KAUNAWAAN
SA KASULATAN

Tomo 1

it-1-TG
221104

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

Mga Larawan sa Unahan

Kaliwang pahina

Hitsura ng Jerusalem mula sa timog. Pansinin ang pahabang Lunsod ni David sa gawing ibaba, ang Libis ng Kidron sa kanan at ang Temple Mount sa dakong hilaga

1 Bundok Moria, Temple Mount
2 Dome of the Rock
3 Moske ng el-Aqsa
4 Western Wall, Wailing Wall
5 Opel
6 Libis ng Kidron
7 Bukal ng Gihon
8 Bundok Sion, Lunsod ni David, Jebus, Salem
9 Libis ng Tyropoeon
10 Tipunang-tubig ng Siloam
11 Tipunang-tubig ng Siloam (unang siglo C.E.)

Kanang pahina

Gawing itaas sa kaliwa: Babaing may sunong na basket, gaya ng makikita kung minsan sa Gitnang Silangan

Gawing itaas sa kanan: Mga namuong asin sa Dagat na Patay

Sa ibaba: Hitsura ng kinikilalang lugar ng Bundok Sinai mula sa hilaga; nasa unahan ang Kapatagan ng er-Raha. Nasa gitna ang Ras Safsafa, at nasa likod naman nito ang Jebel Musa

it-1-TG

Mga Larawan sa Likod

Kaliwang pahina

Gawing itaas sa kaliwa: Mga karong pandigma ng mga Asiryano na may dalang mga estandarteng panrelihiyon

Gawing itaas sa kanan: Cyrus Cylinder, iniuulat nito ang pagbihag ni Ciro sa Babilonya at ang pagpapalaya niya sa mga bilanggo roon upang makabalik sila sa kanilang sariling lupain

Gawing ibaba sa kaliwa: Luwad na tapyas na nag-uulat ng pagbihag ni Nabucodonosor II sa Jerusalem; 617 B.C.E.

Gawing ibaba sa kanan: Mga guho ng pintuang-daan malapit sa bulwagan ng pagdinig ni Dario I sa Persepolis

Kanang pahina

Pagsalakay ng mga kawal ni Cirong Dakila sa Babilonya noong 539 B.C.E.

it-1-TG

KAUNAWAAN
SA KASULATAN
Tomo 1: Aaron - Kasabihan

Hindi ipinagbibili ang publikasyong ito. Inilaan ito bilang bahagi ng pambuong-daigdig na pagtuturo sa Bibliya na sinusuportahan ng kusang-loob na mga donasyon.

Para sa donasyon, magpunta sa donate.jw.org.

Malibang iba ang ipinapakita, ang mga teksto sa Bibliya ay mula sa makabagong-wikang *Bagong Sanlibutang Salin ng Banal na Kasulatan.*

Insight on the Scriptures
Inimprenta Nobyembre 2022

Tagalog (*it*-1-TG)

Mga Tagapaglathala
Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc.
Wallkill, New York, U.S.A.

Made in Japan

Kung Ano ang Nilalaman ng Publikasyong Ito

Layunin ng publikasyong ito na tulungan kang magtamo ng kaunawaan sa Kasulatan. Papaano? Tinipon nito mula sa buong Bibliya ang mga detalyeng may kaugnayan sa mga paksang tinatalakay. Ipinakikita nito kung anong mga salita ang ginamit sa orihinal na mga wika at ang literal na kahulugan ng mga iyon. Tinatalakay nito ang kaugnay na mga impormasyon mula sa sekular na kasaysayan, pagsasaliksik ng arkeolohiya, at iba pang larangan ng siyensiya at sinusuri ang mga iyon batay sa pangmalas ng Bibliya. Naglalaan din ito ng mga *visual aid.* Tutulungan ka ng publikasyong ito na maunawaan ang kahalagahan ng pagkilos ayon sa sinasabi ng Bibliya.

Ang Bibliya ay naglalahad ng mga pakikipag-ugnayan ng Diyos na Jehova sa sangkatauhan, sa paraang nagpapakita ng tunay na mga kaganapan sa buhay. Bumabanggit ito ng mga pangalan ng mga tao at mga lugar, ng mga bansa at mga tagapamahala na magkakapanahon, at ng espesipikong mga uri ng halaman at hayop. Lalo kang makikinabang sa mga pagtukoy ng Bibliya sa mga tao at mga bagay na iyon kung magkakaroon ka ng ilang kaalaman tungkol sa mga iyon. Upang tulungan ka, ang *Kaunawaan sa Kasulatan* ay may nakapagtuturong mga artikulo tungkol sa mahigit 3,000 indibiduwal na binanggit sa Kasulatan at mga impormasyon hinggil sa 97 bansa, tribo, at bayan. Mayroon itong mahigit 1,000 artikulo na tumatalakay ng espesipikong mga lugar, 96 na artikulo tungkol sa iba't ibang mga halaman, at 106 na artikulo hinggil sa mga ibon at mga hayop. Bukod diyan, mayroon din itong mga artikulo tungkol sa maraming iba pang mahahalagang paksa sa Kasulatan.

Ang bawat aklat ng Bibliya ay pantanging tinalakay sa publikasyong ito. Sa istilong madaling basahin at tandaan, ang balangkas ng bawat aklat ay nagtatampok ng pangunahing mga ideya na tinalakay ng manunulat. Sa reperensiyang ito, malibang may ibang salin ng Bibliya na tinukoy, ang mga pagsipi sa Bibliya ay mula sa *Bagong Sanlibutang Salin ng Banal na Kasulatan*, bagaman mayroon pang mahigit sa 40 ibang salin na binanggit at sinipi.

Lakip sa mga *visual aid* ang mga mapa, at marami sa mga ito ay nagtatampok ng mahahalagang lokasyon batay sa mga yugto ng panahon sa kasaysayan. Napakarami ring mga larawan upang maguni-guni mo ang mga lupain sa Bibliya at ang mga pangyayaring naganap doon. Ang ilan sa mga ito ay iginuhit na mga larawan tungkol sa mahahalagang pangyayari sa kasaysayan. Ang iba naman ay mga litrato ng espesipikong mga lokasyon at ng mga displey sa museo na nauugnay sa ulat ng Bibliya. Makikita sa Tomo 2, sa pahina 1468 ang pasasalamat para sa mga larawan ng mga displey ng museo at iba pang mga litrato.

Tinatalakay ng komprehensibong mga artikulo ang Hebreo, Griego, at Aramaiko—ang orihinal na mga wikang ginamit sa pagsulat ng Bibliya. Ipinaliliwanag sa mga artikulong ito ang kahulugan ng mahahalagang pananalita sa orihinal na mga wika, at hindi lamang kung paano inuunawa ang mga terminong iyon sa ibang mga wika na karaniwang ginagamit ngayon. Sa publikasyong ito, ang kahulugan ng mga pangalang binanggit sa Bibliya ay ibinatay sa kung paano aktuwal na ginagamit sa ibang talata ng Bibliya ang mga bahagi ng mga pangalang iyon sa orihinal na wika.

Paano mo hahanapin ang mga sagot sa iyong mga tanong tungkol sa Bibliya? (1) Kahulugan ba ng isang partikular na *pananalita sa Bibliya* ang nais mong malaman? Ang tanong mo ba'y tungkol sa isang *indibiduwal*, isang *lugar*, o isang *katangian?* Tandaan na ang mga artikulo sa publikasyong ito ay inayos nang alpabetikal at ang Biblikal na mga pangalan at mga pananalita sa reperensiyang ito ay halaw sa *Bagong Sanlibutang Salin.* Hanapin mo ang artikulong may pamagat na kapareho ng pangalan o paksang iniisip mo. Kung hindi mo makita ang artikulong kailangan mo, subukan mong tingnan ang Indise ng mga Paksa sa likurang pahina ng Tomo 2; ituturo ka nito sa mahahalagang materyal na maaaring hindi mo naisip. (2) Kung paliwanag naman ng isang espesipikong *kasulatan* ang kailangan mo, dumeretso ka sa Indise ng mga Kasulatan sa Tomo 2.

Hangad namin na mapalalim ng publikasyong ito ang iyong pagpapahalaga sa Awtor ng Bibliya, ang Diyos na Jehova, at mabigyan ka ng higit pang kaunawaan tungkol sa kahulugan ng kaniyang Salita, at mapakilos ka nito na lubusang ikapit sa iyong buhay ang mga nilalaman nito at ibahagi sa iba ang mahahalagang katotohanan nito.

Tampok na mga Bahaging May Kulay

Ang talaan ng mga **Mapa** ay nasa Tomo 1, pahina 8.

Mga Halimbawa ng Kapaki-pakinabang na mga Pantulong

Ang mga pamagat na nasa malalaking titik ay tumutukoy sa mga pangunahing artikulo

AARON. Isang anak nina Amram at Jokebed mula sa tribo ni Levi, ipinanganak sa Ehipto noong 1597 B.C.E. Si Levi ay lolo sa tuhod ni Aaron. (Exo 6:13, 16-20) Si Miriam ang kaniyang nakatatandang kapatid na babae, at si Moises ang kaniyang nakababatang kapatid na lalaki na mas bata nang tatlong

Makakapal na letra at ilang malalaking titik ang ginamit para sa mga pangunahing subtitulo

Noong Panahon ng mga Paghahari Nina David at Solomon. Lumilitaw na nang matamo na ni David ang trono, si Abiatar ay ginawang mataas na saserdote. Iminumungkahi ng ilang iskolar na, pagkamatay ng mataas na saserdoteng si Ahimelec, iniutos ni Haring Saul na italaga si Zadok bilang mataas na saserdote upang humalili kay Ahimelec,

Ang makakapal na italiko ay isang subdibisyon ng materyal sa ilalim ng pangunahing subtitulo

Mga simulaing Kristiyano may kinalaman sa "ibang mga tao." Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pag-ibig sa "ibang tao" (sa Gr., *xe'nos;* sa Ingles, *stranger*) ay mariing itinatampok bilang isang katangian na dapat ipakita ng Kristiyano. Sinabi ng apostol na si Pablo: "Huwag ninyong kalilimutan ang pagkamapagpatuloy [sa Gr., *phi·lo·xe-*

Kahulugan ng pangalan

ELIAS **[Ang Aking Diyos ay si Jehova].**

1. Isa sa mga pangunahing propeta ng Israel. Maliwanag na siya ay taga-Tisbe, na ipinapalagay ng ilan na isang nayon sa lupain ng Gilead, sa S ng Ilog Jordan. (1Ha 17:1) Pinasimulan niya ang kaniyang mahabang paglilingkod bilang propeta sa Isra-

Tanong na sasagutin ng sumusunod na (mga) parapo

Bakit hindi pinarusahan si Aaron sa paggawa ng gintuang guya?

Sa kabila ng kaniyang natatanging posisyon, si Aaron ay mayroon ding mga pagkukulang. Noong panahon ng unang 40-araw na pananatili ni Moises sa Bundok Sinai, "ang bayan ay nagtipun-tipon kay

Ang makakapal na numero sa pasimula ng parapo ay nagpapahiwatig ng isang tao o lugar na may gayunding pangalan

1. Isang bantay ng pintuang-daan mula sa mga Korahita na inatasan ni David; ang ikapitong anak ni Meselemias na mula sa tribo ni Levi.—1Cr 26:1-3.

2. Ang anak ni Zerahias na bumalik, na sinamahan ng 200 lalaki mula sa sambahayan ni Pahat-moab sa panig ng ama, mula sa Babilonya patungong Jerusalem kasama ni Ezra.

Mga *cross-reference* na bumabanggit sa mga artikulong may mahahalagang karagdagang impormasyon o sa mga *visual aid*

larawan ng ulo ni Tiberio at ginamit noong mga taóng 15 C.E. **(LARAWAN, Tomo 2, p. 544)** (Ihambing ang Luc 3:1, 2.) Ang panunungkulan naman noon ni Poncio Pilato bilang Romanong gobernador ng Judea ay pinatototohanan ng isang malapad na bato na natagpuan sa Cesarea at kababasahan ng mga pangalang Latin na *Pontius Pilatus* at *Tiberieum.*—**Tingnan ang PILATO; LARAWAN, Tomo 2, p. 741.**

Makabagong-panahong katumbas ng mga timbang, sukat, at salapi sa Bibliya

Nagbayad si Oseas ng 15 pirasong pilak **(kung siklo, $33)** at isa't kalahating takal na homer **(330 L; 300 tuyong qt)** ng sebada upang tubusin ang mapangalunyang babaing si Gomer bilang kaniyang asawa (Os 1:3; 3:1, 2), isang halaga na itinuturing ng ilang komentarista na katumbas ng halaga ng isang alipin, 30 siklong pilak **($66)**. (Exo 21:32) Ang 'handog ukol sa paninibugho' na hinihi-

Ang lahat ng daglat ay ipinaliliwanag sa Tomo 1, pahina 1469 at 1470

pag-ibig at pangangalaga sa kanila (**Isa** 40:11) Ang pananalitang "asawang babae ng dibdib [ng isa]," gaya ng mababasa sa ilang salin (***KJ***; ***Ro***; ***RS***; ***AT***), ay mas mauunawaan kapag isinaling, "asawang babae na minamahal mo sa iyong dibdib" (***Kx***), "ang iyong

Ang mga pangalan ng lugar na nasa mga panaklong ay mga katumbas na pangalan sa ibang wika (kadalasa'y sa makabagong Hebreo)

Noong kapanahunan ng mga Hukom, ang Canaanitang lunsod na ito ay nasa gulod na ipinapalagay na ang Tell el-Fukhkhar **(Tel ʽAkko)**, mga 1 km (0.6 mi) mula sa look at 1.8 km (1 mi) sa S ng makabagong-panahong mga pader ng Matandang Lunsod. Noong yugtong Persiano, mula noong ikaanim na siglo B.C.E., ang lunsod ay lumawak nang

Ang mga lokasyon ng mga lugar ay makikita sa kalakip na mapa; inilalahad ng mga teksto kung ano ang naganap sa yugtong iyon ng kasaysayan

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Ai	Gen 12:8; 13:3, 4
Beer-sheba	Gen 21:31-33; 22:19
Bethel	Gen 12:8
Damasco	Gen 14:15
Dan	Gen 14:14
Gerar	Gen 20:1-18

Mga Mapa

Indise ng mga lugar sa lahat ng mapa:
Tomo 1, pahina 1465-1468.

A

AARON. Isang anak nina Amram at Jokebed mula sa tribo ni Levi, ipinanganak sa Ehipto noong 1597 B.C.E. Si Levi ay lolo sa tuhod ni Aaron. (Exo 6:13, 16-20) Si Miriam ang kaniyang nakatatandang kapatid na babae, at si Moises ang kaniyang nakababatang kapatid na lalaki na mas bata nang tatlong taon. (Exo 2:1-4; 7:7) Napangasawa ni Aaron si Elisheba, anak na babae ni Aminadab, at nagkaroon siya ng apat na anak, sina Nadab, Abihu, Eleazar, at Itamar. (Exo 6:23) Namatay siya noong 1474 B.C.E. sa edad na 123 taon.—Bil 33:39.

Palibhasa'y atubili si Moises dahil hindi siya matatas magsalita, inatasan ni Jehova si Aaron na maging tagapagsalita ni Moises sa harap ni Paraon, anupat sinabi tungkol kay Aaron: "Alam kong siya ay talagang makapagsasalita." Sinalubong ni Aaron si Moises sa Bundok Sinai at ipinabatid kay Aaron kung gaano kalawak ang magiging epekto ng gagawing pagkilos ng Diyos may kinalaman sa Israel at Ehipto, at pagkatapos ay naglakbay ang magkapatid pabalik sa Ehipto.—Exo 4:14-16, 27-30.

Sa gayon, si Aaron ay nagsilbing parang "bibig" kay Moises, na nagsasalita para sa kaniya sa matatandang lalaki ng Israel at nagsasagawa ng makahimalang mga tanda bilang patotoo na sa Diyos nagmula ang kanilang mga mensahe. Nang dumating na ang panahon upang pumaroon sila sa korte ni Paraon, kinailangang harapin ng 83-taóng-gulang na si Aaron, bilang tagapagsalita ni Moises, ang mapagmataas na tagapamahalang iyon. Gaya nga ng sinabi ni Jehova kay Moises pagkatapos nito: "Tingnan mo, ginawa kitang Diyos kay Paraon, at si Aaron na iyong kapatid ay magiging iyong propeta." (Exo 7:1, 7) Si Aaron ang nagsagawa ng unang makahimalang tanda sa harap ni Paraon at ng mga mahikong saserdote nito; at, nang maglaon, si Aaron, sa utos ni Moises, ang nag-unat ng tungkod ni Moises at naghudyat ng pasimula ng Sampung Salot. (Exo 7:9-12, 19, 20) Nagpatuloy siyang gumawang kaisa ni Moises at tumalima sa Diyos sa panahon ng sumunod na mga salot, hanggang sa palayain sila nang dakong huli. Sa bagay na ito ay isa siyang mabuting halimbawa sa mga Kristiyano na naglilingkod bilang "mga embahador na humahalili para kay Kristo, na para bang ang Diyos ay namamanhik sa pamamagitan namin."—Exo 7:6; 2Co 5:20.

Noong panahon ng 40-taóng pagpapagala-gala sa ilang, maliwanag na dumalang ang gawain ni Aaron bilang tagapagsalita ni Moises, yamang waring si Moises na mismo ang mas madalas na nagsasalita. (Exo 32:26-30; 34:31-34; 35:1, 4) Ibinalik din sa mga kamay ni Moises ang tungkod pagkatapos ng ikatlong salot. At si Aaron, kasama si Hur, ay umalalay na lamang sa mga bisig ni Moises sa pagbabaka sa Amalek. (Exo 9:23; 17:9, 12) Gayunman, sa pangkalahatan ay tinitiyak ni Jehova na si Aaron ay laging kasama ni Moises kapag nagbibigay ng tagubilin, at sila ay tinutukoy na magkasamang kumikilos at nagsasalita, hanggang noong panahon mismo na mamatay si Aaron.—Bil 20:6-12.

Sa kaniyang nakabababang posisyon, si Aaron ay hindi sumama kay Moises sa taluktok ng Bundok Sinai upang tanggapin ang tipang Kautusan, ngunit, kasama ng dalawa sa kaniyang mga anak at ng 70 sa matatandang lalaki ng bansa, pinahintulutan siyang umakyat sa bundok at makita ang isang maringal na pangitain ng kaluwalhatian ng Diyos. (Exo 24:9-15) Sa tipang Kautusan, binigyang-dangal si Aaron at ang kaniyang sambahayan nang tukuyin sila roon, at itinalaga ng Diyos si Aaron sa posisyon bilang mataas na saserdote. —Exo 28:1-3.

Mataas na Saserdote. Sa pamamagitan ng pitong-araw na seremonya ng pagtatalaga, si Aaron ay pinagkalooban ni Moises, na ahente ng Diyos, ng kaniyang mga sagradong tungkulin, at ang kaniyang apat na anak ay itinalaga rin bilang mga katulong na saserdote. Dinamtan ni Moises si Aaron ng magagandang kasuutan na yari sa materyales na ginto, asul, purpura, at iskarlata, lakip na ang mga dugtungang pambalikat at isang pektoral na napapalamutian ng mahahalagang hiyas na may sari-saring kulay. Sa kaniyang ulo ay ipinatong ang isang turbante na yari sa mainam na lino. Nakakabit doon ang isang laminang dalisay na ginto, kung saan nakalilok ang mga salitang "Ang kabanalan ay kay Jehova." (Lev 8:7-9; Exo 28) Nang magkagayon ay pinahiran si Aaron sa paraang inilarawan sa Awit 133:2 at pagkatapos nito ay matatawag na siyang *ma·shi'ach,* o mesiyas (*khri·stos', LXX*), samakatuwid nga, ang "pinahiran."—Lev 4:5, 16; 6:22.

Si Aaron ay hindi lamang inatasang mamahala sa buong pagkasaserdote kundi ipinahayag din ng Diyos na sa kaniyang linya, o sambahayan, dapat manggaling ang lahat ng magiging mataas na saserdote. Gayunman, hindi minana ni Aaron ang pagkasaserdote, kung kaya masasabi ng apostol na si Pablo tungkol sa kaniya: "Ang isang tao ay tumatanggap ng karangalang ito, hindi ayon sa kaniyang sariling kagustuhan, kundi tangi lamang kung tinawag siya ng Diyos, na gaya rin ni Aaron. Gayundin naman, hindi niluwalhati ng Kristo ang kaniyang sarili sa pagiging mataas na saserdote, kundi niluwalhati niyaong nagsalita may kinalaman sa kaniya: 'Ikaw ang aking anak; ako, ngayon, ako ay naging iyong ama.' " (Heb 5:4, 5) Pagkatapos nito ay ipinakita ni Pablo kung paanong ang makasaserdoteng katungkulan, na unang ginampanan ni Aaron, ay sumagisag sa katungkulan ni Kristo Jesus bilang isang nakahihigit at makalangit na mataas na saserdote. Dahil dito, ang makasaserdoteng mga tungkulin ni Aaron na kaakibat ng kaniyang mataas na katungkulan ay nagiging higit na makahulugan para sa atin.—Heb 8:1-6; 9:6-14, 23-28.

Bilang mataas na saserdote, si Aaron ang may pananagutan na manguna sa lahat ng pitak ng pagsamba sa tabernakulo at mangasiwa sa gawain ng libu-libong Levita na nakikibahagi sa paglilingkod doon. (Bil 3:5-10) Sa taunang Araw ng Pagbabayad-Sala ay naghaharap siya ng mga handog ukol sa kasalanan para sa mga saserdote at mga Levita at para sa bayan ng Israel, at siya lamang ang pinahihintulutang pumasok sa Kabanal-banalan ng tabernakulo dala ang haing dugo ng mga hayop. (Lev 16) Ang araw-araw na paghahandog ng insenso, ang paghaharap ng mga unang bunga ng inaning butil, at ang maraming iba pang pitak ng pagsamba ay mga pribilehiyo na pantanging tinamasa ni Aaron at ng kaniyang mga anak bilang mga saserdote. (Exo 30:7, 8; Luc 1:8-11; Lev 23:4-11) Gayunman, pinabanal siya ng pagkapahid sa kaniya upang isagawa hindi lamang ang mga paghahain para sa bansa kundi pati ang iba pang mga tungkulin. Pananagutan niyang ituro sa bansa ang Salita ng Diyos. (Lev 10:8-11; Deu 24:8; Mal 2:7) Siya, gayundin ang kaniyang mga kahalili, ay naglingkod bilang punong opisyal sa ilalim ni Jehova na Hari. Sa pantanging mga okasyon ng bansa ay isinusuot niya ang mamahaling mga kasuutan at ang "makintab na laminang" ginto sa kaniyang turbanteng lino. Isinusuot din niya ang pektoral na kinalalagyan ng Urim at Tumim, na sa pamamagitan niyaon ay tinatanggap niya ang "Oo" o "Hindi" ni Jehova hinggil sa mga suliraning pambansa; bagaman lumilitaw na hindi ito gaanong nagamit habang si Moises ay nabubuhay pa at nagsisilbing tagapamagitan.—Exo 28:4, 29, 30, 36; tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE.

Ang debosyon ni Aaron sa dalisay na pagsamba ay maagang nalagay sa pagsubok nang mamatay ang kaniyang mga anak na sina Nadab at Abihu, na pinuksa ng Diyos dahil sa paggamit sa kanilang makasaserdoteng mga posisyon nang may kalapastanganan. Ang ulat ay nagsasabi: "At nanatiling tahimik si Aaron." Nang siya at ang kaniyang dalawang natitirang anak ay tagubilinan na huwag ipagdalamhati ang namatay na mga mananalansang, "ginawa nila ang ayon sa salita ni Moises." —Lev 10:1-11.

Sa loob ng halos 40 taon ay kinatawanan ni Aaron ang 12 tribo sa harap ni Jehova sa kaniyang tungkulin bilang mataas na saserdote. Habang nasa ilang, bumangon ang isang malubhang paghihimagsik laban sa awtoridad nina Moises at Aaron. Ang pasimuno nito ay isang Levita na nagngangalang Kora, kasama ang mga Rubenitang sina Datan, Abiram, at On, na nagreklamo laban sa kanilang pangunguna. Pinangyari ni Jehova na bumuka ang lupa sa ilalim ng mga tolda nina Kora, Datan, at Abiram, anupat nilamon sila kasama ang kanilang mga sambahayan, samantalang si Kora mismo at ang 250 sa mga kasabuwat niya ay pinuksa ng apoy. (Bil 16:1-35) Nagsimula ngayong magbulung-bulungan ang kongregasyon laban kina Moises at Aaron; at sa kasunod na salot mula sa Diyos, si Aaron ay nagpakita ng malaking pananampalataya at lakas ng loob nang may-pagkamasunurin siyang lumabas na dala ang kaniyang lalagyan ng apoy at magbayad-sala para sa bayan habang "nakatayo sa pagitan ng mga patay at ng mga buháy," hanggang sa huminto ang salot.—Bil 16:46-50.

Iniutos ngayon ng Diyos na 12 tungkod, bawat isa ay kumakatawan sa isa sa 12 tribo, ang ilagay sa tabernakulo, at ang tungkod para sa tribo ni Levi ay sinulatan ng pangalan ni Aaron. (Bil 17:1-4) Nang sumunod na araw ay pumasok si Moises sa tolda ng Patotoo at nasumpungan na ang tungkod ni Aaron ay umusbong, namulaklak, at nagbunga ng mga hinog na almendras. (Bil 17:8) Pinagtibay nito nang walang pag-aalinlangan na pinili ni Jehova ang mga Levitang anak ni Aaron para sa makasaserdoteng paglilingkod at na binigyan niya ng awtorisasyon si Aaron upang maging mataas na saserdote. Pagkatapos nito, ang karapatan ng sambahayan ni Aaron sa pagkasaserdote ay hindi na kailanman kinuwestiyon pa. Ang umusbong na tungkod ni Aaron ay inilagay sa kaban ng tipan bilang "pinakatanda sa mga anak ng paghihimagsik," bagaman lumilitaw na pagkamatay ng mga mapaghimagsik na ito at nang makapasok ang bansa sa Lupang Pangako ay inalis na

ang tungkod, yamang natupad na ang layunin para rito.—Bil 17:10; Heb 9:4; 2Cr 5:10; 1Ha 8:9.

Bakit hindi pinarusahan si Aaron sa paggawa ng ginintuang guya?

Sa kabila ng kaniyang natatanging posisyon, si Aaron ay mayroon ding mga pagkukulang. Noong panahon ng unang 40-araw na pananatili ni Moises sa Bundok Sinai, "ang bayan ay nagtipun-tipon kay Aaron at nagsabi sa kaniya: 'Tumindig ka, igawa mo kami ng isang diyos na mangunguna sa amin, sapagkat kung tungkol sa Moises na ito, ang lalaking nag-ahon sa amin mula sa lupain ng Ehipto, hindi nga namin alam kung ano na ang nangyari sa kaniya.' " (Exo 32:1) Si Aaron ay pumayag at nakipagtulungan sa kanila sa paggawa ng estatuwa ng isang ginintuang guya. (Exo 32:2-6) Nang komprontahin siya ni Moises tungkol dito, nagbigay siya ng mababaw na dahilan. (Exo 32:22-24) Gayunman, hindi siya tinukoy ni Jehova bilang ang pasimuno sa paggawa ng guya kundi sinabi niya kay Moises: "Kaya ngayon ay pabayaan mo ako, upang lumagablab ang aking galit laban *sa kanila* at malipol ko *sila.*" (Exo 32:10) Nakiusap si Moises kay Jehova para sa bayan at para kay Aaron. Pagkatapos, iniharap niya sa bayan ang pagpapasiya sa pamamagitan ng pagsigaw: "Sino ang nasa panig ni Jehova? Dito sa akin!" (Exo 32:11, 26; Deu 9:20) Tumugon ang lahat ng mga anak ni Levi, siguradong pati na rin si Aaron. Pinatay nila ang tatlong libong mananamba sa idolo, malamang na ang mga pangunahing tagapagsulsol. (Exo 32:28) Gayunpaman, kinabukasan ay ipinaalaala ni Moises sa iba pa sa bayan na sila rin ay may pagkakasala. (Exo 32:30) Kaya hindi lamang si Aaron ang tumanggap ng awa ng Diyos. Ipinahihiwatig ng sumunod na mga pagkilos niya na wala talaga sa kaniyang puso ang pakikibahagi sa idolatrosong gawaing iyon kundi nagpadala lamang siya sa panggigipit ng mga mapaghimagsik. (Exo 32:35) Ipinakita ni Jehova na pinatawad niya si Aaron nang panatilihin niyang may bisa ang atas nito bilang mataas na saserdote.—Exo 40:12, 13.

Bagaman matapat na sinuportahan ni Aaron ang kaniyang nakababatang kapatid sa maraming mahihirap na karanasan, at bagaman kamakailan lamang siya itinalaga bilang mataas na saserdote sa pamamagitan ni Moises na kinatawan ng Diyos, may-kamangmangang nakisama si Aaron sa kapatid niyang si Miriam sa pagsalansang kay Moises. Pinuna nila si Moises dahil sa pag-aasawa nito sa isang babaing Cusita at hinamon nila ang natatanging kaugnayan at katayuan nito sa Diyos na Jehova, anupat sinabi nila: "Sa pamamagitan lamang ba ni Moises nagsasalita si Jehova? Hindi ba sa pamamagitan din natin ay nagsasalita siya?" (Bil 12:1, 2) Mabilis na kumilos si Jehova, pinapunta ang tatlo sa harap niya sa tapat ng tolda ng kapisanan, at may-katindihan niyang sinaway sina Aaron at Miriam dahil sa hindi paggalang sa pag-aatas ng Diyos. Yamang si Miriam lamang ang kinapitan ng ketong, maaaring ipinahihiwatig nito na siya ang nagsulsol ng pamumuna kay Moises at na muling nagpakita ng kahinaan si Aaron nang magpaganyak ito na sumama kay Miriam. Gayunman, kung kinapitan din ng ketong si Aaron, mawawalan ng bisa ang pag-aatas sa kaniya bilang mataas na saserdote, ayon sa kautusan ng Diyos. (Lev 21:21-23) Nahayag ang tamang saloobin ng kaniyang puso nang agad siyang magtapat at humingi ng paumanhin dahil sa kanilang mangmang na pagkilos at nang marubdob siyang magsumamo kay Moises na mamagitan alang-alang sa nagkaketong na si Miriam.—Bil 12:10-13.

Muling nasangkot si Aaron sa isang pagkakasala nang siya, kasama si Moises, ay hindi magpabanal at magparangal sa Diyos sa harap ng kongregasyon may kaugnayan sa paglalaan ng tubig sa Meriba sa Kades. Dahil sa pagkilos na ito, itinalaga ng Diyos na kapuwa sila hindi magkakapribilehiyo na akayin ang bansa sa Lupang Pangako.—Bil 20:9-13.

Noong unang araw ng buwan ng Ab, nang ika-40 taon pagkatapos ng Pag-alis, ang bansang Israel ay nagkampo sa hanggahan ng Edom sa harap ng Bundok Hor. Ilang buwan na lamang ay tatawirin na nila ang Jordan; ngunit hindi kasama ang 123-taóng-gulang na si Aaron. Sa tagubilin ni Jehova, at habang nagmamasid ang buong kampo, si Aaron, ang kaniyang anak na si Eleazar, at si Moises ay umakyat sa taluktok ng Bundok Hor. Doon ay hinayaan ni Aaron ang kaniyang kapatid na alisin sa kaniya ang makasaserdoteng mga kasuutan at isuot ang mga iyon sa kaniyang anak at kahaliling mataas na saserdote, si Eleazar. Pagkatapos ay namatay si Aaron. Malamang na inilibing siya roon ng kaniyang kapatid at ng kaniyang anak, at sa loob ng 30 araw ay ipinagdalamhati ng Israel ang kaniyang kamatayan.—Bil 20:24-29.

Kapansin-pansin na sa bawat isa sa kaniyang tatlong pagkakamali, lumilitaw na hindi si Aaron ang pasimuno ng maling pagkilos kundi, sa halip, waring pinahintulutan niya na matangay siya ng panggigipit ng mga kalagayan o ng impluwensiya ng iba mula sa landasin ng katuwiran. Lalo na sa kaniyang unang pagkakamali, naikapit sana niya ang simulaing nakapaloob sa utos na: "Huwag kang susunod sa karamihan ukol sa masasamang pakay." (Exo 23:2) Gayunpaman, pagkatapos nito ay ginamit ang kaniyang pangalan sa Kasulatan sa isang marangal na paraan, at noong panahong nabubuhay sa lupa ang Anak ng Diyos, kinilala niya ang

pagiging lehitimo ng Aaronikong pagkasaserdote. —Aw 115:10, 12; 118:3; 133:1, 2; 135:19; Mat 5:17-19; 8:4.

Mga Saserdoteng Inapo ni Aaron. Ang pananalitang "mga Aaronita" ay lumilitaw sa *King James Version* at *Moffatt* sa 1 Cronica 12:27; 27:17. (Ang ginagamit lamang ng tekstong Masoretiko sa Hebreo ay ang pangalang Aaron. Ang *LXX* [edisyon ni Lagarde, sa 1Cr 12:27] ay nagsasabing "ng mga anak ni Aaron.") Maliwanag na ang salitang "Aaron" ay ginagamit dito sa diwang panlahatan, gaya rin ng pangalang Israel, at tumutukoy sa sambahayan ni Aaron o sa kaniyang mga inapong lalaki noong panahon ni David, na mula sa tribo ni Levi at naglilingkod bilang mga saserdote. (1Cr 6:48-53) Ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay kababasahan: "At si Jehoiada ang lider ng mga anak ni Aaron, at ang kasama niya ay tatlong libo pitong daan" (1Cr 12:27), anupat idinagdag ang mga salitang "ng mga anak" kasuwato ng nabanggit na pangangatuwiran.

AB. Ang pangalan ng ika-5 buwang lunar sa sagradong kalendaryong Judio pagkaraan ng pagkatapon, ngunit ang ika-11 buwan naman sa sekular na kalendaryo. Katumbas ito ng huling bahagi ng Hulyo at ng unang bahagi ng Agosto.

Hindi tiyak kung ano ang kahulugan ng pangalang Ab. Sa Bibliya, hindi ito tuwirang tinatawag sa pangalan nito, kundi tinutukoy lamang bilang ang "ikalimang buwan." Gayunman, ang pangalang ito ay lumilitaw sa Mishnah (*Ta'anit* 4:6) at sa iba pang mga akdang Judio pagkaraan ng pagkatapon.

Ang Ab ay buwan ng mainit na tag-araw, anupat sa panahong ito sinisimulan ang pag-aani ng mga ubas sa Israel.—Tingnan ang KALENDARYO.

Namatay si Aaron sa Bundok Hor noong unang araw ng buwan ng Ab. (Bil 33:38) Sinasabi ng 2 Hari 25:8 na si Nebuzaradan, na lingkod ng hari ng Babilonya, ay "dumating sa Jerusalem" noong ikapitong araw ng buwang iyon. Gayunman, sinasabi sa atin ng Jeremias 52:12 na si Nebuzaradan ay "dumating sa Jerusalem" noong ikasampung araw ng buwang iyon. May kinalaman sa di-pagkakatugmang ito, ang *Soncino Books of the Bible* ay nagkomento: "Ang tatlong araw na pagitan ay maaaring tumutukoy sa petsa ng pagdating ni Nebuzaradan sa lugar na iyon at sa pagpapasimula ng mga aksiyong militar." (Inedit ni A. Cohen, London, 1949) Kung gayon, lumilitaw na si Nebuzaradan ay dumating sa Jerusalem noong ikapitong araw, nagsurbey mula sa kaniyang kampo sa labas ng mga pader ng lunsod, at nagbigay ng tagubilin na gibain ang mga moog ng lunsod at samsamin ang mga kayamanan nito; sa wakas, noong ikasampung araw ng buwan, pinasok niya ang lunsod at ang banal na templo nito. Ayon kay Josephus (*The Jewish War,* VI, 250, 268 [iv, 5, 8]), sinunog ng mga Romano ang templo ni Herodes noong ikasampung araw ng ikalimang buwan (70 C.E.), at itinawag-pansin ni Josephus na katugmang-katugma ng petsang ito ang petsa ng pagsunog ng mga Babilonyo sa naunang templo.

Sa loob ng 70-taóng pagkakatapon sa Babilonya, ang ikalimang buwang ito ay naging panahon ng mga pag-aayuno at mga paghagulhol ng mga Judio bilang paggunita sa pagkawasak ng templo sa Jerusalem. (Zac 7:3, 5; 8:19) Buwan din ng Ab nang bumalik si Ezra sa isinauling Jerusalem upang turuan ang mga Judio hinggil sa Kautusan ni Jehova. —Ezr 7:8, 9, 25.

ABADON [mula sa Heb., nangangahulugang "Pagkapuksa"]. Sa Apocalipsis 9:11, ang salitang Hebreong ito ay tinumbasan ng transliterasyon sa tekstong Tagalog. Hinggil sa makasagisag na salot ng mga balang, mababasa natin sa tekstong iyon na mayroon silang "hari, ang anghel ng kalaliman. Sa Hebreo ang kaniyang pangalan ay Abadon, ngunit sa Griego ay may pangalan siyang Apolyon."

Sa Hebreo ang salitang *'avad·dohn'* ay nangangahulugang "pagkapuksa" at maaari ring tumukoy sa "dako ng pagkapuksa." Lumilitaw ito sa orihinal na tekstong Hebreo nang limang ulit, at sa apat na paglitaw nito ay iniuugnay ito sa "dakong libingan," "Sheol," at "kamatayan." (Aw 88:11; Job 26:6; 28:22; Kaw 15:11) Maliwanag na ang salitang *'avad·dohn'* sa mga tekstong ito ay tumutukoy sa mga proseso ng pagkasira ng katawan kasunod ng pagkamatay ng tao, at ipinahihiwatig ng mga kasulatang ito na ang pagkabulok o pagkapuksa ay nagaganap sa Sheol, ang karaniwang libingan ng sangkatauhan. Sa Job 31:12, ang *'avad·dohn'* ay tumutukoy sa mapaminsalang epekto ng isang mapangalunyang landasin. Ipinahayag ni Job: "Iyon [ang mapangalunyang landasin] ay isang apoy na lalamon hanggang sa pagkapuksa [*'adh-'avad·dohn'*], at sa gitna ng lahat ng aking ani ay mag-uugat iyon."—Ihambing ang Kaw 6:26-28, 32; 7:26, 27.

Abadon, ang anghel ng kalaliman—sino siya?

Gayunman, sa Apocalipsis 9:11, ang salitang "Abadon" ay ginagamit bilang pangalan ng "anghel ng kalaliman." Ang katumbas nitong pangalang Griego na Apolyon ay nangangahulugang "Tagapuksa." Noong ika-19 na siglo, sinikap ng ilan na ipakitang ang tekstong ito ay makahulang tumutukoy sa mga indibiduwal na gaya nina Emperador Vespasian, Muhammad, at maging ni Napoleon, at itinuring ng karamihan na ang nabanggit na anghel ay "sataniko." Ngunit dapat pansinin na sa Apocalipsis

20:1-3, ang anghel na may taglay ng "susi ng kalaliman" ay inilalarawan bilang kinatawan ng Diyos mula sa langit, at sa halip na "sataniko," iginapos at inihagis nito si Satanas sa kalaliman. Bilang komento sa Apocalipsis 9:11, ganito ang sabi ng *The Interpreter's Bible:* "Gayunman, si Abadon ay anghel hindi ni Satanas kundi ng Diyos anupat nagsasagawa ng kaniyang gawaing pagpuksa sa utos ng Diyos."

Sa Hebreong mga kasulatan na katatalakay pa lamang, maliwanag na ang *'avad·dohn'* ay iniuugnay sa Sheol at kamatayan. Sa Apocalipsis 1:18, sinabi ni Kristo Jesus: "Ako ay nabubuhay magpakailankailanman, at nasa akin ang mga susi ng kamatayan at ng Hades." Ipinakikita sa Lucas 8:31 na may kapangyarihan siya sa kalaliman. Ang kaniyang kapangyarihang pumuksa, maging kay Satanas, ay inilalarawan naman sa Hebreo 2:14, kung saan sinasabing nakibahagi si Jesus sa dugo at laman upang "sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan ay mapawi niya ang isa na may kakayahang magpangyari ng kamatayan, samakatuwid nga, ang Diyablo." Sa Apocalipsis 19:11-16 ay malinaw na ipinakikitang inatasan siya ng Diyos bilang Tagapuksa o Tagapaglapat ng Hatol.—Tingnan ang APOLYON.

ABAGTA. Ang pangalan ng isa sa pitong opisyal ng korte na naglingkod sa Persianong haring si Ahasuero, na asawa ng babaing Judio na si Esther, sa palasyo nito sa Susan na kabisera noon ng Persia. —Es 1:10.

Sa ilang Bibliyang Tagalog, si Abagta ay sinasabing isa sa pitong 'eunuko,' o "bating." (*BSP, MB, NPV*) Bagaman ang mga bating ay kalimitang ginagamit bilang pinagkakatiwalaang mga lingkod sa loob ng maharlikang mga sambahayan sa mga bansa sa Gitnang Silangan, ang orihinal na salitang Hebreo na *sa·ris'* ay pangunahin nang nangangahulugang "punong opisyal" at pangalawahin lamang na tumutukoy sa taong kinapon. Yamang ang pitong opisyal na ito ng korte ay mga tagapaglingkod ng hari at lumilitaw na hindi naman inatasan bilang mga tagapag-alaga sa mga babae (tulad ni Hegai, ang bating ng hari na binanggit sa Esther 2:3), maaaring hindi sila mga bating sa pisikal na diwa.

ABALORYO, MGA [sa Ingles, *beads*]. Maliliit na palamuting may butas at yari sa mga materyales na gaya ng kristal, mga batong hiyas, ginto, at pilak. Kadalasa'y isinusuot ang mga ito bilang mga kuwintas; may natuklasang mga abaloryo sa mga momya ng Ehipto, sa mga libingan sa Gresya at sa Roma, at sa mga guho ng mga templo ng Asirya, gayundin sa Megido, Asdod, at Bet-semes.

Ganito ang sinabi hinggil sa magandang babaing Shulamita sa Awit ni Solomon: "Ang iyong mga pisngi ay magaganda sa siping ng mga tirintas ng buhok, ang iyong leeg sa kuwintas na mga abaloryo." (Sol 1:10) Kaya maliwanag na kabilang ang mga kuwintas na mga abaloryo sa mga palamuting ginagamit ng mga babaing Hebreo noong sinaunang mga panahon.—Tingnan ang PALAMUTI.

ABAN. Anak na lalaki nina Abisur at Abihail na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:29.

ABANA. Isa sa dalawang ilog ng Damasco na tinukoy ng Siryanong kumandante ng hukbo na si Naaman nang hamakin niya ang mga tagubilin ni Eliseo na maligo siya sa tubig ng Jordan upang gumaling ang kaniyang ketong.—2Ha 5:12.

Ipinapalagay ng karamihan na ang ilog na ito ay ang Nahr Barada, na nagmumula sa kabundukan ng Anti-Lebanon sa dakong HK ng Damasco at, matapos bumagtas sa kabundukan, lumalabas ito mula sa isang bangin na di-kalayuan sa K ng Damasco. Pagkatapos ay dumaraan ito sa hilagaang bahagi ng lunsod at nagsasanga-sanga upang tubigan ang isang malaking lugar bago ito maging isang dako ng mga latian sa gawing S ng lunsod. Ang tubig nito, na ginagamit upang tubigan ang mga bukid at mga taniman sa pamamagitan ng mga kanal at mga padaluyan, ay lumilikha ng isang malawak at luntiang oasis. Masasabi ngang umiiral ang Damasco dahil sa Barada. Matagal na itong pinagkukunan ng tubig para sa mga imbakang-tubig, mga *fountain,* at mga paliguan ng lunsod. Ang tawag dito ng mga klasikal na manunulat ay Ginintuang Ilog (Chrysorrhoas). Kaya lumilitaw na may matibay na saligan ang mataas na pagtingin ni Naaman sa ilog na ito.

Sa halip na "Abana," ang salitang "Amana" o "Amanah" ang ginagamit sa 2 Hari 5:12 sa *An American Translation* at sa salin na inilathala ng The Jewish Publication Society of America, at ganito rin ang mababasa sa panggilid ng tekstong Masoretiko at sa Syriac na *Peshitta.* Sa maraming salin, may binabanggit na "Amana" sa Awit ni Solomon 4:8, at kinikilalang tumutukoy ito sa kabundukan ng Anti-Lebanon kung saan nagmumula ang ilog na tinatalakay rito. Samakatuwid, maaaring isinunod ang pangalan ng ilog sa kabundukang pinagmumulan nito.

ABARIM [Mga Tawiran; Lupaing Hanggahan (Mga Pook sa Kabilang Ibayo)]. Ang pangalang ito ay walang alinlangang tumutukoy sa isang rehiyon sa S ng Ilog Jordan at, lalung-lalo na, sa S ng Dagat na Patay. Sa Jeremias 22:20 ay binabanggit ito kasama ng mga pook ng Lebanon at Basan.

Sa ibang mga paglitaw nito sa ulat ng Bibliya, iniuugnay ito sa isang kabundukan. Maaaring ipinahihiwatig ng terminong "Abarim," sa pagtukoy sa

"mga pook sa kabilang ibayo," na ang mga taong pinagmulan ng terminong ito ay nasa *kanluraning* panig ng Jordan; at posible na ang terminong ito ay unang ginamit ni Abraham at ginamit pa rin ng mga Israelita pagkaalis nila sa Ehipto.

Papatapos na ang 40-taóng paglalakbay sa ilang nang marating ng mga Israelita ang teritoryong ito at magkampo sila "sa mga bundok ng Abarim." (Bil 33:47, 48) Pagkatapos nito, lumusong sila sa Kapatagan ng Moab, na nasa S ng Jordan sa H dulo ng Dagat na Patay. Dito sila nagkampo sa huling pagkakataon bago sila tumawid sa Ilog Jordan. Dito rin naman sinabihan ni Jehova si Moises: "Umahon ka sa bundok na ito ng Abarim, sa Bundok Nebo, na nasa lupain ng Moab, na nakaharap sa Jerico, at tingnan mo ang lupain ng Canaan, na ibinibigay ko sa mga anak ni Israel bilang pag-aari."—Deu 32:49; Bil 27:12.

Mula sa paglalarawang ito, lumilitaw na ang rehiyon ng Abarim, kasama ang kabundukan nito, ay nasa HK bahagi ng teritoryo ng Moab. Gayunman, posibleng saklaw nito ang buong hanay ng mga dalisdis ng kabundukan na nasa kahabaan ng S panig ng Dagat na Patay mula sa H hanggang sa T. Sa Bilang 21:11 at 33:44 ay may binabanggit na isang dakong hintuan na nasa ruta ng mga Israelita na tinatawag na "Iye-abarim," at batay sa konteksto ay masusumpungan ito sa dakong T ng Moab at sa T na dulo ng Dagat na Patay. Maaaring ito ang pinakatimugang dako ng rehiyon na tinatawag na Abarim.—Tingnan ang IYE-ABARIM.

Maliwanag na ang Bundok Nebo ang isa sa matataas na bundok ng Abarim.—Tingnan ang NEBO Blg. 3.

ABBA. Ang salitang *'ab·ba'* sa Aramaiko ay ang *emphatic* o *definite form* ng *'av,* literal na nangangahulugang "ang ama," o "O Ama." Ito ang malambing na katawagan ng mga anak sa kanilang ama. Taglay nito ang lambing ng salitang "papa" samantalang pinananatili ang dignidad ng salitang "ama," anupat di-pormal ngunit magalang pa rin. Samakatuwid, isa itong mapagmahal na katawagan at hindi isang titulo, at ito ang isa sa mga unang salita na natututuhang sabihin ng isang bata.

Ang salitang Aramaikong ito ay lumilitaw nang tatlong beses sa Kasulatan. Lagi itong nasa anyong transliterasyon sa orihinal na Griego at kadalasa'y tinutumbasan din ng transliterasyon sa mga saling Ingles. Sa bawat paglitaw ng terminong ito, agad itong sinusundan ng salin na *ho pa·ter'* sa Griego, na literal na nangangahulugang "ang ama" o, ginagamit bilang ang bokatibo na, "O Ama." Sa bawat paglitaw nito ay ginagamit ito may kaugnayan sa makalangit na Ama, si Jehova.

Iniulat ni Marcos na ginamit ni Jesus ang terminong ito noong manalangin siya sa Diyos na Jehova sa Getsemani nang malapit na siyang mamatay, na sinasabi: *"Abba,* Ama, ang lahat ng mga bagay ay posible sa iyo; alisin mo sa akin ang kopang ito. Gayunma'y hindi ang ibig ko, kundi ang ibig mo." (Mar 14:36) Isa itong marubdob na pamamanhik ng isang anak sa kaniyang minamahal na ama, na sinundan agad ng pagbibigay-katiyakan na mananatili siyang masunurin, anuman ang mangyari.

Ang dalawang iba pang paglitaw ng salitang ito ay nasa mga liham ni Pablo sa Roma 8:15 at Galacia 4:6. Sa mga tekstong ito, ang salitang ito ay ginagamit may kaugnayan sa mga Kristiyanong tinawag upang maging inianak-sa-espiritung mga anak ng Diyos at ipinahihiwatig nito ang pagiging matalik ng kanilang kaugnayan sa kanilang Ama. Bagaman sila ay "mga alipin ng Diyos" at 'binili sa isang halaga,' sila ay mga anak din sa sambahayan ng isang maibiging Ama, at tiyakang ipinababatid sa kanila ng banal na espiritu, sa pamamagitan ng kanilang Panginoong Jesus, na gayon nga ang kanilang katayuan.—Ro 6:22; 1Co 7:23; Ro 8:15; Gal 4:6.

Sa halip na basta isang salin lamang mula sa Aramaiko tungo sa Griego, nahihiwatigan ng iba na kapag magkasamang ginamit ang *'Ab·ba'* at "Ama," ito'y nangangahulugan ng, una sa lahat, pagtitiwala, kumpiyansa, at pagpapasakop ng isang anak, na sinusundan ng isang may-gulang na pagpapahalaga sa kaugnayan niya sa kaniyang ama at sa mga pananagutang kaakibat nito. Waring lumilitaw mula sa mga tekstong ito, na noong panahong apostoliko, ginagamit ng mga Kristiyano ang terminong *'Ab·ba'* sa kanilang mga panalangin sa Diyos.

Nang maglaon, ang salitang *'Ab·ba'* ay ikinapit bilang isang titulong pandangal sa mga Judiong rabbi noong unang mga siglo ng Karaniwang Panahon at gayon ang pagkakagamit dito sa Babilonyong Talmud. (*Berakhot* 16*b*) Yaong gumaganap na bise-presidente ng Judiong Sanedrin ay tinatawag na noon sa titulong *'Av,* o Ama ng Sanedrin. Noong bandang huli, ang titulong ito ay ikinapit din sa mga obispo ng mga simbahang Coptic, Ethiopic, at Siryano, at partikular na naging titulo ng Obispo ng Alejandria, sa gayon siya ay naging "papa" ng bahaging iyon ng Silanganing simbahan. Ang mga salitang Ingles na *"abbot"* at *"abbey"* ay kapuwa hinalaw sa Aramaikong *'ab·ba'.* Tinutulan ni Jerome, na tagapagsalin ng Latin na *Vulgate,* ang paggamit ng titulong *"abbot"* para sa mga mongheng Katoliko noong kaniyang panahon dahil nilalabag nito ang tagubilin ni Jesus sa Mateo 23:9: "Isa pa, huwag ninyong tawaging inyong ama ang sinuman sa lupa, sapagkat iisa ang inyong Ama, ang Isa na makalangit."

ABDA [Lingkod].

1. Ama ni Adoniram. (1Ha 4:6) Ang kaniyang anak, si Adoniram, ay isang prinsipe sa mga tinawag para sa puwersahang pagtatrabaho noong panahon ng mga paghahari nina David, Solomon, at Rehoboam, at maliwanag na ang Adoram, o Hadoram, na tinukoy sa iba pang mga teksto. (2Sa 20:24; 1Ha 12:18; 2Cr 10:18) Kaya malamang na si Abda ay kapanahon ni Haring David.

2. Isang inapo ni Jedutun, mula sa tribo ni Levi. (Ne 11:17, 18) Si Abda na Levita ay maliwanag na siya ring "Obadias" na binanggit sa 1 Cronica 9:16. Kabilang siya sa mga tapon na bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya.

ABDEEL [Lingkod ng Diyos]. Ama ni Selemias, isa sa tatlong lalaki na isinugo ni Haring Jehoiakim upang dakpin ang propetang si Jeremias at ang kalihim nitong si Baruc.—Jer 36:26.

ABDI [pinaikling anyo ng Abdiel].

1. Isang Levita na mula sa sambahayan ni Merari. Siya ang ama ni Kisi at malamang na kapanahon ni Saul, na ang paghahari ay sumaklaw mula 1117 hanggang 1078 B.C.E.—1Cr 6:31, 33, 39, 44.

2. Isa pang Levita na mula sa sambahayan ni Merari. Siya ang ama ni Kis. (2Cr 29:12) Dahil sa pagkakahawig ng mga pangalan ng kanilang mga anak, ang Abdi na ito at yaong inilarawan sa Blg. 1 ay itinatala sa ilang diksyunaryo ng Bibliya bilang iisang tao. Gayunman, dahil ang anak ng ikalawang Abdi na ito, si Kis, ay nabuhay noong panahon ni Haring Hezekias mga 250 taon pagkaraan ng panahon ni David, hindi lohikal ang konklusyong ito. Malamang na ang ikalawang Abdi na ito ay kapanahon ng mga haring sina Jotam at Ahaz, na ang mga paghahari ay sumaklaw sa yugto mula 777 B.C.E. hanggang mga 746 B.C.E.

3. Isang lalaki na mula sa pamilya ni Elam na nabuhay noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon. (Ezr 10:26) Kabilang siya sa mga Israelita na kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito bilang tugon sa payo ni Ezra pagkabalik nito sa Jerusalem noong ikapitong taon ni Haring Artajerjes (Longimanus) (468 B.C.E.).—Ezr 7:8; 10:1-4, 10-12, 26, 44.

ABDIEL [Lingkod ng Diyos]. Anak ni Guni at ama ni Ahi, mula sa tribo ni Gad. (1Cr 5:15) Nanirahan siya sa pook ng Gilead at Basan, sa S ng Jordan, isang lugar na kilalá sa pag-aalaga ng mga baka.—1Cr 5:16.

ABDON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "lingkod"].

1. Isang hukom, ang anak ni Hilel na Piratonita na mula sa Efraim. (Huk 12:13-15) Ayon kay Josephus (*Jewish Antiquities,* V, 273 [vii, 15]), ang kaniyang walong-taóng pamamahala ay mapayapa, at sa rekord ng Bibliya ay walang binabanggit na digmaan sa loob ng yugtong iyon. Ang 40 anak at 30 apo ni Abdon ay pawang "sumasakay sa pitumpung hustong-gulang na asno," isang tanda ng malaking kayamanan at mataas na katungkulan nang panahong iyon. Sa katapusan ng kaniyang pagiging hukom, si Abdon ay inilibing sa kaniyang tinubuang lupain ng Efraim.

Sinasabi ng ilan na si Abdon ay si "Bedan," na binanggit sa 1 Samuel 12:11; gayunman, mas malamang na si Bedan ay ang Barak na ang pangalan ay lumilitaw sa tekstong ito kapuwa sa Griegong *Septuagint* at sa Syriac na *Peshitta.*

2. Isang Benjamita, panganay na anak ni Jeiel at maliwanag na kapatid ni Ner na lolo ni Saul.—1Cr 8:29, 30; 9:35, 36, 39.

3. Isang opisyal sa korte ni Haring Josias (2Cr 34:20), tinatawag na Acbor sa 2 Hari 22:12.—Tingnan ang ACBOR Blg. 2.

4. Isang anak ni Sasak na mula sa tribo ni Benjamin; isang pangulo na nanahanan sa Jerusalem.—1Cr 8:23-28.

5. Isa sa apat na lunsod sa teritoryo ng Aser na ibinigay sa mga Levita na mula sa pamilya ni Gerson (Gersom). (Jos 21:27-31; 1Cr 6:71-75) Malamang na ito ang Khirbet ʽAbdeh (Tel ʽAvdon) na mga 6 na km (3.5 mi) sa S ng Aczib. Ang dakong ito ay nasa H panig ng Wadi Qarn (Nahal Keziv) at nasa paanan ng mga burol ng Galilea at sa gayon ay malapit sa H dulo ng Kapatagan ng Aser.

ABEDNEGO [malamang, Lingkod ni Nebo [isang diyos ng Babilonya]]. Ang pangalang ibinigay kay Azarias, isa sa mga kabataang Judio na mula sa mga maharlika o mga taong mahal na dinalang bihag ni Nabucodonosor noong 617 B.C.E.—Dan 1:3, 4, 7.

Naniniwala ang ilang iskolar na ang "Nego" ay isang sinadyang pagbabago sa pangalang Nebo, isang diyos ng Babilonya, upang madaling matanggap ni Azarias ang pangalang iyon. (Tingnan ang NEBO Blg. 4.) Ang pangalang Azarias ay nangangahulugang "Si Jehova ay Tumulong," at lumilitaw na patuloy na ginamit ng mga Hebreong iyon ang kanilang orihinal na mga pangalan kapag sila-sila lamang ang nag-uusap. (Dan 2:17) Sa Babilonya, si Azarias, kasama sina Daniel, Hananias at Misael, ay nagpamalas ng katapatan sa Diyos may kinalaman sa pagkain at inumin. Pagkatapos, matagumpay silang nakapasa sa isang tatlong-taóng kurso ng pagsasanay at sa isang pagsusuri na personal na isinagawa ng haring si Nabucodonosor. (Dan 1:4, 5, 8-20) Nang maglaon, dahil sa kahilingan ni

Daniel, inatasan ng hari si Azarias at ang dalawa nitong kasamahan bilang mga administrador sa nasasakupang distrito ng Babilonya.—Dan 2:49.

Pagkatapos nito, si Abednego (Azarias) at ang dalawa niyang kasamahang Hebreo ay tinuligsa ng ilang Caldeo sa harap ng hari dahil sa pagtangging yumukod sa ginintuang imahen ng hari noong patugtugin ang isang partikular na musika. (Dan 3:5, 8, 12) Nang tanungin sila ng nagngangalit na hari, ang kanilang matatag na pagtangging labagin ang kanilang budhi at ang pagpapahayag nila ng pananampalataya kay Jehova ay naging dahilan upang ipahagis sila ng hari sa isang pagkainit-init na hurno, kung saan sila makahimalang ipinagsanggalang ng anghelikong kinatawan ng Diyos. Matapos silang palayain ng nangangatog na hari, at nang makita ng mga miyembro ng maharlikang korte na ang tatlong lalaki ay nakaligtas nang walang pinsala, muli nilang natamo ang pabor ng hari.—Dan 3:15-30; tingnan ang MESAC; SADRAC.

ABEL.

1. [posible, Singaw; Kawalang-kabuluhan]. Ang ikalawang anak ni Adan at ng kaniyang asawang si Eva, at ang nakababatang kapatid ng kanilang panganay na anak na si Cain.—Gen 4:2.

Samantalang nabubuhay pa si Abel, malamang na nagkaroon siya ng mga kapatid na babae; binabanggit ng ulat na ang kaniyang mga magulang ay nagkaanak ng mga babae, ngunit hindi nakaulat ang mga pangalan ng mga ito. (Gen 5:1-4) Nang lumaki na siya, naging isang tagapagpastol siya ng tupa; ang kaniyang kapatid na lalaki naman ay naging isang magsasaka.—Gen 4:2.

Pagkalipas ng ilang panahon, si Abel ay naghandog sa Diyos na Jehova. Gayundin ang ginawa ni Cain. Bawat isa sa kanila ay nagdala ng kung ano ang mayroon siya: si Abel ay nagdala ng mga panganay ng kaniyang kawan; si Cain naman ay nagdala ng kaniyang ani. (Gen 4:3, 4) Kapuwa sila naniniwalang may Diyos. Tiyak na natutuhan nila ang tungkol sa Diyos mula sa kanilang mga magulang at malamang na alam nila kung bakit silang lahat ay nasa labas ng hardin ng Eden at pinagbabawalang pumasok doon. Ang kanilang mga handog ay nagpahiwatig na kinikilala nilang hiwalay sila sa Diyos at na nais nilang makamit ang Kaniyang lingap. Sinang-ayunan ng Diyos ang handog ni Abel ngunit hindi ang handog ni Cain. Hindi sinabi ng ulat kung paano ipinabatid ni Jehova ang kaniyang pagsang-ayon at pagtatakwil, ngunit walang alinlangang naging maliwanag ito sa dalawa. Ang dahilan kung bakit ang handog lamang ni Abel ang sinang-ayunan ng Diyos ay niliwanag ng mga kasulatan nang dakong huli. Sa Hebreo 11:4, si Abel ay itinala ng apostol na si Pablo bilang ang unang taong may pananampalataya, at ipinakita niyang dahil dito ang kaniyang hain ay "lalong higit ang halaga" kaysa sa handog ni Cain. Sa kabaligtaran naman, ipinakikita ng 1 Juan 3:11, 12 na masama ang saloobin ng puso ni Cain, at ipinakita ito ng pagtatakwil niya sa payo at babala ng Diyos nang dakong huli at ng kaniyang isinaplanong pagpaslang sa kapatid niyang si Abel.

Bagaman hindi masasabi na patiunang alam ni Abel kung paano matutupad ang pangako ng Diyos sa Genesis 3:15 may kinalaman sa ipinangakong "binhi," malamang na pinag-isipan niyang mabuti ang pangakong ito at naniwala siya na kailangan ang pagtitigis ng dugo at kailangang may isa na 'susugatan sa sakong,' upang maibalik ang sangkatauhan tungo sa kasakdalang tinamasa nina Adan at Eva bago sila maghimagsik. (Heb 11:4) Sa liwanag ng nabanggit, ang paghahandog ni Abel ng mga panganay ng kaniyang kawan ay angkop na angkop at walang alinlangang naging isang dahilan kung bakit sinang-ayunan iyon ng Diyos. Bilang kaniyang kaloob, buhay ang ibinigay ni Abel sa Tagapagbigay ng buhay, bagaman nanggaling lamang iyon sa kawan.—Ihambing ang Ju 1:36.

Ipinakita ni Jesus na si Abel ang naging unang martir at tudlaan ng relihiyosong pag-uusig na isinagawa ng kaniyang di-mapagparayang kapatid na si Cain. Sa gayon, tinukoy ni Jesus si Abel bilang nabuhay noong panahon ng "pagkakatatag ng sanlibutan." (Luc 11:48-51) Ang salitang Griego para sa "sanlibutan" ay *ko'smos* at sa tekstong ito ay tumutukoy sa sanlibutan ng sangkatauhan. Ang terminong "pagkakatatag" ay isinalin mula sa Griegong *ka·ta·bo·le'* at literal na nangangahulugang "paghahagis [ng binhi]." (Heb 11:11, *Int*) Sa pananalitang "pagkakatatag ng sanlibutan," maliwanag na tinutukoy ni Jesus ang pagsilang ng mga anak nina Adan at Eva, sa gayo'y umiral ang isang sanlibutan ng sangkatauhan. Tinukoy ni Pablo si Abel bilang kasama sa "ulap ng mga saksi" bago ang panahong Kristiyano.—Heb 11:4; 12:1.

Paanong ang dugo ni Jesus ay "nagsasalita sa mas mabuting paraan kaysa sa dugo ni Abel"?

Sa dahilang patuloy na nagpapatotoo ang rekord ng Kasulatan tungkol sa pananampalataya ni Abel at sa pagsang-ayon ng Diyos sa kaniya, masasabing si Abel, "bagaman namatay siya, ay nagsasalita pa." (Heb 11:4) Sa Hebreo 12:24 ay tinukoy ng apostol "si Jesus na tagapamagitan ng isang bagong tipan, at ang dugo ng pagwiwisik, na nagsasalita sa mas mabuting paraan kaysa sa dugo ni Abel." Bagaman ibinubo ang dugo ni Abel bilang isang martir, wala

itong tinubos na sinuman, gaya rin ng dugo ng kaniyang inihaing mga tupa. Sa wari ay sumisigaw sa Diyos ang kaniyang dugo upang paghigantihan ang mamamatay-taong si Cain. Ang dugo ni Jesus, na sinabing nagbigay-bisa sa bagong tipan, ay nagsasalita sa mas mabuting paraan kaysa sa dugo ni Abel sapagkat nagsusumamo ito sa Diyos na kaawaan ang lahat ng mga taong may pananampalataya tulad ni Abel, at sa pamamagitan nito ay naging posible na tubusin sila.

Yamang maliwanag na ipinanganak si Set di-nagtagal pagkamatay ni Abel at noong si Adan ay 130 taóng gulang na, posibleng si Abel ay mga 100 taóng gulang na noong mamatay siya bilang martir.—Gen 4:25; 5:3.

2. [Daanang-tubig]. Isang bayan na tinatawag ding Abel-bet-maaca o Abel ng Bet-maaca. Ginagamit din ito bilang isang unlapi ng mga pangalan ng iba't ibang lugar.—2Sa 20:18; tingnan ang ABEL-BET-MAACA.

3. Sa 1 Samuel 6:18, ang *King James Version* ay may binanggit na "malaking bato ng Abel," samantalang ang panggilid na impormasyon ay kababasahan, "O, dakilang Abel, samakatuwid nga, pagdadalamhati." Gayunman, ang karamihan sa makabagong mga salin ay kababasahan lamang ng "ang malaking bato." (Ihambing ang *AS-Tg, BSP, NW,* at iba pa.) Bagaman ginamit ng tekstong Hebreo Masoretiko ang salitang *'A·vel'* sa talatang iyon, isinalin ito ng Griegong *Septuagint* at ng mga Aramaikong Targum na para bang ito ay *'e'ven,* samakatuwid nga, "bato." Ang gayong salin ay kaayon ng talata 14 sa kabanata ring iyon. Hindi ito maaaring tumukoy sa Abel ng Bet-maaca, yamang ang insidenteng nakaulat sa 1 Samuel 6:18 ay naganap malapit sa Bet-semes sa Juda.

ABEL-BET-MAACA, ABEL NG BET-MAACA [Daanang-tubig ng Bahay ni Maaca]. Isang nakukutaang lunsod ng Neptali sa hilagang Palestina na malamang ay 7 km (4 na mi) sa KHK ng Dan, itinuturing na siya ring Tell Abil (Tel Avel Bet Ma'akha). Maganda ang lokasyon nito sa salubungan ng daan na mula sa Hazor patungong hilaga at ng S-K ruta na mula sa Damasco patungong Tiro.

Ang lunsod ay kinubkob ng mga tauhan ni David sa ilalim ng pangunguna ni Joab nang magtago roon ang mapaghimagsik na si Sheba. Dahil dito, isang babaing marunong, na nagsalita para sa "mga mapagpayapa at tapat ng Israel," ang nakiusap kay Joab na huwag gibain ang Abel, isang lugar na mula noong sinauna ay pinagsasanggunian ukol sa matalinong mga kahatulan, sa gayon ay "isang ina sa Israel," anupat malamang ay nangangahulugan din na isa itong metropolis o lunsod na may mga sakop na bayan. Bilang pagsunod sa payo ng babaing iyon, inihagis ng mga tumatahan doon ang ulo ni Sheba mula sa ibabaw ng pader, at ang lunsod ay hindi winasak.—2Sa 20:14-22.

Dahil sa sulsol ni Asa ng Juda, sinaktan ng Siryanong si Ben-hadad I ang Abel-bet-maaca upang mailihis ang atensiyon ni Baasa ng Israel mula sa pagtatayo ng Rama. (1Ha 15:20; tingnan ang RAMA Blg. 1.) Nabihag ni Tiglat-pileser III ng Asirya ang Abel ng Bet-maaca noong panahon ng paghahari ni Peka, at ang mga tumatahan dito ay dinala sa pagkatapon. (2Ha 15:29) Ang lunsod na ito, tinatawag na Abilakka sa mga tekstong Asiryano, ay lumilitaw sa mga inskripsiyon ni Tiglat-pileser III sa talaan ng mga lunsod na nilupig niya. Walang alinlangang ang nakapalibot na mataba at natutubigang-mainam na mga bukid ang naging dahilan upang magkaroon ito ng isa pang angkop na pangalan, Abel-maim (nangangahulugang "Daanang-tubig ng Tubig"). Dahil sa kinaroroonan nito, ito ay naging isang mabuting dakong imbakan.—2Cr 16:4.

ABEL-KERAMIM [Daanang-tubig ng mga Ubasan]. Ang pinakamalayong dako na narating ni Jepte sa pagtugis niya sa mga Ammonita hanggang sa matalo ang mga ito. (Huk 11:33) Karaniwang ipinapalagay na ito ay nasa pagitan ng Hesbon at ng Raba, o Raba Ammon (makabagong 'Amman). Ipinapalagay ng karamihan sa ngayon na ito ay ang Khirbet es-Suq, mga 8 km (5 mi) sa T ng Raba ('Amman), na posibleng katugma ng paglalarawan ni Eusebius. (*Onomasticon,* 32, 15-16) Iminumungkahi naman ng iba ang Na'ur, mga 14 na km (9 na mi) sa TK ng Raba Ammon bilang ang malamang na lokasyon nito.

ABEL-MAIM. Tingnan ang ABEL-BET-MAACA.

ABEL-MEHOLA [Daanang-tubig ng Pagsasayaw]. Ang sariling bayan ni Eliseo, kung saan siya nasumpungan ni Elias habang nag-aararo siya at kung saan siya pinahiran nito bilang kahaliling propeta.—1Ha 19:16-19.

Mas maaga rito, binanggit ang Abel-mehola sa ulat hinggil sa pagkatalo ng mga Midianita sa kamay ng maliit na pangkat ng mga mandirigma ni Gideon. Dahil sa magulong pagtakas ng mga Midianita, iniulat na nakarating sila "hanggang sa mga hangganan ng Abel-mehola sa tabi ng Tabat." —Huk 7:22.

Dahil ang Tabat ay nasa S ng Ilog Jordan, mula noong 1951 ay may mga nagsikap na iugnay ang Abel-mehola sa Tell el-Maqlub na nasa Wadi el-Yabis. Bilang karagdagang argumento para rito, binabanggit na matapos lisanin ni Elias ang Horeb, tumigil siya sa Abel-mehola upang pahiran si Eliseo

at maglalakbay pa siya patungo sa "ilang ng Damasco" upang pahiran si Hazael bilang hari sa Sirya. (1Ha 19:15) Ang pangunahing sinaunang lansangang-bayan mula sa Horeb hanggang sa Damasco ay nasa S ng Jordan, bagaman kung minsan ay kontrolado ng mga taong pagala-gala ang rutang ito.

Gayunman, sa katunayan ay ipinahihiwatig ng ulat hinggil sa pagtugis ni Gideon sa mga Midianita na ang mga ito ay nasa K (sa halip na nasa S) ng Jordan nang maganap ang pangyayaring tinutukoy sa Hukom 7:22. (Tingnan ang Huk 7:24.) At, kung tungkol naman sa paglalakbay ni Elias patungo sa Ilang ng Damasco, ipinakikita ng ulat na hindi ito kaagad isinagawa, kundi sa halip ay isinagawa ito ng kaniyang kahaliling si Eliseo pagkalipas ng ilang panahon. (1Ha 19:15-19; 2Ha 8:7-13) Dahil dito, patuloy na inirerekomenda ng ilang tekstong heograpiko ang isang lugar sa K ng Jordan sa halip na sa S nito. (*The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament,* ni J. Simons, Leiden, 1959; *The Geography of the Bible,* ni D. Baly, 1957; at *Atlas of the Bible,* ni L. H. Grollenberg, 1956) Ipinapalagay nina Jerome at Eusebius ng unang mga siglo ng Karaniwang Panahon na ang Abel-mehola ay isang lugar na 10 milyang Romano (15 km; 9 na mi) sa T ng Bet-sean (sa K ng Jordan). Ang *The Land of the Bible,* ni Y. Aharoni, ay nagsasabi: "Ang Abel-mehola ay mas tiyakan na ngayong iniuugnay sa Tell Abu Sus na nasa [kanlurang] pampang ng Jordan, 15 km. sa timog ng Bet-sean." (Isinalin at inedit ni A. Rainey, 1979, p. 313) Ang kalapit na kapatagan ng Bet-sean ay angkop na angkop sa malawakang pagsasaka.—Ihambing ang 1Ha 19:19.

Bilang karagdagang indikasyon na ang Abel-mehola ay isang lugar sa K ng Jordan, naging bahagi ito ng ikalimang administratibong distrito ni Solomon nang dakong huli at nakatalang kasama ng iba pang mga lugar sa K ng Jordan. (1Ha 4:12) Maliwanag na ito ang sariling bayan ni Adriel na Meholatita, isang manugang ni Saul. (1Sa 18:19; 2Sa 21:8) Posibleng ang pagsasayaw sa mga pista kapag ipinagdiriwang ang pag-aani ang pinagmulan ng pangalang Abel-mehola.

ABEL-MIZRAIM. Tingnan ang ATAD.

ABEL NG BET-MAACA. Tingnan ang ABEL-BET-MAACA.

ABEL-SITIM. Tingnan ang SITIM Blg. 1.

ABI. Tingnan ang ABIAS Blg. 7.

ABI-ALBON. Isang Benjamita at isang namumukod-tanging mandirigma na nakatalang kabilang sa 37 sa pinakamagiginting na kawal ni Haring David. (2Sa 23:31) Maliwanag na siya ang Abiel na tinukoy sa isang katulad na ulat sa 1 Cronica 11:32. Tinatawag siyang Arbatita, marahil ay sapagkat nanggaling siya sa lunsod ng Bet-araba, na malapit sa hangganan sa pagitan ng Benjamin at Juda at nasa itaas ng H dulo ng Dagat na Patay. (Jos 15:6; 18:21, 22) Ang kaniyang kagitingan sa pakikipaglaban ay kaayon ng hulang binigkas ni Jacob bago ito mamatay, may kinalaman sa tribo ni Benjamin.—Gen 49:27.

ABIAM. Tingnan ang ABIAS Blg. 5.

ABIAS [Ang Aking Ama ay si Jehova]. Sa 2 Hari 18:2, lumilitaw ang Abi bilang pinaikling anyo ng pangalang Abias. Ang Abiam ay isa pang anyo nito na masusumpungan sa tekstong Masoretiko sa 1 Hari 14:31; 15:1, 7, 8. Gayunman, ang 1 Hari 14:31 ay kababasahan ng "Abias" sa humigit-kumulang 12 manuskritong Hebreo at sa edisyon ni Bomberg ng Bibliyang Hebreo ni Jacob ben Chayyim (1524-1525).

1. Isang apo ni Benjamin, nakatala bilang ikapito sa siyam na anak ni Beker.—1Cr 7:8.

2. Ayon sa tekstong Masoretiko, ang asawa ni Hezron, isang apo ni Juda sa kaniyang manugang na si Tamar. Ang Abias na ito ay maaaring ina ni Ashur na ama ni Tekoa.—1Cr 2:4, 5, 24; tingnan ang HEZRON Blg. 2.

3. Ang ikalawang anak ng propetang si Samuel na inatasan ng kaniyang matanda nang ama, kasama ang kaniyang nakatatandang kapatid na si Joel, upang maging isang hukom ng Israel sa Beer-sheba. Dahil sa kanilang pagbaluktot sa kahatulan, pagtanggap ng suhol, at pangingikil ng di-tapat na pakinabang, hiniling ng matatandang lalaki ng Israel na mag-atas si Samuel ng isang hari na mamamahala sa kanila.—1Sa 8:1-5; 1Cr 6:28.

4. Isang makasaserdoteng inapo ni Aaron, na kinilalang ulo ng isa sa mga sambahayan ng Israel sa panig ng ama noong mga araw ni Haring David. Hinati-hati ni David ang pagkasaserdote sa 24 na pangkat, anupat bawat isa ay maglilingkod sa santuwaryo sa loob ng isang linggo sa bawat anim na buwan. Sa pamamagitan ng palabunutan, ang sambahayan ni Abias sa panig ng ama ay napili upang manguna sa ikawalong pangkat at pagkatapos ay nakilala ito bilang ang "pangkat ni Abias." (1Cr 24:3-10; Luc 1:5) Kaya sinasabing ang saserdoteng si Zacarias, na ama ni Juan na Tagapagbautismo, ay kabilang sa "pangkat ni Abias."

5. Isa sa 28 anak ni Rehoboam, tinatawag ding Abiam, na naging ikalawang hari ng dalawang-tribong kaharian ng Juda at naghari mula 980 hanggang 978 B.C.E. (1Ha 14:31–15:8) Siya ay isang makaharing inapo ni David kapuwa sa panig ng kaniyang ama at ng kaniyang ina, ang ika-16 na salinlahi mula kay Abraham sa maharlikang angkan ni

Jesu-Kristo. (1Cr 3:10; Mat 1:7) Sa 18 asawa at 60 babae ni Rehoboam, si Maaca (tinawag na Micaias sa 2 Cronica 13:2), na apo sa tuhod ni Absalom, ang kaniyang pinakamamahal at pinaboran nang higit sa lahat anupat pinili niya ang anak nitong si Abias bilang kahalili sa trono, bagaman hindi si Abias ang panganay na anak ni Rehoboam.—2Cr 11:20-22.

Nang lumuklok si Abias sa trono noong ika-18 taon ni Haring Jeroboam I ng Israel, muling bumangon ang pagkakapootan sa pagitan ng mga kaharian ng hilaga at timog, at sinundan ito ng digmaan. Ang 800,000 mandirigma ni Jeroboam ay humanay sa pagbabaka laban sa piling hukbo ng Juda na may 400,000 makapangyarihang lalaking mandirigma. Bagaman gayon karami ang kanilang kaaway, hindi natakot si Abias. Sa halip, sa isang madamdaming pahayag, nagsalita siya sa pulutong ni Jeroboam, anupat hinatulan ang kanilang idolatrosong pagsamba sa guya at ipinaalaala sa kanila na ang tipan ni Jehova kay David ay ukol sa isang walang-hanggang kaharian. "Sumasaamin ang tunay na Diyos na nangunguna," ang pahayag ni Abias, kaya "huwag kayong lumaban kay Jehova . . . sapagkat hindi kayo magtatagumpay."—2Cr 12:16–13:12.

Sa kasunod na marahas na pagbabaka, ang pagtambang ni Jeroboam ay nabigo dahil sa patnubay ng Diyos at kalahating milyon sa kaniyang mga tauhan ang napatay, sa gayon ay naigupo ang lakas-militar ni Jeroboam. Nabihag maging ang lunsod ng Bethel, kung saan inilagay ang isa sa karima-rimarim na mga ginintuang guya kasama ang isang apostatang pagkasaserdote. Naganap ang lahat ng ito dahil si Abias ay 'sumandig kay Jehova.' (2Cr 13:13-20) Gayunpaman, lumakad si Abias sa mga kasalanan ng kaniyang amang si Rehoboam sa pamamagitan ng pagpapahintulot na manatili sa lupain ang matataas na dako, mga sagradong haligi, at maging ang mga lalaking patutot sa templo. "Ang kaniyang puso ay hindi naging sakdal kay Jehova na kaniyang Diyos." (1Ha 14:22-24; 15:3) Noong nabubuhay siya, nagkaroon siya ng 14 na asawa at 38 anak, at pagkamatay niya, hinalinhan siya sa trono ng kaniyang anak na si Asa.—2Cr 13:21; 14:1.

6. Ang anak ni Haring Jeroboam I ng Israel na namatay noong siya'y nasa kabataan pa bilang hatol mula kay Jehova. Dahil sa pag-aapostata ni Jeroboam, sinimulang salutin ng kapighatian ang kaniyang sambahayan, lakip na ang malubhang sakit ng kabataang si Abias. Sa gayon ay pinagbalatkayo ni Jeroboam ang kaniyang reyna at isinugo ito upang sumangguni sa matanda na at bulag na propetang si Ahias sa Shilo. Ngunit hindi malilinlang si Jehova. Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Ahias, ipinahayag ni Jehova na lilipulin Niya ang mga tagapagmanang lalaki ni Jeroboam "kung paanong inaalis ng isa ang dumi hanggang sa ito ay maitapon." (1Ha 14:10; 15:25-30) Gayunman, si Abias ang tanging inapo ni Jeroboam na binigyan ng marangal na libing "sa dahilang isang bagay na mabuti kay Jehova" ang nasumpungan sa kaniya.—1Ha 14:1-18.

7. Ang asawa ni Haring Ahaz ng Juda at ina ni Haring Hezekias. Siya ay anak ni Zacarias. Sa 2 Hari 18:2 ang kaniyang pangalan ay pinaikli sa anyong Abi.—2Cr 29:1.

8. Isa sa mga ulo ng pamilya ng mga saserdote noong mga araw nina Zerubabel at Jesua pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. Si Abias ay nakatalang kabilang sa mahigit na 20 "ulo ng mga saserdote at ng kanilang mga kapatid" na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel. (Ne 12:1-7) Malamang na naroon siya nang ilatag ang pundasyon ng templo noong ikalawang taon nang muling organisahin ang makasaserdoteng mga paglilingkod. (Ezr 3:8-10) Pagkalipas ng isang salinlahi, noong mga araw nina Joiakim at Nehemias, ang makasaserdoteng pamilya ni Abias ay kinatawanan ni Zicri.—Ne 12:12, 17, 26.

9. Isang saserdote, o ang ninuno ng isang saserdote, na nakibahagi sa pagtatatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" o resolusyon para kay Jehova noong mga araw ni Nehemias. (Ne 9:38–10:8) Kung ito rin ang Abias sa Blg. 8, gaya ng ipinapalagay ng ilan, mangangahulugan ito na mahigit na siya sa 100 taóng gulang.

ABIASAP [Ang (Aking) Ama ay Nagtipon]. Isa sa tatlong anak ni Kora na Levita, at isang inapo ni Kohat. (Exo 6:16-24) Ang kaniyang mga kapatid ay sina Elkana at Asir. Waring siya ang tinutukoy na Ebiasap sa 1 Cronica 6:37 at marahil ay pati sa 1 Cronica 9:19 at 1 Cronica 6:23.

Lumilitaw na ang mga anak ni Kora ay hindi sumama sa kanilang ama sa paghihimagsik nito, kasama nina Datan at Abiram, laban kina Moises at Aaron. Kaya naman ang mga anak na ito ay hindi namatay na kasama ng kanilang ama noong panahong iyon. (Bil 26:9-11) Sa gayon, nang dakong huli, binabanggit ang "mga anak ni Kora" sa mga superskripsiyon ng marami sa Mga Awit (42, 44-49, 84, 85, 87, 88), bagaman ang terminong ito ay pangunahin nang nangangahulugang "mga inapo ni Kora," o "sambahayan ni Kora."

ABIATAR [Ama ng Kagalingan; Ama ng Labis-labis Pa (Pag-apaw)]. Isang anak ng mataas na saserdoteng si Ahimelec, na mula sa tribo ni Levi at mula sa linya ni Eli. (1Sa 14:3; 22:11; 23:6) Nabuhay siya noong panahon ng mga paghahari nina Saul, David, at Solomon, at siya ay naging mataas na

saserdote noong naghahari si David. Nagkaroon siya ng dalawang anak, si Jonatan at si Ahimelec (kapangalan ng ama ni Abiatar).—2Sa 15:27, 36; 8:17.

Nakatira si Abiatar sa Nob, na "lunsod ng mga saserdote," di-kalayuan sa Jerusalem, nang ipapatay ni Haring Saul kay Doeg na Edomita ang ama ni Abiatar, na mataas na saserdote, at ang iba pang mga saserdote (85 sa kabuuan), dahil sa diumano'y pagsuporta nila kay David. Pinatay rin ni Doeg sa pamamagitan ng tabak ang lahat ng iba pang naninirahan sa lunsod. Si Abiatar lamang ang nakatakas. Pumaroon siya kay David, na isa ring takas, maliwanag na sa Keila, mga ilang milya sa dakong TK. Palibhasa'y nadama ni David na siya mismo ay may pananagutan sa masamang pangyayaring iyon, sinabi niya kay Abiatar: "Nalalaman kong lubos nang araw na iyon, sapagkat si Doeg na Edomita ay naroon, na walang pagsalang sasabihin niya kay Saul. Nagawan ko mismo ng mali ang bawat kaluluwa sa sambahayan ng iyong ama. Mamalagi ka lamang na kasama ko. Huwag kang matakot, sapagkat ang sinumang naghahanap sa aking kaluluwa ay naghahanap sa iyong kaluluwa, sapagkat ikaw ang nangangailangan ng pagsasanggalang sa piling ko." —1Sa 22:12-23; 23:6.

Nang magkagayon ay sumama si Abiatar kay David sa nalalabing panahon ng pagtatagô nito at naglingkod bilang saserdote para sa mga hukbo nito. Ipinakikita ng 1 Samuel 23:6 na si Abiatar ay nagdala ng isang epod, at bagaman ang mga saserdote sa pangkalahatan ay nagsusuot ng epod na lino (1Sa 22:18), ipinahihiwatig ng talata 9-12 ng kabanata 23 na ito ang epod ng kaniyang ama na mataas na saserdote, na naglalaman ng Urim at Tumim.

Noong Panahon ng mga Paghahari Nina David at Solomon. Lumilitaw na nang matamo na ni David ang trono, si Abiatar ay ginawang mataas na saserdote. Iminumungkahi ng ilang iskolar na, pagkamatay ng mataas na saserdoteng si Ahimelec, iniutos ni Haring Saul na italaga si Zadok bilang mataas na saserdote upang humalili kay Ahimelec, anupat hindi kinilala si Abiatar na noo'y kasama ng magiging kahalili ni Saul na si David. Ipinapalagay nila na, matapos siyang iluklok sa trono, inatasan ni David si Abiatar bilang katulong na mataas na saserdote kasama ni Zadok. Maliwanag na ang gayong pangmalas ay tinatanggap dahil palaging magkasamang binabanggit sina Zadok at Abiatar na para bang magkahati sila sa isang mataas na posisyon sa pagkasaserdote. (2Sa 15:29, 35; 17:15; 19:11; 20:25; 1Ha 1:7, 8, 25, 26; 4:4; 1Cr 15:11) Gayunman, walang binabanggit sa kinasihang ulat na inatasan si Zadok bilang mataas na saserdote sa ilalim ni Haring Saul. Posible na ang pagiging prominente ni Zadok ay dahil sa kaniyang pagiging isang tagakita o propeta, kung paanong ang propetang si Samuel ay mas madalas banggitin sa banal na ulat kaysa sa mataas na saserdote noong panahon niya. (2Sa 15:27) Ipinakikita ng katibayan na si Abiatar ang nag-iisang mataas na saserdote noong naghahari si David at na mas mababa ang posisyon ni Zadok kaysa kay Abiatar.—1Ha 2:27, 35; Mar 2:26.

Ang teksto sa 2 Samuel 8:17 ay nagbangon ng ilang tanong may kinalaman dito, yamang sinasabi roon na "si Zadok na anak ni Ahitub at si Ahimelec na anak ni Abiatar ang mga saserdote" noon, ngunit hindi binabanggit doon na si Abiatar ang mataas na saserdote. Iminumungkahi ng ilan na nagkapalit ang mga pangalan nina Ahimelec at Abiatar dahil sa pagkakamali ng eskriba anupat ang teksto ay dapat kabasahan ng "si Abiatar na anak ni Ahimelec," gaya ng mababasa sa Syriac na *Peshitta.* Gayunman, ipinakikita ng ulat sa 1 Cronica (18:16; 24:3, 6, 31) na tama ang pagkakasunud-sunod ng mga pangalan sa talatang iyon gaya ng masusumpungan sa tekstong Masoretiko. Samakatuwid, mas malamang na sina Zadok at Ahimelec ay binabanggit lamang sa talatang iyon bilang mga pangalawahing saserdote sa ilalim ng mataas na saserdoteng si Abiatar, at intindido na ang posisyon ni Abiatar sa kasong iyon.—1Cr 16:37-40; ihambing ang Bil 3:32.

Si Abiatar, kasama ang iba pang mga saserdote, ay nagkapribilehiyong iahon ang kaban ni Jehova mula sa tahanan ni Obed-edom patungo sa Jerusalem. (2Sa 6:12; 1Cr 15:11, 12) Bukod pa sa pagiging mataas na saserdote, kasama siya sa pangkat ng mga tagapayo ni David.—1Cr 27:33, 34.

Noong huling bahagi ng paghahari ng kaniyang amang si David, si Absalom ay bumuo ng isang sabuwatan laban dito. Muli, nanatili si Abiatar sa panig ni David nang ang hari ay mapilitang tumakas mula sa Jerusalem. Bilang bahagi ng planong biguin ang payo ng traidor na si Ahitopel na dating tagapayo ni David, ang matapat na mga saserdoteng sina Abiatar at Zadok ay pinabalik sa Jerusalem para magsilbing mga impormante upang malaman ni David ang mga plano ng kaniyang mapaghimagsik na anak. (2Sa 15:24-36; 17:15) Pagkamatay ni Absalom, sina Abiatar at Zadok ay nagsilbing mga tagapamagitan upang isaayos na makabalik si David sa kabisera.—2Sa 19:11-14.

Dahil sa kaniyang tapat na rekord ng pagbabata ng maraming kahirapan kasama ni David noong panahong tinutugis ito ni Saul at gayundin noong panahon ng paghihimagsik ni Absalom, at kung iisipin na natamo niya ang pagtitiwala, pakikipagkaibigan, at paglingap ni David sa loob ng mga apat na dekada, nakapagtataka na nakisama si Abiatar sa isa pang anak ni David, si Adonias, sa isa pang sa-

buwatan upang agawin ang trono. Bagaman ang pakana ay may suporta rin ng ulo ng hukbo na si Joab, nabigo ito; at si Solomon ay hinirang bilang hari, anupat ang matapat na saserdoteng si Zadok ang nagpahid sa kaniya ayon sa tagubilin ni David. (1Ha 1:7, 32-40) Sa gayon, ang anak ni Abiatar na si Jonatan, na dating naglilingkod kay David bilang isang mananakbong tagapaghatid ng balita noong panahon ng insureksiyon ni Absalom, ay pumaroon kay Adonias upang sabihing nabigo ang pakana. Hindi agad kumilos si Haring Solomon laban kay Abiatar, ngunit nang ipakita ng katibayan na ang pakana ay nagpapatuloy pa rin, iniutos niyang patayin sina Adonias at Joab at pinalayas niya ang saserdoteng si Abiatar mula sa Jerusalem, na sinasabi: "Pumaroon ka sa Anatot sa iyong mga bukid! Sapagkat nararapat kang mamatay; ngunit hindi kita papatayin sa araw na ito, dahil dinala mo ang kaban ng Soberanong Panginoong Jehova sa harap ni David na aking ama, at dahil napighati ka sa buong panahon ng pagkapighati ng aking ama." (1Ha 2:26) Si Zadok ang inatasang humalili kay Abiatar sa makasaserdoteng posisyon nito, at sa gayon ang katungkulan ng mataas na saserdote ay naibalik sa linya ng anak ni Aaron na si Eleazar; at ang makasaserdoteng linya ng sambahayan ni Eli ay lubusang nagwakas, bilang katuparan ng hula sa 1 Samuel 2:31.—1Ha 2:27; 1Sa 3:12-14.

Bagaman ang mas huling ulat na nasa 1 Hari 4:4 ay muling tumutukoy kina 'Zadok at Abiatar' bilang mga saserdote noong paghahari ni Solomon, malamang na si Abiatar ay itinala dahil lamang sa kaniyang marangal na katungkulan o bilang pag-uulat ng kasaysayan. Iminumungkahi ng ilang iskolar na matapos ibaba ni Solomon sa tungkulin si Abiatar, inatasan niya ito na maglingkod bilang kinatawan ni Zadok, at na samantalang ang isa ay nanunungkulan sa Bundok Sion, kung saan iniingatan ang Kaban, ang isa naman ay naglilingkod sa tabernakulo, na nanatili sa Gibeon bago itayo ang templo. (Tingnan ang 1Cr 16:37-40.) Gayunman, ipinakikita ng 1 Hari 2:26 na pinapunta ni Solomon si Abiatar sa mga bukid nito sa Anatot, at bagaman ang Anatot ay di-kalayuan sa Gibeon, ipinahihiwatig ng utos ni Solomon na si Abiatar ay inalis mula sa anumang aktibong pakikibahagi sa pagkasaserdote.

Sa Marcos 2:26, ipinakikita ng karamihan sa mga salin na sinabi ni Jesus na pumasok si David sa bahay ng Diyos at kinain nito ang tinapay na pantanghal "noong si Abiatar ang mataas na saserdote." Yamang ang ama ni Abiatar na si Ahimelec ang mataas na saserdote nang maganap ang pangyayaring iyon, ang gayong salin ay hindi kasuwato ng kasaysayan. Kapansin-pansin na ang nabanggit na parirala ay wala sa maraming sinaunang manuskrito, at hindi iyon masusumpungan sa katumbas na mga bahagi sa Mateo 12:4 at Lucas 6:4. Gayunman, isang kahawig na anyong Griego ang nasa Marcos 12:26 at Lucas 20:37, at dito ay ginagamit ng maraming salin ang pariralang "sa bahagi tungkol sa." (*RS; AT; JB*) Kaya lumilitaw na tama ang pagkakasalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* sa Marcos 2:26, na kababasahan: "Kung paanong pumasok siya sa bahay ng Diyos, *sa ulat* tungkol kay Abiatar na punong saserdote." Yamang ang ulat ng unang mga ginawa ni Abiatar ay kasunod agad ng rekord hinggil sa pagpasok ni David sa bahay ng Diyos upang kainin ang tinapay na pantanghal, at yamang si Abiatar ay talagang naging mataas na saserdote ng Israel noong naghahari na si David, ang ganitong salin ay sumusuporta sa kawastuan ng rekord may kaugnayan sa kasaysayan.

ABIB [Mga Luntiang Uhay]. Ang orihinal na pangalan ng unang buwang lunar sa sagradong kalendaryong Judio at ng ikapitong buwan sa sekular na kalendaryo. (Exo 13:4; 23:15; 34:18; Deu 16:1) Karaniwan na, katumbas ito ng huling bahagi ng Marso at unang bahagi ng Abril.

Ang pangalang Abib ay ipinapalagay na nangangahulugang "Mga Luntiang Uhay," yamang ang mga uhay ng butil sa panahong iyon ay hinog na ngunit malambot pa. (Ihambing ang Lev 2:14.) Sa buwang ito nagaganap ang pag-aani ng sebada, na sinusundan naman ng pag-aani ng trigo pagkalipas ng ilang linggo. Nagsisimula na rin ang mga huling ulan o ang mga ulan sa tagsibol, at nagiging dahilan ito ng pag-apaw ng tubig ng Ilog Jordan. (Jos 3:15) Itinalaga ito ni Jehova bilang unang buwan ng sagradong taon noong panahon ng Pag-alis mula sa Ehipto. (Exo 12:1, 2; 13:4) Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang pangalang ito ay pinalitan ng pangalang Nisan.—Tingnan ang NISAN.

ABIDA [Nakilala (Ako) ng Ama]. Si Abida ay anak ni Midian at apo ni Abraham sa kaniyang asawang si Ketura. Nagkaroon siya ng apat na kapatid, na nagngangalang Epa, Eper, Hanok, at Eldaa. —Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:33.

ABIDAN [Ang (Aking) Ama ay Humatol]. Ang pinuno ng tribo ni Benjamin nang panahong magsagawa ng sensus sa Israel noong ikalawang taon pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto. (Bil 1:11, 16) Siya ang ulo ng 35,400 lalaki ng Benjamin na mahigit 20 taon ang edad na nagkampo sa K panig ng tabernakulo.—Bil 2:18, 22, 23.

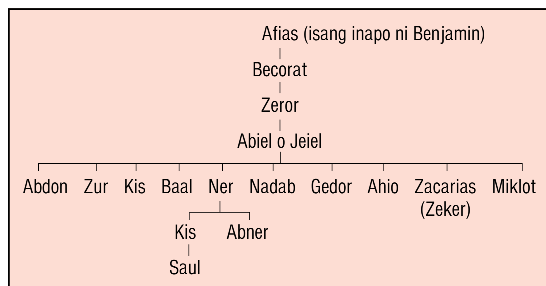
Nang matapos ang tabernakulo at noong pagpapasinaya nito (1512 B.C.E.), sa loob ng 12 araw ay naghandog ang bawat pinuno ng handog na pilak at gintong mga lalagyan ng pagkain na nagkakahalaga ng mga $1,720, bukod pa sa mga handog na mga

butil, langis, insenso, at mga alagang hayop. Ginawa ito ni Abidan noong ikasiyam na araw. (Bil 7:10, 60-65) Namatay siya noong panahon ng 40-taóng paglalakbay sa ilang.—Bil 14:29, 30.

ABIEL [Ang (Aking) Ama ay Diyos].

1. Isang anak ni Zeror, at inapo ni Becorat at ni Afias, mula sa tribo ni Benjamin. Kung ihahambing ang 1 Cronica 8:29-33 at 9:35-39 sa 1 Samuel 9:1, 2 at 14:50, 51, makikita natin na si Abiel ay tinatawag ding "Jeiel" sa ulat ng Cronica, yamang si Jeiel ay itinatala roon bilang ama ni Ner, na naging ama ni Kis, na ama naman ni Saul. Ipinakikita rin ng 1 Samuel 14:50, 51 na si Abiel (o Jeiel) ay ama ni Ner. Ipinahihiwatig ng ulat sa Cronica na si Jeiel (o Abiel) ay may siyam na iba pang mga anak, na ang isa ay nagngangalang Kis, at sa gayon ang nakatatandang Kis na ito ay tiyo ng anak ni Ner na may pangalan ding Kis.

Kung ipapalagay na ang Abiel at Jeiel ay mga pangalan ng iisang tao, makabubuo tayo ng isang talaangkanan gaya ng makikita sa tsart na ito.

Kaya kapag nabasa natin sa 1 Samuel 9:1 na si Kis (samakatuwid nga, ang ikalawang Kis, ang ama ni Saul) ay "anak ni Abiel," nangangahulugan iyon na apo siya ni Abiel, gaya ng madalas na ginagawa sa mga talaangkanan sa Bibliya kapag inaalis sa mga ito ang isa o higit pang kawing. (Kaya bagaman binabanggit sa 1 Samuel 10:21 na kabilang sina Kis at Saul sa "pamilya ng mga Matrita," ang pangalan ni Matri ay hindi lumilitaw sa mga ulat na ating isinasaalang-alang, ni sa iba pang bahagi ng Bibliya.)

Sa rekord ng 1 Cronica (8:33; 9:39) ay waring tiyakang tumutukoy kay Ner bilang ang tunay na ama ng ikalawang Kis, at maliwanag na ito ang mas espesipiko sa dalawang ulat.—Tingnan ang KIS Blg. 2 at 3.

2. Isa pang Benjamita.—Tingnan ang ABI-ALBON.

ABI-EZER [Ang (Aking) Ama ay Isang Katulong].

1. Isa sa "mga anak ni Gilead" na apo ni Manases, ang panganay ni Jose. Ipinakikita ng paghahambing ng mga ulat sa Bilang 26:28-30 at Josue 17:1, 2 na tinatawag din siyang Iezer (Jezer, *AS-Tg, MB, NPV*), pinaikling anyo ng Abi-ezer, na inalisan ng unlaping "Ab" (ama).

Si Abi-ezer ay isang ulo ng pamilya at ninuno ni Hukom Gideon. (Huk 6:11, 24, 34; 8:2) Lumilitaw na pagkatapos ng paghahati-hati ng lupain sa mga tribo ng Israel, ang pamilya ni Abi-ezer ay namayan, maaaring noong una pa man o nang dakong huli, sa lugar ng Opra, sa teritoryo ng Manases sa K ng Jordan.

Ang pangalang ito ay ginagamit din upang kumatawan sa buong sambahayan ni Abi-ezer.—Huk 8:2; tingnan ang ABI-EZRITA.

2. Isang anak ni Hamoleket na kapatid na babae ng apo ni Manases na si Gilead. (1Cr 7:18) Ipinapalagay ng ilang komentarista na ang Abi-ezer na ito rin ang tinutukoy sa Blg. 1.

3. Isang Benjamita mula sa Anatot, isa sa 37 pinakamagigiting na mandirigma ni Haring David. (2Sa 23:27, 39) Siya ay ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama at ulo ng isang pangkat na binubuo ng 24,000 lalaki, na naglilingkod sa hari sa ikasiyam na buwan ng bawat taon. (1Cr 11:28; 27:1, 12) Kasama ang iba pang mga Benjamita, tinupad niya ang hula sa Genesis 49:27 dahil sa kaniyang kagitingan sa digmaan. Ang kaniyang bayan ng Anatot ay may layong ilang milya mula sa HHS ng Jerusalem, sa loob ng teritoryo ng Benjamin.—1Cr 6:60.

ABI-EZRITA [Ni (Kay) Abi-ezer]. Isang inapo ni Abi-ezer; mula sa pamilya ni Abi-ezer. (Huk 6:11, 24; 8:32) Ang Bilang 26:30 ay kababasahan ng "Iezerita" ("Jezerita," *AS-Tg*), na pinaikling Abi-ezrita. Sa Bibliya, ang terminong ito ay ikinakapit sa mga nagmula kay Abi-ezer na "anak ni Gilead," hindi sa Abi-ezer na nabuhay noong panahon ni David.—Tingnan ang ABI-EZER Blg. 1.

ABIGAIL [Nagalak ang (Aking) Ama].

1. Isang asawa ni David. Dating asawa ng mayamang si Nabal na mula sa Maon, isang lunsod sa gilid ng Ilang ng Juda, sa K ng Dagat na Patay. (1Sa 25:2, 3; Jos 15:20, 55) Siya ay "may mabuting kaunawaan at maganda ang anyo," samantalang ang kaniyang unang asawa, na ang pangalan ay nangangahulugang "Hangal; Mangmang," ay "mabagsik at masasama ang kaniyang mga gawa."

Pagkamatay ng propetang si Samuel, si David at ang kaniyang mga tauhan ay lumipat sa lugar kung saan pinapastulan ang mga kawan ng asawa ni Abigail. Mula noon, ang mga tauhan ni David ay naging gaya ng pananggalang na "pader" sa palibot ng mga pastol at mga kawan ni Nabal, gabi at araw. Kaya, nang dumating ang panahon ng paggugupit sa mga tupa, nagsugo si David sa Carmel ng ilang kabata-

ang lalaki upang itawag-pansin kay Nabal ang mabuting paglilingkod na ginawa para sa kaniya at upang humiling ng handog na pagkain mula sa kaniya. (1Sa 25:4-8, 15, 16) Ngunit sinigawan sila ng mga panlalait ng maramot na si Nabal at ininsulto si David na para bang isa itong taong hamak, at ipinahiwatig pa na baka silang lahat ay mga takas na alipin. (1Sa 25:9-11, 14) Labis na ikinagalit ito ni David anupat ibinigkis niya ang kaniyang tabak at nanguna sa mga 400 lalaki patungong Carmel upang lipulin si Nabal at ang mga lalaki sa sambahayan nito. —1Sa 25:12, 13, 21, 22.

Nang mabalitaan ni Abigail ang insidenteng ito mula sa isang nabagabag na lingkod, ipinakita niya ang kaniyang karunungan nang kaagad siyang magtipon ng sapat na suplay ng pagkain at butil at pagkatapos ay iniutos niya sa kaniyang mga lingkod na patiunang dalhin ang mga ito kay David, gaya ng ginawa ni Jacob bago siya nakipagkita kay Esau. (1Sa 25:14-19; Gen 32:13-20) Lingid sa kaalaman ng kaniyang asawa, si Abigail ay naglakbay sakay ng asno at nakipagkita kay David, at sa pamamagitan ng isang mahaba at marubdob na pakiusap, na nagpabanaag ng karunungan at lohika gayundin ng paggalang at kapakumbabaan, kinumbinsi niya si David na ang hangal na pananalita ng kaniyang asawa ay hindi dahilan upang magbubo ito ng dugo o hindi ito magtiwala na si Jehova mismo ang lulutas sa bagay na iyon sa tamang paraan. (1Sa 25:14-20, 23-31) Pinasalamatan ni David ang Diyos dahil sa katinuan at mabilis na pagkilos ng babaing ito.—1Sa 25:32-35; ihambing ang Kaw 25:21, 22; 15:1, 2.

Pagbalik sa bahay, hinintay ni Abigail na mahimasmasan ang kaniyang asawa mula sa pagkalasing nito sa isang piging at pagkatapos ay ipinaalam niya rito ang kaniyang ginawa. Sa gayon 'ang puso ni Nabal ay namatay sa loob niya, at siya mismo ay naging parang bato,' at pagkaraan ng sampung araw ay pinangyari ni Jehova na mamatay siya. Nang makarating kay David ang balita, nagsugo siya kay Abigail upang alukin ito na magpakasal sa kaniya, na agad naman nitong tinanggap. Si Abigail ay naging isa sa mga asawa ni David, kasama ni Ahinoam, isang Jezreelita na mas naunang kinuha ni David bilang asawa. Ang unang asawa ni David, si Mical, ay naibigay na noon ng ama nito na si Saul sa ibang lalaki.—1Sa 25:36-44.

Si Abigail ay kasama ni David sa Gat na nasa kanluraning gilid ng Sepela at nang dakong huli ay sa Ziklag na nasa HK ng Negeb. Noong minsang wala si David sa Ziklag, sinunog ito ng isang lumulusob na pangkat ng mga Amalekita mula sa T at tinangay ang lahat ng mga babae at mga bata, kasama sina Abigail at Ahinoam. Palibhasa'y tiniyak ni Jehova na magtatagumpay siya, pinangunahan ni David ang kaniyang mga tauhan sa pagtugis sa mga Amalekita at, sa isang biglaang pagsalakay, nadaig nila ang mga ito at nabawi ang mga bihag at mga pag-aari.—1Sa 30:1-19.

Pagbalik sa Ziklag, pagkaraan ng tatlong araw, dumating ang balita na patay na si Saul. (2Sa 1:1, 2) Sa gayon ay sinamahan ni Abigail ang kaniyang asawa sa Hebron ng Juda, kung saan pinahiran si David bilang hari. Doon niya isinilang ang isang anak na lalaki, si Kileab (2Sa 3:3), na tinatawag ding Daniel sa 1 Cronica 3:1. Naging anim ang asawa ni David sa Hebron, at hindi na muling binanggit sa ulat si Abigail ni ang kaniyang anak.—2Sa 3:2-5.

2. Isa sa dalawang kapatid na babae ni David. (1Cr 2:13-17) Ipinapalagay ng ilang iskolar na siya ay kapatid lamang ni David sa ina ngunit hindi sa ama. Sa 2 Samuel 17:25 ay tinatawag si Abigail na "anak ni Nahas." Ayon sa tradisyong rabiniko, ang Nahas ay isa pang pangalan ni Jesse, ama ni David. Sa Griegong *Septuagint* (edisyon ni Lagarde), ang talatang ito ay kababasahan ng "Jesse" sa halip na "Nahas." Ganito rin ang makikita sa maraming makabagong salin. (Tingnan ang *AT; JB; NC* [Kastila].) Gayunman, kapansin-pansin na sa ulat ng 1 Cronica 2:13-16 ay hindi tinatawag sina Abigail at Zeruias na 'mga anak ni Jesse' kundi sa halip ay "mga kapatid na babae" ng mga anak ni Jesse, kabilang na si David. Dahil dito, posible na ang kanilang ina ay napangasawa muna ng isang lalaki na nagngangalang Nahas, na dito ay ipinanganak niya sina Abigail at Zeruias bago siya naging asawa ni Jesse at ina ng mga anak nito. Samakatuwid, hindi tiyakang masasabi na si Abigail ay anak ni Jesse.—Tingnan ang NAHAS Blg. 2.

Binabanggit na si Abigail na kapatid ni David ay nagsilang ng isa lamang anak na lalaki, si Amasa. Ang kaniyang asawa ay tinutukoy sa 2 Samuel 17:25 bilang si Itra na Israelita ngunit sa ibang teksto naman ay tinatawag itong Jeter (1Ha 2:5, 32) at sa 1 Cronica 2:17 ay tinutukoy ito bilang "si Jeter na Ismaelita." (Tingnan ang JETER Blg. 6.) Posibleng si Abigail ay napangasawa ni Jeter noong panahong nananahanan si Jesse at ang pamilya nito sa lupain ng Moab. (1Sa 22:3, 4) Ang kaniyang anak na si Amasa ay hindi partikular na binanggit sa ulat noong panahong naghahari si David kundi noon na lamang maghimagsik si Absalom. Noon ay inatasan si Amasa ng kaniyang pinsang si Absalom bilang ulo ng mga hukbong sandatahan nito. Gayunpaman, pagkamatay ni Absalom, ang kapatid ni Abigail na si Haring David ay nakipagkasundo sa anak ni Abigail na si Amasa upang makakuha ng suporta para sa pagbabalik niya sa trono, at pagkatapos nito, inatasan niya si Amasa na maging kahalili ni Joab

bilang ulo ng hukbo. (2Sa 19:11-14) Di-nagtagal, ang atas na ito ang naging dahilan ng pagkamatay ng anak ni Abigail sa mga kamay ng naghihinanakit na pinsan nito na si Joab.—2Sa 20:4-10.

ABIHAIL [Ang (Aking) Ama ay Kalakasan]. Isang pangalan na ginamit sa Bibliya para sa tatlong lalaki at dalawang babae.

1. Isang lalaki na mula sa tribo ni Levi at mula sa pamilya (o lipi) ni Merari. Siya ang ama ni Zuriel, pinuno ng sambahayan ng liping iyon sa panig ng ama noong panahon ng Pag-alis.—Bil 3:35.

2. Ang asawang babae ni Abisur, na mula sa tribo ni Juda. (1Cr 2:29) Nagkaroon siya ng dalawang anak na lalaki, sina Aban at Molid.

3. Isang lalaki na mula sa tribo ni Gad na namayan sa Basan at Gilead. Siya ay anak ni Huri at isang pinuno o ulo ng pamilya.—1Cr 5:14-17.

4. Ang anak na babae ni Eliab, na pinakamatandang kapatid ni David. (Bagaman ang salitang Hebreo na *bath* [anak na babae] sa 2 Cronica 11:18 ay maaari ring mangahulugang "apong babae.")

Ang *King James Version* sa 2 Cronica 11:18 ay nagsasabi: "At kinuha ni Rehoboam para sa kaniya si Mahalat na anak ni Jerimot na anak ni David upang maging asawa, at si Abihail na anak ni Eliab na anak ni Jesse." Sa saling ito, lumilitaw na si Abihail ang ikalawang asawa ni Rehoboam. Gayunman, ipinahihintulot ng orihinal na Hebreo na isalin ang talatang iyon sa ibang paraan, kung kaya ang maraming makabagong salin ay kababasahan ng ganito: "Si Mahalat na anak ni Jerimot na anak ni David, *at ni* Abihail na anak ni Eliab na anak ni Jesse." (Tingnan ang *RS, AT, JP, NW, JB.*) May kinalaman dito, sinasabi ng *Soncino Books of the Bible* sa isang talababa para sa 2 Cronica 11:18: "Ang pangatnig ay ipinahihiwatig dito. Si Mahalat ay anak nina Jerimot at Abihail. Itinuturing ng ilang komentarista ang Abihail bilang pangalan ng isa pang asawa ni Rehoboam." (Inedit ni A. Cohen, London, 1952) Ang mga pang-isahang panghalip na ginamit sa sumunod na mga talata (19, 20) ay sumusuporta sa pangmalas na isang asawa lamang ni Rehoboam ang tinutukoy sa talata 18. Dahil dito, mas malamang na si Abihail ang ina ng asawa ni Rehoboam na si Mahalat.

5. Ang ama ni Reyna Esther at isang inapo ni Benjamin. Siya ang tiyo ng pinsan ni Esther na si Mardokeo. (Es 2:5, 15; 9:29) Ipinakikita ng Esther 2:7 na si Abihail at ang kaniyang asawa ay namatay noong bata pa ang kanilang anak na si Esther, sa gayon ay mahabang panahon na rin ang lumipas bago ito napangasawa ni Haring Ahasuero.

ABIHU [Siya ay Ama]. Isa sa apat na anak ni Aaron sa kaniyang asawang si Elisheba; kapatid nina Nadab, Eleazar, at Itamar. (Exo 6:23; 1Cr 6:3; 24:1) Yamang ipinanganak sa Ehipto, si Abihu, bilang ikalawang anak ni Aaron, ay isa nang may-gulang na indibiduwal noong panahon ng Pag-alis, anupat ang kaniyang ama ay 83 taóng gulang noon.—Bil 33:39.

Bilang nakatatandang mga anak, sina Nadab at Abihu ay pinahintulutan ni Jehova na sumama sa kanilang ama at sa 70 sa matatandang lalaki ng Israel sa pag-akyat sa isang bahagi ng Bundok Sinai upang doo'y makita nila mula sa malayo ang isang maringal na pangitain ng kaluwalhatian ng Diyos. (Exo 24:1, 9-11) Pinarangalan ni Jehova ang mga anak ni Aaron, anupat inatasan silang maglingkod bilang mga saserdote kasama ng kanilang ama na mataas na saserdote, at itinalagang sa kanila manggagaling ang magiging kahalili ni Aaron. Magsusuot sila ng pansaserdoteng mahahabang damit at mga kagayakan sa ulo "sa ikaluluwalhati at ikagaganda." 'Papahiran sila [ni Moises] at pupuspusin ng kapangyarihan ang kanilang kamay at pababanalin sila' para sa paglilingkod nila sa Diyos. (Exo 28:1, 40-43) Ang pagkasaserdote ay mapapasakanila "bilang isang batas hanggang sa panahong walang takda."—Exo 29:8, 9.

Pagkatapos nito ay lagi na silang kasama sa mga tagubilin ng Diyos may kinalaman sa pagkasaserdote at sa mga tungkulin nito. (Exo 29:10-46; 30:26-38) Gayundin, mariing ipinaunawa ng Diyos sa kanila, maging sa buong bansa, ang kahalagahan ng paggalang sa kabanalan ng mga bagay na may kaugnayan sa pagsamba sa kaniya, kabilang na ang altar ng insenso at ang kasama nitong mga kasangkapan. Ang kanilang buhay ay nakasalalay sa paggalang nila sa mga tuntuning mula sa Diyos.

Pagkalipas ng isang taon mula sa pasimula ng Pag-alis, dumating ang panahon upang itayo ang tabernakulo at italaga ang pagkasaserdote (1512 B.C.E.). Ang buong bansa ay nagtipon sa harap ng pasukan ng tolda ng kapisanan para sa mga seremonya ng pagtatalaga at nakita nila sina Aaron at Abihu at ang kaniyang mga kapatid, nahugasan na at nakaturbante, nang pahiran ang mga ito bilang mga saserdote ng Diyos upang kumatawan sa bansa sa harap Niya. Pagkatapos nito, ang bagong-itinalagang mga saserdote ay nanatili sa pasukan ng tolda ng kapisanan sa loob ng pitong araw upang tapusin ang pagtatalaga sa kanila at, gaya ng sinabi ni Moises, "'upang mapuspos ng kapangyarihan ang inyong kamay.' . . . At ginawa ni Aaron at ng kaniyang mga anak ang lahat ng bagay na iniutos ni Jehova sa pamamagitan ni Moises."—Lev 8:1-3, 13-36.

Nang ikawalong araw ay nagsimulang manungkulan si Aaron, katulong si Abihu at ang mga kapatid nito. (Lev 9:1-24) Nasaksihan nila ang maluwalhating pagtatanghal ng presensiya ng Diyos. Ngunit, maliwanag na bago matapos ang araw na

iyon, sinasabi ng ulat na "kinuha at dinala [nina] Nadab at Abihu ang kani-kaniyang lalagyan ng apoy at nilagyan nila ng apoy ang mga iyon at nilagyan nila iyon ng insenso, at nagsimula silang maghandog sa harap ni Jehova ng kakaibang apoy, na hindi niya iniutos sa kanila. Dahil dito ay may lumabas na apoy mula sa harap ni Jehova at tinupok sila, anupat namatay sila sa harap ni Jehova." (Lev 10:1, 2) Sa utos ni Moises, ang kanilang mga bangkay ay dinala ng mga pinsan ni Aaron sa labas ng kampo. Ang kanilang ama at natitirang mga kapatid ay tinagubilinan ng Diyos na huwag magpakita ng anumang pamimighati dahil sa pagkalipol nila mula sa kongregasyon.—Lev 10:4-7.

Karaka-raka pagkatapos nito, binabalaan ng Diyos si Aaron at ang kaniyang mga anak na huwag uminom ng nakalalangong inumin kapag naglilingkod sila sa tabernakulo, "upang hindi kayo mamatay." Bilang komento sa talata 9, sinasabi ng *The Pentateuch and Haftorahs:* "Iniugnay ng mga Rabbi ang insidente hinggil kina Nadab at Abihu sa utos na ito laban sa pag-inom ng mga nakalalangong inumin bago manungkulan sa Santuwaryo." (Inedit ni J. H. Hertz, London, 1972, p. 446) Kaya maaaring kasangkot sa kanilang malubhang pagkakasala ang pagkalango, ngunit ang talagang sanhi ng kanilang kamatayan ay ang paglabag sa kahilingan ng Diyos para sa dalisay na pagsamba nang maghandog sila ng "kakaibang apoy, na hindi niya iniutos sa kanila."

Sa loob ng maikling panahon ay nagtaglay si Abihu ng malaking karangalan mula sa Diyos at ng namumukod-tanging katanyagan sa harap ng buong bansa. Ngunit, dahil man sa ambisyon, kapalaluan, o pagwawalang-bahala sa mga tagubilin ng Diyos, ang kaniyang mga pribilehiyo ay hindi nagtagal, at namatay siyang walang anak.—Bil 3:2-4; 26:60, 61; 1Cr 24:1, 2.

ABIHUD [posible, Ang Ama ay Dangal]. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ng kaniyang panganay na si Bela.—1Cr 8:1-3.

ABILINIA. Isang Romanong distrito, o tetrarkiya, sa rehiyon ng kabundukan ng Anti-Lebanon sa H ng Bundok Hermon. Isinunod ito sa pangalan ng kabisera nito na Abila, isang lunsod na nasa isang magandang lokasyon sa pagitan ng mga bangin sa may pampang ng ilog ng Abana (makabagong Barada).

Sinasabi sa atin ng Lucas 3:1 na noong ika-15 taon ni Tiberio Cesar (28/29 C.E.), ang distritong ito ay pinamamahalaan ni Lisanias. Ang bagay na ito ay pinatototohanan ng isang inskripsiyong natagpuan sa Abila na isinulat noong panahon ng paghahari ni Tiberio may kaugnayan sa pag-aalay ng isang templo. Mababasa sa inskripsiyong ito ang pangalang "Lisanias na tetrarka." Bago nito, ang Abilinia ay bahagi ng kaharian ni Herodes na Dakila, ngunit pagkamatay niya, noong mga taóng 1 B.C.E., isinama ito sa probinsiya ng Sirya. Itinala ni Josephus na ang tetrarkiya ni Lisanias ay isinama sa Palestina, noong 37 C.E., sa ilalim ng pamamahala ni Herodes Agripa I, at nang maglaon ay ipinagkaloob ito ni Claudio kay Herodes Agripa II, noong 53 C.E.

ABIMAEL. Isang inapo ni Sem sa pamamagitan ni Arpacsad. Ang kaniyang ama ay si Joktan, na ang kapatid na lalaki nito, si Peleg, ay isang ninuno ni Abraham. (Gen 10:28; 1Cr 1:17-27) Malamang na si Abimael at ang kaniyang 12 kapatid na lalaki ang pinagmulan ng 13 iba't ibang tribong Arabe na nanirahan sa Peninsula ng Arabia.

ABIMELEC [Ang Aking Ama ay Hari]. Maaaring isang personal na pangalan o isang opisyal na titulo ng ilang haring Filisteo, marahil ay katulad ng titulong Paraon sa mga Ehipsiyo at Cesar sa mga Romano.

1. Ang hari ng lunsod ng Gerar, kung saan pansamantalang nanahanan sina Abraham at Sara noong mga 1919 B.C.E. Sa pag-aakalang ang dalawa ay magkapatid, kinuha niya si Sara upang maging kaniyang asawa ngunit, dahil sa paghadlang ng Diyos, hindi niya ito ginalaw. Nang babalaan ni Jehova ang hari sa isang panaginip, ibinalik niya si Sara kay Abraham lakip ang kabayaran na mga alagang hayop at mga alipin at nagbigay din siya ng isang libong siklong pilak (mga $2,200) bilang garantiya ng kalinisang-puri ni Sara. Pagkalipas ng ilang panahon, ang haring ito ay nakipagtipan kay Abraham sa Beer-sheba ng isang tipan ng kapayapaan at pagtitiwala sa isa't isa.—Gen 20:1-18; 21:22-34.

2. Posibleng isa pang hari ng Gerar nang panahong magpunta roon si Isaac dahil sa isang taggutom. Naganap ito pagkamatay ni Abraham noong 1843 B.C.E. Tulad ng kaniyang amang si Abraham, tinangka ni Isaac na ipakilala si Rebeka bilang kaniyang kapatid, ngunit nang di-sinasadyang matuklasan ng hari na asawa pala ito ni Isaac, nagpalabas siya ng isang batas na nagbibigay sa kanila ng proteksiyon. Gayunman, kinainggitan ng mga tao ang bigay-Diyos na kasaganaan ni Isaac, kung kaya hiniling ng hari na lisanin niya ang lugar na iyon. Pagkalipas ng ilang panahon, ang haring ito ay nakipagtipan kay Isaac ng isang tipan ng kapayapaan na katulad ng tipan kay Abraham ng mas naunang hari ng Gerar.—Gen 26:1-31.

3. Ang Filisteong hari ng lunsod ng Gat noong mga araw ni David.—Aw 34:Sup; tingnan ang AKIS.

4. Isang anak ni Hukom Gideon na isinilang ng kaniyang babae sa Sikem. Pagkamatay ni Gideon, hinangad ng pangahas na si Abimelec na

maging hari. May-katusuhan siyang namanhik sa mga may-ari ng lupain sa Sikem sa pamamagitan ng maimpluwensiyang pamilya ng kaniyang ina. Nang makuha ang kanilang pinansiyal na suporta, umupa siya ng ilang maton, pumaroon sa bahay ng kaniyang ama sa Opra, at doon ay pinagpapatay ang kaniyang mga kapatid sa ama sa ibabaw ng isang bato. Sa 70 magkakapatid sa ama, tanging ang bunso na si Jotam ang nakaligtas sa lansakang pagpatay.

Pagkatapos ay ipinroklama si Abimelec bilang hari, ngunit hinayaan ni Jehova na magkaroon ng isang masamang espiritu sa pagitan ng mga Sikemita at ng kanilang bagong "hari," upang maipaghiganti ang pagkakasala sa dugo ng lahat ng kasangkot sa sabuwatan. Isang paghihimagsik ang inorganisa ni Gaal. Kaagad itong sinugpo ni Abimelec, binihag niya at winasak ang lunsod ng Sikem, at hinasikan niya iyon ng asin. Pagkatapos ay nilusob niya ang kuta ng bahay, o santuwaryo, ni El-berit at sinilaban iyon, at ang namatay sa sunog ay mga isang libo sa kaniyang mga dating kasabuwat, ang mga may-ari ng lupain sa tore ng Sikem na nanganlong doon. Kaagad pagkatapos ng tagumpay na ito, nilusob ni Abimelec ang Tebez sa H, ngunit isang babae sa tore ng lunsod ang naghulog ng isang pang-ibabaw na gilingang-bato sa kaniyang ulo. Nagwakas ang tatlong-taóng 'paghahari' ni Abimelec nang ulusin siya ng tabak ng kaniyang tagapagdala ng baluti, bilang pagsunod sa kaniyang huling kahilingan, upang hindi masabi na isang babae ang nakapatay sa kaniya.—Huk 8:30, 31; 9:1-57; 2Sa 11:21.

5. Ang tekstong Masoretiko, na sinunod ng *King James Version,* ay kababasahan ng "Abimelec" sa 1 Cronica 18:16. Ang Griegong *Septuagint,* Latin na *Vulgate,* Syriac na *Peshitta,* at 12 manuskritong Hebreo ay kababasahan naman ng "Ahimelec," na kaayon ng 2 Samuel 8:17.

ABINADAB [Ang Ama ay Nakahanda (Marangal; Bukas-palad)].

1. Isang tumatahan sa lunsod ng Kiriat-jearim sa teritoryo ng Juda mga 14 na km (8.5 mi) sa KHK ng Jerusalem. Sa kaniyang tahanan pinanatili ang kaban ng tipan sa loob ng ilang panahon.

Nang iahon ang sagradong Kaban mula sa Betsemes pagkatapos ng kapaha-pahamak na pitongbuwang pananatili nito sa gitna ng mga Filisteo, inilagak ito sa tahanan ni Abinadab, at pinabanal ang kaniyang anak na si Eleazar upang magbantay sa Kaban. Sa tahanang iyon nanatili ang Kaban nang mga 70 taon, hanggang noong isaayos ni David na ilipat ito sa Jerusalem. Noong inililipat ito, ang isa pa sa mga anak ni Abinadab, si Uzah, ay kaagad na namatay nang lumagablab ang galit ni Jehova laban sa kaniya, dahil sa kaniyang paghipo sa Kaban na isang paglabag sa utos sa Bilang 4:15.—1Sa 6:20–7:1; 2Sa 6:1-7; 1Cr 13:6-10.

2. Ang ikalawang anak ni Jesse, at isa sa tatlong nakatatandang kapatid ni David na humayo sa pakikidigma kasama ni Saul laban sa mga Filisteo.—1Sa 16:8; 17:13.

3. Isa sa mga anak ni Haring Saul na napatay ng mga Filisteo sa Bundok Gilboa.—1Sa 31:2; 1Cr 9:39.

4. Ang ama ng isa sa 12 kinatawan ni Haring Solomon na tagapaglaan ng pagkain sa hari. Ang kinatawang ito na "anak ni Abinadab," na tinatawag ding Ben-abinadab, ay napangasawa ng anak ni Solomon na si Tafat, at inatasang maglaan ng pagkain isang buwan sa isang taon mula sa buong tagaytay ng bundok ng Dor, para sa sambahayan ni Solomon.—1Ha 4:7, 11.

ABINOAM [Ang Ama ay Kaigayahan]. Ama ni Hukom Barak, at isang inapo ni Neptali. Maliwanag na naninirahan siya sa kanlungang lunsod ng Kedes sa teritoryo ng Neptali.—Huk 4:6, 12; 5:1, 12.

ABIRAM [Ang Ama ay Mataas (Dinakila)].

1. Isang Rubenita, anak ni Eliab at kapatid nina Datan at Nemuel. Siya ay isang ulo ng pamilya at isa sa mga pangunahing lalaki sa Israel noong panahon ng Pag-alis mula sa Ehipto.—Bil 26:5-9.

Si Abiram at ang kaniyang kapatid na si Datan ay sumuporta kay Kora na Levita sa paghihimagsik nito laban sa awtoridad nina Moises at Aaron. Ang ikatlong Rubenita, na nagngangalang On, ay kabilang din sa pasimula ng paghihimagsik ngunit nang maglaon ay hindi na nabanggit. (Bil 16:1) Matapos magtipon ng isang pangkat ng 250 pinuno, na "mga lalaking bantog," inakusahan ng mga lalaking ito sina Moises at Aaron na itinataas nila ang kanilang sarili sa kongregasyon. (Bil 16:1-3) Batay sa mga salita ni Moises kay Kora, maliwanag na hinangad ni Kora at ng kaniyang mga tagasunod na Levita ang pagkasaserdoteng ipinagkaloob kay Aaron (Bil 16:4-11), ngunit malinaw na hindi ito ang hinahangad nina Abiram at Datan, na mga Rubenita. Inasikaso ni Moises nang bukod ang kanilang reklamo, at sa pagtanggi nila sa kaniyang panawagan na humarap sila sa kaniya, nagharap sila ng mga akusasyon na laban lamang kay Moises at hindi kay Aaron. Tinuligsa nila ang pangunguna ni Moises sa bansa at sinabi na 'tinatangka nitong mag-astang prinsipe sa kanila nang sukdulan,' at na nabigo itong tuparin ang pangako na akayin sila sa anumang lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan. Ang panalangin ni Moises kay Jehova bilang tugon sa mga akusasyong ito ay naglalaman din ng pagtatanggol sa kaniyang sariling pagkilos, hindi yaong kay Aaron.—Bil 16:12-15.

Batay rito, lumilitaw na ang paghihimagsik ay may dalawang pakay anupat pinuntirya nito hindi lamang ang Aaronikong pagkasaserdote kundi pati ang posisyon ni Moises bilang tagapagpatupad ng mga tagubilin ng Diyos. (Aw 106:16) Waring naging angkop ang situwasyong iyon upang gatungan ang damdamin ng karamihan para magkaroon ng pagbabago, yamang hindi pa natatagalan bago nito, ang bayan ay lubhang nagreklamo laban kay Moises, nag-usap-usap na magtalaga ng isang bagong ulo na mangunguna sa bansa pabalik sa Ehipto, at nag-usap pa nga na pagbabatuhin sina Josue at Caleb dahil sa pagsuporta kina Moises at Aaron. (Bil 14:1-10) Si Ruben ang panganay na anak ni Jacob ngunit naiwala nito ang kaniyang karapatan sa mana bilang panganay dahil sa maling paggawi. (1Cr 5:1) Kaya maaaring nagbubulalas ng hinanakit sina Datan at Abiram sa pagkakaroon ni Moises na Levita ng awtoridad sa kanila, dahil nais nilang maisauli sa kanila ang nawalang posisyon ng kanilang ninuno. Gayunman, ipinakikita ng Bilang 26:9 na nakipaglaban sila hindi lamang kina Moises at Aaron kundi pati kay Jehova, na siyang nag-atas kina Moises at Aaron sa mga posisyong may awtoridad.

Yamang ang pamilya ng mga Kohatita (na kinabibilangan ng pamilya ni Kora) ay nagkakampo sa T na panig ng tabernakulo, kung saan nagkakampo rin ang mga Rubenita, posible na ang tolda ni Kora ay malapit sa mga tolda nina Datan at Abiram. (Bil 2:10; 3:29) Nang sandaling ipahayag ng Diyos ang kahatulan, sina Datan at Abiram ay nakatayo sa pasukan ng kanilang mga tolda, samantalang si Kora at ang 250 rebeldeng tagasuporta ay nagkakatipon sa pasukan ng tolda ng kapisanan habang hawak sa kanilang mga kamay ang kani-kanilang lalagyan ng insenso. Pagkatapos, kasunod ng panawagan ni Moises sa iba pa sa bayan na lumayo mula sa palibot ng mga tolda ng tatlong pasimuno ng paghihimagsik, ipinakita ng Diyos na hinahatulan niya ang kanilang landasin ng kawalang-galang nang pangyarihin niyang bumuka ang lupa na kinatatayuan ng mga tolda ng mga lalaking iyon, anupat nilamon ng lupa sina Datan at Abiram, at ang kanilang mga sambahayan. (Bil 16:16-35; Deu 11:6; Aw 106:17) Ang sambahayan ni Kora, maliban sa kaniyang mga anak, ay nalipol din. Si Kora mismo ay namatay kasama ng 250 rebelde, na pinuksa ng apoy sa harap ng tabernakulo. (Bil 16:35; 26:10, 11) Sa gayon ay mabilis na nagwakas ang paghihimagsik laban sa awtoridad na itinalaga ng Diyos, at dahil sa pakikibahagi niya rito, ang pangalan ni Abiram ay pinawi mula sa Israel.

2. Ang panganay na anak ni Hiel na taga-Bethel. Sa Josue 6:26 ay nakaulat ang sumpa ni Josue may kinalaman sa winasak na lunsod ng Jerico, na humuhula na ang sinumang muling magtatayo nito ay gagawa niyaon kapalit ng buhay ng kaniyang panganay na anak. Ipinagwalang-bahala ng ama ni Abiram na si Hiel ang sumpang ito at, noong panahon ng paghahari ni Haring Ahab (mga 940-920 B.C.E.) mga limang siglo pagkamatay ni Josue, inilatag niya ang mga pundasyon ng Jerico. Si Abiram, na kaniyang anak, ay maliwanag na maagang namatay bilang katuparan ng hula, na iniulat naman sa kasaysayan.—1Ha 16:34.

ABISAG. Isang kabataang dalaga mula sa bayan ng Sunem, na nasa H ng Jezreel at Bundok Gilboa, sa teritoryo ng Isacar. (Jos 19:17-23) Siya ay "sukdulan sa ganda" kung kaya napili siya ng mga lingkod ni David upang maging tagapag-alaga at kasama ng hari sa nalalabing bahagi ng buhay nito. —1Ha 1:1-4.

Si David ay mga 70 taóng gulang na noon (2Sa 5:4, 5), at palibhasa'y mahina na, wala nang gaanong init ang katawan nito. Pinagsisilbihan ito ni Abisag kung araw, anupat walang alinlangang nagiging kaayaaya ang kapaligiran dahil sa kasariwaan ng kaniyang kabataan at sa kaniyang kagandahan, at kung gabi naman ay 'humihiga siya sa dibdib ng hari' upang painitin ito, ngunit "ang hari ay hindi nakipagtalik sa kaniya." Gayunpaman, ang saloobing ipinamalas ni Solomon nang dakong huli may kinalaman kay Abisag ay nagpapahiwatig na itinuturing siyang isang asawa o babae ni David. Dahil dito, ayon sa alituntunin sa sinaunang Silangan, magiging pag-aari siya ng tagapagmana ni David pagkamatay nito.

Ang ulat may kinalaman kay Abisag ay sinundan kaagad ng ulat tungkol sa pagtatangka ni Adonias, malamang na ang pinakamatandang nabubuhay na anak ni David noon, na agawin ang korona. Waring inayos nang gayon ang ulat upang maunawaan ang pagkilos na isinagawa ni Adonias nang dakong huli noong naghahari na si Solomon. Pagkaluklok sa trono, pinatawad ni Solomon si Adonias sa kundisyon na magpapakabuti na siya. Pagkatapos nito, hinikayat ni Adonias ang ina ni Solomon, si Bat-sheba, na hilingin kay Solomon na ibigay sa kaniya si Abisag upang maging kaniyang asawa. Palibhasa'y kumbinsido si Solomon na ang kahilingan ni Adonias ay hindi lamang dahil sa kagandahan ni Abisag kundi isa ring tusong pagsisikap na patibayin ang pagaangkin ni Adonias sa trono, nagalit siya, pinawalang-bisa niya ang pagpapatawad kay Adonias, at iniutos niyang patayin ito. (1Ha 2:13-25) Wala nang binanggit pa tungkol kay Abisag, ngunit malamang na naging isa siya sa mga asawa o babae ni Solomon.—Tingnan ang ADONIAS Blg. 1.

ABISAI [posible, Ang Ama ay (Umiiral)]. Ang anak ng kapatid na babae o kapatid sa ina ni David

na si Zeruias at kapatid nina Joab at Asahel.—2Sa 2:18; 1Cr 2:15, 16.

Dahil sa kaniyang pambihirang kakayahan, si Abisai ay naging higit na kilalá kaysa sa 30 makapangyarihang mandirigma na pinamumunuan niya, anupat ang kaniyang reputasyon ay halos kapantay pa nga niyaong sa tatlong pinakamakapangyarihang lalaki ni David, sapagkat minsan ay mag-isa niyang pinabagsak ang 300 sa mga kaaway, ngunit "sa ranggo ng unang tatlo ay hindi siya umabot." —2Sa 23:18, 19.

Matapat na sinuportahan ni Abisai ang kaniyang tiyo na si David sa lahat ng mga kampanyang pangmilitar nito ngunit malimit siyang gumawi nang padalus-dalos at walang awa anupat kung minsa'y kailangan pa siyang pigilan. Halimbawa, isang gabi, nang siya at si David ay pumuslit sa loob ng kampong militar ni Saul, natuhog na sana niya sa lupa ang natutulog na si Saul, ang "pinahiran ni Jehova," sa pamamagitan ng sariling sibat ni Saul kung hindi siya pinigilan ni David. (1Sa 26:6-9) Nang maghimagsik si Absalom, makalawang ulit na kinailangang pigilan si Abisai upang hindi nito mapatay si Simei na sumumpa sa hari. Gayunman, hindi nahadlangan ni David si Abisai sa pakikipagtulungan sa pagpatay kay Abner.—2Sa 3:30; 16:9-11; 19:21-23.

Nakilala si Abisai dahil sa pangunguna niya sa pagpapabagsak sa 18,000 Edomita, gayundin sa kaniyang pangunguna sa paglupig sa mga Ammonita. Nakipagtulungan din siya upang masupil ang paghihimagsik ni Sheba, na isang walang-kabuluhang Benjaminita. Sa huling iniulat na pakikipagbaka ni David, namatay na sana siya sa kamay ng isang pagkalaki-laking Filisteo kung hindi dahil kay Abisai.—1Cr 18:12; 19:11-15; 2Sa 20:1, 6; 21:15-17.

ABISALOM. Tingnan ang ABSALOM.

ABISUA [posible, Ang Ama ay Pagsaklolo].

1. Isang Benjamita na mula sa pamilya ni Bela. (1Cr 8:1-4) Lumilitaw na si Abisua ay isang anak ni Bela. Gayunman, dahil sa pagkakaiba-iba ng mga ulat sa Bilang 26:40, 1 Cronica 7:7, at 1 Cronica 8:1-4, naniniwala ang ilan na ang pananalitang "mga anak" ay maaaring mangahulugang "mga inapo."

2. Anak ni Pinehas at apo sa tuhod ni Aaron. Siya ang ama ni Buki. (1Cr 6:4, 5, 50, 51) Ipinakikita sa Ezra 7:1-5 na isa siya sa mga ninuno ni Ezra. Tinutukoy ni Josephus (*Jewish Antiquities,* V, 361, 362 [xi, 5]; VIII, 12 [i, 3]) si Abisua (tinawag na Abiezer sa Aklat V) bilang ang mataas na saserdote. Kung tama ang pagtukoy na iyon, mangangahulugan ito na siya ang ikaapat na mataas na saserdote ng Israel, na katugma naman ng pangako ni Jehova sa ama ni Abisua na si Pinehas, na ang pagkasaserdote ay mananatili sa pamilya nito. —Bil 25:11-13.

ABISUR [Ang Ama ay [Panggalang na] Pader]. Isang inapo ni Juda sa linya ng pamilya ni Hezron, mula sa sambahayan ni Jerameel. Maliwanag na siya ang ikalawang anak ni Samai at na nagkaanak siya ng dalawang lalaki sa kaniyang asawang si Abihail.—1Cr 2:28, 29.

ABITAL [Ang Ama ay Hamog]. Isa sa anim na asawa ni David na nagsilang sa kaniya ng mga anak noong panahong naghahari siya mula sa Hebron sa loob ng pito at kalahating taon (1077-1070 B.C.E.). Ang kaniyang anak ay pinanganlang Sepatias.—2Sa 3:4; 1Cr 3:3.

ABITUB [Ang Ama ay Kabutihan]. Isang Benjamita, maliwanag na anak ni Saharaim sa kaniyang asawang si Husim.—1Cr 8:8, 11.

ABIUD [posible, Ang Ama ay Dangal]. Ang anyong Griego o Ingles ng pangalang Hebreo na Abihud. Isang inapo ni Zerubabel at ninuno ni Kristo Jesus. (Mat 1:13) Ang terminong "naging anak" ayon sa pagkagamit ni Mateo ay maaaring nangangahulugang "naging inapo." Iminumungkahi ng ilang iskolar na maaaring siya rin ang "Joda" sa Lucas 3:26. Gayunman, hindi kailangang ituring na iisang indibiduwal ang mga taong ito, yamang ang mga linya ng angkan na itinala nina Mateo at Lucas ay magkatulad lamang, hindi parehung-pareho, samantalang yaong mga nasa Unang Cronica ang mas kumpleto. Ang anak ni Abiud na si Eliakim ay kabilang din sa linya ng angkan ng Mesiyas.—Mat 1:13.

ABNER [Ang Ama ay Isang Lampara]. Anak ni Ner, mula sa tribo ni Benjamin. Sa 1 Samuel 14:50, 51 ay maliwanag na tinutukoy si Abner bilang "tiyo ni Saul," bagaman ang pariralang ito sa Hebreo ay maaaring iugnay kay Abner o kay Ner, na kaniyang ama. Tinukoy ni Josephus si Abner bilang pinsan ni Saul, at ang kani-kanilang ama, sina Ner at Kis, bilang magkapatid. (*Jewish Antiquities,* VI, 129, 130 [vi, 6]) Gayunman, waring mas ipinakikita ng kinasihang kasaysayan sa 1 Cronica 8:33 at 9:39 na si Kis ay anak ni Ner at samakatuwid ay kapatid siya ni Abner. Dahil dito, lumilitaw na si Abner ay tiyo ni Saul.—Tingnan din ang tsart sa ilalim ng ABIEL Blg. 1.

Naglingkod si Abner bilang pinuno ng hukbo para kay Saul, at kung minsan ay umaabot sa napakalaking bilang ang kaniyang hukbong pandigma, mahigit sa 200,000 lalaki. (1Sa 15:4) Sa pantanging mga okasyon ay umuupo siya sa tabi ng hari sa

mesa ng piging. (1Sa 20:25) Bagaman walang alinlangang si Abner ay isang makapangyarihan at magiting na lalaki, pinagalitan siya ni David noong si David ay isang takas sa Ilang ng Zip dahil hindi niya nabantayang mabuti si Saul bilang ang kaniyang panginoon at “ang pinahiran ni Jehova.”—1Sa 26:14-16.

Pagkamatay ni Saul sa masaklap na pagkatalo sa kamay ng mga Filisteo, si Abner ay tumawid ng Jordan patungong Mahanaim sa Gilead, at isinama niya ang anak ni Saul na si Is-boset. Bagaman si David ay naiproklamang hari sa Hebron ng tribo ni Juda, itinalaga pa rin ni Abner si Is-boset bilang karibal na hari sa Mahanaim. Malinaw na si Abner ang may hawak ng kapangyarihang kumokontrol sa trono at sa kalaunan ay natamo niya para kay Is-boset ang suporta ng lahat ng tribo maliban sa Juda. —2Sa 2:8-10.

Nang maglaon, ang mga hukbo ng dalawang naglalabanang hari ay nagtagpo upang magkasubukan ng lakas sa Tipunang-tubig ng Gibeon sa teritoryo ng Benjamin, mga isang katlo ng distansiya mula sa Hebron hanggang sa Mahanaim. Pagkatapos na magkilatisan ang dalawang hukbo, iminungkahi ni Abner ang isang labanan sa pagitan ng tig-isang dosenang kabataang mandirigma mula sa bawat panig. Pantay na pantay ang lakas ng magkabilang panig anupat nagkaubusan silang lahat, na naging dahilan naman ng isang lansakang pagbabaka sa pagitan ng dalawang hukbo. Ang hukbo ni Abner ay namatayan ng 18 lalaki sa bawat isa na namatay sa mga kawal ni Joab at umurong patungo sa ilang. —2Sa 2:12-17, 30, 31.

Habang tinutugis si Abner ng matulin-tumakbong kapatid ni Joab na si Asahel, paulit-ulit niya itong hinihimok na bumaling na lamang sa iba upang hindi ito mamatay sa pakikipagsagupaan sa kaniya. Nang patuloy na tumanggi si Asahel, ubodlakas na umulos si Abner nang patalikod at pinatay si Asahel sa pamamagitan ng puluhang dulo ng kaniyang sibat, na pinatagos niya sa tiyan nito. (2Sa 2:18-23) Dahil sa pamamanhik ni Abner, pinatigil ni Joab ang pagtugis nang magdapit-hapon na, at ang dalawang hukbo ay nagsimulang maglakad pabalik sa kani-kanilang kabisera. Makikita ang kanilang lakas sa 80 km (50 mi) o mahigit pa na nilakad ng mga hukbo ni Abner, palusong sa lunas ng Jordan, patawid sa ilog, pagkatapos ay paahon sa Libis ng Jordan hanggang sa mga burol ng Gilead, kung saan sila nagsimulang humayo patungong Mahanaim. Matapos ilibing si Asahel sa Betlehem (marahil ay nang sumunod na araw), ang mga tauhan ni Joab ay magdamag na naglakad nang mahigit sa 22 km (14 na mi) sa kabundukan patungong Hebron.—2Sa 2:29-32.

Sinuportahan ni Abner ang humihinang paghahari ni Is-boset ngunit pinalakas din niya ang kaniyang sariling katayuan, marahil ay dahil sa paghahangad na maging hari, yamang kapatid naman siya ng ama ni Saul. Nang pagsabihan siya ni Isboset dahil sa pagsiping niya sa isa sa mga babae ni Saul (isang gawa na ipinahihintulot lamang sa tagapagmana ng namatay na hari), galít na ipinahayag ni Abner ang paglipat niya sa panig ni David. (2Sa 3:6-11) Nagharap siya ng panukala kay David, anupat idiniin ang kaniyang sariling katayuan bilang halos tagapamahala na rin ng Israel maliban sa Juda. Pagkatapos niyang matugunan ang kahilingan ni David na ibalik ang asawa nito na si Mical, nilapitan naman ni Abner nang sarilinan ang mga ulo ng 11 tribo na nahiwalay sa Juda upang himukin silang sumuporta sa haring inatasan ni Jehova, si David. (2Sa 3:12-19) Pagkatapos nito, magiliw siyang tinanggap ni David sa kabisera nito sa Hebron, at nang mismong araw na iyon ay humayo siya upang hikayatin ang lahat ng tribo na makipagtipan kay David. Ngunit pagkabalik naman ni Joab mula sa isang paglusob, tinuligsa niya si Abner bilang isang nakikipagsabuwatang tiktik, at pagkatapos ay personal niyang pinabalik si Abner at nilinlang niya ito upang malagay ito sa situwasyon na doo'y maaari niya itong patayin.—2Sa 3:20-27.

Nang mamatay si Abner, gumuho ang anumang inaasahang suporta para kay Is-boset at di-nagtagal ay pinaslang siya ng mga lalaking traidor. Sa ganito lubusang nagwakas ang pamamahala ng sambahayan ni Saul.—2Sa 4:1-3, 5-12.

Pagkalipas ng maraming taon, nang malapit na ring mamatay si David, naalaala niya ang pagkamatay ni Abner (gayundin ang kay Amasa) at iniatang niya kay Solomon ang pananagutang alisin ang bahid ng pagkakasala sa dugo na dinala ni Joab sa sambahayan ni David. (1Ha 2:1, 5, 6) Di-nagtagal pagkatapos nito, ang pumatay kay Abner, si Joab, ay pinatay sa utos ni Solomon.—1Ha 2:31-34.

Isang anak lamang ni Abner ang nakatala sa Kasulatan, si Jaasiel, na isang lider sa tribo ni Benjamin noong naghahari si David. (1Cr 27:21) Binabanggit din sa 1 Cronica 26:28 ang mga abuloy ni Abner para sa tabernakulo mula sa mga samsam na nakuha niya bilang pinuno ng hukbo.

ABO. Ang termino na madalas gamitin sa Kasulatan upang tumukoy sa labí ng mga bagay na nasunog, na kalimita'y may makasagisag o makalarawang kahulugan. Ang salitang “abo” ay isinalin mula sa dalawang salitang Hebreo. Ang isa (*'e'pher;* Bil 19:9) ay isinasalin din bilang “alabok.” (Mal 4:3) Ang *de'shen* naman, bukod sa tumutukoy sa “abo ng taba,” ay maaari ring mangahulugang “katabaan.”

(Lev 1:16; Isa 55:2) Ang pangngalang Griego na *spo·dos′* ay nangangahulugang "abo" (Mat 11:21), samantalang ang pandiwang *te·phro′o* naman ay nangangahulugang "pagpapaging-abo." (2Pe 2:6) Maaari ring tawaging alabok (*ʽa·phar′*) ang labí ng bagay na nasunog.—Bil 19:17; 2Ha 23:4.

Bawat araw, inaalis ng isang Levitikong saserdote ang abo ng taba (*de′shen*) na labí ng mga haing hayop na sinunog sa ibabaw ng altar at dinadala niya iyon sa "isang dakong malinis sa labas ng kampo." (Lev 6:9-11) Gayundin, ayon sa Bilang kabanata 19, isang malusog na pulang baka na walang kapintasan at hindi pa napapatungan ng pamatok ang pinapatay at sinusunog sa labas ng kampo. Ang abo ng "handog [na ito] ukol sa kasalanan" ay inilalagay sa isang dakong malinis sa labas ng kampo, (Bil 19:9) sa gayon ay maaaring kumuha ng ilang bahagi niyaon upang ihalo sa tubig na iwiwisik sa mga tao o mga bagay na marurumi para sa pagpapadalisay sa mga ito. (Bil 19:17) Tinukoy ng apostol na si Pablo ang makasagisag na paglilinis ng laman sa pamamagitan ng "abo [sa Gr., *spo·dos′*] ng dumalagang baka" upang itampok ang lubhang nakahihigit na paglilinis ng "mga budhi mula sa patay na mga gawa" na nagiging posible sa pamamagitan ng "dugo ng Kristo."—Heb 9:13, 14.

May binabanggit sa Jeremias 31:40 na "mababang kapatagan ng mga bangkay at ng abo ng taba [*wehad·de′shen*]," na lumilitaw na isang bahagi ng libis ng anak ni Hinom. Halos hindi pa natatagalan, isang bunton ng abo ang naging pamilyar na palatandaan ng isang lugar malapit sa Libis ng Kidron. Sinasabing iyon ay mga 150 m ang haba, 60 m ang lapad, at 18 m ang taas (490 × 200 × 60 piye) at ipinapalagay ng ilan na iyon ang lugar na binanggit ni Jeremias. Bago gawin ni Josias na di-karapat-dapat sa pagsamba ang Topet na nasa libis ng anak ni Hinom (2Ha 23:10), maaaring isang bahagi ng libis na iyon ang ginawang tapunan ng abo ng sinunog na mga hain. (Lev 4:12) Gayunman, maaaring itinatapon din noon sa libis na iyon ang mga bangkay ng mga hayop at ng napakasasamang kriminal, at maaaring kasama pa nga sa buntong iyon ang abo ng mga taong inihain sa mga ritwal ng huwad na relihiyon.—Jer 32:35.

Noong panahon ng Bibliya, kaugalian nang sunugin ang nabihag na mga lunsod, anupat ang 'pagpapaging-abo sa isang lugar' ay nagpapahiwatig na lubusan itong pinuksa, gaya ng makikita sa kaso ng Tiro, Sodoma, at Gomorra.—Eze 28:18; 2Pe 2:6.

Ang abo ay nagsilbi ring sagisag ng bagay na walang halaga o walang kabuluhan; halimbawa, kinilala ni Abraham sa harap ni Jehova, "Ako ay alabok at abo." (Gen 18:27; tingnan din ang Isa 44:20; Job 30:19.) At inihalintulad ni Job ang mga pananalita ng kaniyang mga bulaang mang-aaliw sa "mga kawikaang abo."—Job 13:12.

Noong panahon ng Bibliya, kaugalian nang umupo sa abo o magsaboy nito sa sarili bilang sagisag ng pagdadalamhati, kahihiyan, at pagsisisi. (Es 4:1-3; Jer 6:26; 2Sa 13:19) Sa makasagisag na paraan, ang matinding kahapisan at kapighatian ay iniuugnay sa 'pagkain ng abo' (Aw 102:9), at ang napipighating si Job ay umupo "sa abo."—Job 2:8.

Kung minsan, ang telang-sako at abo ay iniuugnay sa pag-aayuno, pagtangis, o kalumbayan. (Es 4:3; Isa 58:5; Eze 27:30, 31; Dan 9:3) Ang isang halimbawa ng bansa na nakadama ng kahihiyan at pagsisisi noong mga araw ni Jonas ay ang Nineve, anupat pati ang hari nito ay nagdamit ng telang-sako at umupo sa abo. (Jon 3:5, 6) Binanggit ni Jesu-Kristo ang tungkol sa pagsisisi na may telang-sako at abo (Mat 11:21), at bilang sagot kay Jehova, buong-pamimighating sinabi ni Job: "Ako ay nagsisisi sa alabok at abo."—Job 42:6.

Noong panahon ng 70-taóng pagkatiwangwang ng Juda, ipinagdalamhati ng mga Judio sa Babilonya ang pagkatiwangwang ng Sion o Jerusalem at ng templo nito. Ngunit sa pamamagitan ni Isaias, tiniyak sa kanila na sa tulong ng kapangyarihan ng espiritu ni Jehova, may isasagawang pagkilos "upang magtalaga sa mga nagdadalamhati dahil sa Sion, upang magbigay sa kanila ng putong kahalili ng abo." Ikinapit ni Jesu-Kristo sa kaniyang sarili ang Isaias 61:1-3 yamang siya ang Mesiyanikong Tagapagpalaya na gagamitin upang pawiin ang mas matinding espirituwal na pagkatiwangwang at pagdadalamhati. (Luc 4:16-21) Inihula rin na ang mga balakyot ay magiging gaya ng dinurog at tuladalabok na abo sa pangmalas ng mga matuwid, sapagkat sumulat si Malakias: "'At yayapakan ninyo ang mga balakyot, sapagkat sila ay magiging gaya ng alabok [*'e′pher*] sa ilalim ng mga talampakan ng inyong mga paa sa araw ng aking pagkilos,' ang sabi ni Jehova ng mga hukbo."—Mal 4:3.

ABORSIYON. Ang pagpapalabas sa binhi (*embryo*) o sa di-pa-naisisilang na sanggol (*fetus*) bago pa man ito mabuhay sa ganang sarili. Sa karaniwang paggamit sa Ingles, kadalasang ipinakikita ang kaibahan ng *abortion* at ng *miscarriage,* anupat ang unang nabanggit ay binibigyang-kahulugan bilang ang sinasadya at sapilitang pag-aalis sa nilalaman ng matris ng isang nagdadalang-tao at ang huling nabanggit naman ay itinuturing na aksidente at di-maiwasang pagkaudlot ng pagdadalang-tao. Sa Bibliya, hindi ipinakikita ang kaibahan ng *abortion* at ng *miscarriage;* ang mga terminong ito ay ginagamit doon sa mas malawak na diwa at nagkakapalit. Ang

Hebreong *sha·khal′,* nangangahulugang "makunan" [*suffer an abortion*] (Exo 23:26), ay isinasalin din bilang 'ulilahin' (Deu 32:25), 'ulilahin sa mga anak' (Lev 26:22), 'malaglagan' (Os 9:14), at 'mawalan ng bunga' (Mal 3:11). Ang salitang Hebreo na *yoh·tse′th′,* isinaling "nakukunan" (sa Ingles, *abortion*) sa Awit 144:14, ay mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "lumabas." (Ihambing ang Gen 27:30.) Ang mga pananalitang "sanggol na naagas" (*miscarriage*) at "isang ipinanganak nang kulang sa buwan" (Aw 58:8; Ec 6:3) ay mga salin naman ng salitang Hebreo na *ne′phel,* na nagmula sa salitang-ugat na *na·phal′,* nangangahulugang "mahulog."—Ihambing ang Isa 26:18.

Ang di-maiwasang aborsiyon o pagkalaglag ay maaaring resulta ng aksidente, nakahahawang sakit, mental o pisikal na kaigtingan at pagkahapo, o dahil sadyang mahina ang katawan ng ina. Ang tubig noon na malapit sa Jerico ay nakamamatay, anupat nagiging sanhi ng mga pagkalaglag, hanggang noong pabutihin ito ng propeta ni Jehova na si Eliseo.—2Ha 2:19-22.

Ang sinasadyang aborsiyon o pagpapalaglag sa pamamagitan ng artipisyal na pamamaraan, paggamit ng mga droga, o medikal na operasyon, na ang tanging layunin ay upang huwag maisilang ang isang sanggol, ay malubhang krimen sa paningin ng Diyos. Ang buhay, na isang mahalagang kaloob mula sa Diyos, ay sagrado. Kaya naman pinangalagaan ng kautusan ng Diyos kay Moises ang buhay ng isang di-pa-naisisilang na sanggol laban sa iba pang mga pangyayari bukod sa kriminal na aborsiyon, sapagkat kung sa pag-aaway ng mga lalaki ay maaksidente ang isang babaing nagdadalang-tao at ito ay ikamatay niya o ng sanggol, "magbabayad ka nga ng kaluluwa para sa kaluluwa." (Exo 21:22-25) Sabihin pa, bago ilapat ang kaparusahang iyon, ang mga kalagayan at antas ng pananadya ay isasaalang-alang ng mga hukom. (Ihambing ang Bil 35:22-24, 31.) Ngunit bilang pagdiriin sa kalubhaan ng anumang sinasadyang pagtatangka na magdulot ng pinsala, si Dr. J. Glenn ay nagkomento: "Ang buháy na binhi sa matris ay *isang indibiduwal na tao,* kaya naman ang pagpatay rito ay paglabag sa ikaanim na utos."—*The Bible and Modern Medicine,* 1963, p. 176.

Kapag minalas sa tamang paraan, ang bunga ng bahay-bata ay isang pagpapala mula kay Jehova. (Lev 26:9; Aw 127:3) Kaya nang mangako ang Diyos na pasasaganain niya ang Israel, nagbigay siya ng katiyakan na matagumpay na maipagdadalang-tao at mailuluwal ang mga anak, na sinasabi: "Walang babaing nakukunan ni babaing baog ang iiral sa iyong lupain." (Exo 23:26) Sa kabilang dako naman, gaya ng ipinahihiwatig sa panalangin ng matuwid, ang magiging katibayan ng di-pagsang-ayon ng Diyos sa kaniyang mga kaaway ay ang pagkakaroon nila ng mga bahay-bata na nalalaglagan at ang kanilang pagiging tulad ng mga sanggol na naagas na hindi kailanman nakakita ng araw.—Aw 58:8; Os 9:14.

Dahil sa kahapisan ni Job, naisip niya na mas mabuti pang siya ay naging isang "sanggol na naagas sa lihim." "Bakit mula sa bahay-bata ay hindi pa ako namatay?" ang hiyaw ng naghihirap na taong ito. (Job 3:11-16) Sinabi rin ni Solomon na mas mabuti pa ang sanggol na lumabas nang kulang sa buwan kaysa sa isang tao na nabuhay nang mahabang panahon ngunit hindi kailanman nasiyahan sa buhay.—Ec 6:3.

Ang *contagious abortion,* isang sakit na sanhi ng pagsisilang nang kulang sa buwan, ay maaaring dumapo sa mga hayop gaya ng baka, kabayo, tupa, at kambing. Ang aksidenteng aborsiyon dahil sa kapabayaan o dahil sa sakit ng mga alagang hayop ay kilala na rin noon pa mang mga araw ng mga patriyarkang sina Jacob at Job.—Gen 31:38; Job 21:10.

ABRAHAM

ABRAHAM [Ama ng Pulutong (Karamihan)]. Ang pangalang ibinigay ni Jehova kay Abram (nangangahulugang "Ang Ama ay Mataas (Dinakila)") nang siya ay 99 na taóng gulang na, at nang muling pagtibayin ng Diyos ang Kaniyang pangako na darami ang supling ni Abraham.—Gen 17:5.

Pamilyang Pinagmulan at Maagang Kasaysayan. Si Abraham ang ikasampung salinlahi mula kay Noe sa pamamagitan ni Sem at ipinanganak siya 352 taon pagkaraan ng Delubyo, noong 2018 B.C.E. Sa Genesis 11:26, bagaman si Abraham ang unang nakatala sa tatlong anak ni Tera, hindi siya ang panganay. Ipinakikita ng Kasulatan na si Tera ay 70 taóng gulang nang isilang ang kaniyang unang anak, at na isinilang si Abraham pagkaraan ng 60 taon nang ang kaniyang amang si Tera ay 130 taóng gulang na. (Gen 11:32; 12:4) Maliwanag na unang itinala si Abraham sa mga anak ng kaniyang ama dahil sa kaniyang namumukod-tanging katapatan at pagiging prominente sa Kasulatan, isang kaugalian na sinunod din sa kaso ng iba pang namumukod-tanging mga taong may pananampalataya na gaya nina Sem at Isaac.—Gen 5:32; 11:10; 1Cr 1:28.

Si Abraham ay isang katutubo ng Caldeong lunsod ng Ur, isang maunlad na metropolis na nasa lupain ng Sinar, malapit sa pinagsasalubungan ng mga ilog ng Eufrates at ng Tigris sa kasalukuyan. Ito ay mga 240 km (150 mi) sa TS ng dating maharlikang lunsod ni Nimrod na Babel, o Babilonya, na lubhang napabantog dahil sa Tore ng Babel na hindi natapos.

Noong panahon ni Abraham, talamak sa lunsod ng Ur ang maka-Babilonyang idolatriya at ang pagsamba sa patron nitong diyos-buwan na si Sin. (Jos 24:2, 14, 15) Gayunpaman, si Abraham ay napatunayang isang taong may pananampalataya sa Diyos na Jehova, gaya ng kaniyang mga ninunong sina Sem at Noe; at dahil dito, nagkaroon siya ng reputasyon bilang "ama ng lahat niyaong may pananampalataya samantalang nasa di-pagtutuli." (Ro 4:11) Yamang ang tunay na pananampalataya ay nakasalig sa tumpak na kaalaman, maaaring natamo ni Abraham ang kaniyang kaunawaan sa pamamagitan ng personal na pakikisama kay Sem (ang kanilang buhay ay nagpang-abot nang 150 taon). Alam ni Abraham ang pangalan ni Jehova at ginamit niya ito; sinabi niya: "Jehova na Kataas-taasang Diyos, na Maygawa ng langit at lupa," "Jehova, ang Diyos ng langit at ang Diyos ng lupa."—Gen 14:22; 24:3.

Samantalang naninirahan pa si Abraham sa Ur, "bago siya nanahanan sa Haran," inutusan siya ni Jehova na lumipat sa ibang lupain, anupat iiwanan niya ang kaniyang mga kaibigan at mga kamag-anak. (Gaw 7:2-4; Gen 15:7; Ne 9:7) Sa lupaing iyon na ipakikita Niya kay Abraham, sinabi ng Diyos na gagawa Siya ng isang dakilang bansa mula sa kaniya. Nang panahong iyon, asawa ni Abraham si Sara na kaniyang kapatid sa ama, ngunit wala silang anak at pareho silang matanda na. Dahil dito, kailangan niya ng malaking pananampalataya upang sumunod, ngunit sumunod pa rin siya.

Si Tera, na noon ay mga 200 taóng gulang na at siya pa ring patriyarkang ulo ng pamilya, ay sumang-ayong sumama kina Abraham at Sara sa mahabang paglalakbay na iyon, at ito ang dahilan kung bakit si Tera bilang ama ang kinikilalang nanguna sa paglipat sa Canaan. (Gen 11:31) Lumilitaw na ang ulila-sa-ama na si Lot, na pamangkin ni Abraham, ay inampon ng kaniyang walang-anak na tiyo at tiya kung kaya sumama siya sa kanila. Lumikas patungong hilagang-kanluran ang pulutong na ito, mga 960 km (600 mi), hanggang sa makarating sila sa Haran, na isang mahalagang himpilan sa mga ruta ng kalakalan na mula S patungong K. Ang Haran ay matatagpuan sa salubungan ng dalawang *wadi* (agusang libis) na nagiging isang batis na umaabot hanggang sa Ilog Balikh kapag taglamig, mga 110 km (68 mi) sa dakong itaas kung saan bumubuhos ang Balikh sa Ilog Eufrates. Dito nanatili si Abraham hanggang sa pagkamatay ng kaniyang amang si Tera.—MAPA, Tomo 1, p. 330.

Pakikipamayan sa Canaan. Noong 75 taóng gulang na si Abraham, inilipat niya ang kaniyang sambahayan mula sa Haran patungo sa lupain ng Canaan, kung saan siya nanirahan sa mga tolda bilang isang banyaga at nandarayuhang residente sa nalalabing isang daang taon ng kaniyang buhay. (Gen 12:4) Pagkamatay ng kaniyang amang si Tera, nilisan ni Abraham ang Haran noong 1943 B.C.E. at tinawid ang Ilog Eufrates, malamang na noong ika-14 na araw ng buwan na nang maglaon ay tinawag na Nisan. (Gen 11:32; Exo 12:40-43, *LXX*) Nang panahong iyon nagkabisa ang tipan sa pagitan ni Jehova at ni Abraham, at nagsimula ang 430-taóng yugto ng pansamantalang paninirahan hanggang noong ipakipagtipan sa Israel ang tipang Kautusan.—Exo 12:40-42; Gal 3:17.

Dala ang kaniyang mga kawan at mga bakahan, maliwanag na naglakbay si Abraham nang pababa sa Damasco at nagpatuloy patungong Sikem (matatagpuan 48 km [30 mi] sa H ng Jerusalem), malapit sa malalaking punungkahoy ng More. (Gen 12:6) Dito muling nagpakita si Jehova kay Abraham, at pinagtibay at pinalawak niya ang kaniyang tipang pangako sa pagsasabi: "Sa iyong binhi ay ibibigay ko ang lupaing ito." (Gen 12:7) Hindi lamang doon nagtayo si Abraham ng altar para kay Jehova kundi, sa paglalakbay niya sa lupain patungong timog, nagtayo rin siya ng iba pang mga altar sa kaniyang mga dinaraanan, at tumawag siya sa pangalan ni Jehova. (Gen 12:8, 9) Nang maglaon, dahil sa isang matinding taggutom, napilitan si Abraham na pansamantalang lumipat sa Ehipto, at upang maprotektahan ang kaniyang buhay, ipinakilala niya si Sara bilang kaniyang kapatid. Dahil dito ay kinuha ni Paraon ang magandang si Sara at dinala ito sa kaniyang sambahayan upang maging kaniyang asawa, ngunit bago niya ito masipingan, pinangyari ni Jehova na ibalik ito ni Paraon. Pagkatapos ay bumalik si Abraham sa Canaan sa pinagkakampuhan nila sa pagitan ng Bethel at Ai at muling tumawag "sa pangalan ni Jehova."—Gen 12:10–13:4.

Dahil sa kanilang dumaraming mga kawan at mga bakahan, kinailangang maghiwalay nina Abraham at Lot. Pinili ni Lot ang lunas ng mababang Jordan, isang pook na natutubigang mainam "tulad ng hardin ni Jehova," at nang maglaon ay nagtayo siya ng kampo malapit sa Sodoma. (Gen 13:5-13) Si Abraham naman, pagkatapos sabihan na libutin ang buong haba at lapad ng lupain, ay nanahanan sa gitna ng malalaking punungkahoy ng Mamre sa Hebron, 30 km (19 na mi) sa TTK ng Jerusalem.—Gen 13:14-18.

Nang ang apat na magkakaalyadong hari, sa pangunguna ng Elamitang hari na si Kedorlaomer, ay magtagumpay sa pagsugpo sa paghihimagsik ng limang Canaanitang hari, ang Sodoma at Gomorra ay sinamsaman, at dinalang bihag si Lot at kinuha pati ang lahat ng kaniyang pag-aari. Nang malaman ito ni Abraham, kaagad niyang pinisan ang 318 sa kaniyang sinanay na mga lingkod sa sambahayan. Ka-

sama ang kaniyang mga kakamping sina Aner, Escol, at Mamre, mainitan niya silang tinugis marahil hanggang sa layo na 300 km (190 mi) patungong hilaga lampas pa ng Damasco at, sa tulong ni Jehova, nagapi nila ang isang mas malakas na hukbo. Sa gayon ay nailigtas si Lot, at nabawi ang ninakaw na mga pag-aari. (Gen 14:1-16, 23, 24) Samantalang pabalik si Abraham mula sa malaking tagumpay na ito, isang "saserdote ng Kataas-taasang Diyos," si Melquisedec, na siya ring hari ng Salem, ang lumabas at pinagpala siya nito, at si Abraham naman ay 'nagbigay sa kaniya ng ikasampu ng lahat ng bagay.'—Gen 14:17-20.

Paglitaw ng Ipinangakong Binhi. Yamang baog pa rin si Sara, waring si Eliezer, ang tapat na katiwala sa bahay na mula sa Damasco, ang magiging tagapagmana ni Abraham. Gayunpaman, muling tiniyak ni Jehova kay Abraham na ang sarili nitong supling ay darami anupat hindi mabibilang, gaya ng mga bituin sa langit, kung kaya si Abraham ay "nanampalataya kay Jehova; at ibinilang niya itong katuwiran sa kaniya," bagaman naganap ito maraming taon pa bago tinuli si Abraham. (Gen 15:1-6; Ro 4:9, 10) Pagkatapos ay pinagtibay ni Jehova kay Abraham ang isang pormal na tipan sa pamamagitan ng mga haing hayop, at kasabay nito, isiniwalat niya na ang supling ni Abraham ay pipighatiin sa loob ng 400 taon, at dadalhin pa nga sa pagkaalipin.—Gen 15:7-21; tingnan ang TIPAN.

Lumipas ang panahon. Mga sampung taon na silang nasa Canaan, ngunit baog pa rin si Sara. Kaya ibinigay niya kay Abraham ang kaniyang alilang babaing Ehipsiyo na si Hagar upang magkaanak siya sa pamamagitan nito. Pumayag si Abraham. Kaya noong 1932 B.C.E., nang si Abraham ay 86 na taóng gulang na, isinilang si Ismael. (Gen 16:3, 15, 16) Lumipas pa ang panahon. Noong 1919 B.C.E., nang si Abraham ay 99 na taóng gulang na, iniutos ni Jehova na tuliin ang lahat ng lalaki sa sambahayan ni Abraham bilang isang tanda o tatak na magiging patotoo ng kaniyang pantanging pakikipagtipan kay Abraham. Kasabay nito, pinalitan ni Jehova ang kaniyang pangalang Abram at ginawang Abraham, "sapagkat gagawin kitang ama ng pulutong ng mga bansa." (Gen 17:5, 9-27; Ro 4:11) Di-nagtagal, tatlong anghel na nagkatawang-tao, na malugod na tinanggap ni Abraham sa pangalan ni Jehova, ang nangako na si Sara mismo ay maglilihi at magsisilang ng isang anak na lalaki sa loob ng darating na taon!—Gen 18:1-15.

At talaga namang naging napakamakasaysayan ng taóng iyon! Pinuksa ang Sodoma at Gomorra anupat muntik nang hindi makaligtas ang pamangkin ni Abraham at ang dalawa nitong anak na babae. Lumipat sina Abraham at Sara sa Gerar, kung saan kinuha ng hari ng Filisteong lunsod na iyon si Sara para sa kaniyang harem. Namagitan si Jehova upang mapalaya si Sara, at sa takdang panahon, noong 1918 B.C.E., si Isaac, ang tagapagmanang matagal nang ipinangako, ay isinilang noong 100 taóng gulang na si Abraham at si Sara naman ay 90. (Gen 18:16–21:7) Pagkaraan ng limang taon, nang si Isaac ay tuksuhin ni Ismael na kaniyang 19-na-taóng-gulang na kapatid sa ama, napilitan si Abraham na paalisin si Ismael at ang ina nito na si Hagar. Nang panahong iyon, noong 1913 B.C.E., nagsimula ang 400 taon ng pagpighati sa supling ni Abraham. —Gen 21:8-21; 15:13; Gal 4:29.

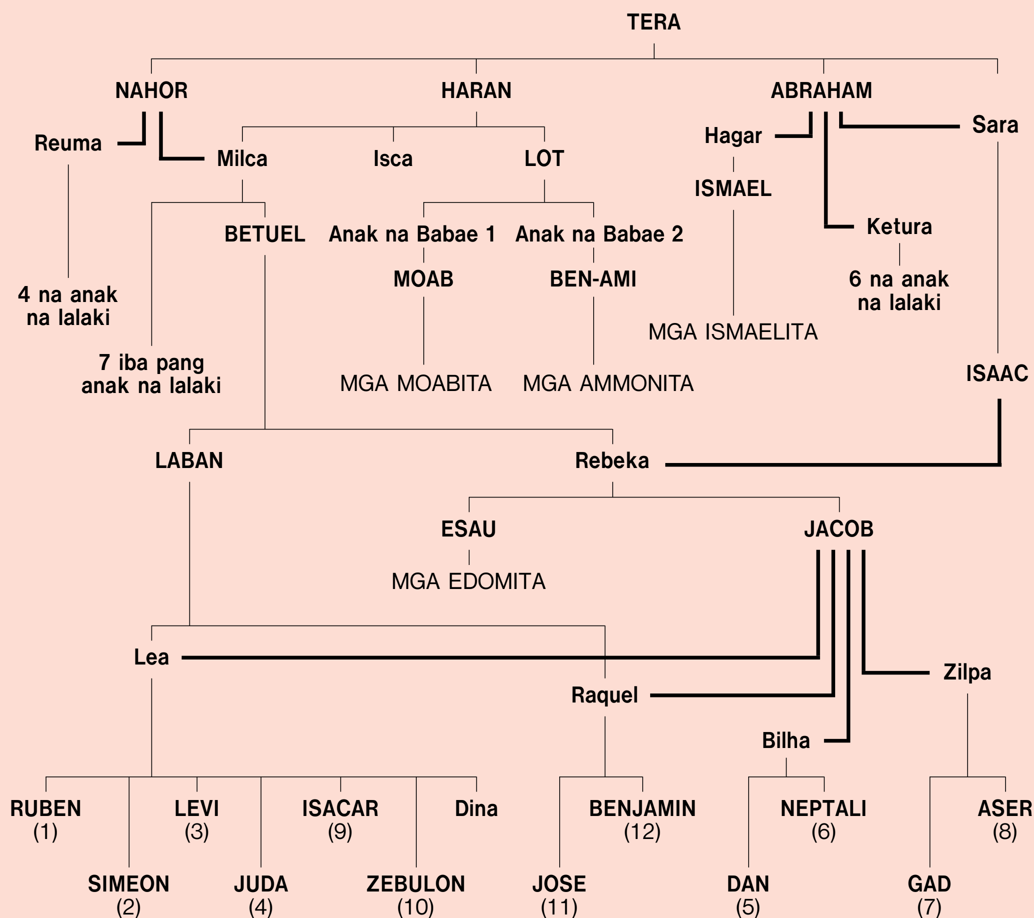
Ang pinakamatinding pagsubok sa pananampalataya ni Abraham ay dumating pagkaraan ng mga 20 taon. Ayon sa tradisyong Judio, si Isaac ay 25 taóng gulang na noon. (*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, I, 227 [xiii, 2]) Bilang pagsunod sa mga tagubilin ni Jehova, isinama ni Abraham si Isaac at naglakbay patungong H mula sa Beer-sheba sa Negeb patungo sa Bundok Moria, na nasa mismong H ng Salem. Doon ay nagtayo siya ng isang altar at naghanda siya upang ihandog si Isaac, ang ipinangakong binhi, bilang isang haing sinusunog. At talagang "para na ring inihandog [ni Abraham] si Isaac," sapagkat "inisip niya na magagawa ng Diyos na ibangon siya kahit mula sa mga patay." Noong mismong sandali na papatayin na ni Abraham si Isaac, pinigilan siya ni Jehova at naglaan ng isang barakong tupa bilang kahalili ni Isaac sa altar na paghahainan. Kaya ang matibay na pananampalatayang ito na sinusuhayan ng ganap na pagsunod ang nag-udyok kay Jehova na pagtibayin ang kaniyang tipan kay Abraham sa pamamagitan ng isang ipinanatang sumpa, isang pantanging legal na garantiya.—Gen 22:1-18; Heb 6:13-18; 11:17-19.

Nang mamatay si Sara sa Hebron noong 1881 B.C.E. sa edad na 127, kinailangan ni Abraham na bumili ng loteng libingan, sapagkat isa lamang siyang naninirahang dayuhan na walang pag-aaring lupain sa Canaan. Kaya binili niya mula sa mga anak ni Het ang isang parang na may yungib sa Macpela malapit sa Mamre. (Gen 23:1-20; tingnan ang BINILI.) Pagkaraan ng tatlong taon, nang sumapit si Isaac sa edad na 40, pinabalik ni Abraham sa Mesopotamia ang kaniyang pinakamatandang lingkod, malamang na si Eliezer, upang humanap ng isang karapat-dapat na asawa, isa ring tunay na mananamba ni Jehova, para sa kaniyang anak. Ang napili ni Jehova ay si Rebeka, na apo ni Abraham sa pamangkin.—Gen 24:1-67.

"Karagdagan pa, si Abraham ay muling kumuha ng asawa," si Ketura, at nang maglaon ay nagkaanak pa siya ng anim na anak na lalaki, anupat kay Abraham nanggaling hindi lamang ang

mga Israelita, mga Ismaelita, at mga Edomita kundi pati mga Medanita, mga Midianita, at iba pa. (Gen 25:1, 2; 1Cr 1:28, 32, 34) Sa gayon ay natupad kay Abraham ang makahulang pananalita ni Jehova: "Gagawin kitang ama ng pulutong ng mga bansa." (Gen 17:5) Nang dakong huli, sa lubos na katandaan na 175 taóng gulang, si Abraham ay namatay noong 1843 B.C.E. at inilibing ng kaniyang mga anak na sina Isaac at Ismael sa yungib ng Macpela. (Gen 25:7-10) Bago siya mamatay, binigyan niya ng mga kaloob ang mga anak ng kaniyang mga pangalawahing asawa at pinaalis sila, upang si Isaac ang maging tanging tagapagmana ng "lahat ng kaniyang tinatangkilik."—Gen 25:5, 6.

Patriyarkang Ulo at Propeta. Si Abraham ay naging isang napakayamang tao na may malala-

king kawan at bakahan, saganang pilak at ginto, at isang napakalaking sambahayan na may daan-daang lingkod. (Gen 12:5, 16; 13:2, 6, 7; 17:23, 27; 20:14; 24:35) Dahil dito ay itinuring siya ng mga hari ng Canaan bilang isang makapangyarihang "pinuno" at minabuti nilang makipagtipan sa kaniya para sa kapayapaan. (Gen 23:6; 14:13; 21:22, 23) Sa kabila nito, hindi kailanman pinahintulutan ni Abraham na panghinain ng materyalismo ang kaniyang pananampalataya kay Jehova at sa Kaniyang mga pangako o maging dahilan iyon upang siya'y maging palalo, mapagmataas, o sakim.—Gen 13:9; 14:21-23.

Ang unang paglitaw ng salitang "propeta" sa Hebreong Kasulatan ay tumutukoy kay Abraham, bagaman ang iba tulad ni Enoc ay humula nang una sa kaniya. (Gen 20:7; Jud 14) Ang unang ipinakilala sa Kasulatan bilang isang "Hebreo" ay si Abraham. (Gen 14:13) Si Abraham, tulad nina Abel, Enoc, at Noe, ay isang taong may pananampalataya. (Heb 11:4-9) Ngunit ang unang paglitaw ng pananalitang "nanampalataya kay Jehova" ay tumutukoy kay Abraham.—Gen 15:6.

Tunay nga, ang taong ito na may namumukod-tanging pananampalataya ay lumakad na kasama ng Diyos, tumanggap ng mga mensahe mula sa kaniya sa pamamagitan ng mga pangitain at mga panaginip, at nagpatulóy sa kaniyang mga anghelikong mensahero. (Gen 12:1-3, 7; 15:1-8, 12-21; 18:1-15; 22:11, 12, 15-18) Alam na alam na niya ang pangalan ng Diyos bagaman noong panahong iyon ay hindi pa isinisiwalat ni Jehova ang buong kahulugan ng Kaniyang pangalan. (Exo 6:2, 3) Sa maraming pagkakataon, si Abraham ay nagtayo ng mga altar at naghandog ng mga hain sa pangalan ni Jehova at sa ikapupuri at sa ikaluluwalhati ng kaniyang Diyos.—Gen 12:8; 13:4, 18; 21:33; 24:40; 48:15.

Bilang patriyarkang ulo, hindi pinahintulutan ni Abraham sa kaniyang sambahayan ang anumang gawaing idolatroso o di-makadiyos kundi patuluyan niyang tinuruan ang lahat ng kaniyang mga anak at mga lingkod na 'ingatan ang daan ni Jehova at isagawa ang katuwiran at kahatulan.' (Gen 18:19) Ang bawat lalaking kabilang sa sambahayan ni Abraham ay obligadong magpatuli sa ilalim ng kautusan ni Jehova. Ang Ehipsiyong aliping babae na si Hagar ay tumawag sa pangalan ni Jehova sa panalangin. At ang pinakamatandang lingkod ni Abraham, sa isang lubhang makabagbag-damdaming panalangin kay Jehova, ay nagpamalas ng kaniya mismong pananampalataya sa Diyos ni Abraham. Maging si Isaac, noong binata na siya, ay nagpatunay ng kaniyang pananampalataya at pagkamasunurin kay Jehova sa pamamagitan ng pagpapahintulot na talian siya sa kamay at paa at ilagay siya sa ibabaw ng altar bilang hain.—Gen 17:10-14, 23-27; 16:13; 24:2-56.

Katunayan ng Pag-iral. Binanggit ni Jesus at ng kaniyang mga alagad si Abraham ng mahigit sa 70 ulit sa kanilang mga pag-uusap at mga isinulat. Sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa taong mayaman at kay Lazaro, tinukoy ni Jesus si Abraham sa makasagisag na diwa. (Luc 16:19-31) Nang ipaghambog ng kaniyang mga kalaban na sila ay mga supling ni Abraham, kaagad na itinawag-pansin ni Jesus ang kanilang pagpapaimbabaw, sa pagsasabing: "Kung kayo ay mga anak ni Abraham, gawin ninyo ang mga gawa ni Abraham." (Ju 8:31-58; Mat 3:9, 10) Oo, gaya ng sinabi ng apostol na si Pablo, hindi ang pinagmulan sa laman ang mahalaga, kundi, sa halip, ang pananampalatayang tulad ng kay Abraham ang kailangan upang ang isa ay maipahayag na matuwid. (Ro 9:6-8; 4:1-12) Tinukoy rin ni Pablo na ang tunay na binhi ni Abraham ay si Kristo, kasama niyaong mga kay Kristo bilang "mga tagapagmana ayon sa isang pangako." (Gal 3:16, 29) Binanggit din niya ang tungkol sa kabaitan at pagkamapagpatuloy ni Abraham sa mga estranghero, at sa kaniyang mahabang talaan ng namumukod-tanging mga saksi ni Jehova sa Hebreo kabanata 11, hindi kinaligtaan ni Pablo si Abraham. Si Pablo ang nagsabi na ang dalawang babae sa buhay ni Abraham, sina Sara at Hagar, ay mga tauhan sa isang makasagisag na drama na may kaugnayan sa dalawang tipan ni Jehova. (Gal 4:22-31; Heb 11:8) Idinagdag pa ng manunulat ng Bibliya na si Santiago na sinuhayan ni Abraham ang kaniyang pananampalataya ng matuwid na mga gawa at dahil dito ay nakilala siya bilang "kaibigan ni Jehova."—San 2:21-23.

Pinatunayan din ng mga tuklas sa arkeolohiya ang mga bagay na inilahad sa kasaysayan ni Abraham sa Bibliya: Ang heograpikong lokasyon ng maraming lugar at ang mga kaugalian noong panahong iyon, gaya ng pagbili ng parang mula sa mga Hiteo, ng pagpili kay Eliezer bilang tagapagmana, at ng pakikitungo kay Hagar.

ABRAM. Tingnan ang ABRAHAM.

ABRONA. Isa sa mga lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita noong naglalakbay sila sa ilang mula sa Ehipto. Nakatala ito sa Kasulatan sa pagitan ng Jotbata at Ezion-geber at ipinapalagay na ito ang oasis ng 'Ain Defiyeh ('En 'Avrona), na 14.5 km (9 na mi) sa HHS ng Ezion-geber.—Bil 33:34, 35.

ABSALOM [Ang Ama [samakatuwid nga, ang Diyos] ay Kapayapaan]. Ang ikatlo sa anim na lalaking ipinanganak kay David sa Hebron. Ang kaniyang ina ay si Maaca na anak ni Talmai na hari ng Gesur. (2Sa 3:3-5) Si Absalom ay nagkaanak ng tatlong lalaki at isang babae. (2Sa 14:27) Maliwanag

na tinatawag siyang Abisalom sa 1 Hari 15:2, 10. —Tingnan ang 2Cr 11:20, 21.

Talagang lahi ng magaganda ang pamilya ni Absalom. Pinuri siya sa buong bansa dahil sa kaniyang namumukod-tanging kagandahang-lalaki. Ang kaniyang malagong buhok, na tiyak na lalo pang pinabigat ng paggamit ng langis o mga ungguento, ay tumitimbang nang mga 200 siklo (2.3 kg; 5 lb) tuwing gugupitin ito taun-taon. Maganda rin ang kaniyang kapatid na babae na si Tamar, at ang kaniyang anak na babae, na ipinangalan sa tiya nito, ay "pagkaganda-ganda ng anyo." (2Sa 14:25-27; 13:1) Ngunit sa halip na maging kapaki-pakinabang, ang kagandahang-lalaking ito ay naging dahilan ng ilang pangit na pangyayari na nagdulot ng matinding pighati sa ama ni Absalom, si David, gayundin sa iba pa, at lumikha ng malaking kaguluhan sa bansa.

Pagpaslang kay Amnon. Dahil sa kagandahan ng kapatid na babae ni Absalom na si Tamar, nahumaling dito ang kaniyang nakatatandang kapatid sa ama na si Amnon. Habang nagkukunwaring may sakit, nagpakana si Amnon na paparoonin si Tamar sa kaniyang kuwarto upang ipagluto siya nito, at pagkatapos ay puwersahan niya itong hinalay. Ang erotikong pag-ibig ni Amnon ay napalitan ng mapanghamak na pagkapoot at iniutos niyang itaboy si Tamar sa labas. Hinapak naman ni Tamar ang kaniyang mahabang damit na guhit-guhit na pagkakakilanlan sa kaniya bilang isang anak na dalaga ng hari at naglagay siya ng abo sa kaniyang ulo. Nang makasalubong niya si Absalom, agad nitong nahalata kung ano ang nangyari at kaagad nitong pinaghinalaan si Amnon, anupat nagpapahiwatig na dati na nitong alam na pinagnanasahan ni Amnon si Tamar. Gayunman, tinagubilinan ni Absalom ang kaniyang kapatid na babae na huwag magharap ng anumang akusasyon at dinala niya ito sa kaniyang tahanan upang doon manirahan.—2Sa 13:1-20.

Ayon kay John Kitto, ang pag-aasikaso ni Absalom kay Tamar, sa halip na ng ama nito, ay kasuwato ng kaugalian sa Silangan, kung saan, sa isang pamilyang poligamo, ang mga anak na iisa ang ina ang mas mahigpit na nabubuklod sa isa't isa at ang mga anak na babae ay 'napapasailalim ng pantanging pangangalaga at proteksiyon ng kanilang kapatid na lalaki, na higit na inaasahan kaysa sa mismong ama pagdating sa mga bagay na nakaaapekto sa kanilang kaligtasan at karangalan.' (*Daily Bible Illustrations,* Samuel, Saul, and David, 1857, p. 384) Bago pa nito, inako nina Levi at Simeon, dalawa sa mga tunay na kapatid ni Dina, ang paghihiganti dahil sa pagdungis sa karangalan ng kanilang kapatid na babae.—Gen 34:25.

Nang mabalitaan ni David ang ginawang panghihiya sa kaniyang anak na babae, galit na galit siya ngunit hindi siya gumawa ng anumang hudisyal na pagkilos laban sa nagkasala, marahil ay sa dahilang walang iniharap na tuwiran o pormal na akusasyon na sinusuportahan ng katibayan o mga saksi. (Deu 19:15) Maaaring pinili ni Absalom na huwag gawing isyu ang paglabag ni Amnon sa kautusang Levitiko (Lev 18:9; 20:17) upang maiwasan ang masamang publisidad para sa kaniyang pamilya at pangalan. Gayunpaman, nagkimkim siya ng mapamaslang na pagkapoot kay Amnon at nagpigil ng kaniyang sarili, anupat naghintay siya ng angkop na panahon para makapaghiganti ayon sa sarili niyang paraan. (Ihambing ang Kaw 26:24-26; Lev 19:17.) Magmula noon, ang kaniyang buhay ay naging isang larawan ng kataksilan, na tinatalakay sa kalakhang bahagi ng anim na kabanata ng Ikalawang Samuel.—2Sa 13:21, 22.

Pagkalipas ng dalawang taon, dumating ang panahon ng paggugupit sa mga tupa na isang masayang okasyon. At naghanda si Absalom ng isang piging sa Baal-hazor na mga 22 km (14 na mi) sa HHS ng Jerusalem, anupat inanyayahan niya ang mga anak ng hari at si David mismo. Nang tumangging dumalo ang kaniyang ama, pinilit ito ni Absalom na padaluhin na lamang si Amnon na panganay ni David. (Kaw 10:18) Sa piging, nang si Amnon ay 'sumaya dahil sa alak,' inutusan ni Absalom ang kaniyang mga lingkod na patayin ito. Ang iba pang mga anak ni David ay bumalik sa Jerusalem, at si Absalom ay yumaon sa pagkatapon sa piling ng kaniyang Siryanong lolo sa kaharian ng Gesur sa dakong S ng Dagat ng Galilea. (2Sa 13:23-38) Ang "tabak" na inihula ng propetang si Natan ay pumasok na ngayon sa "sambahayan" ni David at nanatili roon habang nabubuhay siya.—2Sa 12:10.

Naisauli sa Pagsang-ayon. Nang mapawi ng paglipas ng tatlong taon ang kirot ng pagkamatay ng kaniyang panganay, nakadama si David ng pananabik sa kaniyang anak na si Absalom. Palibhasa'y nabasa ni Joab ang iniisip ng kaniyang tiyong hari, gumawa siya ng paraan upang maigawad ni David kay Absalom ang isang kundisyonal na kapatawaran na magpapahintulot kay Absalom na bumalik ngunit mananatili itong walang karapatang humarap sa korte ng kaniyang ama. (2Sa 13:39; 14:1-24) Dalawang taóng tiniis ni Absalom ang gayong kalagayan at pagkatapos ay sinimulan niyang maniobrahin ang mga bagay-bagay upang lubusan siyang mapatawad. Nang si Joab, bilang isang opisyal ng korte ng hari, ay tumangging dumalaw sa kaniya, ipinasunog ni Absalom ang bukid ng sebada ni Joab upang tumugon ito kaagad sa kaniya. Pagdating ng galít na si Joab, sinabi ni Absalom na

nais niyang malaman ang huling pasiya ng hari at sinabi pa, "Kung may anumang kamalian sa akin ay patayin nga niya ako." Inihatid ni Joab ang mensahe at tinanggap naman ni David ang kaniyang anak. Nang magkita sila, sumubsob sa lupa si Absalom bilang tanda ng ganap na pagpapasakop, at hinalikan siya ng hari na nagpapahiwatig na lubos na siyang pinatatawad nito.—2Sa 14:28-33.

Mga Gawang Pagtataksil. Gayunman, lumilitaw na ang anumang likas na pagmamahal ni Absalom sa kaniyang amang si David ay naglaho na sa kanilang limang-taóng pagkakahiwalay. Dahil sa tatlong-taóng pakikisama niya sa mga paganong maharlika, maaaring tinubuan siya ng ambisyon na nakasira sa kaniya. Malamang na inisip ni Absalom na nakatalaga siyang lumuklok sa trono sapagkat mga maharlika ang pinagmulan niya sa magkabilang panig ng pamilya. Yamang si Kileab (Daniel), na ikalawa sa linya ng mga anak ni David, ay hindi binabanggit matapos iulat ang kapanganakan nito, posible ring namatay na ito, sa gayon ay si Absalom noon ang pinakamatandang nabubuhay na anak ni David. (2Sa 3:3; 1Cr 3:1) Gayunpaman, ang pangako ng Diyos kay David hinggil sa isang panghinaharap na "binhi" na magmamana ng trono ay ibinigay *pagkatapos* ng kapanganakan ni Absalom, kung kaya dapat sana ay alam niya na hindi siya ang pinili ni Jehova para sa pagkahari. (2Sa 7:12) Anuman ang naging kalagayan, nang maisauli na sa maharlikang katayuan, pinasimulan ni Absalom ang isang pailalim na pamumulitika. Buong-kahusayan siyang nagkunwari na lubha siyang nababahala sa kapakanan ng bayan at ipinakita niyang siya'y kampeon ng masa. May-katusuhan niyang ipinahiwatig sa bayan, lalo na sa mga hindi kabilang sa tribo ni Juda, na ang korte ng hari ay walang interes sa kanilang mga suliranin at lubhang nangangailangan ng isang mapagmahal na taong tulad ni Absalom.—2Sa 15:1-6.

Hindi matiyak ang kahulugan ng pariralang "sa pagwawakas ng apatnapung taon" na matatagpuan sa 2 Samuel 15:7, at sa Griegong *Septuagint* (edisyon ni Lagarde), Syriac na *Peshitta,* at Latin na *Vulgate* ay isinasalin ito bilang "apat na taon." Ngunit malayong mangyari na maghihintay si Absalom ng kabuuang anim na taon upang tuparin ang isang panata, kung ang "apat na taon" ay sisimulang bilangin mula sa panahon ng kaniyang ganap na pagkakabalik. (2Sa 14:28) Yamang ang tatlong-taóng taggutom, isang digmaan laban sa mga Filisteo, at ang pagtatangka ni Adonias na agawin ang trono ay pawang naganap noong panahon ng paghahari ni David ngunit pagkaraan ng mga pangyayaring kababanggit lamang, maliwanag na ang pasimula ng "apatnapung taon" para sa manunulat ay nag-umpisa matagal na bago pa nagsimula ang 40-taóng paghahari ni David, at marahil ay nangangahulugang 40 taon mula nang una siyang pahiran ni Samuel. Kaya posible na si Absalom ay isang 'kabataan' pa sa puntong iyon (2Sa 18:5), yamang ipinanganak siya sa pagitan ng 1077 at 1070 B.C.E.

Palibhasa'y alam ni Absalom na marami na siyang tagasunod sa buong kaharian, humingi siya ng pahintulot sa kaniyang ama, sa pamamagitan ng isang pagdadahilan, na makaparoon sa Hebron, ang orihinal na kabisera ng Juda. Mula roon ay mabilis niyang inorganisa ang isang malawakang sabuwatan upang agawin ang trono, at ikinalat niya sa buong bansa ang maraming tiktik upang iproklama ang kaniyang pagkahari. Pagkatapos na hilingin ang pagpapala ng Diyos sa kaniyang pamamahala sa pamamagitan ng paghahandog ng mga hain, nakuha niya ang suporta ng lubhang iginagalang na tagapayo ng kaniyang ama, si Ahitopel. Dahil dito, marami ang lumipat sa panig ni Absalom.—2Sa 15:7-12.

Palibhasa'y nakaharap si David sa isang malaking krisis at sa posibilidad ng isang malakihang pagsalakay, ipinasiya niya na lisanin ang palasyo kasama ang kaniyang buong sambahayan, bagaman nasa kaniya ang matapat na suporta ng isang malaking kalipunan ng tapat na mga lalaki, kabilang na ang mga pangunahing saserdoteng sina Abiatar at Zadok. Pinabalik niya sa Jerusalem ang dalawang ito upang magsilbing mga impormante. Samantalang umaahon siya sa Bundok ng mga Olibo, nakatapak, may takip sa ulo, at tumatangis, sinalubong siya ni Husai, ang "kaibigan" ng hari, na isinugo rin niya sa Jerusalem upang biguin ang payo ni Ahitopel. (2Sa 15:13-37) Bagaman nililigalig ng mga oportunista, ang isa ay naghahangad ng pabor, ang isa naman ay lipos ng espiritu ng pagkakampi-kampi at nagbubugso ng kinimkim na pagkapoot, kitang-kita ang kaibahan ni David kay Absalom dahil sa kaniyang mahinahong pagpapasakop at pagtangging gumanti ng masama para sa masama. Tinutulan ni David ang pakiusap ng kaniyang pamangking si Abisai na pahintulutan siyang tumawid at 'tagpasin ang ulo' ng nambabato at nanunumpang si Simei anupat nangatuwiran siya: "Narito, ang aking sariling anak, na lumabas mula sa aking sariling mga panloob na bahagi, ay naghahanap sa aking kaluluwa; at gaano pa kaya ngayon ang isang Benjaminita! Pabayaan ninyo siya upang siya ay makasumpa, sapagkat gayon ang sinabi ni Jehova sa kaniya! Marahil ay ititingin ni Jehova ang kaniyang mata, at isasauli nga sa akin ni Jehova ang kabutihan sa halip na ang kaniyang sumpa sa araw na ito."—2Sa 16:1-14.

Nang masakop ni Absalom ang Jerusalem at ang palasyo, tinanggap niya ang pakunwaring paglipat ni Husai sa kaniyang panig pagkatapos na banggitin

muna nang may panunuya na si Husai ay tapat na "kaibigan" ni David. Pagkatapos, bilang pagsunod sa payo ni Ahitopel, hayagang sinipingan ni Absalom ang mga babae ng kaniyang ama bilang katunayan ng lubusang paghiwalay niya kay David at ng kaniyang di-matitinag na kapasiyahan na angkinin ang trono. (2Sa 16:15-23) Sa ganitong paraan ay natupad ang huling bahagi ng kinasihang hula ni Natan. —2Sa 12:11.

Hinimok naman ngayon ni Ahitopel si Absalom na bigyan siya ng awtoridad na pangunahan ang isang hukbo laban kay David sa mismong gabing iyon upang magapi na si David bago makapag-organisa ang mga hukbo nito. Bagaman nagustuhan ni Absalom ang payo, naisip pa rin niya na mabuting marinig niya ang opinyon ni Husai. Yamang batid ni Husai na kailangan ni David ng panahon, nagbigay siya ng isang matingkad na paglalarawan na ibinagay niya sa kawalan ni Absalom ng tunay na lakas ng loob (na hanggang sa panahong iyon ay mas kinakitaan ng pagmamataas at katusuhan kaysa ng kagitingan ng isang tunay na lalaki), at na makaaakit dito dahil sa kaniyang kapalaluan. Inirekomenda ni Husai na magtipon muna sila ng isang napakalaking hukbo na pangungunahan mismo ni Absalom. Sa patnubay ni Jehova, tinanggap ang payo ni Husai. Maliwanag na dahil nababatid ni Ahitopel na mabibigo ang paghihimagsik ni Absalom, siya ay nagpatiwakal.—2Sa 17:1-14, 23.

Bilang pag-iingat, si Husai ay nagpadala ng mensahe kay David hinggil sa payo ni Ahitopel, at sa kabila ng mga pagsisikap ni Absalom na mahuli ang lihim na mga sugo, natanggap ni David ang babala at tumawid siya sa Jordan at umahon sa mga burol ng Gilead patungong Mahanaim (na dating kinaroroonan ng kabisera ni Is-boset). Doon ay tinanggap siya nang may pagkabukas-palad at kabaitan. Bilang paghahanda sa labanan, inorganisa ni David sa tatlong pangkat ang kaniyang lumalaking hukbo sa ilalim nina Joab, Abisai, at Ittai na Giteo. Nang himukin siyang manatili sa lunsod, sapagkat mas makabubuti kung naroroon siya, si David ay sumang-ayon at muling nagpakita ng kahanga-hangang kawalan ng hinanakit kay Absalom nang hayagan niyang hilingin sa kaniyang tatlong kapitan na 'pakitunguhan nang banayad alang-alang sa akin ang kabataang si Absalom.'—2Sa 17:15–18:5.

Huling Pakikipagbaka at Kamatayan. Ang bagong-tatag na hukbo ni Absalom ay dumanas ng matinding pagkatalo sa kamay ng makaranasang mga mandirigma ni David. Umabot ang pagbabaka hanggang sa kagubatan ng Efraim. Habang tumatakas si Absalom sakay ng kaniyang mula, dumaan siya sa ilalim ng mabababang sanga ng isang malaking punungkahoy at lumilitaw na nasabit ang ulo niya sa sugpungan ng isang sanga anupat naiwan siyang nakabitin. Ang lalaking nag-ulat kay Joab na nakita niya ito ay nagsabing hindi niya susuwayin ang kahilingan ni David sa pamamagitan ng pagpatay kay Absalom bayaran man siya ng "isang libong pirasong pilak [kung siklo, mga $2,200]," ngunit si Joab ay hindi nagpigil at itinarak niya sa puso ni Absalom ang tatlong tagdan, pagkatapos ay sampung tauhan niya ang nakisama sa pagpatay kay Absalom. Nang magkagayon ay itinapon nila ang bangkay ni Absalom sa isang hukay at tinabunan nila ito ng isang bunton ng mga bato yamang hindi siya karapat-dapat ilibing.—2Sa 18:6-17; ihambing ang Jos 7:26; 8:29.

Nang makarating ang mga mensahero kay David sa Mahanaim, ang una niyang ikinabahala ay ang kaniyang anak. Nang malaman niyang patay na si Absalom, nagpalakad-lakad siya sa silid-bubungan habang umiiyak: "Anak kong Absalom, anak ko, anak kong Absalom! O kung ako na sana ang namatay, ako nga, sa halip na ikaw, Absalom na anak ko, anak ko!" (2Sa 18:24-33) Tanging ang prangkang pananalita at pangangatuwiran ni Joab ang pumawi sa matinding pighati ni David na idinulot ng kalunus-lunos na landasin at wakas ng makisig at maabilidad na kabataang ito, na inakay ng kaniyang masidhing ambisyon upang makipaglaban sa pinahiran ng Diyos, na humantong naman sa kaniya mismong kapahamakan.—2Sa 19:1-8; ihambing ang Kaw 24:21, 22.

Ang Awit 3 ay isinulat ni David noong panahon ng paghihimagsik ni Absalom, ayon sa superskripsiyon ng awit na iyon.

Ang Bantayog ni Absalom. Isang haligi ang itinindig ni Absalom sa "Mababang Kapatagan ng Hari," na tinatawag ding "Mababang Kapatagan ng Save," malapit sa Jerusalem. (2Sa 18:18; Gen 14:17) Itinindig niya iyon sa dahilang wala siyang anak na lalaki na mag-iingat na buháy sa kaniyang pangalan pagkamatay niya. Kaya lumilitaw na ang kaniyang tatlong anak na lalaki na binanggit sa 2 Samuel 14:27 ay mga bata pa nang mamatay. Hindi inilibing si Absalom sa kinaroroonan ng kaniyang bantayog kundi iniwan na lamang siya sa isang hukay sa kagubatan ng Efraim.—2Sa 18:6, 17.

Isang haliging inukit sa bato sa Libis ng Kidron ang tinatawag na Libingan ni Absalom, ngunit ipinakikita ng arkitektura nito na mula ito sa yugtong Griego-Romano, marahil ay noong panahon ni Herodes. Kaya walang saligan upang iugnay ito sa pangalan ni Absalom.

ABUBILYA [sa Heb., *du·khi·phath′;* sa Ingles, *hoopoe*]. Ang abubilya (*Upupa epops*), na halos kasinlaki ng isang balingkinitang kalapati, ay isang

ibon na medyo kulay mapusyaw na kayumangging manilaw-nilaw at may salit-salit na malalapad na guhit na puti at itim sa mga pakpak at likuran nito. Ang pinakaprominenteng katangian nito ay ang kaniyang palong na mga balahibo, na sa bawat dulo ay may puting panggilid at itim na dulo. Ang palong ay nag-uumpisa sa puno ng mahaba, payat at pakurbang tuka at umaabot hanggang sa likod ng ulo ng ibon. Bagaman ang abubilya ay makulay at kaakit-akit, kapansin-pansing marumi ang tirahan at mga ugali nito. Para makakuha ng makakain nitong mga insekto, ipinangkakalkal nito ang kaniyang matulis na tuka hindi lamang sa lupa kundi pati sa mga tumpok ng dumi at iba pang basura. Umaalingasaw ang pugad nito dahil sa mga likidong lumalabas sa mga glandula ng langis ng ibon, at bumabaho rin ang pugad dahil hindi nililinis ng ibong ito ang kaniyang mga dumi roon. Kaya, bagaman ang abubilya ay hindi isang ibong maninila ni kumakain man ng bangkay, kasama ito sa mga ibong nakatala sa Kautusang Mosaiko bilang marumi anupat hindi dapat kainin.—Lev 11:13, 19; Deu 14:12, 18.

Ang abubilya ay matatagpuan sa buong Asia at Aprika at sa ilang bahagi ng Europa. Nandarayuhan ito sa Palestina sa pasimula ng Marso at nananatili roon bago magsimula ang taglamig, saka naglalakbay patimog sa Ehipto at sa iba pang bahagi ng hilagang Aprika.

Hindi na sinusunod ng makabagong mga salin ang pag-uugnay ng ibong ito sa *"lapwing,"* gaya ng ginawa sa *King James Version* (Lev 11:19; Deu 14:18). Kinikilala ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate* na ito ay ang "abubilya" (*e′pops, LXX; upupa, Vg*), at ang pagkakakilanlang ito'y pinatutunayan ng mga pangalan ng abubilya sa Syriac at sa Arabe (sa Syriac, *qaqupha;* sa Arabe, *hudhudu*).

Naniniwala ang ilan na ang pangalang Hebreo para sa abubilya (*du·khi·phath′*) ay kumakatawan sa kakaiba at malakalapating huni ng ibong ito, gaya rin ng pangalan nito sa ibang mga wikang nabanggit. Ipinapalagay naman ng iba na ang pangalan nito ay halaw sa pandiwang Hebreo na nangangahulugang "dikdikin" (ihambing ang Bil 11:8), anupat tinutukoy nila ang ugali ng abubilya na pangangalkal ng makakain sa lupa.

Ang abubilya, marikit na ibong may maruruming ugali

ABULOY. Kaloob, salapi, o tulong na ibinibigay ng isa o higit pang mga tao sa iba. Ang Hebreong *teru·mah′* ay nangangahulugang "abuloy; sagradong bahagi." (Exo 25:2, tlb sa *Rbi8;* 29:27, tlb sa *Rbi8*) Nagmula ito sa pandiwang *rum,* na literal na nangangahulugang "maging mataas; maitaas; itaas" (Job 22:12; 1Sa 2:1; Gen 14:22) at, kapag nasa anyong *causative,* ay maaaring mangahulugang "pangyarihing itaas [bilang isang abuloy]," samakatuwid nga, 'iabuloy.'—Lev 22:15.

Ang isang abuloy ay hindi laging may kasangkot na pagbibigay ng materyal na tulong. Nagpasalamat si Pablo sa Diyos dahil sa mga iniabuloy ng mga Kristiyanong taga-Filipos sa mabuting balita. Bukod sa kanilang personal na pakikibahagi sa pagpapalaganap ng mabuting balita, nagbigay rin sila ng materyal na tulong kay Pablo at malamang na pati sa iba pa, sa gayo'y matapat din nilang sinuportahan ang pangangaral ng mabuting balita sa pinansiyal na paraan.—Fil 1:3-5; 4:16-18.

Ang mga Israelita ay nagkapribilehiyong mag-abuloy para sa pagtatayo at paghahanda ng mga istraktura para sa tunay na pagsamba. Nag-abuloy sila ng mga materyales para sa tabernakulo at sa mga kagamitan nito (Exo 25:1-9; 35:4-9), isang "kusang-loob na handog kay Jehova" na kinailangang pahintuin sapagkat ang mga bagay na ibinigay ay "sapat na para sa lahat ng gawaing isasagawa, at labis-labis pa." (Exo 35:20-29; 36:3-7) Kasama sa mga abuloy ni Haring David para sa pagtatayo ng templo ang kaniyang "pantanging pag-aari" na ginto at pilak, na nagkakahalaga ng mahigit sa $1,202,000,000. Ang mga prinsipe at ang mga pinuno naman ng bayan ay masayang nag-abuloy ng mahigit

sa $1,993,000,000 na halaga ng ginto at pilak, bukod pa sa tanso, bakal, at mga bato.—1Cr 29:1-9.

Sa ilalim ng Kautusan, may mga abuloy na hinihiling sa mga Israelita. Nang kunan sila ni Moises ng sensus, bawat lalaki na 20 taóng gulang at pataas ay inutusang magbigay ng pantubos para sa kaniyang kaluluwa, "kalahating siklo [malamang $1.10] ayon sa siklo ng dakong banal." Iyon ang "abuloy kay Jehova," upang magbayad-sala para sa kanilang mga kaluluwa, at "para sa paglilingkod sa tolda ng kapisanan." (Exo 30:11-16) Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus (*The Jewish War,* VII, 218 [vi, 6]), nang maglaon, ang "sagradong buwis" na ito ay binabayaran taun-taon.—2Cr 24:6-10; Mat 17:24; tingnan ang PAGBUBUWIS.

Bilang panustos ng mga Levita na makasaserdoteng tribo, isinaayos ng Diyos na iabuloy ng mga Israelita ang mga "ikasampung bahagi" ng bunga ng lupain. Iniabuloy naman ng mga Levita ang ikasampung bahagi ng mga ito para sa mataas na saserdote, upang tustusan siya at ang kaniyang pamilya. (Bil 18:26-28; tingnan ang IKAPU.) Ibinigay ni Jehova kay Aaron na mataas na saserdote ang pag-iingat sa mga abuloy ng mga Israelita para sa Diyos, at pinahintulutan niya si Aaron at ang mga anak nito na makibahagi sa mga handog ng mga Israelita at sa langis, alak, mga butil, at mga unang hinog na bunga na ibinibigay ng bayan kay Jehova, anupat pinagkalooban din niya sila ng mga takdang bahagi sa mga haing hayop. Isang buwis mula sa mga samsam sa digmaan ang ibinibigay sa mataas na saserdote bilang "abuloy kay Jehova," at isang takdang bahagi rin ng mga samsam ang napupunta sa mga Levita.—Bil 31:1, 2, 28-30.

Iba't ibang mga handog at mga hain ang ibinibigay ng mga Israelita para kay Jehova, ang ilan sa mga ito ay espesipikong hinihiling ng Kautusan. Gayunman, ang iba sa mga ito ay kusang-loob, gaya ng mga handog na pasasalamat at mga panatang handog.—Lev 7:15, 16; tingnan ang HANDOG, MGA.

Noong mga araw ni Haring Jehoas, isang kahon ang inilagay sa may pintuang-daan ng bahay ni Jehova upang paglagakan ng mga abuloy para sa malawakang gawaing pagkukumpuni sa templo. Pagkatapos nito, ang mga prinsipe at ang bayan ay nagsaya na dalhin doon ang "sagradong buwis," na ginamit nila sa pagpapatibay sa bahay ng Diyos at sa paggawa sa mga kagamitan ng templo.—2Cr 24:4-14.

Mayroon ding mga di-Israelita na nag-abuloy sa tunay na pagsamba. Nang lisanin ni Ezra at ng mga Judiong nalabi ang Babilonya upang magtungo sa Jerusalem noong 468 B.C.E., dala nila ang mga pilak, ginto, at mga kagamitan na iniabuloy ni Haring Artajerjes ng Persia, ng kaniyang mga tagapayo, ng kaniyang mga prinsipe, at ng mga Israelitang nasa Babilonya para sa bahay ng Diyos. Noong panahon ng paglalakbay, ang mahahalagang bagay na ito ay ipinagkatiwala sa pag-iingat ng piniling mga lalaki.—Ezr 7:12-20; 8:24-30.

Sa pagsasagawa ng kanilang ministeryo, si Jesu-Kristo at ang kaniyang mga apostol ay tumanggap ng iniabuloy na materyal na tulong. (Luc 8:1-3) Ang mga Kristiyano sa Macedonia at Acaya ay pantanging nagpakita ng kasabikang tumulong sa kanilang nagdarahop na mga kapatid, anupat "nalugod na ibahagi ang kanilang mga pag-aari sa pamamagitan ng pag-aabuloy sa mga dukha ng mga banal sa Jerusalem," at maliwanag na ito'y sa pamamagitan ng abuloy na salapi.—Ro 15:26; tingnan ang PAGLIKOM.

Sa Roma 15:26 at 2 Corinto 9:13, ang salitang Griego para sa "abuloy" (*koi·no·ni'a*) ay maaaring unawain bilang literal na nangangahulugang "pagbabahagi." Ang salitang Griegong ito ay ginamit din sa Hebreo 13:16: "Huwag ninyong kalilimutan ang paggawa ng mabuti at ang *pagbabahagi ng mga bagay-bagay sa iba,* sapagkat sa gayong mga hain ay lubos na nalulugod ang Diyos."

Lumilitaw na maraming mga Judio at mga proselita, na dumayo at naging mga Kristiyano noong panahon ng Pentecostes, 33 C.E., ang nanatili nang ilang panahon sa Jerusalem upang matuto nang higit tungkol sa pananampalataya. Upang walang sinuman ang dumanas ng kakapusan, kusang-loob nilang iniabuloy ang kanilang mga pag-aari; "taglay nila ang lahat ng bagay para sa lahat." (Gaw 4:32-37; ihambing ang Gaw 5:1-4.) Pagkaraan nito, ang kongregasyon sa Jerusalem ay gumawa ng araw-araw na pamamahagi ng pagkain sa nagdarahop na mga babaing balo. (Gaw 6:1-3) Nagbigay si Pablo ng mga tagubilin hinggil sa paggamit ng iniabuloy na pondo para sa pangangalaga sa mga babaing balo na talagang karapat-dapat tulungan.—1Ti 5:9, 10; tingnan ang TULONG.

Sa sinaunang kongregasyong Kristiyano, hindi sapilitan ang pagbibigay ng abuloy. May kinalaman dito, sumulat si Pablo: "Gawin ng bawat isa ang ayon sa ipinasiya niya sa kaniyang puso, hindi mabigat sa loob o sa ilalim ng pamimilit, sapagkat iniibig ng Diyos ang masayang nagbibigay."—2Co 9:7.

Hindi masusukat sa laki ng abuloy ang pagkabukas-palad ng nagbibigay. Minsan ay pinagmasdan ni Jesu-Kristo ang mga taong naghuhulog ng salapi sa mga kabang-yaman ng templo. Ang mga mayayaman ay naghulog ng maraming barya, ngunit si Jesus ay humanga sa buong-pusong pagkabukas-palad ng isang nagdarahop na babaing balo na naghulog lamang ng dalawang maliit na barya na na-

pakaliit ng halaga, anupat sinabi niya: “Ang babaing balo na ito, bagaman dukha, ay naghulog ng higit kaysa sa kanilang lahat. Sapagkat ang lahat ng mga ito ay naghulog ng mga kaloob mula sa kanilang labis, ngunit ang babaing ito mula sa kaniyang kakapusan ay naghulog ng lahat ng kabuhayang taglay niya.” (Luc 21:1-4; Mar 12:41-44) Hinggil sa pag-aabuloy upang tumulong sa mga dukhang kapananampalataya, ganito ang sinabi ni Pablo: “Kung ang pagiging handa ay naroroon muna, ito ay lalo nang kaayaaya ayon sa taglay ng isang tao, hindi ayon sa hindi taglay ng isang tao.”—2Co 8:12.

Bagaman walang sinumang makapagpapayaman kay Jehova, na nagmamay-ari ng lahat ng bagay (1Cr 29:14-17), ang pag-aabuloy ay isang pribilehiyo upang maipakita ng mananamba ang kaniyang pag-ibig kay Jehova. Kapag ang mga abuloy ay ibinibigay, hindi upang magpasikat o udyok ng sakim na mga motibo, kundi taglay ang tamang saloobin at upang itaguyod ang tunay na pagsamba, ang mga ito ay nagdudulot ng kaligayahan at ng pagpapala ng Diyos. (Gaw 20:35; Mat 6:1-4; Kaw 3:9, 10) Matatamo ng isang tao ang kaligayahang ito kung regular siyang magbubukod ng anumang maiipon niya mula sa kaniyang materyal na mga tinatangkilik upang suportahan ang tunay na pagsamba at tulungan ang mga karapat-dapat.—1Co 16:1, 2.

Si Jehova ang nagpapakita ng pinakamahusay na halimbawa ng pagbibigay, sapagkat ang sangkatauhan ay pinagkalooban niya “ng buhay at ng hininga at ng lahat ng mga bagay” (Gaw 17:25), ibinigay niya ang kaniyang bugtong na Anak para sa sangkatauhan (Ju 3:16), at pinayayaman niya ang mga Kristiyano ukol sa bawat uri ng pagkabukas-palad (2Co 9:10-15). Tunay nga, “ang bawat mabuting kaloob at ang bawat sakdal na regalo ay mula sa itaas, sapagkat bumababa ito mula sa Ama ng makalangit na mga liwanag.”—San 1:17; tingnan ang KALOOB, REGALO.

Tingnan din ang BANAL NA ABULOY.

ACAD. Isa sa apat na lunsod na itinatag ni Nimrod na bumubuo sa “pasimula ng kaniyang kaharian.” (Gen 10:10) Ipinapalagay na ang Acad (Akkad) ay ang sinaunang lunsod ng Agade. Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon nito.

Ang pangalang Akkad ay ikinakapit din sa buong hilagaang rehiyon niyaong tinawag na Babilonia nang dakong huli. Lumilitaw na ang Akkad ay naging prominente bilang ang pangunahin o maharlikang lunsod ng rehiyong iyon sa ilalim ni Sargon I (hindi ang Sargon sa Isa 20:1). Ang timugang pook ng Mesopotamia ay tinawag na Sumer. Ang Babilonia ay nabuo mula sa dalawang lugar na ito, at sa mga tekstong Babilonyo, ang kaniyang mga tagapamahala ay tinatawag pa ring “hari ng Akkad” hanggang nang bumagsak ang Babilonya noong 539 B.C.E. Ayon sa Cyrus Cylinder, ginamit ng manlulupig ng Babilonya ang titulong “Hari ng Babilonya, hari ng Sumer at Akkad.”

Lumilitaw na mas mahusay ang mga Akkadiano kaysa sa mga Sumeriano sa paglilok ng magagandang eskultura at sa masinsing pag-ukit ng mga pantatak. Ang terminong Akkadiano (Acadiano) ay ginagamit sa ngayon upang tumukoy sa sinaunang mga wikang Asiryano at Babilonyo.

ACAICO [Ng (Mula sa) Acaya]. Isa sa mga may-gulang na miyembro ng kongregasyon sa Corinto, na dumalaw kay Pablo, kasama nina Estefanas at Fortunato, noong si Pablo ay nasa Efeso.—1Co 16:17, 18.

ACAN [katunog ng salitang Acar, na nangangahulugang “Tagapagdala ng Sumpa (Kaguluhan)”]. Anak ni Carmi na mula sa sambahayan ni Zabdi na mula sa pamilya ni Zera na mula sa tribo ni Juda; tinatawag ding Acar.—1Cr 2:7.

Nang tawirin ng mga Israelita ang Jordan, maliwanag na ipinag-utos ni Jehova na ang unang bunga ng pananakop, ang lunsod ng Jerico, ay “magiging isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa; . . . iyon . . . ay kay Jehova.” Ang pilak at ginto nito ay dapat ibigay sa ingatang-yaman ni Jehova. (Jos 6:17, 19) Gayunman, nang makakita si Acan ng isang mamahaling kasuutan mula sa Sinar at isang 50-siklong bara ng ginto (nagkakahalaga ng mga $6,400) at 200 siklong pilak ($440), palihim niyang ibinaon ang mga iyon sa ilalim ng kaniyang tolda. (Jos 7:21) Ang totoo, ninakawan niya ang Diyos! Dahil sa paglabag na ito sa malinaw na mga tagubilin ni Jehova, ipinagkait niya ang kaniyang pagpapala nang salakayin nila ang sumunod na lunsod, ang Ai, anupat napilitang tumakas ang Israel. Sino ang nagkasala? Walang sinuman ang umamin. Dahil dito, ang buong Israel ay isinailalim sa paglilitis. Dumaan sila sa harap ni Jehova nang tribu-tribo, pagkatapos ay pami-pamilya mula sa tribo ni Juda, at nang dakong huli ay bawat lalaki mula sa sambahayan ni Zabdi, hanggang sa ‘mapili’ si Acan. (Jos 7:4-18) Noon lamang niya inamin ang kaniyang pagkakasala. Agad itong sinundan ng paglalapat ng kamatayan. Si Acan, ang kaniyang pamilya (na malamang na may kabatiran sa ginawa niya), at ang kaniyang mga alagang hayop ay pinagbabato muna hanggang sa mamatay, at pagkatapos ay sinunog sa apoy, kasama ang lahat ng kaniyang pag-aari, sa Libis ng Acor, na nangangahulugang “Sumpa; Kaguluhan.”—Jos 7:19-26.

ACAR. Tingnan ang ACAN.

ACAYA. Bago sakupin ng mga Romano ang Acaya noong 146 B.C.E., tumutukoy lamang ito sa isang maliit na rehiyon sa Peloponnesus, na sumasaklaw sa kahabaan ng timugang baybayin ng Gulpo ng Corinto, sa isang lokasyon na halos katulad niyaong kinaroroonan ngayon ng seksiyon na may gayunding pangalan.

Sa mga tula ni Homer, ang mga Griego sa pangkalahatan ay tinatawag na mga taga-Acaya. Dahil sa pagiging prominente ng Ligang Acheano na isang kompederasyon ng mga lunsod, at yamang ito ang pinakamakapangyarihang lupong pulitikal sa Gresya noong panahong sakupin ito, karaniwang tinutukoy noon ng mga Romano ang buong Gresya bilang Acaya.

Noong 27 B.C.E., nang muling organisahin ni Cesar Augusto ang dalawang probinsiya ng Gresya, ang Macedonia at Acaya, ang pangalang Acaya ay tumukoy sa buong Peloponnesus at sa isang bahagi ng kontinente ng Gresya. Ang probinsiya ng Acaya ay nasa ilalim noon ng administrasyon ng Senadong Romano at pinamamahalaan ng isang proconsul mula sa kabisera nito, ang Corinto. (2Co 1:1) Ang iba pang mga lunsod ng probinsiya ng Acaya na binanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay ang Atenas at Cencrea. Ang Acaya at ang karatig na probinsiya nito sa dakong H, ang Macedonia, ay karaniwang binabanggit na magkasama.—Gaw 18:1, 18; 19:21; Ro 15:26; 16:1; 1Te 1:7, 8.

Noong taóng 15 C.E., bilang tugon sa mga reklamo dahil sa napakataas na singil ng buwis, inilagay ni Tiberio ang Acaya at Macedonia sa ilalim ng kontrol ng imperyo upang mapangasiwaan ang mga ito mula sa probinsiya ng Moesia. Nagpatuloy ito hanggang noong 44 C.E. nang ibalik ni Emperador Claudio ang mga probinsiyang ito sa kontrol ng senado, na naging dahilan upang isang proconsul ang muling mamahala sa mga ito mula sa Corinto. Dahil sa kawalang-alam sa mga bagay na ito, tinututulan noon ng ilang kritiko ang pagtukoy ng Bibliya kay Galio bilang "proconsul ng Acaya," kung kanino iniharap si Pablo. (Gaw 18:12) Gayunman, ipinakikita sa isang inskripsiyon na natuklasan sa Delphi na talagang nagkaroon ng isang proconsul sa Acaya na nagngangalang Galio noong panahong tinukoy ng istoryador na si Lucas, ang manunulat ng Mga Gawa.—Tingnan ang GALIO.

Sa Roma 15:26, itinawag-pansin ng apostol na si Pablo ang pagkabukas-palad ng mga Kristiyano sa probinsiya ng Acaya nang maglaan sila ng tulong para sa kanilang nagdarahop na mga kapatid sa Jerusalem. Noong ikalawa at ikatlong paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, gumugol siya ng mahabang panahon sa Acaya, at nagpahayag siya ng masidhing pag-ibig sa mga kapatid sa rehiyong iyon.—2Co 11:10.

ACBOR [Herboa; Lumuluksong Daga].

1. Ang ama ni Baal-hanan, na nakatala bilang ikapitong hari ng Edom.—Gen 36:38, 39; 1Cr 1:49.

2. Ang anak ni Micaias at isang pinagkakatiwalaang opisyal sa korte ni Haring Josias. (2Ha 22:12) Tinatawag siyang "Abdon na anak ni Mikas" sa 2 Cronica 34:20. Nang malaman ang tungkol sa nag-aapoy na pagngangalit ni Jehova na ipinahayag sa sinaunang aklat ng Kautusan, na katutuklas lamang nila noon, isinugo ni Josias si Acbor bilang isa sa komiteng binubuo ng lima katao upang alamin sa propetisang si Hulda kung ano ang dapat gawin. (2Ha 22:8-14) Si Acbor ang ama ni Elnatan, isang prinsipe sa korte ni Haring Jehoiakim, at malamang na lolo sa tuhod ni Haring Jehoiakin.—Jer 26:22; 36:12; 2Ha 24:8.

ACEDERA [sa Ingles, *sorrel*]. Alinman sa maraming halaman na mula sa pamilya ng mga *buckwheat* na maasim ang lasa dahil sa *oxalic acid* sa makakatas na dahon at tangkay ng mga ito. Ang mga dahon ng acedera (*Rumex acetosella*) na umuusbong mula sa ugat ay tumutubo bilang isang kumpol. Ang waring biluhabang mga dahon nito na hugis-palaso sa pinakapuno ay may haba na mga 10 sentimetro (4 na pulgada). Ang mga tangkay ng

bulaklak nito ay maaaring tumaas nang mga 0.6 m (2 piye) o higit pa. Noong sinauna, inihahalo ng mga Israelita ang acedera sa kumpay para sa kanilang mga baka at mga asno.—Isa 30:24.

ACO. Isang daungang lunsod na kilala rin bilang Accho, Acre, at Tolemaida. Ito ay nasa hilagaang dulo ng malawak na Look ng Aco (o Look ng Haifa [Mifraz Hefa]) na hugis-C. Nalikha ang look na ito dahil sa tangos ng Bundok Carmel na nakausli sa Dagat Mediteraneo mga 13 km (8 mi) sa dakong T.

Noong kapanahunan ng mga Hukom, ang Canaanitang lunsod na ito ay nasa gulod na ipinapalagay na ang Tell el-Fukhkhar (Tel ʽAkko), mga 1 km (0.6 mi) mula sa look at 1.8 km (1 mi) sa S ng makabagong-panahong mga pader ng Matandang Lunsod. Noong yugtong Persiano, mula noong ikaanim na siglo B.C.E., ang lunsod ay lumawak nang pakanluran upang saklawin ang peninsula na nagsisilbing H dulo ng Look ng Haifa. Ang daungan ng lunsod ay naroon na mula pa noong yugtong Persiano. Pagsapit ng Panahong Kristiyano, kalakip na sa lokasyon ng Aco ang peninsula at saklaw na ito ng lugar ng makabagong ʽAkko.

Ang Aco (nang maglaon ay tinawag na Tolemaida). Tumigil sa daungang lunsod na ito ang apostol na si Pablo noong huling paglalakbay niya patungong Jerusalem

Yamang ito ay mga 39 na km (24 na mi) sa T ng Tiro, ang Aco ang pinakamahalagang daungang-dagat sa baybayin ng Palestina na kakaunti ang daungan hanggang noong magpagawa si Herodes na Dakila ng mga pangharang sa alon mula sa baybayin palabas sa dagat upang makalikha ng artipisyal na daungan sa Cesarea. Hindi gaanong mahusay na daungan ang Aco kung ihahambing sa mga daungan ng Fenicia sa dakong H at hindi ito mahusay na pananggalang laban sa hanging mula sa dagat. Gayunman, nasa estratehikong lokasyon ito dahil malapit ito sa daang patungo sa matabang Kapatagan ng Jezreel (Esdraelon), at konektado ito sa Galilea, sa Libis ng Jordan, at sa iba pang lugar sa gawing silangan sa pamamagitan ng ilang pangkomersiyong ruta ng kalakalan. Dumaraan din sa Aco ang iniluluwas na mga kahoy, mga panindang gawang-sining, at mga butil.

Ang Aco ay bahagi ng teritoryong iniatas sa Aser sa Lupang Pangako, ngunit hindi pinalayas ng Aser ang mga Canaanitang naninirahan doon. (Huk 1:31, 32) Bagaman minsan lamang binanggit sa Hebreong Kasulatan, mas malimit tukuyin ang lunsod na ito sa di-Biblikal na mga rekord. Ilang ulit na lumilitaw ang pangalan nito sa Amarna Tablets. Ipinakikita ng ibang mga rekord na nasupil ito ng mga Asiryanong hari na sina Senakerib at Ashurbanipal. Ang lunsod na ito ay binabanggit sa Apokripa bilang isang sentro ng pagsalansang noong panahon ng pamamahala ng mga Macabeo. (1 Macabeo 5:15, 22, 55; 12:45-48;

13:12) Nang panahong iyon, ang pangalan nito ay napalitan na ng Tolemaida, isang pangalang nagmula kay Ptolemy II Philadelphus ng Ehipto.

Sa ilalim ni Emperador Claudio, ang lunsod ng Tolemaida (Aco) ay naging isang kolonyang Romano, at noong panahong apostoliko ay may isang grupo ng mga Kristiyano roon. Nang pabalik na si Pablo mula sa kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero, tumigil siya sa Aco (kilala noon bilang Tolemaida) nang isang araw at dumalaw sa mga kapatid doon bago maglakbay patungong Cesarea at Jerusalem.—Gaw 21:7.

Sa ngayon, ang ʽAkko ay nahigitan na sa importansiya ng makabagong lunsod ng Haifa na nasa kabilang panig ng look.

ACOR [Sumpa; Kaguluhan]. Isang libis o mababang kapatagan na bahagi ng HS hangganan ng teritoryo ng tribo ni Juda. (Jos 15:7) Ang libis ay pinanganlan ng Acor, na nangangahulugang "Sumpa; Kaguluhan," dahil doon pinagbabato si Acan at ang kaniyang sambahayan hanggang sa mamatay sila. Dahil ninakaw niya at itinago ang ilang samsam noong mabihag ang Jerico, nagdala si Acan ng sumpa sa bansang Israel, na naging dahilan ng pagkatalo nila noong kanilang unang pagsalakay sa Ai.—Jos 7:5-26.

Ipinapalagay ng ilan na ang Libis ng Acor ay ang Wadi el Qilt, isang tulad-banging agusang libis na dumaraan malapit sa Jerico. Gayunman, batay sa paglalarawan ng posisyon nito sa Josue 15:7, waring ito ay nasa mas dako pang T, at ipinahihiwatig ng pananalita sa Isaias 65:10 na isa itong mas maluwang at mas malawak na lugar. Dahil dito, ipinapalagay naman ng iba na ito ang el Buqeiʽa (Biqʽat Hureqanya), isang tigang at mababang talampas o lunas, na bumabagtas nang mula H patungong T sa Wadi Qumran (Nahal Qumeran) na malapit sa HK sulok ng Dagat na Patay. Sa arkeolohikal na pagsusuri roon, may natuklasang mga lugar ng sinaunang mga bayan o mga kuta at maging ng mga prinsa.

Sa Oseas 2:15, inalaala ni Jehova ang kabataan ng Israel noong panahon ng Pag-alis, at sa isang hula ng pagsasauli mula sa pagkakabihag na magaganap sa hinaharap, ipinangako niya na "ang mababang kapatagan ng Acor," na dating isang dako ng sumpa, ay magiging "pasukan tungo sa pag-asa." At bagaman ang lugar na iyon ay ilang, sa isang katulad na hula ng pagsasauli ay patiunang sinasabi ng Diyos na ang mababang kapatagan ng Acor ay magiging "pahingahang-dako para sa mga baka."—Isa 65:10.

ACSA [Pulseras sa Bukung-bukong; Pulseras sa Paa]. Ang anak na babae ng Judeanong tiktik na si Caleb na inialok niyang ipakakasal niya sa sinumang makabibihag sa moog ng Debir sa teritoryong katatanggap lamang ng Juda. Nabihag iyon ng pamangkin ni Caleb na si Otniel, na maliwanag na siyang naging unang hukom pagkatapos ni Josue (Huk 3:9, 10), at, bilang gantimpala, napangasawa niya ang kaniyang pinsan na si Acsa. —Tingnan ang OTNIEL.

Nang umalis si Acsa patungo sa kaniyang bagong tahanan, hiniling niya at tinanggap mula sa kaniyang ama ang isang karagdagang pilíng kaloob, ang isang lupain na kinaroroonan ng Mataas at Mababang Gulot. (Jos 15:15-19; Huk 1:12-15) Maaaring si Acsa ang ina ni Hatat.—1Cr 4:13.

ACSAP [Dako ng Panggagaway]. Isang maharlikang lunsod ng Canaan. Ang hari nito ay tumugon sa panawagan ni Jabin, na hari ng Hazor, at sumama sa mga haring nagkakampo sa may tubig ng Merom upang makipaglaban sa Israel. (Jos 11:1, 5) Napatay siya sa sumunod na pagbabaka. (Jos 12:7, 20) Nang maglaon, ang lunsod ng Acsap ay isinama sa teritoryong iniatas bilang mana ng tribo ni Aser. —Jos 19:25.

Iminumungkahi ng ilang iskolar na iugnay ang Acsap sa Tell Kisan (Tel Kison), isang lugar na mga 10 km (6 na mi) sa TS ng Aco (Acre). Gayunman, mas pabor ang iba sa Khirbet el-Harbaj (Tel Regev) na mga 11 km (7 mi) sa TS ng Haifa.

ACZIB [Mapanlinlang na Dako]. Ang pangalan ng dalawang lunsod.

1. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Lupang Pangako, sa teritoryo ng Juda. (Jos 15:44) Ipinapalagay na ito rin ang "Chezib" (Gen 38:5, *AS-Tg*), ang lugar kung saan isinilang ang anak ni Juda na si Shela. Ipinakikita ng Josue 15:33 na ito ay nasa maburol na lupain ng Sepela, at sinasabing ito ang Tell el-Beida (Horvat Lavnin) na 5 km (3 mi) sa KTK ng Adulam. Ang Lakis, Moreset-gat, at Maresa (binanggit kasama ng Aczib sa Mik 1:13-15) ay pawang nasa lugar na iyon. Karaniwang ipinapalagay na ang Cozeba, na binanggit sa 1 Cronica 4:22, ay ang Aczib.

2. Isang baybaying lunsod ng Fenicia na nasa teritoryo ng tribo ni Aser. (Jos 19:29) Gayunma'y hindi kailanman nalupig ng Aser ang Aczib, ni ang mas mahalagang lunsod ng Aco (Acre) sa dakong T, marahil ay dahil naging hadlang sa kanila ang plota ng mga barko ng Fenicia. (Huk 1:31, 32) Nasakop ito ni Senakerib ng Asirya noong panahon ni Haring Hezekias at binabanggit niya ito sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan sa ilalim ng pangalang Akzibi. Tinawag itong Ecdippa noong mga panahong Griego at Romano. Ipinapalagay na ito ay ang ez-Zib (Tel Akhziv), na mga 14 na km (9 na mi) sa H ng Aco sa bukana ng Wadi Qarn (Nahal Keziv).

ADA [pinaikling anyo ng Eleada o Adaias].

1. Ang una sa dalawang nabubuhay na asawa ni Lamec. Siya ang ina ni Jabal, ang nagpasimula sa mga pagala-galang tagapag-alaga ng kawan, at ni Jubal, ang nagpasimula sa mga manunugtog. —Gen 4:19-23.

2. Isang Canaanitang anak ni Elon na Hiteo, at isa sa mga asawa ni Esau. Dahil dito, siya ay naging "sanhi ng kapaitan ng espiritu para kay Isaac at kay Rebeka." Ang pangalan ng kaniyang anak ay Elipaz, ang ama ni Amalek. Maaaring siya ang tinatawag na Basemat sa Genesis 26:34.—Gen 26:35; 36:2, 4, 10, 12.

ADADA. Isa sa mga lunsod na nasa timugang bahagi ng teritoryo na orihinal na nakaatas sa Juda, malapit sa hanggahan ng Edom. (Jos 15:22) Ang Vatican Manuscript No. 1209 ng Griegong *Septuagint* ay kababasahan dito ng *A·rou·el.* Salig dito, at sa 1 Samuel 30:28, pinapaboran ng ilang iskolar na iugnay ito sa Aroer sa Juda.—Tingnan ang AROER Blg. 3.

ADAIAS [Ginayakan ni Jehova [ang nagtataglay ng pangalan]].

1. Isang inapo ng anak ni Levi na si Gersom at ninuno ni Asap.—1Cr 6:39-43.

2. Isang Benjaminita, anak ni Simei.—1Cr 8:1, 21.

3. Ang ama ni Maaseias, na isa sa "mga pinuno ng daan-daan" na tumulong kay Jehoiada na saserdote upang maibagsak ang pamamahala ng balakyot na si Athalia at mailuklok si Jehoas sa trono ng Juda.—2Cr 23:1.

4. Ang ama ni Jedida na ina ni Haring Josias. (2Ha 22:1) Isa siyang katutubo ng Bozkat, na nasa Sepela sa teritoryo ng Juda.—Jos 15:21, 33, 39.

5. Isang anak ni Joiarib na mula sa tribo ni Juda. —Ne 11:4, 5.

6. Isang saserdote na nanahanan sa Jerusalem pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. Siya ay anak ni Jeroham.—1Cr 9:10-12; Ne 11:12.

7. Isang Israelita, isa sa mga inapo ni Bani na dumiborsiyo sa kanilang mga asawang banyaga at nagpaalis sa kanilang mga anak pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 10:29, 44.

8. Isa pa sa mga Israelita na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak, at ang ulo ng kaniyang angkan ay si Binui.—Ezr 10:38, 39, 44.

ADALIA. Isa sa sampung anak ni Haman. —Es 9:7-10; tingnan ang HAMAN.

ADAMA [Lupa]. Isa sa mga nakukutaang lunsod sa teritoryong nakaatas sa tribo ni Neptali. Hindi matiyak kung saan ang lokasyon nito.—Jos 19:32, 36.

ADAMI-NEKEB [Lupaing Tumatagos (Lumulusot)]. Isang lugar sa timugang bahagi ng Neptali. (Jos 19:33) Karaniwang ipinapalagay na ang lokasyon nito ay ang Khirbet et-Tell (Tel Adami), sa itaas at sa K ng Khirbet ed-Damiyeh, na mga 16 na km (10 mi) sa SHS ng Nazaret at nasa bandang kalagitnaan ng Tiberias at ng Bundok Tabor. Ito ay nasa isang mataas at estratehikong posisyon sa may daanan ng isang matandang ruta ng mga pulutong na naglalakbay sa pagitan ng Gilead at ng Kapatagan ng Aco.

ADAN [Makalupang Tao; Sangkatauhan; Tao; mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pula"]. Ang salitang Hebreo para sa pangalang pantanging ito ay lumilitaw sa Kasulatan nang mahigit 560 ulit, kadalasan bilang panlahatang termino na ikinakapit sa mga indibiduwal at sa sangkatauhan sa pangkalahatan gaya ng "tao," "sangkatauhan," o "makalupang tao." Ginagamit din ito bilang pangalang pantangi.

1. Sinabi ng Diyos: "Gawin natin ang *tao* ayon sa ating larawan." (Gen 1:26) Tunay na isang makasaysayang kapahayagan ito! At talaga namang isang natatanging papel sa kasaysayan ang ginampanan ni Adan, na "anak ng Diyos," bilang ang unang nilalang na tao! (Luc 3:38) Si Adan ang naging pinakatampok sa mga gawang paglalang ni Jehova sa lupa, hindi lamang dahil nilalang siya sa pagtatapos ng anim na yugto ng paglalang kundi, mas mahalaga, dahil "nilalang niya siya ayon sa larawan ng Diyos." (Gen 1:27) Ito ang dahilan kung bakit ang sakdal na taong si Adan at maging ang kaniyang di-sakdal na mga supling, sa mababang antas nga lamang, ay may talino at mga kakayahan na lubhang nakahihigit sa taglay ng lahat ng iba pang nilalang sa lupa.

Sa anong diwa ginawa si Adan ayon sa wangis ng Diyos?

Yamang si Adan ay ginawa ayon sa wangis ng kaniyang Dakilang Maylalang, taglay niya ang mga katangian ng Diyos gaya ng pag-ibig, karunungan, katarungan, at kapangyarihan. Dahil dito, siya ay may moralidad na nagsasangkot sa budhi, isang bagay na bagung-bago noon sa gitna ng mga nabubuhay sa lupa. Bilang larawan ng Diyos, si Adan ay magiging isang pandaigdig na administrador at mamamahala sa mga nilalang sa dagat at sa katihan at sa mga ibon sa himpapawid.

Hindi kinailangan ni Adan na maging espiritung nilalang, sa kabuuan man o kahit bahagya, upang

magtaglay ng tulad-Diyos na mga katangian. Inanyuan ni Jehova ang tao mula sa alabok ng lupa, inilagay sa kaniya ang puwersa ng buhay anupat siya ay naging kaluluwang buháy, at binigyan Niya siya ng kakayahang maipamalas ang larawan at wangis ng kaniyang Maylalang. "Ang unang tao ay mula sa lupa at gawa sa alabok." "Ang unang taong si Adan ay naging kaluluwang buháy." (Gen 2:7; 1Co 15:45, 47) Iyon ay noong taóng 4026 B.C.E., malamang na noong taglagas ng taóng iyon, sapagkat ang pinakamatatandang kalendaryo ng sangkatauhan ay bumibilang ng panahon pasimula sa taglagas sa bandang Oktubre 1, o sa unang bagong buwan [*new moon*] ng lunar na taóng sibil.—Tingnan ang TAON.

Ang tahanan ni Adan ay isang napakaespesyal na paraiso, isang tunay na hardin ng kaluguran na tinatawag na Eden (tingnan ang EDEN Blg. 1), na naglalaan sa kaniya ng lahat ng pisikal na mga bagay na kailangan niya upang mabuhay, sapagkat naroon "ang bawat punungkahoy na kanais-nais sa paningin at mabuting kainin" upang magsilbing panustos niya magpakailanman. (Gen 2:9) Nasa palibot ni Adan ang lahat ng uri ng maaamong hayop. Ngunit nag-iisa si Adan. Walang ibang nilalang na 'ayon sa kaniyang uri' upang kaniyang makausap. Natalos ni Jehova na "hindi mabuti para sa lalaki na manatiling nag-iisa." Kaya sa pamamagitan ng una at kaisa-isang operasyon na ginawa ni Jehova, kumuha siya ng isang tadyang mula kay Adan at hinubog niya iyon upang maging isang babae na magiging asawa ni Adan at ina ng mga anak nito. Udyok ng matinding kagalakan sa pagkakaroon ng isang magandang katulong at palagiang kasama, ibinulalas ni Adan ang unang tula na napaulat, "Ito sa wakas ay buto ng aking mga buto at laman ng aking laman," at ito ay tinawag na *babae* "sapagkat kinuha ito mula sa lalaki." Nang maglaon ay tinawag ni Adan na Eva ang kaniyang asawa. (Gen 2:18-23; 3:20) Ang pagiging totoo ng ulat na ito ay pinatunayan ni Jesus at ng mga apostol.—Mat 19:4-6; Mar 10:6-9; Efe 5:31; 1Ti 2:13.

Karagdagan pa, pinagpala ni Jehova ng maraming kasiya-siyang gawain ang mga bagong kasal na ito. (Ihambing ang Ec 3:13; 5:18.) Hindi sila isinumpang magkaroon ng nakababagot na buhay. Sa halip, magiging abala sila at aktibo sa pag-aayos at pag-aalaga ng kanilang harding tahanan, at habang dumarami sila at napupuno ang lupa ng bilyunbilyong kauri nila, palalawakin nila ang Paraisong iyon hanggang sa mga hangganan ng lupa. Ito ay isang bigay-Diyos na utos.—Gen 1:28.

"Nakita ng Diyos ang bawat bagay na ginawa niya at, narito! iyon ay napakabuti." (Gen 1:31) Sa katunayan, sa pasimula pa lamang ay sakdal na si Adan sa lahat ng aspekto. Siya ay may kakayahan sa pagsasalita at isang mataas na antas ng bokabularyo. Nabigyan niya ng makahulugang mga pangalan ang mga nilalang na buháy sa buong palibot niya. May kakayahan siyang tuwirang makipag-usap sa kaniyang Diyos at sa kaniyang asawa.

Dahil sa lahat ng ito at sa marami pang ibang kadahilanan, may pananagutan si Adan na ibigin, sambahin, at mahigpit na sundin ang kaniyang Dakilang Maylalang. Higit pa riyan, malinaw na sinabi sa kaniya ng Pansansinukob na Tagapagbigay-Kautusan ang simpleng batas ng pagsunod at lubos na ipinagbigay-alam sa kaniya ang makatarungan at makatuwirang parusa sa pagsuway: "Kung tungkol sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama ay huwag kang kakain mula roon, sapagkat sa araw na kumain ka mula roon ay tiyak na mamamatay ka." (Gen 2:16, 17; 3:2, 3) Sa kabila ng malinaw na batas na ito na may kalakip na mabigat na parusa kung susuwayin, sumuway pa rin siya.

Mga Bunga ng Kasalanan. Si Eva ay lubusang nalinlang ni Satanas na Diyablo, ngunit "si Adan ay hindi nalinlang," ang sabi ng apostol na si Pablo. (1Ti 2:14) Taglay ang lubos na kaalaman, kusa at sadyang pinili ni Adan na sumuway at pagkatapos ay tinangka niyang magtago bilang isang kriminal. Nang isailalim siya sa paglilitis, sa halip na malungkot o magsisi o humingi ng kapatawaran, tinangka ni Adan na ipagmatuwid ang kaniyang sarili at ipasa ang pananagutan sa iba, anupat isinisi pa nga niya kay Jehova ang kaniyang sinasadyang pagkakasala. "Ang babae na ibinigay *mo* upang maging kasama ko, siya ang nagbigay sa akin ng bunga mula sa punungkahoy kung kaya ako kumain." (Gen 3:7-12) Kaya si Adan ay pinalayas mula sa Eden tungo sa isang lupang hindi pa nabubungkal na isinumpang magsibol ng mga tinik at dawag, upang doon magpakahirap sa paghanap ng ikabubuhay, anupat inaani ang mapapait na bunga ng kaniyang pagkakasala. Sa labas ng hardin, habang naghihintay ng kamatayan, nagkaanak si Adan ng mga lalaki at mga babae, ngunit tatlo lamang sa mga ito ang kilala natin sa pangalan, sina Cain, Abel, at Set. Naipasa ni Adan sa lahat ng kaniyang mga anak ang namamanang kasalanan at kamatayan, yamang siya mismo ay makasalanan. —Gen 3:23; 4:1, 2, 25.

Ito ang masaklap na pasimula na ibinigay ni Adan sa lahi ng tao. Naiwala ang Paraiso, kaligayahan, at buhay na walang hanggan, at hinalinhan ang mga ito ng kasalanan, pagdurusa, at kamatayan dahil sa pagsuway. "Sa pamamagitan ng isang tao ang kasalanan ay pumasok sa sanlibutan at ang kamatayan sa pamamagitan ng kasalanan, at sa gayon ang kamatayan ay lumaganap sa lahat ng tao sapagkat silang lahat ay nagkasala." "Ang kamatayan ay namahala bilang hari mula kay Adan." (Ro 5:12, 14) Ngunit kaayon ng karunungan at pag-ibig ni Jehova, inilaan niya ang "ikalawang tao," "ang huling

Adan," ang Panginoong Jesu-Kristo. Sa pamamagitan ng masunuring "Anak ng Diyos" na ito, nabuksan ang daan upang muling matamo ng mga inapo ng masuwaying "unang taong si Adan" ang Paraiso at buhay na walang hanggan, anupat ang iglesya o kongregasyon ni Kristo ay magtatamo pa nga ng buhay sa langit. "Sapagkat kung paanong kay Adan ang lahat ay namamatay, gayundin naman kay Kristo ang lahat ay bubuhayin."—Ju 3:16, 18; Ro 6:23; 1Co 15:22, 45, 47.

Pagkatapos palayasin ang makasalanang si Adan mula sa Eden, nabuhay pa siya upang makita ang pagpaslang sa kaniyang sariling anak, ang pagpapalayas sa kaniyang anak na mamamatay-tao, ang pagsira sa kaayusan sa pag-aasawa, at ang paglapastangan sa sagradong pangalan ni Jehova. Nasaksihan niya ang pagtatayo ng isang lunsod, ang paglikha ng mga panugtog ng musika, at ang pagpapanday ng mga kasangkapan mula sa bakal at tanso. Nagsilbing paghatol kay Adan ang namasdan niyang halimbawa ni Enoc, "ang ikapito sa linya mula kay Adan," isa na "patuloy na lumakad na kasama ng tunay na Diyos." Nabuhay pa nga siya upang makita ang ama ni Noe na si Lamec sa ikasiyam na salinlahi. Sa katapus-tapusan, noong taóng 3096 B.C.E., pagkaraan ng 930 taon na sa kalakhang bahagi nito ay unti-unti na siyang patungo sa kamatayan, bumalik si Adan sa lupa na pinagkunan sa kaniya, gaya ng sinabi ni Jehova.—Gen 4:8-26; 5:5-24; Jud 14; tingnan ang LAMEC Blg. 2.

2. Isang lunsod na sa Josue 3:16 ay binanggit na nasa tabi ng Zaretan. Ipinapalagay ng karamihan na ito ay ang Tell ed-Damiyeh (Tel Damiya'), isang dako sa S ng Ilog Jordan na mga 1 km (0.6 mi) sa T ng salubungan ng Jordan at ng agusang libis ng Jabok; ito ay mga 28 km (17 mi) sa HHS ng Jerico. Ang pangalan ng lunsod ay maaaring hinalaw sa kulay ng banlik na luwad, na sagana sa rehiyong iyon.—1Ha 7:46.

Sinasabi ng rekord ng Bibliya na ang pagtigil ng tubig ng Jordan noong tumatawid ang Israel sa ilog ay naganap sa Adan. Malaki ang ikinikitid ng Libis ng Jordan, pasimula sa dako ng Tell ed-Damiyeh (Tel Damiya') patungong hilaga, at iniulat sa kasaysayan na nagbara ang ilog noong taóng 1267 sa mismong dakong ito dahil sa pagguho ng isang mataas na burol sa kabilang pampang ng ilog, anupat nahinto ang agos ng tubig nang mga 16 na oras. Sa makabagong panahon, ang mga lindol noong tag-araw ng 1927 ay muling nagpaguho ng lupa na bumara sa Jordan at nagpatigil sa agos ng tubig nang 21½ oras. (*The Foundations of Bible History: Joshua, Judges,* ni J. Garstang, London, 1931, p. 136, 137) Kung ganito ang paraan na minabuti ng Diyos na gamitin, ang pagtigil ng ilog noong mga araw ni Josue ay makahimalang naganap sa tamang oras upang makasabay ng pagtawid ng Israel sa Jordan sa araw na patiunang ipinabatid ni Jehova sa pamamagitan ni Josue.—Jos 3:5-13.

ADAR. Ang pangalan ng ika-12 buwang lunar sa sagradong kalendaryo ng mga Judio pagkaraan ng pagkatapon, ngunit ika-6 na buwan naman sa sekular na kalendaryo. (Es 3:7) Katumbas ito ng huling bahagi ng Pebrero at unang bahagi ng Marso. Sa partikular na mga taon, ang buwang *intercalary* [isinisingit] na tinatawag na Veadar, o ang ikalawang Adar, ay idinaragdag kasunod ng buwan ng Adar.

Sa buwang ito, kung kailan papatapos na ang taglamig at magsisimula na ang tagsibol, nag-uumpisa nang mamulaklak ang mga punong algarroba sa ilang bahagi ng Palestina, at sa mainit-init na mabababang lupain ay maaari nang mag-ani sa mga puno ng kahel at limon.

Sa pamamagitan ng batas na ipinalabas ni Haring Ahasuero ng Persia dahil sa sulsol ng kaniyang punong ministrong si Haman, itinakda ang ika-13 araw ng Adar bilang araw ng pagpuksa sa lahat ng mga Judio sa mga nasasakupang distrito ng kaniyang kaharian. Ngunit isang bagong batas na inilabas nang mamagitan si Reyna Esther ang nakatulong upang magtagumpay ang mga Judio laban sa mga lilipol sana sa kanila, at sa gayon ay iniutos ni Mardokeo na ipagdiwang ang ika-14 at ika-15 araw ng Adar bilang paggunita sa kanilang pagkakaligtas. (Es 3:13; 8:11, 12; 9:1, 15, 20, 21, 27, 28) Ang Judiong kapistahang ito ay tinatawag na Purim, isang pangalang hinalaw sa "Pur, na siyang Palabunot." —Es 9:24-26; tingnan ang PURIM.

Buwan din ng Adar nang matapos ni Gobernador Zerubabel ang muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem. (Ezr 6:15) Sa ibang mga talata ng Bibliya, tinutukoy lamang ito bilang ang "ikalabindalawang buwan."—2Ha 25:27; 1Cr 27:15; Jer 52:31; Eze 32:1.

ADBEEL. Isang apo ni Abraham, ang ikatlong nakatala sa 12 anak ni Ismael, at ang kaniyang ina ay isang Ehipsiyo. Siya ang pinuno ng isang lipi ng tribo na nagtataglay ng kaniyang pangalan.—Gen 21:21; 25:13-16; 1Cr 1:29.

ADDAR.

1. Anak ni Bela, isang Benjaminita.—1Cr 8:1, 3.

2. Isang bayan ng Juda sa timugang hangganan nito malapit sa Kades-barnea. (Jos 15:3) Sa ulat ni Josue, nakatala ito sa pagitan ng Hezron at Karka, ngunit sa Bilang 34:4, lumilitaw na ang pangalang Hezron (nangangahulugang "Looban; Pamayanan") ay itinambal sa Addar upang maging Hazar-addar, yamang ang nabanggit na mga ulat ay magkatulad. Iminumungkahi ng aklat na *Biblical Archaeology*

(ni G. E. Wright, 1962, p. 71) na ang isang posibleng lokasyon nito ay ang ʽAin el-Qudeirat, kung saan may isang di-natutuyong bukal na dumidilig sa isang maliit ngunit matabang libis. Ito ay mga 8 km (5 mi) sa HHK ng ʽAin Qedeis, ang posibleng lokasyon ng Kades-barnea.

ADI. Anak ni Cosam at ama ni Melqui. Bilang isang inapo ni David sa pamamagitan ni Natan, si Adi ay ninuno ni Jesus.—Luc 3:28, 31.

ADIEL [Ang Diyos ay Isang Palamuti].

1. Ang ama ni Azmavet na inatasan ni Haring David upang mamahala sa kaniyang maharlikang bahay ng kayamanan.—1Cr 27:25, 31.

2. Isa sa mga pinuno ng tribo ni Simeon. Nang mga araw ni Haring Hezekias ng Juda noong ikawalong siglo B.C.E., nakibahagi si Adiel sa pagtataboy sa mga Hamita mula sa pook na malapit sa Gedor. —1Cr 4:36, 38-41.

3. Isang Aaronikong saserdote na mula sa sambahayan ni Imer sa panig ng ama. Ang ama niya ay si Jahzera. Ang kaniyang anak na si Maasai ay naglingkod sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:12.

ADIN [Mahilig sa Kaluguran]. Isa sa mga ulo ng Israel sa panig ng ama. Ang ilang daan sa kaniyang mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel. (Ezr 2:15; Ne 7:20) Nang maglaon, 51 pa mula sa kaniyang angkan ang bumalik kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. (Ezr 8:6) Isang prinsipeng kinatawan ng sambahayan ni Adin sa panig ng ama ang kabilang sa mga nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na binuo noong mga araw ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 16.

ADINA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "masiyahan."] Ang anak ni Siza, at isang opisyal na namamahala sa 30 iba pang Rubenita sa hukbo ni David.—1Cr 11:26, 42.

ADINO. Tingnan ang JOSEB-BASEBET.

ADITAIM. Isa sa mga lunsod ng Juda na nasa Sepela, o mababang lupain. (Jos 15:33, 36) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lugar nito.

ADLAI. Ama ni Sapat, na namahala sa mga kawan ni David sa mabababang kapatagan.—1Cr 27:29.

ADMA [Lupa]. Isa sa limang lunsod sa rehiyon ng "Mababang Kapatagan ng Sidim" na tinahanan ng mga Canaanita. (Gen 10:19; 14:1-3) Malamang na ang mababang kapatagang ito, o lambak, ay malapit sa timugang dulo ng Dagat Asin.

Kasama ng kalapit na mga lunsod ng Sodoma, Gomorra, Zeboiim, at Bela (Zoar), ang Adma at ang hari nitong si Sinab ay natalo nang sumalakay ang apat na haring taga-silangan. (Gen 14:8-11) Ipinakikita ng Deuteronomio 29:23 na ang Adma ay nawasak nang dakong huli kasama ng Sodoma, Gomorra, at Zeboiim nang magpaulan si Jehova ng apoy at asupre sa buong lupaing iyon. (Gen 19:25) Sa Oseas 11:8 ay tinutukoy ito, kasama ng Zeboiim, bilang isang babalang halimbawa.

Naniniwala ang maraming iskolar na ang orihinal na mga lugar ng Adma at ng iba pang "mga lunsod ng Distrito" ay nasa ilalim na ngayon ng Dagat Asin, bagaman inaangkin ng ilan kamakailan na ang kaguhuan ng mga lunsod ay maaaring iugnay sa mga lugar sa kahabaan ng mga *wadi* (agusang libis) sa dakong S at TS ng Dagat na Patay.—Gen 13:12.

ADMATA [mula sa Persiano, nangangahulugang "Di-nalupig"]. Isa sa pitong prinsipe sa kaharian ng Persia at Media na nakalalapit kay Haring Ahasuero. Ang mga prinsipeng ito ay sumang-ayon sa hatol laban kay Reyna Vasti, at lumilitaw na ang gayong komite na binubuo ng pitong tagapayo ay palagiang naglilingkod sa mga haring Persiano.—Es 1:14; Ezr 7:14.

ADNA [Kaluguran].

1. Isang Israelita na inapo ng sambahayan ni Pahat-moab sa panig ng ama at kabilang sa mga sumang-ayon na paalisin ang kanilang mga asawang di-Israelita noong panahon ng paglilinis na naganap pagkatapos na magpayo si Ezra na saserdote.—Ezr 10:30, 44.

2. Isang saserdote na kabilang sa sambahayan ni Harim sa panig ng ama noong panahon ng mataas na saserdoteng si Joiakim at ni Nehemias at ni Ezra na saserdote.—Ne 12:12-15, 26.

ADNAH [Kaluguran].

1. Isang magiting na opisyal ng militar ng Manases na lumipat mula sa panig ni Saul tungo sa hukbo ni David sa Ziklag. Nakipaglaban siyang kasama ni David sa pagtugis sa pangkat ng mandarambong na mga Amalekita na nagwasak sa kampo ni David sa Ziklag, at siya ay naging isang pinuno sa hukbo ni David.—1Cr 12:20, 21; 1Sa 30:1, 2, 17-19.

2. Isang Judeanong heneral ng mga hukbo noong panahon ng paghahari ni Haring Jehosapat. Siya ay nanguna sa 300,000 magigiting at makapangyarihang mga mandirigma at may kapamahalaan din sa karagdagan pang 480,000 sundalo na nasa ilalim ng pangunguna ng mga heneral na sina Jehohanan at Amasias, na pawang naglilingkod sa hari sa Jerusalem.—2Cr 17:13-16, 19.

ADON. Lumilitaw na isang di-matukoy na lokasyon sa Babilonia. Sa pagwawakas ng 70-taóng pagkatiwangwang ng Juda, hindi napatunayan ng ilan sa mga nanirahan sa Adon na bumalik sa Jerusalem, noong 537 B.C.E., ang kanilang talaangkanan mula sa mga pampublikong rekord. Dahil dito, hindi sila naging kuwalipikadong maglingkod bilang mga saserdote. Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang binanggit na Adon ay isang indibiduwal na hindi nakapagpatunay ng kaniyang pinagmulang angkan. —Ezr 2:59-62; Ne 7:61-64.

ADONIAS [Si Jehova ay Panginoon].

1. Ikaapat na anak ni David, ipinanganak ni Hagit sa Hebron.—2Sa 3:4, 5.

Bagaman iba ang ina ni Adonias, malaki ang pagkakatulad niya kay Absalom sa pagiging ‘napakaganda ng anyo’ at sa kaniyang ambisyon. (1Ha 1:5, 6; ihambing ang 2Sa 14:25; 15:1.) Naging prominente siya sa rekord ng Bibliya noong panahong mahina na si David. Sa kabila ng kapahayagan ni Jehova na ang paghahari ay mapupunta kay Solomon (1Cr 22:9, 10), sinimulang ipaghambog ni Adonias na siya ang susunod na magiging hari ng Israel. Yamang patay na sina Amnon at Absalom, at malamang na pati si Kileab, walang alinlangang ang pag-aangkin ni Adonias sa trono ay batay sa kaniyang pagiging pinakamatandang anak. Tulad ni Absalom, hayagan niyang ipinakita ang kaniyang mga pag-aangkin at hindi siya itinuwid ng kaniyang ama. Nagtipon siya ng mga tagasuporta sa pamamagitan ng pagkuha sa pabor ng ulo ng hukbo, si Joab, at ng ulo ng mga saserdote, si Abiatar. (1Ha 1:5-8) Pagkatapos ay nagdaos siya ng isang piging ng paghahain malapit sa En-rogel, di-kalayuan sa lunsod ng Jerusalem, anupat inanyayahan niya ang karamihan sa maharlikang sambahayan, maliban kina Solomon, Natan na propeta, at Benaias. Maliwanag na ang kaniyang layunin ay maideklara siya bilang hari.—1Ha 1:9, 10, 25.

Kumilos kaagad si Natan na propeta upang hadlangan ang pakana ni Adonias. Pinayuhan niya ang ina ni Solomon na si Bat-sheba na ipaalaala kay David ang sumpa nito na gagawin niyang hari si Solomon. Pagkatapos, sumunod si Natan sa silid ng hari upang pagtibayin ang mga salita ni Bat-sheba at babalaan si David hinggil sa kalubhaan ng situwasyon. Ipinahiwatig din ni Natan na waring kumikilos si David nang lingid sa kaalaman ng kaniyang matatalik na kasamahan. (1Ha 1:11-27) Napakilos nito ang matanda nang hari, at iniutos nito na pahiran kaagad si Solomon bilang kasamang-tagapamahala at kahalili sa trono. Dahil sa pagkilos na ito ay nagkaingay nang may kagalakan ang bayan, anupat narinig iyon hanggang sa piging ni Adonias. Dinagtagal, dumating ang isang mensahero, ang anak ng saserdoteng si Abiatar, dala ang nakababahalang balita na ipinroklama ni David si Solomon bilang hari. Mabilis na nag-alisan ang mga tagasuporta ni Adonias at tumakas siya patungo sa looban ng tabernakulo upang manganlong doon. Pinatawad naman siya ni Solomon sa kundisyon na magpapakabuti na siya.—1Ha 1:32-53.

Gayunman, pagkamatay ni David, lumapit si Adonias kay Bat-sheba at kinumbinsi ito na maging tagapamagitan niya sa harap ni Solomon upang hilingin si Abisag na kabataang tagapag-alaga at kasama ni David para maging kaniyang asawa. Ang pananalita ni Adonias na “ang paghahari ay magiging akin sana, at sa akin itinuon ng buong Israel ang kanilang mukha upang ako ang maging hari” ay nagpapahiwatig na nadama niyang ipinagkait sa kaniya ang kaniyang karapatan, kahit kinilala niyang may patnubay ng Diyos ang bagay na iyon. (1Ha 2:13-21) Bagaman ang kaniyang kahilingan ay maaaring para lamang sa isang kabayaran dahil nawala sa kaniya ang kaharian, mariin nitong ipinahihiwatig na nagniningas pa rin kay Adonias ang apoy ng ambisyon, yamang ayon sa isang alituntunin sa sinaunang Silangan, ang mga asawa at mga babae ng isang hari ay magiging pag-aari lamang ng kaniyang legal na kahalili. (Ihambing ang 2Sa 3:7; 16:21.) Gayon ang naging tingin ni Solomon sa kahilingang ito na ipinaabot sa pamamagitan ng kaniyang ina kung kaya iniutos niyang patayin si Adonias, na kaagad namang isinagawa ni Benaias. —1Ha 2:22-25.

2. Isang Levita na isinugo ni Jehosapat upang magturo sa mga lunsod ng Juda.—2Cr 17:7-9.

3. Isa sa “mga ulo ng bayan” na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay sumama sa ilang mga prinsipe at mga Levita nang ang kontrata ng pagtatapat na ginawa ng pinabalik na mga Israelita noong mga araw nina Nehemias at Ezra ay patotohanan sa pamamagitan ng tatak. (Ne 9:38; 10:1, 14, 16) Iminumungkahi ng ilan na siya rin ang Adonikam sa Ezra 2:13, na ang mga inapo, na may bilang na 666, ay bumalik mula sa Babilonya sa ilalim ni Zerubabel noong 537 B.C.E. Waring pinatutunayan ito ng paghahambing sa mga pangalan ng mga kinatawan ng bayan na nagtatak sa resolusyon na nakaulat sa Nehemias 10 at sa mga pangalan ng mga ulo ng bumalik na mga tapon na nakatala sa Ezra 2.

ADONI-BEZEK [Panginoon ng Bezek]. Isang makapangyarihang tagapamahala na humamak sa 70 haring pagano sa pamamagitan ng pagputol sa kanilang mga hinlalaki sa kamay at paa, noong panahon bago sumalakay ang mga Israelita sa Bezek.

May gayunding kaugalian ang sinaunang mga taga-Atenas. Ipinag-utos nila na ang mga bilanggong nahuli sa digmaan ay dapat putulan ng mga

hinlalaki sa kamay. Sa gayon ay makapagsasagwan ang mga ito ngunit hindi makahahawak ng tabak o sibat. Di-nagtagal pagkamatay ni Josue, ang pinagsamang mga hukbo ng Juda at Simeon ay nakipaglaban sa 10,000 sundalo ng mga Canaanita at mga Perizita sa Bezek, anupat napilitang tumakas si Adoni-bezek nang matalo siya. Nang mabihag siya, pinutol din ang kaniyang mga hinlalaki sa kamay at paa, kung kaya nasabi niya: "Kung paano ang ginawa ko, gayon ako ginantihan ng Diyos." Dinala siya sa Jerusalem, at doon na rin siya namatay.—Huk 1:4-7.

ADONIKAM [Ang (Aking) Panginoon ay Bumangon [samakatuwid nga, upang tumulong]]. Ang pinagmulan ng isa sa mga sambahayan ng Israel sa panig ng ama. Mahigit na 600 miyembro ng pamilyang ito ang bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:13; Ne 7:18) Ang karagdagan pang 63 miyembro ng sambahayang ito sa panig ng ama ay sumama kay Ezra patungong Jerusalem noong 468 B.C.E. (Ezr 8:13) Nang patotohanan ng mga kinatawan ng mga sambahayan sa panig ng ama ang "mapagkakatiwalaang kaayusan," o resolusyon na binuo noong mga araw ni Nehemias, lumilitaw na ang pamilyang ito ay nakatala sa pangalang Adonias.—Ne 9:38; 10:16.

ADONIRAM [Ang (Aking) Panginoon ay Mataas (Dinakila)]. Isang prinsipe, may-kakayahang administrador, at anak ni Abda. Naglingkod si Adoniram bilang tagapangasiwa niyaong mga tinawag para sa puwersahang pagtatrabaho noong panahon ng mga paghahari nina David, Solomon, at Rehoboam, anupat gumanap siya ng mahalagang bahagi sa maraming proyekto ng pagtatayo ni Solomon. Nang maglaon, nang maghimagsik ang sampung tribo laban sa mababagsik na utos ni Rehoboam sa Sikem noong 997 B.C.E., isinugo ng hari sa bayan ang tagapangalap na ito para sa puwersahang pagtatrabaho, ngunit 'pinagpupukol nila siya ng mga bato, anupat siya ay namatay.' (2Cr 10:18) Tinutukoy siya sa Kasulatan bilang Adoniram (1Ha 4:6; 5:14), Adoram (2Sa 20:24; 1Ha 12:18), at Hadoram.—2Cr 10:18.

ADONI-ZEDEK [Ang (Aking) Panginoon ay Katuwiran]. Isang hari ng Jerusalem noong panahon ng pananakop ng Israel sa Lupang Pangako. Nakisama si Adoni-zedek sa iba pang maliliit na kaharian sa K ng Jordan upang sama-sama nilang pigilan ang nanlulupig na mga hukbo ni Josue. (Jos 9:1-3) Gayunman, nakipagpayapaan kay Josue ang mga Hivitang tumatahan sa Gibeon. Bilang pagganti sa Gibeon at upang mahadlangan din ang iba sa paglipat sa panig ng kaaway, isinanib ni Adoni-zedek ang kaniyang hukbo sa mga hukbo ng apat pang hari ng mga Amorita, at kinubkob niya ang Gibeon at nakipagdigma siya rito. Dahil sa kagila-gilalas na pagliligtas ni Josue sa mga Gibeonita at sa matinding pagkatalo ng pinagsama-samang mga hukbong iyon, ang limang hari ay tumakas patungong Makeda, kung saan sila nasukol sa isang yungib. Si Josue mismo ang pumatay kay Adoni-zedek at sa apat pang hari sa harap ng kaniyang mga hukbo, at ibinitin sila sa mga tulos. Ang kanilang mga bangkay ay inihagis nang dakong huli sa loob ng yungib, na naging libingan nila.—Jos 10:1-27.

ADORAIM. Isa sa mga lunsod ng Juda na muling itinayo at pinatibay ni Haring Rehoboam noong ikasampung siglo B.C.E. (2Cr 11:9) Ipinapalagay na ito ay ang makabagong nayon ng Dura na nasa dalisdis ng isang burol mga 8 km (5 mi) sa K ng Hebron.

ADORAM. Tingnan ang ADONIRAM.

ADRAMELEC.

1. Isang anak ni Haring Senakerib ng Asirya. Pinatay ni Adramelec at ng kaniyang kapatid na si Sarezer ang kanilang ama habang yumuyukod ito sa bahay ng diyos nito na si Nisroc sa Nineve. Pagkatapos ay tumakas sila patungo sa lupain ng Ararat, lumilitaw na sa kinaroroonan ng sinaunang Armenia sa bulubunduking rehiyon sa K ng tinatawag ngayon na Dagat Caspian. (2Ha 19:35-37; Isa 37:36-38) Inilalahad sa isang inskripsiyon ni Esar-hadon, isa pang anak ni Senakerib, na bilang kahalili ng kaniyang ama ay nakipagbaka siya at tinalo niya ang mga hukbo ng mga pumaslang sa kaniyang ama sa Hanigalbat na nasa rehiyong iyon.

2. Isang diyos na sinamba ng mga Separvita, isa sa mga nasupil na bayan na dinala ng hari ng Asirya sa teritoryo ng Samaria pagkatapos niyang dalhin sa pagkatapon ang mga Israelita ng sampung-tribong kaharian. Sinunog ng mga Separvita ang kanilang mga anak sa apoy bilang hain kina Adramelec at Anamelec.—2Ha 17:22-24, 31, 33.

ADRAMETO. Isang daungang lunsod sa Dagat Aegeano na masusumpungan sa Misia sa HK sulok ng Asia Minor, sa H ng Pergamo. Sa makabagong Turkey, taglay pa rin ng loobang bayan ng Edremit (sa S ng daungan) ang pangalan ng sinaunang lunsod.

Ang Adrameto ay bahagi ng probinsiya ng Asia sa ilalim ng pamamahala ng Roma at maliwanag na ito'y dating isang mahalagang sentro ng komersiyong pandagat, yamang ito ay nasa lansangang Romano na dumaraan sa Pergamo at Efeso sa da-

kong T at sa Asos, Troas, at Hellespont sa dakong K at H. Malamang na dumaan si Pablo sa Adrameto noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero. Gayunman, ang tanging tuwirang pagtukoy ng Bibliya sa lugar na ito ay nasa Gawa 27:2. Sa Cesarea, si Pablo, bilang isang bilanggo na nasa pag-iingat ng Romanong opisyal na si Julio, ay lumulan sa isang barkong mula sa Adrameto na dadaong sa mga lugar sa baybayin ng Asia Minor. Ang grupo ni Pablo ay bumaba sa barko samantalang nasa Mira sa Licia at lumipat sa ibang barko na may lulang mga butil mula sa Alejandria na maglalayag patungong Italya.—Gaw 27:3-6.

ADRIA. Sa Gawa 27:27 ay may binabanggit na "dagat ng Adria" kung saan gumugol si Pablo ng 14 na mauunos na araw bago mawasak sa pulo ng Malta ang barkong sinasakyan niya. Sinabi ni Strabo na ang pangalang ito ay hinalaw sa lunsod ng Atria na nasa bukana ng Ilog Po sa tinatawag ngayon na Gulpo ng Venice. (*Geography,* 5, I, 8) Ang Italyanong lunsod ng Adria sa kasalukuyan ay nasa dakong loob mula sa baybayin. Lumilitaw na ang pangalang Adria ay itinawag sa katubigan sa kapaligirang iyon at unti-unting pinalawak anupat sumaklaw sa kabuuan ng kasalukuyang Dagat Adriatico, Dagat Ioniano, at sa mga katubigan ng Mediteraneo sa S ng Sicilia (at Malta) at sa K ng Creta. Kaya saklaw ng pangalang ito ang ilang katubigan na sa ngayon ay itinuturing na nasa labas ng Dagat Adriatico; ngunit noong mga araw ni Pablo, wastong masasabi na ang pulo ng Malta ay nasa "dagat ng Adria."

ADRIEL. Ang anak na lalaki ni Barzilai, mula sa lunsod ng Abel-mehola.

Ibinigay kay Adriel ang pinakamatandang anak na babae ni Saul na si Merab bilang asawa, bagaman naipangako na ito kay David noong una. (1Sa 18:17-19) Ang lahat ng limang anak ni Adriel ay ibinigay nang dakong huli para patayin upang maipagbayad-sala ang pagtatangka ni Saul na lipulin ang mga Gibeonita. (2Sa 21:8, 9) Sa ulat na ito, si Mical ang tinutukoy na ina ng limang anak ni Adriel sa halip na si Merab. Yamang si Mical ay namatay na walang anak (2Sa 6:23) at hindi binabanggit saanman na naging asawa siya ni Adriel, itinuturing ng ilang tagapagsalin na lumitaw ang pangalan ni Mical dahil sa pagkakamali ng eskriba. Gayunman, ang pangalan ni Mical ang masusumpungan sa halos lahat ng manuskritong Hebreo. Ayon sa tradisyonal na paliwanag, si Merab na nakatatandang kapatid ni Mical ay maagang namatay matapos magsilang ng limang anak kay Adriel kung kaya si Mical ang nagpalaki sa limang anak ng kaniyang kapatid, at ito ang dahilan kung bakit tinutukoy ang mga ito bilang kaniyang mga anak. Ang salin ni Isaac Leeser sa 2 Samuel 21:8 ay kababasahan: "At ang limang anak ni Mical na anak ni Saul, na pinalaki niya para kay Adriel."

ADULAM. Isang lunsod ng Juda na nasa matabang mababang lupain o Sepela sa bandang kalagitnaan ng Betlehem at ng Lakis. (Jos 15:35) Ipinapalagay na ito ay ang Tell esh-Sheikh Madhkur (Horvat ʽAdullam), mga 26 na km (16 na mi) sa KTK ng Jerusalem. Ang orihinal na pangalan nito ay waring napanatili sa pangalan ng kalapit na mga guho ng ʽId el-Ma (Miyeh). Mula sa lugar ng Adulam ay matatanaw ang Wadi es-Sur at ang pasukan mula sa bahaging iyon ng Sepela patungo sa loob ng Juda, kaya naman isa itong estratehikong dako. Pangunahin itong nakilala dahil sa "yungib ng Adulam," kung saan tumakas si David mula kay Haring Saul. Maraming yungib na batong-apog ang masusumpungan sa lugar na ito.—2Sa 23:13.

Maliwanag na ang Adulam ay isang sinaunang lunsod. Ang unang pagkabanggit nito sa Bibliya ay may kaugnayan kay Hira na "Adulamita," na naging kaibigan ni Juda bago lumipat sa Ehipto ang pamilya ni Jacob. (Gen 38:1, 2, 12, 20) Noong panahon ng pagsalakay ni Josue pagkaraan ng mga tatlong siglo, ang Adulam ay isa sa 31 maliliit na kaharian na nilupig niya. (Jos 11:1-15; 12:15) Nang maglaon, ang Adulam ay itinakda sa Juda kasama ng iba pang mga lunsod ng Sepela.—Jos 15:33-35.

Noong panahong tinutugis si David ni Haring Saul, siya ay tumakas mula sa Filisteong hari na si Akis ng Gat at umahon sa Adulam sa isang yungib, kung saan nang bandang huli ay sumama sa kaniya ang mga 400 lalaki. (1Sa 22:1-5) Yamang ang lugar na ito ay mga 19 na km (12 mi) lamang sa KTK ng Betlehem, maaaring alam na ito ni David mula pa noong mga araw ng kaniyang pagpapastol. Palibhasa'y mahirap itong marating, angkop na gamitin ito ni David bilang kaniyang moog. Nang dakong huli, noong panahon ng kaniyang paghahari, ginamit ito ni David bilang isang himpilan ng operasyong militar sa mga pakikipagdigma laban sa mga Filisteo. Mula sa dakong ito, tatlong mandirigma ang sapilitang pumasok sa Betlehem upang ikuha si David ng tubig sa imbakang-tubig doon. Gayunman, tinanggihan niyang inumin ang tubig yamang kumakatawan iyon sa kanilang dugo na isinapanganib nila upang makuha iyon.—1Cr 11:15-19; 12:16; 2Sa 5:17, 18.

Ang Adulam ay isa sa 15 sunud-sunod na tanggulang lunsod na pinatibay ni Rehoboam ng Juda. (2Cr 11:5-12) Ang mga lunsod na ito, na nilayong maglaan ng proteksiyon mula sa K at T, ay nilupig ng mga hukbo ni Senakerib noong panahon ng

pamamahala ni Hezekias (732 B.C.E.). (2Ha 18:13) Noong mga araw ni Nehemias, binabanggit ang Adulam bilang isa sa mga lunsod na muling pinamayanan ng mga Judiong bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:30.

ADUMIM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pula"; posible, Mga Pulang Bato]. Ang sampahan ng Adumim ay isang matarik na daanan na mga 12 km (7.5 mi) sa SHS ng Jerusalem at nasa kalagitnaan ng mga lunsod ng Jerico at Jerusalem. Ito'y paahon mula sa mababang Libis ng Jordan hanggang sa bulubunduking pook ng Juda. Mula pa noong sinaunang mga panahon hanggang sa ngayon, ang lansangan sa pagitan ng dalawang lunsod na iyon ay bumabagtas sa daanang ito. Gayunman, binanggit ito sa rekord ng Bibliya bilang isang palatandaan lamang ng hangganan sa pagitan ng mga teritoryo ng Juda at ng Benjamin.—Jos 15:7; 18:17.

Sa wikang Arabe, ang daanang ito ay tinatawag na Tal'at ed-Damm (nangangahulugang "Sampahan ng Dugo") at sa Hebreo naman ay Ma'ale Adumim (nangangahulugang "Sampahan ng Adumim"). Bagaman ipinapalagay ng ilang sinaunang manunulat na ang pinagmulan ng pangalan ng daanan ay ang pagbububo ng dugo na ginawa ng mga magnanakaw at mga tulisan, mas malamang na hinango iyon sa mamula-mulang kulay ng lupa dahil sa nakalantad na mga bahaging may okre. Laging mapanganib sa rutang ito dahil liblib ang rehiyong iyon at malimit ang nakawan doon, at mula pa noong unang mga panahon, isang kuta ang pinananatili roon upang maprotektahan ang mga manlalakbay. Dahil dito, ang lugar na iyon ang iminumungkahing pinangyarihan ng pagsalakay sa manlalakbay na 'pababa patungong Jerico,' gaya ng binanggit sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa madamaying Samaritano.—Luc 10:30-37.

Ang "agusang libis" na binanggit sa Josue 15:7, na sa dakong T niyaon masusumpungan ang sampahan ng Adumim, ay maliwanag na ang Wadi el Qilt, na halos kaagapay ng lansangan at bumabagtas di-kalayuan sa T ng Jerico patungo sa Ilog Jordan.

AFIAS. Isang Benjamita at isa sa mga ninuno ni Haring Saul.—1Sa 9:1, 2.

AGABO. Isang propetang Kristiyano na bumaba sa Antioquia ng Sirya mula sa Jerusalem, kasama ng iba pang mga propeta, noong taóng mamalagi roon si Pablo.

Inihula ni Agabo sa pamamagitan ng espiritu "na isang malaking taggutom ang malapit nang dumating sa buong tinatahanang lupa." (Gaw 11:27, 28) Gaya ng sinasabi ng ulat, ang hula ay natupad noong panahon ng paghahari ni Emperador Claudio (41-54 C.E.). Nabanggit ng Judiong istoryador na si Josephus ang "malaking taggutom" na ito.—*Jewish Antiquities,* XX, 51 (ii, 5); XX, 101 (v, 2).

Sa pagtatapos ng huling paglalakbay ni Pablo bilang misyonero (mga 56 C.E.), sinalubong siya sa Cesarea ni Agabo, na humulang aarestuhin si Pablo sa Jerusalem. Isinalarawan niya ito sa pamamagitan ng paggapos sa kaniyang sariling mga kamay at paa gamit ang pamigkis ni Pablo.—Gaw 21:8-11.

AGAG. Ang pangalan o titulo na ikinapit sa mahigit sa isang hari ng mga Amalekita.

1. Sa ikatlong makahulang pananalita ni Balaam, inihula niya na isang hari ng Israel ang magiging 'mas mataas kaysa kay Agag, at ang kaharian nito ay madadakila.' (Bil 24:7) Ang mga salitang ito ay binigkas noong mga 1473 B.C.E., at wala nang anumang pagbanggit tungkol kay Agag hanggang noong maghari si Haring Saul (1117-1078 B.C.E.). Dahil dito, iminumungkahi ng ilang iskolar na ang "Agag" ay isang titulo na ginamit ng mga hari ng mga Amalekita katulad ng titulong Paraon na ginamit ng mga hari ng Ehipto. Posible rin na isang kaso lamang ito ng paulit-ulit na paggamit ng isang personal na pangalan. Anuman ang kalagayan, ipinahihiwatig ng paraan ng pagtukoy ni Balaam kay Agag na ang kaharian nito ay isang makapangyarihang kaharian noong panahong iyon.—Bil 24:20; tingnan ang AMALEK, MGA AMALEKITA.

2. Ang hari ng Amalek na tinalo ni Haring Saul bilang katuparan ng hatol ni Jehova. (Exo 17:14; Deu 25:17-19; 1Sa 15:1-7) Gayunman, hindi pinatay ni Saul si Agag at hinayaan niyang kunin ng bayan ang ilan sa mga samsam. Dahil dito, ipinahayag ni Samuel na itinakwil ng Diyos si Saul bilang hari. (1Sa 15:8-29) Pagkatapos, si Agag ay pinatay ni Samuel, na nagsabi sa kaniya: "Kung paanong dahil sa iyong tabak ay naulila sa anak ang mga babae, gayon magiging pinakaulila sa anak ang iyong ina sa gitna ng mga babae."—1Sa 15:32, 33; ihambing ang Huk 1:5-7.

AGAGITA [Ni (Kay) Agag]. Isang termino na ikinapit kay Haman at sa kaniyang ama, si Hamedata, sa Esther 3:1, 10; 8:3, 5; 9:24. Lumilitaw na ipinakikilala sila nito bilang mga inapo ni Agag at samakatuwid ay mula sa angkan ng mga Amalekita. Karaniwan nang gayon ang pagkaunawa ng mga Judio sa pananalitang ito at ipinapalagay nila na si Agag ang monarkang binanggit sa 1 Samuel 15:8-33. Tinutukoy ni Josephus si Haman bilang "mula sa angkan ng mga Amalekita." (*Jewish Antiquities,* XI, 209 [vi, 5]) Si Mardokeo ay isang inapo ni Kis na mula sa tribo ni Benjamin, kung kaya siya at si Haman ay masasabing mortal na magkaaway. —Es 2:5.

AGAS [sa Ingles, *running discharge*]. Isang termino sa Bibliya na tumutukoy sa mga karamdamang nauugnay sa ari ng lalaki o ng babae. (Lev 15:2, 19, 25; Bil 5:2, 3; 2Sa 3:29) Sa kaso ng mga lalaki, nauugnay ito sa di-malusog na kalagayan, anupat may lumalabas o bumabara sa ari. (Lev 15:2, 3) Walang supling na lalaki ni Aaron ang pinahintulutang kumain ng "mga banal na bagay" habang marumi siya dahil sa kaniyang agas.—Lev 22:4.

Kung minsan, ang pananalitang "agas" ay tumutukoy sa regular at normal na pagreregla ng babae. (Lev 15:19-24) Gayunman, ginagamit din ito upang tumukoy sa matagal na pag-agas ng dugo dahil sa sakit, at sa gayon ay isa itong di-normal na pag-agas ng dugo. (Lev 15:25-30) Sa huling nabanggit na kalagayan, tumukoy ito sa malalang "pag-agas ng dugo" na dinanas ng isang babae nang 12 taon bago siya pinagaling ni Jesu-Kristo.—Mat 9:20-22.

Ayon sa Kautusan, ang taong inaagasan ay marumi, anupat ang mga bagay at mga taong hihipuin niya ay magiging marumi. Kapag tumigil na ang agas na *dahil sa sakit,* ang indibiduwal ay gagawa ng espesipikong mga hakbang para sa pagpapadalisay.—Lev 15; tingnan ang MALINIS, KALINISAN.

AGATA. Mahalagang batong pampalamuti na isang anyo ng calcedonia, isang uri ng kwarts na may kulay.

Ang karamihan sa mga agata ay namumuo bilang mga butil sa patung-patong na deposito ng *silica* na nasa mga butas sa loob ng ilang uri ng bato. Ang ilang suson ng agata ay malinaw at ang ilan naman ay malabo, at iba-iba rin ang mga kulay ng mga ito dahil sa mikroskopikong mga partikula ng mga *iron salt.* Ang mga agata ay may kombinasyon ng mga kulay na gaya ng dilaw, kayumanggi, abuhin, asul, o itim, at may magagandang disenyo gaya ng maninipis at makakapal na guhit, o ulap-ulap. Ang agata ay mas matigas nang kaunti kaysa sa bakal at maaaring pakinisin para maging makintab na makintab.

Posibleng nanggaling sa Ehipto ang agata na ginamit ng mga Israelita sa ilang. Ayon kay Pliny na Nakatatanda, matatagpuan sa kapaligiran ng Thebes ang mga pulang agata na may mga guhit na puti. Maaaring ang gayong pulang agata ang uri ng batong inilagay sa "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdote upang kumatawan sa isa sa 12 tribo ng Israel. Agata (sa Heb., *shevohʹ,* isang uri ng mahalagang bato) ang panggitnang bato sa ikatlong hanay ng pektoral ni Aaron.—Exo 28:2, 15, 19 (tlb sa *Rbi8*), 21; 39:12.

AGEE. Isang Hararita at ama ni Shamah na isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—2Sa 23:8, 11.

AGILA [sa Heb., *neʹsher;* sa Aramaiko, *nesharʹ;* sa Gr., *a·e·tosʹ*]. Isang malaking ibong maninila. Naniniwala ang ilan na ang pangalan nito sa Hebreo ay hinalaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "luray-lurayin o wakwakin." Ipinapalagay naman ng iba na ito ay *onomatopoeic* (isang pangalan na ang mismong tunog ay nagpapahiwatig kung ano ang tinutukoy) at sinasabi nila na ang *neʹsher* ay nagpapahiwatig ng "humahagibis na tunog," o "kumikislap na sinag," samakatuwid ay isang ibon na dumadagit sa sisilain nito, anupat bumubulusok na may humahagibis na tunog at tulad ng kumikislap na liwanag sa himpapawid. Sa alinmang kaso, tumpak na inilalarawan ng terminong Hebreo ang agila, na ang tulad-kidlat na pagbulusok nito mula sa napakatataas na dako ay lumilikha ng humahaginit na tunog habang ang hangin ay dumaraan sa mga dulong balahibo ng nakabukang mga pakpak nito. Palibhasa'y isang ibong naninila at umiinom ng dugo (Job 39:27, 30), ang agila ay kasama sa mga ibon na nakatala sa Kautusang Mosaiko bilang "marumi." —Lev 11:13; Deu 14:12.

Mga Uri ng Agila sa Palestina. Kabilang sa mga agila na makikita ngayon sa Israel ang *imperial eagle* (*Aquila heliaca*), ang *golden eagle* (*Aquila chrysaëtos*), at ang *short-toed eagle* (*Circaëtus gallicus*). Ang *golden eagle,* na tinawag nang gayon dahil may ginintuang kinang ang ulo at batok nito, ay isang kahanga-hanga at matingkad-kayumangging ibon na ang taas ay mga 1 m (3 piye), anupat ang sukat ng nakabukang mga pakpak nito mula sa dulo't dulo ay mga 2 m (6.5 piye). Ang mga agila ay karaniwan nang medyo malaki ang ulo at nakausli ang dakong kilay sa ibabaw ng mga mata nito, may maikli, malakas at hugis-kalawit na tuka, malalakas na binti, at matatalim at malalakas na kuko.

'Dinala sa mga pakpak ng mga agila' —ano ang saligan ng makasagisag na pananalitang ito?

Ang rehiyon ng Sinai ay tinatawag na "lupain ng mga agila," kung saan ang mga ibong ito ay pumapaimbulog at sumasalimbay sa pamamagitan ng kanilang malalakas at malalapad na pakpak. Kaya naunawaan ng pinalayang mga Israelita na nagkatipon sa Bundok Sinai ang pagiging angkop ng larawang itinatawid ng mga salita ng Diyos, na dinala niya sila papalabas ng Ehipto "sa mga pakpak ng mga agila." (Exo 19:4; ihambing ang Apo 12:14.) Pagkaraan ng halos 40 taon, maihahambing ni Moises ang pag-akay ni Jehova sa Israel sa ilang sa pangangalaga ng agila na "gumagalaw ng kaniyang pugad, umaali-aligid sa kaniyang mga inakáy,

nag-uunat ng kaniyang mga pakpak, kumukuha sa kanila, nagdadala sa kanila sa kaniyang mga bagwis." (Deu 32:9-12) Kapag maaari nang lumipad ang mga inakáy, pinakikilos sila ng kanilang magulang, anupat ipinapagaspas at ikinakampay ang kaniyang mga pakpak upang ipakita sa mga inakáy kung ano ang gagawin, at pagkatapos ay itinutulak sila sa gilid ng pugad at inuudyukan sila na lumipad.

Bagaman pinag-aalinlanganan ng ilan kung aktuwal ngang dinadala ng agila ang inakáy sa likuran nito, iniulat ni Sir W. B. Thomas na pinatutunayan ng isang *guide* sa Scotland, hinggil sa *golden eagle,* na "ang mga magulang na ibon, matapos ganyakin ang inakáy at kung minsan ay itulak ito mula sa pugad, ay sumasalimbay sa ilalim ng nagpupunyaging inakáy at sinasalo ito ng kanilang mga pakpak at likuran." (*The Yeoman's England,* London, 1934, p. 135) Sinipi sa *Bulletin* ng Smithsonian Institution (1937, Blg. 167, p. 302) ang sinabi ng isang tagapagmasid sa Estados Unidos: "Nagsimula ang ina sa pugad na nasa malalaking bato, at walang-ingat na nakitungo sa inakáy anupat hinayaan niya itong mahulog, sa palagay ko, nang mga siyamnapung piye; pagkatapos ay sasalimbay siya sa ilalim nito nang nakabuka ang mga pakpak at dadapo ang inakáy sa kaniyang likuran. Lilipad siya sa taluktok ng kabundukan kasama ito at uulitin niya ang proseso. . . . Manghang-mangha kami ng aking ama habang pinanonood namin ito nang mahigit sa isang oras." Bilang komento sa mga pananalitang ito, si G. R. Driver ay nagsabi: "Kung gayon, ang paglalarawan [sa Deuteronomio 32:11] ay hindi kathang-isip lamang kundi batay sa tunay na pangyayari."—*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1958, p. 56, 57.

Mataas na Pugad at Malayong Abot ng Paningin. Ang mga ugali ng agila sa paggawa ng pugad ay idiniin sa pagtatanong ng Diyos kay Job sa Job 39:27-30. Ang pugad ay maaaring nasa mataas na punungkahoy o nasa malaking bato ng isang dalisdis o mabatong bangin. Sa paglipas ng mga taon, ang pugad ay maaaring tumaas nang hanggang 2 m (6.5 piye), anupat yaong sa ibang mga agila ay maaari pa ngang tumimbang nang mga isang tonelada! Ang seguridad at pagiging mahirap maabot ng pugad ng agila ay ginamit din ng mga propeta sa makasagisag na paraan sa kanilang mga mensahe laban sa matayog na kaharian ng Edom na nasa mabatong kabundukan ng rehiyon ng Araba.—Jer 49:16; Ob 3, 4.

Ang malayong abot ng paningin ng agila, na binanggit sa Job 39:29, ay pinatutunayan ni Rutherford Platt sa kaniyang aklat na *The River of Life* (1956, p. 215, 216), na naglalahad din tungkol sa kakaibang disenyo ng mata ng agila, anupat pinatotohanan ang karunungan ng Maylalang. Ang aklat ay nagsasabi:

"Makikita natin ang pinakamatalas na mga mata sa buong kaharian ng mga hayop . . . [sa] mga mata ng agila, buwitre, at lawin. Napakalinaw ng mga mata nila anupat mula sa isang libong piye sa himpapawid ay kaya nilang makita ang isang rabit o isang ibong *grouse* na halos nakatago sa damuhan.

"Matalas ang paningin ng mata ng isang maninila dahil ang repleksiyon ng bagay na nakita ay tumatama sa makapal na kumpol ng mga selulang matutulis at hugis-balisungsong. Ang maliit na bahaging ito sa likuran ng bilog ng mata ay tumatanggap ng liwanag mula sa bagay na tinitingnan sa pamamagitan ng libu-libong tulis sa isang pantanging paraan na nakabubuo ng isang malinaw na larawan sa isipan. Sa halos lahat ng mga maninila, gaya ng *skunk, cougar,* at tao, ang nag-iisang bahagi na may mga selulang hugis-balisungsong ay sapat na; tumitingin tayo nang deretso sa unahan at direktang nilalapitan ang bagay na tinitingnan natin. Ngunit hindi ganito ang agila o ang lawin yamang pagkatapos niyang tutukan ang rabit sa damuhan ng kaniyang matalas na pampokus na mga selulang hugis-balisungsong, dinadagit niya ito sa pamamagitan ng isang mahaba at pahilis na pagsalimbay. Dahil dito, ang larawan ng pinupuntirya ay tumatagos sa likod ng bilog ng mata sa isang pakurbang linya. Ang gayong linya ay eksaktong nakalatag para sa mata ng agila anupat sa halip na may isang kumpol lamang ng mga selulang hugis-balisungsong, ang sumasalimbay na ibon ay may pakurbang linya ng gayong mga selula. Kaya naman habang sumasalimbay ang agila, ang kaniyang mga mata ay nananatiling nakapokus sa rabit na nasa damuhan."—Ihambing ang Jer 49:22.

Mga Kakayahan sa Paglipad. Ang pagiging matulin ng agila ay itinatampok sa maraming teksto. (2Sa 1:23; Jer 4:13; Pan 4:19; Hab 1:8) Iniulat na may mga agilang lumalampas sa bilis na 130 km bawat oras (80 mi bawat oras). Nagbabala si Solomon na ang kayamanan ay 'gumagawa ng mga pakpak para sa kaniyang sarili' gaya ng mga pakpak ng agilang lumilipad patungo sa himpapawid (Kaw 23:4, 5), at nagdalamhati naman si Job dahil sa mabilis na paglipas ng buhay, anupat inihambing ito sa tulin ng isang agila na naghahanap ng masisila. (Job 9:25, 26) Gayunman, yaong mga nagtitiwala kay Jehova ay tatanggap ng lakas upang makapagpatuloy, na para bang pumapailanlang sila sa pamamagitan ng tila walang-kapagurang mga pakpak ng pumapaimbulog na agila.—Isa 40:31.

Ang makabagong mga siyentipiko ay humahanga sa "lipad ng agila sa langit," gaya ng pagkamangha

ng manunulat ng Kawikaan 30:19. Inilahad ni Clarence D. Cone, Jr., na ang pag-oobserba sa maringal at halos walang kahirap-hirap na pagpapaimbulog ng mga agila, mga lawin, at mga buwitre ay "nakatulong sa pagkatuklas ng isang saligang mekanismo ng meteorolohiya." Ipinakita niya kung paano lubusang ginagamit ng malalaking ibon ang malalakas na daloy ng mainit na hangin na pumapailanlang mula sa lupa dahil sa init ng araw at kung paanong napakahusay ng *aerodynamics* ng mga dulo ng mga pakpak ng agila anupat hindi bumabagal ang mga ito dahil walang hanging bumabalik sa pakpak.—*Scientific American,* Abril 1962, p. 131, 138.

Makasagisag na Paggamit. Ang malakas na ibong maninilang ito ay madalas gamitin ng mga propeta upang lumarawan sa nagdidigmaang mga hukbo ng kaaway na mga bansa dahil sa kanilang biglaan at kadalasan ay di-inaasahang pagsalakay. (Deu 28:49-51; Jer 48:40; 49:22; Os 8:1) Ang mga tagapamahalang Babilonyo at Ehipsiyo ay inilarawan bilang mga agila. (Eze 17:3, 7) Kapansin-pansin na sa maraming sinaunang bansa, kabilang na ang Asirya, Persia, at Roma, ang larawan ng agila ay laging ginagamit sa maharlikang mga setro, mga estandarte, at mga stela, kung paanong sa makabagong panahon ay ginagamit ito ng Alemanya, Estados Unidos, at iba pa.

Kinukuwestiyon ng ilan ang paggamit sa pananalitang "mga agila" sa Mateo 24:28 at Lucas 17:37, anupat sinasabi nila na ang mga tekstong ito ay malamang na tumutukoy sa mga buwitre na nagkukumpulan sa palibot ng bangkay. Gayunman, bagaman hindi mga bangkay ang pangunahing pagkain ng agila, di-gaya ng buwitre, kung minsan ay kumakain din ito ng mga bangkay. (*Palestine Exploration Quarterly,* 1955, p. 9) Isa pa, bagaman kadalasan ay mag-isang naninila ang agila, di-gaya ng mga buwitre na mahilig magsama-sama, kung minsan ay naninila ang mga ito nang pares-pares. Iniuulat ng aklat na *The Animal Kingdom* (Tomo II, p. 965) ang isang pangyayari na doo'y "lansakang sinalakay ng maraming agila ang isang *prong-horned antelope."* (Inedit ni F. Drimmer, 1954) Ang nabanggit na hula ni Jesus ay binigkas may kaugnayan sa kaniyang ipinangakong "pagkanaririto." Samakatuwid, hindi lamang ito kumakapit sa pagkatiwangwang ng bansang Judio noong 70 C.E. sa kamay ng mga hukbong Romano, na ang mga estandarte ay may mga larawan ng agila.

Ang mga agila ay ginamit sa Apocalipsis upang kumatawan sa mga nilalang na naglilingkod sa trono ng Diyos at nagpapatalastas ng mga mensahe ng kahatulan ng Diyos para sa mga nasa lupa, walang alinlangang nagpapahiwatig ng tulin at malayong abot ng paningin.—Apo 4:7; 8:13; ihambing ang Eze 1:10; 10:14.

Ang isa pang teksto na itinuturing ng maraming iskolar na tumutukoy sa buwitre sa halip na sa agila ay ang Mikas 1:16, kung saan binabanggit na ang Israel, sa makasagisag na paraan, ay 'nagpapalapad ng pagkakalbo nito na gaya ng sa agila.' Mabalahibo ang ulo ng agila; maging ang *bald eagle* ng Hilagang Amerika ay tinutukoy lamang na "kalbo" dahil sa puting balahibo sa ulo nito na siyang dahilan kung kaya nagtitingin itong kalbo sa malayo. Ang *griffon vulture* (*Gyps fulvus*), na makikita pa rin sa Israel, ay mayroon lamang ilang malalambot na puting balahibo sa ulo nito, at ang leeg nito ay halos walang balahibo. Kung ito ang tinutukoy ng teksto, ipinahihiwatig nito na ang Hebreong *ne'sher* ay maaaring tumukoy sa iba pang mga ibon bukod sa agila. Mapapansin na ang *griffon vulture,* bagaman hindi ibinibilang ng mga ornitologo sa "uri" o *"genus"* ng agila, ay itinuturing na kabilang sa "pamilya" nito (Accipitridae). Gayunman, ipinapalagay ng ilan na ang Mikas 1:16 ay tumutukoy sa paglulugas ng balahibo ng agila, bagaman sinasabi na ang prosesong ito ay unti-unti at hindi nahahalata. Maaaring ang prosesong ito, na nakababawas ng pagkilos at lakas at sinusundan ng pagbabalik ng normal na pamumuhay, ang tinutukoy ng salmista sa pagsasabing ang kabataan ng isa ay "nababagong tulad ng sa agila." (Aw 103:5) Iniisip naman ng iba na tumutukoy ito sa mahabang buhay ng agila, anupat ang ilan ay umabot nang 80 taon.

Ang pangalang Aquila (Gaw 18:2) ay salitang Latin para sa agila.

AGRIKULTURA. Pagbubukid; ang pagsasaka ng lupa at pagpapatubo ng mga pananim, gayundin ang pag-aalaga ng mga hayop. Sa Eden nagsimula ang agrikultura, yamang si Adan, matapos siyang lalangin ng Diyos, ay inilagay sa hardin "upang iyon ay sakahin at ingatan." (Gen 2:5, 15) Gayunman, dahil sa kawalang-katapatan ng unang mag-asawa, hindi nila napalawak ang Paraiso ng Eden, kundi sa halip, ang lupa ay sumailalim sa sumpa ng Diyos. Kinailangang magpawis at magpagal ng isa upang makakuha siya ng ikabubuhay mula sa lupa.—Gen 3:17-19.

Ang unang anak nina Adan at Eva, si Cain, ay naging "tagapagsaka ng lupa" at si Abel naman ay naging tagapagpastol ng tupa. (Gen 4:2-4) Pagkaraan ng Baha, "si Noe ay nagpasimula bilang isang magsasaka" at nagtanim ng isang ubasan. (Gen 9:20) Nang maglaon, sina Abraham, Isaac, at Jacob ay namuhay nang pagala-gala at naging mga pastol ng kanilang mga kawan, maaaring katulad ni Jabal bago ang Baha (Gen 4:20), bagaman may katibayan din na nagsaka sina Isaac at Jacob, anupat

espesipikong binanggit noon ang trigo.—Gen 26:12; 27:37; 30:14; 37:7.

Agrikultura ng Israel. Ipinakikita ng mga paghuhukay ng mga arkeologo na ang lugar ng Palestina ay isa sa mga kauna-unahang sentro ng agrikultura. Ang Lupang Pangako ay isang napakatabang lupain. Noong mga araw ni Lot, ang distrito ng Jordan ay "tulad ng hardin ni Jehova, tulad ng lupain ng Ehipto hanggang sa Zoar." (Gen 13:10) Bago ang Pag-alis, naging pamilyar na pamilyar ang bansang Israel sa agrikultura sa Ehipto, kung saan nagtatanim noon ng trigo, lino, sebada, pipino, pakwan, puero, sibuyas, bawang, at iba pang mga produkto. (Exo 9:25, 26, 31, 32; Bil 11:5; Deu 11:10) Pagkatapos nito, sa loob ng 40 taon, ang bansa ay namuhay nang pagala-gala sa ilang, ngunit maituturing namang naging malaya sila sa nakasisirang pakikipagsamahan sa mga paganong bayan.

Pagpasok nila sa Lupang Pangako, namirmihan ang bansa at namuhay bilang mga magsasaka at mga pastol. Tiyak na naging bentaha sa kanila na ang lupaing pinamayanan nila ay dati nang sinasaka. Noong panahong iyon, ang karamihan sa mga Hebreong pamilyar sa agrikultura sa Ehipto ay namatay na sa ilang, at dahil dito, kakaunti, kung mayroon man, ang kuwalipikado at mahuhusay na magsasaka na may praktikal na karanasan upang mapasimulang sakahin ang isang lupaing bago at kakaiba para sa kanila. (Bil 14:22-30; Heb 3:16, 17) Kaya naman naging malaking bentaha sa kanila na manahin ang 'mga bahay na punô ng lahat ng mabubuting bagay, mga imbakang-tubig na hinukay, mga ubasan at mga punong olibo na itinanim na at namumunga.'—Deu 6:10, 11; 8:6-9.

Pagkatapos hati-hatiin ang lupain bilang mga teritoryo ng tribo, hinati-hati naman ang mga ito bilang mga lote ng lupa, maliwanag na sa pamamagitan ng lubid na panukat. (Aw 78:55; Eze 40:3; Am 7:17; Mik 2:4, 5) Nang maitatag na ang mga hangganan, kinailangan nilang kilalanin at igalang ang mga ito.—Deu 19:14; 27:17; Kaw 22:28; Os 5:10; ihambing ang Job 24:2.

May mahalagang dako ang agrikultura sa mga batas na ibinigay sa Israel. Ang lupain ay kay Jehova kung kaya hindi ito dapat abusuhin. (Lev 25:23) Hindi ito maaaring ipagbili nang panghabang-panahon, at maliban sa mga ari-ariang nasa loob ng mga lunsod na may pader, ang lupaing ipinagbili dahil sa kagipitan at pagbagsak ng kabuhayan ay dapat ibalik sa orihinal na may-ari sa taon ng Jubileo. (Lev 25:10, 23-31) Kahilingan noon na magkaroon ng isang sabbath na kapahingahan tuwing ikapitong taon, anupat sa panahong iyon ay hindi tatamnan ang lupain upang manauli ang katabaan nito, sa gayon ay magdudulot ito ng kapakinabangang katulad niyaong sa pagpapalit-palit ng pananim sa ngayon. (Exo 23:10, 11; Lev 25:3-7) Maaaring naging waring mapanganib ang kahilingang ito at tiyak na naging pagsubok ito sa pananampalataya ng bansa sa pangako ng Diyos na maglalaan siya nang sagana upang makaraos sila hanggang sa pag-aani ng kasunod na taon. Ngunit kasabay naman nito, napasigla sila na maingat na magpasiya at patiunang maghanda. Ang taon ng Jubileo (tuwing ika-50 taon) ay naging isa ring taon ng kapahingahan para sa lupain.—Lev 25:11, 12.

Ang tatlong taunang kapistahan na iniutos sa Israel na ipagdiwang ay itinapat sa mga kapanahunang agrikultural: ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa kapag panahon ng pag-aani ng sebada, ang Pentecostes kapag panahon ng pag-aani ng trigo, at ang Kapistahan ng mga Kubol kapag matatapos nang anihin ang mga bunga ng katatapos na taon. (Exo 23:14-16) Ang mga kapanahunan at pag-aani ay nagsilbing mga salik sa pagpepetsa at mga tagapagpahiwatig ng panahon para sa mga Israelita at mas karaniwan nilang ginagamit ang mga ito kaysa sa mga pangalan ng mga buwan sa kalendaryo. Nagsilbi ring pro-

Isang hagdan-hagdang dalisdis ng burol na pangkaraniwan sa agrikultura ng Israel

teksiyon sa mga Israelita sa espirituwal na paraan ang gayong agrikultural na buhay, yamang hindi nila kinailangang umasa sa ibang mga bayan para sa kanilang mga pangangailangan at hindi nila gaanong kinailangang makipagkalakalan sa nakapalibot na mga bansa.

Bagaman ang lupain ay magiging isang lupaing "inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan" para sa kanila dahil sa pagpapala ng Diyos, mayroon pa ring mga suliranin sa agrikultura na kinailangang lutasin. Kung magiging masunurin sila, hindi nila kakailanganin ang malawakang pagpapatubig. (Deu 8:7; 11:9-17) Ang tag-ulan ay nagsisimula sa maagang mga pag-ulan sa bandang kalagitnaan ng Oktubre at nagpapatuloy hanggang sa panahon ng huling mga pag-ulan na nagtatapos sa bandang kalagitnaan ng Abril. (Deu 11:14) Pagkatapos ay sinusundan ito ng limang buwan na halos walang ulan, anupat ang init at pagkatuyo ay naiibsan lamang dahil sa makapal na hamog na pumapatak sa gabi at nagpapanariwa sa lupa at mga halaman.—Gen 27:28; Deu 33:28; tingnan ang HAMOG.

Upang maingatan ang lupa sa mga dalisdis, lumilitaw na gumawa sila noon ng mga hagdanhagdang lupain na may mga batong pader upang kulungin ang lupa at maiwasang maagnas ang mahalagang pang-ibabaw na lupa. Ipinakikita ng arkeolohikal na mga paghuhukay na sa ilang dalisdis ng burol, makasusumpong ng hanggang 60 o mahigit pa ng gayong mga hagdan-hagdang lupain. Upang matiyak na naiingatan ang mga pananim, nagtatayo ng mga kubol o mga kubo o ng mga permanenteng tore pa nga sa mga ubasan at mga bukid upang makapaglagay roon ng bantay na magmamanman sa palibot.—Isa 1:8; 5:2; Mat 21:33.

Partikular na binanggit si Haring Uzias bilang 'maibigin sa agrikultura [sa literal, lupain].'—2Cr 26:10.

Dahil sa pagsuway nila noong bandang huli, ipinagkait ng Diyos ang kaniyang pagpapala at nagdulot ito ng mga kasakunaan sa agrikultura gaya ng mahihinang ani, mga tagtuyot, mga salot ng balang, amag, at iba pang mga suliranin. Gayundin, dahil sa pagkasira ng malaking bahagi ng kakahuyan at dahil hindi namantini ang mga sistema ng hagdanhagdang lupain sa loob ng maraming siglo, napakaraming pang-ibabaw na lupa sa kalakhang bahagi ng Palestina ang naagnas. Sa kabila ng mga ito, ang natitirang lupa sa lugar na iyon sa pangkalahatan ay nananatili pa ring napakataba hanggang sa kasalukuyang panahon.—Tingnan ang MANGHAHASIK, PAGHAHASIK; PAG-AANI; PAGGIGIIK; at ang iba pang kahawig at kaugnay na mga paksa sa ilalim ng kanikanilang indibiduwal na pamagat.

AGRIPA. Tingnan ang HERODES Blg. 3 at 4.

AGUR. Ang anak ni Jakeh at manunulat ng ika-30 kabanata ng aklat ng Mga Kawikaan. (Kaw 30:1) Wala nang iba pang sinabi na pagkakakilanlan sa kaniya. Malamang na nabuhay siya sa loob ng yugtong mula sa paghahari ni Solomon (1037-998 B.C.E.) hanggang sa paghahari ni Hezekias (745-717 B.C.E.).

Ipinapalagay ng ilang rabinikong iskolar na ang pangalang Agur ay isang alegoriya na tumutukoy kay Solomon. Kaya ang talababa sa Kawikaan 30:1 sa *Soncino Books of the Bible* ay sumisipi sa sinabi ng Midrash: "Tinawag siyang *Agur* sapagkat siya ay nag-imbak (*agar*) ng kaalaman sa Torah, at ang *anak ni Jakeh* sapagkat kaniyang isinuka (*hikki*) iyon sa dahilang ipinagwalang-bahala niya ang babala laban sa pagpaparami ng asawa." (Inedit ni A. Cohen, London, 1952) Gayunman, maging ang mga Judiong komentarista ay hindi nagkakaisa sa pangmalas na ito, yamang naniniwala ang marami na ang pagbabago sa istilo, pananalita, at nilalaman ay nagpapahiwatig na iba ang manunulat ng kabanata.

AGUSANG LIBIS [sa Ingles, *torrent valley*]. Ang salitang Hebreo na *na'chal* ay maaaring tumukoy alinman sa libis na dinadaluyan ng batis (Gen 26:19; 2Ha 3:16; Job 30:6; Sol 6:11) o sa batis mismo. (1Ha 17:4; Aw 110:7) May kinalaman sa salitang *na'chal,* si A. P. Stanley, sa kaniyang aklat na *Sinai and Palestine* (1885, p. 590), ay may ganitong puna: "Walang salitang Ingles ang eksaktong katumbas nito, ngunit marahil ay *'torrent-bed* (agusang-sahig)' ang pinakamalapit." Itinatala ng Hebreo at Aramaikong leksikon nina Koehler at Baumgartner ang "agusang-libis" bilang isa sa mga katuturan nito. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 607) Ang terminong *"wadi"* (sa Arabe) ay ginagamit din upang tumukoy sa agusang libis.—Gen 32:23, tlb sa *Rbi8.*

Ang Lupang Pangako ay inilalarawan bilang "isang lupain ng mga libis na inaagusan ng tubig, mga bukal at matubig na mga kalaliman na bumubukal sa kapatagang libis at sa bulubunduking pook." (Deu 8:7) Ang ilan sa mga batis ay dinadaluyan ng mga bukal at sa gayon ay hindi natutuyo, samantalang ang iba naman ay inaagusan ng tubig kapag tag-ulan ngunit tuyung-tuyo kapag hindi kapanahunan ng ulan. (1Ha 17:7; 18:5) Inihambing ng tapat na si Job sa isang agusang-taglamig na natutuyo kapag tag-araw ang mapandayang pakikitungo sa kaniya ng mga kapatid niya.—Job 6:15.

Kabilang sa mga agusang libis na binanggit sa Bibliya ay yaong nasa Araba (Am 6:14), Arnon (Deu 2:36), Besor (1Sa 30:9), Kerit (1Ha 17:3), Ehipto (Jos 15:4), Escol (Bil 13:23), Gerar (Gen 26:17), Jabok

(Deu 2:37), Kana (Jos 16:8), Kidron (2Sa 15:23), Kison (Huk 4:7), Sorek (Huk 16:4), at Zered (Deu 2:13; tingnan ang mga agusang libis sa ilalim ng kani-kanilang pangalan). Ang iba pang mga agusang libis na hindi binanggit gayunma'y pangunahing mga sangang-ilog ng Jordan ay ang Yarmuk at ang Farʽah.

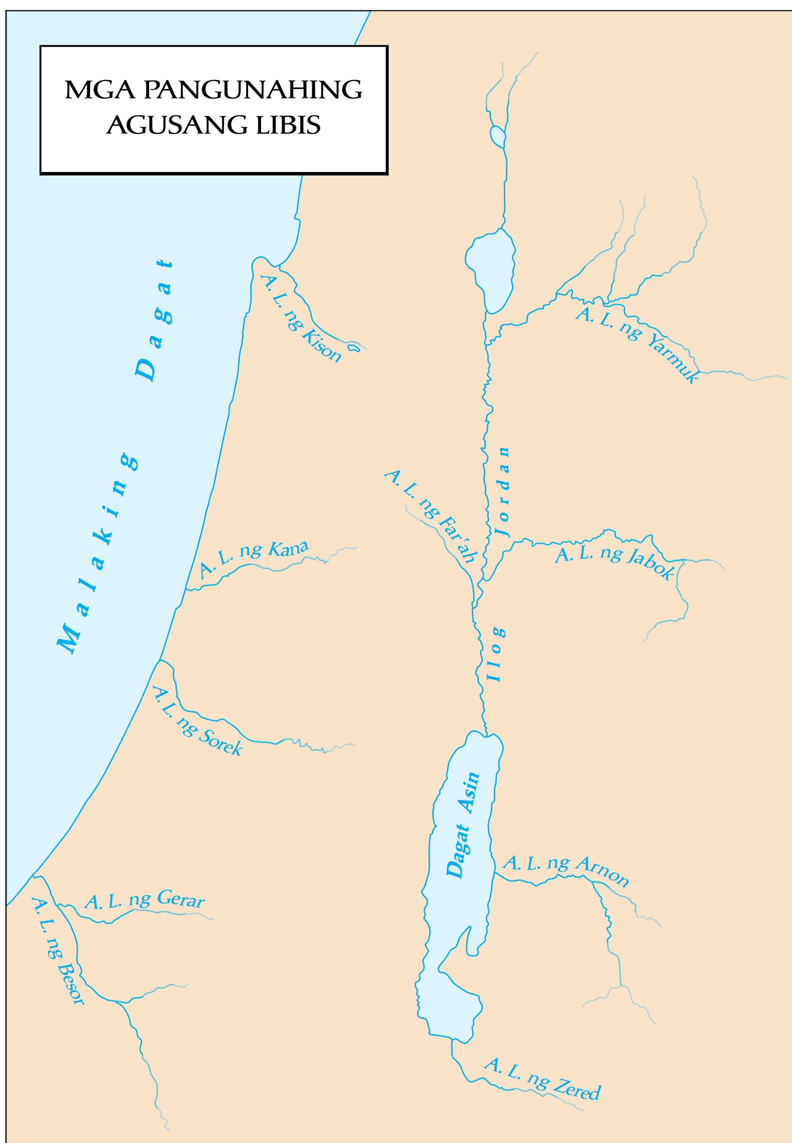
AHAB [Kapatid ng Ama].

1. Anak ni Omri at isang hari ng hilagang kaharian ng Israel. Namahala siya sa Samaria nang 22 taon, mula noong mga 940 B.C.E.—1Ha 16:28, 29.

Kinunsinti ang Huwad na Pagsamba. Ang rekord ni Ahab ang isa sa pinakamasasama kung tungkol sa tunay na pagsamba. Bukod sa nagpatuloy ang pinasamáng pagsamba kay Jehova sa pamamagitan ng mga ginintuang guya ni Jeroboam, pinahintulutan din ni Ahab na labis-labis na mahawahan ang Israel ng pagsamba kay Baal dahil sa kaniyang maagang pag-aasawa kay Jezebel, ang anak ni Etbaal na hari ng Sidon. Sa pagsipi sa sinaunang istoryador na si Menander, tinukoy ni Josephus si Etbaal bilang si Itobal, at inilahad ng ulat (*Against Apion,* I, 123 [18]) na siya ang saserdote ni Astarte bago siya lumuklok sa trono matapos paslangin ang hari.

Hinayaan ni Ahab ang kaniyang paganong asawang si Jezebel na ibuyo siya sa pagsamba kay Baal, magtayo ng isang templo para kay Baal, at magtindig ng isang sagradong poste bilang parangal kay Asera. (1Ha 16:30-33) Di-nagtagal ay nagkaroon ng 450 propeta ni Baal at 400 propeta ng sagradong poste, na pawang pinakakain sa maharlikang mesa ni Jezebel. (1Ha 18:19) Ang mga tunay na propeta ni Jehova ay pinatay sa pamamagitan ng tabak, at tanging ang pagkilos ng tagapamahala sa sambahayan ni Ahab na si Obadias, isang taong may pananampalataya, ang nakapagligtas sa 100 sa kanila nang itago niya sila sa mga yungib, kung saan tinustusan niya sila ng tinapay at tubig.—1Ha 18:3, 4, 13; 19:10.

Dahil sa pagbaling ni Ahab sa pagsamba kay Baal, sinabihan siya ni Elias na darating ang isang matinding tagtuyot na ayon sa Lucas 4:25 at Santiago 5:17 ay tumagal nang tatlong taon at anim na buwan. (1Ha 17:1; 18:1) Muli lamang uulan kung ipag-uutos ni Elias, at bagaman hinanap siya ni Ahab sa lahat

ng nakapalibot na mga bansa at mga kaharian, hindi niya nasumpungan si Elias hanggang nang dumating ang takdang panahon. (1Ha 17:8, 9; 18:2, 10) Sinikap ngayon ni Ahab na ibunton ang sisi kay Elias dahil sa tagtuyot at taggutom, isang akusasyon na pinabulaanan naman ni Elias, anupat ipinakitang ang tunay na dahilan niyaon ay ang pagsamba kay Baal na tinatangkilik ni Ahab. Isang pagsubok na isinagawa sa taluktok ng Bundok Carmel ang nagpatunay na si Baal ay hindi umiiral at na si Jehova ang tunay na Diyos. Pinatay ang mga propeta ni Baal sa utos ni Elias, at di-nagtagal ay bumuhos ang isang malakas na ulan na tumapos sa tagtuyot. (1Ha 18:17-46) Bumalik si Ahab sa Jezreel at sa kaniyang asawa, na sinabihan niya tungkol sa mga pagkilos ni Elias laban sa Baalismo. Dahil dito, pinagbantaan ni Jezebel ang buhay ni Elias, kung kaya tumakas ito patungong Bundok Horeb.—1Ha 19:1-8.

Pagtatayo ng Kabisera; Mga Tagumpay Laban sa Sirya. Pinaniniwalaang kabilang sa gawaing pagtatayo ni Ahab ang pagkumpleto sa mga kuta ng Samaria, na ipinakita ng arkeolohiya na binubuo ng tatlong napakatibay na pader na napakahusay ng pagkakagawa. Isiniwalat ng mga paghuhukay ang isang parihabang plataporma ng palasyo na may lapad na mga 90 m (295 piye) at haba na mga 180 m (590 piye), na napalilibutan ng isang pader na yari sa mga batong pulido ang pagkakatabas. Natagpuan din doon ang maraming entrepanyong garing na pampalamuti sa mga muwebles at mga entrepanyo ng dingding, na marahil ay galing sa "bahay na garing" ni Ahab na binanggit sa 1 Hari 22:39.—LARAWAN, Tomo 1, p. 948; ihambing din ang Am 3:15; 6:4.

Ang yaman ng lunsod ng Samaria at ang tibay ng posisyon nito ay kaagad na nalagay sa bingit ng panganib nang kubkubin ito ng Siryanong si Ben-hadad II na nanguna sa isang koalisyon ng 32 hari. Bagaman noong pasimula'y pumayag si Ahab sa mga kahilingan ng mananalakay, nang bandang huli'y tumanggi siya na basta na lamang samsaman ang kaniyang palasyo. Nabigo ang mga negosasyong pangkapayapaan, at pinatnubayan ng Diyos si Ahab sa paggamit ng isang estratehiya sa pakikipagbaka na hindi inaasahan ng kaaway at naging dahilan upang mapatay sila nang lansakan, bagaman si Ben-hadad ay nakatakas.—1Ha 20:1-21.

Palibhasa'y kumbinsido na si Jehova ay 'diyos na pambundok' lamang, bumalik si Ben-hadad nang sumunod na taon kasama ang isang hukbong militar na kasinlaki ng dati, ngunit humanay sila para sa pagbabaka sa halos patag na talampas na malapit sa Apek sa teritoryo ng Manases, sa halip na pumunta sa bulubunduking pook ng Samaria. (Tingnan ang APEK Blg. 5.) Ang mga hukbong Israelita ay pumaroon sa dako ng pagbabaka ngunit nagmistulang "dalawang maliliit na kawan ng mga kambing" kung ihahambing sa pagkalaki-laking kampamentong Siryano. Palibhasa'y napasigla ng pangako ni Jehova na ipakikita niyang hindi nakadepende sa heograpiya ang kaniyang kapangyarihan, lubusang nalupig ng hukbo ni Ahab ang kaaway. (1Ha 20:26-30) Gayunman, katulad na katulad ng ginawa ni Haring Saul kay Agag na Amalekita, hinayaan ni Ahab na manatiling buháy si Ben-hadad at nakipagtipan siya rito upang maibalik sa Israel ang nabihag na mga lunsod at maitalaga kay Ahab ang mga lansangan sa Damasco, maliwanag na para mapagtayuan ng mga tindahan, o mga pamilihan, upang makapagnegosyo si Ahab sa kabiserang iyon ng Sirya. (1Ha 20:31-34) Tulad ni Saul, si Ahab ay hinatulan ni Jehova dahil dito, anupat inihula na may kapahamakang darating sa kaniya at sa kaniyang bayan.—1Ha 20:35-43.

Pagpaslang kay Nabot, at mga Resulta Nito. Sa panahon ng namagitang tatlong-taóng kapayapaan, naisip ni Ahab na bilhin ang ubasan ni Nabot ng Jezreel, isang piraso ng lupain na gustung-gusto ni Ahab dahil katabi lamang iyon ng lupain ng palasyong tinitirahan niya roon. Nang tanggihan ni Nabot ang kaniyang kahilingan dahil sa kautusan ng Diyos na hindi maaaring sirain ang pagmamay-ari sa mana, si Ahab ay galít na umuwi sa kaniyang bahay, humiga sa kaniyang higaan nang nakaharap sa dingding at ayaw kumain. Nang malaman ng kaniyang paganong asawa na si Jezebel kung bakit siya nalulumbay, isinaayos nito na maipapaslang si Nabot sa pamamagitan ng isang pakunwaring paglilitis sa paratang na pamumusong, anupat gumamit siya ng mga liham na isinulat sa pangalan ni Ahab. Nang inaangkin na ni Ahab ang pinag-iimbutan niyang lote ng lupa, sinalubong siya ni Elias at tinuligsa siya nang matindi bilang isang mamamaslang at isa na nagbili ng kaniyang sarili upang gumawa ng kabalakyutan, dahil sa pangungulit ng kaniyang paganong asawa. Kung paanong hinimod ng mga aso ang dugo ni Nabot ay gayundin hihimurin ng mga aso ang dugo ni Ahab, at si Jezebel mismo at ang mga inapo ni Ahab ay magiging pagkain ng mga aso at mga ibong kumakain ng bangkay. Natauhan siya sa mga salitang ito, at sa tindi ng pighati ay nag-ayuno si Ahab at nagsuot ng telang-sako, anupat siya'y paupu-upo at palakad-lakad dahil sa kalumbayan. Sa dahilang ito, pinagpakitaan siya ng kaunting awa at ipinagpaliban ang pagpapasapit ng kapahamakan sa kaniyang sambahayan.—1Ha 21:1-29.

Ang kaugnayan ni Ahab sa Juda sa dakong T ay tumibay dahil sa isang alyansa ukol sa pag-aasawa nang mapangasawa ng kaniyang anak na si Athalia ang anak ni Haring Jehosapat na si Jehoram. (1Ha 22:44; 2Ha 8:18, 26; 2Cr 18:1) Noong minsang

dumalaw si Jehosapat sa Samaria, hinimok ito ni Ahab na tulungan siyang bawiin ang Ramot-gilead mula sa mga Siryano, yamang lumilitaw na hindi nila lubusang tinupad ang mga kundisyon ng tipang ginawa ni Ben-hadad. Bagaman tiniyak ng isang pangkat ng mga bulaang propeta na magtatagumpay sila, nagpumilit si Jehosapat na ipatawag ang propetang si Micaias, na kinapopootan ni Ahab, at humula naman ito ng tiyak na kapahamakan. Matapos ipag-utos ni Ahab na arestuhin si Micaias, itinuloy pa rin niya ang pagsalakay. Bagaman nagbalatkayo siya bilang pag-iingat, tinamaan siya ng isang ligáw na palaso na naging dahilan upang unti-unti siyang mamatay. Ang kaniyang bangkay ay dinala sa Samaria upang doon ilibing at nang 'pasimulan nilang hugasan ang karong pandigma sa tabi ng tipunang-tubig ng Samaria hinimod ng mga aso ang kaniyang dugo.' Isang malaking artipisyal na sahuran ng tubig ang nahukay sa HK panulukan ng malawak na looban ng palasyo sa Samaria, at maaaring dito natupad ang bahaging iyon ng hula.—1Ha 22:1-38.

Mga Inskripsiyong Moabita at Asiryano. May binanggit na muling pagtatayo ng Jerico noong panahon ng paghahari ni Ahab, marahil ay bahagi ng isang programa upang higit na makontrol ng Israel ang Moab. (1Ha 16:34; ihambing ang 2Cr 28:15.) Sa Batong Moabita ni Haring Mesa, binanggit na ang Moab ay nasupil ni Haring Omri at ng kaniyang anak.

Kalakip sa mga inskripsiyong Asiryano na naglalarawan sa pagbabaka sa pagitan ni Salmaneser III at ng isang koalisyon ng 12 hari sa Karkar ang pangalang *A-ha-ab-bu* bilang isang miyembro ng koalisyon. Tinatanggap ng karamihan sa mga iskolar na ito'y isang pagtukoy kay Haring Ahab ng Israel, ngunit para sa katibayan na nagpapakitang hindi tiyak ang gayong pag-aangkin, tingnan ang artikulong SALMANESER Blg. 1.

2. Isang bulaang propeta na kabilang sa mga tapon sa Babilonya; anak ni Kolaias. Inihula ni Jeremias na ang imoral at sinungaling na propetang ito at ang kaniyang kasamahan ay iihawin ni Nabucodonosor sa apoy.—Jer 29:21-23.

AHARA. Ang ikatlong anak ni Benjamin. (1Cr 8:1) Malamang na siya rin ang Ehi sa Genesis 46:21 at ang Ahiram sa Bilang 26:38.

AHARHEL. Inapo ni Juda, isang anak ni Harum.—1Cr 4:8.

AHAS. Tingnan ang AHAS-PALASO; MALAAPOY NA AHAS; SERPIYENTE, AHAS.

AHASBAI. Isang Maacateo na ang "anak" na si Elipelet ay isang namumukod-tanging mandirigma ni David. (2Sa 23:34) Ang Maaca na pinagmulan ni Ahasbai ay maaaring tumutukoy sa Abel-bet-maaca sa teritoryo ng Neptali o sa Siryanong kaharian ng Maaca. (2Sa 20:14; 10:6, 8) Sa katulad na talaan sa 1 Cronica 11:35, 36, ang pangalang Ur ang lumilitaw sa halip na Ahasbai.

AHAS-PALASO [sa Heb., *qip·pohz'*]. Isang ahas na maliwanag na tinawag nang gayon dahil bigla itong lumulundag upang tuklawin ang sisilain nito, gaya ng *rattlesnake*. Ang salitang-ugat na Hebreo kung saan hinalaw ang pangalan nito ay waring nauugnay sa isang pandiwang salitang-ugat na Arabe na nangangahulugang "tumalon" o "lumukso." Ang ahas-palaso ay binabanggit sa hula ni Isaias (34:15) bilang isa sa mga hayop na mananahanan sa Edom. Idiniriin nito na ang Edom ay magiging tiwangwang na kaguhuan anupat magiging isang ligtas na dako para sa ahas-palaso upang doon ito 'mamugad at mangitlog at magpisa ng mga itlog at magpisan ng mga iyon sa kaniyang lilim.' Nangingitlog ang karamihan sa mga ahas, at ang tekstong ito ay maaaring tumutukoy sa kinagawian ng ilang ahas na pumulupot sa palibot ng kanilang mga itlog. Sinasabi ng aklat ni H. W. Parker na *Snakes: A Natural History* (1977, p. 55): "Ang ugaling 'paglimlim' at ang pagpulupot ng katawan ay nagsisilbing pangontrol ng temperatura at proteksiyon din dahil maaaring takpan o ilantad ng ina ang kaniyang mga itlog habang nagbabagu-bago ang klima at sa gayon ay napananatili ang di-pabagu-bago at malamang na mas mataas na temperatura; isa pa, sa pamamagitan ng pagpulupot ay natatakpan ang nakalantad na mga bahagi."

Si Samuel Bochart (1599-1667), sa kaniyang akda na *Hierozoicon* (Leipzig, 1796, Tomo 3, Bahagi II, Aklat III, kab. XI, p. 194-204), ay gumawa ng detalyadong pag-aaral sa salitang Hebreo na *qip·pohz'* at naghinuha na tumutukoy ito sa ahas na sa Griego ay tinatawag na *a·kon·ti'as* at sa Latin naman ay *jaculus*, o ahas-palaso. Gayunman, hindi nagkakasundo ang makabagong mga leksikograpo tungkol sa kahulugan ng salitang Hebreong ito.

AHASUERO. Ang pangalan o titulo na ginamit ng Hebreong Kasulatan para sa tatlong magkakaibang tagapamahala.

1. Ang ama ni Dario na Medo na binanggit sa Daniel 9:1. Sa kasalukuyan ay hindi maiugnay nang tiyakan ang Ahasuerong ito sa sinumang tao sa sekular na kasaysayan.

2. Ang Ahasuero sa Ezra 4:6. Noong pasimula ng kaniyang paghahari, isang akusasyon laban sa mga Judio ang isinulat ng kanilang mga kaaway. Maaaring siya si Cambyses, na naging kahalili ni Ciro na manlulupig ng Babilonya at tagapagpalaya ng

mga Judio. Si Cambyses ay naghari mula 529 hanggang 522 B.C.E.

3. Ang Ahasuero sa aklat ng Esther ay pinaniniwalaang si Jerjes I, ang anak ng Persianong hari na si Dariong Dakila (Dario Hystaspis). Binanggit na si Ahasuero (Jerjes I) ay namahala sa 127 nasasakupang distrito, mula sa India hanggang sa Etiopia. Ang lunsod ng Susan ang naging kabisera niya sa kalakhang bahagi ng kaniyang pamamahala.—Es 1:1, 2.

Sa aklat ng Esther, lumilitaw na ang opisyal na mga taon ng paghahari ng haring ito ay binibilang mula noong siya'y mamahalang kasabay ng kaniyang ama na si Dariong Dakila. Mangangahulugan ito na ang taon ng pagluklok ni Jerjes ay 496 B.C.E. at na ang unang opisyal na taon ng kaniyang paghahari ay 495 B.C.E. (Tingnan ang PERSIA, MGA PERSIANO.) Noong ikatlong taon ng kaniyang paghahari, sa isang marangyang piging, inutusan niya ang kaakit-akit na si Reyna Vasti na humarap at ipakita ang kagandahan nito sa mga tao at sa mga prinsipe. Nang ito'y tumanggi, sumiklab ang kaniyang galit at inalis niya ito sa pagiging reyna. (Es 1:3, 10-12, 19-21) Noong ikapitong taon ng kaniyang paghahari ay pinili niya si Esther, isang babaing Judio, mula sa maraming dalagang pinagpilian niya ng kahalili ni Vasti. (Es 2:1-4, 16, 17) Noong ika-12 taon ng kaniyang paghahari, pinahintulutan niya ang kaniyang punong ministrong si Haman na gamitin ang singsing na panlagda ng hari upang lagdaan ang isang utos na nagpapahintulot na lipulin ang lahi ng mga Judio. Ang pakanang ito ay nahadlangan ni Esther at ng kaniyang pinsang si Mardokeo, ibinitin si Haman, at isang bagong utos ang inilabas na nagbibigay ng karapatan sa mga Judio na lumaban sa mga papatay sa kanila.—Es 3:1-11; 7:9, 10; 8:3-14; 9:5-10.

Nang maglaon, "si Haring Ahasuero ay nagpataw ng puwersahang pagtatrabaho sa lupain at sa mga isla sa dagat." (Es 10:1) Ang paglalarawang ito ay angkop na angkop kay Jerjes yamang tinapos niya ang maraming gawaing pagtatayo na sinimulan ng kaniyang ama na si Dario sa Persepolis.

Lumilitaw rin na si Jerjes I ang "ikaapat [na hari]" na binanggit sa Daniel 11:2, anupat ang tatlong nauna ay sina Cirong Dakila, Cambyses II, at Dario Hystaspis. Bagaman pitong iba pang hari ang sumunod kay Jerjes sa trono ng Imperyo ng Persia, si Jerjes ang huling emperador ng Persia na nakipagdigma sa Gresya, na ang pagbangon bilang nangingibabaw na kapangyarihang pandaigdig ay inilalarawan sa kasunod na talata.—Dan 11:3.

AHAVA. Ang pangalang ibinigay sa isang ilog o kanal, gayundin sa isang karatig na lugar, na matatagpuan sa Babilonia, sa HK ng Babilonya, kung saan tinipon ni Ezra ang ilang Judio at isinagawa ang isang pag-aayuno bago simulan ang paglalakbay patungong Jerusalem. (Ezr 8:15, 21, 31) Maliwanag na ito ay isang paglalakbay nang mga walo o siyam na araw mula sa Babilonya. (Ihambing ang Ezr 7:9; 8:15, 31.) Si Herodotus (I, 179) ay may binanggit na isang maliit na ilog na tinatawag na Is, na umaagos patungong Eufrates, at sinabi niya na ang lunsod ng Is sa tabi ng ilog na ito ay mga walong-araw na paglalakbay mula sa Babilonya. Ipinapalagay na ang Is ay ang makabagong Hit, at sinasabi ng ilan na malamang na ito ang lokasyon ng Ahava.

May kinalaman sa bayan ng Hit, ang *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 5, p. 949) ay nagsasabi: "Sa Ilog Eufrates, ang Hit ay isang maliit na bayang may pader na itinayo sa dalawang gulod sa dating kinaroroonan ng isang sinaunang lunsod; ang mga balon ng bitumen sa paligid ay ginamit na sa loob ng di-kukulangin sa 3,000 taon at ginamit noon sa pagtatayo ng Babilonya." Ang mapagkukunang ito ng bitumen ay maaaring kaugnay ng ulat ng Bibliya tungkol sa pagtatayo ng Tore ng Babel, kung saan bitumen ang nagsilbing argamasa.—Gen 11:3.

AHAZ [pinaikling anyo ng Jehoahaz, nangangahulugang "Tanganan Nawa ni Jehova; Tinanganan ni Jehova"].

1. Ang anak ni Haring Jotam ng Juda. Si Ahaz ay nagsimulang maghari sa edad na 20 at naghari siya nang 16 na taon.—2Ha 16:2; 2Cr 28:1.

Yamang ang anak ni Ahaz na si Hezekias ay 25 taóng gulang nang magsimula itong maghari, nangangahulugan ito na si Ahaz ay wala pang 12 taóng gulang nang maging anak niya ito. (2Ha 18:1, 2) Bagaman ang mga lalaki ay karaniwang nagbibinata sa pagitan ng mga edad na 12 at 15 sa katamtamang klima, maaaring dumating ito nang mas maaga sa mas maiinit na klima. Ang mga kaugalian sa pag-aasawa ay nagkakaiba-iba rin. Iniulat ng *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete* (inedit ni E. Littmann, Leipzig, 1927, Tomo 5, p. 132) na pangkaraniwan lamang ang pag-aasawa ng mga bata sa Lupang Pangako maging sa makabagong panahon, at may binanggit na isang kaso ng magkapatid na lalaki na edad 8 at 12 na may mga asawa na, anupat ang asawa ng nakatatanda ay pumapasok sa paaralan kasama niya. Gayunman, isang manuskritong Hebreo, ang Syriac na *Peshitta,* at ilang manuskrito ng Griegong *Septuagint* ang nag-uulat sa 2 Cronica 28:1 na ang edad ni Ahaz ay "dalawampu't limang taon" nang magsimula siyang maghari.

Anuman ang kaniyang eksaktong edad, si Ahaz ay namatay nang bata pa at nag-iwan ng isang napakasamang rekord. Sa kabila ng masigasig na panghuhula nina Isaias, Oseas, at Mikas noong panahon ni Ahaz, laganap ang idolatriya sa lupain noong panahon ng kaniyang paghahari. Hindi lamang niya kinunsinti ang kaniyang mga sakop sa bagay na ito kundi personal at palagian din siyang nakibahagi sa paganong paghahain, anupat inihandog pa nga niya ang sarili niyang (mga) anak sa apoy sa Libis ng Hinom. (2Ha 16:3, 4; 2Cr 28:3, 4) Dahil sa gayong labis na pagkasangkot sa huwad na pagsamba, ang pamamahala ni Ahaz ay niligalig ng maraming suliranin. Nagsanib ang Sirya at ang hilagang kaharian ng Israel upang lusubin ang Juda mula sa H, sinamantala ng mga Edomita ang pagkakataon upang umatake mula sa TS, at sumalakay naman ang mga Filisteo mula sa K. Nakuha sa Juda ang mahalagang daungan ng Elat sa Gulpo ng ʽAqaba. Pinatay ni Zicri, na isang makapangyarihang Efraimita, ang isang anak ng hari at ang dalawa sa mga pangunahing tauhan ni Ahaz noong panahon ng paglusob ng hilagang kaharian na naging dahilan ng pagkamatay ng 120,000 sa Juda at ng pagkabihag ng mga 200,000 Judeano. Nakalaya lamang ang mga bihag na ito at nakabalik sa Juda nang mamagitan ang propetang si Oded at suportahan siya ng ilang pangunahing lalaki ng Efraim.—2Cr 28:5-15, 17-19; 2Ha 16:5, 6; Isa 7:1.

Ang ‘nanginginig na puso’ ni Ahaz ay dapat sanang napatibay ng mensahe ng Diyos sa pamamagitan ng propetang si Isaias na tumitiyak sa kaniya na hindi pahihintulutan ni Jehova na wasakin ng tambalang Siro-Israelita ang Juda at ilagay sa trono ang isang lalaki na hindi mula sa Davidikong linya. Ngunit nang sabihan ang idolatrosong si Ahaz na humiling ng isang tanda mula sa Diyos, siya ay tumugon: “Hindi ako hihingi, ni ilalagay ko man si Jehova sa pagsubok.” (Isa 7:2-12) Gayunpaman, inihula na bilang isang tanda, isang dalaga ang magsisilang ng isang anak na lalaki, si Emmanuel (Sumasaatin ang Diyos), at na bago pa lumaki ang bata ay hindi na magiging banta sa Juda ang tambalang Siro-Israelita.—Isa 7:13-17; 8:5-8.

May kinalaman sa “animnapu’t limang taon” na binabanggit sa Isaias 7:8, na ayon sa hula ni Isaias ay magiging yugto kung kailan “pagdudurug-durugin” ang Efraim, ang *Commentary on the Whole Bible* (nina Jamieson, Fausset, at Brown) ay nagsasabi: “Ang *isang* pagkakatapon ng Israel ay nangyari sa loob ng isa o dalawang taon mula sa panahong ito [noong bigkasin ni Isaias ang hula], sa ilalim ni Tiglat-pileser (2 Hari 15. 29). Ang *isa pa* na naganap noong paghahari ni Hosea, sa ilalim ni Salmaneser (2 Hari 17. 1-6), ay pagkaraan ng mga dalawampung taon. Ngunit ang pinakahuli na lubusang ‘nagwasak’ sa Israel upang ‘hindi na maging isang bayan,’ kasabay ng paninirahan ng mga banyaga sa Samaria, ay sa ilalim ni Esar-hadon, na tumangay din kay Manases, na hari ng Juda, noong ikadalawampu’t dalawang taon ng kaniyang paghahari, animnapu’t limang taon mula nang bigkasin ang hulang ito (ihambing ang Ezra 4.2, 3, 10, sa 2 Hari 17.24; 2 Cronica 33.11).”

Pagiging Basalyo sa Ilalim ng Asirya, at Kamatayan. Gayunman, sa halip na manampalataya kay Jehova, may-kamangmangang pinili ni Ahaz, dahil sa takot sa sabuwatang Siro-Israelita, na suhulan si Tiglat-pileser III ng Asirya upang saklolohan siya nito. (Isa 7:2-6; 8:12) Anumang kaginhawahan ang naidulot kay Ahaz ng ambisyosong hari ng Asirya sa pamamagitan ng pagdurog sa Sirya at Israel ay pansamantala lamang. Noong bandang huli ay “pinighati siya [nito], at hindi siya pinalakas” (2Cr 28:20), yamang ang ipinasan naman ngayon ni Ahaz sa Juda ay ang mabigat na pamatok ng Asirya.

Lumilitaw na bilang isang basalyong hari, ipinatawag si Ahaz sa Damasco upang magbigay-galang kay Tiglat-pileser III at, habang nasa lunsod na iyon, hinangaan niya ang paganong altar doon, kinopya ang disenyo nito, at iniutos sa saserdoteng si Urias na magtayo ng isang katulad nito upang mailagay sa harap ng templo sa Jerusalem. Pagkatapos ay nangahas si Ahaz na maghandog ng mga hain sa “malaking altar” na ito. Ang orihinal na altar na tanso ay inilagay sa isang tabi hanggang sa makapagpasiya ang hari kung ano ang paggagamitan nito. (2Ha 16:10-16) Samantala, pinagputul-putol niya ang marami sa kagamitang tanso ng templo at binago ang ayos ng iba pang mga bagay sa lugar ng templo “dahil sa hari ng Asirya,” marahil ay upang mabayaran ang mabigat na tributo na ipinataw sa Juda o upang ikubli ang ilan sa kayamanan ng templo sa paningin ng sakim na Asiryano. Isinara ang mga pinto ng templo at si Ahaz ay “gumawa ng mga altar para sa kaniyang sarili sa bawat panulukan sa Jerusalem.”—2Ha 16:17, 18; 2Cr 28:23-25.

Pagkaraan ng 16 na taon ng masamang pamamahala at tahasang pag-aapostata, si Ahaz ay namatay, at bagaman inilibing din siya “sa Lunsod ni David” gaya ng kaniyang mga ninuno (2Ha 16:20), ang kaniyang bangkay ay hindi inilagay sa maharlikang mga dakong libingan ng mga hari. (2Cr 28:27) Ang kaniyang pangalan ay nakatala sa mga talaangkanan ng mga hari.—1Cr 3:13; Mat 1:9.

Ang pangalan ni Ahaz ay lumilitaw sa isang inskripsiyon ni Tiglat-pileser III bilang Yauhazi.

2. Isang apo sa tuhod ni Jonatan, na anak ni Haring Saul.—1Cr 8:35, 36.

AHAZIAS [Tinanganan ni Jehova]. Ang pangalan ng dalawang hari, ang isa ay hari ng Israel at ang isa naman ay ng Juda.

1. Anak nina Ahab at Jezebel, at hari ng Israel sa loob ng dalawang taon pasimula noong mga 919 B.C.E. Tinularan niya ang kaniyang idolatrosong mga magulang sa pagsamba kay Baal. (1Ha 22:51-53) Nang mamatay ang ama ni Ahazias, sinamantala ng Moab ang pagkakataon para maghimagsik at sa gayon ay makalaya mula sa mabigat na tributo na 100,000 kordero at gayunding dami ng lalaking tupa na may balahibo pa. (2Ha 1:1; 3:4, 5) Ang paghihimagsik na ito ay inilarawan ni Haring Mesa ng Moab sa inskripsiyon ng Batong Moabita. Marahil ay dahil naaksidente siya at maagang namatay kung kaya hindi na sinikap ni Ahazias na supilin ang mga Moabita.

Si Ahazias ay nakipag-alyansa kay Jehosapat ng Juda sa negosyong paggawa ng mga barko sa Ezion-geber sa Gulpo ng ʽAqaba. Ang proyektong iyon ay hindi sinang-ayunan ng Diyos dahil sa pagiging balakyot ni Ahazias, at nagiba ang mga barko. (2Cr 20:35-37) Ipinakikita ng ulat sa 1 Hari 22:48, 49 na hiningi ni Ahazias ang pahintulot ni Jehosapat upang ang mga barko ay magkasamang patakbuhin ng mga marinerong Israelita at Judeano, isang kahilingang tinanggihan naman ni Jehosapat. Kung hiniling ang bagay na ito bago magiba ang mga barko, maaaring ipinakikita lamang nito ang kawalan ng tiwala ni Jehosapat kay Ahazias at ang pag-iingat niya laban sa pangingibabaw ng hilagang kaharian. Kung iniharap naman ang kahilingan pagkaraang masira ang plota, maaaring ipinahihiwatig ni Ahazias na ang mga tauhan ni Jehosapat ay kulang sa kakayahan at siyang dahilan ng pagkagiba ng mga barko kung kaya iminungkahi niyang kumpunihin ang mga barko at muling gamitin na may lulang mga magdaragat na Israelita. Kung gayon, maaaring ang pagtanggi ni Jehosapat sa kahilingan ay dahil kinikilala niya na talagang hindi sinasang-ayunan ng Diyos ang proyekto.

Dahil sa isang aksidente sa bahay, kung saan ang hari ay nahulog at lumusot sa isang sala-sala (na marahil ay nakapatong sa lagusan ng liwanag) sa kaniyang silid-bubungan, naratay siya sa higaan at nagkasakit nang malubha. (2Ha 1:2) Sa halip na bumaling sa tunay na Diyos, nagsugo si Ahazias ng mga mensahero upang sumangguni sa diyos ng mga Filisteo na si Baal-zebub (nangangahulugang "May-ari ng mga Langaw") hinggil sa pag-asa niyang gumaling. Sinalubong ng propetang si Elias ang mga mensahero at inutusan niya silang sabihin kay Ahazias na mamamatay siya sa kaniyang higaan. Sa halip na magpakumbaba, nagsugo si Ahazias ng isang hukbo ng 50 lalaki sa pangunguna ng kanilang kapitan upang dalhin si Elias sa kaniya. Ang hukbong iyon, gayundin ang ikalawang hukbo, ay pinuksa ng apoy matapos utusan si Elias na "bumaba" mula sa bundok na kinauupuan niya. Ngunit ang ikatlong hukbo na isinugo ng mapagmatigas na hari ay nakaligtas tanging sa pamamagitan ng magalang na pagsusumamo ng kapitan na ang buhay niya at ng kaniyang mga tauhan ay 'maging mahalaga nawa sa paningin ni Elias.' Pagkatapos ay bumaba si Elias at mukhaang inihatid kay Ahazias ang mensahe na mamamatay ito. Nang maglaon ay namatay si Ahazias at, yamang wala siyang anak na lalaki, ang kapatid niyang si Jehoram ang humalili sa kaniya.—2Ha 1:2-17.

2. Anak nina Jehoram at Athalia at nakatala bilang hari ng Juda sa loob ng isang taon (mga 906 B.C.E.). Noong panahong naghahari ang kaniyang ama, sinalakay ng mga Filisteo at mga Arabe ang Juda at dinalang bihag ang lahat ng anak ni Jehoram maliban sa bunso na si Jehoahaz (Ahazias). (2Cr 21:16, 17; 22:1) Siya ay isang kabataan na 22 taóng gulang nang lumuklok siya sa trono, at inimpluwensiyahan siya sa paggawa ng kabalakyutan ng kaniyang dominanteng inang si Athalia, anak nina Ahab at Jezebel. (2Ha 8:25-27; 2Cr 22:2-4) Sumama siya kay Haring Jehoram ng Israel (tiyo niya sa panig ng ina) sa isang pakikipagbaka laban sa Sirya sa Ramot-gilead, na naging dahilan upang masugatan si Jehoram. Nang maglaon, dinalaw ni Ahazias sa Jezreel ang nagpapagaling na si Jehoram.—2Ha 8:28, 29; 9:15; 2Cr 22:5, 6.

Kung pagtutugmain ang dalawang ulat (2Ha 9:21-28; 2Cr 22:7-9), maliwanag na ganito ang nangyari: Nang malapit na si Jehu sa Jezreel, nakasalubong niya sina Jehoram at Ahazias. Sinaktan ni Jehu si Jehoram, ngunit nakatakas si Ahazias. Nang pagkakataong iyon ay hindi tinugis ni Jehu si Ahazias kundi dumeretso sa Jezreel upang tapusin doon ang kaniyang gawaing pagpuksa. Samantala, tinangka ng tumatakas na si Ahazias na bumalik sa Jerusalem, ngunit umabot lamang siya sa Samaria, kung saan niya tinangkang magtago. Si Ahazias ay nasumpungan sa Samaria ng tumutugis na mga tauhan ni Jehu. Binihag nila siya at dinala kay Jehu malapit sa bayan ng Ibleam, di-kalayuan sa Jezreel. Nang makita ni Jehu si Ahazias, inutusan nito ang kaniyang mga tauhan na patayin si Ahazias sa kaniyang karo. Sinaktan at sinugatan nila siya sa daan patungong Gur, malapit sa Ibleam, ngunit hinayaan nilang makatakas si Ahazias, at tumakas siya patungong Megido, kung saan siya namatay dahil sa kaniyang mga sugat. Pagkatapos ay dinala siya sa Jerusalem at inilibing doon. Ang mga ulat hinggil sa kaniyang kamatayan ay hindi nagkakasalungatan kundi nagsisilbing kapupunan ng bawat isa.

Binabanggit ng 2 Cronica 22:7 na ang kamatayan ni Ahazias ay ‘mula sa Diyos,’ at sa gayon ay kumilos si Jehu bilang tagapuksa ng Diyos nang patayin niya ang lalaking ito na nakisama sa hinatulang sambahayan ni Ahab. Tinutukoy rin si Ahazias bilang “Azarias” sa 2 Cronica 22:6 (bagaman ang tekstong ito ay kababasahan ng “Ahazias” sa 15 manuskritong Hebreo), at bilang “Jehoahaz” sa 2 Cronica 21:17; 25:23 (kapag ang banal na pangalan ay ginawang unlapi sa halip na hulapi).

AHENHO [sa Heb., *la·‘anah′;* sa Gr., *a′psin·thos;* sa Ingles, *wormwood*]. Tumutukoy ito sa maraming halamang kadalasan ay makahoy, na napakapait ang lasa at matapang ang aromatikong amoy. May ilang uri ng ahenho na matatagpuan sa Palestina, partikular na sa mga lugar na disyerto. Ang pinakakaraniwan ay ang *Artemisia herba-alba,* isang maliit na palumpong na tumataas nang 40 sentimetro (16 na pulgada). Sa Kasulatan, ang ahenho ay inihahambing sa mga bungang idudulot ng imoralidad (Kaw 5:4) at sa mapait na karanasang sasapit at sumapit nga sa Juda at sa Jerusalem sa mga kamay ng mga Babilonyo. (Jer 9:15; 23:15; Pan 3:15, 19) Lumalarawan din ito sa kawalang-katarungan at kalikuan (Am 5:7; 6:12) at ginagamit may kaugnayan sa mga apostata. (Deu 29:18) Sa Apocalipsis 8:11, ang ahenho ay tumutukoy sa isang mapait at nakalalasong substansiya, tinatawag ding *absinthe.*

AHER [Iba Pa]. Isang inapo ni Benjamin. (1Cr 7:12) Malamang na siya rin si Ahiram (Bil 26:38) o si Ahara (1Cr 8:1), mga pangalan na maaaring ang pinaikling anyo ay Aher.

AHI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “kapatid na lalaki”].

1. Anak ni Abdiel, isang ulo ng pamilya mula sa tribo ni Gad.—1Cr 5:15.

2. Isa sa apat na anak ni Semer, isang pinuno ng tribo ni Aser mula sa pamilya ni Berias.—1Cr 7:30, 31, 34, 40.

AHIAM. Ang anak ni Sarar (Sacar) na Hararita; isa sa 30 makapangyarihang lalaki ng mga hukbong militar ni David.—2Sa 23:33; 1Cr 11:35.

AHIAN [Nakababatang Kapatid]. Isang anak na lalaki ni Semida, mula sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 19.

AHIAS [Si Jehova ay (Aking) Kapatid].

1. Ang ikalimang binanggit na anak ni Jerameel, na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:25.

2. Isang ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin. (1Cr 8:6, 7) Ipinapalagay ng ilan na siya rin ang Ahoa sa talata 4.

3. Anak ni Ahitub at apo sa tuhod ni Eli. Naglingkod siya bilang mataas na saserdote sa Shilo noong si Saul ang hari. (1Sa 14:3, 18) Iminumungkahi ng ilan na siya ay kapatid ni Ahimelec o, kung papalitan ng “melec” ang “ias” sa kaniyang pangalan, siya mismo si Ahimelec.—1Sa 22:9.

4. Isa sa makapangyarihang mga lalaki sa hukbo ni David, isang Pelonita.—1Cr 11:36.

5. Isang Levita na inatasang mamahala sa kabang-yaman ng bahay ni Jehova noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 26:20.

6. Anak ni Sisa. Siya at ang kapatid niyang si Elihorep ay mga prinsipeng kalihim ni Solomon.—1Ha 4:2, 3.

7. Isang propeta ni Jehova na naninirahan noon sa Shilo na humula kung paano mahahati ang kaharian ni Solomon. Matapos punitin ni Ahias ang isang bagong kasuutan sa 12 bahagi, binigyan niya si Jeroboam ng 10 piraso at nangako na kung si Jeroboam ay magiging tapat, ipagtatayo siya ni Jehova ng “isang namamalaging sambahayan.” (1Ha 11:29-39; 12:15; 2Cr 10:15) Pagkaraan ng maraming taon ng balakyot na pamamahala, isinugo ni Jeroboam ang kaniyang asawa upang sumangguni kay Ahias may kinalaman sa kalagayan ng kaniyang anak na may sakit. Inihula ng propeta, na noon ay matanda na at bulag, na dimagtatagal ay mamamatay ang bata at na ‘lubos na papalisin ni Jehova ang sambahayan ni Jeroboam, kung paanong inaalis ng isa ang dumi.’ (1Ha 14:2-18; 15:29) Ang “hula ni Ahias,” isa sa mga nakasulat na rekord na kababasahan din ng mga pangyayari kay Solomon, ay nanatili hanggang noong panahong tipunin ni Ezra ang Mga Cronica.—2Cr 9:29.

8. Ama ni Baasa, na nakipagsabuwatan laban kay Nadab at pagkatapos ay ginawa niyang hari ng Israel ang kaniyang sarili; mula sa tribo ni Isacar.—1Ha 15:27, 33; 2Ha 9:9.

9. Isa sa 44 na ulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay sumama sa pagtatatak sa “mapagkakatiwalaang kaayusan” ni Nehemias upang lumakad sa mga kautusan ni Jehova.—Ne 10:26; 9:38.

AHIEZER [Ang Aking Kapatid ay Isang Katulong].

1. Anak ni Amisadai at pinuno ng tribo ni Dan, na pinili isang taon pagkatapos ng Pag-alis. (Bil 1:1, 4, 12) Bilang pinuno ng tribo, tinulungan niya si Moises sa sensus, pinamahalaan ang tatlong-tribong pangkat na bantay sa likuran kapag humahayo sila, at inihandog ang kaniyang handog noong ikasampung araw ng pagpapasinaya ng altar sa tabernakulo.—Bil 2:25; 7:66, 71; 10:25.

2. Isang anak ni Semaa na Gibeatita, at ulo ng makapangyarihang mga Benjamita na sumuporta kay David sa Ziklag.—1Cr 12:1-3.

AHIHUD. Bagaman magkaiba ng baybay at tuldok-patinig sa Hebreo, ang mga pangalan ng dalawang magkaibang indibiduwal sa ibaba ay magkapareho ng baybay sa Tagalog.

1. [*'Achi·hudh',* posible, "Ang Kapatid ay Dangal"]. Anak ni Selomi; bilang pinuno ng tribo ni Aser, pinili siya upang tumulong sa paghahati-hati ng Lupang Pangako sa bayan.—Bil 34:18, 27, 29.

2. [*'Achi·chudh'*]. Kapatid ni Uza, mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:7.

AHIKAM [Ang (Aking) Kapatid ay Bumangon [samakatuwid nga, sa pagbabaka]]. Anak ni Sapan na maharlikang kalihim noong panahon ng paghahari ni Josias. Si Ahikam ay isa sa limang lalaki na isinugo ni Josias sa propetisang si Hulda upang sumangguni hinggil sa nabasa nila sa natuklasang aklat ng Kautusan. (2Ha 22:12-14; 2Cr 34:20-22) Nang maglaon ay ipinagsanggalang niya ang buhay ni Jeremias nang ito ay mapasapanganib. (Jer 26:24) Ang anak ni Ahikam na si Gedalias ay naging gobernador ng Juda pagkatapos na mawasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E.—2Ha 25:22; Jer 40:5.

AHILUD. Ama ng maharlikang tagapagtala ni David na si Jehosapat. (2Sa 8:16; 1Cr 18:15) Malamang na ama ni Baana, isang kinatawan para sa paglalaan ng pagkain sa sambahayan ni Solomon. —1Ha 4:7, 12.

AHIMAAS.

1. Ama ng asawa ni Saul na si Ahinoam.—1Sa 14:50.

2. Anak ng saserdoteng si Zadok at ama ni Azarias. (1Cr 6:8, 9, 53) Nang maghimagsik si Absalom laban sa kaniyang amang si David at agawin ang trono nito, ang kabataang si Ahimaas ay gumanap ng mahalagang papel sa paghahatid ng impormasyon kay David. Noong isang pagkakataon, nang siya at ang kaniyang kasama ay muntik nang mahuli, nagtago sila sa isang balon. Ang bunganga nito ay nilagyan ng isang babae ng takip na pinatungan ng mga butil. (2Sa 15:27, 36; 17:17-21) Nang mapatay si Absalom, isang Cusitang mananakbo ang pinili na maghatid ng balita kay David. Nagpumilit si Ahimaas na payagan din siyang tumakbong kasunod nito. Nang pahintulutan siya, nilampasan niya ang unang mananakbo at, nang papalapit na sa lunsod, nakilala siya sa kaniyang pagtakbo. "Ito ay isang mabuting lalaki, at paririto siyang may mabuting balita," ang bulalas ni David. Gayon nga ang nangyari; iniulat ni Ahimaas ang mabuting balita at itinira ang masamang balita upang sabihin ng ikalawang mensahero. (2Sa 18:19-32) Hindi matiyak kung naging mataas na saserdote si Ahimaas. Sinasabi ng ilan na maaaring namatay siya nang una sa kaniyang ama, kung kaya naging posible na ang anak ni Ahimaas na si Azarias ang humalili kay Zadok.—1Ha 4:2; 1Cr 6:8-10.

3. Asawa ng anak ni Solomon na si Basemat, at isa sa 12 kinatawan na inatasang maglaan ng pagkain sa sambahayan ng hari, isang buwan sa isang taon, mula sa teritoryo ng Neptali. (1Ha 4:7, 15) Ipinapalagay ng ilan na siya rin ang Blg. 2.

AHIMAN.

1. Kapatid nina Sesai at Talmai. Malamang na sina Ahiman, Sesai, at Talmai ay kumakatawan sa tatlong pamilya ng mga Anakim na naninirahan sa Hebron nang tiktikan ng mga Israelita ang Canaan noong 1512 B.C.E. (Bil 13:22, 28, 33) Pagkaraan ng maraming taon, ang mga Anakim na ito ay itinaboy ni Caleb at ng nanlulupig na mga Judeano.—Jos 14:10-15; 15:13, 14; Huk 1:10.

2. Isang Levita at isa sa mga pinagkakatiwalaang bantay ng pintuang-daan ng Jerusalem pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:17, 18.

AHIMELEC.

1. Anak ni Ahitub at apo sa tuhod ni Eli; mataas na saserdote sa tabernakulong nasa Nob. Dahil sa pagtulong ni Ahimelec kay David nang hindi nalalaman na tumatakas ito mula kay Saul, siya (kasama ang 84 na iba pang mga saserdote ni Jehova, gayundin ang mga lalaki, mga babae, at mga bata sa Nob) ay pinatay ng Edomitang si Doeg. Si Abiatar ang kaisa-isang anak ni Ahimelec na nakatakas. (1Sa kab 21, 22) Sa kalaunan, nang kathain ni David ang Awit 52, inalaala niya ang kabuktutang ginawa ni Doeg. (Aw 52:Sup) Ipinaalaala rin ni Jesus ang karanasan ni David may kinalaman kay Ahimelec. —Mat 12:3, 4; Mar 2:25, 26; Luc 6:3, 4; tingnan ang AHIAS Blg. 3.

2. Anak ni Abiatar at apo ni Ahimelec, na pinatay ni Doeg.—1Cr 18:16; 24:3, 6, 31.

3. Isang Hiteo na niyaya ni David ngunit hindi sumama rito nang pumuslit ito sa loob ng kampo ni Saul noong isang gabi.—1Sa 26:6, 7.

AHIMOT [posible, Kapatid ng Kamatayan]. Isang Levitang anak ni Elkana na mula sa pamilya ni Kohat.—1Cr 6:25.

AHINADAB [Ang Kapatid ay Nakahanda (Marangal; Bukas-palad)]. Isa sa 12 kinatawan na buwanang naghahalinhinan sa paglalaan ng pagkain para sa maharlikang sambahayan ni Solomon. (1Ha 4:7, 14) Ang kaniyang himpilan ay ang Mahanaim at ang kaniyang atas na teritoryo naman ay ang timugang Gilead.

AHINOAM [Ang Kapatid ay Kaigayahan].

1. Asawa ni Haring Saul, anak ni Ahimaas, at lumilitaw na ina ni Jonatan.—1Sa 14:49, 50.

2. Ang Jezreelitang asawa ni David. (1Sa 25:43; 2Sa 2:2) Sumama siya kay David sa pagkatapon nito sa Filistia, nabihag siya ng mga manlulusob na Amalekita sa Ziklag, at nailigtas siya nang walang pinsala. (1Sa 27:3; 30:5, 18) Nang maglaon, isinilang niya sa Hebron ang panganay na anak ni David, si Amnon.—2Sa 3:2; 1Cr 3:1.

AHIO [pinaikling anyo ng Ahias; o, posible, Nakababatang Kapatid].

1. Lumilitaw na isang anak ni Berias at apo ni Elpaal, mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:12-16.

2. Isang Benjamita, anak ni Jeiel sa kaniyang asawang si Maaca.—1Cr 8:29, 31; 9:35-37.

3. Anak ni Abinadab ng Kiriat-jearim. Noong inililipat ang kaban ng tipan patungong Jerusalem sakay ng isang bagong karwahe, naglalakad si Ahio sa unahan nito nang pabagsakin ang kaniyang kapatid na si Uzah dahil sa paghipo sa Kaban.—2Sa 6:3, 4; 1Cr 13:7-10.

AHIRA [posible, Ang Aking Kapatid ay Isang Kasamahan (Kaibigan)]. Anak ni Enan, at pinuno ng tribo ni Neptali noong panahong nagpapagala-gala ang Israel sa ilang. Kasunod ng iba pang mga pinuno, nagbigay siya ng sarili niyang abuloy noong pasinayaan ang altar.—Bil 1:15; 2:29; 7:1-3, 78; 10:27.

AHIRAM [Ang Aking Kapatid ay Mataas (Dinakila)]. Isang anak ni Benjamin at pinagmulan ng isang pamilya. (Bil 26:38) Lumilitaw na siya rin ang Ehi sa Genesis 46:21 at ang Ahara sa 1 Cronica 8:1.

AHIRAMITA, MGA [Ni (Kay) Ahiram]. Isang pamilyang nagmula kay Ahiram, isang anak ni Benjamin.—Bil 26:38.

AHISAHAR [Kapatid ng Bukang-liwayway]. Huling binanggit na anak na lalaki ni Bilhan at inapo ni Benjamin.—1Cr 7:6, 10, 11.

AHISAMAC [Ang Aking Kapatid ay Umalalay]. Danitang ama ni Oholiab, ang bihasang manggagawa na kasama ni Bezalel sa pagtatayo ng tabernakulo.—Exo 31:2-6; 35:34; 38:23.

AHISAR. Ang prinsipeng katiwala na nangasiwa sa sambahayan ng palasyo ni Solomon.—1Ha 4:2, 6.

AHITOPEL. Isang katutubo ng Gilo na nasa mga burol ng Juda (2Sa 15:12), ama ng isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David na nagngangalang Eliam, at posibleng lolo ni Bat-sheba. (2Sa 11:3; 23:34) Bilang personal na tagapayo ni David, ang matalinong payo ni Ahitopel ay itinuring na parang salita mismo ni Jehova. (2Sa 16:23) Nang maglaon, ang dating malapít na kasamahang ito ay naging traidor at nakisama sa anak ni David na si Absalom sa pag-agaw sa kapangyarihan ng hari. Bilang isa sa mga pasimuno ng paghihimagsik, pinayuhan niya si Absalom na halayin ang mga babae ni David, at humingi siya ng pahintulot na magtipon ng isang hukbo na binubuo ng 12,000 at kaagad na tugisin at patayin si David habang hindi pa ito organisado at mahina pa. (2Sa 15:31; 16:15, 21; 17:1-4) Nang biguin ni Jehova ang agresibong pakanang ito, at sundin ni Absalom ang payo ni Husai, maliwanag na natanto ni Ahitopel na mabibigo ang paghihimagsik ni Absalom. (2Sa 15:32-34; 17:5-14) Nagpatiwakal siya at inilibing kasama ng kaniyang mga ninuno. (2Sa 17:23) Maliban sa panahon ng digmaan, ito ang tanging kaso ng pagpapatiwakal na binanggit sa Hebreong Kasulatan. Lumilitaw na ang kaniyang ginawang pagtatraidor ay ginunita sa Awit 55:12-14.

AHITUB [Ang Aking Kapatid ay Kabutihan].

1. Isang inapo ng anak ni Aaron na si Itamar; anak ni Pinehas at apo ng mataas na saserdoteng si Eli. (1Sa 14:3; 1Cr 24:3) Pagkamatay ng kaniyang ama at lolo sa iisang araw, posibleng nanungkulan si Ahitub bilang mataas na saserdote. (1Sa 4:17, 18) Ang kaniyang anak, ang mataas na saserdoteng si Ahimelec, ay pinatay sa utos ni Saul.—1Sa 22:9-20.

2. Anak ni Amarias, isang inapo ng anak ni Aaron na si Eleazar. (1Cr 6:3-8) Walang mababasa sa Kasulatan na gumanap si Ahitub bilang mataas na saserdote yamang ang katungkulang ito ay nasa angkan ni Itamar noong panahong iyon. Ang anak ni Ahitub na si Zadok ay naglingkod bilang pangalawahing saserdote, hindi bilang mataas na saserdote, noong panahon ng paghahari ni David, at pagkatapos ay inatasan siyang humalili kay Abiatar bilang mataas na saserdote noong panahon ng paghahari ni Solomon.—2Sa 8:17; 1Cr 18:16; 1Ha 1:8; 2:27.

3. Isa pang saserdote na nagmula kay Ahitub Blg. 2. Isiningit sa mga talaan ng angkan ang pananalitang “isang lider sa bahay ng tunay na Diyos” bilang pagtukoy sa kaniya. (1Cr 9:11; Ne 11:11) Amarias din ang pangalan ng kaniyang ama, at lumilitaw sa 1 Cronica 9:11 at Nehemias 11:11 na ang kaniyang anak ay si Meraiot at ang kaniyang apo ay si Zadok.—1Cr 6:11, 12; Ezr 7:2.

AHOA, AHOHI, AHOHITA. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ni Bela. (1Cr 8:1-4) Marahil ay siya rin ang Ahias sa 1 Cronica 8:7. Ang ilan sa kaniyang mga inapo, ang mga Ahohita, ay mga prominenteng mandirigma sa hukbo ni David.—2Sa 23:9, 28; 1Cr 11:12, 29; 27:4.

AHUMAI. Ang unang binanggit na anak ni Jahat sa mga talaangkanan ni Juda.—1Cr 4:1, 2.

AHUZAM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "tanganan"]. Ang unang binanggit na anak ni Ashur, mula sa tribo ni Juda, sa kaniyang asawang si Naara.—1Cr 4:5, 6; 2:3-5, 24.

AHUZAT [Pag-aari]. Ang "matalik na kaibigan" na sumama kay Abimelec, ang Filisteong hari ng Gerar, sa isang pagdalaw kay Isaac sa Beer-sheba. (Gen 26:23, 26) Ito ang unang pagbanggit ng Bibliya sa isang "matalik na kaibigan," ang katayuan ng isang pinagkakatiwalaang malapít na kasamahan na sinasangguni para sa payo o awtorisado bilang tagapagsalita.—Tingnan ang KAIBIGAN (Kaibigan [Kasamahan] ng Hari).

AI [Bunton ng mga Guho]. Sa *King James Version* ay tinatawag din itong "Hai," anupat doo'y ginamit bilang unlapi ang pamanggit na pantukoy, gaya sa Hebreo. Ang pangalang ito ay lumilitaw rin sa mga anyong pambabae na Aiat at Aija.—Isa 10:28; Ne 11:31.

1. Isang maharlikang lunsod ng mga Canaanita, ang ikalawang lunsod na nasakop noong panahon ng pagsalakay ng Israel. Ito ay "malapit sa Bet-aven, sa dakong silangan ng Bethel" at katabi ng isang kapatagang libis sa dakong H. (Jos 7:2; 8:11, 12) Lumilitaw na ang Micmash ay nasa dakong T ng Ai.—Isa 10:28.

Di-nagtagal pagkarating ni Abraham sa Canaan, itinayo niya ang kaniyang tolda sa isang dako kung saan "nasa kanluran ang Bethel at nasa silangan ang Ai." Nagtayo siya roon ng isang altar at muli niyang pinuntahan ang lugar na ito pagkatapos niyang makipamayan sa Ehipto.—Gen 12:8; 13:3.

Noong 1473 B.C.E., kasunod ng tagumpay laban sa Jerico, sinalakay ang Ai ng isang maliit na hukbo ng mga 3,000 kawal na Israelita, yamang sinabi ng mga tiktik tungkol sa mga tumatahan sa Ai, "Sila ay kakaunti." (Jos 7:2, 3) Gayunman, natalo ang Israel dahil sa kasalanan ni Acan. (Jos 7:4-15) Matapos ituwid ang bagay na ito, gumamit si Josue ng isang estratehiya laban sa Ai, anupat nagsaayos siya ng pagtambang sa likuran ng lunsod sa K panig nito. Ang pangunahing hukbo ay ikinalat sa harap ng lunsod sa dakong H, kung saan may isang libis o mababang disyertong kapatagan, at mula roon ay naghanda si Josue para sa harapang pagsalakay sa Ai. Nang mapalabas nila mula sa Ai ang hari nito at ang isang pulutong ng mga lalaki, nagkunwaring umurong ang hukbo ni Josue hanggang sa mapalayo ang mga tumutugis sa kanila mula sa kanilang tanggulan. Pagkatapos ay binigyan ng hudyat ang mga mananambang upang kumilos, at ang lunsod ay binihag at sinilaban. (Jos 8:1-27) Pinatay ang hari ng Ai, at ang lunsod ay ginawang "isang bunton [sa Heb., *tel*] na namamalagi nang walang takda, na tiwangwang hanggang sa araw na ito."—Jos 8:28.

Pagsapit ng panahon ni Isaias, noong ikawalong siglo B.C.E., ang lunsod, o marahil ang isang karatig na lugar, ay tinatahanan na at inihula na ito ang unang kukunin ng hari ng Asirya sa kaniyang pagmamartsa patungong Jerusalem. (Isa 10:28) Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, may mga Benjamita mula sa Ai na bumalik kasama ng pulutong ni Zerubabel.—Ezr 2:28; Ne 7:32; 11:31.

Ipinapalagay ng karamihan na ang Ai ay ang Khirbet et-Tell (Horvat et-Tel), kung saan napanatili ang kahulugan ng sinaunang pangalan nito (ang et-Tell ay nangangahulugang "Ang Gulod; Ang Bunton ng mga Guho"). Ito ay 2.3 km (1.4 mi) sa STS ng Bethel (makabagong Beitin). Gayunman, ipinakikita ng mga paghuhukay roon noong 1933-1935 at noong 1964-1972 na ito ay isang malaking lunsod, na winasak noong mga 2000 B.C.E. at mula noon ay hindi na tinahanan hanggang noong mga 1050 B.C.E. (ayon sa arkeolohikal na mga paraan ng pagpepetsa). Dahil dito, maraming pagtatangkang isinagawa ang mga arkeologo upang baguhin ang diwa ng mga pagtukoy ng Kasulatan sa Ai. Gayunman, para sa arkeologong si J. Simons, hindi dapat iugnay ang Ai sa Khirbet et-Tell dahil sa laki ng lunsod (Jos 7:3), sa kawalan ng malapad na libis sa dakong H ng Khirbet et-Tell (Jos 8:11), at sa iba pang mga kadahilanan. (*American Journal of Archaeology,* Hulyo-Setyembre 1947, p. 311) Kung ang arkeolohikal na pagpepetsa ay tama, malamang na iba ang lokasyon ng Ai. Ang pangalan mismo ay hindi tiyakang magpapakilala sa isang lugar, yamang gaya ng sinabi ni Sir Frederic Kenyon: "Ang paglilipat ng pangalan mula sa isang wasak o pinabayaang lugar tungo sa isang kalapit na lugar ay karaniwang ginagawa sa Palestina."—*The Bible and Archæology,* 1940, p. 190.

2. Isang lunsod na binanggit kasama ng Hesbon sa hula ni Jeremias laban sa mga Ammonita. (Jer 49:3) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.

AIAS [Lawing Itim].

1. Ang unang binanggit sa dalawang anak ng Hivitang shik na si Zibeon at tiyo ng isa sa mga asawa ni Esau, si Oholibama.—Gen 36:2, 20, 24, 29; 1Cr 1:40.

2. Ama ng babae ni Saul na si Rizpa. Ang dalawang apo ni Aias mula sa pagsasamang iyon ay pinatay.—2Sa 3:7; 21:8-11.

AIAT. Tingnan ang AI Blg. 1.

AIJA. Tingnan ang AI Blg. 1.

Mababang Kapatagan ng Aijalon. Noong nakikipaglaban sila sa mga Amorita, inutusan ni Josue ang buwan na huminto "sa mababang kapatagan ng Aijalon"

AIJALON [Dako ng Babaing Usa; Dako ng Lalaking Usa].

1. Isang lunsod ng Sepela o maburol na mababang lupain ng Palestina, masusumpungan sa isang burol sa T na dulo ng magandang mababang kapatagan, o libis, ng Aijalon. Ang nayon sa lugar na ito ay tinatawag ngayon na Yalo at nasa H di-kalayuan sa daan na mula sa Jerusalem hanggang sa Tel Aviv-Yafo, mga 21 km (13 mi) sa KHK ng Jerusalem.

Sa mga libis na bumabagtas sa mga burol ng Sepela, ang Libis ng Aijalon ang nasa pinakahilaga at isa itong mahalagang daanan mula sa mga baybaying kapatagan hanggang sa gitnang bulubunduking rehiyon. Maliwanag na si Josue ay malapit sa kapatagang ito nang utusan niya ang araw at ang buwan na "huminto" sa Gibeon at sa "mababang kapatagan ng Aijalon," upang matapos niya ang kaniyang matagumpay na pakikipagbaka laban sa limang Amoritang hari na nakipagdigma laban sa Gibeon. (Jos 10:12-14) Pagkatapos na masakop ni Josue ang Canaan, ang Aijalon ay iniatas sa tribo ni Dan. (Jos 19:40-42) Nang maglaon ay iniatas ito sa mga anak ni Kohat bilang isang lunsod ng mga Levita.—Jos 21:24.

Noong una ay hindi napaalis ng mga Danita ang mga Amorita mula sa Aijalon, ngunit lumilitaw na ang Efraim mula sa H ay sumaklolo sa kanila at "ang kamay ng sambahayan ni Jose ay naging lubhang mabigat anupat pinagtrabaho sila [ang mga Amorita] nang puwersahan." (Huk 1:34, 35) Maaaring ito ang dahilan kung bakit sinasabi ng 1 Cronica 6:69 na ang Aijalon ay bahagi ng Efraim at na ibinigay nila ito sa mga Kohatita. (Gayunman, tingnan ang kahawig na kaso hinggil sa GAT-RIMON Blg. 1.) Nang maglaon, marahil pagkatapos na mahati ang kaharian, tinutukoy ito bilang lunsod ng ilang prominenteng Benjamita.—1Cr 8:13.

Sa Aijalon, natamo ni Saul ang kaniyang unang tagumpay laban sa mga Filisteo, nang 'pabagsakin ng Israel ang tumatakas na mga Filisteo mula sa Micmash hanggang sa Aijalon.' (1Sa 14:31) Maraming taon pagkaraan niyaon, nang mahati ang kaharian pagkamatay ni Haring Solomon (mga 998 B.C.E.), pinatibay ng kaniyang anak at kahaliling si Rehoboam ang Aijalon at ginawa niya itong isa sa kaniyang mga moog sa H at K. (2Cr 11:5-12) Pagkaraan ng halos dalawa at kalahating siglo, nabihag ng mga Filisteo ang Aijalon noong panahon ng paghahari ng di-tapat na si Haring Ahaz (761-746 B.C.E.).—2Cr 28:18.

Binanggit ang Aijalon sa isa sa mga Amarna Tablets bilang Aialuna.

2. Isang lugar sa teritoryo ng Zebulon, kung saan inilibing si Hukom Elon ng tribong iyon. (Huk 12:12) Hindi matiyak kung saan ang kinaroroonan nito.

AIN [Bukal]. Ang salitang ito ay literal na nangangahulugang "mata" ngunit maaari rin itong tumukoy sa isang likas na bukal na naiiba sa gawang-

Ang punong akasya, na karaniwan sa Sinai, ay napagkunan ng kahoy para sa tabernakulo

taong balon o tangke, anupat ang huling nabanggit na pinagkukunan ng tubig ay ginagamitan ng mga terminong Hebreo na *be'er'* at *bohr.* (Gen 49:22; Deu 8:7; tingnan ang BALON; IMBAKANG-TUBIG.) Karaniwan itong isinusulat na "En-" kapag ginagamit sa mga tambalang salita, gaya ng En-rimon, En-gedi, at En-ganim.

1. Isang lugar na binanggit ni Jehova kay Moises noong itinatakda niya ang S hangganan ng Israel. (Bil 34:11) Maliwanag na ang "Ribla" na binanggit sa tekstong ito na nasa "silangan ng Ain" ay hindi tumutukoy sa Ribla na nasa lupain ng Hamat na nasa malayong H ng Damasco, yamang binanggit ang Ain may kaugnayan sa Dagat ng Kineret (Galilea). Ito ay nasa dakong H ng dagat na iyon, ngunit hindi matiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

2. Isa sa pinakatimugang mga lunsod na orihinal na nakaatas sa tribo ni Juda (Jos 15:32), pagkatapos ay iniatas sa tribo ni Simeon nang ang takdang bahagi ng Simeon ay kunin mula sa napakalawak na teritoryo ng Juda. (Jos 19:1, 7, 9; 1Cr 4:24, 32) Ang Ain ay malapit sa lunsod ng Rimon, at lumilitaw na nang muli itong pamayanan pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang mga pangalan ng dalawang lugar ay pinagtambal at naging En-rimon. (Ne 11:29) Karaniwang ipinapalagay na ang En-rimon ay ang Khirbet Umm er-Ramamin (Horvat Remalya), na mga 15 km (9 na mi) sa H ng Beersheba.—Tingnan ang RIMON Blg. 2.

3. Sa Josue 21:16, ang Ain ay nakatala bilang isa sa mga lunsod na ibinigay sa mga Levita. Kung ihahambing ang tekstong ito sa Josue 15:42; 19:7 at sa 1 Cronica 6:59, makikita natin na ang lunsod na tinutukoy ay tinatawag na Asan sa ibang talata. —Tingnan ang ASAN.

AKAN. Ang huling binanggit sa tatlong anak ni Shik Ezer na mula sa mga Seirita. (Gen 36:20, 21, 27) Ang tekstong Masoretiko ay kababasahan ng "Jaakan" sa 1 Cronica 1:42, ngunit ang Griegong *Septuagint* (Codex Alexandrinus) at 22 manuskritong Hebreo ay kababasahan ng "Akan" kaayon ng Genesis 36:27.

AKASYA [sa Heb., *shit·tah'*]. Isang punungkahoy na hiyang sa ilang, kung saan pansamantalang tumigil ang mga Israelita. Napagkunan ito ng malalaking tabla (halos 4.5 m; 15 piye ang haba, ayon sa Exo 36:20, 21), na ginamit ng mga Israelita sa pagtatayo ng naililipat-lipat na tabernakulo. Yamang ang punungkahoy na ito ay halos wala na sa rekord ng Bibliya pagkatapos ng pagpasok sa Lupang Pangako, maaaring ipinahihiwatig din nito na isa itong punungkahoy na hindi karaniwang matatagpuan sa buong Palestina. Ang gayong paglalarawan ay mas katugma ng mga uri ng akasya na kilala bilang *Acacia seyal* at *Acacia tortilis* kaysa sa alinmang iba pang halaman sa lugar na iyon. Ang mga punong akasyang ito ay karaniwan pa rin sa Negeb at sa lugar ng Sinai at ang ilan ay matatagpuan sa kahabaan ng Libis ng Jordan sa T ng Dagat ng Galilea, ngunit hindi sa hilagang Palestina.

Kapansin-pansin na ang *seyal* ay salitang Arabe para sa "agusan," at ang akasya ay tumutubo sa mga agusang libis, o mga *wadi,* na inaagusan ng tubig kapag tag-ulan at matatagpuan sa karaniwang tigang at disyertong mga rehiyon sa palibot ng Dagat na Patay at patimog sa Disyerto ng Arabia at sa Peninsula ng Sinai. Kaya naman ang hula ni Joel (3:18) ay nagsasabi: "Mula sa bahay ni Jehova ay lalabas ang isang bukal, at patutubigan nito ang agusang libis ng Mga Punong Akasya," na maliwanag na isang lugar na kadalasan ay tuyo. (Tingnan ang SITIM Blg. 2.) Sa Isaias 41:19 ay sinasabi ni Jehova: "Sa ilang ay ilalagay ko ang punong sedro, ang akasya at ang mirto at ang puno ng langis." Dito, tatlong punungkahoy na karaniwang tumutubo sa lupang mataba at mabunga ang inihulang makakasama ng akasya na hiyang sa disyerto, bilang resulta ng pagpapatubig na ilalaan ng Diyos.—Isa 41:17, 18.

Ang akasya ay may maraming mahahabang tinik na nakausli sa mahahabang sanga nito. Kadalasan, ang mga sanga ng magkakatabing akasya ay nagkakasala-salabid anupat nagiging buhul-buhol na mga palumpungan, at walang alinlangang ito ang dahilan kung bakit ang anyong pangmaramihan na *shit·tim'* ang halos laging ginagamit sa rekord

ng Bibliya. Ang akasya ay maaaring tumaas nang 6 hanggang 8 m (20 hanggang 26 na piye), ngunit kadalasan ay tulad-palumpong ang hitsura nito. Ito ay may mga dahong malambot at tulad ng sa sampalok at hitik sa mababangong dilaw na bulaklak, na nagsisibol ng nakakurba at papakitid na mga supot ng buto na pinakabunga nito. Mayroon itong magaspang at maitim na talob na bumabalot sa mabigat na kahoy nito na napakatigas at may pinong hilatsa anupat hindi nasisira ng mga insekto. Dahil sa mga katangiang ito at dahil madaling makakuha nito sa disyerto, ang akasya ay naging napakaangkop na materyales para sa tabernakulo at sa mga kagamitan nito. Ginamit ito sa paggawa ng kaban ng tipan (Exo 25:10; 37:1), mesa ng tinapay na pantanghal (Exo 25:23; 37:10), mga altar (Exo 27:1; 37:25; 38:1), mga pingga na pambuhat sa mga bagay na ito (Exo 25:13, 28; 27:6; 30:5; 37:4, 15, 28; 38:6), mga haligi para sa kurtina at pantabing (Exo 26:32, 37; 36:36), at ng mga hamba (Exo 26:15; 36:20) at mga barakilan na dugtungan ng mga iyon (Exo 26:26; 36:31).

Gustung-gusto pa rin ng marami ang akasya para sa paggawa ng mga kabinet dahil ito'y matibay, may pinong hilatsa, at may matingkad na kulay na kayumangging-kahel. Ginamit ng sinaunang mga Ehipsiyo ang akasya bilang pantakip sa mga kabaong ng kanilang mga momya at pati sa paggawa ng kanilang mga bangka. Napagkukunan din ng pangkalakal na *gum arabic* ang ilang uri ng punungkahoy na ito.

AKELDAMA [Parang ng Dugo]. Ang pangalang itinawag ng mga Judio sa lote ng lupa, na ang ipinambili ay "kabayaran para sa kalikuan" na siyang ibinayad kay Hudas Iscariote para sa pagkakanulo niya kay Kristo Jesus. (Gaw 1:18, 19) Ipinapalagay na ito ay ang Haqq ed-Dumm (nangangahulugang "Halaga ng Dugo") na nasa T na panig ng Libis ng Hinom, sa "Burol ng Masamang Payo," isang patag na lote di-kalayuan sa dalisdis nito. Sa lugar na ito ay may mga guho ng isang gusali na tipunan ng mga bangkay at kalansay. Bahagyang nasa TS ang Minzar Haqal Dema' (Monasteryo ng Akeldama) na itinayo sa ibabaw ng mga labí ng mga yungib na libingan.

Ang pananalita sa Gawa 1:18 na si Hudas ay "bumili ng isang parang" ay nagpapahiwatig na sa kaniya nanggaling ang pambili ng parang, o na siya ang dahilan upang gawin iyon. Ipinakikita ng rekord sa Mateo 27:3-10 na ginamit ng mga saserdote ang 30 piraso ng pilak (kung siklo, $66) na inihagis ni Hudas sa templo upang aktuwal na ipambili ng "Parang ng Dugo" at na ito ay dating isang parang ng magpapalayok na binili ng mga saserdote "upang paglibingan ng mga taga-ibang bayan." (Tingnan ang PARANG NG MAGPAPALAYOK.) Ang iminumungkahing lokasyon ay ginagamit na bilang dakong libingan mula pa noong unang mga siglo.

Bakit sinabi ni Mateo na ang hula sa Zacarias 11:12, 13 ay sinalita ni Jeremias?

Ang katuparan ng hulang iniulat ni Mateo ay batay sa "sinalita sa pamamagitan ni Jeremias na propeta." Kung minsan, si Jeremias ay itinatala bilang una sa "Mga Huling Propeta," kaya naman kabilang sa seksiyong ito ng mga hula hindi lamang ang mga isinulat ni Jeremias kundi pati rin ang kay Zacarias. (Ihambing ang Luc 24:44.) Lumilitaw na ang pagsipi ni Mateo ay pangunahin nang hinango sa Zacarias 11:12, 13, ngunit sa ilalim ng pagkasi ng espiritu ng Diyos, iniulat ito ni Mateo gamit ang ibang pananalita at ikinapit sa mga kalagayang tumutupad dito. Palibhasa'y isang parang ng magpapalayok ang lupain, ito ay itinuturing na sira na at wala nang gaanong halaga, anupat katumbas na lamang ng halaga ng isang alipin.

AKIM [posibleng mula sa Heb., nangangahulugang "Itatag Nawa [ni Jehova] Nang Matibay"]. Isang maharlikang inapo ni David sa pamamagitan ni Solomon at ninuno ni Jose na ama-amahan ni Jesus.—Mat 1:14.

AKIS. Isang Filisteong hari ng Gat na naghari noong panahon ni David at ni Solomon. Siya ay anak ni Maoc o Maaca, at sa superskripsiyon ng Awit 34 ay tinatawag na Abimelec, na marahil ay isang titulo na katulad ng Paraon o *Czar*.—1Sa 27:2; 1Ha 2:39.

Nang tumatakas si David mula kay Saul, makalawang ulit siyang nanganlong sa teritoryo ni Haring Akis. Noong unang pagkakataon, nang paghinalaan siya na isang kaaway, si David ay nagkunwaring baliw, kaya pinayaon siya ni Akis bilang isang di-nananakit na sintu-sinto. (1Sa 21:10-15; Aw 34:Sup; 56:Sup) Noong ikalawang pagdalaw niya, kasama ni David ang 600 mandirigma at ang kanilang mga pamilya, at pinahintulutan sila ni Akis na manirahan sa Ziklag. Sa loob ng isang taon at apat na buwan na ipinamalagi nila roon, naniwala si Akis na nilulusob ng pangkat ni David ang mga bayan ng Juda, samantalang ang totoo ay sinasamsaman ni David ang mga Gesurita, mga Girzita, at mga Amalekita. (1Sa 27:1-12) Lubusang nalinlang ni David si Akis anupat inatasan pa nga siya ni Akis na maging personal na tagapagbantay nito noong ang mga Filisteo ay naghahandang sumalakay kay Haring Saul. Nang bandang huli na lamang pinaba-

lik ni Akis sa Ziklag si David at ang kaniyang mga tauhan dahil sa paggigiit ng iba pang "mga panginoon ng alyansa" ng mga Filisteo. (1Sa 28:2; 29:1-11) Nang si David ay maging hari at makipagdigma laban sa Gat, lumilitaw na hindi pinatay si Akis. Nabuhay siya hanggang noong panahon ng paghahari ni Solomon.—1Ha 2:39-41; tingnan ang GAT.

AKLAT. Ang salitang Hebreo na *se′pher* (aklat; liham; sulat) ay nauugnay sa pandiwang *sa·phar′* (bilangin) at sa pangngalang *so·pher′* (eskriba; tagakopya). (Gen 5:1; 2Sa 11:15; Isa 29:12; 22:10; Huk 5:14; Ne 13:13) Kapag ginagamit upang tumukoy sa opisyal na mga sulat, ang *se′pher* ay isinasalin bilang "nasusulat na dokumento" o "kasulatan." (Es 9:25; Jer 3:8; 32:11) *Bi′blos* naman ang terminong Griego para sa "aklat"; ang pangmaliit na anyo nito na *bi·bli′on* (sa literal, maliit na aklat) ay isinasalin bilang "aklat," "kasulatan," at "balumbon." (Mar 12:26; Heb 9:19, *Int;* Mat 19:7; Luc 4:17) Ang mga salitang Griegong ito ang pinagmulan ng salitang "Bibliya."—Tingnan ang BIBLIYA.

Ang isang sinaunang "aklat" ay maaaring isang tapyas o isang koleksiyon ng mga tapyas na gawa sa luwad, bato, pagkit, kahoy na binalutan ng pagkit, metal, garing, o marahil ay kahit isang kalipunan ng mga basag na palayok (mga *ostracon*). Ang sulat-kamay na mga balumbon naman ay ginagawa sa pamamagitan ng pagdurugtung-dugtong ng mga pilyego ng papiro, ng pergamino (balat ng mga hayop, gaya ng tupa at kambing), o ng mas pinong materyal na *vellum,* na gawa sa balat ng mga batang guya, at nang maglaon, ng lino, at papel na lino. Nang dakong huli, ang aklat ay naging isang koleksiyon ng sunud-sunod at nakatuping mga pilyego na sulat-kamay o inimprenta, na pinagtahi-tahi, pinagdikit-dikit, o pinagkabit-kabit sa iba pang mga paraan upang maging isang buong tomo.

Kadalasan, ang mga balumbon ay sa isang panig lamang sinusulatan (kung katad, sa panig na dating mabalahibo). Kung minsan, iniikid sa isang patpat ang materyales na pinagsusulatan. Ang bumabasa ay magsisimulang magbasa sa isang dulo, anupat hinahawakan ang balumbon ng kaniyang kaliwang kamay habang iniikid naman ito sa patpat ng kaniyang kanang kamay (kung Hebreo ang binabasa; pabalik naman kung Griego). Kung ang rekord ay napakahaba, maaaring ikirin ang balumbon sa dalawang patpat, anupat ang gitnang bahagi ng teksto ang makikita kapag hinawakan ito upang basahin. Kaya ang salitang Tagalog na "tomo," hinalaw sa salitang Latin na *tomus,* at sa salitang Griego na *tómos,* ay nangangahulugang "balumbon."

Ang mga pilyegong ginagamit sa paggawa ng mga balumbon ay karaniwan nang may haba na 23 hanggang 28 sentimetro (9 hanggang 11 pulgada) at lapad na 15 hanggang 23 sentimetro (6 hanggang 9 na pulgada). Ang mga pilyegong ito ay pinagdurugtung-dugtong sa pamamagitan ng pandikit. Gayunman, ang mga pilyego ng Dead Sea Scroll of Isaiah, na nagmula noong ikalawang siglo B.C.E., ay pinagtahi-tahi sa pamamagitan ng sinulid na lino. Ang balumbong ito ay gawa sa 17 pahabang piraso ng pergamino na may katamtamang taas na 26.2 sentimetro (10.3 pulgada) at iba't ibang lapad mula sa mga 25.2 sentimetro (halos 10 pulgada) hanggang 62.8 sentimetro (mga 25 pulgada), anupat may kabuuang haba na 7.3 m (24 na piye) sa kasalukuyang kalagayan nito. Noong panahon ni Pliny, ang karaniwang haba ng balumbon (malamang na yaong mga ipinagbibili) ay 20 pilyego. Isang Ehipsiyong balumbong papiro na nag-uulat sa paghahari ni Ramses III, tinatawag na Harris Papyrus, ang may haba na 40.5 m (133 piye). Ang Ebanghelyo ni Marcos ay mangangailangan ng isang balumbon na 5.8 m (19 na piye) ang haba; ang kay Lucas naman, mga 9.5 m (31 piye).

Ang mga gilid ng balumbon ay tinatabasan, pinakikinis sa pamamagitan ng batong pomes, at kinukulayan, karaniwan na ng itim. Itinutubog ito sa langis ng sedro bilang proteksiyon laban sa mga insekto. Karaniwan nang isang panig lamang ng balumbon ang sinusulatan malibang may higit pang impormasyon na hindi na magkakasya sa loob. Sa ganitong kaso, maaaring sulatan ang pinakalabas, o kabilang panig. Ang mga balumbong naglalaman ng mga kahatulan na nakita sa pangitain ng mga propetang sina Ezekiel at Zacarias at ng apostol na si Juan ay may sulat sa magkabilang panig. Ipinahihiwatig nito na ang mga kahatulang iyon ay matindi, malawak, at mabigat.—Eze 2:10; Zac 5:1-3; Apo 5:1.

Noon, ang mahahalagang dokumento ay tinatatakan ng isang limpak ng luwad o pagkit na may marka ng pantatak ng manunulat o ng gumawa nito, at ikinakabit ito sa dokumento sa pamamagitan ng mga tali. Nakita ng apostol na si Juan sa pangitain ang isang balumbon na may pitong tatak, na iniabot sa Kordero niyaong isa na nasa trono.—Apo 5:1-7.

Waring ang mas naunang mga balumbon ay may hanggang apat na tudling bawat pilyego, samantalang ang mas huling mga balumbon naman ay karaniwan nang may isang tudling lamang. Ang balumbon ni Jeremias ay binubuo ng "[mga] tudling ng pahina." Pagkabasa ng tatlo o apat na tudling, pinutol ni Haring Jehoiakim ang bahaging iyon ng balumbon at inihagis iyon sa apoy. (Jer 36:23) Ang 17 pahabang piraso ng Dead Sea Scroll of Isaiah ay may 54 na tudling ng teksto, anupat sa katamtaman ay may mga 30 linya bawat tudling.

Ang aklat na anyong balumbon ay ginamit ng mga Israelita hanggang noong panahon ng

kongregasyong Kristiyano. Ang mga rekord na nasa sinaunang mga pambansang artsibo ng Israel at Juda at maging ang kinasihang mga akda ng mga propeta ni Jehova, bagaman kung minsan ay tinatawag na mga aklat, ay, sa totoo, nasa anyong balumbon.—1Ha 11:41; 14:19; Jer 36:4, 6, 23.

Nang magkaroon ng mga sinagoga pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang bawat isa sa mga ito ay nag-iingat at gumagamit ng mga balumbon ng Sagradong Kasulatan, at tuwing Sabbath ay may isinasagawang pangmadlang pagbabasa mula sa mga iyon. (Gaw 15:21) Si Jesus mismo ay bumasa mula sa gayong uri ng balumbon, malamang ay sa isa na katulad ng Dead Sea Scroll of Isaiah.—Luc 4:15-20.

Codex. Lumilitaw na pangunahing ginagamit noon ng mga Kristiyano ang aklat na anyong balumbon hanggang noong pagtatapos ng unang siglo C.E. Ang Apocalipsis ay isinulat ng apostol na si Juan noong mga 96 C.E., at sa kabanata 22, talata 18 at 19 ay tinutukoy ito bilang isang balumbon. Ngunit napakahirap gamitin ng aklat na anyong balumbon. Nang mabago na ang *codex* mula sa anyong kuwaderno tungo sa anyong aklat, kitang-kita na mas madaling gamitin ang *codex* kaysa sa tradisyonal na balumbon. Halimbawa, maaaring isang balumbon na may habang 31.7 m (104 na piye) ang kakailanganin upang mapagkasya ang apat na Ebanghelyo, gayong kasya ang lahat ng ito sa isang maliit na *codex.* Bukod diyan, mas matipid ang *codex,* yamang posibleng sulatan ang magkabilang panig ng isang pahina. Karagdagan pa, ang mga takip ay mahusay na proteksiyon para sa mga nilalaman nito, at madaling mahanap ang iba't ibang reperensiya anupat hindi kailangan ang matagal na pagmamanipula na gaya ng sa mga balumbon.

Sa isang malaking balumbon, hindi kumbinyente, sa katunayan ay halos imposible, ang mabilisang pagtukoy sa partikular na mga pananalita. Lumilitaw na kaagad tinanggap ng mga Kristiyano ang paggamit ng *codex,* o de-pahinang aklat, dahil interesado silang maipangaral ang mabuting balita at sila'y sumasangguni at bumabanggit ng maraming reperensiya sa Kasulatan sa kanilang pag-aaral ng Bibliya at sa pangangaral.

Tungkol sa bagay na ang mga Kristiyano, kung hindi man sila ang nakaimbento ng de-pahinang aklat, ang nanguna sa paggamit nito, ganito ang sinabi ni Propesor E. J. Goodspeed sa kaniyang aklat na *Christianity Goes to Press* (1940, p. 75, 76): "May mga tao sa sinaunang simbahan na lubos na nakababatid sa bahaging ginagampanan ng paglalathala sa Griego-Romanong daigdig, anupat, dahil sa kanilang sigasig na maipalaganap ang mensaheng Kristiyano sa daigdig na iyon, ginamit nila ang lahat ng pamamaraan ng paglalathala, hindi lamang ang luma at tradisyonal na karaniwan nang ginagamit, kundi pati ang pinakabago at pinakamasulong, at lubusan nilang ginamit ang mga ito sa kanilang propagandang Kristiyano. Sa paggawa nito, sinimulan nilang gamitin nang malawakan ang de-pahinang aklat, na karaniwang ginagamit ngayon. Ang kanilang ebanghelyo ay hindi isang esoteriko at lihim na hiwaga, kundi isang bagay na dapat ipahayag sa mga bubungan ng bahay, at isinabalikat nila ang pagtupad sa matandang sawikain ng mga propeta, 'Ipahayag ang mabuting pabalita.' Sabihin pa, napakahalaga ng pagsulat ng indibiduwal na mga ebanghelyo, subalit ang pagtitipon ng mga ito, kasama na ang paglalathala ng mga ito bilang isang koleksiyon, ay isang lubhang naiibang gawain, at isa na halos kasinghalaga ng pagsulat ng ilan sa mga ito."—Tingnan din ang *Encyclopædia Britannica,* 1971, Tomo 3, p. 922.

Batay sa isang diskurso ni Propesor Sanders (inilathala sa *University of Michigan Quarterly Review,* 1938, p. 109), iniharap ni Propesor Goodspeed sa kaniyang aklat (p. 71) ang isang talahanayang naghahambing sa mga tuklas na klasikal na akda at Kristiyanong akda noong ikalawa, ikatlo, at ikaapat na siglo C.E., may kinalaman sa bilang ng mga piraso ng de-rolyong mga aklat at ng *codex,* o de-pahinang mga aklat, na natagpuan sa bawat grupo:

	KLASIKO		KRISTIYANO	
Siglo	Balumbon	Codex	Balumbon	Codex
II			1?	4
III	291	20	9?	38
IV	26	49	6?	64

Tungkol sa unang mga Kristiyano bilang mga tagapaglathala ng mga aklat, ganito pa ang sinabi ni Propesor Goodspeed (p. 78): "Hindi lamang sila nakaaalinsabay sa kanilang panahon kung tungkol sa gayong mga bagay, kundi nauuna pa nga sila rito, at ang mga tagapaglathala ng sumunod na mga siglo ay tumulad sa kanila." Sinabi pa niya (p. 99): "Ang paglalathala ng Bibliya ang nagpasigla sa paggamit ng de-pahinang aklat para sa layuning pampanitikan noong ikalawang siglo, at ang paglalathala ng Bibliya ang nagbunsod upang maimbento ang paglilimbag."

Nangahas si Propesor Goodspeed na magsabi (p. 81): "Ang kapansin-pansing komento sa II Tim. 4:13 na 'Dalhin mo . . . ang mga aklat, lalo na ang mga pergamino,' (ang mga salitang Griego ay *biblia, membranas*) ay nag-uudyok sa isa na mag-isip kung hindi kaya ang *biblia* ay tumutukoy sa mga balumbon ng kasulatang Judio, at ang *membranai*

naman ay ang mas bagong de-pahinang mga aklat na may Kristiyanong pinagmulan—ang mga ebanghelyo at si Pablo. Mariing ipinahihiwatig ng argumento ni Propesor Sanders na sa gawing hilaga ng Mediteraneo, mas malamang na noong una ay gawa sa pergamino ang de-pahinang mga aklat."

Mga *Palimpsest.* Dahil sa kamahalan o kakapusan ng materyales na mapagsusulatan, kung minsan ay muli itong ginagamit. Kung minsan ay bahagyang binubura ang mga manuskrito sa pamamagitan ng pagkaskas, paggamit ng espongha, o ng iba't ibang timplada upang maalis ang orihinal na nakasulat. Ang papiro ay ginagamitan ng espongha kung medyo sariwa pa ang tinta; kung hindi naman, ang dating nakasulat ay ginuguhitan, o ang kabilang panig ng materyal ang sinusulatan. Dahil sa kundisyon ng atmospera at iba pang mga kalagayan, ang orihinal na sulat sa ilang *palimpsest* ay maaari pa ring maaninaw at mabasa. Kabilang sa mga ito ang ilang manuskrito ng Bibliya, anupat ang isang tanyag na halimbawa ay ang Codex Ephraemi na pinatungan ng isang akda na malamang na isinulat noong ika-12 siglo ngunit dating naglalaman ng isang bahagi ng Hebreo at Griegong Kasulatan na ipinapalagay na isinulat naman noong ika-5 siglo C.E.

Iba Pang mga Aklat na Binabanggit sa Bibliya. Binabanggit sa Bibliya ang ilang di-kinasihang aklat. Ang ilan sa mga ito ay pinagkunan ng materyal ng kinasihang mga manunulat. Waring ang ilan ay mga babasahing tinipon mula sa mga rekord ng estado. Kabilang dito ang mga sumusunod:

Aklat ng mga Digmaan ni Jehova. Ang aklat na ito ay sinipi ni Moises sa Bilang 21:14, 15 at tiyak na isang mapananaligang rekord, o kasaysayan, ng mga pakikipagdigma ng bayan ng Diyos. Maaaring nagsimula ito sa matagumpay na pakikidigma ni Abraham laban sa apat na magkakaalyadong hari na bumihag kay Lot at sa kaniyang pamilya.—Gen 14:1-16.

Aklat ni Jasar. Binanggit ang aklat na ito sa Josue 10:12, 13, kung saan nakasaad ang panawagan ni Josue na tumigil ang araw at ang buwan habang nakikipaglaban siya sa mga Amorita, at sa 2 Samuel 1:18-27, na naghaharap naman ng isang tulang tinatawag na "Ang Busog," isang panambitan para kina Saul at Jonatan. Dahil dito, ipinapalagay na ang aklat na ito ay isang koleksiyon ng mga tula, awitin, at iba pang mga akda. Ang mga ito ay tiyak na napakahalaga sa pag-aaral ng kasaysayan at ipinalaganap noon sa mga Hebreo.

Iba pang makasaysayang mga akda. Bumabanggit ang mga aklat ng Mga Hari at Mga Cronica ng ilan pang di-kinasihang mga akda tungkol sa kasaysayan, anupat ang isa sa mga ito ay ang "aklat ng mga pangyayari nang mga araw ng mga hari ng Israel." (1Ha 14:19; 2Ha 15:31) Ang katumbas naman nito para sa mga hari ng timugang kaharian, pasimula sa anak ni Solomon na si Rehoboam, ay ang "aklat ng mga pangyayari nang mga panahon ng mga hari sa Juda." Binanggit ito nang 15 beses. (1Ha 14:29; 2Ha 24:5) Isa pang ulat tungkol sa pamamahala ni Solomon ang binabanggit sa 1 Hari 11:41 bilang ang "aklat ng mga pangyayari kay Solomon."

Sa pagtitipon at pagsulat ng Mga Cronica pagkatapos ng pagkatapon, hindi kukulangin sa 14 na beses ang ginawang pagbanggit ni Ezra sa iba pang mga mapagkukunan ng impormasyon, kabilang na rito ang "Aklat ng mga Hari ng Israel," ang "ulat ng mga pangyayari nang mga araw ni Haring David," at ang "Aklat ng mga Hari ng Juda at ng Israel." (1Cr 9:1; 27:24; 2Cr 16:11; 20:34; 24:27; 27:7; 33:18) Binanggit din ni Ezra ang mga aklat ng mga kinasihang manunulat na nauna sa kaniya. (1Cr 29:29; 2Cr 26:22; 32:32) Itinawag-pansin ni Ezra na ang iba pang mga propeta ni Jehova ay gumawa ng mga nakasulat na rekord na hindi iningatan sa kinasihang Banal na Kasulatan. (2Cr 9:29; 12:15; 13:22) Binabanggit naman ni Nehemias ang isang "aklat ng mga pangyayari sa mga panahon." (Ne 12:23) May mga rekord ng pamahalaan ng Persia na tinutukoy sa Bibliya. Kabilang sa mga ito ang mga ulat ng paglilingkod sa hari, tulad ng pagbubunyag ni Mardokeo ng isang pakanang pagpaslang.—Ezr 4:15; Es 2:23; 6:1, 2; 10:2.

Nagbababala ang pantas na manunulat ng Eclesiastes laban sa walang-katapusang paggawa ng mga aklat na bunga ng makasanlibutang pangangatuwiran at salungat sa makadiyos na karunungan, mga aklat na hindi naman nagtuturo sa mambabasa na matakot sa tunay na Diyos at tuparin ang kaniyang mga utos. (Ec 12:12, 13) Ang isang halimbawa nito ay masusumpungan noon sa Efeso, kung saan naging laganap ang espiritismo at demonismo. Pagkatapos nilang mapangaralan ng mabuting balita tungkol kay Kristo, inilabas ng mga mananampalataya ang kanilang mga aklat tungkol sa mahika at hayagang sinunog ang mga iyon, na tinatayang nagkakahalaga ng 50,000 piraso ng pilak (kung denario, $37,200).—Gaw 19:19.

Sa Exodo 17:14, iniutos ni Jehova na ang kaniyang kahatulan laban sa Amalek ay isulat sa "aklat," nagpapahiwatig na ang mga akda ni Moises, ang unang mga akda na kilaláng kinasihan, ay isinusulat na noong 1513 B.C.E.

Ang iba pang mga pagtukoy sa Bibliya o sa mga bahagi nito ay: "Ang aklat ng tipan," maliwanag na naglalaman ng mga batas na nakatala sa Exodo

20:22 hanggang 23:33 (Exo 24:7); at ang "balumbon ng aklat," na siyang Hebreong Kasulatan.—Heb 10:7.

Makasagisag na Paggamit. Ang salitang "aklat" ay maraming beses na ginamit sa makasagisag na paraan, gaya sa mga pananalitang "iyong aklat" o aklat ng Diyos (Exo 32:32), "aklat ng alaala" (Mal 3:16), at "aklat ng buhay" (Fil 4:3; Apo 3:5; 20:15). Lumilitaw na iisa lamang ang tinutukoy ng mga ito, samakatuwid nga, ang mga ito ay pawang "aklat" ng alaala ng Diyos sa layuning gantimpalaan ng walang-hanggang buhay (sa langit o sa lupa) yaong mga nakasulat ang pangalan sa aklat na ito. Maliwanag na may kundisyon ang pagtatala ng mga pangalan sa "aklat" ng Diyos, yamang ipinakikita ng Kasulatan na maaaring "pawiin" mula rito ang pangalan ng isang tao. (Exo 32:32, 33; Apo 3:5) Kaya pananatilihin lamang sa aklat ang pangalan ng isang tao kung patuloy siyang magiging tapat.—Tingnan ang BUHAY.

AKRABIM [Mga Alakdan]. Isang pataas na dalisdis o sampahan sa TS hanggahan ng Juda na naging isa sa mga hangganan nang hati-hatiin ang Canaan sa mga Israelita. (Bil 34:4; Huk 1:36) Ito ay mga 29 na km (18 mi) sa TK ng timugang dulo ng Dagat na Patay at malapit sa Ilang ng Zin. Ipinapalagay na ang lugar na ito ay ang makabagong-panahong Naqb es-Safa (Ma'ale 'Aqrabbim), kung saan ang daan mula sa Beer-sheba patungong Araba ay matarik paglusong sa Wadi Murra (Nahal Zin). Maaaring hinango ang pangalang ito sa napakaraming alakdan sa disyertong lupaing ito o marahil ay sa paulit-ulit na pagkurba ng daan na parang buntot ng alakdan. Maliwanag na isa itong sinaunang ruta na ginagamit noon pababa sa Edom at sa T patungong 'Aqaba sa Gulpo ng 'Aqaba.

AKRE. Ayon sa pagkakagamit sa Kasulatan, ang "akre" ay tumutukoy sa isang sukat ng lupain na kayang araruhin ng isang pareha ng mga toro sa loob ng isang araw. Ang salitang Hebreo na isinalin nang gayon (*tse'medh*) ay literal na nangangahulugang "pareha" (1Sa 14:14, tlb sa *Rbi8;* 1Ha 19:19) at isinasalin din bilang "tuwang" (Huk 19:3) at "pares" (1Sa 11:7). Malamang na ang tinutukoy na sukat ng lupain ay wala pang 0.4 ektarya (1 akre). Ang salitang *iugerum,* na masusumpungan sa Latin na *Vulgate,* ay tumutukoy naman sa sukat na 0.25 ektarya (0.62 akre).

AKUB [malamang, Isa na Sumusunggab sa Sakong; Kaagaw].

1. Ama ng isang pamilya ng mga Netineo na bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 45.

2. Isang Levitikong bantay ng pintuang-daan at ulo ng pamilya ng mga bantay ng pintuang-daan na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon.—1Cr 9:17; Ezr 2:42; Ne 7:45; 11:19; 12:25.

3. Isa sa 13 Levita na tumulong kay Ezra sa 'pagpapaliwanag ng kautusan sa bayan.'—Ne 8:7, 8.

4. Ang ikaapat na binanggit sa pitong anak ni Elioenai, kabilang sa huling mga inapo ni David na nakatala sa talaangkanan sa Hebreong Kasulatan.—1Cr 3:24.

AKUSASYON. Isang paratang ng masamang gawa. Ang akusado ay pinapagsusulit.

Ang isang salitang Hebreo na isinalin bilang "akusasyon" (*sit·nah'*) ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *sa·tan',* nangangahulugang "sumalansang." (Ezr 4:6; ihambing ang Zac 3:1.) Ang pinakakaraniwang salitang Griego para sa "akusahan" ay *ka·te·go·re'o,* na may ideya ng 'pagsasalita nang laban' sa isang tao, kadalasa'y sa diwang hudisyal o legal. (Mar 3:2; Luc 6:7) Sa Lucas 16:1, ang salitang Griego na *di·a·bal'lo,* isinalin bilang 'akusahan,' ay maaari ring isalin bilang 'siraang-puri.' (*Int*) Nauugnay ito sa *di·a'bo·los* (maninirang-puri), ang salitang-ugat ng salitang "Diyablo."

Ang terminong Griego na isinaling 'akusahan nang may kabulaanan' sa Lucas 3:14 (*sy·ko·phan·te'o*) ay isinasalin sa Lucas 19:8 bilang 'kikilin sa pamamagitan ng bulaang akusasyon.' Literal itong nangangahulugang "kunin sa pamamagitan ng pagpapakita ng igos." Ang isa sa iba't ibang paliwanag hinggil sa pinagmulan ng salitang ito ay na sa sinaunang Atenas, ipinagbabawal ang pagluluwas ng mga igos mula sa probinsiya. Ang isa na nagsusumbong tungkol sa iba, anupat inaakusahan sila ng pagtatangkang magluwas ng mga igos, ay tinaguriang isang "tagapagpakita ng mga igos." Nang maglaon, ang terminong ito ay tumukoy sa isang masamang impormante, isang taong nag-aakusa sa iba dahil sa pag-ibig sa pakinabang, isang bulaang tagapag-akusa, isang *blackmailer*.

Maaaring ang isa ay hingan ng sulit at paratangan ng masamang gawa, bagaman siya'y lubusang walang-sala at walang kapintasan, anupat biktima ng isang bulaang tagapag-akusa. Kaya naman, inilahad ng kautusang Hebreo ang pananagutan ng bawat isa sa bansa na papanagutin ang mga manggagawa ng kamalian, at kasabay nito'y naglaan ito ng sapat na proteksiyon para sa akusado. Makikita sa ilang halimbawa mula sa Kautusang Mosaiko ang mga simulaing ito. Kung ang isang tao ay may nalalaman tungkol sa isang krimen, kailangan niyang dalhin ang akusasyon sa harap ng wastong mga awtoridad. (Lev 5:1; 24:11-14) Ang mga awtoridad naman ay 'magsasaliksik at magsisiyasat at mag-uusisa nang lubusan' sa mga akusasyon upang matiyak

kung ang mga ito ay totoo bago sila maglapat ng kaparusahan. (Deu 13:12-14) Hindi dapat ipaglihim ng isang nakasaksi ang isang masamang gawa at dapat siyang magharap ng akusasyon laban sa isa na may-sala, kahit na ang taong iyon ay isang malapit na kamag-anak gaya ng isang kapatid, anak na lalaki, anak na babae, o asawa. (Deu 13:6-8; 21:18-20; Zac 13:3) Kailangan ang patotoo ng dalawa o tatlong saksi, hindi lamang ang salita ng iisang tagapag-akusa.—Bil 35:30; Deu 17:6; 19:15; Ju 8:17; Heb 10:28.

Sa Kautusan ni Moises, ang akusado ay binibigyan din ng karapatang harapin ang kaniyang tagapag-akusa sa isang hukuman ng katarungan upang lubusang mapatunayan kung totoo ang mga paratang. (Deu 19:16-19; 25:1) Ang isang magandang halimbawa nito ay ang kaso ng dalawang patutot na humarap sa marunong na si Haring Solomon upang mapagpasiyahan niya kung sino sa kanila ang ina ng dala nilang sanggol.—1Ha 3:16-27.

Kahilingan din ng batas Romano na ang mga tagapag-akusa ay humarap sa hukuman. Kaya naman noong nililitis ang mamamayang Romano na si Pablo sa harap ng mga gobernador na sina Felix at Festo, ang kaniyang mga tagapag-akusa ay inutusan ding humarap doon. (Gaw 22:30; 23:30, 35; 24:2, 8, 13, 19; 25:5, 11, 16, 18) Gayunman, ang pagharap ni Pablo kay Cesar sa Roma ay dahil sa kaniyang sariling pag-apela upang siya'y mapawalang-sala, at hindi upang akusahan ang kaniyang sariling bansa. (Gaw 28:19) Hindi si Pablo, ni si Jesus, kundi si Moises, sa pamamagitan ng kaniyang paggawi at ng kaniyang isinulat, ang nag-akusa sa bansang Judio ng paggawa ng masama.—Ju 5:45.

Tatlong Hebreo ang inakusahan ng hindi pagsamba sa gintong imahen ni Nabucodonosor at inihagis sa hurno. Totoo ang akusasyong iyon, bagaman salig iyon sa isang masamang batas. Gayunman, hindi sila nagkasala ng anumang masamang gawa, at nang umapela sila sa Kataas-taasang Hukuman ng Langit, sila'y pinawalang-sala ni Jehova. (Dan 3:8-25) Sa katulad na paraan, si Daniel ay iniligtas sa kamatayan, at ang mga tagapag-akusa na bumuo ng pakana laban sa kaniya ay inihagis sa mga leon. (Dan 6:24) Sa dalawang ulat na ito, ang salitang "nag-akusa" ay salin ng pariralang Aramaiko na literal na nangangahulugang "kumain ng mga piraso [ng laman na nilapa mula sa katawan]," at maaari rin itong isalin bilang "nanirang-puri." (Dan 3:8; 6:24; mga tlb sa *Rbi8*) Ang mga sumasalansang sa muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem ay sumulat ng isang liham na nag-aakusa ng masamang gawa sa mga tagapagtayo, at dahil sa bulaang akusasyong iyon, ipinatupad ang isang pagbabawal sa gawain, isang pagbabawal na nang maglaon ay napatunayang labag sa batas. (Ezr 4:6–6:12) Sa katulad na paraan, ang mga lider ng relihiyon ay naghanap ng mga paraan upang maakusahan si Jesus bilang isang manlalabag-batas. (Mat 12:10; Luc 6:7) Nang dakong huli ay nagtagumpay silang maipaaresto ang taong ito na walang-sala, at sa paglilitis, gayon na lamang katindi ang kanilang bulaang akusasyon laban sa Isa na Matuwid, si Jesus. (Mat 27:12; Mar 15:3; Luc 23:2, 10; Ju 18:29) Ipinakikita ng mga halimbawang ito na maling-mali ang mag-akusa sa iba nang may kabulaanan, lalo na kung ang mga tagapag-akusa ay nasa mga posisyong may awtoridad.—Luc 3:14; 19:8.

Sa kongregasyong Kristiyano, ang mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod ay hindi lamang dapat na maging walang-sala sa pagpapatotoo nang may kabulaanan laban sa iba kundi sila mismo ay dapat na maging malaya sa akusasyon. (1Ti 3:10; Tit 1:6) Samakatuwid, kung may mga akusasyong inihaharap laban sa isang matandang lalaki, dapat na may dalawa o tatlong saksi na magpapatotoo sa mga ito. (Mat 18:16; 2Co 13:1; 1Ti 5:19) Ang buong kongregasyon ay dapat na malaya sa akusasyon (1Co 1:8; Col 1:22), bagaman hindi ito nangangahulugan na magiging malaya sila sa mga bulaang akusasyon, yamang ang mahigpit na Kalaban na si Satanas na Diyablo "ang tagapag-akusa sa ating mga kapatid . . . na siyang umaakusa sa kanila araw at gabi sa harap ng ating Diyos!"—Apo 12:10.

ALAALANG LIBINGAN. Isang dako kung saan inihihimlay ang taong namatay sa pag-asang aalalahanin siya, higit sa lahat, ng Diyos.

May kinalaman sa mga salitang Griego na ginagamit upang tumukoy sa isang dakong libingan o sa isang libingan, ganito ang sabi ni A. T. Robertson sa *Word Pictures in the New Testament* (1932, Tomo V, p. 87): "Inihaharap ng *taphos* (libingan) ang ideya ng paglilibing (*thapto,* ilibing) gaya sa Mat. 23:27, ang *mnemeion* (mula sa *mnaomai, mimnesko,* magpaalaala) ay isang memoryal (sepulkro na isang bantayog)." Kaugnay ng *mne·mei'on* ang salitang *mne'ma,* na lumilitaw na may kaparehong kahulugan, anupat tumutukoy rin sa "isang memoryal o rekord ng isang bagay o ng isang taong patay, pagkatapos ay sa isang sepulkrong bantayog, at samakatuwid ay isang libingan."—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 2, p. 173.

Maaaring ang gayong libingan ay hinukay sa lupa o, gaya ng kadalasang ginagamit noon ng mga Hebreo, isang likas na yungib o isang libingang inuka sa bato. (Ihambing ang Gaw 7:16 at Gen 23:19, 20.) Gaya ng naipaliwanag na, bagaman idiniriin ng salitang *ta'phos* (libingan [*grave*]) ang ideya

ng *paglilibing,* idiniriin naman ng mga salitang *mne′ma* (libingan, [*tomb*]) at *mne·mei′on* (alaalang libingan [*memorial tomb*]) ang ideya ng pag-iingat sa alaala ng taong namatay. Samakatuwid, waring ang huling nabanggit na mga salita ay mas nagtatawid ng ideya ng pagiging permanente kaysa sa *ta′phos;* nauugnay ang mga ito sa salitang Latin na *monumentum.*

Waring ang mga libingang Judio ay karaniwan nang nasa labas ng mga lunsod, maliban sa mga libingan ng mga hari. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang lahat ng pagtukoy sa mga libingang Judio ay nagpapahiwatig na ang mga ito ay nasa labas ng mga lunsod, maliban sa pagtukoy sa libingan ni David sa Gawa 2:29. Palibhasa'y nasa malalayong lugar at iniiwasan din ng mga Judio dahil sa seremonyal na karumihang iniuugnay sa mga ito, kung minsan ang kinaroroonan ng mga libingang ito ay pinamumugaran ng mga taong baliw o mga inaalihan ng demonyo.—Mat 8:28; Mar 5:5.

Hindi Magarbo. Bagaman nagsisilbing isang alaala ng taong namatay, ang alaalang libingan ng mga Judio ay karaniwan nang hindi magarbo o mapagparangya. Ang ilan ay napakasimple at di-pansinin anupat maaaring lumalakad ang mga tao sa ibabaw ng mga iyon nang hindi nila namamalayan. (Luc 11:44) Bagaman kaugalian noon ng mga taong pagano na nakapalibot sa mga Judio na gawing magarbo ang kanilang mga libingan hangga't makakaya nila, kapansin-pansin ang pagiging simple ng mga natagpuang sinaunang libingang Judio. Ito'y dahil hindi ipinahihintulot ng pagsamba ng mga Judio ang pagpapakundangan sa mga patay at hindi ito nagtataguyod ng anumang ideya ng maymalay na pag-iral sa daigdig ng mga espiritu pagkamatay ng isa, mga ideyang gaya niyaong pinaniniwalaan ng mga Ehipsiyo, mga Canaanita, at mga Babilonyo. Kaya bagaman inaangkin ng maraming kritiko na ang pagsamba ng bansang Israel mula pa noong sinaunang panahon ay *syncretistic,* samakatuwid nga, resulta ng pinagsama-samang magkakasalungat na paniniwala at nabuo sa pamamagitan ng pagdaragdag ng mga paniniwala at mga gawaing nagmula sa mas sinaunang mga relihiyon, ang pangunahing ebidensiya na hindi totoo ang gayong pagsamâ ng kanilang relihiyon ay muling makikita sa pagiging simple ng kanilang mga libingan. Gayunman, nagkaroon ng ilang paglihis mula rito. Ipinakita ni Jesus na noong panahon niya ay naging kaugalian ng mga eskriba at mga Pariseo na palamutian ang mga alaalang libingan ng mga propeta at ng iba pa. (Mat 23:29, 30) Sa ilalim ng impluwensiya ng mga Griego at mga Romano, marangyang libingan ang nakahiligang ipagawa ng mayayaman.

Maliban sa libingan ni Juan na Tagapagbautismo (Mar 6:29), ang iba pang mga libingang binanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay yaong kay Lazaro at kay Jesus. Ang libingan ni Lazaro ay pangkaraniwang libingang Judio, isang yungib na ang butas ay tinakpan ng bato, at ang butas na iyon ay maaaring medyo maliit, kung ipapalagay natin na katulad nito ang mga libingang natagpuan sa Palestina. Ipinahihiwatig ng konteksto na ito'y nasa labas ng nayon.—Ju 11:30-34, 38-44.

Ang Libingan ni Jesus. Ang libingang pinaglagyan kay Jesus ay bago at pag-aari ni Jose ng Arimatea; hindi iyon isang yungib kundi inuka sa batong-limpak na nasa isang harding di-kalayuan sa dako kung saan ibinayubay si Jesus. Ang libingang ito ay may pasukan na sinasarhan ng isang malaking bato, at lumilitaw na ang batong iyon ay pabilog, na siyang ginagamit kung minsan. (Mat 27:57-60; Mar 16:3, 4; Ju 19:41, 42) Sa loob nito, maaaring may tulad-bangkô na mga patungan na inuka sa mga dingding o kaya'y mga nitsong inuka nang patindig sa mga dingding na doo'y mailalagay ang mga bangkay.—Ihambing ang Mar 16:5.

Dalawang pangunahing lugar ang inaangkin bilang orihinal na lokasyon ng libingan ni Jesus. Ang isa ay ang kinikilalang lugar kung saan itinayo ang Church of the Holy Sepulchre. Ang isa pa ay kilala bilang ang Garden Tomb, na inuka sa isang malaking bato na nakausli sa gilid ng isang burol at nasa labas pa rin ng kasalukuyang mga pader ng lunsod. Gayunman, walang matibay na patotoo na ang alinman sa mga dakong ito ang kinaroroonan ng alaalang libingang pinaglagyan kay Jesus.—Tingnan ang GOLGOTA.

'Mga Libingang Nabuksan' Nang Mamatay si Jesus. Ang teksto sa Mateo 27:52, 53 may kinalaman sa "mga alaalang libingan [na] nabuksan" dahil sa isang lindol noong panahong mamatay si Jesus ay nagbangon ng maraming talakayan, anupat naniniwala ang ilan na may naganap na pagkabuhay-muli noon. Gayunman, kung ihahambing sa mga tekstong may kinalaman sa pagkabuhay-muli, magiging malinaw na ang mga talatang ito ay hindi naglalarawan ng isang pagkabuhay-muli kundi naglalarawan lamang ng pagtilapon ng mga bangkay mula sa kanilang mga libingan, kahawig ng mga insidenteng naganap nitong nakalipas na mga panahon, gaya sa Ecuador noong 1949 at gayundin sa Sonsón, Colombia, noong 1962, nang 200 bangkay sa sementeryo ang tumilapon mula sa kanilang mga libingan dahil sa isang malakas na lindol. —*El Tiempo,* Bogotá, Colombia, Hulyo 31, 1962.

Pag-alaala ng Diyos. Dahil sa ideya ng pagalaala na nauugnay sa salitang *mne·mei′on,* ang paggamit sa salitang ito (sa halip na sa *ta′phos*)

sa Juan 5:28 may kinalaman sa pagkabuhay-muli ng "lahat ng nasa mga alaalang libingan" ay tila angkop na angkop at ito'y kabaligtaran ng ideya ng lubusang pagtatakwil at paglimot sa alaala, na isinasagisag ng Gehenna. (Mat 10:28; 23:33; Mar 9:43) Ang pagpapahalaga ng mga Hebreo sa paglilibing (tingnan ang PAGLILIBING, MGA DAKONG LIBINGAN) ay nagpapahiwatig ng kanilang pagnanais na sila'y alalahanin, pangunahin na ng Diyos na Jehova na kanilang sinasampalatayanan bilang "tagapagbigay-gantimpala doon sa mga may-pananabik na humahanap sa kaniya." (Heb 11:1, 2, 6) Bihirang-bihira ang mga inskripsiyon sa mga libingan ng mga Israelita at, kung mayroon man, kadalasa'y pangalan lamang ang nakasulat. Ang namumukod-tanging mga hari ng Juda ay walang mariringal na bantayog na inukitan ng mga papuri sa kanila at ng mga kabayanihan nila, di-gaya ng ginawa ng mga hari ng ibang mga bansa. Sa gayon, lumilitaw na ang importante sa mga taong tapat noong sinaunang mga panahon ay ang mapasulat ang kanilang pangalan sa "aklat ng alaala" na inilalarawan sa Malakias 3:16.—Ihambing ang Ec 7:1; tingnan ang PANGALAN.

Dahil sa pangunahing ideya ng pag-alaala na nakapaloob sa orihinal na mga salitang Griego para sa "libingan" o "alaalang libingan," nagiging mas makahulugan ang pakiusap ng manggagawa ng kasamaan na ibinayubay sa tabi ni Jesus, "alalahanin mo ako pagdating mo sa iyong kaharian."—Luc 23:42.

Tingnan din ang LIBINGAN.

ALAB. Ang bayang ito ng mga Canaanita ay nasa teritoryo ng Aser. (Huk 1:31) Gayunman, hindi napalayas ng mga Aserita ang mga Canaanita, na patuloy na nananahanan sa lunsod. Sa kasalukuyan ay hindi matiyak kung saan ang lokasyon nito.

ALABASTRO. Ang tawag sa maliliit at hugis-plorerang sisidlan ng pabango na orihinal na yari sa isang uri ng batong matatagpuan malapit sa Alabastron, Ehipto. Ang mismong batong iyon, na isang anyo ng *calcium carbonate,* ay tinawag ding alabastro. Nagtipon si David ng "mga batong alabastro [sa Heb., *sha'yish*] na pagkarami-rami" para sa pagtatayo ng templo ni Jehova sa Jerusalem. —1Cr 29:2.

Ang sinauna o "Oriental" na alabastrong ito ay iba sa makabagong alabastro, na isang *hydrated calcium sulfate* na madaling magasgas. Ang orihinal na alabastro ay kadalasang kulay puti at, dahil nagmula ito sa *stalagmite,* kung minsa'y mayroon itong mga guhit na iba't iba ang kulay. Halos kasintigas ito ng marmol ngunit hindi ito napakikintab nang husto na gaya ng marmol. Ang solidong alabastro ay binubutasan o binabarena sa gitna para makapaglaman ng mga isang Romanong libra (0.33 kg; 0.72 lb) ng likido. (Ju 12:3) Karaniwan na, ang sisidlang alabastro (sa Gr., *a·la'ba·stron*) ay may makipot na leeg na puwedeng sarhang mabuti para hindi sumingaw ang mamahaling pabango.

Kahit na di-gaanong mamahaling materyales, gaya ng *gypsum,* ang ginamit sa paggawa ng gayong mga sisidlan, alabastro pa rin ang tawag sa mga iyon dahil sa paggagamitan ng mga iyon. Gayunman, mga sisidlang yari sa tunay na alabastro ang ginagamit noon para sa mamahaling mga ungguento at mga pabango, tulad niyaong ipinahid kay Jesus sa dalawang pagkakataon, minsan ay sa bahay ng isang Pariseo sa Galilea (Luc 7:37) at minsan nama'y sa bahay ni Simon na ketongin sa Betania. —Mat 26:6, 7; Mar 14:3.

ALABOK. Mga pinong partikula ng materya na magaan at madaling liparin ng hangin; tinatawag ding alikabok. Ang malalakas na hanging dumaraan sa tuyong mga disyertong karaniwan sa mga lupain sa Bibliya ay kadalasang lumilikha ng matitinding bagyo ng alikabok na para sa ilan ay mas masahol pa kaysa sa mga bagyo sa dagat. Ang ilan sa karaniwang pinagmumulan ng mineral na alikabok ay ang pagputok ng bulkan, sunog, at mga gawaing pang-agrikultura. Ang materya ng halaman ay lumilikha naman ng alikabok sa anyong polen, amag, himaymay ng halaman, at mga parte ng buto nito. Nakalilikha rin ng alikabok ang mga hayop dahil sa kanilang natuyong dumi, pinong balahibo, at baktirya. Ang pinakakaraniwang salita sa Bibliya para sa alabok, o alikabok, ay ang terminong Hebreo na *'a·phar',* na maaari ring tumukoy sa "tuyong lupa" at "argamasang luwad."—Gen 26:15; Lev 14:41, 42.

Bagaman itinuturing ng ilan ang alikabok bilang perwisyo, isa itong paglalaan ng Maylalang na kailangan sa pag-iral at kaginhawahan ng tao. Kailangan ito sa kondensasyon ng halumigmig upang maging ulan, *fog,* o singaw, na napakahalaga naman sa pagtubo ng mga halaman. Karagdagan pa, kung wala sa atmospera ang alikabok na may kakayahang magpangalat ng liwanag, ang mga mata ng mga nilalang sa lupa ay masisilaw sa matinding liwanag ng sinag ng araw, at hindi natin makikita ang takipsilim at ang maganda at makulay na paglubog ng araw.

Ginamit ng Maylalang ang "alabok ng lupa" nang anyuan niya ang unang tao (Gen 2:7; 1Co 15:47, 48), at nang sentensiyahan ni Jehova si Adan dahil sa pagsuway sa kaniyang kautusan, sinabi niya: "Sa alabok ka babalik." (Gen 3:19) Nagpahayag din ang Diyos ng isang sumpa na may malaking makahulang kahulugan nang sabihin niya sa serpiyente sa

Eden: “Ang iyong tiyan ang igagapang mo at alabok ang kakainin [o, kakagatin] mo sa lahat ng mga araw ng iyong buhay.”—Gen 3:14.

Pagiging Mahina, Mortal, at Mababa. Dahil sa pagkawala ng kasakdalan ng tao, kung minsa’y ginagamit ang alabok upang sumagisag sa pagiging mahina ng mga tao. Ang Diyos ay nagpapakita ng awa sa mga natatakot sa kaniya, na “inaalaalang tayo ay alabok.” (Aw 103:13, 14; Gen 18:27) Sumasagisag din ito sa pagiging mortal ng mga tao, sapagkat “bumabalik sila sa alabok” kapag namatay sila. (Aw 104:29; Ec 3:19, 20; 12:1, 7) Yamang ang tao’y bumabalik sa alabok kapag namatay, kung minsa’y tinatawag na “alabok” ang libingan. (Aw 22:29; 30:9) Ang alabok sa lupa ay maaaring tumukoy sa isang mababang kalagayan. Si Jehova ang “nagbabangon ng maralita mula sa alabok.”—1Sa 2:8; Aw 113:7.

Sagisag ng Pagiging Marami. Sa Kasulatan, ang pagiging marami ng taong-bayan o ang kawalang-kakayahan ng mga tao na matukoy ang kanilang bilang ay ipinahihiwatig ng paghahambing sa kanila sa mga butil ng alabok. Halimbawa, ipinangako ng Diyos kay Abram (Abraham): “Gagawin kong tulad ng mga butil ng alabok sa lupa ang iyong binhi.” (Gen 13:14, 16) Ganito rin ang ipinangako ni Jehova kay Jacob. (Gen 28:10, 13, 14) Tungkol sa mga Israelitang naglalakbay sa ilang, itinanong ni Balaam: “Sino ang nakabilang ng mga butil ng alabok ng Jacob, at sino ang nakabilang ng ikaapat na bahagi ng Israel?” (Bil 23:10) Ipinakikita nito na lubhang pinarami ni Jehova ang mga supling ni Abraham sa pamamagitan ni Isaac at ni Jacob. Ang saganang paglalaan ni Jehova ng pugo para sa kaniyang katipang bayan sa ilang ay ipinahihiwatig ng pananalitang “nagpaulan siya ng panustos sa kanila na parang alabok, maging ng mga may-pakpak na lumilipad na nilalang na parang mga butil ng buhangin sa mga dagat.”—Aw 78:27; Exo 16:11-18; Bil 11:31, 32.

Ginamit sa Paghatol ng Diyos sa mga Bansa. Yamang napakaliit ng mga bansa mula sa pangmalas ng Diyos, itinuturing niya silang “gaya ng manipis na alikabok sa timbangan.” (Isa 40:15) Natanghal ang kakila-kilabot na kapangyarihan ni Jehova nang magpasapit siya ng mga dagok sa isang bansa, ang Ehipto. Nang magsisimula na ang ikatlong dagok, bilang pagsunod sa utos ng Diyos kay Moises, “iniunat ni Aaron ang kaniyang kamay na hawak ang kaniyang tungkod at hinampas ang alabok ng lupa, at ang mga niknik ay napasatao at napasahayop.” Nang mangyari ito sa buong Ehipto, hindi ito matularan ng mga mahikong saserdote kung kaya inamin nila: “Ito ay daliri ng Diyos!”—Exo 8:16-19.

Sinabihan din ang mga Israelita na kung hindi nila tutuparin ang mga utos ng Diyos, daranas sila ng iba’t ibang sumpa, anupat ang isa sa mga ito ay tagtuyot, sapagkat sinabi: “Si Jehova ay magbibigay ng abo at alabok bilang ulan sa iyong lupain. Mula sa langit ay bababa iyon sa iyo hanggang sa malipol ka.”—Deu 28:15, 24.

Sagisag ng Pananaghoy at Pagkakababa. Bilang sagisag ng kanilang pananaghoy dahil sa pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E. sa kamay ng mga Babilonyo, ang matatandang lalaki ng lunsod ay inilalarawang tahimik na nakaupo sa lupa, anupat “naglagay sila ng alabok sa kanilang ulo.” (Pan 2:10) Maraming taon bago nito, sa pamamagitan ng hula ni Isaias, inutusan ni Jehova ang Babilonya na bumaba sa trono nito, sa pagsasabi: “Bumaba ka at umupo ka sa alabok, O anak na dalaga ng Babilonya. Umupo ka sa lupa kung saan walang trono, O anak na babae ng mga Caldeo.” (Isa 47:1) Ibinaba ang Babilonya sa gayong hamak na kalagayan noong 539 B.C.E., nang lupigin siya ng mga Medo at mga Persiano. At, kapag pinuksa ang makasagisag na Babilonyang Dakila, ang mga kapitan ng barko, mga biyahero, mga magdaragat, at lahat niyaong mga naghahanapbuhay sa dagat ay inilalarawang magsasaboy ng alabok sa kanilang mga ulo at maghihinagpis dahil sa kaniyang pagkapuksa.—Apo 18:17-19.

Iba Pang Pagkagamit. Sa Kasulatan, ang alabok ay iniuugnay rin sa pagsisisi. Nang bawiin ni Job ang kaniyang sinabi dahil nagsalita siya nang walang unawa noong ipakipagtalo niya ang kaniyang usapin sa harap ng Diyos, sinabi niya: “Ako ay nagsisisi sa alabok at abo.”—Job 42:1, 3, 6.

Ang ‘pagpapahimod ng alabok’ sa mga kalaban ay nangangahulugan ng pananaig sa mga ito, anupat lubusan silang nilulupig. (Aw 72:9; Mik 7:16, 17) Ang pagsasaboy ng alabok sa hangin o sa isang tao ay isang paraan para ipakita ang matinding pagkayamot sa kaniya. Sa ilang lugar sa Asia, isang kaugalian ang paghingi ng katarungan laban sa isang kriminal sa pamamagitan ng pagsasaboy ng alabok sa kaniya. Bagaman wala silang katuwirang magalit sa mga pananalita ni Pablo, ipinakita ng isang pulutong sa Jerusalem ang kanilang matinding poot sa kaniya sa pamamagitan ng ‘pagsasaboy ng alabok sa hangin.’ Sa pamamagitan ng kanilang madamdaming pagkilos at mga salita, ipinakita nila sa kumandante ng militar ang kanilang pagkayamot kay Pablo. (Gaw 22:22-24) Sa katulad na paraan, ipinakita ni Simei na hindi siya sang-ayon sa pagkahari ni David sa pamamagitan ng ‘paglakad na kaalinsabay niya upang manumpa; at patuloy itong naghahagis ng mga bato habang kaalinsabay niya, at nagsaboy ito ng maraming alabok.’—2Sa 16:5-13.

Tinagubilinan ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga alagad na kapag ang sinuman ay hindi tumanggap sa kanila o hindi nakinig sa kanilang mga salita, dapat nilang ipagpag o ipunas ang alabok sa kanilang mga paa pag-alis nila sa bahay na iyon o sa lunsod na iyon. Ang kaugaliang ito'y nagsilbing "patotoo laban sa kanila," anupat nagpapahiwatig na mapayapang umaalis ang mga tagasunod ni Jesus at ipinauubaya na nila sa Diyos ang bahay o ang lunsod na iyon.—Mat 10:11-15; Luc 9:5; 10:10-12; Gaw 13:50, 51.

ALAGAD. Isa na naturuan, isang mag-aarál. Ang salitang Hebreo para sa alagad (*lim·mudh′*) ay pangunahin nang tumutukoy sa isa na natututo, tinuturuan, o sinasanay. (Ihambing ang Isa 8:16, tlb sa *Rbi8*.) Ang kaugnay nitong salita na *mal·madh′* ay tumutukoy sa isang "tungkod na pantaboy" na ginagamit sa pagsasanay sa mga baka. (Huk 3:31; ihambing ang Os 10:11.) Ang salitang Griego naman na *ma·the·tes′* (alagad) ay pangunahing tumutukoy sa isa na nagtutuon ng kaniyang isipan sa isang bagay.

Sa Griegong Kasulatan, mababasa natin na may mga alagad si Jesus, si Juan na Tagapagbautismo, ang mga Pariseo, at si Moises. (Mat 9:14; Luc 5:33; Ju 9:28) Ang unang mga alagad ni Jesus ay dating mga alagad ni Juan. (Ju 1:35-42) Sa Mateo 10:1 at 11:1, ang 12 pinili bilang mga apostol ay tinatawag na mga alagad. Sa malawak na kahulugan nito, ang salitang "alagad" ay tumutukoy sa mga naniniwala sa turo ni Jesus, at ang isa sa mga ito ay isang lihim na alagad. (Luc 6:17; Ju 19:38) Gayunman, sa mga ulat ng Ebanghelyo, ang salitang ito ay kadalasang tumutukoy sa grupo ng malalapít na tagasunod ni Jesus na nakasama niya sa mga paglalakbay para sa pangangaral at kaniyang tinuruan at tinagubilinan. Ang terminong ito ay pangunahing tumutukoy sa lahat niyaong naniniwala sa mga turo ni Kristo at maingat ding sumusunod sa mga iyon. Dapat silang turuan na "tuparin ang lahat ng mga bagay" na iniutos ni Jesus.—Mat 28:19, 20.

Tinuruan ni Jesus ang kaniyang mga alagad upang sila'y maging tulad niya, samakatuwid nga, mga mangangaral at mga guro ng mabuting balita ng Kaharian. Sinabi ni Jesus: "Ang isang mag-aarál ay hindi nakahihigit sa kaniyang guro, kundi ang bawat isa na sakdal na naturuan ay magiging tulad ng kaniyang guro." (Luc 6:40) Pinatunayan ng sumunod na mga pangyayari na mabisa ang pagtuturo ni Kristo. Ipinagpatuloy ng kaniyang mga alagad ang gawaing itinuro niya sa kanila at gumawa sila ng mga alagad sa buong Imperyo ng Roma, sa Asia, Europa, at Aprika, bago nagwakas ang unang siglo. Ito ang naging pangunahing gawain nila, kaayon ng utos ni Jesu-Kristo sa Mateo 28:19, 20.

Hanggang sa ngayon, obligado ang mga Kristiyano na gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa. Nilinaw iyan ng pansarang mga salita ng utos ni Jesus: "At, narito! ako ay sumasainyo sa lahat ng mga araw hanggang sa katapusan ng sistema ng mga bagay." Hindi sila gumagawa ng mga alagad para sa kanilang sarili, dahil ang totoo, ang mga naturuan nila ay mga alagad ni Jesu-Kristo, sapagkat ang sinusunod ng mga iyon ay mga turo ni Kristo, hindi ng mga tao. Sa dahilang ito, ang mga alagad ay tinawag na mga Kristiyano sa pamamagitan ng patnubay mula sa Diyos. (Gaw 11:26) Sa katulad na paraan, ang propetang si Isaias ay nagkaroon ng mga alagad, ngunit hindi para sa kaniyang sarili. Alam ng mga alagad ni Isaias ang kautusan ni Jehova, at nanghawakan sila sa patotoo ng kautusan.—Isa 8:16.

Ang pagiging alagad ni Jesus ay hindi nangangahulugan ng maalwang pamumuhay. Hindi pinalugdan ni Jesus ang kaniyang sarili, sa halip ay tumahak siya sa isang landasin na doo'y ubod-tindi siyang sinalansang ng Diyablo at ng mga alipores nito. (Ro 15:3) Sinabi niya na dapat siyang ibigin ng kaniyang mga alagad nang higit kaysa sa kanilang pinakamalalapit na kamag-anak sa lupa, at higit pa nga kaysa sa kanilang sariling kaluluwa. Dapat nilang ibigin ang kanilang mga kapuwa alagad na Kristiyano. Dapat silang magluwal ng espirituwal na bunga. Kung nais ng isang tao na maging alagad ni Jesus, kailangan niyang pasanin ang kaniyang pahirapang tulos at sundan ang landasing tinahak ni Kristo. Sa paggawa nito, kailangan niyang 'magpaalam sa lahat ng kaniyang mga pag-aari,' ngunit tatanggap naman siya ng mas maraming mahahalagang bagay ngayon, kasama ng mga pag-uusig, at ng buhay na walang hanggan sa hinaharap.—Luc 14:26, 27, 33; Ju 13:35; 15:8; Mar 10:29, 30; tingnan ang KRISTIYANO.

ALAHAS. Tingnan ang HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO; PALAMUTI.

ALAI.

1. Malamang na anak na babae ni Sesan na mula sa tribo ni Juda, na ibinigay upang mapangasawa ni Jarha na Ehipsiyong lingkod ng kaniyang ama. Naging anak ni Alai kay Jarha si Atai. Gayunman, kung si Alai ay isang *anak na lalaki* ni Sesan, maaaring maaga siyang namatay.—1Cr 2:31, 34, 35.

2. Ama ni Zabad na isang makapangyarihang lalaki sa hukbo ni David.—1Cr 11:41.

ALAK AT MATAPANG NA INUMIN.

May ilang termino sa orihinal na mga wika na kadalasa'y tumutukoy sa isang uri ng alak (ang Hebreong *ti·rohsh′* [Gen 27:28, 37; Os 2:8, 9, 22]; ang Hebreong *che′mer* [Deu 32:14; Isa 27:2] at ang

katumbas na terminong Aramaiko na *chamar′* [Dan 5:1, 2, 4, 23]; gayundin ang Griegong *gleu′kos* [Gaw 2:13]). Ngunit ang salitang Hebreo na *ya′yin* ang pinakamalimit matagpuan sa Kasulatan. Una itong lumitaw sa Genesis 9:20-24, kung saan binabanggit ang pagtatanim ni Noe ng isang ubasan pagkaraan ng Baha at ang pagkalango niya sa alak na nanggaling doon. Ang salitang Griego naman na *oi′nos* (halos katumbas ng terminong Hebreo na *ya′yin*) ay unang lumitaw sa komento ni Jesus na hindi isang katalinuhan na gumamit ng mga lumang sisidlang balat para sa *alak na bago at hindi pa gaanong kumakasim,* yamang papuputukin ng presyon na namumuo dahil sa pagkasim ng alak ang mga lumang sisidlang balat.—Mat 9:17; Mar 2:22; Luc 5:37, 38.

Ang iba't ibang matatapang na inuming de-alkohol, lumilitaw na mula sa mga granada, mga datiles, mga igos, at iba pang katulad nito, ay kadalasang tinutukoy ng terminong Hebreo na *she·khar′.* (Bil 28:7; Deu 14:26; Aw 69:12) Sa Awit ni Solomon 8:2, ang salitang Hebreo na *ʽa·sis′* ay tumutukoy sa "sariwang katas" ng mga granada, bagaman alak ang ipinahihiwatig ng konteksto sa ibang mga talata. (Isa 49:26; Joe 1:5) Maaaring serbesa naman ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *so′ve′.*—Isa 1:22; Na 1:10.

Paggawa ng Alak. Sa Palestina, pinipitas ang mga ubas sa mga buwan ng Agosto at Setyembre, depende sa uri ng ubas at sa klima ng rehiyon. Halos tapos na ang kapanahunan ng saganang ani ng ubas kapag sumapit na ang panahon upang ipagdiwang ang "kapistahan ng mga kubol" sa maagang bahagi ng taglagas. (Deu 16:13) Matapos pitasin, ang mga ubas ay inilalagay sa batong-apog na mga tangke, o labangan, kung saan ito dinudurog ng mga lalaking nakatapak, anupat nag-aawitan pa nga habang niyayapakan nila ang pisaan ng ubas. (Isa 16:10; Jer 25:30; 48:33) Sa pamamagitan ng gayong paraan ng pagdurog, na banayad kung ihahambing sa ibang pamamaraan, hindi lubusang nagkakadurug-durog ang mga tangkay at mga buto, kung kaya kaunting *tannic acid* lamang ang kumakatas mula sa mga balat; ang resulta naman nito ay dekalidad na alak na suwabe at banayad sa ngalangala. (Sol 7:9) Kung minsan, mabibigat na bato ang ginagamit sa halip na mga paa.—Tingnan ang PISAAN.

Ang unang sariwang katas na lalabas kapag nadurog ang mga balat ng ubas, kung ihihiwalay mula sa kalakhang bahagi ng katas na napiga sa pamamagitan ng presyon, ang nagiging pinakamasasarap na alak. Matapos durugin ang mga ubas, nagsisimula nang kumasim ang katas sa loob lamang ng anim na oras habang nasa mga tangke pa ito, at unti-unti at patuluyan itong kumakasim sa loob ng ilang buwan. Nagkakaiba-iba ang antas ng alkohol ng natural na mga alak, mula 8 hanggang 16 na porsiyento ng kabuuang dami nito, ngunit maaari pa itong pataasin kung daragdagan ng mas matatapang na inuming de-alkohol sa bandang huli. Kung mababa ang sangkap na asukal ng mga ubas, at masyadong tumagal ang pagkasim, o kung hindi wastong naingatan ang alak laban sa oksidasyon, ito'y nagiging *acetic acid,* o sukà.—Ru 2:14.

Habang pinalalaon ang alak, pinananatili ito sa mga banga o mga sisidlang balat. (Jer 13:12) Malamang na ang mga lalagyang ito ay may singawan upang makalabas ang gas na *carbon dioxide* (na nagiging resulta kapag ang asukal ay nabago at naging alkohol dahil sa pagkasim), ngunit kasabay nito ay huwag makapasok ang oksiheno mula sa labas upang maiwasan ang paghahalo at kemikal na reaksiyon sa pagitan ng oksiheno at ng alak. (Job 32:19) Habang ang alak ay pinatitining, unti-unti itong lumilinaw palibhasa'y naiipon sa ilalim ang latak nito, anupat lalo itong bumabango at sumasarap. (Luc 5:39) Pagkatapos, ang alak ay kadalasang isinasalin sa ibang mga sisidlan.—Isa 25:6; Jer 48:11; tingnan ang LATAK.

Mga Pinaggagamitan. Mula pa noong unang panahon, ginagamit na ang alak bilang inumin kapag panahon ng kainan. (Gen 27:25; Ec 9:7) Madalas ay magkakasamang binabanggit ang alak, tinapay, at iba pang mga pagkain. (1Sa 16:20; Sol 5:1; Isa 22:13; 55:1) "Tinapay at alak" ang inihain ni Melquisedec kay Abraham. (Gen 14:18-20) Kung may inihandang alak, umiinom nito si Jesus kapag panahon ng kainan. (Mat 11:19; Luc 7:34) Hindi mawawala ang alak sa mga handaan (Es 1:7; 5:6; 7:2, 7, 8), mga piging ng kasalan (Ju 2:2, 3, 9, 10; 4:46), at iba pang masasayang okasyon (1Cr 12:39, 40; Job 1:13, 18). May suplay ng alak sa mga panustos na pagkain ng hari (1Cr 27:27; 2Cr 11:11); ito ang karaniwang inumin noon ng mga hari at mga gobernador. (Ne 2:1; 5:15, 18; Dan 1:5, 8, 16) Kadalasan, kasama ito sa mga panustos na dala-dala ng mga manlalakbay para sa pagbibiyahe.—Jos 9:4, 13; Huk 19:19.

Dahil malawakan itong ginagamit, ang alak ay naging panindang ikinakalakal (Ne 13:15), anupat partikular na napabantog ang "alak ng Helbon" (na mas pinipili noon ng mga hari ng Persia) at ang "alak ng Lebanon." (Eze 27:18; Os 14:7) Ang alak ay isa sa mga ipinambayad sa mga manggagawang pinagtrabaho upang maglaan ng kahoy na gagamitin sa pagtatayo ng templo. (2Cr 2:8-10, 15) Itinuring itong isang napakahusay na regalo para sa mga taong nakatataas (1Sa 25:18; 2Sa 16:1, 2) at kasama ito sa abuloy na ikapu na ibinibigay noon bilang panustos ng mga saserdote at mga Levita. (Deu 18:3, 4; 2Cr 31:4, 5; Ne 10:37, 39; 13:5, 12) Kabilang

din ang alak sa mga piling bagay na inihahandog kay Jehova sa mga paghahain na bahagi ng pagsamba sa kaniya.—Exo 29:38, 40; Lev 23:13; Bil 15:5, 7, 10; 28:14; 1Sa 1:24; 10:3; Os 9:4.

Sa pasimula, ang alak ay hindi bahagi ng hapunan ng Paskuwa; idinagdag lamang ito nang bandang huli, marahil ay pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. Samakatuwid, may alak noon sa mesa nang ipagdiwang ni Jesus ang Paskuwa sa huling pagkakataon kasama ang kaniyang mga apostol at ginamit niya ito nang pasinayaan niya ang Memoryal ng kaniyang kamatayan. Ang pulang "dugo ng mga ubas" ay isang angkop na larawan ng sariling haing dugo ni Jesus. Nang pagkakataong iyon, tinukoy ni Jesus ang gayong alak bilang ang "bungang ito ng punong ubas," at yamang marahil ay pitong buwan na ang nakalilipas noon mula nang mag-ani ng ubas, walang alinlangan na iyon ay pinakasim na katas ng ubas.—Gen 49:11; Mat 26:18, 27-29.

Gaya ng ipinahiwatig ni Jesus at iniulat naman ng manggagamot na si Lucas, ang alak ay nakapagpapagaling bilang isang antiseptiko at banayad na pandisimpekta. (Luc 10:34) Inirerekomenda rin ito ng Bibliya bilang isang panlunas sa ilang kaso ng problema sa bituka. Pinayuhan ni Pablo si Timoteo: "Huwag ka nang uminom ng tubig, kundi gumamit ka ng kaunting alak dahil sa iyong sikmura at sa iyong malimit na pagkakasakit." (1Ti 5:23) Isa itong mahusay na payo may kaugnayan sa panggagamot. Gaya ng isinulat ni Dr. Salvatore P. Lucia, propesor ng medisina, University of California School of Medicine: "Ang alak ang pinakasinaunang inumin at ang pinakamahalagang sangkap na panggamot na patuloy na ginagamit sa buong kasaysayan ng sangkatauhan. . . . Ang totoo, ang alak ay isa sa iilang substansiyang makukuha ng tao na pinakamadalas irekomenda dahil sa kanilang bisang magpagaling." —*Wine as Food and Medicine,* 1954, p. 5; tingnan ang KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT.

Salungat sa maling opinyon ng ilan, ang mga inuming de-alkohol ay hindi mga pampasigla (*stimulant*) ng kaisipan kundi sa katunayan ay mga sedatibo at mga pampakalma (*depressant*) ng sentral na sistema ng nerbiyo. "Magbigay kayo ng nakalalangong inumin sa isa na malapit nang pumanaw at ng alak sa mga may mapait na kaluluwa," hindi bilang pampasigla sa kaisipan ng mga nasa gayong kalagayan upang lalo pa nilang maramdaman ang kanilang kahapisan, kundi sa halip, gaya ng sinasabi ng kawikaan, upang 'malimutan nila ang kanilang mga kabagabagan.' (Kaw 31:6, 7) Isang sinaunang kaugalian ng mga Romano na bigyan ng alak na hinaluan ng droga ang mga kriminal upang hindi gaanong maramdaman ng mga ito ang kirot na dulot ng pagpatay. Marahil ito ang dahilan kung bakit nag-alok ang mga kawal na Romano kay Jesus ng alak na hinaluan ng droga noong ibinabayubay nila siya.—Mar 15:23.

Maliwanag na ang alak ay isa sa mga pagpapalang kaloob ni Jehova sa sangkatauhan. 'Pinasasaya ng alak ang puso ng taong mortal.' (Aw 104:15; Es 1:10; 2Sa 13:28; Ec 2:3; 10:19; Zac 10:7) Kaya naman, hindi uminom si Daniel ng alak noong nagdadalamhati siya. (Dan 10:2, 3) Ang saganang suplay ng alak, na isinasagisag ng "punong ubas" sa malimit-uliting pananalita na 'uupo ang isa sa ilalim ng kaniyang sariling punong ubas at puno ng igos,' ay nagpapahiwatig ng kasaganaan at katiwasayan sa ilalim ng matuwid na pamamahala ni Jehova. (1Ha 4:25; 2Ha 18:31; Isa 36:16; Mik 4:4; Zac 3:10) Kasama rin ang alak sa mga pagpapalang ipinangako ni Jehova bilang bahagi ng pagsasauli.—Joe 3:18; Am 9:13, 14; Zac 9:17.

Katamtamang Paggamit. Ang pagiging katamtaman sa lahat ng bagay ay isang simulain ng Bibliya. Kumakapit ito kahit sa pulot-pukyutan—sa katamtamang dami, ito'y nakabubuti; kapag lumabis, ito'y nakapipinsala. (Kaw 25:27) Gayundin naman kung tungkol sa mga kaloob ni Jehova na alak at matapang na inumin, ang mga ito ay dapat gamitin ayon sa kaniyang tagubilin. Ang pagpapakalabis at pagwawalang-bahala sa mga simulain ng Bibliya hinggil sa paggamit ng mga paglalaang ito ay nagdudulot ng di-pagsang-ayon ni Jehova, nauuwi sa kabuktutan at humahantong sa kamatayan. Ipinakadiriin-diin ng Bibliya ang bagay na ito, kapuwa sa mga panuntunan at sa mga halimbawang ibinibigay nito.—Kaw 23:29-31; tingnan ang KALASINGAN, PAGLALASING.

Maaaring may mga kaso kung saan ang pag-inom ng inuming de-alkohol, kahit kaunti lamang, ay hindi isang katalinuhan at makasisira sa kalusugan ng isang tao. Sa ibang mga pagkakataon naman, baka umiwas ang isa sa pag-inom ng nakalalangong inumin upang hindi siya makatisod sa iba at bilang pagpapakita ng pag-ibig at konsiderasyon sa iba. —Ro 14:21.

Sa ilalim ng parusang kamatayan, pinagbawalan ni Jehova ang mga saserdote at mga Levita sa pag-inom ng anumang uri ng alak kapag naglilingkod sila sa tabernakulo o templo. (Lev 10:8, 9; Eze 44:21) Maaari silang uminom ng alak sa katamtamang dami kapag hindi sila nakaatas na maglingkod. (1Cr 9:29) Isa ring tuntunin mula sa Diyos na ang isang Nazareo ay hindi dapat uminom ng anumang inuming de-alkohol samantalang nasa ilalim siya ng pantanging panatang ito. (Bil 6:2-4, 13-20; Am 2:12) Dahil si Samson ay magiging isang Nazareo mula sa kaniyang kapanganakan, hindi pinahintulutang uminom ng alak o nakalalangong

inumin ang kaniyang ina noong ito'y nagdadalang-tao. (Huk 13:4, 5, 7, 14) Kapag nanunungkulan, "hindi ukol sa mga hari ang uminom ng alak ni ukol man sa matataas na opisyal ang magsabi: 'Nasaan ang nakalalangong inumin?'" upang hindi nila "malimutan ang iniutos at baluktutin ang usapin ng sinuman sa mga anak ng kapighatian." (Kaw 31:4, 5) Ang mga tagapangasiwa sa kongregasyong Kristiyano ay hindi dapat maging mga "lasenggong basag-ulero," at ang mga ministeryal na lingkod ay "dapat ding maging seryoso, . . . hindi mahilig sa maraming alak."—1Ti 3:3, 8.

Makalarawan. Noong ang sinaunang Babilonya ay gumaganap bilang tagapuksa ni Jehova, 'nilasing niya sa alak' ang lahat ng mga bansa, anupat sumagisag ito sa poot ni Jehova laban sa mga bansa. (Jer 51:7) Gayundin, sa iba pang mga teksto, ang mga kalaban ni Jehova ay inilalarawan bilang mga sapilitang pinaiinom ng matuwid na pagkagalit ng Diyos, na inihalintulad naman sa "alak [na] bumubula," "alak ng pagngangalit," "alak ng galit ng Diyos." (Aw 75:8; Jer 25:15; Apo 14:10; 16:19) Ang isang mapait na timplada na walang anumang kaugnayan sa galit ng Diyos ay ang 'alak ng [espirituwal na] pakikiapid' ng "Babilonyang Dakila" na ipinaiinom nito sa lahat ng mga bansa.—Apo 14:8; 17:2; 18:3, 13.

ALAKDAN [sa Heb., *ʽaq·rav'*; sa Gr., *skor·pi'os;* sa Ingles, *scorpion*]. Isang maliit na hayop (isang *arachnid,* hindi isinasama ng mga biyologo sa mga insekto) na inuuri rin sa grupo ng mga gagamba. Ngunit di-tulad ng ibang mga *arachnid,* ang babaing alakdan ay hindi nangingitlog kundi nanganganak ng buháy na mga supling.

Ang alakdan ay may walong binting panlakad, isang mahaba, makitid at baha-bahaging buntot na sa pinakadulo ay may nakakurba at makamandag na pantibo, at isang pares ng pansipit na kahawig niyaong sa ulang at tadtad ng mga balahibong napakasensitibo. Ang buntot nito ay kadalasang nakataas sa ibabaw ng likod nito at nakakurba patungo sa harap at kumakampay-kampay. Ginagamit ng alakdan ang pantibo nito upang ipagtanggol ang kaniyang sarili at upang manila. Dinadakma ng mga sipit nito ang biktima at pagkatapos, kung kinakailangan, tinitibo ito hanggang sa mamatay. Palibhasa'y sa gabi lamang ito aktibo, ang alakdan ay maghapong nagtatago sa ilalim ng mga bato, sa mga bitak at mga awang ng mga gusali, pati na sa ilalim ng mga sapin at mga higaan, anupat lumalabas sa gabi para kumain ng mga gagamba at mga insekto.

May mahigit na 600 uri ng alakdan. Ang karaniwang laki ng mga ito ay wala pang 2.5 sentimetro (1 pulgada) hanggang sa 20 sentimetro (8 pulgada). Mga 12 uri ang natagpuan sa Palestina at Sirya. Bagaman kadalasa'y hindi nakamamatay sa mga tao, ang kamandag ng ilang uri ng alakdan ay mas mabagsik kaysa sa kamandag ng maraming mapanganib na ulupong sa disyerto. Sa mga uring matatagpuan sa Israel, ang pinakamakamandag ay ang dilaw na *Leiurus quinquestriatus.* Ang matinding kirot na dulot ng tibo ng alakdan ay binanggit sa Apocalipsis 9:3, 5, 10, kung saan ang makasagisag na mga balang ay inilalarawang may 'awtoridad gaya ng taglay ng mga alakdan sa lupa' at may kakayahang magpahirap sa mga tao gaya ng "alakdan kapag nananakit ito ng tao."

Ang mga alakdan ay karaniwan noon sa Ilang ng Juda at sa Peninsula ng Sinai, na may "kakila-kilabot na ilang." (Deu 8:15) Mayroon pa ngang isang sampahan, o dakong paahon, sa TS hanggahan ng Juda, sa TK ng timugang dulo ng Dagat na Patay, na tinawag na Akrabim (nangangahulugang "Mga Alakdan").—Bil 34:4; Jos 15:3; Huk 1:36.

Sa 1 Hari 12:11, 14 at 2 Cronica 10:11, 14, ang terminong Hebreo na *ʽaq·rab·bim',* na isinalin bilang "mga hagupit," ay literal na nangangahulugang "mga alakdan." Maaaring ang instrumentong pamparusa na tinutukoy rito ay isang panghagupit na may matatalas na dulo.

Upang ipakita na ang kaniyang makalangit na Ama ay magbibigay ng banal na espiritu doon sa mga humihingi sa Kaniya, sinabi ni Jesu-Kristo na ang isang amang tao ay hindi magbibigay ng alakdan sa kaniyang anak kung humihiling ito ng itlog. (Luc 11:12, 13) Sa 70 alagad na isinugo niya, nagbigay si Jesus ng awtoridad sa nakapipinsalang mga bagay, na isinasagisag ng mga serpiyente at mga alakdan.—Luc 10:19; ihambing ang Eze 2:6.

ALAMELEC [Dambuhalang Punungkahoy ng Hari]. Isang bayan sa teritoryong itinakda sa tribo ni Aser (Jos 19:26), sa H ng agusang libis ng Kison. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito ngunit malamang na ito ay nasa T na bahagi ng Kapatagan ng Aco, marahil ay sa Wadi el-Melek (Nahal Zippori), na bumubuhos sa Kison.

ALAMO, MGA [sa Heb., *ʽara·vim'* (pangmaramihan); sa Ingles, *poplars*]. Ang pangalang Hebreo para sa punungkahoy na ito ay katumbas ng Arabeng *gharab,* na ginagamit pa rin para sa *Euphrates poplar.* Sa gayon, bagaman ang alamo at sause ay kabilang sa iisang pamilya ng mga punungkahoy, at kapuwa pangkaraniwan sa Gitnang Silangan, mas pabor ang makabagong mga leksikograpo sa punong alamo (*Populus euphratica*) bilang salin nito.—Tingnan ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina Koehler at Baumgartner, Leiden, 1958, p. 733; *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980,

p. 788; *The New Westminster Dictionary of the Bible,* inedit ni H. Gehman, 1970, p. 998.

Karaniwang-karaniwan ang punong alamo sa kahabaan ng mga pampang ng Eufrates (samantalang kung ihahambing ay bibihira naman doon ang sause) kung kaya tugmang-tugma ito sa pagtukoy sa Awit 137:1, 2, kung saan inilalarawan na isinasabit ng tumatangis na mga Judiong tapon ang kanilang mga alpa sa mga punong alamo. Ang maliliit, malulutong at hugis-pusong mga dahon ng *Euphrates poplar* (tinatawag ding *aspen*) ay nakakabit sa mga tangkay na pipî na nakabitin nang pahilis sa pangunahing sanga, at dahil dito, humahapay-hapay ang mga ito sa kaunting hihip ng hangin, anupat ang galaw na ito ay maaaring magpahiwatig ng emosyonal na paghapay-hapay ng mga taong tumatangis sa pamimighati.

Ang mga *Euphrates poplar* ay matatagpuan din sa kahabaan ng mga pampang ng mga ilog at batis sa Sirya at Palestina, at partikular na sa libis ng Ilog Jordan. Doon, kasama ng mga puno ng tamarisko, ang mga ito ay kadalasan nang nagiging makakapal na palumpungan, samantalang sa ibang dako naman, ang mga ito ay maaaring umabot sa taas na mula 9 hanggang 14 na m (30 hanggang 45 piye). Sa lahat ng mga pagtukoy sa Kasulatan, ang mga punong ito ng alamo ay iniuugnay sa mga daanang-tubig o mga "agusang libis." Kabilang ang mga ito sa mga punungkahoy na ang mga sanga ay ginamit sa Kapistahan ng mga Kubol (Lev 23:40); naglaan ang mga ito ng tabing para sa malakas na "Behemot" (hipopotamus) sa kahabaan ng ilog (Job 40:15, 22); at ang mabilis na pagsibol ng mga ito sa kahabaan ng mga lugar na natutubigang mainam ay ginagamit sa Isaias 44:3, 4 upang ilarawan ang mabilis na pagsulong at paglago na resulta ng pagbubuhos ni Jehova ng kaniyang mga pagpapala at espiritu.

ALAMO, AGUSANG LIBIS NG MGA. Sa Isaias 15:7, inilalarawan ng propeta na ang mga Moabita ay tumakas na dala-dala ang kanilang mga ari-arian patawid sa "agusang libis ng mga alamo." Kung ang mga ito ay tumakas patungong T, gaya ng waring nangyari, lumilitaw na ang agusang libis ng mga alamo ay ang "agusang libis ng Zered" (Bil 21:12; Deu 2:13), na nagsilbing hangganan ng Moab at Edom sa T. Karaniwang ipinapalagay na ang agusang libis ng Zered ay ang Wadi el-Hasa', na umaagos patungo sa dulong T ng Dagat na Patay. Ang ibabang agos nito ay dumaraan sa isang maliit na kapatagan na medyo matubig ang ilang bahagi at sa gayo'y mabubuhay roon ang mga alamo. —Tingnan ang ZERED, AGUSANG LIBIS NG.

ALAMOT [Mga Dalaga; Mga Kabataang Babae]. Maliwanag na isang termino hinggil sa paraan ng pagtugtog o pag-awit. Malamang na tumutukoy ito sa boses na *soprano* ng mga kabataang babae o sa *falsetto* ng mga batang lalaki. Sa 1 Cronica 15:20, inilalarawan ang mga panugtog na de-kuwerdas bilang "nakatono sa Alamot" anupat doon ay tinumbasan ng transliterasyon ang terminong ito. Gayunman, sa superskripsiyon ng Awit 46, ang *'ala·mohth'* ay isinalin bilang "Mga Dalaga."

Sa 1 Cronica 15:21, na kasunod ng nabanggit na teksto, ay may isa pang pananalitang pangmusika na tinumbasan ng transliterasyon, ang *shemi·nith',* na tumutukoy sa "mga alpa na nakatono sa Seminit." Sa mga superskripsiyon naman ng Awit 6 at 12, isinalin ang salitang ito bilang "mababang oktaba." Bagaman hindi talaga magkasalungat ang kahulugan ng dalawang terminong ito, ang Alamot at ang Seminit, naniniwala ang ilang iskolar na magkaibang-magkaiba ang mga ito. Waring ipinahihiwatig din ito ng nilalaman ng nabanggit na mga awit: Ang Awit 6 at 12, na kapuwa may *shemi·nith'* sa kani-kanilang superskripsiyon, ay waring mapanglaw at sa gayon ay dapat saliwan ng mas malungkot at mas mababang tono, samantalang ang Awit 46 naman, na may *'ala·mohth'* sa superskripsiyon nito, ay masaya at angkop na saliwan ng, o awitin sa, mas mataas na tono.—Tingnan ang ALPA; MUSIKA.

ALCAPARRA, BUNGA NG [sa Heb., *'avi·yoh·nah';* sa Ingles, *caper berry*]. Sa ilang salin ng Eclesiastes 12:5, ang terminong Hebreo na *'avi·yoh·nah'* ay isinalin bilang "pagnanasa" anupat ang teksto ay kababasahan ng 'lipasan ng pagnanasa.' (*MB;* tingnan din ang *KJ; Ro.*) Gayunman, yamang inilalarawan ng kabanatang ito ang mga kalagayan ng tao sa katandaan, ipinapalagay ng maraming makabagong salin (*AT; JB; JP; NW; NC* [Kastila]) na ang manunulat ng Eclesiastes ay gumamit dito ng metapora, gaya ng ginawa niya sa buong paglalarawan, at na ang *'avi·yoh·nah'* ay tumutukoy sa bunga ng alcaparra (na isang pampagana). Ang pangmalas na ito ay sinusuportahan ng mga saling Griegong *Septuagint,* Latin na *Vulgate,* Syriac na *Peshitta,* at mga saling Arabe.

Ang halamang alcaparra (*Capparis spinosa*) ay maaaring umabot sa taas na 1 m (3 piye) ngunit kadalasa'y gumagapang ito sa lupa tulad ng baging. Sagana ito sa Israel, anupat madalas ay tumutubo mula sa mga guwang ng mga bato o gumagapang sa mga pader o sa mga guho. Ang matitinik na sanga nito ay may biluhabang mga dahon na kulay matingkad na berde. Tuwing Mayo, ang halamang ito ay nagkakaroon ng malalaki at kulay puting bulaklak na may purpurang mga pilamento sa pinakagitna.—LARAWAN, Tomo 1, p. 543.

Di-tulad ng maliliit na buko ng halamang ito, hindi gaanong ginagamit ang mga bunga, o *berry.* Ang mga bungang ito ay ginagawang atsara at pampagana, at dahil dito kung kaya nakilala ang mga ito mula pa noong sinaunang mga panahon. Kaya naman waring sinasabi ng manunulat ng Eclesiastes na, kapag nawawalan na ng panlasa ang isang matandang lalaki at hindi na siya maganang kumain, ang kaniyang pagnanasang kumain ay hindi kayang gisingin kahit ng bunga ng alcaparra.

ALEJANDRIA. Pangunahing lunsod at bantog na metropolis ng Ehipto noong panahon ni Jesus at ng kaniyang mga apostol. Ang makabagong Alejandria (tinatawag na Al-Iskandariyah sa wikang Arabe) ay nakatayo sa sinaunang lugar na ito at ngayon ay isang daungang-dagat, pero may ilang bahagi ng sinaunang lunsod na makikita pa rin dito.

Ang pangalan ng lunsod ay hinango sa pangalan ni Alejandrong Dakila, na nagtatag nito noong 332 o 331 B.C.E. Nang maglaon, ito ang naging pangunahing lunsod ng Ehipto, at sa ilalim ng mga Ptolemy, ang Helenistikong mga hari ng Ehipto, ang Alejandria ay ginawang kabisera ng Ehipto. Nanatili ito bilang kabisera nang manupil ang Roma noong 30 B.C.E. at nagsilbi itong sentro ng administrasyon ng Ehipto hanggang noong mga panahong Romano at Bizantino at maging hanggang nang manakop ang mga Arabe noong ikapitong siglo C.E.

Sa loob ng mahabang panahon, mga Judio ang bumubuo sa malaking bahagi ng populasyon ng Alejandria, na ang pinakamataas na bilang ay umabot marahil sa 500,000 katao. Ang marami sa kanila ay mga inapo ng mga Judiong tumakas patungong Ehipto pagkatapos na bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Noong panahon ni Tiberio, sinasabing sila ang bumubuo sa mga isang katlo ng populasyon ng lunsod. Sa sarili nilang purok sa HS ng lunsod, ang mga Judio ay pinahintulutang mamuhay ayon sa sarili nilang mga kautusan at magkaroon ng sarili nilang gobernador.

Sa Alejandria ginawa ang Griegong *Septuagint,* ang unang salin ng Hebreong Kasulatan. Lumilitaw na sinimulan itong gawin ng mga Judiong Alejandrino noong panahon ng paghahari ni Ptolemy (II) Philadelphus (285-246 B.C.E.).

Pahapyaw lamang ang pagtukoy ng Bibliya sa Alejandria. Kabilang ang "mga Alejandrino," o mga Judio mula sa Alejandria, sa mga nakipagtalo kay Esteban bago ito litisin. Ang Alejandria ang tinubuang lunsod ni Apolos, isang lalaking mahusay magsalita. At dalawa sa mga barkong sinakyan ni Pablo sa paglalakbay bilang isang bilanggong patungo sa Roma ay nagmula sa Alejandria. Tiyak na ang mga ito ay malalaking barko na may lulang mga butil at kabilang sa malaking plotang Alejandrino na tumatawid sa Dagat Mediteraneo patungong Puteoli, Italya, bagaman kung minsan ay namamaybay ang mga ito at dumaraan sa mga daungan ng Asia Minor.—Gaw 6:9; 18:24; 27:6; 28:11.

ALEJANDRO [Tagapagtanggol ng Tao].

1. Si Alejandrong Dakila, anak ni Felipe II ng Macedonia at ng asawa nitong si Olympias, isinilang sa Pela noong 356 B.C.E. Bagaman hindi binanggit ang kaniyang pangalan sa Bibliya, ang pamamahala niya sa ikalimang imperyong pandaigdig ay inihula dalawang siglo bago ang kaniyang kapanganakan.—Dan 8:5-7, 20, 21.

Sa edad na mga 22, dalawang taon pagkaluklok niya sa trono kasunod ng pagpaslang sa kaniyang ama, humayo si Alejandro upang lupigin ang daigdig. (Dan 8:5) Inayos ng magiting na kabataang estratehistang ito ang kaniyang di-kalakihang hukbo sa dikit-dikit na mga hanay ng pormasyong *phalanx,* isang taktikang pinasimulan ng kaniyang ama at pinaghusay nang husto ni Alejandro.

Sa halip na tugisin ni Alejandro ang tumatakas na mga Persiano pagkatapos ng dalawang mahahalagang tagumpay sa Asia Minor (ang una ay sa Ilog Granicus at ang ikalawa ay sa Kapatagan ng Issus, kung saan isang napakalaking hukbong Persiano na tinatayang nasa kalahating milyon ang lubusang natalo), ibinaling niya ang kaniyang pansin sa pulong lunsod ng Tiro. Ilang siglo bago nito, inihula na ang mga pader, mga tore, mga bahay, at ang mismong alabok ng Tiro ay ihahagis sa dagat. (Eze 26:4, 12) Kaya naman naging makahulugan ang pagkuha ni Alejandro sa mga guho ng lunsod na nasa mismong kontinente na winasak ni Nabucodonosor ilang taon bago nito at ang paggamit niya ng mga iyon sa pagtatayo ng isang 800-m (0.5 mi) daanan patungo sa pulong lunsod. Noong Hulyo 332 B.C.E, winasak ng kaniyang hukbong-

dagat at mga makinang pandigma ang mapapagmapuring lunsod na iyon sa karagatan.

Sa kabilang dako, binuksan ng Jerusalem ang mga pintuang-daan nito bilang pagsuko, at ayon kay Josephus (*Jewish Antiquities,* XI, 337 [viii, 5]), ipinakita kay Alejandro ang aklat ng hula ni Daniel, malamang na ang kabanata 8, kung saan binabanggit na isang makapangyarihang Griegong hari ang susupil at lulupig sa Imperyo ng Persia. Dahil dito ay hindi ginalaw ni Alejandro ang Jerusalem at nagpunta siya sa T patungong Ehipto, kung saan siya sinalubong bilang isang tagapagligtas. Doon ay itinatag niya ang lunsod ng Alejandria, ang sentro ng kaalaman kung saan ginawa ang Griegong *Septuagint.* Nang maglaon, nilisan ni Alejandro ang Ehipto at dumaan sa Palestina patungong S. Pagkatapos, kasama ang 47,000 kawal, nilupig niya ang isang pagkalaki-laki at muling-inorganisang hukbong Persiano malapit sa Gaugamela. Mabilis na naganap ang sumunod na mga pangyayari: Pinaslang si Dario III ng kaniyang dating mga kaibigan, sumuko ang Babilonya, at humayo si Alejandro upang kunin ang Susa at Persepolis. Mula roon ay ipinagpatuloy niya ang kaniyang kampanya patungo sa India bago siya muling bumalik sa kanluran.

Mga Pangyayari Pagkatapos ng Kaniyang Panlulupig. Maganda ang mga plano ni Alejandro na muling itayo ang Babilonya at gawin itong kaniyang kabisera, ngunit hindi natupad ang mga ito. Gaya ng inihula ni Daniel, siya ay "nabali" sa kamatayan "nang lumakas [siya]," o naging makapangyarihan. (Dan 8:8) Nabigong matupad ang pangarap ni Alejandro na muling itayo ang Babilonya dahil noong 323 B.C.E., sa murang edad na 32, bigla siyang namatay, posibleng dahil sa malarya na pinalubha ng kaniyang walang-ingat na pamumuhay. Inembalsamo siya at inilibing nang maglaon sa Alejandria, Ehipto.

Sa panahon ng kaniyang maikling buhay, napangasawa ni Alejandro si Roxana, ang anak ng nalupig na hari ng Bactria, at gayundin si Statire, isang anak ng Persianong haring si Dario III. Nagkaanak siya kay Roxana ng isang lalaki na pinanganlang Alejandro (Allou). At sa isang babae na nagngangalang Barsine ay nagkaroon siya ng anak sa ligaw na pinanganlang Heracles (Hercules). Gayunman, inihula ni Daniel na 'hindi sa kaapu-apuhan' ni Alejandro maiiwan ang kaniyang imperyo, kaya naman di-nagtagal ay napatay ang lahat ng kapamilya at tagapagmana ni Alejandro. (Dan 11:3, 4) Bukod diyan ay nakasulat: "At nang mabali ang isang iyon, anupat may apat na sa kalaunan ay tumayong kahalili nito, may apat na kaharian mula sa kaniyang bansa na tatayo, ngunit hindi taglay ang kaniyang

SI ALEJANDRONG DAKILA AT ANG MGA HULA SA BIBLIYA

Hula	Katuparan
"Isang lalaking kambing . . . pinabagsak [niyaon] ang barakong tupa at binali ang dalawang sungay nito." "Ang barakong tupa na iyong nakita na may dalawang sungay ay kumakatawan sa mga hari ng Media at Persia. At ang mabalahibong kambing na lalaki ay kumakatawan sa hari ng Gresya." (Dan 8:5, 7, 20, 21)	Matapos talunin nang dalawang beses ang mga hukbong Medo-Persiano sa Asia Minor, sumalakay muna ang hukbo ni Alejandro sa T at pagkatapos ay sa S, anupat lubusang nilupig ang Imperyo ng Medo-Persia
"At ang . . . alabok [ng Tiro] ay ilalagay nila sa gitna mismo ng tubig." (Eze 26:4, 12)	Noong 332 B.C.E., ginamit ni Alejandro ang mga guho ng lunsod ng Tiro na nasa mismong kontinente upang magtayo ng daanan patungo sa pulong lunsod, na kaniya namang winasak
"Nang lumakas ito, ang malaking sungay ay nabali." (Dan 8:8)	Noong 323 B.C.E., sa edad na 32 taon, siya'y nagkasakit at namatay
"Magiging mga tiwangwang na kaguhuan [ang Babilonya] hanggang sa panahong walang takda." (Jer 51:26)	Dahil dito, nabigo ang kaniyang mararangyang plano na muling itayo ang Babilonya bilang kaniyang kabisera, at sa katapustapusan ang dako nito ay naging tiwangwang na kaguhuan
"Ang kaniyang kaharian ay mawawasak at mahahati . . . ngunit hindi sa kaniyang kaapuapuhan." (Dan 11:4)	Pinaslang ang mga tagapagmana ni Alejandro, at bumagsak ang kaharian
"Ang malaking sungay ay nabali, at may apat na . . . tumubo na kahalili nito." (Dan 8:8, 22)	Pagsapit ng 301 B.C.E., apat sa mga heneral ni Alejandro ang sumakop sa magkakahiwalay na bahagi ng dating imperyo

kapangyarihan." (Dan 8:22) Samakatuwid, hindi lamang nagkataon na ang imperyo ay nahati-hati sa apat na heneral ni Alejandro: si Seleucus Nicator ang kumuha sa Mesopotamia at Sirya; si Cassander, sa Macedonia at Gresya; si Ptolemy Lagus, sa Ehipto at Palestina; at si Lysimachus, sa Tracia at Asia Minor.

Ang pinakamalaking epekto sa kasaysayan ng panlulupig ni Alejandro ay ang malawakang paglaganap ng wika at kulturang Griego. Ang karaniwang Griego (Koine) ay naging internasyonal na wika, kaya naman ang huling bahagi ng Bibliya ay isinulat sa Koine sa halip na sa Hebreo.

2. Anak ni Simon ng Cirene at kapatid ni Rufo. Ang kanilang ama ay pinilit na magbuhat ng pahirapang tulos ni Jesus.—Mar 15:21; Luc 23:26.

3. Isang kamag-anak ng punong saserdoteng si Anas na naroroon sa paglilitis nina Pedro at Juan. —Gaw 4:6.

4. Isang Judio sa Efeso na naroroon nang magsulsol ng kaguluhan ang mga panday-pilak laban kay Pablo. Nang tangkain ni Alejandro na magsalita sa kanila, pinatigil siya ng mababangis na manguumog sa pamamagitan ng kanilang pagsisigawan. —Gaw 19:33, 34.

5. Isa na 'dumanas ng pagkawasak may kinalaman sa kaniyang pananampalataya' at itiniwalag dahil sa kaniyang pamumusong kasama ni Himeneo. (1Ti 1:19, 20) Posibleng siya rin ang Blg. 6.

6. Isang panday-tanso na gumawa ng "maraming pinsala" kay Pablo kung kaya binabalaan ng apostol si Timoteo laban sa kaniya.—2Ti 4:14, 15.

ALEMET.

1. Ang huling nakatala sa siyam na anak ni Beker, ipinanganak sa Ehipto pagkaraan ng 1728 B.C.E. —1Cr 7:8; Gen 46:21, 26.

2. Isang anak ni Jehoada (o Jara) at direktang inapo ni Haring Saul. Ang kaniyang dalawang kapatid ay sina Azmavet at Zimri.—1Cr 8:36; 9:42.

3. Isang bayan ng Benjamin.—Tingnan ang ALMON.

ALEP [א]. Ang unang titik ng alpabetong Hebreo. Ang pangalang ibinigay sa titik na ito ay kapareho ng salitang Hebreo para sa "barakong baka; baka."—Ihambing ang Aw 8:7; Deu 7:13.

Sa Hebreo, ang *alep* ay hindi isang patinig kundi isang katinig at wala talaga itong katumbas sa Ingles. Kapag isinusulat, ang transliterasyon nito ay isang kuwit na nasa itaas ng letra ('). Kapag binibigkas naman sa Hebreo, ito ang pinakabanayad sa paimpit na mga tunog (samakatuwid nga, mga tunog na nanggagaling sa lalamunan) at katulad ito ng bahagyang paimpit na tunog ng di-binibigkas na letrang "h" sa pasimula ng salitang Ingles na *"hour,"*

Medalyang may ukit ng diumano'y wangis ni Alejandrong Dakila

o katulad ito ng ikalawang "o" sa salitang *"cooperate."*

Sa Hebreo, ang unang walong talata ng Awit 119 ay nagsisimula sa *alep.*

ALFEO.

1. Ang ama ng apostol na si Mateo Levi na maniningil ng buwis.—Mat 9:9; Mar 2:14.

2. Ang ama ni Santiago na Nakabababa, ang ika-9 sa nakatalang 12 apostol. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:15; Gaw 1:13) Sinusuportahan ng tradisyon ang maraming iskolar sa pangkalahatang paniniwala na si Alfeo at si Clopas ay iisa (Ju 19:25), na mangangahulugang si Alfeo ang asawa ng "isa pang Maria." (Mat 27:56; 28:1; Mar 15:40; 16:1; Luc 24:10) Maaaring ang pagkakaibang ito ng mga pangalan ay dahil sa magkaibang bigkas sa salitang-ugat ng pangalang ito o dahil may dalawang pangalan ang indibiduwal na iyon, na pangkaraniwan lamang noon.

ALGARROBA, BUNGA NG [sa Gr., *ke·ra'ti·on;* sa Ingles, *carob pod*]. Sa ilustrasyon tungkol sa alibughang anak, sinabi ni Jesus na ninasang kainin ng nagugutom na binatilyo ang mga bunga ng algarroba na ipinakakain sa mga baboy. (Luc 15:16) Ang mga bungang ito ay mula sa punong algarroba (*Ceratonia siliqua*), isang kaakit-akit na *evergreen* na tumutubo sa buong Palestina at sa iba pang lugar sa Mediteraneo. Ang puno ay tumataas nang hanggang 9 na m (30 piye), at ang maliliit at makikinang na dahon nito ay kahawig ng mga dahon ng fresno. Ang mga bunga, o *pod,* ay may ba-

lat na makintab at tulad-katad, kulay kayumangging malapurpura at, kasuwato ng pangalan ng mga ito sa Griego (*ke·ra′ti·on,* “maliit na sungay”), hugis-sungay na pakurba. Ang mga ito ay may haba na mula 15 hanggang 25 sentimetro (6 hanggang 10 pulgada) at may lapad na mga 2.5 sentimetro (1 pulgada). Sa loob nito ay may ilang tuladgisantes na mga buto na pinaghihiwa-hiwalay ng mga lamukot na matamis, malagkit, at nakakain. Hanggang sa ngayon ang mga buto ng algarroba ay ginagamit pa rin sa maraming lugar bilang pagkain ng mga kabayo, baka, at baboy. Ginagawa ang paghuhugpong sa mga punungkahoy na ito upang makalikha ng isang uri ng algarroba na makakain din ng tao.

ALGUDON. Isang uri ng kayo na hinahabi mula sa puting mga hibla na bumabalot sa mga buto ng bunga ng ilang halamang bulak. Ang salitang Hebreo na *kar·pas′,* na maaaring tumukoy alinman sa mainam na algudon o sa mainam na lino, ay kahawig ng salitang Sanskrit na *karpasa* at ng Griegong *kar′pa·sos.* Pinapaboran ng maraming makabagong bersiyon ang salin na “algudon” sa Esther 1:6. Doon ay binabanggit ito bilang isa sa mga materyales na ginamit na pampalamuti sa looban ng palasyo noong panahon ng pitong-araw na piging ni Haring Ahasuero sa Susan. Ang pagtatanim ng halamang bulak sa Persia at India ay ginagawa na noon pa mang sinaunang mga panahon. Bagaman waring mas malawakang ginagamit ang lino sa Ehipto at Palestina, mayroon ding katibayan na ginagamit na roon ang algudon mula pa noong unang milenyo B.C.E. patuloy.

Ipinapalagay na ang halamang bulak sa ulat ng Bibliya ay ang uri na may klasipikasyong *Gossypium herbaceum.* Ang palumpong na ito ay tumataas nang hanggang mga 1.5 m (5 piye) at nagsisibol ng dilaw o kung minsa′y kulay-rosas na mga bulaklak, at kapag natuyo na ang mga bulaklak, ang naiiwan na lamang ay mga *cotton boll* o mga kapsula ng buto. Kapag hinog na, ang mga *boll* ay pumuputok, anupat lumalabas ang buhaghag na bulak. Matapos tipunin ang mga bulak, kailangan itong pilian ng mga buto, o suyurin, sa pamamagitan ng pagpaparaan ng mga bulak sa makinang tinatawag na *gin.* Pagkatapos ay handa na ang mga hibla ng bulak para sa huling pagpoproseso at sa paghahabi. Iminumungkahi ng ilang iskolar na malamang na tumutukoy sa algudon ang “mga puting kayo” ng mga manggagawa sa habihan ng Ehipto na binanggit sa Isaias 19:9.—Tingnan ang TELA, I.

ALGUM [sa Heb., *′al·gum·mim′* (2Cr 2:8; 9:10, 11); *′al·mug·gim′* (1Ha 10:11, 12)]. Isang punungkahoy na kasama sa mga kahoy na hiniling ni Solomon kay Hiram ng Tiro upang magamit bilang tabla para sa pagtatayo ng templo at sa paggawa ng mga hagdan at mga suhay gayundin ng mga alpa at mga panugtog na de-kuwerdas.

Hindi matukoy nang tiyakan kung anong uri ng punungkahoy ang puno ng algum sa ulat na ito. Karaniwang ipinapalagay na ito ay *red sandalwood* (*Pterocarpus santalinus*) na matatagpuan ngayon sa India at Sri Lanka, bagaman sinasabi ng ilan na ito ay *white sandalwood* (*Santalum album*), maaaring dahil sa sinabi ni Josephus na ito ay maputi. (*Jewish Antiquities,* VIII, 177 [vii, 1]) Ang *red sandalwood* ay tumataas nang mga 7.5 hanggang 9 na m (25 hanggang 30 piye) at may kahoy na matigas, pino ang hilatsa, kayumangging mamula-mula, at napakikintab nang husto. Sinasabing angkop ito sa paggawa ng mga panugtog na gaya niyaong binabanggit sa ulat ng Bibliya. Ang kahoy na ito ay mabango at hindi madaling masira ng mga insekto.

Ang *red sandalwood* ay hindi tumutubo sa Lebanon sa ngayon. Gayunman, hindi binabanggit sa rekord kung ang mga puno ng “algum” ay katutubo sa Lebanon o hindi. Gayunpaman, nang maglaon ay minabuti ni Hiram na dalhin ang mga iyon mula sa Opir, ngunit maaaring maging sa Opir ay inangkat lamang ang mga tablang ito mula sa ibang lugar, yamang nasa posisyon ang Opir upang magsilbing sentro ng kalakalan na nakikipag-ugnayan sa India, Ehipto, at sa iba pang mga lugar sa Aprika. (1Ha 10:11, 22) Ang kahoy na dinala ni Hiram ay bibihira at mahalaga, anupat ipinahihiwatig ito ng pananalitang “wala pang dumating na mga tabla ng mga puno ng algum ni may nakita mang tulad nito hanggang sa araw na ito.”—1Ha 10:12.

ALIKABOK. Tingnan ang ALABOK.

ALIPIN. Ang mga salita sa orihinal na wika na isinalin bilang “alipin” o “lingkod” ay hindi lamang kumakapit sa mga indibiduwal na pag-aari ng iba. Ang salitang Hebreo na *‛e′vedh* ay maaaring tumukoy sa mga indibiduwal na pag-aari ng kanilang kapuwa. (Gen 12:16; Exo 20:17) O maaari ring tumukoy ang terminong ito sa mga sakop ng isang hari (2Sa 11:21; 2Cr 10:7), sa mga bayang nasupil na nagbabayad ng tributo (2Sa 8:2, 6), at sa mga taong naglilingkod sa hari, kabilang na rito ang mga katiwala ng kopa, mga magtitinapay, mga marino, mga opisyal ng militar, mga tagapayo, at ang mga katulad nito, pag-aari man sila ng kanilang kapuwa o hindi (Gen 40:20; 1Sa 29:3; 1Ha 9:27; 2Cr 8:18; 9:10; 32:9). Sa magalang na pagsasalita, sa halip na gamitin ng isang Hebreo ang panghalip na nasa unang panauhan, kung minsan ay tinutukoy niya ang kaniyang sarili bilang lingkod (*‛e′vedh*) ng

kausap niya. (Gen 33:5, 14; 42:10, 11, 13; 1Sa 20:7, 8) Sa pangkalahatan, ginamit ang *'e'vedh* upang tukuyin ang mga lingkod, o mga mananamba, ni Jehova (1Ha 8:36; 2Ha 10:23) at, mas espesipiko, ang pantanging mga kinatawan ng Diyos, gaya ni Moises. (Jos 1:1, 2; 24:29; 2Ha 21:10) Ang isa na nagsagawa ng paglilingkod na kasuwato ng kalooban ng Diyos, bagaman hindi mananamba ni Jehova, ay maaaring tukuyin bilang lingkod ng Diyos, gaya halimbawa ni Haring Nabucodonosor.—Jer 27:6.

Ang terminong Griego na *dou'los* ay katumbas ng salitang Hebreo na *'e'vedh.* Ginagamit ito may kaugnayan sa mga taong pag-aari ng kanilang kapuwa (Mat 8:9; 10:24, 25; 13:27); sa tapat na mga lingkod ng Diyos at ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo, tao man (Gaw 2:18; 4:29; Ro 1:1; Gal 1:10) o anghel (Apo 19:10, kung saan lumilitaw ang salitang *syn'dou·los* [kapuwa alipin]); at, sa makasagisag na diwa, sa mga taong alipin ng kasalanan (Ju 8:34; Ro 6:16-20) o kasiraan (2Pe 2:19).

Ang salitang Hebreo na *na'‛ar,* tulad ng terminong Griego na *pais,* ay pangunahin nang nangangahulugang isang bata, isang batang lalaki o isang kabataan, at maaari ring tumukoy sa isang alila o isang tagapaglingkod. (1Sa 1:24; 4:21; 30:17; 2Ha 5:20; Mat 2:16; 8:6; 17:18; 21:15; Gaw 20:12) Ang terminong Griego na *oi·ke'tes* ay tumutukoy sa isang tagapaglingkod sa bahay o alipin (Luc 16:13), at isang babaing alipin o alila naman ang tinutukoy ng salitang Griego na *pai·di'ske.* (Luc 12:45) Ang pandiwaring anyo ng salitang-ugat na Hebreo na *sha·rath'* ay maaaring isalin sa mga terminong gaya ng "lingkod" (Exo 33:11) o "tagapagsilbi." (2Sa 13:18) Ang salitang Griego na *hy·pe·re'tes* ay maaaring isalin bilang "tagapaglingkod," "tagapaglingkod sa hukuman," o "tagapaglingkod sa bahay." (Mat 26:58; Mar 14:54, 65; Ju 18:36) Ang terminong Griego na *the·ra'pon* ay lumilitaw lamang sa Hebreo 3:5 at nangangahulugang tauhan o tagapaglingkod.

Bago ang Karaniwang Panahon. Digmaan, karalitaan, at krimen ang mga pangunahing dahilan kung bakit nauuwi sa pagkaalipin ang mga tao. Kadalasan, ang mga bihag sa digmaan ay ginagawang mga alipin ng kanilang mga mambibihag o ipinagbibili sila ng mga ito sa pagkaalipin. (Ihambing ang 2Ha 5:2; Joe 3:6.) Sa lipunan ng mga Israelita, kung ang isang tao ay maging dukha, maaari niyang ipagbili sa pagkaalipin ang kaniyang sarili o ang mga anak niya upang mabayaran ang kaniyang pagkakautang. (Exo 21:7; Lev 25:39, 47; 2Ha 4:1) Kung hindi mabayaran ng taong nagkasala ng pagnanakaw ang mga bagay na ninakaw niya, ipagbibili siya kapalit ng mga iyon, anupat maliwanag na muli niyang matatamo ang kaniyang kalayaan kapag nabayaran na ang lahat ng sinisingil sa kaniya.—Exo 22:3.

Kung minsan, ang mga alipin ay may posisyon sa sambahayan bilang isa na lubhang pinagkakatiwalaan at iginagalang. Ang matanda nang lingkod ng patriyarkang si Abraham, malamang na si Eliezer, ang namahala sa lahat ng pag-aari ng kaniyang panginoon. (Gen 24:2; 15:2, 3) Bilang isang alipin sa Ehipto, ang inapo ni Abraham na si Jose ay naging tagapangasiwa sa lahat ng ari-arian ni Potipar, na isang opisyal ng korte ni Paraon. (Gen 39:1, 5, 6) Sa Israel, posibleng yumaman ang isang alipin at matubos niya ang kaniyang sarili.—Lev 25:49.

May kinalaman sa pangangalap ng mga manggagawa, tingnan ang PUWERSAHANG PAGTATRABAHO; SAPILITANG PAGLILINGKOD.

Mga kautusan hinggil sa kaugnayan ng alipin at ng panginoon. Sa mga Israelita, naiiba ang katayuan ng aliping Hebreo sa katayuan ng alipin na banyaga, naninirahang dayuhan, o nakikipamayan. Bagaman ang aliping di-Hebreo ay mananatiling pag-aari ng kaniyang panginoon at maaaring ipamana ng ama sa anak (Lev 25:44-46), ang aliping Hebreo naman ay dapat palayain sa ikapitong taon ng pagkaalipin nito o sa taon ng Jubileo, alinman ang mauna. Sa panahon ng kaniyang pagkaalipin, ang aliping Hebreo ay dapat pakitunguhan bilang isang upahang trabahador. (Exo 21:2; Lev 25:10; Deu 15:12) Kung ipagbili ng isang Hebreo ang kaniyang sarili upang maging alipin ng isang naninirahang dayuhan, ng isang miyembro ng pamilya ng naninirahang dayuhan, o ng isang nakikipamayan, maaari siyang tubusin kailanman, anupat maaaring siya mismo ang tumubos sa kaniyang sarili o tutubusin siya ng isa na may karapatang tumubos. Ang halagang pantubos ay ibinabatay sa bilang ng mga taóng natitira hanggang sa taon ng Jubileo o hanggang sa ikapitong taon ng pagkaalipin. (Lev 25:47-52; Deu 15:12) Kapag pinagkakalooban ng kalayaan ang isang aliping Hebreo, ang panginoon niya ay dapat magbigay sa kaniya ng isang kaloob na tutulong sa kaniya na magkaroon ng mabuting pasimula bilang isang taong pinalaya. (Deu 15:13-15) Kung ang isang aliping lalaki ay pumasok nang may asawa, aalis na kasama niya ang kaniyang asawa. Gayunman, kung binigyan siya ng kaniyang panginoon ng isang asawa (maliwanag na isang babaing banyaga na walang karapatang lumaya sa ikapitong taon ng pagkaalipin), ang babae at ang mga anak niya rito ay mananatiling pag-aari ng panginoon. Sa gayong kalagayan, maaaring piliin ng aliping Hebreo na manatili sa kaniyang panginoon. Kung magkagayon, bubutasan ang kaniyang tainga sa pamamagitan ng balibol bilang tanda na magpapatuloy siya sa pagkaalipin hanggang sa panahong walang takda.—Exo 21:2-6; Deu 15:16, 17.

Mga aliping babaing Hebreo. May ilang pantanging tuntunin na kumakapit sa isang aliping babaing Hebreo. Maaari siyang kunin ng kaniyang panginoon upang maging pangalawahing asawa nito o italaga bilang asawa ng anak nito. Kapag itinalaga siya bilang asawa ng anak ng kaniyang panginoon, ang Hebrea ay dapat pakitunguhan alinsunod sa kaukulang karapatan ng mga anak na babae. Kung kukuha ang anak na lalaki ng ibang asawa, hindi babawasan ang kaniyang panustos, pananamit, at kaukulan bilang asawa. Kapag hindi natugunan ng anak na lalaki ang mga kahilingang ito, bibigyang-karapatan ang babae na lumaya nang walang ibinabayad na halagang pantubos. Kung gustong ipatubos ng isang panginoon ang isang Hebrea, hindi siya pahihintulutang ipagbili ito sa mga banyaga. —Exo 21:7-11.

Ipinagsanggalang at binigyan ng mga pribilehiyo. Ipinagsanggalang ng Kautusan ang mga alipin laban sa kalupitan. Kung mawalan ng isang ngipin o isang mata ang alipin dahil sa pagmamalupit ng kaniyang panginoon, dapat siyang palayain. Yamang 30 siklo ang karaniwang halaga ng isang alipin (ihambing ang Exo 21:32), magiging malaking kalugihan sa kaniyang panginoon ang paglaya niya, kaya naman isa itong mabisang hadlang laban sa pag-abuso. Bagaman maaaring paluin ng panginoon ang kaniyang alipin, depende sa magiging pasiya ng mga hukom, ipaghihiganti ang alipin kung mamatay ito dahil sa pamamalo ng kaniyang panginoon. Gayunman, kung ang alipin ay magtagal pa nang isa o dalawang araw bago ito mamatay—anupat nagpapahiwatig na hindi binalak ng panginoon na patayin ang kaniyang alipin kundi nais lamang niya siyang disiplinahin—hindi siya ipaghihiganti. (Exo 21:20, 21, 26, 27; Lev 24:17) Gayundin, lumilitaw na upang maituring na malaya sa pagkakasala ang panginoon, dapat na hindi isang nakamamatay na kasangkapan ang ginamit niya sa pamamalo, yamang ipahihiwatig niyaon na may layunin siyang pumatay. (Ihambing ang Bil 35:16-18.) Samakatuwid, kung ang isang alipin ay magtagal pa nang isa o dalawang araw, makatuwirang mag-alinlangan kung talagang namatay siya dahil sa pagpaparusa. Halimbawa, karaniwan na, hindi naman nakamamatay ang paghampas sa pamamagitan ng pamalo, gaya ng ipinakikita ng pananalita sa Kawikaan 23:13: "Huwag mong ipagkait sa bata ang disiplina. Kung hahampasin mo siya ng pamalo, hindi siya mamamatay."

Ayon sa mga kundisyon ng Kautusan, may ilang pribilehiyo na ipinagkakaloob sa mga alipin. Yamang tinutuli ang lahat ng aliping lalaki (Exo 12:44; ihambing ang Gen 17:12), maaari silang kumain ng Paskuwa, at ang mga alipin ng saserdote ay maaaring kumain ng mga banal na bagay. (Exo 12:43, 44; Lev 22:10, 11) Ang mga alipin ay hindi pinagtatrabaho kapag Sabbath. (Exo 20:10; Deu 5:14) Kapag taon ng Sabbath, may karapatan silang kainin yaong sumibol mula sa mga natapong butil at mula sa di-napungusang punong ubas. (Lev 25:5, 6) Dapat silang makibahagi sa pagsasayang kaugnay ng paghahain sa santuwaryo at ng pagdiriwang ng mga kapistahan.—Deu 12:12; 16:11, 14.

Pangmalas ng Unang-Siglong mga Kristiyano. Napakaraming alipin sa Imperyo ng Roma, anupat may mga indibiduwal na nagmamay-ari ng daan-daang alipin, o libu-libo pa nga. Protektado ng pamahalaan ng imperyo ang institusyon ng pang-aalipin. Hindi nanindigan ang unang-siglong mga Kristiyano laban sa awtoridad ng pamahalaan may kinalaman sa bagay na ito at hindi sila nagtaguyod ng paghihimagsik ng mga alipin. Iginalang nila ang legal na karapatan ng iba, pati ng mga kapuwa Kristiyano, na magmay-ari ng mga alipin. Iyan ang dahilan kung bakit pinabalik ng apostol na si Pablo ang takas na aliping si Onesimo. Dahil naging Kristiyano na si Onesimo, kusang-loob siyang bumalik sa kaniyang panginoon, anupat nagpasakop siya bilang alipin ng kaniyang kapuwa Kristiyano. (Flm 10-17) Pinaalalahanan din ng apostol na si Pablo ang mga aliping Kristiyano na huwag maging mapagsamantala sa kaugnayan nila sa kanilang nananampalatayang mga panginoon. Sinabi niya: "Yaong may mga nananampalatayang may-ari ay huwag manghamak sa kanila, sapagkat sila ay mga kapatid. Sa halip, lalo pa nga silang maging handang magpaalipin, sapagkat yaong mga tumatanggap ng pakinabang ng kanilang mabuting paglilingkod ay mga mananampalataya at minamahal." (1Ti 6:2) Isang pagpapala sa alipin ang magkaroon ng panginoon na Kristiyano, yamang may pananagutan ang may-aring ito na makitungo sa kaniya nang matuwid at makatarungan.—Efe 6:9; Col 4:1.

Kapag tinanggap nila ang Kristiyanismo, yaong mga nasa pagkaalipin ay may pananagutan na maging mas mabubuting alipin, anupat "hindi sumasagot nang palabán, hindi nagnanakaw, kundi nagpapakita ng lubusan at mabuting pagkamatapat." (Tit 2:9, 10) Kahit hindi makatarungan ang pakikitungo sa kanila ng kanilang mga panginoon, dapat pa rin nilang paglingkuran nang husto ang mga ito. Sa pamamagitan ng pagdurusa alang-alang sa katuwiran, tinutularan nila ang halimbawa ni Jesu-Kristo. (1Pe 2:18-25) "Kayong mga alipin," ang sabi ng apostol na si Pablo, "maging masunurin kayo sa lahat ng bagay doon sa inyong mga panginoon ayon sa laman, hindi sa pamamagitan ng mga gawa na pakitang-taong paglilingkod, gaya ng mga nagpapalugod sa tao, kundi may kataimtiman ng puso, na

may takot kay Jehova. Anuman ang inyong ginagawa, gawin ninyo ito nang buong kaluluwa na gaya ng kay Jehova, at hindi sa mga tao." (Col 3:22, 23; Efe 6:5-8) Sa pamamagitan ng gayong mainam na pakikitungo sa kanilang mga panginoon, maiiwasan nilang magdulot ng kadustaan sa pangalan ng Diyos, palibhasa'y walang sinumang makapanunumbat na ang Kristiyanismo ay nagbubunga ng tamad at walang-kabuluhang mga alipin. —1Ti 6:1.

Sabihin pa, hindi maaaring maging kalakip sa 'pagiging masunurin ng isang alipin sa lahat ng bagay' ang pagsuway sa kautusan ng Diyos, yamang mangangahulugan iyan ng pagkatakot sa mga tao sa halip na sa Diyos. Kung ang mga alipin ay gagawa ng masama, kahit ginawa pa ito sa utos ng isa na nakatataas, hindi ito magiging 'kagayakan sa turo ng kanilang Tagapagligtas, ang Diyos,' kundi magbibigay ng masamang impresyon at ng kadustaan sa turong iyon. (Tit 2:10) Kaya naman, dapat nilang sundin ang kanilang budhing Kristiyano.

Sa kongregasyong Kristiyano, ang lahat ng tao, anuman ang katayuan nila sa lipunan, ay magkakapantay. Ang lahat ay pinahiran ng iisang espiritu at sa gayon ay nakikibahagi sa iisang pag-asa bilang mga sangkap ng iisang katawan. (1Co 12:12, 13; Gal 3:28; Col 3:11) Bagaman mas limitado ang maaari niyang gawin sa pagpapalaganap ng mabuting balita, hindi ito dapat ikabahala ng aliping Kristiyano. Gayunman, kung pagkakalooban siya ng pagkakataong lumaya, sasamantalahin niya ito at sa gayon ay palalawakin niya ang kaniyang gawaing Kristiyano.—1Co 7:21-23.

Pagkaalipin sa Kasalanan. Nang suwayin ng unang taong si Adan ang kautusan ng Diyos, isinuko niya ang lubusang pagpigil sa kaniyang sarili at binigyang-daan niya ang sakim na pagnanasang patuloy na makasama ang kaniyang makasalanang asawa at palugdan ito. Yamang isinuko ni Adan ang kaniyang sarili sa makasalanang pagnanasa niya, naging kaniyang panginoon ang pagnanasang ito at ang bunga nito, ang kasalanan. (Ihambing ang Ro 6:16; San 1:14, 15; tingnan ang KASALANAN.) Sa gayon ay ipinagbili niya ang kaniyang sarili sa ilalim ng kasalanan. Yamang nasa kaniyang mga balakang pa noon ang lahat ng magiging supling niya, ang mga ito man ay ipinagbili rin ni Adan sa ilalim ng kasalanan. Kaya naman sumulat ang apostol na si Pablo: "Ako ay makalaman, ipinagbili sa ilalim ng kasalanan." (Ro 7:14) Sa dahilang ito, walang anumang paraan upang gawing matuwid ng sinuman sa mga inapo ni Adan ang kanilang sarili, kahit sa pamamagitan pa ng pagsisikap na tuparin ang Kautusang Mosaiko. Gaya ng sinabi ng apostol na si Pablo: "Ang utos na ukol sa buhay, ito ay nasumpungan kong ukol sa kamatayan." (Ro 7:10) Palibhasa'y hindi nila kaya na lubusang tuparin ang Kautusan, ipinakita nito na ang mga tao ay mga alipin ng kasalanan at na nararapat sila sa kamatayan, hindi sa buhay.—Tingnan ang KAMATAYAN.

Mapalalaya lamang o magtatamo lamang ng kalayaan ang mga indibiduwal mula sa pagkaaliping ito kung sasamantalahin nila ang katubusang pinaging-posible sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. (Ihambing ang Ju 8:31-34; Ro 7:21-25; Gal 4:1-7; Heb 2:14-16; tingnan ang PANTUBOS.) Palibhasa'y binili sila ng mahalagang dugo ni Jesus, ang mga Kristiyano ay mga alipin, o mga lingkod, ng Diyos na Jehova at ng kaniyang Anak, anupat may pananagutang tuparin ang kanilang mga utos.—1Co 7:22, 23; 1Pe 1:18, 19; Apo 19:1, 2, 5; tingnan ang KALAYAAN; TAONG PINALAYA, TAONG LAYA.

Tingnan din ang TAPAT AT MAINGAT NA ALIPIN.

ALKITRAN [sa Ingles, *pitch*]. Ang malagkit at likidong anyo ng bitumen, binubuo ng mga *hydrocarbon,* may matingkad na kulay, at kahawig ng karaniwang tinatawag na *tar* [tinatawag ding alkitran sa Tagalog]. (Tingnan ang BITUMEN.) Isinalin ito mula sa salitang Hebreo na *ze'pheth.*

Napakadaling magliyab ng mineral na alkitran at, malibang mayroon itong saganang suplay ng hangin, napakausok nito kapag nasusunog. Ang pagpapangyaring mapuno ng alkitran ang mga ilog ng Edom at maging "nagniningas na alkitran" ang lupain, anupat paiilanlang ang usok nito hanggang sa panahong walang takda, ay isang angkop na larawan ng matinding pagkawasak. (Isa 34:9, 10) Tumutulong din ang ganitong paglalarawan upang makilala ang substansiyang ito, sapagkat ang Edom ay malapit sa Dagat na Patay, at maging sa ngayon ay may bitumeng inaanod paminsan-minsan sa mga dalampasigan niyaon, maliwanag na nagmumula sa mga depositong natatakpan ngayon ng dagat.

Ayon sa Exodo 2:3, pinahiran ng kapuwa "bitumen at alkitran" ang arkang papiro na pinagkublihan kay Moises. Iminumungkahi ng Judiong komentarista na si Rashi na ito'y nangangahulugang bitumen ang ipinahid sa loob at alkitran naman ang ipinahid sa labas. O, maaaring nangangahulugan ito na iisang uri ng substansiya ang ginamit subalit binubuo ng dalawang magkaibang lapot nito na pinaghalo. Halimbawa, sa *The Land and the Book,* iminumungkahi ni W. M. Thomson na ang Exodo 2:3 ay "nagsisiwalat ng proseso ng paghahanda nila ng bitumen. Ang mineral, gaya ng matatagpuan sa lupaing ito, ay agad na natutunaw sa ganang sarili; ngunit kapag lumamig na, nagiging malutong iyon na gaya ng salamin. Kailangang haluan iyon ng *tar* habang natutunaw, at sa ganitong paraan ay nagiging pagkit iyon na matigas at malasalamin, anupat hinding-hindi matatagos ng tubig." (Nirebisa ni

Mga bulaklak ng almendras. Ang almendras ang isa sa mga punungkahoy na unang namumulaklak sa pagtatapos ng taglamig, kaya ang pangalan nito sa Hebreo ay nangangahulugang "isa na gumigising"

J. Grande, 1910, p. 200) Ginagamit naman ng Griegong *Septuagint* ang iisang termino na *a·sphal·to′pis·sa,* na pinaghalong aspalto at alkitran. Sa ilang bahagi ng Gitnang Silangan, ginagamit ang mineral na alkitran maging nitong mga panahong kalilipas lamang bilang pamahid sa ilang sasakyang naglalayag.

ALMENDRAS [sa Heb., *luz* (Gen 30:37); *sha·qedh′* (Gen 43:11)]. Ang almendras (*Amygdalus communis*) ay isang punungkahoy na katutubo sa Palestina, sa Lebanon, at sa ilang lugar sa Mesopotamia. Ito ay kabilang sa pamilya ng rosas at tumutubo nang ligáw o itinatanim bilang namumungang punungkahoy.

Ang pangalang Hebreo na *sha·qedh′* ay literal na nangangahulugang "isa na gumigising," na angkop na angkop naman yamang ang almendras ang isa sa mga punungkahoy na pinakamaagang mamulaklak pagkaraan ng taglamig, anupat namumulaklak nang sing-aga ng huling bahagi ng Enero o maagang bahagi ng Pebrero. Pansinin ang paggamit ng magkatunog na mga salita sa Jeremias 1:11, 12, kung saan ang salitang Hebreo para sa "punong almendras" (*sha·qedh′*) ay sinusundan ng pananalitang "nananatiling gising" (*sho·qedh′*). Ang punungkahoy na ito ay maaaring tumaas nang hanggang 5 m (16 na piye). Kapag namumulaklak, ito ay hitik sa magagandang bulaklak na kulay-rosas o puti na nakaayos nang pares-pares. Sa Eclesiastes 12:5, ang namumulaklak na punong almendras ay ginamit na larawan ng mapuputing buhok ng mga may edad na. Ang mga dahon nito ay biluhaba at may ngipin-ngipin sa pinakagilid. Ang bunga ng almendras ay hugis-itlog, pabilog sa isang dulo at patulis naman sa kabila. Noon pa man ay itinuturing na itong isang espesyal na pagkain at inilakip ito ni Jacob sa kaloob na ipinadala niya sa Ehipto nang bumalik doon ang kaniyang mga anak. (Gen 43:11) Ang buto nito ay pinagmumulan ng kapaki-pakinabang na langis, anupat ang 45 kg (100 lb) na bunga ay nagbibigay ng mga 20 kg (44 na lb) ng langis.

Walang alinlangang dahil sa kariktan ng mga bulaklak ng almendras, ipinaris sa mga ito ang hugis ng mga kopa na nasa mga sanga ng kandelero ng tabernakulo. (Exo 25:33, 34; 37:19, 20) Ang tungkod ni Aaron ay isa ring sanga ng almendras, na makahimalang umusbong sa loob ng magdamag at nagbunga ng hinog na mga almendras bilang patotoo na sinang-ayunan ng Diyos ang kaniyang pagiging pinahirang mataas na saserdote.—Bil 17:8.

ALMIRES. Isang malukong na sisidlan kung saan dinudurog ang mga butil, espesya, olibo, o iba pang mga substansiya sa pamamagitan ng pagbayo ng isang pandikdik.

Sa mga libingan sa Ehipto, may mga ipinintang larawan na kakikitaan ng malalaking almires. Malamang na ang mga ito'y mga almires na kahoy at ang mga pandikdik naman ay gawa sa metal. Sa

isang ipinintang larawan, ipinakikita ang dalawang lalaki sa iisang almires, na halinhinang bumabayo gamit ang kani-kaniyang metal na pandikdik (hugis-pamalo sa magkabilang dulo), na hinahawakan nila nang dalawang kamay sa bandang gitna. Ipinahihiwatig ng larawan na matapos bayuhin nang husto ang materyal na nasa almires, binibistay ito tungo sa ibang lalagyan at ang hindi pa durog na mga labí ay ibinabalik sa almires upang bayuhin pang muli.

Noong sila'y nasa ilang, ginigiling ng mga Israelita ang manna sa mga gilingang pangkamay o dinidikdik nila iyon sa isang almires (sa Heb., *medhokhah′*) kapag inihahanda para sa pagluluto.—Bil 11:7, 8.

Ang pinakamainam na langis ng olibo ay nakukuha sa pamamagitan ng pagbayo sa mga olibo sa isang almires gamit ang isang pandikdik. Langis na galing lamang sa laman ng olibo ang nakakatas dito, samantalang sa isang pisaan ay nadudurog pati ang mga buto. Dalisay na napigang langis ng olibo ang dapat gamitin sa pagpapaningas ng kandelerong nasa tolda ng kapisanan. Ginagamit din ang langis na napiga sa pamamagitan ng almires may kaugnayan sa "palagiang handog na sinusunog" at maliwanag na pati sa banal na langis na pamahid. Ginagamit din sa santuwaryo ang insensong dinikdik hanggang sa maging pulbos.—Exo 27:20, 21; 29:40, 42; 30:23-25, 35, 36.

Yamang ang pinakaloob ng isang almires ay uka, angkop itong ginagamit sa Bibliya upang ilarawan ang anyo ng isang espesipikong kalupaan. Bilang halimbawa, ayon sa Hukom 15:18, 19, pinaglaanan ng Diyos si Samson ng tubig na maiinom sa pamamagitan ng pagbiyak sa "isang hugis-almires na uka" (sa Heb., *makh·tesh′*) na nasa Lehi. Gayundin, may isang seksiyon ng Jerusalem, ang "Maktes" o "Purok ng Almires" (sa Heb., *Makh·tesh′,* nangangahulugang "almires"), na maaaring pinangalanan nang gayon upang tumukoy sa isang tulad-lunas na uka o mababang dako sa purok na iyon ng lunsod. —Zef 1:11, tlb sa *Rbi8*.

Binabayo nang husto ang mga butil kapag dinudurog sa almires upang maging harina. Kaya naman, ginagamit ng Kasulatan ang pamamaraang ito sa makasagisag na paraan, anupat sinasabi: "Dikdikin mo man nang pino ang mangmang sa pamamagitan ng pandikdik sa almires [sa Heb., *bam·makh·tesh′*], kasama ng giniik na butil, ang kaniyang kamangmangan ay hindi hihiwalay sa kaniya."—Kaw 27:22.

ALMODAD. Ang una sa 13 anak na lalaki ni Joktan; ikalimang salinlahi mula kay Sem; pamangkin ni Peleg, na kasama sa talaangkanan ng Mesiyas. Si Almodad ang pinagmulan ng isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha, na nanirahan sa Arabia. (Gen 10:26, 32; 1Cr 1:20) Ayon sa tradisyong Arabe, siya ang pinuno ng tribong Jurham at ama ng isang asawa ni Ismael.

Sinaunang almires at pandikdik

ALMON. Isang lunsod ng mga Levita sa loob ng teritoryo ng Benjamin. Nakaatas ito sa mga anak ni Aaron noong mga araw ni Josue at ni Eleazar na saserdote. (Jos 21:1, 18) Tinatawag itong Alemet sa 1 Cronica 6:60. Ang sinaunang lokasyon nito ay ang mga guho ng nayon ng Khirbet ʽAlmit (Horvat ʽAlmit), mga 6 na km (3.5 mi) sa HS ng Jerusalem at mga 2 km (1 mi) sa SHS ng Anatot, isa pang lunsod ng mga Levita.

ALMON-DIBLATAIM. Isang lugar na nasa pagitan ng Dibon-gad at ng kabundukan ng Abarim kung saan nagkampo ang mga Israelita noong ika-40 taon pagkalabas nila mula sa Ehipto (1473 B.C.E.). Ito ang isa sa mga huling kampamento nila noong panahon ng kanilang pagpapagalagala sa ilang. (Bil 33:46, 47) Hindi matiyak ang lokasyon nito, ngunit iniuugnay ito ng ilang iskolar sa Khirbet Deleilat esh-Sherqiyeh, mga 16 na km (10 mi) sa HHS ng Dibon (Dhiban). Posibleng ito rin ang Bet-diblataim.—Jer 48:22.

ALMORANAS. Pamamaga ng mga ugat sa labasan ng dumi, malimit na may kasamang pagdurugo. Sa karamdamang ito na kadalasa'y makirot, may mga tumor ang mga ugat sa ilalim ng *mucous membrane* ng tumbong, alinman sa loob ng butas ng puwit (*internal hemorrhoids*) o sa labas nito (*external hemorrhoids*), o sa magkabilang panig.

Kabilang ang almoranas sa mga karamdaman na sinabi ni Jehova na daranasin ng mga Israelita kung sila ay susuway. (Deu 28:15, 27) Sinalot niya ng almoranas ang mga Filisteo ng Asdod at ng mga teritoryo nito, ang Gat at Ekron, noong panahong nasa kanila ang sagradong Kaban.—1Sa 5:6-12.

Ang salitang Hebreo na isinalin bilang "almoranas" (*Harkavy; Le; NW*), "bukol" (*AS*), "mga tumor" (*RS*), at "salot na mga bukol" (*AT*), gaya sa 1 Samuel 5:6, ay *'opha·lim',* nagpapahiwatig ng pabilog na pamamaga o pag-usli, almoranas, o mga tumor sa labasan ng dumi. Sa 1 Samuel 6:11, 17 sa tekstong Masoretiko, ang pamamaga na dinanas ng mga Filisteo ay tinutukoy bilang *techo·rim',* nangangahulugang "mga tumor." Sa anim na paglitaw sa Kasulatan ng *'opha·lim'* (almoranas), inilagay ng mga Masoreteng Judio sa salitang ito ang mga patinig para sa *techo·rim'* (mga tumor) at ipinakita nila sa panggilid na ang huling nabanggit na terminong ito ang salitang dapat basahin sa halip na *'opha·lim'.*

Ibinalik ng limang panginoon ng alyansa ng mga Filisteo ang Kaban sa Israel kasama ang isang handog ukol sa pagkakasala para kay Jehova, kabilang dito ang limang ginintuang larawan ng mga almoranas, samakatuwid nga, mga wangis ng mga pamamagang ito. (1Sa 6:4, 5, 11, 17) Sa kahawig na paraan, kapag ang ilang sinaunang mga tao (partikular na ang mga Griego at mga Romano) ay humihiling ng pagpapagaling sa kanilang mga bathala, naghahandog sila sa mga ito ng mga replika ng mga bahagi ng kanilang katawan na may karamdaman, o naghahandog sila ng mga modelo ng mga iyon bilang pasasalamat sa itinuturing nila na pagpapagaling sa kanila.

Yamang sinisira noon ng mga herboa (kahawig ng mga lumuluksong daga) ang lupain (1Sa 6:5), naniniwala ang ilang iskolar na ang mga Filisteo ay sinalanta ng salot bubonika, isang nakahahawang sakit na lubhang nakamamatay at kakikitaan ng mga sintomas na gaya ng lagnat, pangangaligkig, panlulupaypay, at makirot na pamamaga ng mga *lymphatic gland,* o pagkakaroon ng mga kulani. Ang salot na ito ay pangunahin nang naililipat sa pamamagitan ng mga kagat ng mga pulgas na kumagat sa mga daga o iba pang mga *rodent* na nahawahan at malapit nang mamatay o patay na.

Nagkaroon ng "isang nakamamatay na kalituhan" noong ang Kaban ay nasa Ekron, kung saan "ang mga taong hindi namatay ay sinaktan ng mga almoranas." (1Sa 5:10-12) Ang mga larawan ng mga almoranas at mga herboa ay kapuwa binabanggit sa 1 Samuel 6:4, kung saan sinipi ang Filisteong mga saserdote at mga manghuhula nang sabihin nila, "ang bawat isa sa inyo at sa inyong mga panginoon ng alyansa ay may magkakatulad na salot." Ngunit maaaring nangangahulugan lamang ito na ang buong bansa, kapuwa ang mga panginoon ng alyansa at ang mga taong-bayan, ay dumanas ng iisang kalamidad, "magkakatulad na salot," anupat hindi naman ibig sabihin na magkasama ang mga *rodent* at ang mga almoranas sa iisang epidemya ng sakit o salot. Waring ipinahihiwatig lamang ng Bibliya na sinalanta ng mga herboa ang pananim sa buong Filistia, sa gayon ay sinira ang lupain, at hindi nito espesipikong sinasabi na ang mga ito ang nanghawa sa mga Filisteo na sinaktan ni Jehova.

ALMUG. Tingnan ang ALGUM.

ALOE [sa Heb., *'aha·lim'* (pangmaramihan) at *'aha·lohth'* (pangmaramihan); sa Gr., *a·lo'e*]. Ang pangalan ng isang uri ng punungkahoy na may substansiyang mabango o aromatiko at ginamit bilang pabango noong panahon ng Bibliya. (Aw 45:8; Kaw 7:17; Sol 4:14) Ipinapalagay ng karamihan sa mga komentarista na ang punong aloe sa Bibliya ay ang *Aquilaria agallocha,* na kung minsan ay tinatawag na *eaglewood tree* at sa ngayon ay pangunahin nang matatagpuan sa India at sa mga karatig na rehiyon. Ang punungkahoy na ito ay malaki at palapad, na kung minsan ay umaabot sa taas na 30 m (mga 100 piye). Ang ubod ng katawan at ng mga sanga nito ay punô ng resina at ng langis na matapang ang amoy, na pinagkukunan naman ng napakahalagang pabango. Palibhasa'y waring pinakamabango ang kahoy na ito kapag nabubulok na, kung minsan ay ibinabaon ito sa lupa upang mapabilis ang pagkabulok. Kapag napulbos na ito nang pinung-pino, ipinagbibili ito bilang "aloe."

Nang ihambing ng propetang si Balaam ang mga tolda ng Israel sa "mga halamang aloe na itinanim ni Jehova, tulad ng mga sedro sa tabi ng tubig," maaaring ang tinutukoy niya ay ang palapad na hugis ng matataas na punungkahoy na ito, anupat ang magkakatabing mga punong aloe ay kahawig ng isang kampamento ng mga tolda. (Bil 24:6) Gayunman, ang tekstong ito ay pinagtatalunan yamang walang punong *Aquilaria agallocha* sa Palestina. Sabihin pa, hindi man masusumpungan doon sa ngayon ang mga punungkahoy na ito, hindi ito katibayan na walang gayong mga punungkahoy roon halos 3,500 taon na ang nakalilipas. Sa kabilang dako, nang tukuyin ni Balaam ang mga punungkahoy na ito, hindi kinakailangang aktuwal na tumutubo ang mga ito sa mismong lugar na iyon kung saan siya nagsalita. Kung ang "mga sedro" na kasunod na binanggit sa tekstong ito ay mga sedro ng Lebanon, ang mga punong sedro na ito ay sa labas ng lugar na iyon tumutubo, at maaaring totoo rin ito hinggil sa mga aloe. Ang tanging binabanggit ng iba pang mga teksto tungkol sa mga aloe ay ang aromatikong mga katangian ng mga ito anupat

hindi sinasabi ang pinagmulan ng mga ito, kung kaya may posibilidad na inaangkat noon ang mga ito mula sa ibang bansa.

Pagkamatay ni Kristo Jesus, nagdala si Nicodemo ng "isang rolyo ng mira at mga aloe" na tumitimbang nang mga 100 librang Romano (33 kg; 72 lb) upang gamitin sa paghahanda sa katawan ni Jesus para sa libing. (Ju 19:39) Malamang na malaking halaga ng salapi ang ginugol ni Nicodemo sa iniabuloy niyang ito, bagaman hindi binanggit ang dami ng di-gaanong mamahaling mira na kasama sa 100 libra. Bagaman ang terminong "mga aloe" sa tekstong ito ay ikinakapit ng ilan sa halamang kabilang sa pamilya ng mga liryo na tinatawag ngayon sa botanikal na pangalang *Aloe vera,* ang produkto ng halamang ito (ang malapot na katas mula sa mga dahon nito) ay ginagamit hindi dahil sa bango nito kundi bilang pampurga at para sa iba pang mga layuning pangkalusugan. Malamang na ang mga aloe na dinala ni Nicodemo ay kapareho ng produktong aloe na tinukoy sa Hebreong Kasulatan.

ALON [Dambuhalang Punungkahoy]. Isang Simeonita, inapo ni Semaias.—1Cr 4:37.

ALON-BAKUT [Dambuhalang Punungkahoy ng Pagtangis]. Isang dambuhalang punungkahoy sa paanan ng Bethel, sa ibaba ng burol na sakop ng lunsod. Pinanganlan ito nang gayon dahil sa ilalim nito inilibing ni Jacob "si Debora na yayang babae ni Rebeka."—Gen 35:8; tingnan ang MALAKING PUNUNGKAHOY, DAMBUHALANG PUNUNGKAHOY.

ALPA. Ang pangalan ng unang panugtog na binanggit sa Kasulatan. (Gen 4:21, *AS, Fn, Kx, NW, Yg, Da*) Ang salitang Hebreo na *kin·nohr′* (alpa) ay isinasalin din bilang "lira" sa maraming salin ng Bibliya. (*JB, Mo, Ro, RS*) Halos kalahati ng 42 paglitaw ng *kin·nohr′* sa Bibliya ay isinalin naman ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* sa pamamagitan ng Griegong *ki·tha′ra.* Noon, ang *ki·tha′ra* ay isang panugtog na kahawig ng lira (sa Gr., *ly′ra*), ngunit mas mababaw ang *sound board* nito. Karaniwang isinasalin ng makabagong mga salin ang *ki·tha′ra* sa Kristiyanong Griegong Kasulatan bilang "alpa." (1Co 14:7; Apo 5:8) Ipinakikita ng mga pagsasalarawan sa mga bantayog sa Ehipto na iba't iba ang istilo at hugis ng sinaunang mga alpa, anupat nagkakaiba-iba rin ang bilang ng mga kuwerdas ng mga ito. Dahil sa mga nabanggit, iminumungkahi ng ilan na maaaring ang *kin·nohr′* ay isang pangkalahatang termino na tumutukoy sa anumang panugtog na may pangunahing mga katangian ng sinaunang alpa.

Ang tanging tiyak na ipinahihiwatig ng Hebreong Kasulatan hinggil sa *kin·nohr′* ay na ito'y nabibitbit at magaan, yamang maaari itong tugtugin sa isang prusisyon o maging ng isang patutot samantalang umaawit at naglalakad sa isang lunsod. (1Sa 10:5; 2Sa 6:5; Isa 23:15, 16) Ang ilan sa mga ito ay gawa sa kahoy ng "algum." (1Ha 10:12) Ang mga kuwerdas ng mga ito ay maaaring gawa mula sa maliliit na bituka ng tupa, bagaman marahil ay ginagamit din noon ang inikid na mga hibla ng halaman.

Binigyan ni David, na dalubhasa sa pagtugtog ng *kin·nohr′* "sa pamamagitan ng kaniyang kamay" (1Sa 16:16, 23), ng prominenteng dako ang panugtog na ito kasama ng "panugtog na de-kuwerdas" (*ne′vel*) sa orkestra na tumugtog sa templo ni Solomon nang maglaon. (1Cr 25:1; 2Cr 29:25) Noong pasinayaan ni Nehemias ang pader ng Jerusalem, nakaragdag sa kasayahan ng okasyon ang *kin·nohr′.* (Ne 12:27) Yamang ang *kin·nohr′* ay pangunahin nang isang "kaiga-igayang" panugtog para sa "pagbubunyi," ang tunog nito ay matitigil sa mga panahon ng kahatulan o kaparusahan. (Aw 81:2; Eze 26:13; Isa 24:8, 9) Palibhasa'y nalulungkot dahil sa pagiging tapon nila sa Babilonya, nawalan ng pagnanais ang mga Israelita na tumugtog ng kanilang mga alpa, sa halip ay isinabit nila ang mga ito sa mga punong alamo.—Aw 137:1, 2.

Dahilan sa kawalang-katiyakan hinggil sa eksaktong pagkakakilanlan ng *kin·nohr′,* at lalo na ng *ne′vel* (panugtog na de-kuwerdas), ang anumang pagsisikap na paghambingin ang dalawang panugtog na ito ay batay lamang sa espekulasyon. Ang 1 Cronica 15:20, 21 ay bumabanggit ng "mga panugtog na de-kuwerdas [*neva·lim′* (pangmaramihan)] na nakatono sa Alamot, . . . mga alpa [*kin·norohth′* (pangmaramihan)] na nakatono sa Seminit." Kung ang "Alamot" ay tumutukoy sa isang mas mataas na tono sa musika at ang "Seminit" ay sa isang mas mababang tono, maaaring ipahiwatig nito na ang *kin·nohr′* ay panugtog na mas malaki, at mas mababa ang tono. Sa kabilang dako, maaaring ang kabaligtaran naman ang totoo (na siyang sinasang-ayunan ng marami) kung, ang Alamot at ang Seminit nga ay espesipikong binabanggit dito bilang pantanging mga pagtotono ng mga panugtog na ito. Anuman ang kalagayan, ang mga panugtog na ito ay kapuwa nabibitbit.

Sa Daniel 3:5, 7, 10, 15, ang salitang Aramaiko na *sab·bekha″* ay waring tumutukoy sa isang "alpang tatsulok" (*NW*), isinalin din ito bilang *"trigon"* (*AT, JB, RS*) at *"sambuca."* (*Da*) Inilalarawan ng ilan ang *sab·bekha″* bilang isang alpa na maliit, matinis, tatsulok, at apat ang kuwerdas, anupat ang paglalarawang ito ay tumutugma sa mga saling nabanggit sa itaas.—Tingnan ang PANUGTOG NA DE-KUWERDAS.

ALPHA AT OMEGA. Ito ang mga pangalan ng una at huling mga titik ng alpabetong Griego at

sa aklat ng Apocalipsis ay tatlong ulit na ginamit ang mga ito bilang isang titulo. Bagaman mababasa ang pariralang ito nang isa pang beses sa salin ng *King James* sa Apocalipsis 1:11, ang paglitaw na iyon ay hindi sinusuportahan ng ilan sa pinakamatatandang manuskritong Griego, kabilang na ang Alexandrine, Sinaitic, at ang Codex Ephraemi rescriptus. Dahil dito, hindi ito masusumpungan sa maraming makabagong salin.

Bagaman ang titulong ito ay ikinakapit ng maraming komentarista kapuwa sa Diyos at kay Kristo, makikita sa isang mas maingat na pagsusuri sa pagkakagamit nito na kumakapit lamang ito sa Diyos na Jehova. Ipinakikita sa unang talata ng Apocalipsis na ang pagsisiwalat ay ibinigay ng Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, kaya naman kung minsan ang nagsasalita (sa pamamagitan ng isang anghelikong kinatawan) ay ang Diyos mismo, at kung minsan naman ay si Kristo Jesus. (Apo 22:8) Sa gayon ay sinasabi sa Apocalipsis 1:8 (*RS*): "'Ako ang Alpha at ang Omega,' sabi ng Panginoong Diyos ["Diyos na Jehova," *NW*], ang ngayon at ang nakaraan at ang darating, ang Makapangyarihan-sa-lahat." Bagaman ang naunang talata ay tumutukoy kay Kristo Jesus, maliwanag na sa talata 8, ang titulong ito ay kumakapit sa Diyos na "Makapangyarihan-sa-lahat." May kinalaman dito, ang *Barnes' Notes on the New Testament* (1974) ay nagkomento: "Hindi lubusang matitiyak kung ang espesipikong tinutukoy ng manunulat ay ang Panginoong Jesus . . . Hindi rin naman talaga mali kung ipapalagay na ang tinutukoy rito ng manunulat ay ang Diyos."

Ang titulong ito ay muling lumilitaw sa Apocalipsis 21:6, at ipinakikilala ng sumunod na talata kung sino ang nagsasalita rito sa pagsasabing: "Mamanahin ng sinumang nananaig ang mga bagay na ito, at ako ay magiging kaniyang Diyos at siya ay magiging aking anak." Yamang tinukoy ni Jesus yaong mga kasama niyang tagapagmana sa kaniyang Kaharian bilang "mga kapatid," hindi "mga anak," tiyak na ang nagsasalita ay ang makalangit na Ama ni Jesus, ang Diyos na Jehova.—Mat 25:40; ihambing ang Heb 2:10-12.

Ang huling paglitaw ng titulong ito ay nasa Apocalipsis 22:13, na nagsasabi: "Ako ang Alpha at ang Omega, ang una at ang huli, ang pasimula at ang wakas." Maliwanag na maraming persona ang tinutukoy na nagsasalita sa kabanatang ito ng Apocalipsis; ipinakikita ng talata 8 at 9 na ang anghel ay nagsalita kay Juan, ang talata 16 ay maliwanag na kumakapit kay Jesus, ang unang bahagi ng talata 17 ay sinalita ng 'espiritu at ng kasintahang babae,' at ang nagsasalita sa huling bahagi ng talata 20 ay maliwanag na si Juan mismo. Kung gayon, "ang Alpha at ang Omega" sa mga talata 12-15 ay maaaring wastong tukuyin bilang yaon ding nagtataglay ng ganitong titulo sa dalawang iba pang paglitaw nito, ang Diyos na Jehova. Ang pananalitang "Narito! Ako ay dumarating nang madali," sa talata 12, ay hindi nangangahulugang dapat na kumapit kay Jesus ang unang binanggit na mga talata, yamang tinutukoy rin ng Diyos ang kaniyang sarili bilang "lumalabas" o "dumarating" upang maglapat ng kahatulan. (Ihambing ang Isa 26:21.) May binabanggit ang Malakias 3:1-6 na *magkasamang* pagdating ni Jehova at ng kaniyang "mensahero ng tipan" upang humatol.

Ang titulong "ang Alpha at ang Omega" ay singkahulugan ng "ang una at ang huli" at ng "ang pasimula at ang wakas" kapag ginagamit ang mga terminong ito upang tumukoy kay Jehova. Walang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat ang umiral nang una sa kaniya, at walang ibang iiral na gayong Diyos kasunod niya. Matagumpay niyang wawakasan ang usapin tungkol sa pagka-Diyos, anupat siya'y walang-hanggang maipagbabangong-puri bilang ang kaisa-isa at tanging Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.—Ihambing ang Isa 44:6.

ALPILER. Isang pampalamuting pang-ipit na gawa sa metal at may aspile o pinakadila upang maikabit ito sa damit ng isang tao. Noong sinaunang mga panahon, kapuwa ang mga lalaki at mga babae ay nagsusuot ng alpiler, gaya sa mga Griego at mga Romano. Kung minsan, ang alpiler o *fibula* ng mga Romano ay binubuo ng isang nakakurbang piraso ng metal na may kawitan sa isang dulo at aspile naman sa kabilang dulo, anupat parang perdible. Ang alpiler ay hindi lamang pampalamuti kundi kapaki-pakinabang din, yamang madalas na ginagamit ito sa mga layuning gaya ng pagkakabit ng dalawang bahagi ng bandana o balabal. Ang mga alpiler noong sinaunang panahon ay gawa sa bronse, bakal, ginto, o pilak. Pinatunayan ng mga tuklas sa arkeolohiya na ginagamit ang mga ito sa sinaunang Palestina, anupat kabilang sa mga tuklas na iyon ang hugis-busog na mga alpiler na natagpuan sa Tell en-Nasbeh.

Nang ipagkaloob sa mga Israelita ang pribilehiyong mag-abuloy para sa pagtatayo ng tabernakulo, nagdala ang mga lalaki at mga babae ng sari-saring palamuti na kinabibilangan ng "mga alpiler" o "mga hibilya." (Exo 35:21, 22) Maliwanag na ang mga alpiler na ito ay isang klase ng mga palamuting ikinakawit, yamang ang salitang Hebreo na ginamit para sa mga ito (*chach*) ay isinasalin din sa ibang talata bilang "pangawit." (2Ha 19:28) Gayunman, hindi inilalarawan ng Kasulatan ang mga alpiler na ito. —Tingnan ang PALAMUTI.

ALTAR. Karaniwan na, isang mataas na kayarian o lugar kung saan naghahandog ng mga hain o nagsusunog ng insenso bilang pagsamba sa tunay na Diyos o sa ibang bathala. Ang salitang Hebreo na *miz·be'ach* (altar) ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *za·vach'* (magpatay; maghain) at sa gayon ay karaniwan nang tumutukoy sa isang lugar kung saan pinapatay o inihahain ang handog. (Gen 8:20; Deu 12:21; 16:2) Sa katulad na paraan, ang Griegong *thy·si·a·ste'ri·on* (altar) ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *thy'o,* na nangangahulugan ding "magpatay; maghain." (Mat 22:4; Mar 14:12) Ang salitang Griego na *bo·mos'* ay tumutukoy sa altar ng isang huwad na diyos.—Gaw 17:23.

Ang unang pagbanggit sa isang altar ay noong pagkatapos ng Baha nang 'si Noe ay magsimulang magtayo ng isang altar para kay Jehova' at maghandog doon ng mga handog na sinusunog. (Gen 8:20) Bago ang Baha, ang tanging paghahandog na binanggit ay yaong ginawa nina Cain at Abel, at bagaman malamang na gumamit sila ng mga altar, hindi ito sinasabi sa ulat.—Gen 4:3, 4.

Nagtayo si Abraham ng isang altar sa Sikem (Gen 12:7), gayundin sa isang lugar sa pagitan ng Bethel at Ai (Gen 12:8; 13:3), sa Hebron (Gen 13:18), at lumilitaw na maging sa Bundok Moria, kung saan siya naghain ng isang barakong tupa na ibinigay sa kaniya ng Diyos bilang kahalili ni Isaac. (Gen 22:9-13) Tanging sa huling kasong ito espesipikong binanggit na naghandog si Abraham ng hain sa mga altar na iyon. Gayunman, ang saligang kahulugan ng salitang Hebreo ay nagpapahiwatig na malamang na may inihandog siya sa bawat kaso. Nang maglaon, si Isaac ay nagtayo ng isang altar sa Beer-sheba (Gen 26:23, 25), at si Jacob ay nagtayo ng mga altar sa Sikem at sa Bethel. (Gen 33:18, 20; 35:1, 3, 7) Ang mga altar na ito na ginawa ng mga patriyarka ay walang alinlangang katulad niyaong tinukoy ng Diyos nang maglaon sa tipang Kautusan, anupat maaaring mga bunton ng lupa o mga platapormang gawa sa di-tabas na mga bato.—Exo 20:24, 25.

Pagkatapos ng tagumpay ng Israel laban sa Amalek, nagtayo si Moises ng isang altar at pinanganlan niya itong Jehova-nisi (Si Jehova ang Aking Posteng Pananda). (Exo 17:15, 16) Noong ipakipagtipan ni Jehova ang tipang Kautusan sa Israel, isang altar ang itinayo ni Moises sa paanan ng Bundok Sinai at naghandog sila roon ng mga hain. Ang dugo ng mga hain ay iwinisik sa altar, sa aklat, at sa bayan, sa gayon ay binigyang-bisa ang tipan.—Exo 24:4-8; Heb 9:17-20.

Mga Altar ng Tabernakulo. Nang itayo ang tabernakulo, dalawang altar ang ginawa ayon sa parisang ibinigay ng Diyos. Ang altar ng handog na sinusunog (tinatawag ding "ang tansong altar" [Exo 39:39]) ay gawa sa kahoy ng akasya at parang hungkag na kahon, anupat lumilitaw na wala itong takip sa ibabaw at sa ilalim. Ito ay may sukat na 2.2 m (7.3 piye) kuwadrado at taas na 1.3 m (4.4 piye), at may "mga sungay" na nakausli mula sa apat na panulukan nito sa pinakaibabaw. Ang buong labas nito ay kinalupkupan ng tanso. Isang parilya, o kayariang tila lambat, na yari sa tanso ang inilagay sa bandang ibaba ng gilid ng altar "sa pinakaloob," "sa bandang gitna." Apat na argolya ang inilagay sa apat na sulok nito malapit sa parilya, at lumilitaw na sa mga argolya ring ito isinusuksok ang dalawang pingga na gawa sa kahoy ng akasya at kinalupkupan ng tanso bilang pambuhat ng altar. Maaaring nangangahulugan ito na binutasan ang dalawang tagiliran ng altar upang maipasok ang lapád na parilya, anupat ang mga argolya ay nakausli sa magkabilang tagiliran. Iba-iba ang opinyon ng mga iskolar hinggil dito, at ipinapalagay ng marami na malamang na dalawang set ng mga argolya ang ginamit, anupat ang ikalawang set, na pinagsusuksukan ng mga pambuhat na pingga, ay nakakabit sa labas ng altar. May ginawa ring mga kagamitang tanso gaya ng mga lata at mga pala para sa mga abo, mga mangkok na sahuran ng dugo ng mga hayop, mga tinidor na pangkuha ng karne, at mga lalagyan ng apoy.—Exo 27:1-8; 38:1-7, 30; Bil 4:14.

Ang tansong altar na ito para sa mga handog na sinusunog ay inilagay sa harap ng pasukan ng tabernakulo. (Exo 40:6, 29) Bagaman mababa lamang ito at hindi nangangailangan ng tuntungan, maaaring tinaasan ang lupa sa palibot nito o may inilagay na rampa sa isang panig nito upang maging maalwan ang pag-aasikaso sa mga haing inilalagay sa loob nito. (Ihambing ang Lev 9:22, na nagsasabing "bumaba" si Aaron mula sa paghahandog.) Yamang ang hayop ay inihahain "sa panig ng altar sa dakong hilaga" (Lev 1:11), ang "dakong para sa abo ng taba" na inaalis mula sa altar ay nasa gawing S (Lev 1:16), at ang hugasan na yari sa tanso ay nasa dakong K (Exo 30:18), makatuwiran lamang na sa dakong T ilalagay ang gayong tuntungan.

Altar ng insenso. Ang altar ng insenso (tinatawag ding "ang altar na ginto" [Exo 39:38]) ay gawa rin sa kahoy ng akasya, at ang pinakaibabaw at mga tagiliran nito ay kinalupkupan ng ginto. Isang sinepang ginto ang nakapalibot sa pinakaibabaw nito. Ang altar ay may sukat na 44.5 sentimetro (17.5 pulgada) kuwadrado at taas na 89 na sentimetro (2.9 piye), at mayroon ding "mga sungay" na nakausli mula sa apat na panulukan nito sa pinakaibabaw. Iginawa ito ng dalawang argolyang ginto upang doon isuksok ang mga pambuhat na pingga na yari sa akasya na kinalupkupan ng ginto, at ang mga argolyang ito ay nasa ibaba ng sinepang gin-

to sa magkabilang tagiliran ng altar. (Exo 30:1-5; 37:25-28) Isang espesyal na insenso ang sinusunog sa altar na ito makalawang ulit bawat araw, sa umaga at sa gabi. (Exo 30:7-9, 34-38) Binanggit sa ibang mga talata ang paggamit ng insensaryo, o lalagyan ng apoy, para sa pagsusunog ng insenso, at maliwanag na ginamit din iyon may kaugnayan sa altar ng insenso. (Lev 16:12, 13; Heb 9:4; Apo 8:5; ihambing ang 2Cr 26:16, 19.) Ang altar ng insenso ay nasa loob ng tabernakulo sa harap mismo ng kurtina ng Kabanal-banalan, kung kaya tinutukoy ito bilang nasa "harap ng kaban ng patotoo."—Exo 30:1, 6; 40: 5, 26, 27.

Pagpapabanal at paggamit sa mga altar ng tabernakulo. Noong ganapin ang mga seremonya ng pagtatalaga, ang dalawang altar ay pinahiran at pinabanal. (Exo 40:9, 10) Nang panahong iyon, gaya rin noong sumunod na mga paghahain ng ilang partikular na handog ukol sa kasalanan, nilagyan ng dugo ng hayop na inihain ang mga sungay ng altar ng handog na sinusunog, at ang natira ay ibinuhos naman sa paanan ng altar. (Exo 29:12; Lev 8:15; 9:8, 9) Sa pagtatapos ng seremonya ng pagtatalaga, si Aaron at ang kaniyang mga anak at ang kanilang mga kasuutan ay winisikan ng langis na pamahid at ng dugo mula sa altar upang pabanalin sila. (Lev 8:30) Lahat-lahat, pitong araw ang kinailangan upang pabanalin ang altar ng handog na sinusunog. (Exo 29:37) Sa ibang mga handog na sinusunog, mga haing pansalu-salo, at mga handog ukol sa pagkakasala, ang dugo ay iwiniwisik sa palibot ng altar, samantalang ang dugo naman ng mga ibong inihahain ay iwiniwisik o pinatutulong mabuti sa tagiliran ng altar. (Lev 1:5-17; 3:2-5; 5:7-9; 7:2) Ang mga handog na mga butil ay pinauusok sa ibabaw ng altar bilang "nakagiginhawang amoy" para kay Jehova. (Lev 2:2-12) Ang mga natira sa handog na mga butil ay kinakain ng mataas na saserdote at ng kaniyang mga anak malapit sa altar. (Lev 10:12) Taun-taon sa Araw ng Pagbabayad-Sala, ang altar ay nililinis at pinababanal ng mataas na saserdote sa pamamagitan ng paglalagay ng dugo ng inihaing mga hayop sa mga sungay ng altar at sa pamamagitan ng pagwiwisik niyaon nang pitong ulit sa ibabaw ng altar.—Lev 16:18, 19.

Sa lahat ng haing hayop na inihahandog, may mga bahagi ng hayop na pinauusok sa ibabaw ng altar, kung kaya pinananatiling may apoy ang altar at hindi iyon kailanman hinahayaang mamatay. (Lev 6:9-13) Dito kinukuha ang apoy para sa pagsusunog ng insenso. (Bil 16:46) Tanging si Aaron at ang kaniyang mga inapo na walang mga kapintasan ang pinahihintulutang maglingkod sa altar. (Lev 21:21-23) Ang ibang mga Levita ay mga katulong lamang. Ang sinumang taong lalapit doon na hindi mula sa binhi ni Aaron ay papatayin. (Bil 16:40; 18:1-7) Pinuksa si Kora at ang kaniyang kapulungan dahil hindi nila kinilala ang gayong pag-aatas mula sa Diyos. Pagkatapos, ang mga tansong lalagyan ng apoy na kanilang dinala ay ginawang maninipis na laminang metal at ikinalupkop sa altar bilang isang tanda na hindi dapat lumapit dito ang sinumang hindi mula sa supling ni Aaron.—Bil 16:1-11, 16-18, 36-40.

Minsan sa isang taon, ang ginintuang altar ng insenso ay ipinagbabayad-sala rin sa pamamagitan ng paglalagay ng haing dugo sa mga sungay nito. Ganito rin ang ginagawa sa altar kapag naghahandog ng mga handog ukol sa kasalanan para sa mga saserdote.—Exo 30:10; Lev 4:7.

Ang altar ng insenso at ang altar ng mga handog na sinusunog ay tinatakpan kapag inililipat ng mga anak ni Kohat ang mga ito. Ang pantakip sa una ay asul na tela at balat ng poka at ang pantakip naman sa ikalawa ay telang lana na mamula-mulang purpura at balat ng poka.—Bil 4:11-14; tingnan ang TABERNAKULO.

Mga Altar ng Templo. Bago ang pag-aalay ng templo ni Solomon, ang altar na tanso na ginawa sa ilang ang ginamit ng Israel sa paghahandog ng mga hain sa mataas na dako sa Gibeon. (1Ha 3:4; 1Cr 16: 39, 40; 21:29, 30; 2Cr 1:3-6) Ang altar na tanso na ginawa nang maglaon para sa templo ay 16 na ulit na mas malaki kaysa sa altar na ginawa para sa tabernakulo, anupat may sukat na mga 8.9 m (29.2 piye) kuwadrado at taas na mga 4.5 m (14.6 piye). (2Cr 4:1) Dahil sa taas nito, kinailangan ang isang tuntungan para rito. Ipinagbawal ng kautusan ng Diyos ang paggamit ng mga baytang patungo sa altar upang huwag malantad doon ang kahubaran ng isa. (Exo 20:26) Naniniwala ang ilan na dahil sa mga karsonsilyong lino na isinusuot ni Aaron at ng kaniyang mga anak, hindi na kinailangang sundin ang utos na ito at sa gayo'y maaari nang gumamit ng mga baytang. (Exo 28:42, 43) Gayunman, malamang na isang paakyat na rampa ang ginamit upang marating ang pinakaitaas ng altar ng handog na sinusunog. Binanggit ni Josephus (*The Jewish War,* V, 225 [v, 6]) na may ginamit na gayong tuntungan para sa altar ng templo na itinayo ni Herodes nang maglaon. Kung ang puwesto ng altar ng templo ay itinulad sa puwesto ng altar ng tabernakulo, malamang na ang rampa ay nasa T na panig ng altar. Kaya naman ang "binubong dagat," kung saan naghuhugas ang mga saserdote, ay nasa kumbinyenteng lokasyon yamang nasa gawing timog din ito. (2Cr 4:2-5, 9, 10) Sa iba pang mga aspekto, lumilitaw na ang altar na itinayo para sa templo ay itinulad sa altar ng tabernakulo, at walang ibinigay na detalyadong paglalarawan nito.

Matatagpuan ang altar ng templo sa dakong pinagtayuan ni David ng kaniyang pansamantalang altar sa Bundok Moria. (2Sa 24:21, 25; 1Cr 21:26; 2Cr 8:12; 15:8) Ayon sa sali't saling sabi, dito rin tinangkang ihandog ni Abraham si Isaac. (Gen 22:2) Ang dugo ng mga haing hayop ay ibinubuhos sa paanan ng altar, at malamang na may isang padaluyan doon kung saan umaagos ang dugo papalabas ng lugar ng templo. Sinasabi na ang templo ni Herodes ay may gayong padaluyan na nakakonekta sa TK sungay ng altar; at sa batong kinatatayuan ng lugar ng templo ay may natagpuang isang lagusan na patungo sa ilalim ng lupa at palabas sa Libis ng Kidron.

Ang altar ng insenso para sa templo ay gawa sa tablang sedro, ngunit waring iyon lamang ang kaibahan nito sa altar ng insenso ng tabernakulo. Kinalupkupan din ito ng ginto.—1Ha 6:20, 22; 7:48; 1Cr 28:18; 2Cr 4:19.

Nang pasinayaan ang templo, nanalangin si Solomon sa harapan ng altar ng handog na sinusunog, at sa pagtatapos niyaon ay bumaba ang apoy mula sa langit at tinupok ang mga haing nasa altar. (2Cr 6:12, 13; 7:1-3) Bagaman ang altar na tansong ito ay may sukat na mahigit 79 na metro kuwadrado (850 piye kuwadrado), napakaliit nito para sa napakaraming hain na inihandog noon, kung kaya isang bahagi ng looban ang pinabanal para sa mga haing iyon.—1Ha 8:62-64.

Noong huling bahagi ng paghahari ni Solomon, at noong mga paghahari nina Rehoboam at Abiam, napabayaan ang altar ng mga handog na sinusunog anupat minabuti ni Haring Asa na ayusin ito. (2Cr 15:8) Kinapitan ng ketong si Haring Uzias dahil tinangka niyang magsunog ng insenso sa ibabaw ng ginintuang altar ng insenso. (2Cr 26:16-19) Inilipat naman ni Haring Ahaz sa isang tabi ang tansong altar ng handog na sinusunog at inilagay niya sa dating kinalalagyan nito ang isang paganong altar. (2Ha 16:14) Gayunman, ipinalinis at pinabanal ng kaniyang anak na si Hezekias ang altar na tanso at ang mga kagamitan nito at iniutos niya na muling gamitin ang mga ito.—2Cr 29:18-24, 27; tingnan ang TEMPLO.

Mga Altar Pagkaraan ng Pagkatapon. Sa ilalim ng pangangasiwa ni Zerubabel at ng mataas na saserdoteng si Jesua, ang unang bagay na itinayo sa Jerusalem ng nagsibalik na mga tapon ay ang altar para sa mga handog na sinusunog. (Ezr 3:2-6) Sa kalaunan, gumawa rin sila ng isang bagong altar ng insenso.

Tinangay ng Siryanong hari na si Antiochus Epiphanes ang ginintuang altar ng insenso, at pagkaraan ng dalawang taon (168 B.C.E.), nagtayo siya ng isang altar sa ibabaw ng malaking altar ni Jehova at naghandog siya roon ng isang hain para kay Zeus. (1 Macabeo 1:20-64) Nang maglaon, nagtayo si Judas Maccabaeus ng isang bagong altar na yari sa di-tabas na mga bato at muli rin niyang itinayo ang altar ng insenso.—1 Macabeo 4:44-49.

Ang altar ng mga handog na sinusunog na nasa templo ni Herodes ay gawa sa di-tabas na mga bato at, ayon kay Josephus (*The Jewish War,* V, 225 [v, 6]), ito ay 50 siko kuwadrado at 15 siko ang taas, bagaman ayon sa Judiong Mishnah (*Middot* 3:1) ay mas maliliit ang sukat nito. Kung gayon, ito ang altar na tinukoy ni Jesus noong kaniyang panahon. (Mat 5:23, 24; 23:18-20) Hindi inilarawan ang altar ng insenso ng templong iyon, ngunit ipinakikita sa Lucas 1:11 na isang anghel ang nakatayo sa gawing kanan niyaon nang magpakita ito sa ama ni Juan na si Zacarias.

Ang Altar ng Templo sa Pangitain ni Ezekiel. Sa templong nakita ni Ezekiel sa pangitain, ang altar para sa mga handog na sinusunog ay nasa harap din ng templo (Eze 40:47), ngunit iba ang disenyo nito sa naunang mga altar. Ang altar ay binubuo ng ilang seksiyong magkakapatong na papaliit habang tumataas. Ang mga sukat nito ay ayon sa mahabang siko (51.8 sentimetro; 20.4 pulgada). Ang paanan ng altar ay may kapal na isang siko at mayroon itong "labi" na isang dangkal ang taas (marahil ay 26 na sentimetro; 10 pulgada) na nagsisilbing panggilid sa palibot ng ibabaw nito, anupat iyon ay tila isang alulod o padaluyan, marahil ay panahod sa dugong ibinubuhos. (Eze 43:13, 14) Isa pang seksiyon ang nakapatong sa paanan ng altar, ngunit nakapasok ito nang isang siko mula sa gilid ng paanan, at may taas ito na dalawang siko (mga 104 na sentimetro; 41 pulgada). Ang ikatlong seksiyon ay nakapasok din nang isang siko mula sa gilid ng kinapapatungan nito at may taas na apat na siko (mga 207 sentimetro; 82 pulgada). Mayroon din itong nakapalibot na panggilid na may taas na kalahating siko (mga 26 na sentimetro; 10 pulgada), marahil ay nagsisilbing ikalawang padaluyan o isang pangharang. Ang huling seksiyon na nakapatong ay ang apuyan ng altar na apat na siko pa ang taas at nakapasok din ng isang siko mula sa gilid ng seksiyong kinapapatungan nito; apat na "sungay" ang nakausli mula sa apuyang ito. Isang hagdan sa S panig ang nagsilbing akyatan patungo sa apuyan ng altar. (Eze 43:14-17) Gaya sa altar na itinayo sa ilang, pitong araw ang gugugulin upang maipagbayad-sala at maitalaga ang altar na ito. (Eze 43:19-26) Isasagawa sa unang araw ng Nisan ang taunang pagbabayad-sala para sa altar at sa iba pang bahagi ng santuwaryo. (Eze 45:18, 19) Ang ilog ng tubig na nakapagpapagaling na nakita ni Ezekiel ay umaagos mula sa templo patungo sa silangan at dumaraan sa dakong T ng altar.—Eze 47:1.

Hindi tuwirang binabanggit sa pangitain ang altar ng insenso. Gayunman, ang paglalarawan sa "altar na kahoy" sa Ezekiel 41:22, partikular na ang pagtukoy rito bilang "ang mesa na nasa harap ni Jehova," ay nagpapahiwatig na katumbas ito ng altar ng insenso at hindi ng mesa ng tinapay na pantanghal. (Ihambing ang Exo 30:6, 8; 40:5; Apo 8:3.) Ang altar na ito ay may taas na tatlong siko (mga 155 sentimetro; 61 pulgada) at maliwanag na may sukat na dalawang siko (mga 104 na sentimetro; 41 pulgada) kuwadrado.

Iba Pang mga Altar. Yamang ang populasyong nabuhay pagkaraan ng Baha ay hindi nagpatuloy sa pagsunod kay Noe sa dalisay na pagsamba, maraming altar ang ginawa noon ng mga tao para sa huwad na pagsamba, at ipinakikita ng mga paghuhukay sa Canaan, sa Mesopotamia, at sa iba pang mga lugar na nagkaroon ng gayong mga altar mula pa noong sinaunang mga panahon. Sa bigong pagsisikap ni Balaam na sumpain ang Israel, sunud-sunod niyang ipinatayo ang tigpipitong altar sa tatlong iba't ibang lugar.—Bil 22:40, 41; 23:4, 14, 29, 30.

Inutusan ang mga Israelita na gibain ang lahat ng paganong altar at wasakin ang mga sagradong haligi at poste na karaniwang itinatayo sa tabi ng mga ito. (Exo 34:13; Deu 7:5, 6; 12:1-3) Hinding-hindi nila dapat kopyahin ang mga ito ni dapat man nilang paraanin sa apoy ang kanilang mga anak bilang handog gaya ng ginagawa ng mga Canaanita. (Deu 12:30, 31; 16:21) Sa halip na gumawa ng maraming altar, ang mga Israelita ay dapat magkaroon lamang ng *iisang* altar para sa pagsamba sa iisang tunay na Diyos, at ilalagay ito sa dakong pipiliin ni Jehova. (Deu 12:2-6, 13, 14, 27; ihambing ito sa Babilonya, kung saan may 180 altar para lamang sa diyosang si Ishtar.) Noong una ay tinagubilinan silang gumawa ng isang altar na yari sa ditabas na mga bato pagkatawid nila sa Ilog Jordan (Deu 27:4-8), at itinayo naman ito ni Josue sa Bundok Ebal. (Jos 8:30-32) Pagkatapos hati-hatiin ang nalupig na lupain, ang mga tribo nina Ruben at Gad at ang kalahati ng tribo ni Manases ay nagtayo ng isang malaking altar sa tabi ng Jordan, na pansamantalang lumigalig sa iba pang mga tribo hanggang noong matiyak nila na ang altar ay hindi isang tanda ng apostasya kundi isang pinakaalaala lamang ng katapatan kay Jehova bilang ang tunay na Diyos.—Jos 22:10-34.

May iba pang mga altar na itinayo, ngunit lumilitaw na itinayo ang mga iyon para sa partikular na mga okasyon at hindi para gamitin nang patuluyan. Karaniwan na, ang mga iyon ay itinatayo may kaugnayan sa mga pagpapakita ng mga anghel o dahil sa tagubilin ng anghel. Ganito ang kaso ng altar sa Bokim at ng mga altar nina Gideon at Manoa. (Huk 2:1-5; 6:24-32; 13:15-23) Noong pinag-iisipan ng mga taong-bayan kung paano mapipigilan ang pagkalipol ng tribo ni Benjamin, nagtayo sila ng altar sa Bethel. Hindi binabanggit ng ulat kung ito ay may pagsang-ayon ng Diyos o isang kaso lamang ng 'paggawa nila ng kung ano ang tama sa kanilang sariling paningin.' (Huk 21:4, 25) Bilang kinatawan ng Diyos, si Samuel ay naghandog ng hain sa Mizpa at nagtayo rin ng isang altar sa Rama. (1Sa 7:5, 9, 10, 17) Maaaring ito'y dahil wala nang katibayan ng presensiya ni Jehova sa tabernakulo sa Shilo matapos alisin doon ang Kaban.—1Sa 4:4, 11; 6:19-21; 7:1, 2; ihambing ang Aw 78:59-64.

Paggamit ng pansamantalang mga altar. May ilang pagkakataon na nagtayo ang mga tao ng pansamantalang mga altar. Halimbawa, si Saul ay naghandog ng hain sa Gilgal at nagtayo ng isang altar sa Aijalon. (1Sa 13:7-12; 14:33-35) Sa Gilgal, hinatulan siya dahil hindi niya hinintay na si Samuel ang maghain, ngunit hindi binanggit sa mga ulat kung angkop ang mga lokasyong iyon para sa paghahain.

Tinagubilinan ni David si Jonatan na sabihin kay Saul na wala si David sa mesa ng hari noong araw ng bagong buwan [*new moon*] dahil dumalo ito sa isang taunang pampamilyang paghahain sa Betlehem. Gayunman, yamang isa lamang itong panlilinlang, hindi masasabi nang tiyakan kung talagang nagkaroon ng gayong pagdiriwang. (1Sa 20:6, 28, 29) Noong naghahari na si David, nagtayo siya ng isang altar sa giikan ni Arauna (Ornan) sa utos ni Jehova. (2Sa 24:18-25; 1Cr 21:18-26; 22:1) Maliwanag na ang pananalita sa 1 Hari 9:25 may kinalaman sa 'paghahandog ni Solomon ng mga hain sa altar' ay nangangahulugang isinagawa iyon sa pamamagitan ng awtorisadong mga saserdote. —Ihambing ang 2Cr 8:12-15.

Nang maitayo na ang templo sa Jerusalem, lumilitaw na ang altar ay naroon na sa 'dakong pinili ni Jehova na inyong Diyos kung saan kayo dapat pumaroon.' (Deu 12:5) Maliban sa altar na ginamit ni Elias sa Bundok Carmel para sa pagsubok sa pamamagitan ng apoy laban sa mga saserdote ni Baal (1Ha 18:26-35), ang lahat ng iba pang altar na itinayo noon ay resulta ng apostasya. Si Solomon mismo ang unang nagkasala ng gayong pag-aapostata dahil sa impluwensiya ng kaniyang mga asawang banyaga. (1Ha 11:3-8) Sinikap ni Jeroboam, hari ng bagong-tatag na hilagang kaharian, na hadlangan ang kaniyang mga sakop sa pagpunta sa templo sa Jerusalem sa pamamagitan ng pagtatayo ng mga altar sa Bethel at Dan. (1Ha 12:28-33) Nang magkagayon, isang propeta ang humula na sa paghahari ni Haring Josias ng Juda, ang mga saserdoteng

nanunungkulan sa altar sa Bethel ay papatayin at mga buto ng mga taong patay ang susunugin sa altar. Nabaak ang altar bilang tanda na matutupad ang hula, at nang maglaon ay lubusang natupad iyon.—1Ha 13:1-5; 2Ha 23:15-20; ihambing ang Am 3:14.

Noong panahon ng pamamahala ni Haring Ahab sa Israel, dumami ang mga paganong altar. (1Ha 16:31-33) Noong panahon naman ni Haring Ahaz ng Juda, nagkaroon ng mga altar "sa bawat panulukan sa Jerusalem" at ng maraming "matataas na dako." (2Cr 28:24, 25) Hinigitan pa ito ni Manases nang magtayo siya ng mga altar sa loob ng bahay ni Jehova at ng mga altar para sambahin ang "hukbo ng langit" sa looban mismo ng templo.—2Ha 21:3-5.

Bagaman sa pana-panahon ay ginigiba ng tapat na mga hari ang idolatrosong mga altar na ito (2Ha 11:18; 23:12, 20; 2Cr 14:3; 30:14; 31:1; 34:4-7), bago bumagsak ang Jerusalem ay nasabi pa rin ni Jeremias: "Ang iyong mga diyos ay naging kasindami ng iyong mga lunsod, O Juda; at naglagay kayo ng mga altar na kasindami ng mga lansangan sa Jerusalem para sa kahiya-hiyang bagay, mga altar na paghahandugan ng haing usok para kay Baal."—Jer 11:13.

Noong panahon ng pagkatapon at noong kapanahunang apostoliko. Ayon sa Elephantine Papyri, noong panahon ng pagkatapon, ang mga Judiong lumikas patungo sa Elephantine sa Mataas na Ehipto ay nagtayo ng isang templo at isang altar; at pagkaraan ng ilang siglo, gayundin ang ginawa ng mga Judiong nakatira malapit sa Leontopolis. (*Jewish Antiquities,* XIII, 62-68 [iii, 1]; *The Jewish War,* VII, 420-432 [x, 2, 3]) Ang huling nabanggit na templo at altar ay itinayo ng saserdoteng si Onias sa pagtatangkang tuparin ang Isaias 19:19, 20.

Noong pasimula ng Karaniwang Panahon, nang magsalita ang apostol na si Pablo sa mga taga-Atenas, itinawag-pansin niya ang isang altar na doon ay nakasulat ang mga salitang "Sa Isang Di-kilalang Diyos." (Gaw 17:23) May sapat na impormasyon sa kasaysayan na sumusuporta rito. Si Apolonio ng Tyana, na dumalaw sa Atenas mga ilang panahon pagkaraang dumalaw si Pablo, ay iniulat na nagsabi: "Isang napakalaking katunayan ng karunungan at katinuan ng pag-iisip na magsalita ng mabuti tungkol sa lahat ng mga diyos, lalo na sa Atenas, kung saan itinatayo ang mga altar bilang parangal maging sa mga di-kilalang diyos." (Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana,* VI, III) Iniulat ng heograpong si Pausanias noong ikalawang siglo C.E. na sa daan mula sa daungan ng Phaleron Bay hanggang sa lunsod ng Atenas ay nakakita siya ng "mga altar ng mga diyos na tinatawag na Di-kilala, at ng mga bayani." May binanggit din siyang "isang altar ng mga Di-kilalang Diyos" sa Olympia. (*Description of Greece,* Attica, I, 4; Elis I, XIV, 8) Noong 1909, isang altar na katulad nito ang natuklasan sa Pergamo sa bakuran ng templo ni Demeter.

Ang Isinasagisag ng mga Altar. Sa Hebreo kabanata 8 at 9, malinaw na ipinakikita ng apostol na si Pablo na ang lahat ng bagay na may kaugnayan sa paglilingkod sa tabernakulo at sa templo ay makasagisag. (Heb 8:5; 9:23) Nililiwanag ng impormasyon sa Kristiyanong Griegong Kasulatan kung ano ang isinasagisag ng dalawang altar. Ang altar ng mga handog na sinusunog ay kumakatawan sa "kalooban" ng Diyos, samakatuwid nga, sa pagnanais niya na tanggapin ang sakdal na hain ng kaniyang bugtong na Anak bilang tao. (Heb 10:5-10) Idiniriin ng lokasyon nito sa harap ng pasukan ng santuwaryo na kailangang manampalataya ang isa sa haing pantubos na iyon upang tanggapin siya ng Diyos. (Ju 3:16-18) Ang mahigpit na tagubilin na iisang altar na pinaghahainan ang gagamitin ay kasuwato naman ng sinabi ni Kristo: "Ako ang daan at ang katotohanan at ang buhay. Walang sinumang makaparoroon sa Ama kundi sa pamamagitan ko." Kaayon din ito ng maraming teksto na nagsasabing ang pagkakaisa ay dapat makita sa pananampalatayang Kristiyano.—Ju 14:6; Mat 7:13, 14; 1Co 1:10-13; Efe 4:3-6; pansinin din ang inihula ni Isaias sa Isa 56:7; 60:7, na ang mga tao ng lahat ng mga bansa ay paroroon sa altar ng Diyos.

Bagaman may ilang indibiduwal na tumakas patungo sa altar, anupat tumangan sa mga sungay nito sa pag-asang magsisilbi itong proteksiyon sa kanila, itinakda ng kautusan ng Diyos na kung sinadya ng isa na paslangin ang kaniyang kapuwa, kukunin siya "kahit na mula sa aking altar upang mamatay." (Exo 21:14; ihambing ang 1Ha 1:50-53; 2:28-34.) Umawit ang salmista: "Huhugasan ko ang aking mga kamay sa kawalang-sala, at lalakad ako sa palibot ng iyong altar, O Jehova."—Aw 26:6.

Bagaman ang Hebreo 13:10 ay ginagamit ng mga nag-aangking Kristiyano bilang saligan sa paggawa ng literal na mga altar, ipinakikita ng konteksto na ang "altar" na binanggit ni Pablo ay hindi literal kundi makasagisag. (Heb 13:10-16) May kinalaman sa unang mga Kristiyano, ang *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1882, Tomo I, p. 183) ay nagsabi: "Nang dustain ang sinaunang mga apolohista dahil sila'y walang mga templo, walang mga altar, walang mga dambana, ganito lamang ang isinagot nila, 'Mga dambana at mga altar ay wala kami.'" Bilang komento sa Hebreo 13:10, ang *Word Studies in the New Testament* ni M. R. Vincent (1957, Tomo IV, p. 567) ay nagsabi: "Isang pagkakamali na hanapin sa kaayusang Kristiyano ang ilang espesipikong bagay na katumbas ng *altar*—ang krus man, o ang

mesang eukaristiko, o si Kristo mismo. Sa halip, ang mga konsepto ng paglapit sa Diyos,—hain, pagbabayad-sala, pagpapaumanhin at pagtanggap, kaligtasan,—ay sama-samang isinasagisag ng altar at kinakatawanan nito sa pangkalahatan, kung paanong sa Judiong altar nagsanib-sanib ang lahat ng ideyang ito." Mariing hinatulan ng mga propetang Hebreo ang pagpaparami ng mga altar. (Isa 17:7, 8) Sinabi ni Oseas na ang Efraim ay "nagparami ng mga altar upang magkasala" (Os 8:11; 10:1, 2, 8; 12:11); binanggit ni Jeremias na ang kasalanan ng Juda ay nakalilok "sa mga sungay ng kanilang mga altar" (Jer 17:1, 2); at inihula ni Ezekiel na ang mga huwad na mananamba ay papatayin "sa buong palibot ng kanilang mga altar" (Eze 6:4-6, 13).

Ang mga kapahayagan ng paghatol ng Diyos sa mga hula ay iniuugnay rin sa tunay na altar. (Isa 6:5-12; Eze 9:2; Am 9:1) Mula "sa ilalim ng altar," ang mga kaluluwa niyaong mga pinatay dahil sa pagpapatotoo para sa Diyos ay makasagisag na sumisigaw: "Hanggang kailan, Soberanong Panginoon na banal at totoo, na magpipigil ka sa paghatol at sa paghihiganti para sa aming dugo sa mga tumatahan sa ibabaw ng lupa?"—Apo 6:9, 10; ihambing ang 8:5; 11:1; 16:7.

Sa Apocalipsis 8:3, 4, ang ginintuang altar ng insenso ay tuwirang iniuugnay sa mga panalangin ng matuwid. Kaugalian noon ng mga Judio na manalangin kapag "oras ng paghahandog ng insenso." (Luc 1:9, 10; ihambing ang Aw 141:2.) Ang nag-iisang altar para sa paghahandog ng insenso ay katumbas din ng iisang paraan ng paglapit sa Diyos na isinasaad sa Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Ju 10:9; 14:6; 16:23; Efe 2:18-22; tingnan ang HANDOG, MGA.

ALUS. Isang lugar sa Peninsula ng Sinai, sa pagitan ng Dopka at Repidim, kung saan nagkampo ang mga Israelita. Hindi alam kung saan ang lugar na ito.—Bil 33:13, 14.

ALVA. Isang shik ng Edom at inapo ni Esau. (Gen 36:40, 43; 1Cr 1:51) Posibleng tinawag ding Alva ang isang lugar at ang isang tribo.—Tingnan ang TIMNA Blg. 3.

ALVAN. Ang unang binanggit na anak na lalaki ni Shik Sobal, isang Seirita.—Gen 36:20, 23, 29; 1Cr 1:40.

ALYANSA. Pagbubuklod ng magkakaibang partido, pamilya, indibiduwal, o estado, maaaring sa pamamagitan ng pakikipag-asawa, kasunduan, o legal na kontrata. Kadalasan, ipinahihiwatig sa isang alyansa na may pakinabang na natatamo ang lahat ng nasasangkot o na nagtutulungan sila ukol sa iisang layunin. Ang salitang Hebreo na *cha·var′* ay literal na nangangahulugang "mapagdugtong" ngunit ginagamit din ito sa makasagisag na paraan upang mangahulugang "maging kaalyado; makisosyo." (Exo 28:7; Aw 94:20; 2Cr 20:35) Ang kaugnay nitong salita na *cha·ver′* ay tumutukoy sa isang kaalyado o kasamahan.—Huk 20:11; Aw 119:63.

Noong sinaunang panahon, nakipag-alyansa si Abraham sa mga Amoritang sina Mamre, Escol, at Aner. Hindi sinasabi kung anong uri iyon ng alyansa, ngunit tinulungan nila siyang iligtas ang kaniyang pamangkin na si Lot mula sa sumasalakay na mga hari. (Gen 14:13-24) Naninirahan noon si Abraham bilang dayuhan sa isang lupaing kontrolado ng maliliit na kaharian, at sa kasong ito, maaaring hinilingan siyang gumawa ng pormal na deklarasyon sa pamamagitan ng isang tipan upang mapayapa siyang makapanirahan sa gitna nila. Gayunman, iniwasan ni Abraham na magkaroon ng di-kinakailangang obligasyon sa gayong mga pulitikal na tagapamahala, gaya ng ipinakikita ng sinabi niya sa hari ng Sodoma sa Genesis 14:21-24. Nang maglaon, sa Gerar, ipinaalaala ng Filisteong hari na si Abimelec kay Abraham na isa siyang banyaga at na naninirahan siya sa lupain ng Filistia dahil sa pahintulot ni Abimelec, at hinilingan siya nito na sumumpa bilang garantiya na gagawi siya nang tapat. Sumang-ayon si Abraham at nang maglaon, pagkatapos ng pagtatalo dahil sa isang balon, nakipagtipan siya kay Abimelec.—Gen 20:1, 15; 21:22-34.

Nanirahan din sa Gerar ang anak ni Abraham na si Isaac, bagaman nang maglaon ay pinaalis siya ni Abimelec sa lugar na iyon, at sumunod naman siya nang maluwag sa loob. Muling nagkaroon ng mga pagtatalo dahil sa mga balon, ngunit pagkatapos ay pumaroon kay Isaac si Abimelec at ang kasamahan niyang mga pinuno upang humiling ng isang sumpaang pananagutan at ng pakikipagtipan, anupat tiyak na ito'y upang muling pagtibayin ang tipan kay Abraham. Sumumpa ang dalawang partido bilang garantiya na makikitungo sila nang mapayapa sa isa't isa. (Gen 26:16, 19-22, 26-31; ihambing ang Gen 31:48-53.) Inilahad ng apostol na si Pablo na hayagang sinabi ng sinaunang mga patriyarkang ito na sila'y mga taga-ibang bayan at mga pansamantalang naninirahan na nagtotolda sa lupain, anupat naghihintay ng isang lunsod na may tunay na mga pundasyon, na ang tagapagtayo at maygawa ay ang Diyos.—Heb 11:8-10, 13-16.

Iba naman ang situwasyon nang ang bansang Israel ay pumasok sa Canaan, ang Lupang Pangako. Ibinigay ng Soberanong Diyos sa Israel ang buong karapatan sa lupain bilang pagtupad sa kaniyang pangako sa kanilang mga ninuno. Samakatuwid, hindi sila pumasok doon bilang mga naninirahang dayuhan, at pinagbawalan sila ni Jehova

na makipag-alyansa sa mga bansang pagano sa lupain. (Exo 23:31-33; 34:11-16) Dapat silang magpasakop tanging sa mga kautusan at mga batas ng Diyos, hindi sa mga batas ng mga bansa na nakatakda nang palayasin. (Lev 18:3, 4; 20:22-24) Partikular silang binabalaan na huwag makipag-alyansa sa gayong mga bansa ukol sa pag-aasawa. Ang gayong pakikipag-alyansa ay hahantong sa matalik na kaugnayan sa paganong mga asawa at gayundin sa paganong mga kamag-anak at magsasangkot sa kanila sa relihiyosong mga gawain at kaugalian ng mga iyon, na magbubunga ng apostasya at magiging silo sa kanila.—Deu 7:2-4; Exo 34:16; Jos 23:12, 13.

Mga Alyansa Ukol sa Pag-aasawa. Ang pandiwang Hebreo na *cha·than′,* nangangahulugang "makipag-alyansa ukol sa pag-aasawa," ay kaugnay ng *cho·then′* (biyenang lalaki), *cha·than′* (kasintahang lalaki; manugang na lalaki), *cho·the′neth* (biyenang babae), at *chathun·nah′* (kasal).—1Sa 18:22; Exo 3:1; 4:25; Gen 19:14; Deu 27:23; Sol 3:11.

Mahigpit na ipinagbilin ni Abraham na si Isaac ay hindi dapat ikuha ng asawa mula sa mga Canaanita. (Gen 24:3, 4) Gayundin ang tagubilin ni Isaac kay Jacob. (Gen 28:1) Matapos halayin ni Sikem na Hivita si Dina, ang pamilya ni Jacob ay hinimok ni Hamor, na ama ni Sikem, na makipag-alyansa sa kanilang tribo ukol sa pag-aasawa. Bagaman hindi tinupad ng mga anak ni Jacob ang kanilang pakunwaring pagsang-ayon, kinuha naman nilang bihag ang Hivitang mga babae at mga bata matapos nilang ipaghiganti ang dangal ni Dina. (Gen 34:1-11, 29) Nang maglaon, nag-asawa si Juda ng isang babaing Canaanita (Gen 38:2), at isang Ehipsiyo naman ang naging asawa ni Jose. (Gen 41:50) Napangasawa ni Moises si Zipora, isang Midianita, na tinatawag na isang "Cusita" sa Bilang 12:1. (Exo 2:16, 21) Gayunman, isinagawa ang mga pag-aasawang iyon bago ibigay ang Kautusan at sa gayo'y hindi maituturing na paglabag sa mga kahilingan nito.

Sa pakikipagbaka laban sa Midian, tanging mga birheng babae ang pinanatiling buháy ng mga Israelita. (Bil 31:3, 18, 35) Pinahintulutan ng Kautusan ang pagkuha ng asawa mula sa gayong naulilang mga babae na nabihag sa digmaan. (Deu 21:10-14) Sa loob ng Lupang Pangako, malimit na ipinagwalang-bahala ng mga Israelita ang babala ng Diyos hinggil sa pakikipag-alyansa sa mga pagano ukol sa pag-aasawa, na nagbunga ng mga suliranin at ng apostasya.—Huk 3:5, 6.

Kung minsan, ang mga alyansa ukol sa pag-aasawa ay isinasagawa upang matamo ang partikular na mga tunguhin, gaya noong anyayahan ni Haring Saul si David na makipag-alyansa sa kaniya sa pamamagitan ng pagkuha sa kaniyang anak na si Mical bilang asawa. (1Sa 18:21-27) Ang isa sa anim na asawa ni David na nagsilang sa kaniya ng mga anak sa Hebron ay anak na babae ng hari ng Gesur (2Sa 3:3), at ipinapalagay ng ilan na isa itong pakikipag-alyansa ukol sa pag-aasawa na ginawa ni David sa layuning pahinain ang posisyon ng karibal na si Is-boset, yamang ang Gesur ay isang maliit na kaharian na nasa kabilang panig ng Mahanaim, na kabisera ni Is-boset. Noong maagang bahagi ng paghahari ni Solomon, nakipag-alyansa siya kay Paraon ukol sa pag-aasawa nang kunin niya ang anak nito bilang asawa. (1Ha 3:1; 9:16) Nang maglaon, ang pakikipag-asawang iyon, gayundin sa mga babaing Moabita, Ammonita, Edomita, Sidonio, at Hiteo, ay umakay kay Solomon sa talamak na idolatriya. (1Ha 11:1-6) Ang pakikipag-alyansa ni Haring Ahab sa hari ng Sidon sa pamamagitan ng pag-aasawa sa anak nito na si Jezebel ay nagdulot ng gayunding kapaha-pahamak na mga resulta sa hilagang kaharian ng Israel. (1Ha 16:31-33) Nang dakong huli, si Haring Jehosapat ay may-kamangmangang nakipag-alyansa sa idolatrosong sambahayan ni Ahab ukol sa pag-aasawa, na nagbunga ng nagtatagal na masasamang resulta para sa kaharian ng Juda.—2Cr 18:1; 21:4-6; 22:2-4.

Pagkatapos ng pagkatapon, nagulat si Ezra nang matuklasan niya na maging ang mga saserdote at mga Levita ay nakipag-alyansa sa mga Canaanita at iba pa ukol sa pag-aasawa, isang situwasyon na agad namang itinuwid. (Ezr 9:1-3, 12-14; 10:1-5, 10-14, 44) Ngunit noong panahon ni Nehemias, muling ginamit ni Tobia na Ammonita ang mga alyansa ukol sa pag-aasawa upang magkaroon siya ng matibay na kaugnayan sa makasaserdoteng pamilya sa Jerusalem at bumuo ng isang matibay na paksiyon ng mga kaalyado mula sa mga taong mahal ng Juda. Umabot iyon sa punto na iginawa ng saserdoteng si Eliasib ang Ammonitang ito ng isang bulwagang kainan sa looban ng templo kahit labag iyon sa Kautusan. (Deu 23:3) Gayunman, sa galit ni Nehemias, inihagis niya sa labas ang lahat ng muwebles ni Tobia.—Ne 6:18; 13:4-9, 25-27; tingnan ang PAG-AASAWA.

Mga Tipan. May iba pang uri ng mga alyansa bukod sa mga alyansa ukol sa pag-aasawa, at ang mga ito ay karaniwan nang sa anyong tipan. Sabihin pa, ang pakikipagtipan ng Israel sa mga Gibeonita ay dahil lamang sa isang panlilinlang. (Jos 9:3-15) Gayunpaman, yamang napagtibay na ang tipang iyon, iginalang ito ng Israel anupat handa silang makipaglaban upang ipagsanggalang ang mga Gibeonita. (Jos 9:19-21; 10:6, 7) Isang alyansa sa pamamagitan ng tipan ang umiral sa pagitan nina Jonatan at David (1Sa 18:3; 20:11-17), isang ugnayan na itinuring ni Saul na isang sabuwatan. (1Sa 22:8)

Si Haring Hiram ng Tiro ay nakipagkaibigan kay David nang halinhan ni David si Saul bilang hari, at si Hiram ay naging isa na "umiibig kay David." (2Sa 5:11; 1Ha 5:1) Nagpatuloy ang gayong pagkakaibigan, at nang lumuklok si Solomon sa trono, isang kontrata ang pinagtibay kay Haring Hiram upang ilaan nito ang karamihan sa materyales na kailangan sa pagtatayo ng templo. (1Ha 5:2-18) Sa ilalim ng kontratang iyon, libu-libong trabahador na Israelita ang pinahintulutang pumasok sa Lebanon at sa mga kagubatan nito. Tinawag pa nga ni Hiram si Solomon na "kapatid ko." (1Ha 9:13) Naglaan ang Tiro ng mga marino para sa pangkat ng mga barko ni Solomon na naglalayag mula sa Ezion-geber. (1Ha 9:26, 27) Nang maglaon, nang kalabanin ng kaharian ng Tiro ang Israel at ibigay nito sa Edom ang mga Israelitang tapon, pinaratangan ito ng paglabag sa "tipan ng pagkakapatiran."—Am 1:9.

Di-matalinong Pakikipag-alyansa sa Ibang mga Bansa. Bagaman nagbigay ang mga propeta ng Diyos ng matitinding babala laban sa pakikipag-alyansa sa ibang mga bansa, ang gayong mga babala ay malimit na ipinagwalang-bahala ng mga hari ng Juda at ng Israel kapag may panganib o dahil sa kanilang ambisyon. (Isa 30:2-7; Jer 2:16-19, 36, 37; Os 5:13; 8:8-10; 12:1) Hindi ito kailanman nagbunga ng mabuti, gaya ng ipinakikita ng sumusunod na mga halimbawa.

Ginamit ni Haring Asa ng Juda ang kayamanan ng templo at ng bahay ng hari upang suhulan si Haring Ben-hadad I ng Sirya para sirain nito ang kaniyang tipan kay Haring Baasa ng Israel. (1Ha 15:18-20) Bilang resulta ng 'pagsandig sa Sirya' sa halip na kay Jehova, sinaway si Asa ng propetang si Hanani sa pagsasabing: "Ikaw ay kumilos nang may kamangmangan may kaugnayan dito, sapagkat mula ngayon ay magkakaroon ng mga digmaan laban sa iyo." (2Cr 16:7-9) Nang maglaon, si Haring Ahab ng Israel ay nakipagtipan sa natalong si Ben-hadad II at tumanggap ng gayunding hatol mula sa isang propeta ng Diyos. (1Ha 20:34, 42) Si Jehosapat ay nakipag-alyado kay Ahab sa isang di-matagumpay na pagsalakay laban sa Sirya kung kaya tinanong siya ng propetang si Jehu: "Sa balakyot ba dapat ibigay ang tulong, at yaon bang mga napopoot kay Jehova ang dapat mong ibigin? At dahil dito ay may galit laban sa iyo mula kay Jehova mismo." (2Cr 18:2, 3; 19:2) Nang maglaon, nakipagsosyo si Jehosapat sa balakyot na si Haring Ahazias ng Israel sa paggawa ng mga barkong pangkomersiyo, ngunit nawasak ang mga barkong iyon bilang katuparan ng hula. (2Cr 20:35-37) Sa pagsunod sa payo ng Diyos, may-katalinuhang ipinasiya ni Amazias ng Juda na huwag gumamit ng mga hukbong mersenaryo mula sa Israel bagaman dahil dito ay nalugi siya ng 100 talentong pilak ($660,600) na naibayad na niya sa mga ito.—2Cr 25:6-10.

Noong ikawalong siglo B.C.E. nang magsimulang bumangon ang Asirya bilang isang nangingibabaw na kapangyarihang pandaigdig, ang banta ng pananakop nito ay nagtulak sa maliliit na kaharian upang bumuo ng maraming alyansa at sabuwatan. (Ihambing ang Isa 8:9-13.) Naghasik din ng malaking takot ang pagdami ng bagong mga sandatang pandigma sa gitna ng mga bansa. (Ihambing ang 2Cr 26:14, 15.) Sinuhulan ni Menahem ng Israel ang sumasalakay na si Pul (Tiglat-pileser III) ng Asirya. (2Ha 15:17-20) Sina Rezin ng Sirya at Peka ng Israel ay nagsabuwatan laban kay Ahaz ng Juda, kung kaya ginamit nito ang kayamanan ng bahay ng hari at ng templo upang bilhin ang proteksiyon ng Asiryanong si Tiglat-pileser III, na naging dahilan ng pagbagsak ng Damasco ng Sirya. (2Ha 16:5-9; 2Cr 28:16) Si Hosea ng Israel ay nakipag-alyansa kay Haring So ng Ehipto sa pag-aakalang maaalis nito ang pamatok na ipinataw ni Salmaneser V ng Asirya, na humantong sa pagbagsak ng Israel noong 740 B.C.E. (2Ha 17:3-6) Ngunit ang tapat na si Hezekias ng Juda, bagaman may-kabulaanang inakusahan ng pagtitiwala sa Ehipto, ay kay Jehova lamang nanalig at iniligtas mula sa pagsalakay ng Asiryanong si Senakerib.—2Ha 18:19-22, 32-35; 19:14-19, 28, 32-36; ihambing ang Isa 31:1-3.

Noong mga huling taon nito, ang kaharian ng Juda ay nagpalipat-lipat sa pagitan ng Ehipto at Babilonya, sa gayo'y "nagpatutot" sa dalawang kapangyarihang iyon. (Eze 16:26-29; 23:14) Sumailalim ito sa kapangyarihan ng Ehipto noong panahon ng paghahari ni Jehoiakim (2Ha 23:34) ngunit di-nagtagal ay nasakop ito ng Babilonya. (2Ha 24:1, 7, 12-17) Tinangka ng huling hari, si Zedekias, na palayain ang Juda mula sa Babilonya sa pamamagitan ng isang nabigong pakikipag-alyansa sa Ehipto. Humantong ito sa pagkawasak ng Jerusalem. (2Ha 24:20; Eze 17:1-15) Tinanggihan nila ang kinasihang payo ni Isaias: "Sa pagbabalik at pagpapahinga ay maliligtas kayo. Ang inyong kalakasan ay sa pananatiling panatag lamang at sa pagtitiwala."—Isa 30:15-17.

Noong yugtong Macabeo, maraming kasunduan at alyansa ang pinagtibay sa mga Siryano at mga Romano ukol sa pulitikal na pakinabang, ngunit hindi napalaya ng mga ito ang Israel mula sa paniniil ng Roma. Nang maglaon, itinaguyod ng relihiyosong mga Saduceo ang pakikipagtulungan sa pulitikal na mga tagapamahala bilang paraan upang matamo ang ganap na pambansang kasarinlan. Hindi tinanggap ng mga ito ni ng mga Pariseo man ang mensahe ng Kaharian na inihayag ni Kristo Jesus kundi sa halip ay nakipag-alyado sila sa

Roma at ipinahayag nila: “Wala kaming hari kundi si Cesar.” (Ju 19:12-15) Gayunman, ang kanilang relihiyoso at pulitikal na pakikipag-alyansa sa Roma ay nagwakas sa masaklap na pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E.—Luc 19:41-44; 21:20-24.

May mga pagsasalarawan sa Apocalipsis 17:1, 2, 10-18; 18:3 na tumutukoy sa pulitikal at relihiyosong mga alyansa. (Ihambing ang San 4:1-4.) Kaya naman sa buong Kasulatan ay idiniriin ang simulaing sinabi ni Pablo: “Huwag kayong makipamatok nang kabilan sa mga di-sumasampalataya. Sapagkat anong pakikisama mayroon ang katuwiran sa katampalasanan? O anong pakikibahagi mayroon ang liwanag sa kadiliman? . . . Lumabas kayo mula sa kanila, at humiwalay kayo.”—2Co 6:14-17.

ALYANSA, MGA PANGINOON NG [sa Ingles, *axis lords*]. Lumilitaw na ang salitang Hebreo na *sera·nim′* ay isang salitang hiram mula sa mga Filisteo. (Jos 13:3) Ang mga katinig nito ay katulad niyaong sa salitang Hebreo para sa “mga ehe” sa 1 Hari 7:30. Ito ay isang titulo na ginagamit para sa limang panginoong namahala sa mga Filisteong lunsod ng Gaza, Askelon, Asdod, Ekron, at Gat, maliwanag na dahil magkakasama sila sa isang koalisyon o alyansa. Ayon sa Amos 9:7, ang mga Filisteo ay nakarating sa baybayin ng Canaan mula sa Creta, malapit sa Dagat Aegeano, kung kaya ipinapalagay ng ilan na isa itong salitang Aegeano.

Namuno sa Filistia ang mga panginoon ng alyansa bilang mga tagapamahala ng indibiduwal na mga estadong-lunsod at bilang isang konseho ng magkakapantay na mga pinuno may kinalaman sa mga bagay na nagsasangkot sa kanilang lahat. Si Akis ay tinawag na hari ng Gat. (1Sa 21:10; 27:2) Lumilitaw na hindi siya isang hari sa karaniwang diwa kundi isang prinsipe. Kaya naman kung minsan ay ikinakapit ang titulong “prinsipe” (sa Heb., *sar*) sa mga tagapamahalang ito.—1Sa 18:30; 29:2-4.

Malimit na nagtutulungan ang mga opisyal na ito ukol sa isang layunin. Tinipon sila at sinangguni naman nila ang kanilang mga saserdote at mga manghuhula hinggil sa kung ano ang dapat nilang gawin sa nabihag na kaban ng tipan nang ang presensiya nito ay magdulot ng malubhang salot ng almoranas, anupat mismong ang mga panginoon ng alyansa ay naapektuhan. (1Sa 5:9–6:4) Nagtutulungan sila kapag ang kanilang mga hukbo ay umaahon laban sa Israel. (1Sa 7:7) May kinalaman kay Samson, nagtulungan sila upang matalo nila siya. (Huk 16:5) Nagtipon silang lahat sa bahay ng diyos na si Dagon sa Gaza upang ipagdiwang ang pagbihag nila kay Samson, at noong panahong iyon ay namatay ang limang panginoon ng alyansa na nagpupuno noon.—Huk 16:21-30.

Gayunman, hindi kailanman nagsama-sama ang independiyenteng mga estadong-lunsod na iyon upang bumuo ng isang kaharian sa ilalim ng isang tagapamahala. Sa halip, ang limang pangunahing lunsod kasama ang kanilang mga sakop na bayan ay kumilos na waring isang kompederasyon o alyansa. Kapag gumagawa ng mga pasiyang nagsasangkot sa kanilang lahat, ginagawa ng mga panginoon ng alyansa kung ano ang napagkasunduan ng karamihan. Makikita ito sa kanilang pasiya na huwag pasamahin si David at ang kaniyang mga tauhan sa hukbong Filisteo, bagaman si Akis, ang panginoon ng alyansa na mula sa Gat, na sa kaniya nakitahan si David noong tinutugis ito ni Haring Saul, ay pabor na isama ang hukbo ni David sa kanilang pakikipagbaka laban kay Saul.—1Sa 29:2, 6, 7, 9.

Sa buong kasaysayan ng Israel, lalo na hanggang noong masupil sila ni David, sila ang mahihigpit na kaaway ng bayan ni Jehova at maraming beses silang nakipag-alyansa sa iba pang mga bansa laban sa Israel, anupat madalas nilang isinasailalim ang Israel sa mapaniil na pamumuno. Nang mapahina ni David ang kanilang kapangyarihan, hindi na sila naging isang malaking banta. Pagkaraan ng panahon ni David, hindi na masusumpungan sa Kasulatan ang terminong “mga panginoon ng alyansa,” ngunit ang terminong “hari” naman ang ginagamit para sa kanilang mga tagapamahala.—Jer 25:20; Zac 9:5; tingnan ang FILISTIA, MGA FILISTEO.

AMA. Ang salitang Hebreo na *’av,* isinasaling “ama,” ay isang salita na ginaya sa isa sa mga una at pinakasimpleng tunog na nabibigkas ng sanggol. Ang Hebreong *’av* at ang Griegong *pa·ter′* ay kapuwa ginagamit sa iba’t ibang diwa: bilang ang sanhi upang maipaglihi ang isang indibiduwal, o ang pinagmulan ng isang indibiduwal (Kaw 23:22; Zac 13:3; Luc 1:67), ang ulo ng isang sambahayan o ng pamilya ng mga ninuno (Gen 24:40; Exo 6:14), isang ninuno (Gen 28:13; Ju 8:53), pinagmulan ng isang bansa (Mat 3:9), isang nagtatag sa isang grupo o propesyon (Gen 4:20, 21), isang tagapagsanggalang (Job 29:16; Aw 68:5), pinagmulan ng isang bagay (Job 38:28), at isang termino ng paggalang (2Ha 5:13; Gaw 7:2).

Ang Diyos na Jehova bilang Maylalang ay tinatawag na Ama. (Isa 64:8; ihambing ang Gaw 17:28, 29.) Siya rin ang Ama ng mga Kristiyanong iniianak sa espiritu, anupat ginagamit ang terminong Aramaiko na *’Ab·ba′′* bilang kapahayagan ng paggalang at ng malapit na kaugnayan ng anak sa kaniyang ama. (Ro 8:15; tingnan ang ABBA.) Ang Diyos na Jehova ay maaaring tawaging Ama niyaong la-

hat ng nagpapakita ng pananampalataya at may pag-asang buhay na walang hanggan. (Mat 6:9) Si Jesu-Kristo, ang Mesiyas, ay makahulang tinawag na Walang-hanggang Ama yamang siya ang Punong Ahente ng Diyos ukol sa buhay. (Isa 9:6) Gayundin, ang sinumang may mga tagatulad at mga tagasunod, o mga nagpapamalas ng mga katangian niya, ay itinuturing na ama ng mga iyon. (Mat 5:44, 45; Ro 4:11, 12) Sa diwang ito, ang Diyablo ay tinutukoy bilang isang ama.—Ju 8:44; ihambing ang Gen 3:15.

Ipinagbawal ni Jesus ang pagkakapit ng katawagang "ama" sa mga tao bilang isang pormalistiko o relihiyosong *titulo.* (Mat 23:9) Dahil sa pagdadala ni Pablo ng mabuting balita sa ilang Kristiyano at sa pagpapakain niya sa kanila sa espirituwal na paraan, siya ay naging tulad ng isang ama sa kanila, ngunit walang kasulatan na nagkakapit sa kaniya ng "ama" bilang isang relihiyosong *titulo.* (1Co 4:14, 15) Inihalintulad ni Pablo ang kaniyang sarili kapuwa sa isang ama *at sa isang ina* sa kaniyang kaugnayan sa mga Kristiyanong taga-Tesalonica. (1Te 2:7, 11) Bagaman may tinutukoy na "amang Abraham" sa Lucas 16:24, 30, ang saligang diwa nito ay pinagmulang angkan sa laman.

Ang Awtoridad at mga Pananagutan ng Ama. Ayon sa Bibliya, ang ama ang ulo ng sambahayan, at siya ang tagapag-alaga, tagapagsanggalang, ang gumagawa ng pangwakas na mga pasiya, at ang hukom sa loob ng pamilya. (1Co 11:3; Gen 31:32) Sa mga patriyarka at sa Israel bago pinili ang Levitikong pagkasaserdote, ang ama ang nanguna upang kumatawan sa kaniyang pamilya sa pagsamba bilang isang saserdote. (Gen 12:8; Job 1:5; Exo 19:22) May awtoridad ang ama sa kaniyang sambahayan hanggang sa mamatay siya. Kapag ang anak na lalaki ay nag-asawa at nagtayo ng sarili niyang sambahayan, siya na ang magiging ulo nito, bagaman magpapakita pa rin siya ng kaukulang paggalang sa kaniyang ama. Kapag nag-asawa naman ang isang anak na babae, mapapasailalim siya sa pagkaulo ng kaniyang asawa. (Bil 30:3-8) Noong panahon ng Bibliya, kadalasang ang ama ang nagsasaayos ng pag-aasawa ng kaniyang mga anak. Kung siya ay mapasamatinding kagipitan sa pinansiyal, maaari niyang ipagbili sa pagkaalipin ang kaniyang anak na babae, ngunit may ilang restriksiyon upang mapangalagaan ito.—Exo 21:7.

Ang Pagkabahala ng Ama sa mga Miyembro ng Kaniyang Pamilya. Bilang kinatawan ng Diyos, pananagutan ng ama na tiyaking naituturo sa kaniyang sambahayan ang mga simulain ng Diyos. (Gen 18:19; Efe 6:4; Deu 6:6, 7) Kalakip din sa kaniyang tungkuling magturo at magdisiplina ang pagbibigay ng personal na mga tagubilin at mga utos, at tumutulong naman ang ina upang maisagawa ang mga iyon. (Kaw 1:8; 6:20) Ang ama na may takot sa Diyos ay may malaking pag-ibig sa kaniyang mga anak at nagpapayo at nang-aaliw sa kanila nang buong-giliw. (1Te 2:11; Os 11:3) Upang makalakad sila sa tamang daan, dinidisiplina, itinutuwid, at sinasaway niya sila. (Heb 12:9; Kaw 3:12) Nalulugod siya sa kaniyang mga anak, at lalo siyang nagsasaya kapag nagpapamalas sila ng karunungan. (Kaw 10:1) Sa kabilang dako, lubha siyang napipighati at naliligalig kapag ang kaniyang mga anak ay kumikilos nang may kahangalan. (Kaw 17:21, 25) Dapat siyang maging mahabagin at maawain. (Mal 3:17; Aw 103:13) Dapat siyang maging makonsiderasyon sa kanilang mga pangangailangan at mga kahilingan. (Mat 7:9-11) Nagsisilbing parisan para sa mga ama ang maraming paglalarawan hinggil sa pag-ibig at pangangalaga ng Diyos sa kaniyang bayan.

Ang Paggamit sa Pangalan ng Ama sa Talaangkanan. Nakaugalian nang taluntunin ang pinagmulang angkan ng isang tao sa linya ng kaniyang ama, hindi sa linya ng ina. Kaya bagaman waring may matibay na dahilan upang maniwalang inihaharap ni Lucas ang talaangkanan ni Jesus sa linya ng ina nito (isang eksepsiyon sa karaniwang tuntunin), hindi itinala ni Lucas si Maria. Lumilitaw na itinala niya ang asawa nitong si Jose bilang anak ni Heli, na maliwanag na ama ni Maria. Hindi naman ito mali, yamang si Jose ay manugang ni Heli. —Tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO.

Kapag walang apelyido (huling pangalan), ang isang lalaki ay karaniwang ipinakikilala sa pamamagitan ng pagtukoy sa kaniya bilang anak ni "Ganoon-at-ganito." Halimbawa, si Isaac ay tinawag na "anak ni Abraham." (Gen 25:19) Maraming pangalang Hebreo ang may kalakip na Hebreong *ben* o Aramaikong *bar,* "anak," at sinusundan ng pangalan ng ama bilang huling pangalan, gaya ng "Ben-hur" (1Ha 4:8, *RS;* "anak ni Hur," *NW*) at "Simon Bar-jonas," o "Simon na anak ni Jonas."—Mat 16:17, *KJ, NW.*

AMAD. Isang lunsod na nasa matabang baybaying kapatagan sa H ng Kabundukan ng Carmel at nakaatas sa tribo ni Aser. (Jos 19:26) Bagaman may ilang kaguhuan sa dakong ito na tinatawag na ʽAmud, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng lunsod na ito.

AMAG. Sa pangkalahatan, alinman sa maraming sakit ng halaman na dulot ng mga halamang-singaw. Ang pagkasira ng ani dahil sa amag ay isa sa mga kalamidad na dinanas ng di-tapat na Israel. (Deu 28:22; 1Ha 8:37-39; 2Cr 6:28-30; Am 4:9; Hag 2:17) Iminumungkahi na maaaring ang amag sa Bibliya ay ang *black stem rust* (*Puccinia graminis*).

Pinagkakaitan ng malubhang parasitikong sakit na ito ang mga halaman ng kinakailangang sustansiya at tubig at sa gayon ay maaaring maging sanhi ng pagkatuyot ng mga butil. Nagkakaroon ng maliliit at kulay-kalawang na mga batik ang mga tangkay at mga dahon ng mga halamang binutil na sinalanta.

AMAL [Pagpapagal]. Ang huling binanggit sa apat na anak ni Helem na nakatalang kabilang sa "mga anak ni Aser, mga ulo ng sambahayan ng mga ninuno, mga pili, magigiting at makapangyarihang mga lalaki, mga ulo ng mga pinuno."—1Cr 7:35, 40.

AMALEK, MGA AMALEKITA. Anak ng panganay ni Esau na si Elipaz, sa babae nito na si Timna. (Gen 36:12, 16) Si Amalek, apo ni Esau, ay isa sa mga shik ng Edom. (Gen 36:15, 16) Tinutukoy rin ng pangalan ni Amalek ang mga inapo ng kaniyang tribo.—Deu 25:17; Huk 7:12; 1Sa 15:2.

Ang paniniwala ng ilan na ang mga Amalekita ay nanggaling sa mas sinaunang pinagmulan at hindi mga inapo ng apo ni Esau na si Amalek ay hindi batay sa matibay at makatotohanang saligan. Ang ideya na ang mga Amalekita ay nauna pa kay Amalek ay salig sa kasabihan ni Balaam: "Ang Amalek ay siyang una sa mga bansa, ngunit ang kaniyang kawakasan sa dakong huli ay ang kaniya ngang pagkalipol." (Bil 24:20) Gayunman, hindi tinutukoy rito ni Balaam ang kasaysayan sa pangkalahatan at ang pinagmulan ng mga bansa pito o walong siglo bago nito. Ang tinutukoy niyang kasaysayan ay yaong may kaugnayan lamang sa mga Israelita, na inupahan siyang sumpain at na malapit nang pumasok sa Lupang Pangako. Kaya nga, pagkatapos itala ang Moab, Edom, at Seir bilang mga kalaban ng Israel, ipinahayag ni Balaam na sa katunayan ang mga Amalekita ang "siyang una sa mga bansa" na babangon upang sumalansang sa mga Israelita sa paghayo ng mga ito palabas ng Ehipto patungong Palestina, at sa dahilang ito, ang kawakasan ng Amalek "ay ang kaniya ngang pagkalipol."

Kaya nga, sa paglalahad ni Moises ng mga pangyayari noong mga araw ni Abraham bago ipanganak si Amalek, binanggit niya "ang buong kaparangan ng mga Amalekita," maliwanag na inilalarawan ang *rehiyon* na alam ng mga tao noong panahon ni Moises, sa halip na ipahiwatig na ang mga Amalekita ay nauna kay Amalek. (Gen 14:7) Ang sentro ng Amalekitang teritoryo na ito ay sa H ng Kades-barnea sa disyerto ng Negeb sa timugang bahagi ng Palestina na ang mga sakop na kampo nito ay nakapangalat patungong Peninsula ng Sinai at hilagang Arabia. (1Sa 15:7) Maaaring umabot noon ang kanilang impluwensiya hanggang sa mga burol ng Efraim.—Huk 12:15.

Ang mga Amalekita ay "siyang una sa mga bansa" na naglunsad ng di-inaasahang pagsalakay sa mga Israelita pagkatapos ng Pag-alis, sa Repidim malapit sa Bundok Sinai. Dahil dito, itinalaga ni Jehova ang ganap na pagkalipol ng mga Amalekita. (Bil 24:20; Exo 17:8-16; Deu 25:17-19) Pagkaraan ng isang taon, nang tangkain ng mga Israelita na pumasok sa Lupang Pangako salungat sa salita ni Jehova, itinaboy sila ng mga Amalekita. (Bil 14:41-45) Makalawang ulit noong mga araw ng mga Hukom, ang mga kalabang ito ng Israel ay nakibahagi sa pagsalakay sa Israel. Ginawa nila ito noong mga araw ni Eglon na hari ng Moab. (Huk 3:12, 13) Muli, kasama ng mga Midianita at ng mga taga-Silangan, sinamsaman nila ang lupain ng Israel pitong taon bago sila lubusang tinalo ni Gideon at ng 300 tauhan nito.—Huk 6:1-3, 33; 7:12; 10:12.

Dahil sa namamalaging pagkapoot na ito, noong kapanahunan ng mga hari, 'hiningan ni Jehova ng sulit' ang mga Amalekita, anupat iniutos kay Haring Saul na pabagsakin ang mga ito, na ginawa naman niya "mula sa Havila hanggang sa Sur, na nasa tapat ng Ehipto." Gayunman, bilang paglabag sa utos ni Jehova, pinaligtas ni Saul si Agag na hari ng mga ito. Ngunit ang Diyos ay hindi nalibak, sapagkat "pinagtataga ni Samuel si Agag sa harap ni Jehova sa Gilgal." (1Sa 15:2-33) Kabilang sa mga nilusob ni David ang mga nayon ng mga Amalekita, at nang salakayin naman ng mga ito ang Ziklag at tangayin ang mga asawa at mga pag-aari ni David, ang mga ito ay naabutan niya at ng 400 lalaki, anupat nabawi ang lahat ng ninakaw. (1Sa 27:8; 30:1-20) Noong panahon ng paghahari ni Hezekias, nilipol ng ilan sa tribo ni Simeon ang nalabi sa mga Amalekita.—1Cr 4:42, 43.

Wala nang iba pang tuwirang pagbanggit sa mga Amalekita sa kasaysayan ng Bibliya o sa sekular na kasaysayan. Gayunman, si "Haman na anak ni . . . na Agagita" ay malamang na isang inapo, sapagkat "Agag" ang titulo o pangalan ng ilang Amalekitang hari. (Es 3:1; Bil 24:7; 1Sa 15:8, 9) Kaya ang mga Amalekita, kabilang na yaong mga binanggit sa pangalan, ay pinawi "upang malaman ng mga tao na ikaw, na ang pangalan ay Jehova, ikaw lamang ang Kataas-taasan sa buong lupa."—Aw 83:6-18.

AMAM. Isang nayon sa Negeb, sa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda.—Jos 15:26.

AMANAH [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mapagkakatiwalaan; tapat; namamalagi"]. Ang pangalang ito ay lumilitaw sa Hebreo sa Awit ni Solomon 4:8 may kaugnayan sa Lebanon at Bundok Hermon. Sa karamihan sa mga salin, tinutumbasan lamang ng transliterasyon ang salitang Hebreo; gayunman, inuunawa ng ilang iskolar na tu-

mutukoy ito sa Kabundukan ng Anti-Lebanon, samantalang ikinakapit naman ito ng iba sa bahaging iyon ng Anti-Lebanon kung saan nagmumula ang tubig ng Nahr Barada.—Tingnan ang ANTI-LEBANON.

AMARIAS [Si Jehova ay Nagsabi].

1. Isang saserdoteng inapo ng anak ni Aaron na si Eleazar sa pamamagitan ni Pinehas; anak ni Meraiot; ama ni Ahitub; lolo ni Zadok na naglingkod bilang pangalawahing saserdote noong panahon ng paghahari ni David at bilang mataas na saserdote noong panahon ng paghahari ni Solomon. (1Cr 6:7, 52) Hindi matiyak kung nanungkulan si Amarias bilang mataas na saserdote, yamang ang katungkulang iyon ay pansamantalang napunta sa sambahayan ni Eli noong mga panahong iyon.

2. Isang Levitang inapo ng anak ni Kohat na si Hebron, nakatalang kabilang sa mga inatasan ni David noong muli niyang organisahin ang paglilingkod sa templo.—1Cr 23:1, 12, 19; 24:23.

3. Punong saserdote "para sa bawat bagay ni Jehova," lalo na hinggil sa mga usapin sa batas, noong panahon ng paghahari ni Jehosapat.—2Cr 19:11.

4. Isa pang inapo ni Eleazar na nabuhay nang mas huli kaysa sa Amarias na tinutukoy sa Blg. 1. Anak ni Azarias at ama ng isa pang Ahitub.—1Cr 6:11; Ezr 7:3.

5. Isang Levita na tumulong sa pamamahagi ng mga ikapu sa mga saserdote sa kanilang mga lunsod noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 31:14, 15.

6. Anak ni Hezekias (malamang na ang hari ng Juda) at lolo sa tuhod ng propetang si Zefanias.—Zef 1:1.

7. Isa sa mga pangunahing saserdote na bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ne 12:1, 2, 7) Noong mga araw ni Gobernador Nehemias ay may isang makasaserdoteng "sambahayan sa panig ng ama" na tinatawag sa pangalan niya.—Ne 12:12, 13, 26.

8. Isang inapo ni Binui; isa sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang pagano at mga anak noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:10-12, 38, 42, 44.

9. Isang saserdote, o ang ninuno ng isang saserdote, na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong panahong si Nehemias ang gobernador. (Ne 9:38; 10:1, 3) Mahigit na siya sa 112 taóng gulang kung siya rin ang tinutukoy sa Blg. 7.

10. Ninuno ng mga tumatahan sa Jerusalem noong panahon ni Nehemias; mula sa tribo ni Juda.—Ne 11:4.

AMASA [pinaikling anyo ng Amasias].

1. Anak ng kapatid na babae o kapatid sa ina ni David na si Abigail at ni Jeter (Itra), at pinsan nina Absalom at Joab. (2Sa 17:25; 1Cr 2:16, 17) Si Jeter ay tinatawag na isang Israelita sa Samuel at isang Ismaelita sa Mga Cronica, marahil dahil nanirahan siya sa teritoryong Ismaelita. Ipinangangatuwiran ng ilan na si Amasa ay siya ring si Amasai, isa sa mga sumama sa hukbo ni David sa Ziklag, ngunit ang gayong pagkakakilanlan ay hindi tiyak.—1Cr 12:18.

Pagkaraan ng maraming taon, nang sumama si Amasa sa paghihimagsik ni Absalom laban kay David, inilagay siyang tagapamahala sa hukbo ni Absalom bilang kahalili ni Joab. (2Sa 17:25) Ang paghihimagsik ay napigilan, ang anak ni David na si Absalom ay pinatay ni Joab, at inialok kay Amasa ang puwesto ni Joab bilang pinuno ng hukbo ni David, sapagkat gaya ng sinabi ni David, siya ay "aking buto at aking laman."—2Sa 18:9-15; 19:13.

Muling bumangon ang paghihimagsik, sa pagkakataong ito ay ayaw ni Sheba na magkaroon ng bahagi kay David. (2Sa 20:1, 2) Si Amasa ay binigyan ng tatlong araw upang bumuo ng isang hukbo. Nang hindi siya dumating sa panahong takda, sinabihan si Abisai na kunin ang mga lingkod ni David at tugisin ang mga mapaghimagsik. Ang kapatid ni Abisai na si Joab at ang mga tauhan nito ay sumama sa kanila sa pagtugis kay Sheba. Sa wakas, nang salubungin sila ni Amasa na huling dumating, sa pagkukunwaring magbibigay ng isang magiliw na halik ay isinunggab ni Joab ang isa niyang kamay sa balbas ni Amasa at ginamit ang tabak sa kaniyang kabilang kamay upang wakwakin ang tiyan ni Amasa. (2Sa 20:4-12) Maaaring ito ang nararapat na kagantihan dahil sa pagpanig ni Amasa kay Absalom ngunit tiyak na hindi sa kamay ng isa na gumawa nito. Kaya iniutos ni David kay Solomon na si Amasa ay dapat na ipaghiganti sa pamamagitan ng kamatayan ni Joab.—1Ha 2:5, 32.

2. Anak ni Hadlai. Kasunod ng tagumpay laban sa Juda, nang ibinabalik ng mga Israelitang mandirigma ang kanilang mga kapatid bilang mga lingkod, si Amasa ay isa sa apat na pangulo ng Efraim na nakinig sa pagsusumamo ng propetang si Oded na isauli ang mga bihag. Tinulungan din niya yaong mga taga-Juda sa pamamagitan ng mga panustos at transportasyon na kinailangan sa kanilang pagbabalik.—2Cr 28:8-15.

AMASAI [pinaikling anyo ng Amasias].

1. Isang Levita na mula sa pamilya ni Kohat; anak ni Elkana at ninuno ng propetang si Samuel at ng mang-aawit sa templo na si Heman na nabuhay noong panahon ni David.—1Cr 6:25, 33, 35.

2. Ang ulo ng 30 lalaking mula sa mga tribo nina Juda at Benjamin na pumaroon kay David sa Ziklag upang sumama sa kaniya. Para mapawi ang pangamba ni David na baka pagtaksilan nila siya,

"espiritu mismo ang bumalot kay Amasai" habang nanunumpa ito na buong-puso nila siyang susuportahan anupat kinikilalang si Jehova ang tumutulong kay David.—1Cr 12:16-18.

3. Isa sa pitong saserdote na "nagpapatunog nang malakas sa mga trumpeta sa harap ng kaban ng tunay na Diyos" noong iutos ni David na dalhin ito sa Jerusalem.—1Cr 15:24.

4. Isang Levita na mula sa pamilya ni Kohat; ang kaniyang anak na si Mahat ay tumulong sa paglilinis at pagpapabanal ng templo noong mga araw ni Hezekias.—2Cr 29:12-18.

AMASHAI. Anak ni Azarel at isa sa mga saserdoteng naninirahan sa Jerusalem noong panahon ni Nehemias.—Ne 11:13.

AMASIAS [Si Jah ang Bumuhat ng Pasan]. Anak ni Zicri. Noong panahon ng paghahari ni Jehosapat, pinangunahan niya ang isang pangkat ng hukbong Judeano na may bilang na 200,000.—2Cr 17:16.

AMATISTA. Isang uri ng *semiprecious* na kristal na kwarts na kulay purpura o ube, at ginagamit sa mga alahas. Masusumpungan ito sa anyong *hexagonal* na mga kristal, at ang nagbibigay dito ng kulay ay ang mga bahid ng mangganeso o bakal na sangkap nito. Ang isang klase ng amatista ay uring kwarts (Occidental), samantalang ang mamahaling amatista (Oriental) ay isang uri ng *corundum* o safiro. Ang pangalang amatista ay galing sa salitang Griego na *a·me′thy·stos* (nangangahulugang "huwag languin"), na ginamit sa Griegong *Septuagint* bilang salin ng salitang Hebreo na *'ach·la·mah′* sa Exodo 28:19 at 39:12.

Ang ikatlong bato sa ikatlong hanay ng mga bato sa burdadong "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdote ng Israel ay isang amatista. (Exo 28:2, 15, 19, 21; 39:12) Sa pangitain ni Juan tungkol sa "Bagong Jerusalem," nakita niya na batong amatista ang ikalabindalawang pundasyon ng pader ng banal na lunsod.—Apo 21:2, 10, 19, 20.

AMAZIAS [Si Jehova ay Malakas].

1. Isang Levita na mula sa pamilya ni Merari; anak ni Hilkias, ama ni Hasabias. Ang isa sa kaniyang mga inapo ay kasama sa mga nangasiwa sa pag-awit sa harap ng tabernakulo noong panahon ni David.—1Cr 6:31, 32, 45.

2. Hari ng Juda na noong 858 B.C.E. ay umupo sa trono sa edad na 25 at namahala sa loob ng 29 na taon mula noong paslangin ang kaniyang amang si Jehoas. Ang kaniyang ina ay si Jehoadin (Jehoadan) at ang kaniyang asawa ay si Jecolias. (2Ha 14:1, 2; 15:2; 2Cr 25:1; 26:3) Nang maging matatag na ang kaharian sa kaniyang kamay, pinatay niya ang mga pumaslang sa kaniyang ama, ngunit sinunod niya ang kautusan ni Moises na huwag parusahan ang kanilang mga anak. (2Ha 14:5, 6; Deu 24:16) Nagpamalas siya ng kasigasigan sa tunay na pagsamba noong siya'y naghahari, ngunit hindi niya taglay ang "isang sakdal na puso" at mayroon siyang malulubhang pagkukulang na nagdulot ng kapahamakan kapuwa sa kaniyang sarili at sa bansang Juda. Ang ulat ng kaniyang pamamahala ay pangunahin nang tumatalakay sa dalawang kampanyang pangmilitar.—2Cr 25:2.

Ang unang tagumpay ni Amazias ay laban sa Edom, o Seir, kung saan siya gumamit ng isang hukbo na binubuo ng 300,000 mula sa Juda at Benjamin. Umupa rin siya ng 100,000 mersenaryo mula sa Israel, ngunit dahil sa payo ng isang lalaki ng Diyos ay binayaran na lang niya sila at pinauwi. Binigyan ni Jehova si Amazias ng malaking tagumpay sa Libis ng Asin, anupat napatay niya ang 20,000 sa mga kaaway at nabihag niya ang Sela, na pinanganlan niya ng Jokteel. Gayunman, iniuwi ni Amazias ang mga diyos ng Seir at sinimulan niyang sambahin ang mga iyon, na naging dahilan upang mag-init ang galit ni Jehova laban sa kaniya: "Bakit mo hinanap ang mga diyos ng bayang hindi nakapagligtas ng kanilang sariling bayan mula sa iyong kamay?" Pinalubha pa ni Amazias ang situwasyon sa pamamagitan ng pagpapatahimik sa propeta ni Jehova.—2Ha 14:7; 2Cr 25:5-16.

Ang ikalawang kampanya ni Amazias ay puro kabiguan mula pasimula hanggang katapusan. Ang 100,000 mula sa Israel na pinauwi ay nanlusob sa mga bayan ng Juda nang pabalik na sila sa hilaga. Maaaring ito ang nag-udyok kay Amazias upang may-kahangalang hamunin si Jehoas na hari ng malakas na hilagang kaharian, anupat sinabi niya: "Pumarito ka. Magkita tayo nang mukhaan." Ang tugon ni Jehoas: Kay hangal ng isang matinik na panirang-damo na harapin ang isang dambuhalang sedro upang mayurakan lamang ng isang mabangis na hayop! Hindi nakinig si Amazias, anupat lumilitaw na nagmamalaki siya dahil sa tagumpay na katatamo lamang niya, at itinalaga na ni Jehova na matatalo si Amazias dahil sa pagsasagawa nito ng idolatriya. Ginanap ang pagbabaka sa Bet-semes, tumakas ang Juda, nabihag si Amazias, nasira ang isang bahagi ng pader ng Jerusalem na mga 178 m (584 na piye) ang haba, at maraming kayamanan ng templo at bihag na panagot ang dinala sa Samaria.—2Ha 14:8-14; 2Cr 25:13, 17-24.

Mula noong panahong talikdan ni Amazias ang pagsamba kay Jehova, isang sabuwatan ang binuo laban sa kaniya na nang bandang huli ay nagtulak kay Amazias upang tumakas patungo sa Lakis.

Doon ay pinatay siya ng mga nagsabuwatan. Si Amazias ay hinalinhan ng kaniyang 16-na-taóng-gulang na anak na si Azarias (Uzias).—2Ha 14:17-21; 2Cr 25:25-28.

3. Isang saserdote ng pagsamba sa guya sa Bethel na nagsumbong kay Jeroboam II na ang propetang si Amos ay isang sedisyonista. Tinangka niya mismo na takutin si Amos upang bumalik ito sa Juda. Gayunman, nanatiling matatag ang propeta anupat sinabi nito kay Amazias na ang kaniyang asawa ay magiging patutot, ang kaniyang mga anak ay mabubuwal sa pamamagitan ng tabak, at si Amazias mismo ay mamamatay sa maruming lupa. —Am 7:10-17.

4. Ama ni Josa; mula sa tribo ni Simeon. Si Josa ay isa sa mga pinuno na lumipol sa mga Meunim at mga Hamita na naninirahan sa libis na malapit sa Gedor noong mga araw ni Hezekias.—1Cr 4:24, 34, 38-41.

AMEN. Kapuwa sa Tagalog at sa Griego, ang salitang ito ay transliterasyon ng Hebreong *'a·men'.* Nangangahulugan ito na "mangyari nawa," o "tiyak nga." Ang salitang-ugat na Hebreo na pinagkunan nito (*'a·man'*) ay nangangahulugang "maging tapat; maging mapagkakatiwalaan."

Sa Hebreong Kasulatan, ginagamit ang salitang ito bilang isang taimtim na ekspresyon na nagpapahiwatig na tinatanggap ng isa ang mga kundisyon ng isang sumpa o tipan (Bil 5:22; Deu 27:15-26; Ne 5:13) at gayundin bilang isang taimtim na ekspresyon ng pagsang-ayon sa isang binigkas na panalangin (1Cr 16:36), sa isang papuri (Ne 8:6), o sa isang ipinahayag na layunin (1Ha 1:36; Jer 11:5). Ang bawat isa sa unang apat na aklat, o koleksiyon, ng Mga Awit ay nagwawakas sa salitang ito, marahil ay nagpapahiwatig na kaugalian noon ng kongregasyon ng Israel na sumambit ng "Amen" sa pagtatapos ng awit o salmo.—Aw 41:13; 72:19; 89:52; 106:48.

Ang salitang Hebreo na *'a·man'* ay ikinakapit kay Jehova bilang "ang *tapat* na Diyos" (Deu 7:9; Isa 49:7) at ginagamit upang ilarawan ang kaniyang mga paalaala at mga pangako bilang "mapagkakatiwalaan" at "tapat." (Aw 19:7; 89:28, 37) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang titulong "Amen" ay ikinakapit kay Kristo Jesus bilang "ang saksing tapat at totoo." (Apo 3:14) Ginamit ni Jesus ang ekspresyong ito sa pantanging paraan sa kaniyang pangangaral at pagtuturo, anupat napakalimit niya itong gamiting pambungad bago bumanggit ng isang bagay na totoo, isang pangako, o isang hula, sa gayo'y idiniriin na talagang tunay at maaasahan ang kaniyang sinabi. (Mat 5:18; 6:2, 5, 16; 24:34) Sa gayong mga kaso, ang salitang Griego (*a·men'*) ay isinasalin bilang 'katotohanan' o kaya'y 'katotohanang-katotohanan,' ang doblihang anyo na ginamit sa buong aklat ng Juan. (Ju 1:51) Sinasabing ang gayong paggamit ni Jesus ng "amen" ay natatangi sa mga sagradong literatura, at angkop naman ito dahil sa kaniyang bigay-Diyos na awtoridad.—Mat 7:29.

Gayunman, gaya ng ipinakikita ni Pablo sa 2 Corinto 1:19, 20, ang titulong "Amen" ay kumakapit kay Jesus hindi lamang bilang isa na nagsasalita ng katotohanan o bilang isang tunay na propeta at tagapagsalita ng Diyos kundi gayundin bilang ang isa na sa kaniya ay natutupad ang lahat ng pangako ng Diyos. Dahil sa kaniyang landasin ng katapatan at pagkamasunurin hanggang sa kamatayan niya bilang hain, napagtibay at naging posible ang katuparan ng lahat ng pangako at kapahayagan ng layunin ng Diyos. Siya ang nabubuhay na Katotohanan ng gayong mga pagsisiwalat ng layunin ng Diyos, ng mga bagay na pinanumpaan ng Diyos.—Ihambing ang Ju 1:14, 17; 14:6; 18:37.

Ang salitang "Amen" ay ginamit nang maraming beses sa mga liham, lalo na sa mga isinulat ni Pablo, kapag ang manunulat ay nagpapahayag ng isang anyo ng papuri sa Diyos (Ro 1:25; 16:27; Efe 3:21; 1Pe 4:11) o ng kahilingang pagpakitaan ng Diyos ng pabor sa isang partikular na paraan ang mga pinadadalhan ng liham. (Ro 15:33; Heb 13:20, 21) Ginagamit din ito kapag marubdob na sumasang-ayon ang manunulat sa bagay na sinabi.—Apo 1:7; 22:20.

Ang mga panalangin sa 1 Cronica 16:36 at sa Mga Awit (41:13; 72:19; 89:52; 106:48), gayundin ang mga kapahayagan sa kanonikal na mga liham, ay pawang nagpapakita na wastong sumambit ng "Amen" sa pagtatapos ng panalangin. Totoo na hindi sa lahat ng nakaulat na panalangin ay makikita ang gayong ekspresyon, gaya ng pangwakas na panalangin ni David para kay Solomon (1Cr 29:19) o ng panalangin ni Solomon noong ialay ang templo (1Ha 8:53-61), bagaman malamang na sinambit din noon ang ekspresyong iyon. (Pansinin ang 1Cr 29:20.) Gayundin, hindi iniulat na ginamit iyon sa mga panalangin ni Jesus (Mat 26:39, 42; Ju 17:1-26) o sa panalangin ng mga alagad sa Gawa 4:24-30. Gayunman, malinaw na ipinakikita ng mas naunang katibayan na tama ang pagsambit ng "Amen" sa pagtatapos ng panalangin, at partikular na ipinakikita ng sinabi ni Pablo sa 1 Corinto 14:16 na kaugalian noon ng mga Kristiyanong nagtitipon ang sumambit ng Amen sa pagtatapos ng panalangin. Karagdagan pa, ang mga halimbawa ng mga nasa langit, na nakaulat sa Apocalipsis 5:13, 14; 7:10-12; at 19:1-4, ay pawang sumusuporta sa pagsambit ng Amen bilang pag-ayon sa mga panalangin o sa taimtim na mga kapahayagan, anupat sa

pamamagitan lamang ng isang salita, ipinahahayag nila ang pagtitiwala, lubos na pagsang-ayon, at marubdob na pag-asa na nasa kanilang puso.

AMFIPOLIS [Sa Palibot ng Lunsod]. Isang lunsod ng Macedonia, mga 5 km (3 mi) mula sa Dagat Aegeano at sa daungang-dagat ng Eion. Dumaan dito si Pablo noong kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero. (Gaw 17:1) Itinayo ito sa isang burol na napalilibutan sa tatlong panig niyaon (sa H, K, at T) ng paliku-likong ilog ng Strymon, anupat walang alinlangan na ang kalagayang ito ang pinagmulan ng pangalan ng lunsod. Ang Amfipolis ay mga 50 km (30 mi) sa KTK ng Filipos at, dahil sa posisyon nito sa bantog na Romanong lansangang-bayan na *Via Egnatia* at dahil nasa ilalim ng kontrol nito ang tulay sa ibabaw ng ilog ng Strymon, napakaestratehiko nito at napakahalaga nito sa komersiyo. Itinatag ito bilang isang kolonya ng Atenas noong ikalimang siglo B.C.E. ngunit nang maglaon ay napasailalim ito sa pamamahala ng mga taga-Macedonia. Pagkatapos nito, nakontrol ito ng Roma at ginawang isang malayang lunsod at kabisera ng unang distrito ng Macedonia. Ang mga guho nito ay matatagpuan sa labas lamang ng makabagong nayon na tinatawag ding Amfipolis (Amfipoli).

ʽAM HA·ʼAʹRETS. Tingnan ang BAYAN (MGA TAO) NG LUPAIN, TAO SA LUPA.

AMI. Tingnan ang AMON Blg. 3.

AMIEL [Bayan ng Diyos].

1. Anak ni Gemali na mula sa tribo ni Dan. Isa sa 12 tiktik na isinugo ni Moises sa lupain ng Canaan. (Bil 13:12) Kabilang siya sa sampung tiktik na nagbigay ng masamang ulat tungkol sa Lupang Pangako at namatay siya sa salot na pinasapit ni Jehova. —Bil 14:36, 37.

2. Ama ni Makir ng Lo-debar na nasa S ng Jordan. Sa bahay ni Makir nanunuluyan si Mepiboset, na anak ni Jonatan, nang naisin ni David na maggawad dito ng maibiging-kabaitan.—2Sa 9:4, 5, 7; 17:27.

3. Ama ni Bat-sheba, ang asawa ni Uria na nang maglaon ay kinuha ni David bilang asawa. (1Cr 3:5) Sa 2 Samuel 11:3 ay tinatawag siyang Eliam, na nabubuo kapag pinagbaligtad ang mga bahagi ng pangalang Amiel at nangangahulugang "Diyos ng Bayan." Posibleng anak siya ni Ahitopel na Gilonita, ang tagapayo ni David na naging traidor.—2Sa 23:34; 15:31.

4. Isang Levita, ang ikaanim na anak ni Obed-edom. Siya ay isang bantay ng pintuang-daan na kasama sa mga may pananagutang bantayan ang mga kamalig ng bahay ni Jehova noong panahon ni David.—1Cr 26:4, 5, 12-15.

AMIHUD [Ang Aking Bayan ay Dangal].

1. Isang Efraimita, ama ni Elisama na pinuno ng tribo ni Efraim noong ikalawang taon pagkalabas mula sa Ehipto (1512 B.C.E.). (Bil 1:10; 2:18) Siya ay isang ninuno ni Josue (Jehosua).—1Cr 7:26, 27.

2. Isang Simeonita, ama ni Semuel na pinuno sa tribo ni Simeon na inatasang makibahagi sa paghahati-hati ng Canaan sa mga tribo ng Israel (mga 1467 B.C.E.).—Bil 34:20.

3. Isang lalaki na mula sa tribo ni Neptali, at ama ni Pedahel, ang pinunong inatasan noong malapit nang mamatay si Moises upang makibahagi sa paghahati-hati ng lupain ng Canaan sa mga tribo ng Israel.—Bil 34:28.

4. Ama ni Talmai, hari ng Gesur, at lolo ni Maaca na ina ni Absalom, anak ni David. Tumakas si Absalom patungong Gesur pagkatapos niyang patayin ang kaniyang kapatid sa ama na si Amnon. —2Sa 3:3; 13:37.

5. Anak ni Omri at isang inapo ni Perez na anak ni Juda. Siya ang ama ni Utai, na nakatalang kabilang sa mga unang tumahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:2, 4.

AMINADAB [Ang Aking Bayan ay Nakahanda (Marangal; Bukas-palad)].

1. Isang anak ni Ram na mula sa pamilya ni Hezron sa tribo ni Juda. (1Cr 2:10) Ang kaniyang anak na si Nason ay pinuno ng Juda noong panahon ng paglalakbay sa ilang. (Bil 1:7; 7:11, 12) Ang kaniyang anak na babae na si Elisheba ay naging asawa ni Aaron. (Exo 6:23) Si Aminadab ay isang ninuno ni Haring David at ni Kristo Jesus.—Ru 4:19-22; Mat 1:4-16; Luc 3:23-33.

2. Marahil ay isa pang pangalan ni Izhar, na isang anak ni Kohat at ama ni Kora. (1Cr 6:22; ihambing ang tal 2, 18, 37, 38; Exo 6:18, 21; Bil 3:19, 27.) Ang ilang kopya ng Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "Izhar" sa halip na "Aminadab" sa 1 Cronica 6:22 (6:7, *LXX*).

3. Isang Levita, mula sa mga anak ni Uziel; isang ulo ng pamilya noong panahon ni David. Tumulong siya sa pagdadala ng kaban ng tipan sa Jerusalem. —1Cr 15:10-12.

AMISADAI [Bayan ng Makapangyarihan-sa-lahat]. Ama ni Ahiezer, ang pinuno ng tribo ni Dan na kasama ni Moises nang bilangin nito ang kapulungan ng Israel noong ikalawang taon pagkalabas nila mula sa Ehipto (1512 B.C.E.).—Bil 1:12; 2:25.

AMITAI. Ama ng propetang si Jonas, mula sa Gat-heper sa Zebulon.—2Ha 14:25; Jon 1:1.

AMIZABAD [Ang Aking Bayan ay Nagkaloob]. Anak ni Benaias, ang makapangyarihang lalaki ni Haring David na namamahala sa 30 namumukod-tanging mandirigma. Si Amizabad ay gumanap sa katungkulan ng kaniyang amang si Benaias bilang tagapangasiwa sa ikatlong pangkat na naglilingkod sa hari, para sa ikatlong buwan ng taon. —1Cr 27:5, 6.

AMMA [posible, Siko]. Isang burol na "nasa tapat ng Gia patungo sa ilang ng Gibeon." Dito huling nakipaglaban si Abner, ang dating pinuno ng hukbo ni Saul ngunit lumipat na sa panig ng anak at tagapagmana ni Saul na si Is-boset, laban sa tumutugis na mga hukbo nina Joab at Abisai, pagkatapos nilang matalo si Abner sa pagbabaka sa tabi ng Tipunang-tubig ng Gibeon. Sa burol na ito hinikayat ni Abner si Joab na tigilan ang pagtugis sa kaniya, at sa gayon ay natapos ang pagbabaka. (2Sa 2:12-32) Bagaman malamang na ang Amma ay nasa dakong S ng Gibeon, hindi matiyak kung alin talaga sa mga burol sa rehiyong iyon ang tinawag sa pangalang ito.

AMMON [Ang Bayan]. Anak ni Lot sa kaniyang nakababatang anak na babae; ang pinagmulan ng mga Ammonita. (Gen 19:38) Gaya ng nakatatandang anak na babae, sumiping din ang nakababatang anak na babae ni Lot sa kanilang ama noong tumatahan sila sa isang yungib sa isang bulubunduking pook, matapos painumin si Lot ng kaniyang mga anak ng maraming alak. (Gen 19:30-36) Ang pangalang ibinigay kay Ammon ng kaniyang ina ay Ben-ami, na nangangahulugang, "Anak ng Aking Bayan [samakatuwid nga, mga kamag-anak]" at hindi ng mga banyagang tulad ng mga Sodomita. Maliwanag na ang pangalang ito ay kaugnay ng pagkabahala ng nakatatandang anak na babae na hindi sila makahahanap sa lupaing tinatahanan nila ng lalaking kababayan o kapamilya nila upang mapangasawa.

Ang "Ammon" ay ginagamit din sa Awit 83:7 upang tumukoy sa bansa ng kaniyang mga inapo. Maaalaala ng mga Israelita sa pananalitang "mga anak ni Ammon" ang kaugnayan sa pagitan nila at ng mga Ammonita, isang kaugnayan na isinaalang-alang maging ni Jehova, gaya ng makikita sa pag-uutos niya sa mga Israelita na huwag ligaligin ang Ammon o makipaghidwaan sa kanila, yamang sila ay mga anak ni Lot na pamangkin ni Abraham. —Deu 2:19; tingnan ang AMMONITA, MGA.

AMMONIM, MGA [Ang mga Bayan]. Sa 2 Cronica 20:1, may binabanggit ang tekstong Masoretiko na ilan sa mga "Ammonim [sa Heb., *'Am·moh·nim'*]" na sumama sa mga anak ni Moab at ni Ammon upang makipagdigma kay Jehosapat na hari ng Juda. Isinisingit ng *King James Version* ang salitang "iba" upang ang teksto ay basahing, "ang mga anak ni Moab, at ang mga anak ni Ammon, at kasama nila ang *iba* maliban pa sa mga Ammonita," samantalang isinasalin naman ng ilang salin ang nabanggit na parirala bilang "ilan sa mga Ammonita" (*MR, JP, Dy*) o "iba sa mga Ammonita" (*AS-Tg*), bagaman waring hindi ito makatuwiran dahil binanggit na sa talata ang mga Ammonita. Itinuturing ng *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (tlb) at ng karamihan sa makabagong mga salin (*Ro, Mo, AT, RS, JB*) na ang tekstong ito ay tumutukoy sa mga Meunim sa 2 Cronica 26:7. Batay sa pangmalas na ito, diumano'y nagkapalit ang unang dalawang katinig (מע) ng Hebreong *Me'u·nim',* anupat naging *'Am·moh·nim',* dahil sa pagkakamali ng eskriba. Ang pag-uugnay na ito sa mga Meunim ay maaari ring dahil binanggit sa huling bahagi ng ulat tungkol sa pakikipaglaban kay Jehosapat na ang "bulubunduking pook ng Seir" (sa halip na "mga Ammonim") ay kasama ng mga hukbong Ammonita at Moabita. (2Cr 20:10, 22, 23) Ginamit ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* ang salitang Griego ring iyon (*Mi·nai'on*) bilang salin ng terminong Hebreo sa 2 Cronica 20:1 gaya ng ginawa nila sa mga tekstong tumutukoy sa mga Meunim, anupat ipinakikitang kinikilala nila na magkapareho ang mga iyon. —Tingnan ang MEUNIM, MGA.

Gayunman, yamang hindi matiyak ang bagay na ito, minabuti ng ilang tagapagsalin, gaya ni Isaac Leeser at ng mga tagapagsalin ng *New World Translation,* na tumbasan na lamang ng transliterasyon sa Ingles ang terminong ito, sa gayon ay pinanatili ang pananalita ng tekstong Masoretiko.

AMMONITA, MGA [Ni (Kay) Ammon]. Mga inapo ni Ammon (Ben-ami), na anak ni Lot sa nakababata sa dalawa niyang anak na babae. (Gen 19:36-38) Sila ay malapit na kamag-anak ng mga Moabita na nagmula sa isa pang anak ni Lot, si Moab, at lagi silang binabanggit sa kasaysayan ng Bibliya at sa sinaunang sekular na kasaysayan bilang kasama ng mga Moabita. Sila rin ay malayong kamag-anak ng mga Israelita, at ang Biblikal na kaugnayang ito ay sinusuportahan ng bagay na ang wikang Ammonita ay isang diyalekto o ibang anyo ng wikang Hebreo. Gayunman, maliban sa iilang pagkakataon, ang mga Ammonita ay nagpakita ng matinding pakikipag-alit sa bansang Israel.

Nasasakupang Teritoryo. Maliwanag na dahil sa konsiderasyon sa kanilang tapat na ninunong si Lot, pinangyari ng Diyos na Jehova na makuha ng mga Ammonita ang teritoryong dating pag-aari ng mga Repaim, ang matatangkad na tao na tinawag

na Zamzumim ng mga Ammonita. (Deu 2:17-21) Ang lupaing ito ay nasa S ng timugang dulo ng Ilog Jordan, at may panahon na ang teritoryo ng mga Ammonita ay karatig niyaong sa mga Moabita sa matalampas na rehiyon sa silanganing panig ng Dagat na Patay. Gayunman, mga ilang panahon bago pumasok ang Israel sa Canaan, itinaboy ng mga Amorita ang mga Ammonita mula sa isang bahagi ng kanilang lupain at itinulak sila patungo sa H at sa S, anupat nagkaroon ng teritoryo ang mga Amorita sa pagitan nila at ng mga Moabita (na nawalan din ng malaking teritoryo). (Bil 21:26; Jos 12:2; Huk 11:13, 22) Mula noon, ang naging lupain ng mga anak ni Ammon ay sumaklaw mula sa bandang itaas ng pakurbang agusang libis ng Jabok at pasilangan patungo sa disyerto (Bil 21:24; Jos 12:2), at ang kanilang kabisera ay nasa Raba (makabagong ʽAmman) malapit sa pinagmumulan ng tubig ng Jabok. (Deu 3:11) Ang mga arkeologo ay nakatuklas sa rehiyong ito ng sinaunang mga lugar at mga hanggahang tanggulan ng mga Ammonita.

Sa utos ng Diyos, nag-ingat ang mga Israelita na huwag pumasok sa lupain ng mga Ammonita noong nilulupig nila ang kalapit na mga Amorita. (Deu 2:37; Jos 13:8-10) Kaya bagaman sinasabi ng Josue 13:25 na tinanggap ng tribo ni Gad ang "kalahati ng lupain ng mga anak ni Ammon" bilang bahagi ng mana ng kanilang tribo, maliwanag na ang tinutukoy ay ang lupaing kinuha ng mga Amorita mula sa mga Ammonita, isang teritoryo na lumilitaw na nasa pagitan ng Ilog Jordan at ng itaas na bahagi ng Jabok.

Mga Pakikipaglaban sa Israel. Noong panahon ni Haring Eglon ng Moab, ang mga Ammonita, kasama ang mga Amalekita, ay nakiisa sa mga Moabita sa pagsalakay sa Israel, anupat lumusob sila pakanluran sa Jerico sa K ng Jordan. (Huk 3:12-14) Matapos pawiin ni Hukom Ehud ang mga epekto ng pagsalakay na ito (Huk 3:26-30), ang mga Ammonita ay hindi na muling naging malaking banta sa Israel hanggang noong mga araw ni Jepte. Nang panahong iyon ay bumalik ang mga Israelita sa paglilingkod sa mga diyos ng mga bansa at sinundan ito ng 18 taon ng paniniil sa Israel, anupat ginipit ng mga Ammonita ang Israel mula sa S at nagbanta naman ang mga Filisteo mula sa kanluran. Bukod pa sa sumalakay ang mga hukbong Ammonita sa mga Israelitang nakatira sa Gilead, lumusob din sila sa K ng Jordan upang ligaligin ang mga tribo nina Benjamin, Juda, at Efraim. (Huk 10:6-10) Nang malinisan na ang mga Israelita mula sa huwad na pagsamba, nagsama-sama sila sa ilalim ng pangunguna ni Jepte, at pagkatapos na legal na mapabulaanan ni Jepte ang paratang ng mga Ammonita na ang Israel ay nang-agaw ng karapatan sa lupain, ang mga Ammonita ay dumanas ng matinding pagkatalo.—Huk 10:16–11:33; tingnan ang JEPTE.

Ipinapalagay ng ilang iskolar na mali ang pagtukoy ni Jepte kay "Kemos na iyong diyos," anupat sinasabi nila na si Kemos ay pambansang diyos ng Moab, hindi ng Ammon. (Huk 11:24; Bil 21:29) Bagaman ang diyos ng mga Ammonita ay tinutukoy sa iba't ibang paraan bilang Molec, Milcom, o Malcam (1Ha 11:5, 7; Jer 49:1, 3), itinuturing ng ilang iskolar na ang mga terminong ito (na lahat ay kaugnay ng salitang-ugat na "hari") ay mga titulo sa halip na mga pangalang pantangi, at maaaring ikinapit ang mga ito sa diyos na si Kemos. Magkagayunman, ang mga Ammonita ay politeistiko (Huk 10:6), at maaaring ang pagsamba kay Kemos ay prominente rin sa kanila gaya sa kanilang kamaganak na mga Moabita.

Ayon sa Griegong *Septuagint,* mga isang buwan matapos maitalaga si Saul bilang hari ng Israel, kinubkob ni Haring Nahas ng Ammon ang lunsod ng Jabes sa Gilead, anupat pinasusuko ang lunsod lakip ang malupit na kahilingan na magkakaroon lamang ng kapayapaan ang mga kalalakihan nito kung ipadudukit ng mga ito ang kanilang kanang mata. (Tingnan ang NAHAS Blg. 1.) Nang mabalitaan ni Saul ang pagkubkob, pinatunayan niya ang kaniyang kakayahan bilang hari, anupat tinipon ang mga hukbong Israelita at nilupig ang mga Ammonita. (1Sa 11:1-4, 11-15) Ipinakikita ng pananalita ni Samuel na ang tumitinding banta ng mga Ammonita sa ilalim ng pamamahala ni Nahas ang nagudyok sa mga Israelita na humingi ng isang hari.—1Sa 12:12.

Noong panahon ng pamamahala ni David. Dumanas din ng pagkatalo ang mga Ammonita sa mga kamay ni David, at sinamsaman niya sila at pinagbayad ng tributo. (1Cr 18:11) Ang ulat sa 2 Samuel 8:11, 12 tungkol dito ay bahagi ng isang sumaryo ng mga pananakop ni David, at maaaring ang sumaryo ay wala sa kronolohikal na pagkakasunud-sunod kung tungkol sa nauna at sumunod na mga ulat. Kaya naman ipinahihiwatig ng 2 Samuel 10:1, 2 ang isang waring mapayapang ugnayan sa pagitan ng Ammon at ng Israel noong panahong namamahala si David hanggang noong mamatay si Haring Nahas. Gayunman, lubhang nagalit si David kay Hanun, na anak at kahalili ni Nahas, dahil hiniya nito ang mga mensaherong isinugo ni David sa kaniya upang maghatid ng kaaliwan. Nang mabatid ng mga Ammonita ang kalubhaan ng ginawa nilang panghahamak, humingi sila ng mga hukbong mersenaryo mula sa mga Siryano at naghanda silang sumalakay sa Israel, ngunit nadaig at natalo sila ng Israelitang heneral na si Joab at ng kaniyang kapatid na si Abisai.—2Sa 10:1-14; 1Cr 19:6-15.

Noong sumunod na tagsibol, ang Raba, na kabiserang lunsod ng Ammon, ay kinubkob ng mga hukbo ni David. Sa isang desperadong pagsugod ng kinukubkob na mga Ammonita, si Uria na Hiteo ay namatay. (2Sa 11:1, 17, 24, 26, 27; tingnan ang RABA Blg. 1.) Mahirap matiyak kung gaano katagal ang pagkubkob na ito. Ang kapanganakan ng anak ni Bat-sheba sa pangangalunya at ang kapanganakan ni Solomon nang maglaon ay maaaring naganap sa loob ng panahon ng pagkubkob. Maaari ring isinalaysay lamang ang mga ito sa kabuuan upang lubusang matapos ang ulat may kinalaman kay Bat-sheba, bagaman maaaring naganap ang kapanganakan ng isang sanggol o ng dalawang sanggol na iyon pagkaraan ng pagkubkob. Bagaman ang ulat sa 1 Cronica 20:1, 2 ay waring hindi naman talaga nagpapahiwatig ng isang mahabang yugto, hindi kataka-taka kung ang pagkubkob ay tumagal pa hanggang noong sumunod na taon. Lubusang nasakop ni David ang kabisera ng Ammon nang dakong huli.—2Sa 12:26-29.

"Ang korona ni Malcam," na binanggit noong mabihag ang Raba, ay maliwanag na isang korona sa ulo ng Ammonitang idolong diyos na sa ibang mga teksto ay tinatawag na Molec o Milcom. Bagaman isinalin ng *Revised Standard Version* ang terminong Hebreo na *Mal·kam′* bilang "kanilang hari," waring hindi makatuwiran na tumukoy ito sa isang haring tao yamang ang korona ay tumitimbang nang "isang talento na ginto" (mga 34 na kg; 92 lb t). Malamang din na sandali lamang ipinatong ang korona sa ulo ni David, marahil ay upang itanghal ang tagumpay laban sa huwad na diyos na ito.—2Sa 12:30.

Dahil sa pagkakasalin ng 2 Samuel 12:31 sa ilang bersiyon (*KJ, AS, Dy*), ipinalagay ng marami na ang natalong mga Ammonita ay may-kalupitang nilagari, pinalakol, at sinunog ni David hanggang sa mamatay. Gayunman, maliwanag na ibinibigay ng mas huling mga salin (*RS, AT, NW, JB*) ang tamang diwa, anupat ipinakikita na ang mga Ammonita ay puwersahang pinagtrabaho sa mga gawain gamit ang mga lagari at mga palakol at sa paggawa ng mga laryo. Pinatutunayan ito ng bagay na ang terminong Hebreo na isinaling "hurnuhan ng laryo" sa ilang salin ay tumutukoy na ngayon sa hulmahang kahoy na pinagmomoldehan ng luwad upang maging hugis-laryo.

Hindi lahat ng Ammonita ay mahihigpit na kaaway ng Israel dahil si Zelek na Ammonita ay kabilang sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (2Sa 23:37) Kabilang din sa mga banyagang asawa ni Haring Solomon ang ilang babaing Ammonita, kasama na ang ina ni Rehoboam. (1Ha 11:1; 14:31) Gayunman, naging isang sanhi ito ng pag-aapostata ni Solomon at ng pagtatayo niya ng "matataas na dako" para sa pagsamba kay Milcom at sa ibang mga diyos, anupat nang maglaon ay winasak ng tapat na si Haring Josias ang mga dakong ito.—1Ha 11:5; 2Ha 23:13.

Noong panahong mahati na ang kaharian. Muling natamo ng mga Ammonita ang kanilang kasarinlan mula sa Davidikong mga hari at, noong panahon ng paghahari ni Jehosapat (936-mga 911 B.C.E.), sumama sila sa mga Moabita at sa mga tumatahan sa bulubunduking pook ng Seir sa pagsalakay sa Juda, ngunit ang alyansang ito ay dumanas ng masaklap na pagkatalo. (2Cr 20:1-4, 10-26) Inaangkin ng mga inskripsiyon ng Asiryanong si Haring Salmaneser III, na namahala noong panahon ni Haring Jehu (mga 904-877 B.C.E.) ng Israel, na ang mga hukbo ni "Ba'sa, anak ni Ruhubi, mula kay Ammon" ay kabilang sa koalisyon ng mga haring kalaban ng Asirya sa pagbabaka sa Karkar. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 279) Ang isa sa mga kasabuwat sa pagpatay kay Haring Jehoas ng Juda (mga 859 B.C.E.) ay si Zabad, anak ng babaing Ammonita na si Simeat. (2Cr 24:22, 26) Dahil sa matatag na pamahalaan ni Uzias (829-778 B.C.E.), ang mga Ammonita ay muling sumailalim sa kontrol ng Juda (2Cr 26:8), at nang maglaon ay nakontrol din ng anak ni Uzias na si Jotam ang Ammon, anupat siningil niya sila ng 100 talentong pilak ($660,600) at 10,000 takal na kor (2,200 kl; 62,500 *bushel*) ng trigo at 10,000 ng sebada. (2Cr 27:5) Maaaring nakayanan ng mga Ammonita na bayaran ang malaking halagang ito sa loob ng tatlong sunud-sunod na taon dahil sa kanilang magandang lokasyon sa kahabaan ng isa sa pangunahing mga ruta ng kalakalan mula Arabia hanggang Damasco at dahil sa katabaan ng rehiyon sa Libis ng Jabok, anupat ang trigo at sebada ay mga pangunahin pa ring produkto sa lugar na ito.

Maliwanag na ang tumitinding pakikialam ng Asirya sa Palestina noong panahon ng paghahari ng kahalili ni Jotam na si Ahaz (761-746 B.C.E.) ang naging dahilan upang makalaya ang mga Ammonita sa pananakop ng mga Judeano. Ngunit kapalit nito, sumailalim ang mga Ammonita sa paniniil ng Asirya, sapagkat nakatala sa mga rekord ni Tiglat-pileser III na si "Sanipu ng Bit-Ammon [sambahayan ni Ammon]" ay nagbabayad ng tributo sa Asirya, gaya rin ni Ahaz ng Juda at ni Salamanu ng Moab. Ipinakikita rin ng Prisma ni Senakerib, kung saan isinasalaysay ang kaniyang pagsalakay sa Juda noong panahon ni Hezekias, na ang Ammon ay nagdadala ng mga kaloob sa Asiryanong mananalakay na iyon. Gayundin, sinasabi ng anak ni Senakerib na si Esar-hadon, isang kapanahon ni Manases, na si

"Puduil, hari ng Bet-Ammon," ay kabilang sa mga naglalaan ng mga materyales para sa pagtatayo ng lunsod ng Nineve.

Lumilitaw na pagkatapos ipatapon ni Tiglat-pileser III at ng isa sa kaniyang mga kahalili ang mga tao ng hilagang kaharian ng Israel (2Ha 15:29; 17:6), sinimulang panirahan ng mga Ammonita ang teritoryo ng tribo ni Gad, na hindi nila nakuha sa pakikipaglaban kay Jepte. (Ihambing ang Aw 83:4-8.) Kaya naman sa makahulang mensahe ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias, sinaway ang mga Ammonita dahil sa pag-agaw nila sa mana ng mga Gadita at binabalaan sila tungkol sa dumarating na pagkawasak ng Ammon at ng diyos nito na si Malcam (Milcom). (Jer 49:1-5) Bukod pa riyan, nagpadala ang mga Ammonita ng mga pangkat ng mandarambong upang manlusob sa Juda sa ilalim ng pamamahala ni Haring Jehoiakim noong huling mga taon ng Judeanong kaharian.—2Ha 24:2, 3.

Pagsalakay ng Babilonya. Matapos ibagsak ng Babilonya ang Juda (607 B.C.E.), tumakas ang ilang Judio patungong Ammon, Moab, at Edom ngunit bumalik sila nang mabalitaan nilang hinirang si Gedalias bilang tagapamahala ng lupain. (Jer 40:11, 12) Gayunman, nakipagsabuwatan si Haring Baalis ng Ammon sa Judeanong pinuno ng hukbo na si Ismael upang maipapatay si Gedalias (2Ha 25:23; Jer 40:14; 41:1-3), at pagkatapos nito ay nanganlong si Ismael sa Ammon.—Jer 41:10-15.

Bagaman nagsaya ang Ammon sa pagbagsak ng Jerusalem, nang maglaon ay dumating ang araw ng pagsusulit ni Jehova laban sa tuling mga Ammonita dahil sa kanilang di-tuling mga puso. (Jer 9:25, 26) Bilang katuparan ng mga hulang inihayag nina Jeremias, Ezekiel, at Amos, ang mga Ammonita ay nagsimulang uminom mula sa kopa ng poot ni Jehova, anupat nagdusa sila sa tabak, taggutom, salot, at sa pagkawasak ng kanilang lupain.—Jer 25:17, 21; 27:1-8; Eze 25:1-10; Am 1:13-15.

Hindi basta na lamang nagpasakop ang Ammon sa pamatok ng Babilonya at ipinakita ito ni Ezekiel nang ilarawan niya ang hari ng Babilonya (si Nabucodonosor) bilang nakatayo sa pinagsasalubungan ng mga daan at gumagamit ng panghuhula upang magpasiya kung sasalakay siya sa Raba ng Ammon o sa Juda. (Eze 21:19-23, 28-32) Bagaman ipinakita ng tanda na dapat muna siyang sumalakay sa Jerusalem, iniulat ng Judiong istoryador na si Josephus na noong ikalimang taon pagkaraang itiwangwang ang Jerusalem, bumalik si Nabucodonosor upang makipagdigma sa Coele-Sirya, Ammon, at Moab. (*Jewish Antiquities,* X, 181 [ix, 7]) Gaya ng inihula, ang Ammon ay magiging "pahingahang-dako ng kawan" at ang Raba naman ay magiging "pastulan ng mga kamelyo." (Eze 25:5) Aariin ng mga taga-Silangang nakasakay sa kamelyo ang lupain at magtotolda sila roon.—Eze 25:4.

Malamang na ang mga Ammonitang tapon, kasama ng mga tapon mula sa ibang mga bansa, ay pinahintulutan ni Ciro, ang manlulupig ng Babilonya, na bumalik sa kanilang sariling lupain bilang katuparan ng Jeremias 49:6.

Pakikipag-asawa sa mga Israelita. Pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon (537 B.C.E.), isang Ammonita na nagngangalang Tobia ang nanguna sa pagsisikap na hadlangan ang muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem. (Ne 4:3, 7, 8) Subalit nang maglaon ay nangahas pa nga siyang gamitin ang isang bulwagang kainan sa bakuran ng templo hanggang noong ihagis ni Nehemias sa labas ang kaniyang mga muwebles dahil sa matinding galit. (Ne 13:4-8; tingnan ang TOBIA Blg. 2.) Marami rin sa pinabalik na mga Judiong tapon ang kumuha ng mga asawa mula sa mga Ammonita at mula sa ibang mga lahi ngunit pinaalis nila ang lahat ng mga asawang iyon matapos silang tumanggap ng matinding pagsaway.—Ezr 9:1, 2; 10:10-19, 44; Ne 13:23-27.

Matapos patalsikin si Tobia mula sa bakuran ng templo, ang kautusan ng Diyos sa Deuteronomio 23:3-6 na nagbabawal sa pagpasok ng mga Ammonita at mga Moabita sa kongregasyon ng Israel ay binasa at ikinapit. (Ne 13:1-3) Ang pagbabawal na ito, na ibinigay mga 1,000 taon na ang nakararaan dahil sa pagtanggi ng mga Ammonita at mga Moabita na tulungan ang mga Israelita noong malapit na ang mga ito sa Lupang Pangako, ay karaniwang ipinapalagay na nangangahulugang hindi sila maaaring maging legal na mga miyembro ng bansang Israel taglay ang lahat ng karapatan at pribilehiyo ng isang tunay na miyembro. Hindi naman ito nangangahulugan na ang mga indibiduwal na Ammonita o Moabita ay hindi maaaring makihalubilo o manirahang kasama ng mga Israelita at sa gayo'y makinabang mula sa mga pagpapala ng Diyos sa kaniyang bayan, anupat makikita ito sa bagay na kabilang si Zelek, na nabanggit na, sa pangunahing mga mandirigma ni David, at gayundin sa rekord may kinalaman kay Ruth na babaing Moabita.—Ru 1:4, 16-18.

May kinalaman sa huling nabanggit na kaso, ipinakikita ng pag-aasawa ni Ruth kay Boaz na kapag ang mga babae ng mga bansang iyon ay naging mga mananamba ng tunay na Diyos, maaari silang maging asawa ng mga lalaking Judio. Dahil ang mga terminong "Ammonita" at "Moabita" sa tekstong Hebreo ng Deuteronomio 23:3-6 ay nasa kasariang panlalaki, sinasabi ng Judiong Mishnah (*Yevamot* 8:3) na mga lalaking Ammonita at Moabita lamang ang hindi tinanggap sa Israel. Gayun-

man, ang paggigiit ni Ezra na paalisin ng mga lalaking Judio ang kanilang mga asawang banyaga, at ang gayunding saloobin ni Nehemias, ay nagpapahiwatig na maaari lamang maging bahagi ng Israel ang mga babaing Ammonita at Moabita kung tatanggapin nila ang tunay na pagsamba.

Bagaman ipinakikita ng katibayan mula sa kasaysayan, pati na ng Apokripal na aklat ng 1 Macabeo (5:6), na ang Ammon ay patuloy na nanatiling isang hiwalay na teritoryo hanggang noong ikalawang siglo B.C.E., lumilitaw na pagsapit ng unang siglo B.C.E., ang rehiyong iyon ay naging sakop na ng kahariang Nabateano, at pagsapit ng ikatlong siglo C.E., naglaho na sa kasaysayan ang mga Ammonita bilang isang bayan, anupat tiyak na napasanib sa mga tribong Arabe. Kaayon ng inihula ni Zefanias, ang mga anak ni Ammon ay naging "gaya ng Gomorra, . . . isang tiwangwang na kaguhuan." —Zef 2:8-10.

Yamang naglaho na ang mga Ammonita noong maagang bahagi ng Karaniwang Panahon, tiyak na ang pagbanggit ni Daniel sa Ammon sa kaniyang hula may kaugnayan sa "panahon ng kawakasan" ay dapat unawain bilang makasagisag. Maliwanag na tumutukoy ito sa ilang mga bansa o mga organisasyon na hindi makokontrol ng "hari ng hilaga." —Dan 11:40, 41.

AMNESTIYA. Inilalahad ng Esther 2:18 na ang Persianong monarka na si Ahasuero, matapos gawing kaniyang reyna si Esther, ay nagdaos ng isang malaking piging bilang parangal kay Esther at nagkaloob siya ng "isang amnestiya para sa mga nasasakupang distrito" sa kaniyang kaharian. Ang salitang Hebreo na *hana·chah′* na ginamit dito ay minsan lamang lumilitaw sa Kasulatan. Isinasalin ito sa iba't ibang paraan bilang "pagpapalaya" (*LXX, KJ*), "pagpapalaya sa pagbabayad ng buwis" (sa isang Targum at sa *RS*), "pagpapatawad ng sala" (*AS-Tg*), "pahinga" (*Vg*), "araw ng pahinga" (*BSP*), at "pista opisyal" (*AT, MB, NPV*). Iminumungkahi ng mga komentarista na maaaring kasama sa gayong pagpapalaya, o amnestiya, ang pagpapalaya sa pagbabayad ng tributo, pagpapalaya sa paglilingkod militar, pagpapalaya sa pagkakabilanggo, o kombinasyon ng mga ito. Ibang salitang Hebreo (*shemittah′*) naman ang ginagamit sa ibang mga talata sa Kasulatan upang ilarawan ang pagpapalaya sa pagkakautang o pagtigil sa pagtatrabaho.—Deu 15:1, 2, 9; 31:10; tingnan ang SABBATH, TAON NG.

Tungkol sa pagpapalaya sa mga bilanggo, mapapansin na may ilang paghihimagsik na bumangon noong panahon ng paghahari ni Jerjes I, ipinapalagay na ang Ahasuero sa aklat ng Esther. Sinasabi sa isang inskripsiyong mula sa Persepolis na itinuturing na isinulat ni Jerjes: "Nang maging hari na ako, may (ilan) sa mga bansang ito . . . na naghimagsik (ngunit) dinurog (sa literal: pinatay) ko ang mga bansang ito, . . . at inilagay ko sila (muli) sa kanilang (dating pulitikal na) katayuan." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 317) Walang alinlangan na nagkaroon si Ahasuero ng mga pulitikal na bilanggo nang supilin niya ang mga pag-aalsang ito, at maaaring pinatawad niya ang mga paratang laban sa mga iyon at pinagkalooban niya sila ng amnestiya, o paglaya, noong masayang panahong iyon nang gawin niyang reyna si Esther. (Ihambing ang Mat 27:15.) Gayunman, hindi pa rin matiyak kung ano talagang uri iyon ng amnestiya.

AMNON [Mapagkakatiwalaan; Tapat; Namamalagi].

1. Panganay na anak ni David kay Ahinoam na Jezreelita, ipinanganak sa Hebron.—2Sa 3:2; 1Cr 3:1.

Ninasa ni Amnon ang magandang si Tamar, na kapatid ni Absalom, hanggang sa mahibang na siya sa pag-ibig. Sinunod niya ang payo ng kaniyang pinsang si Jehonadab na magkunwaring may sakit at hilingin kay Haring David na paparoonin si Tamar sa kaniyang pribadong silid upang makagawa ito ng "tinapay ng kaaliwan" sa kaniyang harapan. Pagkatapos ay ginamit niya ang pagkakataong iyon upang puwersahang halayin ang kaniyang kapatid sa ama, sa kabila ng pakikiusap at pangangatuwiran ni Tamar sa kaniya. Ipinakikita ng kaniyang ginawa na ang erotikong pag-ibig ay maaaring maging napakamakasarili sapagkat matapos niyang bigyang-kasiyahan ang kaniyang pagnanasa, itinaboy niya si Tamar sa labas dahil pinandirihan niya ito palibhasa'y nadama niyang naging marumi siya dahil kay Tamar.—2Sa 13:1-19.

Ang tunay na kapatid ni Tamar, si Absalom, ay nagkimkim ng poot kay Amnon dahil sa ginawa nito. Pagkaraan ng dalawang taon, sa isang kapistahan para sa paggugupit sa mga tupa, ipinapatay ni Absalom si Amnon sa kaniyang mga lingkod habang ito ay 'nagsasaya dahil sa alak.' (2Sa 13:20-29) Yamang si Amnon, bilang panganay na anak ni David, ang inaasahang magmamana ng trono, maaaring inisip ni Absalom na pabor sa kaniya kung mamamatay ito sapagkat magiging malaki ang posibilidad na matamo niya ang pagkahari. Sa pangyayaring ito, nagsimulang matupad ang hula ni Natan na binigkas niya pagkatapos na magkasala si David may kaugnayan sa asawa ni Uria.—2Sa 12:10; tingnan ang ABSALOM.

2. Ang una sa nakatalang apat na anak ni Shimon, mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

AMOK [Malalim; Di-maintindihan]. Isang pangunahing saserdote na bumalik kasama ni Zerubabel

mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ne 12:1, 7) Ang kaniyang pamilya ay kinatawanan ng kaniyang anak na si Eber noong panahon ni Joiakim.—Ne 12:12, 20.

AMON.

[1-3: Mapagkakatiwalaan; Tapat; Namamalagi].

1. Isang pinuno ng lunsod ng Samaria noong si Ahab na hari ng Israel ang namamahala (mga 940-920 B.C.E.). Inilagay sa ilalim ng kaniyang pag-iingat ang propetang si Micaias habang nakikipagdigma si Ahab laban sa Ramot-gilead.—1Ha 22:10, 26; 2Cr 18:25.

2. Isang hari ng Juda (661-660 B.C.E.) at anak ng balakyot na si Haring Manases. Nagsimula siyang mamahala sa edad na 22 at sinundan niya ang idolatrosong landasin ng kaniyang ama noong mga unang taon nito. Walang alinlangang nagsisimula na noong panahong iyon ang masasamang kalagayan na inilarawan sa Zefanias 1:4; 3:2-4. Pagkaraan ng dalawang-taóng paghahari, pinaslang siya ng kaniya mismong mga lingkod. Pinatay ng "bayan ng lupain [*ʽam ha·ʼaʹrets*]" ang mga nagsabuwatang iyon, ginawa nilang hari ang kaniyang anak na si Josias, at inilibing nila si Amon sa "hardin ni Uza." (2Ha 21:19-26; 2Cr 33:20-25) Ang kaniyang pangalan ay kabilang sa talaangkanan ni Jesus.—Mat 1:10.

3. Ang ulo ng pamilya ng ilang pinabalik na tapon na kabilang sa "mga anak ng mga lingkod ni Solomon." (Ne 7:57-59) Tinutukoy siya sa Ezra 2:57 bilang si "Ami."

4. Isang lokal na diyos ng Thebes, o No-Amon. Nang iangat siya sa posisyong "hari ng mga diyos," nakilala siya sa pangalang Amon-Ra at ang kaniyang mataas na saserdote ang naging pinuno ng lahat ng saserdoteng Ehipsiyo. Karaniwan nang ipinakikita si Amon bilang isang lalaking may suot na korona na may dalawang mahahaba at magkahilerang pakpak ng ibon, pero ipinakikita rin siya bilang isang lalaki na ang ulo ay ulo ng barakong tupa o bilang isang barakong tupa. Tulad ng maraming iba pang bathala ng Ehipto, malimit siyang ipinakikitang may hawak na *crux ansata,* ang "sagisag ng buhay." Si Amon, ang asawa niyang si Mut, at si Khonsu (ang kaniyang inampong anak) ang bumubuo sa tatluhang diyos ng Thebes.

Malaking bahagi ng mga samsam ng Ehipto sa digmaan ang napupunta noon sa kabang-yaman ni Amon, anupat ang kaniyang mga saserdote ay naging lubhang makapangyarihan at mayaman. Sa akdang *A History of Egypt* (1902, Tomo V, p. 205-217), ipinahihiwatig ni E. A. W. Budge na maaaring aktuwal na pinasigla ng mga saserdote ang pakikipagdigma para sa sarili nilang kapakinabangan. Nang maglaon, ang mga mataas na saserdote ni Amon, na ang katungkulan ay maaari nang ipamana, ay naging mas makapangyarihan pa kaysa sa mga paraon. Ang isa sa kanila, si Herihor, ay humalili sa kahuli-hulihang Ramses sa trono. Ayon sa *History of Egypt* ni J. H. Breasted, sa ilalim ni Hrihor (Herihor), "anuman ang nais na legal na ipatupad ng Mataas na Saserdote ay maaaring pahintulutan sa pamamagitan ng pantanging orakulo ng diyos [na si Amon] sa anumang panahon, at, sa pamamagitan ng patiunang pagsasaayos, ang imahen ng kulto, na sa harap nito'y ipinababatid ng Mataas na Saserdote ang mga kagustuhan niya, ay laging tumutugon nang may pagsang-ayon . . . Kaya sa pamamagitan ng pagmamanipula ng Mataas na Saserdote, na namamahala nang may tahasang pagwawalang-bahala sa batas at katarungan kung kinakailangan, napalilitaw niya na pinahihintulutan ng diyos ang lahat ng nais niyang ipatupad." —1937, p. 523.

Maraming kapighatian ang sumapit sa Thebes at sa kaniyang diyos na si Amon. Binanggit sa Kasulatan ang dalawa sa mga ito. Noong ikapitong siglo B.C.E., ang Thebes ay lubusang winasak ng nanlulupig na mga Asiryano sa ilalim ng pangunguna ni Ashurbanipal at ang lunsod ay sinamsaman ng lahat ng kayamanan nito. Binanggit ng propetang si Nahum ang pangyayaring iyon, anupat ginamit niya iyon upang ilarawan ang dumarating na pagkawasak ng Nineve. (Na 3:8) Waring nakabawi ang Thebes mula sa dagok na pinasapit sa kaniya ng Asirya at medyo umunlad itong muli, ngunit hindi rin iyon nagtagal. Sinabi ni Jeremias na ang kahatulan ni Jehova ay laban sa Ehipto at sa mga diyos nito, kasama na ang Thebes at ang diyos nito na si Amon. Ibibigay sa kamay ni Nabucodonosor ang Ehipto, anupat magdudulot iyon ng kahihiyan sa Ehipto at sa mga diyos nito, lalo na kay Amon ng No (Thebes).—Jer 46:25, 26; tingnan ang NO, NO-AMON.

AMORITA. Ang katawagang "Amorita" ay lumilitaw sa talaan ng mga anak ni Canaan, ngunit sa ibang mga talata, ang terminong ito, na palaging nasa anyong pang-isahan sa tekstong Hebreo, ay ginagamit upang tumukoy sa buong tribo ng mga Canaanita na nagmula sa orihinal na Amorita. Samakatuwid, sila ay isang lahing Hamitiko.—Gen 10:6, 15, 16; 1Cr 1:13, 14.

Noong panahon ni Abraham, nilusob ng hari ng Elam, kasama ang tatlong iba pang hari, ang dakong T ng Canaan at tinalo nila ang ilan sa mga Amorita na naninirahan sa Hazazon-tamar, na ipinapalagay na nasa TK ng Dagat na Patay. Tatlong lalaking Amorita na nakatira sa Hebron o malapit dito ang "mga kakampi ni Abram" noon at dahil dito ay tinulungan nila siyang tugisin at talunin ang sumasalakay na mga hari, sa gayon ay nailigtas ang pamangkin niyang si Lot. (Gen 14) Gayunpaman,

pagkaraan ng ilang panahon, sinabihan ng Diyos si Abraham na kapag sa wakas ay 'nalubos na' ang kamalian ng mga Amorita, ang mga inapo ni Abraham ay babalik sa Canaan mula sa isang banyagang lupain at aariin nila ang lupain ng mga Amorita. —Gen 15:13-21.

Nang malapit nang mamatay si Jacob sa Ehipto, ipinangako ng patriyarkang iyon kay Jose: "Ibinibigay ko sa iyo ang isang balikat ng lupain na higit kaysa sa iyong mga kapatid, na kinuha ko mula sa kamay ng mga Amorita sa pamamagitan ng aking tabak at sa pamamagitan ng aking busog." (Gen 48:22) Yamang ang salitang Hebreo na isinaling "balikat" sa tekstong ito ay *shekhem',* sinasabi ng ilan na ang tinutukoy rito ni Jacob ay ang lote ng lupa na binili niya malapit sa Sikem (sa Heb., *Shekhem'*). (Gen 33:18, 19) Gayunman, ang bilihang iyon ay isang mapayapang transaksiyon, at walang rekord na nakipaglaban si Jacob para makuha ang lupaing iyon. Bagaman nang maglaon ay may-kabangisang sinalakay ng mga anak ni Jacob ang mga tao ng Sikem, itinanggi ni Jacob na may pananagutan siya sa pagkilos na iyon noong pagkakataong iyon (Gen 34:30); at nang mamamatay na siya ay isinumpa niya ang galit nina Simeon at Levi na nag-udyok sa gayong pagsalakay. (Gen 49:5-7) Kaya waring mas makatuwirang isipin na ang pangako ni Jacob ay isang makahulang pananalita kung saan sa pamamagitan ng pananampalataya ay nakita niya sa pangitain ang pananakop sa Canaan sa hinaharap na para bang natupad na ito, anupat waring 'kinukuha ni Jacob ang lupain ng mga Amorita' gamit ang tabak at busog ng kaniyang mga inapo.

Isang Prominenteng Tribo sa Canaan. Itinuturing ng ilang komentarista na ang terminong "mga Amorita," ayon sa pagkakagamit sa Genesis 15:16 at 48:22, ay kumakatawan sa lahat ng mga tao sa Canaan sa kabuuan. Waring ang mga Amorita nga ang pangunahin o prominenteng tribo sa Canaan noong panahon ng Pag-alis ng mga Israelita mula sa Ehipto. (Ihambing ang Deu 1:6-8, 19-21, 27; Jos 24:15, 18; Huk 6:10.) Kung totoo ito, mauunawaan nga kung bakit paminsan-minsan ay tinutukoy ang ibang nakabababa at kamag-anak na mga tribo sa pamamagitan ng pangalan ng prominenteng tribo ng mga Amorita. Kaya sa Bilang 14:44, 45, sinasabi ng ulat na naranasan ng mga Israelita ang kanilang unang pagkatalo sa digmaan sa kamay ng "mga Amalekita" at "mga Canaanita," samantalang sinasabi lamang sa sumaryo ni Moises ng mga pangyayari sa Deuteronomio kabanata 1 na "ang mga Amorita" ang tumalo sa kanila. (Deu 1:44) Gayundin, sinasabi sa Josue 10:5 na ang Jerusalem ay pinamamahalaan ng isang Amoritang hari (ihambing ang Eze 16:3, 45) ngunit ipinakikita naman sa ibang mga teksto na tinatahanan ito ng mga Jebu-

sita. (Jos 15:8, 63; Huk 1:21; ihambing din ang kaso ng Gibeon sa Jos 9:7 at 2Sa 21:2.) Sa katulad na paraan, ang pangalan ng isang tribo ng bansang Israel, ang Juda, ay tumukoy sa lahat ng Israelita sa pamamagitan ng katawagang "Judio."

Gayunpaman, ang mga Amorita ay nakatala rin nang bukod kasama ng mga independiyenteng tribong Canaanita. (Exo 3:8; 23:23, 24; 34:11-15) Sila'y isa sa "pitong bansa na higit na matao at makapangyarihan" kaysa sa Israel, na pawang nakatalaga sa pagkapuksa. Ang Israel ay hindi dapat makipagtipan sa kanila, ni makipag-alyansa man sa kanila ukol sa pag-aasawa, ni makibahagi sa kanilang huwad na pagsamba.—Deu 7:1-4.

Nakita ng 12 tiktik na isinugo ni Moises sa Canaan na ang bulubunduking pook ay tinatahanan ng mga Amorita, mga Hiteo, at mga Jebusita, samantalang ang mga Amalekita naman ay naninirahan sa Negeb, at ang mga Canaanita ay nananahanan sa may dagat at sa tabi ng Jordan. (Bil 13:1, 2, 29) Gaya noong panahon ni Abraham, ang mga Amorita ay naninirahan pa rin sa Hebron at gayundin sa iba pang mga lunsod sa kabundukan sa K ng Jordan. (Jos 10:5) Gayunman, bago ang panahon ng

Pag-alis ng Israel, sinalakay nila ang teritoryo ng Moab at Ammon sa S ng Jordan, anupat inari nila ang rehiyon mula sa agusang libis ng Arnon sa T (nang maglaon ay naging hanggahan ng Moab), hanggang sa agusang libis ng Jabok sa H (ang hanggahan ng Ammon). (Bil 21:13, 24, 26; Jos 12:2; Huk 11:22) Ito ang nasasakupan ng Amoritang si Haring Sihon, na inilarawan ni Josephus na Judiong istoryador bilang "isang rehiyon na nasa pagitan ng tatlong ilog [ang Jordan, ang Arnon, at ang Jabok], anupat para bang ito'y isang pulo." (*Jewish Antiquities,* IV, 95 [v, 2]) Karagdagan pa, sa dakong H ng nasasakupan ni Sihon ay may isa pang kahariang Amorita na ang sentro ay nasa Basan sa ilalim ni Haring Og. Ang timugang hanggahan ng kaniyang kaharian ay waring nakadikit sa mga teritoryo ni Sihon at ng mga Ammonita, sa gayon ay sumasaklaw mula sa Jabok sa T hanggang sa Bundok Hermon sa H.—Deu 3:1, 8.

Pananakop ng Israel. Yamang papalapit na ang mga Israelita sa Lupang Pangako at inutusan sila ng Diyos na huwag pumasok sa mga teritoryo ng Moab at Ammon (Deu 2:9, 37), hiniling nila kay Haring Sihon sa kaniyang kabiserang lunsod ng Hesbon na pahintulutan silang dumaan sa kaniyang teritoryo, anupat nagbigay sila ng garantiya: "Paraanin mo ako sa iyong lupain. Hindi kami liliko sa bukid o sa ubasan. Hindi kami iinom ng tubig ng alinmang balon. Sa daan ng hari kami maglalakad hanggang sa makaraan kami sa iyong teritoryo." Sa halip, sinalakay ni Sihon ang Israel kasama ang kaniyang pinagsama-samang mga hukbo, ngunit agad silang natalo sa Jahaz na di-kalayuan sa Hesbon, at ang buong teritoryo ni Sihon ay naging pag-aari ng mga Israelita. (Bil 21:21-32; Deu 2:24-36; tingnan ang SIHON.) Pagkatapos, sinalakay ng Israel ang karatig na teritoryo ni Haring Og at nilupig din nila ang Amoritang tagapamahalang ito, anupat 60 nakukutaang lunsod ang nabihag nila. (Bil 21:33-35; Deu 3:1-7; tingnan ang OG.) Dahil sa pagbagsak ng makapangyarihang mga kahariang ito ng mga Amorita sa kamay ng Israel, nakadama ng nakapanlulumong takot ang mga tao sa Moab (Bil 22:2-4) at gayundin ang mga tao sa Canaan, gaya ng isiniwalat ng pananalita ni Rahab sa mga tiktik na Israelita. (Deu 2:24, 25; Jos 2:9-11) Ang teritoryo ng dalawang Amoritang hari na natalo ay naging mana ng mga tribo nina Ruben at Gad at ng kalahati ng tribo ni Manases.—Bil 32:31-33, 39; Deu 3:8-13.

Kung tungkol naman sa mga Amorita na nasa K ng Jordan, "ang kanilang mga puso ay nagsimulang matunaw" nang mabalitaan nila ang makahimalang pagtawid ng mga Israelita sa Jordan. Maaaring ang himalang ito, pati na ang malalaking tagumpay na natamo ng Israel, ang isang dahilan kung bakit hindi sumalakay ang mga Amorita sa kampo ng Israel nang dakong huli noong panahong tuliin ang mga lalaking Israelita o noong ipagdiwang ng Israel ang Paskuwa. (Jos 5:1, 2, 8, 10) Gayunman, pagkatapos na mawasak ang Jerico at Ai, isang napakalaking alyansa ng mga tribo ng Canaan ang binuo upang sama-samang makipaglaban sa Israel. (Jos 9:1, 2) Nang piliin ng mga lalaking Hivita ng Gibeon na makipagpayapaan sa Israel, kaagad silang sinalakay ng "limang hari ng mga Amorita" at nakaligtas lamang sila sa pagkapuksa dahil sa magdamagang paghayo ng mga hukbo ni Josue at dahil sa tulong ni Jehova sa pamamagitan ng isang himala.—Jos 10:1-27; 11:19.

Pagkatapos ng pagbabakang ito at ng sumunod na kampanya ni Josue sa buong lupain, maliwanag na naigupo na ang kapangyarihan ng mga Amorita sa T ng Palestina. Magkagayunman, ang mga Amorita sa mga rehiyon sa H ay nakipag-alyansa sa ibang mga tribo upang makipagbaka sa Israel sa "tubig ng Merom." Matapos dumanas ang mga Amorita ng matinding pagkatalo, hindi na muling binanggit na sila'y naging malaking banta sa Israel. (Jos 11:1-9) Mayroon pa ring nalabing mga Amorita, ngunit napakaliit na ng kanilang teritoryo at nang maglaon ay puwersahan silang pinagtrabaho sa ilalim ng pamumuno ng Israel. (Jos 13:4; Huk 1:34-36) Ang mga babaing Amorita ay kinuha ng mga Israelita bilang mga asawa, na naging dahilan naman ng apostasya (Huk 3:5, 6), at sa pangkalahatan ay waring patuloy na naging mapanligalig ang mga Amorita, sapagkat binabanggit na noong mga araw ni Samuel, pagkaraan ng isang matinding pagkatalo ng mga Filisteo, "nagkaroon ng kapayapaan sa pagitan ng Israel at ng mga Amorita." (1Sa 7:14) Muli, kasama ang mga Amorita sa mga puwersahang pinagtrabaho noong panahon ng paghahari ni Solomon. (1Ha 9:20, 21) Bantog ang kanilang idolatriya at kabalakyutan, at maliwanag na dito'y katulad sila ng lahat ng mga Canaanita. (1Ha 21:26; 2Ha 21:11) Pagkabalik ng mga Israelita mula sa pagkatapon sa Babilonya, ang pagkakaroon ng mga asawang Amorita ay isang malubhang suliranin pa rin sa gitna nila. (Ezr 9:1, 2) Ngunit nang maglaon, ang mga Amorita, na dating pinakaprominente sa buong Canaan, ay lubusang naglaho, gaya ng isang mataas at dambuhalang punungkahoy na ang bunga ay inalis at ang mga ugat ay sinira.—Am 2:9, 10.

Ang "Amurru." Karaniwan nang ipinapalagay ng sekular na mga istoryador na ang mga Amorita sa Bibliya ay ang mga tao na tinatawag na *Amurru* sa sinaunang mga tekstong *cuneiform* na Akkadiano (Asiro-Babilonyo). Sinasabi na ang *Amurru* ay sumalakay sa Mesopotamia noong unang bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E. at na nagkaroon sila ng

isang kaharian sa Babilonia sa loob ng ilang siglo. Si Hammurabi, bantog na tagapagbigay-batas noong yugtong iyon, ay madalas na tukuyin bilang nagmula sa mga "Amorita."

Gayunman, ang katibayan may kinalaman sa *Amurru* ay waring hindi sumusuporta sa mga konklusyon na nagpapalagay na sila ang mga Amorita na binabanggit sa Bibliya. Ang *Amurru* sa sinaunang mga tekstong *cuneiform* ay pangunahin nang nangangahulugang "kanluran" na tumutukoy sa rehiyon sa K ng Mesopotamia. Sa *The International Standard Bible Encyclopedia,* sinabi ni A. H. Sayce na ang pangalang *Amurru* ay "nagpapahiwatig lamang kung saan sila mismo nanggaling, batay sa lokasyon ng Mesopotamia, at hindi nagbibigay ng impormasyon tungkol sa kanilang lahi o sa kanilang tunay na pangalan." (Inedit ni G. W. Bromiley, 1979, Tomo 1, p. 113) Bagaman ang Mari, isang sinaunang lunsod sa Eufrates na nasa hilagang Mesopotamia, ay tinutukoy ng makabagong mga sekular na istoryador bilang isang sentro na pinagmulan ng *Amurru* patungo sa Mesopotamia, halos lahat ng libu-libong tapyas na nakuha roon ay nasa wikang Semitiko Akkadiano (Asiro-Babilonyo) at may ilang pangalan na Kanlurang Semitiko ang pinanggalingan. Ngunit gaya ng nabanggit na, ang mga Amorita sa Bibliya ay Hamitiko, hindi Semitiko, at bagaman posible na gumamit ng isang wikang Semitiko ang isang grupo ng mga Amorita, posible rin na ang sinaunang *Amurru* ay "mga taga-kanluran" lamang na nagmula sa mga taong Semitiko na nakatira sa dakong K ng Babilonia. Si Propesor John Bright sa *A History of Israel* (1981, p. 49) ay nagsabi: "Sa loob ng ilang siglo [ng huling bahagi ng ikatlong milenyo at maagang bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E.] ang mga tao ng hilagang-kanlurang Mesopotamia at hilagang Sirya ay tinutukoy sa mga tekstong *cuneiform* bilang Amurru, samakatuwid nga, 'mga taga-Kanluran.' Lumilitaw na ito ay naging isang pangkalahatang termino na tumutukoy sa mga nagsasalita ng iba't ibang diyalektong Hilagang-Kanlurang Semitiko na masusumpungan sa lugar na iyon, malamang ay kabilang na rito yaong mga lahi na nang maglaon ay pinanggalingan kapuwa ng mga Hebreo at mga Arameano."

AMOS [Isang Pasan; Nagdadala ng Pasan].

1. Isang propeta ni Jehova at manunulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan; nabuhay siya noong ikasiyam na siglo B.C.E. (Tingnan ang AMOS, AKLAT NG.) Gayunman, hindi siya ipinanganak bilang anak ng propeta, ni isa man sa "mga anak ng mga propeta."—1Ha 20:35; 2Ha 2:3; 4:1; Am 7:14.

Siya ay nakatira sa bayan ng Tekoa, na mga 16 na km (10 mi) sa T ng Jerusalem at may taas na mga 820 m (2,700 piye). Sa gawing S naman, pababa sa Dagat na Patay nang mga 1,200 m (4,000 piye), ay matatagpuan ang mapanglaw na ilang ng Juda, kung saan nagtrabaho ang propeta, noong maagang bahagi ng kaniyang buhay, bilang isang hamak na tagapag-alaga ng tupa. (Am 1:1) Ang salitang Hebreo na *no·qedhim'* na isinalin sa Amos 1:1 bilang "mga tagapag-alaga ng tupa" ay matatagpuan din sa iisa lamang talata sa Bibliya. (2Ha 3:4) Nauugnay ito sa *naqqad,* ang salitang Arabe para sa isang pantanging lahi ng tupa, na hindi gaanong maganda ngunit itinuturing na mahalaga dahil sa balahibo nito. Sa ilang na kaparangan ng Juda, si Amos ay nagtrabaho rin sa pana-panahon bilang isang hamak na tagaputi ng mga igos ng sikomoro, isang uri ng igos na itinuturing na pagkain lamang ng mga dukha. Ang mga bunga ng igos ay kinukudlitan o tinutusok upang agad na mahinog at higit na lumaki at tumamis.—Am 7:14; tingnan ang SIKOMORO.

Gaya ng pastol na si David, na tinawag ng Diyos para sa pangmadlang paglilingkod, 'kinuha ni Jehova si Amos mula sa pagsunod sa kawan' at ginawang isang propeta.—Am 7:15.

Mula sa kaniyang pag-iisa sa ilang sa dakong timog, isinugo si Amos sa idolatrosong sampungtribong kaharian sa hilaga na ang kabisera ay Samaria.

Sinimulan ni Amos ang kaniyang gawain bilang isang propeta dalawang taon bago naganap ang malakas na lindol noong panahon ng paghahari ni Uzias na hari ng Juda. Nang panahong iyon, si Jeroboam II na anak ni Joas ang hari ng Israel. (Am 1:1) Samakatuwid, ang panghuhula ni Amos ay naganap sa loob ng yugto ng 26 na taon mula 829 hanggang mga 804 B.C.E., noong magpang-abot ang mga paghahari ng dalawang haring ito ng Juda at ng Israel. Ang lindol na naganap dalawang taon matapos atasan si Amos na maging isang propeta ay napakalakas anupat halos 300 taon pagkaraan nito ay espesipiko itong binanggit ni Zacarias.—Zac 14:5.

Hindi matiyak kung gaano katagal naglingkod si Amos bilang isang propeta sa hilagang kaharian. Salig sa paratang na isa siyang banta sa seguridad ng bansa, si Amos ay tinangkang patalsikin sa Israel ni Amazias, ang balakyot at mananamba-saguyang saserdote ng relihiyon ng buong bansa, na nakasentro sa Bethel. (Am 7:10-13) Hindi binanggit kung nagtagumpay si Amazias. Anuman ang nangyari, nang matapos ang misyon ni Amos bilang propeta sa Israel, ipinapalagay na bumalik siya sa kaniyang tinubuang lupain sa teritoryo ng tribo ni Juda. Iniulat nina Jerome at Eusebius na ang puntod ng propeta ay nasa Tekoa noong mga araw nila. Lumilitaw rin na pagkabalik ni Amos sa Juda, isinulat niya ang kaniyang mga hula, na inihatid niya nang

bibigan noong una. Madalas siyang tawagin na isa sa 12 "pangalawahing" propeta (ang kaniyang aklat ay nakatala bilang ika-3 sa 12), ngunit ang kahalagahan ng kaniyang mensahe ay hindi kailanman maituturing na pangalawahin.

2. Isa sa mga ninuno ni Jesus, ang ikawalong salinlahi bago isinilang si Maria.—Luc 3:25.

AMOS, AKLAT NG. Ang hula ng Hebreong aklat na ito ng Bibliya ay pangunahin nang ipinatungkol sa hilagang kaharian ng Israel. Lumilitaw na inihatid muna ito nang bibigan noong panahon ng mga paghahari nina Jeroboam II at Uzias, mga hari ng Israel at ng Juda, na ang mga yugto ng paghahari ay nagpang-abot sa pagitan ng 829 at mga 804 B.C.E. (Am 1:1) Isinulat ito noong mga 804 B.C.E., malamang na noong makabalik na sa Juda ang propeta. Para sa mga detalye tungkol sa propeta, tingnan ang AMOS Blg. 1.

Ang pagiging kanonikal ng aklat na ito, o ang pagkakaroon nito ng wastong dako sa Bibliya, ay hindi kailanman kinuwestiyon. Mula pa noong sinaunang mga panahon ay tinatanggap na ito ng mga Judio, at lumilitaw ito sa kauna-unahang mga katalogong Kristiyano. Si Justin Martyr ng ikalawang siglo C.E. ay sumipi mula sa Amos sa kaniyang *Dialogue With Trypho, a Jew* (kab XXII). Ang aklat mismo ay lubusang kaayon ng iba pang bahagi ng Bibliya, gaya ng ipinakikita ng maraming pagtukoy ng manunulat sa kasaysayan ng Bibliya at sa mga kautusan ni Moises. (Am 1:11; 2:8-10; 4:11; 5:22, 25; 8:5) Tinanggap ng mga Kristiyano noong unang siglo ang isinulat ni Amos bilang kinasihang Kasulatan. Halimbawa, itinawag-pansin ng martir na si Esteban (Gaw 7:42, 43; Am 5:25-27) at ni Santiago na kapatid ni Jesus sa ina (Gaw 15:13-19; Am 9:11, 12) ang katuparan ng ilan sa mga hula sa aklat.

Pinatototohanan din ng iba pang mga pangyayari sa kasaysayan ang katumpakan ng isinulat ng propeta. Pinatutunayan ng kasaysayan na ang lahat ng mga bansang kinondena ni Amos ay nilamon ng apoy ng pagkapuksa sa takdang panahon. Ang lunsod ng Samaria mismo, na nakukutaan nang matibay, ay kinubkob at nabihag noong 740 B.C.E., at ang mga tumatahan doon ay dinala ng hukbong Asiryano "sa pagkatapon sa ibayo pa ng Damasco," gaya ng inihula ni Amos. (Am 5:27; 2Ha 17:5, 6) Ang Juda sa timog ay tumanggap din ng kaukulang kaparusahan nang wasakin ito noong 607 B.C.E. (Am 2:5) At bilang katuparan ng sinalita ni Jehova sa pamamagitan ni Amos, ang nabihag na mga inapo kapuwa ng Israel at ng Juda ay bumalik sa kanilang sariling lupain noong 537 B.C.E. upang muli itong itayo.—Am 9:14; Ezr 3:1.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG AMOS

Hula na pangunahin nang ipinatungkol sa Israel, ang hilagang sampung-tribong kaharian, na may mga sentro ng pagsamba sa guya sa Dan at sa Bethel

Isinulat noong mga 804 B.C.E., nang si Jeroboam II ang hari sa Israel

---

Tiyak na maglalapat ng kahatulan si Jehova hindi lamang sa nakapalibot na mga bansa kundi lalo na sa Israel (1:1–2:16)

- Sa Sirya, Filistia, at Tiro dahil sa malupit na pakikitungo sa Israel
- Sa Edom (kamag-anak ng Israel dahil mga inapo sila ni Esau) at sa Ammon (kamag-anak ng Israel dahil mga inapo sila ni Lot) dahil sa pagkapoot at pagmamalupit sa kanilang mga kapatid na Israelita; sa Moab dahil sa pagsunog sa mga buto ng hari ng Edom upang maging apog
- Sa Juda dahil sa pagtatakwil sa kautusan ni Jehova
- Sa Israel dahil sa paniniil sa mga dukha, dahil sa imoralidad, at dahil din sa kawalang-galang sa mga propeta at mga Nazareo na ibinangon ng Diyos; hindi sila makatatakas sa kaparusahan mula sa Diyos

Ang mensahe ni Jehova ng kahatulan laban sa Israel (3:1–6:14)

- Pinagpakitaan ng Diyos ng pantanging pabor ang Israel; dahil dito, sila ay partikular nang dapat magsulit
- Kapag isiniwalat ni Jehova sa kaniyang mga lingkod ang layunin niya, nanghuhula sila; kaya naman nagbabala si Amos na hihingi si Jehova ng pagsusulit dahil sa isinasagawang huwad na pagsamba sa Bethel at sa pandaraya ng mga maibigin sa karangyaan sa Samaria
- Ang Israel ay hindi nanumbalik kay Jehova sa kabila ng mga kaparusahang inilapat na; kaya binabalaan ito, "Humanda kang harapin ang iyong Diyos"
- Kahit noong nagbababala si Jehova tungkol sa mga kaabahang darating, hinihimok niya sila: "Hanapin ninyo ako, at patuloy kayong mabuhay," "Kapootan ninyo ang kasamaan, at ibigin ang kabutihan"

Ipinakita ng mga pangitain at mga hula na malapit na ang kawakasan ng Israel (7:1–8:14)

- Pangitain tungkol sa pagkatiwangwang dahil sa mga balang; namagitan ang propeta
- Pangitain tungkol sa mapamuksang apoy; muling namagitan si Amos
- Susubukin ni Jehova ang Israel sa pamamagitan ng isang hulog; hindi na pagpapaumanhinan ang Israel
- Ipinag-utos ng saserdote ng Bethel kay Amos na itigil ang panghuhula roon; humula si Amos ng kapahamakan para sa saserdote
- Isang basket ng madaling mabulok na bungang pantag-araw, nagpapahiwatig na malapit na ang kawakasan ng Israel
- Taggutom sa pagkarinig sa mga salita ni Jehova

Kaparusahan at pagsasauli (9:1-15)

- Wala silang lugar na mapupuntahan sa pagtakas; walang dakong hindi maaabot ng Soberanong Panginoong Jehova
- Muling itatayo ang kubol (maharlikang sambahayan) ni David; magtatamasa ng namamalaging katiwasayan ang muling-tinipong mga bihag

Pinatutunayan din ng Biblikal na arkeolohiya ang katumpakan ng mga isinulat ni Amos may kaugnayan sa kapanahunan niya, anupat nang inilalarawan niya ang mapagpasikat na karangyaan ng mayayaman, tinukoy niya ang kanilang “mga bahay na garing” at “mga higaang garing.” (Am 3:15; 6:4) Bilang komento sa ilan sa mga tuklas na ito, sinabi ni Jack Finegan: “Lubhang kapansin-pansin na maraming garing ang natagpuan sa paghuhukay sa Samaria. Ang karamihan sa mga ito ay mga plake o maliliit na entrepanyo na may mga ukit at ipinapalagay na dating nakakabit sa muwebles at nakakalupkop sa entrepanyo ng dingding.”—*Light From the Ancient Past,* 1959, p. 187, 188.

Inudyukan ng espiritu ni Jehova si Amos upang gumamit ng simple, tuwiran, at matingkad na pananalita sa kagalang-galang na paraan na angkop sa isang propeta ng Diyos. Pumili siya ng simpleng mga salita, mapuwersang mga salita, at mga salitang punô ng kahulugan, upang maunawaan kapuwa ng matataas at ng mabababa ang kaniyang sinasabi at upang makuha nila ang diwa nito. Gumamit siya ng iba't ibang ilustrasyon, na ang ilan ay nauugnay sa buhay sa bukid, upang maging buháy at mapuwersa ang kaniyang mensahe. (Am 2:13; 4:2; 9:9) May-katumpakan niyang inilahad ang mga pangyayari sa kasaysayan. (1:9, 11, 13; 4:11) Tinukoy niya ang ilang pamilyar na gawain at kaugalian ng mga tao. (2:8; 6:4-6) Sa kabuuan ay isa itong napakaayos na akda na may malinaw na balangkas at layunin.

Bilang isa sa mga lingkod ni Jehova, dinakila ni Amos ang salita at pangalan, ang katuwiran, at ang soberanya ng Makapangyarihan-sa-lahat. Inilarawan niya “ang Soberanong Panginoon, si Jehova ng mga hukbo,” bilang sukdulan sa kadakilaan, anupat walang anumang bagay ang hindi niya maaabot o magagawa. (Am 9:2-5) Maging ang araw, buwan, mga konstelasyon, at mga elemento ay nasa ilalim ng kontrol ni Jehova. (5:8; 8:9) Kaya naman hindi mahirap sa Diyos na ipakitang nakatataas siya kaysa sa mga bansa.—1:3-5; 2:1-3; 9:7.

Kaayon ng kahulugan ng kaniyang pangalan, nagdala si Amos ng isang mabigat na mensahe na punung-puno ng kaabahan at pagtuligsa laban sa mga bansang pagano at gayundin sa Juda at Israel. Naghatid din siya ng isang nakaaaliw na mensahe ng pagsasauli na mapananaligan niyaong mga tapat kay Jehova.

AMOZ [Malakas]. Ama ni Isaias na propeta. —2Ha 19:2; Isa 1:1.

AMPLIATO [mula sa Lat., nangangahulugang “Pinalaki”]. Isang minamahal na kapatid na Kristiyano sa kongregasyon sa Roma, na pinadalhan ng apostol na si Pablo ng mga pagbati.—Ro 16:8.

AMRAM [Bayan na Mataas (Dinakila)].

1. Isang apo ni Levi kay Kohat. (Exo 6:16, 18, 20; Bil 3:19; 26:58; 1Cr 6:18) Sinasabing napangasawa niya ang “kapatid na babae [si Jokebed] ng kaniyang ama,” isang bagay na ipinahihintulot noon ngunit nang maglaon ay ipinagbawal sa Kautusang Mosaiko. (Lev 18:12) Gayunman, ipinakikita ng ilang salin na ito ay pinsan niya. (Tingnan ang JOKEBED.) Ang kaniyang mga anak ay sina Aaron, Miriam, at Moises.—Exo 6:20; Bil 26:59; 1Cr 6:2, 3; 23:12, 13.

2. Isa sa “mga anak ni Bani,” na tumugon, kasama ng iba pang pinabalik na mga tapon, sa panawagan na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga noong 468 B.C.E.—Ezr 10:34, 44.

3. Pangalang ibinigay sa isang Seirita, isang anak ni Dison, ayon sa salin ng *King James Version* sa 1 Cronica 1:41.—Tingnan ang HEMDAN.

AMRAMITA, MGA [Kay Amram]. Ang mga inapo ni Amram, na apo ni Levi kay Kohat. Sila ang bumubuo sa isang sanga ng pamilya ng mga Kohatita. Noong panahon ng paglalakbay sa ilang, sila ay nagkakampo sa T ng tabernakulo kasama ng lahat ng pamilya ng mga anak ni Kohat. Ang atas na paglilingkod ng mga Kohatita ay ang Kaban, ang mesa, ang kandelero, ang mga altar, at ang mga kagamitan, gayundin ang pantabing sa pagitan ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan.—Bil 3:27-31; 1Cr 26:23.

AMRAPEL. Hari ng Sinar sa timugang Mesopotamia, at isang kaalyado at tagasuporta ni Haring Kedorlaomer ng Elam noong sumalakay ito at magtagumpay sa limang hari sa Mababang Kapatagan ng Sidim. Nang bandang huli, si Amrapel at ang kaniyang mga kaalyado ay naabutan ni Abram at lubusang nalupig noong iligtas nito si Lot. (Gen 14:1-16) Sinisikap ng ilan na iugnay si Amrapel kay Hammurabi, ngunit ang pag-uugnay na ito ay hindi tiyak.

AMZI [pinaikling anyo ng Amasias, nangangahulugang “Si Jehova ay Malakas”].

1. Isang Levita na mula sa pamilya ni Merari at ninuno ni Etan na inatasan ni David bilang isa sa mga mang-aawit sa bahay ni Jehova.—1Cr 6:31, 44-47.

2. Isang saserdote, anak ni Zacarias, at ninuno ni Adaias na nakatala bilang naninirahan sa Jerusalem at naglilingkod sa templo noong panahon ni Nehemias.—Ne 11:12.

ANA [mula sa Heb., nangangahulugang “Lingap; Kagandahang-loob”]. Isang propetisa, anak ni Fanuel na mula sa tribo ni Aser. Ang pangalan niya ay ang anyong Griego ng Hana.

Nabalo si Ana pagkatapos lamang ng pitong taon ng buhay may-asawa at, noong panahong dalhin sa templo ang batang si Jesus, siya'y 84 na taóng gulang na. Gayunpaman, lagi siyang naroroon sa templo, maliwanag na mula sa panahon ng pang-umagang paglilingkod hanggang sa panggabing paglilingkod at, bilang resulta, nagkapribilehiyo siya na makita ang batang si Jesus at magpatotoo tungkol dito. Ipinahihiwatig ng kaniyang "mga pag-aayuno at mga pagsusumamo" na siya'y nagdadalamhati at may marubdob na inaasam. Maaaring ito'y dahil sa maraming siglo ng pananakop sa mga Judio, kasama ang sumasamáng mga kalagayan sa relihiyon na nakaapekto maging sa templo at sa mga saserdote nito. Gayunpaman, kahit maaaring hindi na niya inaasahang buháy pa siya paglaki ng bata, buong-kagalakan siyang nagpatotoo sa iba tungkol sa pagpapalayang isasagawa sa pamamagitan ng dumarating na Mesiyas na iyon.—Luc 2:36-38.

ANAB [Ubas]. Isang bayan sa T na bahagi ng maburol na lupain ng Juda na mula roon ay pinalayas ni Josue ang higanteng mga Anakim. (Jos 11:21; 15:48, 50) Ipinapalagay na ang lugar na ito ay ang Khirbet ʽAnab es-Saghireh, na 1.5 km (1 mi) sa K ng Edh Dhahiriya at nasa kalagitnaan ng Hebron at ng Beer-sheba. Maaaring ang orihinal na pangalan ng lunsod ay Kiriat-anab, yamang lumilitaw na binabanggit ito sa mga tekstong Ehipsiyo bilang *Qrt ʽnb.*

ANAH. Isang anak ni Zibeon at ama ng asawa ni Esau na si Oholibama. (Gen 36:2, 14, 18, 20, 24, 25; 1Cr 1:34, 40, 41) Sa Genesis 36:2, ang tekstong Hebreo ay kababasahan ng "Oholibama na anak ni Anah na *anak na babae* ni Zibeon." Ang Syriac na *Peshitta,* ang Samaritanong *Pentateuch,* at ang Griegong *Septuagint* ay pawang kababasahan naman dito ng "anak na lalaki ni Zibeon," na kaayon ng Genesis 36:24, na nagpapakitang si Anah ay anak na lalaki ni Zibeon. Sinusunod ng ilang makabagong bersiyon ang ganitong salin at nagsasabing "anak na lalaki ni Zibeon" kapuwa sa talata 2 at talata 14. (*RS, AT, JB*) Gayunman, ang salitang Hebreo rito para sa "anak na babae" ay maaari ring mangahulugang apong babae at sa gayon ay maaaring tumukoy kay Oholibama sa halip na kay Anah. Kaya ang *Bagong Sanlibutang Salin* sa Genesis 36:2 ay kababasahan: "Oholibama na anak ni Anah, na apo ni Zibeon na Hivita."

Naniniwala ang ilan na ang pangalang Anah ay tumutukoy sa dalawang tao, yamang si Anah ay sinasabing isang "Hivita" sa talata 2 samantalang ang Anah sa mga talata 20 at 29 ay tinatawag na isang "Horita." Gayunman, kung ang terminong "Horita" ay nangangahulugan lamang ng isa na "tumatahan sa yungib," maaari itong gamitin upang tumukoy sa paninirahan ng mga Seirita sa mga yungib sa halip na tumukoy sa kanilang angkan. Kaya waring ang pananalitang "mga anak" sa talata 20 ay may mas malawak na kahulugan na mga inapo. Ang *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1882, Tomo I, p. 212) ay nagsasabi: "Ang intensiyon ng talaangkanan ay hindi upang iharap lamang ang pinagmulang angkan ng mga Seirita kundi upang itala rin yaong mga inapo na bilang mga ulo ng mga tribo ay nagkaroon ng kaugnayan sa mga Edomita. Lumilitaw kung gayon na si Anah, na pinanggalingan ng asawa ni Esau, ang siyang ulo ng isang tribo na hiwalay sa tribo ng kaniyang ama, at kapantay ng tribong iyon."

ANAHARAT. Isang lunsod ng tribo ni Isacar, maliwanag na nasa silanganing bahagi ng Kapatagan ng Jezreel. (Jos 19:18, 19) Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon nito sa kasalukuyan.

ANAIAS [Sumagot si Jah].

1. Isa sa mga lalaki na tumayo sa kanan ni Ezra nang basahin nito ang Kautusan sa bayan noong unang araw ng ikapitong buwan. Malamang na isa siyang saserdote o prinsipe.—Ne 8:2, 4.

2. Isa sa mga pangulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa kontrata ng pagtatapat noong mga araw ni Nehemias.—Ne 10:1, 22.

ANAK [malamang, Mahaba ang Leeg [samakatuwid nga, matangkad]]. Ang pangalang ito ay tumutukoy sa isang tribo ng mga lalaking di-pangkaraniwan ang tangkad at marahil ay pati sa ninunong pinagmulan ng mga ito. Sa Bilang 13:22 at 28, may pantukoy na ginamit kasama ng pangalang ito sa Hebreo (*ha·ʽAnaq'*). Kung ito ang personal na pangalan ng anak ni "Arba [na] ama ni Anak" (Jos 15:13), ikinapit din noon ang pangalang ito sa kaniyang mga inapo. (Ihambing ang Jos 15:14 sa 14:15, kung saan si Arba ay tinatawag na "ang dakilang tao sa mga Anakim.")—Tingnan ang ANAKIM, MGA.

ANAK, BATA. Iba't ibang terminong Hebreo at Griego ang ginagamit upang tumukoy sa mga supling ng tao. Ang karaniwang terminong Hebreo para sa anak o bata (*child*) ay *ye'ledh.* (Gen 21:8) Ang kaugnay na terminong *yal·dah'* ay tumutukoy naman sa isang "batang babae" (*female child; girl*), o isang 'babae' (*young lady*). (Joe 3:3; Zac 8:5; Gen 34:4) Ang dalawang salitang ito ay parehong galing sa salitang-ugat na *ya·ladh',* nangangahulugang "magluwal; magsilang ng; manganak." May dalawa pang salitang Hebreo para sa anak o bata

(*'oh·lel'* at *'oh·lal'*) na nagmula naman sa pandiwang salitang-ugat na *'ul,* nangangahulugang "magpasuso." (1Sa 22:19; Jer 6:11; Gen 33:13) *Na'‛ar* ang karaniwang terminong Hebreo para sa isang batang lalaki o kabataang lalaki. (Gen 19:4; Huk 8:20) Gayunman, ginagamit din ang terminong ito para sa mga sanggol na tulad ng tatlong-buwang-gulang na si Moises. (Exo 2:6; ihambing ang 2Sa 12:16.) Itinatawid ng Hebreong *taph* (maliliit na anak; maliliit na bata) ang saligang ideya niyaong mga lumalakad "nang patiyad." (Gen 43:8; 45:19; Isa 3:16) Kasama naman sa mga terminong Griego ang *te'knon* (anak), *te·kni'on* (munting anak), *pai·di'on* (anak, bata, munting anak), at *ar'sen* (batang lalaki). (Mat 10:21; Ju 13:33; Mat 2:8; Apo 12:13) Ang Griegong *ne'pi·os* ay tumutukoy sa isang "sanggol" [*babe*] (1Co 13:11), gayundin ang Griegong *bre'phos* [*infant*]. (Luc 1:41) Kung minsan, ang mga salitang Hebreo at Griego para sa "anak na lalaki" ay isinasalin bilang "anak."—Gen 3:16; Luc 20:34; tingnan ang ANAK NA LALAKI, ANAK.

Isinaayos ng Maylalang, si Jehova, ang pagpapadami ng lahi ng tao sa pamamagitan ng pagsisilang ng mga anak na magiging mga adulto at sa kalaunan ay magiging mga magulang din. Ipinahayag sa Genesis 1:28 ang utos na magpakarami. Normal sa mga tao ang pagnanais na magkaanak. Lalo nang interesadong magkaanak ang sinaunang mga Israelita dahil sa pangako ng Diyos na gagawin niya silang isang makapangyarihang bansa at dahil sa kanila magmumula ang binhi ni Abraham na sa pamamagitan nito ay pagpapalain ng lahat ng pamilya sa lupa ang kanilang sarili. (Gen 28:14) Itinuring na pagpapala mula sa Diyos ang pagkakaroon ng maraming anak. (Aw 127:3-5; 128:3-6) Minalas naman ang pagkabaog bilang kadustaan.—Gen 30:23.

Noong panahon ng Bibliya, mas ipinagsasaya ang kapanganakan ng batang lalaki kaysa sa batang babae, bagaman sa loob ng pamilya ay pantay ang pagmamahal ng mga magulang sa mga anak na lalaki at babae. Ang anak na lalaki ay garantiya na magpapatuloy ang linya at pangalan ng pamilya, at tinitiyak nito na mananatili sa pamilya ang kanilang ari-arian. Mahihiwatigan din ang pagbibigay ng priyoridad sa anak na lalaki dahil sa ilalim ng Kautusan, makalawang ulit ang haba ng yugto ng pagpapadalisay para sa anak na babae. (Lev 12:2-5) Ang panganay na anak na lalaki ay kay Jehova at dapat tubusin sa pamamagitan ng isang handog.—Exo 13:12, 13; Bil 18:15.

Noong sinaunang panahon, pagkasilang ng sanggol ay hinuhugasan muna ito sa tubig, pagkatapos ay kinukuskusan ito ng asin. (Eze 16:4) Ginagawa ito upang ang balat ay matuyo, mabanat, at humigpit. Ang sanggol ay mahigpit na binabalot ng damit na pambilot o mga telang pamigkis. (Job 38:9; Luc 2:12) Pinasususo ito ng ina sa loob ng dalawa at kalahating taon, tatlong taon, o mas matagal pa. Sa ilalim ng pantanging mga kalagayan, halimbawa ay namatay ang ina o hindi makapaglaan ng gatas, mga nagpapasusong tagapag-alaga ang ginagamit.

Noon pa man, ang mga bata ay binibigyan ng pangalan pagkasilang. Ginagawa ito ng ama (Gen 5:29; 16:15; 21:3; 35:18) o ng ina (Gen 4:25; 29:32; 1Sa 1:20). Ngunit sa Israel nang maglaon, ang mga batang lalaki ay binibigyan ng pangalan sa ikawalong araw, sa panahon ng pagtutuli. (Luc 1:59; 2:21) Kung minsan, ang pangalan ng batang lalaki ay ipinapareho sa pangalan ng kaniyang ama, ngunit kadalasan, ang pangalan ay may kinalaman sa mga pangyayari bago siya isilang o habang siya'y isinisilang, o kaya naman ay isa itong pangalan na may koneksiyon sa pangalan ni Jehova. Sa paglipas ng panahon, may mga pangalan na nakaugalian na lamang at wala nang kinalaman sa orihinal na kahulugan ng mga ito.

Iba-iba ang paraan ng pagbuhat ng mga ina sa kanilang maliliit na anak. Kung minsan, ang bata ay binabalot at inilalagay sa likod o kaya ay ipinapasan sa balikat. Sa pamamagitan ni Isaias, tinukoy ni Jehova ang pagkarga ng mga ina sa kanilang mga anak sa kanilang dibdib, pagpasan nila sa mga ito sa kanilang mga balikat, o pagbuhat nila sa mga ito sa kanilang tagiliran, sa bandang itaas ng balakang. (Isa 49:22; 66:12) Ipinahihiwatig din ng mga salita ni Moises na ang mga bata ay binubuhat sa dibdib.—Bil 11:12.

Mga ina ang pangunahing nag-aalaga sa mga batang lalaki hanggang sa edad na mga limang taon. Sabihin pa, mga ama ang pangunahing may pananagutan na magturo sa bata ng Kasulatan mula sa pagkasanggol, at tinutulungan naman siya ng ina. (Deu 6:7; Kaw 1:8; Efe 6:4; 2Ti 3:15) Habang lumalaki ang mga bata, binibigyan sila ng kanilang ama ng praktikal na pagsasanay sa agrikultura, pag-aalaga ng mga hayop, o sa isang hanapbuhay gaya ng pagkakarpintero. Sina Jose at David ay naging mga pastol noong sila'y bata pa.—Gen 37:2; 1Sa 16:11.

Ang mga batang babae naman ay nasa pangangalaga ng kanilang ina, ngunit sakop pa rin sila ng awtoridad ng ama. Habang nasa tahanan ay tinuturuan sila ng mga kasanayang pambahay na magiging kapaki-pakinabang sa pamumuhay nila bilang mga adulto. Si Raquel ay naging babaing pastol. (Gen 29:6-9) Ang mga kabataang babae ay nagtatrabaho sa bukid kapag panahon ng pag-aani ng butil (Ru 2:5-9), at sinabi ng babaing Shulamita na inatasan siya ng kaniyang mga kapatid na lalaki bilang tagapag-alaga ng mga ubasan.—Sol 1:6.

Marunong ding magpahingalay at maglibang ang mga bata sa Israel; kung minsan ay naglalaro sila sa pamilihan at ginagaya ang mga bagay na nakikita nila sa mga adulto.—Mat 11:16, 17; Zac 8:5.

Inalaala ng mahuhusay na kabataang Israelita ang kanilang Maylalang sa mga araw ng kanilang kabinataan, at ang ilan ay naging mga lingkod niya. Bata pa si Samuel nang gamitin siya upang maglingkod kay Jehova sa tabernakulo. (1Sa 2:11) Noong 12 taóng gulang pa lamang si Jesus, interesadung-interesado siya sa paglilingkod sa kaniyang Ama anupat sinamantala niya ang pagkakataong matuto sa pamamagitan ng pakikipag-usap sa mga guro sa templo. (Luc 2:41-49) Isang batang babaing Hebreo, na lubusang nananampalataya kay Jehova at sa Kaniyang propetang si Eliseo, ang nagturo kay Naaman na pumaroon kay Eliseo upang mapagaling ang ketong nito. (2Ha 5:2, 3) Sa Awit 148:12, 13, ang mga batang lalaki at mga batang babae ay kapuwa inuutusang pumuri kay Jehova. Dahil sa kanilang kaalaman sa Bibliya, sumigaw ang mga batang lalaki nang makita nila si Jesus sa templo, na sinasabi: "Magligtas ka, aming dalangin, sa Anak ni David!" at pinapurihan naman sila ni Jesus.—Mat 21:15, 16.

Mga magulang ang may pananagutan sa edukasyon at pagsasanay sa kanilang mga anak, anupat sila mismo ang naging mga tagapagturo at mga gabay, kapuwa sa salita at sa halimbawa. Ganito ang programa ng edukasyon: (1) Itinuturo ang pagkatakot kay Jehova. (Aw 34:11; Kaw 9:10) (2) Ang anak ay pinaaalalahanang parangalan ang kaniyang ama at ina. (Exo 20:12; Lev 19:3; Deu 27:16) (3) Ang disiplina o tagubilin sa Kautusan, ang mga utos at mga turo nito, at ang pagtuturo hinggil sa mga gawa at isiniwalat na katotohanan ni Jehova ay masikap na ikinikintal sa murang isipan ng mga anak. (Deu 4:5, 9; 6:7-21; Aw 78:5) (4) Idiniriin ang paggalang sa mga nakatatanda. (Lev 19:32) (5) Ang kahalagahan ng pagsunod ay itinitimo sa isipan ng kabataan. (Kaw 4:1; 19:20; 23:22-25) (6) Binibigyang-diin ang praktikal na pagsasanay para sa pamumuhay bilang adulto; ang mga batang babae ay tinuturuan ng mga gawain sa bahay, at ang mga batang lalaki ay tinuturuan ng hanapbuhay ng ama o ng iba pang hanapbuhay. (7) Itinuturo ang pagbasa at pagsulat.

Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, nagkaroon ng mga sinagoga ang karamihan sa mga lunsod, at nang maglaon ay doon tumanggap ng pagtuturo ang mga batang lalaki. Karagdagan pa, tinuturuan din ang mga bata hinggil sa relihiyon kapag sumasama sila sa kanilang mga magulang sa mga kapulungang idinaraos upang sambahin at purihin si Jehova. (Deu 31:12, 13; Ne 12:43) Isinama si Jesus ng kaniyang mga magulang para sa Paskuwa sa Jerusalem. Noong pauwi na sila, natuklasan nilang nawawala si Jesus. Natagpuan nila siya sa templo, na "nakaupo sa gitna ng mga guro at nakikinig sa kanila at nagtatanong sa kanila."—Luc 2:41-50; tingnan ang EDUKASYON.

Kung sakaling ang isang anak ay tuluyang maging mapaghimagsik at ayaw magbago sa kabila ng paulit-ulit na babala at pagbibigay ng kinakailangang disiplina, isang mas matinding hakbangin ang ginagawa. Ang anak na iyon ay ihaharap sa matatandang lalaki ng lunsod, at matapos patotohanan ng mga magulang na siya'y wala nang pag-asang magbago, ang anak na delingkuwente ay tatanggap ng kaparusahang kamatayan sa pamamagitan ng pagbato. Maliwanag na ang tinutukoy sa gayong kaayusan ay isang anak na hindi na itinuturing na bata, sapagkat inilalarawan siya ng Kasulatan bilang "matakaw at lasenggo." (Deu 21:18-21) Ang anak na mananakit sa kaniyang ama o ina, o susumpa sa kaniyang mga magulang, ay papatayin. Ang ganitong matitinding hakbangin ay upang maalis sa gitna ng bansa ang kasamaan at upang 'marinig ito ng buong Israel at matakot nga.' Sa gayon, ang ganitong pagpaparusa sa mga manlalabag ay makapipigil sa anumang tendensiya ng bansa tungo sa pagkadelingkuwente ng mga kabataan o kawalang-galang sa awtoridad ng magulang.—Exo 21:15, 17; Mat 15:4; Mar 7:10.

Isang grupo ng maliliit na batang lalaki ang nagpakita ng labis na kawalang-galang kay Eliseo, isang propetang inatasan ng Diyos, nang alipustain nila siya, na sumisigaw: "Umahon ka, kalbo! Umahon ka, kalbo!" Nais nilang si Eliseo, na nakasuot ng pamilyar na kasuutan ni Elias, ay patuloy na umahon patungong Bethel o lumisan sa lupa gaya ng ipinapalagay na ginawa ni Elias. (2Ha 2:11) Ayaw nila siyang makita roon. Sa wakas ay lumingon si Eliseo at isinumpa sila sa pangalan ni Jehova. "Nang magkagayon ay dalawang osong-babae ang lumabas mula sa kakahuyan at niluray ang apatnapu't dalawang bata sa kanila."—2Ha 2:23, 24.

Inihula ni Jesus na titindig ang mga anak laban sa kanilang mga magulang at ang mga magulang laban sa kanilang mga anak dahil sa kanilang paninindigan bilang mga tagasunod niya. (Mat 10:21; Mar 13:12) Inihula naman ng apostol na si Pablo na kasama sa malalaking problema na magsisilbing palatandaan ng "mga huling araw" ang pagiging masuwayin ng mga anak sa kanilang mga magulang at ang kawalan ng likas na pagmamahal.—2Ti 3:1-3.

Noong inilalahad niya ang mga kuwalipikasyon para sa mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod sa kongregasyong Kristiyano, espesipikong

binanggit ng apostol na si Pablo na ang mga lalaking pipiliin para sa mga posisyong ito ay dapat na may "nananampalatayang mga anak na hindi mapararatangan ng kabuktutan o di-masupil," at na dapat ay nagpapasakop ang mga ito nang buong pagkaseryoso; sapagkat, sabi ni Pablo, "kung hindi nga alam ng sinumang lalaki kung paano mamuno sa kaniyang sariling sambahayan, paano niya aalagaan ang kongregasyon ng Diyos?"—Tit 1:6; 1Ti 3:4, 5, 12.

Awtoridad ng Magulang. Napakalawak ng saklaw ng awtoridad ng mga magulang, lalo na ang awtoridad ng ama. Hangga't buháy ang ama at may kakayahan pang mamahala sa sambahayan, ang mga anak ay sakop niya. Gayunman, kapag ang anak na lalaki ay nagkaroon ng sariling pamilya at tahanan, siya na ang magiging ulo ng kaniyang sambahayan. Maaaring ipagbili ng ama ang kaniyang mga anak sa pansamantalang pagkaalipin upang makabayad sa pagkakautang. (Exo 21:7; 2Ha 4:1; Mat 18:25) Napakalaki ng awtoridad ng ama sa kaniyang anak na babae anupat maaari niyang pawalang-saysay ang panatang binitiwan nito. Gayunman, hindi niya maaaring gamitin ang kaniyang awtoridad upang pagbawalan ang kaniyang anak na babae sa pagsamba nito kay Jehova o upang huwag nitong sundin ang mga utos ni Jehova, sapagkat ang ama, na miyembro ng bansang Israel, ay nakaalay sa Diyos at sakop ng Kautusan ng Diyos. (Bil 30:3-5, 16) Makikita rin ang awtoridad ng mga magulang yamang sila ang pumipili ng mapapangasawa ng kanilang mga anak na lalaki o sila ang gumagawa ng mga kaayusan para sa pag-aasawa ng mga ito. (Gen 21:21; Exo 21:8-11; Huk 14:1-3) Ang isang babaing balo o isang babaing diniborsiyo ay maaaring bumalik sa bahay ng kaniyang ama at muling magpasakop dito.—Gen 38:11.

Sa ama nagmumula ang mga karapatan sa pagmamana. Kapag kambal ang isinilang, buong-ingat na tinitiyak kung aling bata ang unang lumabas (Gen 38:28), yamang dalawang bahagi sa mana ng ama ang tatanggapin ng panganay na anak na lalaki, samantalang isang bahagi lamang ang tatanggapin ng isa pang anak. (Deu 21:17; Gen 25:1-6) Kadalasan, ang nakatatandang anak na lalaki ang gumaganap sa pananagutang itaguyod ang mga kababaihan sa pamilya kapag namatay ang kaniyang ama. Ang isang anak na lalaki na bunga ng pag-aasawa bilang bayaw ay palalakihin bilang anak ng taong namatay at magmamana ng ari-arian nito. —Deu 25:6; Ru 4:10, 17.

Makasagisag na mga Paggamit. Malawak ang saklaw ng kahulugan ng mga salitang "anak" at "mga anak" ayon sa pagkakagamit sa Bibliya. Ang mga inapo ni Israel ay tinutukoy bilang "mga anak sa laman," at tinutukoy rin sila ni Isaias bilang "mga anak ng pagsalansang" dahil sa kanilang paghihimagsik laban kay Jehova. (Ro 9:8; Isa 57:4) Noong mga araw ng mga apostol, ang mga taong balakyot ay tinukoy bilang "mga isinumpang anak" at "mga anak ng Diyablo." (2Pe 2:14; 1Ju 3:10) Kabaligtaran nito, ang mga taong nananampalataya kay Kristo at nagiging mga inianak sa espiritu ay tinatawag na "mga anak ng Diyos." (Ju 1:12; Ro 8:16) Ang mga alagad ay madalas tawagin na mga anak.—Ju 13:33; Heb 2:13.

Ang mga indibiduwal na magkakapribilehiyong buhaying-muli ay tinutukoy bilang "mga anak ng pagkabuhay-muli" (Luc 20:36); gayundin, yaong mga kasamang tagapagmana ni Kristo ay "mga anak sa pamamagitan ng pangako" (Ro 9:8) o mga anak "ng malayang babae" (Gal 4:31). Lahat ng nagnanais magtamo ng buhay sa Kaharian ng langit ay dapat magpakita ng mga katangian ng mga bata gaya ng kapakumbabaan, pagiging handang tumugon, at pagtitiwala. (Mat 18:2-4) Ang mga lalaki't babae na nagsisikap na sumunod sa Diyos sa pamamagitan ng pagpapasikat ng liwanag ng katotohanan sa kanilang buhay ay inilalarawan bilang "masunuring mga anak" at bilang "mga anak ng liwanag."—1Pe 1:14; Efe 5:8.

Gaya ng isang ama na nagpapayo sa mga anak, pinayuhan ni Pablo ang kongregasyon sa Corinto na 'palawakin' nila ang kanilang pagmamahal. Bago nito ay hinimok niya sila na huwag maging mga bata sa kanilang mga kakayahan ng pang-unawa. —2Co 6:13; 1Co 14:20.

ANAKIM, MGA [Yaong mga kay Anak]. Isang lahi ng napakatatangkad na mga tao na nanirahan sa mga bulubunduking pook ng Canaan at gayundin sa ilang baybaying lugar, partikular na sa T nito. Tatlong prominenteng lalaki ng mga Anakim ang naninirahan noon sa Hebron, samakatuwid nga, sina Ahiman, Sesai, at Talmai. (Bil 13:22) Doon unang nakita ng 12 Hebreong tiktik ang mga Anakim, anupat 10 sa mga tiktik ang nagbigay ng nakatatakot na ulat tungkol sa kanilang nakita at nagsabing ang mga taong iyon ay mga inapo ng mga Nefilim na nabuhay bago ang Baha at na parang "mga tipaklong" lamang ang mga Hebreo kung ihahambing sa kanila. (Bil 13:28-33; Deu 1:28) Dahil napakatatangkad nila, sa kanila inihahambing ang malahiganteng mga lalaki ng mga Emim at mga Repaim kapag inilalarawan ang mga ito. Lumilitaw na dahil sa kanilang kalakasan ay nagkaroon ng kasabihang, "Sino ang makatatayo nang matatag sa harap ng mga anak ni Anak?"—Deu 2:10, 11, 20, 21; 9:1-3.

Noong mabilis na kinukubkob ni Josue ang mga lupain sa Canaan, nagtamo siya ng mga tagumpay

laban sa mga Anakim sa mga bulubunduking pook, anupat winasak ang kanilang mga lunsod, ngunit mayroon pang mga Anakim sa mga Filisteong lunsod ng Gaza, Asdod, at Gat. Hindi binanggit sa ulat kung ang mga Anakim ay kamag-anak ng mga Filisteo, gaya ng ipinapalagay ng ilan, o kung iniugnay lamang sila sa mga ito. (Jos 11:21, 22) Nang maglaon ay hiniling ni Caleb ang lunsod ng Hebron (Kiriat-arba) at ang teritoryo nito, gaya ng ipinangako sa kaniya ng Diyos. (Jos 14:12-15; Bil 14:24) Lumilitaw na muling nanirahan doon ang mga Anakim, marahil ay habang ipinagpapatuloy ni Josue at ng kaniyang hukbo ang pananakop sa hilagaang mga bahagi ng Canaan, kung kaya kinailangan pa ni Caleb na muling lupigin ang teritoryo.—Huk 1:10, 20.

Ang mga teksto ng pagsumpa ng mga Ehipsiyo (mula sa mga kagamitang luwad na pinagsulatan ng mga pangalan ng mga kaaway ng paraon at pagkatapos ay binasag bilang isang sumpa) ay posibleng tumutukoy sa isang tribo ni Anak sa Palestina bilang *Iy-ʽanaq.*

ANAK NA BABAE, ANAK [sa Ingles, *daughter*]. Isang supling na babae; sa Hebreo, *bath,* at sa Griego, *thy·ga′ter.* (Gen 19:8; Mat 14:6; Gaw 21:9) Sa mga sambahayan noong panahon ng Bibliya, ang pagsisilang sa mga anak na babae ay hindi kasinsaya ng pagsisilang sa mga anak na lalaki; sila ay itinuring na mas mababa kaysa sa mga anak na lalaki, at bihirang itala ang kanilang mga pangalan. (1Cr 2:34, 35) Gayunma'y mahal na mahal ng karamihan sa mga magulang ang kanilang mga anak na babae at pinangalagaan nila ang kapakanan ng mga ito. Dahil sa pagsusumamo ng namimighating mga magulang, pinagaling ni Jesus ang anak na babae ng isang babaing taga-Fenicia, at ibinangon niya ang anak na babae ni Jairo mula sa mga patay.—Mat 15:22-28; Luc 8:41, 42, 49-56.

Sa patriyarkal na lipunan, ang mga anak na babae ay may partikular na mga karapatan, mga pananagutan, at mga limitasyon. Inaatasan sila ng iba't ibang gawain. Ang mga anak na babae ng mga saserdote ay kumakain mula sa takdang bahagi ng mga saserdote sa mga hain. (Gen 24:16, 19, 20; 29:6-9; Lev 10:14) Ang anak na babae ay pag-aari ng kaniyang ama hanggang sa ibigay siya nito sa pag-aasawa (Jos 15:16, 17; 1Sa 18:17, 19, 27), at bilang pag-aari nito ay maaari pa nga siyang gamiting panagot o ipagbili sa pagkaalipin, huwag lamang sa isang banyaga. (Exo 21:7-10; Ne 5:2-5) Hangga't wala pa siyang asawa, ang kaniyang mga panata ay maaaring pawalang-bisa ng kaniyang ama. (Bil 30:3-5) Ipinagbabawal sa ama na gawing patutot ang kaniyang anak na babae, at kapag hinalay ito, ang ama ay maaaring maningil ng bayad-pinsala. (Exo 22:16, 17; Lev 19:29; Deu 22:28, 29) May mga pagkakataong inialok ng mga ama ang kanilang mga anak na dalaga sa balakyot na mga mang-uumog upang mapangalagaan ang kanilang mga panauhin. (Gen 19:6-8; Huk 19:22-24) Kung minsan, ang mga anak na babae ay binibigyan ng mana kasama ng kanilang mga kapatid na lalaki, ngunit sa kaso ng limang anak na babae ni Zelopehad, na namatay nang walang anak na lalaki, sila ang tumanggap sa buong mana ng kanilang mga ninuno, sa kundisyon na mag-aasawa lamang sila sa mga anak ni Manases upang ang ari-arian ay manatili sa tribo. (Bil 36:1-12; Jos 15:19; Job 42:15) Kapag ang isang anak na babae ay diniborsiyo o nabalo, maaari siyang bumalik sa sambahayan ng kaniyang ama.—Gen 38:11; Lev 22:13.

"Anak na babae"—lagi ba itong tumutukoy sa tunay na anak na babae?

Ang terminong "anak na babae" o "anak" ay ikinapit sa iba pang mga kamag-anak bukod sa tunay na anak na babae. Halimbawa, sa ilang kalagayan, ang terminong ito ay tumukoy sa kapatid na babae (Gen 34:8, 17), inampong anak na babae (Es 2:7, 15), manugang na babae (Huk 12:9; Ru 1:11-13), apong babae (1Ha 15:2, 10, kung saan ang salitang Hebreo para sa anak na babae, *bath,* ay isinasaling "apo" sa *Mo, NW;* tingnan ang 2Cr 13:1, 2), at inapo.—Gen 27:46; Luc 1:5; 13:16.

Bukod sa tunay na mga kamag-anak na ito, ang terminong "anak na babae" o "anak" ay ikinakapit sa mga babae sa pangkalahatan (Gen 6:2, 4; 30:13; Kaw 31:29); sa mga kababaihan ng isang partikular na lupain, bayan o lunsod (Gen 24:37; Huk 11:40; 21:21); at sa mga babaing mananamba ng huwad na mga diyos (Mal 2:11). Ginagamit ito ng isang may awtoridad o ng isang nakatatanda bilang isang magiliw at pangkaraniwang katawagan sa isang nakababatang babae. (Ru 3:10, 11; Mar 5:34) Ang mga anyo ng salitang *bath* ay ginagamit ding pantukoy sa "mga sanga" ng punungkahoy (Gen 49:22) at "mga sakop na bayan" ng isang malaking lunsod. (Bil 21:25; Jos 17:11; Jer 49:2) Ang termino para sa "anak na babae," na may iba't ibang kahulugan, ay lumilitaw sa Bibliya nang mahigit 600 beses.

ANAK NA LALAKI, ANAK [sa Ingles, *son*]. Ang salitang Hebreo na *ben* at ang salitang Griego na *hui·os′,* na parehong nangangahulugang "anak na lalaki" o "anak," ay kadalasang ginagamit sa mas malawak na diwa kaysa sa pagtukoy lamang sa tuwirang supling na lalaki. Ang salitang "anak" ay maaaring mangahulugang inampong anak na lalaki (Exo 2:10; Ju 1:45), isang inapo gaya ng isang apo

o apo sa tuhod (Exo 1:7; 2Cr 35:14; Jer 35:16; Mat 12:23), o manugang na lalaki.—Paghambingin ang 1Cr 3:17 at Luc 3:27 (maliwanag na si Sealtiel ay anak ni Jeconias at manugang na lalaki ni Neri); Luc 3:23, si "Jose, na anak ni Heli," maliwanag na manugang na lalaki (sa pariralang ito, ang *hui·os′,* "anak," ay hindi lumilitaw sa tekstong Griego ngunit intindido na).

Ang mga lalaki ay kadalasang tinutukoy o nakikilala sa pamamagitan ng pangalan ng kanilang ama o ng isang mas malayong ninuno, halimbawa ay (si David na) "anak ni Jesse." (1Sa 22:7, 9) Ang salitang Hebreo na *ben* at ang salitang Aramaiko na *bar,* "anak," ay malimit na ikinakabit sa pangalan ng ama bilang mga unlapi upang magsilbing huling pangalan ng anak, gaya ng Bar-Jesus (nangangahulugang "Anak ni Jesus"). (Gaw 13:6) Hindi isinasalin ng ilang bersiyon ang unlapi ngunit karaniwan naman itong isinasalin ng iba, samantalang inilalagay naman ng ilan ang salin nito sa panggilid. O maaaring ikinakabit sa pangalan ang unlapi dahil sa mga kalagayan noong panahong ipanganak ang bata, gaya ng Ben-ami, na nangangahulugang "Anak ng Aking Bayan [samakatuwid nga, mga kamag-anak]," at hindi anak ng mga banyaga; o Ben-oni, nangangahulugang "Anak ng Aking Pagdadalamhati," anupat iyon ang ipinangalan kay Benjamin ng kaniyang inang si Raquel bago ito mamatay.—Gen 19:38; 35:18.

Karagdagan pa, ang pananalitang "mga anak" ay kadalasan ding ginagamit sa deskriptibong paraan gaya ng: mga taga-Silangan (sa literal, "mga anak ng Silangan" [1Ha 4:30; Job 1:3, tlb sa *Rbi8*]); 'mga pinahiran' (sa literal, "mga anak ng langis" [Zac 4:14, tlb sa *Rbi8*]); mga miyembro ("mga anak") ng mga grupo na may iisang gawain, gaya ng, "mga anak ng mga propeta" (1Ha 20:35) o, "isang miyembro ["anak"] ng mga tagapaghalo ng ungguento" (Ne 3:8); pinabalik na mga tapon ("mga anak ng Pagkatapon") (Ezr 10:7, 16, tlb sa *Rbi8*); mga walang-kabuluhang lalaki, mga taong imbi ("mga anak ni belial") (1Sa 2:12, tlb sa *Rbi8*). Yaong mga nagpapamalas ng isang partikular na paggawi o katangian ay tinutukoy sa pamamagitan ng mga pananalitang gaya ng "mga anak ng Kataas-taasan," "mga anak ng liwanag at mga anak ng araw," "mga anak ng kaharian," "mga anak ng isa na balakyot," "anak ng Diyablo," "mga anak ng pagsuway." (Luc 6:35; 1Te 5:5; Mat 13:38; Gaw 13:10; Efe 2:2) May kinalaman naman sa kahatulan o resultang ibubunga ng katangiang ipinamamalas ng isa, ginagamit ang mga pananalitang gaya ng 'isa na nakahanay ukol sa Gehenna' (sa literal, isang anak ng Gehenna); "anak ng pagkapuksa." (Mat 23:15; Ju 17:12; 2Te 2:3) Nang humula si Isaias tungkol sa pagpaparusa ng Diyos sa Israel, tinawag niya ang bansa na "aking mga giniik at ang anak ng aking giikan."—Isa 21:10.

Ang mga anghel, palibhasa'y nilalang ng Diyos, ay mga anak ng Diyos. (Job 1:6; 38:7) Si Adan, bilang isang nilalang ng Diyos, ay anak ng Diyos. (Luc 3:38) Ang mga hukom at mga tagapamahala sa Israel na tinuligsa ng Diyos ay tinawag na "mga anak ng Kataas-taasan," walang alinlangang dahil nanungkulan sila sa Israel bilang mga kinatawan ng pamamahala ng Diyos, bagaman sila'y nagkasala. (Aw 82:6) Yaong mga pinipili ng Diyos upang maging mga kasamang tagapagmana ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo ay tinatawag na "mga anak ng Diyos."—Ro 8:14-17.

Paghahangad ng Lalaking Supling. Noong sinaunang mga panahon, masidhing hinahangad ng mga mag-asawa na magkaroon ng lalaking supling. (Gen 4:1, 25; 29:32-35) Gaya ng ipinahayag ng salmista: "Ang mga anak [*sons*] ay mana mula kay Jehova . . . Maligaya ang matipunong lalaki na ang kaniyang talanga ay pinunô niya ng mga iyon." (Aw 127:3-5) Dahil sa mga anak na lalaki, nagiging tiyak ang pagpapatuloy ng linya ng angkan, anupat ang pangalan ng mga ninuno ay naiingatan hanggang sa kaapu-apuhan, at ang lupain na minanang pag-aari ay nananatili sa pamilya. (Bil 27:8) Hinahangad noon ng mga babaing Israelita na magkaanak ng mga lalaki, marahil ay umaasa na isa sa kanilang mga anak na lalaki ang magiging "binhi" na sa pamamagitan niya ay darating sa sangkatauhan ang mga pagpapala mula sa Diyos, gaya ng ipinangako kay Abraham. (Gen 22:18; 1Sa 1:5-11) Noong takdang panahon, ipinatalastas ng anghel na si Gabriel kay Maria, isang dalaga mula sa tribo ni Juda, na siya ay "isa na lubhang kinalulugdan," anupat idinagdag pa ng anghel: "Ikaw ay maglilihi sa iyong bahay-bata at magsisilang ng isang anak na lalaki, at tatawagin mong Jesus ang pangalan nito. Ang isang ito ay magiging dakila at tatawaging Anak ng Kataas-taasan; at ibibigay sa kaniya ng Diyos na Jehova ang trono ni David na kaniyang ama."—Luc 1:28, 31, 32.

ANAK NG DIYOS, (MGA).

Ang pangunahing ipinakikilala ng pananalitang "Anak ng Diyos" ay si Kristo Jesus. Kabilang din sa tinutukoy na "(mga) anak ng Diyos" ang matatalinong espiritung nilalang na ginawa ng Diyos, ang taong si Adan bago siya nagkasala, at ang mga taong pinakitunguhan ng Diyos salig sa isang pakikipagtipan.

"Mga Anak ng Tunay na Diyos." Ang "mga anak ng tunay na Diyos" ay unang binanggit sa Genesis 6:2-4. Doon ay sinasabing "napansin ng mga anak ng tunay na Diyos ang mga anak na babae ng mga tao, na sila ay magaganda; at kumuha sila ng

kani-kanilang mga asawa, samakatuwid ay lahat ng kanilang pinili," at naganap ito bago ang pangglobong Baha.

Sinasabi ng maraming komentarista na ang gayong 'mga anak ng Diyos' ay mga tao, mga lalaking nagmula sa linya ni Set. Ibinabatay nila ang kanilang argumento sa bagay na sa linya ni Set nanggaling ang makadiyos na si Noe, samantalang ang iba pang mga linya mula kay Adan, yaong kay Cain at sa iba pang mga anak na isinilang kay Adan (Gen 5: 3, 4), ay napuksa noong Baha. Kaya sinasabi nila na ang pagkuha ng "mga anak ng tunay na Diyos" sa "mga anak na babae ng mga tao" upang maging kanilang asawa ay nangangahulugang nag-asawa ang mga inapo ni Set sa linya ng balakyot na si Cain.

Gayunman, walang anumang nagpapakita na nagtakda ang Diyos ng gayong pagkakaiba-iba sa pagitan ng mga linya ng pamilya noong panahong iyon. Wala ring maka-Kasulatang katibayan na sumusuporta sa pangmalas na ang tinutukoy rito ay pag-aasawa sa pagitan ng mga linya ni Set at ni Cain, o na ang gayong mga pag-aasawa ang dahilan ng pagsilang ng "mga makapangyarihan" gaya ng binabanggit sa talata 4. Totoo na ang pananalitang "mga anak ng mga tao [o "ng sangkatauhan"]" (na itinuturing niyaong mga pumapabor sa unang nabanggit na pangmalas bilang kabaligtaran ng pananalitang 'mga anak ng Diyos') ay madalas gamitin sa negatibong diwa, ngunit hindi naman sa lahat ng pagkakataon.—Ihambing ang Aw 4:2; 57:4; Kaw 8: 22, 30, 31; Jer 32:18, 19; Dan 10:16.

Anghelikong mga anak ng Diyos. Sa kabilang dako, may isang paliwanag na sinusuportahan ng katibayan sa Kasulatan. Ang sumunod na paglitaw ng pananalitang "mga anak ng tunay na Diyos" ay sa Job 1:6, at maliwanag na ang tinutukoy roon ay ang mga espiritung anak ng Diyos na nagkakatipon sa harap ng Diyos, anupat dumating din doon si Satanas mula sa "pagpaparoo't parito sa lupa." (Job 1:7; tingnan din ang 2:1, 2.) Muli, sa Job 38:4-7, ang "mga anak ng Diyos" na "sumigaw sa pagpuri" nang 'ilatag ng Diyos ang batong-panulok' ng lupa ay maliwanag na anghelikong mga anak at hindi mga taong nagmula kay Adan (na hindi pa man lamang nilalalang noon). Gayundin, sa Awit 89:6, ang "mga anak ng Diyos" ay tiyak na makalangit na mga nilalang, hindi mga tao.—Tingnan ang DIYOS (Mga Terminong Hebreo).

Ang pagtukoy sa "mga anak ng tunay na Diyos" sa Genesis 6:2-4 bilang mga anghelikong nilalang ay tinututulan ng mga nanghahawakan sa unang nabanggit na pangmalas sapagkat sinasabi nila na ang konteksto ay partikular na tumutukoy sa kabalakyutan ng *tao.* Gayunman, hindi makatuwiran ang pagtutol na ito yamang ang di-wastong pagpasok ng mga espiritung nilalang sa buhay ng mga tao ay tiyak na makapagpapalubha sa kabalakyutan ng tao. Noong naririto si Jesus sa lupa, mga balakyot na espiritung nilalang, bagaman hindi sila nagkatawang-tao noon, ang naging dahilan ng napakasamang paggawi ng mga tao. (Tingnan ang DEMONYO; PAG-ALI NG DEMONYO.) Makatuwirang banggitin sa ulat ng Genesis ang panghihimasok ng anghelikong mga anak ng Diyos sa buhay ng mga tao dahil lubos nitong ipinaliliwanag kung bakit lumubha ang kalagayan sa lupa bago ang Baha.

Bilang suporta nito, may tinukoy ang apostol na si Pedro na "mga espiritung nasa bilangguan, na naging masuwayin noon nang ang pagtitiis ng Diyos ay naghihintay noong mga araw ni Noe" (1Pe 3:19, 20), at "mga anghel na nagkasala," na binanggit may kaugnayan sa "sinaunang sanlibutan" noong panahon ni Noe. (2Pe 2:4, 5) May tinukoy rin si Judas na "mga anghel na hindi nag-ingat ng kanilang orihinal na kalagayan kundi nag-iwan ng kanilang sariling wastong tahanang dako." (Jud 6) Kung itatanggi na ang "mga anak ng tunay na Diyos" sa Genesis 6:2-4 ay mga espiritung nilalang, magiging malabo ang mga pananalitang ito ng mga Kristiyanong manunulat na iyon, yamang walang magiging paliwanag kung paano naganap ang pagsuway na iyon ng mga anghel, o kung ano ang aktuwal na kaugnayan niyaon sa panahon ni Noe.

Tiyak na may mga anghel na nagkatawang-tao sa ilang pagkakataon, anupat kumain at uminom pa nga kasama ng mga tao. (Gen 18:1-22; 19:1-3) Nang sabihin ni Jesus na ang binuhay-muling mga lalaki at mga babae ay hindi mag-aasawa o ibibigay sa pag-aasawa kundi magiging tulad ng "mga anghel sa langit," ipinakikita niya na hindi nag-aasawa ang gayong makalangit na mga nilalang, anupat walang anumang pahiwatig na ang mga anghel ay alinman sa lalaki o babae. (Mat 22:30) Ngunit hindi ito nangangahulugan na hindi posibleng magkatawang-tao ang gayong mga anghelikong nilalang at mag-asawa ng mga taong babae. Pansinin na matapos banggitin ni Judas na may mga anghel na hindi nag-ingat ng kanilang orihinal na kalagayan at na nag-iwan ng kanilang "wastong tahanang dako" (tiyak na tumutukoy sa pag-iwan nila sa dako ng mga espiritu), kaagad niya itong sinundan ng pananalitang: "Gayundin ang Sodoma at Gomorra at ang mga lunsod sa palibot nila, pagkatapos na sila *sa katulad na paraan gaya ng mga nauna* ay makiapid nang labis-labis at *sumunod sa laman sa di-likas na paggamit,* ay nakalagay sa harap natin bilang isang babalang halimbawa." (Jud 6, 7) Sa gayon, ang mga katibayan sa Kasulatan ay pawang tumutukoy sa paglihis ng mga anghel, ang pagkilos nila nang salungat sa kanilang kalikasan bilang espiritu, na naganap noong mga araw ni Noe. Kaya walang ma-

katuwirang dahilan upang mag-alinlangan na ang 'mga anak ng Diyos' sa Genesis 6:2-4 ay anghelikong mga anak.—Tingnan ang NEFILIM.

Unang Taong Anak at ang mga Inapo Nito. Si Adan ang unang taong "anak ng Diyos" sa dahilang ang Diyos ang lumalang sa kaniya. (Gen 2:7; Luc 3:38) Nang hatulan siya ng kamatayan dahil sa sinasadyang pagkakasala at palayasin mula sa santuwaryo ng Diyos sa Eden, sa diwa ay itinakwil siya ng Diyos at naiwala niya ang kaugnayan niya bilang anak ng kaniyang makalangit na Ama.—Gen 3:17-24.

Ang mga naging supling niya ay ipinanganak taglay ang minanang kasalanan. (Tingnan ang KASALANAN.) Yamang ipinanganak sila mula sa isa na itinakwil ng Diyos, hindi maaaring angkinin ng mga inapo ni Adan ang kaugnayan sa Diyos bilang Kaniyang anak salig lamang sa kapanganakan. Ipinahihiwatig ito ng mga salita ng apostol na si Juan sa Juan 1:12, 13. Ipinakikita niya na yaong mga tumanggap kay Kristo Jesus, anupat nanampalataya sa kaniyang pangalan, ay binigyan ng "awtoridad na maging mga anak ng Diyos, . . . [yamang] ipinanganak sila, hindi mula sa dugo o mula sa kalooban ng laman o mula sa kalooban ng tao, kundi mula sa Diyos." Samakatuwid, ang pagiging anak ng Diyos ay hindi itinuturing na isang bagay na awtomatikong tinatanggap ng lahat ng inapo ni Adan pagkapanganak sa kanila. Ipinakikita nito at ng iba pang mga teksto na, mula nang magkasala si Adan, kinailangan ang pantanging pagkilala ng Diyos upang maitalaga ang mga tao bilang kaniyang "mga anak." Makikita ito sa kaniyang mga pakikitungo sa Israel.

"Ang Israel ay Aking Anak." Kay Paraon, na nag-angking isang diyos at anak ng Ehipsiyong diyos na si Ra, tinukoy ni Jehova ang Israel bilang "aking anak, ang aking panganay," at inutusan niya ang tagapamahalang Ehipsiyong iyon na "payaunin mo ang aking anak upang makapaglingkod siya sa akin." (Exo 4:22, 23) Sa gayon, ang buong bansang Israel ay itinuring ng Diyos na kaniyang "anak" dahil sila'y kaniyang piling bayan, isang "pantanging pag-aari, mula sa lahat ng mga bayan." (Deu 14:1, 2) Dahil si Jehova ang Bukal ng lahat ng buhay at, partikular na, dahil siya ang lumikha sa bayang iyon kasuwato ng tipang Abrahamiko, tinawag siya na kanilang "Maylalang," "Tagapag-anyo," at "Ama," ang Isa na sa kaniyang pangalan ay tinawag sila. (Ihambing ang Aw 95:6, 7; 100:3; Isa 43:1-7, 15; 45:11, 12, 18, 19; 63:16.) 'Tinulungan niya sila mula pa sa tiyan,' maliwanag na tumutukoy sa mismong pasimula ng pagbuo sa kanila bilang isang bayan, at "inanyuan" niya sila sa pamamagitan ng kaniyang mga pakikitungo sa kanila at sa pamamagitan ng tipang Kautusan, anupat hinubog ang mga katangian at istraktura ng bansa. (Isa 44:1, 2, 21; ihambing ang mga pananalita ng Diyos para sa Jerusalem sa Eze 16:1-14; gayundin ang mga pananalita ni Pablo sa Gal 4:19 at 1Te 2:11, 12.) Ipinagsanggalang sila ni Jehova, dinala niya sila, itinuwid sila, at pinaglaanan sila gaya ng ginagawa ng ama sa kaniyang anak. (Deu 1:30, 31; 8:5-9; ihambing ang Isa 49:14, 15.) Bilang "anak" naman, dapat lamang na maglingkod ang bansa ukol sa kapurihan ng kanilang Ama. (Isa 43:21; Mal 1:6) Kung hindi iyon gagawin ng Israel, magbubulaan sila sa kanilang pagiging anak (Deu 32:4-6, 18-20; Isa 1:2, 3; 30:1, 2, 9), gaya nga ng ibang mga Israelita na gumawi sa kadusta-dustang paraan at sa gayo'y tinawag na "mga anak ni belial" (isang literal na pananalitang Hebreo na isinalin sa Deu 13:13 at sa iba pang mga teksto bilang "mga walang-kabuluhang lalaki"; ihambing ang 2Co 6:15). Sila ay naging "mga anak na suwail."—Jer 3:14, 22; ihambing ang 4:22.

Sa gayong pangkalahatang diwa bilang isang bansa, at dahil sa pakikipagtipan niya sa kanila, nakitungo ang Diyos sa mga Israelita bilang mga anak. Ipinakikita ito ng pagtukoy ng Diyos sa kaniyang sarili hindi lamang bilang "Maylikha" nila kundi bilang kanila ring "Manunubos" at "asawang nagmamay-ari," anupat ipinahihiwatig ng huling nabanggit na itinuring niyang asawa ang Israel. (Isa 54:5, 6; ihambing ang Isa 63:8; Jer 3:14.) Kapag tinatawag ng mga Israelita si Jehova bilang "aming Ama," maliwanag na nasa isipan nila ang pakikipagtipan niya sa kanila at kinikilala nila na ang Diyos ang bumuo sa kanilang bansa.—Isa 63:16-19; ihambing ang Jer 3:18-20; Os 1:10, 11.

Ang tribo ni Efraim ang naging pinakaprominenteng tribo sa hilagang kaharian ng sampung tribo, anupat ang pangalan nito ay kadalasang kumakatawan sa buong kahariang iyon. Dahil si Efraim ang pinili ni Jehova na tumanggap ng pagpapalang para sa panganay na anak mula sa kaniyang lolo na si Jacob sa halip na si Manases, na siyang tunay na panganay na anak ni Jose, wastong tukuyin ni Jehova ang tribo ni Efraim bilang "aking panganay."—Jer 31:9, 20; Os 11:1-8, 12; ihambing ang Gen 48:13-20.

Indibiduwal na 'mga anak' na Israelita. Sa pantanging diwa, tinukoy rin ng Diyos ang ilang indibiduwal sa Israel bilang kaniyang 'mga anak.' Ang Awit 2, na sa Gawa 4:24-26 ay kinikilalang isinulat ni David, ay maliwanag na unang kumakapit sa kaniya sa mga pagtukoy nito sa "anak" ng Diyos. (Aw 2:1, 2, 7-12) Nang maglaon, ang awit ay natupad kay Kristo Jesus, gaya ng ipinakikita sa konteksto ng Mga Gawa. Yamang ipinakikita sa konteksto ng awit na ang Diyos ay nakikipag-usap, hindi sa isang sanggol, kundi sa isang taong may-gulang na, nang

sabihin niya, "Ikaw ang aking anak; ako, ngayon, ako ay naging iyong ama," makatuwirang isipin na ang pagtatamo ni David ng gayong katayuan bilang anak ay dahil pantangi siyang pinili ng Diyos upang maging hari at dahil sa makaamang mga pakikitungo ng Diyos sa kaniya. (Ihambing ang Aw 89:3, 19-27.) Sa katulad na paraan, sinabi ni Jehova tungkol sa anak ni David na si Solomon, "Ako ang magiging kaniyang ama, at siya ang magiging aking anak." —2Sa 7:12-14; 1Cr 22:10; 28:6.

Naiwala ang katayuan bilang anak. Noong narito sa lupa si Jesus, inaangkin pa rin ng mga Judio na ang Diyos ang kanilang "Ama." Ngunit tahasang sinabi ni Jesus sa ilang sumasalansang na sila'y 'mula sa kanilang amang Diyablo,' sapagkat pinakikinggan nila ito at ginagawa nila ang kalooban at mga gawa ng Kalaban ng Diyos; sa gayon ay ipinakikita nila na sila'y "hindi mula sa Diyos." (Ju 8: 41, 44, 47) Muli, ipinakikita nito na ang pagiging anak ng Diyos ng sinuman sa mga inapo ni Adan ay hindi batay lamang sa kanilang likas na pinagmulan sa laman kundi ito'y pangunahin nang dahil sa paglalaan ng Diyos upang magkaroon sila ng espirituwal na kaugnayan sa Kaniya, at na hinihiling naman ng gayong kaugnayan na ang "mga anak" na iyon ay manampalataya sa Diyos sa pamamagitan ng pagpapamalas ng kaniyang mga katangian, pagiging masunurin sa kaniyang kalooban, at tapat na paglilingkod ukol sa kaniyang layunin at mga kapakanan.

Ang Kristiyanong mga Anak ng Diyos. Gaya ng ipinakikita ng Juan 1:11, 12, iilan lamang sa bansang Israel, yaong mga nanampalataya kay Kristo Jesus, ang pinagkalooban ng "awtoridad na maging mga anak ng Diyos." Sa pamamagitan ng haing pantubos ni Kristo, inilabas ang mga Judiong 'nalabing' iyon (Ro 9:27; 11:5) mula sa ilalim ng tipang Kautusan, na bagaman mabuti at sakdal ay humatol sa kanila bilang mga makasalanan, bilang mga alipin na bihag ng kasalanan; sa gayon ay pinalaya sila ni Kristo upang "tanggapin [nila] ang pag-aampon bilang mga anak" at sila'y maging mga tagapagmana sa pamamagitan ng Diyos.—Gal 4:1-7; ihambing ang Gal 3:19-26.

Ang mga tao ng mga bansa, na dating "walang Diyos sa sanlibutan" (Efe 2:12), ay naipagkasundo rin sa Diyos sa pamamagitan ng pananampalataya kay Kristo at nagtamo ng katayuan bilang mga anak.—Ro 9:8, 25, 26; Gal 3:26-29.

Gaya ng Israel, ang mga Kristiyanong ito ay bumubuo ng isang katipang bayan, anupat dinadala sila sa "bagong tipan" na binigyang-bisa sa pamamagitan ng itinigis na dugo ni Kristo. (Luc 22:20; Heb 9:15) Gayunman, sa pagtanggap sa kanila ng Diyos sa tipang ito, pinakikitunguhan niya sila *bilang mga indibiduwal.* Dahil nakinig sila sa mabuting balita at nanampalataya, sila ay tinawag upang maging mga kasamang tagapagmana ng Anak ng Diyos (Ro 8:17; Heb 3:1), 'ipinahayag na matuwid' ng Diyos salig sa kanilang pananampalataya sa pantubos (Ro 5:1, 2), at sa gayo'y 'iniluwal sa pamamagitan ng salita ng katotohanan' (San 1:18), anupat 'ipinanganak muli' bilang bautisadong mga Kristiyano, na inianak o iniluwal ng espiritu ng Diyos bilang kaniyang mga anak na magtatamasa ng buhay bilang espiritu sa langit (Ju 3:3; 1Pe 1:3, 4). Tumanggap sila, hindi ng espiritu ng pagkaalipin gaya ng ibinunga ng pagkakamali ni Adan, kundi ng "espiritu ng pag-aampon bilang mga anak, na sa pamamagitan ng espiritung iyon ay sumisigaw [sila]: *'Abba,* Ama!'" kung saan ang terminong *"Abba"* ay isang matalik at mapagmahal na katawagan. (Ro 8:14-17; tingnan ang ABBA; PAG-AAMPON [Ang Kahulugan Nito Para sa mga Kristiyano].) At dahil sa nakahihigit na paglilingkod ni Kristo bilang tagapamagitan at saserdote at sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos na ipinakita sa pamamagitan niya, ang pagiging anak ng mga Kristiyanong ito na inianak sa espiritu ay isang mas matalik na kaugnayan sa Diyos kaysa sa naging kaugnayan sa kaniya ng Israel sa laman.—Heb 4:14-16; 7:19-25; 12:18-24.

Pag-iingat ng katayuan bilang anak. Sa ganang sarili nito, ang kanilang "bagong pagsilang" tungo sa buháy na pag-asang iyon (1Pe 1:3) ay hindi garantiya na mananatili ang katayuan nila bilang mga anak. Dapat silang 'magpaakay sa espiritu ng Diyos,' hindi sa kanilang makasalanang laman, at dapat silang maging handang magdusa gaya ni Kristo. (Ro 8:12-14, 17) Dapat silang maging "mga tagatulad . . . sa Diyos, bilang mga anak na minamahal" (Efe 5:1), anupat nagpapabanaag ng kaniyang mga katangian ng kapayapaan, pag-ibig, kaawaan, kabaitan (Mat 5:9, 44, 45; Luc 6: 35, 36), nananatiling "walang kapintasan at walang muwang" sa mga bagay na karaniwan sa "liko at pilipit na salinlahi" na sa gitna nito ay namumuhay sila (Fil 2:15), nagpapadalisay ng kanilang sarili mula sa di-matuwid na mga gawain (1Ju 3:1-4, 9, 10), masunurin sa mga utos ng Diyos, at tumatanggap ng kaniyang disiplina (1Ju 5:1-3; Heb 12:5-7).

Ganap na pag-aampon bilang mga anak. Bagaman tinawag sila upang maging mga anak ng Diyos, ang taglay lamang nila ay "palatandaan niyaong darating" habang sila'y nasa laman pa. (2Co 1:22; 5:1-5; Efe 1:5, 13, 14) Kaya bagaman tinukoy ng apostol ang kaniyang sarili at ang kaniyang mga kapuwa Kristiyano bilang "mga anak [na] ng Diyos," maaari pa rin niyang sabihin na "tayo rin mismo na nagtatamo ng mga unang bunga, samakatuwid

nga, ng espiritu, oo, tayo mismo ay dumaraing sa loob natin, habang marubdob nating hinihintay ang pag-aampon bilang mga anak, ang pagpapalaya mula sa ating mga katawan sa pamamagitan ng pantubos." (Ro 8:14, 23) Sa gayon, pagkatapos nilang madaig ang sanlibutan sa pamamagitan ng katapatan hanggang sa kamatayan, nagiging lubos ang kanilang pagiging mga anak kapag binuhay na silang muli bilang mga espiritung anak ng Diyos at "mga kapatid" ng Pangunahing Anak ng Diyos, si Kristo Jesus.—Heb 2:10-17; Apo 21:7; ihambing ang Apo 2:7, 11, 26, 27; 3:12, 21.

Alam ng espirituwal na mga anak ng Diyos, na tinawag sa makalangit na pagtawag na ito, na sila ay may gayong katayuan, sapagkat 'ang espiritu mismo ng Diyos ang nagpapatotoo kasama ng kanilang espiritu na sila ay mga anak ng Diyos.' (Ro 8:16) Maliwanag na nangangahulugan ito na ang kanilang espiritu ay nagsisilbing nag-uudyok na puwersa sa kanilang buhay, anupat pinakikilos sila na tumugon nang positibo sa mga kapahayagan ng espiritu ng Diyos na nasa kaniyang kinasihang Salita tungkol sa gayong makalangit na pag-asa at gayundin sa mga pakikitungo niya sa kanila sa pamamagitan ng espiritung iyon. Sa gayon ay nakatitiyak sila na sila'y talagang espirituwal na mga anak at mga tagapagmana ng Diyos.

Maluwalhating Kalayaan ng mga Anak ng Diyos. Ang apostol ay may binanggit na "kaluwalhatian na isisiwalat sa atin" at "may-pananabik na pag-asam ng sangnilalang [na] naghihintay sa pagsisiwalat sa mga anak ng Diyos." (Ro 8:18, 19) Yamang ang kaluwalhatian ng mga anak na ito ay makalangit, maliwanag na ang gayong "pagsisiwalat" ng kanilang kaluwalhatian ay pagkatapos na sila'y buhaying-muli tungo sa makalangit na buhay. (Ihambing ang Ro 8:23.) Gayunman, ipinahihiwatig ng 2 Tesalonica 1:6-10 na hindi lamang iyon ang nasasangkot; binabanggit nito na sa "pagkakasiwalat sa Panginoong Jesus," pasasapitan ng parusang hatol yaong mga hahatulan ng Diyos nang di-kaayaaya, anupat gagawin iyon "sa panahon ng kaniyang pagdating upang luwalhatiin may kaugnayan sa kaniyang mga banal."—Tingnan ang PAGSISIWALAT.

Yamang sinabi ni Pablo na ang "sangnilalang" ay naghihintay sa pagsisiwalat na ito, at pagkatapos ay "palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos," maliwanag na bukod sa makalangit na "mga anak ng Diyos" ay may iba pang makikinabang sa pagsisiwalat sa kanila sa kaluwalhatian. (Ro 8:19-23) Ang terminong Griego na isinaling "sangnilalang" ay maaaring tumukoy sa anumang nilalang, tao o hayop, o sa lahat ng nilalang. Dito, tinutukoy iyon ni Pablo bilang 'may-pananabik na umaasam,' "naghihintay," "ipinasakop sa kawalang-saysay, [bagaman] hindi ayon sa sarili nitong kalooban," "palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at [sa gayo'y] magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos," at "dumaraing na magkakasama" gaya rin ng Kristiyanong "mga anak" na dumaraing sa loob nila. Ang mga pananalitang ito ay pawang tumuturo nang may katiyakan sa sangnilalang na *mga tao,* ang pamilya ng tao, anupat hindi sa lahat ng nilalang, kabilang ang mga hayop, mga pananim, at iba pang mga nilalang, kapuwa yaong may buhay at walang buhay. (Ihambing ang Col 1:23.) Kung gayon, tiyak na nangangahulugan ito na ang pagsisiwalat sa mga anak ng Diyos sa kaluwalhatian ay magbubukas ng daan upang ang iba pang kabilang sa pamilya ng tao ay magtamo ng kaugnayan sa Diyos bilang kaniyang tunay na mga anak ng Diyos at magtamasa ng kalayaang kalakip ng gayong kaugnayan.—Tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID (Iba Pang mga Matuwid); MALAKING PULUTONG.

Yamang si Kristo Jesus ang inihula na magiging "Walang-hanggang Ama" (Isa 9:6) at yamang ang Kristiyanong "mga anak ng Diyos" ay magiging kaniyang "mga kapatid" (Ro 8:29), nangangahulugan ito na may iba pang kabilang sa pamilya ng tao na magtatamo ng buhay sa pamamagitan ni Kristo Jesus. Ang mga ito ay hindi ang kaniyang mga kasamang tagapagmana at mga kasamang hari at saserdote kundi ang kaniyang mga sakop na paghaharian niya.—Ihambing ang Mat 25:34-40; Heb 2:10-12; Apo 5:9, 10; 7:9, 10, 14-17; 20:4-9; 21:1-4.

Mapapansin din na tinukoy ni Santiago (1:18) ang inianak-sa-espiritung "mga anak ng Diyos" na ito bilang "mga unang bunga" sa mga nilalang ng Diyos, isang pananalita na kahawig ng ginamit para sa "isang daan at apatnapu't apat na libo" na "binili mula sa sangkatauhan" gaya ng inilalarawan sa Apocalipsis 14:1-4. Ipinahihiwatig ng pananalitang "mga unang bunga" na magkakaroon ng iba pang mga bunga, kung kaya maliwanag na ang "sangnilalang" sa Roma 8:19-22 ay kumakapit sa gayong 'kasunod na mga bunga' o 'pangalawahing mga bunga' mula sa sangkatauhan na sa dakong huli, sa pamamagitan ng pananampalataya kay Kristo Jesus, ay magtatamo ng katayuan bilang mga anak sa pansansinukob na pamilya ng Diyos.

Tungkol sa darating na 'sistema ng mga bagay' at "pagkabuhay-muli mula sa mga patay" tungo sa buhay sa sistemang iyon, sinabi ni Jesus na ang mga ito ay magiging "mga anak ng Diyos dahil sa pagiging mga anak ng pagkabuhay-muli."—Luc 20:34-36.

Batay sa lahat ng nabanggit na impormasyon, makikita natin na ang 'pagiging anak' ng mga tao may kaugnayan sa Diyos ay minamalas mula sa

iba't ibang punto de vista. Kaya naman sa bawat kaso, ang pagiging anak ay dapat malasin ayon sa konteksto upang matiyak kung ano ang saklaw nito at kung anong uri talaga ng kaugnayan bilang anak ang tinutukoy.

Si Kristo Jesus, ang Anak ng Diyos. Partikular na idiniriin ng Ebanghelyo ni Juan ang pag-iral ni Jesus bago siya naging tao bilang "ang Salita" at ipinaliliwanag nito na "ang Salita ay naging laman at tumahan sa gitna natin, at nakita natin ang kaniyang kaluwalhatian, isang kaluwalhatian na gaya ng sa isang bugtong na anak mula sa isang ama." (Ju 1:1-3, 14) Ang kaniyang pagiging anak ay hindi nagsimula noong ipanganak siya bilang tao at makikita ito sa sariling mga pananalita ni Jesus, gaya noong sabihin niya, "Ang mga bagay na nakita ko sa aking Ama ay sinasalita ko" (Ju 8:38, 42; ihambing ang Ju 17:5, 24), gayundin sa iba pang malilinaw na pananalita ng kaniyang kinasihang mga apostol.—Ro 8:3; Gal 4:4; 1Ju 4:9-11, 14.

Kahulugan ng terminong Griego na "mo·no·ge·nes′." Ang pananalitang Griego na *mo·no·ge·nes′ hui·os′* ay isinasalin sa Tagalog bilang "bugtong na Anak." Hinggil sa salitang Griego na *mo·no·ge·nes′* ("bugtong"), itinatawag-pansin ng ilang komentarista na ang huling bahagi ng salitang iyon (*ge·nes′*) ay hindi nagmula sa *gen·na′o* (pangyarihing maipaglihi) kundi sa *ge′nos* (uri), kaya naman ang terminong iyon ay nangangahulugang 'kaisa-isa sa isang klase o uri.' Gayunman, bagaman wala sa indibiduwal na mga bahagi nito ang ideya ng pandiwang maipanganak, ang pagkakagamit sa terminong ito ay talagang sumasaklaw sa ideya ng angkang pinagmulan o kapanganakan, sapagkat ang salitang Griego na *ge′nos* ay nangangahulugang "angkan ng pamilya; kamag-anak; supling; lahi." Isinasalin ito sa 1 Pedro 2:9 bilang "lahi." Kinikilala ng maraming leksikograpo na ang terminong ito ay may gayong kaugnayan sa kapanganakan o angkang pinagmulan.

Binibigyang-katuturan ng *Greek and English Lexicon of the New Testament* ni Edward Robinson (1885, p. 471) ang *mo·no·ge·nes′* bilang: "kaisa-isang ipinanganak, . . . samakatuwid nga, kaisa-isang anak." Ang *Theological Dictionary of the New Testament,* na inedit ni G. Kittel, ay nagsasabi: "Ang μονο- [*mo·no-*] ay hindi tumutukoy sa pinagmulan kundi sa kaurian ng pagkasupling. Kaya ang μονογενής [*mo·no·ge·nes′*] ay nangangahulugang 'nagsosolong supling,' samakatuwid nga, walang kapatid na lalaki o babae. . . . Ang tinutukoy ay ang kaisa-isang anak ng kaniyang mga magulang, pangunahin na may kaugnayan sa kanila. . . . Ngunit ang salitang iyon ay maaari ring gamitin nang mas malawakan nang hindi tinutukoy ang pagkasupling sa diwa ng pagiging 'natatangi,' 'walang katulad,' 'walang kahambing,' bagaman ang mga pagtukoy ay hindi dapat ipagkamali sa klase o uri at sa paraan."—Tagapagsalin at patnugot, G. Bromiley, 1969, Tomo IV, p. 738.

Tungkol sa paggamit ng terminong iyon sa Kristiyanong Griegong Kasulatan o "Bagong Tipan," ang huling nabanggit na akda (p. 739-741) ay nagsasabi: "Sa Jn. 1:14, 18; 3:16, 18; 1 Jn. 4:9, higit pa ang tinutukoy ng μονογενής kaysa sa pagiging natatangi o walang kahambing ni Jesus. Sa lahat ng mga talatang ito, tuwiran Siyang tinatawag na Anak, at itinuturing Siyang gayon sa 1:14. Sa Jn., ang μονογενής ay tumutukoy sa pinagmulan ni Jesus."

Dahil sa mga paliwanag na ito at dahil sa malinaw na katibayan mula sa Kasulatan mismo, ang salitang Griego na *mo·no·ge·nes′* ay nagpapakitang si Jesus ay hindi lamang ang natatangi o walang-kahambing na Anak ng Diyos kundi nagmula rin siya sa Diyos sa diwa na nilalang siya ng Diyos. Pinatutunayan ito ng mga apostol sa mga pagtukoy nila sa Anak na ito bilang "ang panganay sa lahat ng nilalang" at bilang "ang Isa na ipinanganak [isang anyo ng *gen·na′o*] mula sa Diyos" (Col 1:15; 1Ju 5:18), at sinasabi rin ni Jesus mismo na siya ang "pasimula ng paglalang ng Diyos."—Apo 3:14.

Si Jesus ay "panganay" ng Diyos (Col 1:15) bilang ang unang nilalang ng Diyos, tinatawag na "ang Salita" bago siya naging tao. (Ju 1:1) Ang salitang "pasimula" sa Juan 1:1 ay hindi maaaring tumukoy sa "pasimula" ng Diyos na Maylalang, sapagkat siya'y walang hanggan, anupat walang pasimula. (Aw 90:2) Samakatuwid, tiyak na tumutukoy ito sa pasimula ng paglalang, nang likhain ng Diyos ang Salita bilang ang kaniyang panganay na Anak. Ang terminong "pasimula" ay ginagamit din sa iba pang mga teksto upang tumukoy sa umpisa ng isang yugto o gawain o landasin, gaya ng "pasimula" ng gawaing Kristiyano niyaong mga sinulatan ni Juan ng kaniyang unang liham (1Ju 2:7; 3:11), ng "pasimula" ng mapaghimagsik na landasin ni Satanas (1Ju 3:8), o ng "pasimula" ng paglihis ni Hudas mula sa katuwiran. (Ju 6:64; tingnan ang HUDAS Blg. 4 [Nagpakasama].) Si Jesus ay "bugtong na Anak" (Ju 3:16) yamang sa mga anak ng Diyos, espiritu man o tao, siya lamang ang nilalang ng Diyos nang mag-isa, sapagkat ang lahat ng iba pa ay nilalang "sa pamamagitan" ng panganay na Anak na iyon.—Col 1:16, 17; tingnan ang BUGTONG NA ANAK; JESU-KRISTO (Pag-iral Bago Naging Tao).

Inianak sa espiritu, bumalik sa pagiging makalangit na anak. Sabihin pa, si Jesus ay nanatiling Anak ng Diyos nang ipanganak siya bilang tao, gaya ng kalagayan niya noon bago siya naging tao. Ang kaniyang kapanganakan ay hindi resulta ng

paglilihi sa pamamagitan ng binhi, o punlay, ng isang lalaki na nagmula kay Adan, kundi dahil sa pagkilos ng banal na espiritu ng Diyos. (Mat 1:20, 25; Luc 1:30-35; ihambing ang Mat 22:42-45.) Alam ni Jesus na siya'y anak ng Diyos, sapagkat sa edad na 12 taon ay sinabi niya sa kaniyang mga magulang sa lupa, "Hindi ba ninyo alam na ako ay dapat na mapasabahay ng aking Ama?" Hindi nila naintindihan ang kahulugan nito, anupat marahil ay ipinalagay nila na sa paggamit ni Jesus ng terminong "Ama," tinukoy lamang niya ang Diyos ayon sa katawagang ginagamit ng mga Israelita sa pangkalahatan, gaya ng tinalakay na.—Luc 2:48-50.

Gayunman, mga 30 taon matapos siyang ipanganak bilang tao, noong bautismuhan siya ni Juan na Tagapagbautismo, ang espiritu ng Diyos ay bumaba kay Jesus at ang Diyos ay nagsalita, na sinasabi: "Ikaw ang aking Anak, ang minamahal; ikaw ay aking sinang-ayunan." (Luc 3:21-23; Mat 3:16, 17) Maliwanag na noong pagkakataong iyon, si Jesus, ang tao, ay 'ipinanganak muli' bilang isang inianak-sa-espiritung Anak na may pag-asang bumalik sa buhay sa langit, at pinahiran siya sa pamamagitan ng espiritu upang maging inatasang hari at mataas na saserdote ng Diyos. (Ju 3:3-6; ihambing ang 17:4, 5; tingnan ang JESU-KRISTO [Ang Kaniyang Bautismo].) Isang kahawig na pananalita ang sinabi ng Diyos noong magbagong-anyo si Jesus sa bundok, na doo'y nakita si Jesus sa pangitain taglay ang kaluwalhatian ng Kaharian. (Ihambing ang Mat 16:28 at 17:1-5.) May kinalaman sa pagkabuhay-muli ni Jesus mula sa mga patay, ikinapit ni Pablo sa pangyayaring iyon ang isang bahagi ng Awit 2, na sinisipi ang mga salita ng Diyos, "Ikaw ang aking anak, ako ay naging iyong Ama sa araw na ito," at ikinapit din niya roon ang mga salita mula sa tipan ng Diyos kay David, samakatuwid nga: "Ako ang magiging kaniyang ama, at siya ang magiging aking anak." (Aw 2:7; 2Sa 7:14; Gaw 13:33; Heb 1:5; ihambing ang Heb 5:5.) Sa pamamagitan ng kaniyang pagkabuhay-muli mula sa mga patay tungo sa buhay bilang espiritu, si Jesus ay "ipinahayag na Anak ng Diyos" (Ro 1:4) at "ipinahayag na matuwid sa espiritu."—1Ti 3:16.

Dahil dito, makikita natin na gaya ni David na may-gulang na noon nang siya'y 'maging anak ng Diyos' sa pantanging diwa, si Kristo Jesus din ay 'naging Anak ng Diyos' sa pantanging paraan noong bautismuhan siya at noong buhayin siyang muli, at maliwanag na noon ding pumasok siya sa lubos na kaluwalhatian ng Kaharian.

May-kabulaanang pinaratangan ng pamumusong. Dahil sa mga pagtukoy ni Jesus sa Diyos bilang kaniyang Ama, pinaratangan siya ng ilang Judio ng pamumusong, na sinasabi, "Ikaw nga, bagaman isang tao ay ginagawa mong diyos ang iyong sarili." (Ju 10:33) Dito, ang karamihan sa mga salin ay kababasahan ng "Diyos"; ang salin ni Torrey ay gumagamit ng maliliit na titik para sa salitang "diyos," samantalang ang saling *interlinear* naman ng *The Emphatic Diaglott* ay kababasahan ng "isang diyos." Ang pangunahing sumusuporta sa saling "isang diyos" ay ang mismong sagot ni Jesus, kung saan sumipi siya mula sa Awit 82:1-7. Gaya ng makikita natin, hindi tinutukoy sa tekstong ito ang mga tao bilang "Diyos," kundi bilang "mga diyos" at "mga anak ng Kataas-taasan."

Ayon sa konteksto, ang tinatawag ni Jehova sa awit na ito na "mga diyos" at "mga anak ng Kataas-taasan" ay ang mga Israelitang hukom na nagsasagawa ng kawalang-katarungan, anupat kinailangang si Jehova mismo ang humatol 'sa gitna ng gayong mga diyos.' (Aw 82:1-6, 8) Yamang ikinapit ni Jehova ang mga terminong ito sa mga taong iyon, tiyak na hindi nagkasala ng pamumusong si Jesus nang sabihin niya, "Ako ang Anak ng Diyos." Samantalang pinabubulaanan ng mga gawa ng hukom na "mga diyos" na iyon na sila'y "mga anak ng Kataas-taasan," palagi namang pinatutunayan ng mga gawa ni Jesus na siya'y may pakikipagkaisa at mapayapang kaugnayan sa kaniyang Ama.—Ju 10:34-38.

ANAK NG TAO. Sa Hebreo, ito ay pangunahin nang isinasalin mula sa pananalitang *ben-'a·dham'.* Sa halip na tumukoy sa taong si Adan, ang *'a·dham'* ay ginagamit dito para sa "sangkatauhan" sa pangkalahatan anupat, sa diwa, ang pananalitang *ben-'a·dham'* ay nangangahulugang "isang anak ng sangkatauhan, isang tao, isang makalupang anak." (Aw 80:17; 146:3; Jer 49:18, 33) Ang pariralang ito ay kadalasang ginagamit na kasama ng iba pang mga terminong Hebreo para sa "tao," gaya ng *'ish,* nangangahulugang "isang taong lalaki" (ihambing ang Bil 23:19; Job 35:8; Jer 50:40) at *'enohsh',* "isang taong mortal." (Ihambing ang Aw 8:4; Isa 51:12; 56:2.) Sa Awit 144:3, ang "anak ng taong mortal" ay *ben-'enohsh',* samantalang sa Daniel 7:13 naman ay lumilitaw ang katumbas nito sa Aramaiko (*bar 'enash'*).

Sa Griego, ang pananalitang ginagamit ay *hui·os' tou an·thro'pou,* na ang huling bahagi ay ang panlahatang salitang Griego para sa "tao" (*an'thro·pos*).—Mat 16:27.

Sa Hebreong Kasulatan, pinakamadalas na lumilitaw ang pananalitang ito sa aklat ng Ezekiel, kung saan mahigit 90 beses na tinawag ng Diyos ang propeta bilang "anak ng tao." (Eze 2:1, 3, 6, 8) Waring ginamit ang katawagang ito sa gayong paraan upang idiin na ang propeta ay isa lamang tagalupa,

sa gayo'y pinatitingkad ang pagkakaiba ng taong tagapagsalitang iyon at ng Pinagmulan ng kaniyang mensahe, ang Kataas-taasang Diyos. Sa Daniel 8:17, gayunding katawagan ang ginamit sa propetang si Daniel.

Si Kristo Jesus, "ang Anak ng Tao." Sa mga ulat ng Ebanghelyo ay masusumpungan ang pananalitang ito nang halos 80 beses, anupat sa bawat pagkakataon ay kumakapit kay Jesu-Kristo, at ginagamit niya mismo upang tumukoy sa kaniyang sarili. (Mat 8:20; 9:6; 10:23) Ang iba pang mga paglitaw nito ay nasa Gawa 7:56; Hebreo 2:6; at Apocalipsis 1:13; 14:14.

Malinaw na ipinakikita ng pagkakapit ni Jesus ng pananalitang ito sa kaniyang sarili na ang Anak ng Diyos ay talagang isang tao noon, anupat "naging laman" (Ju 1:14), "isinilang ng isang babae" matapos siyang ipaglihi at ipanganak ng Judiong birhen na si Maria. (Gal 4:4; Luc 1:34-36) Samakatuwid, hindi lamang siya basta nagkatawang-tao na gaya ng ginagawa noon ng mga anghel; hindi siya nagsaanyong-laman kundi siya'y aktuwal na naging isang 'anak ng sangkatauhan' sa pamamagitan ng kaniyang taong ina.—Ihambing ang 1Ju 4:2, 3; 2Ju 7; tingnan ang LAMAN.

Dahil dito, maikakapit ng apostol na si Pablo ang Awit 8 bilang isang hula tungkol kay Jesu-Kristo. Sa kaniyang liham sa mga Hebreo (2:5-9), sinipi ni Pablo ang mga talatang nagsasabi: "Ano ang taong mortal [*'enohsh'*] anupat iniingatan mo siya sa isipan, at ang anak ng makalupang tao [*ben-'a·dham'*] anupat pinangangalagaan mo siya? Ginawa mo rin siyang mas mababa nang kaunti kaysa sa mga tulad-diyos ["mas mababa nang kaunti kaysa sa mga anghel," sa Hebreo 2:7], at pinutungan mo siya ng kaluwalhatian at karilagan. Pinagpupuno mo siya sa mga gawa ng iyong mga kamay; ang lahat ng bagay ay inilagay mo sa ilalim ng kaniyang mga paa." (Aw 8:4-6; ihambing ang Aw 144:3.) Ipinakikita ni Pablo na upang matupad ang makahulang awit na ito, si Jesus ay talagang ginawang "mas mababa nang kaunti kaysa sa mga anghel," anupat aktuwal na naging mortal na "anak ng makalupang tao," upang mamatay siya bilang tao at sa gayo'y "matikman niya ang kamatayan para sa bawat tao." Pagkatapos nito, pinutungan siya ng kaluwalhatian at karilagan ng kaniyang Ama, na siyang bumuhay-muli sa kaniya.—Heb 2:8, 9; ihambing ang Heb 2:14; Fil 2:5-9.

Samakatuwid, ipinakikilala rin si Jesu-Kristo ng katawagang "Anak ng tao" bilang ang dakilang Kamag-anak ng sangkatauhan, na may kapangyarihang tumubos sa kanila mula sa pagkaalipin sa kasalanan at kamatayan, at bilang ang dakilang Tagapaghiganti ng dugo.—Lev 25:48, 49; Bil 35:1-29; tingnan ang PAGTUBOS, MANUNUBOS; PANTUBOS; TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.

Sa gayon, idiniriin ng pagtawag kay Jesus bilang "Anak ni David" (Mat 1:1; 9:27) na siya ang tagapagmana ng tipan ukol sa Kaharian na matutupad sa linya ni David; itinatawag-pansin ng pagtawag sa kaniya bilang "Anak ng tao" na siya'y kabilang sa lahi ng tao sa dahilang ipinanganak siya sa laman; idiniriin naman ng pagtawag sa kaniya bilang "Anak ng Diyos" na siya'y nanggaling sa Diyos, anupat hindi nagmula sa makasalanang si Adan ni nagmana ng di-kasakdalan mula rito kundi may lubos na matuwid na katayuan sa harap ng Diyos.—Mat 16:13-17.

Ano ang "tanda ng Anak ng tao"?

Gayunman, maliwanag na may isa pang mabuting dahilan kung bakit madalas gamitin ni Jesus noon ang pananalitang "Anak ng tao" upang tumukoy sa kaniyang sarili. Iyon ay may kaugnayan sa katuparan ng hula sa Daniel 7:13, 14. Sa pangitain, nakita ni Daniel ang "isang gaya ng anak ng tao" na dumating na kasama ng mga ulap sa langit, nakaparoon sa "Sinauna sa mga Araw," at pinagkalooban ng "pamamahala at dangal at kaharian, upang ang lahat ng mga bayan, mga liping pambansa at mga wika ay maglingkod sa kaniya," anupat ang kaniyang Kaharian ay mamamalagi.

Dahil sa interpretasyon ng anghel sa pangitain na nakaulat sa Daniel 7:18, 22, at 27, na nagsasabing ang Kahariang iyon ay aariin ng "mga banal ng Kataas-taasan," sinikap ng maraming komentarista na ipakitang ang "anak ng tao" rito ay tumutukoy sa isang 'kalipunan,' samakatuwid nga, 'ang mga santo ng Diyos bilang isang grupo, itinuturing sa kabuuan bilang isang bayan,' 'ang niluwalhati at ulirang bayan ng Israel.' Gayunman, sa liwanag ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, lumilitaw na mababaw ang pangangatuwirang ito. Hindi dapat kaligtaan na si Kristo Jesus, ang pinahirang Hari ng Diyos, ay 'nakipagtipan ukol sa isang kaharian' sa kaniyang mga tagasunod upang makibahagi sila sa kaniya sa *kaniyang* Kaharian, at na bagaman mamamahala sila bilang mga hari at mga saserdote, iyon ay sa ilalim ng kaniyang pagkaulo at dahil sa ipinagkaloob niyang awtoridad. (Luc 22:28-30; Apo 5:9, 10; 20:4-6) Kaya naman tatanggap sila ng awtoridad na mamahala sa mga bansa sa dahilang tinanggap muna niya ang gayong awtoridad mula sa Soberanong Diyos.—Apo 2:26, 27; 3:21.

Ang tamang unawa hinggil dito ay higit pang nililinaw ng mismong sagot ni Jesus sa pagtatanong ng mataas na saserdote, nang sabihin niya: "Ako nga [ang Kristo, ang Anak ng Diyos]; at makikita

ninyo ang Anak ng tao na nakaupo sa kanan ng kapangyarihan at dumarating na kasama ng mga ulap sa langit."—Mar 14:61, 62; Mat 26:63, 64.

Samakatuwid, ang hula tungkol sa pagdating ng Anak ng tao sa presensiya ng Sinauna sa mga Araw, ang Diyos na Jehova, ay malinaw na tumutukoy sa isang indibiduwal, ang Mesiyas, si Jesu-Kristo. Ipinakikita ng katibayan na gayon ang pagkaunawa rito ng mga Judio. Ikinakapit ng mga akdang rabiniko ang hulang ito sa Mesiyas. (*Soncino Books of the Bible,* inedit ni A. Cohen, 1951, komentaryo sa Dan 7:13) Tiyak na dahil isang literal na katuparan ng hulang ito ang ninanais ng mga Pariseo at mga Saduceo kung kaya hiniling nila kay Jesus na "magtanghal sa kanila ng isang tanda mula sa langit." (Mat 16:1; Mar 8:11) Pagkamatay ni Jesus bilang tao at matapos siyang buhaying-muli tungo sa buhay bilang espiritu, si Esteban ay nagkaroon ng pangitain na doo'y 'nabuksan ang langit' at nakita niya "ang Anak ng tao na nakatayo sa kanan ng Diyos." (Gaw 7:56) Ipinakikita nito na bagaman inihain ni Jesu-Kristo ang kaniyang kalikasan bilang tao upang maging pantubos para sa sangkatauhan, angkop na taglayin pa rin niya sa kaniyang makalangit na posisyon ang Mesiyanikong katawagan na "Anak ng tao."

Ang unang bahagi ng pananalita ni Jesus sa mataas na saserdote tungkol sa pagdating ng Anak ng tao ay nagsasabing siya'y "nakaupo sa kanan ng kapangyarihan." Maliwanag na tumutukoy ito sa makahulang Awit 110, anupat bago noon ay ipinakita ni Jesu-Kristo na kumakapit sa kaniya ang awit na ito. (Mat 22:42-45) Isinisiwalat ng awit na ito, gayundin ng pagkakapit dito ng apostol sa Hebreo 10:12, 13, na maghihintay muna si Jesu-Kristo nang ilang panahon bago siya isugo ng kaniyang Ama upang 'manupil sa gitna ng kaniyang mga kaaway.' Samakatuwid, lumilitaw na matutupad ang hula sa Daniel 7:13, 14, hindi sa panahon ng kaniyang pagkabuhay-muli at pag-akyat sa langit, kundi sa panahon ng pagbibigay sa kaniya ng Diyos ng awtorisasyong kumilos bilang aktibong kapahayagan ng kaniyang makaharing awtoridad. Dahil dito, maliwanag na ang 'pagdating ng Anak ng tao sa harap ng Sinauna sa mga Araw ay kapanahon ng pangyayaring inilalahad sa Apocalipsis 12:5-10, kung kailan ang makasagisag na anak na lalaki ay iniluwal at dinala sa trono ng Diyos.

Gayunman, sa Mateo 24:30 at Lucas 21:27, kaagad-agad matapos bumanggit si Jesus ng mga kababalaghan sa langit na iniuugnay ng Bibliya sa paglalapat ng Diyos ng kahatulan sa mga taong balakyot, humula si Jesus may kinalaman sa "tanda ng Anak ng tao." (Ihambing ang Mat 24:29 at Luc 21:25, 26 sa Isa 13:9, 10 at Joe 2:30, 31.) Yamang 'makikita ng lahat ng mga tribo sa lupa ang Anak ng tao na dumarating na nasa mga ulap sa langit taglay ang kapangyarihan at dakilang kaluwalhatian' at 'dadagukan nila ang kanilang sarili sa panaghoy,' maliwanag na tumutukoy ito sa panahon kung kailan masisindak ang mga taong hindi sumusunod sa kalooban ng Diyos dahil sa isang kahima-himalang pagtatanghal ng makaharing kapangyarihan ni Jesus.

Ipinakikita ng iba pang makahulang mga pangitain sa Apocalipsis (17:12-14; 19:11-21) na gagamitin ng Mesiyanikong Hari ang kaniyang buong maharlikang kapangyarihan sa pamamahala sa "mga bayan, mga liping pambansa at mga wika" (Dan 7:14), kaya tiyak na ang isa na "tulad ng isang anak ng tao" sa Apocalipsis 14:14 ay tumutukoy rin kay Jesu-Kristo, gaya ng isa na inilalarawan nang gayon sa Apocalipsis 1:13.

Tungkol sa 'pagdating ng Anak ng tao na nasa mga ulap' at sa pagkakita sa kaniya ng "bawat mata" (Mat 24:30; Apo 1:7), tingnan ang MATA, PANINGIN; PAGKANARIRITO; ULAP (Makatalinghagang Paggamit).

ANAK SA LIGAW. Ang salitang Hebreo para sa anak sa ligaw ay *mam·zer′,* isang salita na hindi matiyak ang pinagmulan, na posibleng nauugnay sa isang salitang Hebreo na isinalin bilang "sugat" sa Jeremias 30:13 at Oseas 5:13 at sa isang salitang Arabe na nangangahulugang "mabulok; nakakasuka," anupat tumutukoy sa kasiraan.

Sa Deuteronomio 23:2, ang Kautusan ay kababasahan: "Walang anak sa ligaw ang makapapasok sa kongregasyon ni Jehova. Maging hanggang sa ikasampung salinlahi ay walang sinumang mula sa kaniya ang makapapasok sa kongregasyon ni Jehova." Ang numerong sampu ay kumakatawan sa pagiging kumpleto; sa gayon, ang "ikasampung" salinlahi ay nangangahulugang hindi kailanman makapapasok sa kongregasyon ang mga anak sa ligaw. Ganito rin ang kautusang ipinahayag may kinalaman sa Ammonita at Moabita, at doon ay idinagdag ang mga salitang, "hanggang sa panahong walang takda," na nagbibigay-linaw sa puntong iyon. Gayunman, pinagbawalan ang Ammonita at Moabita, hindi dahil ang kanilang mga ninuno ay ipinanganak bunga ng insesto, gaya ng sinasabi ng iba, kundi dahil sa saloobing ipinakita nila sa Israel noong naglalakbay ang bansang ito patungo sa Lupang Pangako.—Deu 23:3-6; tingnan ang AMMONITA, MGA.

Kinamumuhian ni Jehova ang pakikiapid, pangangalunya, at insesto. Sa ilalim ng Kautusan, ang mapakiapid at ang nagsasagawa ng insesto ay pinapatay, at ang mga anak na babae ng Israel ay hindi dapat maging mga patutot. (Lev 18:6, 29; 19:29; 20:10; Deu 23:17) Karagdagan pa, kung ang anak sa ligaw ay tatanggap ng mana, lilikha ito ng

kalituhan at pagkasira sa kaayusan ng pamilya; kaya naman hindi siya maaaring magkaroon ng mana sa Israel.

Inaangkin ng ilang komentarista na si Jepte ay isang anak sa ligaw, ngunit hindi ito tama. Hindi sinasabi ng Bibliya na siya ay anak sa ligaw; sinasabi nito na "siya ay anak ng isang babaing patutot." (Huk 11:1) Gaya ni Rahab, na dati'y isang patutot ngunit napangasawa ng Israelitang si Salmon, ang ina ni Jepte ay walang alinlangang nakapag-asawa rin nang marangal, at sa gayon si Jepte ay hindi isang anak sa ligaw gaya rin ng anak nina Salmon at Rahab, na isang ninuno ni Jesu-Kristo. (Mat 1:5) Malamang na ang ina ni Jepte ay pangalawahing asawa ni Gilead, at maaaring si Jepte pa nga ang panganay ni Gilead. Kung isa siyang anak sa ligaw, hindi sana siya naging miyembro ng kongregasyon ng Israel, at hindi sana siya legal na nahilingan ng kaniyang mga kapatid sa ama, na nagtaboy sa kaniya, na maging kanilang ulo. (Huk 11:2, 6, 11) Hindi magiging anak sa ligaw si Jepte kahit anak pa siya ng isang pangalawahing asawa. Ang anak ng isang pangalawahing asawa ay may gayunding mga karapatan sa pagmamana tulad sa anak ng isang paboritong asawa, gaya ng sinasabi ng Kautusan sa Deuteronomio 21:15-17.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *no'thos* ('anak sa ligaw,' *NW;* 'bastardo,' *KJ, Int*) ay ginamit nang minsan sa Hebreo 12:8. Gaya ng ipinakikita ng konteksto, ang Diyos ay inihahalintulad ng manunulat sa isang ama na dumidisiplina sa kaniyang anak dahil sa pag-ibig. Sa gayon ay sinabi ng manunulat, "Kung kayo ay wala nitong disiplina na dito ay naging kabahagi ang lahat, kayo ay talaga ngang mga anak sa ligaw, at hindi tunay na mga anak." Yaong mga nag-aangking espirituwal na mga anak ng Diyos ngunit namimihasa sa pagkakasala at pagsuway ay inihihiwalay mula sa kongregasyon ng Diyos at hindi tumatanggap ng disiplinang ibinibigay ng Diyos sa kaniyang tunay na mga anak upang dalhin sa kasakdalan ang mga ito.

ANAMELEC [posibleng mula sa wikang Babilonyo, nangangahulugang "Si Anu ay Hari"]. Isang bathala ng mga Separvita na hindi nakapagligtas sa kanila mula sa sumasalakay na mga Asiryano. (2Ha 18:34) Kasama sa pagsamba kay Anamelec ang kasuklam-suklam na paghahain ng mga bata.—2Ha 17:31.

ANAMIM. Mga Hamitikong inapo ni Mizraim. Yamang ang Mizraim ay naging singkahulugan ng Ehipto, malamang na ang mga Anamim ay nanirahan doon o sa kapaligiran ng lugar na iyon. (Gen 10:13; 1Cr 1:11) Lumilitaw na sa isang tekstong *cuneiform* noong panahon ni Sargon II ng Asirya (ikalawang kalahatian ng ikawalong siglo B.C.E.) ay tinutukoy sila sa pangalang "Anami."

ANAN [posible, Ulap]. Isa sa mga ulo ng bayan ng Israel. Ang kaniyang kinatawan, kung hindi man siya mismo, kasama si Nehemias at ang iba pa, ay nagtatak sa resolusyon ng bansa na maglingkod kay Jehova nang may katapatan (455 B.C.E.).—Ne 10: 1, 26.

ANANI [posibleng pinaikling anyo ng Anania]. Isang anak ni Elioenai; isang inapo ni Haring David na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon.—1Cr 3:24.

ANANIA [Sinagot Ako ni Jah].

1. Ama ni Maaseias at lolo ni Azarias na tumulong kay Nehemias sa muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem.—Ne 3:23.

2. Isang lunsod na tinahanan ng mga miyembro ng tribo ni Benjamin pagkabalik mula sa pagkatapon. (Ne 11:32) Ipinapalagay na ito rin ang Betania (el-'Azariyeh [El 'Eizariya]) na 2.5 km (1.5 mi) sa STS ng Temple Mount sa Jerusalem.—Tingnan ang BETANIA Blg. 1.

ANANIAS [anyong Gr. ng pangalang Heb. na Hananias, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob"].

1. Isang miyembro ng sinaunang kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem. Pagkatapos ng Pentecostes ng 33 C.E., ang pisikal na mga pangangailangan ng mga mananampalataya na nanatili sa Jerusalem ay inilaan sa pamamagitan ng pagtutulungan ng mga Kristiyano. Isang pondo ang pinasimulan para sa layuning ito. Tinustusan ito mula sa salapi na pinagbilhan ng mga bukid at mga bahay ng mga miyembro ng kongregasyon at na iniabuloy nila nang kusang-loob. (Gaw 4:34-37) Nagbenta si Ananias ng isang bukid at isang bahagi lamang ng pinagbilhan nito ang ibinigay niya, ngunit pinalitaw niyang ibinigay niya ang buong halaga. Samantala, alam ni Sapira ang lahat ng ito. Walang-alinlangang ginawa ito ni Ananias upang purihin sila at tingalain sa loob ng kongregasyon. Gayunman, dahil sa pantanging kaloob kay Pedro na kaalaman sa pamamagitan ng espiritu, nalaman niya ang pagkukunwari ni Ananias, at inilantad niya ito bilang 'nagbubulaan sa banal na espiritu at sa Diyos.' Kaagad na bumagsak si Ananias at nalagutan ng hininga. Nang bumalik ang mga lalaking naglibing sa kaniya pagkaraan ng mga tatlong oras, nasumpungan nila ang kaniyang asawang si Sapira na patay na rin dahil sa gayunding pagkukunwari.—Gaw 5:1-10.

2. Isang Kristiyanong alagad na taga-Damasco. Pagkatapos ng pagkakumberte ni Saul, nagkaroon si Ananias ng isang pangitain na doo'y ibinigay sa ka-

niya ni Jesus ang pangalan at tirahan ni Saul at tinagubilinan siyang dalawin ito. Bagaman noong una ay atubili siya dahil alam niya na buong-katindihang inuusig ni Saul ang mga Kristiyano, tumugon din si Ananias at pumaroon kay Saul. Pinanumbalik niya ang paningin ni Saul, sinabihan ito tungkol sa kaniyang atas na maging isang saksi ng Diyos, at isinaayos na mabautismuhan ito. Nang maglaon, sa isang diskurso bilang pagtatanggol sa harap ng sumasalansang na mga Judio, tinukoy ni Saul (Pablo) si Ananias bilang isang lalaking "mapagpitagan ayon sa Kautusan, na may mabuting ulat mula sa lahat ng mga Judio na tumatahan doon [sa Damasco]." Yamang isa siyang Kristiyano, ang gayong papuri mula sa isang Judio ay tunay na isang kamangha-manghang patotoo sa kaniyang matuwid na paggawi.—Gaw 9:10-18; 22:12-16.

3. Judiong mataas na saserdote mula noong mga 48 hanggang 58 C.E. Siya ay anak ni Nedebaeus at inatasan sa kaniyang katungkulan ni Herodes, na hari ng Chalcis at kapatid ni Herodes Agripa I. (*Jewish Antiquities* ni Josephus, XX, 103 [v, 2]) Pinapunta siya sa Roma noong 52 C.E. upang litisin dahil sa ilang suliraning bumangon sa pagitan ng mga Judio at mga Samaritano, ngunit pinawalang-sala siya ng emperador na si Claudio I.

Noong mga 56 C.E., habang pinangangasiwaan niya ang paglilitis kay Pablo sa harap ng Sanedrin, iniutos ni Ananias na sampalin sa mukha si Pablo. Tumugon si Pablo sa pamamagitan ng paghula na gagantihan ng Diyos ang gayong maling pagkilos, at tinukoy niya si Ananias bilang isang "pinaputing pader." Nang sawayin siya dahil sa sinabi niyang iyon, nagpaliwanag si Pablo na hindi niya alam na ang nag-utos na sampalin siya ay ang mataas na saserdote at sinipi niya ang Exodo 22:28 bilang pagkilala sa obligasyon niyang magpakita ng kaukulang paggalang. Ipinapalagay ng ilan na ang pag-aangkin ni Pablo ng kawalang-sala ay sapagkat hindi pa tiyak ang legalidad ng posisyon ni Ananias bilang mataas na saserdote pagkabalik niya mula sa Roma, ngunit walang sapat na katibayan para rito. Maaaring isa lamang itong karagdagang katibayan na malabo ang mga mata ni Pablo, gaya ng ipinahihiwatig sa iba pang mga teksto. Maaaring ang pag-uutos ni Ananias ay maikli lamang at may halong matinding emosyon anupat naging mahirap para kay Pablo na makilala ang nagsalita.—Gaw 23:2-5.

Pagkatapos ng paglilitis sa Sanedrin, si Ananias, kasama ang ilang matatandang lalaki at isang pangmadlang orador, ay naglakbay patungong Cesarea upang magharap ng mga paratang laban kay Pablo sa harap ni Gobernador Felix. (Gaw 24:1) Wala nang iba pang binanggit sa Kasulatan tungkol sa kaniya pagkatapos nito. Gayunman, inilalarawan siya sa sekular na kasaysayan bilang isang taong palalo at malupit, na kinakitaan ng pagiging sakim kapuwa noong nanunungkulan siya bilang mataas na saserdote at noong sumunod na mga taon pagkatanggal sa kaniya sa posisyon. Sa bandang pasimula ng paghihimagsik ng mga Judio noong 66-70 C.E., si Ananias ay tinugis ng mga kabilang sa populasyong Judio dahil sa pakikipagtulungan niya sa mga Romanong awtoridad. Bagaman nagtago siya sa isang paagusan, natagpuan siya at pinaslang.

ANAS [mula sa Heb., nangangahulugang "Nagpapakita ng Lingap; Magandang-loob"].

Mataas na saserdote noong mga 6 o 7 C.E. na inatasan ni Quirinio, ang Romanong gobernador ng Sirya, at naglingkod hanggang noong mga 15 C.E. (Luc 2:2) Samakatuwid, si Anas ang mataas na saserdote noong mamangha sa 12-taóng-gulang na si Jesus ang rabinikong mga guro sa templo. (Luc 2:42-49) Si Anas ay inalis ni Prokurador Valerius Gratus sa pagiging mataas na saserdote. Bagaman hindi na niya hawak ang opisyal na titulo, maliwanag na mayroon pa rin siyang malaking kapangyarihan at impluwensiya bilang dating mataas na saserdote at isang pinagpipitaganang miyembro ng herarkiyang Judio. Lima sa kaniyang mga anak, gayundin ang kaniyang manugang na si Caifas, ang humawak sa katungkulan ng mataas na saserdote. Dahil sa kaniyang prominenteng posisyon, si Anas ay angkop na tinutukoy sa Kasulatan bilang isa sa mga punong saserdote. (Mat 26:3; Luc 3:2) Nang arestuhin si Jesus, dinala muna siya kay Anas para pagtatanungin at pagkatapos ay ipinadala siya kay Caifas para litisin. (Ju 18:13) Nangunguna ang pangalan ni Anas sa talaan ng pangunahing mga kalaban ng mga apostol ni Jesu-Kristo.—Gaw 4:6.

Ang mayaman at makapangyarihang sambahayan ni Anas ay mula sa tribo ni Levi, at ang pagtitinda ng mga inihahaing hayop sa bakuran ng templo ay isa sa mga pangunahing pinagkakakitaan nila, anupat sapat na dahilan ito upang naisin nila na patayin si Jesus, yamang dalawang beses na nitong nilinis ang templo, na ginawa nilang "yungib ng mga magnanakaw." (Ju 2:13-16; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17; Luc 19:45, 46) Malamang na napoot din si Anas kay Jesus at sa mga apostol nito dahil sa turo ni Jesus tungkol sa pagkabuhay-muli, sa pagbabangon kay Lazaro bilang buháy na katibayan ng turong iyon, at sa pangangaral at pagtuturo ng mga apostol hinggil sa doktrina ring iyon, sapagkat kung si Anas ay talagang isang Saduceo, hindi siya naniniwala sa pagkabuhay-muli.—Gaw 23:8; ihambing ang 5:17.

ANAT.

1. Ang ama ng isa sa mga hukom ng Israel na si Samgar.—Huk 3:31; 5:6.

2. Isa sa tatlong pangunahing diyosa ng mga Canaanita. Kinikilala siya kapuwa bilang kapatid at asawa ni Baal at bilang isang sagisag ng mahalay na sekso at ng digmaan. Gayunman, walang katibayan na ang pangalan ng ama ni Samgar ay hinango sa pangalan ng diyosang si Anat, bagaman posible ito dahil sa pag-aapostata ng Israel noong yugtong iyon.—Ihambing ang pangyayari may kinalaman kay Gideon sa Huk 6:25-27.

ANATOT.

1. Isang Benjamita, anak ni Beker.—1Cr 7:8.

2. Isa sa mga ulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo at nagtatak sa isang mapagkakatiwalaang kaayusan noong mga araw ni Nehemias, upang lumakad sa landas ng tunay na pagsamba kay Jehova.—Ne 9:38; 10:1, 19.

3. Isang lunsod ng mga Levita sa teritoryo ng Benjamin. (Jos 21:17, 18; 1Cr 6:60) Nananatili pa rin ang pangalang ito sa pangalan ng maliit na nayon ng ʽAnata na wala pang 5 km (3 mi) sa HHS ng Jerusalem, samantalang ang orihinal na lugar naman ay ipinapalagay na ang Ras el-Kharrubeh na mga 800 m (0.5 mi) sa TK ng nayong iyon. Matatanaw mula sa lokasyon nito sa mga burol ang Libis ng Jordan at ang hilagang bahagi ng Dagat Asin. Sa Anatot nagmula ang dalawa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (2Sa 23:27; 1Cr 12:3) Sa Anatot din itinaboy ni Solomon si Abiatar nang palayasin niya ito, sa gayon ay nagwakas ang linya ng mga mataas na saserdote mula sa sambahayan ni Eli. (1Ha 2:26) Ang Anatot ang isa sa mga lunsod na napighati nang dumaan ang sumasalakay na mga hukbong Asiryano.—Isa 10:30.

Si Jeremias ay mula sa Anatot ngunit naging isang ‘propetang walang dangal’ sa gitna ng sarili niyang bayan nang pagbantaan nila ang kaniyang buhay dahil sa pagsasalita niya ng mensahe ng katotohanan ni Jehova. (Jer 1:1; 11:21-23; 29:27) Dahil dito, humula si Jehova ng kapahamakan para sa lunsod, at dumating ito sa takdang panahon nang daluhungin ng Babilonya ang lupain. (Jer 11:21-23) Bago bumagsak ang Jerusalem, ginamit ni Jeremias ang kaniyang legal na karapatan upang bilhin ang lupain ng kaniyang pinsan sa Anatot bilang isang tanda na magkakaroon ng pagsasauli mula sa pagkatapon. (Jer 32:7-9) Kabilang sa unang grupo ng mga bumalik mula sa pagkatapon kasama ni Zerubabel ang 128 lalaki ng Anatot, at kasama ang Anatot sa mga bayan na muling pinamayanan, sa gayo’y natupad ang hula ni Jeremias.—Ezr 2:23; Ne 7:27; 11:32.

ANATOTITA [Ng (Mula sa) Anatot]. Isang taong nakatira sa Anatot, na isang lunsod ng mga saserdote sa teritoryo ng Benjamin.—2Sa 23:27; 1Cr 11:28; 12:3; 27:12.

ANDRES [mula sa salitang-ugat na Gr. na nangangahulugang “tao; lalaki”; malamang, Lalakinglalaki]. Isang kapatid ni Simon Pedro at anak ni Jonas (Juan). (Mat 4:18; 16:17) Bagaman ang Betsaida ang tinubuang lunsod ni Andres, siya at si Simon ay magkasamang naninirahan sa Capernaum noong tawagin sila ni Jesus upang maging “mga mangingisda ng mga tao.” (Mar 1:16, 17, 21, 29; Ju 1:44) Ang dalawang lunsod ay parehong nasa H baybayin ng Dagat ng Galilea, kung saan naghahanapbuhay ng pangingisda ang magkapatid kasosyo nina Santiago at Juan.—Mat 4:18; Mar 1:16; Luc 5:10.

Si Andres ay dating alagad ni Juan na Tagapagbautismo. (Ju 1:35, 40) Noong taglagas ng 29 C.E., siya’y nasa Betania sa S panig ng Ilog Jordan at narinig niya si Juan na Tagapagbautismo nang ipakilala nito si Jesus bilang “ang Kordero ng Diyos.” (Ju 1:29) Kasama ang isa pang alagad (malamang na si Juan), sinundan niya si Jesus sa tinitirahan nito at di-nagtagal ay nakumbinsi siya na nasumpungan na niya ang Mesiyas. Nang masumpungan niya ang kaniyang kapatid na si Simon, sinabihan niya ito at dinala kay Jesus. (Ju 1:36-41) Ang magkapatid ay bumalik sa kanilang hanapbuhay na pangingisda, ngunit pagkalipas ng anim hanggang labindalawang buwan, pagkatapos na maaresto si Juan na Tagapagbautismo, sila, kasama sina Santiago at Juan, ay inanyayahan ni Jesus na maging “mga mangingisda ng mga tao.” Kaagad nilang iniwan ang kanilang mga lambat at nagsimulang sumama kay Jesus. (Mat 4:18-20; Mar 1:14, 16-20) Nang maglaon, ang apat na ito ay naging mga apostol, at kapansinpansin na si Andres ay laging nakatala na kabilang sa unang apat sa lahat ng talaan ng mga apostol.—Mat 10:2; Mar 3:18; Luc 6:14.

Pagkatapos nito ay pahapyaw na lamang ang mga pagbanggit tungkol kay Andres. Ipinakipag-usap nila ni Felipe kay Jesus kung paano nila mapakakain ang isang pulutong ng mga 5,000 lalaki, at ipinahiwatig ni Andres na halos wala silang mapakakain sa kaunting pagkain na naroroon. (Ju 6:8, 9) Noong huling kapistahan ng Paskuwa na kanilang ipinagdiwang, nilapitan ni Felipe si Andres upang isangguni ang kahilingan ng ilang Griego na makita si Jesus, at pagkatapos ay nilapitan ng dalawa si Jesus tungkol sa bagay na iyon. (Ju 12:20-22) Kabilang siya sa apat na nasa Bundok ng mga Olibo na humingi kay Jesus ng tanda na maghuhudyat ng katapusan ng umiiral na sistema ng mga bagay. (Mar 13:3) Huling binanggit ang pangalan ni Andres di-katagalan pagkaakyat ni Jesus sa langit.—Gaw 1:13.

ANDRONICO [Manlulupig ng Tao]. Isang tapat na Judiong Kristiyano sa kongregasyon sa Roma, na pinadalhan ni Pablo ng mga pagbati. Tinawag ni Pablo sina Andronico at Junias na "mga kamag-anak ko." Bagaman ang salitang Griego na ginamit dito (*syg·ge·nes′*) ay maaaring mangahulugan ng "mga kababayan" sa mas malawak na diwa nito, ang pangunahing kahulugan nito ay "mga kadugo sa kaparehong salinlahi." Ipinahihiwatig ng konteksto na malamang na may gayong kaugnayan si Andronico kay Pablo. Tulad ni Pablo, si Andronico ay nakaranas na mabilanggo, naging isang "lalaking kinikilala" sa gitna ng mga apostol, at nauna kay Pablo na maging Kristiyano.—Ro 16:7.

ANEM. Isang lunsod na malapit sa T na hangganan ng Isacar. Ibinigay ito sa mga Gersonita bilang isang lunsod ng mga Levita. (1Cr 6:71, 73) Sa katumbas na talaan sa Josue 21:29, lumilitaw na ang Anem ay tinukoy bilang En-ganim, na malamang na siyang kumpletong pangalan nito.—Tingnan ang EN-GANIM Blg. 2.

ANER.

1. Isang Canaanita. Siya at ang kaniyang dalawang kapatid, si Mamre na Amorita at si Escol, ay "mga kakampi" ("kaalyado," *AT, RS;* "kasapi," *MB;* "kapanig," *NPV*) ni Abraham. (Gen 14:13) Ang pananalitang "mga kakampi" ay isinalin mula sa Hebreong *ba·ʽaleh′ verith′,* na literal na nangangahulugang "mga may-ari (mga panginoon) ng isang tipan." May kinalaman sa mga kundisyon ng kasunduang ito sa pagitan ng tatlong magkakapatid na ito at ni Abraham, walang gaanong sinasabi sa ulat kung ito ay pagtutulungan laban sa kanilang mapandigmang mga kalapit-bayan o para lamang sa mapayapang pagsasamahan. Nang mabihag ng isang liga ng mga hari ang pamangkin ni Abraham na si Lot, ang magkakakamping ito ay kumilos. Si Aner at ang kaniyang mga kapatid ay sumama kay Abraham at sa 318 sinanay na mga lingkod nito mula sa malalaking punungkahoy ng Mamre (kung saan nagtotolda si Abraham) hanggang sa Dan, mga 200 km (120 mi) sa HHS, at maging hanggang sa ibayo pa ng Damasco. Pagkatapos ng kanilang tagumpay, hindi kumuha si Abraham ng anumang samsam ngunit tiniyak niyang mabahaginan nito ang kaniyang tatlong kakampi dahil tinupad ng mga ito ang kundisyon ng kanilang pagiging "mga kakampi."—Gen 14:24; tingnan ang ALYANSA.

2. Isang bayan sa teritoryo ng Manases na ibinigay sa mga pamilya ng mga anak ni Kohat. (1Cr 6:70; Jos 21:26) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ito rin ang Taanac sa Josue 21:25.—Tingnan ang TAANAC.

ANGHEL. Ang Hebreong *mal·ʼakh′* at ang Griegong *ag′ge·los* ay kapuwa literal na nangangahulugang "mensahero." Mula sa unang aklat ng Bibliya hanggang sa huling aklat nito, ang mga salitang ito ay lumilitaw nang halos 400 beses. Kapag mga espiritung mensahero ang tinutukoy, isinasalin ang mga salitang ito bilang "mga anghel," ngunit kapag mga tao ang malinaw na tinutukoy, isinasalin naman ito bilang "mga mensahero." (Gen 16:7; 32:3; San 2:25; Apo 22:8; tingnan ang MENSAHERO.) Gayunman, sa lubhang makasagisag na aklat ng Apocalipsis, ang ilang pagbanggit sa 'mga anghel' ay maaaring tumutukoy sa mga tao.—Apo 2:1, 8, 12, 18; 3:1, 7, 14.

Kung minsan, ang mga anghel ay tinatawag na mga espiritu; ang mga espiritu ay di-nakikita at makapangyarihan. Kaya naman mababasa natin: "Isang espiritu ang lumabas at tumayo sa harap ni Jehova"; "Hindi ba silang lahat ay mga espiritung ukol sa pangmadlang paglilingkod?" (1Ha 22:21; Heb 1:14) Palibhasa'y may di-nakikita at espirituwal na mga katawan, ang tirahan nila ay "sa langit." (Mar 12:25; 1Co 15:44, 50) Tinatawag din silang "mga anak ng tunay na Diyos," "mga bituing pang-umaga," at "laksa-laksang banal" (o "mga banal").—Job 1:6; 2:1; 38:7; Deu 33:2.

Palibhasa'y mga nilalang na hindi nag-aasawa at hindi nagkakaanak ng kauri nila, ang mga anghel ay isa-isang nilalang ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang panganay na Anak, "ang pasimula ng paglalang ng Diyos." (Mat 22:30; Apo 3:14) "Sa pamamagitan niya [ng panganay na Anak na ito, ang Salita] ang lahat ng iba pang bagay ay nilalang sa langit . . . ang mga bagay na di-nakikita . . . Gayundin, siya ay una pa sa lahat ng iba pang bagay at sa pamamagitan niya ang lahat ng iba pang bagay ay pinairal." (Col 1:15-17; Ju 1:1-3) Nilalang ang mga anghel matagal na panahon na bago pa nilikha ang tao, sapagkat noong 'itatag ang lupa,' "magkakasamang humiyaw nang may kagalakan ang mga bituing pang-umaga, at . . . sumigaw sa pagpuri ang lahat ng mga anak ng Diyos."—Job 38:4-7.

Kung tungkol sa bilang ng mga anghelikong hukbo sa langit, sinabi ni Daniel na nakakita siya ng "isang libong libu-libo na patuloy na naglilingkod sa [Diyos], at sampung libong tigsasampung libo na patuloy na nakatayo sa mismong harap niya."—Dan 7:10; Heb 12:22; Jud 14.

Kaayusan at Ranggo. Gaya sa nakikitang mga nilalang, mayroon ding kaayusan at ranggo sa di-nakikitang dako sa gitna ng mga anghel. Ang pangunahing anghel, kapuwa sa kapangyarihan at awtoridad, ay si Miguel, ang arkanghel. (Dan 10:13, 21; 12:1; Jud 9; Apo 12:7; tingnan ang ARKANGHEL; MIGUEL Blg. 1.) Dahil sa kaniyang pagiging

nakatataas at dahil tinatawag siyang "ang dakilang prinsipe na nakatayo alang-alang sa mga anak ng . . . bayan [ng Diyos]," ipinapalagay na siya ang anghel na umakay sa Israel noong naglalakbay sila sa ilang. (Exo 23:20-23) Nariyan din ang mga serapin na may napakataas na ranggo kung tungkol sa mga pribilehiyo at karangalan. (Isa 6:2, 6; tingnan ang SERAPIN.) Mas malimit namang banggitin sa Kasulatan (mga 90 beses) ang mga kerubin, at batay sa paglalarawan sa kanilang mga tungkulin at mga pananagutan, maliwanag na may pantanging posisyon din sila sa gitna ng mga anghel. (Gen 3:24; Eze 10:1-22; tingnan ang KERUBIN.) Pagkatapos, nariyan ang malaking kalipunan ng mga anghelikong mensahero na nagsisilbing tagapaghatid ng impormasyon sa pagitan ng Diyos at ng tao. Ngunit ang gawain nila ay hindi lamang basta maghatid ng mensahe. Bilang mga kinatawan ng Kataas-taasang Diyos, naglilingkod sila bilang responsableng mga tagatupad ng layunin ng Diyos, iyon man ay pagsasanggalang at pagliligtas sa bayan ng Diyos o pagpuksa sa mga balakyot.—Gen 19:1-26.

Personalidad. Maaaring itanggi ng ilan na ang mga anghel ay may kani-kaniyang personalidad, anupat sinasabing ang mga ito ay di-personang mga puwersa ng enerhiya na ipinadadala upang maisagawa ang kalooban ng Diyos, ngunit hindi ganito ang itinuturo ng Bibliya. Ang pantanging mga pangalan ay nagpapahiwatig ng pagiging indibiduwal. Ang puntong ito ay sapat na pinatutunayan ng pagkakabanggit sa pangalan ng dalawa sa kanila, Miguel at Gabriel. (Dan 12:1; Luc 1:26) Ang hindi pagbanggit sa pangalan ng iba pang mga anghel ay nagsilbing pananggalang upang hindi pag-ukulan ng di-nararapat na karangalan at pagsamba ang mga nilalang na ito. Isinusugo noon ng Diyos ang mga anghel bilang mga kinatawan upang kumilos ukol sa kaniyang pangalan, at hindi ukol sa kanilang sariling pangalan. Kaya naman nang itanong ni Jacob sa isang anghel kung ano ang pangalan nito, tumanggi ang anghel na ibigay iyon. (Gen 32:29) Nang tanungin din ni Josue ang anghel na lumapit sa kaniya kung sino ito, tumugon lamang ito na siya ang "prinsipe ng hukbo ni Jehova." (Jos 5:14) Nang itanong naman ng mga magulang ni Samson sa isang anghel kung ano ang pangalan niya, hindi ito ibinigay ng anghel, anupat sinabi niya: "Bakit mo pa itinatanong ang pangalan ko, gayong ito ay kamangha-mangha?" (Huk 13:17, 18) Tinangka ng apostol na si Juan na sumamba sa mga anghel ngunit makalawang ulit siyang pinagsabihan: "Mag-ingat ka! Huwag mong gawin iyan! . . . Sambahin mo ang Diyos."—Apo 19:10; 22:8, 9.

Bilang mga indibiduwal na may personalidad, taglay ng mga anghel ang kakayahang makipagtalastasan sa isa't isa (1Co 13:1), ang kakayahang magsalita ng iba't ibang wika ng mga tao (Bil 22:32-35; Dan 4:23; Gaw 10:3-7), at ang kakayahang mag-isip na magagamit nila upang luwalhatiin at purihin si Jehova (Aw 148:2; Luc 2:13). Totoo na walang kasarian ang mga anghel, sapagkat gayon ang pagkakagawa sa kanila ni Jehova at hindi dahil sila'y mga puwersang di-persona. Karaniwan nang inilalarawan ang mga anghel bilang mga lalaki, at kapag nagkakatawang-tao sila, iyon ay laging sa anyong lalaki, sapagkat ang Diyos at ang kaniyang Anak ay tinutukoy bilang mga lalaki. Gayunman, nang may mga anghel na nagkatawang-tao upang magpakasasa sa sekso noong mga araw ni Noe, pinalayas sila mula sa makalangit na mga korte ni Jehova. Ipinakikita ng pangyayaring iyon na ang mga anghel ay mga indibiduwal, sapagkat tulad ng mga tao, sila rin ay may kalayaang magpasiya, anupat may kakayahang gumawa ng personal na pagpili sa pagitan ng tama at mali. (Gen 6:2, 4; 2Pe 2:4) Kaayon ng kanilang personal na pagpili, pulu-pulutong na mga anghel ang sumama kay Satanas sa kaniyang paghihimagsik.—Apo 12:7-9; Mat 25:41.

Mga Kapangyarihan at Pribilehiyo. Yamang nilalang ng Diyos ang tao na "mas mababa nang kaunti kaysa sa mga anghel" (Heb 2:7), nangangahulugan ito na ang mental na kakayahan ng mga anghel ay nakahihigit kaysa sa taglay ng tao. Nakahihigit din sa tao ang kanilang kapangyarihan. "Pagpalain ninyo si Jehova, O ninyong mga anghel niya, makapangyarihan sa kalakasan, na tumutupad ng kaniyang salita." Natanghal ang kaalaman at kapangyarihan ng mga anghel nang dalawang anghel ang magpasapit ng maapoy na kapuksaan sa Sodoma at Gomorra. Isang anghel lamang ang pumatay sa 185,000 sa hukbong Asiryano.—Aw 103:20; Gen 19:13, 24; 2Ha 19:35.

Ang mga anghel ay may kakayahan ding maglakbay nang pagkabilis-bilis, anupat lampas pa sa mga limitasyon ng pisikal na daigdig. Kaya nga noong nananalangin si Daniel, isang anghel ang isinugo ng Diyos bilang sagot sa kaniyang panalangin, at dumating ang anghel pagkaraan lamang ng ilang saglit, bago pa man niya matapos ang panalangin.—Dan 9:20-23.

Ngunit sa kabila ng kanilang nakahihigit na mental at espirituwal na mga kapangyarihan, may mga limitasyon din ang mga anghel. Sinabi ni Jesus na hindi nila alam ang "araw at oras" ng paglipol sa sistemang ito ng mga bagay. (Mat 24:36) Interesadung-interesado sila sa katuparan ng mga layunin ni Jehova, ngunit may mga bagay na hindi nila nauunawaan. (1Pe 1:12) Nagsasaya sila kapag nagsisisi ang isang makasalanan, at pinanonood nila ang "pandulaang panoorin" na itinatanghal ng mga Kristiyano sa entablado ng pangmadlang gawain

dito sa lupa. Pinagmamasdan din nila ang wastong halimbawa ng mga babaing Kristiyano na naglalagay ng tanda ng awtoridad sa kanilang mga ulo. —Luc 15:10; 1Co 4:9; 11:10; tingnan ang IMORTALIDAD (Pagkakalooban ng Imortalidad ang mga Tagapagmana ng Kaharian).

Bilang mga lingkod ni Jehova, ang mga anghel ay pinagkalooban ng maraming pribilehiyo sa loob ng nakalipas na di-mabilang na panahon. Naglingkod ang mga anghel alang-alang kina Abraham, Jacob, Moises, Josue, Isaias, Daniel, Zacarias, Pedro, Pablo, Juan, at sa marami pang iba. (Gen 22:11; 31:11; Jos 5:14, 15; Isa 6:6, 7; Dan 6:22; Zac 1:9; Gaw 5:19, 20; 7:35; 12:7, 8; 27:23, 24; Apo 1:1) Nakatulong ang kanilang mga mensahe sa pagsulat ng Bibliya. Sa lahat ng mga aklat ng Bibliya, sa Apocalipsis pinakamadalas banggitin ang mga anghel. Di-mabilang na mga anghel ang nakita sa palibot ng maringal na trono ni Jehova; pito ang humihip sa pitong trumpeta at pito naman ang nagbuhos ng pitong mangkok ng galit ng Diyos; isang anghel na lumilipad sa kalagitnaan ng langit ang may "walang-hanggang mabuting balita"; ngunit iba naman ang naghayag, "Ang Babilonyang Dakila ay bumagsak na."—Apo 5:11; 7:11; 8:6; 14:6, 8; 16:1.

Pagsuporta kay Kristo at sa mga tagasunod. Mula sa pasimula hanggang sa katapusan, matamang sinubaybayan ng mga banal na anghel ng Diyos ang buhay ni Jesus sa lupa. Ipinatalastas nila ang paglilihi sa kaniya at ang kaniyang kapanganakan, at pinaglingkuran nila siya pagkaraan ng kaniyang 40-araw na pag-aayuno. Isang anghel ang nagpalakas sa kaniya nang manalangin siya sa Getsemani noong huling gabi ng kaniyang buhay bilang tao. Nang dumating ang mga mang-uumog upang arestuhin siya, maaari sana siyang humingi ng mahigit sa 12 hukbo ng mga anghel kung ninais lamang niya. Mga anghel din ang nagpatalastas ng kaniyang pagkabuhay-muli at may mga anghel na naroroon nang umakyat siya sa langit.—Mat 4:11; 26:53; 28:5-7; Luc 1:30, 31; 2:10, 11; 22:43; Gaw 1:10, 11.

Pagkatapos nito, patuloy pa ring naglingkod ang mga espiritung mensahero ng Diyos sa kaniyang mga lingkod sa lupa, gaya nga ng ipinangako ni Jesus: "Tiyakin na hindi ninyo hinahamak ang isa sa maliliit na ito; sapagkat sinasabi ko sa inyo na laging nakikita ng kanilang mga anghel sa langit ang mukha ng aking Ama na nasa langit." (Mat 18:10) "Hindi ba silang lahat ay mga espiritung ukol sa pangmadlang paglilingkod, na isinugo upang maglingkod doon sa mga magmamana ng kaligtasan?" (Heb 1:14) Sa ngayon, hindi na nagpapakita ang makapangyarihang mga anghel na ito para sa kapakanan ng mga lingkod ni Jehova sa lupa, gaya noong iligtas nila ang mga apostol mula sa bilangguan. Gayunpaman, tinitiyak sa mga lingkod ng Diyos na mayroon pa ring laging-nakasubaybay at di-nakikitang mga hukbo na nagsasanggalang sa kanila, na kasintunay niyaong mga pumalibot sa propetang si Eliseo at sa kaniyang lingkod. "Magbibigay siya ng utos sa kaniyang sariling mga anghel may kinalaman sa iyo, upang bantayan ka sa lahat ng iyong mga lakad." Oo, "ang anghel ni Jehova ay nagkakampo sa buong palibot niyaong mga may takot sa kaniya, at inililigtas niya sila."—Aw 91:11; 34:7; Gaw 5:19; 2Ha 6:15-17.

Ang mga anghel ay inilalarawan ding kasama ni Jesu-Kristo kapag dumating siya para sa paghatol, kung kailan ibubukod niya "ang trigo" mula sa "mga panirang-damo" at "ang mga tupa" mula sa "mga kambing." Sumama ang mga anghel kay Miguel sa kaniyang pakikipagdigma sa dragon at sa mga demonyo noong isilang ang Kaharian ng Diyos sa langit. Susuportahan din nila ang Hari ng mga hari sa pakikipaglaban sa digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.—Mat 13:41; 25:31-33; Apo 12:7-10; 19:14-16.

ANGKLA. Tingnan ang BARKO.

ANIAM [Ako ay [kabilang sa] Bayan [samakatuwid nga, isang kamag-anak]]. Isang anak ni Semida na mula sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 19.

ANIM. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng timugang Juda, na binanggit sa ulat tungkol sa pamamahagi ng lupain noong mga araw ni Josue. (Jos 15:48, 50) Ipinapalagay na ito ang Khirbet Ghuwein et-Tahta (Horvat ʽAnim), isang kaguhuan na mga 5 km (3 mi) sa T ng Estemoa at mga 19 na km (12 mi) sa TTK ng Hebron.

Para sa bilang na anim, tingnan ang BILANG, NUMERO.

ANINO. Tingnan ang LILIM, ANINO.

ANTIKRISTO. Ang salitang ito ay nangangahulugang "laban kay (o kahalili ni) Kristo." Lumilitaw ito sa Kasulatan nang limang beses, kapuwa sa anyong pang-isahan at pangmaramihan, at matatagpuan lamang sa dalawa sa mga liham ni Juan.

Ang paksang ito ay hindi na bago sa mga Kristiyano nang isulat ni Juan ang kaniyang mga liham (mga 98 C.E.). Ang 1 Juan 2:18 ay nagsasabi: "Mga anak, ito ang huling oras, at, gaya ng inyong narinig na ang antikristo [sa Gr., *an·ti'khri·stos*] ay darating, maging sa ngayon ay lumitaw na ang maraming antikristo; na dahil sa bagay na ito ay natatamo natin ang kaalaman na ito ang huling oras." Ipinakikita ng pananalita ni Juan na maraming indibiduwal na antikristo, ngunit bilang isang grupo ay maaari

silang tukuyin bilang isang tao na tinatawag na "ang antikristo." (2Ju 7) Ang paggamit ng pananalitang "oras" upang tumukoy sa isang yugto ng panahon, na maaaring maikli o may di-tiyak na haba, ay makikita rin sa iba pang mga isinulat ni Juan. (Tingnan ang Ju 2:4; 4:21-23; 5:25, 28; 7:30; 8:20; 12:23, 27.) Sa gayon ay hindi niya nilimitahan ang paglitaw, pag-iral, at gawain ng gayong antikristo sa isang partikular na panahon sa hinaharap kundi ipinakita niya na ang antikristo ay umiiral na noon at patuloy pang iiral.—1Ju 4:3.

Pagkakakilanlan. Nagkaroon ng maraming pagsisikap noon na tukuyin "ang antikristo" bilang isang indibiduwal, gaya nina Pompey, Nero, o Muhammad (ang huling nabanggit ay iminungkahi ni Pope Innocent III noong 1213 C.E.), o bilang isang espesipikong organisasyon, gaya ng palagay ng mga Protestante na "ang antikristo" ay tumutukoy sa papado. Gayunman, ipinakikita ng kinasihang mga pananalita ni Juan na ang terminong ito ay malawak, anupat sumasaklaw sa lahat ng mga nagkakaila na "si Jesus ang Kristo" at nagkakaila na si Jesus ang Anak ng Diyos na dumating "sa laman." —1Ju 2:22; 4:2, 3; 2Ju 7, *NE, NIV;* ihambing ang Ju 8:42, 48, 49; 9:22.

Ang pagkakaila kay Jesus bilang ang Kristo at ang Anak ng Diyos ay maaasahan lamang na sumasaklaw rin sa pagkakaila sa alinman o sa lahat ng maka-Kasulatang turo may kinalaman sa kaniya: ang pinagmulan niya, ang kaniyang dako sa kaayusan ng Diyos, ang pagtupad niya sa mga hula sa Hebreong Kasulatan bilang ang ipinangakong Mesiyas, ang kaniyang ministeryo at mga turo at hula, gayundin sa anumang pagsalansang sa kaniya o mga pagsisikap na halinhan siya sa kaniyang posisyon bilang ang Mataas na Saserdote at Hari na inatasan ng Diyos. Maliwanag na makikita ito sa iba pang mga teksto na bagaman hindi gumagamit ng terminong "antikristo" ay nagpapahayag din ng halos kaparehong ideya. Kaya naman sinabi ni Jesus: "Siya na wala sa panig ko ay laban sa akin, at siya na hindi natitipong kasama ko ay nangangalat." (Luc 11:23) Ipinakikita ng 2 Juan 7 na ang mga ito ay maaaring kumilos bilang mga manlilinlang, kung kaya kabilang sa "antikristo" ang "mga bulaang Kristo" at "mga bulaang propeta," gayundin ang mga nagsasagawa ng makapangyarihang mga gawa sa pangalan ni Jesus ngunit itinuturing naman niyang kasama sa "mga manggagawa ng katampalasanan."—Mat 24:24; 7:15, 22, 23.

Dahil sa tuntuning ibinigay ni Jesus na ang ginagawa sa kaniyang tunay na mga tagasunod ay para na ring ginagawa sa kaniya (Mat 25:40, 45; Gaw 9:5), tiyak na kabilang sa antikristo ang mga nanguusig sa kaniyang mga tagasunod, na nanganganhulugang saklaw ng terminong ito ang makasagisag na "Babilonyang Dakila."—Luc 21:12; Apo 17: 5, 6.

Espesipikong binanggit ni Juan na ang mga apostata ay kabilang sa antikristo nang tukuyin niya yaong mga "lumabas mula sa atin," anupat humiwalay sa kongregasyong Kristiyano. (1Ju 2:18, 19) Samakatuwid ay kabilang dito "ang taong tampalasan" o "anak ng pagkapuksa" na inilarawan ni Pablo, pati na ang "mga bulaang guro" na tinuligsa ni Pedro dahil sa pagtatayo nila ng mapanirang mga sekta at sa 'pagtatatwa maging sa may-ari na bumili sa kanila.' —2Te 2:3-5; 2Pe 2:1; tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

Ipinakikita rin sa makasagisag na paglalarawan sa Apocalipsis 17:8-15; 19:19-21 na may mga kaharian, mga bansa, at mga organisasyon na bahagi ng antikristo.—Ihambing ang Aw 2:1, 2.

Sa lahat ng nabanggit na kaso, ipinakikita na yaong mga bumubuo sa antikristo ay patungo sa pagkapuksa bilang kagantihan sa kanilang landasin ng pagsalansang.

ANTI-LEBANON. Ang mas silanganin sa dalawang hanay ng mga bundok na bumubuo sa mga kabundukan ng Lebanon. Ang Kabundukan ng Anti-Lebanon ay kahilera ng Kabundukan ng Lebanon sa distansiyang mga 100 km (60 mi), anupat sumasaklaw mula sa talampas ng Basan, sa S ng Dan, hanggang sa malawak na Kapatagan ng Emesa, di-kalayuan sa lugar ng Ribla. Sa pagitan ng dalawang kabundukang ito ay may isang mahabang libis na nalikha ng mga ilog ng Orontes at Litani at tinatawag na Coele-Sirya ("Malalim na Sirya") o Beqaʽ.—Jos 11:17.

Ang tagaytay ng Anti-Lebanon sa H ay makitid at may sunud-sunod na matataas na taluktok. Ang bandang gitna nito ay mas malapad, mas mataas, at mas baku-bako, samantalang ang timugang bahagi naman ay binabagtas ng mahahabang agusang libis na patungo sa S at T. Sa dakong S ng pangunahing tagaytay nito ay may sunud-sunod na palusong na mga talampas na papababa nang unti-unti hanggang sa pumantay sa Kapatagan ng Damasco. Kasama sa timugang bahagi nito ang Bundok Hermon, na umaabot sa taas na 2,814 na m (9,232 piye). Ang kayarian ng mga bundok na ito ay katulad niyaong sa Kabundukan ng Lebanon, at ang mga ito ay pangunahin nang batong-apog, anupat may kulayabong mga dalisdis at pabilog na kulay-abong mga taluktok.

Maliwanag na ang Kabundukan ng Anti-Lebanon ang tinutukoy sa Hebreo ng pangalang "Amanah" na nasa Awit ni Solomon 4:8, kung saan binabanggit ito may kaugnayan sa Bundok Hermon. Baga-

man ipinapalagay ng ilan na ang Amanah ay isang partikular na taluktok ng bundok, waring tumutukoy ito alinman sa buong Kabundukan ng Anti-Lebanon o sa isang bahagi nito. Ang mga kabundukan ng "Libana" at "Ammanana" ay magkasamang binabanggit sa mga inskripsiyon ng mga Asiryanong monarka na sina Tiglat-pileser III at Senakerib. Ang Ilog Abana (makabagong Barada) ay tinatawag ding "Amanah" sa 2 Hari 5:12 sa Syriac na *Peshitta* at sa mga Aramaikong Targum, at ang ilog na ito, na pangunahing ilog ng Damasco, ay nagmumula sa timugang bahagi ng kabundukan ng Anti-Lebanon. Kaya ang pangalang ito ay maaaring tumutukoy sa bahaging iyon ng kabundukan o sa buong kabundukan mismo.

Yamang ang kalakhang bahagi ng Kabundukan ng Anti-Lebanon ay hindi nababalutan ng niyebe, iilan lamang ang ilog o batis doon. Kakaunting pananim ang tumutubo roon, ngunit may maninipis na kagubatan ng bansot na mga puno ng ensina at enebro sa iba't ibang bahagi ng mga dalisdis niyaon. Iilang sedro na lamang ang natitira roon ngayon. Ang mabababang dalisdis ng kabundukan ay mayroon pa ring mga ubasan at mga taniman ng olibo at iba pang mga punungkahoy, gaya noong panahon ng Bibliya.

ANTILOPE [sa Heb., *di·shon'*]. Isang hayop na ngumunguya ng dating kinain at may hati ang kuko, na ang tanging pagbanggit sa Bibliya ay nasa Deuteronomio 14:5, kung saan kasama ito sa talaan ng mga hayop na maaaring kainin ng mga Israelita. Hindi matiyak kung aling hayop ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *di·shon'.*

Ipinapalagay ng marami na ang *addax antelope* (*Addax nasomaculatus*), na matatagpuan pa rin sa mga disyertong rehiyon ng Hilagang Aprika, ay ang *di·shon'* na binabanggit sa Hebreong Kasulatan. Ang antilopeng ito ay may taas na mga 1 m (40 pulgada) hanggang sa balikat. Ang nakabuka at mayhating mga kuko nito ay bagay na bagay para sa paglalakad sa buhaghag na buhanginan ng disyerto, kung saan maaari itong mabuhay kahit walang tubig sa loob ng mahabang panahon. Ang magkalayong mga sungay ng hayop na ito ay pilipit na parang turnilyo, anupat nakapilipit nang isa't kalahati hanggang halos tatlong ikot, at may haba na mga 1 m (40 pulgada) kung susundan ang kurba nito. Maliban sa tiyan, buntot, likuran ng mga paa, at mga guhit-guhit sa mukha, na nananatiling puti, ang kulay ng *addax antelope* ay tumitingkad kapag taglamig at nagbabago mula sa kulay-buhangin tungo sa kayumanggi. Posible rin na ang antilope sa Bibliya ay ang *Arabian oryx* (*Oryx leucoryx*), na isa ring antilope sa disyerto.

ANTING-ANTING. Tingnan ang PANG-EENGKANTO.

ANTIOQUIA.

1. Ang lunsod ng Antioquia sa Sirya ay itinatag ni Seleucus I (Nicator) di-nagtagal pagkatapos ng tagumpay niya kasama ng mga heneral na sina Cassander at Lysimachus sa pangkatapusang pagbabaka sa Ipsus sa Frigia, Asia Minor, noong 301 B.C.E. Pinili niya ang lugar na ito dahil sa mga bentaha nito sa militar at isinunod niya ang pangalan nito sa pangalan ng kaniyang ama na si Antiochus. Ang Antioquia, na nasa lokasyon ng tinatawag sa ngayon na Antakya sa Turkey, ay itinatag sa T na panig ng napaglalayagang Ilog Orontes sa isang kurba na mga 32 km (20 mi) mula sa Dagat Mediteraneo. Dahil sa heograpikong posisyon nito, madali nitong makokontrol ang kalakalan sa buong HK Sirya na dumaraan sa mga ruta sa pagitan ng Ilog Eufrates at ng Dagat Mediteraneo. Di-nagtagal, ito ay naging isang sentro ng komersiyo, at ang paggawa rito ng mamahaling paninda ay nagdulot ng kasaganaan at kayamanan sa kosmopolitang lunsod na ito. Upang magkaroon ng daungang-dagat ang Antioquia, itinatag din ni Seleucus ang baybaying lunsod ng Seleucia, na ang pangalan ay isinunod niya sa kaniyang pangalan. Bago siya mapaslang noong 281 B.C.E., inilipat niya ang sentro ng kaniyang pamahalaan mula sa Babilonya tungo sa bagong kabisera niya sa Sirya, sa Antioquia, kung saan patuloy na humawak ng kapangyarihan ang Seleucidong dinastiya ng mga hari hanggang noong 64 B.C.E., nang gawin ng Romanong si Heneral Pompey ang Sirya na isang probinsiya ng Roma. Ang Antioquia ay hindi lamang ginawang kabisera ng Romanong probinsiya ng Sirya kundi ito rin ang naging ikatlong pinakamalaking lunsod sa imperyo, kasunod ng Roma at Alejandria.

Ang pisikal na istraktura ng lunsod ay ipinaris sa plano ng Alejandria, anupat mayroon itong malalapad at nagsasalubungang mga lansangan na may mga kolonada, na nagdagdag ng natatanging kagandahan sa karingalan ng nakapalibot na mga gusali. Ito ay tinawag na "Reyna ng Silangan," "Magandang Antioquia," "Ikatlong Metropolis ng Imperyo ng Roma," at ito lamang ang lunsod na nagkaroon ng regular na sistema ng mga ilaw sa lansangan. Sa kabila ng panlabas na kagandahan nito at ng kasipagan ng mga taga-Antioquia, nakilala ito sa kabulukan sa moral dahil sa kanilang pagpapakarungis sa malalaswang ritwal na isinasagawa sa ngalan ng relihiyon. Sinabi ni Juvenal na 'ang Ilog Orontes ay umagos patungo sa Ilog Tiber anupat binaha nito ang Roma ng pamahiin at imoralidad ng Silangan.' —*Juvenal and Persius,* Satire III, 62-65.

Ang Kaugnayan Nito sa Bibliya at ang Kasaysayan Nito Nang Dakong Huli. Iniulat ni Josephus na hinimok ng mga Seleucido ang mga Judio na manirahan sa Antioquia at binigyan nila ang mga ito ng lahat ng karapatan ng mamamayan, sa gayon ay nakapagtatag sila roon ng malaki-laking populasyong Judio. Unang binanggit sa Bibliya ang Antioquia may kaugnayan kay Nicolas na mula sa Antioquia, na naging Kristiyano matapos siyang maging proselita sa relihiyong Judio. (Gaw 6:5) Aktuwal na nagsimula roon ang gawaing Kristiyano nang mangalat ang ilan sa mga alagad hanggang sa Antioquia dahil sa kapighatiang bumangon pagkamatay ni Esteban. (Gaw 11:19, 20) Nang mabalitaan ng kongregasyon sa Jerusalem na maraming taong nagsasalita ng Griego ang naging mananampalataya, isinugo nila si Bernabe hanggang sa Antioquia, at nang maobserbahan niya na maraming interesado roon, dinala niya roon si Pablo mula sa Tarso upang tumulong. (Gaw 11:21-26) Kapuwa sila namalagi roon nang isang taon at nagturo sa mga tao, at pagkatapos nito ay ginamit ni Pablo ang Antioquia bilang pinakatahanan niya para sa kaniyang mga paglalakbay bilang misyonero. Sa Antioquia unang tinawag na "mga Kristiyano" ang mga alagad sa pamamagitan ng patnubay mula sa Diyos. (Gaw 11:26) Noong mga 46 C.E., ipinakita ng kongregasyon doon ang kanilang pagkabukas-palad nang magpadala sila ng tulong bilang paglilingkod (Gaw 11:29) sa pamamagitan ng mga kamay nina Pablo at Bernabe para sa lupong tagapamahala sa Jerusalem. Katugma ito ng malaking taggutom na naganap noong panahon ni Claudio, gaya ng inihula ni Agabo. (Gaw 11:27, 28) Pagkabalik nila sa Antioquia, itinagubilin ng banal na espiritu na ibukod sina Pablo at Bernabe para sa pantanging gawain, sa gayon ay isinugo sila sa unang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, noong mga 47-48 C.E. Bago siya magsimula sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero at samantalang siya ay nasa Antioquia, bumangon ang usapin tungkol sa pagtutuli para sa mga Gentil noong 49 C.E., at ang utos ng lupong tagapamahala sa Jerusalem ay inihatid nina Pablo at Bernabe sa kongregasyon sa Antioquia. (Gaw 15:13-35) Sa Antioquia rin nagsimula at nagtapos ang ikalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero noong mga 49-52 C.E., at doon din itinuwid ni Pablo ang pakikipagkompromiso ni Pedro nang magpakita ito ng pagtatangi may kaugnayan sa mga Judio at mga Gentil.—Gal 2:11, 12.

2. Ang Antioquia sa Pisidia ay itinatag din ni Seleucus I (Nicator) at pinanganlan niya nang gayon bilang parangal sa kaniyang ama, si Antiochus. Ang mga guho ng lunsod na ito ay malapit sa Yalvac sa makabagong Turkey. (LARAWAN, Tomo 2, p. 748) Ito ay nasa hangganan ng Frigia at Pisidia kung kaya maituturing na bahagi ng alinman sa dalawang probinsiyang iyon sa iba't ibang panahon. Dahil dito, tinutukoy ito ng Griegong heograpo na si Strabo bilang isang lunsod ng Frigia sa gawing Pisidia (*Geography,* 12, VIII, 13, 14), ngunit, gaya ng sinabi ng *Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary* (1936, p. 51), "itinuturing ito ng karamihan sa mga manunulat bilang bahagi ng Pisidia," gaya rin ni Lucas. Ipinakita ng gayong pagtukoy na naiiba ito sa Antioquia sa Sirya. (Tingnan ang PISIDIA.) Dahil sa lokasyon nito, ang Antioquia sa Pisidia ay naging bahagi ng ruta ng kalakalan sa pagitan ng Cilicia at Efeso at nagkaroon ng haluang populasyon na kinabibilangan ng maraming Judio, na nagtatag doon ng isang sinagoga. Isa itong lunsod na lubusang Helenisado kung saan Griego ang ginagamit na wika. Dalawang beses na dumalaw rito si Pablo kasama si Bernabe sa kaniyang unang paglalakbay bilang ebanghelisador noong mga 47-48 C.E. at nangaral siya sa sinagoga, kung saan siya nakasumpong ng maraming interesado. (Gaw 13:14; 14:19-23) Gayunman, nanibugho ang ilang Judio dahil sa mga pulutong na dumalo kung kaya sinulsulan nila ang ilan sa nangungunang mga lalaki at mga babae roon at itinapon nila sina Pablo at Bernabe sa labas ng lunsod.—Gaw 13:45, 50; 2Ti 3:11.

ANTIPAS [pinaikling anyo ng Antipater, nangangahulugang "Sa Halip na [Kaniyang] Ama"].

1. Isang martir mula sa sinaunang kongregasyong Kristiyano sa Pergamo noong unang siglo C.E.—Apo 2:12, 13; tingnan ang PERGAMO.

2. Si Herodes Antipas, anak ni Herodes na Dakila.—Tingnan ang HERODES Blg. 2.

ANTIPATRIS [Ni (Kay) Antipater]. Isang lunsod na muling itinayo ni Herodes na Dakila noong 9 B.C.E. at pinanganlan nang gayon bilang parangal sa kaniyang amang si Antipater (II). Ipinapalagay na ito ang Ras el-ʽAin (Tel Afeq) na nasa isang natutubigang-mainam at matabang seksiyon ng Kapatagan ng Saron. Pinaniniwalaan na ang Antipatris ang lokasyon ng mas matandang lunsod ng Apek, na binanggit sa 1 Samuel 4:1. Waring pinatototohanan ito ng mga paghuhukay na isinagawa roon noong 1946, 1961, at 1974.—Tingnan ang APEK Blg. 3.

Dito dinala si Pablo ng pangunahing pangkat ng tagapaghatid na hukbong Romano, anupat naglakbay sila sa gabi nang mga 50 km (30 mi) pababa sa kabundukan mula sa Jerusalem. (Gaw 23:31) Ang lugar na ito ay nasa salubungan ng mga daang militar ng mga Romano mula sa Jerusalem at mula sa Lida, na kapuwa patungo sa Romanong kabisera ng Cesarea. Mula sa Antipatris, 70 kabalyero ang naghatid kay Pablo sa natitirang distansiya na mga 40 km (25 mi) patawid sa kapatagan ng Cesarea.

ANTONIA, TORE NG. Isang nakukutaang istraktura sa Jerusalem na nagsilbing kuwartel ng mga kawal. Ayon kay Josephus, mayroon itong mga kuwarto, mga paliguan, mga baraks, at mga looban. —LARAWAN, Tomo 2, p. 535.

Ang Tore ng Antonia ay matatagpuan sa may HK sulok ng looban ng templo at maliwanag na nasa lugar na pinagtayuan noon ni Nehemias ng Kastilyo (o tanggulan) na binanggit sa Nehemias 2:8. Nagsagawa si Herodes na Dakila ng malawakan at magastos na pagkukumpuni rito at dinagdagan niya ang mga kuta nito. Dati itong tinatawag na Baris ngunit pinanganlan ito ni Herodes ng Antonia bilang parangal kay Mark Antony. Gaya ng ginawa noon ng Judiong mataas na saserdote at tagapamahala na si John Hyrcanus, ipinag-utos ni Herodes na doon itago ang mga kasuutan ng mga saserdote, anupat lumilitaw na isang paraan ito upang patuloy niyang masupil o makontrol ang mataas na saserdote.

Ayon kay Josephus, ang tanggulang ito ay itinayo sa isang batuhan na may taas na 50 siko (mga 22 m; 73 piye). Sa ibabaw ng batuhan, mayroon itong mga batong pader na 40 siko (mga 18 m; 58 piye) ang taas at apat na toreng panulok, na ang tatlo ay may taas na 50 siko (mga 22 m; 73 piye) at ang isa pa, na nasa timog-silangang panulukan, ay may taas na 70 siko (mga 31 m; 102 piye). Makikita mula sa pinakamataas na tore ang buong lugar ng templo. (*The Jewish War,* V, 238-247 [v, 8]) Bago ang panahon ni Herodes, ang tanggulang ito ay pangunahin nang nagsilbing proteksiyon laban sa mga pagsalakay mula sa H, ngunit nang maglaon ay nagsilbi itong isang dako na mula roon ay makokontrol ang mga Judio at mababantayan ang mga gawain sa lugar ng templo, na direktang mapupuntahan mula sa tanggulan.

Ipinahihiwatig ng kuwadradong disenyo ng tanggulan na mayroon itong gitnang looban. Naniniwala ang ilan na sa gayong gitnang looban sa loob ng toreng ito humarap si Jesus kay Pilato para sa paghatol. (Ju 19:13) Ipinapalagay nila na ang isang latag ng bato na natagpuan sa lugar na ito ang tinutukoy na *"Gabata."* Gayunman, naniniwala ang iba na ang paghatol ni Pilato kay Jesus ay naganap sa harap ng palasyo ni Herodes.—Tingnan ang LATAG NG BATO.

Mas tiyakang tinutukoy ang Tore ng Antonia sa ulat ng Gawa 21:30-40 at 22:24. Lumilitaw na mula sa mga baytang ng tanggulan, binigkas ni Pablo ang kaniyang pagtatanggol sa sarili at ang kaniyang patotoo sa harap ng mga relihiyosong mang-uumog at pagkatapos nito ay dinala siya sa kuwartel ng mga kawal para siyasatin. Malamang na ibinalik si Pablo sa lugar na ito pagkatapos ng mainitang sesyon sa Sanedrin at na naroon siya nang dumating ang kaniyang pamangkin upang babalaan siya tungkol sa sabuwatan laban sa kaniyang buhay.—Gaw 23:10, 16.

Tuluyang gumuho ang Tore ng Antonia noong 70 C.E. nang wasakin ito, kasama ng templo at lunsod, ng Romanong si Heneral Tito.

ANTOTIAS. Isang anak ni Sasak na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:24, 25.

ANUB. Isang inapo ni Juda at anak ni Koz. —1Cr 4:1, 8.

APAIM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ilong; mga butas ng ilong"]. Isang anak ni Nadab at inapo ni Jerameel na mula sa tribo ni Juda. —1Cr 2:25, 30, 31.

APAT. Tingnan ang BILANG, NUMERO.

APDO [sa Ingles, *gall*]. Isang fluido na nanggagaling sa atay at naiimbak sa *gallbladder* (tinatawag ding "apdo" sa Tagalog), isang maliit na supot na hugis-peras at nasa ilalim ng kanang bahagi ng atay. Ang *gallbladder* ay makapaglalaman ng isa at kalahating onsa ng apdo (sa Ingles, *gall* o *bile*). Ito ay isang fluido na napakapait, kulay dilaw o maberde-berde at ginagamit ng katawan sa pagtunaw. Nang maglaon, ang apdo ay iniugnay sa bagay na mapait o nakalalason, at ganito ang pagkagamit ng Bibliya sa salitang ito.—Gaw 8:23.

Nang inilalarawan ni Job ang kaniyang masakit at mapait na karanasan, makasagisag niyang tinukoy ang kaniyang apdo na waring ibinubuhos sa lupa. (Job 16:1, 13) Nang maglaon, may-pagpaparatang na nagpasaring si Zopar, sa makasagisag na pananalita, na si Job ay kumilos nang may kabalakyutan at na sa loob niya ang kaniyang "pagkain" ay magiging gaya ng "apdo [o lason] ng mga kobra." Nagbabala siya na isang sandata ang "tatagos sa kaniyang apdo [sa Ingles, *gallbladder*]." (Job 20:1, 14, 25) Ang salitang Hebreo na isinalin bilang "apdo" ay nauugnay sa salitang ginagamit para sa "mapait."—Deu 32:32; Job 13:26.

Ang salitang Griego para sa apdo ay *kho·le′*. —Tingnan ang NAKALALASONG HALAMAN.

APEK [Sahig ng Batis].

1. Isang bayan na maliwanag na nasa H ng Sidon at na binanggit ni Jehova kay Josue na kasama sa mga lugar na sasakupin pa lamang. (Jos 13:4) Sa ngayon ay ipinapalagay na ito ang Afaka (makabagong Afqa) na mga 39 na km (24 na mi) sa SHS ng Beirut. Ito ay nasa dakong pinagmumulan ng Nahr Ibrahim, kilala noong sinaunang panahon bilang ang ilog ng Adonis, na umaagos pababa sa Byblos sa Baybayin ng Mediteraneo.

2. Isang bayan na nasa loob ng teritoryo ng Aser ngunit hindi nakuha ng tribong iyon. (Jos 19:24, 30) Tinatawag itong Apik sa Hukom 1:31. Ipinapalagay na ito ang Tell Kurdaneh (Tel Afeq), mga 8 km (5 mi) sa TTS ng Aco.

3. Isang lunsod na maliwanag na nasa Kapatagan ng Saron, batay sa mga lunsod na binanggit kasama nito. Ang hari nito ay kabilang sa mga pinatay ni Josue. (Jos 12:18) Pagkaraan ng ilang siglo, ngunit bago maghari si Saul, nagkampo roon ang mga Filisteo bago sila nagtagumpay laban sa Israel, na humanay naman sa kalapit na Ebenezer. (1Sa 4:1) Ipinapalagay na ang lokasyon nito ay nasa Ras el-ʽAin (Tel Afeq; iba pa sa Blg. 2) sa pinagmumulan ng Ilog Yarkon. Binabanggit ang Apek sa mga tekstong Ehipsiyo at Asiryano. Pinaniniwalaang ang bayan ng Antipatris, na binanggit sa Gawa 23:31, ay itinayo sa lugar ng sinaunang Apek. May binanggit si Josephus na "isang tore na tinatawag na Apheku" may kaugnayan sa Antipatris. (*The Jewish War,* II, 513 [xix, 1]) Ang Shilo, na mula roon ay kinuha ng mga Israelita ang kaban ng tipan, ay mga 35 km (22 mi) sa dakong S ng Apek.

4. Isang bayan na lumilitaw na nasa Kapatagan ng Jezreel sa pagitan ng mga bayan ng Sunem at Jezreel. Sa pagbabaka sa pagitan ng mga Filisteo at mga Israelita na naging dahilan ng pagkamatay ni Haring Saul, ang orihinal na posisyon ng mga Filisteo ay sa Sunem, samantalang ang mga Israelita ay nakapuwesto sa Bundok Gilboa. (1Sa 28:4) Pagkatapos nito, ipinakikita ng ulat na ang mga Filisteo ay umabante hanggang sa Apek samantalang ang Israel naman ay lumusong patungo sa bukal na nasa Jezreel. Sa Apek, sinuri ng mga panginoon ng alyansa ng mga Filisteo ang kanilang tinipong mga hukbo at natuklasan nilang si David at ang mga tauhan nito ay kasama ni Akis sa hulihan. Pinaalis ang hukbo ni David sa kinaumagahan, pagkatapos ay umabante na ang mga Filisteo patungo sa dako ng pagbabaka sa Jezreel. (1Sa 29:1-11) Mula roon, pinaatras nila ang natalong mga Israelita pabalik sa Bundok Gilboa, kung saan natapos ang patayan at namatay si Saul at ang kaniyang tatlong anak.—1Sa 31:1-8.

Inaakala ng ilang iskolar na ang mga pangyayaring humantong sa pagbabakang ito ay hindi nakasulat nang ayon sa kronolohikal na pagkakasunud-sunod at, dahil dito, ipinapalagay nila na ang Apek na ito ay ang Apek na nasa Kapatagan ng Saron. (Tingnan ang APEK Blg. 3.) Sang-ayon si Yohanan Aharoni sa pangmalas na ito, anupat sinabi niya: "Waring pinutol ang salaysay ng digmaang ito nang isingit ang kuwento tungkol kay David. Ngunit masusundan pa rin ang kabuuan nito. Tinipon ng mga tagapamahalang Filisteo ang kanilang mga hukbo sa Apek sa dakong pinagmumulan ng Yarkon (1 Sam. 29.1) bilang paghahanda sa paghayo patungong Jezreel (tal. 11). Ang mga hukbo ni Saul ay 'nagkakampo sa tabi ng bukal na nasa Jezreel' (tal. 1); noong gabi bago ang pagbabaka, humanay ang mga ito sa Bundok Gilboa. Nagkampo ang mga Filisteo sa tapat ng mga ito sa Sunem (1 Sam. 28.4). Nagwakas ang labanan nang magtagumpay ang mga Filisteo, samantalang si Saul at ang kaniyang tatlong anak naman ay nabuwal noong umuurong sila patungo sa Gilboa."—*The Land of the Bible,* isinalin at inedit ni A. Rainey, 1979, p. 290, 291.

5. Isang lunsod na binanggit sa 1 Hari 20:26 bilang ang lugar kung saan natalo ang Siryanong si Ben-hadad II. Umurong patungo sa lunsod ang natatalong mga Siryano, ngunit 27,000 sa kanila ang nabagsakan ng pader nito. (1Ha 20:29, 30) Waring ito rin ang lugar na tinukoy kay Haring Jehoas sa hula ng mamamatay nang si Eliseo bilang ang dako kung saan daranas ang mga Siryano ng mga pagkatalo sa kamay ng mga Israelita. (2Ha 13:17-19, 25) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Apek na binanggit sa mga tekstong ito ay mga 5 km (3 mi) sa S ng Dagat ng Galilea, kung saan matatagpuan ang makabagong nayon ng Afiq o Fiq. Gayunman, hanggang sa kasalukuyan ay wala pang natatagpuang labí na mas maaga sa ikaapat na siglo B.C.E. sa lugar na iyon. Ngunit sa kalapit na ʽEn Gev sa baybayin ng Dagat ng Galilea ay may natuklasang mga labí ng isang malaki at nakukutaang lunsod na umiral noong ikasampu hanggang ikawalong siglo B.C.E.

APEKA [Sahig ng Batis]. Isang lunsod na nasa bulubunduking pook ng timugang Juda, binanggit na nasa kapaligiran ng Hebron. (Jos 15:48, 53, 54) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ito ang Khirbet el-Hadab, na mga 6 na km (3.5 mi) sa TK ng Hebron. May dalawang pinagmumulan ng tubig malapit dito, at sa lugar na ito ay may natagpuang arkeolohikal na mga labí mula sa panahon ng mga Israelita.

APELES. Isang Kristiyano sa kongregasyon sa Roma, na pinadalhan ni Pablo ng mga pagbati bilang "ang sinang-ayunan kay Kristo."—Ro 16:10; ihambing ang 2Co 10:18; 2Ti 2:15.

APIA. Isang babaing Kristiyano na binanggit kasama nina Filemon at Arquipo sa liham ni Pablo para sa tatlong ito at sa kongregasyon na nasa bahay ni Filemon. (Flm 2) Posibleng siya ang asawa ni Filemon.

APIK. Tingnan ang APEK Blg. 2.

APIO, PAMILIHAN NG. Isang pamilihan sa TS ng Roma na may layong 64 na km (40 mi) mula rito. Ito ay isang kilaláng dakong hin-

tuan sa bantog na Romanong lansangang-bayan ng *Via Appia,* na bumabagtas mula sa Roma hanggang sa Brundisium (tinatawag ngayon na Brindisi) at dumaraan sa Capua. Ang pangalan ng daan at ng pamilihan ay parehong hinango sa pangalan ng tagapagtatag nito, si Appius Claudius Caecus, na nabuhay noong ikaapat na siglo B.C.E.

Bilang himpilan na karaniwang hinihintuan ng mga manlalakbay sa pagtatapos ng kanilang unang araw ng paglalakbay mula sa Roma, ang pamilihan ay naging isang abaláng sentro ng kalakalan. Nakaragdag pa sa importansiya nito ang lokasyon nito sa hilagang dulo ng isang kanal na kahilera ng daan, anupat binabagtas nito ang Pontine Marshes. Iniuulat na ang mga manlalakbay ay idinaraan sa kanal na ito sa gabi sakay ng mga gabara o kasko na hinihila ng mga mula. Inilarawan ng Romanong makata na si Horace ang hirap ng paglalakbay, anupat inireklamo niya ang mga palaka at mga niknik at sinabing ang Pamilihan ng Apio ay nagsisikip sa "mga bangkero at kuripot na mga may-ari ng taberna."—*Satires,* I, v, 1-6.

Sa paglalakbay ng apostol na si Pablo mula sa Puteoli hanggang sa Roma bilang isang bilanggo, sa abaláng salubungang ito una niyang nakita ang delegasyon ng mga kapatid na Kristiyano na naglakbay mula sa Roma upang salubungin siya nang mabalitaan nila na darating siya. Ang isang bahagi ng delegasyon ay naghintay sa Tatlong Taberna (mas malapit sa Roma nang 15 km [9.5 mi]) samantalang ang iba naman ay naglakbay pa hanggang sa Pamilihan ng Apio.—Gaw 28:15.

Sa ngayon ay may isang lugar na tinatawag pa ring *Foro Appio,* o Appian Forum, sa Appian Way. Ipinakikita ng isang posteng pananda ang lugar na dating kinaroroonan ng Pamilihan ng Apio. Mayroon itong katapat na isang maliit na nayon na tinatawag na Faiti sa kabila ng Appian Way.

APOCALIPSIS KAY JUAN. Ang huling aklat ng Bibliya ayon sa pagkakaayos sa karamihan ng mga salin, bagaman hindi ang huling isinulat. Tinatawag din itong Pahayag, o Pagbubunyag, kay Juan na Apostol.

Manunulat, at Kung Kailan at Saan Isinulat. Tinutukoy ng apostol na si Juan ang kaniyang sarili bilang ang manunulat ng aklat at binabanggit niya na isinulat ito sa pulo ng Patmos, kung saan isa siyang tapon noong panahong iyon dahil sa pagiging mangangaral ng Salita ng Diyos at saksi ni Jesu-Kristo. (Apo 1:1, 9) Posibleng isinulat ito noong mga 96 C.E.

Istilo at Kaangkupan. Ang aklat ay nasa anyong liham, anupat detalyadong naglalahad ng isang serye ng mga pangitain ayon sa isang wasto at maayos na pagkakasunud-sunod, na sa katapus-tapusan ay sumasapit sa pangkasukdulang pangitain. Nagsisilbi itong angkop na konklusyon ng buong Bibliya.

Ang aklat ay waring nakabalangkas salig sa mga serye na tigpipito. Ang pagbubukas ng pitong tatak ay sinundan ng paghihip sa pitong trumpeta, na sinundan naman ng pitong salot. May pitong kandelero, pitong bituin, pitong kulog, at marami pang ibang bagay na tigpipito, maliwanag na dahil ang bilang na pito na ginamit dito ay kumakatawan sa pagiging ganap, at tinatalakay ng aklat ang kaganapan ng sagradong lihim ng Diyos.—Apo 10:7; tingnan ang SAGRADONG LIHIM.

Awtor at Alulod. Ang Diyos na Jehova na Makapangyarihan-sa-lahat ang awtor ng aklat, at ang alulod ng impormasyon ay si Jesu-Kristo, na nagpadala nito kay Juan at nagharap nito sa apostol sa pamamagitan ng kaniyang anghel. (Apo 1:1) Inilalarawan ang espiritu ng Diyos bilang pito, samakatuwid ay kumikilos sa sukdulang kakayahan niyaon upang maihatid ang pagbubunyag na ito. Si Juan ang inutusan ng Diyos na sumulat.—1:4, 11.

Layunin. Bagaman waring nakatatakot ang ilan sa mga bagay na nakita ni Juan sa pangitain—mga hayop, mga kaabahan, mga salot—isinulat ang aklat, hindi upang manakot, kundi upang mang-aliw at magpatibay-loob sa mga bumabasa nito taglay ang pananampalataya. Maaakay nito ang mambabasa tungo sa mga pagpapala. Sa katunayan, sinabi ng manunulat ng aklat sa pasimula: "Maligaya ["pinagpala," *KJ*] siya na bumabasa nang malakas at yaong mga nakikinig sa mga salita ng hulang ito, at

tumutupad sa mga bagay na nakasulat dito." (Apo 1:3) Sinabi rin ni Juan na ang aklat ay may layuning ipakita sa mga alipin ng Diyos ang mga bagay na "kailangang maganap sa di-kalaunan."—1:1, 2.

Nagpapatotoo Tungkol kay Jesus. Sa Apocalipsis 19:10, sinabi ng anghel kay Juan: "Ang pagpapatotoo tungkol kay Jesus ang kumakasi sa panghuhula [sa literal, "ang espiritu ng hula"]." Samakatuwid nga, ang tunguhin at layunin ng lahat ng hula ay upang ituro si Jesu-Kristo. Hindi ito nangangahulugan na ang Diyos na Jehova ay nilalampasan o winawalang-halaga. Sa mas unang bahagi ng talata 10, sinabi ng anghel kay Juan, na sumubsob sa harap nito: "Sambahin mo ang Diyos," at sinabi na noon ng apostol na si Pablo na "dinakila . . . ng Diyos [si Kristo] sa isang nakatataas na posisyon at may-kabaitang ibinigay sa kaniya ang pangalang nakahihigit sa lahat ng iba pang pangalan, upang sa pangalan ni Jesus ay lumuhod ang bawat tuhod niyaong mga nasa langit at niyaong mga nasa lupa at niyaong mga nasa ilalim ng lupa, at ang bawat dila ay hayagang kumilala na si Jesu-Kristo ay Panginoon *sa ikaluluwalhati ng Diyos na Ama.*" Samakatuwid, ang pagdakila kay Jesu-Kristo at ang pagkuha ng kaalaman tungkol sa kaniya ay nagbubunga ng higit na kaalaman tungkol sa Diyos at sa Kaniyang mga layunin, sa gayo'y ibinibigay ang kaluwalhatian sa Diyos higit kaninuman.—Fil 2:9-11; tingnan ang HULA.

Ang hula ay nagpapatotoo tungkol kay Jesus sapagkat si Jesus ang isa na sa pamamagitan niya'y tutuparin ng Diyos ang kaniyang mga layunin hinggil sa pagpapabanal sa kaniyang pangalan, paglipol sa kabalakyutan, at pagpapala sa sangkatauhan. "Maingat na nakakubli sa kaniya [kay Kristo] ang lahat ng mga kayamanan ng karunungan at ng kaalaman." (Col 2:3) Siya ang Binhing ipinangako, ang Isa na sa katauhan niya'y isiniwalat ang sagradong lihim. Sa pasimula pa lamang ng mga pakikitungo ng Diyos sa mga tao pagkatapos ng paghihimagsik ni Adan, pinangyari na ng Diyos na maihula at patiunang mailarawan si Kristo at inakay na niya ang mga tao tungo sa Kaharian ng Diyos sa mga kamay ng kaniyang Anak.—Gen 3:15; 22:18; Gal 3:16; 2Sa 7:12-16; Aw 2:6-12; 110:1-7; Eze 21:27; Gaw 2:29, 36; 3:19-26; 1Ti 3:16.

Sa simpleng pananalita, ano ang kahulugan ng "Apocalipsis"?

Ipinakilala sa atin ng pambungad na kabanata ng aklat, na nagsisilbing konklusyon ng Bibliya, ang Isa na nangingibabaw sa lahat, ang Pinagmulan ng mensahe ng Apocalipsis, ang Diyos na Jehova na Makapangyarihan-sa-lahat, "ang Alpha at ang Omega." Nagbigay ito ng isang pangitain hinggil sa Alulod ng pakikipagtalastasan, si Jesu-Kristo, anupat ipinakikita siya bilang namatay ngunit ngayo'y buháy, taglay ang dakilang kapangyarihan sa langit. Sumunod, ipinakita ang mga kabahagi niya sa kaniyang kapighatian at sa Kaharian, at namalas ang interes ni Kristo sa kanila at ang maibiging-kabaitan niya sa kanila sa pamamagitan ng kaniyang mga mensahe sa "mga anghel" ng pitong kongregasyon.—Apo 1-3.

Pagkatapos, sa pamamagitan ng espiritu ng pagkasi, dinala si Juan sa langit upang makita niya "ang mga bagay na dapat maganap." Binigyan siya ng isang pangitain ng trono ng Diyos at ng mga nakapalibot dito, at inilarawan niya ang Isa na nakaupo roon bilang maluwalhati, kadaki-dakilaan, nakaluklok sa trono taglay ang ganap na katahimikan at kapayapaan.—Apo 4.

Ang maluwalhating posisyon ng "Kordero" ng Diyos, si Jesu-Kristo, ay inilarawan bilang yaong taglay ng isa na pangalawa lamang sa Diyos na Jehova, ang kaisa-isa sa langit at lupa na kuwalipikadong lumapit sa Diyos upang buksan ang pagsisiwalat ng layunin ng Diyos. Itinawag-pansin ang isang mandirigmang-hari (lumilitaw na si Jesus din) na humahayong "nananaig at upang lubusin ang kaniyang pananaig." Ang naging resulta sa lupa, lalo na sa mga kaaway ng Diyos, nang simulan ng haring ito ang kaniyang pagsakay ay ipinakita, at gayundin ang layunin ng Diyos na ipaghiganti ang dugo ng kaniyang bayan laban sa kaniyang mga kaaway.—Apo 5, 6.

Ipinakita kung paano minamalas ng Diyos ang kaniyang mga lingkod sa lupa na pinili niyang makibahagi sa makalangit na Kaharian nang pigilan niya ang mapamuksang pagkilos hanggang sa ang mga lingkod na ito ay "matatakan sa kanilang mga noo." Isiniwalat na 144,000 ang hustong bilang ng mga tinatakan. Pagkatapos ay ipinakita naman ang iba na hindi tinatakan, at walang takdang bilang, na naging mga lingkod ng Diyos at nakatakas sa pagkapuksa sa "malaking kapighatian." Inilahad ang mga kahatulan ng Diyos laban sa iba't ibang seksiyon ng kaniyang mga kaaway sa lupa, gayundin ang pakikipaglaban ng mga kaaway na ito laban sa kaniyang bayan. Humantong ito sa mga pagsisikap ng pangunahing kaaway, ang dragon na si Satanas na Diyablo, na biguin ang layunin ng Diyos na mailuwal ang "anak na lalaki, isang lalaki, na magpapastol sa lahat ng mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal." Sumunod, may mababangis na hayop na nakita, na sumasagisag sa mga instrumentong ginagamit ng pangunahing kaaway na ito upang makipaglaban sa mga nalalabi sa binhi ng babae at upang hadlangan ang pagtatapos ng gawaing pagtatatak.—Apo 7-13; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Ang lahat ng mga pagsisikap na ito ni Satanas ay ganap na nabigo. Ang 144,000 ay ipinakitang nagtagumpay, nakatayong kasama ng Kordero sa Bundok Sion, nagtataglay ng pangalan ng Ama at ng Kordero sa kanilang mga noo, at umaawit ng wari'y isang bagong awit sa harap ng mga makalangit. Pagkatapos na ang mga ito at ang isang "malaking pulutong" ng makalupang mga kasamahan ay matipong lahat sa 'pag-aani sa lupa,' dumating ang panahon upang yurakan sa pisaan ng ubas ang malaking "punong ubas ng lupa."—Apo 14.

Sa pamamagitan ng isa pang sagisag, inilarawan ang pangwakas na mga kahatulan ng Diyos. Ibinigay sa pitong anghel ang pitong mangkok ng galit ng Diyos. Humayo sila upang isagawa ang panghuling gawaing ito. Binigyang-pansin ang isa sa mga pangunahing kalaban ng Diyos at ng "kasintahang babae" ni Kristo, samakatuwid nga, ang "Babilonyang Dakila, ang ina ng mga patutot," "ang dakilang lunsod na may kaharian sa mga hari sa lupa." Nabuwag ang kaniyang pakikipag-alyansa sa hayop na may pitong ulo, anupat nagngalit sa kaniya ang hayop, kinain ang kaniyang laman, at sinunog siya sa apoy. Matindi ang pagdadalamhati niyaong mga nakinabang sa kanilang mga pakikipag-ugnayan sa kaniya, ngunit ang langit ay nagsaya.—Apo 15-18.

Bilang "ina ng mga patutot," makatuwirang isipin na gagawin ng Babilonyang Dakila ang lahat ng pagsisikap upang hikayatin ang "kasintahang babae" ni Kristo na maging di-tapat sa ipinangakong magiging asawa nito (2Co 11:2, 3; Efe 5:25-27) at sa gayo'y gawin din itong isang patutot. Kaya naman tumindi ang pagsasaya sa langit sapagkat nabigo ang mga pagsisikap ng Babilonyang Dakila na pasamain ito. Wala na ang dakilang patutot, at nagtagumpay ang kasintahang babae. Naihanda na niya ang kaniyang sarili para sa Isa na pakakasalan niya. Samakatuwid, panahon na upang maganap ang kasal ng Kordero. Ang lahat ng inanyayahan sa kasal ay nagsaya. Sisimulan na ngayon ni Jehova ang isang bagong yugto sa kaniyang paghahari, yamang wala na ang dakilang patutot bilang isang karibal ng dalisay na pagsamba.—Apo 19:1-10.

Ngunit ang iba pang mga kaaway ng Diyos ay dapat malapatan ng kahatulan. Hahayo ang Kasintahang Lalaki upang lubusin ang kaniyang pananaig, upang alisin sa lupa ang lahat ng kalaban, pulitikal na kalaban at iba pa. Magiging lubus-lubusan ang pagpuksa. Bilang panghuli, ang Diyablo mismo, matapos niyang maranasan ang pagkatalo ng lahat ng kaniyang mga ahente at mga instrumento, ay igagapos sa loob ng isang libong taóng paghahari ni Kristo. Sandali munang nilaktawan ng pangitain ang Milenyong Paghaharing ito upang detalyadong ilahad ang isang paghatol na sasapit sa katapusan ng isang libong taon; pansamantalang pakakawalan ang Diyablo, pagkatapos, kasama ng lahat ng mga sasali sa pagsalakay niya sa 'kampo ng mga banal at sa lunsod na minamahal,' siya ay lubusang lilipulin. —Apo 19:11–20:10.

Sa pagbabalik sa mga pangyayari sa loob ng isang libong taon, inilahad ng pangitain ang pagkabuhaymuli at paghatol na magaganap sa ilalim ng pamamahala ni Kristo at ng kaniyang kasintahang babae, ang Bagong Jerusalem. Inilarawan ang kagandahan at karingalan ng makalangit na "lunsod" na ito, lakip ang nakapagpapagaling at nagbibigay-buhay na mga kapakinabangang dulot nito sa sangkatauhan. —Apo 20:11–22:5.

Bilang pagtatapos, sinabi ng Diyos na Jehova na siya'y 'darating nang madali taglay ang gantimpala ayon sa gawa ng bawat isa.' Pinatotohanan ni Jesus, bilang "saksing tapat at totoo," ang kaganapan ng sagradong lihim may kinalaman sa kaharian, na sinasabi: "Ako ang ugat at ang supling ni David, at ang maningning na bituing pang-umaga." Siya ang permanenteng tagapagmana ni David, ang isa na walang hanggan sa tipan ukol sa Kaharian at ang isa na inihula sa Bilang 24:17. Samakatuwid, ang "bituing" ito ay hindi nahadlangan ng lahat ng pagsisikap ni Satanas, ng mabangis na hayop, at ng Babilonyang Dakila (Apo 12:1-10; 17:3-14) sa pagbangon nito mula sa sambahayan ni David upang umupo sa trono sa langit magpakailanman.—Apo 22:6-16.

Ipinaabot ng espiritu, na aktibong puwersa ng Diyos, kasama ng "kasintahang babae," ang paanyaya na ang lahat ng nakikinig ay kumuha ng tubig ng buhay nang walang bayad. Sa pamamagitan ng isang panghuling babala na huwag magdagdag o mag-alis mula sa mga salita ng hula, at ng isang deklarasyon na malapit na siyang dumating, winakasan ni Jesus ang pagsisiwalat; at tumugon si Juan, "Amen! Pumarito ka, Panginoong Jesus." —Apo 22:17-21.

Ang aklat ng Apocalipsis ay napakahalaga sapagkat naglalaan ito ng espirituwal na kalakasan at kaunawaan sa bayan ng Diyos. Itinatampok nito ang interes ng Diyos sa mga kongregasyon ng kaniyang bayan at ang malapít at maibiging pangangalaga sa kanila ni Jesu-Kristo bilang ang Mabuting Pastol. Alam na alam ni Jesus kung anong mga kalagayan ang umiiral at kung ano ang dapat gawin. Partikular itong makikita sa unang tatlong kabanata ng aklat.

Ipinapalagay ng ilang tao na ang Apocalipsis ay lubhang makasagisag anupat hindi ito posibleng maunawaan, o ipinapalagay nila na hindi ito praktikal. Ngunit nais ng Diyos na Jehova na makaunawa ang kaniyang bayan, at ipinasulat niya ang Bibliya upang maunawaan at maglaan ng patnubay sa kanila. Ang susi upang maunawaan ang Apocalipsis ay katulad din ng susi upang maunawaan ang iba pang mga bahagi ng Bibliya. Itinawag-pansin ng

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG APOCALIPSIS

Isang pagbubunyag sa pangmalas ng Diyos tungkol sa mga kalagayan at, gayundin, isang pangitain ng kung ano ang kaniyang ipinahihintulot at kung ano ang kaniyang isasagawa sa pamamagitan ni Kristo sa "araw ng Panginoon"

Isang serye ng mga pangitain na inirekord ng apostol na si Juan noong mga 96 C.E.

Ang niluwalhating si Kristo ay nagbigay ng maibiging payo sa mga kapuwa tagapagmana ng Kaharian (1:1–3:22)

Ang kongregasyon ng Efeso ay nagbata ngunit iniwan nito ang kaniyang unang pag-ibig

Ang kongregasyon ng Smirna na mayaman sa espirituwal ay pinatibay-loob na manatiling tapat sa harap ng kapighatian

Ang kongregasyon ng Pergamo ay nanghawakang mahigpit sa pangalan ni Kristo sa ilalim ng pag-uusig ngunit pinahintulutan nito ang sektaryanismo

Ang kongregasyon ng Tiatira ay may rekord ng pinag-ibayong paggawa ngunit pinahintulutan nito ang impluwensiyang Jezebel

Ang kongregasyon ng Sardis ay patay sa espirituwal; dapat itong gumising

Ang kongregasyon ng Filadelfia, na nag-ingat ng salita ni Kristo, ay hinimok na patuloy na manghawakang mahigpit sa taglay nito

Ang kongregasyon ng Laodicea ay malahininga; bilhin nito kay Kristo kung ano ang kailangan upang gumaling sa espirituwal

Isang pangitain ng makalangit na presensiya ni Jehova (4:1–5:14)

Si Jehova, taglay ang kasindak-sindak na karilagan, ay nakitang nakaupo sa kaniyang trono, napalilibutan ng 24 na matatanda at apat na nilalang na buháy; hawak niya ang isang balumbon na natatatakan ng pitong tatak

Ang Kordero ay ipinahayag na karapat-dapat kumuha at magbukas ng balumbon

Binuksan ng Kordero ang anim na tatak ng balumbon (6:1-17)

Habang binubuksan niya ang unang tatak, isang mangangabayo na nakasakay sa kabayong puti ang tumanggap ng isang korona at humayong nananaig at upang lubusin ang kaniyang pananaig

Ang pagbubukas ng sumunod na tatlong tatak ay nagpakilala sa tatlo pang mangangabayo, na nagpasapit ng digmaan, taggutom, at kamatayan sa sangkatauhan

Ang ikalimang tatak ay binuksan; ang mga pinatay bilang martir para kay Kristo ay sumigaw na ipaghiganti ang kanilang dugo; isang mahabang damit na puti ang ibinigay sa bawat isa

Nang buksan ang ikaanim na tatak, isang malakas na lindol ang naghudyat sa araw ng poot ng Diyos at ng Kordero

Pinigilan ang apat na hangin ng lupa (7:1-17)

Narinig ni Juan na ang apat na hangin ay pipigilan hanggang sa matatakan ang mga alipin ng Diyos; ang bilang niyaong mga tinatakan ay 144,000

Pagkatapos, nakita ni Juan ang isang malaki at di-mabilang na pulutong mula sa lahat ng mga bansa; ang mga ito ay lumabas mula sa malaking kapighatian

Ang ikapitong tatak ay binuksan (8:1–11:14)

Nagkaroon ng kalahating-oras na katahimikan; may apoy mula sa altar na inihagis sa lupa; pitong anghel ang naghandang humihip sa mga trumpeta

Ang unang apat na tunog ng trumpeta ay naghudyat ng mga salot sa lupa, sa dagat, sa mga tubig-tabang, gayundin sa araw, buwan, at mga bituin

Ang ikalimang trumpeta ay tumawag ng isang salot ng mga balang, at ang ikaanim ay nagpalabas ng isang kakila-kilabot na pagsalakay ng mga mangangabayo

Kinain ni Juan ang isang maliit na balumbon at nalaman na dapat pa niyang ipagpatuloy ang panghuhula

Sinukat niya ang santuwaryo; dalawang saksi ang humula na nadaramtan ng telang-sako, pinatay, at ibinangong muli

Ang ikapitong trumpeta: isinilang ang Kaharian (11:15–12:17)

Pinatunog ang ikapitong trumpeta at ipinatalastas ang Kaharian ni Jehova at ang awtoridad ng kaniyang Kristo

Isang babae sa langit ang nagsilang ng isang batang lalaki

Tinangkang lamunin ng dragon ang bata; nagkaroon ng digmaan sa langit; ang dragon at ang mga anghel nito ay inihagis ni Miguel sa lupa

Nakipagdigma ang dragon sa nalabi sa binhi ng babae

Ang mabangis na hayop mula sa dagat (13:1-18)

Isang mabangis na hayop na may pitong ulo at sampung sungay ang umahon mula sa dagat

Ibinigay ng dragon sa hayop ang awtoridad nito, at isang hayop na may dalawang sungay na tulad ng isang kordero ang gumawa ng isang larawan nito; pinilit ang marami na sumamba sa mabangis na hayop at tumanggap ng marka nito

Ang mga pagkilos ng tapat na mga lingkod ni Jehova (14:1-20)

Ang 144,000 sa Bundok Sion ay umaawit ng isang bagong awit

Ang mga anghel na lumilipad sa kalagitnaan ng langit ay nagpapahayag ng mahahalagang mensahe

Isang tulad ng isang anak ng tao ang gumapas ng aanihin sa lupa

Ang punong ubas ng lupa ay niyuyurakan sa pisaan ng ubas ng Diyos, anupat nagkaroon ng pagdanak ng maraming dugo

Mula sa kaniyang makalangit na santuwaryo, inutusan ni Jehova ang pitong anghel na ibuhos ang pitong mangkok ng kaniyang galit (15:1–16:21)

Ang unang anim na mangkok ay ibinuhos sa lupa, sa dagat, sa mga tubig-tabang, sa araw, sa trono ng mabangis na hayop, at sa Eufrates

Ang mga lingkod ng Diyos ay dapat manatiling gising, habang tinitipon ng makademonyong propaganda ang mga taong hari tungo sa Har–Magedon

Ang ikapitong mangkok ay ibinuhos sa hangin anupat nagdulot ng kapaha-pahamak na mga resulta

Mga pangitain ng katapusan ng Babilonyang Dakila (17:1–18:24)

Ang Babilonyang Dakila, na lasing sa dugo ng mga banal, ay nakaupo sa isang iskarlatang hayop na may pitong ulo at sampung sungay; binalingan siya ng sampung sungay at winasak

Ipinatalastas ang kaniyang pagbagsak; ang bayan ng Diyos ay dapat lumabas sa kaniya

Tinangisan ng marami sa lupa ang kaniyang pangkatapusang pagkapuksa

Ang kasal ng Kordero (19:1-10)

Pinuri ng makalangit na mga tinig si Jah dahil sa pagkapuksa ng Babilonya

Inihudyat ng isang dumadagundong na koro ng papuri ang kasal ng Kordero

Nagtagumpay ang Hari ng mga hari laban sa mga bansa (19:11-21)

Ang Salita ng Diyos ay nakipagdigma laban sa mga bansa; ang mabangis na hayop at ang bulaang propeta ay inihagis sa lawa ng apoy; pinatay ang lahat ng mga kaaway ng Diyos; kinain ng mga hayop ang kanilang mga kalamnan

Ibinulid si Satanas sa kalaliman; namahala si Kristo sa loob ng 1,000 taon (20:1–21:8)

Ibinulid si Satanas sa kalaliman sa loob ng 1,000 taon

Ang mga kapuwa tagapamahala ni Jesus ay humatol na kasama niya sa loob ng 1,000 taon, pagkatapos nito ay pinalaya si Satanas; sinikap niyang muling iligaw ang sangkatauhan, ngunit sa katapus-tapusan ay pinuksa siya at ang lahat ng sumusunod sa kaniya

Ang lahat ng nasa kamatayan, Hades, at dagat ay ibinangon at hinatulan sa harap ng Isa na nakaupo sa malaking tronong puti; ang kamatayan at Hades ay inihagis sa lawa ng apoy

Nakita ni Juan ang isang bagong langit at isang bagong lupa

Ang Bagong Jerusalem (21:9–22:21)

Ang maluwalhating Bagong Jerusalem ay bumaba mula sa langit, anupat nagbigay-liwanag sa mga bansa; isang ilog ng tubig ng buhay ang umaagos doon, na sa magkabilang pampang ay may mga punungkahoy para sa pagpapagaling

Nagtapos ang Apocalipsis sa pamamagitan ng panghuling mga mensahe mula kay Jehova at kay Jesus; ang espiritu at ang kasintahang babae ay nag-aanyaya sa sinumang nauuhaw na kumuha ng tubig ng buhay nang walang bayad

apostol na si Pablo ang susing iyon. Matapos ipaliwanag na isinisiwalat ng Diyos ang nakatagong karunungan sa pamamagitan ng kaniyang espiritu, sinabi ni Pablo: "Ang mga bagay na ito ay sinasalita rin natin, hindi sa pamamagitan ng mga salitang itinuro ng karunungan ng tao, kundi sa pamamagitan niyaong itinuro ng espiritu, habang pinagsasama natin ang espirituwal na mga bagay at espirituwal na mga salita." (1Co 2:8-13) Kung sasaliksikin natin ang Kasulatan (at sa ilang kaso, ang mga kaugalian at mga gawain noong mga araw na iyon), masusumpungan natin dito ang maraming bagay na ginamit na sagisag sa Apocalipsis. Sa pamamagitan ng paghahambing sa mga tekstong iyon ng Kasulatan, kadalasa'y mauunawaan natin kung ano ang kahulugan ng sagisag sa Apocalipsis. Gayunman, dapat pansinin na ang isang termino o pananalita ay maaaring tumukoy o sumagisag sa iba't ibang bagay, depende sa konteksto kung saan ito lumitaw.

APOG. Isang substansiyang kulay puti kapag puro at ginagawa sa pamamagitan ng pagsunog sa mga anyo ng *calcium carbonate* gaya ng batong-apog, mga balat ng kabibi, o mga buto. (Am 2:1) Ang batong-apog na sagana sa bulubunduking rehiyon ng Palestina ay ginagawang apog (*calcium oxide*) sa pamamagitan ng pagsunog sa mga piraso ng batong-apog sa mga hurnuhan ng apog na hugis-balisungsong o hugis-silinder. Noong sinaunang mga panahon, ang apog (sa Heb., *sidh;* sa Ingles, *lime*) ay isang pangunahing sangkap ng argamasa at ginagamit sa pagpapalitada ng mga pader at sa pagpapaputi ng mga pader, mga libingan, at iba pa. (Deu 27:4; Eze 13:10; Mat 23:27; Gaw 23:3) Ginagamit din ng Bibliya sa makasagisag na paraan ang mga pinagsunugan ng apog upang kumatawan sa pagkapuksa.—Isa 33:12; tingnan ang HURNUHAN.

APOKRIPA. Sa tatlong teksto sa Bibliya, ang salitang Griego na *a·poʹkry·phos* ay ginagamit sa orihinal na diwa nito upang tumukoy sa mga bagay na "maingat na nakakubli." (Mar 4:22; Luc 8:17; Col 2:3) Kung ikakapit naman sa mga akda, orihinal itong tumutukoy doon sa mga hindi binabasa sa publiko, sa gayo'y "nakakubli" sa iba. Ngunit nang maglaon, ang salitang ito ay nangahulugang huwad o di-kanonikal, at sa ngayon ay karaniwan nang ginagamit ito upang tumukoy sa karagdagang mga akda na idineklara ng Simbahang Romano Katoliko sa Konsilyo ng Trent (1546) bilang bahagi ng kanon ng Bibliya. Ang mga aklat na ito ay tinutukoy ng mga manunulat na Katoliko bilang *deuterocanonical,* nangangahulugang "bahagi ng ikalawang (o mas huling) kanon," anupat naiiba sa *protocanonical.*

Ang karagdagang mga akdang ito ay Tobit, Judit, Karunungan (ni Solomon), Ecclesiasticus (*hindi* Eclesiastes), Baruc, 1 at 2 Macabeo, mga dagdag sa Esther, at tatlong dagdag sa Daniel: Ang Awit ng Tatlong Batang Banal, Si Susana at ang Matatanda, at Ang Pagkapuksa ni Bel at ng Dragon. Hindi matiyak ang eksaktong panahon ng pagsulat sa mga ito, ngunit ipinakikita ng katibayan na isinulat ang mga ito pinakamaaga na noong ikalawa o ikatlong siglo B.C.E.

Katibayan na Hindi Kanonikal ang mga Ito. Bagaman sa ilang kaso ay mahalaga ang mga akdang ito bilang ulat ng kasaysayan, walang matibay na pundasyon ang anumang pag-aangkin na kanonikal ang mga ito. Ipinakikita ng katibayan na natapos na ang Hebreong kanon pagkaraang isulat ang mga aklat ng Ezra, Nehemias, at Malakias noong ikalimang siglo B.C.E. Ang Apokripal na mga akda ay hindi kailanman isinama sa Judiong kanon ng

kinasihang Kasulatan at hindi bahagi nito sa ngayon.

Ipinakita ng unang-siglong Judiong istoryador na si Josephus ang pagkilala na ibinigay lamang sa iilang aklat (ng Hebreong kanon) na itinuturing na sagrado, sa pagsasabi: "Wala tayong pagkarami-rami at di-magkakasuwatong mga aklat na nagkakasalungatan sa isa't isa. Ang ating mga aklat, yaong mga may-kawastuang kinikilala, ay dalawampu't dalawa lamang [ang katumbas ng 39 na aklat ng Hebreong Kasulatan ayon sa makabagong pagkakahati-hati], at naglalaman ng rekord ng lahat ng panahon." Pagkatapos ay malinaw niyang ipinakita na batid niya na may umiiral na Apokripal na mga aklat at na hindi isinama ang mga ito sa Hebreong kanon nang sabihin pa niya: "Mula kay Artajerjes hanggang sa atin mismong panahon, ang kumpletong kasaysayan ay naisulat na, ngunit hindi itinuring na karapat-dapat maging kapantay ng mas naunang mga rekord, dahil hindi kumpleto ang linya ng mga propeta sa panahong ito."—*Against Apion,* I, 38, 41 (8).

Isinama sa "Septuagint." Karaniwang ikinakatuwiran ng mga nagtatanggol sa Apokripal na mga akda na diumano'y matatagpuan ang mga ito sa maraming sinaunang kopya ng Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan, na sinimulang isalin sa Ehipto noong mga 280 B.C.E. Gayunman, dahil wala nang umiiral na orihinal na kopya ng *Septuagint,* hindi masasabi nang tiyakan na ang Apokripal na mga aklat ay orihinal na kasama sa saling iyon. Sabihin pa, ang marami sa Apokripal na mga akda, marahil ang karamihan pa nga, ay isinulat *pagkatapos* na simulan ang pagsasalin ng *Septuagint* at sa gayo'y maliwanag na wala sa orihinal na talaan ng mga aklat na piniling isalin ng lupong tagapagsalin nito. Sa gayon, maituturing natin ang mga ito bilang mga dagdag lamang sa akdang iyon.

Karagdagan pa, bagaman nang maglaon ay inilakip sa Griegong *Septuagint* ng mga Judiong taga-Alejandria na nagsasalita ng Griego ang gayong Apokripal na mga akda at lumilitaw na itinuring nila ang mga iyon bilang bahagi ng pinalawak na kanon ng sagradong mga akda, ipinakikita ng siniping mga pananalita ni Josephus na ang mga iyon ay hindi kailanman idinagdag sa kanon ng Jerusalem o Palestina at itinuring lamang bilang pangalawahing mga akda at hindi nagmula sa Diyos. Kaya naman ang lahat ng gayong mga akda ay espesipikong hindi isinama sa Hebreong kanon ng Judiong Konsilyo ng Jamnia (mga 90 C.E.).

Sa Roma 3:1, 2, malinaw na sinabi ng apostol na si Pablo na dapat bigyan ng kaukulang pansin ang pangmalas ng mga Judio sa bagay na ito.

Karagdagang sinaunang patotoo. Ang isa sa mga pangunahing panlabas na katibayan na hindi kanonikal ang Apokripa ay ang hindi pagsipi ng sinuman sa mga Kristiyanong manunulat ng Bibliya mula sa mga aklat na iyon. Bagaman hindi ito sapat na katibayan sa ganang sarili, yamang sa kanilang mga isinulat ay wala ring pagsipi mula sa ilang aklat na kinikilalang kanonikal, gaya ng Esther, Eclesiastes, at Ang Awit ni Solomon, gayunma'y talagang kapuna-puna na wala ni isa mang pagsipi mula sa alinman sa mga akda ng Apokripa.

Hindi rin dapat kaligtaan na noong unang mga siglo ng Karaniwang Panahon, ang Apokripa ay itinuturing ng pangunahing mga iskolar ng Bibliya at ng halos lahat ng "mga ama ng simbahan" bilang nakabababa. Pagkatapos ng maingat na pagsusuri, kinilala ni Origen, na nabuhay noong maagang bahagi ng ikatlong siglo C.E., ang pagkakaiba sa pagitan ng mga akdang iyon at niyaong mga kabilang sa tunay na kanon. Sina Athanasius, Cyril ng Jerusalem, Gregory ng Nazianzus, at Amphilocius, na pawang nabuhay noong ikaapat na siglo C.E., ay gumawa ng mga katalogo na talaan ng sagradong mga akda batay sa Hebreong kanon anupat inalis nila ang dagdag na mga akdang iyon o kaya'y itinala bilang pangalawahing mga akda.

Si Jerome, na inilalarawan bilang "ang pinakamahusay na iskolar sa Hebreo" sa sinaunang simbahan at siyang nagsalin ng Latin na *Vulgate* noong 405 C.E., ay tiyakang nanindigan laban sa gayong Apokripal na mga aklat at sa katunayan ay siya ang unang gumamit nang tuwiran sa salitang "Apokripa" sa diwa ng pagiging di-kanonikal upang tumukoy sa mga akdang iyon. Kaya nga sa kaniyang prologo sa mga aklat ng Samuel at Mga Hari, itinala ni Jerome ang kinasihang mga aklat ng Hebreong Kasulatan kaayon ng Hebreong kanon (kung saan ang 39 na aklat ay pinangkat-pangkat sa 22) at pagkatapos ay sinabi niya: "Kaya naman may dalawampu't dalawang aklat . . . Ang prologong ito ng Kasulatan ay maaaring magsilbing isang matibay na saligan para sa lahat ng aklat na isinasalin namin mula sa Hebreo tungo sa Latin; upang malaman namin *na ang anumang higit pa sa mga ito ay dapat ilagay sa apokripa."* Nang sumulat siya sa isang ginang na nagngangalang Laeta tungkol sa edukasyon ng anak nitong babae, ipinayo ni Jerome: "Iwasan niya ang lahat ng apokripal na mga aklat, at kung naisin man niyang basahin ang mga iyon, hindi dahil sa pagiging totoo ng mga doktrina ng mga iyon kundi dahil sa kamangha-manghang mga kuwento ng mga iyon, ipabatid mo sa kaniya na ang mga sumulat ng mga iyon ay hindi naman talaga yaong mga itinuturing na may akda, na maraming mali sa mga iyon, at na napakahirap humanap ng ginto sa putik." —*Select Letters,* CVII.

Magkakaibang pangmalas ng mga Katoliko. Si Augustine (354-430 C.E.) ang nagpasimula sa kausuhang isama ang karagdagang mga akdang ito bilang kanonikal, bagaman kinilala niya mismo sa kaniyang mas huling mga isinulat na may maliwanag na pagkakaiba sa pagitan ng mga aklat ng Hebreong kanon at ng gayong "mga aklat sa labas." Subalit bilang pagsunod sa pangunguna ni Augustine, isinama ng Simbahang Katoliko ang gayong karagdagang mga akda sa kanon ng sagradong mga aklat na itinakda ng Konsilyo ng Cartago noong 397 C.E. Gayunman, noon lamang 1546 C.E., sa Konsilyo ng Trent, tiyakang pinagtibay ng Simbahang Romano Katoliko na tinatanggap nito ang mga dagdag na iyon sa katalogo nito ng mga aklat ng Bibliya, at ang gayong pagkilos ay inakalang kailangan sapagkat maging sa loob ng simbahan ay iba-iba pa rin ang opinyon hinggil sa mga akdang iyon. Nang gawin ng Romano Katolikong pari at iskolar na si John Wycliffe ang unang salin ng Bibliya tungo sa Ingles noong ika-14 na siglo (sa tulong ni Nicholas ng Hereford nang maglaon), isinama niya ang Apokripa sa kaniyang akda, ngunit sa paunang salita ng saling iyon ay sinabi niya na ang gayong mga akda ay "walang awtoridad may kinalaman sa pananampalataya." Ipinakita rin ng Dominikong si Cardinal Cajetan, nangungunang teologong Katoliko noong kaniyang panahon (1469-1534 C.E.) at tinawag ni Clement VII na "lampara ng Simbahan," na magkaiba ang mga aklat ng tunay na Hebreong kanon at ang Apokripal na mga akda, anupat binanggit niya ang mga isinulat ni Jerome bilang awtoridad.

Mapapansin din na hindi tinanggap ng Konsilyo ng Trent ang lahat ng akda na sinang-ayunan ng mas naunang Konsilyo ng Cartago anupat tatlo sa mga iyon ang inalis nito: ang Panalangin ni Manases at ang 1 at 2 Esdras (hindi ang 1 at 2 Esdras na katumbas ng Ezra at Nehemias sa Katolikong Bibliyang Douay). Sa gayon, ang tatlong akdang ito na mahigit 1,100 taon nang kasama sa sinang-ayunang Latin na *Vulgate* ay inalis noong panahong iyon.

Panloob na katibayan. Bukod sa panlabas na katibayan, ang panloob na katibayan mula sa mismong Apokripal na mga akdang ito ang higit pang nagpapatunay na hindi kanonikal ang mga ito. Ang mga ito ay wala ni bahagya mang makahulang elemento. Ang mga nilalaman at mga turo ng mga ito ay kasalungat kung minsan niyaong sa kanonikal na mga aklat at may mga pagkakasalungatan din sa isa't isa. Maraming mali ang mga ito may kaugnayan sa kasaysayan, heograpiya, at kronolohiya. Sa ilang kaso, hindi naging matapat ang mga manunulat dahil may-kabulaanan nilang inangkin na ang kanilang mga akda ay isinulat ng mas nauna at kinasihang mga manunulat. Kapansin-pansin sa kanilang mga akda ang impluwensiya ng paganong Gresya, at kung minsan ay gumagamit sila ng mararangyang pananalita at istilo ng pagsulat na ibang-iba sa kinasihang Kasulatan. Dalawa sa mga manunulat ang nagpahiwatig na hindi sila kinasihan ng Diyos. (Tingnan ang Prologue to Ecclesiasticus; 2 Macabeo 2:24-32; 15:38-40, *Dy.*) Kaya naman masasabing ang pinakamatibay na ebidensiya na hindi kanonikal ang Apokripa ay ang Apokripa mismo. Narito ang isang pagsusuri sa indibiduwal na mga aklat:

Tobit (Tobias). Ang ulat tungkol sa isang relihiyosong Judio mula sa tribo ni Neptali na ipinatapon sa Nineve at nabulag nang mahulugan ng dumi ng ibon ang kaniyang dalawang mata. Inutusan niya ang kaniyang anak na si Tobias na pumunta sa Media upang maningil ng pautang, at si Tobias ay inakay ng isang anghel, na nagkunwaring isang tao, patungong Ecbatana (sa Rages, ayon sa ilang bersiyon). Samantalang papunta roon, nakuha niya ang puso, atay, at apdo ng isang isda. Nakasalubong niya ang isang biyuda na birhen pa rin bagaman pitong beses na itong nag-asawa, sapagkat sa gabi ng kasal ay pinapatay ng masamang espiritung si Asmodeus ang mga lalaki. Dahil sa panghihimok ng anghel, pinakasalan ni Tobias ang biyudang birhen, at napalayas niya ang demonyo nang sunugin niya ang puso at atay ng isda. Pagbalik sa kanilang tahanan, pinanauli niya ang paningin ng kaniyang ama sa pamamagitan ng apdo ng isda.

Malamang na ang kuwentong ito ay orihinal na isinulat sa Aramaiko, tinatayang noong mga ikatlong siglo B.C.E. Maliwanag na hindi ito kinasihan ng Diyos dahil sa pamahiin at pagkakamaling masusumpungan sa salaysay. Kabilang sa di-tumpak na mga detalye na nakapaloob dito ay ang sumusunod: Sinasabi ng ulat na nasaksihan ni Tobit noong kaniyang kabataan ang paghihimagsik ng mga hilagang tribo, na naganap noong 997 B.C.E. pagkamatay ni Solomon (Tobit 1:4, 5, *JB*), at na nang maglaon ay ipinatapon siya sa Nineve kasama ng tribo ni Neptali, noong 740 B.C.E. (Tobias 1:11-13, *Dy*) Mangangahulugan iyan na nabuhay siya nang mahigit sa 257 taon. Ngunit sinasabi sa Tobias 14:1-3 (*Dy*) na namatay siya sa edad na 102 taon.

Judit. Ito ang ulat tungkol sa isang magandang biyudang Judio mula sa lunsod ng "Bethulia." Isinugo ni Nabucodonosor ang kaniyang opisyal na si Holofernes sa isang kampanya sa dakong K upang wasakin ang lahat ng pagsamba maliban sa pagsamba kay Nabucodonosor mismo. Kinubkob ang mga Judio sa Bethulia, ngunit si Judit ay nagkunwaring traidor sa mga Judio at tinanggap sa

kampo ni Holofernes, kung saan binibigyan niya ito ng di-tumpak na ulat tungkol sa mga kalagayan sa lunsod. Nang malasing si Holofernes sa isang piging, pinugutan ito ni Judit ng ulo sa pamamagitan ng sarili nitong tabak at pagkatapos ay bumalik siya sa Bethulia dala ang ulo ni Holofernes. Kinaumagahan, nagkaroon ng malaking kalituhan sa kampo ng kaaway at lubusang nagtagumpay ang mga Judio.

Sa introduksiyon nito sa Mga Aklat ng Tobit, Judit at Esther, ang saling Katoliko na *The Jerusalem Bible* ay nagkomento: "Ang aklat ng Judit, partikular na, ay kakikitaan ng tahasang pagwawalang-bahala sa kasaysayan at heograpiya." Ang isa sa mga pagkakamaling binanggit sa introduksiyong iyon ay ito: Ang mga pangyayari ay sinasabing naganap noong panahon ng paghahari ni Nabucodonosor, na tinatawag na hari "na naghari sa mga Asiryano sa dakilang lunsod ng Nineve." (Judit 1:1, 7 [1:5, 10, *Dy*]) Itinawag-pansin ng introduksiyon at mga talababa ng saling iyon na si Nabucodonosor ay hari ng Babilonia at hindi kailanman naghari sa Nineve, yamang bago pa nito ay winasak na ng ama ni Nabucodonosor na si Nabopolassar ang Nineve.

May kinalaman sa ruta ng paglalakbay ng hukbo ni Holofernes, sinasabi ng Introduksiyong iyon na ito'y "imposible kung heograpiya ang pag-uusapan." Ang *The Illustrated Bible Dictionary* (Tomo 1, p. 76) ay nagkomento: "Ang kuwento ay talagang kathang-isip—kung hindi gayon, napakahirap tanggapin ang mga kamalian nito."—Inedit ni J. D. Douglas, 1980.

Ipinapalagay na ang aklat ay isinulat sa Palestina noong panahong Griego sa pagtatapos ng ikalawang siglo o sa pasimula ng unang siglo B.C.E. Naniniwala ang iba na orihinal itong isinulat sa Hebreo.

Mga Dagdag sa Aklat ng Esther. Ang mga ito ay binubuo ng anim na karagdagang seksiyon. Ang unang seksiyon ay matatagpuan sa ilang sinaunang tekstong Griego at Latin bago ang unang kabanata (ngunit sa *Dy* ay sa Es 11:2–12:6). Ito'y binubuo ng 17 talata at nagsasalaysay ng isang panaginip ni Mardokeo at ng paglalantad niya sa isang sabuwatan laban sa hari. Ang ikalawang dagdag ay kasunod ng 3:13 (ngunit sa *Dy* ay nasa 13:1-7) at nagsasaad ng utos ng hari laban sa mga Judio. Ang ikatlong dagdag ay nasa pagtatapos ng kabanata 4 (ngunit sa *Dy* ay nasa 13:8–14:19) at naglalahad ng mga panalangin ni Mardokeo at ni Esther. Ang ikaapat ay kasunod ng 5:2 (ngunit sa *Dy* ay nasa 15:1-19) at nag-uulat sa pakikipag-usap ni Esther sa hari. Ang ikalima ay kasunod ng 8:12 (ngunit sa *Dy* ay nasa 16:1-24) at naglalaman ng utos ng hari na nagpapahintulot sa mga Judio na ipagtanggol ang kanilang sarili. Sa pagtatapos ng aklat (ngunit sa *Dy* ay nasa 10:4–11:1) ay ibinibigay ang pakahulugan sa panaginip na inilahad sa Apokripal na introduksiyon.

Iba-iba ang kinalalagyan ng mga dagdag na ito sa iba't ibang salin, anupat inilagay ng ilan ang lahat ng mga ito sa katapusan ng aklat (gaya ng ginawa ni Jerome sa kaniyang salin) at isiningit naman ng iba sa iba't ibang bahagi ng kanonikal na teksto.

Sa una sa Apokripal na mga seksiyong ito, iniuulat na si Mardokeo ay kasama sa mga bihag na kinuha ni Nabucodonosor, noong 617 B.C.E., at naging isang importanteng tao sa korte ng hari noong ikalawang taon ni Ahasuero (sa Gr. ay sinasabing si Artajerjes) pagkaraan ng mahigit sa isang siglo. Ang pananalitang iyon na nagsasabing humawak si Mardokeo ng napakaimportanteng posisyon sa gayon kaagang bahagi ng panunungkulan ng hari ay salungat sa kanonikal na bahagi ng Esther. Pinaniniwalaang ang mga dagdag na Apokripal ay akda ng isang Judiong Ehipsiyo at isinulat noong ikalawang siglo B.C.E.

Karunungan (ni Solomon). Ito ay isang akda na pumupuri sa mga kapakinabangang dulot ng karunungan ng Diyos sa mga humahanap nito. Inihahalintulad ng aklat ang karunungan sa isang makalangit na babae, at kasama sa teksto ng akda ang panalangin ni Solomon ukol sa karunungan. Nirerepaso sa huling bahagi ng aklat ang kasaysayan mula kay Adan hanggang sa pananakop sa Canaan, anupat humahalaw rito ng mga halimbawa ng mga pagpapala dahil sa pagtatamo ng karunungan at ng mga kapahamakan dahil sa kawalan nito. Tinatalakay rin ang kahibangan ng pagsamba sa imahen.

Bagaman hindi tuwirang binabanggit ng aklat ang pangalan ni Solomon, ipinahihiwatig sa ilang teksto na siya ang awtor nito. (Karunungan 9:7, 8, 12) Ngunit ang aklat ay sumisipi ng mga talata mula sa mga aklat ng Bibliya na isinulat maraming siglo pagkamatay ni Solomon (mga 998 B.C.E.) at ang mga pagsiping iyon ay mula sa Griegong *Septuagint,* na sinimulang isalin noong mga 280 B.C.E. Pinaniniwalaang ang manunulat nito ay isang Judio sa Alejandria, Ehipto, na sumulat noong mga kalagitnaan ng unang siglo B.C.E.

Mapupunang malaki ang impluwensiya ng pilosopiyang Griego sa manunulat. Gumamit siya ng mga terminong Platoniko sa pagtataguyod sa doktrina ng imortalidad ng kaluluwa ng tao. (Karunungan 2:23; 3:2, 4) Ang iba pang mga konseptong pagano na tinatalakay ay ang diumano'y dati nang pag-iral ng kaluluwa ng mga tao at ang pangmalas na ang katawan ay balakid o hadlang sa kaluluwa. (8:19, 20; 9:15) Ang paglalahad ng makasaysayang mga pangyayari mula kay Adan hanggang kay Moises ay dinagdagan ng maraming kathang-isip na detal-

ye, na kadalasa'y hindi kaayon ng kanonikal na rekord.

Bagaman sinisikap ng ilang reperensiyang akda na ipakitang may mga pagkakatugma sa pagitan ng mga talata ng Apokripal na akdang ito at ng mas huling mga isinulat sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pagkakatulad ay kadalasan nang malabo at kahit pa sa mga bahagi na medyo malinaw ang pagkakatulad, hindi iyon nagpapahiwatig na humalaw sa Apokripal na akdang ito ang mga manunulat na Kristiyano, kundi sa halip ay humalaw sila mula sa kanonikal na Hebreong Kasulatan, na siya ring ginawa ng Apokripal na manunulat.

Ecclesiasticus. Ang aklat na ito, na tinatawag ding Ang Karunungan ni Jesus na Anak ni Sirach, ay natatangi sa pagiging ang pinakamahabang Apokripal na aklat at ang kaisa-isang akda na kilala kung sino ang sumulat, si Jesus ben-Sirach ng Jerusalem. Tinalakay ng manunulat ang katangian ng karunungan at ang pagkakapit niyaon para sa isang matagumpay na buhay. Ipinakadiin niya ang pagtupad sa Kautusan. Nagbigay siya ng payo hinggil sa iba't ibang aspekto ng pakikitungo sa iba at ng pang-araw-araw na pamumuhay, lakip ang mga komento tungkol sa tamang asal sa hapag-kainan, mga panaginip, at paglalakbay. Bilang pangwakas, nirepaso niya ang mahahalagang tauhan sa Israel, anupat nagtapos siya sa mataas na saserdoteng si Simon II.

Salungat sa pananalita ni Pablo sa Roma 5:12-19, na nagsasabing si Adan ang pinagmulan ng kasalanan, ang Ecclesiasticus ay nagsasabi: "Sa babae nagsimula ang kasalanan, at dahil sa kaniya ay namamatay tayong lahat." (25:33, *Dy*) Mas pinipili rin ng manunulat ang "anumang kabalakyutan, huwag lamang ang kabalakyutan ng isang babae."—25:19, *Dy.*

Ang aklat na ito ay orihinal na isinulat sa Hebreo noong maagang bahagi ng ikalawang siglo B.C.E. Masusumpungan sa Judiong Talmud ang mga pagsipi mula sa Ecclesiasticus.

Baruc (Kasama ang Liham ni Jeremias). Ang unang limang kabanata ng aklat na ito ay pinalilitaw na isinulat ng kaibigan at eskriba ni Jeremias na si Baruc; ang ikaanim na kabanata naman ay inihaharap bilang isang liham na isinulat ni Jeremias mismo. Ang aklat ay naglalahad ng mga kapahayagan ng pagsisisi at mga panalangin ukol sa kaginhawahan na binigkas ng mga Judiong itinapon sa Babilonya, mga payo na sumunod sa karunungan, pampatibay-loob na umasa sa pangako ng katubusan, at pagtuligsa sa maka-Babilonyang idolatriya.

Ipinahihiwatig ng aklat na si Baruc ay nasa Babilonya noon (Baruc 1:1, 2), gayong ipinakikita ng rekord ng Bibliya na nagpunta siya sa Ehipto, gaya rin ni Jeremias, at walang katibayan na nakarating si Baruc sa Babilonya. (Jer 43:5-7) Salungat sa hula ni Jeremias na matitiwangwang nang 70 taon ang Juda sa panahon ng pagkatapon sa Babilonya (Jer 25:11, 12; 29:10), sinasabi ng Baruc 6:2 sa mga Judio na sila'y mananatili sa Babilonya nang pitong salinlahi at pagkatapos ay palalayain.

Sa paunang salita ni Jerome sa aklat ng Jeremias, sinabi niya: "Hindi ko inaakalang kapaki-pakinabang na isalin ang aklat ng Baruc." Sa *The Jerusalem Bible,* ipinahihiwatig ng introduksiyon sa aklat na ito (p. 1128) na ang ilang seksiyon ng komposisyon ay maaaring isinulat noon lamang ikalawa o unang siglo B.C.E.; samakatuwid ay ng isang awtor (o mga awtor) maliban pa kay Baruc. Malamang na orihinal itong isinulat sa Hebreo.

Ang Awit ng Tatlong Batang Banal. Ang dagdag na ito sa Daniel ay kasunod ng Daniel 3:23. Binubuo ito ng 67 talata na naglalahad ng isang panalangin na diumano'y binigkas ni Azarias sa loob ng maapoy na hurno, na sinundan ng isang ulat hinggil sa pagpatay ng anghel sa naglalagablab na apoy at pagkatapos ay ng awit na inawit ng tatlong Hebreo sa loob ng hurno. Ang awit ay kahawig na kahawig ng Awit 148. Gayunman, ang mga pagtukoy nito sa templo, mga saserdote, at mga kerubin ay hindi tumutugma sa panahon na diumano'y kaalinsabay nito. Maaaring orihinal itong isinulat sa Hebreo, ipinapalagay na noong unang siglo B.C.E.

Si Susana at ang Matatanda. Ang maikling kuwentong ito ay naglalahad ng isang pangyayari sa buhay ng magandang asawa ni Joakim, isang mayamang Judio sa Babilonya. Samantalang naliligo si Susana, nilapitan siya ng dalawang matatandang Judio na yumaya sa kaniya na mangalunya sa kanila at nang tumanggi siya, nagharap sila ng isang bulaang paratang laban sa kaniya. Sa paglilitis, sinentensiyahan siyang mamatay, ngunit buong-kahusayang nailantad ng kabataang si Daniel ang pakana ng dalawang matatanda, at napawalang-sala si Susana. Hindi matiyak kung ano ang orihinal na wika ng akdang ito. Ipinapalagay na isinulat ito noong unang siglo B.C.E. Sa Griegong *Septuagint* ay inilagay ito bago ang kanonikal na aklat ng Daniel, at sa Latin na *Vulgate* ay inilagay ito pagkatapos niyaon. Inilalakip naman ito sa ilang bersiyon bilang ang ika-13 kabanata ng Daniel.

Ang Pagkapuksa ni Bel at ng Dragon. Ito ang ikatlong dagdag sa Daniel, anupat inilalagay ito sa ilang bersiyon bilang ang ika-14 na kabanata. Ayon sa salaysay, inutusan ni Haring Ciro si Daniel na sambahin ang isang idolo ng diyos na si Bel. Sa pamamagitan ng pagsasabog ng abo sa sahig ng templo upang makita ang mga bakas ng paa,

pinatunayan ni Daniel na ang talagang umuubos sa pagkain na diumano'y kinakain ng idolo ay ang paganong mga saserdote at ang kanilang mga pamilya. Pinatay ang mga saserdote, at dinurog ni Daniel ang idolo. Inutusan naman ng hari si Daniel na sambahin ang isang buháy na dragon. Pinatay ni Daniel ang dragon ngunit inihagis siya ng nagngangalit na taong-bayan sa lungga ng mga leon. Sa panahon ng pitong araw na siya'y nakakulong, binuhat ng isang anghel si Habakuk sa buhok at dinala si Habakuk at ang isang mangkok ng nilaga mula sa Judea patungo sa Babilonya upang maglaan ng pagkain kay Daniel. Pagkatapos ay ibinalik si Habakuk sa Judea, pinalaya si Daniel mula sa lungga, at ang kaniyang mga kalaban ay inihagis sa lungga at nilapa ng mga leon. Ang dagdag na ito ay itinuturing din na isinulat noong unang siglo B.C.E. Ang nabanggit na mga dagdag sa Daniel ay tinutukoy sa *The Illustrated Bible Dictionary* (Tomo 1, p. 76) bilang "relihiyoso at maalamat na kathang-isip."

Unang Macabeo. Isang makasaysayang ulat ng pakikipaglaban ng mga Judio para sa kasarinlan noong ikalawang siglo B.C.E., mula sa pasimula ng paghahari ni Antiochus Epiphanes (175 B.C.E.) hanggang sa pagkamatay ni Simon Maccabaeus (mga 134 B.C.E.). Partikular na inilalahad nito ang mga kabayanihan ng saserdoteng si Matatias at ng kaniyang mga anak, sina Judas, Jonathan, at Simon, sa mga pakikipagbaka nila sa mga Siryano.

Ito ang pinakamahalaga sa Apokripal na mga akda dahil sa impormasyong inilalaan nito tungkol sa kasaysayan para sa yugtong iyon. Gayunman, gaya ng komento ng *The Jewish Encyclopedia* (1976, Tomo VIII, p. 243), dito'y "isinulat ang kasaysayan mula sa pangmalas ng tao." Tulad ng iba pang Apokripal na mga akda, hindi ito bahagi ng kinasihang Hebreong kanon. Maliwanag na isinulat ito sa Hebreo humigit-kumulang noong huling bahagi ng ikalawang siglo B.C.E.

Ikalawang Macabeo. Bagaman kasunod ng Unang Macabeo, ang ulat na ito ay tungkol sa isang bahagi ng gayunding yugto ng panahon (mga 180 B.C.E. hanggang 160 B.C.E.) ngunit hindi ito isinulat ng awtor ng Unang Macabeo. Inihaharap ng manunulat ang aklat na ito bilang sumaryo ng mas unang mga akda ng isang nagngangalang Jason ng Cirene. Inilalarawan sa ulat ang pag-uusig sa mga Judio sa ilalim ni Antiochus Epiphanes, ang pananamsam sa templo, at ang muling pag-aalay nito nang dakong huli.

Binabanggit sa ulat na noong wasakin ang Jerusalem, dinala ni Jeremias ang tabernakulo at ang kaban ng tipan sa isang yungib sa bundok na mula roon tinanaw ni Moises ang lupain ng Canaan. (2 Macabeo 2:1-16) Sabihin pa, ang tabernakulo ay mga 420 taon nang nahalinhan ng templo noong panahong iyon.

Maraming teksto sa aklat ang ginagamit sa turong Katoliko bilang suporta sa mga doktrinang gaya ng pagpaparusa pagkatapos ng kamatayan (2 Macabeo 6:26), pamamagitan ng mga santo (15:12-16), at kawastuan ng mga panalangin para sa mga patay (12:41-46, *Dy*).

Sa Introduksiyon nito sa Mga Aklat ng mga Macabeo, ang *The Jerusalem Bible* ay nagsabi tungkol sa Ikalawang Macabeo: "Ang istilo nito ay yaong sa mga manunulat na helenistiko, bagaman hindi yaong pinakamahuhusay: kung minsan ay nakababagot ito, kalimita'y mapagparangya." Ang manunulat ng Ikalawang Macabeo ay hindi nag-angkin na sumulat siya sa ilalim ng pagkasi ng Diyos at iniukol niya ang isang bahagi ng ikalawang kabanata upang ipagmatuwid ang partikular na paraan na pinili niyang gamitin sa pagtalakay sa paksa. (2 Macabeo 2:24-32, *JB*) Tinapos niya ang kaniyang akda sa pagsasabi: "Dito ko na tatapusin ang pagsulat; kung mahusay ang pagkakasulat nito, at ayon sa paraan ng mananalaysay, ako ang natutuwa higit kaninuman; kung hindi ito gaanong makabuluhan, dapat pa rin akong pagbigyan."—2 Macabeo 15:38, 39, *Kx.*

Maliwanag na ang aklat ay isinulat sa Griego sa pagitan ng 134 B.C.E. at ng pagbagsak ng Jerusalem noong 70 C.E.

Mas Huling Apokripal na mga Akda. Partikular na mula noong ikalawang siglo C.E., dumagsa ang napakaraming akda na nag-aangking kinasihan ng Diyos at kanonikal at diumano'y nauugnay sa pananampalatayang Kristiyano. Ang mga akdang ito, na malimit tawaging "Apokripal na Bagong Tipan," ay nagsikap na gayahin ang mga Ebanghelyo, Mga Gawa, mga liham, at ang mga pagsisiwalat na nasa kanonikal na mga aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Marami sa mga ito ang kilala na lamang ngayon dahil sa umiiral na mga pira-pirasong labí o sa mga pagsipi o mga pagtukoy sa mga iyon ng ibang mga manunulat.

Mapapansin na ang mga akdang ito ay nagtangkang maglaan ng impormasyon na sinadyang hindi ilakip sa kinasihang mga akda, gaya ng mga gawain at mga pangyayari sa buhay ni Jesus mula sa kaniyang pagkabata hanggang sa panahon ng kaniyang bautismo, o kumatha ng suporta para sa mga doktrina o mga tradisyon na walang saligan sa Bibliya o salungat dito. Kaya naman ang tinatawag na Ebanghelyo ni Tomas Tungkol sa Batang si Jesus at ang Protevangelium ni Santiago ay punô ng kathang-isip na mga ulat tungkol sa mga himala na diumano'y ginawa ni Jesus noong kaniyang kabataan. Ngunit bilang resulta ng paglalarawan nila kay Jesus, siya'y nagtinging isang kapritsoso at bugnuting

bata na may kahanga-hangang mga kapangyarihan. (Ihambing ang tunay na ulat sa Luc 2:51, 52.) Ang Apokripal na "Mga Gawa," gaya ng "Mga Gawa ni Pablo" at "Mga Gawa ni Pedro," ay lubhang nagdiriin sa lubusang pag-iwas sa pakikipagtalik at inilalarawan pa nga ng mga ito ang mga apostol bilang humihimok sa mga babae na hiwalayan ang kanikanilang asawa, sa gayo'y sinasalungat ang mapananaligang payo ni Pablo sa 1 Corinto 7.

Bilang komento sa gayong Apokripal na mga akda na isinulat pagkaraan ng panahong apostoliko, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Tomo 1, p. 166) ay nagsabi: "Ang marami sa mga iyon ay walang kabuluhan, ang ilan ay parang pantasya, ang ilan ay nakasusuklam, anupat nakamumuhi pa nga." (Inedit ni G. A. Buttrick, 1962) Ang *Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary* (1936, p. 56) naman ay nagkomento: "Ang mga iyon ang pinagkunan ng napakaraming sagradong mga alamat at eklesyastikal na mga tradisyon. Sa mga aklat na ito natin dapat hanapin ang pinagmulan ng ilan sa mga turo ng Simbahang Romano Katoliko."

Kung paanong ang mas naunang Apokripal na mga akda ay hindi isinama sa tinatanggap na Hebreong Kasulatan bago ang panahong Kristiyano, ang mas huling Apokripal na mga akdang ito ay hindi rin tinanggap bilang kinasihan ni isinama man bilang kanonikal sa kauna-unahang mga koleksiyon o mga katalogo ng Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Tingnan ang KANON.

APOLONIA [Ni (Kay) Apolo; Dako ni Apolo]. Isang lunsod sa Macedonia, isinunod sa pangalan ng Griegong diyos-araw na si Apolo, gaya ng maraming iba pang lunsod sa lugar ng Mediteraneo. Ito ay nasa distrito ng Mygdonia at mga 35 km (22 mi) mula sa Amfipolis at 45 km (28 mi) mula sa Tesalonica, o mga isang araw na paglalakbay mula sa nabanggit na mga lugar. Dinaraanan ito ng bantog na Romanong lansangang-bayan na *Via Egnatia,* sa T ng Lawa ng Bolbe, ngunit hindi ito naging prominente sa kasaysayan. Dumaan sa Apolonia sina Pablo at Silas noong ikalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, malamang ay noong tagsibol o noong pasimula ng tag-init ng taóng 50 C.E. —Gaw 17:1.

APOLOS [Tagapuksa; pinaikling Apolonio]. Isang Judio na mula sa Alejandria, Ehipto, na mahusay magsalita at maraming kaalaman sa Hebreong Kasulatan. Waring napatotohanan siya ng mga alagad ni Juan na Tagapagbautismo o ng mga Kristiyanong saksi bago ang Pentecostes, yamang siya ay "may kabatiran lamang sa bautismo ni Juan." (Gaw 18:24, 25) Gayunma'y matindi ang kaniyang pananalig, at pagdating niya sa Efeso noong mga 52 C.E., nagsimula siyang magpatotoo sa lokal na sinagoga. Doon ay nakilala niya sina Aquila at Priscila, na tumulong sa kaniya upang magkaroon siya ng lubos na kaunawaan sa turong Kristiyano. Mula sa Efeso ay pumaroon siya sa Acaya, taglay ang isang liham ng pagpapakilala, at doon ay waring itinuon niya ang kaniyang pansin sa Corinto, kung saan naunang mangaral si Pablo. Ang kaniyang masidhi at mabisang pagsagot mula sa Kasulatan sa mga argumento ng di-sumasampalatayang mga Judio ay nakatulong nang malaki sa mga kapatid doon. Sa gayon ay kaniyang 'diniligan ang itinanim ni Pablo.'—Gaw 18:26-28; 19:1; 1Co 3:6.

Gayunman, nakalulungkot na nang panahong isulat ni Pablo ang kaniyang unang liham sa mga taga-Corinto (mga 55 C.E.), mayroon nang mga paksiyon sa kongregasyon sa Corinto, anupat itinuturing ng iba ang mahusay-magsalitang si Apolos bilang kanilang lider, samantalang mas gusto naman ng iba si Pablo o si Pedro at ang iba ay nanghahawakan lamang kay Kristo. (1Co 1:10-12) Itinuwid ng liham ni Pablo ang kanilang maling kaisipan, anupat ipinakita na kailangan ang pagkakaisa at na ang mga indibiduwal ay hindi gaanong mahalaga kundi mga ministro lamang na naglilingkod sa ilalim ng Diyos at ni Kristo. (1Co 3:4-9, 21-23; 4:6, 7) Waring si Apolos noon ay nasa Efeso o malapit sa Efeso, kung saan maliwanag na isinulat ni Pablo ang Unang Corinto, sapagkat binanggit ni Pablo na hinihimok niya si Apolos na dalawin ang kongregasyon sa Corinto. (1Co 16:12) Maaaring atubili ni Apolos na pumaroon dahil sa di-wastong saloobin ng mga taga-Corinto o baka dahil abala siya sa isang larangan ng gawain na iniisip niya na kailangan pa niyang asikasuhin. Anuman ang kalagayan, ipinakikita ng maikling pananalita ni Pablo na hindi hinayaan ng dalawang aktibong misyonerong ito na sirain ng suliraning iyon ang kanila mismong pagkakaisa. Ang huling pagbanggit kay Apolos ay sa Tito 3:13, kung saan hiniling ni Pablo kay Tito, na nasa Creta noon, na ilaan ang mga kailangan ni Apolos para sa isang paglalakbay.

APOLYON [Tagapuksa]. Ang pangalang Griego na ginamit ng apostol na si Juan sa Apocalipsis 9:11 bilang salin ng Hebreong "Abadon." Ang Apolyon ay nangangahulugang "Tagapuksa" at binabanggit na siyang pangalan ng "anghel ng kalaliman." Bagaman ginagamit ng karamihan sa mga reperensiyang akda ang pangalang ito upang tumukoy sa isang balakyot na persona o puwersa, hindi ito kasuwato ng kabuuang tagpo ng apokaliptikong pangitain, yamang palagi nitong inilalarawan ang mga anghel bilang kinatawan ng Diyos sa pagpapasapit ng mga kaabahan sa Kaniyang mga kaaway.

Ipinakikita ito ng paggamit sa kaugnay na pandiwang *a·pol′ly·mi,* gaya sa Santiago 4:12, na nagsasabi tungkol sa Diyos: "May Isa na tagapagbigay-kautusan at hukom, siya na may kakayahang magligtas at *pumuksa."* (Ihambing ang Mat 10:28.) Kinilala ng maruming espiritu na pinalayas ni Jesus mula sa isang lalaki sa sinagoga sa Capernaum na si Jesus ay kinatawan ng Diyos, anupat sinabi nito: "Ano ang kinalaman namin sa iyo, Jesus ikaw na Nazareno? Pumarito ka ba upang *puksain* kami?" (Mar 1:24; Luc 4:34) Binabalaan ni Jesus ang mga di-nagsisising mananalansang sa gitna ng kaniyang mga tagapakinig na baka sila mapuksa. (Luc 13:3-5; 20:16) Nililinaw ng mga tekstong ito at ng iba pang mga talata na ang niluwalhating si Kristo Jesus ang siyang tinutukoy ng titulong ito.—Ihambing ang Apo 19:11-16; Luc 8:31; tingnan ang ABADON.

APOSTASYA. Ang terminong Griegong ito (*a·po·sta·si′a*) ay nagmula sa pandiwang *a·phi′ste·mi,* na literal na nangangahulugang "lumayo." Ang anyong pangngalan ay may diwa ng "paghiwalay, pag-iwan o paghihimagsik." (Gaw 21:21, tlb sa *Rbi8*) Sa klasikal na Griego, ang anyong pangngalan ay ginamit upang tumukoy sa paghiwalay sa pulitikal na paraan, at maliwanag na ang anyong pandiwa nito ay ginamit sa ganitong diwa sa Gawa 5:37, may kaugnayan kay Hudas na taga-Galilea na "nakahila" (*a·pe′ste·se,* isang anyo ng *a·phi′ste·mi*) ng mga tagasunod. Ginagamit naman ng Griegong *Septuagint* ang terminong *a·po·sta·si′a* sa Genesis 14:4 may kinalaman sa gayong paghihimagsik. Gayunman, sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ito ay pangunahing ginagamit may kinalaman sa pagtalikod sa relihiyon; ang pag-alis o pag-iwan sa panig ng Diyos at sa pagsamba at paglilingkod sa kaniya, at samakatuwid ay pag-iwan sa mga dating pinaniniwalaan ng isa at lubusang pagtatakwil sa pinanghahawakang mga simulain o pananampalataya. Si Pablo ay pinaratangan ng relihiyosong mga lider ng Jerusalem ng gayong apostasya laban sa Kautusang Mosaiko.

May-kawastuang masasabi na ang Kalaban ng Diyos ang unang apostata, gaya ng ipinahihiwatig ng pangalang Satanas. Inudyukan niyang mag-apostata ang unang mag-asawa. (Gen 3:1-15; Ju 8:44) Pagkatapos ng Baha, nagkaroon ng paghihimagsik laban sa mga salita ng Diyos ni Noe. (Gen 11:1-9) Kinailangan ni Job nang dakong huli na ipagtanggol ang kaniyang sarili nang paratangan siya ng pag-aapostata ng kaniyang tatlong diumano'y mang-aaliw. (Job 8:13; 15:34; 20:5) Sa pagtatanggol niya sa kaniyang sarili, binanggit ni Job na hindi pinahihintulutan ng Diyos na makaharap sa Kaniya ang apostata (Job 13:16), at ipinakita rin niya ang kawalang-pag-asa ng isang taong nilipol dahil sa pag-aapostata. (Job 27:8; ihambing din ang pananalita ni Elihu sa 34:30; 36:13.) Sa mga kasong ito ay ginagamit ang pangngalang Hebreo na *cha·neph′,* na nangangahulugang "[isa na] hiwalay sa Diyos," samakatuwid ay isang apostata. Ang kaugnay na pandiwang *cha·neph′* ay nangangahulugan namang "kumiling nang palayo sa tamang kaugnayan sa Diyos," o "dumhan, akayin sa apostasya."—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 317.

Apostasya sa Israel. Hinahatulan ng unang dalawang utos ng Kautusan ang lahat ng apostasya. (Exo 20:3-6) At bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako, binabalaan sila hinggil sa panganib na magbunga ng apostasya ang pakikipag-asawa sa mga tao sa lupaing iyon. (Deu 7:3, 4) Kahit pa ang mag-udyok sa iba na mag-apostata ay isang malapit na kamag-anak o asawa, papatayin siya dahil "nagsalita siya ng paghihimagsik laban kay Jehova na inyong Diyos." (Deu 13:1-15) Kaagad na ipinagtanggol ng mga tribo nina Ruben, Gad, at Manases ang kanilang sarili nang paratangan sila ng pag-aapostata dahil sa pagtatayo nila ng isang altar.—Jos 22:21-29.

Marami sa mga hari ng Israel at ng Juda ang tumahak sa landasin ng pag-aapostata—halimbawa ay sina Saul (1Sa 15:11; 28:6, 7), Jeroboam (1Ha 12:28-32), Ahab (1Ha 16:30-33), Ahazias (1Ha 22:51-53), Jehoram (2Cr 21:6-15), Ahaz (2Cr 28:1-4), at Amon (2Cr 33:22, 23). Nang maglaon, nalugmok sa apostasya ang buong bansa dahil ang bayan ay nakinig sa apostatang mga saserdote at mga propeta (Jer 23:11, 15) at sa iba pang mga taong walang prinsipyo na umakay sa kanila sa pamamagitan ng madudulas na salita at mga bulaang pananalita tungo sa mahalay na paggawi, imoralidad, at pagtalikod kay Jehova, "ang bukal ng tubig na buháy." (Isa 10:6; 32:6, 7; Jer 3:1; 17:13) Ayon sa Isaias 24:5, ang mismong lupain ay "narumhan [*chanephah′*] sa ilalim ng mga tumatahan dito, sapagkat kinaligtaan nila ang mga kautusan, binago ang tuntunin, sinira ang tipang namamalagi nang walang takda." Hindi sila pagpapakitaan ng awa pagdating ng inihulang pagkapuksa.—Isa 9:17; 33:11-14; Zef 1:4-6.

Anu-anong katangian ng mga apostata ang nagpapakita ng kaibahan nila sa mga tunay na Kristiyano?

Sa 2 Tesalonica 2:3, inihula ng apostol na si Pablo na magkakaroon ng apostasya sa gitna ng mga nag-aangking Kristiyano. Espesipiko niyang binanggit ang ilang apostata, gaya nina Himeneo, Alejandro,

at Fileto. (1Ti 1:19, 20; 2Ti 2:16-19) Ang ilan sa iba't ibang sanhi ng apostasya na binanggit sa mga babala ng mga apostol ay ito: kawalan ng pananampalataya (Heb 3:12), kawalan ng pagbabata sa harap ng pag-uusig (Heb 10:32-39), pagtatakwil sa matuwid na mga pamantayang moral (2Pe 2:15-22), pakikinig sa "huwad na mga salita" ng mga bulaang guro at sa "nagliligaw na kinasihang mga pananalita" (2Pe 2:1-3; 1Ti 4:1-3; 2Ti 2:16-19; ihambing ang Kaw 11:9), at pagsisikap na "maipahayag na matuwid sa pamamagitan ng kautusan" (Gal 5:2-4). Bagaman nag-aangkin pa ring nananampalataya sa Salita ng Diyos, ang mga apostata ay maaaring huminto na sa paglilingkod sa kaniya anupat ipinagwawalang-bahala ang gawaing pangangaral at pagtuturo na iniatas niya sa mga tagasunod ni Jesu-Kristo. (Luc 6:46; Mat 24:14; 28:19, 20) Maaaring inaangkin din nilang naglilingkod sila sa Diyos ngunit itinatakwil naman ang kaniyang mga kinatawan, ang nakikitang bahagi ng kaniyang organisasyon. (Jud 8, 11; Bil 16:19-21) Kadalasang sinisikap ng mga apostata na gawing kanilang mga tagasunod ang iba. (Gaw 20:30; 2Pe 2:1, 3) Dahil kusang-loob na iniiwan ng gayong mga tao ang kongregasyong Kristiyano, sila ay nagiging bahagi ng "antikristo." (1Ju 2:18, 19) Gaya ng nangyari sa mga apostatang Israelita, may inihula ring pagkapuksa para sa mga apostata sa kongregasyong Kristiyano.—2Pe 2:1; Heb 6:4-8; tingnan ang KASAMA.

Noong panahon ng pag-uusig sa sinaunang kongregasyong Kristiyano sa ilalim ng Imperyo ng Roma, ang mga nag-aangking Kristiyano ay pinipilit kung minsan na itakwil ang kanilang pagka-Kristiyano, at ang mga nakikipagkompromiso ay hinihilingang ipakita ang kanilang pag-aapostata sa pamamagitan ng paghahandog ng insenso sa harap ng isang paganong diyos o ng hayagang pamumusong sa pangalan ni Kristo.

Maliwanag na magkaiba ang 'pagkahulog' dahil sa kahinaan at ang 'paghiwalay' dahil sa pag-aapostata. Ang huling nabanggit ay nagpapahiwatig ng tiyakan at sinasadyang pag-alis mula sa landas ng katuwiran. (1Ju 3:4-8; 5:16, 17) Anuman ang lumilitaw na saligan nito, intelektuwal man, moral, o espirituwal, isa itong paghihimagsik laban sa Diyos at pagtatakwil sa kaniyang Salita ng katotohanan. —2Te 2:3, 4; tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

APOSTOL. Ang salitang Griego na *a·po'sto·los* ay hinalaw sa karaniwang pandiwa na *a·po·stel'lo,* na nangangahulugan lamang na "isugo; ipadala." (Mat 10:5; Mar 11:3) Ang pinakasimpleng diwa nito ay malinaw na makikita sa pananalita ni Jesus: "Ang isang alipin ay hindi mas dakila kaysa sa kaniyang panginoon, ni ang isinusugo [*a·po'sto·los*] ay mas dakila kaysa sa nagsugo sa kaniya." (Ju 13:16) Sa ganitong diwa, ang salitang ito ay kumakapit din kay Kristo Jesus bilang "ang apostol at mataas na saserdote na ating ipinahahayag." (Heb 3:1; ihambing ang Mat 10:40; 15:24; Luc 4:18, 43; 9:48; 10:16; Ju 3:17; 5:36, 38; 6:29, 57; 7:29; 8:42; 10:36; 11:42; 17:3, 8, 18, 21-25; 20:21.) Isinugo ng Diyos si Jesus bilang kaniyang hinirang at inatasang kinatawan.

Gayunman, ang terminong "apostol" ay pangunahin nang tumutukoy sa mga alagad na personal na pinili ni Jesus bilang isang lupon na binubuo ng 12 hinirang na kinatawan. Ang mga pangalan ng orihinal na 12 pinili ay binabanggit sa Mateo 10:2-4; Marcos 3:16-19, at Lucas 6:13-16. Ang isa sa orihinal na 12, si Hudas Iscariote, ay naging traidor, sa gayo'y tinupad niya ang mga hula tungkol dito. (Aw 41:9; 109:8) Ang natitirang 11 tapat na apostol ay muling itinala sa Gawa 1:13.

Bago sila naging mga alagad ni Jesus, ang ilan sa mga apostol ay dating mga alagad ni Juan na Tagapagbautismo. (Ju 1:35-42) Maliwanag na ang 11 sa kanila ay taga-Galilea (Gaw 2:7), anupat lumilitaw na si Hudas Iscariote ang kaisa-isang Judeano. Kabilang sila sa uring manggagawa; walang alinlangang apat sa kanila ang naghahanapbuhay bilang mangingisda at ang isa naman ay dating maniningil ng buwis. (Mat 4:18-21; 9:9-13) Lumilitaw na dalawa sa kanila, o higit pa, ay pinsan ni Jesus (sina Santiago at Juan, na mga anak ni Zebedeo). Sa pangmalas ng mga lider ng relihiyon, sila ay mga taong "walang pinag-aralan at pangkaraniwan," anupat ipinahihiwatig nito na ang kanilang edukasyon ay mababa lamang at hindi natamo sa mga paaralan ng mataas na edukasyon. Ang ilan sa kanila, kabilang na si Pedro (Cefas), ay may-asawa.—Gaw 4:13; 1Co 9:5.

Sa 12 apostol, waring sina Pedro, Santiago, at Juan ang pinakamalalapít kay Jesus. Sila lamang ang nakasaksi sa pagkabuhay-muli ng anak na babae ni Jairo (Mar 5:35-43) at sa pagbabagong-anyo ni Jesus (Mat 17:1, 2), at sila lamang ang kasama ni Jesus sa mas dakong loob ng hardin ng Getsemani noong gabing arestuhin siya. (Mar 14:32, 33) Lumilitaw na pantanging naging malapít sina Jesus at Juan sa isa't isa, at kinikilalang si Juan ang tinutukoy na "alagad na minamahal ni Jesus."—Ju 21:20-24; 13:23.

Pagpili sa mga Apostol at Maagang Bahagi ng Kanilang Ministeryo. Ang 12 ay pinili mula sa mas malaking pangkat ng mga alagad at tinawag ni Jesus na "mga apostol," "nang sa gayon ay makapanatili silang kasama niya at nang sa gayon ay maisugo [*a·po·stel'lei*] niya sila upang mangaral at upang magkaroon ng awtoridad na magpalayas ng mga demonyo." (Mar 3:13-15) Mula noon ay

‘nanatili silang kasama niya’ bilang kaniyang matalik na mga kasamahan sa nalalabing bahagi ng kaniyang ministeryo sa lupa, anupat tumanggap sila ng puspusang personal na pagtuturo at pagsasanay sa ministeryo. (Mat 10:1-42; Luc 8:1) Yamang nagpatuloy ang pagtuturo sa kanila ni Jesus, “mga alagad” pa rin ang tawag sa kanila, partikular na sa mga ulat ng mga pangyayari bago ang Pentecostes. (Mat 11:1; 14:26; 20:17; Ju 20:2) Pagkatapos niyaon, “mga apostol” na ang palaging itinatawag sa kanila. Noong panahong hirangin sila, binigyan sila ni Jesus ng makahimalang mga kapangyarihan na magpagaling, at magpalayas din ng mga demonyo, at ginamit na rin nila ang mga kapangyarihang ito noong panahon ng ministeryo ni Jesus. (Mar 3:14, 15; 6:13; Mat 10:1-8; Luc 9:6; ihambing ang Mat 17:16.) Gayunman, ang gawaing ito ay ipinakikitang laging pangalawahin lamang sa kanilang pinakamahalagang gawain na pangangaral. Bagaman bumubuo sila ng isang grupo ng pinakamalalapít na tagasunod niya, ang pagtuturo at pagsasanay sa kanila ay walang kalakip na misteryosong mga ritwal o mga seremonya.

Mga Kahinaan Bilang Tao. Bagaman sila’y lubhang pinagpala bilang mga apostol ng Anak ng Diyos, kinakitaan din sila ng mga pagkukulang at mga kahinaan na karaniwan sa mga tao. Kung minsan si Pedro ay padalus-dalos at mapusok (Mat 16:22, 23; Ju 21:7, 8); si Tomas naman ay mahirap kumbinsihin (Ju 20:24, 25); sina Santiago at Juan ay kinakitaan ng kawalang-pasensiya anupat parang mga bata (Luc 9:49, 54). Pinagtalunan nila kung sino sa kanila ang magiging pinakadakila sa makalupang kaharian na inaasahan nilang itatatag ni Jesus. (Mat 20:20-28; Mar 10:35-45; ihambing ang Gaw 1:6; Luc 24:21.) Kinilala nila na kailangan nila ng higit na pananampalataya. (Luc 17:5; ihambing ang Mat 17:20.) Sa kabila ng ilang taon ng matalik na pakikipagsamahan kay Jesus at bagaman alam nila na siya ang Mesiyas, iniwan nilang lahat si Jesus noong panahong arestuhin siya (Mat 26:56); ibang tao ang nag-asikaso ng kaniyang libing. Hindi agad tinanggap ng mga apostol ang patotoo ng mga babaing unang nakakita kay Jesus matapos siyang buhaying-muli. (Luc 24:10, 11) Dahil sa takot, nagtipon sila nang nakatrangka ang mga pinto. (Ju 20:19, 26) Binigyan sila ng binuhay-muling si Jesus ng higit pang kaliwanagan, at pagkaakyat niya sa langit noong ika-40 araw mula nang siya’y buhaying-muli, kinakitaan sila ng malaking kagalakan at “palagi silang nasa templo, na pinagpapala ang Diyos.”—Luc 24:44-53.

Ang Kanilang Gawain sa Kongregasyong Kristiyano. Lubhang napalakas ang mga apostol nang ibuhos sa kanila ang espiritu ng Diyos noong araw ng Pentecostes. Pinatototohanan ng unang limang kabanata ng Mga Gawa ng mga Apostol ang lubos na kawalang-takot ng mga apostol at ang kanilang katapangan sa pagpapahayag ng mabuting balita at ng pagkabuhay-muli ni Jesus sa kabila ng pagbibilanggo, pambubugbog, at pagbabanta ng kamatayan mula sa kanilang mga tagapamahala. Noong unang mga araw pagkatapos ng Pentecostes, ang masiglang pangunguna ng mga apostol, sa ilalim ng kapangyarihan ng banal na espiritu, ay nagbunga ng kahanga-hangang paglago ng kongregasyong Kristiyano. (Gaw 2:41; 4:4) Noong una ay sa Jerusalem lamang nila isinasagawa ang kanilang ministeryo, pagkatapos ay pinaabot ito sa Samaria, at nang maglaon ay sa buong daigdig na kilala noon.—Gaw 5:42; 6:7; 8:5-17, 25; 1:8.

Bilang mga apostol, ang pangunahing tungkulin nila ay magpatotoo sa pagtupad ni Jesus sa mga layunin at mga hula ng Diyos na Jehova, partikular na sa kaniyang pagkabuhay-muli at pagkakataas, at gumawa ng mga alagad sa gitna ng lahat ng mga bansa; at ang atas na ito ay idiniin sa kanila ni Jesus bago siya umakyat sa langit. (Mat 28:19, 20; Gaw 1:8, 22; 2:32-36; 3:15-26) Ang patotoo nila may kinalaman sa pagkabuhay-muli ni Jesus ay patotoo ng mga aktuwal na nakasaksi.—Gaw 13:30-34.

Makahimalang mga kapangyarihan. Karagdagan pa, upang suportahan ang kanilang patotoo, patuloy na ginamit ng mga apostol ang makahimalang mga kapangyarihan na ipinagkaloob sa kanila ni Jesus at ang iba pang mga kaloob ng espiritu na tinanggap nila mula noong Pentecostes. (Gaw 5:12; 9:36-40; tingnan ang KALOOB MULA SA DIYOS [Mga Kaloob ng Espiritu].) Bagaman may iba pang mga tao na tumanggap ng gayong makahimalang mga kaloob ng espiritu, ipinakikita ng ulat na nangyayari lamang iyon kapag may isa o higit pang mga apostol na presente, o sa pamamagitan ng pagpapatong ng mga kamay ng mga apostol. Si Pablo, bagaman hindi kabilang sa 12, ay ginamit din sa ganitong paraan bilang isang apostol na personal na hinirang ni Jesu-Kristo. (Gaw 2:1, 4, 14; 8:14-18; 10:44; 19:6) Samakatuwid, tanging ang mga apostol lamang ang may kapangyarihang magbahagi ng gayong mga kaloob. Dahil dito, ang gayong makahimalang mga kaloob ay maglalaho rin pagkamatay ng mga apostol na ito at niyaong mga tumanggap ng mga kaloob na iyon sa pamamagitan ng mga apostol (1Co 13:2, 8-11), kaya naman mababasa natin na ang mga kapangyarihang ito ay “wala na sa ikalawang-siglong simbahan, anupat tinutukoy ang mga ito ng mga manunulat noong mga araw na iyon bilang isang bagay na nangyari noong nakalipas na panahon—sa katunayan, noong yugtong apostoliko.”—*The Illustrated Bible Dictionary,* inedit ni J. D. Douglas, 1980, Tomo 1, p. 79.

Administratibong posisyon. Ang mga apostol ang nanguna sa pagbuo, pag-organisa at pag-akay sa kongregasyong Kristiyano. (1Co 12:28; Efe 4:11) Bagaman nakatulong nila sa gayong pangangasiwa ang ibang "matatandang lalaki," sila pa rin ang bumubuo sa pangunahing bahagi ng lupong tagapamahala ng lumalagong kongregasyong Kristiyano, at ang lupong ito ay kinilala ng unang mga Kristiyano sa lahat ng dako bilang ang alulod ng pakikipagtalastasan na ginagamit ng Diyos upang maggawad ng mga pasiya at pumatnubay sa mga gawain ng kongregasyon sa buong lupa. (Gaw 2:42; 8:14-17; 11:22; 15:1, 2, 6-31; 16:4, 5) Naging posible lamang iyan para sa mga lalaking ito dahil natupad ang pangako na papatnubayan sila ng banal na espiritu ng Diyos. (Ju 15:26, 27) Dahil sa gayong tulong, naalaala nila ang mga tagubilin at turo ni Jesus, nabigyang-linaw nila ang ilang doktrina, at unti-unti silang naakay "sa lahat ng katotohanan" na isiniwalat sa pamamagitan nila noong kapanahunang apostolikong iyon. (Ju 14:26; 16:13-15; ihambing ang Ju 2:22; 12:16.) Gumawa sila ng mga pag-aatas para sa mga posisyon ng paglilingkod sa loob ng kongregasyon at nagtakda rin sila ng mga lugar kung saan magsasagawa ng gawaing pagmimisyonero ang ilang indibiduwal.—Gaw 6:2, 3; Gal 2:8, 9.

Samakatuwid, ang mga apostol ay nagsilbing isang pundasyon, na nakatatag kay Kristo Jesus mismo bilang ang batong-panulok, para sa pagtatayo ng "banal na templo para kay Jehova." (Efe 2:20-22; 1Pe 2:4-6) Walang katibayan na nangibabaw ang sinumang apostol sa itinatag na kongregasyong Kristiyano. (Tingnan ang PEDRO.) Lumilitaw na sina Pedro at Juan ay partikular na naging prominente noong Pentecostes at maging pagkatapos nito, anupat si Pedro ang gumanap bilang pangunahing tagapagsalita. (Gaw 2:14, 37, 38; 3:1, 4, 11; 4:1, 13, 19; 5:3, 8, 15, 29) Gayunman, sa mga pagpapasiyang ginawa noong panahong iyon, lumilitaw na walang sinuman sa mga ito ang itinuring na nakahihigit sa iba pang mga miyembro ng lupong tagapamahala, at nang dumating ang balita tungkol sa mga pagbabautismong nagaganap sa Samaria, "isinugo [*a·pe'stei·lan*] sa kanila" ng mga apostol sa Jerusalem "sina Pedro at Juan," upang ang dalawang ito, sa diwa, ay magsilbing mga apostol ng mga apostol. (Gaw 6:2-6; 8:14, 15) Pagkamatay ng apostol na si Santiago, waring ang alagad na may gayunding pangalan, si Santiago na kapatid sa ina ni Jesus, ang nanguna sa lupong tagapamahala. Tinukoy ni Pablo ang Santiagong ito at gayundin sina Pedro (Cefas) at Juan bilang "ang waring mga haligi." (Gaw 12:1, 2, 16, 17; Gal 1:18, 19; 2:9, 11-14) Si Santiago ang nagpatalastas ng pangwakas na pasiya tungkol sa mahalagang usapin ng pagtutuli may kaugnayan sa mga mananampalatayang Gentil, anupat sa pagtitipong iyon ay kapuwa nagharap ng patotoo sina Pedro at Pablo.—Gaw 15:1, 2, 6-21.

Sino ang pumalit kay Hudas Iscariote bilang ikalabindalawang apostol?

Dahil sa pagtalikod ni Hudas Iscariote, na namatay nang di-tapat, 11 apostol na lamang ang natira, at sa loob ng 40 araw mula nang buhaying-muli si Jesus hanggang noong umakyat siya sa langit, hindi siya humirang ng kapalit nito. Gayunman, sa loob ng sampung araw mula nang umakyat si Jesus sa langit hanggang noong araw ng Pentecostes, nakita ang pangangailangang pumili ng kapalit para sa puwestong nabakante ni Hudas, hindi dahil namatay siya kundi, sa halip, dahil sa napakasamang paraan ng pagtalikod niya, gaya ng ipinakikita ng Kasulatang sinipi ni Pedro. (Gaw 1:15-22; Aw 69:25; 109:8; ihambing ang Apo 3:11.) Kabaligtaran nito, nang patayin ang *tapat* na apostol na si Santiago, walang ulat na isinaalang-alang ang paghirang sa sinumang hahalili sa kaniyang posisyon bilang apostol. —Gaw 12:2.

Batay sa mga pananalita ni Pedro, maliwanag na naipasiyang ang sinumang papalit sa posisyon ng isang apostol ni Jesu-Kristo ay dapat na personal na nakasama ni Jesus, anupat nasaksihan ang kaniyang mga gawa, mga himala, at partikular na ang kaniyang pagkabuhay-muli. Dahil dito, makikita natin na sa paglipas ng panahon ay magiging imposible nang magkaroon ng anumang apostolikong paghahalili, malibang kumilos ang Diyos upang ilaan ang mga kahilingang ito sa bawat indibiduwal na kaso. Gayunman, noong partikular na panahong iyon bago ang Pentecostes, may mga lalaking nakatutugon sa mga kahilingang ito, at dalawa ang iminungkahing karapat-dapat na pumalit sa di-tapat na si Hudas. Tiyak na nasa isip nila ang Kawikaan 16:33 nang magsagawa sila ng palabunutan, at si Matias ang napili at mula noo'y "ibinilang siyang kasama ng labing-isang apostol." (Gaw 1:23-26) Sa gayo'y kabilang siya sa "labindalawa" na lumutas sa problema may kinalaman sa mga alagad na nagsasalita ng Griego (Gaw 6:1, 2), at maliwanag na ibinilang siya ni Pablo sa tinukoy nito na "labindalawa" nang banggitin niya sa 1 Corinto 15:4-8 ang mga pagpapakita ni Jesus pagkatapos na ito'y buhayingmuli. Kaya naman pagsapit ng Pentecostes, mayroon nang 12 apostolikong pundasyon na doo'y maitatatag ang espirituwal na Israel na nabuo noon.

Pagka-Apostol sa Kongregasyon. Si Matias ay hindi lamang basta isang apostol ng kongregasyon ng Jerusalem, gaya ng natirang 11 apostol. Naiiba ang kaso niya sa kaso ng Levitang si Jose

Bernabe na naging isang apostol ng kongregasyon ng Antioquia, Sirya. (Gaw 13:1-4; 14:4, 14; 1Co 9:4-6) May iba pang mga lalaki na tinukoy rin bilang "mga apostol ng mga kongregasyon" sa diwa na ang mga ito ay isinugo ng mga kongregasyong iyon upang kumatawan sa kanila. (2Co 8:23) At nang sumulat si Pablo sa mga taga-Filipos, tinukoy niya si Epafrodito bilang "inyong sugo [*a·po'sto·lon*] at pansariling lingkod para sa aking pangangailangan." (Fil 2:25) Maliwanag na ang pagka-apostol ng mga lalaking ito ay hindi dahil sa anumang apostolikong paghahalili, ni napabilang man sila sa "labindalawa" gaya ni Matias.

Ang tamang unawa sa mas malawak na pagkakapit ng terminong "apostol" ay makatutulong upang malinawan ang waring pagkakasalungatan ng Gawa 9:26, 27 at Galacia 1:17-19, kapag ikinapit sa iisang pangyayari. Sinasabi ng unang ulat na pagdating ni Pablo sa Jerusalem, dinala siya ni Bernabe "sa mga apostol." Gayunman, sa ulat ng Galacia, sinabi ni Pablo na dinalaw niya si Pedro at idinagdag niya: "Ngunit wala akong nakitang iba pa sa mga apostol, tanging si Santiago lamang na kapatid ng Panginoon." Maliwanag na si Santiago (hindi ang orihinal na apostol na si Santiago na anak ni Zebedeo o si Santiago na anak ni Alfeo, kundi ang kapatid sa ina ni Jesus) ay itinuring na isang "apostol" sa mas malawak na diwa, samakatuwid nga, bilang "isa na isinugo" ng kongregasyon ng Jerusalem. Dahil dito, maaaring gamitin ng ulat ng Mga Gawa ang titulong ito sa anyong pangmaramihan sa pagsasabing si Pablo ay dinala "sa mga apostol" (samakatuwid nga, kina Pedro at Santiago).—Ihambing ang 1Co 15:5-7; Gal 2:9.

Ang Pagpili kay Pablo. Malamang na noong mga taóng 34 C.E., si Saul ng Tarso ay nakumberte at nang maglaon ay tinawag na Pablo. Siya ay naging isang tunay na apostol ni Jesu-Kristo at tuwirang pinili ni Jesus matapos siyang buhaying-muli at umakyat sa langit. (Gaw 9:1-22; 22:6-21; 26:12-23; 13:9) Ipinagtanggol niya ang kaniyang pagka-apostol at iniharap niya bilang kaniyang kuwalipikasyon ang bagay na nakita niya ang binuhay-muling Panginoong Jesu-Kristo, na nakagawa siya ng mga himala, at na nagamit na siya bilang alulod sa pagbabahagi ng banal na espiritu sa bautisadong mga mananampalataya. (1Co 9:1, 2; 15:9, 10; 2Co 12:12; 2Ti 1:1, 11; Ro 1:1; 11:13; Gaw 19:5, 6) Yamang noon lamang mga taóng 44 C.E. pinatay ang apostol na si Santiago (na kapatid ni Juan), buháy pa ang "labindalawa" noong maging apostol si Pablo. Wala tayong mababasa na ibinilang ni Pablo ang kaniyang sarili sa "labindalawa," subalit hindi rin naman niya itinuring na nakabababa ang kaniyang pagka-apostol kung ihahambing sa mga iyon.—Gal 2:6-9.

Ang pagka-apostol nina Matias at Pablo ay kapuwa lehitimo salig sa layunin na para roo'y "isinugo" ang mga lalaking ito, ngunit nang makita ng apostol na si Juan ang pangitain tungkol sa makalangit na Bagong Jerusalem sa Apocalipsis (na ibinigay noong 96 C.E.), 12 batong pundasyon lamang ang nakita niya at sa mga iyon ay nakaukit "ang labindalawang pangalan ng labindalawang apostol ng Kordero." (Apo 21:14) Maliwanag ang patotoo ng Banal na Kasulatan na ang apostol na si Pablo ay hindi kailanman tinukoy bilang isa sa "labindalawa." Kaya naman, makatuwiran lamang na ang isa sa "labindalawang pangalan ng labindalawang apostol ng Kordero" na nakaukit sa mga batong pundasyon ng Bagong Jerusalem ay pangalan ni Matias at hindi pangalan ni Pablo. Nangangahulugan ito na ang pangitain ng apostol na si Juan ay batay sa kalagayang umiiral sa pasimula ng kongregasyong Kristiyano noong araw ng Pentecostes ng taóng 33 C.E.—Tingnan ang PABLO.

Ang Wakas ng Kapanahunang Apostoliko. Bagaman hindi iniuulat ng Bibliya ang kamatayan ng 12 apostol, maliban sa kamatayan ni Santiago, ipinakikita ng mga katibayan na nanatili silang tapat hanggang kamatayan at dahil dito'y hindi sila kinailangang palitan. May kinalaman sa kasaysayan noong sumunod na mga siglo, sinasabi na "kapag ito [ang terminong "apostol"] ay ikinakapit sa mga indibiduwal sa mga literaturang Kristiyano na isinulat nang mas dakong huli, ang pagkakagamit sa termino ay metaporiko. Ang simbahan ay hindi na nagkaroon ng mga apostol ayon sa diwa ng pagkakagamit sa B[agong] T[ipan] mula noong unang siglo."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 172.

Noong nabubuhay pa ang mga apostol, ang kanilang presensiya ay nagsilbing isang pamigil sa mga impluwensiya ng apostasya, anupat pinipigilan ang mga elemento ng huwad na pagsamba sa loob ng kongregasyong Kristiyano. Maliwanag na ang "pamigil" na ito ang tinutukoy ng apostol na si Pablo sa 2 Tesalonica 2:7: "Totoo, ang hiwaga ng katampalasanang ito ay gumagana na; ngunit tanging hanggang sa maalis siya na sa ngayon ay nagsisilbing pamigil." (Ihambing ang Mat 13:24, 25; Gaw 20:29, 30.) Ang impluwensiyang ito ng mga apostol, kasama ang natatanging awtoridad at mga kapangyarihang taglay nila, ay nagpatuloy hanggang nang mamatay si Juan noong mga 100 C.E. (1Ju 2:26; 3Ju 9, 10) Pagkamatay ng mga apostol, ang mabilis na pagpasok ng apostasya at ng huwad na mga doktrina at gawain ay nagpapakita na hindi taglay ng mga diumano'y kahalili ng mga apostol ang pumipigil na impluwensiya ng mga ito.

Ang pagtukoy kina Andronico at Junias sa Roma 16:7 bilang “mga lalaking kinikilala sa gitna ng mga apostol” ay hindi nagpapahiwatig na sila’y mga apostol, kundi, sa halip, na lubha silang iginagalang *ng* mga apostol. Ipinakikita naman sa 2 Corinto 11: 5, 13; 12:11, 12 at Apocalipsis 2:2 na may mga taong nagkunwaring “mga apostol ni Kristo.”

APOY. Noong panahon ng Bibliya, gaya rin sa ngayon, mahalaga ang papel na ginagampanan ng apoy sa buhay ng mga tao. Sa Bibliya, ang pagdadalisay, pagpapanday, at paghuhulma ng mga metal, pati na ang paghahanda ng pagkain at pagpapainit ng mga tahanan, at maging ang paghahandog ng mga hain at ang pagsusunog ng insenso, ay ilan sa mga gawain na espesipikong binanggit na kailangang gamitan ng apoy. Gayunman, dahil mapaminsala ang apoy kapag hindi ito nasawata, inilalarawan ito bilang isa sa apat na bagay na hindi nagsasabing: “Sapat na!” (Kaw 30:15, 16) Sa dahilan ding iyan, inihambing ni Santiago sa apoy ang dila kapag ginagamit ito sa maling paraan.—San 3:5-8; ihambing ang Kaw 16:27.

Pamilyar sa apoy ang unang lalaki at babae, sapagkat nang palayasin sila ni Jehova mula sa hardin ng Eden, naglagay siya sa S ng hardin ‘ng mga kerubin at ng nagliliyab na talim ng tabak na patuloy na umiikot.’ (Gen 3:24) Maaaring sa harap ng mga kerubin dinala ni Cain at ni Abel ang kanilang mga handog kay Jehova at, bagaman hindi tuwirang binabanggit sa Kasulatan, malamang na gumamit sila ng apoy sa paghahain ng mga iyon, o baka umasa sila na may apoy na manggagaling sa mga kerubin anupat susunugin nito ang mga hain. (Gen 4:3, 4) Sa pagpapanday naman ni Tubal-cain ng mga kasangkapang yari sa tanso at bakal, tiyak na gumamit siya ng init ng napakalakas na apoy, lalo na’t kailangan ang temperatura na 1,535° C. (2,795° F.) sa pagtunaw ng bakal. (Gen 4:22) Pagkatapos ng Baha, ang mga laryo ay niluto “sa pamamagitan ng apoy,” bagaman ang iba ay pinatuyo lamang sa araw. (Gen 11:3) Dahil mahirap magpaningas ng apoy, maliwanag na naging karaniwang kaugalian ang pagdadala ng apoy kapag lumilipat sa ibang lugar.—Gen 22:6; Isa 30:14.

Ang Kaugnayan ng Apoy sa mga Layunin ng Diyos. Nagpakita kay Moises ang anghel ni Jehova sa liyab ng apoy ng isang nagniningas na tinikang-palumpong na hindi natutupok. (Exo 3:2) Isang haliging apoy sa gabi ang umakay sa mga Israelita sa ilang, at nang maglaon ay nanatili ito sa ibabaw ng tabernakulo bilang pahiwatig ng presensiya ni Jehova. (Exo 13:21; 40:38) Noong ibinibigay naman ang Kautusan sa Israel, umusok ang Bundok Sinai dahil sa kaluwalhatian ni Jehova na namalas sa pamamagitan ng apoy.—Exo 19:18; 24:17.

Ang kaugnayan nito sa tabernakulo at sa templo. Ang apoy ay nagkaroon ng bahagi sa pagsambang isinagawa sa tabernakulo at, nang maglaon, maging sa templo. Bawat umaga at sa pagitan ng dalawang gabi, nagsusunog ng insenso ang mataas na saserdote sa ibabaw ng altar ng insenso. (Exo 30:7, 8) Kahilingan sa kautusan ng Diyos na panatilihing nagniningas ang apoy sa altar ng handog na sinusunog. (Lev 6:12, 13) Bagaman marami ang naniniwala sa tradisyonal na pangmalas ng mga Judio na ang Diyos ang makahimalang nagpaningas sa unang apoy ng altar, hindi talaga ito sinusuportahan ng Kasulatan. Ayon sa unang mga tagubilin ni Jehova kay Moises, ang mga anak ni Aaron ay “maglalagay ng apoy sa ibabaw ng altar at magaayos ng kahoy sa apoy” bago nila ilagay ang hain sa ibabaw ng altar. (Lev 1:7, 8) *Pagkatapos* na maitalaga ang Aaronikong pagkasaserdote, at samakatuwid ay pagkatapos na maihandog ang mga hain ukol sa pagtatalaga, *saka lamang* tinupok ng apoy na nagmula kay Jehova ang handog na nasa ibabaw noon ng altar, anupat malamang na ang apoy ay nanggaling sa ulap na nasa ibabaw ng tabernakulo. Kaya naman, nakita ang makahimalang apoy, hindi dahil pinagningas nito ang kahoy na nasa ibabaw ng altar, kundi dahil ‘tinupok nito ang handog na sinusunog at ang matatabang bahagi sa ibabaw ng altar.’ Sabihin pa, malamang na ang apoy na patuloy na nagningas sa ibabaw ng altar pagkatapos nito ay resulta kapuwa ng apoy na nagmula sa Diyos at ng apoy na dati nang nasa altar. (Lev 8:14–9:24) Gayundin, noong ialay ang templo, isang makahimalang apoy na nagmula kay Jehova ang tumupok sa mga hain karaka-raka pagkatapos ng panalangin ni Solomon.—2Cr 7:1; tingnan din ang Huk 6:21; 1Ha 18:21-39; 1Cr 21:26 para sa iba pang halimbawa ng paggamit ni Jehova ng makahimalang apoy kapag tinatanggap niya ang mga handog ng kaniyang mga lingkod.

Mga probisyon sa Kautusan hinggil sa apoy, at ang paggamit nito sa paglalapat ng kamatayan. Ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang pagpapaningas ng apoy kapag Sabbath. (Exo 35:3) Ayon sa Kautusan, kapag may kumalat na apoy at naging dahilan ito upang masunog ang bukid ng iba, ang nagpaningas ng apoy ay kailangang magbayad. (Exo 22:6) Kung may mga kasuutan o mga kagamitang yari sa balat na kinapitan ng salot na ketong at doo’y nagpapatuloy ito, dapat sunugin ang mga iyon. (Lev 13:53-58) Sa kaso ng ilang paglabag sa kautusan ng Diyos, ang mga indibiduwal ay binababato hanggang sa mamatay at pagkatapos ay sinusunog sa apoy ang kanilang mga bangkay. (Lev 20:14; 21:9; Jos 7:15, 25) Kapag nag-apostata ang isang Israelitang lunsod, ang mga tumatahan doon ay dapat

patayin sa pamamagitan ng tabak, at ang lunsod at ang nasamsam doon ay dapat sunugin sa apoy. —Deu 13:12-16.

Sa pakikipagdigma nila laban sa kanilang mga kaaway, may ilang lunsod na sinilaban ng mga Israelita sa apoy. (Bil 31:10; Jos 6:24; 11:11-13) Gayundin, sinunog ang mga nililok na imahen at ang mga sagradong poste. (Deu 7:5, 25; 12:3) Kapag kumukuha naman sila noon ng samsam, pinararaan ng mga Israelita sa apoy ang mga metal, sa diwa ay iniisterilisa ang mga iyon.—Bil 31:22, 23.

Sa maraming pagkakataon, literal na apoy ang ginamit ni Jehova sa paglalapat ng kaniyang mga kahatulan laban sa mga manggagawa ng kamalian. (Bil 11:1; 16:35; 2Ha 1:10-12; Jud 7) Nang wasakin ng mga Babilonyo ang apostatang Juda at Jerusalem noong 607 B.C.E., ang galit ni Jehova ay makasagisag na ibinuhos "na parang apoy." May kalakip na literal na apoy ang kapahayagang ito ng galit. (2Ha 25:9; Pan 2:3, 4) Noong mga araw ni Juan na Tagapagbautismo, binabalaan niya ang mga lider ng relihiyon tungkol sa isang bautismo sa apoy, na sumapit sa Jerusalem noong 70 C.E. nang wasakin ng mga hukbong Romano ang lunsod at sunugin ang templo nito.—Mat 3:7-12.

Paggamit ng Apoy Niyaong mga Sumasalansang sa Kalooban ng Diyos. Gumamit din ng apoy yaong mga sumasalansang sa kalooban ng Diyos sa kanilang mga pagbabanta, malulupit na pagpatay, at mga paghahain. Pinagbantaan si Jepte ng galít na mga Efraimita: "Ang iyong bahay mismo ay susunugin naming kasama mo sa apoy." Sa katulad na paraan, pinagbantaan ng 30 Filisteong abay na lalaki ni Samson ang babaing kaniyang pakakasalan na susunugin nila ito at ang sambahayan ng ama nito kung hindi nito makukuha kay Samson ang sagot sa isang bugtong at pagkatapos ay sasabihin iyon sa kanila. Matapos payaunin ni Samson sa nakatayong halamang butil ng mga paganong Filisteo ang 300 sorra na kinabitan niya ng nagliliyab na mga sulo, sinunog nga ng mga Filisteo ang babae at ang ama nito sa apoy. (Huk 12:1; 14:15; 15:4-6) Sa kapahintulutan ng Diyos, gumamit si Satanas na Diyablo ng apoy "mula sa langit" sa pantanging pagsubok na ipinahintulot na gawin niya kay Job.—Job 1:12, 16.

Noon, aktuwal na sinusunog sa apoy ng mga bansang tumatahan sa Canaan ang mga anak nila bilang handog sa kanilang huwad na mga diyos. Bagaman sila'y espesipikong inutusan ni Jehova na huwag itong gawin, anupat parusang kamatayan ang ilalapat sa paglabag sa utos na ito, inihain ng mga apostatang Israelita ang sarili nilang mga anak sa Libis ng Hinom. (Lev 20:2-5; Deu 12:31; 2Cr 28:1-3; Jer 7:31; 19:5) Gayunman, winakasan ng tapat na si Haring Josias ang nakapanghihilakbot na gawaing ito nang gawin niyang di-karapat-dapat sa pagsamba ang Topet sa Libis ng Hinom.—2Ha 23:10; tingnan ang MOLEC.

Makasagisag na Paggamit. Ang apoy o ang mga pananalitang may diwa ng pag-aalab, o pagniningas, ay makasagisag na iniuugnay sa pag-ibig (Sol 8:6), pagnanasa (Ro 1:27; 1Co 7:9), galit at hatol (Zef 2:2; Mal 4:1), o masidhing damdamin (Luc 24:32; 2Co 11:29). Noong naisin ni Jeremias na magpigil sa paghahayag ng salita ni Jehova, nasumpungan niyang imposibleng gawin iyon, sapagkat naging gaya ito ng nagniningas na apoy na nakukulong sa kaniyang mga buto. (Jer 20:9) Tinutukoy naman ng Kasulatan si Jehova bilang isang apoy na tumutupok dahil sa kaniyang kalinisan, kadalisayan, at paghingi ng bukod-tanging debosyon, at dahil din sa nililipol niya yaong mga sumasalansang sa kaniya. (Deu 4:24; 9:3) Ang kaniyang pag-aalab at pagngangalit ay nagniningas na parang apoy, at ang kaniyang "dila" at salita ay gaya ng apoy. (Aw 79:5; 89:46; Isa 30:27; Jer 23:29) Karagdagan pa, ginagawa niyang lumalamong apoy ang kaniyang mga anghelikong lingkod, at sa pamamagitan ng apoy ng kaniyang sigasig ay lalamunin ang "lupa."—Aw 104:1, 4; Zef 3:8; tingnan din ang Dan 7:9, 10.

Pagsubok, pagdadalisay, paglilinis. Inihahambing ang "mensahero ng tipan" sa apoy ng tagapagdalisay, samakatuwid nga, ang apoy na ginagamit sa pagdadalisay ng ginto at pilak. Kaya naman, dahil sa maapoy na pagsubok ni Jehova sa "mga anak ni Levi" sa pamamagitan ng mensahero ng tipan, sila ay lumilinis. (Mal 3:1-3; tingnan ang PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY.) Naisisiwalat din ang kalidad ng isang materyales sa pamamagitan ng pagsubok dito sa apoy, gaya ng itinawag-pansin ng apostol na si Pablo noong idiniriin niya ang kahalagahan ng pagtatayo kay Jesu-Kristo sa pamamagitan ng mga materyales na di-tinatablan ng apoy.—1Co 3:10-15.

Iniuugnay ang apoy at asin sa mga haing inihandog sa templo. (Lev 2:9, 13; Eze 43:24) Ang asin ay kumakatawan sa kawalan ng kasiraan at naging sagisag ng namamalaging pagkamatapat, gaya ng masusumpungan sa pananalitang "tipan ng asin." (2Cr 13:5) Kung gayon, ano naman ang isinasagisag ng apoy?

Tinukoy ng apostol na si Pedro ang mga pagsubok o mga pagdurusa bilang "apoy" na sumusuri sa kalidad ng pananampalataya ng isang Kristiyano. (1Pe 1:6, 7) Nang maglaon, ang pagdurusa alang-alang sa katuwiran ay inihalintulad niya sa isang panununog nang sabihin niya sa kaniyang mga kapuwa Kristiyano: "Huwag kayong magtaka sa panununog sa gitna ninyo, na nangyayari sa inyo bilang isang

pagsubok, . . . kayo ay mga kabahagi sa mga pagdurusa ng Kristo, upang kayo ay makapagsaya at mag-umapaw rin sa kagalakan sa panahon ng pagkakasiwalat ng kaniyang kaluwalhatian." (1Pe 4:12, 13) Itinawag-pansin naman ng apostol na si Pablo ang kapaki-pakinabang na epekto ng gayong pagdurusa alang-alang sa katuwiran nang sabihin niya: "Ang kapighatian ay nagbubunga ng pagbabata." (Ro 5:3) Ang taong may-katapatan at matagumpay na nakalalampas sa isang mahirap na pagsubok ng "panunuog" ay nagiging mas malakas at mas matatag bilang resulta ng kaniyang pagbabata.—Gaw 14:22; Ro 12:12.

Pagkapuksa o Pagkawasak. Noong panahon ng Bibliya, ang pinakalubusang paraan ng pagpuksa ay sa pamamagitan ng apoy. (Jos 6:24; Deu 13:16) Kaya naman may mga pagkakataong ginamit ni Jesus ang terminong "apoy" sa makatalinghagang paraan upang tumukoy sa lubusang pagkapuksa ng mga balakyot. (Mat 13:40-42, 49, 50; ihambing ang Isa 66:24; Mat 25:41.) Noong minsan, nagbabala si Jesus sa kaniyang mga alagad na huwag nilang hayaang matisod sila ng kanilang kamay, paa, o mata anupat magiging marapat silang ihagis sa Gehenna. Pagkatapos ay sinabi pa niya: "Ang bawat isa ay dapat maasnan ng apoy." Tiyak na ang ibig niyang sabihin ay na "ang bawat isa" na gagawa ng bagay na ibinabala niya ay maaasnan ng "apoy" ng Gehenna, o walang-hanggang pagkapuksa.—Mar 9:43-49; tingnan ang GEHENNA.

Isinulat ni Pedro na "ang mga langit at ang lupa sa ngayon ay nakalaan sa apoy." Batay sa konteksto at sa ibang mga kasulatan, maliwanag na hindi ito literal na apoy kundi tumutukoy ito sa walang-hanggang pagkapuksa. Kung paanong hindi naman pinuksa, o winasak, ng Baha noong mga araw ni Noe ang literal na mga langit at lupa, kundi ang mga taong di-makadiyos lamang, ang pagkakasiwalat kay Jesu-Kristo kasama ang kaniyang makapangyarihang mga anghel sa isang nagliliyab na apoy ay hahantong sa permanenteng pagkapuksa niyaon lamang mga di-makadiyos at ng balakyot na sistema ng mga bagay na kinabibilangan nila.—2Pe 3:5-7, 10-13; 2Te 1:6-10; ihambing ang Isa 66:15, 16, 22, 24.

Ang iba pang mga halimbawa ng paggamit sa apoy upang kumatawan sa walang-hanggang pagkapuksa ay masusumpungan sa Apocalipsis at Ezekiel. Doon ay sinasabi sa atin na babalingan ng "sampung sungay" at ng "mabangis na hayop" ang Babilonyang Dakila at susunugin nila siya sa apoy. (Apo 17:16, 17) Ang pagsalakay ni Gog at ng kaniyang mga pulutong laban sa bayan ng Diyos ay pupukaw sa galit ni Jehova, anupat uulan sa kanila ang apoy at asupre. Ang nalalabing mga kagamitang pandigma ng mga sumasalakay ay gagamiting pampaningas ng mga apoy sa loob ng pitong taon. (Eze 38:19, 22; 39:6, 9, 10) Kapag pinakawalan na si Satanas sa katapusan ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, ang mga bansa na maghihimagsik ay lalamunin ng apoy, at ang Diyablo at lahat niyaong mga hindi nakasulat sa aklat ng buhay ay ihahagis sa lawa ng apoy, na kumatawan sa ikalawang kamatayan.—Apo 20:7-10, 15; 21:8; tingnan ang HINOM, LIBIS NG; LAWA NG APOY.

APRA [malamang, Alabok]. Isang lugar na binanggit ni Mikas (1:10) anupat lumilitaw na ito'y nasa Sepela o nasa Kapatagan ng Filistia, batay sa iba pang mga bayan na binanggit sa konteksto. Maliwanag na gumamit si Mikas ng magkatunog na mga salita nang sabihin niya: "Sa bahay ng Apra [sa Heb., *'Aph·rah'*] ay gumumon ka sa mismong alabok [sa Heb., *'a·phar'*]."

ʽAQABA, GULPO NG. Tingnan ang DAGAT NA PULA.

AQUILA [mula sa Lat., nangangahulugang "Agila"]. Isang likas na Judio at katutubo ng Ponto sa hilagang Asia Minor. Si Priscila, na kaniyang asawa at matapat na kasamahan, ay laging binabanggit na kasama niya. Nang ipatapon ni Emperador Claudio ang mga Judio mula sa Roma noong taóng 49 o noong maagang bahagi ng 50 C.E., nanirahan sila sa Corinto. (Gaw 18:1, 2) Nang dumating doon si Pablo noong taglagas ng 50 C.E., may-kabaitan siyang tinanggap nina Aquila at Priscila sa kanilang tahanan. Naging matalik silang mga kaibigan ni Pablo habang nagtatrabaho silang magkakasama sa paggawa ng tolda at habang tinutulungan nina Aquila at Priscila si Pablo sa pagpapatibay sa bagong kongregasyon doon.—Gaw 18:3.

Nang maglayag si Pablo patungong Sirya sa pagtatapos ng kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero noong tagsibol ng mga 52 C.E., sumama sa kaniya sina Aquila at Priscila hanggang sa Efeso. (Gaw 18:18, 19) Nanatili sila roon hanggang noong panahong sumulat si Pablo sa mga taga-Corinto mula sa Efeso noong mga 55 C.E. Ang kanilang tahanan ay ginamit bilang lokal na dakong tipunan ng kongregasyon, at doon ay nagkapribilehiyo sila na tulungan ang mahusay-magsalitang si Apolos upang magkaroon ito ng mas tumpak na unawa sa daan ng Diyos. (1Co 16:19; Gaw 18:26) Nang sulatan ni Pablo ang mga taga-Roma noong mga 56 C.E., nagwakas na ang pamamahala ni Claudio at nakabalik na sina Aquila at Priscila sa Roma, sapagkat nagpaabot si Pablo ng pagbati sa kanila, na kaniyang "mga kamanggagawa." (Ro 16:3) Doon din ay ginamit ng kongregasyon ang kanilang bahay

bilang dakong tipunan. (Ro 16:5) Noong panahong kasama nina Aquila at Priscila si Pablo, 'isinapanganib nila ang kanilang sariling mga leeg' alang-alang kay Pablo, anupat naging marapat silang pasalamatan ng lahat ng kongregasyon. (Ro 16:4) Nang maglaon ay bumalik sila sa Efeso, sapagkat noong nasa Roma si Pablo bago siya dumanas ng kamatayan bilang martir (mga 65 C.E.), hiniling niya kay Timoteo na ipaabot ang kaniyang pagbati sa kanila roon. —1Ti 1:3; 2Ti 4:19.

AR [malamang, Lunsod]. Isang lunsod sa Moab, posibleng ang kabisera nito. Ito ay nasa T na panig ng Libis ng Arnon, ngunit hindi matiyak ang eksaktong lokasyon nito. (Bil 21:15) Kung minsan ay ginagamit ang Ar upang tumukoy sa Moab. (Deu 2:9, 18, 29) May panahong umabot sa H ng Arnon ang mga hangganan ng Moab, ngunit ang rehiyong iyon ay kinuha sa kanila ni Haring Sihon ng mga Amorita. (Bil 21:26-28) Hindi sinalakay ng mga Israelita ang Moab dahil pinagbawalan sila ni Jehova na gawin iyon, yamang ibinigay niya sa mga anak ni Lot bilang "isang ari-arian" ang 'teritoryo ng Moab, samakatuwid ay ang Ar.' (Deu 2:9, 18, 29) Sa kaniyang kapahayagan ng pagkatiwangwang laban sa Moab, inihula ni Isaias na 'patatahimikin' ang Ar kasama ng iba pang mga pangunahing lunsod ng Moab.—Isa 15:1.

Yamang ang pangalang Ar ay malamang na nangangahulugang "Lunsod," ipinapalagay ng ilan na ang "lunsod ng Moab" (sa Heb., *'ir Moh·'av'*) na binanggit sa Bilang 22:36 at gayundin ang "lunsod" sa Deuteronomio 2:36 ay kapuwa tumutukoy sa Ar.

ARA. Isang anak ni Jeter na mula sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 38.

ARAB [Pagtambang]. Isang bayan sa kabundukan ng Juda, binanggit kasama ng Hebron, Duma, at ng iba pang mga lunsod. (Jos 15:48, 52, 54) Ipinapalagay na ito ang Khirbet er-Rabiyeh, na nasa pagitan ng Duma at Carmel, mga 12 km (7.5 mi) sa TK ng Hebron. Maliwanag na si Paarai na Arbita (2Sa 23:35) ay mula sa bayang ito.

ARABA [Disyertong Kapatagan]. Ang bahagi ng napakalalim na dako sa lupa, o *rift valley,* na bumabagtas patungo sa T mula sa mga dalisdis ng Bundok Hermon, bumababa sa Dagat ng Galilea at Ilog Jordan, lumulusong nang mas mababa pa sa kapantayan ng dagat upang maging lunas ng Dagat na Patay, at pagkatapos ay nagpapatuloy patimog sa Gulpo ng 'Aqaba na nasa Dagat na Pula.—Deu 3:17; Jos 3:16; 11:16; Jer 52:7.

Ang mahaba at makitid na libis na ito na mula H patungong T, na karaniwang tuyo at kinaroroonan ng iilang lunsod, ay nahaharangan ng mahabang hanay ng mga bundok sa magkabilang panig. Ang lapad nito ay naglalaro sa pagitan ng mga 1 km at 16 na km (0.5 hanggang 10 mi) at ang haba nito ay 435 km (270 mi), anupat ang libis ay likha ng isang *fault line,* o mahabang bitak sa pinakabalat ng lupa. Ang Jordan ay nagpapaliku-liko sa hilagang bahagi ng tuwid na libis na ito, anupat patuloy nitong nadidiligan ang isang luntiang pahabang lupain sa pinakasentro ng sahig ng libis. Gayunman, sa T ng Dagat na Patay, ang Araba ay dinadaluyan lamang ng pana-panahong pag-agos ng tubig na hindi sapat upang tubuan ng pananim ang tuyong lupa.

Bagaman ipinapalagay ng ilang komentarista na ang salitang "Araba" ay kumakapit lamang sa bahagi ng malaking *rift valley* na nasa T ng Dagat na Patay, maaari rin itong sumaklaw sa rehiyon na abot hanggang sa H sa Dagat ng Galilea, o Kineret. (Jos 12:3; 2Sa 2:29) Ang bahagi ng libis na ito sa H ng Dagat na Patay ay tinatawag sa ngayon na Ghor, nangangahulugang "Malalim na Dako," samantalang ang salitang "Araba" naman ay partikular na ikinakapit sa mas tuyong rehiyon sa dakong T.

Ang Dagat na Patay ay tinatawag na "dagat ng Araba." (Deu 3:17; 4:49; 2Ha 14:25) Kapag walang pamanggit na pantukoy, ang salitang *'ara·vah'* ay ginagamit din sa pangkalahatang diwa at wastong maisasalin bilang "disyertong kapatagan." Ang anyong pangmaramihan (*'ara·vohth'*) ay malimit na ikinakapit sa mga disyertong kapatagan ng Jerico at Moab, ang bahagi ng Libis ng Jordan na di-kalayuan sa H ng Dagat na Patay.—Bil 22:1; 26:3, 63; 31:12; Jos 4:13; 5:10; Jer 39:5.

ARABA, AGUSANG LIBIS NG. Sa Amos 6:14, binababalaan ng propeta ang mga kaharian ng Juda at Israel na ang lupain ay sisiilin ng isang banyagang kapangyarihan mula sa "Hamat hanggang sa agusang libis ng Araba [Disyertong Kapatagan]." (Ihambing ang 2Ha 14:25.) Bagaman ang terminong "Araba" ay ikinakapit sa buong rehiyon ng Rift Valley mula sa Dagat ng Galilea hanggang sa Dagat na Pula, dito ay partikular na tumutukoy ito sa lugar na mula sa T ng Dagat na Patay hanggang sa Gulpo ng 'Aqaba. Kaya bagaman ang pananalitang "agusang libis ng Araba" ay maaaring tumutukoy sa isang *wadi* gaya ng agusang libis ng Zered, na bumubuhos sa T na dulo ng Dagat na Patay ("dagat ng Araba," Deu 3:17), kapansin-pansin na ang pananalitang ginamit ni Amos ay eksaktong katumbas ng pangalang Arabe na ikinakapit sa rehiyong sumasaklaw mula sa T na dulo ng Dagat na Patay hanggang sa Gulpo ng 'Aqaba, samakatuwid ay sa "Wadi el-'Arabah." Ipinahihiwatig ng hula ni Amos na lubusang malulupig ang buong lupain na dating

kontrolado ng Juda at Israel, mula sa H hanggang sa T. Noong sumunod na siglo, natupad ang hulang ito dahil sa mga pagsalakay ng mga haring Asiryano, kabilang na sina Tiglat-pileser III, Salmaneser V, Sargon II, at Senakerib.

ARABE. Ang katawagang Arabe sa Kasulatan ay pangunahin nang ginagamit sa malawak na diwa upang tumukoy sa isang tao na tumatahan sa Arabia, ang pagkalaki-laking lupain sa dakong S at T ng Palestina. Kung minsan, ang ipinahihiwatig ng konteksto at ng pagkakagamit nito ay isang espesipikong tribo o grupong etniko.—1Ha 10:15; 2Cr 9:14; 21:16.

Maraming tribong Arabe ang Semitiko, anupat nagmula kay Sem sa pamamagitan ni Joktan; ang iba naman ay Hamitiko at nagmula sa anak ni Ham na si Cus. (Gen 10:6, 7, 26-30) Ang ilan sa mga inapo ni Abraham kina Hagar at Ketura ay nanirahan din sa Arabia, gaya ng mga anak ni Ismael na 'nagtabernakulo mula sa Havila malapit sa Sur, na nasa tapat ng Ehipto, hanggang sa Asirya.' (Gen 25:1-4, 12-18) Ang mga supling ni Esau, na nanirahan sa bulubunduking pook ng Seir, ay saklaw rin ng pangkalahatang klasipikasyon na Arabe.—Gen 36:1-43.

Ang karamihan sa mga Arabe noon ay mga pastol na pagala-gala na naninirahan sa mga tolda. (Isa 13:20; Jer 3:2) Ang iba ay mga negosyante, at binabanggit sa ulat na ang ilan ay mga mangangalakal para sa Tiro. (Eze 27:21) Ang mga lingkod ng Diyos ay nagkaroon ng maraming pakikipag-ugnayan sa kanila. Ang mga mangangalakal na Midianitang patungo sa Ehipto kung kanino ipinagbili si Jose ay mga Arabe, gaya rin ng mga Sabeano mula sa T Arabia na lumusob at kumuha sa mga baka at mga asnong babae ni Job. (Gen 37:28; Job 1:1, 15) Noong panahon ng 40-taóng paglalakbay ng Israel sa ilang, napahamak sila dahil sa pakikipag-ugnayan sa mga Midianitang mananamba ni Baal (Bil 25:6, 14-18), at noon namang kapanahunan ng mga Hukom, pulu-pulutong na mga Arabeng nakasakay sa kamelyo ang laging lumulusob sa Israel sa loob ng pitong taon, hanggang noong dumanas sila ng matinding pagkatalo sa kamay ni Hukom Gideon.—Huk 6:1-6; 7:12-25.

Ang mga tagapamahala ng mga kahariang Arabe ay nagbayad ng tributo kay Haring Solomon. (1Ha 10:15; 2Cr 9:14) Ang mga Arabe ay nagbayad kay Jehosapat ng tributo na 7,700 barakong tupa at ng gayunding dami ng mga kambing na lalaki, ngunit nang maglaon ay nakipag-alyansa sila sa mga Filisteo laban sa anak at kahalili ni Jehosapat na si Jehoram, anupat napatay ng kanilang mga pangkat ng mandarambong ang marami sa kaniyang mga anak. (2Cr 17:11; 21:16; 22:1) Nalupig sila ni Uzias sa digmaan noong panahon ng kaniyang paghahari. (2Cr 26:1, 7) Kabilang ang ilang mananalansang na Arabe sa mga nagbigay ng problema kay Nehemias noong panahon ng muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem.—Ne 2:19; 4:7, 8; 6:1.

Bagaman ang mga Arabe ay pagala-gala, karaniwan nang nagsasarili, at kadalasan ay malayo sa sentro ng mga pangyayari noong mga panahong iyon, sila ay pinagtuunan ng pansin sa hula at hinatulan ng Diyos. (Isa 21:13; Jer 25:17-24) Pagkaraan ng ilang siglo, maaaring kabilang ang ilang Arabe sa naging mga miyembro ng sinaunang kongregasyong Kristiyano noong Pentecostes.—Gaw 2:11, 41; tingnan ang ARABIA.

ARABIA. Ang Peninsula ng Arabia ay bahagi ng kontinente ng Asia at nasa pinakasulok nito sa TK. Kahangga ng peninsula ang Gulpo ng Persia at ang Gulpo ng Oman sa S, ang Dagat ng Arabia at ang Gulpo ng Aden sa T, at ang Dagat na Pula sa K, samantalang ang Fertile Crescent ng Mesopotamia, Sirya, at Israel ay nakakurba sa hilagaang dulo nito. Palibhasa'y napalilibutan ng tubig sa tatlong panig, ito ay parang isang malaking pulo at karaniwan nang tinatawag ng mga mamamayan nito na "Pulo ng mga Arabe" (*Jazirat al-'arab*).

Yamang mayroon itong sukat na mga 2,600,000 km kuwadrado (1,000,000 mi kuwadrado), katumbas ng mga isang katlo ng lupain ng pinakakontinente ng Estados Unidos, ang Arabia ang pinakamalaking peninsula sa buong daigdig. Ang kanluraning baybayin nito ay may haba na mga 2,900 km (1,800 mi), at ang pinakamalapad na bahagi ng peninsula ay may lapad na mga 1,900 km (1,200 mi).

Ang peninsula ay binubuo ng isang mabatong talampas na papalusong sa silangan patungo sa Gulpo ng Persia mula sa pinakagulugod nito na binubuo ng kabundukang kahilera ng K baybayin. Isang taluktok sa TK sulok nito ang umaabot sa taas na mahigit 3,600 m (12,000 piye). Sa bandang loob ng timugang dulo ng peninsula ay matatagpuan ang malaking disyerto na tinatawag na Rub' al-Khali, ang pinakamalawak na buhanginan sa buong daigdig, na tinatawag ding Empty Quarter. Nasa dakong H naman ng Nejd o gitnang talampas ang mas maliit na rehiyon ng Disyerto ng An Nafud, na nagtatapos sa Disyerto ng Sirya.

Iilan lamang ang maliliit na ilog na matatagpuan sa mga gilid ng peninsula at sa mataas na gitnang talampas (o Nejd), at inaagusan lamang ng tubig ang mga ito sa pana-panahon. Inilalarawan ni Job, na maliwanag na nanirahan sa tinatawag ngayon na rehiyon ng Disyerto ng Sirya, ang pagkatuyo ng gayong "mga agusang-taglamig."—Job 6:15-20.

Bagaman tigang ang malaking bahagi ng napakalawak na talampas na ito, nagkakaroon dito ng sapat na pag-ulan sa kanluraning kabundukan, sa gitnang talampas, at sa T upang matustusan ang isang malaki-laking populasyon. Dito at sa palibot ng malalaking oasis, ang *fellahin,* o mga magbubukid, ay maaaring magtanim ng mijo, trigo, sebada, at mais, at tumutubo rito ang mga palmang datiles (Exo 15:27) at mga puno ng igos. Ang mga punong akasya, na pinagkukunan ng madagtang *gum* na tinatawag na *gum arabic,* at ang iba pang aromatikong mga punungkahoy at halaman ang bumuo sa malaking bahagi ng ekonomiya ng Arabia noong sinaunang panahon. (Gen 2:12) Sa ngayon ay wala nang gaanong nangangalakal ng mga ito palibhasa'y natalo na ang mga ito ng itim na ginto, ang petrolyo.

Dahil sa kakapusan ng tubig, iilan din ang uri ng mga hayop at ibon na matatagpuan doon, bagaman sa ngayon ay nabubuhay roon ang mga tupa, mga kambing, mga kamelyo, maiilap na asno, mga chakal, mga halkon, at mga agila, gaya rin noong panahon ng Bibliya. (Eze 27:21; 2Cr 17:11; Huk 6:5; Job 39:5-8, 26, 27; Isa 60:7; 34:13) Ang ilang uri ng hayop sa ilang, gaya ng leon, torong gubat, at avestruz, ay naglaho na ngayon sa teritoryong ito. (Job 38:39, 40; 39:9-18) Ang mga *Arabian horse* ay bantog sa kanilang kagandahan at lakas hanggang sa mga araw na ito.—Ihambing ang Job 39:19-25.

Mga Tribong Arabe. Sa Arabia namayan ang marami sa mga pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha na nakatala sa Genesis kabanata 10. Sa Semitikong sanga, naging anak ni Joktan ang mga ulo ng mga 13 iba't ibang tribong Arabe; samantalang ang tatlo sa mga inapo ni Aram, sina Uz, Geter, at Mas, ay lumilitaw na namayan sa lugar ng H Arabia at ng Disyerto ng Sirya. (Gen 10:23, 26-29) Ang nagtotoldang mga Ismaelita ay nagpagala-gala sa Peninsula ng Sinai, tumawid sa H Arabia at nakarating hanggang sa Asirya. (Gen 25:13-18) Ang mga Midianita ay pangunahin nang nanirahan sa HK bahagi ng Arabia di-kalayuan sa S ng Gulpo ng ʽAqaba. (Gen 25:4) Naging pinakasentro ng pananahanan ng mga inapo ni Esau ang mga bulubunduking pook ng Edom sa dakong TS ng Dagat na Patay. (Gen 36:8, 9, 40-43) Mula sa Hamitikong sanga, ang ilang inapo ni Cus, kabilang na si Havila, si Sabta, si Raama at ang kaniyang mga anak na sina Sheba at Dedan, at si Sabteca, ay waring pangunahin nang nanirahan sa timugang bahagi ng Peninsula ng Arabia.—Gen 10:7.

Binabanggit sa sinaunang mga inskripsiyong Asiryano at Babilonyo ang iba't ibang tribo ng Arabia. Itinala ni Salmaneser III si "Gindibu', mula sa Arabia." Binanggit sina Zabibe at Samsi bilang mga reynang Arabe sa mga inskripsiyon ni Tiglat-pileser III. Binanggit ni Sargon II sina "Samsi, reyna ng Arabia (at) It'amar na Sabeano." Tinukoy sa iba pang mga inskripsiyong *cuneiform* ang Sabai, ang Nabaiti, ang Qidri, at ang Idibaili, ang Masai, at ang Temai.—Ihambing ang Gen 25:3, 13-15.

Mga Pagtukoy sa Bibliya. Ang Hadhramaut, isa sa apat na pangunahing sinaunang kaharian ng Timog Arabia, ay karaniwan nang iniuugnay kay Hazarmavet ng Genesis 10:26. Ang Wadi Hadhramaut, isang mahabang libis na kahilera ng T na baybayin ng Arabia, ang sentro ng kahariang iyon na ang kabisera ay nasa Shabwa. Ang iba pang mga pangalan sa Bibliya na lumilitaw bilang mga lugar sa Arabia ay ang Dedan, Tema, Duma, at Buz.—Isa 21:11-14; Jer 25:23, 24.

Dumaan si Abraham sa gilid ng Arabia nang mandayuhan siya mula sa Ur ng mga Caldeo patungo sa lupain ng Canaan. Sa kalaunan, nang kailanganin niyang bumaba sa Ehipto, maaaring dumaan siya sa isang bahagi ng Arabia sa pamamagitan ng pagbagtas sa hilagaang bahagi ng Peninsula ng Sinai (sa halip na tahakin ang ruta sa kahabaan ng Baybayin ng Mediteraneo), gayundin noong maglakbay siya pabalik. (Gen 12:10; 13:1) Ang tagpo ng drama sa aklat ng Job ay sa lupain ng Uz na nasa hilagang Arabia (Job 1:1), at ang mga manlulusob na Sabeano na sumalakay sa mga ari-arian ng taong ito na "pinakadakila sa lahat ng mga taga-Silangan" ay mula sa isang tribong Arabe na maaaring nagmula kay Joktan. (Job 1:3, 15; Gen 10:26-28) Ang tatlong "mang-aaliw" ni Job at si Elihu ay waring nagmula rin sa mga lugar sa Arabia. (Job 2:11; 32:2) Gumugol si Moises ng 40 taon sa Arabia noong nakikipamayan siya sa Midianitang si Jetro. (Exo 2:15–3:1; Gaw 7:29, 30) Ang sumunod na mahalagang pangyayari na naganap sa Arabia ay ang pagbibigay ng tipang Kautusan sa Bundok Sinai na nasa timugang bahagi ng Peninsula ng Sinai, kung saan nagtipon ang pinalayang bansang Israel. (Exo 19:1, 2) Kaya pagkalipas ng mga 15 siglo, binanggit ng apostol na si Pablo na ang pangyayaring iyon ay naganap sa "Sinai, isang bundok sa Arabia."—Gal 4:25.

Dahil sa kasalukuyang kalagayan ng Arabia sa pangkalahatan, waring halos imposible na makapanirahan sa ilang sa loob ng 40 taon ang marahil ay mga tatlong milyong Israelita. (Exo 12:37, 38) Sabihin pa, nagawa nila iyon dahil sa makahimalang paglalaan sa kanila ni Jehova ng pagkain at tubig. (Deu 8:2-4; Bil 20:7, 8) Bagaman talagang mahirap ang mga kalagayan at maliwanag na ipinakikita sa ulat ng Kasulatan ang kakapusan sa tubig doon (Bil 20:4, 5), may dahilan upang maniwala na nang panahong iyon, mga 3,500 taon na ang nakalilipas,

mas sagana sa tubig ang Arabia kaysa sa kasalukuyang panahon. Sa ngayon ay masusumpungan doon ang maraming malalalim na tuyong *wadi,* o libis, na dating pinakasahig ng mga ilog, anupat nagbibigay ito ng katibayan na noong nakalipas na panahon ay nagkakaroon doon ng sapat na pag-ulan upang daluyan ng tubig ang mga iyon. Maaaring ang pagkaunti ng suplay ng tubig ang isang dahilan kung bakit naglaho na roon ang ilang uri ng hayop. Ngunit, pangunahin na, ang Arabia noon ay gaya rin ngayon: isang tuyong lupain.

Noong kapanahunan ng mga Hukom, pulu-pulutong na mga Midianita, mga Amalekita, at "mga taga-Silangan" na nakasakay sa kamelyo ang dumating mula sa Arabia upang salantain ang lupain ng Israel. (Huk 6:1-6) Ang gayong mga biglaang paglusob ang pangunahing paraan ng pakikipagdigma sa Arabia noon. (2Cr 22:1) Ang kamelyo, na pinaniniwalaang pinaamo sa Arabia, ay ginagamit na bilang isang uri ng transportasyon noon pa mang panahon ni Abraham. (Gen 24:1-4, 10, 61, 64) Dahil mas nakatatagal ang kamelyo sa mahahabang paglalakbay sa disyerto kaysa sa asno, ang pagpapaamo nito ay itinuturing na naging dahilan ng napakalaking pagsulong sa ekonomiya ng Arabia, anupat nakatulong upang maitatag ang tinatawag na "Mga Kaharian ng mga Espesya" ng Timog Arabia.

Mula sa mas matabang lupain sa T, tinatalunton noon ng mga pulutong na nakasakay sa kamelyo ang mga ruta sa disyerto na kahilera ng Dagat na Pula, anupat nagpalipat-lipat sa iba't ibang oasis at balon hanggang sa makarating sa Peninsula ng Sinai, na mula roon ay maaari silang kumaliwa sa Ehipto o dumeretso sa Palestina o sa Damasco. Bukod sa kanilang lubhang kanais-nais na mga espesya at mababangong resina, gaya ng olibano at mira (Isa 60:6), maaaring may dala rin silang ginto at kahoy ng algum mula sa Opir (1Ha 9:28; 10:11) at mahahalagang bato, gaya ng ginawa ng reyna ng Sheba nang dumalaw siya kay Haring Solomon. (1Ha 10:1-10, 15; 2Cr 9:1-9, 14) Maraming talabang may perlas ang makukuha sa katubigan ng Gulpo ng Persia. Yamang ang TK sulok ng Arabia ay nakahiwalay sa Aprika sa pamamagitan ng isang makitid na kipot ng tubig na mga 32 km (20 mi) lamang ang lapad, maaaring kabilang din sa mga paninda ng mga naglalakbay na mangangalakal na iyon ang mga produkto mula sa Etiopia (2Cr 21:16), gaya ng garing at ebano.—Eze 27:15.

Si Nabonido, ang Babilonyong hari na ang anak na si Belsasar ang namamahala sa Babilonya noong panahong bumagsak ito (539 B.C.E.), ay gumugol ng sampung taon sa oasis na lunsod ng Taima (Tema) sa hilagang bahagi ng gitnang talampas ng Arabia.—Tingnan ang TEMA Blg. 2.

Noong ikalimang siglo B.C.E., ang Arabia ay nagkaroon ng malaking impluwensiya sa Palestina, gaya ng makikita sa mga pagtukoy kay "Gesem na Arabe" sa Nehemias 2:19 at 6:1-7.

Ang Kahariang Himyarita, na humawak ng kontrol sa Timog Arabia noong mga 115 B.C.E., ay may kabisera sa Zafar (ipinapalagay ng ilan na ang Separ sa Genesis 10:30). Sa dakong H, ang mga Nabateano (posibleng nagmula kay Nebaiot ng Genesis 25:13), na ang kabisera ay nasa Petra sa mabatong mga bangin ng Edom, ay naging makapangyarihan mula noong ikaapat na siglo B.C.E. Nang maglaon, sinakop din nila ang buong T na bahagi ng Negeb at pati ang Moab at ang rehiyon sa S ng Jordan. Sa loob ng ilang taon noong unang siglo B.C.E. at muli noong unang siglo C.E., pinamahalaan nila ang Damasco. Ang kanilang hari na si Aretas IV (mga 9 B.C.E.–40 C.E.) ay binabanggit sa 2 Corinto 11:32 may kaugnayan sa pagtakas ni Pablo mula sa Damasco, na inilalarawan sa Gawa 9:23-25. Pinakasalan ni Herodes Antipas ang anak ni Aretas IV ngunit diniborsiyo niya ito upang mapangasawa si Herodias.—Mar 6:17; tingnan ang ARETAS.

Sinabi ni Pablo na matapos siyang makumberte ay 'pumaroon siya sa Arabia, at bumalik siyang muli sa Damasco.' (Gal 1:17) Maaaring naglakbay siya noon hanggang sa karatig-lugar na Disyerto ng Sirya, bagaman ipahihintulot din ng pagkakagamit sa terminong iyon na nakarating siya sa alinmang bahagi ng Peninsula ng Arabia.

Noong unang siglo B.C.E., ang Palmyra sa dakong HS ng Damasco ay nagsimulang maging isang sentro ng mga Arabe at nang maglaon ay nahigitan nito ang Petra bilang isang estadong kalakalan. Pagsapit ng 270 C.E., sa ilalim ni Reyna Zenobia, nasakop na ng hukbo ng Palmyra ang Ehipto at ito'y isa nang mahigpit na karibal ng Roma hanggang sa matalo ito noong 272 C.E.

Wika. Ang wika ng mga tao sa Arabia ay kabilang sa grupong Timog Semitiko at nananatiling mas matatag kaysa sa iba pang mga wikang Semitiko. Dahil dito, nakatulong ito upang higit na maunawaan ang maraming ekspresyon at salita sa sinaunang Hebreo ng Bibliya.

ARAD.

1. Isa sa mga pangulo ng tribo ni Benjamin na minsang nanirahan sa Jerusalem.—1Cr 8:15, 28.

2. Isang lunsod sa timugang hangganan ng Canaan, na ang hari ay sumalakay sa mga Israelita noong malapit na sila sa Canaan. Itinalaga ng mga Israelita ang distritong ito sa pagkapuksa at tinawag itong "Horma," na nangangahulugang "Pagtatalaga sa Pagkapuksa." (Bil 21:1-3; 33:40) Gayunman, hindi sila namayan doon noong panahong

Mga guho ng isang tanggulan sa Tel ʽArad. Binabanggit sa isang Hebreong "ostracon" na natagpuan malapit dito ang pananalitang "bahay ni Jehova"

iyon, at maliwanag na ang ilan sa mga tumatahan doon ay nakaligtas sa pagkapuksa. Ito ang dahilan kung bakit kabilang ang hari ng Arad sa talaan ng 31 hari na nilupig ni Josue nang dakong huli sa kaniyang mabilisang pangungubkob. (Jos 12:14) Nang maglaon ay pinamayanan ng mga Kenita ang ilang na lugar na nasa T ng Arad.—Huk 1:16.

Ipinapalagay ng karamihan na ang Arad sa Israel ay siya ring Tel ʽArad, isa sa pinakamalalaking gulod sa rehiyon ng Negeb. Ito ay nasa isang medyo alun-along kapatagan na mga 28 km (17 mi) sa S ng Beer-sheba. Natagpuan sa mga paghuhukay sa Tel ʽArad ang humigit-kumulang sa 200 *ostracon,* anupat halos kalahati sa mga iyon ay may sulat na Hebreo at ang iba naman ay Aramaiko. Ang isa sa mga piraso ng palayok na may sulat na Hebreo, ipinapalagay na mula pa noong ikalawang kalahatian ng ikapitong siglo B.C.E., ay kababasahan: "Sa aking panginoong Eliasib: Pagkalooban ka nawa ni Jehova ng kapayapaan. . . . Nananahanan siya sa bahay ni Jehova."—LARAWAN, Tomo 1, p. 325.

Dahil walang masusumpungan sa Tel ʽArad na mga labí mula sa mga Canaanitang nabuhay noong mas huling yugto, ipinapalagay ni Y. Aharoni na ang Arad sa Canaan ay nasa Tell el-Milh (Tel Malhata), na 12 km (7 mi) sa TK ng Tel ʽArad.

ARAH.

1. Isang anak ni Ula na mula sa tribo ni Aser. —1Cr 7:30, 39.

2. Ulo ng isang pamilya na ang mga miyembro ay bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel. (Ezr 2:1, 2, 5; Ne 7:6, 7, 10) Ama, o ninuno, ni Secanias na biyenan ni Tobia na Ammonita.—Ne 6:18.

ARAM.

1. Ang huling nakatala sa limang anak ni Sem. Si Aram at ang apat niyang anak, sina Uz, Hul, Geter, at Mas, ang bumubuo sa 5 sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha, at ang kanilang mga inapo ay ang mga Arameano at mga Siryano. —Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17.

2. Ang anak ni Kemuel at isang apo ni Nahor na kapatid ni Abraham. Samakatuwid, si Aram ay isang apo ni Abraham sa pamangkin at isang pamangkin ni Isaac sa pinsang buo. Si Rebeka, ang anak ng tiyo ni Aram na si Betuel, ay pinsang buo ni Aram. Hindi sumama kay Abraham ang pamilya ni Nahor nang lisanin nito ang Mesopotamia, ngunit pagkaraan ng ilang taon "ang balita ay nakarating kay Abraham" tungkol sa mga supling ni Nahor, pati na ang tungkol kay Aram.—Gen 22:20-23; 11:27, 31; 24:4, 10.

3. Isa sa apat na "mga anak ni Semer" (Somer) na mula sa tribo ni Aser, at nakatalang kabilang sa "mga ulo ng sambahayan ng mga ninuno, mga pili, magigiting at makapangyarihang mga lalaki, mga ulo ng mga pinuno." (1Cr 7:31, 32, 34, 40) Si Aram at ang kaniyang ama ay kapuwa ipinanganak sa Ehipto, yamang ang kaniyang lolo at lolo sa tuhod ay kabilang sa mga supling ni Jacob na "pumaroon sa Ehipto."—Gen 46:8, 17.

4. Sa *King James Version,* ang Aram ay lumilitaw sa Mateo 1:3, 4 at sa Lucas 3:33.—Tingnan ang ARNI; RAM Blg. 1.

5. Ang salitang Aram ay ginagamit bilang pangalan ng lugar, sa ganang sarili nito o kasama ng ibang mga termino, upang tumukoy sa mga rehiyon kung saan nanirahan ang karamihan ng mga inapo ni Aram (Blg. 1).

Ang *Aram,* sa ganang sarili nito, ay pangunahin nang tumutukoy sa Sirya at kadalasa'y isinasalin nang gayon. (Huk 10:6; 2Sa 8:6, 12; 15:8; Os 12:12) Kasama rito ang rehiyon mula sa Kabundukan ng Lebanon hanggang sa Mesopotamia at mula sa Kabundukan ng Taurus sa H pababa sa Damasco at sa ibayo pa sa T.—Tingnan ang SIRYA.

Ang *Aram-naharaim* (Aw 60:Sup) ay karaniwan nang isinasalin sa salitang Griego na "Mesopotamia," na ipinapalagay na tumutukoy sa "lupain sa pagitan ng mga ilog." Ang dalawang ilog na iyon ay ang Eufrates at ang Tigris. Inilarawan ni Esteban si Abraham bilang naninirahan sa Mesopotamia noong naroon pa ito sa Ur ng mga Caldeo (Gaw 7:2), at nang isugo ni Abraham ang kaniyang lingkod upang humanap ng asawa para kay Isaac pagkaraan ng maraming taon, sinabihan niya ito na pumaroon sa lunsod ni Nahor sa (Mataas na) Mesopotamia (Aram-naharaim). (Gen 24:2-4, 10) Si Balaam ng Petor ay nagmula rin sa isang bulubunduking rehiyon sa hilagang bahagi ng Mesopotamia.—Deu 23:4; ihambing ang Bil 23:7; tingnan ang MESOPOTAMIA.

Ang *Padan-aram* ay partikular na ginagamit upang tumukoy sa lugar sa palibot ng lunsod ng Haran sa Mataas na Mesopotamia.—Gen 25:20; 28:2-7, 10; tingnan ang PADAN.

Ang mga Arameano, na mga Semitikong inapo ni Aram, ay masusumpungan noon sa lahat ng mga lugar na ito. Karagdagan pa, ang pangalan ni Uz, isa sa apat na anak ni Aram, ay ikinakapit sa lugar ng Disyerto ng Arabia na nasa silangan ng Lupang Pangako at katabi ng mga hanggahan ng Edom. (Job 1:1; Pan 4:21) Ang Aramaiko, na wika ng mga Arameano, ay malapit sa wikang Hebreo at nang maglaon ay naging isang internasyonal na wika kapuwa para sa kalakalan at diplomasya sa lahat ng mga rehiyon ng Fertile Crescent.—2Ha 18:26; tingnan ang ARAMAIKO.

Tiyak na dahil sa paninirahan ni Jacob sa Aram sa loob ng 20 taon kasama ng kaniyang Arameanong biyenan na si Laban, tinutukoy siya sa Deuteronomio 26:5 bilang isang "Siryano" (sa literal, isang "Arameano"). Bukod diyan, ang ina ni Jacob na si Rebeka ay isang Arameano, gaya ng kaniyang mga asawang sina Lea at Raquel. Samakatuwid, ang mga Israelita ay talagang malapit na kamag-anak ng mga Arameano.

Mga Kahariang Arameano. Sinimulang banggitin sa rekord ng Bibliya ang mga kahariang Arameano noong panahong mabuo na ang bansang Israel. Sinupil ni Cusan-risataim, isang hari mula sa Aram-naharaim (Mesopotamia), ang Israel sa loob ng walong taon hanggang noong mapalaya ito ni Hukom Otniel.—Huk 3:8-10.

Ang *Aram-Zoba* ay isang kahariang Arameano na tinukoy bilang isang kaaway ng pamamahala ni Saul (1117-1078 B.C.E.). (1Sa 14:47) Lumilitaw na ito ay nasa dakong H ng Damasco at namuno sa H hanggang sa Hamat at sa S hanggang sa Eufrates. Noong nakikipaglaban si David sa mga kaaway ng Israel, nakasagupa niya si Hadadezer, ang makapangyarihang hari ng Aram-Zoba, at natalo niya ito. (2Sa 8:3, 4; 1Cr 18:3; ihambing ang Aw 60:Sup.) Nang maglaon, ang Arameanong mandarambong na si Rezon ang namahala sa Damasco, at di-nagtagal ang lunsod na ito ang naging pinakaprominenteng lunsod na Arameano (1Ha 11:23-25) at "ulo ng Sirya." (Isa 7:8) Sa gayong posisyon, tahasan itong nakipaglaban sa

Israel sa buong kasaysayan ng hilagang kaharian. —Tingnan ang DAMASCO.

Ang *Aram-maaca* ay binanggit kasama ng Zoba, Rehob, at Istob na mga kahariang Arameano anupat mula sa mga ito ay umupa ang mga Ammonita ng mga karo at mga mangangabayo upang makipagdigma kay David. Umanib ang hari ng Aram-maaca sa mersenaryong mga hukbong ito, na kaagad namang natalo ng hukbo ni David. (1Cr 19:6-15; 2Sa 10:6-14) Malamang na ang kaharian ng Maaca ay nasa S ng Jordan, at ang Bundok Hermon ay nasa H nito.—Jos 12:5; 13:11.

Ang *Gesur* ay isang maliit na kahariang Arameano sa dakong S ng Jordan at maliwanag na nasa ibaba lamang ng Maaca, anupat ang T na mga hangganan nito ay sumasaklaw sa buong S panig ng Dagat ng Galilea. Tulad ng Maaca, ito ay nasa loob ng teritoryong nakaatas sa tribo ni Manases. —Deu 3:14; Jos 13:11; tingnan ang GESUR Blg. 1.

Sa pamamagitan ng panlulupig ni David sa mga kahariang Arameano, pinalawak niya ang mga hangganan ng kaniyang kaharian sa malayong H hanggang sa Ilog Eufrates, di-kalayuan sa Haran ng Padan-aram. Sa gayon ay natupad niya ang pangako ni Jehova may kinalaman sa lawak ng mana ng Israel sa Lupang Pangako.—Deu 1:7; 11:24; Jos 1:4.

Para sa higit pang impormasyon tungkol sa pakikipag-ugnayan ng Israel sa Aram, tingnan ang SIRYA.

ARAMAIKO. Isang sinaunang wikang Semitiko na malapit sa wikang Hebreo at orihinal na ginagamit ng mga Arameano. (Tingnan ang ARAM Blg. 5.) Gayunman, sa paglipas ng panahon, ito ay sumaklaw sa iba't ibang diyalekto (na ang ilan ay itinuturing na hiwalay na mga wika) at malawakang ginamit, lalo na sa TK Asia. Partikular nang ginamit ang Aramaiko mula noong ikalawang milenyo B.C.E. hanggang noong mga 500 C.E. Isa ito sa tatlong wika na ginamit sa pagsulat ng Bibliya. Ang salitang Hebreo na *'Ara·mith'* ay lumilitaw sa Kasulatan nang limang beses at isinasalin bilang "sa wikang Siryano" o "sa wikang Aramaiko."—2Ha 18:26; Isa 36:11; Dan 2:4; Ezr 4:7 (dalawang beses).

Ang Biblikal na Aramaiko, na dating tinatawag na Chaldee, ay ginamit sa Ezra 4:8 hanggang 6:18 at sa 7:12-26; sa Jeremias 10:11; at sa Daniel 2:4b hanggang 7:28. Mayroon ding mga pananalitang Aramaiko sa iba pang mga bahagi ng Bibliya, ngunit ang marami sa mga pagsisikap ng mga iskolar na ipalagay na nanggaling sa Aramaiko ang maraming salitang Hebreo ay batay lamang sa palapalagay.

Hindi kataka-takang gumamit ng ilang pananalitang Aramaiko ang mga Hebreo dahil nagkaroon sila ng malapít na ugnayan sa mga Arameano at sa wikang Aramaiko sa loob ng mahabang panahon. Kabilang sa mga unang salin ng Hebreong Kasulatan tungo sa ibang wika ang mga Aramaikong Targum. Ang mga piraso ng sinaunang mga Targum ng ilang aklat ay natagpuang kasama ng Dead Sea Scrolls.

Ang Wika. Ang Aramaiko at ang Hebreo ay kapuwa itinuturing na kabilang sa Semitikong pamilya ng mga wika ng hilagang-kanluran. Bagaman malaki ang pagkakaiba ng dalawang wika, ang mga ito ay magkaugnay anupat magkapareho ang kanilang mga titik sa alpabeto at ang mga pangalan ng mga iyon. Tulad ng Hebreo, ang Aramaiko ay isinusulat mula sa kanan pakaliwa, at ang orihinal na sulat Aramaiko ay puro katinig lamang. Ngunit nang maglaon, ang Aramaikong ginamit sa Bibliya ay nilagyan ng mga Masorete ng tuldok-patinig, gaya ng ginawa nila sa Hebreo. Ang Aramaiko ay naimpluwensiyahan din ng ibang mga wika. Bukod sa pagkakaroon nito ng iba't ibang pangalang pantangi ng mga lugar at mga tao mula sa mga wikang Hebreo, Akkadiano, at Persiano, ang Biblikal na Aramaiko ay kakikitaan din ng impluwensiyang Hebreo sa mga terminong relihiyoso, ng impluwensiyang Akkadiano partikular na sa mga terminong pulitikal at pinansiyal, at ng impluwensiyang Persiano sa mga terminong nauugnay sa pulitikal at legal na mga bagay.

Bukod sa pagkakatulad ng Aramaiko sa sulat Hebreo, ang mga pagbabago ng anyo ng pandiwa, pangngalan, at panghalip sa Aramaiko ay may pagkakahawig din sa Hebreo. Ang mga pandiwa nito ay may dalawang aspekto, ang imperpektibo (nagsasaad ng kilos na di-tapos) at ang perpektibo (nagpapahiwatig ng kilos na tapos na). Gumagamit ang Aramaiko ng mga pangngalang pang-isahan, tambalan, at pangmaramihan, at mayroon itong dalawang kasarian, ang panlalaki at ang pambabae. Naiiba ito sa ibang mga wikang Semitiko sa malimit nitong paggamit ng tunog ng patinig na *a,* at sa iba pang mga paraan, kasama na ang mas malimit na paggamit ng ilang katinig, gaya ng *d* sa halip na *z* at ng *t* sa halip na *sh.*

Mga pangunahing dibisyon. Sa pangkalahatan, hinahati ang Aramaiko sa grupong Kanluranin at grupong Silanganin. Gayunman, kung ibabatay sa kasaysayan, kinikilala na mayroon itong apat na grupo: Matandang Aramaiko, Opisyal na Aramaiko, Aramaikong Levantine, at Silanganing Aramaiko. Ipinapalagay na malamang na iba't ibang diyalekto ng Aramaiko ang ginagamit noon sa palibot at sa loob ng Fertile Crescent at sa Mesopotamia no-

ong ikalawang milenyo B.C.E. Mapapansin sa Genesis 31:47 na may pagkakaiba ang sinaunang mga anyo ng Aramaiko at ng Hebreo. Matapos magkasundo sina Jacob at Laban, isang bunton ng mga bato ang itinindig bilang saksi sa pagitan nila. Tinawag ito ni Laban na "Jegar-sahaduta" sa Aramaiko (Siryano), samantalang tinawag naman ito ni Jacob na "Galeed" sa Hebreo, anupat ang mga pananalitang iyon ay kapuwa nangangahulugang "Bunton na Saksi."

Ang Matandang Aramaiko ay isang pangalang iniugnay sa ilang inskripsiyon na natuklasan sa hilagang Sirya at sinasabing mula pa noong ikasampu hanggang ikawalong siglo B.C.E. Gayunman, isang bagong diyalekto ng Aramaiko ang unti-unting naging *lingua franca* o internasyonal na pangalawahing wika noong panahon ng Imperyo ng Asirya, anupat hinalinhan nito ang Akkadiano bilang ang wikang ginagamit sa korespondensya opisyal ng pamahalaan para sa malalayong bahagi ng imperyo. Dahil ginamit ito sa gayong paraan, ang karaniwang anyong ito ng Aramaiko ay tinatawag na Opisyal na Aramaiko. Patuloy itong ginamit noong panahong ang Babilonya ang Kapangyarihang Pandaigdig (625-539 B.C.E.) at kahit pagkatapos niyaon, noong panahon ng Imperyo ng Persia (538-331 B.C.E.). Mas malawakan pa itong ginamit noong panahong iyon, anupat naging opisyal na wika ng pamahalaan at kalakalan sa napakaraming lugar, gaya ng pinatutunayan ng mga tuklas sa arkeolohiya. Makikita ito sa mga dokumento sa mga tapyas na *cuneiform;* sa mga *ostracon,* mga papiro, mga pantatak, mga barya; sa mga inskripsiyon sa bato, at sa iba pa. Ang mga labíng ito ay natagpuan sa mga lupaing gaya ng Mesopotamia, Persia, Ehipto, Anatolia, hilagang Arabia; sa mga rehiyon sa H hanggang sa Kabundukan ng Ural; at sa gawing S hanggang sa Afghanistan at Kurdistan. Nagpatuloy ang paggamit sa Opisyal na Aramaiko hanggang noong panahong Helenistiko (323-30 B.C.E.).

Waring ang Opisyal na Aramaikong ito ang ginamit sa mga akda nina Ezra, Jeremias, at Daniel. Ipinahihiwatig din ng Kasulatan na ang Aramaiko ay isang *lingua franca* noong sinaunang mga panahong iyon. Kaya naman noong ikawalong siglo B.C.E., ang inatasang mga tagapagsalita ni Haring Hezekias ng Juda ay nakiusap kay Rabsases na kinatawan ng Asiryanong si Haring Senakerib, sa pagsasabi: "Pakisuyo, magsalita ka sa iyong mga lingkod sa wikang Siryano [Arameano, samakatuwid ay Aramaiko], sapagkat nakikinig kami; at huwag kang magsalita sa amin sa wika ng mga Judio sa pandinig ng mga taong nasa pader." (Isa 36:11; 2Ha 18:26) Nakaiintindi ng Aramaiko, o Siryano, ang mga opisyal ng Juda, ngunit maliwanag na hindi ito naiintindihan ng karaniwang mga Hebreo sa Jerusalem noong panahong iyon.

Maraming taon pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, binasa ng saserdoteng si Ezra ang aklat ng Kautusan sa mga Judiong nagkakatipon sa Jerusalem, at ipinaliwanag ito ng iba't ibang Levita sa taong-bayan, anupat sinasabi sa Nehemias 8:8: "Patuloy silang bumabasa nang malakas mula sa aklat, mula sa kautusan ng tunay na Diyos, na ipinaliliwanag iyon, at binibigyan iyon ng kahulugan; at patuloy silang nagbibigay ng unawa sa pagbasa." Maaaring kasama sa gayong pagpapaliwanag o pagpapakahulugan ang pagsasalin ng tekstong Hebreo tungo sa Aramaiko, yamang posibleng Aramaiko ang ginamit ng mga Hebreo noong sila'y nasa Babilonya. Walang alinlangang detalyado ang isinagawang pagpapaliwanag upang kahit naiintindihan ng mga Judio ang Hebreo, mauunawaan din nila ang malalim na kahulugan ng binabasa.

Anong Wika ang Ginamit ni Jesus? Lubhang nagkakaiba-iba ang opinyon ng mga iskolar hinggil sa tanong na ito. Gayunman, may kinalaman sa mga wikang ginagamit sa Palestina noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, si Propesor G. Ernest Wright ay nagsabi: "Walang alinlangang iba't ibang wika ang maririnig noon sa mga lansangan ng pangunahing mga lunsod. Maliwanag na Griego at Aramaiko ang karaniwang mga wika, at malamang na pareho itong naiintindihan ng karamihan sa mga tagalunsod maging sa 'makabago' o 'kanluraning' mga lunsod gaya ng Cesarea at Samaria kung saan mas karaniwang ginagamit ang Griego. Ang mga kawal at mga opisyal na Romano ay maaaring maririnig na nag-uusap sa wikang Latin, samantalang ang mga ortodoksong Judio naman ay maaaring nag-uusap sa isang mas bagong anyo ng Hebreo, isang wika na alam nating hindi klasikal na Hebreo ni Aramaiko, bagaman may mga pagkakatulad iyon sa dalawang ito." Tungkol naman sa wikang ginamit ni Jesu-Kristo, sinabi ni Propesor Wright: "Matagal nang pinagtatalunan kung anong wika ang ginamit ni Jesus. Wala tayong paraan upang matiyak kung nakapagsasalita siya ng Griego o Latin, ngunit sa kaniyang ministeryo ng pagtuturo ay palagi siyang gumagamit ng alinman sa Aramaiko o sa popular na Hebreo na may halong Aramaiko. Nang kausapin ni Pablo ang mga manguumog sa Templo, sinasabing nagsalita siya sa Hebreo (Gaw 21:40). Ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na iyon ay tumutukoy sa Aramaiko, ngunit malaki ang posibilidad na isang popular na Hebreo ang karaniwang wika noon ng mga Judio." —*Biblical Archaeology,* 1962, p. 243.

Posibleng si Jesus at ang kaniyang unang mga alagad, gaya ng apostol na si Pedro, ay nagsasalita kung minsan ng Aramaiko ng Galilea, anupat may nagsabi kay Pedro noong gabing dakpin si Kristo: "Tiyak na isa ka rin sa kanila, sapagkat, sa katunayan, nahahalata ka sa iyong pananalita." (Mat 26:73) Maaaring nasabi ito sa apostol dahil Aramaiko ng Galilea ang ginagamit niya noon, bagaman hindi ito tiyak, o maaaring nagsasalita siya ng Hebreo ng Galilea na naiiba sa diyalektong ginagamit sa Jerusalem o sa iba pang lugar sa Judea. Bago pa nito, nang dumating si Jesus sa Nazaret sa Galilea at pumasok sa sinagoga roon, bumasa siya mula sa hula ni Isaias, na maliwanag na nakasulat sa Hebreo, at pagkatapos ay sinabi niya: "Ngayon ay natutupad ang kasulatang ito na karirinig lamang ninyo." Walang binabanggit na isinalin ni Jesus sa Aramaiko ang talatang ito. Kaya malamang na ang mga taong naroroon nang pagkakataong iyon ay nakaiintindi ng Biblikal na Hebreo. (Luc 4:16-21) Mapapansin din na sa Gawa 6:1, na tumutukoy sa isang panahon na di-katagalan pagkatapos ng Pentecostes 33 C.E., ay may binabanggit na mga Judiong nagsasalita ng Griego at mga Judiong nagsasalita ng Hebreo sa Jerusalem.

Itinatawag-pansin ni Propesor Harris Birkeland (*The Language of Jesus,* Oslo, 1954, p. 10, 11) na bagaman Aramaiko ang nasusulat na wika ng Palestina noong narito sa lupa si Jesus, hindi ito nangangahulugan na iyon ang ginagamit ng masa. Gayundin, bagaman ang Elephantine Papyri na nagmula sa isang kolonya ng mga Judio sa Ehipto ay nakasulat sa Aramaiko, hindi ito katibayan na iyon ang pangunahin o karaniwang wika sa kanilang sariling lupain, sapagkat ang Aramaiko noon ay isang internasyonal na wikang pampanitikan. Sabihin pa, maraming makikitang salitang Aramaiko sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, anupat si Jesus mismo ay gumamit ng ilang salitang Aramaiko. Gayunpaman, gaya ng ipinaliliwanag ni Birkeland, marahil ay popular na Hebreo ang karaniwang ginagamit ni Jesus noon, kahit paminsan-minsan ay gumagamit din siya ng mga pananalitang Aramaiko.

Bagaman maaaring hindi mapatutunayan, gaya ng sinasabi ni Birkeland, na hindi nakaiintindi ng Aramaiko ang karaniwang mga tao noon, waring nang iulat ng edukadong manggagamot na si Lucas na si Pablo ay nagsalita sa mga Judio 'sa Hebreo' at nang sabihin ng apostol na ang tinig mula sa langit ay nagsalita sa kaniya 'sa Hebreo,' isang anyo ng Hebreo ang talagang tinutukoy (bagaman marahil ay hindi ang sinaunang Hebreo) at hindi Aramaiko.—Gaw 22:2; 26:14.

Bilang suporta na isang anyo ng Hebreo ang ginagamit sa Palestina noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, ipinakikita ng mga katibayan na sa wikang Hebreo unang isinulat ng apostol na si Mateo ang kaniyang ulat ng Ebanghelyo. Halimbawa, sinabi ni Eusebius (na nabuhay noong ikatlo at ikaapat na siglo C.E.) na "inilahad ng ebanghelistang si Mateo ang kaniyang Ebanghelyo sa wikang Hebreo." (*Patrologia Graeca,* Tomo XXII, tud. 941) At sinabi ni Jerome (na nabuhay noong ikaapat at ikalimang siglo C.E.) sa kaniyang akdang *De viris inlustribus* (Hinggil sa Tanyag na mga Tao), kabanata III: "Si Mateo, na siya ring si Levi, at na mula sa pagiging maniningil ng buwis ay naging isang apostol, ay bumuo muna ng isang Ebanghelyo ni Kristo sa Judea sa wika at mga titik na Hebreo para sa kapakinabangan niyaong mga mula sa pagtutuli na nanampalataya. . . . Bukod diyan, ang tekstong Hebreo mismo ay naingatan hanggang sa panahong ito sa aklatan sa Cesarea, na masikap na tinipon ng martir na si Pamphilus." (Salin mula sa tekstong Latin na inedit ni E. C. Richardson at inilathala sa seryeng "Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur," Leipzig, 1896, Tomo 14, p. 8, 9.) Samakatuwid, noong narito sa lupa si Jesu-Kristo bilang tao, malamang na gumamit siya ng isang anyo ng wikang Hebreo at isang diyalekto ng Aramaiko.—Tingnan ang HEBREO, II.

ARAMEANO. Tingnan ang ARAM Blg. 1 at 5.

ARAM-MAACA. Tingnan ang ARAM Blg. 5.

ARAM-NAHARAIM. Tingnan ang ARAM Blg. 5.

ARAM-ZOBA. Tingnan ang ARAM Blg. 5.

ARAN. Isang anak ni Shik Disan; inapo ni Seir na Horita.—Gen 36:20, 28; 1Cr 1:42.

ARARAT. Ang pangalang itinawag sa isang rehiyon kung saan nagtatagpo ang Turkey, Iran, at Armenia, at gayundin sa isang kabundukan sa lugar na iyon.

Pagkatapos ng Baha, ang arka ni Noe ay lumapag sa "mga bundok ng Ararat." (Gen 8:4) Noong panahong naghahari si Haring Hezekias, sa "lupain ng Ararat" nagpunta ang mga anak ni Senakerib, sina Adramelec at Sarezer, nang tumakas sila matapos nilang paslangin ang kanilang ama. (2Ha 19:37; Isa 37:38) Inihula ni Jeremias na ang Ararat ay kabilang sa "mga kaharian" na sasampa laban sa Babilonya sa panahon ng pagkawasak nito, noong ikaanim na siglo B.C.E. (Jer 51:27) Ipinahihiwatig ng huling nabanggit na mga talata sa Kasulatan na ang tinutukoy ay isang lupain sa H ng Asirya. Ipi-

nalagay nina Eusebius, Jerome, at ng karamihan sa iba pang sinaunang manunulat na "Kristiyano" na ang Ararat ay katumbas ng Armenia, at gayon nga ang ipinakikita ng salin ng Griegong *Septuagint* sa Isaias 37:38 at ng Latin na *Vulgate* sa 2 Hari 19:37. Ang Ararat ay tinutukoy bilang "Urartu" sa maraming inskripsiyong Asiryano mula sa panahon ng mga paghahari nina Salmaneser I, Ashurnasirpal II, Salmaneser III, Tiglat-pileser III, at Sargon II noong ikasiyam at ikawalong siglo B.C.E. Sa isang inskripsiyon ni Esar-hadon, na isa pang anak ni Senakerib at siyang humalili sa trono ng Asirya, sinasabi niya na tinalo niya sa Hanigalbat, sa lugar ng Armenia, ang mga hukbo ng kaniyang mga kapatid na pumatay sa kanilang ama. Salig sa mga inskripsiyong ito at dahil iniugnay ni Jeremias ang Ararat sa mga kaharian ng Mini at Askenaz, lumilitaw na ang lupain ng Ararat ay nasa bulubunduking rehiyon ng Lawa ng Van sa sinaunang Armenia, anupat ang pinagmumulan ng tubig ng Ilog Tigris ay nasa T nito at ang Kabundukan ng Caucasus naman ay nasa H nito.

Ang pangalang Ararat ay espesipikong ikinakapit sa pinakamataas na bundok sa rehiyong ito, at pinaniniwalaang dito lumapag ang arka ni Noe. Mayroon itong dalawang hugis-balisungsong na taluktok na mga 11 km (7 mi) ang pagitan at pinaghihiwalay ng isang malalim na dako. Ang mas mataas sa dalawang taluktok ay may taas na mga 5,165 m (16,950 piye) mula sa kapantayan ng dagat at palaging nababalutan ng niyebe ang pinakataluktok nito na 900 m (3,000 piye). Ang mas mababang taluktok naman, sa dakong TS, ay may taas na 3,914 na m (12,840 piye) mula sa kapantayan ng dagat. Ang mas mataas na taluktok ay napakahirap akyatin at ang unang nakaakyat dito ay si Johann Jacob von Parrot noong 1829. Maraming pangalan ng mga lugar sa rehiyong ito ang nagpapaalaala sa ulat ng Bibliya. Ang Bundok Ararat mismo ay tinatawag ng mga Turko na *Aghri Dagh* (Bundok ng Arka) at tinatawag naman ng mga Persiano na *Koh-i-nuh* (Bundok ni Noe).—Tingnan ang ARKA Blg. 1.

ARARO. Tingnan ang PAGSASAKA, MGA KAGAMITAN SA.

ARAUNA. Isang Jebusita kung kanino binili ni Haring David ang giikang pinagtayuan niya ng isang altar para kay Jehova. Isinagawa niya ito bilang pagsunod sa tagubilin ng Diyos para mapahinto ang salot na Kaniyang pinasapit dahil sa pagbilang ni David sa bayan.—2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15-28.

Lumilitaw na inialok ni Arauna nang walang bayad ang lugar na iyon, kasama ang mga baka at mga kagamitang kahoy para sa paghahain, ngunit nagpumilit si David na magbayad. Ipinakikita ng ulat sa 2 Samuel 24:24 na binili ni David ang giikan at ang mga baka sa halagang 50 siklong pilak ($110). Gayunman, sinasabi ng ulat sa 1 Cronica 21:25 na nagbayad si David ng 600 siklong ginto (humigit-kumulang $77,000) para sa lugar na iyon. Ang binanggit lamang ng manunulat ng Ikalawang Samuel ay ang pagbili sa mismong dako na pagtatayuan ng altar at sa mga materyales na ginamit sa paghahain noong pagkakataong iyon, sa gayo'y lumilitaw na ang tinukoy niyang halaga ay para lamang sa mga bagay na ito. Sa kabilang dako naman, tinalakay ng manunulat ng Unang Cronica ang mga bagay-bagay na may kinalaman sa templo na itinayo sa dakong iyon nang maglaon at iniugnay niya sa pagtatayong iyon ang isinagawang bilihan noon. (1Cr 22:1-6; 2Cr 3:1) Yamang napakalaki ng kabuuang lugar ng templo, lumilitaw na ang halagang 600 siklong ginto ay kabayaran para sa malawak na lugar na iyon sa halip na sa maliit na loteng kinailangan para sa altar na unang itinayo ni David.

Isang likas na bato ang matatagpuan hanggang sa ngayon sa ilalim ng Dome of the Rock ng mga Muslim na itinayo sa isang bahagi ng orihinal na lugar ng templo, at maaaring ang batong ito ang sinaunang giikan ni Arauna.

Sa ulat ng Mga Cronica, si Arauna ay tinatawag na Ornan.—1Cr 21:18-28; 2Cr 3:1.

ARAW, I [sa Ingles, *sun*]. Ang mas malaki sa dalawang tanglaw sa langit ng planetang Lupa; ang pangunahing pinagmumulan ng enerhiya na nilalang para sa lupa, anupat kung wala ito ay imposible ang buhay sa lupa. Ang araw (sa Heb., *she'mesh;* sa Gr., *he'li·os*), kasama ang buwan, ay nagsisilbi ring orasan ng tao upang masukat niya ang mga kapanahunan, mga araw, at mga taon. (Gen 1:14-18) Ang araw ay isang kaloob mula sa "Ama ng makalangit na mga liwanag," na nagpapasikat nito sa lahat, kapuwa sa balakyot at sa mabuti. (San 1:17; Jer 31:35; Mat 5:45) Masasabi nga natin na pinapupurihan ng araw ang maringal na Maylalang nito.—Aw 148:3.

Ang araw ay isang bituin na mga 1,392,000 km (865,000 mi) ang diyametro, mahigit sa sandaang ulit ng diyametro ng lupa, at mahigit sa isang milyong ulit ng *volume* ng lupa. Ang katamtamang distansiya nito mula sa lupa ay mahigit sa 149,600,000 km (93,000,000 mi). Ang temperatura ng araw sa pinakaibabaw nito ay sinasabing mga 6,000° C. (11,000° F.). Ngunit dahil napakalayo nito mula sa lupa, wala pang isang bahagi ng isang bilyon ng enerhiyang inilalabas nito ang nakararating sa lupa, gayunma'y sapat na sapat ito upang

maglaan ng angkop na mga klima para mabuhay sa lupa ang mga halaman at mga hayop.—Deu 33:14; 2Sa 23:4.

Higit na Maningning si Jehova at si Kristo. Ipinakita ng binuhay-muling si Jesus na si Jehova, ang Maylalang ng araw, ay may kaningningan at kaluwalhatiang higit sa taglay ng araw. Sa kaniyang bahagyang pagsisiwalat kay Saul, ipinakita niya rito ang isang liwanag na "higit sa kaningningan ng araw." (Gaw 26:13) Sa banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem, hindi na kailangan ang liwanag ng araw, sapagkat liliwanagan ito ng "kaluwalhatian ng Diyos" at ang magiging "lampara nito" ay ang Kordero.—Apo 21:2, 23; 22:5.

Ang Kapangyarihan ng Diyos sa Liwanag ng Araw. Noong araw na ipako si Jesus sa pahirapang tulos, mula sa ikaanim na oras (11:00 n.u. hanggang alas 12 ng tanghali) hanggang sa ikasiyam na oras (2:00 n.h. hanggang 3:00 n.h.), isang kadiliman ang sumapit sa buong lupain. (Mat 27:45; Mar 15:33) Binanggit ng ulat ni Lucas na sumapit ang kadiliman "sapagkat naglaho ang liwanag ng araw." (Luc 23:44, 45) Hindi ito isang eklipse ng araw sa pamamagitan ng buwan, gaya ng ipinapalagay ng ilan, sapagkat naganap ang kadiliman sa panahon ng Paskuwa, na laging panahon ng *kabilugan* ng buwan. Mga dalawang linggo pa pagkatapos nito nang lumitaw ang *bagong* buwan, samakatuwid nga, kapag kapareho na ng araw ang direksiyon nito mula sa lupa (ang panahon kung kailan nagaganap ang mga eklipseng solar).

Matagal na panahon na bago ang pangyayaring ito, itinanghal na ni Jehova ang kaniyang kakayahang harangan ang liwanag ng araw. Ito ay noong nasa Ehipto ang mga Israelita. Noong ikasiyam na salot, binalot ng makapal na kadiliman ang mga Ehipsiyo, isang kadilimang 'nadarama.' Tumagal ito nang tatlong araw, mas matagal kaysa sa anumang eklipse ng araw sa pamamagitan ng buwan. Gayunman, sa kalapit na lupain ng Gosen, noong pagkakataon ding iyon ay may liwanag para sa mga Israelita.—Exo 10:21-23.

Bilang sagot sa tanong ng kaniyang mga alagad tungkol sa kaniyang pagkanaririto at sa katapusan ng sistema ng mga bagay, inihula ni Jesus ang di-pangkaraniwang pagdidilim ng araw.—Mat 24:3, 29; Mar 13:24; Luc 21:25; ihambing ang Isa 13:10; Joe 2:10, 31; 3:15; Gaw 2:20; tingnan ang LANGIT (Pagdidilim ng Langit).

Panahon at Direksiyon. Ang panahon ay kadalasang tinutukoy sa pamamagitan ng pagbanggit sa posisyon ng araw. (Gen 15:12, 17; 32:31; Deu 16:6; Jos 8:29; Huk 9:33; 1Sa 11:9) Ang direksiyon ay ipinahihiwatig din sa katulad na paraan. (Deu 11:30; Jos 12:1) Ang pananalitang "sa ilalim ng araw" ay ginamit upang mangahulugan ng "saanman (o sa lahat ng dako) sa lupa." (Ec 5:18; 9:11) Ang "sa paningin" ng araw o "sa harap ng araw" ay nangangahulugang "sa hantad na dako, nakikita ng lahat."—2Sa 12:11, 12.

Makasagisag na Paggamit. Ang Diyos na Jehova ay tinatawag na "araw at kalasag," hindi dahil isa siyang diyos ng kalikasan, kundi dahil siya ang Bukal ng liwanag, buhay, at enerhiya. (Aw 84:11) Tinutukoy rin siya bilang isang lilim sa kaniyang bayan, anupat 'hindi sila sinasaktan ng araw.' Dito ay inihahalintulad sa init ng araw yaong nagdadala ng kapahamakan. (Aw 121:6, 7) Kung minsan, ang nakapapasong init ng araw ay sumasagisag sa pag-uusig (Mat 13:5, 6, 20, 21) at sa galit ng Diyos. —Apo 7:16.

Inihalintulad ni Jehova ang mapaghimagsik na Jerusalem sa isang babae na nagsilang ng pitong anak, anupat inilalarawan ang kahatulang sasapit sa kaniya sa pamamagitan ng makasagisag na kapahayagang, "Ang kaniyang araw ay lumubog habang araw pa," samakatuwid nga, bago dumating ang gabi ng kaniyang buhay ay daranas siya ng kapahamakan. Natupad ito nang wasakin ng Babilonya ang Jerusalem. (Jer 15:9) Sa gayunding paraan, humula si Mikas laban sa mga propetang nagliligaw sa Israel: "Lulubugan ng araw ang mga propeta, at ang araw ay magdidilim sa kanila." (Mik 3:6; ihambing ang Am 8:9.) Ang pamamahala ng Kaharian ni Jehova ay inilalarawan na napakaningning anupat bilang paghahambing ay masasabi: "Ang buwan na nasa kabilugan ay nalito, at ang sumisinag na araw ay napahiya." (Isa 24:23) Sinabi ni Jesus na sa katapusan ng sistema ng mga bagay, "ang mga matuwid ay sisikat nang maliwanag na gaya ng araw sa kaharian ng kanilang Ama."—Mat 13:39, 43; ihambing ang Dan 12:3; tingnan ang LIWANAG, TANGLAW.

Pagsamba sa Araw. Noong panahon ng paglilinis ni Haring Josias, "inalisan niya ng trabaho ang mga saserdote ng mga banyagang diyos, na inilagay ng mga hari ng Juda upang gumawa sila ng haing usok . . . sa araw at sa buwan." "Higit pa rito, ang mga kabayo na ibinigay ng mga hari ng Juda sa araw ay pinatigil niya sa pagpasok sa bahay ni Jehova . . . at ang mga karo ng araw ay sinunog niya sa apoy." (2Ha 23:5, 11) Nang maglaon, ang propetang si Ezekiel, na nasa Babilonya noon, ay binigyan ng isang pangitain ng templo ni Jehova sa Jerusalem. Doon ay nakakita siya ng mga 25 lalaki sa pagitan ng beranda at ng altar, na 'yumuyukod sa dakong silangan, sa araw.' (Eze 8:16) Ang gayong kasuklam-suklam na mga gawain ang naging sanhi ng pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., nang ang lunsod at ang templo ay giba-

in ng instrumento ni Jehova na si Nabucodonosor. —Jer 52:12-14.

Anino na Umatras Nang Sampung Baytang. Bago pa man ang ikawalong siglo B.C.E., ang mga *sundial* ay ginagamit na sa Babilonya at sa Ehipto. Gayunman, ang salitang Hebreo na *ma·ʽalohth′,* isinaling *"dial"* sa 2 Hari 20:11 at sa Isaias 38:8 sa *King James Version,* ay literal na nangangahulugang "mga baytang" (*NW*) o "mga digri," gaya ng ipinakikita sa panggilid na impormasyon ng *King James Version* para sa mga talatang ito. Ginamit din ang salitang ito sa mga superskripsiyon ng 15 'Awit ng mga Pagsampa,' ang Awit 120 hanggang 134.

Sa binanggit na mga kasulatan, sa 2 Hari 20:8-11 at Isaias 38:4-8, inilalahad ng ulat ang tungkol sa palatandaang ibinigay ng Diyos sa may-sakit na si Haring Hezekias bilang sagot sa panalangin ni Isaias. Kabilang dito ang pagpapangyari niya sa anino, na noon ay unti-unti nang nakababa, na bumalik at umatras nang sampung baytang. Maaari itong tumukoy sa mga baytang, o mga digri, ng isang *dial* na panukat ng panahon, at hindi imposible na may gayong *sundial* ang ama ni Hezekias, na maaaring nakuha pa nga nito sa Babilonya. Gayunman, nang talakayin ng Judiong istoryador na si Josephus ang ulat na ito, binanggit niya na ang mga baytang na ito ni Ahaz ay "nasa bahay," nagpapahiwatig na ang mga ito ay bahagi ng isang hagdan. (*Jewish Antiquities,* X, 29 [ii, 1]) Malamang na may isang haligi sa tabi ng hagdan na tinatamaan ng sinag ng araw at lumilikha ng anino na unti-unting humahaba sa mga baytang at nagsisilbing panukat ng panahon.

Maaaring nasangkot sa isinagawang himala ang kaugnayan ng lupa sa araw, at kung gayon nga, maaaring katulad ito ng himalang nakaulat sa Josue 10:12-14. (Tingnan ang KAPANGYARIHAN, MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA [Tumigil ang araw at buwan].) Waring nakarating sa malayo ang epekto ng palatandaang ito, yamang ipinakikita sa 2 Cronica 32:24, 31 na may mga mensaherong isinugo sa Jerusalem mula sa Babilonya upang mag-usisa tungkol doon.

ARAW, II [sa Ingles, *day*]. Pinasimulan ng Diyos na Jehova ang pangunahing dibisyon na ito ng panahon noong unang "araw" ng yugto nang inihahanda niya ang lupa para sa sangkatauhan, kung kailan maliwanag na tumagos sa mga suson ng ulap ang kalát na liwanag, anupat dahil dito, ang lupang nababalutan ng halumigmig ay nakaranas ng kauna-unahang araw at gabi nito habang umiinog ito sa kaniyang axis at tinatamaan ng liwanag ng araw. "Pinaghiwalay ng Diyos ang liwanag at ang kadiliman. At pinasimulan ng Diyos na tawaging Araw ang liwanag, ngunit ang kadiliman ay tinawag niyang Gabi." (Gen 1:4, 5) Dito, ang salitang "Araw" ay tumutukoy sa mga oras ng liwanag bilang kabaligtaran ng gabi. Ngunit pagkatapos nito, ginamit ng ulat ang salitang "araw" upang tumukoy sa iba pang mga yunit ng panahon na may iba't ibang haba. Kapuwa sa Hebreong Kasulatan at sa Griegong Kasulatan, ang salitang "araw" (sa Heb., *yohm;* sa Gr., *he·meʹra*) ay ginagamit sa literal at sa makalarawan o makasagisag na diwa.

Ang isang *araw na solar,* ang pangunahing yunit ng panahon, ay binubuo ng isang kumpletong pag-inog ng lupa sa axis nito, halimbawa, mula sa panahong lisanin ng araw ang isang meridyano, ang pinakamataas na lokasyong naaabot nito sa katanghaliang-tapat, hanggang sa makabalik ito roon. Sa kasalukuyan, ang araw na solar o sibil ay nahahati sa dalawang yugto na tig-12 oras. Sa Ingles, ang mga oras bago ang katanghaliang-tapat ay tinutukoy sa pamamagitan ng Latin na *ante meridiem* (a.m.) at ang mga oras naman pagkaraan niyaon, sa pamamagitan ng Latin na *post meridiem* (p.m.). Gayunman, noong panahon ng Bibliya, may sari-saring paraan ng pagtukoy sa mga dibisyon ng isang araw.

Para sa mga Hebreo, ang isang araw ay nagsisimula sa gabi, pagkalubog ng araw, at nagtatapos kinabukasan sa paglubog ng araw. Kung gayon, ang saklaw ng isang araw nila ay mula sa gabi hanggang sa sumunod na gabi. "Mula sa gabi hanggang sa gabi ay ipangingilin ninyo ang inyong sabbath." (Lev 23:32) Sinusunod nito bilang parisan ang mga araw ng paglalang ni Jehova, gaya ng ipinakikita sa Genesis 1:5: "Nagkaroon ng gabi at nagkaroon ng umaga, ang unang araw."—Ihambing ang Dan 8:14.

Katulad din ng sistema ng mga Hebreo, ang isang araw para sa mga taga-Fenicia, mga Numidiano, at mga taga-Atenas ay nagsisimula sa gabi hanggang sa sumunod na gabi. Sa kabilang dako, para sa mga Babilonyo, ang isang araw ay nag-uumpisa sa pagsikat ng araw hanggang sa sumunod na pagsikat ng araw. Para naman sa mga Ehipsiyo at mga Romano, ito ay nagsisimula sa hatinggabi hanggang sa sumunod na hatinggabi (gaya ng karaniwang sistema sa ngayon).

Bagaman opisyal na nagsisimula sa gabi ang isang araw ng mga Hebreo, kung minsan ay tinutukoy nila ito na parang sa umaga nagsisimula. Halimbawa, ang Levitico 7:15 ay nagsasabi: "Ang karne ng haing pasasalamat ng kaniyang mga haing pansalu-salo ay kakainin sa araw ng kaniyang paghahandog. Hindi siya magtatabi ng anumang bahagi niyaon hanggang sa umaga." Walang

alinlangan na ang ganitong pananalita ay ginamit lamang upang magpahiwatig ng paglipas ng magdamag.

Gaya ng binanggit sa ulat ng paglalang, ang *yugtong may liwanag ng araw* [*daylight*] ay tinatawag ding araw. (Gen 1:5; 8:22) Sa Bibliya, hinahati-hati ito ayon sa likas na mga yugto: pagbubukang-liwayway o kadiliman sa umaga, mismong bago magsimula ang maghapon (Aw 119:147; 1Sa 30:17); pagsikat ng araw (Job 3:9); umaga (Gen 24:54); tanghali o katanghaliang-tapat (Deu 28:29; 1Ha 18:27; Isa 16:3; Gaw 22:6); paglubog ng araw, na palatandaan ng pagtatapos ng maghapon (Gen 15:12; Jos 8:29); at takipsilim o kadiliman ng gabi (2Ha 7:5, 7). Alam din ng taong-bayan ang mga oras kung kailan naghahandog ng partikular na mga handog o kung kailan nagsusunog ng insenso ang mga saserdote.—1Ha 18:29, 36; Luc 1:10.

Sa ano tumutukoy ang panahon "sa pagitan ng dalawang gabi"?

May binanggit ang Kasulatan na "dalawang gabi" may kaugnayan sa pagpatay sa kordero ng Paskuwa tuwing Nisan 14. (Exo 12:6) Sinasabi ng ilang komentaryo hinggil sa tradisyong Judio na ito ang panahon mula sa tanghali (kapag nagsisimula nang bumaba ang araw) hanggang sa paglubog ng araw. Gayunman, waring ang tamang kahulugan nito ay na ang unang gabi ay katumbas ng paglubog ng araw at ang ikalawang gabi naman ay katumbas ng panahon kapag naglaho na ang nalalabing liwanag ng araw at kumagat na ang dilim. (Deu 16:6; Aw 104:19, 20) Ganito ang pagkaunawa ng Kastilang rabbi na si Aben-Ezra (1092-1167), gayundin ng mga Samaritano at mga Judiong Karaite, at ito rin ang pangmalas ng mga iskolar na gaya nina Michaelis, Rosenmueller, Gesenius, Maurer, Kalisch, Knobel, at Keil.

Bago ipinatapon sa Babilonya ang mga Hebreo, walang indikasyon na ang isang araw ay hinahati-hati nila sa mga oras. Ang salitang "oras" na makikita sa Daniel 3:6, 15; 4:19, 33; 5:5 sa *King James Version* ay isinalin mula sa salitang Aramaiko na *sha·'ah',* na literal na nangangahulugang "isang sulyap" at mas wastong isalin bilang isang "sandali." Gayunman, pagkatapos ng pagkatapon, naging karaniwang kaugalian ng mga Judio ang paggamit ng mga oras. Kung tungkol naman sa "anino sa mga baytang" na binanggit sa Isaias 38:8 at 2 Hari 20:8-11, posibleng tumutukoy ito sa paggamit ng isang *sundial* sa pagbilang ng oras, anupat ang araw ay lumilikha ng mga anino sa sunud-sunod na mga baytang.—Tingnan ang ARAW, I (Anino na Umatras Nang Sampung Baytang).

Ang sinaunang mga Babilonyo ay gumamit ng sistemang *sexagesimal* na salig sa bilang na 60. Sa sistemang ito nakuha ang ating paraan ng paghahati-hati ng isang araw sa 24 na oras (at sa dalawang yugto na tig-12 oras), at ng bawat oras naman sa 60 minuto na may tig-60 segundo.

Noong mga araw ng ministeryo ni Jesus sa lupa, karaniwang kaugalian na hati-hatiin sa mga oras ang yugtong may liwanag ng araw. Kaya naman sinabi ni Jesus sa Juan 11:9: "May labindalawang oras na liwanag ng araw, hindi ba?" Ang mga ito ay karaniwang binibilang mula sa pagsikat ng araw hanggang sa paglubog nito, o mula bandang 6:00 n.u. hanggang 6:00 n.h. Kaya ang "ikatlong oras" ay papatak nang mga 9:00 n.u., at ganitong oras noon nang ibuhos ang banal na espiritu noong Pentecostes. (Mat 20:3; Gaw 2:15) Mga "ikaanim na oras" na, o tanghaling-tapat, nang si Jesus, na pagod na dahil sa paglalakbay, ay maupo sa may bukal ni Jacob, at ganitong oras din nang lubhang magutom si Pedro sa Jope. (Ju 4:6; Gaw 10: 9, 10) Bandang tanghaling-tapat din nang sumapit ang isang kadiliman sa buong lupa hanggang sa "ikasiyam na oras," o mga 3:00 n.h., noong malagutan ng hininga si Jesus sa pahirapang tulos. (Mat 27:45, 46; Luc 23:44, 46) Ang ikasiyam na oras na ito ay tinatawag ding "oras ng panalangin." (Gaw 3:1; 10:3, 4, 30) Kaya ang "ikapitong oras" ay mga 1:00 n.h. at ang "ikalabing-isang oras" naman ay mga 5:00 n.h. (Ju 4:52; Mat 20:6-12) Hinahati-hati rin nila noon ang gabi sa iba't ibang oras.—Gaw 23:23; tingnan ang GABI.

Kung minsan ay ginagamit ng mga Hebreo ang pananalitang 'araw at gabi' upang tumukoy sa *isang bahagi lamang ng araw na solar* na may 24 na oras. Halimbawa, binabanggit ng 1 Hari 12: 5, 12 na sinabi ni Rehoboam kay Jeroboam at sa mga Israelita na 'umalis sila nang tatlong araw' at pagkatapos ay bumalik sila sa kaniya. Hindi kumpletong tatlong araw na tig-24 na oras ang ibig niyang sabihin kundi tig-iisang bahagi lamang ng bawat isa sa tatlong araw na iyon, at ipinakikita ito ng pagbalik sa kaniya ng bayan "noong ikatlong araw." Sa Mateo 12:40 ay ganito rin ang kahulugan ng "tatlong araw at tatlong gabi" na pananatili ni Jesus sa Sheol. Ipinakikita ng ulat na siya'y binuhay-muli noong "ikatlong araw." Maliwanag na ganito ang pagkaunawa ng mga saserdoteng Judio sa mga salita ni Jesus, yamang sa pagsisikap nilang hadlangan ang kaniyang pagkabuhay-muli, sinipi nila ang sinabi ni Jesus: "Pagkatapos ng tatlong araw ay ibabangon ako," at saka nila hiniling kay Pilato na iutos na "ang libingan ay mabantayang mabuti hanggang sa ikatlong araw."—Mat 27:62-66; 28:1-6; pansinin ang iba pang mga halimbawa sa Gen 42:17, 18; Es 4:16; 5:1.

Hindi pinangalanan ng mga Hebreo ang mga araw ng sanlinggo, maliban sa ikapitong araw na tinawag na Sabbath. (Tingnan ang SABBATH, ARAW NG.) Tinutukoy nila ang iba't ibang araw ayon sa pagkakasunud-sunod ng mga ito. Noong mga araw ni Jesus at ng kaniyang mga apostol, ang araw bago ang Sabbath ay tinatawag na Paghahanda. (Mat 28:1; Gaw 20:7; Mar 15:42; Ju 19:31; tingnan ang SANLINGGO.) Sa mga pagano nanggaling ang kaugaliang tawagin ang mga araw ayon sa pangalan ng mga planeta at iba pang mga bagay sa kalangitan. Tinawag ng mga Romano ang kanilang mga araw ayon sa pangalan ng Araw [*Sun*], Buwan [*Moon*], Mars, Mercury, Jupiter, Venus, at Saturn, ngunit sa hilagang Europa, apat sa mga pangalang ito ang binago at isinunod sa mga pangalang Aleman ng Romanong mga diyos na kinakatawanan ng mga araw na iyon.

Kung minsan ay ginagamit ang salitang "araw" upang tumukoy sa *distansiya,* gaya halimbawa sa mga pananalitang "isang araw na paglalakbay" at "isang araw ng sabbath na paglalakbay."—Bil 11:31; Gaw 1:12; tingnan ang PANIMBANG AT PANUKAT, MGA.

Sa mga *hula,* kung minsan ay ginagamit ang isang araw upang kumatawan sa isang taon. Mapapansin ito sa Ezekiel 4:6: "Hihiga ka sa iyong kanang tagiliran sa ikalawang kalagayan, at dadalhin mo ang kamalian ng sambahayan ni Juda nang apatnapung araw. Isang araw para sa isang taon, isang araw para sa isang taon, ang ibinigay ko sa iyo."—Tingnan din ang Bil 14:34.

May kaugnayan sa mga hula, ang ilang espesipikong bilang ng mga araw na ibinigay ay: tatlo at kalahating araw (Apo 11:9); 10 araw (Apo 2:10); 40 araw (Eze 4:6); 390 araw (Eze 4:5); 1,260 araw (Apo 11:3; 12:6); 1,290 araw (Dan 12:11); 1,335 araw (Dan 12:12); at 2,300 araw (Dan 8:14).

Ang terminong "(mga) araw" ay ginagamit din upang tumukoy sa isang *yugto ng panahon kung kailan nabuhay ang isang partikular na tao,* gaya halimbawa ng "mga araw ni Noe" at "mga araw ni Lot."—Luc 17:26-30; Isa 1:1.

Ang iba pang mga halimbawa ng paggamit sa salitang "araw" sa malawakan o makasagisag na diwa ay: ang "araw na lalangin ng Diyos si Adan" (Gen 5:1), "ang araw ni Jehova" (Zef 1:7), ang "araw ng poot" (Zef 1:15), "ang araw ng kaligtasan" (2Co 6:2), ang "araw ng paghuhukom" (2Pe 3:7), ang "dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat" (Apo 16:14), at iba pa.

Ang malawakang paggamit na ito sa salitang "araw" upang tumukoy sa mga yunit ng panahon na may iba't ibang haba ay malinaw na makikita sa ulat ng paglalang sa Genesis. Doon ay may binabanggit na isang sanlinggo na binubuo ng anim na *araw ng paglalang* na sinundan ng isang ikapitong araw ng kapahingahan. Ang sanlinggong itinakda sa mga Judio sa ilalim ng tipang Kautusan na ibinigay sa kanila ng Diyos ay isang munting larawan ng sanlinggong iyon ng paglalang. (Exo 20:8-11) Sa rekord ng Kasulatan, ang ulat hinggil sa bawat isa sa anim na araw ng paglalang ay nagtatapos sa ganitong pananalita: "At nagkaroon ng gabi at nagkaroon ng umaga," ang una, ikalawa, ikatlo, ikaapat, ikalima, at ikaanim na araw. (Gen 1:5, 8, 13, 19, 23, 31) Gayunman, hindi iniulat na nagtapos nang ganito ang ikapitong araw, anupat nagpapahiwatig na nagpapatuloy pa rin ang yugtong ito, kung kailan nagpapahinga na ang Diyos mula sa kaniyang mga gawaing paglalang para sa lupa. Sa Hebreo 4:1-10, ipinakita ng apostol na si Pablo na ang araw ng kapahingahan ng Diyos ay nagpapatuloy pa noong kaniyang panahon, at noon ay mahigit nang 4,000 taon ang nakalilipas mula nang mag-umpisa ang ikapitong araw na yugtong iyon ng kapahingahan. Ipinakikita nito na ang bawat araw ng paglalang, o yugto ng paggawa, ay hindi bababa sa libu-libong taon. Ang *A Religious Encyclopædia* (Tomo I, p. 613) ay nagsabi: "Ang mga araw ng paglalang ay mga araw ng paglikha, mga yugto sa isang proseso, ngunit hindi mga araw na tigdadalawampu't apat na oras."—Inedit ni P. Schaff, 1894.

Ang kabuuang anim na yunit ng panahon o "mga araw" ng paglalang na ginugol sa paghahanda ng planetang Lupa ay sinaklaw ng iisa at malawak na terminong "araw" sa Genesis 2:4: "Ito ang kasaysayan ng langit at ng lupa noong panahon na lalangin ang mga ito, noong *araw* na gawin ng Diyos na Jehova ang lupa at langit."

Hindi maihahambing ang kalagayan ng tao sa kalagayan ng ating Maylalang, na hindi tumatahan sa ating sistema solar at hindi apektado ng sari-saring mga siklo at mga orbit nito. Tungkol sa Diyos, na mula sa panahong walang takda hanggang sa panahong walang takda, ganito ang sabi ng salmista: "Sapagkat ang isang libong taon sa iyong paningin ay gaya lamang ng kahapon kapag ito ay nakalipas na, at gaya ng isang pagbabantay sa gabi." (Aw 90:2, 4) Sa katulad na paraan, isinulat ng apostol na si Pedro na "ang isang araw kay Jehova ay gaya ng isang libong taon at ang isang libong taon ay gaya ng isang araw." (2Pe 3:8) Para sa tao, ang isang yugto na 1,000 taon ay binubuo ng mga 365,242 indibiduwal na yunit ng panahon na may araw at gabi, ngunit para sa Maylalang, maaaring isa lamang itong tuluy-tuloy na yugto ng panahon na doo'y sinimulan niya at tinapos ang isang makabuluhang gawain, kung paanong inuumpisahan ng isang tao sa umaga ang isang

gawain at tinatapos niya ito sa pagwawakas ng araw na iyon.

Si Jehova ang Tagapagpasimula ng ating uniberso kung saan mahigpit na magkakaugnay ang panahon, kalawakan, paggalaw, materya, at enerhiya. Kinokontrol niya ang lahat ng ito kaayon ng kaniyang layunin, at sa pakikitungo niya sa kaniyang mga nilalang na naririto sa lupa, ang kaniyang mga pagkilos may kaugnayan sa kanila ay isinasagawa niya sa takdang panahon, sa mismong "araw at oras." (Mat 24:36; Gal 4:4) Tinutupad niya sa eksaktong panahon ang gayong mga pagkilos.

ARAW NG PAGHUHUKOM. Isang espesipikong "araw," o yugto, ng paghatol kung kailan pinapagsusulit ng Diyos ang partikular na mga grupo, mga bansa, o ang sangkatauhan sa pangkalahatan. Maaaring ito ay panahon ng pagpuksa sa mga taong nahatulan nang karapat-dapat sa kamatayan, o maaaring ang paghatol ay makapaglaan ng pagkakataon upang ang iba ay maligtas o magtamo pa nga ng buhay na walang hanggan. Tinukoy ni Jesu-Kristo at ng kaniyang mga apostol ang isang "Araw ng Paghuhukom" sa hinaharap kung kailan hahatulan hindi lamang ang mga buháy kundi pati ang mga namatay na.—Mat 10:15; 11:21-24; 12:41, 42; 2Ti 4:1, 2.

Nakaraang mga Panahon ng Paghatol. Noong nagdaang mga panahon, pinapagsulit ni Jehova ang mga bayan at mga bansa dahil sa kanilang mga ginawa. Inilapat niya ang kaniyang mga kahatulan sa pamamagitan ng pagpapasapit ng pagkapuksa. Ang gayong paglalapat ng mga kahatulan ay hindi para lamang magtanghal ng pisikal na lakas o matinding kapangyarihan. Sa ilang kaso, ang salitang Hebreo na isinaling 'hatol' (*mish·pat'*) ay isinalin din bilang "katarungan" at "yaong tama." (Ezr 7:10; Gen 18:25) Idiniriin ng Bibliya na si Jehova ay "maibigin sa katuwiran at katarungan," kaya naman kalakip sa kaniyang paglalapat ng mga kahatulan ang dalawang katangiang ito.—Aw 33:5.

Kung minsan, ang Diyos ay naglalapat ng kahatulan sa mga tao dahil sa kanilang balakyot na paggawi sa pang-araw-araw na buhay. Ang Sodoma at Gomorra ay halimbawa nito. Siniyasat ni Jehova ang mga lunsod na iyon at nakita niya na napakabigat ng kasalanan ng mga naninirahan doon, kaya naman ipinasiya niyang wasakin ang mga lunsod. (Gen 18:20, 21; 19:14) Nang maglaon, isinulat ni Judas na ang mga lunsod na iyon ay dumanas ng "parusang hatol [sa Gr., *di'ken;* "kahatulan," *Da;* "katarungan," *Yg;* "ganting katarungan," *ED*] na walang-hanggang apoy." (Jud 7) Samakatuwid, isang "araw" ng paghuhukom ang naranasan ng mga lunsod na iyon.

Isang usapin sa batas ang ipinakipaglaban ni Jehova sa sinaunang Babilonya, na malaon nang kaaway ng Diyos at ng kaniyang bayan. Dahil sa labis na kalupitan ng Babilonya sa mga Judio, anupat wala siyang balak na palayain sila pagkatapos ng kanilang 70-taóng pagkatapon, at dahil iniukol niya kay Marduk ang kapurihan ng kaniyang tagumpay laban sa bayan ng Diyos, ang Babilonya ay naging karapat-dapat sa paghatol. (Jer 51:36; Isa 14:3-6, 17; Dan 5:1-4) Sumapit iyan sa Babilonya noong 539 B.C.E. nang pabagsakin ito ng mga Medo at mga Persiano. Yamang ang kahatulang inilapat ay nagmula kay Jehova, ang panahong iyon ay matatawag na "araw ni Jehova."—Isa 13:1, 6, 9.

Sa katulad na paraan, inihula ni Jeremias na ang Diyos ay "papasok sa paghatol" sa Edom at sa iba pang mga bansa. (Jer 25:17-31) Kaya naman, ang bansang ito na nagpakita ng pagkapoot kay Jehova at sa kaniyang bayan ay dumanas ng mapapamuksang paghatol noong "araw ni Jehova."—Ob 1, 15, 16.

Nang magtaksil ang Juda at Jerusalem at maging karapat-dapat sa paghatol ng Diyos, nangako siya na "maglalapat [siya] sa gitna [nito] ng mga hudisyal na pasiya." (Eze 5:8) Noong 607 B.C.E., dumating ang "araw ng poot ni Jehova" kalakip ang mapamuksang paghatol. (Eze 7:19) Gayunman, may isa pang "araw," o panahon, ng paghatol na inihula laban sa Jerusalem. Inihula ni Joel na ibubuhos ang espiritu bago sumapit ang "dakila at kakila-kilabot na araw ni Jehova." (Joe 2:28-31) Noong araw ng Pentecostes 33 C.E., sa ilalim ng pagkasi ay ipinaliwanag ni Pedro na natutupad na sa kanila ang hulang iyon. (Gaw 2:16-20) Ang mapamuksang "araw ni Jehova" ay dumating noong 70 C.E. nang ilapat ng mga hukbong Romano sa mga Judio ang kahatulan ng Diyos. Gaya ng inihula ni Jesus, iyon ay "mga araw para sa paglalapat ng katarungan."—Luc 21:22; tingnan ang PAGPUKSA, PAGWASAK.

Panghinaharap na mga Panahon ng Paglalapat ng Kahatulan. Bukod sa mga hula sa Hebreong Kasulatan, binabanggit ng Bibliya ang panghinaharap na mga araw ng paghatol na may kalakip na pagpuksa. Inihula ng Apocalipsis ang panahon kung kailan lubusang susunugin sa apoy ang "Babilonyang Dakila." Ilalapat sa kaniya ang parusang hatol na ito dahil sa kaniyang pakikiapid sa mga bansa at sa pagkalasing niya sa dugo ng mga saksi ni Jesus. (Apo 17:1-6; 18:8, 20; 19:1, 2) Binanggit ni Pedro ang isa pang paglalapat ng kahatulan nang tukuyin niya ang nangyari noong araw ni Noe at ihula niya ang pagdating ng isang "araw ng paghuhukom at ng pagkapuksa ng mga taong di-makadiyos." (2Pe 3:7) Sinasabi sa Apoca-

lipsis na ang gayong pagpuksa ay ilalapat ng isa na tinatawag na "Ang Salita ng Diyos." Sasaktan niya ang mga bansa sa pamamagitan ng isang mahabang tabak. (Apo 19:11-16; ihambing ang Jud 14, 15.) Gayundin, noong unang siglo ay napatawan na ng hatol ang Diyablo, at alam ng mga demonyong pinamamahalaan niya na ihahagis sila sa kalaliman, gaya rin ni Satanas. (1Ti 3:6; Luc 8:31; Apo 20:1-3) Kaya naman, ang paghuhukom na naghihintay sa kanila ay paglalapat lamang ng kahatulan na patiuna nang naipasiya.—Jud 6; 2Pe 2:4; 1Co 6:3.

Maaaring Kaayaaya o Di-kaayaaya. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang karamihan sa paglitaw ng mga salitang 'hatol' at "paghuhukom" (sa Gr., *kri'sis* at *kri'ma*) ay malinaw na tumutukoy sa di-kaayaayang hatol. Sa Juan 5:24, 29, ang "paghatol" ay ipinakitang kabaligtaran ng "buhay" at "buhay na walang hanggan," sa gayo'y nagpapahiwatig ng di-kaayaayang hatol na nangangahulugan ng kamatayan. (2Pe 2:9; 3:7; Ju 3:18, 19) Gayunman, hindi lahat ng di-kaayaayang hatol ay humahantong sa pagkapuksa. Makikita ito sa sinabi ni Pablo sa 1 Corinto 11:27-32 tungkol sa pagdiriwang ng Hapunan ng Panginoon. Kung hindi wastong napag-uunawa ng isang tao ang kaniyang ginagawa, posibleng kumain at uminom siya ng "hatol laban sa kaniyang sarili." Pagkatapos ay sinabi ni Pablo: "Kapag tayo ay hinahatulan, dinidisiplina tayo ni Jehova, upang huwag tayong mapatawan ng hatol kasama ng sanlibutan." Samakatuwid, maaaring tumanggap ng di-kaayaayang hatol ang isa ngunit hindi iyon hahantong sa walang-hanggang pagkapuksa kung siya'y magsisisi.

Ipinakikita rin ng 2 Corinto 5:10 na may hatol na kaayaaya. Tungkol sa mga mahahayag sa harap ng luklukan ng paghatol, sinasabi ng talatang iyon: "[Makakamit] ng bawat isa ang kaniyang gantimpala . . . ayon sa mga bagay na isinagawa niya, ito man ay mabuti o buktot." Maliwanag na ang paghatol na binanggit sa Apocalipsis 20:13 ay magdudulot ng kaayaayang resulta para sa marami. Ang mga patay na tatanggap ng di-kaayaayang hatol ay ihahagis sa "lawa ng apoy." Gayunman, ang ibang mga patay ay tatanggap ng kaayaayang hatol, palibhasa'y nasumpungan silang "nakasulat sa aklat ng buhay."—Apo 20:15.

Personal na Magsusulit sa Araw ng Paghuhukom. Alam ng mga Hebreo noon na personal silang pagsusulitin ng Diyos sa kanilang paggawi. (Ec 11:9; 12:14) Binanggit naman sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang pagdating ng isang espesipikong yugto, o "araw," kung kailan indibiduwal na hahatulan ang mga tao, kapuwa ang mga buháy at ang mga patay.—2Ti 4:1, 2.

Kung sino ang mga hukom. Sa Hebreong Kasulatan, sinasabing si Jehova ang "Hukom ng buong lupa." (Gen 18:25) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, tinatawag siyang "Hukom ng lahat." (Heb 12:23) Gayunman, inatasan niya ang kaniyang anak upang humatol para sa kaniya. (Ju 5:22) Sinasabi ng Bibliya na si Jesus ay "inatasan" at "itinalaga" na magsagawa ng paghatol. (Gaw 10:42; 17:31; 2Ti 4:1) Yamang si Jesus ay binigyan ng Diyos ng gayong awtoridad, hindi nagkakasalungatan ang teksto na nagsasabing ang mga indibiduwal ay "tatayo sa harap ng luklukan ng paghatol ng Diyos" at ang talata na nagsasabing sila'y 'mahahayag sa harap ng luklukan ng paghatol ng Kristo.' —Ro 14:10; 2Co 5:10.

Sinabi rin ni Jesus sa kaniyang mga apostol na kapag umupo siya sa kaniyang trono sa "mulingpaglalang," sila rin ay "uupo . . . sa labindalawang trono" upang humatol. (Mat 19:28; Luc 22:28-30) Binanggit ni Pablo na ang mga Kristiyanong "tinawag upang maging mga banal" ay hahatol sa sanlibutan. (1Co 1:2; 6:2) Bukod diyan, sa pangitain ay nakita ng apostol na si Juan ang panahon kapag tumanggap na ng "kapangyarihang humatol" ang ilan. (Apo 20:4) Batay sa mga tekstong nabanggit, maliwanag na kabilang sa mga ito ang mga apostol at ang iba pang mga banal. Ang ganiyang konklusyon ay sinusuportahan ng natitirang bahagi ng talata, na bumabanggit sa mga mamamahalang kasama ni Kristo sa panahon ng Milenyo. Samakatuwid, ang mga ito ay magiging mga haring hukom kasama ni Jesus.

Tiyak na makatarungan ang paghatol na isasagawa sa Araw ng Paghuhukom, sapagkat 'ang mga kahatulan ni Jehova ay totoo at matuwid.' (Apo 19:1, 2) Matuwid at totoo rin ang paghatol ng kaniyang mga inatasan. (Ju 5:30; 8:16; Apo 1:1; 2:23) Hindi nila babaluktutin ang katarungan ni ikukubli man nila ang katotohanan.

Nasasangkot ang pagkabuhay-muli. Nang gamitin ni Jesus ang pananalitang "Araw ng Paghuhukom," tinukoy rin niya ang pagkabuhay-muli ng mga patay. Binanggit niya na posibleng tanggihan ng isang lunsod ang mga apostol at ang kanilang mensahe, at sinabi niya: "Higit na mababata ng lupain ng Sodoma at Gomorra ang Araw ng Paghuhukom kaysa ng lunsod na iyon." (Mat 10:15) Bagaman maliwanag na gumamit siya rito ng *hyperbole* (yamang walang-hanggang pagkapuksa ang sumapit sa Sodoma at Gomorra), ipinahihiwatig ng kaniyang pananalita na may isasagawang panghinaharap na paghuhukom sa ilan na nagmula sa unang-siglong lunsod na iyon ng mga Judio. (Ihambing ang Mat 11:22-24; Luc 10:13-15; Jud 7.) Mas malinaw pa ang sinabi ni Jesus na

"ang reyna ng timog ay ibabangon sa paghuhukom." (Mat 12:41, 42; Luc 11:31, 32) Mauunawaan nang husto ang mga pananalita sa Bibliya tungkol sa paghatol ni Jesus "sa mga buháy at sa mga patay" kung isasaalang-alang na may magaganap na pagkabuhay-muli sa Araw ng Paghuhukom.—Gaw 10:42; 2Ti 4:1.

Makikita sa Apocalipsis 20:12, 13 ang huling indikasyon na marami sa mga hahatulan sa Araw ng Paghuhukom ay mga taong binuhay-muli. Inilalarawan doon ang mga indibiduwal na "nakatayo sa harap ng trono." May binabanggit na mga patay, at sinasabi rin na ibinigay ng kamatayan at ng Hades ang mga patay na nasa kanila. Ang lahat ng mga ito ay hinatulan.

Kung kailan magaganap ang Araw ng Paghuhukom. Sa Juan 12:48, iniugnay ni Kristo sa "huling araw" ang paghatol sa mga tao. Ayon sa Apocalipsis 11:17, 18, may magaganap na paghatol sa mga patay kapag kinuha na ng Diyos ang kaniyang dakilang kapangyarihan at nagsimula na siyang mamahala bilang hari sa pantanging paraan. Binibigyang-linaw pa ito ng pagkakasunud-sunod ng mga pangyayaring nakaulat sa Apocalipsis kabanata 19 at 20. Binanggit doon ang isang digmaan kung saan papatayin ng "Hari ng mga hari" "ang mga hari sa lupa at ang kanilang mga hukbo." (Patiuna na itong tinukoy sa Apocalipsis [16:14] bilang "digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.") Pagkatapos ay igagapos si Satanas sa loob ng isang libong taon. Sa panahon ng isang libong taon, maglilingkod ang mga haring hukom kasama ni Kristo. Sa konteksto ring iyon, binanggit ang pagkabuhay-muli at ang paghatol sa mga patay. Samakatuwid, ito'y isang pahiwatig kung kailan magaganap ang Araw ng Paghuhukom. At kung ibabatay sa Kasulatan, hindi imposible na tawaging isang "araw" ang isang yugto na may habang isang libong taon, sapagkat binabanggit ng Bibliya ang gayong pagtutumbas.—2Pe 3:8; Aw 90:4.

Saligan sa paghatol. Upang ilarawan kung ano ang mangyayari sa lupa sa panahon ng paghuhukom, sinasabi ng Apocalipsis 20:12 na ang mga patay na binuhay-muli ay 'hahatulan batay sa mga bagay na nakasulat sa mga balumbon ayon sa kanilang mga gawa.' Hindi sila hahatulan salig sa kanilang mga gawa bago sila namatay, dahil ayon sa alituntuning nasa Roma 6:7: "Siya na namatay ay napawalang-sala na mula sa kaniyang kasalanan."

Gayunman, sinabi ni Jesus na dahil sa pagtangging magbigay-pansin sa kaniyang makapangyarihang mga gawa at magsisi o dahil sa hindi pagtugon sa mensahe ng Diyos, magiging mahirap para sa iba na batahin ang Araw ng Paghuhukom.—Mat 10:14, 15; 11:21-24.

ARAW NG PANGINOON. Isang itinakdang yugto ng panahon kung kailan matagumpay na isasakatuparan ng Panginoong Jesu-Kristo ang partikular na mga bagay may kaugnayan sa layunin ng Diyos.

Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ang salitang "araw" ay maaaring tumukoy sa isang yugto ng panahon na mas mahaba kaysa sa 24 na oras. (Gen 2:4; Ju 8:56; 2Pe 3:8) Ipinakikita ng konteksto ng Apocalipsis 1:10 na ang "araw ng Panginoon" na ito ay hindi isang ordinaryong araw na may 24 na oras. Yamang si Juan ay dumating "sa araw ng Panginoon" "sa pamamagitan ng pagkasi," hindi iyon maaaring tumukoy sa isang ordinaryong araw ng sanlinggo. Hindi kailangang kasihan si Juan para makarating siya sa isang espesipikong araw ng sanlinggo. Kaya tiyak na "ang araw ng Panginoon" ay tumutukoy sa isang panahon sa hinaharap kung kailan magaganap ang mga pangyayaring nakita ni Juan sa pangitain. Kasama sa mga pangyayaring iyon ang digmaan sa langit at ang pagpapalayas kay Satanas, ang pagkapuksa ng Babilonyang Dakila at ng mga hari sa lupa at ng kanilang mga hukbo, ang paggapos at pagbubulid kay Satanas sa kalaliman, ang pagkabuhay-muli ng mga patay, at ang Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo.

Ipinakikita ng konteksto na ang Panginoong tinutukoy sa pananalitang "araw ng Panginoon" ay si Jesu-Kristo. Karaka-raka pagdating ni Juan "sa araw ng Panginoon," narinig niya, hindi ang tinig ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, kundi ang tinig ng binuhay-muling Anak ng Diyos. (Apo 1:10-18) Ang 'araw ng Panginoon' na binanggit sa 1 Corinto 1:8; 5:5; at 2 Corinto 1:14 ay kapit din kay Jesu-Kristo.

ARAW NI JEHOVA. Ang natatanging yugto ng panahon, na hindi 24 na oras lamang, kung kailan kikilos si Jehova laban sa kaniyang mga kaaway at alang-alang sa kaniyang bayan. Sa "araw" na iyon, magtatagumpay si Jehova laban sa mga sumasalansang sa kaniya sa pamamagitan ng paglalapat ng kahatulan laban sa mga balakyot. Iyon ay isa ring panahon ng kaligtasan at katubusan para sa mga matuwid, ang araw kung kailan lubhang mátataás si Jehova bilang ang Kadaki-dakilaan. Kaya sa doblihang paraan, ang dakilang araw ni Jehova ay isang araw na pantanging nauukol sa kaniya.

Detalyadong inilalarawan sa Kasulatan ang araw na iyon bilang isang panahon ng pagbabaka, isang dakila at kakila-kilabot na araw ng kadiliman at nag-aapoy na galit, isang araw ng poot, kabaga-

bagan, panggigipuspos, pagkatiwangwang, at pangamba. Sa pamamagitan ng propetang si Amos, tinanong ng Diyos ang suwail na Israel: "Ano nga ang magiging kahulugan sa inyo ng araw ni Jehova?" Bilang sagot ay sinabi niya: "Iyon ay magiging kadiliman, at walang liwanag, gaya ng pagtakas ng isang tao dahil sa leon, at nakasalubong niya ang oso; at gaya ng pagpasok niya sa bahay at itinukod niya sa pader ang kaniyang kamay, at kinagat siya ng serpiyente." (Am 5:18-20) Sinabi ng Diyos kay Isaias: "Narito! Ang araw ni Jehova ay dumarating, malupit kapuwa sa pagkapoot at sa pag-aapoy ng galit." (Isa 13:9) "Ang araw na iyon ay araw ng poot, araw ng kabagabagan at ng panggigipuspos, araw ng bagyo at ng pagkatiwangwang, araw ng kadiliman at ng karimlan, araw ng mga ulap at ng makapal na karimlan." (Zef 1:15) Sa gayong panahon ng kaligaligan, walang anumang kabuluhan ang salapi ng isang tao. "Sa mga lansangan ay itatapon nila ang kanilang pilak . . . Maging ang kanilang pilak man o ang kanilang ginto ay hindi makapagliligtas sa kanila sa araw ng poot ni Jehova." —Eze 7:19; Zef 1:18.

Ipinakita ng mga propeta ang pagkaapurahan ng araw ni Jehova, anupat paulit-ulit silang nagbabala tungkol sa pagkanalalapit nito. "Ang dakilang araw ni Jehova ay malapit na. Iyon ay malapit na, at iyon ay lubhang minamadali." (Zef 1:14) "Sa aba ng araw na iyon; sapagkat ang araw ni Jehova ay malapit na." "Maligalig ang lahat ng tumatahan sa lupain; sapagkat ang araw ni Jehova ay dumarating, sapagkat iyon ay malapit na!"—Joe 1:15; 2:1, 2.

Mga Panahon ng Pagpuksa Bilang Hatol. Batay sa ilang bahagi ng mga hula at sa mga pangyayaring kasunod ng mga ito, lumilitaw na ang pananalitang "araw ni Jehova" ay tumutukoy sa iba't ibang panahon ng pagpuksa bilang hatol na naganap noong sinaunang panahon sa mga kamay ng Kataas-taasan, bagaman sa maliit na paraan lamang. Halimbawa, nakita ni Isaias sa pangitain kung ano ang sasapit sa di-tapat na Juda at Jerusalem sa "araw na nauukol kay Jehova ng mga hukbo," na darating sa "lahat ng palalo at matayog" sa gitna nila. (Isa 2:11-17) Nagsalita si Ezekiel sa di-tapat na mga propeta ng Israel at binabalaan sila na hindi nila mapatitibay ang kanilang mga lunsod upang ang mga iyon ay "makatayo sa pagbabaka sa araw ni Jehova." (Eze 13:5) Sa pamamagitan ng propetang si Zefanias, inihula ni Jehova na iuunat niya ang kaniyang kamay laban sa Juda at Jerusalem at pagtutuunan niya ang mga ito ng pantanging pansin upang hindi makatakas maging ang mga prinsipe o ang mga anak ng hari. (Zef 1:4-8) Gaya ng ipinakikita ng mga pangyayari, ang araw na iyon ni Jehova ay dumating sa mga tumatahan sa Jerusalem noong 607 B.C.E.

Noong panahong iyon ng kabagabagan sa Juda at Jerusalem, ang karatig na mga bansang gaya ng Edom ay nagpakita ng pagkapoot kay Jehova at sa kaniyang bayan, kung kaya humula ang propetang si Obadias (tal 1, 15) laban sa kanila: "Sapagkat ang araw ni Jehova laban sa lahat ng mga bansa ay malapit na. Kung paano mo ginawa, gayon ang gagawin sa iyo." Sa katulad na paraan, "ang araw ni Jehova" at ang lahat ng maapoy na pagkapuksa na ipinahiwatig ng pananalitang iyon ay sumapit sa Babilonya at Ehipto gaya ng inihula.—Isa 13:1, 6; Jer 46:1, 2, 10.

Nang maglaon, sa pamamagitan ng propetang si Malakias, isa pang "dakila at kakila-kilabot na araw ni Jehova" ang inihula, at sinabing bago iyon sumapit ay darating muna si "Elias na propeta." (Mal 4:5, 6) Ang orihinal na Elias ay nabuhay mga 500 taon bago bigkasin ang hulang iyon, ngunit noong unang siglo C.E., tuwirang sinabi ni Jesus na si Juan na Tagapagbautismo ang inihulang katumbas ni Elias. (Mat 11:12-14; Mar 9:11-13) Kaya nang panahong iyon ay nalalapit na ang isang "araw ni Jehova." Noong Pentecostes ng 33 C.E., ipinaliwanag ni Pedro na ang nagaganap noon ay katuparan ng hula ni Joel (Joe 2:28-32) may kinalaman sa pagbubuhos ng espiritu ng Diyos at na iyon ay nakatakda ring mangyari bago dumating "ang dakila at maningning na araw ni Jehova." (Gaw 2:16-21) Ang araw na iyon ni Jehova ay sumapit noong 70 C.E. nang matupad ang kaniyang Salita at pangyarihin niyang ilapat ng mga hukbo ng Roma ang kaniyang hatol sa bansang nagtakwil sa Anak ng Diyos at tahasang sumigaw: "Wala kaming hari kundi si Cesar."—Ju 19:15; Dan 9:24-27.

Gayunman, ang Kasulatan ay may tinutukoy na isa pang "araw ni Jehova" sa hinaharap. Pagkaraang maisauli sa Jerusalem ang mga Judio pagkatapos ng kanilang pagkatapon sa Babilonya, inutusan ni Jehova ang propetang si Zacarias (14:1-3) na humula tungkol sa isang "araw . . . na nauukol kay Jehova" kung kailan titipunin niya, hindi lamang ang isang bansa, kundi "ang lahat ng mga bansa laban sa Jerusalem," anupat sa kasukdulan ng araw na iyon "si Jehova ay tiyak na lalabas at makikipagdigma laban sa mga bansang iyon" upang lipulin sila. Sa ilalim ng pagkasi, iniugnay ng apostol na si Pablo ang pagdating ng "araw ni Jehova" sa pagkanaririto ni Kristo. (2Te 2:1, 2) At binanggit iyon ni Pedro may kaugnayan sa pagtatatag ng 'mga bagong langit at isang bagong lupa na tatahanan ng katuwiran.'—2Pe 3:10-13.

Dapat ikabahala ng bawat isa ang kaniyang kaligtasan sa panahon ng dakilang araw ni Jehova. Matapos iharap ang tanong na, "Sino ang makatatagal dito?" sinabi ni Joel, "Si Jehova ay magiging

kanlungan para sa kaniyang bayan." (Joe 2:11; 3:16) Ang paanyaya ay malugod na ipinaaabot sa lahat, ngunit iilan lamang ang tumatanggap sa paglalaang ito ng kanlungan sa pamamagitan ng pagsunod sa payo ni Zefanias, na nagsasabi: "Bago ang batas ay magsilang ng anuman, bago ang araw ay dumaang gaya ng ipa, bago dumating sa inyo ang nag-aapoy na galit ni Jehova, bago dumating sa inyo ang araw ng galit ni Jehova, hanapin ninyo si Jehova, ninyong lahat na maaamo sa lupa, na nagsasagawa ng Kaniyang hudisyal na pasiya. Hanapin ninyo ang katuwiran, hanapin ninyo ang kaamuan. Baka sakaling makubli kayo sa araw ng galit ni Jehova."—Zef 2:2, 3.

ARBA [Apat]. Siya ay tinawag na "ama" o "ang dakilang tao" ng mga Anakim at lumilitaw na siya ang nagtatag ng Kiriat-arba, na tinawag na Hebron nang maglaon. (Jos 14:15; 15:13; 21:11) Ipinapalagay ng ilan na ang Anak ay isang katawagan para sa lahi ng mga higante na nagmula kay Arba sa halip na personal na pangalan ng anak ni Arba at sa gayo'y itinuturing nila si Arba bilang ang aktuwal na pinagmulan ng mga Anakim.—Tingnan ang ANAK; ANAKIM, MGA.

ARBATITA [Ng (Mula sa) Bet-araba]. Isa na nagmula sa lunsod ng Bet-araba sa ilang (Jos 15:61), isang lunsod na malapit sa Jerico sa Distrito ng Libis ng Jordan. (Jos 18:21, 22) Ang isa sa makapangyarihang mga lalaking mandirigma ni David, si Abi-albon, o Abiel, ay isang Arbatita.—2Sa 23:8, 31; 1Cr 11:10, 32.

ARBEL, BAHAY NI. Ang bahay ni Arbel ("Bet-arbel," *MB, NPV;* "Beth-arbel," *AS-Tg*) ay sinamsaman ni Salman, ngunit hindi matiyak kung kailan ito nangyari. (Os 10:14) Karaniwan nang ipinapalagay na ang lugar na ito ay ang Irbid, mga 29 na km (18 mi) sa TS ng Dagat ng Galilea, samakatuwid ay nasa Gilead.

ARBITA. Isang katutubo ng lunsod ng Arab, malapit sa Hebron sa bulubunduking pook ng Juda. Si Paarai, isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, ay isang Arbita.—2Sa 23:8, 35.

ARD. Isa sa 'pitumpung kaluluwa sa sambahayan ni Jacob na pumaroon sa Ehipto.' (Gen 46:21, 27) Sa ulat ng Genesis ay tinatawag siyang anak ni Benjamin, ngunit kung ihahambing dito ang Bilang 26:40, malamang na ang ibig sabihin ay "apo." Kung siya ay apo ni Benjamin, posibleng siya rin ang Addar sa 1 Cronica 8:3.

ARDITA, MGA [Ni (Kay) Ard]. Isang Benjamitang pamilya na nagmula kay Ard, isang anak ni Bela.—Bil 26:40.

ARDON. Isa sa mga anak na lalaki ni Caleb na anak ni Hezron; mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:18.

ARELI, MGA ARELITA. Ang ikapitong binanggit na anak ni Gad, na isa sa mga pumaroon sa Ehipto kasama ng pamilya ni Jacob noong 1728 B.C.E. Siya ay naging ulo ng pamilya ng mga Arelita na kabilang sa sensus na kinuha sa ilang dikatagalan bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako.—Gen 46:8, 16; Bil 26:17.

AREOPAGO [Hill of Ares; Mars' Hill]. Isang burol sa HK ng mataas na Akropolis ng Atenas, anupat sa pagitan ng mga ito ay may isang mababaw na libis. Ang makitid at tigang na tagaytay na ito ng batong-apog ay may taas na 113 m (370 piye), at ang Akropolis naman sa TS nito ay mas mataas pa nang 43 m (141 piye). Ang daanan paahon sa Mars' Hill ay hindi matarik kung mula sa H ngunit napakatarik naman kung mula sa T. Ang burol na ito ay dating may Griegong mga altar, mga santuwaryo ng templo, at mga estatuwa. Dito rin mismo nagsesesyon noon ang korte suprema ng Areopago. Wala na ang lahat ng ito sa ngayon, anupat ang natitira na lamang ay ilang malalapad na upuan na inukit sa bato.

Sa isa sa mga pagdalaw ng apostol na si Pablo sa Atenas, pinigilan siya ng ilang taga-Atenas at dinala siya sa Areopago, na sinasabi: "Maaari bang malaman namin kung ano ang bagong turong ito na sinasalita mo? Sapagkat naghaharap ka ng ilang bagay na kakaiba sa aming pandinig." (Gaw 17:19, 20) Bilang tugon, maingat na naglahad si Pablo ng magkakaugnay na matitibay na katotohanan anupat nakapagharap siya ng isang lohikal, kapani-paniwala, at nakakukumbinsing argumento. Hindi natapos ni Pablo ang kaniyang diskurso, sapagkat "nang marinig nila ang tungkol sa pagkabuhay-muli ng mga patay," ang mga manlilibak ay nagsimulang mangutya. Ngunit bago pa man ito mangyari, napagbukud-bukod na ng apostol sa tatlong grupo ang kaniyang mga tagapakinig ayon sa kani-kanilang opinyon. Bagaman ang ilan ay nanlibak, at ang ilan ay nagsabing makikinig sila sa ibang pagkakataon, ang iba naman ay "naging mga mananampalataya, na kabilang din dito si Dionisio, isang hukom ng hukuman ng Areopago, at ang isang babae na nagngangalang Damaris, at ang iba pa bukod sa kanila." (Gaw 17:22-34) Sa ngayon ay may isang plakeng bronse sa Mars' Hill na nagpapaalaala ng pangyayaring ito at kababasahan ng diskursong iyon ng apostol na si Pablo. Hindi matiyak kung nagsalita si Pablo sa harap ng korte ng Areopago noong pagkakataong iyon, ngunit sa paanuman ay may isang miyembro ng bantog

***Plakeng Griego na nagpapaalaala sa pahayag ni Pablo sa Areopago* (*Gaw 17:22-31*)**

na korteng iyon na nakinig sa kaniya.—LARAWAN, Tomo 2, p. 746.

ARETAS [May Kagalingan; Mahusay]. Ang kahuli-hulihan sa ilang haring Arabe na may ganitong pangalan na namamahala sa Damasco nang ang gobernador nito ay sumali sa isang pakana ng mga Judio na patayin si Pablo. Nakatakas ang apostol na si Pablo lulan ng isang sulihiyang basket na ibinaba mula sa isang bintana sa pader ng lunsod. —Gaw 9:23-25; 2Co 11:32, 33.

Ibinigay ni Aretas ang kaniyang anak na babae upang mapangasawa ni Herodes Antipas (tingnan ang HERODES Blg. 2) ngunit diniborsiyo ni Herodes ang kaniyang anak upang mapangasawa si Herodias—ang mapangalunyang pagsasama na hinatulan ni Juan na Tagapagbautismo. (Mat 14:3, 4) Higit pang napagalit si Aretas dahil sa mga pagtatalo may kinalaman sa mga hanggahan kung kaya sinalakay niya si Antipas at lubusan niya itong natalo. Sa gayon ay inutusan ni Emperador Tiberio ang gobernador ng Sirya, si Vitellius, na dakpin si Aretas patay man o buháy. Inihanda ni Vitellius, na kaaway rin ni Antipas, ang kaniyang mga hukbo, ngunit namatay si Tiberio noong 37 C.E., at ang kampanya laban kay Aretas ay iniurong. Binago ng kahalili ni Tiberio na si Caligula ang gayong patakaran, itinalaga niya si Herodes Agripa I bilang kahalili ni Antipas, at pinahintulutan niya si Aretas na mamahala sa Damasco. Isang baryang mula sa Damasco na may inskripsiyon ni Aretas ang ipinapalagay na mula sa yugtong ito.

ARGAMASA [sa Ingles, *mortar*]. Isang komposisyong inilalagay sa pagitan ng mga laryo at mga bato bilang semento upang magkadikit-dikit ang mga ito (halimbawa, sa isang pader) o ginagamit bilang pahid na pampalitada sa pader. (Lev 14:42, 45; 1Cr 29:2; Isa 54:11; Jer 43:9) Sa sinaunang Palestina, isang timplada (may-kawastuang tinawag na "argamasa") ng apog, buhangin, at tubig na nakatatagal sa iba't ibang uri ng panahon ang ginamit sa pagtatayo ng mas magagandang tahanan doon. Isa pang uri ng argamasa, na ginamit bilang palitada, ang ginagawa noon sa pamamagitan ng paghahalo ng buhangin, abo, at apog. Kung minsan, nilalagyan ng langis ang timpladang ito, o kaya ay pinapahiran ng langis ang pader pagkatapos na palitadahan iyon, upang hindi madaling matagos ng tubig ang pinakaibabaw niyaon. Sa Ehipto, noon at maging hanggang sa makabagong panahon, ang argamasang ginagamit na pampalitada ng pader ay binubuo ng dalawang bahaging luwad, isang bahaging apog, at isang bahaging dayami at abo.

Sa halip na pangkaraniwang argamasa, bitumen ang ginamit ng mga tagapagtayo ng Tore ng Babel, anupat ito'y "nagsilbing argamasa para sa kanila." (Gen 11:3) Malamang na ang mga Babilonyo nang dakong huli ay kumuha ng bitumen na ginamit nila bilang argamasa mula sa mga bukal sa ilalim ng lupa malapit sa lunsod ng Hit di-kalayuan sa Babilonya sa Ilog Eufrates. Ayon kay Herodotus (I, 179), mainit na aspalto (bitumen) ang ginamit bilang semento, o argamasa, nang gawin ang mga gilid ng bambang ng Babilonya at nang itayo ang pader ng lunsod.

Noong ang mga Israelita ay mga alipin sa Ehipto, 'patuloy na pinapait ng mga Ehipsiyo ang kanilang buhay sa mabigat na pagkaalipin sa argamasang luwad at mga laryo.' (Exo 1:14) Hinahalo noon ang argamasa hanggang sa maging kasinlapot ng pulot, anupat kadalasa'y tinatapak-tapakan ito ng mga paa upang mahalo. Nilalagyan ng tinadtad na dayami ang argamasa upang maging mas malagkit ang timplada. Nang maglaon, sa kanilang sariling lupain, ang argamasang luwad at mga laryong putik ay nagsilbing pangkaraniwang materyales sa pagtatayo para sa mga Israelita sa mga lugar na kakaunti ang makukuhang de-kalidad na mga bato para sa pagtatayo.

Hindi nakatatagal ang mga laryong putik sa panahon ng tag-ulan. Kaya naman upang mapangalagaan ang isang bagong pader o upang maingatan at mapatibay ang isang nasirang pader, kung minsan ay pinapahiran ito ng argamasa o pinapalitadahan. Ngunit kung kalburo lamang o marupok na argamasa na kakaunti ang apog, kung mayroon man, ang ipapahid sa gayong pader, hindi iyon maaasahang makatatagal sa matitinding bagyo. —Ihambing ang Eze 13:11-16.

ARGOB [Kimpal ng Lupa].

1. Posibleng isa sa mga lalaking pinaslang, kasama ni Haring Pekahias ng Israel noong mga 778 B.C.E., ng isang mang-aagaw ng kapangyarihan na nagngangalang Peka, na tinulungan ng 50 Gileadita sa krimeng iyon.—2Ha 15:23-25.

2. Isang rehiyon sa Basan na nilupig ng Israel noong naroon pa sila sa S ng Jordan at naging bahagi ng teritoryo ng tribo ni Manases. Waring ito ang naging sentro ng kaharian ni Og at binabanggit na ito ay may 60 nakukutaang lunsod bukod pa sa napakaraming bayan sa kabukiran. (Deu 3:4, 5, 13, 14) Ito ang "lupain ng mga Repaim," o lupain ng mga higante.

Ang Argob ay nasa S ng Dagat ng Galilea. Bagaman ang kinikilalang lokasyon ng Argob ay ang Al-Ledja, isang dakong nababalutan ng lava at mga 32 km (20 mi) sa T ng Damasco, ang paglalarawan ng Deuteronomio sa isang lugar na may mga bayan sa kabukiran ay waring mas katugma ng matabang kapatagan sa dakong K ng Al-Ledja na malamang na nakasentro sa rehiyon na nasa pagitan ng Nahr al-Ruqad, Nahr al-'Alan, at Nahal Yarmuk. Sa malawak na talampas na ito, ang mga lunsod ay walang likas na mga depensa at mangangailangan ng 'matataas na pader' na binanggit sa Kasulatan. May mga guho ng gayong malalaking lunsod na nakakalat sa buong teritoryo ng Basan.

Noong panahon ni Haring Solomon, ang Argob ay bahagi ng isa sa 12 distrito na nasa ilalim ng mga kinatawan na may pananagutang maglaan ng pagkain para sa maharlikang sambahayan.—1Ha 4:7, 13.

ARIDAI. Isa sa sampung anak na lalaki ni Haman.—Es 9:9, 10; tingnan ang HAMAN.

ARIDATA. Isa sa sampung anak na lalaki ni Haman.—Es 9:8, 10; tingnan ang HAMAN.

ARIE. Marahil ay isang lalaking pinaslang sa Samaria, kasama ni Haring Pekahias ng Israel noong mga 778 B.C.E., ng mang-aagaw ng kapangyarihan na si Peka.—2Ha 15:25.

ARIEL [Apuyan ng Altar ng Diyos; o, Leon ng Diyos].

1. Isang Moabita na ang dalawang anak ay pinatay ni Benaias.—2Sa 23:20; 1Cr 11:22.

2. Isa sa siyam na pangulo na pantanging ginamit ni Ezra sa pagkuha ng kuwalipikadong "mga lingkod para sa bahay ng aming Diyos." Naganap ito noong tagsibol ng 468 B.C.E. nang ang mga 1,500 lalaking Israelita, sa pangunguna ni Ezra, ay papaalis na mula sa ilog ng Ahava upang pumaroon sa Jerusalem.—Ezr 8:15-17, 31.

3. Isang mahiwagang pangalan na ikinapit sa Jerusalem sa Isaias 29:1, 2, 7. Ang Jerusalem ang lokasyon ng templo ng Diyos na kinaroroonan ng altar na pinaghahainan. Dahil dito, ang lunsod, sa diwa, ay apuyan ng altar ng Diyos. Dapat din sanang ito ang maging sentro ng dalisay na pagsamba kay Jehova. Gayunman, ang mensahe sa Isaias 29:1-4 ay nagbabadya ng lagim at humuhula ng pagkapuksa na nakatakdang sumapit sa Jerusalem sa pamamagitan ng mga Babilonyo noong 607 B.C.E., kung kailan siya ay magiging isang "apuyan ng altar" sa naiibang diwa: bilang isang lunsod na inaagusan ng ibinubong dugo at tinupok ng apoy at punô ng mga bangkay ng mga biktima ng maapoy na pagkapuksa. Ang pinakasanhi ng kapahamakang ito ay binabanggit sa mga talata 9 hanggang 16. Gayunman, ipinakikita ng Isaias 29: 7, 8 na ang mga bansang magdudulot ng gayong pagkapuksa sa Jerusalem ay mabibigo sa kanilang ultimong layunin o tunguhin.

ARIMATEA [mula sa Heb., nangangahulugang "Kaitaasan"]. "Isang lunsod ng mga Judeano" noong panahon ni Jesus, at ang tinubuang lunsod ni Jose, ang lihim na alagad na kumuha sa bangkay ni Jesus upang mailibing ito. (Luc 23:50-53; Mat 27:57-60; Mar 15:43-46; Ju 19:38-42) Karaniwang ipinapalagay na ang lokasyon ng Arimatea ay ang lugar ng makabagong Rentis (Rantis), mga 35 km (22 mi) sa HK ng Jerusalem at mga 26 na km (16 na mi) sa S ng Jope (makabagong Tel Aviv-Yafo).

ARIOK.

1. Ang hari ng Elasar na nakipagsabuwatan kay Kedorlaomer at sa dalawang iba pang hari at nakibahagi sa pagsugpo sa paghihimagsik ng Sodoma, Gomorra, at ng mga kaalyado ng mga ito at sa pagtangay kay Lot at sa kaniyang sambahayan. Pagkatapos ay tinugis at naabutan ni Abraham ang mga manlulupig na ito, tinalo si Ariok at ang kaniyang mga kakampi, at iniligtas si Lot. (Gen 14:1-16; tingnan ang KEDORLAOMER.) Hindi matiyak kung nasaan ang sinaunang lokasyon ng Elasar.—Tingnan ang ELASAR.

2. Ang pinuno ng tagapagbantay ni Nabucodonosor, na inutusang pumatay sa lahat ng marurunong na tao ng Babilonya nang hindi nila maisiwalat at mabigyang-kahulugan ang panaginip ng hari. Nang malaman niya na nakahanda si Daniel na isiwalat ang panaginip at ibigay ang pakahulugan nito, "dali-daling dinala ni Ariok si Daniel sa harap ng hari."—Dan 2:12-25.

ARISAI. Isa sa sampung anak na lalaki ni Haman.—Es 9:9, 10; tingnan ang HAMAN.

ARISTARCO [Pinakamahusay (Pinakamarangal) na Tagapamahala]. Isa sa matatalik na kasamahan ni Pablo, isang kasamahan sa paglalakbay at kapuwa bilanggo, isang taga-Macedonia na mula sa Tesalonica. (Gaw 20:4; 27:2) Ang unang pagbanggit sa kaniya ay sa ulat ng ikatlong paglalakbay ni Pablo bilang misyonero. Noong katindihan ng kaguluhan sa Efeso, sina Aristarco at Gayo ay puwersahang kinaladkad patungo sa dulaan. (Gaw 19:29) Maaaring siya ang "kapatid" na tumulong kay Pablo sa pag-aasikaso sa abuloy na nalikom sa Macedonia at Gresya para sa mga Judeano.—2Co 8:18-20.

Sinamahan ni Aristarco si Pablo sa pagbibiyahe patungong Roma, ngunit hindi matiyak kung bakit siya pinayagang lumulan sa barko, marahil ay pinahintulutan siyang sumama bilang alipin ni Pablo. (Gaw 27:2) Habang nasa Roma, higit pa niyang tinulungan at pinatibay-loob si Pablo at sa loob ng ilang panahon ay naging kapuwa niya bihag. Ang mga pagbati ni Aristarco ay ipinaabot sa pamamagitan ng mga liham ni Pablo sa mga taga-Colosas (4:10) at kay Filemon (23, 24).

ARISTOBULO [Pinakamahusay (Pinakamarangal) na Tagapayo]. Isang indibiduwal na ang ilang miyembro ng kaniyang sambahayan sa Roma ay pinadalhan ni Pablo ng mga pagbati.—Ro 16:10.

ARKA.

1. Ang arka ni Noe ang paglalaang ginamit upang mailigtas ang mga ninuno ng buong sangkatauhan sa pangglobong Delubyo noong 2370-2369 B.C.E. (Tingnan ang DELUBYO; NOE.) Si Jehova ang nagbigay kay Noe ng detalyadong mga tagubilin tungkol sa laki, hugis, disenyo para sa liwanag at bentilasyon, at kung anong mga materyales ang gagamitin sa pagtatayo nito.—Gen 6:14-16.

Disenyo at Laki. Ang arka (sa Heb., *te·vah′;* sa Gr., *ki·bo·tos′*) ay isang sasakyang pantubig na parihaba at hugis-baul; ipinapalagay na anggulong parisukat ang mga panulukan nito at lapád ang ilalim nito. Hindi nito kailangan ng pabilog na ilalim o papatulis na unahan upang mabilis na makaraan sa tubig; hindi ito kailangang gamitan ng timon; ang kailangan lamang ay huwag itong pasukin ng tubig at manatili itong nakalutang. Kapag ganito ang hugis ng sasakyang pantubig, ito'y napakatatag at hindi madaling tumaob, at ang espasyong imbakan nito ay mas malaki nang isang katlo kaysa sa espasyong imbakan ng mga barkong pangkaraniwan ang disenyo. Ang arka ay nilagyan ng pinto sa gilid para sa paglululan at pagbababa ng kargamento.

Hinggil sa laki nito, ang arka ay may haba na 300 siko, may lapad na 50 siko, at may taas na 30 siko. Kung ipapalagay na ang isang siko ay 44.5 sentimetro (17.5 pulgada) (sinasabi ng ilan na mas malapit ang sinaunang siko sa 56 o 61 sentimetro), ang arka ay may sukat na 133.5 m por 22.3 m por 13.4 m (437 piye 6 na pulgada × 72 piye 11 pulgada × 43 piye 9 na pulgada), anupat wala pa sa kalahati ng haba ng barkong *Queen Elizabeth 2.* Ang proporsiyon ng haba nito sa lapad nito (6 sa 1) ay ginagamit ng makabagong mga arkitekto ng barko. Dahil dito, ang *gross volume* ng arka ay humigit-kumulang sa 40,000 m kubiko (1,400,000 piye kubiko). Walang naiulat na pangkargamentong sasakyang-dagat na ginawa noong sinaunang panahon ang nakapantay sa laki ng arka. Palibhasa'y dinagdagan pa ito ng dalawang palapag, naging matibay ang panloob na kayarian nito at nagkaroon ito ng tatlong palapag na may kabuuang espasyo na mga 8,900 m kuwadrado (96,000 piye kuwadrado).

Sinabihan si Noe: "Gagawa ka ng isang *tso′har* [bubong; o, bintana] para sa arka." (Gen 6:16) Hindi malinaw kung ano talaga iyon o kung paano iyon ginawa. Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang *tso′har* ay may kaugnayan sa *liwanag* kung kaya isinasalin nila ito bilang "bintana" (*MB, NPV*), "durungawan" (*AS-Tg*), "liwanag" (*JP*), "isang dako para sa liwanag" (*Ro*). Gayunman, iniuugnay ng iba ang *tso′har* sa isang mas huling salitang-ugat na Arabe na nangangahulugang "likod (ng kamay)," "likod (ng hayop)," "kubyerta (ng barko)," samakatuwid ay ang bahaging hindi nakasayad sa lupa o tubig, at dahil dito ay isinasalin nila ito bilang "bubong." (*AT, RS, JB*) Sinabihan si Noe na ang *tso′har* na ito ay dapat tapusin "hanggang sa haba ng isang siko paitaas."—Gen 6:16.

Samakatuwid, maaaring nagkaroon ng sapat na liwanag at bentilasyon sa pamamagitan ng *tso′har,* anupat hindi lamang ito isang "durungawan" na isang siko kuwadrado, kundi isang puwang na isang siko ang taas, malapit sa bubong, at nakapalibot sa apat na gilid upang magkaroon ng puwang na may kabuuang halos 140 m kuwadrado (1,500 piye kuwadrado). Sa kabilang dako,

samantalang naglalaan ng sapat na puwang sa ilalim ng bubong o sa iba pang bahagi para sa bentilasyon, maaaring nakahilig nang bahagya ang mga gilid ng bubong. May kinalaman sa posibilidad na ito, sumulat si James F. Armstrong sa *Vetus Testamentum* (Leiden, 1960, p. 333): "Mahirap maunawaan ang pananalitang 'Hanggang sa isang siko paitaas ay tatapusin mo iyon' kapag ang *sohar* ay isinalin bilang 'liwanag (= bintana)' o kahit pa nga bilang '(patag na) bubong'. Gayunman, kung ipapalagay na ang bubong ng arka ay patulis (*gable-type*), ang 'isang siko paitaas' ay maaaring tumukoy sa taas ng bubong mula sa ibabaw ng kapantayan ng mga dingding. Sa makabagong mga termino sa arkitektura, ang nabanggit na 'isang siko' ay ang taas ng mga pindulo (*kingpost*) na kinapapatungan ng palupo ng bubong. . . . Ayon sa argumentong iniharap, ipinapalagay na ang bubong ng arka ni Noe ay may apat na porsiyentong dahilig (1 siko ang taas — 25 siko mula sa dingding hanggang sa taluktok ng palupo), anupat sapat na sapat upang makaagos ang tubig-ulan mula sa bubong."

Nilinaw ni Jehova kung ano ang gagamitin sa pagtatayo ng pagkalaki-laking arkang ito: "Gumawa ka para sa iyo ng isang arka mula sa kahoy ng isang madagtang punungkahoy [sa literal, mga puno ng *gopher*]." (Gen 6:14) Ipinapalagay ng ilan na ang madagtang kahoy na binabanggit dito ay ang sipres o isang katulad na punungkahoy. Sa bahaging iyon ng daigdig, sagana noon ang punungkahoy na sa ngayon ay tinatawag na sipres; partikular itong pinipili ng mga taga-Fenicia at ni Alejandrong Dakila para sa paggawa ng mga barko, gaya rin ng mga tao sa makabagong panahon; at hindi ito madaling tablan ng tubig at hindi madaling mabulok. Iniuulat na may mga pinto at mga poste na yari sa sipres na tumagal nang 1,100 taon. Bukod pa rito, sinabihan si Noe na hindi lamang niya tatapalan ang mga dugtungan kundi "babalutan [niya ang arka] ng alkitran sa loob at sa labas." —Tingnan ang BITUMEN.

May Sapat na Espasyo sa Arka. Kakaiba ang talaan ng mga pasahero ng arka. Bukod kay Noe, sa kaniyang asawa, sa kaniyang tatlong anak na lalaki, at sa kani-kanilang asawa, ilululan din dito ang mga nilalang na buháy "mula sa bawat uri ng laman, dalawa sa bawat uri." "Sila ay kailangang lalaki at babae. Sa mga lumilipad na nilalang ayon sa kani-kanilang uri at sa maaamong hayop ayon sa kani-kanilang mga uri, sa lahat ng gumagalang hayop sa lupa ayon sa kani-kanilang uri, dalawa sa bawat uri ang papasok doon sa iyo upang maingatan silang buháy." Sa malilinis na hayop at ibon naman ay tigpipito ang kukunin mula sa bawat uri. Kailangan ding mag-imbak ng napakarami at sari-saring pagkain para sa lahat ng mga nilalang na ito, anupat kailangang magkasya ang suplay nang mahigit sa isang taon.—Gen 6:18-21; 7:2, 3.

Ang mga "uri" ng mga hayop na pinili ay tumutukoy sa malinaw at di-mababagong mga hangganan na itinakda ng Maylalang, anupat sa loob ng mga hangganang iyon ay maaaring magparami ang mga nilalang "ayon sa kani-kanilang uri." Tinataya ng ilan na ang daan-daang libong *species* ng mga hayop sa ngayon ay maaaring pagpangkat-pangkatin sa iilang "uri" ng pamilya—dalawa na rito ang uring kabayo at ang uring baka. Ang mga hangganan ng pagpaparami ayon sa kani-kanilang "uri" na itinatag ni Jehova ay hindi nilabag ni maaari mang labagin ang mga iyon. Dahil dito, sinabi ng ilang imbestigador na kahit 43 "uri" ng mamalya, 74 na "uri" ng ibon, at 10 "uri" ng reptilya lamang ang sakay ng arka, maaari nang pagmulan ang mga ito ng iba't ibang *species* na kilala ngayon. Ang iba ay mas liberal sa pagtaya nila na ang kailangan lamang ay 72 "uri" ng *quadruped* (mga hayop na apat ang paa) at mas mababa sa 200 "uri" ng ibon. Posible naman talaga na ang napakaraming uri ng buhay-hayop na kilala sa ngayon ay nagmula sa pagpapalahing nangyari sa loob ng iilang "uri" pagkaraan ng Baha yamang pinatutunayan ito ng napakaraming *uri* ng tao—maliit, matangkad, mataba, payat, anupat mayroon pang sari-saring kulay ng buhok, mata, at balat—lahat ay pawang nanggaling sa iisang pamilya ni Noe.

Sa pangmalas ng ilan, waring napakababa ng mga pagtayang ito, lalo na yamang may mahigit sa 1,300,000 *species* ng mga hayop ayon sa mga reperensiyang gaya ng *The Encyclopedia Americana.* (1977, Tomo 1, p. 859-873) Gayunman, mahigit sa 60 porsiyento ng mga ito ay mga insekto. Kung susuriin pa ang mga bilang na ito, sa 24,000 ampibyan, reptilya, ibon, at mamalya, ang 10,000 ay mga ibon, ang 9,000 ay mga reptilya at mga ampibyan, anupat marami sa mga ito ay maaaring manatiling buháy sa labas ng arka, at 5,000 lamang ang mga mamalya, kabilang na rito ang mga balyena at mga *porpoise,* na tiyak na maiiwan din sa labas ng arka. Tinataya naman ng ibang mga mananaliksik na mga 290 *species* lamang ng mga mamalyang nakatira sa katihan ang mas malalaki kaysa sa tupa at mga 1,360 naman ang mas maliliit kaysa sa daga. (*The Deluge Story in Stone,* ni B. C. Nelson, 1949, p. 156; *The Flood in the Light of the Bible, Geology, and Archaeology,* ni A. M. Rehwinkel, 1957, p. 69) Kaya kahit ibatay ang mga pagtaya sa malalaking bilang na iyon, maalwang mailululan sa arka ang tig-iisang pares ng lahat ng mga hayop na ito.

Limang buwan pagkatapos na magsimula ang Delubyo, "ang arka ay lumapag sa mga bundok

ng Ararat," ngunit malamang na hindi sa ibabaw ng pinakamataas na taluktok nito (halos 5,165 m; 16,950 piye) kundi sa isang angkop na lugar kung saan sa loob ng maraming buwan ay komportableng makapaninirahan sa loob ng arka ang lahat ng lulan nito. Sa wakas, pagkatapos ng isang taon at sampung araw mula noong magsimula ang Delubyo, ang pinto ay muling binuksan at ang lahat ng lulan ng arka ay lumabas.—Gen 7:11; 8:4, 14.

Ang mga pag-aangkin na natagpuan na ang mga labí ng arka ay hindi pa napatutunayan hanggang sa ngayon.

2. Ang maliit na kaban kung saan ikinubli ni Jokebed ang kaniyang 'magandang' tatlong-buwang sanggol na nang maglaon ay pinanganlang Moises; ang kaban ay nasumpungan ng anak na babae ni Paraon sa gitna ng mga tambo sa pampang ng Nilo. Ang arka o kaban na ito (sa Heb., *te·vah'*) ay yari sa papiro at pinahiran ng bitumen at alkitran upang hindi ito pasukin ng tubig.—Exo 2:2-4, 10, tlb sa *Rbi8;* 6:20.

ARKANGHEL. Sa salitang Ingles na *archangel,* ang unlaping *arch* ay nangangahulugang "puno" o "pangunahin," nagpapahiwatig na iisa lamang ang arkanghel, ang punong anghel; sa Kasulatan, ang "arkanghel" ay hindi kailanman lumilitaw sa anyong pangmaramihan. Sa 1 Tesalonica 4:16, tinukoy ang pagiging nakatataas ng arkanghel at ang awtoridad ng kaniyang katungkulan may kaugnayan sa binuhay-muling Panginoong Jesu-Kristo: "Ang Panginoon mismo ay bababa mula sa langit na may nag-uutos na panawagan, may tinig ng arkanghel at may trumpeta ng Diyos, at yaong mga patay na kaisa ni Kristo ang unang babangon." Samakatuwid, may dahilan kung bakit ang tanging pangalan na tuwirang iniuugnay sa salitang "arkanghel" ay Miguel.—Jud 9; tingnan ang MIGUEL Blg. 1.

ARKEO. Mga inapo ni Ham sa pamamagitan ni Canaan at isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. (Gen 10:17; 1Cr 1:15) Nanirahan sila sa kahabaan ng Baybayin ng Mediteraneo sa gawing K ng Kabundukan ng Lebanon.

ARKEOLOHIYA. Ang Biblikal na arkeolohiya ay ang pag-aaral tungkol sa mga tao at mga pangyayari sa Bibliya sa pamamagitan ng kamanghamanghang rekord na nakabaon sa lupa. Ang arkeologo ay naghuhukay at nagsusuri ng mga bato, gumuhong mga pader at mga gusali, at wasak na mga lunsod, bukod pa sa mga kagamitang luwad, mga tapyas na luwad, nakasulat na mga inskripsiyon, mga libingan, at iba pang sinaunang mga labí o mga kasangkapan, na siyang pinagkukunan niya ng impormasyon. Kadalasan nang nakatutulong ang gayong mga pag-aaral upang higit na maunawaan ang mga kalagayan noong isinusulat ang Bibliya at noong nabubuhay ang sinaunang mga taong may pananampalataya, pati ang mga wika na ginamit nila at ng mga grupo ng mga tao sa palibot nila. Napalawak ng mga iyon ang kaalaman natin tungkol sa lahat ng rehiyon na binanggit sa Bibliya: Palestina, Ehipto, Persia, Asirya, Babilonia, Asia Minor, Gresya, at Roma.

Ang Biblikal na arkeolohiya ay isang siyensiya na maituturing na bago pa. Noon lamang 1822 naintindihan ang *hieroglyphics* ng mga Ehipsiyo, nang mabasa na ang Batong Rosetta. Naunawaan ang *cuneiform* ng mga Asiryano pagkaraan pa ng mahigit 20 taon. Sinimulan ang sistematikong mga paghuhukay sa Asirya noong 1843 at sa Ehipto naman noong 1850.

Ilang Pangunahing mga Lugar ng Paghuhukay at mga Tuklas. Sa pamamagitan ng arkeolohiya, napagtibay ang maraming detalye sa ulat ng Bibliya may kaugnayan sa mga lupaing iyon at napatunayan ang mga bagay na dati'y kinukuwestiyon ng makabagong mga kritiko. Ang pag-aalinlangan may kinalaman sa Tore ng Babel, ang mga pagtutol sa pag-iral ng Babilonyong hari na nagngangalang Belsasar at ng Asiryanong hari na nagngangalang Sargon (na ang mga pangalan, hanggang noong ikalabinsiyam na siglo C.E., ay hindi matatagpuan sa ibang mapagkukunan ng impormasyon maliban sa rekord ng Bibliya), at ang iba pang negatibong mga kritisismo sa datos ng Bibliya hinggil sa mga lupaing iyon ay naipakita na pawang walang saligan. Sa kabaligtaran pa nga, napakarami ng ebidensiyang nahukay na lubusang kaayon ng ulat ng Kasulatan.

Babilonia. Isiniwalat ng mga paghuhukay sa loob at sa palibot ng sinaunang lunsod ng Babilonya ang mga lugar ng ilang *ziggurat,* o tulad-piramide at baytang-baytang na mga templong tore, kasama ang wasak na templo ni Etemenanki sa loob ng mga pader ng Babilonya. Madalas na kalakip sa natagpuang mga rekord at mga inskripsiyon may kaugnayan sa gayong mga templo ang mga salitang, "Ang taluktok nito ay aabot sa langit," at iniulat na sinabi ni Haring Nabucodonosor: "Itinaas ko ang pinakataluktok ng baytang-baytang na Tore sa Etemenanki upang makapantay ng langit ang taluktok nito." Ang isang piraso ng luwad na labí na natagpuan sa H ng templo ni Marduk sa Babilonya ay maaaring tungkol sa pagbagsak ng gayong tore at sa paggulo sa mga wika, pero wala itong binanggit na *ziggurat.* (*The Chaldean Account of Genesis,* ni George Adam Smith, nirebisa at itinuwid [na may mga dagdag] ni A. H. Sayce, 1880, p. 164) Ang

ziggurat sa Uruk (Erec sa Bibliya) ay natuklasang gawa sa luwad, mga laryo, at aspalto.—Ihambing ang Gen 11:1-9.

Malapit sa Ishtar Gate sa Babilonya, may nahukay na mga 300 tapyas na *cuneiform* na nauugnay sa yugto ng paghahari ni Haring Nabucodonosor. Sa mga talaan ng mga pangalan ng mga manggagawa at mga bihag na naninirahan noon sa Babilonya at binibigyan ng mga paglalaan ay lumilitaw ang "Yaukin, hari ng lupain ng Yahud," samakatuwid ay si "Jehoiakin, ang hari ng lupain ng Juda," na dinala sa Babilonya nang malupig ni Nabucodonosor ang Jerusalem noong 617 B.C.E. Pinalaya siya ni Awil-Marduk (Evil-merodac), ang kahalili ni Nabucodonosor, mula sa bahay-kulungan at binigyan siya ng pang-araw-araw na panustos na pagkain. (2Ha 25:27-30) Binabanggit din sa mga tapyas na ito ang lima sa mga anak ni Jehoiakin.—1Cr 3:17, 18.

Saganang katibayan ang natagpuan hinggil sa napakaraming diyos ng Babilonya, kasama na rito ang pangunahing diyos na si Marduk, nang maglaon ay karaniwang tinatawag na Bel, at ang diyos na si Nebo, na parehong binanggit sa Isaias 46:1, 2. Ang karamihan sa impormasyon na nasa sariling mga inskripsiyon ni Nabucodonosor ay tungkol sa kaniyang napakalaking programa ng pagtatayo na naging dahilan upang maging isang napakaringal na lunsod ang Babilonya. (Ihambing ang Dan 4:30.) Ang pangalan ng kaniyang kahalili na si Awil-Marduk (tinatawag na Evil-merodac sa 2Ha 25:27) ay mababasa sa isang plorera na natuklasan sa Susa (Elam).

Sa Babilonya rin, sa lugar ng templo ni Marduk, natagpuan ang isang silinder na luwad na naglalahad tungkol kay Haring Ciro na manlulupig ng Babilonya. Isinasalaysay ng silinder na ito kung paano madaling nabihag ni Ciro ang lunsod at binabalangkas din nito ang patakaran niya na isauli sa kani-kanilang tinubuang lupain ang mga bihag na naninirahan sa Babilonya, sa gayo'y katugma ng ulat ng Bibliya na si Ciro ang inihulang manlulupig ng Babilonya at na isinauli sa Palestina ang mga Judio noong panahong naghahari si Ciro.—Isa 44:28; 45:1; 2Cr 36:23.

Malapit sa makabagong Baghdad, noong huling kalahatian ng ika-19 na siglo ay nahukay ang maraming luwad na tapyas at silinder, kasama na ang ngayo'y bantog na Nabonidus Chronicle. Ang lahat ng pagtutol sa rekord ng Daniel kabanata 5 tungkol sa pamamahala ni Belsasar sa Babilonya noong panahon ng pagbagsak nito ay pinawi ng dokumentong iyon, na nagpatunay na si Belsasar, panganay na anak ni Nabonido, ay namahalang kasama ng kaniyang ama at na noong huling bahagi ng kaniyang paghahari, ipinagkatiwala ni Nabonido sa kaniyang anak na si Belsasar ang pamamahala sa Babilonya.

Ang Ur, ang sinaunang tahanan ni Abraham (Gen 11:28-31), ay napatunayan ding isang prominenteng metropolis na may napakaunlad na sibilisasyon. Ito'y isang Sumerianong lunsod at nasa tabi ng Eufrates malapit sa Gulpo ng Persia. Ipinakikita ng mga paghuhukay roon ni Sir Leonard Woolley na ito'y nasa karurukan ng kapangyarihan at kabantugan nito noong panahong lisanin ito ni Abraham upang pumaroon sa Canaan (bago 1943 B.C.E.). Sa lahat ng templong *ziggurat* na natagpuan, yaong nasa Ur ang pinakanaingatan. Nakuha sa maharlikang mga libingan ng Ur ang maraming napakaartistikong kagamitang ginto at alahas, gayundin ang mga panugtog gaya ng alpa. (Ihambing ang Gen 4:21.) May natagpuan ding isang maliit na palakol na asero, na hindi basta bakal. (Ihambing ang Gen 4:22.) Natuklasan din doon ang libu-libong tapyas na luwad na nagsiwalat ng maraming detalye tungkol sa pamumuhay ng mga tao halos 4,000 taon na ang nakalilipas. —Tingnan ang UR Blg. 2.

Asirya. Noong 1843, malapit sa Khorsabad, sa isang sangang-ilog ng Ilog Tigris sa hilaga, natuklasan ang palasyo ng Asiryanong si Haring Sargon II, na itinayo sa isang plataporma na may lawak na halos 10 ektarya (25 akre), at dahil sa higit pang paghuhukay roon ng mga arkeologo, ang haring ito na binanggit sa Isaias 20:1, bagaman dating di-kilala sa sekular na mga rekord, ay naging prominente sa kasaysayan. (LARAWAN, Tomo 1, p. 960) Sa isa sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan, inangkin niyang nabihag niya ang Samaria (740 B.C.E.). Itinala rin niya ang pagkabihag ng Asdod, na binanggit sa Isaias 20:1. Bagaman dati'y itinuturing ng maraming prominenteng iskolar bilang di-umiiral, si Sargon II ngayon ang isa sa pinakakilalá sa mga hari ng Asirya.

Sa Nineve, kabisera ng Asirya, ay nahukay ang pagkalaki-laking palasyo ni Senakerib, na may mga 70 silid, anupat ang mga pader nito ay nababalutan ng nililok na malalapad na bato sa haba na mahigit 3,000 m (halos 10,000 piye). Sa isa sa mga ito ay ipinakikita ang mga bilanggong Judio na dinadala sa pagkabihag matapos bumagsak ang Lakis noong 732 B.C.E. (2Ha 18:13-17; 2Cr 32:9; LARAWAN, Tomo 1, p. 952) Higit pang kapansin-pansin ang mga ulat ng kasaysayan ni Senakerib na natagpuan sa Nineve, anupat nakatala ang mga ito sa mga prisma (mga silinder na luwad). Sa ilang prisma, inilalarawan ni Senakerib ang kampanya ng mga Asiryano laban sa Palestina noong paghahari ni Hezekias (732 B.C.E.), ngunit kapansin-pansin na

hindi inangkin ng hambog na monarka na nabihag niya ang Jerusalem, sa gayo'y pinagtitibay ang ulat ng Bibliya. (Tingnan ang SENAKERIB.) Nakatala rin sa isang inskripsiyon ni Esar-hadon, kahalili ni Senakerib, ang ulat tungkol sa pagpatay kay Senakerib ng kaniyang mga anak, at ang pagpatay na iyon ay tinutukoy sa isang inskripsiyon ng sumunod na hari. (2Ha 19:37) Bukod sa pagbanggit ni Senakerib kay Haring Hezekias, ang mga pangalan ng mga hari ng Juda na sina Ahaz at Manases, at ang mga pangalan ng mga hari ng Israel na sina Omri, Jehu, Jehoas, Menahem, at Hosea, pati ni Hazael ng Damasco, ay pawang lumilitaw sa mga rekord na *cuneiform* ng iba't ibang emperador ng Asirya.

Persia. Malapit sa Behistun, Iran (sinaunang Persia), ipinaukit ni Haring Dario I (521-486 B.C.E.; Ezr 6:1-15) sa isang mataas na batong-apog na dalisdis ang isang pagkalaki-laking inskripsiyon, na naglalahad kung paano niya pinagkaisa ang Imperyo ng Persia anupat kinilala rin niya na nagtagumpay siya dahil sa kaniyang diyos na si Ahura Mazda. Palibhasa'y itinala ito sa tatlong wika, Babilonyo (Akkadiano), Elamita, at matandang Persiano, nakatulong ito nang malaki upang maunawaan ang Asiro-Babilonyong *cuneiform,* na hanggang noong panahong iyon ay hindi pa nauunawaan. Dahil sa inskripsiyong ito, mababasa na ngayon ang libu-libong tapyas na luwad at inskripsiyon na nasa wikang Babilonyo.

Sa Susan, kung saan naganap ang mga pangyayari sa aklat ng Esther, ang mga arkeologong Pranses ay naghukay sa pagitan ng 1880 at 1890. (Es 1:2) Natuklasan doon ang maharlikang palasyo ni Jerjes, na may lawak na mga 1 ektarya (2.5 akre), anupat isinisiwalat ang karilagan at karingalan ng mga haring Persiano. Pinatotohanan ng mga tuklas ang pagiging eksakto ng mga detalyeng iniulat ng manunulat ng Esther may kaugnayan sa administrasyon ng kaharian ng Persia at sa kayarian ng palasyo. Ang aklat na *The Monuments and the Old Testament* ni I. M. Price (1946, p. 408) ay nagkomento: "Walang pangyayaring inilarawan sa Matandang Tipan ang may istraktural na kapaligirang maisasauli nang makatotohanan at maykatumpakan mula sa aktuwal na mga paghuhukay na gaya ng 'Palasyo ng Susan.'"—Tingnan ang SUSAN.

Mari at Nuzi. Ang sinaunang maharlikang lunsod ng Mari (Tell Hariri) malapit sa Ilog Eufrates, mga 11 km (7 mi) sa HHK ng Abu Kemal sa TS Sirya, ay naging lugar ng mga paghuhukay mula noong 1933. Natuklasan doon ang isang pagkalaki-laking palasyo na may lawak na mga 6 na ektarya (15 akre) at 300 silid, at ang mga artsibo nito ay may mahigit sa 20,000 tapyas na luwad. Bukod sa maharlikang mga silid, mayroon din itong mga opisinang pampangasiwaan at isang paaralan para sa mga eskriba. Ang marami sa mga dingding ay napapalamutian ng malalaking miyural ng ipinintang larawan o mga alpresko, may mga *bathtub* sa mga banyo, at may natagpuang mga hulmahan ng keyk sa mga kusina. Waring ang lunsod na ito ang isa sa pinakanamumukod-tangi at pinakakahanga-hanga noong yugtong iyon ng maagang bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E. Kabilang sa mga teksto ng mga tapyas na luwad ang mga batas ng hari, mga patalastas sa publiko, mga kuwenta, mga pag-uutos na magtayo ng mga kanal at mga trangkahan para sa mga ito, mga prinsa, at iba pang mga proyekto sa irigasyon, gayundin ang mga liham may kinalaman sa pag-angkat, pagluluwas, at pakikipag-ugnayan sa ibang bansa. Malimit magsagawa roon ng mga sensus may kaugnayan sa pagbubuwis at pangangalap para sa militar. Prominente roon ang relihiyon, partikular na ang pagsamba kay Ishtar, ang diyosa ng pag-aanak, na ang templo ay natagpuan din. Gaya sa Babilonya, nagsagawa rin doon ng panghuhula sa pamamagitan ng pagsusuri sa atay, astronomiya, at katulad na mga pamamaraan. Halos lubusang winasak ng Babilonyong si Haring Hammurabi ang lunsod. Partikular na nakatatawag-pansin ang paglitaw ng mga pangalang Peleg, Serug, Nahor, Tera, at Haran, na pawang nakatala bilang mga lunsod ng hilagang Mesopotamia at nagpapaalaala sa mga pangalan ng mga kamag-anak ni Abraham.—Gen 11:17-32.

Sa Nuzi naman, isang sinaunang lunsod sa dakong S ng Tigris at TS ng Nineve, na hinukay noong 1925-1931, ay natagpuan ang isang mapa na nakaukit sa luwad, ang pinakamatandang mapa na natuklasan, gayundin ang mga ebidensiya na noon pa mang ika-15 siglo B.C.E. ay isinasagawa na roon ang pagbili at pagbebenta nang hulugan. Nakahukay rin doon ng mga 20,000 tapyas na luwad, ipinapalagay na isinulat ng mga eskribang Hurriano sa wikang Babilonyo. Ang mga ito ay naglalaman ng napakaraming detalye tungkol sa mga batas noong panahong iyon, na may kinalaman sa mga bagay na gaya ng pag-aampon, mga kontrata sa pag-aasawa, mga karapatan sa pagmamana, at mga testamento. Makikitang may ilang pagkakatulad ang mga ito sa mga kaugaliang inilalarawan sa ulat ng Genesis may kaugnayan sa mga patriyarka. Ang kaugalian ng mag-asawang walang anak na mag-ampon ng bata, iyon man ay ipinanganak na malaya o alipin, upang mag-alaga sa kanila, maglibing sa kanila, at maging kanilang tagapagmana, ay may pagkakahawig sa pananalita ni Abraham sa Genesis 15:2 tungkol sa kaniyang pinagkakatiwalaang alipin na si Eliezer. Inilalarawan

sa mga teksto ang pagbibili ng pagkapanganay, na nagpapaalaala sa kaso nina Jacob at Esau. (Gen 25:29-34) Ipinakikita rin sa mga iyon na ang pagmamay-ari ng mga diyos ng pamilya, kadalasa'y maliliit na piguring luwad, ay itinuturing na katumbas ng pagtataglay ng titulo, anupat ang isa na nagmamay-ari ng mga diyos ay itinuturing na siyang may karapatan sa ari-arian o sa pagmamana nito. Maaaring iyon ang dahilan kung bakit kinuha ni Raquel ang terapim ng kaniyang amang si Laban at kung bakit gayon na lamang ang pagkabahala nito na mabawi ang mga iyon.—Gen 31:14-16, 19, 25-35.

Ehipto. Ang pinakadetalyadong paglalarawan sa Bibliya tungkol sa Ehipto ay may kaugnayan sa pagpasok doon ni Jose at, nang maglaon, sa pagdating at pakikipamayan doon ng buong pamilya ni Jacob. Ipinakikita ng mga natuklasan sa arkeolohiya na tumpak na tumpak ang paglalarawang iyon, anupat hindi iyon maihaharap sa gayong paraan ng isang manunulat na nabuhay nang dakong huli (gaya ng sinasabi ng ilang kritiko tungkol sa sumulat ng bahaging iyon ng ulat ng Genesis). Gaya nga ng sinabi ng aklat na *New Light on Hebrew Origins* ni J. G. Duncan (1936, p. 174) may kinalaman sa manunulat ng ulat tungkol kay Jose: "Gumagamit siya ng tamang titulo na ginagamit noon at ginagamit niya iyon sa eksaktong paraan ng paggamit noong yugtong tinutukoy, at, kapag walang katumbas sa Hebreo, ginagamit na lamang niya ang salitang Ehipsiyo at tinutumbasan ito ng transliterasyon sa Hebreo." Ang mga pangalang Ehipsiyo, ang posisyon ni Jose bilang tagapamahala sa sambahayan ni Potipar, ang mga bahay-bilangguan, ang mga titulong "pinuno ng mga katiwala ng kopa" at "pinuno ng mga magtitinapay," ang kahalagahan ng mga panaginip sa mga Ehipsiyo, ang kaugalian ng mga magtitinapay na Ehipsiyo na sunungin sa kanilang ulo ang mga basket ng tinapay (Gen 40:1, 2, 16, 17), ang posisyon bilang punong ministro at administrador ng pagkain na iginawad ni Paraon kay Jose, ang paraan ng pagtatalaga sa kaniya sa katungkulan, ang pagkarimarim ng mga Ehipsiyo sa mga tagapagpastol ng tupa, ang malaking impluwensiya ng mga mahiko sa korte ng Ehipto, ang paninirahan ng nakikipamayang mga Israelita sa lupain ng Gosen, ang mga kaugalian ng mga Ehipsiyo sa paglilibing—ang lahat ng ito at ang marami pang ibang bagay na inilalarawan sa rekord ng Bibliya ay malinaw na pinatutunayan ng arkeolohikal na mga katibayan mula sa Ehipto.—Gen 39:1–47:27; 50:1-3.

Sa Karnak (sinaunang Thebes), na nasa tabi ng Ilog Nilo, ay masusumpungan ang isang pagkalakilaking templong Ehipsiyo, anupat sa pader nito sa T ay may inskripsiyon na nagpapatotoo sa kampanya ng Ehipsiyong si Haring Sisak (Sheshonk I) sa Palestina, na inilalarawan naman sa 1 Hari 14:25, 26 at 2 Cronica 12:1-9. Makikita sa ubod-laking relyebe na naglalarawan ng kaniyang mga tagumpay ang 156 na bilanggong Palestino na nakaposas, bawat isa'y kumakatawan sa isang lunsod o nayon, na ang pangalan ay nakasulat sa *hieroglyphics.* Kabilang sa mga pangalang mababasa roon ang Rabit (Jos 19:20), Taanac, Bet-sean at Megido (kung saan nahukay ang isang bahagi ng isang stela, o haliging may inskripsiyon, ni Sisak) (Jos 17:11), Sunem (Jos 19:18), Rehob (Jos 19:28), Haparaim (Jos 19:19), Gibeon (Jos 18:25), Bet-horon (Jos 21:22), Aijalon (Jos 21:24), Socoh (Jos 15:35), at Arad (Jos 12:14). Itinala pa nga niya ang "Bukid ni Abram" bilang isa sa kaniyang mga nabihag, anupat ito ang pinakamaagang pagtukoy kay Abraham sa mga rekord ng Ehipto. Natagpuan din sa lugar na iyon ang isang bantayog ni Merneptah, anak ni Ramses II, na kababasahan ng isang himno na doo'y matatagpuan ang kaisa-isang paglitaw ng pangalang Israel sa sinaunang mga tekstong Ehipsiyo.

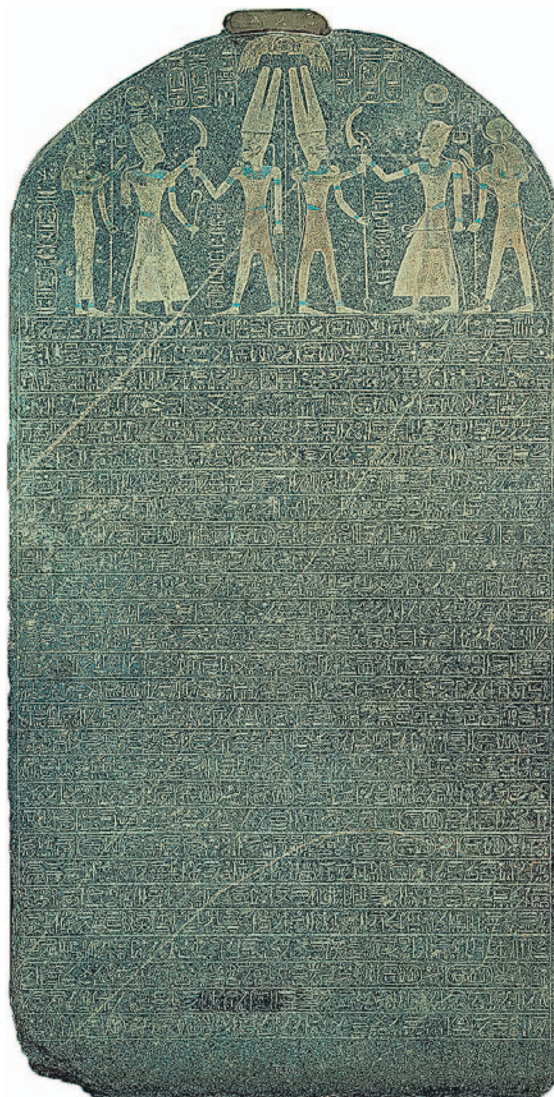
Sa Tell el-Amarna, mga 270 km (170 mi) sa T ng Cairo, isang babaing magbubukid ang sa di-sinasadya'y nakasumpong ng mga tapyas na luwad na naging dahilan naman upang matuklasan ang maraming dokumento sa wikang Akkadiano mula sa maharlikang mga artsibo ni Amenhotep III at ng kaniyang anak na si Akhenaton. Ang 379 na tapyas na inilathala ay binubuo ng mga liham kay Paraon mula sa mga basalyong prinsipe ng maraming kahariang-lunsod sa Sirya at Palestina, kasama ang ilan mula sa gobernador ng Urusalim (Jerusalem), at nagsisiwalat ng mga pagdidigmaan at intriga na lubusang kasuwato ng paglalarawan ng Kasulatan sa mga panahong iyon. Ang "Habiru," na maraming beses na inirereklamo sa mga liham na ito, ay ipinapalagay ng ilan na tumutukoy sa mga Hebreo, ngunit ipinakikita ng katibayan na ang mga ito ay iba't ibang grupo ng pagala-galang mga tao na may mababang katayuan sa lipunan noong yugtong iyon.—Tingnan ang HEBREO, I (Ang mga "Habiru").

Ang Elephantine, isang pulo sa Nilo sa dulong T ng Ehipto (malapit sa Aswan) na kilala sa pangalang Griegong iyon, ay naging lugar ng isang kolonyang Judio matapos bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Maraming dokumento sa wikang Aramaiko, karamiha'y nasa papiro, ang natagpuan doon noong 1903, anupat ipinapalagay na ang mga ito ay mula pa nang ikalimang siglo B.C.E. noong nagpupuno ang Imperyo ng Medo-Persia. Binabanggit sa mga dokumento si Sanbalat, ang gobernador ng Samaria.—Ne 4:1.

Walang alinlangang ang pinakamahahalagang tuklas mula sa Ehipto ay ang papirong mga piraso at mga bahagi ng mga aklat ng Bibliya, kapuwa ng Hebreo at ng Griegong Kasulatan, na mula pa noong ikalawang siglo B.C.E. Dahil sa tuyong klima at mabuhanging lupa ng Ehipto, ito ay naging isang napakahusay na imbakan ng gayong mga dokumentong papiro.—Tingnan ang MANUSKRITO NG BIBLIYA, MGA.

Palestina at Sirya. Nakahukay sa mga lugar na ito ng mga 600 lokasyon na matutukoy kung kailan umiral. Ang karamihan sa impormasyong nakuha ay may pangkalahatang kahalagahan, anupat sumusuporta sa rekord ng Bibliya sa malawak na paraan sa halip na espesipikong nauugnay sa partikular na mga detalye o mga pangyayari. Bilang halimbawa, noong nakalipas na mga panahon, sinikap ng ilan na siraan ang ulat ng Bibliya tungkol sa lubos na pagkatiwangwang ng Juda noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya. Gayunman, sa pangkalahatan, pinatutunayan ng isinagawang mga paghuhukay ang ulat ng Bibliya. Gaya nga ng sinabi ni W. F. Albright: "Wala ni isa mang nalalamang kaso na ang isang bayan sa mismong Juda ay patuluyang pinanirahan sa buong yugto ng pagkatapon. Bilang pagpapakita ng pagkakaiba, ang Bethel, na nasa labas lamang ng hilagaang hangganan ng Juda noong mga panahon bago ang pagkatapon, ay hindi winasak noong panahong iyon, kundi patuluyang pinanirahan hanggang noong huling bahagi ng ikaanim na siglo."—*The Archaeology of Palestine,* 1971, p. 142.

Ang Bet-san (Bet-sean), isang sinaunang tanggulang lunsod na dinaraanan papasok sa Libis ng Jezreel mula sa S, ay naging lokasyon ng malakihang mga paghuhukay na nagsiwalat ng 18 iba't ibang patong ng paninirahan, anupat kinailangan itong hukayin hanggang sa lalim na 21 m (70 piye). (DAYAGRAM, Tomo 1, p. 959) Ipinakikita ng ulat ng Kasulatan na ang Bet-san ay hindi kabilang sa mga bayan na pinanirahan ng sumasalakay na mga Israelita noong pasimula at na pinaninirahan iyon ng mga Filisteo noong panahon ni Saul. (Jos 17:11; Huk 1:27; 1Sa 31:8-12) Sa pangkalahatan ay sinusuportahan ng mga paghuhukay ang rekord na ito at ipinahihiwatig ng mga iyon na winasak ang Bet-san ilang panahon pagkatapos na mabihag ng mga Filisteo ang kaban ng tipan. (1Sa 4:1-11) Partikular na nakatatawag-pansin ang pagkatuklas sa ilang templong Canaanita sa Bet-san. Sinasabi ng 1 Samuel 31:10 na ang baluti ni Haring Saul ay inilagay ng mga Filisteo "sa bahay ng mga imahen ni Astoret, at ang kaniyang bangkay ay ibinitin nila sa pader ng Bet-san," samantalang sinasabi ng 1 Cronica 10:10 na "inilagay nila ang kaniyang baluti sa bahay ng kanilang diyos, at ang bungo niya ay ibinitin nila sa bahay ni Dagon." Dalawa sa mga templong nahukay ang mula sa iisang yugto ng panahon at ipinakikita ng katibayan na ang isa ay templo ni Astoret, samantalang ang isa naman ay ipinapalagay na templo ni Dagon, sa gayo'y kasuwato ng nabanggit na mga teksto na nagpapahiwatig na nagkaroon ng dalawang templo sa Bet-san.

Ang stela kung saan ipinagmapuri ni Merneptah, anak ni Ramses II, na nalupig niya ang Israel; ito ang kaisa-isang natuklasang pagbanggit sa Israel sa sinaunang mga tekstong Ehipsiyo

Ang Ezion-geber ang daungang lunsod ni Solomon sa Gulpo ng ʽAqaba. Posibleng ito ang makabagong-panahong Tell el-Kheleifeh, na hinukay noong 1937-1940 at kinakitaan ng katibayan na nagkaroon doon ng isang tunawan ng tanso, yamang may natagpuang mga linab ng tanso at maliliit na piraso ng inambato ng tanso sa isang mababang gulod sa rehiyong iyon. Gayunman, sa isang artikulo sa *The Biblical Archaeologist* (1965, p. 73), lubusang binago ng arkeologong si Nelson Glueck ang kaniyang orihinal na mga konklusyon tungkol sa lugar na iyon. Ang kaniyang dating opinyon na may ginamit doon na isang hurnuhang tunawan ng metal ay salig sa pagkatuklas ng sa wari'y "mga butas na daanan ng hangin" sa pangunahing gusali na nahukay. Ipinapalagay na niya ngayon na ang mga butas na ito sa mga dingding ng gusali ay resulta ng "pagkabulok at/o pagkasunog ng mga bigang kahoy na inilagay nang pahalang sa kalaparan ng mga dingding bilang pampatibay o pampatatag." Ang gusali, na dati'y ipinapalagay na isang tunawan, ay pinaniniwalaan ngayon na isang istrakturang imbakan ng butil. Bagaman pinaniniwalaan pa rin na nagsasagawa roon ng mga gawaing nauugnay sa metalurhiya, ang mga iyon ay hindi na ipinapalagay na napakalawak gaya ng dating inaakala. Idiniriin nito ang katotohanan na ang pagpapakahulugan sa mga tuklas sa arkeolohiya ay pangunahin nang nakadepende sa indibiduwal na interpretasyon ng arkeologo, na posible namang magkamali. Ang Bibliya mismo ay walang binabanggit na industriya ng tanso sa Ezion-geber, anupat ang inilalarawan lamang nito ay ang paghuhulma ng mga kagamitang tanso sa isang lugar sa Libis ng Jordan.—1Ha 7: 45, 46.

Ang Hazor sa Galilea ay inilalarawan noong panahon ni Josue bilang "ulo ng lahat ng mga kahariang ito." (Jos 11:10) Ipinakita ng mga paghuhukay roon na ang lunsod ay dating sumasaklaw nang mga 60 ektarya (150 akre), anupat may malaking populasyon, sa gayo'y isa sa mga pangunahing lunsod sa rehiyong iyon. Pinatibay ni Solomon ang lunsod, at ipinakikita ng katibayan mula sa yugtong iyon na maaaring ito'y naging isang lunsod ng karo.—1Ha 9:15, 19.

Nagsagawa ng mga paghuhukay sa Jerico sa tatlong magkakaibang ekspedisyon (1907-1909; 1930-1936; 1952-1958) at, muli, ipinakikita ng magkakasunod na mga interpretasyon sa mga tuklas doon na ang arkeolohiya, tulad ng iba pang mga larangan ng siyensiya ng tao, ay hindi pinagmumulan ng tiyak at di-nagbabagong impormasyon. Ang bawat isa sa tatlong ekspedisyon ay may nakuhang datos, ngunit ang bawat isa ay sumapit sa magkakaibang konklusyon may kinalaman sa kasaysayan ng lunsod at partikular na hinggil sa petsa ng pagbagsak nito sa harap ng mga manlulupig na Israelita. Gayunpaman, masasabing inihaharap ng pinagsama-samang mga resulta ang pangkalahatang larawan na inilahad sa aklat na *Biblical Archaeology,* ni G. E. Wright (1962, p. 78), na nagsasabi: "Ang lunsod ay sumailalim sa isang kahila-hilakbot na pagkawasak o sa sunud-sunod na pagkawasak noong ikalawang milenyo B.C., at halos hindi pinanirahan sa loob ng maraming salinlahi." Ang pagkawasak ay may kasamang napakalakas na apoy, gaya ng ipinakikita ng nahukay na katibayan.—Ihambing ang Jos 6:20-26.

Sa Jerusalem, natuklasan noong 1867 ang isang sinaunang paagusan ng tubig, na nagmumula sa bukal ng Gihon patungo sa burol sa likuran. (Tingnan ang GIHON Blg. 2.) Maaari itong magbigay-linaw sa ulat sa 2 Samuel 5:6-10 tungkol sa pagbihag ni David sa lunsod. Noong 1909-1911, hinawan ang buong sistema ng mga paagusan na konektado sa bukal ng Gihon. Ang isang paagusan, tinatawag na Paagusan ng Siloam, ay may katamtamang taas na 1.8 m (6 na piye) at inuka sa bato sa distansiya na mga 533 m (1,749 na piye) mula sa Gihon hanggang sa Tipunang-tubig ng Siloam sa Libis ng Tyropoeon (sa loob ng lunsod). Kaya naman waring ito ang proyekto ni Haring Hezekias na inilalarawan sa 2 Hari 20:20 at 2 Cronica 32:30. Lubhang kapansin-pansin ang sinaunang inskripsiyon sa pinakadingding ng paagusang ito na nakasulat sa sinaunang sulat Hebreo at naglalarawan kung paano inuka ang paagusan at kung gaano ito kahaba. Ginagamit ang inskripsiyong ito sa paghahambing upang mapetsahan ang iba pang mga inskripsiyong Hebreo na natagpuan.

Ang Lakis, 44 na km (27 mi) sa KTK ng Jerusalem, ay isang pangunahing tanggulan na nagsilbing depensa ng maburol na lupain ng Juda. Sa Jeremias 34:7, binanggit ng propeta na ang mga hukbo ni Nabucodonosor ay nakipaglaban sa "Jerusalem at sa lahat ng mga lunsod ng Juda na nalalabi, laban sa Lakis at laban sa Azeka; sapagkat ang mga iyon, na mga nakukutaang lunsod, ang siyang nalabi sa mga lunsod ng Juda." Ipinakikita ng mga paghuhukay sa Lakis na dalawang beses itong nawasak sa pamamagitan ng apoy sa loob lamang ng ilang taon, pinaniniwalaang tumutukoy sa dalawang pagsalakay ng mga Babilonyo (618-617 at 609-607 B.C.E.), anupat pagkatapos ay hindi na ito tinahanan sa loob ng mahabang panahon.

Sa mga abo ng ikalawang pagkasunog ay may natagpuang 21 *ostracon* (mga piraso ng mga kagamitang luwad na inukitan ng mga sulat), na pinaniniwalaang mga liham na isinulat di-kalaunan bago mawasak ang lunsod noong huling pagsalakay ni

Nabucodonosor. Ang mga liham na ito, tinatawag na Lachish Letters, ay nagpapahiwatig ng isang yugto ng krisis at kabalisahan at waring isinulat mula sa natitirang mga himpilan ng mga hukbong Judeano para kay Yaosh, isang kumandante ng militar sa Lakis. (LARAWAN, Tomo 1, p. 325) Ang liham bilang IV ay naglalaman ng ganitong pananalita: “Hayaan nawa ni YHWH [samakatuwid nga, ni Jehova] na makarinig ngayon mismo ng mabuting pabalita ang aking panginoon. . . . inaabangan namin ang mga hudyat na apoy ng Lakis, ayon sa lahat ng tanda na ibinibigay ng aking panginoon, sa dahilang hindi namin makita ang Azeka.” Kapansin-pansing inilalahad ng pananalitang ito ang situwasyong inilalarawan sa Jeremias 34:7, na sinipi sa sinundang parapo, at waring ipinahihiwatig nito na ang Azeka ay bumagsak na o kaya’y hindi makapagpadala ng hinihintay na mga hudyat na apoy o usok.

Ang liham bilang III, na isinulat ni “Hosaias,” ay kababasahan ng sumusunod: “Hayaan nawa ni YHWH [samakatuwid nga, ni Jehova] na makarinig ng pabalita ng kapayapaan ang aking panginoon! . . . At iniulat sa iyong lingkod na sinasabi, ‘Ang kumandante ng hukbo, si Conias na anak ni Elnatan, ay bumaba upang pumaroon sa Ehipto, at kay Hodavias na anak ni Ahias at sa kaniyang mga tauhan ay nagpasugo siya upang kumuha [ng mga panustos] mula sa kaniya.’ ” Ang pananalitang ito ay maaaring tumutukoy sa pagbaling ng Juda sa Ehipto upang magpatulong, na hinatulan naman ng mga propeta. (Jer 46:25, 26; Eze 17:15, 16) Ang mga pangalang Elnatan at Hosaias, na lumilitaw sa kumpletong teksto ng liham na ito, ay matatagpuan din sa Jeremias 36:12 at Jeremias 42:1. Ang iba pang mga pangalan na masusumpungan sa mga liham ay lumilitaw rin sa aklat ng Jeremias: Gemarias (36:10), Nerias (32:12), at Jaazanias (35:3). Hindi masabi kung ang alinman sa mga iyon ay tumutukoy sa magkakaparehong indibiduwal o hindi, ngunit nakatatawag-pansin ang pagkakatulad yamang sa yugtong iyon nabuhay si Jeremias.

Kapansin-pansin na malimit gamitin ang Tetragrammaton sa mga liham na ito, anupat ipinakikita nito na noong panahong iyon ay hindi iniiwasan ng mga Judio ang paggamit sa banal na pangalan. Kawili-wili ring pansinin ang natagpuang piraso ng luwad na may marka ng pantatak na tumutukoy kay “Gedalias, na nangangasiwa sa sambahayan.” Gedalias ang pangalan ng gobernador na inatasan ni Nabucodonosor na mamahala sa Juda pagkatapos na bumagsak ang Jerusalem, at ipinapalagay ng marami na malamang na siya ang tinutukoy sa marka ng pantatak.—2Ha 25:22; ihambing ang Isa 22:15; 36:3.

Ang Megido ay isang estratehikong tanggulang lunsod na kumokontrol noon sa isang mahalagang daanan patungo sa Libis ng Jezreel. Muli itong itinayo ni Solomon at binabanggit ito kasama ng mga imbakang lunsod at mga lunsod ng karo noong siya’y naghahari. (1Ha 9:15-19) Sa lugar na iyon (Tell el-Mutesellim), na isang gulod na may lawak na 5.3 ektarya (13 akre), ay nakahukay ng mga istraktura na ipinapalagay ng ilang iskolar na mga kuwadra na mapaglalagyan ng mga 450 kabayo. Noong una, ipinapalagay na ang mga istrakturang ito ay mula sa panahon ni Solomon, ngunit binago ng mas huling mga iskolar ang petsang ito at itinalaga ang mga ito sa isang mas huling yugto, marahil ay noong panahon ni Ahab.

Ang Batong Moabita ay isa sa kauna-unahang mahahalagang tuklas sa lugar na nasa gawing S ng Jordan. (LARAWAN, Tomo 1, p. 325) Ito ay natagpuan noong 1868 sa Dhiban, sa H ng Libis ng Arnon, at naglalahad ng bersiyon ng Moabitang si Haring Mesa tungkol sa paghihimagsik niya laban sa Israel. (Ihambing ang 2Ha 1:1; 3:4, 5.) Ang isang bahagi ng inskripsiyon ay nagsasabi: “Ako (si) Mesa, anak ni Kemos-[. . .], hari ng Moab, ang Dibonita . . . Tungkol kay Omri, hari ng Israel, nilupig niya ang Moab nang maraming taon (sa literal, mga araw), sapagkat galít si Kemos [diyos ng Moab] sa kaniyang lupain. At tinularan siya ng kaniyang anak at sinabi rin nito, ‘Lulupigin ko ang Moab.’ Noong panahon ko ay nagsalita siya (nang gayon), ngunit nagapi ko siya at ang kaniyang sambahayan, samantalang ang Israel naman ay napuksa magpakailanman! . . . At sinabi sa akin ni Kemos, ‘Humayo ka, bawiin mo ang Nebo sa Israel!’ Kaya isang gabi ay pumaroon ako at nakipagdigma laban doon mula bukang-liwayway hanggang katanghalian, anupat binawi ko iyon at pinatay ang lahat . . . At kinuha ko mula roon ang [mga sisidlan] ni Yahweh, at dinala ang mga ito sa harap ni Kemos.” (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 320) Kaya hindi lamang ang pangalan ni Haring Omri ng Israel ang binabanggit sa bato kundi kababasahan din ito, sa ika-18 linya, ng pangalan ng Diyos sa anyong Tetragrammaton.

Binabanggit din sa Batong Moabita ang maraming lugar na tinukoy sa Bibliya: Atarot at Nebo (Bil 32:34, 38); ang Arnon, Aroer, Medeba, at Dibon (Jos 13:9); Bamot-baal, Bet-baal-meon, Jahaz, at Kiriataim (Jos 13:17-19); Bezer (Jos 20:8); Horonaim (Isa 15:5); Bet-diblataim at Keriot. (Jer 48:22, 24) Sa gayon ay sinusuportahan nito ang pagiging tunay ng lahat ng mga lugar na iyon.

Sa Ras Shamra (sinaunang Ugarit), na nasa H baybayin ng Sirya at katapat ng pulo ng Ciprus,

ay may nakuhang impormasyon tungkol sa pagsamba na kahawig na kahawig niyaong sa Canaan, lakip ang gayunding mga diyos at mga diyosa, mga templo, mga "sagradong" patutot, mga ritwal, mga hain, at mga dasal. Isang silid ang natuklasan sa pagitan ng isang templo para kay Baal at ng isa pang templo na nakaalay kay Dagon at ito'y naglalaman ng isang aklatan na may daan-daang tekstong relihiyoso na ipinapalagay na mula noong ika-15 siglo at maagang bahagi ng ika-14 na siglo B.C.E. Ang mitolohikal na mga tekstong patula ay maraming isinisiwalat tungkol sa mga diyos ng Canaan na sina El, Baal, at Asera at sa karumal-dumal na anyo ng idolatriya na bahagi ng pagsamba sa kanila. Sa kaniyang aklat na *Archaeology and the Old Testament* (1964, p. 175), si Merrill F. Unger ay nagkomento: "Nakatulong ang Ugaritikong panitikang epiko upang masiwalat kung gaano katindi ang kabalakyutan ng relihiyong Canaanita. Palibhasa'y isang napakasamang uri ng politeismo, ang mga gawain ng kultong Canaanita ay malupit at napakahalay." May natagpuan din doon na mga imahen ni Baal at ng iba pang mga diyos. (Tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA [Mga Bathala ng Canaan].) Naiiba ang nabanggit na mga teksto dahil isinulat ang mga iyon sa isang dati'y di-kilalang uri ng alpabetikong *cuneiform* (iba sa *cuneiform* na Akkadiano). Ang pagkakasunud-sunod nito ay katulad ng sa Hebreo ngunit may karagdagan pa itong mga titik anupat umaabot sa kabuuang 30. Gaya sa Ur, nakahukay rin doon ng isang aserong palakol na pandigma.

Ang Samaria, ang matibay na nakukutaang kabisera ng hilagang kaharian ng Israel, ay itinayo sa isang burol na mga 90 m (295 piye) ang taas mula sa pinakasahig ng libis. Ang ebidensiya na nakatagal ito sa mahahabang pagkubkob, gaya ng mga inilalarawan sa 2 Hari 6:24-30 may kaugnayan sa Sirya, at sa 2 Hari 17:5 may kaugnayan sa makapangyarihang hukbong Asiryano, ay ang mga labí ng matitibay na doblihang pader, na sa ilang dako ay nagiging balwarte na may lapad na 10 m (33 piye). Ang masoneriya ng mga bato na nasumpungan sa lugar na ito, ipinapalagay na mula sa panahon ng mga haring sina Omri, Ahab, at Jehu, ay napakahusay. Ang sa wari'y plataporma ng palasyo ay may lapad na mga 90 m (295 piye) at haba na mga 180 m (590 piye). Maraming piraso, plake, at entrepanyong garing ang natagpuan sa lugar ng palasyo, na maaaring nagmula sa bahay na garing ni Ahab na binanggit sa 1 Hari 22:39. (Ihambing ang Am 6:4.) Sa HK panulukan ng pinakataluktok ay may natagpuang isang malaki at sementadong tipunang-tubig, na may haba na mga 10 m (33 piye) at lapad na mga 5 m (17 piye). Maaaring ito ang "tipunang-tubig ng Samaria," kung saan hinugasan ang karo ni Ahab upang maalis doon ang kaniyang dugo. —1Ha 22:38.

Natagpuan din sa Samaria ang 63 piraso ng basag na palayok (mga *ostracon*) na may mga inskripsiyong tinta, ipinapalagay na mula noong ikawalong siglo B.C.E. Ang mga resibo para sa alak at langis na ipinadala sa Samaria mula sa ibang mga bayan ay kakikitaan ng isang Israelitang sistema ng pagsulat ng mga numero na gumagamit ng mga guhit na patindig, pahalang, at pahilis. Ang karaniwang resibo ay kababasahan ng ganito:

Noong ikasampung taon.
Kay Gaddiyau [malamang na ang katiwala ng ingatang-yaman].
Mula sa Azah [marahil ay ang nayon o distrito na nagpadala ng alak o langis].
Abi-ba'al 2
Ahaz 2
Sheba 1
Meriba'al 1

Isinisiwalat din ng mga resibong ito na malimit gamitin noon ang pangalang Baal bilang bahagi ng mga pangalan, anupat mga 7 pangalan ang nagtataglay ng pangalang ito sa bawat 11 na may isang anyo ng pangalang Jehova, malamang na indikasyon ng pagpasok ng pagsamba kay Baal gaya ng inilalarawan sa ulat ng Bibliya.

Ang maapoy na pagkapuksa ng Sodoma at Gomorra at ang pagkakaroon ng mga hukay ng bitumen (aspalto) sa rehiyong iyon ay inilalarawan sa Bibliya. (Gen 14:3, 10; 19:12-28) Naniniwala ang maraming iskolar na posibleng ang tubig ng Dagat na Patay ay tumaas noong nakalipas na mga panahon anupat ang timugang dulo ng dagat ay umabot sa malayo at tumakip sa ipinapalagay na dating lokasyon ng dalawang lunsod na ito. Ipinakikita ng mga paggagalugad doon na ang lugar na iyon ay isang sunóg na pook ng langis at aspalto. Tungkol sa bagay na ito, ang aklat na *Light From the Ancient Past,* ni Jack Finegan (1959, p. 147), ay nagsabi: "Ang isang maingat na pagsusuri sa pampanitikan, heolohikal, at arkeolohikal na katibayan ay umaakay sa konklusyon na ang bantog sa kasamaang 'mga lunsod ng libis' (Genesis 19:29) ay nasa lugar na nakalubog na ngayon . . . at na winasak ang mga iyon sa pamamagitan ng isang malakas na lindol, malamang na may kasamang mga pagsabog, kidlat, pagliyab ng natural na gas, at malawakang sunog."—Tingnan din ang SODOMA.

Arkeolohiya at ang Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang paggamit ni Jesus ng isang baryang denario na may larawan ng ulo ni Tiberio Cesar (Mar 12:15-17) ay pinatutunayan ng pagkatuklas ng isang pilak na baryang denario na may larawan ng ulo ni Tiberio at ginamit noong mga taóng 15 C.E. (LARAWAN, Tomo 2, p. 544) (Ihambing ang Luc 3:1, 2.) Ang panunungkulan naman noon ni Poncio Pilato bilang Romanong gobernador ng Judea ay pinatototohanan ng isang malapad na bato na natagpuan sa Cesarea at kababasahan ng mga pangalang Latin na *Pontius Pilatus* at *Tiberieum.*—Tingnan ang PILATO; LARAWAN, Tomo 2, p. 741.

Ang Mga Gawa ng mga Apostol, na kakikitaan ng malinaw na katibayan na isinulat ito ni Lucas, ay may maraming pagtukoy sa mga lunsod at sa mga probinsiya ng mga ito at sa iba't ibang uri ng opisyal na may iba't ibang titulo, na nanunungkulan sa isang partikular na panahon—isang presentasyon na doo'y napakalaki ng posibilidad na magkamali ang manunulat. (Pansinin din ang Luc 3:1, 2.) Gayunman, buong-linaw na ipinakikita ng nakuhang arkeolohikal na katibayan ang katumpakan ng isinulat ni Lucas. Halimbawa, sa Gawa 14:1-6, binabanggit ni Lucas na ang Listra at Derbe ay nasa loob ng teritoryo ng Licaonia ngunit ipinahihiwatig niya na ang Iconio ay nasa ibang teritoryo. Tinutukoy naman ng mga manunulat na Romano, kasama na si Cicero, na ang Iconio ay nasa Licaonia. Gayunman, ipinakikita ng isang bantayog na natuklasan noong 1910 na ang Iconio ay talagang itinuturing noon bilang isang lunsod ng Frigia at hindi ng Licaonia.

Sa katulad na paraan, pinatutunayan ng isang inskripsiyon na natuklasan sa Delphi na si Galio ang proconsul ng Acaya, malamang na noong 51-52 C.E. (Gaw 18:12) Pinatutunayan naman ng mga 19 na inskripsiyong mula pa noong ikalawang siglo B.C.E. hanggang ikatlong siglo C.E. na tama ang pagkakagamit ni Lucas sa titulong mga tagapamahala ng lunsod (kapag pang-isahan, *po·li·tar'khes*) upang tumukoy sa mga opisyal ng Tesalonica (Gaw 17:6, 8), anupat lima sa mga inskripsiyong ito ang espesipikong tumutukoy sa lunsod na iyon. (Tingnan ang TAGAPAMAHALA NG LUNSOD, MGA.) Sa gayunding paraan, nang tukuyin ni Lucas si Publio bilang "ang pangunahing lalaki" (*pro'tos*) sa Malta (Gaw 28:7), ginamit niya ang eksaktong titulo na dapat gamitin, gaya ng ipinakikita ng paglitaw nito sa dalawang inskripsiyon sa Malta, ang isa'y sa Latin at ang isa naman ay sa Griego. Natagpuan sa Efeso ang ilang teksto tungkol sa mahika, gayundin ang templo ni Artemis (Gaw 19:19, 27); natuklasan din sa mga paghuhukay roon ang isang dulaan na makapaglalaman ng mga 25,000 katao, at ang ilang inskripsiyon na may binabanggit na "mga komisyonado ng mga kapistahan at mga palaro," tulad niyaong mga namagitan para kay Pablo, at isang "tagapagtala," tulad niyaong nagpatahimik sa mga mang-uumog noong pangyayaring iyon.—Gaw 19:29-31, 35, 41.

Dahil sa gayong mga tuklas, si Charles Gore ay sumulat tungkol sa katumpakan ng ulat ni Lucas sa *A New Commentary on Holy Scripture:* "Sabihin pa, dapat kilalanin na dahil sa makabagong arkeolohiya ay halos napilitan ang mga kritiko ni San Lucas na tanggapin ang lahat ng kaniyang mga pagbanggit sa sekular na mga bagay at mga pangyayari bilang napakatumpak."—Inedit nina Gore, Goudge, at Guillaume, 1929, p. 210.

Relatibong Kahalagahan ng Arkeolohiya. Ang arkeolohiya ay nakapaglaan ng kapaki-pakinabang na impormasyon na nakatulong sa pagtukoy (kadalasa'y hindi tiyak) sa mga lugar sa Bibliya, nagsiwalat ng mga nasusulat na dokumento na nakatulong upang higit na maunawaan ang orihinal na mga wikang ginamit sa pagsulat ng Kasulatan, at nagbigay-linaw hinggil sa mga kalagayan ng pamumuhay at sa mga gawain ng sinaunang mga tao at mga tagapamahala na binabanggit sa Bibliya. Gayunman, kung tungkol sa kaugnayan ng arkeolohiya sa pagiging tumpak at mapananaligan ng Bibliya, gayundin sa paniniwala rito, sa mga turo nito, at sa pagsisiwalat nito ng mga layunin at mga pangako ng Diyos, tama lamang na sabihin na bagaman ang arkeolohiya ay sumusuporta sa sinasabi ng Bibliya, hindi ito isang kahilingan upang patunayan ang katotohanan ng Salita ng Diyos. Gaya nga ng sinabi ng apostol na si Pablo: "Ang pananampalataya ay ang mapananaligang paghihintay sa mga bagay na inaasahan, ang malinaw na pagtatanghal ng mga katunayan bagaman hindi nakikita. Sa pananampalataya ay ating napagunawa na ang mga sistema ng mga bagay ay iniayos sa pamamagitan ng salita ng Diyos, anupat ang nakikita ay umiral mula sa mga bagay na hindi nakikita." (Heb 11:1, 3) "Lumalakad kami sa pamamagitan ng pananampalataya, hindi sa pamamagitan ng paningin."—2Co 5:7.

Hindi ito nangangahulugan na ang pananampalatayang Kristiyano ay walang anumang saligan sa mga bagay na nakikita o na may kaugnayan lamang ito sa mga bagay na di-materyal. Gayunman, totoo na sa bawat yugto at panahon ay may sapat na katibayan sa palibot ng mga tao, gayundin sa loob nila at sa sarili nilang mga karanasan, na makakukumbinsi sa kanila na ang Bibliya ang tunay na pinagmumulan ng pagsisiwalat ng Diyos at na ang lahat ng nilalaman nito ay kasuwato ng mga bagay na mapatutunayan. (Ro 1:18-23) Ang kaalaman tungkol sa nakalipas na mga panahon sa

liwanag ng tuklas sa arkeolohiya ay kawili-wiling pag-aralan at pinahahalagahan, ngunit hindi kailangang-kailangan. Ang kaalaman tungkol sa nakalipas na mga panahon sa liwanag ng Bibliya, sa ganang sarili nito, ay mahalaga at lubhang mapananaligan. Kaayon man ng arkeolohiya o hindi, sinasabi ng Bibliya ang tunay na kahulugan ng kasalukuyang panahon at kung ano ang mangyayari sa hinaharap. (Aw 119:105; 2Pe 1:19-21) Ang totoo, mahina ang pananampalataya ng isa kung kailangan niyang dumepende sa naaagnas na mga laryo, basag na mga plorera, at gumuhong mga pader bilang suhay at pampatibay ng kaniyang pananampalataya.

Kawalang-katiyakan ng mga konklusyon. Bagaman kung minsan ay nakapaglalaan ang mga tuklas sa arkeolohiya ng dagliang sagot sa mga pumipintas sa mga ulat ng Bibliya o pumupuna sa pagiging makasaysayan ng partikular na mga pangyayari, at bagaman ang gayong mga tuklas ay nakatulong upang maalis ang pag-aalinlangan ng taimtim na mga tao na labis na napahanga sa mga argumento ng gayong mga kritiko, hindi pa rin napatatahimik ng arkeolohiya ang mga kritiko ng Bibliya ni maituturing man na ito'y isang tunay na matibay na pundasyon upang maniwala sa rekord ng Bibliya. Ang mga konklusyong nabuo batay sa karamihan sa isinagawang mga paghuhukay ay pangunahin nang batay sa panghihinuha ng mga imbestigador na parang mga detektib na bumubuo ng isang kaso na kanilang patutunayan. Maging sa makabagong panahon, makatuklas man at makapagtipon ang mga detektib ng napakaraming sirkumstansiyal at materyal na ebidensiya, ang anumang kaso na nakasalig lamang sa gayong ebidensiya ngunit wala namang testimonyo na mula sa kapani-paniwalang mga testigo na tuwirang nauugnay sa usapin ay ituturing na napakahina kung ihaharap sa korte. Ang mga desisyong ibinatay lamang sa gayong ebidensiya ay nagbunga ng malubhang pagkakamali at kawalang-katarungan. Lalo na ngang ganito ang situwasyon kung 2,000 o 3,000 taon na ang agwat sa pagitan ng mga imbestigador at ng pangyayari.

Isang kahawig na ilustrasyon ang iniharap ng arkeologong si R. J. C. Atkinson, na nagsabi: "Isip-isipin na lamang kung gaano kahirap ang trabaho ng mga arkeologo sa hinaharap kung kailangan nilang muling alamin ang mga ritwal, turo, at doktrina ng mga Simbahang Kristiyano batay lamang sa mga guho ng mga gusali ng simbahan, *kung walang tulong ng anumang nasusulat na rekord o inskripsiyon.* Kaya naman isang kabalintunaan na ang arkeolohiya, ang tanging paraan ng pag-iimbestiga sa nakalipas na kasaysayan ng tao nang walang gamit na nasusulat na mga rekord, ay lalong nagiging di-epektibo bilang isang paraan ng pagsusuri habang higit itong tumatalakay sa mga aspekto ng buhay ng tao na mas espesipikong *tungkol sa tao."* —*Stonehenge,* London, 1956, p. 167.

Lalo pang nagiging komplikado ang bagay na ito sapagkat, bukod sa talagang tantiyahan lamang ang pagpapaliwanag nila tungkol sa mga bagay-bagay na umiral noong sinaunang panahon, at sa kabila ng pagsisikap nilang manatiling lubos na walang kinikilingan sa pagsusuri sa mga ebidensiyang nahuhukay nila, ang mga arkeologo, tulad ng iba pang mga siyentipiko, ay mayroon ding mga kahinaan ng tao at mga personal na paniniwala at ambisyon, na maaaring maging sanhi ng maling pangangatuwiran. Tungkol sa problemang ito, si Propesor W. F. Albright ay nagsabi: "Sa kabilang dako, may panganib sa paghahanap ng bagong mga tuklas at naiibang mga punto de vista samantalang ipinagwawalang-bahala naman ang mas maaasahang naunang paraan. Partikular nang totoo ito sa mga larangang tulad ng Biblikal na arkeolohiya at heograpiya, kung saan ang kasanayan sa mga kagamitan at sa mga pamamaraan ng pag-iimbestiga ay napakamatrabaho anupat laging nakatutukso na isaisantabi ang mapananaligang pamamaraan, sa gayo'y hinahalinhan ng mapamaraang mga kombinasyon at malikhaing mga panghihinuha ang mas mabagal at mas sistematikong paraan."—*The Westminster Historical Atlas to the Bible,* inedit ni G. E. Wright, 1956, p. 9.

Mga pagkakaiba sa pagpepetsa. Mahalagang kilalanin ang katotohanang ito kapag isinasaalang-alang ang mga petsang iniharap ng mga arkeologo may kaugnayan sa kanilang mga tuklas. Bilang paglalarawan, si Merrill F. Unger ay nagsabi: "Halimbawa, pinepetsahan ni Garstang ang pagbagsak ng Jerico ng mga 1400 B.C. . . . ; sinusuportahan ni Albright ang petsa na mga 1290 B.C. . . . ; si Hugues Vincent, ang bantog na arkeologong Palestino, ay nanghahawakan sa petsa na 1250 B.C. . . . ; samantalang ipinapalagay naman ni H. H. Rowley na si Rameses II ang Paraon noong panahon ng Paniniil, at na naganap ang Pag-alis sa ilalim ng kaniyang kahalili na si Marniptah [Merneptah] noong mga 1225 B.C." (*Archaeology and the Old Testament,* p. 164, tlb. 15) Bagaman ipinagtatanggol ni Propesor Albright ang pagkamaaasahan ng makabagong arkeolohikal na proseso at pagsusuri, kinikilala niya na "napakahirap pa rin para sa di-espesyalista ang magpasiya sa gitna ng nagkakasalungatang mga petsa at mga konklusyon ng mga arkeologo."—*The Archaeology of Palestine,* p. 253.

Totoo na ginagamit na ang *radiocarbon clock,* kasama ng iba pang makabagong mga pamamaraan, para sa pagpepetsa sa mga labí na natuklasan. Gayunman, ang pamamaraang ito ay hindi lubusang

mapagkakatiwalaan, gaya ng ipinakikita ng sumusunod na pahayag ni G. Ernest Wright sa *The Biblical Archaeologist* (1955, p. 46): "Mapapansin na ang bagong Carbon 14 na paraan ng pagpepetsa sa sinaunang mga labí ay hindi kasintumpak ng inaasahan. . . . Kitang-kitang mali ang naging resulta ng ilang pagsubok, malamang na dahil sa ilang kadahilanan. Sa kasalukuyan, ang isa ay makapagtitiwala sa mga resulta nang walang pag-aalinlangan tangi lamang kung ang ilang pagsubok na isinagawa ay halos pare-pareho ng resulta at kapag ang petsa ay *waring tama batay sa iba pang mga pamamaraan ng pagkukuwenta* [amin ang italiko]." Nang maglaon, ang *The New Encyclopædia Britannica* (Macropædia, 1976, Tomo 5, p. 508) ay nagsabi: "Anuman ang dahilan, . . . maliwanag na ang mga petsang batay sa *carbon-14* ay hindi kasintumpak ng inaasahan ng tradisyonal na mga istoryador."—Tingnan ang KRONOLOHIYA (Arkeolohikal na Pagpepetsa).

Relatibong kahalagahan ng mga inskripsiyon. Libu-libong sinaunang inskripsiyon ang natagpuan at sinisikap na bigyang-pakahulugan. Sinabi ni Albright: "Mga nasusulat na dokumento ang bumubuo ng pinakamahalagang kalipunan ng materyal na natuklasan ng mga arkeologo. Kaya naman napakahalaga na magkaroon ng malinaw na ideya tungkol sa katangian ng mga ito at sa kakayahan natin na bigyang-pakahulugan ang mga ito." (*The Westminster Historical Atlas to the Bible,* p. 11) Ang mga ito ay maaaring nakasulat sa basag na mga kagamitang luwad, mga tapyas na luwad, mga papiro, o nakaukit sa batong granito. Anuman ang materyal, ang impormasyong itinatawid ng mga ito ay dapat pa ring suriin at subukin kung ito'y mapananaligan at mahalaga. Ang kamalian o tahasang kabulaanan ay maaaring maitala at malimit ngang naitala sa bato at gayundin sa papel.—Tingnan ang KRONOLOHIYA (Ang Kronolohiya ng Bibliya at ang Sekular na Kasaysayan); SARGON.

Bilang ilustrasyon, sinasabi sa rekord ng Bibliya na si Haring Senakerib ng Asirya ay pinatay ng kaniyang dalawang anak, sina Adramelec at Sarezer, at hinalinhan sa trono ng isa pa niyang anak, si Esar-hadon. (2Ha 19:36, 37) Gayunman, isang kronikang Babilonyo ang nagsabi na, noong ika-20 ng Tebet, pinatay si Senakerib ng kaniyang anak sa isang paghihimagsik. Gayundin ang sinasabi ng ulat ni Berossus, isang Babilonyong saserdote noong ikatlong siglo B.C.E., at ni Nabonido, hari ng Babilonya noong ikaanim na siglo B.C.E., anupat sa wari'y isa lamang sa mga anak ni Senakerib ang pumaslang sa kaniya. Gayunman, sa isang mas bagong-tuklas na piraso ng Prisma ni Esar-hadon, ang anak na humalili kay Senakerib, malinaw na sinasabi ni Esar-hadon na ang kaniyang mga kapatid (anyong pangmaramihan) ay naghimagsik at pinatay ng mga ito ang kanilang ama at pagkatapos ay tumakas. Bilang komento rito, si Philip Biberfeld, sa *Universal Jewish History* (1948, Tomo I, p. 27), ay nagsabi: "Ang Babylonian Chronicle, si Nabonid, at si Berossus ay mali; ang ulat ng Bibliya lamang ang napatunayang tama. Ito'y napatotohanan sa lahat ng maliliit na detalye sa pamamagitan ng inskripsiyon ni Esarhaddon at napatunayang mas tumpak may kinalaman sa pangyayaring ito sa kasaysayan ng Babilonya at Asirya kaysa sa mismong impormasyon mula sa mga Babilonyo. Napakahalagang kilalanin ang bagay na ito sa pagsusuri maging ng magkakapanahong mga mapagkukunan ng impormasyon na hindi kaayon ng sinasabi ng Bibliya."

Mga problema sa pag-unawa at pagsasalin ng sinaunang teksto. Kailangan din ng isang Kristiyano ang kaukulang pag-iingat na huwag basta na lamang tanggapin ang interpretasyong ibinibigay sa maraming inskripsiyon na nakasulat sa iba't ibang sinaunang wika. Sa ilang kaso, gaya ng Batong Rosetta at ng Behistun Inscription, malaki ang naitulong sa mga bumasa ng mga wikang nakasulat doon upang maunawaan ang isang dati'y di-kilalang wika dahil ang sulat sa wikang iyon ay kahanay ng sulat sa isang kilalang wika. Gayunman, hindi dapat asahan na ang gayong mga pantulong ay makalulutas sa lahat ng problema o magbibigay ng lubos na kaunawaan sa isang wika lakip ang lahat ng iba't ibang kahulugan ng mga salita nito at ang lahat ng idyomatikong pananalita nito. Maging ang pagkaunawa sa pangunahing mga wika ng Bibliya, ang Hebreo, Aramaiko, at Griego, ay sumulong nang malaki nitong kalilipas na mga panahon at patuloy pa ring pinag-aaralan ang mga wikang ito. Hinggil sa kinasihang Salita ng Diyos, makatuwirang asahan na pangyayarihin ng Awtor ng Bibliya na matamo natin ang tamang unawa sa mensahe nito sa pamamagitan ng taglay nating mga salin sa makabagong mga wika. Gayunman, hindi gayon ang kalagayan may kinalaman sa di-kinasihang mga akda ng mga bansang pagano.

Upang ilarawan ang gayong pangangailangan na mag-ingat at upang muling ipakita na ang walang-kinikilingang pagharap sa mga problemang nauugnay sa pag-unawa sa sinaunang mga inskripsiyon ay kadalasang hindi itinuturing na pangunahin gaya ng inaakala ng isa, ang aklat na *The Secret of the Hittites,* ni C. W. Ceram, ay kababasahan ng sumusunod na impormasyon may kinalaman sa isang prominenteng Asiryologo na nagpagal sa pag-unawa sa wikang "Hiteo" (1956, p. 106-109): "Talaga namang napakagaling ng kaniyang akda —isang napakahusay na paglalahok ng matitinding kamalian sa kahanga-hangang obserbasyon . . . Ang ilan sa mga pagkakamali niya ay suportado

ng mga argumento na talagang nakakukumbinsi anupat deka-dekadang pag-aaral ang kinailangan upang maibuwal ang mga iyon. Ang kaniyang malikhaing pangangatuwiran ay sinuhayan ng pagkalawak-lawak na kaalaman sa pilolohiya anupat naging napakahirap na ihiwalay ang trigo sa ipa." Pagkatapos ay inilarawan ng manunulat ang labis na pagmamatigas ng iskolar na iyon hinggil sa paggawa ng anumang pagbabago sa kaniyang mga tuklas; pagkaraan ng maraming taon ay sumangayon din siyang gumawa ng ilang pagbabago—na baguhin ang mismong mga bahagi na nang maglaon ay napatunayang siyang tama! Sa paglalahad sa mainitang pagtatalong batbat ng personalang mga pagpaparatangan, na bumangon sa pagitan ng iskolar na iyon at ng isa pa na nagsikap bumasa sa *hieroglyphic* na "Hiteo" na iyon, sinabi ng awtor: "Gayunma'y ang mismong panatisismo na sanhi ng gayong mga pag-aaway ay kailangan upang magsagawa ng mga pagtuklas ang mga iskolar." Dahil dito, bagaman naituwid ng panahon at pag-aaral ang maraming pagkakamali sa pagkaunawa sa sinaunang mga inskripsiyon, makabubuting kilalanin natin na malamang na may iba pang mga bagay na maitutuwid dahil sa higit pang pagsusuri.

Pinatitingkad ng mga bagay na tinalakay natin na ang Bibliya ay nakahihigit bilang pinagmumulan ng mapananaligang kaalaman, makatotohanang impormasyon, at mapagkakatiwalaang patnubay. Bilang isang kalipunan ng mga nasusulat na dokumento, ibinibigay sa atin ng Bibliya ang pinakamalinaw na larawan ng nakalipas na kasaysayan ng tao, at nakarating ito sa atin, hindi sa pamamagitan ng paghuhukay, kundi dahil iningatan ito ng Awtor ng Bibliya, ang Diyos na Jehova. Ito ay "buháy at may lakas" (Heb 4:12) at ang "salita ng buháy at namamalaging Diyos." "Ang lahat ng laman ay tulad ng damo, at ang lahat ng kaluwalhatian nito ay tulad ng bulaklak ng damo; ang damo ay nalalanta, at ang bulaklak ay nalalagas, ngunit ang pananalita ni Jehova ay namamalagi magpakailanman."—1Pe 1:23-25.

ARKITA. Bagaman ang terminong ito ay maaaring tumukoy sa isang miyembro ng isang di-kilaláng tribong Canaanita, mas malamang na tumutukoy ito sa isang kilaláng pamilya o lipi na naninirahan sa lugar ng Atarot, sa TK ng Bethel. (Jos 16:2) Ipinapalagay ng ilan na ang pangalang iyon ay nagmula o mababanaag sa pangalan ng 'Ein 'Arik, isang bayan sa K ng Bethel. Si Husai, na tapat na tagapayo ni David, ay isang Arkita.—1Cr 27:33; tingnan ang HUSAI.

ARKITEKTURA. Ang sining o siyensiya ng pagtatayo. Ipinakikita ng Bibliya na sa pasimula pa lamang ng kasaysayan ng tao, sa loob ng 1,656 na taon bago ang Baha noong mga araw ni Noe, mayroon nang iba't ibang uri ng tahanan at kaugalian sa pananahanan. Matapos paslangin ni Cain si Abel, sinasabing siya ay "nanahanan" sa isang partikular na dako, at doon ay "nagpakaabala siya sa pagtatayo ng isang lunsod." (Gen 4:16, 17) Gayunman, ang isa sa kaniyang mga inapo, si Jabal, ang naging 'tagapagpasimula ng mga tumatahan sa mga tolda at ng mga may alagang hayop.' Ang isa naman ay naging "panday ng bawat uri ng kasangkapang tanso at bakal." (Gen 4:20, 22) Pagsapit ng Baha, o bago pa nito, naglaho na ang mga inapo ni Cain, ngunit ang kakayahan sa pagtatayo at sa paggamit ng mga kasangkapan ay hindi naglahong kasama nila.

Mga inapo ni Set ang gumawa ng natatanging proyekto ng pagtatayo noong panahon bago ang Baha: ang arka na itinayo ni Noe at ng kaniyang mga anak. Bagaman ang Diyos ang nagbigay ng mga saligang plano at mga sukat nito, tiyak na may kakayahan din si Noe sa arkitektura bilang ang taong nangasiwa sa gawain. Ang arka ay may haba na 300 siko, may lapad na 50 siko, at may taas na 30 siko (133.5 m × 22.3 m × 13.4 m; 437 piye 6 na pulgada × 72 piye 11 pulgada × 43 piye 9 na pulgada). Maaaring mga 0.9 ektarya (2.2 akre) ang kabuuang lawak ng mga sahig nito. Dahil mayroon itong tatlong palapag at malapad na bubong, malamang na bukod sa pagkakaroon nito ng "mga silid" na dibisyon ay kinailangan din ang paggamit ng kahoy na mga haligi at mga biga upang suhayan ang bigat nito at upang patatagin nang husto ang istraktura. Bagaman tinapalan ng alkitran ang arka, tiyak na kinailangan ding paglapat-lapatin nang husto ang mga tabla upang matiyak na hindi ito papasukin ng tubig.—Gen 6:13-16; tingnan ang ARKA Blg. 1.

Pagtatayo Di-Katagalan Pagkaraan ng Baha. Noong panahon pagkatapos ng Baha, si Nimrod ay inilalarawan bilang isang prominenteng tagapagtayo ng ilang lunsod. (Gen 10:8-12) Isa pang malaking proyekto ng pagtatayo ang sinimulan noon, ang Tore ng Babel, isang gusali na hinatulan ng Diyos. Dito ay may mga bagong materyales na binabanggit, gaya ng mga laryong niluto sa hurnuhan na ginamitan ng bitumen bilang argamasa. Ang toreng ito ay nilayon na maging ang pinakamataas na istraktura noong panahong iyon.—Gen 11:3, 4.

Tiyak na si Abraham, ang ninuno ng mga Israelita, ay nakakita ng maituturing na makabagong mga istilo ng arkitektura sa Ur ng mga Caldeo. (Gen 11:31) Isinisiwalat ng mga paghuhukay na doon ay nagkaroon ng mga lansangan ng lunsod, mga bahay na may dalawang palapag at mga hagdang laryo, at mga kalipunan ng mga templo at mga palasyo, anupat itinuturing na ang mga ito'y mula pa

noong ikatlong milenyo B.C.E. Doon din matatagpuan ang ilan sa pinakasinaunang katibayan ng paggamit ng *corbel vault* o ng *cantilever arch* (nalilikha kapag ang dalawang gilid ng pader ay itinayo nang magkalapit na magkalapit hanggang sa lumiit ang puwang sa pagitan nila anupat maaari nang pagdugtungin ang mga ito sa pamamagitan ng isang hanay ng mga bato o mga laryo), at maging ng tunay na nakakurbang arko na may batoklabe (sa Ingles, *keystone*).

Nang maglaon, noong panahon ng paninirahan niya sa Ehipto (Gen 12:10), maaaring nakita ni Abraham ang ilan sa mariringal na arkitektura ng lupaing iyon. Ang Step Pyramid ni Haring Djoser, na matatagpuan pa rin sa Saqqara, ay ipinapalagay na mula pa noong ikatlong milenyo B.C.E. at ito'y isa sa pinakasinaunang mga halimbawa ng malalaking istraktura na ginamitan ng tinabas na bato. (LARAWAN, Tomo 1, p. 530) Ang Great Pyramid ni Khufu, na itinayo sa Giza nang mas dakong huli, ay may napakalawak na paanan na sumasaklaw ng 5.3 ektarya (13 akre) at yari sa mga 2,300,000 bloke ng batong-apog, na ang bawat isa, sa katamtaman, ay tumitimbang nang 2.3 metriko tonelada. Ang orihinal na taas nito ay 147 m (482 piye). Kahit ang makabagong mga inhinyero ay namamangha sa proyektong ito hindi lamang dahil sa laki nito kundi dahil din sa pagiging pulido ng pagkakagawa nito. Pagkaraan naman ng ilang siglo, itinayo ng mga Ehipsiyo sa Karnak, sa dakong itaas pa ng Nilo, ang pinakamalaking templo na ginawa ng tao. Ang bubong ng napakalawak na bulwagan nito ay sinuhayan ng 134 na pagkalaki-laking haligi, anupat bawat isa ay may diyametro na mga 3 m (10 piye) at napapalamutian ng makukulay na relyebe.

Arkitekturang Israelita. Noong panahong sinisiil ang mga Israelita sa Ehipto, marami silang ginawang pagtatayo bilang mga alipin sa ilalim ng mga tagapag-utos na Ehipsiyo. (Exo 1:11-14) Nang maglaon, sa ilang, binigyan sila ni Jehova ng eksaktong mga tagubilin para sa pagtatayo ng tabernakulo, na may mga hamba, may-ukit na mga tuntungan, mga barakilan, at mga haligi, anupat nangailangan din ito ng malaking kakayahan sa arkitektura sa bahagi nila. (Exo 25:9, 40; 26:15-37; Heb 8:5) Bagaman ang karamihan sa mga gumawa sa proyektong iyon (at nagtrabaho noon sa mga pagtatayo sa Ehipto) ay walang alinlangang namatay na bago sila makarating sa Lupang Pangako, may ilan na nakatawid nang buháy at tiyak na naituro nila sa iba ang mga pamamaraan sa pagtatayo at ang paggamit ng mga kasangkapan. (Ihambing ang Deu 27:5.) Itinala sa Kautusang Mosaiko ang isang kahilingan sa pagtatayo. (Deu 22:8) Sabihin pa, bagaman namayan ang mga Israelita sa mga lunsod at mga nayon na mayroon nang nakatayong mga istraktura noong sakupin nila ang lupain, mayroon din naman silang mga itinayo. (Bil 32:16; Deu 6:10, 11; 8:12) Noong panahong pumasok sila sa Canaan (1473 B.C.E.), marami silang nadatnang lunsod doon na may mga pader at matitibay na kuta. —Bil 13:28.

Bagaman totoo na wala nang natitirang kapansin-pansing mga istraktura na nagpapakita ng pagiging orihinal at malikhain ng mga Israelita kung tungkol sa arkitektura, hindi naman ito nangangahulugan na wala silang kakayahan sa larangang iyon. Di-tulad ng mga bansang pagano, hindi sila nagtayo ng pagkalaki-laking mga bantayog bilang parangal sa mga pulitikal na tagapamahala o sa mga bayani ng militar. Ang iisang templo na itinayo nila ay nasa Jerusalem, bagaman nagkaroon ng iba pang mga lugar ng pagsamba dahil sa apostasya. Wala nang natitirang labí ng orihinal na templo o niyaong inihalili rito. Kabilang sa kahanga-hangang mga guho na natuklasan ay yaong sa magkakatulad na mga pintuang-daan ng sinaunang mga lunsod ng Megido, Hazor, at Gezer, na ipinapalagay na itinayo noong panahon ni Solomon. (1Ha 9:15) Sa bawat kaso, ang panlabas na mga pader na may habang 20 m (66 na piye) ay gawa sa mga batong maingat na tinabas. Sa loob ng pasilyo ng pintuang-daan ay may tatlong magkakasunod na pares ng mga hamba o mahahabang pilastra, anupat nagkaroon ng mistulang anim na silid sa magkabilang panig ng daanan, kung saan maaaring magsagawa ng mga transaksiyon sa negosyo o kaya'y doon harangin ng mga kawal ang mga pulutong na nagtatangkang pumasok sa mga pintuang-daan. (Tingnan ang PINTUANG-DAAN.) Sa Megido at Samaria, may natagpuang mga halimbawa ng napakahuhusay na gawa ng mga mason, anupat ang mga bato ay maingat na hinubog, inilagay sa puwesto, at pinaglapat nang pulidung-pulido, kaya naman sa ilang kaso ay hindi man lamang maipapasok sa pagitan ng mga bato ang manipis na talim ng kutsilyo. Walang alinlangang gayundin kataas ang kalidad ng trabaho sa templong itinayo ni Solomon.—1Ha 5:17; 6:7.

Salig sa arkeolohikal na pagsusuri, lumilitaw na karaniwan nang napakasimple ang pagkakagawa sa mga bahay ng mga Israelita, anupat naniniwala ang ilang mananaliksik na ang mga ito ay masyadong sinauna. Gayunman, kaunting-kaunti lamang ang katibayan na sumusuporta sa gayong opinyon. Kaya ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Tomo 1, p. 209) ay nagsabi: "Ang makabagong-panahong kaalaman hinggil sa bagay na ito ay limitado, kapuwa dahil hindi nagbigay-pansin ang sinaunang mga manunulat sa mga bagay na may kaugnayan sa arkitektura at dahil wala nang gaanong natira sa mismong mga gusali, yamang ang karamihan sa mga ito ay lubusang sinalanta ng

panahon at ng sumunod na mga salinlahi ng mga tagapagtayo." (Inedit ni G. A. Buttrick, 1962) Dahil dito, bihirang makasumpong ng mahigit sa isa o dalawang patong ng mga bato sa ibabaw ng pundasyon ng alinmang gumuhong gusali sa Palestina. Makatuwiran ding isipin na ang mas magagandang tahanan ang sisirain nang husto ng mga nangwawasak at, pagkatapos nito, niyaon namang mga naghahanap ng mga materyales para sa pagtatayo.

Sinaunang mga Materyales at mga Pamamaraan sa Pagtatayo. Pangkaraniwan nang ginagamit ang mga batong pundasyon mula pa noong sinaunang panahon. Bagaman maaaring magagaspang na bato ang ginagamit noon, ang mga ito ay pinagpapantay at pinagdurugtong ng mga batong-panulok, na maingat na pinakinis at inilapat. (Ihambing ang Aw 118:22; Isa 28:16.) Sa Levitico 14:40-48, binabanggit na may argamasang luwad o palitada sa loob ng mga bahay na bato ng mga Israelita. Noon, kung hindi man yari sa bato ang iba pang mga bahagi ng bahay, kalimita'y mga laryong pinatuyo sa araw o niluto sa hurnuhan ang ginagamit sa ibabaw ng pundasyon. (Ihambing ang Isa 9:10.) Kung minsan, nagsisingit ng mga kahoy sa pagitan ng mga laryo. Ang mga materyales na ginagamit noon ay pangunahin nang nakadepende sa kung ano ang makukuha sa kapaligiran. Dahil walang kahoy at bato sa timugang Mesopotamia, ang karamihan sa mga istrakturang itinayo roon ay yari sa laryong putik, samantalang sa Palestina naman ay karaniwan nang sagana ang batong-apog at iba pang mga bato. Ang isang matipid na paraan ng paggawa ng pader noon ay ang tinatawag na *wattle and daub.* Sa prosesong ito, nagbabaon ng mga tulos sa lupa at pagkatapos ay inihahabi nang pahalang sa mga ito ang mga tangkay ng tambo o ang makukunat na sanga upang makagawa ng isang kayariang sala-sala na tinatapalan naman ng luwad. Kapag tuyung-tuyo na ang luwad at tumigas na ito sa init ng araw, sa pana-panahon ay pinapalitadahan ang pader upang hindi ito masira ng mga elemento.—Tingnan ang PADER, DINGDING.

Ang bubong ng isang gusali ay karaniwan nang ginagawa sa pamamagitan ng pagpapatong ng mahahabang bato o kahoy sa ibabaw ng sumusuhay na mga pader. Maaaring magdagdag ng mga poste o mga haligi upang mapalapad ang bubong, ang karaniwang pamamaraan na tinatawag na *"post and lintel."* Yamang kilalá na ang *corbel vault* at ang nakakurbang arko mula pa noong sinaunang mga panahon, malamang ay ginamit ang mga ito sa malalaking gusali bilang pansuporta sa patag na mga bubong na sumusuhay sa mabibigat na bagay. Ang mas malalaking gusaling ito ay kadalasan nang may isa o dalawang hanay ng mga haligi; ang mga haliging kahoy o bato ay itinatayo sa isang batong pundasyon, at ipinapalagay ng ilan na ganitong uri ng mga haligi ang nasa bahay ni Dagon na pinagdalhan ng mga Filisteo sa bulag na si Samson. Bukod pa sa mga nagkakatipon sa loob ng gusali, mga 3,000 katao ang nasa bubong at nagmamasid mula roon nang ibuwal ni Samson ang dalawang pangunahing haligi, na naging dahilan upang bumagsak ang bahay.—Huk 16:25-30.

Ang mga bubong ng mas maliliit na gusali at mga tahanan ay kalimitang yari sa mga sanga o mga tangkay ng tambo na pinagtali-tali at inilatag nang pahalang sa mga biga at pagkatapos ay siniksik, binalutan ng putik o luwad, at pinakinis. Bahagyang nakahilig ang bubong ng mga ito upang makaagos ang tubig-ulan mula rito. Makakakita pa rin sa ngayon ng gayong mga bubong sa mga tahanan sa Libis ng Jordan.

Ang pinakasimpleng uri ng gusali sa Palestina noon ay parihaba; kung ito'y isang tahanan, kadalasan nang mayroon itong maliliit at parihabang mga silid na nakaayos sa iba't ibang paraan. Ang laki at hugis ng mga gusali ay ibinabatay sa limitadong espasyo sa loob ng mga lunsod, na kadalasa'y masisikip. Kung may sapat na espasyo, maaaring magkaroon ang bahay ng isang pinakaloob na looban anupat dito nakaharap ang mga pinto ng lahat ng silid at may isa lamang pasukang-daan mula sa lansangan. Ang gayong simple at parihabang istilo ay ginamit hindi lamang para sa karaniwang bahay kundi para rin sa bahay ng hari (palasyo), kamalig, bahay-pulungan (sinagoga), bahay ng Diyos (templo), at bahay ng mga patay (libingan).

Mga Itinayo ng mga Hari ng Juda at ng Israel. Waring ang tanging konstruksiyon na binanggit na naganap noong panahon ng paghahari ni Haring David ay ang "bahay na yari sa mga sedro," na itinayo sa pamamagitan ng mga materyales at mga manggagawang inilaan ng taga-Feniciang si Haring Hiram ng Tiro (1Cr 14:1; 17:1), bagaman iniuulat na patuloy na nagtayo si David ng iba pang mga bahay sa Jerusalem. (1Cr 15:1) Gayundin, maraming ginawang paghahanda si David para sa pagtatayo ng templo na isasakatuparan ng kaniyang anak na si Solomon, kasama na rito ang pagtabas ng mga eskuwaladong bato, ang paggawa ng mga pakong bakal, at ang paghahanda ng tanso at ng mga tablang sedro "na pagkarami-rami," gayundin ng suplay ng ginto, pilak, mahahalagang bato, at maliliit na batong mosayko. (1Cr 22:1-4; 29:1-5) Ginamit din siya upang ilaan ang kinasihang "arkitektural na plano" para sa buong templo at sa lahat ng kagamitan nito. (1Cr 28:11, 19) Ang salitang Hebreo para sa "arkitektural na plano" (*tav·nith'*) ay nagmula sa salitang-ugat na *ba·nah'* ("itayo"; 1Cr 22:11) at sa ibang mga talata ay isinasalin ito bilang "parisan" at "kawangis."—Exo 25:9; 1Cr 28:18.

Sa ilalim ni Solomon, narating ng arkitekturang Israelita ang tugatog nito. (2Cr 1:15; Ec 2:4-6) Bagaman taga-Feniciang mga manggagawa ni Haring Hiram ang pumutol ng mga tabla sa Lebanon para sa pagtatayo ng templo, hindi sinusuportahan ng ulat ang pangmalas ng ilan na diumano'y halos mga taga-Fenicia lamang ang gumawa ng templo na nasa Jerusalem. Bagaman binabanggit na isang Israelitang taga-Fenicia na nagngangalang Hiram ang tumulong sa aktuwal na pagtatayo, ito'y pangunahin nang sa paggawa ng mga palamuti at ng mga kayariang metal, na ginawa pagkatapos na maitayo ang gusali ayon sa mga planong inilaan ni Haring David. (1Cr 28:19) Kinilala ni Haring Hiram ng Tiro na mayroon ding "mga taong dalubhasa" sa gitna ng mga Israelita. (1Ha 7:13-40; 2Cr 2:3, 8-16; ihambing ang 1Cr 28:20, 21.) Si Solomon mismo ang nangasiwa sa pagtatayo ng istraktura ng templo. (1Ha 6:1-38; 2Cr 3:1–4:22) Karagdagan pa, itinayo niya ang looban ng templo, ang Bahay ng Kagubatan ng Lebanon, na namumukod-tangi dahil sa 45 haligi nito na yari sa tablang sedro at sa pantanging mga pasukan ng liwanag para rito, ang Beranda ng mga Haligi, ang Beranda ng Trono, gayundin ang kaniyang sariling bahay at ang bahay para sa anak na babae ni Paraon, na pawang gawa sa mamahaling mga bato na tinabas "ayon sa mga sukat." —1Ha 7:1-12.

Ang iba pang mga hari na naging prominente sa pagtatayo ay sina Asa (1Ha 15:23), Baasa (1Ha 15:17), Omri (1Ha 16:23, 24), Ahab (1Ha 22:39), Jehosapat (2Cr 17:12), Uzias (2Cr 26:6-10, 15), Jotam (2Cr 27:3, 4), at Hezekias (2Ha 20:20). Ang paagusan ng Siloam (may haba na 533 m [1,749 na piye]), na kinikilalang ipinagawa ni Hezekias, at ang mga paagusang natagpuan sa Lakis, Gibeon, Gezer, at Megido ay kahanga-hangang mga gawa ng inhinyeriya.

Pagtatayo sa Palestina Pagkaraan ng Pagkatapon. Pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon, waring di-gaanong mararangya ang kanilang mga proyekto ng pagtatayo. Gayunman, si Herodes na Dakila (noong unang siglo B.C.E.), at ang kaniyang mga kahalili, ay nagsagawa ng malalaking proyekto sa arkitektura, kabilang na rito ang muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem (Mar 13:1, 2; Luc 21:5), ang daungan sa Cesarea, ang mahaba at nakaangat na daanang bumabagtas sa Jerusalem, gayundin ang mga gusaling pampubliko, mga dulaan, mga karerahan ng kabayo, at mga paliguan. Ang isang kahanga-hangang naitayo ni Herodes ay ang tanggulan sa burol ng Masada na mahigit 400 m (1,300 piye) ang taas mula sa kapantayan ng Dagat na Patay. Bukod sa mga kuta, nagpagawa si Herodes ng isang eleganteng tatlong-palapag na palasyo na nasa isang dalisdis at may isang terasa at mga *pool* na paliguan; nagpatayo rin siya roon ng isa pang palasyo na may bahay-paliguan sa istilong Romano kung saan may pampainit na mga tubo sa mga dingding at isang kasilyas na may mga upuan at sistema ng pagpapaanod ng dumi sa tubig. Nilagyan din niya ang pagkalaki-laking batong tanggulang iyon ng 12 malalaking imbakang-tubig na sa kabuuan ay makapaglalaman ng halos 40,000 kl (10,500,000 gal) ng tubig.—LARAWAN, Tomo 2, p. 751.

Arkitekturang Asiryano, Babilonyo, at Persiano. Bilang resulta ng pagbagsak ng hilagang kaharian ng Israel (740 B.C.E.) at ng timugang kaharian ng Juda (607 B.C.E.), ang mga Judio ay naging pamilyar sa maririlag na arkitektura ng mga imperyo ng Asirya, Babilonya, at Persia. Katangi-tangi ang palasyo ni Sargon II sa Khorsabad dahil sa pantay-pantay at simetrikal na disenyo nito, gayundin sa kahanga-hangang mga relyebe, pinakintab na mga laryo, at mga larawang ipininta sa tisa at binalot ng enamel. Ang palasyo ni Senakerib sa Nineve ay isang pagkalaki-laking istraktura na may mga 70 silid, anupat mayroon itong dingding na mahigit 3,000 m (halos 10,000 piye) ang haba na doo'y may nakahilerang malalapad na tapyas na nililok. (2Ha 19:36; ihambing ang Jon 3:2, 3.) Pinaniniwalaan din na si Senakerib ang nagtayo ng paagusan na may haba na 48 km (30 mi) at nagdala ng tubig mula sa Ilog Gomel patungo sa mga hardin ng Nineve. Sa Mari, na nasa tabi ng Eufrates sa silanganing Sirya, isang pagkalaki-laking palasyo na may 300 silid ang sumasaklaw nang mga 6 na ektarya (15 akre). Mahihiwatigan din sa mga guho ng sinaunang Babilonya ang dating karingalan ng lunsod na iyon na may napakatataas na pader, mga bantog na lansangan, at maraming palasyo at templo.

Sa ilalim ng pamamahala ng Persia, maaaring namasdan ng mga Judio sa Susan ang karilagan ng palasyo ni Dario I, na ang loob ay pinaganda ng napakamakukulay at pinakintab na mga laryo. (MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 330) Marahil ay mas kahanga-hanga pa roon ang Persepolis (MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 329), mula sa Pintuang-daan ni Jerjes, na may ubod-laking mga toro, hanggang sa palasyo at malalaking bulwagan ng pagdinig nina Dario at Jerjes, kasama na rito ang bulwagang may 100 haligi. Ang mga haliging Persiano ay mas magaganda at mas payat kaysa sa bantog na mga haliging *Ionic* ng mga Griego. Sa Bulwagan ni Jerjes, ang *ratio* ng taas ng mga haligi sa diyametro ng mga ito ay 12 sa 1 kung ihahambing sa *ratio* ng mga haliging *Corinthian* na 10 sa 1, sa pinakamalaki, at 6 sa 1 lamang para sa mga haliging Ehipsiyo. Gayundin, ang distansiya sa pagitan ng mga haligi sa mga

gusali ng mga Persiano ay maaaring doble niyaong sa mga gusali ng mga Griego, sa gayon ay mukhang mas maluluwang ang mga iyon kaysa sa katulad na sinaunang mga istraktura.

Mga Istilo at mga Pamamaraan ng mga Griego at mga Romano. Sumapit ang arkitekturang Griego sa "ginintuang yugto" nito noong ikapitong siglo B.C.E. Tumagal ang yugtong iyon hanggang noong ikaapat na siglo B.C.E. Sa Atenas itinayo ang mariringal na templo at gusali bilang parangal sa mga diyos at mga diyosa ng Gresya. Kabilang sa mga gusaling ito ang Parthenon, ang Temple of the Wingless Victory, at ang Erechtheum; samantalang sa Corinto naman ay namukod-tangi ang Templo ni Apolo at ang malawak na pamilihan (o *a·go·ra′*). Ang istilo ng arkitektura ay karaniwang tinatawag ayon sa tatlong pangunahing disenyo ng magagandang haliging Griego: ang *Doric,* ang *Ionic,* at ang *Corinthian.*

Maraming kinopya ang mga Romano sa istilo ng arkitektura ng mga Griego. Ang arkitekturang Romano ay karaniwan nang mas praktikal kaysa sa arkitekturang Griego, kaya naman hindi ito kasingganda ng huling nabanggit. May natutuhan din ang mga Romano sa mga Etruscano, na kilala dahil sa kanilang tunay na arko na binubuo ng hugis-kalsong mga bato. Noong ikaanim na siglo B.C.E., buong-kahusayang ginamit ng mga Romano ang gayong tunay na mga arko sa paggawa ng malalaking imburnal ng Roma. Dapat ding kilalanin na mga arkitektong Romano ang nakaimbento ng doblihang arko at ng bobida, na kapuwa ginamit sa paggawa ng malalaki at walang-haliging mga rotonda at ng maluluwang na bulwagan. Nakapagtayo ang mga Griegong mason ng mariringal na istraktura nang hindi man lamang gumagamit ng argamasa o semento dahil sa kanilang kasanayan at pagiging pulido sa paglalapat ng mga blokeng marmol. Ang mga Romanong mason naman ay gumamit ng lupang mula sa bulkan na hinaluan ng apog at tinatawag na *pozzolana,* isang uri ng napakatibay na semento na tumitigas sa ilalim ng tubig. Sa pamamagitan ng paggamit ng *pozzolana* bilang semento, nakagawa ang mga Romano ng mas malalaking arko at nakapagtayo rin sila ng mga gusaling may maraming palapag, kabilang na rito ang pagkalaki-laking Colosseum na itinayo noong unang siglo C.E., na may apat na palapag at tinatayang makapaglalaman ng mula 40,000 hanggang 87,000 katao. Kabilang sa mas mahahalagang konstruksiyong Romano ang napakahahabang daang militar at ang kahanga-hangang mga paagusan na itinayo partikular na mula noong ikatlong siglo B.C.E. Madalas dumaan ang apostol na si Pablo sa mga Romanong lansangang-bayang ito at tiyak na nakikita niya ang paagusan ni Emperador Claudio sa kahabaan ng Appian Way kapag naglalakbay siya patungong Roma.

Gawaing Pagtatayo ng mga Kristiyano. Kung paanong ang bansang Israel ay hindi nakilala sa marangya o magarbong arkitektura, ang mga istrakturang itinayo ng unang mga Kristiyano ng espirituwal na Israel ay simple rin. Ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, p. 84, 85) ay nagkomento: "Noon pa mang ika-3 siglo, mayroon na silang itinayong mga gusali, ngunit ang mga ito ay hindi malalaki ni magastos." Subalit noong panahon ni Emperador Constantino, nang pasiglahin yaong mahihilig sa pulitika na magkaroon ng kaugnayan sa pulitikal na estado, ang naturingang mga Kristiyano ay nagsimulang lumikha ng isang partikular na istilo ng arkitektura, anupat nang maglaon ay itinayo nila ang ilan sa pinakamagagarbo at pinakamararangyang gusali sa kasaysayan.

Ang Arkitektura sa Hula at sa Makasagisag na Pananalita. Maraming beses na ginamit sa mga hula at makasagisag na mga pananalita sa Bibliya ang mga termino sa arkitektura. Sa kalakhang bahagi, ang mga hula ng pagsasauli ay may kinalaman sa pagtatayo (o muling pagtatayo) ng bayan ng Diyos at ng kanilang mga lunsod. (Isa 58:12; 60:10; 61:4; Eze 28:26; 36:36) Inihula na ang Sion ay itatayo sa ibabaw ng mga bato na inilatag sa pamamagitan ng matigas na argamasa, na may mga pundasyong safiro, mga moog na rubi, at mga pintuang-daan na yari sa malaapoy at kumikinang na mga bato. (Isa 54:11, 12) Ang karunungan ay inilalarawan bilang nagtatayo ng sariling bahay nito (Kaw 9:1) at, kasama ng kaunawaan at kaalaman, bilang ang paraan upang mapatibay ang sambahayan. (Kaw 14:1; 24:3, 4) Hinatulan si Jehoiakim dahil itinayo niya nang may kalikuan ang kaniyang palasyo nang hindi niya bayaran ang mga manggagawa, at hinatulan naman ang mga Caldeo dahil nagtayo sila ng isang lunsod sa pamamagitan ng dugo at pagpapagal ng mga bayan na kanilang nalupig. (Jer 22:13-15; Hab 2:12, 13) Ang ilusyon ng isa na mayroon siyang pakikipagpayapaan sa Diyos ay inihahambing sa pagtatayo ng isang pinalitadahang pangharang na pader na ibubuwal ni Jehova sa pamamagitan ng buhawi at graniso ng kaniyang pagngangalit, anupat gigibain niya iyon at ihahantad niya ang mga pundasyon niyaon. (Eze 13:10-16) Tinitiyak ng salmista na malibang si Jehova ang nagtayo ng bahay, walang kabuluhan ang pagpapagal ng mga tagapagtayo nito. (Aw 127:1) Bago dumating ang "dakilang araw ni Jehova," yaong mga nagwawalang-bahala sa Diyos ay magtatayo ng mga gusali ngunit hindi nila titirhan ang mga ito. (Zef 1:12-14; ihambing ang Am 5:11.) Sa kabaligtaran, ang mga lingkod ng Diyos ay 'magtatayo ng mga bahay at maninirahan sa mga iyon' at 'lu-

busan nilang tatamasahin' ang gawa ng kanilang mga kamay.—Isa 65:17-23; ihambing ang Ec 3:3.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, binanggit ni Jesus ang kahalagahan ng pagkalkula sa magagastos bago simulan ang pagtatayo noong hinihimok niya ang kaniyang mga tagapakinig na unawain kung ano ang nasasangkot sa pagiging mga tagasunod niya. (Luc 14:28-30) Ginamit sa maraming ilustrasyon ang pangangailangang maglagay ng isang matibay na pundasyon. (Mat 7:24-27; Luc 6:48, 49; 1Ti 6:17-19; 2Ti 2:19; Heb 11:10) Sinabi ni Kristo Jesus na itatatag niya ang kaniyang kongregasyon sa isang batong-limpak (*pe'tra*) (Mat 16:18), at si Jesus mismo ay ipinakikita bilang ang iisang pundasyong iyon, na sa tabi niyaon ay "walang taong makapaglalatag ng iba pang pundasyon"; gayunma'y siya "ang bato na itinakwil ng mga tagapagtayo." (1Co 3:11; Mat 21:42; Gaw 4:11; Aw 118:22) Dahil siya ang pangulong batong-panulok, ang lahat ng iba pang "mga batong buháy" ng templong ito ay itinatatag at inihahanay sa kaniya, anupat katarungan ang "pising panukat" at katuwiran ang "kasangkapang pangnibel." (Efe 2:20, 21; 1Pe 2:4-8; Isa 28:16, 17) Sinabi ni Jesus na ang templo ng kaniyang katawan ay ibabangon "sa loob ng tatlong araw," bagaman noong panahong iyon, 46 na taon na ang nagugugol sa pagtatayo ng literal na templo at ng nakapalibot na mga gusali sa Jerusalem gayunma'y hindi pa rin natatapos ang mga ito. (Ju 2:18-22) Gaya ng "isang marunong na tagapangasiwa ng mga gawain," ipinayo ni Pablo ang paggamit ng mga materyales na mataas ang kalidad at hindi nasusunog kapag ang isa'y nagtatayo sa ibabaw ni Kristo bilang pundasyon. (1Co 3:10-17) Ang pag-ibig ay inilalarawan bilang isang pangunahing materyales sa pagtatayo. (1Co 8:1; ihambing ang Aw 89:2.) Sa pangitain ni Juan hinggil sa Bagong Jerusalem, inilalarawan ito bilang isang maningning na lunsod na yari sa mahahalagang bato at may mga pader na nakatayo sa mga batong pundasyon kung saan nakasulat ang mga pangalan ng "labindalawang apostol ng Kordero." (Apo 21:9-27) Ang Diyos mismo ay inihaharap bilang ang Dakilang Tagapagtayo ng lahat ng bagay, anupat hindi siya naninirahan sa mga gusaling ginawa ng mga tao.—Heb 3:4; Gaw 7:48-50; 17:24, 25; Isa 66:1.

ARMAGEDON. Tingnan ang HAR–MAGEDON.

ARMAS, BALUTI [sa Ingles, *arms, armor*]. Ang mga armas at baluti ay madalas banggitin sa Bibliya, ngunit hindi ito naglaan ng maraming detalye tungkol sa kung paano ginagawa at ginagamit ang mga iyon.

Bagaman ang Hebreong Kasulatan, partikular na, ay paulit-ulit na bumabanggit ng paggamit ng literal na tabak, sibat, kalasag, at iba pang mga armas, palagi rin nitong idiniriin ang kahalagahan at kapakinabangan ng pagtitiwala kay Jehova. (Gen 15:1; Aw 76:1-3; 115:9-11; 119:114; 144:2) Makikita ang pananalig ni David sa Kaniya sa mga salita nito kay Goliat: "Ikaw ay pumaparito sa akin taglay ang isang tabak at isang sibat at isang diyabelin, ngunit ako ay pumaparito sa iyo taglay ang pangalan ni Jehova ng mga hukbo, ang Diyos ng mga hukbo ng Israel, na iyong tinuya. Sa araw na ito ay isusuko ka ni Jehova sa aking kamay . . . At malalaman ng buong kongregasyong ito na hindi sa pamamagitan ng tabak ni sa pamamagitan man ng sibat nagliligtas si Jehova, sapagkat kay Jehova ang pagbabaka." (1Sa 17:45-47) Ipinakikitang mahalaga at mabisa na umasa sa espiritu ni Jehova, hindi sa hukbong militar. (Zac 4:6) At upang pagtibayin ang pag-ibig niya sa kaniyang makasagisag na asawa, ang Sion, nagbigay-katiyakan si Jehova: "Anumang sandata na aanyuan laban sa iyo ay hindi magtatagumpay . . . Ito ang minanang pag-aari ng mga lingkod ni Jehova."—Isa 54:17.

Ang salitang Hebreo na *keli'* ay maaaring tumukoy sa isang "sandata," ngunit maaari rin itong tumukoy sa isang "kagamitan," "sisidlan," o 'kasangkapan.' (Huk 9:54; Lev 13:49; Eze 4:9; Bil 35:16; Ec 9:18; Lev 6:28) Kapag nasa anyong pangmaramihan, maaari itong tumukoy sa "baluti," gayundin sa "mga dala-dalahan," "bagahe," "kagamitan," at "kasangkapan." (1Sa 31:9; 10:22; 17:22; Gen 31:37; 45:20) Ang isa pang salitang Hebreo para sa "baluti" (*ne'sheq*) ay nagmula sa salitang-ugat na *na·shaq',* nangangahulugang "masandatahan; masakbatan." (1Ha 10:25; 1Cr 12:2; 2Cr 17:17) Ang salitang Griego naman na *ho'plon* (sandata) ay nauugnay sa *pa·no·pli'a,* nangangahulugang "lahat ng mga sandata; kumpletong kagayakang pandigma."—Ju 18:3; Luc 11:22; Efe 6:11.

Armas (Pansalakay). *Tabak at sundang.* Ang salitang Hebreo na *che'rev* ay kadalasang isinasalin bilang "tabak," ngunit maaari rin itong isalin bilang "sundang," "pait," at 'kutsilyo.' (Gen 3:24; 1Ha 18:28; Exo 20:25; Jos 5:2) Sa Hebreong Kasulatan, ang tabak ang pinakamalimit banggitin bilang sandatang pansalakay at pandepensa. Mayroon itong puluhan at metal na talim, na maaaring yari sa tanso, bakal, o asero. Ang mga tabak ay ginagamit noon bilang pamutol (1Sa 17:51; 1Ha 3:24, 25) at panaksak o pang-ulos. (1Sa 31:4) Ang ilang tabak ay maikli, ang iba naman ay mahaba, at ang mga ito ay maaaring may isa o dalawang talim. Kinikilala ng mga arkeologo ang pagkakaiba ng sundang at tabak ayon sa haba, anupat mga 40 sentimetro (16 na pulgada) ang kaibahan ng mga ito sa isa't isa.

Karaniwan na, ang tabak ay isinasabit sa pamigkis sa kaliwang tagiliran (1Sa 25:13) at nakasuksok sa isang kaluban, isang katad na sisidlan para sa tabak o sundang. Batay sa sinasabi ng 2 Samuel 20:8, posibleng sinadya ni Joab na ayusin ang kaniyang tabak upang mahulog ito mula sa kaluban nito at pagkatapos ay hinawakan na lamang niya sa kaniyang kamay ang sandata sa halip na isuksok itong muli sa kaluban. Marahil ay inakala ng walang kahina-hinalang si Amasa na nahulog lamang ito nang di-sinasadya at hindi niya iyon ikinabahala. Naging sanhi iyon ng kaniyang kamatayan.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang Griego na *maʹkhai·ra* ang kadalasang ginagamit para sa tabak (Mat 26:47), bagaman ginagamit din ang *rhom·phaiʹa,* tumutukoy naman sa isang "mahabang tabak." (Apo 6:8) Ang pagkakaroon ng mga alagad ng dalawang tabak noong gabing ipagkanulo si Jesus ay hindi kataka-taka noong panahong iyon (Luc 22:38), at may katibayan na karaniwan lamang sa mga taga-Galilea, partikular na, ang magdala ng armas. (Tingnan ang *The Jewish War,* ni F. Josephus, III, 42 [iii, 2].) Ang mga salita ni Jesus sa Lucas 22:36, "Ang walang tabak ay ipagbili ang kaniyang panlabas na kasuutan at bumili ng isa," ay hindi nagpapahiwatig na malapit nang sumuong noon sa isang mapanganib na buhay ang kaniyang mga alagad. Sa halip, nais niyang magkaroon ng tabak ang kaniyang mga tagasunod noong gabing iyon upang ipakita nang buong-linaw na, bagaman malalagay sila sa situwasyon na madaling aakay sa kanila upang gumamit ng armas, hindi niya intensiyong gumamit ng tabak kundi kusang-loob niyang ibibigay ang kaniyang sarili kasuwato ng kalooban ng Diyos. Kaya naman nang kumilos si Pedro at tangkain nitong lumaban gamit ang kaniyang armas, anupat tinagpas niya ang tainga ni Malco, inutusan siya ni Jesus: "Ibalik mo ang iyong tabak sa kinalalagyan nito, sapagkat ang lahat niyaong humahawak ng tabak ay malilipol sa pamamagitan ng tabak." (Mat 26:52; Ju 18:10, 11) Tiyak na walang gaanong magiging silbi ang tabak ni Pedro at ang isa pa nilang tabak laban sa gayon kalaking grupo ng mga nasasandatahang lalaki, at kung tatangkain nilang gamitin ang mga iyon, walang alinlangang "malilipol [sila] sa pamamagitan ng tabak." (Mat 26:47) Higit na mahalaga, tiyak na mabibigo ang pagtatangkang ito na iligtas si Jesus, yamang salungat na salungat ito sa layunin ng Diyos na Jehova. (Mat 26:53, 54) Kaya noon din mismong araw na iyon ay malinaw na masasabi ni Jesus kay Pilato: "Kung ang kaharian ko ay bahagi ng sanlibutang ito, lumaban sana ang mga tagapaglingkod ko upang hindi ako maibigay sa mga Judio. Ngunit, ang totoo, ang kaharian ko ay hindi nagmumula rito."—Ju 18:36.

Sibat, diyabelin, at tunod. Mga sandatang ginagamit na panaksak o panudla; ang mga ito ay mga tagdan na may matutulis na dulo o ulo. (1Sa 18:11; Huk 5:8; Jos 8:18; Job 41:26) Iba't ibang uri ng ganitong mga sandata ang ginagamit ng lahat ng sinaunang mga bansa. Hindi matiyak ang eksaktong kaibahan ng mga ito sa isa't isa ayon sa pagkakatukoy ng iba't ibang salitang Hebreo.

Sa Hebreong Kasulatan, lumilitaw na ang sibat (sa Heb., *chanithʹ*) ang pinakamalaki sa mga sandatang ito, anupat mayroon itong mahabang tagdang kahoy at, karaniwan na, isang matulis na ulong bato o metal. Pangalawa ito sa tabak kung kahalagahan ang pag-uusapan. Ang higanteng si Goliat ay nagdala ng isang sibat na may tulis na tumitimbang nang "anim na raang siklong bakal" (6.8 kg; 15 lb) at tagdang kahoy na "gaya ng biga ng mga manggagawa sa habihan." (1Sa 17:7) Ang ilang sibat ay may metal na tulis sa puluhang dulo na maaaring itusok sa lupa upang mapatayo ang mga ito. Kaya naman ang dulong ito, at hindi lamang ang ulo ng sibat, ay mabisa ring magagamit ng mandirigma. (2Sa 2:19-23) Ang isang sibat na nakatusok sa lupa ay maaaring magsilbing palatandaan ng pansamantalang kinaroroonan ng isang hari.—1Sa 26:7.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang sibat (sa Gr., *logʹkhe*) ay binabanggit sa Juan 19:34, na nagsasabing nang mamatay na si Jesu-Kristo, "inulos ng sibat ng isa sa mga kawal ang kaniyang tagiliran." Yamang isa itong kawal na Romano, malamang na ang Romanong *pilum* ang ginamit niya. Ang sandatang ito ay may haba na mga 1.8 m (6 na piye), at ang ulong bakal nito ay may simà at umaabot hanggang sa kalahatian ng haba ng tagdang kahoy.

Ang isa pang uri ng sibat (sa Heb., *roʹmach*), isang sandata na may mahabang tagdan at matulis na dulo, ay ginamit din noon bilang panaksak. (Bil 25:7, 8) Isa itong karaniwang sandata ng mga Hebreo.

Ang diyabelin (sa Heb., *ki·dhohnʹ*) ay may matulis na ulong metal at kadalasa'y ipinanunudla. Lumilitaw na mas maliit at mas magaan ito kaysa sa karaniwang sibat, anupat mahahawakan ito nang nakaunat ang bisig. (Jos 8:18-26) Ang diyabelin ay karaniwang dinadala nang nakasukbit sa likod at hindi hawak sa kamay.

Maliwanag na ang tunod (sa Heb., *mas·saʽʹ*) ay isang maikli at matulis na suligi na kahawig ng palaso. (Job 41:26) Ang *sheʹlach,* na salitang Hebreo para sa suligi, ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *sha·lachʹ,* nangangahulugang "magpalipad; maglabas; mag-unat." (2Cr 23:10; Gen 8:8, 9; Exo 9:15) Ang salitang Hebreo na *ziq·qimʹ* ay tumutu-

koy naman sa “nagliliyab na mga suligi” at nauugnay sa *zi·qohth′,* nangangahulugang “mga siklab; nagliliyab na mga palaso.”—Kaw 26:18; Isa 50:11, tlb sa *Rbi8.*

Ang Griegong *be′los* (suligi) ay nagmula sa salitang-ugat na *bal′lo,* nangangahulugang “ihagis.” Ginamit ng apostol na si Pablo ang salitang Griegong ito nang sumulat siya tungkol sa “nag-aapoy na mga suligi” na masusugpo ng isa sa pamamagitan ng malaking kalasag ng pananampalataya. (Efe 6:16) Sa mga Romano, ang mga tunod ay yari sa hungkag na mga tambo, at sa bandang ibaba ng tulis, sa ilalim nito, ay may isang sisidlang bakal na maaaring punuin ng nag-aapoy na *naphtha.* Pagkatapos, ipinapana ang tunod mula sa isang busog na maluwag, yamang mamamatay ang apoy nito kung pahihilagpusin ito mula sa isang busog na banát. Lalo lamang magliliyab ang suliging ito kung bubuhusan ng tubig, at mapapatay lamang ito kung tatabunan ng lupa ang mapaminsalang panudlang ito.

Busog at palaso. Mula pa noong unang mga panahon, ang busog (sa Heb., *qe′sheth;* sa Gr., *to′xon*) ay ginagamit na sa pangangaso at sa pakikipagdigma. (Gen 21:20; 27:3; 48:22; Apo 6:2) Isa itong karaniwang sandata ng mga Israelita (2Cr 26:14, 15), ng mga nakipaglaban para sa Ehipto (Jer 46:8, 9), ng mga Asiryano (Isa 37:33), at ng mga Medo-Persiano.—Jer 50:14; 51:11; tingnan din ang MAMAMANA.

Ang pagtukoy sa “busog na tanso” ay maaaring unawain na nangangahulugang isang busog na kahoy na binalutan ng tanso. (2Sa 22:35) Ang pananalitang ‘hutukin ang busog’ (sa literal, ‘yapakan ang busog’) ay tumutukoy sa pagkakabit ng bagting sa busog. (Aw 7:12; 37:14; Jer 50:14, 29) Maaari itong gawin sa pamamagitan ng mariing pagtapak sa gitna ng busog, o sa pamamagitan ng pagtapak sa dulo ng busog na may nakakabit nang bagting samantalang hinuhutok naman ang kabilang dulo upang ikabit ang isa pang dulo ng bagting.

Ang mga palaso (sa Heb., *chits·tsim′*) ay yari sa mga tangkay ng halamang tambo o sa kahoy na magaan, anupat kadalasang kinakabitan ng mga balahibo ang pinakapuno ng mga ito. Noong una, ang mga ulo ng palaso ay yari sa batong pingkian o sa buto at nang maglaon ay sa metal. Kung minsan, ang mga palaso ay kinakabitan ng simà, isinasawsaw sa lason (Job 6:4), o binabalutan ng materyal na madaling magningas. (Aw 7:13) Sa kaso ng panunog na palaso, pinapasakan ng maiikling hibla na binasâ sa langis ang mga butas sa gilid ng metal na ulo nito, anupat sinisindihan ito kapag gagamitin na ang palaso.

Tatlumpung palaso ang karaniwang inilalagay sa isang katad na sisidlan o talanga. Ipinakikita ng mga relyebe ng Asirya na ang mga talanga na dinadala noon sa mga karo ay naglalaman ng 50 palaso.—Ihambing ang Isa 22:6.

Panghilagpos. Mula pa noong sinaunang mga panahon, ang panghilagpos (sa Heb., *qe′la‛*) ay ginagamit na ng mga pastol (1Sa 17:40) at ng mga mandirigma bilang sandata. (2Cr 26:14) Ito ay isang manipis na piraso ng katad o isang pamigkis na yari sa hinabing materyal gaya ng litid ng mga hayop, halamang hungko, o balahibo. Inilalagay ang panudla sa “pinakalundo ng panghilagpos,” isang pinalapad na bahagi sa gitna. (1Sa 25:29) Ang isang dulo ng panghilagpos ay maaaring itali sa kamay o sa pulso samantalang ang isa pang dulo ay hawak naman ng kamay, anupat binibitiwan iyon kapag pinawalan na ang panghilagpos. Kapag nalagyan na ng panudla, ang panghilagpos ay pinaiikot sa ibabaw ng ulo, marahil ay nang ilang beses, at pagkatapos ay biglang binibitiwan ang isang dulo nito, anupat ang panudla ay humahagis nang napakalakas at napakabilis patungo sa unahan. Makikinis at bilog na mga bato partikular na ang pinipili para sa pagpapahilagpos, bagaman gumamit din noon ng iba pang mga panudla. (1Sa 17:40) Karaniwan nang kasama sa mga hukbo ng Juda (2Cr 26:14) at ng Israel ang mga tagapaghilagpos.—2Ha 3:25.

Pamalong pandigma, panudla, at palakol na pandigma. Maliwanag na ang “pamalong pandigma” ay isang mabigat na pamalo o pambambo, na kung minsan ay may matutulis na metal. (Kaw 25:18) Ang “panudla” ay isang kahoy na tagdan, marahil ay may metal na tulis sa dulo, na ginamit bilang sandata. (Eze 39:9) Ang palakol na pandigma ay isang sandata na kadalasa’y may maikling hawakan na kahoy o metal at ulong bato o metal na may matalas na talim. Tinutukoy ang palakol na pandigma sa makasagisag na pananalita sa Awit 35:3, kung saan hinilingan ni David si Jehova na ‘humugot ng sibat at kabilaang palakol upang salubungin yaong mga tumutugis sa akin.’

Baluti (Pandepensa). Upang ipagsanggalang ang kaniyang katawan laban sa pansalakay na mga sandata ng kaaway, ang isang kawal ay gumagamit ng iba’t ibang uri ng kalasag at baluti.

Kalasag. Isang malapad na piraso ng baluting pandepensa na ginamit ng lahat ng sinaunang mga bansa. Mayroon itong hawakan sa bandang loob at dinadala ito ng mandirigma sa panahon ng pagbabaka, kadalasa’y sa kaliwang bisig o sa kaliwang kamay, bagaman maaaring sa panahon ng pagmamartsa ay nakasabit ito mula sa isang *strap* na pambalikat. Ipinahihiwatig ng Isaias 22:6 na

maaaring ang ilang kalasag ay may takip na inaalis sa panahon ng pagbabaka. Sa panahon naman ng kapayapaan, kadalasang nasa mga taguan ng mga armas ang mga kalasag.—Sol 4:4.

Ang mga kalasag na ginagamit noong sinaunang mga panahon ay kadalasang yari sa kahoy na binalutan ng katad, at ang gayong mga kalasag ay maaaring masunog. (Eze 39:9) Yamang kalasag na kahoy at katad ang ginagamit ng karamihan noon, lumilitaw na bibihira ang kalasag na metal, anupat ito ay ginagamit lamang ng mga lider, mga bantay ng hari, o posible, sa mga seremonya. (2Sa 8:7; 1Ha 14:27, 28) Ang mga kalasag ay nilalangisan upang hindi lumutong at upang maingatan laban sa halumigmig, gayundin upang hindi kalawangin ang metal nito at upang maging makinis at madulas ang mga ito. (2Sa 1:21) Ang kalasag na katad ay kadalasang pinapalamutian ng isang mabigat na umbok na metal (pabilog o patulis) sa gitna nito, anupat naglalaan iyon ng higit pang proteksiyon. —Job 15:26.

Kawal na Romano na may dalang kalasag

Ang "malaking kalasag" (sa Heb., *tsin·nah'*) ay dinadala noon ng lubhang nasasandatahang hukbong panlupa (2Cr 14:8) at kung minsan ay ng isang tagapagdala ng kalasag. (1Sa 17:7, 41) Ito ay biluhaba o kaya ay parihaba na parang pinto. Lumilitaw na isang katulad na "malaking kalasag" ang tinutukoy sa Efeso 6:16 ng salitang Griego na *thy·re·os'* (mula sa *thy'ra,* nangangahulugang "pinto"). Ang *tsin·nah'* naman ay may sapat na laki upang matakpan ang buong katawan. (Aw 5:12) Kung minsan ay ginagamit ito upang bumuo ng masinsing hanay ng mga kawal sa unahan ng pagbabaka anupat mga sibat lamang nila ang nakausli. Paminsan-minsan, magkasamang binabanggit ang malaking kalasag at ang sibat upang tumukoy sa lahat ng mga sandata. —1Cr 12:8, 34; 2Cr 11:12.

Ang mas maliliit na "kalasag" o "pansalag" (sa Heb., *ma·ghen'*) ay karaniwan nang dinadala noon ng mga mamamana at kadalasang iniuugnay sa magagaan na sandata gaya ng busog. Halimbawa, dinala ito ng mga Benjaminitang mambubusog ng hukbong militar ng Judeanong si Haring Asa. (2Cr 14:8) Ang mas maliit na kalasag ay kadalasang bilog at mas karaniwan kaysa sa malaking kalasag, at malamang na ginamit ito pangunahin na sa manumanong labanan. Waring ipinakikita ng mga gintong kalasag na ginawa ni Solomon na di-hamak na mas malaki ang *tsin·nah'* kaysa sa *ma·ghen',* yamang ang ginto na ikinalupkop sa malaking kalasag ay apat na ulit ng dami ng ginto na ginamit sa mas maliit na kalasag, o pansalag. (1Ha 10:16, 17; 2Cr 9:15, 16) Ang *ma·ghen',* tulad ng *tsin·nah',* ay waring ginamit bilang bahagi ng isang kombinasyon ng mga sandatang pandigma.—2Cr 14:8; 17:17; 32:5.

Ang salitang Hebreo na *she'let,* isinalin bilang "bilog na kalasag," ay lumilitaw nang pitong ulit sa Hebreong Kasulatan at maliwanag na kahawig ng mas pangkaraniwang *ma·ghen'* (kalasag), yamang binabanggit ito kasama ng *ma·ghen'* sa Awit ni Solomon 4:4.

Helmet. Isang pangmilitar na kagayakan sa ulo na nilayong magsilbing proteksiyon ng mandirigma sa panahon ng pagbabaka at isang mahalagang bahagi ng baluting pandepensa. Ang salitang Hebreo para sa "helmet" ay *koh·va'* (kung minsan ay *qoh-*

va'′), samantalang ang terminong Griego naman ay *pe·ri·ke·pha·lai′a,* literal na nangangahulugang "sa palibot ng ulo."—1Sa 17:5, 38; Efe 6:17.

Noong una, malamang na yari sa katad ang mga helmet ng mga Israelita. Nang maglaon, binalutan ang mga ito ng tanso o bakal at isinusuot sa ibabaw ng gorang lana, piyeltro, o katad. Ang mga helmet na tanso ay ginagamit na sa Israel noon pa mang mga araw ni Haring Saul. (1Sa 17:38) Bagaman maaaring noong una ay para lamang sa mga hari at iba pang mga lider ang mga helmet, nang maglaon ay ginamit na rin ito ng karamihan, anupat naglaan si Uzias ng mga helmet para sa kaniyang buong hukbo.—2Cr 26:14.

Ang mga Filisteo ay may mga helmet na metal, anupat isang helmet na tanso ang isinuot ni Goliat. (1Sa 17:5) Binanggit ni Ezekiel ang mga helmet may kaugnayan sa mga Persiano, mga Etiope, at iba pa.—Eze 27:10; 38:5.

Kutamaya. Isang kasuutan na ginagamit bilang proteksiyon sa panahon ng pagbabaka. Ang kutamaya (sa Heb., *shir·yohn′* o *shir·yan′*) ay isang damit na tela o katad na kinabitan ng daan-daang maliliit at dikit-dikit na piraso ng metal (kahawig ng mga kaliskis ng isda) sa pinakaibabaw nito. Kadalasang nakatakip ito sa dibdib, likod, at mga balikat, bagaman kung minsan ay umaabot ito hanggang sa tuhod o hanggang sa bukung-bukong pa nga.—1Sa 17:5.

Sa mga Hebreo, ang kutamaya ay kalimitang yari sa katad na binalutan ng metal na mga kaliskis o mga lamina. Dahil dito, nagsilbi itong malaking proteksiyon sa isa na may suot nito, bagaman maaari pa rin siyang masugatan sa mga dugtungan ng mga kaliskis o sa mga dako kung saan magkarugtong ang kutamaya at ang iba pang mga bahagi ng baluti. Ito ang dahilan kung bakit si Haring Ahab ay nasugatan at napatay ng isang mambubusog nang 'matamaan nito ang hari ng Israel sa pagitan ng mga dugtungan at ng kutamaya.'—1Ha 22:34-37.

Pamigkis. Ang pangmilitar na pamigkis noong sinaunang mga panahon ay isang sinturong katad na isinusuot sa baywang o mga balakang. Ito ay may iba't ibang lapad mula 5 hanggang 15 sentimetro (2 hanggang 6 na pulgada) at kadalasa'y kinakabitan ng mga laminang bakal, pilak, o ginto. Dito nakasabit ang tabak ng mandirigma, at kung minsan ang sinturon ay may suportang *strap* na pambalikat. (1Sa 18:4; 2Sa 20:8) Ang pagpapaluwag ng pamigkis ay tumutukoy sa pagpapahingalay (1Ha 20:11), samantalang ang pagsusuot naman ng pamigkis sa mga balakang o baywang ay nagpapahiwatig ng pagiging handang kumilos o makipagbaka.—Exo 12:11; 1Ha 18:46; 1Pe 1:13, tlb sa *Rbi8.*

Mga baluting pambinti. Mga baluting gawa sa maninipis na laminang metal at nakatakip sa binti sa pagitan ng bukung-bukong at ng tuhod. Ang tanging pagtukoy ng Bibliya sa mga ito ay nasa 1 Samuel 17:6, kung saan binabanggit na ang higanteng Filisteong mandirigma na si Goliat na mula sa Gat ay may "mga baluting pambinti [sa Heb., *mits·chath′*] na tanso sa itaas ng kaniyang mga paa." Posibleng gumamit din ng mga baluting pambinti ang mga Israelita.

Espirituwal na Kagayakang Pandigma. Bagaman ang mga tunay na Kristiyano ay hindi nakikibahagi sa makalamang pakikipagdigma, nasasangkot sila sa isang pakikipagbaka at inihahalintulad sila sa mga kawal. (Fil 2:25; 2Ti 2:3; Flm 2) Ang isang Kristiyano ay may pakikipagbuno "laban sa mga pamahalaan [hindi mga tao na laman at dugo], laban sa mga awtoridad, laban sa mga tagapamahala ng sanlibutan ng kadilimang ito, laban sa balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako." (Efe 6:12) Yamang ang pisikal na mga sandata at kagayakang pandigma ay walang halaga sa pakikipagbaka laban sa mga espiritu na nakahihigit sa tao, dapat "kunin [ng mga Kristiyano] ang kumpletong kagayakang pandigma mula sa Diyos."—Efe 6:13.

Pinapayuhan ni Pablo ang mga Kristiyano na 'bigkisan ng katotohanan ang kanilang mga balakang.' (Efe 6:14) Kung paanong ang pamigkis ay makapaglalaan ng suporta at proteksiyon sa mga balakang, ang isang Kristiyano ay mapatitibay ng isang di-nagmamaliw na pagmamahal sa katotohanan ng Diyos sa kaniyang determinasyon na manatiling matatag sa kabila ng mga pagsubok.

Kasunod nito, ang isang Kristiyano ay dapat magsuot ng "baluti [sa Ingles, *breastplate*] ng katuwiran." (Efe 6:14) Ang literal na baluti ay nagsisilbing proteksiyon para sa mahahalagang sangkap ng katawan, lalo na sa puso. Maliwanag na dahil sa makasalanang hilig ng puso, lalo nang kailangan ng isa ang katuwiran bilang nagsasanggalang na baluti para sa kaniyang makasagisag na puso. —Gen 8:21; Jer 17:9.

Isang bahagi ng espirituwal na kagayakang pandigma ang 'pagsusuot sa mga paa ng panyapak para sa mabuting balita ng kapayapaan.' (Efe 6:15) Ang salitang Griego na *he·toi·ma·si′a,* isinalin bilang "panyapak," ay may pangunahing kahulugan na "pagiging handa." (Tingnan ang *Int; NIV; TEV.*) Kung ang isang Kristiyano ay laging nakasuot ng panyapak na ito at laging handang maghayag sa iba ng "mabuting balita," anupat ginagawa ito sa kabila ng mahihirap na kalagayan, makatutulong ito sa kaniya na makapagbata nang may katapatan.

Ang isang prominenteng bahagi ng espirituwal na kagayakang pandigma ay "ang malaking kalasag ng pananampalataya." Tulad ng isang malaking kalasag na tumatakip sa kalakhang bahagi ng katawan, ang pananampalataya sa Diyos na Jehova at sa kakayahan niyang tuparin ang kaniyang mga pangako ay tutulong sa isang Kristiyano na 'masugpo ang lahat ng nag-aapoy na mga suligi ng isa na balakyot." (Efe 6:16; ihambing ang Aw 91:4.) Ang pananampalataya ay tutulong sa isang Kristiyano na malabanan ang mga pagsalakay ng mga balakyot na espiritu, mapaglabanan ang mga tukso ng imoralidad, maiwaksi ang materyalistikong mga pagnanasa, at huwag magpadala sa takot, pag-aalinlangan, o labis na pamimighati.—Gen 39:7-12; Heb 11:15; 13:6; San 1:6; 1Te 4:13.

Kung paanong ang helmet ay nagsisilbing proteksiyon sa ulo ng isang kawal, ipinagsasanggalang din ng "helmet ng kaligtasan" ang mga kakayahang pangkaisipan ng isang Kristiyano laban sa di-makadiyos na mga impluwensiya. (Efe 6:17) Ang pagsusuot ng 'pag-asa ng kaligtasan bilang helmet' ay nangangahulugan ng pagtinging "mabuti sa gantimpalang kabayaran," gaya ng ginawa ni Moises.—1Te 5:8; Heb 11:26.

Kailangang-kailangan ng Kristiyano "ang tabak ng espiritu, samakatuwid nga, ang salita ng Diyos" upang masalag niya ang mga bulaang turo at mga tradisyon ng mga tao at upang maituro niya ang katotohanan at 'maitiwarik ang mga bagay na matibay ang pagkakatatag.'—Efe 6:17; 2Co 10:4, 5.

ARMONI [Mula sa Tirahang Tore; Isinilang sa Tirahang Tore]. Isa sa dalawang anak na lalaki na isinilang kay Saul ng kaniyang babaing si Rizpa. Upang mabayaran ang pagkakasala ni Saul sa dugo, pito sa kaniyang mga supling, kabilang na si Armoni, ang ibinigay sa mga Gibeonita, na pumatay naman sa mga ito at naglantad ng mga bangkay ng mga ito sa isang bundok. Nanatiling nakabantay si Rizpa, anupat hindi hinayaang kainin ng ibon o hayop ang mga ito, hanggang sa maipalibing ni David ang mga buto.—2Sa 21:5-14.

ARNAN. Isang pangalan na lumilitaw sa isang talaan ng mga inapo ni Haring David. Nabuhay si Arnan noong panahong makabalik na ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 3:1, 21.

ARNI. Isang lalaki na binanggit sa talaangkanan ni Jesu-Kristo bilang tao. Isang anyo ng Aram, na katumbas sa Griego ng pangalang Hebreo na Ram; sa Griegong *Septuagint,* ang pangalang Hebreo na Ram ay isinasalin bilang Aram.—Luc 3:33; 1Cr 2:10; tingnan ang RAM Blg. 1.

ARNON, AGUSANG LIBIS NG. Sa bandang kalagitnaan ng silangang gilid ng Dagat na Patay, ang malalim na bangin ng Libis ng Arnon ay bumabagtas sa mataas at matalampas na rehiyong iyon. Ang agusang libis na ito, ang Wadi Mujib (Nahal Arnon), ay dinadaluyan ng maraming sangang-ilog (Bil 21:14) at, pangalawa sa Jordan, ito ang tanging mahalagang ilog na bumubuhos sa Dagat na Patay. Ang makitid na libis ay may napakatarik na dalisdis ng pula at dilaw na batong-buhangin sa magkabilang panig at isang maliit ngunit malinaw at di-natutuyong ilog na sagana sa isda. Sa gilid ng ilog ay may tumutubong mga punong sause, mga adelpa, at marami pang ibang pananim. Sa dako kung saan papalabas ang ilog mula sa matatarik na gilid ng bangin papasók sa patag na baybayin ng Dagat na Patay, paiba-iba ang lapad nito mula 12 hanggang 30 m (40 hanggang 100 piye) at ang lalim nito mula 0.3 hanggang 1.2 m (1 hanggang 4 na piye).

Ang pagkalaki-laking lambak na ito, na may lapad na mga 3 km (2 mi) sa bandang itaas at may lalim na halos 520 m (1,700 piye), ay binabagtas ng ilang daanan lamang (Isa 16:2) kung kaya ito'y naging isang likas na hangganan. Noong panahon ng pananakop ng Israel, ito ay nagsilbing harang sa pagitan ng mga Amorita sa H at ng mga Moabita sa T (Bil 21:13), ngunit ipinakikita ng mensahe ni Jepte sa mga Ammonita na ang hilagang panig ay dating kontrolado ng mga Ammonita at na sinalakay ito ng mga Amorita bago dumating ang Israel. (Huk 11:12-27) Matapos lumigid ang Israel sa teritoryo ng Moab, nakarating sila sa Arnon, malamang na malapit sa pinagmumulan ng tubig nito. Nang salakayin sila ng Amoritang hari na si Sihon, nagtagumpay ang Israel laban sa kaniya at inari nila ang lupain mula sa Arnon hanggang sa Jabok. (Bil 21:21-24; Deu 2:24-36; tingnan ang JABOK, AGUSANG LIBIS NG.) Pagkatapos nito, ang unang nasakop na lupaing iyon ay naging teritoryo ng mga tribo nina Ruben at Gad.—Deu 3:16; Jos 12:1, 2; 13:8, 9, 15-28.

Dahil hindi lubusang lumakad si Jehu ayon sa kautusan ni Jehova, nang maglaon ay dinaluhong ang rehiyong iyon ng sumasalakay na mga hukbo ni Hazael ng Sirya. (2Ha 10:32, 33) Binabanggit ang Arnon sa taludtod 26 ng bantog na Batong Moabita, kung saan ipinaghambog ni Haring Mesa ng Moab na nagpagawa siya ng isang lansangang-bayan na dumaraan sa libis. Ipinakikita ng mga tuklas sa arkeolohiya na nagkaroon ng ilang kuta at tulay sa lugar na iyon anupat pinatototohanan ang estratehikong kahalagahan ng Arnon. Ang pangalan nito ay lumilitaw sa mga hula laban sa Moab.—Isa 16:2; Jer 48:20.

AROD, ARODI, MGA ARODITA. Ikaanim na binanggit na anak ni Gad at isa sa mga kaluluwa na pumaroon sa Ehipto kasama ng pamilya ni Jacob noong 1728 B.C.E. Siya ang naging ulo ng pamilya ng mga Arodita na kabilang sa sensus na kinuha sa ilang noong 1473 B.C.E.—Gen 46:8, 16; Bil 26:17.

AROER [Puno ng Enebro].

1. Isang lunsod na nasa H gilid ng malalim na bangin na kinaroroonan ng agusang libis ng Arnon. Noong panahon ng pananakop ng Israel (mga 1474 B.C.E.), iyon ang pinakatimugang lunsod ng kahariang Amorita. (Deu 2:36; 4:47, 48; Jos 12:2) Nang maglaon ay naging pag-aari ito ng tribo ni Ruben, bagaman ang lunsod ay binabanggit na itinayo (malamang na kinumpuni) ng tribo ni Gad. (Bil 32:33, 34; Deu 3:12; Jos 13:8, 9, 15, 16; 1Cr 5:8) Ito ang nagsilbing timugang hangganan ng Israel sa S ng Jordan at sa gayon ay katumbas ng Beer-sheba, isang pangunahing timugang lunsod sa K ng Jordan.

Pagkatapos ng mga 300 taon ng paninirahan ng mga Israelita, nagharap ang mga Ammonita ng pag-aangkin sa rehiyon na nasa pagitan ng Arnon at ng Jabok, ngunit pinabulaanan ni Hukom Jepte ang kanilang pag-aangkin nang ipakita niya na kinuha ng Israel ang lupaing iyon, kasama ang Aroer, mula sa mga Amorita.—Huk 11:13, 22, 26.

Waring sa lunsod na ito ng Aroer sinimulan ang sensus na ipinakuha ni Haring David, pagkatapos ay nagpatuloy ito paakyat sa H sa Dan-jaan, lumibot hanggang sa Tiro at Sidon, at pagkatapos ay bumaba patungong T sa Beer-sheba na nasa Negeb. (2Sa 24:4-8) Ang pagbanggit sa "lunsod na nasa gitna ng agusang libis" ay tumutugma sa katulad na mga pagtukoy sa Deuteronomio 2:36 at Josue 13:9, 16. Ipinapalagay ng ilan na ang lunsod na ito na di-binanggit ang pangalan ay ang Khirbet el-Medeiyineh, mga 11 km (7 mi) sa TS ng Aroer.

Noong panahon ng paghahari ni Haring Jehu ng Israel (mga 904-877 B.C.E.), dinaluhong ni Haring Hazael ng Sirya ang mga teritoryo ng Gad at Ruben hanggang sa T sa Aroer na nasa Arnon.

Ang Arnon Gorge, na ang ilang bahagi ay halos 520 m (1,700 piye) ang lalim at mga 3 km (2 mi) ang lapad

(2Ha 10:33) Marahil noong panahong iyon, pinatibay ng Moabitang si Haring Mesa ang lunsod at nagpagawa siya ng isang daan sa Arnon, gaya ng inilalahad sa taludtod 26 ng Batong Moabita. Noong panahong humula si Jeremias laban sa Moab, ang lunsod ay nasa ilalim ng kontrol ng mga Moabita. —Jer 48:19.

Ipinapalagay na ang lokasyon ng sinaunang lunsod ay ang Khirbet ʽAraʽir, mga 23 km (14 na mi) sa S ng Dagat na Patay, mga 6 na km (3.5 mi) sa TS ng Dibon, at malapit sa Lansangang-Bayan ng Hari, ang pangunahing rutang H-T sa panig na iyon ng Jordan. Ipinakikita ng mga guho na nagkaroon doon ng isang sinaunang tanggulan, na mula sa estratehikong posisyon nito sa gilid ng malalim na bangin ay malamang na makokontrol nito ang mga daanan sa Arnon.

2. Isang bayan sa teritoryo ng Gad, na inilarawang "nasa tapat ng Raba" (makabagong ʽAmman), ang pangunahing lunsod ng mga Ammonita. (Jos 13:24, 25) Posibleng ito ang Aroer na binanggit sa Hukom 11:33 nang ilarawan ang panlulupig ni Jepte sa mga Ammonita. Hindi matiyak ang lokasyon ng lugar na ito yamang malawak ang kahulugan ng pananalitang "nasa tapat ng," bagaman madalas na ipinapalagay na ito'y nangangahulugang "sa dakong silangan ng."

3. Isang bayan sa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda. Pagkatapos na matalo ni David ang mga manlulusob na Amalekita, binahaginan niya ng samsam ang matatandang lalaki ng lunsod na ito. (1Sa 30:26, 28) Ipinapalagay na ito ang Khirbet ʽArʽarah (Horvat ʽAroʽer), mga 17 km (11 mi) sa TS ng Beer-sheba, kung saan mayroon pang mga guho ng isang kuta. Naniniwala ang ilang iskolar na maaaring ito rin ang lugar ng "Adada" sa Josue 15: 22, anupat sa pangalang ito ay makalawang ulit na inihalili ang titik Hebreo na *dalet* (ד) para sa *res* (ר).

Ang "mga lunsod ng Aroer" sa Isaias 17:2 ay maaaring tumukoy sa alinman sa unang dalawang lunsod na tinatalakay rito. Ang hula ay pangunahin nang tungkol sa Damasco, at dahil ang pananakop ng Sirya sa Israel ay umabot sa Aroer na nasa Arnon, ang pananalitang ito ay maaaring tumutukoy sa pinakatimugang dakong ito na nasaklaw ng kanilang kapangyarihan sa S ng Jordan.—2Ha 10:33.

AROERITA [Ng (Mula sa) Aroer]. Isang taong naninirahan sa isa sa mga lunsod na pinanganlang Aroer. Sa 1 Cronica 11:44, si Hotam, ang ama ng dalawa sa makapangyarihang mga lalaki ni David na nagngangalang Shama at Jeiel, ay tinutukoy bilang isang Aroerita. Yamang ang kaniyang mga anak ay naging mga tauhan ni David, maaaring ang tinubuang lunsod ni Hotam ay nasa teritoryo ng Juda.—Tingnan ang AROER Blg. 3.

ARPACSAD. Isang anak ni Sem. Ipinanganak siya dalawang taon pagkaraan ng Baha, samakatuwid ay noong mga 2368 B.C.E., at namatay siya pagkalipas ng 438 taon. Siya ay isang ninuno ng mga Hebreo sa pamamagitan ng kaniyang apo na si Eber. (Gen 10:22, 24; 11:10-13; 1Cr 1:17-27) Ipinakikilala siya bilang ang ama ni Shela, bagaman sa ulat ni Lucas (3:35, 36), kung saan isiningit ang pangalang Cainan, ay malinaw na ipinakikitang siya'y lolo ni Shela; ngunit tingnan ang CAINAN Blg. 2. —Gen 10:24; 11:12; 1Cr 1:24.

ARPAD. Isang maharlikang lunsod sa H Sirya na sa Bibliya ay laging binabanggit kasama ng lunsod ng Hamat. Ipinapalagay na ang Arpad ay ang Tell Erfad (Tell Rifʽat) na mga 30 km (19 na mi) sa HHK ng Aleppo. Yamang ito'y nasa daang patungo sa T sa Hamat at Damasco, madalas itong salakayin ng mga Asiryano at nang maglaon ay nalupig ito ni Tiglat-pileser III at gayundin ni Sargon II. Kaya nang pinagbabantaan ng anak ni Sargon na si Senakerib ang Jerusalem noong 732 B.C.E., iniutos niya sa kaniyang tagapagsalitang si Rabsases na banggitin ang sinapit ng Arpad bilang katibayan na walang kakayahan ang mga diyos ng mga bansa na labanan ang kapangyarihan ng Asirya. (2Ha 18:34; 19:12, 13; Isa 36:19; 37:12, 13) Patiunang inihula ng propetang si Isaias ang gayong paghahambog. (Isa 10:9) Nang maglaon ay inihula ni Jeremias na ang Hamat at Arpad ay mapapahiya at malalansag dahil sa "isang masamang ulat," maliwanag na may kinalaman sa panlulupig ng Babilonyong si Haring Nabucodonosor.—Jer 49:23.

ARQUELAO [Tagapamahala ng Bayan]. Anak ni Herodes na Dakila sa kaniyang ikaapat na asawa na si Malthace. Si Arquelao ay naging hari sa Judea noong panahong nasa Ehipto ang batang si Jesus kasama nina Jose at Maria. Sa halip na sumailalim sa mapaniil na pamamahala nito sa kanilang pagbabalik, nanirahan si Jose kasama ang kaniyang pamilya sa Nazaret ng Galilea, na nasa labas ng nasasakupan ni Arquelao.—Mat 2:22, 23.

Ipinamana ni Herodes na Dakila sa kaniyang anak na si Arquelao ang pamamahala sa Judea, Samaria, at Idumea, na doble ng bahaging ibinigay niya sa bawat isa sa dalawa pa niyang anak at sumasaklaw sa mahahalagang lunsod ng Jerusalem, Samaria, Jope, at Cesarea. Pagkamatay ni Herodes, sinikap ni Arquelao na higit pang patatagin ang kaniyang pamamahala sa pamamagitan ng pagharap kay Augusto sa Roma; bagaman may ilan na sumasalansang sa kaniyang pag-aangkin, kabilang na rito ang kaniyang kapatid at ang isang delegasyon ng mga Judio, hindi inalis ni Augusto kay Arquelao ang ha-

wak nitong kapangyarihan, bagaman hindi siya ginawang hari kundi isang etnarka, isang sakop na prinsipe na mas mataas kaysa sa isang tetrarka. Gayunman, angkop na tukuyin siya ni Mateo bilang 'naghahari,' sapagkat bago nito ay ipinroklama siya ng lokal na hukbo bilang hari.—*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, XVII, 194, 195 (viii, 2).

Si Arquelao ay isang malupit na tagapamahala at lubhang kinaiinisan ng mga Judio. Minsan ay walang-awa niyang ipinapatay ang 3,000 Judio sa bakuran ng templo upang sugpuin ang isang kaguluhan; dalawang mataas na saserdote ang pinatalsik niya sa puwesto; at bukod diyan, ang kaniyang pakikipagdiborsiyo at muling pag-aasawa ay salungat sa kautusang Judio. Nang maglaon, dahil sa mga reklamong iniharap ng mga Judio at mga Samaritano kay Augusto, isang imbestigasyon ang isinagawa na humantong sa pagpapalayas kay Arquelao noong ikasiyam o ikasampung taon ng kaniyang paghahari. Pagkatapos nito, ang Judea ay pinamahalaan ng mga Romanong gobernador.—Tingnan ang HERODES Blg. 1 at 2.

ARQUIPO [Tagapamahala ng Kabayo]. Sa kaniyang liham sa mga Kristiyanong taga-Colosas, pinayuhan ni Pablo si Arquipo na maging tapat sa ministeryo, at sa kaniyang liham naman kay Filemon ay magiliw niyang tinukoy ito bilang "kapuwa kawal." (Col 4:17; Flm 2) Ipinakikita ng dalawang liham, na isinulat noong matatapos na ang unang pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma (mga 60-61 C.E.), na si Arquipo ay nakatira noon sa Colosas sa Asia Minor o malapit doon.

ARTAJERJES. Isang pangalan o titulo na sa Bibliya ay tumutukoy sa dalawang Persianong hari.

1. Ang tagapamahalang Persiano na nagpatigil sa pagtatayo ng templo ni Jehova sa Jerusalem. (Ezr 4:7-24) Sa pagitan ng mga paghahari ni Cirong Dakila, na nagpahintulot sa mga Judio na bumalik sa Jerusalem (537 B.C.E.), at ni Dariong Dakila, na noong 520 B.C.E. ay nag-alis ng pagbabawal sa pagtatayo ng templo, posible na tatlong hari ang namahala: si Cambyses II, ang kaniyang kapatid na si Bardiya (o posibleng isang Mago na tinatawag na Gaumata na diumano'y nagpanggap na si Bardiya at namahala nang pitong buwan), at si Nidintu-Bel (na natalo at pinatay ni Dario pagkatapos lamang ng dalawang buwan). Maliwanag na si Cambyses ang "Ahasuero" na binanggit sa Ezra 4:6 na unang nilapitan ng mga sumasalansang sa muling pagtatayo ng templo. Samakatuwid, pasimula sa Ezra 4:7, ang tagapamahalang tinutukoy bilang si "Artajerjes" ay maaaring si Bardiya o si Gaumata, na ang pamamahala ay tumagal lamang nang pitong buwan (522 B.C.E.).

Ang mga tao ng mga lunsod ng Samaria ay sumulat ng isang liham sa Persianong haring ito laban sa mga Judio. (Ezr 4:7) Ito ay noong panahong abala ang mga Judio sa pagtatayo ng templo. (Ezr 4:1-3) Upang makamit ang kanilang tunguhin, ang mga kaaway ng mga Judio ay kumatha ng mga kasinungalingan, anupat sinabing ang muling itinatayo ng mga Judio ay ang lunsod ng Jerusalem, pati na ang mga pader nito. (Ezr 4:11-16) Bilang resulta ng ganitong mga bulaang akusasyon, "ang paggawa sa bahay ng Diyos" ay napatigil.—Ezr 4:24.

2. Si Artajerjes Longimanus na anak ni Jerjes I ang hari na tinutukoy sa Ezra 7:1-28 at Nehemias 2:1-18; 13:6. Bagaman sinasabi ng karamihan sa mga reperensiyang akda na ang taon ng pagluklok niya ay 465 B.C.E., may matibay na dahilan na ipalagay na ito ay noong 475 B.C.E.—Tingnan ang PERSIA, MGA PERSIANO (Ang mga Paghahari ni Jerjes at ni Artajerjes).

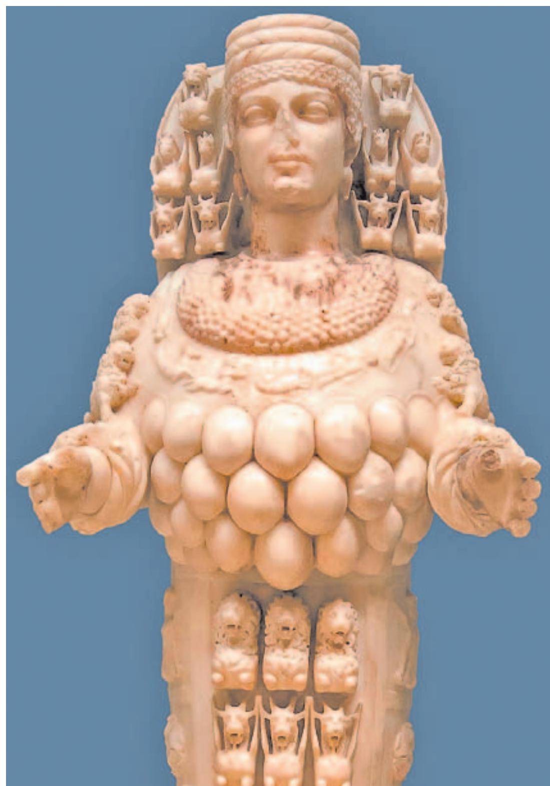
Pinahintulutan ni Artajerjes Longimanus si Ezra na saserdote at gayundin si Nehemias na maglakbay patungong Jerusalem. (Ezr 7:1-7; Ne 2:1, 7, 8) Sinasabi ng sinaunang mga istoryador na siya ay mabait at bukas-palad. Kaayon ito ng kaniyang mga pagkilos noong ikapitong taon ng kaniyang paghahari (468 B.C.E.), nang ipagkaloob ni Longimanus kay Ezra 'ang lahat ng kahilingan nito' sa pamamagitan ng isang utos na nagsasabing dapat paglaanan ang mga Judio ng pilak, ginto, at mga sisidlan para sa templo, gayundin ng trigo, alak, langis, at asin. (Ezr 7:6, 12-23; 8:25-27) Maaaring ang pagiging bukas-palad na ito sa pag-aabuloy ang dahilan kung bakit isinama si Artajerjes kina Ciro at Dario sa Ezra 6:14 bilang isa sa mga pinagmulan ng mga utos na nakatulong sa 'pagtatayo at pagtapos' sa templo, bagaman ang aktuwal na pagtatayo ay natapos 47 taon bago nito, noong 515 B.C.E. Ang utos ng hari ay nagbigay pa nga ng awtorisasyon kay Ezra na mag-atas ng mga mahistrado at mga hukom na magtuturo ng kautusan ng Diyos (at ng hari) at na maglapat ng kaparusahang kamatayan, kung kinakailangan, sa mga lalabag sa mga ito.—Ezr 7:25, 26.

Noong ika-20 taon ng kaniyang paghahari (455 B.C.E.), pinahintulutan ni Artajerjes Longimanus si Nehemias na bumalik sa Jerusalem upang muling itayo ang mga pader at mga pintuang-daan ng lunsod. (Ne 2:1-8) Dahil tinutukoy ito sa Daniel 9:25 bilang kaugnay ng panahon ng ipinangakong pagdating ng Mesiyas, ang petsa ng ika-20 taon ni Artajerjes ay napakahalaga.

Binabanggit sa Nehemias 13:6 na noong "ikatatlumpu't dalawang taon ni Artajerjes," samakatuwid ay noong 443 B.C.E., bumalik si Nehemias sa korte ng haring ito sa loob ng ilang panahon.

ARTEMAS. Isang kasamahan na binalak ni Pablo na isugo kay Tito sa Creta (Tit 3:12), marahil ay upang maging kapalit nito para makapunta naman si Tito kay Pablo sa Nicopolis. Yamang ang pinagpilian ni Pablo ay sina Artemas at Tiquico, maliwanag na may mabuting reputasyon si Artemas, gaya ng ipinahihiwatig ng sinabi ni Pablo tungkol kay Tiquico sa Efeso 6:21, 22.

ARTEMIS. Ang isang Griegong birheng diyosa ng pangangaso ay kilala bilang si Artemis; iniuugnay siya ng mga Romano kay Diana. Ang Artemis na ito, na nasasandatahan ng busog at mga palaso, ay inilalarawan bilang nangangaso, lalo na ng mga lalaking usa. Bagaman iniuugnay ng mga Griego ang Artemis ng Efeso sa sarili nilang Artemis, ang Artemis ng mga taga-Efeso, na sinasamba noon sa mga lunsod sa buong Asia Minor, ay may malaking kaibahan sa Griegong diyosang iyon ng klasikal na mitolohiya. (Gaw 19:27) Ang Artemis ng Efeso ay isang diyosa ng pag-aanak na inilalarawan bilang may alinman sa pagkarami-raming suso, itlog, o bayag ng inihaing mga toro. Ang tulad-momyang ibabang bahagi ng kaniyang katawan ay napapalamutian ng iba't ibang mga sagisag at mga hayop.

Artemis ng Efeso, ang diyosa ng pag-aanak; napalilibutan ng mga "griffin" ang kaniyang ulo, at may mga sagisag ng sodyako sa ibaba ng kuwintas na bulaklak

Ang Artemis na sinamba sa Efeso ay may malapit na kaugnayan sa prominenteng mga diyosa ng ibang mga bayan, at ipinapalagay na iisa ang pinagmulan ng mga ito. Ang *A Dictionary of the Bible* (Tomo I, p. 605) ay nagkomento: "Si Artemis ay may malapit na pagkakahawig kay Cybele ng Frigia, at sa iba pang mga babaing larawan ng kapangyarihan ng diyos sa Asiatikong mga bansa, tulad ni Ma ng Capadocia, ni Astarte o Astarot ng Fenicia, nina Atargatis at Mylitta ng Sirya, anupat nagpapahiwatig na ang mga ito ay pawang iba't ibang uri lamang ng iisa at ultimong relihiyosong konsepto, na sa iba't ibang bansa ay nagkaroon ng partikular na mga pagkakaiba-iba, dahil sa iba't ibang pagkakalikha ng mga ito ayon sa lokal na mga kalagayan at sa katangian ng bansa."—Inedit ni J. Hastings, 1904.

Ang templo ni Artemis sa Efeso ay itinuring ng sinaunang mga tao bilang isa sa pitong kamangha-manghang gawa sa daigdig. Iyon ay isang napakaringal na istraktura na gawa sa sedro, sipres, puting marmol, at ginto.

Dahil sa malalaking kapistahan na ginaganap tuwing buwan ng Artemision (Marso-Abril), daan-daang libo ang bumibisita sa Efeso mula sa buong Asia Minor. Ang isang bahagi ng pagdiriwang ay ang relihiyosong prusisyon, na doo'y ipinaparada ang imahen ni Artemis sa buong lunsod nang may napakalaking pagsasaya.

Ang paggawa ng mga pilak na dambana ni Artemis ay naging malakas na negosyo para kay Demetrio at sa iba pang mga panday-pilak ng Efeso. Kaya nang iwan ng maraming tao sa Efeso ang maruming pagsamba sa diyosang ito bilang resulta ng pangangaral doon ng apostol na si Pablo, sinulsulan ni Demetrio ang iba pang mga bihasang manggagawa, anupat sinabi niya sa kanila na hindi lamang banta sa kanilang pinansiyal na seguridad ang pangangaral ni Pablo kundi nanganganib ding mapawi ang pagsamba sa dakilang diyosang si Artemis. Humantong ito sa isang kaguluhan na napatigil naman ng tagapagtala ng lunsod nang bandang huli. —Gawa 19:23-41; tingnan ang EFESO.

ARUBOT [Mga Bintana]. Isang bayan na nagsilbing sentro ng administrasyon sa ilalim ng isa sa 12 kinatawan na inatasan ni Haring Solomon upang maglaan ng pagkain para sa maharlikang sambahayan. Ang anak ni Hesed ang inatasan doon, anupat nasa pangangasiwa niya ang Socoh at ang lupain ng Heper. (1Ha 4:7, 10) Ipinapalagay sa ngayon na ang

Arubot ay ang makabagong ʽArraba, malapit sa Dotan at mga 14 na km (9 na mi) sa H ng Samaria, sa gayon ay nasa teritoryo ng Manases.

ARUMA [Kaitaasan; Mataas na Dako]. Isang bayan sa teritoryo ng Efraim kung saan nanahanan si Abimelec, anak ni Jerubaal, at kung saan niya inilunsad ang kaniyang pagsalakay sa mga Sikemita. (Huk 9:41) Ipinapalagay na ito rin ang Khirbet el-ʽOrmah (Horvat ʼel-ʽUrmeh), mga 8 km (5 mi) sa TS ng Sikem. Sinasabi ng ilan na ito rin ang Ruma na tinutukoy sa 2 Hari 23:36.—Tingnan ang RUMA.

ARVAD. Sa makahulang panambitan ni Ezekiel tungkol sa Tiro, may binanggit na mga lalaki mula sa Arvad na naglingkod bilang mga dalubhasang tagapagsagwan sa hukbong-dagat ng Tiro at bilang magigiting na mandirigma sa hukbo nito. (Eze 27:8, 11) Ipinapalagay na ang Arvad ay ang maliit at mabatong pulo na tinatawag sa ngayon na Arwad, na mga 3 km (2 mi) mula sa baybayin ng hilagang Sirya at mga 186 na km (116 na mi) sa HHS ng Tiro. Ang mga tumatahan doon ay mga inapo ni Canaan. —Gen 10:15, 18.

ARVADITA [Ng (Mula sa) Arvad]. Isang miyembro ng pamilya na nagmula kay Ham sa pamamagitan ni Canaan at maliwanag na nananahanan sa Arvad, isang pulo na di-kalayuan sa hilagang baybayin ng Sirya. (Gen 10:6, 15, 18; 1Cr 1:16) Ang tanging iba pang pagbanggit sa kanila ay nang tukuyin ni Ezekiel ang mga Arvadita bilang mga dalubhasang magdaragat at magigiting na kawal para sa Tiro.—Eze 27:8, 11.

ARZA. Katiwala sa sambahayan ni Elah na hari ng Israel (mga 952 B.C.E.). "Nagpapakalasing" sa bahay ni Arza sa Tirza ang hari nang paslangin ito ni Zimri.—1Ha 16:9, 10.

ASA.

1. Ang ikatlong hari ng Juda pagkatapos na mahati ang bansa sa dalawang kaharian. Si Asa ay anak ni Abiam (Abias) at apo ni Rehoboam. Naghari siya sa loob ng 41 taon (977-937 B.C.E.).—1Ha 15:8-10.

Ang Sigasig ni Asa sa Dalisay na Pagsamba. Ang Juda at Benjamin ay nalugmok sa apostasya sa loob ng 20 taon matapos mahati ang bansa sa dalawang kaharian. "Tulad ni David na kaniyang ninuno," nagpakita si Asa ng sigasig sa dalisay na pagsamba at may-katapangang kumilos upang pawiin mula sa lupain ang mga lalaking patutot sa templo at ang mga idolo. Inalis niya ang kaniyang lolang si Maaca mula sa posisyon nito bilang 'unang ginang' ng lupain sapagkat gumawa ito ng "kakila-kilabot na idolo" para sa sagradong poste, o Asera, at sinunog niya ang relihiyosong idolong iyon.—1Ha 15:11-13.

Binabanggit ng ulat sa 2 Cronica 14:2-5 na 'inalis ni Asa ang mga banyagang altar at ang matataas na dako at pinagdurug-durog ang mga sagradong haligi at pinagpuputol ang mga sagradong poste.' Gayunman, sinasabi ng 1 Hari 15:14 at 2 Cronica 15:17 na "ang matataas na dako ay hindi niya inalis." Kung gayon, maaaring ang matataas na dako na binanggit sa mas naunang ulat sa Mga Cronica ay yaong sa paganong pagsamba na nakahawa sa Juda, samantalang ang ulat ng Mga Hari ay tumutukoy sa matataas na dako kung saan sumasamba kay Jehova ang mga tao. Kahit noong maitayo na ang tabernakulo, at noong maitatag na ang templo nang maglaon, paminsan-minsan ay naghahain pa rin kay Jehova ang mga tao sa matataas na dako, na tinatanggap naman niya sa ilalim ng pantanging mga kalagayan, gaya sa kaso nina Samuel, David, at Elias. (1Sa 9:11-19; 1Cr 21:26-30; 1Ha 18:30-39) Gayunman, ang karaniwan at sinang-ayunang dako para sa paghahain ay yaong pinili ni Jehova. (Bil 33:52; Deu 12:2-14; Jos 22:29) Bagaman inalis ang paganong matataas na dako, maaaring nagpatuloy pa rin ang di-wastong mga anyo ng pagsamba sa matataas na dako, posibleng dahil hindi puspusang inalis ng hari ang mga ito di-gaya ng sigasig niya noong alisin niya ang mga paganong dako. O maaaring inalis ni Asa ang lahat ng matataas na dako, ngunit muling lumitaw ang mga ito sa paglipas ng panahon at hindi na naalis hanggang noong matapos ang kaniyang paghahari, anupat ang kaniyang kahaliling si Jehosapat ang dumurog sa mga ito.

Dahil sa sigasig ni Asa sa tamang pagsamba, pinagpala ni Jehova ang unang sampung taon ng kaniyang paghahari anupat ito'y naging mapayapa. (2Cr 14:1, 6) Nang maglaon ay nilusob ang Juda ng isang hukbo na may isang milyong mandirigma sa pangunguna ni Zera na Etiope. Bagaman higit na mas marami kaysa sa kanila, ang mga sumasalakay ay sinalubong ni Asa sa Maresa na mga 38 km (23 mi) sa KTK ng Jerusalem sa mabababang lupain ng Juda. Sa kaniyang marubdob na panalangin bago magsimula ang pagbabaka, kinilala niya ang kapangyarihan ng Diyos na magligtas at nagsumamo siya para sa tulong ni Jehova, na sinasabi: "Sa iyo kami sumasandig, at sa iyong pangalan kami pumarito laban sa pulutong na ito. O Jehova, ikaw ang aming Diyos. Huwag mong pagtaglayin ng lakas ang taong mortal laban sa iyo." Bilang resulta ay lubusan silang nagtagumpay.—2Cr 14:8-15.

Pagkatapos nito ay pinuntahan si Asa ng propetang si Azarias, na nagpaalaala sa kaniya: "Si Jehova ay sumasainyo hangga't kayo ay sumasakaniya," at "kung iiwan ninyo siya ay iiwan niya kayo." Ipinaalaala niya ang mapaminsalang alitan na naranasan

ng bansa noong hiwalay ito kay Jehova at hinimok niya si Asa na lakasan ang loob nito at ipagpatuloy ang gawain nito alang-alang sa dalisay na pagsamba. (2Cr 15:1-7) Dahil sa mabilis na pagtugon ni Asa at sa pagpapatibay niya sa bansa na maglingkod nang tapat kay Jehova, isang malaking bilang ng mga tao sa hilagang kaharian ang lumisan sa rehiyong iyon upang sumali sa isang malaking pagtitipon sa Jerusalem noong ika-15 taon ng pamamahala ni Asa (963 B.C.E.). Sa pagtitipong iyon, gumawa sila ng isang tipan na nagpapahayag ng kapasiyahan ng bayan na hanapin si Jehova at nagtatakda ng parusang kamatayan sa mga hindi magiingat ng tipang ito.—2Cr 15:8-15.

Intriga at Pakikipagdigma Laban kay Baasa. Kumilos si Haring Baasa ng Israel upang hadlangan ang sinumang nagbabalak na bumalik sa Juda sa pamamagitan ng pagpapatibay sa hanggahang lunsod ng Rama, na nasa pangunahing lansangan patungong Jerusalem at di-kalayuan sa H ng lunsod na iyon. Maaaring dahil sa kaniyang maling pangangatuwiran o dahil sa pagsunod sa masamang payo, hindi lubusang nanalig si Asa kay Jehova anupat bumaling siya sa diplomasya at nakipagsabuwatan upang maalis ang bantang ito. Kinuha niya ang mga kayamanan ng templo at ng maharlikang bahay at ipinadala ang mga iyon bilang suhol kay Haring Ben-hadad I ng Sirya upang hikayatin ito na ilihis ang pansin ni Baasa sa pamamagitan ng pagsalakay nito sa hilagang hanggahan ng Israel. Tinanggap ni Ben-hadad I ang mga iyon, at dahil sa kaniyang paglusob sa mga Israelitang lunsod sa H ay napahinto ang gawaing pagtatayo ni Baasa at umatras ang mga hukbo nito mula sa Rama. Kinalap naman ni Asa ang lahat ng makukuha niyang tauhan mula sa buong kaharian ng Juda, tinangay ang lahat ng materyales ni Baasa para sa pagtatayo, at ginamit ang mga iyon upang itayo ang mga lunsod ng Geba at Mizpa.—1Ha 15:16-22; 2Cr 16:1-6.

Dahil dito, pinuntahan si Asa ni Hanani na tagakita at itinawag-pansin nito sa kaniya ang kaniyang kawalang-katatagan sa pananalig sa Diyos na nagligtas sa kaniya mula sa pagkalaki-laking hukbong Etiope, anupat pinaalalahanan si Asa na "kung tungkol kay Jehova, ang kaniyang mga mata ay lumilibot sa buong lupa upang ipakita ang kaniyang lakas alang-alang sa mga may pusong sakdal sa kaniya." Dahil sa kaniyang kamangmangan, patuloy na liligaligin si Asa ng digmaan. Palibhasa'y ikinagalit ang pagtutuwid na iyon, ipinabilanggo ni Asa si Hanani at naging mapaniil siya sa iba pang mga tao sa bayan.—2Cr 16:7-11.

Dahil sa sinabi sa 2 Cronica 16:1 na umahon si Baasa laban sa Juda "noong ikatatlumpu't anim na taon ng paghahari ni Asa," bumangon ang ilang katanungan yamang ang pamamahala ni Baasa, na nagsimula noong ikatlong taon ni Asa at tumagal lamang nang 24 na taon, ay nagwakas mga 10 taon bago ang ika-36 na taon ng pamamahala ni Asa. (1Ha 15:33) Bagaman ipinapalagay ng ilan na ito'y dahil sa pagkakamali ng eskriba at naniniwala sila na ang tinutukoy ay ang ika-16 o ang ika-26 na taon ng paghahari ni Asa, hindi kailangang ipalagay na nagkaroon ng gayong pagkakamali upang pagtugmain ang mga ulat. Sinisipi ng mga Judiong komentarista ang *Seder Olam,* na nagsasabing ang ika-36 na taon ay binibilang mula sa pag-iral ng hiwalay na kaharian ng Juda (997 B.C.E.) at katumbas ng ika-16 na taon ni Asa (si Rehoboam noon ay nasa kaniyang ika-17 taon ng pamamahala, si Abias ay nasa kaniyang ika-3 taon, at si Asa naman ay nasa kaniyang ika-16 na taon). (*Soncino Books of the Bible,* London, 1952, tlb sa 2Cr 16:1) Ito rin ang pangmalas ni Arsobispo Ussher. Kaya sa gayunding paraan, ang waring pagkakaiba ng sinabi sa 2 Cronica 15:19 na kung tungkol sa "digmaan, hindi ito nangyari hanggang sa ikatatlumpu't limang taon [sa katunayan ay ikalabinlimang taon] ng paghahari ni Asa," at ng sinabi sa 1 Hari 15:16 na "nagkaroon ng digmaan sa pagitan ni Asa at ni Baasa na hari ng Israel sa lahat ng kanilang mga araw," ay maaaring nangangahulugan na nang magsimula na ang mga labanan sa pagitan ng dalawang hari, hindi na natigil ang mga iyon, gaya nga ng inihula ni Hanani. —2Cr 16:9.

Karamdaman at Kamatayan. Nagdusa si Asa noong huling tatlong taon ng kaniyang buhay dahil sa isang karamdaman sa paa (marahil ay *gout*), at may-kamangmangan niyang hinangad ang pisikal na pagpapagaling sa halip na ang espirituwal na pagpapagaling. Nang mamatay siya, binigyan siya ng marangal na libing sa isang libingan na siya mismo ang naghanda sa Lunsod ni David.—1Ha 15:23, 24; 2Cr 16:12-14.

Bagaman kung minsan ay nagpapamalas siya ng kakulangan ng karunungan at espirituwal na kaunawaan, maliwanag na ang mabubuting katangian ni Asa at ang pagiging malaya niya sa apostasya ay mas matimbang kaysa sa kaniyang mga kamalian, kung kaya itinuturing siya bilang isa sa tapat na mga hari sa linya ni Juda. (2Cr 15:17) Ang 41-taóng paghahari ni Asa ay nagpang-abot o sumaklaw sa mga paghahari ng walong hari ng Israel: sina Jeroboam, Nadab, Baasa, Elah, Zimri, Omri, Tibni (na namahala sa isang bahagi ng Israel bilang katunggali ni Omri), at Ahab. (1Ha 15:9, 25, 33; 16:8, 15, 16, 21, 23, 29) Pagkamatay ni Asa, ang kaniyang anak na si Jehosapat ang naging hari.—1Ha 15:24.

2. Isang anak ng Levitang si Elkana at ama ni Berekias, na nakatala bilang naninirahan sa "mga pa-

mayanan ng mga Netopatita" pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:16.

ASAHEL [Diyos ang Gumawa].

1. Isang anak ni Zeruias na kapatid na babae o kapatid sa ina ni David, at kapatid nina Abisai at Joab, samakatuwid ay pamangkin ni David. (1Cr 2:15, 16) Pinarangalan si Asahel bilang isa sa 30 namumukod-tanging mandirigma sa ilalim ni David, anupat partikular siyang nakilala sa kaniyang bilis, "tulad ng isa sa mga gasela na nasa malawak na parang." (2Sa 2:18; 23:24) Ito mismo ang nagpahamak sa kaniya. Pagkatapos ng isang tagisan ng lakas sa may Tipunang-tubig ng Gibeon at ng kasunod na pagkatalo ng mga hukbong Israelita sa ilalim ni Abner, walang-lubay na tinugis ni Asahel ang tumatakas na si Abner. Pagkatapos na makalawang ulit na pakiusapan si Asahel na tigilan nito ang pagtugis, inulos ng malakas na si Abner ang tiyan ni Asahel gamit ang puluhang dulo ng kaniyang sibat, at agad itong namatay. Bagaman nang maglaon ay pinaurong ng kapatid ni Asahel na si Joab ang Judeanong mga hukbo bilang tugon sa mga pangangatuwiran ni Abner, nagkimkim ng hinanakit si Joab dahil sa pagkamatay ni Asahel anupat nang bandang huli ay may-katusuhan niyang minaniobra ang mga kalagayan upang mapatay niya si Abner sa pamamagitan ng tabak.—2Sa 2:12-28; 3:22-27.

Sa 1 Cronica 27:7, si Asahel ay nakatala bilang kumandante ng isang pangkat sa buwanang kaayusan para sa mga sundalo. Yamang namatay si Asahel bago pa maging hari si David sa buong Israel, ang pagbanggit sa kaniya rito ay maaaring may kinalaman sa kaniyang sambahayan, na kinatawanan ng kaniyang anak na si Zebadias, na tinutukoy sa teksto bilang kahalili ni Asahel. Ang isa pang posibilidad ay ang sinabi sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 244): "Maaaring ang ipinakikita rito ay ang unang kaayusan ng hukbo ni David, na inorganisa noong maagang bahagi ng pamamahala ng hari sa Juda, at maaaring ang orihinal na talaang ito ay iwinasto sa pamamagitan ng pagtatala kay Zebadias, na anak at kahalili ni Asahel sa hukbong ito."—Ihambing ang 1Cr 12.

2. Isa sa mga Levita na inatasang magturo ng Kautusan sa buong Juda, pasimula noong ikatlong taon ng paghahari ni Jehosapat (934 B.C.E.).—2Cr 17:7, 8; ihambing ang Deu 33:8-10.

3. Isang komisyonado na naglingkod sa templo noong panahon ng paghahari ni Hezekias (745-717 B.C.E.) anupat isa sa mga nag-asikaso sa mga abuloy at ikapu.—2Cr 31:13.

4. Ang ama ng isang tao na nagngangalang Jonatan, isang kapanahon ni Ezra.—Ezr 10:15; tingnan ang JAHZEIAS.

ASAIAS [Si Jah ang Gumawa].

1. Isang inapo ni Merari, ikatlong anak ni Levi, at ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama. Isa siya sa mga pinuno na kabilang sa mga Levitang kasama sa grupo ng 862 na pinili upang makibahagi sa pag-aahon ng kaban ng tipan sa Jerusalem noong ikalawang pagkakataon na tangkain ni David na ilipat ang kaban (na naging matagumpay naman).—1Cr 6:29, 30; 15:4-12.

2. Isang pinuno ng tribo ni Simeon noong mga araw ni Haring Hezekias (745-717 B.C.E.). Kabilang siya sa mga Simeonita na nakibahagi sa pagbihag sa isang matabang libis sa lugar ng Gedor, na tinatahanan noon ng mga Hamita at mga Meunim.—1Cr 4:36-41.

3. Bilang "lingkod ng hari," isa siya sa pangkat na binubuo ng limang lalaki, sa pangunguna ni Hilkias, na isinugo ni Haring Josias sa propetisang si Hulda upang sumangguni kay Jehova tungkol sa kahulugan ng natuklasang aklat ng Kautusan (noong 642 B.C.E.).—2Ha 22:3, 8, 12-14; 2Cr 34:20, 21.

4. Ang panganay ng mga Shilonita (1Cr 9:1-3, 5), na nakatalang kabilang sa mga bumalik mula sa Babilonya pagkaraan ng pagkatapon. Sa Nehemias 11:5, may binanggit na Maaseias na isang "Shelanita" at inapo ni Juda, at dahil magkahawig ang kahulugan ng kanilang mga pangalan (ang Maaseias ay nangangahulugang "Gawain ni Jehova"), ipinapalagay ng ilan na sila ay iisang tao na nagmula kay Shela, ang bunsong anak ni Juda sa anak na babae ni Shua na Canaanita.—Gen 38:2, 5; tingnan ang MAASEIAS Blg. 17.

ASAN [posible, Usok]. Isang lunsod sa Sepela o rehiyon ng mabababang lupain ng Juda. Bagaman ito'y orihinal na nakaatas sa Juda, nang maglaon ay ibinigay ito sa Simeon, sapagkat masyadong malaki ang teritoryo ng Juda. (Jos 15:42; 19:7, 9; 1Cr 4:32) Mula sa Simeon, napasalin ito sa Levitang pamilya ng mga Kohatita. (1Cr 6:54, 59) Binabanggit sa 1 Samuel 30:30 ang "Borasan" bilang isa sa mga lunsod sa rehiyon na pinadalhan ni David ng mga samsam pagkatapos ng tagumpay niya laban sa mga Amalekita, at ipinapalagay ng ilan na ito ang Asan. Sa Josue 21:16, ipinakikita ang talaan ng mga lunsod na ibinigay sa mga Kohatita, na katugma niyaong nasa 1 Cronica 6:59, ngunit "Ain" ang lumilitaw sa talaan ng Josue sa halip na Asan. Bilang komento sa tekstong iyon, sinasabi ng *Soncino Books of the Bible* (London, 1950) na maaaring Ain-ashan ang buong pangalan ng lunsod.

Ipinapalagay ng marami na ang Asan ay ang Khirbet ʽAsan, na mga 2.5 km (1.5 mi) sa HK ng makabagong Beer-sheba, sa tabi ng Nahal ʽAshan. Naniniwala naman si Yohanan Aharoni na ang Asan

ay ang Tel Bet Mirsham, na 25 km (16 na mi) sa HHS ng Beer-sheba.

ASAP [Siya [Ang Diyos] ay Nagtipon].

1. Isang anak ni Levi sa pamamagitan ni Gersom. (1Cr 6:39, 43) Noong panahon ng paghahari ni Haring David (1077-1038 B.C.E.), si Asap ay inatasan ng mga Levita bilang isang punong mang-aawit at manunugtog ng mga simbalo, anupat kasama siya sa mga naghatid sa Kaban nang iahon ito mula sa tahanan ni Obed-edom patungo sa "Lunsod ni David." (1Cr 15:17, 19, 25-29) Pagkatapos nito, si Asap, kasama nina Heman at Etan, ay naglingkod sa harap ng tabernakulo bilang tagapanguna sa pagtugtog at pag-awit. (1Cr 6:31-44) Tulad nina Heman at Jedutun (lumilitaw na siya rin si Etan), si Asap ay tinatawag ding isang "tagapangitain," na "nanghuhula na may alpa."—1Cr 25:1-6; 2Cr 29:30; 35:15.

Ang mga anak ni Asap ay nanatiling isang pantanging grupo sa mga kaayusan para sa orkestra at sa koro, anupat gumanap ng prominenteng bahagi noong pasinayaan ang templo at iahon ang Kaban mula sa Sion patungo sa lokasyon ng templo (2Cr 5:12); noong panahon ng mga reporma ni Haring Hezekias (2Cr 29:13-15); at noong ipagdiwang ang dakilang Paskuwa sa panahon ng paghahari ni Haring Josias. (2Cr 35:15, 16) Ang ilan sa kaniyang mga inapo ay kabilang din sa unang grupo na bumalik sa Jerusalem mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 41; Ne 7:44.

Sa mga superskripsiyon ng Awit 50 at 73 hanggang 83, binabanggit na si Asap ang kumatha ng mga awit na ito. Gayunman, malamang na ginamit ang pangalan niya sa mga ito upang tumukoy sa sambahayan sa panig ng ama kung saan siya ang ulo, yamang malinaw na ang inilalarawan ng ilan sa mga awit (Aw 79, 80) ay mga pangyayari na lampas pa sa mga araw ni Asap.

2. Isang inapo ng anak ni Levi na si Kohat. Ang kaniyang mga inapo ay naglingkod sa tabernakulo bilang mga bantay ng pintuang-daan noong panahon ni Haring David.—1Cr 26:1; Bil 16:1.

3. Si "Joa na anak ni Asap na tagapagtala" ay binabanggit na kabilang sa mga opisyal ni Haring Hezekias [745-717 B.C.E.]. (2Ha 18:18, 37; Isa 36:3, 22) Bagaman ikinakapit kay Asap ng *Cyclopædia of Biblical Literature* ni John Kitto (1880, Tomo I, p. 233) ang terminong "tagapagtala," ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na tumutukoy ito kay Joa (samakatuwid, si Joa ben Asap, na tagapagtala). Yamang ang terminong "anak" ay malimit gamitin upang tumukoy sa "inapo," iniisip ng ilan na ang Asap na ito ay siya ring Blg. 1.

4. Ang "tagapag-ingat ng parke" ni Haring Artajerjes noong panahong bumalik si Nehemias sa Jerusalem (455 B.C.E.). (Ne 2:8) Ang parkeng ito ay isang makahoy na lugar, marahil ay nasa Lebanon, na kontrolado rin noon ng mga Persiano. Ang pangalang Hebreo ng tagapag-ingat ng parke ay maaaring nagpapahiwatig na siya ay isang Judio na may ganitong opisyal na posisyon, gaya rin ni Nehemias na naglingkod sa mahalagang posisyon bilang katiwala ng kopa ng hari.—Ne 1:11.

ASAREL. Isa sa apat na anak na lalaki ni Jehalelel na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:16.

ASARELA. Isang anak ni Asap na kasama sa mga pangkat na naglilingkod bilang mga manunugtog at mang-aawit sa bahay ni Jehova noong panahon ni David. (1Cr 25:1, 2) Malamang na ang Jesarela sa talata 14 ay ibang anyo ng kaniyang pangalan.

ASAROL. Tingnan ang PAGSASAKA, MGA KAGAMITAN SA.

ASAWANG BABAE. Isang babaing may asawa. Sa Hebreo, ang *'ish·shah'* ay nangangahulugang "babae" (sa literal, isang babaing tao) o "asawang babae"; ang asawang babae ay tinutukoy bilang isa na "pag-aari ng asawang lalaki." (Isa 62:4, tlb sa *Rbi8*) Sa Griego, ang *gy·ne'* ay maaaring mangahulugang "asawang babae," o kaya nama'y "babae," may asawa man o wala. Binigyan ng Diyos na Jehova ang unang lalaking si Adan ng isang asawang babae sa pamamagitan ng pagkuha ng isang tadyang mula sa kaniya na ginawa Niyang babae. Sa gayon, ang babae ay naging buto ng kaniyang mga buto at laman ng kaniyang laman. Siya ang kapupunan ni Adan at nilalang upang maging katulong niya. (Gen 2:18, 20-23) Tuwirang nakipag-ugnayan ang Diyos kay Adan, at itinawid naman ni Adan sa kaniyang asawa ang mga utos ng Diyos. Dahil siya ang unang nilalang at dahil nilalang siya ayon sa wangis ng Diyos, siya ang may pribilehiyo na maging ulo ng babae at tagapagsalita ng Diyos sa babae. Ang kaniyang pagkaulo ay dapat niyang gampanan nang may pag-ibig, at ang babae bilang isang katulong ay dapat makipagtulungan sa pagtupad sa utos na magpakarami.—Gen 1:28; tingnan ang BABAE.

Pagkatapos magkasala ng mag-asawa, una ay si Eva, na sa halip na maging katulong ng kaniyang asawa ay naging isang manunukso, at pagkatapos ay si Adan, na sumunod sa kaniyang pagsalansang, nagpahayag ang Diyos ng kahatulan sa babae, na sinasabi: "Palulubhain ko ang kirot ng iyong pagdadalang-tao; sa mga hapdi ng panganganak ay magluluwal ka ng mga anak, at ang iyong paghahangad ay magiging ukol sa iyong asawa, at pamumunuan ka niya." (Gen 3:16) Mula noong panahong iyon, sa maraming grupo ng mga tao sa lupa, ang babae ay

talaga ngang pinamunuan ng kaniyang asawa, kadalasa'y sa napakalupit na paraan, at sa halip na maging isang kasama at katulong, sa maraming kaso ay pinakitunguhan siyang gaya ng isang alila.

Sa Sinaunang mga Hebreo. Sa sinaunang mga Hebreo, ang lalaki ang ulo ng sambahayan at may-ari (sa Hebreo, *ba′ʽal*) ng kaniyang asawa, at ang babae naman ang pag-aari (*beʽu·lah′*). Sa mga lingkod ng Diyos, ang asawang babae ay may marangal at kagalang-galang na dako. Ang makadiyos na mga babae na may espiritu at kakayahan, bagaman nasa ilalim ng pagkaulo ng kani-kanilang asawang lalaki, ay nagkaroon ng malaking kalayaan sa pagkilos at naging maligaya sa kanilang dako. Pinagpala sila anupat ginamit sila ng Diyos na Jehova upang magsagawa ng pantanging mga paglilingkod para sa kaniya. Ang ilan sa maraming halimbawa sa Bibliya ng tapat na mga asawang babae ay sina Sara, Rebeka, Debora, Ruth, Esther, at Maria na ina ni Jesus.

Pinangalagaan ang asawang babae sa ilalim ng Kautusan. Bagaman ang asawang lalaki ang may nakatataas na posisyon sa kaayusan ng pag-aasawa, tinagubilinan siya ng Diyos na paglaanan at pangalagaan ang kaniyang pamilya sa materyal at sa espirituwal na paraan. Gayundin, kapag may ginawang masama ang sinuman sa pamilya, nagdudulot ito ng kasiraang-puri sa kaniya; dahil dito, mabigat ang kaniyang pananagutan. At bagaman mas malalaki ang kaniyang pribilehiyo kaysa sa asawang babae, pinangalagaan ng kautusan ng Diyos ang asawang babae at binigyan ito ng ilang natatanging pribilehiyo kung kaya naging maligaya at mabunga ang kaniyang pamumuhay.

Ang ilang halimbawa ng mga probisyon ng Kautusan na nagsasangkot sa asawang babae ay ang mga sumusunod: Ang asawang lalaki o ang asawang babae ay maaaring patayin dahil sa pangangalunya. Kung naghihinala ang asawang lalaki na lihim siyang pinagtaksilan ng kaniyang asawa, maaari niya itong dalhin sa saserdote upang mahatulan ng Diyos na Jehova ang bagay na ito, at kung nagkasala ang babae, ang sangkap nito sa pag-aanak ay matutuyot; sa kabilang dako naman, kung hindi ito nagkasala, kailangang pangyarihin ng asawang lalaki na ito ay magdalang-tao, sa gayon ay hayagan niyang kinikilala na wala itong sala. (Bil 5:12-31) Maaaring diborsiyuhin ng asawang lalaki ang kaniyang asawa kung makasumpong siya rito ng isang bagay na marumi. Malamang na kabilang dito ang mga bagay na gaya ng pagpapakita ng matinding kawalang-galang sa asawang lalaki o pagdadala ng kadustaan sa kaniyang sambahayan o sa sambahayan ng kaniyang ama. Ngunit ang asawang babae ay ipinagsanggalang ng kahilingan na dapat sumulat ang asawang lalaki ng isang kasulatan ng diborsiyo para sa asawang babae. Pagkatapos ay malaya na siyang makapag-aasawa ng ibang lalaki. (Deu 24:1, 2) Kung nanata ang asawang babae at ipinalagay ng kaniyang asawang lalaki na hindi ito matalinong gawin o makasasama ito sa kapakanan ng pamilya, maaari itong pawalang-saysay ng asawang lalaki. (Bil 30:10-15) Gayunman, iningatan niyaon ang asawang babae mula sa padalus-dalos na pagkilos na maaaring magdulot sa kaniya ng suliranin.

Ang poligamya ay pinahintulutan sa ilalim ng Kautusang Mosaiko ngunit tinakdaan ng mga batas upang mapangalagaan ang asawang babae. Hindi maaaring ilipat ng asawang lalaki ang karapatan sa pagkapanganay mula sa anak ng isang asawa na hindi gaanong iniibig tungo sa anak ng kaniyang paboritong asawa. (Deu 21:15-17) Kung ang isang Israelitang anak na babae ay ipinagbili ng kaniyang ama bilang alila at kinuha siya ng kaniyang panginoon upang maging kinakasamang babae nito, maaari siyang ipatubos ng may-ari sa kaniya kung hindi siya kinalugdan nito, ngunit hindi siya maaaring ipagbili nito sa mga taong banyaga. (Exo 21:7, 8) Kung kinuha siya ng alinman sa kaniyang panginoon o anak nito upang maging kinakasamang babae at pagkatapos ay nag-asawa ito ng ibang babae, dapat siyang paglaanan nito ng pagkain, pananamit, at tirahan, at gayundin ng kaniyang kaukulan bilang asawa.—Exo 21:9-11.

Kung pinaratangan ng isang lalaki ang kaniyang asawang babae na diumano'y may-kabulaanan itong nag-angking birhen noong ikasal sila at napatunayan namang bulaan ang kaniyang paratang, parurusahan siya at kailangan niyang bayaran ang ama nito nang makalawang ulit ng halaga na kapalit ng mga dalaga at hindi niya ito maaaring diborsiyuhin sa lahat ng kaniyang mga araw. (Deu 22:13-19) Kung dinaya naman ng isang lalaki ang isang dalaga na hindi pa naipakikipagtipan upang masipingan ito, kailangan niyang magbigay sa ama nito ng bayad sa pag-aasawa at kung papayag ang ama, pakakasalan niya ito at hindi niya ito maaaring diborsiyuhin sa lahat ng kaniyang mga araw.—Deu 22:28, 29; Exo 22:16, 17.

Bagaman ang posisyon ng asawang babae sa lipunang Hebreo noon ay naiiba sa katayuan ng isang asawang babae sa lipunang Kanluranin sa ngayon, ang tapat na asawang babaing Hebreo ay nakadama ng kasiyahan sa kaniyang posisyon at sa kaniyang gawain. Tumutulong siya sa kaniyang asawa, nag-aalaga ng pamilya, namamahala sa sambahayan, at nasisiyahan at nalulugod sa maraming bagay, anupat lubusan niyang naipamalas ang kaniyang pagkababae at ang kaniyang mga talento.

Paglalarawan sa Isang Mabuting Asawang Babae. Ang maligayang kalagayan at mga gawain

ng isang tapat na asawang babae ay inilalarawan sa Kawikaan 31. Sinasabing ang halaga niya sa kaniyang asawa ay higit pa kaysa sa mga korales. Mapagkakatiwalaan siya nito. Masipag siya—naghahabi, gumagawa ng mga damit para sa kaniyang pamilya, bumibili ng pangangailangan ng sambahayan, nagtatrabaho sa ubasan, namamahala sa isang sambahayan kasama ng mga lingkod, tumutulong sa mga nangangailangan, naglalaan ng magagandang kasuutan para sa kaniyang pamilya, kumikita pa nga sa pamamagitan ng kaniyang mga gawang-kamay, naghahanda sa kaniyang pamilya para sa mga kagipitan sa hinaharap, nagpapahayag ng kaniyang niloloob nang may karunungan at maibiging-kabaitan, at, dahil sa kaniyang pagkatakot kay Jehova at mabubuting gawa, tumatanggap siya ng papuri mula sa kaniyang asawa at mula sa kaniyang mga anak, sa gayon ay pinararangalan niya sa lupain ang kaniyang asawa at ang kaniyang pamilya. Walang alinlangan na siyang nakasumpong ng mabuting asawa ay nakasumpong ng mabuting bagay at nagtatamo ng kabutihang-loob mula kay Jehova.—Kaw 18:22.

Sa Kongregasyong Kristiyano. Ang pamantayan sa kongregasyong Kristiyano ay na ang asawang lalaki ay dapat na magkaroon lamang ng isang buháy na asawa. (1Co 7:2; 1Ti 3:2) Inuutusan ang mga asawang babae na magpasakop sa kanikanilang asawang lalaki, siya man ay mananampalatayang Kristiyano o hindi. (Efe 5:22-24) Hindi dapat ipagkait ng mga asawang babae ang kaukulang pangmag-asawa, sapagkat gaya ng asawang lalaki, siya rin ay "walang awtoridad sa kaniyang sariling katawan." (1Co 7:3, 4) Tinatagubilinan ang mga asawang babae na gawing kanilang pangunahing kagayakan ang lihim na pagkatao ng puso, anupat nagluluwal ng mga bunga ng espiritu, upang sa pamamagitan ng kanilang paggawi ay mawagi nila sa Kristiyanismo ang di-sumasampalatayang asawang lalaki.—1Pe 3:1-6.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na diwa, tinukoy ni Jehova ang Israel bilang kaniyang asawang babae dahil sa kaniyang tipan sa bansang iyon. (Isa 54:6) Tinutukoy ng apostol na si Pablo si Jehova bilang ang Ama ng mga Kristiyanong inianak sa espiritu, at tinutukoy niya "ang Jerusalem sa itaas" bilang ang kanilang ina, anupat para bang naging asawa ito ni Jehova sa layuning magluwal ng mga Kristiyanong inianak sa espiritu. (Gal 4:6, 7, 26) Ang kongregasyong Kristiyano naman ay tinutukoy bilang ang kasintahang babae, o asawang babae, ni Jesu-Kristo.—Efe 5:23, 25; Apo 19:7; 21:2, 9.

ASAWANG LALAKI. Sa Hebreo, ang lalaking may asawa ay tinutukoy ng terminong *'ish* (lalaki) at sa Griego naman ay ng terminong *a·ner′* (taong lalaki). (Os 2:16, tlb sa *Rbi8;* Ro 7:2, *Int*) Ang iba pang terminong Hebreo na ginagamit may kinalaman sa asawang lalaki ay *'a·dhohn′* (panginoon), *ba′‛al* (may-ari; panginoon), at *re′a‛* (kasamahan; kaibigan). (Gen 18:12; 20:3; Jer 3:20) Sa Israel, ang isang lalaki na ipinakipagtipan, o ikakasal na, ay tinukoy rin bilang "asawa" (*husband*) at ang babae bilang "asawa" (*wife*).—Deu 22:23, 24; Mat 1:18-20.

Ang isang lalaki ay maaaring makipagkasundo na pakasalan ang isang babae sa hinaharap sa pamamagitan ng pagbabayad sa ama nito o sa mga tagapag-alaga nito ng dote, o salaping pambili. (Exo 22:16, 17) Pagkatapos ay nagiging pag-aari niya ang babae. (Exo 20:17) Ang salitang *ba′‛al,* nangangahulugang "may-ari, panginoon," ay ikinakapit sa lalaki, at ang babae ay tinatawag namang *be‛u·lah′,* nangangahulugang "inaari bilang asawang babae." (Gen 20:3; Deu 22:22; Isa 62:4) Sinabi ni Jehova sa sinaunang bansang Israel: "Ako ang naging inyong asawang nagmamay-ari [isang anyo ng *ba′‛al*]."—Jer 3:14; Isa 62:4, 5; tingnan ang MANA (Yugto ng Kautusan).

Noong panahon ng mga patriyarka, ang asawang lalaki ang nagsilbing saserdote at hukom sa loob ng pamilya, at sa buong Kasulatan, ang asawang lalaki at ama ay halos laging pinag-uukulan ng matinding paggalang.—Gen 31:31, 32; Job 1:5; 1Pe 3:5, 6; ihambing ang Deu 21:18-21; Es 1:10-21.

Pagkaulo. Kapag pinakasalan ng lalaki ang isang babae, isinasailalim niya ito sa isang bagong kautusan, ang 'kautusan ng asawang lalaki,' at sa gayon ay maaaring gumawa ang asawang lalaki ng mga alituntunin at mga regulasyon para sa kaniyang pamilya. (Ro 7:2, 3) Siya ang nagiging ulo ng babae at dapat itong magpasakop sa kaniya. (Efe 5:21-24, 33) Isa itong relatibong pagkaulo dahil sa nakatataas na pagkaulo ng Diyos at ni Kristo.—1Co 11:3.

Bagaman ang asawang lalaki ang ulo ng sambahayan, hinihilingan siyang ibigay sa kaniyang asawa ang kaukulang pangmag-asawa, ang seksuwal na pakikipagtalik, sapagkat "ang asawang lalaki ay walang awtoridad sa kaniyang sariling katawan, kundi ang kaniyang asawa." (1Co 7:3-5) Siya rin ang may pananagutan sa espirituwal at materyal na kapakanan ng kaniyang pamilya.—Efe 6:4; 1Ti 5:8.

Mabigat ang pananagutan ng asawang lalaki dahil sa kaniyang pagkaulo. Bagaman siya ang ulo ng kaniyang asawa, kailangan niyang kilalanin na mahalaga ang asawang babae sa paningin ng Diyos, lalo na kung ito ay isang Kristiyano. Dapat niya siyang ibigin gaya ng pag-ibig niya sa kaniyang sarili, sapagkat silang dalawa ay "isang laman."—Gen 2:24; Mat 19:4-6; Efe 5:28, 33.

Dapat ipakita ng mga asawang lalaki sa kani-kanilang asawa ang maibiging pangangalaga na gaya ng ginagawa ni Kristo sa kongregasyon. (Efe 5:25, 28-30, 33) Dapat nilang kilalanin na ang asawang babae ay "isang mas mahinang sisidlan," anupat pinag-uukulan ito ng karangalan at isinasaalang-alang ang kaniyang pisikal at emosyonal na kayarian at ang kaniyang nagbabagong kalagayan. Lalo na itong mahalaga kung ang mag-asawa ay mga Kristiyano, yamang pareho silang tagapagmana ng "di-sana-nararapat na biyaya ng buhay," upang hindi mahadlangan ang mga panalangin ng asawang lalaki. (1Pe 3:7) Kahit na ang asawang babae ay hindi mananampalataya, hindi ito dahilan upang diborsiyuhin o hiwalayan siya ng asawang lalaki. Sa halip, ang asawang lalaki ay dapat tumahang kasama nito kung sumasang-ayon ito at dapat niyang isaisip na maaari niya itong matulungan na maging isang mananampalataya at dapat din niyang sikaping mailigtas ang kanilang mga anak.—1Co 7:12, 14, 16; tingnan ang AMA; PAG-AASAWA; PAMILYA.

Diborsiyo. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, maaaring diborsiyuhin ng lalaki ang kaniyang asawa, ngunit hindi maaaring diborsiyuhin ng babae ang lalaki. Kailangang bigyan ng lalaki ang babae ng isang nasusulat na kasulatan ng diborsiyo. (Deu 24:1-4) Ipinakita ni Jesu-Kristo na ang gayong kaayusan para sa diborsiyo sa Israel ay ginawa bilang *pagbibigay-laya* dahil sa katigasan ng kanilang ulo. (Mat 19:8) Gayunman, kung dayain ng isang lalaki ang isang dalaga na hindi pa naipakikipagtipan upang masipingan ito, ito ay magiging kaniyang asawa (malibang tumanggi ang ama nito na ibigay ito sa kaniya), at hindi siya pinahihintulutang diborsiyuhin ito sa lahat ng kaniyang mga araw.—Deu 22:28, 29.

Idiniriin kapuwa ng Hebreong Kasulatan at ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na sa kaniyang asawa lamang dapat makipagtalik ang asawang lalaki (Kaw 5:15-20) at na ang pag-aasawa ay dapat panatilihing marangal, sapagkat hahatulan ng Diyos ang mga mapakiapid at mga mangangalunya. (Heb 13:4) Noong panahon ng mga patriyarka at sa ilalim ng Kautusan, ang poligamya at ang pagkakaroon ng mga kinakasamang babae ay pinahintulutan ni Jehova, ngunit sa kaayusang Kristiyano, ang isang lalaki ay maaari lamang magkaroon ng isang buháy na asawa. (Gen 25:5, 6; 29:18-28; Deu 21:15-17; Mat 19:5; Ro 7:2, 3; 1Ti 3:2) Ang tanging maka-Kristiyanong saligan para sa diborsiyo at muling pag-aasawa ay "pakikiapid."—Mat 19:9; tingnan ang PAKIKIAPID.

Makatalinghagang Paggamit. Yamang ang sinaunang bansang Israel ay nakabuklod kay Jehova sa pamamagitan ng tipang Kautusan, ang Diyos ang kanilang "asawang nagmamay-ari." (Jer 3:14) Tinutukoy ng apostol na si Pablo si Jehova bilang ang Ama ng mga pinahirang Kristiyano, na kaniyang espirituwal na mga anak, at ang "Jerusalem sa itaas" bilang ang kanilang ina, anupat ipinahihiwatig na itinuturing ni Jehova ang kaniyang sarili na asawang lalaki ng Jerusalem na ito.—Gal 4:6, 7, 26; ihambing ang Isa 54:5.

Si Jesu-Kristo ay itinuturing na Asawang Lalaki ng kongregasyong Kristiyano. (Efe 5:22, 23; Apo 19:7; 21:2) Idiniriin ng paghahambing na ito ang kaniyang pagkaulo at maibiging pangangalaga sa kongregasyon. Ibinigay niya ang kaniyang sariling buhay alang-alang sa kaniyang kasintahang babae, at patuloy niya itong pinakakain at inaaruga.

ASBEA [Hayaan Akong Pasumpain ang Isa]. Ang sambahayan ni Asbea ay nagmula sa anak ni Juda na si Shela at nakilala sa paggawa ng mainam na kayo. (1Cr 4:21) Binabanggit pa ng mga Targum na ang kanilang lino ay ginagawa para sa mga hari at mga saserdote.

ASBEL, MGA ASBELITA. Si Asbel ay isang anak ni Benjamin, nakatala bilang ikatlo sa Genesis 46:21, ngunit ikalawa sa 1 Cronica 8:1. Noong 1728 B.C.E., pumaroon siya sa Ehipto kasama ng pamilya ni Jacob. Lumilitaw na tinatawag siyang Jediael sa 1 Cronica 7:6, 10. Ang mga Asbelita, na kaniyang mga inapo, ay inirehistro sa sensus na kinuha sa mga disyertong kapatagan ng Moab noong mga 1473 B.C.E.—Bil 26:38.

ASDOD. Isa sa limang pangunahing lunsod ng mga Filisteo sa ilalim ng kanilang "mga panginoon ng alyansa" at maliwanag na ang sentro ng relihiyon ng Filistia lakip ang pagsamba nito sa huwad na diyos na si Dagon. Ang iba pang mga lunsod ay ang Gat, Gaza, Askelon, at Ekron. (Jos 13:3) Ipinapalagay na ang Asdod ay ang Esdud (Tel Ashdod) na mga 6 na km (3.5 mi) papaloob mula sa TTS ng makabagong Asdod na nasa baybayin.

Una itong binanggit sa Josue 11:22 bilang ang lugar na tinitirahan ng nalabi sa malahiganteng mga Anakim, kasama ng Gaza at Gat. Dahil sa mataas na lugar na pinagtayuan nito at sa posisyon nito sa daang militar na nasa kahabaan ng baybayin mula Ehipto hanggang Palestina, ang Asdod ay nasa estratehikong lokasyon kung tungkol sa mga operasyong militar. Noong panahon ng pananakop ng Israel, ito, kasama ang mga karatig na nayon, ay iniatas sa Juda (Jos 15:46, 47); ngunit maliwanag na ang mga tumatahan dito ay kabilang sa "mga tumatahan sa mababang kapatagan" na hindi maitaboy "sapagkat mayroon silang mga karong pandigma na may mga lingkaw na bakal."—Huk 1:19.

Ang mga Filisteong lunsod ay waring nasa tugatog ng kanilang kapangyarihan noong panahon ni Haring Saul. Bago ang paghahari ni Saul, dumanas ng matinding pagkatalo ang mga Israelita sa Ebenezer sa kamay ng mga Filisteo. Binihag ng mga ito ang kaban ng tipan, pagkatapos ay dinala nila iyon sa Asdod at inilagay sa templo ni Dagon, sa tabi ng imahen ng kanilang diyos. Pagkatapos ng dalawang kahihiyan na makahimalang nangyari sa imahen ni Dagon, ang mga Asdodita ay nagsimulang dumanas ng napakalubhang salot ng mga almoranas anupat nagkagulo sila. Matapos magsanggunian ang mga panginoon ng alyansa ng mga Filisteo, inilipat nila ang Kaban sa lunsod ng Gat, na naging dahilan upang umabot doon ang salot. Pagkaraan lamang ng pitong buwan, ibinalik na nila ang Kaban sa Israel, kalakip ang isang handog na ginto.—1Sa 5:1–6:18; tingnan ang FILISTIA, MGA FILISTEO.

Bagaman natalo ni Haring David nang ilang beses ang mga Filisteo, maliwanag na ang kanilang mga pangunahing lunsod ay nanatiling independiyente hanggang noong panahon ni Haring Uzias (829-778 B.C.E.). Inilalarawan si Uzias bilang ang gumawa ng "mga makinang pandigma" (2Cr 26:15), at sinasabi sa atin sa 2 Cronica 26:6 na "lumabas [si Uzias] at nakipaglaban sa mga Filisteo at sinira ang pader ng Gat at ang pader ng Jabne at ang pader ng Asdod, pagkatapos ay nagtayo siya ng mga lunsod sa teritoryo ng Asdod at sa gitna ng mga Filisteo."

Maliwanag na ang teritoryo ng Asdod ay hindi nanatili sa ilalim ng kontrol ng Juda, sapagkat ipinakikita ng mga inskripsiyon na noong bandang huli ay inalis ng Asiryanong si Haring Sargon II sa puwesto ang nakaluklok na hari na si Azuri at inilagay si Ahimiti bilang kahalili nito. Dahil sa isang paghihimagsik, naglunsad si Sargon ng kampanya laban sa Filistia, anupat nilupig niya ang Gat, "Asdudu" (Asdod), at "Asdudimmu" (Asdod-sa-tabi-ng-Dagat, maliwanag na isang hiwalay na lugar na nasa baybaying dagat). Maaaring ito ang kampanyang tinutukoy sa Isaias 20:1 at ang maliit na katuparan ng hula sa Amos 1:8. Nang sumunod na siglo, iniulat ni Herodotus (II, 157) na ang Asdod (Azotus) ay sumailalim sa isang pagkubkob na isinagawa ni Paraon Psamtik (Psammetichus) laban sa lunsod at tumagal nang 29 na taon.

Sinasabi sa isang batong prisma ni Senakerib ng Asirya na si "Mitinti mula sa Asdod" ay nagdala sa kaniya ng mamahaling mga kaloob at humalik sa kaniyang mga paa, at isinusog nito may kinalaman kay Haring Hezekias ng Juda (745-717 B.C.E.): "Ang kaniyang mga bayan na sinamsaman ko, kinuha ko mula sa kaniyang bansa at ibinigay kay Mitinti, hari ng Asdod." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 287, 288) Waring mahina na ang Asdod noong panahon ni Jeremias (pagkatapos ng 647 B.C.E.) anupat may binanggit siya na "nalabi ng Asdod." (Jer 25:20) Sinabi ni Nabucodonosor, na nagsimulang mamahala noong 624 B.C.E., na ang hari ng Asdod ay isa sa mga bilanggo sa korte ng Babilonya.—Ihambing ang Zef 2:4.

Noong yugto pagkaraan ng pagkatapon, ang Asdod ay isa pa rin sa mga sumasalansang sa mga Israelita (Ne 4:7), at may-katindihang sinaway ni Nehemias ang mga Judiong nag-asawa ng mga babaing Asdodita, anupat nagkaroon sila ng mga anak na "nagsasalita ng Asdodita, at walang sinuman sa kanila ang marunong magsalita ng Judio." (Ne 13:23, 24) Noon namang yugtong Macabeo, ang idolatrosong Asdod (tinatawag na Azotus) ay sinalakay ni Judas Maccabaeus noong mga 163 B.C.E. at ng kapatid ni Judas na si Jonathan noong mga 148 B.C.E., anupat sinunog ang templo ni Dagon noong ikalawang pagsalakay.—1 Macabeo 5:68; 10:84.

Kapansin-pansin na ipinahiwatig sa hula ni Zacarias na ang Asdod ay sasakupin ng mga banyaga. Maliwanag na dahil mawawala na ang katutubong populasyong Filisteo at ang kanilang pamamahala, ang makahulang salita ay nagsabi: "Isang anak sa ligaw ang uupo sa Asdod."—Zac 9:6.

Ang lunsod na ito ay muling itinayo ng mga Romano humigit-kumulang noong taóng 55 B.C.E. at mas nakilala sa Griegong pangalan nito na Azotus. Nakaulat sa Gawa 8:40 na si Felipe na ebanghelista ay dumaan sa Asdod noong naglalakbay siya upang mangaral.

ASDODITA [Ng (Mula sa) Asdod]. Isang taong nakatira sa Filisteong lunsod ng Asdod. (Jos 13:3) Tulad ng iba pang mga Filisteo, ang mga Asdodita ay mga inapo ni Ham sa pamamagitan ni Mizraim at ni Casluhim, anupat lumilitaw na nakarating sila sa Canaan mula sa pulo ng Creta.—Gen 10:6, 13, 14; Am 9:7; tingnan ang ASDOD; FILISTIA, MGA FILISTEO.

Sa Nehemias 13:24, ang terminong "Asdodita" ay ikinakapit din sa kanilang wika. Dahil walang anumang rekord ng kanilang salita, hindi matiyak kung ang ginamit nila ay ang sinaunang wikang Filisteo o isang diyalekto na resulta ng maraming siglo ng pamumuno ng mga banyaga.

ASENA. Ang ulo ng pamilya ng ilang Netineo na bumalik sa Jerusalem mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 50) Gayunman, wala sila sa isang katulad na talaan sa Nehemias 7:52.

ASENAPAR. Ang pangalang ito ay lumilitaw sa isang bahagi ng aklat ng Ezra (4:10) na isinulat sa Aramaiko at maliwanag na pinaikling salin ng pangalan ng Asiryanong hari na si Ashurbanipal at,

tulad sa wikang Persiano na walang titik *l,* ang dulong *l* ng pangalang iyon ay hinalinhan ng *r.* Inilipat ni Asenapar sa Samaria ang mga tumatahan sa Susa [kabisera ng Elam]. (Ihambing ang 2Ha 17:24-28.) Ipinakikita ng kasaysayan na si Ashurbanipal ang tanging Asiryanong hari na maaaring gumawa ng gayong pagkilos may kinalaman sa mga tumatahan sa Elam.

Si Ashurbanipal ay anak ni Esar-hadon (Ezr 4:2) at apo ni Senakerib. Siya ay kapanahon ni Haring Manases ng Juda (716-662 B.C.E.), na ang pangalan ay masusumpungan sa isang prisma ni Ashurbanipal kung saan nakatala ang mga 20 hari na mga sakop ng Asirya. (Ihambing ang 2Cr 33:10-13.) Sa kaniyang pamamahala, narating ng Asirya ang tugatog ng kapangyarihan nito. Lumilitaw na dahil hinirang siya bilang tagapagmanang prinsipe tatlo o apat na taon bago nito, kinuha ni Ashurbanipal ang trono ng Asirya nang mamatay ang kaniyang ama, samantalang ang kaniyang kapatid naman, na si Shamash-shum-u-kin, ay naging hari ng Babilonya.

Sinugpo ni Ashurbanipal ang isang paghihimagsik sa Ehipto, anupat nilupig niya at sinalanta ang lunsod ng Thebes (No-amon; ihambing ang Na 3:8-10). Nang maglaon ay nasangkot siya sa isang matagal na pakikipaglaban sa kaniyang kapatid, ang hari ng Babilonya, at matapos niyang supilin ang Babilonya, winasak niya ang Susa na kabisera ng Elam. Ang panlulupig na ito ang saligan sa kasaysayan upang matukoy na siya ang Asenapar sa Ezra 4:9, 10.

Gayunman, mas kilala si Ashurbanipal sa kaniyang interes sa panitikan, isang katangiang di-pangkaraniwan sa mababagsik na Asiryanong monarka. Pasimula noong 1845 C.E., isiniwalat ng mga paghuhukay ang isang napakalaking aklatan na binuo ni Ashurbanipal sa Nineve at naglalaman ng mga 22,000 tapyas na luwad at teksto. Bukod sa mga bulong, mga dasal, at mga himno, kabilang sa libu-libong akdang *cuneiform* ang mga artikulo tungkol sa kasaysayan, heograpiya, astronomiya, mga talahanayan para sa matematika, medisina, balarila, at mga dokumento sa negosyo na may kinalaman sa mga kontrata, bilihan, at pautang. Ang mga ito ay itinuturing na mahalagang mapagkukunan ng impormasyon tungkol sa Asirya.

ASENAT. Anak ng Ehipsiyong saserdote na si Potipera ng On, na ibinigay ni Paraon kay Jose upang maging asawa nito. Siya ang ina nina Manases at Efraim.—Gen 41:45, 50-52; 46:20.

ASER [Maligaya; Kaligayahan].

1. Ang ikawalong anak na lalaki ni Jacob at ang ikalawa sa kaniyang dalawang anak kay Zilpa, na alilang babae ni Lea. (Gen 35:26) Sa gayon, ang tanging tunay na kapatid ni Aser ay si Gad. Ang apat na anak na lalaki at isang anak na babae ni Aser ay nakatala sa 1 Cronica 7:30, ngunit hindi binanggit ang pangalan ng kaniyang asawa. Hindi siya prominente sa 12 anak na lalaki ni Jacob. Gayunman, sa hula ng kaniyang ama nang ito'y mamamatay na, pinangakuan si Aser ng buhay na sagana sa masusustansiyang pagkain (Gen 49:20), at pinatutunayan ng kasaysayan ng kaniyang mga inapo na natupad ang hulang iyon.

2. Ang pangalang ito ay tumutukoy rin sa tribo na nagmula kay Aser. Isang taon pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, ang mga adultong inapong lalaki ng tribo ay may bilang na 41,500 (Bil 1:41) at, pagkalipas ng mga 39 na taon, ito'y umabot sa 53,400, anupat ang Aser ay naging ikalima sa mga tribo na may pinakamalaking populasyon. (Bil 26:47) Sa kampo ng Israel, ang Aser ay nasa dakong H ng tabernakulo, kasama ng mga tribo nina Dan at Neptali.—Bil 2:25-30.

Bago pumasok ang Israel sa Canaan, ang makahulang pagpapala ni Moises ay muling humula ng isang masaganang takdang bahagi para sa Aser. Sa makasagisag na paraan, ang tribo ay 'maglulubog ng paa nito sa langis.' (Deu 33:24, 25; ihambing ang Job 29:6.) Ang teritoryong itinakda sa kanila ay sumasaklaw sa mga baybaying kapatagan ng Mediteraneo mula sa ibaba ng bayan ng Dor, sa T ng Bundok Carmel, paitaas sa H hangganan ng Palestina sa Sidon. (Jos 17:7-11; 19:24-31) Kasama rito ang ilan sa pinakamatatabang lupain sa buong Israel, kung saan ang mga punong olibo ay naglalaan ng saganang langis, samantalang ang ibang mga prutas naman ay naglalaan ng masasarap na pagkain na angkop ihain sa mesa ng hari. (Gen 49:20; Deu 33:24) Ang mga teritoryo ng Zebulon at Neptali ay nasa S ng Aser, samantalang ang Manases at Isacar naman ay nasa dakong T at TS.

Binabanggit sa Josue 17:7 na ang Aser ay nasa hangganan ng tribo ni Manases. Binabanggit din ang Aser sa talata 10 ng mismong ulat na ito, kung saan ang teritoryo ng tribo ni Aser ang malinaw na tinutukoy.

ASERA. Tingnan ang SAGRADONG POSTE.

ASERITA [Ni (Kay) Aser]. Isang inapo ni Aser, na ikalawang anak ni Jacob sa alilang babae ni Lea na si Zilpa (Gen 30:12, 13); isang miyembro ng tribo ni Aser.—Huk 1:31, 32; tingnan ang ASER.

ASH, KONSTELASYON NG. Dahil ang mga salitang Hebreo na *'Ash* at *'A'yish* gayundin ang iba pang mga termino ay ginagamit sa dalawang kaso may kaugnayan sa araw, mga bituin, at langit, ipinahihiwatig nito na ang mga iyon ay tumutukoy sa

isang konstelasyon sa langit. (Tingnan ang Job 9:7-9; 38:32, 33.) Sa kasalukuyan ay imposibleng matiyak kung aling konstelasyon ang tinutukoy ng mga iyon anupat mas mabuting tumbasan na lamang ng transliterasyon ang pangalang ito (gaya ng nasa pamagat) sa halip na isalin ang mga salitang Hebreo gamit ang espesipikong mga pangalan gaya ng "Arcturus" (sa Gr., *Ar·ktou'ros,* literal na nangangahulugang "Tagapag-alaga ng Oso") (*KJ*), o "Oso" (*AS-Tg*).

Dahil binabanggit ng Job 38:32 ang Ash "kasama ng mga anak nito," matibay ang saligan upang ipalagay na ito'y isang konstelasyon. Sinasabi ng karamihan na ang Ursa Major (ang Malaking Oso) ang konstelasyong tinutukoy, yamang mayroon itong pitong pangunahing bituin na maaaring ituring na "mga anak nito." Gayunman, ang mahalagang punto sa tekstong iyon ay hindi kung aling partikular na konstelasyon ang tinutukoy, kundi ang tanong na ibinangon: "Mapapatnubayan mo ba ang mga iyon?" Sa gayon ay idiniriin ng Diyos na Jehova kay Job ang karunungan at kapangyarihan ng Maylalang, yamang napakaimposibleng makontrol ng tao ang mga galaw ng pagkalaki-laking mga konstelasyong ito.

ASHUR [posible, Kaitiman]. Ayon sa tekstong Masoretiko, siya ay anak ni Hezron at ipinanganak pagkamatay ng kaniyang ama; apo sa tuhod ni Juda. (1Cr 2:4, 5, 24; tingnan ang HEZRON Blg. 2.) Nagkaanak siya ng pitong lalaki sa kaniyang dalawang asawa. (1Cr 4:5-7) Sinasabi ring siya ang ama ni Tekoa, na lumilitaw na nangangahulugang siya ang nagtatag ng bayan na tinawag sa pangalang iyon.

ASHURBANIPAL. Tingnan ang ASENAPAR.

ASHURITA.

Isang grupo ng mga tao na naging sakop ng haring si Is-boset, na anak ni Saul. Sa 2 Samuel 2:9 ay nakatala sila sa pagitan ng Gilead at Jezreel. Ang Latin na *Vulgate* at Syriac na *Peshitta* ay kababasahan dito ng "mga Gesurita," samantalang ang nasa mga Targum naman ay "mga Aserita." (Ihambing ang Huk 1:32.) Ang pangalang Asurim ay ginamit sa Genesis 25:3, ngunit doon ay tumutukoy ito sa Arabeng mga inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Dedan.—Tingnan ang SIPRES.

ASIA. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang terminong "Asia" ay ginagamit upang tumukoy sa Romanong probinsiya na sumasaklaw sa kanluraning bahagi ng Asia Minor, hindi sa kontinente ng Asia.

Ang Romanong Probinsiya ng Asia. Saklaw ng Romanong probinsiya ng Asia ang mas matatandang bayan ng Misia, Lydia, Caria, at, kung minsan, ang isang bahagi ng Frigia, gayundin ang karatig na mga pulo. Sa gayon ay kahangga nito ang Dagat Aegeano at ang mga probinsiya ng Bitinia, Galacia (na sumasaklaw sa isang bahagi ng Frigia), at Licia. Gayunman, mahirap tukuyin ang eksaktong mga hangganan nito dahil paulit-ulit na nagbago ang mga ito.

Sa pasimula, ang kabisera nito ay nasa Pergamo sa Misia, ngunit noong panahon ng paghahari ni Augusto ay inilipat ito sa Efeso, sa mas dako pang timog. Noong taóng 27 B.C.E., isinailalim ang probinsiyang ito sa senado at pagkatapos ay pinamahalaan ito ng isang proconsul. (Gaw 19:38) Hinati rin ito sa 9 na hudisyal na distrito at hinati pa sa 44 na distrito ng lunsod.

ga at bago lumisan ay nangakong babalik siya. —Gaw 18:19-21.

Noong kaniyang ikatlong paglalakbay (mga 52-56 C.E.), gumugol si Pablo ng mahigit sa dalawang taon sa Efeso, at bilang resulta nito ay "narinig ng lahat ng nananahan sa distrito ng Asia ang salita ng Panginoon, kapuwa ng mga Judio at mga Griego." (Gaw 19:1-10, 22) Maliwanag na isinulat ni Pablo noong panahong iyon (mga 55 C.E.) sa Efeso ang unang liham niya sa mga taga-Corinto, na pinadalhan niya ng mga pagbati mula sa "mga kongregasyon sa Asia," sa gayon ay nagpapahiwatig na nagkaroon doon ng pagsulong. (1Co 16:19) Nang maglaon, nang isulat niya ang kaniyang ikalawang liham sa mga taga-Corinto mula sa Macedonia, binanggit niya ang mga paghihirap at malaking panganib na naranasan niya sa Asia. (Gaw 19:23-41; 2Co 1:8) Nang magbiyahe si Pablo pabalik, palibhasa'y ayaw na niyang magtagal pang muli sa Asia, nilampasan niya ang Efeso, anupat dumaong sa pulo ng Samos at dumating sa Mileto sa Caria, na isang bahagi ng probinsiya ng Asia, kung saan inanyayahan niyang makipagpulong sa kaniya ang "matatandang lalaki" ng kongregasyon ng Efeso.—Gaw 20:15-18.

Sa paglalarawan ni Lucas sa mga rehiyong pinanggalingan ng mga Judiong pumaroon sa Jerusalem noong panahon ng Pentecostes ng taóng 33 C.E., itinala niya ang Asia kasama ng mga probinsiya ng Capadocia, Ponto, at Pamfilia. (Gaw 2:9, 10; ihambing ang 1Pe 1:1.) Itinala niya roon ang Frigia nang hiwalay sa Asia, gaya ng ginawa niyang muli sa Gawa 16:6. Ganito rin ang ginawa ni Pliny na Nakatatanda, isang Romanong awtor na nabuhay noong unang siglo C.E. (*Natural History,* V, XXVIII, 102) Sinasabi ng ulat sa Gawa 16:6, 7 na si Pablo ay 'pinagbawalan ng banal na espiritu na salitain ang salita sa distrito ng Asia' noong naglalakbay siya nang pakanluran sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero (mga 49-52 C.E.). Kaya dumaan siya sa Frigia at Galacia nang pahilaga patungo sa probinsiya ng Bitinia, ngunit muli siyang inilihis ng espiritu ni Jesus patungong kanluran na dumaraan sa Misia hanggang sa daungang-dagat ng Troas, kung saan maaaring lumulan patungong Macedonia. Dito tinanggap ni Pablo ang pangitain kung saan inanyayahan siyang 'tumawid sa Macedonia at tulungan kami.' (Gaw 16:9) Kaya bagaman aktuwal na dumaan si Pablo sa hilagang bahagi ng probinsiya ng Asia, gumugol lamang siya ng panahon doon noong pabalik na siya nang matapos na niya ang kaniyang gawain sa Macedonia at Acaya. Pagkatapos ay gumugol siya ng maikling panahon sa Efeso, anupat nangaral siya sa sinago-

Nang maglakbay si Pablo patungong Roma para sa kaniyang unang paglilitis (mga 60/61 C.E.), na resulta ng isang pang-uumog sa Jerusalem na sulsol ng "mga Judio mula sa Asia" (Gaw 21:27, 28; 24:18, 19; ihambing ang 6:9), lumulan muna siya sa isang barko na patungo sa "mga dako sa baybayin ng distrito ng Asia," ngunit pagkatapos ay lumipat siya sa isa pang barko sa Mira na nasa karatig na probinsiya ng Licia.—Gaw 27:2-6.

Ang mga salita ni Pablo sa 2 Timoteo 1:15, maliwanag na isinulat mula sa Roma noong mga taóng 65 C.E., ay maaaring nagpapahiwatig na dahil sa matinding pag-uusig na pinasisimulan noon ng mga Romanong awtoridad laban sa mga Kristiyano, ang marami sa Kristiyanong 'mga tao ng Asia' ay huminto sa pakikisama sa nakabilanggong apostol na si Pablo, anupat tinalikuran siya sa isang kritikal na

panahon. Ang pananalitang "lahat ng mga tao sa distrito ng Asia" ay hindi nangangahulugang tumalikod ang lahat ng mga Kristiyano sa Asia, dahil pagkatapos nito ay kaagad na pinapurihan ni Pablo si Onesiforo, na maliwanag na nakatira sa Efeso. —2Ti 1:16-18; 4:19.

Patuloy na nanghawakan sa pananampalataya ang maraming Kristiyano sa Asia, at makikita ito sa Apocalipsis at sa pitong mensahe na ipinadala ni Juan sa pitong kongregasyon sa prominenteng mga lunsod ng Asia: ang Efeso, Smirna, Pergamo, Tiatira, Sardis, Filadelfia, at Laodicea, anupat karamihan sa mga kongregasyong ito ay pinapurihan dahil sa pagbabata nila ng kapighatian. (Apo 1:4, 11; 2:2, 3, 9, 10, 13, 19; 3:10) Si Juan noon (mga 96 C.E.) ay nasa pulo ng Patmos, di-kalayuan sa baybayin ng probinsiya ng Asia. Naniniwala ang karamihan na ang Ebanghelyo ni Juan at ang tatlong liham niya ay isinulat sa Efeso o malapit doon, matapos siyang palayain mula sa Patmos.

Ang iba pang mga lunsod ng probinsiya ng Asia na binanggit sa Kasulatan ay ang Colosas, Hierapolis, Adrameto, at Asos.

ASIEL [Ginawa ng Diyos]. Simeonitang ninuno ni Jehu, na isang pinuno noong mga araw ni Haring Hezekias.—1Cr 4:35, 38, 41.

ASIMA. Isang bathalang sinamba ng mga taong mula sa Hamat na pinamayan sa Samaria ng hari ng Asirya matapos niyang dalhin sa pagkabihag ang mga Israelita. (2Ha 17:24, 30) Ayon sa Babilonyong Talmud (*Sanhedrin* 63*b*), si Asima ay inilalarawan bilang isang kambing na lalaki na walang balahibo, at dahil dito'y iniuugnay ng ilan si Asima kay Pan, isang pastoral na diyos ng pag-aanak. Ipinapalagay rin ng iba na nabuo ang pangalang Asima bilang resulta ng sinadyang pagbago sa "Asera" (ang Canaanitang diyosa ng pag-aanak) at pagtatambal nito sa salitang Hebreo na *'a·sham'* ("pagkakasala"; Gen 26:10). Gayunman, walang masasabi nang tiyakan hinggil dito maliban sa kung ano ang nakasaad sa Bibliya.

ASIN. Ang puting tulad-kristal na *compound* ng *sodium chloride* (NaCl). May malalaking deposito ng mineral na asin sa ilalim ng lupa, anupat ang ilan ay daan-daang metro ang kapal. Ang mga karagatan naman ng daigdig ay may humigit-kumulang 3.5 porsiyentong asin, karamiha'y *sodium chloride.* Waring kaunting-kaunti lamang ito, ngunit ang isang kilometro kubiko ng tubig-dagat ay may halos 27 milyong metriko tonelada ng asin. Mga siyam na ulit pang mas maalat kaysa rito ang Dagat na Patay (Dagat Asin) na nasa Palestina. (Gen 14:3) Noon, madaling makakuha ng asin ang mga Israelita. Ang pagpapasingaw ng tubig na mula sa Dagat na Patay ay naglaan ng saganang suplay nito, bagaman ito'y mababang uri. May mga burol na naglalaman ng mga deposito ng asin malapit sa timugang dulo ng Dagat na Patay, di-kalayuan sa lugar kung saan naging haliging asin ang asawa ni Lot. (Gen 19:26; Zef 2:9) Ang mga suplay naman ng asin sa hilagang Palestina, kahit ang ilang bahagi man lamang nito, ay maaaring nanggaling sa mga taga-Fenicia, na sinasabing kumukuha niyaon sa pamamagitan ng pagpapasingaw ng tubig na mula sa Mediteraneo.

Sa kabila ng gayong halos di-maubos na suplay, hindi laging naging madali para sa tao na makakuha ng asin. Nagkaroon ng mga digmaan at mga rebolusyon dahil dito. Sa sinaunang Tsina, ang halaga ng asin ay pumangalawa sa ginto. Ang mga asawang babae at mga anak ay ipinagbili sa pagkaalipin kapalit lamang ng asin. Tumanggap naman ang mga kawal ni Cesar ng salaping pambili nila ng asin, anupat ang halagang iyon ay tinawag na *salarium,* na pinagmulan ng salitang Ingles na *"salary."* —Ihambing ang Ezr 4:14.

Kinikilala ng Bibliya ang kahalagahan ng asin sa pagkain ng tao bilang pampalasa. (Job 6:6) Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, kailangang asnan ang anumang ihahandog kay Jehova sa altar, hindi para magkalasa, kundi walang alinlangang dahil ang asin ay kumakatawan sa kawalan ng kasiraan o kabulukan. (Lev 2:11, 13; Eze 43:24) Maliwanag na dahil dito kung kaya nag-imbak ng maraming asin sa bakuran ng templo. Tiniyak ni Ezra na may saganang asin para sa mga hain. (Ezr 6:9; 7:21, 22) Iniulat na si Antiochus III (mga 198 B.C.E.) ay nagbigay ng 375 *medimni* (mga 20 kl; 562 *bushel*) ng asin para sa paglilingkod sa templo.

Sinasabing ang asin ay nakapagpapagaling at magagamit bilang gamot at antiseptiko. Kung minsan, ang mga bagong-silang na sanggol ay kinukuskusan ng asin. (Eze 16:4) Sa limitadong dami nito, ang asin ay nakabubuti sa mga lupang maasido o kapag inihalo sa pataba, ngunit kapag hinayaang maipon sa lupa, pinapatay nito ang mga pananim at ang lupain ay nagiging tigang at di-mabunga, gaya ng nangyari sa dati'y matabang Libis ng Eufrates. Kung minsan, ang isang lunsod na hinatulan ng lubusang pagkawasak ay sadyang hinahasikan ng asin, anupat ipinapahayag ng pagkilos na ito ang pagnanais na ang dakong iyon ay manatiling tigang at baog nang walang hanggan.—Deu 29:22, 23; Huk 9:45; Job 39:5, 6; Jer 17:6.

Makasagisag na Paggamit. Sa Bibliya, madalas gamitin ang asin sa makasagisag na paraan. Sinabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad: "Kayo ang asin ng lupa," anupat sila'y may impluwensiya sa

iba na tulad ng preserbatibo upang hadlangan ang espirituwal at moral na kabulukan. Maiingatan ng dala nilang mabuting balita ang buhay ng iba. Gayunman, sinabi rin niya sa kanila: "Ngunit kung maiwala ng asin ang bisa nito, paano maisasauli ang alat nito? Hindi na ito magagamit pa sa anumang bagay kundi itatapon sa labas upang mayurakan ng mga tao." (Mat 5:13; Mar 9:50; Luc 14:34, 35) Ganito ang sabi ng isang komentarista sa Bibliya hinggil sa Mateo 5:13: "Ang asin na ginagamit sa bansang ito [Estados Unidos] ay isang kemikal na *compound—muriate of soda*—at kung mawala ang *alat* nito, o kung maiwala nito ang kaniyang *lasa,* wala nang matitira pa. Kalakip ito sa mismong *kalikasan* ng substansiyang iyon. Gayunman, sa mga bansa sa silangan, marumi ang asin na ginagamit, anupat may halong mga materya ng mga halaman at lupa; kaya naman maaari nitong maiwala ang lahat ng alat nito, at halos puro materya ng lupa ang matitira. Wala na itong silbi, maliban sa gamitin ito, gaya ng sinabi, bilang panambak sa mga landas, o mga daanan, gaya ng ginagawa natin sa graba. Karaniwan pa rin sa bansang iyon ang ganitong uri ng asin. Matatagpuan ito sa mga deposito o mga suson sa ilalim ng lupa, at kapag ito'y naarawan o naulanan, tuluyan itong nawawalan ng alat."—*Barnes' Notes on the New Testament,* 1974.

Dahil ang asin ay nakahahadlang sa pagkabulok ng isang bagay, naging sagisag ito ng katatagan at pagiging permanente. Kadalasan, kapag nagtitibay ng mga tipan, ang mga partido ay kumakaing magkakasama—anupat magkakasamang kumakain ng asin—na nagpapahiwatig naman ng walang-hanggang pagkamatapat sa isa't isa na nasa pakikipagtipang iyon. Kaya ang "isang tipan ng asin" ay itinuturing na dapat na tuparin nang mahigpit. (Bil 18:19) Alinsunod dito, ang pananalita ng Judeanong si Haring Abias na si Jehova ay gumawa ng "isang tipan ng asin" kay David at sa kaniyang mga anak ay nangangahulugan na mananatili magpakailanman ang tipan sa linya ni David ukol sa paghahari. Napatunayang si Jesu-Kristo na "anak ni David" at "ugat ni David" ang siyang hahawak sa Kaharian at mangangasiwa sa mga gawain nito magpakailanman.—2Cr 13:4, 5; Aw 18:50; Mat 1:1; Apo 5:5; Isa 9:6, 7.

Sinabi ni Jesus: "Sapagkat ang bawat isa ay dapat maasnan ng apoy." Dito, ang tinutukoy ng konteksto na aasnan ng apoy ng Gehenna ay lahat niyaong mga natitisod tungo sa isang makasalanang pamumuhay o yaong mga responsable sa gayong pagkatisod ng iba.—Mar 9:42-49.

Pagkatapos nito, ginamit naman ni Jesus ang terminong iyon sa naiibang diwa anupat sinabi niya: "Magkaroon kayo ng asin sa inyong sarili, at panatilihin ang kapayapaan sa isa't isa." (Mar 9:50) Ginamit din ito ng apostol na si Pablo sa katulad na paraan, sa pagsasabing: "Ang inyong pananalita nawa ay laging may kagandahang-loob, na tinimplahan ng asin, upang malaman kung paano kayo dapat magbigay ng sagot sa bawat isa." (Col 4:6) Ang paggawi at pananalita ng isa ay dapat na laging kalugud-lugod, makonsiderasyon, mabuti, at tumutulong upang maingatan ang buhay ng iba.

ASIN, HALAMANG [sa Heb., *mal·lu'ach;* sa Ingles, *salt herb*]. Ang terminong ito ay minsan lamang binanggit sa Kasulatan bilang isang pagkain na kinakain niyaong mga walang kabuluhan. (Job 30:4) Ang salita sa orihinal na wika ay itinuturing na hinalaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "asin," at isinalin din ito bilang *"salt-wort"* (*AS, AT, Da*), *"cress"* (*Fn*), "damo" (*Dy*), at "(mga) malva" (*KJ, Le, RS*). Waring ang saling "mga malva" ay resulta ng pagkakahawig ng salitang Hebreo na *mal·lu'ach* at ng salitang Griego na *mo·lo'khe,* na pinaniniwalaang kaugnay ng katawagan sa Ingles na *"mallow* (malva)." Gayunman, sa Job 30:4, hindi ginamit ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* ang *mo·lo'khe* kundi *ha'li·ma* ("mga halamang asin," *LXX,* Bagster), at ang *ha'li·ma,* gaya ng *mal·lu'ach,* ay ipinapalagay na tumutukoy alinman sa maalat na lasa ng halamang ito o sa rehiyon kung saan ito tumutubo.

Ang halaman na pinakamalimit imungkahi bilang katumbas ng *mal·lu'ach* sa Bibliya ay ang *sea purslane* o *shrubby orache* (*Atriplex halimus*). Karaniwan na, ang makapal na palumpong na ito ay tumataas nang 1 hanggang 2 m (3 hanggang 6.5 piye). Ang halamang ito ay may mga dahong maliit, makapal at maasim, at kapag tagsibol ay nag-uusbong ito ng maliliit na purpurang bulaklak. Tumutubo ito sa maasin na lupa.

ASIN, LIBIS NG. Isang libis kung saan tinalo ng mga Israelita ang mga Edomita sa dalawang pagkakataon. (2Sa 8:13; 2Ha 14:7) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito, ngunit karaniwang inirerekomenda ng mga iskolar ang alinman sa dalawang lokasyon, ang isa ay malapit sa Beer-sheba at ang isa naman ay nasa dakong T ng Dagat Asin.

Sa gawing silangan mula sa Beer-sheba sa Negeb, matatagpuan ang isang libis na ang pangalang Arabe (Wadi el-Milh) ay nangangahulugang Libis ng Asin. Posibleng magkasagupa sa lugar na ito ang mga Judeano mula sa H at ang mga Edomita na manggagaling sa TS. Gayunman, palibhasa'y mas pinapaboran ng ilang iskolar ang isang lokasyon na nasa teritoryo ng Edom, ipinapalagay nila na ang Libis ng Asin sa Kasulatan ay ang kapatagang

nasa TTK ng Dagat Asin. Sa ngayon, ang mababang lupain sa T ng Dagat Asin ay matubig at hindi mapipili bilang isang lokasyon para sa pagbabaka. Ngunit, yamang tumaas na ang lebel ng tubig ng Dagat Asin, maaaring mas tuyo ang kapatagan noong maganap ang mga pagbabaka, o maaaring ang labanan ay nagsimula sa isang bahagi ng libis na hindi matubig. Pagkatapos ng ikalawang labanan, 10,000 Edomita ang inihagis mula sa isang malaking bato at namatay, ngunit hindi binanggit ang lokasyon ng malaking batong iyon.—2Cr 25: 11, 12.

Sa unang pagbabaka, sina David at Joab (maliwanag na namuno rin si Abisai sa ilang tropang sundalo) ay nagpabagsak ng 18,000 Edomita sa Libis ng Asin. (2Sa 8:13; 1Ha 11:15; 1Cr 18:12; Aw 60:Sup) Pagkalipas ng ilang panahon, si Haring Amazias (858-830 B.C.E.) ay sumalakay at pumatay ng 10,000 Edomita sa libis ding iyon. Pagkatapos nito'y pinatay niya ang 10,000 Edomitang binihag nila, at inagaw niya ang Edomitang moog ng Sela.—2Ha 14:7; 2Cr 25:11, 12; tingnan ang EDOM, MGA EDOMITA.

ASIN, LUNSOD NG. Isang lunsod ng Juda sa ilang. (Jos 15:61, 62) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Qumran (Horvat Qumeran), na mga 20 km (13 mi) sa S ng Jerusalem, sa HK baybayin ng Dagat na Patay.

ASINCRITO [Walang Katulad]. Isang Kristiyano sa Roma na pinadalhan ng apostol na si Pablo ng pagbati sa kaniyang kinasihang liham sa mga taga-Roma na isinulat mula sa Corinto noong mga 56 C.E. (Ro 16:14) Wala nang iba pang impormasyon sa Kasulatan tungkol kay Asincrito; gayunman, ipinakikita ng arkeolohikal na katibayan sa mga inskripsiyon at papiro na ang Asincrito ay isang karaniwang pangalan noong panahong iyon.

ASIR [posible, Bilanggo].

1. Isang Levitang ipinanganak sa Ehipto at isa sa mga anak ni Kora.—Exo 6:24; 1Cr 6:22.

2. Ang 1 Cronica 6:23, 37 ay waring nagpapahiwatig na may isa pang Asir na anak o inapo ni Ebiasap.

Ginamit ng *King James Version* ang pangalang Asir sa 1 Cronica 3:17; gayunman, sa maraming makabagong salin (*AS-Tg, AT, BSP, MB, Mo, NW, Ro, RS*) ay itinuturing ang salitang Hebreo rito hindi bilang pangalang pantangi kundi bilang isang pananalita na naglalarawan kay Jeconias (Jehoiakin) bilang isang bihag o bilanggo sa Babilonya. (2Ha 24:12-15; 25:27-30) Kaayon nito, ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay kababasahan: "At ang mga anak ni Jeconias bilang bilanggo [*'as·sir'*] ay si Sealtiel . . ."

ASIRYA. Ang pangalang itinawag sa bansa na noong sinaunang panahon ay sumasaklaw sa hilagang dulo ng kapatagan ng Mesopotamia o sa dulong hilagang bahagi ng bansa na sa ngayon ay tinatawag na Iraq. Ito ay nasa rehiyon ng tatsulok na binubuo ng mga ilog ng Tigris at ng Maliit na Zab, anupat sa kalakhan ang mga ilog na ito ang nagsilbing kanluran at timugang mga hangganan nito, samantalang ang kabundukan ng sinaunang Armenia ang hilagaang hangganan, at ang Kabundukan ng Zagros at ang lupain ng Media naman ang silangang hangganan. Gayunman, dapat pansinin na pabagu-bago ang mga hangganang ito, anupat lumalawak ang Asirya hanggang sa T ng Maliit na Zab kapag humihina ang Babilonya, ngunit muli itong umuurong kapag humihina ang pamumuno ng Asirya at lumalakas naman ang Babilonya. Pabagu-bago rin ang iba pang mga hangganan ng Asirya lalo na yaong sa Tigris, yamang maagang pinalawak ng Asirya ang impluwensiya nito sa K ng ilog na iyon. Sabihin pa, higit na mas malawak ang teritoryong nasaklaw ng Imperyo ng Asirya. —MAPA, Tomo 1, p. 954.

Nagkaroon ng malapit na ugnayan ang Asirya at Babilonya sa buong kasaysayan ng mga ito. Ang mga ito ay magkaratig na mga estado na magkasamang tumatahan sa isang rehiyon na walang tunay at likas na dibisyon na nagsisilbing harang sa pagitan ng kani-kanilang teritoryo. Gayunman, ang kalakhang bahagi ng mismong Asirya ay bulubundukin at baku-bakong lupain, anupat may klimang mas kaayaaya at nakapagpapasigla kaysa sa Babilonia. Ang mga tao roon ay mas masigla at agresibo kaysa sa mga Babilonyo. Inilalarawan sila sa inukit na mga relyebe bilang matitipuno, maiitim ang balat, makakapal ang kilay at balbas, at matatangos ang ilong.

Ang lunsod ng Asur, na nasa K ng Tigris, ang itinuturing na orihinal na kabisera ng rehiyong iyon. Ngunit nang maglaon, ang Nineve ang naging pinakaprominenteng kabisera nito, samantalang kapuwa ang Cala at ang Khorsabad ay ginagamit paminsan-minsan ng mga Asiryanong monarka bilang mga kabiserang lunsod. Isang rutang pangkalakalan patungo sa Mediteraneo at sa Asia Minor ang bumabagtas sa hilagang bahagi ng Asirya, at ang iba pang mga ruta ay patungo naman sa Armenia at sa rehiyon ng Lawa ng Urmia. Ang karamihan sa pakikipagdigma ng Asirya ay upang makuha nito o mapanatili ang kontrol sa gayong mga rutang pangkalakalan.

Militarismo. Ang Asirya ay pangunahin nang isang militar na kapangyarihan, at ang larawang iginuhit nito sa kasaysayan ay nagpapakita ng matinding kalupitan at kasakiman. (MGA LARAWAN,

Inukit na larawan mula sa hilagang palasyo sa Nineve. Ang hari at ang kaniyang reyna sa isang salu-salo sa hardin; nakasabit sa puno sa harap ng manunugtog ng alpa ang ulo ng isang nalupig na hari

Tomo 1, p. 958) Inilarawan ng isa sa kanilang mga monarkang mandirigma, si Ashurnasirpal, ang naging parusa niya sa ilang mapaghimagsik na lunsod sa ganitong pananalita:

"Nagtayo ako ng isang haligi sa harap ng pintuang-daan ng kaniyang lunsod, at binalatan ko ang lahat ng pinunong lalaki na naghimagsik, at ibinalot ko sa haligi ang kanilang mga balat; ang ilan ay ikinulong ko sa loob ng haligi, ang ilan ay ibinayubay ko sa haligi sa mga tulos, . . . at pinutol ko ang mga biyas ng mga opisyal, ng mga maharlikang opisyal na naghimagsik. . . . Maraming bihag mula sa kanila ang sinunog ko sa apoy, at marami ang kinuha ko bilang mga buháy na bihag. Ang ilan ay pinutulan ko ng kanilang mga kamay at ng kanilang mga daliri, at ang iba ay pinutulan ko ng kanilang mga ilong, ng kanilang mga tainga, at ng kanilang mga daliri(?), dinukit ko ang mga mata ng marami. Gumawa ako ng isang haligi ng mga buháy, at ng isa naman ng mga ulo, at itinali ko ang kanilang mga ulo sa mga poste (katawan ng mga puno) sa palibot ng lunsod. Ang kanilang mga binata at mga dalaga ay sinunog ko sa apoy . . . Dalawampung lalaki ang binihag kong buháy at inilibing ko sila sa loob ng pader ng kaniyang palasyo. . . . Ang iba pa sa kanila [ang kanilang mga mandirigma] ay pinatay ko sa uhaw sa disyerto ng Eufrates."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. D. Luckenbill, 1926, Tomo I, p. 145, 147, 153, 162.

Madalas na ipinakikita sa mga relyebe ang kanilang mga bihag na inaakay sa pamamagitan ng mga panaling nakakabit sa mga pangawit na nakatuhog sa ilong o mga labi ng mga ito, o dinukit ang mga mata sa pamamagitan ng tulis ng sibat. Sa gayon, ang sadistikong pagpapahirap ay malimit na bahagi ng pakikipagdigma ng Asirya, na tahasan nilang ipinaghambog at maingat na iniulat. Ang kabantugan nila sa kalupitan ay tiyak na naging bentaha sa kanilang pakikipagdigma, anupat naghahasik ito ng takot sa puso ng mga sasalakayin nila at kadalasan nang nagpapahina ng loob ng kalaban. Angkop na inilarawan ng propetang si Nahum ang kabisera ng Asirya, ang Nineve, bilang isang "tirahan ng mga leon" at "lunsod ng pagbububo ng dugo."—Na 2:11, 12; 3:1.

Anong uri ng relihiyon ang isinagawa ng mga Asiryano?

Sa kalakhang bahagi, ang relihiyon ng Asirya ay minana sa Babilonya, at bagaman ang sarili nilang pambansang diyos na si Asur ang itinuring ng mga Asiryano bilang kataas-taasan, kinilala pa rin nila ang Babilonya bilang ang pangunahing sentro ng relihiyon. Ang hari ng Asirya ang nagsilbing mataas na saserdote ni Asur. Ipinakikita sa isang tatak, na natagpuan ni A. H. Layard sa mga guho ng isang palasyo ng mga Asiryano at iniingatan ngayon sa British Museum, na ang diyos na si Asur ay may tatlong ulo. Prominente sa pagsamba ng mga Asiryano ang paniniwala sa mga tatluhang diyos, at maging sa limahang diyos. Ang pangunahing tatluhang diyos ay binubuo ni Anu, kumakatawan sa langit; ni Bel, kumakatawan sa rehiyong tinatahanan ng tao, mga hayop, at mga ibon; at ni Ea, kumakatawan sa tubig sa ibabaw at ilalim ng lupa. Ang isa pang tatluhang diyos ay binubuo ni Sin, ang diyos-buwan; ni Shamash, ang diyos-araw; at ni Ramman, diyos ng bagyo, bagaman kadalasan ay

hinahalinhan siya ni Ishtar, ang reyna ng mga bituin. (Ihambing ang 2Ha 23:5, 11.) Kasunod ng mga ito ang limang diyos na kumakatawan sa limang planeta. Bilang komento hinggil sa mga diyos na bumubuo ng mga grupong trinitaryo, ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, p. 102) ay nagsasabi: "Kung minsan, ang mga diyos na ito ay tinatawagan sa mga pananalita na waring nag-aangat sa bawat isa sa kanila sa posisyon ng pangingibabaw sa iba." Gayunman, kabilang sa kalipunan ng kanilang mga diyos ang di-mabilang na iba pang mga pangalawahing bathala, anupat ang marami ay nagsilbing mga patron ng mga bayan. Binabanggit na si Nisroc ang sinasamba ni Senakerib noong mismong pagkakataon na paslangin siya.—Isa 37:37, 38.

Ang relihiyong isinagawa ng mga Asiryano kaugnay ng mga diyos na ito ay animistiko, samakatuwid nga, naniniwala sila na ang bawat bagay at likas na pangyayari ay pinakikilos ng isang espiritu. Ito ay waring naiiba sa pagsamba sa kalikasan na laganap sa nakapalibot na mga bansa dahil pakikipagdigma ang pangunahing gawain ng relihiyon ng bansa. (LARAWAN, Tomo 1, p. 956) Kaya naman sinabi ni Tiglat-pileser I hinggil sa kaniyang pakikipagbaka: "Inudyukan ako ng aking Panginoong si ASHUR." Sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan, sinasabi ni Ashurbanipal: "Sa utos nina ASSUR, SIN, at SHAMAS, ang dakilang mga diyos na aking mga panginoon na nagsanggalang sa akin, sa Mini ay pumasok ako at nagmartsa nang matagumpay." (*Records of the Past: Assyrian and Egyptian Monuments,* London, 1875, Tomo V, p. 18; 1877, Tomo IX, p. 43) Laging hinihilingan ni Sargon ng tulong si Ishtar bago siya humayo sa digmaan. Ang mga hukbo ay nagmartsa kasunod ng mga estandarte ng mga diyos, lumilitaw na mga sagisag na yari sa kahoy o metal na nasa mga poste. Itinuturing na napakahalaga ng mga tanda (*omen*), na inaalam sa pamamagitan ng pagsusuri sa mga atay ng inihaing mga hayop, sa lipad ng mga ibon, o sa posisyon ng mga planeta. Ang aklat na *Ancient Cities,* ni W. B. Wright (1886, p. 25) ay nagsasabi: "Pakikipaglaban ang pinagkakaabalahan ng bansa, at walang humpay ang mga saserdote sa pagsusulsol ng digmaan. Tinutustusan sila sa kalakhan mula sa mga nasamsam sa pananakop, na mula rito ay lagi silang binibigyan ng takdang porsiyento bago makihati ang iba, sapagkat napakarelihiyoso ng lahing ito ng mga mandarambong."

Kultura, Panitikan, at mga Batas. Nagtayo ang mga Asiryano ng kahanga-hangang mga palasyo, anupat nakahanay sa pader ng mga ito ang malalapad na tapyas na nililok na makatotohanang naglalarawan sa mga tagpo ng digmaan at kapayapaan. Ang mga pasukang-daan ay napapalamutian ng mga torong may ulo ng tao at mga pakpak, na inukit sa buu-buong bloke ng batong-apog na tumitimbang nang hanggang 36 na metrikong tonelada. May masisinsing lilok ang kanilang mga silinder na pantatak. (Tingnan ang ARKEOLOHIYA.) Ipinahihiwatig ng kanilang mga hinulmang metal na mayroon silang malaking kaalaman sa metalurhiya. Ang kanilang mga hari ay nagtayo ng mga paagusan at gumawa ng mga sistema para sa irigasyon; gumawa rin sila ng botanikal at soolohikal na mga maharlikang parke na may mga halaman, mga punungkahoy, at mga hayop mula sa maraming lupain. Kadalasan nang makakakita sa mga gusali ng kanilang mga palasyo ng isinaplanong-mabuting mga lagusan ng tubig at mahusay na sanitasyon.

Partikular na nakatatawag-pansin ang malalaking aklatan na itinayo ng ilang Asiryanong monarka, na naglalaman ng sampu-sampung libong tapyas na luwad, prisma, at silinder na pawang may ukit na *cuneiform* at naglalahad ng mahahalagang pangyayari sa kasaysayan, mga impormasyong panrelihiyon, at legal at pangkomersiyong mga bagay. Gayunman, muling ipinakikita ng ilang batas mula sa isang yugto ng kasaysayan ng Asirya ang kalupitan na malimit na pagkakakilanlan ng bansa. Ang pagputol sa mga bahagi ng katawan ay itinatakda bilang parusa sa ilang krimen. Halimbawa, ang isang aliping babae ay hindi pinahihintulutang lumabas sa publiko nang nakatalukbong, at puputulin ang kaniyang mga tainga kung lalabagin niya ang gayong ordinansa. Ang kawalan ng legal na proteksiyon para sa isang babaing may asawa ay pinatutunayan ng isang batas na nagsasabi: "Isinasaisantabi ang mga kaparusahang nakasulat sa tapyas may kinalaman sa babaing may asawa, maaaring paluin ng isang lalaki ang kaniyang asawa, sabunutan ang buhok nito, hiwain at sugatan ang mga tainga nito. Walang (nasasangkot na) pagkakasala sa batas hinggil sa bagay na iyon."—*Everyday Life in Babylonia and Assyria,* ni H. W. F. Saggs, 1965, p. 152.

Biblikal at Sekular na Kasaysayan. Ang unang pagtukoy sa Asirya sa rekord ng Bibliya ay nasa Genesis 2:14, kung saan ang Ilog Hidekel (ang Tigris), na sa pasimula ay isa sa apat na sanga ng ilog "mula sa Eden," ay inilalarawan ni Moises noong kaniyang mga araw bilang "patungo sa silangan ng Asirya."—Gen 2:10.

Ang pangalan ng lupain ay hinalaw sa pangalan ng anak ni Sem na si Asur. (Gen 10:22) Kaya lumilitaw na una itong tinirahan ng mga Semita dinagtagal pagkatapos ng Baha. Gayunman, maaga itong pinasok ng ibang mga tao, yamang pumasok sa Asirya ang apo ni Ham na si Nimrod at itinayo niya ang "Nineve at ang Rehobot-Ir at ang Cala at ang Resen sa pagitan ng Nineve at ng Cala: ito ang dakilang lunsod." (Gen 10:11, 12; ihambing ang Mik 5:6.) Hindi sinasabi kung nangyari ito kasunod ng

Mga karong Asiryano na may dalang mga estandarteng panrelihiyon patungo sa pagbabaka

pagtatayo ng Tore ng Babel at ng ibinunga nitong paggulo sa mga wika (Gen 11:1-9), bagaman may binabanggit nang iba't ibang "mga wika" sa ikasampung kabanata ng Genesis. (Gen 10:5, 20, 31) Gayunpaman, maliwanag na ang Nineve, ang kabisera ng Asirya, ay nagmula sa Babilonya, at kasuwato ito ng sekular na kasaysayan. Nang dakong huli, ang mga tribo na nagmula sa anak ni Abraham na si Ismael ay inilalarawang nakarating hanggang sa Asirya sa kanilang pagpapagala-gala.—Gen 25:18.

Ang yugto sa pagitan ng mga 1100 at 900 B.C.E. (kasunod ng pamamahala ni Tiglat-pileser I) ay isang yugto ng paghina ng Asirya, at ipinapalagay na naging kaayaayang kalagayan ito upang mapalawak ang mga hangganan ng bansang Israel sa ilalim ng pamamahala ni David (1077-1038 B.C.E.) at upang higit pang mapalawak ang impluwensiya nito sa ilalim ng paghahari ni Solomon (1037-998 B.C.E.). Sabihin pa, ang tagumpay ng gayong paglawak ay pangunahin nang dahil sa tulong ng Diyos at hindi dahil sa paghina ng Asirya.—2Sa 8, 10; 1Ha 4:21-24.

Sina Ashurnasirpal II at Salmaneser III. Ang pagsalakay ng Asirya ay nagsimulang maging banta sa Israel noong panahon ng pamamahala ni Ashurnasirpal II, na kilala sa walang-awang pakikipagdigma at kalupitan, gaya ng nabanggit na. Ipinakikita sa mga inskripsiyon na tumawid siya sa Eufrates, nilupig ang hilagang Sirya, at pinatawan ng tributo ang mga lunsod ng Fenicia. Ang kaniyang kahalili, na si Salmaneser III, ang unang hari na nag-ulat ng tuwirang pakikipag-ugnayan sa hilagang kaharian ng Israel. Ipinakikita sa mga rekord ng Asirya na si Salmaneser ay humayo patungong Karkar sa Ilog Orontes, kung saan inangkin niyang nakipaglaban siya sa isang koalisyon ng mga hari. Hindi malinaw kung sino ang nagwagi sa pagbabakang iyon. Itinala sa Black Obelisk ni Salmaneser sa Nimrud na si Jehu (mga 904-877 B.C.E.) ay nagbayad ng tributo sa kaniya at mayroon doong nakaukit na relyebe na posibleng naglalarawan sa sugo ni Jehu habang naghahatid ito ng tributo sa Asiryanong monarka.—Tingnan ang SALMANESER Blg. 1.

Si Adad-nirari III at ang kaniyang mga kahalili. Kasunod ni Shamshi-Adad V, na kahalili ni Salmaneser III, si Adad-nirari III ay umupo sa trono ng Asirya. Iniuulat sa mga inskripsiyon na sinalakay niya ang Damasco at tumanggap siya ng tributo mula kay Jehoas ng Samaria. Marahil noong mga kalagitnaan ng ikasiyam na siglo B.C.E. (mga 844), isinugo ang propetang si Jonas sa isang misyon sa Nineve na kabisera ng Asirya, at bilang resulta ng

kaniyang pagbababala hinggil sa dumarating na pagkawasak, ang buong lunsod, pati na ang hari nito, ay tumugon at nagsisi. (Jon 3:2-6) Maaaring ang hari ng Asirya noong panahong iyon ay si Adad-nirari III, ngunit hindi ito matiyak.

Iniuulat ng kasaysayan na kabilang sa mga haring sumunod kay Adad-nirari III sina Salmaneser IV, Ashur-dan III, at Ashur-nirari V, na pawang mga anak ni Adad-nirari III. Noong panahong iyon ay hindi na gaanong agresibo ang Asirya sa pananalakay.

Si Tiglat-pileser III. Ang unang haring Asiryano na binanggit ang pangalan sa Bibliya ay si Tiglat-pileser III (2Ha 15:29; 16:7, 10), na tinatawag ding "Pul" sa 2 Hari 15:19. Ang dalawang pangalang ito ay ginamit sa 1 Cronica 5:26, at dahil dito ay inakala ng ilan noon na sila'y magkaibang hari. Pero parehong ginamit ng Babylonian King List at Assyrian King List ang mga pangalang ito para sa iisang indibiduwal. Iminumungkahi ng ilan na ang haring ito ay unang nakilala bilang si Pul at na ginamit niya ang pangalang Tiglat-pileser nang lumuklok siya sa trono ng Asirya.—Tingnan ang PUL Blg. 1.

Noong panahon ng paghahari ni Menahem ng Israel (mga 790-781 B.C.E.), pumasok si Tiglat-pileser III sa teritoryo ng hilagang kahariang iyon. Binayaran siya ni Menahem ng isang libong talentong pilak ($6,606,000) at sa gayon ay sinuhulan ang haring Asiryano upang umatras. (2Ha 15:19, 20) Gayunman, nang maglaon ay nakipagsabuwatan si Haring Peka ng Israel (mga 778-759 B.C.E.) kay Haring Rezin ng Sirya laban sa Judeanong si Haring Ahaz (761-746 B.C.E.). Sa kabila ng hula ni Isaias na tiyak na maaalis ang bantang ito ng Sirya at Israel sa pamamagitan ng kapangyarihan ng hari ng Asirya (Isa 7:1-9, 16, 17; 8:3, 4), may-kamangmangang pinili ni Ahaz na magpadala ng suhol kay Tiglat-pileser upang salakayin nito ang tambalang iyon at sa gayo'y maalis ang banta sa Juda. Tumugon ang Asiryanong monarka sa pamamagitan ng pagbihag sa maraming lunsod sa hilagang bahagi ng kaharian ng Israel, gayundin sa mga pook ng Gilead, Galilea, at Neptali. Noong maagang bahagi ng kaniyang paghahari, sinimulang ipatupad ni Tiglat-pileser ang patakarang ilipat ang mga nakatira sa nalupig na mga lugar upang mabawasan ang posibilidad na magkaroon ng mga pag-aalsa, at nang panahong iyon ay ipinatapon niya ang ilan sa mga Israelita. (1Cr 5:6, 26) Karagdagan pa, ang Juda ay nasa ilalim noon ng kontrol ng Asirya, at si Ahaz ng Juda ay naglakbay patungong Damasco, na nalupig din ng mga Asiryano, at maliwanag na nagbigay-galang siya kay Tiglat-pileser.—2Ha 15:29; 16:5-10, 18; 2Cr 28:16, 20, 21, ihambing ang Isa 7:17-20.

Si Salmaneser V. Si Salmaneser V ang humalili kay Tiglat-pileser III. Si Hosea (mga 758-740 B.C.E.), na umagaw sa trono ng Israel, ay umayon noong una na patawan siya ng Asirya ng tributo. Nang maglaon ay nakipagsabuwatan siya sa Ehipto upang mapalaya ang Israel mula sa pamatok ng Asirya, at sinimulan ni Salmaneser ang tatlong-taóng pagkubkob sa lunsod ng Samaria na humantong sa pagbagsak nito (740 B.C.E.) at ng pagkatapon ng Israel. (2Ha 17:1-6; 18:9-11; Os 7:11; 8:7-10) Karamihan sa mga reperensiyang akda ay nagsasabi na namatay si Salmaneser bago matapos ang pananakop sa Samaria at na si Sargon II ang naghahari noong panahong bumagsak ang lunsod.—Gayunman, tingnan ang SALMANESER Blg. 2; SARGON.

Si Sargon II. Ang mga rekord ni Sargon ay may binabanggit na pagpapatapon ng 27,290 Israelita sa mga lugar na nasa Mataas na Eufrates at Media. Inilalarawan din doon ang kaniyang kampanya sa Filistia kung saan nalupig niya ang Gat, Asdod, at Asdudimmu. Noong panahon ng kampanyang ito, tinagubilinan ang propetang si Isaias na magbabala tungkol sa kawalang-saysay ng pagtitiwala sa Ehipto o Etiopia bilang pananggalang laban sa sumasalakay na Asiryano. (Isa 20:1-6) Marahil ay noong panahon ng paghahari ni Sargon unang dinala sa Samaria ang mga taong mula sa Babilonya at Sirya upang muli itong panirahan, at nang maglaon ay nagsugo ang haring Asiryano ng isang saserdoteng Israelita mula sa pagkatapon upang turuan sila sa "relihiyon ng Diyos ng lupain."—2Ha 17:24-28; tingnan ang SAMARIA Blg. 2; SAMARITANO.

Si Senakerib. Nilusob ni Senakerib, na anak ni Sargon II, ang kaharian ng Juda noong ika-14 na taon ni Hezekias (732 B.C.E.). (2Ha 18:13; Isa 36:1) Bago nito, naghimagsik si Hezekias laban sa pamatok ng Asirya na ipinataw dahil sa pagkilos ng kaniyang amang si Ahaz. (2Ha 18:7) Tumugon si Senakerib sa pamamagitan ng pagdaluhong sa buong Juda, anupat iniulat na bumihag siya ng 46 na lunsod (ihambing ang Isa 36:1, 2), at pagkatapos, mula sa kaniyang kampo sa Lakis, siningil niya si Hezekias ng tributo na 30 talentong ginto (mga $11,560,000) at 300 talentong pilak (mga $1,982,000). (2Ha 18:14-16; 2Cr 32:1; ihambing ang Isa 8:5-8.) Bagaman binayaran ang halagang ito, isinugo ni Senakerib ang kaniyang mga tagapagsalita upang hingin ang ganap na pagsuko ng Jerusalem. (2Ha 18:17–19:34; 2Cr 32:2-20) Matapos pangyarihin ni Jehova na mapuksa ang 185,000 sa mga hukbo ng Asirya sa loob ng isang gabi, ang hambog na Asiryano ay napilitang umatras at bumalik sa Nineve. (2Ha 19:35, 36) Nang maglaon ay pinaslang siya roon ng dalawa sa kaniyang mga anak at hinalinhan siya sa trono ng isa pa niyang anak, si Esar-hadon. (2Ha

19:37; 2Cr 32:21, 22; Isa 37:36-38) Ang mga pangyayaring ito, maliban sa pagkapuksa ng mga hukbong Asiryano, ay nakaulat din sa mga prisma nina Senakerib at Esar-hadon.—MGA LARAWAN, Tomo 1, p. 957.

Si Esar-hadon. Noong panahon ng paghahari ni Manases (716-662 B.C.E.), pinahintulutan ni Jehova ang mga Asiryanong pinuno ng hukbo na dalhing bihag ang Judeanong haring ito sa Babilonya (na noon ay nasa ilalim ng kontrol ng Asirya). (2Cr 33:11) Sinasabi ng ilan na ito ay maaaring noong panahon ng matagumpay na kampanya ni Esar-hadon laban sa Ehipto. Gayunpaman, si *Menasi* (Manases) ng Juda ay binabanggit sa mga inskripsiyon bilang isa sa mga nagbabayad ng tributo kay Esar-hadon. Nang maglaon ay ibinalik si Manases sa Jerusalem. (2Cr 33:10-13) Batay sa Ezra 4:2, lumilitaw na patuloy pa rin ang pagpapaalis at pagdadala ng mga tao sa hilagang kaharian ng Israel noong mga araw ni Esar-hadon, anupat maaaring ito ang dahilan kung bakit may binanggit na "animnapu't limang taon" sa hula sa Isaias 7:8.—Tingnan ang AHAZ Blg. 1; ESAR-HADON.

Si Ashurbanipal. Bago mamatay si Esar-hadon, inatasan niya ang kaniyang anak na si Ashurbanipal bilang tagapagmanang prinsipe ng Asirya at ang isa pa niyang anak, si Shamash-shum-u-kin, bilang tagapagmanang prinsipe ng Babilonia. Nang maglaon ay naghimagsik si Shamash-shum-u-kin laban sa kaniyang kapatid, at nasugpo ni Ashurbanipal ang paghihimagsik at sinamsaman ang lunsod ng Babilonya.

Sa pamamahala ni Ashurbanipal, naabot ng imperyo ang pinakamalawak na saklaw nito. Sinugpo niya ang isang pag-aalsa sa Ehipto at sinamsaman ang lunsod ng Thebes (No-amon). Saklaw noon ng mga hangganan ng Imperyo ng Asirya ang mga rehiyon ng Elam, ang ilang bahagi ng Media pataas hanggang sa Ararat, patungo sa K sa Cilicia na nasa Asia Minor, patungo sa T sa Sirya at Israel (ngunit hindi sa Jerusalem), at pababa sa Ehipto, Arabia, at Babilonia. Lumilitaw na siya "ang dakila at kagalang-galang na si Asenapar" na binanggit sa Ezra 4:10.—Tingnan ang ASENAPAR.

Ang pagbagsak ng imperyo. Inilalahad ng Babylonian Chronicle B.M. (British Museum) 21901 ang pagbagsak ng Nineve, na kabisera ng Asirya, pagkatapos na kubkubin ito ng pinagsanib na mga hukbo ni Nabopolassar na hari ng Babilonya at ni Cyaxares na Medo noong ika-14 na taon ni Nabopolassar (632 B.C.E.): "Ang lunsod ay ginawa [nila] na mga burol ng kaguhuan at mga bun[ton (ng labí)]." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 305; kanila ang mga braket at mga panaklong.) Sa gayon ay humantong ang mabangis na Imperyo ng Asirya sa isang kahiya-hiyang wakas.—Isa 10:12, 24-26; 23:13; 30:30-33; 31:8, 9; Na 3:1-19; Zef 2:13.

Ayon sa kronika ring iyon, noong ika-14 na taon ni Nabopolassar (632 B.C.E.), tinangka ni Ashur-uballit II na ipagpatuloy ang pamamahala ng Asirya mula sa Haran bilang kaniyang kabiserang lunsod. Sinasabi ng kronikang iyon, sa ika-17 taon ni Nabopolassar (629 B.C.E.): "Noong buwan ng Du'uzu, si Ashur-uballit, hari ng Asirya, (at) ang isang malaki[ng hukbo ng] E[hi]pto [na dumating upang sumaklolo sa kaniya] ay tumawid sa ilog (ng Eufrates) at [humayo] upang lupigin ang Harran." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 305; kanila ang mga braket at mga panaklong.) Ang totoo, tinatangka noon ni Ashur-uballit na muling lupigin iyon pagkatapos na maitaboy na siya. Ang rekord na iyon ay kasuwato ng ulat may kinalaman sa ginawa ni Paraon Necoh na nakatala sa 2 Hari 23:29, na naging dahilan ng pagkamatay ni Haring Josias ng Juda (mga 629 B.C.E.). Sinasabi ng tekstong ito na "si Paraon Necoh na hari ng Ehipto ay umahon sa hari ng Asirya sa may ilog ng Eufrates"—maliwanag na upang tulungan ito. Ang "hari ng Asirya" na pinaroonan ni Necoh ay malamang na si Ashur-uballit II. Hindi nagtagumpay ang kanilang kampanya laban sa Haran. Ang Imperyo ng Asirya ay nagwakas na.

Ipinakikita sa entrepanyo ng pader mula sa Nimrud ang mga Asiryanong kawal dala ang mga diyos ng isang nalupig na lunsod

Ang titulong "hari ng Asirya" ay ikinapit sa Persianong hari (si Dario Hystaspis) na nagpupuno sa lupain ng Asirya noong panahon ng muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem (natapos noong 515 B.C.E.). —Ezr 6:22.

Ang Asirya sa Hula. Ang Asirya ay binanggit sa hulang binigkas ni Balaam noong mga taóng 1473 B.C.E. (Bil 24:24) Madalas banggitin ang Asirya sa mga hula nina Isaias, Jeremias, Ezekiel, Mikas, Nahum, Zefanias, at Zacarias, at ang babala tungkol sa pagsalanta ng Asirya sa hilagang kaharian ng Israel ay isinasaad sa buong hula ni Oseas. Maraming beses na hinatulan ang apostatang Israel at Juda dahil sa kanilang pananalig sa gayong mga bansang pagano, anupat sila'y madalas na nagpalipat-lipat sa pagitan ng Ehipto at Asirya, tulad ng isang "mangmang na kalapati na walang puso." (Jer 2:18, 36; Pan 5:6; Eze 16:26, 28; 23:5-12; Os 7:11) Buong-linaw na inilarawan ang kapaha-pahamak na mga bunga ng gayong landasin. (Eze 23:22-27) Inihula rin na ibabagsak ang mga Asiryano at isasauli ang itinapong mga Israelita sa kanilang sariling lupain. (Isa 11:11-16; 14:25; Jer 50:17, 18; Eze 32:22; Zac 10:10, 11) Sa katapus-tapusan, inihula maging ang panahon kung kailan magkakaroon ng mapayapang kaugnayan ang mga lupain ng Asirya at Ehipto at makakasama sila ng Israel sa lingap ng Diyos anupat magiging "isang pagpapala sa gitna ng lupa."—Isa 19:23-25.

ASKELON [posible, Dako ng Pagtitimbang (Pagbabayad)]. Isang daungang-dagat sa Mediteraneo at isa sa limang pangunahing lunsod ng mga Filisteo. (Jos 13:3) Ipinapalagay na ito ang ʽAsqalan (Tel Ashqelon) na mga 19 na km (12 mi) sa HHS ng Gaza. Ang lunsod ay nasa isang mabatong lugar na hugis-ampiteatro, na ang papaloob na bahagi ay nakaharap sa Mediteraneo. Ang mga karatig na lupain ay matataba at nagbubunga ng mansanas, igos, at ng maliliit na sibuyas na tinatawag na *scallion,* na ang pangalan ay lumilitaw na hinalaw sa pangalan ng Filisteong lunsod na ito.

Ang Askelon ay iniatas sa tribo ni Juda at nabihag nila, ngunit lumilitaw na hindi nila ito nasakop nang matagal. (Huk 1:18, 19) Ito ay isang Filisteong lunsod noong panahon ni Samson at ni Samuel. (Huk 14:19; 1Sa 6:17) Binanggit ito ni David sa kaniyang panaghoy para sa kamatayan nina Saul at Jonatan. (2Sa 1:20) Hindi ito kasama sa talaan ng mga Filisteong lunsod na nasakop ni Haring Uzias.—2Cr 26:6.

Binanggit sa hula ni Amos (mga 804 B.C.E.) ang pagkatalo ng tagapamahala ng Askelon. (Am 1:8) Ipinakikita ng sekular na kasaysayan na noong sumunod na siglo, ang *Asqaluna* (Askelon) ay ginawang basalyong lunsod ni Tiglat-pileser III ng Asirya. Bumigkas si Jeremias (pagkatapos ng 647 B.C.E.) ng dalawang hula may kaugnayan sa Askelon. Ang Jeremias 47:2-7 ay maaaring nagkaroon ng bahagyang katuparan nang samsaman ni Nabucodonosor ang lunsod noong maagang bahagi ng kaniyang paghahari (mga 624 B.C.E.), at ang hula naman sa Jeremias 25:17-20, 28, 29 ay malinaw na natupad pagkatapos bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Binanggit din sa hula ni Zefanias (isinulat bago ang 648 B.C.E.) na ititiwangwang ang Askelon, kasama ng iba pang mga Filisteong lunsod, anupat sa dakong huli ay tatahanan ng nalabi ng Juda ang "mga bahay sa Askelon." (Zef 2:4-7) Bilang panghuli, noong mga 518 B.C.E., nagpahayag si Zacarias ng kapahamakan para sa Askelon may kaugnayan sa panahon ng pagtitiwangwang sa Tiro (332 B.C.E.).—Zac 9:3-5.

ASKELONITA [Ng (Mula sa) Askelon]. Isang taong tumatahan sa Filisteong lunsod ng Askelon. —Jos 13:3.

ASKENAZ.

1. Ang unang binanggit sa tatlong anak ni Gomer, na anak ni Japet.—Gen 10:3; 1Cr 1:6.

Sa mga akdang Judio noong panahon ng Edad Medya (at kahit pagkatapos nito), ang terminong "Askenaz" ay ikinakapit sa lahing Teutonic, partikular na sa mga taga-Alemanya. Kaya maging sa ngayon, ang mga Judiong mula sa mga bansang Germanic ay tinatawag na mga Askenazim na naiiba naman sa mga Separdim, na mga Judiong mula sa Espanya at Portugal.

2. May binabanggit sa Jeremias 51:27 na kaharian ng Askenaz na nakipag-alyansa sa mga kaharian ng Ararat at Mini laban sa Babilonya noong panahong bumagsak ito (539 B.C.E.). Yamang ipinapalagay na ang Ararat ay nasa rehiyon ng Lawa ng Van at na ang Mini (tinatawag na "Mannai" sa mga inskripsiyong Asiryano) ay nasa TS ng Lawa ng Van, malamang na ang kaharian ng Askenaz ay malapit sa mga rehiyong ito, marahil ay nasa dakong H sa lugar na nasa pagitan ng Dagat na Itim at Dagat Caspian.

Ang pangalang Askenaz ay itinuturing ng mga arkeologo na katumbas ng Asiryanong *Ashguzai,* ang terminong maliwanag na ikinapit sa sinaunang mga Scita sa lugar ng Dagat na Itim at Dagat Caspian. Iniuulat sa mga tapyas na *cuneiform* na nagalyansa ang tribong ito at ang Mannai (Mini) nang maghimagsik sila laban sa Asirya noong ikapitong siglo B.C.E.

ASNA.

1. Isang bayan ng Juda sa Sepela na binanggit kasama ng iba pang mga lunsod, kabilang na ang Estaol at Zora. (Jos 15:33) Ipinapalagay na ito ang

nayon ng ʽAslin, na nasa pagitan ng Estaol at Zora, malapit sa gilid ng baybaying kapatagan ng Juda.

2. Isa pang bayan ng Juda, na nakatalang kabilang sa siyam na lunsod at maliwanag na nasa mas dako pang T kaysa sa unang Asna. (Jos 15:43) Hindi matiyak ang lokasyon nito sa ngayon. Ipinapalagay ng ilan na ito ang Idhna, na nasa kalagitnaan ng Hebron at ng Lakis, at mga 8 km (5 mi) sa STS ng Maresa, na lumilitaw rin sa talaang iyon.

ASNO [sa Heb., *chamohr′; ʼa·thohn′,* "asnong babae"; *ʽa′yir,* "hustong-gulang na asno"; sa Gr. *o′nos; o·na′ri·on,* "batang asno"]. Isang hayop na matigas ang kuko at kapamilya ng kabayo, ngunit naiiba sa kabayo dahil ito ay mas maliit, mas maikli ang kilíng, mas mahahaba ang tainga, at mas maiikli ang balahibo sa buntot, anupat tanging ang dulong kalahati ng buntot nito ang may mahahabang balahibo. Yamang mas matatag ito kaysa sa kabayo dahil sa maliliit at matatalas na kuko nito, mas kaya ng asno ang baku-bako at bulubunduking kalupaan na pangkaraniwan sa Palestina. Bagaman naging kasabihan ang kahangalan at kasutilan ng asno, ito'y itinuturing na mas matalino kaysa sa kabayo, at isa itong matiyaga at matiising nilalang na madalas abusuhin ng tao tulad ng iba pang mga hayop.

Ang asno (*Equus asinus*) ay matagal nang naglilingkod sa tao bilang hayop na pantrabaho, pambiyahe, at panghila, anupat una itong binanggit sa Kasulatan may kaugnayan kay Abraham. (Gen 12:16; 22:3; Jos 15:18; 2Cr 28:15; Isa 30:24) Maliwanag na nasa isip ni Jacob ang mabigat na gawain ng asno sa pagdadala ng pasan nang ihalintulad niya ang kaniyang anak na si Isacar sa hayop na ito. (Gen 49:14) Sa kabilang dako, binanggit ang seksuwal na pagnanasa ng mga asno may kaugnayan sa pagpapatutot ng kaharian ng Juda sa mga bansa.—Eze 23:20.

Sa isa sa kaniyang mga pangitain, nakita ng propetang si Isaias ang "isang karong pandigma na may mga asno." (Isa 21:7) Ipinahihiwatig nito na ginamit din ang mga asno sa pakikipagdigma, malamang na bilang mga hayop na pangkarga, kung hindi man sinakyan din ng mga mandirigma patungo sa aktuwal na labanan. May kinalaman dito, kapansin-pansin na binanggit ng Griegong istoryador na si Herodotus (IV, 129) na gumamit ng mga asno ang hukbong Persiano.

Ayon sa Kautusan, ang asno ay isang maruming hayop. Kaya naman yamang ang lahat ng panganay ay kay Jehova at ang panganay ng isang asno ay hindi maaaring ihain, alinman sa dapat itong tubusin sa pamamagitan ng paghahalili rito ng isang tupa o dapat baliin ang leeg nito.—Exo 13:13; 34:20.

Bagaman marumi, ang mga asno ay kinain sa Samaria dahil sa tindi ng taggutom noong panahong kubkubin ni Haring Ben-hadad ang lunsod, at maging ang bahagi na halos hindi kinakain, ang ulo ng asno na mabuto at walang gaanong laman, ay naging parang luhong pagkain na nagkakahalaga ng 80 pirasong pilak (kung siklo, $176).—2Ha 6:24, 25.

Itinatakda sa kautusan ng Diyos ang pakikitungo nang may kabaitan sa mga alagang hayop, gaya ng asno. Ang isang asno na nakalugmok sa ilalim ng pasan nito ay dapat kalagan, at hindi dapat pagtuwanging magkasama ang isang asno at isang toro. (Exo 23:5; Deu 22:10) Palibhasa'y mas maliit ito, mas mahina at may naiibang ugali, ang asno ay tiyak na mahihirapan sa gayong di-pantay na pagtutuwang.

Malamang na nagkaroon ng napakaraming asno ang mga Israelita, yamang sa kanilang kampanya lamang laban sa mga Midianita ay nakakuha sila ng 61,000 asno bilang samsam sa digmaan. (Bil 31:3, 32-34) Ipinahihiwatig ng malimit na pagbanggit sa hayop na ito sa Kasulatan na halos lahat ng sambahayan ay may alagang asno. (Deu 5:21; 22:4; 1Sa 12:3) Ipinakikita rin ito ng bagay na may isang asno sa bawat anim na tao (hindi kabilang ang mga alipin at mga mang-aawit) na bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:1, 2, 64-67; Ne 7:66-69) Ang pagkilala ng asno sa dako nito may kaugnayan sa may-ari nito ay ginamit na halimbawa upang sawayin ang di-tapat na Israel dahil sa hindi nito pagkilala kay Jehova.—Isa 1:3.

Kapag namatay ang asno, basta na lamang ito kinakaladkad palabas ng lunsod at itinatapon sa bunton ng basura. Kaya naman nang ihula ng propeta ng Diyos na magiging hamak ang mapagmapuri at walang-pananampalatayang si Jehoiakim, na anak ni Josias at hari ng Juda, sinabi niya: "Ílilibing siyang gaya ng paglilibing sa asnong lalaki, na kinakaladkad at itinatapon, sa labas ng mga pintuang-daan ng Jerusalem."—Jer 22:19.

Kapuwa ang mga lalaki at babae, maging ang prominenteng mga Israelita, ay sumasakay sa asno. (Jos 15:18; Huk 5:10; 10:3, 4; 12:14; 1Sa 25:42) Si Solomon, na anak ni David, ay sumakay sa mulang-babae ng kaniyang ama, isang mestisang supling ng lalaking asno, patungo sa dako kung saan siya papahiran bilang hari. (1Ha 1:33-40) Samakatuwid, napakaangkop nga na tinupad ni Jesus, bilang isa na mas dakila kaysa kay Solomon, ang hula ng Zacarias 9:9 sa pamamagitan ng pagsakay, hindi sa kabayo, kundi sa bisiro ng isang asno "na hindi pa kailanman nauupuan ng sinuman sa sangkatauhan."—Luc 19:30, 35.

Ipinapalagay ng ilan na nagkakaiba-iba ang mga ulat ng Ebanghelyo may kinalaman sa hayop na

sinakyan ni Jesus sa kaniyang matagumpay na pagpasok sa Jerusalem. Ipinahihiwatig nina Marcos (11:7), Lucas (19:35), at Juan (12:14, 15) na ang sinakyan ni Jesus ay isang bisiro o batang asno, ngunit wala silang binanggit kung naroon din ang isang mas matandang asno. Gayunman, isinulat ni Mateo (21:7) na 'dinala ng mga alagad ang asno at ang bisiro nito, at ipinatong nila sa mga ito ang kanilang mga panlabas na kasuutan, at inupuan niya ang mga ito.' Tiyak na hindi umupo si Jesus sa dalawang hayop, kundi sa ibabaw ng mga kasuutan na ipinatong sa bisiro. Maliwanag, yamang hindi siya sumakay sa asno, kundi sa halip ay sa bisiro nito, hindi na binanggit nina Marcos, Lucas, at Juan sa kanilang mga ulat na naroon din ang magulang na asno.

Mailap na Asno. Ang mailap na asno [sa Heb., *'a·rohdh';* sa Aramaiko, *'aradh'*] ay naiiba sa alagang asno, hindi dahil sa hitsura nito, kundi dahil ito ay mailap at mahirap supilin. Katugmang-katugma ito ng paglalarawan ng Bibliya sa isang hayop na waring 'kinalagan ng mga tali.'—Job 39:5.

Ang mailap na asno (*Equus hemionus*) ay naninirahan sa disyertong kapatagan at sa lupain ng asin, na malayo sa kaguluhan ng bayan. Likas itong umiiwas sa mga lugar na tinitirahan ng tao, kaya "ang mga ingay ng manghuhuli ay hindi nito naririnig." Hindi naman ito dahil mahina ang pandinig ng mailap na asno. Ang totoo, napakaingat nito dahil sa matalas nitong pandinig, paningin, at pang-amoy. Kung tatangkaing hulihin ng isang tao ang hayop na ito, mabilis itong tatakas. Ang maiilap na asno ay laging nagpapagala-gala sa paghahanap ng luntiang pananim, anupat naggagalugad maging sa kabundukan sa paghahanap ng makakain. Kinakain nila ang lahat ng uri ng luntiang halaman, anupat nginangatngat pati ang ugat ng mga ito. Kumakain din sila ng asin. (Job 39:5-8) Dahil mas gusto ng mailap na asno ang malaya at pagala-galang buhay na malayo sa mga tinatahanan ng tao, nagiging mas makahulugan ang binanggit sa ulat na nanahanan si Nabucodonosor kasama ng mga hayop na ito noong panahon ng kaniyang pitong-taóng pagkabaliw. —Dan 5:21; tingnan ang SEBRA.

ASO [sa Heb., *ke'lev;* sa Gr., *ky'on; ky·na'ri·on,* 'maliit na aso' (Mat 15:26)]. Sa mga Israelita, ang hayop na ito ay marumi sa seremonyal na paraan, kaya malamang na hindi man lamang nila naisip na magsanay ng mga aso. (Lev 11:27; Isa 66:3) Bagaman madalas banggitin sa Bibliya ang mga tupa at mga pastol, tanging si Job, na isang di-Israelita, ang bumanggit sa "mga aso sa aking kawan." —Job 30:1.

Ang mga aso (*Canis familiaris*), gaya ng mga ibong kumakain ng bangkay, ay kumakain ng mga nabubulok, partikular na sa mga lunsod. Itinagubilin ng Kautusan na ihagis sa mga aso ang karne na nilapa ng mabangis na hayop. (Exo 22:31) Kung minsan, ang hatol ni Jehova sa kaniyang mga kaaway ay ipakain ang kanilang mga bangkay o ipahimod ang kanilang dugo sa mga asong ligáw. Dahil sa matinding kawalang-katapatan ng mga haring sina Jeroboam, Baasa, at Ahab, sinumang kabilang sa kani-kanilang sambahayan na mamamatay sa lunsod ay lalamunin ng mga aso. (1Ha 14:11; 16:4; 21:24) Bilang katuparan ng salita ni Jehova, hinimod ng mga aso ang dugo ni Ahab, at kinain ng mga aso ang laman ng asawa niyang si Jezebel. (1Ha 21:19; 22:38; 21:23; 2Ha 9:10, 35, 36) Bilang pahiwatig na hihimurin ng mga aso ang dugo ng mga kalaban ng bayan ni Jehova, isinulat ng salmista: "Upang ang dila ng iyong mga aso ay magkaroon ng bahagi nito mula sa mga kaaway." (Aw 68:23) Inihulang may bahaging gagampanan ang mga aso sa paglipol na sasapit sa di-tapat na Jerusalem at Juda. Kakaladkarin ng mga aso ang mga bangkay, anupat sila ay manluluray, manlalamon, at hihimod ng dugo.—Jer 15:3.

Makatalinghagang Paggamit. Ginamit ang nakapandidiring ugali ng aso na muling kainin ang iniluwa nito upang ilarawan ang landasin niyaong mga umaalis sa daan ng katuwiran at bumabalik sa dati nilang marungis na kalagayan. (2Pe 2:20-22; Kaw 26:11) Tinatawag na mga aso ang mga taong marumi sa moral. Ang kautusan ng Diyos sa Israel ay nagsabi: "Huwag mong dadalhin ang upa sa isang patutot o ang bayad sa isang aso ["lalaking patutot," *AT;* "malamang ay isang *pederast;* isa na nagsasagawa ng *anal intercourse,* lalo na sa isang batang lalaki," tlb sa *Rbi8*] sa bahay ni Jehova na iyong Diyos para sa anumang panata, sapagkat ang mga iyon ay karima-rimarim kay Jehova na iyong Diyos, ang dalawang iyon nga." (Deu 23:18) Ang lahat niyaong tulad ng mga asong ligáw sa mga lansangan at nagsasagawa ng kasuklam-suklam na mga bagay, gaya ng sodomiya, lesbianismo, kabangisan, at kalupitan, ay pinagbabawalang pumasok sa Bagong Jerusalem.—Apo 22:15; tingnan din ang Fil 3:2.

Ang paghamak sa mababangis na asong ligáw ay ipinahihiwatig din ng sumusunod na mga halimbawa: "Ako ba ay aso?" ang bulyaw ni Goliat kay David, dahil pumaroon ito sa kaniya na may dalang baston. (1Sa 17:43) "Sino ang hinahabol mo? Isang asong patay?" ang tanong ni David kay Haring Saul, anupat ipinakikitang wala siyang kabuluhan at hindi makapamiminsala kay Saul gaya ng asong patay. (1Sa 24:14) Gayundin, nang magsalita ang anak ni Jonatan na si Mepiboset kay Haring David, tinukoy niya ang kaniyang sarili bilang "asong patay," ang pinakamababang kalagayan na maaaring sapitin ng

tao. (2Sa 9:8; tingnan din ang 2Sa 3:8; 16:9; 2Ha 8:13.) Ang nag-aangking espirituwal na mga bantay ng Diyos ay inihambing ng propetang si Isaias sa pipi at umiidlip na mga aso na punô ng pagnanasa ng kaluluwa, anupat talagang walang silbi kapag may panganib. (Isa 56:10, 11) Itinulad sa mga aso ang mga kaaway ng mga lingkod ni Jehova, gayundin ang mga Gentil. (Aw 22:16, 20; 59:6, 14; Mat 15: 26, 27; tingnan ang SIROFENISA.) Inihambing ni Jesu-Kristo sa mga aso ang mga taong walang pagpapahalaga sa espirituwal na mga bagay, na sinasabi: "Huwag ninyong ibigay sa mga aso ang anumang banal."—Mat 7:6.

Dahil ginagamit ang aso upang sumagisag sa di-kaayaayang mga bagay, ang napakababang kalagayan ni Lazaro sa ilustrasyon ni Jesus ay maliwanag na makikita sa mga salitang, "Lumalapit . . . ang mga aso at hinihimod ang kaniyang mga sugat." (Luc 16:21) Gayunman, maging ang kinasusuklamang aso ay mas mabuti pa kaysa sa patay na leon, sapagkat ang buháy na aso ay may kabatiran sa mga bagay-bagay, gayong ang patay na leon, ang maringal na hayop, ay walang anumang kabatiran. —Ec 9:4, 5.

Ang paghimod ng aso sa tubig habang nakamasid ito sa kaniyang kapaligiran ay tinukoy nang magtakda ang Diyos ng isang pagsubok para sa mga boluntaryo sa hukbo ni Gideon. Yaon lamang mga mapagbantay, na humihimod ng tubig mula sa kanilang mga kamay, "gaya ng paghimod ng aso," ang pipiliin upang makipaglaban sa Midian.—Huk 7:5.

ASONG MATULIN [sa Heb., *zar·zir′ moth·na′yim;* sa Ingles, *greyhound*]. Isang aso na napakatulin at matalas ang paningin, patulis ang nguso, balingkinitan at makinis ang katawan, mahahaba at malalakas ang mga binti. Gayunman, hindi matiyak kung ano ang tinutukoy ng pananalitang Hebreo na literal na nangangahulugang "ang [hayop na] nabibigkisan sa baywang (balakang)." Maraming salin ng Bibliya ang gumamit ng "asong matulin" sa mismong teksto ng Kawikaan 30:31, ngunit sa mga talababa ay itinala nila ang "pandigmang kabayo" at "tandang" bilang iba pang salin. (*AS, Rbi8, Ro*) Ang saling "tandang" (*AT, Dy, JB, Kx, Mo, RS*) ay sinusuportahan ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate.* Gayunman, ang "asong matulin" ay isang angkop na salin sapagkat tumutugma ito sa deskripsiyon ng isang hayop na mahusay sa "paglakad." (Kaw 30:29) Ang asong matulin ay naorasan sa bilis na mga 64 na km/oras (40 mi/oras). Gayundin, ang balingkinitang balakang ng asong matulin, anupat para itong "nabibigkisan sa baywang," ay tutugma sa ipinapalagay na literal na kahulugan ng katawagang Hebreo.

ASOS. Isang daungang bayan sa Misia sa H baybayin ng Gulpo ng Adrameto, samakatuwid ay bahagi ng Romanong probinsiya ng Asia. Sa ngayon ay kilala ang lugar na ito bilang Behramkale (dating Behramköy).

Noong ikatlong paglalakbay ng apostol na si Pablo bilang misyonero, tumigil siya sa Troas nang pabalik na siya sa Jerusalem. Mula sa Troas ay tinagubilinan niya si Lucas at ang iba pa niyang mga kasamahan na lumulan sa barko patungong Asos, kung saan niya pinaplano na muling makasama sila. Dahil lumibot pa ang barko sa Cape Baba (Lectum) upang makarating sa Asos (na nasa kabilang panig ng lungos mula sa Troas), nalakad ni Pablo ang mas maikling distansiya (mga 32 km; 20 mi) at nakarating pa rin siya sa Asos sa tamang panahon upang makalulan sa barko, na naglayag naman patungong Mitilene na nasa pulo ng Lesbos, sa T ng Asos. —Gaw 20:6, 13, 14.

ASPATA. Isa sa sampung anak na lalaki ni Haman.—Es 9:7, 10; tingnan ang HAMAN.

ASPENAZ. Ang pangalan ng punong opisyal ng korte sa Babilonya noong panahon ng paghahari ni Nabucodonosor. (Dan 1:3) Maliwanag na pinangasiwaan niya ang kalipunan ng mga bating ngunit hindi ito nangangahulugang siya mismo ay bating. Ang isa sa kaniyang mga tungkulin ay ang pagsasanay sa mga kabataan na maglilingkod bilang mga utusan ng monarka.

ASPID [sa Gr., *a·spis′*]. Isang pangalan na karaniwang ginagamit sa ngayon para sa ilang di-magkakamag-anak na makamandag na ahas.

Ang salitang "aspid" ay lumilitaw nang minsan sa Banal na Bibliya, sa Roma 3:13, kung saan ang apostol na si Pablo, bilang pagtukoy sa mga makasalanan, ay nagsabi: "Kamandag ng mga aspid ang nasa likod ng kanilang mga labi." Dito ay sumisipi ang apostol mula sa Awit 140:3: "Ang kamandag ng may-sungay na ulupong ay nasa ilalim ng kanilang mga labi." Kung gayon, malamang na ang mga aspid na tinutukoy sa Roma 3:13 ay mga may-sungay na ulupong.—Tingnan ang ULUPONG, MAY-SUNGAY NA.

ASRIEL. Isang inapong lalaki ni Manases, na naging ulo ng pamilya ng mga Asrielita. Ipinakikita sa Bilang 26:29-31 na siya ay apo sa tuhod ni Manases sa pamamagitan ni Makir at ng anak nitong si Gilead. Ayon sa 1 Cronica 7:14, si Asriel ay anak ni Manases na isinilang sa kaniya ng kaniyang Siryanong babae. Gayunman, isang bahagi ng kasunod na pananalita na waring nagbigay ng karagdagang impormasyon ang kababasahan: "Ipinanganak nito si Makir na ama ni Gilead." Samakatuwid, gaya ng

pangkaraniwan sa mga talaangkanan sa Bibliya, si Asriel ay maaaring tawagin dito na “anak” ni Manases sa diwa na si Asriel ay isa sa kaniyang mga inapo (sa pamamagitan ni Makir, ang anak ni Manases sa kaniyang Siryanong babae). Ngunit posible rin na talagang nagkaroon si Manases ng isang tunay na anak at isang apo sa tuhod na magkapangalan. Ang “mga anak ni Asriel” ay kabilang sa mga inapo ni Manases na tinakdaan ni Josue ng teritoryo sa Lupang Pangako.—Jos 17:1-4.

ASRIELITA, MGA [Ni (Kay) Asriel]. Isang Manasitang pamilya na nagmula kay Asriel.—Bil 26:29, 31.

ASTAROT. Isang lunsod sa pook ng Basan, na sa ngayon ay karaniwang ipinapalagay na ang Tell ʽAshtarah, mga 32 km (20 mi) sa S ng Dagat ng Galilea. Ang mababang burol doon ay napalilibutan ng isang kapatagan na natutubigang mainam. Maaaring ipinahihiwatig ng pangalan nito na ito'y naging isang sentro ng pagsamba sa diyosang si Astoret.

Ang mga pagtukoy rito sa Bibliya ay pangunahin nang may kinalaman sa higanteng si Haring Og ng Basan, na sinasabing naghari “sa Astarot, sa Edrei.” (Deu 1:4; Jos 9:10; 12:4; 13:12) Ang nalupig na teritoryo ng kaharian ni Og ay orihinal na iniatas sa mga Makirita na mula sa tribo ni Manases, ngunit nang maglaon ay ibinigay ang Astarot sa mga Gersonita bilang isang lunsod ng mga Levita. (Jos 13:29-31; 1Cr 6:71) Sa Josue 21:27, na katumbas ng ulat sa 1 Cronica 6:71, ang lunsod ay tinatawag na Beestera.

Ang lunsod na ito ay binabanggit sa mga inskripsiyong Asiryano at sa Amarna Tablets.

ASTERATITA [Ng (Mula sa) Astarot]. Isang taong nakatira sa Astarot. Tanging si Uzia, isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, ang tinatawag na Asteratita.—1Cr 11:44.

ASTEROT-KARNAIM. Ang lugar kung saan natalo ni Kedorlaomer, hari ng Elam, ang mga Repaim. (Gen 14:5) Ipinapalagay ng ilan na ito ang buong pangalan ng Astarot at na ang idinagdag na “karnaim” (mga sungay) ay tumutukoy sa dalawang sungay ng buwang gasuklay na sumasagisag sa diyosang si Astarte o kaya'y sa kambal na taluktok na karatig ng bayan. Sinasabi naman ng iba na ang pangalang ito ay nangangahulugang “Asterot na Malapit sa Karnaim” at sa gayon ay tumutukoy sa lunsod ng Astarot anupat binanggit ang Karnaim bilang isang hiwalay ngunit karatig na bayan. Ipinapalagay na ang Karnaim ay matatagpuan sa Sheikh Saʽad, na nasa kapaligiran ng karaniwang itinuturing na lugar ng Astarot (Tell ʽAshtarah). —Tingnan ang ASTAROT.

ASTORET. Isang diyosa ng mga Canaanita, itinuturing na asawa ni Baal. Kadalasang inilalarawan si Astoret bilang isang babaing hubad na labis na pinalaki ang mga sangkap sa sekso. Ang pagsamba sa diyosang ito ay laganap sa iba't ibang bayan noong sinaunang panahon, at ang pangalang Astoret ay karaniwan nang lumilitaw sa iba't ibang anyo. Astarte ang katumbas nito sa Griego. Maliwanag na itinuturing ng mga Filisteo si Astoret bilang isang diyosa ng digmaan, na ipinahihiwatig ng paglalagay nila ng baluti ng natalong si Haring Saul sa templo ng mga imahen ni Astoret. (1Sa 31:10) Gayunman, lumilitaw na si Astoret ay pangunahin nang isang diyosa ng pag-aanak. Ang pinakaprominenteng bahagi ng pagsamba sa kaniya ay ang pagpapakasasa sa sekso sa mga templo o sa matataas na dako na itinalaga sa pagsamba kay Baal, kung saan may naglilingkod na mga patutot na lalaki at babae.—Tingnan ang CANAAN, CANAANITA Blg. 2 (Pananakop ng Israel sa Canaan).

Posibleng sinasamba na si Astoret sa Canaan noon pa mang panahon ni Abraham, sapagkat ang isa sa mga lunsod doon ay tinatawag na “Asterot-karnaim.” (Gen 14:5) Binabanggit din sa Kasulatan ang lunsod ng Astarot, ang dakong tinatahanan ng higanteng si Haring Og ng Basan. Ipinahihiwatig ng pangalan ng lunsod na ito'y maaaring naging isang sentro ng pagsamba kay Astoret.—Deu 1:4; Jos 9:10; 12:4.

Ang anyong pang-isahan na *ʽash·toʹreth* (Astoret) ay unang lumitaw sa Bibliya may kinalaman sa pag-aapostata ni Haring Solomon noong huling bahagi ng kaniyang paghahari. Noong panahong iyon nagsimulang sumamba sa Astoret ng mga Sidonio ang mga Israelita. (1Ha 11:5, 33) Ang tanging iba pang paglitaw ng anyong pang-isahang ito ay may kaugnayan sa paggiba ni Haring Josias sa matataas na dakong itinayo ni Solomon para kay Astoret at sa iba pang mga bathala. (2Ha 23:13) Ang anyong pangmaramihan naman na *ʽash·ta·rohthʹ* (“mga imahen ni Astoret,” *NW;* “mga Astart,” *AT*) ay malamang na tumutukoy sa mga imahen o mga anyo ng diyosang ito ng mga pagano.—Huk 2:13; 10:6; 1Sa 7:3, 4.

ASTROLOGO. Ang salitang *ga·zerinʹ* ay lumilitaw lamang sa bahagi ng aklat ng Daniel na isinulat sa Aramaiko (Dan 2:4b–7:28) at may salitang-ugat na nangangahulugang “tumibag,” o pumutol, anupat ipinapalagay na tumutukoy iyon sa mga humahati-hati sa kalangitan upang makabuo ng iba't ibang hugis. (Dan 2:34) Isinasalin ng ilang bersiyong Ingles (*Dy, KJ, Le, AS*) ang orihinal na salitang Aramaiko na *ga·zerinʹ* bilang *“soothsayers.”* (Dan 2:27; 4:7 [tal 4, *Dy; Le*]; 5:7, 11) Ang kultong

ito ng astrolohiya ay binubuo ng mga tao "na, batay sa posisyon ng mga bituin sa oras ng kapanganakan, sa pamamagitan ng iba't ibang sining ng pagkukuwenta at panghuhula . . . ay umaalam sa magiging kapalaran ng mga indibiduwal." (*Gesenius's Hebrew and Chaldee Lexicon,* isinalin ni S. P. Tregelles, 1901, p. 166, 167) Ang astrolohiya ay pangunahin nang politeistiko; malamang na nagpasimula ito sa mababang Libis ng Mesopotamia di-nagtagal pagkatapos ng Baha nang talikdan ng mga tao ang dalisay na pagsamba kay Jehova. Nang maglaon, ang pangalang Caldeo ay naging halos singkahulugan ng "astrologo."

Sa huwad na siyensiyang ito ng astrolohiya, pinaniniwalaang iba't ibang diyos ang namamahala sa bawat seksiyon ng kalangitan. Bawat galaw at penomeno ng mga bagay sa langit, gaya ng pagsikat at paglubog ng araw, mga *equinox* at *solstice,* mga pagbabago ng hugis ng buwan, mga eklipse, at mga bulalakaw, ay sinasabing kagagawan ng mga diyos na ito. Kaya naman regular na pinagmamasdan ang galaw ng mga bagay sa kalawakan, anupat ang mga ito ay iginagawa ng detalyadong mga tsart at mga talaan ng kanilang kaganapan, at batay sa mga ito ay hinuhulaan ang mga mangyayari sa buhay ng mga tao at sa lupa. Ang lahat ng bagay, pampubliko at pribado, ay pinaniniwalaang kinokontrol ng mga diyos na ito ng langit. Dahil dito, hindi ginagawa ang mga pasiyang pampulitika o pangmilitar hangga't hindi kinokonsulta ang mga astrologo upang basahin ang mga tanda, bigyang-kahulugan ang mga ito, at ibigay ang kanilang payo. Sa gayon, ang uring-saserdote ay nagkaroon ng malaking kapangyarihan at impluwensiya sa buhay ng mga tao. Inangkin nila na mayroon silang kahima-himalang kapangyarihan, kaunawaan at malaking karunungan. Ang lahat ng malalaking templong itinayo ng mga Babilonyo ay may sarili nitong obserbatoryo para sa pagmamasid sa kalangitan.

Noong ikawalong siglo B.C.E., nang ihula ng propetang si Isaias ang pagkawasak ng Babilonya, hinamon niya ang nagmamasid-sa-mga-bituing mga astrologong tagapayo ng hinatulang lunsod na iligtas iyon: "Nanghimagod ka [ang Babilonya] sa karamihan ng iyong mga tagapayo. Tumayo sila ngayon at iligtas ka, ang mga mananamba ng langit, ang mga tumitingin sa mga bituin, yaong mga naghahayag ng kaalaman sa panahon ng mga bagong buwan may kinalaman sa mga bagay na darating sa iyo."—Isa 47:13.

Sa paglipas ng panahon, si Daniel at ang kaniyang tatlong kasamahan ay naging mga bihag sa lupaing iyon ng mga astrologo. Nang subukin ang mga Hebreong ito "kung tungkol sa bawat bagay ng karunungan at pagkaunawa," nasumpungan ng Babilonyong hari na "mas magaling sila nang sampung ulit kaysa sa lahat ng mga mahikong saserdote at mga salamangkero na nasa kaniyang buong kaharian." (Dan 1:20) Mula noon ay tinawag si Daniel na "pinuno ng mga mahikong saserdote" (Dan 4:9), subalit mahalagang tandaan na hindi niya kailanman tinalikdan ang pagsamba kay Jehova upang maging isang nagmamasid-sa-mga-bituin na 'naghahati-hati ng kalangitan.' Halimbawa, galit na galit si Nabucodonosor nang hindi maisiwalat ng mga astrologo at ng iba pa sa "marurunong na tao" ang kaniyang panaginip anupat bumulalas siya: "Pagpuputul-putulin kayo, at ang inyong mga bahay ay gagawing mga palikurang pambayan." (Dan 2:5) Damay rin sana sa utos na ito si Daniel at ang kaniyang mga kasamahan, ngunit bago maisagawa ang pagpatay, si Daniel ay dinala sa harap ng hari, at sinabi rito ni Daniel: "May umiiral na Diyos sa langit na isang Tagapagsiwalat ng mga lihim," ngunit "sa ganang akin, hindi dahil sa anumang karunungan na nasa akin nang higit kaysa sa kanino pa mang buháy kung kaya ang lihim na ito ay isiniwalat sa akin."—Dan 2:28, 30.

Sino ang mga Mago na dumalaw sa batang si Jesus?

May mga astrologo (sa Gr., *ma'goi; "Magi,"* tlb sa *AS, CC, We; "Magians," ED*) na nagdala ng mga kaloob sa batang si Jesus. (Mat 2:1-16) Bilang komento sa pagkakakilanlan ng mga *ma'goi* na ito, ang *The Imperial Bible-Dictionary* (Tomo II, p. 139) ay nagsabi: "Ayon kay Herodotus, ang mga mago ay isang tribo ng mga Medo [I, 101], na nag-aangking nakapagbibigay-kahulugan sa mga panaginip, at opisyal na inatasang magsagawa ng sagradong mga ritwal . . . sa madaling salita, sila ang edukadong uring-saserdote, at nagtataglay, gaya ng inaakala, ng kakayahang umalam mula sa mga aklat at sa pagmamasid sa mga bituin ng kahima-himalang kaunawaan hinggil sa mga bagay na mangyayari . . . Ipinakikita ng mga pagsisiyasat nang bandang huli na waring ang Babilonya at hindi ang Media at Persia ang sentro ng talamak na magianismo. 'Noong una, hindi naman tinatawag na mga mago ang mga saserdoteng Mediano . . . Gayunman, mula sa mga Caldeo ay tinanggap nila ang katawagang mago dahil sa kanilang makasaserdoteng katayuan sa lipunan, at sa ganitong paraan natin maipaliliwanag ang sinasabi ni Herodotus na ang mga mago ay isang tribong Mediano' . . . (J. C. Müller sa Herzog's Encl.)."—Inedit ni P. Fairbairn, London, 1874.

Kung gayon, wasto nga na nang basahin nina Justin Martyr, Origen, at Tertullian ang Mateo 2:1, naisip nila na ang *ma'goi* ay mga astrologo. Sumulat

si Tertullian ("On Idolatry," IX): "Batid natin na magkaugnay ang mahika at astrolohiya. Kaya naman ang mga tagapagbigay-kahulugan sa mga bituin ang unang . . . naghandog sa Kaniya [kay Jesus] ng 'mga kaloob.'" (*The Ante-Nicene Fathers,* 1957, Tomo III, p. 65) Ang katawagang Mago ay karaniwang ginamit "bilang isang panlahatang termino para sa mga astrologo sa Silangan."—*The New Funk & Wagnalls Encyclopedia,* 1952, Tomo 22, p. 8076.

Dahil dito, matibay ang ebidensiya na ang *ma'goi* na dumalaw sa sanggol na si Jesus ay mga astrologo. Sa gayon, ang *The New Testament* na isinalin ni C. B. Williams ay kababasahan ng *"stargazers,"* lakip ang talababa na nagpapaliwanag: "Samakatuwid nga, mga nag-aaral ng mga bituin may kaugnayan sa mga pangyayari sa lupa." Kaya naman angkop na ang makabagong mga saling Ingles ay kababasahan ng *"astrologers"* sa Mateo 2:1.—*AT, NE, NW, Ph.*

Hindi sinabi kung ilan sa mga astrologong ito "mula sa mga silanganing bahagi" ang nagdala ng "ginto at olibano at mira" sa batang si Jesus; walang makatotohanang saligan para sa tradisyonal na palagay na tatlo sila. (Mat 2:1, 11) Bilang mga astrologo, sila'y mga lingkod ng huwad na mga diyos at sa nalalaman man nila o hindi, inakay sila ng sa tingin nila ay isang gumagalaw na "bituin." Ipinagbigay-alam nila kay Herodes na ipinanganak na ang "hari ng mga Judio," at sinikap naman ni Herodes na ipapatay si Jesus. Subalit nabigo ang pakana. Namagitan si Jehova at nanaig siya sa mga demonyong diyos ng mga astrologong iyon, kaya sa halip na bumalik kay Herodes, ang mga astrologo ay umuwi sa pamamagitan ng ibang daan matapos silang bigyan ng "babalang mula sa Diyos sa isang panaginip."—Mat 2:2, 12.

Panghuhula sa Pamamagitan ng Atay at ang Astrolohiya. Waring ang kaugaliang 'pagtingin sa atay' ay naging isang pantanging bahagi ng astrolohiya. (Eze 21:21) Isang luwad na modelo ng atay ang natagpuan sa isang templong paaralan sa Babilonya anupat mula pa ito noong panahon ni Hammurabi. Ang isang panig nito ay hinati-hati sa mga bahaging kumakatawan sa "araw" at "gabi." Ang gilid naman nito ay hinati-hati sa 16 na bahagi, at isinulat sa bawat seksiyon ang katumbas na mga pangalan ng mga bathala ng langit. Kaya kung paanong sa ganitong uri ng panghuhula ay hinahati-hati ang kalangitan batay lamang sa imahinasyon, hinahati-hati rin nila sa katulad na paraan ang atay ng kanilang mga haing hayop. Kapag inihahandog nila ang mga haing ito, tinitingnan nila ang atay, anupat itinuturing nila ito bilang munting larawan ng kalangitan, upang makita nila kung anong mga tanda ang isinisiwalat sa kanila ng mga diyos.—Tingnan ang PANGHUHULA.

Si Molec at ang Astrolohiya sa Israel. May katibayan na nagpapakitang ang astrolohiya ay may malapít na kaugnayan sa pagsamba kay Molec, isang diyos na kung minsa'y inilalarawang may ulo ng toro. Ang toro ay sinasamba noon ng mga Babilonyo, mga Canaanita, mga Ehipsiyo, at ng iba pa bilang sagisag ng kanilang mga bathala, gaya nina Marduk, Molec, Baal, at iba pa. Ang toro ay isa sa pinakamahahalagang sagisag ng sodyako, ang Taurus. Ang diyos-araw ay kadalasang isinasagisag ng mga toro, anupat ang mga sungay ay lumalarawan sa mga sinag, at ang malakas na kakayahan ng toro sa pag-aanak ay kumakatawan sa kapangyarihan ng araw bilang "tagapagbigay-buhay." Ang babaing baka naman ay binigyan ng kapantay na karangalan bilang isang sagisag ni Ishtar o Astarte, na iba't ibang tawag sa kaniya. Kaya nang pasimulan ni Aaron at ni Jeroboam sa Israel ang gayong pagsamba sa toro (pagsamba sa guya), napakalaking kasalanan iyon sa paningin ni Jehova.—Exo 32:4, 8; Deu 9:16; 1Ha 12:28-30; 2Ha 10:29.

Tinuligsa ang apostatang sampung-tribong kaharian ng Israel dahil sa pagsali nito sa kultong iyon ng astrolohiya, sapagkat "patuloy nilang iniwan ang lahat ng utos ni Jehova na kanilang Diyos at gumawa para sa kanilang sarili ng mga binubong estatuwa, dalawang guya, at gumawa ng sagradong poste, at nagsimula silang yumukod sa buong hukbo ng langit at naglingkod kay Baal; at patuloy nilang pinaraan sa apoy ang kanilang mga anak na lalaki at ang kanilang mga anak na babae at nanghula sila at naghanap ng mga tanda."—2Ha 17:16, 17.

Sa dalawang-tribong kaharian naman sa timog, pinangunahan ng balakyot na si Haring Ahaz at ng kaniyang apong si Manases ang pagsamba sa mga bituing diyos at ang makademonyong paghahandog ng kanilang mga anak na sinusunog nang buháy bilang hain. (2Ha 16:3, 4; 21:3, 6; 2Cr 28:3, 4; 33:3, 6) Gayunman, "inalisan [ng mabuting haring si Josias] ng trabaho ang mga saserdote ng mga banyagang diyos" na "gumagawa ng haing usok para kay Baal, sa araw at sa buwan at sa mga konstelasyon ng sodyako at sa buong hukbo ng langit," at giniba niya ang matataas na dako at ginawa niyang di-karapat-dapat sa pagsamba ang Topet upang "walang isa man ang makapagparaan ng kaniyang anak na lalaki o ng kaniyang anak na babae sa apoy para kay Molec." (2Ha 23:5, 10, 24) Sa pamamagitan ng kaniyang mga propetang sina Zefanias at Jeremias, tinuligsa sila ni Jehova dahil sa kanilang mga gawaing may kaugnayan sa astrolohiya, bilang "mga yumuyukod sa hukbo ng langit sa ibabaw ng mga bubong" at mga "nananata ng mga sumpa sa pamamagitan ni Malcam [Molec]."—Zef 1:5; Jer 8:1, 2; 19:13.

Ipinakikita rin ng salaysay ni Esteban tungkol sa paghihimagsik ng mga Israelita sa ilang na ang pagsamba kay Molec, pagsamba sa guya, at astrolohiya ay magkakaugnay. Nang sabihin nila kay Aaron, "Igawa mo kami ng mga diyos upang manguna sa amin," "ibinigay sila [ni Jehova] upang mag-ukol ng sagradong paglilingkod sa hukbo ng langit, gaya ng nakasulat sa aklat ng mga propeta, 'Hindi naman kayo sa akin naghandog ng mga hayop at mga hain . . . Kundi ang tolda ni Moloc at ang bituin ng diyos na si Repan ang inyong dinala.'"—Gaw 7:40-43.

Paghatol ng Diyos sa Astrolohiya. Isang napakahalagang katotohanan ang ipinahayag sa simpleng pananalita: "Nang pasimula ay nilalang ng Diyos ang langit at ang lupa," kasama ang mga planeta ng ating sistema solar at ang mga bituing nakapirme sa kani-kanilang konstelasyon. (Gen 1:1, 16; Job 9:7-10; Am 5:8) Subalit hindi kalooban ni Jehova na sambahin ng mga tao ang kahanga-hangang mga bagay na ito na kaniyang nilalang. Kaya naman mahigpit niyang pinagbawalan ang kaniyang bayan na huwag sumamba sa "anyo na tulad ng anumang nasa langit sa itaas." (Exo 20:3, 4) Ipinagbawal niya ang bawat uri ng astrolohiya.—Deu 18:10-12.

ASUL. Tingnan ang KULAY, MGA.

ASUPRE. Kulay dilaw na elementong di-metaliko na lumilitaw nang puro o kahalo ng ibang mga elemento sa mga *compound* na *sulfide* at *sulfate*. Napakababa ng temperaturang kailangan upang matunaw ito, 113° C. (235° F.). Napakabilis nitong magliyab anupat ang apoy ay kulay mapusyaw na asul, at kasabay nito'y lumilikha ito ng *sulfur dioxide,* na matapang ang amoy.

Nang unang banggitin ang asupre sa kasaysayan, inilalahad kung paanong inulan ng pagkapuksa ang balakyot na mga lunsod ng Sodoma at Gomorra sa pamamagitan ng apoy at asupre. (Gen 19:24; Luc 17:29) Salig sa katibayan ng heolohiya, iminumungkahi ng ilan na ang kapahamakang ito na mula kay Jehova ay posibleng sumapit sa pamamagitan ng isang pagputok ng bulkan sa timugang rehiyon ng Dagat na Patay, na nagpapaliwanag kung bakit laganap ang asupre sa lugar na iyon sa ngayon.

Pinaniniwalaang isang napakainit na sunugan ng basura o krematoryo para sa sinaunang lunsod ng Jerusalem ang nalikha sa pamamagitan ng pagdaragdag ng asupre sa patuluyang nagniningas na apoy sa Libis ng Hinom (Gehenna) na nasa labas lamang ng mga pader.

Mula nang ilapat ang maapoy na kahatulan sa Sodoma at Gomorra noong 1919 B.C.E., tinukoy na sa Kasulatan ang katangian ng asupre na napakadaling magliyab. (Isa 30:33; 34:9; Apo 9:17, 18) Ito ay isang sagisag ng lubusang pagkatiwangwang. (Deu 29:22, 23; Job 18:15) Pinagsasama ang "apoy at asupre" kapag inilalarawan ang lubos na pagkapuksa. (Aw 11:6; Eze 38:22; Apo 14:9-11) Sinasabi sa atin na ang Diyablo ay 'ihahagis sa lawa ng apoy at asupre,' isang angkop na paglalarawan ng ganap na pagkalipol, ang "ikalawang kamatayan."—Apo 19:20; 20:10; 21:8.

ASUR.

1. Isang anak ni Sem, ikalawang binanggit sa Genesis 10:22 at 1 Cronica 1:17. Siya ang ninuno ng mga Asiryano; iisang salitang Hebreo ang isinasalin bilang "Asur" at "Asirya(no)." Maaaring ang kanilang bansa o ang isa sa mga pangunahing lunsod nito, ang Asur (makabagong Qal'at Sherqat), ang tinutukoy sa Ezekiel 27:23.

2. Ang pangunahing diyos ng mga Asiryano, ang kanilang diyos ng kasanayan sa pakikipagdigma, na siyang dinadalanginan ng paladigmang mga taong ito ukol sa tulong. Si Asur ay waring isang "patriyarka na ginawang diyos," at sa pagsamba ng mga Asiryano sa kaniya, maaaring ang aktuwal nilang sinasamba ay ang kanilang ninuno, si Asur na anak ni Sem. Ang pangalang Asur ay nakalakip sa maraming pangalang Asiryano, gaya ng Esarhadon at Ashurbanipal.

Ipinapalagay na ang huwad na diyos na si Asur ang pangunahing tagapagsanggalang ng mga Asiryano, na sa kanilang sining ay isinasagisag ng isang may-pakpak na araw. Ang mga hukbong Asiryano ay humahayo sa pakikipagbaka sa ngalan ng kanilang diyos na si Asur at taglay ang kaniyang pagsang-ayon (ipinahihiwatig ng kaayaayang mga tanda), anupat dala-dala nila sa labanan ang kaniyang sagradong sagisag. Kinikilala ng kanilang mga hari na ang mga tagumpay nila ay "dahil sa tulong ni Asur."—Tingnan ang LARAWAN, Tomo 2, p. 529; ASIRYA.

ASURIM, MGA. Mga inapo ni Dedan, anak ni Joksan na isa sa mga anak ni Abraham kay Ketura. (Gen 25:1-3) Sa tekstong Hebreo, ang paggamit ng pangmaramihang hulapi (*im*) sa pangalang ito ay maaaring nagpapahiwatig na ang Asurim ay kumakatawan sa isang tribo o bayan. Hindi masabi nang tiyakan kung aling tribo ang tinutukoy dito, ngunit malamang na ito ay isang tribo sa hilagang Arabia. Gayunman, hindi sila dapat ipagkamali sa mga Asiryano na mga inapo ng anak ni Sem na si Asur.

ASVAT. Isang lalaki na mula sa tribo ni Aser at kabilang sa sambahayan ni Japlet.—1Cr 7:33.

ATAC. Isang bayan ng Juda na binanggit na kabilang sa mga lugar na binahaginan ni David ng samsam mula sa kaniyang tagumpay laban sa mga manlulusob na Amalekita.—1Sa 30:26, 30.

ATAD [Kambron]. Isang lugar na hindi matiyak ang lokasyon sa pook ng Jordan ang tinawag na "giikan ng Atad." Doon huminto ang prusisyon ng libing ni Jacob para sa pitong araw na pagdadalamhati habang naglalakbay ito mula sa Ehipto patungo sa yungib ng parang ng Macpela sa Canaan. Maaaring ang Atad ay isang tao, ngunit ang pangalan mismo ay waring tumutukoy sa isang lokasyon. Ang pangkat ng libing ay kinabibilangan ng mga lingkod ni Paraon gayundin ng matatandang lalaki ng Ehipto, at nang makita ng mga Canaanita ang mga ritwal ng pagdadalamhati, bumulalas sila: "Ito ay isang matinding pagdadalamhati para sa mga Ehipsiyo!" Kaya naman ang lugar ay tinawag na Abel-mizraim, na nangangahulugang "Pagdadalamhati ng mga Ehipsiyo."—Gen 50:7-13.

Ginagamit ng iba't ibang salin (gaya ng *AS, AT, BSP, RS*) sa Genesis 50:10, 11 ang pananalitang "sa kabilang-ibayo ng Jordan," at ipinapalagay ng ilan na ang giikan ng Atad ay nasa S ng Ilog Jordan. Mangangahulugan ito na ang prusisyon ay hindi naglakbay nang deretso, kundi lumigid sa Dagat na Patay, maaaring upang maiwasan ang mga Filisteo. Gayunman, ang pananalitang Hebreo na *be'e'ver,* na isinaling "sa kabilang-ibayo," ay maaaring tumukoy sa isang pook sa S o kaya'y sa K ng Jordan. Mula sa pangmalas ni Moises na nasa lupain ng Moab noong panahong makumpleto ang *Pentateuch,* ang "sa kabilang-ibayo ng Jordan" ay maaaring mangahulugang sa K ng ilog. Ngunit nalutas ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang suliraning ito sa pamamagitan ng may-katumpakang pagsasalin sa tekstong Hebreo gamit ang pananalitang "nasa pook ng Jordan."

ATAI [pinaikling anyo ng Ataias].

1. Apo ni Sesan na isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Hezron. Mga babae lamang ang naging anak ni Sesan, at ang isa sa mga ito ay ibinigay niya upang mapangasawa ng kaniyang aliping Ehipsiyo na si Jarha, na ama ni Atai. Si Atai naman ang ama ng isang nagngangalang Natan.—1Cr 2:25, 34-36.

2. Isa sa 11 magigiting na Gadita na tumawid sa umaapaw na Jordan upang sumama sa hukbo ni David sa ilang.—1Cr 12:8, 11-15.

3. Ikalawa sa apat na anak na isinilang kay Rehoboam ng paborito niyang asawa na si Maaca, na apo ni Absalom. Samakatuwid, si Atai ay apo ni Solomon at kapatid ni Haring Abias (Abiam).—2Cr 11:20, 21.

ATAIAS. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda, isang inapo ni Perez, at nakatalang kasama ng iba pang mga tumatahan sa Jerusalem noong panahon ni Nehemias, pagkatapos ng paglaya mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:4-6.

ATALIA [Ni (Kay) Atalus]. Sa pagtatapos ng unang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, lumulan siya sa isang barko mula sa daungang bayan ng Atalia na nasa baybayin ng Pamfilia sa Asia Minor, patungong Antioquia sa Sirya, na mga 500 km (300 mi) ang layo.—Gaw 14:24-26.

Ang Atalia, na makabagong-panahong Antalya, ay itinatag ni Attalus II, hari ng Pergamo (159-138 B.C.E.), sa bukana ng Ilog Cataractes. Naging pangunahing daungan ito ng probinsiya ng Pamfilia, anupat nagsilbing isang labasan para sa mayamang loobang rehiyon ng TK Frigia at isang kumbinyenteng lulanan mula sa gitnang Asia Minor patungong Sirya at Ehipto. Bagaman sa pasimula ay daungan lamang ito ng kalapit na lunsod ng Perga, na mga 13 km (8 mi) papaloob mula sa baybayin, naging mas mahalaga ang Atalia kaysa sa lunsod na iyon noong panahon ng mga apostol.

ATARA [Korona]. Isa sa mga asawa ni Jerameel na mula sa tribo ni Juda at ina ni Onam.—1Cr 2:3-5, 25, 26.

ATARIM. Iniulat sa Bibliya na ang mga Israelita ay naglakbay "sa daan ng Atarim" noong patungo sila sa Lupang Pangako mula sa Kades-barnea na dumaraan sa Bundok Hor. (Bil 21:1) Kaagad naman silang sinalakay ng hari ng Arad sa rehiyon ng Negeb. Ang Atarim ay maaaring tumutukoy sa isang lugar o sa isang partikular na ruta.

ATAROT [Mga Korona [samakatuwid nga, pabilog na mga kulungan]].

1. Isang bayan sa S panig ng Jordan, at kabilang sa mga hiniling ng mga tribo nina Gad at Ruben upang maging kanilang pag-aari. Ang seksiyong ito ay itinuring na angkop na angkop sa mga alagang hayop ng mga tribong ito. (Bil 32:1-5) Nang maglaon, ang bayan ay muling itinayo ng mga Gadita.—Bil 32:34.

Binabanggit din sa Batong Moabita ni Haring Mesa ang lugar na iyon, sa taludtod 10 at 11 ng inskripsiyong ito. Sinasabi sa isang bahagi nito: "Ngayon ang mga tao ng Gad ay matagal nang nananahanan sa lupain ng Atarot, at itinayo ng hari ng Israel ang Atarot para sa kanila; ngunit nakipaglaban ako sa bayan at kinuha ko iyon at pinatay ko ang lahat ng tao ng bayan . . . At ibinalik ko mula roon si Arel (o Oriel), ang pinuno nito . . . at pinamayan ko roon ang mga tao ng Saron at ang mga tao ng Maharith."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 320.

Karaniwang ipinapalagay na ang lokasyon ng lugar na ito ay ang makabagong-panahong Khirbet ʽAttarus, na nasa S ng Dagat na Patay at mga 13 km (8 mi) sa HK ng Dibon (binanggit kasunod ng Atarot sa Bil 32:3). Ang mga guho nito ay nasa K dalisdis ng isang bundok na may gayunding pangalan at mga 750 m (2,500 piye) ang taas. Bagaman ang lokasyong ito ay nasa loob ng teritoryo ng Ruben, lumilitaw na bahagyang magkabahagi sa teritoryo ang mga tribo nina Gad at Ruben.

2. Isang bayan na nasa hangganan sa pagitan ng mga teritoryo ng Efraim at Benjamin. (Jos 16:2) Maliwanag na ito rin ang Atarot-addar na tinutukoy sa Josue 16:5 at 18:13. Sa huling nabanggit na talata, inilalarawan ito bilang bahagi ng H hangganan ng Benjamin at "nasa bundok na nasa timog ng Mababang Bet-horon."

3. Isang bayan sa HS hangganan ng tribo ni Efraim.—Jos 16:7.

ATAROT-ADDAR [Mga Korona [samakatuwid nga, pabilog na mga kulungan] ng Addar]. Isang bayan sa Efraim. (Jos 16:5; 18:13) Maliwanag na ito rin ang Atarot sa Josue 16:2.—Tingnan ang ATAROT Blg. 2.

ATAY. Isang malaking sangkap na glandula, sa mga hayop na may gulugod at sa tao, na may ginagampanang papel sa pagtunaw at sa kemistri ng dugo; ito ang pinakamalaking glandula ng tao. Ang terminong Hebreo para sa atay (*ka·vedh′*) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "maging mabigat." Malimit gamitin ng Hebreong Kasulatan ang salitang "atay" may kaugnayan sa mga atay ng mga hayop na inihahanda ng mga Israelita bilang hain. (Exo 29:22; Lev 3:4, 10, 15; 4:9) Ang "lamad sa ibabaw ng atay" ang pinauusok sa ibabaw ng altar. (Exo 29:13) Inilalarawan ng *Commentary on the Old Testament,* nina C. F. Keil at F. Delitzsch, ang bahaging ito ng atay bilang "ang lambat ng atay, o lambat ng tiyan . . . , na nagsisimula sa pagitan ng kanan at kaliwang mga lobulo ng atay, at sa isang panig ay nakabanat ito sa tiyan, at sa kabilang panig ay umaabot ito hanggang sa dako ng mga bato. . . . Ang mas maliit na lambat na ito ay manipis, ngunit hindi kasintaba ng mas malaking lambat; bagaman kabilang pa rin ito sa mga taba." (1973, Tomo I, The Third Book of Moses, p. 300) Sa komento ni Rashi sa Levitico 3:4, binibigyang-katuturan ito bilang "ang pananggalang na sapin (lamad) sa ibabaw ng atay."—*Pentateuch With Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary*, isinalin nina M. Rosenbaum at A. Silbermann.

Ang ulat ni Haring Solomon tungkol sa walang-karanasang kabataan na nagpadaig sa pang-aakit ng imoral na babae ay nagwawakas nang ganito: "Kaagad niya itong sinundan, . . . hanggang sa biyakin ng palaso ang kaniyang atay, . . . at hindi niya nalalamang nasasangkot dito ang kaniya mismong kaluluwa." (Kaw 7:21-23) Angkop na angkop ang paglalarawang ito, sapagkat nasumpungan ng mga doktor sa medisina na kapag malala na ang sipilis (gaya rin ng maraming iba pang sakit), ang atay ay nadaraig ng mga organismong baktirya. Sa ilang kaso, ang organismo (*gonococcus*) na nagdudulot ng gonorea, isa pang sakit na naililipat sa pagtatalik, ay nagiging sanhi rin ng matinding pamamaga ng atay. Sabihin pa, maaaring mauwi sa kamatayan ang malubhang pagkapinsala ng atay. Kinikilala ang mahalagang papel na ginagampanan ng atay sa buhay yamang ginagamit ito sa makasagisag na paraan upang lumarawan sa labis na kalumbayan.—Pan 2:11.

Noong naghahanap si Haring Nabucodonosor ng patnubay para sa kaniyang mga pagmamaniobrang militar, "tumingin siya sa atay" bilang isang anyo ng panghuhula.—Eze 21:21; tingnan ang PANGHUHULA.

ATENAS [Ni (Kay) Athena]. Ang makabagong kabisera ng Gresya, at ang pinakaprominenteng lunsod nito noong sinaunang panahon. Ito ay nasa gawing timugang dulo ng Kapatagan ng Attica, mga 8 km (5 mi) mula sa Dagat Aegeano, at malapit sa daungang-dagat ng Piraeus, na dito ay konektado ang Atenas noong bago ang panahong Kristiyano sa pamamagitan ng mahahaba at halos magkakahilerang mga pader. Malaki ang naitulong ng heograpikong lokasyon ng lunsod sa kadakilaan nito sa kasaysayan. Ang mga bundok na nakapalibot dito ay naglaan ng likas na depensa, at tamang-tama ang layo ng mga daanan sa mga bundok upang maiwasan ang posibilidad na biglaan itong salakayin mula sa katihan. Sapat din ang layo nito mula sa dagat anupat ligtas ito mula sa sumasalakay na mga barko, gayunma'y madaling marating mula sa lunsod ang tatlong likas na daungan nito sa kalapit na Piraeus.

Sentro ng Kultura at Relihiyon. Bagaman napabantog din ang Atenas sa larangan ng pakikipagdigma bilang kabisera ng isang maliit na imperyo at bilang isang malakas na kapangyarihang pandagat noong ikalimang siglo B.C.E., pangunahin itong napabantog bilang sentro ng kaalaman, panitikan, at sining ng mga Griego. Naging lunsod ito ng mga unibersidad na may maraming propesor, lektyurer, at pilosopo, anupat naging tahanan ng bantog na mga pilosopong gaya nina Socrates, Plato, at Aristotle. Apat na paaralan ng pilosopiya ang itinatag doon, ang Platoniko, Peripatetico, Epicureo, at Estoico (Gaw 17:18), at nagkaroon ang mga ito ng

mga estudyante mula sa buong imperyo noong mga panahong Romano.

Ang Atenas ay isa ring napakarelihiyosong lunsod, kung kaya nagkomento ang apostol na si Pablo na ang mga taga-Atenas ay 'waring higit na matatakutin sa mga bathala kaysa sa iba.' (Gaw 17:22) Ayon sa istoryador na si Josephus, ang mga taga-Atenas ang 'pinakarelihiyoso sa mga Griego.' (*Against Apion,* II, 130 [12]) Kontrolado ng Estado ang relihiyon at itinaguyod ito sa pamamagitan ng paggasta para sa mga pampublikong paghahain, mga ritwal, at mga prusisyon bilang parangal sa mga diyos. May mga idolo sa mga templo, mga liwasan, at mga lansangan, at ang mga tao ay palaging nananalangin sa mga diyos bago makibahagi sa kanilang intelektuwal na mga piging o mga simposyum, mga kapulungang pampulitika, at atletikong mga paligsahan. Upang huwag magalit ang alinman sa mga diyos, nagtayo pa nga ang mga taga-Atenas ng mga altar para "Sa Isang Di-kilalang Diyos," isang gawaing binanggit ni Pablo sa Gawa 17:23. Pinatutunayan ito ng ikalawang-siglong heograpo na si Pausanias, na nagpaliwanag na samantalang naglalakbay siya sa daan mula sa daungan ng Phaleron Bay patungong Atenas (na marahil ay dinaanan din ni Pablo pagdating niya roon), napansin niya ang "mga altar ng mga diyos na tinatawag na Di-kilala, at ng mga bayani."—*Description of Greece,* Attica, I, 4.

Maagang Kasaysayan. Ang lunsod ay lumaki mula sa palibot ng Akropolis, isang biluhabang burol na mga 150 m (500 piye) ang taas, na napakatarik sa tatlong tagiliran nito. (MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 333, 749) Noong ikapitong siglo B.C.E., pinamahalaan ito ng mga taong maharlika o mga aristokrata na may posisyong namamana at kilala bilang mga Eupatrid, anupat sila lamang ang may pulitikal na kapangyarihan at kontrolado rin nila ang Areopago, ang pangunahing hukumang pangkrimen nang panahong iyon. Gayunman, noong maagang bahagi ng ikaanim na siglo B.C.E., isang mambabatas na nagngangalang Solon ang gumawa ng mga reporma sa saligang batas na nagpabuti sa kalagayan ng mga dukha at naglatag ng pundasyon para sa isang pamahalaang demokratiko. Gayunman, demokrasya lamang iyon para sa malalayang mamamayan ng lupain yamang ang malaking bahagi ng populasyon ay binubuo ng mga alipin.

Kasunod ng mga tagumpay laban sa mga Persiano noong ikalimang siglo B.C.E., ang Atenas ay naging kabisera ng isang maliit na imperyo, na kumontrol sa karamihan ng mga lugar sa baybayin ng Dagat Aegeano at nagpalawak ng pakikipagkalakalan at impluwensiya nito mula sa Italya at Sicilia sa K hanggang sa Ciprus at Sirya sa S. Sa sinaunang daigdig, ang lunsod na ito ang nangunguna pagdating sa kultura anupat naging napakahusay nito sa panitikan at sining. Nang panahong iyon, maraming magagandang gusaling pampubliko at mga templo ang itinayo roon, kabilang na ang Parthenon (ang templo ni Athena) at ang Erechtheum, na ang mga guho ay makikita pa rin sa taluktok ng Akropolis sa makabagong Atenas. Ang Parthenon ay napapalamutian ng 12-m (40 piye) estatuwa ni Athena na yari sa ginto at garing, at ito'y itinuring na pangunahing arkitektural na bantayog ng sinaunang relihiyong pagano.

Gayunman, ang materyal na kagandahang ito ay hindi nagdulot ng tunay na espirituwal na kapakinabangan sa mga taga-Atenas, sapagkat ang mismong mga diyos at diyosang pinararangalan nito ay inilalarawan sa Griegong mitolohiya bilang nagsasagawa ng bawat uri ng imoral at kriminal na gawain. Kaya naman noong mga araw ni Pablo, tinuligsa ng Griegong pilosopo na si Apolonio ang mga taga-Atenas dahil sa kanilang malalaswang sayaw sa Kapistahan ni Dionysus (Bacchus) at dahil sa pagkasabik nila sa pagbububo ng dugo ng tao sa mga paligsahan ng mga gladyador.

Nabuwag ang Imperyo ng Atenas nang matalo ito ng mga Spartan sa mga digmaang Peloponnesiano noong pagwawakas ng ikalimang siglo B.C.E., ngunit ang lunsod ay pinagpakitaan ng konsiderasyon ng mga manlulupig dahil sa kultura nito anupat hindi ito lubusang winasak. Nilupig ito ng mga Romano noong 86 B.C.E. at pinutol ang mga gawain nito na pangkalakalan at pangkomersiyo; kaya naman nang dumating si Jesus at ang unang mga Kristiyano sa tanawin ng Palestina, ang pangunahing kahalagahan ng Atenas ay nasa mga unibersidad at mga paaralan nito ng pilosopiya.

Ang Gawain ni Pablo sa Atenas. Noong mga 50 C.E., dumalaw ang apostol na si Pablo sa Atenas noong kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero. Bago nito, iniwan niya sina Silas at Timoteo sa Berea at tinagubilinang sumunod sa kaniya sa lalong madaling panahon. (Gaw 17:13-15) Samantalang hinihintay niya sila, nainis siya dahil sa maraming huwad na mga diyos sa lunsod kung kaya nagsimula siyang mangatuwiran sa mga tao, kapuwa sa sinagogang Judio at sa pamilihan. (Gaw 17:16, 17) Nitong nakaraang mga taon, ang pamilihang ito, o *agora,* sa HK ng Akropolis ay lubusang nahukay ng American School of Classical Studies. Maliwanag na ang agora ay hindi lamang lugar para sa mga transaksiyon sa negosyo kundi isa ring dako kung saan maaaring magdaos ng debate at mga gawaing sibiko. Ang pagiging mapag-usisa ng mga taga-Atenas na inilarawan sa ulat ng Gawa 17:18-21 ay makikita sa pagpuna ni Demosthenes sa kaniyang mga kapuwa taga-Atenas dahil napakahilig ni-

lang maglibot sa pamilihan habang patuloy na nagtatanong, “Ano ang balita?”

Samantalang nasa pamilihan, si Pablo ay hinamon ng mga pilosopong Estoico at Epicureo at pinaghinalaan na “isang tagapaghayag ng mga bathalang banyaga.” (Gaw 17:18) Maraming uri ng relihiyon sa Imperyo ng Roma, ngunit ipinagbawal ng batas Griego at Romano ang pagpapasok ng ibang mga diyos at bagong relihiyosong mga kaugalian, lalo na kapag ang mga ito ay salungat sa katutubong relihiyon. Maliwanag na napaharap si Pablo sa mga problema dahil sa kawalang-pagpapaparaya sa relihiyon sa lunsod ng Filipos na naimpluwensiyahan ng Roma. (Gaw 16:19-24) Bagaman mas mapag-alinlangan at mapagparaya ang mga tumatahan sa Atenas kaysa sa mga taga-Filipos, lumilitaw na nababahala pa rin sila kung paano maaaring maapektuhan ng bagong turong ito ang seguridad ng estado. Dinala si Pablo sa Areopago, ngunit hindi matiyak kung nagsalita siya sa harap ng hukumang tinatawag na Areopago. Sinasabi ng ilan na noong mga araw ni Pablo, ang hukumang iyon ay hindi na nagtitipon sa burol kundi sa agora.

Ang mahusay na patotoo ni Pablo sa harap ng edukadong mga tao sa Atenas ay kapupulutan ng aral hinggil sa taktika at kaunawaan. Sa halip na mangaral tungkol sa isang bagong bathala, ipinakita niyang nangangaral siya tungkol sa mismong Maylalang ng langit at lupa, at mataktika niyang tinukoy ang “Di-kilalang Diyos,” na ang altar ay nakita niya, at sumipi pa nga siya mula sa *Phænomena* ni Aratus, isang makata ng Cilicia, at mula sa *Hymn to Zeus* ni Cleanthes. (Gaw 17:22-31) Bagaman tinuya siya ng karamihan, naging mananampalataya ang ilang taga-Atenas, kabilang na si Hukom Dionisio ng Areopago at ang isang babae na nagngangalang Damaris.—Gaw 17:32-34.

Posible na nagpunta si Timoteo kay Pablo sa Atenas at pagkatapos ay pinabalik siya sa Tesalonica; ngunit waring mas malamang na nasa Berea siya nang sabihan siya ni Pablo na maglakbay, anupat walang nakasama si Pablo sa Atenas. Lumilitaw na ang mga salitang “kami” at ‘namin’ sa 1 Tesalonica 3:1, 2 ay ginamit ni Pablo upang tumukoy lamang sa kaniyang sarili. (Ihambing ang 1Te 2:18; 3:6.) Kung gayon nga, mag-isang lumisan si Pablo mula sa Atenas at nagpunta sa Corinto, kung saan muli niyang nakasama sina Silas at Timoteo. (Gaw 18:5) Malamang na muling dumalaw si Pablo sa Atenas noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero (55 o 56 C.E.), yamang sinasabi ng ulat na gumugol siya ng tatlong buwan sa Gresya noong panahong iyon.—Gaw 20:2, 3.

Makabagong-panahong Atenas at ang prominenteng burol nito na tinatawag na Lycabettus

ATER [Nakasara; Nahaharangan].

1. Isang lalaki ng Israel na ang 98 sa mga anak o mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1,

2, 16; Ne 7:21) Ganito ang pagkakatala sa kanila: "Ang mga anak ni Ater, ni Hezekias, siyamnapu't walo," na marahil ay nagpapahiwatig na mga supling sila ni Ater na inapo ng isang Hezekias (ngunit malamang na hindi ang Judeanong hari na may gayong pangalan), o na mga inapo sila ni Ater *sa pamamagitan ng* isang Hezekias. Maaaring inapo ng Ater na ito ang isa sa mga pangulo ng bayan na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" sa pamamagitan ng tatak noong mga araw ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 17.

2. Isang ulo ng pamilya na ang mga supling ay kabilang sa Levitikong "mga anak ng mga bantay ng pintuang-daan" ng templo na bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:42; Ne 7:45.

ATHALIA.

1. Reyna ng Juda, anak ni Haring Ahab ng Israel at ng asawa nito na si Jezebel; apo ni Omri. (2Ha 8:18, 26) Siya ay kapatid ni Haring Jehoram ng Israel, at kapatid o kapatid sa ama ng 70 anak na lalaki ni Ahab, na lahat ay ipinapatay ni Jehu. (2Ha 3:1, 2; 10:1-9) Para sa pulitikal na pakinabang, ipinakasal si Athalia kay Jehoram, ang panganay na anak na lalaki ni Jehosapat ng Juda. (2Ha 8:25-27; 2Cr 18:1) Siya ang ina ni Ahazias, na nang maglaon ay naging hari ng Juda.

Gaya ng kaniyang inang si Jezebel, ibinuyo ni Athalia ang kaniyang asawang si Jehoram na gawin ang masama sa paningin ni Jehova noong panahon ng walong-taóng paghahari nito. (1Ha 21:25; 2Cr 21:4-6) At gaya ng kaniyang ina, walang-patumanggang nagbubo ng dugo ng mga inosente si Athalia. Nang mamatay ang kaniyang balakyot na anak na si Ahazias pagkaraan ng isang-taóng paghahari nito, pinatay niya ang lahat ng iba pang nasa maharlikang linya, maliban sa sanggol na si Jehoas, na itinago ng mataas na saserdote at ng asawa nito, na tiya ni Jehoas. Pagkatapos ay ginawang reyna ni Athalia ang kaniyang sarili sa loob ng anim na taon, mga 905 hanggang 899 B.C.E. (2Cr 22:11, 12) Ninakaw ng kaniyang mga anak ang mga banal na bagay sa templo ni Jehova at inihandog ang mga iyon kay Baal.—2Cr 24:7.

Nang sumapit si Jehoas sa edad na pitong taóng gulang, inilabas siya ng may-takot sa Diyos na mataas na saserdoteng si Jehoiada at kinoronahan siya bilang ang lehitimong tagapagmana ng trono. Nang marinig ni Athalia ang kaguluhan, sumugod siya sa templo at nang makita niya ang nangyayari ay nagsisigaw siya, "Sabuwatan! Sabuwatan!" Iniutos ng mataas na saserdoteng si Jehoiada na ilabas si Athalia mula sa bakuran ng templo upang patayin ito sa may pintuang-daan ng kabayo ng palasyo; maaaring siya ang kahuli-hulihang miyembro ng kasuklam-suklam na sambahayan ni Ahab. (2Ha 11:1-20; 2Cr 22:1–23:21) Nagkatotoo nga ang pananalitang ito: "Walang isa man sa salita ni Jehova ang mahuhulog sa lupa nang di-natutupad na sinalita ni Jehova laban sa sambahayan ni Ahab"!—2Ha 10:10, 11; 1Ha 21:20-24.

2. Isang Benjamita na mula sa sambahayan ni Jeroham na nanahanan sa Jerusalem.—1Cr 8:26-28.

3. Ama ng isang lalaki na bumalik sa Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.; mula sa pamilya ni Elam.—Ezr 8:1, 7.

ATLAI. Anak ni Bebai; isa sa mga Israelita na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga pagdating ni Ezra sa Jerusalem noong 468 B.C.E.—Ezr 10:28, 44.

ATROT-BET-JOAB [Mga Korona [samakatuwid nga, pabilog na mga kulungan] ng Bahay ni Joab]. Isang pangalang lumilitaw sa talaangkanan ng tribo ni Juda kasama ng "mga anak ni Salma." (1Cr 2:54) Itinuturing ng ilan na pangalan ito ng isang bayan sa Juda, anupat ipinangangatuwiran nila na kabilang sa mga talaangkanang ito ang mga pangalang gaya ng Kiriat-jearim, Bet-gader, Betlehem, at iba pa. Ngunit ang basta pagkakatugma ng isang pangalan sa pangalan ng isang bayan ay hindi tiyakang nangangahulugan na ang bayang iyon ang tinutukoy, yamang maraming pangalan ng mga tao at mga bayan ang magkapareho. Gayunpaman, ang anyo o kahulugan ng ilang pangalan sa mga talaangkanang ito ay waring tumutukoy sa mga lugar sa halip na sa mga tao. Maaaring ang solusyon dito ay ang pangmalas ng maraming iskolar na mas eksaktong tumutukoy ito sa *mga tumatahan* sa bayan, sa halip na sa mismong lugar. Kaya naman ang ilang paglitaw ng pananalitang "ama ni" o "ama ng" ay ipinapalagay na nangangahulugang ang "nagpasimula sa" partikular na populasyong naninirahan sa lugar na tinutukoy o ang "pangunahing mamamayan sa" lugar na iyon.

Mapapansin na ang salitang "ama" ay lumilitaw sa orihinal na Hebreo sa Genesis 4:20, 21 ngunit sa ilang salin ay tinutumbasan ito ng "ninuno" (*AT; JB*) o "nagpasimula" (*NW*). Ayon sa mga leksikong Hebreo, kabilang sa mga posibleng kahulugan ng terminong Hebreo na "ama" ay "tagapamahala, pinuno" (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 3), "ninuno, kanunununuan ng tribo, bansa . . . ng isang lugar . . . nagpasimula sa isang uri o katayuan, . . . ng isang hanapbuhay . . . nagpasimula, punong mahistrado ng isang lugar." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at

W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1)—Ihambing ang Isa 22:20-22.

ATROT-SOPAN [Mga Korona [samakatuwid nga, pabilog na mga kulungan] ng Sopan]. Isang lunsod na muling itinayo ng tribo ni Gad mula sa mga lunsod na nabihag mula sa mga teritoryo ng mga haring sina Sihon at Og.—Bil 32:33, 35.

AUGUSTO [Isa na Augusto]. Ang titulong ito ay ibinigay kay Gayo Octavio. Nang maglaon, ginamit din ng iba pang mga Romanong emperador ang titulong ito (Gaw 25:21, 25), ngunit kapag mag-isang ginagamit bilang pangalan, tumutukoy ito kay Octavio, ang unang emperador ng Imperyo ng Roma.

Noong Setyembre, 31 B.C.E., 13 taon pagkatapos na mapaslang ang kaniyang tiyo sa tuhod na si Julio Cesar, si Octavio ang naging lehitimong tagapamahala ng Imperyo ng Roma. Tinanggihan niya ang mga titulong "hari" at "diktador" ngunit tinanggap niya ang pantanging titulong "Augusto" na iginawad sa kaniya ng Senado noong Enero 16, 27 B.C.E. Pagkamatay ni Lepidus noong 12 B.C.E., ginamit ni Augusto ang titulong "Pontifex Maximus." Kasabay ng pagbangon niya sa kapangyarihan, gumawa siya ng mga reporma sa pamahalaan, nireorganisa niya ang hukbo, itinatag ang Tanod ng Pretorio (Fil 1:13), at nagtayo siya at nagkumpuni ng maraming templo.

Noong 2 B.C.E., "lumabas ang isang batas mula kay Cesar Augusto na ang buong tinatahanang lupa ay magparehistro; at ang lahat ng mga tao ay naglakbay upang magparehistro, bawat isa sa kaniyang sariling lunsod." (Luc 2:1, 3) Dahil sa batas na ito, naipanganak si Jesus sa Betlehem bilang katuparan ng hula sa Bibliya. (Dan 11:20; Mik 5:2) Maliban sa pagpaparehistrong ito ng mga tao para sa pagbubuwis at paglilingkod sa hukbo, paghirang ng mga gobernador sa ilang probinsiya, at pagpapatupad ng parusang kamatayan, hindi gaanong nakialam si Augusto sa lokal na pamahalaan. Ang kaniyang patakaran, na ipinagpatuloy pagkamatay niya, ay nagbigay ng malaking kapangyarihan sa Judiong Sanedrin. (Ju 18:31) Dahil sa maluwag na pamamalakad na ito ng imperyo, walang gaanong naging dahilan ang mga sakop upang maghimagsik.

Halos walang napagpilian si Augusto ng magiging kahalili niya. Ang kaniyang pamangking lalaki, dalawang apong lalaki, isang manugang na lalaki, at isang anak-anakang lalaki ay pawang namatay, at ang kaniyang natitirang apong lalaki na si Postumus ay inalisan ng mana at opisyal na ipinatapon, anupat ang naiwan na lamang ay ang kaniyang anak-anakang si Tiberio. Namatay si Augusto noong Agosto 17, 14 C.E. (Agosto 19, kalendaryong Julian), sa buwan na isinunod niya sa kaniyang pangalan.

AUGUSTO, PANGKAT NI. Nang ipadala sa Roma ang apostol na si Pablo dahil sa kaniyang pagapela kay Cesar, inilagay siya sa pangangalaga ni Julio na isang opisyal ng hukbo (senturyon) na nasa "pangkat ni Augusto." (Gaw 27:1) Nasa Cesarea noon si Pablo at ang iba pang mga bilanggo nang ilipat sila sa pangangalaga ng opisyal na iyon ng hukbo.—Gaw 25:13; 26:30–27:1.

Hindi posibleng matiyak kung ano ang tinutukoy na "pangkat ni Augusto" na kinabibilangan ni Julio. Dahil ang salitang "Augusto" rito ay isinalin mula sa salitang Griego na *Se·ba·steʹ,* sinikap ng ilan na iugnay ang pangkat na ito sa Samaria, na noong panahong iyon ay tinatawag na Sebaste, sa gayon ay inaangkin nila na isa itong grupo ng mga kawal na kinalap sa mga Samaritano. Totoo na may binanggit si Josephus na "isang hukbo ng mga mangangabayo na tinatawag na 'mga Sebasteniano.'" (*The Jewish War,* II, 236 [xii, 5]) Gayunman, waring walang matibay na dahilan upang iugnay sa nabanggit na termino ang pananalitang "pangkat ni Augusto" ayon sa pagkakagamit ng manunulat ng Mga Gawa.

Ang isa pang pangmalas tungkol sa pangkat ni Augusto ay na tumutukoy ito sa *frumentarii,* isang pantanging imperyal na kalipunan ng mga opisyal na naglingkod bilang isang tagapag-ugnay na ahensiya ng mga sugo sa pagitan ng emperador at ng mga hukbong militar sa mga probinsiya, at na ang mga miyembro ay sinasabing naging tagapaghatid ng mga bilanggo. Ang pangmalas na ito ay bahagyang sinusuportahan ng pagkakasalin ng *King James Version* sa Gawa 28:16, na may kalakip na kaduda-dudang bahagi na nagsasabing "ibinigay ng senturyon ang mga bilanggo sa kapitan ng bantay." Ipinapalagay niyaong mga nagtataguyod ng pangmalas na ito na ang "kapitan ng bantay" ay ang pinuno ng *frumentarii.* Gayunman, hindi lumilitaw ang pariralang ito sa karamihan ng makabagong mga salin ng talatang iyon.

Sa *Revised Standard Version,* ang pangkat na ito ay tinatawag na "Pulutong ni Augusto," gaya rin sa maraming iba pang salin. Ang salitang Griego na *speiʹra* (pangkat), kapag ginagamit may kaugnayan sa militar, ay karaniwang tumutukoy sa isang Romanong *manipulus,* isang hukbo na katumbas ng dalawang *"century."* Gayunman, ginagamit din ang terminong ito para sa isang mas malaking kalipunan ng mga lalaki at, gaya ng pagkakagamit sa Griegong Kasulatan, ipinapalagay na kumakatawan ito sa isang Romanong *"cohort"* (ang ikasampung bahagi ng isang hukbo, na binubuo ng mga 400 hanggang 600 lalaki). Karagdagan pa sa karaniwang mga hukbong Romano na binubuo ng mga

mamamayang Romano at nahahati sa mga *cohort,* mayroon ding pangalawahing mga pulutong o *auxilia,* na binubuo ng mga *cohort* na kinalap sa mga sakop (hindi mamamayan) ng Roma. Ang mga ito ay mga independiyenteng yunit ng impanterya at karaniwang naglilingkod sa mga hangganan ng imperyo. Bagaman ang mga *cohort* na kabilang sa karaniwang mga hukbong Romano ay hindi binibigyan ng pantanging mga pangalan, kadalasang pinapangalanan ang pansuportang mga *cohort* na ito. May natagpuang mga inskripsiyon ng isang *Cohors I Augusta* (sa Lat.) at *Spei'ra Au·gou'ste* (sa Gr.), bagaman hindi tiyakang maiuugnay ang mga ito sa pangkat na tinatalakay rito.

AVA. Isang bayan sa hilagang Sirya, na nasa ilalim ng kontrol ng Asirya noong ikawalong siglo B.C.E. Lumilitaw na ito rin ang Iva.—2Ha 17:24; 18:34; 19:13; Isa 37:13; tingnan ang IVA.

AVEN.

1. Ang Aven ay lumilitaw sa Hebreong tekstong Masoretiko sa Ezekiel 30:17 at gayon ang pagkakasalin nito sa *King James Version.* Maraming makabagong salin ang kababasahan dito ng "On," ang lunsod sa Ehipto na tinatawag ng mga Griego na Heliopolis. Ang mga katinig na Hebreo para sa Aven ay katulad ng sa On, ngunit magkaiba ang inilagay na tuldok-patinig sa mga ito. Iminumungkahi ng ilang komentaryo na ang paglalagay ng ibang tuldok-patinig ay isang sinasadyang paggamit ng magkatunog na mga salita bilang paghamak sa idolatrosong lunsod ng On, ang sentro ng pagsamba ng Ehipto sa araw.—Tingnan ang ON Blg. 2.

[2, 3: Pananakit; Bagay na Nakasasakit]

2. Sa Oseas 10:8, maliwanag na lumilitaw ang Aven sa tekstong Hebreo bilang pinaikling Bet-aven.—Ihambing ang Os 4:15; 5:8; 10:5; tingnan ang BET-AVEN Blg. 2.

3. Ang Amos 1:5 ay may binabanggit na "kapatagang libis ng Aven," at ang pananalitang ito mula sa Hebreo ay isinasaling "Bikat-aven" sa *NW, JP,* at *JB.*—Tingnan ang BIKAT-AVEN.

AVESTRUZ [sa Heb., *bath hai·ya·'anah'; rena·nim'* (pangmaramihan); sa Ingles, *ostrich*]. Ang *bath hai·ya·'anah'* ay ipinapalagay na nangangahulugang "anak na babae ng isa na sakim" o kaya naman ay "anak na babae ng tigang na lupain," mga termino na maaaring kumapit sa avestruz. Ang *rena·nim',* na itinuturing na tumutukoy sa isang "ibon na malakas ang huni," ay nababagay rin sa avestruz, na inilalarawang may "paos at mapanglaw na huning inihalintulad sa pag-ungal ng leon."—*The Smithsonian Series,* 1944, Tomo 9, p. 105; ihambing ang Mik 1:8.

Ang avestruz (*Struthio camelus*) ang kilalang pinakamalaking nabubuhay na ibon, anupat kung minsa'y may taas na mahigit sa 2 m (7 piye) hanggang sa tuktok ng ulo nito at tumitimbang nang hanggang 140 kg (300 lb). Ang ulo nito ay maliit at sapad at may napakalaking mga mata. Ang malambot na leeg nito ay mga 1 m (3 piye) ang haba, at kapuwa ang ulo at leeg, tulad ng malalakas na binti nito, ay walang balahibo. Gayunman, malago ang balahibo nito sa katawan, at ang mahahaba at malalambot na balahibo nito sa pakpak at buntot ay lubhang pinahahalagahan noon at ngayon. Ang makintab na balahibong itim at puti ng lalaking avestruz ay kabaligtaran ng maputla at kayumangging-abuhing kulay ng babaing avestruz. Natatangi ang avestruz sa lahat ng ibon dahil dalawa lamang ang daliri nito sa bawat paa, anupat ang isa ay may kuko na magagamit niyang sandata kapag kailangan niyang ipagtanggol ang kaniyang sarili. Gayunman, dahil sa taas nito at sa talas ng kaniyang paningin, kadalasa'y nakikita na ng malaking ibon na ito ang kaniyang mga kaaway kahit sa malayo, at pagkatapos ay maingat itong lumalayo.

Bagaman mga halaman ang pangunahing kinakain ng avestruz, hindi ito pihikan at kumakain din ng ibang hayop, kasama na ang mga ahas, butiki, at pati maliliit na ibon. Kasama ito sa talaan ng 'maruruming' ibon na ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko. (Lev 11:13, 16; Deu 14:12, 15) Noong sinauna, ang avestruz ay kilala bilang ibong kamelyo, palibhasa'y nakatatagal ito nang walang tubig sa loob ng mahahabang panahon at sa gayo'y hiyang sa mga liblib na ilang. Sa Bibliya, ginamit ito kasama ng mga chakal at ng katulad na mga hayop bilang halimbawa ng buhay sa disyerto (Isa 43:20) at upang ilarawan ang kapaha-pahamak na pagkatiwangwang na sinapit ng Edom at ng Babilonya. (Isa 13:21; 34:13; Jer 50:39) Nang si Job ay itakwil at kasuklaman, anupat nakaupo sa abo at humihiyaw nang may pagdadalamhati, itinuring niya ang kaniyang sarili bilang "kapatid ng mga chakal" at "kasamahan ng mga anak na babae ng avestruz."—Job 30:29.

Inihambing sa Siguana. Nang maglaon, inakay ng Diyos na Jehova ang pansin ni Job sa avestruz, at ang mga bagay na itinawag-pansin niya ay nagpapakita ng ilang di-pangkaraniwang katangian ng ibong iyon. (Job 39:13-18) Kabaligtaran ng mga siguana na mataas lumipad at maringal na pumapaimbulog sa pamamagitan ng kanilang malalapad at malalakas na pakpak, ang mga avestruz ay hindi nakalilipad. Hindi kayang iangat ng mga pakpak ng avestruz ang kaniyang bigat, at ang sapad na buto nito sa pitso ay walang pansuporta sa mga kalamnang panlipad na taglay ng mga ibong lumilipad. Bagaman maganda ang mga balahibo ng avestruz, wala itong maliliit at tulad-kalawit na mga pila-

mentong magkakadikit, na nakatutulong upang ang mga pakpak ng mga ibon ay makalaban sa hangin at makalipad.—Job 39:13.

Kung ang siguana ay gumagawa ng matibay at malaking pugad sa mga tuktok ng mga punungkahoy (Aw 104:17), mga gusali, o matataas na bato, ang avestruz naman ay kumakahig lamang sa lupa at gumagawa ng isang mababaw na hukay na napalilibutan ng mababang bunton. Dito iniluluwal ng babaing avestruz ang kaniyang mga itlog, na tumitimbang nang mga 1.5 kg (3 lb) bawat isa. Yamang ang avestruz ay kadalasang kumukuha ng maraming kapareha (di-tulad ng siguana, na bantog sa katapatan nito sa iisang asawa), posibleng maraming itlog sa pugad mula sa dalawa o tatlong inahin. Nililimliman ng lalaking avestruz ang mga itlog sa pugad kapag gabi at ang inahin naman kapag araw, ngunit iniiwan ng inahin ang pugad sa loob ng ilang oras sa maghapon kapag mainit na ang sikat ng araw. Sa panahong iyon, ang mga itlog, bagaman napakakapal ng balat, ay nahahantad sa paminsala o pananalanta ng mga tao't hayop.—Job 39:14, 15.

'Nakikitungo Nang Walang Pakundangan sa mga Anak.' May mga tumututol sa pananalita na ang avestruz ay 'nakikitungo nang walang pakundangan sa kaniyang mga anak, na para bang hindi sa kaniya' (Job 39:16) at sa pagtukoy sa mga avestruz bilang 'malupit' sa kanilang supling. (Pan 4:3) Sinasabi nila na ang mga magulang na avestruz ay mapagkalinga sa kanilang mga inakáy. Kung balarila ang pagbabatayan, totoo na maaaring ikapit ang terminong Hebreo (*re·na·nim′*) na ginamit sa Job 39:13 alinman sa lalaki o sa babaing mga avestruz. Gayunman, ipinapalagay ng ilang leksikograpo na tumutukoy ito sa mga babaing avestruz. Waring ganito nga ang kaso yamang iniuugnay ito sa mga itlog, na maliwanag na iniluwal ng inahing ibon. Kung uunawaing sa babae ito kumakapit, tunay na may basehan ang matulaing pananalitang ito tungkol sa 'kalupitan' ng avestruz dahil, kapag napisa na ang mga sisiw, ang lalaki ang siyang "bumabalikat sa lahat ng pangangalaga sa mga ito samantalang ang mga inahin ay karaniwan nang umaalis na magkakasama." (*All the Birds of the Bible,* ni Alice Parmelee, 1959, p. 207) Totoo rin na kaagad iniiwan ng malalakas na ibong ito, lalaki man o babae, ang pugad at ang kanilang mga inakáy kapag nakaramdam sila ng panganib. At bagaman maaari silang gumamit ng mga taktika upang mailayo sa pugad ang pansin ng mga kaaway, ito pa rin ay pakikitungo nang "walang pakundangan" sa mga inakáy na walang kalaban-laban. Tanging ang pananggalang na kulay na ibinigay ng Maylalang ang maaaring magligtas sa mga sisiw na walang kalaban-laban at inabandona, yamang dahil sa kanilang kulay ay hindi sila mapapansin ng kaaway na mga hayop at sa halip ay hahabulin ng mga iyon ang tumatakas na mga magulang. Kaya naman ang avestruz ay maituturing na 'malupit' kung ihahambing sa maraming iba pang ibon at lalo na sa siguana, na kilalang-kilala dahil sa magiliw na pag-aasikaso at patuloy na pagmamalasakit nito sa kaniyang mga inakáy.

'Nakalimot sa Karunungan.' Sinasabing ang avestruz ay 'nakalimot sa karunungan' at 'hindi binahaginan ng pagkaunawa.' (Job 39:17) Kinikilala ito ng makabagong-panahong mga tagapagmasid. Ang mga Arabe ay may kasabihang "mas mangmang kaysa sa isang avestruz." (*Soncino Books of the Bible,* inedit ni A. Cohen, London, 1946, Job, p. 205) Nakagawian ng avestruz na tumakbo nang papakurba, anupat maaari itong palibutan ng mga tumutugis sa kaniya kung marami ang mga ito. Ngunit sa tuwid na landas, dahil sa malalakas na binti ng avestruz ay maaari nitong 'pagtawanan ang kabayo at ang nakasakay rito.' (Job 39:18) Kapag tumatakbo, ang bawat hakbang nito ay maaaring umabot nang hanggang 3.5 m (11 piye), at maaari itong umabot sa bilis na hanggang 70 km/oras (44 na mi/oras). Bagaman ang mga pakpak nito ay hindi magagamit sa paglipad, nakatutulong naman ang mga ito upang mabalanse ang mabigat na katawan ng ibong ito habang tumatakbo.

Ang avestruz ay may mga katangiang nakalilito sa mga siyentipiko, na nagsasabing ang avestruz ay kasama sa 'mas mababababang o mas sinaunang' uri ng nabubuhay na mga ibon. Mayroon itong pantog kung saan naiipon ang *uric acid.* Ang bahaging ito ng katawan ay karaniwan sa mga mamalya ngunit wala sa iba pang pamilya ng mga ibon. Mayroon din itong mga pilikmata na nagsisilbing proteksiyon ng mga mata nito sa lumilipad na buhangin. Kaya naman, bagaman di-gaanong matalino, ang malakas at mabilis na avestruz ay nagbibigay-kapurihan sa karunungan ng Maylalang nito.

Ang *Arabian ostrich* (*Struthio camelus syriacus*), na dating naglipana sa Palestina at Arabia, ay naglaho na. Mula noong 1973, isang uri ng Aprikanong avestruz na kamag-anak nito ang ipinasok sa Israel.

AVIM.

1. Ang mga unang nanirahan sa bahagi ng lupain ng Canaan na nasa gawing K patungong Gaza. Apatnapung taon pagkatapos ng Pag-alis, inilahad ni Moises kung paanong itinaboy ng mga Captorim ang karamihan sa mga Avim. (Deu 2:23) Noong malapit nang mamatay si Josue, mga kalagitnaan ng ika-15 siglo B.C.E., may nalalabi pa ring mga Avim doon.—Jos 13:1, 3.

2. Isang lunsod ng Benjamin, na nakatala sa pagitan ng Bethel at Para sa Josue 18:21-23. Maaaring

tinirahan ito ng nalabing mga miyembro ng tribo ng mga Avim. Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Haiyan (Horvat Hayan), mga 4 na km (2.5 mi) sa STS ng Bethel (Beitin), ayon kay F.-M. Abel.—*Géographie de la Palestine,* Paris, 1938, Tomo II, p. 257.

AVIT. Ang maharlikang lunsod at sariling bayan ni Hadad, ikaapat na hari ng mga Edomita, na tumalo sa mga Midianita sa pagbabaka. (Gen 36:35; 1Cr 1:46) Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Khirbet el-Jiththeh, na nasa sinaunang teritoryong Edomita sa pagitan ng Maʽan at Khirbet el-Bastah, mga 100 km (62 mi) sa TTS ng Dagat na Patay. Ang bundok doon na may gayunding pangalan (Jebel el-Jiththeh) ay may taas na 1,332 m (4,370 piye).

AVITA, MGA. Mga naninirahan sa Ava, kasama sa mga taong pinamayan ng mga Asiryano sa Samaria bilang kahalili ng itinapong mga Israelita matapos nilang bihagin ito noong 740 B.C.E. (2Ha 17:24) Ang lahat ng mga inilipat doon ay tinawag na mga Samaritano. Kahit natuto ang mga Avita na matakot kay Jehova sa paanuman, ginawa pa rin nila ang mga diyos na sina Nibhaz at Tartak at sinamba ang mga iyon.—2Ha 17:29-33; tingnan ang AVA.

AVREK. Isang terminong nagpapahiwatig ng karangalan at dignidad na isinigaw noon sa unahan ng karo ni Jose matapos siyang atasan ni Paraon bilang ikalawang tagapamahala sa kaharian. (Gen 41:43) Kung Hebreo ang pinagmulan nito, gaya ng palagay ng sinaunang tagapagsalin na si Aquila, na sinusuportahan din ng Latin na *Vulgate,* maaaring nangangahulugan ito ng "iluhod ang tuhod," at gayon ang pagkakasalin nito sa maraming bersiyon. (*AS-Tg, KJ, Da, Dy, ER, Ro, RS*) Gayunman, tinatanggihan ng marami ang pangmalas na ito at mas iniuugnay nila ito sa kahawig na mga salita sa ibang mga wika. Halimbawa, iniisip ng ilan na maaaring isa itong Babilonyo o Asiryanong titulo ng isang mataas na opisyal, na nangangahulugang "tagakita" o *"grand vizier."* Sinasabi ng iba na ito ay Coptic at nangangahulugang "iyukod ang ulo"; binabanggit naman ng iba na ang mga Arabe ay may sinasabing kahawig nito kapag inuutusan nilang lumuhod ang kanilang mga kamelyo. Ang Syriac na *Peshitta* ay kababasahan: "Ama at Tagapamahala!" Naniniwala ang ibang mga imbestigador na ang salitang ito ay purong Ehipsiyo. Ipinapalagay ni Origen, isang katutubo ng Ehipto, at ni Jerome na ito ay nangangahulugang "isang katutubong Ehipsiyo," at dahil mababa ang tingin ng mga Ehipsiyo sa mga banyaga, sinasabi nila na ito ay isang pangmadlang pagpapatalastas ng naturalisasyon ni Jose. Isang kahawig na pananalita naman, na lumilitaw sa isang papirong natuklasan, ang nangangahulugang 'ang iyong utos ang siya naming ninanais,' samakatuwid nga, 'kami ay iyong mga lingkod.'—*The Life and Times of Joseph in the Light of Egyptian Lore,* ni H. Tomkins, London, 1891, p. 49, 50.

Dahil dito, hindi pa matiyak ang eksaktong kahulugan ng salitang ito, kaya naman hindi ito isinasalin sa ilang bersiyon. (*NW, JP, JB*) Ang isa pang halimbawa ng di-Hebreong kaugaliang ito ng pangmadlang pagpuri sa unahan niyaong pinararangalan habang nakasakay siya sa kabayo at inililibot sa bayan ay masusumpungan sa Esther 6:11, noong parangalan sa madla si Mardokeo sa utos ng Persianong si Haring Ahasuero.

AWA, KAAWAAN [sa Ingles, *mercy*]. Isang kapahayagan ng mabait na konsiderasyon o habag na nagdudulot ng ginhawa sa mga nasa di-kaayaayang kalagayan; magiliw na pagkamahabagin; kung minsan naman, pagpapagaan ng hatol o kaparusahan.

"Awa" o "kaawaan" ang malimit na salin ng Hebreong *ra·chamim′* at ng Griegong *e′le·os* (pandiwa, *e·le·e′o*). Ang pagsusuri sa mga terminong ito at sa pagkakagamit sa mga ito ay makatutulong upang makuha ang tunay na kahulugan at diwa ng mga ito. Ang pandiwang Hebreo na *ra·cham′* ay binibigyang-katuturan bilang "magningas, makadama ng init taglay ang magiliw na damdamin; . . . maging mahabagin." (*A Hebrew and Chaldee Lexicon,* inedit ni B. Davies, 1957, p. 590) Ayon sa leksikograpong si Gesenius: "Waring ang pangunahing ideya nito ay pag-aaruga, pagpapaginhawa, at banayad na emosyon ng pag-iisip." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* isinalin ni E. Robinson, 1836, p. 939) Ang terminong ito ay may malapit na kaugnayan sa salita para sa "bahay-bata" o maaaring tumukoy sa "mga bituka," na naaapektuhan kapag ang isa ay nakadarama ng mainit at magiliw na pakikiramay o habag.—Ihambing ang Isa 63:15, 16; Jer 31:20.

Sa Kasulatan, ang *ra·cham′* ay minsan lamang ginamit ng tao para sa Diyos, anupat sinabi ng salmista: "Mamahalin [isang anyo ng *ra·cham′*] kita, O Jehova na aking kalakasan." (Aw 18:1) Sa pagitan naman ng mga tao, si Jose ay nagpakita ng katangiang ito nang "ang kaniyang mga panloob na damdamin [isang anyo ng *ra·chamim′*] ay nag-alab" dahil sa kaniyang kapatid na si Benjamin at siya ay umiyak. (Gen 43:29, 30; ihambing ang 1Ha 3:25, 26.) Noon, kapag ang mga tao ay napapaharap sa posibilidad na pakikitunguhan sila nang may kabagsikan o kalupitan ng mga mambibihag (1Ha 8:50; Jer 42:10-12) o ng mga opisyal na may nakatataas na awtoridad (Gen 43:14; Ne 1:11; Dan 1:9), ninanais at idinadalangin nila na pag-ukulan sila ng

habag o awa sa harap ng mga ito, samakatuwid nga, na pakitunguhan sila nang may pabor, pagkabanayad, at konsiderasyon.—Ihambing ang pagkakaiba sa Isa 13:17, 18.

Ang Awa ni Jehova. Pinakamalimit gamitin ang terminong ito may kinalaman sa mga pakikitungo ni Jehova sa kaniyang katipang bayan. Ang pagpapakita ng Diyos ng habag (*ra·cham′*) sa mga ito ay inihahalintulad sa isang babae na nagpapakita ng habag sa mga anak ng kaniyang bahay-bata at sa isang ama na nagpapakita ng awa sa kaniyang mga anak. (Isa 49:15; Aw 103:13) Dahil ang bansang Israel ay malimit lumihis mula sa katuwiran at malagay sa kagipitan, madalas din silang mangailangan ng maawaing tulong. Kung magpapakita sila ng tamang saloobin ng puso at babaling sila kay Jehova, siya, bagaman nagalit sa kanila, ay magpapamalas ng habag, pabor, at kabutihang-loob. (Deu 13:17; 30:3; Aw 102:13; Isa 54:7-10; 60:10) Ang pagsusugo niya noon ng kaniyang Anak upang maisilang ito sa Israel ay katibayan ng dumarating na "bukang-liwayway" ng habag at awa ng Diyos sa kanila.—Luc 1:50-58, 72-78.

Itinatawid ng Griegong *e′le·os* ang ilang diwa ng Hebreong *ra·chamim′.* Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* ay nagsasabi: "Ang ELEOS (ἔλεος) ay 'ang panlabas na kapahayagan ng habag; saklaw nito ang pagkilala sa pangangailangan ng isa na tumatanggap nito at ang pagtugon niyaong nagpapakita nito upang sapatan ang pangangailangang iyon.'" Karaniwan nang itinatawid ng pandiwa (*e·le·e′o*) ang ideya ng pagkadama ng "pakikiramay sa kahapisan ng iba, at lalo na ng pakikiramay na ipinakikita sa gawa." (1981, Tomo 3, p. 60, 61) Kaya naman ang bulag, ang inaalihan ng demonyo, ang ketongin, o yaong mga may anak na napipighati ay kabilang sa mga umaantig ng *e′le·os,* ang kapahayagan ng awa at habag. (Mat 9:27; 15:22; 17:15; Mar 5:18, 19; Luc 17:12, 13) Bilang tugon sa pakiusap na, "Maawa ka sa amin," nagsagawa si Jesus ng mga himala upang paginhawahin sila. Ginawa niya iyon, hindi bilang isang rutin o sa walang-malasakit na paraan, kundi dahil "sa pagkahabag" (Mat 20:31, 34), anupat dito ay ginamit ng manunulat ng Ebanghelyo ang isang anyo ng pandiwang *splag·khni′zo·mai,* nauugnay sa *splag′khna* na literal na nangangahulugang 'mga bituka.' (Gaw 1:18) Ipinapahayag ng pandiwang ito ang *pagkadama* ng habag, samantalang ang *e′le·os* naman ay tumutukoy sa aktibong *pagpapamalas* ng gayong habag, samakatuwid nga, isang gawa na udyok ng awa.

Hindi limitado sa hudisyal na pagkilos. Karaniwan nang itinatawid ng salitang Ingles na *"mercy"* ang ideya ng pag-iwas at pagpipigil, halimbawa ay sa paglalapat ng kaparusahan, anupat ang pagpipigil na ito ay udyok ng habag o pakikiramay. Kaya naman malimit na mayroon itong hudisyal na diwa, gaya halimbawa kapag ang isang hukom ay nagpapakita ng awa sa pamamagitan ng pagpapagaan ng hatol sa isang manggagawa ng kamalian. Yamang ang pagpapakita ng Diyos ng awa ay laging kasuwato ng iba pa niyang mga katangian at matuwid na mga pamantayan, kabilang na rito ang kaniyang katarungan at katotohanan (Aw 40:11; Os 2:19), at yamang ang lahat ng tao ay nagmana ng kasalanan at nararapat tumanggap ng kabayaran ng kasalanan na kamatayan (Ro 5:12; ihambing ang Aw 130:3, 4; Dan 9:18; Tit 3:5), maliwanag na ang pagpapaumanhin ng kamalian, o ang pagpapagaan ng hatol o kaparusahan, ay malimit na kalakip sa pagpapakita ng Diyos ng awa. (Aw 51:1, 2; 103:3, 4; Dan 9:9; Mik 7:18, 19) Gayunman, makikita mula sa nabanggit na impormasyon na ang mga terminong Hebreo at Griego (*ra·chamim′; e′le·os*) ay hindi limitado sa pagpapatawad o pagpipigil sa paglalapat ng hudisyal na parusa. Sa ganang sarili nito, ang pagpapaumanhin sa kamalian ay hindi ang awa na karaniwang tinutukoy ng mga terminong ito, kundi sa halip, ang gayong pagpapatawad ang nagbubukas ng daan para sa awang iyon. Sabihin pa, sa pagpapamalas niya ng awa, hindi kailanman isinasaisantabi ng Diyos ang kaniyang sakdal na mga pamantayan ng katarungan, at dahil dito ay inilaan niya ang haing pantubos sa pamamagitan ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo, anupat naging posible ang kapatawaran ng mga kasalanan nang hindi nilalabag ang katarungan.—Ro 3:25, 26.

Kung gayon, ang awa ay pinakamalimit na tumutukoy, hindi sa isang negatibong pagkilos, o pagpipigil (gaya ng pag-uurong ng parusa), kundi sa isang positibong pagkilos, sa kapahayagan ng mabait na konsiderasyon o habag na nagdudulot ng ginhawa sa mga nasa di-kaayaayang kalagayan at nangangailangan ng awa.

Malinaw na makikita ito sa talinghaga ni Jesus tungkol sa Samaritanong nakakita sa manlalakbay na nakahandusay sa tabi ng daan matapos itong nakawan at bugbugin. Ipinakita niyang siya ay "kapuwa" ng taong iyon dahil, udyok ng pagkahabag, siya ay "kumilos nang may awa sa kaniya," anupat ginamot niya ang mga sugat nito at inalagaan niya ito. (Luc 10:29-37) Dito ay walang nasangkot na pagpapatawad ng kamalian o hudisyal na paglilitis.

Samakatuwid, ipinakikita ng Kasulatan na ang pagkamaawain ng Diyos na Jehova ay hindi isang katangiang ipinakikita lamang kapag sa diwa ay "nililitis" ang mga tao sa harap niya dahil may nagawa silang kamalian. Sa halip, ito ay isang pagkakakilanlang katangian ng personalidad ng Diyos, ang

kaniyang normal na paraan ng pagtugon sa mga nangangailangan, isang aspekto ng kaniyang pag-ibig. (2Co 1:3; 1Ju 4:8) Hindi siya katulad ng huwad na mga diyos ng mga bansa, na mga diyos na walang damdamin at di-mahabagin. Sa halip, "si Jehova ay magandang-loob at maawain, mabagal sa pagkagalit at dakila sa maibiging-kabaitan. Si Jehova ay mabuti sa lahat, at ang kaniyang kaawaan ay nasa lahat ng kaniyang mga gawa." (Aw 145:8, 9; ihambing ang Aw 25:8; 104:14, 15, 20-28; Mat 5:45-48; Gaw 14:15-17.) Siya ay "mayaman sa awa," at ang karunungang nanggagaling sa kaniya ay "punô ng awa." (Efe 2:4; San 3:17) Ipinakita ito ng Kaniyang Anak, na nagsiwalat ng mga katangian ng kaniyang Ama (Ju 1:18), sa pamamagitan ng kaniyang personalidad, pananalita, at mga gawa. Halimbawa, nang lumabas ang mga pulutong upang makinig sa kaniya, at bago pa man niya makita ang kanilang reaksiyon sa sasabihin niya, si Jesus ay "nahahabag [isang anyo ng *splag·khni'zo·mai*]" dahil sila ay "nabalatan at naipagtabuyan kung saan-saan tulad ng mga tupang walang pastol."—Mar 6:34; Mat 9:36; ihambing ang Mat 14:14; 15:32.

Kailangan ito ng sangkatauhan. Maliwanag na ang pangunahin at pinakamalaking kapansanan ng sangkatauhan ay dulot ng kasalanan na minana nila sa kanilang ninunong si Adan. Dahil dito, ang lahat ay nasa matinding pangangailangan, anupat nasa isang kahabag-habag na kalagayan. Ang Diyos na Jehova ay kumilos nang may awa sa buong sangkatauhan sa pamamagitan ng paglalaan ng paraan upang makalaya sila mula sa malaking kapansanang ito at mula sa sakit at kamatayan na resulta nito. (Mat 20:28; Tit 3:4-7; 1Ju 2:2) Bilang isang maawaing Diyos, matiisin siya sapagkat "hindi niya nais na ang sinuman ay mapuksa kundi nais niya na ang lahat ay makaabot sa pagsisisi." (2Pe 3:9) Nais ni Jehova na gawan ng mabuti ang lahat, ito ang mas gusto niyang gawin (ihambing ang Isa 30:18, 19), 'hindi siya nalulugod sa kamatayan ng balakyot,' at "hindi buhat sa kaniyang sariling puso kung kaya niya pinipighati o dinadalamhati ang mga anak ng mga tao," gaya noong mawasak ang Juda at Jerusalem. (Eze 33:11; Pan 3:31-33) Ang katigasan ng puso ng mga tao, ang kanilang pagkasutil at pagtangging tumugon sa kaniyang kagandahang-loob at pagkamaawain, ang dahilan kung bakit pinakikitunguhan sila ng Diyos sa naiibang paraan, anupat 'sinasarhan' niya ang daloy ng kaniyang kaawaan sa kanila.—Aw 77:9; Jer 13:10, 14; Isa 13:9; Ro 2:4-11.

Hindi dapat abusuhin. Bagaman may malaking awa si Jehova sa mga taimtim na lumalapit sa kaniya, hindi niya sa anumang paraan pinaliligtas sa kaparusahan yaong mga di-nagsisisi at talagang karapat-dapat sa kaparusahan. (Exo 34:6, 7) Hindi maaaring abusuhin ng isang tao ang awa ng Diyos; siya ay hindi maaaring magkasala nang hindi nakararanas ng anumang parusa o nakaliligtas mula sa likas na mga resulta o kahihinatnan ng kaniyang maling landasin ng pagkilos. (Gal 6:7, 8; ihambing ang Bil 12:1-3, 9-15; 2Sa 12:9-14.) Maaaring may-kaawaang ipakita ni Jehova ang pagpipigil at mahabang pagtitiis, anupat binibigyan ang mga tao ng pagkakataong ituwid ang kanilang maling landasin; bagaman inihahayag niya ang kaniyang di-pagsang-ayon, maaaring hindi naman niya sila lubusang iiwanan kundi baka patuloy at may-kaawaan pa rin niya silang tutulungan at papatnubayan. (Ihambing ang Ne 9:18, 19, 27-31.) Ngunit kung hindi sila tutugon, may hangganan ang kaniyang pagtitiis anupat iuurong niya ang kaniyang awa at kikilos siya laban sa kanila alang-alang sa kaniyang sariling pangalan.—Isa 9:17; 63:7-10; Jer 16:5-13, 21; ihambing ang Luc 13:6-9.

Hindi inuugitan ng mga pamantayan ng tao. Hindi karapatan ng mga tao ang magtakda ng sarili nilang mga pamantayan o mga batayan na siyang dapat gamitin ng Diyos sa pagpapakita ng awa. Mula sa kaniyang dako sa langit at kasuwato ng kaniyang mabuting layunin, taglay ang kaniyang kakayahang makita ang hinaharap at bumasa ng puso, 'nagpapakita siya ng awa sa sinumang pagpapakitaan niya ng awa.' (Exo 33:19; Ro 9:15-18; ihambing ang 2Ha 13:23; Mat 20:12-15.) Sa Roma kabanata 11, tinatalakay ng apostol ang pagpapakita ng Diyos ng walang-katulad na karunungan at awa sa pagbibigay sa mga Gentil ng pagkakataong makapasok sa makalangit na Kaharian. Noon, ang mga Gentil ay hindi kabilang sa bayan ng Diyos, ang Israel, at samakatuwid ay hindi dating tumatanggap ng kaawaang resulta ng pakikipagtipan sa Diyos; at namumuhay rin sila nang may pagkamasuwayin sa Diyos. (Ihambing ang Ro 9:24-26; Os 2:23.) Ipinaliliwanag ni Pablo na ang Israel ang unang nagkaroon ng gayong pagkakataon ngunit sila, sa kalakhang bahagi, ay naging masuwayin. Dahil dito, binuksan ang daan upang ang mga Gentil ay maging bahagi ng ipinangakong 'kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa.' (Exo 19:5, 6) Ganito ang konklusyon ni Pablo: "Sapagkat silang lahat [mga Judio at mga Gentil] ay sama-samang ikinulong ng Diyos sa pagsuway, upang makapagpakita siya ng awa sa kanilang lahat." Sa pamamagitan ng haing pantubos ni Kristo, ang Adanikong kasalanan na gumagana sa buong sangkatauhan ay maaari nang alisin mula sa lahat niyaong nananampalataya (kabilang na ang mga Gentil), at sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan sa pahirapang tulos, ang sumpa ng Kautusan ay maaari na ring alisin mula sa mga nasa ilalim nito (ang mga Judio), upang ang *lahat* ay maka-

tanggap ng awa. Ang apostol ay bumulalas: "O ang lalim ng kayamanan at karunungan at kaalaman ng Diyos! Totoong di-masaliksik ang kaniyang mga hatol at di-matalunton ang kaniyang mga daan!"—Ro 11:30-33; Ju 3:16; Col 2:13, 14; Gal 3:13.

Paghahanap sa Awa ng Diyos. Yaong mga nagnanais tumanggap ng awa ng Diyos ay dapat na humanap sa kaniya, anupat nagpapakita ng wastong kalagayan ng puso sa pamamagitan ng pag-iwan sa kanilang maling mga lakad at mapaminsalang mga kaisipan (Isa 55:6, 7); dapat silang magkaroon ng wastong pagkatakot sa kaniya at dapat silang magpakita ng pagpapahalaga sa kaniyang matuwid na mga panuntunan (Aw 103:13; 119:77, 156, 157; Luc 1:50); at kung sakaling lumihis sila mula sa matuwid na landasing sinusunod nila, hindi nila dapat pagtakpan iyon kundi dapat nilang ipagtapat iyon at dapat silang magpakita ng tunay na pagsisisi at taos-pusong kalungkutan (Aw 51:1, 17; Kaw 28:13). Napakahalaga rin na sila mismo ay maging maawain. Sinabi ni Jesus: "Maligaya ang mga maawain, yamang sila ay pagpapakitaan ng awa."—Mat 5:7.

Mga Kaloob ng Awa. Ang mga Pariseo ay hindi naging maawain sa iba kung kaya sinaway sila ni Jesus sa ganitong mga salita: "Humayo kayo, kung gayon, at alamin kung ano ang kahulugan nito, 'Ang ibig ko ay awa, at hindi hain.'" (Mat 9:10-13; 12:1-7; ihambing ang Os 6:6.) Sinabi niya na ang awa ay kabilang sa mas mabibigat na bagay ng Kautusan. (Mat 23:23) Gaya ng nabanggit na, bagaman ang gayong awa ay naipakikita kapag naglalapat ng hatol, at marahil ay nagkaroon ng pagkakataon ang mga Pariseo na gawin iyon bilang mga miyembro ng Sanedrin, hindi ito limitado sa bagay na iyon. Pangunahin nang tumutukoy ito sa aktibong pagpapamalas ng habag, sa mga gawa na udyok ng awa.—Ihambing ang Deu 15:7-11.

Ang awang ito ay maaaring ipamalas sa pamamagitan ng pagbibigay ng materyal na tulong. Ngunit upang maging mahalaga ito sa Diyos, dapat na gawin ito taglay ang wastong motibo, at hindi dahil sa anumang makasariling hangarin. (Mat 6:1-4) Kabilang ang materyal na mga bagay sa "mga kaloob ng awa [isang anyo ng *e·le·e·mo·sy'ne*]" na dito ay nanagana si Dorcas (Gaw 9:36, 39), at walang alinlangang kasama rin ang mga ito sa mga kaloob ng awa ni Cornelio, anupat dahil sa mga kaloob niya lakip ang kaniyang mga panalangin ay malugod siyang pinakinggan ng Diyos. (Gaw 10:2, 4, 31) Sinabi ni Jesus na nabigo ang mga Pariseo dahil hindi nila ibinigay "bilang mga kaloob ng awa ang mga bagay na nasa loob." (Luc 11:41) Kaya ang tunay na awa ay dapat na manggaling sa puso.

Si Jesus at ang kaniyang mga alagad ay pantanging nakilala sa kanilang maawaing pagbibigay ng espirituwal na mga kaloob na di-hamak na mas mahalaga kaysa sa materyal na mga bagay. (Ihambing ang Ju 6:35; Gaw 3:1-8.) Dapat linangin ng mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano, lalo na niyaong mga gumaganap bilang 'mga pastol' (1Pe 5:1, 2), ang katangian ng awa. Kapuwa sa materyal at sa espirituwal na mga paraan, dapat silang magpakita ng awa "nang masaya," anupat hindi mabigat sa loob. (Ro 12:8) Maaaring humina ang pananampalataya ng ilang miyembro ng kongregasyon, na magiging sanhi naman ng pagkakasakit nila sa espirituwal anupat baka magpahayag pa nga sila ng mga pag-aalinlangan. Dahil nanganganib silang humantong sa espirituwal na kamatayan, pinapayuhan ang kanilang mga kapuwa Kristiyano na ipagpatuloy ang pagpapakita sa kanila ng awa at tulungan silang maiwasan ang isang kapaha-pahamak na kahihinatnan. Habang ang mga ito ay patuloy na nagpapakita ng awa sa ilan na hindi kumikilos nang tama, sila mismo ay kailangang mag-ingat na huwag mahulog sa tukso, anupat isinasaisip na hindi lamang nila dapat ibigin ang katuwiran kundi dapat din nilang kapootan ang masama. Sa gayon, ang kanilang awa ay hindi nagpapahiwatig ng anumang pagkunsinti sa kamalian.—Jud 22, 23; ihambing ang 1Ju 5:16, 17; tingnan ang KALOOB NG AWA, MGA.

Ang Awa ay Matagumpay na Nagbubunyi Laban sa Hatol. Sinabi ng alagad na si Santiago: "Sapagkat ang hindi nagpapakita ng awa ay tatanggap ng kaniyang hatol nang walang awa. Ang awa ay matagumpay na nagbubunyi laban sa hatol." (San 2:13) Ipinakikita ng konteksto na pinalalawak niya ang mga ideyang nauna nang binanggit may kaugnayan sa tunay na pagsamba, lakip na ang pagpapamalas ng awa sa pamamagitan ng pangangalaga sa mga napipighati, at sa hindi pagpapakita ng paboritismo at hindi pagtatangi sa mayayaman. (San 1:27; 2:1-9) Ipinahihiwatig din ito ng kaniyang sumunod na mga salita, yamang tinatalakay ng mga ito ang mga pangangailangan ng mga kapatid na "nasa hubad na kalagayan at nagkukulang ng pagkaing sapat para sa araw." (San 2:14-17) Kaya naman ang kaniyang mga salita ay kaayon ng mga salita ni Jesus, na ang mga maawain ay pagpapakitaan ng awa. (Mat 5:7; ihambing ang Mat 6:12; 18:32-35.) Kapag hahatulan na sila ng Diyos, yaong mga naging maawain, anupat nagpakita ng habag at aktibong tumulong sa mga nangangailangan, ay pagpapakitaan naman ng Diyos ng awa, at sa gayon, sa diwa ay magtatagumpay ang kanilang awa laban sa anumang hatol na maaari sanang ipataw sa kanila. Gaya ng sinasabi ng kawikaan: "Siyang nagpapakita ng lingap sa maralita ay nagpapautang kay Jehova, at ang kaniyang pakikitungo ay babayaran Niya sa kaniya." (Kaw 19:17) Maraming iba pang

teksto ang nagpapatunay sa puntong iniharap ni Santiago.—Ihambing ang Job 31:16-23, 32; Aw 37:21, 26; 112:5; Kaw 14:21; 17:5; 21:13; 28:27; 2Ti 1:16, 18; Heb 13:16.

Ang Awa ng Mataas na Saserdote ng Diyos. Ipinaliliwanag sa aklat ng Mga Hebreo kung bakit si Jesus, bilang ang Mataas na Saserdote na higit na dakila kaysa sa mga saserdoteng nagmula sa linya ni Aaron, ay kinailangang maging tao, magdusa, at mamatay: "Dahil dito ay kinailangan siyang maging tulad ng kaniyang 'mga kapatid' sa lahat ng bagay, upang siya ay maging isang mataas na saserdote na maawain at tapat sa mga bagay na may kinalaman sa Diyos, upang maghandog ng pampalubag-loob na hain para sa mga kasalanan ng mga tao." Palibhasa'y nagdusa sa ilalim ng pagsubok, "magagawa niyang saklolohan yaong mga nalalagay sa pagsubok." (Heb 2:17, 18) Yaong mga tumatawag sa Diyos sa pamamagitan ni Jesus ay makalalapit sa Kaniya nang may pagtitiwala dahil taglay nila ang rekord ng buhay ni Jesus, ng kaniyang mga salita at mga gawa. "Sapagkat taglay natin bilang mataas na saserdote, hindi ang isa na hindi magawang makiramay sa ating mga kahinaan, kundi ang isa na sinubok sa lahat ng bagay tulad natin, ngunit walang kasalanan. Samakatuwid, lumapit tayo nang may kalayaan sa pagsasalita sa trono ng di-sana-nararapat na kabaitan, upang makapagtamo tayo ng awa at makasumpong ng di-sana-nararapat na kabaitan bilang tulong sa tamang panahon."—Heb 4:15, 16.

Ang paghahain ni Jesus ng kaniyang sariling buhay ay isang namumukod-tanging gawa na udyok ng awa at pag-ibig. Sa kaniyang makalangit na posisyon bilang Mataas na Saserdote, nagbigay siya ng katibayan ng pagkamaawain niya, gaya sa kaniyang mga pakikitungo kay Pablo (Saul), anupat pinagpakitaan niya ito ng awa dahil sa kawalang-alam nito. Sinabi ni Pablo: "Gayunpaman, ang dahilan kung bakit ako pinagpakitaan ng awa ay upang sa pamamagitan ko bilang pangunahing halimbawa ay maipakita ni Kristo Jesus ang lahat ng kaniyang mahabang pagtitiis bilang isang uliran niyaong mga maglalagak ng kanilang pananampalataya sa kaniya ukol sa buhay na walang hanggan." (1Ti 1:13-16) Kung paanong ang Ama ni Jesus, ang Diyos na Jehova, ay maraming ulit na nagpakita ng awa sa Israel sa pamamagitan ng pagliligtas sa kanila mula sa kanilang mga kaaway, anupat pinalalaya sila mula sa mga sumisiil sa kanila at dinadala sila sa isang mapayapa at masaganang kalagayan, may-pagtitiwala ring makaaasa ang mga Kristiyano na pagpapakitaan sila ng awa sa pamamagitan ng Anak ng Diyos. Kaya naman sumulat si Judas: "Panatilihin ang inyong sarili sa pag-ibig ng Diyos, habang hinihintay ninyo ang awa ng ating Panginoong Jesu-Kristo tungo sa buhay na walang hanggan." (Jud 21) Ang kamangha-manghang awa ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo ay nagpapasigla sa mga tunay na Kristiyano na huwag manghimagod sa kanilang ministeryo at na isagawa nila ito nang walang pag-iimbot.—2Co 4:1, 2.

Maawaing Pagtrato sa mga Hayop. Ang Kawikaan 12:10 ay nagsasabi: "Pinangangalagaan ng matuwid ang kaluluwa ng kaniyang alagang hayop, ngunit ang kaawaan ng mga balakyot ay malupit." Nababatid ng taong matuwid ang mga pangangailangan ng kaniyang mga hayop at may malasakit siya sa kanilang kapakanan; sa kabilang dako, ang kaawaan ng taong balakyot ay hindi naaantig ng mga pangangailangang ito. Alinsunod sa mapag-imbot at walang-damdaming mga simulain ng sanlibutan, ang pagtrato ng isang tao sa kaniyang mga hayop ay depende lamang sa pakinabang niya sa mga ito. Maaaring ang itinuturing ng taong balakyot na sapat na pangangalaga ay malupit na pagtrato pa rin. (Ihambing ang pagkakaiba sa Gen 33:12-14.) Ang pagkabahala ng taong matuwid sa kaniyang mga hayop ay pagtulad sa pangangalaga ng Diyos sa mga ito bilang bahagi ng kaniyang paglalang.—Ihambing ang Exo 20:10; Deu 25:4; 22:4, 6, 7; 11:15; Aw 104:14, 27; Jon 4:11.

Awa at Kabaitan. Ang iba pang mga salitang may malapit na kaugnayan sa mga terminong *ra·chamim′* at *e′le·os,* at malimit na ginagamit kasama ng mga ito, ay ang Hebreong *che′sedh,* nangangahulugang "maibiging-kabaitan (matapat na pag-ibig)" (Aw 25:6; 69:16; Jer 16:5; Pan 3:22), at ang Griegong *kha′ris,* nangangahulugan namang "di-sana-nararapat na kabaitan" (1Ti 1:2; Heb 4:16; 2Ju 3). Ang *che′sedh* ay naiiba sa *ra·chamim′* yamang idiniriin ng *che′sedh* ang debosyon o matapat at maibiging kaugnayan sa pinag-uukulan ng kabaitan, samantalang itinatampok naman ng *ra·chamim′* ang nadaramang magiliw na pakikiramay o habag. Sa katulad na paraan, ang pinakamahalagang pagkakaiba sa pagitan ng *kha′ris* at ng *e′le·os* ay na ipinapahayag ng *kha′ris,* pangunahin na, ang ideya ng isang walang bayad at di-sana-nararapat na kaloob, anupat itinatampok ang pagkukusang-loob at pagkabukas-palad ng nagbibigay, samantalang idiniriin naman ng *e′le·os* ang maawaing pagtugon sa mga pangangailangan niyaong mga napipighati o nasa di-kaayaayang kalagayan. Sa gayon, *kha′ris* (di-sana-nararapat na kabaitan) ang ipinakita ng Diyos sa kaniyang sariling Anak noong "may-kabaitang ibinigay [*e·kha·ri′sa·to*] (Niya) sa kaniya ang pangalang nakahihigit sa lahat ng iba pang pangalan." (Fil 2:9) Ang kabaitang ito ay hindi udyok ng habag kundi ng maibiging pagkabukas-palad ng Diyos.—Tingnan ang KABAITAN.

AWIT. Isang komposisyon na may musika at mga titik; isang matulaing komposisyon. (Tingnan ang MUSIKA.) Mga ikasampung bahagi ng buong Bibliya ay awit, anupat ang pinakapangunahing mga halimbawa ay ang Mga Awit, Ang Awit ni Solomon, at Mga Panaghoy. Bagaman ang Kasulatan ay may tinutukoy na sekular na mga awit, gaya ng mga awit ng paghamak at ng pang-aakit, ang karamihan sa mga 300 pagtukoy ng Bibliya sa paksang ito ay nauugnay sa pagsamba sa Diyos na Jehova. Sa kalakhang bahagi, ang pag-awit ay iniuugnay sa kagalakan, gaya noong sumulat ang alagad na si Santiago: "Mayroon bang sinumang nagagalak? Umawit siya ng mga salmo [mga awit ng papuri sa Diyos]." (San 5:13) Ang mga awit na nagpapahayag ng kalumbayan ay maaaring wastong tawaging mga panambitan.—Am 8:10; tingnan ang PANAMBITAN.

Ang unang awit na nakaulat sa Bibliya ay yaong inawit ni Moises at ng mga lalaki ng Israel, na tinugon ni Miriam at ng mga babae, noong iniligtas sila sa Dagat na Pula. (Exo 15:1-21) Kabilang sa iba pang mga awit ay yaong awit ng pamamaalam ni Moises, ang awit ng tagumpay nina Debora at Barak, at ang panambitan ni David na nanaghoy sa pagkamatay ni Saul at ng malapít na kaibigan ni David na si Jonatan. (Deu 31:30; 32:1-43; Huk 5:1-31; 2Sa 1:17-27) Kabilang sa iba pang mga komposisyon ni David ang di-kukulangin sa 73 sa Mga Awit. Tinutukoy rin ng Bibliya ang "awit kay Jehova," na binanggit may kaugnayan sa pagsasauli ni Hezekias ng dalisay na pagsamba, gayundin ang 'awit ni Moises at ng Kordero.'—2Cr 29:27; Apo 15:3, 4.

Ang mga pagtukoy sa "isang bagong awit" ay lumilitaw hindi lamang sa Mga Awit kundi pati sa mga isinulat ni Isaias at ng apostol na si Juan. (Aw 33:3; 40:3; 96:1; 98:1; 144:9; 149:1; Isa 42:10; Apo 5:9; 14:3) Isinisiwalat ng pagsusuri sa konteksto ng karamihan sa mga paglitaw ng pananalitang "bagong awit" na inaawit ito dahil sa isang bagong pangyayari sa paggamit ni Jehova ng kaniyang pansansinukob na soberanya. Gaya ng may-kagalakang inihahayag sa Awit 96:10: "Si Jehova ay naging hari." Waring ang mga bagong pangyayari sa pagpapalawak ni Jehova ng kaniyang paghahari, at ang kahulugan ng mga bagay na ito para sa langit at sa lupa, ang paksa ng "bagong awit" na ito.—Aw 96:11-13; 98:9; Isa 42:10, 13.

AWIT, AKLAT NG MGA. Isang aklat na waring binubuo ng limang koleksiyon ng sagradong mga awit—(1) Aw 1-41; (2) 42-72; (3) 73-89; (4) 90-106; (5) 107-150—anupat ang bawat koleksiyon ay nagtatapos sa isang pagpapala kay Jehova. Mula pa noong sinaunang mga panahon, maliwanag na ang indibiduwal na mga awit ay mayroon nang partikular na bilang ayon sa pagkakasunud-sunod ng mga ito sa aklat. Halimbawa, ang tinatawag ngayon na "ikalawang awit" ay tinutukoy rin nang gayon noong unang siglo C.E.—Gaw 13:33.

Istilo. Ang panulaan ng aklat ng Mga Awit ay binubuo ng paralelismo ng mga kaisipan o mga pananalita. (Tingnan ang HEBREO, II [Tulang Hebreo].) Katangi-tangi ang mga awit na akrostik, o alpabetiko. (Aw 9, 10, 25, 34, 37, 111, 112, 119, 145) Sa mga awit na ito, ang panimulang talata o mga talata ng unang taludtod ay nagsisimula sa titik Hebreo na *alep,* ang sumunod na (mga) talata naman ay sa *bet,* at patuloy hanggang sa magamit ang lahat o halos lahat ng mga titik ng alpabetong Hebreo. Maaaring ang pagkakaayos na ito ay nagsilbing pantulong sa pagsasaulo. Para sa terminolohiya ng aklat ng Mga Awit, tingnan ang ALAMOT; GITIT; HIGAYON; MAHALAT, II; MASKIL; MIKTAM; MUT-LABEN; NEHILOT; PAGSAMPA; SELAH; SEMINIT.

Mga Superskripsiyon. Ang mga uluhan, o mga superskripsiyon, na masusumpungan sa pasimula ng maraming awit ay nagpapakilala kung sino ang manunulat, naglalaan ng impormasyon tungkol sa tagpo, nagbibigay ng mga tagubiling pangmusika, o bumabanggit sa paggagamitan o layunin ng awit. (Tingnan ang mga superskripsiyon ng Aw 3, 4, 5, 6, 7, 30, 38, 60, 92, 102.) Kung minsan, ang mga superskripsiyon ay naglalaan ng impormasyong kailangan upang makita ang iba pang mga kasulatan na nagbibigay-linaw sa isang partikular na awit. (Ihambing ang Aw 51 sa 2Sa 11:2-15; 12:1-14.) Yamang ang iba pang patulang bahagi ng Bibliya ay kadalasang ipinakikilala sa gayunding paraan (Exo 15:1; Deu 31:30; 33:1; Huk 5:1; ihambing ang 2Sa 22:1 sa superskripsiyon ng Aw 18), ipinahihiwatig nito na ang mga superskripsiyon ay nagmula sa mga manunulat o sa mga nagtipon ng mga awit. Bilang katunayan nito, noon pa mang isulat ang Dead Sea Psalms Scroll (ipinapalagay na sa pagitan ng 30 at 50 C.E.), ang mga superskripsiyon ay bahagi na ng mismong teksto.

Mga Manunulat. Sa 150 awit, ipinakikita ng mga superskripsiyon na ang 73 ay kay David, ang 11 ay sa mga anak ni Kora (binabanggit din ng isa sa mga ito [Aw 88] si Heman), ang 12 ay kay Asap (maliwanag na tumutukoy sa sambahayan ni Asap; tingnan ang ASAP Blg. 1), ang isa ay kay Moises, ang isa ay kay Solomon, at ang isa ay kay Etan na Ezrahita. Karagdagan pa, ang Awit 72 ay "tungkol kay Solomon" at lumilitaw na isinulat ni David. (Tingnan ang Aw 72:20.) Batay sa Gawa 4:25 at Hebreo 4:7, maliwanag na si David ang sumulat ng

Awit 2 at 95. Ang Awit 10, 43, 71, at 91 ay waring mga karugtong ng Awit 9, 42, 70, at 90. Kaya naman ang Awit 10 at 71 ay maituturing na kay David, ang Awit 43 ay sa mga anak ni Kora, at ang Awit 91 ay kay Moises. May mga pahiwatig na ang Awit 119 ay maaaring isinulat ng kabataang prinsipe na si Hezekias. (Pansinin ang Aw 119:9, 10, 23, 46, 99, 100.) Samakatuwid, mahigit sa 40 awit ang

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MGA AWIT

Isang koleksiyon ng 150 sagradong awit, na ang marami ay batay sa personal na mga karanasan ni David at ng iba pang mga lingkod ni Jehova

Kinatha sa loob ng isang yugto na mga 1,000 taon, pasimula noong panahon ni Moises hanggang sa pagkaraang makabalik ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya

---

Mga kapahayagan ng pasasalamat at papuri kay Jehova

- Dahil sa kadakilaan ng kaniyang pangalan (99:3; 113; 148:13, 14)
- Dahilan sa kaniyang mariringal na gawang paglalang (33:1-9; 148:1-12)
- Dahil siya ang Dakilang Pastol (23)
- Sapagkat sinasagot niya ang mga panalangin (21:1-7; 28; 116; 118:21)
- Dahil sa kaniyang katayuan (50; 95:1-7; 96:4-13; 97; 150)
- Dahilan sa pagliligtas mula sa mga kaaway at mga nakapipighating kalagayan (18; 30; 107; 140; 149)
- Dahil sa kaniyang matuwid na mga kahatulan (67:3, 4; 98)
- Dahil sa kaniyang personal na mga katangian (57:9-11; 92; 100; 108:1-4; 117; 138:1, 2)
- Dahilan sa kaniyang saganang mga paglalaan (37:25; 67:5-7; 145:15, 16)
- Udyok ng kaniyang nakalipas na mga pakikitungo sa kaniyang bayan (66; 81; 105; 106; 126; 136:10-24; 147)

Mga pakiusap ukol sa awa at tulong ng Diyos

- Para iligtas mula sa mga kaaway (3-5; 7; 12; 13; 17; 31; 59)
- Upang patawarin sa mga kasalanan (19:12, 13; 25:7, 11; 32; 51:1, 2, 7-15; 130)
- Para patnubayan sa paggawi (119:124, 125; 143:8, 10)
- Upang alalayan sa pagkakasakit at kabagabagan (41:1-4)
- Para lingapin kapag dumaranas ng kapighatian (6:2, 9; 9:13, 14; 123)

Mga hulang natupad sa Mesiyas

- Nagmula siya sa maharlikang linya ni David (89:3, 4, 29, 36, 37; 132:11)
- Inubos siya ng sigasig para sa bahay ni Jehova (69:9)
- Nagsalita siya sa pamamagitan ng mga ilustrasyon (78:2)
- Ipinagkanulo siya ng isang matalik na kasama (41:9; 55:12-14)
- Tinukoy ang paraan ng pagpatay sa kaniya (22:16, tlb sa *Rbi8*)
- Siya ay dinusta at nilait (22:6-8; 69:9)
- Pinagpalabunutan ang kaniyang damit (22:18)
- Binigyan siya ng sukà na maiinom (69:21)
- Walang isa man sa kaniyang mga buto ang nabali (34:20)
- Ibinangon siya mula sa Sheol (16:10)
- Ang batong itinakwil ng mga tagapagtayo ang naging ulo ng panulukan (118:22)
- Umakyat siya sa kaitaasan, naglaan ng mga kaloob sa anyong mga tao (68:18)
- Niluwalhati siya at pinagpuno sa lahat ng bagay (8:5-8)
- Ginawa siyang hari (2:6; 110)
- Pupuksain niya ang mga bansang sumasalansang sa kaniya (2:8, 9; 45:3-5)
- Magkakaroon siya ng maharlikang kasal; mag-aatas siya ng mga prinsipe sa lupa (45:2, 6-17)
- Ang kaniyang pamamahala sa lupa ay magiging makatarungan at mahabagin (72)

Saligang mga doktrina sa Bibliya na lumilitaw sa aklat ng Mga Awit

- Pagkakakilanlan at mga katangian ng tunay na Diyos (78:38, 39; 83:18; 86:15; 90:1-4; 102:24-27; 103; 139)
- Soberanya ni Jehova (11:4-7; 24:1; 29; 44; 47; 48; 76; 93)
- Pagpapabanal sa pangalan ng Diyos (79; 83)
- Lahat ng tao ay makasalanan (14:1-3; 51:5; 53:1-3)
- Kahibangan ng idolatriya (115:4-8; 135:15-18)
- Kalagayan ng mga patay (6:5; 88:10-12; 115:17; 146:4)
- Ang lupa ay magiging permanenteng tahanan ng mga matuwid (37:9-11, 29; 104:5; 115:16)

Kinasihang payo na tutulong sa atin na matamo ang pagsang-ayon ni Jehova

- Matakot kay Jehova at sundin ang kaniyang mga utos (112:1-4; 128)
- Linangin ang matinding paggalang sa pananalita at kautusan ng Diyos (1:2; 19:7-11; 119)
- Magtiwala kay Jehova (9:10; 115:9-11; 125; 146:5-7)
- Buong-pagtitiis na maghintay sa kaniyang pagkilos (42; 43)
- Itaguyod ang kapayapaan at katuwiran (34:14, 15)
- Lubhang pahalagahan ang pakikipagsamahan sa bayan ng Diyos, ang pagkanaroroon sa Kaniyang bahay (84; 122; 133)
- Iwasan ang masasamang kasama (1:1; 26:4, 5; 101:3-8)
- Turuan ang mga anak tungkol sa mga pakikitungo ni Jehova (78:3-8)
- Salitain ang katotohanan; iwasan ang paninirang-puri at panunumpa nang may kabulaanan (15:2, 3; 24:3-5; 34:13)
- Tuparin ang iyong salita, kahit na ito ay maging sa iyong ikasasama (15:4)
- Iwasan ang maling paggamit ng salapi (15:5)
- Ang pagkabukas-palad ay nagdudulot ng mga pagpapala sa nagbibigay (112:5-10)
- Purihin si Jehova nang hayagan (26:7, 12; 40:9)

walang espesipikong mangangatha na tinukoy sa pangalan o kaya'y ipinahiwatig.

Ang indibiduwal na mga awit ay isinulat sa loob ng isang yugto na mga 1,000 taon, mula sa panahon ni Moises hanggang sa pagkaraang makabalik ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya. —Aw 90:Sup; 126:1, 2; 137:1, 8.

Kung Paano Tinipon. Yamang si David ang kumatha ng marami sa mga awit at nag-organisa sa mga Levitang manunugtog sa 24 na pangkat na naglilingkod, makatuwirang ipalagay na sinimulan niya ang pagtitipon ng isang koleksiyon ng mga awit na ito upang magamit sa santuwaryo. (2Sa 23:1; 1Cr 25:1-31; 2Cr 29:25-30) Nang maglaon, tiyak na may iba pang mga koleksiyon na tinipon, gaya ng mahihinuha sa pag-uulit ng ilang awit sa aklat. (Ihambing ang Aw 14 sa 53; 40:13-17 sa 70; 57:7-11 sa 108:1-5.) Maraming iskolar ang naniniwala na si Ezra ang nagtipon ng aklat ng Mga Awit sa kasalukuyang ayos nito.

Batay sa ebidensiya, maagang panahon pa lamang ay nakumpleto na ang nilalaman ng aklat ng Mga Awit. Ang pagkakasunud-sunod at nilalaman ng aklat na ito sa Griegong *Septuagint* ay halos walang ipinagkaiba sa tekstong Hebreo. Dahil dito, makatuwirang isipin na ang aklat ng Mga Awit ay tapos na noong ikatlong siglo B.C.E., nang simulan ang Griegong saling iyon. Ang isang piraso ng tekstong Hebreo na ginagamit noong huling bahagi ng unang siglo C.E. at naglalaman ng Awit 150:1-6 ay kaagad na sinusundan ng isang blangkong tudling. Waring ipinahihiwatig nito na doon tinatapos ng sinaunang manuskritong Hebreong iyon ang aklat ng Mga Awit at sa gayo'y katugma rin ng tekstong Masoretiko.

Naingatan ang Katumpakan ng Teksto. Ang Dead Sea Psalms Scroll ay naglalaan ng katibayan na naingatan ang katumpakan ng tekstong Hebreo ng aklat. Bagaman mas matanda ito nang mga 900 taon kaysa sa karaniwang tinatanggap na tekstong Masoretiko, ang nilalaman ng balumbong ito (41 kanonikal na awit, buo man o ilang bahagi lamang) ay halos walang ipinagkaiba sa teksto na pinagbatayan ng karamihan sa mga salin. Ganito ang puna ni Propesor J. A. Sanders: "Ang karamihan sa [mga pagkakaiba] ay sa pagbaybay at mahalaga lamang sa mga iskolar na interesado sa mga pahiwatig kung paano binibigkas ang Hebreo noong sinaunang panahon, at sa mga bagay na katulad nito. . . . Ang ilang pagkakaiba ay madaling makilala bilang mga pagpapahusay sa teksto, lalo na yaong mga nagharap ng mas malinaw na tekstong Hebreo ngunit kakaunti ang kaibahan o walang kaibahan kapag isinalin o binigyan ng pakahulugan." —*The Dead Sea Psalms Scroll,* 1967, p. 15.

Kinasihan ng Diyos. Walang alinlangan na ang aklat ng Mga Awit ay bahagi ng kinasihang Salita ng Diyos. Lubusan itong kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan. Naglalaman ito ng maraming kaisipan na kahalintulad niyaong sa ibang bahagi ng Bibliya. (Ihambing ang Aw 1 sa Jer 17:5-8; Aw 49:12 sa Ec 3:19 at 2Pe 2:12; Aw 49:17 sa Luc 12:20, 21.) Marami ring pagsipi mula sa Mga Awit ang masusumpungan sa Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Aw 5:9 (Ro 3:13); 8:6 (1Co 15:27; Efe 1:22); 10:7 (Ro 3:14); 14:1-3; 53:1-3 (Ro 3:10-12); 19:4 (Ro 10:18); 24:1 (1Co 10:26); 32:1, 2 (Ro 4:7, 8); 36:1 (Ro 3:18); 44:22 (Ro 8:36); 50:14 (Mat 5:33); 51:4 (Ro 3:4); 56:4, 11; 118:6 (Heb 13:6); 62:12 (Ro 2:6); 69:22, 23 (Ro 11:9, 10); 78:24 (Ju 6:31); 94:11 (1Co 3:20); 95:7-11 (Heb 3:7-11, 15; 4:3-7); 102:25-27 (Heb 1:10-12); 104:4 (Heb 1:7); 112:9 (2Co 9:9); 116:10 (2Co 4:13); 144:3 (Heb 2:6), at iba pa.

Isinulat ni David tungkol sa kaniyang sarili: "Ang espiritu ni Jehova ang nagsalita sa pamamagitan ko, at ang kaniyang salita ay nasa aking dila." (2Sa 23:2) Ang gayong pagkasi ay pinatutunayan ng apostol na si Pedro (Gaw 1:15, 16), ng manunulat ng liham sa mga Hebreo (Heb 3:7, 8; 4:7), at ng iba pang unang-siglong mga Kristiyano (Gaw 4:23-25). Ang pinakanamumukod-tanging patotoo ay nagmula sa Anak ng Diyos. (Luc 20:41-44) Matapos siyang buhaying-muli, sinabi niya sa kaniyang mga alagad: "Ito ang aking mga salita na sinalita ko sa inyo noong ako ay kasama pa ninyo, na kailangang matupad ang lahat ng mga bagay na nakasulat sa kautusan ni Moises at sa mga Propeta at Mga Awit [ang unang aklat ng Hagiographa, o Banal na mga Akda, at sa gayo'y tumutukoy sa buong seksiyong iyon] tungkol sa akin."—Luc 24:44.

Inihula ang mga karanasan at mga gawain ng Mesiyas. Isinisiwalat ng pagsusuri sa Kristiyanong Griegong Kasulatan na maraming bagay tungkol sa mga gawain at mga karanasan ng Mesiyas ang inihula sa Mga Awit, gaya ng makikita sa sumusunod na mga halimbawa.

Nang iharap ni Jesus ang kaniyang sarili para sa bautismo, sinabi niya na dumating siya upang gawin ang "kalooban" ng kaniyang Ama may kaugnayan sa paghahain ng kaniyang sariling 'inihandang' katawan at may kinalaman sa pag-aalis ng mga haing hayop na inihahandog alinsunod sa Kautusan, gaya ng nasusulat sa Awit 40:6-8. (Heb 10:5-10) Tinanggap ni Jehova ang paghaharap ni Jesus ng kaniyang sarili, anupat ibinuhos dito ang Kaniyang espiritu at kinilala ito bilang Kaniyang Anak, gaya ng inihula sa Awit 2:7. (Mar 1:9-11; Heb 1:5; 5:5) Gayundin, gaya ng inihula sa Awit 8:4-6, ang taong si Jesus ay naging "mas mababa nang kaunti kaysa sa mga anghel."—Heb 2:6-8.

Noong panahon ng kaniyang ministeryo, siya ay nagtipon at nagsanay ng mga alagad. Ang mga ito ay hindi niya ikinahiyang tawagin na kaniyang "mga kapatid," gaya ng nakasulat sa Awit 22:22. (Heb 2:11, 12; ihambing ang Mat 12:46-50; Ju 20:17.) Kasuwato ng inihula sa Mga Awit, nagsalita si Jesus sa pamamagitan ng mga ilustrasyon (Aw 78:2; Mat 13:35), nagpakita siya ng sigasig para sa bahay ni Jehova nang linisin niya ito mula sa komersiyalismo, at hindi siya nagpalugod sa kaniyang sarili. (Aw 69:9; Ju 2:13-17; Ro 15:3) Gayunma'y kinapootan siya nang walang dahilan. (Aw 35:19; 69:4; Ju 15:25) Ang ministeryo ni Kristo Jesus para sa tuling mga Judio ay nagsilbing katiyakan ng mga pangakong binitiwan sa kanilang mga ninuno at nang maglaon ay nagpakilos sa mga tao ng mga bansa upang luwalhatiin at purihin si Jehova. Ito man ay inihula rin.—Aw 18:49; 117:1; Ro 15:9, 11.

Nang pumasok si Jesus sa Jerusalem sakay ng bisiro ng isang asno, ibinunyi siya ng mga pulutong sa pamamagitan ng mga salita ng Awit 118:26. (Mat 21:9) Nang tumutol ang mga punong saserdote at mga eskriba sa sinasabi ng mga batang lalaki sa templo na kumilala kay Jesus bilang "Anak ni David," pinatahimik ni Jesus ang mga relihiyosong mananalansang na iyon sa pamamagitan ng pagsipi sa Awit 8:2.—Mat 21:15, 16.

Tinukoy ng aklat ng Mga Awit ang pagkakanulo kay Jesus ng isang matalik na kasamahan (Aw 41:9; Ju 13:18), na inihula rin na hahalinhan. (Aw 69:25; 109:8; Gaw 1:20) Inihula maging ang samasamang pagkilos ng mga tagapamahala (sina Herodes at Poncio Pilato), mga tao ng mga bansa (tulad ng mga kawal na Romano) at mga taong-bayan ng Israel laban kay Jesus (Aw 2:1, 2; Gaw 4:24-28), gayundin ang pagtatakwil sa kaniya ng relihiyosong mga tagapagtayong Judio. (Aw 118:22, 23; Mat 21:42; Mar 12:10, 11; Gaw 4:11) At may mga bulaang saksi na nagpatotoo laban sa kaniya, gaya ng inihula ng Awit 27:12.—Mat 26:59-61.

Pagdating sa dako ng pagbabayubay, inalok si Jesus ng alak na hinaluan ng apdo. (Aw 69:21; Mat 27:34) Sa makahulang paraan, tinukoy ng salmista ang mismong pagbabayubay nang isulat nito: "Pinalibutan ako ng mga aso; pinaligiran ako ng kapulungan ng mga manggagawa ng kasamaan. Tulad ng leon sila ay nasa aking mga kamay at aking mga paa." (Aw 22:16) Binaha-bahagi ng mga kawal na Romano ang mga kasuutan ni Jesus sa pamamagitan ng palabunutan. (Aw 22:18; Mat 27:35; Luc 23:34; Ju 19:24) Nilibak siya ng kaniyang mga relihiyosong kaaway gamit ang mga salitang itinala ng salmista. (Aw 22:8; Mat 27:41-43) Dahil sa matinding uhaw, humingi si Jesus ng maiinom. (Aw 22:15; Ju 19:28) Muli, inalok siya ng maasim na alak. (Aw 69:21; Mat 27:48; Ju 19:29, 30) Mismong bago siya mamatay, bilang pagsipi sa Awit 22:1 ay sumigaw si Jesus: "Diyos ko, Diyos ko, bakit mo ako pinabayaan?" (Mat 27:46; Mar 15:34) Nang malalagutan na siya ng hininga, humalaw siya mula sa Awit 31:5 nang sabihin niya: "Ama, sa iyong mga kamay ay ipinagkakatiwala ko ang aking espiritu." (Luc 23:46) Gaya rin ng inihula ng salmista, walang isa man sa kaniyang mga buto ang nabali.—Aw 34:20; Ju 19:33, 36.

Bagaman inihimlay si Jesus sa isang libingan, hindi siya pinabayaan sa Hades ni nakakita man ng kasiraan ang kaniyang laman, kundi ibinangon siya mula sa mga patay. (Aw 16:8-10; Gaw 2:25-31; 13:35-37) Pagkaakyat niya sa langit, umupo siya sa kanan ng Diyos, anupat naghintay hanggang sa mailagay ang kaniyang mga kaaway bilang tuntungan ng kaniyang mga paa. (Aw 110:1; Gaw 2:34, 35) Gayundin, siya ay naging isang saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec (Aw 110:4; Heb 5:6, 10; 6:20; 7:17, 21) at nagbigay ng mga kaloob sa anyong mga tao. (Aw 68:18; Efe 4:8-11) Inihula sa Mga Awit ang lahat ng mga detalyeng ito. Sa hinaharap ay darating si Jesus bilang tagapuksa ng Diyos upang durugin ang mga bansa. (Aw 2:9; Apo 2:27; 19:14, 15) Pagkatapos nito, si Kristo bilang Hari ay magdudulot ng namamalaging mga pagpapala sa kaniyang matapat na mga sakop. Bagaman orihinal na isinulat tungkol kay Solomon, ang paglalarawan sa Awit 72 hinggil sa kaniyang pamamahala ay higit na kumakapit sa Mesiyas. Pinatutunayan ito ng hula ni Zacarias (9:9, 10), na kahawig ng Awit 72:8 at ikinakapit kay Kristo Jesus.—Mat 21:5.

Para sa iba pang mga katuparan ng aklat ng Mga Awit, ihambing ang Awit 45 sa Hebreo 1:8, 9; Apocalipsis 19:7-9, 11-15; 21:2, 9-11.

Hindi Lamang Basta Magagandang Tula. Bukod sa pagtukoy sa mga pangyayari sa hinaharap, ang Mga Awit ay kababasahan ng maraming bagay na makapagpapatibay-loob sa isang indibiduwal at maaaring magsilbing patnubay sa kaniya. Ang Mga Awit ay hindi lamang basta magagandang tula. Inilalarawan ng mga ito ang tunay na mga kalagayan sa buhay—ang mga kagalakan, mga kalungkutan, mga pangamba, at mga kabiguan. Maaaninag sa buong aklat ang matalik na kaugnayan ng mga salmista sa Diyos na Jehova. At buong-linaw na itinatampok dito ang mga gawain at mga katangian ng Diyos, na nagsisilbing panggangyak upang purihin at pasalamatan siya.

Ipinakikita ng aklat na ang tunay na kaligayahan ay nagmumula sa pag-iwas sa pakikisama sa mga balakyot, sa pagkakaroon ng kaluguran sa kautusan

ni Jehova (Aw 1:1, 2), sa panganganlong sa kaniyang pinahiran (2:11, 12), sa pagtitiwala kay Jehova (40:4), sa paggawi nang may pakundangan sa mga maralita (41:1, 2), sa pagtanggap ng pagtutuwid mula kay Jehova (94:12, 13), sa pagsunod sa kaniyang mga utos (112:1; 119:1, 2), at sa pagkilala sa kaniya bilang Diyos at Katulong (146:5, 6).

Ipinaaalaala ng aklat na ang isa'y dapat manalig kay Jehova. "Ihagis mo ang iyong pasanin kay Jehova, at siya ang aalalay sa iyo. Hindi niya kailanman ipahihintulot na ang matuwid ay makilos." (Aw 55:22; 37:5) Pinapawi ng gayong pananalig ang takot sa mga tao.—56:4, 11.

Ipinapayo ang paghihintay sa Diyos (Aw 42:5, 11; 43:5) gayundin ang tamang pananalita at pagkilos upang matamo ng isa ang Kaniyang pagsang-ayon. (1:1-6; 15:1-5; 24:3-5; 34:13, 14; 37:3, 4, 8, 27; 39:1; 100:2) Idiniriin ang kahalagahan ng mabubuting kasama. (18:25, 26; 26:4, 5) At ipinapayo na huwag kainggitan ang kasaganaan o tagumpay ng mga taong balakyot, sapagkat sila'y maglalaho.—37:1, 2, 7-11.

Ipinakikita ng Mga Awit na angkop na hingin ng mga lingkod ng Diyos sa panalangin ang mga bagay na gaya ng kaligtasan (Aw 3:7, 8; 6:4; 35:1-8; 71:1-6), lingap (4:1; 9:13), patnubay (5:8; 19:12-14; 25:4, 5; 27:11; 43:3), proteksiyon (17:8), kapatawaran ng mga kasalanan (25:7, 11, 18; 32:5, 6; 41:4; 51:1-9), isang dalisay na puso, isang bago at matatag na espiritu (51:10), at ang pagluwalhati sa pangalan ng Diyos (115:1). Maaari rin nilang ipanalangin na sila'y suriin, dalisayin (26:2), hatulan (35:24; 43:1), at turuan ng kabutihan, katinuan at kaalaman, gayundin ng mga tuntunin ng Diyos.—119:66, 68, 73, 124, 125, 135.

Itinatampok ang mga gawain at mga katangian ng Diyos. Pinasisidhi ng Mga Awit ang pagpapahalaga sa Diyos na Jehova, na ang pag-iral ay itinatatwa tangi lamang ng hangal. (Aw 14:1; 19:7-11; 53:1) Ipinakikilala si Jehova bilang "maibigin sa katuwiran at katarungan" (33:5), isang "kanlungan at kalakasan para sa atin, isang tulong na kaagad na masusumpungan sa panahon ng mga kabagabagan." (46:1) Siya ay matuwid na Hukom (7:11; 9:4, 8), Maylalang (8:3; 19:1; 33:6), Hari (10:16; 24:8-10), Pastol (23:1-6), Guro (25:9, 12), Tagapaglaan kapuwa sa tao at mga hayop (34:10; 147:9), Tagapagligtas (35:10; 37:39, 40; 40:17; 54:7), at Bukal ng buhay (36:9) at ng kaaliwan (86:17), pagpapala, at lakas.—29:11.

'Hindi nililimot ni Jehova ang daing ng mga napipighati' (Aw 9:12; 10:14), kundi sinasagot niya ang mga panalangin ng kaniyang mga lingkod (3:4; 30:1, 2; 34:4, 6, 17, 18), anupat ginagantimpalaan at ipinagsasanggalang sila. (3:3, 5, 6; 4:3, 8; 9:9, 10; 10:17, 18; 18:2, 20-24; 33:18-20; 34:22; tingnan ang 34:7 may kinalaman sa pagsasanggalang ng mga anghel.) Kinapopootan niya ang kabalakyutan at kumikilos siya laban sa mga manggagawa ng kamalian.—5:4-6, 9, 10; 9:5, 6, 17, 18; 21:8-12; 99:8.

Inilalarawan si Jehova bilang kakila-kilabot (Aw 76:7) at dakila (77:13), gayunma'y mapagpakumbaba (18:35); siya ay banal (99:5) at sagana sa kabutihan (31:19) at kapangyarihan. (147:5) Siya ay "maawain at magandang-loob, mabagal sa pagkagalit at sagana sa maibiging-kabaitan at katapatan." (86:15) Ang kaniyang unawa ay higit pa sa maisasalaysay (147:5), at ipinababanaag ng kaniyang mga gawang paglalang ang karunungan niya. (104:24) Tinutuos niya ang bilang ng mga bituin at tinatawag niya ang lahat ng mga iyon ayon sa pangalan. (147:4) Nakikita niya maging ang pagkabinhi ng tao. (139:16) Napagagaling niya ang lahat ng karamdaman. (103:3) Napatitigil niya ang mga digmaan sa pamamagitan ng pagwasak sa mga kasangkapang pandigma ng kaaway. (46:9) Aktibo siyang nakisangkot sa maraming pangyayari sa kasaysayan sa ikasusulong ng kaniyang matuwid na layunin. (44:1-3; 78:1-72; 81:5-7; 105:8-45; 106:7-46; 114:1-8; 135:8-12; 136:4-26) Ang gayong Diyos ay talagang nararapat papurihan at pasalamatan. (92:1; 96:1-4; 146–150) Isang kamangmangan ang pagtitiwala sa mga tao (60:11; 62:9), sa kayamanan (49:6-12, 17), o sa mga idolo.—115:4-8; 135:15-18.

Tinatalakay ang kahalagahan ng salita ng Diyos. Itinuturo rin ng Mga Awit ang pagpapahalaga sa salita ng Diyos. Ipinakikita nito na dalisay ang mga pananalita ni Jehova. (Aw 12:6; 18:30) Ang kaniyang kautusan ay napakahalaga (119:72) at iyon ay katotohanan. (119:142) Ang pagtupad sa kaniyang sakdal na kautusan, mapagkakatiwalaang mga paalaala, matuwid na mga pag-uutos, malilinis na utos, at matuwid na mga hudisyal na pasiya ay nagdudulot ng namamalaging mga kapakinabangan. (19:7-11) Ang salita ng Diyos ay nagsisilbing tanglaw sa landas ng isang indibiduwal (119:105), at ang kaniyang mga utos ay nakapagpaparunong at nagbibigay ng kaunawaan.—119:98-100, 104.

Nililinaw at pinupunan ng detalye ang ibang mga kasulatan. Kung minsan, nililinaw ng aklat ng Mga Awit ang iba pang mga bahagi ng Bibliya o pinupunan nito ng detalye ang mga iyon. Ipinakikita nito na ang 'pagpighati sa kaluluwa ng isa,' gaya ng ginagawa ng mga Israelita sa Araw ng Pagbabayad-Sala (Lev 16:29; 23:27; Bil 29:7), ay tumutukoy sa pag-aayuno. (Aw 35:13) Tanging ang salmista ang naglalahad sa pagpapahirap na dinanas ni Jose sa pasimula noong nakabilanggo ito sa Ehipto: "Sinaktan nila ng mga pangaw ang kaniyang mga paa, sa mga bakal ay nalagay ang kaniyang kaluluwa." (105:18) Natututuhan natin sa

Mga Awit na may "mga inatasang anghel" na ginamit sa pagpapasapit ng mga salot sa Ehipto (78:44-51) at na ang tubig na makahimalang inilaan sa ilang ay 'umagos sa mga pook na walang tubig na parang ilog' (105:41), sa gayo'y naglaan ng sapat at madaling makuhang suplay ng tubig para sa bansang Israel at sa kanilang maraming alagang hayop. Nagbibigay ng patotoo ang Mga Awit na si Paraon mismo ay namatay sa Dagat na Pula. —136:15.

Binabanggit ng Mga Awit na dumanas ang mga Israelita ng mga pagkatalo at matinding kahirapan bago nila nalupig ang mga Edomita sa Libis ng Asin. (Aw 60:Sup, 1, 3, 9) Ipinahihiwatig nito na sinalakay ng mga Edomita ang Juda samantalang ang bansa ay nakikipagdigma sa H laban sa mga hukbo ng Aram-naharaim at Aram-Zoba.

Isinisiwalat ng Awit 101 ang paraan ng pangangasiwa ni David sa mga gawain ng estado. Tanging mga taong tapat ang pinili ni David upang maging kaniyang mga lingkod. Hindi niya kayang pagtiisan ang mga indibiduwal na mapagmataas at hindi niya kinunsinti ang paninirang-puri. Sa araw-araw ay ikinababahala niya ang paglalapat ng katarungan laban sa mga balakyot.

AWIT NI SOLOMON, ANG. Isang matulaing aklat ng Hebreong Kasulatan na naglalahad tungkol sa walang-maliw na pag-ibig ng isang dalagang Shulamita (isang probinsiyanang mula sa Sunem, o Sulem) sa isang binatang pastol at sa pagkabigo ni Haring Solomon na bihagin ang kaniyang puso. Sa pambungad na mga salita ng tekstong Hebreo, tinutukoy ang tulang ito bilang ang "awit ng mga awit," samakatuwid nga, ang "kagaling-galingang awit," ang pinakamaganda, ang pinakamahusay na awit. (Tingnan sa *Rbi8* ang tlb ng titulo.) Hindi ito koleksiyon ng mga awit kundi iisang awit lamang.

Sa pambungad pa lamang, ipinakikilala na si Solomon bilang ang manunulat. (Sol 1:1) Kasuwato ito ng panloob na katibayan sa aklat, sapagkat isinisiwalat doon na ang manunulat ay may malawak na kabatiran sa mga nilalang ng Diyos, gaya ng totoo sa kaso ni Solomon. (1Ha 4:29-33) Ang mga halaman, mga hayop, mahahalagang bato, at mga metal ay paulit-ulit na itinatampok sa matitingkad na paglalarawan ng aklat. (Sol 1:12-14, 17; 2:1, 3, 7, 9, 12-15; 4:8, 13, 14; 5:11-15; 7:2, 3, 7, 8, 11-13) Ang manunulat, gaya ng maaasahan sa isang haring tulad ni Solomon, ay pamilyar na pamilyar sa lupaing tinatahanan ng mga Israelita—ang baybaying kapatagan; ang mababababang kapatagan (2:1); ang mga kabundukan ng Lebanon, Hermon, Anti-Lebanon, at Carmel (4:8; 7:5); ang mga ubasan ng En-gedi (1:14); at ang "mga tipunang-tubig sa Hesbon, sa tabi ng pintuang-daan ng Bat-rabim" (7:4).

Kinatha ang tula noong si Solomon ay may 60 reyna at 80 babae. (Sol 6:8) Ipinahihiwatig nito na isinulat iyon noong maagang bahagi ng kaniyang 40-taóng paghahari (1037-998 B.C.E.), yamang nang dakong huli ay nagkaroon si Solomon ng 700 asawa at 300 babae.—1Ha 11:3.

Ang mga kapahayagan ng pagmamahal na masusumpungan sa Awit ni Solomon ay maaaring lubhang kakatwa sa mambabasang taga-Kanluran. Ngunit dapat tandaan na ang tagpo ng awit na ito ay sa Silangan, mga 3,000 taon na ang nakararaan.

Mga Tauhan. Ang Shulamita ang pangunahing tauhan sa Awit ni Solomon. Ang iba pang mga tauhang binanggit sa tula ay ang kaniyang pastol na mangingibig (Sol 1:7) at ang kaniyang ina at mga kapatid na lalaki (1:6; 8:2), si Haring Solomon (3:11), ang "mga anak na babae ng Jerusalem" (ang mga babae ng korte ni Solomon), at ang "mga anak na babae ng Sion" (mga babaing taga-Jerusalem) (3:5, 11). Ang mga indibiduwal ay makikilala batay sa sinasabi nila tungkol sa kanilang sarili o sa sinasabi sa kanila ng iba. Sa tekstong Hebreo, ang mga anyo ng balarila ay kadalasang nagpapahiwatig ng kasarian (panlalaki o pambabae) gayundin ng bilang (pang-isahan o pangmaramihan), sa gayo'y mas madaling nakikilala ang mga tauhan. Upang maipakita sa wikang Tagalog ang gayong pagkakaiba-iba, kadalasa'y kailangang magdagdag ng pampalinaw na mga salita upang lubos na maitawid ang kahulugan ng orihinal na teksto. Halimbawa, sa Awit ni Solomon 1:5, ang Hebreo ay literal na kababasahan: "Maitim ako at kahali-halina." Gayunman, ang mga salitang Hebreo para sa "maitim" at "kahali-halina" ay nasa kasariang pambabae. Kaya naman ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay kababasahan: *"Babae* akong maitim, ngunit kahali-halina."

Ang Drama. Nakilala ng Shulamita ang pastol sa lugar na sinilangan ng binata. (Sol 8:5b) Palibhasa'y pinakaiingatan ang kalinisang-puri ng kanilang kapatid na babae, sinikap ng mga kapatid ng Shulamita na ilayo siya sa tukso. Kaya nang naisin niyang tanggapin ang paanyaya ng kaniyang mangingibig na sumama at masdan ang kagandahan ng maagang tagsibol (2:8-14), nagalit sila sa kaniya, at dahil kailangang bantayan noon ang mga ubasan laban sa paninira ng maliliit na sorra, siya ang inatasan nila sa gawaing iyon. (1:6; 2:15) Palibhasa'y nabilad sa sikat ng araw, ang balat ng Shulamita ay umitim.—1:5, 6.

Nang maglaon, samantalang patungo siya sa hardin ng mga puno ng nogales, napadako siya nang di-sinasadya sa kampamento ni Haring Solo-

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG AWIT NI SOLOMON

Ang walang-maliw na pag-ibig ng isang dalagang Shulamita sa isang binatang pastol sa kabila ng mga pagtatangka ni Haring Solomon na paibigin siya

Isinulat ni Solomon, maliwanag na noong maagang bahagi ng kaniyang paghahari

---

Ang dalagang Shulamita sa kampo ni Solomon (1:1–3:5)

Pinananabikan niya ang pag-ibig ng kaniyang mahal, na isang pastol, at nais niyang kunin siya nito mula sa maharlikang kampong iyon

Ipinaliwanag niya sa mga babae ng korte na umitim ang kaniyang balat dahil sa pagkabilad sa araw samantalang nagtatrabaho siya sa mga ubasan ng kaniyang mga kapatid na lalaki

Pinangakuan siya ni Solomon ng mga palamuting ginto at pilak, ngunit iginiit niya na patuloy niyang iibigin ang kaniyang mahal

Dumating ang kaniyang pastol at pinuri nito ang kagandahan ng babaing Shulamita, na inihahalintulad siya sa isang liryo sa gitna ng mga panirang-damo

Sinabi ng Shulamita sa mga babae ng korte na ang kaniyang pastol ay tulad ng puno ng mansanas na ang lilim ay marubdob niyang ninanasa; pinanumpa niya sila na huwag pukawin sa kaniya ang pag-ibig kay Solomon; naalaala niya noong minsang anyayahan siya ng kaniyang mangingibig na mamasyal; gayunma'y sinabi ng kaniyang mga kapatid na dapat niyang bantayan ang mga ubasan dahil sa maliliit na sorra

Sa gabi, nananaginip siya na hinahanap niya ang kaniyang mangingibig at nasumpungan niya ito

Sinubok sa lunsod ng Jerusalem (3:6–8:4)

Ang maringal na pangkat ni Solomon ay nagsimula nang bumalik sa Jerusalem

Ang pastol ay muling nakipagkita sa Shulamita (noon ay nakatalukbong) at inilarawan niya ang kagandahan nito, na inihahalintulad ito sa isang nababakurang hardin na punô ng aromatikong mga halaman

Inanyayahan ng dalaga ang pastol na pumasok sa harding iyon at kumain ng mga bunga niyaon

Ikinuwento ng Shulamita sa mga babae ng korte ang kaniyang masamang panaginip: Dumating ang kaniyang mangingibig samantalang siya'y nakahiga na; umalis na ito bago pa man niya ito mapagbuksan ng pinto; hinanap niya ito sa lunsod ngunit hindi niya nasumpungan at pinagmalupitan siya ng mga bantay sa lunsod

Tinanong siya ng mga anak na babae ng Jerusalem tungkol sa kaniyang mahal, at bilang tugon ay inilarawan niya ito sa napakagagandang pananalita

Ipinahayag ni Solomon ang kaniyang pag-ibig sa Shulamita, na sinasabing ang dalaga'y mas maganda kaysa sa kaniyang 60 reyna at 80 babae

Hindi naantig ang Shulamita; binanggit niyang kaya lamang siya naroon ay dahil may gawain na iniutos sa kaniya malapit sa kampo ng hari

Buong-tingkad na inilarawan ni Solomon ang kagandahan ng Shulamita, ngunit hindi ito nagpadala sa kaniyang mahusay na pagsasalita at iginiit na siya'y pag-aari ng kaniyang mahal

Bumalik ang Shulamita, napatunayang matapat (8:5-14)

Ang Shulamita ay umuwi na nakahilig sa kaniyang mahal

Bago nito, palaisipan sa kaniyang mga kapatid kung siya'y magiging matatag na gaya ng pader, o mahinang gaya ng bukas-sarang pinto na napapasok ninuman

Tinanggihan ng Shulamita ang lahat ng inialok ni Solomon, sa gayo'y pinatunayan ang kaniyang bukod-tanging debosyon sa kaniyang mahal; ang pag-ibig niya ay sinlakas ng kamatayan, at ang mga lagablab nito ay gaya ng liyab ni Jah

mon. (Sol 6:11, 12) Pagkatapos, maaaring dahil nakita siya roon ng mismong hari o may ibang nakapansin sa kaniya at inirekomenda siya nito sa hari, ang Shulamita ay dinala sa kampo ni Solomon. Ipinagtapat ni Haring Solomon ang kaniyang paghanga sa dalaga. Ngunit wala siyang nadamang pagkaakit sa hari at nagpahayag siya ng pananabik sa kaniyang pastol na mangingibig. (1:2-4, 7) Dahil dito, iminungkahi ng "mga anak na babae ng Jerusalem" na lisanin niya ang kampo at hanapin ang kaniyang mangingibig. (1:8) Ngunit ayaw siyang paalisin ni Solomon at sinimulan nitong purihin ang kaniyang kagandahan, na nangangakong ipagpapagawa siya ng pabilog na mga hiyas na ginto at pilak na mga buton. (1:9-11) Nang magkagayo'y ipinabatid ng Shulamita sa hari na may iba siyang minamahal.—1:12-14.

Sa kalaunan, ang pastol na mangingibig ng Shulamita ay nagpunta sa kampo ni Solomon at nagpahayag ng pagmamahal sa dalaga. Tiniyak din ng dalaga sa binata na siya'y iniibig niya. (Sol 1:15–2:2) Nang kinakausap ng Shulamita ang "mga anak na babae ng Jerusalem," inihambing niya ang kaniyang mangingibig sa isang namumungang punungkahoy sa gitna ng mga punungkahoy sa kagubatan at may-kataimtiman niya silang pinanumpa sa harap ng mga bagay na maganda at kahalihalina na huwag siyang pukawing umibig nang labag sa kaniyang kalooban. (2:3-7) Sa lahat ng sandali, kahit sa gabi, patuloy niyang pinananabikan ang kaniyang pastol na mangingibig, at ipinaalaala niya sa "mga anak na babae ng Jerusalem" na pinanumpa niya sila na hindi nila tatangkaing gisingin sa kaniya ang pag-ibig hanggang sa naisin nito.—2:16–3:5.

Isinama ni Solomon ang Shulamita nang bumalik siya sa Jerusalem. Nang makitang papalapit na sila sa lunsod, ang ilang "mga anak na babae ng Sion"

ay nagkomento tungkol sa karilagan ng prusisyon. (Sol 3:6-11) Matapos sundan ang prusisyon hanggang sa Jerusalem, ang pastol na mangingibig ay nakipagkita sa Shulamita at pinuri niya ang kagandahan ng dalaga, sa gayo'y tiniyak dito na iniibig niya siya. (4:1-5) Ibinulalas ng Shulamita ang pagnanais niyang lisanin ang lunsod (4:6), at nagpatuloy naman ang binata sa pagpapahayag ng paghanga sa dalaga. (4:7-16a) "Hayaang pumasok ang mahal ko sa kaniyang hardin at kumain ng pinakapiling mga bunga nito," ang sabi ng Shulamita. (4:16b) Ganito naman ang tugon ng binata: "Pumasok na ako sa aking hardin, O kapatid ko, kasintahan kong babae." (5:1a) Hinimok sila ng mga babae ng Jerusalem: "Kumain kayo, O mga kaibigan! Uminom kayo at malasing sa mga kapahayagan ng pagmamahal!"—5:1b.

Nang ilahad ng Shulamita ang isang masamang panaginip sa "mga anak na babae ng Jerusalem" at sabihin sa kanila na siya'y may sakit sa pag-ibig (Sol 5:2-8), ninais nilang malaman kung ano ang lubhang katangi-tangi sa kaniyang mahal. Bilang tugon, inilarawan ng Shulamita ang kaniyang mangingibig sa napakagagandang pananalita. (5:10-16) Nang tanungin nila siya kung nasaan ang binata, sinabi niya na ito'y nagpapastol sa gitna ng mga hardin. (6:1-3) Minsan pang inalayan ni Solomon ang Shulamita ng mga kapahayagan ng papuri. (6:4-10) Nang mapag-alaman ng hari na ayaw naman talaga ng dalaga sa kaniyang piling (6:11, 12), pinamanhikan niya ito na bumalik. (6:13a) Kaya itinanong ng dalaga: "Ano ang namamasdan ninyo sa Shulamita?" (6:13b) Sinamantala ni Solomon ang tanong na ito upang magpahayag pa ng paghanga sa kaniya. (7:1-9) Ngunit hindi natinag ang Shulamita sa kaniyang pag-ibig at nanawagan siya sa "mga anak na babae ng Jerusalem" na huwag gisingin sa kaniya ang pag-ibig kung hindi naman ito kusang tumutubo sa kaniya.—7:10–8:4.

Lumilitaw na nang maglaon ay pinahintulutan ni Solomon ang Shulamita na umuwi. Sa pagkakita sa kaniya na dumarating, nagtanong ang kaniyang mga kapatid: "Sino ang babaing ito na umaahon mula sa ilang, na nakahilig sa kaniyang mahal?" (Sol 8:5a) Dati'y hindi nababatid ng mga kapatid ng Shulamita na napakatatag pala ng kanilang kapatid na babae sa pag-ibig. Noong bata pa siya, isa sa kaniyang mga kapatid na lalaki ang nagsabi tungkol sa kaniya: "Mayroon tayong munting kapatid na babae na walang mga suso. Ano ang gagawin natin para sa ating kapatid na babae sa araw na siya ay ipakikipag-usap?" (8:8) Tumugon ang isa pa niyang kapatid na lalaki: "Kung siya ay magiging isang pader, magtatayo tayo sa ibabaw niya ng moog na pilak; ngunit kung siya ay magiging isang pinto, haharangan natin siya ng tablang sedro." (8:9) Gayunman, yamang napaglabanan ng Shulamita ang lahat ng pang-aakit, anupat kontento na sa kaniyang sariling ubasan at nanatiling matapat na nagmamahal sa kaniyang mangingibig (8:6, 7, 11, 12), maaari niyang sabihin: "Ako ay isang pader, at ang aking mga suso ay gaya ng mga tore. Kaya nga sa kaniyang paningin ay naging katulad ako niyaong nakasusumpong ng kapayapaan."—8:10.

Sa pagtatapos ng awit, ipinahayag ng pastol na mangingibig na nais niyang marinig ang tinig ng dalaga (Sol 8:13) at sinabi naman ng dalaga na nais niyang dumating ang binata, na lumulukso at bumabagtas sa mga bundok sa pagitan nila.—8:14.

Kahalagahan. Ipinakikita ng Awit ni Solomon ang kagandahan ng di-nagbabago at matatag na pag-ibig. Ang gayong walang-maliw na pag-ibig ay masasalamin sa kaugnayan ni Kristo Jesus at ng kaniyang kasintahang babae. (Efe 5:25-32) Dahil dito, ang Awit ni Solomon ay maaaring magsilbing pampatibay-loob sa mga nagpapakilalang kabilang sa kasintahang babae ni Kristo na manatiling tapat sa kanilang makalangit na kasintahang lalaki.—Ihambing ang 2Co 11:2.

AWTORIDAD. Tingnan ang NAKATATAAS NA MGA AWTORIDAD.

AYIN [ע]. Ang ika-16 na titik ng alpabetong Hebreo. Hinalaw sa *ayin* ang Griegong patinig na *o'mi·kron* ("o"). Gayunman, ang titik Hebreong ito ay hindi isang patinig kundi isang *katinig.* Kumakatawan ito sa isang kakaibang paimpit na tunog na binibigkas sa likuran ng lalamunan at wala itong katumbas sa Tagalog. Tinutumbasan ito ng transliterasyong ʽ. Sa tekstong Hebreo, lumilitaw ito bilang ang unang titik sa bawat talata ng Awit 119:121-128.

AYUDANTE. Ang salitang Hebreo na *sha·lish'* (ikatlong lalaki, tumutukoy sa ikatlong mandirigma sa isang karong pandigma) ay isinalin sa iba't ibang bersiyon ng Bibliya bilang "kapitan," "lider ng karo," "panginoon," "mandirigma," "ayudante."

Sa ilang inskripsiyon sa bantayog na naglalarawan ng mga karong pandigma ng mga "Hiteo" at mga Asiryano, tatlong lalaki ang makikita: una, ang tagapagpatakbo; ikalawa, ang mandirigma na may tabak, sibat, o busog; at ikatlo, ang tagapagdala ng kalasag. Bagaman kadalasang hindi makikita sa mga bantayog ng Ehipto na tatlo ang sakay ng mga karo, ang terminong ito ay ginagamit sa Exodo 14:7 may kinalaman sa mga tagapagpatakbo ng karo ni Paraon. Ang ikatlong mandirig-

Tatlong lalaki sa isang karong pandigma ng mga Asiryano

ma sa karo, kadalasan ang may dala ng kalasag, ay isang katulong na kumandante sa karong pandigma, isang ayudante. Ang salitang Tagalog na "ayudante" ay literal na nangangahulugang "isa na tumutulong; katulong."

Matapos banggitin na walang sinuman sa mga anak ni Israel ang ginawang mga alipin ni Solomon, sinabi ng 1 Hari 9:22: "Sapagkat sila ang mga mandirigma at mga lingkod niya at mga prinsipe niya at mga ayudante niya at mga pinuno ng kaniyang mga tagapagpatakbo ng karo at ng kaniyang mga mangangabayo." Bilang komento sa tekstong ito, sinabi ni C. F. Keil na ang terminong *sha·li·shim′* (pangmaramihan), na ginamit sa talatang ito, ay maaaring unawain bilang "mga ayudante ng hari."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo III, 1 Kings, p. 146.

Noong mga araw ni Haring Jehoram ng Israel, kinubkob ng mga Siryano ang Samaria, na nang maglaon ay naging dahilan ng taggutom sa lunsod. Nang humula si Eliseo na magkakaroon ng saganang pagkain, tinuya ng pantanging ayudante ni Jehoram ang hula. Gaya ng patiunang sinabi ni Eliseo, nakita ng ayudante ang katuparan ng hula ngunit hindi siya nakabahagi sa anumang pagkain dahil nayurakan siya ng mga tao sa pintuang-daan hanggang sa mamatay siya.—2Ha 7: 2, 16-20.

Sa utos ni Jehu, nilipol ng kaniyang mga mananakbo at mga ayudante, malamang na kabilang dito si Bidkar, ang mga mananamba ni Baal. (2Ha 9:25; 10:25) Ang isa pang ayudante na binanggit sa Kasulatan ay si Peka, na pumaslang kay Pekahias na hari ng Israel at humalili sa kaniya sa trono.—2Ha 15:25; tingnan ang Eze 23:15, tlb sa *Rbi8.*

AZAI [pinaikling anyo ng Ahazias, nangangahulugang "Tinanganan ni Jehova"]. Anak ni Mesilemot at ninuno ng ilang saserdote sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:13) Ipinapalagay ng ilan na siya ang Jahzera na nakatala sa 1 Cronica 9:12.

AZALIAS [Pinatunayan ni Jehova na Siya ay Natatangi]. Anak ni Mesulam at ama ni Sapan na kalihim ni Haring Josias.—2Ha 22:3; 2Cr 34:8.

AZAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "malakas"]. Ama ni Paltiel na pinili ni Jehova upang kumatawan sa tribo ni Isacar noong paghati-hatiin ang Lupang Pangako.—Bil 34:26, 29.

AZANIAS [Si Jah ay Nakinig]. Ama ng Levitang si Jesua.—Ne 10:9.

AZAREL [Ang Diyos ay Tumulong].

1. Isa sa makapangyarihang mga lalaki na sumama kay David sa Ziklag.—1Cr 12:1, 6.

2. Ulo ng ika-11 sa 24 na pangkat ng mga mang-aawit sa templo noong panahon ni David; tinatawag ding Uziel.—1Cr 25:1, 4, 18.

3. Anak ni Jeroham at prinsipe ng tribo ni Dan sa ilalim ng pamamahala ni David.—1Cr 27:22; 28:1.

4. Isa sa mga inapo ni Binui na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa paghimok ni Ezra.—Ezr 10:19, 38-41, 44.

5. Ama o ninuno ni Amashai na nanahanan sa Jerusalem sa ilalim ng pamamahala ni Gobernador Nehemias. Siya ay mula sa makasaserdoteng sambahayan ni Imer.—Ne 11:1, 13.

6. Isang manunugtog sa prusisyong pinangunahan ni Ezra habang naglalakad sila sa ibabaw ng muling-itinayong pader ng Jerusalem noong pasinayaan ito. Marahil ay siya rin ang Blg. 5.—Ne 12: 31, 36.

AZARIAS [Si Jehova ay Tumulong].

1. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Tamar; mula sa sambahayan ni Etan.—1Cr 2:4, 6, 8.

2. Isang Levita na nagmula sa angkan ni Kohat; anak ni Zefanias at ninuno ng propetang si Samuel. —1Cr 6:33, 36.

3. Isang inapo ni Aaron sa linya ni Eleazar; anak ni Ahimaas.—1Cr 6:9.

4. Isa sa mga prinsipe ni Solomon. (1Ha 4:2) Tinukoy siya bilang anak ng saserdoteng si Zadok; maaaring siya ay kapatid ni Ahimaas.—1Cr 6:8.

5. Anak ni Natan; ang prinsipeng inatasan ni Solomon bilang ulo ng 12 kinatawan na naglaan

ng pagkain sa sambahayan ng hari.—1Ha 4: 5, 7, 19.

6. Isang propeta, anak ni Oded, na tumulong sa pagpapasigla kay Asa noong 963 B.C.E. na "hanapin si Jehova." Bilang resulta, inalis ng hari ang "mga kasuklam-suklam na bagay" mula sa buong lupain at dinala ang bayan sa isang pinanumpaang tipan, anupat "ang sinumang hindi humanap kay Jehova na Diyos ng Israel ay papatayin."—2Cr 15:1-15.

7, 8. Dalawa sa pitong anak ni Jehosapat, nakatala bilang ikalawa at ikalima. Binigyan sila ng kanilang ama ng maraming kaloob at mga nakukutaang lunsod, ngunit nang maging hari ang nakatatanda nilang kapatid na si Jehoram, ang mga anak na ito ay pinatay. (2Cr 21:1-4) "Waring hindi makatuwirang ipalagay [gaya ng iniisip ng ilan] na ang pangalang iyon ay dalawang beses na ginamit dahil magkapatid lamang sa ama ang mga batang ito o dahil namatay ang isa nang sanggol pa." (*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 325) Hindi pangkaraniwan para sa magkapatid na magkaroon ng parehong pangalan, ngunit sa Hebreo ay may bahagyang pagkakaiba sa baybay at bigkas ang dalawang pangalan, *'Azar·yah'* ("Si Jah ay Tumulong") at *'Azar·ya'hu* ("Si Jehova ay Tumulong").

9. Anak ng isa na nagngangalang Jehu at ama ni Helez; mula sa tribo ni Juda, pitong salinlahi ang layo mula sa kaniyang Ehipsiyong ninunong si Jarha.—1Cr 2:3, 34-39.

10. Hari ng Juda, ang bunsong anak nina Jehoram at Athalia; tinatawag ding Jehoahaz at Ahazias.—2Ha 8:25-29; 2Cr 21:17; 22:1, 6; tingnan ang AHAZIAS Blg. 2.

11. Anak ni Jeroham. Isa sa limang pinuno ng daan-daan na tumulong sa pagpapabagsak sa mang-aagaw ng kapangyarihan na si Athalia at sa paglalagay kay Jehoas sa trono ng Juda noong 898 B.C.E.—2Cr 23:1-15.

12. Anak ni Obed. Isa sa limang pinuno ng daan-daan na tumulong sa pagluluklok kay Jehoas bilang kahalili ng mang-aagaw ng kapangyarihan na si Athalia, noong 898 B.C.E.—2Cr 23:1-15.

13. Hari ng Juda sa loob ng 52 taon (829-778 B.C.E.). Anak nina Amazias at Jecolias. (2Ha 14:21; 15:1, 2) Tinatawag siyang Uzias sa 2 Hari 15:13.—Tingnan ang UZIAS Blg. 3.

14. Isang mataas na saserdote, anak ni Johanan, inapo ni Aaron. (1Cr 6:1-10) Nang may-kapangahasang tangkain ni Haring Uzias na maghandog ng insenso sa templo, marahil ang Azarias na ito ang nag-utos sa kaniya na lumabas, at nang lumaban ang hari, pinasapitan siya ni Jehova ng ketong. (2Cr 26:16-21) Pagkaraan ng mga tatlong dekada pagkamatay ni Uzias, noong unang taon ng paghahari ni Hezekias (745 B.C.E.), ang pagpapala ni Jehova sa mga reporma ng hari ay kinilala ni Azarias, na naglilingkod pa rin noon bilang mataas na saserdote (o ng isa pa na may gayunding pangalan).—2Cr 31:9, 10, 13.

15. Isang prinsipe ng Efraim, anak ni Jehohanan. Matapos talunin ang Juda noong kalagitnaan ng ikawalong siglo B.C.E., bumalik ang Israel dala ang 200,000 bihag, ngunit tinulungan ni Azarias at ng iba pang mga prinsipe ng Efraim na makalaya ang mga bihag at pinaglaanan nila ang mga ito ng materyal na mga pangangailangan para sa kanilang pag-uwi.—2Cr 28:5-15.

16. Isang inapo ni Levi sa pamamagitan ni Kohat na ang anak na si Joel ay tumulong sa paglilinis ng templo sa utos ni Hezekias noong 745 B.C.E. —2Cr 29:1-12, 15.

17. Isang inapo ni Levi sa pamamagitan ni Merari; anak ni Jehalelel; isa sa mga nakibahagi sa paglilinis ng templo sa utos ni Hezekias.—2Cr 29:1-12, 15.

18. Anak ni Meraiot; isang ninuno ni Ezra.—Ezr 7:3.

19. Anak ni Hilkias na mataas na saserdote noong namamahala si Josias at ama ni Seraias (2Ha 22:3, 4; 1Cr 6:13, 14); ninuno ni Ezra na tagakopya. —Ezr 7:1.

20. Anak ni Hosaias. (Jer 43:2) Tinatawag din siyang Jezanias (Jer 40:8; 42:1) at Jaazanias (2Ha 25:23). Si Azarias ang isa sa mga pinuno ng mga hukbong militar na sumuporta kay Gedalias (Jer 40:7-10); isa na humiling kay Jeremias na manalangin para sa kanila ukol sa patnubay (Jer 42:1-3); at, nang dakong huli, isa sa "mga lalaking pangahas" na nagtakwil sa sagot ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias.—Jer 43:1-3.

21. Isa sa mga kabataang Hebreo na dinalang bihag sa Babilonya noong 617 B.C.E., na ang pangalan ay pinalitan ng Abednego, malamang na nangangahulugang "Lingkod ni Nebo [isang diyos ng Babilonya]." (Dan 1:3-7) Pagkatapos ng isang pantanging tatlong-taóng kurso ng pagsasanay, si Azarias at ang kaniyang mga kasamahan (sina Daniel, Hananias, Misael) ay nasumpungang 'mas magaling nang sampung ulit kaysa sa lahat ng mga mahikong saserdote at mga salamangkero' ng Babilonya. (Dan 1:5, 14-20) Bagaman noong una ay pinagbantaan siya ng kamatayan (Dan 2:13-18), nang maglaon ay itinaas siya sa katungkulan bilang administrador. (Dan 2:49) Subalit nalagay sa sukdulang pagsubok ang pagkamatapat ni Azarias kay Jehova nang ihagis siya sa isang pagkainit-init na hurno dahil sa pagtangging sumamba sa ima-

heng itinayo ni Nabucodonosor. (Dan 3:12-30) Tunay na siya'y isang taong may pananampalataya anupat malamang na isa siya sa mga tinukoy ng apostol na si Pablo bilang "nagpatigil ng puwersa ng apoy."—Heb 11:34.

22. Isa na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 7:6, 7) Tinatawag na Seraias sa Ezra 2:2.

23. Isa sa mga saserdoteng nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon. (1Cr 9:11) Seraias ang tawag sa kaniya sa isang katulad na talaan. (Ne 11:11) Posibleng siya rin ang Blg. 22.

24. Anak ni Maaseias na anak ni Ananias. Sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias, kinumpuni niya ang isang bahagi ng pader ng Jerusalem na malapit sa kaniyang tahanan noong 455 B.C.E.—Ne 3: 23, 24.

25. Isa na inatasan ni Nehemias upang lumakad kasama ni Ezra at ng iba pa sa prusisyon sa ibabaw ng muling-itinayong pader ng Jerusalem noong pasinayaan ito; marahil ay siya rin ang Blg. 27. —Ne 12:31-36.

26. Isa sa 13 Levita na tumulong kay Ezra sa pagpapaliwanag ng Kautusan noong basahin ito sa bayan.—Ne 8:7, 8.

27. Isang saserdote, o ang ninuno ng isang saserdote, na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" sa pamamagitan ng tatak noong mga araw ni Gobernador Nehemias.—Ne 9:38; 10: 1, 2, 8.

AZAZ [pinaikling anyo ng Azazias]. Isang inapo ng panganay na anak ni Jacob na si Ruben.—1Cr 5: 1, 8.

AZAZEL [Kambing na Naglalaho]. Ang salitang "Azazel" ay lumilitaw nang apat na beses sa Bibliya sa mga tuntunin may kinalaman sa Araw ng Pagbabayad-Sala.—Lev 16:8, 10, 26.

Ang pinagmulan ng salitang ito ay pinagtatalunan. Kung pagbabatayan natin ang baybay nito sa Hebreong tekstong Masoretiko, waring ang *'aza'·zel'* ay kombinasyon ng dalawang salitang-ugat na nangangahulugang "kambing" at "maglaho," sa gayo'y nangangahulugang "Kambing na Naglalaho." Kung ibabatay naman sa isa pang pinagmulan, salig sa palagay na dalawang katinig ng salita ang nagkapalit, ito ay nangangahulugang "Lakas ng Diyos." Isinalin ng Latin na *Vulgate* ang salitang Hebreong ito bilang *caper emissarius,* samakatuwid nga, "ang kambing na sugo," o "ang kambing na pinagbuntunan ng sisi." At ang pananalitang Griego na ginamit sa *Septuagint* ay nangangahulugang "ang isa na nagdadala (naglalayo) ng kasamaan."

Dalawang kambing (mga batang kambing na lalaki) ang kinukuha noon ng mataas na saserdote mula sa kapulungan ng mga anak ni Israel upang gamitin sa taunang Araw ng Pagbabayad-Sala. Sa pamamagitan ng palabunutan, isang kambing ang itinatalaga "para kay Jehova," at ang isa naman ay "para kay Azazel." Pagkatapos na ihain ang isang toro para sa mataas na saserdote at sa kaniyang sambahayan (tiyak na kasama ang lahat ng Levita), ihahain naman ang kambing na para kay Jehova bilang handog ukol sa kasalanan. Gayunman, ang kambing na para kay Azazel ay pinananatiling buháy nang sandaling panahon "sa harap ni Jehova upang magbayad-sala para roon, anupat pakakawalan iyon sa ilang para kay Azazel." (Lev 16: 5, 7-10) Ang pambayad-sala para sa buháy na kambing na ito ay nagmula sa dugo ng kambing na para kay Jehova, na kapapatay lamang bilang handog ukol sa kasalanan, yamang ang buhay ng laman ay nasa dugo. (Lev 17:11) Sa gayon, ang halaga ng dugo, o halaga ng buhay, ng pinatay na kambing ay inilipat sa buháy na kambing, o sa kambing na para kay Azazel. Kaya bagaman hindi pinatay ng saserdote ang buháy na kambing, taglay nito ang nagbabayad-salang halaga o ang halaga ng buhay. Yamang iniharap ito kay Jehova, maliwanag na kinikilala niya ang paglilipat na iyon ng nagbabayad-salang halaga. May pagkakatulad ito sa itinakdang paraan ng paglilinis sa isang Israelita na gumaling na sa ketong, o ng paglilinis sa isang bahay na gumaling na sa salot na iyon. Sa gayong paglilinis, isang buháy na ibon ang isinasawsaw sa dugo ng isang ibon na pinatay. Pagkatapos ay pinalilipad ang buháy na ibon, sa gayo'y dinadala nito ang kasalanan.—Lev 14:1-8, 49-53.

Ang dalawang kambing ay dapat na walang kapintasan, malusog, at magkatulad na magkatulad hangga't maaari. Bago pagpalabunutan ang mga iyon, ang alinman sa dalawang kambing ay maaaring mapili bilang ang kambing na para kay Jehova. Matapos ihain ang kambing na para kay Jehova, ipapatong ng mataas na saserdote ang kaniyang mga kamay sa ulo ng buháy na kambing at ipagtatapat sa ibabaw nito ang mga kasalanan ng bayan. Pagkatapos ay pakakawalan ang kambing na ito sa ilang sa pamamagitan ng "isang taong nakahanda." (Lev 16:20-22) Sa gayon, sa makasagisag na paraan, dinadala ng kambing na para kay Azazel ang mga kasalanang nagawa ng bayan sa nakaraang taon, anupat naglalaho ito sa ilang kasama ng mga iyon.

Ang dalawang kambing ay tinutukoy bilang isang handog ukol sa kasalanan. (Lev 16:5) Lumilitaw na dalawa ang ginagamit upang higit na maidiin ang naisasakatuparan ng paglalaang ito para

maipagbayad-sala ang mga kasalanan ng bayan. Ang unang kambing ay inihahain. Ang ikalawa naman, yamang ipinagtapat sa ibabaw nito ang mga kasalanan ng bayan at pinakawalan ito sa isang malayong dako sa ilang, ay nagtatampok sa kapatawarang ipinagkakaloob ni Jehova sa mga nagsisisi. Tinitiyak ng Awit 103:12: "Kung gaano kalayo ang sikatan ng araw sa lubugan ng araw, gayon kalayo niya inilalagay mula sa atin ang ating mga pagsalansang."

Gaya ng ipinaliwanag ng apostol na si Pablo, nang ihandog ni Jesus ang kaniyang sariling sakdal na buhay-tao bilang hain para sa mga kasalanan ng sangkatauhan, mas malaki ang naisakatuparan niya kaysa sa nagawa ng "dugo ng mga toro at ng mga kambing." (Heb 10:4, 11, 12) Sa gayon, naglingkod siya bilang "ang kambing na pinagbuntunan ng sisi," yamang siya ang naging 'tagapagdala ng ating mga sakit,' ang isa na 'inulos dahil sa ating pagsalansang.' (Isa 53:4, 5; Mat 8:17; 1Pe 2:24) 'Dinala' niya ang mga kasalanan ng lahat ng nananampalataya sa halaga ng kaniyang hain. Ipinakita niya ang paglalaan ng Diyos na lubusang pawiin ang kasalanan. Sa ganitong mga paraan, ang kambing na "para kay Azazel" ay lumalarawan sa hain ni Jesu-Kristo.

AZAZIAS [Si Jehova ay Napatunayang Nakahihigit sa Kalakasan].

1. Isa sa anim na manunugtog ng alpa sa prusisyong nagdala sa kaban ng tipan sa Jerusalem. —1Cr 15:21.

2. Ama ni Hosea, prinsipe ng tribo ni Efraim noong panahon ni David.—1Cr 27:16, 20, 22.

3. Isang Levita, isa sa sampung komisyonado na inatasan ni Haring Hezekias upang dalhin ang mga abuloy sa bahay ni Jehova.—2Cr 31:12, 13.

AZBUK. Ama ng prinsipeng si Nehemias na nabuhay kasabay ng gobernador at manunulat ng Bibliya na may gayunding pangalan.—Ne 3:16.

AZEKA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "hukayin" [samakatuwid nga, asarulin]]. Isang lunsod sa rehiyon ng Sepela, na waring nakabantay sa itaas na mga bahagi ng Libis ng Elah. Ipinapalagay na ang lugar na ito ay ang Tell Zakariyeh (Tel ʽAzeqa), na mga 26 na km (16 na mi) sa HK ng Hebron.

Unang binanggit ang lunsod na ito sa Josue 10:5-11 may kinalaman sa sama-samang pagsalakay ng limang Canaanitang hari laban sa Gibeon. Bilang pagsaklolo sa Gibeon, tinugis ni Josue at ng kaniyang hukbo ang mga hukbong Canaanita "hanggang sa Azeka at Makeda," na may layo na mga 30 km (19 na mi). Nang maglaon, ang lunsod ay iniatas sa tribo ni Juda.—Jos 15:20, 35.

Noong panahon ng paghahari ni Haring Saul (1117-1078 B.C.E.), tinipon ng mga Filisteo ang kanilang mga hukbo sa pagitan ng Socoh at Azeka, anupat iniharap si Goliat bilang kanilang tagapagtanggol. Nang dumating ang mga Israelita, nagharap ang dalawang hukbo mula sa magkabilang panig ng Libis ng Elah hanggang noong tumakas ang mga Filisteo dahil sa di-inaasahang tagumpay ni David laban kay Goliat.—1Sa 17:1-53.

Nang mahati ang bansa pagkamatay ni Solomon (mga 998 B.C.E.), pinatibay ni Haring Rehoboam ng Juda ang Azeka pati na ang Lakis at ang iba pang mga estratehikong lunsod. (2Cr 11:5-10) Isiniwalat ng mga paghuhukay sa Tell Zakariyeh ang mga labí ng mga pader, mga tore at ng isang matibay na kuta na nasa pinakamataas na dako sa lokasyong iyon.

Nang daluhungin ng Babilonyong mga hukbo ni Nabucodonosor ang kaharian ng Juda (609-607 B.C.E.), ang Azeka at Lakis ang huling dalawang nakukutaang lunsod na nalupig bago bumagsak ang mismong Jerusalem. (Jer 34:6, 7) Malinaw na ipinakikita ito ng pagkakatuklas sa may-sulat na mga *ostracon* na tinatawag na Lachish Letters, na ang isa ay may mensaheng maliwanag na mula sa isang himpilang militar para sa kumandante ng militar sa Lakis at kababasahan ng ganito: "inaabangan namin ang mga hudyat ng Lakis, ayon sa lahat ng palatandaan na ibinigay ng aking panginoon, sapagkat hindi namin makita ang Azeka." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 322) Kung isinulat ang liham na ito noong panahon ng pagsalakay ng Babilonya, gaya ng waring nangyari, ipinahihiwatig nito na bumagsak na ang Azeka kung kaya wala nang hudyat na natatanggap mula sa tanggulang iyon.

Pagkatapos ng 70-taóng yugto ng pagkatiwangwang ng lupain, ang Azeka ay isa sa mga lunsod na muling pinanirahan ng bumalik na mga Judiong tapon.—Ne 11:25, 30.

AZEL [Taong Bantog].

1. Isang inapo ni Saul sa pamamagitan ni Jonatan; nagkaroon siya ng anim na anak na lalaki. —1Cr 8:33-38; 9:43, 44.

2. Isang lugar na binanggit sa Zacarias 14:5 bilang ang dako kung saan aabot ang libis bilang resulta ng inihulang pagkabiyak ng Bundok ng mga Olibo. Sa gayon ay malamang na tumutukoy ito sa isang lugar na malapit sa Jerusalem, at maaaring mababanaag ang pangalang ito sa pangalan ng Wadi Yasul (Nahal Azal), na umaagos patu-

ngong Libis ng Kidron mula sa Bundok ng mga Olibo.

AZGAD [Malakas si Gad]. Ang ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama; ang ilan sa mga miyembro nito ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:12; Ne 7:17), at ang ilan naman ay bumalik kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. (Ezr 8:12) Malamang na isa sa kaniyang mga inapo ang nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na ipinakipagkasundo ni Nehemias. —Ne 9:38; 10:1, 14, 15.

AZIEL. Tingnan ang JAAZIEL.

AZIZA [Isa na Malakas]. Isa sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa paghimok ni Ezra.—Ezr 10:27, 44.

AZMAVET [Ang Kamatayan ay Malakas].

1. Isa sa magigiting na lalaki ni David na isang Barhumita (Baharumita). (2Sa 23:31; 1Cr 11:33) Posibleng siya rin ang Blg. 2.

2. Ang ama nina Jeziel at Pelet na mula sa tribo ni Benjamin, na mga kabilang sa makapangyarihang mga lalaki na sumama sa mga hukbo ni David sa Ziklag. (1Cr 12:1-3) Posibleng siya rin ang Blg. 1.

3. Isang anak ni Adiel na noong mga araw ni Haring David ay nangasiwa sa mga kayamanan ng hari.—1Cr 27:25.

4. Isang inapo ni Saul at ikaanim sa linya mula rito, sa pamamagitan ni Jonatan.—1Cr 8:33-36; 9:39-42.

5. Isang bayan na nasa loob ng teritoryo ng Benjamin, tinatawag ding Bet-azmavet. Ang mga tapon mula rito ay kabilang sa mga bumalik pagkatapos ng pagkatapon. (Ezr 2:1, 24; Ne 7:28) Noong pasinayaan ang pader ng isinauling Jerusalem, ang bayang ito ang naglaan ng ilan sa mga mang-aawit para sa okasyong iyon. (Ne 12:29) Ipinapalagay na ito ay ang makabagong Hizmeh (Hizma), mga 8 km (5 mi) sa HHS ng Jerusalem, sa pagitan ng Geba at Anatot.

AZMON [Pook ng Buto]. Isang lugar na bahagi ng timugang hangganan ng Lupang Pangako, sa pagitan ng Hazar-addar at ng Agusang Libis ng Ehipto. (Bil 34:3-5; Jos 15:1-4) Ang isang iminumungkahing lokasyon para rito ay ang 'Ain el-Qeseimeh, na mahigit 13 km (8 mi) sa HK ng Kades-barnea. May isang maliit na bukal sa lokasyong ito.

AZNOT-TABOR. Isang bayan o lokasyon sa timugang hangganan ng teritoryo ng Neptali. (Jos 19:32, 34) Iminumungkahi ang Khirbet Umm Jebeil (Tel Govel), na mga 4.5 km (3 mi) sa H ng pinakataluktok ng Bundok Tabor, bilang ang posibleng lokasyon nito.

AZOR [mula sa Heb., nangangahulugang "Isa na Nag-aalok ng Tulong"]. Isang ninuno ng amaamahan ni Jesus na si Jose, nabuhay pagkaraan ng pagkatapon.—Mat 1:13, 14, 16.

AZRIEL [Ang Diyos ang Aking Pagsaklolo].

1. Ama ng prinsipeng si Jerimot, sa tribo ni Neptali, noong panahon ni David.—1Cr 27:19, 22.

2. Isang ulo ng sambahayan na mula sa kalahati ng tribo ni Manases na nasa S ng Jordan, isa sa "magigiting, makapangyarihang mga lalaki" na ang mga inapo ay pinahintulutan ng Asiryanong haring si Tiglat-pileser III na madala sa pagkatapon dahil bumaling sila sa pagsamba sa huwad na mga diyos.—1Cr 5:23-26.

3. Ama ni Seraias, na isa sa tatlong inutusan upang arestuhin sina Baruc at Jeremias.—Jer 36:26.

AZRIKAM [Ang Aking Pagsaklolo ay Bumangon].

1. Isa sa anim na anak na lalaki ni Azel, isang inapo ni Haring Saul sa pamamagitan ni Jonatan na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:33-38; 9:44.

2. Ang "lider ng sambahayan" ng balakyot na si Haring Ahaz ng Juda. Pinatay siya ng Efraimitang si Zicri noong makipagbaka si Haring Peka ng Israel laban sa Juda.—2Cr 28:6, 7.

3. Isang Levita na mula sa pamilyang Merarita na ang inapong si Semaias ay nanirahan sa Jerusalem pagkabalik mula sa pagkatapon.—1Cr 9:2, 14; Ne 11:15.

4. Isang anak ni Nearias, nakatala bilang ikatlo, at inapo ni David.—1Cr 3:1, 23.

AZUBA [Lubusang Pinabayaan; Iniwan].

1. Isa sa mga asawa ni Caleb na anak ni Hezron. —1Cr 2:18, 19; tingnan ang JERIOT.

2. Anak ni Silhi at ina ni Haring Jehosapat na anak ni Asa.—1Ha 22:41, 42; 2Cr 20:31, 32.

AZUR [Isa na Nag-aalok ng Tulong].

1. Ama ng bulaang propetang si Hananias na mula sa Gibeon.—Jer 28:1.

2. Ama ni Jaazanias na isa sa "mga prinsipe ng bayan" na kabilang sa 25 lalaking nakita ni Ezekiel sa pangitain na "nagpapakana ng pananakit at nagbibigay ng masamang payo" laban sa Jerusalem. —Eze 11:1, 2.

3. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" ni Nehemias sa pamamagitan ng tatak.—Ne 10:1, 14, 17; 9:38.

B

BAAL [May-ari; Panginoon].

1. Ang ikaapat na nakatalang anak ni Jeiel, isang Benjamita.—1Cr 8:29, 30; 9:35, 36.

2. Isang Rubenita na ang anak na si Beera ay kabilang sa mga dinalang bihag ng Asiryanong hari na si Tiglat-pileser III.—1Cr 5:5, 6, 26.

3. Isang nakapaloob na Simeonitang lunsod sa teritoryo ng Juda; lumilitaw na ito rin ang Baalat-beer at ang Rama ng timog (o Negeb).—Ihambing ang 1Cr 4:32, 33 at Jos 19:7-9.

4. Sa Kasulatan, ang salitang Hebreo na *baʹʽal* ay ginagamit upang tumukoy (1) sa isang asawang lalaki bilang may-ari ng kaniyang asawa (Gen 20:3); (2) sa mga may-ari ng lupain (Jos 24:11, tlb sa *Rbi8*); (3) sa "mga may-ari ng mga bansa" (Isa 16:8, tlb sa *Rbi8*); (4) sa "mga kakampi" (sa literal, "mga may-ari [mga panginoon] ng isang tipan") (Gen 14:13, tlb sa *Rbi8*); (5) sa mga may-ari ng mga bagay na materyal (Exo 21:28, 34; 22:8; 2Ha 1:8, tlb sa *Rbi8*); (6) sa mga tao o mga bagay na may pagkakakilanlang nauugnay sa kanilang kalikasan, pagkilos, hanapbuhay, at iba pang katulad nito, halimbawa, isang mamamana (sa literal, "may-ari ng mga palaso") (Gen 49:23), isang "may pautang" (sa literal, "may-ari ng utang mula sa kaniyang kamay") (Deu 15:2), "sinumang madaling magalit" (sa literal, "may-ari ng galit") (Kaw 22:24), "katunggali sa paghatol" (sa literal, "may-ari ng kahatulan") (Isa 50:8, tlb sa *Rbi8*); (7) kay Jehova (Os 2:16); (8) sa huwad na mga diyos (Huk 2:11, 13).

Ang terminong *hab·Baʹʽal* (ang Baal) ang katawagang ikinakapit sa huwad na diyos na si Baal. Ang pananalitang *hab·Beʽa·limʹ* (ang mga Baal) ay tumutukoy naman sa iba't ibang lokal na mga bathala na inaakalang nagmamay-ari at may impluwensiya sa partikular na mga dako.

Ang terminong "Baal" ay minsan lamang lumitaw sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, sa Roma 11:4, anupat sa tekstong Griego ay mayroon itong pambabaing pantukoy na *he* sa unahan. Bilang komento sa paggamit ng pambabaing pantukoy sa unahan ng "Baal" sa Griegong *Septuagint* at sa Roma 11:4, ganito ang isinulat ni John Newton sa isang sanaysay tungkol sa pagsamba kay Baal: "Bagaman siya ay nasa kasariang panlalaki sa Hebreo, [*hab·Baʹʽal*], ang panginoon, si Baal ay tinatawag ding [*he Baʹal*], = ang ginang, sa Septuagint; Os. ii. 8; Zef. i. 4; at sa Bagong Tipan, Roma xi. 4. Sa mahalay na pagsamba sa diyos na ito na *androgyne,* o may dalawang kasarian, sa ilang okasyon ay nagsusuot ang mga lalaki ng mga kasuutang pambabae, samantalang ang mga babae naman ay nagdadamit ng panlalaki, at nagwawasiwas ng mga sandata."—*Ancient Pagan and Modern Christian Symbolism,* ni T. Inman, 1875, p. 119.

May mga panahon sa kasaysayan ng Israel na si Jehova ay tinukoy bilang "Baal," sa diwa na siya ang May-ari o Asawa ng bansang iyon. (Isa 54:5) Gayundin, maaaring may-kamaliang iniugnay ng mga Israelita si Jehova kay Baal noong sila'y mag-apostata. Waring pinatutunayan iyan ng hula ni Oseas kung saan sinabi niya na darating ang panahon na pagkatapos ng pagkatapon ng Israel at ng kanilang pagsasauli, magsisisi sila at tatawagin nila si Jehova bilang "Aking asawa," at hindi na bilang "Aking may-ari" ("Aking Baal," *MB*). Ipinahihiwatig ng konteksto na ang katawagang "Baal" at ang kaugnayan nito sa huwad na diyos ay hindi na muling sasambitin ng mga Israelita. (Os 2:9-17) Lumilitaw na ang salitang Hebreo na *baʹʽal* ay nagkaroon ng negatibong kahulugan dahil iniuugnay ito sa imbing pagsamba kay Baal, anupat ipinapalagay ng ilan na iyan ang dahilan kung bakit ginamit ng manunulat ng Ikalawang Samuel ang mga pangalang "Is-boset" at "Mepiboset" (ang *boʹsheth* ay nangangahulugang kahihiyan) sa halip na "Esbaal" at "Merib-baal."—2Sa 2:8; 9:6; 1Cr 8:33, 34; tingnan ang IS-BOSET.

Pagsamba kay Baal. Maliban sa maraming pagtukoy ng Kasulatan, kakaunti lamang ang nalalaman tungkol sa pagsamba kay Baal hanggang noong may mahukay sa Ugarit (ang makabagong Ras Shamra sa baybayin ng Sirya na katapat ng HS dulo ng pulo ng Ciprus) na maraming sinaunang relihiyosong kasangkapan at daan-daang tapyas na luwad. Ang marami sa sinaunang mga dokumentong ito, na kilala ngayon bilang ang mga teksto ng Ras Shamra, ay ipinapalagay na mga liturhiya o mga salitang binibigkas niyaong mga nakikibahagi sa mga ritwal sa panahon ng relihiyosong mga kapistahan.

Sa mga teksto ng Ras Shamra, si Baal (na tinatawag ding Aliyan [ang isa na nananaig] Baal) ay tinutukoy bilang "Zabul [Prinsipe], Panginoon ng Lupa" at "ang Nakasakay sa mga Ulap." Kasuwato ito ng isang representasyon ni Baal, kung saan siya ay may hawak na isang pamalo o pambambo sa kaniyang kanang kamay at isang disenyo ng kidlat na may ulo ng sibat at may tumutubong halaman sa ibabaw nito sa kaniyang kaliwa. Inilalarawan din siya na nakasuot ng helmet na may mga sungay, anupat nagpapahiwatig ng malapit na kaugnayan sa toro, isang sagisag ng pagkapalaanakin.—LARAWAN, Tomo 1, p. 270.

Karaniwan na, bihirang umulan sa Palestina mula sa huling bahagi ng Abril hanggang Setyembre. Ang ulan ay nagsisimula sa Oktubre at nagpapatuloy sa buong taglamig hanggang Abril, na nagdudulot ng saganang pananim. Ipinapalagay na ang mga pagbabago ng kapanahunan at ang mga epektong dulot ng mga ito ay paulit-ulit na nagaganap dahil sa walang-katapusang paglalabanan ng mga diyos. Inaakalang ang paghinto ng tag-ulan at ang pagkamatay ng mga pananim ay resulta ng pananaig ng diyos na si Mot (kamatayan at pagkatigang) laban kay Baal (ulan at pagkamabunga), anupat si Baal ay napipilitang umatras patungo sa kalaliman ng lupa. Pinaniniwalaan na ang pagsisimula ng tag-ulan ay nagpapahiwatig na nabuhay nang muli si Baal. Ipinapalagay na nagiging posible ito dahil sa pananaig ng kapatid na babae ni Baal na si Anath laban kay Mot, anupat dahil dito ay maaari nang makabalik ang kapatid niyang si Baal sa trono nito. Pinaniniwalaan na ang pakikipagtalik ni Baal sa kaniyang asawa, ipinapalagay na si Astoret, ang tumitiyak na magiging mabunga ang darating na taon.

Malamang na iniisip ng mga Canaanitang magsasaka at nag-aalaga ng baka na ang pagsasagawa nila ng isang itinakdang ritwal ay nakatutulong upang maudyukan ang kanilang mga diyos na tularan ang ginagawa nila sa gayong ritwal sa panahon ng kanilang relihiyosong mga kapistahan at na kailangan ito upang matiyak na magkakaroon sila ng masaganang ani at palaanaking mga kawan sa darating na taon at upang maiwasan ang tagtuyot, salot ng balang, at iba pa. Kaya naman maliwanag na ang muling pagkabuhay ni Baal upang lumuklok sa trono at makipagtalik sa kaniyang asawa ay ipinagdiriwang sa pamamagitan ng mahahalay na ritwal sa pagkapalaanakin, na may kalakip na walang-taros na pagpapakasasa sa sekso.

Walang alinlangan na sa bawat Canaanitang lunsod ay may santuwaryo ni Baal na itinayo bilang parangal sa lokal na patron na Baal. May mga saserdoteng inatasan upang mangasiwa sa pagsamba sa mga santuwaryong iyon at sa maraming dambana na nasa kalapit na mga taluktok ng burol na kilala bilang matataas na dako. (Ihambing ang 2Ha 17:32.) Sa loob ng mga dambana ay maaaring may mga imahen o mga larawan ni Baal, samantalang sa labas naman malapit sa mga altar ay may makikitang mga batong haligi (malamang na mga sagisag ng ari ng lalaki na kumakatawan kay Baal), mga sagradong poste na sumasagisag sa diyosang si Asera, at mga patungan ng insenso. (Ihambing ang 2Cr 34:4-7; tingnan ang SAGRADONG POSTE.) May mga patutot na lalaki at babae na naglilingkod sa matataas na dako, at bukod pa sa seremonyal na pagpapatutot, nagsasagawa rin doon ng paghahain ng mga bata. (Ihambing ang 1Ha 14:23, 24; Os 4:13, 14; Isa 57:5; Jer 7:31; 19:5.) Ang pagsamba kay Baal ay isinasagawa rin sa mismong mga bubungan ng bahay ng mga tao, kung saan malimit na makikitang pumapailanlang ang haing usok para sa kanilang diyos.—Jer 32:29.

May mga impormasyon na nagpapahiwatig na si Baal at ang iba pang mga diyos at mga diyosa ng mga Canaanita ay iniugnay ng kanilang mga mananamba sa partikular na mga bagay sa kalangitan. Halimbawa, ang isa sa mga teksto ng Ras Shamra ay may binabanggit na paghahandog kay "Reyna Shapash (ang Araw) at sa mga bituin," at ang isa namang teksto ay may tinutukoy na "hukbo ng araw [*sun*] at pulutong ng araw [*day*]."

Dahil dito, kapansin-pansin na ang mga bagay sa kalangitan ay ilang ulit na tinukoy ng Bibliya kaugnay ng pagsamba kay Baal. Bilang paglalarawan sa likong landasin ng kaharian ng Israel, ganito ang sinasabi ng rekord ng Kasulatan: "Patuloy nilang iniwan ang lahat ng utos ni Jehova . . . , at nagsimula silang yumukod sa buong hukbo ng langit at naglingkod kay Baal." (2Ha 17:16) Tungkol naman sa kaharian ng Juda, iniulat na sa loob mismo ng templo ni Jehova ay nagkaroon ng "mga kagamitan na ginawa para kay Baal at para sa sagradong poste at para sa buong hukbo ng langit." Gayundin, ang mga tao sa buong Juda ay gumagawa ng "haing usok para kay Baal, sa araw at sa buwan at sa mga konstelasyon ng sodyako at sa buong hukbo ng langit." —2Ha 23:4, 5; 2Cr 33:3; tingnan din ang Zef 1:4, 5.

Ang bawat lokalidad ay may sariling Baal, at ang lokal na Baal ay kadalasang binibigyan ng pangalang nagpapahiwatig ng kaugnayan nito sa isang espesipikong lokalidad. Halimbawa, ang pangalang Baal ng Peor (Baal-peor), na sinamba ng mga Moabita at mga Midianita, ay hinalaw sa Bundok Peor. (Bil 25:1-3, 6) Nang maglaon, ang mga pangalan ng lokal na mga Baal na ito ay ipinangalan sa mismong mga lokalidad sa pamamagitan ng tayutay (metonimya), gaya halimbawa ng Baal-hermon, Baal-hazor, Baal-zepon, at Bamot-baal. Gayunman, bagaman maraming lokal na Baal, opisyal na pinaniniwalaan ng mga Canaanita na iisa lamang ang diyos na Baal.

Ano ang naging epekto sa Israel ng pagsamba kay Baal?

Sa unang mga bahagi pa lamang ng Bibliya, may pahiwatig na ng pag-iral ng Baalismo, bagaman lumilitaw na noong mga araw ng mga patriyarka ay hindi pa ito kasinsama ng Baalismong umiiral noong panahong pumasok ang mga Israelita sa lupain ng Canaan. (Ihambing ang Gen 15:16; 1Ha 21:26.) Ang unang pahiwatig nito ay ang pagbanggit sa lunsod ng Asterot-karnaim, na posibleng isinunod sa pangalan ng asawa ni Baal na si Astoret. (Gen 14:5)

Bago tumawid ang mga Israelita sa Dagat na Pula, natatanaw nila noon sa ilang ang lugar na Baal-zepon. (Exo 14:2, 9) Sa Bundok Sinai, espesipikong binabalaan si Moises may kaugnayan sa mga tumatahan sa Canaan, at tinagubilinan din siya na ibagsak ang kanilang mga altar, gibain ang kanilang mga sagradong haligi, at putulin ang kanilang mga sagradong poste. (Exo 34:12-14) Sa gayon, ang lahat ng kagamitan sa pagsamba kay Baal ay papawiin mula sa Lupang Pangako.

Habang nagkakampo ang mga Israelita sa Kapatagan ng Moab, dinala ni Haring Balak si Balaam sa Bamot-baal (nangangahulugang "Matataas na Dako ni Baal") upang makita nito ang napakalaking pulutong. (Bil 22:41) Nang mabigo si Balaam na sumpain ang mga Israelita, pinayuhan niya si Balak na akitin sila sa idolatriya sa pamamagitan ng pagtukso sa kanila na magsagawa ng seksuwal na imoralidad sa mga babaing mananamba sa idolo ng Baal ng Peor. Libu-libong Israelita ang nagpadala sa tuksong ito at namatay.—Bil 22:1–25:18; Apo 2:14.

Sa kabila ng masaklap na karanasang ito at ng maliwanag na mga babala ni Moises at ni Josue (Deu 7:25, 26; Jos 24:15, 19, 20), nang manirahan na ang mga Israelita sa lupain, tinularan nila ang mga Canaanitang naiwan doon, maliwanag na upang tiyakin na magiging palaanakin ang kanilang bakahan at magiging masagana ang kanilang ani. Kasabay nito, patuloy silang nagkunwaring sumasamba kay Jehova. Pagkamatay ni Josue, pumasok ang malawakang apostasya. (Huk 2:11-13; 3:5-8) Ang bayan ay nagtayo ng mga altar, mga poste, at iba pang mga kagamitan sa pagsamba kay Baal sa kanilang mga bukid, at lumilitaw na nagpaimpluwensiya sila sa kalapit nilang mga Canaanita hinggil sa kung paano nila mapalulugdan ang "may-ari," o Baal, ng bawat piraso ng lupain. Nasilo rin ang mga Israelita sa imoral na mga gawaing kaugnay ng pagsamba kay Baal. Dahil dito, pinabayaan sila ni Jehova sa kanilang mga kaaway.

Gayunman, nang manumbalik ang bayan kay Jehova, buong-kaawaan niya silang iniligtas sa pamamagitan ng pagbabangon ng mga hukom gaya ni Gideon, na ang pangalan ay ginawang Jerubaal (nangangahulugang "Hayaang Gumawa si Baal ng Legal na Pagtatanggol (Makipaglaban)"). (Huk 6:25-32; 1Sa 12:9-11) Ngunit walang naganap na permanenteng reporma noong panahong iyon. (Huk 8:33; 10:6) Patuloy na isinagawa ang Baalismo maging pagkaraan ng mga araw ni Samuel bagaman iniulat na nahimok niya ang bayan na alisin ang mga Baal at ang mga imahen ni Astoret at maglingkod tangi lamang kay Jehova.—1Sa 7:3, 4.

Bagaman hindi na muling binanggit ang Baalismo hanggang noong pagtatapos ng paghahari ni Solomon, maaaring nanatili ito sa ilang bahagi ng kaharian. Maraming iba't ibang anyo ng Baalismo ang pumasok sa bansa nang mag-asawa si Solomon ng maraming paganong babae, at hinikayat nila siya at ang kanilang mga anak na maglingkod sa ibang mga diyos at mga diyosa, gaya nina Astoret at Molec, na iniuugnay sa pagsamba kay Baal.—1Ha 11:4, 5, 33; Jer 32:35.

Nang mahati ang kaharian noong 997 B.C.E., itinatag ni Jeroboam ang pagsamba sa guya sa hilagang kaharian ng Israel sa Dan at Bethel. Patuloy na isinagawa ang dati nang umiiral na Baalismo kasabay ng pagsamba sa guya, kung paanong sa Juda ay isang anyo ng tunay na pagsamba ang isinasagawa sa Jerusalem habang ang Baalismo ay isinasagawa rin sa buong lupain.—1Ha 14:22-24.

Isang naiibang kulto ni Baal ang pinasimulan sa Israel noong mga araw ni Haring Ahab (mga 940-920 B.C.E.), ang kulto ni Melkart na Baal ng Tiro.

Mga representasyon ni Baal, ang diyos ng ulan at pagkamabunga, na natagpuan sa Ras Shamra

(LARAWAN, Tomo 2, p. 532) Si Ahab ay nakipag-alyansa sa hari ng Tiro na nagngangalang Etbaal (nangangahulugang “Kasama ni Baal”) sa pamamagitan ng pag-aasawa sa anak nitong babae. Bilang resulta, naipasok ng anak na babae ni Etbaal na si Jezebel ang mas agresibong kultong ito sa Israel, pati na ang maraming saserdote at tagapaglingkod. (1Ha 16:31-33) Nang dakong huli, isang bantog na pagtutuos ang naganap sa Bundok Carmel sa pagitan ni Jehova at ni Baal.

Malamang na dahil naniniwala ang mga mananamba ni Baal na siya ang may-ari ng kalangitan at na siya ang nagbibigay ng ulan at pagkamabunga, sa pangalan ni Jehova ay ipinatalastas ni Elias na magkakaroon ng tagtuyot. (1Ha 17:1) Pagkaraan ng tatlong taon at anim na buwang tagtuyot, yamang napatunayang hindi kaya ni Baal na wakasan ang tagtuyot bilang sagot sa maraming pagsusumamo na walang alinlangang ginawa ng kaniyang mga saserdote at mga mananamba, ipinatawag ni Elias ang buong bayan sa Bundok Carmel upang saksihan ang malaking pagsubok hinggil sa kung sino ang tunay na Diyos. Ang pagsubok ay humantong sa pagkapahiya ng mga mananamba ni Baal at sa pagpatay sa 450 propeta ni Baal. Pagkatapos nito, si Jehova, at hindi si Baal, ang nagpaulan upang wakasan ang tagtuyot.—1Ha 18:18-46; San 5:17.

Ang anak at kahalili ni Ahab na si Ahazias ay naglingkod din kay Baal. (1Ha 22:51-53) Ang kapatid ni Ahazias na si Jehoram ang humalili sa kaniya, at iniulat na inalis ni Jehoram ang sagradong haligi ni Baal na ginawa ng kaniyang ama, bagaman nagpatuloy siya sa pagsamba sa guya.—2Ha 3:1-3.

Nang maglaon (mga 905 B.C.E.), pinahiran si Jehu bilang hari. Ipinaghiganti niya ang pagpaslang sa mga propeta ni Jehova sa pamamagitan ng pagpatay kay Jezebel at sa sambahayan ng asawa nitong si Ahab. Pagkatapos nito, ang lahat ng mananamba ni Baal ay ipinatawag sa Samaria upang idaos ang kunwari'y “isang kapita-pitagang kapulungan para kay Baal.” Sa utos ni Jehu, pinatay ang lahat ng mananamba ni Baal. Ang mga sagradong poste ay sinunog, at ang sagradong haligi ay ibinagsak, pati na ang bahay ni Baal, na ginawang pampublikong palikuran. Sa gayon ay sinasabing “nilipol ni Jehu si Baal mula sa Israel.” (2Ha 10:18-28) Kaya sa loob ng ilang panahon, nasupil ang pagsamba kay Baal. Gayunman, dahil sa gayong Baalistikong relihiyon kung kaya nang dakong huli ay hinayaan ni Jehova na yumaon sa pagkatapon ang sampung-tribong kaharian ng Israel.—2Ha 17:16-18.

Sa Juda, maliwanag na nanatili pa rin ang Baalismo sa kabila ng mga pagsisikap ni Haring Asa na alisin ang mga kagamitan nito. (2Cr 14:2-5) Nang si Atalia, na anak ni Ahab kay Jezebel, ay ipakasal ni Ahab kay Jehoram, na ikapitong Judeanong hari, nakapasok ang Baalismo ng Tiro sa gitna ng maharlikang pamilya sa Juda dahil sa kaniyang balakyot na impluwensiya. Sa kabila ng mga reporma noong pasimula ng paghahari ng apo ni Atalia na si Haring Jehoas at ng mga reporma ni Haring Hezekias nang maglaon, ang pagsamba kay Baal ay hindi permanenteng naalis. (2Ha 11:18; 18:4) Muling itinayo ng anak ni Hezekias na si Manases ang mismong matataas na dako na winasak ng kaniyang ama. (2Ha 21:3) Bagaman lumilitaw na ang karamihan sa mga Judeanong hari ay nahawahan ng pagsamba kay Baal, si Manases naman ay nagpakatalamak sa pagtataguyod ng ubod-samang kultong ito. (2Ha 21:9-11) Ang reporma ni Haring Manases nang bandang huli at maging ang malawakang paglilinis na ginawa ng kaniyang apong si Haring Josias ay hindi nagdulot ng permanenteng panunumbalik sa tunay na pagsamba. Ang lubusang pagkahawang ito sa huwad na pagsamba ay nagbunga ng pagkatapon at pagkatiwangwang ng lupain bilang kaparusahan. —2Cr 33:10-17; 2Ha 23:4-27; Jer 32:29.

Samantalang isinasagawa ni Jeremias ang kaniyang gawaing panghuhula mula noong mga araw ni Josias hanggang noong pagkatapon sa Babilonya, tinuligsa niya ang Israel dahil pinasamâ ng bansa ang sarili nito sa pamamagitan ng pagsamba kay Baal. Inihalintulad niya ang Israel sa isang mapangalunyang asawang babae na nagpapatutot sa ilalim ng bawat mayabong na punungkahoy at sa bawat mataas na dako, na nangangalunya sa mga bato at mga punungkahoy at kinalilimutan si Jehova, ang “asawang nagmamay-ari” sa bayan. (Jer 2:20-27; 3:9, 14) Pagkatapos ng pagkatapon ng mga Judio sa Babilonya at nang makabalik na sila sa Palestina, hindi na binanggit sa Bibliya na isinasagawa pa ng mga Israelita ang Baalismo.

BAALA [Dako ng Among Babae].

1. Isang lunsod sa H hanggahan ng Juda, na tinatawag ding Kiriat-baal ngunit mas kilalá bilang Kiriat-jearim. Ipinapalagay na ito ang Deir el-ʽAzar (Tel Qiryat Yeʽarim), mga 13 km (8 mi) sa KHK ng Jerusalem.—Jos 15:9, 10, 60; 18:14; 1Cr 13:6; tingnan ang KIRIAT-JEARIM.

2. Isang bundok sa HK sulok ng Juda, sa pagitan ng mga bayan ng Sikeron at Jabneel, na bahagi ng H hangganan ng teritoryo ng Juda. (Jos 15:11) Posibleng ito ang burol ng Mughar na nasa bandang H ng agusang libis ng Sorek at 3 km (mga 2 mi) sa STS ng Jabneel (makabagong Yavne).

3. Isang bayan sa rehiyon ng Negeb ng Juda (Jos 15:29), maliwanag na tinutukoy bilang Bala sa Josue 19:3 at Bilha sa 1 Cronica 4:29. Nang dakong huli, itinalaga ito sa tribo ni Simeon bilang isang nakapaloob na lunsod. Hindi alam kung saan ang

espesipikong lokasyon nito, ngunit maliwanag na ito ay nasa TS ng Beer-sheba.

BAALAT [Dako ng Among Babae]. Isang bayan sa hanggahan ng orihinal na teritoryo ng Dan; binanggit ito sa Josue 19:44, 45 sa pagitan ng Gibeton at Jehud. Maliwanag na iyon din ang dako na nang maglaon ay isinama ni Solomon sa kaniyang programa ng muling pagtatayo. (2Cr 8:5, 6) Hindi matiyak ang heograpikong lokasyon nito; sinasabi ni Josephus (*Jewish Antiquities,* VIII, 152 [vi, 1]) na ang lugar na ito, pati na ang Bet-horon, ay di-kalayuan sa Gezer, isa pang nakukutaang lunsod.—1Ha 9:17, 18.

BAALAT-BEER [Among Babae ng Balon]. Isang nakapaloob na lunsod ng Simeon na nasa teritoryo ng Juda. (Jos 19:1, 8) Bagaman tinatawag din itong "Rama ng timog" (o Negeb), maliwanag na tinutukoy lamang ito bilang Baal sa 1 Cronica 4:33 at maaaring ito rin ang "Ramot ng timog" sa 1 Samuel 30:27. Ipinahihiwatig ng mga pagtukoy rito na ito ay nasa T ng Beer-sheba, sa gayon ay nasa Negeb.

BAAL-BERIT [May-ari ng Isang Tipan; minsang lumitaw sa Huk 9:46 bilang El-berit, Diyos ng Isang Tipan]. Ang Baal ng Sikem, na sinimulang sambahin ng mga Israelita pagkamatay ni Hukom Gideon. (Huk 8:33) Maaaring ipinahihiwatig ng katawagang "Baal-berit" na ang partikular na Baal na ito ay pinaniniwalaang nagbabantay sa pagtupad sa mga tipan.

Maliwanag na ang bahay o templo ni Baal-berit sa Sikem ay may karugtong na isang silid na nagsisilbing ingatang-yaman. (Huk 9:4) Kapag panahon ng pag-aani ng ubas, lumilitaw na nagdaraos ang mga Sikemita ng isang kapistahan bilang parangal kay Baal-berit, na nagtatapos sa isang salu-salo ukol sa paghahain sa templo ng kanilang diyos. Sa loob ng templo ni Baal-berit, samantalang magkakasamang kumakain at umiinom at isinusumpa si Abimelec, malamang na sa ilalim ng impluwensiya ng alak, sinulsulan ni Gaal ang mga Sikemita na maghimagsik laban kay Haring Abimelec. (Huk 9:27-29) Nang maglaon, nang pagbantaan ni Abimelec ang mga may-ari ng lupain sa tore ng Sikem (Migdal-Sikem, *AT*), nanganlong sila sa kuta ng bahay ni El-berit (Baal-berit), ngunit namatay sila sa sunog nang silaban ni Abimelec at ng kaniyang mga tauhan ang kuta.—Huk 9:46-49.

BAALE-JUDA. Tingnan ang KIRIAT-JEARIM.

BAAL-GAD [May-ari kay Gad (Mabuting Kapalaran)]. Isang bayan sa kapatagang libis ng Lebanon na nasa paanan ng Bundok Hermon, sa K panig nito. Ginagamit ito upang tumukoy sa pinakahilagang dako na nasakop ni Josue sa lupain ng Canaan, kung ihahambing sa timugang dako ng Bundok Halak sa Negeb. (Jos 11:17; 12:7; 13:5) Hindi matiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito, ngunit karaniwang ipinapalagay na ito rin ang Hasbaiya sa Wadi et-Teim o isang kalapit na dako.

BAAL-HAMON [May-ari ng Isang Pulutong (Karamihan)]. Isang lugar na binanggit sa Awit ni Solomon 8:11 bilang lokasyon ng isang mabungang ubasan ni Haring Solomon. Walang anumang pahiwatig tungkol sa kinaroroonan nito. Bagaman itinuturing ito ng marami na isang literal na lokasyon, sinasabi ng ilan na ginamit ito sa gayong matulaing akda sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa kaharian na pinamahalaan ni Solomon at na pinagmulan ng malaking kayamanan.—Ihambing ang 1Ha 4:20, 21.

BAAL-HANAN [Si Baal ay Nagpakita ng Lingap; Si Baal ay Magandang-loob].

1. Anak ni Acbor; ang ikapito sa walong hari ng Edom na namahala "bago maghari ang sinumang hari sa mga anak ni Israel."—Gen 36:31, 38, 39; 1Cr 1:49, 50.

2. Ang Gederita na itinalaga ni David bilang pinuno "sa mga taniman ng olibo at sa mga puno ng sikomoro na nasa Sepela."—1Cr 27:28, 31.

BAAL-HAZOR [May-ari ng Looban (Pamayanan)]. Isang dako na malapit sa "Efraim" (marahil ay ang lunsod ng Efrain[m] na binanggit sa 2Cr 13:19; ihambing ang Ju 11:54) kung saan ginanap ang kapistahan ng paggugupit sa mga tupa ni Absalom; noong pagkakataong iyon ay minaniobra niya ang kamatayan ng kaniyang kapatid na si Amnon. (2Sa 13:23, 28) Iniuugnay ito sa bundok ng Jebel ʽAsur (Baʽal Hazor) na 1,032 m (3,386 piye) ang taas, mga 8 km (5 mi) sa HS ng Bethel. Mula sa Baal-hazor ay tumakas si Absalom patungo sa maliit na kaharian ng Gesur, sa S ng Dagat ng Galilea.

BAAL-HERMON [May-ari ng Hermon]. Lumilitaw ang pangalang ito sa Hukom 3:3 at sa 1 Cronica 5:23. Sa unang teksto, tinutukoy nito ang isang lugar sa rehiyong tinahanan ng mga Sidonio at mga Hivita na hindi nalupig ng mga Israelita, anupat tinatawag itong "Bundok Baal-hermon." Ito ay kadalasang iniuugnay sa Bundok Hermon mismo ngunit maaari rin itong tumukoy sa buong Kabundukan ng Anti-Lebanon o sa isang bahagi niyaon. Sa 1 Cronica 5:23, ginagamit naman ang "Baal-hermon" kasama ng Senir at Bundok Hermon at ng pook ng Basan upang tumukoy sa teritoryong pinanirahan ng kalahati ng tribo ni Manases. Bagaman maaaring tumutukoy ito sa isang bayan o lugar na malapit sa Bundok Hermon, maaari rin na isa itong katawagan para

sa bulubunduking pook ng Hermon.—Tingnan ang HERMON.

BAALIS. Hari ng Ammon na nagsugo kay Ismael upang paslangin si Gobernador Gedalias ng Juda noong 607 B.C.E. Sa Griegong *Septuagint,* ang baybay ng pangalang ito ay "Belisa."—Jer 40:14.

Noong 1984, sa mga paghuhukay sa Tell el-ʽUmeiri sa Jordan, may natuklasang isang marka ng pantatak na may pangalang Baʼalyishʽa. Ang marka ng pantatak ay sinasabing nagmula noong huling bahagi ng ikapitong siglo B.C.E. Ang inskripsiyon doon na nakasulat sa sinaunang titik Ammonita ay kababasahan: "Kay Milkom'or [o, Milkom'ur], lingkod ni Baʼalyishʽa." Posibleng si Baʼalyishʽa ang Baalis ng Bibliya.

BAAL-MEON [pinaikling anyo ng Bet-baal-meon]. Isang prominenteng bayan sa talampas ng H Moab na iniatas sa tribo ni Ruben kasama ng Nebo, Kiriataim, at ng iba pang mga bayan sa rehiyong iyon. (Bil 32:37, 38; 1Cr 5:8) Nagustuhan ng mga Rubenita ang rehiyong iyon dahil sa maiinam na pastulan nito, at maliwanag na muli nilang itinayo at pinangalanan ang mga bayan doon. Sa mas naunang talaan sa Bilang 32:3, 4, ang Baal-meon ay maaaring kinakatawanan ng pangalang "Beon." Nang maglaon, tinukoy iyon ni Josue bilang Bet-baal-meon, malamang na siyang buong pangalan ng lugar na iyon.—Jos 13:17.

Waring nabawi ng mga Moabita ang Baal-meon noong panahon ng paghahari ni Haring Mesa ng Moab, maliwanag na noong huling bahagi ng ikasampung siglo B.C.E. Sinasabi sa inskripsiyon ng Batong Moabita (taludtod 9) na 'itinayo [marahil, pinatibay] ni Mesa ang Baal-meon, anupat gumawa [siya] roon ng isang imbakan ng tubig,' at sa taludtod 30 ay tinutukoy niya iyon sa mas kumpletong pangalan na Bet-baal-meon. Bukod diyan, sa isang piraso ng may-ukit na kagamitang luwad na natagpuan sa Samaria (Ostraca 27 ng Samaria) ay binabanggit ang isang "Baala na Baal-meonita."

Noong ikapitong siglo B.C.E., sa isang babala mula Diyos na inihayag laban sa Moab, inihula ng propetang si Jeremias na ang lupain ay sasamsaman ng Babilonya, anupat espesipikong binabanggit ang ilang bayan, kabilang na ang Bet-meon (malamang na ang Baal-meon). (Jer 48:20-23) Binanggit ni Ezekiel ang Baal-meon bilang isa sa mga lunsod ng Moab na aariin ng "mga taga-Silangan" (o, "mga anak ng Silangan"). (Eze 25:9, 10) Pinatototohanan ng sekular na kasaysayan at ng arkeolohikal na pagsusuri ang katuparan ng mga hulang ito.—Tingnan ang MOAB, MGA MOABITA Blg. 2.

Ang Baal-meon ay iniuugnay sa mga guho ng Maʽin, isang malaking gulod na mga 6 na km (3.5 mi) sa KTK ng Medeba at 12 km (7 mi) sa S ng Dagat na Patay. Ang talampas na kinaroroonan ng Maʽin ay mga 800 m (2,600 piye) ang taas.

BAAL NG PEOR. Ang partikular na Baal na sinamba sa Bundok Peor kapuwa ng mga Moabita at mga Midianita. (Bil 25:1, 3, 6) Sinasabi ng iba na ang Baal ng Peor ay maaaring si Kemos, yamang ang bathalang ito ang pangunahing diyos ng mga Moabita. (Bil 21:29) Gaya ng Baalismo sa pangkalahatan, malamang na nagsasangkot ng napakahalay na mga ritwal ang pagsamba sa Baal ng Peor. Habang ang mga Israelita ay nagkakampo sa Sitim sa mataas na kapatagan ng Moab, naakit sila ng mga babaing mananamba ng Baal ng Peor na magsagawa ng imoralidad at idolatriya.—Bil 25:1-18; Deu 4:3; Aw 106:28; Os 9:10; Apo 2:14.

Dahil sa pagkakasala ng Israel may kaugnayan sa Baal ng Peor, nagpasapit si Jehova ng isang nakamamatay na salot na pumatay ng libu-libong Israelita. May bumabangong tanong tungkol sa kung ilan ang aktuwal na namatay sa salot yamang waring di-magkatugma ang ulat ng Bilang 25:9 at ng 1 Corinto 10:8. Lumilitaw na 23,000 ang tuwirang namatay sa salot, samantalang 1,000 "pangulo" o pasimuno ng paghihimagsik ang pinatay ng mga hukom ng Israel at pagkatapos ay ibinitin, anupat inilantad sa paningin ng madla.—Bil 25:4, 5; tingnan ang BAAL Blg. 4.

BAAL-PERAZIM [May-ari ng mga Paglansag]. Ang lugar kung saan matagumpay na nalupig ni Haring David ang pinagsama-samang mga hukbo ng mga Filisteo, pagkatapos niyang mabihag ang moog ng Sion. (2Sa 5:9, 17-21) Sinasabi ng ulat na nang marinig ni David ang gagawing pagsalakay ng mga Filisteo, siya at ang kaniyang mga tauhan ay "lumusong sa dakong di-madaling puntahan," habang ang mga Filisteo ay 'naggagalugad sa mababang kapatagan ng Repaim.' Palibhasa'y tumanggap ng katiyakan na susuportahan siya ni Jehova, sumalakay si David, at ang mga Filisteo ay tumakas at iniwan ang kanilang mga idolo. Kinilala ni David na si Jehova ang pinagmulan ng tagumpay nang sabihin niya: "Nilansag ni Jehova ang aking mga kaaway sa unahan ko, na tulad ng guwang na nalikha ng tubig." Dahil dito, "tinawag [niyang] Baal-perazim ang pangalan ng dakong iyon." Sinasabi ng ulat sa 2 Samuel 5:21 na 'inalis ni David at ng kaniyang mga tauhan ang mga idolong iniwan ng mga Filisteo.' Ipinakikita ng katulad na ulat sa 1 Cronica 14:12 kung ano ang ginawa nila sa mga iyon sa pagsasabing: "At si David ay nag-utos, kung kaya ang mga iyon [ang mga idolo] ay sinunog sa apoy."

Ang Bundok Perazim na tinukoy ni Isaias (28:21) ay itinuturing na siya ring Baal-perazim. Ang

pagtukoy niya sa lugar na ito sa kaniyang hula ay nagpapaalaala sa tagumpay ni Jehova sa Baal-perazim sa pamamagitan ni David, anupat binanggit iyon bilang isang halimbawa ng kakaibang gawa na isasagawa ni Jehova, kung kailan, gaya ng ipinahayag niya, dadaluhungin niya ang kaniyang mga kaaway tulad ng umaapaw na dumaragsang baha.

Ipinapalagay na ang Mababang Kapatagan ng Repaim ay siya ring Kapatagan ng Baqa' sa TK ng Temple Mount, na palusong nang mga 1.5 km (1 mi) at pagkatapos ay papakipot sa isang makitid na libis, ang Wadi el Werd (Nahal Refa'im). Batay rito, sinasabi ng ilang iskolar na ang Baal-perazim ay isang lugar sa kapaligiran ng libis na ito. Gayunman, yamang tinukoy iyon ni Isaias (28:21) kaugnay ng "mababang kapatagan malapit sa Gibeon," iminumungkahi ng ilang iskolar ang isang lugar sa HK, posibleng ang Sheikh Bedr, mga 4 na km (2.5 mi) sa KHK ng Temple Mount. (Jos 15:8, 9) Tumutugma ito sa rutang tinahak ng mga Filisteo patungo sa Gibeon at Gezer noong tugisin sila ni David.—2Sa 5: 22, 25; 1Cr 14:16.

BAAL-SALISA [May-ari ng Salisa]. Ang lugar na pinanggalingan ng isang lalaking nagdala ng 20 tinapay na sebada mula sa mga unang bunga ng kaniyang ani at ilang bagong butil upang iharap sa propetang si Eliseo. (2Ha 4:42-44) Panahon noon ng taggutom, at si Eliseo ay nasa Gilgal. Ang kakaunting panustos na iyon ay naging sapat para sa isang daang "anak ng mga propeta" na naroon at mayroon pa ngang natira.—2Ha 4:38, 43; ihambing ang Mat 14:20; Mar 8:8.

Ang Baal-salisa ay ipinapalagay na malapit sa Gilgal at malamang na nasa "lupain ng Salisa," na dinaanan ni Saul noong hinahanap niya ang mga asnong babae ng kaniyang ama. (1Sa 9:4) Tinukoy sa Babilonyong Talmud ang Baal-salisa at inilarawan ito bilang isang lugar kung saan ang mga bunga ay nahihinog nang napakaaga. (*Sanhedrin* 12*a*) Ang isang iminumungkahing lokasyon ay yaong sa Kafr Thulth na nasa mabuburol na paanan ng Efraim, yamang ang pangalang Thulth ang eksaktong katumbas sa Arabe ng Hebreong Salisa. Ang Kafr Thulth ay mga 46 na km (29 na mi) sa HHK ng Jerusalem.

BAAL-TAMAR [May-ari ng Puno ng Palma]. Isang lugar na malapit sa Gibeah kung saan humanay ang mga lalaking mandirigma ng Israel laban sa tribo ni Benjamin sa isang kapaha-pahamak na pagbabaka na nagsimula dahil sa isang nakaririmarim na krimen sa sekso. Ang ilan sa mga hukbo ng Israel ay tinipon sa Baal-tamar, samantalang ang iba naman ay inilagay upang manambang laban sa mga Benjamita. (Huk 19:25-28; 20:33) Hindi matiyak kung saan ang lokasyon ng Baal-tamar.

BAAL-ZEBUB [May-ari ng mga Langaw]. Ang Baal na sinamba ng mga Filisteo sa Ekron. May mga pahiwatig na isang karaniwang kaugalian noon ng mga Hebreo na baguhin ang mga pangalan ng huwad na mga diyos anupat binibigyan nila ang mga ito ng kahawig ngunit mapanghamak na pangalan. Kaya naman ang hulaping "zebub" ay maaaring isang pagbago sa isa sa mga titulo ni Baal na makikita sa mga tekstong Ras Shamra bilang "Zabul" ("Prinsipe"), o Zebul. Gayunman, sinasabi ng ilang iskolar na ang mga mananamba ng diyos na ito ang nagbigay ng pangalang iyon dahil itinuturing nila siya bilang ang gumagawa ng mga langaw at sa gayon ay may kakayahang kontrolin ang pangkaraniwang mga pesteng ito sa Gitnang Silangan. Yamang iniuugnay si Baal-zebub sa pagbibigay ng mga orakulo, ipinapalagay ng iba na siya ay isang diyos na pinaniniwalaang nakapagbibigay ng mga orakulo sa pamamagitan ng paglipad o paghiging ng langaw. —2Ha 1:2.

Si Ahazias na hari ng Israel ay nagsugo ng mga mensahero kay Baal-zebub upang alamin kung gagaling ba siya mula sa tinamo niyang malubhang pinsala o hindi. Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Elias, sinaway ni Jehova si Ahazias, na sinasabi: "Dahil ba sa wala talagang Diyos sa Israel kung kaya ka nagsusugo upang sumangguni kay Baal-zebub na diyos ng Ekron? Kaya nga, kung tungkol sa higaan na iyong sinampahan, hindi ka bababa mula roon, dahil ikaw ay tiyak na mamamatay."—2Ha 1:2-8; tingnan ang BEELZEBUB.

BAAL-ZEPON [May-ari ng Hilaga (Hilagang Hangganan)]. Isang heograpikong dako na ginamit upang matukoy ang kinaroroonan ng lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita sa Pihahirot bago sila tumawid sa Dagat na Pula. (Exo 14:2; Bil 33:1-7) Pagkaalis sa Rameses, nagkampo muna sila sa Sucot, pagkatapos ay sa Etham "sa gilid ng ilang." (Exo 13:20) Sa pagkakataong ito ay sinabihan sila ni Jehova na 'bumalik at magkampo sa harap ng Pihahirot sa pagitan ng Migdol at ng dagat sa tapat ng Baal-zepon.' Dito sila inabutan ng mga tagapagpatakbo ng karo, mga mangangabayo, at mga hukbong militar ni Paraon.—Exo 14:2, 9.

Hindi matiyak kung saan ang lokasyon ng Baal-zepon. Maliwanag na ito ay isang pamilyar na lugar noong panahong iyon. Sabihin pa, ang pangunahing salik na nauugnay dito ay ang pagtawid ng mga Israelita sa Dagat na Pula, anupat ipinakikita ng ulat na dumaan sila sa isang dakong napakalalim ng tubig. Masusumpungan lamang ang gayong kalaga-

yan di-kalayuan sa gawing T ng dulong hilaga ng Gulpo ng Suez. Batay rito, iniuugnay ng ilang iskolar ang Baal-zepon sa kabundukan sa rehiyong iyon. Sinasabi ng *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs (1980, p. 128) na ito ay "malapit sa Dagat na Pula sa Ehipto, malamang na ang Bdk. *'Ataka."* Ang bundok na ito ay malapit sa pinakaulo ng Gulpo ng Suez, di-kalayuan sa TK ng kasalukuyang lunsod ng Suez. Iminumungkahi naman ng iba ang Jebel el Galala, humigit-kumulang 40 km (25 mi) sa dako pang T. Yaong mga pabor sa lugar na ito ay naniniwalang ang Migdol, na binanggit sa mga ulat kasama ng Baal-zepon, ay isang bantayan na nasa estratehikong lokasyon sa Jebel (Bundok) 'Ataqah.—Tingnan ang PAG-ALIS; PIHAHIROT.

BAANA.

1. Isa sa 12 kinatawan na inatasan ni Solomon upang kumuha ng pagkain para sa sambahayan ng hari. Ang atas ni Baana ay ang ikalimang nakatalang distrito, pangunahin na ang matatabang libis ng Megido at Jezreel. Anak ni Ahilud; posibleng kapatid ni Jehosapat na tagapagtala ni Solomon.—1Ha 4:3, 7, 12.

2. Isa pa sa 12 kinatawan na inatasan ni Solomon para maglaan ng pagkain, na nangangasiwa sa ikasiyam na nakatalang distrito, sa hilagang Palestina. Anak ni Husai, na kaibigan ni David.—1Ha 4:7, 16; 2Sa 15:32-37.

3. Ama ng Zadok na tumulong kay Nehemias na magkumpuni ng mga pader ng Jerusalem noong 455 B.C.E.—Ne 3:3, 4.

BAANAH.

1. Isang anak ni Rimon na Benjamita. Siya at ang kaniyang kapatid na si Recab ay mga pinuno ng mga pangkat ng mandarambong sa ilalim ng anak ni Saul na si Is-boset. Pinaslang ni Baanah at ng kaniyang kapatid si Is-boset habang ito ay nagpapahinga, ngunit nang dalhin nila ang ulo nito kay David, na katatalaga lamang noon bilang hari, iniutos ni David na patayin sila, putulin ang kanilang mga kamay at mga paa, at ibitin sila sa tabi ng tipunang-tubig sa Hebron.—2Sa 4:2-12.

2. Isang Netopatita, ama ng isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David na si Heleb (Heled).—2Sa 23:29; 1Cr 11:30.

3. Isa na posibleng isang lider niyaong mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:2; Ne 7:7.

4. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" ni Nehemias. (Ne 9:38; 10:14, 27) Maaaring siya rin ang Blg. 3.

BAARA. Isa sa mga asawa ni Saharaim na Benjamita.—1Cr 8:1, 8.

BAASA. Ikatlong hari ng sampung-tribong kaharian ng Israel; anak ni Ahias na mula sa tribo ni Isacar at may di-prominenteng pinagmulan. Inagaw niya ang trono sa pamamagitan ng pagpatay sa kaniyang hinalinhan na si Nadab, at pagkatapos ay sinaktan niya ang buong sambahayan ni Jeroboam, gaya ng inihula. (1Ha 15:27-30; 14:10) Gayunman, ipinagpatuloy ni Baasa ang pagsamba sa guya na pinasimulan ni Jeroboam, at dahil dito ay inihula rin ang pagkalipol ng kaniyang sariling sambahayan. (1Ha 16:1-4) Nang makipagdigma siya laban sa Juda, inudyukan ni Asa ang hari ng Sirya na ligaligin si Baasa mula sa H. Pagkatapos, ang nakukutaang lunsod ng Rama, na itinatayo noon ni Baasa, ay winasak ni Asa. (1Ha 15:16-22; 2Cr 16:1-6; tingnan ang ASA Blg. 1 [Intriga at Pakikipagdigma Laban kay Baasa].) Pagkatapos na mamahala mula noong mga 975 hanggang 953 B.C.E., si Baasa ay namatay at inilibing sa kaniyang kabisera, ang Tirza. Ang kaniyang anak na si Elah ay naging hari noong ika-26 na taon ni Asa na hari ng Juda (1Ha 16:8), ngunit noong ika-27 taon ni Asa (1Ha 16:15), naghimagsik si Zimri at nilipol ang sambahayan ni Baasa, sa gayo'y natupad ang itinalaga ni Jehova.

BAASEIAS. Isang inapo ni Levi sa pamamagitan ni Gersom; ninuno ng manunugtog sa templo na si Asap.—1Cr 6:39, 40, 43.

BABAE [sa Ingles, *woman*]. Isang adultong tao na ang kasarian ay pambabae, isa na lampas na sa edad ng pagdadalaga. Ang terminong Hebreo para sa babae ay *'ish·shah'* (sa literal, isang babaing tao), na isinasalin ding "asawang babae." Ang terminong Griego na *gy·ne'* ay isinasalin din bilang "babae" o "asawang babae."

Paglalang sa Babae. Bago pa man humingi ang lalaking si Adan ng taong makakasama niya, inilaan na ito ng Diyos na kaniyang Maylalang. Matapos ilagay si Adan sa hardin ng Eden at ibigay sa kaniya ang kautusan tungkol sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama, sinabi ni Jehova: "Hindi mabuti para sa lalaki na manatiling nag-iisa. Gagawa ako ng isang katulong para sa kaniya, bilang kapupunan niya." (Gen 2:18) Hindi niya inubliga ang lalaki na maghanap ng makakasama nito mula sa mga hayop, kundi dinala niya kay Adan ang mga hayop upang pangalanan niya ang mga iyon. Si Adan ay walang pagnanais na makipagtalik sa hayop at naobserbahan niya na wala sa mga ito ang angkop na maging kasama niya. (Gen 2:19, 20) "Dahil dito ang Diyos na Jehova ay nagpasapit ng isang mahimbing na tulog sa lalaki at, habang ito ay

natutulog, kinuha niya ang isa sa mga tadyang nito at pagkatapos ay pinaghilom ang laman sa ibabaw nito. At ang tadyang na kinuha ng Diyos na Jehova mula sa lalaki ay ginawa niyang isang babae at dinala niya ito sa lalaki. Nang magkagayon ay sinabi ng lalaki: 'Ito sa wakas ay buto ng aking mga buto at laman ng aking laman. Ito ay tatawaging Babae, sapagkat kinuha ito mula sa lalaki.' "—Gen 2:21-23.

Posisyon at mga Pananagutan. Palibhasa'y nilalang mula sa lalaki, ang pag-iral ng babae ay nakadepende sa lalaki. Yamang bahagi siya ng lalaki, anupat sila ay "isang laman," at isa siyang kapupunan at katulong ng lalaki, siya ay sakop nito bilang kaniyang ulo. Nasa ilalim din siya ng kautusan na ibinigay ng Diyos kay Adan tungkol sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama. Pananagutan niyang gumawa para sa kapakanan ng lalaki. Magkasama silang magkakaroon ng mga anak at magpupuno sa mga hayop.—Gen 1:28; 2:24.

Yamang karaniwan nang nag-aasawa ang mga babae noong panahon ng Bibliya, ang mga kasulatang tumatalakay sa mga pananagutan ng babae ay kadalasang may kinalaman sa kaniyang posisyon bilang asawang babae. Ang pangunahing tungkulin ng lahat ng babae sa Israel ay maglingkod sa Diyos na Jehova sa tunay na pagsamba. Isang halimbawa nito si Abigail, na naging asawa ni David pagkamatay ng kaniyang walang-kabuluhang asawang si Nabal. Bagaman masama ang landasing tinahak ni Nabal, anupat tumanggi itong gamitin ang kaniyang materyal na mga pag-aari upang tulungan si David, ang pinahiran ni Jehova, natanto ni Abigail na siya, bagaman asawa ni Nabal, ay hindi obligadong sumunod sa kaniyang asawa sa gayong pagkilos na salungat sa kalooban ni Jehova. Pinagpala siya ni Jehova nang ipakita niya ang kaniyang katatagan ukol sa tamang pagsamba sa pamamagitan ng pagtulong sa Kaniyang pinahiran.—1Sa 25:23-31, 39-42.

Pangalawa, dapat sumunod ang babae sa kaniyang asawa. Pananagutan niyang magpagal para sa kapakanan ng sambahayan at magdulot ng karangalan sa kaniyang ulong asawang lalaki. Ito ang magdudulot sa kaniya ng pinakamalaking kaluwalhatian. Sinasabi ng Kawikaan 14:1: "Ang babaing tunay na marunong ay nagpapatibay ng kaniyang bahay, ngunit ginigiba iyon ng mangmang ng sarili niyang mga kamay." Dapat siyang laging magsalita ng mabuti tungkol sa kaniyang asawa upang higit itong igalang ng iba, at dapat siyang maging karapat-dapat na ipagmalaki ng kaniyang asawang lalaki. "Ang asawang babaing may kakayahan ay korona sa nagmamay-ari sa kaniya, ngunit ang babaing gumagawi nang kahiya-hiya ay parang kabulukan sa kaniyang mga buto." (Kaw 12:4) Ang kaniyang marangal na posisyon at mga pribilehiyo bilang asawang babae, kasama ang mga pagpapala sa kaniya dahil sa kaniyang katapatan, kasipagan, at karunungan, ay inilalarawan sa Kawikaan kabanata 31.—Tingnan ang ASAWANG BABAE.

Malaking bahagi ang ginampanan ng babaing Hebreo sa pagsasanay sa kaniyang mga anak upang sila ay maging matuwid, magalang, at masipag, at kadalasa'y malaki rin ang bahagi niya sa pagpapayo at pagpatnubay sa kaniyang malalaki nang mga anak na lalaki upang mapabuti sila. (Gen 27:5-10; Exo 2:7-10; Kaw 1:8; 31:1; 2Ti 1:5; 3:14, 15) Ang mga batang babae lalo na ang sinasanay ng kanilang mga ina upang maging mabubuting asawa sa pamamagitan ng pagtuturo sa kanila ng mga kasanayan sa pagluluto, paghahabi, at pamamahala sa sambahayan, samantalang ang anak na lalaki naman ay tinuturuan ng ama ng isang hanapbuhay. Ang mga babae ay malaya ring magpahayag ng kanilang niloloob sa kanilang mga asawa (Gen 16:5, 6) at kung minsan ay tinutulungan nila ang kanilang mga asawa na makabuo ng tamang mga pasiya. —Gen 21:9-13; 27:46–28:4.

Kadalasan, ang mga magulang ang pumipili ng babaing mapapangasawa ng kanilang anak na lalaki. Ngunit sa ilalim ng Kautusan, gaya rin sa kaso ni Rebeka bago nito, ang babae ay binibigyan ng pagkakataong magpahayag ng kaniyang damdamin at kalooban tungkol sa bagay na ito. (Gen 24:57, 58) Bagaman naging kaugalian ang poligamya dahil hindi isinauli ng Diyos ang orihinal na monogamya hanggang noong maitatag ang kongregasyong Kristiyano (Gen 2:23, 24; Mat 19:4-6; 1Ti 3:2), ang mga kaugnayang poligamo ay kinontrol.

Maging ang mga kautusang militar ay nangalaga sa kapakanan kapuwa ng babae at lalaki sa pagpapahintulot nito na maging malaya sa paglilingkod ang bagong-kasal na lalaki sa loob ng isang taon. Binigyan nito ang mag-asawa ng pagkakataong magkaroon ng anak, na isang malaking kaaliwan sa ina habang nasa malayo ang kaniyang asawa, at lalo na sakaling mamatay ito sa pagbabaka.—Deu 20:7; 24:5.

Pantay-pantay ang pagkakapit ng mga kautusan sa mga lalaki at mga babae na nagkasala ng pangangalunya, insesto, bestiyalidad, at iba pang mga krimen. (Lev 18:6, 23; 20:10-12; Deu 22:22) Ang mga babae ay hindi dapat magsuot ng damit ng lalaki at ang lalaki ay hindi rin dapat magsuot ng damit ng babae, yamang maaari itong umakay sa imoralidad, kasama na ang homoseksuwalidad. (Deu 22:5) Maaaring makibahagi ang mga babae sa mga kapakinabangang dulot ng mga Sabbath, mga kautusan hinggil sa mga Nazareo, mga kapistahan, at, sa pangkalahatan, sa lahat ng probisyon ng Kautusan.

(Exo 20:10; Bil 6:2; Deu 12:18; 16:11, 14) Ang ina, gayundin ang ama, ay dapat parangalan at sundin. —Lev 19:3; 20:9; Deu 5:16; 27:16.

Mga Pribilehiyo sa Kongregasyong Kristiyano. Para roon sa mga tinawag ng Diyos sa makalangit na pagtawag (Heb 3:1) upang maging mga kasamang tagapagmana ni Jesu-Kristo, walang pagkakaiba ang mga lalaki at mga babae sa espirituwal na diwa. Sumulat ang apostol: "Kayong lahat, sa katunayan, ay mga anak ng Diyos sa pamamagitan ng inyong pananampalataya kay Kristo . . . walang lalaki ni babae man; sapagkat kayong lahat ay iisang tao na kaisa ni Kristo Jesus." (Gal 3:26-28) Pawang magbabago ang kalikasan ng mga ito sa kanilang pagkabuhay-muli, palibhasa'y magiging mga kabahagi sila sa "tulad-Diyos na kalikasan," anupat sa kalagayang iyon ay walang mga babae, sapagkat walang kasariang pambabae sa mga espiritung nilalang, yamang ang sekso ay paraan ng Diyos upang makapagparami ang mga makalupang nilalang.—2Pe 1:4.

Mga tagapaghayag ng mabuting balita. Ang mga babae, na tinukoy bilang "mga anak na babae" at "mga aliping babae" sa hula ni Joel, ay kabilang sa mga tumanggap ng mga kaloob ng banal na espiritu noong araw ng Pentecostes 33 C.E. Mula noong araw na iyon, ang mga babaing Kristiyano na binigyan ng mga kaloob na ito ay nagsalita ng mga wikang banyaga na hindi nila dating nauunawaan, at sila ay 'nanghula,' bagaman hindi ito nangangahulugan na humula sila ng mahahalagang pangyayari sa hinaharap, kundi nagsalita sila ng mga katotohanan sa Bibliya.—Joe 2:28, 29; Gaw 1:13-15; 2:1-4, 13-18; tingnan ang PROPETISA.

Ang pakikipag-usap nila sa iba tungkol sa mga katotohanan sa Bibliya ay hindi lamang sa kanilang mga kapananampalataya. Bago umakyat sa langit, sinabi ni Jesus sa kaniyang mga tagasunod: "Tatanggap kayo ng kapangyarihan kapag dumating sa inyo ang banal na espiritu, at kayo ay magiging mga saksi ko kapuwa sa Jerusalem at sa buong Judea at Samaria at hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa." (Gaw 1:8) Pagkatapos nito, noong araw ng Pentecostes 33 C.E., nang ibuhos sa kanila ang banal na espiritu, ang buong grupo ng mga 120 alagad (kabilang ang ilang babae) ay binigyang-kapangyarihan upang maging kaniyang mga saksi (Gaw 1:14, 15; 2:3, 4); at kalakip sa hula ni Joel (2:28, 29) na sinipi ni Pedro nang pagkakataong iyon ang pagtukoy sa mga babaing iyon. Kaya napabilang sila sa mga may pananagutan na maging mga saksi ni Jesus "sa Jerusalem at sa buong Judea at Samaria at hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa." Kasuwato nito, nang maglaon ay iniulat ng apostol na si Pablo na sina Euodias at Sintique sa Filipos ay "nagpunyaging kaagapay [niya] sa mabuting balita"; at binanggit ni Lucas na si Priscila ay kasama ng asawa nito na si Aquila sa 'pagpapaliwanag ng daan ng Diyos' sa Efeso.—Fil 4:2, 3; Gaw 18:26.

Mga pulong ng kongregasyon. May mga pulong noon kung saan makapananalangin o makapanghuhula ang mga babaing ito basta't may suot silang talukbong sa ulo. (1Co 11:3-16; tingnan ang TALUKBONG SA ULO.) Gayunman, sa panahon ng mga pulong na maliwanag na *pangmadla,* kung kailan ang "buong kongregasyon" gayundin ang "mga di-sumasampalataya" ay nagkakatipon sa isang dako (1Co 14:23-25), ang mga babae ay dapat "manatiling tahimik." Kung 'may anumang bagay na nais nilang matutuhan, maaari nilang tanungin ang kani-kanilang asawa sa bahay, sapagkat kahiya-hiya na ang isang babae ay magsalita sa isang kongregasyon.'—1Co 14:31-35.

Bagaman hindi pinahihintulutang magturo sa kapulungan ng kongregasyon, ang isang babae ay maaaring magturo sa mga taong nasa labas ng kongregasyon na nais matuto ng katotohanan sa Bibliya at ng mabuting balita tungkol kay Jesu-Kristo (ihambing ang Aw 68:11), at maaari rin siyang maging "guro ng kabutihan" sa nakababatang mga babae (at mga bata) sa loob ng kongregasyon. (Tit 2:3-5) Ngunit hindi siya magkakaroon ng awtoridad sa isang lalaki o makikipagtalo sa mga lalaki, gaya halimbawa sa mga pulong ng kongregasyon. Dapat niyang tandaan ang nangyari kay Eva at ang sinabi ng Diyos na magiging posisyon ng babae pagkatapos na magkasala sina Adan at Eva.—1Ti 2:11-14; Gen 3:16.

Mga lalaki ang naglilingkod bilang tagapangasiwa o ministeryal na lingkod. Nang talakayin ang "mga kaloob na mga tao" na ibinigay ni Kristo sa kongregasyon, walang binanggit na mga babae. Ang mga salitang "mga apostol," "mga propeta," "mga ebanghelisador," "mga pastol," at "mga guro" ay pawang nasa kasariang panlalaki. (Efe 4:8, 11) Ganito ang salin ng *American Translation* sa Efeso 4:11: "At ibinigay niya sa atin ang ilang *lalaki* bilang mga apostol, ang ilan bilang mga propeta, ang ilan bilang mga misyonero, ang ilan bilang mga pastor at mga guro."—Ihambing ang *Mo, NW;* gayundin ang Aw 68:18.

Lubusang kasuwato nito, nang sumulat ang apostol na si Pablo kay Timoteo tungkol sa mga kuwalipikasyon para sa mga posisyon ng paglilingkod ng "mga tagapangasiwa" (*e·pi'sko·poi*), na "matatandang lalaki" rin (*pre·sby'te·roi*), at ng "mga ministeryal na lingkod" (*di·a'ko·noi*) sa kongregasyon, espesipiko niyang sinabi na ang mga ito ay dapat na mga lalaki at, kung may asawa, siya'y dapat na "asawa ng isang babae." Walang tinalakay ang sinuman sa mga apostol tungkol sa katungkulan ng "diyakonisa"

(*di·a·ko′nis·sa*).—1Ti 3:1-13; Tit 1:5-9; ihambing ang Gaw 20:17, 28; Fil 1:1.

Bagaman tinukoy si Febe (Ro 16:1) bilang isang "ministro" (*di·a′ko·nos,* walang Griegong pamanggit na pantukoy), maliwanag na hindi siya isang inatasang babaing ministeryal na lingkod sa kongregasyon, sapagkat walang probisyon ang Kasulatan para sa gayong posisyon ng mga babae. Hindi sinabihan ng apostol ang kongregasyon na tatanggap sila ng mga tagubilin mula kay Febe kundi sa halip ay na malugod nila siyang tanggapin at 'tulungan siya sa anumang bagay na kakailanganin niya sila.' (Ro 16:2) Maliwanag na ang pagtukoy ni Pablo sa kaniya bilang isang ministro ay may kinalaman sa gawain ni Febe sa pagpapalaganap ng mabuting balita, at tinukoy niya si Febe bilang isang babaing ministro na kaugnay sa kongregasyon sa Cencrea. —Ihambing ang Gaw 2:17, 18.

Sa tahanan. Ang babae ay inilalarawan sa Kasulatan bilang "isang mas mahinang sisidlan, yaong may katangiang pambabae." Dapat siyang pakitunguhan ng kaniyang asawa alinsunod dito. (1Pe 3:7) Marami siyang pribilehiyo, gaya ng pagtuturo sa mga anak at pamamahala sa mga gawain sa sambahayan, sa ilalim ng pagsang-ayon at patnubay ng kaniyang asawa. (1Ti 5:14; 1Pe 3:1, 2; Kaw 1:8; 6:20; kab 31) Dapat siyang magpasakop sa kaniyang asawa. (Efe 5:22-24) Dapat niyang ibigay sa kaniyang asawa ang kaukulang pangmag-asawa.—1Co 7:3-5.

Kagayakan. Hindi kailanman hinahatulan ng Bibliya ang paggamit ng palamuti sa pananamit o ang pagsusuot ng mga alahas, ngunit iniuutos nito na dapat maging mahinhin at angkop ang pananamit ng isa. Itinagubilin ng apostol na dapat maging maayos ang damit ng mga babae at dapat nilang gayakan ang kanilang sarili nang "may kahinhinan at katinuan ng pag-iisip." Hindi mga istilo ng buhok, mga palamuti, at mamahaling pananamit ang dapat pagtuunan ng pansin kundi sa halip ay ang mga bagay na makadaragdag sa espirituwal na kagandahan, samakatuwid nga, "mabubuting gawa" at "ang lihim na pagkatao ng puso sa walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu."—1Ti 2: 9, 10; 1Pe 3:3, 4; ihambing ang Kaw 11:16, 22; 31:30.

Sinabihan ng apostol na si Pedro ang gayong mapagpasakop na mga babae na nagpapamalas ng malinis, kagalang-galang, at makadiyos na paggawi na "kayo ay naging mga anak [ni Sara], kung patuloy kayong gumagawa ng mabuti at hindi natatakot sa anumang sanhi ng kakilabutan." Kaya ang mga asawang babaing ito ay may napakadakilang pribilehiyo, hindi dahil sa sila'y mga inapo sa laman ng tapat na si Sara kundi dahil tinutularan nila siya. Si Sara ay nagkapribilehiyong magsilang kay Isaac at maging isang ninuno ni Jesu-Kristo, na siyang pangunahing 'binhi ni Abraham.' (Gal 3:16) Sa gayon, ang mga Kristiyanong asawang babae, habang pinatutunayan nilang sila ay makasagisag na mga anak na babae ni Sara maging sa pakikitungo sa kanilang mga asawang di-sumasampalataya, ay tiyak na tatanggap ng malaking gantimpala mula sa Diyos.—1Pe 3:6; Gen 18:11, 12; 1Co 7:12-16.

Mga Babaing Naglingkod kay Jesus. Ang mga babae ay nagkaroon ng mga pribilehiyo may kaugnayan sa ministeryo ni Jesus sa lupa, ngunit hindi ng mga pribilehiyo na ibinigay sa 12 apostol at sa 70 ebanghelisador. (Mat 10:1-8; Luc 10:1-7) Maraming babae ang naglingkod kay Jesus mula sa kanilang mga tinatangkilik. (Luc 8:1-3) Ang isa ay nagbuhos sa kaniya ng langis ilang araw bago siya mamatay, at dahil sa ginawa nito ay nangako si Jesus: "Saanman ipangaral ang mabuting balitang ito sa buong sanlibutan, ang ginawa ng babaing ito ay sasabihin din bilang pag-alaala sa kaniya." (Mat 26:6-13; Ju 12:1-8) Nagpakita si Jesus sa ilang babae noong araw ng kaniyang pagkabuhay-muli, at sa iba pang mga babae pagkatapos nito.—Mat 28:1-10; Ju 20:1-18.

Makasagisag na Paggamit. Sa ilang pagkakataon, ang mga babae ay ginagamit sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa mga kongregasyon o mga organisasyon ng mga tao. Ginagamit din sila upang sumagisag sa mga lunsod. Ang niluwalhating kongregasyon ni Kristo ay tinutukoy bilang kaniyang "kasintahang babae," anupat tinatawag ding "ang banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem."—Ju 3:29; Apo 21:2, 9; 19:7; ihambing ang Efe 5:23-27; Mat 9:15; Mar 2:20; Luc 5:34, 35.

Kinausap ni Jehova ang kongregasyon o bansa ng Israel bilang Kaniyang 'babae,' yamang siya ang "asawang nagmamay-ari" rito dahil sa ugnayan sa pagitan nila salig sa tipang Kautusan. Sa mga hula ng pagsasauli, tinukoy niya ang Israel bilang kaniyang asawa, anupat kung minsan ay ipinatutungkol niya ang kaniyang mga salita sa Jerusalem, ang pangasiwaang lunsod ng bansang iyon. Ang "mga anak na lalaki" at "mga anak na babae" (Isa 43:5-7) ng babaing ito ay ang mga kabilang sa bansang Israel.—Isa 51:17-23; 52:1, 2; 54:1, 5, 6, 11-13; 66:10-12; Jer 3:14; 31:31, 32.

Sa maraming pagkakataon, ang ibang mga bansa o mga lunsod ay tinutukoy bilang mga babae, gaya ng Moab (Jer 48:41), Ehipto (Jer 46:11), Raba ng Ammon (Jer 49:2), Babilonya (Jer 51:13), at makasagisag na Babilonyang Dakila.—Apo 17:1-6; tingnan ang ANAK NA BABAE, ANAK; BABILONYANG DAKILA.

Ang "babae" sa Genesis 3:15. Noong panahong sentensiyahan ng Diyos ang mga magulang ng sangkatauhan, sina Adan at Eva, nangako siya na isang binhi ang iluluwal ng "babae" at ito ang dudurog sa ulo ng serpiyente. (Gen 3:15) Isa itong "sa-

gradong lihim" na nilayon ng Diyos na isiwalat sa kaniyang takdang panahon. (Col 1:26) May ilang kalagayan noong panahong ibigay ang makahulang pangako na nagpapahiwatig kung sino ang "babae." Yamang ang binhi niya ang dudurog sa ulo ng serpiyente, kailangang nakahihigit ito sa isang taong binhi, sapagkat ipinakikita ng Kasulatan na hindi isang literal na ahas sa lupa ang pinatungkulan ng mga salita ng Diyos. Ipinakikita sa Apocalipsis 12:9 na ang "serpiyente" ay si Satanas na Diyablo, isang espiritung persona. Dahil dito, ang "babae" sa hula ay hindi isang taong babae, gaya ni Maria na ina ni Jesus. Nililinaw ito ng apostol sa Galacia 4:21-31. —Tingnan ang BINHI.

Sa tekstong ito, tinukoy ng apostol ang malayang asawa ni Abraham at ang kaniyang babae na si Hagar at sinabing si Hagar ay katumbas ng literal na lunsod ng Jerusalem sa ilalim ng tipang Kautusan, na ang "mga anak" ay ang mga mamamayan ng bansang Judio. Sinabi ni Pablo na ang asawa ni Abraham na si Sara ay katumbas naman ng "Jerusalem sa itaas," ang espirituwal na ina ni Pablo at ng kaniyang mga kasamahang inianak sa espiritu. Ang makalangit na "ina" na ito ay siya ring "ina" ni Kristo, na panganay sa kaniyang espirituwal na mga kapatid, na pawang nagmula sa Diyos bilang kanilang Ama.—Heb 2:11, 12; tingnan ang MALAYANG BABAE.

Makatuwiran lamang at kaayon ng Kasulatan na ang "babae" sa Genesis 3:15 ay isang espirituwal na "babae." At kung paanong ang "kasintahang babae," o "asawa," ni Kristo ay hindi isang indibiduwal na babae, kundi isang kalipunan, na binubuo ng maraming espirituwal na miyembro (Apo 21:9), ang "babae" na nagluluwal ng espirituwal na mga anak ng Diyos, ang 'asawa' ng Diyos (na inihula sa nabanggit na mga salita nina Isaias at Jeremias), ay binubuo ng maraming espirituwal na mga persona. Iyon ay isang kalipunan ng mga persona, isang makalangit na organisasyon.

Ang "babae" na ito ay inilalarawan sa pangitain ni Juan sa Apocalipsis kabanata 12. Ipinakikita roon na nagluluwal ito ng isang anak na lalaki, isang tagapamahala na "magpapastol sa lahat ng mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal." (Ihambing ang Aw 2:6-9; 110:1, 2.) Nang ibigay kay Juan ang pangitaing ito, matagal na panahon nang ipinanganak si Jesus bilang tao at pinahiran bilang Mesiyas ng Diyos. Yamang maliwanag na may kinalaman ito sa persona ring iyon, tiyak na tumutukoy ito, hindi sa kapanganakan ni Jesus bilang tao, kundi sa iba pang pangyayari, samakatuwid nga, sa pagtatalaga sa kaniya sa kapangyarihan ng Kaharian. Samakatuwid, ang pagsilang ng Mesiyanikong Kaharian ng Diyos ang inilalarawan dito.

Sa dakong huli, ipinakikitang pinag-uusig ni Satanas ang "babae" at nakikipagdigma ito sa "mga nalalabi sa kaniyang binhi." (Apo 12:13, 17) Yamang makalangit ang "babae," at sa panahong iyon ay naihagis na si Satanas sa lupa (Apo 12:7-9), hindi na nito maaabot ang makalangit na mga personang bumubuo sa "babae," ngunit maaabot nito ang mga nalalabi sa "binhi" ng babae, ang kaniyang mga anak, ang mga kapatid ni Jesu-Kristo na naririto pa sa lupa. Sa ganitong paraan pinag-uusig ni Satanas ang "babae."

Iba pang paggamit. Nang ihula niya ang taggutom na sasapit sa Israel kung susuway sila at sisirain nila ang kaniyang tipan, sinabi ng Diyos: "Sampung babae ang magluluto nga ng inyong tinapay sa iisang pugon at isasauli ang inyong tinapay ayon sa timbang." Magiging napakatindi ng taggutom anupat isang pugon lamang ang kakailanganin ng sampung babae, samantalang karaniwan ay gumagamit sila ng tig-iisang pugon.—Lev 26:26.

Matapos babalaan ang Israel hinggil sa mga kapahamakang sasapit sa kaniya dahil sa kaniyang kawalang-katapatan, sinabi ni Jehova sa pamamagitan ni Isaias na propeta: "At pitong babae ang susunggab nga sa isang lalaki sa araw na iyon, na sinasabi: 'Kami ay kakain ng aming sariling tinapay at magbibihis ng aming sariling mga balabal; tawagin lamang sana kami sa iyong pangalan upang maalis ang aming kadustaan.'" (Isa 4:1) Sa naunang dalawang talata (Isa 3:25, 26), binanggit ng Diyos na ang mga lalaki ng Israel ay mabubuwal sa digmaan. Kaya sinasabi niya sa Israel kung paano maaapektuhan ng gayong mga kalagayan ang kalalakihan ng bansa, anupat magiging napakakaunti nila kung kaya maraming babae ang pipisan sa iisang lalaki. Magagalak silang tanggapin ang pangalan niya at mapag-ukulan ng kaniyang pansin, kahit may kahati silang ibang mga babae. Tatanggapin nila ang poligamya o ang pagiging pangalawahing asawa basta magkaroon sila ng maliit na bahagi sa buhay ng isang lalaki, anupat sa paanuman ay maalis ang kadustaan ng pagkabalo o kawalang-asawa at ng di-pagkakaroon ng anak.

Sa isang hula na umaaliw sa Israel, sinabi ni Jehova: "Hanggang kailan ka babaling dito't doon, O ditapat na anak na babae? Sapagkat si Jehova ay lumalang ng isang bagong bagay sa lupa: Palilibutan ng isang babae ang matipunong lalaki." ("Ang babae ang manunuyo sa lalaki!" *AT*) (Jer 31:22) Hanggang noong panahong iyon, ang Israel, na may kaugnayan sa Diyos bilang Kaniyang asawa dahil sa tipang Kautusan, ay bumabaling "dito't doon" sa kawalang-katapatan. Ngayon ay inaanyayahan ni Jehova ang "dalaga ng Israel" na magtayo ng mga palatandaan sa daan at ng mga posteng tanda upang maging giya niya pabalik at na ituon niya ang kaniyang puso sa lansangang-bayan na daraanan niya pabalik. (Jer 31:21) Ilalagay ni Jehova sa kaniya ang Kaniyang

espiritu upang masabik siyang bumalik. Sa gayon, kung paanong palilibutan ng isang babae ang kaniyang asawa upang maibalik ang mabuting kaugnayan niya rito, gayundin naman palilibutan ng Israel ang Diyos na Jehova upang maibalik ang mabuting kaugnayan niya kay Jehova bilang kaniyang asawa.

"Ang ninanasa ng mga babae." Tungkol sa "hari ng hilaga," sinabi ng hula ni Daniel: "Ang Diyos ng kaniyang mga ama ay hindi niya isasaalang-alang; at ang ninanasa ng mga babae at ang lahat ng iba pang diyos ay hindi niya isasaalang-alang, kundi dadakilain niya ang kaniyang sarili nang higit kaysa sa lahat. Ngunit sa diyos ng mga tanggulan, sa kaniyang posisyon ay magbibigay siya ng kaluwalhatian." (Dan 11:37, 38) Ang "mga babae" rito ay maaaring kumakatawan sa mas mahihinang bansa na naging 'mga utusang babae' ng "hari ng hilaga," bilang mas mahihinang sisidlan. Mayroon silang mga diyos na ninanasa at sinasamba, ngunit winawalang-halaga ng "hari ng hilaga" ang mga ito at nagbibigay-galang sa isang diyos ng militarismo.

Ang makasagisag na "mga balang." Sa pangitain hinggil sa makasagisag na "mga balang" sa Apocalipsis 9:1-11, ang mga balang na ito ay inilalarawang may "buhok na gaya ng buhok ng mga babae." Kaayon ng simulain sa Kasulatan na ang mahabang buhok ng babae ay tanda ng pagpapasakop niya sa kaniyang ulong asawang lalaki, ang buhok ng makasagisag na "mga balang" na ito ay malamang na kumakatawan sa pagpapasakop nila sa isa na ipinakikita sa hula bilang kanilang ulo at hari. —Tingnan ang ABADON.

144,000 'hindi nadungisan ng mga babae.' Sa Apocalipsis 14:1-4, ang 144,000 na nakatayo sa Bundok Sion kasama ng Kordero ay sinasabing "binili mula sa lupa. Ito ang mga hindi nagparungis ng kanilang sarili sa mga babae; sa katunayan, sila ay mga birhen." Ang mga ito ay ipinakikitang may mas matalik na kaugnayan sa Kordero kaysa sa iba, anupat sila lamang ang lubos na natuto ng "bagong awit." (Apo 14:1-4) Ipinahihiwatig nito na sila ang bumubuo sa "kasintahang babae" ng Kordero. (Apo 21:9) Sila ay espirituwal na mga persona, gaya ng ipinakikita ng bagay na nakatayo sila sa makalangit na Bundok Sion kasama ng Kordero. Samakatuwid, ang 'hindi nila pagpaparungis ng kanilang sarili sa mga babae' at ang kanilang pagiging "mga birhen" ay hindi nangangahulugan na walang sinuman sa 144,000 ang nakapag-asawa, sapagkat hindi naman pinagbabawalan ng Kasulatan na mag-asawa ang mga tao sa lupa na magiging mga kasamang tagapagmana ni Kristo. (1Ti 3:2; 4:1, 3) Hindi rin nito ipinahihiwatig na ang 144,000 ay puro lalaki, sapagkat "walang lalaki ni babae man" kung tungkol sa espirituwal na kaugnayan ng mga kasamang tagapagmana ni Kristo. (Gal 3:28) Kaya tiyak na ang "mga babae" ay makasagisag na mga babae, walang alinlangang tumutukoy sa mga relihiyosong organisasyon gaya ng Babilonyang Dakila at sa kaniyang 'mga anak na babae,' na huwad na mga relihiyosong organisasyon, anupat kung ang isa ay sasapi o makikibahagi sa mga ito ay magkakaroon siya ng kapintasan. (Apo 17:5) Ang makasagisag na paglalarawang ito ay kaayon ng kahilingan sa Kautusan na isang dalaga o birhen ang dapat kunin ng mataas na saserdote ng Israel bilang asawa, yamang si Jesu-Kristo ang dakilang Mataas na Saserdote ni Jehova.—Lev 21:10, 14; 2Co 11:2; Heb 7:26.

May kinalaman sa pagtawag ni Jesus kay Maria sa terminong "babae," tingnan ang MARIA Blg. 1 (Iginalang at Minahal ni Jesus).

BABAE BILANG PANGALAWAHING ASAWA. Sa mga Hebreo, ang babae, o *concubine,* ng isang lalaki ay kaniyang pangalawahing asawa at kung minsan ay tinutukoy bilang kaniyang asawa. Lumilitaw na ang gayong mga babae ay mga alipin, na alinman sa tatlong uri: (1) isang babaing Hebreo na ipinagbili ng kaniyang ama (Exo 21:7-9), (2) isang banyagang aliping babae na binili, o (3) isang babaing banyaga na nabihag sa digmaan (Deu 21:10-14). Ang ilan ay mga aliping babae o mga utusang babae ng malayang mga asawang babae na gaya nina Sara, Lea, at Raquel. —Gen 16:3, 4; 30:3-13; Huk 8:31; 9:18.

Umiiral na ang pagkakaroon ng mga babae (*concubinage*) bago pa ibinigay ang tipang Kautusan at kinilala at kinontrol ito ng Kautusan, na nangalaga sa mga karapatan kapuwa ng mga asawa at ng mga babae. (Exo 21:7-11; Deu 21:14-17) Hindi tinaglay ng mga babae ang lahat ng karapatan ng isang tunay na asawa, at ang isang lalaki ay maaaring magkaroon ng maraming asawa bukod pa sa kaniyang mga babae. (1Ha 11:3; 2Cr 11:21) Kapag ang asawang babae ay baog, kung minsan ay ibinibigay niya sa kaniyang asawa ang kaniyang utusang babae upang maging babae nito, at ang anak na isisilang ng gayong babae ay ituturing na anak ng malayang asawang babae na kaniyang amo. (Gen 16:2; 30:3) Ang mga anak ng mga babaing ito ay lehitimo at maaaring pamanahan.—Gen 49:16-21; ihambing ang Gen 30:3-12.

Ayon sa kaugalian sa Silangan, ang mga asawa at mga babae ng hari ay maaari lamang mapunta sa kaniyang legal na kahalili. Kaya naman si Absalom, na nagpakita ng napakatinding kawalang-galang kay David, ay nagsikap na makuha ang paghahari sa pamamagitan ng pagsiping sa sampung babae ng kaniyang ama na si David. (2Sa 16:21, 22) Noong nakaluklok na sa trono si Haring Solomon, si Adonias, isang nakatatandang kapatid ni Solomon,

na dati nang nagtangkang umagaw sa paghahari, ay lumapit sa ina ni Solomon na si Bat-sheba at nagsabi: "Alam na alam mo na ang paghahari ay magiging akin sana," at saka sinabi sa kaniya na hilingin kay Solomon si Abisag na Sunamita, na waring itinuturing na isang asawa o babae ni David. Galít na sumagot si Solomon: "Hilingin mo rin para sa kaniya ang paghahari," at pagkatapos ay iniutos niyang patayin si Adonias, na nagpapahiwatig na ang kahilingan ni Adonias ay itinuring niya na isang pagsisikap upang agawin ang kaharian.—1Ha 1:5-7; 2:13-25.

Hindi isinauli ng Diyos ang orihinal na pamantayan ng monogamya na itinatag niya sa hardin ng Eden hanggang noong dumating si Jesu-Kristo sa lupa. Gayunman, ipinagsanggalang niya sa pamamagitan ng batas ang mga babaing pangalawahing asawa. Ang pagkakaroon ng gayong mga babae ay nakatulong nang malaki upang mabilis na lumago ang populasyon ng Israel.—Mat 19:5, 6; 1Co 7:2; 1Ti 3:2; tingnan ang PAG-AASAWA (Poligamya).

Makasagisag na Paggamit. Inihalintulad ng apostol na si Pablo si Jehova sa asawang lalaki ng isang malayang asawang babae, ang "Jerusalem sa itaas," na siyang "ina" ng mga Kristiyanong inianak sa espiritu, kung paanong si Abraham ay asawa ni Sara. Inihambing niya ang kaugnayan ni Jehova sa bansang Israel, na kinakatawanan ng kabiserang lunsod ng Jerusalem, sa kaugnayan ng isang asawang lalaki sa kaniyang babae. Sa pamamagitan ng tipang Kautusan, naging 'asawa' ni Jehova ang Jerusalem bilang isang "alilang babae," isang 'babae' niya, katulad ng kaugnayan ni Abraham sa kaniyang alipin at babae na si Hagar.—Gal 4:22-29; ihambing ang Isa 54:1-6.

BABAING BABOY. Tingnan ang BABOY.

BABEL [Kaguluhan]. Isa sa mga unang lunsod na itinayo pagkatapos ng Baha. Sa lugar na ito "ginulo [ng Diyos] ang wika ng buong lupa." (Gen 11:9) Ang pangalan ay hinalaw sa pandiwang *ba·lal′,* nangangahulugang "guluhin." Palibhasa'y inaakala ng lokal na mga mamamayan na ang kanilang lunsod ang sentro ng pamahalaan ng Diyos, sinasabi nila na ang pangalan ay pinagsamang *Bab* (Pintuangdaan) at *ilu* (Diyos), nangangahulugang "Pintuangdaan ng Diyos."

Ang kaharian ng balakyot na si Nimrod, ang "makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova," ay nagsimula sa Babel, "sa lupain ng Sinar," sa mabanlik na kapatagan na nagmula sa naipong lupa ng bumabahang mga ilog ng Eufrates at ng Tigris. (Gen 10:9, 10) Walang mga bato na magagamit sa konstruksiyon, kaya ginamit ng mga tagapagtayo ang maraming deposito ng luwad. "Gumawa tayo ng mga laryo at lutuin ang mga iyon sa pamamagitan ng apoy," ang sabi nila. Dahil walang apog, ang argamasa ay gawa sa bitumen.—Gen 11:3.

Ang proyekto sa Babel na salungat sa kalooban ng Diyos ay nakasentro sa pagtatayo ng isang relihiyosong tore "na ang taluktok nito ay nasa langit." Hindi ito itinayo para sa pagsamba at pagpuri kay Jehova, kundi inialay ito sa huwad at gawang-taong relihiyon, anupat ang motibo ng mga tagapagtayo ay ang makagawa ng "bantog na pangalan."—Gen 11:4.

Maaaring matantiya ang panahon kung kailan isinagawa ang gayong pagtatayo batay sa sumusunod na impormasyon: Si Peleg ay nabuhay mula 2269 hanggang 2030 B.C.E. Ang pangalan niya ay nangangahulugang "Pagkakabaha-bahagi," sapagkat "nang kaniyang mga araw ay nabahagi ang lupa [samakatuwid nga, "ang populasyon ng lupa"]"; "pinangalat sila ni Jehova mula roon sa ibabaw ng buong lupa." (Gen 10:25; 11:9) Binabanggit sa isang teksto ni Sharkalisharri, hari ng Agade (Acad) noong panahon ng mga patriyarka, ang tungkol sa *pagkukumpuni* niya sa isang templong tore sa Babilonya, na nagpapahiwatig na mayroon nang gayong istraktura bago pa siya maghari.

BABILONYA [Kaguluhan].

1. Ang pangalang ibinigay sa Babel nang maglaon. Ang bantog na lunsod na ito ay nasa kahabaan ng Ilog Eufrates sa Kapatagan ng Sinar humigit-kumulang 870 km (540 mi) sa S ng Jerusalem at mga 80 km (50 mi) sa T ng Baghdad. Ang mga guho ng Babilonya ay sumasaklaw sa isang malawak na dako na hugis-tatsulok. Ilang gulod ang nakapangalat sa dakong ito. Taglay pa rin ng Tell Babil (Mujelibe), sa hilagaang bahagi ng tatsulok, ang sinaunang pangalan at ito ay mga 10 km (6 na mi) sa H ng Hilla, Iraq.—Tingnan ang BABILONYA Blg. 2; SINAR.

Ang lunsod ay nasa magkabilang panig ng Ilog Eufrates. Napalilibutan ito ng doblihang pader, anupat dahil dito ay waring hindi ito maigugupo.

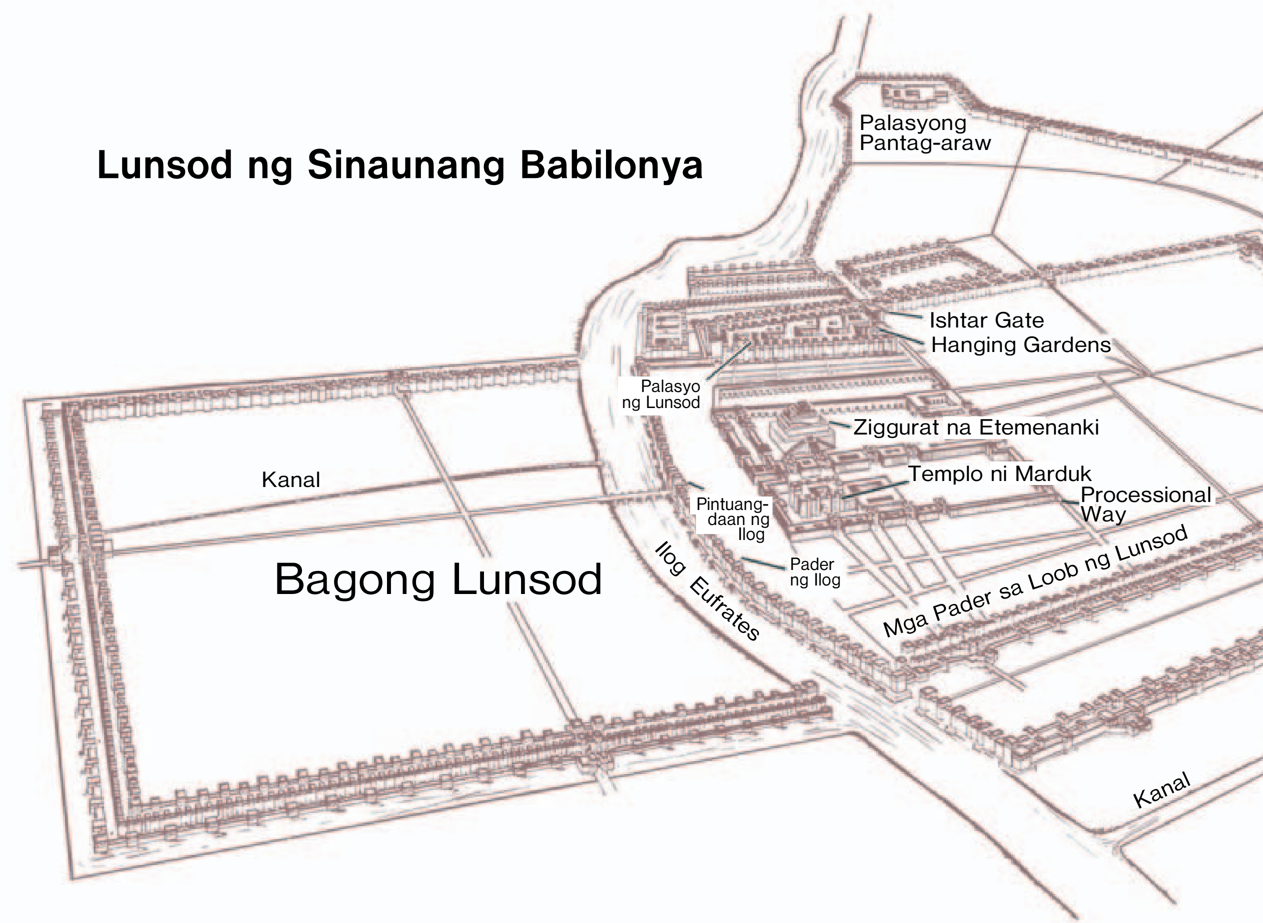
Ang panloob na muralya, na yari sa magagaspang na laryo, ay binubuo ng dalawang pader. Ang panloob na pader ay 6.5 m (21.5 piye) ang kapal. Ang panlabas na pader naman, na nasa layong 7 m (23 piye), ay mga 3.5 m (11.5 piye) ang kapal. Ang mga pader na ito ay sinuhayan ng pandepensang mga tore, na nagsilbi ring pampatibay sa istraktura ng mga pader. Isang pantalan na gawa sa nilutong laryo na inilatag sa bitumen ang nasa labas, mga 20 m (66 na piye) mula sa panlabas na pader. Sa labas ng pader na ito ay may isang bambang na konektado sa Eufrates sa dakong H at T ng lunsod. Naglaan ito ng suplay ng tubig at gayundin ng proteksiyon laban sa mga hukbo ng kaaway.

Ipinahihiwatig ng mga dokumentong Babilonyo na walong pintuang-daan ang nagsilbing pasukan patungo sa loob ng lunsod. Sa ngayon, apat na sa mga pintuang-daan ng Babilonya ang natuklasan at nahukay.

Ang panlabas na muralya sa S ng Eufrates ay idinagdag ni Nabucodonosor II (na nagwasak sa templo ni Solomon), anupat binakuran niya ang isang malaking bahagi ng kapatagan sa dakong H, S, at T upang mapagkanlungan ng mga taong tumatakas mula sa karatig na mga lugar kung panahon ng digmaan. Ang panlabas na muralyang ito ay binubuo rin ng dalawang pader. Ang panloob na pader, na gawa sa mga laryong di-hinurno, ay mga 7 m (23 piye) ang kapal at sinusuhayan ng pandepensang mga tore. Sa kabilang panig nito, sa layong mga 12 m (40 piye), naroroon ang panlabas na pader na yari sa mga laryong hinurno at na binubuo ng dalawang bahagi na may mga toreng magkakaugnay: ang isang bahagi ay halos 8 m (26 na piye) ang kapal, at ang karatig na bahagi naman ay mga 3.5 m (11.5 piye) ang kapal.

Pinagdugtong ni Nabonido ang mga dulo ng panlabas na muralya sa pamamagitan ng pagtatayo ng isang pader sa kahabaan ng silanganing pampang ng ilog. Ang pader na ito ay mga 8.5 m (28 piye) ang lapad at mayroon ding mga tore at isang pantalan na 3.5 m (11.5 piye) ang lapad.

Sinasabi ni Herodotus, Griegong istoryador ng ikalimang siglo B.C.E., na sa magkabilang panig ng Ilog Eufrates ay may tuluy-tuloy na pantalan, na nakahiwalay mula sa mismong lunsod sa pamamagitan ng mga pader na may mga pintuang-daanan. Ayon sa kaniya, ang mga pader ng lunsod ay mga 90 m (295 piye) ang taas, 26.5 m (87 piye) ang kapal, at mga 95 km (59 na mi) ang haba. Gayunman, waring pinalabis ni Herodotus ang mga impormasyong ito may kinalaman sa Babilonya. Ipinakikita ng arkeolohikal na katibayan na ang Babilonya ay mas maliit, anupat ang panlabas na muralya ay mas

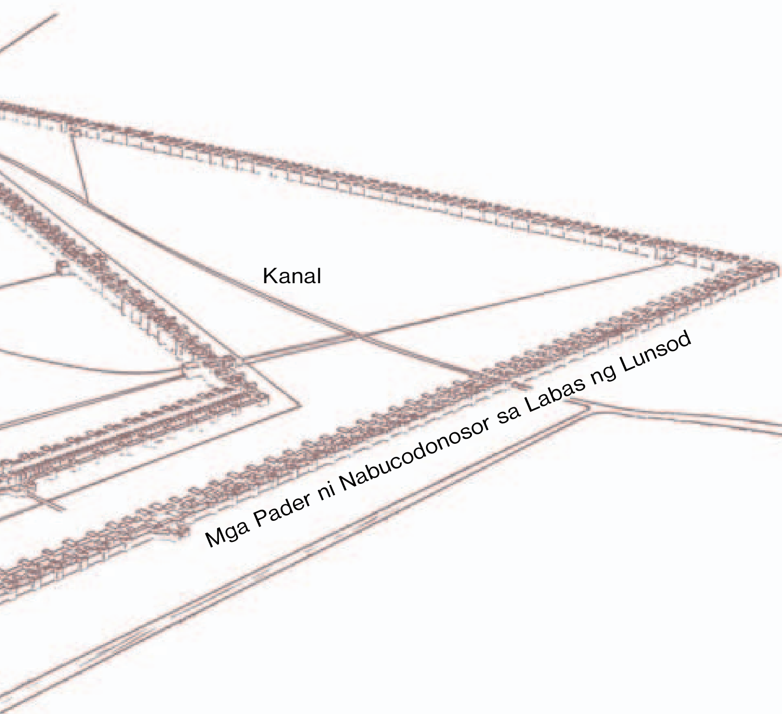
maikli at mas mababa. Wala pang natuklasang katibayan na nagpapatunay na may isang pantalan sa kahabaan ng kanluraning pampang ng ilog.

May mga lansangang papasók sa lunsod mula sa mga pintuang-daan ng pagkalaki-laking mga pader. Ang Processional Way, na pangunahing kalsada, ay may latag na bato at ang mga pader sa gilid nito ay napapalamutian ng mga leon. (LARAWAN, Tomo 2, p. 323) Kinumpuni at pinalaki ni Nabucodonosor II ang lumang palasyo at itinayo niya ang isang palasyong pantag-araw na nasa layong mga 2 km (1.5 mi) sa hilaga. Nagtayo rin siya ng isang malaking istraktura na baytang-baytang at may mga arko ang mga pasukan, na kilala bilang ang Hanging Gardens ng Babilonya at napabantog bilang isang "kamangha-manghang gawa ng sinaunang daigdig."

Ang malawak na metropolis na ito na nasa magkabilang panig ng daanang-tubig ng Eufrates ay sentro ng komersiyo at industriya ng kalakalang pandaigdig. Hindi lamang ito isang mahalagang sentrong pagawaan ng mga produkto kundi isa ring pangkomersiyong depo para sa kalakalan sa pagitan ng mga tao sa Silangan at sa Kanluran, kapuwa yaong dumaraan sa lupa at sa dagat. Kaya ang plota nito ay nakararating sa Gulpo ng Persia at sa malalayong karagatan.

Kasaysayan. Si Nimrod, na nabuhay noong huling bahagi ng ikatlong milenyo B.C.E., ang nagtatag sa Babilonya bilang ang kabisera ng unang pulitikal na imperyo ng tao. Gayunman, biglang nahinto ang pagtatayo ng lunsod na ito nang guluhin ng Diyos ang kanilang wika. (Gen 11:9) Ang sumunod na mga salinlahi ay nagsikap na itayo itong muli. Pinalawak ni Hammurabi ang lunsod, pinatibay ito, at ginawa itong kabisera ng Imperyo ng Babilonya sa ilalim ng pamamahalang Semitiko.

Sa ilalim ng panunupil ng Kapangyarihang Pandaigdig ng Asirya, ang Babilonya ay nasangkot sa iba't ibang pakikipaglaban at paghihimagsik. Pagkatapos, nang humina ang ikalawang imperyong pandaigdig, nagtatag ang Caldeong si Nabopolassar ng isang bagong dinastiya sa Babilonya noong mga 645 B.C.E. Ang kaniyang anak na si Nabucodonosor II, na tumapos sa pagsasauli at nagdala sa lunsod sa tugatog ng kaluwalhatian nito, ay naghambog, "Hindi ba ito ang Babilonyang Dakila, na ako mismo ang nagtayo?" (Dan 4:30) Taglay ang gayong kaluwalhatian, nanatili itong kabisera ng ikatlong kapangyarihang pandaigdig hanggang noong gabi ng Oktubre 5, 539 B.C.E. (kalendaryong Gregorian), nang bumagsak ang Babilonya sa harap ng sumasalakay na mga hukbong Medo-Persiano sa ilalim ng pangunguna ni Cirong Dakila.

Noong kapaha-pahamak na gabing iyon sa lunsod ng Babilonya, nagdaos si Belsasar ng isang piging kasama ang isang libo sa kaniyang mga taong mahal. Wala roon si Nabonido upang makita ang nagbababalang sulat sa palitada ng pader: "MENE, MENE, TEKEL at PARSIN." (Dan 5:5-28) Nanganlong siya sa lunsod ng Borsippa sa dakong TK nang matalo siya sa mga kamay ng mga Persiano. Ang propeta ni Jehova na si Daniel ay nasa Babilonya nang gabing iyon ng Oktubre 5, 539 B.C.E., at ipinabatid niya ang kahulugan ng sulat sa pader. Ang mga tauhan sa hukbo ni Ciro ay hindi natutulog sa kanilang

kampamento sa palibot ng waring di-maigugupong mga pader ng Babilonya. Para sa kanila, napakamagawain ng gabing iyon. Isang napakahusay na estratehiya ang isinagawa ng mga inhinyerong panghukbo ni Ciro nang ilihis nila ang daloy ng malaking Ilog Eufrates mula sa lunsod ng Babilonya. Pagkatapos ay lumusong ang mga Persiano sa pinakasahig ng ilog, umahon sa mga pampang nito, at pumasok sa mga pintuang-daan sa kahabaan ng pantalan upang salakayin ang lunsod nang biglaan. Mabilis silang dumaan sa mga lansangan, pinagpapatay ang lahat ng lumalaban, binihag ang palasyo, at pinatay si Belsasar. Dito na nagwakas ang lahat. Sa isang gabi ay bumagsak ang Babilonya, sa gayo'y natapos ang maraming siglo ng Semitikong pangingibabaw; napasailalim ng kontrol ng mga Aryano ang Babilonya, at ang sinalita ni Jehova sa kaniyang hula ay natupad.—Isa 44:27; 45:1, 2; Jer 50:38; 51:30-32; tingnan ang LARAWAN, Tomo 2, p. 325; CIRO.

Mula sa di-malilimutang petsang iyon, 539 B.C.E., nagsimulang kumupas ang kaluwalhatian ng Babilonya kasabay ng paghina nito. Makalawang ulit itong naghimagsik laban sa Persianong emperador na si Dario I (Hystaspis), at noong ikalawang pagkakataon ay nalansag ito. Ang babahagya pa lamang na naisauling lunsod ay naghimagsik laban kay Jerjes I ngunit ito ay sinamsaman. Binalak ni Alejandrong Dakila na gawing kaniyang kabisera ang Babilonya, ngunit bigla siyang namatay noong 323 B.C.E. Nilupig ni Nicator ang lunsod noong 312 B.C.E. at dinala sa mga pampang ng Tigris ang karamihan sa materyales ng lunsod upang gamitin sa pagtatayo ng kaniyang bagong kabisera ng Seleucia. Gayunman, naroroon pa rin ang lunsod at ang isang pamayanan ng mga Judio hanggang noong maagang bahagi ng panahong Kristiyano. Ito ang dahilan kung bakit dumalaw ang apostol na si Pedro sa Babilonya, gaya ng binanggit sa kaniyang liham. (1Pe 5:13) Ipinakikita ng mga inskripsiyong natagpuan doon na ang templo ni Bel sa Babilonya ay umiiral pa hanggang noong 75 C.E. Pagsapit ng ikaapat na siglo C.E., gumuho na ang lunsod, at nang dakong huli ay hindi na ito umiral. Ito ay naging "mga bunton ng mga bato" na lamang.—Jer 51:37.

Sa ngayon ay wala nang nalalabi sa Babilonya kundi mga gulod at mga guho, isa ngang tiwangwang na lupain. (LARAWAN, Tomo 2, p. 324) Ang aklat na *Archaeology and Old Testament Study* ay nagsasabi: "Isang maliit na bahagi lamang ng malawak na kaguhuang ito ang nahukay sa kabila ng mga pagsisikap ni Koldewey. Sa nakalipas na mga siglo, dinambungan ito ng napakaraming materyales sa pagtatayo. Ito ang isang dahilan kung bakit ang kalakhang bahagi ng tanawing makikita ngayon ay napakagulo, kagayang-kagaya ng sinabi sa mga hula ng Isa. xiii. 19–22 at Jer. l. 39 f., anupat lalong tumitingkad ang pagkatiwangwang dahil tigang ang malaking bahagi ng lugar ng kaguhuan." —Inedit ni D. W. Thomas, Oxford, 1967, p. 41.

Relihiyon. Ang Babilonya ay isang napakarelihiyosong dako. Ipinakikita ng katibayan mula sa mga paghuhukay at mula sa mga sinaunang teksto na mayroon itong mahigit sa 50 templo. Ang pangunahing diyos ng lunsod ng imperyo ay si Marduk, tinatawag na Merodac sa Bibliya. Sinasabi ng ilan na si Nimrod ay itinuring bilang ang diyos na si Marduk, ngunit iba-iba ang opinyon ng mga iskolar kung tungkol sa pag-uugnay ng mga diyos sa espesipikong mga tao. Prominente rin sa relihiyon ng Babilonya ang mga tatluhang bathala. Ang isa sa mga ito, na binubuo ng dalawang diyos at isang diyosa, ay sina Sin (ang diyos-buwan), Shamash (ang diyos-araw), at Ishtar; ang mga ito ang sinasabing mga tagapamahala ng sodyako. Ang isa pang tatluhang diyos ay binubuo naman ng mga diyablong sina Labartu, Labasu, at Akhkhazu. Ang idolatriya ay kitang-kita sa lahat ng dako. Tunay ngang ang Babilonya ay "isang lupain ng mga nililok na imahen," maruruming "mga karumal-dumal na idolo." —Jer 50:1, 2, 38.

Ang mga Babilonyo ay naniniwala sa imortalidad ng kaluluwa ng tao.—*The Religion of Babylonia and Assyria,* ni M. Jastrow, Jr., 1898, p. 556.

Kinatha ng mga Babilonyo ang astrolohiya sa pagsisikap na tuklasin ang kinabukasan ng tao sa mga bituin. (Tingnan ang ASTROLOGO.) Naging prominenteng bahagi ng kanilang relihiyon ang mahika, panggagaway, at astrolohiya. (Isa 47:12, 13; Dan 2:27; 4:7) Maraming bagay sa kalangitan, halimbawa ay mga planeta, ang ipinangalan sa mga diyos ng Babilonya. Ang panghuhula ay patuloy na naging isang pangunahing sangkap ng relihiyon ng Babilonya noong mga araw ni Nabucodonosor, na gumamit nito sa kaniyang mga pagpapasiya.—Eze 21:20-22.

Malaon na Kaaway ng Israel. Maraming ulit na tinukoy ng Bibliya ang Babilonya, pasimula pa sa ulat ng Genesis tungkol sa orihinal na lunsod ng Babel. (Gen 10:10; 11:1-9) Kabilang sa samsam na kinuha ni Acan mula sa Jerico ang "isang opisyal na kasuutan mula sa Sinar." (Jos 7:21) Pagkatapos bumagsak ang hilagang kaharian ng Israel noong 740 B.C.E., dinala roon ang mga tao mula sa Babilonya at sa iba pang mga lugar upang ihalili sa mga binihag na Israelita. (2Ha 17:24, 30) Nagkamali si Hezekias nang ipakita niya ang mga kayamanan ng kaniyang bahay sa mga mensaherong nagmula sa Babilonya; nang maglaon, ang mismong mga kayamanang ito at ang ilan sa "mga anak" ni Hezekias ay dinala sa Babilonya. (2Ha 20:12-18; 24:12; 25:6, 7) Si Haring Manases (716-662 B.C.E.) ay dinala ring

bihag sa Babilonya, ngunit dahil nagpakumbaba siya, ibinalik siya ni Jehova sa kaniyang trono. (2Cr 33:11) Dinala ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya ang mahahalagang kagamitan ng bahay ni Jehova, kasama ang libu-libong bihag.—2Ha 24:1–25:30; 2Cr 36:6-20.

Sinasabi ng Kristiyanong Griegong Kasulatan kung paanong si Jeconias (Jehoiakin), na dinalang bilanggo sa Babilonya, ay isang kawing sa linya ng angkan ni Jesus. (Mat 1:11, 12, 17) Ang unang kanonikal na liham ng apostol na si Pedro ay isinulat mula sa Babilonya. (1Pe 5:13; tingnan ang PEDRO, MGA LIHAM NI.) Ang "Babilonya" na iyon ay ang lunsod sa Eufrates, at hindi ang Roma na gaya ng sinasabi ng ilan.

Tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

2. Ang Imperyo ng Babilonya ay tinukoy rin sa pangalan ng kabiserang lunsod nito, ang Babilonya, at nakasentro sa mababang libis ng Mesopotamia. —MAPA, Tomo 2, p. 321.

Kung minsan ay hinahati ng mga istoryador ang Babilonia, anupat tinatawag na Akkad (Acad) ang hilagaang bahagi at Sumer o Caldea ang timugang bahagi. Noong una, ang teritoryong ito ay tinutukoy sa Kasulatan bilang ang "lupain ng Sinar." (Gen 10:10; 11:2; tingnan ang SINAR.) Nang maglaon, nang ang Babilonya ay gawing kabisera ng nagpupunong mga tagapamahala, ang lugar na ito ay nakilala bilang Babilonia. Dahil ang mga dinastiyang Caldeo kung minsan ang nangingibabaw, tinatawag din itong "lupain ng mga Caldeo." (Jer 24:5; 25:12; Eze 12:13) Ang ilan sa sinaunang mga lunsod sa Babilonia ay ang Adab, Akkad, Babilonya, Borsippa, Erec, Kis, Lagash, Nippur, at Ur. Sabihin pa, ang Imperyo ng Babilonya ay umabot nang lampas pa sa Babilonia, anupat nasakop nito ang Sirya at Palestina pababa hanggang sa hanggahan ng Ehipto.

Noong mga unang kalahatian ng ikawalong siglo B.C.E., isang Asiryanong hari na nagngangalang Tiglat-pileser III (Pul) ang namamahala sa Babilonia. (2Ha 15:29; 16:7; 1Cr 5:26) Nang maglaon, isang Caldeo na tinatawag na Merodac-baladan ang naging hari ng Babilonya, ngunit pagkaraan ng 12 taon ay pinatalsik siya ni Sargon II. Nang halinhan ni Senakerib si Sargon II, napaharap siya sa isa pang paghihimagsik ng mga Babilonyo na pinangunahan ni Merodac-baladan. Pagkatapos ng di-matagumpay na pagtatangka ni Senakerib na bihagin ang Jerusalem noong 732 B.C.E., si Merodac-baladan ay nagpadala ng mga sugo kay Hezekias ng Juda posibleng upang humiling ng suporta laban sa Asirya. (Isa 39:1, 2; 2Ha 20:12-18) Nang maglaon ay naitaboy ni Senakerib si Merodac-baladan at kinoronahan ang kaniyang sarili bilang tagapamahala ng Babilonya, isang posisyon na hinawakan niya hanggang sa kaniyang kamatayan. Muling itinayo ng kaniyang anak na si Esar-hadon ang Babilonya. Sinuportahan ng mga Babilonyo si Nabopolassar at iginawad sa kaniya ang pagkahari. Sa kaniya nagsimula ang dinastiyang Neo-Babilonyo na nagpatuloy hanggang kay Belsasar. Ang dinastiyang iyon mula sa anak ni Nabopolassar na si Nabucodonosor hanggang kay Belsasar ay inilalarawan sa hula ng Bibliya bilang ang ulong ginto ng imaheng napanaginipan ni Nabucodonosor (Dan 2:37-45) at bilang isang leon na may mga pakpak ng agila at puso ng tao sa isang pangitaing napanaginipan ni Daniel.—Dan 7:4.

Noong 632 B.C.E., ang Asirya ay nalupig ng bagong dinastiyang ito ng mga Caldeo, sa tulong ng mga kaalyadong Mediano at Scita. Noong 625 B.C.E., tinalo ng panganay na anak ni Nabopolassar, na si Nabucodonosor (II), si Paraon Neco ng Ehipto sa pagbabaka sa Carkemis, at nang taon ding iyon ay hinawakan niya ang katungkulan sa pamamahala. (Jer 46:1, 2) Sa ilalim ni Nabucodonosor, ang Babilonya ay naging "isang ginintuang kopa" sa kamay ni Jehova upang ibuhos ang galit laban sa di-tapat na Juda at Jerusalem. (Jer 25:15, 17, 18; 51:7) Noong 620 B.C.E. pinilit niya si Jehoiakim na magbayad ng tributo, ngunit pagkatapos ng mga tatlong taon ay naghimagsik si Jehoiakim. Noong 618 B.C.E., o noong ikatlong taon ni Jehoiakim bilang sakop na tagapamahala, si Nabucodonosor ay umahon laban sa Jerusalem. (2Ha 24:1; 2Cr 36:6) Gayunman, bago pa man siya madala ng mga Babilonyo, si Jehoiakim ay namatay. Matapos halinhan ni Jehoiakin ang kaniyang ama, siya ay kaagad na sumuko at dinalang bihag sa Babilonya noong 617 B.C.E. kasama ng iba pang mga taong mahal. (2Ha 24:12) Si Zedekias ang sumunod na inatasan sa trono ng Juda, ngunit naghimagsik din siya; at noong 609 B.C.E. muling kinubkob ng mga Babilonyo ang Jerusalem at sa wakas ay nabutas ang mga pader nito noong 607 B.C.E. (2Ha 25:1-10; Jer 52:3-12) Ang taóng iyon ng 607 B.C.E., kung kailan itiniwangwang ang Jerusalem, ay isang mahalagang taon sa pagbilang ng panahon hanggang sa ang pandaigdig na tagapamahala na pinili ni Jehova, na Soberano ng Sansinukob, ay mailagay niya sa kapangyarihan ng Kaharian.—Tingnan ang TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA (Pasimula ng 'pagyurak').

Isang tapyas na *cuneiform* ang natagpuan na tumutukoy sa isang kampanya laban sa Ehipto noong ika-37 taon ni Nabucodonosor (588 B.C.E.). Maaaring noong pagkakataong iyon napasailalim ng kontrol ng Babilonya ang makapangyarihang Ehipto, gaya ng inihula ng propetang si Ezekiel maliwanag na noong taóng 591 B.C.E. (Eze 29:17-19) Nang dakong huli, pagkatapos ng 43-taóng paghahari, kabilang na rito ang pananakop sa maraming bansa at ang isang malaking programa ng pagtatayo sa

Babilonia mismo, si Nabucodonosor II ay namatay noong Oktubre ng 582 B.C.E. at hinalinhan ni Awil-Marduk (Evil-merodac). Ang bagong tagapamahalang ito ay nagpakita ng kabaitan sa bihag na si Haring Jehoiakin. (2Ha 25:27-30) Kakaunti ang nalalaman tungkol sa paghahari ni Neriglissar, maliwanag na kahalili ni Evil-merodac, at gayundin sa paghahari ni Labashi-Marduk.

Mas kumpleto ang taglay nating impormasyon sa kasaysayan tungkol kay Nabonido at sa kaniyang anak na si Belsasar, na maliwanag na magkasamang namamahala noong panahong bumagsak ang Babilonya.

Sa puntong ito, ang mga Medo at mga Persiano sa ilalim ng pangunguna ni Cirong Dakila ay humahayo na upang sakupin ang Babilonia at upang maging ang ikaapat na kapangyarihang pandaigdig. Noong gabi ng Oktubre 5, 539 B.C.E. (kalendaryong Gregorian), ang Babilonya ay nasakop, at si Belsasar ay napatay. Noong unang taon ni Ciro, kasunod ng pananakop sa Babilonya, inilabas niya ang kaniyang bantog na batas na nagpapahintulot sa isang pangkat ng 42,360 Israelita, bukod pa sa maraming alipin at bihasang mang-aawit, na makabalik sa Jerusalem. Pagkaraan ng mga 200 taon, ang pamumuno ng Persia sa Babilonia ay nagwakas nang mabihag ni Alejandrong Dakila ang Babilonya noong 331 B.C.E. Noong kalagitnaan ng ikalawang siglo B.C.E., ang Babilonia ay napasailalim ng kontrol ng mga Parto sa pangunguna ng kanilang haring si Mithradates I.

Yamang dumarami ang mga komunidad ng mga Judio sa Babilonya, si Pedro na apostol sa mga Judio ay nagpunta roon, at doon niya isinulat ang isa sa kaniyang kinasihang mga liham. (Gal 2:7-9; 1Pe 5:13) Ang mga Judiong lider sa Silanganing mga komunidad na ito ang siya ring bumuo ng Babilonikong Targum, na kilalá rin bilang ang Targum ni Onkelos, at gumawa ng maraming manuskrito ng Hebreong Kasulatan. Ang Petersburg Codex of the Latter Prophets, na nagmula noong 916 C.E., ay katangi-tangi sapagkat naglalaman ito ng pinaghalong mga tekstong Silanganin (Babiloniko) at Kanluranin (Tiberiano).

BABILONYANG DAKILA. Kasama sa mga pangitain ni Juan na nakaulat sa aklat ng Apocalipsis ang mga kapahayagan ng paghatol laban sa "Babilonyang Dakila," gayundin ang isang paglalarawan tungkol dito at sa pagbagsak nito.—Apo 14:8; 16:19; kab 17, 18; 19:1-3.

Sa Apocalipsis 17:3-5, ang Babilonyang Dakila ay inilalarawan bilang isang babaing nagagayakan ng purpura at iskarlata, marangyang napapalamutian, at nakaupo sa isang kulay-iskarlatang mabangis na hayop na may pitong ulo at sampung sungay. Sa kaniyang noo, isang pangalan ang nakasulat, "isang hiwaga: 'Babilonyang Dakila, ang ina ng mga patutot at ng mga kasuklam-suklam na bagay sa lupa.'" Inilalarawan din siyang nakaupo sa "maraming tubig" na kumakatawan sa "mga bayan at mga pulutong at mga bansa at mga wika."—Apo 17:1-15.

Ang karangyaan at lawak ng pamumuno ng Babilonyang Dakila ay hindi basta nagpapahiwatig na tumutukoy siya sa literal na lunsod ng Babilonya sa Mesopotamia. Nang pabagsakin ni Ciro na Persiano ang sinaunang Babilonya noong 539 B.C.E., naiwala nito ang posisyon nito bilang nangingibabaw na kapangyarihang pandaigdig, anupat ang mga bihag nito, kabilang na ang mga Judio, ay pinalaya. Bagaman ang lunsod na ito ay patuloy na umiral pagkaraan ng panahon ng mga apostol, at sa gayo'y umiiral pa noong mga araw ni Juan, hindi na ito isang lunsod na may pandaigdig na kapangyarihan, at nang bandang huli ay nasira na ito at lubusang gumuho. Samakatuwid, ang Babilonyang Dakila ay dapat malasin bilang isang makasagisag na lunsod na ang parisan ay ang literal na lunsod ng Babilonya. Yamang ang sinaunang lunsod ang pinagkunan ng pangalan ng mistikong lunsod, makatutulong kung isasaalang-alang natin sa maikli ang namumukodtanging mga katangian ng Babilonya sa may Eufrates, mga katangiang nagbibigay ng pahiwatig hinggil sa pagkakakilanlan ng makasagisag na lunsod sa pangitain ni Juan.

Mga Katangian ng Sinaunang Babilonya. Itinatag ang lunsod ng Babilonya sa Kapatagan ng Sinar kasabay ng pagsisikap na itayo ang Tore ng Babel. (Gen 11:2-9) Ang dahilan sa pagtatayo ng tore at lunsod ay, hindi upang dakilain ang pangalan ng Diyos, kundi upang ang mga tagapagtayo ay 'makagawa ng bantog na pangalan' para sa kanilang sarili. Ang mga toreng *ziggurat* na natuklasan hindi lamang sa mga guho ng sinaunang Babilonya kundi pati sa iba pang dako ng Mesopotamia ay waring nagpapatotoo na ang orihinal na tore, anuman ang anyo o istilo nito, ay pangunahin nang nauugnay sa relihiyon. Yamang agad-agad na kumilos ang Diyos na Jehova upang pahintuin ang pagtatayo ng templo, maliwanag na ipinakikita nito na iyon ay nagmula sa huwad na relihiyon. Bagaman ang Hebreong pangalan na Babel na ibinigay sa lunsod ay nangangahulugang "Kaguluhan," ang pangalan nito sa Sumeriano (*Ka-dingir-ra*) at sa Akkadiano (*Babilu*) ay kapuwa nangangahulugang "Pintuang-daan ng Diyos." Sa gayon, binago ng nalalabing mga tumatahan sa lunsod ang anyo ng pangalan nito upang maiwasan ang orihinal na di-kaayaayang kahulugan nito, ngunit ipinakikita pa rin ng bago o kahaliling pangalan ang kaugnayan ng lunsod sa relihiyon.

Nang banggitin ng Bibliya ang 'pasimula ng kaharian ni Nimrod,' una nitong itinala ang Babel. (Gen 10:8-10) Sa buong Hebreong Kasulatan, prominenteng itinatampok ang sinaunang lunsod ng Babilonya bilang ang malaon nang kaaway ng Diyos na Jehova at ng kaniyang bayan.

Bagaman ang Babilonya ay naging kabisera ng isang pulitikal na imperyo noong ikapito at ikaanim na siglo B.C.E., sa buong kasaysayan nito ay naging napakaprominente nito bilang isang sentro ng relihiyon kung saan nagmula ang relihiyosong impluwensiya na kumalat sa maraming dako.

Hinggil dito, sa kaniyang akdang *The Religion of Babylonia and Assyria* (1898, p. 699-701), ganito ang sinabi ni Propesor Morris Jastrow, Jr.: "Sa sinaunang daigdig, bago bumangon ang Kristiyanismo, nadama ng Ehipto, Persia, at Gresya ang impluwensiya ng relihiyon ng Babilonia. . . . Sa Persia, mahahalata sa kultong Mithra ang di-mapag-aalinlanganang impluwensiya ng mga paniniwalang Babiloniko; at kung iisipin ang naging kahalagahan ng mga hiwagang kaugnay ng kultong iyon sa gitna ng mga Romano, magsisilbi itong isa pang kawing na mag-uugnay sa mga ibinunga ng sinaunang kultura at sa sibilisasyon ng Libis ng Eufrates." Bilang konklusyon, binanggit niya na nagkaroon ng "matinding epekto sa sinaunang daigdig ang kapansin-pansing mga paglitaw ng relihiyosong paniniwala sa Babilonia at ang relihiyosong gawaing laganap sa rehiyong iyon."

Sa aklat na *New Light on the Most Ancient East,* ng arkeologong si V. Childe (1957, p. 185), ang impluwensiya ng Babilonya sa relihiyon ay matatalunton sa gawing silangan hanggang sa India. Bukod sa iba pang mga bagay, sinabi niya: "Ang *swastika* at ang krus, na pangkaraniwan sa mga selyo at mga plake, ay mga sagisag ng relihiyon o mahika gaya sa Babilonia at Elam noong pinakasinaunang panahon, ngunit naingatan din ang katangiang iyan sa makabagong India gaya rin sa ibang mga lugar." Kung gayon, ang impluwensiya ng sinaunang Babilonya sa relihiyon ay lumaganap sa maraming bayan at bansa, anupat naging mas malawak, mas matindi, at mas namamalagi kaysa sa kaniyang lakas sa pulitika.

Tulad ng mistikong Babilonya, ang sinaunang lunsod ng Babilonya, sa diwa, ay nakaupo sa mga tubig, yamang ito ay nasa magkabilang panig ng Ilog Eufrates at mayroon itong iba't ibang kanal at mga bambang na punô ng tubig. (Jer 51:1, 13; Apo 17:1, 15) Ang mga tubig na ito ay nagsilbing depensa ng lunsod, at ang mga ito ang naging daanan ng mga barko na nagdadala ng yaman at mga luho mula sa maraming lugar. Kapansin-pansin na ang tubig ng Eufrates ay inilalarawang natuyo bago dumanas ng poot ng paghatol ng Diyos ang Babilonyang Dakila.—Apo 16:12, 19.

Mga Pagkakakilanlang Katangian ng Mistikong Babilonya. Ang makasagisag na babae na may pangalang Babilonyang Dakila ay "ang dakilang lunsod na may kaharian sa mga hari sa lupa," anupat dahil sa kahariang ito ay masasabing nakaupo siya sa "mga bayan at mga pulutong at mga bansa at mga wika." (Apo 17:1, 15, 18) Ang isang kaharian na namamahala sa ibang mga kaharian at mga bansa ay tinatawag na "imperyo." Inilalagay ng Babilonyang Dakila ang kaniyang sarili sa ibabaw ng makalupang mga hari sa pamamagitan ng paggamit ng kapangyarihan at impluwensiya sa kanila. Nakasakay siya sa isang makasagisag na hayop na may pitong ulo, anupat sa ibang mga talata ng Bibliya ay ginagamit ang mga hayop bilang mga sagisag ng pulitikal na mga kapangyarihang pandaigdig.—Tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Babilonyang Dakila ay isang pulitikal na imperyo, maaaring ang Babilonya o ang Roma. Gaya ng nabanggit na, ang Babilonya ay matagal nang hindi isang pulitikal na imperyo noong tanggapin ni Juan ang kaniyang makahulang pangitain. Tungkol naman sa Roma, ang uri ng pulitikal na pamamahala nito ay hindi katugma ng paglalarawan sa landasin ng Babilonyang Dakila at sa mga pamamaraan ng kaniyang pamumuno. Isa siyang patutot na nakikiapid sa mga hari sa lupa, anupat nilalasing sila sa alak ng kaniyang pakikiapid, at dinadaya niya ang mga bansa sa pamamagitan ng kaniyang "mga espiritistikong gawain." (Apo 17:1, 2; 18:3, 23) Kung ihahambing, natamo at napanatili ng Roma ang pamumuno nito sa pamamagitan ng tulad-bakal na kapangyarihang militar at ng mahigpit na pagpapatupad ng batas Romano sa mga probinsiya at mga kolonya nito. Kaayon ng bagay na ito, sinasabi ng *The Interpreter's Dictionary of the Bible:* "Ang Babilonya ay hindi basta sumasagisag sa Roma. Hindi lamang iisang imperyo o kultura ang saklaw ng Babilonya. Makikilala ito batay sa mga sistema ng idolatriya sa halip na sa mga heograpikong lokasyon o mga yugto sa kasaysayan. Ang Babilonya ay umiiral na kasabay ng kaharian ng hayop na nagpasamâ at nang-alipin sa sangkatauhan, at na dapat daigin ng Kordero (Apo. 17:14) upang mapalaya ang sangkatauhan." —Inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 338.

Malimit gamitin sa Hebreong Kasulatan ang isang patutot o ang isang babaing mapakiapid bilang sagisag. Binabalaan ang bansang Israel na huwag makipagtipan sa mga bansa ng Canaan sapagkat aakayin sila nito na gumawa ng "imoral na pakikipagtalik ["magpatutot," *RS*] sa kanilang mga diyos." (Exo 34:12-16) Kapuwa ang Israel at ang Juda ay

nag-apostata mula sa tunay na pagsamba sa Diyos na Jehova at hinatulan niya sila dahil sa kanilang pagpapatutot, palibhasa'y nagpatutot sila sa pulitikal na mga bansa at sa mga diyos ng mga ito. (Isa 1:21; Jer 3:6-10, 13; Eze 16:15-17, 28, 29, 38; Os 6:10; 7:11; 8:9, 10) Dito, mapapansin na hindi basta minamalas ng Diyos ang Israel o ang Juda bilang pulitikal na mga bansa na pumapasok sa pakikipag-ugnayan sa ibang pulitikal na mga pamahalaan. Sa halip, sinaway sila ng Diyos salig sa sagradong pakikipagtipan nila sa kaniya, samakatuwid ay mayroon silang pananagutan na maging isang banal na bayan na nakatalaga sa kaniya at sa kaniyang dalisay na pagsamba.—Jer 2:1-3, 17-21.

Matatagpuan din sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang katulad na makasagisag na paglalarawan. Ang kongregasyong Kristiyano ay inihahalintulad sa isang birhen na ikakasal kay Kristo bilang kaniyang Ulo at Hari. (2Co 11:2; Efe 5:22-27) Binababalaan ng alagad na si Santiago ang mga Kristiyano na huwag mangalunya sa espirituwal na paraan sa pamamagitan ng pakikipagkaibigan sa sanlibutan. (San 4:4; ihambing ang Ju 15:19.) Ganitong uri ng pakikiapid ang isinasagawa ng Babilonyang Dakila at ng kaniyang "mga anak na babae," anupat hindi natatanging eksepsiyon. (Kung minsan, ginagamit sa Bibliya ang terminong "mga anak na babae" upang tumukoy sa mga karatig-pook o nakapalibot na mga bayan ng isang lunsod o metropolis, gaya ng "mga sakop na bayan" [sa literal na Hebreo, "mga anak na babae"] ng Samaria at Sodoma; tingnan ang Eze 16:46-48.)

Ang isa pang mahalagang salik ay na kapag naigupo ang Babilonyang Dakila dahil sa mapangwasak na pagsalakay ng sampung sungay ng makasagisag na mabangis na hayop, ang kaniyang pagbagsak ay ipagdadalamhati ng kaniyang mga pinakiapiran, ang mga hari sa lupa, at gayundin ng mga mangangalakal at mga marinero na nakipag-ugnayan sa kaniya upang maglaan ng maluluhong paninda at mararangyang kagayakan. Bagaman nakaligtas sa kaniyang pagkawasak ang mga kinatawang ito ng pulitika at komersiyo, kapansin-pansin na walang kinatawan ng relihiyon na makikitang tumatangis sa kaniyang pagbagsak. (Apo 17:16, 17; 18:9-19) Pagkatapos malipol ang mistikong Babilonya, ang mga hari sa lupa ay ipinakikitang hinahatulan, at ang kanilang pagkapuksa ay nagmumula, hindi sa "sampung sungay," kundi sa tabak ng Hari ng mga hari, ang Salita ng Diyos.—Apo 19:1, 2, 11-18.

Ang isa pang katangiang pagkakakilanlan ng Babilonyang Dakila ay ang kaniyang kalasingan, anupat inilalarawan siyang "lasing sa dugo ng mga banal at sa dugo ng mga saksi ni Jesus." (Apo 17:4, 6; 18:24; 19:1, 2) Samakatuwid, siya ang espirituwal na katumbas ng sinaunang lunsod ng Babilonya, yamang nagpapakita siya ng gayunding pakikipag-alit sa tunay na bayan ng Diyos. Kapansin-pansin na sa mga lider ng relihiyon ipinataw ni Jesus ang pananagutan para sa "lahat ng dugong matuwid na ibinubo sa lupa, mula sa dugo ng matuwid na si Abel hanggang sa dugo ni Zacarias." Bagaman ang mga salitang iyon ay patungkol sa mga lider ng relihiyon na mga kalahi ni Jesus, ang bansang Judio, at bagaman sa loob ng ilang panahon ay naging napakatindi ng pag-uusig ng sektor na iyon sa mga tagasunod ni Jesus, ipinakikita ng kasaysayan na mula noon, ang pagsalansang sa tunay na mga Kristiyano ay nagmula sa iba pang mga sektor (anupat ang mga Judio mismo ay dumanas din ng maraming pag-uusig).—Mat 23:29-35.

Ang lahat ng nabanggit na mga salik ay mahalaga at dapat isaalang-alang upang makuha ang tunay na larawan ng makasagisag na Babilonyang Dakila at kung ano ang kinakatawan nito.

BABOY [sa Gr., *khoi'ros; hys* (babaing baboy); sa Heb., *chazir'* (baboy; baboy-ramo)]. Ang karaniwang baboy (*Sus domestica*) ay isang mamalya na katamtaman ang laki, may baak ang kuko, maiikli ang binti, at may katawang makapal ang balat, mapintog at kadalasa'y nababalot ng magagaspang na balahibo. Hindi matulis ang nguso ng baboy, at maiikli ang leeg at buntot nito. Palibhasa'y hindi ito ngumunguya ng dating kinain, ang baboy ay hindi maaaring kainin o ihain ayon sa mga kundisyon ng Kautusang Mosaiko.—Lev 11:7; Deu 14:8.

Bagaman ang pagbabawal ni Jehova sa pagkain ng karne ng baboy ay hindi naman batay sa kadahilanang pangkalusugan, may mga panganib noon at maging sa ngayon sa pagkain ng karne nito. Yamang ang mga baboy ay hindi pihikan sa pagkain, anupat kumakain pa nga ng bangkay at basura, madalas ay pinamumugaran sila ng iba't ibang parasitikong organismo, kabilang na yaong mga nagdudulot ng mga sakit gaya ng *trichinosis* at *ascariasis.*

Waring sa pangkalahatan ay itinuring ng mga Israelita ang baboy bilang partikular na karima-rimarim. Kaya ang kasukdulan ng kasuklam-suklam na pagsamba ay ipinahihiwatig ng mga salitang: "Ang naghahandog ng kaloob—ng dugo ng baboy!" (Isa 66:3) Para sa mga Israelita, wala nang mas kakatwa pa kaysa sa isang baboy na may gintong singsing na pang-ilong sa nguso nito. At dito inihahambing ng Kawikaan 11:22 ang isang babaing maganda sa panlabas ngunit hindi matino.

Bagaman ang mga apostatang Israelita ay kumain ng karneng baboy (Isa 65:4; 66:17), ipinakikita ng Apokripal na mga aklat ng Unang Macabeo (1:65,

Dy) at Ikalawang Macabeo (6:18, 19; 7:1, 2, *Dy*) na noong panahon ng pamumuno sa Palestina ng Siryanong hari na si Antiochus IV Epiphanes at ng kaniyang malupit na kampanya upang pawiin ang pagsamba kay Jehova, maraming Judio ang tumangging kumain ng karne ng baboy, anupat pinili pa nilang mamatay dahil sa paglabag sa batas ng hari kaysa lumabag sa kautusan ng Diyos.

Bagaman may iba pang mga bansa na hindi kumakain ng karneng baboy, para sa mga Griego ay isa itong espesyal na pagkain. Kaya malamang na dahil sa impluwensiyang Helenistiko, noong panahon ng ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa ay lumilitaw na napakaraming baboy sa Palestina, lalo na sa pook ng Decapolis. Sa lupain ng mga Gadareno ay may isang kawan ng mga 2,000 baboy. Nang pahintulutan ni Jesus na pumasok sa malaking kawan na iyon ang mga demonyong pinalayas niya, ang lahat ng baboy ay dumagsa sa bangin at nalunod sa dagat.—Mat 8:28-32; Mar 5:11-13.

Ang Pinalayas na mga Demonyo na Pumasok sa Baboy. Hindi mapupulaan si Jesus sa pagpapahintulot sa mga demonyo na pumasok sa mga baboy, lalo na yamang malamang na kasangkot dito ang ilang di-binanggit na salik. Halimbawa, kung mga Judio ang may-ari ng mga baboy, nagkakasala sila ng kawalang-galang sa Kautusan. Sabihin pa, hindi obligado si Jesus na patiunang alamin kung ano ang gagawin ng mga demonyo kapag nakapasok na sila sa maruruming hayop na iyon. At maaaring gustong sumanib ng mga demonyo sa mga baboy dahil nagtatamo sila rito ng di-likas at sadistikong kasiyahan. Gayundin, puwedeng ipangatuwiran na mas mahalaga ang isang tao kaysa sa isang kawan ng mga baboy. (Mat 12:12) Karagdagan pa, si Jehova naman talaga ang may-ari ng lahat ng mga hayop bilang Maylalang, kung kaya may lubos na karapatan si Jesus bilang kinatawan ng Diyos na pahintulutang sumanib ang mga demonyo sa kawan ng mga baboy. (Aw 50:10; Ju 7:29) Mariing ipinakita ng pagpasok ng mga demonyo sa mga baboy na pinalayas sila mula sa mga lalaki, sa gayon ay buong-linaw ring ipinakita sa mga nagmamasid ang pinsalang sumasapit sa mga nilalang na laman kapag inalihan ang mga ito ng demonyo. Itinanghal nito sa mga taong nagmamasid kapuwa ang kapangyarihan ni Jesus sa mga demonyo at ang kapangyarihan naman ng mga demonyo sa mga nilalang na laman. Ang lahat ng ito ay maaaring kaayon ng layunin ni Jesus at maaaring magpaliwanag kung bakit niya pinahintulutang pumasok sa mga baboy ang maruruming espiritu.

Makatalinghagang Paggamit. Ginamit ni Jesus ang kawalang-kakayahan ng mga baboy na kumilala ng halaga ng mga perlas upang ilarawan ang kamangmangan ng pagbabahagi ng espirituwal na mga bagay doon sa mga walang anumang pagpapahalaga sa espirituwal na mga kaisipan at mga turo. (Mat 7:6) At sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa alibughang anak, ang kaabahang kinasadlakan ng isang kabataang lalaki ay pinatingkad ng pagtatrabaho niya bilang upahang tagapag-alaga ng baboy, isang lubhang kasuklam-suklam na hanapbuhay para sa isang Judio, at ng pagnanais niyang kumain kahit ng pagkain ng mga hayop na ito. —Luc 15:15, 16.

Inihambing ng apostol na si Pedro ang mga Kristiyano na bumalik sa kanilang dating landasin sa buhay sa isang babaing baboy na bumalik sa paglulubalob sa putik matapos paliguan. (2Pe 2:22) Gayunman, may kaugnayan sa baboy, maliwanag na ang ilustrasyong ito ay hindi nilayong kumapit nang higit pa sa panlabas na anyo ng mga bagay-bagay. Ang totoo, ang baboy, sa ilalim ng likas na mga kalagayan, ay hindi naman talaga mas marumi kaysa sa iba pang mga hayop, bagaman nasisiyahan itong maglubalob sa putik paminsan-minsan upang magpalamig sa init ng tag-araw at maalis ang mga parasito na nasa balat nito.

BABOY-RAMO [sa Heb., *chazir'*]. Ang hayop na ito ay binanggit sa Kasulatan sa Awit 80:13, kung saan tinukoy ang paninira nito sa di-nababantayang mga ubasan. Ipinapalagay na ang tinutukoy rito ay ang baboy-ramong gubat (hindi ang lalaking alagang baboy, na kamag-anak nito). Ang hayop na ito (*Sus scrofa*) ay makikita pa rin sa mga latian ng Palestina.

Ang isang malaking baboy-ramong gubat ay maaaring tumimbang nang mga 160 kg (350 lb), may haba na halos 1.5 m (5 piye), at may taas na 1 m (3 piye) hanggang sa balikat. Ang nguso ng baboy-ramong gubat ay bagay na bagay sa pagdudukal ng pagkain sa gitna ng maliliit na halaman sa kagubatan. Ang mga pangil, lalo na ng lalaki, ay isang nakatatakot na sandata, at sa pamamagitan nito ay kayang-kaya niyang wakwakin ang isang kabayo. Hindi lamang mapanganib ang hayop na ito kundi mapaminsala rin, at sinasabi na kayang sirain ng isang pulutong ng mga baboy-ramo ang isang buong ubasan sa magdamag. Bagaman mga halaman ang pangunahing kinakain nito, kumakain din ito ng mga ugat, butil, bulati, susô, maliliit na hayop, itlog ng mga ibon, at iba pang mga katulad nito.

BACA [sa Heb., *ba·kha'*]. Ang halaman na nagkaroon ng mahalagang papel sa pakikipagsagupa ni David sa mga Filisteo "sa mababang kapatagan ng Repaim." (2Sa 5:22-25; 1Cr 14:13-16) Ang tanging iba pang pagtukoy sa halamang ito ay nasa

Awit 84:6: "Sa pagdaraan sa mababang kapatagan ng mga palumpong na baca, ginagawa nila itong isang bukal." Maaaring tumutukoy rin ito sa "mababang kapatagan ng Repaim" kung saan naganap ang pakikipaglaban ni David at ang kapatagang iyon ay ipinapalagay na nasa TK ng Jerusalem.

Ang salitang Hebreo na ginamit ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "tumangis." (Ihambing ang Gen 21:16.) Kaya naman, waring tumutukoy ito sa isang halaman, palumpong, o punungkahoy na naglalabas ng butil-butil na sahing o marahil ay ng malagatas na dagta. Hindi tiyak kung sa anong halaman ito tumutukoy; ang pangalang baca ay isang transliterasyon lamang ng salitang Hebreo para rito. Walang maliwanag na saligan ang rabinikong pangmalas na nag-uugnay nito sa puno ng mulberi (gaya rin ng pagkakasalin sa *KJ*). Yamang ang mga punong balsamo (na ang ilang uri ay masusumpungan sa iba't ibang pamilya ng mga punungkahoy) ay naglalabas ng sahing o resina, ang mga ito ang iminumungkahi ng maraming iskolar. Isang puno ng balsamo naman na kabilang sa pamilya ng mga alamo (*Populus euphratica*) ang iminumungkahi ng ilang botaniko, pangunahin nang dahil madaling gumalaw ang mga dahon nito kapag humihihip ang hangin, sa gayo'y lumilikha ng pumapagaspas na tunog. Gayunman, hindi tinitiyak ng Bibliya kung paano nalikha ang "yabag ng paglalakad" (kung sa pamamagitan ng mga dahon, mga sanga, o ng iba pang bahagi ng halaman) kundi binabanggit lamang nito na nagmula iyon sa "mga dulo" ng mga halaman. Maaaring iyon ay isa lamang pumapagaspas na tunog na nagsilbing hudyat, o gaya ng sinasabi ng ilan, maaaring iyon ay isang malakas-lakas na ingay na nalikha ng humahagibis na hangin, anupat nasapawan nito ang ingay ng yabag ng sumasalakay na hukbo o nakahawig pa nga ang tunog niyaon.—2Sa 5:24; 1Cr 14:15.

BAGA. Tingnan ang ULING, BAGA.

BAGAHE. Tingnan ang DALA-DALAHAN.

BAGING. Isang halaman na may mahahaba at payat na tangkay na pumupulupot at gumagapang sa lupa o umaakyat sa pamamagitan ng mga pangkuyapit, anupat ang pinakakaraniwang uri ay ang puno ng ubas (*Vitis vinifera*). Ang salitang Hebreo na *ge'phen* ay karaniwang tumutukoy sa "punong ubas na pang-alak" (Bil 6:4; Huk 13:14), ang isang eksepsiyon dito ay ang "baging na ligáw" na namumunga ng mga ligáw na upo. (2Ha 4:39) Ang salitang Griego na *am'pe·los* ay tumutukoy sa puno ng ubas, at ang salitang *am·pe·lon'* naman ay tumutukoy sa isang ubasan.

Nagsimula ang kasaysayan ng pagtatanim ng ubas sa pananalitang: "Si Noe ay . . . nagtanim ng isang ubasan." (Gen 9:20) Si Melquisedec, hari ng Salem, ay naglabas ng "tinapay at alak" upang ihain kay Abraham, anupat pinatutunayan nito na ang mga ubas ay itinatanim na sa lupain ng Canaan bago pa ang 1933 B.C.E. (Gen 14:18) Inilalarawan ng mga inskripsiyong Ehipsiyo ang pamimitas ng mga ubas at ang pagyapak sa mga pisaan ng ubas noong ikalawang milenyo B.C.E.; ang mga Paraon noong panahong iyon ay may opisyal na mga katiwala ng kopa. (Gen 40:9-13, 20-23) Gayunman, dumanas ng matinding dagok ang industriya ng paggawa ng alak sa Ehipto nang 'patayin ni Jehova ang kanilang punong ubas' sa pamamagitan ng salot ng graniso. —Aw 78:47; 105:33.

Ang mga tiktik na pumasok sa Lupang Pangako, "isang lupain ng . . . mga punong ubas at mga igos at mga granada," ay nag-uwi mula sa agusang libis ng Escol ng isang kumpol ng ubas na napakalaki anupat kinailangan itong buhatin ng dalawang lalaki sa pamamagitan ng isang pamingga. (Deu 8:8; Bil 13:20, 23, 26) Karaniwang sinasabi na ang mga kumpol ng ubas mula sa rehiyong ito ay tumitimbang nang 4.5 hanggang 5.5 kg (10 hanggang 12 lb). Isang kumpol ang iniulat na tumitimbang nang 12 kg (26 na lb); ang isa naman ay mahigit sa 20 kg (44 na lb).

Bukod sa agusang libis ng Escol, ang iba pang mga rehiyong pinagtatamnan ng mga ubas na binanggit sa Bibliya ay ang En-gedi sa tabi ng Dagat na Patay (Sol 1:14), Sikem (Huk 9:26, 27), Shilo (Huk 21:20, 21), at sa kabila ng Jordan, ang Sibma, Hesbon, at Eleale.—Isa 16:7-10; Jer 48:32.

Pagtatanim at Pag-aalaga. Ang mga ubasan ay kadalasang itinatanim sa mga dalisdis ng burol. Nakaugalian nang bakuran o kulungin ng pader ang mga ubasan (Bil 22:24; Kaw 24:30, 31) at pagtayuan din ng mga kubol o mga toreng bantayan (Isa 1:8; 5:2) upang maipagsanggalang ang mga ubasan mula sa mga magnanakaw o mga hayop na pumapasok gaya ng mga sorra at mga baboy-ramo. (Aw 80:8, 13; Sol 2:15) Pinahintulutan ng Kautusang Mosaiko ang isang nakikiraan sa isang ubasan na kumain hanggang sa siya ay mabusog ngunit hindi siya maaaring magdala nito sa isang lalagyan, sapagkat iyon ay maituturing na pagnanakaw.—Deu 23:24.

Upang maging kumbinyente, isang pisaan ng ubas at isang tangke ang hinuhukay malapit sa ubasan, yamang kadalasan ang kalakhang bahagi ng ani ay pinipisa upang gawing alak. (Isa 5:2; Mar 12:1; tingnan ang ALAK AT MATAPANG NA INUMIN.) Sabihin pa, marami ring sariwang ubas ang kinakain, at ibinibilad din sa araw ang iba upang gawing pasas.—1Sa 25:18; 30:12; 2Sa 16:1; 1Cr 12:40.

Iba't iba ang pagkakaayos ng sinaunang mga ubasan. Kung minsan, ang mga punong ubas ay sistematikong itinatanim nang hile-hilera anupat may pagitan na 2.5 m (8 piye) o mahigit pa sa isa't isa, sa lupa na inihandang mabuti. Ayon sa Kautusang Mosaiko, hindi maaaring magtanim ng ibang binhi sa isang ubasan, bagaman ang mga punungkahoy, gaya ng igos, ay maaaring itanim doon. (Deu 22:9; Luc 13:6, 7) Kung minsan, ang mga punong ubas ay hinahayaang gumapang sa lupa pababa sa dalisdis ng burol, anupat ang mga kumpol lamang ang nakaangat sa pamamagitan ng magkakasangang patpat, ngunit kadalasan ay pinagagapang ang mga punong ubas sa ibabaw ng mga balag na kahoy o mga bunton ng mga bato.

Mahalaga ang pagpungos upang makapamunga ng mabubuting ubas. Sinabi ni Jesus na "ang bawat sanga . . . na hindi namumunga ay inaalis niya, at ang bawat isa na namumunga ay nililinis niya [sa pamamagitan ng pagpungos], upang mamunga iyon nang higit pa." (Ju 15:2) Kapag pinungusan ang mabubungang sanga at pinutol ang di-namumungang mga sanga, nagagamit ng halaman ang buong lakas nito upang maging mas mataas ang kalidad ng bunga nito. Sa mga lupain sa Bibliya, ang pagpungos ay nagsisimula sa tagsibol, bandang Marso, at inuulit sa Abril at muli sa Mayo kung kinakailangan.—2Cr 26:10; Isa 18:5; Luc 13:7.

Ang isang mabungang punong ubas na inaalagaan nang wasto at pinupungusan nang mabuti ay maaaring umabot sa di-pangkaraniwang gulang at laki. Halimbawa, iniulat na may isang punong ubas sa Jerico na mahigit nang 300 taon at ang diyametro ng katawan nito ay halos 46 na sentimetro (18 pulgada). Kung minsan, ang matatandang punong ubas na ito ay tumataas nang mahigit sa 9 na m (30 piye) at nagiging tunay na 'mga punong ubas.' Ngunit sa kabila ng ganitong taas nito sa gitna ng mga punungkahoy sa kagubatan, ang gayong kahoy ng punong ubas ay hindi mapakikinabangan bilang isang "pingga na magagamit sa paggawa ng gawain" o isang "tulos na mapagsasabitan ng anumang uri ng kagamitan," sapagkat napakalambot nito; at hindi ito tuwid upang magamit bilang tabla. Tunay nga, ang kahoy ng punong ubas ay nagsilbing isang angkop na ilustrasyon tungkol sa di-tapat na mga tumatahan sa Jerusalem, anupat magagamit lamang bilang panggatong sa apoy, ang pangwakas na kahihinatnan, sabi ni Jesus, ng di-mabungang mga punong ubas.—Eze 15:2-7; Ju 15:6.

Ang matagumpay na kapanahunan ng saganang ani ng ubas ay may awitan at katuwaan na pinagsasaluhan ng mga tagapitas ng mga ubas at ng mga manyayapak sa mga pisaan ng ubas. (Huk 9:27; Isa 16:10; Jer 25:30; tingnan ang PISAAN.) Isa rin itong nakagagalak na panahon para sa mga dukha at mga naninirahang dayuhan sa lupain, na pinahintulutang maghimalay sa mga ubasan pagkatapos ng pag-aani. (Lev 19:10; Deu 24:21) Totoo rin naman ang kabaligtaran nito—kapag natuyo ang mga punong ubas, o kapag hindi namunga ang mga ito, o kapag ang mga ubasan ay naging mga tiwangwang na kaguhuan ng mga tinik, ang mga iyon ay kapaha-pahamak na mga panahon ng matinding lumbay.—Isa 24:7; 32:10, 12, 13; Jer 8:13.

Ayon sa mga kautusan tungkol sa Sabbath, tuwing ikapitong taon at sa panahon ng Jubileo, ang mga ubasan ay hindi sasakahin, hindi pupungusan, at hindi pag-aanihan ng mga may-ari nito. (Lev 25:3-5, 11) Ngunit sa mga taóng iyon, ang sinumang tao (mga may-ari, mga alipin, mga dayuhan, at mga dukha), gayundin ang mga hayop, ay malayang makakakain mula sa anuman na kusang tumutubo roon.—Exo 23:10, 11; Lev 25:1-12.

Makatalinghaga at Makasagisag na Paggamit. Dahil sa pagiging pamilyar ng puno ng ubas—ang malawak na kaalaman ng mga tao tungkol sa pagtatanim at produksiyon nito gayundin sa mga gawaing pag-aani at paghihimalay na kaugnay nito—malimit itong tukuyin ng mga manunulat ng Bibliya. Ang mga punong ubas na namumunga nang sagana ay nagpapakita ng pagpapala ni Jehova. (Lev 26:5; Hag 2:19; Zac 8:12; Mal 3:11; Aw 128:3) Ang pananalitang 'nakaupo ang bawat isa sa ilalim ng kaniyang punong ubas at sa ilalim ng kaniyang puno ng igos' ay naging kasabihan na nagpapahiwatig ng kapayapaan at katiwasayan.—1Ha 4:25; 2Ha 18:31; Isa 36:16; Mik 4:4; Zac 3:10.

Ang mga punong ubas na di-mabunga ay kapahayagan ng kawalan ng pabor ng Diyos. (Deu 28:39) Ang Israel ay naging gaya ng mga ubas sa ilang, ngunit ito ay naging punong ubas na nabubulok (Os 9:10; 10:1), gaya ng banyagang punong ubas na namumunga ng mga ubas na ligáw. (Isa 5:4; Jer 2:21) Ipinahihiwatig sa isang karaniwang kasabihan noong panahon nina Jeremias at Ezekiel na ang hilaw na mga ubas ay nakapagpapangilo ng ngipin dahil sa asim ng mga ito.—Jer 31:29, 30; Eze 18:2.

Pinagsikapang iugnay ang "punong ubas ng Sodoma" sa iba't ibang halaman na matatagpuang katutubo sa lugar ng Dagat na Patay, ngunit ang tagpo ng pananalitang ito sa kaisa-isang paglitaw nito (Deu 32:32) ay maliwanag na nagpapahiwatig ng makasagisag na paggamit. Ang Sodoma ay paulit-ulit na ginamit sa Bibliya upang kumatawan sa katiwalian sa moral at sa kabalakyutan.—Isa 1:10; 3:9; Jer 23:14.

Sa ilang pagkakataon, nagsalita si Jesus tungkol sa mga ubasan at sa mga ubas ng mga ito. (Mat 20:1-16) Tatlong araw na lamang bago ang

kaniyang kamatayan, binanggit niya ang ilustrasyon ng balakyot na mga tagapagsaka.—Mar 12:1-9; Luc 20:9-16; tingnan ang ILUSTRASYON, MGA.

Nang pasinayaan niya ang Hapunan ng Panginoon, gumamit si Jesus ng alak, ang 'bunga ng punong ubas,' bilang isang sagisag ng kaniyang "dugo ng tipan." Noong huling gabing iyon ng kaniyang buhay sa lupa, tinukoy rin niya ang kaniyang sarili bilang "ang tunay na punong ubas" at ang kaniyang Ama bilang "ang tagapagsaka." Ang kaniyang mga alagad ay inihalintulad niya sa "mga sanga" na alinman sa pupungusan upang mamunga nang higit o lubusang tatagpasin.—Mat 26:27-29; Mar 14:24, 25; Luc 22:18; Ju 15:1-10.

Makahulang Paggamit. Nang pagpalain ni Jacob si Juda, may makahulang kahulugan ang kaniyang mga salita: "Itinatali ang kaniyang hustong-gulang na asno sa punong ubas [*lag·ge'phen*] at ang anak ng kaniyang sariling asnong babae sa piling punong ubas [*welas·so·re·qah'*], tiyak na lalabhan niya ang kaniyang pananamit sa alak at ang kaniyang kasuutan sa dugo ng mga ubas. Pulang-pula ang kaniyang mga mata dahil sa alak." (Gen 49:8-12) Ang salitang Hebreo na *so·re·qah'* ay tumutukoy sa isang punong ubas na pula na nagluluwal ng pinakamataba o pinakapiling bunga. (Ihambing ang Isa 5:2; Jer 2:21, kung saan lumilitaw ang kaugnay na terminong *so·req'*.) Mga ilang araw bago ang karatula na kababasahan ng "Ang Hari ng mga Judio" ay ipinaskil sa itaas niya sa pahirapang tulos (Mar 15:26), si Jesu-Kristo, na mula sa tribo ni Juda, ay pumasok sa Jerusalem na nakasakay sa isang bisiro, ang anak ng isang asno, sa gayon ay inihaharap siya sa Jerusalem bilang hari nito. (Mat 21:1-9; Zac 9:9) Bagaman hindi itinali ni Jesus ang bisiro ng asnong babae sa isang literal na punong ubas, ibinigkis naman niya ang kaniyang mga pag-aangkin ng karapatan bilang hari sa isang makasagisag na punong ubas, isa na espirituwal, samakatuwid nga, ang Kaharian ng Diyos.—Ihambing ang Mat 21:41-43; Ju 15:1-5.

Bukod sa lalong dakilang kahulugang ito, ang hula ni Jacob ay nagkaroon ng literal na pagkakapit sa manang ibinigay sa tribo ni Juda sa Lupang Pangako. Kasama rito ang bulubunduking pook, pati na ang mabungang mga libis nito at ang matataas na "mabungang dalisdis ng burol" na ginawang hagdan-hagdan upang maging mga ubasan.—Isa 5:1.

Sa aklat ng Apocalipsis, pagkatapos banggitin ang "aanihin sa lupa," isang anghel ang narinig na nagbibigay ng utos: "Tipunin mo ang mga kumpol ng punong ubas ng lupa, sapagkat nahinog na ang mga ubas nito." Kaagad, "ang punong ubas ng lupa" ay tinipon at inihagis "sa malaking pisaan ng ubas ng galit ng Diyos." Ang punong ubas na ito ay naiiba sa "tunay na punong ubas," na namumunga sa ikaluluwalhati ng Diyos. Maliwanag na "ang punong ubas ng lupa" ay namumunga ng nakasasakit na bunga, sapagkat wawasakin ito sa utos ng Diyos.—Apo 14:15, 18, 19.

BAGONG JERUSALEM. Isang pananalitang lumilitaw nang dalawang ulit, at tanging sa lubhang makasagisag na aklat ng Apocalipsis. (Apo 3:12; 21:2) Nang malapit nang matapos ang sunud-sunod na mga pangitaing iyon, at matapos niyang makitang pinuksa ang Babilonyang Dakila, sinabi ng apostol na si Juan: "Nakita ko rin ang banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem, na bumababang galing sa langit mula sa Diyos at nahahandang gaya ng isang kasintahang babae na nagagayakan para sa kaniyang asawang lalaki."—Apo 21:2.

Ang Kasintahang Babae ng Kordero. Sa liwanag ng ibang mga kasulatan, matitiyak ang pagkakakilanlan ng Bagong Jerusalem. Siya ay "gaya ng isang *kasintahang babae.*" Isinulat pa ni Juan: 'Isa sa pitong anghel ang nakipag-usap sa akin at nagsabi: "Halika rito, ipakikita ko sa iyo ang kasintahang babae, ang asawa ng Kordero." Kaya dinala niya ako sa kapangyarihan ng espiritu sa isang malaki at napakataas na bundok, at ipinakita niya sa akin ang banal na lunsod na Jerusalem na bumababang galing sa langit mula sa Diyos at taglay ang kaluwalhatian ng Diyos. Ang kaningningan nito ay tulad ng isang napakahalagang bato, gaya ng batong jaspe na kumikinang na sinlinaw ng kristal.' —Apo 21:9-11.

Kaninong kasintahang babae ang Bagong Jerusalem? Sa Kordero ng Diyos, si Jesu-Kristo, na nagbuhos ng kaniyang dugo bilang hain para sa sangkatauhan. (Ju 1:29; Apo 5:6, 12; 7:14; 12:11; 21:14) Sino ang kasintahang babaing ito? Siya'y binubuo ng mga miyembro ng niluwalhating kongregasyong Kristiyano. Ang kongregasyong ito sa lupa ay inihalintulad sa "isang malinis na birhen" na ihaharap sa Kristo. (2Co 11:2) Muli, inihalintulad ng apostol na si Pablo ang kongregasyong Kristiyano sa isang asawang babae, na ang Asawang Lalaki at Ulo ay si Kristo.—Efe 5:23-25, 32.

Karagdagan pa, sa Apocalipsis 3:12, kinausap mismo ni Kristo ang kongregasyon, anupat nangako siya na isusulat niya sa tapat na mananaig "ang pangalan ng aking Diyos at ang pangalan ng lunsod ng aking Diyos, ang bagong Jerusalem na bumababa mula sa langit mula sa aking Diyos, at ang bagong pangalan kong iyon." Ang pangalan ng asawang babae ay isinusunod sa pangalan ng kaniyang asawang lalaki. Kaya naman, maliwanag na yaong mga nakitang nakatayo sa Bundok Sion kasama ng Kordero, may bilang na 144,000, na may pangalan ng Kordero at ng kaniyang Ama na nakasulat sa ka-

nilang mga noo, ay ang grupo ring iyon, ang kasintahang babae.—Apo 14:1.

Bakit hindi maaaring maging isang lunsod sa Gitnang Silangan ang "Bagong Jerusalem"?

Makalangit ang Bagong Jerusalem, hindi makalupa, sapagkat ito'y bumababang "galing sa langit mula sa Diyos." (Apo 21:10) Kaya naman ang lunsod na ito ay hindi itinayo ng mga tao at wala itong literal na mga lansangan at mga gusaling nakatayo sa Gitnang Silangan sa lokasyon ng sinaunang lunsod ng Jerusalem, na winasak noong 70 C.E. Habang nasa lupa, ang mga miyembro ng uring kasintahang babae ay sinabihan na ang kanilang "pagkamamamayan ay nasa langit" at na umaasa silang tumanggap ng "isang walang-kasiraan at walang-dungis at walang-kupas na mana." "Ito ay nakataan sa langit para sa inyo," sabi ng apostol na si Pedro.—Fil 3:20; 1Pe 1:4.

Noong 537 B.C.E., lumalang si Jehova ng "mga bagong langit at ng isang bagong lupa" nang ang mga Judiong nalabi ay isauli sa Jerusalem mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Isa 65:17) Sa lunsod ng Jerusalem, ang pagkagobernador ni Zerubabel (isang inapo ni David) na tinutulungan ng mataas na saserdoteng si Josue, ang maliwanag na bumubuo sa "mga bagong langit" noon. (Hag 1:1, 14; tingnan ang LANGIT [Mga bagong langit at bagong lupa].) Ang Bagong Jerusalem, kasama si Kristo sa kaniyang trono sa makasagisag na lunsod na ito, ang bumubuo sa "mga bagong langit" na mamamahala sa "bagong lupa," na siyang lipunan ng mga tao sa lupa.

Ang pangitaing nakita ni Juan tungkol sa Bagong Jerusalem ay nagbibigay ng karagdagang patunay na talagang ito ay isang makalangit na lunsod. Tanging isang makasagisag na lunsod ang maaaring magkaroon ng mga sukat at karilagan ng Bagong Jerusalem. Ang pundasyon nito ay parisukat, mga 555 km (345 mi) sa bawat panig, o mga 2,220 km (1,379 na mi) sa buong palibot, samakatuwid nga, 12,000 estadyo. Palibhasa'y hugis-kubiko, pare-pareho ang taas, haba, at lapad ng lunsod. Walang lunsod na gawang-tao ang makaaabot nang gayon hanggang sa malayong kalawakan. Sa palibot nito ay may isang pader na 144 na siko (64 na m; 210 piye) ang taas. Ang pader, na yari mismo sa jaspe, ay nakatayo naman sa 12 batong pundasyon, mahahalagang bato na may pambihirang kagandahan—jaspe, safiro, calcedonia, esmeralda, sardonica, sardio, crisolito, berilo, topacio, crisopasio, jacinto, at amatista. Nakaukit naman sa 12 batong pundasyon na ito ang mga pangalan ng 12 apostol ng Kordero. Hindi rin pahúhulí sa kaluwalhatian ang mismong lunsod na nasa loob ng magagandang pader na ito, sapagkat inilarawan ito bilang "dalisay na ginto na tulad ng malinaw na salamin," anupat may malapad na daan na "dalisay na ginto, gaya ng malinaw na salamin."—Apo 21:12-21.

Isang Dalisay at Kapaki-pakinabang na Pamamahala. Ang pasukan sa mariringal na pader ng Bagong Jerusalem ay ang 12 pintuang-daan nito, tatlo sa bawat panig, anupat ang bawat isa ay gawa sa isang napakalaking perlas. Bagaman ang mga pintuang-daan na ito ay hindi kailanman isinasara, "anumang bagay na hindi sagrado at sinumang gumagawa ng kasuklam-suklam na bagay at ng kasinungalingan ay hindi sa anumang paraan papasok sa loob nito; tangi lamang yaong mga nakasulat sa balumbon ng buhay ng Kordero." Tunay ngang isa itong banal at sagradong lunsod, subalit walang makikitang templo ukol sa pagsamba, sapagkat "ang Diyos na Jehova na Makapangyarihan-sa-lahat ang templo nito, gayundin ang Kordero." At ang lunsod ay "hindi nangangailangan ng araw ni ng buwan man upang sumikat dito, sapagkat nililiwanagan ito ng kaluwalhatian ng Diyos, at ang lampara nito ay ang Kordero." Magiging kapaki-pakinabang sa mga bansa ang pamamahala nito sa kanila, sapagkat "ang mga bansa ay lalakad sa pamamagitan ng liwanag nito."—Apo 21:22-27.

BAGONG TIPAN. Tingnan ang TIPAN.

BAHA. Tingnan ang DELUBYO.

BAHAGHARI. Isang hating-bilog na balantok, o arko, na kakikitaan ng sari-saring kulay; isang nakikitang tanda ng tipang pangako ni Jehova na "hindi na lilipulin pa ang lahat ng laman sa pamamagitan ng tubig ng isang delubyo, at hindi na magkakaroon pa ng delubyo na sisira sa lupa." (Gen 9:11-16) Sa Hebreo, walang pantanging salita para sa bahaghari, kaya naman ang karaniwang salita para sa "busog" [sa Ingles, *bow*] (na panghilagpos sa palaso) ang ginagamit sa Bibliya.

Masalimuot na mga teoriya at mga pormula ang ginagamit upang ipaliwanag kung paano nabubuo ang isang bahaghari. Pangunahin na, waring kapag pumapasok ang puting liwanag sa loob ng isang patak ng ulan, ito ay bumabaluktot at nangangalat sa iba't ibang kulay, anupat ang patak ng ulan ay nagsisilbing isang pagkaliit-liit na prisma. Bawat kulay ay tumatama sa panloob na gilid ng patak ng ulan at pinatatalbog sa isang anggulong naiiba at espesipiko. Sa gayon, ang nagmamasid ay nakakakita ng isang balantok na may kabuuang pitong kulay ng ispektrum (mula sa pinakaloob ng arko papalabas: biyoleta, indigo, asul, berde, dilaw, kahel, at pula), bagaman maaaring maghalo ang

mga ito anupat apat o limang kulay lamang ang nakikita nang malinaw. Kung minsan, isa pang mas malaki at di-gaanong malinaw na "pangalawahing" balantok ang nabubuo at baligtad naman ang pagkakasunud-sunod ng mga kulay. Pinag-aaralan pa rin ng mga siyentipiko ang bahaghari. Ganito ang puna ni Carl B. Boyer: "Sa loob ng isang patak ng ulan, napakasalimuot ng inter-aksiyon ng enerhiya ng liwanag at ng materya anupat ang isa ay tuwirang inaakay sa *quantum mechanics* at sa *theory of relativity. . . .* Bagaman marami nang nalalaman tungkol sa paglitaw ng bahaghari, hindi pa ito gaanong nauunawaan."—*The Rainbow, From Myth to Mathematics,* 1959, p. 320, 321.

Ang unang pagtukoy ng Bibliya sa isang bahaghari ay nasa ulat hinggil sa pakikipagtipan ng Diyos kay Noe at sa kaniyang mga supling nang makalabas na sa arka ang mga nakaligtas sa Baha. (Gen 9:8-17; Isa 54:9, 10) Ang magandang tanawing ito mismo ay malamang na nakaaliw kay Noe at sa kaniyang pamilya at nagsilbing pahiwatig ng kapayapaan sa kanila.

Maraming opinyon ang inihaharap hinggil sa kung ito ba ang unang pagkakataon na nakakita ng bahaghari ang mga tao. Ipinapalagay ng ilang komentarista na bago pa nito ay nakakita na ng bahaghari ang mga tao at na ang 'pagbibigay' ng Diyos ng bahaghari noong panahong iyon ay 'pagbibigay' lamang ng pantanging kahulugan o kahalagahan sa isang penomeno na dati nang umiiral. Marami sa mga nanghahawakan sa ganitong pangmalas ang naniniwala na ang Baha ay nangyari sa isang lugar lamang o hindi nagkaroon ng malaking epekto sa atmospera.

Gayunpaman, ito ang unang pagbanggit sa isang bahaghari, at kung mayroon nang bahaghari na nakita mas maaga pa rito, hindi na magkakaroon ng tunay na puwersa ang paggamit ng Diyos dito bilang isang namumukod-tanging tanda ng kaniyang tipan. Magiging pangkaraniwan lamang ito, at hindi magiging isang mahalagang palatandaan ng isang pagbabago, ng isang bagay na bago.

Hindi inilarawan sa Bibliya kung gaano kalinaw ang atmospera bago ang Baha. Ngunit lumilitaw na dahil sa mga kalagayan ng atmospera noon, maliban noong magkaroon ng pagbabago at "nabuksan ang mga pintuan ng tubig ng langit" (Gen 7:11), walang sinumang nakakita ng bahaghari nang una kay Noe at sa kaniyang pamilya. Maging sa ngayon, apektado ng mga kalagayan ng atmospera kung ang isa ay makakakita ng bahaghari o hindi.

Ang karilagan, kagandahan, at kapayapaan ng isang bahaghari na lumilitaw pagkaraan ng isang bagyo ay ginagamit sa mga paglalarawan ng Bibliya tungkol sa Diyos at sa kaniyang trono. Sa pangitain ni Ezekiel tungkol sa Diyos, nakita ng propeta ang "isang anyong gaya ng balantok na lumilitaw sa kaulapan kapag araw na may buhos ng ulan." Idiniriin nito ang "kaluwalhatian ni Jehova." (Eze 1:28) Sa katulad na paraan, nakita ni Juan ang marilag na trono ni Jehova, at 'sa palibot nito ay may isang bahagharing tulad ng esmeralda ang kaanyuan.' Malamang na ang nakagiginhawang kulay ng bahaghari na kasimberde ng esmeralda ay nagpahiwatig kay Juan ng kahinahunan at katahimikan, at angkop naman iyon yamang si Jehova ang kumokontrol sa bawat situwasyon, anupat isa siyang maluwalhating Tagapamahala. (Apo 4:3) Nakakita rin si Juan ng isang anghel na may 'isang bahaghari sa kaniyang ulo' (Apo 10:1), na maaaring nagpapahiwatig na isa itong pantanging kinatawan ng "Diyos ng kapayapaan."—Fil 4:9.

BAHARUMITA [Ng (Mula sa) Bahurim]. Isang katutubo ng nayon ng Bahurim. Si Azmavet, isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, ay mula sa lugar na ito at tinawag na "Baharumita" sa 1 Cronica 11:33 at "Bar-humita" sa 2 Samuel 23:31. Si Simei, na nanlait sa tumatakas na si Haring David, ay isa ring Baharumita.—2Sa 19:16; 1Ha 2:8; tingnan ang BAHURIM.

BAHAY. Bukod sa iba pang mga bagay, ang salitang "bahay" o "sambahayan," gaya ng pagkakagamit sa Bibliya (sa Heb., *ba'yith;* sa Gr., *oi'kos* o *oi-ki'a;* sa Ingles, *house*), ay maaaring tumukoy sa (1) isang sambahayan [sa Ingles, *household*] o sa lahat ng supling ng isang tao (Gen 12:1; 17:13, 23; Ob 17, 18; Mik 1:5); (2) isang tinatahanang bahay (Gen 19:2-4); (3) isang piitan o, sa makasagisag na paraan, sa bansa kung saan inaalipin ang isa (Gen 40:3, 14; Exo 13:3); (4) isang tahanang dako ng mga hayop at mga ibon (Job 39:6; Aw 104:17); (5) isang sapot ng gagamba (Job 8:14); (6) isang maharlikang tirahan o palasyo (2Sa 5:11; 7:2); (7) isang makasaserdoteng linya (1Sa 2:35); (8) isang maharlikang dinastiya (1Sa 25:28; 2Sa 7:11); (9) tabernakulo o templo ni Jehova, kapuwa sa literal na paraan at kapag ginagamit sa isang makatalinghagang paraan (Exo 23:19; 34:26; 1Ha 6:1; 1Pe 2:5); (10) tahanang dako ni Jehova, ang langit mismo (Ju 14:2); (11) santuwaryo ng isang huwad na diyos (Huk 9:27; 1Sa 5:2; 1Ha 16:32; 2Ha 5:18); (12) nasisirang pisikal na katawan ng mga tao (Ec 12:3; 2Co 5:1-4); (13) walang-kasiraang espirituwal na katawan (2Co 5:1); (14) karaniwang libingan (Job 17:13; Ec 12:5); (15) asosasyon ng mga manggagawa na iisa ang propesyon (1Cr 4:21); at (16) isang gusali na pinagtataguan ng opisyal na mga rekord ng estado (Ezr 6:1).

Kadalasan, ang isang anyo ng salitang Hebreo para sa bahay (*ba'yith*) ay nagiging bahagi ng isang pangalang pantangi, gaya sa Bethel (nangangahulugang "Bahay ng Diyos") at Betlehem (nangangahulugang "Bahay ng Tinapay").

Mga Materyales at Mga Pamamaraan sa Pagtatayo. Noong sinauna, gaya sa ngayon, nagkaroon ng iba't ibang uri ng mga tirahan. Nagkakaiba-iba ang mga pamamaraan ng pagtatayo depende sa yugto ng panahon, sa kalagayang pangkabuhayan ng nagpapatayo, at sa mga materyales na makukuha. Bilang halimbawa, ang mga tagapagtayo ng Babel ay gumamit ng mga laryo sa halip na bato, at ang "bitumen ay nagsilbing argamasa para sa kanila."—Gen 11:3.

Marami sa mga Israelita ang nagsimulang manahanan sa mga bahay ng itinaboy na mga Canaanita at malamang na sa loob ng maraming taon pagkatapos nito ay gumamit sila ng katulad na mga pamamaraan sa pagtatayo. (Deu 6:10, 11) Lumilitaw na mas gusto nila ang mga bahay na bato (Isa 9:10; Am 5:11), yamang mas matitibay ang mga ito at mas ligtas sa mga nanloloob kaysa sa mga bahay na yari sa laryong putik. Madaling pasukin ng mga magnanakaw ang mga bahay na putik sa pamamagitan lamang ng paghuhukay sa isang dingding. (Ihambing ang Job 24:16.) Gayunman, sa mabababang lupain, kung saan kakaunti ang makukuhang de-kalidad na batong-apog at batong-buhangin, mga laryong putik na pinatuyo sa araw, o kung minsan, niluto sa hurnuhan, ang ginagamit sa mga dingding ng mga tirahan. Mga biga at mga tahilang sikomoro, enebro, at, partikular na sa mas matitibay na bahay, sedro, ang ginagamit.—Sol 1:17; Isa 9:10.

Nakahukay ang mga arkeologo ng mga guho ng iba't ibang uri ng sinaunang mga tirahan sa Palestina. Kadalasan ay may isang pugon sa looban at kung minsan, mayroon ding balon o imbakang-tubig. (2Sa 17:18) Batay sa mga guho ng mga bahay na nasumpungan, makikita na malaki ang pagkakaiba-iba ng sukat ng mga ito. Ang isa ay mga 5 m (16 na piye) kuwadrado lamang, samantalang ang isa naman ay may sukat na 32 por 30 m (104 por 97 piye). Kadalasan, ang mga silid ay may sukat na mula sa 3.5 hanggang 4.5 m (12 hanggang 15 piye) kuwadrado.

May mga bahay na itinayo sa ibabaw ng malalapad na pader ng lunsod. (Jos 2:15) Ngunit lalong mabuti kung itinayo ang mga ito sa ibabaw ng batong-limpak (Mat 7:24), at karaniwan na, hindi pinasisimulan ang kayariang laryong putik hangga't hindi nakapaglalatag ng dalawa o tatlong hanay ng mga bato. Kapag ang bahay ay hindi maitatayo sa isang batong-limpak, kadalasan ay naglalatag ng isang solidong pundasyon, anupat ang lalim niyaon ay kasintaas ng batong pader nito. Ang ilang pundasyon ay gawa sa malalaking bato na di-tinabas, at ang mga bitak niyaon ay pinupunan ng maliliit na bato; ang iba naman ay yari sa tinabas na mga bato. Ang mga guho ng isang bahay na yari sa laryong putik at nahukay ng mga arkeologo ay may kayariang bato na mahigit sa 0.5 m (1.5 piye) ang taas; sa isa pang bahay, ang mga bato ay umabot sa taas na mga 1 m (3 piye). Ang mga dingding ng ilang bahay ay may kapal na mga 1 m (3 piye). Kadalasan, isang uri ng kalburo ang ipinapahid sa labas ng mga dingding (Eze 13:11, 15), at kung minsan, ang mga dingding na yari sa laryong putik at nakaharap sa lansangan ay nilalatagan ng maliliit na bato upang maingatan ang pinakaibabaw ng mga ito.

Ang mga bato para sa pagtatayo ay pinagpapantay-pantay at pinagdurugtong sa pamamagitan ng mga batong-panulok na maingat na pinakinis at inilapat. (Ihambing ang Aw 118:22; Isa 28:16.) Noon, pinaghalong luwad at dayami ang karaniwang ginagamit bilang argamasa. Kung minsan ang halong ito ay may kasamang apog, abo, pinulbos na mga bibinga ng mga kagamitang luwad, dinikdik na mga kabibi, o batong-apog. Ipinapahid ito sa mga laryo o mga bato upang pagdikit-dikitin ang mga iyon, at ginagamit din itong palitada sa mga dingding sa loob. (Lev 14:41, 42) Gayunman, sa ilang kalagayan, eksaktung-eksakto ang pagkakatabas ng mga bato anupat hindi na kailangan ang argamasa.

Mga sahig. Ang mga sahig, pati sahig ng looban, ay yari sa siniksik na lupa o nilalatagan ng bato, laryo, o palitadang apog. Isang hukay sa sahig ang karaniwang nagsisilbing apuyan, ngunit mga brasero ang ginagamit upang painitin ang mas magagandang tahanan. (Jer 36:22, 23) Sa isang butas sa bubong lumalabas ang usok. (Os 13:3) Marahil, kahoy ang sahig ng mga silid sa malapalasyong mga bahay, gaya ng sahig sa templo.—1Ha 6:15.

Mga bintana. Noon, parihabang mga butas sa dingding ang nagsisilbing mga bintana. Ang ilan sa mga ito ay may kalakihan anupat makadaraan dito ang isang tao. (Jos 2:15; 1Sa 19:12; Gaw 20:9) Partikular na, ang mga bintanang nakaharap sa lansangan ay nilalagyan ng mga sala-sala.—Huk 5:28; Kaw 7:6.

Mga pinto. Karaniwan na, ang mga pinto ay gawa sa kahoy at pumipihit sa mga paikutan (Kaw 26:14) na nakalapat sa mga ukit na nasa bigang kahoy o bato at nasa pintuan. Dalawang posteng kahoy na patayo ang nagsisilbing mga hamba. (Exo 12:22, 23) Bagaman may ilang bahay na dalawa ang pasukang-daan, kadalasan ay isang pinto lamang ang mapapasukan mula sa lansangan patungo sa looban, at mula naman dito ang isa ay makapapasok sa lahat ng silid ng bahay.

Mga dekorasyon sa loob at muwebles. Sa mararangyang tahanan, ang mga dingding ng mga silid ay may entrepanyong sedro o iba pang mamahaling kahoy at pinapahiran ng sangkap na matingkad na pula. (Jer 22:14; Hag 1:4) Maliwanag na ang "mga bahay na garing" ng ilang mayayaman ay may mga silid na nilagyan ng entrepanyong kahoy at kinalupkupan ng garing. (1Ha 22:39; Am 3:15) Bukod sa iba't ibang kagamitan sa pagluluto, mga sisidlan, mga basket, at iba pang mga gamit sa bahay, maaaring kabilang sa mga muwebles ng tahanan ang mga higaan o mga kama, mga silya, mga tuntungan, mga mesa, at mga patungan ng lampara. (Ihambing ang 2Sa 4:11; 2Ha 4:10; Aw 41:3; Mat 5:15.) Ang mga muwebles sa mga tahanan ng ilang mayayamang tao ay pinaganda ng mga kalupkop na garing, ginto, at pilak.—Ihambing ang Es 1:6; Am 3:12; 6:4.

Bubong at pang-itaas na silid. Karamihan ng mga bubong noon ay patag, at kahilingan sa Kautusan na ang mga bubong ng mga Israelita ay lagyan ng isang halang sa palibot upang maiwasan ang mga aksidente. (Deu 22:8) Kapag may kaunting dahilig ang bubong, makaaagos ang ulan pababa. Ang bubong ay nakapatong sa matitibay na bigang kahoy na nakalatag mula sa isang dingding hanggang sa kabilang dingding. Nakapatong nang pahalang sa mga bigang ito ang mas maliliit na tahilang kahoy, at ang mga ito naman ay tinatakpan ng mga sanga, mga tambo, at iba pang katulad nito. Pagkatapos ay tinatabunan ito ng isang suson ng lupa na mga ilang pulgada ang kapal—isang makapal na palitada ng luwad o ng pinaghalong luwad at apog. Madaling humukay ng butas sa ganitong bubong na yari sa luwad, gaya ng ginawa ng mga lalaking nagsikap na iharap kay Jesus ang isang paralitiko upang mapagaling ito. (Mar 2:4) Ang mga biga ng bubong ay sinusuportahan ng isang hanay ng mga posteng kahoy na patayo at nakapatong sa mga pundasyon na bato. Maaaring tubuan ng damo ang mga bubong na ito (Aw 129:6), at hindi maiiwasang tumulo ang mga bubong. (Kaw 19:13; 27:15; Ec 10:18) Malamang, bago dumating ang tag-ulan, kinukumpuni ang mga bubong at pinakikinis ang mga ito upang madaling umagos ang tubig.

Noon, sa mga bubong ginagawa ang maraming aktibidad kapuwa sa mapayapa at sa kapaha-pahamak na mga panahon. (Isa 22:1; Jer 48:38) Mula sa mga ito ay maaaring gumawa ng pagpapatalastas o mabilis na maipagbibigay-alam sa madla ang ilang pagkilos. (2Sa 16:22; Mat 10:27) Sa mga bubong pinatutuyo ang lino (Jos 2:6), at doon ang mga tao ay maaaring mag-usap (1Sa 9:25), maglakad sa isang malamig na gabi (2Sa 11:2), magsagawa ng tunay o huwad na pagsamba (Jer 19:13; Zef 1:5; Gaw 10:9), o matulog pa nga (1Sa 9:26). Kapag Kapistahan ng Pagtitipon ng Ani, nagtatayo ng mga kubol sa mga bubong at sa mga looban ng mga bahay.—Ne 8:16.

Kadalasan ay nagtatayo ng isang silid-bubungan o pang-itaas na silid sa may bubungan ng bahay. Isa itong presko at malamig na silid na kadalasa'y nagsisilbing silid-pampanauhin. (Huk 3:20; 1Ha 17:19; 2Ha 1:2; 4:10) Sabihin pa, ang ilang tahanan ay mga gusaling dalawa ang palapag anupat may karaniwang itaas na palapag. Sa isang malaking silid sa itaas, maaaring isang silid-bubungan o isang silid na nasa itaas na palapag, ipinagdiwang ni Jesus ang huling Paskuwa kasama ng kaniyang mga alagad at pinasinayaan niya ang paggunita sa Hapunan ng Panginoon. (Luc 22:11, 12, 19, 20) At noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., lumilitaw na mga 120 alagad ang nasa isang silid sa itaas ng isang bahay sa Jerusalem nang ibuhos sa kanila ang espiritu ng Diyos.—Gaw 1:13-15; 2:1-4.

Kadalasan, mga hagdanan sa labas o, sa mas mahihirap na mga tahanan, mga hagdang kahoy ang ginagamit upang makaakyat sa bubong mula sa looban. Kaya naman, kung kinakailangan, ang isang taong nasa bubungan ng bahay ay maaaring lumisan nang hindi na pumapasok pa sa bahay mismo. Yamang maraming tahanan ang itinayo nang magkakatabi, kadalasan ay posibleng maglakad mula sa isang bubungan tungo sa kabila. Maaaring may kaugnayan ang mga salik na ito sa kahulugan ng payo ni Jesus na nasa Mateo 24:17 at Marcos 13:15. Sa mas malalaking bahay, may isang hagdanan sa loob na magagamit paakyat sa itaas na palapag.

Ipinagsanggalang ng Kautusan ang mga Karapatan sa Pag-aari. Layunin ni Jehova na tamasahin ng kaniyang masunuring bayan ang kasiyahan ng paninirahan sa sarili nilang mga bahay. (Ihambing ang Isa 65:21.) Isang kalamidad na sasapit sa mga masuwayin ay ang pagtira ng ibang tao sa bahay niyaong nagtayo nito. (Deu 28:30; Pan 5:2) At ang isang tao na hindi pa nakapagpapasinaya ng kaniyang bagong bahay ay eksemted sa paglilingkod militar.—Deu 20:5, 6.

May ilang probisyon sa kautusan ng Diyos sa Israel na nagsanggalang sa mga karapatan sa pag-aari. Hinatulan ng Kautusan ang pag-iimbot sa mga pag-aari ng iba, pati na sa bahay nito (Exo 20:17), at sa pamamagitan ng kaniyang mga propeta, tinuligsa ni Jehova ang di-matuwid na pang-aagaw ng mga bahay. (Mik 2:2; ihambing ang Ne 5:1-5, 11.) Ang isang tagapagpautang ay hindi maaaring sapilitang pumasok sa bahay ng may utang sa kaniya upang agawin ang isang panagot. (Deu 24:10, 11) Maaari namang tubusin ng isang Israelita ang bahay na pinabanal niya kay Jehova sa pamamagitan

ng pagbabayad sa santuwaryo ng 120 porsiyento ng tinatayang halaga nito. (Lev 27:14, 15) Gayundin, kahit sa loob lamang ng ilang panahon, ang karapatang tumubos ay nananatili sa mga taong nangailangang ipagbili ang kanilang mga bahay. Ang mga bahay na nasa mga nayong walang pader ay maaaring tubusin ng orihinal na mga may-ari nito at kailangang isauli sa kanila sa taon ng Jubileo. Ngunit ang mga bahay na nasa mga lunsod na may pader ay nagiging permanenteng ari-arian ng bumili kung hindi tinubos ang mga ito sa loob ng itinakdang isang-taóng yugto kung kailan may bisa pa ang karapatang tumubos. Permanente naman ang karapatang tumubos sa kalagayan ng mga bahay na nasa napapaderang mga lunsod ng mga Levita. Kung hindi pa natutubos, lahat ng bahay na dating pag-aari ng mga Levita ay kailangang ibalik sa orihinal na mga may-ari nito sa taon ng Jubileo.—Lev 25:29-33.

Isang Dako Ukol sa Espirituwal na Pagtuturo. Mula pa noong sinaunang panahon, ang tahanan ay nagsilbing sentro na nagbibigay ng mga tagubilin ukol sa dalisay na pagsamba. Ang kautusan ng Diyos sa Israel ay espesipikong nag-utos sa mga ama na turuan ang kanilang mga anak kapag nakaupo sila sa bahay, at pati sa ibang mga pagkakataon. (Deu 6:6, 7; 11:19) Karagdagan pa, dapat isulat, lumilitaw na sa makasagisag na paraan, ang kautusan ng Diyos sa mga poste ng pinto ng kanilang mga bahay (Deu 6:9; 11:20), at ang tahanan ay dapat panatilihing malaya sa lahat ng mga kagamitan sa idolatriya. (Deu 7:26) Yamang ang tahanan ay ginagamit sa gayong sagradong layunin, dapat gibain ang mga bahay na nahawahan ng "malubhang ketong." (Tingnan ang KETONG.) Ang kautusan may kinalaman sa mga bahay na may ketong ay magpapaalaala sa mga Israelita na maaari lamang silang manirahan sa mga tahanang malinis sa pangmalas ng Diyos.—Lev 14:33-57.

Nang maitatag ang Kristiyanismo, naging isang prominenteng bahagi ng tunay na pagsamba ang pangangaral at pagtuturo sa bahay-bahay. (Gaw 20:20) Nakinabang ang mga tagasunod ni Jesus sa pagkamapagpatuloy na iniukol sa kanila niyaong mga "karapat-dapat" o mga "kaibigan ng kapayapaan," at nanatili sila sa mga bahay ng gayong mga tao hanggang sa matapos ang kanilang ministeryo sa isang partikular na lunsod. (Mat 10:11; Luc 10:6,7; tingnan ang MANGANGARAL, PANGANGARAL ["Sa Bahay-bahay"].) Noon, kadalasan na, ang mga grupo o mga kongregasyon ng mga Kristiyano ay regular na nagtitipon sa mga bahay upang isaalang-alang ang Salita ng Diyos. (Ro 16:5; 1Co 16:19; Col 4:15; Flm 2) Ngunit hindi tinatanggap sa mga pribadong tahanan ang sinumang tumalikod sa turo ng Kristo. —2Ju 10.

BAHAY-BATA. Isang sangkap ng babae kung saan pinakakain at lumalaki ang sanggol bago ito isilang. Si Jehova ang Maylalang ng bahay-bata (Gen 2:22), at siya ang Isa na may kakayahan na gawin itong palaanakin (Gen 29:31; 30:22; 49:25) o baog. (Gen 20:18) Ang bahay-bata ni Sara ay 'patay na,' o wala nang kakayahang manganak, nang panauliin ni Jehova sa kaniya ang kakayahang iyon. (Ro 4:19; Gen 18:11, 12; 21:1-3) Sinasabi ng Bibliya na si Jehova ang lumikha ng proseso ng pagkabuo ng binhi sa bahay-bata, anupat ipinakikita nito na ang disenyo ng tao sa bahay-bata ay alinsunod sa parisang ginawa ng Diyos at hindi dahil sa pagkakataon o ebolusyon. (Job 31:15; ihambing ang Job 10:8; Aw 139:13-16; Isa 45:9.) Yamang espesipikong nilikha ang bahay-bata para sa pagpaparami ng lahi, ang "napipigilang bahay-bata" ay nakatala bilang isa sa apat na bagay na hindi nagsasabi: "Sapat na!"—Kaw 30:15, 16.

Yamang ang bahay-bata ay nasa bahagi ng katawan na tinatawag na tiyan, kadalasan, ang salitang Hebreo para sa "tiyan" ay pangunahing tumutukoy sa bahay-bata, gaya sa Genesis 25:23; Deuteronomio 7:13; Awit 127:3.—Tingnan ang TIYAN.

Bilang Disenyador ng bahay-bata, nakikita rin ng Diyos kung ano ang eksaktong nabubuo sa loob nito. Nababasa niya ang mga minanang katangian ng di-pa-naisisilang na sanggol at naitatalaga niya kung paano niya nais gamitin ang indibiduwal na iyon, kung iyon ang kaniyang ipasiya.—Jer 1:5; Luc 1:15; ihambing ang Ro 9:10-13.

Iniutos ni Jehova sa Israel: "Pabanalin mo sa akin ang lahat ng panganay na lalaki na nagbubukas ng bawat bahay-bata sa gitna ng mga anak ni Israel, sa mga tao at sa mga hayop. Iyon ay akin." (Exo 13:2) Sa mga taong ipinanganganak, tumutukoy ito sa unang anak na lalaki *ng ama.*—Tingnan ang PANGANAY.

Itinawag-pansin ni Jesus na hindi dapat parangalan ang kaniyang inang si Maria nang higit kaysa sa iba pang mga naglilingkod sa Diyos. Noong isang pagkakataon habang nagtuturo siya, isang babae ang sumigaw: "Maligaya ang bahay-bata na nagdala sa iyo at ang mga dibdib na iyong sinusuhan!" Tumugon si Jesus: "Hindi, sa halip, Maligaya yaong mga nakikinig sa salita ng Diyos at tumutupad nito!" (Luc 11:27, 28) Nang maglaon, habang dinadala si Jesus patungo sa pahirapang tulos, humula siya may kinalaman sa dumarating na pagkawasak ng Jerusalem, anupat sinabi niya sa mga babaing tumatangis sa kaniya na darating ang mga araw na sasabihin ng mga tao: "Maligaya ang mga babaing baog, at ang mga bahay-bata na hindi nanganak." (Luc 23:27-29) Natupad ito noong 70 C.E. nang mahigit sa isang milyong Judio, kabilang na ang mga

bata, ang namatay, at libu-libo ang dinalang bihag upang ipagbili sa pagkaalipin.

Nang marinig ng Judiong tagapamahala at Pariseo na si Nicodemo ang pananalita ni Jesus na, "Malibang maipanganak muli ang isa, hindi niya makikita ang kaharian ng Diyos," nagtanong siya: 'Paano? Hindi siya makapapasok sa bahay-bata ng kaniyang ina sa ikalawang pagkakataon at maipanganganak, hindi ba?' Saka ipinaliwanag ni Jesus na ang bagong pagsilang na ito ay hindi mula sa bahay-bata ng tao, kundi "mula sa tubig at espiritu." —Ju 3:1-8.

Makasagisag na Paggamit. Kung minsan, ginagamit ang salitang "bahay-bata" may kinalaman sa pinagmumulan ng isang bagay. Nang magsalita si Jehova tungkol sa mga gawang paglalang may kaugnayan sa lupa, binanggit niya na ang dagat ay sumambulat "mula sa bahay-bata." (Job 38:8) Sinabi ni Jehova sa Panginoon ni David na sa araw ng hukbong militar nito, ang isang ito ay magkakaroon ng kusang-loob na mga boluntaryo na "gaya ng mga patak ng hamog" mula sa "bahay-bata ng bukang-liwayway" (kung saan nanggagaling ang hamog sa umaga).—Aw 110:1-3.

BAHAY (SAMBAHAYAN) NG AMA. Ang pananalitang Hebreo na *behth 'av* (sa pangmaramihan, *behth 'a·vohth'*) ay maaaring tumukoy (1) sa isang tahanang dako (Deu 22:21); (2) sa sambahayan ng ama ng isang tao sa kaniyang dakong tinatahanan (Gen 31:30; 38:11); (3) doon sa mga bumubuo sa mismong sambahayang iyon, ang mga ito man ay nasa lokasyong malayo sa tahanan ng mga ninuno (Gen 46:31; Huk 9:18); o (4), gaya ng iba't ibang pagkakasalin dito, sa isang "sambahayan ng ama," "pangunahing sambahayan," "sambahayan ng mga ninuno," "sambahayan sa panig ng ama," na sa ilang kaso ay binubuo ng ilang pamilya. Halimbawa, noong panahong bilangin ang mga Israelita sa ilang, apat na pamilya ang itinuring na bumubuo sa sambahayan ni Kohat sa panig ng ama. (Bil 3:19, 30; tingnan din ang Exo 6:14; Bil 26:20-22; Jos 7:17.) Mahigit sa isang sambahayan sa panig ng ama ang bumubuo sa isang tribo (gaya ng tribo ni Levi, na binubuo ng mga sambahayan nina Gerson, Kohat, at Merari sa panig ng ama).

Gayunman, ang mga terminong "sambahayan sa panig ng ama," o "sambahayan ng ama," "sambahayan ng aming ama," at iba pa, ay hindi laging limitado sa nabanggit na mga paggamit. (Para sa mas malawak na paggamit ng pananalitang "sambahayan sa panig ng ama," tingnan ang Bil 17:2, 6, kung saan ang sambahayan sa panig ng ama ay tumutukoy sa isang tribo.)

Habang dumarami ang populasyon ng Israel at habang pinaninirahan ang iba't ibang lugar ng Lupang Pangako, lumalaki rin ang bilang ng mga sambahayan sa panig ng ama. Ang mga saserdote ay inorganisa ni David sa 24 na pangkat ng paglilingkod ayon sa kani-kanilang sambahayan sa panig ng ama, 16 na pangkat para kay Eleazar at 8 para kay Itamar. Ang 24 na pangulo ay tinawag na "mga ulo para sa kanilang mga sambahayan sa panig ng ama." (1Cr 24:4-6) Ang iba pang mga Levita ay pinili para sa ilang tungkulin sa pamamagitan ng palabunutan, anupat hindi na isinaalang-alang ang anumang priyoridad batay sa edad ng mga ulo ng kani-kanilang mga sambahayan sa panig ng ama. —1Cr 24:20-31.

Bawat Israelitang sambahayan sa panig ng ama ay kinatawanan ng tagapagmanang ulo nito may kaugnayan sa opisyal na gawain ng tribo at sa paglalapat ng katarungan. (Ne 7:70, 71; 11:13) Sa pagdiriwang ng Paskuwa sa Jerusalem noong panahon ni Haring Josias, lumilitaw na ang mga tao ay pumapasok sa looban ng templo ayon sa kani-kanilang sambahayan sa panig ng ama upang maghandog ng kanilang mga hain. Ang mga Levita, ayon sa kani-kanilang pangkat batay sa mga sambahayan sa panig ng ama, ang tumatanggap sa mga hain ng mga tao at naghahanda ng mga ito.—2Cr 35:4, 5, 12.

Nangako si Jesu-Kristo sa kaniyang mga tagasunod na yayaon siya upang maghanda ng dako para sa kanila sa 'bahay ng kaniyang Ama,' anupat ang tinutukoy niya ay ang makalangit na tahanang dako ni Jehova.—Ju 14:2; tingnan ang PAMILYA.

BAHAY NG KAGUBATAN NG LEBANON. Isang bahagi ng kalipunan ng mga gusali ng pamahalaan na itinayo ni Haring Solomon noong kaniyang 13-taóng programa ng pagtatayo matapos niyang gawin ang templo sa Jerusalem (1027-1014 B.C.E.). Maliwanag na ang gusaling ito ay ginamit bilang imbakan at para sa pagdidispley ng mahahalagang sandata at mga kagamitan. Ang istrakturang ito, na nasa T ng templo, ay maaaring pinangalanan nang ganito dahil ginamitan ito ng sedro mula sa Lebanon o kaya ay dahil marami itong malalaking haliging sedro na magpapaalaala ng mga kagubatan doon.

Ang Bahay ng Kagubatan ng Lebanon ay may haba na 100 siko (44 na m; 146 na piye), may lapad na 50 siko (22 m; 73 piye), at may taas na 30 siko (13 m; 44 na piye). Lumilitaw na yari sa bato ang mga dingding nito (1Ha 7:9), anupat may mga bigang sedro na ang mga dulo ay nakabaon sa mga dingding at sinusuportahan din ng apat na hanay ng mga haligi ("apat" sa tekstong Hebreo; "tatlo" sa Griegong *Septuagint*). Sa ibabaw ng mga haligi, maliwanag na may mga silid na nilagyan ng entrepanyong sedro. Ang ilang

iminungkahing modelo ng bahay na ito ay may tatlong baytang ng mga silid sa ibabaw ng mga haligi at nakaharap ang mga ito sa isang looban na walang bubong na nasa gitna naman ng gusali. Ang mga silid ay sinasabing may "isang bukasan para sa liwanag na katapat ng isang bukasan para sa liwanag sa tatlong baytang." Waring nangangahulugan ito na, kung tatanawin ng isa ang looban, may mga bukasan o malalaking bintana na katapat ng mga bintana ng mga silid na nasa kabilang panig ng looban. O kaya, posibleng nangangahulugan ito na sa bawat silid ay may isang bintana na nakaharap sa looban at isang bintana naman na nakaharap sa labas. Ang mga pasukan (malamang ang mga pintuang patungo sa mga silid at marahil nasa pagitan ng mga ito) ay "eskuwalado sa hamba." Samakatuwid, ang mga ito ay hindi hugis-arko o hugis-balantok. Ganito rin ang hugis ng mga bintana.—1Ha 7:2-5.

May suliraning bumabangon tungkol sa bilang ng mga hanay ng mga haligi, gaya ng nabanggit na. Sinasabi ng tekstong Hebreo na may apat na hanay at pagkatapos ay may binabanggit itong 45 haligi, pagkatapos ay sinasabi pa nito: "May labinlima sa isang hanay." (1Ha 7:2, 3) Ipinapalagay ng ilan na ang teksto rito ay kumakapit sa mga silid na nasa tatlong baytang, 15 silid sa isang hanay, at na maaaring mas marami pa ang mga haligi na inilagay sa apat na hanay. Mas gusto naman ng iba ang "tatlong" hanay ng mga haligi na mababasa sa *Septuagint.* Binago ng ilang salin ang mababasa sa teksto upang ang 'apatnapu't lima' ay tumukoy sa mga biga sa halip na sa mga haliging patayo.—Tingnan ang *NE, NAB, AT, AS.*

Nang matapos ni Solomon ang bahay, naglagay siya roon ng 200 malalaking kalasag na yari sa haluang ginto, bawat isa ay kinalupkupan ng 600 siklo na ginto (nagkakahalaga ng mga $77,000), at 300 pansalag na yari sa haluang ginto, bawat isa ay binalutan ng tatlong gintong mina (nagkakahalaga ng mga $19,300). Mahigit sa 21 milyong dolyar ang halaga ng ginto na nasa mga kalasag at mga pansalag. Bukod dito, di-binanggit ang bilang ng mga sisidlang ginto na ginamit sa bahay. (1Ha 10:16, 17, 21; 2Cr 9:15, 16, 20) Ang mga gintong kalasag na ito ay tinangay ni Sisak na hari ng Ehipto noong panahon ng paghahari ng anak ni Solomon na si Rehoboam. Hinalinhan ni Rehoboam ang mga ito ng mga kalasag na yari sa tanso, na ipinagkatiwala naman niya sa pangangasiwa ng mga pinuno ng mga mananakbo, na mga bantay sa pasukan ng bahay ng hari.—1Ha 14:25-28; 2Cr 12:9-11.

Sa Isaias 22:8, ang Bahay ng Kagubatan ng Lebanon ay tinatawag ding "taguan ng mga armas ng bahay ng kagubatan."

BAHAY NG KALULUWA, MGA. Malamang na ang literal na isinaling pananalitang ito na "mga bahay ng kaluluwa" ay tumutukoy sa "mga lalagyan ng pabango." Ang mga ito ay maaaring nakabitin mula sa isang kuwintas at isinusuot noon ng 'palalong mga anak na babae ng Sion' sa palibot ng kanilang leeg.—Isa 3:16, 18, 20.

Ang pananalitang Hebreo nito ay *bot·teh′ han·ne′-phesh.* Sa kasong ito, maaaring ang *ne′phesh* (kaluluwa) ay tumutukoy sa "isang bagay na nilalanghap" o "inaamoy," at ang *bot·teh′* (mga bahay ng) ay maaaring nangangahulugang "mga lalagyan ng."

BAHAY-PUKYUTAN. Tingnan ang PULOT-PUKYUTAN, BAHAY-PUKYUTAN.

BAHAY-TALIAN NG MGA PASTOL. Isang lugar na nasa daang mula sa Jezreel patungong Samaria. Sa lugar na ito, sa tabi ng isang imbakang-tubig, nasalubong ni Jehu ang mga kapatid ni Haring Ahazias ng Juda at pinatay niya ang mga iyon. (2Ha 10:12-14) Waring ang pangalan ng lugar na ito ay nagpapahiwatig ng isang bahay kung saan tinatalian ang mga tupa upang mapadali ang paggugupit sa mga iyon. Sa ilang bersiyon, ang *behth-'e′qedh* ay isinasalin bilang "bahay-tagpuan," anupat nagpapahiwatig ng isang bahay-tuluyan kung saan nagtatagpo ang "mga pastol" (*ha·ro·'im′*). Sa ibang salin naman, tinutumbasan lamang ng transliterasyon ang pangalang Hebreong ito, anupat itinuturing na ito'y pangalan ng isang bayan. Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Beit Qad (Bet Qad) na mga 6 na km (3.5 mi) sa SHS ng makabagong Jenin. May ilang imbakang-tubig sa lugar na iyon.

BAHAY-TULUYAN. Sa Griego, *pan·do·khei′on* (sa Ingles, *inn*), literal na nangangahulugang "isang dako kung saan maaaring tanggapin o patuluyin ang sinuman," samakatuwid nga, kung saan makasusumpong ng matutuluyan ang mga manlalakbay para sa kanila at sa kanilang mga hayop. Marahil ang sinaunang mga bahay-tuluyan sa Gitnang Silangan ay kahawig ng mga bahay-tuluyang itinayo roon nitong kalilipas na mga panahon lamang. Karaniwan na, ang mga ito ay isang liwasan na may pader at iisa ang pasukan. Sa kahabaan ng mga pader, sa nakataas na sahig, ay may mga silid na walang mga kagamitan na siyang matitigilan ng mga manlalakbay at mapaglalagyan ng mga dala-dalahan, anupat ang pasukan ng mga ito ay nasa panig ng pinakaloob na looban. Ang mga hayop ay iniiwan sa malaking looban, na kadalasa'y may balon sa gitna. Ang mga tagapag-ingat ng bahay-tuluyan noong sinaunang mga panahon ay naglalaan ng ilang kinakailangang panustos sa mga manlalakbay at nag-aalaga ng mga taong iniiwan sa kanilang

pangangasiwa, anupat tumatanggap ng kabayaran kapalit ng kanilang mga serbisyo.—Luc 10:33-35.

BAHURIM [Pinili]. Isang nayon sa tabi ng Bundok ng mga Olibo, na nasa H panig ng isang sinaunang daan patungong Jerico at Jordan. Karaniwang ipinapalagay na ito rin ang Ras et-Tmim, 2 km (mga 1 mi) sa HS ng Temple Mount.

Nang si Mical na anak na babae ni Saul ay ibabalik na kay Haring David, si Paltiel ay naglakad na tumatangis kasunod niya hanggang sa Bahurim. Pagdating doon, saka lamang huminto si Paltiel sa pagsunod nang iutos ni Heneral Abner na: "Yumaon ka, bumalik ka na!" (2Sa 3:16) Nang maglaon, nang lisanin ni David ang Jerusalem dahil sa pakikipagsabuwatan ng kaniyang anak na si Absalom, tumawid siya sa agusang libis ng Kidron, umahon sa "sampahan ng mga Olibo," tumawid sa kabila ng pinakataluktok, at dumating sa Bahurim. (2Sa 15:23, 30; 16:1, 5) Dito, sa may gilid ng bundok, naglakad si Simei, ang Benjamitang kamag-anak ni Saul, na isinusumpa si David at naghahagis ng mga bato at nagsasaboy ng alabok. (2Sa 16:5-13; 19:15-23) Ang Bahurim din ang dako kung saan kinailangang magtago sa balon ng isang lalaki sina Ahimaas at Jonatan, mga anak ni Zadok at ni Abiatar, nang sila'y yumaon upang maghatid ng mensahe kay Haring David. —2Sa 15:27; 17:17-20.

BAKA [sa Heb., *pa·rah'; 'e'leph* (Deu 7:13); *'egh·lah',* batang baka]. Mahalagang papel ang ginampanan ng baka sa kabuhayan ng mga Israelita. Hindi lamang ito nagsilbing hayop na panghila kundi pinagkunan din ng gatas, na ginagamit sa paggawa ng iba pang karaniwang pagkain, kabilang na ang keso, mantikilya, at *buttermilk.* (Bil 19:2; Isa 7:21, 22) Ginagamit din ang balat nito sa paggawa ng iba't ibang produktong katad.

Kung minsan, ang mga batang baka, o mga dumalagang baka, ay inihahain. (Gen 15:9; 1Sa 6:14; 16:2) Ang abo ng isang buong pulang baka, na sinunog sa labas ng kampo, ay ginamit na sangkap sa "tubig na panlinis" ng Israel. (Bil 19:2, 6, 9) Sa kaso ng isang di-nalutas na pagpaslang, ang kinatawang matatandang lalaki ng bayang pinakamalapit sa taong pinatay ay hinihilingang magpatay ng isang batang baka sa isang di-sinasakang agusang libis at pagkatapos ay maghugas ng kanilang mga kamay sa ibabaw ng bangkay nito habang nagpapatotoo sa kanilang kawalang-sala sa krimen.—Deu 21:1-9.

Sa Kasulatan, mapapansin ang maraming makatalinghagang paggamit sa baka o sa dumalagang baka. Ang pitong bakang matataba ang laman at ang pitong bakang payat ang laman sa panaginip ni Paraon ay ipinaliwanag na tumutukoy sa pitong taóng sagana na susundan ng pitong taóng taggutom. (Gen 41:26, 27) Tinukoy ni Samson ang katipan niya bilang kaniyang batang baka na ipinang-araro ng 30 abay na lalaki upang malutas ang kaniyang bugtong.—Huk 14:11, 12, 18.

Ang maluluhong babaing mananamsam na nakatira sa Samaria ay tinukoy bilang "mga baka ng Basan." (Am 3:15; 4:1) Ang Efraim ay itinulad sa "isang sinanay na dumalagang baka na maibigin sa paggiik." (Os 10:11) Lalong nagiging makahulugan ang paghahambing na ito kung iisipin na ang mga hayop na gumigiik ay hindi binubusalan at sa gayo'y makakakain ng mga butil, anupat tuwirang nakikinabang sa kanilang pagpapagal. (Deu 25:4) Nang ang Israel ay tumaba dahil sa pagpapala ng Diyos, siya'y "sumipa," naghimagsik laban kay Jehova (Deu 32:12-15), at sa gayo'y wastong itinulad sa isang sutil na baka, na ayaw magpasan ng pamatok. (Os 4:16) Ang Ehipto ay inihambing sa isang magandang dumalagang baka na sasapit sa kapahamakan sa kamay ng mga Babilonyo. (Jer 46:20, 21, 26) Ang mga Babilonyo, dahil sa kanilang pandarahas sa 'mana ng Diyos,' ang Juda, ay inihalintulad sa isang maharot na dumalagang baka na dumadamba sa murang damo.—Jer 50:11.

Sa hula, ang mapayapang mga kalagayang iiral sa paghahari ng Mesiyas na si Kristo Jesus ay angkop na inilalarawan ng mapayapang ugnayan sa pagitan ng halos di-nananakit na baka at ng ganid na oso. —Isa 11:7; tingnan ang DUMALAGANG BAKA; GUYA; TORO.

BAKAL [sa Ingles, *iron*]. Isa sa pinakamatatandang metal na kilala ng tao. Sa ngayon, ipinapalagay na ito ang pinakamarami, pinakakapaki-pakinabang, at pinakamura sa lahat ng metal. Ikaapat ito sa pinakasaganang elemento sa balat ng lupa, bagaman sinasabing ang pinakagitna ng lupa ay halos 90 porsiyentong bakal. Ipinakikita ng rekord ng Bibliya na ginamit ito sa paggawa ng mga kasangkapan, mga pako, mga pintuang-daan, mga sandata, mga pangaw, mga instrumentong panulat, at pati na ng huwad na mga diyos.

Kakaunti ang purong bakal sa kalakalan. Ang bakal na kudo (*pig iron*) ay may mga 3 porsiyentong karbon at tigkakatiting ng iba pang mga elemento. Mas kakaunti pa ang karbon ng hinubog na, o pundidong, bakal [*wrought iron*]. (Job 40:18) Ang iba't ibang uri ng asero (*steel*) ay bakal din na hinaluan ng karbon at ng iba pang mga sangkap upang magkaroon ng espesyal na mga katangian. Gayunman, ang "asero" sa *King James Version* ay isang maling salin para sa "tanso." (2Sa 22:35; Job 20:24; Aw 18:34; Jer 15:12) Dahil sa sinaunang mga hurno at mga pamamaraan ng pagtunaw, ang bakal noong panahon ng Bibliya ay hindi lubusang nadadalisay

kundi may halong karbon at iba pang mga elemento. Si Tubal-cain na nabuhay noong ikaapat na milenyo B.C.E. ang unang tao na nakilala bilang panday at manggagawa sa bakal.—Gen 4:22.

Ang isang uri ng bakal na ginamit ng tao noong sinaunang panahon ay ang *meteoric iron* (bakal na nagmula sa bulalakaw). Sa mga libingan sa Ehipto, may natagpuang mga abaloryong bakal na meteoriko ang komposisyon. Ngunit hindi lamang ito ang pinagkunan ng tao ng kaniyang suplay ng bakal. Nagmina rin siya ng mga *iron oxide* at mga *iron sulfide* at tinunaw niya ang mga ito, sa kabila ng napakatataas na temperaturang kailangan upang tunawin ang bakal. (Job 28:2; Eze 22:20; tingnan ang PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY.) Gayunman, limitado ang mapaggagamitan nito kung ihahambing sa tanso at bronse na maaaring hubugin kahit hindi pinaiinit. Sa kabila nito, tiyak na espesyal pa rin ang turing nila sa bakal dahil ito'y napakatibay at lubhang kapaki-pakinabang. Sa panahon ng digmaan, kasama ang bakal sa mga samsam na mahalaga sa mga Israelita. (Bil 31:22; Jos 6:19, 24; 22:8) Ngunit hindi lamang mga samsam na bakal ang mapupunta sa kanila. Nangako si Moises na pagdating nila sa Palestina, makasusumpong sila ng mga deposito ng bakal, at nagkagayon nga. (Deu 8:9) Sa Bibliya, ang iba pang binanggit na pinagkukunan ng bakal ay ang Tarsis, gayundin "ang Vedan at ang Javan mula sa Uzal."—Eze 27:12, 19.

Noong panahong sakupin nila ang Lupang Pangako, napaharap ang mga Israelita sa mga karong pandigma na may mga lingkaw na bakal. (Jos 17:16, 18; Huk 1:19) May panahon noong naghahari si Saul na "walang isa mang panday [platero] ang masumpungan sa buong lupain ng Israel." Dahil sa pagbabawal ng mga Filisteo, tanging ang hari at ang kaniyang anak na si Jonatan ang may tabak. Kinailangang dalhin ng Israel sa mga Filisteo ang lahat ng mga kagamitang metal upang maipahasa ang mga iyon.—1Sa 13:19-22.

Nang maglaon, nagtipon si Haring David ng napakaraming bakal na gagamitin sa pagtatayo ng templo. Sa ilalim ng paghahari ni Solomon, ang naiabuloy na "bakal [ay] nagkakahalaga ng isang daang libong talento," o, ayon sa maraming salin, "isang daang libong talento na bakal." (1Cr 22:14, 16; 29:2, 7) Kung *halaga* ng bakal ang tinutukoy at kung ang mga talentong ito'y pilak, ang bakal ay magkakahalaga ng $660,600,000. Kung *timbang* naman ng bakal ang tinutukoy, ito'y magiging 3,420 metriko tonelada (3,770 tonelada).

Makasagisag na Paggamit. Ang hurnong bakal ay isang sagisag ng mahirap at matinding paniniil. (Deu 4:20; 1Ha 8:51; Jer 11:4) Ang mga pamatok na bakal naman ay sagisag ng di-mabaling pagkaalipin. (Deu 28:48; Jer 28:13, 14) Sa makasagisag na diwa, ang bakal ay lumalarawan sa tigas (Lev 26:19; Deu 28:23), pagkasutil (Isa 48:4; Jer 6:28), lakas (Jer 1:18; Dan 7:7; Apo 9:9), makaharing kapangyarihan, at hudisyal na awtoridad (Aw 2:9; Apo 2:27; 12:5; 19:15).

BAKBAKAR [posible, Malaking Prasko]. Isang Levita na nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:3, 14, 15, 34.

BAKBUK [Prasko]. Ninuno ng ilang Netineo na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:43, 51; Ne 7:53.

BAKBUKIAS [Prasko ni Jah].

1. Isang Levita na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel at naglingkod bilang isang bantay. (Ne 12:1, 9) Posibleng siya rin ang Blg. 2.

2. Isang Levitang bantay na itinala bilang ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama.—Ne 12:23, 25; tingnan ang Blg. 1.

3. Isang Levita, posibleng mula sa mga mang-aawit, na pinili upang manirahan sa Jerusalem sa ilalim ng pamamahala ni Nehemias.—Ne 11:17, 18.

BAKOD, HALAMANG-BAKOD [sa Ingles, *hedge*]. Noon, karaniwan na, ang mga taniman at mga ubasan ay pinalilibutan ng mga halamang-bakod, makakapal na hanay ng matitinik na halaman, upang maipagsanggalang ang mga lugar na iyon laban sa mga magnanakaw at sa paninira ng mga hayop. (Isa 5:5) Ginagamit ng Kasulatan sa makasagisag na diwa ang pananalitang 'maglagay ng bakod' upang tumukoy sa pagbibigay ng proteksiyon. (Job 1:10) Sa kabilang dako naman, ginagamit ang 'pagbabakod' upang lumarawan sa pagtatayo ng mga halang, o mga harang, sa gayo'y inilalagay ang isang indibiduwal o maging ang isang bansa sa isang situwasyon na doo'y magiging wala itong kalaban-laban at hindi matutulungan ninuman anupat wala itong malalabasan. (Job 3:23; Os 2:6; ihambing ang Job 19:8; Pan 3:7-9.) Tungkol sa katiwalian sa moral sa gitna ng mga Israelita noong kaniyang mga araw, sumulat si Mikas na "ang pinakamatapat sa kanila ay masahol pa sa bakod na tinik," samakatuwid nga, mapanligalig, nakasasakit, at nakapipinsala.—Mik 7:4.

BALA. Tingnan ang BAALA Blg. 3.

BALAAM [posible, Isa na Lumalamon]. Anak ni Beor, na nabuhay noong ika-15 siglo B.C.E. Nanirahan siya sa Arameanong bayan ng Petor sa mataas na Libis ng Eufrates at malapit sa Ilog Sajur. Bagaman hindi Israelita, si Balaam ay may bahagyang kaalaman at pagkilala kay Jehova bilang ang tunay na Diyos, anupat sa isang pagkakataon ay tinukoy niya Siya bilang si "Jehova na aking Diyos."

(Bil 22:5, 18) Maaaring ito ay dahil ang taimtim na mga mananamba ni Jehova (sina Abraham, Lot, at Jacob) ay dating naninirahan sa kapaligiran ng Haran, di-kalayuan sa Petor.—Gen 12:4, 5; 24:10; 28:5; 31:18, 38.

Tinanggihan ni Balaam ang alok ng unang delegasyon mula sa Moabitang hari na si Balak, na nagdala ng "pambayad para sa panghuhula," anupat sinabi niya: "Si Jehova ay tumanggi na pahintulutan akong sumama sa inyo." (Bil 22:5-14) Nang dumating ang "iba pang mga prinsipe na mas marami at higit na mararangal" (Bil 22:15), at pagkatapos na muling alamin ni Balaam kung pahihintulutan siya ng Diyos na yumaon, sinabi ni Jehova: "Bumangon ka, sumama ka sa kanila. Ngunit tanging ang salita na sasalitain ko sa iyo ang iyong sasalitain."—Bil 22:16-21; Mik 6:5.

Habang naglalakbay siya, tatlong ulit na tumayo sa daan ang anghel ni Jehova, anupat dahil dito ay lumiko ang asno ni Balaam sa isang parang, pagkatapos ay iginitgit nito sa pader ang paa ni Balaam, at nang dakong huli ay humiga ito. Tatlong ulit na pinalo ni Balaam ang hayop, na makahimala namang nagsalita bilang pagtutol. (Bil 22:22-30) Sa wakas, nakita mismo ni Balaam ang anghel ni Jehova, na nagsabi: "Lumabas ako upang sumalansang, sapagkat ang iyong lakad ay tahasang laban sa aking kalooban." Gayunma'y minsan pang pinahintulutan ni Jehova si Balaam na magpatuloy sa kaniyang piniling landasin.—Bil 22:31-35.

Mula sa pasimula hanggang sa katapusan, hindi nagbago ang pagtutol ng Diyos may kaugnayan sa anumang pagsumpa sa Israel, anupat mariin niyang sinabi na kung yayaon si Balaam, ang bibigkasin nito ay pagpapala at hindi sumpa. (Jos 24:9, 10) Gayunman, pinahintulutan siya ng Diyos na yumaon. Katulad din ito ng nangyari kay Cain, nang ipahayag ni Jehova ang kaniyang di-pagsang-ayon at kasabay nito'y pahintulutan niya itong gumawa ng personal na pasiya, alinman sa lisanin ang kaniyang masamang lakad o ituloy ang kaniyang balakyot na landasin. (Gen 4:6-8) Kaya gaya ni Cain, naging matigas ang ulo ni Balaam sa pagwawalang-bahala sa kalooban ni Jehova, at determinado siyang makamit ang kaniyang makasariling layunin. Sa kaso ni Balaam, ang kasakiman sa gantimpala ang bumulag sa kaniya sa pagiging mali ng kaniyang lakad, gaya ng isinulat ni Judas: 'Sumugod si Balaam sa maling landasin dahil sa gantimpala.' Nagkomento ang apostol na si Pedro: "[Si] Balaam, na anak ni Beor, na umibig sa kabayaran sa paggawa ng masama, ngunit tumanggap ng pagsaway dahil sa sarili niyang paglabag sa kung ano ang tama. Isang walang-imik na hayop na pantrabaho, nang magsalita sa tinig ng tao, ang humadlang sa baliw na landasin ng propeta."—Jud 11; 2Pe 2:15, 16.

Nang makarating sa teritoryong Moabita at makaharap si Haring Balak sa pampang ng Arnon, kaagad na kumilos si Balaam noong sumunod na araw upang gawin ang hinihiling ng mga mananalansang na ito sa bayan ni Jehova. Si Balaam, kasama si Balak, ay naghandog ng mga hain, at pagkatapos ay umalis siya, na umaasang "makasumpong ng anumang masamang tanda" (Bil 23:3; 24:1), ngunit ang tanging mensahe na tinanggap niya ay isang pagpapala para sa Israel mula kay Jehova. Pagkatapos ay gayunding paraan ng paghahain ang isinagawa nila sa taluktok ng Pisga, at muli, "walang masamang engkanto laban sa Jacob," kundi mga pagpapala lamang. Nang dakong huli, inulit nila ang gayunding paghahain sa taluktok ng Peor, at muli sa ikatlong pagkakataon, 'ginawang pagpapala ng Diyos ang sumpa.'—Bil 22:41–24:9; Ne 13:2.

Dahil sa nangyari, "lumagablab ang galit ni Balak laban kay Balaam," at matapos niyang ipalakpak ang kaniyang mga kamay sa pagngangalit, bumulalas siya: "Tinawag kita upang sumpain ang aking mga kaaway, at, narito! pinagpala mo sila nang lubusan nitong tatlong ulit. At ngayon ay tumakbo ka sa iyong dako. Sinabi ko sa aking sarili na walang pagsalang pararangalan kita, ngunit, narito! pinigilan ka ni Jehova mula sa karangalan." (Bil 24:10, 11) Nangatuwiran si Balaam at isinisi kay Jehova ang pagkabigo niyang sumpain ang Israel, na sinasabing 'hindi niya malampasan ang utos ni Jehova,' at na 'anuman ang sinalita ni Jehova ay siyang kinailangan niyang salitain.' Kaya pagkabigkas ng ilan pang kapahayagan laban sa mga kaaway ng Israel, "tumindig si Balaam at yumaon at bumalik sa kaniyang dako."—Bil 24:12-25.

Ang pananalitang "bumalik [si Balaam] sa kaniyang dako" ay hindi nangangahulugan na aktuwal siyang umuwi sa kaniyang tahanan sa Petor. Hindi ipinahihiwatig ng mismong mga salita na nilisan ni Balaam ang kapaligiran ng Bundok Peor. Gaya ng sinabi ng *Commentary* ni Cook hinggil sa Bilang 24:25: *"Bumalik sa kaniyang sariling dako* . . . Hindi sa kaniyang sariling lupain, sapagkat nanatili siyang kasama ng mga Midianita upang bumuo ng bagong pakana laban sa bayan ng Diyos, at nang dakong huli ay namatay sa kaniyang pagkakasala. . . . Ang pariralang ito, na madalas lumitaw (ihambing bilang halimbawa ang Gen. xviii. 33, xxxi. 55; I S. xxvi. 25; 2 S. xix. 39), ay idyomatiko, anupat nangangahulugan lamang na umalis si Balaam patungo sa kaniyang paroroonan."

Umaasa pa rin si Balaam na tatanggapin niya ang malaking gantimpalang iyon na dinayo pa niya mula sa malayo at lubha niyang pinagpagalan. Ikinatuwiran niya na kung hindi niya maisusumpa ang Israel, marahil ay ang Diyos mismo ang susumpa sa kaniyang sariling bayan, kung mahihikayat lamang

silang makibahagi sa pagsamba sa sekso sa Baal ng Peor. Kaya 'tinuruan ni Balaam si Balak na maglagay ng katitisuran sa harap ng mga anak ni Israel, upang kumain ng mga bagay na inihain sa mga idolo at makiapid.' (Apo 2:14) "Ayon sa salita ni Balaam," ang mga anak na babae ng Moab at Midian "ang naging dahilan kung bakit naganyak ang mga anak ni Israel na magsagawa ng kawalang-katapatan kay Jehova sa nangyari sa Peor, anupat dumating ang salot sa kapulungan ni Jehova." (Bil 31:16) Ang resulta: 24,000 lalaki ng Israel ang namatay dahil sa kanilang pagkakasala. (Bil 25:1-9) Maging ang Midian at si Balaam ay hindi nakatakas sa kaparusahan mula sa Diyos. Iniutos ni Jehova na patayin ang lahat ng mga lalaki, mga babae, at mga batang lalaki ng Midian; tanging ang mga dalaga ang pinaligtas. "At pinatay nila sa pamamagitan ng tabak si Balaam na anak ni Beor." (Bil 25:16-18; 31:1-18) Kung tungkol sa mga Moabita, pinagbawalan silang pumasok sa kongregasyon ni Jehova "hanggang sa ikasampung salinlahi."—Deu 23:3-6.

BALABAL. Tingnan ang DAMIT.

BALADAN [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Ang Diyos ay Nagbigay ng Anak na Lalaki"]. Ama ni Merodac-baladan (Isa 39:1; "Berodac-baladan" sa 2Ha 20:12). Ang anak ni Baladan na si Merodac-baladan ay hari ng Babilonya sa loob ng ilang panahon samantalang naghahari si Haring Hezekias ng Juda (745-717 B.C.E.).

BALAHIBO. Ginagamit noon ang balahibo ng kambing sa paggawa ng tela. (Exo 26:7) Isa namang kasuutang yari sa balahibo ng kamelyo ang isinuot ni Juan na Tagapagbautismo. (Mat 3:4; Mar 1:6) Ang ganitong uri ng kasuutan ay isang opisyal na kasuutan ng propeta. (2Ha 1:8; ihambing ang Gen 25:25.) Balahibo ng kambing ang ipinatong ni Rebeka sa mga kamay at leeg ni Jacob upang gayahin ang balahibo ni Esau.—Gen 27:16.

BALAHIBO NG TUPA. Tingnan ang LANA, BALAHIBO NG TUPA.

BALAK [Kaniyang Iginuho]. Hari ng Moab at mananamba ni Baal noong ika-15 siglo B.C.E.; anak ni Zipor. Ang bayan ni Balak ay nanghilakbot at napuspos ng "nakapanlulumong takot" nang makita nila ang ginawa ng Israel sa mga Amorita. Sa pakikipagsabuwatan sa Midian, nagsugo si Balak sa bayan ng Petor na nasa tabi ng Ilog Eufrates upang paparoonin sa kaniya si Balaam mula sa Mesopotamia at ipasumpa ang Israel sa pamamagitan ng "mahiwagang kapangyarihan," anupat umaasang sa paraang ito ay mas posibleng magtagumpay ang kaniyang hukbo. (Bil 23:21) "Narito!" ang sabi ni Balak kay Balaam, "tinakpan [ng mga Israelita] ang lupa hanggang sa abot ng tanaw ng isa, at sila ay nananahanan sa mismong harap ko." Sa pasimula ay tumangging yumaon si Balaam, ngunit matapos magpadala si Balak ng isang mas marangal na delegasyon ng mga prinsipe at dagdagan ang kaniyang alok, pumayag na rin ang sakim na propeta, na pinahintulutan naman ni Jehova. Pagdating niya sa pampang ng Arnon, pinagwikaan siya ni Balak: "Bakit hindi ka pumarito sa akin [noong una]? Hindi ba tunay at totoong kaya kong parangalan ka?" —Bil 22:2-37.

Isinama ni Balak si Balaam sa tatlong magagandang puwesto kung saan matatanaw ang hukbo ng Israel. Sa bawat puwesto, iisang paraan ng paghahain ang isinagawa nila; tinagubilinan si Balak na magtayo ng pitong altar kung saan inihain ang pitong toro at pitong barakong tupa. Ngunit sa bawat dako, sa halip na sumpain ni Balaam ang Israel, pinagpala niya ang mga ito.—Bil 22:41–24:9; Mik 6:5.

Dahil dito, "lumagablab ang galit ni Balak laban kay Balaam." Matapos ipalakpak ang kaniyang mga kamay sa pagngangalit, bumulalas siya: "Tinawag kita upang sumpain ang aking mga kaaway, at, narito! pinagpala mo sila nang lubusan nitong tatlong ulit. At ngayon ay tumakbo ka sa iyong dako." Ngunit bago lumisan ang propetang ito na nagmula sa Petor, inihula niya ang tungkol sa Mesiyanikong "bituin" na manggagaling sa binhi ni Jacob.—Bil 24:10-17; Jos 24:9, 10; Huk 11:25.

Ipinakikita ng sumunod na mga pangyayari na 'tinuruan din ni Balaam si Balak na maglagay ng katitisuran sa harap ng mga anak ni Israel, upang kumain ng mga bagay na inihain sa mga idolo at makiapid.'—Apo 2:14; Bil 25:1-18.

BALAKANG, MGA. Bahagi ng katawan ng tao sa ibaba ng baywang at sumasaklaw sa luwang ng dalawang pigi. Ginagamit ng Bibliya ang mga salitang Hebreo na *chala·tsa'yim* at *moth·na'yim* upang tumukoy sa dakong ito. (Isa 5:27; 2Ha 4:29) Ginagamit din ang Griegong *o·sphys'* sa pangkaraniwang diwa nang ilarawan si Juan na Tagapagbautismo bilang nadaramtan ng pamigkis na katad sa kaniyang mga balakang.—Mat 3:4.

Ang mga sangkap sa pag-aanak ay nasa bahagi ng katawan na tinatawag na "mga balakang"; dahil dito, ang mga supling ay sinasabing 'lumalabas mula sa mga balakang.' (Gen 35:11; 1Ha 8:19; Gaw 2:30) Tinukoy ni Pablo ang bagay na ito nang ipakita niya na ang pagkasaserdote ni Jesus ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec ay nakahihigit sa pagkasaserdote ni Aaron, dahil ang ninuno ni Aaron na si Levi ay nasa mga balakang noon ni Abraham, at sa gayon ay nagbayad ito ng mga ikapu kay

Melquisedec. (Heb 7:5-10; Gen 14:18-20) Ganito rin ang pangangatuwiran ni Pablo sa Roma 7:9 nang sabihin niya: "Ako [si Pablo na Judio, na nasa mga balakang ng kaniyang mga ninuno bago ibinigay ang Kautusan] ay dating buháy nang hiwalay sa kautusan; ngunit nang dumating ang utos, ang kasalanan ay muling nabuhay, ngunit ako ay namatay."

Kadalasan ay sa mga balakang isinusuot ang sinturon, lalo na ng mga kawal, na nagsusuksok sa sinturon ng isang tabak o sundang na nasa kaluban o kaya'y itinatali nila rito ang kaluban ng tabak. (2Sa 20:8; Ne 4:18) Isinusuksok ng kalihim ang kaniyang tintero sa sinturon o paha na nasa may balakang. (Eze 9:2) Isinusuot naman ang telang sako sa palibot ng mga balakang bilang tanda ng pagdadalamhati.—Gen 37:34; Am 8:10.

Bago simulan ang anumang uri ng mabigat na gawain, ang isang tao ay 'nagbibigkis ng kaniyang mga balakang,' at kadalasan ay itinataas niya ang laylayan ng kaniyang maluwang at mahabang kasuutan sa pagitan ng kaniyang mga binti at isinusuksok iyon sa kaniyang paha. Kinain ng mga Israelita sa Ehipto ang Paskuwa habang may bigkis ang kanilang mga balakang, anupat nakahanda silang lumabas ng lupain. Si Elias ay nakahanda rin sa gayong paraan noong unahan niya ang karo ni Ahab. —Exo 12:11; 1Ha 18:46.

Ang salitang Hebreo na *ke'sel* (mga balakang) ay lumilitaw nang ilang ulit sa Levitico 3:4-15, anupat tumutukoy sa mga haing pansalu-salo. Ginagamit din ito sa Job 15:27 at Awit 38:7. Isinalin ito bilang "mga tagiliran" at "mga balakang" sa *King James Version.*

Makasagisag na Paggamit. Ang mga kalamnan sa may balakang ay ginagamit nang husto kapag nagbubuhat at nagdadala ng mabibigat na pasan; kaya naman angkop ang pananalita sa Awit 66: 11, "Pinabigatan mo ang aming mga balakang." Ang pagpapalakas ng mga balakang ay tumutukoy naman sa paghahandang gumamit ng lakas, gaya sa pakikipaglaban. (Na 2:1) Sinasabi na ang mabuting asawang babae ay nagbibigkis ng lakas sa kaniyang mga balakang at nagpapalakas ng kaniyang mga bisig upang maisagawa ang marami niyang gawain para sa kapakanan ng kaniyang sambahayan. (Kaw 31:17) Sa kabaligtaran naman, sinasabing yaong mga nanghihina dahil sa takot, kabagabagan, o pagkatalo ay may nangangatog o nanginginig na mga balakang. (Aw 69:23; Eze 21:6; 29:7) Ang pag-aalis ng bigkis sa mga balakang ng mga hari ay nangangahulugan ng pag-aalis ng kanilang lakas.—Isa 45:1.

Ang "pagbibigkis sa mga balakang" ay nangangahulugan ng pagsusuksok sa paha ng laylayan ng mahahabang damit para mapadali ang pisikal na gawain at nang maglaon ay ginamit ito upang tumukoy sa paghahanda para sa puspusang mental o espirituwal na gawain, at kung minsan ay nangangahulugan ito ng pagpapatibay.—Luc 12:35; ihambing ang 1Pe 1:13, "Bigkisan ninyo ang inyong mga pag-iisip [sa literal, "Bigkisan ninyo ang mga balakang ng inyong pag-iisip"] ukol sa gawain."

Sa Efeso 6:14, sinasabihan ang mga Kristiyano na 'bigkisan ng katotohanan ang kanilang mga balakang,' samakatuwid nga, patibayin sa pamamagitan ng katotohanan ng Salita ng Diyos bilang isang mahalagang suporta, kung paanong ang mahigpit na bigkis sa literal na mga balakang ay nagsasanggalang sa mga ito laban sa pinsalang dulot ng labis na kaigtingan.

Inihula ni Jehova ang kirot at kabagabagan ng Jerusalem sa pamamagitan ng paglalarawang "bawat matipunong lalaki na ang kaniyang mga kamay ay nasa kaniyang mga balakang na tila babaing nanganganak."—Jer 30:6.

Binanggit ni Jehova na ang mga sambahayan ng Israel at ng Juda ay naging gaya ng isang sinturon sa kaniyang mga balakang, anupat inilapit niya sila nang husto sa kaniyang sarili upang sila ay maging kapurihan at isang bagay na maganda sa kaniya. (Jer 13:11) Si Jesu-Kristo ay inilarawan sa hula na naghahari taglay ang katuwiran bilang sinturon ng kaniyang baywang at ang katapatan bilang sinturon ng kaniyang mga balakang. Maaaring tumutukoy ito sa panghahawakan ni Jesu-Kristo sa katuwiran at katapatan gamit ang kaniyang buong aktibong kapangyarihan. Tulad ng isang sinturon na naglalaan ng suporta, pinatitibay siya ng moral na katangian ng katuwiran sa pagganap bilang Hukom na inatasan ni Jehova.—Isa 11:1, 5.

BALANG. Alinman sa sari-saring uri ng tipaklong na maiikli ang antena o sungot, lalo na yaong mga nandarayuhan nang kulu-kulupon. Sa mga salitang Hebreo na isinalin bilang "balang," ang *'ar·beh'* ang pinakamalimit gamitin at kinikilalang tumutukoy sa nandarayuhang balang, samakatuwid nga, ang insekto kapag hustong-gulang na at mayroon nang mga pakpak. (Lev 11:22, tlb sa *Rbi8*) Ang salitang Hebreo na *ye'leq* ay tumutukoy sa gumagapang at walang-pakpak na balang, samakatuwid nga, sa balang na hindi pa hustong-gulang. (Aw 105:34, tlb sa *Rbi8;* Joe 1:4) Ang terminong Hebreo na *sol·'am'* ay tumutukoy sa nakakaing balang. (Lev 11:22) Isang kulupon ng balang naman ang tinutukoy ng terminong Hebreo na *goh·vai'.* (Am 7:1) Ang salitang Griego na *a·kris'* ay isinalin bilang "kulisap na balang" at "balang." —Mat 3:4; Apo 9:7.

Ang balang ay may haba na 5 sentimetro (2 pulgada) o mahigit pa. Mayroon itong dalawang pares ng pakpak, apat na binting panlakad, at dalawang

mas mahahabang panluksong binti na may malalaking hita. Kapag hindi ginagamit, ang malinaw na mga pakpak nito sa likod ay nakatiklop sa ilalim ng makakapal at malamad na mga pakpak sa harap. Sa pamamagitan ng mga panluksong binti nito, ang balang ay nakatatalon sa distansiyang maraming ulit ng haba ng katawan nito. (Tingnan ang Job 39:20.) Sa Kasulatan, kung minsa'y ginagamit ang balang upang sumagisag sa pagiging di-mabilang. —Huk 6:5; 7:12; Jer 46:23; Na 3:15, 17.

"Malinis" na Pagkain. Itinalaga ng Kautusan ang mga balang bilang malinis na pagkain. (Lev 11: 21, 22) Sa katunayan, ang pagkain ni Juan na Tagapagbautismo ay mga kulisap na balang at pulot-pukyutan. (Mat 3:4) Sinasabi na ang mga insektong ito ay lasang hipon o alimasag at mayaman sa protina. Ayon sa isang pagsusuring ginawa sa Jerusalem, ang mga balang sa disyerto ay 75 porsiyentong protina. Sa ngayon, kapag kinakain ito ng mga Arabe, iniihaw nila ito, nilalaga, piniprito, o pinatutuyo. Kadalasan, inaalis ang mga binti at pakpak nito.

Mga Salot ng Balang. Noong panahon ng Bibliya, ang salot ng mga balang ay isang matinding kalamidad at kung minsa'y isang kapahayagan ng kahatulan ni Jehova, gaya ng ikawalong salot sa sinaunang Ehipto. (Exo 10:4-6, 12-19; Deu 28:38; 1Ha 8:37; 2Cr 6:28; Aw 78:46; 105:34) Kapag ipinadpad sila ng hangin, ang mga balang ay biglang-biglang dumarating, ngunit ang ingay ng kanilang pagdating, na inihahalintulad ng Kasulatan sa mga karo at sa apoy na tumutupok ng pinaggapasan (Joe 1:4; 2:5, 25), ay sinasabing maririnig sa distansiyang mga 10 km (6 na mi). Ang paglipad nila ay pangunahing nakadepende sa hangin, na kung paayon ay nakatutulong upang makapaglakbay sila nang maraming kilometro. Namataan pa nga ng mga taong nasa laot ang mga kulupon ng balang na mahigit 1,600 km (1,000 mi) ang layo mula sa katihan. Gayunman, maaari silang ipadpad ng pasalungat na mga hangin patungo sa tubig at sa kanilang kamatayan. (Exo 10:13, 19) Ang epekto ng isang malaking kulupong lumilipad (na umaabot sa taas na mahigit sa 1,500 m [5,000 piye]) ay maihahambing sa isang ulap na humaharang sa liwanag ng araw.—Joe 2:10.

Kapag sinalakay ng mga balang ang isang tulad-paraisong lupain, maaari itong maging tulad ng isang ilang dahil sa lakas nilang kumain. (Joe 2:3) Sa isang maghapon, ang isang nandarayuhang balang ay nakauubos ng pagkain na simbigat ng timbang nito. Kung ihahambing, iyan ay 60 hanggang 100 ulit na mas marami sa kinakain ng isang tao. Hindi lamang mga dahon ang kinakain nila kundi pati lino, lana, seda, at katad, pati na ang barnis ng mga muwebles habang nanloloob sila sa mga bahay. Sa bawat araw, ang kinakain ng isang malaking kulupon ay tinatayang kasindami ng kinakain ng isa at kalahating milyon katao.

Kung ihahambing, ang kinakain ng mga balang ay 60 hanggang 100 ulit na mas marami sa kinakain ng mga tao

Ang isang kulupon ng balang ay dumadaluhong na tulad ng isang napakaorganisado at disiplinadong hukbo, ngunit walang hari o lider, at patotoo ito ng kanilang likas na karunungan. (Kaw 30:24, 27) Marami man sa kanila ang masawi, patuloy sila sa pagsalakay. Ang mga apoy na pinaliyab upang pigilin ang kanilang paglusob ay naaapula ng mga katawan ng mga balang na namatay. Walang-silbi ang mga esterong punô ng tubig para hadlangan ang pagdaluhong nila, sapagkat pati ang mga ito'y napupuno ng mga bangkay ng kanilang mga kasamahan. (Joe 2:7-9) "Walang kilaláng likas na kaaway na makapipigil sa kanilang mapangwasak na mga pandarayuhan," ang isinulat ng isang propesor ng soolohiya.—*The New York Times Magazine,* "The Locust War," Mayo 22, 1960, p. 96.

Nang inilalarawan ang mga salot ng balang nitong makabagong mga panahon, iniulat ng *Grzimek's Animal Life Encyclopedia* (1975, Tomo 2, p. 109, 110): "Maging sa ngayon, ang ilang uri ng mga *spur-throated grasshopper* ay sanhi pa rin ng mga salot ng balang sa Aprika at sa iba pang bahagi ng daigdig. Ang kanilang matinding pagdami sa pana-panahon at malawakang pandarayuhan ay nagdulot ng malaking pinsala sa mga pagkaing pananim nitong nakalipas na mga panahon. Noong 1873-1875 sa Europa at noong 1874-1877 sa E.U.A., ang mga salot ay napakatitindi. . . . Noong 1955, sumalakay sa timugang Morocco ang isang kulupon ng mga nandarayuhang balang na may habang 250 km at lapad na 20 km. Muli, noong 1961/62, nagkaroon doon ng isang salot na hindi masugpo . . . Dahil dito, sa loob ng limang araw, ang mga balang ay nagdulot ng pinsalang nagkakahalaga nang mahigit sa isang bilyong *franc* sa isang lugar na

mahigit sa 5000 kilometro kuwadrado. . . . Sa limang araw na iyon, ang mga nandarayuhang balang ay umubos ng 7000 t ng kahel, na katumbas ng 60,000 kg bawat oras. Iyan ay mahigit sa taunang konsumo ng buong bansa ng Pransiya."

Makasagisag na Paggamit. Ipinakikita ng pagsasaliksik na ang haba ng buhay ng isang balang ay nasa pagitan ng apat at anim buwan. Angkop nga na ang makasagisag na mga balang sa Apocalipsis 9:5 ay sinasabing nagpapahirap sa mga tao sa loob ng limang buwan, o sa loob ng karaniwang haba ng kanilang buhay.

Nang inilalarawan ang mga taong militar ng Asirya, binanggit ng Nahum 3:16 ang pagpapalit ng balang ng kaniyang balat. Ang balang ay limang ulit na naghuhunos ng kaniyang balat upang maabot ang kaniyang ganap na laki. Sa Nahum 3:17, ang Asiryanong mga tagapagbantay at mga tagapangalap na opisyal ay inihambing sa mga balang na nagkakampo sa mga kural na bato kapag araw na maginaw ngunit tumatakas na kapag sumikat ang araw. Maaaring tumutukoy ito sa pamamanhid ng katawan ng mga insektong ito dahil sa malamig na panahon, anupat nagtatago sila sa mga awang ng mga pader hanggang sa mapainit sila ng sinag ng araw, at pagkatapos nito'y lumilipad na sila. Iniulat na makalilipad lamang ang mga balang kapag ang temperatura ng katawan nila'y umabot na nang mga 21° C. (70° F.).

BALAT. Ang panlabas na balot ng katawan ng tao o hayop. Ang balat ay itinuturing na isang sangkap ng katawan, at talagang marami itong nagagawa para sa ikabubuti ng katawan, kasama na rito ang pagbibigay ng proteksiyon, pagkontrol sa temperatura ng katawan, at pag-aalis ng ilang dumi ng katawan.

Bumabanggit ang Bibliya ng mga sakit sa balat (Lev 13:1-46; 21:20; Deu 28:27) at ng ilang nakasisirang epekto sa balat na dulot ng karamdaman at gutom.—Job 7:5; 30:30; Pan 4:8; 5:10.

Ayon sa Kautusan, ang mga balat ng mga hayop na ginamit para sa ilang handog ukol sa kasalanan ay sinusunog sa labas ng kampo ng Israel, o sa labas ng pintuang-daan ng Jerusalem. (Exo 29:14; Lev 4:11, 12; 8:17; 9:11; 16:27; Heb 13:11) Sa saserdote napupunta ang balat ng isang hayop na dinala ng isang Israelita bilang handog na sinusunog. —Lev 7:8.

Matapos magkasala sina Adan at Eva, pinaglaanan sila ni Jehova ng mga kasuutang balat upang matakpan ang kanilang kahubaran. (Gen 3:21) Ang mga balat na hindi naalisan ng balahibo ay ginawang kasuutan ng ilan, partikular na ng ilan sa mga propeta (2Ha 1:8), pati ng ilang bulaang propeta. (Zac 13:4) Ginamit din ang mga balat ng hayop bilang mga sandalyas (Eze 16:3, 10); upang gumawa ng mga supot (1Sa 17:40) at mga sisidlang balat para sa tubig, gatas, at alak (Gen 21:14; Jos 9:13; Huk 4:19; Mat 9:17); bilang mga tambol; at posibleng ginamit bilang pampalakas ng tunog para sa *ne'vel* o "panugtog na de-kuwerdas." (Isa 5:12) Ginamit ang mga balat bilang mga pantakip para sa tabernakulo.—Exo 25:2, 5; 26:14; 35:7, 23; 36:19.

Ginamit din ang balat ng mga tupa, mga kambing, o mga guya bilang materyales na mapagsusulatan.—Tingnan ang PERGAMINO.

Makasagisag na Paggamit. May kinalaman kay Job, sinabi ni Satanas kay Jehova: "Balat kung balat, at ang lahat ng pag-aari ng isang tao ay ibibigay niya alang-alang sa kaniyang kaluluwa." (Job 2:4) Sa gayon ay hinamon ng Diyablo ang katapatan ng tao, anupat inangkin niya na susumpain ni Job ang Diyos kapag naapektuhan ang sarili nitong pisikal na kapakanan.

Si Job mismo ang nagsabi: "Ako ay bahagya nang nakatakas na gabalat ng aking mga ngipin." (Job 19:20) Nagmungkahi ang ilang tagapagsalin ng ibang mga interpretasyon para sa tekstong nabanggit, ngunit nangangailangan ang mga ito ng mga pagbabago sa tekstong Hebreo. Waring hindi naman kailangang bigyang-kahulugan ang pananalita ni Job sa liwanag ng mga natuklasan kamakailan ng mga siyentipiko sa tulong ng mga mikroskopyo. Waring ang sinasabi lamang ni Job ay na nakatakas siya nang walang dala o halos walang dala. Bahagya na siyang nakatakas na gabalat ng kaniyang mga ngipin, samakatuwid nga, "gabalat" niyaong sa tingin ay wala namang balat.

BALBAS. Ang buhok na tumutubo sa baba at mga pisngi ng isang lalaki, at kung minsan, pati yaong tumutubo sa nguso. Sa Hebreong Kasulatan, *za·qan'* ang salitang ginagamit para sa "balbas," samantalang ang *sa·pham',* na nauugnay sa labi, ay isinasalin ng mga tagapagsalin sa iba't ibang paraan bilang "balbas," "bigote," at "nguso." Sa ilang pagkakataon, ang salitang *za·qan'* ay tumutukoy sa "baba," hindi sa balbas.—Lev 13:29, 30; 14:9.

Sa maraming sinaunang mga tao sa Silangan, pati na sa mga Israelita, ang balbas ay pinahahalagahan bilang isang tanda ng dignidad ng lalaki. Ipinagbawal ng kautusan ng Diyos sa Israel ang paggupit sa 'buhok sa gilid ng mukha' o ang buhok sa pagitan ng tainga at ng mata, at pati na rin ang pag-ahit sa dulo ng balbas. (Lev 19:27; 21:5) Walang alinlangang ipinagbawal ito dahil isa itong relihiyosong kaugalian noon ng ilang pagano.

Sa panahon ng labis na pamimighati, kahihiyan, o pagkaaba, kung minsan ay binubunot ng isang lalaki ang mga buhok sa kaniyang balbas, o pinababayaan niya ang kaniyang balbas o bigote. (Ezr 9:3)

Posibleng dahil sa napabayaang balbas ni Mepiboset na anak ni Jonatan kung kaya nahinuha ni David na maaaring totoo nga ang sinasabi ni Mepiboset na siniraang-puri ito ng lingkod nitong si Ziba, at na si Mepiboset ay talagang nagdadalamhati noong panahong tumakas si David mula kay Absalom, na kabaligtaran ng iniulat ni Ziba. (2Sa 16:3; 19:24-30) Ang pag-aalis naman ng balbas ay lumalarawan sa kapahamakan o matinding pagdadalamhati dahil sa kapahamakan.—Isa 7:20; 15:2; Jer 48:37; Eze 5:1.

Pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., ipinamalas ng mga lalaki mula sa Sikem, Shilo, at Samaria ang kanilang kapighatian sa pamamagitan ng pag-ahit ng kanilang balbas, paghapak ng kanilang kasuutan, at paghiwa sa kanilang sarili. Bagaman nagdala sila ng mga handog para sa bahay ni Jehova, ang mga iyon ay mga handog na walang dugo, na maliwanag na ihahandog sana nila sa dating kinalalagyan ng templo. (Jer 41:5) Hindi lubusang kasuwato ng kautusan ng Diyos ang ginawa ng mga lalaking ito sapagkat naghiwa sila sa kanilang sarili, isang gawain na mahigpit na ipinagbabawal sa Kautusan.—Lev 19:28; 21:5.

Dahil itinuturing noon na mahalaga ang pag-aasikaso ng balbas, nagbago ang saloobin ni Akis na hari ng Gat kay David nang magkunwari itong baliw at kusa nitong patuluin ang kaniyang laway sa kaniyang balbas. Kaya naman nakumbinsi si Haring Akis na si David ay baliw. (1Sa 21:13) Noong isang pagkakataon naman, nang lubhang insultuhin ni Hanun na hari ng Ammon ang mga sugo ni David sa pamamagitan ng pagputol sa kalahati ng kanilang balbas, may-kabaitang sinabihan ni David ang mga tauhan niyang ito na manatili muna sa Jerico hanggang sa lumago ang kanilang mga balbas. Alam ng mga Ammonita na ang nangyari ay isang lantarang pag-insulto kay David at dahil dito ay naging mabaho sila sa harap niya kung kaya naghanda sila sa pakikipagdigma.—2Sa 10:4-6; 1Cr 19:1-6.

Bago pa man itatag ang tipang Kautusan, kaugalian na noon ng mga lalaki na magpahaba ng balbas. Bagaman ang mga Hebreo ay hindi gumawa ng mga bantayog na may mga larawan nila, maraming bantayog at inskripsiyon ang natagpuan sa Ehipto, Mesopotamia, at iba pang mga lupain sa Gitnang Silangan, at doo'y nakalarawan ang mga Asiryano, mga Babilonyo, at mga Canaanita na may balbas. Maging sa ilang larawan na mula pa noong ikatlong milenyo B.C.E. ay may makikita nang iba't ibang istilo ng balbas. Sa mga taong nabanggit, mga bating ang pangunahin nang inilalarawan na walang balbas. Gayunman, sa Israel ay walang ginagawang bating, dahil hindi tinatanggap ng Kautusan ang mga bating sa kongregasyon ng Israel.—Deu 23:1.

Yamang ang karamihan sa mga Semita ay inilalarawang may balbas bago pa man ang panahon ng Kautusan, makatuwirang sabihin na may balbas din ang tapat na mga lalaking nagmula sa linya ni Sem, na patuloy na gumamit ng wika sa Eden at tiyak na mas maingat na sumunod sa orihinal na mga kaugaliang nagmula pa sa panahon ng kanilang ninunong si Sem. Kaayon nito, may sapat na dahilan upang maniwala na sina Noe, Enoc, Set, at Adan ay may balbas.

Sinabi ni Herodotus (II, 36) na inaahit ng mga Ehipsiyo ang kanilang buhok sa mukha at sa ulo. Para sa mga lalaki, isang tanda ng pagdadalamhati o ng pagkaburara ang pagpapahaba ng buhok at balbas. Kaya naman nang ilabas si Jose sa bilangguan, nag-ahit muna siya bago siya dinala sa harap ni Paraon. (Gen 41:14) Gayunman, ang mga Ehipsiyo ay nagsusuot ng artipisyal na balbas at peluka.

May balbas ba si Jesus noong narito siya sa lupa? Tiyak na isa itong kaugalian na mahigpit na sinusunod noon ng mga Judio. Yamang ipinanganak na Judio si Jesus, siya ay "napasailalim ng kautusan" at tinupad niya ang Kautusan. (Gal 4:4; Mat 5:17) Gaya ng lahat ng iba pang Judio, dahil sa tipang Kautusan, si Jesus ay naaalay na sa Diyos na Jehova mula pa sa kaniyang kapanganakan, at obligado siyang tuparin ang buong Kautusan, lakip na ang pagbabawal sa pag-ahit sa dulo ng balbas. Gayundin, noong panahong nasa lupa si Jesus, isang kaugaliang Romano ang hindi pagkakaroon ng balbas. Kaya nga, kung walang balbas si Jesus noon, mapararatangan siyang isang bating o kaya ay isang Romano. Kapansin-pansin naman, sinasabi ng isang hula may kinalaman sa pagdurusa ni Jesus: "Ang aking likod ay iniharap ko sa mga nananakit, at ang aking mga pisngi doon sa mga bumubunot ng balbas."—Isa 50:6.

BALIKAT. Ang bahagi ng katawan ng tao o ng hayop na nakausli sa magkabilang gilid sa ibaba ng leeg; kung palalawakin ang pagkakapit, isang pabilog o palusong na bahagi ng isang burol; gayundin, ang kakayahang magdala ng mga pasanin o pananagutan.

Noong sinauna, gaya sa ngayon, kaugaliang sa mga balikat dinadala ang mga pasan. (Gen 21:14; Exo 12:34) Ang kaban ng tipan ay ipapasan, hindi sa isang karwahe, kundi sa mga balikat ng mga Levita. (1Cr 15:15; Jos 3:14, 15; 2Sa 6:3, 6-9, 13) Ang mabigat na pasan sa mga balikat ay maaaring tumukoy sa paniniil o pagkaalipin. (Aw 81:5, 6; Isa 10:27; 14:25; Mat 23:4) Ang tribo ni Isacar ay inihulang 'magyuyukod ng kaniyang balikat upang magdala ng mga pasanin.' (Gen 49:14, 15) Sa kasaysayan ng Israel, ang tribong ito ay naging handang tumanggap ng pananagutan at gumawa ng mabigat na gawain. Pinaglaanan nito si Hukom Barak ng maraming mandirigmang malalakas ang loob at, nang

maglaon, inilaan nito si Hukom Tola; gayundin, noong panahon ni David, sa tribong ito nanggaling ang maraming marurunong at magigiting na lalaki. —Huk 5:13, 15; 10:1, 2; 1Cr 7:1-5; 12:23, 32.

Ang awtoridad o pananagutan ay sinasabing nakaatang sa balikat ng isa. Patiunang sinabi sa hula ni Isaias na ang pamamahala bilang prinsipe ay maaatang sa balikat ni Jesu-Kristo. (Isa 9:6) Sinabihan ni Isaias ang di-tapat na si Sebna na si Eliakim ang hahalili rito bilang katiwala sa sambahayan ng hari, anupat iaatang ng Diyos "ang susi ng sambahayan ni David" sa balikat nito. Yamang ang susi sa gayong mga kalagayan ay kumakatawan sa pananagutan at awtoridad, ang hulang ito ay maaaring tumutukoy sa pagtanggap ni Kristo sa awtoridad ng Kaharian gaya ng inilalarawan sa tipang Davidiko. (Isa 22:15, 20-22; Luc 1:31-33; ihambing din ang Apo 3:7.) Kawili-wili ring pansinin na ang pektoral ng paghatol ay nakasabit sa mga dugtungang pambalikat ng mga kasuutan ng mataas na saserdote, anupat maliwanag na lumalarawan sa ilang awtoridad na mapapasa o maaatang sa mga balikat ng dakilang Mataas na Saserdote, si Jesu-Kristo.—Exo 28:6, 7, 12, 22-28; tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE.

Matapos pagpalain ang mga anak ni Jose, sina Efraim at Manases, sinabi ni Jacob kay Jose: "Ibinibigay ko sa iyo ang isang balikat ng lupain na higit kaysa sa iyong mga kapatid," sa gayon ay itinalaga niya si Jose bilang may-ari ng mga karapatan ng panganay. (Gen 48:22; ihambing ang Deu 21:17; 1Cr 5:1, 2.) Nang pagpalain ni Moises ang mga anak ni Israel, sinabi niya tungkol kay Benjamin: "Ang minamahal ni Jehova ay tumahan nawa nang tiwasay sa tabi niya, . . . at tatahan siya sa pagitan ng kaniyang mga balikat." (Deu 33:12) Waring tumutukoy ito sa bagay na ang sentro ng pamamahala ng mga hari sa linya ni David ay mapapasateritoryo ni Benjamin. Ang salitang Hebreo na ginamit dito para sa "balikat" ay isinasalin naman bilang "gilid" o "dalisdis" sa Josue 15:8 (*AT, Mo, NW*), anupat tumutukoy ito sa isang dalisdis sa burol na kinatatayuan noon ng Jerusalem.—Tingnan ang iba pang mga halimbawa sa Exo 27:14, 15; Bil 34:11; Jos 15:10; 1Ha 6:8; Eze 25:9.

Ang 'pagharap ng sutil na balikat' ay kumakatawan sa pagsalansang sa payo at kautusan ng Diyos (Ne 9:29; Zac 7:11), samantalang ang paglilingkuran "nang balikatan" ay tumutukoy sa nagkakaisang pagkilos.—Zef 3:9.

Kapag natapos na ng isang Nazareo ang kaniyang panata, ang balikat ng barakong tupang hain niya ay ibinibigay sa nanunungkulang saserdote, yamang kabilang ito sa takdang bahagi ng saserdote. —Bil 6:19, 20; tingnan din ang Deu 18:3.

BALINTATAW [sa Ingles, *pupil*]. Ang butas sa may-kulay na *iris* ng mata. Maitim ang balintataw dahil nasa likuran nito ang madilim na looban ng mata. Nagbabago ang laki ng balintataw habang pinakikibagayan ng *iris* ang tindi ng liwanag. Pumapasok ang liwanag sa malinaw na kornea, pagkatapos ay tumatagos ito sa balintataw tungo sa lente ng mata.

Ang salitang Hebreo na *'i·shohn'* (Deu 32:10; Kaw 7:2), kapag ginagamit kasama ang *'a'yin* (mata), ay literal na nangangahulugang "maliit na tao ng mata"; sa katulad na paraan, ang *bath* (anak na babae) ay ginagamit sa Panaghoy 2:18 taglay ang ideya ng "anak na babae ng mata," anupat ang mga pananalitang ito ay kapuwa tumutukoy sa balintataw. Bilang pagdiriin, ang dalawang ito ay pinagtatambal sa Awit 17:8 (*'i·shohn' bath-'a'yin*), sa literal, "maliit na tao, anak na babae ng mata" ("balintataw ng mata," *NW*). Maliwanag na ang tinutukoy nito ay ang maliit na larawan ng isang tao na masasalamin sa balintataw ng mata ng ibang tao.

Napakaselan at napakasensitibo ng mata; kahit isang maliit na buhok o butil ng alikabok na nasa pagitan ng talukap at ng bilog ng mata ay madaling maramdaman. Ang malinaw na bahagi ng mata (ang kornea) na tumatakip sa balintataw ay kailangang bantayan at ingatan, dahil kung masugatan ang bahaging ito dahil sa pinsala o lumabo dahil sa sakit, maaaring ang resulta ay diperensiya sa paningin o pagkabulag. Sa pamamagitan ng mapuwersa ngunit maingat na pananalita, ginagamit ng Bibliya ang "balintataw ng iyong mga mata" upang tukuyin ang bagay na dapat bantayan nang ubod-ingat. Ganito ang dapat na gawing pagsunod sa kautusan ng Diyos. (Kaw 7:2) Nang banggitin ang makaamang pangangalaga ng Diyos sa Israel, sinasabi ng Deuteronomio 32:10 na iningatan Niya ang bansang iyon "gaya ng balintataw ng kaniyang mata." Ipinanalangin naman ni David na ingatan at pangalagaan siya ng Diyos gaya ng "balintataw ng mata." (Aw 17:8) Ninais niyang magmadali si Jehova sa pagkilos alang-alang sa kaniya kapag sinasalakay siya ng kaaway. (Ihambing ang Zac 2:8; kung saan ginagamit ang Hebreong *ba·vath' 'a'yin,* 'itim ng mata.') —Tingnan ang MATA, PANINGIN.

BALO, BABAING. Isang babae na namatayan ng asawa at hindi na nag-asawang muli. Napuputol sa pagkamatay ng asawang lalaki ang buklod ng pag-aasawa, anupat nagiging malaya ang babaing balo na mag-asawang muli kung iyon ang ipasiya niyang gawin. (Ru 1:8-13; Ro 7:2, 3; 1Co 7:8, 9) Sa ilalim ng kaayusan ng mga patriyarka, at nang maglaon sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, kukunin ng kapatid na lalaki ng isang tao na namatay na walang anak ang balo ng kaniyang kapatid bilang ka-

niyang asawa upang magkaanak dito, na magpapanatili sa linya ng namatay na asawa nito.—Gen 38:8; Deu 25:5-10; Ru 4:3-10; tingnan ang PAG-AASAWA BILANG BAYAW.

Kapag namatay ang kanilang asawa, maaaring bumalik ang mga babaing balo sa bahay ng kanilang ama. (Gen 38:11) Sa Kautusan, may ganitong espesipikong probisyon para sa anak na babae ng isang saserdote kung ito ay mabalo o diborsiyuhin. Yamang ang saserdote ay tumatanggap ng mga ikapu bilang panustos para sa kaniyang sambahayan, maaaring makibahagi ang anak na babaing iyon sa probisyong ito. Tinitiyak nito na hindi siya sasapit sa karalitaan, at sa gayon ay maiiwasan ang posibilidad na madusta ang pagkasaserdote. (Lev 22:13) Para naman sa mga babaing balo na walang tinatanggap na gayong panustos o proteksiyon, may mga probisyon sa kautusan ng Diyos upang magkaroon sila ng karapatang maghimalay sa mga bukid, mga taniman ng olibo, at mga ubasan (Deu 24:19-21); upang makibahagi sila sa masaganang pagdiriwang ng mga kapistahan taun-taon (Deu 16:10-14); at, tuwing ikatlong taon, upang makabahagi sila sa mga ikapu na iniaabuloy ng bansa (Deu 14:28, 29; 26:12, 13).

Ang Pagkabahala ni Jehova at ni Kristo sa mga Babaing Balo. Tinukoy ni Jehova ang kaniyang sarili bilang ang Isa na "naglalapat ng hatol para sa batang lalaking walang ama at sa babaing balo." (Deu 10:18) Mahihigpit na utos ang nasa Kautusan tungkol sa paglalapat ng lubusan at pantay na katarungan para sa mga babaing balo. (Exo 22:22-24; Deu 24:17) Isinusumpa ang mga bumabaluktot ng kahatulan sa mga babaing balo (Deu 27:19), at humihimok naman ng wastong pakikitungo sa mga babaing balo ang mga isinulat ng mga propeta.—Isa 1:17, 23; 10:1, 2; Jer 22:3; Eze 22:7; Zac 7:9, 10; Mal 3:5.

Ipinakita ni Jesus ang kaniyang pagkabahala sa kapakanan ng mga babaing balo sa Israel nang hatulan niya ang mga eskriba bilang "ang mga lumalamon sa mga bahay ng mga babaing balo."—Mar 12:38-40; Luc 20:46, 47.

Tulong-Kristiyano sa mga Babaing Balo. Noong panahon ng kagipitan na bumangon sa kongregasyong Kristiyano di-kalaunan pagkatapos ng araw ng Pentecostes 33 C.E., ang mga babaing balo na nagsasalita ng Griego ay napapabayaan sa araw-araw na pamamahagi. Nang itawag-pansin ito sa mga apostol, itinuring nilang napakahalaga ng bagay na iyon anupat nag-atas sila ng "pitong lalaking may patotoo . . . puspos ng espiritu at karunungan" upang mangasiwa sa pantay-pantay na pamamahagi ng pagkain.—Gaw 6:1-6.

Sa 1 Timoteo 5:3-16, nagbigay ang apostol na si Pablo ng kumpletong mga tagubilin upang maibiging mapangalagaan ang mga babaing balo sa kongregasyong Kristiyano. Dapat alagaan ng kongregasyon ang naghihikahos na mga babaing balo. Ngunit kung may mga anak o mga apo ang babaing balo, sila ang dapat gumanap sa pananagutang maglaan ng kaniyang mga pangangailangan, o, gaya ng itinagubilin ni Pablo, "kung ang sinumang nananampalatayang babae ay may mga babaing balo [samakatuwid nga, mga babaing balo na kamag-anak niya], paginhawahin niya sila, at huwag pabigatan ang kongregasyon. Sa gayon ay mapagiginhawa nito yaong talagang mga balo [samakatuwid nga, aktuwal na naulila at walang tumutulong]." Ang babaing balo na inilalagay sa talaan para tumanggap ng materyal na tulong mula sa kongregasyon ay yaong "hindi bababà sa animnapung taóng gulang," anupat may mabuting rekord ng moralidad, ng tapat at maibiging debosyon kay Jehova, at ng pagkamapagpatuloy at pag-ibig sa iba. Sa kabilang dako, inirekomenda ng apostol na ang mga nakababatang babaing balo ay mag-asawang muli, magsipag-anak, at mamahala ng isang sambahayan, nang sa gayon ay makaiwas ang mga ito sa silo dahil sa seksuwal na mga simbuyo at sa panganib na maging 'walang pinagkakaabalahan, . . . mga tsismosa at mga mapanghimasok sa buhay-buhay ng ibang tao.'

Itinampok ng kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago ang kahalagahan ng pag-aalaga sa mga ulila at mga babaing balo sa kanilang kapighatian nang banggitin niya ito kahanay ng pag-iingat sa sarili na walang batik mula sa sanlibutan bilang kahilingan sa pagsamba na malinis at walang dungis sa pangmalas ng Diyos.—San 1:27.

Kabilang sa mga babaing balo na may katangi-tanging pananampalataya ay si Tamar (Gen 38:6, 7), sina Noemi at Ruth (Ru 1:3-5), si Abigail (1Sa 25:37, 38, 42), ang babaing balo ng Zarepat (1Ha 17:8-24), at si Ana na propetisa (Luc 2:36, 37; ihambing ang paglalarawan ni Lucas kay Ana sa mga kuwalipikasyon ng isang karapat-dapat na babaing balo gaya ng binalangkas ni Pablo sa 1Ti 5:3-16). Gayundin, isang babaing balo na di-binanggit ang pangalan ang pinapurihan ni Jesus nang husto dahil iniabuloy nito sa templo ang lahat ng kaniyang taglay.—Mar 12:41-44.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na paraan, ang mga lunsod, kapag iniwan at natiwangwang, ay inihahalintulad sa mga babaing balo. (Pan 1:1; ihambing ang Jer 51:5.) Tulad ng sinaunang Babilonya na lumalarawan sa kaniya, ipinaghahambog ng Babilonyang Dakila, "ang dakilang lunsod na may kaharian sa mga hari sa lupa," na

hindi siya kailanman magiging balo. Gayunpaman, kung paanong talagang naging "balo" ang sinaunang Babilonya, gayundin ang mangyayari sa makabagong Babilonyang Dakila.—Isa 47:8, 9; Apo 17:18; 18:7, 8.

BALON. Ang salitang Hebreo na *be'er'*, isinasaling "balon," ay kadalasang tumutukoy sa isang hukay o butas na hinukay sa lupa upang maabot ang isang likas na suplay ng tubig. Ang terminong *be'er'* ay lumilitaw sa mga pangalan ng mga lugar gaya ng Beer-lahai-roi (Gen 16:14), Beer-sheba (Gen 21:14), Beer (Bil 21:16-18), at Beer-elim (Isa 15:8). Ang salitang ito ay maaari ring mangahulugang "hukay" (Gen 14:10) at waring tumutukoy sa libingan sa Awit 55:23 ("hukay") at 69:15 ("balon"). Ginamit ito bilang metapora upang tumukoy sa isang asawang babae o sa isang babaing minamahal. (Kaw 5:15; Sol 4:15) At ang Kawikaan 23:27, kung saan inihahalintulad ang babaing di-kilala sa isang makipot na balon, ay maaaring nagpapahiwatig na mahirap sumalok ng tubig mula sa gayong balon, yamang ang mga bangang luwad ay madaling mabasag kapag bumangga sa mga gilid nito. —Tingnan ang BUKAL.

Sa mga lupain kung saan mahaba ang tag-init, lalo na sa mga pook na ilang, naging napakahalaga ng mga balon mula pa noong sinaunang panahon. Noong sinauna, waring ang paggamit ng balon nang walang pahintulot ay minamalas bilang panghihimasok sa mga karapatan sa pag-aari. (Bil 20:17, 19; 21:22) Dahil kakaunti ang tubig at mahirap humukay ng mga balon, ang mga ito ay naging mahahalagang ari-arian. Malimit na naging sanhi ng marahas na pagtatalo at hidwaan ang pag-aagawan sa mga balon. Dahil dito, sa isang pagkakataon ay pormal na pinagtibay ng patriyarkang si Abraham ang pagmamay-ari niya sa isang balon sa Beer-sheba. (Gen 21:25-31; 26:20, 21) Gayunman, pagkamatay niya, winalang-halaga ng mga Filisteo ang karapatan ng kaniyang anak at tagapagmanang si Isaac at tinabunan ng mga ito ang mismong mga balon na hinukay ng mga lingkod ni Abraham.—Gen 26:15, 18.

Ang mga balon ay kadalasang napalilibutan ng mabababang harang at laging tinatakpan ng isang malaking bato, walang alinlangang upang huwag itong mapasok ng dumi at upang hindi mahulog sa loob nito ang mga hayop at mga tao. (Gen 29:2, 3; Exo 2:15, 16) Malapit sa ilang balon ay may mga labangan o mga inuman para sa mga alagang hayop. (Gen 24:20; Exo 2:16-19) Sa mga burol ng Palestina, ang mga balon ay hinuhukay noon sa batong-apog, at ang mga baytang na pababa sa tubig ay kadalasang inuukit sa bato. Sa ilang balon, pagkababa niyaong umiigib ay basta lamang niya isasalok sa tubig ang isang sisidlan. Gayunman, kapag napakalalalim ng balon, ang tubig ay karaniwang sinasalok sa pamamagitan ng timbang katad (Bil 24:7) o ng bangang luwad (Gen 24:16) na nakabitin sa lubid. —Tingnan ang BUKAL NI JACOB.

BALSAMO, BALSAMO NG GILEAD. Ang terminong "balsamo" ay tumutukoy sa alinman sa maraming halaman, palumpong, at punungkahoy na naglalabas ng substansiya na aromatiko at karaniwan nang malangis at madagta. Ang salitang ito ay tumutukoy rin sa substansiyang inilalabas nito. May mga punungkahoy na kabilang sa mga abeto, *spruce,* alamo, at iba pang mga pamilya ng mga punungkahoy na pinagkukunan ng balsamo. Ang langis ng balsamo ay ginagamit bilang gamot (kadalasan ay may *benzoic* o *cinnamic acid*) at bilang pabango.

Mula pa noon ay lubha nang pinahahalagahan ng mga tao sa Silangan ang mga halaman at mga puno ng balsamo. Unang binanggit ang "langis ng balsamo" (sa Heb., *bo'sem, be'sem,* o *ba·sam'*) sa Exodo 25:6 kung saan tinukoy ito bilang isang sangkap ng banal na langis na pamahid para sa tabernakulo. (Tingnan din ang Exo 35:8, 28.) Kung minsan, ang salitang Hebreo ay isinasalin bilang "mga pabango," "matamis," o "espesya," depende sa konteksto. (Exo 30:23; Sol 4:10, 14, 16; 5:13; 6:2; 8:14) Sa Isaias 3:24, ang aromatikong bango nito ay ipinakikitang kabaligtaran ng "amoy-amag."

Lumilitaw na ang balsamong ginamit para sa paglilingkod sa tabernakulo sa ilang ay nagmula sa labas ng Palestina, marahil ay sa Ehipto. Noong panahon ng paghahari ni Haring Solomon, napakamamahalin ng langis ng balsamo anupat kasama ito ng ginto at mahahalagang bato sa mga kayamanang dinala ng reyna ng Sheba bilang mga kaloob; kasama rin ito sa tributong ibinayad ng mga hari ng maraming lupain sa marunong na hari ng Jerusalem. (1Ha 10:2, 10, 25; 2Cr 9:1, 9, 24) Kabilang ito sa mahahalagang bagay na nakatago sa imbakang-yaman ng hari na may-kamangmangang ipinakita ni Hezekias sa mga sugong nagmula sa Babilonya. (2Ha 20:13; 2Cr 32:27; Isa 39:2) Ginamit ito sa pag-eembalsamo (bagaman hindi gaya ng paraan ng mga Ehipsiyo) sa bangkay ni Haring Asa. (2Cr 16:14) Waring ang salitang Ingles na *"embalm"* (sa Tagalog, "embalsamuhin") ay orihinal na hinalaw sa Hebreong *ba·sam'.* Si Esther ay minasahe na ginagamitan ng aromatikong langis ng balsamo noong huling anim na buwan bago siya humarap kay Haring Ahasuero.—Es 2:12.

Waring ang "balsamo [sa Heb., *tsori'*] sa Gilead" ay may pambihirang kalidad at pantanging mga sangkap na nakagagamot. (Jer 8:22; 46:11) Unang binanggit ang balsamong ito kasama ng mga bagay

na dala ng naglalakbay na pulutong ng mga Ismaelita na nagmula sa Gilead, sa S ng Jordan, at sa kanila ipinagbili si Jose. (Gen 37:25-28) Kabilang din ito sa "pinakamaiinam na produkto ng lupain" na ipinadala ni Jacob sa Ehipto bilang kaloob sa pamamagitan ng kaniyang mga anak na bumalik doon. (Gen 43:11) Ayon sa Ezekiel 27:17, inaangkat ito ng mayayamang mangangalakal ng Tiro mula sa kaharian ng Juda.

Madalas tukuyin sa sinaunang panitikan ang nakapagpapagaling na mga katangian ng balsamo, pangunahin na bilang gamot sa mga sugat. Sa Kasulatan, si Jeremias ang tumukoy sa gayong nakapagpapagaling na mga katangian. Gayunman, ginamit niya ang mga ito sa makasagisag na diwa, una ay noong taghuyan niya ang espirituwal na pagkasira sa Juda (Jer 8:14, 15, 21, 22; ihambing ang San 5:14, 15), pagkatapos ay noong pagwikaan niya ang Ehipto hinggil sa walang-kabuluhang pagsisikap nito na iwasan ang pagkatalo sa kamay ng Babilonya (Jer 46:11-13), at sa kahuli-hulihan ay noong bigkasin niya ang hatol ng Diyos na kapahamakan laban sa Babilonya.—Jer 51:8-10.

Hindi matiyak kung anong espesipikong mga halaman o mga punungkahoy ang tinutukoy ng mga salitang Hebreo na *bo′sem* at *tsori′*. Ang pangalang "balsamo ng Gilead" ay ikinakapit sa isang punungkahoy na *evergreen* na tulad-palumpong, tinatawag na *Commiphora opobalsamum* (o, *Commiphora gileadensis*). Upang makuha ang malangis na resina nito na kulay dilaw na maberde-berde, hinihiwa-hiwa ang tangkay at mga sanga nito at saka tinitipon ang maliliit na butil ng namuong dagta. Bagaman ang partikular na punong ito ay pangunahin nang matatagpuan sa T Arabia, ipinahihiwatig ng Judiong istoryador na si Josephus na itinatanim ito sa palibot ng Jerico noong panahon ni Solomon, at iniuulat ng Griegong heograpo na si Strabo na noong mga panahong Romano, itinatanim din ito sa tabi ng Dagat ng Galilea.

Sinasabi ng iba na ang *tsori′* ay maaaring tumutukoy sa *mastic tree* (*Pistacia lentiscus*), na naglalabas ng mabangong sahing na mapusyaw na dilaw, tinatawag na *mastic,* gayundin ng langis na ginagamit bilang gamot na nakukuha sa talob, mga dahon, at mga bunga nito. Ang punong ito ay karaniwan sa Palestina, at ang pangalan nito sa Arabe ay kahawig na kahawig ng Hebreong *tsori′*.

BALUMBON. Ang karaniwang anyo ng aklat noong panahon ng pagsulat ng Bibliya. Noon, ang Kasulatan ay isinusulat at kadalasa'y kinokopya sa mga balumbong yari sa katad, pergamino, o papiro. (Jer 36:1, 2, 28, 32; Ju 20:30; Gal 3:10; 2Ti 4:13; Apo 22:18, 19) Ang balumbon ay gawa sa pinagdugtung-dugtong at pinagdikit-dikit na mga piraso ng gayong mga materyales anupat ginawang isang mahabang pilyego, na inirorolyo naman sa isang patpat. Para sa isang pagkahaba-habang balumbon, ginagamitan ng patpat ang magkabilang dulo at ang balumbon ay inirorolyo sa dalawang patpat patungo sa kalagitnaan nito. Kapag may babasahin mula sa gayong balumbon, inilaladlad ito ng magbabasa sa pamamagitan ng isang kamay samantalang inirorolyo naman ito ng kabilang kamay hanggang sa matagpuan ang bahaging hinahanap niya. Pagkatapos magbasa, muli niyang inirorolyo ang balumbon.—Para sa mga detalye tungkol sa materyales, laki, at iba pa, tingnan ang AKLAT.

Nagpapatotoo Hinggil kay Jesus. Pumarito si Jesu-Kristo sa lupa upang gawin ang kalooban ng Diyos, gaya ng inihula sa Hebreong Kasulatan, sa "balumbon ng aklat." (Aw 40:7, 8; Heb 10:7-9) Sa sinagoga sa Nazaret, binuksan ni Jesus ang balumbon ng Isaias at binasa niya ang makahulang mga salita tungkol sa pagpapahid sa kaniya ng espiritu ni Jehova upang mangaral. Pagkatapos ay inilulon, o inirolyo, ni Kristo ang balumbon, isinauli niya ito sa tagapaglingkod, umupo siya, at ipinaliwanag niya sa lahat ng naroroon: "Ngayon ay natutupad ang kasulatang ito na karirinig lamang ninyo." (Luc 4:16-21; Isa 61:1, 2) Sa katunayan, yamang "ang pagpapatotoo tungkol kay Jesus ang kumakasi sa panghuhula," ang lahat ng balumbon ng lahat ng Kasulatan at ang pangmadlang paghahayag ng mabuting balita na nasa mga balumbon ng Kristiyanong Kasulatan ay may kinalaman sa posisyon at gawain ni Jesu-Kristo sa layunin ni Jehova.—Apo 19:10.

Sa pagtatapos ng ulat ng Ebanghelyo ni Juan, sinabi niya: "Sa katunayan, marami pa ring ibang bagay ang ginawa ni Jesus, na, kung sakaling ang mga iyon ay naisulat nang lubhang detalyado, sa palagay ko, sa sanlibutan mismo ay hindi magkakasiya ang mga balumbong isinulat." (Ju 21:25) Sa kaniyang Ebanghelyo, hindi sinikap ni Juan na isulat ang lahat ng pangyayari, kundi ang isinulat lamang niya ay yaong sapat upang mapagtibay ang kaniyang pangunahing punto, samakatuwid nga, na si Jesu-Kristo ang Anak ng Diyos at ang Kaniyang Mesiyas. Totoo naman, may sapat na impormasyon sa "balumbon" ni Juan, gayundin sa iba pang kinasihang Kasulatan, na lubusang magpapatunay na "si Jesus ang Kristo na Anak ng Diyos."—Ju 20:30, 31.

Makasagisag na Paggamit. Sa ilang pagkakataon, ang salitang "balumbon" ay ginagamit sa Bibliya sa makasagisag na paraan. Sina Ezekiel at Zacarias ay kapuwa nakakita ng balumbon na may sulat sa magkabilang panig. Yamang karaniwan nang isang panig lamang ng balumbon ang ginagamit, ang pagsulat sa magkabilang panig ay

maaaring tumutukoy sa bigat, antas, at pagkaseryoso ng mga kahatulang nakasulat sa mga balumbong iyon. (Eze 2:9–3:3; Zac 5:1-4) Sa pangitain sa Apocalipsis, sa kanang kamay niyaong isa na nasa trono ay may isang balumbon na may pitong tatak, upang hindi makita ninuman ang nakasulat hangga't hindi nabubuksan ng Kordero ng Diyos ang mga iyon. (Apo 5:1, 12; 6:1, 12-14) Nang maglaon, sa pangitain ding iyon, si Juan mismo ay binigyan ng isang balumbon at inutusang kainin ito. Matamis ito sa bibig ni Juan ngunit pinapait nito ang kaniyang tiyan. Yamang ang balumbon ay bukás at walang tatak, isa itong bagay na dapat maunawaan. Naging "matamis" para kay Juan ang pagtanggap sa mensaheng nilalaman nito ngunit lumilitaw na mayroon itong mapapait na bagay na kailangan niyang ihula, gaya ng iniutos sa kaniya na gawin. (Apo 10:1-11) Kahawig nito ang naging karanasan ni Ezekiel sa balumbong ibinigay sa kaniya na may "mga panambitan at pagdaing at paghagulhol." —Eze 2:10.

"Balumbon ng buhay ng Kordero." Ang idolatrosong mga mananamba ng makasagisag na "mabangis na hayop" ay hindi pinipili ng Diyos upang maging mga kasamahan ng Kordero. Samakatuwid, "walang isa man sa mga pangalan nila ang nakasulat sa balumbon ng buhay ng Kordero na pinatay," at ipinasiya na ito "mula sa pagkakatatag ng sanlibutan" ng sangkatauhan.—Apo 13:1-8; 21:27.

Mga balumbon ng paghatol at ng buhay. Nakita rin ni Juan na "nabuksan ang mga balumbon" at ang mga binuhay-muli ay "hinatulan batay sa mga bagay na nakasulat sa mga balumbon ayon sa kanilang mga gawa." Lumilitaw na ang mga balumbong ito ay naglalaman ng mga kautusan at mga tagubilin ni Jehova na naglalahad ng kaniyang kalooban para sa mga tao sa panahong iyon ng paghatol, at ang kanilang mga gawa ng pagsunod taglay ang pananampalataya o mga gawa ng pagsuway sa nakasulat sa mga balumbon ang magsisiwalat kung ang kanilang mga pangalan ay karapat-dapat na isulat o panatilihin sa "balumbon ng buhay" ni Jehova.—Apo 20:11-15; tingnan ang BUHAY.

'Ilululon na parang balumbon ng aklat.' Sa Isaias 34:4, ang propeta ay nagsalita ng kahatulan laban sa mga bansa, na sinasabi: "At ang langit ay ilululon, na parang balumbon ng aklat." Maliwanag na tinutukoy niya rito ang paglululon at pagliligpit ng isang balumbon matapos itong basahin. Kaya naman ang pananalitang ito ay isang sagisag ng pagliligpit o pag-aalis niyaong hindi na mapakikinabangan o hindi na mahalaga.

BALUTI. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

BAMOT [Matataas na Dako]. Isa sa mga naging kampamento ng bansang Israel nang malapit na sila sa lupain ng Canaan. (Bil 21:19, 20) Itinala ang Bamot sa pagitan ng Nahaliel at ng 'libis na nasa bukid ng Moab, sa pinakaulo ng Pisga.' Malamang na isa itong pinaikling anyo ng Bamot-baal.—Tingnan ang BAMOT-BAAL.

BAMOT-BAAL [Matataas na Dako ni Baal]. Isang bayan sa Moab kung saan dinala ni Balak, na hari ng Moab, ang propetang si Balaam upang makita nito ang kampo ng Israel at maisumpa iyon. (Bil 22:41) Ang pagpili ni Balak sa lokasyong ito upang doon isagawa ang pagsumpa at paghahain ay maaaring nagpapahiwatig na ito ay isang sentro ng pagsamba kay Baal, maliwanag na nasa isang mataas na lugar. (Bil 23:1-9) Nang maglaon, ang Bamot-baal at ang iba pang mga bayan "na nasa talampas" ay iniatas sa tribo ni Ruben bilang mana. (Jos 13:15, 17) Noong maagang bahagi ng ikasiyam na siglo B.C.E., sinabi ni Haring Mesa ng Moab na itinayo niyang muli ang "Bet-bamot, sapagkat iyon ay winasak." (Taludtod 27 ng Batong Moabita) Malamang na ang Bamot, Bamot-baal, at Bet-bamot ay pawang mga pangalan ng iisang lugar.—Ihambing ang Baal-meon, Beon, Bet-baal-meon sa artikulo hinggil sa BAAL-MEON.

Ang paglalarawan dito ng ulat ng Bibliya ay nagpapahiwatig na isa itong dako sa matalampas na rehiyon sa HS sulok ng Dagat na Patay. Bagaman hindi matiyak ang kinaroroonan nito, ang isang iminumungkahing lokasyon ay yaong sa Khirbet Queijiya, mga 14 na km (9 na mi) sa S ng Dagat na Patay, malapit sa malamang na lokasyon ng Bundok Nebo.

BANAL, MGA. Yaong malilinis, partikular na sa diwang espirituwal o moral; tumutukoy rin ito sa mga taong ibinukod ukol sa paglilingkod sa Diyos, sa langit man o sa lupa.

Si Jehova mismo, na sukdulan sa kalinisan at katuwiran, ang Kabanal-banalan. (Os 11:12) Malimit siyang tawaging ang "Banal ng Israel." (2Ha 19:22; Aw 71:22; 89:18) Sinabi ng apostol na si Juan sa kaniyang mga kapuwa miyembro sa kongregasyong Kristiyano: "Kayo ay may pagkapahid mula sa *isa na banal."* (1Ju 2:20) Si Jesu-Kristo ay tinatawag na "ang isang iyon na banal at matuwid" na tinukoy sa Gawa 3:14. Ang mga anghel ni Jehova sa langit ay mga banal, lubusang nakatalaga sa paglilingkod sa Diyos, anupat malilinis at matuwid.—Luc 9:26; Gaw 10:22.

Noong Sinaunang Panahon. Ang mga tao sa lupa na ibinukod ukol sa paglilingkod sa Diyos ay tinatawag ding "mga banal." (Aw 34:9) Ang Israel, na

dinala sa isang pakikipagtipan sa Diyos, ay naging pantanging pag-aari niya at bilang isang bansa, sila ay banal sa kaniya. Iyan ang dahilan kung bakit sa bansang iyon, ang mga indibiduwal na namihasa sa karumihan o masamang gawain ay nagdulot ng karungisan sa bansa at ng di-pagsang-ayon ni Jehova, malibang may gawing pagkilos upang alisin ang mga ito. Isang halimbawa nito ay ang sakim at masuwaying si Acan. Ang kaniyang kasalanan ay nagdulot ng kabagabagan sa Israel hanggang sa ito'y matuklasan at batuhin siya hanggang sa mamatay. —Jos 7.

Si Aaron, na pinahiran ng banal na langis na pamahid bilang mataas na saserdote ng bansa, ay banal sa isang pantanging diwa. (Aw 106:16) Dahil dito, napakahigpit ng mga kahilingan para sa kaniyang katungkulan. (Lev 21:1-15; pansinin din ang mga salik ukol sa diskuwalipikasyon para sa lahat ng mga saserdote sa mga talata 16-23; tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE.) Kapag nagkasala ang isang mataas na saserdote (halimbawa, isang pagkakamali sa paghatol sa isang bagay), maaari itong magdulot ng pagkakasala sa taong-bayan at kailangan itong ipagbayad-sala sa pamamagitan ng paghahain ng isang guyang toro, na kaparehong hain na hinihiling para sa pagkakamali ng buong kapulungan.—Lev 4:3, 13, 14.

Mga Kristiyanong Banal. Ang mga taong dinadala sa isang kaugnayan sa Diyos sa pamamagitan ng bagong tipan ay pinababanal, nililinis, at ibinubukod ukol sa bukod-tanging paglilingkod sa Diyos sa pamamagitan ng "dugo ng tipan," ang itinigis na dugo ni Jesu-Kristo. (Heb 10:29; 13:20) Sa gayon, sila ay nagiging "mga banal" ("mga santo" sa *KJ* at sa iba pang mga bersiyon). Kaya naman, hindi sila nagiging "mga banal," o "mga santo," dahil sa utos ng isang tao o ng isang organisasyon, kundi ng Diyos, na nagdadala sa kanila sa isang pakikipagtipan sa kaniyang sarili sa pamamagitan ng dugo ni Jesu-Kristo. Ang terminong "mga banal" ay kumakapit sa lahat niyaong mga dinala upang maging kaisa at kasamang tagapagmana ni Kristo, hindi sa iilan na itinuturing na may natatanging kabanalan. Sa Bibliya, ikinakapit din ito sa kanila mula sa pasimula ng kanilang pinabanal na landasin sa lupa, anupat hindi ito ipinagpapaliban hanggang sa kanilang kamatayan. Sinasabi ni Pedro na dapat silang magpakabanal sapagkat ang Diyos ay banal. (1Pe 1:15, 16; Lev 11:44) Ang lahat ng espirituwal na mga kapatid ni Kristo sa mga kongregasyon ay malimit tawaging "mga banal."—Gaw 9:13; 26:10; Ro 1:7; 12:13; 2Co 1:1; 13:13.

Bilang "asawa" ni Kristo, ang buong kongregasyon ay inilalarawan na nakasuot ng maningning, malinis, mainam na lino, na kumakatawan sa "matuwid na mga gawa ng mga banal." (Apo 19:7, 8) Sa pangitain, ang makasagisag na pulitikal na "mabangis na hayop" ni Satanas na Diyablo ay nakikitang nakikipagdigma sa mga banal na ito habang sila'y nasa lupa. (Apo 13:3, 7) Kaya naman ang pagbabata ng mga banal ay matinding sinusubok, ngunit sila'y nananaig sa pamamagitan ng pagtupad sa mga utos ng Diyos at sa pananampalataya kay Jesus.—Apo 13:10; 14:12.

Ang kanilang pag-asa. Sa isang katulad na pangitain, nakita ni Daniel ang isang mabangis na hayop na nakikipagdigma sa mga banal ng Diyos. Sinundan ito ng isang tagpo sa hukuman kung saan ang "Sinauna sa mga Araw" ay nagbigay ng kahatulang pabor sa mga banal at binigyan sila ng isang Kahariang namamalagi nang walang takda, "ang kaharian at ang pamamahala at ang karingalan ng mga kaharian sa silong ng buong langit."—Dan 7:21, 22, 27.

Ang "mga banal" na ito ay hindi humahawak ng makaharing awtoridad samantalang sila'y nasa lupa kundi kailangan nilang maghintay hanggang sa sila'y makasama ni Kristo sa langit. (Efe 1:18-21) Kailangan muna nilang 'manaig.' (Apo 3:21; ihambing ang Apo 2:26, 27; 3:5, 12.) Sila'y maglilingkod bilang mga saserdote at mamamahala bilang mga hari na kasama ni Kristo sa panahon ng kaniyang Sanlibong Taóng Paghahari. (Apo 20:4, 6) Sinasabi ng apostol na si Pablo na ang mga banal ang hahatol sa sanlibutan, at sa mga anghel, anupat maliwanag na makikibahagi sila sa paglalapat ng kahatulan sa mga balakyot.—1Co 6:2, 3; Apo 2:26, 27.

Pagsalakay sa "Kampo ng Mga Banal." Sa Apocalipsis 20:7-9, inihula na pangungunahan ni Satanas na Diyablo ang mga bansa sa digmaan laban sa 'kampo ng mga banal at sa lunsod na minamahal' pagkatapos ng isang libong taon ng paghahari ni Kristo. Maliwanag na ang hulang ito ay tumutukoy sa isang makalupang paghihimagsik laban sa soberanya ng kaharian ng Diyos sa lupa, na isang pagsalakay sa "mga banal." Sa kontekstong ito, maliwanag na ang mga ito ay yaong mga kabilang sa isinauling sangkatauhan na nag-iingat ng kanilang katapatan sa Diyos at sa kaniyang Mesiyanikong Hari.—Tingnan ang KABANALAN.

BANAL NA ABULOY. Isang bahagi ng lupain sa pangitain ni Ezekiel hinggil sa paghahati-hati ng Lupang Pangako.

Ang bawat isa sa 12 tribo, maliban sa tribo ni Levi (anupat ang Efraim at Manases ay kumakatawan sa Jose, sa gayo'y nabubuo ang 12), ay binigyan ng takdang bahagi na bumabagtas mula sa S hanggang sa K ng lupain. Ang takdang bahaging iniatas sa Juda ay ikapito mula sa dulong hilaga. Sa ibaba nito ay may isang pahabang lupain na pampangasiwaan. (Eze 48:1-8) Ang hilagaang hanggahan ng

lupaing ito ang siyang timugang hanggahan ng takdang bahagi ng Juda; ang kahangga nito sa T ay ang takdang bahagi ng Benjamin, na ikalima mula sa dulong timog. (Eze 48:23-28) Ang lupaing pampangasiwaan na ito ay may lapad na 25,000 siko (13 km; 8 mi) mula sa H hanggang sa T. Ibibigay ito ng taong-bayan upang magamit ng pamahalaan. —Eze 48:8.

Sa loob ng pahabang lupain na pampangasiwaan, may 25,000-siko-kuwadradong dako na tinatawag na "abuloy" at nasa gitna nito ang santuwaryo ni Jehova. Ang dalawang natitirang bahagi ng lupain sa S at sa K ng "abuloy" ay inilaan sa pinuno. (Eze 48:20-22; tingnan ang PINUNO.) Ang parisukat na "abuloy" ay nahahati sa ganitong paraan: isang pahabang lupain sa kahabaan ng hilagang hangganan, 10,000 siko (5.2 km; 3.2 mi) ang lapad, na para sa di-saserdoteng mga Levita. Walang anumang bahagi ng iniatas na lupaing ito ang ipagbibili o ipagpapalit, "sapagkat ito ay banal kay Jehova." (Eze 48:13, 14) Ang kahangga ng takdang bahagi ng mga Levita sa gawing T ay isang pahabang lupain na 10,000 siko, isang "banal na abuloy para sa mga saserdote." Nasa seksiyong ito ng mga saserdote ang santuwaryo, o templo, ni Jehova. (Eze 48:9-12) Sa timog ay may natitira pang isang pahabang lupain na may lapad na 5,000 siko (2.6 km; 1.6 mi). Ang seksiyong ito naman ay "bagay na di-banal para sa lunsod, bilang isang tahanang dako at bilang pastulan." (Eze 48:15) Nasa gitna ng seksiyong ito ang lunsod na tinatawag na "Si Jehova Mismo ay Naroroon." Ang lunsod ay 4,500 siko (2.3 km; 1.4 mi) kuwadrado, may 12 pintuang-daan, at sa buong palibot ay may pastulan na 250 siko (130 m; 425 piye) ang lapad. Ang natitirang bahagi ng 25,000-siko-kuwadradong abuloy, samakatuwid nga, 10,000 siko sa gawing S ng lunsod at 10,000 siko sa gawing K (5,000 siko ang lapad), ay itinuturing din na di-banal at sasakahin ito ng mga tribo ng Israel upang makapaglaan ng pagkain para sa lunsod.—Eze 48:15-19, 30-35.

Kung gayon, ang aktuwal na sukat ng "banal na abuloy" ay 25,000 siko mula sa S hanggang sa K at 20,000 siko mula sa H hanggang sa T. Binubuo ito ng dalawang pahabang lupain na tig-10,000 siko ang lapad, anupat ang isa ay iniatas sa mga saserdote at ang isa naman ay sa mga Levita. Ang natitira sa 25,000-siko-kuwadradong abuloy ay "bagay na di-banal," anupat ginamit "para sa lunsod, bilang isang tahanang dako at bilang pastulan."—Eze 48: 10, 13-15, 18, 20, 21.

BANAL NA DAKO. Tingnan ang DAKONG BANAL.

BANAL NA ESPIRITU. Tingnan ang ESPIRITU.

BANAL NG MGA BANAL. Tingnan ang KABANAL-BANALAN.

BANAYAD, PAGIGING [sa Ingles, *gentleness*]. Kahinahunan ng disposisyon o asal, sa gayo'y kabaligtaran ng kagaspangan o kabagsikan. Ang pagiging banayad ay may malapit na kaugnayan sa kapakumbabaan at kaamuan.

Ang pagiging banayad ay isang kahilingan sa lingkod ng Diyos, partikular na sa isa na may mabigat na posisyon ng pangangasiwa. Sinabi ng apostol na si Pablo na "ang alipin ng Panginoon ay hindi kailangang makipag-away, kundi kailangang maging banayad [sa Gr., *e'pi·on*] sa lahat." (2Ti 2:24) Ang taong banayad ay hindi maingay ni mapagmalabis. Si Moises, na lalaki ng tunay na Diyos, bagaman hindi nagpakita ng wastong disposisyon sa lahat ng pagkakataon, "ay totoong pinakamaamo sa lahat ng taong nasa ibabaw ng lupa." (Bil 12:3; Aw 90:Sup) Noong isang pagkakataon, ang kaniyang pananalita ay inilarawang gaya ng "ambon sa damo."—Deu 32:2.

Sa 1 Tesalonica 2:7 sinabi ni Pablo na siya at ang kaniyang mga kasama ay naging "banayad sa gitna ninyo [mga taga-Tesalonica], gaya ng isang nagpapasusong ina na nag-aaruga ng kaniyang sariling mga anak." Ito'y sa dahilang mayroon silang tunay na pag-ibig para sa mga tinuturuan nila, at malasakit para sa kanilang espirituwal na paglaki. (1Te 2:8) Ang salitang *e'pi·oi* (isinaling "banayad") ay matatagpuan sa Textus Receptus, Tischendorf, Merk, at iba pang mga manuskrito. Sang-ayon kay W. E. Vine, ang *e'pi·os* "ay malimit gamitin ng mga Griegong manunulat upang lumarawan sa isang tagapag-alaga ng nakayayamot na mga bata o sa isang guro na may mga estudyanteng matitigas ang ulo, o sa saloobin ng mga magulang sa kanilang mga anak. Sa I Tes. 2:7, ginamit ito ng Apostol upang lumarawan sa pakikitungo niya at ng kaniyang mga kapuwa misyonero sa mga nakumberte sa Tesalonica."—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 2, p. 145.

Gayunman, sa 1 Tesalonica 2:7, ang tekstong Griego nina Westcott at Hort at ang ilang manuskrito ay kababasahan ng *ne'pi·oi,* "mga sanggol." Hinggil dito, sinabi ng *The New International Dictionary of New Testament Theology:* "May dalawang pagbasa sa 1 Tes. 2:7: (a) *ēpioi* (naging *banayad* kami kasama ninyo); (b) *nēpioi* (mga sanggol). Ang salitang nauuna rito ay nagtatapos sa *n,* at malamang na ang *n* na ito ay nadoble dahil sa pagkakamali sa pagkopya. Bukod diyan, nagbabangon ng mga suliranin ang kahulugan ng ikalawang pagbasa. Sapagkat sa tal. 7b, hindi ang kaniyang sarili kundi ang mga taga-Tesalonica ang inihahalintulad ni Pablo sa 'mga anak'; siya at ang kaniyang mga kasamahan

ay gaya ng isang tagapag-alaga (*trophos*)."—Inedit ni C. Brown, 1975, Tomo 1, p. 282.

Hindi Kahinaan. Ang pagiging banayad ay hindi isang kahinaan. Kailangan ang matibay na disposisyon upang maging banayad sa iba at upang payapain sila o huwag masaktan ang kanilang damdamin, lalo na kapag ang isa'y pinupukaw sa galit. Sa 2 Samuel 18:5, si David na isang lalaking mandirigma, dahil sa kaniyang pag-ibig bilang ama, ay nag-utos kay Joab na pakitunguhan nang banayad ang kaniyang mapaghimagsik na anak na si Absalom. Ang salitang Hebreo (*'at*) na ginamit dito ay tumutukoy sa isang marahan o banayad na kilos. Ang apostol na si Pablo, bagaman banayad, ay hindi taong mahina ang loob, gaya ng pinatutunayan ng kaniyang kakayahang magsalita nang tahasan kung kinakailangan, halimbawa ay noong isulat niya ang kaniyang una at ikalawang liham sa kongregasyong Kristiyano sa Corinto.

Isang Puwersa sa Pagkakaisa. Kapag ang isa ay nagsasalita at kumikilos nang banayad, kalugud-lugod ang nagiging epekto nito at nakadaragdag sa kapayapaan. Ang gayong tao ay madaling lapitan, hindi nakatatakot, at ang kaniyang asal ay nakapagpapatibay sa espirituwalidad ng iba. Ang kabagsikan, kagaspangan, ingay, at kabastusan ay nagdudulot ng pagkakabaha-bahagi at nagtataboy sa iba. Ngunit ang pagiging banayad ay nakaaakit at nakapagbubuklod. Sinasabing tinitipon ni Jehova ang kaniyang mga kordero at binubuhat niya ang mga ito sa kaniyang dibdib (tumutukoy sa makakapal na tupi sa itaas na bahagi ng kasuutan, na doo'y binubuhat kung minsan ng mga pastol ang kanilang mga kordero). (Isa 40:11) Ang kaniyang Anak, si Jesu-Kristo, ay nagsabi sa Jerusalem: "Kay dalas na ninais kong tipunin ang iyong mga anak, kung paanong tinitipon ng inahing manok ang kaniyang mga sisiw sa ilalim ng kaniyang mga pakpak!" "Ngunit," dagdag niya, "hindi ninyo ibig." (Mat 23:37) Kaya naman, tumanggap sila ng malupit na pakikitungo sa mga kamay ng hukbong Romano nang itiwangwang ang kanilang lunsod noong 70 C.E.

Huwad na Pagkabanayad. Ang pagkabanayad ng tono sa pagsasalita o asal, gaya halimbawa ng pagiging malumanay, ay hindi laging katibayan ng tunay na pagiging banayad. Upang maging tunay, ang katangiang ito ay dapat na manggaling sa puso. Nang si Job, isang lingkod ng Diyos, ay nagdurusa sa mga kamay ni Satanas dahil sa isang pagsubok sa kaniyang katapatan sa Diyos, pinagsalitaan siya ng masama ng tatlong kasamahan niya. Pinaratangan nila si Job ng lihim na kasalanan, kabalakyutan, at pagkasutil, anupat ipinahiwatig din nila na siya ay isang apostata at na namatay ang mga anak niya sa kamay ng Diyos dahil sa kabalakyutan ng mga ito. Gayunman, ang isa sa tatlo, si Elipaz, ay nagsabi kay Job: "Ang mga kaaliwan ba mula sa Diyos ay hindi sapat para sa iyo, o ang isang salita na sinalita sa iyo nang banayad?" (Job 15:11) Kung gayon, maaaring binigkas sa malumanay na tinig ang ilan sa kanilang pananalita, ngunit malupit ang laman niyaon, samakatuwid ay hindi tunay na banayad.

BANGA. Tingnan ang SISIDLAN.

BANGKO, BANGKERO. Sa mga talinghaga ni Jesus tungkol sa mga talento at sa mga mina, may tinukoy siya na mga bangkero at isang bangko na nagbibigay ng patubo, o interes, sa salaping inilagak sa kanila. (Mat 25:27; Luc 19:23) Katulad na katulad ng salitang Ingles na *"bank"* (na halaw sa salitang Italyano na *banca* para sa bangkô [*bench*] o despatso [*counter*]), ang salitang Griego na isinalin bilang bangko, *tra'pe·za,* ay literal na nangangahulugang "mesa" (Mat 15:27), o kapag nauugnay sa mga gawaing pinansiyal, gaya sa mga tagapagpalit ng salapi, tumutukoy ito sa isang despatso para sa salapi.—Mat 21:12; Mar 11:15; Ju 2:15.

Ang pagtukoy sa gawain ng mga bangkero (sa Gr., *tra·pe·zei'tes*) na pagtanggap ng mga deposito at pagbabayad ng patubo ay nagpapahiwatig ng isang mas malaking operasyon kaysa roon sa karaniwang isinasagawa ng mangangalakal ng salapi (sa Gr., *ker·ma·ti·stes'*), o tagapagpalit ng salapi (*kol·ly·bi·stes'*), na ang pangunahing mga gawain ay palitan ng lokal na salapi ang banyagang salapi at magbigay ng mga baryang mas maliit ang denominasyon kapalit ng mga baryang mas malaki ang denominasyon, anupat tumatanggap ng isang takdang halaga bilang singil para sa bawat serbisyo. (Tingnan ang TAGAPAGPALIT NG SALAPI.) Maaaring nagsasagawa rin ng pagbabangko ang ilan sa mga taong ito, anupat tumatanggap ng mga deposito at nagpapautang, samantalang sa ibang mga kaso naman, mga taong mayayaman, gaya ng mga mangangalakal at mga may-ari ng malalaking lupain, ang nag-aasikaso ng ganitong mga transaksiyong pinansiyal.

Ipinakikita ng katibayan na ginagawa na ang gayong pagbabangko noon pa mang panahon ni Abraham, sapagkat ang sinaunang mga Sumeriano ng lupain ng Sinar ay may isinasagawa noon na "isang kahanga-hanga at masalimuot na sistema ng pagpapautang, pangungutang, pag-iingat ng salaping deposito, at paglalaan ng mga *letter of credit."* (*The Encyclopedia Americana,* 1956, Tomo III, p. 152) Sa Babilonya, gaya sa Gresya nang maglaon, mga relihiyosong templo ang naging sentro ng pagbabangko, anupat ang napakasagradong turing dito ng mga tao ay nagsilbing seguridad laban sa pagsalakay ng mga magnanakaw.

Yamang ang ekonomiya ng bansang Israel ay pangunahin nang agrikultural, hindi sila gaanong nangailangan ng mga transaksiyong pinansiyal kung ihahambing sa mga sentro ng komersiyo na gaya ng Babilonya, Tiro, at Sidon. Bagaman hinahatulan sa Deuteronomio 23:19 ang pagkuha ng anumang patubo sa mga pautang sa kanilang kapuwa Israelita, lumilitaw na pangunahin nang kumakapit ito kapag mga taong nagdarahop at naghihikahos ang nangungutang. (Ihambing ang Exo 22:25; Lev 25:35-37; 2Ha 4:1-7.) Espesipikong pinahintulutan ang pagsingil ng patubo sa mga pautang sa mga di-Israelita. (Deu 23:20) Kadalasa'y iniiwan ang mahahalagang bagay sa pag-iingat ng mga taong pinagkakatiwalaan (Exo 22:7), samantalang ibinabaon naman ng iba ang mga ito sa lupa, gaya ng ginawa ng makupad na alipin sa talinghaga ni Jesus. (Mat 25:25; ihambing ang Mat 13:44.) Ang maraming mahahalagang pag-aari at barya na nahukay kapuwa ng mga arkeologo at mga magsasaka sa mga lupain ng Bibliya ay katibayan ng kaugaliang ito.

Hinatulan ang ilan sa mga Israelitang bumalik sa lupain ng Juda mula sa Babilonya dahil sa kanilang mapaniil na mga gawain sa pagbabangko laban sa nagdarahop nilang mga kapatid, anupat bilang panagot ay hiningi nila ang mga tahanan, mga lupain, mga ubasan, at maging ang mga anak ng mga ito, at sumingil sila ng halaga ng patubo na 12 porsiyento bawat taon (ikasandaang bahagi bawat buwan). Dahil dito, yaong mga hindi nakabayad ng kanilang utang ay nawalan ng mga ari-arian. (Ne 5:1-11) Gayunman, ang paghatol sa gayong di-wastong pagpapatubo ay hindi naman nangangahulugan na mali ang lahat ng uri ng pagkuha ng patubo, gaya ng makikita sa pananalita ni Jesus nang dakong huli na nagpapahiwatig na maaaring gamitin ang kapital upang palakihin ang pondo ng isa.—Tingnan ang PATUBO, INTERES.

BANI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magtayo"].

1. Isang Levita sa linya ni Merari, at ninuno ni Etan na inatasan ni David sa paglilingkod sa templo. —1Cr 6:31, 44, 46.

2. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, isang Gadita.—2Sa 23:36.

3. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Perez, na ang mga inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon. (1Cr 9:3, 4) Posible na ang ulong ito ng pamilya ay siya ring Blg. 4 at 5 o 4 at 6.

4. Isang ulo ng pamilya na ang mga inapo, na mahigit na 600 ang bilang, ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel. (Ezr 2:1, 10) Tinatawag siyang Binui sa Nehemias 7:15.—Tingnan ang Blg. 3.

5. Isang ulo ng pamilya, na ang anim sa mga inapo ay nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak noong panahon ni Ezra. Hindi siya ang Blg. 6.—Ezr 10:29, 44; tingnan ang Blg. 3.

6. Isang ulo ng pamilya sa Israel na lumilitaw na may 12 inapo na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak noong mga araw ni Ezra. Hindi siya ang Blg. 5.—Ezr 10:34, 44; tingnan ang Blg. 3.

7. Isang Levita na ang anak na si Rehum ay tumulong sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem noong 455 B.C.E. Ihambing ang Blg. 8-10, 12.—Ne 3:17.

8. Isang Levita na tumulong kay Ezra sa pagbabasa at sa pagpapaliwanag ng Kautusan sa bayan. —Ne 8:7; 9:4, 5; tingnan ang Blg. 7.

9. Ang ikalawa sa dalawang Levitang nagngangalang Bani na nasa plataporma noong gawin ang hayagang pagtatapat ng mga kasalanan ng Israel noong 455 B.C.E.—Ne 9:4.

10. Isang Levita na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" ni Nehemias sa pamamagitan ng tatak. —Ne 9:38; 10:13.

11. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo rin sa "mapagkakatiwalaang kaayusan."—Ne 9:38; 10:14.

12. Isang Levitang inapo ni Asap na ang anak na si Uzi ay tagapangasiwa ng mga Levita sa Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 11:22; tingnan ang Blg. 7.

BANSA, MGA. Sa malawak at pangkalahatang diwa, ang isang bansa ay binubuo ng mga tao na maituturing na magkakadugo at iisa ang wika. Kadalasan na, ang gayong liping pambansa ay naninirahan sa isang takdang heograpikong teritoryo at nasa ilalim ng kontrol ng isang uri ng pamahalaang sentral. Ayon sa *Theological Dictionary of the Old Testament,* "Waring ginagamit ng Hebreo ang *goy* upang tumukoy sa isang grupo ng mga tao ayon sa pulitikal na pamahalaan nito at teritoryo, anupat mas malapit ito sa ating makabagong terminong 'bansa.' Sa kabaligtaran naman, ang *'am* [bayan] ay laging nagdiriin sa pagiging magkadugo bilang saligan ng pagkakaisa upang maging isang bayan." (Inedit nina G. J. Botterweck at H. Ringgren, Tomo 2, 1975, p. 427) Ang mga terminong Griego na *e'thnos* (bansa) at *la·os'* (bayan) ay ginagamit din sa katulad na paraan. Sa Kasulatan, ang mga anyong pangmaramihan ng *gohy* at *e'thnos* ay kadalasang tumutukoy sa mga bansang Gentil.

Pinagmulan. Unang binanggit ang pagkakaroon ng magkakahiwalay na mga bansa noong panahon pagkaraan ng Baha, kaugnay ng pagtatayo ng Tore ng Babel. Yaong mga nakibahagi sa proyektong ito ay nagkaisa sa kanilang pagsalansang sa layunin

ng Diyos. Naging madali ang nagkakaisang pagkilos na ito dahil “ang buong lupa ay nagpatuloy na iisa ang wika at iisa ang kalipunan ng mga salita.” (Gen 11:1-4) Napansin ito ni Jehova at, sa pamamagitan ng paggulo sa kanilang wika, ‘pinangalat niya sila mula roon sa ibabaw ng buong lupa.’—Gen 11:5-9; MAPA Tomo 1, p. 329.

Palibhasa’y nagkaroon na ng pagkakaiba-iba sa wika, ang bawat grupong may iisang wika ay nagkaroon ng sarili nitong kultura, sining, mga kaugalian, mga katangian, at relihiyon—anupat bawat isa ay may sarili nitong paraan ng paggawa ng mga bagay-bagay. (Lev 18:3) Yamang hiwalay na sa Diyos, ang iba’t ibang grupo ng mga tao ay gumawa ng maraming idolo para sa kanilang kathang-isip na mga bathala.—Deu 12:30; 2Ha 17:29, 33.

Ang tatlong pangunahing sanga ng mga bansang ito ay nanggaling sa mga anak at mga apo ng mga anak ni Noe na sina Japet, Ham, at Sem, at ang mga ito ay itinuring bilang ang mga amang pinagmulan ng mga bansang tinawag ayon sa kani-kanilang pangalan. Kung gayon, ang talaan sa Genesis, kabanata 10, ay maaaring tawaging ang pinakamatandang talaan ng mga bansa, na 70 ang bilang. Ang 14 ay nagmula kay Japet, ang 30 ay kay Ham, at ang 26 naman ay kay Sem. (Gen 10:1-8, 13-32; 1Cr 1:4-25) Para sa higit pang impormasyon may kinalaman sa mga liping pambansang ito, tingnan ang TSART, Tomo 1, p. 329, gayundin ang mga artikulo tungkol sa bawat isa sa 70 inapo ni Noe.

Sabihin pa, nagkaroon ng maraming pagbabago sa paglipas ng panahon. Ang ilang bansa ay napahalo sa kanilang karatig na mga bansa o tuluyang naglaho, dahil sa kahinaan, sakit, o digmaan. Nabuo naman ang iba sa pamamagitan ng mga bagong pandarayuhan at paglaki ng populasyon. Kung minsan, sumisidhi ang espiritu ng nasyonalismo sa gitna ng ilang grupo, at ito, pati na ang malalaking tagumpay sa militar, ang nagbigay ng pagkakataon sa ambisyosong mga tao upang makapagtayo sila ng pandaigdig na mga imperyo sa ikapipinsala naman ng mas mahihinang bansa.

Isang Ama ng mga Bansa. Inutusan ng Diyos si Abram na lisanin ang Ur at lumipat sa isang lupain na ipakikita Niya sa kaniya, sapagkat gaya ng Kaniyang sinabi, “Gagawa ako ng isang dakilang bansa mula sa iyo.” (Gen 12:1-4) Nang maglaon, pinalawak ng Diyos ang kaniyang pangako, na sinasabi, “Ikaw ay tiyak na magiging ama ng pulutong ng mga bansa. . . . At gagawin kitang lubhang palaanakin at gagawin kitang mga bansa, at mga hari ang lalabas mula sa iyo.” (Gen 17:1-6) Natupad ang pangakong ito. Ang anak ni Abraham na si Ismael ay nagkaanak ng “labindalawang pinuno ayon sa kanilang mga lipi” (Gen 25:13-16; 17:20; 21:13, 18), at sa pamamagitan ng anim na anak ni Ketura, matatalunton ng iba pang mga bansa ang kanilang pinagmulang angkan pabalik kay Abraham. (Gen 25:1-4; 1Cr 1:28-33; Ro 4:16-18) Nagmula naman sa anak ni Abraham na si Isaac ang mga Israelita at mga Edomita. (Gen 25:21-26) Sa mas malawak at espirituwal na diwa, si Abraham ay naging “ama ng maraming bansa,” sapagkat dahil sa pananampalataya at pagsunod ng mga tao mula sa maraming liping pambansa, kabilang na yaong mga nasa kongregasyong Kristiyano sa Roma, si Abraham ay maaari nilang tawagin bilang kanilang ama, ang “ama ng lahat niyaong may pananampalataya.”—Ro 4:11, 16-18; tingnan ang ISRAEL Blg. 2.

Kung Ano ang Pangmalas ng Diyos sa mga Bansa. Bilang Maylalang at Soberano ng Sansinukob, ang Diyos ay may lubos na karapatan na magtakda ng mga hangganan ng mga teritoryo ng mga bansa (kung nanaisin niyang gawin iyon), gaya ng ginawa niya sa Ammon, Edom, at Israel. (Deu 2:17-22; 32:8; 2Cr 20:6, 7; Gaw 17:26) Ang kadakilaan ng Kataas-taasan at Isa na Matayog sa buong lupa ay hindi dapat ihambing sa kadakilaan ng mga bansa ng sangkatauhan. (Jer 10:6, 7) Sa katunayan, sa kaniyang paningin, ang mga bansa ay gaya lamang ng isang patak mula sa timba. (Isa 40:15, 17) Kaya kapag ang mga bansang iyon ay nagngangalit at bumubulung-bulong laban kay Jehova, gaya noong patayin nila si Jesus sa isang pahirapang tulos, pinagtatawanan lamang Niya sila bilang pag-alipusta at nililito at sinisira Niya ang kanilang pangahas na panukala laban sa Kaniya.—Aw 2:1, 2, 4, 5; 33:10; 59:8; Dan 4:32b, 34, 35; Gaw 4:24-28.

Gayunman, sa kabila ng sukdulang kadakilaan at kapangyarihan ni Jehova, walang sinuman ang makapagpaparatang sa kaniya na hindi siya makatarungan sa kaniyang pakikitungo sa mga liping pambansa. Iisang tao man o isang buong bansa ang pinakikitunguhan ng Diyos, hindi niya kailanman ikinokompromiso ang kaniyang matuwid na mga simulain. (Job 34:29) Kapag ang isang bansa ay nagsisisi, gaya ng mga taga-Nineve, pinagpapala niya sila. (Jon 3:5-10) Ngunit kapag bumaling sila sa paggawa ng masama, pinupuksa niya sila kahit may pakikipagtipan sila sa kaniya. (Jer 18:7-10) Kapag may bumangong usapin, isinusugo ni Jehova ang kaniyang mga propeta taglay ang isang babalang mensahe. (Jer 1:5, 10; Eze 2:3; 33:7) Walang sinumang itinatangi ang Diyos, malaki man o maliit. —Deu 10:17; 2Cr 19:7; Gaw 10:34, 35.

Dahil dito, kapag ang buong mga bansa ay tumangging kumilala at sumunod kay Jehova, o kaya ay iwinaksi nila siya mula sa kanilang isip at puso, inilalapat ni Jehova sa kanila ang kaniyang mga kahatulan. (Aw 79:6; 110:6; 149:7-9) Itinatalaga niya sila sa pagkapuksa at dadalhin niya sila sa Sheol. (Aw 9:17; Isa 34:1, 2; Jer 10:25) Sa makalarawang

pananalita, sinabi ng Diyos na ang balakyot na mga bansa ay ibibigay sa kaniyang Anak, ang isa na tinatawag na “Tapat at Totoo . . . Ang Salita ng Diyos,” upang durugin niya sila.—Aw 2:7-9; Apo 19:11-15; ihambing ang Apo 12:5.

Ang Bagong Bansa ng Espirituwal na Israel. Sa loob ng maraming siglo, ang Diyos na Jehova ay nakitungo lamang sa likas na Israel, anupat paulit-ulit niyang isinugo sa bansang ito ang kaniyang mga propeta upang talikuran ng mga tao ang kanilang likong landasin. Nang dakong huli ay isinugo niya ang kaniyang Anak, si Kristo Jesus, ngunit tinanggihan ito ng karamihan. Dahil dito, sinabi ni Jesus sa di-sumasampalatayang mga punong saserdote at mga Pariseo: “Ang kaharian ng Diyos ay kukunin sa inyo at ibibigay sa isang bansang nagluluwal ng mga bunga nito.”—Mat 21:33-43.

Malinaw na ipinakita ng apostol na si Pedro na ang ‘bansang’ iyon ay binubuo ng mga tao na tumanggap kay Kristo Jesus. (1Pe 2:4-10) Sa katunayan, ikinapit ni Pedro sa kaniyang mga kapuwa Kristiyano ang mismong mga salita na ipinatungkol noon sa likas na Israel: “Kayo ay ‘isang piniling lahi, isang maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa, isang bayang ukol sa pantanging pag-aari.’” (1Pe 2:9; ihambing ang Exo 19:5, 6.) Kinilala nilang lahat ang Diyos bilang Tagapamahala at ang kaniyang Anak bilang Panginoon at Kristo. (Gaw 2:34, 35; 5:32) Ang pagkamamamayan nila ay nasa langit (Fil 3:20) at tinatakan sila ng banal na espiritu, na isang patiunang tanda ng kanilang makalangit na mana. (2Co 1:22; 5:5; Efe 1:13, 14) Samantalang ang likas na Israel ay ginawang isang bansa sa ilalim ng tipang Kautusan, ang “banal na bansa” naman ng mga Kristiyanong inianak sa espiritu ay naging gayon sa ilalim ng bagong tipan. (Exo 19:5; Heb 8:6-13) Dahil dito, angkop na angkop na tawagin silang “isang banal na bansa.”

Nang ang espiritu ng Diyos ay unang ibuhos sa mga 120 alagad ni Jesus (pawang likas na Judio) noong araw ng Pentecostes ng taóng 33 C.E., naging maliwanag na ang Diyos ay nakikitungo sa isang bagong espirituwal na bansa. (Gaw 1:4, 5, 15; 2:1-4; ihambing ang Efe 1:13, 14.) Nang maglaon, pasimula noong taóng 36 C.E., ang pagkakataong maging miyembro ng bagong bansang ito ay binuksan sa di-tuling mga Gentil, na tumanggap din ng espiritu ng Diyos.—Gaw 10:24-48; Efe 2:11-20.

May kinalaman sa pangangaral ng mabuting balita sa lahat ng mga bansa, tingnan ang MABUTING BALITA.

Gog at Magog. Sinasabi ng aklat ng Bibliya na Apocalipsis (20:7, 8) na, pagkatapos ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, si Satanas ay ‘lalabas upang iligaw yaong mga bansa na nasa apat na sulok ng lupa, ang Gog at Magog.’ Maliwanag na ang mga bansang iyon ang bunga ng paghihimagsik laban sa pangangasiwa ni Kristo.—Tingnan ang GOG Blg. 3.

BANTAY. Isa na nagguguwardiya, kadalasan ay sa gabi, laban sa posibleng pinsala sa mga tao o sa ari-arian at maaaring magbigay ng babala kapag may nagbabantang panganib. Sa militar, ang isang nagguguwardiya ay kadalasang tinatawag na bantay o tanod.—Jer 51:12, tlb sa *Rbi8;* Gaw 12:6; 28:16.

Sa maraming kaso sa Kasulatan bago ang panahong Kristiyano, ang pangngalang “bantay” ay hinango sa pandiwang Hebreo na *sha·mar′,* nangangahulugang “bantayan; ingatan.” (Gen 3:24; 17:9; 37:11; 1Sa 26:15) Ang mga manggagawa na muling nagtayo ng pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias ay naglingkod din bilang mga bantay sa gabi. (Ne 4:22, 23) Ang mga hari noon ay may mga mananakbo na sumasabay sa kanilang mga karo bilang mga bantay, gaya rin ni Absalom at ni Adonias nang tangkain ng bawat isa sa kanila na agawin ang trono ng Israel. (2Sa 15:1; 1Ha 1:5) Sa ilalim ni Haring Rehoboam, ang mga mananakbo ay nagsilbing bantay sa mga pinto ng palasyo at maging sa mahahalagang tansong kalasag. (1Ha 14:27, 28) Sa templo, gumamit ang mataas na saserdoteng si Jehoiada ng mga mananakbo, kasama ang tagapagbantay na Cariano, upang ipagsanggalang ang batang si Haring Jehoas at upang patayin si Athalia.—2Ha 11:4-21; tingnan ang CARIANO, TAGAPAGBANTAY NA; MANANAKBO, MGA.

Ang salitang Hebreo na *tab·bach′,* isinalin bilang “tagapagluto” sa 1 Samuel 9:23, ay may pangunahing kahulugan na “tagapatay” at nang maglaon ay nangahulugang “tagapuksa”; ginagamit ito sa ibang mga talata upang tumukoy sa tagapagbantay ni Paraon ng Ehipto at ni Haring Nabucodonosor ng Babilonya. (Gen 37:36; 2Ha 25:8, 11, 20; Dan 2:14) Ang salitang Hebreo na *mish·ma′‛ath,* may pangunahing kahulugan na “mga tagapakinig” at isinasaling “mga sakop” sa Isaias 11:14, ay ginagamit upang tumukoy sa tagapagbantay ni David (2Sa 23:23; 1Cr 11:25) at sa tagapagbantay ni Saul, na ang pinuno ay si David.—1Sa 22:14.

Bilang proteksiyon laban sa mga magnanakaw at mga naninira ng ari-arian, kadalasa’y naglalagay ng mga taong magbabantay sa mga ubasan na malapit nang mahinog ang bunga o sa mga kawan ng mga hayop, anupat marahil ay nakapuwesto sila sa mga kubol o matataas na bantayang itinayo para sa gayong layunin. (2Ha 17:9; 2Cr 20:24; Job 27:18; Isa 1:8) Ang mga hukbong pangubkob na sumasalakay sa nakukutaang mga lugar ay may mga bantay o mga tanod na nagbibigay ng impormasyon sa ka-

nilang mga kumandante. (Jer 51:12) Kapag si Haring Saul ay nagkakampo sa parang kasama ang kaniyang hukbo, mayroon din siyang personal na mga bantay na may pananagutang mangalaga sa hari. —1Sa 14:16; 26:15, 16.

Kadalasan, ang mga bantay ay nakapuwesto sa mga pader at mga tore ng lunsod upang manmanan ang mga dumarating. (2Sa 18:24-27; 2Ha 9:17-20) Kung minsan, naglilibot din ang mga bantay sa mga lansangan ng lunsod upang magsiyasat. (Sol 3:3; 5:7) Ang mga taong matatakutin, na gising sa mapanganib na mga oras ng gabi, ay maaaring paulit-ulit na magtanong sa mga bantay kung mabuti ba ang mga kalagayan (Isa 21:11, 12), at likas lamang sa mga bantay na manabik sa pagdating ng umaga. (Aw 130:6) Maligaya ang lunsod na bukod pa sa mga bantay nito ay binabantayan din ni Jehova. —Aw 127:1.

Kaugalian noon sa mga bilangguang Romano na itanikala ang bilanggo sa isang kawal na bantay o sa dalawang bantay pa nga upang mabantayan siya nang husto, gaya ng ginawa kay Pedro. (Gaw 12: 4, 6) Noong panahon ng unang pagkakabilanggo ng apostol na si Pablo sa Roma, pinagpakitaan siya ng konsiderasyon kung kaya pinayagan siyang tumira sa inuupahan niyang bahay, habang binabantayan ng isang kawal. (Gaw 28:16, 30) Mas mahigpit ang pagbabantay sa kaniya sa ikalawang pagkakabilanggo.

Upang hindi malaman ng mga tao ang tungkol sa pagkabuhay-muli ni Jesus, sinuhulan ng mga punong saserdote ang mga bantay na Romano upang ikalat ang kasinungalingan na ninakaw ng mga tagasunod ni Jesus ang kaniyang katawan.—Mat 27: 62-66; 28:11-15; tingnan ang KAWAL.

Noong 13 B.C.E., binuo ni Cesar Augusto ang Romanong Tanod ng Pretorio upang maglingkod bilang mga tagapagbantay ng emperador. (Fil 1:12, 13) Permanenteng pinagkampo ni Emperador Tiberio ang mga bantay na ito malapit sa mga pader ng Roma at sa pamamagitan nila ay sinugpo niya ang anumang kaguluhan ng bayan. Dahil dito, naging napakahalaga ng posisyon ng kumandante ng mga bantay, na may hukbong umaabot ng mga 10,000 lalaki. Sa kalaunan, naging napakamakapangyarihan ng Tanod ng Pretorio anupat nagagawa nito ang maglagay o mag-alis ng mga emperador sa kanilang katungkulan.

Ang mga saserdote at mga Levita ay inorganisa sa ilalim ng mga kapitan upang bantayan ang templo sa Jerusalem.—Tingnan ang KAPITAN NG TEMPLO.

Makasagisag na Paggamit. Nagbangon si Jehova ng mga propeta na naglingkod bilang makasagisag na mga bantay sa bansang Israel (Jer 6:17), at kung minsan ay tinutukoy ng mga propetang ito ang mga bantay sa makasagisag na paraan. (Isa 21: 6, 8; 52:8; 62:6; Os 9:8) Pananagutan ng mga propetang bantay na ito na babalaan ang mga balakyot tungkol sa nagbabantang pagkapuksa, at pagsusulitin sila kung hindi nila ito gagawin. Sabihin pa, kung manhid ang mga tao at ayaw nilang makinig sa babala, ang kanilang dugo ay mapapasakanilang sariling ulo. (Eze 3:17-21; 33:1-9) Ang di-tapat na propeta ay walang kabuluhan gaya ng isang bulag na bantay o ng isang asong pipi.—Isa 56:10.

BANTAY, PINTUANG-DAAN NG. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

BANTAYAN. Isang lugar kung saan naggaguguwardiya o nagmamasid ang isang tanod, kadalasang itinatayo sa pader ng lunsod. (Tingnan ang TORE.) Ang ibang bantayan ay itinayo sa mga lugar ng ilang o sa mga hanggahan. Ang mga ito ay pangunahin nang dinisenyo para sa mga layuning pangmilitar at upang ipagsanggalang ang isang lunsod o hangganan. Itinayo rin ang mga ito bilang mga lugar ng kanlungan para sa mga pastol at mga magsasaka sa nakabukod na mga lugar; dahil sa mga ito, ang mga bantay ay makapagbibigay-babala laban sa mga mandarambong upang maipagsanggalang ang mga kawan at nahihinog na mga pananim sa lugar na iyon.—2Cr 20:24; Isa 21:8; 32:14.

Maraming lunsod ang pinanganlang Mizpe (sa Heb., *mits·peh′,* "Bantayan"), malamang ay dahil nasa matataas na dako ang mga ito o dahil sa bantog na mga toreng itinayo roon. Kung minsan, pinag-iiba-iba ng Bibliya ang mga lunsod na ito sa pamamagitan ng pagbanggit sa kanilang lokasyon, gaya ng "Mizpe ng Gilead" (Huk 11:29) at "Mizpe sa Moab."—1Sa 22:3.

Isang bunton ng mga bato ang itinindig ni Jacob at tinawag na "Galeed" (nangangahulugang "Bunton na Saksi") at "Ang Bantayan." Pagkatapos ay sinabi ni Laban: "Si Jehova nawa ang magbantay sa akin at sa iyo kapag hindi natin nakikita ang isa't isa." (Gen 31:45-49) Ang bunton na ito ng mga bato ang magpapatotoo na nagbabantay si Jehova upang matiyak na tinutupad ni Jacob at ni Laban ang kanilang tipan ng kapayapaan.

BANTAY NG PINTUANG-DAAN. Noong sinaunang panahon, ang mga bantay ng pintuang-daan, tinatawag ding bantay-pinto, ay naglilingkod sa iba't ibang dako, halimbawa ay sa mga pintuang-daan ng lunsod, sa mga pintuang-daan ng templo, at maging sa mga pintuang-daan o pintuan ng mga tahanan. Tungkulin ng mga bantay ng mga pintuang-daan ng lunsod na tiyaking nakasara sa gabi ang mga pintuang-daan, at sila ang nagbabantay

roon. Ang ibang mga bantay ay maaari namang ilagay bilang mga tanod sa ibabaw ng mga pintuang-daan o sa isang tore kung saan makikita nila nang malawakan ang paligid at maipapatalastas nila yaong mga papalapit sa lunsod. Nakikipagtulungan din sila sa bantay ng pintuang-daan. (2Sa 18:24, 26) Napakabigat na tungkulin ito, yamang nakasalalay nang malaki sa bantay ng pintuang-daan ang kaligtasan ng lunsod at siya'y nagsisilbi ring instrumento sa pakikipagtalastasan ng mga nasa labas at ng mga nasa loob ng lunsod. (2Ha 7:10, 11) Ang mga bantay-pinto ni Haring Ahasuero ay tinawag ding mga opisyal ng korte. Dalawa sa mga ito ang nagpakanang patayin siya.—Es 2:21-23; 6:2.

Sa Templo. Nang malapit nang mamatay si Haring David, inorganisa niya ang mga Levita at ang mga manggagawa sa templo, kabilang na rito ang mga bantay ng pintuang-daan, na 4,000. Pumapasok sila, ayon sa kani-kanilang pangkat, nang tigpipitong araw. Pananagutan nilang bantayan ang bahay ni Jehova at tiyaking nakabukas at nakasara ang mga pinto nito sa tamang mga panahon. (1Cr 9:23-27; 23:1-6) Bukod sa pagbabantay, inaasikaso rin ng ilan ang mga abuloy na dinadala ng bayan para sa templo. (2Ha 12:9; 22:4) Nang pahiran ni Jehoiada na mataas na saserdote si Jehoas bilang hari, may pantanging mga bantay na itinalaga sa mga pintuang-daan ng templo upang protektahan ang batang si Jehoas laban sa mang-aagaw ng kapangyarihan na si Reyna Athalia. (2Ha 11:4-8) Noong pawiin ni Haring Josias ang idolatrosong pagsamba, tumulong ang mga bantay-pinto sa pag-aalis ng mga kagamitang ginamit sa pagsamba kay Baal mula sa templo. Pagkatapos ay sinunog ang mga iyon sa labas ng lunsod.—2Ha 23:4.

Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, ang mga saserdote at mga Levita ay inatasan bilang mga bantay-pinto at mga bantay sa templong muling itinayo ni Herodes. Dapat silang maging mapagbantay, yamang ang tagapangasiwa o opisyal ng Gulod ng Templo ay lumilibot, anupat bigla na lamang dumarating sa di-inaasahang mga oras, at dapat na manatiling gising ang isang bantay sa puwesto nito sa lahat ng panahon upang huwag itong mahuling dihanda. May isa pang opisyal na nangangasiwa naman sa pagpapalabunutan para sa mga paglilingkod sa templo. Kapag siya'y dumating at kumatok sa pinto, kailangang gising ang bantay upang mapagbuksan siya nito. Maaari rin niyang mahuling natutulog ang bantay. Hinggil sa pananatiling gising, ganito ang sinasabi ng Mishnah (*Middot* 1:2): "Ang opisyal ng Gulod ng Templo ay lumilibot sa bawat bantay anupat may nakasinding mga sulo sa kaniyang harapan, at kung may sinumang bantay na hindi tumayo at magsabi, sa kaniya, 'O opisyal ng Gulod ng Templo, sumaiyo nawa ang kapayapaan!' at maliwanag na ito'y natutulog, hahampasin niya ito ng kaniyang baston, at may karapatan siyang sunugin ang kasuutan nito."—Isinalin ni H. Danby; tingnan din ang Apo 16:15.

Ang mga bantay ng pintuang-daan at mga bantay ay inilagay sa kani-kanilang puwesto upang ingatan ang templo laban sa mga magnanakaw at upang huwag makapasok doon ang mga taong marumi at ang sinumang walang lehitimong sadya roon.

Sa mga Tahanan. Noong mga araw ng mga apostol, sa ilang mga tahanan ay may mga naninilbihang bantay-pinto. Sa bahay ni Maria na ina ni Juan Marcos, isang alilang babae na nagngangalang Roda ang tumugon nang kumatok si Pedro noong bumalik ito mula sa bilangguan matapos palayain ng isang anghel. (Gaw 12:12-14) Ang babaing bantay-pinto sa tahanan ng mataas na saserdote ay nagtanong kay Pedro kung isa siya sa mga alagad ni Kristo.—Ju 18:17.

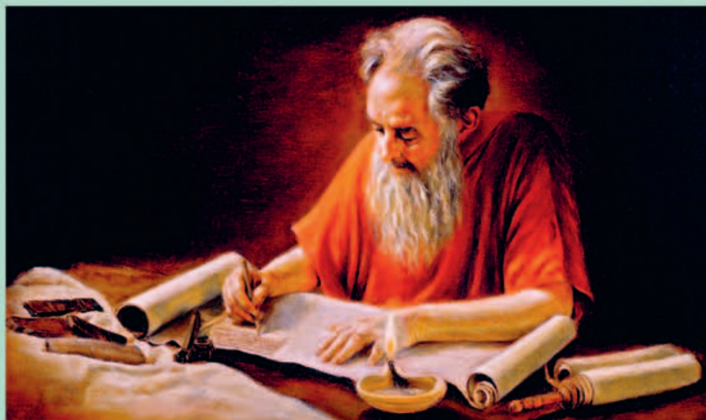
Mga Pastol. Noong panahon ng Bibliya, pinananatili ng mga pastol ang kanilang mga kawan ng tupa sa mga kulungan kapag gabi. Ang mga kulungang ito ng tupa ay mabababang batong pader na may pintuang-daan. Ang mga kawan ng isang tao, o kung minsan ng ilang tao, ay pinananatili sa mga kulungang ito kapag gabi, at binabantayan at ipinagsasanggalang ng isang bantay-pinto. Maliwanag na ang kaugaliang ito ang pinagbatayan ni Jesus ng kaniyang ilustrasyon nang bumanggit siya ng isang bantay-pinto at tukuyin niya ang kaniyang sarili bilang pastol ng mga tupa ng Diyos at bilang pinto na sa pamamagitan niyao'y makapapasok ang mga tupa.—Ju 10:1-9.

Mga Kristiyano. Idiniin ni Jesus na ang mga Kristiyano ay kailangang maging mapagbantay at patuloy na magbantay may kinalaman sa pagdating niya bilang tagapuksa ni Jehova. Inihalintulad niya ang mga Kristiyano sa bantay-pinto na inutusan ng kaniyang panginoon na patuloy na magbantay at magmasid sa pagbabalik nito mula sa paglalakbay sa ibang bayan.—Mar 13:33-37; tingnan ang BANTAY; PINTUANG-DAAN.

BANTAYOG. Isang haligi, plake, gusali, o iba pang pantanda na itinatayo bilang isang tagapagpaalaala ng isang tao o isang natatanging pangyayari. Binabanggit sa Bibliya ang ilan sa mga ito, bagaman hindi lahat ay tinutukoy bilang bantayog.

Nagpakita si Jehova kay Jacob sa isang pangitain sa gabi, anupat binigyang-katiyakan ang tipang Abrahamiko sa kaniya (1781 B.C.E.). Bilang paggunita rito, kinuha ni Jacob ang batong ginamit niya bilang unan, itinayo ito upang magmistulang isang haligi, at pinahiran [*ipinagpatuloy sa pahina 337*]

MATIBAY ang ebidensiya na ang Bibliya, ang kinasihang Salita ng Diyos, ay may-katumpakang kinopya at itinawid sa atin. Ang ebidensiya ay binubuo ng sinaunang mga manuskrito na taglay natin sa ngayon—marahil ay 6,000 manuskrito ng buong Hebreong Kasulatan o ng ilang bahagi nito at mga 5,000 manuskrito ng Kristiyanong Kasulatan sa Griego.

Orihinal na mga Sulat

Ang orihinal na mga sulat ng Bibliya ay sulat-kamay at isinulat sa materyales na nasisira gaya ng papiro at *vellum;* wala nang orihinal na umiiral sa ngayon

Mga Kopya—Hebreo o Griego

Di-katagalan pagkaraang maisulat ang mga orihinal, sinisimulan na ang paggawa ng mga kopyang manuskrito. Lubhang nagpakaingat ang mga tagakopya upang maitawid nila nang tumpak ang teksto; binibilang pa nga ng mga Masorete ang mga titik na kinokopya nila

Maagang mga Salin

Upang ang Kasulatan ay mabasa ng iba't ibang grupo ng mga tao, kinailangang isalin ito sa kanilang mga wika. Umiiral pa sa ngayon ang mga manuskrito ng maagang mga bersiyon na gaya ng *Septuagint* (isang salin ng Hebreong Kasulatan tungo sa Griego, na mula noong ikatlo at ikalawang siglo B.C.E.) at ng *Vulgate* ni Jerome (isang salin ng mga tekstong Hebreo at Griego tungo sa Latin, orihinal na ginawa noong mga 400 C.E.)

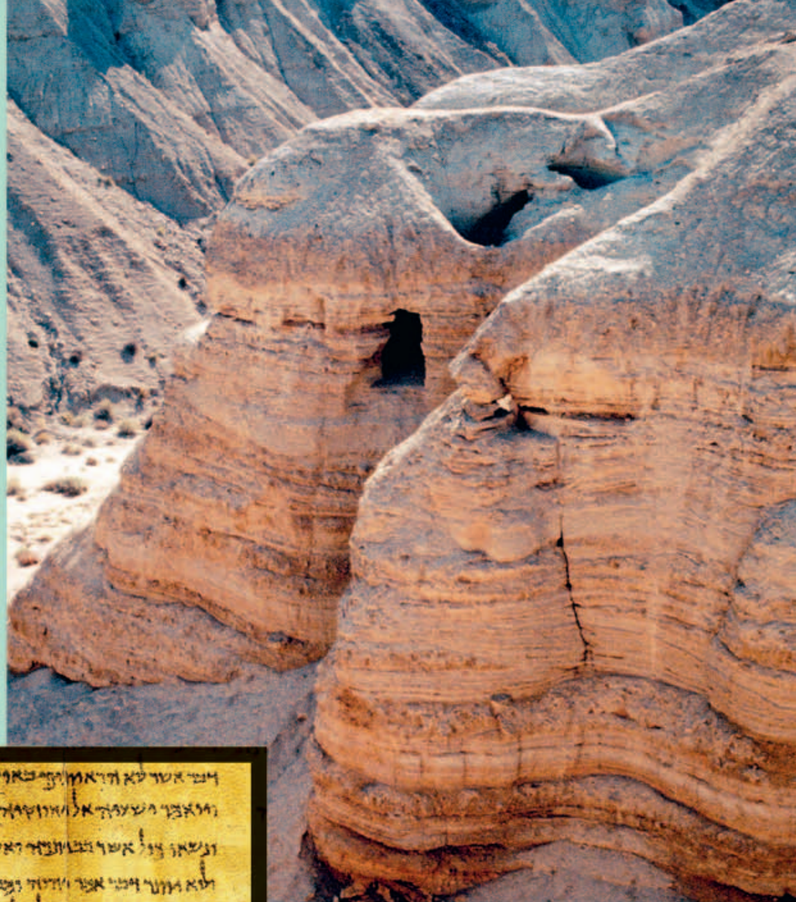
Mga *Master Text*

Sa pamamagitan ng pahambing na pagsusuri sa daan-daang manuskrito ng Bibliya na umiiral pa, ang mga iskolar ay nakapaghanda ng mga *master text.* Ang inimprentang mga edisyong ito ng mga teksto sa orihinal na wika ay nagmumungkahi ng pinakamahuhusay na bersiyon habang itinatawag-pansin ang mga pagkakaiba na makikita sa ilang manuskrito. Ang mga iskolar na gaya nina Ginsburg at Kittel ay naghanda ng mga teksto ng Hebreong Kasulatan lakip ang kahambing na mga bersiyon sa mga talababa. Kabilang sa mga *master text* ng Kristiyanong Griegong Kasulatan yaong inilathala nina Westcott at Hort at nina Nestle at Aland

Makabagong mga Salin

Sa ngayon, ang mga tagapagsalin ng Bibliya ay karaniwan nang gumagamit ng mga *master text* sa orihinal na wika sa paggawa ng makabagong mga salin

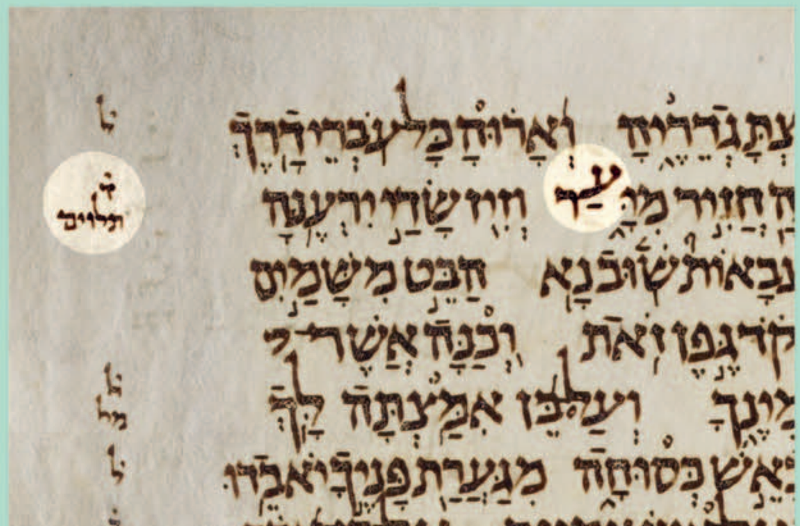
Hebreong Kasulatan

Mga yungib sa Qumran, malapit sa hilagang-kanlurang baybayin ng Dagat na Patay, kung saan natuklasan ang maraming sinaunang balumbon ng Bibliya

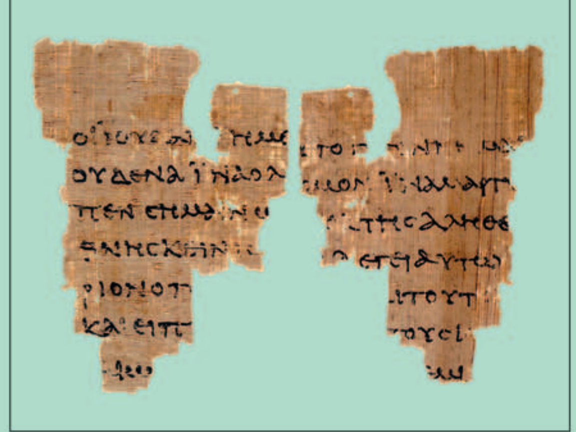

Isang bahagi ng Dead Sea Scroll of Isaiah (ipinapalagay na mula noong pagtatapos ng ikalawang siglo B.C.E.). Nang ihambing ito sa tekstong Masoretiko na ginawa pagkalipas ng mahigit isang libong taon, maliliit lamang ang nakitang pagkakaiba, karamiha’y sa pagbaybay

Isang bahagi ng Aleppo Codex. Pansinin na nakataas ang titik Hebreo na *ʽa’yin* upang ipahiwatig na ito ang gitnang titik ng Mga Awit (80:13). Ang titik na ito ay pantanging itinawag-pansin sa panggilid na notang Masoretiko. Pati ang mga titik na kinokopya ng sinaunang mga eskriba ay binibilang nila. Naglalagay ang mga Masorete ng mga patinig at tuldik sa itaas at ibaba ng mga tekstong puro katinig

Kristiyanong Griegong Kasulatan

Papyrus Rylands 457 (P[52])
—ang magkabilang panig ng isang piraso ng Ebanghelyo ni Juan na ipinapalagay na mula noong unang bahagi ng ikalawang siglo C.E., ilang dekada lamang matapos isulat ang orihinal

Sinaitic Manuscript—isang *codex* na *vellum* na mula noong ikaapat na siglo C.E., naglalaman ng buong Kristiyanong Griegong Kasulatan at ilang bahagi ng Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan

Monasteryo ng St. Catherine sa Bundok Sinai, kung saan natuklasan ang Sinaitic Manuscript. Ang manuskritong ito ay iniingatan ngayon sa British Library

Ipinakikita ng masusing paghahambing-hambing sa libu-libong sinaunang manuskrito na ang Kasulatang nakarating sa atin ay mapananaligan. Gaya ng sinabi ni Sir Frederic Kenyon: "Ang pangkalahatang resulta ng lahat ng mga tuklas na ito at ng lahat ng pag-aaral na ito ay ang pagpapatibay sa ebidensiya ng autentisidad ng Kasulatan, at sa ating kombiksiyon na taglay natin sa ating mga kamay, sa dalisay na anyo nito, ang tunay na Salita ng Diyos."
—*The Story of the Bible*, 1937, p. 144.

Ang Banal na Pangalan

JEHOVA—ang pangalan ng Soberanong Panginoon ng sansinukob. Siya mismo ang pumili ng pangalang ito upang maging kaniyang pagkakakilanlan. Ang Tetragrammaton (gaya ng tawag sa apat na titik Hebreo ng pangalan ng Diyos) ay lumilitaw sa tekstong Hebreo ng Bibliya nang halos 7,000 beses—higit na mas marami kaysa sa alinmang titulo ng Diyos. Ang pangalang iyan ay hindi lamang isang katawagan. Ipinakikita nito ang kaibahan ng tunay na Diyos sa lahat ng iba pang diyos, pati sa mga diyos na gawang-tao. Ito ang pangalang dapat malaman, parangalan, at pakabanalin ng lahat ng matatalinong nilalang.

Ipinakikilala ng pangalang Jehova ang Maylalang ng langit at lupa (Gen 2:4), ang Diyos at Ama ni Jesu-Kristo (Mat 4:10; Ju 20:17), ang Isa na nangakong magtatatag ng "mga bagong langit at isang bagong lupa" kung saan tatahan ang katuwiran.—Isa 65:17, 25; 2Pe 3:13.

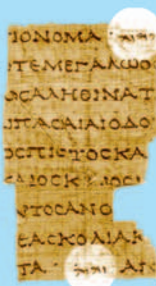
Subalit nakapagtataka, wala sa maraming salin ng Bibliya sa ngayon ang banal na pangalan. Bakit? Nagkaroon ng pamahiin ang mga Judio na hindi dapat bigkasin ang pangalang iyon. Sa pasimula ay iniwasan lang ng mga Judio ang pagbigkas sa banal na pangalan, ngunit nang maglaon ay inalis na rin ang personal na pangalan ng Diyos mula sa mga manuskritong Griego ng Banal na Kasulatan. Nang bandang huli, ang banal na pangalan ay tuluyan nang hinalinhan ng mga terminong gaya ng "Panginoon" at "Diyos" sa karamihan ng mga salin ng Bibliya. Kapansin-pansin na tanging ang pinakamahalagang pangalan sa lahat—Jehova—ang pinakialaman; ang ibang mga pangalan sa Bibliya ay hindi naman binago.

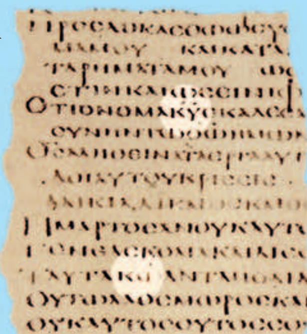
Iba't ibang istilo ng pagsulat ng banal na pangalan sa Hebreo noong sinaunang panahon

Gayunman, napakahalagang malaman ng buong sangkatauhan ang banal na pangalang ito. (Ro 10:13) Higit pa ang kasangkot dito kaysa sa basta pag-alam kung ano ang personal na pangalan ng Diyos. Kasama rito ang pagkakilala sa personang kinakatawanan ng pangalang ito at ang pamumuhay kaayon ng mga layuning nauugnay sa pangalang ito. Pananagutan ng lahat ng sumasamba sa tunay na Diyos na lubusang ipahayag ang kaniyang pangalan sa iba, gaya ng ginawa ni Jesus. (Ju 17:6, 26) Nangangako ang Diyos na Jehova na pagpapalain niya yaong mga nakaaalam, gumagamit, at nagpaparangal sa kaniyang dakilang pangalan. —Aw 91:14.

Pinakialaman ang Bibliya. Gaya ng ipinakikita rito, ang manuskritong Hebreo (Aleppo Codex; ibaba, sa kaliwa) ng Deu 32:3, 6 ay kababasahan ng banal na pangalan. Ang Griegong salin sa *Septuagint* (P. Fouad Inv. 266, sa gitna) ng mga talata ring iyon ay kababasahan din ng banal na pangalan sa mga titik Hebreo

Ngunit pansinin na ang pangalan ay hindi lumilitaw sa mga talatang iyon sa Codex Alexandrinus (itaas, sa kanan), ng ikalimang siglo C.E. Inalis ang banal na pangalan. Hindi ito isinalin gamit ang isang katumbas sa Griego kundi hinalinhan ng pinaikling anyo ng salitang Griego na *Ky′ri·os* (Panginoon)

Ipinakikita ng di-Biblikal na mga sulat na ang banal na pangalan ay karaniwang ginagamit noong sinaunang panahon

Pinatototohanan ng Batong Moabita, ng ikasiyam na siglo B.C.E., na ang pangalang Jehova ay alam kahit ng paganong mga bansang malapit sa Israel. Makikita ang Tetragrammaton sa ika-18 linya

Sa bibingang ito ng kagamitang luwad, mula sa Arad sa Juda, ay may liham na isinulat, maliwanag na noong ikapitong siglo B.C.E. Sinabi sa pasimula nito: "Sa aking panginoong Eliasib: Pagkalooban ka nawa ni Jehova ng kapayapaan," at nagtapos ito: "Nananahanan siya sa bahay ni Jehova"

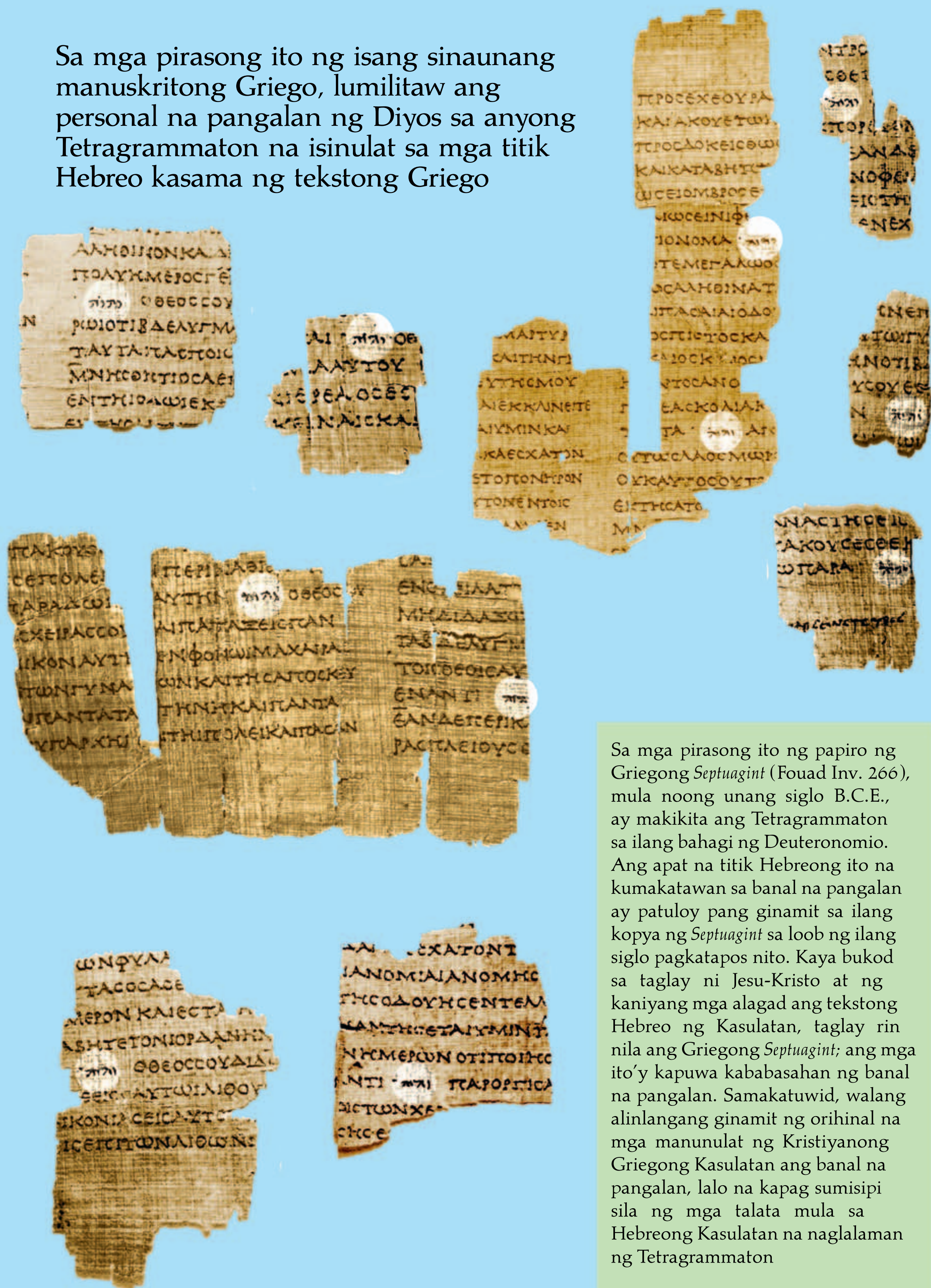

Sa Lachish Letter II, ipinapalagay na isinulat noong ikapitong siglo B.C.E., dalawang beses na ginamit ang pangalang Jehova, na kinakatawanan ng Tetragrammaton

Noong 1961, ang libingang yungib na ito ay natuklasan mga 35 km (22 mi) sa timog-kanluran ng Jerusalem. Isang inskripsiyon sa dingding nito, marahil ay mula noong ikawalong siglo B.C.E., ang nagpapahayag: "Si Jehova ang Diyos ng buong lupa"

Sa mga pirasong ito ng isang sinaunang manuskritong Griego, lumilitaw ang personal na pangalan ng Diyos sa anyong Tetragrammaton na isinulat sa mga titik Hebreo kasama ng tekstong Griego

Sa mga pirasong ito ng papiro ng Griegong *Septuagint* (Fouad Inv. 266), mula noong unang siglo B.C.E., ay makikita ang Tetragrammaton sa ilang bahagi ng Deuteronomio. Ang apat na titik Hebreong ito na kumakatawan sa banal na pangalan ay patuloy pang ginamit sa ilang kopya ng *Septuagint* sa loob ng ilang siglo pagkatapos nito. Kaya bukod sa taglay ni Jesu-Kristo at ng kaniyang mga alagad ang tekstong Hebreo ng Kasulatan, taglay rin nila ang Griegong *Septuagint;* ang mga ito'y kapuwa kababasahan ng banal na pangalan. Samakatuwid, walang alinlangang ginamit ng orihinal na mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang banal na pangalan, lalo na kapag sumisipi sila ng mga talata mula sa Hebreong Kasulatan na naglalaman ng Tetragrammaton

Ang Baha Noong mga Araw ni Noe

MAHIGIT 4,370 taon na ang nakararaan, ayon sa ulat ng kasaysayan sa Bibliya, nabuksan ang mga pintuan ng tubig ng langit at isang delubyo ang umapaw sa buong lupa. Napuksa ang mga taong di-makadiyos at mararahas at lahat niyaong nagwalang-bahala anupat hindi nagbigay-pansin sa babala ng Diyos. Ang nakaligtas lamang sa Baha ay ang matuwid na si Noe at ang kaniyang pamilya, walo katao, kasama ang limitadong bilang ng bawat uri ng buhay-hayop, sa pamamagitan ng isang pagkalaki-laking arka na ginawa ayon sa tagubilin ng Diyos.—Gen 7:1-24.

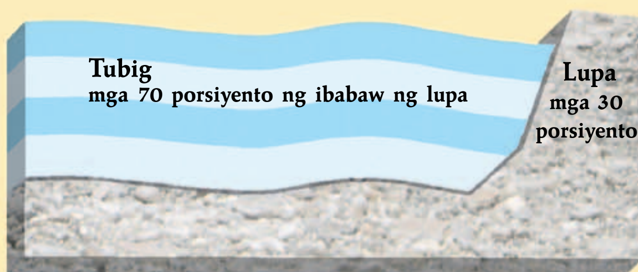
Pinatutunayan ng maraming manunulat ng Bibliya na talagang naganap ang Baha. (Isa 54:9; 2Pe 3:5, 6; Heb 11:7) Gayunman, ang pinakamatibay na ebidensiya ay ang patotoo ni Jesu-Kristo mismo, na nakasaksi sa mga pangyayari mula sa langit. (Ihambing ang Ju 8:58.) Tuwiran niyang sinabi: "Noong mga araw ni Noe, . . . dumating ang baha at pinuksa silang lahat."—Luc 17:26, 27.

Ang ulat tungkol sa Baha ay hindi isang kuwento lamang. Ipinakita ni Jesu-Kristo na mayroon itong makahulang kahulugan. Sa kaniyang hula hinggil sa "katapusan ng sistema ng mga bagay," espesipiko niyang tinukoy ang "mga araw ni Noe." Tinukoy niya ang Baha bilang babalang halimbawa ng isang mas malaking pagkapuksa na sasapit sa panahon ng "pagkanaririto ng Anak ng tao."—Mat 24:3, 37-39.

Nagkasya Kaya sa Arka ang Lahat ng Hayop?

Totoo na sinasabi ng mga ensayklopidiya na may mahigit sa isang milyong uri ng mga hayop. Ngunit tinagubilinan si Noe na mga kinatawan lamang ng bawat "uri" ng hayop sa katihan at lumilipad na nilalang ang iingatan niyang buháy. Sinasabi ng ilang imbestigador na 43 "uri" ng mamalya, 74 na "uri" ng ibon, at 10 "uri" ng reptilya lamang ang posibleng pinagmulan ng sari-saring uri ng mga hayop na kilala sa ngayon. Mga 40,000 m kubiko (1,400,000 piye kubiko) ang magagamit na espasyo sa arka —sapat para sa lahat ng nakatalang sakay nito

Saan Napunta ang Tubig ng Baha?

Maliwanag na naririto pa iyon sa lupa. Sa ngayon, may mga 1.4 bilyong km kubiko (326 na milyong mi kubiko) ng tubig sa lupa. Ito ang tumatakip sa mahigit 70 porsiyento ng ibabaw ng lupa. Ang katamtamang lalim ng mga karagatan ay 4 na km (2.5 mi); sa katamtaman, 0.8 km (0.5 mi) lamang ang taas ng lupa mula sa kapantayan ng dagat. Kung papatagin ang ibabaw ng lupa, ito ay matatabunan ng tubig sa lalim na 2,400 m (8,000 piye)

Mga Alamat ng Baha

Mga halimbawa mula sa anim na kontinente at mga pulo sa dagat; daan-daang gayong mga alamat ang kilala

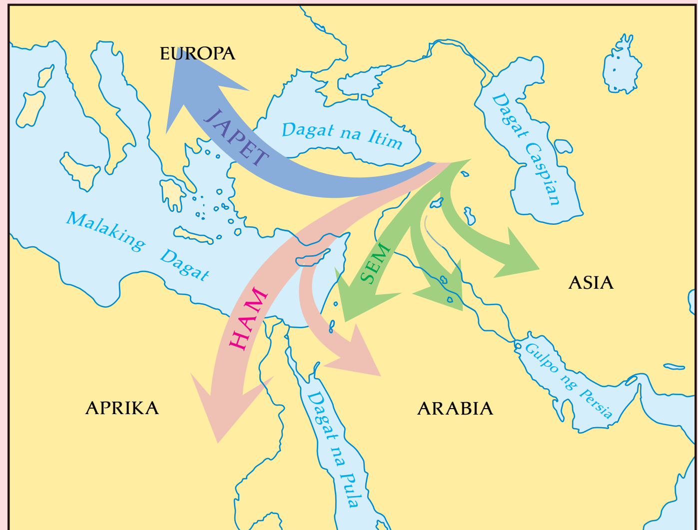
	Pagpuksa sa Pamamagitan ng Tubig	Diyos ang Nagpangyari	Nagbigay ng Babala	May mga Taong Naligtas	May mga Hayop na Naligtas	Naligtas Lulan ng Sasakyang Pantubig
Australia - Kurnai	■			■	■	■
Babilonya - ulat ni Berossus	■		■	■	■	■
Babilonya - epiko ni Gilgamesh	■	■	■	■	■	■
Bolivia - Chiriguano	■	■	■	■		■
Borneo - Sea Dayak	■			■	■	■
Burma (Myanmar) - Singpho	■			■	■	■
Canada - Cree	■	■		■	■	■
Canada - Montagnais	■	■	■	■	■	■
Tsina - Lolo	■	■		■	■	■
Cuba - orihinal na mga katutubo	■		■	■	■	■
Silangang Aprika - Masai	■	■	■	■	■	■
Ehipto - Aklat ng mga Patay	■	■	■	■		■
Fiji - tradisyong Walavu-levu	■	■		■		■
French Polynesia - Raïatéa	■	■	■	■	■	
Gresya - ulat ni Lucian	■			■	■	■
Guyana - Macushi	■	■		■	■	■
Iceland - Eddas	■	■		■		■
India - Andaman Islands	■	■		■		■
India - Bhil	■		■	■	■	■
India - Kamar	■	■	■	■		■
Iran - Zend-Avesta	■		■	■	■	
Italya - tula ni Ovid	■	■		■		■
Malay Peninsula - Jakun	■	■		■		■
Mexico - Codex Chimalpopoca	■		■	■		■
Mexico - Huichol	■		■	■	■	■
New Zealand - Maori	■	■		■		■
Peru - mga Indian ng Huarochirí	■		■	■	■	
Russia - Vogul	■		■	■		■
E.U.A. (Alaska) - Tlingit	■	■	■	■	■	■
E.U.A. (Arizona) - Papago	■		■	■	■	■
E.U.A. (Hawaii) - alamat ni Nu-u	■	■		■	■	■
E.U.A. (North Dakota) - Mandan	■					■
Vanuatu - mga Melanesiano	■			■	■	■
Vietnam - Bahnar	■			■	■	■
Wales - alamat nina Dwyfan/Dwyfach	■			■	■	■

Iladong *mammoth* na muling binuo, nahukay sa Siberia noong 1901. Pagkaraan ng libu-libong taon, nasa bibig pa rin nito ang kinain nitong halaman. Para sa ilan, ito, at gayundin ang iba pang mga bagay gaya ng fosil ng mga nilalang sa dagat na natagpuan sa matataas na kabundukan, ay malinaw na katibayan ng isang biglaan at kapaha-pahamak na pangglobong baha

Ang Pinagmulan ng mga Bansa

ANG buong sangkatauhan ay nagmula sa unang mag-asawa, sina Adan at Eva. (Gen 1:28; 3:20; 5:1, 2) Pagkatapos ng Baha, ang bagong populasyon ng lupa, kabilang ang lahat ng lahi at liping pambansa sa lupa sa ngayon, ay nagmula kay Noe sa pamamagitan ng kaniyang tatlong anak at ng kani-kanilang mga asawa, na mga nakaligtas sa pangglobong Delubyo. Sa gayon, pagkatapos itala ang 70 supling ng mga anak ni Noe, sinasabi sa ulat ng Genesis: "Mula sa mga ito ay nangalat sa lupa ang mga bansa." —Gen 10:32.

Talaan ng 70 Pamilyang Nabuhay Pagkatapos ng Baha

NOE			
JAPET Aryanong Sanga ng mga Wika: Indo-Europeo (14 na pamilya)	**GOMER** Mga Cimmeriano, sa H ng Dagat na Itim **ASKENAZ** Sa TS ng Dagat na Itim **RIPAT** Mga Paphlagoniano **TOGARMA** Mga Armeniano **MAGOG** **MADAI** Mga Medo, sa T ng Dagat Caspian	**JAVAN** Mga Ioniano, mga Griego ng TS Europa **ELISA** Malapit sa Gresya **TARSIS** Bago Naging Espanya sa TK Europa **KITIM** Ciprus **DODANIM** (**RODANIM**) Pulo ng Rodas at iba pang mga Pulo ng Aegeano	**TUBAL** Tibareni, sa Asia Minor **MESEC** Mga Frigiano ng Asia Minor **TIRAS** Mga Tirreno, ng mga Pulo ng Aegeano at mga Baybaying Lupain
HAM Hamitikong Sanga ng mga Wika: Afro-Asiatiko (30 pamilya)	**CUS** Mga Etiope sa S Aprika at Arabia **SEBA** Sa S Aprika **HAVILA** Sa TK Arabia **SABTA** Sa T Arabia **RAAMA** Sa TK Arabia **SHEBA** Sa TK Arabia **DEDAN** Sa Arabia **SABTECA** Sa T Arabia o Etiopia **MIZRAIM** Mga Ehipsiyo **LUDIM** Sa H Aprika	**ANAMIM** Sa Ehipto **LEHABIM** Mga Libyano **NAPTUHIM** Sa H Ehipto **PATRUSIM** Sa Mataas na Ehipto **CASLUHIM** **MGA FILISTEO** Baybaying Kapatagan ng Palestina **CAPTORIM** Mga Cretense **PUT** Sa H Aprika **CANAAN** Sa K ng Ilog Jordan **SIDON** Mga Sidonio (mga taga-Fenicia)	**HET** Mga Hiteo **JEBUSITA** Sa palibot ng sinaunang Jerusalem **AMORITA** Sa Palestina **GIRGASITA** Sa K ng Ilog Jordan **HIVITA** Gitnang Palestina **ARKEO** Sa K ng Kabundukan ng Lebanon **SINITA** **ARVADITA** Pulong malapit sa Baybayin ng Sirya **ZEMARITA** Sa H Baybayin ng Fenicia **HAMATEO** Sa H ng Palestina
SEM Semitikong Sanga ng mga Wika: Asiatiko (26 na pamilya) (Pati ang kanilang mga inapo o mga lugar kung saan sila namayan)	**ELAM** Sa TS ng Mesopotamia **ASUR** Mga Asiryano **ARPACSAD** **SHELA** **EBER** Sa Arabia at Mesopotamia **PELEG** **JOKTAN** Mga Arabe **ALMODAD** **SELEP**	**HAZARMAVET** **JERA** **HADORAM** **UZAL** **DIKLA** **OBAL** **ABIMAEL** **SHEBA** **OPIR**	**HAVILA** **JOBAB** **LUD** Mga Lydiano ng Asia Minor **ARAM** Mga Arameano, mga Siryano **UZ** **HUL** Malapit sa Armenia **GETER** **MAS** Disyerto ng Sirya-Arabia o sa H Mesopotamia

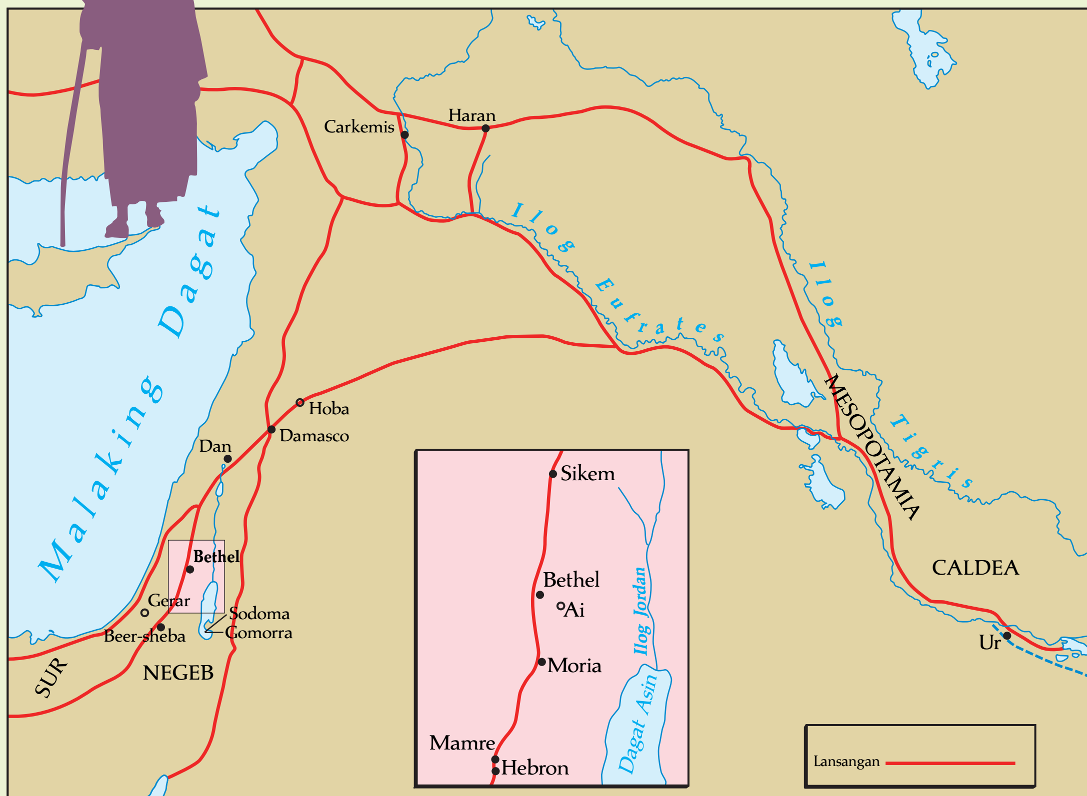
DAPAT tayong maging lubhang interesado ngayon sa buhay ni Abraham. Bakit? Sapagkat sa kaniya sinabi ni Jehova: "Tiyak na pagpapalain ng lahat ng pamilya sa lupa ang kanilang sarili sa pamamagitan mo." Gayunpaman, upang makamit ni Abraham ang gayong papel sa layunin ng Diyos, kailangan niyang patunayan na siya ay isang taong may pananampalataya at masunurin sa Diyos.—Gen 12:1-3; Gaw 7:2, 3.

Kinailangan niyang iwanan ang kaniyang tahanan at mga kamag-anak sa maunlad na Ur, anupat hindi na siya kailanman babalik doon. Naglakad siya at gumamit ng sinaunang mga transportasyon nang maglakbay siya nang mga 960 km (600 mi) patungong Haran. Noong Nisan 14, 1943 B.C.E., tinawid niya ang Ilog Eufrates at naglakbay patungong timog. Sa wakas ay nakarating siya sa pinakasentro ng Canaan matapos maglakbay nang may kabuuang mga 1,650 km (1,025 mi).

Nang dumating ang takdang panahon ni Jehova, sa gitna ng mga inapo ni Abraham, pinangyari ng Diyos na ang kaniyang sariling Anak mula sa langit, si Jesus, ay maipanganak bilang tao. Sa pamamagitan ni Jesus, naging posible ang pagtatamo natin ng pagpapalang buhay na walang hanggan.

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Ai	Gen 12:8; 13:3, 4
Beer-sheba	Gen 21:31-33; 22:19
Bethel	Gen 12:8
Damasco	Gen 14:15
Dan	Gen 14:14
Gerar	Gen 20:1-18
Gomorra	Gen 18:20, 21
Haran	Gen 11:32; 12:4, 5
Hebron	Gen 13:18
Hoba	Gen 14:15, 16
Mamre	Gen 13:18; 18:1-33; 25:9, 10
Moria	Gen 22:2-18
Negeb	Gen 12:9; 13:1
Sikem	Gen 12:6, 7
Sodoma	Gen 19:24
Sur	Gen 16:7-12
Ur	Gen 11:31

Ang Ilog Eufrates. Malamang na tinawid ni Abraham ang ilog sa dakong timog nito malapit sa Carkemis

Mataas na Galilea; ang lupain na nakita ni Abraham nang maglakbay siya nang patimog patungong Sikem

Ang Bundok Gerizim (kaliwa) at Bundok Ebal (kanan) sa magkabilang panig ng Sikem. Sa libis na ito ipinangako ni Jehova kay Abraham: "Sa iyong binhi ay ibibigay ko ang lupaing ito" (Gen 12:6, 7)

Ang Hebron gaya ng makikita sa ngayon. Malapit dito ang dakong pinagtayuan ni Abraham ng isang altar para sa pagsamba kay Jehova (Gen 13:18)

Heograpikong Kaanyuan ng Lupang Pangako 332

ANG lupaing ibinigay ng Diyos sa sinaunang Israel ay may pambihira at sari-saring heograpikong kaanyuan. Sa hilaga ay mga bundok na nababalutan ng niyebe. Ang mga lugar naman sa timog ay tropikal. Sa loob ng mga hanggahan nito ay may mabunga at mabababang lupain, maburol na mga lupaing mapagtatamnan at mapagpapastulan ng mga kawan, at mga tiwangwang na ilang. Matatagpuan sa maituturing na maliit na lugar na ito ang iba't ibang heograpikong kaanyuan ng planetang Lupa.

Kahangga ng Dagat Mediteraneo sa dulong silangan ang isang matabang kapatagan. Sa dakong silangan ng kapatagang ito ay naroon ang Sepela, na isang maburol at mababang lupain na sagana sa ubasan at taniman ng olibo. Sa mas gawing silangan pa, isang kabundukan na mistulang isang pagkalaki-laking gulugod ang bumabagtas sa kahabaan ng lupain. Pagkatapos, ang lupain ay biglang lumulusong sa Rift Valley, na humahati sa lupain nang pahaba. Sa Rift Valley na ito nagpapaliku-liko ang Ilog Jordan mula sa Dagat ng Galilea pababa sa Dagat Asin. Sa silangan ng Jordan ay makikita ang matatabang burol at mga pastulan. Sa ibayo ng kaakit-akit na lupaing ito, sa dakong silangan, ay nagsisimula ang Disyerto ng Arabia.

Noong kagandahan nito, ang Lupang Pangako sa kabuuan ay tulad ng hardin ng Eden. Kaya nga, ang Israel ay nagsilbing isang maliit na halimbawa ng Paraiso para sa sangkatauhang mabubuhay sa lupa sa ilalim ng Kaharian ng Diyos.

Isa sa mga bukal ng tubig ng Ilog Jordan, ang Nahr Banyas (Nahal Hermon)

Bundok Hermon, ang pinakamataas na lugar sa Palestina. Nakatutulong ang natutunaw na niyebe nito para magkaroon ng hamog sa lupain at tubig sa Ilog Jordan

Bdk. Hermon
Kapatagan ng Aser
Kabundukan ng Galilea
BASAN
Dagat ng Galilea
A.L. ng Yarmuk
Malaking Dagat
Bdk. Tabor
Bdk. Carmel
Libis ng Jezreel
BAYBAYING KAPATAGAN
Kapatagan ng Saron
GILEAD
A.L. ng Jabok
Kabundukan ng Samaria
Ilog Jordan
Kapatagan ng Filistia
SEPELA
Bdk. Nebo
Kabundukan ng Juda
Ilang ng Juda
Dagat Asin
A.L. ng Arnon
NEGEB

Kitang-kita ang maringal na Bundok Tabor sa Libis ng Jezreel

Ang Libis ng Jordan. Dito nagpapaliku-liko ang ilog nang mga 320 km (200 mi) anupat sumasaklaw ng distansiyang 105 km (65 mi) patungo sa Dagat na Patay

Ang mabungang Libis ng Jezreel

Ang Ilang ng Juda. Dito nagtago si David mula kay Saul, at sa liblib na ilang na ito'y sinikap ng Diyablo na tuksuhin si Jesus

Mga pastulan sa Basan, sa silangan ng Dagat ng Galilea. Isang lugar na kilalá sa mga alagang hayop nito

Ang Kapatagan ng Saron. Sagana ito sa taniman ng sitrus hanggang sa ngayon

Hilagang baybayin
ng Dagat ng Galilea,
tanawin sa dakong
hilagang-silangan

Mga namuong asin sa Dagat na Patay, isa sa pinakamaaalat na katubigan sa ibabaw ng lupa

[*karugtong ng pahina 320*] ito ng langis. Pagkatapos ay tinawag niyang Bethel ang lugar na iyon. (Gen 28:10-19) Pagkalipas ng mga 20 taon, nang pagtibayin nina Jacob at Laban ang isang tipan ng kapayapaan sa pagitan nila, nagtindig sila ng isang haligi, gayundin ng isang bunton ng mga bato, sa bulubunduking rehiyon ng Gilead, upang doon ay magsilbi itong isang tagapagpaalaala ng kanilang kasunduan. (Gen 31:25, 44-52) Nang dalhin ni Jehova sa Lupang Pangako ang Israel (1473 B.C.E.), dalawang bantayog naman ang itinayo sa lugar kung saan sila tumawid sa Ilog Jordan, isa sa kalagitnaan ng ilog at ang isa naman ay sa K pampang ng ilog, sa Gilgal. Ang mga ito ay nagsilbing mga pinakaalaalang tanda na nagpapagunita sa makahimalang pagtawid na iyon, at kapag sa kalaunan ay nagtanong ang kanilang mga anak kung ano ang kahulugan ng mga bantayog na ito, isasalaysay ng kanilang mga ama ang ginawa ni Jehova alang-alang sa kaniyang bayan.—Jos 4:4-9, 20-24.

Pagkatapos ng tagumpay niya laban sa mga Amalekita, nagtindig si Haring Saul ng "isang bantayog [sa Heb., *yadh*] para sa kaniyang sarili." (1Sa 15:12) Ang salitang Hebreo na *yadh,* pinakamadalas na isinasalin bilang "kamay," ay maaari ring mangahulugan ng "bantayog," kung paanong ang isang nakataas na kamay ay nakakakuha at umaakay ng pansin sa isang espesipikong paraan, itinatawag-pansin din naman ng isang bantayog ang ilang bagay sa mga tao.

Ang Bantayog (sa Heb., *yadh*) ni Absalom ay nasa anyong haligi gaya ng maraming iba pang bantayog. Itinayo ito ni Absalom sa Mababang Kapatagan ng Hari, di-kalayuan sa Jerusalem, sapagkat, gaya ng sinabi niya, "Wala akong anak na magiingat ng aking pangalan sa alaala." (2Sa 18:18) Gayunman, sa ngayon ay wala nang nalalaman tungkol sa bantayog na iyon o sa kinaroroonan niyaon maliban sa sinasabi ng Bibliya. Hindi ito dapat ipagkamali sa tinatawag na libingan sa Libis ng Kidron, na iniuugnay ng eklesyastikal na tradisyon kay Absalom ngunit nagmula sa Griego-Romanong yugto ng arkitektura.—Tingnan ang ABSALOM.

Tulad ni Absalom, ang mga bating ay walang pag-asang magkaroon ng mga inapo na magpapatuloy ng kanilang pangalan. Gayunman, kung tapat sila kay Jehova, at hindi tulad ng taksil na si Absalom, nangangako si Jehova na bibigyan niya sila ng "isang bagay na mas mabuti kaysa sa mga anak na lalaki at mga anak na babae," samakatuwid nga, 'magbibigay ako sa kanila sa aking bahay at sa loob ng aking mga pader ng isang bantayog [sa Heb., *yadh*] at isang pangalan . . . Isang pangalan hanggang sa panahong walang takda ang ibibigay ko sa kanila, isa na hindi mapaparam.'—Isa 56:4, 5; ihambing ang Kaw 22:1.

Noon, itinitindig din ang mga batong panlibingan bilang mga tagapagpaalaala, gaya halimbawa ng batong panlibingan na nagsilbing pananda sa "dakong libingan ng lalaki ng tunay na Diyos" na humula ng gagawin ni Josias laban sa altar sa Bethel. —2Ha 23:16-18; 1Ha 13:1, 2.

BANTAY-PINTO. Tingnan ang BANTAY NG PINTUANG-DAAN.

BANYAGA. Isang tao na hindi lahing Israelita, isang Gentil; sa Hebreo, *nokh·ri′* o *ben-ne·khar′,* sa literal, "anak ng (bansang) banyaga." (Deu 14:21; Exo 12:43, tlb sa *Rbi8*) Kabilang sa mga banyagang nasa gitna ng mga Hebreo ang mga upahang trabahador, mga mangangalakal, mga bihag sa digmaan, mga Canaanitang hindi pinatay o pinalayas sa Lupang Pangako, at iba't ibang uri ng dayuhan.—Jos 17:12, 13; Huk 1:21; 2Sa 12:29-31; 1Ha 7:13; Ne 13:16.

Bagaman nilimitahan ng tipang Kautusan ang mga karapatan ng mga banyaga, dapat silang pakitunguhan nang makatarungan at walang pagkiling at dapat silang tanggapin nang may kabaitan hangga't hindi sila tahasang sumusuway sa mga batas ng lupain. Ang banyaga, palibhasa'y wala namang tunay na kaugnayan sa Israel, ay naiiba sa tinuling proselita na naging miyembro ng kongregasyon ng Israel dahil lubusan nitong tinanggap ang mga pananagutan sa tipang Kautusan. Sa katulad na paraan, ang banyaga ay naiiba sa taong nakikipamayan na pansamantalang naninirahan sa Lupang Pangako at dahil dito ay sumasailalim sa ilang legal na restriksiyon ngunit nagtatamasa rin ng ilang karapatan at pribilehiyo.—Tingnan ang NANINIRAHANG DAYUHAN.

Noong naninirahan ang mga Israelita sa Canaan at sa Ehipto bilang mga dayuhan, maraming di-Israelita ang naging bahagi ng mga sambahayan ng mga anak ni Jacob at ng mga inapo ng mga ito. Nangyari ito dahil ang ilan sa kanila ay kinuha bilang mga upahang lingkod na nanirahang kasama ng pamilya o binili bilang mga alipin, na kinailangang tuliin ayon sa mga kundisyon ng tipan kay Abraham. (Gen 17:9-14) Kabilang naman sa malaking haluang pangkat na sumama sa mga Israelita noong Pag-alis ang mga banyagang naging asawa ng mga Israelita, kasama ang kanilang mga supling. —Exo 12:38; Lev 24:10; Bil 11:4.

Nang makapamayan na ang Israel sa Lupang Pangako, may mga banyaga na kinailangan nilang pakitunguhan, gaya ng mga Canaanitang hindi napalayas. (Huk 2:2, 3) Mayroon ding mga mangangalakal at mga bihasang manggagawa na pumasok sa lupain ng Israel nang maglaon. (Eze 27:3, 17; 2Sa 5:11; 1Ha 5:6-18) Malamang, dumami ang mga

upahang trabahador habang lalong umuunlad ang mga Israelita sa Lupang Pangako. (Ihambing ang Deu 8:11-13; Lev 22:10.) May mga banyaga namang sumama sa mga hukbong Israelita, at natutuhan nilang pahalagahan ang kanilang mga lider na Hebreo at igalang ang relihiyon ng mga Israelita, gaya ng ginawa ng mga Giteo, mga Kereteo, at mga Peleteo. —2Sa 15:18-21.

Mga Probisyon ng Tipang Kautusan. Sa tipang Kautusan, naglaan si Jehova ng mga tuntunin upang kontrolin ang pakikitungo sa mga banyaga at upang pangalagaan ang bansang Israel at ang kapakanan ng mga mamamayan at ng mga nasa poder nito may kinalaman sa ekonomiya, relihiyon at pulitika. Hindi dapat makipagsamahan ang mga Israelita sa mga banyaga, lalo na kung may kaugnayan sa relihiyon (Exo 23:23-25; Deu 7:16-26; Jos 23: 6, 7), at hindi sila dapat makipagtipan sa mga ito o sa mga diyos ng mga ito. (Exo 34:12-15; 23:32; Deu 7:2) Muli't muli, idiniin ni Jehova na hindi sila dapat yumukod sa mga diyos ng mga banyaga (Exo 20:3-7; 23:31-33; 34:14), ni mag-usisa man o maging interesado sa mga relihiyosong gawain ng mga ito.—Deu 12:29-31.

Ipinagbawal ang pakikipag-alyansa sa mga banyaga ukol sa pag-aasawa, pangunahin na upang hindi madungisan ang dalisay na pagsamba. (Exo 34:16; Deu 7:3, 24; Jos 23:12, 13) Dapat lipulin ang lahat ng tumatahan sa mga lunsod ng pitong bansang Canaanita. (Deu 7:1; 20:15-18) Ngunit kapag ang lunsod na nabihag ay hindi kabilang sa pitong bansang Canaanita, ang isang kawal na Israelita ay maaaring kumuha sa lunsod na iyon ng isang birhen bilang asawa pagkatapos sumailalim ang babae sa isang yugto ng pagpapadalisay. Sa gayong mga kaso, walang nagaganap na aktuwal na pakikipag-alyansa sa isang banyagang tribo o pamilya, yamang napatay na ang mga magulang ng babae noong kunin ang lunsod.—Deu 21:10-14; Bil 31:17, 18; Deu 20:14.

Karagdagan pa, ang di-tuling banyaga ay hindi maaaring kumain ng hain ng Paskuwa. (Exo 12:43) Gayunman, waring ang mga banyaga ay maaaring maghandog ng mga hain sa pamamagitan ng kaayusan ng pagkasaserdote, basta't ang handog ay kaayon ng mga pamantayan ng Diyos. (Lev 22:25) Sabihin pa, hindi maaaring pumasok sa santuwaryo ang gayong mga tao (Eze 44:9), ngunit maaari silang pumaroon sa Jerusalem at 'manalangin tungo sa bahay ng Diyos,' at malamang na hindi nila gagawin iyon nang wala silang dalang haing handog. —1Ha 8:41-43.

May kinalaman sa pamamahala, ang banyaga ay hindi maaaring magkaroon ng bahagi sa pamamahala at hindi maaaring maging hari. (Deu 17:15) Bagaman ang Israelita, ang naninirahang dayuhan, at ang nakikipamayan sa lupain ay maaaring tumanggap ng proteksiyon sa mga kanlungang lunsod para sa nakapatay nang di-sinasadya, walang binabanggit na gayong probisyon para sa banyaga.—Bil 35:15; Jos 20:9.

Bagaman ang mga Israelita ay pinagbawalang kumain ng hayop na namatay nang hindi napatulo ang dugo, legal itong maipagbibili sa isang banyaga. (Deu 14:21) Kapag mga taon ng Sabbath, ang Israelita ay hindi maaaring piliting magbayad ng utang, ngunit wala sa ilalim ng kaayusang ito ang banyaga at maaari siyang piliting magbayad. (Deu 15:1-3) Bagaman hindi maaaring singilin ng patubo ang isang kapuwa Israelita, maaari itong singilin sa banyaga.—Deu 23:20.

Naging Sanhi ng Suliranin. Noong panahon ni Josue at hanggang noong kapanahunan ng mga Hukom, maraming banyaga ang nasa lupain at palagi silang nagiging sanhi ng suliranin. (Jos 23: 12, 13) Pagkatapos ng pananakop ng Israel, ang mga banyagang Canaanita na natira ay sumailalim sa mapang-aliping puwersahang pagtatrabaho (Jos 16:10; 17:13; Huk 1:21, 27-35), ngunit dahil hindi sila pinalayas ng mga Israelita mula sa lupain at hindi pinawi ng mga ito ang kanilang pagsamba gaya ng iniutos ni Jehova (Huk 2:1, 2), patuloy na isinagawa ng karamihan sa mga Canaanita ang kanilang idolatroso at buktot na relihiyon. Dahil dito, patuloy na naakay ang mga Israelita sa huwad na pagsamba (Aw 106:34-39), lalo na sa pagsamba sa mga Baal at sa mga imahen ni Astoret. (Huk 2:11-13) Noong panahon ni David at hanggang noong paghahari ni Solomon, masusumpungan pa rin sa Israel ang mga banyagang ito na lahing Canaanita, anupat puwersahan pa rin silang pinagtatrabaho sa templo at sa iba pang mga proyekto ng pagtatayo ni Solomon.—1Ha 9:20, 21; tingnan ang PUWERSAHANG PAGTATRABAHO.

Bagaman labag sa utos ng Diyos, kumuha si Solomon ng maraming asawang banyaga, na unti-unti namang nagbaling ng kaniyang puso mula sa dalisay na pagsamba kay Jehova tungo sa pagsamba sa mga banyagang diyos. (1Ha 11:1-8) Kapaha-pahamak ang naging resulta ng pagpasok ng huwad na relihiyon sa pinakamataas na antas ng pamahalaan. Nahati ang bansa at naging tapon sa Babilonya ang bayan dahil inakay sila ng sunud-sunod na mga hari, kapuwa ng Juda at ng Israel, tungo sa huwad na pagsamba. Bilang kasukdulan, natupad sa bansa ang mga sumpa na inihulang sasapit sa kanila kapag nilabag nila ang Kautusan.—1Ha 11:9-11; 2Ha 15:27, 28; 17:1, 2; 23:36, 37; 24:18, 19; Deu 28:15-68.

Pagkatapos na maisauli ang tapat na nalabing mga Israelita mula sa pagkatapon sa Babilonya, ma-

raming Israelita ang nag-asawa ng mga banyaga. (Ezr 9:1, 2; Ne 13:23-25) Dahil sa maling landasing ito, kinailangan ang puspusang pagpapalayas sa mga asawang banyaga at sa mga anak ng mga ito sa pangunguna nina Ezra at Nehemias. (Ezr 10:2-4, 10-19, 44; Ne 13:1-3, 27-30) Inaksiyunan din ang mga katiwaliang ginagawa ng iba pang mga banyaga.—Ne 13:7, 8, 16-21.

Napakalupit ng pakikitungo ng mga Babilonyo sa mga Judio noong panahong wasakin nila ang Jerusalem. (Pan 2:5-12, 19-22) Nang lumaya na ang mga Judio, palagi silang may pakikipag-alitan sa mga banyagang nakapalibot sa kanila sa Lupang Pangako, at partikular silang niligalig ng mga Griegong tagapamahala ng Sirya. Sa pagsisikap ng mga Judio na maingatan ang kanilang isinauling pagsamba, kinailangan nilang labanan ang mabangis na pag-uusig mula kay Antiochus IV Epiphanes habang sinisikap niyang gawing Helenisado ang mga Judio. Sa loob ng maraming siglo pagkaraan ng pagkatapon, ang mga Israelita ay laging nakikipagpunyagi ukol sa kanilang kasarinlan, na pumukaw ng sigasig para sa Judaismo at, sa ilan, ng matinding espiritu ng pagkamakabayan. Malamang na ang mga salik na ito, pati na ang pangamba na mahaluan sila ng ibang mga lahi kapag nag-asawa sila ng mga banyaga, ang naging dahilan kung bakit naglaho ang liberal na saloobin sa mga banyaga na maliwanag na itinaguyod ng Hebreong Kasulatan. —Ihambing ang 1Ha 8:41-43; 2Cr 6:32, 33; Isa 56: 6, 7.

Noong Unang Siglo C.E. Noong unang siglo C.E., partikular na dahil sa impluwensiya ng kanilang mga lider ng relihiyon, pinakaiwas-iwasan ng mga Judio ang pakikihalubilo sa mga banyaga. Makikita ang saloobing ito sa paghamak nila sa mga Samaritano, isang grupo ng mga tao na may dugong Israelita at dugong banyaga. Karaniwan na, ang mga Judio ay "walang pakikipag-ugnayan sa mga Samaritano," anupat kahit tubig na maiinom ay hindi sila hihingi sa mga ito. (Ju 4:9) Gayunman, nilinaw ni Jesus na mali ang gayong mapagmalabis na pangmalas.—Luc 10:29-37.

Nagwakas ang legal na pagkakabukod ng Judio at ng Gentil nang itatag ang bagong tipan salig sa haing pantubos ni Kristo. (Efe 2:11-16) Ngunit kahit pagkaraan ng Pentecostes ng 33 C.E., hindi pa rin ito lubusang nauunawaan ng unang mga alagad. Ipinahayag ni Pedro sa Gentil na si Cornelio ang karaniwang pangmalas ng mga Judio noon: "Nalalaman ninyong lubos kung paanong di-matuwid na ang isang Judio ay makisama o lumapit sa isang tao ng ibang lahi." (Gaw 10:28) Ipinakikita ng Juan 18:28 na sa pangmalas ng mga Judio, ang pagpasok sa tahanan ng isang Gentil ay nakapagpaparungis sa seremonyal na paraan. Bagaman ang Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises ay walang espesipikong utos laban sa gayong limitadong pakikipagsamahan, naging karaniwan ang pangmalas na ito sa gitna ng mga Judio at lalo na sa kanilang mga lider ng relihiyon. Mahaba-habang panahon pa ang lumipas bago nakalaya ang unang mga Judiong Kristiyano sa mga restriksiyong dulot ng gayong saloobin at bago nila tinanggap ang tuntuning idiniin ng apostol na si Pablo na, para roon sa mga may 'bagong Kristiyanong personalidad,' "walang Griego ni Judio, pagtutuli ni di-pagtutuli, banyaga, Scita, alipin, taong laya, kundi si Kristo ang lahat ng bagay at nasa lahat."—Gal 2:11-14; Col 3:10, 11.

Ang salitang Griego para sa "banyaga" ay *barʹbaros,* pangunahin nang tumutukoy sa isa na hindi nagsasalita ng Griego.—Tingnan ang BARBARO.

BARABAS [Anak ng Ama; posible, Anak ng Guro]. Ang nakabilanggong kriminal na nagkasala ng pagnanakaw, sedisyon, at pagpaslang, na pinalaya ni Pilato kapalit ni Jesus. Ginawa ito ni Pilato, 'sa pagnanais niyang palugdan ang pulutong' nang ipagsigawan ng mga ito na palayain si Barabas dahil sa panunulsol ng mga punong saserdote at matatandang lalaki.—Mat 27:15-26; Mar 15:6-15; Luc 23:16-25; Ju 18:39, 40; Gaw 3:14.

Ang naiibang kaugaliang ito ng pagpapalaya sa isang bilanggo taun-taon kapag Paskuwa ay walang saligan o parisan sa Hebreong Kasulatan, at walang masusumpungang katibayan mula sa di-Biblikal na mga reperensiya na ito ay isang kaugaliang Romano. Maliwanag na ito ay nagmula sa mga Judio, sapagkat sinabi ni Pilato sa mga Judio: *"May kaugalian kayo* na magpapalaya ako sa inyo ng isang tao kapag paskuwa."—Ju 18:39.

BARAK [Kidlat]. Anak ni Abinoam ng Kedes na nasa teritoryo ng Neptali. Noong unang yugto ng panahon ng mga hukom, humiwalay ang mga Israelita sa tunay na pagsamba, kung kaya sa loob ng 20 taon ay pinahintulutan ng Diyos na siilin sila ni Jabin, ang hari ng Canaan. Dumaing sila kay Jehova ukol sa kaginhawahan, at noong panahong iyon inatasan ng Diyos si Barak bilang kanilang lider. (Huk 4:1-3) Ang mga Canaanitang naniniil sa mga Israelita ay lubos na nasasandatahan, samantalang "ang isang kalasag ay hindi makita, ni ang isang sibat, sa apatnapung libo sa Israel." (Huk 5:8) Gayunman, noong mga araw ni Barak, pinagtagumpay ni Jehova ang Israel laban sa kanilang mga kaaway, isang tagumpay na hindi malilimutan. (Aw 83:9) Ang dalawang ulat tungkol dito na nasa Mga Hukom (kabanata 4, at sa awit ng pagbubunyi nina Debora at Barak sa kabanata 5), kapag pinagsama, ay naglalaan ng buong detalye at

malinaw na larawan hinggil sa mga nangyari noong panahong iyon.

Ang propetisang si Debora, na naghuhukom noon sa Israel, ay humimok kay Barak na manguna sa pagpapalaya sa bayan. Pumayag si Barak, ngunit sa kundisyon na sasamahan siya ni Debora. Sumang-ayon naman ito, ngunit sinabi niya kay Barak na ipagbibili ni Jehova si Sisera, ang pinuno ng mga hukbo ni Jabin, sa kamay ng isang babae.—Huk 4:4-9.

Nangalap si Barak ng 10,000 lalaki mula sa Neptali, Zebulon, at sa iba pang mga tribo ng Israel (Huk 4:6; 5:9-18) at umahon sa Bundok Tabor. Nang marinig ito ni Sisera at ng kaniyang mga hukbo na nasasangkapan ng 900 karo na may mga lingkaw na bakal, humayo sila upang sagupain ang mga Israelita sa kahabaan ng tuyong sahig ng Kison (sa Kapatagan ng Jezreel). Sa pangunguna ni Barak, ang hukbong Israelita, na di-gaanong nasasandatahan, ay buong-tapang na bumaba mula sa Bundok Tabor, handa nang makipagbaka sa mga Canaanitang may kumpletong baluti. Ngunit ang Kison ay naging isang rumaragasang ilog, na pumigil sa mga karo ng kaaway. Tunay nga, "mula sa langit ay nakipaglaban ang mga bituin, mula sa kanilang mga landas ay nakipaglaban sila kay Sisera. Tinangay sila ng ilog ng Kison." Sinamantala ni Barak at ng kaniyang mga tauhan ang pagkakataon, at sinasabi ng ulat: "Ang buong kampo ni Sisera ay bumagsak sa pamamagitan ng talim ng tabak. Walang naiwan kahit isa."—Huk 5:20-22; 4:10-16.

Si Sisera naman, matapos iwanan ang kaniyang karo at ang kaniyang napaliligirang hukbo, ay tumakas at nanganlong sa tolda ni Jael, na asawa ni Heber, isang Kenita na may pakikipagpayapaan kay Jabin. Naging mapagpatuloy si Jael kay Sisera, ngunit habang natutulog ito, pinatay niya ito sa pamamagitan ng pagtatarak sa pilipisan nito ng isang pantoldang tulos na pinatagos niya hanggang sa lupa. Nang dumating si Barak, pinapasok siya ni Jael sa loob ng tolda, kung saan nakita niya na nagkatotoo ang salita ni Jehova; talaga ngang ipinagbili si Sisera sa kamay ng isang babae. (Huk 4:17-22; 5:24-27) Pagkatapos nito, ang kamay ng nagtagumpay na mga Israelita ay "patuloy na bumigat nang bumigat laban kay Jabin na hari ng Canaan, hanggang sa malipol nila si Jabin." Dahil dito, ang lugar na iyon sa Israel ay "hindi na nagkaroon ng kaligaligan sa loob ng apatnapung taon."—Huk 4:23, 24; 5:31.

Bilang halimbawa ng katapatan, si Barak ay binabanggit na kasama sa mga indibiduwal na "sa pamamagitan ng pananampalataya ay lumupig ng mga kaharian sa labanan, . . . naging magiting sa digmaan, dumaig sa mga hukbo ng mga banyaga."—Heb 11:32-34.

Maaaring si Barak ang "Bedan" sa 1 Samuel 12:11 (kung ibabatay sa *LXX* at *Sy*).—Tingnan ang BEDAN Blg. 1.

BARAKEL [Diyos ang Nagpala]. Ama ng kaibigan ni Job na si Elihu; isang Buzita, malamang na isang inapo ng pamangkin ni Abraham na si Buz.—Job 32:2, 6; Gen 22:20, 21.

BARAKIAS [Si Jehova ang Nagpala]. Ama ng Zacarias na pinaslang "sa pagitan ng santuwaryo at ng altar."—Mat 23:35; Luc 11:50, 51.

May kinalaman sa mga salitang "anak ni Barakias," hindi matatagpuan ang mga ito sa ulat ni Lucas, at ang mga ito ay wala sa ulat ni Mateo sa Codex Sinaiticus (orihinal na eskriba). Sinasabi ng iba na si Jehoiada, na ama ng isang Zacarias na pinaslang, ay maaaring may dalawang pangalan, gaya sa kaso ng ibang mga tauhan sa Bibliya.—Ihambing ang Mat 9:9 at Mar 2:14; Mat 10:2, 3.

Karaniwang ipinapalagay na ang tinutukoy rito ni Jesus ay si Zacarias na "anak ni Jehoiada na saserdote." (2Cr 24:20-22) Ito ang pinakalohikal na konklusyon, yamang ang Mga Cronica ay itinatala bilang panghuling aklat sa tradisyonal na Judiong kanon, sa gayon ay masasabing si Abel ang una sa mga taong matuwid na pinaslang sa ulat ng Hebreong Kasulatan at si Zacarias naman ang huli. Ayon sa 2 Cronica 24:21, pinaslang si Zacarias "sa looban ng bahay ni Jehova." Ang altar ng handog na sinusunog ay nasa pinakaloob na looban, na nasa labas at nasa harap ng pasukan ng santuwaryo. Tugma ito sa sinabi ni Jesus na pinangyarihan ng insidente, samakatuwid nga ay "sa pagitan ng santuwaryo at ng altar."

Hinggil kina Abel at Zacarias, inihula na magkakaroon ng pagsusulit dahil sa pagbububo ng kanilang dugo. (Gen 4:10; 2Cr 24:22) Bukod diyan, malaki ang pagkakatulad ng mga kalagayan at mga pangyayari noong mga araw ni Zacarias na anak ni Jehoiada at niyaong sa salinlahing nabubuhay noong panahong bigkasin ni Jesus ang mga salitang iyon. Nang mamamatay na si Zacarias, sinabi niya: "Tingnan nawa ito ni Jehova at singilin." Di-nagtagal, nagsimulang matupad ang kaniyang makahulang mga salita. Isang maliit na hukbong Siryano ang umahon, at ibinigay ni Jehova sa kamay ng mga ito ang isang malaking hukbong militar ng Juda, anupat ang mga prinsipe ng Juda ay lubusang nilipol at sinamsaman. Ang mga Siryano ay naglapat ng mga kahatulan kay Jehoas at iniwan nila siyang may maraming karamdaman, pagkatapos ay pinaslang siya ng kaniyang mga lingkod. (2Cr 24:23-25) Matapos banggitin ang pagkakasala sa dugo niyaong mga kausap niya, sinabi ni Jesus: "Ang lahat ng mga bagay na ito ay darating sa sa-

linlahing ito." (Mat 23:36) Ang hula ni Jesus ay natupad sa Jerusalem at Judea noong 70-73 C.E.

BARBARO. Ang pag-uulit na *"bar bar"* sa Griegong *bar'ba·ros* ay nagpapahiwatig ng ideya ng pagkautal, pagngawa, o pagsasalitang di-maintindihan; kaya naman ang terminong "barbaro" ay orihinal na ikinapit ng mga Griego sa isang banyaga, partikular na sa isa na nagsasalita ng ibang wika. Noong panahong iyon, hindi ito nagpapahiwatig ng pagiging di-sibilisado, kagaspangan, o kawalan ng kagandahang-asal, ni nagbabadya man ito ng pagkamuhi. Ang "barbaro" ay isa lamang termino na ginagamit upang tukuyin ang mga di-Griego bilang naiiba sa mga Griego, kung paanong ibinubukod ng terminong "Gentil" ang mga di-Judio mula sa mga Judio. Hindi naman tumututol o naiinsulto ang mga di-Griegong ito kapag tinatawag silang mga barbaro. Ginagamit ng ilang Judiong manunulat, kabilang na si Josephus, ang terminong ito upang tumukoy sa kanilang sarili (*Jewish Antiquities,* XIV, 187 [x, 1]; *Against Apion,* I, 58 [11]); tinawag din ng mga Romano ang kanilang sarili na mga barbaro hanggang noong tanggapin nila ang kulturang Griego. Kaya sa liham ni Pablo sa mga taga-Roma, ang di-mapanghamak na kahulugang ito ang nasa isip niya nang gamitin niya ang panlahatang pananalita na, "Kapuwa sa mga Griego at sa mga Barbaro."—Ro 1:14.

Ang wika ng mga Griego ang pangunahing salik na nagbubukod sa kanila mula sa mga barbaro; kaya naman ang terminong ito ay partikular nang tumukoy sa mga taong hindi nagsasalita ng Griego, gaya halimbawa niyaong mga naninirahan sa Malta na nagsasalita ng ibang wika. Sa kasong ito, isinalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang kahulugan ng *bar'ba·roi* bilang "mga taong may wikang banyaga." (Gaw 28:1, 2, 4) Noong sumusulat siya hinggil sa kaloob na mga wika, makalawang ulit na tinawag ni Pablo na *bar'ba·ros* ("banyaga") yaong isa na nagsasalita ng di-maintindihang wika. (1Co 14:11; tingnan din ang Col 3:11.) Sa gayunding paraan ginamit ng Griegong *Septuagint* ang *bar'ba·ros* sa Awit 113:1 (114:1 sa mga bersiyong Hebreo at Ingles) at sa Ezekiel 21:36 (21:31 sa Ingles).

Dahil itinuring ng mga Griego na mas nakahihigit ang kanilang wika at kultura kaysa sa lahat ng iba pa, at dahil pinakitunguhan sila ng kanilang mga kaaway nang walang pakundangan, ang terminong "barbaro" ay unti-unting nagkaroon ng mapanghamak na kahulugan.

BAR-HUMITA. Isang naiibang anyo ng Baharumita; isang taong naninirahan sa nayon ng Bahurim.—Ihambing ang 2Sa 23:31 at 1Cr 11:33; tingnan ang BAHARUMITA; BAHURIM.

BARIAS [Takas]. Malayong inapo ni David sa pamamagitan ni Solomon.—1Cr 3:1, 10, 22.

BAR-JESUS [Anak ni Jesus]. Isang Judio mula sa Pafos sa pulo ng Ciprus noong unang siglo C.E., na "isang manggagaway, isang bulaang propeta." (Gaw 13:6) Ang propesyonal na pangalan o titulong ginamit niya ay Elimas, na nangangahulugang "Manggagaway."—Tingnan ang ELIMAS.

Lumilitaw na hawak noon ni Bar-Jesus ang maimpluwensiyang posisyon bilang mahiko ng korte at tagapayo ni Sergio Paulo, ang Romanong proconsul sa Pafos. Yamang siya'y isang "saserdote" ng kulto ng panghuhula, natural lamang na kokontrahin ni Bar-Jesus ang Kristiyanismo. Sa pagnanais niyang maingatan ang kaniyang posisyon na malakas pagkakitaan, may-pagmamatigas niyang sinalansang ang pangangaral nina Pablo at Bernabe. Kaya, nang "may-pananabik na hinangad [ni Sergio Paulo] na marinig ang salita ng Diyos," si Elimas ay "nagsimulang sumalansang sa kanila, na hinahangad na italikod sa pananampalataya ang proconsul."—Gaw 13:7, 8.

Nang magkagayon, tiningnan ni Pablo sa mata ang Satanikong manggagaway na ito, at nang siya ay "mapuspos ng banal na espiritu," sinabi niya: "O taong punô ng bawat uri ng pandaraya at bawat uri ng kabuktutan, ikaw na anak ng Diyablo, ikaw na kaaway ng bawat bagay na matuwid, hindi mo ba titigilan ang pagpilipit sa matuwid na mga daan ni Jehova? Buweno, kung gayon, narito! ang kamay ni Jehova ay nasa iyo, at mabubulag ka, na hindi makakakita ng liwanag ng araw sa isang yugto ng panahon." Kaagad-agad ay nabulag si Bar-Jesus. Pagkakita sa unang iniulat na himalang ito ni Pablo, ang proconsul ay 'lubhang namangha sa turo ni Jehova,' at agad niyang tinanggap ang mensahe at siya'y "naging mananampalataya."—Gaw 13:9-12.

BARKO. Isang malaking sasakyan na naglalayag sa dagat. Pahapyaw lamang na binabanggit sa Bibliya ang mga barko, pagbabarko, at ang mga kasangkapan ng barko, gayunma'y naglalaan ito ng ilang impormasyon tungkol sa mga barko noong panahon ng Bibliya. Ang ibang mga paglalarawan ng sinaunang mga barko ay halaw sa mga ulat ng kasaysayan ng iba't ibang bansa o sa iginuhit na mga larawan ng mga barkong pangkalakal, mga labanan sa dagat, at iba pa.

Mga Barko ng mga Ehipsiyo. Mga tambong papiro na pinagsanib-sanib at pinagtali-tali ang materyal na ginamit sa maraming uri ng sasakyang pantubig ng mga Ehipsiyo. Iba-iba ang laki ng mga ito, mula sa maliliit na bangkang pang-ilog na makapaglululan ng iisa o iilang mangangaso o mangingisda, at na mabilis na mapatatakbo sa kahabaan

ng Nilo sa pamamagitan ng pagsagwan, hanggang sa malaki at may-layag na sasakyang-dagat na may nakakurbang proa at napakatibay anupat nakapaglalayag sa laot ng dagat. Gumamit din ang mga Etiope at mga Babilonyo ng mga sasakyang pantubig na yari sa tambo; nagkaroon din ang Babilonya ng isang malaking pangkat ng mga barko na may mga gaod.

Isang relyebe sa Medinet Habu ang nagsasalarawan sa mga Ehipsiyong sasakyang-dagat na may palo at layag, at sa tuktok ng palo ay may maliit na platapormang bantayan. Pinatatakbo rin ang mga ito sa pamamagitan ng mga gaod, at isang malaking sagwan sa popa ang nagsisilbing timon. Ang proa ay may wangis ng ulo ng babaing leon na sa bibig nito ay may katawan ng isang taong Asiano.

Tinatawid noon ang Dagat Mediteraneo ng malalaking barko na may parihabang mga layag at mahigit sa 20 gaod, na malamang ay may kilya sa pinakagitna. Noong panahon ni Moises, mayroon nang mga barko na naglalayag sa karagatan. Ipinakikita ito ng babalang ibinigay ni Jehova sa Kapatagan ng Moab na, kung magiging masuwayin ang mga Israelita, 'ibabalik sila sa Ehipto sa pamamagitan ng mga barko,' upang doon sila ibenta sa pamilihan ng mga alipin.—Deu 28:68.

Mga Barko ng mga Taga-Fenicia. Nang ihalintulad ng propetang si Ezekiel (27:3-7) ang lunsod ng Tiro sa isang magandang barko, nagbigay siya ng mga detalye na naglalarawan sa isang barko ng mga taga-Fenicia. Ito ay may mga tabla na matibay na enebro, isang nagsosolong palo na yari sa sedro mula sa Lebanon, at mga gaod na nanggaling sa "mga dambuhalang punungkahoy," posibleng ensina, mula sa Basan. Ang proa nito, malamang na mataas at nakakurba, ay gawa sa tablang sipres na kinalupkupan ng garing. Ang layag nito ay yari sa kinulayang lino mula sa Ehipto, at ang pantabing nito sa kubyerta (marahil upang magbigay ng lilim) ay yari naman sa tininang lana. Ang mga dugtungan ng barko ay tinapalan. (Eze 27:27) Ang mga taga-Fenicia ay mga dalubhasang magdaragat, anupat nakipagkalakalan sila nang malawakan sa rehiyon ng Mediteraneo at nakararating maging hanggang sa Tarsis (malamang ay Espanya). Naniniwala ang ilan na nang maglaon, ang terminong "mga barkong Tarsis," o "mga barko ng Tarsis," ay ginamit upang tumukoy sa uri ng barko na ginamit ng mga taga-Fenicia sa pakikipagkalakalan sa malayong dakong iyon, samakatuwid nga, isang matibay na sasakyang-dagat na nakapagbibiyahe sa malalayong lugar. (1Ha 22:48; Aw 48:7; Isa 2:16; Eze 27:25) Posibleng ganitong uri ng barko ang sinakyan ni Jonas noong tumakas siya. Mayroon itong kubyerta kung kaya may espasyo sa ilalim para sa kargamento at mga pasahero.—Jon 1:3, 5.

Isang eskultura ni Senakerib ang nagsasalarawan sa isang barko ng mga taga-Fenicia na may istraktura sa ibabaw ng kubyerta, isang doblihang andana ng mga tagagaod, isang layag, at isang tabing sa palibot ng mataas na kubyerta na kinasasabitan ng mga kalasag. Mahaba at matulis ang proa ng barkong pandigmang ito.

Mga Barko ng mga Hebreo. Nang mamayan na sila sa Lupang Pangako, binanggit na ang Dan ay nanahanan nang ilang panahon sa mga barko (Huk 5:17), na posibleng tumutukoy sa nakaatas na teritoryo nito na malapit sa baybayin ng Filistia. (Jos 19:40, 41, 46) Ang teritoryo ng Aser ay nasa kahabaan ng baybaying dagat at kasama rito ang mga lunsod ng Tiro at Sidon (bagaman walang katibayan na nakuha ng Aser ang mga lunsod na ito). Ang mga tribo naman ng Manases, Efraim, at Juda ay may teritoryo sa kahabaan ng Baybayin ng Mediteraneo, kung kaya pamilyar din sila sa mga barko. (Jos 15:1, 4; 16:8; 17:7, 10) Nagkaroon din ng lupain ang Manases, Isacar, at Neptali sa tabi ng Dagat ng Galilea o malapit dito.

Bagaman lumilitaw na matagal nang gumagamit ng mga bangka ang mga Israelita, maliwanag na si Solomon ang unang tagapamahala sa Israel na nagtaguyod sa kahalagahan ng pangkomersiyong pagbabarko. Sa tulong ni Hiram, gumawa siya ng isang pangkat ng mga barkong pangkargamento na naglayag mula sa Ezion-geber hanggang sa Opir. (1Ha 9:26-28; 10:22; 2Cr 8:17, 18; 9:21) Ang mga tauhan ng mga sasakyang-dagat na ito ay mga Israelita at makaranasang mga marino mula sa Tiro. Tuwing ikatlong taon, ang mga barkong ito ay nag-uuwi ng mga kargamentong ginto, pilak, garing, mga unggoy, at mga paboreal.—1Ha 9:27; 10:22.

Nang maglaon, si Haring Jehosapat ng Juda ay nakisosyo sa balakyot na si Haring Ahazias ng Israel sa paggawa ng mga barko sa Ezion-geber upang ipadala sa Opir para mag-uwi ng ginto; ngunit binabalaan siya ni Jehova na hindi Siya sang-ayon sa alyansang ito. Alinsunod dito, nagiba ang mga barko sa Ezion-geber, at lumilitaw na tinanggihan ni Jehosapat ang kahilingan ni Ahazias na muling magpadala ng mga barko.—1Ha 22:48, 49; 2Cr 20:36, 37.

Ginamit sa pakikipagdigma sa dagat. Ang ilang barko ay pangunahin nang dinisenyo para sa pakikipagdigma sa dagat. Ang gayong mga barko ay may mahaba, mababa, at makitid na kaha at pinatatakbo sa pamamagitan ng isa o mas marami pang andana ng mga gaod.

Sa Isaias 33:21, 22, iniuulat ng propeta na sinasabi ng mga tumatahan sa Jerusalem: "Doon ang Isa na Maringal, si Jehova, ay magiging isang dako ng mga ilog para sa atin, ng mga kanal na maluluwang. Doon ay walang pangkat ng mga barko [sa literal,

pangkat ng mga barkong may mga gaod] ang paroroon, at walang maringal na barko ang tatawid doon. Sapagkat si Jehova ang ating Hukom, si Jehova ang ating Tagapagbigay-batas, si Jehova ang ating Hari; siya ang magliligtas sa atin." Ang Jerusalem ay walang malalaking ilog o kanal na pandepensa laban sa pagsalakay. Gayunman, kung paanong ipinagsanggalang ng mga ilog at mga kanal ang mga lunsod na gaya ng Babilonya at No-amon (Na 3:8), ipagsasanggalang din ni Jehova ang Jerusalem. Napakalakas ng "mga ilog" na ito ng pagliligtas ng Diyos anupat ang malalakas na hukbo ng kaaway, na isinasagisag ng isang pangkat ng mga barko ng kaaway o ng isang maringal na barko, ay mawawasak sa makapangyarihang "tubig" kung aahon sila laban sa Jerusalem. Sa gayon, sa makasagisag na paraan, tiniyak ni Jehova sa Jerusalem na ito'y magiging tiwasay dahil siya mismo, bilang namamahalang Hari nito, ang magtatanggol sa lunsod upang iligtas ito.

Noong Unang Siglo C.E. Noong unang siglo C.E., marami at sari-saring barkong pangkalakal ang nagpaparoo't parito sa katubigan ng Mediteraneo. Ang ilan sa mga ito ay mga sasakyang-dagat na namamaybay lamang, gaya ng barko mula sa Adrameto kung saan lumulan si Pablo, bilang isang bilanggo, at naglayag mula sa Cesarea patungong Mira. (Gaw 21:1-6; 27:2-5) Gayunman, ang barkong pangkalakal na sinakyan ni Pablo sa Mira ay malaki at may lulang trigo at mga tripulante at mga pasahero na may kabuuang 276 katao. (Gaw 27:37, 38) Iniuulat ni Josephus na minsan ay naglayag siya sakay ng isang barko na may lulang 600 katao.—*The Life,* 15 (3).

Maraming beses na naglakbay si Pablo sakay ng mga barko; tatlong beses siyang nakaranas ng pagkawasak ng barko bago ang paglalakbay na ito. (2Co 11:25) Sa pagkakataong ito, nakasakay siya sa isang naglalayag na barko na may isang pangunahing layag at isang layag sa unahan at inuugitan ng dalawang malalaking gaod na nasa popa. Kadalasan, ang gayong mga barko ay may roda na kumakatawan sa partikular na mga diyos o mga diyosa. (Ang barkong sinakyan ni Pablo pagkatapos nito ay may roda na "Mga Anak ni Zeus.") (Gaw 28:11) Isang maliit na bangka ang hila-hila ng barkong ito. Ginagamit iyon upang makarating sa dalampasigan kapag ang barko ay nakaangkla malapit sa isang baybayin. Upang hindi ito maapawan ng tubig o madurog, ang maliit na bangka ay iniaangat kapag may bagyo. Dahil sa lakas ng bagyo sa biyaheng ito ni Pablo, tinalian ng mga magdaragat ang barko sa ilalim nito (lumilitaw na nagparaan sila ng mga lubid o mga tanikala sa ilalim ng kasko ng barko mula sa isang panig tungo sa kabila upang suhayan ito), ibinaba nila ang kasangkapang panlayag (maliwanag na ang mga lubid at mga tanikala ng layag), inihagis sa dagat ang lulang trigo, itinapon ang kagamitan ng barko, at itinali ang mga sagwan na panimon (upang hindi masira ang mga ito). —Gaw 27:6-19, 40.

Sa Dagat ng Galilea. Malimit banggitin ng mga Ebanghelyo ang mga bangkang naglalayag sa Dagat ng Galilea. Maliwanag na ang mga ito ay pangunahin nang ginamit sa pangingisda sa pamamagitan ng mga lambat (Mat 4:18-22; Luc 5:2; Ju 21:2-6), bagaman nangingisda rin sila noon sa pamamagitan ng mga kawil. (Mat 17:27) May mga pagkakataong gumamit si Jesus ng bangka na nagsilbing entablado na mula roon ay nangaral siya sa mga pulutong na nasa kalapit na baybayin (Mat 13:2; Luc 5:3); siya at ang kaniyang mga apostol ay madalas sumakay sa mga bangka bilang transportasyon. (Mat 9:1; 15:39; Mar 5:21) Ang gayong bangka ay pinatatakbo sa pamamagitan ng mga gaod o ng isang maliit na layag. (Mar 6:48; Luc 8:22) Bagaman hindi inilalarawan ng Bibliya ang mga bangkang pangisdang ito, ang ilan sa mga ito ay malalaki anupat nakapaglululan ng 13 katao o higit pa.—Mar 8:10; Ju 21:2, 3; tingnan ang MARINERO.

Angkla. Sa abot ng ating nalalaman, ang unang mga angkla ay yari sa bato at ibinababa mula sa unahan ng barko. Nang maglaon, mga angklang kahoy na hugis-pangawit at may pabigat na bato o metal ang ginamit sa Mediteraneo. Ang ilan ay may mga sangang yari sa tingga. Isang angkla na natuklasan malapit sa Cirene ang tumitimbang nang mga 545 kg (1,200 lb). Nang maglaon, mga angklang yari sa purong metal ang ginamit, na ang ilan ay kahugis ng angkla na pamilyar sa marami at ang iba naman ay may dalawang pangawit. Apat na angkla ang inihagis ng mga magdaragat mula sa popa ng barkong sinakyan ni Pablo (ang kaugaliang sinusunod kung minsan kapag nagpapalipas ng unos). (Gaw 27:29, 30, 40) Isang pang-arok na tingga naman ang ginamit upang alamin ang lalim ng tubig.—Gaw 27:28.

Ginamit ng apostol na si Pablo ang terminong "angkla" sa makasagisag na paraan nang kausapin niya ang kaniyang espirituwal na mga kapatid kay Kristo, anupat tinawag niya ang pag-asang inilagay sa harap nila bilang "angkla para sa kaluluwa." —Heb 6:19; ihambing ang Efe 4:13, 14; San 1:6-8.

BARKOS. Ninuno ng ilang Netineong bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:43, 53; Ne 7:46, 55.

BARSABAS. Maaaring ito ay isang apelyido o isa lamang idinagdag na pangalan na ibinigay sa dalawang indibiduwal: kay *Jose,* na may huling pangalang Justo, ang kandidatong hindi napili para sa pagka-apostol na nabakante ni Hudas Iscariote; at kay *Hudas,* na sumama kina Pablo, Bernabe, at

Silas mula sa Jerusalem patungong Antioquia noong mga 49 C.E. Walang katibayan na ang dalawang lalaking ito ay magkapatid.—Gaw 1:23; 15:22; tingnan ang HUDAS Blg. 7; JOSE Blg. 11.

BARTIMEO [Anak ni Timeo (Pinarangalan)]. Isang pulubing bulag na ang paningin ay isinauli ni Jesus. Si Bartimeo at ang kasama niya na hindi pinanganlan ay nakaupo sa labas ng Jerico nang dumaan si Jesus at ang isang pulutong. Nagtanong si Bartimeo kung bakit nagkakagulo, at nang masabi sa kaniya ang dahilan, nagsimula siyang sumigaw: "Anak ni David, Jesus, maawa ka sa akin!" Pinagsabihan siya ng iba na tumahimik, ngunit lalo pa siyang nagpumilit. Nang tawagin siya ni Jesus, itinapon niya ang kaniyang panlabas na kasuutan, nagmadaling pumaroon sa Panginoon, at nagsumamong panumbalikin ang kaniyang paningin. Palibhasa'y nakita ang pananampalataya ng lalaki at nahabag, pinagaling ni Jesus si Bartimeo, at pagkatapos ay sumunod ito sa kaniya, na niluluwalhati ang Diyos.—Mar 10:46-52; Mat 20:29-34; Luc 18:35-43.

Sa pag-uulat ng pangyayaring ito, sinabi nina Marcos at Mateo na naganap ito nang si Jesus ay 'papalabas mula sa Jerico,' ngunit sinabi naman ni Lucas na ito ay "habang papalapit siya [si Jesus] sa Jerico." (Mat 20:29; Mar 10:46; Luc 18:35) May ilan na nagsasabing ang mga ito ay tumutukoy sa dalawang magkaibang insidente. Ganito ang isinulat ni Joseph P. Free tungkol dito: "Gayunman, ang arkeolohiya ay higit na nagbigay-linaw sa tila pagkakasalungatang ito. Sa maagang bahagi ng ikadalawampung siglo A.D., si Ernest Sellin ng German Oriental Society (1907-1909) ay nagsagawa ng mga paghuhukay sa Jerico. Ipinakita ng mga paghuhukay na ang Jerico noong panahon ni Jesus ay isang doblihang lunsod . . . Ang lumang Judiong lunsod ay mga isang milya ang layo mula sa Romanong lunsod. Kasuwato ng katibayang ito, maaaring ang tinutukoy ni Mateo ay ang Judiong lunsod na pinanggalingan ni Kristo, samantalang ang tinutukoy naman ni Lucas ay ang Romanong lunsod, kung saan papunta pa lamang doon si Kristo. Kaya nga, sa Kaniyang paglalakad mula sa lumang lunsod patungo sa bagong lunsod, nakatagpo ni Kristo ang bulag na si Bartimeo at saka pinagaling."—*Archaeology and Bible History,* 1964, p. 295.

BARTOLINA. Isang madilim at maliit na silid, na kadalasa'y nasa ilalim ng lupa at ginagamit na bilangguan. Ang salitang Hebreo para sa "bartolina" (*mas·ger'*) ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "isara." (Gen 19:6; Huk 3:23) Sa pakiramdam ni David ay para siyang nasa bartolina noong nagtatago siya sa isang yungib dahil tinutugis siya ni Haring Saul. Waring napakadilim ng kaniyang kalagayan, laging nanganganib ang kaniyang buhay, may mga bitag na nakaumang sa landas niya, at wala nang ibang dakong matatakbuhan. Nanalangin siya kay Jehova na palayain siya. (Aw 142:7) Ginamit ni Isaias ang terminong ito sa makasagisag na paraan sa dalawang talata: (1) Hinggil sa pagtutuon ni Jehova ng pansin sa "hukbo ng kaitaasan" (posibleng tumutukoy sa masuwaying mga anghel) at sa "mga hari sa lupa," sinabi ng propeta na ang mga ito ay "ikukulong sa bartolina" at pagtutuunan ng pansin "pagkatapos ng maraming araw," marahil ay tumutukoy sa pansamantalang pagpapalaya sa masuwaying mga anghel. (Isa 24:21, 22; ihambing sa Apo 20:1-3.) (2) Sa Isaias 42:7, binanggit ng propeta ang bartolina nang ihula niya ang isang paglaya mula sa espirituwal na kadiliman at pagkabilanggo. Sa ilalim ng pagkasi, ikinapit ng matanda nang si Simeon ang huling nabanggit na hula doon sa mga dadalhan ni Jesu-Kristo ng liwanag ng katotohanan.—Luc 2:25-32; tingnan ang BILANGGUAN.

BARTOLOME [Anak ni Tolmai]. Isa sa 12 apostol ni Jesus, karaniwang ipinapalagay na si Natanael. Kung paghahambingin ang mga ulat ng Ebanghelyo, mapapansin na pinag-uugnay ni Mateo at ni Lucas sina Bartolome at Felipe, gaya rin ng paguugnay ni Juan sa pangalang Natanael kay Felipe. (Mat 10:3; Luc 6:14; Ju 1:45, 46) Para sa mga detalye ng gawain ng apostol na ito, tingnan ang NATANAEL.

BARUC [Pinagpala].

1. Ang eskribang kalihim ni Jeremias. Si Baruc ay anak ni Nerias at kapatid ni Seraias, ang pinunong tagapangasiwa ni Zedekias na bumasa ng balumbon ni Jeremias sa tabi ng Eufrates.—Jer 32:12; 51:59-64.

Noong ikaapat na taon ni Haring Jehoiakim, 625 B.C.E., sinimulang isulat ni Baruc sa isang balumbon ang makahulang mensahe hinggil sa kapahamakan ng Jerusalem, na idinikta ni Jeremias. Sa pagtatapos ng taglagas ng sumunod na taon, 624 B.C.E., binasa ni Baruc nang malakas ang balumbon "sa pandinig ng buong bayan" sa may pasukan ng bahay ni Jehova. Pagkatapos ay ipinatawag siya upang basahin iyon sa isang kapulungan ng mga prinsipe, at palibhasa'y naantig sila sa kanilang narinig at natakot sa mangyayari kapag ang salita ay nakarating sa pandinig ng hari, hinimok nila sina Baruc at Jeremias na magtago. Nang basahin kay Jehoiakim ang balumbong naglalaman ng pagtuligsa, sinunog niya ito nang pira-piraso at iniutos na dalhin sa harap niya sina Baruc at Jeremias, "ngunit iningatan silang nakakubli ni Jehova." Sa muling

pagdidikta ni Jeremias, sumulat si Baruc ng isa pang balumbon na katulad ng una, ngunit naglalaman ng 'mas marami pang salita' mula sa bibig ni Jehova.—Jer 36:1-32.

Pagkaraan ng 16 na taon, noong ikasampung taon ni Zedekias, ilang buwan na lamang bago samsaman ang Jerusalem, kinuha ni Baruc ang mga kasulatan ng ari-arian na binili ni Jeremias mula sa isang pinsan nito at inilagay ang mga iyon sa isang sisidlang luwad upang ingatan at itago.—Jer 32:1, 9-16.

Noong isang pagkakataon habang isinusulat ang unang balumbon, dumaing si Baruc dahil sa kaniyang panghihimagod, ngunit binabalaan siya ni Jehova: 'Huwag kang patuloy na humanap ng mga dakilang bagay para sa iyong sarili.' Gayunman, dahil sa kaniyang katapatan, pinangakuan siya na siya ay iingatan at ililigtas 'sa lahat ng dako na kaniyang paroroonan.' Natupad ito hindi lamang noong panahon ng kahila-hilakbot na pagkubkob sa Jerusalem kundi maging pagkatapos nito nang sila ni Jeremias ay pilitin ng mapaghimagsik na taong-bayan na bumabang kasama ng mga ito sa Ehipto.—Jer 45:1-5; 43:4-7.

2. Anak ni Zabai; si Baruc ay "gumawa nang buong sigasig" upang tulungan si Nehemias sa muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem. (Ne 3:20) Posibleng siya rin ang Blg. 3.

3. Isang saserdote na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" ni Nehemias. (Ne 9:38; 10:1, 6, 8) Kung si Baruc mismo ang nagtatak sa kasunduang ito, maaaring siya rin ang Blg. 2.

4. Ama o ninuno ni Maaseias na naninirahan sa Jerusalem noong panahon ni Nehemias. Isang inapo ni Juda.—Ne 11:4-6.

BARZILAI [Yari sa Bakal].

1. Isang Meholatita na ang anak na si Adriel ay napangasawa ng anak ni Saul na si Merab.—1Sa 18:19; 2Sa 21:8.

2. Isang mayamang Gileadita, "isang lubhang dakilang tao," mula sa bayan ng Rogelim. Si Barzilai ay isa sa tatlong lalaking tumulong kay David at sa hukbo nito sa pamamagitan ng paglalaan ng pagkain at mga higaan noong panahong maghimagsik si Absalom. (2Sa 17:27-29) Noong pabalik na si David sa Jerusalem, inihatid ni Barzilai sa Jordan ang kanilang pangkat, ngunit dahil sa siya'y may-edad na ("Ako ay walumpung taóng gulang na ngayon"), tinanggihan niya ang alok ni David na maging bahagi ng maharlikang korte, at sa halip ay ipinasama niya si Kimham bilang kaniyang kapalit. Sa pamamaalam, hinalikan at pinagpala siya ni David. (2Sa 19:31-40) Nang malapit nang mamatay si David, naalaala niya si Barzilai at hiniling niya kay Solomon na magpakita ng kabaitan sa mga anak nito sa pamamagitan ng pagsasaayos na ang mga ito ay 'maging kabilang sa mga kumakain sa kaniyang mesa.'—1Ha 2:7.

3. Isang saserdote na nakapangasawa ng isang anak ni Barzilai na Gileadita (malamang na ang Blg. 2); tinawag siya sa pangalan ng kaniyang biyenan. Nang magbalik ang kaniyang mga inapo mula sa pagkatapon sa Babilonya, hindi nila masumpungan ang kanilang pagkakarehistro sa mga rekord ng talaangkanan kung kaya hindi sila naging kuwalipikado sa pagkasaserdote.—Ezr 2:61, 62; Ne 7:63, 64.

BASAN [posible, Kapatagang Mataba (Walang Bato)]. Isang malaking rehiyon sa S ng Dagat ng Galilea. Ang tinatayang mga hangganan ng Basan ay ang Bundok Hermon sa H, ang bulubunduking pook ng Bundok Hauran (Jebel ed Druz) sa S, ang Gilead sa T, at ang mga burol na kahangga ng silanganing panig ng Dagat ng Galilea sa K.—Deu 3:3-14; Jos 12:4, 5.

Ang malaking bahagi ng Basan ay isang mataas na talampas, na may aberids na taas na mga 600 m (2,000 piye). Ang kalakhan ng lupain ay patag, bagaman may ilang dako na bulubundukin. Nagmula sa bulkan ang lupa nito, kaya naman marami itong matitigas at maiitim na batong basalto, na nagpapanatili ng halumigmig. Ang komposisyon ng lupa ay pinaghalong *tufa* (mga batong nabuo mula sa abo ng bulkan) at lupang mamula-mulang kulay-kape. Napakainam pagtamnan ang buong rehiyon dahil sa tubig at tunaw na niyebe na umaagos mula sa Bundok Hermon. Dahil napakataba ng kapatagang ito, sagana ang naaaning butil mula rito at maiinam ang mga pastulan nito. Kaya naman napakaganda rin ng mga lahi ng mga baka at mga tupa sa lugar na ito. Ang mga toro ng Basan at ang mga lalaking tupa nito ay naging paksa ng awit at tula at naging sagisag ng kasaganaan, kalakasan, at kariwasaan.—Deu 32:14; Eze 39:18; Aw 22:12.

Sa pangkalahatan, waring ang kapatagan ng Basan ay walang mga punungkahoy, ngunit ang mga dakong bulubundukin ay may makakapal na kakahuyan at dambuhalang mga punungkahoy, malamang ay mga ensina (na matatagpuan pa rin ngayon sa lugar na iyon). Sa hula, ang mga punungkahoy na ito ay ginagamit bilang mga sagisag ng pagiging lubhang matayog. (Isa 2:13; Zac 11:1, 2) Sinasabi ng Ezekiel 27:5, 6 na ang mga taga-Feniciang manggagawa ng barko ng Tiro ay gumamit ng mga puno ng enebro ng Senir bilang kanilang mga tabla at ng matataas na sedro ng Lebanon bilang kanilang mga palo, ngunit ang kanilang matitibay na gaod ay ginawa nila mula sa matitigas na punungkahoy ng Basan.

Walang alinlangan na ang mataba at mabungang lupain ng Basan ang dahilan kung bakit ito iniuugnay sa iba pang mabungang mga lugar gaya ng Carmel at Lebanon. (Jer 50:19; Isa 33:9) Iniuugnay ni Jeremias sa Lebanon ang matataas na dako ng Basan bilang isang magandang puwesto kung saan matatanaw ang kapahamakang nakatakdang sumapit sa lupain ng mga Israelita dahil sa pag-iwan nila kay Jehova. (Jer 22:20) Ang "bundok ng Diyos" at ang "bundok ng mga taluktok" ng Basan, na binanggit sa Awit 68:15, 16, ay maaaring tumutukoy sa bulubunduking pook ng Bundok Hauran (Jebel ed Druz). Maaaring ang Zalmon (binanggit sa Aw 68:14) ang pinakamataas na taluktok nito.

Lumilitaw na ang pook ng Basan ay unang binanggit sa rekord ng Bibliya sa Genesis 14:5 kung saan tinukoy ang mga Repaim (mga higante) sa Asterot-karnaim, na tinalo ng sumasalakay na mga hari noong panahon ni Abraham (bago ang 1933 B.C.E.). Noong panahon ng pagsalakay ng Israel (mga 1473 B.C.E.), si Og, na hari ng Basan at kahuli-hulihang nalabi sa malahiganteng mga lalaki sa lugar na iyon, ay natalo at napatay, at ang lupain ay sinakop ng Israel. (Bil 21:33-35; Deu 3:1-3, 11; Jos 13:12) Sa tribo ni Manases ibinigay ang Basan bilang mana, bagaman lumilitaw na nang maglaon, may ilan sa tribo ni Gad na nanirahan sa gawing timog.—Jos 13:29-31; 17:1, 5; 1Cr 5:11, 16, 23.

Ang mga pangunahing lunsod ng Basan ay ang mga sumusunod: Astarot (isang lunsod ni Og at nang maglaon ay naging isang lunsod ng mga Levita), Edrei (ang hanggahang lunsod kung saan tinalo ng Israel si Og), Golan (na naging isang lunsod din ng mga Levita at isa sa tatlong kanlungang lunsod sa S ng Jordan), at Saleca. (Deu 4:41-43; Jos 9:10; 12:4, 5; 20:8, 9; 1Cr 6:64, 71) Sa pook pa lamang ng Argob ay mayroon nang 60 lunsod na may pader, at hanggang sa ngayon ay may matatagpuan pa ring mga guho ng sinaunang mga bayan sa buong lugar na iyon.—Deu 3:3-5; tingnan ang ARGOB Blg. 2.

Noong panahon ng paghahari ni Solomon, kabilang ang Basan sa 12 distrito na inilagay sa pangangasiwa ng mga kinatawan upang maglaan ng pagkain para sa maharlikang sambahayan.—1Ha 4:7, 13.

Sa dakong S ng Jordan, ang pangunahing ruta mula sa H hanggang sa T, na tinatawag na "daan ng hari," ay bumabagtas sa Basan sa lunsod ng Astarot. Dahil dito, bukod pa sa napakataba ng lupa ng Basan at malapit ito sa Damasco, naging puntirya ito ng pananakop ng mga bansa. Binihag ni Haring Hazael ng Damasco ang Basan noong panahon ng paghahari ni Jehu (mga 904-877 B.C.E.), ngunit maliwanag na nabawi ito noong paghahari ni Jehoas (2Ha 10:32, 33; 13:25) o sa paanuman ay noong panahon ni Jeroboam II (mga 844-804 B.C.E.). (2Ha 14:25) Sinakop ni Tiglat-pileser III ng Asirya ang buong lugar na iyon noong paghahari ni Peka (mga 778-759 B.C.E.).—2Ha 15:29; 1Cr 5:26.

Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, ang Basan ay napasailalim ng kontrol ng Gresya at nang maglaon ay naging isa sa mga pangunahing pinagmumulan ng trigo sa Imperyo ng Roma. Hinati ito sa apat na distrito, at maliban sa HS distrito na tinatawag na Traconite, sa paanuman ay napanatili ng mga distritong iyon ang orihinal na pangalan ng mga lugar: hinalaw ng distrito ng Gaulanitis sa K ang pangalan nito mula sa Golan, ang Auranitis sa T mula sa Hauran, at ang gitnang Batanaea mula sa Basan. Maliban sa isang pagtukoy sa Traconite (Luc 3:1), ang Basan ay hindi binanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Tingnan ang HAURAN.

BASEMAT [Pinabanguhan; Langis ng Balsamo; Bango ng Espesya].

1. Asawa ni Esau. Siya ay anak ni Elon na Hiteo, sa gayo'y maaaring siya mismo si Ada o ang kapatid nito. Si Basemat ay naging "sanhi ng kapaitan" kay Isaac at kay Rebeka.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:8; 36:2.

2. Isa pang asawa ni Esau; posibleng siya rin si Mahalat. Siya ay anak ng anak ni Abraham na si Ismael at kapatid na babae ni Nebaiot, sa gayo'y pinsang buo ni Esau. Kinuha siya ni Esau bilang asawa nang lubhang mayamot ang kaniyang ama dahil sa mga asawa niyang Canaanita. Naging anak ni Basemat kay Esau si Reuel.—Gen 28:8, 9; 36:3, 4, 10.

3. Anak ni Solomon at asawa ni Ahimaas na isa sa mga kinatawan ni Solomon para sa paglalaan ng pagkain.—1Ha 4:7, 15.

BASKET. Isang lalagyan na gawa sa mga materyales na gaya ng hibla ng dahon ng palma, halamang tambo, halamang hungko, lubid, maliliit na sanga, at mga sause; noong sinaunang mga panahon, kadalasang ginagamit ito ng mga tao sa mga gawaing pang-agrikultura, pantahanan, at iba pa. Lubhang magkakaiba ang hugis, laki, at kayarian ng kanilang mga basket. Ang iba ay nilala nang malalaki ang puwang at ang iba naman ay nilala nang masinsin. Ang ilang basket ay may mga hawakan at takip, samantalang ang iba naman ay walang hawakan o walang takip o kaya'y parehong walang hawakan at takip.

Hindi detalyadong inilalarawan ng Kasulatan ang iba't ibang uri ng basket na ginamit noong sinaunang panahon sa mga lupain sa Bibliya, at iba't ibang salitang Hebreo at Griego ang ginamit para sa mga basket. Ang salitang Hebreo na pinakamadalas gamitin upang tumukoy sa basket ay *sal.* Ginamit

ito para sa tatlong basket ng tinapay na puti, na sunong ng pinuno ng mga magtitinapay ni Paraon sa kaniyang panaginip, isang panaginip na nagpapahiwatig ng kaniyang kamatayan ayon sa wastong pagpapakahulugan ni Jose. (Gen 40:16-19, 22) Ginamit din ang *sal* para sa basket na pinaglagyan ng mga tinapay na walang pampaalsa na ginamit noong italaga ang pagkasaserdote sa Israel, anupat tinawag itong “basket ng pagtatalaga.” (Exo 29:3, 23, 32; Lev 8:2, 26, 31) Ang terminong Hebreo ring ito ang ginamit para sa basket na naglalaman ng mga tinapay na walang pampaalsa na ginagamit sa seremonyal na paraan sa araw na malubos ang pagka-Nazareo ng isa. (Bil 6:13, 15, 17, 19) Gayundin, isang *sal* ang pinaglagyan ni Gideon ng karneng inihain niya sa anghel ni Jehova. (Huk 6:19) Bagaman hindi inilalarawan ng Kasulatan ang *sal,* waring masinsin ang pagkakalala ng ganitong uri ng basket at nang maglaon ay binalatang mga sanga ng sause o mga dahon ng palma ang ginamit sa paggawa nito. Maaaring ito’y medyo malaki at lapád, sa gayon ay kumbinyenteng gamitin sa pagdadala ng tinapay, gaya sa makahulang panaginip ng magtitinapay ng hari. Sa British Museum, makikita ang isang pinintahang modelong kahoy ng isang babaing Ehipsiyo na may sunong na isang malaki, lapád, at walang-takip na basket na punô ng mga panustos na pagkain na diumano’y para sa mga patay.

Noong panahon ng pagkaalipin ng mga Israelita sa Ehipto at ng kanilang “mabigat na pagkaalipin sa argamasang luwad at mga laryo” (Exo 1:14), maliwanag na gumamit sila ng mga basket sa pagbuhat ng mga materyales sa pagtatayo, ng luwad para sa mga laryo, at ng mga laryo mismo. Nang binubulay-bulay ng salmistang si Asap kung paano pinangyari ni Jehova ang paglaya ng Israel mula sa pagkaalipin sa Ehipto, inilarawan niya ang Diyos na nagsasabi: “Ang kaniyang mga kamay ay nakalaya mula sa basket [*mid·dudh′*].” (Aw 81:4-6) Ito rin ang terminong Hebreo (*dudh*) para sa isang basket na ginagamit sa pagdadala ng mga igos. (Jer 24:1, 2) Tumutukoy rin ito sa isang uri ng kaldero (“kaldero na may dalawang hawakan” [1Sa 2:14]; “kalderong bilog ang ilalim” [2Cr 35:13]) at sa “hurno.”—Job 41:20.

Ang Hebreong *te′ne’* ay ang basket na pinaglalagyan noon ng inaning mga unang bunga na inihahandog sa Diyos, anupat siyang inilalagay sa harap ng altar ni Jehova. (Deu 26:2, 4) Malamang na malaki at malalim ang basket na ito na nagsisilbing lalagyan ng mga ani. Ginamit ni Moises ang terminong Hebreo na *te′ne’* para sa “basket” nang ipagbigay-alam niya sa Israel ang mga resulta ng pagsunod at ng pagsuway kay Jehova. Sinabi niya, “Pagpapalain ang iyong basket at ang iyong masahan,” kung magiging masunurin sila, ngunit, “Susumpain ang iyong basket at ang iyong masahan,” kung magiging masuwayin naman ang Israel. —Deu 28:5, 17.

Ang salitang Hebreo na *keluv′* ay maaaring tumukoy sa isang basket na yari sa mga halamang hungko o mga dahon. Ginamit ang terminong ito para sa “basket” sa Amos 8:1, 2, kung saan iniulat ng propeta na “isang basket ng bungang pantag-araw” ang ipinakita sa kaniya ni Jehova. Ginamit din ito sa Jeremias 5:27 upang tumukoy sa “isang hawla” ng mga ibon.

Ang isa pang salitang Hebreo na tumutukoy sa isang uri ng basket ay ang *kar,* na isinalin sa Genesis 31:34 bilang “pambabaing pansiyang basket.”

Pagkatapos na makahimalang paramihin ni Jesu-Kristo ang mga tinapay at mga isda upang mapakain ang mga 5,000 lalaki, bukod pa sa mga babae at mga bata, 12 basket na punô ng pira-pirasong pagkain ang lumabis. (Mat 14:20; Mar 6:43; Luc 9:17; Ju 6:13) Nang tukuyin ang uri ng basket na pinaglagyan ng mga natira, ginamit ng lahat ng apat na manunulat ng Ebanghelyo ang salitang Griego na *ko′phi·nos.* Maaaring isa itong uri ng sulihiyang basket na di-gaanong malaki at binibitbit sa kamay anupat maaaring paglagyan ng mga panustos para sa paglalakbay, o, posibleng mayroon itong panali na ginagamit upang maisakbat sa likod ng isang tao ang basket. Maaaring matantiya ang karaniwang kapasidad nito kung isasaalang-alang na ang isang panukat ng Boeotia na tinutukoy rin ng terminong Griegong ito ay humigit-kumulang 7.5 L (2 gal).

Matapos ilahad nina Mateo at Marcos na nagpakain si Jesus ng mga 4,000 lalaki, bukod pa sa mga babae at mga bata, mula sa pitong tinapay at ilang maliliit na isda, iniulat nila na pitong basket ng lumabis na pira-piraso ang natipon. Ngunit iba namang salitang Griego, *sphy·ris′* (o, *spy·ris′*), ang ginamit nila; tumutukoy ito sa isang malaking basket ng panustos o malaking buslo. (Mat 15:37; Mar 8:8) Ang mas maliit na *ko′phi·nos* ay sapat na kung maglalakbay ang isang tao sa teritoryo ng mga Judio sa loob ng maikling panahon, ngunit isang mas malaking basket naman ang kakailanganin kung maglalakbay siya nang mas matagal sa banyagang mga lugar. Kung minsan, napakalaki ng ganitong uri ng basket anupat kasya ang isang tao sa loob nito. Ipinakita ng mga manunulat ng Ebanghelyo na magkaiba ang *ko′phi·nos* at ang *sphy·ris′* (sa *NW,* “basket” ang ginamit para sa unang salitang Griego at “basket ng panustos” naman para sa ikalawa) nang iulat nila ang pananalita ni Jesu-Kristo nang dakong huli hinggil sa mga ginawa niyang makahimalang pagpaparami ng pagkain.—Mat 16:9, 10; Mar 8: 19, 20.

Ang *sphy·ris′* ang uri ng basket na ginamit upang maibaba si Pablo mula sa isang butas sa pader ng Damasco. (Gaw 9:25) Noong isinasalaysay niya sa mga Kristiyanong taga-Corinto ang tungkol sa pagtakas na ito, ginamit ng apostol ang salitang Griego na *sar·ga′ne,* na tumutukoy sa isang tiri-tirintas o "sulihiyang basket" na yari sa lubid o pinagpulupulupot na maliliit na sanga. Ang dalawang terminong Griegong ito ay maaaring gamitin upang tumukoy sa iisang uri ng basket.—2Co 11:32, 33.

Matapos tukuyin ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga alagad bilang "ang liwanag ng sanlibutan," sinabi niya sa kanila: "Ang mga tao ay nagsisindi ng lampara at inilalagay iyon, hindi sa ilalim ng basket na panukat, kundi sa ibabaw ng patungan ng lampara, at ito ay nagliliwanag sa lahat niyaong mga nasa bahay." Ang gayong "basket na panukat" (sa Gr., *mo′di·os*) ay isang panukat ng tuyong bagay na makapaglalaman ng mga 9 na L (8 tuyong qt), ngunit ginamit ito ni Kristo sa makasagisag na paraan bilang isang pantakip. Hinimok ni Jesus ang kaniyang mga alagad na huwag itago ang kanilang espirituwal na liwanag sa ilalim ng isang makasagisag na "basket na panukat." Sa halip, pinayuhan niya sila: "Pasikatin ninyo ang inyong liwanag sa harap ng mga tao, upang makita nila ang inyong maiinam na gawa at magbigay ng kaluwalhatian sa inyong Ama na nasa langit."—Mat 5:1, 2, 14-16; tingnan din ang Mar 4:21; Luc 11:33.

BASTON NG KUMANDANTE. Isang mahabang tungkod na nagsisilbing sagisag ng karapatan ng isang kumandante na maglabas ng mga utos. Ang pananalitang "baston ng kumandante" ay lumilitaw nang apat na ulit sa *Bagong Sanlibutang Salin,* anupat salin ito ng pandiwaring *mecho·qeq′,* na nagmula naman sa salitang-ugat na Hebreo na *cha·qaq′,* nangangahulugang "itala" o "ililok" at samakatuwid ay "italaga" o "itatag." (Isa 30:8; Eze 4:1; Kaw 8:27; Isa 10:1) Noong sinaunang mga panahon, ang mga kautusang itinatatag ay itinatala o inilililok sa mga tapyas na bato o metal. Ang salitang Hebreo ring ito ay maaaring tumukoy sa isang kumandante na naglalabas ng mga utos, isang "tagapagbigay-batas." (Deu 33:21) Si Jehova ay walang kapantay sa gitna ng mga mambabatas, palibhasa'y siya ang kataas-taasang "Tagapagbigay-batas."—Isa 33:22.

Kapag nakaupo ang isang kumandante, ang kaniyang mahabang baston ay kadalasang nakatukod sa lupa at nakasandal sa mga tupi ng kaniyang mahabang damit, sa pagitan ng kaniyang mga tuhod. Tinutulungan tayo nito na maunawaan ang sinabi ni Jacob nang pagpalain niya si Juda noong malapit na siyang mamatay: "Ang setro ay hindi lilihis mula kay Juda, ni ang baston ng kumandante mula sa pagitan ng kaniyang mga paa, hanggang sa dumating ang Shilo." (Gen 49:10) Dito, ang salitang Hebreo na *mecho·qeq′* ay isinasalin sa ilang bersiyon bilang "tagapagbigay-kautusan" (*KJ; Yg*), ngunit ang isa pang kahulugan nito, "baston ng kumandante" (*NW; Ro*), ay mas angkop sa kasong ito at sinusuportahan ng makabagong mga leksikograpo. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina Koehler at Baumgartner, Leiden, 1958, p. 328; *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 349) Maliwanag na hindi tao kundi isang bagay ang tinutukoy sa Genesis 49:10, at ganito ang pagkaunawang itinatawid ng iba't ibang salin, na gumagamit ng "baston ng tagapamahala" (*AS; RS*), "baston ng pamumuno" (*Mo*), at "baston" (*AT*). Sa talatang ito, ang "baston ng kumandante," na isa ring uri ng baston, ay bumabagay sa "setro" at tumutugma sa pariralang "sa pagitan ng kaniyang mga paa." Makikita rin sa Bilang 21:17, 18 ang ganitong pagkakagamit, kung saan isang balon ang sinasabing hinukay "sa pamamagitan ng baston ng kumandante, sa pamamagitan ng kanilang sariling mga baston," bagaman ang isang posibleng salin para rito ay, "sa pamamagitan ng kumandante, sa pamamagitan ng kanilang mga tagapamahala." Sa Genesis 49:10 naman, ang isa pang salin para sa "ni ang baston ng kumandante" ay "ni ang isang kumandante."

Yamang ang setro ay isang baston o tungkod, maaaring ipalagay ng ilan na walang pagkakaiba "ang setro" at "ang baston ng kumandante" sa Genesis 49:10. Gayunman, lumilitaw na gustong ipakita ni Jacob na magkaiba ang mga ito. Madalas gamitin sa patulang mga pananalita ang magkatulad na mga termino. Bagaman magkahawig, kung susuriin, makikita na ang isang termino ay nagtatawid ng diwa na bahagyang naiiba sa diwa niyaong isa pa, at sa gayo'y tumutulong upang higit na mauunawaan ang bagay na sinasabi. Waring ganito ang ginawa ni Jacob nang pagpalain niya ang kaniyang mga anak. Halimbawa, sinabi niya na si Dan ay 'magiging isang *serpiyente* sa tabi ng daan, isang *may-sungay na ahas* sa tabing-daan' (Gen 49:17), anupat ginamit niya ang magkatulad na mga pananalitang ito sa positibong diwa upang ipahiwatig na si Dan ay magiging isang panganib sa mga kalaban ng Israel.

Iniulat na sinabi mismo ng Diyos: "Ang Juda ay aking baston ng kumandante." (Aw 60:7; 108:8) Samantalang ang paghawak ng baston ng kumandante ay nagpapahiwatig na ang may tangan nito ay isang lider na may kapangyarihang mag-utos, ang setro naman sa kamay ng isang monarka ay nagpapahiwatig ng pagtataglay niya ng maharlikang soberanya o awtoridad bilang isang maharlikang tagapamahala. (Aw 45:6) Dahil dito, maliwanag na ipinahihiwatig ng paggamit sa mga terminong "setro" at "baston ng kumandante" sa Genesis 49:10 na malaking awtoridad at kapangyarihan ang mama-

malagi sa tribo ni Juda. Ngunit malinaw rin na hindi lamang awtoridad at pangingibabaw ng tribo ang nasasangkot yamang ang Shilo, na sa kaniya "mauukol ang pagkamasunurin ng mga bayan," ay manggagaling sa tribo ni Juda. Nagpapahiwatig iyan ng pagkakaroon ng maharlikang awtoridad at kapangyarihan sa mga bayan. Nang maging hari ng Israel ang inapo ni Juda na si David, ang setro at ang baston ng kumandante ay napasatribo ni Juda, at hindi mahihiwalay ang mga ito mula roon hanggang sa dumating ang Shilo, ang Mesiyas. (2Sa 7:8-16) Totoo naman, ang dumarating na Shilo, si Jesu-Kristo, na isang inapo ni Juda at ni David, ay ibinigay ng Diyos bilang "lider at kumandante sa mga liping pambansa." (Isa 55:4) Inihula na ang Mesiyanikong Tagapamahala ay magkakaroon ng pamumuno at kapangyarihan sa mga bansa at mga bayan. (Aw 2:8, 9; Dan 7:13, 14) Samakatuwid, hindi lamang niya hawak "ang setro," o maharlikang soberanya, kundi tangan din niya ang "baston ng kumandante," anupat mayroon siyang kapangyarihang mag-utos.—Tingnan ang SHILO Blg. 1.

Tingnan din ang TUNGKOD, PAMALO, BASTON.

BAT. Isang panukat ng likido na katumbas ng ikasampu ng isang homer (kor) at gayundin ng epa na panukat ng tuyong bagay. (Eze 45:10, 11, 14) Batay sa mga bibinga ng banga na may nakalagay na katawagang "bat" sa sinaunang mga titik Hebreo, tinataya na ang takal na bat ay katumbas ng 22 L (5.81 gal).

BATA. Tingnan ang ANAK, BATA.

BATANG KAMBING. Tingnan ang KAMBING.

BATANG LALAKI. Tingnan ang ANAK, BATA; ANAK NA LALAKI, ANAK.

BATANG LALAKING WALANG AMA.

Palibhasa'y walang lalaki sa bahay na susuporta sa kanila at mangangalaga sa kanilang kapakanan, ang batang lalaking walang ama, o ulila, at ang babaing balo ay mas malamang na dumanas ng paniniil at mga suliranin. Kaya naman sa Kautusan ay may ginawang mga paglalaan para sa kanilang kapakanan, na tumiyak na mabibigyan ng katarungan ang batang lalaking walang ama, babaing balo, at naninirahang dayuhan at naglaan din ng kanilang mga pangangailangan. (Exo 22:22-24; Deu 24:17) Ang mga himalay na naiwan sa bukid, sa punong olibo, at sa ubasan ay maaaring kunin ng mga dukhang ito. (Deu 24:19-21) Isang pantanging paanyaya ang ipinaaabot sa kanila upang makibahagi sa saganang taunang Kapistahan ng Pagtitipon ng Ani (Kapistahan ng mga Kubol), na doo'y maaari nilang tamasahin ang piging na kasabay ng pagdiriwang. (Deu 16:9-14) Tuwing ikatlong taon, ang pantanging ikapu na karaniwang kinakain ng mga Israelita sa Jerusalem ay inilalagay sa loob ng mga pintuangdaan ng kanilang sariling mga lunsod. Mula sa ikapung ito, ang batang lalaking walang ama ay binigyan ng legal na karapatang makibahagi rito.—Deu 14:28, 29; 26:12, 13.

Para sa mga lingkod ng Diyos, gaano kahalaga ang maibiging pagkabahala sa mga ulila?

Yamang madaling makaligtaan ang mga batang naulila at walang kalaban-laban, ginamit ni Jehova ang pananalitang "batang lalaking walang ama" upang ilarawan ang antas ng katuwirang ipinamamalas ng Israel o ang antas ng paglihis nila mula rito. Noong ang bansa ay nagtatamasa ng mabuting espirituwal na kalusugan, ang batang lalaking walang ama ay pinangangalagaan. Kapag nabaluktot ang katarungan sa lupain, tiyak na mapapabayaan ang batang lalaking walang ama, at isa itong sintomas ng kabulukan ng bansa. (Aw 82:3; 94:6; Isa 1:17, 23; Jer 7:5-7; 22:3; Eze 22:7; Zac 7:9-11; Mal 3:5) Isinumpa ni Jehova yaong mga naniniil sa batang lalaking walang ama. (Deu 27:19; Isa 10:1, 2) Inilalarawan ni Jehova ang kaniyang sarili bilang Manunubos (Kaw 23:10, 11), Katulong (Aw 10:14), at Ama (Aw 68:5) ng mga batang iyon. Siya ang Isa na naglalapat ng hatol alang-alang sa kanila (Deu 10:17, 18), nagpapakita ng awa sa kanila (Os 14:3), nagpapaginhawa sa kanila (Aw 146:9), at nag-iingat sa kanilang buhay.—Jer 49:11.

Ang isa sa mga pagkakakilanlan ng tunay na Kristiyanismo ay ang malasakit nito sa mga naulila dahil sa pagkawala ng asawang lalaki o mga magulang. Sumulat ang alagad na si Santiago sa mga Kristiyano: "Ang anyo ng pagsamba na malinis at walang dungis sa pangmalas ng ating Diyos at Ama ay ito: alagaan ang mga ulila at mga babaing balo sa kanilang kapighatian, at ingatan ang sarili na walang batik mula sa sanlibutan."—San 1:27.

Ang salitang Griego para sa ulila (*or·pha·nos'*) ay ginagamit sa makasagisag na diwa sa Juan 14:18 at isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "pinabayaan" (*AS*), "namamanglaw" (*Mo*), "walang kaibigan" (*AT*), at "nangungulila" (*NW; Yg*).

BATAS [sa Ingles, *statute*]. Isang alituntunin, o kautusan, na pormal na pinagtibay at itinala—galing man sa Diyos o sa tao. (Gen 26:5; Aw 89:30-32; Dan 6:15) Isinisiwalat ng Bibliya na ang Diyos na Jehova ang kataas-taasang Tagapagbigay-Batas. —Isa 33:22; tingnan ang KAUTUSAN; TAGAPAGBIGAY-KAUTUSAN.

BATING [sa Ingles, *eunuch*]. Kapag ginagamit sa literal na diwa, ang salitang Hebreo na *sa·risʹ* at ang salitang Griego na *eu·nouʹkhos* ay tumutukoy sa isang taong lalaki na kinapon. Ang gayong mga lalaki ay inaatasan noon sa maharlikang mga korte bilang mga tagapaglingkod, o mga tagapag-alaga, ng reyna, ng harem, at ng mga babae. (Es 2:3, 12-15; 4:4-6, 9) Dahil malapit sila sa sambahayan ng hari, kadalasa'y tumataas ang ranggo ng mga bating na may kakayahan. Sa malawak na diwa, tumutukoy rin ang terminong ito sa alinmang opisyal na inatasan ng mga tungkulin sa korte ng hari, anupat hindi nagpapahiwatig na ang mga lalaking ito ay literal na mga bating.

Sa ilalim ng tipang Kautusan, ang isang bating ay hindi pinahihintulutang maging bahagi ng kongregasyon ng bayan ng Diyos. (Deu 23:1) Alinsunod dito, walang pahiwatig na ang sinuman sa mga Israelita o sa mga naninirahang dayuhan na kasama nila ay ginawang bating para sa paglilingkod sa palasyo ng mga Israelitang hari. Sa ilalim ng Kautusan, ang mga alipin ay dapat tuliin, hindi kapunin. Gayunman, kaugalian noon ng mga bansang pagano sa Silangan na gawing bating ang ilan sa mga batang nabihag sa digmaan.

Tinatawag na bating ang opisyal ng korte na siyang nangangasiwa noon sa ingatang-yaman ng reyna ng Etiopia at siya ring pinangaralan ni Felipe. Isa siyang proselita sa relihiyong Judio na pumaroon sa Jerusalem upang sumamba sa Diyos. Ngunit yamang sa ilalim ng Kautusan ay hindi tinatanggap sa kongregasyon ng Israel ang isang taong kinapon, ang terminong *eu·nouʹkhos* ay maikakapit dito subalit hindi sa literal na diwa nito kundi sa diwa na "opisyal ng korte." (Gaw 8:26-39; Deu 23:1) Si Ebed-melec, ang Etiope na sumagip sa propetang si Jeremias mula sa pagkakabilanggo nito sa imbakang-tubig, ay isang bating sa korte ni Haring Zedekias. Dito, lumilitaw na ang termino ay tumutukoy rin sa isang opisyal, na kadalasang diwa nito. Waring si Ebed-melec ay isang lalaking may awtoridad. Namanhik siya kay Haring Zedekias mismo alang-alang kay Jeremias at binigyan siya ng kapamahalaan sa mahigit na 30 lalaki para sa pagsaklolo.—Jer 38:7-13.

Buong-kaaliwang inihula ni Jehova ang panahon na ang mga bating ay tatanggapin niya bilang kaniyang mga lingkod at, kung magiging masunurin sila, magkakaroon sila ng isang pangalan na mas mabuti kaysa sa mga anak na lalaki at mga anak na babae. Nang pawiin ang Kautusan sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, lahat ng mga taong nananampalataya, anuman ang kanilang dating katayuan o kalagayan, ay maaari nang maging espirituwal na mga anak ng Diyos. Inalis na ang mga pagkakaiba sa laman.—Isa 56:4, 5; Ju 1:12; 1Co 7:24; 2Co 5:16.

Sa Mateo 19:12, bumabanggit si Jesu-Kristo ng tatlong uri ng bating, na sinasabi: "Sapagkat may mga bating na ipinanganak na gayon mula sa bahay-bata ng kanilang ina, at may mga bating na ginawang bating ng mga tao, at may mga bating na ginawang bating ang kanilang sarili dahil sa kaharian ng langit. Siya na makapaglalaan ng dako para rito ay maglaan ng dako para rito." Yaong mga sinasabing "ginawang bating ang kanilang sarili" dahil sa kaharian ay yaong mga taong nagpipigil ng kanilang sarili upang maiukol nila ang kanilang sarili sa paglilingkod sa Diyos. Inirerekomenda ito ng apostol na si Pablo bilang ang 'mas mabuting' landasin para sa mga Kristiyano na hindi 'nagniningas sa pagnanasa.' Ang mga ito, sabi niya, ay makapaglilingkod sa Panginoon nang mas palagian at "walang abala." (1Co 7:9, 29-38) Ang gayong "mga bating" ay hindi mga taong nagpakapon sa pisikal na paraan o kinapon; sa halip, ang mga taong ito ay kusang-loob na nananatiling walang asawa. Sa Bibliya ay walang inirerekomenda na panata ng di-pag-aasawa (*celibacy*), at ang 'pagbabawal sa pag-aasawa' ay hinahatulan bilang isa sa mga palatandaan ng apostasya. Sa katunayan, ang ilan sa mga apostol ay mga lalaking may-asawa.—1Ti 4:1-3; 1Co 9:5; Mat 8:14; Mar 1:30; Luc 4:38; tingnan ang OPISYAL NG KORTE.

BATIS. Tingnan ang TIPUNANG-TUBIG NG BATIS.

BATO, I. Isang materyales na madalas gamitin sa pagtatayo. Dahil sa tibay nito, malaki ang naiambag nito sa kaalaman ng mga arkeologo hinggil sa nakalipas na panahon. Nagtayo ang mga Ehipsiyo, mga Asiryano, at iba pang mga bansa ng mga templo, mga palasyo, mga bantayog, at iba pang mga istraktura na yari sa bato. Marami sa mga istrakturang ito ang may mga paglalarawan at mga inskripsiyon na naglalahad ng mga pangyayari, nagsasalaysay ng mga tagumpay sa pakikibaka, at nagpapakita ng mga kaugalian, na nagbibigay naman ng impormasyon tungkol sa kanilang kasaysayan at gayundin sa kanilang pang-araw-araw na buhay. Madalas gumamit ng bato ang mga Hebreo sa mga gusali (Lev 14:40, 41), mga pader (Ne 4:3; Kaw 24:31), mga altar (Exo 20:25), mga gilingang-bato (Huk 9:53), mga sisidlan ng tubig (Ju 2:6), mga panimbang (Kaw 16:11), bilang pantakip sa mga balon, mga yungib, at mga libingan (Gen 29:8; Jos 10:18; Ju 11:38), at sa maraming iba pang layunin. Gayunman, hindi nagtayo ang mga Hebreo ng mga bantayog na may mga larawan sa anyong bahorel-yebe, gaya ng ginawa ng mga bansang pagano; dahil dito, kaunti lamang ang nalalaman tungkol sa kanilang hitsura, sa partikular na mga istilo ng kanilang pananamit, at iba pa. Ngunit ang Bibliya ay nagbibigay ng mas maraming impormasyon tung-

kol sa kasaysayan ng Israel, sa kanilang paraan ng pamumuhay, at sa kanilang personalidad kaysa sa mga batong labí ng ibang mga bansa.

Ang pagtabas ng mga bato ay isang napakasulong na gawain noon. (2Sa 5:11; 1Ha 5:18) Ang mga bato para sa templo ni Solomon sa Jerusalem ay tinabas sa tibagan nang eksakto sa sukat kung kaya hindi na kailangan pang tabasan pagdating sa dakong pinagtatayuan ng templo.—1Ha 6:7.

Ipinakikita ng Kasulatan sa wikang Hebreo ang kaibahan ng isang bato (*tsur*) at ng isang malaking bato (*seʹlaʽ*). Sa Kasulatan, ang mga terminong ito ay kapuwa ginagamit sa literal at sa makasagisag na paraan. Ang dalawang ito ay parehong binanggit sa 2 Samuel 22:2, 3 at sa Awit 18:2: "Si Jehova ang aking malaking bato . . . Ang aking Diyos ang aking bato."

Binabanggit sa Bibliya ang pangalan ng ilang partikular na bato at malalaking bato. Halimbawa, ang Midianitang prinsipe na si Oreb ay pinatay ng mga tauhan ni Gideon sa isang bato na tinawag na Oreb, maliwanag na pinangalanan nang gayon dahil sa insidenteng ito. (Huk 7:25; Isa 10:26) Binanggit ang malaking bato ng Etam, kung saan nanirahan si Samson nang ilang panahon (Huk 15:8), at ang tulad-ngiping malalaking bato ng Bozez at Sene, kung saan sinalakay ni Jonatan at ng kaniyang tagapagdala ng baluti ang isang himpilan ng mga Filisteo. (1Sa 14:4, 5) Sa Meriba, na malapit sa Kades (may isa pang Meriba na malapit sa Repidim sa bulubunduking pook ng Horeb [Exo 17:7]), napukaw sa galit sina Moises at Aaron anupat hindi nila pinabanal si Jehova nang magpalabas sila ng tubig mula sa malaking bato para sa kapulungan.—Bil 20:11-13; Aw 106:32, 33; tingnan ang MASAH; MERIBA Blg. 1 at 2.

Makasagisag na Paggamit. Ang mga pinahirang Kristiyano sa lupa ay inihahalintulad sa isang templo, at si Jesu-Kristo ang "pundasyong batong-panulok" nito. (Tingnan ang BATONG-PANULOK.) Sa ibabaw ng "pundasyong batong-panulok" na ito, ang inianak-sa-espiritung mga tagasunod ni Kristo "gaya ng mga batong buháy ay itinatayo bilang isang espirituwal na bahay." Itinakwil ng mga Judiong lider ng relihiyon, na mga "tagapagtayo" ng bansa, si Jesus bilang "pangulong batong-panulok," anupat natisod sila sa batong ito dahil masuwayin sila sa Salita ng Diyos.—Efe 2:19-22; 1Pe 2:4-8; Mat 21:42; Mar 12:10; Luc 20:17; Ro 9:32, 33.

Ang Kaharian ng Diyos ay inihalintulad sa isang bato na 'natibag na hindi sa pamamagitan ng mga kamay,' anupat dudurugin at wawakasan ng batong ito ang mga kahariang inilalarawan ng iba't ibang bahagi ng imahen. Ang kahariang iyon ay mananatili "hanggang sa mga panahong walang takda."—Dan 2:34, 44, 45.

Sa Apocalipsis 2:17, nangangako ang niluwalhating si Kristo Jesus may kinalaman sa Kristiyanong nananaig: "Bibigyan ko siya ng isang maliit na batong ["bato," *KJ*] puti, at sa maliit na bato ay nakasulat ang isang bagong pangalan na walang sinumang nakaaalam maliban sa tumatanggap nito." Ang salitang "maliit na bato" rito ay salin ng salitang Griego na *pseʹphon.* Ginamit ng apostol na si Pablo ang salitang ito nang isalaysay niya ang pang-uusig niya noon sa mga Kristiyano. Sinabi niya: "Ibinigay ko ang aking *boto* [*pseʹphon;* sa literal, maliit na bato (para sa pagboto)] laban sa kanila." (Gaw 26:10) Ginagamit noon ang maliliit na bato sa mga hukuman sa pagbibigay ng hatol o pagpapahayag ng opinyon hinggil sa kung ang akusado ay inosente o nagkasala. Ginagamit ang maliliit na batong puti upang ipahayag na siya ay inosente, sa gayo'y pinawawalang-sala; maliliit na batong itim naman upang ipahayag na siya ay nagkasala, sa gayo'y tatanggap ng kahatulan. Samakatuwid, waring ang maliit na batong puti na ibinibigay sa isa na nananaig ay nangangahulugan ng paghatol ni Jesus sa kaniya bilang inosente, dalisay, malinis, sa gayo'y nakapasa at sinang-ayunan ni Kristo bilang isang alagad.—Tingnan ang HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO.

Sa makasagisag na diwa, ang "bato" ay lumalarawan sa mga katangian ni Jehova bilang Ama ng Israel (Deu 32:18), bilang isang moog (2Sa 22:32, 33; Isa 17:10), bilang matibay na kaitaasan at kanlungan ng kaniyang bayan (Aw 62:7; 94:22), at bilang kanilang kaligtasan (Deu 32:15; Aw 95:1). Ang ilan ay umasa sa huwad na mga diyos bilang kanilang "bato." (Deu 32:37) May iba pang mga halimbawa kung saan ang "bato" o "malaking bato" ay sumasagisag sa pangkalahatan sa isang dako ukol sa kaligtasan, proteksiyon, katiwasayan, at kanlungan. (Isa 2:10, 19, 21) Sa Isaias 8:14, ipinahihiwatig na si Kristo Jesus ay isang "malaking bato" na kinatisuran ng "dalawang sambahayan ng Israel."—Ihambing ang Mat 21:42-44.

Sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa manghahasik, ginagamit ang pang-uring Griego na *pe·troʹdes* (kaugnay ng pangngalang *peʹtros*) upang ilarawan ang mga dakong mabato kung saan nahulog ang ilan sa mga binhi. (Mat 13:3-5, 20) Ang *peʹtros* ay ginagamit bilang isang pangalang pantangi na "Pedro." (Ju 1:42) Tungkol sa kahulugan ng terminong ito, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 76) ay nagsasabi: "Ang *petros* ay tumutukoy sa isang piraso ng bato o isang natibag na bato, anupat naiiba sa *petra,* isang limpak ng bato." Ganito ang sinasabi ng *Word Studies in the New Testament* ni M. Vincent tungkol sa *peʹtros:* "Sa klasikal na Griego, ang salitang ito ay nangangahulugang isang *piraso ng bato,* gaya sa akda ni Homer, noong pukulin ni Ajax ng *bato* si

Hector, . . . o noong hawakan at itago ni Patroclus ang isang matalim na *bato* sa kaniyang kamay." —1957, Tomo I, p. 91.

Ang salitang Griego na *tra·khys′,* nangangahulugang "malubak" (Luc 3:5), ay tumutukoy sa matatalim, baku-bako, at tulad-bahurang mga bato sa Gawa 27:29.

Ang isa pang salitang Griego, *spi·las′,* ay maliwanag na tumutukoy sa isang bato o bahura na nakatago sa ilalim ng tubig. Ginamit ito ni Judas upang ilarawan ang ilang tao na may masasamang motibo na nakapuslit sa loob ng kongregasyong Kristiyano. Kung paanong ang nakatagong mga bato ay kapaha-pahamak sa mga barko, ang mga taong ito ay napakapanganib din para sa mga nasa kongregasyon. Sinabi niya tungkol sa gayong mga tao: "Ito ang mga batong nakatago sa ilalim ng tubig sa inyong mga piging ng pag-ibig habang sila ay nakikipagpiging sa inyo."—Jud 12.

Para sa pagtalakay sa Mateo 16:18, tingnan ang BATONG-LIMPAK.

BATO, II. Ang mga bato (sa Ingles, *kidneys*) ay magkakambal na sangkap ng katawan na nasa bandang ibaba ng likod. Sinasala at inaalis ng mga ito ang mga dumi sa dugo. May kinalaman sa salitang Hebreo na *kela·yohth′* (mga bato), sumulat si J. N. Oswalt: "Kapag ginamit sa makasagisag na paraan, ang terminong ito ay tumutukoy sa kaloob-loobang mga aspekto ng personalidad." (*Theological Wordbook of the Old Testament,* inedit ni R. Laird Harris, 1980, Tomo 1, p. 440; ihambing ang Aw 7:9, tlb sa *Rbi8*.) Ganito rin ang salitang Griego na *nephroi′* (mga bato).—Apo 2:23, tlb sa *Rbi8*.

Gaya ng lahat ng iba pang sangkap ng katawan, ang mga bato ay tuwirang dinisenyo ng Diyos na Jehova na Maylalang. (Aw 139:13) Sa mga hayop na inihahain, ang taba sa palibot ng mga bato ay itinuring na pantangi at piling bahagi at espesipikong binanggit bilang isang bagay na pauusukin sa altar kasama ng mga bato para sa mga haing pansalusalo (Lev 3:10, 11; 9:19, 20), mga handog ukol sa kasalanan (Lev 4:8, 9; 8:14, 16; 9:10), at mga handog ukol sa pagkakasala (Lev 7:1, 4). Noong italaga ang pagkasaserdote, ikinaway muna ang mga bato ng barakong tupa ng pagtatalaga at pagkatapos ay sinunog ang mga iyon sa altar. (Exo 29:22, 24, 25; Lev 8:25, 27, 28) Kaayon ng kahulugang ito ng pagiging pili, tinukoy ni Moises si Jehova bilang nagpapakain sa kaniyang bayang Israel ng "taba ng bato ng trigo."—Deu 32:14.

Dahil ang mga bato ay nasa kaloob-looban ng katawan, kabilang ang mga ito sa pinakatagong mga sangkap. Kaya naman ginagamit ng Bibliya ang terminong ito upang kumatawan sa pinakamalalalim na kaisipan at pinakamasisidhing emosyon ng personalidad ng isang tao. Ang sugat sa mga bato ay isang napakalalim na sugat, sa literal man o sa makasagisag na paraan. (Job 16:13; Aw 73:21; Pan 3:13) Kung minsan, ang mga bato ay iniuugnay sa puso, na ginagamit naman sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa buong panloob na pagkatao. —Jer 11:20; 17:10; 20:12; tingnan ang PUSO.

Lubusang nababatid ng ating Maylalang ang kayarian ng tao. Kaya naman sinasabing sinusubok ni Jehova ang 'puso at mga bato,' kung paanong sinasaliksik din ng kaniyang Anak ang "mga bato at mga puso." (Aw 7:9; Apo 2:23) Kung paanong dinadalisay ng isa ang pilak, kayang 'dalisayin' ni Jehova ang mga bato at ang puso ng isang tao upang maging matuwid siya sa harap ng Diyos, anupat ginagawa siyang mas madaling tumugon sa mga daan ni Jehova.—Aw 26:2; 66:10.

Sa Awit 16:7, sumulat si David: "Pagpapalain ko si Jehova, na nagpapayo sa akin. Tunay nga, kapag gabi ay itinutuwid ako ng aking mga bato." Bilang isang mananamba ng tunay na Diyos, tumagos ang payo ng Diyos sa kaibuturan ng pagkatao ni David. Dahil nanuot ito sa kaloob-loobang bahagi niya, ang "payo" ay iniugnay sa "mga bato," at sa gayon ay masasabing itinuwid si David ng kaniyang mga bato.

Bagaman maaaring nasa mga labi ng mga balakyot ang Salita ng Diyos, hindi ito tumatagos sa kaloob-loobang mga aspekto ng kanilang personalidad. Kaya naman tungkol sa mga balakyot, sinasabi ng Jeremias 12:2: "Patuloy silang sumusulong; nagluwal din sila ng bunga. Ikaw ay malapit sa kanilang bibig, ngunit malayo sa kanilang mga bato." Nakakatulad ito ng mababasa sa Isaias 29:13, na sinipi ni Jesus sa Mateo 15:7, 8, kung saan gayundin ang sinasabi tungkol sa puso ng balakyot, anupat ipinakikita na kung minsan ay ginagamit ang "puso" at ang "mga bato" bilang magkatumbas.

BATOK. Tingnan ang LEEG.

BATONG-LIMPAK. Ito ang salin ng salitang Griego na *pe′tra* (kasariang pambabae), na tumutukoy sa isang limpak ng bato (Mat 7:24, 25; 27:51, 60; Luc 6:48; 8:6, 13; Apo 6:15, 16) sa gayon ay naiiba ito sa *pe′tros* (kasariang panlalaki at ginagamit bilang pangalang pantangi na Pedro), nangangahulugang "piraso ng bato." Dahil sa pagkakaibang ito, makikita natin na nang sabihin ni Jesus kay Pedro, "Ikaw ay si Pedro, at sa batong-limpak na ito ay itatayo ko ang aking kongregasyon," hindi siya gumamit ng mga terminong magkasingkahulugan. (Mat 16:18) Maging sa bersiyong Aramaiko (Syriac), agad makikita ang pagkakaibang ito dahil magkaiba ang kasarian ng kataga na nasa unahan ng salitang *ki'pha',* na ginamit kapuwa para sa "Pedro" at sa "bato." Panlalaking pandiwang panghalip (*hu*) ang

nasa unahan ng "Pedro," samantalang pambabaing pamatlig na pang-uri (*hade'*) naman ang nasa unahan ng "bato."

Hindi inisip ng mga apostol na ang sinabi ni Jesus ay nangangahulugang si Pedro ang batong-limpak; bilang katunayan nito, nang maglaon ay pinagtalunan nila kung sino ang waring pinakadakila sa kanila. (Mar 9:33-35; Luc 22:24-26) Wala sanang saligan ang gayong pagtatalo kung si Pedro ang binigyan ng nakatataas na posisyon bilang ang batong-limpak na pagtatayuan ng kongregasyon. Maliwanag na ipinakikita ng Kasulatan na ang lahat ng mga apostol ay pantay-pantay bilang mga batong pundasyon. Silang lahat, pati na si Pedro, ay nakatatag sa ibabaw ni Kristo Jesus bilang ang pundasyong batong-panulok. (Efe 2:19-22; Apo 21:2, 9-14) Tinukoy mismo ni Pedro na ang batong-limpak (*pe'tra*) na kinatatayuan ng kongregasyon ay si Kristo Jesus. (1Pe 2:4-8) Gayundin, ang apostol na si Pablo ay sumulat: "Sapagkat umiinom sila [ang mga Israelita] noon mula sa espirituwal na batong-limpak na sumusunod sa kanila, at ang batong-limpak na iyon ay nangangahulugang ang Kristo." (1Co 10:4) Sa di-kukulangin sa dalawang pagkakataon at sa dalawang magkaibang lokasyon, makahimalang pinaglaanan ang mga Israelita ng tubig mula sa batong-limpak. (Exo 17:5-7; Bil 20:1-11) Samakatuwid, sa diwa ay sinusundan sila ng isang batong-limpak bilang bukal ng tubig. Maliwanag na ang batong-limpak na iyon mismo ay lumalarawan o sumasagisag kay Kristo Jesus, na nagsabi sa mga Judio: "Kung ang sinuman ay nauuhaw, pumarito siya sa akin at uminom."—Ju 7:37.

Kapansin-pansin din na si Augustine (354-430 C.E.), karaniwang tinatawag na "San Agustin," ay dating naniniwala na si Pedro ang batong-limpak ngunit nang maglaon ay nagbago siya ng pangmalas. Ayon sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Mat 16:18, tlb, p. 296), sinabi ni Augustine: "Ang bato ay hindi pinanganlan nang gayon mula kay Pedro, kundi si Pedro mula sa bato (*non enim a Petro petra, sed Petrus a petra*), kung paanong si Kristo ay hindi tinatawag nang gayon dahil sa Kristiyano, kundi ang Kristiyano dahil kay Kristo. Ang dahilan kaya sinabi ng Panginoon, 'Sa batong ito ay itatayo ko ang aking simbahan,' ay sapagkat sinabi ni Pedro: 'Ikaw ang Kristo, ang Anak ng Diyos na buháy.' Sa batong ito, na iyong ipinahayag, ang sabi niya, ay itatayo ko ang aking simbahan. Sapagkat si Kristo ang bato (*petra enim erat Christus*), na sa ibabaw niyaon ay itinayo rin mismo si Pedro; sapagkat walang ibang pundasyon ang mailalatag ng sinumang tao, maliban sa nakalatag na, si Jesu-Kristo." —Isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976.

BATONG-PANULOK. Isang batong nakalagay sa isang anggulo o panulukan ng isang gusali kung saan nagsasalubong ang dalawang dingding, anupat napakahalaga upang magkarugtong nang matibay ang mga iyon. Ang mga batong-panulok ay kadalasang tinatabas upang maging parihabang mga bloke; nakaugalian nang ilatag ang mga ito nang salit-salitan, anupat nakaharap ang tagiliran ng isa at nakaharap naman ang dulo ng kasunod, mula sa pundasyon hanggang sa tuktok o bubong ng isang istraktura. Kaya naman kung titingnan mula sa isang anggulo o panulukan, ang tagiliran ng isang bato ay alinman sa nasa ilalim o nasa ibabaw ng dulo ng kasunod na bato.

Ang pangunahing batong-panulok ay ang pundasyong batong-panulok, isang napakatibay na bato na karaniwang pinipili para sa mga gusaling pampubliko at mga pader ng lunsod. Ginagamit ang pundasyong batong-panulok bilang giya habang ipinupuwesto ang iba pang mga bato, anupat isang hulog ang inilalawit dito upang pantayin ang mga iyon. Lahat ng iba pang bato ay kailangang iayon sa pundasyong batong-panulok upang wastong maitayo ang gusali. Kung minsan, napakalalaki ng mga pundasyong batong-panulok. Pinatitibay rin ng pundasyong batong-panulok ang pagkakadugtong ng iba't ibang bahagi ng isang istraktura.

Ang isa pang mahalagang batong-panulok ay ang "ulo ng panulukan" (Aw 118:22), anupat maliwanag na ang pananalitang ito ay tumutukoy sa pinakakoronang bato na nasa tuktok ng isang istraktura. Sa pamamagitan nito, ang dalawang dingding na nagsasalubong sa panulukan ay pinagdurugtong sa tuktok upang hindi bumagsak ang mga ito at mawasak ang istraktura.

Nagkaroon ng kagalakan at ng pagpuri kay Jehova nang ilatag ang pundasyon ng templo noong mga araw ni Zerubabel. (Ezr 3:10, 11) Gayundin, inihula na kapag "ilalabas [na ni Zerubabel] ang pangulong-bato," magkakaroon ng hiyawan para roon ng "Kahali-halina! Kahali-halina!" (Zac 4:6, 7) Samantala, kalumbayan at pagkawasak naman ang naghihintay sa Babilonya, anupat inihula ni Jehova: "Ang mga tao ay hindi kukuha sa iyo ng bato para sa panulukan o ng bato para sa mga pundasyon, sapagkat ikaw ay magiging mga tiwangwang na kaguhuan hanggang sa panahong walang takda."—Jer 51:26.

Makalarawan at Makasagisag na Paggamit. May kinalaman sa pagkakatatag ng lupa, tinanong ng Diyos si Job: "Sino ang naglatag ng batong-panulok niyaon?" Sa gayon, ang lupa, na tinatahanan ng tao at pinagtayuan niya ng maraming gusali, ay inihalintulad sa isang dambuhalang gusali na may batong-panulok. Ang paglalatag niyaon, na hindi maaaring iukol sa kaninumang tao, sapagkat hindi pa nalalalang noon ang sangkatauhan, ay naging

dahilan upang sumigaw sa pagpuri ang makalangit na "mga anak ng Diyos."—Job 38:4-7.

Ginagamit ng ilang salin ang "(mga) batong-panulok" upang isalin ang isang salitang Hebreo (*pin·nah′*), na may pangunahing ideya na "panulukan" ngunit ginagamit din bilang metapora para sa isang pinuno na isang 'panulukan' ng depensa o suporta, samakatuwid ay para sa isang pangunahing tao. Kaya sa Isaias 19:13, "(mga) batong-panulok" ang ginagamit ng ilang salin (*RS; AT; AS*), samantalang ang ginagamit naman ng iba ay "mga pinuno" (*Le*) at "mga lider" (*Mo*), anupat kasuwato ng saling "mga pangunahing tao" sa *Bagong Sanlibutang Salin.* (Tingnan din ang Huk 20:2; 1Sa 14:38; Zac 10:4, kung saan ang salitang Hebreo ay literal na nangangahulugang "ang (mga) toreng panulok" at lumalarawan sa mahahalagang lalaki, o mga pinuno.) Waring makahulugan ang gayong pagkakapit ng 'panulukan' sa isang pangunahing tao dahil sa makasagisag na pagkakapit ng "batong-panulok" sa Mesiyanikong hula.

Sa Kasulatan, tinutukoy si Jesu-Kristo bilang ang "pundasyong batong-panulok" ng kongregasyong Kristiyano, na inihahalintulad naman sa isang espirituwal na bahay. Sa pamamagitan ni Isaias, patiunang sinabi ni Jehova na Kaniyang ilalatag sa Sion bilang pundasyon ang "isang bato, isang subok na bato, ang mahalagang panulukan ng isang matibay na pundasyon." (Isa 28:16) Sinipi at ikinapit ni Pedro kay Jesu-Kristo ang hulang ito na may kinalaman sa "pundasyong batong-panulok" kung saan itinatayo ang indibiduwal na mga pinahirang Kristiyano bilang "mga batong buháy," upang maging isang espirituwal na bahay o templo para kay Jehova. (1Pe 2:4-6) Sa katulad na paraan, ipinakita ni Pablo na ang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano ay itinayo na "sa pundasyon ng mga apostol at mga propeta, samantalang si Kristo Jesus mismo ang pundasyong batong-panulok," anupat sa pagiging kaisa niya, ang buong gusali na magkakasuwatong pinagbubuklod "ay lumalaki upang maging isang banal na templo para kay Jehova," isang dakong tatahanan Niya sa espiritu.—Efe 2:19-22.

Isinisiwalat ng Awit 118:22 na ang batong itinakwil ng mga tagapagtayo ay magiging "ulo ng panulukan" (sa Heb., *ro'sh pin·nah′*). Ang hulang ito ay sinipi at ikinapit ni Jesus sa kaniyang sarili bilang ang "pangulong batong-panulok" (sa Gr., *ke·pha·le′ go·ni′as,* ulo ng panulukan). (Mat 21:42; Mar 12:10, 11; Luc 20:17) Kung paanong kitang-kita ang bato na nasa tuktok ng isang gusali, sa gayong paraan si Jesu-Kristo ang pinakakoronang bato ng Kristiyanong kongregasyon ng mga pinahiran, na inihahalintulad sa isang espirituwal na templo. Ikinapit din ni Pedro ang Awit 118:22 kay Kristo, anupat ipinakikitang siya ang "bato" na itinakwil ng mga tao ngunit pinili ng Diyos na maging "ulo ng panulukan." —Gaw 4:8-12; tingnan din ang 1Pe 2:4-7.

BAT-RABIM [Anak na Babae ng Karamihan]. Sa Awit ni Solomon, ang mga mata ng dalagang Shulamita ay inihahalintulad sa "mga tipunang-tubig sa Hesbon, sa tabi ng pintuang-daan ng Bat-rabim." (Sol 7:4) Ang Hesbon ay isang lunsod sa teritoryo ng Gad ngunit iniatas sa mga Levita. (Jos 21: 38, 39) Naniniwala ang ilan na ang pangalang Bat-rabim ay pangalan ng isang pintuang-daan ng Hesbon na nakaharap sa lunsod ng Raba (makabagong 'Amman) sa dakong HS. Gayunman, sinasabi ng iba na ang Bat-rabim (nangangahulugang "Anak na Babae ng Karamihan") ay ginagamit sa makasagisag na paraan upang tumukoy mismo sa mataong lunsod ng Hesbon at na binanggit ang pintuang-daan sapagkat maraming tao ang pumapasok at lumalabas ng lunsod o nagtitipon sa pintuang-daan. Sa kasalukuyang mga guho ng lunsod, may katibayan pa rin na nagkaroon doon ng sinaunang mga tipunang-tubig at gayundin ng isang malaking imbakan ng tubig. Ang matulaing pananalita hinggil sa mga mata ng Shulamita ay angkop na naglalarawan sa malinaw at nagniningning na kagandahan ng mga ito; ang pintuang-daan ng lunsod ay kumakatawan marahil sa kaniyang noo.

BAT-SHEBA [Anak na Babae ng Kasaganaan; posible, Anak na Babae na [Isinilang Noong] Ikapito[ng Araw]]. Anak ni Eliam (Amiel, 1Cr 3:5); posibleng isang apo ni Ahitopel. (2Sa 11:3; 23:34) Asawa noon ni Uria na Hiteo na isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; nang maglaon ay naging asawa ni David pagkatapos na masangkot sa isa sa pinakamasaklap na pangyayari sa buhay ni David. —2Sa 23:39.

Noong isang gabi ng tagsibol, habang naliligo ang magandang babaing si Bat-sheba na inilalarawan na "may napakagandang kaanyuan," nakita siya ng kaniyang kapitbahay na si Haring David na noo'y nasa bubong ng kaniyang palasyo. Nang malaman na nasa digmaan ang asawa nito, iniutos ng haring napukaw ang pagnanasa na dalhin si Bat-sheba sa palasyo, at doon ay sinipingan niya ito. "Sa kalaunan ay bumalik ito sa kaniyang bahay," at pagkaraan ng ilang panahon ay nagpasabi ito kay David na siya ay nagdadalang-tao. Nang magkagayon ay nagpakana si David upang masipingan ni Uria ang asawa nito at sa gayo'y mapagtakpan ang pangangalunya, ngunit nang mabigo ang pakana, ipinapatay ng hari si Uria sa pagbabaka. Nang matapos ang yugto ng pagdadalamhati ni Bat-sheba, siya ay naging asawa ni David at isinilang niya ang kanilang anak.—2Sa 11:1-27.

"Ngunit ang bagay . . . ay naging masama sa paningin ni Jehova." Sinaway ng Kaniyang propetang

si Natan ang hari sa pamamagitan ng isang ilustrasyon kung saan inilarawan nito si Bat-sheba bilang ang nag-iisang "babaing kordero" ng isang taong dukha, si Uria, na kinuha ng taong mayaman, si David, upang ihain sa isang panauhin. Sa kaniyang matinding kalungkutan, nagsisi si David (Aw 51), ngunit ang anak sa pangangalunya, na hindi pinangalanan, ay namatay. (Tingnan ang DAVID.) Makalipas ang mga taon, higit pang kapighatian ang sumapit kay David dahil sa kaniyang pagkakasala, anupat ang kaniyang sariling mga babae (*concubine*) ay dinungisan ng kaniyang anak na si Absalom.—2Sa 11:27–12:23; 16:21, 22.

Nakadama ng kaaliwan si Bat-sheba mula sa kaniyang nagsising asawa, paulit-ulit niya itong tinawag na "panginoon ko," gaya ng ginawa ni Sara sa asawa nito (1Ha 1:15-21; 1Pe 3:6), at nang maglaon ay isinilang niya kay David ang isang anak na lalaki na pinanganlang Solomon, na minahal at pinagpala ni Jehova. (2Sa 12:24, 25) Nagkaroon din siya ng tatlo pang anak, sina Simea, Sobab, at Natan; si Natan ang naging ninuno ng ina ni Jesus na si Maria. Yamang si Jose ay nagmula naman kay Solomon, ang pinagmulang angkan ng mga magulang ni Jesus sa lupa ay kapuwa matatalunton kay Bat-sheba at kay David.—1Cr 3:5; Mat 1:6, 16; Luc 3:23, 31.

Muling binanggit sa ulat si Bat-sheba sa pagtatapos ng 40-taóng paghahari ni David. Sumumpa si David sa kaniya: "Si Solomon na iyong anak ang magiging hari kasunod ko." Kaya nang tangkain ni Adonias, ang nakatatandang kapatid sa ama ni Solomon, na agawin ang trono bago pa mamatay si David, sa mungkahi ng propetang si Natan ay ipinaalaala ni Bat-sheba kay David ang sumpa nito. Kaagad na iniluklok ni David si Solomon sa trono, at sa gayon si Bat-sheba ay naging inang reyna.—1Ha 1:5-37.

Pagkatapos na matibay na maitatag ang trono ni Solomon, pumaroon sa kaniya si Bat-sheba bilang isang maimpluwensiyang tagapamagitan upang iharap ang isang kahilingan para kay Adonias. Si Solomon ay kaagad na 'tumindig upang salubungin siya at yumukod,' at nag-utos na maglagay ng isang trono para sa kaniyang ina, "upang makaupo siya sa kaniyang kanan." Gayunman, ang kahilingan ni Bat-sheba ay nagbunyag lamang sa mapanlinlang na pakana ni Adonias, kaya naman ipinapatay ni Solomon si Adonias.—1Ha 2:13-25.

BATU-BATO [sa Heb., *tor, tohr;* sa Gr., *trygon′;* sa Ingles, *turtledove*]. Isang maliit at mailap na kalapati na kadalasa'y napakahilig mandayuhan. Maliwanag na ginagaya ng pangalang Hebreo ang malungkot na huning "tur-r-r tur-r-r" na nalilikha ng ibong ito.

Ang mga batu-bato na pinakamalimit makita sa Palestina ay ang *common turtledove* (*Streptopelia turtur*) at ang *collared turtledove* (*Streptopelia decaocto*). Ang *collared turtledove* ay tinawag nang ganito dahil sa makitid na tulad-kuwelyong kulay itim sa batok nito. Ang isa pang uri, ang *palm turtledove* o *laughing dove* (*Streptopelia senegalensis*), ay unti-unting lumaganap sa Israel nitong nakalipas na mga dekada.

Ang batu-bato ay binanggit sa Jeremias 8:7 kasama ng mga ibon na 'sumusunod na mabuti sa panahon ng kani-kaniyang pagdating,' anupat maliwanag na nagpapahiwatig ito ng taunang pandarayuhan. Tiyak na ang tinutukoy rito ay ang *common turtledove,* yamang ang ibang batu-bato sa Palestina ay hindi nandarayuhan kundi namamalagi roon sa buong taon. Ang *common turtledove* ay isang di-nagmimintis na tagapagbadya ng tagsibol sa Palestina, anupat dumarating doon mula sa T sa maagang bahagi ng Abril at 'ipinaririnig nito sa lupain ang kaniyang tinig.'—Sol 2:12.

Palibhasa'y mahiyain at maamo, ang batu-bato ay umaasa sa mabilis na paglipad para makatakas sa mga kaaway nito. (Aw 74:19) Kapag kapanahunan nila, naglipana ang mga batu-bato sa buong Palestina, at yamang mga butil, mga buto ng halaman, at halamang *clover* ang kinakain nila, madali silang mahuli ng mga silo na nasa lupa. Isinama ni Abraham ang isang batu-bato sa kaniyang handog noong si Jehova ay 'magtibay ng isang tipan' sa kaniya. (Gen 15:9, 10, 17, 18) Nang maglaon, alinman sa hiniling o pinahintulutan ng Kautusang Mosaiko na gamitin ang mga batu-bato sa ilang paghahain at mga ritwal ng pagpapadalisay. (Lev 1:14; 5:7, 11; 12:6, 8; 14:22, 30; 15:14, 15, 29, 30; Bil 6:10, 11) Si Maria ay naghandog sa templo ng alinman sa dalawang batu-bato o dalawang inakáy na kalapati matapos ipanganak si Jesus.—Luc 2:22-24; tingnan ang KALAPATI.

BAUTISMO. Ang Griegong *ba′pti·sma* ay tumutukoy sa proseso ng paglulubog, kasama na ang pagsasailalim sa tubig at ang pag-aahon; halaw ito sa pandiwang *ba′pto,* nangangahulugang "isawsaw." (Ju 13:26) Sa Bibliya, ang "bautismuhan" ay singkahulugan ng "ilubog." Bilang halimbawa, ganito ang pagkakasalin ng *The Holy Bible, An Improved Edition* sa Roma 6:3, 4: "O, hindi ba ninyo alam, na tayong lahat na binautismuhan (inilubog) kay Kristo Jesus ay binautismuhan (inilubog) sa kaniyang kamatayan? Samakatuwid, inilibing tayong kasama niya sa pamamagitan ng ating bautismo (paglulubog) sa kaniyang kamatayan." (Tingnan din ang *Ro; ED.*) Ginamit ng Griegong *Septuagint* ang isang anyo ng salita ring iyon para sa "isawsaw" sa Exodo 12:22 at Levitico 4:6. (Tingnan ang mga tlb sa *Rbi8.*) Kapag inilubog sa tubig ang isa, siya ay pansamantalang 'inililibing' at pagkatapos ay iniaahon.

Tatalakayin natin ang apat na iba't ibang aspekto ng bautismo, lakip ang kaugnay na mga tanong: (1) bautismo ni Juan, (2) bautismo sa tubig ni Jesus at ng kaniyang mga tagasunod, (3) bautismo kay Kristo Jesus at sa kaniyang kamatayan, (4) bautismo sa apoy.

Bautismo ni Juan. Ang unang tao na binigyan ng Diyos ng awtorisasyong magsagawa ng bautismo sa tubig ay si Juan na anak nina Zacarias at Elisabet. (Luc 1:5-7, 57) Ang mismong pagkakilala sa kaniya bilang "Juan Bautista" o "Juan na tagapagbautismo" (Mat 3:1; Mar 1:4) ay nagpapahiwatig na naitawag-pansin noon sa mga tao ang hinggil sa bautismo o paglulubog sa tubig partikular na sa pamamagitan ni Juan, at pinatutunayan ng Kasulatan na ang kaniyang ministeryo at bautismo ay nanggaling sa Diyos at hindi mula sa kaniyang sarili. Patiunang sinabi ng anghel na si Gabriel na ang mga gawaing isasagawa ni Juan ay mula sa Diyos (Luc 1:13-17), at inihula ni Zacarias sa pamamagitan ng banal na espiritu na si Juan ay magiging isang propeta ng Kataas-taasan upang ihanda ang mga daan ni Jehova. (Luc 1:68-79) Pinatotohanan ni Jesus na ang ministeryo at bautismo ni Juan ay mula sa Diyos. (Luc 7:26-28) Iniulat ng alagad na si Lucas na "ang kapahayagan ng Diyos ay dumating kay Juan na anak ni Zacarias sa ilang. Kaya pumaroon siya . . . na nangangaral ng bautismo." (Luc 3:2, 3) Sinabi ng apostol na si Juan tungkol sa kaniya: "May bumangong isang tao na isinugo bilang kinatawan ng Diyos: ang pangalan niya ay Juan."—Ju 1:6.

Higit nating mauunawaan ang kahulugan ng bautismo ni Juan sa pamamagitan ng paghahambing sa iba't ibang salin ng Lucas 3:3. Si Juan ay dumating "na nangangaral ng bautismo bilang sagisag ng pagsisisi ukol sa kapatawaran ng mga kasalanan" (*NW*); "bautismo na nakadepende sa pagsisisi" (*CB*); "bautismo kung saan nagsisisi ang mga tao, upang mapatawad ang kanilang mga kasalanan" (*Kx*); "bautismo bilang tanda ng pagsisisi ukol sa kapatawaran ng mga kasalanan" (*NE*); "Talikdan ninyo ang inyong mga kasalanan at magpabautismo kayo, at patatawarin ng Diyos ang inyong mga kasalanan" (*TEV*). Nililinaw ng mga saling ito na hindi ang bautismo ang nag-alis ng kanilang mga kasalanan, kundi ang pagsisisi at pagbabago ng kanilang mga lakad, na siyang isinasagisag ng bautismo.

Samakatuwid, ang bautismong isinagawa ni Juan ay hindi isang pantanging paglilinis mula sa Diyos sa pamamagitan ng kaniyang lingkod na si Juan, kundi isang pangmadlang patotoo at sagisag ng pagsisisi ng indibiduwal sa kaniyang mga kasalanan laban sa Kautusan, na umaakay sa kanila tungo kay Kristo. (Gal 3:24) Sa gayon ay inihanda ni Juan ang isang bayan upang kanilang 'makita ang paraan ng pagliligtas ng Diyos.' (Luc 3:6) Sa pamamagitan ng kaniyang gawain ay 'naihanda para kay Jehova ang isang nakahandang bayan.' (Luc 1:16, 17) Inihula nina Isaias at Malakias ang hinggil sa gayong gawain.—Isa 40:3-5; Mal 4:5, 6.

Sinasabi ng ilang iskolar na ang bautismo ni Juan at ang bautismong Kristiyano ay patiunang ipinahihiwatig sa sinaunang mga seremonya ng pagpapadalisay sa ilalim ng Kautusan (Exo 29:4; Lev 8:6; 14:8, 31, 32; Heb 9:10, tlb sa *Rbi8*) o sa mga pagkilos na isinagawa ng ilang indibiduwal. (Gen 35:2; Exo 19:10) Ngunit ang gayong mga halimbawa ay hindi maihahalintulad sa tunay na kahulugan ng bautismo. Ang mga iyon ay mga paghuhugas ukol sa seremonyal na kalinisan. Sa isang pangyayari lamang nagkaroon ng lubusang paglulubog ng katawan sa tubig. Ito ay sa kaso ni Naaman na ketongin, na *pitong* ulit na naglubog ng kaniyang sarili sa tubig. (2Ha 5:14) Hindi siya dinala nito sa anumang pantanging kaugnayan sa Diyos, kundi pinagaling lamang nito ang kaniyang ketong. Bukod diyan, sa Kasulatan, ang mga proselita ay tinutuli, hindi binabautismuhan. Upang ang isa ay makabahagi sa Paskuwa o makasamba sa santuwaryo, kailangan muna siyang tuliin.—Exo 12:43-49.

Wala ring anumang saligan ang sinasabi ng ilan na ang bautismo ni Juan ay malamang na hiniram sa Judiong sekta ng mga Essene o sa mga Pariseo. Ang dalawang sektang ito ay may maraming kahilingan hinggil sa paghuhugas na dapat isagawa nang madalas. Ngunit ipinakita ni Jesus na ang mga iyon ay mga utos lamang ng mga tao na lumalabag sa mga utos ng Diyos sa pamamagitan ng kanilang tradisyon. (Mar 7:1-9; Luc 11:38-42) Nagbautismo si Juan sa tubig dahil, gaya ng sinabi niya, isinugo siya ng Diyos upang magbautismo sa tubig. (Ju 1:33) Hindi siya isinugo ng mga Essene o ng mga Pariseo. Ang kaniyang atas ay hindi ang gumawa ng mga proselitang Judio kundi bautismuhan yaong mga miyembro na ng kongregasyong Judio.—Luc 1:16.

Alam ni Juan na ang kaniyang mga gawain ay paghahanda lamang ng daan para sa Anak ng Diyos at Mesiyas at magbibigay-daan sa mas dakilang ministeryo ng Isang iyon. Nagbautismo si Juan upang ang Mesiyas ay mahayag sa Israel. (Ju 1:31) Ayon sa Juan 3:26-30, ang ministeryo ng Mesiyas ay lalago, ngunit ang ministeryo ni Juan ay mangangaunti. Yaong mga binautismuhan ng mga alagad ni Jesus noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, at samakatuwid ay naging mga alagad din ni Jesus, ay binautismuhan bilang sagisag ng pagsisisi katulad ng bautismo ni Juan.—Ju 3:25, 26; 4:1, 2.

Ang Bautismo ni Jesus sa Tubig. Tiyak na ang bautismo ni Jesus na isinagawa ni Juan ay may kahulugan at layunin na ibang-iba sa bautismo ni

Juan, sapagkat si Jesus ay "hindi . . . nakagawa ng kasalanan, ni kinasumpungan man ng panlilinlang ang kaniyang bibig." (1Pe 2:22) Kaya naman hindi siya maaaring sumailalim sa isang bautismo na sumasagisag sa pagsisisi. Walang alinlangang ito ang dahilan kung bakit tumanggi si Juan na bautismuhan si Jesus. Ngunit sinabi ni Jesus: "Hayaan mo na, sa pagkakataong ito, sapagkat ganito ang nararapat sa atin upang maisakatuparan ang lahat ng matuwid."—Mat 3:13-15.

Iniulat ni Lucas na si Jesus ay nananalangin noong binabautismuhan siya. (Luc 3:21) Karagdagan pa, sinabi ng manunulat ng liham sa mga Hebreo na noong pumarito si Jesu-Kristo "sa sanlibutan" (samakatuwid nga, hindi noong panahong isilang siya at hindi pa niya kayang basahin at sabihin ang mga salitang ito, kundi noong iharap niya ang kaniyang sarili para sa bautismo at simulan ang kaniyang ministeryo), sinabi niya, alinsunod sa Awit 40:6-8 (*LXX*): "Ang hain at handog ay hindi mo ninais, ngunit naghanda ka ng katawan para sa akin. . . . Narito! Ako ay dumating (sa balumbon ng aklat ay nakasulat iyon tungkol sa akin) upang gawin ang iyong kalooban, O Diyos." (Heb 10:5-9) Si Jesus ay ipinanganak na miyembro ng bansang Judio, isang bansang may pakikipagtipan sa Diyos, samakatuwid nga, ang tipang Kautusan. (Exo 19:5-8; Gal 4:4) Dahil dito, si Jesus ay mayroon nang pakikipagtipan sa Diyos na Jehova noong iharap niya ang kaniyang sarili kay Juan para magpabautismo. Pumaroon si Jesus upang gawin ang higit pa kaysa sa hinihiling sa kaniya sa ilalim ng Kautusan. Inihaharap niya noon ang kaniyang sarili sa kaniyang Ama na si Jehova upang gawin ang "kalooban" ng kaniyang Ama may kaugnayan sa paghahandog ng kaniyang sariling 'inihandang' katawan at may kinalaman sa pag-aalis ng mga haing hayop na inihahandog alinsunod sa Kautusan. Sinabi ng apostol na si Pablo: "Dahil sa nasabing 'kalooban' ay pinabanal na tayo sa pamamagitan ng paghahandog ng katawan ni Jesu-Kristo nang minsanan." (Heb 10:10) Kasama rin sa kalooban ng Ama para kay Jesus ang gawain na may kaugnayan sa Kaharian, at para rin sa paglilingkod na iyon ay iniharap ni Jesus ang kaniyang sarili. (Luc 4:43; 17:20, 21) Tinanggap at kinilala ni Jehova ang paghaharap na ito ng Kaniyang Anak, anupat pinahiran Niya siya ng banal na espiritu at sinabi: "Ikaw ang aking Anak, ang minamahal; ikaw ay aking sinang-ayunan."—Mar 1:9-11; Luc 3:21-23; Mat 3:13-17.

Ang Bautismo sa Tubig ng mga Tagasunod ni Jesus. Ang bautismo ni Juan ay nakatakdang halinhan ng bautismo na iniutos ni Jesus: "Gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa, na binabautismuhan sila sa pangalan ng Ama at ng Anak at ng banal na espiritu." (Mat 28:19) Ito ang tanging bautismo sa tubig na may pagsang-ayon ng Diyos mula noong Pentecostes, 33 C.E. Mga ilang taon pagkaraan ng 33 C.E., si Apolos, isang lalaking masigasig, ay may-kawastuang nagtuturo tungkol kay Jesus, ngunit ang nauunawaan lamang niya ay ang bautismo ni Juan. Kinailangan siyang ituwid hinggil sa bagay na ito, gaya niyaong mga alagad na nasumpungan ni Pablo sa Efeso. Ang mga lalaking ito sa Efeso ay sumailalim na sa bautismo ni Juan, ngunit maliwanag na isinagawa iyon noong wala nang bisa ang gayong bautismo, yamang dumalaw si Pablo sa Efeso mga 20 taon pagkaraang magwakas ang tipang Kautusan. Kaya naman sila ay may-kawastuang binautismuhan sa pangalan ni Jesus at tumanggap ng banal na espiritu.—Gaw 18:24-26; 19:1-7.

Kahilingan sa bautismong Kristiyano ang pagkakaroon ng kaunawaan sa Salita ng Diyos at ang matalinong pagpapasiya na iharap ang sarili upang gawin ang isiniwalat na kalooban ng Diyos; ipinakikita ito ng pangyayari noong Pentecostes, 33 C.E., nang marinig ng nagkakatipong mga Judio at mga proselita, na dati nang may kaalaman sa Hebreong Kasulatan, ang ipinahayag ni Pedro tungkol kay Jesus na Mesiyas, anupat bilang resulta ay 3,000 ang "yumakap sa kaniyang salita nang buong puso" at "nabautismuhan." (Gaw 2:41; 3:19–4:4; 10:34-38) Yaong mga nasa Samaria ay naniwala muna sa pangangaral ni Felipe ng mabuting balita, at pagkatapos ay nabautismuhan. (Gaw 8:12) Ang bating na Etiope, bilang isang debotong proselitang Judio na may kaalaman din tungkol kay Jehova at sa Hebreong Kasulatan, ay nakarinig muna ng paliwanag kung paano natupad ang kasulatan kay Kristo, tinanggap niya iyon, at pagkatapos ay ninais niyang magpabautismo. (Gaw 8:34-36) Ipinaliwanag ni Pedro kay Cornelio na "ang tao na natatakot [sa Diyos] at gumagawa ng katuwiran ay kaayaaya" (Gaw 10:35) at ang bawat isa na nananampalataya kay Jesu-Kristo ay tumatanggap ng kapatawaran ng mga kasalanan sa pamamagitan ng kaniyang pangalan. (Gaw 10:43; 11:18) Ang lahat ng ito ay kasuwato ng utos ni Jesus na "gumawa ng mga alagad . . . na itinuturo sa kanila na tuparin ang lahat ng mga bagay na iniutos ko sa inyo." Yaong mga tumatanggap sa turo at nagiging mga alagad ay wasto lamang na magpabautismo.—Mat 28:19, 20; Gaw 1:8.

Noong Pentecostes, ang mga Judio na may pananagutan sa kamatayan ni Jesus bilang isang komunidad, at walang alinlangang may kaalaman tungkol sa bautismo ni Juan, ay 'nasugatan ang puso' dahil sa pangangaral ni Pedro at nagtanong: "Mga kapatid, ano ang gagawin namin?" Sumagot si Pedro: "Magsisi kayo, at magpabautismo ang bawat isa sa inyo sa pangalan ni Jesu-Kristo ukol sa kapatawaran ng inyong mga kasalanan, at tatanggapin ninyo

ang walang-bayad na kaloob ng banal na espiritu." (Gaw 2:37, 38) Pansinin na isang bagong bagay ang binabanggit ni Pedro sa kanila—samakatuwid nga, na hindi pagsisisi at bautismo sa bautismo ni Juan ang kailangan para sa kapatawaran ng mga kasalanan, kundi pagsisisi at bautismo *sa pangalan ni Jesu-Kristo*. Hindi niya sinabi na ang bautismo sa ganang sarili ang nag-aalis ng mga kasalanan. Alam ni Pedro na ang 'dugo ni Jesus na Anak ng Diyos ang naglilinis sa atin mula sa lahat ng kasalanan.' (1Ju 1:7) Nang maglaon, matapos tukuyin si Jesus bilang "ang Punong Ahente ng buhay," sinabi ni Pedro sa mga Judio sa templo: "Kaya nga magsisi kayo, at manumbalik upang mapawi ang inyong mga kasalanan, upang ang mga kapanahunan ng pagpapaginhawa ay dumating mula sa mismong persona ni Jehova." (Gaw 3:15, 19) Dito ay ipinabatid niya sa kanila na ang pagsisisi sa kanilang masamang gawa laban kay Kristo at ang 'panunumbalik,' upang kilalanin siya, ang siyang nagdudulot ng kapatawaran ng kasalanan; hindi niya binanggit ang bautismo noong pagkakataong iyon.

May kinalaman sa mga Judio, ang tipang Kautusan ay pinawi salig sa kamatayan ni Kristo sa pahirapang tulos (Col 2:14), at ang bagong tipan naman ay nagkabisa noong Pentecostes, 33 C.E. (Ihambing ang Gaw 2:4; Heb 2:3, 4.) Gayunpaman, pinagpakitaan ng Diyos ng pantanging pabor ang mga Judio nang mga tatlo at kalahating taon pa. Sa loob ng panahong iyon, ang pinangaralan lamang ng mga alagad ni Jesus ay mga Judio, mga proselitang Judio, at mga Samaritano. Ngunit noong mga 36 C.E. tinagubilinan ng Diyos si Pedro na pumaroon sa tahanan ng Gentil na si Cornelio, isang Romanong opisyal ng hukbo, at sa pamamagitan ng pagbubuhos ng Kaniyang banal na espiritu kay Cornelio at sa sambahayan nito, ipinakita Niya kay Pedro na ang mga Gentil ay maaari nang tanggapin para sa bautismo sa tubig. (Gaw 10:34, 35, 44-48) Yamang hindi na kinikilala ng Diyos ang tipang Kautusan sa tuling mga Judio kundi ang kinikilala na niya noon ay ang kaniyang bagong tipan na si Jesu-Kristo ang nagsilbing tagapamagitan, ang likas na mga Judio, tuli man o di-tuli, ay hindi na itinuturing ng Diyos bilang may anumang pantanging kaugnayan sa kaniya. Hindi na sila maaaring magkaroon ng isang katayuan sa harap ng Diyos sa pamamagitan ng pagtupad sa Kautusan, na wala nang bisa noon, ni sa pamamagitan man ng bautismo ni Juan, na kaugnay ng Kautusan, kundi kinakailangan silang lumapit sa Diyos sa pamamagitan ng pananampalataya sa kaniyang Anak at mabautismuhan sa tubig sa pangalan ni Jesu-Kristo upang matamo ang pagkilala at pabor ni Jehova.—Tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO (May bisa ang tipan "sa loob ng isang sanlinggo").

Dahil dito, pagkaraan ng 36 C.E., ang lahat, mga Judio at mga Gentil, ay nagkaroon ng magkakapantay na katayuan sa paningin ng Diyos. (Ro 11:30-32; 14:12) Ang mga tao ng mga bansang Gentil, maliban sa mga tuling proselitang Judio, ay wala sa ilalim ng tipang Kautusan at hindi pa kailanman naging isang bayan na may pantanging kaugnayan sa Diyos na Ama. Ngunit noong panahong iyon ay binuksan ang pagkakataon sa kanila bilang mga indibiduwal upang maging bahagi ng bayan ng Diyos. Samakatuwid, bago sila mabautismuhan sa tubig, kailangan nilang lumapit sa Diyos bilang mga mananampalataya sa kaniyang Anak na si Jesu-Kristo. Pagkatapos, alinsunod sa halimbawa at utos ni Kristo, wasto lamang na sumailalim sila sa bautismo sa tubig.—Mat 3:13-15; 28:18-20.

Ang gayong bautismong Kristiyano ay may mahalagang epekto sa kanilang katayuan sa harap ng Diyos. Pagkatapos banggitin ang pagtatayo ni Noe ng arka na sa pamamagitan niyaon ay nailigtas siya at ang kaniyang pamilya sa Baha, sumulat ang apostol na si Pedro: "Yaong katumbas nito ay nagliligtas din ngayon sa inyo, samakatuwid nga, ang bautismo, (hindi ang pag-aalis ng karumihan ng laman, kundi ang paghiling sa Diyos ng isang mabuting budhi,) sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo." (1Pe 3:20, 21) Ang arka ay nagsilbing nakikitang ebidensiya na inialay ni Noe ang kaniyang sarili upang gawin ang kalooban ng Diyos at na may-katapatan niyang isinagawa ang gawaing iniatas ng Diyos. Umakay ito sa kaniyang kaligtasan. Bilang katumbas nito, yaong mga mag-aalay ng kanilang sarili kay Jehova salig sa pananampalataya sa binuhay-muling Kristo, magpapabautismo bilang sagisag niyaon, at gagawa ng kalooban ng Diyos para sa kaniyang mga lingkod ay maliligtas mula sa kasalukuyang balakyot na sanlibutan. (Gal 1:3, 4) Hindi na sila patungo sa pagkapuksa kasama ng iba pa sa sanlibutan. Maliligtas sila mula rito at pagkakalooban sila ng Diyos ng isang mabuting budhi.

Walang Pagbabautismo sa Sanggol. Yamang ang 'pakikinig sa salita,' 'pagyakap sa salita nang buong puso,' at 'pagsisisi' ay kailangan munang gawin ng isa bago siya magpabautismo sa tubig (Gaw 2:14, 22, 38, 41) at yamang kahilingan sa bautismo ang paggawa niya ng isang taimtim na pagpapasiya, maliwanag na siya ay dapat na nasa hustong gulang na upang makinig, maniwala, at gumawa ng gayong pagpapasiya. May argumentong inihaharap ang ilan pabor sa pagbabautismo sa sanggol. Bumabanggit sila ng mga pangyayari na doo'y 'mga sambahayan' ang binautismuhan, gaya ng sambahayan ni Cornelio, ni Lydia, ng tagapagbilanggo sa Filipos, ni Crispo, at ni Estefanas. (Gaw 10:48; 11:14; 16:15, 32-34; 18:8; 1Co 1:16) Naniniwala silang ipinahihi-

watig nito na binautismuhan din ang maliliit na sanggol sa mga pamilyang iyon. Ngunit, sa kaso ni Cornelio, ang mga nabautismuhan ay yaong mga nakinig sa salita at tumanggap ng banal na espiritu, at sila'y nagsalita ng mga wika at lumuwalhati sa Diyos; ang mga bagay na ito ay hindi maaaring kumapit sa mga sanggol. (Gaw 10:44-46) Si Lydia ay "isang mananamba ng Diyos, . . . at binuksang mabuti ni Jehova ang kaniyang puso upang magbigay-pansin sa mga bagay na sinasalita ni Pablo." (Gaw 16:14) Ang tagapagbilanggo sa Filipos ay kailangang 'maniwala sa Panginoong Jesus,' at ipinahihiwatig nito na ang iba pang kabilang sa kaniyang pamilya ay kailangan ding maniwala upang mabautismuhan. (Gaw 16:31-34) "Si Crispo na punong opisyal ng sinagoga ay naging isang mananampalataya sa Panginoon, at gayundin ang kaniyang buong sambahayan." (Gaw 18:8) Ipinakikita ng lahat ng ito na kaugnay sa bautismo ang mga bagay na gaya ng pakikinig, paniniwala, at pagluwalhati sa Diyos, mga bagay na hindi magagawa ng mga sanggol. Sa Samaria, nang marinig at paniwalaan ng mga tao ang "mabuting balita tungkol sa kaharian ng Diyos at tungkol sa pangalan ni Jesu-Kristo, sila ay nabautismuhan." Dito ay espesipikong binanggit ng rekord ng Kasulatan na ang mga binautismuhan ay hindi mga sanggol kundi "mga lalaki at mga babae." —Gaw 8:12.

Ang sinabi ng apostol na si Pablo sa mga taga-Corinto na ang mga anak ay "banal" dahil sa isang sumasampalatayang magulang ay hindi katibayan na binabautismuhan noon ang mga sanggol; sa halip ay kabaligtaran ang ipinahihiwatig nito. Ang menor-de-edad na mga anak na napakabata pa upang makagawa ng gayong pagpapasiya ay nagkakaroon ng paborableng katayuan dahil sa sumasampalatayang magulang, hindi dahil sa anumang tinatawag na sakramental na bautismo, na diumano'y nagkakaloob ng hiwalay na paborableng katayuan. Kung wastong bautismuhan ang mga sanggol, hindi na sila kailangang ituring na may paborableng katayuan dahil sa sumasampalatayang magulang.—1Co 7:14.

Totoo na sinabi ni Jesus tungkol sa mga bata: "Huwag ninyo silang hadlangan sa paglapit sa akin, sapagkat ang kaharian ng langit ay nauukol sa mga tulad nito." (Mat 19:13-15; Mar 10:13-16) Ngunit hindi sila binautismuhan. Pinagpala sila ni Jesus, at walang anumang pahiwatig na ang pagpapatong niya ng kaniyang mga kamay sa kanila ay isang relihiyosong seremonya. Karagdagan pa, ipinakita niya na ang dahilan kung bakit 'ang kaharian ng Diyos ay nauukol sa mga tulad nila' ay hindi dahil nabautismuhan sila kundi dahil sila'y madaling turuan at mapagtiwala. Inuutusan ang mga Kristiyano na maging 'mga sanggol kung tungkol sa kasamaan,' gayunma'y "hustong-gulang sa mga kakayahan ng pang-unawa."—Mat 18:4; Luc 18:16, 17; 1Co 14:20.

Ang istoryador ng relihiyon na si Augustus Neander ay sumulat tungkol sa unang-siglong mga Kristiyano: "Ang kaugalian ng pagbabautismo sa sanggol ay hindi pa ginagawa noong panahong iyon. . . . Noon lamang panahon ni Irenæus [mga 120/140-mga 200/203 C.E.] (*tiyak* namang hindi mas maaga kaysa rito) nagsimula ang pagbabautismo sa sanggol, at una itong kinilala bilang isang apostolikong tradisyon noong ikatlong siglo. Ang mga ebidensiyang ito ay *salungat,* sa halip na *pabor,* sa paniniwalang nagmula ito sa mga apostol."—*History of the Planting and Training of the Christian Church by the Apostles,* 1864, p. 162.

Lubusang Paglulubog. Batay sa katuturan ng bautismo na binanggit sa pasimula, maliwanag na ang bautismo ay lubusang paglulubog o pagsasailalim sa tubig, hindi basta pagbubuhos o pagwiwisik. Pinatutunayan ito ng mga halimbawa ng pagbabautismo na matatagpuan sa Bibliya. Binautismuhan si Jesus sa isang malaking ilog, ang Jordan, at pagkatapos niyang mabautismuhan ay 'umahon siya mula sa tubig.' (Mar 1:10; Mat 3:13, 16) Pinili ni Juan ang isang lokasyon sa Libis ng Jordan malapit sa Salim upang doon magbautismo, "sapagkat maraming tubig doon." (Ju 3:23) Hiniling ng bating na Etiope na siya'y bautismuhan noong dumating sila sa "isang dakong may tubig." Kapuwa sila "lumusong sa tubig." Pagkatapos ay 'umahon sila sa tubig.' (Gaw 8:36-40) Ang lahat ng mga halimbawang ito ay nagpapahiwatig, hindi ng isang tipunang-tubig na maliit at hanggang bukung-bukong ang lalim, kundi ng isang malaking dakong may tubig na kinailangan pa nilang lakaran nang palusong at paahon. Karagdagan pa, yamang ginamit din ang bautismo upang sumagisag sa paglilibing, nagpapahiwatig ito ng lubusang paglulubog.—Ro 6:4-6; Col 2:12.

Ipinakikita ng mga impormasyon mula sa kasaysayan na ang mga Kristiyano ay nagbautismo sa pamamagitan ng paglulubog. Tungkol sa paksang ito, sinabi ng *New Catholic Encyclopedia* (1967, Tomo II, p. 56): "Maliwanag na ang Bautismo sa sinaunang Simbahan ay sa pamamagitan ng paglulubog." Sinabi naman ng *Larousse du XXᵉ Siècle,* Paris, 1928: "Binautismuhan ang unang mga Kristiyano sa pamamagitan ng paglulubog saanman may masumpungang katubigan."

Bautismo kay Kristo Jesus at sa Kaniyang Kamatayan. Noong panahon ng bautismo ni Jesus sa Ilog Jordan, alam niya na pumapasok siya sa isang landasin ng pagsasakripisyo. Alam niyang dapat mamatay ang kaniyang 'inihandang katawan,'

na kailangan niyang mamatay sa kawalang-sala bilang isang sakdal na haing tao upang magsilbing pantubos para sa sangkatauhan. (Mat 20:28) Nauunawaan ni Jesus na kailangan niyang sumailalim sa kamatayan ngunit ibabangon siya mula roon sa ikatlong araw. (Mat 16:21) Dahil dito, ang kaniyang mararanasan ay inihalintulad niya sa bautismo sa kamatayan. (Luc 12:50) Ipinaliwanag niya sa kaniyang mga alagad na sumasailalim na siya sa bautismong ito sa panahon ng kaniyang ministeryo. (Mar 10:38, 39) Binautismuhan siya *nang lubusan* sa kamatayan nang isailalim siya sa kamatayan sa pamamagitan ng pagbabayubay sa kaniya sa pahirapang tulos noong Nisan 14, 33 C.E. Noong ikatlong araw, nang siya'y buhaying-muli ng kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova, natapos ang bautismong iyon, na may kalakip na pagbabangon sa kaniya. Ang bautismo ni Jesus sa kamatayan ay maliwanag na naiiba at bukod sa kaniyang bautismo sa tubig, sapagkat tapos na siyang sumailalim sa bautismo sa tubig noong pasimula ng kaniyang ministeryo, kung kailan nagsisimula pa lamang ang kaniyang bautismo sa kamatayan.

Ang tapat na mga apostol ni Jesu-Kristo ay binautismuhan sa tubig ayon sa bautismo ni Juan. (Ju 1:35-37; 4:1) Ngunit hindi pa sila nababautismuhan sa banal na espiritu nang banggitin ni Jesus na babautismuhan din sila sa isang makasagisag na bautismo na tulad ng sa kaniya, isang bautismo sa kamatayan. (Mar 10:39) Kaya ang bautismo sa kaniyang kamatayan ay isang bagay na iba pa sa bautismo sa tubig. Sinabi ni Pablo sa kaniyang liham sa kongregasyong Kristiyano sa Roma: "Hindi ba ninyo alam na tayong lahat na binautismuhan kay Kristo Jesus ay binautismuhan sa kaniyang kamatayan?" —Ro 6:3.

Ang Diyos na Jehova ang may pananagutan sa pagsasagawa ng gayong bautismo kay Kristo Jesus pati na ng bautismo sa kaniyang kamatayan. Pinahiran niya si Jesus, anupat ginawa niya itong ang Kristo o ang Pinahiran. (Gaw 10:38) Sa gayon ay binautismuhan ng Diyos si Jesus sa banal na espiritu upang, sa pamamagitan ni Jesus, ang kaniyang mga tagasunod ay mabautismuhan din sa banal na espiritu. Samakatuwid, yaong magiging mga kasamang tagapagmana niya, na may makalangit na pag-asa, ay kailangang "mabautismuhan kay *Kristo* Jesus," samakatuwid nga, sa *Pinahiran* na si Jesus na noong panahon ng pagpapahid sa kaniya ay inianak din sa espiritu upang maging anak ng Diyos. Sa gayon ay magiging kaisa nila siya, ang kanilang Ulo, at sila ay magiging mga miyembro ng kongregasyon na siyang katawan ni Kristo.—1Co 12:12, 13, 27; Col 1:18.

Ang landasin ng Kristiyanong mga tagasunod na ito na binautismuhan kay Kristo Jesus ay isang landasin ng pag-iingat ng katapatan sa ilalim ng pagsubok mula sa panahong mabautismuhan sila kay Kristo, isang pagharap sa kamatayan araw-araw at sa dakong huli ay isang kamatayan taglay ang katapatan, gaya ng inilarawan ng apostol na si Pablo nang ipaliwanag niya sa mga Kristiyanong taga-Roma: "Samakatuwid inilibing tayong kasama niya sa pamamagitan ng ating bautismo sa kaniyang kamatayan, upang, kung paanong si Kristo ay ibinangon mula sa mga patay sa pamamagitan ng kaluwalhatian ng Ama, tayo ay lumakad nang gayundin sa isang panibagong buhay. Sapagkat kung tayo ay naging kaisa niya sa wangis ng kaniyang kamatayan, tiyak na tayo ay magiging kaisa rin niya sa wangis ng kaniyang pagkabuhay-muli."—Ro 6:4, 5; 1Co 15:31-49.

Higit pang nilinaw ni Pablo ang bagay na ito nang sumulat siya sa kongregasyon sa Filipos, anupat inilarawan niya ang kaniyang sariling landasin bilang "pakikibahagi sa . . . mga pagdurusa [ni Kristo], na ipinasasakop ang aking sarili sa isang kamatayan na tulad ng sa kaniya, upang tingnan kung sa anumang paraan ay makakamtan ko ang mas maagang pagkabuhay-muli mula sa mga patay." (Fil 3:10, 11) Tanging ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, ang makalangit na Ama, na Tagapagbautismo sa mga binabautismuhan kaisa ni Jesu-Kristo at sa kaniyang kamatayan, ang maaaring tumapos sa bautismong ito. Ginagawa Niya ito sa pamamagitan ni Kristo sa pagbabangon sa kanila mula sa kamatayan upang maging kaisa ni Jesu-Kristo sa wangis ng kaniyang pagkabuhay-muli, na tungo sa makalangit at imortal na buhay.—1Co 15:53, 54.

Ang isang kongregasyon ng mga tao ay maaaring bautismuhan o ilubog, wika nga, sa isang tagapagpalaya at lider; ipinaghalimbawa ito ng apostol na si Pablo nang ilarawan niya ang kongregasyon ng Israel bilang "nabautismuhan kay Moises sa pamamagitan ng ulap at ng dagat." Doon ay tinakpan sila ng isang pananggalang na ulap at ng mga pader ng tubig sa magkabilang panig, anupat sa makasagisag na pananalita ay inilubog sila. Inihula ni Moises na ang Diyos ay magbabangon ng isang propeta na tulad niya; ikinapit ni Pedro ang hulang ito kay Jesu-Kristo.—1Co 10:1, 2; Deu 18:15-19; Gaw 3:19-23.

Ano ang bautismo "sa layuning maging mga patay"?

Ang pananalita sa 1 Corinto 15:29 ay isinalin ng mga tagapagsalin sa iba't ibang paraan: "Ano ang gagawin nila na mga binabautismuhan para sa mga patay?" (*KJ*); "alang-alang sa kanilang mga patay?" (*AT*); "alang-alang sa mga patay?" (*NPV*); "sa layuning maging mga patay?" (*NW*)

Maraming iba't ibang interpretasyon ang ibinibigay sa talatang ito. Ang pinakakaraniwang interpretasyon ay na tinutukoy ni Pablo ang kaugalian ng panghaliling bautismo sa tubig, samakatuwid nga, ang pagbabautismo sa mga taong buháy bilang kahalili ng mga patay ukol sa kapakinabangan ng mga patay. Ang pag-iral ng gayong kaugalian noong mga araw ni Pablo ay hindi mapatutunayan, ni magiging kaayon man iyon ng mga kasulatan na maliwanag na nagsasabing ang mga nagpabautismo ay "ang mga alagad," yaon mismong mga 'yumakap sa salita nang buong puso,' yaong mga personal na "naniwala."—Mat 28:19; Gaw 2:41; 8:12.

Binabanggit ng *A Greek-English Lexicon,* nina Liddell at Scott, na ang "para sa," "alang-alang sa," at "para sa kapakanan ng" ay kabilang sa mga katuturan ng Griegong pang-ukol na *hy·per′,* na ginamit sa kaukulang *genitive* sa 1 Corinto 15:29. (Nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1857) Sa ilang kalagayan, ang ekspresyong "para sa kapakanan ng" ay katumbas ng "sa layuning." Noon pa mang 1728, may napansin na si Jacob Elsner na mga halimbawa mula sa iba't ibang manunulat na Griego kung saan ang *hy·per′* sa kaukulang *genitive* ay may ultimong kahulugan, samakatuwid nga, isang kahulugang nagpapahayag ng layunin, at ipinakita niya na gayon ang kahulugan ng ganitong pagkakaayos ng mga salita sa 1 Corinto 15:29. (*Observationes Sacræ in Novi Foederis Libros,* Utrecht, Tomo II, p. 127-131) Kasuwato nito, isinalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang *hy·per′* sa talatang ito bilang nangangahulugang "sa layuning."

Kapag ipinahihintulot ng balarila na maisalin ang isang ekspresyon sa mahigit sa isang paraan, ang tamang salin ay yaong kasuwato ng konteksto. Sa konteksto, ipinakikita ng 1 Corinto 15:3, 4 na ang pangunahing tinatalakay ay ang paniniwala sa kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo. Pagkatapos ay inihaharap ng kasunod na mga talata ang katibayan na makatuwiran ang gayong paniniwala (tal 5-11); tinatalakay ng mga ito na may seryosong mga implikasyon ang pagtangging maniwala sa pagkabuhay-muli (tal 12-19), na ang pagkabuhay-muli ni Kristo ay nagbibigay-katiyakan na may mga iba pa na ibabangon mula sa mga patay (tal 20-23), at kung paanong sa pamamagitan ng lahat ng ito ay naipagkakaisa sa Diyos ang lahat ng matatalinong nilalang (tal 24-28). Maliwanag na ang talata 29 ay isang mahalagang bahagi ng pagtalakay na ito. Ngunit kaninong pagkabuhay-muli ang pinag-uusapan sa talata 29? Iyon ba ay ang pagkabuhay-muli niyaong mga indibiduwal na tinutukoy roon bilang binautismuhan? O niyaong isa na namatay bago naisagawa ang bautismong iyon? Ano ang ipinahihiwatig ng kasunod na mga talata? Malinaw na ipinakikita ng talata 30 hanggang 34 na ang tinatalakay roon ay ang pag-asa ng *buháy* na mga Kristiyano na mabuhay sa hinaharap, at sinasabi ng talata 35 hanggang 58 na sila ay ang tapat na mga Kristiyano na may pag-asang mabuhay sa langit.

Kasuwato ito ng Roma 6:3, na nagsasabi: "Hindi ba ninyo alam na tayong lahat na binautismuhan kay Kristo Jesus ay binautismuhan sa kaniyang kamatayan?" Gaya ng nililinaw ng kasulatang ito, hindi iyon pagpapabautismo ng isang Kristiyano alang-alang sa isa na patay na kundi, sa halip, iyon ay isang bagay na nakaaapekto sa mismong kinabukasan ng taong iyon.

Kung gayon, sa anong diwa na ang mga Kristiyanong iyon ay 'binautismuhan sa layuning maging mga patay,' o "binautismuhan sa kaniyang kamatayan"? Inilubog sila sa isang landasin ng buhay na aakay sa kanilang kamatayan bilang mga tagapag-ingat ng katapatan, gaya niyaong kay Kristo, at taglay ang pag-asa ng pagkabuhay-muli na tulad ng sa kaniya tungo sa imortal na buhay bilang espiritu. (Ro 6:4, 5; Fil 3:10, 11) Hindi ito isang bautismo na mabilis na isinasagawa, gaya ng paglulubog sa tubig. Mahigit na tatlong taon pagkatapos ng paglulubog sa kaniya sa tubig, tinukoy ni Jesus ang isang bautismo na hindi pa tapos sa kaniyang kalagayan at na sa hinaharap pa lamang isasagawa sa mga alagad niya. (Mar 10:35-40) Yamang ang bautismong ito ay umaakay sa pagkabuhay-muli tungo sa makalangit na buhay, magsisimula ito sa pagkilos ng espiritu ng Diyos sa isang tao upang malinang sa kaniya ang pag-asang iyon, at magwawakas ito, hindi sa kamatayan, kundi sa pagtatamo ng pag-asa sa imortal na buhay bilang espiritu sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli.—2Co 1:21, 22; 1Co 6:14.

Ang Dako ng Isang Tao sa Layunin ng Diyos. Dapat pansinin na ang isa na binabautismuhan sa tubig ay pumapasok sa isang pantanging kaugnayan kay Jehova bilang Kaniyang lingkod, upang gawin ang Kaniyang kalooban. Hindi ang indibiduwal ang nagtatakda kung ano ang kalooban ng Diyos para sa kaniya, kundi ang Diyos ang nagpapasiya kung paano gagamitin ang indibiduwal na iyon at kung saan ang magiging dako niya sa Kaniyang mga layunin. Halimbawa, noong sinaunang mga panahon, ang buong bansang Israel ay may pantanging kaugnayan sa Diyos; sila ay pag-aari ni Jehova. (Exo 19:5) Ngunit tanging ang tribo ni Levi ang pinili upang magsagawa ng mga paglilingkod sa santuwaryo, at mula sa tribong ito, tanging ang pamilya ni Aaron ang bumubuo sa pagkasaserdote. (Bil 1:48-51; Exo 28:1; 40:13-15) Ang pagkahari naman ay pantanging itinatag ng Diyos na Jehova sa linya ng pamilya ni David.—2Sa 7:15, 16.

Sa gayunding paraan, ang mga sumasailalim sa bautismong Kristiyano ay nagiging pag-aari ng

Diyos, mga alipin niya, upang gamitin ayon sa kaniyang mamarapatin. (1Co 6:20) Ang isang halimbawa ng pagpatnubay ng Diyos sa gayong mga bagay ay matatagpuan sa Apocalipsis, kung saan binabanggit ang isang tiyak na bilang ng mga tao na sa wakas ay "tinatakan," samakatuwid nga, 144,000. (Apo 7:4-8) Bago pa man ang gayong pangwakas na pagsang-ayon, ang banal na espiritu ng Diyos ay nagsisilbi nang pantatak na nagbibigay sa mga tinatakan ng patiunang tanda ng kanilang ng makalangit na mana. (Efe 1:13, 14; 2Co 5:1-5) Ang mga nagtataglay ng gayong pag-asa ay sinabihan din: "Inilagay ng Diyos ang mga sangkap sa katawan [ni Kristo], bawat isa sa kanila, ayon sa kaniyang kinalugdan."—1Co 12:18, 27.

Itinawag-pansin ni Jesus ang isa pang grupo nang sabihin niya: "Mayroon akong ibang mga tupa, na hindi sa kulungang ito; ang mga iyon din ay dapat kong dalhin, at makikinig sila sa aking tinig, at sila ay magiging isang kawan, isang pastol." (Ju 10:16) Ang mga ito ay hindi kabilang sa "munting kawan" (Luc 12:32), ngunit dapat din silang lumapit kay Jehova sa pamamagitan ni Jesu-Kristo at mabautismuhan sa tubig.

Kasuwato ito ng pangitaing ibinigay sa apostol na si Juan, gaya ng nakaulat sa Apocalipsis, kung saan, matapos ipakita kay Juan ang 144,000 na "tinatakan," ang kaniyang paningin ay ibinaling sa "isang malaking pulutong, na hindi mabilang ng sinumang tao." Ang mga ito ay ipinakitang 'naglaba ng kanilang mahahabang damit at nagpaputi ng mga iyon sa dugo ng Kordero,' na nagpapahiwatig ng kanilang pananampalataya sa haing pantubos ni Jesu-Kristo na Kordero ng Diyos. (Apo 7:9, 14) Dahil dito, nagtamo sila ng sinang-ayunang kalagayan, anupat sila'y "nakatayo sa harap ng trono [ng Diyos]," ngunit hindi sila ang pinili ng Diyos na mapabilang sa 144,000 na "tinatakan." Kung tungkol sa "malaking pulutong" na ito, nagpatuloy ang pangitain sa pagsasabing sila ay naglilingkod sa Diyos araw at gabi at ipagsasanggalang at pangangalagaan niya.—Apo 7:15-17.

Bautismo sa Apoy. Nang pumaroon kay Juan na Tagapagbautismo ang maraming mga Pariseo at mga Saduceo, tinawag niya silang "supling ng mga ulupong." Binanggit niya ang tungkol sa Isa na darating at sinabi: "Babautismuhan kayo ng isang iyon sa banal na espiritu at sa apoy." (Mat 3:7, 11; Luc 3:16) Ang bautismo sa apoy ay hindi kapareho ng bautismo sa banal na espiritu. Ang maapoy na bautismo ay hindi maaaring tumukoy, gaya ng sinasabi ng ilan, sa mga dila ng apoy noong Pentecostes, sapagkat hindi naman inilubog sa apoy ang mga alagad na naroroon. (Gaw 2:3) Sinabi ni Juan sa kaniyang mga tagapakinig na magkakaroon ng pagbubukud-bukod, na magkakaroon ng pagtitipon ng trigo, anupat pagkatapos ay susunugin ang ipa sa apoy na hindi mapapatay. (Mat 3:12) Nilinaw niya na ang apoy ay hindi pagpapala o gantimpala kundi kaparusahan sapagkat 'ang punungkahoy ay hindi nagluwal ng mainam na bunga.'—Mat 3:10; Luc 3:9.

Sa paggamit ng apoy bilang sagisag ng pagkapuksa, inihula ni Jesus ang paglipol sa mga balakyot na magaganap sa panahon ng kaniyang pagkanaririto, na sinasabi: "Nang araw na lumabas si Lot mula sa Sodoma ay umulan ng apoy at asupre mula sa langit at pinuksa silang lahat. Magiging gayundin sa araw na iyon kapag ang Anak ng tao ay isiniwalat." (Luc 17:29, 30; Mat 13:49, 50) Ang iba pang mga halimbawa na doo'y ginamit ang apoy upang kumatawan, hindi sa puwersang nagliligtas, kundi sa puwersang mapamuksa, ay matatagpuan sa 2 Tesalonica 1:8; Judas 7; at 2 Pedro 3:7, 10.

BAVAI. Isang Levitang manggagawa sa proyekto ng muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem na pinangasiwaan ni Nehemias. Siya ay mula sa distrito ng Keila; anak ni Henadad at posibleng kapatid ni Binui.—Ne 3:18, 24.

BAWANG [sa Heb., *shu·mim'* (pangmaramihan)]. Isang may-bulbo at *perennial* (nabubuhay nang ilang taon) na halaman (*Allium sativum*), ang bulbo nito na matapang ang amoy at lasa ay binubuo ng hanggang 20 mas maliliit na bulbo, o mga butil. Ang tangkay ng bulaklak ng bawang, na may maliliit na bulbo at baog na mga bulaklak, ay umaabot kung minsan sa taas na 0.3 m (1 piye) o mahigit pa.

Lumilitaw na ang bawang ay malawakang itinatanim noon sa sinaunang Ehipto. Sa ilang ay ninasa ng haluang pulutong at ng mga Israelita ang bawang na dati nilang kinakain doon. (Bil 11:4, 5) Binabanggit ng Griegong istoryador na si Herodotus (II, 125) ang isang inskripsiyon kung saan nakatala ang bawang bilang isa sa mga pagkaing inilaan para sa mga trabahador sa isang piramide. Ang bawang ay malawakan pa ring ginagamit ng mga tumatahan sa mga lugar sa Mediteraneo. Sa Mishnah (*Nedarim* 3:10), tinukoy ng mga Judio ang kanilang sarili bilang mga kumakain ng bawang. Noon pa man ay ginagamit na ang bawang bilang gamot na pantulong sa panunaw, antibiyotiko, at panlaban sa hilab.

BAYAG, MGA. Mga glandula ng ari ng lalaki. Sa kautusan ng Diyos sa Israel, pinagbawalang manungkulan sa pagkasaserdote ang isang lalaki na may mga bayag na durog, isa sa mga pisikal na depekto na magiging dahilan ng diskuwalipikasyon ng isa. (Lev 21:17-21, 23) Ang mataas na pamantayang ito para sa pagkasaserdote ay kasuwato ng kabana-

lan ng katungkulan ng mga saserdote bilang mga kinatawan ng kabanalan ni Jehova sa harap ng Israel. Kaayon din ito ng bagay na ang pagkasaserdote sa Israel ay sumasagisag sa makalangit na pagkasaserdote ni Kristo at ng kaniyang kongregasyon ng mga katulong na saserdote, na sa kanila ay walang sinumang kasusumpungan ng anumang dungis. (Heb 7:26; Efe 5:27; Apo 14:1, 5; 20:6) Karagdagan pa, ang nais ng Diyos ay mga saserdote na maaaring magkaroon ng mga anak na hahalili sa kanila. Gayunman, may probisyon ang Kautusan na ang gayong tao na may depekto ay maaaring kumain ng mga banal na bagay na inilaan bilang pagkain ng mga saserdote.—Lev 21:21, 22.

Sa ganito ring kadahilanan, hindi maaaring ihandog bilang hain ang isang hayop na ang mga bayag ay pisa, durog, putol, o hugót. (Lev 22:24; ihambing ang Mal 1:6-8; 1Pe 1:19.) Dahil dito, hindi kinakapon ng mga Israelita ang kanilang mga hayop, sapagkat hinihiling ng Kautusan na ang lahat ng mga alagang hayop na papatayin upang kainin ay dalhin sa santuwaryo upang doon patayin at kainin bilang handog na pansalu-salo. Sa Lupang Pangako, kapit din ang kautusang ito sa mga nakatira di-kalayuan sa Jerusalem.—Lev 17:3-5; Deu 12:20-25.

Sinasabi pa ng Kautusan: "Walang lalaking kinapon na dinurog ang mga bayag o pinutol ang kaniyang sangkap ng pagkalalaki ang makapapasok sa kongregasyon ni Jehova." (Deu 23:1) Ang gayong 'pagkapon' ay hindi tumutukoy sa mga depektong mula pa sa pagkapanganak o sa kalagayang dulot ng sakuna. (Ihambing ang Lev 21:17-21; Deu 25:11, 12.) Samakatuwid, maliwanag na may kinalaman iyon sa sinasadyang pagpapakapon para sa imoral na mga layunin, gaya ng homoseksuwalidad. Ang isang iyon ay hindi dapat papasukin sa kongregasyon, anupat hindi siya pahihintulutang makiugnay rito upang mapangalagaan ang kadalisayan nito.

Idiniin ng Kautusan ang paggalang ni Jehova sa karapatan ng lalaki na magkaanak sa kaniyang asawa, at ang paggalang Niya sa kakayahan sa pag-aanak na inilagay Niya sa lalaki at babae. Ang pag-aasawa bilang bayaw ay inilaan upang magpatuloy ang linya, pangalan, at mana ng pamilya ng isang lalaki. (Deu 25:5-10) Karaka-raka pagkatapos banggitin ang kaayusang ito, nagpatuloy ang Kautusan sa pagsasabi na kung nag-aaway ang dalawang lalaki at sinunggaban ng asawa ng isa sa kanila ang kalabang lalaki sa mga pribadong bahagi nito upang matulungan niya ang kaniyang asawa (isang pagkilos na maaaring sumira sa kakayahan ng lalaking iyon na magkaanak), ang kamay ng babae ay puputulin. (Deu 25:11, 12) Kaya hindi kapit dito ang kautusang mata para sa mata. (Deu 19:21) Hindi hiniling ng Diyos na sirain ang mga sangkap ng babae sa pag-aanak ni yaong sa kaniyang asawa. Sa ganitong paraan, maaari pa ring maging mabunga ang kanilang pag-aasawa, anupat magpapatuloy ang linya ng pamilya ng kaniyang asawa sa pamamagitan niyaon.

Sa kongregasyong Kristiyano, ang mga taong kinapon ay hindi pinagbabawalang pumasok dito, sapagkat naisaisantabi na ang Kautusan salig sa hain ni Kristo. (Col 2:13, 14) Gayunpaman, itinatanghal ng mga kautusang sinipi sa itaas ang paggalang ng Diyos sa mga sangkap sa pag-aanak at mariing ipinakikita ng mga ito na mali ang sumailalim sa isang operasyon na sisira sa kakayahan ng isang tao sa pagpaparami dahil lamang sa wala siyang pagpapahalaga sa kaloob na iyon ng Diyos.

Ari. Sa Levitico 15:2, 3, ang salitang Hebreo para sa "laman" (*ba·sar′*) ay ginagamit sa Kasulatan may kaugnayan sa ari ng lalaki, ang titi, na naiiba sa mga bayag.—Tingnan ang MALINIS, KALINISAN; ihambing ang Isa 57:8, tlb sa *Rbi8*.

Sinamba ng mga pagano ang ari ng lalaki sa kanilang pagsamba sa sekso noong sinaunang mga panahon, gaya rin ng ginagawa sa ilang bansa sa ngayon. Maaaring tinutukoy ng Ezekiel 8:17 (tlb sa *Rbi8*) ang gayong pagsamba na nakahawa sa mga apostatang Israelita noong mga araw ni Ezekiel.

BAYAN. Tingnan ang LUNSOD; SAKOP NA BAYAN, MGA.

BAYAN (MGA TAO) NG LUPAIN, TAO SA LUPA. Ang pananalitang ito (sa Heb., *'am ha·'a′rets,* kasama ang mga anyong pangmaramihan nito) ay lumilitaw nang 75 ulit sa tekstong Hebreo. Noong mga araw ni Jesus, ginagamit ito ng relihiyosong mga lider bilang isang termino ng paghamak, ngunit sa pasimula ay hindi ito ginagamit sa gayong diwa.

Ipinaliliwanag ng Hebreo at Aramaikong leksikon nina Koehler at Baumgartner na ang pananalitang Hebreong ito ay nangangahulugang "ang mga mamamayang nagtatamasa ng lahat ng karapatan." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 711) Sinasabi naman ng *The Interpreter's Dictionary of the Bible* na ang terminong ito "sa eksaktong diwa ay tumutukoy lamang sa responsableng mga mamamayang lalaki, ang mga lalaking may asawa na nakatira sa sarili nilang lupain at nagtatamasa ng lahat ng mga karapatan at mga pananagutan, kabilang na rito ang tungkuling maglingkod sa hukbo at makibahagi sa mga hudisyal na paglilitis at . . . mga kapistahan." (Inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 106) (Ihambing ang Lev 20:2-5; 2Ha 15:5; 16:15; Eze 45:16, 22; 46:3, 9.) Samakatuwid, sa pasimula ay kagalang-galang ang pananalitang ito.

Hindi ito partikular na tumutukoy sa isang mababang uri ng mga tao o sa mga taong dukha.

Noong binibili ni Abraham ang karapatang ariin ang yungib ng Macpela, nakipag-usap siya sa Hiteong "bayan ng lupain." (Gen 23:7, 13, *RS*) Sa mga talatang ito, kapuwa isinasalin ng *An American Translation* at ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang Hebreong *'am ha·'a'rets* bilang "mga katutubo." Noong nakikipag-usap siya kina Moises at Aaron, tinukoy ni Paraon ang mga Israelitang nananahanan sa Gosen bilang "ang mga tao sa lupain." (Exo 5:5) Ang pananalitang ito ay ginamit sa anyong pang-isahan upang sumaklaw sa lahat ng taong-bayan ng Canaan (Bil 14:9), at kung kalakip ang anyong pangmaramihan ng *'am* (*'am·meh',* "mga bayan"), upang ilarawan naman sila bilang bumubuo sa hiwa-hiwalay na mga tribo o mga bayan sa loob ng lupaing iyon. (Ne 9:24, 30) Ginagamit ito sa katulad na paraan upang tumukoy sa mga sakop na bayan sa loob ng Imperyo ng Persia noong panahon ni Reyna Esther. (Es 8:17) Ginamit naman ni Senakerib ang hustong anyong pangmaramihan (*'am·meh' ha·'ara·tsohth',* 'mga bayan ng mga lupain') upang tukuyin ang maraming bayan o bansa na nilupig ng mga hukbong Asiryano.—2Cr 32:13.

Sa loob ng bansang Israel, kadalasang ipinakikita ng pariralang *'am ha·'a'rets* ang kaibahan ng pangkaraniwang mga mamamayan at ng mga opisyal ng pamahalaan o ng pagkasaserdote. (2Ha 11:14, 18-20; Jer 1:18; 34:19; 37:2; 44:21; Eze 7:27; Dan 9:6; Zac 7:5) Gayunman, maliwanag na sumasaklaw ito hindi lamang sa dukhang uring-manggagawa kundi kabilang din dito ang mga taong maykaya sa buhay, yamang matapos tuligsain ni Ezekiel ang kawalang-katarungan ng sakim na mga propeta, mga saserdote, at mga prinsipe, binatikos naman niya ang "bayan ng lupain" na "nagsasagawa ng pakanang pandaraya at nang-aagaw upang magnakaw, at ang napipighati at ang dukha ay pinagmamalupitan nila, at ang naninirahang dayuhan ay dinadaya nila nang walang katarungan." (Eze 22:25-29) Upang mabayaran ni Haring Jehoiakim ang mabibigat na impuwestong ipinataw ni Paraon Necoh, "hiningi niya bilang pataw ang pilak at ang ginto mula sa bayan ng lupain" sa pamamagitan ng pagbubuwis. Kaya naman, ang *'am ha·'a'rets* na pumatay sa mga nagsabuwatan laban kay Haring Amon at gumawang hari kay Josias o yaong mga gumawang hari kay Jehoahaz nang maglaon ay hindi yaong pinakamababababang uri ng tao sa lipunan. (2Ha 23:30, 35; 21:24) Nang lupigin ni Nabucodonosor ang Juda, 60 lalaki sa "bayan ng lupain" ang kasama ng matataas na opisyal ng korte na dinala sa Ribla at pinatay, anupat walang alinlangan na ang 60 na ito ay kabilang sa mas prominente o pangunahing mga mamamayan. (2Ha 25:19-21) Sabihin pa, talagang saklaw ng pariralang *'am ha·'a'rets* ang dukha at maralitang mamamayan, at itinalaga ng hari ng Babilonya na manatili sa Juda ang ilan sa mga ito, gaya ng ginawa niya sa Jerusalem mas maaga rito.—2Ha 24:14; 25:12; Jer 40:7; 52:15, 16.

Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, hinatulan nina Ezra at Nehemias ang maling gawain ng pinabalik na mga tapon dahil sa pakikihalo nila sa "mga tao ng (mga) lupain," anupat nag-aasawa sila sa kababaihan ng mga ito, pinahihintulutan nilang makipagkalakalan ang mga ito sa loob ng lunsod kapag Sabbath, at tinutularan nila ang karimarimarim na mga gawain ng mga ito. (Ezr 9:11; 10:2, 11; Ne 10:28, 31) Ang pananalitang ginamit dito ay tumutukoy sa nakapalibot na mga taong di-Israelita na espesipikong binanggit sa Ezra 9:1, 2, at ang dahilan kung bakit dapat humiwalay sa kanila ay hindi dahil mababa ang posisyon nila sa lipunan o sa ekonomiya kundi dahil sa kautusan ng Diyos na humihiling ng dalisay na pagsamba.—Ne 10:28-30.

Bilang Isang Termino ng Paghamak. Gayunman, sa paglipas ng panahon, ang terminong ito ay sinimulang gamitin ng relihiyosong mga lider ng Juda upang tumukoy sa mga tao, Judio o di-Judio, na hindi nakapag-aral ng Kautusan at partikular na doon sa mga walang-alam sa malaking kalipunan ng mga tradisyong rabiniko noong panahong iyon o doon sa mga hindi tumutupad dito nang detalyado. (Mat 15:1, 2) Ipinahahayag ng terminong ito ang mapanghamak na saloobing makikita sa pananalita ng mga Pariseo sa Juan 7:49: "Ang pulutong na ito na hindi nakaaalam ng Kautusan ay mga taong isinumpa." Sinabi ni Rabbi Joshua na ang isang *'am ha·'a'rets* ay: "Sinumang hindi naglalagay ng *tefillin* [mga pilakterya] sa kaniyang sarili." Ang iba pang mga pananalitang rabiniko na kumakapit sa gayong mga tao na hindi tumutupad sa mga tradisyong Judio ay: "Matutuhan man ng isa ang Kasulatan at ang Mishnah, kung hindi pa siya nakapaglilingkod sa mga alagad niyaong marunong, isa siyang *'am ha-arez."* (Babilonyong Talmud, *Berakhot* 47*b,* isinalin ni M. Simon) "Ang isang taong walang-alam [*'am ha·'a'rets*] ay hindi rin naman makadiyos." (Babilonyong Talmud, *Avot* 2:5, isinalin ni J. Israelstam) "Ang mangmang ay hindi bubuhaying-muli." (Babilonyong Talmud, *Ketubbot* 111*b,* isinalin ni I. Slotki) (Ihambing ang Mat 9:11; Luc 15:2; 18:11.) Gayunman, sinabi ni Jesus na siya ay "pumarito upang tawagin . . . ang mga makasalanan," at pinagpakitaan niya ng pagmamahal ang mga taong "naipagtabuyan kung saan-saan tulad ng mga tupang walang pastol."—Mat 9:13, 36.

Samakatuwid, nagbago ang diwa ng *'am ha·'a'rets* mula sa pagiging kagalang-galang tungo sa relihiyosong pandurusta, gaya rin ng terminong Latin na

paganus, na pinanggalingan ng salitang Tagalog na "pagano." Ang salitang pagano ay orihinal na nangangahulugan lamang na isa na nakatira sa kabukiran, ngunit yamang ang mga tagabukid na iyon ang kadalasang huling nakukumberte, nang maglaon ay ginamit na ito ng mga nakatira sa lunsod bilang pantukoy sa lahat ng hindi tumatanggap sa inaangkin nilang mga paniniwalang Kristiyano.

BAYAWAK [sa Heb., *tsav;* sa Ingles, *lizard*]. Ang mga bayawak ay mga reptilyang apat ang paa, karaniwan ay maliliit, may mahahabang buntot at makaliskis na balat. Ang mga binti ng bayawak ay nasa tagiliran nito kung kaya nailalapat nito sa lupa ang kaniyang tiyan nang hindi ibinabaluktot ang kaniyang mga paa. Mahigit na 40 uri ang matatagpuan sa Palestina. Makikita sila sa mga punungkahoy, sa maiinit na awang ng mga bato, at sa mga dingding at mga kisame sa loob ng mga tahanan. Ang bayawak ay kabilang sa maruruming "nagkukulupong nilalang" sa Levitico 11:29. Iminumungkahi na ang pangalang Hebreo para rito ay hinalaw sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "kumapit sa lupa." Iminumungkahi ng *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* nina Brown, Driver, at Briggs (1980, p. 839) ang "bayawak" bilang salin nito. Maliwanag na kasama sa terminong Hebreo na *tsav* kahit man lamang ang pamilyang *Agamidae* ng mga bayawak, sapagkat ang katumbas na terminong Arabe na *dabb* ay tumutukoy sa *Egyptian spiny-tailed lizard* (*Uromastix aegyptius*), na siyang pinakamalaki sa mga uring *Agamidae* na matatagpuan sa Israel.—Tingnan ang BAYAWAK-BUHANGIN; HUNYANGO; TUKO.

Karaniwang iminumungkahi ng mga leksikon na ang salitang Hebreo na *ko'ach* ay tumutukoy rin sa isang uri ng bayawak. Yamang ang kahulugan ng salitang-ugat ng pangalang ito ay "kapangyarihan" o "kalakasan," maaaring tumutukoy ito sa *desert monitor lizard* (*Varanus griseus*), isang malakas at malaking bayawak. Nakatira ito sa tuyo, mabuhangin at disyertong mga lugar. Sa Palestina, ang bayawak na ito ay umaabot sa haba na mga 1.2 m (4 na piye). Ito'y kumakain ng bangkay at nasa talaan ng 'maruruming' pagkain.—Lev 11:29, 30.

Ang isa pang hayop na nakatalang marumi para kainin ng mga Israelita ay tinutukoy ng salitang Hebreo na *cho'met,* sa Levitico 11:30. Isinalin ito ng ilan sa mga bagong salin (*RS; NW*) bilang "bayawak-buhangin." Posibleng ang bayawak-buhangin ay isang bubuli.

BAYAWAK-BUHANGIN [sa Heb., *cho'met;* sa Ingles, *sand lizard*]. Hindi matiyak kung ano ang maruming "nagkukulupong nilalang" na tinutukoy ng terminong Hebreo na *cho'met.* (Lev 11:30, 31) Ang mga salin ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate* ay tumuturo sa isang uri ng bayawak, at ang salitang iyon ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "bayawak-buhangin" (*AS, JP, NW, RS*), "hunyango" (*AT*), at "susô" (*KJ*). Posibleng ito ay isang bubuli.—Tingnan ang BAYAWAK.

BAZLUT, BAZLIT. Isang ulo ng pamilya na ang mga inapo ay kabilang sa mga Netineo na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 52; Ne 7:54.

BEALIAS [Si Jah ang May-ari]. Isang Benjamitang mandirigma na sumama kay David sa Ziklag.—1Cr 12:1, 2, 5.

BEALOT [Dako ng mga Among Babae].

1. Isang lunsod sa pinakadulong T ng Juda na binanggit sa Josue 15:24. Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.

2. Isang distrito sa kapaligiran ng Aser na nasa pangangasiwa ni Baana bilang tagapaglaan ng pagkain ni Solomon. Tinawag na Alot sa *King James Version.*—1Ha 4:16.

BEBAI.

1. Isang ulo ng sambahayan na ang mga inapo, mahigit na 600, ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 11; Ne 7:16) Dalawampu't siyam pang inapo niya ang pumaroong kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. (Ezr 8:11) Apat sa unang grupo ang kumuha ng mga asawang banyaga, ngunit pinaalis nila ang mga iyon dahil sa paghimok ni Ezra.—Ezr 10:28, 44.

2. Isang prominenteng tao o isang kinatawan ng mga anak ni Bebai (Blg. 1), na nagpatotoo sa kasunduan ng katapatan na iniharap ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 15.

BECORAT [Panganay]. Ninuno ni Haring Saul; mula sa tribo ni Benjamin.—1Sa 9:1.

BEDAD. Ama ng Edomitang si Haring Hadad na namahala sa Avit bago pa mamahala sa Israel ang sinumang hari.—Gen 36:31, 35; 1Cr 1:43, 46.

BEDAIAS. Isa sa 12 anak ni Bani na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa paghimok ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 34, 35, 44.

BEDAN.

1. Itinalang kasama nina Gideon (Jerubaal), Jepte, at Samuel bilang tagapagligtas ng Israel mula sa mga kaaway. (1Sa 12:11) Gayunman, walang binabanggit na gayong Bedan sa ibang bahagi ng Bibliya ni sa sekular na kasaysayan man. May kinalaman sa tekstong ito, sinabi nina C. F. Keil at F. Delitzsch: "Napakalayong mangyari na ba-

banggitin dito ni Samuel ang isang hukom, na hindi naman iniulat sa aklat ng Mga Hukom dahil sa hindi ito gaanong naging prominente."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo II, 1 Samuel, p. 118.

Naniniwala ang ilan na ang pangalang Bedan ay tumutukoy kay Barak. Ipinahihiwatig ng konteksto ng 1 Samuel 12:11 na ang tinutukoy ay isa na nagsagawa ng malaking pagliligtas at sinasabi rin doon ang tungkol sa paniniil ni Sisera at sa kasunod na pagliligtas, isang pagliligtas na doon ay ginamit ni Jehova si Barak. Binabanggit si Barak kasama nina Gideon at Jepte sa Hebreo 11:32. Ang Griegong *Septuagint* at ang Syriac na *Peshitta* ay kababasahan ng "Barak" sa 1 Samuel 12:11. Naniniwala naman ang iba na ang tinutukoy na Bedan ay si Hukom Abdon. —Tingnan ang BARAK.

2. Isang inapo ni Manases.—1Cr 7:17.

BEDELIO, SAHING NG [sa Heb., *bedho'lach;* sa Ingles, *bdellium gum*]. Isang sahing na mabango at madagta na kahawig ng mira at ginagamit kung minsan na pambanto rito. (Tingnan din ang MIRA, I.) Makukuha ito mula sa isang punungkahoy (*Commiphora africana*) na matatagpuan sa HK Aprika at sa Arabia at gayundin mula sa isang kauri nito sa HK India. Isa itong *genus* ng maliliit na punungkahoy o mga palumpong na bansot at matinik ang hitsura at kakaunti ang dahon, anupat tumutubo sa mga lugar na mainit at maaraw. Kapag hiniwaan ang talob nito, may lumalabas na mabango at madagtang katas, o sahing. Matapos alisin ang sahing mula sa punungkahoy, di-katagalan ay tumitigas ito, nagiging parang pagkit at kulaytubig, at nahahawig sa perlas.

Sa paglalarawan sa lupain ng Havila na napalilibutan ng ilog ng Pison (isa sa apat na sangang-ilog na nanggagaling sa ilog na lumalabas mula sa Eden), binanggit ang mahahalagang bagay na nakukuha roon: ginto, sahing ng bedelio, at batong onix. (Gen 2:11, 12) Sa Bilang 11:7, ang manna na tinipon ng mga Israelita noong panahon ng paglalakbay sa ilang ay sinasabing may "hitsura ng sahing ng bedelio." Bago nito, ang manna ay inihalintulad sa "nagyelong hamog sa ibabaw ng lupa." (Exo 16:14) Tumutugma ito sa halos puting kulay ng sahing ng bedelio. Nang talakayin ni Josephus ang tungkol sa paglalaan ng manna, tinukoy niya ang bedelio bilang isang "maanghang na yerba."—*Jewish Antiquities,* III, 28 (i, 6).

BEELIADA [Alam ng May-ari]. Isang anak na lalaki ni David na isinilang pagkatapos niyang lumipat sa Jerusalem. (1Cr 14:3-7) Tinatawag siyang "Eliada" (nangangahulugang "Nalaman ng Diyos") sa 2 Samuel 5:16 at 1 Cronica 3:8.

BEELZEBUB [posibleng isang binagong anyo ng Baal-zebub, nangangahulugang "May-ari ng mga Langaw," ang Baal na sinamba ng mga Filisteo sa Ekron. Kung minsan, Beelzeboul at Beezeboul, posibleng nangangahulugang "May-ari ng Marangal na Tahanan (Tirahan)," o kaya naman ay "May-ari ng Dumi" kung ginamit bilang katunog ng di-Biblikal na salitang Heb. na *ze'vel* (dumi)]. Ang "Beelzebub" ay isang katawagang tumutukoy kay Satanas na prinsipe o tagapamahala ng mga demonyo. May-kapusungang pinaratangan ng mga lider ng relihiyon si Jesu-Kristo na nagpapalayas siya ng mga demonyo sa pamamagitan ni Beelzebub.—Mat 10:25; 12:24-29; Mar 3:22-27; Luc 11:15-19; tingnan ang BAAL-ZEBUB.

BEER [Balon]. Ang salitang Hebreo na *be'er'* ay kadalasang tumutukoy sa isang balon na naiiba sa isang likas na bukal (sa Heb., *'a'yin*). Karaniwan itong makikita sa mga tambalang pangalan ng mga lugar.—Ihambing ang BEER-ELIM; BEER-SHEBA.

1. Matapos dumaan sa Arnon ang mga Israelita patungo sa Lupang Pangako, dumating sila sa Beer. (Bil 21:13-16) Dito ay hinukay ang isang balon na binukalan ng tubig, at lumilitaw na ang mga prinsipeng ulo ng mga tribo ang nagdukal nito sa pamamagitan ng kanilang mga baston. Ang pangyayaring ito ang dahilan kung bakit inawit ang matulaing awit na nasa mga talata 17, 18.

Dahil sa bahaging ginampanan ng mga prinsipe sa paghukay sa balon, sinasabi ng ilan na ang lugar na ito ay siya ring Beer-elim (nangangahulugang "Balon ng Malalaking Punungkahoy"). (Isa 15:8) Hindi matiyak kung saan ang lokasyon ng Beer, ngunit ipinapalagay na ito ay malamang na nasa agusang libis na tinatawag na Wadi Thamad, sa H ng Arnon at mga 56 na km (35 mi) sa S ng Dagat na Patay. Kadalasan ay madaling makasumpong dito ng tubig sa pamamagitan ng pagdudukal sa lupa.

2. Isang lugar kung saan nagtungo si Jotam, anak ni Gideon (Jerubaal), nang siya ay tumakas matapos niyang ilantad ang kataksilan ni Abimelec. (Huk 9:3-5, 21) Iminumungkahi ng ilan ang Al-Bira, mga 12 km (7.5 mi) sa H ng Bet-san at TS ng Bundok Tabor, bilang ang malamang na lokasyon nito; iniuugnay naman ito ng iba sa Beerot. (Tingnan ang BEEROT.) Gayunman, dahil walang anumang pahiwatig hinggil sa direksiyon ng pagtakas ni Jotam mula sa Bundok Gerizim, ang lokasyon nito ay hindi tiyak.

BEERA [Balon]. Isang ulo ng pamilya at inapo ni Aser.—1Cr 7:30, 37, 40.

BEERAH [Balon]. Isang pinunong Rubenita na dinala sa pagkatapon ng Asiryanong hari na si Tig-

lat-pileser III, lumilitaw na noong panahon ng paghahari ni Peka (mga 778-759 B.C.E.).—1Cr 5:6.

BEER-ELIM [Balon ng Malalaking Punungkahoy]. Isang lugar na binanggit sa kapahayagan ni Isaias laban sa Moab. (Isa 15:8) Ang inihulang pagtitiwangwang sa Moab ay magbubunga ng "pagpapalahaw" hanggang sa Eglaim at sa Beer-elim. Hindi alam kung saan ang lokasyon nito; ipinapalagay ng maraming iskolar na ito rin ang Beer na binanggit sa Bilang 21:16.—Tingnan ang BEER Blg. 1.

BEERI [Ng (Mula sa) Beer o Beerot].

1. Isang Hiteo na ama ng asawa ni Esau na si Judit.—Gen 26:34.

2. Ama ng propetang si Oseas.—Os 1:1.

BEER-LAHAI-ROI [Balon ng Isa na Buháy na Nakakakita sa Akin]. Nang si Hagar, ang Ehipsiyong alilang babae ni Sarai, ay tumakas dahil sa galit ng kaniyang among babae, sinundan niya ang "daang patungo sa Sur," na dumaraan sa Negeb pababa ng Ehipto. Gayunman, nang marating niya ang isang bukal (sa Heb., *ʽa′yin*), siya ay pinatibay-loob ng isang anghel at tinagubilinang bumalik sa kaniyang among babae. Sinabi rin nito sa kaniya ang tungkol sa kapanganakan ni Ismael (na ang pangalan ay nangangahulugang "Naririnig (Pinakikinggan) ng Diyos") at ang magiging kinabukasan ng bata. Sa gayon, ang balon doon ay tinawag na "Beer-lahai-roi" dahil sinabi ni Hagar tungkol kay Jehova, "Ikaw ay Diyos ng paningin."—Gen 16:7-14.

Nang maglaon, si Isaac ay nanggaling noon sa "daang patungo sa Beer-lahai-roi" sa Negeb nang makita niya ang pulutong ng mga kamelyo sakay ang kaniyang mapapangasawa, si Rebeka. (Gen 24:62, 63) Pagkamatay ni Abraham, tumahan si Isaac "malapit sa Beer-lahai-roi."—Gen 25:11.

Binanggit sa ulat na ang Beer-lahai-roi ay nasa "pagitan ng Kades at Bered." (Gen 16:14) Ayon sa isang tradisyong Bedouin, ito ay nasa ʽAin Muweilih, mga 19 na km (12 mi) sa HK ng ʽAin Qedeis (ang malamang na lokasyon ng Kades-barnea). Ngunit hindi matiyak ang kinaroroonan nito dahil walang malinaw na pagtukoy kung nasaan ang Bered.

BEEROT [Mga Balon]. Isa sa apat na Hivitang lunsod na may-katalinuhang nakipagtipan kay Josue, at lumilitaw na pinangunahan iyon ng mga lalaki ng lunsod ng Gibeon. (Jos 9:3-17) Nang maglaon ay naging kasama ang lunsod sa mana ng tribo ni Benjamin. (Jos 18:21, 25) Sa ulat hinggil sa pagpaslang ng mga lalaki mula sa Beerot kay Is-boset na anak ni Saul, sinasabing "ang Beerot ay dating ibinibilang din na bahagi ng Benjamin." Maaaring ipinahihiwatig nito na ang lunsod ay malapit sa hanggahan ng isang karatig na tribo, kaya naman kinailangang tukuyin ang teritoryo ng tribo na kinaroroonan nito. (2Sa 4:2-6) Binanggit sa ulat na tumakas ang mga tumatahan dito patungong Gitaim, ngunit hindi ipinaliwanag kung ano ang dahilan; maaaring ito ay dahil sa mga paglusob ng mga Filisteo kasunod ng tagumpay ng mga ito laban sa mga hukbo ni Saul sa Bundok Gilboa, o maaaring tumakas sila pagkatapos ng asasinasyon kay Is-boset upang maiwasan ang paghihiganti ng kabilang panig dahil sa pagpaslang na iyon. Gayunman, pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang mga lalaki ng Beerot ay nakatalang kabilang sa mga bumalik sa lupain ng Juda.—Ezr 2:1, 25; Ne 7:29.

Bagaman iminumungkahi ng ilan ang Khirbet el Burj o ang Nabi Samwil sa dakong T, iminumungkahi naman ng iba ang el Bira, isang karatig na bayan ng makabagong Ramallah, mga 14 na km (9 na mi) sa H ng Jerusalem at mga 8 km (5 mi) sa HHS ng Gibeon, samakatuwid nga, malapit sa hanggahan ng Efraim. Isang bukal doon ang mapagkukunan ng sapat na suplay ng tubig. Ipinahihiwatig ng mga labí ng isang sinaunang dakong tuluyan na ang lugar na iyon ay isang hintuan ng mga pulutong ng manlalakbay.

BEEROT BENE-JAAKAN [Mga Balon ng mga Anak ni Jaakan]. Isang lugar na marahil ay ilang ulit na pinagkampuhan ng mga Israelita noong panahon ng kanilang pagpapapagala-gala sa ilang, anupat ang huling pagkakataon ay noon mismong bago mamatay si Aaron sa Bundok Hor. (Deu 10:6) Ipinapalagay na ito ang el-Birein, mga 62 km (38 mi) sa TK ng Beer-sheba at malapit sa makabagong ʽEzuz. May mga balon dito, at ang malamang na lokasyon ng Kades-barnea ay mga ilang milya lamang sa timog. Sinabi ni Nelson Glueck: "Napakaraming sinaunang mga lugar sa distritong ito." (*Rivers in the Desert,* 1960, p. 97) Ang Beerot Bene-jaakan ay tinutukoy lamang na Bene-jaakan sa Bilang 33:31.—Tingnan ang BENE-JAAKAN.

BEEROTITA [Ng (Mula sa) Beerot]. Isang taong tumatahan sa Beerot o katutubo ng Beerot. Noong panahong pumasok ang mga Israelita sa Canaan, ang mga naninirahan dito ay mga Hivita. Nang maglaon ay iniatas ang teritoryong ito sa Benjamin, at ang mga tumatahang Hivita ay naging "mga tagakuha ng kahoy at mga tagasalok ng tubig." (Jos 9:17, 27; 18:21, 25; tingnan ang BEEROT.) Ang mga pumaslang kay Is-boset na sina Baanah at Recab ay "mga anak ni Rimon na Beerotita, mula sa mga anak ni Benjamin." (2Sa 4:2, 5, 9) Si Naharai, isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, ay tinatawag na "Beerotita" sa 2 Samuel 23:37 at "Berotita" sa 1 Cronica 11:39.

BEER-SHEBA [Balon ng Sumpa; o, Balon ng Pito]. Ang kinaroroonan ng isang balon at, nang maglaon, ng isang lunsod sa timugang Juda. Ito ay nasa pagitan ng Baybayin ng Mediteraneo at ng timugang dulo ng Dagat na Patay, mga 45 km (28 mi) sa TK ng Hebron, at halos gayunding distansiya sa TS ng Gaza.

Ang Beer-sheba ang kumakatawan sa pinakatimugang dako kapag inilalarawan ang kahabaan ng Lupang Pangako, gaya sa kasabihang "mula sa Dan hanggang sa Beer-sheba" (Huk 20:1), o, kung sa kasalungat na direksiyon, "mula sa Beer-sheba hanggang sa Dan." (1Cr 21:2; 2Cr 30:5) Pagkatapos na mahati ang bansa sa dalawang kaharian, patuloy na ginamit ang Beer-sheba upang tumukoy sa pinakadulong timog ng kaharian ng Juda sa mga pananalitang "mula sa Geba hanggang sa Beer-sheba" (2Ha 23:8) at "mula sa Beer-sheba hanggang sa bulubunduking pook ng Efraim" (kung saan nagsisimula ang nasasakupan ng hilagang kaharian ng Israel). (2Cr 19:4) Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, ang pananalitang ito ay ginamit sa isang mas limitadong paraan upang tumukoy sa lugar na pinanirahan ng nakabalik na mga lalaki ng Juda, samakatuwid nga, mula sa Beer-sheba "hanggang sa libis ng Hinom."—Ne 11:27, 30.

Ang totoo, may iba pang mga bayan ng Lupang Pangako na nasa dakong T ng Beer-sheba, kung paanong mayroon ding mga bayan ng Israel sa H ng Dan. Gayunman, kapuwa ang Dan at Beer-sheba ay nasa likas na mga hangganan ng lupain. Sa kaso ng Beer-sheba, ito ay nasa ibaba ng kabundukan ng Juda na kahangga ng disyerto. Karagdagan pa, isa ito sa mga pangunahing lunsod ng Juda (kasama ang Jerusalem at Hebron), hindi lamang dahil mayroon itong mahusay na suplay ng tubig kung ihahambing sa nakapalibot na rehiyon, anupat angkop itong pagsakahan at panginainan ng mga bakahan at mga kawan, kundi dahil din sa nagsasalubong doon ang mahahalagang lansangan mula sa iba't ibang direksiyon. Mula sa Ehipto, isang sinaunang ruta ang paahon sa may "Daan ng mga Balon" at dumaraan sa Kades-barnea patungong Beer-sheba, anupat sinasalubong ito ng isa pang daan kung saan naglalakbay ang mga pulutong na nakasakay sa kamelyo mula sa "Mga Kaharian ng mga Espesya" ng Peninsula ng Arabia, na patungong Filistia o Juda. Mula sa Ezion-geber, sa pinakaulo ng Gulpo ng ʽAqaba, isa pang paahong ruta ang dumaraan sa Araba at pagkatapos ay lumiliko sa K, paakyat sa Sampahan ng Akrabim patungong Beer-sheba. Sa Gaza, sa Kapatagan ng Filistia, isang daan na sanga ng lansangang-bayan ang patungong TS sa Beer-sheba. At, upang maidugtong ito sa iba pang bahagi ng Juda, isang daan ang nagmumula sa Beer-sheba patungo sa HS, anupat umaahon sa talampas paakyat sa kabundukan ng Juda papuntang Jerusalem at sa mga lugar na nasa mas dako pang H.—Gen 22:19.

Ang lugar na ito ay unang binanggit may kaugnayan kay Hagar, na gumala-gala kasama ang kaniyang anak na si Ismael "sa ilang ng Beer-sheba" nang paalisin siya ni Abraham. (Gen 21:14) Sa pagaakalang mamamatay sa uhaw ang kaniyang anak, lumayo siya kay Ismael, ngunit narinig ng Diyos ang bata at inakay si Hagar sa isang balon. (Gen 21:19) Maaaring ito ay isang balon na hinukay ni Abraham mas maaga rito, ngunit nang panahong iyon ay hindi pa napapangalanan, kung ibabatay sa sumusunod na ulat. Inagaw sa dahas ng ilang Filisteo ang isang balon sa lugar na ito, na waring lingid sa kaalaman ni Abimelec na hari ng Gerar. Siya at si Picol na pinuno ng kaniyang hukbo ay lumapit kay Abraham upang mag-alok ng isang tipan ng kapayapaan. Nang pagsabihan ni Abraham si Abimelec dahil sa karahasan ng mga lingkod nito sa pag-agaw sa balon, ipinaliwanag ni Abimelec na wala siyang nalalaman tungkol doon. Kasunod nito ay nakipagtipan siya kay Abraham, at tinanggap niya ang pitong babaing kordero mula kay Abraham bilang katibayan ng pagmamay-ari ni Abraham sa balon. 'Iyan ang dahilan kung bakit tinawag ni Abraham na Beer-sheba ang dakong iyon, sapagkat doon sila kapuwa nanumpa.' (Gen 21:31) Pagkatapos ay nagtanim si Abraham doon ng isang puno ng tamarisko at tumawag siya sa "pangalan ni Jehova na Diyos na namamalagi nang walang takda." (Gen 21:33) Sa Beer-sheba nanggaling si Abraham nang pumaroon siya sa Moria upang ihandog si Isaac bilang isang hain, at bumalik siya roon upang manahanan. —Gen 22:19.

Nang mamatay si Abraham, tinabunan ng mga Filisteo ang mga balon na hinukay niya, ngunit noong manirahan doon si Isaac nang maglaon, sinimulan niya muling hukayin ang mga iyon at tawagin ang mga iyon ayon sa mga pangalang ibinigay ng kaniyang ama. (Gen 26:18) Palibhasa'y inaaway ng mga Filisteo, nagpalipat-lipat siya ng lugar hanggang sa makasumpong siya ng sapat na dako sa Rehobot, at nang maglaon ay umahon siya patungo sa Beer-sheba. (Gen 26:22, 23) Habang ang mga lingkod ni Isaac ay naghuhukay ng balon sa Beer-sheba, si Abimelec, posibleng isa pang hari ng Gerar (na may pangalan o titulo na kapareho niyaong sa hari na nakipagtipan kay Abraham, o marahil ay siya rin mismo), ay pumaroon kay Isaac kasama si Picol na pinuno ng kaniyang hukbo upang mag-alok ng isang tipan ng kapayapaan. Pagkatapos nilang magpiging at mag-inuman, bumangon sila nang maaga sa kinaumagahan at nagsumpaan. Nang araw ring iyon ay binukalan ng tubig ang ba-

lon, at tinawag ito ni Isaac sa pangalang Siba, nangangahulugang "Sumpa; o, Pito" at tumutukoy sa isang panata o kapahayagan na sinumpaan sa pamamagitan ng pitong bagay. (Gen 26:31-33; tingnan ang SIBA.) Sa paggamit ni Isaac ng "Siba" (isa pang anyo ng pangalang Sheba), lumilitaw na pinanatili niya ang pangalang Beer-sheba na ibinigay ni Abraham sa lugar na iyon. Posibleng ito rin ang balon na hinukay noon ni Abraham at muling hinukay ng mga tauhan ni Isaac, gaya ng ipinakikita sa Genesis 26:18 na nabanggit na. Noong mga taóng naninirahan doon si Isaac, pinagpala niya si Jacob sa halip na si Esau at pinapunta niya ito sa Haran upang kumuha ng mapapangasawa mula sa mga anak na babae ni Laban na kapatid ng kaniyang ina. (Gen 28:1, 2, 10) Nang maglaon, si Jacob, na kilala na noon bilang Israel, ay naghandog ng mga hain sa Diyos ni Isaac sa Beer-sheba noong patungo siya sa Ehipto upang makapiling si Jose na kaniyang anak.—Gen 46:1-5.

Sa paglipas ng mahigit na 250 taon hanggang noong hati-hatiin ang Canaan sa 12 tribo ng Israel, nagkaroon ng isang lunsod sa Beer-sheba (Jos 15:21, 28), na iniatas sa tribo ni Simeon bilang isang nakapaloob na lunsod sa teritoryo ng Juda. (Jos 19:1, 2) Dito nanungkulan ang mga anak ni Samuel bilang mga hukom. (1Sa 8:1, 2) Nang tumakas si Elias dahil sa poot ni Reyna Jezebel, iniwan niya sa Beer-sheba ang kaniyang tagapaglingkod at naglakbay siya patimog at tumawid ng Negeb patungong Horeb. (1Ha 19:3) Si Zibia, ang ina ni Haring Jehoas ng Juda, ay nagmula sa lugar na ito. (2Ha 12:1) Binanggit ang Beer-sheba bilang ang pinakadulong dako kung saan natapos ang pagrerehistro ni David sa taong-bayan ng buong Israel (2Sa 24:2, 7) at ang lugar kung saan nagsimula ang mga reporma ni Jehosapat sa pagsamba. (2Cr 19:4) Mariing ipinahihiwatig ng mga pagtukoy ni Amos sa Beer-sheba noong kaniyang mga araw na noon ay isa itong dako ng maruruming relihiyosong gawain (Am 5:5; 8:14), marahil sa paanuman ay nauugnay sa idolatrosong hilagang kaharian. May mga pigurin ng diyosang si Astarte na nahukay roon, gaya rin sa maraming iba pang lugar sa Israel. Mula noong panahong iyon, maliban sa maikling pagbanggit na muling pinanirahan ang lunsod at ang mga sakop na bayan nito pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya (Ne 11:27), ang pangalang ito ay hindi na lumitaw sa rekord ng Bibliya.

Ang lunsod na umiral noong panahon ng mga hari ay itinuturing na siya ring Tell es-Sabaʽ (Tel Beʼer Shevaʽ), 4 na km (2.5 mi) sa S ng makabagong-panahong Beʼer Shevaʽ. Sinasabi ng sekular na mga manunulat noong ikaapat na siglo C.E. na ang Beer-sheba noon ay isang malaking nayon o bayan at isang garison ng mga Romano. Sa ngayon, isa pa rin itong bayan na nasa salubungang-daan at isang mahalagang pamilihan. Bagaman ang lunas ng Beer-sheba ay tuyong lupain, anupat tumatanggap lamang ng mga 15 hanggang 20 sentimetro (6 hanggang 8 pulgada) ng ulan bawat taon, ang lupa nito ay mabunga, at may maiinam na sakahan sa lugar na ito. May ilang balon na masusumpungan doon, na ang pinakamalaki ay halos 4 na m (13 piye) ang diyametro, anupat ang bandang ibaba nito ay inuka sa mga 5 m (16 na piye) na solidong bato.

BEESTERA [posible, Bahay ni Astoret]. Isang lunsod sa S ng Jordan, na ibinigay sa mga Gersonita na mula sa tribo ni Levi. (Jos 21:27) Ipinakikita ng katulad na ulat sa 1 Cronica 6:71 na ito rin ang Astarot.

BEHEMOT. Iba-iba ang pangmalas hinggil sa katawagang "Behemot" na lumilitaw sa Job 40:15. Sinasabing ito ay (1) isang paghalaw sa salitang Ehipsiyo para sa *"water ox,"* (2) isang salita na posibleng nagmula sa wikang Asiryano na nangangahulugang "halimaw," at (3) isang pinatinding anyong pangmaramihan ng salitang Hebreo na *be·he·mahʹ* (hayop; alagang hayop) na ipinapalagay na nangangahulugang "dambuhalang hayop" o "napakalaking hayop." Sa Griegong *Septuagint, the·riʹa* (mababangis na hayop) ang salitang ginamit bilang salin ng Hebreong *be·he·mohthʹ*. Gayunpaman, maliwanag na iisang hayop ang tinutukoy rito, yamang ang paglalarawan ng Kasulatan sa Behemot ay hindi nagpapahiwatig ng maraming hayop kundi ng iisa lamang, na karaniwang ipinapalagay bilang ang hipopotamus (*Hippopotamus amphibius*). Sa katunayan, maraming salin ng Bibliya (*AT, La, Ro, Rbi8, JB, RS*) ang gumamit ng salitang "hipopotamus" sa mismong teksto o sa mga talababa upang ipakilala ang nilalang na tinutukoy ng Diyos.

Ang hipopotamus ay isang mamalya na napakalaki, makapal ang balat, at halos walang balahibo. Naglalagi ito sa mga ilog, lawa, at latian. Kilalá ito sa maiikli nitong binti, napakalaking panga, at malaking ulo, na sinasabing tumitimbang nang hanggang isang tonelada. Napakalakas ng panga at mga ngipin nito anupat sa isang kagat ay kaya nitong butasin ang balat ng isang buwaya. Kapag nasa hustong gulang na, ang haba nito ay maaaring 4 hanggang 5 m (12 hanggang 15 piye) at tumitimbang ito nang hanggang 3,600 kg (8,000 lb). Ang hipopotamus ay nabubuhay sa katihan at sa tubig, at sa kabila ng di-pangkaraniwang laki nito ay nakakakilos pa rin ito nang mabilis, nasa katihan man ito o nasa tubig. Kumakain ito ng malalambot na halamang-tubig, damo, tambo, at palumpong. Bawat araw, mahigit 90 kg (200 lb) ng luntiang pananim ang

ipinapasok nito sa kaniyang tiyan na makapaglalaman ng 150 hanggang 190 L (40 hanggang 50 gal).

Ang balat ng hipopotamus, lalo na yaong nasa tiyan, ay napakakunat, anupat hindi ito nagagalusan kahit mabunggo o makayod habang nakakaladkad ang mababang katawan nito sa ibabaw ng mga kahoy o bato na nasa pinakasahig ng ilog. Dahil sa magandang puwesto ng mga butas ng ilong nito sa dulo ng nguso, at dahil ang mga mata nito ay nasa pinakaitaas sa harapan ng ulo, ang hipopotamus ay kapuwa nakahihinga at nakakakita habang ito ay halos lubusang nakalubog sa tubig. Ang mga tainga at tulad-balbulang mga butas ng ilong ay nagsasara kapag lumulubog ito. Kahit natutulog, kapag ang *carbon dioxide* sa dugo nito ay umabot sa isang takdang antas, ang hayop ay kusang lumulutang upang lumanghap ng sariwang hangin at saka lumulubog muli.

Noong una ay may masusumpungang mga hipopotamus sa karamihan ng malalaking lawa at ilog ng Aprika, ngunit dahil sa pangangaso ng tao, naglaho na ito sa maraming rehiyon at sinasabing hindi na ito makikita sa H panig ng talon sa Khartoum, Sudan. Noong sinaunang mga panahon, maaaring may naglalagi pa ngang mga hipopotamus sa Jordan. Sa katunayan, iniuulat na may natagpuang mga pangil at mga buto ng hayop na ito sa iba't ibang bahagi ng Palestina.

Ang ika-40 kabanata ng aklat ng Job ay nagbibigay ng malinaw na paglalarawan sa napakalaking mamalyang ito na Behemot. Binabanggit doon na halaman ang kinakain nito. (Tal 15) Ang pambihirang lakas at enerhiya nito ay nagmumula sa mga balakang at sa mga gatil ng kaniyang tiyan, samakatuwid nga, sa mga kalamnan ng likod nito at ng tiyan nito. (Tal 16) Ang buntot ng Behemot ay itinulad sa sedro. Ngunit yamang ang buntot ng hipopotamus ay may kaiklian, na nasa mga 46 hanggang 51 sentimetro (18 hanggang 20 pulgada), malamang na nangangahulugan lamang iyon na kayang patayuin o ipaling-paling ng hayop ang makapal na buntot nito na gaya ng isang punungkahoy. "Ang mga litid ng mga hita niya ay magkakasanib," anupat ang mga litid at mga gatil ng mga kalamnan ng hita nito ay nakapilipit at nakatirintas na tulad ng matitibay na kable. (Tal 17) Ang mga buto ng mga binti nito ay malalakas gaya ng "mga tubong tanso," anupat kaya nitong buhatin ang napakabigat na katawan nito. Ang mga buto at mga tadyang ay tulad ng mga tungkod na hinubog na bakal. (Tal 18) Ang pagkonsumo ng Behemot ng napakaraming pagkain ay ipinahihiwatig (tal 20), at binabanggit din ang pagpapahingalay nito sa ilalim ng matitinik na punong lotus o pagkukubli nito sa latiang dako, sa lilim ng mga alamo. (Tal 21, 22) Umapaw man ang ilog sa mga pampang nito, ang nilalang na ito ay hindi natatakot, sapagkat mapananatili nito sa ibabaw ng tubig ang kaniyang ulo at makalalangoy ito nang pasalunga sa agos ng delubyo. (Tal 23) Tinanong ni Jehova si Job: 'Yamang ang Behemot ay napakalakas at lubusang nasasakbatan, mangangahas ba ang isang tao na sagupain ito at tangkaing tuhugin ng pangawit ang ilong nito?'—Tal 24.

BEKER [Batang Lalaking Kamelyo].

1. Ang ikalawang binanggit na anak ni Benjamin sa talaan ng mga inapo ni Jacob sa Genesis kabanata 46. (Tingnan ang Gen 46:21; 1Cr 7:6.) Wala si Beker sa mga talaan ng angkan sa Bilang 26:38 at 1 Cronica 8:1, 2. Ang kaniyang mga inapo sa pamamagitan ng kaniyang siyam na anak na mga ulo ng pamilya ay may bilang na 20,200 "magigiting at makapangyarihang mga lalaki," ayon sa ulat na nakatala sa 1 Cronica 7:8, 9.

2. Ulo ng pamilya ng mga Bekerita (mga Bakrita, *KJ*) na mula sa tribo ni Efraim.—Bil 26:35.

BEKERITA, MGA [Ni (Kay) Beker]. Isang Efraimitang pamilya na nagmula kay Beker.—Bil 26:35.

BEL [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "May-ari; Panginoon"]. Isang bathala ng Babilonya na ang kahiya-hiyang pagbagsak ay inihulang magaganap kasabay ng pagkawasak ng Babilonya. —Isa 46:1; Jer 50:2; 51:44.

Ang titulong Bel ay unang ikinapit sa diyos na si Enlil. Kabilang si Bel sa orihinal na tatluhang bathala ng Sumer, kasama nina Anu at Enki (Ea). Nang si Marduk (Merodac) ay maging pangunahing diyos ng Babilonya, tinawag din siya sa pangalang Bel. —Tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA (Mga Bathala ng Babilonya).

Kung isasaalang-alang ang mataas na pagpapakundangan noon kay Bel, mauunawaan natin kung bakit tinukoy siya ng mga propeta ni Jehova, sa ilalim ng pagkasi, bilang isa sa mga bathala na hihiyain sa pagbagsak ng Babilonya. Halos 200 taon bago bumagsak ang Babilonya sa mga Medo at mga Persiano, inihula ni Isaias na si Bel ay yuyukod at si Nebo ay susubsob dahil sa kahiya-hiyang pagkatalo. Ang kanilang mga imaheng idolo ay tatangayin ng maiilap na hayop; yamang hindi nila maipagtatanggol ang kanilang sarili, hahakutin sila bilang mga dala-dalahan ng mga hayop na pantrabaho. Hindi makatatakas sina Bel at Nebo. "Ang kanilang kaluluwa," samakatuwid nga, sila mismo, ay yayaong patungo sa pagkabihag. (Isa 46:1, 2; tingnan din ang Jer 50:2.) Pipilitin ni Jehova si Bel na ilabas ang anumang nilulon nito sa pamamagitan ng mga mananamba nito na naniniwalang si Bel ang nagpang-

yari ng kanilang mga tagumpay. Higit sa lahat ay kailangang ilabas ni Bel ang itinapong bayan ni Jehova at ang sagradong mga kagamitan ng Kaniyang templo. Ang mga tao ng mga bansa na nilupig ng Babilonya ay hindi na huhugos sa pagsamba kay Bel o susuko sa mga mananamba niya na para bang sumusuko sa pangunahing diyos na iyon ng daigdig. —Jer 51:44; tingnan ang MERODAC.

BELA.

1. Panganay na anak ni Benjamin, na kabilang sa sambahayan ni Jacob na "sumama kay Jacob sa Ehipto." Siya ang naging ulo ng pamilya ng mga Belaita.—Gen 46:8, 21, 26; Bil 26:38; 1Cr 7:6; 8:1-5.

2. Ang anak ni Beor at ang unang binanggit na hari ng Edom. Matagal nang panahon bago pa magkaroon ng hari ang Israel, si Bela ay naghahari na sa kaniyang kabiserang lunsod ng Dinhaba.—Gen 36:31, 32; 1Cr 1:43.

3. Anak ni Azaz na mula sa tribo ni Ruben.—1Cr 5:3, 8.

4. Isang naiibang anyo ng pangalan ng lunsod ng Zoar at lumilitaw na ito ang dating pangalan ng lunsod. Binanggit ito sa Genesis 14:2, 8 kasama ng iba pang mga lunsod sa kapatagan.—Tingnan ang ZOAR.

BELAITA, MGA [Ni (Kay) Bela]. Isang pamilyang nagmula kay Bela na panganay ni Benjamin. —Bil 26:38.

BELIAL [mula sa Heb., nangangahulugang "Walang Kabuluhan"; isang tambalan ng *beli′,* "hindi, wala," at ng *ya·ʽal′,* "magkaroon ng pakinabang; maging kapaki-pakinabang"]. Ang katangian o kalagayan ng pagiging walang silbi, imbi, walang kabuluhan. Ang terminong Hebreo na *beli·ya′ʽal* ay ikinakapit sa mga ideya, mga salita, at mga panukala (Deu 15:9; Aw 101:3; Na 1:11), at sa kapaha-pahamak na mga kalagayan (Aw 41:8). Ngunit pinakamalimit itong ikinakapit sa napakawalang-kabuluhang mga tao—halimbawa, ang mga lalaking nag-uudyok ng pagsamba sa ibang mga diyos (Deu 13:13); ang mga lalaki ng Benjamin na gumawa ng krimen sa sekso sa Gibeah (Huk 19:22-27; 20:13); ang balakyot na mga anak ni Eli (1Sa 2:12); ang walang-pakundangang si Nabal (1Sa 25:17, 25); ang mga sumasalansang kay David na pinahiran ng Diyos (2Sa 20:1; 22:5; 23:6; Aw 18:4); ang walang-kabuluhang mga kasamahan ni Jeroboam (2Cr 13:7); ang mga kasabuwat ni Jezebel laban kay Nabot (1Ha 21:10, 13); at ang mga tao sa pangkalahatan na pumupukaw ng pagtatalo (Kaw 6:12-14; 16:27; 19:28). Upang ipahiwatig na ang kalabang kapangyarihan ay hindi na makahahadlang sa kaniyang bayan sa pagsasagawa nila ng tunay na pagsamba sa kanilang lupain, ipinahayag ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang propeta: "Hindi na muling daraan sa iyo ang walang-kabuluhang tao. Lubus-lubusan siyang lilipulin."—Na 1:15; tingnan din ang 1Sa 1:16; 10:27; 30:22; Job 34:18.

Sa pagpapatuloy ng pagsulat ng Bibliya noong unang siglo, ginamit ang "Belial" bilang isang pangalan para kay Satanas. Kaya sa 2 Corinto 6:15, nang si Pablo ay gumawa ng sunud-sunod na paghahambing kung saan sinabi niya, "Anong pagkakasuwato mayroon sa pagitan ni Kristo at ni Belial?" karaniwan nang kinikilala na si "Belial" ay si Satanas. Ang Syriac na *Peshitta* ay kababasahan ng "Satanas."

BELSASAR [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Ipagsanggalang ang Kaniyang Buhay"; o, posible, "Ipagsanggalang [Nawa] ni Bel ang Hari"]. Ang panganay na anak ni Nabonido, at kasamang-tagapamahala ni Nabonido noong mga huling taon ng Imperyo ng Babilonya. Sa ulat ng Bibliya, tanging ang propetang si Daniel ang bumabanggit sa kaniya, at sa loob ng mahabang panahon, ang kaniyang posisyon bilang "hari ng Babilonya" ay itinanggi ng mga kritiko ng Bibliya. (Dan 5:1, 9; 7:1; 8:1) Gayunman, napatunayan na ng arkeolohikal na katibayan mula sa mga sinaunang teksto ang pagiging tunay ng ulat ng Bibliya.

Sa Daniel 5:2, 11, 18, 22, si Nabucodonosor ay tinutukoy bilang "ama" ni Belsasar, at si Belsasar naman bilang "anak" ni Nabucodonosor. Ipinaliliwanag ng aklat na *Nabonidus and Belshazzar* (ni R. P. Dougherty, 1929) na malamang na ang ina ni Belsasar ay si Nitocris at na ito ay anak ni Nabucodonosor (II). Kung gayon nga, si Nabucodonosor ay lolo ni Belsasar. (Tingnan ang Gen 28:10, 13 para sa katulad na paggamit ng "ama.") Gayunman, hindi lahat ng mga iskolar ay lubos na kumbinsido sa katibayan ng gayong kaugnayan. Maaaring si Nabucodonosor ay "ama" lamang ni Belsasar kung tungkol sa trono, anupat si Nabucodonosor ang hinalinhan niyang hari. Sa katulad na paraan, ginamit ng mga Asiryano ang pananalitang "anak ni Omri" upang tumukoy sa isang kahalili ni Omri.—Tingnan ang OMRI Blg. 3.

Pinatototohanan ba ng sekular na kasaysayan na si Belsasar ay naging isang tagapamahala ng Babilonya?

Sa isang tapyas na *cuneiform* na nagmula pa noong taon ng pagluklok ni Neriglissar, na kasunod ni Awil-Marduk (Evil-merodac) sa tronong Babilonyo, tinutukoy ang isang "Belsasar, na punong opisyal ng hari," may kaugnayan sa isang transaksiyon sa

pera. Bagaman hindi napatunayan, posibleng tumutukoy ito sa Belsasar ng Bibliya. Noong 1924, inilathala ang kahulugan ng isang sinaunang tekstong *cuneiform* na tinawag na "Verse Account of Nabonidus," at isiniwalat nito ang mahahalagang impormasyon na malinaw na nagpapatunay sa posisyon ni Belsasar bilang hari sa Babilonya at nagpapaliwanag kung paano siya naging kasamang-tagapamahala ni Nabonido. May kinalaman sa pagbihag ni Nabonido sa Tema noong ikatlong taon ng kaniyang pamamahala, isang bahagi ng teksto ang nagsasabi: "Ipinagkatiwala niya ang 'Kampo' sa kaniyang pinakamatanda(ng anak), ang panganay [si Belsasar], ang mga hukbo sa lahat ng dako ng bansa ay inutusan niyang magpasailalim (sa pangangasiwa) nito. Ipinaubaya niya (ang lahat), ipinagkatiwala ang pagkahari sa kaniya at, siya mismo, siya [si Nabonido] ay nagpasimula ng isang mahabang paglalakbay, ang mga hukbo(ng militar) ng Akkad ay humayong kasama niya; bumaling siya patungong Tema (na nasa malayo) sa dakong kanluran." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 313) Kaya, talagang humawak ng maharlikang awtoridad si Belsasar mula noong ikatlong taon ni Nabonido, at malamang na katugma ng pangyayaring ito ang pagtukoy ni Daniel sa "unang taon ni Belsasar na hari ng Babilonya."—Dan 7:1.

Sa isa pang dokumento na tinatawag na Nabonidus Chronicle, may masusumpungang pananalita hinggil sa ikapito, ikasiyam, ikasampu, at ikalabingisang opisyal na taon ng paghahari ni Nabonido. Ito ay kababasahan: "Ang hari (ay) nasa Tema (samantalang) ang prinsipe, ang mga opisyal, at ang kaniyang hukbo (ay) nasa Akkad [Babilonia]." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 108) Lumilitaw na ginugol ni Nabonido ang kalakhang bahagi ng kaniyang paghahari nang malayo sa Babilonya, at bagaman hindi binibitiwan ang kaniyang posisyon bilang kataas-taasang tagapamahala, pinagkatiwalaan niya ng administratibong awtoridad ang kaniyang anak na si Belsasar upang mamahala habang wala siya. Maliwanag ito sa maraming tekstong nakuha mula sa mga sinaunang artsibo na nagpapatunay na si Belsasar ay humawak ng maharlikang mga pribilehiyo, na siya ay nagpapalabas noon ng mga utos. Ang mga bagay na inasikaso ni Belsasar sa ilang mga dokumento at mga utos ay mga bagay na karaniwan nang si Nabonido ang mag-aasikaso, bilang ang kataas-taasang tagapamahala, kung naroroon siya. Gayunman, si Belsasar ay nanatiling ikalawang tagapamahala lamang ng imperyo, kaya naman ang tanging maiaalok niya kay Daniel ay ang gawin itong "ikatlo sa kaharian."—Dan 5:16.

Totoo na sa opisyal na mga inskripsiyon, ang titulong ibinibigay kay Belsasar ay "tagapagmanang prinsipe," samantalang sa aklat ng Daniel, ang kaniyang titulo ay "hari." (Dan 5:1-30) Ipinahihiwatig ng isang tuklas sa arkeolohiya sa hilagang Sirya kung ano ang posibleng dahilan. Noong 1979, nahukay ang isang sinlaki-ng-taong estatuwa ng isang tagapamahala ng sinaunang Gozan. Sa laylayan nito ay may dalawang inskripsiyon, ang isa ay sa wikang Asiryano at ang isa naman ay sa wikang Aramaiko—ang wikang ginamit sa ulat ng Daniel tungkol kay Belsasar. Ang dalawang inskripsiyon na halos magkatulad ay may isang katangi-tanging pagkakaiba. Ang teksto sa wikang Asiryano ng imperyo ay nagsasabing iyon ay estatuwa ng "gobernador ng Gozan." Inilalarawan naman siya ng teksto sa Aramaiko, ang wika ng lokal na mga tao, bilang "hari."

Kaya naman sumulat ang arkeologo at iskolar sa wika na si Alan Millard: "Kaayon ng mga impormasyong Babiloniko at ng mga bagong teksto tungkol sa estatuwang ito, maaaring itinuturing na angkop para sa gayong di-opisyal na mga rekord gaya ng Aklat ng Daniel na tawaging 'hari' si Belsasar. Gumanap siya bilang hari, ang kinatawan ng kaniyang ama, bagaman hindi siya ang legal na hari. Ang eksaktong pagkakaiba nila ay hindi na mahalagang ipakita at baka makalito lamang sa kuwento na inilahad sa Daniel."—*Biblical Archaeology Review,* Mayo/Hunyo 1985, p. 77.

Yaong mga humahawak ng soberanong kapangyarihan sa Babilonia ay inaasahang magiging uliran sa pagpipitagan sa mga diyos. May anim na tekstong *cuneiform* hinggil sa mga pangyayari mula sa ika-5 hanggang sa ika-13 taon ng paghahari ni Nabonido na bumabanggit tungkol sa debosyon ni Belsasar sa mga bathala ng Babilonya. Bilang gumaganap na hari habang wala si Nabonido, ipinakikita ng mga dokumento na si Belsasar ay naghahandog ng ginto, pilak, at mga hayop sa mga templo sa Erec at Sippar, sa gayo'y kumilos siya sa paraang kasuwato ng kaniyang maharlikang posisyon.

Ang silinder sa templo ng Babilonya na bumabanggit kay Haring Nabonido at sa kaniyang anak na si Belsasar

Ang Wakas ng Pamamahala ni Belsasar. Noong gabi ng Oktubre 5, 539 B.C.E. (kalendaryong Gregorian, o Oktubre 11, kalendaryong Julian), nagdaos si Belsasar ng isang malaking piging para sa isang libo sa kaniyang mga taong mahal, gaya ng inilalahad sa kabanata 5 ng Daniel. (Dan 5:1) Ang Babilonya ay pinagbabantaan noon ng nangungubkob na mga hukbo ni Ciro na Persiano at ng kaalyado nito na si Dario na Medo. Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus (na sumipi naman sa Babilonyong si Berossus), nagtago si Nabonido sa Borsippa pagkatapos siyang matalo ng mga hukbong Medo-Persiano sa pagbabaka. (*Against Apion,* I, 150-152 [20]) Kung gayon nga, si Belsasar ang gumaganap na hari sa mismong Babilonya. Hindi naman kakatwa ang pagdaraos ng isang piging samantalang kinukubkob ang lunsod kung tatandaan na may-kapanatagang itinuring ng mga Babilonyo na di-maigugupo ang mga pader ng lunsod. Sinabi rin ng mga istoryador na sina Herodotus at Xenophon na ang lunsod ay may saganang suplay ng mga bagay na kailangan kung kaya hindi ito nababahala na magkakaroon doon ng kakapusan. Ayon kay Herodotus, ang lunsod ay nagpipiging noong gabing iyon, na may sayawan at kasayahan.

Noong panahon ng piging na iyon at habang nasa ilalim ng impluwensiya ng alak, ipinakuha ni Belsasar ang mga sisidlan na mula sa templo ng Jerusalem upang siya at ang kaniyang mga panauhin at ang kaniyang mga asawa at mga babae ay makainom mula sa mga iyon habang pinupuri nila ang mga diyos ng Babilonya. Maliwanag, ang kahilingang ito ay hindi dahil sa kakulangan ng mga inumang sisidlan, kundi, sa halip, ito'y isang sinasadyang panghahamak ng paganong haring ito upang dustain ang Diyos ng mga Israelita, si Jehova. (Dan 5:2-4) Sa gayon ay nagpahayag siya ng pagsalansang kay Jehova, na kumasi sa mga hula tungkol sa pagbagsak ng Babilonya. Bagaman waring hindi ikinabahala ni Belsasar ang pagkubkob na inihahanda ng mga hukbo ng kaaway, lubha naman siyang nangatog nang isang kamay ang biglang lumitaw at magsimulang magsulat sa pader ng palasyo. Habang nag-uumpugan ang kaniyang mga tuhod, ipinatawag niya ang lahat ng kaniyang marurunong na tao upang bigyang-pakahulugan ang nakasulat na mensahe, ngunit hindi nila iyon magawa. Ipinakikita ng ulat na sa puntong ito ay nagbigay ang reyna ng mahusay na payo, na inirerekomenda si Daniel bilang ang isa na makapagbibigay ng pakahulugan. (Dan 5:5-12) Sinasabi ng ilang iskolar na ang "reyna" ay hindi ang asawa ni Belsasar, kundi ang kaniyang ina, na pinaniniwalaang ang anak ni Nabucodonosor na si Nitocris. Sa ilalim ng pagkasi, isiniwalat ni Daniel ang kahulugan ng makahimalang mensahe, anupat inihula ang pagbagsak ng Babilonya sa mga Medo at mga Persiano. Bagaman hinatulan ng matanda nang propeta ang mapamusong na pagkilos ni Belsasar sa paggamit ng mga sisidlan na para sa pagsamba kay Jehova upang purihin ang mga diyos na di-nakakakita, di-nakaririnig, at walang nalalaman, pinanindigan ni Belsasar ang kaniyang alok at ipinagkaloob kay Daniel ang posisyon na maging ikatlong tagapamahala sa kaharian na nakatalagang mawasak.—Dan 5:17-29.

Napatay si Belsasar nang bumagsak ang lunsod noong gabi ng Oktubre 5, 539 B.C.E. Ayon sa Nabonidus Chronicle, noong panahong iyon, "ang hukbo ni Ciro (II) ay pumasok sa Babilonya nang walang pagbabaka." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* p. 109, 110; tingnan din ang Dan 5:30.) Sa pagkamatay ni Belsasar at sa lumilitaw na naging pagsuko ni Nabonido kay Ciro, ang Imperyong Neo-Babilonyo ay nagwakas.—Tingnan ang CIRO; NABONIDO.

BELTESASAR [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Ipagsanggalang ang Buhay ng Hari"]. Ang pangalang Babilonyo na ibinigay kay Daniel pagkaraan siyang dalhin sa pagkatapon noong 617 B.C.E.—hindi dapat ipagkamali kay Belsasar. (Dan 1:7) Ang pangalan ay maliwanag na pinaikling anyo ng isang pagsusumamo kay Bel at sa gayon ay pinili, gaya ng sinabi ni Nabucodonosor, "ayon sa pangalan ng aking diyos." (Dan 4:8; 5:12) Maliwanag na ang layunin ay upang ipatupad ang naturalisasyon ni Daniel at ilayo siya mula sa pagsamba kay Jehova. Gayunman, tinutukoy pa rin siya ng mga Babilonyo sa kaniyang pangalang Daniel.—Dan 4:18, 19; 5:12, 13; tingnan ang DANIEL Blg. 2.

BEN [Anak na Lalaki].

1. Isang Levitang manunugtog noong mga araw ni David na kasama sa mga naghatid sa kaban ng tipan patungong Jerusalem.—1Cr 15:15, 18.

2. Ang unlaping Hebreo na *ben* ay kadalasang lumilitaw sa mga pangalang gaya ng Benjamin (nangangahulugang "Anak ng Kanang Kamay") o Ben-ami (nangangahulugang "Anak ng Aking Bayan [samakatuwid nga, mga kamag-anak]"). Katumbas ito ng *bar* sa mga pangalang Aramaiko gaya ng *Barnabas* (sa Tagalog, Bernabe; nangangahulugang "Anak ng Kaaliwan"). (Gaw 4:36) Malimit din itong gamitin upang tumukoy sa iba pang mga kaugnayan bukod sa kaugnayan sa magulang, gaya ng sa lahi, "mga anak ni [*beneh'*] Israel," "mga anak ng mga Cusita" (2Cr 35:17; Am 9:7); lokasyon, "mga anak ng nasasakupang distrito" (Ezr 2:1); o kalagayan, "mga anak ng kabataan," "mga anak ng kalikuan" (Aw 127:4; Os 10:9).

BENAIAS [Si Jehova ay Nagtayo].

1. Anak ng isang Levitikong punong saserdote na nagngangalang Jehoiada, at ama ng dalawang anak, sina Amizabad at Jehoiada. (1Cr 27:5, 6, 34) Si Benaias ay isang makapangyarihang mandirigma na may pambihirang kagitingan at lakas ng loob; "higit nga siyang kilala kaysa sa tatlumpu" na makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbo ni David, bagaman "sa ranggo ng tatlo ay hindi siya umabot." —2Sa 23:20-23.

Ipinakita ni Benaias ang kaniyang kagitingan sa tatlong paraan: sa pagpapabagsak sa dalawang malalakas na bayani ng Moab, sa walang-takot na paglusong sa isang balon kung saan niya pinatay ang isang leon, at sa pananaig sa pambihirang mga hamon na patayin ang isang higanteng Ehipsiyo sa pamamagitan ng sarili nitong sibat. (1Cr 11:22-24) Inilagay ni David ang matapang na lalaking ito upang mamahala sa kaniyang personal na tagapagbantay. (1Cr 11:24, 25) Ang mga Kereteo at mga Peleteo, sa pangunguna ni Benaias, ay nanatiling matapat sa hari noong panahon ng mga paghihimagsik nina Absalom at Adonias. (2Sa 8:18; 15:18; 20:23; 1Ha 1:8, 10, 26; 1Cr 18:17) Karagdagan pa, inatasan si Benaias na mamahala sa ikatlong karilyebong pangkat ng hukbo na may 24,000 lalaki. (1Cr 27:5, 6) Noong si David ay matanda na, sinuportahan ni Benaias at ng mga Kereteo at mga Peleteo ang koronasyon ni Solomon. (1Ha 1:32-40) Nang dakong huli, sa ilalim ng paghahari ni Solomon, inatasan si Benaias na isagawa ang pagpatay kina Adonias, Joab, at Simei, at inilagay rin siya ni Solomon upang mamahala sa hukbo.—1Ha 2:24, 25, 28-46; 4:4.

2. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, kumandante ng ika-11 karilyebong pangkat ng hukbo; isang Piratonita na mula sa tribo ni Efraim. —2Sa 23:30; 1Cr 11:31; 27:14.

3. Isang Levitang manunugtog na tumugtog ng kaniyang panugtog na de-kuwerdas nang ihatid ang kaban ng tipan patungo sa Jerusalem at ilagay sa tolda na inihanda ni David para rito.—1Cr 15:18, 20; 16:1, 5.

4. Isang saserdote na nagpatunog ng trumpeta nang ang Kaban ay dalhin sa Jerusalem noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 15:24; 16:6.

5. Isang Levitang inapo ni Asap.—2Cr 20:14.

6. Isang Simeonita, posibleng isang kapanahon ni Haring Hezekias.—1Cr 4:24, 36-43.

7. Isang Levita na inatasan ni Hezekias na tumulong sa pag-aasikaso sa saganang abuloy para sa bahay ni Jehova.—2Cr 31:12, 13.

8. Ama ni Pelatias na isa sa mga balakyot na prinsipe na nakita sa pangitain ni Ezekiel.—Eze 11:1, 13.

9, 10, 11, 12. Apat na lalaki na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa payo ni Ezra. Ang apat na ito ay inapo nina Paros, Pahat-moab, Bani, at Nebo.—Ezr 10:25, 30, 34, 35, 43, 44.

BEN-AMI [Anak ng Aking Bayan [samakatuwid nga, mga kamag-anak]]. Anak ni Lot sa kaniyang nakababatang anak na babae, sa gayo'y kapatid sa ama ni Moab. Pinatototohanan ng makabagong mga tuklas na karaniwang ginagamit ang pangalang ito noong panahong iyon. Si Ben-ami, na tinatawag ding Ammon, ang ninuno ng mga Ammonita.—Gen 19:31-38; tingnan ang AMMON.

BENE-BERAK [Mga Anak ni Berak]. Isang lunsod ng Dan na ipinapalagay na siya ring Ibn Ibraq (o Kheiriyeh [Horvat Bene-beraq]), 8 km (5 mi) sa STS ng Tel Aviv-Yafo (Jope). (Jos 19:40, 45) Ang pangalang Arabe na Ibn Ibraq ay katumbas ng Hebreong Bene-berak. Sa isang prisma ni Senakerib, iniuulat ng emperador na iyon hinggil sa kampanya ng mga Asiryano laban kay Hezekias na kaniyang "kinubkob ang Bet-Dagon, Jope, Banai-Barqa [Bene-berak], Azuru."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 287.

BENE-JAAKAN [Mga Anak ni Jaakan]. Isang dakong hinintuan ng mga Israelita sa kanilang paglalakbay sa ilang. (Bil 33:31, 32) Lumilitaw na si Jaakan ang Akan ng Genesis 36:27 at 1 Cronica 1:42 (kung saan ang tekstong Masoretiko ay kababasahan ng "Jaakan"). Sinasabi ng ulat sa aklat ng Mga Bilang na ang mga Israelita ay 'lumisan mula sa Moserot at nagkampo sa Bene-jaakan. Pagkatapos ay lumisan sila mula sa Bene-jaakan at nagkampo sa Hor-hagidgad.'

Sa Deuteronomio 10:6, binabanggit ang Beerot Bene-jaakan may kaugnayan sa "Mosera" (pangisahan ng Moserot), anupat malamang na nagpapahiwatig na ang Beerot Bene-jaakan (nangangahulugang "Mga Balon ng mga Anak ni Jaakan") ay kapareho ng lokasyon ng Bene-jaakan. Gayunman, baligtad ang pagkakatala ng ulat ng Deuteronomio sa direksiyon ng paglalakbay ng Israel kung ihahambing sa ulat ng Mga Bilang, yamang sinasabi nito na "ang mga anak ni Israel ay lumisan mula sa Beerot Bene-jaakan patungong Mosera." Dahil sa maraming taon na kanilang ginugol sa ilang, malaki ang posibilidad na dalawang beses dumaan sa rehiyong ito ang mga Israelita. Gaya ng sabi ng *The Pentateuch and Haftorahs* hinggil sa tekstong ito: "Ang isang posibleng paliwanag ay na matapos silang maglakbay sa isang timugang direksiyon patungo sa lupain ng Edom, ang mga Israelita ay kinailangang lumiko pahilaga." (Inedit ni J. Hertz,

London, 1972) Maaaring kinailangan nilang balikan ang maikling distansiya na kanilang binagtas at muling puntahan ang ilan sa mga lugar na kanilang dinaanan, ngunit sa pagkakataong ito ay sa pasalungat na direksiyon. Mapapansin na binabanggit ng ulat ng Deuteronomio (10:6) ang pagkamatay ni Aaron karaka-raka pagkatapos banggitin ang dakong hinintuan sa Mosera, samantalang inilalahad ng ulat ng Mga Bilang (33:31-39) ang paglalakbay ng mga Israelita patungong Ezion-geber at pagkatapos ay sa HK patungong Kades bago nito banggitin ang tungkol sa pagkamatay ni Aaron. Kaayon nito, pati na ng mahabang yugto ng mga taon na nasasangkot, tiyak na posible na muli nilang tinalunton ang kanilang dinaanan, kung gayon nga ang nangyari.

Kadalasang ipinapalagay na ang Bene-jaakan (Beerot Bene-jaakan) ay ang lugar na mga ilang milya lamang sa H ng Kades-barnea.—Tingnan ang BEEROT BENE-JAAKAN.

BEN-HADAD [Anak ni Hadad]. Ang pangalan ng tatlong hari ng Sirya na binanggit sa rekord ng Bibliya. Si Hadad ang diyos ng bagyo na sinamba sa buong Sirya at sa iba pang kalapit na mga rehiyon.

1. Ang unang hari ng Sirya na may pangalang Ben-hadad sa ulat ng Bibliya ay anak ni Tabrimon at apo ni Hezion. Nakipagtipan siya kay Haring Baasa ng Israel, ngunit nang malaman ni Haring Asa ng Juda na pinatitibay ni Baasa ang Rama na ilang milya lamang sa H ng Jerusalem, natakot siya anupat sinuhulan niya si Ben-hadad upang sirain nito ang pakikipagtipan nito sa hilagang kaharian at salakayin iyon, sa gayo'y mapipilitang umatras si Baasa. Bilang kapalit ng maharlikang kayamanan ng Juda at niyaong mula sa santuwaryo ng templo, sinalakay ni Ben-hadad ang Israel, anupat dinaluhong ang iba't ibang lunsod sa teritoryo ng Neptali at sa rehiyon ng Dagat ng Galilea. Gaya ng inaasahan, umatras si Baasa sa kaniyang kabisera sa Tirza. (1Ha 15:16-21; 2Cr 16:1-6) Naganap ang pangyayaring ito noong mga 962 B.C.E. (ang "ikatatlumpu't anim na taon" sa 2 Cronica 16:1 ay maliwanag na tumutukoy sa ika-36 na taon mula nang mahati ang kaharian noong 997 B.C.E.).—Tingnan ang ASA Blg. 1.

2. Ang sumunod na pagbanggit sa isang Siryanong hari na may pangalang Ben-hadad ay noong panahon ng paghahari ni Haring Ahab ng Israel (mga 940-920 B.C.E.). Noong mga ikalimang taon bago mamatay si Ahab, pinangunahan ni "Ben-hadad na hari ng Sirya" ang pinagsama-samang hukbo ng 32 hari, maliwanag na mga basalyo, laban sa Samaria. Kinubkob nila ang lunsod at hiniling ang walang-pasubaling pagsuko ni Haring Ahab. (1Ha 20:1-6) Nagpatawag si Ahab ng isang sanggunian ng matatandang lalaki sa lupain na nagpayo sa kaniya na lumaban. Pagkatapos, habang naghahanda ang mga hukbong Siryano para sa pagsalakay sa lunsod at habang si Ben-hadad at ang iba pang mga hari ay nagpapakalasing sa mga kubol na itinayo nila, isang estratehiya ang ginawa ni Ahab, bilang pagsunod sa payo ng Diyos, upang simulan ang isang biglaang pagsalakay sa kampo ng mga Siryano, at matagumpay niya silang nalupig.—1Ha 20:7-21.

Palibhasa'y naniwala sa teoriya ng kaniyang mga tagapayo na si Jehova ay "isang Diyos ng mga bundok" at na sa gayon ang mga Israelita ay maaaring talunin sa patag na lupain, nang sumunod na taon ay pinangunahan ni Ben-hadad ang kaniyang hukbo sa Apek, lumilitaw na isang bayan na nasa S ng Dagat ng Galilea. (Tingnan ang APEK Blg. 5.) Ang mga hukbong Siryano ay muling naorganisa at ang 32 hari ay pinalitan ng mga gobernador bilang mga ulo ng mga hukbo, maliwanag na dahil iniisip nila na ang mga gobernador ay lalaban nang may higit na pagkakaisa at pagkamasunurin at marahil ay mas malakas ang pangganyak ng mga ito upang tumaas ang ranggo kaysa sa independiyenteng mga hari. Gayunman, ang mga teoriya ni Ben-hadad tungkol sa relihiyon at militar ay napatunayang walang-kabuluhan laban sa mga hukbong Israelita na bagaman napakakaunti ay patiunang binabalaan ng isang propeta hinggil sa pagsalakay at tinulungan ng Hari ng sansinukob, ang Diyos na Jehova. Ang mga hukbong Siryano ay pinagpapatay, at tumakas si Ben-hadad tungo sa Apek. Gayunman, pinalaya ni Ahab ang mapanganib na kaaway na ito dahil sa binitiwan nitong pangako: "Ang mga lunsod na kinuha ng aking ama mula sa iyong ama ay ibabalik ko; at magtatalaga ka ng mga lansangan sa iyong sarili sa Damasco katulad ng itinalaga ng aking ama sa Samaria."—1Ha 20:22-34.

Maraming magkakaibang opinyon hinggil sa kung ang Ben-hadad na ito ang siya ring Siryanong hari noong mga araw ni Baasa at ni Asa o kung siya ay anak o apo ng haring iyon. Masasabing si Ben-hadad I (ng panahon ni Asa) ang Ben-hadad noong panahon ni Ahab o ni Jehoram (mga 917-905 B.C.E.) kung ang paghahari niya ay tumagal nang mga 45 taon o higit pa. Sabihin pa, hindi naman ito imposible.

Gayunman, yaong mga naniniwala na ang Siryanong hari noong mga araw ni Ahab ay dapat tawaging Ben-hadad II ay tumutukoy sa pangakong binitiwan ni Ben-hadad kay Ahab, na sinipi sa naunang parapo. (1Ha 20:34) Sa unang tingin, lumilitaw na kumuha ang ama ni Ben-hadad ng mga lunsod mula kay Omri na ama ni Ahab. Ngunit kung ang tinutukoy na pang-aagaw ay yaong isinagawa ni Ben-hadad I noong panahon ng pamamahala ni Baasa, mangangahulugan iyon na si Ben-hadad I ang

ama (o marahil ang hinalinhan lamang) ng Ben-hadad II noong panahon ng paghahari ni Ahab. Gayundin naman, ang "ama" ni Ahab ay posibleng tumutukoy sa isang hari na hinalinhan sa trono bagaman hindi kadugo bilang isang ninuno.—Tingnan ang BELSASAR.

Gayunpaman, dahil tinukoy ang Samaria sa pangako ni Ben-hadad kay Ahab, waring nililimitahan nito sa paghahari ni Omri ang pagbihag ng Sirya sa mga Israelitang lunsod, yamang siya ang nagtayo ng Samaria na nang maglaon ay ginawa niyang kabisera ng Israel. Lumilitaw na ang itinalagang "mga lansangan" ay para sa pagtatayo ng mga tiangge, o mga pamilihan, upang itaguyod ang kapakanang pangkomersiyo.

Anuman ang mga kalagayan at panahon ng pagbihag sa mga Israelitang lunsod, waring ituturo ng maka-Kasulatang katibayan ang ibang Ben-hadad bilang tagapamahala noong panahon ni Ahab, samakatuwid ay maaari siyang tukuyin bilang Ben-hadad II. Lumilitaw na ang pangako ni Ben-hadad na ibabalik ang mga lunsod na kinuha ng kaniyang ama mula sa Israel ay hindi lubusang natupad, sapagkat noong huling taon ng pamamahala ni Ahab, ang Israelitang haring ito ay nakipag-alyansa kay Jehosapat sa isang nabigong pagsisikap na mabawi ang Ramot-gilead (sa S ng Jordan) mula sa mga Siryano. Maliwanag na si Ben-hadad II ang di-ipinakilalang "hari ng Sirya" na nag-utos sa kaniyang "tatlumpu't dalawang pinuno ng mga karo" na ituon ang kanilang pagsalakay kay Ahab sa pagbabakang iyon. (1Ha 22:31-37) Malamang na siya rin ang hari na nagsugo sa kaniyang ketonging pinuno ng hukbo na si Naaman upang mapagaling ni Eliseo noong panahon ng paghahari ni Jehoram. Ang Siryanong haring ito ay sumasamba sa diyos na si Rimon (na ang pangalan ay bahagi ng pangalan ni Tabrimon, ama ni Ben-hadad I).—2Ha 5:1-19.

Sa kabila ng pagpapapagaling sa kaniyang heneral, matindi pa rin ang poot ni Ben-hadad sa Israel anupat nagsugo siya ng mga pangkat na sasalakay sa Israel. (2Ha 6:8; ihambing ang talata 23.) Gayunman, laging patiunang binababalaan ni Eliseo ang hari ng Israel hinggil sa ruta ng mga pangkat na sumasalakay anupat nagsimulang maghinala si Ben-hadad na may traidor sa sarili niyang mga lingkod. Nang malaman ni Ben-hadad na si Eliseo ang nagsasabi sa hari ng Israel tungkol sa 'mga bagay na sinalita niya sa kaniyang pinakaloob na silid-tulugan,' nagsugo ang Siryanong haring ito ng isang makapal na hukbong militar upang dakpin si Eliseo sa Dotan. Gayunman, makahimalang binulag ni Eliseo ang mga hukbo ng isang uri ng pagkabulag, at inakay niya sila sa gitna mismo ng Samaria na kabisera ng Israel. Ang karanasang ito, marahil pati na ang maawaing pagtrato at pagpapalaya sa mga Siryano roon, ang nagpahinto sa pandarambong, bagaman hindi nito inalis ang agresibong saloobin ni Ben-hadad.—2Ha 6:9-23.

Palibhasa'y determinado pa ring pabagsakin ang kaharian ng Israel, nang maglaon ay tinipon ni Ben-hadad ang kaniyang mga hukbo at kinubkob ang Samaria, anupat nagbunga ito ng napakatinding taggutom. (2Ha 6:24-29) Gayunman, isang gabi nang pangyarihin ni Jehova na marinig ng kampo ng mga Siryano ang ingay ng isang malaking hukbo na paparating, kaagad nilang inisip na inupahan ni Jehoram ang mga Hiteo at ang mga Ehipsiyo upang saklolohan siya, at sa gayon ay tumakas sila sa kadiliman pabalik sa Sirya, at naiwan ang lahat ng kanilang kasangkapan at mga panustos.—2Ha 7:6, 7.

Si Ben-hadad II ay nasa banig ng karamdaman nang maglakbay si Eliseo patungong Damasco upang isakatuparan ang atas mula sa Diyos na ibinigay sa hinalinhan niyang si Elias. (1Ha 19:15) Si Ben-hadad ay nagpadala sa propeta ng mga kaloob na pasan ng 40 kamelyo upang sumangguni kung siya ay gagaling pa sa kaniyang karamdaman. Ipinakikita ng sagot ni Eliseo, na binigkas kay Hazael, na ang hari ay mamamatay at si Hazael ang kukuha ng pagkahari. Nang sumunod na araw ay pinatay ni Hazael si Ben-hadad sa pamamagitan ng pagsasaklob ng kubrekama sa mukha nito, at pagkatapos ay kinuha ni Hazael ang trono bilang hari.—2Ha 8:7-15.

3. Ang anak ni Hazael, hari ng Sirya. (2Ha 13:3) Maliwanag na si Ben-hadad III ay kasama ng kaniyang ama sa paniniil sa Israel noong mga araw ni Jehoahaz (876-mga 860 B.C.E.) at sa pagbihag ng Sirya sa mga Israelitang lunsod. Gayunman, nagbangon si Jehova ng "isang tagapagligtas" para sa Israel, lumilitaw na sa katauhan ng anak ni Jehoahaz na si Jehoas (mga 859-845 B.C.E.) at ng kahalili nitong si Jeroboam II (mga 844-804 B.C.E.). (2Ha 13:4, 5) Bilang katuparan ng panghuling hula ni Eliseo, muling nabihag ni Jehoas "mula sa kamay ni Ben-hadad na anak ni Hazael ang mga lunsod na kinuha niya sa digmaan mula sa kamay ni Jehoahaz," anupat tinalo ang mga hukbong Siryano sa tatlong pagkakataon. (2Ha 13:19, 23-25) Ipinagpatuloy ni Jeroboam II ang mga tagumpay ng kaniyang ama laban sa Sirya, anupat ibinalik ang mga hangganan ng Israel sa dating kalagayan ng mga ito, sa gayo'y nagsilbi siyang isang tagapagligtas para sa Israel. (2Ha 14:23-27) Hindi binanggit si Ben-hadad III may kaugnayan sa mga pananakop ni Jeroboam at maaaring patay na siya noong panahong iyon.

Ang pananalitang "mga tirahang tore ni Ben-hadad," na ginamit ng propetang si Amos (na nanghula noong panahon ng paghahari ni Jeroboam II) upang tumukoy sa maharlikang mga palasyo sa Da-

masco (Am 1:3-5; ihambing ang 2Ha 16:9), ay ginamit pa rin ni Jeremias sa katulad na paraan pagkaraan ng mga dalawang siglo.—Jer 49:23-27.

Si Ben-hadad sa Sinaunang mga Inskripsiyon. Pagkatapos ilahad ang isang pakikibaka sa mga Siryano, ang isang inskripsiyon ni Salmaneser III ay nagsabi: "Si Hadadezer (mismo) ay namatay. Inagaw ni Hazael, isang karaniwang mamamayan (sa literal: anak ng isang taong walang halaga), ang trono." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 280) Kaya, lumilitaw na si Ben-hadad II ay tinawag ni Salmaneser III na "Hadadezer" (sa Asiryano, *Adad-idri*).

Inilalahad sa Stela ni Zakir ang tungkol sa pagsisikap na inilunsad ni "Barhadad, na anak ni Hazael, hari ng Aram," bilang pinakaulo ng isang koalisyon ng mga Siryanong hari, upang maglapat ng parusa kay "Zakir, hari ng Hamat at Luʽath." Ito ay karagdagang arkeolohikal na patotoo sa pag-iral ni Ben-hadad III na anak ni Hazael.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 655.

Isang stela, na kilala bilang ang Stela ni Melqart, ang natagpuan noong 1940 mga 6 na km (3.5 mi) sa H ng Aleppo sa hilagang Sirya, at bagaman ang inskripsiyon ay hindi lubusang mabasa, ang isang bahagi nito ay kababasahan: "Isang stela na itinayo ni Barhadad . . . para sa kaniyang Panginoong si Melqart." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 655) Hindi tiyak kung ang Barhadad na tinutukoy rito ay si Ben-hadad I, II, III, o iba pang Ben-hadad.

BEN-HAIL. Isa sa limang prinsipe na isinugo ni Jehosapat noong ikatlong taon ng kaniyang paghahari upang magturo ng Kautusan sa mga tumatahan sa Juda.—2Cr 17:7, 9.

BEN-HANAN [Anak ng Isa na Nagpapakita ng Lingap; Anak ng Isa na Magandang-loob]. Isa sa apat na anak ni Shimon; inapo ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

BENINU. Isang Levita, o ninuno ng isang Levita, na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" ni Nehemias sa pamamagitan ng tatak.—Ne 9:38; 10:1, 13.

BENJAMIN [Anak ng Kanang Kamay].

1. Ika-12 anak na lalaki ni Jacob at ang tunay na kapatid ni Jose. Lumilitaw na si Benjamin lamang ang anak na ipinanganak kay Jacob sa lupain ng Canaan, yamang ang iba pang mga anak ay ipinanganak sa Padan-aram. (Gen 29:31–30:25; 31:18) Isinilang ni Raquel si Benjamin, ang kaniyang ikalawang anak, noong naglalakbay sila mula sa Bethel patungong Eprat (Betlehem), anupat namatay siya dahil sa hirap ng panganganak. Habang nag-aagaw-buhay, ang anak na ito ay tinawag niyang Ben-oni, nangangahulugang "Anak ng Aking Pagdadalamhati"; ngunit pagkatapos ay pinangalanan naman ito ng kaniyang naulilang asawa bilang Benjamin, nangangahulugang "Anak ng Kanang Kamay."—Gen 35:16-19; 48:7.

Mula sa kaniyang kapanganakan hanggang noong maipagbili ang kaniyang kapatid na si Jose sa pagkaalipin sa Ehipto, wala nang iniuulat pa tungkol kay Benjamin. Bilang bunsong anak ni Jacob sa kaniyang minamahal na asawang si Raquel (Gen 44:20), maliwanag na si Benjamin ang pinag-ukulan ni Jacob ng masidhing pagmamahal, lalo na noong akalain niyang patay na si Jose. Kaya naman lubhang atubili si Jacob na pasamahin si Benjamin sa mga kapatid nito patungong Ehipto, anupat pumayag lamang siya pagkatapos ng maraming panghihikayat. (Gen 42:36-38; 43:8-14) Pansinin na bagaman sa pagkakataong iyon ay tinukoy ni Juda si Benjamin bilang isang "bata," si Benjamin ay isa nang adulto noon. Sinasabi ng ulat sa Genesis 46:8, 21 na si Benjamin ay may mga anak na noong panahong manahanan si Jacob sa Ehipto. Gayunman, siya ang minamahal na "anak [ni Jacob] sa kaniyang katandaan," na sinasandigan ng matanda nang si Jacob sa maraming paraan. (Gen 44:20-22, 29-34) Si Jose ay nagpakita rin ng masidhing pagmamahal sa kaniyang nakababatang kapatid.—Gen 43:29-31, 34.

Ang talaangkanan ng mga inapo ni Benjamin ay ipinakikita sa ilang bahagi ng Bibliya, anupat ang ilan ay lumilitaw na mas kumpleto kaysa sa iba. Itinatala ng Genesis 46:21 ang sampung tao bilang "mga anak ni Benjamin," at dahil wala ang mga pangalan ng ilan sa mga ito sa sumunod na mga talaan, ipinapalagay ng ilan na maaaring ang ilang anak ay namatay nang maaga o baka hindi nagkaanak ang mga ito ng mga lalaki na pagmumulan ng mga linya ng pamilya. Maliwanag na may ilang pagkakaiba-iba sa baybay ng mga pangalan sa mga talaang ito (ihambing ang Ehi, Ahiram, Ahara), at ang ilan sa mga nakatala sa Genesis 46:21 ay maaaring mga inapo lamang. (Bil 26:38-40; 1Cr 7:6; 8:1) Tinututulan ng iba ang hinggil sa posibilidad na si Benjamin ay mayroon nang napakaraming anak o mga apo pa nga nang panahong iyon, ngunit dapat tandaan na ang pagtukoy na kabilang sila sa mga "kaluluwa na sumama kay Jacob sa Ehipto" ay hindi nangangahulugan na ipinanganak sila bago ang aktuwal na pagpasok sa bansang iyon. Maaaring sila'y 'sumama sa Ehipto' sa diwa na ipinanganak sila roon sa loob ng 17-taóng pananahanan ni Jacob sa Ehipto bago siya mamatay, kung paanong ang dalawang anak ni Jose na ipinanganak doon ay nakatala kasama ng mga "kaluluwa sa sambahayan ni Jacob na pumaroon sa Ehipto." (Gen 46:26, 27) Nang mamatay ang kaniyang ama, lumilitaw na si

Benjamin ay mahigit na sa 40 taóng gulang anupat may sapat nang gulang upang magkaapo.

Ang pagpapalang binigkas ni Jacob kay Benjamin bilang isa sa mga ulo ng 12 tribo ng Israel ay tinatalakay sa ibaba.—Gen 49:27, 28.

2. Ang pangalang Benjamin ay tumutukoy rin sa tribo na nagmula sa anak ni Jacob. Noong panahon ng Pag-alis mula sa Ehipto, pangalawa ito sa may pinakamaliit (kasunod ng Manases) na populasyon ng kalalakihan sa lahat ng tribo. (Bil 1:36, 37) Sa sensus na kinuha nang dakong huli sa Kapatagan ng Moab, ang tribo ni Benjamin ay umakyat sa ikapitong puwesto. (Bil 26:41) Nang nagkakampo sa ilang, ang tribo ay nasa isang dako sa K panig ng tabernakulo, kasama ng mga tribo na nagmula sa mga anak ni Jose na sina Manases at Efraim, at ang tatlong-tribong pangkat na ito ay nasa ikatlong puwesto sa pagkakasunud-sunod ng paghayo.—Bil 2:18-24.

Sa loob ng Canaan, ang teritoryong nakaatas sa tribo ni Benjamin ay nasa pagitan niyaong sa mga tribo nina Efraim at Juda, samantalang ang teritoryo ng Dan ang katabi nito sa K. Ang hanggahan nito sa H ay bumabagtas mula sa Ilog Jordan malapit sa Jerico, tumatawid sa bulubunduking lupain sa tabi ng Bethel at nagpapatuloy pakanluran hanggang sa isang lugar na malapit sa Mababang Bet-horon; pasimula roon, ang kanluraning hanggahan ay bumabagtas pababa sa Kiriat-jearim, pagkatapos, sa T, ito'y pumapasilangan at dumaraan sa Jerusalem sa Libis ng Hinom, nagpapaliku-liko sa baku-bakong mga silanganing dalisdis patungo muli sa Jordan sa H dulo ng Dagat na Patay, anupat ang Ilog Jordan ay nagsisilbing silanganing hangganan nito. (Jos 18:11-20; ihambing ang H hangganan ng Juda sa Jos 15:5-9 at ang T na hangganan ng "mga anak ni Jose" sa Jos 16:1-3.) Mula sa H hanggang sa T, ang buong teritoryo ay may sukat na mga 19 na km (12 mi) at mula sa S hanggang sa K ay mga 45 km (28 mi). Maliban sa bahagi ng Libis ng Jordan na nasa palibot ng oasis ng Jerico, ang teritoryo ay maburol at baku-bako, bagaman may ilang matatabang lupain sa mga kanluraning dalisdis. Dahil sa mga agusang libis na bumabagtas sa gawing kanluran patungo sa kapatagan ng Filistia at sa gawing silangan patungo sa Jordan, ang bahaging ito ay isang pangunahing daan papunta sa matataas na rehiyon, kapuwa para sa gawaing pangangalakal at pangmilitar. Ang nakikipagdigmang mga hukbo ng mga Filisteo ay lumusob sa lugar na ito noong maagang bahagi ng paghahari ni Saul, anupat basta na lamang nanamsam sa mga Israelita mula sa kanilang kampamento sa Micmash, di-kalayuan sa dakong H ng tahanan ni Saul sa Gibeah, hanggang sa magsimula silang magkawatak-watak at tumakas pabalik sa mga baybaying kapatagan dahil sa kabayanihan ni Jonatan sa Micmash.—1Sa 13:16-18; 14:11-16, 23, 31, 46.

Kabilang sa mga prominenteng lunsod na nakatala bilang orihinal na nakaatas sa Benjamin ay ang Jerico, Bethel, Gibeon, Gibeah, at Jerusalem. Gayunman, ang sambahayan ni Jose ang bumihag sa Bethel. Nang dakong huli ang Bethel ay naging isang prominenteng lunsod ng karatig na Efraim at isang sentro ng idolatrosong pagsamba sa guya. (Huk 1:22; 1Ha 12:28, 29; tingnan ang BETHEL Blg. 1.) Bagaman ang Jerusalem ay bahagi rin ng teritoryo ng Benjamin, ito'y nasa hanggahan ng Juda; at ang tribong ito ang unang bumihag at sumunog sa lunsod na iyon. (Huk 1:8) Gayunman, hindi nagtagumpay ang Juda ni ang Benjamin sa pagpapalayas sa mga Jebusita mula sa kuta ng Jerusalem (Jos 15:63; Huk 1:21), at noon lamang panahon ng paghahari ni Haring David lubusang nakontrol at nagawang kabisera ng Israel ang lunsod. —2Sa 5:6-9.

Noong kapanahunan ng mga Hukom, ang tribo ni Benjamin ay nagmatigas sa pagtangging isuko ang mga gumawa ng isang kabuktutan sa lunsod ng Gibeah. Humantong ito sa digmaang sibil laban sa ibang mga tribo, na determinadong maglapat ng kaparusahan para sa kasalanang iyon, at dahil dito ay halos nalipol ang tribo ni Benjamin. (Huk 19-21) Gayunpaman, sa pamamagitan ng pamamaraang naisip ng iba pang mga tribo upang mapanatili ang tribong ito, ang Benjamin ay nakabawi at dumami mula sa mga 600 lalaki tungo sa halos 60,000 mandirigma pagsapit ng panahon ng paghahari ni David.—1Cr 7:6-12.

Ang kakayahan ng mga inapo ni Benjamin sa pakikipaglaban ay inilarawan sa hula ni Jacob nang mamamatay na siya, kung saan sinabi niya tungkol sa minamahal na anak na ito: "Si Benjamin ay patuloy na manlalapa na tulad ng lobo. Sa umaga ay kakainin niya ang hayop na hinuli at sa gabi ay hahatiin niya ang samsam." (Gen 49:27) Ang mga Benjamitang mandirigma ay kilalá sa kanilang kakayahan sa paggamit ng panghilagpos, anupat nagpapahilagpos ng mga bato na ginagamit ang alinman sa kanang kamay o kaliwa at hindi sumasala sa tudlaan "gabuhok man." (Huk 20:16; 1Cr 12:2) Ang kaliweteng si Hukom Ehud, na pumatay sa mapaniil na si Haring Eglon, ay mula sa Benjamin. (Huk 3:15-21) Mapapansin din na "sa umaga" ng kaharian ng Israel, ang tribo ni Benjamin, bagaman isa "sa pinakamaliit sa mga tribo," ang siyang pinagmulan ng unang hari ng Israel, si Saul na anak ni Kis, na napatunayang isang masigasig na mandirigma laban sa mga Filisteo. (1Sa 9:15-17, 21) Gayundin sa panahon ng "gabi" sa kasaysayan ng bansang Israel, si

Reyna Esther at ang punong ministrong si Mardokeo, na kapuwa nagmula sa tribo ni Benjamin, ang naging mga instrumento upang mailigtas ang mga Israelita mula sa pagkalipol sa ilalim ng Imperyo ng Persia.—Es 2:5-7.

Bagaman sinuportahan ng ilang lalaking Benjamita ang nagtatagong si David samantalang pinaghahanap siya ni Haring Saul (1Cr 12:1-7, 16-18), nang mamatay si Saul, sa pasimula ay sinuportahan ng kalakhang bahagi ng tribong ito ang anak ni Saul na si Is-boset. (2Sa 2:8-10, 12-16) Ngunit pagkatapos nito, kinilala nila ang pagkahari ni David at mula noon ay nanatiling matapat sa kaharian ng Juda, maliban sa iilang pagkakataon. Ang espiritu ng pagkakampi-kampi ay patuloy na itinaguyod ng ilan, gaya nina Simei at Sheba, na nagbunga ng pansamantalang paghiwalay ng iba (2Sa 16:5; 20:1-22); ngunit nang mahati ang bansa, at ang kalapit na tribo ni Efraim (nagmula sa pamangkin ni Benjamin) ang naging prominenteng tribo ng hilagang kaharian, ang tribo ni Benjamin ay may-katapatang pumanig sa Juda bilang pagkilala sa itinalaga ni Jehova.—1Ha 11:31, 32; 12:21; 2Cr 11:1; Gen 49:8-10.

Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang mga tribo nina Benjamin at Juda ang naging pinakaprominente sa mga isinauling Israelita sa Palestina. (Ezr 4:1; 10:9) Ang matapat na pakikisama ng Benjamin sa Juda at Jerusalem ay walang pagsalang naging dahilan ng tinamo nitong posisyon sa pangitain ni Ezekiel hinggil sa paghahati-hati ng lupain sa ilalim ng ipinangakong kaharian, anupat sa pangitaing iyon ay inilalarawan ang Benjamin na nasa timugang hangganan mismo ng "banal na abuloy," samantalang ang tribo ni Juda ay inilagay sa hilagaang hangganan.—Eze 48:8, 21-23.

Sa matapat na mga tagasunod ni Jesus, "ang Leon na mula sa tribo ni Juda," ay kabilang ang apostol na si Pablo, isang Benjamita na napatunayang isang masigasig na mandirigma sa espirituwal na pakikipagbaka laban sa huwad na doktrina at gawain. (Apo 5:5; Ro 11:1; Fil 3:5) Ang tribo ni Benjamin ay binanggit na kabilang sa mga tribo ng espirituwal na Israel.—Apo 7:8.

Sa sinaunang mga liham na natagpuan sa Mari sa Ilog Eufrates at itinuturing na mula pa noong ika-18 siglo B.C.E., may binabanggit na isang mabalasik na tribong pagala-gala na tinatawag na *Binu-jamina*. Hinggil sa pangalang ito, sinasabi ng *The Illustrated Bible Dictionary* na "ipinapalagay [ng ilang iskolar] na dito nanggaling ang biblikal na tribo; ngunit napakahirap nitong matiyak dahil sa pagkakaiba ng panahon at pinagmulan."—Inedit ni J. Douglas, 1980, Tomo 1, p. 185.

3. Isang Benjamita, inapo ni Jediael sa pamamagitan ni Bilhan.—1Cr 7:6, 10.

4. Isa sa "mga anak ni Harim" na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong mga araw ni Ezra. (Ezr 10:31, 32, 44) Maaaring siya rin ang Benjamin na binanggit sa Nehemias 3:23 at 12:34, ngunit hindi ito tiyak.

BENJAMITA. Tingnan ang BENJAMIN Blg. 2.

BENO. Isang Levita noong panahon ni David, na inapo ni Merari.—1Cr 24:20, 26, 27.

BEN-ONI [Anak ng Aking Pagdadalamhati]. Ang pangalang ibinigay ni Raquel sa kaniyang ikalawang anak nang mamamatay na siya sa panganganak. Pinalitan ni Jacob ang pangalan nito ng Benjamin, nangangahulugang "Anak ng Kanang Kamay."—Gen 35:18; tingnan ang BENJAMIN Blg. 1.

BEN-ZOHET [Anak ni Zohet]. Nakatalang kabilang sa mga kaapu-apuhan ni Juda bilang anak ni Isi at kapatid ni Zohet. Ngunit yamang ang unlapi ng kaniyang pangalan (Ben-) ay nangangahulugang "anak ni," maaaring siya ang anak ni Zohet at apo ni Isi.—1Cr 4:20.

BEON. Tingnan ang BAAL-MEON.

BEOR.

1. Isang Edomita na ang anak na si Bela ay nakatala bilang unang hari ng Edom.—Gen 36:31, 32; 1Cr 1:43.

2. Ama ng propetang si Balaam.—Bil 22:5; 2Pe 2:15.

BERA. Hari ng Sodoma na tinalo ni Kedorlaomer at ng kaniyang mga kaalyado sa Mababang Kapatagan ng Sidim. (Gen 14:1-11) Tinugis ni Abraham ang mga nanlupig upang palayain ang kaniyang pamangkin na si Lot, binawi ang mga samsam, at ibinalik ang mga iyon sa hari ng Sodoma sa halip na kunin para sa kaniyang sarili. Ayon kay Abraham, ginawa niya ito upang hindi maipagmalaki ng hari ng Sodoma: "Ako ang nagpayaman kay Abram."—Gen 14:14-24.

BERACA [Pagpapala].

1. Isa sa makapangyarihang mga lalaki na bihasa sa paggamit ng busog, mula sa tribo ni Benjamin, na sumama kay David sa Ziklag. Ito ay noong hindi pa makakilos si David dahil kay Saul.—1Cr 12:1-3.

2. Isang mababang kapatagan sa Juda na nasa pagitan ng Betlehem at Hebron. Sa ngayon, ipinapalagay na ito ang Wadi el-ʽArrub, at waring napanatili sa pangalan ng kalapit na Khirbet Bereikut (Berakhot) ang orihinal na pangalan. Ang libis na ito ay mula sa S patungong K, anupat pinag-uugnay nito ang maburol na lupain ng Juda at ang lugar ng ilang sa K ng Dagat Asin.

Pagkatapos ng makahimalang tagumpay laban sa pinagsama-samang mga hukbo ng Ammon, Moab, at Edom, tinipon ni Jehosapat ang bayan sa mababang kapatagang ito upang pagpalain si Jehova, at dahil dito ay pinangalanan itong Mababang Kapatagan ng Beraca (nangangahulugang “Pagpapala”). —2Cr 20:26.

BERAIAS [Si Jah ay Lumalang]. Anak ni Simei, at ulo ng isang sambahayan ng mga Benjamita sa panig ng ama, na naninirahan sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 21, 28.

BERANDA. Sa Hebreong Kasulatan, ang salita para sa beranda, *'eh·lam'* (o *'u·lam'*), ay hindi ginagamit upang tumukoy sa isang bahagi ng arkitektura ng indibiduwal na mga tahanan o mga pribadong bahay. Mahirap tiyakin kung may anumang uri ng beranda sa mga tahanan noon ng mga Israelita. Ngunit ipinakikita ng arkeolohikal na mga labí ng ilang bahay sa Megido na ang mga beranda ay itinayo sa palibot ng isang looban at na “isang silid sa unang palapag ang nagsilbing pasukang portiko.” (*The Biblical Archaeologist,* Mayo 1968, p. 46, 48) Sa Kasulatan, ang *'eh·lam'* ay ikinakapit sa dalawa sa mga gusaling pampubliko na itinayo ni Solomon, gayundin sa harap na bahagi ng templo ni Solomon, at sa ilang bahagi ng mga pintuang-daan at ng templo na ipinakita kay Ezekiel sa pangitain.

Beranda ng mga Haligi. Ang isa sa mga opisyal na gusali na itinayo ni Solomon sa lugar ng templo ilang panahon pagkaraan niyang matapos ang templo ay ang Beranda ng mga Haligi. (1Ha 7:1, 6) Yamang ang Beranda ng mga Haligi ay binanggit sa pagitan ng mga komento tungkol sa Bahay ng Kagubatan ng Lebanon at ng mga komento tungkol sa Beranda ng Trono, posible na ang Beranda ng mga Haligi ay nasa T ng templo at nasa pagitan ng dalawang opisyal na gusaling ito. Kaya naman kung ang isang tao ay manggagaling sa T, maaari siyang dumaan o lumibot sa Bahay ng Kagubatan ng Lebanon at pagkatapos ay pumasok sa Beranda ng mga Haligi, anupat lalakad siya rito patungo sa Beranda ng Trono.

Ang gusaling ito ay may haba na 50 siko (22.3 m; 72.9 piye) at lapad na 30 siko (13.4 m; 43.7 piye). Ipinahihiwatig ng mismong pangalan nito na binubuo ito ng mga hanay ng kahanga-hangang mga haligi. Binabanggit ng 1 Hari 7:6 na sa harap ng mga iyon ay may isa pang beranda na may mga haligi at isang kulandong. Marahil ay nangangahulugan ito na isang beranda na may nakausling kulandong at sinusuhayan ng mga haligi ang madaraanan muna ng isang tao. Pagkatapos, ang berandang ito ay dumurugtong sa mismong Beranda ng mga Haligi. Kung sa Beranda ng mga Haligi lamang kumakapit ang mga sukat na ibinigay, kung gayon ang sukat ng nakukulandungang bahagi ay hindi binanggit.

Maaaring ang gusaling ito ay nagsilbing isang maringal na pasukang-daan patungo sa Beranda ng Trono at isang dako kung saan inaasikaso ng hari ang karaniwang mga gawain ng kaharian at tinatanggap ang ilang bisita.

Beranda ng Trono. Ang isa pang gusali na itinayo ni Solomon pagkaraan niyang matapos ang templo ay ang Beranda ng Trono. (1Ha 7:1, 7) Waring ang “beranda ng paghatol” na tinutukoy sa teksto ay singkahulugan ng “Beranda ng Trono.” Kaya naman maliwanag na sa “Beranda ng Trono” inilagay ni Solomon ang kaniyang marangyang trono na yari sa garing at ginto at na dito siya humahatol.—1Ha 10:18-20.

Ganito ang buong paglalarawan sa gusaling iyon: “Ginawa niya ang beranda ng paghatol; at pinalibutan nila iyon ng tablang sedro mula sa sahig hanggang sa mga tahilan.” (1Ha 7:7) Ang aktuwal na sinasabi ng tekstong Masoretiko ay “mula sa sahig hanggang sa sahig,” kaya naman naniniwala ang ilan na may sedro mula sa sahig ng gusaling ito hanggang sa sahig ng Beranda ng mga Haligi na binanggit sa naunang talata. Gayunman, ang Syriac na *Peshitta* ay kababasahan ng “mula sa sahig hanggang sa kisame,” at ang Latin na *Vulgate* naman ay nagsasabing “mula sa sahig hanggang sa tuktok.” Dahil dito, naniniwala ang ilang tagapagsalin na ang sedro ay isang uri ng magandang entrepanyo mula sa sahig ng Beranda hanggang sa mga tahilan o kisame nito. (*NW, RS, JB, Ro*) Bagaman wala ang iba pang mga arkitektural na detalye, mahihiwatigan na hindi ito isang gusali na may nakahantad na mga haligi sa isang panig o mga panig, gaya ng maaaring hitsura ng Bahay ng Kagubatan ng Lebanon at ng Beranda ng mga Haligi.

Yamang ang Beranda ng Trono ay nakatalang kasunod mismo ng Beranda ng mga Haligi, posibleng ang huling nabanggit na gusali ay nagsilbing isang maringal na pasukan patungo sa Beranda ng Trono. Kung sa T manggagaling ang isang tao, maaaring kailangan siyang lumakad sa Beranda ng mga Haligi upang makapasok sa beranda ng paghatol.

Ang Templo ni Solomon. Bagaman ang pangunahing mga bahagi ng templo ay ang mga silid ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan, sa harap ng dakong Banal (sa gawing S) ay may isang pagkalaki-laking beranda na nagsilbing isang pasukangdaan patungo sa templo. Ang berandang ito ay may haba na 20 siko (8.9 m; 29.2 piye) [anupat paayon sa lapad ng templo] at lalim na 10 siko (4.5 m; 14.6 piye). (1Ha 6:3) Ang taas nito ay 120 siko (53.4 m; 175 piye). Ibinibigay ng 2 Cronica 3:4 ang taas ng beranda sa paraang kaayon ng iba pang mga

sukat ng bahay, mga sukat na karaniwang tinatanggap at kasuwato niyaong nasa Unang Hari. (Ihambing ang 2Cr 3:3, 4 sa 1Ha 6:2, 3, 17, 20.) Sa gayon, lumilitaw na ang beranda ay isang tore na mataas, maliwanag na parihaba, at mas mataas kaysa sa iba pang mga bahagi ng gusali ng templo. Sa harap nito ay may dalawang pagkalaki-laking tansong haligi na pinanganlang Jakin at Boaz. (1Ha 7:15-22; 2Cr 3:15-17) May mga pinto rin ang berandang ito (isinara ni Haring Ahaz ang mga iyon, ngunit nang maglaon ay binuksan at kinumpuni ng kaniyang anak na si Hezekias ang mga ito). (2Cr 28:24; 29:3, 7) Tiyak na napakagandang pagmasdan noon ang pagkataas-taas na beranda ng templo, lalo na sa umaga kapag tinatamaan ito ng sikat ng araw mula sa S.

Pangitain ni Ezekiel Tungkol sa Templo. Maraming binabanggit na beranda sa pangitain ni Ezekiel tungkol sa isang santuwaryo ng templo. Ang gusali mismo ng templo ay may isang beranda sa harap nito (sa dakong S), gaya rin ng templo ni Solomon. Gayunman, ang haba ng berandang ito ay 20 siko (10.4 m; 34 na piye) at ang lapad nito ay 11 siko (5.7 m; 18.7 piye); hindi binanggit ang taas nito. (Ang mga sukat na ito ay ibinatay sa mahabang siko na mga 51.8 sentimetro [20.4 pulgada]; tingnan ang Eze 40:5, tlb sa *Rbi8*.) May mga panggitnang haligi at mga panggilid na haligi ang berandang ito, at mayroon din itong isang kulandong na kahoy, malamang na malapit sa tuktok. (Eze 40:48, 49; 41:25, 26) Bawat isa sa tatlong mararangyang pintuang-daan sa dakong labas (mula sa S, T, at H) ay may beranda na may mga bintanang papakipot ang mga hamba. Lumilitaw na kung ang isang tao ay aakyat sa hagdan patungo sa pintuang-daan, madaraanan niya ang tatlong silid ng bantay na nasa magkabilang panig at pagkatapos, pagkatawid sa isang pintuan, daraan siya sa beranda bago siya makapasok sa looban sa dakong labas. (Eze 40:6-17) Mayroon ding beranda ang bawat isa sa tatlong pintuang-daan sa dakong loob, marahil ay masusumpungan iyon pagkaakyat ng isang tao sa mga baytang at pagkapasok niya sa pintuang-daan. Sa beranda na nasa pintuang-daan papasók mula sa H ay may masusumpungang apat na mesa na pinagpapatayan ng buong handog na sinusunog.—Eze 40:35-42.

BERDE. Tingnan ang KULAY, MGA.

BEREA. Isang mataong lunsod ng probinsiya ng Macedonia na dinalaw ng apostol na si Pablo noong kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero. (Gaw 17:10-14) Tinatawag itong Veroia sa makabagong panahon, at ito ay nasa isang matabang lugar sa paanan ng Bundok Bermios mga 65 km (40 mi) sa KTK ng Tesalonica. Sa gayon, ito ay mga 35 km (22 mi) mula sa baybayin ng Dagat Aegeano.

Malamang na mga 50 C.E. noon nang dumating sina Pablo at Silas sa Berea pagkaraan nilang lisanin ang Tesalonica sa gabi dahil sa marahas na panggugulo. Sa Berea ay may isang komunidad ng mga Judio at isang sinagoga kung saan nangaral ang dalawang misyonero. Dahil sa pagiging handang makinig ng mga taga-Berea sa kanilang mensahe, at sa masikap na pagsusuri ng mga ito sa Kasulatan upang mapatunayan ang mga bagay na natutuhan nila, binigyan sila ng komendasyon na mababasa sa Gawa 17:11. Marami ang nakumberte na kabilang sa mga taong ito na "mararangal ang pag-iisip," mula sa mga Judio at mga Griego. Gayunman, ang gawain ni Pablo ay napaikli dahil sa pagdating ng mga panatikong Judio mula sa Tesalonica na determinadong magpasimuno ng higit pang panggugulo. Naglayag siya patungong Atenas, at naiwan naman sina Silas at Timoteo upang pangalagaan ang bagong grupo ng mga mananampalataya sa Berea.—Gaw 17:12-15.

Walang alinlangang dumaan si Pablo sa Berea o malapit dito noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero, sa gayo'y muli niyang napuntahan ang Macedonia. Kabilang sa mga kasamahan niya nang panahong iyon ay si Sopatro na isang Kristiyano mula sa Berea.—Gaw 20:1-4.

BERED [Graniso].

1. Isang apo ni Efraim sa pamamagitan ni Sutela.—1Cr 7:20.

2. Isang lugar sa timugang Palestina na binanggit sa ulat tungkol sa pagtakas ni Hagar mula kay Sarai. Ang balon ng Beer-lahai-roi, kung saan tumigil si Hagar, ay nasa ilang sa pagitan ng Bered at Kades, sa daang patungo sa Sur. (Gen 16:7, 14) Ang ilang ng Sur ay isang rehiyon sa TK ng Filistia at nasa daang patungo sa Ehipto, na maaaring nagpapahiwatig na si Hagar ay pabalik noon sa kaniyang sariling lupain.—Exo 15:22.

BEREKIAS [Pinagpala ni Jehova].

1. Anak ni Simea sa linya ng angkan mula kay Levi sa pamamagitan ni Gersom. Ang anak ni Berekias na si Asap ay pangunahing lider ng mga mang-aawit na inatasan ni Haring David, at nagmula sa kaniya ang maraming sunud-sunod na salinlahi ng mga mang-aawit sa templo. Maaaring ang Berekias ding ito ang Blg. 2.—1Cr 6:39; 15:17; 25:1-9; Ezr 2:41; Ne 7:44.

2. Isa sa apat na Levitang bantay ng pintuang-daan para sa Kaban noong si David ang hari. Maaaring siya rin ang Blg. 1.—1Cr 15:23, 24.

3. Anak ni Mesilemot. (2Cr 28:12) Noong si Ahaz ang hari ng Juda, ang timugang kahariang ito ay dumanas ng matinding pagkatalo sa kamay ng hilagang kaharian, ngunit nang ang 200,000 ay

dinadalang bihag sa Samaria, si Berekias at ang tatlo pang ulo ng Efraim ay kaagad na kumilos ayon sa payo ng propeta ni Jehova na si Oded. Bukod sa hinadlangan nila ang mga nanlupig mula sa pang-aalipin sa kanilang mga kapatid, dinamtan at pinakain din nila ang mga bihag at tinulungan ang mga ito na makabalik.—2Cr 28:6-15.

4. Inapo ni David sa pamamagitan ni Solomon.—1Cr 3:1, 10, 20.

5. Isang Levita na nabuhay pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya; anak ni Asa.—1Cr 9:16.

6. Anak ni Mesezabel. Ang anak ni Berekias na si Mesulam ay tumulong sa muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem noong panahon ni Nehemias, at napangasawa ng kaniyang apong babae ang anak ni Tobia.—Ne 3:4, 30; 6:17, 18.

7. Anak ng propetang si Ido at ama ng propetang si Zacarias.—Zac 1:1, 7.

BERI. Anak ni Zopa at ulo ng pamilya sa tribo ni Aser.—1Cr 7:36, 40.

BERIAS [May Kapahamakan].

1. Ang ikaapat na nakatalang anak ni Aser. Kasama siya sa sambahayan ni Jacob na pumaroon sa Ehipto, at marahil pati ang kaniya mismong dalawang anak na sina Heber at Malkiel. (Gen 46:8, 17) Siya at ang dalawa niyang anak ay nakatala bilang mga ninunong ulo ng pamilya, at ang mga Beriita ang kaniyang mga inapo.—Bil 26:44, 45; 1Cr 7:30, 31.

2. Anak ni Efraim na ipinanganak pagkatapos na patayin ng mga lalaki ng Gat ang kaniyang nakatatandang mga kapatid. "Tinawag [ni Efraim na] Berias ang pangalan nito, sapagkat *may kapahamakan* [sa Heb., *vera·ʽah'*] noong naroon siya [ang ina ni Berias] sa kaniyang bahay."—1Cr 7:20-23.

3. Isa sa limang anak ni Elpaal at isa sa mga Benjamitang ulo ng pamilya na nagtaboy sa mga tumatahan sa Gat.—1Cr 8:12, 13.

4. Ang huling binanggit na anak ni Simei, isang Levitang inapo ni Gerson. Si Berias at ang kaniyang kapatid na si Jeus ay 'hindi nagkaroon ng maraming anak; kaya sila ay naging isang sambahayan sa panig ng ama ng isang nanunungkulang pangkat.'—1Cr 23:6-11.

BERIITA, MGA [Ni (Kay) Berias]. Isang Aseritang pamilya na nagmula kay Berias.—Bil 26:44.

BERILO. Isang mineral na maaaring tinatagos o di-tinatagos ng liwanag at binubuo ng isang *silicate* ng aluminyo at *beryllium.* Mas matigas ito kaysa sa kwarts at kadalasa'y kulay berdeng madilaw, ngunit kung minsan naman ay berde, dilaw, asul, puti, mapusyaw na pula, o kaya nama'y walang kulay. Ang klasipikasyon ng berilong matingkad na berde ay esmeralda, ang asul na maberde-berde naman ay *aquamarine,* at ang uring kulay-rosas ay tinatawag na *morganite.* Ang berilo ay karaniwang matatagpuan sa mga batong granitiko sa anyong mga kristal na anim ang gilid. May natuklasang indibiduwal na mga kristal ng berilo na tumitimbang nang mahigit na 25 tonelada.

Ang berilo ay isang napakapopular na batong hiyas noong sinaunang mga panahon. Ang mga Griego ay naglilok ng magagandang disenyo mula rito, at ang mga Romano naman ay gumawa ng mga palawit sa tainga mula sa likas na mga kristal nito. Miminsan lamang binanggit ang berilo (sa Gr., *be'ryllos*) sa Kasulatan (*NW, NE, RS*), anupat ito ang ikawalong pundasyon ng pader ng Bagong Jerusalem.—Apo 21:2, 19, 20.

BERNABE [Anak ng Kaaliwan]. Ang prominenteng tauhang ito ng unang-siglong Kristiyanismo ay unang ipinakilala sa atin ni Lucas sa Kasulatan sa Gawa 4:34-36. Ipinakikita roon na ang taimtim na lalaking ito ay isang Levita at isang katutubo ng pulo ng Ciprus, ngunit nasa Jerusalem siya nang siya'y ipakilala. Sa maraming mananampalataya na di-kalaunan pagkaraan ng Pentecostes ay nagbili ng kanilang mga bukid at mga bahay at nagbigay ng pinagbilhang halaga sa mga apostol para sa pagpapasulong ng gawaing Kristiyano, isa ang lalaking ito sa mga binanggit ang pangalan. Ang kaniyang unang pangalan ay Jose, ngunit binigyan siya ng mga apostol ng huling pangalang Bernabe, nangangahulugang "Anak ng Kaaliwan." Pangkaraniwan noon ang kaugaliang ito ng pagbibigay ng mga huling pangalan alinsunod sa mga katangian ng isa.

Siya ay isang taong lubhang mapagmahal at bukas-palad, isa na hindi nag-atubiling ibigay kapuwa ang kaniyang sarili at ang kaniyang mga materyal na pag-aari para sa pagpapasulong ng mga kapakanan ng Kaharian. Malugod niyang "tinulungan" ang kaniyang mga kapatid (Gaw 9:27), at sa harap ng mga bagong interesado, "siya ay nagsaya at pinasimulang patibaying-loob ang lahat na manatili sa Panginoon taglay ang taos-pusong layunin." Si Bernabe ay "isang lalaking mabuti at puspos ng banal na espiritu at ng pananampalataya" (Gaw 11:23, 24), isang propeta at guro sa Antioquia. (Gaw 13:1) Tinukoy ng mga apostol si Bernabe na kabilang sa kanilang "mga iniibig" na "nagbigay ng kanilang mga kaluluwa alang-alang sa pangalan ng ating Panginoong Jesu-Kristo." (Gaw 15:25, 26) Bagaman hindi siya isa sa 12 apostol, angkop lamang na tawagin siyang apostol (Gaw 14:14), sapagkat siya ay tunay na "isinugo ng banal na espiritu."—Gaw 13:4, 43.

Ang malapít na pakikipagsamahan ni Bernabe kay Pablo, na tumagal nang maraming taon, ay nagsimula mga tatlong taon pagkaraang makumberte si Pablo, nang naisin nitong makipag-ugnayan sa kongregasyon sa Jerusalem. Hindi iniulat kung paano unang nakilala ni Bernabe si Pablo. Ngunit si Bernabe ang nagkapribilehiyong ipakilala si Pablo kay Pedro at sa alagad na si Santiago.—Gaw 9:26, 27; Gal 1:18, 19.

Samantala, sa Antioquia ng Sirya ay marami ang naging interesado sa Kristiyanismo dahil sa ilang Judiong nagsasalita ng Griego mula sa Ciprus at Cirene. Dahil dito, isinugo ng lupong tagapamahala na nasa Jerusalem si Bernabe sa Antioquia upang higit pang patibaying-loob at palakasin ang mga bagong mananampalatayang ito. Angkop ang pagkakapili kay Bernabe para sa gawaing ito, yamang siya ay isang taga-Ciprus na nagsasalita ng Griego. Nang "isang malaking pulutong ang naparagdag sa Panginoon" sa Antioquia, kaagad na nagtungo si Bernabe sa Tarso at hinikayat si Pablo na sumama at tumulong sa ministeryo. Noong mga panahong iyon, dahil sa isang babala mula sa Diyos tungkol sa isang nalalapit na taggutom, nagtipon ng maraming panustos ang mga kapatid sa Antioquia, at nang maglaon ay ipinadala ang mga ito sa kongregasyon sa Jerusalem sa pamamagitan ng mga kamay nina Bernabe at Pablo.—Gaw 11:22-24, 27-30; 12:25.

Nang matapos ang gawaing pagtulong na iyon, ang dalawa ay bumalik sa Antioquia noong mga 47 C.E. at mula roon, sa ilalim ng patnubay ng banal na espiritu, sila ay lumisan patungo sa kanilang atas bilang mga misyonero. Unang narating nina Bernabe at Pablo ang Ciprus, kung saan sa tulong nila ay napaabutan ng katotohanan ng Diyos ang proconsul na si Sergio Paulo. Mula roon ay naglakbay sila papasók sa Asia Minor. May mga panahon na lubha silang pinag-usig ng mga mang-uumog. Noong minsan, nang pagalingin nila sa Listra ang isang lalaking pilay, halos hindi nila mapigilan "ang mga pulutong sa paghahain sa kanila" (palibhasa'y inaakalang si Bernabe ang diyos na si Zeus at si Pablo, na "nangunguna sa pagsasalita," ay si Hermes, o Mercury), ngunit pagkatapos mismo nito, ang mga Judio ay "nanghikayat sa mga pulutong, at binato nila si Pablo at kinaladkad siya sa labas ng lunsod." —Gaw 13:1-12; 14:1-20.

Noong mga 49 C.E., dinala nina Bernabe at Pablo sa lupong tagapamahala sa Jerusalem ang mainit na usapin ng pagtutuli ng mga di-Judio, at nang masagot na iyon, di-nagtagal ay bumalik sila sa Antioquia at naghanda para sa susunod nilang paglalakbay bilang mga misyonero. (Gaw 15:2-36) Gayunman, dahil hindi sila magkasundo kung isasama si Juan Marcos, sila ay naghiwalay at nagtungo sa magkaibang teritoryo. Isinama ni Bernabe ang pinsan niyang si Marcos sa Ciprus, at isinama naman ni Pablo si Silas sa mga distrito ng Sirya at Cilicia. (Gaw 15:37-41) Dito nagwakas ang ulat ng Kasulatan tungkol kay Bernabe, maliban sa maiikling pagbanggit hinggil sa kaniya sa ilang liham ni Pablo.—1Co 9:6; Gal 2:1, 9, 13; Col 4:10.

BERNICE [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "manlupig"]. Anak ni Herodes Agripa I sa asawa nitong si Cypros; ipinanganak noong mga 28 C.E.; kapatid nina Mariamne III, Drusila, at Herodes Agripa II. (Tingnan ang HERODES Blg. 4.) Dinalaw ni Bernice at ng kaniyang kapatid na si Agripa si Gobernador Festo sa Cesarea noong 58 C.E., kung saan silang dalawa, sa paanyaya ni Festo, "ay dumating na may labis na pagpaparangya at pumasok sa silid ng pagdinig kasama ang mga kumandante ng militar at gayundin ang mga bantog na lalaki sa lunsod." Pagkatapos, ang bilanggong si Pablo ay ipinasok at pinahintulutang magbigay ng mapuwersa at mahusay na pagtatanggol sa harap ng lahat ng mga dignitaryong ito.—Gaw 25:13, 23; 26:1-30.

Sa napakabatang edad, napangasawa ni Bernice si Marcus, anak ni Alejandro Lysimachus. Pagkamatay ni Marcus ay napangasawa niya ang kaniyang tiyo na si Herodes, hari ng Chalcis. Nagkaanak siya kay Herodes ng dalawang lalaki bago ito mamatay noong 48 C.E. Pagkatapos, pumisan siya sa kaniyang kapatid na lalaki hanggang sa kumalat ang usap-usapan na mayroon silang insestong relasyon. Kasunod nito ay nagpakasal siya kay Polemo na hari ng Cilicia matapos itong magpakumberte sa Judaismo. Ngunit di-nagtagal ay iniwan niya ito at muling pumisan sa kaniyang kapatid. Noong panahong iyon sila dumalaw ni Agripa sa Cesarea.

Noong 65 C.E., isinapanganib ni Bernice ang kaniyang buhay upang maipagtanggol ang mga Judio laban kay Florus, na nagsusulsol ng patayan at alitan sa Jerusalem. Nang maglaon, siya at ang kaniyang kapatid, gaya ng maraming iba pa, ay nanumpa ng katapatan sa Romanong emperador na si Vespasian. Si Bernice ay dinala pa nga ni Tito, na anak ng emperador, patungong Roma upang maging kaniyang asawa, bagaman sampung taon ang tanda ni Bernice sa kaniya. Ngunit dahil sa pagpoprotesta ng mga Romano, na tutol na magkaroon sila ng isang reynang Judio, pinutol ni Tito ang kaniyang kaugnayan kay Bernice.

BERODAC-BALADAN. Tingnan ang MERODAC-BALADAN.

BEROTA, BEROTAI [Mga Balon]. Sa pangitain ni Ezekiel may kinalaman sa manang teritoryo ng Israel, ang Berota ay nakatala bilang nasa hilagaang hangganan sa pagitan ng Hamat at Sibraim. (Eze

47:16) Waring ito rin ang Berotai sa 2 Samuel 8:8, isang lunsod ni Hadadezer na hari ng Zoba, kung saan kumuha si David ng "pagkarami-raming tanso." Sa katulad na ulat sa 1 Cronica 18:8, pangalang Cun ang makikita sa halip na Berotai. Karaniwang ipinapalagay na ang Berota (o Berotai) ay siya ring makabagong-panahong Britel (Bereitan), mga 10 km (6 na mi) sa TK ng Baalbek sa libis na kilala bilang Beqaʽ, anupat nasa pagitan ng kabundukan ng Lebanon at ng Anti-Lebanon.

BEROTITA. Tingnan ang BEEROTITA.

BERSIYON, MGA. Mga salin ng Bibliya mula sa Hebreo, Aramaiko, at Griego tungo sa ibang mga wika. Dahil sa pagsasalin, ang Salita ng Diyos ay maaari nang mabasa ng libu-libong milyong tao na hindi nakauunawa ng orihinal na mga wika ng Bibliya. Ang maagang mga bersiyon ng Kasulatan ay sulat-kamay at sa gayon ay nasa anyong manuskrito. Gayunman, mula nang maimbento ang palimbagan, maraming iba pang mga bersiyon, o mga salin, ang naglitawan, na karaniwan nang inilalathala nang maramihan. Ang ilang bersiyon ay tuwirang isinalin mula sa Hebreo at Griegong mga teksto ng Bibliya, samantalang ang iba naman ay ibinatay sa mas naunang mga salin.—TSART, Tomo 1, p. 321.

Ang Kasulatan ay nailathala na, buo man o ilang bahagi lamang, sa mahigit na 3,000 wika. Kung ang saklaw ng mga wikang iyon ang pag-uusapan, nangangahulugan ito na mga 90 porsiyento ng populasyon ng lupa ang maaaring makabasa ng kahit man lamang isang bahagi ng Bibliya. Ang ulat hinggil sa mga bersiyon, o mga salin, ng Kasulatan ay mag-uudyok sa isa na pasalamatan ang Diyos na Jehova dahil iningatan niya ang kaniyang Salita sa kamangha-manghang paraan para sa kapakinabangan ng milyun-milyong tao.

Sinaunang mga Bersiyon ng Hebreong Kasulatan. May umiiral pa ngayong mga 6,000 sinaunang manuskrito ng lahat o ilang bahagi ng Hebreong Kasulatan na nakasulat sa Hebreo (maliban sa ilang seksiyong Aramaiko). Umiiral pa rin sa ngayon ang maraming manuskrito ng matatandang bersiyon, o salin, ng Hebreong Kasulatan sa iba't ibang wika. Ang ilang bersiyon ay mga salin mismo ng mas naunang mga salin mula sa Hebreo. Halimbawa, ang Hebreong Kasulatan ng bersiyong Matandang Latin ay isinalin mula sa *Septuagint,* isang saling Griego ng Hebreong Kasulatan. Sa kabilang dako naman, ang ilang sinaunang bersiyon ng Hebreong Kasulatan (ang Griegong *Septuagint,* ang mga Aramaikong Targum, ang Syriac na *Peshitta,* at ang Latin na *Vulgate*) ay tuwirang isinalin mula sa Hebreo at hindi na dumaan sa isang bersiyon sa Griego o sa iba pang wika.

Samaritanong "Pentateuch." Pagkaraang ipatapon ng Asirya ang karamihan sa mga naninirahan sa Samaria at sa sampung-tribong kaharian ng Israel noong 740 B.C.E., mga pagano mula sa ibang mga teritoryo ng Imperyo ng Asirya ang pinamayan nila roon. (2Ha 17:22-33) Nang maglaon, ang mga inapo niyaong mga naiwan sa Samaria at niyaong mga dinala roon ng Asirya ay tinawag na mga Samaritano. Tinanggap nila ang unang limang aklat ng Hebreong Kasulatan, at noong mga ikaapat na siglo B.C.E., ginawa nila ang Samaritanong *Pentateuch,* na hindi talaga isang salin ng orihinal na Hebreong Pentateuch, kundi isang transliterasyon ng teksto nito tungo sa mga titik Samaritano, na hinaluan ng mga idyomang Samaritano. Iilan lamang sa umiiral na mga manuskrito ng Samaritanong *Pentateuch* ang mas matanda kaysa sa ika-13 siglo C.E. Sa mga 6,000 pagkakaiba sa pagitan ng tekstong Samaritano at tekstong Hebreo, ang karamihan ay hindi naman mahalaga. Ang isang pagkakaiba na kapansin-pansin ay makikita sa Exodo 12:40, kung saan katugma ng Samaritanong *Pentateuch* ang *Septuagint.*

Mga Targum. Ang "mga Targum" ay malayang mga salin o nagpapakahulugang mga salin ng Hebreong Kasulatan tungo sa Aramaiko. Bagaman may mga piraso ng sinaunang mga Targum ng ilang aklat na nasumpungang kasama sa Dead Sea Scrolls, malamang na ang mga Judiong Targum sa pangkalahatan ay isinaayos sa kasalukuyang anyo ng mga ito pagkaraan ng ikalimang siglo C.E. Ang isa sa mga pangunahing Targum, ang "Targum ni Onkelos" ng Pentateuch, ay napakaliteral. Ang isa naman, ang tinatawag na Targum ni Jonathan para sa Mga Propeta, ay hindi gaanong literal. Umiiral pa sa ngayon ang mga Targum ng karamihan sa mga aklat ng Hebreong Kasulatan maliban sa Ezra, Nehemias, at Daniel.

Ang Griegong "Septuagint." Ang Griegong *Septuagint* (madalas tukuyin bilang *LXX*) ay ginamit ng nagsasalita-ng-Griegong mga Judio at mga Kristiyano sa Ehipto at sa iba pang dako. Ayon sa ulat, sinimulan itong gawin sa Ehipto noong mga araw ni Ptolemy Philadelphus (285-246 B.C.E.), nang, ayon sa tradisyon, ang bahaging Pentateuch nito ay isalin sa Griego ng 72 Judiong iskolar. Nang maglaon, ang bilang na 70 ang siyang ginamit, at ang bersiyon nito ng Pentateuch ay tinukoy bilang ang *Septuagint,* nangangahulugang "Pitumpu." Ang iba pang mga aklat ng Hebreong Kasulatan (ginawa ng iba't ibang tagapagsalin na may sari-saring istilo, anupat may napakaliteral at mayroon ding malayang salin) ay unti-unting idinagdag hanggang sa makumpleto ang salin ng buong Hebreong Kasulatan noong ikalawang siglo B.C.E., marahil ay noong

150 B.C.E. Magmula noon, ang buong akda ay nakilala bilang ang *Septuagint.* Ang bersiyong ito ay malimit sipiin ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Maliwanag na isiningit sa Griegong *Septuagint* ang mga akdang Apokripal noong kumpleto na ito.—Tingnan ang APOKRIPA.

Ang isa sa pinakamatatandang umiiral na manuskrito ng Griegong *Septuagint* ay ang Papyrus 957, ang Rylands Papyrus iii. 458, na iniingatan sa John Rylands Library, Manchester, Inglatera. Ito ay mula pa noong ikalawang siglo B.C.E. at binubuo ng mga piraso ng Deuteronomio (23:24–24:3; 25:1-3; 26:12, 17-19; 28:31-33). Ang isa pang manuskrito, na mula pa noong unang siglo B.C.E., ay ang Papyrus Fouad 266 (nasa pag-iingat ng Société Egyptienne de Papyrologie, Cairo), na naglalaman ng ilang bahagi ng ikalawang kalahatian ng Deuteronomio alinsunod sa Griegong *Septuagint.* Sa iba't ibang talata nito, ang Tetragrammaton (YHWH sa Ingles) ng banal na pangalan ay makikitang nasa anyong parisukat na mga titik Hebreo sa loob mismo ng sulat na Griego.—Tingnan ang LARAWAN, Tomo 1, p. 326; JEHOVA.

Sa gayon, ang Griegong *Septuagint* ay naingatan sa maraming manuskrito, anupat ang marami ay pira-piraso at ang iba naman ay halos kumpleto. Partikular na, ang mga tekstong *Septuagint* ay naingatan sa tatlong kilaláng manuskritong *uncial* na isinulat sa *vellum*—ang Vatican Manuscript No. 1209 at ang Sinaitic Manuscript, kapuwa mula noong ikaapat na siglo C.E., at ang Alexandrine Manuscript na mula naman noong ikalimang siglo C.E. Ang *Septuagint* na masusumpungan sa Vatican Manuscript No. 1209 ay halos kumpleto; ang isang bahagi ng Hebreong Kasulatan na dating kalakip sa Sinaitic Manuscript ay nawala na; yaong nasa Alexandrine Manuscript ay halos kumpleto, bagaman kulang ito ng ilang bahagi ng Genesis, Unang Samuel, at Mga Awit.

Mas huling mga bersiyong Griego. Noong ikalawang siglo, si Aquila, isang proselitang Judio mula sa Ponto, ay gumawa ng isang bago at napakaliteral na saling Griego ng Hebreong Kasulatan. Nawala na ito maliban sa mga pira-piraso at sa mga pagsipi rito ng sinaunang mga manunulat. Ang isa pang saling Griego noong siglo ring iyon ay ginawa ni Theodotion. Lumilitaw na ang ginawa niya ay isang rebisyon ng *Septuagint* o ng iba pang bersiyong Griego ng Hebreong Kasulatan, bagaman kinonsulta rin niya ang tekstong Hebreo. Wala nang umiiral na kumpletong kopya ng bersiyon ni Theodotion. Ang isa pang bersiyong Griego ng Hebreong Kasulatan na wala na ring umiiral na kumpletong kopya ay yaong kay Symmachus. Sa kaniyang salin, malamang na ginawa noong mga 200 C.E., sinikap niyang itawid ang tamang diwa sa halip na maging literal.

Noong mga 245 C.E., nakumpleto ni Origen, kiláng iskolar ng Alejandria, Ehipto, ang isang pagkalaki-laki at maramihang bersiyon ng Hebreong Kasulatan na tinatawag na *Hexapla* (nangangahulugang "animan"). Bagaman may umiiral pang mga piraso nito, walang kumpletong kopyang manuskrito ang naingatan. Inayos ni Origen ang teksto sa anim na magkakahanay na tudling na naglalaman ng (1) tekstong Hebreo na puro katinig, (2) isang Griegong transliterasyon ng tekstong Hebreo, (3) bersiyong Griego ni Aquila, (4) bersiyong Griego ni Symmachus, (5) *Septuagint,* nirebisa ni Origen upang mas eksaktong makatugma ng tekstong Hebreo, at (6) bersiyong Griego ni Theodotion. Sa Mga Awit, gumamit si Origen ng mga bersiyong di-kilala ang sumulat, na tinawag niyang Quinta, Sexta, at Septima. Ang Quinta at Sexta ay ginamit din sa iba pang mga aklat.

Kristiyanong Griegong Kasulatan. May mga salin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan tungo sa Syriac (isang diyalektong Aramaiko) na ginawa mula noong ikalawang siglo. Ang isang bersiyong Syriac na natatangi ay ang *Diatessaron* ni Tatian, isang akdang nagpapakita ng pagkakasuwato ng mga Ebanghelyo at nagmula noong ikalawang siglo C.E. Maaaring orihinal itong isinulat sa Roma sa wikang Griego at nang maglaon ay isinalin mismo ni Tatian sa Sirya tungo sa wikang Syriac, ngunit hindi ito matiyak. Ang *Diatessaron* ay umiiral sa ngayon sa isang saling Arabe, bukod pa sa isang maliit na pirasong *vellum* sa Griego na mula noong ikatlong siglo at sa dalawang edisyon ng komentaryo ni Ephraem, isa sa orihinal na Syriac at isa sa saling Armeniano, na mula noong ikaapat na siglo at naglalaman ng mahahabang pagsipi mula sa teksto nito.

Tanging mga di-kumpletong manuskrito ng isang Matandang Syriac na bersiyon ng mga Ebanghelyo (isang salin na iba pa sa *Diatessaron*) ang umiiral sa ngayon, ang mga Ebanghelyo na Curetonian at Sinaitic Syriac. Bagaman ang mga manuskritong ito ay kinopya marahil noong ikalimang siglo, malamang na kumakatawan ang mga ito sa isang mas matandang tekstong Syriac. Ang orihinal na bersiyon ay maaaring ginawa mula sa Griego noong mga 200 C.E. Malamang, may umiiral na noon na Matandang Syriac na mga salin ng iba pang mga aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, ngunit wala nang manuskrito ng mga iyon ang umiiral sa ngayon. Ang lahat ng mga aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan maliban sa Ikalawang Pedro, Ikalawa at Ikatlong Juan, Judas, at Apocalipsis ay kasama sa Syriac na *Peshitta* ng ikalimang siglo. Noong mga 508 C.E., hiniling ni Philoxenus, obispo ng

Hierapolis, kay Polycarp na gumawa ng isang rebisyon ng Kristiyanong Kasulatang *Peshitta,* at ito ang unang pagkakataon na naparagdag sa isang bersiyong Syriac ang Ikalawang Pedro, Ikalawa at Ikatlong Juan, Judas, at Apocalipsis.

Sa pagtatapos ng ikalawang siglo C.E., ang Kristiyanong Griegong Kasulatan ay naisalin na sa Latin. Mayroon na rin nito sa wikang Ehipsiyo noong mga kalagitnaan ng ikatlong siglo.

Sinaunang mga Bersiyon ng Buong Bibliya. Ang *Peshitta* ng mga taong nagsasalita ng Syriac at nag-aangking Kristiyano ay karaniwan nang ginagamit mula pa noong ikalimang siglo C.E. Ang salitang "Peshitta" ay nangangahulugang "simple." Ang Hebreong Kasulatan nito ay pangunahin nang isang salin mula sa Hebreo, malamang na ginawa noong ikalawa o ikatlong siglo C.E., bagaman ang isang mas huling rebisyon ay ginawa nang may paghahambing sa *Septuagint.* Maraming manuskritong *Peshitta* ang umiiral sa ngayon, anupat ang pinakakapaki-pakinabang ay isang *codex* na mula noong ikaanim o ikapitong siglo at iniingatan sa Ambrosian Library sa Milan, Italya. Ang isang manuskritong *Peshitta* ng Pentateuch (walang Levitico) ay pinirmahan ng petsa na mga 464 C.E., at isang *palimpsest* na may Isaias ang pinirmahan ng petsang 459-460 C.E., kaya ang mga ito ang pinakamatatandang *pinetsahang* manuskrito ng Bibliya sa alinmang wika.

Matandang Latin. Ito ang panlahatang tawag (*Vetus Latina*) sa mga tekstong isinalin sa Latin; sa pangkalahatan, ang mga ito ay bago ang *Vulgate* ni Jerome. Malamang na lumitaw ang mga ito mula noong huling bahagi ng ikalawang siglo C.E., pero ang pinakalumang katibayan ng Bibliyang Latin ay mula sa Cartago, Hilagang Aprika, noong 250 C.E. o bago pa nito. Ang Hebreong Kasulatan ay isinalin sa Latin mula sa Griegong *Septuagint* (hindi pa noon narerebisa ni Origen), ngunit ang Kristiyanong Kasulatan ay isinalin mula sa orihinal na Griego. Maaaring iba't ibang salin ang ginawa, o maaaring maraming tagapagsalin ang nagtrabaho sa bersiyong Matandang Latin. Kadalasang sumasangguni ang mga iskolar sa dalawang pangunahing uri ng tekstong Matandang Latin: ang Aprikano at ang Europeo. Ang pinakalumang manuskrito ng Bibliya na umiiral pa sa ngayon ay mula noong ikaapat at ikalimang siglo C.E.

Latin na "Vulgate." Ang Latin na *Vulgate* (*Vulgata Latina*) ay isang bersiyon ng buong Bibliya na ginawa ng pangunahing iskolar ng Bibliya noong panahong iyon, si Eusebius Hieronymus, na mas kilala bilang Jerome. Gumawa muna siya ng isang rebisyon ng Matandang Latin na bersiyon ng Kristiyanong Kasulatan na inihambing sa tekstong Griego; nagsimula siya sa mga Ebanghelyo, na inilathala noong 383 o 384 C.E. Hindi matiyak kung kailan niya natapos ang kaniyang rebisyon ng Kristiyanong Kasulatan sa Matandang Latin. Sa pagitan ng mga 384 at 390 C.E., gumawa siya ng dalawang rebisyon ng Mga Awit sa Matandang Latin, na batay sa Griegong *Septuagint.* Wala na ang una, pero posibleng ang tinatawag na Roman Psalter ay tumutukoy sa tekstong Matandang Latin na nirebisa niya. Ang ikalawa ay tinatawag na Gallican Psalter, dahil naging popular ito sa Gaul. Tuwiran ding isinalin ni Jerome ang Mga Awit mula sa Hebreo, anupat ang akdang ito ay tinawag na Hebrew Psalter. Hindi matiyak kung kailan niya natapos ang kaniyang rebisyon ng Kristiyanong Kasulatan sa Matandang Latin. Sinimulan niyang rebisahin ang Hebreong Kasulatan nito ngunit lumilitaw na hindi niya tinapos ang rebisyong iyon, yamang minabuti niyang tuwirang magsalin mula sa Hebreo (bagaman sumangguni rin siya sa mga bersiyong Griego). Nagpagal si Jerome sa kaniyang saling Latin mula sa Hebreo mula noong mga 390 hanggang 405 C.E.

Sa pasimula, ang bersiyon ni Jerome ay ayaw tanggapin ng karamihan, at unti-unti lamang itong nagkaroon ng malawakang pagsang-ayon. Nang maglaon, dahil sa pagtanggap dito ng karamihan sa kanluraning Europa, tinawag itong *Vulgate,* na tumutukoy sa isang karaniwang tinatanggap na bersiyon (ang Latin na *vulgatus* ay nangangahulugang "pangkaraniwan, kilala"). Nagkaroon ng mga rebisyon ang orihinal na salin ni Jerome, anupat yaong rebisyon noong 1592 ang ginamit ng Simbahang Romano Katoliko bilang pamantayang edisyon. Libu-libo pang manuskrito ng *Vulgate* ang umiiral sa ngayon.

Iba pang sinaunang mga salin. Habang lumalaganap ang Kristiyanismo, kinailangan ang iba pang mga bersiyon. Noong ikatlong siglo C.E., o bago pa nito, may nagawa nang unang salin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan para sa mga katutubong Coptic ng Ehipto. Iba't ibang diyalektong Coptic ang ginagamit noon sa Ehipto, at sa kalaunan ay iba't ibang bersiyong Coptic ang ginawa. Ang pinakamahahalaga ay ang Thebaic, o Sahidic, Version ng Mataas na Ehipto (sa T) at ang Bohairic Version ng Mababang Ehipto (sa H). Ang mga bersiyong ito, naglalaman kapuwa ng Hebreo at Kristiyanong Griegong Kasulatan, ay malamang na ginawa noong ikatlo at ikaapat na siglo C.E.

Ang bersiyong Gothic ay ginawa para sa mga Goth noong ikaapat na siglo C.E. samantalang namamayan sila sa Moesia (Serbia at Bulgaria). Wala roon ang mga aklat ng Samuel at Mga Hari, na iniuulat na inalis dahil inakala ni Obispo Ulfilas, na siyang nagsalin, na mapanganib na ilakip at ipaba-

sa sa mga Goth ang mga aklat na iyon na tumatalakay sa pakikipagdigma at naglalaman ng impormasyon laban sa idolatriya.

Ang bersiyong Armeniano ng Bibliya ay mula pa noong ikalimang siglo C.E. at malamang na inihanda kapuwa mula sa mga tekstong Griego at Syriac. Ang bersiyong Georgiano, na ginawa para sa mga taga-Georgia sa Caucasus, ay nakumpleto noong pagtatapos ng ikaanim na siglo C.E. at, bagaman kakikitaan ng impluwensiyang Griego, mayroon itong saligang Armeniano at Syriac. Ang bersiyong Ethiopic, na ginamit ng mga taga-Abyssinia, ay ginawa marahil noong mga ikaapat o ikalimang siglo C.E. May ilang matatandang bersiyon ng Kasulatan sa Arabe. Ang mga salin ng mga bahagi ng Bibliya tungo sa Arabe ay maaaring mula pa noong ikapitong siglo C.E., ngunit ang pinakamaaga ayon sa rekord ay isang bersiyon na ginawa sa Espanya noong 724 C.E. Ang bersiyong Slavonic ay ginawa noong ikasiyam na siglo C.E. at kinikilalang isinalin ng magkapatid na sina Cyril at Methodius.

BESAI. Ninuno ng ilang Netineo na bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. —Ezr 2:1, 2, 43, 49; Ne 7:6, 7, 46, 52.

BESODEIAS [Sa Matalik na Kapisanan ni Jah]. Ama ng Mesulam na tumulong na magkumpuni ng "Pintuang-daan ng Matandang Lunsod" sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias.—Ne 3:6.

BESOR, AGUSANG LIBIS NG. Isang agusang libis na binanggit sa ulat ng pagtugis ni David sa lumusob na mga Amalekita na bumihag at sumunog sa lunsod ng Ziklag. (1Sa 30:1, 10, 21) Pagkatapos nito, maliwanag na ang mga manlulusob ay pumatimog patungo sa kanilang sariling teritoryo sa Negeb, ngunit hindi sinabi ang eksaktong direksiyon ng kanilang paglalakbay. Kaya naman hindi matiyak ang kinaroroonan ng agusang libis ng Besor, kung saan tumigil ang 200 sa hukbo ni David dahil sa pagod. Gayunman, karaniwang ipinapalagay na malamang na konektado ito sa Wadi Ghazzeh (Nahal Besor), isang malaking *wadi* sa dakong TK ng Ziklag na bumubuhos sa Mediteraneo sa ibaba ng Gaza.

Pagkatapos ng tagumpay ni David laban sa mga Amalekita, binahaginan niya ng samsam ang kaniyang mga mandirigma na naiwan sa libis upang magbantay sa bagahe. Maliwanag na ito ay isang pagsunod sa simulain na sinabi ni Jehova noong una sa Bilang 31:27 matapos magtagumpay ang Israel laban sa Midian. Ang kaugaliang ito ay 'itinalaga ni David bilang isang tuntunin at isang hudisyal na pasiya para sa Israel' mula noon.—1Sa 30:21-25.

BESTIYALIDAD. Di-likas na seksuwal na pakikipagtalik ng isang lalaki o isang babae sa isang hayop. Mariing hinahatulan ng Kautusang Mosaiko ang lisyang gawaing ito, anupat sinesentensiyahan ng kamatayan ang taong nagkasala at ang hayop. "Kung ibibigay ng isang lalaki sa isang hayop ang kaniyang inilabas na semilya, siya ay papatayin nang walang pagsala, at papatayin ninyo ang hayop. At kung ang isang babae ay lumapit sa anumang hayop upang magpasiping doon, papatayin mo ang babae at ang hayop."—Lev 20:15, 16; 18:23; Exo 22:19; Deu 27:21.

Dahil sa pagbabawal na ito, kasama ng iba pa sa mga batas ng Diyos may kaugnayan sa seksuwal na pagtatalik, naging mas mataas ang moralidad ng mga Israelita kaysa sa kalapit nilang mga bansa. Sa Ehipto, ang bestiyalidad ay bahagi ng idolatrosong pagsamba sa hayop; halimbawa, pinatototohanan ng mga istoryador ang pagsiping ng mga babae sa mga kambing. Laganap din ang katulad na mga gawain sa mga Canaanita (Lev 18:23-30), at iniulat na gayundin sa Roma.

Ang balakyot na gawain ng bestiyalidad ay kalakip sa salitang Griegong *por·nei'a* na isinasalin bilang "pakikiapid." (Tingnan ang PAKIKIAPID.) Ang sinumang nagsasagawa ng gayong karumal-dumal na gawain ay marumi sa moral, at ang isang miyembro ng kongregasyong Kristiyano na nagsasagawa ng gayong gawain ay maaaring matiwalag. —Efe 5:3; Col 3:5, 6.

BET [ב]. Ang ikalawang titik sa alpabetong Hebreo. Ang katawagang ibinigay sa titik na ito ay nangangahulugang "bahay."

Kapag nilagyan ng tuldok sa gitna ang titik Hebreong ito upang bigkasin nang matigas ang titik, mayroon itong labyal na tunog na kahawig ng "b." Kung wala namang tuldok, mas malambot ang tunog nito anupat halos katunog ng "v," gaya sa salitang "villa."

Sa tekstong Hebreo, ang pambungad na salita ng bawat isa sa walong talata ng Awit 119:9-16 ay nagsisimula sa titik na ito, alinsunod sa istilong akrostik ng awit.—Tingnan ang HEBREO, II.

BETA. Isang bayan na binanggit kasama ng Berotai noong talunin ni David si Hadadezer na hari ng Zoba. (2Sa 8:8) Hindi alam kung saan ang lugar na ito, bagaman ang Arameanong kaharian ng Zoba ay ipinapalagay na nasa dakong H ng Damasco. Sa isang katulad na ulat ng tagumpay ni David, "Tibhat" ang binabanggit ng 1 Cronica 18:8, at ipinapalagay ng ilang leksikograpo na Tibhat ang mas tamang salin. Sa Syriac na *Peshitta,* ang 2 Samuel 8:8 ay kababasahan ng "Teba" sa halip na Beta. Mapapansin na sa pamamagitan lamang ng pagpapalit sa puwesto ng unang dalawang katinig na Hebreo, ang Beta ay nagiging Teba. Yamang ang Beta (o Tibhat)

ay isang Arameanong lunsod, iniuugnay ito ng ilang iskolar kay Teba, ang anak ni Nahor.—Gen 22:24; tingnan ang TIBHAT.

BET-ANAT [Bahay ni Anat]. Isa sa mga nakukutaang lunsod na iniatas sa tribo ni Neptali (Jos 19: 38, 39), ngunit hindi nila pinalayas ang mga Canaanitang tumatahan doon, kundi sa halip ay isinailalim nila ang mga ito sa puwersahang pagtatrabaho. (Huk 1:33) Ipinapalagay na posibleng ito rin ang Safed el-Battikh na 24 na km (15 mi) sa STS ng Tiro. Ang bayan ay binabanggit sa mga talaan ng iba't ibang mga tagapamahalang Ehipsiyo noong panahon ng "Bagong Kaharian."

BETANIA.

1. Isang nayon na "mga tatlong kilometro" ang layo mula sa Jerusalem. Ang sukat na ginamit noon ng manunulat ng Ebanghelyo ay ang Romanong estadyo, anupat ang "labinlimang estadyo" na binanggit niya ay katumbas ng mga 2.8 km (1.7 mi). (Ju 11:18, tlb sa *Rbi8*) Ito ay nasa S dalisdis ng Bundok ng mga Olibo sa isang sinaunang daanan patungong Jerusalem mula sa Jerico at sa Jordan. (Mar 10:46; 11:1; Luc 19:29) Sa ngayon ay makikita sa lugar na ito ang maliit na nayon ng el-ʽAzariyeh (El ʽEizariya), isang pangalang Arabe na nangangahulugang "ang Lugar ni Lazaro," na 2.5 km (1.5 mi) sa STS ng Temple Mount.—LARAWAN, Tomo 2, p. 950.

Kung paanong ang Capernaum ang tirahan ni Jesus sa Galilea (Mar 2:1), ang Betania naman ang matatawag na tirahan niya sa Judea. Ito ang nayon na dinalaw ni Jesus noong panahon ng kaniyang ministeryo sa Judea nang dakong huli (mga Oktubre hanggang Disyembre, 32 C.E.), ang kinaroroonan ng tahanan nina Marta, Maria, at Lazaro, na minamahal na mga kaibigan ni Jesus. (Luc 10:38) Nang maglaon, gumawa ng himala si Jesus sa lugar na ito nang buhayin niyang muli si Lazaro.—Ju 11: 1, 38-44.

Anim na araw bago ang huling Paskuwa ni Jesus (habang nagsisimula ang lingguhang Sabbath noong Nisan 8, 33 C.E.), si Jesus ay dumating sa Betania. (Ju 12:1) Pagkatapos ng Sabbath (samakatuwid nga, noong pasimula ng Nisan 9), naghapunan siya sa tahanan ni Simon na ketongin, kasama sina Marta, Maria, at Lazaro. Dito naganap ang pagpapahid sa kaniya ni Maria ng mamahaling langis at ang pagsaway ni Jesus kay Hudas dahil sa paimbabaw nitong pagtutol sa ginawa ni Maria. (Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:2-8) Nang panahon ding ito ay nabalitaan na ng mga tao sa Jerusalem na si Jesus ay nasa kalapit na Betania, at yamang tapos na ang Sabbath, isang malaking pulutong ng mga Judio ang dumagsa roon upang makita siya at ang binuhay-muling si Lazaro. (Ju 12:9) Nang sumunod na araw (Nisan 9 pa rin) ay naganap ang matagumpay na pagpasok ni Jesus sa Jerusalem, maliwanag na dumaraan sa Bundok ng mga Olibo sa daan na mula sa Betania. (Mat 21:1-11; Mar 11:1-11; Luc 19:29-38) Noong Nisan 10 ay patungo si Jesus sa Jerusalem mula sa Betania nang sumpain niya ang hindi namumungang puno ng igos, na lubusan nang natuyot noong panahong dumaan siya at ang kaniyang mga alagad nang sumunod na araw (Nisan 11). —Mar 11:12-14, 19, 20.

Noong huling mga araw ng kaniyang buhay sa lupa, ginugugol ni Jesus ang maghapon sa kaniyang mga gawain sa Jerusalem, ngunit sa gabi ay nililisan niya at ng kaniyang mga alagad ang malaking lunsod upang manuluyan sa simpleng nayon ng Betania na nasa S dalisdis ng Bundok ng mga Olibo, tiyak na sa tahanan nina Marta, Maria, at Lazaro. —Mar 11:11; Mat 21:17; Luc 21:37.

Apatnapung araw matapos buhaying-muli si Jesus, nang kailangan na niyang iwan ang kaniyang mga alagad, dinala niya sila, hindi sa templong pinabayaan na noon ng Diyos kundi 'sa labas hanggang sa Betania' sa Bundok ng mga Olibo, kung saan siya nagsimulang umakyat sa langit. —Luc 24:50-53; Gaw 1:9-12.

Naniniwala ang karamihan na ang Benjamitang lunsod ng Anania (Ne 11:32) ang sinaunang lugar na katumbas ng nayon ng Betania noong mga araw ni Jesus.

2. Ang Betania sa kabila ng Jordan ay minsan lamang binanggit, bilang ang lugar kung saan nagbautismo si Juan. (Ju 1:28) Lumilitaw na dito rin niya ipinakilala si Jesus sa kaniyang mga alagad bilang "ang Kordero ng Diyos." (Ju 1:35, 36) Noong ikatlong siglo, inihalili ni Origen ang pangalang Bethabara sa Betania, at sinunod ng *King James Version* ang saling ito; gayunman, Betania ang mababasa sa pinakamapananaligang mga manuskrito. Hindi alam kung saan sa ibayo o S ng Jordan matatagpuan ang lugar na ito. Palibhasa'y mas pabor ang ilan sa tradisyonal na lokasyon ng pinagbautismuhan kay Jesus, ipinapalagay nila na ito ay nasa kabila ng Jordan sa tapat ng Jerico. Gayunman, waring ipinahihiwatig ng ulat sa Juan 1:29, 35, 43; 2:1 na ang Betaniang ito ay isang lugar na mas malapit sa Galilea; samantalang maaaring ipinahihiwatig ng ulat sa Juan 10:40 at 11:3, 6, 17 na ito ay mga dalawang araw na paglalakbay mula sa Betania na tahanan ni Lazaro. Kaya naman malamang na ito ay isang lugar sa T ng Dagat ng Galilea, ngunit hindi posibleng matukoy ang eksaktong lokasyon.

BET-ANOT [Bahay ng mga Sagot [samakatuwid nga, sa mga panalangin]]. Isa sa mga lunsod na iniatas sa tribo ni Juda sa bulubunduking pook ng teritoryo nito. (Jos 15:59) Sa ngayon, ipinapalagay

na ito ang Khirbet Beit ʽAnun, mga 6 na km (3.5 mi) sa HHS ng Hebron.

BET-ARABA [Bahay ng Disyertong Kapatagan]. Isa sa anim na lunsod na nasa loob ng teritoryo ng Juda at inilarawan bilang nasa "ilang." (Jos 15:61) Binanggit ito noong ilarawan ang mga hangganan sa pagitan ng mga tribo nina Benjamin at Juda. (Jos 15:6) Bagaman nakatala itong kabilang sa nasasakupan ng tribo ni Juda, nang maglaon ay tinukoy ito bilang nakaatas sa Benjamin, na marahil ay nagpapahiwatig na ang lugar na ito ay isang nakapaloob na lunsod ng mga Benjamita. (Jos 18:21, 22) Ang pangalan ng lugar ay mababanaag sa ʽAin el-Gharabah, isang bukal sa H panig ng Wadi el Qilt na mga 6 na km (3.5 mi) sa STS ng Jerico. Kung pagbabatayan ang lokasyong iyan, mangangahulugan ito na ang lugar ay nasa disyertong rehiyon sa H dulo ng Dagat na Patay.

BET-ARBEL. Tingnan ang ARBEL, BAHAY NI.

BET-AVEN [Bahay ng Pananakit (Bagay na Nakasasakit)].

1. Isang bayan sa teritoryo ng tribo ni Benjamin, malapit sa sinaunang lunsod ng Ai. (Jos 7:2; 18:11, 12) Ito ay nasa ilang, nasa S ng Bethel at K ng Micmash, at umabot dito ang isang natatanging pagbabaka nang maitaboy nina Saul at Jonatan ang mga Filisteo mula sa Micmash.—1Sa 13:5; 14:23.

2. Sa pananaghoy dahil sa idolatriyang isinasagawa ng Israel noong kaniyang panahon, binanggit ng propetang si Oseas ang Bet-aven kasama ang Gibeah at Rama, iba pang prominenteng mga lunsod ng Benjamin. (Os 4:15; 5:8; 10:5, 8) Waring sa mapanghamak na diwa ikinapit ng propeta ang pangalang ito sa lunsod ng Bethel, na dating isang 'bahay ng Diyos' ngunit naging isang 'bahay ng bagay na nakasasakit' dahil sa pagsamba sa guya na itinatag doon.—1Ha 12:28-30.

BET-AZMAVET. Tingnan ang AZMAVET Blg. 5.

BET-BAAL-MEON. Tingnan ang BAAL-MEON.

BET-BARA [Bahay ni Bara]. Nang tinutugis ng mga hukbo ni Gideon ang tumatakas na mga Midianita, nagpasabi si Gideon sa mga lalaki ng Efraim na bihagin "ang tubig hanggang sa Bet-bara at ang Jordan" (Huk 7:24), maliwanag na upang hindi makatawid sa Jordan ang kaaway. Yamang ang pagbabaka ay nangyari sa Mababang Kapatagan ng Jezreel (Huk 6:33), ipinahihiwatig nito na ang lugar ay nasa K ng Jordan. Hindi alam ang lokasyon nito, ngunit ipinapalagay na ito ay nasa pagitan ng Wadi Farʽah at ng Jordan. Gumamit si Ehud ng gayunding taktika sa pakikipaglaban sa mga Moabita nang 'bihagin nila ang mga tawiran ng Jordan laban sa mga Moabita.'—Huk 3:27, 28.

BET-BIRI. Isang bayan sa rehiyon ng Negeb ng Juda, na nakaatas sa mga anak ni Simeon. (1Cr 4:24, 31) Sa katulad na talaan ng mga bayan sa Josue 19:6, ang mababasa ay Bet-lebaot, at ipinapalagay ng ilan na ang Bet-biri ay maaaring isang pangalan ng lugar na iyon pagkaraan ng pagkatapon na ginamit ni Ezra nang isulat niya ang Mga Cronica. Ang pangalan nito ay maaaring napanatili sa pangalan ng Jebel el-Biri, isang bundok na mga 40 km (25 mi) sa TK ng Beer-sheba. Salig sa bagay na ito, sinasabi ng ilan na ang Bet-biri ay nasa bundok na iyon o malapit doon.—Tingnan ang BET-LEBAOT.

BET-CAR [Bahay ng Barakong Tupa]. Isang lugar na binanggit sa ulat noong talunin ng Israel ang mga Filisteo sa Mizpa. Tinugis ng mga Israelita ang tumatakas na mga Filisteo "hanggang sa timog ng Bet-car." (1Sa 7:11) Sinasabi ng marami na ang Bet-car ay siya ring Bet-hakerem (Jer 6:1; Ne 3:14), na ipinapalagay naman ng ilan bilang ang ʽAin Karim (ʽEn Kerem), mga 7.5 km (4.5 mi) sa KTK ng Temple Mount sa Jerusalem. Kung susundin ang rutang iyan, malamang na mula sa Mizpa ay dumaan ang mga Filisteo sa malalim na Wadi beit Hanina pababa sa Libis ng Sorek patungo sa Kapatagan ng Filistia.—Tingnan ang BET-HAKEREM.

BET-DAGON [Bahay ni Dagon].

1. Isang bayan sa teritoryong iniatas sa tribo ni Juda. (Jos 15:21, 41) Bagaman nakatala ito kasama ng iba pang mga bayan ng Sepela o rehiyon ng mababang lupain, ang ipinapalagay na lokasyon nito ay ang Kapatagan ng Filistia sa Khirbet Dajun, di-kalayuan sa TK ng makabagong Beit Dajan (Bet Dagan) at mga 10 km (6 na mi) sa TS ng Tel Aviv-Yafo. May kinalaman dito, mapapansin na ang iba pang mga lunsod sa kapatagan ng Filistia ay nakatala sa kasunod na mga talata. (Jos 15:45-47) Mangangahulugan ito na ang Bet-dagon ay isang nakapaloob na lunsod sa teritoryo ng Dan, na waring gaya rin ng Gedera.—Jos 15:36.

2. Isang bayan sa teritoryo ng Aser, na maliwanag na nasa silanganing bahagi nito at malapit sa hanggahan nito sa Zebulon. (Jos 19:24, 27) Hindi tiyak ang lokasyon nito.

BET-DIBLATAIM [Bahay ni Diblataim]. Isang lunsod sa Moab (Jer 48:22) na ang lokasyon ay hindi alam. Gayunman, maaaring ito ang lugar na tinatawag na Almon-diblataim sa Bilang 33:46. Sa inskripsiyon ng Batong Moabita, may binabanggit na isang lunsod na tinatawag na Bet-diblaten na itinayo ni Mesa na hari ng Moab.

BET-EDEN [Bahay ng Eden]. Isang lunsod o rehiyon ng Sirya na tinukoy sa Amos 1:5 sa mensahe ng propeta laban sa Damasco. Sa ngayon, karaniwang ipinapalagay na ito ang Bit-adini sa mga inskripsiyong Asiryano, isang rehiyong nasa pagitan ng mga ilog ng Eufrates at ng Balikh. Gayunman, ang gayong lokasyon ay masasabi lamang na tama kung ang "Damasco" sa hula ay ituturing na kumakatawan sa mga kahariang Arameano (Siryano) sa pangkalahatan, yamang ang kaharian ng Bit-adini ay mga 480 km (300 mi) sa H ng Damasco. Ang totoo, ang Damasco ay tinatawag na "ulo ng Sirya" sa Isaias 7:8.

Ang hula ni Amos (malamang na noong mga 804 B.C.E.) na "ang bayan ng Sirya ay paroroon sa Kir bilang mga tapon" ay maliwanag na natupad sa panahon ng Asiryanong monarka na si Tiglat-pileser III, noong panahon ng paghahari ni Haring Ahaz (761-746 B.C.E.).—2Ha 16:9.

"Ang mga anak ng Eden" na binanggit sa 2 Hari 19:12 at Isaias 37:12 ay maaaring tumutukoy sa taong-bayan ng Bet-eden, marahil ang "Eden" ng Ezekiel 27:23.—Tingnan ang EDEN Blg. 2.

BET-EMEK [Bahay ng Mababang Kapatagan]. Isang bayan sa teritoryo ng tribo ni Aser. (Jos 19:24, 27) Sa ngayon, ipinapalagay na ito ang Tell Mimas (Tel Bet Ha'Emeq), mga 8 km (5 mi) sa HS ng Aco. Ang orihinal na pangalan ay waring mababanaag sa pangalan ng kalapit na Arabeng nayon ng 'Amqa na sa ngayon ay napabayaan na.

BETEN [Nuwes ng Pistasyo]. Isang lunsod na sa Josue 19:25 lamang binanggit; isa sa mga hangganang bayan ng Aser. Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito, yamang hindi alam ang kinaroroonan ng ilan sa iba pang mga bayan na binanggit sa talaan. Gayunman, karaniwang ipinapalagay na ito rin ang Khirbet Ibtin, mga 17 km (11 mi) sa T ng Aco at 13 km (8 mi) sa TS ng Haifa, sa timugang dulo ng Kapatagan ng Aco.

BET-EZEL. Isang bayan, maliwanag na nasa Juda, na binanggit sa hula ni Mikas tungkol sa kapahamakang nakatakdang sumapit sa di-tapat na Samaria at Jerusalem. (Mik 1:11) Sa bahaging ito ng hula, paulit-ulit na gumamit ang propeta ng mga salitang katunog ng mga pangalan ng ilang bayan, anupat sa aktuwal ay sinasabi niya: "Sa bahay ng Apra [malamang na nangangahulugang "Alabok"] ay gumumon ka sa mismong alabok. Magdaan ka na nasa kahiya-hiyang kahubaran, O babaing tumatahan sa Sapir [nangangahulugang "Elegante; Pinakinis; Kaayaaya"]. Ang babaing tumatahan sa Zaanan ay hindi lumabas. Kukunin sa inyo ng paghagulhol ng Bet-ezel [nangangahulugang "Bahay sa Malapit (sa Tabi)"] ang kinatatayuan nito. Sapagkat ang babaing tumatahan sa Marot [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging mapait"] ay naghintay ng kabutihan, ngunit yaong masama ang bumaba mula kay Jehova hanggang sa pintuang-daan ng Jerusalem." (Mik 1:10-12) Sa babalang ito na patungkol sa mga nakatakdang dumanas ng kasakunaan, sa diwa ay sinasabi ng propeta sa kanila na ang paghagulhol ay aabot hanggang sa Jerusalem.

Bagaman hindi tiyak, ang Bet-ezel ay ipinapalagay na nasa lokasyon ng makabagong-panahong Deir el-'Asal, mga 16 na km (10 mi) sa KTK ng Hebron.

BETFAGE [mula sa Heb., malamang na nangangahulugang "Bahay ng mga Unang Igos"]. Binanggit ang Betfage sa ulat tungkol sa pagparoon ni Jesus sa Jerusalem at bilang ang dako na mula rito ay isinugo niya ang kaniyang mga alagad upang kunin ang asno na sinakyan niya noong matagumpay niyang pagpasok sa Jerusalem, Nisan 9, ng taóng 33 C.E. (Mat 21:1, 2; Mar 11:1, 2; Luc 19:29, 30) Ipinakikita ng mga reperensiya na ito ay nasa Bundok ng mga Olibo, malapit sa Jerusalem, at malapit din sa Betania. Bagaman iniisip ng ilan na ang Betfage ay nasa kabila ng bangin sa dakong TS ng Betania sa makabagong-panahong Abu Dis, ang tradisyonal na lokasyon ay nasa pagitan ng Betania at ng Jerusalem sa et-Tur, sa TS dalisdis ng Bundok ng mga Olibo. Mula sa dakong ito ay di-kalayuan na lamang ito sa isa sa mga taluktok ng Bundok ng mga Olibo. Kung bumababa mula roon, makikita ng isa ang lunsod ng Jerusalem nang buung-buo.—Ihambing ang Luc 19:37, 41.

Ang mga pagtukoy ng Talmud sa Betfage ay nagpapahiwatig na itinuturing ito bilang hangganan ng sona ng sabbath sa palibot ng lunsod ng Jerusalem. —Babilonyong Talmud, *Menahot* 78*b;* ihambing ang Gaw 1:12, tlb sa *Rbi8.*

BET-GADER [Bahay ng Batong Pader]. Isang pangalan na lumilitaw sa talaangkanan ni Juda. (1Cr 2:50, 51) Ang pangalan ay waring tumutukoy sa isang lugar at hindi sa isang tao. Kaya naman sinasabi ng ilang iskolar na ito ay isang bayan sa Juda. Ang Bet-gader ay posibleng siya ring Geder, isang bayan na ang hari ay kabilang sa mga nilupig ni Josue sa rehiyon sa K ng Jordan.—Jos 12:13.

BET-GAMUL [Bahay ng Isa na Inawat sa Suso (o, Isa na Tumatanggap ng Kaukulang Pakikitungo)]. Isang lunsod na binanggit may kaugnayan sa mga kapahayagan ni Jehova laban sa Moab. Itinala ito kasama ng Dibon at ng iba pang mga lunsod ng "lupain ng kapatagan" ng Moab. (Jer 48:21, 23) Karaniwang ipinapalagay na ito ang Jumaiyil na nasa

talampas na rehiyon ng Moab na mga 13 km (8 mi) sa S ng Dibon (Dhiban). Ipinakikita ng katibayan na ang rehiyong ito na di-kalayuan sa H ng Arnon ay sinasaka noong sinaunang mga panahon.

BET-GILGAL. Tingnan ang GILGAL Blg. 1.

BETHABARA. Tingnan ang BETANIA Blg. 2.

BET-HAKEREM [Bahay ng Ubasan]. Isang lugar na malapit sa Jerusalem na tinukoy ni Jeremias bilang angkop na lugar para magtaas ng hudyat na apoy upang magbabala na may papalapit na mga hukbo ng kaaway mula sa H. (Jer 6:1) Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, isang distrito ng Juda ang may ganitong pangalan, at si Malkias ang "prinsipe" roon. (Ne 3:14) Dahil binanggit ang Tekoa kasama ng Bet-hakerem sa Jeremias 6:1, sinasabi ng ilan na ang Bet-hakerem ay nasa dakong T ng Jerusalem, sa pagitan ng lunsod na iyon at ng Tekoa. Ito rin ang lokasyong binanggit ni Jerome, na nabuhay noong ikaapat na siglo C.E., nang tukuyin niya ito sa pangalang Bethacharma. Kasuwato ng gayong mga pangmalas, ang iminumungkahing lugar ay ang Khirbet Salih (Ramat Rahel), 4.5 km (3 mi) sa TTK ng Temple Mount. Gayunman, sinasabi ng iba na ang pagbanggit sa Tekoa ay hindi naman nangangahulugang malapit dito ang Bet-hakerem, kaya naman mas pabor sila sa ʽAin Karim (ʽEn Kerem) (nangangahulugang "Bukal ng Ubasan") na 7.5 km (4.5 mi) sa KTK ng Temple Mount. Ito ay nasa isang matabang lupain na may mga taniman ng olibo at mga ubasan, at nasa paanan ng Jebel ʽAli, anupat mula sa mataas na dakong iyon ay makikita ang Bundok ng mga Olibo, ang ilang bahagi ng Jerusalem, at sa dakong K, ang Dagat Mediteraneo. Ipinapalagay ng ilan na ang malalaking bunton ng bato na matatagpuan sa pinakataluktok ay ginamit noon upang pagsunugan ng mga hudyat na apoy gaya niyaong binanggit ni Jeremias.—Tingnan ang BET-CAR.

BET-HARAN, BET-HARAM. Isang lunsod sa silanganing panig ng Jordan sa teritoryong hiniling ng tribo ni Gad dahil sa mainam na pastulan nito. Ito ay maaaring itinayo o muling itinayo ng mga Gadita, at bagaman nasa mababang kapatagan, naging isa ito sa kanilang mga nakukutaang lunsod.—Bil 32:1, 34, 36; Jos 13:27.

Ang pangalan nito ay waring napanatili sa Tell er-Rameh sa Wadi er-Rameh (Wadi Husban) sa Kapatagan ng Moab, ngunit ipinapalagay na ang orihinal na lugar ng Bet-haran (Bet-haram) ay ang Tell Iktanu, na mga 13 km (8 mi) sa SHS ng dako kung saan umaagos ang Jordan patungo sa Dagat na Patay. Ang lugar na ito ay malapit sa pinagmumulan ng bantog na maiinit na bukal, na maaaring isang dahilan kung bakit nagtayo si Haring Herodes ng palasyo sa dakong ito. Noong unang bahagi ng Karaniwang Panahon, kilala ang lugar ng Tell er-Rameh bilang Livias, isang pangalang ibinigay rito ni Herodes Antipas, at nang maglaon, ang pangalan nito ay ginawang Julias.

BETHEL [Bahay ng Diyos].

1. Isang prominenteng lunsod ng Israel na mas madalas banggitin sa Bibliya kaysa sa iba pang mga lunsod maliban sa Jerusalem. Ipinapalagay na ang lokasyon ng Bethel ay ang kaguhuan na malapit sa makabagong nayon ng Beitin, mga 17 km (11 mi) sa H ng Jerusalem. Kung gayon, ito ay nasa isang mabatong kabundukan sa pinakatimugang bahagi ng bulubunduking rehiyon ng Efraim at mga 900 m (3,000 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat. Sa ngayon, ang nakapalibot na lupain ay isang napakatigang at mabatong talampas na may kakaunting pananim. Gayunman, ipinakikita ng ilang bukal na matatagpuan doon na ang sinaunang lunsod ay may saganang suplay ng tubig.

Ang estratehikong lokasyon ng Bethel ay nakatulong nang malaki upang ito'y maging isang mahalagang lunsod. Palibhasa'y nasa pinakagulugod ng sentral na kabundukan ng Palestina, ito ay nasa mahalagang rutang H-T na tumatalunton sa kahabaan ng kabundukan mula sa Sikem patimog sa Bethel, Jerusalem, Betlehem, Hebron, at pababa sa Beer-sheba. (Ihambing ang Huk 21:19.) Mayroon ding isa pang ruta na nagdurugtong sa Bethel at sa Jope na nasa K sa may Mediteraneo, gayundin sa Bethel at sa Jerico na nasa S malapit sa Jordan. Sa gayon, ang Bethel ay isang bayan na nasa salubungang-daan, gaya rin ng Samaria, Jerusalem, Hebron, at Beer-sheba. Karagdagan pa, ipinakikita ng katibayan na ang rehiyon sa pagitan ng Jerusalem at Bethel ay may makapal na populasyon, yamang mas maraming bayan doon kaysa sa iba pang bahagi ng Palestina.

Ipinakikita ng arkeolohikal na paghuhukay sa Beitin na ito ay isang lugar na lubhang sinauna, anupat ipinapalagay na sinimulan itong panirahan noong mga ika-21 siglo B.C.E. May natagpuan ding katibayan ng isang matinding pagkawasak at pagkasunog na nag-iwan ng mga pira-pirasong labí at abo na 1.5 m (mga 5 piye) ang kapal sa ilang lugar, at pinaniniwalaan na malamang na naganap ito noong panahong sakupin ng Israel ang Canaan.

Nang pumasok si Abraham sa Canaan, tumigil siya sa Sikem at pagkatapos ay lumipat patungong T "sa bulubunduking pook sa dakong silangan ng Bethel at itinayo ang kaniyang tolda na nasa kanluran ang Bethel at nasa silangan ang Ai." (Gen 12:8) Pagkatapos magpalipas ng ilang panahon

sa Ehipto dahil sa isang taggutom sa Canaan, muling namayan si Abraham sa dakong S ng Bethel, kasama ang pamangkin niyang si Lot. Yamang sa S ng Bethel nagtayo ng tolda si Abraham sa dalawang pagkakataong iyon, ipinapalagay na ang lokasyon ng kaniyang kampamento ay ang Burj Beitin, di-kalayuan sa TS ng Beitin, na tinatawag na "isa sa mga lugar na doon pinakamagandang pagmasdan ang kapaligiran ng Palestina." (*Encyclopædia Biblica,* inedit ni T. K. Cheyne, London, 1899, Tomo I, tud. 552) Maaaring mula sa gayong magandang puwesto pinapili ni Abraham si Lot ng direksiyong nais niyang paroonan kapag humiwalay siya kay Abraham. Dahil dito, "itiningin ni Lot ang kaniyang mga mata at nakita ang buong Distrito ng Jordan" at pinili ang pook na iyon. (Gen 13:8-11) Pagkatapos nito ay inanyayahan ni Jehova si Abraham na tingnan ang lupain sa lahat ng direksiyon at tiniyak Niya sa kaniya na iyon ay ipamamana sa kaniya at sa kaniyang binhi.—Gen 13:14, 15.

Bagaman nang tipunin ni Moises ang ulat ng Genesis ay tinawag niyang "Bethel" ang bayan na malapit sa pinagkampuhan ni Abraham, ipinakikita ng sumunod na rekord na ang orihinal na Canaanitang pangalan nito ay "Luz." (Tingnan ang LUZ Blg. 1.) Nagpalipas ng gabi si Jacob malapit sa lunsod na iyon noong naglalakbay siya mula sa Beer-sheba patungong Haran, at matapos niyang mapanaginipan ang isang hagdanan na umaabot hanggang sa langit at marinig ang pagbibigay-katiyakan ng Diyos sa Abrahamikong pangako, nagtayo siya ng isang haligi at tinawag niyang Bethel ang pangalan ng dakong iyon, bagaman "Luz ang pangalan ng lunsod noong una." (Gen 28:10-19) Pagkaraan ng mga 20 taon ay nakipag-usap ang Diyos kay Jacob sa Haran, na nagpapakilala bilang ang Diyos na nagsalita kay Jacob sa Bethel, at tinagubilinan niya ito na bumalik sa Canaan.—Gen 31:13.

Kasunod ng pagdungis kay Dina sa Sikem at ng paghihiganti ng mga anak ni Jacob sa mga Sikemita, tinagubilinan ng Diyos si Jacob na bumalik sa Bethel. Matapos alisin ni Jacob ang mga kagamitan ng huwad na relihiyon mula sa kaniyang sambahayan at mga lingkod, naglakbay siya patungong

Mga guho sa kinaroroonan ng sinaunang Bethel. Sa lunsod na ito sa lansangang pababa sa Jerusalem, nagtatag si Jeroboam ng isang sentro ng pagsamba sa guya

Bethel taglay ang proteksiyon ng Diyos, nagtayo siya roon ng altar, at pinalawak niya ang mas unang pangalan na ibinigay niya sa lugar na iyon, anupat tinawag iyon na El-bethel, nangangahulugang "Ang Diyos ng Bethel." Doon namatay at inilibing ang yayang babae ni Rebeka na si Debora. Doon din pinagtibay ni Jehova ang pagbabago ng pangalan ni Jacob tungo sa Israel, anupat muling binigkas ang Abrahamikong pangako.—Gen 35:1-16.

Pagkaraan ng maraming siglo, nang pumasok ang bansang Israel sa Canaan (1473 B.C.E.), ang pangalang Bethel ay muling ginamit upang tumukoy sa lunsod na dating tinatawag na Luz sa halip na sa dakong pinagkampuhan ni Abraham at ni Jacob. Ipinakikita ng ulat tungkol sa pagsalakay sa Ai na sinikap ng mga Canaanitang lalaki ng Bethel na tulungan ang mga lalaki ng kalapit nitong lunsod ng Ai, ngunit nabigo sila. Kung hindi man nang pagkakataong iyon, noong bandang huli ay natalo ng mga hukbo ni Josue ang hari ng Bethel. (Jos 7:2; 8:9, 12, 17; 12:9, 16) Pagkatapos nito, ang Bethel ay naging isang hangganang lunsod sa pagitan ng mga teritoryo ng mga tribo nina Efraim at Benjamin. Nakatala itong kabilang sa mga lugar na iniatas sa Benjamin, ngunit ipinakikita ng ulat na ang sambahayan ni Jose (na dito ay kasama ang Efraim) ang bumihag sa lunsod. (Jos 16:1, 2; 18:13, 21, 22; Huk 1:22-26) Mula nang panahong iyon ay hindi na tinawag na Luz ang lunsod na ito.

Noong panahon ng mga Hukom, ang tirahan ni Debora na propetisa ay nasa "pagitan ng Rama at ng Bethel sa bulubunduking pook ng Efraim." (Huk 4:4, 5) Waring noong panahong nilalapatan ng kaparusahan ang tribo ni Benjamin dahil sa krimeng ginawa ng mga miyembro nito, ang kaban ng tipan ay pansamantalang inilipat mula sa Shilo tungo sa Bethel, yamang ang lunsod na ito ay mas malapit sa lugar ng labanan na nakasentro sa Gibeah, mga 12 km (7.5 mi) sa T ng Bethel.—Huk 20:1, 18, 26-28; 21:2.

Ang Bethel ay isa sa mga lugar na iniikot ni Samuel taun-taon, kasama ang Gilgal at Mizpa, upang hatulan ang taong-bayan, at itinuturing pa rin iyon noon na isang angkop na lugar para sa pagsamba. (1Sa 7:16; 10:3) Gayunman, mula nang panahong iyon hanggang noong mahati ang kaharian (997 B.C.E.), ang Bethel ay binanggit lamang nang maglagay si Haring Saul doon ng mga hukbo bilang paghahanda sa pakikipaglaban sa mga Filisteo.—1Sa 13:2.

Bilang isang pangunahing lunsod ng hilagang kaharian sa ilalim ni Jeroboam, ang Bethel, na dating isang prominenteng lugar para sa pagsisiwalat ng tunay na Diyos, ay nakilala bilang isang sentro ng huwad na pagsamba. Sa Bethel, na nasa dulong T ng bagong-tatag na kaharian ng Israel, at sa Dan, na nasa dulong H nito, ay naglagay si Jeroboam ng mga ginintuang guya sa pagsisikap na hikayatin ang bayang kaniyang nasasakupan na huwag nang pumaroon sa templo sa Jerusalem. (1Ha 12:27-29) Ang Bethel ay nagkaroon ng sariling bahay at altar para sa pagsamba, isang kapistahan na inimbento lamang, at mga saserdoteng hindi nagmula sa tribo ni Levi. Kaya naman ito ay naging sagisag ng talamak na apostasya. (1Ha 12:31-33) Hindi nagpaliban ang Diyos na Jehova sa pagpapahayag ng kaniyang di-pagsang-ayon. Isinugo niya sa Bethel ang isang "lalaki ng tunay na Diyos" upang magpahayag ng kahatulan laban sa altar na ginagamit sa pagsamba sa guya. Ang pagkabaak ng altar na ito ay nagsilbing palatandaan na tiyak na matutupad ang mga salita ng propeta. Gayunman, pagkaalis sa Bethel, ang 'lalaking ito ng tunay na Diyos' ay naudyukan ng isang matandang propeta ng Bethel na paniwalaan at gawin ang isang bagay na diumano'y itinagubilin ng isang anghel ngunit isa namang paglabag sa tuwirang utos ng Diyos, anupat humantong iyon sa kaniyang kapahamakan. Pagkatapos mapatay ng isang leon, inilibing siya sa Bethel sa sariling dakong libingan ng matandang propeta. Mula sa lahat ng pangyayaring ito ay natanto ng matandang propeta na tiyak na matutupad ang salita ni Jehova kung kaya hiniling niyang ilibing din siya sa libingang iyon pagkamatay niya.—1Ha 13:1-32.

Pansamantalang naagaw ni Haring Abias ng Juda ang Bethel at ang iba pang mga bayan mula sa kontrol ng hilagang kaharian (2Cr 13:19, 20), ngunit lumilitaw na ang Bethel ay nabawi na ng hilagang kaharian noong panahon ni Haring Baasa ng Israel o bago pa nito, yamang sinikap niyang patibayin noon ang Rama na nasa dakong T ng Bethel. (1Ha 15:17; 2Cr 16:1) Bagaman nang maglaon ay pinawi ni Haring Jehu ang pagsamba kay Baal mula sa Israel, nagpatuloy ang pagsamba sa mga ginintuang guya sa Dan at Bethel.—2Ha 10:28, 29.

Bagaman laganap ang huwad na pagsamba sa Bethel, ipinakikita ng ulat na isang grupo ng mga propeta ang naninirahan doon noong panahon nina Elias at Eliseo. Taga-Bethel din ang mga batang lalaki na nanlibak kay Eliseo, na naging dahilan upang puksain ng Diyos ang marami sa kanila.—2Ha 2:1-3, 23, 24.

Noong huling bahagi ng ikasiyam na siglo at kalagitnaan ng ikawalong siglo B.C.E., ipinahayag ng mga propetang sina Amos at Oseas ang kahatulan ng Diyos sa huwad na pagsambang nakasentro sa Bethel. Minsan lamang binanggit ni Oseas ang Bethel (nangangahulugang "Bahay ng Diyos") bilang isang literal na lugar, nang tukuyin niya kung

paano isiniwalat ng Diyos ang kaniyang sarili sa tapat na si Jacob (Os 12:4); gayunman, maliwanag na ginamit niya ang pangalang "Bet-aven," nangangahulugang "Bahay ng Pananakit (Bagay na Nakasasakit)," upang tumukoy sa lunsod na iyon at sa epekto ng huwad na pagsambang isinasagawa roon. (Os 4:15; 5:8) Nagbababala siya na ang guyang idolo nito na pinaglilingkuran ng mga saserdote ng mga banyagang diyos ay magiging sanhi ng pagdadalamhati ng idolatrosong Israel, ang matataas na dako nito ay wawasakin, at ang mga altar nito ay matatakpan ng mga tinik at mga dawag; samantalang dahil sa banta ng pagkatapon sa Asirya, ang mga tao ay sisigaw sa mga bundok, "Takpan ninyo kami!" at sa mga burol, "Mahulog kayo sa amin!" (Os 10:5-8; ihambing ang Luc 23:30; Apo 6:16.) Sa katulad na diwa, ipinakita ng propetang si Amos na gaano man kadalas maghandog ang bayan ng mga hain sa mga altar ng Bethel, ang mga paglalakbay nila patungo sa lugar na iyon upang sumamba ay pawang pagsalansang lamang, at nagbababala siya na ang nagaapoy na galit ni Jehova ay lalagablab laban sa kanila at hindi iyon mapapatay. (Am 3:14; 4:4; 5:5, 6) Dahil sa panghuhulang ito ni Amos doon mismo sa Bethel, nagalit ang apostatang saserdote na si Amazias, anupat pinaratangan niya si Amos ng pagsasalita ng sedisyon at inutusan niya ito na 'bumalik sa Juda na pinanggalingan niya' at doon manghula: "Ngunit sa Bethel ay huwag ka nang gagawa pa ng anumang panghuhula, sapagkat iyon ang santuwaryo ng isang hari at iyon ang bahay ng isang kaharian."—Am 7:10-13.

Ang Bethel ay nanatiling isang santuwaryo ng idolatriya hanggang sa bumagsak sa kamay ng Asirya ang hilagang kaharian noong 740 B.C.E. Kaya naman pagkaraan ng mahigit na isang siglo, tinukoy ito ni Jeremias bilang isang babalang halimbawa sa mga nagtitiwala sa huwad na mga diyos, na hahantong sa kanilang pagkapahiya. (Jer 48:13) Kahit pagkatapos nito, ang Bethel ay nanatiling isang sentro ng relihiyon, sapagkat pinabalik ng hari ng Asirya sa Israel ang isa sa mga tapong saserdote upang ituro sa taong-bayang sinasalot ng mga leon "ang relihiyon ng Diyos ng lupain," at nanirahan sa Bethel ang saserdoteng ito, anupat tinuruan niya ang taong-bayan "kung paano nila dapat katakutan si Jehova." Subalit batay sa naging resulta, maliwanag na isa siyang saserdote ng ginintuang guya, yamang "kay Jehova sila natatakot, ngunit sila ay mga mananamba ng kani-kanilang mga diyos," at nagpatuloy pa rin ang huwad at idolatrosong pagsamba na pinasimulan ni Jeroboam.—2Ha 17:25, 27-33.

Bilang katuparan ng hula ni Oseas, ang ginintuang guya ng Bethel ay dinala sa hari ng Asirya (Os 10:5, 6), ngunit ang orihinal na altar ni Jeroboam ay naroroon pa rin noong panahon ni Haring Josias ng Juda. Noong ika-18 taon ng pamamahala ni Josias (642 B.C.E.) o pagkatapos nito, pinaabot niya ang kaniyang paglipol sa huwad na relihiyon hanggang sa Bethel at pati sa mga lunsod ng Samaria. Winasak ni Josias ang dako ng idolatrosong pagsamba sa Bethel, una ay sa pamamagitan ng pagsunog sa mga buto mula sa kalapit na mga libingan sa ibabaw ng altar, anupat nilapastangan ito bilang katuparan ng hulang ibinigay ng "lalaki ng tunay na Diyos" mahigit na tatlong siglo bago nito. Ang tanging libingan na hindi ginalaw ay yaong sa "lalaki ng tunay na Diyos," sa gayon ay hindi rin nagalaw ang mga buto ng matandang propeta na nasa libingan ding iyon.—2Ha 22:3; 23:15-18; 1Ha 13:2, 29-32.

Ang mga lalaki ng Bethel ay kabilang sa mga Israelitang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya (Ezr 2:1, 28; Ne 7:32), at ang Bethel ay muling pinanirahan ng mga Benjamita. (Ne 11:31) Noong yugtong Macabeo, pinatibay ito ng Siryanong si Heneral Bacchides (mga 160 B.C.E.) at nang maglaon ay nabihag ito ng Romanong si Heneral Vespasian bago siya naging emperador ng Roma.

2. Isa sa mga lunsod na pinadalhan ni David ng mga kaloob pagkatapos niyang matalo ang mga Amalekita. (1Sa 30:18, 26, 27) Yamang kabilang ito sa "mga dakong nilakaran ni David, siya at ang kaniyang mga tauhan," waring ipinahihiwatig nito na ito rin ang lugar na sa ibang bahagi ng Kasulatan ay tinatawag na Betul o Betuel, isang lunsod ng Simeon sa teritoryo ng Juda.—1Sa 30:31; Jos 19:1, 4; 1Cr 4:30; tingnan ang BETUEL Blg. 2.

BET-HOGLA. Isang hanggahang bayan ng Benjamin na nasa timog-silangang sulok ng teritoryo ng tribong ito at nasa hangganan sa pagitan ng Benjamin at Juda. (Jos 15:1, 6; 18:11, 19, 21) Karaniwang ipinapalagay ng mga iskolar na ang Bet-hogla ay malapit sa ʽEin Hajla, mga 8 km (5 mi) sa TS ng Jerico.

BET-HORON. Ang Mataas na Bet-horon at Mababang Bet-horon ay dalawang bayan na nasa isang estratehikong lokasyon sa sinaunang ruta na nagmumula sa Jope at sa tabing-dagat na kapatagan, paahon sa Libis ng Aijalon patungo sa Bethel o patungo sa Gibeon at Jerusalem. Sa ngayon, dalawang makabagong nayon ang matatagpuan sa mga lugar na ito, ang mataas: Beit ʽUr el Fauqa (Bet Horon ʽElyon) at ang mababa: Beit ʽUr et Tahta (Bet Horon Tahton). Sa gayon, ang Mataas na Bet-horon ay mga 16 na km (10 mi) sa HK ng Jerusalem, at ang Mababang Bet-horon naman ay 2.5 km (1.5 mi) sa KHK ng Mataas na Bet-horon, anupat ang dalawang lugar ay nasa taluktok ng mga burol.

Ang tinukoy na unang nagtayo (o nagtatag) ng mga lugar na ito ay si Seera, na anak na babae

o apong babae ni Efraim. (1Cr 7:22-24) Ang mga bayang ito ay bahagi ng timugang hangganan ng tribo ni Efraim (Jos 16:3, 5), samantalang ang hangganan naman ng tribo ni Benjamin ay sinasabing umabot "sa bundok na nasa timog ng Mababang Bet-horon." (Jos 18:13, 14) Kaya waring ang mga bayang ito ay kapuwa nasa loob ng mana ng Efraim. Nang maglaon, ang Bet-horon, marahil ay ang isa sa dalawang bayan, ay ibinigay sa mga Levita na mula sa mga anak ni Kohat.—Jos 21:20, 22; 1Cr 6:68.

Palibhasa'y nasa pangunahing ruta mula sa tabing-dagat na kapatagan paahon sa maburol na lupain, ang mga bayang ito ay malimit madaanan ng nagdidigmaang mga hukbo. Noong panahon ng pananakop ng Israel, tinalo ni Josue ang limang Amoritang hari na nagsama-sama upang makipagdigma laban sa Gibeon, anupat "tinugis sila sa daan ng sampahan ng Bet-horon." Dito ay nagpabagsak si Jehova ng malalaking batong graniso upang puksain ang marami sa mga Amorita habang tumatakas ang mga ito sa kahabaan ng "dakong palusong sa Bet-horon." (Jos 10:6-12) Ipinapalagay ng ilan na ang "dakong palusong sa Bet-horon" ay tumutukoy sa dakong palusong mula sa Mataas na Bet-horon hanggang sa Mababang Bet-horon, anupat mga 240 m (800 piye) ang pagkakaiba sa altitud ng dalawang lugar.

Nang maglaon, noong panahon ng paghahari ni Haring Saul, ang "daan ng Bet-horon" ay isa sa tatlong ruta na dinaanan ng mga mananamsam na pangkat ng mga Filisteo na lumulusob mula sa Micmash. (1Sa 13:16-18) Itinayo o pinatibay ni Haring Solomon ang dalawang bayan, anupat nilagyan niya ang mga ito ng mga pader, mga pinto, at halang, malamang na dahil ang mga ito ay nagsisilbing pangharang laban sa pagsalakay ng mga hukbo mula sa Ehipto o Filistia. (2Cr 8:5) Itinala ni Sisak ng Ehipto, na sumalakay sa Juda noong panahon ng paghahari ni Rehoboam, ang "Bet-horon" bilang isa sa mga bayan na inangkin niyang nasakop o nasa ilalim ng kaniyang pamumuno. (1Ha 14:25; 2Cr 12:2-9) Nang pauwiin ni Haring Amazias ng Juda ang mga hukbong mersenaryo ng Efraim bago siya makipagbaka sa mga Edomita, nag-init sa galit ang mga sundalong ito mula sa hilagang kaharian, na ang kabisera ay nasa Samaria, kung kaya nilusob nila ang mga Judeanong lunsod hanggang sa Bet-horon.—2Cr 25:5-13.

BET-JESIMOT [Bahay ng mga Pagkatiwangwang]. Ang pinakatimugang dako na naabot ng kampamento ng mga Israelita nang sila'y magkampo sa Kapatagan ng Moab bago sila tumawid sa Jordan papasók ng Canaan. (Bil 33:48, 49) Ang kampo ay umabot mula sa Bet-jesimot hanggang sa Abel-sitim, isang distansiya na mga 8 km (5 mi) ayon sa iminumungkahing lokasyon ng mga dakong ito. Sa ngayon, ipinapalagay na ang Bet-jesimot ay ang Tell el-ʽAzeimeh na malapit sa HS sulok ng Dagat na Patay at 19 na km (12 mi) sa TS ng Jerico. Malapit dito ang Khirbet Sweimeh, na bilang isang pamayanang Romano ay nakilala sa pangalang Griego na Besimot. May matatagpuan ding isang malakas na bukal malapit dito. Ang Tell el-ʽAzeimeh ay nasa isang mataas na lupain kung saan matatanaw ang mga kapatagan sa ibaba, at ito ay nakabantay sa labasan ng isa sa mga agusang libis na pababa ng kabundukan sa dakong S.

Ang Bet-jesimot ay bahagi ng teritoryo ni Haring Sihon ng mga Amorita, at nang masakop ng Israel ang rehiyong iyon, iniatas ito sa tribo ni Ruben. (Jos 12:1-3; 13:15-21; ihambing ang Huk 11:13-27.) Noong panahon ng propetang si Ezekiel, kasama ito sa ilang lunsod ng Moab na nasa dalisdis ng kaniyang hanggahan at inilarawan ito bilang "ang kagayakan ng lupain." (Eze 25:8-10) Ipinahihiwatig ng hula na pangyayarihin ni Jehova na mabuksan ang mga hanggahang lunsod na ito, anupat ang Moab ay malalantad sa pagsalakay ng "mga taga-Silangan," o "mga anak ng Silangan," ang mga tribong pagalagala na naninirahan sa Disyerto ng Arabia. (Ihambing ang Huk 6:3, tlb sa *Rbi8;* 8:10.) Malamang na sinakop ng Moab ang Bet-jesimot at ang iba pang mga lunsod ng Ruben pagkatapos na maging tapon ang tribong iyon sa Asirya, kung hindi man bago nito.—1Cr 5:26.

BET-LEBAOT [Bahay ng mga Babaing Leon]. Isang lunsod na nakatalang kabilang sa mga lugar na ibinigay sa tribo ni Simeon bilang mga nakapaloob na lunsod na nasa teritoryo ng Juda. (Jos 19:1, 6) Binanggit ito sa ulat sa pagitan ng Hazarsusa at Saruhen, anupat nagpapahiwatig na ito ay nasa rehiyon ng Negeb, lumilitaw na sa dakong K o TK ng Beer-sheba. Sa Josue 15:32 maliwanag na tinukoy lamang ito bilang Lebaot, samantalang sa 1 Cronica 4:31 ang Bet-lebaot ay pinalitan ng pangalang "Bet-biri." Ang Bet-biri ay maaaring isang pangalan ng lokasyon ding iyon pagkaraan ng pagkatapon.—Tingnan ang BET-BIRI.

BETLEHEM [Bahay ng Tinapay].

1. Isang bayan sa bulubunduking lupain ng Juda kung saan matatanaw ang pangunahing lansangang-bayan na nagmumula sa Jerusalem pababa sa Beer-sheba. Sa ngayon ay tinatawag itong Beit Lahm (Bet Lehem), na mga 9 na km (5.5 mi) sa TTK ng Temple Mount. Ang altitud nito na mga 780 m (2,560 piye) mula sa kapantayan ng dagat ay halos kapareho niyaong sa Jerusalem. Bagaman mabato ang mga lupain nito, ang mga iyon ay

napagtatamnan ng olibo, ubas, at iba't ibang binutil. —Ru 1:22.

Maliwanag na ang dating pangalan ng Betlehem ay Eprat (o, Eprata). Inilibing ni Jacob si Raquel "sa daang patungo sa Eprat, na siyang Betlehem." (Gen 35:19; 48:7) Kabilang sa binanggit na mga unang inapo ng anak ni Jacob na si Juda ay sina 'Salma na ama ng Betlehem' (1Cr 2:51, 54) at 'Hur na panganay ni Eprata na ama ng Betlehem.' (1Cr 4:4) Maaaring ipahiwatig ng pananalitang iyan na ang mga lalaking ito'y mga ninuno ng mga Israelitang nanirahan nang maglaon sa Betlehem. (Tingnan ang EPRATA Blg. 2.) Nang pumasok ang mga Israelita sa Canaan, ang Betlehem ay naging bahagi ng teritoryo ng Juda, bagaman hindi ito espesipikong binanggit sa alinmang talaan ng mga Judeanong lunsod ni may anumang pahiwatig hinggil sa laki o pagiging prominente nito nang panahong iyon. Yamang may isa pang Betlehem sa teritoryo ng Zebulon (Jos 19:10, 15), ang bayang nasa Juda ay kadalasang binabanggit kasama ang pangalang Eprat, o kaya'y tinatawag na "Betlehem sa Juda."—Huk 17:7-9; 19:1, 2, 18.

Si Hukom Ibzan ay maaaring mula sa Betlehem sa Juda, ngunit dahil walang binanggit na Juda o Eprat sa ulat, ipinapalagay ng marami na siya'y mula sa Betlehem sa Zebulon. (Huk 12:8-10) Si Elimelec, ang asawa niyang si Noemi, at ang kanilang mga anak ay mula sa Betlehem, at dito bumalik si Noemi kasama si Ruth na Moabita. (Ru 1:1, 2, 19, 22) Si Boaz ay taga-Betlehem din, at ang huling mga pangyayari sa aklat ng Ruth tungkol sa mga ninuno ni Jesus (Mat 1:5, 6) ay naganap sa bayang ito at sa mga bukid nito.—Ru 2:4; 4:11.

Si David na anak ni "Jesse na Betlehemita" ay ipinanganak sa Betlehem ng Juda. Inalagaan niya sa lugar na ito ang mga tupa ng kaniyang ama, at nang maglaon ay dito siya pinahiran ni Samuel upang maging hari ng Israel sa hinaharap. (1Sa 16: 1, 4, 13, 18; 17:12, 15, 58; 20:6) Samantalang isang takas, si David ay nanabik na makainom ng tubig mula sa isang imbakang-tubig sa Betlehem, na noo'y kinaroroonan ng isang himpilang Filisteo. (2Sa 23:14, 15; 1Cr 11:16, 17) Mapapansin na may matatagpuan pa ring tatlong balon sa H panig ng bayang ito. Si Elhanan, na isa sa mga namumukodtanging mandirigma ni David, ay anak ng isang lalaking taga-Betlehem (2Sa 23:24), gaya rin ng mga pamangkin ni David na sina Joab, Abisai, at Asahel. Ang matulin-tumakbong si Asahel ay inilibing dito matapos siyang patayin ng malakas na si Abner. —2Sa 2:18-23, 32.

Bagaman nasa isang sentrong lokasyon sa isang pangunahing lansangang-bayan, at estratehiko ang

Ang Betlehem gaya ng makikita sa ngayon. Dito isinilang si David at si Jesus

posisyon nito kung tungkol sa mga operasyong militar (palibhasa'y nasa mataas na altitud sa batong-apog na mga kabundukan), at bagaman sariling bayan ito ni David, ang Betlehem ay hindi napiling maging kabisera ni David. Nang maghari ang anak ni Solomon na si Rehoboam, saka lamang muling binanggit nang tuwiran ang Betlehem, noong mapabilang ito sa mga lunsod na pinatibay ng haring iyon. (2Cr 11:5, 6) Pagkatapos bumagsak ang Jerusalem sa kamay ng Babilonya, nang ang mga Judiong naiwan sa Juda ay maglakbay pababa sa Ehipto, pansamantala silang huminto malapit sa Betlehem. (Jer 41:17) Kabilang ang mga lalaki ng Betlehem sa mga bumalik mula sa Babilonya pagkatapos ng pagkatapon.—Ezr 2:21; Ne 7:26.

Gaya ng nabanggit na, ang Betlehem ay hindi nakatalang kabilang sa mga lunsod ng Juda sa mga ulat ng paghahati-hati ng lupain sa mga tribo. Bagaman binanggit ito ng mga aklat ng Bibliya may kaugnayan sa ilang indibiduwal, waring hindi ito naging prominenteng bayan ni nagkaroon man ito ng malaking populasyon. Isa itong "nayon" noong si Jesus ay nasa lupa. (Ju 7:42) Kaya naman sa Mesiyanikong hula ng propetang si Mikas sa Mikas 5:2, masasabi niyang ang Betlehem Eprata ay "napakaliit upang mapabilang sa libu-libo ng Juda." Gayunman, ipinakita ng kaniyang hula na ang maliit na bayan ng Betlehem ay magkakaroon ng bukod-tanging karangalan bilang ang panggagalingan ng Mesiyas. Inunawa ng mga Judio na ang hulang ito'y nangangahulugang ang Mesiyas o Kristo ay ipanganganak at magmumula sa bayang iyon (Ju 7:40-42), at ganito rin ang paniniwala ng kanilang mga punong saserdote at mga eskriba.—Mat 2:3-6.

Sa gayon, bagaman sa Nazaret ng Galilea nagdalang-tao si Maria, ipinanganak niya si Jesus sa Betlehem ng Judea, bilang katuparan ng hula ng Diyos. (Luc 1:26-38; 2:4-7) Nangahulugan ito ng paglalakbay nang 110 km (68 mi) hanggang 150 km (93 mi), depende sa ruta.

Noong ipanganak si Jesus, may mga pastol na naninirahan sa labas sa kaparangan at patuloy na nagbabantay sa gabi sa kanilang mga kawan. (Luc 2:8) Totoong ang mga tupa ay maaaring akayin sa pastulan kung araw anumang kapanahunan ng taon, ngunit ang paninirahan ng mga pastol sa kaparangan at pagpapalipas nila ng gabi roon kasama ang kanilang mga kawan ay isang malinaw na indikasyon kung kailan ipinanganak si Jesus. Ang tag-ulan sa Palestina ay nagsisimula sa bandang kalagitnaan ng Oktubre at tumatagal nang ilang buwan. Pagsapit ng Disyembre, ang Betlehem, tulad ng Jerusalem, ay dumaranas ng malimit na pagyeyelo sa gabi. Kaya, yamang ang mga pastol ng Betlehem ay nasa kaparangan sa gabi, nangangahulugan ito na noo'y hindi pa nagsisimula ang panahon ng tag-ulan. Imposible ring gagalitin ni Cesar Augusto ang mga Judio sa pamamagitan ng pag-uutos na magparehistro sila sa malamig at maulang buwan ng Disyembre, kung kailan napakahirap maglakbay.—Luc 2:1-6; ihambing ang Mat 24:20.

Hindi alam kung saan ang orihinal na lokasyon ng kuwadrang pinagsilangan kay Jesus sa Betlehem. Ilang panahon pagkaraang ipanganak si Jesus, nang ang kaniyang mga magulang ay nakatira, hindi sa isang kuwadra, kundi sa isang bahay, dumalaw sa Betlehem ang ilang astrologong taga-Silangan na naghahanap sa "bata." (Mat 2:1-12) Kumilos ang Diyos upang huwag mauwi sa kamatayan ng batang si Jesus ang pagdalaw nila. Gayunman, ang lahat ng batang lalaki na mula dalawang taóng gulang pababa sa bayan ng Betlehem at sa nakapalibot na teritoryo nito ay pinagpapaslang sa utos ni Haring Herodes. (Mat 2:12, 16) Sa Mateo 2:17, 18, sinipi ng kinasihang manunulat ang hula sa Jeremias 31:15 at ikinapit iyon sa pangyayaring ito.—Tingnan ang RAQUEL.

2. Isang bayan sa teritoryo ng Zebulon. (Jos 19:10, 15) Malamang na sa Betlehem na ito nagmula si Hukom Ibzan, at sa bayang ito siya inilibing, yamang sa ulat ay walang binanggit na Eprat o Juda. (Huk 12:8-10) Ipinapalagay na ang Betlehem ng Zebulon ay ang Beit Lahm (Bet Lehem Ha-Gelilit) na mga 11 km (7 mi) sa KHK ng Nazaret.

BETLEHEMITA [Ng (Mula sa) Betlehem]. Taong naninirahan sa Betlehem. Tatlo sa apat na paglitaw ng "Betlehemita" sa Bibliya ay ikinapit kay Jesse na ama ni David.—1Sa 16:1, 18; 17:58; 2Sa 21:19.

BET-MAACA. Tingnan ang ABEL-BET-MAACA.

BET-MARCABOT [Bahay ng mga Karo]. Isa sa mga nakapaloob na lunsod ng Simeon na ibinigay sa kanila sa loob ng teritoryo ng tribo ni Juda. (Jos 19:1, 5; 1Cr 4:31) Sa katulad na ulat ng mga lunsod na orihinal na nakaatas sa Juda (Jos 15:31), posibleng ang Bet-marcabot ay hinalinhan ng Madmana. Kung ang Bet-marcabot ay siya ring Madmana, maliwanag na ito ay matatagpuan sa pangunahing lansangang-bayan na nagmumula sa Beer-sheba patungo sa Jerusalem at sa mga lokasyon sa H, at ang pangalang Bet-marcabot ay maaaring ikalawang pangalan ng Madmana. Ang pangalan ng bayan na nakatalang kasunod ng Bet-marcabot, ang Hazar-susa (o Hazar-susim), ay nangangahulugang "Looban (Pamayanan) ng Kabayong Babae (o mga Kabayo)." Ipinapalagay ng ilan na ang dalawang lugar na ito ay mga depo at mga dakong hintuan para sa mga kabayo at mga karo,

na dumaraan sa sinaunang mga ruta sa pagitan ng Palestina at Ehipto. Ginamit din ang mga karo sa digmaan (Huk 1:19), at maaaring ang Bet-marcabot ay isang tanggulang lunsod ng mga Canaanita na mula roon ay makalalabas ang kanilang mga karong pandigma patungo sa mga patag na lupain sa lugar ng Beer-sheba.—Tingnan ang MADMANA Blg. 2.

BET-MEON [pinaikling anyo ng Bet-baal-meon]. Isang lunsod ng Moab na binanggit sa Jeremias 48:23. Malamang na ito rin ang Baal-meon o Bet-baal-meon.—Tingnan ang BAAL-MEON.

BET-MERHAK [Bahay sa Malayo; Malayong Bahay]. Nang lisanin ni Haring David ang Jerusalem dahil sa paghihimagsik ng kaniyang anak na si Absalom, huminto siya sa Bet-merhak, marahil ay ang huling bahay sa Jerusalem sa direksiyon na patungo sa Bundok ng mga Olibo bago tumawid sa Libis ng Kidron. (2Sa 15:17, 23) Waring noong pagkakataong iyon ay sinuri ni Haring David ang kaniyang mga hukbo habang tumatawid sila sa libis, sa gayon ay nagpapahiwatig na hindi sila tumakas nang nagkakagulo kundi lumisan sila nang maayos mula sa lunsod.—2Sa 15:18-26.

BET-MILO. Tingnan ang MILO.

BET-NIMRA [Bahay ng Leopardo]. Isang bayan na nakaatas sa tribo ni Gad sa S panig ng Jordan; tinawag din itong Nimra. (Bil 32:3, 34, 36) Sinasabing ito ay nasa "mababang kapatagan" at dating bahagi ng nasasakupan ni Haring Sihon. (Jos 13:27) Waring ang sinaunang pangalan nito ay napanatili sa makabagong Tell Nimrin, na nasa T na panig ng Wadi Nimrin, ngunit ang orihinal na lokasyon ay maliwanag na nasa Tell Bleibil, mga 2.5 km (1.5 mi) sa dakong HS, sa H panig ng *wadi,* anupat ipinakita ng mga pagsusuri na pinanahanan ito noong panahon ng mga Israelita at pagkatapos ay inabandona. Sa gayon, ito ay mga 19 na km (12 mi) sa SHS ng Jerico.

BETONIM [Mga Nuwes ng Pistasyo]. Isang lunsod sa S ng Jordan. Ibinigay ito ni Moises bilang "kaloob" sa tribo ni Gad. (Jos 13:24-27) Karaniwang ipinapalagay na ang Betonim ay ang makabagong-panahong Khirbet Batneh sa bulubunduking lupain na 21 km (13 mi) sa K ng Raba (sa Ammon).

BET-PAZEZ [Bahay ng Pagdurog]. Isang bayan ng Isacar sa hangganan nito. (Jos 19:17, 21) Hindi matiyak ang lokasyon nito, bagaman ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Kerm el-Hadetheh na malapit sa sinasabing lugar ng En-hada na binanggit kasama ng Bet-pazez.

BET-PELET [Bahay ng Pagtakas]. Isang bayan sa timugang bahagi ng mana ng Juda. (Jos 15:21, 27) Kabilang ito sa mga Judeanong lunsod na muling pinanirahan pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:26) Kung pagbabatayan ang iba pang mga bayan na nakatalang kasama nito, matatagpuan ito sa kapaligiran ng Beer-sheba, ngunit hindi ito matiyak.

BET-PEOR [Bahay ng Peor]. Noong huling taon ng kanilang paglalakbay sa ilang, ang bansang Israel ay nagkampo "sa libis sa tapat ng Bet-peor." (Deu 3:29) Maaaring ang Bet-peor ay isang bayan na nasa mga dalisdis ng Peor. Maaaring kapuwa ang bundok at ang bayan ay nauugnay sa pagsamba sa "Baal ng Peor." Gaya ng iniulat ng Bilang 25:1-9, ang mga Israelita ay nasilo ng imoral na mga ritwal na kasangkot sa gayong pagsamba.—Tingnan ang BAAL NG PEOR.

Sa Kapatagan ng Moab, sa rehiyon ng Jordan, muling binigkas ni Moises ang Kautusan sa Israel, at pagkamatay niya, inilibing siya "sa libis sa lupain ng Moab sa tapat ng Bet-peor." Lumilitaw kung gayon na ang Bet-peor ay nasa "lupain ng Moab," samakatuwid nga, sa lupaing pinanirahan ng mga Moabita, ngunit sa teritoryong naging sakop ni Haring Sihon ng mga Amorita hanggang noong matalo siya ng bansang Israel. (Deu 4:46; 34:6) Nang maglaon ay iniatas ito sa tribo ni Ruben, at binanggit itong kasama ng 'mga dalisdis ng Pisga at ng Bet-jesimot.' —Jos 13:15, 20.

Ipinahihiwatig ng lahat ng tekstong ito na ang Bet-peor ay malapit sa HS dulo ng Dagat na Patay at nakaharap sa Kapatagan ng Moab. Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon nito. Gayunpaman, may binanggit si Eusebius na gayong lugar na mga anim na milyang Romano (9 na km; 5.5 mi) sa S ng Livias (makabagong Tell er-Rameh). (*Onomasticon,* 48, 3-5) Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na ang Bet-peor ay ang Khirbet esh-Sheikh-Jayil na mga 5 km (3 mi) sa KHK ng pinaniniwalaang lugar ng Bundok Nebo. Ang lugar na ito ay nasa dalisdis ng isang bundok na maaaring ang "Peor" na huling dakong pinagdalhan kay Balaam upang sumpain ang Israel. Kung tama ang nabanggit na lokasyon, ang "libis na nasa tapat ng Bet-peor" ay malamang na ang Wadi Husban.—Bil 23:28; Deu 4:46; tingnan ang PEOR.

BET-RAPA [Bahay ni Rapa]. Ang pangalang ito ay lumilitaw sa 1 Cronica 4:12 kung saan sinasabing 'naging anak ni Eston si Bet-rapa.' Dahil sa paggamit ng "Bet" (nangangahulugang "Bahay") sa pangalang ito, iniisip ng maraming komentarista na tumutukoy ito sa isang sambahayan o sa isang lugar. Ang *Commentary on the Old Testament* nina Keil at Delitzsch (1973, Tomo III, 1 Chronicles, p. 88)

ay nagsabi: “Kay Eston nagmula ang bahay (sambahayan) ni Rapa, na tungkol din sa kanila ay wala nang anupamang sinasabi; sapagkat hindi sila maaaring iugnay sa Benjamitang si Rapa (viii. 2) ni sa mga anak ni Rapa (xx. 4, 6, 8).”

BET-REHOB [Bahay ng Liwasan (Malawak na Dako)]. Maliwanag na ito ay pangalan ng isang maliit na kahariang Arameano, marahil ay partikular na ikinapit sa pangunahing lunsod nito. Sa ulat ng pagsalakay sa Lais ng 600 Danita, ang Lais ay inilalarawan na “nasa mababang kapatagan na nasa Betrehob.” (Huk 18:7, 28) Nang maglaon, noong panahon ni David, umupa ang mga Ammonita ng mga mersenaryong Siryano mula sa Bet-rehob sa isang nabigong pagsisikap na ipagtanggol ang kanilang sarili laban sa mga hukbong Israelita. (2Sa 10:6) Tinawag din itong “Rehob” (2Sa 10:8) at sa gayon ay ipinapalagay na siya ring lugar na binanggit na kabilang sa mga narating ng 12 tiktik na Israelita nang magsiyasat sila sa lupain ng Canaan.—Bil 13:21.

Yamang ang Bet-rehob ay iniuugnay sa “mababang kapatagan” na kinaroroonan ng Lais (nang maglaon ay tinawag na Dan) at yamang sinasabi sa Bilang 13:21 na ang Rehob ay nasa direksiyon ng “pagpasok sa Hamat,” malamang na ito ay matatagpuan sa timugang bahagi ng Libis ng Beqaʽ, na nasa pagitan ng kabundukan ng Lebanon at ng Anti-Lebanon. Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon nito.

BETSAIDA [mula sa Aramaiko, nangangahulugang “Bahay ng Mangangaso (o, Mangingisda)”]. Ang lunsod na pinagmulan nina Felipe, Andres, at Pedro (Ju 1:44), bagaman waring nananahanan sina Simon Pedro at Andres sa Capernaum noong panahon ng ministeryo ni Jesus. (Mat 8:5, 14; Mar 1:21, 29) Ito ay isang lunsod “ng Galilea.” (Ju 12:21) Pagkamatay ni Juan na Tagapagbautismo, umalis si Jesus patungong Betsaida kasama ang kaniyang mga alagad, at sa isang liblib at madamong lugar sa kapaligiran nito, makahimala siyang naglaan ng pagkain para sa mga 5,000 lalaki, bukod pa sa mga babae at mga bata, na nagkatipon upang makinig sa kaniya. (Luc 9:10-17; ihambing ang Mat 14:13-21; Ju 6:10.) Sa labas ng Betsaida, nang maglaon ay pinanumbalik ni Jesus ang paningin ng isang bulag na lalaki. (Mar 8:22) Yamang ang makapangyarihang mga gawang ito ay naganap sa kanilang kapaligiran, ang taong-bayan ng Betsaida sa pangkalahatan, kasama ang populasyon ng Corazin, ay marapat lamang na dustain dahil sa kanilang dinagsisising saloobin.—Luc 10:13.

Ang pagkakakilanlan ng “nayon” (Mar 8:22, 23) o “lunsod” (Luc 9:10) ng Betsaida ay naging paksa ng maraming talakayan. Itinuturo ng mga pagbanggit ng Kasulatan ang isang lugar na nasa H baybayin ng Dagat ng Galilea. Iniugnay ni Josephus ang pangalan nito sa isang mataong nayon na di-kalayuan sa dakong S kung saan bumubuhos ang Ilog Jordan sa Dagat ng Galilea. Ang lunsod na ito ay muling itinayo ni Felipe na tetrarka at pinanganlang Julias bilang parangal sa anak na babae ni Cesar Augusto. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 28 [ii, 1]) Ang sinaunang mga guho ng lugar ng mismong Julias ay nasa et-Tell, mga 3 km (2 mi) mula sa dagat; gayunman, ang mga labí ng isang mas maliit na pangisdaang pamayanan ay nasa el-ʽAraj sa mismong baybayin. Dito ay may likas na daungan na ginamit ng mga mangingisda hanggang nitong mga panahong kalilipas lamang, kaya ang heograpikal na kalagayan ng lugar na ito ay tumutugma sa kahulugan ng pangalang Betsaida.

Bagaman tinatanggap nila na ang pagkakakilanlang ito ay kumakapit sa Betsaida sa ilan sa mga teksto, ipinangangatuwiran ng maraming komentarista na may ikalawang Betsaida humigit-kumulang sa dakong K ng Jordan. Ang pangmalas na ito ay dahil sa pagkaunawa na, batay sa mga pananalita ni Josephus at ng iba pa, ang hangganan ng teritoryo ng Galilea ay hindi umabot sa S ng Jordan. Sinabi mismo ni Josephus na ang Julias ay nasa “mababang Gaulanitis,” ang rehiyon sa dakong S ng Dagat ng Galilea. (*The Jewish War,* II, 168 [ix, 1]) Gayunman ang Betsaida ay sinasabing bahagi “ng Galilea.” (Ju 12:21) Gayunman, waring hindi naman laging natutukoy nang eksakto ang rehiyon ng Galilea, anupat tinukoy pa nga ni Josephus ang isang Hudas ng Gaulanitis bilang “isang taga-Galilea.” (*Jewish Antiquities,* XVIII, 4 [i, 1]; *The Jewish War,* II, 118 [viii, 1]) Malaki rin ang posibilidad na ang ilan sa populasyon ng lunsod ng Betsaida ay umabot hanggang sa K pampang ng Jordan, mga 1.5 km (1 mi) ang layo.

Karagdagan pa, yamang sinasabi ng salin ng *King James Version* sa Marcos 6:45 na tinagubilinan ni Jesus ang kaniyang mga apostol na “pumaroon [sa pamamagitan ng bangka] sa kabilang panig sa Betsaida,” samantalang sinasabi naman sa katulad na ulat sa Juan 6:17 na ang kanilang destinasyon ay Capernaum, ipinapalagay ng ilan na ito rin ay humihiling ng ikalawang Betsaida na nasa K panig ng Jordan malapit sa Capernaum. Gayunman, ipinahihintulot ng makabagong mga salin ng teksto sa Marcos 6:45 ang pagkaunawa na sinimulan ng mga apostol ang kanilang paglalakbay papuntang Capernaum sa pamamagitan ng pagparoon muna sa baybayin “patungong Betsaida” (ang lugar kung saan nila iniwan si Jesus na maliwanag na malapit sa pinangyarihan ng makahimalang pagpapakain sa 5,000, malamang ay may kalayuan sa T ng Betsaida at nasa kabilang panig ng dagat mula sa

Ang Bet-sean, na itinayo sa gulod na ito, ay nasa estratehikong dako sa silangang pasukan ng Libis ng Jezreel

Capernaum), at pagkatapos ay tumawid sila sa hilagaang dulo ng dagat, patungo sa pinakadestinasyon nila, ang Capernaum. Dumaong sila sa baybayin ng lupain ng Genesaret, lumilitaw na bahagyang nasa T ng lunsod ng Capernaum.—Mar 6:53.

Kaya, bagaman iba't ibang lokasyon ang iminumungkahi para sa ikalawang Betsaida, hindi ito kailangan ayon sa mga ulat ng Bibliya. Mapapansin din na ang iminumungkahing mga lugar na ito ay pawang malapit sa Capernaum at malayong mangyari na dalawang lunsod ang may iisang pangalang Betsaida at ilang milya lamang ang pagitan sa isa't isa.

BET-SEAN, BET-SAN. Noong una ay isang pangunahing nakukutaang lunsod ng mga Canaanita, na nasa isang mataas at estratehikong dako sa pasukan ng Libis ng Jezreel mula sa Libis ng Jordan. Ang pangalang ito ay nananatili pa rin sa pangalan ng Beisan (Bet She'an), at ang sinaunang lokasyon naman ay nasa kalapit na Tell el-Husn (Tel Bet She'an). Ang lupain sa lugar ng Bet-sean ay mas mababa nang mga 120 m (390 piye) mula sa kapantayan ng dagat, at sa dakong S ay papalusong pa ito hanggang sa mga 275 m (900 piye) mula sa kapantayan ng dagat sa tabi ng pampang ng Ilog Jordan, mga 5 km (3 mi) ang layo. Palibhasa'y itinayo sa isang malaking gulod sa bandang itaas ng dalisdis na ito, maganda ang posisyong militar ng Bet-sean. Sa dakong K ng Bet-sean, ang kapatagang libis, na dinaraanan ng ilog ng Jalud (Nahal Harod), ay natutubigang mainam at mataba at papaahon nang banayad hanggang sa umabot ito sa Jezreel na mga 17 km (11 mi) sa dakong KHK.

Ang bayan ng Bet-sean ay isa ring salubungang-dako na nasa popular na ruta na nagmumula sa Baybayin ng Mediteraneo patawid sa Libis ng Jordan at patungong Damasco at Arabia.

Sa arkeolohikal na paghuhukay sa Bet-sean, natuklasan ang maraming suson o lebel ng sinaunang mga guho, na ang pinakamaaga ay bago pa ang panahon ni Abraham. (DAYAGRAM, Tomo 1, p. 959) Noong kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E., ang Bet-sean ay waring napasailalim ng pamumuno ng Ehipto bilang resulta ng tagumpay ni Thutmose III sa Megido. Ipinahihiwatig ng arkeolohikal na katibayan na ito ay naging himpilan ng mga Ehipsiyo noong panahon ng pamamahala ng ilang Paraon.

Noong panahong masakop ng Israel ang Canaan (1473-mga 1467 B.C.E.), ang Bet-sean, na nasa loob ng teritoryong ibinigay sa Isacar, ay iniatas sa tribo ni Manases bilang pag-aari. (Jos 17:11; 1Cr 7:29) Hindi napalayas ng mga lalaki ng Manases ang mga Canaanita sa Bet-sean at sa iba pang mga bayan sa libis, anupat ipinangatuwiran nila na mas malakas ang puwersang militar ng mga Canaanita dahil sa mga karong pandigma ng mga ito na may mga lingkaw na bakal, ngunit ang dahilan nilang ito ay

hindi naging katanggap-tanggap sa kanilang kumandanteng si Josue. Gayunpaman, bagaman hindi naitaboy ang mga Canaanita, nang dakong huli ay nasupil sila at isinailalim sa puwersahang pagtatrabaho.—Jos 17:12, 13, 16-18; Huk 1:27, 28.

Ang Bet-sean ay sakop ng mga Filisteo noong panahon ng paghahari ni Haring Saul, at pagkatapos na matalo ng mga Filisteo si Saul sa karatig na Bundok Gilboa, inilagay nila ang kaniyang baluti sa "bahay ng mga imahen ni Astoret" at ang kaniyang ulo naman sa bahay ni Dagon, at ibinitin nila ang mga bangkay ni Saul at ng kaniyang mga anak sa pader ng Bet-san (Bet-sean), maliwanag na sa bandang loob na nakaharap sa liwasan ng lunsod. Ang mga bangkay ay kinuha ng matatapang na Israelita ng Jabes-gilead, na mga 20 km (12 mi) ang layo at nasa kabilang ibayo ng Jordan, anupat marahil ay pinasok nila ang lunsod sa gabi upang magawa ito.—1Sa 31:8-13; 2Sa 21:12; 1Cr 10:8-12.

Kaayon ng nabanggit na ulat, natuklasan sa paghuhukay sa Tell el-Husn ang mga guho ng dalawang templo. Ipinapalagay na ang isa sa mga ito ay templo ni Astoret at ang isa naman, na nasa mas dako pang T, ay templo ni Dagon. Ang templo ni Astoret ay tinatayang patuloy na ginamit hanggang noong mga ikasampung siglo B.C.E. Ipinakikita ng katibayan na mas maaga pa rito ay sinasamba na roon ang isang diyos na Baal na tinukoy sa isang stela bilang si "Mekal na panginoon [Baal] ng Bet-san."

Nang maglaon ay nilupig ng mga Israelita ang lunsod, walang alinlangang noong panahon ng paghahari ni David; at noong panahon ng paghahari ni Solomon, ang Bet-sean ay kabilang sa isa sa 12 distrito na naglalaan ng pagkain sa sambahayan ng hari. (1Ha 4:12) Pagkatapos na mahati ang kaharian, ang Palestina ay sinalakay ni Paraon Sisak (tinatawag na Sheshonk ng mga Ehipsiyo) noong ikalimang taon ni Haring Rehoboam (993 B.C.E.). (1Ha 14:25) Inilalarawan ng relyebe sa isang pader sa Karnak sa Ehipto ang matagumpay na kampanya at pananakop ni Sisak sa maraming bayan, kabilang na ang Bet-sean.

Noong panahon ng mga Macabeo, ang Bet-sean ay tinatawag nang Scythopolis, at sinasabi ng Judiong istoryador na si Josephus na ito ang pinakamalaking lunsod sa Decapolis. (*The Jewish War,* III, 446 [ix, 7]) Sa sampung lunsod sa Decapolis, ito lamang ang nasa K ng Jordan.

BET-SEMES [Bahay ng Araw]. Ang pangalan ng apat na lunsod sa ulat ng Bibliya.

1. Isang lunsod na nasa hilagaang hangganan ng Juda; itinala sa ulat sa pagitan ng Kesalon at Timnah. (Jos 15:10) Maliwanag na tinatawag itong Ir-semes (nangangahulugang "Lunsod ng Araw") sa Josue 19:41, kung saan lumilitaw ito bilang isang bayan sa hangganan ng Dan, ang tribong karatig ng Juda sa hilaga. Nang maglaon ay ipinagkaloob ng Juda ang Bet-semes sa mga Levita bilang isang lunsod ng mga saserdote.—Jos 21:13, 16; 1Cr 6:59.

Ipinapalagay na ang Bet-semes ay ang Tell er-Rumeileh (Tel Bet Shemesh) na nasa K ng mga guho ng lunsod ng Byzantium na malapit sa makabagong-panahong ʽAin Shems, anupat bahagyang napanatili sa pangalang iyan ang pangalan ng sinaunang lugar. Kaya ang Bet-semes ay mga 26 na km (16 na mi) sa K ng Jerusalem at nasa pangunahing lansangan mula sa lunsod na iyon patungo sa mga Filisteong lunsod ng Asdod at Askelon. Maliwanag na isa itong estratehikong dako kung tungkol sa militar yamang mula rito ay mababantayan ang mataas na bahagi ng agusang libis ng Sorek at ang isa sa mga pangunahing pasukan mula sa mga baybaying kapatagan patungo sa rehiyon ng Sepela at sa kabundukan ng Juda. Ipinakikita ng paghuhukay sa lugar na ito na ang lunsod ay may sinaunang kasaysayan, anupat maraming katibayan doon ng impluwensiyang Filisteo.

Nang ibalik ng mga Filisteo sa Israel ang kaban ni Jehova sakay ng isang karwahe, matapos na sila'y salutin ng sakit, ang mga bakang humihila sa karwahe ay kusang dumeretso sa Levitang lunsod na ito ng Bet-semes. Gayunman, kumilos nang diwasto ang ilan sa mga naninirahan sa Bet-semes nang tingnan nila ang kaban ng tipan anupat dahil dito ay 70 katao ang namatay. (1Sa 6:9-20) Ang pariralang "limampung libong lalaki" na lumilitaw sa 1 Samuel 6:19 sa tekstong Hebreo ay hindi iniugnay sa "pitumpung lalaki" sa pamamagitan ng anumang pangatnig, at ipinapalagay ng ilan na ito ay nagpapahiwatig ng isang interpolasyon. Sa pagtalakay niya sa ulat ng Bibliya, sinabi ni Josephus (*Jewish Antiquities,* VI, 16 [i, 4]) na 70 lalaki lamang ang pinatay; wala siyang binanggit na 50,000.—Tingnan ang 1Sa 6:19, tlb sa *Rbi8.*

Ang Bet-semes ay isa sa mga lunsod na kasama sa kaayusan ni Haring Solomon upang paglaanan ng pagkain ang maharlikang sambahayan. (1Ha 4:7, 9) Natagpuan doon ang mahahaba at makikitid na silid na pinaniniwalaang ginamit sa pag-iimbak ng mga butil, gayundin ang isang malaking imbakan sa ilalim ng lupa na nababalutan ng bato at mga 7 m (23 piye) ang diyametro at halos 6 na m (20 piye) ang lalim. Ipinakikita ng maraming pisaan ng ubas at pisaan ng olibo na nahukay roon na ang lugar na iyon ay pinanggagalingan noon ng saganang langis at alak.

May-kamangmangang hinamon ni Haring Amazias (858-830 B.C.E.) si Jehoas ng Israel ngunit natalo siya at nabihag sa Bet-semes. (2Ha 14:9-13; 2Cr

25:18-23) Noong panahon ng paghahari ni Ahaz (761-746 B.C.E.), ang kasamaan at kawalang-katapatan ng bansa ang naging dahilan kung bakit nakuha ng mga Filisteo ang Bet-semes. (2Cr 28:18, 19) Isang may-tatak na hawakan ng banga na may inskripsiyong “nauukol kay Eliakim, katiwala ni Jaukin [pinaikling anyo ng pangalang Jehoiakin],” ang nahukay sa Bet-semes at ipinapalagay na tinutukoy nito ang hari na may gayong pangalan. Maaaring ipinahihiwatig nito nang maglaon ay nabawi ng kaharian ng Juda ang lunsod mula sa mga Filisteo.

2. Isang nakukutaang lunsod sa teritoryo ng Neptali. (Jos 19:35-39) Bagaman hindi napalayas ang mga Canaanitang naninirahan sa lunsod na ito, sumailalim sila sa puwersahang pagtatrabaho para sa mga Neptalita. (Huk 1:33) Hindi pa rin matukoy ang sinaunang lokasyon nito.

3. Isang bayan ng Isacar na malapit sa Jordan. (Jos 19:22, 23) Bagaman iba't iba ang iminumungkahing lokasyon ng lugar na ito, mas pabor ang ilang iskolar sa el-ʽAbeidiyeh na nasa pampang ng Jordan, mga 3 km (2 mi) sa T ng Dagat ng Galilea at mga 16 na km (10 mi) sa S ng Bundok Tabor. Ang sinaunang pangalan ay posibleng napanatili sa kalapit na Khirbet Shamsawi.

4. Isang lunsod sa Ehipto na binanggit sa hula ni Jeremias hinggil sa dumarating na pagkawasak ng bansang iyon. (Jer 43:13) Ipinapalagay na ito rin ang Heliopolis (nangangahulugang “Lunsod ng Araw”), na nasa HS dulo ng makabagong Cairo. Sa ibang bahagi ng Kasulatan ay tinatawag ito sa Ehipsiyong pangalan nito na On.—Tingnan ang ON Blg. 2.

BET-SEMITA [Ng (Mula sa) Bet-semes]. Isa na naninirahan sa Bet-semes ng Juda. Ang terminong ito ay ikinapit kay Josue, ang may-ari ng bukid na hinintuan ng karwaheng nagdala sa kaban ng tipan mula sa mga Filisteo. Sa “isang malaking bato” sa bukid na iyon ipinatong ang kaban anupat nakalantad sa paningin ng mga naroroon.—1Sa 6:14, 18.

BET-SITA [Bahay ng [Punong] Akasya]. Isang bayan na dinaanan ng mga Midianita sa kanilang pagtakas matapos silang malupig ni Hukom Gideon sa Mababang Kapatagan ng Jezreel. (Huk 7:22) Yamang ang mga Midianita ay patungo noon sa rehiyon ng Jordan, malamang na ang Bet-sita ay nasa dakong S o TS ng burol ng More at ng balon ng Harod. Naganap ang pagbabaka malapit sa mga lugar na ito. (Huk 7:1) Sinasabi ng ilan na ang Bet-sita ay malamang na ang Shattah (Bet Ha-Shitta), mga 4.5 km (3 mi) sa STS ng makabagong ʽEn Harod, anupat mababanaag din dito ang orihinal na pangalan. Ayon naman sa iba, masyado itong malapit sa pinangyarihan ng pagbabaka, kaya iminumungkahi nila ang isang lokasyon na mas dako pang TS, bagaman wala silang partikular na lugar na tinutukoy.

BET-TAPUA [Bahay ng [Puno ng] Mansanas]. Isang lunsod sa maburol na lupain malapit sa Hebron at bahagi ng manang teritoryo ng Juda. (Jos 15:20, 48, 53) Sinasabi ng ilan na ang pangalan nito ay kinuha sa Judeanong nagngangalang Tapua (1Cr 2:42, 43); gayunman, posible rin na pinangalanan itong Bet-tapua dahil malamang na maraming puno ng mansanas noon sa lugar na iyon. Sa ngayon ay ipinapalagay na ito ang makabagong Taffuh, mga 6 na km (3.5 mi) sa KHK ng Hebron.

BETUEL.

1. Pamangkin ni Abraham, anak ng kaniyang kapatid na si Nahor kay Milca. (Gen 22:20, 22) Naging anak ni Betuel sina Rebeka at Laban. (Gen 22:23; 24:15, 24, 29) Nang maglaon ay kinilala ni Betuel na ang Diyos ang nagdala sa alipin ni Abraham sa kaniyang tahanan sa paghahanap nito ng mapapangasawa ni Isaac. Sinabi nila ni Laban, “Kay Jehova nagmula ang bagay na ito.” (Gen 24:50) Si Betuel ay tinawag na Siryano o Arameano, palibhasa'y naninirahan sa patag na lupain ng Aram.—Gen 25:20; 28:2, 5.

2. Ipinahihiwatig ng paghahambing sa mga talaan ng mga bayan sa Josue 15:30; 19:4 at 1 Cronica 4:30 na ang bayang ito ay tinawag ding Betul at Khesil. Ito'y nasa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda ngunit iniatas sa tribo ni Simeon bilang isang nakapaloob na lunsod. Kaya, lumilitaw na ito rin ang “Bethel” na tinukoy sa 1 Samuel 30:27 bilang isa sa mga lugar na pinadalhan ni David ng ilang bahagi ng samsam bilang kaloob. Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet el-Qaryatein (Tel Qeriyyot), na mga 19 na km (12 mi) sa T ng Hebron. Gayunman, mas pabor ang ilan sa Khirbet er-Ras (Horvat Rosh) na mga 24 na km (15 mi) sa dakong K ng lugar na iyon. —Tingnan ang KHESIL.

BETUL. Tingnan ang BETUEL Blg. 2.

BETZATA. Ang pangalang ito'y lumilitaw may kaugnayan sa isang tipunang-tubig na may ganitong pangalan at doo'y pinagaling ni Jesus ang isang lalaki na 38 taon nang may sakit. (Ju 5:1-9) Sa Juan 5:2, ang ilang manuskrito at salin (*AS-Tg, MB*) ay kababasahan ng “Betesda.” Ang tipunang-tubig ay inilalarawan na may limang kolonada, at sa mga ito'y nagkakatipon ang napakaraming maysakit, bulag, at pilay. Maliwanag na itinuturing nila na may kapangyarihang magpagaling ang tubig nito, lalo na kapag ito'y nagulo. Ang huling pitong salita ng talata 3 gaya ng masusumpungan sa *King James Version* at ang talata 4 ng kabanatang ito, na

nagsasabing isang anghel ang gumugulo sa tubig, ay hindi makikita sa ilan sa pinakamatatandang manuskritong Griego at itinuturing na isang interpolasyon. Kung gayon, hindi sinasabi ng Bibliya kung bakit nagugulo ang tubig kundi ipinakikita lamang nito na naniniwala ang mga tao na may kapangyarihang magpagaling ang tubig na iyon.

Ang lokasyon ng tipunang-tubig ay ipinahihiwatig ng pagbanggit sa "pintuang-daan ng mga tupa" (bagaman sa orihinal na Griego ay kailangang idagdag ang salitang "pintuang-daan"), na karaniwang pinaniniwalaan na nasa hilagang bahagi ng Jerusalem. Ipinakikita ng Nehemias 3:1 na ang pintuang-daang ito ay itinayo ng mga saserdote, sa gayo'y ipinapalagay na ito'y isang pasukan malapit sa lugar ng templo. Ang pangalang Betzata ay iniuugnay rin sa seksiyon ng sinaunang Jerusalem na tinatawag na Bezetha, na nasa hilaga ng lugar ng templo. Noong panahon ni Jesus, ang bahaging ito'y nasa labas ng mga pader ng lunsod. Ngunit noong panahon ng pamamahala ni Claudio (41-54 C.E.), nagdagdag si Herodes Agripa I (na namatay noong 44 C.E.) ng pangatlong hilagaang pader sa lunsod at dahil dito'y nalagay ang Bezetha sa loob ng mga pader ng lunsod. Kaya, masasabi ni Juan na ang tipunang-tubig ay 'nasa Jerusalem,' gaya ng pagkakaalam niya sa hitsura ng lunsod bago ito wasakin noong 70 C.E.

Noong 1888, natuklasan sa mga paghuhukay sa bandang H ng lugar ng templo ang isang doblihang tipunang-tubig na hinati ng isang batong partisyon at may kabuuang lawak na mga 46 por 92 m (150 × 300 piye). May katibayan din na nagkaroon doon ng mga kolonada at may isang kupas na pintang alpresko na naglalarawan ng isang anghel na gumugulo sa tubig, bagaman malamang na ang ipinintang larawan na ito'y idinagdag na lamang nang maglaon. Waring tumutugma ang lokasyong ito sa deskripsiyon ng Bibliya.

BET-ZUR [Bahay ng Bato]. Isang bayan sa bulubunduking pook ng Juda na itinala sa ulat sa pagitan ng Halhul at Gedor. (Jos 15:58) Ang pangalang ito ay napanatili sa Burj es-Sur, samantalang ipinakikita naman ng arkeolohikal na paghuhukay na ang aktuwal na lugar ng sinaunang lunsod ay ang Khirbet et-Tubeiqeh (Bet Zur), mga 0.5 km (0.3 mi) sa dakong HK. Ang lokasyong ito ay 7.5 km (4.5 mi) sa H ng Hebron, anupat ang Gedor ay mga 5 km (3 mi) sa mas dako pang HHK at ang Halhul ay 1.5 km (1 mi) sa dakong TTS. Inilalarawan ito bilang isa sa pinakamataas na wasak na bayan sa Palestina, palibhasa'y nasa isang burol ito na 1,007 m (3,304 na piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat. Yamang ito ay malapit sa lansangang-bayan na mula H hanggang T sa rutang tumatalunton sa kahabaan ng kabundukan at nakapuwesto rin sa bungad ng mga rutang patungo naman sa Maresa at Libna sa K, ang Bet-zur ay nasa isang estratehikong lokasyon.

Pagkatapos na mahati ang kaharian, ang Bet-zur ay isa sa 15 lunsod na muling itinayo at pinatibay ni Haring Rehoboam upang maipagsanggalang ang Juda at Benjamin laban sa pagsalakay. (2Cr 11:5-12) Kabilang ito sa mga lunsod na muling tinahanan ng mga Judiong bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ne 3:16) Noong yugtong Macabeo, ang Bet-zur (tinatawag noon na Betsura) ay nagkaroon ng mahalagang bahagi sa pakikipaglaban ng mga Judio sa mga haring Seleucido ng Sirya. Inilalahad sa Apokripal na aklat ng Unang Macabeo ang natatanging tagumpay roon ni Judas Maccabaeus laban sa mga hukbong Siryano (165 B.C.E.), anupat pagkatapos nito ay muli niyang pinatibay ang lunsod. (1 Macabeo 4:61; 6:26) Noong 162 B.C.E., kinubkob ng mga Siryano ang lunsod, at nang bandang huli ay sumuko ito dahil sa kakapusan sa pagkain. (1 Macabeo 6:30-50) Naging isang garison ito ng mga Siryano, at pinatibay ni Heneral Bacchides ang mga kuta nito.—1 Macabeo 9:52.

Ipinakikita ng arkeolohikal na paghuhukay sa Bet-zur noong 1931 at 1957 na nagkaroon doon ng matitibay na kuta. Maraming barya ang natagpuan doon na mula pa noong ikaapat hanggang ikalawang siglo B.C.E.; kabilang sa mga ito ang mga pilak na baryang Judio na pinaniniwalaang mula pa noong yugtong Persiano o noong mga ikaapat na siglo B.C.E.

Ang pangalang Bet-zur ay lumilitaw sa 1 Cronica 2:45 sa isang talaan ng angkan ng mga inapo ni Caleb na kapatid ni Jerameel. Doon ay sinasabing si Maon "ang ama ni Bet-zur." Ipinapalagay ng maraming komentarista na ang Bet-zur ay tumutukoy sa bayan na may gayong pangalan. Kung gayon ay si Maon ang ama niyaong mga naninirahan doon, o marahil ay ang pinuno ng lunsod.

BEULAH [Inaari Bilang Asawang Babae]. Isang salitang Hebreo (*Be'u·lah'*) na sa ilang salin (*AS; KJ; Ro*) ay tinumbasan ng transliterasyon bilang isang pangalan sa Isa 62:4, samantalang sa ibang mga salin naman ay isinalin ito bilang "May asawa" (*AT; RS*), "Pinakasalan" (*Le*), "aking pinakasalang asawang babae" (*Mo*), at "Inaari Bilang Asawang Babae" (*NW*).

Ang espirituwal na babaing Sion ay mapapasa isang tiwangwang na kalagayan kasunod ng pagkawasak ng Jerusalem sa pamamagitan ng mga Babilonyo at ng lubusang pagkatiwangwang ng Juda. Gayunman, binigyang-katiyakan ng hula ng pagsasauli na ibinigay ni Jehova sa pamamagitan ni

Isaias, isa na may malaking kahalagahan para sa mga Judiong tapon sa sinaunang Babilonya at sa mga miyembro ng espirituwal na Israel, ang pagsasauli at muling paninirahan sa lupain, isang nagbagong kalagayan. Ang dating tiwangwang na Sion ay hindi na magiging isang "babae na pinabayaan nang lubusan," at ang kaniyang lupain ay hindi na magiging tiwangwang, yamang pinangakuan ito: "Kundi ikaw ay tatawaging Ang Kaluguran Ko ay Nasa Kaniya [sa Heb., *Cheph·tsi-vah'*], at ang iyong lupain ay Inaari Bilang Asawang Babae [sa Heb., *Be'u·lah'*]. Sapagkat si Jehova ay malulugod sa iyo, at ang iyong lupain ay aariin bilang asawang babae." Ang bumalik na "mga anak" ng Sion, na pinalaya mula sa pagkatapon sa Babilonya, ay muling mamamayan sa kaniya, anupat 'aariin din siya ng mga ito bilang asawang babae.' Ang pagsasauli ng Sion, o Jerusalem, ay nangahulugan ng isang bagong kalagayan para sa kaniya, isa na kabaligtaran ng kaniyang dating tiwangwang na kalagayan. Dahil sa isinauling kalagayang ito, ipinahayag ni Jehova, na nalulugod sa Sion, na ito ay tatawaging "Ang Kaluguran Ko ay Nasa Kaniya," at ang lupain nito, "Inaari Bilang Asawang Babae."—Isa 62; ihambing ang Isa 54:1, 5, 6; 66:8; Jer 23:5-8; 30:17; Gal 4:26-31.

BEZAI [pinaikling anyo ng Bezalel].

1. Isang Israelita na ang mga inapo na may bilang na mahigit sa 300 ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:17; Ne 7:23.

2. Isa na may ganitong pangalan, o isang kinatawan ng ganitong grupo ng pamilya, na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" ni Nehemias —Ne 9:38; 10:1, 14, 18.

BEZALEL [Sa Ilalim ng Lilim (Silungan) ng Diyos].

1. Punong artisano at tagapagtayo ng tabernakulo, "anak ni Uri na anak ni Hur mula sa tribo ni Juda." (Exo 31:1, 2; 1Cr 2:20) Si Jehova mismo ang nag-atas kay Bezalel at nangako na 'pupuspusin niya siya ng espiritu ng Diyos sa karunungan at sa unawa at sa kaalaman at sa bawat uri ng kasanayan sa paggawa, sa pagdidisenyo ng mga kagamitan, sa paggawa sa ginto at pilak at tanso, at sa paggawa sa mga batong pangkalupkop at sa paggawa sa kahoy upang gumawa ng bawat uri ng kasangkapan.' (Exo 31:3-5; 35:30-33) Ang mamahaling mga materyales na ito na ginamit ni Bezalel sa paggawa ay nagmula sa bukas-palad na abuloy ng "nagkukusang-loob" na bayan, at ang mga ito ay naging "labis-labis pa." —Exo 35:4-9, 20-29; 36:3-7.

Ang naging pangunahing katulong ni Bezalel ay si Oholiab (Exo 31:6), at maraming mga "may pusong marunong" ang gumawang kasama nila, ngunit kay Bezalel pa rin nakaatang ang pananagutang pangasiwaan ang masalimuot na gawaing iyon. (Exo 35:10-19, 25, 26, 34; 36:1, 2) Makikita ito sa halinhinang paggamit ng mga panghalip na "siya," tumutukoy kay Bezalel, at "sila," tumutukoy sa kaniyang mga katulong. (Exo 36-39) Dahil sa lawak ng kasanayan ni Bezalel sa iba't ibang gawain at dahil 'pinuspos siya ng espiritu ng Diyos' (Exo 35:31), matagumpay niyang napangasiwaan ang paggawa ng sumusunod: mga telang pantolda at ang burda ng mga ito, mga pangawit na ginto at tanso, ang panlabas na mga pantakip na yari sa balat, mga hambang kahoy na kinalupkupan ng ginto, ang panloob na pantabing (Exo 36), ang kinalupkupang kaban ng tipan at ang mga kerubin nito, ang mesa at ang mga kagamitan nito, ang ginintuang kandelero at altar ng insenso, ang itinakdang langis na pamahid at insenso (Exo 37), ang altar ng handog na sinusunog, ang tansong hugasan at patungan, ang looban (Exo 38), ang epod at ang pektoral nito na kinalupkupan ng mahahalagang bato, at ang mahahabang damit na pansaserdote (Exo 39). Nang umupo si Solomon sa trono pagkaraan ng 475 taon, ang tolda ng tabernakulo, ang kaban ng tipan, at ang altar na tanso ay ginagamit pa rin.—2Cr 1:1-6.

2. Isa sa mga anak ni Pahat-moab na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak bilang tugon sa paghimok ni Ezra.—Ezr 10:30, 44.

BEZEK.

1. Ang lugar kung saan tinalo ng Juda at Simeon ang 10,000 sundalong Canaanita at Perizita na pinangungunahan ni Adoni-bezek. (Huk 1:3-7) Sinasabi ng ilan na ang Bezek na ito ay ang Bezek ng 1 Samuel 11:8 (Blg. 2), na nasa malayong hilaga kung mula sa Jerusalem at sa teritoryong sakop ng Juda at Simeon. Kung wasto ang gayong pagkaunawa, mangangahulugan iyan na si Adoni-bezek ay pumaroon muna sa T upang sumama sa iba pang mga hukbong Canaanita ngunit sinagupa siya ng Juda at Simeon, hinabol pahilaga sa Bezek, at natalo roon. Gayunman, waring ipinahihiwatig ng konteksto na ang lugar na ito ay nasa kapaligiran ng Jerusalem. Dahil sa mga nabanggit, ang Bezek, na lunsod ni Adoni-bezek, ay ipinapalagay na nasa rehiyon ng Sepela sa lokasyon ng Khirbet Bezqa, mga 5 km (3 mi) sa HS ng Gezer.

2. Ang lokasyon kung saan tinipon ni Saul ang mga anak ni Israel at ni Juda upang labanan ang mga Ammonita na nagkampo laban sa Jabes sa Gilead. (1Sa 11:8-11) Ang lugar na ito ay isang gabing lakarin lamang mula sa Jabes, sa gayo'y tumutugma sa sinasabing lokasyon nito, ang makabagong lugar ng Khirbet Ibziq, 21 km (13 mi) sa HS ng Si-

kem. Sa K ng Khirbet Ibziq ay may isang bundok na may taas na 713 m (2,339 na piye) mula sa kapantayan ng dagat at maaaring sa lugar na iyon tinipon ni Saul ang kaniyang mga hukbo.

BEZER.

1. [posible, Mahalagang Inambato]. Isa sa "mga anak ni Zopa" na mula sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 36, 37.

2. [Dakong Di-malapitan]. Isang Levitang kanlungang lunsod. Isa ito sa tatlong kanlungang lunsod na nasa S panig ng Jordan at pangunahing itinalaga sa tribo ni Ruben. (Deu 4:41-43; Jos 20:8; 21:36; 1Cr 6:78) Tinukoy ito bilang "nasa talampas" at nasa "Jerico sa gawing silangan ng Jordan . . . sa ilang." Karaniwang ipinapalagay na ang Bezer ay ang makabagong Umm el-ʽAmad, na nasa matalampas na rehiyon, 19 na km (12 mi) sa T ng Raba (sa Ammon). Binabanggit ito sa Batong Moabita bilang isa sa mga lunsod na binihag at pinatibay ni Haring Mesa ng Moab nang maghimagsik siya laban sa Israel pagkamatay ni Haring Ahab noong mga 920 B.C.E.—2Ha 3:5.

BIBIG, BUNGANGA. Isang sangkap na dinisenyo ng Diyos upang tumanggap at maghanda ng pagkain para sa tiyan; ginagamit din ito ng mga tao sa pagsasalita. Ang lahat ng pananalita ay dapat na magdulot ng kapurihan sa Diyos. (Aw 34:1; 51:15; 71:8; 145:21) Ipinahayag ng salmista na ang lahat ng may hininga ay pupuri kay Jehova, kaya naman dapat gamitin ng mga tao ang kanilang bibig upang gawin iyon kung nais nilang mabuhay. Ipinaliwanag ng apostol na si Pablo na ang paniniwala sa Diyos at sa kaniyang anak, kahit ang paniniwala sa pamamagitan ng puso, ay hindi sapat. Dapat na may kasama itong pangmadlang pagpapahayag upang magdulot ito ng kaligtasan.—Aw 150:6; Ro 10:10.

Kaayon ng kaniyang layunin at ng kaniyang karapatan at kapangyarihan bilang Maylalang, mailalagay ni Jehova ang wastong mga salita sa bibig ng kaniyang mga lingkod. Ginawa niya ito sa kaniyang mga propeta sa makahimalang paraan, sa pamamagitan ng pagkasi. (Exo 4:11, 12, 15; Jer 1:9) Noong isang pagkakataon, pati ang isang hayop na hindi nakapagsasalita, isang asno, ay pinangyari niyang magsalita. (Bil 22:28, 30; 2Pe 2:15, 16) Sa ngayon, maaaring taglayin ng mga lingkod ng Diyos ang kaniyang mga salita sa kanilang mga bibig, hindi sa pamamagitan ng pagkasi, kundi sa pamamagitan ng kaniyang kinasihang nasusulat na Salita, na lubusang nagsasangkap sa kanila ukol sa bawat mabuting gawa. (2Ti 3:16, 17) Hindi na nila kailangan pang hintayin na dumating si Kristo upang maglaan ng mabuting balita, ni kailangan man nilang pumaroon sa ibang mapagkukunan ng kanilang ipangangaral. Taglay na nila ang mga salitang ito, anupat nakahanda upang kanilang salitain, gaya ng sinabi sa kanila: "Ang salita ay malapit sa iyo, nasa iyong sariling bibig at nasa iyong sariling puso." —Ro 10:6-9; Deu 30:11-14.

Maaaring Magdulot ng Buhay o Kamatayan. Nangangahulugan ito na mahalaga ang wastong paggamit ng bibig, at ganito nga ang ipinahahayag ni Jehova. Sinasabi ng Kaniyang Salita: "Ang bibig ng matuwid ay bukal ng buhay." (Kaw 10:11) Dahil dito, kailangang buong-ingat na bantayan ang bibig (Aw 141:3; Kaw 13:3; 21:23), sapagkat ang maykahangalan at maling paggamit nito ay maaaring magpahamak sa may-ari nito. (Kaw 10:14; 18:7) Pinagsusulit ng Diyos ang isang tao ayon sa inilalabas nito sa kaniyang bibig. (Mat 12:36, 37) Baka maging padalus-dalos ang isang tao sa pagsasalita, sa paggawa ng panata. (Ec 5:4-6) Maaaring labis niyang pinupuri ang iba, anupat nagdudulot ng pagbagsak sa taong iyon at ng paghatol naman sa kaniyang sarili. (Kaw 26:28) Lalo nang napakahalaga na bantayan ng isa ang kaniyang bibig kapag nasa harap ng balakyot, dahil ang bahagyang paglihis mula sa itinuturo ng karunungan ng Diyos na dapat sabihin ng Kaniyang lingkod ay maaaring magdulot ng kadustaan sa pangalan ng Diyos at ikamatay ng isang iyon. (Kaw 39:1) Naglaan si Jesus ng mainam na halimbawa ng pagpapasakop sa kalooban ng Diyos nang hindi nagrereklamo o nanlalait sa kaniyang balakyot na mga mananalansang.—Isa 53:7; Gaw 8:32; 1Pe 2:23.

Ang isang Kristiyano ay dapat na laging nag-iingat, sapagkat siya ay di-sakdal. Dahil dito ay kailangan niyang bantayan ang kaniyang puso. Sinabi ni Jesus na hindi ang pumapasok sa bibig ang nagpaparungis sa isang tao, kundi ang lumalabas sa bibig, sapagkat "mula sa kasaganaan ng puso ay nagsasalita ang bibig." (Mat 12:34; 15:11) Kaya dapat mag-ingat ang isa na huwag hayaang lumabas sa kaniyang bibig ang anumang bagay nang hindi pinag-iisipan, nang hindi isinasaalang-alang ang mga resulta nito. Nangangahulugan ito na dapat gamitin ng isang tao ang kaniyang pag-iisip upang maikapit ang mabubuting bagay na natutuhan niya mula sa Salita ng Diyos.—Kaw 13:3; 21:23.

Yamang malakas ang kapangyarihan ng bibig sa ikabubuti o sa ikasasama, kahanga-hanga ang nagiging mga resulta kapag pinapatnubayan ni Jehova ang ating bibig. Ginawa niyang "gaya ng isang tabak na matalas" ang bibig ni Isaias at ang mga salita naman sa bibig ni Jeremias ay ginawa niyang "apoy." Pinagtibay ni Jehova ang kanilang makahulang mga salita sa pamamagitan ng kaniyang kapangyarihan, at nagkatotoo ang mga ito. (Isa 49:2; Jer 5:14) Sa kabilang dako naman, mapanganib ang

makinig sa anumang lumalabas sa bibig ng isang tao na kilaláng apostata, yamang maaari nitong ipahamak ang isang tao.—Kaw 11:9.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na paraan, inilalarawan ng Diyos ang kaniyang sarili bilang may bibig. Walang isa man sa kaniyang mga kapahayagan ang binibigkas nang walang layunin o walang kabuluhan. Matutupad ang mga ito hanggang sa kaliit-liitang detalye. (Isa 55:10, 11) Kaya yaong mga nagnanais ng buhay ay dapat na mabuhay sa bawat salita na nagmumula sa kaniyang bibig. (Deu 8:3; Mat 4:4) Noong nasa lupa ang kaniyang Anak na si Jesu-Kristo, iniayon nito ang buong buhay niya sa mga salita ng kaniyang Ama at ngayon ay ipinagkaloob na sa kaniya ang awtoridad sa buong sansinukob. Bilang Haring inatasan ni Jehova, sasaktan niya ang lupa sa pamamagitan ng "tungkod ng kaniyang bibig." (Isa 11:4) Sa pangitain sa Apocalipsis, ipinakikita na hinahampas niya ang mga bansa ng isang mahabang tabak na lumalabas mula sa kaniyang bibig. (Apo 19:15, 21) Maliwanag na ang makasagisag na pananalitang ito ay tumutukoy sa awtoridad na gagamitin niya bilang tagapamahala ng buong makalangit na hukbo ni Jehova kapag iniutos at pinangasiwaan niya ang pakikidigma na hahantong sa pagpatay sa mga kaaway ng Diyos.

Ang "bibig" ay kadalasang ginagamit na singkahulugan ng pananalita o ng kapangyarihan ng pananalita, gaya ng makikita sa ilan sa mga halimbawang nabanggit na. May kinalaman sa mga ebidensiya ng isang kaso, ipinakikita ng tuntuning sinusunod sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, at gayundin sa kongregasyong Kristiyano, na ang isang tao ay maaari lamang masumpungang may-sala ayon "sa bibig," samakatuwid nga, sa patotoo, ng dalawa o tatlong saksi. (Deu 17:6; Mat 18:16; ihambing ang 2Co 13:1.) Ang ilan pang halimbawa ng ganitong pagkakagamit ay masusumpungan sa Job 32:5; Awit 10:7; 55:21; 78:36; Ezekiel 24:27; 29:21; Lucas 21:15, tlb sa *Rbi8;* Roma 15:6.

Bukod pa rito, ang "bibig" o "bunganga" ay maaaring tumukoy sa bukana ng isang bagay, gaya ng balon (Gen 29:2), supot (Gen 43:12; 44:1, 2), yungib (Jos 10:22), o lupang bumuka (Bil 16:32), gayundin sa kakayahan ng lupa na sumipsip ng mga likidong ibinuhos dito (Gen 4:11). Ang Sheol, na karaniwang libingan ng sangkatauhan, ay sinasabing may bibig na maluwang, upang tumanggap ng maraming patay.—Isa 5:14.

Ang Ngalangala. Ang *ngalangala* ay ang pinakabubong ng bibig, na naghihiwalay sa bibig mula sa mga *nasal cavity.* Mayroon itong malambot na bahagi na nagsisilbing tabing sa pagitan ng bibig at ng lalaugan. Sa ilang kaso, ang "ngalangala" ay ginagamit sa Kasulatan bilang singkahulugan ng "bibig."—Kaw 8:7; Os 8:1, tlb sa *Rbi8.*

Ginamit nina Job at Elihu ang salitang ito nang ihambing nila ang kakayahan ng ngalangala na kumilala ng lasa sa pagpapasiya ng tao sa kung ano ang tama at matalinong gawin. (Job 12:11; 34:3) Hindi maling sabihin na may ginagampanang papel ang ngalangala sa panlasa. Makikita ito kung pagmamasdan ang bahaging ginagampanan ng ngalangala sa paglulon. Itinutulak ng dila ang pagkain sa ngalangala at kumakalat iyon habang umuusod patungo sa lalaugan, na isang hugis-balisungsong na tubo pababa sa tiyan at karugtong din ng mga daanan sa ilong. Kaya naman lalong kumakalat ang amoy ng pagkain patungo sa mga daanan sa ilong, na nagpapatingkad sa karaniwang tinatawag na panlasa.

BIBLIYA. Ang Banal na Kasulatan, ang kinasihang Salita ni Jehova, kinikilala bilang ang pinakadakilang aklat na isinulat kailanman dahil sa pagiging sinauna nito, sa kabuuang sirkulasyon nito, sa pagkakasalin nito sa napakaraming wika, sa natatanging kagandahan nito bilang isang obra maestra ng panitikan, at sa napakalaking kahalagahan nito sa buong sangkatauhan. Wala itong ginayang ibang mga aklat. Ang kahusayang taglay nito ay nakatatayo sa ganang sarili, sa gayo'y nagbibigay ng karangalan sa walang-katulad na Awtor nito. Natatangi rin ang Bibliya dahil mas matinding kontrobersiya ang napagtagumpayan nito kaysa sa alinmang aklat, palibhasa'y kinapootan ito ng maraming kaaway.

Pangalan. Ang salitang "Bibliya" ay nanggaling sa isang salitang Latin na nagmula sa salitang Griego na *bi·bli'a,* nangangahulugang "maliliit na aklat." Hinalaw ito sa *bi'blos,* isang salita na tumutukoy sa ubod ng halamang papiro na ginagawang isang sinaunang klase ng papel. Ang lunsod ng Gebal sa Fenicia, na bantog sa pangangalakal nito ng papiro, ay tinawag ng mga Griego na "Byblos." (Tingnan ang Jos 13:5, tlb sa *Rbi8.*) Nang maglaon, ang *bi·bli'a* ay tumukoy sa iba't ibang mga akda, mga balumbon, mga aklat, at nang dakong huli ay sa koleksiyon ng maliliit na aklat na bumubuo sa Bibliya. Tinawag ni Jerome ang koleksiyong ito na *Bibliotheca Divina,* o ang Banal na Aklatan.

Tinukoy ni Jesus at ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang koleksiyon ng sagradong mga akda bilang ang "Kasulatan," o ang "banal na Kasulatan," "ang banal na mga kasulatan." (Mat 21:42; Mar 14:49; Luc 24:32; Ju 5:39; Gaw 18:24; Ro 1:2; 15:4; 2Ti 3:15, 16) Ang koleksiyong ito ay ang nasusulat na kapahayagan ng isang Diyos na nakikipagtalastasan, ang Salita ng Diyos, at pinatutunayan ito ng mga pariralang gaya ng "pananalita

sa bibig ni Jehova" (Deu 8:3), "pananalita ni Jehova" (Jos 24:27; Mat 4:4), "mga utos ni Jehova" (Ezr 7:11), "kautusan ni Jehova," "paalaala ni Jehova," "mga pag-uutos mula kay Jehova" (Aw 19:7, 8), "salita ni Jehova" (Isa 38:4; 1Te 4:15). Paulit-ulit na tinutukoy ang mga akdang ito bilang "mga sagradong kapahayagan ng Diyos."—Ro 3:2; Gaw 7:38; Heb 5:12; 1Pe 4:11.

Pagkakahati-hati. Animnapu't anim na indibiduwal na aklat, mula Genesis hanggang Apocalipsis, ang bumubuo sa kanon ng Bibliya. Ang pagpili sa partikular na mga aklat na ito, at ang di-pagtanggap sa marami pang iba, ay katibayan na hindi lamang kinasihan ng Banal na Awtor ang pagsulat sa mga ito kundi maingat din niyang binantayan ang pagtitipon at preserbasyon ng mga ito sa sagradong katalogo. (Tingnan ang APOKRIPA; KANON.) Ang 39 sa 66 na aklat, na bumubuo sa tatlong-kapat ng nilalaman ng Bibliya, ay tinatawag na Hebreong Kasulatan, yamang sa wikang Hebreo unang isinulat ang buong seksiyong ito maliban sa ilang maliliit na bahagi na isinulat sa Aramaiko. (Ezr 4:8–6:18; 7:12-26; Jer 10:11; Dan 2:4b–7:28) Dahil pinagsama-sama ng mga Judio ang ilan sa mga aklat, ang kabuuang bilang ng mga ito ay umabot lamang ng 22 o 24, ngunit gayunding materyal ang sinasaklaw ng mga ito. Waring kaugalian din nilang hati-hatiin ang Kasulatan sa tatlong bahagi—'ang kautusan ni Moises, ang mga Propeta, at ang Mga Awit.' (Luc 24:44; tingnan ang HEBREONG KASULATAN.) Ang huling kapat ng Bibliya ay tinatawag na Kristiyanong Griegong Kasulatan dahil ang 27 aklat na bumubuo sa seksiyong ito ay isinulat sa Griego. Ipinakikita rin ng pagsulat, pagtitipon, at pagsasaayos ng mga aklat na ito sa loob ng kanon ng Bibliya na pinatnubayan ni Jehova ang mga ito mula sa simula hanggang sa katapusan.—Tingnan ang KRISTIYANONG GRIEGONG KASULATAN.

Hindi ang orihinal na mga manunulat ng Bibliya ang humati-hati rito sa mga kabanata at mga talata (ang *KJ* ay may 1,189 na kabanata at 31,102 talata); idinagdag na lamang ang napakahusay na pantulong na iyon pagkaraan ng maraming siglo. Hinati-hati ng mga Masorete ang Hebreong Kasulatan sa mga talata; noon namang ika-13 siglo ng ating Karaniwang Panahon, hinati-hati ang Bibliya sa mga kabanata. Nang dakong huli, noong 1553, inilathala ang edisyon ni Robert Estienne ng Bibliyang Pranses bilang ang unang kumpletong Bibliya na may mga kabanata at mga talata gaya ng makikita sa ngayon.

Ang 66 na aklat ng Bibliya ay magkakasamang bumubuo ng iisang kumpletong akda. Kung paanong ang mga kabanata at mga talata ay kumbinyenteng mga pantulong lamang sa pag-aaral ng Bibliya at hindi nilayong makaapekto sa pagkakaisa ng buong aklat, totoo rin ito kung tungkol sa pagkakahati ng Bibliya sa dalawang seksiyon, na ginawa batay sa pangunahing wika na ginamit sa mga manuskritong taglay natin sa ngayon. Dahil dito, mayroon tayong Hebreo at Griegong Kasulatan, anupat idinaragdag sa katawagang Griegong Kasulatan ang "Kristiyano" upang ipakitang naiiba ito sa Griegong *Septuagint,* ang Hebreong bahagi ng Kasulatan na isinalin sa Griego.

"Lumang Tipan" at "Bagong Tipan." Sa ngayon, karaniwan nang tinutukoy ang Kasulatang isinulat sa Hebreo at Aramaiko bilang ang "Lumang Tipan" o "Matandang Tipan." Ito ay salig sa pananalitang ginamit sa 2 Corinto 3:14 sa maraming makabagong salin ("lumang tipan," *BSP, NPV;* "matandang tipan," *As-Tg, MB*). Ang pananalitang ito ay mula sa salitang Griego na *di·a·the′kes* na lumilitaw sa 32 pang dako sa tekstong Griego. Gayunman, hindi ang buong Hebreo at Aramaikong Kasulatan ang tinutukoy ng apostol na si Pablo. Ni ipinakikita man niya na ang kinasihang mga akdang Kristiyano ay isang "bagong tipan." Ang tinutukoy ng apostol ay ang lumang tipang Kautusan, na itinala ni Moises sa Pentateuch at sumasaklaw lamang sa isang bahagi ng Kasulatan na isinulat bago ang panahong Kristiyano. Kaya nga sinabi niya sa sumunod na talata, "kailanma't binabasa si Moises."

Samakatuwid, walang makatuwirang saligan upang ang Hebreo at Aramaikong Kasulatan ay tawaging "Lumang Tipan" o "Matandang Tipan," at ang Kristiyanong Griegong Kasulatan naman ay tawaging "Bagong Tipan." Tinukoy ni Jesu-Kristo mismo ang koleksiyon ng sagradong mga akda bilang ang "Kasulatan." (Mat 21:42; Mar 14:49; Ju 5:39) Tinukoy naman iyon ng apostol na si Pablo bilang ang "banal na Kasulatan," ang "Kasulatan," at "ang banal na mga kasulatan."—Ro 1:2; 15:4; 2Ti 3:15.

Ang Awtor Nito. Ipinakikita ng kalakip na talaan na mga 40 taong kalihim o eskriba ang ginamit ng iisang Awtor upang maisulat ang kinasihang Salita ni Jehova. "Ang lahat ng Kasulatan ay kinasihan ng Diyos," at kabilang dito ang mga akda sa Kristiyanong Griegong Kasulatan kasama ang "iba pang bahagi ng Kasulatan." (2Ti 3:16; 2Pe 3:15, 16) Ang pananalitang "kinasihan ng Diyos" ay isinalin mula sa pariralang Griego na *the·o′pneu·stos,* nangangahulugang "hiningahan ng Diyos." Sa pamamagitan ng 'paghinga' sa mga taong tapat, pinangyari ng Diyos na ang kaniyang espiritu, o aktibong puwersa, ay kumilos sa kanila at pinatnubayan niya sila na isulat ang nais niyang maitala, sapagkat gaya nga ng nasusulat, "ang hula ay hindi kailanman dumating sa pamamagitan ng kalooban ng tao, kundi ang mga tao ay nagsalita mula sa Diyos habang

ginagabayan sila ng banal na espiritu."—2Pe 1:21; Ju 20:21, 22; tingnan ang PAGKASI.

Ang di-nakikitang banal na espiritung ito ang makasagisag na "daliri" ng Diyos. Kaya naman nang makita ng mga tao na nagsasagawa si Moises ng kahima-himalang mga gawa, bumulalas sila: "Ito ay daliri ng Diyos!" (Exo 8:18, 19; ihambing ang mga salita ni Jesus sa Mat 12:22, 28; Luc 11:20.) Sa isang katulad na pagtatanghal ng kapangyarihan ng Diyos, pinasimulan ng "daliri ng Diyos" ang pagsulat ng Bibliya nang iukit nito ang Sampung Utos sa mga tapyas na bato. (Exo 31:18; Deu 9:10) Kaya hindi mahirap kay Jehova na gumamit ng mga tao bilang kaniyang mga eskriba kahit ang ilan sa kanila ay "walang pinag-aralan at pangkaraniwan" kung akademikong pagsasanay ang pag-uusapan (Gaw 4:13), at anuman ang kanilang gawain o hanapbuhay—pastol, magsasaka, manggagawa ng tolda, mangingisda, maniningil ng buwis, manggagamot, saserdote, propeta, o hari. Sa pamamagitan ng kaniyang aktibong puwersa ay inilagay ni Jehova ang kaniyang kaisipan sa isip ng manunulat at, sa ilang pagkakataon, pinahintulutan niyang ipahayag ng manunulat ang kaniyang kaisipan sa sarili nitong pananalita, sa gayo'y hinahayaang maaninag sa isinulat niya ang kaniyang personalidad at mga katangian, samantalang iniingatan pa rin ang kahanga-hangang tema at layunin ng buong aklat. Ito ang dahilan kung bakit napakayaman at napakalawak ng nilalaman ng Bibliya kung ihahambing sa mga akda ng hamak na mga tao, palibhasa'y ipinababanaag nito ang

TALAAN NG MGA AKLAT NG BIBLIYA AYON SA PAGKAKASUNUD-SUNOD NG PAGKAKASULAT

(Ang pagkakasunud-sunod ng pagkakasulat ng mga aklat ng Bibliya ay tinantiya lamang; ang ilan sa mga petsa [at mga lugar kung saan isinulat ang mga ito] ay hindi tiyak. Ang simbolong p. ay nangangahulugang "pagkatapos"; b., "bago"; at c., "circa" o "humigit-kumulang.")

Hebreong Kasulatan (B.C.E.)

Aklat	Manunulat	Kailan Natapos	Panahong Saklaw	Saan Isinulat
Genesis	Moises	1513	"Nang pasimula" hanggang 1657	Sa Ilang
Exodo	Moises	1512	1657-1512	Sa Ilang
Levitico	Moises	1512	1 buwan (1512)	Sa Ilang
Job	Moises	c. 1473	Mahigit 140 taon sa pagitan ng 1657 at 1473	Sa Ilang
Bilang	Moises	1473	1512-1473	Sa Ilang / Kapatagan ng Moab
Deuteronomio	Moises	1473	2 buwan (1473)	Kapatagan ng Moab
Josue	Josue	c. 1450	1473–c. 1450	Canaan
Hukom	Samuel	c. 1100	c. 1450–c. 1120	Israel
Ruth	Samuel	c. 1090	11 taóng pamamahala ng mga Hukom	Israel
1 Samuel	Samuel; Gad; Natan	c. 1078	c. 1180-1078	Israel
2 Samuel	Gad; Natan	c. 1040	1077–c. 1040	Israel
Awit ni Solomon	Solomon	c. 1020		Jerusalem
Eclesiastes	Solomon	b. 1000		Jerusalem
Jonas	Jonas	c. 844		
Joel	Joel	c. 820 (?)		Juda
Amos	Amos	c. 804		Juda
Oseas	Oseas	p. 745	b. 804–p. 745	Samaria (Distrito)
Isaias	Isaias	p. 732	c. 778–p. 732	Jerusalem
Mikas	Mikas	b. 717	c. 777-717	Juda
Kawikaan	Solomon; Agur; Lemuel	c. 717		Jerusalem
Zefanias	Zefanias	b. 648		Juda
Nahum	Nahum	b. 632		Juda
Habakuk	Habakuk	c. 628 (?)		Juda
Panaghoy	Jeremias	607		Malapit sa Jerusalem
Obadias	Obadias	c. 607		
Ezekiel	Ezekiel	c. 591	613–c. 591	Babilonya
1 at 2 Hari	Jeremias	580	c. 1040-580	Juda/Ehipto
Jeremias	Jeremias	580	647-580	Juda/Ehipto
Daniel	Daniel	c. 536	618–c. 536	Babilonya
Hagai	Hagai	520	112 araw (520)	Jerusalem
Zacarias	Zacarias	518	520-518	Jerusalem
Esther	Mardokeo	c. 475	493–c. 475	Susan, Elam
1 at 2 Cronica	Ezra	c. 460	Pagkatapos ng 1 Cronica 9:44, 1077-537	Jerusalem (?)
Ezra	Ezra	c. 460	537–c. 467	Jerusalem

Aklat	Manunulat	Kailan Natapos	Panahong Saklaw	Saan Isinulat
Awit	David at iba pa	c. 460		
Nehemias	Nehemias	p. 443	456–p. 443	Jerusalem
Malakias	Malakias	p. 443		Jerusalem

kaisipan at kalooban ni Jehova. Tiniyak ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat na ang kaniyang nasusulat na Salita ng katotohanan ay mababasa sa wikang madaling maintindihan at madaling maisalin sa halos lahat ng wika.

Sa lahat ng mga aklat, ang Bibliya ang pinakamatagal na naisulat. Sinimulang isulat ni Moises ang Bibliya noong 1513 B.C.E. Ang iba pang mga sagradong akda ay idinagdag sa kinasihang Kasulatan pagkaraan ng 443 B.C.E. nang matapos nina Nehemias at Malakias ang kani-kanilang aklat. Pagkatapos ay nagkaroon ng patlang ang pagsulat ng Bibliya na tumagal nang halos 500 taon, hanggang noong isulat ng apostol na si Mateo ang kaniyang ulat ng kasaysayan. Pagkaraan ng halos 60 taon, isinulat ni Juan, na kahuli-hulihang namatay sa mga apostol, ang kaniyang Ebanghelyo at tatlong liham at sa gayo'y nakumpleto ang kanon ng Bibliya. Kaya sa kabuuan, isang yugto na mga 1,610 taon ang ginugol sa pagsulat ng Bibliya. Lahat ng manunulat nito ay mga Hebreo at sa gayo'y kabilang sa bayan na 'pinagkatiwalaan ng mga sagradong kapahayagan ng Diyos.'—Ro 3:2.

Ang Bibliya ay hindi isang samut-samot na koleksiyon ng di-magkakaugnay na mga akda mula sa panitikang Judio at Kristiyano. Sa halip, isa itong organisadong aklat, na ang iba't ibang bahagi ay lubhang nagkakaisa at magkakaugnay, anupat talagang nagpapabanaag sa pagiging sistematiko at maayos ng mismong Maylalang na Awtor nito. Ang mga pakikitungo ng Diyos sa Israel nang bigyan niya sila ng isang kumpletong kodigo ng kautusan at ng mga tuntuning umugit maging sa maliliit na detalye ng buhay sa kampo—mga bagay na nang maglaon ay naaninag sa Davidikong kaharian at sa kaayusan ng kongregasyon ng unang-siglong mga Kristiyano—ay nagpapabanaag at nagpapatingkad sa pagiging organisado ng Bibliya.

Mga Nilalaman. Isinisiwalat ng Aklat ng mga Aklat na ito ang nakaraan, ipinaliliwanag nito ang kasalukuyan, at inihuhula nito ang kinabukasan. Ito'y mga bagay na tanging ang Isa na nakaaalam ng wakas mula pa sa pasimula ang makapag-aakda. (Isa 46:10) Matapos ilahad ng Bibliya ang tungkol sa pasimula, nang lalangin ang langit at lupa, nagbigay ito ng isang malawakang ulat ng mga kaganapang naghanda sa lupa upang matahanan ng tao. Pagkatapos ay isiniwalat nito ang tunay na makasiyensiyang paliwanag hinggil sa pinagmulan ng tao—kung paanong ang tanging pinagmulan ng buhay ay isang Tagapagbigay-Buhay—mga bagay na tanging ang Maylalang, sa papel bilang Awtor, ang makapagpapaliwanag. (Gen 1:26-28; 2:7) Sa ulat na ibinigay nito kung bakit namamatay ang tao, sinimulang iharap ng Bibliya ang nangingibabaw na tema nito. Ang temang ito, ang pagbabangong-puri sa soberanya ni Jehova at ang ganap na katuparan ng kaniyang layunin para sa lupa, sa pamamagitan ng kaniyang Kaharian sa ilalim ni Kristo, ang ipinangakong Binhi, ay nakapaloob sa unang hula may kinalaman sa 'binhi ng babae.' (Gen 3:15) Mahigit 2,000 taon ang lumipas bago muling binanggit ang pangakong ito tungkol sa isang "binhi," nang sabihin ng Diyos kay Abraham: "Sa pamamagitan ng iyong binhi ay tiyak na pagpapalain ng lahat ng bansa sa lupa ang kanilang sarili." (Gen 22:18) Pagkaraan ng mahigit 800 taon, muli itong tiniyak sa inapo ni Abraham na si Haring David, at sa paglipas ng panahon, patuloy na pinagningas ng mga propeta ni Jehova ang pag-asang ito. (2Sa 7:12, 16; Isa 9:6, 7) Mahigit 1,000 taon pagkamatay ni David at 4,000 taon pagkatapos ng orihinal na hula sa Eden, lumitaw ang mismong Ipinangakong Binhi, si Jesu-Kristo, ang legal na tagapagmana ng "trono ni David na kaniyang ama." (Luc 1:31-33; Gal 3:16) Sa kaniyang kamatayan dahil sa pagsugat ng makalupang binhi ng "serpiyente," ang "Anak [na ito] ng Kataas-taasan" ay nakapaglaan ng pambayad na halaga na maipantutubos sa mga karapatan sa buhay na nawala sa mga supling ni Adan, sa gayo'y inilaan ang tanging paraan upang matamo ng sangkatauhan ang buhay na walang hanggan. Pagkatapos ay itinaas siya sa kaitaasan, para doon hintayin ang takdang panahon upang ihagis sa lupa ang "orihinal na serpiyente, ang tinatawag na Diyablo at Satanas," na sa dakong huli ay pupuksain magpakailanman. Sa gayon, sa pangwakas na mga kabanata ng Apocalipsis, ang kamangha-manghang tema na ipinatalastas sa Genesis at ipinagpatuloy at pinalawak sa sumunod na mga bahagi ng Bibliya ay binigyan ng isang maluwalhating kasukdulan samantalang nililinaw ang dakilang layunin ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang kaharian.—Apo 11:15; 12:1-12, 17; 19:11-16; 20:1-3, 7-10; 21:1-5; 22:3-5.

Sa pamamagitan ng Kahariang iyon sa ilalim ni Kristo na Ipinangakong Binhi, ipagbabangong-puri ang soberanya ni Jehova at pababanalin ang kaniyang pangalan. Bilang pagsuporta sa temang ito, dinadakila ng Bibliya ang personal na pangalan ng Diyos nang higit kaysa sa alinmang

aklat; ang pangalang iyon ay lumilitaw nang 6,979 na beses sa Hebreong Kasulatan ng *Bagong Sanlibutang Salin.* Bukod pa iyan sa paggamit ng mas maikling anyo na "Jah" at sa napakaraming kaso na itinambal iyon sa ibang salita upang makabuo ng ibang mga pangalan tulad ng "Jehosua," nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan." (Tingnan ang JEHOVA [Kahalagahan ng Pangalan ng Diyos].) Kung hindi dahil sa Bibliya, hindi natin malalaman ang pangalan ng Maylalang, ang napakahalagang usaping nagsasangkot sa kaniyang soberanya na ibinangon ng paghihimagsik sa Eden, o ang layunin ng Diyos na pabanalin ang kaniyang pangalan at ipagbangong-puri ang kaniyang soberanya sa harap ng buong sangnilalang.

Kristiyanong Griegong Kasulatan (C.E.)

Aklat	Manunulat	Kailan Natapos	Panahong Saklaw	Saan Isinulat
Mateo	Mateo	c. 41	2 B.C.E.–33 C.E.	Palestina
1 Tesalonica	Pablo	c. 50		Corinto
2 Tesalonica	Pablo	c. 51		Corinto
Galacia	Pablo	c. 50-52		Corinto o Antioquia ng Sirya
1 Corinto	Pablo	c. 55		Efeso
2 Corinto	Pablo	c. 55		Macedonia
Roma	Pablo	c. 56		Corinto
Lucas	Lucas	c. 56-58	3 B.C.E.–33 C.E.	Cesarea
Efeso	Pablo	c. 60-61		Roma
Colosas	Pablo	c. 60-61		Roma
Filemon	Pablo	c. 60-61		Roma
Filipos	Pablo	c. 60-61		Roma
Hebreo	Pablo	c. 61		Roma
Gawa	Lucas	c. 61	33–c. 61 C.E.	Roma
Santiago	Santiago	b. 62		Jerusalem
Marcos	Marcos	c. 60-65	29-33 C.E.	Roma
1 Timoteo	Pablo	c. 61-64		Macedonia
Tito	Pablo	c. 61-64		Macedonia (?)
1 Pedro	Pedro	c. 62-64		Babilonya
2 Pedro	Pedro	c. 64		Babilonya (?)
2 Timoteo	Pablo	c. 65		Roma
Judas	Judas	c. 65		Palestina (?)
Apocalipsis	Juan	c. 96		Patmos
Juan	Juan	c. 98	Pagkatapos ng prologo, 29-33 C.E.	Efeso, o malapit dito
1 Juan	Juan	c. 98		Efeso, o malapit dito
2 Juan	Juan	c. 98		Efeso, o malapit dito
3 Juan	Juan	c. 98		Efeso, o malapit dito

Sa aklatang ito ng 66 na maliliit na aklat, ang tema ng Kaharian at ng pangalan ni Jehova ay nakapaloob sa maraming paksa na tinatalakay rito. Bagaman may binabanggit ito tungkol sa ilang larangan ng kaalaman gaya ng agrikultura, arkitektura, astronomiya, kemistri, komersiyo, inhinyeriya, etnolohiya, pamahalaan, kalinisan at kalusugan, musika, panulaan, pilolohiya, at *tactical warfare,* ang mga iyon ay pahapyaw lamang na binanggit sa pagpapalawak ng tema nito. Gayunpaman, naglalaman ito ng napakaraming impormasyon na magagamit ng mga arkeologo at mga paleograpo.

Bilang isang tumpak na akda ng kasaysayan at isa na malawakang naglalahad ng nakalipas na mga pangyayari, ang Bibliya ay lubhang nakahihigit sa lahat ng iba pang aklat. Gayunman, mas malaki ang kahalagahan nito may kaugnayan sa mga hula, anupat patiuna nitong sinasabi kung ano ang mangyayari sa hinaharap na tanging ang Haring Walang Hanggan ang makapagsisiwalat nang may katumpakan. Ang sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig sa paglipas ng mga siglo, maging ang pagbangon at lubos na pagkawasak ng makabagong-panahong mga institusyon, ay matagal na panahon nang inihula sa Bibliya.

Sa napakapraktikal na paraan, pinalalaya ng katotohanan ng Salita ng Diyos ang mga tao mula sa kawalang-alam, mga pamahiin, mga pilosopiya ng tao, at walang-kabuluhang mga tradisyon ng mga tao. (Ju 8:32) "Ang salita ng Diyos ay buháy at may lakas." (Heb 4:12) Kung wala ang Bibliya, hindi natin makikilala si Jehova, hindi natin malalaman ang kamangha-manghang mga kapakinabangang dulot ng haing pantubos ni Kristo, at hindi natin mauunawaan ang mga kahilingang dapat maabot upang matamo ang buhay na walang hanggan sa matuwid na Kaharian ng Diyos o sa ilalim ng pamamahala nito.

Ang Bibliya ay isa ring napakapraktikal na aklat sapagkat nagbibigay ito ng mahusay na payo sa mga Kristiyano kung paano mamumuhay ngayon, kung paano isasagawa ang kanilang ministeryo, at kung paano makapagbabata sa sistemang ito ng mga bagay na salansang sa Diyos at mapagpalugod sa sarili. Sinabihan ang mga Kristiyano na 'huwag nang magpahubog ayon sa sistemang ito ng mga bagay' sa pamamagitan ng pagbabago ng kanilang

pag-iisip mula sa makasanlibutang kaisipan, at magagawa nila ito sa pamamagitan ng pagtataglay ng katulad na pangkaisipang saloobin ng kapakumbabaan “na nasa kay Kristo Jesus din” at sa pamamagitan ng paghuhubad ng lumang personalidad at pagbibihis ng bagong personalidad. (Ro 12:2; Fil 2:5-8; Efe 4:23, 24; Col 3:5-10) Nangangahulugan ito ng pagpapamalas ng mga bunga ng espiritu ng Diyos, “pag-ibig, kagalakan, kapayapaan, mahabang pagtitiis, kabaitan, kabutihan, pananampalataya, kahinahunan, pagpipigil sa sarili”—mga paksa na madalas talakayin sa buong Bibliya.—Gal 5:22, 23; Col 3:12-14.

Autentisidad. Tinutuligsa ng maraming grupo ang pagiging tunay ng nilalaman ng Bibliya, ngunit walang isa man sa mga pagtuligsang ito ang nakapagpahina nang kahit kaunti sa pagkamapananaligan ng Bibliya.

Ang kasaysayan sa Bibliya. Matatag ang panghahawakan nito sa katotohanan saanmang aspekto ito subukin. Ang kasaysayang nakaulat dito ay tumpak at mapananaligan. Halimbawa, hindi mapabubulaanan ang sinasabi nito tungkol sa pagbagsak ng Babilonya sa mga Medo at mga Persiano (Jer 51:11, 12, 28; Dan 5:28), ni ang sinasabi nito tungkol sa mga taong gaya ng Babilonyong si Nabucodonosor (Jer 27:20; Dan 1:1); ng Ehipsiyong si Haring Sisak (1Ha 14:25; 2Cr 12:2); ng mga Asiryanong sina Tiglat-pileser III at Senakerib (2Ha 15:29; 16:7; 18:13); ng mga Romanong emperador na sina Augusto, Tiberio, at Claudio (Luc 2:1; 3:1; Gaw 18:2); ng mga Romanong gaya nina Pilato, Felix, at Festo (Gaw 4:27; 23:26; 24:27); ni ang sinasabi nito tungkol sa templo ni Artemis sa Efeso at tungkol sa Areopago sa Atenas (Gaw 19:35; 17:19-34). Ang sinasabi ng Bibliya tungkol sa mga ito o sa iba pang mga lugar, mga tao, o mga pangyayari ay tumpak sa bawat detalye. Sinabi ng arkeologong si W. F. Albright: “Ngayon ay may laganap na panunumbalik sa pagpapahalaga sa kawastuan ng relihiyosong kasaysayan ng Israel, kapuwa sa panlahatang lawak at sa tiyak na mga detalye.”—Tingnan ang ARKEOLOHIYA.

Mga lahi at mga wika. Totoo rin ang sinasabi ng Bibliya tungkol sa mga lahi at mga wika ng sangkatauhan. Ang lahat ng grupo ng mga tao, anuman ang kanilang katayuan, kultura, kulay, o wika, ay kabilang sa iisang pamilya ng tao. Ang pagkakahati-hati ng pamilya ng tao sa tatlong lahi—Japetiko, Hamitiko, at Semitiko—na pawang nagmula kay Adan sa pamamagitan ni Noe, ay hindi matututulan. (Gen 9:18, 19; Gaw 17:26) Sinabi ni Sir Henry Rawlinson: “Kung ang pagbabatayan lamang natin ay ang salubungan ng mga landas ng wika, at hindi sasangguni sa lahat ng pagtukoy sa rekord ng Kasulatan, *aakayin pa rin tayo nito sa kapatagan ng Sinar, bilang ang pinagmulan ng iba't ibang landas ng wika.*”—*The Historical Evidences of the Truth of the Scripture Records,* ni G. Rawlinson, 1862, p. 287; Gen 11:2-9.

Pagiging praktikal. Ang mga turo, mga halimbawa, at mga doktrina ng Bibliya ay napakapraktikal para sa makabagong panahon. Dahil sa matuwid na mga simulain at matataas na pamantayang moral na nakasaad sa aklat na ito, ito'y lubhang nakahihigit sa lahat ng iba pang aklat. Hindi lamang sinasagot ng Bibliya ang mahahalagang tanong kundi naglalaan din ito ng maraming praktikal na mungkahi na kung susundin ay makatutulong nang malaki sa pisikal at mental na kalusugan ng mga tao sa lupa. Ang Bibliya ay nagtatakda ng mga simulain ng tama at mali na nagsisilbing panuntunan para sa makatarungang mga transaksiyon sa negosyo (Mat 7:12; Lev 19:35, 36; Kaw 20:10; 22:22, 23), kasipagan (Efe 4:28; Col 3:23; 1Te 4:11, 12; 2Te 3:10-12), malinis na paggawi sa moral (Gal 5:19-23; 1Te 4:3-8; Exo 20:14-17; Lev 20:10-16), nakapagpapatibay na samahan (1Co 15:33; Heb 10:24, 25; Kaw 5:3-11; 13:20), mabuting ugnayang pampamilya (Efe 5:21-33; 6:1-4; Col 3:18-21; Deu 6:4-9; Kaw 13:24). Gaya nga ng sinabi ng bantog na edukador na si William Lyon Phelps: “Ako'y naniniwala na ang kaalaman sa Bibliya na walang kurso sa kolehiyo ay higit na mahalaga kaysa sa isang kurso sa kolehiyo na walang Bibliya.” (*The New Dictionary of Thoughts,* p. 46) Sumulat si John Quincy Adams tungkol sa Bibliya: “Sa lahat ng aklat sa daigdig, ito ang pangunahing nakatutulong upang ang mga tao ay maging mabuti, marunong, at maligaya.”—*Letters of John Quincy Adams to His Son,* 1849, p. 9.

Tumpak ayon sa siyensiya. Hindi mapupulaan ang pagiging tumpak ng Bibliya may kaugnayan sa siyensiya. Inilalarawan man nito ang pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari nang ihanda ang lupa upang panahanan ng tao (Gen 1:1-31), tinutukoy ang lupa bilang bilog at nakabitin sa “wala” (Job 26:7; Isa 40:22), inuuri ang kuneho bilang ngumunguya ng dating kinain (Lev 11:6), o sinasabing “ang kaluluwa ng laman ay nasa dugo” (Lev 17:11-14), ang Bibliya ay kaayon ng siyensiya.

Mga kultura at mga kaugalian. Tumpak ang lahat ng sinasabi ng Bibliya hinggil sa mga kultura at mga kaugalian ng mga tao. Tungkol naman sa pulitika, palaging tinutukoy ng Bibliya ang isang tagapamahala ayon sa kaniyang wastong titulo noong panahon ng pagsulat. Halimbawa, sina Herodes Antipas at Lisanias ay tinutukoy bilang mga tagapamahala ng distrito (mga tetrarka), si Herodes Agripa (II) bilang hari, at si Galio naman bilang proconsul. (Luc 3:1; Gaw 25:13; 18:12) Pangkaraniwan noong panahong Romano ang mga martsa ng tagumpay ng nanalong mga hukbo, kung saan ipinaparada nila ang kanilang mga bihag. (2Co 2:14)

Ang pagkamapagpatuloy sa mga estranghero, ang paraan ng pamumuhay ng mga taga-Silangan, ang paraan ng pagbili ng pag-aari, ang legal na mga pamamaraan sa paggawa ng mga kontrata, at ang pagtutuli na ginagawa ng mga Hebreo at ng iba pang grupo ng mga tao ay binabanggit sa Bibliya, at tumpak ang sinasabi ng Bibliya hinggil sa lahat ng detalyeng ito.—Gen 18:1-8; 23:7-18; 17:10-14; Jer 9: 25, 26.

Pagkatahasan. Ang mga manunulat ng Bibliya ay nagpamalas ng pagkatahasan na hindi makikita sa ibang sinaunang manunulat. Sa pasimula pa lamang, prangkahang iniulat ni Moises ang kaniyang sariling mga pagkakasala at pati ang mga pagkakasala at kamalian ng kaniyang bayan, isang kaugaliang sinunod ng iba pang mga Hebreong manunulat. (Exo 14: 11, 12; 32:1-6; Bil 14:1-9; 20:9-12; 27:12-14; Deu 4:21) Ang mga kasalanan ng prominenteng mga tao gaya nina David at Solomon ay hindi pinagtakpan kundi iniulat pa nga. (2Sa 11:2-27; 1Ha 11:1-13) Inilahad ni Jonas ang kaniyang sariling pagsuway. (Jon 1:1-3; 4:1) Ganito ring pagkatuwiran at pagkatahasan ang ipinamalas ng iba pang mga propeta. Kung paanong kinakitaan ng tapat na pag-uulat ang Hebreong Kasulatan, gayunding saloobin ang ipinamalas ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Binanggit ni Pablo ang kaniyang dating makasalanang landasin sa buhay; ang hindi pananatili ni Marcos sa gawaing pagmimisyonero; at pati ang mga kamalian ng apostol na si Pedro. (Gaw 22: 19, 20; 15:37-39; Gal 2:11-14) Pinatitibay ng gayong prangkahan at tahasang pag-uulat ang ating pagtitiwala na ang Bibliya ay tapat at totoo.

Integridad. Pinatutunayan ng mga katibayan ang integridad ng Bibliya. Ang salaysay ng Bibliya ay may malapit na kaugnayan sa kasaysayan noong mga panahon ng pagsulat nito. Nagbibigay ito ng tuwiran at makatotohanang tagubilin sa pinakasimpleng paraan. Ang kataimtiman at pagkamatapat ng mga manunulat nito, ang matinding sigasig nila sa katotohanan, at ang pagiging napakaingat nila upang maiulat nang tumpak ang mga detalye ang siyang aasahan natin sa Salita ng katotohanan ng Diyos .—Ju 17:17.

Mga hula. Kung mayroon mang isang aspekto na mag-isang makapagpapatunay na ang Bibliya ay kinasihang Salita ni Jehova, iyon ay ang mga hula nito. Napakaraming matatagal nang hula sa Bibliya ang natupad na. Para sa talaan ng ilan sa mga ito, tingnan ang aklat na *"Lahat ng Kasulatan ay Kinasihan ng Diyos at Kapaki-pakinabang,"* p. 343-346.

Preserbasyon. Wala nang orihinal na mga sulat ng Banal na Kasulatan ang umiiral sa ngayon. Gayunman, tiniyak ni Jehova na may mga kopyang hahalili sa nalulumang mga orihinal. Gayundin, mula noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya at pagkatapos nito, dahil sa dumaraming komunidad ng mga Judio sa labas ng Palestina, kinailangan ang mas maraming kopya ng Kasulatan. Ang pangangailangang ito ay natugunan ng propesyonal na mga tagakopya na nagpakaingat upang matiyak na tumpak ang kanilang sulat-kamay na mga manuskrito. Ang isa sa kanila ay si Ezra, "isang dalubhasang tagakopya ng kautusan ni Moises, na ibinigay ni Jehova na Diyos ng Israel."—Ezr 7:6.

Sa loob ng daan-daang taon, nagpatuloy ang paggawa ng sulat-kamay na mga kopya ng Kasulatan, anupat noong panahong iyon ay idinagdag pa rito ang Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang Banal na mga Akdang ito ay nagkaroon din ng mga salin o mga bersiyon sa ibang mga wika. Sa katunayan, natatangi ang Hebreong Kasulatan bilang ang kauna-unahang importanteng aklat na isinalin sa ibang wika. Libu-libo pa sa mga manuskrito at mga bersiyong ito ng Bibliya ang umiiral sa ngayon.—Tingnan ang BERSIYON, MGA; MANUSKRITO NG BIBLIYA, MGA.

Ang unang inimprentang Bibliya, ang Gutenberg Bible, ay inilimbag noong 1456. Sa ngayon, ang bilang ng naipamahaging Bibliya (buo man o ilang bahagi lamang) ay umabot na sa mahigit limang bilyong kopya sa mahigit na 3,000 wika. Naisagawa ito sa kabila ng matinding pagsalansang mula sa maraming grupo. Sa katunayan, mas maraming naging kaaway ang Bibliya kaysa sa alinmang aklat; ipinagbawal pa nga ng mga papa at mga konsilyo ang pagbabasa ng Bibliya sa ilalim ng parusang ekskomunikasyon. Libu-libong umiibig sa Bibliya ang namatay, at libu-libong kopya ng Bibliya ang sinunog. Ang isa sa mga naging biktima dahil sa pagsisikap na maipreserba ang Bibliya ay ang tagapagsalin na si William Tyndale, na nagsabi noong minsang makipagtalo siya sa isang klerigo: "Kung pahahabain pa ng Diyos ang buhay ko nang maraming taon, gagawin ko ang makakaya ko upang mahigitan ng batang nag-aararo ang nalalaman mo sa Kasulatan."—*Actes and Monuments,* ni John Foxe, London, 1563, p. 514.

Ang lahat ng kapurihan at pasasalamat dahil sa patuloy na pag-iral ng Bibliya sa kabila ng gayong matinding pagsalansang ay nauukol kay Jehova, ang Tagapag-ingat ng kaniyang Salita. Kaya naman higit na nagiging makahulugan ang sinipi ng apostol na si Pedro mula sa propetang si Isaias: "Ang lahat ng laman ay tulad ng damo, at ang lahat ng kaluwalhatian nito ay tulad ng bulaklak ng damo; ang damo ay nalalanta, at ang bulaklak ay nalalagas, ngunit ang pananalita ni Jehova ay namamalagi magpakailanman." (1Pe 1:24, 25; Isa 40:6-8) Kaya, sa ika-21 siglong ito, dapat tayong 'magbigay-pansin dito na gaya ng sa isang lamparang lumiliwanag sa isang dakong madilim.' (2Pe 1:19; Aw 119:105) Ang tao na ang "kaluguran ay sa kautusan

ni Jehova, at sa kaniyang kautusan ay nagbabasa siya nang pabulong araw at gabi" at nagsasagawa ng mga bagay na nababasa niya ang siyang uunlad at magiging maligaya. (Aw 1:1, 2; Jos 1:8) Para sa kaniya, ang mga kautusan, paalaala, utos, at hudisyal na pasiya ni Jehova na nasa Bibliya ay "mas matamis kaysa sa pulot-pukyutan," at ang karunungang natatamo mula roon ay "higit na nanasain kaysa sa ginto, oo, kaysa sa maraming dalisay na ginto," sapagkat nangangahulugan ito ng kaniya mismong buhay.—Aw 19:7-10; Kaw 3:13, 16-18; tingnan ang KANON.

BICRI. Ang Benjamitang ama o ninuno ng walang-kabuluhang lalaki na nagngangalang Sheba na naghimagsik laban kay David. Sinuportahan ng mga Bicrita (mga Berita, *KJ*) si Sheba sa paghihimagsik na ito.—2Sa 20:1-22.

BICRITA, MGA. Lumilitaw na mga inapo ng Benjamitang si Bicri o mga miyembro ng kaniyang pamilya. Sinuportahan nila ang rebeldeng si "Sheba na anak ni Bicri" sa paghihimagsik nito laban kay Haring David.—2Sa 20:1, 2, 14, 15.

BIDKAR [posible, Anak ni Deker]. Ayudante ni Jehu na naghagis sa bangkay ni Haring Jehoram ng Israel sa bukid ni Nabot "ayon sa salita ni Jehova." —2Ha 9:25, 26.

BIGKIS. Tingnan ang GAPOS, BUKLOD, BIGKIS.

BIGOTE. Tingnan ang BALBAS.

BIGTA. Isa sa pitong opisyal ng korte na isinugo ni Haring Ahasuero upang dalhin sa harap niya ang kaniyang reyna, si Vasti.—Es 1:10, 11; tingnan ang OPISYAL NG KORTE.

BIGTAN, BIGTANA. Isa sa dalawang bantay-pinto sa palasyo ng Persia na nakipagsabuwatan laban sa buhay ni Haring Ahasuero. Nalaman ni Mardokeo ang pakana, isiniwalat ito ni Reyna Esther sa hari, ibinitin si Bigtan, at ang insidenteng ito ay itinala sa maharlikang mga artsibo.—Es 2:21-23; 6:2.

BIGVAI.

1. Ninuno ng mga 2,000 "anak ni Bigvai" na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 14; Ne 7:19) Nang maglaon, noong 468 B.C.E., marami pa sa kaniyang mga inapo ang naglakbay kasama ni Ezra.—Ezr 8:1, 14.

2. Isa na pangunahing nakatalang kabilang sa mga bumalik sa Jerusalem mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2; Ne 7:7.

3. Isa na may ganitong pangalan, o isang kinatawan ng grupo ng pamilya na binanggit sa Blg. 1, na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" ni Nehemias—Ne 9:38; 10:1, 16.

BIHAG. Isang indibiduwal na nasa pagkaalipin, pagkatapon, pagkakakulong, o nasa ilalim ng pagpipigil, partikular na, isa na inagaw at tinangay bilang resulta ng digmaan. (Bil 21:1) Noong sinaunang panahon, bukod pa sa binihag na mga alagang hayop, kadalasang kasama sa mga samsam sa digmaan ang taong-bayan ng nalupig na mga lunsod at mga teritoryo. (1Cr 5:21; 2Cr 14:14, 15; Am 4:10) Noong isang pagkakataon, tinangay ang kaban ng tipan bilang kamkam, anupat napakasama ng ibinunga nito sa mga Filisteong bumihag niyaon. (1Sa 4:11–5:12) Noon pa mang panahon ng mga patriyarka ay may mga pagtukoy na sa mga naging bihag; ang unang binanggit sa Bibliya ay si Lot, na iniligtas ni Abraham mula sa mga hukbo ni Kedorlaomer. (Gen 14:14; 31:26; 34:25-29) Sa isang diwa, si Job, bagaman hindi biktima ng digmaan, ay nalagay sa isang "bihag na kalagayan" hanggang noong iligtas siya ni Jehova mula sa kaniyang kahapisan.—Job 42:10.

Nang pumasok na ang mga Israelita upang ariin ang Lupang Pangako, lubusang itinalaga sa pagkawasak ang ilang lunsod, pati na ang mga populasyon ng mga ito, gaya halimbawa ng Jerico, ang unang bunga ng pananakop. (Jos 6:17, 21) Kapag binibihag ng mga Israelita ang ibang mga lunsod na hindi nakatalaga sa pagkawasak, hindi sila pinahihintulutang gahasain ang mga babae gaya ng ginagawa ng mga bansang pagano. Kung nais nilang mapangasawa ang isang babaing bihag, may ilang kahilingan na kailangan munang matugunan.—Pan 5:11; Bil 31:9-19, 26, 27; Deu 21:10-14.

Gayunman, kapag may mga kaaway na bansa na dumarating laban sa mga Israelita, kung minsan ay pinahihintulutan ni Jehova na madalang bihag ang kaniyang bayan kapag hindi sila tapat sa kaniya. (2Cr 21:16, 17; 28:5, 17; 29:9) Ang pinakakilaláng mga halimbawa nito ay noong ikawalo at ikapitong siglo B.C.E., nang libu-libong Israelita ang itinapon bilang mga bihag ng mga Kapangyarihang Pandaigdig ng Asirya at Babilonya. (Tingnan ang PAGKABIHAG.) Inihula nina Ahias at Jeremias ang dumarating na pambansang kasakunaang ito. (1Ha 14:15; Jer 15:2) Nagbabala rin si Moises na ang kanilang mga anak na lalaki at mga anak na babae ay 'yayaon tungo sa pagkabihag' bilang parusa sa pagsuway kay Jehova, anupat idinagdag niya na kung magsisisi sila, sa kalaunan ay makababalik ang mga bihag na iyon. (Deu 28:41; 30:3) Patiunang nakita ni Solomon ang pagkabihag na resulta ng kawalang-katapatan, at ipinanalangin niya na palayain nawa ni Jehova ang mga bihag kung magsisisi sila.—1Ha 8:46-52; 2Cr 6:36-39; tingnan din ang 2Cr 30:9; Ezr 9:7.

Lubhang nagkakaiba-iba ang pagtrato sa mga bihag, anupat depende ito sa maraming kalagayan.

Kung minsan ay pinahihintulutan silang manatili sa sarili nilang lupain sa kundisyon na magbabayad sila ng tributo at hindi sila maghihimagsik laban sa kanilang bagong panginoon. (Gen 14:1-4; 2Sa 8:5, 6; 2Ha 17:1-4) Kung minsan naman, pinahihintulutan ang nalupig na monarka na patuloy na maghari bilang isang basalyong hari, o kaya ay hinahalinhan siya. (2Ha 23:34; 24:1, 17) Sa ilang pagkakataon, malalaking bilang ng mga bihag ang pinatay, gaya niyaong 10,000 na inihagis mula sa isang malaking bato anupat "silang lahat ay nagkaluray-luray." (2Cr 25:12) Napakalupit at napakabuktot ng naging pagtrato ng ilang manlulupig sa mga bihag, anupat ibinibitin ang mga ito "sa pamamagitan lamang ng kanilang kamay" (Pan 5:12), pinuputulan ng mga ilong at mga tainga (Eze 23:25), binubulag sa pamamagitan ng nagbabagang mga bakal o dinudukit ang mga mata sa pamamagitan ng mga sibat o mga sundang (Huk 16:21; 1Sa 11:2; Jer 52:11), o 'nilalaslas ang mga babaing nagdadalang-tao' ng isang nabihag na bayan. (Am 1:13) Ang sadistikong mga Asiryano, na partikular nang kilala sa kanilang labis-labis na kalupitan, ay inilalarawan sa mga bantayog bilang nagtatali ng kanilang mga bihag at pagkatapos ay binabalatan ang mga ito nang buháy.

Ang mga bihag ay kadalasang kinukuha para sa puwersahang pagtatrabaho (2Sa 12:29-31; 1Cr 20:3), ginagawang mga alipin, o ipinagbibili bilang kalakal (1Sa 30:1, 2; 2Ha 5:2; Isa 14:3, 4). Kadalasan ay natutuwa ang mga manlulupig na pagtali-taliin ang mga bihag sa leeg o sa ulo (ihambing ang Isa 52:2), o igapos ang mga ito sa mga pangaw (2Ha 25:7), at dalhin nang "hubad at nakatapak, at ang mga pigi ay hinubuan," upang abahin at hiyain ang mga ito.—Isa 20:4.

Ang paglaya at pagbabalik ng mga Judiong bihag ang maligayang tema ng maraming hula. (Isa 49: 24, 25; Jer 29:14; 46:27; Eze 39:28; Os 6:11; Joe 3:1; Am 9:14; Zef 3:20) Inasahan din ng salmista ang pagdating ng panahon kapag "tinipong muli ni Jehova ang mga nabihag sa kaniyang bayan." (Aw 14:7; 53:6; 85:1; 126:1, 4) Marami sa mga hulang ito ang natupad sa maliit na paraan mula noong 537 B.C.E. at pagkatapos nito, nang isang nalabi ng mga bihag na napasailalim ng kontrol ng Imperyo ng Persia ang magsimulang humugos pabalik sa Jerusalem upang muling itayo ang lunsod at ang dakilang templo nito. (Ezr 2:1; 3:8; 8:35; Ne 1:2, 3; 7:6; 8:17) May ilang kaaway ng bayan ni Jehova na partikular na binanggit bilang nakatalaga rin sa pagkabihag, mga bansang gaya ng Babilonya (Isa 46:1, 2; Jer 50:1, 2), Ehipto (Jer 43:11, 12; Eze 30:17, 18), at Moab (Jer 48:46).

Sumipi si Jesus mula sa Isaias 61:1, 2, anupat ikinapit niya ito sa kaniyang sarili bilang isa na isinugo ni Jehova "upang mangaral ng pagpapalaya sa mga bihag at ng pagpapanumbalik ng paningin sa mga bulag." (Luc 4:16-21) Humalaw ang apostol na si Pablo ng mga ilustrasyon mula sa sinaunang kaugalian ng mga manlulupig na pagkuha ng mga bihag. (Efe 4:8; 2Co 10:5) Nakasaad sa huling aklat ng Bibliya ang ganitong simulain: "Kung ang sinuman ay nauukol sa pagkabihag, paroroon siya sa pagkabihag."—Apo 13:10.

BIHASANG MANGGAGAWA [sa Ingles, *craftsman*]. Isang taong may kasanayan sa isang manwal na trabaho o sining. Ang salitang Hebreo na *cha·ras′* ay pinakamalimit na isinasalin sa pamamagitan ng pangkalahatang termino na "bihasang manggagawa," ngunit kapag lumilitaw itong kasama ng ilang partikular na materyal, ang parirala ay isinasalin nang mas espesipiko, halimbawa, "manggagawa sa kahoy at bakal" (Deu 27:15), "mga manggagawa sa kahoy at mga manggagawa sa bato" (2Sa 5:11), "mang-uukit ng bakal," "mang-uukit ng kahoy" (Isa 44:12, 13), gayundin bilang "panday" (1Sa 13:19), at "mga manggagawa." (Isa 45:16; sa Ingles, *"manufacturers."*) Ang mga kadalubhasaang nasa ilalim ng katawagang "kasanayan sa paggawa" ay makikita pa sa paglalarawan kay Bezalel, na kasama ni Oholiab, ay isang manggagawa sa metal, mahahalagang bato, at kahoy at isang manghahabi at magtitina, anupat bihasa "sa bawat uri ng kasanayan sa paggawa."—Exo 35:30-35; tingnan din ang 2Ha 12:11, 12.

Maraming kasanayan, gaya ng paggawa ng mga kasangkapan, pagkakarpintero, paggawa ng laryo, pag-iikid, paghahabi, pagkikinis ng tela, at paggawa ng mga kagamitang luwad at alahas, ang dati ay mga simpleng gawaing-bahay na ginagawa ng ordinaryong mga lalaki o mga babae. Gayunman, dahil sa pamimirmihan at pamumuhay nang magkakasama sa isang lugar, nagsimula ang pagpapakadalubhasa sa partikular na mga kasanayan. Bago pa man ang Baha, mayroon nang mga lalaking nakilala bilang mga dalubhasa at bihasang manggagawa. (Gen 4:21, 22) Noong 617 B.C.E., dinalang bihag ni Nabucodonosor sa Babilonya ang mga bihasang manggagawa kasama ang mga prinsipe at mga inhinyerong pangmilitar mula sa Jerusalem. (2Ha 24:14, 16; Jer 24:1; 29:2) Sa ilang nayon, ang mga bihasang manggagawa ng isang partikular na trabaho ay nanirahang magkakasama sa iisang seksiyon, kung saan nang maglaon ay bumuo sila ng mga samahan at nakilala dahil sa kanilang hanapbuhay at nagkaroon ng malaking impluwensiya sa mga gawain ng bayan. (Ne 3:8, 31, 32; 11:35; Jer 37:21; Gaw 19:24-41) Walang gaanong naingatang mga detalye hinggil sa kung paano isinagawa ng mga dalubhasa at bihasang manggagawang ito ang kanilang mga gawain, maliban sa akda at gawang-

sining na nagmula sa Ehipto, na malinaw na naglalarawan at nagpapakita ng iba't ibang bihasang manggagawa habang sila'y nagtatrabaho.

Dahil nilakipan ng pagbabawal sa idolatriya ang Kautusan ni Moises, naingatan ang mga Judio mula sa pangkaraniwang sining noon na paggawa ng mga pigurin at mga katulad nito bilang mga bagay na pinag-uukulan ng debosyon. (Exo 20:4; Deu 4:15-18; 27:15) Walang alinlangan naman, magkasabay na lumago sa mga bansang gaya ng Asirya at Babilonia ang pagsamba sa imahen at ang pag-unlad ng sining at pag-ukit. (Aw 115:2, 4-8; Isa 40:19, 20; 44:11-20; 46:1, 6, 7; Jer 10:2-5) Ang paggawa ng mga pilak na dambana ni Artemis ay naging hanapbuhay noon ni Demetrio at ng kaniyang kapuwa mga bihasang manggagawa (o, artisano; sa Gr., *tekhni'tai*) sa Efeso.—Gaw 19:24-27.

Para sa detalyadong pagtalakay sa iba't ibang kasanayan, tingnan ang indibiduwal na mga paksang gaya ng KARPINTERO; LARYO; MAGPAPALAYOK; MANGUNGULTI; MASON; PAGBUBURDA; PAGHAHABI; PAGIIKID; PAG-UKIT; PLATERO; at TINA, PAGTITINA.

BIKAT-AVEN [Kapatagang Libis ng Pananakit (Bagay na Nakasasakit)]. Isang lugar o kapatagang libis na iniugnay sa Damasco at Bet-eden sa hula ni Jehova sa pamamagitan ni Amos na patiunang nagsasabi ng pagkatapon ng bayan ng Sirya. (Am 1:5) Dahil walang anumang rekord ng isang Siryanong lunsod o bayan na may gayong pangalan, iniuugnay ng ilang iskolar ang Bikat-aven sa Libis ng Beqaʽ sa pagitan ng mga kabundukan ng Lebanon at ng Anti-Lebanon. Ang inihulang paglipol sa mga tumatahan sa Bikat-aven ay maliwanag na nangyari dahilan sa panlulupig ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III sa Sirya.—2Ha 16:9, 10.

BILANG, AKLAT NG MGA. Ang ikaapat na aklat ng Pentateuch. Ang pangalan nito sa Tagalog ay hinalaw sa dalawang pagbilang sa mga anak ni Israel na binanggit sa aklat. Inilalahad nito ang mga pangyayaring naganap sa rehiyon ng Bundok Sinai, sa ilang noong panahong nagpapagala-gala ang Israel, at sa Kapatagan ng Moab. Pangunahin na, ang salaysay ay sumasaklaw ng isang yugto na 38 taon at 9 na buwan, mula 1512 hanggang 1473 B.C.E. (Bil 1:1; Deu 1:3, 4) Bagaman nauna sa iba pang mga pangyayaring inilahad sa aklat, ang mga kaganapang isinasalaysay sa Bilang 7:1-88 at 9:1-15 ay naglalaan ng kaugnay na impormasyon na mahalagang bahagi ng aklat.

Manunulat. Mula pa noong sinaunang mga panahon, si Moises na ang kinikilalang manunulat ng aklat ng Mga Bilang. Sinusuportahan ito ng maraming katibayan sa mismong aklat. Walang anumang pahiwatig dito na may iba pang lugar na pinanirahan ang Israel maliban sa Ehipto at pagkatapos ay sa ilang. Sa pagkokomento tungkol sa kung kailan itinayo ang Hebron, ginamit ng manunulat ang Ehipsiyong lunsod ng Zoan upang matukoy ang panahong iyon. (Bil 13:22) Makatuwirang isipin na alam na alam ng isang taong tulad ni Moises kung gaano katanda ang Zoan, yamang 'tinuruan siya sa lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo.'—Gaw 7:22.

Ang ilang utos na nakatala sa aklat ng Mga Bilang ay pantanging kumakapit sa mga kalagayan ng isang bansang laging lumilikas. Kabilang sa mga ito ang itinakdang kampamento ng bawat tribo (Bil 1: 52, 53), ang pagkakasunud-sunod ng paghayo (2: 9, 16, 17, 24, 31), at ang mga hudyat ng trumpeta para sa pagtitipon sa kapulungan at paglikas ng kampo (10:2-6). Gayundin, ang kautusan tungkol sa pagkukuwarentenas ay ibinagay sa buhay sa kampo. (5:2-4) Ang iba pang mga utos ay isinaad sa paraang maikakapit sa hinaharap kapag naninirahan na sa Lupang Pangako ang mga Israelita. Ang ilan sa mga ito ay: ang paggamit ng mga trumpeta sa pagpapatunog ng mga panawagan sa pakikipagdigma (10:9), ang pagbubukod ng 48 lunsod para sa mga Levita (35:2-8), ang pagkilos na dapat gawin laban sa idolatriya at sa mga tumatahan sa Canaan (33:50-56), ang pagpili ng anim na kanlungang lunsod, ang mga tagubilin sa paghawak sa mga kaso ng mga taong nag-aangking nakapatay nang di-sinasadya (35:9-33), at ang mga kautusan may kinalaman sa pagmamana at pag-aasawa ng mga babaing tagapagmana (27:8-11; 36:5-9).

Karagdagan pa, tiyakang binabanggit sa ulat na si Moises ang nagtala ng mga lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita (Bil 33:2), at sinasabi rin sa pangwakas na mga salita ng aklat ng Mga Bilang na siya ang manunulat ng salaysay na ito.—36:13.

Autentisidad. Ang autentisidad ng aklat ay hindi mapag-aalinlanganan. Namumukod-tangi ito sa pagkatahasan. Hindi nito pinagtakpan ang maling paggawi ng Israel at ang kanilang pagkatalo. (Bil 11:1-5, 10, 32-35; 14:2, 11, 45) Inilantad nito maging ang mga pagkakasala ni Moises mismo, ng kaniyang mga kapatid na sina Aaron at Miriam, at ng mga pamangkin niya na sina Nadab at Abihu. (3: 3, 4; 12:1-15; 20:2-13) Sa maraming kaso, ang mga pangyayaring nakatala sa aklat ay muling isinalaysay sa Mga Awit (78:14-41; 95:7-11; 105:40, 41; 106:13-33; 135:10, 11; 136:16-20). Sa pamamagitan ng kanilang pagtukoy sa mahahalagang pangyayari at sa iba pang mga detalye sa Mga Bilang, ipinakita nina Josue (4:12; 14:2), Jeremias (2Ha 18:4), Nehemias (9:19-22), David (Aw 95:7-11), Isaias (48:21), Ezekiel (20:13-24), Oseas (9:10), Amos (5:25), Mikas (6:5), ng Kristiyanong martir na si Esteban (Gaw 7:36), ng mga apostol na sina Pablo (1Co 10:1-11) at Pedro (2Pe 2:15, 16), ng alagad na si Judas (tal 11),

at ng Anak ng Diyos (Ju 3:14; Apo 2:14) na tinatanggap nila ang rekord na ito bilang bahagi ng kinasihang Salita ng Diyos. Nariyan din ang hula ni Balaam tungkol sa bituin na lalabas mula sa Jacob, na unang natupad nang maging hari si David at, nang maglaon, nang supilin niya ang mga Moabita at mga Edomita .—Bil 24:15-19; 2Sa 8:2, 13, 14.

Kahalagahan. Mariing ipinakikita ng aklat ng Mga Bilang na mahalaga ang pagsunod kay Jehova at ang paggalang sa kaniya at sa kaniyang mga lingkod, na kailangang magkaroon ng pananampalataya at magbantay laban sa mga taong di-makadiyos (Bil 13:25–14:38; 22:7, 8, 22; 26:9, 10; Heb 3:7–4:11; 2Pe 2:12-16; Jud 11; Apo 2:14), na hindi dapat

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MGA BILANG

Isang makasaysayang salaysay na nagpapakita kung gaano kahalaga na sundin si Jehova sa anumang kalagayan at igalang ang kaniyang mga kinatawan

Sumasaklaw sa mga pangyayari noong kalakhang bahagi ng panahong nasa ilang ang Israel patungo sa Lupang Pangako

---

Inirehistro at inorganisa ang mga tribo ng Israel

Mga isang taon pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, inirehistro ang lahat ng lalaking Israelita na 20 taóng gulang pataas, maliban sa mga Levita (1:1-49)

Ang bawat tatlong-tribong pangkat ay inatasan ng dakong pagkakampuhan at ng puwesto sa pagkakasunud-sunod ng paghayo (2:1-34)

Ibinukod ang mga Levita upang maging katulong ng mga saserdote; inirehistro ang lahat ng Levita na mahigit sa isang buwan ang edad; kinuha sila ni Jehova kapalit ng mga panganay ng iba pang mga tribo (3:1-51)

Ang mga supling na lalaki nina Kohat, Gerson, at Merari, tatlong anak ni Levi, na may edad na mula 30 hanggang 50 ay binilang at binigyan ng mga atas na paglilingkod (4:1-49)

Kinunan ng isa pang sensus ang mga Israelita di-katagalan bago sila pumasok sa Lupang Pangako (26:1-65)

Ang mga Israelita ay binigyan ng Diyos ng mga utos may kinalaman sa kanilang pagsamba at sa kanilang pakikitungo sa isa't isa

Inilahad ang mga kahilingan sa mga Nazareo (6:1-21)

Ipinangilin ang Paskuwa; may ginawang probisyon upang ang sinumang marumi o naglalakbay sa malayo ay makapangilin nito isang buwan pagkaraan ng Nisan 14 (9:1-14)

Ibinigay ang iba't ibang tuntunin may kinalaman sa mga tungkulin at mga pribilehiyo ng mga saserdote at mga Levita, kasama ang paghahanda ng tubig na panlinis at ang mga paggagamitan nito (18:1–19:22)

Itinala ang mga handog na dapat ihandog bawat araw, tuwing Sabbath, sa pasimula ng bawat buwan, sa panahon ng mga kapistahan, at sa ikapitong buwan (28:1–29:40)

Isinulat ang mga utos ni Jehova na umuugit sa mga panata (30:1-16)

Ang mga nagkasala ay dapat magtapat at dapat magbayad sa pinagkasalahan (5:5-8)

Itinakda ang paraan ng paghawak sa mga kaso kapag ang isang asawang babae ay pinaghihinalaan ng lihim na pangangalunya (5:11-31)

Gumawa ng mga kaayusan may kaugnayan sa anim na kanlungang lunsod (35:9-34)

Hindi pinahalagahan ng mga Israelita ang mga paglalaan ni Jehova, at sinuway nila ang kaniyang mga utos

Nagreklamo ang bayan may kinalaman sa pagkain ng manna at ninasa nilang kumain ng karne; nang maglaan si Jehova ng pugo, marami ang naging napakasakim at pinarusahan ng kamatayan (11:4-34)

Pinaniwalaan nila ang masamang ulat ng sampung matatakuting tiktik at ninais nilang bumalik sa Ehipto; kinailangan ni Moises na makiusap para sa kanila (13:1–14:19)

Nang ang mapaghimagsik na salinlahing iyon ay sentensiyahang magpagala-gala at mamatay sa ilang, tinangka ng bayan na pumasok sa Lupang Pangako nang walang pagsang-ayon ni Jehova, at natalo sila sa pakikipagdigma (14:26-45)

Hindi iginalang ang nakikitang mga kinatawan ni Jehova

Nagsalita sina Miriam at Aaron laban kay Moises; pinakapitan ni Jehova ng ketong si Miriam (12:1-15)

Sina Kora, Datan, Abiram, On, at ang 250 pinuno ay nagpisan laban kina Moises at Aaron; pinuksa ni Jehova ang mga rebelde, at naging dahilan ito ng higit pang pagbubulung-bulungan; 14,700 pa ang namatay (16:1-50)

Sa Kades, labis-labis na nagreklamo ang mga Israelita laban kina Moises at Aaron dahil sa kakapusan ng tubig; nang makahimalang maglaan si Jehova ng tubig, hindi pinabanal nina Moises at Aaron ang pangalan ni Jehova at sa gayo'y naiwala nila ang pribilehiyong makapasok sa Lupang Pangako (20:1-13)

Ang mga Israelita ay nanghimagod at nagsalita laban kay Jehova at kay Moises; sinalot sila ng mga serpiyente, at marami ang namatay; namagitan si Moises para sa bayan, at ang sinumang nakagat ay maaaring maligtas sa pamamagitan ng pagtitig sa isang tansong serpiyente (21:4-9)

Pinagpala ni Jehova ang Israel ngunit hiningi niya ang bukod-tanging debosyon ng bansa habang naghahanda silang pumasok sa Canaan

Pinagtagumpay ni Jehova ang Israel laban sa hari ng Arad (21:1-3)

Tinalo ng Israel sina Sihon at Og, at inari nila ang lupain ng mga ito (21:21-35)

Inupahan ni Balak si Balaam upang sumpain ang mga Israelita, ngunit pinilit siya ni Jehova na pagpalain ang Israel (22:2–24:25)

Ibinuyo ng mga babaing Moabita ang mga lalaking Israelita sa idolatriya at pakikiapid; 24,000 ang pinatay dahil sa gayong pagkahulog sa apostasya; tumigil si Jehova nang ipakita ni Pinehas na hindi niya pahihintulutang magkaroon ng kaagaw si Jehova (25:1-18)

ilagay si Jehova sa pagsubok dahil sa kawalang-pananampalataya (Bil 21:5, 6; 1Co 10:9) at na dapat iwasan ang pagbubulung-bulungan (Bil 14:2, 36, 37; 16:1-3, 41; 17:5, 10; 1Co 10:10, 11) at ang seksuwal na imoralidad (Bil 25:1-9; 31:16; 1Co 10:6, 8). Ipinababanaag ng mga pakikitungo ni Jehova sa Israel ang kaniyang dakilang kapangyarihan, awa, at maibiging-kabaitan, gayundin ang kaniyang pagiging mabagal sa pagkagalit, bagaman hindi niya iniuurong ang kaparusahan kapag ito'y nararapat. (Bil 14:17-20) Karagdagan pa, ang posisyon at ministeryo ni Moises (Bil 12:7; Heb 3:2-6), ang makahimalang paglalaan ng tubig mula sa batong-limpak (Bil 20:7-11; 1Co 10:4), ang pagtataas ng tansong serpiyente (Bil 21:8, 9; Ju 3:14, 15), at ang tubig na panlinis (Bil 19:2-22; Heb 9:13, 14) ay nagsilbing makahulang mga larawan na natupad kay Kristo Jesus.

Ang ulat ay naglalaan ng materyal na nakatutulong upang maunawaan ang ibang mga kasulatan. Ipinakikita nito kung ano ang saligan ng Judeanong si Haring Hezekias sa pagdaraos ng Paskuwa noong Ziv (Iyyar) 14, sa halip na noong Nisan (Abib) 14. (Bil 9:10, 11; 2Cr 30:15) Dahil sa kumpletong pagtalakay nito hinggil sa pagka-Nazareo (Bil 6:2-21), nauunawaan natin kung bakit hindi dapat magpagupit ng buhok sina Samson at Samuel (Huk 13:4, 5; 1Sa 1:11) at kung bakit hindi dapat uminom ng nakalalangong inumin si Juan na Tagapagbautismo. (Luc 1:15) Para sa iba pang mga halimbawa, paghambingin ang Bilang 2:18-23 at Awit 80:2; Bilang 15:38 at Mateo 23:5; Bilang 17:8-10 at Hebreo 9:4; Bilang 18:26 at Hebreo 7:5-9; Bilang 18:31 at 1 Corinto 9: 13, 14; Bilang 28:9, 10 at Mateo 12:5.

BILANG, NUMERO. Sa sinaunang Hebreo, ang mga bilang ay isinusulat nang buo. Ilang panahon pagkaraan ng pagkatapon sa Babilonya, sinunod ng mga Judio ang kaugalian ng paggamit sa mga titik ng kanilang alpabeto bilang mga sagisag ng mga numero. Gayunman, hindi lumilitaw kahit sa Hebreong mga manuskrito ng Bibliya pagkaraan ng pagkatapon ang gayong pamamaraan. Ang isa sa pinakamatatandang ispesimen ng sulat Hebreo ay ang inskripsiyong nakuha sa paagusan ng tubig ng Siloam (malamang na mula sa panahon ng paghahari ni Hezekias [745-717 B.C.E.]), kung saan ang mga sukat ay nakasulat nang kumpleto. Kapag isinulat nang buo ang mga bilang, ito ay nagbibigay ng karagdagang antas ng katumpakan at pagkamaaasahan sa mga manuskrito ng Hebreong Kasulatan, na maraming ulit nang kinopya, yamang sa pagkopya ay karaniwan nang mas madaling magkamali sa isang numero kaysa sa isang salita.

Sa Hebreo, ang mga bilang na mahigit sa sampu ay kombinasyon ng mga salita, halimbawa ay 12 (dalawa at sampu) (Gen 14:4), maliban sa 20 na anyong pangmaramihan ng sampu; ang 30 ay salitang pangmaramihan na halaw sa tatlo; ang 40 ay salitang pangmaramihan na halaw sa apat, at patuloy. Ang isang daan ay isang hiwalay na salita; ang 200 naman ay doblihang anyo nito. Ang iba pang "daan-daan" o "dadaanin" ay binubuo ng dalawang salita, gaya ng 300. Ang pinakamataas na bilang na tinumbasan ng isang salitang Hebreo ay 20,000, ang doblihang anyo ng 10,000 (laksa). Ang mas malalaking bilang naman ay kombinasyon ng mga salita. Halimbawa, sa 1 Cronica 5:18 ang bilang na 44,760 ay, sa literal, apatnapu at apat na libo at pitong daan-daan at animnapu. Ang isang milyon ay isinusulat na isang libong libu-libo. (2Cr 14:9) Pinagpala si Rebeka ng kaniyang pamilya, na sinasabi: "O ikaw, kapatid namin, ikaw nawa ay maging libu-libong sampung libo [sa literal, libu-libong laksa-laksa]." (Aktuwal na umabot nang milyun-milyon ang mga inapo ni Rebeka.) (Gen 24:55, 60) Sa pangitain ni Daniel, ipinakikitang nakatayo sa harap ni Jehova ang "sampung libong tigsasampung libo [sa literal, isang laksang laksa-laksa]."—Dan 7:10.

Paminsan-minsan ang mga bilang ay ginagamit sa pagtantiya, anupat nasa anyong mga buong bilang, halimbawa ay sa Awit 90:10, kung saan binabanggit ng salmista ang hangganang edad ng tao, at posibleng gayundin sa 1 Hari 19:18 (7,000 na hindi yumukod kay Baal) at sa 2 Cronica 14:9 (isang milyong Etiope na tinalo ni Asa).

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang mga numero ay karaniwan nang isinusulat nang buo. Sa mga manuskritong Sinaitic at Alexandrine, ang bilang ng "mabangis na hayop" ay nakasulat nang buo.—Apo 13:18.

Walang Numerolohiya sa Bibliya. Yamang ang Bibliya ay isang aklat kapuwa ng kasaysayan at hula, ang binanggit na mga bilang dito ay maaaring literal o makasagisag. Karaniwan na, isinisiwalat ng konteksto kung sa anong diwa ginagamit ang isang bilang. May ilang bilang na madalas na lumilitaw sa Bibliya sa makatalinghaga, makalarawan, o makasagisag na diwa, at sa gayong mga kaso ay mahalagang maunawaan ang kahulugan ng mga ito upang maunawaan ang teksto. Gayunman, ang paggamit na ito ng Bibliya sa mga bilang ay hindi dapat ipagkamali sa numerolohiya, kung saan iniuugnay sa okulto ang mga bilang, mga kombinasyon ng mga ito, at ang mga suma total ng mga ito. Lumilitaw na nagmula sa sinaunang Babilonya ang numerolohiya at hinahatulan iyon ng Diyos kasama ng iba pang mga anyo ng panghuhula.—Deu 18:10-12.

Tatalakayin natin sa mga sumusunod ang ilan sa makasagisag na paggamit sa partikular na mga bilang na madalas gamitin sa Bibliya.

Isa. Kapag ginagamit sa makasagisag na paraan, ang bilang na ito ay nagpapahiwatig ng pagiging iisa, pagiging natatangi, gayundin ng pagkakaisa at pagkakasuwato sa layunin at pagkilos. "Si Jehova na ating Diyos ay iisang Jehova," ang sabi ni Moises. (Deu 6:4) Siya lamang ang Soberano. Siya ay natatangi. Hindi niya ibinabahagi sa iba ang kaniyang kaluwalhatian, di-gaya sa kaso ng mga paganong trinitaryong diyos. (Gaw 4:24; Apo 6:10; Isa 42:8) Nagkakaisa si Jehova at si Jesu-Kristo sa layunin at gawain (Ju 10:30) at ang mga alagad ni Kristo ay dapat na may lubusang pakikipagkaisa sa Diyos, sa kaniyang Anak, at sa isa't isa. (Ju 17:21; Gal 3:28) Ang gayong pagkakaisa ay maipaghahalimbawa sa kaayusan sa pag-aasawa.—Gen 2:24; Mat 19:6; Efe 5:28-32.

Dalawa. Madalas lumitaw ang bilang na dalawa sa mga legal na usapin. Mas matibay ang patotoo kapag magkasuwato ang salaysay ng dalawang saksi. Dalawang saksi, o kaya'y tatlo, ang kailangan upang mapagtibay ang isang usapin sa harap ng mga hukom. Ang simulaing ito ay sinusunod din sa kongregasyong Kristiyano. (Deu 17:6; 19:15; Mat 18:16; 2Co 13:1; 1Ti 5:19; Heb 10:28) Sinunod ng Diyos ang simulaing ito nang iharap niya ang kaniyang Anak sa mga tao bilang Tagapagligtas ng sangkatauhan. Sinabi ni Jesus: "Sa inyong sariling Kautusan ay nakasulat, 'Ang patotoo ng dalawang tao ay totoo.' Isa ako na nagpapatotoo tungkol sa aking sarili, at ang Ama na nagsugo sa akin ay nagpapatotoo tungkol sa akin."—Ju 8:17, 18.

Kapag makalawang ulit na ginawa ang isang bagay—halimbawa, inulit ang isang kapahayagan o pangitain, kahit na sa magkatulad lamang na paraan—matibay na pinatutunayan nito na tiyak at totoo ang bagay na tinutukoy (gaya sa panaginip ni Paraon tungkol sa mga baka at mga uhay ng butil; Gen 41:32). Punô ng paralelismo ng mga kaisipan ang tulang Hebreo sa Bibliya, anupat higit na naititimo ng mga iyon sa isip ang ipinahahayag na mga katotohanan at kasabay nito ay nililinaw ang mga punto sa pamamagitan ng iba't ibang pananalita sa paralelismo.—Tingnan ang Aw 2, 44, at iba pa.

Sa hula ni Daniel, isang partikular na hayop na may "dalawang sungay" ang sumagisag sa tambalang pamamahala ng Imperyo ng Medo-Persia. —Dan 8:20, 21; ihambing ang Apo 13:11.

Tatlo. Bagaman ang patotoo ng dalawang saksi sa iisang usapin ay sapat nang katibayan para sa legal na pagkilos, mas matibay ang patotoo kapag tatlo ang nagbigay nito. Samakatuwid, ang bilang na tatlo ay ginagamit kung minsan upang magpahiwatig ng tindi, pagdiriin, o karagdagang puwersa. "Ang panali na tatlong-ikid ay hindi madaling mapatid." (Ec 4:12) Nagsilbing pagdiriin ang tatlong beses na pagtatanong ni Jesus kay Pedro matapos siyang ikaila nito nang tatlong ulit. (Mat 26:34, 75; Ju 21:15-17) Ang pangitain ni Pedro kung saan sinabi sa kaniya na kumain mula sa lahat ng uri ng hayop, kabilang na yaong marurumi ayon sa Kautusan, ay idiniin nang ibigay ito sa kaniya nang tatlong beses. Walang alinlangan na dahil dito, nang tanggapin ni Cornelio at ng sambahayan nito ang mabuting balita, mas madaling naunawaan ni Pedro na ibinabaling na noon ng Diyos ang kaniyang pansin sa di-tuling mga tao ng mga bansa, na itinuturing na marumi ng mga Judio.—Gaw 10:1-16, 28-35, 47, 48.

Ang sukdulang kabanalan at kalinisan ni Jehova ay idiniriin ng sinabi ng makalangit na mga nilalang: "Banal, banal, banal si Jehova." (Isa 6:3; Apo 4:8) Bago alisin sa trono ang huling makalupang hari na mula sa linya ni David, sinabi ni Jehova: "Kagibaan, kagibaan, kagibaan ang gagawin ko roon. Kung tungkol din dito, hindi nga iyon aariin ninuman hanggang sa dumating siya na may legal na karapatan, at ibibigay ko iyon sa kaniya." Dito ay mariin niyang ipinakita na walang Davidikong hari na uupo sa trono sa Jerusalem sa kaniyang pangalan—lubusang mababakante ang trono—hanggang sa dumating ang panahon ng Diyos upang itatag ang kaniyang Mesiyas sa kapangyarihan ng Kaharian. (Eze 21:27) Ang tindi ng mga kaabahang sasapit sa mga naninirahan sa lupa ay inihula sa pamamagitan ng tatlong beses na pag-ulit sa pananalitang "sa aba."—Apo 8:13.

Apat. Ang apat ay isang bilang na nagpapahiwatig kung minsan ng pagiging pansansinukob o pagiging parisukat sa simetriya at anyo. Masusumpungan ito nang tatlong ulit sa Apocalipsis 7:1. Doon, ang "apat na anghel" (lahat niyaong may hawak sa "apat na hangin," anupat nakahanda para sa lubusang pagpuksa) ay nakatayo sa "apat na sulok" ng lupa (maaari nilang pakawalan ang mga hangin nang pahilis o diyagonal, at walang bahagi ng lupa ang makaliligtas). (Ihambing ang Dan 8:8; Isa 11:12; Jer 49:36; Zac 2:6; Mat 24:31.) Ang Bagong Jerusalem ay "parisukat," anupat magkakasukat ang bawat dimensiyon, at sa katunayan ay hugis-kubiko. (Apo 21:16) Masusumpungan sa Zacarias 1:18-21; 6:1-3 at Apocalipsis 9:14, 15 ang iba pang makasagisag na mga pananalita na gumagamit ng bilang na apat.

Anim. Kung minsan, ang bilang na ito ay lumalarawan sa di-kasakdalan. Ang bilang ng "mabangis na hayop" ay 666 at tinatawag na "bilang ng isang tao," anupat ipinahihiwatig na may kaugnayan ito sa di-sakdal at makasalanang tao, at waring sumasagisag ito sa pagiging di-sakdal niyaong kinakatawanan ng "mabangis na hayop." Samakatuwid, itinatampok ng bilang na anim na inulit hanggang

ikatlong antas (anupat ang anim ay nasa posisyon ng yunit, sasampuin at dadaanin) ang di-kasakdalan at kakulangan niyaong kinakatawanan o inilalarawan ng hayop.—Apo 13:18.

Pito. Malimit na ginagamit sa Kasulatan ang pito upang magpahiwatig ng pagiging kumpleto. Kung minsan ay tumutukoy ito sa pagtapos sa isang gawain. O maaari itong tumukoy sa kumpletong siklo ng mga bagay-bagay ayon sa itinatag o ipinahintulot ng Diyos. Tinapos ni Jehova ang kaniyang gawain may kinalaman sa lupa sa loob ng anim na araw ng paglalang at nagpahinga siya sa ikapitong araw; sa pamamagitan nito ay nagbigay siya ng parisan para sa buong kaayusan ng Sabbath, mula sa pitong-araw na sanlinggo hanggang sa taon ng Jubileo na kasunod ng siklong pitong ulit na pitong taon. (Exo 20:10; Lev 25:2, 6, 8) Tigpitong araw ang Kapistahan ng Tinapay na Walang Lebadura at ang Kapistahan ng mga Kubol. (Exo 34:18; Lev 23:34) Madalas lumitaw ang pito may kaugnayan sa Levitikong mga alituntunin sa paghahandog (Lev 4:6; 16:14, 19; Bil 28:11) at paglilinis.—Lev 14:7, 8, 16, 27, 51; 2Ha 5:10.

Makikita sa "pitong kongregasyon" ng Apocalipsis, at sa mga katangian ng mga ito, ang isang kumpletong larawan ng *lahat* ng kongregasyon ng Diyos sa lupa.—Apo 1:20–3:22.

Ipinahihiwatig ng "pitong ulo" ng "mabangis na hayop" (Apo 13:1) kung hanggang sa anong antas pahihintulutang umiral ang hayop. Bagaman ang "kulay-iskarlatang mabangis na hayop" ay tinatawag na "ikawalong" hari, nagmula ito sa pito at hindi umiral nang hiwalay sa mabangis na hayop na may pitong ulo (Apo 17:3, 9-11), gaya rin ng "larawan" ng "mabangis na hayop." (Apo 13:14) Sa katulad na paraan, ang "mabangis na hayop" na may dalawang sungay sa totoo ay umiral na kasabay at kaugnay ng orihinal na "mabangis na hayop" anupat ang "marka" niyaon ay sinisikap nitong ilagay sa lahat ng tao.—Apo 13:11, 16, 17.

Nagpakita si Jehova ng mahabang pagtitiis sa Israel ngunit binabalaan niya sila na kung sa kabila ng kaniyang disiplina ay ipagwawalang-bahala nila siya, parurusahan niya sila nang "pitong ulit," samakatuwid nga, nang lubusan, dahil sa kanilang mga kasalanan.—Lev 26:18, 21, 28.

Sa makasaysayang mga bahagi ng Kasulatan, malimit na lumilitaw ang pito upang magpahiwatig ng pagiging kumpleto, o ng paggawa sa isang gawain nang lubusan. Nagpamalas ang mga Israelita ng lubos na pananampalataya at pagsunod sa pamamagitan ng paghayo sa palibot ng Jerico sa loob ng pitong araw, anupat nilibot nila iyon nang pitong ulit noong ikapitong araw, at pagkatapos niyaon ang pader ng lunsod ay bumagsak. (Jos 6:2-4, 15) Nagpakita si Elias ng lubos na pananampalataya sa bisa ng kaniyang panalangin sa Diyos nang utusan niya ang kaniyang lingkod na umahon sa Bundok Carmel upang tumingin sa kalangitan nang pitong ulit bago lumitaw ang isang ulap-ulan. (1Ha 18:42-44) Kinailangan ni Naaman na ketongin na maligo nang pitong ulit sa Ilog Jordan. Bilang isang makapangyarihang heneral sa Sirya, kinailangan niyang magpamalas ng ganap na kapakumbabaan upang maisagawa ang pagkilos na ito na inirekomenda ng propetang si Eliseo, ngunit dahil sa kaniyang pagkamasunurin, nilinis siya ni Jehova. (2Ha 5:10, 12) Sa matulain at mapuwersang paraan, ang kadalisayan, pagkakumpleto, kasakdalan, at kahusayan ng mga pananalita ni Jehova ay itinulad sa pilak na dinalisay sa tunawang hurno, na makapitong nilinis. (Aw 12:6) Ang awa ni Jehova ay dinadakila ng pananalitang: "Ang matuwid ay maaaring mabuwal nang kahit pitong ulit, at tiyak na babangon siya." (Kaw 24:16) Ipinahayag ng salmista na karapat-dapat Siya sa lahat ng papuri: "Pitong ulit kitang pinupuri sa isang araw."—Aw 119:164.

Sagana ang aklat ng Apocalipsis sa makasagisag na paggamit ng bilang na pito may kaugnayan sa mga bagay ng Diyos at sa kaniyang kongregasyon, at gayundin sa mga bagay ng Kalaban ng Diyos, si Satanas na Diyablo, sa lubus-lubusang pakikipaglaban nito upang salansangin ang Diyos at ang kaniyang bayan.—Apo 1:4, 12, 16; 5:1, 6; 8:2; 10:3; 12:3; 13:1; 15:1, 7; 17:3, 10; at iba pang mga teksto.

Ang pinaraming pito ay ginagamit sa isang nakakatulad na diwa ng pagiging kumpleto. Ang pitumpu (sampung ulit na pito) ay makahulang ginagamit sa "pitumpung sanlinggo" sa hula ni Daniel tungkol sa pagdating ng Mesiyas. (Dan 9:24-27; tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO.) Dahil sa pagsuway sa Diyos, naging tiwangwang ang Jerusalem at Juda sa loob ng 70 taon "hanggang sa mabayaran ng lupain [nang lubusan] ang mga sabbath nito."—2Cr 36:21; Jer 25:11; 29:10; Dan 9:2; Zac 1:12; 7:5.

Ang pitumpu't pito, na isang pag-uulit ng bilang na pito, ay katumbas ng pananalitang "habang panahon" o "walang takda." Pinayuhan ni Jesus ang mga Kristiyano na magpatawad sa kanilang mga kapatid sa gayong antas. (Mat 18:21, 22) Palibhasa'y itinakda ng Diyos na sinumang pumatay kay Cain, na mamamaslang, ay "gagantihan nang pitong ulit," ganito naman ang sinabi ni Lamec, na lumilitaw na pumatay ng isang tao bilang pagtatanggol sa sarili: "Kung pitong ulit na ipaghihiganti si Cain, kung gayon si Lamec ay pitumpung ulit at pito."—Gen 4:15, 23, 24.

Walo. Ang bilang na walo ay ginamit din upang higit na *idiin* ang pagiging kumpleto ng isang bagay (anupat mas marami nang isa kaysa sa pito, ang

karaniwang ginagamit na bilang para sa pagiging kumpleto), kaya naman kung minsan ay lumalarawan ito sa kasaganaan. Tiniyak ni Jehova sa kaniyang bayan na ililigtas niya sila mula sa banta ng Asirya, anupat sinasabi na dapat magbangon laban sa Asiryano ng "pitong pastol, oo, [hindi lamang pito, kundi] walong duke mula sa mga tao." (Mik 5:5) Bilang angkop na kasukdulan ng Kapistahan ng mga Kubol na panghuling kapistahan ng sagradong taon, ang ikawalong araw ay magiging isang banal na kombensiyon, kapita-pitagang kapulungan at isang araw ng lubusang kapahingahan.—Lev 23:36, 39; Bil 29:35.

Sampu. Ang sampu ay bilang na nagpapahiwatig ng kalubusan, kabuuan, kalipunan, ang suma total ng lahat ng bumubuo sa isang bagay. Mapapansin din na kapag magkasamang ginagamit ang mga bilang na pito at sampu, ang pito ay kumakatawan sa bagay na mas mataas o nakahihigit at ang sampu naman ay kumakatawan sa isang bagay na nakabababa.

Lubusang ipinahayag ng Sampung Salot na pinasapit sa Ehipto ang mga kahatulan ng Diyos sa Ehipto—ang lahat ng kailangan upang lubusang hiyain ang huwad na mga diyos ng Ehipto at upang palayain mula sa mga kamay ng Ehipto ang Israel na bayan ng Diyos. Ang "Sampung Salita" ang bumubuo sa mga saligang kautusan ng tipang Kautusan; ang mga ito ay pinalalawak lamang ng mga 600 iba pang batas, anupat nililinaw at ipinaliliwanag ang pagkakapit ng mga ito. (Exo 20:3-17; 34:28) Ginamit ni Jesus ang bilang na sampu sa ilan sa kaniyang mga ilustrasyon upang ipahiwatig ang kabuuan o ang hustong bilang ng isang bagay.—Mat 25:1; Luc 15:8; 19:13, 16, 17.

Ang isa sa mga hayop sa pangitain ni Daniel at ang ilang hayop na inilalarawan sa Apocalipsis ay may sampung sungay. Maliwanag na sumasagisag ang mga ito sa lahat ng kapangyarihan, o "mga hari," sa lupa na bumubuo sa makahayop na kaayusan. (Dan 7:7, 20, 24; Apo 12:3; 13:1; 17:3, 7, 12) Ang kalubusan ng pagsubok o yugto ng pagsubok na itinatalaga ng Diyos para sa kaniyang mga lingkod o ipinahihintulot niyang danasin nila ay ipinahahayag sa Apocalipsis 2:10: "Huwag kang matakot sa mga bagay na malapit mo nang pagdusahan. Narito! Patuloy na itatapon ng Diyablo ang ilan sa inyo sa bilangguan upang *lubos* kayong mailagay sa pagsubok, at upang magkaroon kayo ng kapighatiang *sampung araw."*

Labindalawa. Ang patriyarkang si Jacob ay nagkaroon ng 12 anak na lalaki, na naging mga pundasyon ng 12 tribo ng Israel. Sa ilalim ng tipang Kautusan, inorganisa ng Diyos ang kanilang mga supling upang maging bansa ng Diyos. Ang bilang na 12 kung gayon ay waring lumalarawan sa isang kumpleto at timbang na kaayusang itinatag ng Diyos. (Gen 35:22; 49:28) Pumili si Jehova ng 12 apostol, na bumubuo sa pangalawahing mga pundasyon ng Bagong Jerusalem, na itinayo sa ibabaw ni Jesu-Kristo. (Mat 10:2-4; Apo 21:14) May 12 tribo ang "mga anak [ng espirituwal na] Israel," at bawat tribo ay binubuo ng 12,000 miyembro. —Apo 7:4-8.

Kung minsan ay makahulugan din ang pinaraming 12. Nagtatag si David ng 24 na pangkat ng pagkasaserdote na maglilingkod nang halinhinan sa templong itinayo ni Solomon noong dakong huli. (1Cr 24:1-18) Nakatutulong ito sa pagkilala sa "dalawampu't apat na matatanda" na nakaupo sa palibot ng trono ng Diyos, nadaramtan ng mapuputing panlabas na kasuutan at nakasuot ng mga korona. (Apo 4:4) Ang mga sumusunod sa yapak ni Jesu-Kristo, na kaniyang espirituwal na mga kapatid, ay pinangakuang magiging mga hari at mga saserdote sa langit kasama niya. Ang matatandang ito ay hindi lamang ang mga apostol, na may bilang lamang na 12. Maliwanag na lumalarawan sila sa buong kalipunan ng "maharlikang pagkasaserdote," ang 144,000 (gaya ng inilalarawan ng 24 na pangkat ng mga saserdote na naglilingkod sa templo) sa kanilang mga katungkulan sa langit, bilang kinoronahang mga hari at mga saserdote.—1Pe 2:9; Apo 7:4-8; 20:6.

Apatnapu. Sa ilang kaso, ang mga yugto ng paghatol o pagpaparusa ay waring nauugnay sa bilang na 40. (Gen 7:4; Eze 29:11, 12) Binigyan ng 40 araw ang Nineve upang magsisi. (Jon 3:4) Itinatawag-pansin naman ng isa pang paggamit sa bilang na 40 ang isang pagkakatulad sa buhay ni Jesu-Kristo at ni Moises, na lumalarawan kay Kristo. Kapuwa sila nag-ayuno sa loob ng 40 araw.—Exo 24:18; 34:28; Deu 9:9, 11; Mat 4:1, 2.

BILANGGUAN. Isang dakong kulungan ng isa na lilitisin o ng isa na nasumpungang nagkasala ng paglabag sa batas. Ganito ang mga kahulugan ng iba't ibang pananalita sa orihinal na wika na tumutukoy sa isang bilangguan, o piitan: "bahay na pabilog" (Gen 39:20; ihambing ang tlb sa *Rbi8*), "bahay ng imbakang-tubig" (Exo 12:29, tlb sa *Rbi8*), "bahay-kulungan" (Gen 42:19; 1Ha 22:27; Jer 52:11), "bahay ng mga bilanggo o ng mga nakagapos" (Huk 16:21; Ec 4:14), "bahay ng mga pangawan" (2Cr 16:10), "dako ng mga gapos" (Mat 11:2), "dako ng pagbabantay" (Mat 14:10), at "dakong kulungan o dako ng pag-oobserba" (Gaw 5:18).

Sa gitna ng iba't ibang sinaunang mga tao, kabilang na ang mga Ehipsiyo, mga Filisteo, mga Asiryano, mga Babilonyo, at mga Persiano, ang pagbibilanggo ay isang paraan ng legal na pagpapa-

rusa. (Gen 39:20; Huk 16:25; 2Ha 17:4; Ezr 7:26; Jer 52:31-33) Ang mga bilanggo ay maaaring igapos ng mga pangaw at puwersahang pagtrabahuhin ng mabibigat na gawain, gaya ng paggiling. (Huk 16:21; 2Ha 17:4; Aw 105:17, 18; Jer 52:11) Sa Ehipto, maaaring ilagay ang isang pinagkakatiwalaang bilanggo (gaya ni Jose) upang mangasiwa sa ibang mga preso at atasang magsilbi sa mga bilanggo na dating may prominenteng posisyon bago sila nakulong.—Gen 39:21–40:4.

Sa paanuman ay may mga bilangguan na mula pa noong ika-18 siglo B.C.E., sapagkat noon maykamaliang ikinulong si Jose sa piitan na karugtong ng "bahay ng pinuno ng tagapagbantay." (Gen 39:20; 40:3; 41:10) Lumilitaw na ang Ehipsiyong piitang ito ay may bartolina, o lungaw na kahugis ng isang imbakang-tubig, kung saan inilalagay ang ilang bilanggo.—Gen 40:15; 41:14; ihambing ang Isa 24:22.

Walang probisyon sa Kautusang Mosaiko para gumamit ng mga bilangguan bilang isang paraan ng pagpaparusa. Yamang ang katarungan ay dapat ilapat nang mabilis (Jos 7:20, 22-25), mababasa natin sa Pentateuch na inilalagay lamang sa kulungan ang mga indibiduwal sa mga kasong nangangailangan ng paglilinaw ng Diyos. (Lev 24:12; Bil 15:34) Gayunman, nang maglaon ay gumamit ang mga Israelita ng mga bilangguan. Halimbawa, ikinulong ang propetang si Jeremias sa "bahay-pangawan, sa bahay ni Jehonatan na kalihim." Ang dakong kulungang ito ay may "mga nakaarkong silid," marahil ay mga selda sa bartolina. Napakasama ng mga kalagayan doon anupat nangamba si Jeremias na baka mamatay siya roon. (Jer 37:15-20) Dahil dito, inilipat siya sa "Looban ng Bantay," anupat doon ay binibigyan siya ng pang-araw-araw na panustos na tinapay, maaari siyang tumanggap ng mga panauhin at nakagawa siya ng mga transaksiyong pangnegosyo.—Jer 32:2, 8, 12; 37:21; tingnan din ang 1Ha 22:27; 2Cr 16:10; Heb 11:36.

Noong unang siglo C.E., ayon sa kaugaliang Romano, ang mga tagapagbilanggo o mga bantay ang personal na nananagot para sa mga bilanggo. (Gaw 12:19) Kaya naman ang tagapagbilanggo sa Filipos, sa pag-aakalang nakatakas ang kaniyang mga bilanggo, ay handa nang magpatiwakal. (Gaw 16:27) Para sa seguridad, kadalasang naglalagay ng mga bantay sa mga pinto ng bilangguan, at maaaring ilagay sa mga pangawan ang mga paa ng mga bilanggo o itanikala ang kanilang mga kamay sa kamay ng mga nagbabantay sa kanila. (Gaw 5:23; 12:6-10; 16:22-24) May ilang bilanggo na pinahintulutang tumanggap ng mga panauhin.—Mat 25:36; Gaw 23:35; 24:23, 27; 28:16-31; tingnan ang GAPOS, BUKLOD, BIGKIS; TAGAPAGBILANGGO.

Gaya nga ng inihula ni Kristo Jesus, marami sa kaniyang mga tagasunod ang dumanas ng pagkabilanggo. (Luc 21:12; Gaw 26:10; Ro 16:7; Col 4:10; Heb 10:34; 13:3) Habang nasa pagkatapon sa isla ng Patmos, isinulat ng apostol na si Juan na ang pagkabilanggo ay patuloy na magiging isang paraan ng pag-usig sa mga Kristiyano.—Apo 2:10.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na diwa, ang "bilangguan" ay maaaring tumukoy sa isang lupain ng pagkatapon (gaya ng Babilonya) o sa isang kalagayan ng espirituwal na pagkaalipin o pagkakulong. (Isa 42:6, 7; 48:20; 49:5, 8, 9; 61:1; Mat 12:15-21; Luc 4:17-21; 2Co 6:1, 2) Bagaman ang mga espiritung nilalang na naging masuwayin noong mga araw ni Noe ay walang pisikal na mga katawan na maaaring pigilan ng literal na mga gapos, nilimitahan naman ang kanilang gawain at nasa isang kalagayan na sila ng pusikit na kadiliman may kaugnayan sa Diyos na Jehova, anupat para silang nasa bilangguan. (1Pe 3:19; Jud 6; tingnan ang TARTARO.) Gayundin, ang kalaliman na doon ikukulong si Satanas sa loob ng isang libong taon ay isang "bilangguan," isang dako ng tulad-kamatayang pagkagapos o pagkakulong.—Apo 20:1-3, 7.

BILDAD. Isa sa tatlong kasamahan ni Job, tinatawag na Shuhita; isang inapo ni Shuah, na anak ni Abraham kay Ketura. (Job 2:11; Gen 25:2; 1Cr 1:32) Bilang ikalawang tagapagsalita sa tatlong yugto ng debate, kadalasan nang sinusugan ni Bildad ang pangkalahatang tema na inilatag ni Elipaz; ang kaniyang mga pahayag ay mas maiikli at higit na nakasasakit, bagaman hindi kasintindi niyaong kay Zopar. Si Bildad ang unang nag-akusa na gumawa ng masama ang mga anak ni Job at sa gayon ay karapat-dapat ang mga ito sa kapahamakang sumapit sa kanila. Taglay ang maling pangangatuwiran, ginamit niya ang ilustrasyong ito: Kung paanong natutuyo at namamatay ang papiro at mga tambo kung walang tubig, gayundin ang "lahat niyaong lumilimot sa Diyos"—isang pangungusap na totoo sa ganang sarili, ngunit maling-mali sa pagpapahiwatig na kumakapit ito sa may-takot sa Diyos na si Job. (Job 8) Tulad ni Elipaz, may-kabulaanang itinuring ni Bildad na ang mga kapighatian ni Job ay yaong mga sumasapit sa balakyot: 'hindi magkakaroon ng kaapu-apuhan ni ng supling man' ang kawawang si Job, ang pahiwatig ni Bildad. (Job 18) Sa kaniyang ikatlong pahayag, na maikli ngunit doon ay sinabi ni Bildad na ang tao ay "isang uod" at "isang bulati" kaya naman marumi sa harap ng Diyos, nagwakas ang mga salitang 'pang-aliw' ng tatlong kasamahan ni Job. (Job 25) Nang bandang huli, si Bildad, kasama ng dalawa, ay tinagubilinan ng Diyos na maghandog ng haing sinusunog at hilingin kay Job na idalangin sila.—Job 42:7-9.

BILEAM [posible, Isa na Lumalamon]. Isang bayang nakaatas sa mga Levita na mula sa pamilya ni Kohat. Ibinigay ito sa kanila mula sa teritoryo ng kalahati ng tribo ni Manases na nasa K ng Ilog Jordan. (1Cr 6:70; *LXX,* "Ieblaam") Hindi kabilang ang Bileam sa talaan ng mga lunsod ng mga Levita sa Josue 21:11-39. Gayunman, maraming iskolar ang naniniwala na dahil sa isang pagkakamali ng eskriba kung kaya naulit ang Gat-rimon sa talata 25 kapalit ng Bileam. Waring ang Bileam ay ibang baybay ng Ibleam, anupat ang huling nabanggit ang mas malimit gamitin.

BILGA [Lumiliwanag].

1. Ulo ng ika-15 sa 24 na pangkat ng makasaserdoteng paglilingkod nang muling organisahin ni David ang paglilingkod sa santuwaryo.—1Cr 24:1, 3, 14.

2. Isang saserdote na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ne 12:1, 5, 7) Sa sumunod na salinlahi, ang ulo ng kaniyang sambahayan sa panig ng ama ay si Samua.—Ne 12:12, 18, 26.

BILGAI [Lumiliwanag]. Isang saserdote, o ninuno ng isang saserdote, na sumang-ayon sa tipan na isinaayos ni Nehemias.—Ne 10:1, 8.

BILHA.

1. Isa sa mga alilang babae sa sambahayan ni Laban na ibinigay niya sa kaniyang anak na si Raquel upang maging alilang babae nito noong mapangasawa ito ni Jacob. (Gen 29:29) Naganap iyon sa Padan-aram, na nasa hilagaang matalampas na rehiyon ng Mesopotamia. Sa paglipas ng panahon, nang manatiling baog si Raquel, ibinigay niya si Bilha kay Jacob bilang pangalawahing asawa, upang magkaanak siya sa pamamagitan ng kaniyang alilang babae, gaya ng ginawa ni Sara. (Gen 16:2) Sa ganitong paraan ay nagkapribilehiyo si Bilha na maging ina ng dalawang anak na lalaki, sina Dan at Neptali, anupat ang mga inapo ng mga ito ang bumuo ng 2 sa 12 tribo ng Israel. (Gen 30:3-8; 35:25; 1Cr 7:13) Nang bumalik si Jacob sa lupain ng Canaan, si Bilha, kasama ang kaniyang mga anak, ay personal na ipinakilala ni Jacob sa kakambal niyang si Esau. Pagkamatay ni Raquel, ang panganay na anak ni Jacob na si Ruben ay nakiapid kay Bilha.—Gen 35:22; 49:3, 4.

2. Isang bayan ng tribo ni Simeon na nasa loob ng rehiyon ng Negeb sa Juda (1Cr 4:29), maliwanag na yaon ding Baala sa Josue 15:29.

BILHAN.

1. Unang nakatalang anak ni Shik Ezer, isang Horita.—Gen 36:20, 21, 27; 1Cr 1:42.

2. Anak ni Jediael, isang Benjamita. Ang pitong anak ni Bilhan ay mga ulo ng pamilya na ang mga inapo noong isang pagkakataon ay may bilang na 17,200 "magigiting at makapangyarihang mga lalaki."—1Cr 7:6, 10, 11.

BILSAN. Isa sa mga prominenteng tao na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel, 537 B.C.E.—Ezr 2:2; Ne 7:7.

BIMHAL. Isang ulo ng mga pinuno sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 33, 40.

BINEA. Isang inapo ng anak ni Saul na si Jonatan; mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:33-37, 40; 9:39-43.

BINGI. Tingnan ang PAGKABINGI.

BINHI. Ang Hebreong *ze'ra'* at ang Griegong *sper'ma,* na parehong isinalin bilang "binhi," ay maraming beses na lumilitaw sa Kasulatan at ginagamit o ikinakapit sa sumusunod na mga diwa: (a) agrikultural at botanikal, (b) pisyolohikal, at (c) sumasagisag sa "supling."

Agrikultural, Botanikal. Agrikultura ang pangunahing ikinabubuhay ng Israel, kaya naman maraming sinasabi ang Kasulatan tungkol sa paghahasik, pagtatanim, at pag-aani. Malimit banggitin ang "binhi," at ang unang halimbawa ay sa ulat tungkol sa ikatlong araw ng paglalang. Iniutos ni Jehova: "Sibulan ang lupa ng damo, pananim na nagkakabinhi, mga namumungang punungkahoy na nagluluwal ng bunga ayon sa kani-kanilang uri, na may sariling binhi, sa ibabaw ng lupa." (Gen 1:11, 12, 29) Dito'y isiniwalat ng Maylalang ang kaniyang layunin na latagan ang lupa ng pananim na nagkakabinhi, sa gayo'y mapananatili ang pagkasari-sari ng mga pananim na kaniyang nilikha, anupat ang bawat isa ay magluluwal "ayon sa uri nito" sa pamamagitan ng sarili nitong binhi.

Pisyolohikal. Sa Levitico 15:16-18 at 18:20, ginamit ang terminong Hebreo na *ze'ra'* sa pisyolohikal na diwa upang tumukoy sa semilyang inilabas. Sa Levitico 12:2, ang anyong *causative* ng pandiwang *za·ra'* (maghasik) ay isinalin ng ilang bersiyon gamit ang mga salitang Tagalog na "maglihi" o "magdalang-tao." Sa Bilang 5:28 naman, isang balintiyak na anyo ng *za·ra'* ang lumitaw kasama ng *ze'ra'* at isinalin bilang "pangyayarihing magdalang-tao sa pamamagitan ng semilya" (*NW*), "hahasikan ng binhi" (*Yg*), "maglilihi ng binhi" (*KJ*).

Makasagisag na Paggamit. Sa karamihan ng mga paglitaw nito sa Bibliya, ang salitang *ze'ra'* ay ginamit upang tumukoy sa supling, o kaapuapuhan. Sa Genesis 7:3, ikinapit ang terminong ito sa supling ng mga hayop. Sa Genesis 9:9 naman ay

mga taong supling ni Noe ang tinukoy, at sa Genesis 16:10 ay mga supling ng babaing si Hagar. Bilang tanda ng pakikipagtipan ng Diyos, inutusan ng Diyos si Abram at ang kaniyang likas na "binhi" na magpatuli.—Gen 17:7-11.

Ang salitang Griego na *sper′ma* ay ginamit sa mga diwang kagaya ng Hebreong *ze′ra'.* (Ihambing ang Mat 13:24; 1Co 15:38; Heb 11:11; Ju 7:42.) Ginamit ni Jesu-Kristo ang kaugnay na salitang *spo′ros* (bagay na inihasik) upang sumagisag sa salita ng Diyos.—Luc 8:11.

Isang Sagradong Lihim. Nang hatulan ng Diyos sina Adan at Eva, bumigkas siya ng isang hula na nagbigay-pag-asa sa kanilang mga supling. Sinabi niya sa serpiyente: "Maglalagay ako ng alitan sa pagitan mo at ng babae at sa pagitan ng iyong binhi at ng kaniyang binhi. Siya ang susugat sa iyo sa ulo at ikaw ang susugat sa kaniya sa sakong." (Gen 3:15) Mula't sapol, ang pagkakakilanlan ng ipinangakong "binhi" ay isang sagradong lihim ng Diyos.

Isiniwalat ng makahulang pananalitang ito na magkakaroon ng isang tagapagligtas na pupuksa sa malaking serpiyente at pangunahing kaaway ng Diyos, si Satanas na Diyablo. (Apo 12:9) Ipinahiwatig din nito na magkakaroon ng "binhi" ang Diyablo. Mangangailangan ng panahon upang mailuwal ang dalawang binhi at magkaroon ng alitan sa pagitan nila.

Ang binhi ng Serpiyente. Kapag binabanggit ng Bibliya ang "binhi" sa makasagisag na diwa, mapapansin natin na hindi literal na mga anak, o mga supling, ang tinutukoy nito, kundi yaong mga tumutulad sa kanilang makasagisag na "ama" o nagtataglay ng kaniyang espiritu o disposisyon. Halimbawa, si Cain, ang unang anak nina Adan at Eva, ay isa sa mga supling ng Serpiyente. Nilinaw ito ng apostol na si Juan nang sumulat siya: "Ang mga anak ng Diyos at ang mga anak ng Diyablo ay makikilala dahil sa bagay na ito: Ang bawat isa na hindi nagpapatuloy sa paggawa ng katuwiran ay hindi nagmumula sa Diyos, ni siya man na hindi umiibig sa kaniyang kapatid. Sapagkat ito ang mensahe na inyong narinig buhat pa nang pasimula, na dapat tayong magkaroon ng pag-ibig sa isa't isa; hindi tulad ni Cain, na *nagmula sa isa na balakyot* at pumatay sa kaniyang kapatid. At sa anong dahilan niya siya pinatay? Sapagkat ang kaniyang sariling mga gawa ay balakyot, ngunit yaong sa kapatid niya ay matuwid."—1Ju 3:10-12; ihambing ang Ju 8:44.

Sa paglipas ng mga siglo, napabilang sa binhi ng Serpiyente yaong mga nagtaglay ng espiritu ng Diyablo, mga napoot sa Diyos at lumaban sa kaniyang bayan. Pantanging kasama rito ang relihiyosong mga tao na nag-aangking naglilingkod sa Diyos ngunit sa katunayan ay mga bulaan at mapagpaimbabaw. Tinukoy ni Jesus ang mga Judiong lider ng relihiyon noong panahon niya bilang bahagi ng binhi ng Serpiyente nang sabihin niya sa kanila: "Mga serpiyente, supling [sa Gr., *gen·ne′ma·ta,* "mga iniluwal"] ng mga ulupong, paano kayo makatatakas mula sa kahatulan ng Gehenna?"—Mat 23:33, *Int.*

Unti-unting isiniwalat ang mga aspekto ng lihim ng Diyos may kinalaman sa ipinangakong "binhi" ng babae. Ito ang mga tanong na kailangang masagot: Ang binhi ba ay makalangit o makalupa? Kung ito'y espirituwal o makalangit, mabubuhay ba ito bilang tao sa lupa? Ang binhi ba ay *iisa* o *marami?* Paano nito pupuksain ang Serpiyente at palalayain ang sangkatauhan?

Gaya ng natalakay na, ang serpiyenteng pinatungkulan ni Jehova ng kaniyang mga salita na nakaulat sa Genesis 3:15 ay hindi ang literal na ahas na nasa lupa. Maliwanag na hindi nito maiintindihan ang usaping nasasangkot, na isang paghamon sa soberanya ni Jehova. Samakatuwid, gaya ng isiniwalat ng mga pangyayari nang maglaon, ang kausap noon ng Diyos ay isang matalinong indibiduwal, ang kaniyang pangunahing kaaway na si Satanas na Diyablo. Nililinaw ito sa atin ng aklat ng Job, kung saan iniulat na nagharap si Satanas ng akusasyon laban sa katapatan ni Job kay Jehova upang suportahan ang kaniyang paghamon sa soberanya ng Diyos. (Job 1:6-12; 2:1-5) Kaya naman ang "ama" ng binhi ng serpiyente ay hindi isang literal na serpiyente kundi isang anghel at espiritung "ama," si Satanas na Diyablo.

Espirituwal ang 'binhi ng babae.' Kung gayon, anuman ang pangmalas dito ng mga taong tapat noong una, nililinaw ng Kristiyanong Kasulatan na ang ipinangakong 'binhi ng babae' ay kailangang nakahihigit sa tao para 'masugatan niya sa ulo' ang espirituwal na kaaway at anghel, ang Diyablo. Dapat na ang "binhi" ay isang makapangyarihang espiritung persona. Paano kaya siya lilitaw, at sino ang kaniyang 'ina,' ang "babae"?

Muling binanggit ang ipinangakong "binhi" pagkaraan ng mahigit na 2,000 taon, sa tapat na si Abraham. Si Abraham ay nagmula sa linya ni Sem, at sa isang naunang hula, tinawag ni Noe si Jehova bilang "ang Diyos ni Sem." (Gen 9:26) Ipinahihiwatig nito na natamo ni Sem ang pabor ng Diyos. Noong panahon ni Abraham, inihula na ang 'binhing' ipinangako ay manggagaling kay Abraham. (Gen 15:5; 22:15-18) Lalo itong napagtibay nang pagpalain si Abraham ng saserdoteng si Melquisedec. (Gen 14:18-20) Hindi lamang isiniwalat ng pananalita ng Diyos na magkakaroon si Abraham ng supling

kundi ipinakita rin nito na ang ipinangakong 'binhing' tagapagligtas ay talagang magmumula sa linya ng angkan ng mga tao sa lupa.

Iisang indibiduwal ang inihula. Kapag tinutukoy ang mga supling ni Abraham at ng iba pa, ang mga terminong Hebreo at Griego na ginagamit ay nasa anyong pang-isahan, anupat kadalasa'y tinutukoy ang mga supling na iyon bilang isang grupo. Waring may matibay na dahilan kung bakit ang panlahatang termino na *ze'ra',* "binhi," sa halip na ang pangmaramihang salita na *ba·nim',* "mga anak" (pang-isahan, *ben*), ang napakadalas gamitin may kaugnayan sa mga supling ni Abraham. Ipinakita ito ng apostol na si Pablo nang ipaliwanag niya na noong banggitin ng Diyos ang mga pagpapalang darating sa pamamagitan ng binhi ni Abraham, ang tinukoy Niya ay *iisang* indibiduwal, samakatuwid nga, si Kristo. Sinabi ni Pablo: "Ngayon ang mga pangako ay sinalita kay Abraham at sa kaniyang binhi. Hindi nito [o, niya] sinasabi: 'At sa mga binhi [sa Gr., *sper'ma·sin*],' gaya ng sa marami, kundi gaya ng sa iisa: 'At sa iyong binhi [sa Gr., *sper'ma·ti'*],' na si Kristo."—Gal 3:16, tlb sa *Rbi8.*

Tinututulan ng ilang iskolar ang sinabi ni Pablo tungkol sa paggamit ng pang-isahan at pangmaramihang anyo ng "binhi." Sinasabi nila na sa Hebreo, ang salita para sa "binhi" (*ze'ra'*), kapag ginamit upang tumukoy sa mga supling, ay hindi kailanman nagbabago ng anyo. Isa pa, hindi ipinakikita ng ginamit na mga pandiwa at mga pang-uri kung ang salita para sa "binhi" ay pang-isahan o pangmaramihan. Bagaman totoo ito, may isa pang salik na nagpapakitang tumpak ang paliwanag ni Pablo kung tungkol sa balarila at sa doktrina. Hinggil sa salik na ito, ganito ang paliwanag ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1894, Tomo IX, p. 506): "May kaugnayan sa mga panghalip, ang pagkakagamit sa mga ito ay ibang-iba sa dalawang nauna [samakatuwid nga, sa mga pandiwa at mga pang-uri na ginamit kasama ng salitang "binhi"]. Ang pang-isahang panghalip [na ginamit para sa *ze'ra'*] ay tumutukoy sa isang indibiduwal, sa kaisa-isa, o sa isa na nagmula sa marami; samantalang ang pangmaramihang panghalip ay kumakatawan sa lahat ng inapo. Ang tuntuning ito ay palaging sinusunod ng Sept[uagint] . . . Nauunawaan ni Pedro ang ganitong paggamit sa mga panghalip, sapagkat tinukoy niya ang binhi sa Gen. xxii, 17, 18 gamit ang pang-isahang termino, noong nakikipag-usap siya sa katutubong mga Judio sa lunsod ng Jerusalem bago makumberte si Pablo (Gawa iii, 26), gaya rin ng ginawa ni David isang libong taon bago nito (Aw. lxxii, 17)."

Sinabi pa ng reperensiyang iyon: "Hindi ipinakikita ni Pablo ang pagkakaiba ng isang binhi at ng isa pa, kundi ng isang binhi at ng marami; at kung ipapalagay natin na sinisipi niya ang mismong talata na sinipi ni Pedro [na nabanggit na], ang kaniyang argumento ay matibay na sinusuportahan ng panghalip na *'kaniyang* [hindi *kanilang*] mga kaaway.' Ang *binhi* na ginamitan ng panghalip na pang-isahan ay eksaktong katumbas ng *anak."*

Nang pangakuan si Abraham na pagpapalain ng lahat ng pamilya sa lupa ang kanilang sarili sa pamamagitan ng kaniyang "binhi," hindi maaaring kasama sa "binhi" na ito ang *lahat* ng supling ni Abraham. Hindi naman ginamit ang mga supling ng kaniyang anak na si Ismael at ang mga supling ng kaniyang mga anak kay Ketura upang pagpalain ang sangkatauhan. Ang binhing magdudulot ng pagpapala ay magmumula kay Isaac. "Ang tatawaging iyong binhi ay magiging sa pamamagitan nga ni Isaac," ang sabi ni Jehova. (Gen 21:12; Heb 11:18) Nang maglaon, lalong nilimitahan ang pagkakapit ng pangakong ito nang, sa dalawang anak ni Isaac na sina Jacob at Esau, si Jacob ang pantanging pinagpala. (Gen 25:23, 31-34; 27:18-29, 37; 28:14) Nilimitahan pa ito ni Jacob nang ipakita niya na ang bayan ay matitipon sa Shilo (nangangahulugang "Siya na Nagmamay-ari Nito; Siya na Kinauukulan Nito") na mula sa tribo ni Juda. (Gen 49:10) Mula naman sa buong Juda, ang linya ni David ang piniling pagmulan ng darating na binhi. (2Sa 7:12-16) Ang paglilimitang ito sa angkang pagmumulan ng binhi ay batid ng mga Judio noong unang siglo C.E., na talagang naghihintay sa pagdating ng *iisang* indibiduwal bilang Mesiyas o Kristo, bilang tagapagligtas (Ju 1:25; 7:41, 42), bagaman inakala rin nila na sila, bilang mga supling, o binhi, ni Abraham, ang magiging pinaborang bayan at sa gayo'y mga anak ng Diyos.—Ju 8:39-41.

Pinalawak ang saklaw. Matapos pigilan ng anghel ni Jehova ang tangkang paghahain ni Abraham ng anak nitong si Isaac, sinabi ng anghel kay Abraham: "'Ipinanunumpa ko ang aking sarili,' ang sabi ni Jehova, 'na dahil sa ginawa mo ang bagay na ito at hindi mo ipinagkait ang iyong anak, ang iyong kaisa-isa, tiyak na pagpapalain kita at tiyak na *pararamihin ko ang iyong binhi* tulad ng mga bituin sa langit at tulad ng mga butil ng buhangin na nasa baybay-dagat; at aariin ng iyong binhi ang pintuang-daan ng kaniyang mga kaaway. At sa pamamagitan ng iyong binhi ay tiyak na pagpapalain ng lahat ng bansa sa lupa ang kanilang sarili.'"—Gen 22:16-18.

Upang ang pangakong ito ng Diyos ay matupad sa isang espirituwal na binhi, mangangahulugan ito na may ibang idaragdag sa iisang pangunahing binhi. At ipinaliwanag ng apostol na si Pablo na magkakagayon nga. Sinabi niya na ang mana ay ibinigay kay

Abraham sa pamamagitan ng pangako at hindi sa pamamagitan ng kautusan. *Idinagdag* lamang ang Kautusan upang mahayag ang mga pagsalansang "hanggang sa dumating ang binhi." (Gal 3:19) Samakatuwid, ang pangako ay tiyak na matutupad sa lahat ng kaniyang binhi, "hindi lamang doon sa nanghahawakan sa Kautusan, kundi gayundin doon sa nanghahawakan sa pananampalataya ni Abraham." (Ro 4:16) Sinabi ni Jesu-Kristo sa mga Judiong sumasalansang sa kaniya: "Kung kayo ay mga anak ni Abraham, gawin ninyo ang mga gawa ni Abraham." Sa gayo'y ipinahiwatig niya na ang kinikilala ng Diyos na binhi ni Abraham ay hindi yaong mga inapo sa laman kundi yaong mga may pananampalatayang gaya ng kay Abraham. (Ju 8:39) Espesipikong sinabi ng apostol: "Bukod diyan, kung kayo ay kay Kristo, kayo ay talaga ngang binhi ni Abraham, mga tagapagmana ayon sa isang pangako."—Gal 3:29; Ro 9:7, 8.

Samakatuwid, ang pangako ng Diyos na, "Tiyak na pararamihin ko ang iyong binhi tulad ng mga bituin sa langit at tulad ng mga butil ng buhangin na nasa baybay-dagat," ay may espirituwal na katuparan at nangangahulugan na may mga iba pa, "yaong mga kay Kristo," na idaragdag bilang bahagi ng binhi ni Abraham. (Gen 22:17; Mar 9:41; 1Co 15:23) Hindi isiniwalat ng Diyos ang kanilang bilang ngunit ipinahiwatig niya na hindi iyon matiyak gaya ng bilang ng mga bituin at ng mga butil ng buhangin. Ngunit noong mga 96 C.E., sa Apocalipsis sa apostol na si Juan, isiniwalat niya na ang espirituwal na Israel, yaong mga "tinatakan" ng espiritu ng Diyos, na isang tanda ng kanilang makalangit na mana, ay may bilang na 144,000.—Efe 1:13, 14; Apo 7:4-8; 2Co 1:22; 5:5.

Ang 144,000 na ito ay ipinakikitang nakatayo sa Bundok Sion kasama ng Kordero. "Ang mga ito ay binili mula sa sangkatauhan bilang mga unang bunga sa Diyos at sa Kordero." (Apo 14:1, 4) Ibinigay ni Jesu-Kristo ang kaniyang buhay para sa kanila, sa gayo'y 'tinutulungan niya ang binhi ni Abraham' bilang kanilang dakilang Mataas na Saserdote. (Heb 2:14-18) May-kabaitang ibinigay ng Diyos na Ama sa kaniyang Anak ang kongregasyong ito, ang "kasintahang babae." (Ju 10:27-29; 2Co 11:2; Efe 5:21-32; Apo 19:7, 8; 21:2, 12) Sila'y magiging mga hari at mga saserdote, at ibabahagi sa kanila ni Jesus ang kaluwalhatian at Kahariang ibinigay sa kaniya ng Ama. (Luc 22:28-30; Apo 20:4-6) Sa katunayan, ang sagradong lihim may kinalaman sa Binhi ay isa lamang sa mga aspekto ng dakilang sagradong lihim ng Kaharian ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Mesiyas.—Efe 1:9, 10; tingnan ang SAGRADONG LIHIM.

Ipinaghalimbawa ni Pablo ang pagkilos na ito ng Diyos sa pamamagitan ni Abraham, ng kaniyang malayang asawa (si Sara), at ni Isaac na anak sa pamamagitan ng pangako. Inihalintulad niya si Sara sa "Jerusalem sa itaas," "ang ating ina [samakatuwid nga, ina ng mga Kristiyanong inianak sa espiritu]." Inihalintulad naman niya si Isaac sa mga Kristiyanong ito bilang mga supling o mga anak ng 'inang' iyon.—Gal 4:22-31.

Ang pagdating ng "binhi." Napatunayan nang si Jesus ang pangunahing "binhi." Gayunman, hindi pa siya ang 'binhi ng babae' (samakatuwid nga, ng "Jerusalem sa itaas") noong isilang siya bilang tao. Totoong nagmula siya sa likas na binhi ni Abraham sa pamamagitan ng kaniyang inang si Maria. Nagmula siya sa tribo ni Juda. At nagmula siya sa linya ni David kapuwa sa likas na paraan (sa pamamagitan ni Maria) at sa legal na paraan (sa pamamagitan ng kaniyang ama-amahang si Jose). (Mat 1:1, 16; Luc 3:23, 31, 33, 34) Kaya naman kuwalipikado si Jesus na maging "binhi" alinsunod sa makahulang mga pangako.

Ngunit upang aktuwal na maging binhi, o supling, ng babae at Binhi na magpapala sa lahat ng bansa, si Jesus ay kailangang ianak sa pamamagitan ng banal na espiritu ng Diyos. Naganap ito nang bautismuhan siya ni Juan sa Ilog Jordan noong 29 C.E. Mga 30 taóng gulang noon si Jesus. Ang banal na espiritu, na bumaba kay Jesus, ay nakita ni Juan sa anyong kalapati, at sa pagkakataong iyon ay kinilala mismo ng Diyos si Jesus bilang kaniyang Anak. —Mat 3:13-17; Luc 3:21-23; Ju 3:3.

Sinimulang idagdag ang kasamahang "binhi," ang kongregasyong Kristiyano, nang ibuhos ang banal na espiritu noong araw ng Pentecostes 33 C.E. Nakaakyat na noon si Jesus sa langit, sa presensiya ng kaniyang Ama, at ipinadala niya sa kaniyang unang mga tagasunod na ito, na kinabibilangan ng 12 apostol, ang banal na espiritu. (Gaw 2:1-4, 32, 33) Bilang Mataas na Saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec, nagbigay siya ng malaking 'tulong' sa pangalawahing binhi ni Abraham.—Heb 2:16.

Alitan sa pagitan ng dalawang binhi. Ang malaking serpiyente na si Satanas na Diyablo ay nagluwal ng "binhi" na buong-tinding nakikipag-alit sa mga taong naglilingkod sa Diyos at may pananampalatayang tulad ng kay Abraham, gaya ng pinatototohanan ng maraming ulat sa Bibliya. Sinikap ni Satanas na pigilan o hadlangan ang paglitaw ng binhi ng babae. (Ihambing ang Mat 13:24-30.) Umabot sa kasukdulan ang pakikipag-alit na ito nang usigin ang espirituwal na binhi, lalo na nang usigin si Jesu-Kristo. (Gaw 3:13-15) Upang ipaghalimbawa ito, tinukoy ni Pablo ang nabanggit na makahulang drama, sa pagsasabing: "Kung paanong noon ay pinasimulang usigin niyaong ipinanganak ayon sa laman [si Ismael] yaong ipinanganak ayon

sa espiritu [si Isaac], gayundin naman ngayon." (Gal 4:29) At sa isang mas huling ulat, na sa katunayan ay isang hula, inilarawan ang pagtatatag ng Kaharian sa langit at ang paghahagis sa Diyablo mula sa langit tungo sa lupa, kung kaya mayroon na lamang siyang maikling panahon upang makipag-alit. Ganito nagtapos ang ulat: "At ang dragon ay napoot sa babae, at umalis upang makipagdigma sa mga nalalabi sa kaniyang binhi, na tumutupad sa mga utos ng Diyos at may gawaing pagpapatotoo tungkol kay Jesus." (Apo 12:7-13, 17) Magwawakas ang pakikipagdigmang iyon sa nalabi ng binhi ng babae kapag 'dinurog na si Satanas sa ilalim ng kanilang mga paa.'—Ro 16:20.

Pagpapalain ang lahat ng pamilya sa lupa. Sa pamamagitan ng kaniyang mga turo at ng pagpatnubay niya sa kaniyang kongregasyon mula noong Pentecostes, ang Binhi, si Jesu-Kristo, ay nakapagdulot ng saganang mga pagpapala sa tapat-pusong mga tao. Ngunit sa pagsisimula ng kaniyang Sanlibong Taóng Paghahari, ang kaniyang espirituwal na "mga kapatid," na binuhay nang muli at nakikibahagi na sa kaniyang pamamahala sa Kaharian, ay maglilingkod ding kasama niya bilang mga katulong na saserdote. (Apo 20:4-6) Kapag "ang mga patay, ang malalaki at ang maliliit," ay tumayo sa harap ng trono upang hatulan, "pagpapalain" niyaong mga nanampalataya at naging masunurin "ang kanilang sarili," anupat magtatamo sila ng buhay sa pamamagitan ng binhi ni Abraham. (Apo 20:11-13; Gen 22:18) Mangangahulugan ito ng buhay na walang hanggan at kaligayahan para sa kanila.—Ju 17:3; ihambing ang Apo 21:1-4.

Pagkabuhay-muli ng "binhi." Nang ipaliwanag ng apostol na si Pedro ang pagkabuhay-muli ng Binhi na si Jesu-Kristo, isinulat niya na si Kristo ay "pinatay sa laman, ngunit binuhay sa espiritu." (1Pe 3:18) Bilang pagtalakay naman sa pagkabuhay-muli ng mga kasamahan ni Kristo, ang kapuwa niya apostol na si Pablo ay gumamit ng ilustrasyong nauugnay sa agrikultura. Sinabi niya: "Ang inihahasik mo ay hindi binubuhay malibang mamatay muna ito; at kung tungkol sa inihahasik mo, inihahasik mo, hindi ang katawan na tutubo, kundi ang isang butil lamang, maaaring trigo o alinman sa iba pa; ngunit binibigyan ito ng Diyos ng katawan ayon sa kaniyang kinalugdan, at sa bawat isa sa mga binhi ay ang sarili nitong katawan. . . . Gayundin naman ang pagkabuhay-muli ng mga patay. Inihahasik ito sa kasiraan, ibinabangon ito sa kawalang-kasiraan. Inihahasik ito sa kasiraang-puri, ibinabangon ito sa kaluwalhatian. . . . Inihahasik itong isang katawang pisikal, ibinabangon itong isang katawang espirituwal." (1Co 15:36-44) Samakatuwid, yaong mga bumubuo sa 'binhi ng babae,' ang "binhi ni Abraham," ay mamamatay, anupat isusuko nila ang kanilang makalupang mga katawang laman na nasisira, at bubuhayin silang muli taglay ang maluwalhati at walang-kasiraang mga katawan.

Walang-kasiraang binhi sa pag-aanak. Sinabi ng apostol na si Pedro sa kaniyang espirituwal na mga kapatid na binigyan sila ng "isang bagong pagsilang tungo sa isang buháy na pag-asa sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo mula sa mga patay, tungo sa isang walang-kasiraan at walang-dungis at walang-kupas na mana." Ayon sa kaniya, "Ito ay nakataan sa langit para sa inyo." Itinawag-pansin niya sa kanila na hindi sila iniligtas sa pamamagitan ng mga bagay na nasisira gaya ng pilak at ginto, kundi sa pamamagitan ng dugo ni Kristo. Pagkatapos ay sinabi niya: "Sapagkat binigyan na kayo ng isang bagong pagsilang, hindi sa pamamagitan ng nasisira, kundi ng walang-kasiraang binhi sa pag-aanak, sa pamamagitan ng salita ng buháy at namamalaging Diyos." Dito, ang salitang Griego na ginamit para sa "binhi" ay ang *spora',* na tumutukoy sa binhing inihasik, sa gayo'y nasa kalagayang mamunga.—1Pe 1:3, 4, 18, 19, 23.

Sa ganitong paraan, ipinaalaala ni Pedro sa kaniyang mga kapatid na sila'y mga anak, hindi ng isang amang tao na namamatay at walang-kakayahang magsalin sa kanila ng kawalang-kasiraan o buhay na walang hanggan, kundi ng "buháy at namamalaging Diyos." Ang walang-kasiraang binhi na ginamit upang mabigyan sila ng bagong pagsilang na ito ay ang banal na espiritu ng Diyos, ang kaniyang aktibong puwersa, na gumaganang kasama ng namamalaging Salita ng Diyos, na kinasihan ng espiritu. Ganito ang sinabi ng apostol na si Juan tungkol sa mga inianak sa espiritu: "Ang bawat isa na ipinanganak mula sa Diyos ay hindi nagpapatuloy sa paggawa ng kasalanan, sapagkat ang Kaniyang binhi sa pag-aanak ay nananatili sa isang iyon, at hindi siya makapamimihasa sa kasalanan, sapagkat siya ay ipinanganak mula sa Diyos."—1Ju 3:9.

Ang espiritung ito na taglay nila ay nagdudulot ng isang bagong pagsilang bilang mga anak ng Diyos. Ito'y isang puwersa ukol sa kalinisan, at nagluluwal ito ng mga bunga ng espiritu, sa halip na balakyot na mga gawa ng laman. Samakatuwid, ang taong nagtataglay ng binhing ito sa pag-aanak ay hindi mamimihasa sa mga gawa ng laman. Ganito ang sinabi ng apostol na si Pablo tungkol dito: "Sapagkat tinawag tayo ng Diyos, hindi sa pagbibigay-daan sa karumihan, kundi may kaugnayan sa pagpapabanal. Kung gayon nga, ang tao na nagpapakita ng pagwawalang-halaga ay nagwawalang-halaga, hindi sa tao, kundi sa Diyos, na siyang naglalagay ng kaniyang banal na espiritu sa inyo."—1Te 4:7, 8.

Gayunman, kapag ang isang inianak sa espiritu ay palaging lumalaban o ‘pumipighati’ sa espiritu, anupat ‘pinalulungkot’ o ‘pinagdaramdam’ iyon, sa kalaunan ay aalisin sa kaniya ng Diyos ang Kaniyang espiritu. (Efe 4:30, *Int;* ihambing ang Isa 63:10.) Maaari pa ngang umabot ang isang tao sa puntong magkasala siya ng pamumusong laban sa espiritu, na magiging kapaha-pahamak para sa kaniya. (Mat 12:31, 32; Luc 12:10) Kaya naman, idiniin nina Pedro at Juan na kailangang ingatan ang kabanalan at ang pag-ibig sa Diyos, ibigin ang mga kapatid mula sa puso, at magpasakop sa patnubay ng espiritu ng Diyos, sa gayo’y pinatutunayan ng isa na siya’y isang tunay at matapat na anak ng Diyos.—1Pe 1:14-16, 22; 1Ju 2:18, 19; 3:10, 14.

BINILI [sa Ingles, *purchase*]. Isang bagay na natamo bilang resulta ng pagbibigay ng mahahalagang bagay bilang kapalit—salapi, mga ari-arian, mga serbisyo, o maging buhay.

Noon pa mang mga araw ni Abraham, ang mga tao ay pormal nang bumibili at nagbebenta ng mga paninda, mga pag-aari, o mga serbisyo, anupat gumagamit ng pambayad tulad ng salapi, kagayang-kagaya rin sa ngayon. May mga aliping lalaki si Abraham na “binili [niya] ng salapi.” (Gen 17:12, 13) Nang mamatay si Sara, isang loteng mapaglilibingan ng pamilya ang pormal na binili ni Abraham mula kay Epron, isa sa mga anak ni Het. (Gen 23:3-20; 49:29-32) Kapansin-pansin ang mga detalye ng legal na kontratang iyon na siyang unang kontrata sa kasaysayan na itinala sa Kasulatan.

Bilang taimtim na pagbibigay-galang, yumukod si Abraham nang iniharap niya ang kaniyang alok. Hindi ang parang, kundi ang yungib ‘na nasa dulo ng parang ni Epron’ ang nais bilhin ni Abraham. Bilang tugon, ibang alok naman ang iniharap ni Epron. Hindi matiyak kung nagkukunwari lamang siyang mapagbigay, ayon sa kaugalian ng mga taga-Silangan, nang sabihin niyang ibibigay niya ang ari-ariang iyon kay Abraham (Gen 23:7-11), o gaya ng ipinapalagay ng ilan, ipinahahayag lamang niya na handa siyang ibigay iyon, samakatuwid nga, ‘bitiwan iyon’ kapalit ng isang halaga. Gayunman, nakatitiyak tayo na ipinilit niyang ilakip sa bilihan kapuwa ang yungib at ang parang. Sa wakas ay nagkasundo sila, itinakda ang halaga, at maingat na tinimbang ang salapi, “apat na raang siklong pilak na karaniwang ginagamit ng mga mangangalakal.” (mga $880) (Gen 23:16) Noong mga araw na iyon, hindi pa naghuhulma ng salaping barya kundi tinitimbang lamang iyon sa timbangan. Sa gayon, “ang parang at ang yungib na naroroon at ang lahat ng punungkahoy na nasa parang, na nasa loob ng lahat ng hangganan nito sa palibot, ay napagtibay kay Abraham bilang kaniyang nabiling pag-aari.” Naganap ang buong legal na transaksiyong ito sa harap ng dalawang partido at ng mga saksi, oo, “sa paningin ng mga anak ni Het sa gitna ng lahat niyaong mga pumapasok sa pintuang-daan ng kaniyang lunsod.” (Gen 23:17, 18) Nang maglaon, binili ni Jacob ang isang bahagi ng lupain mula sa mga Sikemita sa gayunding paraan.—Gen 33:18, 19.

Noong panahon ng pitong-taóng taggutom, si Jose, bilang punong ministro ng Ehipto, ay nagbenta ng mga butil kapalit ng salapi, at nang maubos na ang salapi, tinanggap niya bilang pambayad ang kanilang mga alagang hayop, pagkatapos ay ang lupain nila, at nang bandang huli ay ang mga tao mismo.—Gen 42:2-25; 47:13-23.

Mahigpit na ipinagbawal ng Kautusan ni Moises ang pagbili at pagtitinda kapag Sabbath, kung paanong ipinagbawal din nito ang mapandayang mga transaksiyon sa negosyo. Noong panahon ng pag-aapostata ng Israel, madalas labagin ang mga kautusang ito.—Lev 25:14-17; Ne 10:31; 13:15-18; Am 8:4-6.

Noong nais bilhin ni Haring David ang giikan ni Arauna (Ornan), buong kagandahang-loob na tinangka ng taong ito na ibigay na lamang iyon sa hari. Gayunman, nagpumilit si David na magbayad ng halagang 50 siklong pilak ($110) para sa mismong lugar ng altar pati na sa mga bagay na kakailanganin para sa paghahain. Nang maglaon, waring idinagdag ang iba pang bahagi ng nakapalibot na lupain kasama ang isang lugar na sapat ang laki upang mapagtayuan ng buong templo, anupat ang halagang ipinambili rito ay 600 siklong ginto ayon sa timbang (mga $77,070). (2Sa 24:21-24; 1Cr 21:22-25) Noon namang panahon ng mga paghahari ng mga haring sina Jehoas at Josias, bumili sila ng mga materyales at umupa ng mga trabahador para sa pagkukumpuni ng templo.—2Ha 12:9-12; 22:3-7.

Bumili si Jeremias ng isang bukid sa kaniyang sariling bayan ng Anatot, anupat inilarawan niya ang legal na transaksiyon sa ganitong paraan: “Sumulat ako ng isang kasulatan at inilakip ko ang tatak at kumuha ako ng mga saksi habang tinitimbang ko sa timbangan ang salapi.”—Jer 32:9-16, 25, 44.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, marami ring mga ari-arian at mga materyales ang tinutukoy na binili—pagkain, langis, kasuutan, perlas, bukid, parang, bahay, ginto, pamahid sa mata, kalakal, hayop, at kahit tao. (Mat 13:44-46; 25:8-10; 27:7; Mar 6:37; Ju 4:8; 13:29; Gaw 1:18; 4:34-37; 5:1-3; Apo 3:18; 13:17; 18:11-13; tingnan ang BANGKO, BANGKERO.) Sa pamamagitan ng pagkakabili sa kanila, ang nananampalatayang mga Judio ay napalaya mula sa sumpa ng Kautusan sa pamamagitan ni Kristo,

na naging isang sumpa na kapalit nila nang siya, bagaman walang-sala, ay ibayubay sa tulos. (Gal 3:13; 4:5) Sa pamamagitan ng "dugo ng kaniyang sariling Anak," binili ni Jehova ang buong "kongregasyon ng Diyos."—Gaw 20:28.

BINTANA. Tingnan ang BAHAY.

BINTI. Ang biyas ng tao o hayop na ginagamit bilang suporta sa katawan at para sa paglalakad. Noong italaga ang pagkasaserdote, ang kanang binti ng "barakong tupa ng pagtatalaga" ay kasama sa "handog na ikinakaway." (Lev 8:22, 25-27) Sa ilang hain, ang kanang binti sa hulihan, maliwanag na ang piling itaas na bahagi nito, ay ibinibigay rin sa nanunungkulang saserdote bilang isang sagradong bahagi. (Lev 7:32-34; 10:12, 14, 15) Sa Bilang 6:19 at Deuteronomio 18:3, binabanggit din na ang binti sa unahan, ang "balikat" o "paypay" (sa literal, "bisig"), ay takdang bahagi ng mga saserdote.

Ang mga insekto na may "mga panluksong binti" (sa Heb., *kera·ʽa′yim*) ang tanging may-pakpak at nagkukulupong mga nilalang na itinakda ng Kautusan bilang malinis na pagkain. (Lev 11:21) Sa ibang talata, ang terminong Hebreo ring ito ay tumutukoy sa ibabang bahagi ng binti ng mga hayop, na nasa pagitan ng tuhod at sakong. Kapag ginamit sa ganitong diwa, kadalasang tumutukoy ito sa mga binti ng mga hayop na inihahanda para sa paghahain. (Lev 1:9, 13; 4:11, 12; 8:21; 9:14) Sa Amos 3:12, ginagamit ng propeta ni Jehova ang paglalarawan sa isang pastol na umaagaw sa dalawang binti ng hayop mula sa bibig ng leon (maliwanag na upang huwag siyang papanagutin dahil sa pagkawala ng isang hayop mula sa kaniyang kawan). Dito ay malinaw na inilalarawan ng propeta ang pagkapuksa na sasapit sa Samaria, partikular na sa mga lider nito. Napakakaunti lamang ng makatatakas sa tulad-leong pananakmal ng mga kaaway ng Samaria.

Sa hula ay sinabi ni Jehova sa Babilonya: "Hubarin mo ang mahabang saya. Ilantad mo ang binti. Tawirin mo ang mga ilog." (Isa 47:1, 2) Sa halip na maging isang reyna na palaging pinagsisilbihan, sa makasagisag na paraan ay kinailangan niyang ilantad ang kaniyang mga binti hanggang sa balakang sapagkat bilang isang bihag ay lulusong siyang nakatapak at tatawid sa mga ilog kung saan siya kakaladkarin ng kaniyang mga manlulupig.

Ginamit din ang mga binti sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa kalakasan o sa tulin at kapangyarihan ng tao. Mababasa natin sa Awit 147:10 tungkol kay Jehova: "Hindi siya nalulugod sa kalakasan ng kabayo, ni nakasusumpong man siya ng kaluguran sa mga binti ng tao." Sa Kawikaan 26:7, ang mga binting pilay ay ginagamit na sagisag ng kawalang-silbi o kawalang-kakayahan.

Waring naging kaugaliang Romano na baliin ang mga binti ng mga kriminal na hinatulang mamatay sa tulos upang mamatay kaagad ang mga ito at matapos na ang kanilang paghihirap. Bilang tugon sa kahilingan ng mga Judio, binali ng mga kawal ang mga binti ng mga lalaking nakabayubay sa mga tulos sa tabi ni Jesu-Kristo ngunit nang makita nilang patay na si Jesus, hindi na nila binali ang kaniyang mga binti. Dahil dito, natupad ang hula sa Awit 34:20.—Ju 19:31-36; ihambing ang Exo 12:46; Bil 9:12.

BINUBONG DAGAT **(Dagat na Tanso)**.

Nang itayo ang templo noong panahon ng paghahari ni Solomon, ang nabubuhat na hugasan na yari sa tanso at dating ginagamit sa tabernakulo ay hinalinhan ng isang "binubong [samakatuwid nga, hinulma o ibinuhos na] dagat." (Exo 30:17-21; 1Ha 7:23, 40, 44) Ginawa ito ni Hiram, isang Hebreong taga-Fenicia, at maliwanag na tinawag itong "dagat" dahil napakarami ng tubig na mailalaman nito. Ang sisidlang ito, na yari rin sa tanso, ay "sampung siko [4.5 m; 14.6 piye] mula sa isang labi nito hanggang sa kabilang labi nito, pabilog sa buong palibot; at ang taas nito ay limang siko [mga 2.2 m; 7.3 piye], at nangailangan ng isang pising tatlumpung siko [13.4 m; 44 na piye] upang mapaikutan ito sa buong palibot."—1Ha 7:23.

Sirkumperensiya. Maliwanag na ang sirkumperensiyang 30 siko ay isang pagtaya lamang, sapagkat ang eksaktong sukat nito ay 31.4 siko. May kinalaman dito, sinipi ni Christopher Wordsworth ang kapansin-pansing obserbasyon ng isa na nagngangalang Rennie: "Hanggang noong panahon ni Archimedes [ikatlong siglo B.C.E.], ang sirkumperensiya ng isang bilog ay laging sinusukat sa pamamagitan ng tuwid na mga linya gamit ang *radius* nito; at natural lamang na ilarawan ni Hiram ang dagat bilang tatlumpung siko sa palibot, anupat sinukat niya iyon, gaya ng kaugalian noon, gamit ang *radius,* o kalahati ng diyametro niyaon, na limang siko, anupat kung anim na beses na gagamitin ang sukat na ito paikot sa perimetro, o 'labi,' ang magiging kabuuan ay tatlumpung siko gaya ng nabanggit. Maliwanag na ang tanging layunin ng talata ay ang ibigay ang mga dimensiyon ng Dagat, sa pananalitang mauunawaan ng lahat, anupat sinusukat ang sirkumperensiya niyaon ayon sa paraang ginagamit noon ng lahat ng dalubhasang manggagawa, tulad ni Hiram, kapag sumusukat sila ng mga bilog. Sabihin pa, tiyak na alam na alam niya na bagaman ang poligong eksagon na nalikha ng *radius* ay tatlumpung siko, ang aktuwal na pakurbang sirkumperensiya ay mas malaki nang bahagya." (*Notes* on the *King James Version,* London, 1887) Kaya naman, lumilitaw na ang *ratio*

na tatlo sa isa (samakatuwid nga, ang sirkumperensiya ay tatlong ulit ng diyametro) ang isang nakagawiang paraan noon ng pagbibigay ng sukat, anupat isang pagtaya lamang.

Yari sa Tanso. Ang dagat na tanso ay may "mga palamuting hugis-upo" at ang pinakapaanan nito ay 12 wangis ng mga toro, na nakaharap sa hilaga, timog, silangan, at kanluran anupat nakapangkat nang tigtatatlo. Ang labi ng dagat ay parang isang bulaklak na liryo. Ang malaking sisidlang ito ay may kapal na "sinlapad-ng-kamay [7.4 sentimetro; 2.9 pulgada]." (1Ha 7:24-26) Ang napakaraming tanso na ito ay nagmula sa mga suplay na nakuha ni Haring David sa kaniyang mga pananakop sa Sirya. (1Cr 18:6-8) Hinulma ito sa pook ng Jordan gamit ang isang moldeng luwad at talagang isang kahanga-hangang gawa.—1Ha 7:44-46.

Kapasidad. Sinasabi ng ulat sa 1 Hari 7:26 na "dalawang libong takal na bat ang mailalaman" ng dagat samantalang sinasabi ng katulad na ulat sa 2 Cronica 4:5 na "tatlong libong takal na bat ang mailalaman nito." Inaangkin ng ilan na ang pagkakaibang ito ay resulta ng pagkakamali ng eskriba sa ulat ng Mga Cronica. Gayunman, bagaman iisang pandiwang Hebreo na nangangahulugang "maglaman" ang ginamit sa dalawang kasong ito, maaaring ipahintulot ang kaunting pagkakaiba sa pagsasalin nito. Kaya naman isinalin ng ilang bersiyon ang 1 Hari 7:26 upang kabasahan na ang sisidlan ay "naglaman" o "maglalaman" ng 2,000 takal na bat, at isinalin nila ang 2 Cronica 4:5 upang kabasahan na "makapaglalaman" iyon ng 3,000 takal na bat. (*AT, JB*) Dahil dito, maaaring unawain na ang isinasaad ng ulat ng Mga Hari ay ang dami ng tubig na karaniwang inilalagay sa sisidlang iyon samantalang ang ibinibigay naman ng ulat ng Mga Cronica ay ang aktuwal na kapasidad ng sisidlan kung pupunuin iyon hanggang labi.

May katibayan na ang takal na bat noong sinauna ay katumbas ng mga 22 L (5.8 gal), kaya naman, kung ang dagat ay kinakargahan ng hanggang dalawang katlo ng kapasidad nito, ang karaniwang laman nito ay mga 44,000 L (11,620 gal) ng tubig. Upang magkaroon ito ng gayong kapasidad, malamang na hindi tuwid ang tagiliran nito, kundi sa halip, malamang na ang tagiliran sa ibaba ng labi ay pakurba, anupat ang sisidlan ay hugis-singkamas. Ang isang sisidlan na may gayong hugis at may mga dimensiyong gaya ng nabanggit na ay makapaglalaman ng hanggang 66,000 L (17,430 gal). Ayon sa paglalarawan ni Josephus, Judiong istoryador noong unang siglo C.E., ang dagat ay "kahugis ng hemisperyo." Sinasabi rin niya na ang dagat ay nasa pagitan ng altar ng handog na sinusunog at ng gusali ng templo, anupat bahagyang nasa dakong timog.—*Jewish Antiquities,* VIII, 79 (iii, 5); VIII, 86 (iii, 6).

Bukod pa sa dagat na tanso, mayroon ding sampung mas maliliit na tansong hugasan na nakapatong sa mga karwahe, at maliwanag na sinasalinan ang mga ito mula sa dagat na tanso. (1Ha 7:38, 39) Ayon sa tradisyong rabiniko, ang dagat ay may mga gripo. Ang sampung hugasan ay ginagamit sa paghuhugas ng ilang hain at malamang na para sa iba pang mga gawaing paglilinis, ngunit "ang dagat ay para sa mga saserdote upang doon sila maghugas." (2Cr 4:6) May mga rabbing nagsasabi na lubusang inilulubog ng mga saserdote ang kanilang sarili sa tubig ng dagat na tanso, samantalang sinasabi ni Josephus na iyon ay "para paghugasan ng mga saserdote ng kanilang mga kamay at mga paa." (*Jewish Antiquities,* VIII, 87 [iii, 6]) Anuman ang sinunod nilang pamamaraan, ang dagat na tanso ay iniuugnay sa paglilinis ng mga saserdote.

Sa Hula. Makatutulong ito upang maunawaan ang mga pagtukoy ng aklat ng Apocalipsis sa "malasalaming dagat" na nakita sa harap ng trono ng Diyos sa pangitain ng apostol na si Juan. (Apo 4:6; 15:2) Iyon ay "tulad ng kristal," anupat marahil ay malinaw ang tagiliran (ihambing ang Apo 21:18, 21) kung kaya nakikita ang laman niyaon. Ang mga nakatayo sa tabi niyaon, mga indibiduwal na nagtagumpay sa "mabangis na hayop" at sa "larawan" nito, ay katumbas ng "mga tinawag at pinili at tapat" na inilarawan sa Apocalipsis 17:14; 20:4-6. Ang mga ito'y maglilingkod bilang "mga saserdote ng Diyos at ng Kristo" at bilang mga hari na kasama ni Kristo sa panahon ng kaniyang Sanlibong Taóng Pamamahala. (Ihambing ang 1Pe 2:9.) Ang puwesto ng uring-saserdoteng ito sa tabi ng "malasalaming dagat" sa harap ng trono ng Diyos ay nagpapaalaala sa pagtukoy ng apostol sa kongregasyong Kristiyano bilang 'nilinis sa paghuhugas ng tubig sa pamamagitan ng salita.' (Efe 5:25-27) Binanggit din ni Jesus ang tungkol sa nakapagpapalinis na kapangyarihan ng salita ng Diyos na kaniyang ipinahayag. (Ju 15:3) Tiyak na ang 'paghalo ng apoy' (Apo 15:2) sa tubig na laman ng dagat ay may kaugnayan sa mga kahatulan ng Diyos, yamang ang apoy ay malimit gamitin sa ganitong diwa at yamang ang Diyos mismo ay inilalarawan bilang isang "apoy na tumutupok" sa mga nagtatakwil sa kaniyang kalooban.—Heb 12:25, 29.

Kung gayon, ang sagisag ng "malasalaming dagat" sa pangitain ni Juan ay nagbibigay-linaw sa kinasihang paliwanag ni Pablo na ang makalupang tabernakulo at templo, pati na ang mga kasangkapan ng mga ito at ang makasaserdoteng mga tungkulin, ay nagsilbing mga parisan ng makalangit na mga bagay. (Ihambing ang Heb 8:4, 5; 9:9, 11, 23, 24;

10:1.) Hinggil sa kahulugan ng wangis ng mga toro na kinapapatungan ng dagat na tanso ng templo ni Solomon, tingnan ang TORO.

BINUI [pinaikling anyo ng Benaias, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagtayo"].

1. Isang ninuno sa Israel na ang mga inapo, mahigit sa 600 ang bilang, ay bumalik sa Jerusalem noong 537 B.C.E. (Ne 7:6, 7, 15) Tinatawag siyang Bani sa Ezra 2:10.

2. Isang Levita na bumalik kasama ni Zerubabel, 537 B.C.E. (Ne 12:1, 8) Lumilitaw na ang kaniyang anak na si Noadias ang tumulong na mag-asikaso sa karagdagang mga kagamitan sa templo nang dalhin ni Ezra ang mga iyon sa templo sa Jerusalem noong 468 B.C.E.—Ezr 8:33.

3. Isa sa "mga anak ni Pahat-moab" na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa pagpapatibay-loob ni Ezra.—Ezr 10:30, 44.

4. Isang Israelita na ang ilan sa "mga anak" ay nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:38, 44.

5. Isang Israelita na tumulong kay Nehemias sa muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem. (Ne 3:24) Maaaring ang anak ding ito ni Henadad ang Blg. 6.

6. Isa sa Levitikong mga anak ni Henadad. Posibleng ang ninuno ng isa na sumang-ayon sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong mga araw ni Nehemias; kung gayon ay maaaring siya rin ang Blg. 2. (Ne 9:38; 10:1, 9) Sa kabilang dako, kung si Binui mismo ang nagtatak sa kasunduang ito, sa halip na ang isa sa kaniyang mga inapo, maaaring siya rin ang Blg. 5. O maaaring siya'y ibang tao lamang na may gayong pangalan.

BIRHEN, DALAGA [sa Ingles, *virgin*]. Ang salitang Hebreo na *bethu·lah′* ay tumutukoy sa isang babae na hindi pa kailanman naikakasal sa isang lalaki at hindi pa kailanman nakararanas ng seksuwal na pakikipagtalik. (Gen 24:16; Deu 32:25; Huk 21:12; 1Ha 1:2; Es 2:2, 3, 17; Pan 1:18; 2:21) Gayunman, ang terminong Griego na *par·the′nos* ay maaaring kumapit kapuwa sa mga lalaki at mga babaing walang asawa.—Mat 25:1-12; Luc 1:27; Gaw 21:9; 1Co 7:25, 36-38.

Ayon sa Kautusan, kung dinaya ng isang lalaki ang isang dalaga na hindi pa naipakikipagtipan upang masipingan niya ito, bibigyan niya ang ama nito ng 50 siklong pilak ($110), pakakasalan niya ito (kung papayag ang ama ng babae), at hindi siya pahihintulutang diborsiyuhin ito "sa lahat ng kaniyang mga araw." (Exo 22:16, 17; Deu 22:28, 29) Ngunit ang isang dalagang naipakipagtipan na, palibhasa'y itinuturing na pag-aari na ng isang asawang lalaki, ay dapat batuhin hanggang sa mamatay kung hindi siya sumigaw noong halayin siya. Ang hindi niya pagsigaw ay maaaring magpahiwatig ng pagsang-ayon at sa gayon ay maituturing siyang isang mangangalunya. (Deu 22:23, 24; ihambing ang Mat 1:18, 19.) Dahil ang isang dalagang naipakipagtipan na ay itinuturing na 'pag-aari' ng isang asawang lalaki, ipinaliliwanag nito kung bakit maaaring tukuyin sa Joel 1:8 ang 'isang dalaga' bilang humahagulhol dahil sa "may-ari ng kaniyang kabataan."

Yamang mas malayang maglingkod sa Panginoon yaong mga nananatiling birhen, inirekomenda ng apostol na si Pablo ang pagkawalang-asawa bilang ang mas mabuting landasin para sa mga Kristiyanong may pagpipigil sa sarili. (1Co 7:25-35) Gayunman, may kinalaman doon sa mga walang pagpipigil sa sarili, sinabi niya: "Kung iniisip ng sinuman na gumagawi siya nang di-nararapat sa kaniyang pagkabirhen, kung iyan ay lampas na sa kasibulan ng kabataan, at ganito ang dapat maganap, gawin niya kung ano ang ibig niya; hindi siya nagkakasala. Hayaan silang mag-asawa."—1Co 7:36.

Ang salitang Griego na isinaling "pagkabirhen" sa 1 Corinto 7:36-38 ay literal na nangangahulugang "birhen." Sa dahilang ito ay ipinapalagay na ang tinutukoy ni Pablo ay ang tungkulin ng isang ama o tagapag-alaga sa isang anak na babae na maaari nang mag-asawa. Kaya naman ang *The Jerusalem Bible* ay kababasahan: "Kung may sinuman na nakadaramang hindi makatarungan para sa kaniyang anak na babae na tumanda nang husto anupat hindi na ito makapag-aasawa, at na dapat niyang asikasuhin ito, malaya siyang gawin ang maibigan niya: hindi siya nagkakasala kung may maganap na pag-aasawa." Ang isa pang pangmalas ay na tumutukoy ang tekstong ito sa pasiya ng isang lalaki na pakasalan ang babaing ipinakipagtipan sa kaniya. Sinasabi ng *American Translation:* "Kung iniisip ng isang lalaki na hindi siya gumagawi nang wasto may kaugnayan sa babaing ipinakipagtipan sa kaniya, kung napakasidhi ng kaniyang pagnanasa, at iyon ang dapat gawin, gawin niya ang gusto niya; hindi iyon kasalanan; hayaan silang makasal."

Gayunman, ipinahihiwatig ng konteksto na ang tinutukoy ay hindi isang babaing birhen kundi ang pagkabirhen mismo ng isang tao. Sinabi ng isang komentarista: "Sa palagay ko ay ipinagpapatuloy rito ng apostol ang kaniyang naunang diskurso, at pinapayuhan niya ang mga walang asawa, na maaaring magpasiya para sa kanilang sarili, kung ano ang dapat gawin; ang birhen ng lalaking iyon ay tumutukoy sa kaniyang pagkabirhen." (*Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible,* 1976, Tomo III, p. 1036) Yamang ang salitang Griego na *par·the′nos* ay maaaring sumaklaw sa mga lalaking walang asawa, ang saling "pagkabirhen," gaya ng makikita sa

mga salin ni J. B. Rotherham at ni J. N. Darby at gayundin sa *Bagong Sanlibutang Salin,* ay angkop at waring ang katugmang-katugma ng konteksto.

Espirituwal na Pagkabirhen. Kung paanong isang dalaga, o birhen, lamang ang maaaring kunin ng mataas na saserdote sa Israel bilang kaniyang asawa (Lev 21:10, 13, 14; ihambing ang Eze 44:22), ang dakilang Mataas na Saserdote, si Jesu-Kristo, ay dapat din namang kumuha lamang ng isang "birhen" bilang kaniyang espirituwal na "kasintahang babae" sa langit. (Apo 21:9; Heb 7:26; ihambing ang Efe 5:25-30.) Kaya naman lubhang nabahala ang apostol na si Pablo tungkol sa kadalisayan ng kongregasyon ng Corinto, palibhasa'y nais niyang iharap ito na "gaya ng isang malinis na birhen sa Kristo." (2Co 11:2-6) Ang kasintahang babae ni Kristo ay binubuo ng 144,000 pinahiran-ng-espiritung persona na bawat isa ay nag-iingat ng kanilang 'pagkabirhen' sa pamamagitan ng pananatiling hiwalay sa sanlibutan at sa pamamagitan ng pag-iingat sa kadalisayan ng kanilang moralidad at mga doktrina. —Apo 14:1, 4; ihambing ang 1Co 5:9-13; 6:15-20; San 4:4; 2Ju 8-11.

Mesiyanikong Hula. Bagaman ang salitang Hebreo na *bethu·lah′* ay nangangahulugang "dalaga," ibang termino naman (*ʽal·mah′*) ang lumilitaw sa Isaias 7:14: "Narito! Ang dalaga [*ha·ʽal·mah′*] mismo ay magdadalang-tao nga, at magsisilang siya ng isang anak na lalaki, at tatawagin nga niyang Emmanuel ang pangalan nito." Ang salitang *ʽal·mah′* ay nangangahulugang "dalaga" (sa Ingles, *maiden*) at maaaring kumapit sa isa na di-birhen o birhen. Ikinapit ito sa "dalagang" (*maiden*) si Rebeka bago siya nag-asawa, nang panahon na tawagin din siyang "isang dalaga" (*bethu·lah′;* sa Ingles, *virgin*). (Gen 24:16, 43) Sa ilalim ng pagkasi ng Diyos, ginamit ni Mateo ang salitang Griego na *par·theʹnos* (dalaga; sa Ingles, *virgin*) upang ipakita na ang Isaias 7:14 ay lubusang natupad nang isilang ng isang birhen si Jesus na Mesiyas. Malinaw na sinabi kapuwa ni Mateo at ni Lucas na ang ina ni Jesus na si Maria ay isang birhen noon na nagdalang-tao sa pamamagitan ng pagkilos ng banal na espiritu ng Diyos.—Mat 1:18-25; Luc 1:26-35.

Mga Lunsod, mga Lugar, at mga Grupo ng mga Tao. Ang terminong "dalaga" (*virgin*) ay kadalasang ginagamit may kaugnayan sa mga lunsod, mga lugar, o mga grupo ng mga tao. Binabanggit ang "dalaga" o "anak na dalaga" ng "aking bayan" (Jer 14:17), gayundin ng Israel (Jer 31:4, 21; Am 5:2), Juda (Pan 1:15), Sion (2Ha 19:21; Pan 2:13), Ehipto (Jer 46:11), Babilonya (Isa 47:1), at Sidon (Isa 23:12). Waring ang diwa ng ganitong makasagisag na paggamit ay na ang iba't ibang grupo ng mga tao o mga lokasyon na tinutukoy nang gayon ay alinman sa hindi pa naaagaw at nasasamsaman ng bangang mga manlulupig o dating hindi dumaranas ng panunupil tulad ng isang dalaga o birhen.

BIRSA. Hari ng Gomorra na tinalo ni Kedorlaomer at ng kaniyang mga kaalyado sa Mababang Kapatagan ng Sidim.—Gen 14:1-11.

BIRZAIT. Isang pangalan sa talaangkanan ni Aser sa pamilya ni Malkiel. (1Cr 7:30, 31) Dahil ang Birzait ang tanging pangalan sa mga nakatala sa 1 Cronica 7:30, 31 na hindi matatagpuan sa katulad na rekord ng talaangkanan sa Genesis 46:17, itinuturing ng ilan na ang Birzait ay tumutukoy sa isang dako na sa kapaligiran nito namayan ang mga inapo ni Malkiel, o inaakala nila na isa itong lugar kung saan si Malkiel ang isang pangunahing tumatahan, kung paanong si Sobal ang tinutukoy na 'ama ng Kiriat-jearim' at si Salma ang 'ama ng Betlehem.' (1Cr 2:51, 52) Palibhasa'y ipinapalagay na ang Birzait ay pangalan ng isang lugar, iniuugnay ito ng ilan sa Birzeit, mga 21 km (13 mi) sa HHK ng Jerusalem; ngunit, sa kabila ng pagkakahawig ng mga pangalan, ang lokasyon ng Birzeit malapit sa timugang hangganan ng Efraim (sa halip na sa teritoryo ng Aser) ay hindi sumusuporta sa gayong pag-uugnay.

BISIG. Isang biyas ng katawan ng tao. Sa Bibliya, ang mga terminong Hebreo at Griego para sa "bisig" (*zeroh′aʽ; bra·khiʹon*) ay kadalasang ginagamit sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa kakayahang gumamit ng lakas o kapangyarihan. (Gen 49:24, tlb sa *Rbi8;* Job 22:8, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang Luc 1:51.) Ang "bisig" ng Diyos na Jehova ay napakamakapangyarihan, anupat nakagagawa ito ng kamangha-manghang mga gawa ng paglalang. (Jer 27:5; 32:17) Sa pamamagitan din ng kaniyang "bisig" ay namamahala si Jehova (Isa 40:10; Eze 20:33), nagliligtas sa mga napipighati (Aw 44:3; Isa 52:10), nagliligtas sa kaniyang bayan (Exo 6:6; Isa 63:12; Gaw 13:17), sumusuporta at nangangalaga sa kanila (Deu 33:27; Isa 40:11; Os 11:3), humahatol (Isa 51:5), at nagpapangalat ng kaniyang mga kaaway (Aw 89:10; Luc 1:51). Ang pagbali sa bisig ay nangangahulugan ng pagdurog sa kalakasan ng isa. (Job 38:15; Aw 10:15; Jer 48:25) Sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, na nadaramtan ng awtoridad at kapangyarihan at gumaganap bilang Hukom at Tagapuksa, ipinamamalas ni Jehova ang Kaniyang kalakasan, na kinakatawanan ng Kaniyang "bisig." —Isa 53:1; Ju 12:37, 38.

Ang bisig na laman, kumakatawan sa lakas ng tao, ay inilalarawan sa Bibliya bilang di-mapananaligan at bumibigo sa isa na nagtitiwala rito. Nagbababala si Jehova sa kaniyang bayan na ang pagtitiwala sa bisig ng tao ay mapandaya at kapaha-pahamak. (2Cr 32:8; Jer 17:5) Babaliin niya ang

bisig ng balakyot, na inilalarawang may-paniniil na nakapatong sa kanilang mga biktima.—Job 35:9; 38:15; Aw 10:15.

Sa imaheng napanaginipan ni Haring Nabucodonosor, ang dibdib at mga bisig na pilak ay kumatawan sa Medo-Persia, ang kahariang humalili sa Babilonya, ang ulong ginto, bilang kapangyarihang pandaigdig.—Dan 2:32, 39.

BISLAM [posible, Payapa]. Isa na sumalansang sa muling pagtatayo ng templo pagkaraan ng pagkatapon at nakibahagi sa pagsulat sa Persianong si Haring Artajerjes ng isang liham na may bulaang akusasyon laban sa mga Judio.—Ezr 4:6, 7; tingnan ang ARTAJERJES Blg. 1.

BITAG. Isang pamamaraan o kagamitan sa panghuhuli ng hayop, kadalasa'y may isang silo o paigkas na kapag nagalaw ay sumusunggab, kumukulong, o pumapatay sa hayop. Karaniwan na, ito ay nakakubli, hindi mahahalata, o inaayos sa paraang malilinlang ang biktima; kadalasa'y ginagamitan ito ng pain. Maraming salitang Hebreo ang isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "bitag," "silo," at "lambat." (Aw 141:9, 10) Bagaman hindi naglalaan ang Bibliya ng detalyadong mga paglalarawan ng iba't ibang uri ng mga bitag at mga silo sa hayop na ginamit noong sinaunang mga panahon, ang mga talatang gaya ng Job 18:8-10; Awit 10:9; 140:5; at Jeremias 18:22 ay nagbibigay ng pangkalahatang ideya kung paano ginamit ang ilan sa mga ito. Para sa impormasyon may kinalaman sa kayarian at paggamit ng mga ito, tingnan ang MANGHUHULI NG IBON; PANGANGASO AT PANGINGISDA.

Makasagisag o Makatalinghagang Paggamit. Yamang pagkabihag, pinsala, o kamatayan ang dulot ng mga ito sa mga hayop na nahuhuli, ang mga silo at mga bitag ay maaaring lumarawan sa mga sanhi ng pagkawala ng kalayaan, o mga sanhi ng kapahamakan, kasiraan, o kamatayan. Kaya naman matapos ipatalastas ni Moises ang pagdating ng isang matinding salot ng balang sa Ehipto, itinanong ng mga lingkod ni Paraon: "Hanggang kailan magiging gaya ng silo sa atin ang taong ito?" (Exo 10:7) Dumating ang lahat ng naunang mga salot gaya ng ipinatalastas ni Moises, at dahil dito, siya'y naging gaya ng silo, samakatuwid nga, isang sanhi ng kapahamakan o kasiraan ng mga Ehipsiyo. Upang hindi mahulog ang mga Israelita sa bitag ng idolatriya, paulit-ulit silang binabalaan ni Jehova tungkol sa idudulot na panganib kung pahihintulutan nilang manatili sa Lupang Pangako ang mga Canaanita. (Exo 23:32, 33; 34:12; Deu 7:16, 25; Jos 23:13) Ang idolatriya ay naging isang bitag, o isang di-namamalayang sanhi ng kapahamakan, sa mga Israelita yamang dahil dito ay naiwala nila ang lingap at proteksiyon ni Jehova at humantong ito sa pagkasiil at pagkabihag nila sa mga kamay ng kanilang mga kaaway. Mapanlinlang din ito, anupat may pain na sa wari'y magdudulot ito ng mga pakinabang at mga kaluguran. (Huk 2:2, 3, 11-16; 8:27) Sa katulad na paraan, ginamit ni Haring Saul sa isang pakana ang kaniyang anak na si Mical, anupat sinabi niya: "Ibibigay ko siya [kay David] upang siya ay magsilbing silo sa kaniya." (1Sa 18:21) Lihim na umasa si Saul na mamamatay si David sa susuungin nitong panganib upang makakuha ng isang daang dulong-balat ng mga Filisteo na ibibigay nito sa hari kahalili ng "doteng salapi."—1Sa 18:25.

Ang isa pang katangian ng mga bitag na ipinahihiwatig sa makasagisag na mga pananalita ay ang bilis nito, anupat nahuhuli nito ang isa nang walang kamalay-malay. Halimbawa, biglang-bigla at di-inaasahan ang pagbagsak ng Babilonya sa mga Medo at mga Persiano anupat para bang isang silo o bitag ang pinaigkas ni Jehova sa kaniya.—Jer 50:24; ihambing ang Luc 21:34, 35.

Dapat na maging mapanuri at maingat ang isang indibiduwal sa kaniyang ipananata o gagarantiyahang gawin upang hindi siya mabitag, o malagay, sa isang situwasyon na mahirap o halos imposible niyang malabasan. (Kaw 6:1-3; 20:25) Ang pakikipagsamahan sa isang taong magagalitin ay maaaring maging dahilan upang ang isa ay maging kagaya ng taong iyon. Isa itong silo, sapagkat maaari itong humantong sa pagkasangkot sa mga away, kapaha-pahamak na mga kaguluhan, at pagkakasala. (Kaw 22:24, 25; ihambing ang 1Co 15:33.) Sa kabilang dako naman, ang pagkatakot sa Diyos at ang pagsisikap na sundin ang Kaniyang daan ay tumutulong sa marunong upang hindi siya maakit ninuman sa paggawa ng masama (gaya ng pagkasangkot sa mga patutot) na maaaring maging isang bitag na hahantong sa kamatayan.—Kaw 13:14; 14:27; ihambing ang 5:3-8; 7:21-23.

Noong unang siglo C.E., ang ilang Kristiyano, palibhasa'y naakit sa tukso ng kayamanan, ay nahulog sa silo na nagdulot ng espirituwal na kapahamakan. (1Ti 6:9, 10) Sinasabing ang iba ay nahulog sa "silo ng Diyablo." Maliwanag na nangangahulugan ito na nailigaw at lumihis sila mula sa katotohanan at sa gayon ay naging mga biktima ng Kalaban. Hinimok si Timoteo na turuan ang gayong mga tao nang may kahinahunan upang matauhan sila at magsisi, sa gayo'y makalaya sila mula sa silo ng Diyablo. —2Ti 2:23-26; ihambing ang 1Ti 1:3, 4; Tit 3:9.

Bagaman pangkaraniwan lamang sa mga nagpapakana na tangkaing bitagin, o siluin, ang isang taong inosente, kayang baligtarin ni Jehova ang mga bagay-bagay at 'magpaulan sa mga balakyot ng mga bitag, apoy at asupre.' (Aw 11:6) Kaya niya si-

lang bitagin, anupat hahadlangan niya ang lahat ng paraan ng pagtakas, at pagkatapos ay lalapatan niya sila ng kahatulan.—Ihambing ang 1Te 5:1-3.

BITIAS [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Reyna"]. Anak na babae ng isang Paraon at asawa ni Mered na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 18.

BITINIA. Isang Romanong probinsiya sa hilagaang bahagi ng Asia Minor. Ito ay nasa isang lugar na ngayon ay HK Turkey, sumasaklaw sa gawing silangan mula sa Istanbul sa kahabaan ng timugang baybayin ng Dagat na Itim. Noong ikalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, nang sumama si Timoteo sa kaniya at kay Silas sa Listra, sinikap nilang maglakbay patungong Bitinia, ngunit "hindi sila pinahintulutan ng espiritu ni Jesus." (Gaw 16:7) Hindi binabanggit na nangaral sa lugar na iyon ang mga apostol, ngunit maliwanag na may mga Kristiyano roon nang isulat ni Pedro ang kaniyang unang kanonikal na liham noong mga 62-64 C.E. (1Pe 1:1) Nang lumiliham si Pliny na Nakababata mula sa Bitinia sa Romanong emperador na si Trajan noong si Pliny ay isang pantanging komisyonado, binanggit niya na maraming Kristiyano sa probinsiya, anupat sinasabing noong pasimula ng ikalawang siglo, ang Kristiyanismo ay hindi lamang nasa mga bayan, kundi lumaganap na ito sa "mga nayon at mga distritong kabukiran din."—*The Letters of Pliny,* X, XCVI, 9.

BITUIN. Ang salitang Hebreo na *koh·khav′,* gayundin ang Griegong *a·ster′* at *a′stron,* ay ikinakapit sa pangkalahatang diwa sa anumang bagay na nagliliwanag sa kalawakan, maliban sa araw at buwan, na ginagamitan naman ng ibang mga pangalan.

Ang Lawak ng Uniberso. Ang galaksi na kinaroroonan ng Lupa, karaniwang tinatawag na Milky Way, ay pinaniniwalaang may lapad na mga 100,000 *light-year* at kinapapalooban ng mahigit sa 100,000,000,000 bituin tulad ng ating araw. Ang distansiya mula sa Lupa ng pinakamalapit na bituin, isa sa grupo ng Alpha Centauri, ay mahigit sa 40,000,000,000,000 km (25,000,000,000,000 mi). Gayunma'y maituturing na maliit lamang ang pagkalaki-laking agwat na ito dahil tinatayang may 100,000,000,000 galaksi sa buong kalawakan ng uniberso. Mga 10,000,000,000 sa mga ito ay abot-tanaw ng makabagong mga teleskopyo.

Ang pagkalaki-laking bilang ng nilalang na mga bituin ay lubhang nagpapatindi sa puwersa at kahulugan ng pananalita ng Maylalang sa Isaias 40:26: "Itingin ninyo ang inyong mga mata sa itaas at masdan. Sino ang lumalang ng mga bagay na ito? Iyon ang Isa na naglalabas sa hukbo nila ayon sa bilang, na lahat sila ay tinatawag niya ayon sa pangalan. Dahil sa kasaganaan ng dinamikong lakas, palibhasa'y malakas din ang kaniyang kapangyarihan, walang isa man sa kanila ang nawawala." (Ihambing ang Aw 147:4.) Ang mapagpitagang salmista ay naudyukang magsabi: "Kapag tinitingnan ko ang iyong langit, ang mga gawa ng iyong mga daliri, ang buwan at ang mga bituin na iyong inihanda, ano ang taong mortal anupat iniingatan mo siya sa isipan, at ang anak ng makalupang tao anupat pinangangalagaan mo siya?"—Aw 8:3, 4.

Edad. Ang mga sinag mula sa malalayong bituin at galaksi na milyun-milyong *light-year* ang distansiya ay nakaaabot na ngayon sa higanteng mga teleskopyo anupat ipinakikita nito na ang mga bituing ito ay nilalang milyun-milyong taon na ang nakalilipas, yamang kung hindi ay hindi pa makararating sa ating planeta ang mga sinag na ito. Maliwanag na ang gayong paglalang ay kalakip sa panimulang pananalita sa Genesis 1:1: "Nang pasimula ay nilalang ng Diyos ang langit at ang lupa." Hindi ito sinasalungat ng talata 16 sa pagsasabi na noong ikaapat na "araw," o yugto, ng paglalang, "pinasimulang gawin ng Diyos . . . ang mga bituin." Ang salitang "gawin" (sa Heb., *'a·sah′*) ay hindi singkahulugan ng salitang "lalangin" (sa Heb., *ba·ra′'*).—Tingnan ang PAGLALANG, NILALANG.

Bilang ng mga Bituin. Sa pakikipag-usap sa tao, ginamit ng Diyos ang mga bituin upang tumukoy sa napakalaking bilang, kahambing ng mga butil ng buhangin sa baybay-dagat. (Gen 22:17; 15:5; Exo 32:13; ihambing ang Ne 9:23; Na 3:15, 16; Heb 11:12.) Yamang ilang libong bituin lamang ang makikita ng mga mata kung walang teleskopyo, noong nakaraan ay minamalas ng marami na hindi angkop ang paghahambing na ito. Ngunit sa ngayon, ipinakikita ng katibayan na ang bilang ng mga bituin ay talagang maihahambing sa lahat ng mga butil ng buhangin sa buong lupa.

Kapansin-pansin na, bagaman binanggit ni Moises na talagang natupad sa Israel ang Abrahamikong pangakong ito, hindi kailanman inilakip sa mga sensus hinggil sa populasyon, gaya ng nakaulat sa Bibliya, ang kabuuang bilang ng populasyon ng bansa. (Deu 1:10; 10:22; 28:62) Nang dakong huli, espesipikong binanggit na hindi tinuos ni David ang bilang niyaong "mula sa dalawampung taon ang edad at pababa, sapagkat si Jehova ay nangako na pararamihin ang Israel na gaya ng mga bituin sa langit." (1Cr 27:23) Ipinakikita ng gayong konsepto ng pagiging di-mabilang ng mga bagay na ito sa kalangitan na ang mga sulat ng Bibliya ay natatangi kung ihahambing sa mga pangmalas ng sinaunang mga tao noong panahong iyon.

Mahusay na Pagkakaayos. Karagdagan pa, ang mahusay na pagkakaayos ng mga bagay na ito sa kalangitan ay idiniriin sa iba't ibang teksto,

anupat may tinutukoy na mga "mga batas," "mga tuntunin," at "mga landas" ("mga landasin," *RS*). (Jer 31:35-37; Huk 5:20; ihambing ang Jud 13.) Ang napakatitinding puwersa na nagtatakda ng relatibong mga posisyon ng ilang bituin ayon sa mga pisikal na batas ay ipinahihiwatig ng mga tanong ng Diyos kay Job: "Maitatali mo bang mahigpit ang mga bigkis ng konstelasyon ng Kima, o makakalag mo ba ang mga panali ng konstelasyon ng Kesil? Mailalabas mo ba ang konstelasyon ng Mazarot sa takdang panahon niyaon? At kung tungkol sa konstelasyon ng Ash kasama ng mga anak nito, mapapatnubayan mo ba ang mga iyon? Nalalaman mo ba ang mga batas ng langit, o maitatatag mo ba ang awtoridad nito sa lupa?" (Job 38:31-33; tingnan ang ASH, KONSTELASYON NG; KESIL, KONSTELASYON NG; KIMA, KONSTELASYON NG; MAZAROT, KONSTELASYON NG.) Kaya naman, sinasabi ng *New Bible Dictionary:* "Kung gayon, ipinapahayag namin na laging inihaharap ng Bibliya ang isang uniberso na lubusang makatuwiran, at pagkalawak-lawak, kabaligtaran ng karaniwang pangmalas noon sa daigdig, na ang uniberso ay hindi makatuwiran, at kasinliit lamang ng mapatutunayan ng simpleng mga pandama."—Inedit ni J. Douglas, 1985, p. 1144.

Ang pananalita ng apostol na si Pablo may kinalaman sa pagkakasari-sari ng indibiduwal na mga bituin ay higit pang mauunawaan sa liwanag ng makabagong astronomiya, na nagpapakita ng pagkakaiba-iba ng kulay, laki, dami ng liwanag na nalilikha, temperatura, at maging ng relatibong densidad ng mga bituin.—1Co 15:40, 41.

Pagsamba sa mga Bituin. Bagaman laganap ang pagsamba sa mga bituin sa gitna ng sinaunang mga bansa sa Gitnang Silangan, ang maka-Kasulatang pangmalas na pinanghahawakan ng tapat na mga lingkod ng Diyos ay na ang gayong mga bituin ay materyal na mga bagay lamang na nasa ilalim ng mga batas at pagkontrol ng Diyos, anupat hindi nagpupuno sa tao kundi nagsisilbing mga tanglaw at mga tagapagpahiwatig ng panahon. (Gen 1:14-18; Aw 136:3, 7-9; 148:3) Nang babalaan ni Moises ang Israel laban sa paggawa ng anumang kawangis ng tunay na Diyos na si Jehova, inutusan niya sila na huwag magpadaya sa pagsamba sa araw, buwan, at mga bituin, "na binahagi ni Jehova na iyong Diyos sa lahat ng mga bayan sa silong ng buong langit." (Deu 4:15-20; ihambing ang 2Ha 17:16; 21:5; 23:5; Zef 1:4, 5.) Iniugnay ng mga bansang pagano ang kanilang partikular na mga diyos sa ilang bituin at sa gayon ay nagkaroon sila ng makabayang pangmalas sa gayong mga bituin. Ang mga pangalang Sakut at Kaiwan, binanggit sa Amos 5:26 bilang mga diyos na sinamba ng apostatang Israel, ay itinuturing na mga pangalang Babilonyo para sa planetang Saturn, tinawag na Repan nang sipiin ni Esteban ang tekstong ito. (Gaw 7:42, 43) Ang pagsamba sa bituin ay lalo nang prominente sa Babilonya ngunit napatunayang walang kabuluhan noong panahong puksain siya.—Isa 47:12-15.

Ang "Bituin" na Nakita Pagkapanganak kay Jesus. Ang "mga astrologo mula sa mga silanganing bahagi," samakatuwid ay mula sa kapaligiran ng Babilonya, na ang pagdalaw kay Haring Herodes pagkapanganak kay Jesus ay naging dahilan ng lansakang pagpatay sa lahat ng mga sanggol na lalaki sa Betlehem, ay maliwanag na hindi mga lingkod o mga mananamba ng tunay na Diyos. (Mat 2:1-18; tingnan ang ASTROLOGO.) Kung tungkol sa "bituin" (sa Gr., *a·ster'*) na nakita nila, maraming mungkahi ang nagsasabi na ito ay isang kometa, isang bulalakaw, isang *supernova,* o, ayon sa nakararami, isang pangkat ng mga planeta. Wala sa mga bagay na iyon sa kalangitan ang makatuwirang 'makahihinto sa itaas ng kinaroroonan ng bata,' sa gayon ay tinutukoy ang bahay sa nayon ng Betlehem kung saan matatagpuan ang bata. Kapansin-pansin din na tanging ang mga paganong astrologong ito ang 'nakakita' sa bituin. Dahil hinahatulan ang pagsasagawa nila ng astrolohiya at masama ang naging mga resulta ng kanilang pagdalaw, anupat isinapanganib ang buhay ng panghinaharap na Mesiyas, maisasaalang-alang natin, at baka talagang angkop na isipin natin, na inakay sila ng isa na *salungat* sa mga layunin ng Diyos may kinalaman sa ipinangakong Mesiyas. Tungkol sa isa na "laging nag-aanyong isang anghel ng liwanag," na ang pagkilos ay "taglay ang bawat makapangyarihang gawa at kasinungalingang mga tanda at mga palatandaan," na may kakayahan na magtinging nagsasalita ang isang serpiyente, at tinukoy ni Jesus bilang 'isang mamamatay-tao nang siya ay magsimula,' tiyak na makatuwirang itanong natin: Hindi kaya mapangyayari rin niya na 'makakita' ang mga astrologo ng isang bagay na tulad-bituin na umakay muna sa kanila, hindi sa Betlehem, kundi sa Jerusalem, kung saan nakatira ang isang mortal na kaaway ng ipinangakong Mesiyas?—2Co 11:3, 14; 2Te 2:9; Gen 3:1-4; Ju 8:44.

Makasagisag na Paggamit. Ang mga bituin ay ginagamit sa Bibliya sa makasagisag na diwa at sa mga metapora o mga simili upang kumatawan sa mga tao, gaya sa panaginip ni Jose kung saan ang kaniyang mga magulang ay kinatawanan ng araw at buwan, at ang kaniyang 11 kapatid naman ay ng 11 bituin. (Gen 37:9, 10) Iniuugnay ng Job 38:7 ang "mga bituing pang-umaga" na humiyaw nang may kagalakan dahil sa pagkakatatag ng lupa sa anghelikong "mga anak ng Diyos." Tinukoy ng binuhaymuli at dinakilang si Jesus ang kaniyang sarili bilang "ang maningning na bituing pang-umaga" at

nangakong ibibigay niya ang "bituing pang-umaga" sa kaniyang nananaig na mga tagasunod, anupat maliwanag na nagpapahiwatig iyon ng pakikibahagi sa kaniya sa kaniyang makalangit na posisyon at kaluwalhatian. (Apo 22:16; 2:26, 28; ihambing ang 2Ti 2:12; Apo 20:6.) Ang pitong "anghel" ng mga kongregasyon, na pinadalhan ng nasusulat na mga mensahe, ay isinasagisag ng pitong bituin sa kanang kamay ni Kristo. (Apo 1:16, 20; 2:1; 3:1) "Ang anghel ng kalaliman" na tinatawag na Abadon ay kinakatawanan din ng isang bituin.—Apo 9:1, 11; tingnan ang ABADON.

Sa kasabihan sa Isaias kabanata 14, ang mapaghambog at ambisyosong hari ng Babilonya (samakatuwid nga, ang Babilonyong dinastiya ng mga hari na kinatawanan ni Nabucodonosor), na tinatawag na "[isa na] nagniningning" (sa Heb., *heh·lel′;* "Lucifer," *KJ*), ay inihaharap bilang naghahangad na maitaas ang kaniyang trono "sa itaas ng mga bituin ng Diyos." (Isa 14:4, 12, 13; tingnan ang NAGNININGNING, ISA NA.) Ang metapora ng isang "bituin" ay ginagamit upang tukuyin sa makahulang paraan ang Davidikong mga hari ng Juda (Bil 24:17), at ipinakikita ng kasaysayan sa Bibliya na ang Babilonyong dinastiya ay pansamantalang umangat sa itaas ng mga Judeanong haring ito sa pamamagitan ng paglupig sa Jerusalem. Inilalarawan ng isang katulad na hula sa Daniel kabanata 8 ang maliit na "sungay" ng isang panghinaharap na kapangyarihan na yumuyurak sa ilang bituin ng "hukbo ng mga langit" at kumikilos laban sa Prinsipe ng hukbo at sa kaniyang santuwaryo (Dan 8:9-13); samantalang sa Daniel kabanata 12, sa pamamagitan ng simili, yaong mga tao na "may kaunawaan" at nagdadala sa iba tungo sa katuwiran ay inilalarawan bilang sumisikat na "tulad ng mga bituin" sa "panahon ng kawakasan." (Dan 12:3, 9, 10) Sa kabaligtaran naman, ang mga imoral na lumilihis sa katotohanan ay inihahambing sa "mga bituin na walang takdang landasin."—Jud 13.

Ang pagdidilim ng mga bituin, kasama ng araw at buwan, ay isang larawang malimit gamitin sa makahulang mga babala ng kasakunaan na pinasasapit dahil sa paghatol ng Diyos. (Isa 13:10; Eze 32:7; Apo 6:12, 13; 8:12; ihambing ang Job 9:6, 7.) Sa Eclesiastes 12:1, 2, ang panlalamlam ng gayong mga tanglaw ay ginagamit din nang ilarawan ang mga taon ng panghihina ng taong matanda. Sa ibang bahagi, ang mga bituin ay sinasabing nahuhulog o inihahagis sa lupa. (Mat 24:29; Apo 8:10; 9:1; 12:4) Ang "mga tanda" sa araw, buwan, at mga bituin ay inihula bilang katibayan ng panahon ng kawakasan.—Luc 21:25.

"Bituing Pang-araw." Ang pananalitang "bituing pang-araw" (sa Gr., *pho·spho′ros*) ay minsan lamang lumitaw, sa 2 Pedro 1:19, at ang kahulugan nito ay katulad niyaong sa "bituing pang-umaga." Sa ilang kapanahunan sa loob ng isang taon, ang gayong mga bituin ang huling sumisikat sa silanganing kagiliran bago lumitaw ang araw at sa gayon ay mga tagapagbadya ng pagbubukang-liwayway ng isang bagong araw. Ipinahihiwatig ng naunang pagtukoy ni Pedro sa pangitain ng pagbabagong-anyo ni Jesus taglay ang maringal na kaluwalhatian na may kaugnayan ito sa pagpasok niya sa makaharing kapangyarihan bilang "ang ugat at ang supling ni David, at ang maningning na bituing pang-umaga [*a·ster′*]."—Apo 22:16; 2:26-28.

'Nakipaglaban ang mga Bituin kay Sisera.' Ang ulat sa Hukom 5:20 ay naging dahilan ng talakayan dahil sa pariralang, "Mula sa langit ay nakipaglaban ang mga bituin, mula sa kanilang mga landas ay nakipaglaban sila kay Sisera." Minamalas ng ilan na isa lamang itong matulaing pagtukoy sa pagtulong ng Diyos. (Ihambing ang Huk 4:15; Aw 18:9.) Iminumungkahi rin na ito ay ang pag-ulan ng mga *meteorite,* o ang pagdepende ni Sisera sa mga panghuhulang salig sa astrolohiya, na napatunayang bulaan. Yamang hindi dinetalye ng rekord ng Bibliya kung paano "nakipaglaban" ang mga bituin, waring sapat nang unawain na ang pananalita ay nagpapakita na isang makahimalang pagkilos ang ginawa ng Diyos alang-alang sa hukbo ng Israel.

BITUKA, MGA [sa Ingles, *intestines*]. Ang salitang Hebreo na *qe′rev* ay ginagamit upang lumarawan sa "mga lamang-loob," "mga panloob na bahagi," o "mga bituka" ng mga tao at ng mga hayop. (Exo 12:9; 29:13; Aw 5:9) Tinutukoy nito yaong "nasa loob" at kadalasang ginagamit bilang pang-ukol, na nangangahulugang "sa loob; sa gitna ng."—Gen 25:22; Deu 17:20.

Ang isa pang termino na tumutukoy sa mga panloob na sangkap ay ang Hebreong *me·'eh′.* Sa Hebreo, palagi itong lumilitaw sa anyong pangmaramihan (*me·'im′*) at ginagamit ito para sa "mga bituka" sa 2 Samuel 20:10 at para sa "bituka" sa 2 Cronica 21:15, 18, 19. Maaaring tumukoy ang salitang ito sa "mga panloob na bahagi" ng isang nilalang, gaya sa ulat tungkol sa malaking isda na lumulon kay Jonas. Doon ay lumilitaw ito nang makalawang ulit at ipinakikita ito bilang katumbas ng "tiyan" ng malaking isda. (Jon 1:17; 2:1, 2) Maaari ring tumukoy ang terminong Hebreo na ito sa mga sangkap ng mga tao sa pag-aanak. (Gen 15:4; Ru 1:11) Yamang maliwanag na magkaugnay ang mga emosyon at ang mga panloob na sangkap, ang mga bituka ay itinuring na sentro ng pinakamasisidhing emosyon.—Ihambing ang Isa 63:15; Jer 4:19; 31:20.

Ang pisikal na pagkain ay tinutunaw ng mga bituka. Kaya naman ginamit ito bilang metapora na lumalarawan sa mental o espirituwal na pagtunaw

noong sabihan si Ezekiel sa isang pangitain na kainin niya ang isang balumbon upang mabusog niya nito ang kaniyang mga bituka (sa Heb., *me·ʽim′*). Magkakaroon si Ezekiel ng espirituwal na lakas sa pamamagitan ng pagbubulay-bulay at pag-iimbak sa kaniyang memorya ng mga salitang nasusulat sa balumbon. Sa gayon ay pinakain siya sa espirituwal na paraan at pinaglaanan ng mensaheng sasalitain niya.—Eze 3:1-6; ihambing ang Apo 10:8-10.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *splag′khna,* literal na nangangahulugang "mga bituka," ay ginamit nang minsan upang tumukoy sa literal na mga bituka. (Gaw 1:18) Sa ibang mga talata, ginagamit naman ito bilang metapora upang tumukoy sa "magiliw na pagmamahal" at "magiliw na pagkamahahabagin."—2Co 6:12; Fil 1:8; 2:1; Col 3:12; 1Ju 3:17.

BITUMEN. Ang maitim o kayumangging mineral na aspaltong ito ay tinutukoy ng tatlong salitang Hebreo. Dalawa sa mga salitang iyon ay naglalarawan ng magkaibang anyo nito: *ze′pheth* (alkitran; sa Ingles, *pitch*), ang anyong likido nito; *che·mar* (bitumen), ang kalagayang solido. Inilalarawan naman ng ikatlong salita, *ko′pher* (isinalin ding alkitran sa Tagalog; sa Ingles, *tar*), ang gamit nito: kung paano ito ipinapahid bilang pangkalupkop sa kayariang kahoy. (Tingnan ang ALKITRAN.) Dahil hindi ito tinatablan ng tubig, naging kapaki-pakinabang na sa tao ang bitumen bago pa ang Baha, sapagkat noong tagubilinan si Noe na magtayo ng arka, sinabihan siya na 'balutan iyon ng alkitran sa loob at sa labas.'—Gen 6:14.

Ang arkang papiro, na pinaglagyan sa sanggol na si Moises at pinalutang sa gitna ng mga tambo ng Nilo, ay hindi napasok ng tubig dahil tinapalan iyon kapuwa ng "bitumen at alkitran." (Exo 2:3) Natuklasan ng mga tagapagtayo ng lunsod ng Babilonya na bukod sa hindi tinatablan ng tubig ang bitumen, madikit din ito, kaya naman nagsilbi itong isang napakahusay na argamasa para sa kanilang mga laryong pinatuyo sa hurnuhan.—Gen 11:3.

Kilala noon ang Libis ng Sidim, malapit sa Sodoma at Gomorra sa lugar ng Dagat na Patay, sa pagiging "punô ng mga hukay ng bitumen" ("mga hukay ng malagkit na putik," *KJ*). (Gen 14:10) Maging sa ngayon, paminsan-minsan ay may bitumeng inaanod sa dalampasigan ng dagat na iyon, anupat ipinahihiwatig na sa kasalukuyan, ang Sidim ay nasa ilalim ng mga tubig ng Dagat na Patay. Madali ring magliyab ang bitumen at gayon ang paglalarawan dito ni Isaias, na humulang "magiging gaya ng nagniningas na alkitran" ang lupain ng Edom.—Isa 34:9.

BIYENAN [sa Ingles, *father-in-law*]. Sa Hebreong Kasulatan, ang salitang *cham* ay tumutukoy sa ama ng asawang lalaki (Gen 38:13, 25; 1Sa 4:19, 21), at ang anyong pambabae nito, *cha·mohth′,* ay tumutukoy naman sa ina ng asawang lalaki (ang biyenang babae ng asawang babae).—Ru 1:14; Mik 7:6.

Ang pandiwang Hebreo na *cha·than′* ay nangangahulugang 'makipag-alyansa ukol sa pag-aasawa.' (Deu 7:3; 1Sa 18:20-27; 1Ha 3:1; 2Cr 18:1) Ang biyenang lalaki sa panig ng asawang babae, ang ama ng asawang babae, ay tinutukoy ng isang panlalaking pandiwaring anyo ng *cha·than′.* Ang pambabaing pandiwaring anyo nito ay tumutukoy naman sa biyenang babae.—Deu 27:23.

Dahil sa ang magkatipan noon ay itinuturing na talî na sa isa't isa bagaman hindi pa sila kasal, ang babae ay tinutukoy bilang asawa ng lalaki. (Huk 14:20) Kaya naman ang lalaki ay tinatawag na "manugang" (anupat isang pangngalan na hinango mula sa *cha·than′* ang ginagamit) lubusan mang naisagawa ang alyansa ukol sa pag-aasawa (Huk 19:5; 1Sa 22:14; Ne 6:18; 13:28) o naisaplano pa lamang, gaya sa kaso ng "mga manugang na lalaki" ni Lot. (Gen 19:12, 14; ihambing ang Huk 15:6.) Ang mga anak na babae ni Lot ay ipinangako pa lamang na ipakakasal; dahil kung hindi gayon ay malamang na kasama sana sila ng kani-kanilang asawa at hindi nakatira sa bahay ng kanilang ama. Ang dalawang lalaki ay magiging mga manugang pa lamang (mga katipan ng mga anak ni Lot ngunit hindi pa kasal sa mga ito), anupat hindi pa aktuwal na mga manugang, at ito ang ipinahihiwatig ng pananalitang Hebreo na maaaring isaling: "Mga manugang [ni Lot] na *kukuha* [o, nagbabalak kumuha] sa kaniyang mga anak."—Gen 19:14, *NW; Ro;* ihambing ang *JB; Mo; RS.*

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *pen·the·ros′* ay isinaling "biyenan" (Ju 18:13); ang anyong pambabae, *pen·the·ra′,* ay isinaling "biyenang babae."—Mat 8:14; 10:35; Mar 1:30; Luc 4:38; 12:53; tingnan ang MANUGANG NA BABAE.

BIZIOTIAS. Isa sa mga bayan sa mana ng tribo ni Juda sa rehiyon ng Negeb. Nakatala ito kasunod ng Beer-sheba. (Jos 15:21, 28) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito. Sa Griegong *Septuagint,* "kanilang mga nayon" ang mababasa sa halip na ang pangalang pantangi na Biziotias.—Ihambing ang Ne 11:27.

BIZTA. Isa sa pitong opisyal ng korte na isinugo ni Haring Ahasuero upang dalhin si Reyna Vasti.—Es 1:10, 11; tingnan ang OPISYAL NG KORTE.

BLASTO. Ang lalaking nangangasiwa sa silid-tulugan ni Haring Herodes Agripa I. Dahil sa kaniyang maimpluwensiyang posisyon, nang ang mga

tao ng Tiro at Sidon ay humiling ng kapayapaan kay Herodes, hinikayat muna nila si Blasto, marahil ay sa pamamagitan ng panunuhol.—Gaw 12:20.

BOANERGES [Mga Anak ng Kulog]. Isang Semitikong pananalita na masusumpungan lamang, pati na ang salin nito, sa Marcos 3:17. Ibinigay ito ni Jesus bilang huling pangalan ng mga anak ni Zebedeo, sina Santiago at Juan, anupat malamang na inilalarawan nito ang maalab na sigasig ng dalawang apostol na iyon. (Luc 9:54) Di-gaya ng Pedro na naging bagong pangalan ni Simon, lumilitaw na hindi karaniwang ginamit ang Boanerges.

BOAZ, I [posible, Sa Lakas]. Isang may-ari ng lupain sa Betlehem sa Juda, "isang lalaking makapangyarihan sa yaman" noong mga ika-14 na siglo B.C.E. (Ru 2:1) Si Boaz ay anak nina Salma (Salmon) at Rahab, at siya ang ama ni Obed. (Mat 1:5) Isa siyang kawing sa linya ng pamilya ng Mesiyas, ang ikapito sa linya ng angkan mula kay Juda. (1Cr 2:3-11; Luc 3:32, 33) Ang mga pangyayaring umakay tungo sa lubhang di-pangkaraniwang mga kaganapang ito, na naging dahilan upang mapabilang si Boaz sa talaangkanan ni Jesus, ay iningatan para sa atin sa aklat ng Ruth.

Si Boaz ay may malapit na kamag-anak na nagngangalang Elimelec. Si Elimelec, kasama ng dalawang anak na lalaki nito, ay namatay na walang naiwang mga tagapagmanang lalaki. Ang isa sa mga balo ng dalawang anak, si Ruth, ay pumisan sa balo ni Elimelec na si Noemi. Panahon noon ng pag-aani, at "sa di-sinasadya" ay naghimalay si Ruth sa bukid na pag-aari ni Boaz. (Ru 2:3) Si Boaz nga ay isang tunay na Judeano, isang taimtim na mananamba ni Jehova. Hindi lamang niya binati ang kaniyang mga mang-aani ng "Sumainyo nawa si Jehova," kundi, nang mamasdan ang pagkamatapat ni Ruth kay Noemi, sinabi rin niya rito, "Gantihan nawa ni Jehova ang iyong paggawi, at magkaroon nawa ng sakdal na kabayaran para sa iyo mula kay Jehova." (Ru 2:4, 12) Nang ibalita ito ni Ruth sa kaniyang biyenan, bumulalas si Noemi: "Pagpalain siya ni Jehova . . . Siya ay isa sa ating mga manunubos." (Ru 2:20) Karagdagan pa, nang magwakas ang pag-aani, ipinaliwanag ni Noemi kay Ruth ang kaugaliang paraan kung paano itatawag-pansin kay Boaz ang bagay na ito. Habang natutulog si Boaz sa kaniyang giikan, nagising siya at nasumpungan si Ruth na nakahiga sa kaniyang paanan na inalisan ng takip, anupat hiniling nito na tubusin niya ang mga ari-arian ni Elimelec sa pamamagitan ng pag-aasawa bilang bayaw. Si Ruth ang magiging kahalili ni Noemi, na lampas na sa edad ng pag-aanak. Hindi nag-aksaya ng panahon si Boaz. Kinaumagahan ay ipinatawag niya ang isa pang mas malapit na kamag-anak, ngunit ang taong ito, na tinukoy lamang sa Bibliya na si Kuwan, ay tumangging tumupad sa kaayusang iyon ng Diyos. Ngunit kaagad itong ginawa ni Boaz at kinuha niya si Ruth bilang kaniyang asawa, taglay ang pagpapala ng taong-bayan. Nagsilang si Ruth sa kaniya ng isang anak na lalaki na pinanganlang Obed, ang lolo ni Haring David.—Ru 3:1–4:17.

Sa buong ulat, mula sa kaniyang unang mabait na pagbati sa mga manggagawa hanggang sa pagtanggap niya sa pananagutang panatilihin ang pangalan ng pamilya ni Elimelec, si Boaz ay napatunayang isang taong namumukod-tangi—isang taong agad kumikilos at may awtoridad gayunma'y nagtataglay ng ganap na pagpipigil-sa-sarili, pananampalataya, at katapatan, anupat bukas-palad at mabait, malinis sa moral, at lubos na masunurin sa mga utos ni Jehova sa lahat ng bagay.

BOAZ, II [posible, Sa Lakas]. Sa dalawang pagkalaki-laking tansong haligi na itinayo sa harap ng beranda ng maringal na templo ni Solomon, ang haliging nasa gawing hilaga ay pinanganlang Boaz, posibleng nangangahulugang "Sa Lakas." Ang haligi naman na nasa gawing timog ay tinawag na Jakin na nangangahulugang "Itatag Nawa [ni Jehova] Nang Matibay." Kaya kung pagsasamahin ang mga ito at babasahin mula sa kanan pakaliwa kapag nakaharap ang isa sa S, ang ideyang itatawid nito ay 'Itatag nawa [ni Jehova] nang matibay [ang templo] sa lakas.'—1Ha 7:15-21; tingnan ang KAPITAL.

BOHAN [posible, Hinlalaki].

1. Isang inapo ni Ruben. Ipinangalan sa kaniya ang isang hangganang bato ng teritoryo ng Juda.—Jos 15:6; 18:17.

2. Ang "bato ni Bohan" ay nagsilbing palatandaan ng hangganan ng mga tribo nina Benjamin at Juda. (Jos 15:6; 18:17) Ito'y nasa HK sulok ng Dagat Asin at maliwanag na nasa harap ng paanan ng tulad-talampas na Mababang Kapatagan ng Acor.

BOKERU [Kaniyang Panganay; Siya ang Panganay]. Isang inapo ni Haring Saul at ni Jonatan; tribo ni Benjamin.—1Cr 8:38; 9:39, 44.

BOKIM [Mga Tumatangis]. Isang lugar kung saan nagsalita ang anghel ni Jehova sa mga Israelita. Sinaway nito ang mga Israelita dahil sa pagwawalang-bahala sa babala ni Jehova laban sa pagkakaroon ng kaugnayan sa mga paganong naninirahan sa lupain. Dahil sa pagtangis ng bayan pagkatapos nito, tinawag na Bokim ang lugar na ito. (Huk 2:1-5) Hindi alam kung saan ang lokasyon ng lugar na ito. Gayunman, batay sa pananalitang "umahon mula sa Gilgal patungo sa Bokim," waring ito'y nasa K ng Gilgal, anupat ang Gilgal ay maliwanag na nasa ibabang libis ng Jordan.

BORASAN [posible, Hukay ng Usok]. Isa sa mga lugar na malimit puntahan ni David at ng kaniyang mga tauhan noong siya'y isang takas. (1Sa 30:30, 31) Itinuturing ng ilang iskolar na ito rin ang Asan (Jos 19:7), na isang nakapaloob na Simeonitang lunsod sa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda, di-kalayuan sa HK ng Beer-sheba.—Tingnan ang ASAN.

BOZEZ. Isa sa dalawang bato, o tulad-ngiping malalaking bato, na iniugnay sa tagumpay ni Jonatan laban sa mga Filisteo sa ulat ng 1 Samuel 14:4-14. Sa paghahanap ni Jonatan ng daang matatawiran upang salakayin ang himpilang Filisteo, nakita niya ang dalawang malalaking bato. Ang isa ay nasa H at nakaharap sa Micmash (kung saan nagkakampo ang mga Filisteo), at ang isa naman ay nasa T at nakaharap sa Geba. (1Sa 13:16; 14:5) Sa pagitan ng dalawang lunsod na iyon, ang Wadi Suweinit (Nahal Mikhmas) ay papalusong tungo sa Jordan at nagiging malalim na bangin ito na may napakatatarik na dalisdis sa gawing S ng mga lunsod. Itinuturing na ang dalawang malalaking batong ito ay nasa dako kung saan biglang lumiliko ang *wadi,* bagaman hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng malalaking batong ito.

BOZKAT [Namimintog na Bagay [samakatuwid nga, mataas na dako]]. Isang bayan sa mana ng Juda. (Jos 15:39) Tagarito si Adaias na lolo ni Haring Josias sa panig ng ina. (2Ha 22:1) Yamang nakatala ito sa pagitan ng Eglon at Lakis, lumilitaw na ito'y nasa mababang lupain, o nasa rehiyon ng Sepela. Hindi tiyak ang pagkakakilanlan nito. Ipinapalagay ng ilan na ito ay nasa Dawa'imeh (makabagong-panahong Amazya), na mga 19 na km (12 mi) sa K ng Hebron.

BOZRA [Dakong Di-malapitan].

1. Isang prominenteng lunsod ng Edom, ang tahanan ng ama ni Jobab, isang Edomitang hari noong ikalawang milenyo B.C.E. (Gen 36:31, 33; 1Cr 1:44) Ang pagiging prominente nito ay makikita sa bagay na tinukoy ito ng mga propetang sina Isaias, Jeremias, at Amos, sa ilalim ng pagkasi, bilang kumakatawan sa buong Edom, na nakatakda sa pagkatiwangwang.—Isa 34:5, 6; 63:1-4; Jer 49:12, 13, 17, 22; Am 1:11, 12.

Ang Bozra ay iniuugnay sa makabagong Buzera, nasa mga 50 km (30 mi) sa HHS ng Petra at malapit sa sinaunang lansangan na tinatawag na Lansangang-Bayan ng Hari. Sa gayon, ito ay halos nasa gitna ng kahariang Edomita at nakabantay sa mga pasukan tungo sa mga minahan ng tanso sa Araba. Ipinakikita ng sinaunang mga guho sa Buzera na ang Bozra ay dating nakukutaang lunsod na itinayo sa makitid na tagaytay na nakausli mula sa Jebel esh-Shera' at may malalalim na *wadi* sa magkabilang panig.

Ang salin ng Mikas 2:12 sa *King James Version* ay nagtataglay ng pangalang "Bozra," ngunit minamalas ng karamihan sa makabagong mga salin na tumutukoy ito, hindi sa isang bayan, kundi sa isang kulungan o kural para sa mga tupa.

2. Sa paghula laban sa Moab, tinutukoy ng Jeremias 48:24 ang Bozra bilang isa sa mga lunsod "ng lupain ng Moab." Kasama ito sa iba pang mga lunsod ng talampas o "lupain ng kapatagan" (Jer 48:21), at ang paggamit sa pananalitang Hebreong ito may kaugnayan sa Bezer (Deu 4:43) ay naging dahilan upang ipalagay ng ilang iskolar na ang mga ito ay malamang na iisang lugar.—Tingnan ang BEZER Blg. 2.

BRASERO. Karaniwan na, isang kasangkapang pampainit na binubuo ng isang tulad-kawaling lalagyan na nakaangat sa sahig sa pamamagitan ng mga paa nito at dinisenyong paglagyan ng nagbabagang uling. Ang salitang Hebreo na isinalin bilang "brasero" (*'ach*) ay may Ehipsiyong pinagmulan, anupat nagpapahiwatig na ang brasero mismo ay isang bagong imbensiyong nagmula noon sa Ehipto.

Sa mas magagandang tahanan noon, waring mas nagugustuhan ang brasero kaysa sa isang hukay sa sahig ng bahay, kung saan makapagpapaningas ng apoy. Sa kaniyang bahay na pantaglamig, si Haring Jehoiakim ay may isang brasero, malamang na gawa sa metal.—Jer 36:22, 23.

BRONSE. Tingnan ang TANSO, BRONSE.

BUBUYOG [sa Heb., *devoh·rah'*]. Kapag binabanggit sa Bibliya, maliwanag na ang pangunahing tinutukoy ay mga pukyutang ligáw. Ipinahihiwatig ng paglalarawan sa Canaan bilang "isang lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan" na napakaraming bubuyog sa lupaing iyon mula pa noong unang mga panahon. (Exo 3:8) Dahil sa mainit na klima at saganang mga bulaklak, ang lupaing ito ay angkop pa rin na pamugaran ng napakaraming bubuyog, at ang pag-aalaga ng mga bubuyog ay napakapopular doon sa makabagong panahon. Sa mahigit na 20,000 uri ng bubuyog, ang uri na pinakakaraniwan sa Israel sa ngayon ay ang maitim na bubuyog na tinatawag na *Apis mellifica syriaca*.

Ang pulot-pukyutang kinain ni Jonatan noong panahon ng isang kampanyang pangmilitar ay nakuha sa kakahuyan, anupat malamang na ang pugad ng mga bubuyog ay nasa isang hungkag na punungkahoy. (1Sa 14:25-27) Ang mga pukyutang ligáw ng Libis ng Jordan ang pinagmulan ng isa sa

mga pangunahing pagkain ni Juan na Tagapagbautismo. (Mat 3:4) Namumugad ang mga bubuyog hindi lamang sa mga punungkahoy kundi pati sa iba pang mga guwang, gaya ng mga awang sa mga batuhan at mga pader.—Deu 32:13; Aw 81:16.

May katanungang bumabangon tungkol sa ulat ng Hukom 14:5-9, na nagsasabing pagkatapos patayin ni Samson ang isang leon, siya ay bumalik at nakasumpong ng "isang kulupon ng mga bubuyog sa loob ng bangkay ng leon, at pulot-pukyutan." Ang totoo, ang karamihan sa mga bubuyog ay umiiwas sa mga bangkay at nabubulok na mga bagay. Gayunman, dapat pansinin na sinasabi ng ulat na si Samson ay bumalik "pagkalipas ng sandaling panahon" o, sa Hebreo, literal na nangangahulugang "pagkaraan ng mga araw," isang parirala na maaaring tumukoy sa isang yugto na isang taon pa nga ang haba. (Ihambing ang 1Sa 1:3 [Ang pananalitang "taun-taon" sa Hebreo ay literal na nangangahulugang "araw-araw."]; ihambing ang Ne 13:6.) Ang haba ng panahong lumipas ay sapat na upang maubos ng mga ibon o mga hayop na kumakain ng bangkay at maging ng mga insekto ang malaking bahagi ng laman ng leon at upang matuyo ng nakapapasong init ng araw ang anumang natira. Masasabi rin na mahaba-habang panahon na ang lumipas dahil hindi lamang nakabuo ng pugad sa loob ng bangkay ng leon ang kulupon ng mga bubuyog kundi nakagawa na rin sila ng maraming pulot-pukyutan.

Ang mabangis na pagsalakay ng isang niligalig na kuyog ng mga bubuyog ay ginagamit upang ilarawan ang ginawang paghabol ng mga Amorita sa mga hukbong Israelita upang itaboy ang mga ito mula sa kanilang bulubunduking teritoryo. (Deu 1:44) Nang ihambing ng salmista ang mga kaaway na bansa sa isang kulupon ng sumasalakay na mga bubuyog, sinabi niya na ang mga ito ay napigilan lamang niya dahil sa kaniyang pananampalataya sa pangalan ni Jehova.—Aw 118:10-12.

Malinaw na inihula ng propetang si Isaias ang pagsalakay sa Lupang Pangako ng mga hukbo ng Ehipto at Asirya, anupat inihalintulad ang kanilang mga hukbo sa mga kulupon ng mga langaw at mga bubuyog na makasagisag na sisipulan ng Diyos na Jehova upang pumaroon at dumapo sa mga agusang libis at mga awang ng malalaking bato. (Isa 7:18, 19) Ang 'pagsipol' ay hindi naman tumutukoy sa isang aktuwal na kaugalian ng mga nag-aalaga ng mga bubuyog kundi nagpapahiwatig lamang na ibabaling ni Jehova ang pansin ng agresibong mga bansa tungo sa lupain ng kaniyang katipang bayan.

Dalawang babae sa Bibliya ang may pangalang Debora (nangangahulugang "Bubuyog")—ang yayang babae ni Rebeka (Gen 35:8) at ang propetisa na nakipagtulungan kay Hukom Barak upang talunin ang Canaanitang si Haring Jabin.—Huk 4:4.

BUDHI. Ang salitang ito ay isinalin mula sa Griegong *sy·nei′de·sis,* na hinango mula sa *syn* (kasama) at *ei′de·sis* (kaalaman) at sa gayon ay nangangahulugang kasamang-kaalaman, o kaalaman sa sarili. Ang budhi ay isang kakayahan na tingnan ang sarili at humatol tungkol sa sarili, anupat magpatotoo sa sarili. Ganito ipinahahayag ng apostol na si Pablo ang pagkilos ng kaniyang budhi: "Ang aking budhi ang nagpapatotoong kasama ko sa banal na espiritu."—Ro 9:1.

Ang budhi ay likas sa tao, yamang isinangkap ito ng Diyos sa kaniya. Isa itong panloob na pagkatanto o pagkadama ng tama at mali na nagdadahilan o nag-aakusa sa isa. Samakatuwid, ang budhi ay humahatol. Maaari rin itong sanayin ng mga kaisipan at mga pagkilos, mga pananalig at mga alituntunin na naitatanim sa isip ng tao sa pamamagitan ng pag-aaral at karanasan. Inihahambing ng budhi sa mga bagay na ito ang landasin ng pagkilos na isinasagawa o pinag-iisipan ng isa. Pagkatapos, kapag ang mga alituntunin at ang landasin ay magkasalungat, nagbababala ito, malibang ang budhi ay "manhid" na anupat nawalan na ng pakiramdam dahil sa paulit-ulit na pagwawalang-bahala sa mga babala nito. Ang budhi ay maaaring maging isang kasangkapang nagsasanggalang sa moral, sapagkat nagdudulot ito ng kaluguran o ng kirot kapag ang isa ay gumagawi nang mabuti o nang masama.

Sa pasimula pa lamang ay mayroon nang budhi ang tao. Namalas ito kina Adan at Eva nang labagin nila ang kautusan ng Diyos at magtago sila. (Gen 3:8) Sa Roma 2:14, 15 ay mababasa natin: "Sapagkat kailanma't ang mga tao ng mga bansa na walang kautusan ay likas na gumagawa ng mga bagay na nasa kautusan, ang mga taong ito, bagaman walang kautusan, ay kautusan sa kanilang sarili. Sila mismo ang nagpapakita na ang diwa ng kautusan ay nakasulat sa kanilang mga puso, samantalang ang kanilang budhi ay nagpapatotoong kasama nila at, sa pagitan ng kanilang sariling mga kaisipan, sila ay inaakusahan o ipinagdadahilan pa nga." Kaya, makikita na kahit mga di-Kristiyano ay mayroon ding mga budhi. Ito'y dahil nagmula ang buong sangkatauhan kina Adan at Eva, na likas na may mga budhi. Maraming batas ng mga bansa ang kasuwato ng budhi ng isang Kristiyano, bagaman maaaring hindi man lamang naimpluwensiyahan ng Kristiyanismo ang mga bansa at mga mambabatas na ito. Ang pag-akay ng kanilang sariling mga budhi ang naging saligan ng mga batas na iyon. Ang lahat ng tao ay nasasangkapan ng budhi, at ito ang sinisikap na antigin ng mga Kristiyano sa pamamagitan ng kanilang landasin sa buhay at pangangaral.—2Co 4:2.

Ang budhi ay dapat na naturuan; kung hindi, maaari nitong mailigaw ang isa. Hindi ito magsisilbing isang maaasahang gabay kung hindi ito sinanay sa wastong mga pamantayan, ayon sa katotohanan. Ang pagsulong nito ay maaaring may-kamaliang maimpluwensiyahan ng kapaligiran, mga kaugalian, pagsamba, at mga kinagawian sa isang lugar. Maaari nitong hatulan ang mga bagay-bagay bilang tama o mali batay sa di-wastong mga pamantayan o mga simulain na ito. Ang isang halimbawa nito ay ipinakikita sa Juan 16:2, kung saan inihula ni Jesus na papatayin pa nga ng mga tao ang mga lingkod ng Diyos, sa pag-aakalang naglilingkod sila sa Kaniya. Aktuwal na humayo si Saul (nang maglaon ay naging si Pablo na apostol) taglay ang layuning paslangin ang mga alagad ni Kristo, anupat naniniwalang masigasig niyang pinaglilingkuran ang Diyos. (Gaw 9:1; Gal 1:13-16) Ang mga Judio ay lubhang nailigaw tungo sa paglaban sa Diyos dahil sa kawalan nila ng pagpapahalaga sa Salita ng Diyos. (Ro 10:2, 3; Os 4:1-3; Gaw 5:39, 40) Tanging ang isang budhi na wastong sinanay sa Salita ng Diyos ang may-katumpakang makasusuri at lubos na makapagtutuwid ng mga bagay-bagay sa buhay. (2Ti 3:16; Heb 4:12) Ang isang Kristiyano ay dapat magkaroon ng isang matatag at wastong pamantayan —pamantayan ng Diyos.

Mabuting Budhi. Kapag lumalapit kay Jehova, ang isa ay dapat na may isang nilinis na budhi. (Heb 10:22) Sa lahat ng bagay, dapat na laging sikapin ng isang Kristiyano na magkaroon ng matapat na budhi. (Heb 13:18) Nang sabihin ni Pablo: "Patuluyan kong sinasanay ang aking sarili na magkaroon ng kamalayan na huwag makagawa ng anumang kasalanan laban sa Diyos at sa mga tao" (Gaw 24:16), ang ibig niyang sabihin ay na patuluyan niyang iginigiya at itinutuwid ang kaniyang landasin sa buhay ayon sa Salita ng Diyos at sa mga turo ni Kristo, sapagkat alam niya na sa dakong huli, ang Diyos, at hindi ang kaniyang sariling budhi, ang magiging pangwakas na hukom niya. (1Co 4:4) Ang pagsunod sa isang budhing sinanay sa Bibliya ay maaaring magbunga ng pag-uusig, ngunit buong-kaaliwang nagpapayo si Pedro: "Sapagkat kung ang sinuman, dahil sa budhi ukol sa Diyos, ay nagtitiis sa ilalim ng mga bagay na nakapipighati at nagdurusa nang di-makatarungan, ito ay kaayaayang bagay." (1Pe 2:19) Ang isang Kristiyano ay dapat na 'magtaglay ng isang mabuting budhi' sa harap ng pagsalansang.—1Pe 3:16.

Hindi mapasasakdal ng Kautusan at ng kalakip nitong mga paghahain ng hayop ang isang tao may kinalaman sa kaniyang budhi sa punto na maituturing niyang malaya na siya sa pagkakasala; gayunman, sa pamamagitan ng pagkakapit ng pantubos ni Kristo doon sa mga may pananampalataya, maaaring luminis ang budhi ng isang tao. (Heb 9:9, 14) Ipinahihiwatig ni Pedro na yaong mga tumatanggap ng pagliligtas ay kailangang magtaglay ng mabuti, malinis at matuwid na budhing ito.—1Pe 3:21.

Konsiderasyon sa Budhi ng Iba. Yamang ang isang budhi ay kailangang lubos at may-katumpakang sinanay sa Salita ng Diyos upang makagawa ito ng wastong mga pagsusuri, ang isang budhi na hindi sinanay ay maaaring maging mahina. Samakatuwid nga, maaaring madali at may-kamangmangan itong nasusupil, o maaaring masaktan ang isang tao sa ikinikilos o sinasabi ng iba, kahit sa mga pagkakataong wala namang masamang ginagawa ang mga iyon. Nagbigay si Pablo ng mga halimbawa nito may kaugnayan sa pagkain, pag-inom, at sa paghatol sa ilang araw bilang nakahihigit sa iba. (Ro 14:1-23; 1Co 8:1-13) Ang isang Kristiyano na may kaalaman at may budhing sinanay ay inuutusan na maging makonsiderasyon at mapagparaya sa isa na may mahinang budhi, anupat hindi ginagamit ang kaniyang buong kalayaan o iginigiit ang lahat ng kaniyang personal na "mga karapatan" o laging ginagawa ang kaniyang kinalulugdan. (Ro 15:1) Ang isa na sumusugat sa mahinang budhi ng kapuwa Kristiyano ay 'nagkakasala laban kay Kristo.' (1Co 8:12) Sa kabilang dako, ipinahihiwatig ni Pablo na samantalang hindi niya nanaising gumawa ng bagay na makasasakit sa mahinang kapatid, anupat dahil dito ay hahatulan nito si Pablo, dapat din namang isaalang-alang ng mahina ang kaniyang kapatid at magsikap na maging may-gulang sa pamamagitan ng pagkuha ng higit na kaalaman at pagsasanay upang hindi madaling masaktan ang kaniyang budhi, anupat magiging masama ang tingin niya sa iba.—1Co 10:29, 30; Ro 14:10.

Masamang Budhi. Kapag ang budhi ay labis na inabuso, hindi na ito nananatiling malinis at sensitibo. Kapag nangyari iyon, hindi na ito makapagbababala o makapagbibigay ng mabuting patnubay. (Tit 1:15) Dahil dito, ang paggawi ng tao ay pananaigan na ng takot na mahantad at maparusahan at hindi dahil sa isang mabuting budhi. (Ro 13:5) Ipinahihiwatig ng pagtukoy ni Pablo sa budhing natatakan na waring sa pamamagitan ng pangherong bakal na magiging gaya ito ng nasunog na laman na nabalot ng pilat at wala nang mga dulo ng nerbiyo at dahil dito ay wala nang pakiramdam. (1Ti 4:2) Ang mga taong may gayong budhi ay hindi nakadarama ng tama o mali. Hindi nila pinahahalagahan ang kalayaan na ipinagkaloob sa kanila ng Diyos at, palibhasa'y mapaghimagsik, nagiging mga alipin sila ng masamang budhi. Madaling madungisan ang budhi ng isa. Ang dapat na tunguhin ng isang Kristiyano ay gaya ng ipinakikita sa Gawa 23:1: "Mga kapatid, ako ay gumawi sa harap ng Diyos tag-

lay ang budhing ganap na malinis hanggang sa araw na ito."

BUGTONG. Isang kasabihan na palaisipan. Ang salitang Hebreo para sa bugtong ay maaari ring isalin bilang 'malabong pananalita' o "palaisipang tanong." (Ihambing ang Dan 8:23, tlb sa *Rbi8.*) Ipinakikitang naiiba ang mga bugtong sa ordinaryong pananalita na madaling maintindihan. (Bil 12:8) Kung minsan ang salitang ito ay ginagamit bilang isang pananalitang katulad ng "kasabihan," yamang ang isang bugtong ay maaaring isang kapahayagan na punô ng kahulugan ngunit inihaharap sa malabong pananalita. (Aw 49:4) Ang gayunding salitang Hebreo na isinasaling "mga bugtong" ay isinasalin din sa ibang konteksto bilang "mga palaisipang tanong." (2Cr 9:1) Ang pagkatha ng isang bugtong, na kadalasang nagsasangkot ng isang malabo ngunit tumpak na analohiya, ay nangangailangan ng matalas na isip, at ang paglutas naman sa gayong bugtong ay nangangailangan ng kakayahang makita ang kaugnayan ng mga bagay-bagay sa isa't isa; kaya naman tinutukoy ng Bibliya ang mga bugtong bilang mga katha ng mga taong marurunong at na ang taong may unawa ang makaaarok ng mga ito. —Kaw 1:5, 6.

Ang Bibliya mismo ay naglalaman ng mga bugtong na may kinalaman sa mga layunin ni Jehova. (Aw 78:2-4) Binubuo ang mga ito ng mga kapahayagang sa simula ay maaaring nakalilito sa mambabasa; maaaring sinadyang gawing malabo ang mga ito, anupat ginagamitan ng makahulugang mga paghahambing na nilayong hindi maunawaan ng mga tao noong panahong unang isulat ang mga ito. Halimbawa, sa Zacarias 3:8, makahulang tinutukoy ni Jehova ang "aking lingkod na si Sibol," ngunit hindi niya ipinaliliwanag doon na iyon ay isang sibol, o isang supling, na mula sa maharlikang linya ni David at na sa katunayan ang isang iyon ay ang sariling Anak ng Diyos na nasa langit noon at ipanganganak ng isang birheng inapo ni Haring David. Sinasabi naman ng Apocalipsis 13:18 na "ang bilang ng mabangis na hayop" ay "anim na raan at animnapu't anim," ngunit hindi ipinaliliwanag doon ang kahalagahan ng bilang na iyon.

Kung minsan ang mga bugtong ay ginagamit hindi upang lituhin ang mga nakikinig, kundi maliwanag na upang pumukaw ng interes at gawing mas matingkad ang itinatawid na mensahe. Ganito ang kaso ng bugtong tungkol sa dalawang agila at sa punong ubas, na iniharap ng propetang si Ezekiel sa sambahayan ng Israel. (Eze 17:1-8) Karaka-raka matapos niyang iharap ang bugtong, tinagubilinan ni Jehova si Ezekiel na tanungin ang bayan kung nauunawaan nila iyon at pagkatapos ay ipaliwanag iyon sa kanila.

May mga bugtong na inilalahad naman para hulaan ng mga tao, at kadalasan ay inihaharap ang mga iyon sa paraang patula, gaya sa kaso ng bugtong na iniharap ni Samson sa mga Filisteo. Nang sabihin niya: "Mula sa kumakain ay may lumabas na makakain, at mula sa malakas ay may lumabas na matamis," sinadya niyang gumamit ng mga paghahambing na hindi agad-agad na mauunawaan. (Huk 14:12-18) Ibinatay niya ang kaniyang bugtong sa kaniyang personal na karanasan hindi pa natatagalan bago nito nang kayurin niya mula sa bangkay ng leon ang pulot-pukyutang inipon doon ng isang kulupon ng mga bubuyog.—Huk 14:8, 9.

BUGTONG NA ANAK. Ang salitang Griego na *mo·no·ge·nes′* ay binibigyang-katuturan ng mga leksikograpo bilang "kaisa-isa sa uri nito, tangi," o "ang tanging miyembro ng isang pamilya o uri." (*Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Thayer, 1889, p. 417; *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott, Oxford, 1968, p. 1144) Ang terminong ito ay ginagamit upang ilarawan ang kaugnayan kapuwa ng mga anak na lalaki at ng mga anak na babae sa kanilang mga magulang.

Ang Kasulatan ay may binabanggit na "bugtong na anak na lalaki" ng isang babaing balo na nakatira sa lunsod ng Nain, "bugtong na anak na babae" ni Jairo, at "bugtong na anak" ng isang lalaki na pinagaling ni Jesus mula sa pag-ali ng isang demonyo. (Luc 7:11, 12; 8:41, 42; 9:38) Ginagamit naman ng Griegong *Septuagint* ang *mo·no·ge·nes′* upang tumukoy sa anak na babae ni Jepte, na tungkol sa kaniya ay nasusulat: "At totoong siya ang kaisa-isang anak. Bukod sa kaniya ay wala siyang anak na lalaki ni anak na babae man."—Huk 11:34.

Paulit-ulit na inilalarawan ng apostol na si Juan ang Panginoong Jesu-Kristo bilang ang bugtong na Anak ng Diyos. (Ju 1:14; 3:16, 18; 1Ju 4:9) Hindi ito tumutukoy sa kapanganakan niya bilang tao ni sa kaniya mismo bilang ang *tao* na si Jesus. Bilang ang *Lo′gos,* o Salita, "ang isang ito nang pasimula ay kasama ng Diyos," kahit noong "bago pa [umiral] ang sanlibutan." (Ju 1:1, 2; 17:5, 24) Noong panahong iyon bago siya naging tao, inilalarawan siya bilang ang "bugtong na Anak" na isinugo ng kaniyang Ama "sa sanlibutan."—1Ju 4:9.

Inilalarawan siya bilang may "kaluwalhatian na gaya ng sa isang bugtong na anak mula sa isang ama," ang isa na tumatahan sa "dakong dibdib ng Ama." (Ju 1:14, 18) Wala nang iba pang mas malapít, mas matalik, o mas maibigin at magiliw na ugnayan sa pagitan ng isang ama at ng kaniyang anak kaysa sa ugnayang ito.—Tingnan ang DIBDIB, DAKONG.

Ang mga anghel sa langit ay mga anak ng Diyos kung paanong si Adan ay "anak ng Diyos." (Gen 6:2;

Job 1:6; 38:7; Luc 3:38) Ngunit ang *Lo′gos,* na nang maglaon ay tinawag na Jesus, ang siyang *"bugtong* na Anak ng Diyos." (Ju 3:18) Siya ang kaisa-isa sa kaniyang uri, ang kaisa-isa na tuwirang nilalang ng Diyos mismo nang walang ibang nilalang na namagitan o tumulong. Siya ang kaisa-isang ginamit ng Diyos na kaniyang Ama upang pangyarihing umiral ang lahat ng iba pang nilalang. Siya ang panganay at ang pangunahin sa lahat ng iba pang mga anghel (Col 1:15, 16; Heb 1:5, 6), na sa Kasulatan ay tinatawag na "mga tulad-diyos" o "mga diyos." (Aw 8:4, 5) Dahil dito, ayon sa ilan sa pinakamatatanda at pinakamahuhusay na manuskrito, ang Panginoong Jesu-Kristo ay wastong ilarawan bilang "ang bugtong na diyos [sa Gr., *mo·no·ge·nes′ the·os′*]."—Ju 1:18, *NW, Ro, Sp.*

Bilang pagsuporta sa konseptong Trinitaryo na "Diyos Anak," binabaligtad sa ilang salin ang pariralang *mo·no·ge·nes′ the·os′* at isinasalin ito bilang "Diyos na bugtong na anak." Ngunit sinasabi ni W. J. Hickie sa kaniyang *Greek-English Lexicon to the New Testament* (1956, p. 123) na mahirap maintindihan kung bakit isinasalin ng mga tagapagsaling iyon ang *mo·no·ge·nes′ hui·os′* bilang "ang bugtong na Anak," ngunit isinasalin naman nila ang *mo·no·ge·nes′ the·os′* bilang "Diyos na bugtong na anak," sa halip na "ang bugtong na Diyos."

Tinukoy ni Pablo si Isaac bilang ang "bugtong na anak" ni Abraham (Heb 11:17), bagaman naging anak din ni Abraham si Ismael kay Hagar at nagkaroon siya ng iba pang mga anak kay Ketura. (Gen 16:15; 25:1, 2; 1Cr 1:28, 32) Gayunman, ang tipan ng Diyos ay itinatag lamang sa pamamagitan ni Isaac, ang kaisa-isang anak ni Abraham sa pamamagitan ng pangako ng Diyos, at ang kaisa-isa ring anak ni Sara. (Gen 17:16-19) Bukod diyan, noong panahong ihandog ni Abraham si Isaac, ito ang kaisaisang anak sa sambahayan ng kaniyang ama. Noon ay wala pang anak si Ketura, at mga 20 taon nang nakaalis si Ismael, na noon ay tiyak na may asawa na at ulo ng sarili niyang sambahayan.—Gen 22:2.

Kaya batay sa iba't ibang pangmalas may kinalaman sa pangako at sa tipan, na mga bagay na tinalakay ni Pablo sa kaniyang liham sa mga Hebreo, si Isaac ang bugtong na anak ni Abraham. Dahil dito, iniuugnay ni Pablo ang "mga pangako" at ang "bugtong na anak" sa " 'iyong binhi' . . . sa pamamagitan ni Isaac." (Heb 11:17, 18) Anuman ang pangmalas ni Josephus tungkol dito, tinukoy rin niya si Isaac bilang ang "kaisa-isang anak" ni Abraham.—*Jewish Antiquities,* I, 222 (xiii, 1).

BUHANGIN. Materyal na buhaghag, butil-butil at binubuo ng mga partikula na mas maliliit kaysa sa graba ngunit mas magaspang kaysa sa banlik. Sa kaniyang dakilang karunungan, 'inilagay ng Diyos na Jehova ang buhanginan bilang hangganan ng dagat, isang tuntuning namamalagi nang walang takda anupat hindi ito makalalampas.' (Jer 5:22) Ditulad ng taganas na bato, ang buhangin ay bumibigay at sa gayon ay ito ang tumatanggap sa lakas ng hampas ng mga alon. Nababasag at napapawi ang puwersa ng nagngangalit na mga alon, anupat napipigilan ang dagat.

Nang pagpalain niya ang mga tribo nina Zebulon at Isacar, sinabi ni Moises na "sisipsipin nila ang napakasaganang yaman ng mga dagat at ang mga nakatagong imbak sa buhanginan." (Deu 33:18, 19) Maaaring nangangahulugan ito na pagpapalain sila ng mga kayamanan ng dagat at lupa.

Paulit-ulit na ginagamit sa Bibliya ang "buhangin sa dagat" upang tumukoy sa pagiging di-mabilang o pagiging napakarami. (Gen 22:17; 32:12; 41:49; Jos 11:4; Aw 78:27; 139:17, 18; Jer 15:8; Heb 11:12) Ngunit ang bilang na tinutukoy ay hindi naman pagkalaki-laki sa bawat kaso. Gayunman, sa paningin ng nagmamasid, napakalaki ng bilang ng mga persona o mga bagay na nasasangkot anupat hindi matiyak ang dami nito. Halimbawa, ang isang bahagi ng mga hukbong Filisteo na lumusob sa Israel noong mga araw ni Haring Saul ay inilalarawan bilang "mga taong gaya ng mga butil ng buhangin na nasa baybay-dagat dahil sa dami." (1Sa 13:5) Ang bilang niyaong mga maililigaw ni Satanas matapos siyang pawalan mula sa kalaliman, ayon sa nakita ni Juan sa pangitain, ay sinasabing "gaya ng buhangin sa dagat," samakatuwid nga, napakalaki ng bilang anupat hindi matiyak ni Juan kung ilan iyon.—Apo 20:8.

Nang ilarawan ang tindi ng kaniyang pagkaligalig, ipinahayag ng tapat na si Job: "Mas mabigat pa ito kaysa sa mga buhangin sa mga dagat." (Job 6:3) Sa katamtaman, ang 1 m kubiko (1.3 yarda kubiko) lamang ng basang buhangin ay tumitimbang nang 1,900 kg (4,200 lb). Bagaman mabigat na pasan ang isang kargang buhangin, ang pagkayamot na dulot ng isang taong mangmang ay mas mabigat pa para sa isa na kailangang magtiis niyaon. Ipinahihiwatig ito sa Kawikaan 27:3: "Ang bigat ng bato at ang isang kargang buhangin—ngunit ang pagkayamot na dulot ng mangmang ay mas mabigat kaysa sa dalawang iyon."

BUHAY. Ang simulain ng buhay o pagiging buháy; ang buháy na pag-iral, o haba ng buháy na pag-iral, ng isang indibiduwal. Kung tungkol sa makalupa at pisikal na buhay, ang mga bagay na may buhay ay karaniwang may kakayahan sa paglaki, sa metabolismo, sa pagtugon sa mga bagay na nasa labas nito, at sa reproduksiyon. Ang salitang Hebreo na ginamit sa Kasulatan ay *chai·yim′,* at ang sali-

tang Griego ay *zo·e′.* Ang salitang Hebreo na *ne′phesh* at ang salitang Griego na *psy·khe′,* kapuwa nangangahulugang "kaluluwa," ay ginagamit din upang tumukoy sa buhay, hindi sa diwang abstrakto, kundi sa buhay bilang isang persona o hayop. (Paghambingin ang mga salitang "kaluluwa" at "buhay," gaya ng pagkakagamit sa Job 10:1; Aw 66:9; Kaw 3:22.) Ang mga pananim ay may buhay, yamang gumagana sa mga ito ang simulain ng buhay, ngunit hindi ang buhay bilang isang kaluluwa. Ang buhay sa ganap na diwa, kapag ikinakapit sa matatalinong persona, ay ang sakdal na pag-iral taglay ang karapatan dito.

Nagmula sa Diyos na Jehova. Mula't sapol ay umiiral ang buhay, sapagkat ang Diyos na Jehova ang Diyos na buháy, ang Bukal ng buhay, at walang pasimula o wakas ang kaniyang pag-iral. (Jer 10:10; Dan 6:20, 26; Ju 6:57; 2Co 3:3; 6:16; 1Te 1:9; 1Ti 1:17; Aw 36:9; Jer 17:13) Ang una sa kaniyang mga nilalang ay binigyan ng buhay, samakatuwid nga, ang kaniyang bugtong na Anak, ang Salita. (Ju 1:1-3; Col 1:15) Sa pamamagitan ng Anak na ito ay nilalang ang iba pang nabubuhay na anghelikong mga anak ng Diyos. (Job 38:4-7; Col 1:16, 17) Nang maglaon, ang pisikal na uniberso ay pinangyaring umiral (Gen 1:1, 2), at noong ikatlo sa "mga araw" ng paglalang may kaugnayan sa lupa ay nilalang ang unang mga anyo ng pisikal na buhay: damo, pananim, at mga namumungang punungkahoy. Noong ikalimang araw, nilalang ang mga buháy na makalupang kaluluwa, mga hayop-dagat, at mga may-pakpak na lumilipad na nilalang, at noong ikaanim na araw ay ang mga hayop sa katihan at sa kahuli-hulihan ay ang tao.—Gen 1:11-13, 20-23, 24-31; Gaw 17:25; tingnan ang ARAW, II; PAGLALANG, NILALANG.

Dahil dito, hindi kinailangang maganap ang isang di-sinasadyang kombinasyon ng mga kemikal upang umiral ang buhay sa lupa. Kailanman ay hindi pa nangyari ang gayong bagay at sa katunayan ay imposible iyon. Umiral ang buhay sa lupa bilang resulta ng tuwirang utos ng Diyos na Jehova, ang Pinagmulan ng buhay, at ng tuwirang pagkilos ng kaniyang Anak upang isagawa ang utos na iyon. Buhay lamang ang maaaring panggalingan ng buhay. Sa bawat pagkakataon, sinasabi sa atin ng ulat ng Bibliya na ang bagay na nilalang ay nagluwal ng supling ayon sa wangis nito, o, "ayon sa uri nito." (Gen 1:12, 21, 25; 5:3) Natuklasan ng mga siyentipiko na talagang may patlang sa pagitan ng iba't ibang 'mga uri,' at, maliban sa usapin tungkol sa pinagmulan, ito ang pangunahing hadlang sa teoriya ng ebolusyon.—Tingnan ang URI, I.

Ang puwersa ng buhay at ang hininga. Nasa mga makalupang nilalang, o "mga kaluluwa," kapuwa ang aktibong puwersa ng buhay, o "espiritu" na nagbibigay-buhay sa kanila, at ang hininga na nagpapanatili sa puwersang iyon ng buhay. Kapuwa ang espiritu (puwersa ng buhay) at hininga ay mga paglalaan mula sa Diyos, at maaari niyang puksain ang buhay sa pamamagitan ng pag-aalis ng alinman sa dalawang ito. (Aw 104:29; Isa 42:5) Noong panahon ng Baha, ang mga hayop at mga tao ay nilunod; ang kanilang hininga ay pinutol at ang puwersa ng buhay ay pinawi. Naglaho iyon. "Ang lahat ng may hininga ng puwersa ng buhay [sa literal, "may hininga ng aktibong puwersa (espiritu) ng buhay"] sa mga butas ng kaniyang ilong, samakatuwid ay lahat ng nasa tuyong lupa, ay namatay." —Gen 7:22; ihambing ang salin ni Robert Young; tingnan ang ESPIRITU.

Organismo. Ang lahat ng mga bagay na may buhay, espirituwal man o sa laman, ay may organismo, o katawan. Ang buhay sa ganang sarili ay walang personalidad, walang materyal na katawan, palibhasa'y simulain lamang ito ng buhay. Sa pagtalakay sa uri ng katawan na tataglayin ng mga persona na bubuhaying muli, ipinaliwanag ng apostol na si Pablo na yaong mga nilalang para sa iba't ibang kapaligiran ay may magkakaibang katawan. Kung tungkol sa mga nagtataglay ng buhay sa lupa, sinabi niya: "Hindi lahat ng laman ay magkakatulad na laman, kundi ang isa ay sa mga tao, at ibang laman ang sa mga hayop, at ibang laman ang sa mga ibon, at iba ang sa isda." Sinabi rin niya na "may mga katawang makalangit, at mga katawang makalupa; ngunit ang kaluwalhatian ng mga katawang makalangit ay isang uri, at yaong sa mga katawang makalupa ay ibang uri."—1Co 15:39, 40.

May kinalaman sa pagkakaiba ng laman ng iba't ibang makalupang katawan, ang 1942 edisyon ng *Encyclopædia Britannica* (Tomo 14, p. 42) ay nagsabi: "Ang isa pang kaibahan ay ang kemikal na indibiduwalidad na makikita sa lahat ng dako, yamang ang bawat naiibang uri ng organismo ay waring may bukod-tangi at sarili nitong protina, at pagkakakilanlang bilis o ritmo ng metabolismo. Sa gayon, sa ilalim ng pangkalahatang katangian ng pagiging patuluyan sa kabila ng walang-tigil na metabolismo, may tatlong bagay na totoo: (1) ang pagbuo ng mga protina na kapalit niyaong mga nasisira, (2) ang pagiging nasa 'colloidal state' ng mga protinang ito at (3) *ang pagiging katangi-tangi ng mga ito ayon sa bawat uri."*—Amin ang italiko.

Ang Pagsasalin ng Puwersa ng Buhay. Ang puwersa ng buhay na nasa mga nilalang, na pinasimulang pakilusin ni Jehova sa unang nilalang mula sa bawat uri (halimbawa, sa unang mag-asawang tao), ay maipapasa naman sa magiging supling sa pamamagitan ng proseso ng pagpaparami. Sa mga

mamalya, kasunod ng paglilihi, tinutustusan ng ina ang sanggol ng oksiheno at ng iba pang pagkain hanggang sa maisilang ito, kung kailan nagsisimula naman itong huminga sa pamamagitan ng mga butas ng ilong nito, sumuso, at sa kalaunan ay kumain.

Nang lalangin si Adan, inanyuan ng Diyos ang katawan ng tao. Upang mabuhay at manatiling buháy ang bagong-lalang na katawang iyon, kinailangan kapuwa ang espiritu (puwersa ng buhay) at ang paghinga. Sinasabi ng Genesis 2:7 na pinasimulang 'ihihip ng Diyos sa mga butas ng ilong nito ang hininga [anyo ng *nesha·mah'*] ng buhay, at ang tao ay naging isang kaluluwang buháy.' Tiyak na higit pa sa hininga o hangin na pumapasok sa mga baga ang tinutukoy ng "hininga ng buhay." Maliwanag na binigyan ng Diyos si Adan kapuwa ng espiritu o ningas ng buhay at ng hininga na kailangan upang mapanatili siyang buháy. Mula noon, si Adan ay nagsimulang magkaroon ng buhay bilang isang persona, magpakita ng mga katangian ng kaniyang personalidad, at sa pamamagitan ng kaniyang pananalita at mga pagkilos ay maipamamalas niya na nakatataas siya sa mga hayop, na siya ay isang "anak ng Diyos," ginawa ayon sa Kaniyang wangis at larawan.—Gen 1:27; Luc 3:38.

Ang buhay ng tao at mga hayop ay dumedepende kapuwa sa puwersa ng buhay na pinasimulan sa unang nilalang mula sa bawat uri at sa hininga upang matustusan ang puwersa ng buhay na iyon. Ang katotohanang ito ay pinatutunayan ng siyensiya ng biyolohiya. Makikita ito sa paraan kung paano sinisikap uriin ng ilang awtoridad ang iba't ibang aspekto sa proseso ng kamatayan: *Clinical death,* ang pagtigil ng mga sangkap ng palahingahan at ng sirkulasyon ng dugo; *brain death,* ganap at di-na-mapanunumbalik na paghinto ng paggana ng utak; *somatic death,* ang unti-unti at sa kalaunan ay lubusang pagtigil ng mahahalagang gawain ng lahat ng sangkap at himaymay ng katawan. Kaya naman kahit tumigil na ang paghinga, pagtibok ng puso, at paggana ng utak, ang puwersa ng buhay ay nananatili pa nang ilang sandali sa mga himaymay ng katawan.

Pagtanda at Kamatayan. Ang lahat ng uri ng buhay-halaman, gayundin ng buhay-hayop, ay pansamantala lamang. Ang isang tanong na matagal nang pinag-aaralan ng mga siyentipiko ay, Bakit tumatanda at namamatay ang tao?

Iminumungkahi ng ilang siyentipiko na ang haba ng buhay ng bawat selula ay itinatakda ng mga *gene.* Bilang suporta nito ay binabanggit nila ang mga eksperimento kung saan ang mga selulang inalagaan sa artipisyal na kapaligiran ay natuklasang tumitigil na maghati-hati pagkatapos ng mga 50 paghahati. Gayunman, nangangatuwiran ang ibang mga siyentipiko na hindi nililinaw ng gayong mga eksperimento kung bakit tumatanda ang buong organismo. Iba't iba pang mga paliwanag ang ibinibigay, kasama na ang teoriya na ang utak ay naglalabas ng mga hormon na gumaganap ng malaking bahagi sa pagtanda at sa kasunod na kamatayan. Dapat mag-ingat ang isang tao sa pagtanggap ng isang teoriya nang higit kaysa sa isa pa at iminungkahi iyan ng mga komento ni Roy L. Walford, M.D., na nagsabi: "Hindi dapat ipangamba o ikagulat man kung ang *Hayflick's paradigm* [ang teoriya na ang pagtanda ay likas na nasa mga *gene* ng selula] ay mapatunayang mali sa dakong huli, o kung mahalinhan ito ng mas mabuti ngunit sa dakong huli ay isa rin palang maling palagay. Ang lahat ng bagay ay totoo sa sarili nitong kapanahunan." —*Maximum Life Span,* 1983, p. 75.

Sa pagsasaalang-alang sa mga tuklas at mga konklusyon ng mga siyentipiko, dapat pansinin na hindi kinikilala ng karamihan na ang buhay ay nagmula sa isang Maylalang. Sa pamamagitan ng sarili nilang mga pagsisikap, umaasa silang matutuklasan nila ang lihim ng pagtanda at kamatayan upang kanilang mapahaba nang walang takda ang buhay ng tao. Nakakaligtaan nila ang katotohanan na ang Maylalang mismo ang nagtalaga ng hatol na kamatayan sa unang mag-asawang tao, anupat ipinatutupad Niya ang hatol na iyon sa paraang hindi lubusang nauunawaan ng tao; sa katulad na paraan, inilalaan niya ang gantimpalang buhay na walang hanggan sa mga nananampalataya sa kaniyang Anak.—Gen 2:16, 17; 3:16-19; Ju 3:16.

Naiwala ni Adan ang buhay para sa kaniyang sarili at sa kaniyang mga supling. Nang lalangin si Adan, inilagay ng Diyos sa hardin ng Eden "ang punungkahoy ng buhay." (Gen 2:9) Maliwanag na wala namang likas na nagbibigay-buhay na mga katangian ang bunga ng punungkahoy nito, kundi kumakatawan ito sa garantiya ng Diyos na buhay "hanggang sa panahong walang takda" sa sinumang pahihintulutan ng Diyos na kumain ng bunga nito. Yamang ang punungkahoy ay inilagay roon ng Diyos ukol sa isang layunin, walang alinlangang pahihintulutan sana si Adan na kumain ng bungang ito pagkatapos siyang mapatunayang tapat hanggang sa antas na sa paningin ng Diyos ay kasiya-siya at sapat. Nang sumalansang si Adan, hinadlangan siyang makakain mula sa punungkahoy, anupat sinabi ni Jehova: "Ngayon upang hindi niya iunat ang kaniyang kamay at talagang kumuha rin ng bunga mula sa punungkahoy ng buhay at kumain at mabuhay hanggang sa panahong walang takda,—." Pagkatapos ay kumilos si Jehova ayon sa kaniyang mga salita. Hindi niya pahihintulutan na ang isa na di-karapat-dapat sa buhay ay tumira sa

hardin na ginawa para sa mga taong matuwid at makakain mula sa punungkahoy ng buhay.—Gen 3: 22, 23.

Bagaman dating nagtatamasa ng sakdal na buhay na nakasalalay sa pagsunod niya kay Jehova (Gen 2:17; Deu 32:4), nagsimulang maranasan ni Adan sa kaniyang sarili ang mga epekto ng kasalanan at ang bunga nito, ang kamatayan. Gayunpaman, malakas pa rin ang kasiglahan ng kaniyang buhay. Maging sa kaniyang kalunus-lunos na kalagayan na hiwalay sa Diyos at sa tunay na espirituwalidad, nabuhay siya nang 930 taon bago siya pinanaigan ng kamatayan. Samantala, naipasa niya sa kaniyang mga inapo, hindi ang kalubusan ng buhay, kundi isang lawig lamang ng buhay, anupat marami sa mga ito ang nabuhay nang mula 700 hanggang 900 taon. (Gen 5:3-32) Ngunit ang prosesong nangyari kay Adan ay inilarawan ng kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago: "Ang bawat isa ay nasusubok kapag nahihila at naaakit ng sarili niyang pagnanasa. Pagkatapos ang pagnanasa, kapag naglihi na ito, ay nagsisilang ng kasalanan; ang kasalanan naman, kapag naisagawa na ito, ay nagluluwal ng kamatayan." —San 1:14, 15.

Kung Ano ang Kailangan ng Tao Upang Mabuhay. Hindi lamang kinaliligtaan ng karamihan sa mga siyentipikong imbestigador ang sanhi ng kamatayan ng buong sangkatauhan, kundi higit na mahalaga, ipinagwawalang-bahala nila ang pangunahing salik na kailangan upang mabuhay nang walang hanggan. Bagaman ang katawan ng tao ay kailangang palagiang pakainin at panariwain sa pamamagitan ng paghinga, pag-inom, at pagkain, mayroon pang bagay na lalong higit na mahalaga upang magpatuloy ang buhay. Ipinahayag ni Jehova ang simulaing iyon: "Hindi sa tinapay lamang nabubuhay ang tao kundi sa bawat pananalita sa bibig ni Jehova ay nabubuhay ang tao." (Deu 8:3) Inulit ni Jesu-Kristo ang kapahayagang ito at sinabi rin niya: "Ang aking pagkain ay ang gawin ko ang kalooban niya na nagsugo sa akin at tapusin ang kaniyang gawain." (Ju 4:34; Mat 4:4) Noong isang pagkakataon naman ay ipinahayag niya: "Kung paanong isinugo ako ng buháy na Ama at ako ay nabubuhay dahil sa Ama, siya rin na kumakain sa akin, maging ang isang iyon ay mabubuhay dahil sa akin."—Ju 6:57.

Nang lalangin ang tao, ginawa siya ayon sa larawan ng Diyos, ayon sa kaniyang wangis. (Gen 1:26, 27) Sabihin pa, hindi ito tumutukoy sa pisikal na larawan o kaanyuan, sapagkat ang Diyos ay Espiritu, at ang tao ay laman. (Gen 6:3; Ju 4:24) Nangahulugan ito na ang tao, palibhasa'y naiiba sa "walang-katuwirang mga hayop" (2Pe 2:12), ay may kakayahang mangatuwiran; mayroon siyang mga katangiang tulad ng mga katangian ng Diyos, gaya ng pag-ibig, pagkadama ng katarungan, karunungan, at kapangyarihan. (Ihambing ang Col 3:10.) May kakayahan siyang maunawaan kung bakit siya umiiral at kung ano ang layunin sa kaniya ng kaniyang Maylalang. Kaya naman, di-tulad ng mga hayop, binigyan siya ng kakayahang magkaroon ng espirituwalidad. Maaari niyang pahalagahan at sambahin ang Maylalang sa kaniya. Ang kakayahang ito ay lumikha kay Adan ng isang pangangailangan. Kinailangan niya ang higit pa kaysa sa literal na pagkain; kailangan niyang magkaroon ng espirituwal na panustos; kailangan niyang gamitin ang kaniyang espirituwalidad para sa kaniyang mental at pisikal na kapakanan.

Dahil dito, kung hiwalay sa Diyos na Jehova at sa kaniyang espirituwal na mga paglalaan, hindi maaaring magpatuloy ang buhay nang walang takda. Kung tungkol sa pamumuhay nang magpakailanman, sinabi ni Jesus: "Ito ay nangangahulugan ng buhay na walang hanggan, ang kanilang pagkuha ng kaalaman tungkol sa iyo, ang tanging tunay na Diyos, at sa isa na iyong isinugo, si Jesu-Kristo."—Ju 17:3.

Pagpapanauli. Sa layuning maisauli sa sangkatauhan ang kasakdalan ng organismo at ang pag-asa ng walang-hanggang buhay, inilaan ni Jehova ang katotohanan, "ang salita ng buhay." (Ju 17:17; Fil 2:16) Ang pagsunod sa katotohanan ay aakay sa isa sa kaalamang inilaan ng Diyos si Jesu-Kristo, na nagbigay ng kaniyang sarili "bilang pantubos na kapalit ng marami." (Mat 20:28) Sa ganitong paraan lamang maisasauli ang tao sa lubos na espirituwalidad at gayundin sa pisikal na kasakdalan.—Gaw 4:12; 1Co 1:30; 15:23-26; 2Co 5:21; tingnan ang PANTUBOS.

Kung gayon, sa pamamagitan ni Jesu-Kristo ay darating ang pagpapanauli tungo sa buhay. Siya ay tinatawag na "ang huling Adan . . . espiritung nagbibigay-buhay." (1Co 15:45) Tinutukoy siya sa hula bilang "Walang-hanggang Ama" (Isa 9:6) at ang isa na 'nagbuhos ng kaniyang kaluluwa hanggang sa mismong kamatayan,' na ang kaluluwa ay 'nakatalaga bilang handog ukol sa pagkakasala.' Bilang gayong uri ng "Ama," kaya niyang ipanauli ang sangkatauhan, sa gayon ay mabibigyan niya ng buhay yaong mga nananampalataya sa paghahandog niya ng kaniyang kaluluwa at yaong mga masunurin. —Isa 53:10-12.

Pag-asa ng mga tao noong sinaunang panahon. Ang tapat na mga tao noong sinaunang mga panahon ay nanghawakan sa pag-asang buhay. Binanggit ng apostol na si Pablo ang bagay na ito. Nagbalik-tanaw siya sa panahon ng mga supling ni Abraham bago ibinigay ang Kautusan, at tinukoy niya ang kaniyang sarili, isang Hebreo, na para

bang buháy na siya noon, sa diwa na nasa mga balakang siya ng kaniyang mga ninuno. Nagpaliwanag siya: "Ako ay dating buháy nang hiwalay sa kautusan; ngunit nang dumating ang utos, ang kasalanan ay muling nabuhay, ngunit ako ay namatay. At ang utos na ukol sa buhay, ito ay nasumpungan kong ukol sa kamatayan." (Ro 7:9, 10; ihambing ang Heb 7:9, 10.) Ang mga lalaking tulad nina Abel, Enoc, Noe, at Abraham ay umasa sa Diyos. Naniwala sila sa "binhi" na susugat sa ulo ng serpiyente, na mangangahulugan ng katubusan. (Gen 3:15; 22:16-18) Inasam-asam nila ang Kaharian ng Diyos, ang "lunsod na may tunay na mga pundasyon." Naniwala sila sa pagkabuhay-muli ng mga patay tungo sa buhay.—Heb 11:10, 16, 35.

Nang ibigay ang Kautusan, sinabi ni Jehova: "Tutuparin ninyo ang aking mga batas at ang aking mga hudisyal na pasiya, na kung gagawin ng isang tao ay mabubuhay rin siya sa pamamagitan ng mga iyon." (Lev 18:5) Walang alinlangang ibinunyi ng mga Israelita ang Kautusan nang tanggapin nila iyon yamang nag-alok ito sa kanila ng pag-asang buhay. Ang Kautusan ay "banal at matuwid" at ang isa na lubusang makapamumuhay ayon sa mga pamantayan nito ay ibibilang na ganap na matuwid. (Ro 7:12) Ngunit, sa halip na magbigay ng buhay, ipinakita ng Kautusan na ang buong Israel, at ang sangkatauhan sa pangkalahatan, ay di-sakdal at makasalanan. Karagdagan pa, hinatulan nito ng kamatayan ang mga Judio. (Gal 3:19; 1Ti 1:8-10) Tunay, gaya ng sinasabi ni Pablo, "nang dumating ang utos, ang kasalanan ay muling nabuhay, ngunit ako ay namatay." Samakatuwid, hindi maaaring magkaroon ng buhay sa pamamagitan ng Kautusan.

Nagpaliwanag ang apostol: "Kung isang kautusan na makapagbibigay-buhay ang ibinigay, ang katuwiran ay naging sa pamamagitan nga sana ng kautusan." (Gal 3:21) Ang mga Judio ay ipinakitang mga makasalanan dahil sila'y mga supling ni Adan, ngunit hinatulan din sila dahil sa kanilang paglabag sa Kautusan. Sa dahilang ito, si Kristo ay namatay sa pahirapang tulos, gaya ng sinabi ni Pablo: "Sa pamamagitan ng pagbili ay pinalaya tayo ni Kristo mula sa sumpa ng Kautusan sa pamamagitan ng pagiging isang sumpa na kapalit natin, sapagkat nasusulat: 'Isinumpa ang bawat tao na nakabayubay sa tulos.'" (Gal 3:13) Sa pag-aalis sa hadlang na ito, samakatuwid nga, ang sumpang sumapit sa mga Judio dahil sa paglabag nila sa Kautusan, inalis ni Jesu-Kristo para sa mga Judio ang harang na ito tungo sa buhay, anupat binigyan niya sila ng pagkakataon ukol sa buhay. Sa gayon, ang kaniyang pantubos ay maaaring magdulot ng kapakinabangan sa kanila at gayundin sa iba pa.

Ang buhay na walang hanggan ay gantimpala mula sa Diyos. Maliwanag na makikita sa buong Bibliya na ang pag-asa ng mga lingkod ni Jehova ay buhay na walang hanggan mula sa mga kamay ng Diyos. Ang pag-asang ito ang nagpasigla sa kanila na ingatan ang kanilang katapatan. At hindi naman ito mapag-imbot na pag-asa. Ang apostol ay sumulat: "Bukod diyan, kung walang pananampalataya ay imposibleng palugdan siya nang lubos, sapagkat siya na lumalapit sa Diyos ay dapat na maniwala na siya nga ay umiiral at na siya ang nagiging *tagapagbigay-gantimpala* doon sa mga may-pananabik na humahanap sa kaniya." (Heb 11:6) Gayong uri siya ng Diyos; isa iyon sa kaniyang mga katangian na dahil doon ay nararapat siyang pag-ukulan ng lubos na debosyon ng kaniyang mga nilalang.

Imortalidad, kawalang-kasiraan, buhay taglay ang tulad-Diyos na kalikasan. Sinasabi ng Bibliya na si Jehova ay nagtataglay ng imortalidad at kawalang-kasiraan. (1Ti 1:17) Una niya itong ipinagkaloob sa kaniyang Anak. Noong panahong sumulat ang apostol na si Pablo kay Timoteo, si Kristo pa lamang ang kaisa-isa na binigyan ng imortalidad. (1Ti 6:16) Ngunit ipinangako ito sa iba pa, yaong magiging espirituwal na mga kapatid ni Kristo. (Ro 2:7; 1Co 15:53, 54) Gayundin, ang mga ito ay makikibahagi sa "tulad-Diyos na kalikasan"; makikibahagi sila kay Kristo sa kaniyang kaluwalhatian. (2Pe 1:4) Ang mga anghel ay mga espiritung nilalang, ngunit hindi sila imortal, sapagkat yaong naging mga balakyot na demonyo ay pupuksain. —Mat 25:41; Luc 4:33, 34; Apo 20:10, 14; tingnan ang IMORTALIDAD; KAWALANG-KASIRAAN.

Buhay sa lupa na walang kasiraan. Kumusta naman ang iba pa sa sangkatauhan na hindi tatanggap ng buhay sa langit? Sinipi ng apostol na si Juan ang sinabi ni Jesus: "Sapagkat gayon na lamang ang pag-ibig ng Diyos sa sanlibutan anupat ibinigay niya ang kaniyang bugtong na Anak, upang ang bawat isa na nananampalataya sa kaniya ay hindi mapuksa kundi magkaroon ng buhay na walang hanggan." (Ju 3:16) Sa kaniyang talinghaga tungkol sa mga tupa at mga kambing, yaong mga mula sa mga bansa na ibinukod sa dakong kanan ni Jesus bilang mga tupa ay papasok "sa buhay na walang hanggan." (Mat 25:46) Tinukoy ni Pablo ang "mga anak ng Diyos" at "mga kasamang tagapagmana ni Kristo" at sinabing ang "may-pananabik na pag-asam ng sangnilalang ay naghihintay sa pagsisiwalat sa mga anak ng Diyos." Pagkatapos ay sinabi niya na "ang sangnilalang din mismo ay palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos." (Ro 8:14-23) Nang lalangin si Adan bilang sakdal na

tao, siya ay isang "anak ng Diyos." (Luc 3:38) Ang makahulang pangitain sa Apocalipsis 21:1-4 ay tumuturo sa panahon ng "isang bagong langit" at "isang bagong lupa" at nangangako na sa panahong iyon ay "hindi na magkakaroon ng kamatayan, ni ng pagdadalamhati o ng paghiyaw o ng kirot pa man." Yamang ang pangakong ito ay ibinibigay, hindi sa mga espiritung nilalang, kundi espesipikong sa "sangkatauhan," tinitiyak nito na ang isang bagong makalupang lipunan ng sangkatauhan na mabubuhay sa ilalim ng "bagong langit" ay makararanas ng pagsasauli ng isip at katawan tungo sa lubos na kalusugan at buhay na walang hanggan bilang makalupang "mga anak ng Diyos."

Sa kaniyang utos kay Adan, ipinahiwatig ng Diyos na kung susundin siya ni Adan, hindi ito mamamatay. (Gen 2:17) Gayundin naman ang masunuring sangkatauhan, kapag pinawi na ang huling kaaway ng tao, ang kamatayan, wala nang kasalanang gagana sa kanilang mga katawan upang magdulot ng kamatayan. Hanggang sa panahong walang takda ay hindi na nila kailangang mamatay. (1Co 15:26) Ang pagpawing ito sa kamatayan ay magaganap sa katapusan ng paghahari ni Kristo, na ipinakikita ng aklat ng Apocalipsis bilang 1,000 taon ang haba. Dito ay sinasabi na yaong magiging mga hari at mga saserdote na kasama ni Kristo ay "nabuhay at namahala bilang mga hari na kasama ng Kristo sa loob ng isang libong taon." Malamang na "ang iba pa sa mga patay" na hindi nabuhay "hanggang sa matapos ang isang libong taon" ay yaong mga buháy hanggang sa katapusan ng isang libong taon, ngunit bago pakawalan si Satanas mula sa kalaliman upang magpasapit ng pangwakas na pagsubok sa sangkatauhan. Sa katapusan ng isang libong taon, naabot na ng mga tao sa lupa ang kasakdalan bilang tao, anupat nasa kalagayan nina Adan at Eva bago nagkasala ang mga ito. Sa panahong iyon ay talagang tatamasahin na nila ang sakdal na buhay. Pagkatapos nito, yaong mga makapapasa sa pagsubok kapag pinakawalan si Satanas mula sa kalaliman sa loob ng maikling panahon ay maaari nang magtamasa ng buhay na iyon magpakailanman.—Apo 20:4-10.

Ang Daan ng Buhay. Isiniwalat ni Jehova, ang Bukal ng buhay, ang daan ng buhay sa pamamagitan ng kaniyang Salita ng katotohanan. Ang Panginoong Jesu-Kristo ay "nagpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita." (2Ti 1:10) Sinabi niya sa kaniyang mga alagad: "Ang espiritu ang siyang nagbibigay-buhay; ang laman ay walang anumang kabuluhan. Ang mga pananalitang sinalita ko sa inyo ay espiritu at buhay." Di-nagtagal, tinanong ni Jesus ang kaniyang mga apostol kung iiwanan nila siya, gaya ng ginawa ng iba. Tumugon si Pedro: "Panginoon, kanino kami paroroon? Ikaw ang may mga pananalita ng buhay na walang hanggan." (Ju 6:63, 66-68) Tinawag ng apostol na si Juan si Jesus bilang "salita ng buhay," at sinabi niya: "Sa pamamagitan niya ay [umiral ang] buhay."—1Ju 1:1, 2; Ju 1:4.

Batay sa mga salita ni Jesus, maliwanag na walang saysay ang mga pagsisikap ng mga tao upang pahabain ang buhay nang walang takda o ang mga teoriya na ang ilang kaugalian sa pagkain o mga pamamaraan ay magbibigay ng buhay sa sangkatauhan. Pansamantalang kabutihan lamang sa kalusugan ang maidudulot ng mga ito. Ang tanging daan ng buhay ay ang pagsunod sa mabuting balita, ang "salita ng buhay." (Fil 2:16) Upang magkamit ng buhay, dapat ituon ng indibiduwal ang kaniyang kaisipan "sa mga bagay na nasa itaas, hindi sa mga bagay na nasa ibabaw ng lupa." (Col 3:1, 2) Sinabi ni Jesus sa kaniyang mga tagapakinig: "Siya na nakikinig sa aking salita at naniniwala sa kaniya na nagsugo sa akin ay may buhay na walang hanggan, at hindi siya hahantong sa paghatol kundi nakatawid na mula sa kamatayan tungo sa buhay." (Ju 5:24; 6:40) Hindi na sila mga makasalanang hinatulan, na nasa daan ng kamatayan. Sumulat ang apostol na si Pablo: "Kaya nga yaong mga kaisa ni Kristo Jesus ay walang kahatulan. Sapagkat ang kautusan ng espiritung iyon na nagbibigay ng buhay kaisa ni Kristo Jesus ay nagpalaya na sa iyo mula sa kautusan ng kasalanan at ng kamatayan." (Ro 8:1, 2) Sinabi ni Juan na alam ng isang Kristiyano na siya ay "nakatawid na mula sa kamatayan tungo sa buhay" kung iniibig niya ang kaniyang mga kapatid.—1Ju 3:14.

Yamang "walang ibang pangalan sa silong ng langit na ibinigay sa mga tao na siya nating dapat ikaligtas," ang humahanap ng buhay ay dapat sumunod kay Kristo. (Gaw 4:12) Ipinakita ni Jesus na ang isang tao ay dapat na maging palaisip sa kaniyang espirituwal na pangangailangan; dapat na siya ay nagugutom at nauuhaw ukol sa katuwiran. (Mat 5:3, 6) Hindi lamang siya dapat makinig sa mabuting balita kundi dapat din siyang manampalataya kay Jesu-Kristo at sa pamamagitan nito ay tumawag siya sa pangalan ni Jehova. (Ro 10:13-15) Bilang pagsunod sa halimbawa ni Jesus, magpapabautismo siya sa tubig. (Mat 3:13-15; Efe 4:5) Pagkatapos ay dapat niyang patuloy na hanapin ang Kaharian at ang katuwiran ni Jehova.—Mat 6:33.

Ingatan ang Puso. Ang tao na naging alagad ni Jesu-Kristo ay dapat magpatuloy sa daan ng buhay. Binababalaan siya: "Siyang nag-iisip na nakatayo siya ay mag-ingat upang hindi siya mabuwal." (1Co 10:12) Pinapayuhan siya: "Higit sa lahat na dapat bantayan, ingatan mo ang iyong puso, sapagkat nagmumula rito ang mga bukal ng buhay." (Kaw 4:23) Ipinakita ni Jesus na sa puso nanggagaling ang balakyot na mga pangangatuwiran, pangangalunya, pagpaslang, at iba pa. Ang mga bagay na ito

ay hahantong sa kamatayan. (Mat 15:19, 20) Ang pagbabantay laban sa gayong mga pangangatuwiran ng puso sa pamamagitan ng pagtustos sa puso ng nagbibigay-buhay na pagkaing espirituwal, ang katotohanan mula sa dalisay na Bukal ng buhay, ay mag-iingat sa puso upang huwag itong mapasamâ anupat maalis ang taong iyon mula sa daan ng buhay.—Ro 8:6; tingnan ang PUSO.

Upang maingatan ang buhay ng isa sa pamamagitan ng pagbabantay sa puso, ang dila ay dapat supilin. "Ang kamatayan at buhay ay nasa kapangyarihan ng dila, at siyang umiibig dito ay kakain ng bunga nito." (Kaw 18:21) Ang dahilan ay ipinaliwanag ni Jesus: "Ang mga bagay na lumalabas sa bibig ay nanggagaling sa puso, at ang mga bagay na iyon ang nagpaparungis sa isang tao." (Mat 15:18; San 3:5-10) Ngunit sa pamamagitan ng wastong paggamit ng dila upang papurihan ang Diyos at upang magsalita ng mga bagay na tama, ang isa ay nagpapatuloy sa daan ng buhay.—Aw 34:12-14; 63:3; Kaw 15:4.

Ang Kasalukuyang Buhay na Ito. Pagkatapos masubukan ang lahat ng iniaalok ng buhay na ito sa pamamagitan ng kayamanan, mga bahay, mga hardin, at mga anyo ng kasiyahan, si Haring Solomon ay sumapit sa ganitong konklusyon: "Kinapootan ko ang buhay, sapagkat ang gawa na ginawa sa ilalim ng araw ay kapaha-pahamak ayon sa aking pangmalas, sapagkat ang lahat ng bagay ay walang kabuluhan at paghahabol sa hangin." (Ec 2:17) Hindi naman ang buhay mismo ang kinapootan ni Solomon, sapagkat ito ay isang 'mabuting kaloob at sakdal na regalo mula sa itaas.' (San 1:17) Kinapootan ni Solomon ang kapaha-pahamak at walang-kabuluhang buhay na nararanasan ng isa sa kaniyang pamumuhay gaya rin ng kasalukuyang sanlibutan ng mga tao, na nasa ilalim ng kawalang-saysay. (Ro 8:20) Sa konklusyon ng kaniyang aklat, ibinigay ni Solomon ang payo na matakot sa tunay na Diyos at tuparin ang kaniyang mga utos, na siyang daan ng tunay na buhay. (Ec 12:13, 14; 1Ti 6:19) Ang apostol na si Pablo ay nagsalita tungkol sa kaniyang sarili at sa kaniyang mga kapuwa Kristiyano, anupat sinabi niya na, pagkatapos ng kanilang puspusang pangangaral at pagpapatotoo tungkol kay Kristo at ng pagkabuhay-muli sa harap ng pag-uusig, "kung sa buhay na ito lamang tayo umaasa kay Kristo, tayo sa lahat ng mga tao ang pinakakahabag-habag." Bakit? Sapagkat kung gayon ay bulaang pag-asa lamang ang pinananaligan nila. "Gayunman," nagpatuloy si Pablo, "si Kristo nga ay ibinangon mula sa mga patay." "Dahil dito, mga kapatid kong minamahal," bilang pagtatapos niya, "maging matatag kayo, di-natitinag, na laging maraming ginagawa sa gawain ng Panginoon, sa pagkaalam na ang inyong pagpapagal may kaugnayan sa Panginoon ay hindi sa walang kabuluhan."—1Co 15:19, 20, 58.

Mga Punungkahoy ng Buhay. Bukod sa punungkahoy ng buhay sa Eden (Gen 2:9), na tinalakay na rito, ang pananalitang "[mga] punungkahoy ng buhay" ay lumitaw rin nang ilang ulit sa Kasulatan, laging sa makasagisag o simbolikong diwa. Ang karunungan ay tinatawag na "isang punungkahoy ng buhay para sa mga tumatangan dito," sapagkat tutustusan sila nito ng kailangan nila, hindi lamang upang masiyahan sa kanilang kasalukuyang buhay kundi upang tumanggap din ng walang-hanggang buhay, samakatuwid nga, ng kaalaman sa Diyos at ng kaunawaan at katinuan upang sundin ang kaniyang mga utos.—Kaw 3:18; 16:22.

"Ang bunga ng matuwid ay punungkahoy ng buhay, at siyang nagwawagi ng mga kaluluwa ay marunong," sabi ng isa pang kawikaan. (Kaw 11:30) Sa pamamagitan ng kaniyang salita at halimbawa, ang taong matuwid ay nagwawagi ng mga kaluluwa, samakatuwid nga, sa pamamagitan ng pakikinig nila sa kaniya, ang mga tao ay nakakakuha ng pagkaing espirituwal, naaakay upang maglingkod sa Diyos, at tumatanggap ng buhay na nagiging posible dahil sa Diyos. Sa katulad na paraan, "ang kahinahunan ng dila ay punungkahoy ng buhay, ngunit ang pagpilipit nito ay pagkalugmok ng espiritu." (Kaw 15:4) Ang mahinahong pananalita ng taong marunong ay tumutulong at nagpapaginhawa sa espiritu ng mga nakikinig sa kaniya, lumilinang ng mabubuting katangian sa kanila, umaalalay sa kanila sa daan ng buhay, ngunit ang pagpilipit ng dila ay tulad ng masamang bunga; nagdudulot ito ng kaligaligan at pagkasira ng loob, anupat nakapipinsala sa mga nakikinig dito.

Ang Kawikaan 13:12 ay kababasahan: "Ang inaasam na nagluluwat ay nagpapasakit ng puso, ngunit ang bagay na ninanasa ay punungkahoy ng buhay kapag ito ay dumating." Ang katuparan ng isang bagay na ninanais at matagal nang hinihintay ay nakapagpapalakas at nakapagpapaginhawa, anupat nagbibigay ng panibagong sigla.

Ipinangangako ng niluwalhating si Jesu-Kristo sa nananaig na Kristiyano na pagkakalooban Niya ito na kumain mula sa "punungkahoy ng buhay, na nasa paraiso ng Diyos." (Apo 2:7) Muli, sa huling mga talata ng aklat ng Apocalipsis, mababasa natin: "At kung ang sinuman ay mag-alis ng anuman mula sa mga salita ng balumbon ng hulang ito, aalisin ng Diyos ang kaniyang bahagi mula sa mga punungkahoy ng buhay at mula sa banal na lunsod, na mga bagay na nakasulat sa balumbong ito." (Apo 22:19) Sa konteksto ng dalawang tekstong ito sa Kasulatan, si Kristo Jesus ay nagsasalita sa mga nananaig, na hindi "mapipinsala ng ikalawang kamata-

yan" (Apo 2:11), bibigyan ng "awtoridad sa mga bansa" (Apo 2:26), gagawing isang "haligi sa templo ng aking Diyos" (Apo 3:12), at uupong kasama ni Kristo sa kaniyang makalangit na trono. (Apo 3:21) Kaya ang punungkahoy o mga punungkahoy ay hindi maaaring maging literal, sapagkat ang mga nananaig na kakain mula rito ay yaong mga kabahagi sa makalangit na pagtawag (Heb 3:1), na pinaglaanan ng mga dako sa langit. (Ju 14:2, 3; 2Pe 1:3, 4) Samakatuwid, ang (mga) punungkahoy ay sumasagisag sa paglalaan ng Diyos ukol sa namamalaging buhay, anupat sa kasong ito ay sumasagisag sa makalangit at imortal na buhay na ibinibigay sa mga tapat dahil sa pananaig kasama ni Kristo.

Sa Apocalipsis 22:1, 2, binanggit ang "mga punungkahoy ng buhay" sa isang naiibang konteksto. Dito, ang mga bansa ay ipinakikitang nakikibahagi sa mga dahon ng mga punungkahoy sa layuning mapagaling. Sila ay nasa tabi ng ilog na umaagos mula sa templong palasyo ng Diyos, na kinaroroonan ng kaniyang trono. Ang larawang ito ay lumilitaw pagkatapos ng tagpo ng pagtatatag ng bagong langit at ng bagong lupa at pagkatapos sabihin na "ang tolda ng Diyos ay nasa sangkatauhan." (Apo 21:1-3, 22, 24) Kung gayon, sa makasagisag na paraan, ang mga ito ay mga paglalaan na nagpapagaling at tumutustos-buhay para sa sangkatauhan, para sa kanilang buhay na walang hanggan sa dakong huli. Ang pinagmumulan ng gayong mga paglalaan ay ang maharlikang trono ng Diyos at ng Kordero na si Jesu-Kristo.

Ilang ulit na tinutukoy ang "balumbon ng buhay" o "aklat" ng Diyos. Maliwanag na naglalaman ito ng mga pangalan ng lahat ng mga nakahanay na tumanggap ng kaloob na buhay na walang hanggan alinman sa langit o sa lupa, dahil sa kanilang pananampalataya. Naglalaman ito ng mga pangalan ng mga lingkod ni Jehova "mula pa nang pagkakatatag ng sanlibutan," samakatuwid nga, ang sanlibutan ng sangkatauhang maaaring tubusin. Kaya lumilitaw na ang pangalan ng matuwid na si Abel ang unang nakasulat sa "balumbon."—Apo 17:8; Mat 23:35; Luc 11:50, 51.

Ano ang isinasagisag ng pagkakasulat ng pangalan ng isa sa "aklat" o "balumbon ng buhay" ng Diyos?

Ang pagkakasulat ng pangalan ng isang tao sa "aklat ng buhay" ay hindi nagtatadhana sa kaniya ukol sa walang-hanggang buhay. Ang pananatili roon ng kaniyang pangalan ay depende sa kaniyang pagsunod. Kaya naman nakiusap si Moises kay Jehova para sa Israel: "Ngayon kung pagpapaumanhinan mo ang kanilang kasalanan,—at kung hindi, pawiin mo ako, pakisuyo, mula sa iyong aklat na isinulat mo." Sumagot si Jehova: "Ang sinumang nagkasala laban sa akin, papawiin ko siya mula sa aking aklat." (Exo 32:32, 33) Ipinahihiwatig nito na magkakaroon ng mga pagbabago ang talaan ng mga pangalan sa "aklat" dahil sa pagsuway ng ilan, anupat ang kanilang mga pangalan ay "papawiin" mula sa "aklat."—Apo 3:5.

Sa tagpo ng paghatol na nasa Apocalipsis 20:11-15, sa panahon ng Milenyong Paghahari ni Kristo, ipinakikitang nakabukas ang "balumbon ng buhay" upang sulatan ng karagdagang mga pangalan; may binuksan ding mga balumbon ng tagubilin. Sa gayon, yaong mga babalik sa 'pagkabuhay-muli ng mga di-matuwid' ay magkakaroon ng pagkakataon na ang kanilang mga pangalan ay maisulat sa "balumbon ng buhay," kung may-pagkamasunurin nilang tutuparin ang mga gawang kasuwato ng mga balumbon ng tagubilin. (Gaw 24:15) Sabihin pa, pagdating ng panahong iyon, ang mga pangalan ng tapat na mga lingkod ng Diyos na babalik sa 'pagkabuhay-muli ng mga matuwid' ay nakasulat na sa "balumbon ng buhay." Sa pamamagitan ng kanilang matapat na pagsunod sa mga tagubilin mula sa Diyos, *mapananatili* nila roon ang kanilang mga pangalan.

Paano *permanenteng* mapananatili ng isang tao ang kaniyang pangalan sa "aklat ng buhay"? Para sa mga nakahanay na tumanggap ng buhay sa langit, ito ay sa pamamagitan ng 'pananaig' sa sanlibutang ito taglay ang pananampalataya, anupat pinatutunayang sila ay 'tapat maging hanggang sa kamatayan.' (Apo 2:10; 3:5) Para naman sa mga nakahanay na tumanggap ng buhay sa lupa, ito ay sa pamamagitan ng pagpapatunay na matapat sila kay Jehova sa isang panghuling pagsubok sa katapusan ng Milenyong Paghahari ni Kristo. (Apo 20:7, 8) Permanenteng iingatan ng Diyos sa "aklat ng buhay" ang mga pangalan niyaong mga makapagpapanatili ng kanilang katapatan sa panghuling pagsubok na iyon, sa gayon ay kinikilala ni Jehova na sila ay matuwid sa ganap na diwa at karapat-dapat sa buhay na walang hanggan sa lupa.—Ro 8:33.

"Ang balumbon ng Kordero." Ang "balumbon ng buhay ng Kordero" ay isang hiwalay na balumbon, lumilitaw na kababasahan lamang ng mga pangalan niyaong mga makikibahaging kasama ng Kordero, si Jesu-Kristo, sa kaniyang pamamahala sa Kaharian, kabilang na yaong mga narito pa sa lupa na nakahanay na tumanggap ng buhay sa langit. (Apo 13:8; ihambing ang Apo 14:1, 4.) Yaong mga nakatala sa "balumbon ng Kordero" ay binabanggit na pumapasok sa banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem, sa gayon ay nagiging bahagi ng makalangit na Mesiyanikong Kaharian. (Apo 21:2, 22-27)

Ang kanilang mga pangalan ay nakasulat kapuwa sa "balumbon ng Kordero" at sa isa pang balumbon, ang "aklat ng buhay" ng Diyos.—Fil 4:3; Apo 3:5.

Ang Ilog ng Tubig ng Buhay. Sa pangitain ni Juan sa aklat ng Apocalipsis, nakakita siya ng "isang ilog ng tubig ng buhay, malinaw na gaya ng kristal, na umaagos mula sa trono ng Diyos at ng Kordero" sa gitna ng malapad na daan ng banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem. (Apo 22:1, 2; 21:2) Ang tubig ay mahalaga sa buhay. Ang pangitain ay nagsimulang matupad sa "araw ng Panginoon," di-nagtagal matapos itatag ang Kaharian ng Diyos. (Apo 1:10) Sa panahong iyon, may mga kabilang sa uring "kasintahang babae" na narito pa sa lupa upang personal nilang maanyayahan ang "sinumang nauuhaw" para uminom ng tubig ng buhay nang walang bayad. (Apo 22:17) Pagkatapos na wasakin ang kasalukuyang sistema ng mga bagay, ang ilog ay patuloy na aagos, palakas nang palakas, sa bagong sanlibutan. Binabanggit sa pangitain na sa tabi ng ilog ay may mga punungkahoy na nagluluwal ng bunga, at may mga dahon para sa pagpapagaling sa mga bansa. Samakatuwid, ang tubig na nagbibigay-buhay ay ang mga paglalaan ni Jehova ukol sa buhay sa pamamagitan ng Kordero, si Jesu-Kristo, para sa lahat ng nasa lupa na tatanggap ng buhay.

'Halumigmig ng Buhay.' Sa Awit 32:1-5, ipinakikita ni David ang kaligayahang dulot ng kapatawaran, bagaman isinisiwalat din niya ang kabagabagang dinaranas ng isang tao bago nito ipagtapat kay Jehova ang paglabag at bago ito pagpaumanhinan ng Diyos. Bago nagtapat ang salmista at habang sinisikap niyang ikubli ang kaniyang pagkakamali, binagabag siya ng kaniyang budhi at sinabi niya: "Ang halumigmig ng aking buhay ay nabagong gaya ng tuyong init ng tag-araw." Nanghina siya dahil sa pagsisikap niyang supilin ang kaniyang nababagabag na budhi, at inubos ng panggigipuspos ang kaniyang kasiglahan kung paanong naiwawala ng isang punungkahoy ang nagbibigay-buhay na halumigmig sa panahon ng tagtuyot o sa matindi at tuyong init ng tag-araw. Waring ipinahihiwatig ng mga salita ni David na dumanas siya ng masasamang epekto kapuwa sa mental at sa pisikal na paraan, o sa paanuman ay naiwala niya ang kalakhan ng kaniyang kagalakan sa buhay, dahil hindi niya ipinagtapat ang kaniyang pagkakasala. Tanging ang pagtatapat kay Jehova ang makapagdudulot ng pagpapaumanhin at ginhawa.—Kaw 28:13.

Ang "Supot ng Buhay." Nang mamanhik si Abigail kay David na huwag ituloy ang plano nitong maghiganti kay Nabal upang hindi ito magkasala sa dugo, sinabi niya: "Kapag tumindig ang tao upang tugisin ka at hanapin ang iyong kaluluwa, ang kaluluwa ng aking panginoon ay tiyak na mababalot sa supot ng buhay na taglay ni Jehova na iyong Diyos; ngunit, kung tungkol sa kaluluwa ng iyong mga kaaway, ihihilagpos niya iyon na parang mula sa loob ng pinakalundo ng panghilagpos." (1Sa 25:29-33) Kung paanong binabalot ng isang tao ang isang bagay na mahalaga upang mapangalagaan at maingatan ito, ang buhay ni David bilang indibiduwal ay nasa mga kamay ng Diyos na buháy, at iingatan Niya ang buhay ni David mula sa mga kaaway nito, hangga't hindi tinatangka ni David na iligtas ang kaniyang sarili sa pamamagitan ng sarili niyang kamay, kundi naghihintay siya kay Jehova. Gayunman, ang kaluluwa ng mga kaaway ni David ay itatapon ng Diyos.

BUHOK. Sa buong kasaysayan, itinuturing ng mga lalaki at mga babae ang kanilang buhok bilang palamuti na tumutulong upang higit silang maging kaakit-akit, at kadalasan na, bilang tanda ng lakas at kabataan. Dahil dito, ang buhok ay inaalagaan nang husto.

Mga Ehipsiyo. Malamang na ang mga Ehipsiyo ang may pinakakakaibang mga kaugalian may kinalaman sa buhok. Ang mga lalaki, lalo na ang mga saserdote at mga kawal, ay nag-aahit ng buhok sa ulo at ng balbas. Sinabi ni Herodotus na inaahitan ng mga naninirahan sa Nilo ang ulo ng mga batang lalaki at nag-iiwan lamang ng ilang bungkos ng buhok sa gilid at marahil pati sa harap at likod. Kapag ang bata ay sumapit na sa hustong gulang, pinuputol ang mga ito palibhasa'y mga palatandaan ito ng pagkabata. Para sa kalalakihan, isang tanda ng pagdadalamhati o pagkaburara ang pagpapahaba ng buhok sa ulo at ng balbas. Kaya naman nang ilabas si Jose sa bilangguan, nag-ahit muna siya bago siya dinala sa harap ni Paraon. (Gen 41:14) Ngunit kung minsan, ang mga lalaking Ehipsiyo ay nagsusuot ng peluka at ng balbas na de-tali. Sa mga paglalarawan sa mga bantayog ng Ehipto, ang mga lalaking may matataas na posisyon ay makikitang may mahahabang buhok na ayós na ayós, bagaman hindi matiyak kung iyon ay natural o peluka lamang.

Sa kabaligtaran, ang buhok ng mga babaing Ehipsiyo ay pinahahaba at itinitirintas. Ang maraming momya ng mga babaing Ehipsiyo ay may buhok na nakatirintas at napreserbang mabuti.

Mga Asiryano, mga Babilonyo, at mga Romano. Ang mga lalaking Asiryano at Babilonyo, at ang mga Asiano sa pangkalahatan, ay nagpapahaba ng buhok. Sa mga relyebe ng Asirya, makikita na ang mga lalaki ay may buhok na nakasuklay nang dapâ at ang kulot na dulo nito ay nakabagsak sa balikat. Mahahaba rin ang kanilang balbas, na kung minsa'y may dalawa o tatlong baytang ng kulot na balbas, at ang kanilang bigote ay ginugupitan at kinukulot din. Ipinapalagay ng iba na ang napakahahabang buhok na makikita sa mga bantayog

ay artipisyal at idinugtong lamang sa natural na buhok.

Noong sinaunang mga panahon, maliwanag na nagpapahaba ng balbas ang mga Romano ngunit noong mga ikatlong siglo B.C.E., sinunod na rin nila ang kaugaliang mag-ahit.

Mga Hebreo. Sa pasimula pa lamang ay kaugalian na ng mga lalaking Hebreo ang magpahaba ng balbas, ngunit pinananatili nila itong maayos; at ginugupitan nila ang kanilang buhok hanggang sa katamtamang haba. Hinggil kay Absalom, ang kaniyang buhok ay napakalago anupat kapag ginugupitan niya ito minsan sa isang taon, ito'y tumitimbang nang 200 siklo (2.3 kg; 5 lb), anupat maaaring mas bumigat ito dahil sa paggamit ng langis o mga ungguento. (2Sa 14:25, 26) Itinagubilin ng kautusan ng Diyos sa mga lalaking Israelita na huwag 'gupitin nang maikli ang buhok sa gilid ng kanilang mukha,' ni sirain ang "dulo" ng kanilang balbas. Hindi naman nito ipinagbabawal ang paggupit ng buhok o balbas kundi maliwanag na ito ay upang maiwasan nila ang pagtulad sa mga kaugaliang pagano. (Lev 19:27; Jer 9:25, 26; 25:23; 49:32) Ang pagpapabaya sa buhok o sa balbas, anupat malamang ay hindi ito ginugupitan o inaayos, ay tanda ng pagdadalamhati. (2Sa 19:24) Sa mga tagubilin ng Diyos sa mga saserdote sa pamamagitan ng propetang si Ezekiel, iniutos Niya na kanilang gupitin, ngunit huwag ahitin, ang buhok sa kanilang ulo at huwag nilang hayaang nakalugay ang kanilang buhok kapag naglilingkod sila sa templo.—Eze 44:15, 20.

Hinggil sa mga babaing Hebreo, inaalagaan nila ang kanilang buhok bilang palatandaan ng kagandahan (Sol 7:5), anupat pinahahaba nila ito. (Ju 11:2) Ang pagputol ng isang babae sa kaniyang buhok ay tanda ng pagdadalamhati o pagkabagabag. (Isa 3:24) Kung mabihag ng isang kawal na Israelita ang isang birhen mula sa isang kaaway na lunsod at nais niyang mapangasawa ito, kailangan munang putulin ng babae ang kaniyang buhok at asikasuhin ang kaniyang mga kuko at sumailalim sa pagdadalamhati nang isang buwan para sa kaniyang mga magulang, yamang malamang na napatay ang mga ito noong bihagin ang lunsod.—Deu 21:10-13; 20:10-14.

Sa pagsusuri sa ketong, ang isang salik na kailangang tingnan ng saserdote ay ang kulay at kundisyon ng buhok o balahibo sa apektadong bahagi. —Lev 13:1-46.

Mga Kristiyano. Ang mga apostol na sina Pedro at Pablo ay kapuwa nagpayo sa mga babaing Kristiyano na huwag labis na magbigay-pansin sa pag-aayos ng buhok at sa mga palamuti, gaya ng kaugalian noong panahong iyon. Sa halip, pinaalalahanan sila na ang igayak sa kanilang sarili ay ang walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu.—1Pe 3:3, 4; 1Ti 2:9, 10.

Itinawag-pansin din ng apostol na si Pablo ang kalagayan sa gitna ng mga tao na kaniyang sinulatan at ang karaniwang kaugalian ng mga ito, at ipinakita niya na likas lamang na mas maikli ang buhok ng lalaki kaysa sa babae. (Tingnan ang KALIKASAN.) Ang babaing nagpagupit o nagpaahit ng kaniyang buhok ay kahiya-hiya. Binigyan ng Diyos ang babae ng mahabang buhok "sa halip na isang panakip sa ulo," ngunit sinabi ni Pablo na hindi maaaring gamitin ng isang babae ang likas na pantakip na ito, na kaluwalhatian sa kaniya, upang ipangatuwiran ang hindi niya paglalagay ng talukbong sa ulo, na isang "tanda ng awtoridad," kapag siya'y nananalangin o nanghuhula sa kongregasyong Kristiyano. Sa pamamagitan ng pagkilala niya sa bagay na ito at pagsusuot ng talukbong sa gayong mga kalagayan, ipinakikita ng babaing Kristiyano na kinikilala niya ang teokratikong pagkaulo at nagpapamalas siya ng pagpapasakop bilang Kristiyano. Sa gayo'y niluluwalhati niya kapuwa ang kaniyang ulong asawang lalaki at ang Diyos na Jehova, na siyang Ulo ng lahat.—1Co 11:3-16.

Makasagisag na Paggamit. Nang mawalan si Job ng mga anak at mga ari-arian, ginupit niya ang buhok sa kaniyang ulo bilang sagisag ng kaniyang kaabahan.—Job 1:20.

Inutusan si Ezekiel na putulin ang buhok sa kaniyang ulo at ang kaniyang balbas, hatiin ito sa tatlong bahagi, at itapon sa mga paraan na makahulang maglalarawan sa nakapipighating mga bagay na sasapit sa mga tumatahan sa Jerusalem kapag inilapat na ang mga kahatulan ng Diyos laban sa lunsod. (Eze 5:1-13) Ang pagbunot o pagputol sa buhok ay sumasagisag din sa kabagabagan at kapighatian. (Ezr 9:3; Jer 7:29; 48:37; Mik 1:16) Maaari namang ipakita ang panghihiya, pagkagalit, o pagdusta sa pamamagitan ng pagbunot sa buhok sa ulo o mukha ng iba.—Ne 13:25; Isa 50:6.

Ang bilang ng mga buhok sa ulo ng isang tao (sinasabing 100,000 sa katamtaman) ay ginamit upang lumarawan sa malalaking bilang o sa pagiging di-mabilang. (Aw 40:12; 69:4) Ginamit naman ang pagkapino ng buhok upang sumagisag sa pagiging napakaliit. (Huk 20:16) Ang pananalitang 'walang isa mang buhok ng iyong ulo ang mawawala (o, mahuhulog)' ay garantiya ng lubos na proteksiyon at kaligtasan. (Luc 21:18; 1Sa 14:45; 2Sa 14:11; 1Ha 1:52; Gaw 27:34) Ipinahihiwatig din ito ng mga salita ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad tungkol sa pagmamalasakit ng Diyos sa kanila: "Ang mismong mga buhok ng inyong ulo ay biláng na lahat."—Mat 10:30; Luc 12:7.

Ang ulong may uban ay karapat-dapat sa paggalang (Kaw 16:31; 20:29), at kung minsan ay

ginagamit ito bilang singkahulugan ng katandaan at ng karunungan. (Job 15:9, 10; tingnan ang UBAN.) Sa isang pangitain ni Daniel, si Jehova ay makasagisag na inilarawang may buhok na maputi, "gaya ng malinis na lana," bilang "ang Sinauna sa mga Araw." (Dan 7:9) Sa isang pangitain naman ng apostol na si Juan, nakita niya si Jesu-Kristo na may buhok na "maputi na gaya ng puting balahibo ng tupa."—Apo 1:1, 14, 17, 18; tingnan din ang BALBAS.

BUKAL [sa Ingles, *fountain* o *spring*]. Karaniwan na, isang likas na pinagmumulan ng tubig (Exo 15:27), naiiba sa mga balon at mga imbakang-tubig na kadalasan ay hinuhukay (Gen 26:15); ginamit din bilang pantukoy sa pinagmumulan ng iba pang bagay maliban sa tubig. Ang dalawang terminong Hebreo para sa "bukal" ay *'a′yin* (sa literal, mata) at ang kaugnay na *ma'·yan′*. Ang katumbas na terminong Griego ay *pe·ge′*. Yamang kung minsan ang mga bukal (*spring*) ay hinahawan at pinalalalim, maaaring ito ang dahilan kung bakit may mga pagkakataon na ang "bukal" (*fountain*) at "balon" ay halinhinang ginagamit para sa iisang pinagmumulan ng tubig.—Gen 16:7, 14; 24:11, 13; Ju 4:6, 12; tingnan ang BALON; IMBAKANG-TUBIG.

Inilarawan ni Moises sa mga Israelita ang Lupang Pangako bilang isang lupain ng "mga bukal at matubig na mga kalaliman na bumubukal sa kapatagang libis at sa bulubunduking pook." (Deu 8:7) Maraming bukal sa Palestina, anupat sa katamtaman ay may anim o pito sa bawat 100 km kuwadrado (40 mi kuwadrado). Dahil ang mga bundok ng Juda at Efraim ay pangunahin nang binubuo ng magagaspang na bato, ang ulan sa taglamig ay madaling makatagos sa kaila-ilaliman. Sa bandang huli, nararating ng tubig ang isang suson na di-natatagos ng tubig, dumadaloy ito roon, at pagkatapos ay muling sumisibol bilang mga bukal sa kanluraning panig ng Libis ng Jordan at sa kanluraning pampang ng Dagat na Patay, ang iba ay umaagos pa nga sa ilalim ng lupa patungo sa Dagat na Patay. Matataas ang temperatura ng marami sa mga bukal na tuwirang bumubuhos sa Dagat na Patay at sa mabababang katubigan ng Jordan. Sa kanluran ng kabundukang iyon, ang tubig ay lumalabas bilang mga bukal sa kahabaan ng silanganing bahagi ng mahaba at mabababang lupain sa baybaying dagat, bagaman ang ibang tubig naman ay dumaraan sa ilalim ng lupa patungo sa Mediteraneo. Ang ilang bukal, gaya niyaong mga nakapalibot sa Jerusalem at Hebron, ay bumubulwak sa pinakataluktok, o malapit sa pinakataluktok, ng matataas na lupain ng Palestina. Ang maraming bukal na likha ng natutunaw na niyebe sa Kabundukan ng Lebanon at sa Bundok Hermon ang naglalaan ng tubig sa mga pinagmumulan ng Litani, ng Jordan, at ng mga ilog ng Damasco.

Makikita ang kahalagahan ng mga bukal sa dami ng mga bayan na may pangalang nagsisimula sa "En," nangangahulugang "bukal." (Jos 15:62; 17:11; 1Ha 1:9; tingnan ang AIN.) Ang mga bayan at mga nayon ay kadalasang itinatayo noon malapit sa mga bukal, yamang ang karamihan sa "mga ilog" ng Palestina ay mga agusang libis na natutuyo sa mga buwan ng tag-araw. Bilang depensa, ang mga lunsod ay karaniwang itinatayo sa matataas na lugar, at dahil dito, ang mga bukal ay kadalasang nasa labas ng mga pader ng lunsod sa libis na nasa ibaba. Kaya naman naging napakahalaga na maipagsanggalang ang suplay ng tubig. Gumawa noon ng mga padaluyan na maghahatid ng tubig mula sa pinagmumulan nito hanggang sa mismong loob ng lunsod. Nagtayo si Haring Hezekias ng gayong padaluyan upang dalhin ang tubig ng Gihon patungo sa Lunsod ni David. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Kung minsan naman, may nakakubling mga daanan o mga lagusan patungo sa pinagmumulan ng tubig, anupat tinitiyak nito na magkakaroon ng sapat na suplay ng tubig ang mga tumatahan sa lunsod sumailalim man ito sa pagkubkob. Noong salakayin ng Asirya ang Juda, sinarhan ni Hezekias ang mga bukal na nasa labas ng Jerusalem upang walang mapagkunan ng tubig ang mga mananalakay.—2Cr 32:2-4; tingnan ang HEZEKIAS Blg. 1 (Mga Gawain sa Pagtatayo at Inhinyeriya); KUTA.

Makasagisag na Paggamit. Itinatag ni Jehova ang "mga bukal ng matubig na kalaliman." (Kaw 8:28; Gen 7:11) Ipinakikilala rin siya bilang ang Bukal ng buhay, ang Bukal ng tubig na buháy, at ang Bukal ng Israel. (Aw 36:9; Jer 2:13; Aw 68:26) Ang kaniyang Anak na si Jesu-Kristo ay nagbibigay ng tubig na magiging 'isang bukal ng tubig na bumabalong upang magbigay ng buhay na walang hanggan' sa isa na tatanggap nito. (Ju 4:14) Inihula ni Joel na pagkatapos pakitunguhan ang mga bansa gaya sa isang pisaan ng ubas sa Mababang Kapatagan ni Jehosapat, isang nakarerepreskong bukal ang lalabas mula sa bahay ni Jehova.—Joe 3: 12, 13, 18.

Upang idiin ang kahalagahan ng wastong paggamit sa dila, tinanong ni Santiago ang mga Kristiyano na dapat sanang mag-alok ng tubig ng buhay: "Ang isang bukal ay hindi binabalungan ng matamis at ng mapait mula sa iisang butas, hindi ba?" —San 3:11.

Tinuyo ni Jesus ang 'pagbukal ng dugo' ng isang babae na dumanas ng pag-agas ng dugo sa loob ng 12 taon, anupat pinagaling siya. (Mar 5:25-29) Ang "bukal ng tubig" (*water source*) o "bukal," ay isang pananalita na ginagamit din upang tumukoy sa isang bagay na pinagmumulan ng seksuwal na kasiyahan.—Kaw 5:18.

BUKAL, PINTUANG-DAAN NG. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

BUKAL NG MALAKING AHAS. Ang pananalitang Hebreo nito ay may diwa na isang bukal, o balon ng isang dambuhalang hayop sa lupa o sa dagat, at isinasalin ito sa iba't ibang paraan bilang: "balon ng dragon" (*KJ, Le*); "Balon ng Serpiyente" (*AT*); "ahas-bukal" (*Ro*); "Bukal ng Malaking Ahas" (*NW*). Gayunman, "Bukal ng mga Puno ng Igos" ang mababasa sa Griegong *Septuagint.*

Ang bukal na ito ng tubig ay nasa rutang dinaanan ni Nehemias noong una niyang siyasatin ang gibang mga pader ng Jerusalem. (Ne 2:12, 13) Yamang ang pangalang ito'y hindi na muling matatagpuan sa iba pang bahagi ng Kasulatan, malamang na ang bukal o balon na ito, kung tinukoy man sa ibang talata, ay lumilitaw sa ibang katawagan. Karaniwang iminumungkahi ang En-rogel bilang isa pang pangalan nito. Maaaring ganito nga, sapagkat bagaman ang En-rogel ay malayo at nasa ibaba ng Libis ng Kidron, ang binabanggit lamang ng ulat ay dumaan si Nehemias "sa harap ng Bukal." Maaaring ito'y nangangahulugang sa may sulok ng pader na nakaharap sa En-rogel at abot-tanaw ngunit may kalayuan mula sa bukal.—Tingnan ang EN-ROGEL.

BUKAL NI JACOB. Ang "balon" o "bukal" kung saan si Jesu-Kristo, habang namamahinga, ay nakipag-usap sa isang babaing Samaritana. (Ju 4:5-30) Itinuturing na ito ang Bir Ya'qub (Be'er Ya'aqov), mga 2.5 km (1.5 mi) sa TS ng makabagong-panahong Nablus, di-kalayuan sa Tell Balata, ang lugar ng Sikem. Ang bukal ni Jacob ay isang malalim na balon anupat ang tubig ay hindi umaabot sa pinakabunganga nito. Ipinahihiwatig ng mga pagsusukat na ginawa noong ika-19 na siglo na ang lalim ng balon ay mga 23 m (75 piye). Mga 2.5 m (8 piye) ang lapad nito, bagaman papakipot ito sa bandang itaas. Dahil kadalasang tuyo ang balon mula sa pagtatapos ng Mayo hanggang sa pag-ulan sa panahon ng taglagas, ipinapalagay ng ilan na ang tubig nito ay nanggagaling sa ulan at sa tubig na tumatagos sa ilalim ng lupa. Ngunit naniniwala naman ang iba na ang balon ay binubukalan din ng tubig at sa gayon ay matatawag na isang bukal.

Hindi tuwirang sinasabi ng Bibliya na si Jacob ang humukay ng balong ito. Gayunman, binabanggit nito na nagkaroon si Jacob ng ari-arian sa kapaligirang ito. (Gen 33:18-20; Jos 24:32; Ju 4:5) At sinabi ng babaing Samaritana kay Jesus na "si Jacob . . . [ang] nagbigay sa amin ng balon at uminom [siya] . . . mula rito kasama ng kaniyang mga anak at ng kaniyang mga baka." (Ju 4:12) Kaya malamang na ito ay hinukay, o ipinahukay, ni Jacob, marahil upang paglaanan ng tubig ang kaniyang malaking sambahayan at mga kawan, sa gayon ay maiwasan niya ang pakikipag-alit sa kaniyang mga kapitbahay, na walang alinlangang nagmamay-ari na ng ibang mga mapagkukunan ng tubig sa pook na iyon. O, maaaring nangailangan siya ng isang mas mainam at mas permanenteng suplay ng tubig kapag natuyo ang ibang mga balon sa lugar na iyon.

BUKI [pinaikling anyo ng Bukias].

1. Isang pinuno mula sa tribo ni Dan na inatasan ni Jehova upang tumulong sa paghahati-hati ng Lupang Pangako sa mga tribo. Anak ni Jogli.—Bil 34:16-18, 22.

2. Inapo ni Aaron sa pamamagitan ni Eleazar at ni Pinehas, at ninuno ni Ezra. (1Cr 6:4, 5, 50, 51; Ezr 7:1-6) Maaaring naglingkod siya bilang mataas na saserdote noong kapanahunan ng mga Hukom.

BUKIAS [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "prasko"]. Anak ni Heman na mula sa tribo ni Levi. Si Bukias ay napili sa pamamagitan ng palabunutan upang pangunahan ang ika-6 sa 24 na pangkat ng mga manunugtog na inorganisa ni David para sa paglilingkod sa santuwaryo ni Jehova. Siya at ang kaniyang mga anak at mga kapatid na tumulong sa kaniya ay may kabuuang bilang na 12. —1Cr 25:1, 4, 9, 13, 31.

BUKID, PARANG [sa Ingles, *field*]. Ang salitang Hebreo na *sa·dheh',* na pinakamalimit isalin bilang "bukid" o "parang," ay maaaring tumukoy sa isang dako para sa pangangaso, sa isang lupain na ginagamit bilang pastulan o sakahan, sa isang dinalinang na kakahuyan, sa isang taluktok ng bundok, o maging sa isang rehiyon na pinaninirahan ng isang grupo ng mga tao, halimbawa, ang "bukid ng Moab"; ginagamit din ang terminong ito bilang kabaligtaran ng "lunsod." (Gen 27:5; 31:4; 37:5-7; Huk 9:32, 36; 1Sa 14:25; Bil 21:20; Deu 28:3) Ang terminong Griego na *a·gros'* naman ay tumutukoy sa isang sinasakang "bukid" (Mat 13:24), sa "lalawigan" bilang kabaligtaran ng lunsod (Mar 16:12), at, kapag nasa anyong pangmaramihan, sa "karatig na lupain" (Mar 5:14).

Bukod dito, ang magkakasamang lupain ng ilang indibiduwal na may-ari ay maaaring malasin sa kabuuan bilang "bukid," gaya ng makikita sa ulat ng Ruth. Nang pumaroon si Ruth sa "bukid," sa di-sinasadya ay "napadako siya sa bahagi ng bukid na pag-aari ni Boaz," anupat ipinahihiwatig nito na isang seksiyon lamang ng lugar na iyon ang pag-aari ni Boaz. (Ru 2:2, 3) Bagaman lumilitaw na binabakuran noon ang mga ubasan at mga hardin, mahihiwatigang hindi ito ginagawa sa mga bukid. (Bil 22:24; Sol 4:12) Iniutos ng Kautusan na hindi dapat

iurong ninuman ang mga muhon ng kaniyang kapuwa, anupat ipinahihiwatig na madali lamang itong gawin noon. (Deu 19:14) Ayon sa Kautusan, ang mga pamayanang walang pader ay ibibilang na bahagi ng parang ng lupain.—Lev 25:31.

Madaling kumakalat ang apoy mula sa isang bukid patungo sa katabing bukid, at kailangang ingatan ang mga alagang hayop upang hindi gumala ang mga ito sa bukid ng ibang tao. (Exo 22:5, 6) Sa Isaias 28:25, sinasabing ang espelta ay inihahasik bilang hangganan. Marahil, sa pamamagitan ng pagtatanim ng mababang uring ito ng trigo sa palibot ng mga gilid ng kanilang mga bukid, sa paanuman ay naipagsasanggalang ng mga magsasaka ang kanilang mas mahahalagang pananim, gaya ng trigo at sebada, mula sa mga baka na maaaring pumasok sa mga gilid ng bukid.

Malamang na posibleng bumagtas noon sa gitna ng bukid sa pamamagitan ng makikitid na daanan, at maaari ring nagsilbing hangganan ang mga ito sa pagitan ng mga bukid, sapagkat napakalayong mangyari na si Jesus at ang kaniyang mga alagad ay lumakad sa mismong bukid ng mga butil, anupat niyurakan ang mga butil habang sila ay dumaraan. Kung ganito ang ginawa nila, walang alinlangang nagbangon din sana ng isyu ang mga Pariseo tungkol sa bagay na ito. (Luc 6:1-5) Sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa manghahasik, maaaring gayong mga daanan ang tinutukoy niya nang banggitin niya na may mga binhi na nahulog sa tabi ng daan.—Mat 13:4.

BUKLOD. Tingnan ang GAPOS, BUKLOD, BIGKIS.

BUKOD-TANGING DEBOSYON. Ipinahihiwatig ng pananalitang ito na hindi pinahihintulutan ni Jehova na magkaroon siya ng kaagaw, samakatuwid nga, na sambahin ang iba pang mga diyos. Ang salitang Hebreo na *qan·na'′* ay ginagamit lamang may kinalaman sa Diyos; ito'y nangangahulugang "humihiling ng bukod-tanging debosyon; mapanibughuin."—Exo 20:5, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang MAPANIBUGHUIN, PANINIBUGHO.

Hindi ibibigay ng Diyos sa iba ang karangalang nauukol sa kaniya. (Isa 42:8) Kung ang isa ay lilihis mula sa pag-uukol sa Kaniya ng bukod-tanging debosyon, tatamuhin niya ang init ng sigasig ng Kaniyang galit. (Deu 4:24; 5:9; 6:15) Ang Israel ay itinuring na asawa ni Jehova. Bilang asawang lalaki, hiniling ni Jehova sa Israel ang bukod-tanging debosyon at pagkamatapat. Magiging masigasig siya na ipagtanggol ito, anupat mapupuspos siya ng pagaalab alang-alang dito. (Eze 36:5) Sa kabaligtaran, ang pagkamasuwayin, o pagsunod sa ibang mga diyos, ay pangangalunya, sa gayo'y marapat pagtuunan ng matuwid na galit ni Jehova at ng paninibugho niya para sa kaniyang sariling pangalan. —Deu 32:16, 21; Eze 16:38, 42.

Ano ang bukod-tanging debosyon na hinihiling ni Jehova sa kaniyang mga lingkod?

Ang salitang "bukod-tangi" ay isinalin mula sa Ingles na *"exclusive,"* na nagmula naman sa Latin na *exclusus,* nangangahulugang "lubusang nakabukod." Ang debosyon ay nangangahulugan ng matinding pagmamahal at marubdob na pag-ibig. Samakatuwid, ang bukod-tanging debosyon ay nangangahulugan na hindi natin isinasama ang iba sa posisyon ng Diyos sa ating puso at mga pagkilos. Ang lahat ng iba pang mga indibiduwal at mga bagay ay nananatili sa labas ng marangal na posisyong ito na si Jehova lamang ang maaaring magtaglay.

Hindi Pinahihintulutan ng Diyos na Jehova na Magkaroon Siya ng Kaagaw. Ang bukod-tanging debosyon ay tuwirang hiniling ni Jehova sa ikalawa sa "Sampung Salita" o Sampung Utos na isinulat ng daliri ng Diyos: "Ako ay si Jehova na iyong Diyos . . . Huwag kang magkakaroon ng iba pang mga diyos laban sa aking mukha [o, "iba pang mga diyos bilang pagsalansang sa akin"]. . . . sapagkat akong si Jehova na iyong Diyos ay Diyos na humihiling ng bukod-tanging debosyon." (Deu 5:6-9) Sa Exodo 34:14, ang Pranses na *Drioux Version* (1884) ay nagsasabi: "Nais ng Diyos na siya lamang ang ibigin," samakatuwid nga, siya lamang mag-isa. Sinuportahan ni Jesus ang pangmalas na ito nang makipag-usap siya sa isang Judio na nagtangkang sumubok sa kaniya. (Mat 22:37) Si Jehova ay kapuwa Diyos at Hari ng Israel, ang Ulo ng relihiyon at ng Estado. Samakatuwid, kapag nilabag ng isang Israelita ang una at ikalawang utos sa pamamagitan ng paglilingkod sa ibang mga diyos, nangangahulugan ito na nagkasala siya ng *lèse-majesté,* o kataksilan sa tagapamahala, ang pinakamalubha sa mga krimen, na marapat sa pinakamabigat na kaparusahan. Noong minsan, ang Israel ay nakibahagi sa pagsamba sa isang huwad na diyos at nagsagawa ng imoralidad at, dahil mahigpit na humihingi si Jehova ng bukod-tanging debosyon, lilipulin na sana Niya sila. Ngunit dahil sa mabilis na pagkilos ni Pinehas, na apo ni Aaron, upang 'hindi pahintulutang magkaroon ng kaagaw' si Jehova, ang Israel ay naligtas.—Bil 25:11.

Ang layunin ni Jehova sa pagsasauli sa kaniyang bayan pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya ay para sa kapakanan ng kaniyang pangalan. (Eze 39:25-28) Sa Exodo 34:14, ang salin ni Fenton ay kababasahan: "Yaong LAGING-BUHÁY ay naninibugho

ukol sa KANIYANG PANGALAN." Yamang siya'y naninibugho ukol sa kaniyang pangalan o may bukod-tanging debosyon para rito, hindi niya pinahintulutang magkaroon siya ng kaagaw sa gitna ng kaniyang bayan sa pamamagitan ng pagpapahintulot sa kanila na magparangal sa pangalan ng iba pang diyos.

Kaugnayan ng Panginoon at Alipin. Ipinahihiwatig din ng bukod-tanging debosyon ang kaugnayan sa pagitan ng panginoon at alipin. Bilang Maylalang, si Jehova ay May-ari at Panginoon. Siya ang Diyos dahil siya ang Maylalang; karapatan niyang tumanggap ng bukod-tanging debosyon mula sa kaniyang mga sakop na nilalang, at dapat nilang gawin ang kaniyang kalooban. Ang taong may matuwid na kaisipan, dahil sa pagkatuto tungkol kay Jehova at sa pagpapahalaga sa kaniyang kaugnayan sa Diyos, ay kusang-loob na mag-uukol ng bukod-tanging debosyon mula sa puso, na siya namang ninanais ni Jehova. Kinapopootan niya ang basta pormal na debosyon o pagsamba. (Mat 15: 8, 9) Ang kaugnayang iyon at ang bukal-sa-loob na debosyong ninanais ni Jehova ay inilarawan sa Kautusang Mosaiko. Ang isang aliping Hebreo ay pinalalaya sa ikapitong taon ng kaniyang pagkaalipin. "Ngunit kung ang alipin ay mapilit na magsasabi, 'Talagang iniibig ko ang aking panginoon, ang aking asawa at ang aking mga anak; hindi ko nais na umalis bilang isa na pinalaya,' kung magkagayon ay ilalapit siya ng kaniyang panginoon sa tunay na Diyos at dadalhin siya sa tapat ng pinto o ng poste ng pinto; at bubutasan ng kaniyang panginoon ang kaniyang tainga sa pamamagitan ng balibol, at siya ay magiging alipin niya hanggang sa panahong walang takda." (Exo 21:2, 5, 6) Nagsalita si Pablo sa mga di-Judio sa kongregasyon ng Tesalonica tungkol sa kanilang kusang-loob na pagbabaling ng debosyon nang sila'y maging mga Kristiyano. Huminto na sila sa pagiging mga alipin ng mga idolo at nagsimula na silang "magpaalipin sa isang buháy at tunay na Diyos."—1Te 1:9.

Ang Bukod-Tanging Debosyon ni Jesus sa Diyos. Gaya ng ipinakikita sa Filipos 2:5-8, kapuwa noong naroon siya sa langit at noong narito siya sa lupa, kinilala ni Jesus ang bukod-tanging posisyon ng kaniyang Ama at pinag-ukulan niya Siya ng bukod-tanging debosyon. Itinawag-pansin ni Jesus na ang pinakamahalagang utos sa Kautusan ay humihiling ng buong-pusong pag-ibig sa Diyos. (Mat 22:37) Karagdagan pa, nagpakita si Jesus ng bukod-tanging debosyon sa pangalan ni Jehova at idiniin niya na gayunding saloobin ang dapat taglayin ng kaniyang mga alagad. Sa panalanging itinuro niya sa kaniyang mga alagad, nagsimula siya sa ganitong mga salita, "Ama namin na nasa langit, pakabanalin nawa ang iyong pangalan." (Mat 6:9) Ang debosyong ito ni Jesus ay may kalakip na nagniningas na sigasig, gaya ng nakita noong linisin niya ang templo, kung saan tinupad niya ang hula, "Uubusin ako ng sigasig para sa iyong bahay." (Ju 2:17; Aw 69:9) Wala nang hihigit pa sa paglalarawan ng bukod-tanging debosyon ni Jesus sa kaniyang Ama kaysa sa nakasulat sa 1 Corinto 15:24-28, kung saan sinasabing kapag napuksa na ng kaniyang makalangit na Kaharian ang lahat ng iba pang awtoridad at ang lahat ng kaaway, ibibigay niya ang Kaharian sa Ama at magpapasakop siya sa Kaniya upang "ang Diyos ay maging lahat ng bagay sa bawat isa."

BUKOL. Karaniwan nang tumutukoy sa isang pigsa (sa Ingles, *furuncle*), isang makirot na pamamaga ng balat sa isang bahagi ng katawan na hindi resulta ng dating sugat kundi ng impeksiyong dulot ng baktirya na pumapasok sa mga *follicle* ng buhok o sa mga glandula ng pawis o ng taba; sa Hebreo, *shechin'.* Ang bukol ay nagsisimula sa maliit at mapulang pamamaga; sa kalaunan, nilalabasan ito ng nana at, kasunod nito, lumalabas ang matigas na mata nito. Kung minsan, hindi lamang isang bukol ang tumutubo sa isang apektadong bahagi. Ang "karbungko" (sa Ingles, *carbuncle*) ay mas delikado pa kaysa sa "pigsa," anupat mas malaki, kung minsa'y mas makirot, at maaaring may kasamang mga sintomas na gaya ng sakit ng ulo, lagnat, at panlulupaypay. Nakamamatay ito sa ilang kaso.

Noong panahon ng ikaanim na dagok ni Jehova laban sa Ehipto, ang mga Ehipsiyo at ang kanilang mga hayop ay sinalot ng makikirot na "bukol na nagnanaknak." (Exo 9:8-11) Maaaring ang mga ito ay malulubhang singaw sa balat na nakaumbok at punô ng nana, at posibleng tumutubo sa malawak na bahagi ng katawan ang gayong tulad-paltos na mga *pustule.* Gayunman, dahil maikli ang paglalarawan ng Kasulatan, imposibleng iugnay ang mga ito nang tiyakan sa isang espesipikong makabagong-panahong karamdaman.

Binabalaan ang mga Israelita na isa sa magiging resulta ng pagsuway sa Diyos ay ang pagpapasapit niya sa kanila ng "bukol ng Ehipto." Nang dakong huli ay sinabi pa: "Pasasapitan ka ni Jehova ng malubhang bukol [sa Heb., *bish·chin' ra'*] sa magkabilang tuhod at magkabilang binti, na mula roon ay hindi ka mapagagaling, mula sa talampakan ng iyong paa hanggang sa tuktok ng iyong ulo."—Deu 28:15, 27, 35.

Sinabi ng Kautusan na ang bahaging gumaling sa bukol ay maaari namang tubuan ng singaw o pantal ng ketong. Sa ilang kaso, kitang-kita ang mga

sintomas anupat ang biktima ay kaagad na ipinahahayag na marumi at ketongin; ang iba naman ay ikinukuwarentenas muna nang pitong araw. Pagkatapos nito, kung makitang hindi kumalat ang karamdaman, tutukuyin lamang ito bilang "pamamaga ng bukol" at ipahahayag ng saserdote na malinis ang taong iyon.—Lev 13:18-23.

Pinasapitan ni Satanas si Job ng "malulubhang bukol [sa Heb., *bish·chin′ ra'*] mula sa talampakan ng kaniyang paa hanggang sa tuktok ng kaniyang ulo." (Job 2:7) Hindi matiyak kung ano ang espesipikong medikal na katawagan sa sakit na dinanas ni Job. Dahil sa matinding paghihirap, isang bibingang luwad ang ipinangkayod ni Job sa kaniyang sarili. (Job 2:8) Nabalot ng mga uod ang kaniyang laman, naglangib ang kaniyang balat (Job 7:5), naging karima-rimarim ang kaniyang hininga (Job 19:17), nalipos siya ng kirot, at nangitim at nabakbak ang kaniyang balat (Job 30:17, 30).

Si Haring Hezekias ng Juda ay tinubuan ng bukol at 'nagkasakit at nasa bingit na ng kamatayan.' Dahil sa mungkahi ni Isaias, isang kakaning pinatuyong igos na pinipi ang inilagay sa bukol bilang panapal, anupat pagkatapos nito ay unti-unting gumaling si Hezekias. (2Ha 20:1, 7; Isa 38:1, 21) Magkagayunman, gumaling siya hindi lamang dahil sa natural na panggagamot, kundi dahil sa pagpapagaling ni Jehova.—2Ha 20:5.

BUL [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ani; bunga"]. Ang ikawalong buwang lunar sa sagradong kalendaryo ng mga Israelita at katumbas ng ikalawang buwan sa sekular na kalendaryo. (1Ha 6:37, 38; Gen 7:11) Saklaw nito ang huling bahagi ng Oktubre at unang bahagi ng Nobyembre. Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang buwang ito ay tinawag na Marheshvan o Marchesvan, na nang maglaon ay pinaikli sa anyong Heshvan. Ang mga pangalang ito na ginamit pagkaraan ng pagkatapon ay hindi lumilitaw sa Bibliya ngunit masusumpungan sa Judiong Talmud, sa mga akda ni Josephus, at sa iba pang mga akda.

Nag-uumpisa ang Bul humigit-kumulang kapag nagsimula na ang mga pag-ulan sa taglagas. (Deu 11:14; Joe 2:23; San 5:7) Sa buwang ito ay nagpapatuloy ang paghahasik ng sebada at trigo, at sa hilagang Galilea ay tinitipon naman ang mga olibo. Sa panahong ito, ipinapasok na ng mga pastol ang kanilang mga kawan ng tupa mula sa malalawak na parang upang maisilong ang mga ito sa panahon ng maginaw at maulang mga buwan ng taglamig.

Ayon sa Genesis 7:11 at 8:14, nagsimula ang Baha ng mga araw ni Noe noong ika-17 araw ng "ikalawang buwan," at ito rin ang buwan nang matuyo na ang lupa pagkalipas ng isang taóng lunar at sampung araw. Tungkol dito, si Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 80 [iii, 3]) ay nagkomento: "Ang kasakunaang ito ay naganap noong ikaanim na raang taon ng pamumuno ni Noe, sa kilala noon na ikalawang buwan, na tinatawag ng mga Macedonio bilang Dius at ng mga Hebreo bilang Marsuan, ayon sa kaayusan ng kalendaryong sinusunod nila sa Ehipto." Kung gayon, ayon kay Josephus, ang ikalawang buwan noong panahon ni Noe ay katumbas ng buwan ng Bul, o Marheshvan.

Pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, ang Bul ang naging ikawalong buwan sa sagradong kalendaryo, at sa buwang ito natapos ni Solomon ang pagtatayo ng templo sa Jerusalem. (1Ha 6:38) Dahil sa sariling kagustuhan ni Jeroboam, ang tagapagtatag ng humiwalay na hilagang kaharian ng Israel, ipinanukala niya na ang buwang ito ay gawing buwan ng kapistahan, bilang bahagi ng kaniyang plano na ilihis ang pansin ng taong-bayan mula sa Jerusalem at sa mga kapistahan nito.—1Ha 12:26, 31-33.

BULAANG PROPETA. Tingnan ang PROPETA.

BULATI. Tingnan ang UOD.

BULUSAN. Isang kagamitan na napaaalsa at napaiimpis; una ay humihigop ito ng hangin mula sa isang balbula, pagkatapos ay ibinubuga iyon papalabas sa isang tubo. Bilang pambuga ng hangin sa mga hurno, mas epektibo ang mga bulusan kaysa sa pagpapaypay lamang, o kaysa sa sinaunang hinihipang mga tambo at mga tubo na ginagamit din sa ganitong layunin. Simple lamang ang kayarian ng mga bulusan: Isang supot na nakakabit sa isang kaha o patungan ang idinurugtong sa isang tubo na patungo sa hurno, anupat ang tubo ay maaaring yari sa bakal o maaaring isang tambo na ang dulo ay binalutan ng luwad na di-tinatablan ng apoy. Ang mga bulusang manu-mano ay ginagamit sa maliliit na pandayan, ngunit sa malalaking hurno na may mataas na temperatura, mga tambalang bulusan na pinaaandar ng mga paa ang ginagamit. Ang mga ito ay tinutuntungan ng tig-isang paa ng nagpapatakbo at halinhinan niyang pinapadyakan, anupat sa bawat padyak ay nahihila niya ang isang kurdon upang mapuno ng hangin ang isa na umimpis na. Upang maging patuluyan ang buga ng hangin sa malalaking hurnong ito, dalawang lalaki ang nagpapaandar ng dalawang pares ng bulusan. Ang salitang Hebreo para sa bulusan ay *map·pu′ach,* na nagmula sa salitang-ugat na *na·phach′,* nangangahulugang "humihip." (Gen 2:7) Ang instrumentong ito ay minsan lamang binanggit nang espesipiko sa Kasulatan (Jer 6:29), bagaman marahil ay ipinahihiwatig ito sa Isaias 54:16 at Ezekiel 22:20, 21. Sa

mga tekstong iyan ay makasagisag ang paraan ng pagtukoy, at ang mga ilustrasyon ay hinalaw sa mga pamamaraang ginagamit sa pagdadalisay ng mga metal.—Tingnan ang PAGDADALISAY, TAGAPAG-DALISAY.

BUNA [pinaikling anyo ng Benaias, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagtayo"]. Anak ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 25.

BUNDOK. Isang kalupaang nakaumbok at mas mataas kaysa sa mga burol sa lugar na iyon. Ang kaibahan ng mga burol sa mga bundok ay depende sa kapaligiran. Sa isang lugar kung saan mabababa ang burol, maaaring ilang daang piye lamang ang kataasan ng isang bundok kung ihahambing sa nakapalibot na lupain, samantalang sa mas bulubunduking mga pook, ang mas mabababang taluktok ay maaari ring tawaging mga burol, kahit pa mas matataas ang mga ito kaysa sa isang nakabukod na bundok tulad ng Bundok Tabor na 562 m (1,844 na piye) ang taas.—Huk 4:6.

Ang salitang Hebreo na *har* ay maaaring tumukoy sa indibiduwal na mga bundok, kasama na rito ang Bundok Sinai, Bundok Gerizim, Bundok Ebal, Bundok Gilboa, at Bundok Sion. (Exo 19:11; Deu 11:29; 1Sa 31:8; Isa 4:5) Maaari rin itong tumukoy sa mga hanay ng mga bundok tulad niyaong sa Ararat (Gen 8:4) at sa buong matataas na pook tulad ng mga bulubunduking pook ng Efraim (Jos 17:15), Neptali (Jos 20:7), at Gilead (Deu 3:12), gayundin sa mga pook na noong sinauna ay pinanirahanan ng mga Amorita at ng mga Ammonita. (Deu 1:7, 20; 2:37) Ang salitang Aramaiko na *tur* (Dan 2:35) ay tumutukoy sa isang bundok, gaya rin ng salitang Griego na *o'ros.*—Tingnan ang mga artikulo tungkol sa indibiduwal na mga bundok ayon sa pangalan.

Mga Bundok ng Palestina. Sa kabuuan, ang Palestina ay isang napakabulubunduking lupain, bagaman ilang taluktok lamang nito ang katangi-tangi. Nasa kanluran ng Ilog Jordan ang mga bundok ng Juda sa timog, kasama na rito ang Bundok Moria, Bundok Sion, at ang Bundok ng mga Olibo. (2Cr 3:1; Aw 48:2; Mar 13:3) Ang gitnang seksiyon ng kabundukang ito ay umaabot hanggang sa Bundok Gilboa sa HS (1Sa 31:1) at ito ang kinaroroonan ng mga bundok ng Efraim at ng Samaria, kung saan matatagpuan ang makasaysayang mga taluktok ng Gerizim at ng Ebal. (Jos 19:50; Deu 11:29) Sa dakong HHK, ang Kabundukan ng Carmel ay nakaungos tungo sa Dagat Mediteraneo.—Jer 46:18.

Inihihiwalay ng Libis ng Jezreel (Esdraelon) ang pangunahing kabundukan mula sa isa pang kabundukan na nasa mas dako pang H. Kabilang sa huling nabanggit na kabundukan ang Bundok Tabor (Huk 4:6) at ang baybaying Kabundukan ng Lebanon.—Huk 3:3; 1Ha 5:6.

Nasa silangan ng Rift Valley ang mga talampas ng Edom at ng Moab (2Cr 20:10) at ang matataas na dalisdis sa kahabaan ng silanganing panig ng Dagat na Patay, pati ang Bundok Nebo kung saan tinanaw ni Moises ang Lupang Pangako, gayundin ang talampas sa S ng Libis ng Jordan, na sa katamtaman ay may taas na mga 600 m (2,000 piye). (Deu 3:10; 34:1-3; Jos 13:8, 9; 20:8) Ang bulubunduking pook na ito ay nagpapatuloy nang pahilaga at dumurugtong sa Kabundukan ng Anti-Lebanon, na kinaroroonan naman ng maringal na Bundok Hermon, ang pinakamataas na taluktok sa buong rehiyon ng Palestina.—Sol 4:8.

Kahalagahan ng mga Bundok. Ang mga bundok ay nakaaapekto sa klima at ulan; sinasahod ng mga ito ang tubig at pinaaagos pababa sa mga ilog o iniipon iyon sa mga imbakan ng tubig sa ilalim ng lupa at ang mga ito naman ang naglalaan ng tubig sa mga bukal na nasa mga libis sa ibaba. (Deu 8:7) Ang mga dalisdis ng mga ito ay tumutustos sa mga punungkahoy (2Cr 2:16, 18), mga ubasan, at iba't ibang pananim. (Aw 72:16; Kaw 27:25; Isa 7:23-25; Jer 31:5) Nagsisilbi namang mga giikan ang mas matataas na bahagi ng mga ito. (Isa 17:13) Naglaan ang mga bundok ng likas na proteksiyon laban sa mga hukbong sumasalakay (Aw 125:2); ang mga ito ay naging kanlungan at mga imbakang dako sa panahon ng panganib (Gen 19:17, 30; Huk 6:2; Mat 24:16; ihambing ang Apo 6:15) at silungan para sa mga hayop-gubat. (Aw 50:10, 11; 104:18; Isa 18:6) Ang mga ito ay naging lokasyon ng mga lunsod. (Mat 5:14) Dahil sa pagmimina, nakahukay ng kapaki-pakinabang na mga inambato mula sa mga ito. (Deu 8:9) Gayundin, sa mga bundok tinitibag ang mahahalagang bato para sa pagtatayo.—1Ha 5:15-17.

Pag-aari ni Jehova. Ang lahat ng mga bundok ay pagmamay-ari ng Diyos na Jehova dahil siya ang Tagapag-anyo ng mga ito. (Aw 95:4; Am 4:13) Gayunman, ang mga salitang "bundok ni Jehova" o 'ng Diyos' ay kadalasang kumakapit sa pantanging paraan doon sa mga bundok kung saan ipinamalas ni Jehova ang kaniyang presensiya. Kabilang sa mga ito ang Bundok Sinai o Horeb (Exo 3:1; Bil 10:33) at ang bundok na iniuugnay sa santuwaryo ni Jehova.—Aw 24:3.

Makasagisag at Makahulang Paggamit. Kung minsan, ang terminong "bundok" ay tumutukoy sa lupa, pananim, at mga punungkahoy na nasa bundok. (Ihambing ang Aw 83:14.) Sinabi ng salmista tungkol kay Jehova: "Hinihipo niya ang mga bundok, at ang mga ito ay umuusok." (Aw 104:32; 144:5, 6) Maaaring tinutukoy nito ang bagay na kayang pagliyabin ng kidlat ang mga kagubatan sa

bundok, sa gayon ay pinag-uusok ang bundok. Waring ang mga epekto naman ng isang matinding bagyo ang inilalarawan nang banggitin ng Bibliya na ang mga bundok ay 'natutunaw' o 'umaagos.' (Huk 5:5; Aw 97:5) Dahil sa malakas na ulan, ang lupa ay inaagnas ng mga batis at ng mga rumaragasang agusan, anupat para bang tinutunaw iyon. Sa katulad na paraan, ang kapahayagan ng galit ni Jehova laban sa mga bansa ay inihulang magbubunga ng lansakang pagpatay anupat matutunaw ang mga bundok dahil sa dugo ng mga napatay, samakatuwid nga, aagnasin nito ang lupa. (Isa 34:1-3) Ang 'pagtulo ng matamis na alak' mula sa mga bundok ay nangangahulugang mamumunga nang sagana ang mga ubasan na nasa mga dalisdis ng mga ito.—Joe 3:18; Am 9:13.

Sa Bundok Sinai, ang pagsisiwalat ng presensiya ni Jehova ay may kasamang pisikal na mga palatandaan gaya ng kidlat, usok, at apoy. Nayanig din ang bundok. (Exo 19:16-18; 20:18; Deu 9:15) Waring ito at ang iba pang pisikal na mga penomeno ang pinagbatayan ng makasagisag na mga pananalita na matatagpuan sa iba pang bahagi ng Bibliya. (Ihambing ang Isa 64:1-3.) Maliwanag na ang pagyanig ng Bundok Sinai ang tinutukoy ng paglalarawan ng 'mga bundok na nagluluksuhang tulad ng mga barakong tupa.' (Aw 114:4, 6) Marahil ang 'pagpapalagablab sa mga pundasyon ng mga bundok' ay nagpapahiwatig ng aktibidad ng bulkan (Deu 32:22), at ang 'pagkaligalig ng mga pundasyon ng mga bundok' ay tumutukoy sa pag-uga ng mga ito, posibleng dahil sa lindol.—Aw 18:7.

Kumakatawan sa mga pamahalaan. Sa mga sagisag sa Bibliya, ang mga bundok ay maaaring kumatawan sa mga kaharian o mga nagpupunong pamahalaan. (Dan 2:35, 44, 45; ihambing ang Isa 41:15; Apo 17:9-11, 18.) Sa pamamagitan ng kaniyang mga pananakop, winasak ng Babilonya ang ibang mga lupain kung kaya siya tinatawag na "bundok na mapangwasak." (Jer 51:24, 25) Sa isang awit na naglalahad sa mga gawain ni Jehova laban sa nagdidigmaang mga lalaki, siya ay inilalarawang "nababalutan ng liwanag, mas maringal kaysa sa mga bundok na pinangangasuhan." (Aw 76:4) Maaaring ang "mga bundok na pinangangasuhan" ay kumakatawan sa agresibong mga kaharian. (Ihambing ang Na 2:11-13.) Sinabi ni David may kinalaman kay Jehova: "Itinayo mo ang aking bundok nang may kalakasan," malamang na nangangahulugang itinaas ni Jehova ang kaharian ni David at itinatag Niya ito nang matibay. (Aw 30:7; ihambing ang 2Sa 5:12.) Dahil ang mga bundok ay maaaring kumatawan sa mga kaharian, tumutulong ito upang maunawaan ang kahulugan niyaong inilalarawan sa Apocalipsis 8:8 bilang "isang bagay na tulad ng isang malaking bundok na nagniningas sa apoy." Ipinahihiwatig ng pagkakahawig nito sa isang bundok na nagniningas na nauugnay ito sa isang uri ng pamamahala na mapangwasak at tulad ng apoy.

Ipinakita ng hula ni Daniel na ang Kaharian ng Diyos, pagkatapos nitong durugin ang ibang kaharian, ay magiging isang malaking bundok at pupunuin nito ang buong lupa. (Dan 2:34, 35, 44, 45) Nangangahulugan ito na paaabutin nito sa buong lupa ang mapagpalang pamamahala nito. Sumulat ang salmista: "Ang mga bundok nawa ay magdala ng kapayapaan sa bayan, gayundin ang mga burol, sa pamamagitan ng katuwiran." (Aw 72:3) Kasuwato ng awit na ito, ang mga pagpapalang tinutukoy may kaugnayan sa bundok ng Diyos, gaya ng piging ni Jehova para sa lahat ng mga bayan, ay tatamasahin sa lupa.—Isa 25:6; tingnan din ang Isa 11:9; 65:25.

Iniugnay sa pagsamba. Ang Bundok Sion ay naging isang banal na bundok nang dalhin ni David ang sagradong Kaban sa toldang itinayo niya roon. (2Sa 6:12, 17) Yamang ang Kaban ay iniuugnay sa presensiya ni Jehova at maliwanag na kumilos si David sa patnubay ng Diyos (Deu 12:5), nangahulugan ito na pinili ni Jehova ang Bundok Sion bilang kaniyang tahanang dako. May kinalaman sa pagpili ing ito, sumulat si David: "Ang bulubunduking pook ng Basan ay bundok ng Diyos [samakatuwid nga, nilalang ng Diyos]; ang bulubunduking pook ng Basan ay bundok ng mga taluktok. O kayong mga bundok ng mga taluktok, bakit ninyo minamasdan nang may pagkainggit ang bundok na ninanais ng Diyos na maging tahanan niya? Si Jehova mismo ay tatahan doon magpakailanman. . . . Si Jehova mismo ay dumating mula sa Sinai [kung saan niya unang isiniwalat ang kaniyang presensiya sa buong bansang Israel] patungo sa dakong banal." (Aw 68:15-17) Ang bulubunduking pook ng Basan ay maaaring iugnay sa Bundok Hauran (Jebel ed Druz), at maaaring ang bundok na ito ang tinutukoy ng mga salitang "bundok ng Diyos" at "bundok ng mga taluktok." Bagaman ang Bundok Hauran ay lalong higit na mataas kaysa sa Bundok Sion, pinili ni Jehova ang lokasyon na hindi gaanong kapansin-pansin upang maging kaniyang tahanang dako.

Pagkatapos na maitayo sa Bundok Moria ang templo, naging saklaw ng terminong "Sion" ang dako ng templo, at sa gayon ang Sion ay nanatiling ang banal na bundok ng Diyos. (Isa 8:18; 18:7; 24:23; Joe 3:17) Yamang ang templo ni Jehova ay nasa Jerusalem, ang mismong lunsod ay tinawag ding kaniyang "banal na bundok." (Isa 66:20; Dan 9:16, 20) Maaaring ang pagharap sa kabundukan ng Jerusalem kapag nananalangin ang tinutukoy ng salmista nang sabihin niya: "Ititingin ko ang aking mga mata sa

mga bundok. Saan magmumula ang tulong sa akin? Ang tulong sa akin ay mula kay Jehova."—Aw 121:1, 2; ihambing ang Aw 3:4; 1Ha 8:30, 44, 45; Dan 6:10.

Ang hula ng Isaias 2:2, 3 at ng Mikas 4:1, 2 ay tumuturo sa panahon na "ang bundok ng bahay ni Jehova" ay "matibay na matatatag na mataas pa sa taluktok ng mga bundok" at 'mátataás pa sa mga burol,' anupat huhugos doon ang mga tao ng maraming bansa. Yamang "ang bundok ng bahay ni Jehova" ay magiging mataas pa sa mga bundok at mga burol, ipinahihiwatig nito ang itinaas na posisyon ng tunay na pagsamba, sapagkat ang mga bundok at mga burol noong sinaunang mga panahon ay nagsilbing mga dako ng idolatrosong pagsamba at ng mga santuwaryo ng huwad na mga diyos.—Deu 12:2; Jer 3:6; Eze 18:6, 11, 15; Os 4:13.

Sa isang tipikong katuparan, sa pagitan ng 29 at 70 C.E., noong huling bahagi ng mga araw ng Judiong sistema ng mga bagay, ang pagsamba kay Jehova ay itinaas nang mas mataas pa sa matayog na katayuang iniuukol ng mga bansang pagano sa kanilang huwad na mga diyos. Ang Hari, si Jesu-Kristo, ay 'nagbukas ng daan' upang maitaas ang tunay na pagsamba, at sinundan siya, una ay ng isang nalabi ng bansang Israel at pagkatapos ay ng mga tao mula sa lahat ng mga bansa. (Isa 2:2; Mik 2:13; Gaw 10:34, 35) Sa isang antitipikong katuparan, sa huling bahagi ng mga araw ng sistemang ito ng mga bagay, ang pagsamba kay Jehova ay itinaas nang abot-langit. Inakay ng Hari, si Jesu-Kristo, ang nalabi ng espirituwal na Israel tungo sa dalisay na pagsamba, at sinundan sila ng isang malaking pulutong mula sa lahat ng mga bansa.—Apo 7:9.

Mga hadlang. Kung minsan, ang mga bundok ay kumakatawan sa mga hadlang. Halimbawa, ang mga hadlang sa pagbabalik ng Israel mula sa pagkatapon sa Babilonya at ang mga hadlang na nang maglaon ay nakapigil sa pagsulong ng muling pagtatayo ng templo ay inihambing sa mga bundok. (Isa 40:1-4; Zac 4:7) Maaaring alisin ng pananampalataya ang gayong gabundok na mga hadlang at, kung kalooban ng Diyos, maging ang literal na mga bundok.—Mat 17:20; 21:21; Mar 11:23; 1Co 13:2.

Pagiging matatag, permanente, o matayog. Kinikilalang matatag at permanente ang mga bundok. (Isa 54:10; Hab 3:6; ihambing ang Aw 46:2.) Kaya naman nang banggitin ng salmista na ang katuwiran ni Jehova ay tulad ng "mga bundok ng Diyos" (Aw 36:6), maaaring ang ibig niyang sabihin ay na di-makikilos ang katuwiran ni Jehova. O, yamang ang mga bundok ay matayog, maaaring ipinahihiwatig nito na ang katuwiran ng Diyos ay lalong higit na mataas kaysa sa katuwiran ng tao. (Ihambing ang Isa 55:8, 9.) May kaugnayan sa pagbubuhos ng ikapitong mangkok ng galit ng Diyos, sinasabi ng Apocalipsis 16:20: "Ang mga bundok ay hindi nasumpungan." Ipinahihiwatig nito na maging ang mga bagay na kasintayog ng mga bundok ay hindi makatatakas sa pagbubuhos ng galit ng Diyos.—Ihambing ang Jer 4:23-26.

Ang mga bundok ay nagsasaya at pumupuri kay Jehova. Kapag ibinabaling ni Jehova sa kaniyang bayan ang kaniyang mapagbiyayang pansin, nagkakaroon ito ng mabuting epekto sa lupain. Palibhasa'y nalilinang at inaalagaan, ang mga dalisdis ng bundok ay hindi na mistulang pinabayaan, anupat para bang nagdadalamhati dahil itiniwangwang o sinalot. Kaya naman, sa makasagisag na paraan, ang mga bundok ay 'humihiyaw nang may kagalakan' at ang kanilang kagandahan at pagkamabunga ay pumupuri kay Jehova.—Aw 98:8; 148:7-9; ihambing ang Isa 44:23; 49:13; 55:12, 13; Eze 36:1-12.

BUNDOK NG KAPISANAN. Isang pananalitang lumitaw sa Isaias 14:13, kung saan inilalarawan ang sinabi ng hari ng Babilonya sa kaniyang puso: "Sa itaas ng mga bituin ng Diyos ay itataas ko ang aking trono, at uupo ako sa ibabaw ng bundok ng kapisanan, sa pinakamalalayong bahagi sa hilaga."

Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang "bundok ng kapisanan" na ito ay isang mataas na lugar sa malayong hilaga na itinuturing ng mga Babilonyo bilang tahanang dako ng kanilang mga diyos. Gayunman, ang Isaias 14:13 ay hindi isang hula tungkol sa pananalitang aktuwal na bibigkasin ng hari ng Babilonya. Sa halip, inilalarawan nito ang kaniyang magiging ambisyon at saloobin. (Ihambing ang Isa 47:10.) Ang mga salitang iyon ay bahagi ng kasabihang sasambitin ng isinauling mga Israelita laban sa hari ng Babilonya. (Isa 14:1-4) Kaya naman, upang matukoy ang "bundok ng kapisanan," dapat itong unawain ayon sa sinasabi ng Kasulatan at hindi ayon sa paganong paniniwala ng hari ng Babilonya. Tiyak na hindi itataas ng hari ng Babilonya ang kaniyang trono nang mas mataas kaysa sa mga bituin ng diyos na kaniyang sinasamba. Isa pa, ipinakikita ng Isaias 14:14 na ang tinutukoy ay hindi isa sa mga diyos ng Babilonya kundi ang Kataas-taasan. Kaya malamang na ang "bundok ng kapisanan" ay nauugnay sa Kataas-taasang Diyos.

Noong panahon ni Isaias, tanging sa Bundok Sion nakikipagtagpo ang Diyos sa kaniyang bayan sa pamamagitan ng mga kinatawan. Nang maglaon, napalakip sa pangalang "Bundok Sion" ang kinaroroonan ng templo sa Bundok Moria. (Ihambing ang Isa 8:18; 18:7; 24:23; Joe 3:17.) Angkop lamang na

tawaging "bundok ng kapisanan" ang Bundok Sion sapagkat sa santuwaryong matatagpuan doon nagpupunta ang lahat ng maygulang na lalaking Israelita upang humarap kay Jehova tatlong beses sa isang taon. (Exo 23:17) May karagdagang patotoo ang Awit 48:1, 2 na nagsasabing ang Bundok Sion ay nasa gawing hilaga, na katugma naman ng lokasyon ng "bundok ng kapisanan" sa "pinakamalalayong bahagi sa hilaga."

BUNDOK NG PAGKAWASAK. Tinukoy sa artikulong OLIBO, BUNDOK NG MGA.

BUNGANGA. Tingnan ang BIBIG, BUNGANGA.

BUNI. Isang nakahahawang sakit sa balat na kakikitaan ng hugis-singsing na mga patse. Ang salitang ito ay lumilitaw sa *Bagong Sanlibutang Salin* sa Levitico 21:20 at 22:22, anupat salin ito ng salitang Hebreo na *yal·le′pheth.* Ang *fungi* ang sanhi ng buni at maaari itong masumpungan sa mga hayop at tao. Sa mga tao, maaaring lumitaw ang buni hindi lamang sa mabuhok na mga bahagi ng katawan, lalo na sa anit ng mga bata at sa balbas ng mga adulto, kundi pati rin sa mga bahagi ng katawan na walang buhok. Ang huling nabanggit na uri ay pabilog kung tumubo, malarosas ang kulay at kadalasan ay may nakapalibot na pagkaliliit na butlig sa gilid nito. Habang lumalaki ang patse, kumikinis ang gitnang bahagi nito, anupat lumilitaw ang karaniwang hugis-singsing na hitsura nito.

Bagaman ang *yal·le′pheth* ay isinasalin sa pamamagitan ng iba pang mga termino para sa sakit sa balat, iniuugnay ito ng tradisyong Judio sa *Egyptian herpes* o *lichen.* Ginamit ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* para sa *yal·le′pheth* ang *leikhen′,* na maaaring tumukoy sa buni. Kaya naman iminumungkahi ng mga iskolar sa Hebreo na sina L. Koehler at W. Baumgartner ang salin na "buni, *herpes.*"—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 383.

Ang isang lalaking mula sa makasaserdoteng angkan ngunit may buni ay hindi kuwalipikadong maghandog ng mga handog kay Jehova. (Lev 21:20, 21) At ang mga hayop na mayroon nito ay hindi dapat ihandog bilang hain sa Diyos.—Lev 22:22.

BUNNI [pinaikling anyo ng Benaias, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagtayo"].

1. Isang Levita na ang inapo ay napili sa pamamagitan ng palabunutan na manirahan sa Jerusalem pagkatapos ng muling pagtatayo ng pader noong panahon ni Nehemias.—Ne 11:1, 15.

2. Isang nangungunang Levita noong mga araw nina Ezra at Nehemias na kabilang sa mga nasa plataporma na 'humihiyaw sa isang malakas na tinig' bilang pagsisisi sa harap ni Jehova.—Ne 9:4.

3. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay sumang-ayon sa tipan ng katapatan na itinaguyod ni Nehemias.—Ne 10:1, 14, 15.

BUNTON NG ABO, PINTUANG-DAAN NG MGA. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

BUROL. Ang terminong Hebreo na *giv·ʽah′* at ang terminong Griego na *bou·nos′* ay tumutukoy sa isang likas at mataas na dako sa ibabaw ng lupa, mas mababa kaysa sa bundok. Kitang-kita ang pabilog na mga burol sa Judea, bagaman matatagpuan din ang ganitong mga burol sa iba pang bahagi ng Palestina.

Kung minsan, ang mga burol ay nagsisilbing mga dakong libingan at mga lugar na kublihan. (Jos 24:33; 1Sa 23:19; 26:1) Ang mga tahanan at mga bayan ay kadalasang itinatayo sa ibabaw ng mga ito, gaya ng bahay ni Abinadab kung saan itinago ang Kaban nang mga 70 taon.—1Sa 7:1, 2.

Nang itinatampok niya ang kadakilaan ng Makapangyarihan-sa-lahat, ipinakita ng propetang si Isaias na sa diwa ay 'kayang timbangin ni Jehova ang mga burol sa timbangan.' (Isa 40:12) Ang mga bundok at mga burol ay inilalarawan bilang 'walang-hanggan' at "namamalagi nang walang takda," ngunit sinasabing mas permanente pa kaysa sa mga ito ang maibiging-kabaitan ng Diyos at ang kaniyang tipan ng kapayapaan.—Isa 54:10; Gen 49:26; Deu 33:15.

Bago sila magsimulang maglakbay, ang mga tagapamahalang taga-Silangan ay kadalasang nagsusugo ng mga taong maghahanda ng daan sa unahan nila sa pamamagitan ng pag-aalis ng mga bato, paglalagay ng tambak sa mabababang dako, pagpapakinis sa mga dakong malubak, at, kung minsan, pagpatag pa nga sa mga burol. Sa makasagisag na diwa, pinatag ang mga burol upang ang mga Judio ay makabalik nang walang hadlang mula sa Babilonya patungong Jerusalem noong 537 B.C.E. Naging makahula rin ito hinggil sa paghahandang ginawa ni Juan na Tagapagbautismo bago lumitaw ang Mesiyas.—Isa 40:4; Luc 3:1-6.

Kadalasan ay sa mga burol isinasagawa ng mga Israelita ang idolatrosong pagsamba, bilang pagtulad sa mga Canaanita. (Deu 12:2; 1Ha 14:23; 2Ha 17:9, 10; Isa 65:7; Jer 2:20; 17:1-3; Eze 6:13; 20:28; Os 4:13) Kaya naman ganito ang makahulang tugon sa pamamanhik sa Israel na manumbalik kay Jehova: "Narito kami! Pumarito kami sa iyo, sapagkat ikaw, O Jehova, ang aming Diyos. Tunay na ang mga burol at pati ang kaguluhan sa mga bundok ay nauukol sa kabulaanan."—Jer 3:22, 23.

Angkop na angkop, kung gayon, na sina Isaias at Mikas ay kapuwa humula na "ang bundok ng bahay

ni Jehova" ay matibay na matatatag na mas mataas pa sa taluktok ng mga bundok at mátataás pa sa mga burol. (Isa 2:2; Mik 4:1) Kabaligtaran naman nito, yaong mga hindi gumagawa ng kalooban ni Jehova sa panahon ng kaniyang gawaing pagpuksa ay 'magsasabi sa mga bundok, "Takpan ninyo kami!" at sa mga burol, "Mahulog kayo sa amin!"'—Os 10:8; Luc 23:30; ihambing ang Isa 2:19; Apo 6:16, 17.

BUSAL. Isang kasangkapang dinisenyo bilang pantakip sa bibig ng hayop upang hindi ito makakagat o makakain.

Sa sinaunang Palestina, mga baka ang kadalasang ginagamit kapag maraming butil ang gigiikin. Bilang paghahanda, kinakalag ang mga tali ng mga tungkos at inilalatag ang mga ito sa ibabaw ng pinikpik na sahig ng giikan hanggang sa makagawa ng isang makapal na suson ng mga tungkos. Pagkatapos, payuyurakan sa mga paa ng isa o mahigit pang hayop ang mga butil o kaya'y gigiikin ito sa pamamagitan ng isang panggiik na kareta o ng iba pang kasangkapan na pinararaan nila sa ibabaw nito. Iniutos ng Kautusang Mosaiko: "Huwag mong bubusalan ang toro habang ito ay gumigiik." (Deu 25:4) Sa gayo'y hindi ito pinagkakaitang kumain ng mga butil na pinagpapagalan nitong giikin.—Ihambing ang Kaw 12:10.

Maaari ring ikapit ang simulaing nasasangkot sa Deuteronomio 25:4 sa mga taong nagpapagal. Sinabi ni Pablo kay Timoteo: "Ang matatandang lalaki na namumuno sa mahusay na paraan ay kilalaning karapat-dapat sa dobleng karangalan, lalo na yaong mga nagpapagal sa pagsasalita at pagtuturo." Pagkatapos, upang pagtibayin ang kaniyang payo, sinipi ng apostol ang kautusan na hindi dapat busalan ang toro kapag gumigiik ito ng butil. (1Ti 5:17, 18) Gayundin, bilang bahagi ng pangangatuwiran ni Pablo upang ipakita sa mga taga-Corinto na "ipinag-utos ng Panginoon na yaong mga naghahayag ng mabuting balita ay mabuhay sa pamamagitan ng mabuting balita," sinipi niya ang Deuteronomio 25:4 at pagkatapos ay sumulat siya: "Mga toro ba ang pinagmamalasakitan ng Diyos? O talaga bang para sa ating kapakanan kaya sinasabi niya iyon? Tunay ngang nakasulat iyon para sa ating kapakanan, sapagkat ang taong nag-aararo ay dapat na mag-araro na may pag-asa at ang taong gumigiik ay dapat na gumawa nito sa pag-asang maging kabahagi."—1Co 9:8-14.

Ginamit ng salmistang si David ang "busal" sa makasagisag na paraan nang sabihin niyang naglalagay siya nito bilang bantay sa kaniyang bibig upang huwag siyang magkasala.—Aw 39:1.

BUSOG. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

BUTAS NG ILONG, MGA. Tingnan ang ILONG, MGA BUTAS NG ILONG.

BUTIKING-TUBIG [sa Heb., *leta·'ah';* sa Ingles, *newt*]. Isang maliit na *salamander* o may-buntot na ampibyan na kahawig ng bayawak ngunit walang kaliskis at nababalutan ng malambot, mamasa-masa, at manipis na balat. Kamag-anak ito ng palaka at kabilang sa maruruming nilalang sa Kautusang Mosaiko. (Lev 11:29, 30) Ang *banded newt* (*Triturus vittatus*) ng Asia Minor at Sirya ay makikilala dahil sa itim na guhit sa magkabilang tagiliran ng katawan nito. Sa tubig ito iniluluwal, at naninirahan ito sa katihan sa loob ng dalawa o tatlong taon pagkatapos mawala ang kaniyang mga hasang, saka ito bumabalik sa tubig upang doon manirahan sa nalalabing bahagi ng kaniyang buhay.

BUTIL, HANDOG NA MGA. Tingnan ang HANDOG, MGA.

BUTO. Ang mga buto, na binubuo ng buháy na mga himaymay, ang nagsisilbing matibay na balangkas ng katawan ng mga *vertebrate* (nilalang na may gulugod). Napakasalimuot ng kayarian ng buto upang lubusang maunawaan ng mga siyentipiko yamang ang tao ay "pinagsugpung-sugpong" sa pamamagitan ng isang kalansay na may mahigit sa 200 buto at mga litid na nagdurugtong sa mga ito. (Job 10:11; Ec 11:5) Libra por libra, ang buto ay mas matibay kaysa sa bakal, at ang kayarian nito ay maihahambing sa kongkretong may mga bakal sa loob. Sa katunayan, nang inilalarawan ni Jehova ang "Behemot," sinabi niya: "Ang mga buto niya ay mga tubong tanso; ang matitibay na buto niya ay tulad ng mga tungkod na hinubog na bakal." (Job 40:15, 18) Angkop na angkop sa hipopotamus ang paglalarawang ito, yamang ang mga buto ng maiikli at malalakas na binti nito at ng matitibay na balakang nito ay sumusuporta sa kaniyang napakabigat na timbang na mula sa 2,300 hanggang 3,600 kg (5,000 hanggang 8,000 lb).

Ang karaniwang salitang Hebreo para sa "buto" ay *'e'tsem* (Gen 2:23); ang singkahulugan nito ay *ge'rem.* (Kaw 25:15) Ang terminong Griego naman para rito ay *o·ste'on.*—Ju 19:36.

Si Eva, ang unang babae, ay inanyuan mula sa isang tadyang na kinuha kay Adan. Angkop ito dahil ang mga buto ang pinakapundasyon ng katawan, anupat binubuo ng buháy na mga selula, at lumilikha ng mga selula ng dugo. Talagang masasabi ni Adan tungkol kay Eva: "Ito sa wakas ay buto ng aking mga buto at laman ng aking laman." Siya ang pinakamalapit na kamag-anak ni Adan. (Gen 2:22, 23) Isang katulad na pananalita ang ginagamit nang ilang ulit sa Kasulatan upang tumukoy sa pagiging malapit na magkamag-anak.—Gen 29:14; Huk 9:2; 2Sa 5:1; 19:12; 1Cr 11:1.

Mga Pagpapatotoong Nagpapatibay ng Pananampalataya. Alam ni Jose na matatagalan pa bago iahon ng Diyos ang Israel mula sa Ehipto upang itatag ang mga ito sa Canaan. Sa pananampalataya, bilang patotoo sa Israel, iniutos niya na iahon ang kaniyang mga buto kapag lumabas na ang Israel. (Gen 50:25; Heb 11:22) Iningatan ito ng Israel sa isipan, at sinunod ni Moises ang utos na ito nang iahon niya ang Israel mula sa Ehipto. (Exo 13:19) Nang dakong huli, ang mga buto ni Jose ay inilibing sa Sikem sa parang na binili ni Jacob.—Jos 24:32.

Isang himala ang naganap may kaugnayan kay Eliseo (nangyari pagkamatay niya) nang isang lalaki ang kaagad na nabuhay-muli nang ihagis sa dakong libingan ni Eliseo ang bangkay nito at sumagi iyon sa kaniyang mga buto. Ito ay katunayan na kapangyarihan ng Diyos, hindi ni Eliseo, ang dahilan kung bakit nakapagsagawa si Eliseo ng mga himala, at isa itong matibay na pagpapatotoo o isang tatak ng Diyos sa pagiging tunay ng kaniyang tapat na propeta.—2Ha 13:20, 21.

Pagkatapos ng pagkabuhay-muli ni Jesus, nagpakita siya sa ilan sa kaniyang mga alagad, na nagakalang isang espiritu ang kanilang minamasdan. Upang mabigyang-katiyakan sila, sinabi ni Jesus: "Hipuin ninyo ako at tingnan, sapagkat ang isang espiritu ay walang laman at mga buto gaya ng namamasdan ninyong taglay ko." (Luc 24:39) Palibhasa'y hindi sinabi ni Jesus na siya ay laman at dugo, sinasabi ng ilan na siya ay nasa isang "nagsaespiritung" katawan na may laman at mga buto ngunit walang dugo. Walang saligan ang argumentong ito, sapagkat nakikita naman ng mga alagad na mayroon siyang mga buto at laman, ngunit walang dugo na tumutulo noon mula sa kaniyang katawan na maitatawag-pansin niya sa kanila. Sa gayon ay naglaan si Jesus ng katibayan mula sa bibig ng 11 apostol at ng iba pa na nakikipagtipong kasama nila noong pagkakataong iyon na talagang binuhay siyang muli at na hindi bunga ng guniguni ng mga alagad ang paghahayag nila tungkol sa kaniyang pagkabuhay-muli.

Karumihan. Sa ilalim ng Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises, ang isang tao ay marumi sa relihiyosong paraan sa loob ng pitong araw kung humipo siya ng bangkay, ng buto ng tao, o ng dakong libingan. (Bil 19:16) Upang masugpo ang huwad na pagsamba, pinunô ni Haring Josias ng mga buto ng tao ang mga lugar na dating kinaroroonan ng mga sagradong poste ng paganong pagsamba at sinunog niya sa ibabaw ng mga altar ang mga buto na mula sa mga dakong libingan, sa gayon ay dinungisan niya ang mga altar at ginawa niyang di-karapat-dapat gamitin ang mga iyon.—2Ha 23:14, 16, 19; 2Cr 34:5.

Makasagisag na Paggamit. Sa mga pagtukoy nito sa mga buto, itinatampok ng Bibliya kung paanong sa literal na paraan ay mahalaga ang mga ito sa pisikal na kalusugan ng indibiduwal at sa makasagisag na paraan naman ay mahalaga ang mga ito sa kaniyang espirituwal na kalusugan. Ang mga buto ang panloob na balangkas na sumusuporta sa katawan, at dahil dito ay ginagamit ang mga ito sa Bibliya bilang metapora upang kumatawan sa pagkatao ng isa, lalo na kung paanong naaapektuhan ito ng matitinding damdamin at emosyon. Sa gayon, ang mga buto ng isang natatakot na indibiduwal ay sinasabing 'napupuspos ng panghihilakbot.' (Job 4:14) Ang mga buto ng isa ay maaaring manginig dahil sa labis-labis na kalumbayan o 'mag-init dahil sa pagkatuyo' na dulot ng pagkakasakit. (Jer 23:9; Job 30:30) Ang pagkatakot kay Jehova ay 'kaginhawahan sa mga buto.' (Kaw 3:8) Ang isang mabuting ulat ay sinasabing "nagpapataba ng mga buto" o pinupuno nito ng utak ang mga buto, samakatuwid nga, pinalalakas ang buong katawan. (Kaw 15:30) "Ang kaiga-igayang mga pananalita ay . . . kagalingan sa mga buto." (Kaw 16:24) Sa kabilang dako naman, ang mga negatibong emosyon ay maaaring makapinsala sa katawan ng isa. "Ang bagbag na espiritu ay tumutuyo ng mga buto." (Kaw 17:22) Ang isang asawang babae na gumagawi nang kahiya-hiya ay sinasabing 'parang kabulukan sa mga buto' ng kaniyang asawa. (Kaw 12:4) Maaari ring makapinsala sa isang tao sa pisikal at sa espirituwal na paraan ang pagkikimkim ng paninibugho sa iba, kaya naman "ang paninibugho ay kabulukan ng mga buto."—Kaw 14:30.

Dahil sa matibay na kayarian ng mga buto, ganito ang sinasabi ng Kawikaan 25:15 may kinalaman sa kapangyarihan ng pagkamatiisin at ng mahinahong pananalita upang madaig ang mahigpit at matinding pagsalansang: "Dahil sa pagkamatiisin ay nagaganyak ang kumandante, at ang mahinahong dila ay nakababali ng buto."

Makahulang Paggamit. Noong pasinayaan ang Paskuwa, iniutos ni Jehova na ihawin nang buo ang kordero (o kambing) at "huwag ninyong babaliin kahit isang buto niyaon." (Exo 12:46) Natupad ito kay Jesu-Kristo, "ang Kordero ng Diyos," na siyang antitipikong haing Pampaskuwa. (Ju 1:29; 1Co 5:7) Namatay si Jesus sa pahirapang tulos. Lumapit ang mga kawal upang baliin ang mga binti ng mga ibinayubay noong araw na iyon, gaya ng kaugalian upang mapadali ang kamatayan ng mga ito. Binali nila ang mga binti ng dalawang manggagawa ng kasamaan. Gayunman, nakita nilang patay na si Jesus, kaya hindi na nila binali ang kaniyang mga binti, ngunit inulos ng sibat ng isang kawal ang kaniyang tagiliran.—Ju 19:31-36; Aw 34:20.

Sa Babilonya, binigyan ni Jehova si Ezekiel ng isang pangitain kung saan inihalintulad niya ang Israel sa mga tuyong buto na nasa isang kapatagang libis. Sa pangitain, gaya ng inihula ni Ezekiel sa mga buto, ang mga ito ay makahimalang nagdugtung-dugtong at nabalutan ng laman. Pagkatapos ay nanghula siya sa hangin, at pinasukan nito ng hininga ang kanilang mga katawan anupat tumayo sila na gaya ng isang malaking hukbo. Ipinaliwanag ni Jehova na ang pangitain ay kumakapit sa Israel na, palibhasa'y nilamon ng pagkatapon sa Babilonya, naging gaya ng isang bayan na ang pag-asa ay naglaho. (Eze 37:1-11) Sa katulad na paraan, inihalintulad ni Jeremias ang hari ng Asirya, na nagdala sa sampung-tribong kaharian tungo sa pagkatapon, at si Nabucodonosor na hari ng Babilonya, na tumangay naman sa Juda, sa mga leon na lumalamon sa bayan ng Diyos at ngumangatngat sa kanilang mga buto. (Jer 50:17) Pinahintulutan ito ng Diyos dahil sa pag-aapostata ng Israel. Ngunit aalalahanin sila ni Jehova at ilalagay niya sa kanila ang kaniyang espiritu, na muling bubuhay at magpapasigla sa kanila at magsasauli sa kanila upang mamayan sa Lupang Pangako.—Eze 37:12-14.

Pagkatapos puksain ni Jehova si Gog at ang mga pulutong nito na aahon at sasalakay sa bayan ni Jehova, magkakaroon ng patuluyang pagtatrabaho "sa loob ng pitong buwan" anupat lalagyan ng pantanda ang mga kinaroroonan ng mga buto ng pulutong ni Gog at ililibing ang mga ito, upang linisin ang ibabaw ng lupa at alisin mula rito ang lahat ng karumihan at karungisan.—Eze 39:14-16.

Lakip ang isang pagtukoy sa utak sa buto, makasagisag na inilalarawan ni Jehova ang mayayamang pagpapala na idudulot niya sa kaniyang bayan kapag pinawi na niya ang kamatayan, anupat sinasabi niyang gagawa siya para sa kanila ng isang piging ng "mga putaheng malangis na punô ng utak sa buto."—Isa 25:6; tingnan din ang UTAK SA BUTO.

BUWAN [sa Ingles, *moon*]. "Ang mas maliit na tanglaw para magpuno sa gabi," na inilaan ng Diyos bilang isang palatandaan ng "mga takdang panahon." (Gen 1:16; Aw 104:19; Jer 31:35; 1Co 15:41) Ang salitang Hebreo para sa "buwan" (*ya·re'ach*) ay may malapit na kaugnayan sa salitang Hebreong *ye'rach,* nangangahulugang "buwang lunar." Yamang laging nagsisimula ang buwang lunar sa paglitaw ng bagong buwan (sa Heb., *cho'dhesh;* sa Ingles, *new moon*), nang maglaon, ang terminong "bagong buwan" ay nangahulugan na ring "buwan" [*month*]. (Gen 7:11; Exo 12:2; Isa 66:23) Ang salitang Griegong *se·le'ne* ay isinasaling "buwan" (*moon*), samantalang ang salitang Griegong *men* ay may ideya ng isang yugtong lunar.—Luc 1:24; Gal 4:10; gayundin ang Col 2:16, kung saan lumilitaw ang *ne·o·me·ni'a* (bagong buwan).

Ang salitang *leva·nah',* nangangahulugang "puti," ay lumilitaw nang tatlong ulit sa tekstong Hebreo at matulaing naglalarawan sa maputing kaningningan ng kabilugan ng buwan na partikular na mapapansin sa mga lupain sa Bibliya. (Sol 6:10; Isa 24:23; 30:26) Ang salitang *ke'se'* (o *ke'seh*), nangangahulugang "kabilugan ng buwan," ay makalawang ulit ding lumilitaw.—Aw 81:3; Kaw 7:20, *RS.*

Yamang ang haba ng katamtamang lunasyon mula sa bagong buwan hanggang sa sumunod na bagong buwan ay mga 29 na araw, 12 oras, at 44 na minuto, ang sinaunang mga buwang lunar ay may alinman sa 29 o 30 araw. Maaaring noong una ay tinitiyak ito sa pamamagitan ng basta pag-aabang sa paglitaw ng gasuklay na kaanyuan ng bagong buwan; ngunit may katibayan na noong panahon ni David ay kinakalkula ito nang patiuna. (1Sa 20:5, 18, 24-29) Gayunpaman, noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, sinasabi ng Mishnah (*Rosh Ha-Shanah* 1:3–2:7) na ang Judiong Sanedrin ay nagtitipon nang maaga sa kinaumagahan sa ika-30 araw ng bawat isa sa pitong piniling mga buwan ng taon upang tiyakin ang panahon ng bagong buwan. Naglalagay ng mga bantay sa matataas at estratehikong mga puwesto sa palibot ng Jerusalem at kaagad na nag-uulat ang mga ito sa hukumang Judio pagkakita nila sa bagong buwan. Matapos tumanggap ng sapat na patotoo, ipatatalastas ng hukuman, 'Itinalaga na,' anupat opisyal na minamarkahan ang pagsisimula ng isang bagong buwan (*new month*). Kung mahirap itong makita dahil maulap ang kalangitan o makapal ang *fog,* idinedeklarang ang sinundang buwan ay may 30 araw, at ang bagong buwan ay nagpapasimula sa araw na kasunod ng pagpupulong ng hukuman. Sinasabi ring ipinapatalastas pa ito sa pamamagitan ng isang hudyat na apoy na sinisindihan sa Bundok ng mga Olibo at ginagawa rin sa iba pang matataas na lugar sa buong bansa. Nang maglaon, maliwanag na pinalitan ang pamamaraang ito sa pamamagitan ng pagsusugo ng mga mensahero upang maghatid ng balitang iyon.

Noong ikaapat na siglo ng ating Karaniwang Panahon, isang kalendaryong pamantayan o tuluy-tuloy ang itinatag kung kaya ang mga buwang Judio ay nagkaroon ng takdang bilang ng mga araw, maliban sa Heshvan at Kislev at gayundin ang buwan ng Adar, na pabagu-bago pa rin sa pagitan ng 29 at 30 araw ayon sa ilang kalkulasyon.

Pangingilin ng Bagong Buwan (*New Moon*). Sa mga Judio, ang bawat bagong buwan ay hudyat ng okasyon upang hipan ang mga trumpeta at

maghandog ng mga hain alinsunod sa tipang Kautusan. (Bil 10:10; 2Cr 2:4; Aw 81:3; ihambing ang Isa 1:13, 14.) Sa katunayan, ang mga handog na itinakda ay mas malaki pa kaysa sa karaniwang inihahandog kapag regular na mga araw ng Sabbath. (Bil 28:9-15) Bagaman walang espesipikong binabanggit na ang bagong buwan ay naghuhudyat ng isang araw ng kapahingahan, ipinahihiwatig ng teksto sa Amos 8:5 na humihinto ang pagtatrabaho. Lumilitaw na isa itong panahon ng pagpipiging (1Sa 20:5) at isa ring naaangkop na panahon upang magtipon para maturuan ang mga tao tungkol sa kautusan ng Diyos.—Eze 46:1-3; 2Ha 4:22, 23; Isa 66:23.

Ang ikapitong bagong buwan ng bawat taon (katumbas ng unang araw ng buwan ng Etanim, o Tisri) ay sabbath, at itinalaga ito ng tipang Kautusan bilang isang panahon ng lubusang kapahingahan. (Lev 23:24, 25; Bil 29:1-6) Iyon ay "araw ng pagpapatunog ng trumpeta," ngunit sa isang mas malalim na diwa kaysa sa iba pang bagong buwan. Ipinatatalastas nito ang papalapit na Araw ng Pagbabayad-Sala, na idinaraos sa ikasampung araw ng buwan ding iyon.—Lev 23:27, 28; Bil 29:1, 7-11.

Pagsamba sa Buwan. Bagaman ang mga Israelita ay inuugitan ng buwan bilang isang tagapagpahiwatig ng panahon upang maitakda nila ang kanilang mga buwan at mga kapanahunan ng kapistahan, kailangan silang manatiling malaya sa kaugalian ng pagsamba sa buwan na palasak sa mga bansang nakapalibot sa kanila. Ang diyos-buwan na si Sin ang diyos ng lunsod ng Ur, na kabisera ng Sumer, ang dakong nilisan ni Abraham at ng kaniyang pamilya patungo sa Lupang Pangako. Bagaman politeistiko ang mga tumatahan sa Ur, ang diyos-buwan na si Sin, isang lalaking bathala, ang kataas-taasang diyos na pinag-ukulan nila ng kanilang mga templo at mga altar. Naglakbay si Abraham at ang kaniyang pangkat mula sa Ur patungo sa Haran, na isa pang pangunahing sentro ng pagsamba sa buwan. Lumilitaw na ang ama ni Abraham na si Tera, na namatay sa Haran, ay nagsagawa ng gayong idolatrosong pagsamba. (Gen 11:31, 32) Sa paanuman, ang mga kalagayang ito ang nagpatindi sa kahalagahan ng babala ni Josue sa Israel pagkatapos nilang pumasok sa Lupang Pangako, gaya ng nakaulat sa Josue 24:2, 14: "Ito ang sinabi ni Jehova na Diyos ng Israel, 'Sa kabilang ibayo ng Ilog [Eufrates] nanahanan ang inyong mga ninuno noong sinaunang panahon, si Tera na ama ni Abraham at ama ni Nahor, at naglilingkod sila noon sa ibang mga diyos.' At ngayon ay matakot kayo kay Jehova at paglingkuran ninyo siya sa kawalang-pagkukulang at sa katotohanan, at alisin ninyo ang mga diyos na pinaglingkuran ng inyong mga ninuno sa kabilang ibayo ng Ilog at sa Ehipto, at paglingkuran ninyo si Jehova."

Si Job ay namuhay rin sa gitna ng mga mananamba sa buwan, at may-katapatan niyang iniwasan ang kanilang kaugaliang paghalik sa kamay para sa buwan. (Job 31:26-28) Ang kalapit na mga Midianita ay gumamit ng mga palamuting hugis-buwan, na inilalagay pa nila sa kanilang mga kamelyo. (Huk 8:21, 26) Sa Ehipto, kung saan nanirahan si Abraham at nang maglaon ang bayan ng Israel, ang pagsamba sa buwan ay lantarang isinasagawa bilang parangal sa diyos-buwan na si Thoth, ang Ehipsiyong diyos ng mga panukat. Tuwing kabilugan ng buwan, naghahain sa kaniya ang mga Ehipsiyo ng isang baboy. Sa Gresya, sinamba siya sa titulong Hermes Trismegistus (Hermes na Makaitlong Ulit na Pinakadakila). Sa katunayan, ang pagsamba sa buwan ay umabot hanggang sa Kanluraning Hemisperyo, kung saan ang sinaunang mga templong *ziggurat* na inialay sa buwan ay natagpuan sa Mexico at Sentral Amerika. Sa Ingles, ang pangalan ng ikalawang araw ng sanlinggo ay halaw pa rin mula sa pagsamba sa buwan ng mga Anglo-Saxon, anupat ang *Monday* ay orihinal na nangangahulugang *"moon-day"* (araw ng buwan).

Itinuturing ng mga sumasamba sa buwan na nakapagbibigay ito ng kakayahang maging palaanakin at umaasa sila na ito ang magpapalaki sa kanilang mga pananim at maging sa kanilang mga alagang hayop. Sa Canaan, kung saan tuluyang namayan ang mga Israelita, isinagawa ng mga tribong Canaanita ang pagsamba sa buwan lakip ang imoral na mga ritwal at mga seremonya. Doon, kung minsan ay sinasamba ang buwan sa ilalim ng sagisag ng diyosang si Astoret (Astarte). Sinasabing si Astoret ang kinakasamang babae ng lalaking diyos na si Baal, at madalas na nasilo ng pagsamba sa dalawang ito ang mga Israelita noong kapanahunan ng mga Hukom. (Huk 2:13; 10:6) Dahil sa mga asawang banyaga ni Haring Solomon, nahawahan ang Juda ng pagsamba sa buwan. Pinangunahan ng mga saserdote ng mga banyagang diyos ang mga tao ng Juda at Jerusalem sa paggawa ng haing usok sa araw, buwan, at mga bituin, isang kaugalian na nagpatuloy hanggang noong panahon ni Haring Josias. (1Ha 11:3-5, 33; 2Ha 23:5, 13, 14) Nang si Jezebel, anak ng paganong hari na si Etbaal na namahala sa mga Sidonio, ay mapangasawa ni Haring Ahab ng Israel, dinala rin niya ang pagsamba kay Baal at lumilitaw na pati yaong pagsamba sa diyosang-buwan na si Astoret. (1Ha 16:31) Muli na namang nahantad ang mga Israelita sa pagsamba sa buwan noong panahon ng kanilang pagkatapon sa Babilonya, kung saan itinuturing ng mga astrologong Babilonyo na nakatutulong sa paghula ng kinabukasan ang mga panahon ng mga bagong buwan.—Isa 47:12, 13.

Ang Salita ng Diyos ay dapat sanang nagsilbing proteksiyon para sa mga Israelita laban sa gayong pagsamba sa buwan. Ipinakita nito na ang buwan ay isa lamang tanglaw at mahusay na tagapagpahiwatig ng panahon, anupat wala itong personalidad. (Gen 1:14-18) Noong panahong papalapit na sila sa Canaan, espesipikong binabalaan ni Jehova ang bansang Israel na huwag sumamba sa mga bagay na nilalang na nasa langit na para bang ang mga iyon ay kumakatawan sa kaniya. Ang sinumang magsasagawa ng gayong pagsamba ay babatuhin hanggang sa mamatay. (Deu 4:15-19; 17:2-5) Nang maglaon, sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Jeremias, ipinahayag ng Diyos na ang mga buto ng namatay na mga idolatrosong tumatahan sa Jerusalem, kabilang na ang mga hari, mga saserdote, at mga propeta, ay aalisin sa kanilang mga libingan at magiging gaya ng "dumi sa ibabaw ng lupa."—Jer 8:1, 2.

Tinangka ng ilan na ipaliwanag ang teksto sa Deuteronomio 33:14 bilang isang katibayan ng impluwensiyang pagano o isang mapamahiing saloobin may kinalaman sa buwan. Sa *King James Version,* ang tekstong ito ay bumabanggit ng "mahahalagang bagay na idinudulot ng buwan." Gayunman, gaya ng ipinakikita ng mas makabagong mga salin, ang diwa rito ng salitang Hebreo na isinaling "buwan" (*yera·chim′*), sa aktuwal, ay "mga buwan" o "mga buwang lunar" at pangunahin nang tumutukoy sa buwanang mga yugto kung kailan nahihinog ang mga prutas.

Sa katulad na paraan, ipinapalagay ng ilan na ang Awit 121:6 ay nagpapahiwatig ng paniniwala sa ideya na maaaring magkasakit ang isa dahil sa pagkalantad sa liwanag ng buwan. Gayunman, kung babasahin ang buong awit na ito, magiging maliwanag na walang batayan ang gayong palagay, yamang sa halip, ipinahahayag ng awit sa paraang patula na ang isa ay tiyak na ipagsasanggalang ng Diyos laban sa kapahamakan sa anumang kalagayan at sa anumang panahon, sa araw man o sa gabing may liwanag ng buwan.

Ipinapalagay rin ng iba pa na naiiba naman ang kaso ng terminong *"lunatick"* na matatagpuan sa *King James Version* sa Mateo 4:24 at Mateo 17:15. Ang pananalitang ito ay nagmula sa salitang Griego na *se·le·ni·a′zo·mai* at literal na nangangahulugang *"be moonstruck"* (maapektuhan ng buwan). Sa makabagong mga salin, tinutumbasan ito ng salitang "epileptiko." Ang paggamit ni Mateo ng karaniwang terminong Griegong ito para sa isang epileptiko sa dalawang pagkakataong ito ay hindi nangangahulugan na sinasabi niyang ang buwan ang sanhi ng karamdamang iyon o na gayon ang itinuturo ng Bibliya; sa halip, ginamit lamang niya ang salitang maliwanag na katawagan noon para sa isang epileptiko sa gitna ng mga taong nagsasalita ng Griego noong panahong iyon. May kinalaman dito, mapapansin din natin na sa ngayon, ang terminong *"lunacy"* ay pangunahin nang isang legal na termino na ginagamit ng mga hukuman upang tumukoy sa isang antas ng kabaliwan, bagaman hindi nila iniuugnay ang gayong kabaliwan sa mga epekto ng buwan. Sa katulad na paraan, patuloy na ginagamit sa ngayon ng mga Kristiyanong nagsasalita ng Ingles ang pangalang *Monday* para sa ikalawang araw ng sanlinggo bagaman hindi nila ito minamalas bilang isang araw na sagrado para sa buwan.

Sa Karaniwang Panahon. Noong mga araw ni Kristo Jesus at ng mga apostol, hindi isinasagawa ng mga Judio ang pagsamba sa buwan. Sabihin pa, ipinangingilin nila ang mga bagong buwan (*new moon*) alinsunod sa tipang Kautusan. Ang bagong buwan sa bawat buwan ng taon ay ipinangingilin pa rin ng mga Ortodoksong Judio bilang isang pangalawahing araw ng pagbabayad-sala para sa mga kasalanang nagawa nitong katatapos na buwan.

Ang Nisan 14, kung kailan papalapit na ang kabilugan ng buwan, ang nagsilbing palatandaan ng panahon ng pagdiriwang ng Paskuwa at gayundin ng panahon ng pagpapasinaya ni Jesus sa Memoryal na hapunan, o Hapunan ng Panginoon, na gumugunita sa kaniyang kamatayan.—Mat 26:2, 20, 26-30; 1Co 11:20-26.

Bagaman nagwakas na ang tipang Kautusan, may ilan sa mga Judiong Kristiyano noon, pati ang iba pa, na nanghahawakan pa rin sa kinaugaliang pagdiriwang ng mga bagong buwan at gayundin ng mga araw ng Sabbath, kaya naman kinailangan nila ang nagtutuwid na payo ni Pablo na matatagpuan sa Colosas 2:16, 17 at Galacia 4:9-11.

Para sa pagtalakay sa "buwan" [sa Ingles, *month*], tingnan ang KALENDARYO.

BUWAYA. Tingnan ang LEVIATAN.

BUWITRE [sa Heb., *ra·cham′; ra·cha′mah;* sa Ingles, *vulture*], **BUWITRENG ITIM** [sa Heb., *′oz·ni·yah′*]. Isang malaking ibon na kumakain ng bangkay at napakalaki ng naitutulong sa mga lupaing may mainit na klima, palibhasa'y kinakain nito ang mga bangkay at nabubulok na laman na maaaring maging sanhi ng sakit. Ang ibong ito'y nakatalang kasama ng mga ibong ipinahayag na 'marumi' sa Kautusang Mosaiko.—Lev 11:13, 18; Deu 14:12, 17.

Sa Arabe, isang wikang nauugnay sa Hebreo, may isang salita na kahawig ng *ra·cham′* at tumutukoy sa *Egyptian vulture* (*Neophron percnopterus*), na madalas tawaging *Pharaoh's chicken.* Ang ibong ito ay puti, maliban sa itim na mga pakpak nito at dilaw na tuka at mga binti nito. Ito ang

pinakamaliit na buwitreng matatagpuan sa mga lupain sa Bibliya, anupat may haba na mga 65 sentimetro (26 na pulgada). Nakatatakot ang hitsura nito dahil sa kaniyang kalbo at kulubot na mukha, malalaking mata, hugis-kalawit na tuka, at nakakurbang mga kuko. Dahil kinakain nito kahit ang basurang tinanggihan ng ibang mga buwitre, ipinapalagay na ito ang pinakamaruming basurero sa Gitnang Silangan at, dahil din dito, siya ang pinakakapakipakinabang dahil sa serbisyong ginagawa niya.

Ang *griffon vulture* (*Gyps fulvus*) ay isang ibon na kayumangging manilaw-nilaw na mga 1.2 m (4 na piye) ang haba at mga 2.7 m (9 na piye) ang sukat ng nakabukang mga pakpak nito mula sa dulo't dulo. Ang *griffon vulture* ay sagisag ng Ehipsiyong diyosa na si Nekhebet at makikita rin sa mga estandarteng pandigma ng mga Ehipsiyo, Asiryano, at Persiano.

Ang *lammergeier,* o *bearded vulture* (*Gypaetus barbatus*), ay isang malaking ibong maninila na mga 1.2 m (4 na piye) ang taas. Dahil sa mahahaba at patulis na mga pakpak nito na kung nakabuka ay may sukat na halos 3 m (10 piye) mula sa dulo't dulo, napakagandang lumipad ng *lammergeier,* at walang-kahirap-hirap itong nakapagpapaikut-ikot sa ere habang naghahanap ng makakain sa ibaba. Di-tulad ng ibang mga buwitre, ang *lammergeier* ay may mga balahibo sa ulo nito at balbas na kahawig niyaong sa kambing. Mahilig ito sa mga utak sa buto, anupat tinatangay niya ang mga buto nang napakataas sa ere at saka niya ibinabagsak ang mga ito sa batuhan upang mabiyak, sa gayo'y makukuha niya ang utak na nasa loob ng mga ito.

Maliwanag na ang salitang Hebreo na *'oz·ni·yah'* ay tumutukoy sa buwitreng itim (*Aegypius monachus*), ang pinakamalaking ibong maninila na makikita sa Israel. Bagaman mas kayumanggi sa halip na itim, kalbo ang ulo nito, na katangian ng mga buwitre. Asul ang leeg nito at hugis-tatsulok ang buntot.

BUZ.

1. Anak ng kapatid ni Abraham na si Nahor sa asawa nitong si Milca; tiyo ni Rebeka. (Gen 22:20-23) Ang kaniyang mga inapo ay ipinapalagay na mga Buzita, at gayon inilarawan ang ama ni Elihu. —Job 32:2, 6; tingnan ang Blg. 3.

2. Isang ulo ng pamilya at inapo ng anak ni Jacob na si Gad.—1Cr 5:11, 14.

3. Isang lugar sa Arabia na laban doon ay humula si Jeremias ng kapahamakan. (Jer 25:17, 23) Ipinapalagay na tinahanan ito ng mga inapo ng Blg. 1.

BUZI [Ni (Kay) Buz]. Ang Levita at saserdoteng ama ng propetang si Ezekiel.—Eze 1:3.

BUZITA Tingnan ang BUZ Blg. 1.

C

CABON. Isa sa mga lunsod ng Juda sa Sepela. (Jos 15:40) Sa Griegong *Septuagint,* "Chabra" ang mababasa sa halip na Cabon, kaya naman iniuugnay ng ilan ang bayan na ito sa Khirbet Hibra na 5 km (3 mi) sa STS ng Lakis. Gayunman, batay sa pangalang Hebreo nito, iminumungkahi ng ilan na ito ay ang bayan ng Al Qubeiba (Horvat Kefar Lakhish), 5 km (3 mi) sa TK ng Beit Jibrin (Bet Guvrin).

CABUL.

1. Isang bayan na kasama sa manang nakaatas sa tribo ni Aser. (Jos 19:24, 27) Ang katumbas nito ay ang makabagong Kabul, na mga 13 km (8 mi) sa STS ng Aco.

2. Pangalang itinawag sa isang distrito ng Galilea na binubuo ng 20 lunsod na ibinigay ni Solomon kay Haring Hiram ng Tiro. Malamang na ang kaloob na ito ay udyok ng pagpapahalaga ni Solomon sa tulong ni Hiram sa kaniyang programa ng pagtatayo. Gayunman, nang suriin ni Hiram ang mga lunsod, ang mga ito ay "hindi naging marapat sa kaniyang paningin," anupat sinabi niya kay Solomon: "Anong uring mga lunsod itong ibinigay mo sa akin, kapatid ko?" Mula noon, ang mga ito'y tinawag na "Lupain ng Cabul."—1Ha 9:10-13.

Ayon kay Josephus, ang mga lunsod na ito ay "hindi kalayuan sa Tiro." (*Jewish Antiquities,* VIII, 142 [v, 3]) "Galilea ng mga bansa" ang tawag ni Isaias (9:1) sa Galilea, at ipinapalagay ng ilang iskolar na malamang na mga pagano ang nakatira sa 20 lunsod na ito. Waring hindi naman ibibigay ni Solomon ang mga ito sa isang haring banyaga kung mga Israelita ang tumatahan dito. Posible pa nga na ang mga ito'y nasa labas ng mga hangganan ng teritoryong aktuwal na tinatahanan ng Israel, bagaman nasa loob pa rin ng orihinal na lupaing ipinangako ng Diyos sa Israel at nasakop ng ama ni Solomon na si David. (Exo 23:31; 2Sa 8:1-15) May mga kumukuwestiyon kung tama ang ginawa ni Solomon, batay sa kautusan ng Diyos sa Levitico 25:

23, 24. Maaaring ang kautusang ito ay itinuring na kapit lamang sa rehiyong aktuwal na tinatahanan ng katipang bayan ng Diyos, at kung gayon ay hindi magiging mali ang kaloob ni Solomon. Kung hindi naman, ito'y isa pang halimbawa ng hindi niya lubusang pagtalima sa payo ng Diyos, gaya ng pagpapparami niya ng mga kabayo at ng pagkuha niya ng maraming asawa mula sa mga banyagang bansa. —Ihambing ang Deu 17:16, 17 sa 1Ha 4:26; 11:1-8.

Hindi binabanggit sa ulat kung bakit hindi nasiyahan si Hiram sa mga lunsod. Iminumungkahi ng ilan na hindi maganda ang kalagayan ng mga ito dahil sa mga paganong tumatahan doon; iminumungkahi naman ng iba na di-kanais-nais ang lokasyon ng mga ito. Anuman ang naging kalagayan, ang hindi niya pagsang-ayon sa mga ito ang naging dahilan kung bakit tinawag itong "Lupain ng Cabul." Naging paksa ng maraming talakayan kung ano ang kahulugan ng Cabul sa tekstong ito. Sinabi ni Josephus (na nabanggit na) na ang Cabul "sa wika ng mga taga-Fenicia ay binibigyang-kahulugan bilang 'hindi kalugud-lugod,'" ngunit walang masumpungang katibayan ang makabagong mga iskolar upang suportahan ang pagpapakahulugang ito. Sa pangkalahatan, iminumungkahi ng mga leksikograpo na isang uri ng panunudyo ang kasangkot dito, anupat ginamit ang Cabul dahil katunog ito ng pariralang Hebreo na *keval',* na nangangahulugang "walang kabuluhan."

Sa isang katulad na ulat ng mga pangyayari nang matapos ang proyekto ni Solomon ng pagtatayo, binanggit ng 2 Cronica 8:2 ang mga lunsod "na ibinigay ni Hiram kay Solomon," mga lunsod na muling itinayo ni Solomon para sa mga Israelita. Hindi sinasabi kung ito rin ang mga lunsod na ibinigay noon ni Solomon kay Hiram bilang kaloob. Kung gayon nga, ipinahihiwatig ng tekstong ito na tinanggihan ni Hiram ang kaloob. Iminumungkahi rin ng ilan na nagpalitan lamang sila ng mga kaloob na mga lunsod, bagaman hindi ito binabanggit sa ulat sa Unang Hari 9.

CAIFAS. Si Jose Caifas ang mataas na saserdote noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa. (Luc 3:2) Siya'y manugang ng mataas na saserdoteng si Anas (Ju 18:13; tingnan ang ANAS) at si Valerius Gratus, na hinalinhan ni Poncio Pilato, ang humirang sa kaniya noong mga taóng 18 C.E., bagaman may mga nagsasabi na iyon ay noong mga taóng 26 C.E. pa. Nanungkulan siya hanggang noong mga taóng 36 C.E., anupat mas matagal kaysa sa sinuman sa mga hinalinhan niya, at dahil ito sa kaniyang husay sa diplomasya at pakikipagtulungan sa pamahalaan ng Roma. Ayon sa ulat, magkaibigang matalik si Caifas at si Pilato. Si Caifas ay isang Saduceo.—Gaw 5:17.

Bilang pasimuno sa pakanang patayin si Jesus, si Caifas ay humula, bagaman hindi mula sa kaniyang sarili, na si Jesus ay malapit nang mamatay para sa bansa, at puspusan niyang sinuportahan ang pakanang iyan. (Ju 11:49-53; 18:12-14) Noong nililitis si Jesus sa harap ng Sanedrin, hinapak ni Caifas ang kaniyang mga kasuutan at sinabi: "Siya ay namusong!" (Mat 26:65) Nang si Jesus ay nasa harap ni Pilato, tiyak na kasama si Caifas sa mga humihiyaw: "Ibayubay siya! Ibayubay siya!" (Ju 19:6, 11); kasama siya sa mga humiling na palayain si Barabas sa halip na si Jesus (Mat 27:20, 21; Mar 15:11); kasama siya sa mga sumisigaw: "Wala kaming hari kundi si Cesar" (Ju 19:15); at isa siya sa mga tumutol sa karatulang nasa itaas ng ulo ni Jesus: "Ang Hari ng mga Judio" (Ju 19:21).

Hindi nagwakas sa kamatayan ni Jesus ang papel ni Caifas bilang isang pangunahing mang-uusig ng bagong-tatag na Kristiyanismo. Mga apostol naman ang sumunod na dinala sa harap ng relihiyosong tagapamahalang ito. Sila'y mahigpit na inutusang tumigil sa kanilang pangangaral, pinagbantaan, at pagkatapos ay pinagpapalo pa nga, ngunit walang nangyari. "Bawat araw sa templo at sa bahay-bahay ay nagpatuloy sila nang walang humpay," sa kabila ng pagsalansang ni Caifas. (Gaw 4:5-7; 5:17, 18, 21, 27, 28, 40, 42) Di-nagtagal, nabahiran din ng dugo ng matuwid na si Esteban ang mga laylayan ni Caifas, na bago pa nito'y namantsahan na ng dugo ni Jesus. Binigyan din ni Caifas si Saul ng Tarso ng mga liham ng pagpapakilala upang mapaabot hanggang sa Damasco ang mapamaslang na kampanya. (Gaw 7:1, 54-60; 9:1, 2) Ngunit di-nagtagal, si Caifas ay inalis ni Vitellius, isang opisyal na Romano, mula sa katungkulan.

CAIN [Isang Bagay na Iniluwal]. Ang unang anak ng unang mag-asawang sina Adan at Eva sa lupa.

Pagkapanganak niya kay Cain, sinabi ni Eva: "Ako ay nagluwal ng isang lalaki sa tulong ni Jehova." (Gen 4:1) Inakala kaya niya na siya ang babaing inihulang magluluwal ng binhi na sa pamamagitan niyaon ay darating ang katubusan? (Gen 3:15) Kung gayon, maling-mali siya. Gayunman, masasabi niyang si Cain ay iniluwal niya "sa tulong ni Jehova" dahil hindi naman inalis ng Diyos ang kakayahang mag-anak ng makasalanang sina Adan at Eva. Gayundin, noong binibigkas ang hatol sa kaniya, sinabi ng Diyos na si Eva ay 'magluluwal ng mga anak,' ngunit may kaakibat itong mga hapdi ng panganganak.—Gen 3:16.

Si Cain ay naging tagapagsaka ng lupa at, "pagkalipas ng ilang panahon," siya, kasama ang kaniyang nakababatang kapatid na si Abel, ay nagdala ng mga handog na ihaharap kay Jehova, palibhasa'y

nadama nila na kailangan nilang matamo ang lingap ng Diyos. Ngunit hindi "nagpakita ng anumang paglingap" ang Diyos sa handog ni Cain na "mga bunga ng lupa." (Gen 4:2-5; ihambing ang Bil 16:15; Am 5:22.) Bagaman may mga nangangatuwiran na ang handog ni Cain ay hindi sinabing nagmula sa pinakapiling mga bunga samantalang ang handog ni Abel ay tinukoy bilang "mga panganay ng kaniyang kawan, maging ang matatabang bahagi niyaon," ang isyu ay hindi ang kalidad ng mga bungang inihandog ni Cain. Gaya ng sinasabi ng Hebreo 11:4, ang handog ni Cain ay hindi udyok ng pananampalataya, na dahilan naman kung bakit naging kaayaaya ang hain ni Abel. Posible ring kaya hindi minalas ng Diyos nang may paglingap ang handog ni Cain ay dahil sa wala itong dugo, samantalang yaong kay Abel ay sumasagisag sa isang itinigis na buhay.

Hindi sinasabi kung paano tinukoy ng Diyos kung alin ang sinang-ayunan at ang di-sinang-ayunang handog, ngunit tiyak na maliwanag ito kapuwa kay Cain at kay Abel. Batid ni Jehova, na bumabasa ng puso ng tao (1Sa 16:7; Aw 139:1-6), ang maling saloobin ni Cain, at nang itakwil Niya ang hain ni Cain, nahayag ang maling disposisyon na iyon. Lantaran nang nagpamalas si Cain ng "mga gawa ng laman": "mga alitan, hidwaan, paninibugho, mga silakbo ng galit." (Gal 5:19, 20) Ipinakita ni Jehova sa naghihinanakit na lalaking iyon na mapapasakaniya ang pagkakataas kung gagawa lamang siya ng mabuti. Maaari sana siyang nagpakumbaba para tularan ang magandang halimbawa ng kaniyang kapatid, ngunit pinili niyang ipagwalang-bahala ang payo ng Diyos na daigin ang makasalanang pagnanasa na 'nag-aabang sa pintuan,' at naghahangad na sumupil sa kaniya. (Gen 4:6, 7; ihambing ang San 1:14, 15.) Ang suwail na landasing ito ang tinatawag na "landas ni Cain."—Jud 11.

Nang maglaon, sinabi ni Cain sa kaniyang kapatid: "Pumaroon tayo sa parang." (Gen 4:8) (Bagaman wala sa tekstong Masoretiko ang mga salitang ito, maraming manuskritong Hebreo ang naglagay ng indikasyon na may bahaging inalis dito, samantalang inilakip naman ng Samaritanong *Pentateuch,* Griegong *Septuagint,* Syriac na *Peshitta,* at ng mga tekstong Matandang Latin ang mga salitang ito bilang sinabi ni Cain kay Abel.) Dinaluhong ni Cain si Abel sa parang, pinatay ito, at sa gayo'y naging unang taong mamamaslang. Dahil dito kung kaya masasabing siya'y "nagmula sa isa na balakyot," ang ama ng mga mamamatay-tao at ng kasinungalingan. (1Ju 3:12; Ju 8:44) Lalo pang nahayag ang saloobin ni Cain nang walang-pakialam siyang tumugon sa pagtatanong ni Jehova tungkol sa kinaroroonan ni Abel; hindi siya nagpahayag ng pagsisisi o kalungkutan kundi nagsinungaling pa nga: "Hindi ko alam. Ako ba ang tagapag-alaga ng aking kapatid?"—Gen 4:9.

Maliwanag na ang pagpapalayas ng Diyos kay Cain mula sa lupa ay nangangahulugan ng pagpapatalsik sa kaniya mula sa kapaligiran ng hardin ng Eden, at sa kaso niya, bibigat pa ang sumpa na nakapataw sa lupa dahil hindi ito tutugon sa pagsasaka niya. Nalungkot si Cain sa tindi ng parusa sa kaniya at nabalisa siya na baka paghigantihan siya dahil sa pagpaslang niya kay Abel, ngunit hindi pa rin siya kinakitaan ng taimtim na pagsisisi. "Naglagay [si Jehova] ng isang tanda para kay Cain" upang hindi siya mapatay, ngunit hindi sinasabi ng ulat kung inilagay sa katawan ni Cain ang tanda o markang ito. Malamang na ang "tanda" na ito ay ang pormal na utos mismo ng Diyos, na nalalaman at sinusunod ng iba.—Gen 4:10-15; ihambing ang tal 24 kung saan tinukoy ni Lamec ang utos na iyon.

Pinalayas si Cain patungo sa "lupain ng Pagtakas sa dakong silangan ng Eden," anupat isinama niya ang kaniyang asawa, na isang di-kilalang anak o apong babae nina Adan at Eva. (Gen 4:16, 17; ihambing ang 5:4, gayundin ang pag-aasawa ni Abraham kay Sara na kaniyang kapatid sa ama, Gen 20:12.) Nang maisilang ang anak niyang si Enoc, si Cain ay 'nagpakaabala sa pagtatayo ng isang lunsod,' na ipinangalan niya sa kaniyang anak. Malamang na ang lunsod na iyon ay isa lamang nakukutaang nayon kung ibabatay sa mga pamantayan sa ngayon, at hindi sinasabi ng ulat kung kailan iyon natapos. Nakatala ang ilan sa kaniyang mga inapo at kabilang sa mga ito ang mga lalaking nakilala sa pag-aalaga ng mga hayop, pagtugtog ng mga instrumento, at pagpapanday ng mga kagamitang metal, pati na yaong mga napabantog sa kanilang poligamya at karahasan. (Gen 4:17-24) Nagwakas ang linya ni Cain nang sumapit ang pangglobong Baha noong mga araw ni Noe.

CAINAN.

1. Anak ni Enos; isang ninuno ni Maria na ina ni Jesus sa lupa. (Luc 3:37) Maliwanag na si Cainan ay tinatawag na Kenan sa Genesis 5:9-14 at 1 Cronica 1:2.

2. Nakatala bilang anak ni Arpacsad sa talaangkanan ni Jesu-Kristo ayon kay Lucas. (Luc 3:36) Ang pangalang Cainan ay lumilitaw sa mga talaan ng angkan sa kasalukuyang mga kopya ng Griegong *Septuagint,* gaya ng Alexandrine Manuscript ng ikalimang siglo C.E. (Gen 10:24; 11:12, 13; 1Cr 1:18 ngunit hindi sa 1Cr 1:24), bagaman hindi ito matatagpuan sa umiiral na mga manuskritong Hebreo ng Hebreong Kasulatan. Sa dalawang manuskrito ng Bibliya (Papyrus Bodmer 14, 15, ng mga 200 C.E.; Codex Bezae, ng ikalimang siglo C.E.),

wala rin ang pangalang Cainan sa Lucas 3:36. Ang pag-aalis na ito ay kasuwato ng tekstong Masoretiko sa Genesis 10:24; 11:12, 15; at 1 Cronica 1:18, na nagsasabing si Shela, at hindi si Cainan, ang anak ni Arpacsad.—Tingnan ang ARPACSAD; TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO (Isang Suliranin sa Talaangkanan ni Jesus Ayon kay Lucas).

CALA. Isang lunsod na itinatag ni Nimrod sa Asirya at dati'y bahagi ng "dakilang lunsod" na binubuo ng Nineve, Cala, Resen, at Rehobot-Ir. Lumilitaw na ang tatlong huling nabanggit na lugar ay mga karatig-pook ng Nineve. (Gen 10:9-12) Sa mga tekstong *cuneiform* ng Asirya, ang Cala ay lumilitaw bilang *Kalhu,* at noong kapanahunan ng Imperyo ng Asirya, naging isa ito sa tatlong pangunahing lunsod ng kaharian, kasama ng Nineve at Asur. Ang Cala ay nasa HS panig ng salubungan ng Malaking Ilog Zab at ng Tigris, mga 35 km (22 mi) sa TTS ng Nineve. Ang makabagong pangalan ng lugar ay Nimrud, sa gayo'y napanatili ang pangalan ng sinaunang tagapagtatag ng lunsod.

Noong ikasiyam na siglo B.C.E., inangkin ni Ashurnasirpal II na muli niyang itinayo ang lunsod mula sa bulok na kalagayan nito at ginawa niya itong kabisera, anupat nagtayo siya ng pagkalaki-laking mga pader na nakukutaan ng maraming tore, isang palasyo ng hari, at mga templo; kabilang sa mga ito ang isang toreng *ziggurat* na mga 38 m (125 piye) ang taas. Ipinakikita ng pagsasaliksik na ang lunsod ay may lawak na 358 ektarya (885 akre) at bukod sa mga palasyo, mga templo, at mga bahay ay mayroon din itong mga hardin at mga taniman, na natutubigan ng isang kanal na hinukay mula sa Ilog Zab. Sa piging na inihanda ni Ashurnasirpal noong matapos ang kaniyang bagong kabisera, sinasabing inanyayahan ang lahat ng tumatahan sa lunsod at mga dumadalaw na dignitaryo, anupat lahat-lahat ay 69,574 na katao.

Nang hukayin ang Cala, nakuha sa mga guho nito ang ilan sa pinakamaiinam na halimbawa ng sining ng Asirya, lakip na ang mga dambuhalang leon na may mga pakpak at ulo ng tao, mga toro na may mga pakpak, maraming pagkalalakíng bahorelyebe sa mga pader ng palasyo, at pagkarami-raming inukit na kagamitang yari sa garing. Nahukay rin ang isang estatuwa ni Ashurnasirpal na maayos pa ang kundisyon, gayundin ang batong tinatawag na Black Obelisk ni Salmaneser III, na nagsasabing nagbayad ng tributo sa Asirya si Haring Jehu ng Israel.—Tingnan ang SALMANESER Blg. 1.

Nang dakong huli, ang Cala ay dumanas ng pagkatiwangwang kasama ng iba pang maharlikang mga lunsod ng kaharian noong bumagsak ang Imperyo ng Asirya.

CALCEDONIA. Sa ngayon, ang batong tinatawag na calcedonia ay isang uri ng malakristal na kwarts na malinaw o tinatagos ng liwanag at ginagamit na palamuti at hiyas. Hindi ito kasintigas ng purong kwarts, at matatagpuan ang mga ito sa mga butas sa loob ng mga batong-bulkan. Ang karaniwang uri ng calcedonia ay di-gaanong malinaw at may bahid na puting paikut-ikot o batik-batik. Ang ilang calcedonia ay kulay puti, abuhin, dilaw, asul, at kayumanggi.

Noong sinaunang panahon, ang calcedonia ay isang bato na karaniwang ginagamit sa mga hiyas na nililok. Ang pangalan nito ay galing sa isang matandang Griegong lunsod na tinatawag na Chalcedon (sa Asia Minor), na dating pinagkukunan ng mineral na ito. Sa Bibliya, ang tanging teksto na bumanggit sa calcedonia (sa Gr., *khal·ke·don′*) ay nagsasabing ito ang ikatlong pundasyon ng pader ng Bagong Jerusalem.—Apo 21:2, 19; tingnan ang HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO.

CALCOL [Pinasakdal]. Isang lalaki na ang malawak na karunungan ay nalampasan pa niyaong kay Haring Solomon (1Ha 4:31); posibleng siya rin ang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Zera.—1Cr 2:4, 6.

CALDEA, CALDEO. Noong una, ang lupaing sumasaklaw at mga taong naninirahan sa timugang bahagi ng mabanlik na kapatagan ng Babilonya, ang matabang lugar ng delta ng mga ilog ng Tigris at ng Eufrates. Noong una, maaaring magkahiwalay na bumubuhos ang mga ilog na ito sa Gulpo ng Persia, anupat ang mga lunsod ng Eridu at Ur ay mga daungang-dagat. Ngunit sa paglipas ng mga taon, maaaring unti-unting naipon sa look ang mga banlik ng ilog, anupat umusod ang dalampasigan tungo sa TS at nagsanib ang Tigris at Eufrates bago bumuhos sa dagat. Noong unang mga panahon, ang pinakamahalagang lunsod sa pook na iyon ay ang Ur, ang sariling bayan ni Abraham, na nilisan niya at ng kaniyang pamilya ayon sa utos ng Diyos bago ang 1943 B.C.E. (Gen 11:28, 31; 15:7; Ne 9:7; Gaw 7:2-4) Pagkaraan ng mga 300 taon, pinangyari ni Satanas na Diyablo na magdulot ng malaking kapinsalaan sa tapat na si Job ang mga manlulusob na Caldeo.—Job 1:17.

Habang lumalaganap ang impluwensiya ng mga Caldeo patungong hilaga, ang buong teritoryo ng Babilonia ay nakilala bilang "ang lupain ng mga Caldeo." Sa kaniyang mga hula ay patiunang tinalakay ni Isaias ang pagbangong ito ng mga Caldeo sa kapangyarihan at ang kasunod na pagbagsak nila. (Isa 13:19; 23:13; 47:1, 5; 48:14, 20) Lalo pang nakita ang pamumunong ito noong ikapito at ikaanim na siglo B.C.E. nang mamahala si Nabopolassar, isang katutubo ng Caldea, at ang kaniyang mga kahalili, sina

Nabucodonosor II, Evil-merodac (Awil-Marduk), Neriglissar, Labashi-Marduk, Nabonido, at Belsasar, sa Ikatlong Kapangyarihang Pandaigdig, ang Babilonya. (2Ha 24:1, 2; 2Cr 36:17; Ezr 5:12; Jer 21:4, 9; 25:12; 32:4; 43:3; 50:1; Eze 1:3; Hab 1:6) Nagwakas ang dinastiyang iyon nang 'mapatay si Belsasar na haring Caldeo.' (Dan 5:30) Si Dario na Medo ay "ginawang hari sa kaharian ng mga Caldeo."—Dan 9:1; tingnan ang BABILONYA Blg. 2.

Mula pa noong unang mga panahon ay kilala na ang mga Caldeo sa kanilang kaalaman sa matematika at astronomiya. Noong mga araw ni Daniel, isang pantanging kulto ng mga manghuhula na nag-aangking mga dalubhasa sa tinaguriang siyensiya ng panghuhula ang tinatawag na mga Caldeo. —Dan 2:2, 5, 10; 4:7; 5:7, 11.

CALEB [Aso].

1. Anak ni Hezron, kapatid ni Jerameel at apo sa tuhod nina Juda at Tamar (1Cr 2:3-5, 18); tinatawag ding Kelubai (1Cr 2:9). Ang isa sa kaniyang mga inapo ay si Bezalel, ang bihasang manggagawa na inatasang mangasiwa sa pagtatayo ng tabernakulo. (1Cr 2:19, 20; Exo 35:30) Lumilitaw na ang Blg. 2 ay kaniyang inapo.

2. Anak ni Jepune na Kenizita na mula sa tribo ni Juda, tiyo ni Otniel, at malamang ay inapo ng Blg. 1. (Bil 32:12; Jos 15:17; 1Cr 4:13, 15; tingnan ang OTNIEL.) Nang siya'y 40 taóng gulang na, isa si Caleb sa 12 tiktik na isinugo ni Moises sa isang 40-araw na pagmamanman sa lupain ng Canaan, at nang makabalik, si Caleb, kasama si Josue, ay nanindigan laban sa pagsalansang ng lahat ng iba pa at nagbigay ng mabuting ulat, na sinasabi: "Umahon tayo kaagad, at magagawa nating ariin iyon." (Bil 13:6, 30; 14:6-9) Dahil 'sinunod niya si Jehova na kaniyang Diyos nang lubusan,' siya lamang mula sa mga nasa hustong gulang sa salinlahing iyon, maliban kay Josue at sa ilang mga Levita, ang pumasok sa Lupang Pangako noong 1473 B.C.E. Pagkaraan ng anim na taon, nang 85 taóng gulang na siya, ipinahayag ni Caleb: "At narito, iningatan akong buháy ni Jehova, gaya ng ipinangako niya, nitong apatnapu't limang taon mula nang bitiwan ni Jehova ang pangakong ito kay Moises noong lumalakad ang Israel sa ilang, at narito, ako sa araw na ito ay walumpu't limang taóng gulang. Gayunma'y malakas pa ako ngayon gaya nang araw na isugo ako ni Moises. Kung ano ang lakas ko noon, gayundin ang lakas ko ngayon para sa digmaan, kapuwa sa paglabas at sa pagpasok."—Jos 14:6-11.

Ang lunsod ng Hebron (ang moog na tinatawag na Kiriat-arba, na hawak ng higanteng mga Anakim) gayundin ang nakapalibot na teritoryo nito, pati na ang Debir na malapit dito, ay iniatas kay Caleb bilang kaniyang pag-aari. Sa 1 Samuel 30:13, 14, kung saan binabanggit ang paglusob ng mga Amalekita "sa timog ng Caleb," maliwanag na ang Caleb ay hindi tumutukoy sa isang lunsod kundi, sa halip, sa lugar na iniatas kay Caleb at tinawag ayon sa kaniyang pangalan; kaya ang ginawang paglusob ay 'sa timog ng teritoryo ni Caleb.'

Nang tanggapin niya ang pag-aaring ito, ipinahayag ni Caleb: "Sa sinumang manakit sa Kiriat-seper [tinatawag ding Debir] at makabihag niyaon, walang pagsalang ibibigay ko sa kaniya si Acsa na aking anak bilang asawa." Si Otniel na kaniyang pamangkin (ang unang hukom ng Israel pagkamatay ni Josue) ang bumihag sa lunsod at nagkamit ng gantimpala. Pagkatapos ay ibinigay ni Caleb sa kaniyang anak, ayon sa kahilingan nito, ang Mataas at ang Mababang Gulot bilang kaloob sa kasal nito, bukod pa sa "piraso ng lupain sa dakong timog."—Jos 15:13-19; Huk 1:11-15; 3:9-11.

Si Acsa ay nakatala bilang anak ng "Caleb na kapatid ni Jerameel" (Blg. 1) na nabuhay mga isa't kalahating siglo bago ang "Caleb na anak ni Jepune." (1Cr 2:42, 49) Sinasabi ng ilang komentarista na iisa lang ang Caleb. Ngunit imposible ang konklusyong ito dahil sa napakahabang panahong namagitan sa apo ni Juda na si Hezron at sa paninirahan ng Israel sa Canaan. Sinasabi ng iba na malamang na ang dalawang Caleb ay may mga anak na babae na magkapangalan din. Gayunman, sa mga talaangkanan, binabanggit lamang ang mga babae kung gumanap sila ng mahalagang papel sa kasaysayan ng bayan ng Diyos. At yamang iisang Acsa lamang ang kilalá, malamang na siya ang anak ng ikalawang Caleb, na anak ni Jepune. Inaalis pa nga ng ibang mga komentarista mula sa talatang ito (1Cr 2:49) ang pangungusap tungkol kay Acsa sa pag-aakalang idinagdag lamang iyon ng mga eskriba, ngunit wala naman silang tekstong mapagbabatayan. Gayunman, mas makatuwirang isipin na sadyang isiningit ng orihinal na manunulat ang impormasyong ito sa talata 49 para sa isang pantanging layunin, anupat ginamit niya ang "anak na babae" sa mas malawak na diwa upang tumukoy sa isang inapo at itawag-pansin na si Acsa ay hindi lamang anak na babae ng Caleb na anak ni Jepune kundi isa ring direktang inapo ng Caleb na anak ni Hezron.

CALEB-EPRATA. Ang pangalang ito ay lumilitaw sa 1 Cronica 2:24 sa tekstong Masoretiko bilang lugar kung saan namatay si Hezron na mula sa tribo ni Juda. (Ihambing ang *LXX.*) Hindi na ito binanggit pang muli, ni iniugnay man ito sa isang heograpikong lugar.—Tingnan ang HEZRON Blg. 2.

CALEBITA [Ni (Kay) Caleb]. Ang itinawag sa mangmang na si Nabal bilang inapo ni Caleb.—1Sa 25:3.

CALNE.

1. Isang lunsod na itinatag ni Nimrod sa lupain ng Sinar. (Gen 10:10) Kaya naman maliwanag na ito ay nasa timugang Mesopotamia, ngunit hindi tiyak ang lokasyon nito. Matagal nang iminumungkahi ang Nippur, isang sinaunang lunsod ng Babilonya na mga 85 km (50 mi) sa TS ng Babilonya, bilang lokasyon nito, salig sa tradisyon ng Talmud at sa iba pang mga salik. Gayunman, mas iniuugnay ito ng ilang iskolar sa Kulunu, na sinaunang pangalan ng isang mahalagang lunsod na malapit sa Babilonya. Ang ikatlong posibilidad ay ang kakambal na lunsod ng Kis na tinatawag na Hursagkalama, anupat diumano ang huling bahagi ng pangalan (-kalama) ay tumutukoy sa Calne. Sa ilang bersiyon (*RS, JB, NE*), ang Calne ay isinalin, hindi bilang pangalan ng isang lugar, kundi bilang pariralang "lahat ng mga ito," anupat ang teksto ay kababasahan, "Babel, Erec, at Acad, *lahat ng mga ito* sa lupain ng Sinar." Gayunman, kailangang gumawa rito ng pagbabago sa tuldok-patinig ng tekstong Masoretiko.

2. Isang lugar na binanggit ng propetang si Amos, kasama ng mga lunsod ng Hamat at Gat, nang babalaan niya ang bayan ng Israel at Juda tungkol sa darating na kapahamakan. (Am 6:2) Bagaman itinuturing ng ilang komentarista na ito rin ang Blg. 1, para sa karamihan ng mga iskolar, ang pagbanggit dito kasama ng Hamat at Gat ay nagpapahiwatig na ito'y nasa pook na karatig ng silangang Dagat Mediteraneo, sa halip na sa Mesopotamia. Iminumungkahi nila na iugnay ito sa Kullani na nabanggit sa mga inskripsiyong Asiryano sa hilagang Sirya (lumilitaw na katumbas ngayon ng makabagong Kullan Köy, mga 16 na km [10 mi] sa TS ng Arpad), na inilakip ni Tiglat-pileser III sa mga lugar na nasupil noong panahon ng kampanya ng mga Asiryano sa kanluran. Kung tama ang paguugnay na ito, ang Calneng ito ay maaaring ang Calno rin ng Isaias 10:9.

CALNO. Isang lunsod na binanggit sa hula ni Isaias tungkol sa paghahambog ng mga Asiryano sa kanilang panlulupig at sa kawalang-saysay ng pagsalansang sa kanilang lakas. (Isa 10:5, 9-11) Para sa karamihan ng mga iskolar, ang Calno ay isa pang baybay ng Calne. (Am 6:2) Ang pagbanggit sa Calno kasama ng Carkemis ay kasuwato ng paguugnay ng Calne sa Kullani, na nabanggit sa mga tekstong Asiryano at nasa pagitan ng Carkemis at ng Aleppo. Ang Kullani ay nilupig ni Tiglat-pileser III, isang kapanahon ni Haring Menahem ng Israel.

CANA [malamang na mula sa Heb. na *qa·neh′,* "tambo," samakatuwid, Dako ng mga Tambo]. Ang bayan ni Natanael. (Ju 21:2) Maliwanag na ikatlong araw pa lamang mula noong ipakilala si Natanael kay Jesus at maging alagad nito nang si Jesus ay pumunta sa Cana at dumalo sa isang piging ng kasalan, na dinaluhan din ng kaniyang ina at mga kapatid. Dito isinagawa ni Jesus ang kaniyang unang makahimalang tanda nang gawin niyang mainam na alak ang tubig. Mula rito, siya at ang kaniyang pamilya at mga alagad ay "bumaba sa Capernaum." (Ju 1:43-49; 2:1-12) Nang maglaon, nang si Jesus ay muling pumunta sa Cana, nilapitan siya ng isang tagapaglingkod ng hari, na nagsumamo sa kaniya na "bumaba" siya sa Capernaum upang pagalingin ang anak na lalaki nito na mamamatay na. Isinagawa ni Jesus ang pagpapagaling nang hindi nagtutungo roon.—Ju 4:46-54.

Ang bayang ito ay tinawag na "Cana ng Galilea" sa dalawang pangyayaring nabanggit, maliwanag na upang ipakitang naiiba ito sa Kana na nasa Aser. (Jos 19:28) Ang Kafr Kanna, isang bayan na 6.5 km (4 na mi) sa HS ng Nazaret, ang kinikilalang lugar ng sinaunang Cana. Doon, may mga bukal na naglalaan ng sapat na suplay ng tubig. Gayunman, para sa mga leksikograpo, napakalayong mangyari na ang anyong Kanna ay nanggaling sa Cana, partikular na dahil sa dobleng "n." Malamang na kaya ipinapalagay na Kafr Kanna ang lokasyon ng sinaunang Cana ay sapagkat madali itong marating ng mga peregrinong nagmula sa Nazaret, kaya naman pabor dito ang tradisyon ng simbahan.

Subalit ang mga opinyon at mga katibayan ay mas pumapabor na iugnay ang Cana sa Khirbet Qana, mga 13 km (8 mi) sa H ng Nazaret. Dito, ang mga guho ng isang sinaunang nayon ay matatagpuan sa isang burol sa gilid ng Kapatagan ng Asochis, na sa makabagong panahon ay tinatawag na el-Battuf (Biqʽat Bet Netofa). Sagana ang tambo sa isang malating kapatagan na kalapit nito, kaya naman angkop na angkop ang pangalang Cana. Sa wikang Arabe, kilala pa rin ito bilang Qana el-Jelil, na katumbas ng Cana ng Galilea. Sinabi ni Josephus, Judiong istoryador noong unang siglo C.E., na nanirahan siya "sa isang nayon ng Galilea na tinatawag na Cana" at nang maglaon ay binanggit niya "ang malaking kapatagan, tinatawag na kapatagan ng Asochis, kung saan naroroon ang aking tuluyan." (*The Life,* 86 [16]; 207 [41]) Pinapaboran din ng testimonyong ito ang palagay na ang lokasyon ng Cana ng Galilea ay nasa Khirbet Qana, sa halip na sa Kafr Kanna. Bagaman walang bukal na matatagpuan sa Khirbet Qana, ang mga guho ay kakikitaan ng mga labí ng mga sinaunang imbakang-tubig; ayon sa ulat, mayroon ding natagpuan doon na mga basag na palayok (mga bibinga ng mga sisidlang luwad), at mga barya na pinaniniwalaang mula pa noong unang siglo C.E.—LARAWAN, Tomo 2, p. 738.

Noong sinaunang mga panahon, may lansangang bumabagtas sa Khirbet Qana pababa sa mga baybayin ng Dagat ng Galilea at sa kahabaan ng dalampasigan patungong Capernaum, na mga 206 na m (676 na piye) ang kababaan mula sa kapantayan ng dagat; dito nag-ugat ang pananalitang "bumaba" sa Capernaum. (Ju 4:47) Kung tatahakin ang daang iyon, ang distansiya ay mga 40 km (25 mi).

CANAAN [Lupain ng Mangangalakal; Lupain ng Negosyante], **CANAANITA.**

1. Ang ikaapat na nakatalang anak ni Ham at apo ni Noe. (Gen 9:18; 10:6; 1Cr 1:8) Siya ang pinagmulan ng 11 tribo na nang bandang huli ay nanirahan sa rehiyon na nasa kahabaan ng silangang Mediteraneo sa pagitan ng Ehipto at Sirya, kaya naman pinangalanan itong "lupain ng Canaan." —Gen 10:15-19; 1Cr 16:18; tingnan ang Blg. 2.

Pagkatapos ng insidente may kinalaman sa pagkalasing ni Noe, si Canaan ay tumanggap ng makahulang sumpa mula kay Noe na humuhulang si Canaan ay magiging alipin kapuwa ni Sem at ni Japet. (Gen 9:20-27) Yamang binabanggit lamang sa ulat na "nakita ni Ham na ama ni Canaan ang kahubaran ng kaniyang ama at sinabi iyon sa kaniyang dalawang kapatid na nasa labas," bumabangon ang tanong kung bakit si Canaan, sa halip na si Ham, ang pinagtuunan ng sumpa. Bilang komento sa Genesis 9:24, na nagsasabing nang magising si Noe mula sa pagkalango niya sa alak ay "nalaman niya ang ginawa sa kaniya ng kaniyang *bunsong anak,"* isang talababa sa salin ni Rotherham ang nagsasabi: "Tiyak na si Canaan, at hindi si Ham: sina Sem at Japet, dahil sa kanilang paggalang sa magulang, ay pinagpala; si Canaan, dahil sa isang di-binanggit na kahalayan, ay isinumpa; si Ham, dahil sa kaniyang pagpapabaya, ay pinabayaan." Gayundin, sinasabi ng isang publikasyong Judio, ang *The Pentateuch and Haftorahs,* na ang maikling salaysay ay "tumutukoy sa isang kasuklam-suklam na gawa na waring kinasangkutan ni Canaan." (Inedit ni J. H. Hertz, London, 1972, p. 34) At, matapos banggitin na ang salitang Hebreo na isinaling "anak" sa talata 24 ay maaaring mangahulugang "apo," sinasabi ng publikasyong ito: "Maliwanag na si Canaan ang tinutukoy." Itinatawag-pansin din ng *The Soncino Chumash* na naniniwala ang ilan na si Canaan ay "nagbigay-daan sa isang lisyang pagnanasa kay [Noe]," at na ang pananalitang "bunsong anak" ay tumutukoy kay Canaan, na bunsong anak ni Ham. —Inedit ni A. Cohen, London, 1956, p. 47.

Siyempre pa, pala-palagay lamang ang mga pangmalas na ito yamang hindi dinetalye ng ulat ng Bibliya kung paano nasangkot si Canaan sa pagkakasala laban kay Noe. Gayunman, waring may malinaw na indikasyon na nasangkot siya dahil, mismong bago ilahad ang pagkalasing ni Noe, si Canaan ay biglang binanggit sa ulat (Gen 9:18) at, sa paglalarawan sa mga pagkilos ni Ham, tinutukoy siya sa ulat bilang si "Ham na ama ni Canaan." (Gen 9:22) Makatuwirang ipalagay na ang pananalitang 'nakita ang kahubaran ng kaniyang ama' ay nagpapahiwatig ng isang uri ng pag-abuso o kalisyaan na nagsasangkot kay Canaan. Sapagkat, karaniwan na, insesto o iba pang mga kasalanan sa sekso ang tinutukoy kapag binabanggit ng Bibliya ang 'paghahantad' o 'pagkakita sa kahubaran' ng iba. (Lev 18:6-19; 20:17) Kaya posibleng si Canaan ay nagsagawa o nagtangkang magsagawa ng isang uri ng pag-abuso sa walang-malay na si Noe at na si Ham, bagaman nalaman niya iyon, ay hindi kumilos upang hadlangan iyon o hindi naglapat ng disiplina sa nagkasala, at dinagdagan pa niya ang pagkakasala nang ipabatid niya sa kaniyang mga kapatid ang kadustaan ni Noe.

Dapat ding isaalang-alang ang makahulang aspekto ng sumpa. Walang katibayang nagpapahiwatig na si Canaan mismo ay naging alipin ni Sem o ni Japet noong nabubuhay siya. Ngunit, dahil sa patiunang kaalaman ng Diyos, at yamang kinasihan ng Diyos ang sumpang binigkas ni Noe, at yamang hindi ipinahahayag ang di-pagsang-ayon ng Diyos kung walang makatuwirang dahilan, malamang na kinakitaan na si Canaan ng isang buktot na ugali, marahil ay isang uri ng kahalayan, at na patiunang nakita ng Diyos ang masasamang resulta na ibubunga ng katangiang ito sa mga inapo ni Canaan. Sa kaso ni Cain noon, napansin ni Jehova ang isang maling saloobin ng puso nito at binabalaan niya si Cain na baka mapanaigan ito ng kasalanan (Gen 4:3-7); nakita rin ng Diyos ang di-nababagong hilig sa kabalakyutan ng karamihan ng mga taong nabuhay bago ang Baha, anupat nararapat lamang silang puksain. (Gen 6:5) Kaya ang pinakamaliwanag na katibayan ng pagiging makatarungan ng sumpang ipinataw kay Canaan ay makikita sa kasaysayan ng kaniyang mga inapo nang dakong huli, sapagkat isang lubhang nakasusuklam na rekord ng imoralidad at kabuktutan ang ipinakita ng mga ito, na pinatototohanan kapuwa ng Biblikal at sekular na kasaysayan. Natupad ang sumpa kay Canaan mga walong siglo matapos itong bigkasin, nang ang mga inapo ni Canaan ay lupigin ng Semitikong mga Israelita at nang maglaon ay pamunuan ng Japetikong mga kapangyarihan ng Medo-Persia, Gresya, at Roma.

2. Ang pangalang Canaan ay kumakapit din sa lahi na nagmula sa anak ni Ham at sa lupaing tinahanan nila. Canaan ang mas maaga at katutubong pangalan ng bahaging iyon ng Palestina na

nasa K ng Ilog Jordan (Bil 33:51; 35:10, 14), bagaman totoo na nasakop ng mga Amoritang lahing Canaanita ang lupain sa S ng Jordan bago ang pananakop ng mga Israelita.—Bil 21:13, 26.

Mga Hangganan at Sinaunang Kasaysayan. Ipinakikita ng pinakasinaunang paglalarawan sa mga hangganan ng Canaan na sumasaklaw ito mula sa Sidon sa H pababa sa Gerar malapit sa Gaza sa TK at patawid patungo sa Sodoma at sa kalapit na mga lunsod sa TS. (Gen 10:19) Gayunman, noong panahon ni Abraham, waring ang Sodoma at ang iba pang "mga lunsod ng Distrito" ay itinuturing na naiiba sa Canaan. (Gen 13:12) Lumilitaw na ang mga teritoryo ng Edom at Moab nang dakong huli, na tinahanan ng mga inapo ni Abraham at ni Lot, ay itinuring din na nasa labas ng Canaan. (Gen 36:6-8; Exo 15:15) Ang teritoryo ng Canaan na ipinangako sa bansang Israel ay inilalarawan nang mas detalyado sa Bilang 34:2-12. Maliwanag na ang pasimula nito ay sa mas dako pang H kaysa sa Sidon at umabot sa T hanggang sa "agusang libis ng Ehipto" at Kades-barnea. Ang mga Filisteo, na hindi mga Canaanita (Gen 10:13, 14), ay nanirahan sa baybaying rehiyon sa T ng Kapatagan ng Saron, ngunit ito rin ay dating "ibinibilang" na lupaing Canaanita. (Jos 13:3) Ang iba pang mga tribo, gaya ng mga Kenita (na ang isang pamilya ay iniuugnay sa Midian nang maglaon; Bil 10:29; Huk 1:16) at mga Amalekita (nagmula kay Esau; Gen 36:12) ay nanirahan din sa teritoryong ito.—Gen 15:18-21; Bil 14:45.

Hindi sinasabi ng Bibliya kung ang mga inapo ni Canaan ay kaagad na nandayuhan at namayan sa lupaing ito pagkatapos ng pangangalat mula sa Babel (Gen 11:9) o kung sumama muna sila sa karamihan ng mga Hamita patungong Aprika at pagkatapos ay bumalik pataas sa rehiyon ng Palestina. Gayunpaman, pagsapit ng 1943 B.C.E., nang lisanin ni Abraham ang Haran sa Padan-aram at magtungo siya sa lupaing iyon, namamayan na roon ang mga Canaanita, at si Abraham ay nagkaroon ng pakikipag-ugnayan kapuwa sa mga Amorita at mga Hiteo. (Gen 11:31; 12:5, 6; 13:7; 14:13; 23:2-20) Paulit-ulit na nangako ang Diyos na Jehova kay Abraham na ang kaniyang binhi, o mga inapo, ang magmamana ng lupaing iyon, at tinagubilinan siyang 'libutin ang lupain sa buong haba niyaon at sa buong lapad niyaon.' (Gen 12:7; 13:14-17; 15:7, 13-21; 17:8) Dahil sa pangakong ito at bilang paggalang sa sumpa ng Diyos, tiniyak ni Abraham na ang kaniyang anak na si Isaac ay hindi magaasawa ng isang babaing Canaanita.—Gen 24:1-4.

Hindi pa gaanong marami ang naninirahan noon sa rehiyon kung kaya madaling nakapaglibot sa lupain si Abraham at, nang maglaon, sina Isaac at Jacob dala ang kanilang malalaking bakahan at kawan. (Ihambing ang Gen 34:21.) Ipinakikita rin ng mga arkeolohikal na pagsusuri na kakaunti pa ang mga pamayanan noong panahong iyon, anupat ang karamihan sa mga bayan ay matatagpuan sa baybayin, sa rehiyon ng Dagat na Patay, sa Libis ng Jordan, at sa Kapatagan ng Jezreel. Tungkol sa Palestina noong maagang bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E., sinabi ni W. F. Albright na ang maburol na lupain, sa kalakhan, ay hindi pa tinatahanan ng nakapirming populasyon, kaya talagang tama ang sinasabi ng Bibliya na ang mga patriyarka ay nagpagala-gala sa mga burol ng gitnang Palestina at sa mga tuyong lupain sa timog, kung saan napakalawak pa ng lugar. (*Archaeology of Palestine and the Bible,* 1933, p. 131-133) Lumilitaw na ang Canaan ay nasa ilalim ng impluwensiya at pamumuno ng mga Elamita (samakatuwid ay Semitiko) noong panahong iyon, gaya ng ipinakikita ng ulat ng Bibliya sa Genesis 14:1-7.

Nagkampo sina Abraham, Isaac, at Jacob malapit sa mga bayan ng Sikem (Gen 12:6), Bethel at Ai (Gen 12:8), Hebron (Gen 13:18), Gerar (Gen 20:1), at Beer-sheba (Gen 22:19). Bagaman ang mga Canaanita ay waring hindi naman nagpakita ng matinding poot sa mga patriyarkang Hebreo, proteksiyon pa rin ng Diyos ang pangunahing dahilan kung bakit walang sumalakay sa kanila. (Aw 105:12-15) Sa gayon, pagkatapos daluhungin ng mga anak ni Jacob ang Hivitang lunsod ng Sikem, ang kalapit na mga lunsod ay sinapitan ng "pangingilabot sa Diyos" kung kaya "hindi nila hinabol ang mga anak ni Jacob."—Gen 33:18; 34:2; 35:5.

Ipinakikita ng sekular na kasaysayan na pinamunuan ng Ehipto ang Canaan sa loob ng mga dalawang siglo bago ang pananakop ng mga Israelita. Sa loob ng yugtong iyon, ang mga mensahe (tinatawag na Amarna Tablets) na ipinadala ng mga basalyong tagapamahala sa Sirya at Palestina sa mga paraon na sina Amenhotep III at Akhenaton ay nagpapahiwatig ng maraming hidwaan sa pagitan ng mga lunsod at ng pulitikal na intriga sa rehiyon. Noong panahong dumating ang Israel sa hanggahan nito (1473 B.C.E.), ang Canaan ay isang lupaing binubuo ng maraming estadonglunsod o maliliit na kaharian, bagaman sa paanuman ay nagkakaisa pa rin pagdating sa ugnayan ng mga tribo. Halos 40 taon ang kaagahan, nakita ng mga tiktik na nagsiyasat sa lupain na ito ay isang mabungang lupain at na ang mga lunsod nito ay matibay na nakukutaan.—Bil 13:21-29; ihambing ang Deu 9:1; Ne 9:25.

Ang Teritoryo ng mga Tribo ng Canaan. Sa 11 tribong Canaanita (Gen 10:15-19), waring ang mga Amorita ang pangunahing tribo sa lupain.

(Tingnan ang AMORITA.) Bukod pa sa lupaing sinakop nila sa S ng Jordan sa Basan at Gilead, ipinakikita ng ulat na maraming Amorita sa bulubunduking lupain ng mismong Canaan, kapuwa sa H at sa T. (Jos 10:5; 11:3; 13:4) Maaaring ang pumapangalawa sa kanila sa lakas ay ang mga Hiteo, na bagaman matatagpuan hanggang sa Hebron sa T noong panahon ni Abraham (Gen 23:19, 20), waring nang maglaon ay pangunahin na silang masusumpungan sa dakong H, sa direksiyon ng Sirya. —Jos 1:4; Huk 1:23-26; 1Ha 10:29.

Sa iba pang mga tribo, ang mga Jebusita, mga Hivita, at mga Girgasita ang sumunod na pinakamadalas mabanggit noong panahon ng pananakop. Maliwanag na ang sentro ng mga Jebusita ay ang bulubunduking rehiyon sa palibot ng Jerusalem. (Bil 13:29; Jos 18:16, 28) Ang mga Hivita naman ay nakapangalat mula sa Gibeon sa T (Jos 9:3, 7) pataas hanggang sa paanan ng Bundok Hermon sa H. (Jos 11:3) Hindi sinasabi kung saan ang teritoryo ng mga Girgasita.

Ang natitirang anim na tribo, ang mga Sidonio, mga Arvadita, mga Hamateo, mga Arkeo, mga Sinita, at mga Zemarita, ay maaaring kabilang sa malawak na terminong "Canaanita" na madalas gamitin kaugnay ng espesipikong mga pangalan ng iba pang mga tribo, maliban kung ginagamit lamang ang pananalitang ito upang tumukoy sa mga lunsod o mga grupo na binubuo ng halu-halong populasyong Canaanita. (Exo 23:23; 34:11; Deu 7:1; Bil 13:29) Ang anim na tribong ito ay waring pangunahin nang nasa H ng rehiyon na unang sinakop ng mga Israelita at hindi espesipikong binabanggit sa ulat ng pananakop.

Pananakop ng Israel sa Canaan. (MGA MAPA, Tomo 1, p. 737, 738) Noong ikalawang taon pagkatapos ng Pag-alis, tinangkang pasukin ng mga Israelita sa unang pagkakataon ang timugang mga hangganan ng Canaan, ngunit wala sa kanila noon ang tulong ng Diyos, at natalo sila ng mga Canaanita at ng kaalyadong mga Amalekita. (Bil 14:42-45) Sa pagtatapos ng 40-taóng yugto ng pagpapagala-gala, muling umabante ang Israel papalapit sa mga Canaanita at sinalakay sila ng hari ng Arad sa Negeb, ngunit sa pagkakataong ito ay natalo ang mga hukbong Canaanita, at ang kanilang mga lunsod ay winasak. (Bil 21:1-3) Ngunit pagkatapos ng tagumpay na ito, hindi sumalakay ang mga Israelita mula sa T kundi lumigid sila upang makalapit mula sa S. Dahil dito, nakalaban nila ang Amoritang mga kaharian nina Sihon at Og, at dahil sa pagkatalo ng mga haring ito, napasailalim ng kontrol ng Israel ang buong Basan at Gilead, kasama ang 60 lunsod na may "mataas na pader, mga pinto at halang" sa Basan pa lamang. (Bil 21:21-35; Deu 2:26–3:10) Ang pagkatalo ng makapangyarihang mga haring ito ay nakapagpahina sa mga kahariang Canaanita sa K ng Jordan, at ang sumunod na makahimalang pagtawid ng bansang Israel sa natuyong Ilog Jordan ay naging dahilan upang 'magsimulang matunaw' ang mga puso ng mga Canaanita. Dahil dito, hindi sinalakay ng mga Canaanita ang kampo ng mga Israelita sa Gilgal noong panahong nagpapagaling ang marami sa mga lalaking Israelita matapos silang tuliin at noong sumunod na pagdiriwang ng Paskuwa.—Jos 2:9-11; 5:1-11.

Palibhasa'y nakasasalok na ng saganang tubig sa Jordan at nakakukuha na ng panustos na pagkain mula sa nasakop na rehiyon sa S ng Jordan, ang mga Israelita sa Gilgal ay mayroon nang angkop na sentro na mula roon ay masasakop nila ang lupain. Una nilang pinuntirya ang kalapit at nakabungad na lunsod ng Jerico, na mahigpit na nakasara noon, at ang matitibay na pader nito ay bumagsak dahil sa kapangyarihan ni Jehova. (Jos 6:1-21) Pagkatapos ay umahon ang sumasalakay na mga hukbo sa taas na mga 1,000 m (3,300 piye) patungo sa bulubunduking rehiyon sa H ng Jerusalem at, matapos dumanas muna ng pagkatalo, binihag nila ang Ai at sinunog ito. (Jos 7:1-5; 8:18-28) Samantalang ang mga kahariang Canaanita sa buong lupain ay bumubuo ng isang malaking koalisyon upang palayasin ang mga Israelita, sinikap naman ng ilang Hivitang lunsod na makipagpayapaan sa Israel sa pamamagitan ng isang mapanlinlang na pakana. Maliwanag na ang paghiwalay na ito ng Gibeon at ng tatlo pang kalapit na lunsod ay itinuring ng iba pang mga kahariang Canaanita bilang pagtataksil na nagsasapanganib sa pagkakaisa ng buong 'ligang Canaanita.' Dahil dito, limang haring Canaanita ang nagkaisang makipaglaban, hindi sa Israel, kundi sa Gibeon, ngunit magdamag na humayo ang mga hukbong Israelita sa pangunguna ni Josue upang iligtas ang kinukubkob na lunsod. Upang matalo ni Josue ang limang sumasalakay na hari, makahimalang nagpaulan ang Diyos ng malalaking batong graniso at pinangyari rin niyang maantala ang paglubog ng araw.—Jos 9:17, 24, 25; 10:1-27.

Pagkatapos ay dumaluhong ang matagumpay na mga hukbong Israelita sa buong timugang kalahatian ng Canaan (maliban sa Kapatagan ng Filistia), anupat nilupig ang mga lunsod ng Sepela, ng bulubunduking pook, at ng Negeb, pagkatapos ay bumalik sila sa kanilang kampo sa Gilgal sa tabi ng Jordan. (Jos 10:28-43) Sinimulan namang pisanin ng mga Canaanitang mula sa hilaga sa ilalim ng pangunguna ng hari ng Hazor ang kanilang mga kawal at mga karong pandigma, anupat pinagsama-sama ang kanilang mga hukbo sa tabi ng tubig ng

Merom, sa H ng Dagat ng Galilea. Ngunit biglaang sumalakay sa kompederasyong Canaanita ang hukbo ni Josue at itinaboy ang mga ito, pagkatapos ay binihag nila ang mga lunsod ng mga ito hanggang sa Baal-gad sa H sa paanan ng Bundok Hermon. (Jos 11:1-20) Maliwanag na ang kampanya ay sumaklaw ng mahaba-habang yugto ng panahon at sinundan ng isa pang paglusob sa bulubunduking pook sa T, anupat pinuntirya ng pagsalakay na ito ang malahiganteng mga Anakim at ang kanilang mga lunsod. —Jos 11:21, 22; tingnan ang ANAKIM, MGA.

Noon ay mga anim na taon na ang nakararaan buhat nang magsimula ang labanan. Naisagawa na ang kalakhang bahagi ng pananakop sa Canaan, at naigupo na ang lakas ng mga tribong Canaanita, sa gayon ay maaari nang simulan ang pamamahagi ng lupain sa mga tribo ng Israel. (Tingnan ang HANGGANAN.) Gayunman, hindi pa nasusupil ang ilang rehiyon, kabilang na ang malalaking bahagi gaya ng teritoryo ng mga Filisteo, na bagaman hindi mga Canaanita ay mga nang-agaw rin ng lupaing ipinangako sa mga Israelita; ang teritoryo ng mga Gesurita (ihambing ang 1Sa 27:8); ang teritoryo mula sa lupain sa palibot ng Sidon pataas sa Gebal (Byblos); at ang buong rehiyon ng Lebanon (Jos 13:2-6). Bukod sa mga ito, may maliliit na grupo ng kalaban na nakapangalat sa buong lupain, na ang ilan ay nabihag nang maglaon ng nakasasakop na mga tribo ng Israel, samantalang ang iba ay nanatiling dinasasakop o pinahintulutang manatili at puwersahang pinagtrabaho ng mga Israelita.—Jos 15:13-17; 16:10; 17:11-13, 16-18; Huk 1:17-21, 27-36.

Bagaman napakarami sa mga Canaanita ang nakaligtas sa kalakhang bahagi ng pananakop at tumangging magpasupil, masasabi pa rin na "ibinigay ni Jehova sa Israel ang buong lupain na isinumpa niyang ibibigay sa kanilang mga ninuno," na binigyan niya sila ng "kapahingahan sa buong palibot," at na "walang isa mang pangako ang nabigo sa lahat ng mabuting pangako na binitiwan ni Jehova sa sambahayan ng Israel; ang lahat ay nagkatotoo." (Jos 21:43-45) Sa buong palibot ng mga Israelita, ang mga kaaway na bayan ay pinanghinaan ng loob at hindi na naging malubhang banta sa kanilang katiwasayan. Sinabi ng Diyos noong una na "unti-unti" niyang palalayasin ang mga Canaanita upang hindi dumami ang mababangis na hayop kapag biglang natiwangwang ang lupain. (Exo 23:29, 30; Deu 7:22) Sa kabila ng mas mahuhusay na kasangkapang pandigma ng mga Canaanita, kasama na ang mga karong pandigma na may mga lingkaw na bakal, ang anumang pagkabigo ng mga Israelita nang dakong huli na makuha ang ilang lugar ay hindi maisisisi kay Jehova dahil sa anumang pagkabigo niya na tuparin ang kaniyang pangako. (Jos 17:16-18; Huk 4:13) Sa halip, ipinakikita ng ulat na ang iilang pagkatalo ng mga Israelita ay dahil sa kanilang kawalang-katapatan.—Bil 14:44, 45; Jos 7:1-12.

Bakit itinalaga ni Jehova sa pagkalipol ang mga Canaanita?

Ipinakikita ng ulat ng kasaysayan na ang mga populasyon ng mga Canaanitang lunsod na nilupig ng mga Israelita ay lubusang nilipol. (Bil 21:1-3, 34, 35; Jos 6:20, 21; 8:21-27; 10:26-40; 11:10-14) Dahil dito, sinasabi ng ilang kritiko na ang Hebreong Kasulatan, o "Matandang Tipan," ay lipos ng espiritu ng kalupitan at walang-taros na pagpatay. Gayunman, maliwanag na ang usaping nasasangkot ay ang pagkilala o hindi pagkilala sa soberanya ng Diyos sa lupa at sa mga tumatahan dito. Ibinigay niya sa 'binhi ni Abraham' ang karapatang manirahan sa lupain ng Canaan, anupat ginawa iyon sa pamamagitan ng isang pinanumpaang tipan. (Gen 12:5-7; 15:17-21; ihambing ang Deu 32:8; Gaw 17:26.) Ngunit higit pa sa basta pagpapalayas o pagtataboy sa mga naninirahan noon sa lupaing iyon ang nilayon ng Diyos. Nasasangkot din ang kaniyang karapatang gumanap bilang "Hukom ng buong lupa" (Gen 18:25) at magtalaga ng sentensiyang kamatayan sa mga masusumpungang karapat-dapat dito, gayundin ang kaniyang karapatang ipatupad ang gayong utos.

Ang pagiging makatarungan ng makahulang sumpa ng Diyos kay Canaan ay lubusang pinatunayan ng mga kalagayang umiral sa Canaan noong panahon ng pananakop ng Israel. Pinahintulutan ni Jehova na lumipas ang 400 taon mula noong panahon ni Abraham upang 'ang kamalian ng mga Amorita ay malubos.' (Gen 15:16) Ang isang malinaw na pahiwatig ng kasamaang nakikita na noon sa mga Canaanita ay ang mga Hiteong asawa ni Esau, na "naging sanhi ng kapaitan ng espiritu para kay Isaac at kay Rebeka" anupat si Rebeka ay 'namuhi sa kaniyang buhay dahil sa kanila.' (Gen 26:34, 35; 27:46) Noong sumunod na mga siglo, ang Canaan ay natigmak ng karima-rimarim na idolatriya, imoralidad, at pagbububo ng dugo. Labis-labis ang kabuktutan ng relihiyong Canaanita, anupat maliwanag na ang kanilang "mga sagradong poste" at "mga sagradong haligi" ay mga sagisag ng ari ng lalaki, at marami sa mga ritwal sa kanilang "matataas na dako" ay nagsasangkot ng labis-labis na pagpapakasasa sa sekso at kahalayan. (Exo 23:24; 34:12, 13; Bil 33:52; Deu 7:5) Ang insesto, sodomiya, at bestiyalidad ay bahagi ng 'ginagawa sa lupain ng Canaan' na nagparumi sa lupain at dahil sa kamaliang iyon ay "isusuka ng lupain ang mga tumatahan sa kaniya." (Lev 18:2-25) Kasama rin sa karima-rimarim na mga gawain ng mga Canaanita ang mahika, panggagayuma sa pamamagitan ng engkanto, espiritismo, at paghahain ng kanilang mga anak sa apoy.—Deu 18:9-12.

Mga sagradong haligi (stela) at isang mesa para sa paghahandog na natagpuan sa Hazor. Ang inskripsiyon sa stela sa gitna ay maaaring sumasagisag sa isang pakiusap sa diyos-buwan

Si Baal ang pinakaprominente sa mga bathalang sinasamba ng mga Canaanita. (Huk 2:12, 13; ihambing ang Huk 6:25-32; 1Ha 16:30-32.) Ang mga diyosa ng Canaan na sina Astoret (Huk 2:13; 10:6; 1Sa 7:3, 4), Asera, at Anat ay inilalarawan sa isang tekstong Ehipsiyo bilang mga inang-diyosa at mga sagradong patutot na nananatiling birhen (sa literal, "ang mga dakilang diyosa na naglilihi ngunit hindi nagsisilang"). Lumilitaw na ang pagsamba sa kanila ay laging nauugnay sa paglilingkod ng mga patutot sa templo. Ang mga diyosang ito ay sumagisag, hindi lamang sa matinding seksuwal na pagnanasa, kundi pati sa sadistikong karahasan at pakikipagdigma. Kaya naman ang diyosang si Anat ay inilalarawan sa Epiko ni Baal mula sa Ugarit bilang nagpapangyari ng lansakang pagpatay sa mga lalaki at pagkatapos ay ipinapalamuti sa kaniyang sarili ang nakabiting mga ulo at ikinakabit sa kaniyang paha ang mga kamay ng mga lalaki habang tuwang-tuwa siyang nagtatampisaw sa kanilang dugo. Ang mga pigurin ng diyosang si Astoret na natuklasan sa Palestina ay wangis ng isang babaing hubad na labis na pinalaki ang mga sangkap sa sekso. Tungkol sa kanilang pagsamba sa ari ng lalaki, ang arkeologong si W. F. Albright ay nagsabi: "Sa kasukdulan nito, . . . ang erotikong aspekto ng kanilang kulto ay nakalubog na sa napakaruming kalagayang panlipunan."—*Archaeology and the Religion of Israel,* 1968, p. 76, 77; tingnan ang ASTORET; BAAL Blg. 4.

Ang isa pa sa kanilang kasuklam-suklam na mga gawain ay ang paghahain ng kanilang mga anak. Ayon kay Merrill F. Unger: "Natuklasan sa mga paghuhukay sa Palestina ang mga bunton ng abo at labí ng mga kalansay ng mga sanggol sa mga sementeryo sa palibot ng mga altar ng mga pagano, na nagpapahiwatig na laganap noon ang malupit at kasuklam-suklam na gawaing ito." (*Archaeology and the Old Testament,* 1964, p. 279) Ang *Halley's Bible Handbook* (1964, p. 161) ay nagsabi: "Ang mga Canaanita ay sumamba, sa pamamagitan ng imoral na pagpapakasasa, bilang isang relihiyosong ritwal, sa harap ng kanilang mga diyos; at pagkatapos, sa pamamagitan ng pagpaslang sa kanilang mga panganay na anak, bilang hain sa mga diyos ding ito. Sa kalakhang bahagi, waring ang lupain ng Canaan ay naging parang Sodoma at Gomorra sa pambansang lawak. . . . May karapatan pa bang umiral ang isang sibilisasyon na gayon katindi ang karumihan at kalupitan? . . . Pinagtatakhan ng mga arkeologong naghuhukay sa mga guho ng mga Canaanitang lunsod kung bakit hindi sila pinuksa ng Diyos nang mas maaga."—LARAWAN, Tomo 1, p. 739.

Ginamit ni Jehova ang kaniyang karapatan bilang soberano upang maglapat ng hatol na kamatayan sa balakyot na mga tao ng buong lupa noong panahon ng pangglobong Baha; ginawa rin niya iyon may kinalaman sa buong Distrito ng mga lunsod ng Sodoma at Gomorra dahil sa 'malakas na sigaw ng pagdaing tungkol sa kanila at sa kanilang napakabigat na kasalanan' (Gen 18:20; 19:13); inilapat niya ang hatol na pagkapuksa sa mga hukbong militar ni Paraon sa Dagat na Pula; nilipol din niya ang mga sambahayan ni Kora at ng iba pang mga rebelde sa gitna ng mga Israelita mismo. Sa nabanggit na mga kaso, likas na mga puwersa ang ginamit ng Diyos upang isagawa ang pagpuksa. Sa kabilang pa-

nig, ang mga Israelita naman ang binigyan ni Jehova ng sagradong tungkulin na maging pangunahing mga tagapaglapat ng kaniyang hatol, sa patnubay ng kaniyang anghelikong mensahero at sa tulong ng walang-kapantay na kapangyarihan ng Diyos. (Exo 23:20-23, 27, 28; Deu 9:3, 4; 20:15-18; Jos 10:42) Gayunpaman, ang naging resulta nito sa mga Canaanita ay walang ipinagkaiba sa magiging resulta kung pinili ng Diyos na puksain sila sa pamamagitan ng baha, maapoy na pagsabog, o lindol, at bagaman mga tao ang ginamit upang patayin ang mga taong hinatulan, kahit waring di-kaayaaya ang kanilang atas, walang alinlangang tama pa rin ang paglipol na itinalaga ng Diyos. (Jer 48:10) Sa pamamagitan ng paggamit sa mga taong iyon, na nakipaglaban sa "pitong bansa na higit na matao at makapangyarihan" kaysa sa kanila, ang kapangyarihan ni Jehova ay napadakila at ang kaniyang pagka-Diyos ay napatunayan.—Deu 7:1; Lev 25:38.

Salig sa napakatibay na ebidensiya, alam ng mga Canaanita na ang Israel ang piling bayan at kasangkapan ng Diyos. (Jos 2:9-21, 24; 9:24-27) Gayunman, maliban kay Rahab at sa kaniyang pamilya at sa mga lunsod ng mga Gibeonita, yaong mga itinalaga sa pagkapuksa ay hindi humiling na kaawaan sila ni sinamantala man nila ang pagkakataong tumakas, kundi sa halip ay pinili nilang magmatigas at maghimagsik laban kay Jehova. Hindi niya sila pinilit na magpasakop sa kaniyang ipinahayag na kalooban kundi, sa halip, 'hinayaan niyang magpakasutil ang kanilang mga puso anupat nagdeklara sila ng digmaan laban sa Israel, nang sa gayon ay maitalaga niya sila sa pagkapuksa, upang hindi sila tumanggap ng anumang paglingap, kundi malipol nga niya sila' bilang paglalapat ng kaniyang kahatulan laban sa kanila.—Jos 11:19, 20.

May-katalinuhang 'hindi inalis ni Josue ang isa mang salita sa lahat ng iniutos ni Jehova kay Moises' may kinalaman sa pagpuksa sa mga Canaanita. (Jos 11:15) Ngunit hindi lubusang sumunod ang bansang Israel sa kaniyang mahusay na pangunguna. Hindi nila lubusang inalis ang pinagmumulan ng karumihan ng lupain. Dahil may mga Canaanita pa rin sa gitna nila, nahawahan ang Israel ng kanilang mga gawain, anupat tiyak na naging sanhi ito ng mas maraming kamatayan (bukod pa sa krimen, imoralidad, at idolatriya) kaysa sa bilang ng mamamatay kung may-katapatan sanang sinunod ang itinalagang paglipol sa lahat ng Canaanita. (Bil 33:55, 56; Huk 2:1-3, 11-23; Aw 106:34-43) Binabalaan ni Jehova ang mga Israelita na ang kaniyang katarungan at mga kahatulan ay walang itatangi at na kung ang mga Israelita ay magkakaroon ng kaugnayan sa mga Canaanita, makikipag-asawa sa mga ito, makikibahagi sa relihiyon ng mga ito, at susunod sa relihiyosong mga kaugalian at buktot na mga gawain ng mga ito, tiyak na itatalaga rin sila sa pagkalipol at sila rin ay 'isusuka mula sa lupain.'—Exo 23:32, 33; 34:12-17; Lev 18:26-30; Deu 7:2-5, 25, 26.

Sinasabi sa Hukom 3:1, 2 na hinayaan ni Jehova na manatili ang ilan sa mga bansang Canaanita "upang sa pamamagitan nila ay masubok ang Israel, samakatuwid ay lahat niyaong mga hindi pa nakaranas ng alinman sa mga digmaan sa Canaan; iyon ay upang magkaroon lamang ng karanasan ang mga salinlahi ng mga anak ni Israel, anupat maturuan sila ng pakikipagdigma, samakatuwid ay yaon lamang mga hindi pa nakaranas ng gayong mga bagay noong una." Hindi ito salungat sa mas naunang pananalita (Huk 2:20-22) na pinahintulutan ni Jehova na manatili ang mga bansang ito dahil sa kawalang-katapatan ng Israel at upang "masubok ang Israel, kung sila ba ay magiging mga tagapag-ingat ng daan ni Jehova." Sa halip, kaayon ito ng dahilang iyon at ipinakikita nito na sa gayong paraan, ang darating na mga salinlahi ng mga Israelita ay magkakaroon ng pagkakataong magpamalas ng kanilang pagsunod sa mga utos ng Diyos may kinalaman sa mga Canaanita, anupat inilalagay sa pagsubok ang kanilang pananampalataya manganib man ang kanilang buhay sa digmaan upang patunayang masunurin sila.

Dahil sa lahat ng nabanggit, maliwanag na hindi makatuwiran ang opinyon ng ilang kritiko ng Bibliya na ang pagpuksa ng Israel sa mga Canaanita ay hindi kaayon ng diwa ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, gaya ng makikita kung paghahambingin ang Mateo 3:7-12; 22:1-7; 23:33; 25:41-46; Marcos 12:1-9; Lucas 19:14, 27; Roma 1:18-32; 2 Tesalonica 1:6-9; 2:3; at Apocalipsis 19:11-21.

Kasaysayan Nang Dakong Huli. Pagkatapos ng pananakop sa Canaan, ang kalagayan sa pagitan ng mga Canaanita at mga Israelita ay unti-unting naging mapayapa, bagaman ikinapinsala ito ng Israel. (Huk 3:5, 6; ihambing ang Huk 19:11-14.) Pansamantalang pinamunuan ang mga Israelita ng sunud-sunod na mga tagapamahalang Siryano, Moabita, at Filisteo, ngunit noong panahon ni Jabin, tinatawag na "hari ng Canaan," muling nagkaroon ng sapat na lakas ang mga Canaanita upang masupil ang Israel sa loob ng 20 taon. (Huk 4:2, 3) Pagkatapos ng lubos na pagkatalo ni Jabin sa kamay ni Barak, ang mga suliranin ng Israel bago sila maging isang kaharian ay pangunahin nang nanggaling sa mga di-Canaanita—mga Midianita, mga Ammonita, at mga Filisteo. Gayundin noong panahon ni Samuel, sa mga tribong Canaanita, tanging ang mga Amorita ang binanggit. (1Sa 7:14) Pinalayas ni Haring David ang mga Jebusita mula sa Jerusalem (2Sa 5:6-9), ngunit ang kaniyang malalaking kampanya ay laban sa mga Filisteo, mga Ammonita,

mga Moabita, mga Edomita, mga Amalekita, at mga Siryano. Kaya ang mga Canaanita, bagaman mayroon pang mga lunsod at lupain sa teritoryo ng Israel (2Sa 24:7, 16-18), ay maliwanag na hindi na banta sa pakikipagdigma. Dalawang Hiteong mandirigma ang binabanggit na kabilang sa hukbong pandigma ni David.—1Sa 26:6; 2Sa 23:39.

Noong panahon ng pamamahala ni Solomon, puwersahan niyang pinagtrabaho ang mga nalabi ng mga tribong Canaanita sa kaniyang maraming proyekto (1Ha 9:20, 21), anupat ang kaniyang gawaing pagtatayo ay umabot hanggang sa Canaanitang lunsod ng Hamat sa malayong hilaga. (2Cr 8:4) Ngunit nang maglaon, ang kaniyang mga asawang Canaanita ang naging isang dahilan ng pagbagsak ni Solomon, ng pagkawala ng kalakhang bahagi ng kaharian para sa kaniyang tagapagmana, at ng pagsamâ ng relihiyon ng bansa. (1Ha 11:1, 13, 31-33) Mula noong paghahari ni Solomon (1037-998 B.C.E.) hanggang sa pamamahala ni Jehoram ng Israel (mga 917-905 B.C.E.), waring tanging ang mga Hiteo ang nanatiling prominente at malakas bilang isang tribo, bagaman maliwanag na sila'y nasa dakong H ng teritoryo ng Israel at karatig ng Sirya o nasa loob nito.—1Ha 10:29; 2Ha 7:6.

Ang pakikipag-asawa sa mga Canaanita ay isang suliranin pa rin sa pinabalik na mga Israelita pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya (Ezr 9:1, 2), ngunit ang mga kahariang Canaanita, kabilang na yaong sa mga Hiteo, ay maliwanag na naglaho dahil sa pananalakay ng Sirya, Asirya, at Babilonya. Nang maglaon, ang terminong "Canaan" ay pangunahin nang tumukoy sa Fenicia, gaya sa hula ni Isaias may kinalaman sa Tiro (Isa 23:1, 11, tlb sa *Rbi8*) at sa kaso ng babaing "taga-Fenicia" (sa literal, "Canaanita" [sa Gr., *Kha·na·nai'a*]) mula sa rehiyon ng Tiro at Sidon na lumapit kay Jesus.—Mat 15:22, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang Mar 7:26.

Komersiyal at Heopulitikal na Kahalagahan. Ang Canaan ay nagsilbing isang tulay na lupa, yamang ang Ehipto ay ikinonekta nito sa Asia at, partikular na, sa Mesopotamia. Bagaman ang ekonomiya ng bansa ay pangunahin nang agrikultural, nakipagkalakalan din ang mga tao roon. Ang mga daungang lunsod ng Tiro at Sidon ay naging mahahalagang sentro ng kalakalan na may mga pangkat ng mga barko na bantog sa lahat ng dako ng daigdig noon. (Ihambing ang Eze 27.) Kaya noon pa mang panahon ni Job, ang salitang "Canaanita" ay singkahulugan na ng "negosyante" at isinasalin nang gayon. (Job 41:6; Zef 1:11; pansinin din ang pagtukoy sa Babilonya bilang "lupain ng Canaan," Eze 17:4, 12.) Ang Canaan ay nasa isang lubhang estratehikong dako sa Fertile Crescent at naging puntirya ng malalaking imperyo ng Mesopotamia, Asia Minor, at Aprika na naghangad na kumontrol sa daanang militar at sa daloy ng mga kalakal na dumaraan sa Canaan. Samakatuwid, nang ilagay ng Diyos ang kaniyang piling bayan sa lupaing ito, tiyak na nakatawag iyon ng pansin ng mga bansa at nagkaroon ng malawakang mga epekto; sa diwang heograpiko, at lalong mahalaga sa diwang relihiyoso, ang mga Israelita ay masasabing nananahanan "sa gitna ng lupa."—Eze 38:12.

Wika. Bagaman maliwanag na ipinakikita ng rekord ng Bibliya na ang mga Canaanita ay Hamitiko, sinasabi ng karamihan sa mga reperensiyang akda na sila ay lahing Semitiko. Ang klasipikasyong ito ay batay sa katibayan na nagsasalita ng isang wikang Semitiko ang mga Canaanita. Ang katibayang pinakamadalas gamitin ay ang maraming teksto na natagpuan sa Ras Shamra (Ugarit) na nakasulat sa isang Semitikong wika o diyalekto at itinuturing na mula pa noong ika-14 na siglo B.C.E. Gayunman, lumilitaw na ang Ugarit ay nasa labas ng mga hangganan ng Canaan na binabanggit sa Bibliya. Isang artikulo ni A. F. Rainey sa *The Biblical Archaeologist* (1965, p. 105) ang nagsabi na sa mga saligang etniko, pulitikal, at, malamang, lingguwistika "maliwanag na ngayon na ang Ugarit ay maling tawaging isang 'Canaanitang' lunsod." Nagbigay siya ng higit pang katibayan upang ipakitang "ang Ugarit at ang lupain ng Canaan ay magkahiwalay at magkaibang pulitikal na pamahalaan." Samakatuwid, ang mga tapyas na iyon ay hindi mapagbabatayan upang matukoy ang wika ng mga Canaanita.

Marami sa Amarna Tablets na natagpuan sa Ehipto ang talagang nanggaling sa mga lunsod na nasa loob mismo ng Canaan, at ang mga tapyas na ito, na nauna pa sa pananakop ng Israel, ay pangunahin nang nakasulat sa *cuneiform* na Babilonyo, isang wikang Semitiko. Gayunman, ito ang wikang diplomatiko ng buong Gitnang Silangan noong panahong iyon, anupat ginamit iyon maging sa pagliham sa korte ng Ehipto. Kaya naman dapat pansinin ang sinabi sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 495) na "ang Amarna Letters ay naglalaman ng katibayang sumusuhay sa opinyon na may *di-Semitikong mga etnikong grupo* na namayan sa Palestina at Sirya sa isang maagang panahon, sapagkat marami sa mga liham na ito ang kakikitaan ng *malinaw na impluwensiya ng mga wikang di-Semitiko."* (Amin ang italiko.) Ang totoo ay hindi pa rin tiyak kung ano ang *orihinal* na wika na ginamit ng mga unang tumahan sa Canaan.

Gayunman, totoo na waring ipinakikita ng mismong ulat ng Bibliya na si Abraham at ang kaniyang mga inapo ay nakipag-usap sa mga tao ng Canaan at hindi nangailangan ng tagapagsalin, at mapapansin din na, bagaman ginamit sa ulat ang ilang di-Semitikong pangalan ng mga lugar, ang karamihan

ng mga bayan at lunsod na nabihag ng mga Israelita ay mayroon nang pangalang Semitiko. Gayunman, ang mga haring Filisteo noong panahon ni Abraham, at maliwanag na noon ding panahon ni David, ay tinawag na "Abimelec" (Gen 20:2; 21:32; Aw 34:Sup), isang pangalan (o titulo) na tunay na Semitiko, samantalang hindi iginigiit ninuman na ang mga Filisteo ay lahing Semitiko. Kaya lumilitaw na ang wika ng mga tribong Canaanita, sa paglipas ng maraming siglo mula noong guluhin ang mga wika sa Babel (Gen 11:8, 9), ay waring nagbago mula sa kanilang orihinal na wikang Hamitiko tungo sa isang wikang Semitiko. Maaaring ito ay dahil sa kanilang malapít na pakikipagsamahan sa mga tao ng Sirya na nagsasalita ng Aramaiko, resulta ng pamumuno ng Mesopotamia sa loob ng ilang panahon, o dulot ng iba pang kadahilanan na hindi alam sa ngayon. Ang gayong pagbabago ay katulad ng nangyari sa ibang mga sinaunang bansa. Halimbawa, bagaman ang sinaunang mga Persiano ay nagmula sa angkang Indo-Europeo (Japetiko), nang maglaon ay gumamit sila ng wika at sulat na Semitikong Arameano.

Ang "wika ng Canaan" na tinutukoy sa Isaias 19:18 ay Hebreo, ang pangunahing wika sa lupain noong panahong iyon (ikawalong siglo B.C.E.).

CANANEO [mula sa Aramaiko, nangangahulugang "Panatiko; Masigasig"]. Isang katawagang ibinansag sa apostol na si Simon upang ipakitang iba siya sa apostol na si Simon Pedro. (Mat 10:4; Mar 3:18) Ipinapalagay na ang terminong "Cananeo" ay nagmula sa Aramaiko at lumilitaw na katumbas ng salitang Griego na *ze·lo·tes′* na nangangahulugang "panatiko; masigasig."—Luc 6:15; Gaw 1:13.

CANDACE. Isang reyna ng Etiopia; ang kaniyang ingat-yaman ay naging Kristiyano. (Gaw 8:27) Ang "Candace," tulad ng "Paraon" at "Cesar," ay itinuturing na isang titulo sa halip na isang espesipikong personal na pangalan. Ginamit ng sinaunang mga manunulat, kabilang na sina Strabo, Pliny na Nakatatanda, at Eusebius, ang katawagang ito bilang pagtukoy sa mga reyna ng Etiopia. Isinulat ni Pliny na Nakatatanda (mga 23-79 C.E.) na "ang bayan [ng Meroë, kabisera ng sinaunang Etiopia] ay may iilang gusali. Sinabi nilang pinamamahalaan ito ng isang babae, si Candace, isang pangalan na itinawag sa magkakasunod na reyna sa loob ng maraming taon."—*Natural History,* VI, xxxv, 186.

CAPADOCIA. Noong mga araw ng mga apostol, ang Capadocia ay isang malaking rehiyon sa gitna ng silanganing bahagi ng Asia Minor. Karaniwa'y malamig ang klima rito at madalang ang kakahuyan. Ito'y nasa isang talampas na ang kalakhang bahagi ay may taas na 900 m (3,000 piye). Ang mga hangganan nito ay nagbagu-bago sa buong kasaysayan, ngunit sa pangkalahatan, ang mga ito ay ang Ponto sa H, ang Galacia at ang Licaonia sa K, ang Cilicia at ang Kabundukan ng Taurus sa T, at ang Armenia at ang itaas na bahagi ng Ilog Eufrates sa S. Karaniwan dito ang malawakang pagpapastol ng mga tupa, at marami ring baka at maiinam na kabayo. Trigo ang pangunahing produktong butil.

Sa ilalim ni Ciro, ang Capadocia ay ginawang bahagi ng Imperyo ng Persia at ang orihinal na rehiyon ay pinaghatian ng mga satrapa ng Ponto at ng Capadocia. Noong panahon ng Seleucidong dinastiya ng Sirya, pinahintulutang mamahala rito ang mga sakop na hari. Winakasan ito ni Emperador Tiberio ng Roma noong 17 C.E., at ang Capadocia ay naging isang Romanong probinsiya na nasa ilalim ng pangangasiwa ng isang prokurador. Pinalaki ni Vespasian ang probinsiya noong 70 C.E. at isinama ito sa Armenia, sa gayo'y naging isang pangunahing probinsiya sa hanggahan sa Silangan. Naging mahalaga ang lokasyon ng Capadocia dahil sa mga daang bumabagtas sa rehiyong ito, anupat ang isa ay mula sa Tarso sa Mediteraneo at dumaraan sa puwang sa Kabundukan ng Taurus na kilalá bilang Cilician Gates, pagkatapos ay tumatawid ng Capadocia patungo sa probinsiya ng Ponto, at hanggang sa mga daungan sa Dagat na Itim.

Maliwanag na ang mga katutubo ng Capadocia ay mga Aryanong nagmula sa angkang Japetiko, ngunit pagsapit ng ikalawang siglo B.C.E. ay nagkaroon na ng mga pamayanang Judio roon. Kabilang sa mga presente sa Jerusalem noong Pentecostes ng 33 C.E. ang mga Judiong nagmula sa Capadocia. (Gaw 2:9) Malamang na dahil dito kung kaya maagang lumaganap sa Capadocia ang Kristiyanismo, at kabilang ang mga Kristiyanong taga-Capadocia sa mga pinatungkulan ni Pedro ng kaniyang unang liham.—1Pe 1:1.

CAPERNAUM [mula sa Heb., nangangahulugang "Nayon ni Nahum"; o, "Nayon ng Pag-aliw"]. Isang lunsod na nagkaroon ng mahalagang papel sa ministeryo ni Jesus sa lupa. Ito ay nasa HK baybayin ng Dagat ng Galilea. Mayroon itong tanggapan ng buwis, at dito tinawag ni Jesus si Mateo upang maging kaniyang alagad (Mat 9:9). Marahil ay mayroon din itong himpilan ng militar, sapagkat may senturyong naninirahan doon. (Mat 8:5) Nakatira rin doon ang isang tagapaglingkod ng hari, na malamang ay mayaman dahil mayroon itong mga alipin. (Ju 4:46-53) Ipinahihiwatig ng mga bagay na ito na malamang na ang Capernaum ay may kalakihan at importante anupat karapat-dapat tawaging "isang lunsod ng Galilea."—Luc 4:31.

Dalawang pangunahing lugar ang iminumungkahi bilang orihinal na lokasyon ng Capernaum. Ipinapalagay ng marami na ang mga guho ng Khan Minyeh (Horvat Minnim), na nasa Dagat ng Galilea sa HS sulok ng Kapatagan ng Genesaret, ang malamang na lokasyon ng Capernaum, ngunit ipinahihiwatig ng mga paghuhukay roon na ang mga guho niyaon ay sa mga Arabe. Kaya ang natitira na lamang ay ang Tell Hum (Kefar Nahum), isang malawak na kaguhuan na mga 4 na km (2.5 mi) pa mula sa Khan Minyeh at nasa kahabaan ng baybayin sa dakong HS, anupat halos gayundin ang distansiya nito sa TK ng dako kung saan pumapasok ang Ilog Jordan sa Dagat ng Galilea. Dito ay makitid ang kapatagan ng baybayin, ngunit noong sinaunang mga panahon, may lansangang nagmumula sa Jordan pababa sa Capernaum at bumabagtas sa Kapatagan ng Genesaret anupat karugtong ng bantog na ruta ng kalakalan na nagsisimula sa Mesopotamia at Damasco patungong Palestina hanggang Ehipto. Maraming sapa na umaagos sa Kapatagan ng Genesaret patungo sa Dagat ng Galilea, at dahil sa dami ng mga halamang natatangay ng mga sapang ito, maraming isda ang dumaragsa sa Dagat ng Galilea, kung kaya magandang lokasyon ito para sa mga mangingisda.—LARAWAN, Tomo 2, p. 739.

Noong pasimula ng kaniyang ministeryo, pagkatapos ng kasalan sa Cana kung saan ginawa niya ang kaniyang unang himala, si Jesus, kasama ang kaniyang ina, mga kapatid na lalaki, at mga alagad, ay naglakbay mula sa Cana pababa sa Capernaum, at nanatili sila roon nang ilang araw bago umahon sa Jerusalem para sa Paskuwa ng taóng 30 C.E.—Ju 2:12, 13.

Nang maglaon, matapos niyang simulan ang kaniyang dakilang ministeryo sa Galilea at noong nasa Cana na naman siya, makahimalang pinagaling ni Jesus ang anak na lalaki ng isang miyembro ng maharlikang korte ni Herodes Antipas, bagaman ang batang may sakit ay nasa Capernaum na mga 26 na km (16 na mi) ang layo mula sa Cana. (Ju 4:46-54) Maliwanag na mabilis na napabalita sa karatig na mga bayan ang himalang ito anupat nang makaalis si Jesus sa Cana at dumating sa kaniyang sariling bayan ng Nazaret, nasabi niya sa kaniyang mga tagapakinig sa lunsod na iyon na malamang na hihilingin nila na gawin niya sa Nazaret "ang mga bagay na narinig naming nangyari sa Capernaum." (Luc 4:16, 23) Pagkalisan sa Nazaret, kung saan pinagtangkaan siyang patayin ng taong-bayan, si Jesus ay "nanahanan sa Capernaum sa tabi ng dagat sa mga distrito ng Zebulon at Neptali" (Mat 4:13-16; Luc 4:28-31), sa gayo'y tinupad niya ang hula ni Isaias (9:1, 2) na isang malaking liwanag ang makikita niyaong mga lumalakad sa kadiliman sa pook na iyon.

Posibleng sa kahabaan ng Kapatagan ng Genesaret, na nasa TK ng Capernaum, muling nakita ni Jesus sina Pedro at Andres (na noo'y mga alagad na niya; Ju 1:35-42) at doon niya sila tuwirang inanyayahan na maging aktibong mga tagasunod niya sa ministeryo, pagkatapos ay inanyayahan din niya sina Santiago at Juan. (Mar 1:16-21) Kasunod nito, nangaral si Jesus sa sinagoga ng Capernaum, anupat pinagaling niya ang isang lalaking naroroon na inaalihan ng demonyo, at mula sa lunsod na ito, "patuloy na lumaganap sa bawat sulok ng lupain sa paligid" ang ulat tungkol sa kaniyang pangangaral at mga himala. (Luc 4:31-37; Mar 1:21-28; tingnan ang SINAGOGA.) Nasa Capernaum ang tahanan ng mga mangingisdang sina Pedro at Andres, at dito pinagaling ni Jesus ang biyenang babae ni Pedro. Pagkatapos nito, dinumog ng mga tao ang bahay na iyon, dala ang mga taong may karamdaman at inaalihan ng demonyo upang mapagaling niya.—Mar 1:29-34; Luc 4:38-41.

Pagkatapos niyang maglakbay sa Galilea upang mangaral kasama ang apat na alagad na tinawag mula sa Capernaum, bumalik si Jesus sa Capernaum, na noo'y maaari nang tawaging "kaniyang sariling lunsod," at masasabing "tahanan" niya. (Mat 9:1; Mar 2:1) Muli, dumagsa ang mga pulutong sa palibot ng bahay, at sa pagkakataong iyon ay pinagaling ni Jesus ang isang paralitikong ibinaba mula sa isang butas sa bubong. (Mar 2:2-12) Nang maglaon, nang makita ni Jesus si Mateo sa tanggapan ng buwis, inanyayahan din siya ni Jesus, at si Mateo ang naging ikalimang alagad na sumama kay Jesus sa aktibong ministeryo. Sa bahay ni Mateo sa Capernaum, dumalo si Jesus sa isang malaking piging kung saan maraming maniningil ng buwis, isang pangkat na hinahamak ng mga Pariseo.—Mat 9:9-11; Luc 5:27-30.

Matapos pumasok sa Judea at Jerusalem at dumalo sa Paskuwa ng 31 C.E., bumalik si Jesus sa Galilea, at malamang na siya'y nasa isang bundok sa kapaligiran ng Capernaum nang piliin niya ang 12 upang maging kaniyang mga apostol at nang bigkasin niya ang bantog na Sermon sa Bundok. (Luc 6:12-49) Pagpasok niya sa Capernaum, sinalubong siya ng matatandang lalaki ng mga Judio na nakikiusap para sa isang opisyal ng hukbo na nagpamalas ng pag-ibig sa bansang Judio, anupat ipinagtayo pa nga sila nito ng isang sinagoga sa lunsod. Gayon na lamang ang pananampalataya ng Gentil na opisyal na ito sa kapangyarihan ni Jesus na magpagaling ng isang may-sakit na alipin kahit nasa malayo (yamang bago pa nito ay nagpagaling si Jesus ng isang anak ng tagapaglingkod ng hari). Ikinamangha ni Jesus ang pananampalataya ng opisyal na ito anupat inihula niya na ang mga tao "mula sa mga silanganing bahagi at mga kanluraning bahagi" ay

hihilig sa mesa na kasama nina Abraham, Isaac, at Jacob sa Kaharian ng langit.—Mat 8:5-13; Luc 7:1-10.

Sa pagtatapos ng kaniyang ikalawang paglalakbay upang mangaral sa Galilea at matapos siyang gumawa sa lupain ng mga Geraseno (o mga Gadareno) sa TS ng Dagat ng Galilea, 'muling tumawid si Jesus patungo sa katapat na baybayin,' malamang ay sa kapaligiran ng Capernaum. (Mat 8:28; Mar 5:1, 21; Luc 8:26, 40) Sa gitna ng pulutong na naghihintay sa baybayin, isang babae ang napagaling nang hipuin niya ang kasuutan ni Jesus. Pagkatapos nito ay nagsagawa si Jesus ng isang mas malaking himala nang buhayin niya ang namatay na anak na babae ni Jairo, isang punong opisyal ng sinagoga. Muli, bagaman iniutos ni Jesus na huwag ipagsabi ang tungkol sa pagkabuhay-muling ito, "ang usapan tungkol dito ay lumaganap sa buong pook na iyon." (Mat 9:18-26; Mar 5:22-43; Luc 8:40-56) Posible ring sa Capernaum o sa kapaligiran nito pinagaling ni Jesus ang dalawang lalaking bulag gayundin ang isang lalaking pipi na inaalihan ng demonyo.—Mat 9:27-34.

Sa pagtatapos ng kaniyang ikatlong paglalakbay sa Galilea upang mangaral at nang malapit na ang Paskuwa ng 32 C.E. (Ju 6:4), naglakad si Jesus sa ibabaw ng tubig ng Dagat ng Galilea nang tumawid sila patungo sa baybayin ng Genesaret malapit sa Capernaum. Pagkapasok sa Capernaum, natagpuan siya ng mga pulutong na sumunod sa kaniya mula sa kabilang ibayo ng dagat. Nang magbigay si Jesus ng isang diskurso upang ituwid ang materyalistikong interes sa kaniya ng karamihan, marami sa kaniyang mga alagad ang umalis sa pangkat ng kaniyang mga tagasunod. Dahil dito, isang mas maliit na bilang ng mga tapat ang natira. (Mat 14:23-34; Mar 6:53; Ju 6:17-71) Pagkatapos niyang daluhan ang Paskuwa ng 32 C.E. sa Jerusalem, malamang na nasa Capernaum si Jesus nang sawayin niya ang mga tradisyonalistang Pariseo dahil pinupuna nila ang mga alagad ni Jesus habang pinawawalang-saysay naman nila ang Salita ng Diyos sa pamamagitan ng kanilang mga tradisyon.—Mat 15:1-20; Mar 7:1-23; Ju 7:1.

Bilang panghuli, ilang panahon bago ang Kapistahan ng mga Kubol ng 32 C.E., noong malapit nang matapos ang kaniyang gawain sa Galilea at sa hilagaang bahagi ng lupain, sa Capernaum makahimalang inilaan ni Jesus ang salaping pambayad ng buwis sa templo at doon niya inilahad ang mga ilustrasyon hinggil sa pagiging dakila sa Kaharian ng langit, sa tupang naligaw, at sa paglutas ng mga di-pagkakasundo.—Mat 17:24–18:35; Mar 9:33-50; Luc 9:46-50.

Ang Capernaum, kasama ng kalapit na mga lunsod ng Corazin at Betsaida, ay isa sa mga lugar kung saan isinagawa ni Jesus ang karamihan sa kaniyang makapangyarihang mga gawa. (Mat 11:20-24; Luc 10:13-15) Sa espirituwal na paraan, ang Capernaum ay dinakila nang abot-langit dahil sa pangangaral at mga himalang ginawa roon ni Jesus, ngunit ngayon ay ibababa ito, wika nga, sa Hades, na lumalarawan sa lalim ng magiging pagkakababa nito. Gamit ang isang *hyperbole,* sinabi ni Jesus na kahit ang Sodoma ay hindi malilipol kung pinagpakitaan ito ng pabor gaya ng Capernaum. Sa ngayon, ang lunsod ng Capernaum, tulad ng Sodoma, ay naglaho na, anupat ang mga guho nito sa Tell Hum (Kefar Nahum) ay may lawak na mga 1.5 km (1 mi) sa kahabaan ng baybaying dagat.

CAPTOR, MGA CAPTORIM. Ang mga Captorim ay kabilang sa mga inapo ni Ham sa pamamagitan ni Mizraim. (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:12) Noong isang di-tiyak na panahon bago ang Pag-alis ng mga Israelita mula sa Ehipto (1513 B.C.E.), sinakop ng mga Captorim ang lupain sa TK bahagi ng Canaan, at itinaboy ang isang grupo ng mga tao na kilalá bilang mga Avim. (Deu 2:23) Sa ibang talata, ang pangalang Captor (gayundin ang Creta, *NW*) ay itinawag sa "pulo" o "baybaying lupain" (*RS, AT,* at iba pa) na pinanggalingan ng mga Filisteong nandayuhan sa Canaan.—Jer 47:4; Am 9:7.

Lubhang pinagtatalunan ang pagkakakilanlan ng Captor. Ang ilan sa mga lugar na iminumungkahi ay ang rehiyon ng Delta ng Ehipto, ang timog-silangang baybayin ng Asia Minor (lakip na ang Cilicia), ang Capadocia, at ang Creta. Sa ngayon, mas pabor ang karamihan sa mga iskolar na tukuyin ito bilang ang pulo ng Creta, na malapit sa TS baybayin ng Gresya. Inilalakip din ng ilan sa ilalim ng pangalang Captor ang kalapit na mga pulo at mga baybaying lupain. Ang pangalang *Kaptara,* na natagpuan sa mga tekstong Asiro-Babilonyo, at ang *Kfty*(*w*) sa mga inskripsiyong Ehipsiyo, ay ipinapalagay na kumakatawan sa Captor. Ipinahihiwatig ng ilang katibayan na nakipagkalakalan ang mga Ehipsiyo (gayundin ang mga inapo ni Mizraim) sa mga Cretense mula noong unang mga panahon, marahil ay noong panahon ni Abraham.

Itinuturing ng maraming iskolar na ang "mga Captorim" sa Deuteronomio 2:23 ay aktuwal na tumutukoy sa mga Filisteo. Gayunman, yamang ang mga Filisteo ay ipinakikitang nanggaling sa mga Casluhim (isa pang sanga ng mga inapo ni Mizraim), ang mga Filisteo ay matatawag lamang na Captorim sa heograpikong diwa (at hindi ayon sa talaangkanan o lahi), samakatuwid nga, dahil naninirahan sila sa teritoryo ng Captor bago sila pumaroon sa Canaan. Kung gayon, matatawag silang Captorim kung paanong ang Hebreong si Jacob ay tinawag na isang Siryano (o Arameano). (Deu 26:5) Kung hindi naman, mangangahulugan ito na hindi

mga Filisteo ang tinutukoy sa Deuteronomio 2:23 at na iba pa ang liping pambansa ng mga Captorim na nandayuhan sa Canaan.

CARIANO, TAGAPAGBANTAY NA. Isang pangkat ng mga sundalo na tumulong kay Jehoiada upang pabagsakin si Athalia at iluklok si Jehoas bilang hari ng Juda.—2Ha 11:4, 13-16, 19.

Ipinapalagay ng maraming iskolar na ang tagapagbantay na Cariano ay ibang pangalan para sa mga Kereteo na kabilang sa mga hukbong militar ni David at ni Solomon. Sa pangmalas ng ilang iskolar, ang mga Kereteo ay nagsilbi ring pantanging tagapagbantay ng mga haring ito. (2Sa 8:18; 1Ha 1:38; 1Cr 18:17) Ang isa pang dahilan kung bakit pinaguugnay ang tagapagbantay na Cariano at ang mga Kereteo ay sapagkat sa 2 Samuel 20:23, ang tekstong Masoretiko ay kababasahan ng "tagapagbantay na Cariano" samantalang "mga Kereteo" naman ang mababasa sa panggilid nito, gayundin sa maraming iba pang manuskritong Hebreo.

Sa TK bahagi ng Asia Minor, may isang sinaunang distrito na tinatawag na Caria. Dahil pinaguugnay ng Ezekiel 25:16 at Zefanias 2:5 ang mga Filisteo at ang mga Kereteo, at dahil ang salin ng Griegong *Septuagint* sa mga tekstong ito ay kababasahan ng "mga Cretense" sa halip na mga Kereteo, may mga naniniwala na marahil yaong mga kabilang sa tagapagbantay na Cariano ay orihinal na nagmula sa distrito ng Caria at dumaan sa Creta.

CARKAS. Isa sa pitong opisyal ng korte ni Haring Ahasuero na inutusan niyang sumundo kay Vasti ngunit hindi pinakinggan ng reyna.—Es 1:10-12; tingnan ang OPISYAL NG KORTE.

CARKEMIS. Isang mahalagang sentro ng kalakalan na nasa K pampang ng itaas na bahagi ng Eufrates sa isa sa mga pangunahing tawiran ng ilog na iyon. May isang pangunahing ruta ng kalakalan na bumabagtas mula sa Nineve hanggang sa Haran (mga 88 km [55 mi] lamang sa S ng Carkemis), pagkatapos ay tumatawid ng Eufrates sa Carkemis, at nagpapatuloy hanggang sa Libis ng Orontes sa Lebanon, at mula rito ay may iba pang mga ruta na patungo naman sa Mediteraneo o sa T patungong Palestina at Ehipto. Dahil sa buwis na ibinabayad ng dumaraang mga pulutong na naglalakbay, ang lunsod ay kumikita at maliwanag na yumaman nang husto.

Mula pa noong unang mga panahon, sinikap nang kontrolin ng sumasalakay na mga kaharian ang Carkemis dahil sa estratehikong posisyon nito kapuwa sa kalakalan at militar. Halimbawa, sinamsaman ito ni Paraon Thutmose III (na nabuhay noong kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E.), at iniulat din ni Ramses III na sinalakay niya ang lunsod na iyon. Inilarawan ni Ashurnasirpal II (na nabuhay noong ikasiyam na siglo B.C.E.) ang pagtawid niya sa Eufrates sakay ng mga balsang pinalutang ng pinalobong mga balat ng kambing at inangkin niya na tumanggap siya ng tributo mula sa hari ng Carkemis. Kabilang sa mga iyon ang 20 talentong pilak, 100 talentong tanso, 250 talentong bakal, bukod pa sa mga kagamitang ginto, muwebles na kinalupkupan ng garing, mga kasuutang lino at lana, at iba pang samsam.

Ang Carkemis ay tinukoy sa ulat ng Bibliya sa Isaias 10:9-11, nang ihula ni Jehova ang pagsalakay ng Asirya laban sa Israel at Juda. Sa ulat na iyon, may-kahambugang isinama ng tagapamahalang Asiryano ang Carkemis sa mga kahariang hindi makalalaban sa kaniyang kapangyarihan. Tiyak na tumutukoy ito sa pagbihag ng Asirya sa independiyenteng kaharian ng Carkemis sa pangunguna ni Sargon II, na kapanahon ni Haring Hezekias. Mula noon, ang Carkemis ay pinamahalaan na ng isang gobernador ng Asirya.

Pagkatapos, nang bumagsak ang Nineve, na kabisera ng Asirya, pinangunahan ni Paraon Neco ang kaniyang hukbo patungo sa hilaga upang tulungan ang mga Asiryano. Sa Megido, may-kamangmangang tinangka ni Haring Josias ng Juda na paatrasin ang mga hukbong Ehipsiyo at napatay siya sa pagkakataong iyon (mga 629 B.C.E.). (2Cr 35:20-24) Noong 625 B.C.E., nagsagupa sa huling pagkakataon ang mga hukbong Ehipsiyo at Babilonyo sa Carkemis. Pinangunahan ni Nabucodonosor ang mga Babilonyo sa malaking tagumpay laban sa mga hukbo ni Paraon Neco at nilupig niya ang Sirya at Canaan. Sa pagbabakang ito nagwakas ang kapangyarihan ng imperyong Ehipsiyo sa mga rehiyong ito. Ang ulat ng Bibliya sa Jeremias 46:2 ay katugma niyaong sa Babylonian Chronicles (B.M. 21946), na kapuwa naglalarawan sa pagkatalo ng hukbong Ehipsiyo.

Nagsagawa ng mga paghuhukay sa kaguhuan ng Carkemis, na nasa TS ng maliit na bayan ng Karkamış (dating Cerablus o Barak) sa Turkey. Ang bayan ng Jerablus sa Sirya, na nasa ibayo lamang ng hanggahan, ay karugtong ng dakong ito na may sukat na 93 ektarya (230 akre). Natagpuan dito ang maraming dokumento na nasa wikang tinatawag ngayon na *"hieroglyphic Hittite,"* at pinaniniwalaan na ang Carkemis, sa loob ng mga dalawang siglo noong huling bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E., ay pinamunuan ng isang imperyo na ang kabisera ay Hattushash. (Gayunman, tingnan ang HITEO, MGA.) Natagpuan din dito ang mga relyebeng may imahen ng isang espinghe at simbolo ng *crux ansata,* o *ankh,* na nagpapahiwatig ng matinding impluwensiya ng Ehipto.

CARMEL [Taniman]. Pangalan ng isang kabundukan at ng isang lunsod. Ginagamit ang salitang Hebreo na *kar·mel′* upang tumukoy sa isang “taniman.”—Isa 16:10; 32:15; Jer 2:7.

1. Ang Kabundukan ng Carmel ay isang nakausling tagaytay ng gitnang kabundukan ng Israel. Bumabagtas ito sa direksiyong HK at mga 180 m (600 piye) na lamang ang layo ng HK lungos nito mula sa Dagat Mediteraneo. Ang kahabaan ng buong Carmel ay mga 50 km (30 mi) at nagsisimula sa Mediteraneo pababa sa Kapatagan ng Dotan, na sa ibayo naman nito ay naroroon ang mga burol ng Samaria. Ang kabundukan ng Carmel ay nahahati sa tatlong magkakaibang seksiyon: ang HK tagaytay, ang TS tagaytay, at ang mas mababa at mabatong lunas o talampas na nasa gitna ng dalawang ito. Matatagpuan sa HK seksiyon, na nasa gawing HK ng nayon ng ʽIsfiya, ang pinakamataas na taluktok, mga 545 m (1,790 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat. Hindi tiyak kung ang pangalang Carmel noong panahon ng Bibliya ay itinawag sa buong kabundukan o sa HK tagaytay lamang, na may habang mga 21 km (13 mi). Sa makabagong panahon, ang pangalang Bundok Carmel (Jebel el-Karmal; Har Karmel) ay tumutukoy lamang sa HK seksiyon. Ang Jokneam, isang maharlikang Canaanitang lunsod, ay nasa TS dulo ng mataas na seksiyong ito, at sinasabing ‘nasa Carmel.’ Ang Megido at Taanac, na nasa S mga dalisdis ng TS seksiyon, ay hindi tinutukoy nang gayon.—Jos 12:22.

Ang lupaing nilipatan ng Israel pagkatawid nila sa Jordan ay maaaring hatiin sa tatlong pangunahing seksiyon, na bawat isa ay bumabagtas sa kahabaan ng lupain mula sa H patungong T: ang Libis ng Jordan, ang maburol na lupain, at ang baybaying kapatagan. Gayunman, dahil sa Kabundukan ng Carmel ay nababago ang topograpiya ng lupain. Pinuputol nito ang hanay ng mga bundok sa hilaga patungong timog, at sa gayo’y nalilikha ang kilaláng Libis ng Jezreel, o Esdraelon, na nasa TS panig ng Kabundukan ng Carmel. Sa katulad na paraan, hinahati ng nakaungos na lungos ng Carmel ang baybaying kapatagan ng Mediteraneo sa dalawa, ang Kapatagan ng Aser (sa H ng Carmel) at ang mga kapatagan ng Saron at Filistia (sa T ng Carmel). Sa mismong H ng lungos ng Carmel, ang dalampasigan ay kumukurba nang papasók anupat nalilikha ang Look ng Aco, na kinaroroonan ng makabagong Haifa na ngayon ay isang pangunahing daungang-dagat. Ang Carmel ay isa sa mga hangganan ng teritoryo ng tribo ni Aser.—Jos 19:24-26.

Ang Carmel ay sagabal sa ruta ng mga manlalakbay at mga hukbong nagpaparoo’t parito sa Mesopotamia at Ehipto. Napakatarik ng mga silanganing dalisdis (na nakaharap sa Kapatagan ng Aser at sa Libis ng Jezreel), at mula pa noong sinaunang mga panahon ay masukal na ang Kabundukan ng Carmel dahil sa mga punungkahoy at mga palumpong kung kaya mahirap dumaan dito. May isang makitid at pahabang lupain sa pagitan ng paanan ng lungos ng Carmel at ng dagat, ngunit sa rutang ito ay kailangang lumigid nang napakalayo at mahahantad ang mga hukbong humahayo. May mga daanan sa bundok pasimula sa Libis ng Jezreel patawid sa kabundukan malapit sa mga tanggulang lunsod ng Jokneam at Taanac, ngunit ang daanan sa Megido, na nasa pagitan ng dalawang ito, ay mas madaling tawirin kung kaya mas madalas gamitin. Gayunman, may isa pang pangunahing ruta patungo sa T mula sa bayan ng Megido na nasa salubungang-daan. Dumaraan ito sa gilid ng nalalabing bahagi ng Kabundukan ng Carmel, at pagkatapos ay lumilikong pakanluran patungong baybayin matapos dumaan sa Kapatagan ng Dotan.

Madalas iugnay ang Carmel sa matatabang rehiyon gaya ng Lebanon, Saron, at Basan. (Isa 35:2; Jer 50:19) Si Haring Uzias, na ‘maibigin sa agrikultura,’ ay nagkaroon ng mga magsasaka at mga tagapag-alaga ng ubasan sa Carmel (2Cr 26:10), at matatagpuan doon ang mga labí ng maraming batong pisaan ng ubas at ng olibo. Bilang sagisag ng kapaha-pahamak na mga epekto ng hatol ni Jehova laban sa Israel, ginamit ng mga propeta ang pagkalanta ng saganang pananim ng Carmel. (Isa 33:9; Am 1:2; Na 1:4) Matatagpuan pa rin sa mahanging mga dalisdis nito ang mga taniman ng prutas at olibo at mga ubasan, at kapag tagsibol ay namumukadkad dito ang pagkarami-raming bulaklak. Sa Awit ni Solomon (7:5), ang ulo ng dalagang Shulamita ay inihahalintulad sa Carmel, anupat ang similing ito ay tumutukoy alinman sa kaniyang makapal na buhok o sa eleganteng tindig ng kaniyang ulo mula sa kaniyang leeg. Ginamit din ang maringal na hitsura ng Carmel, lalo na ang lungos nito na paahon mula sa baybayin, gaya rin ng kahanga-hangang tindig ng Bundok Tabor sa Libis ng Jezreel, upang lumarawan sa maringal na anyo ni Nabucodonosor habang papalapit ito upang lupigin ang Ehipto.—Jer 46:18.

Maliwanag na isa ang Carmel sa mga pangunahing lugar na pinupuntahan ng taong-bayan ng Samaria kapag naghahanap sila ng kanlungan. Bagaman hindi ito ang pinakamataas sa mga kabundukan, nakapagkukubli sila rito dahil kakaunti ang populasyon nito, makapal ang kagubatan, at maraming yungib sa mababatong dalisdis. Gayunman, ipinakita ng propetang si Amos na mawawalan ng silbi ang gayong kanlungan para sa mga tumatakas mula sa matuwid na kahatulan ni Jehova.—Am 9:3.

Naging makasaysayan ang Bundok Carmel dahil sa mga gawain ng mga propetang sina Elias at Eliseo. (LARAWAN, Tomo 1, p. 950) Dito iniutos ni Elias kay Haring Ahab na tipunin ang bayan upang masaksihan nila ang pagsubok sa pagitan ni Baal, na

kinakatawan ng 450 propeta ni Baal, at ng tunay na Diyos na si Jehova, na kinakatawan naman ni Elias. (1Ha 18:19-39) Pagkatapos ng pagsubok, iniutos ni Elias na ilusong ang mga bulaang propeta sa agusang libis ng Kison, na nasa kahabaan ng silanganing paanan ng Carmel at nagwawakas sa Look ng Aco, at doon sila pinatay. (1Ha 18:40) Mula sa pinakataluktok ng Carmel, ipinanalangin ni Elias na matapos na ang tatlo-at-kalahating-taóng tagtuyot, at mula roo'y nakita ng tagapaglingkod niya ang maliit na ulap na hudyat ng dumarating na malakas na bagyong maulan. (1Ha 18:42-45; San 5:17) Mula rito tumakbo si Elias nang di-kukulangin sa 30 km (19 na mi) patungong Jezreel, at sa tulong ni Jehova ay naunahan pa niya ang karo ni Ahab.—1Ha 18:46.

Ang kahalili ni Elias na si Eliseo, pagkatapos nilang maghiwalay sa Ilog Jordan, ay naglakbay mula sa Jerico at dumaan sa Bethel patungong Carmel. (2Ha 2:15, 23, 25) Nasa Bundok Carmel muli si Eliseo nang dumating ang babaing taga-Sunem (dikalayuan sa H ng Jezreel) upang humingi ng tulong dahil sa namatay na anak nito.—2Ha 4:8, 20, 25.

2. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda (Jos 15:1, 48, 55), na iniuugnay ng maraming heograpo sa Khirbet el-Kirmil (Horvat Karmel) na mga 11 km (7 mi) sa TTS ng Hebron.

Nagtayo si Haring Saul ng "isang bantayog [sa Heb., *yadh*]" sa Carmel, malamang ay upang gunitain ang tagumpay niya laban sa mga Amalekita. (1Sa 15:12) Bagaman ang salitang Hebreo na *yadh* sa tekstong ito ay kadalasang isinasalin bilang "kamay," maaari rin itong tumukoy sa isang "bantayog" o monumento, gaya ng ipinakikita ng pandiwang "nagtitindig" na ginamit upang ilarawan ang ginawa ni Saul at ng bagay na pagkaraan ng maraming taon, ang "Bantayog [o *yadh*] ni Absalom," ay tinawag na isang haligi.—2Sa 18:18.

Noong si David ay tumatakas sa mapamaslang na si Saul, si "Nabal na Carmelita" (na nakatira sa kalapit na lunsod ng Maon) ay nagpapastol ng kaniyang malalaking kawan sa bulubunduking pastulan ng Carmel. (1Sa 25:2; 30:5; 2Sa 2:2; 3:3) Nang tumanggi si Nabal na suklian ng kaukulang mga panustos ang proteksiyong ibinigay ng mga hukbo ni David, ang pagkukusa at pagiging mataktika ni "Abigail na babaing Carmelita," na asawa ni Nabal, ang pumigil kay David upang hindi ito magkasala sa dugo. (1Sa 25:2-35) Nang maglaon ay naging asawa ni David si Abigail.—1Sa 25:36-42; 27:3; 1Cr 3:1.

Si "Hezro na Carmelita" ay isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. —2Sa 23:8, 35; 1Cr 11:26, 37.

CARMELITA. Tingnan ang CARMEL Blg. 2.

CARMI [posible, Tagapag-alaga ng Ubasan].

1. Anak ni Ruben at kapatid nina Hanok, Palu, at Hezron; ninuno ng mga Carmita. Si Carmi ay pumaroon sa Ehipto kasama ng iba pa sa sambahayan ni Jacob.—Gen 46:9; Exo 6:14; Bil 26:6; 1Cr 5:3.

2. Ama ni Acan; inapo nina Juda at Tamar sa pamamagitan ni Zera at ni Zabdi. (Jos 7:1, 18) Sa 1 Cronica 4:1, si Carmi ay nakatala bilang isa sa "mga anak ni Juda," ngunit maliwanag na kasali sa katawagang ito ang naging mga inapo nang dakong huli.—Ihambing ang 1Cr 2:4-7.

CARMITA, MGA [Ni (Kay) Carmi]. Isang pamilyang nagmula kay Carmi, na anak ni Ruben. —Bil 26:5, 6.

CARPO [Bunga]. Isang Kristiyanong naninirahan sa Troas, na pinag-iwanan ni Pablo ng kaniyang balabal. Malamang na si Carpo ang punongabala ni Pablo nang dumalaw roon ang apostol. —2Ti 4:13.

CARSENA. Ang una sa nakatalang pitong prinsipe ng Media at Persia na sinangguni ni Ahasuero tungkol sa pagsuway ni Vasti.—Es 1:14; tingnan ang MEMUCAN.

CASIPIA [posible, Dako ng mga Panday-Pilak]. Isang "dako" na maliwanag na nasa Babilonia at waring malapit sa lugar na pinagtipunan ng mga tapon na bumalik sa Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. (Ezr 8:17-20) Maliban sa sinabi ng Bibliya na ito ang lugar kung saan nangalap si Ezra ng mga Levita at mga Netineo habang nagkakampo sila sa ilog ng Ahava, hindi nito eksaktong tinukoy kung ang Casipia ay isang lunsod o isang distrito.

CASLUHIM. Isang anak o grupo ng mga tao na nagmula kay Mizraim, anak ni Ham. Ipinakikita ng ulat ng Bibliya na si Casluhim ang "pinanggalingan ng mga Filisteo." (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:8, 11, 12) Yamang sinasabi ng ibang mga teksto na ang mga Filisteo ay nagmula sa Captor o Creta (Jer 47:4; Am 9:7), iminumungkahi ng ilang iskolar na ang nabanggit na parirala ay dapat ilipat kasunod ng pangalan ng huling binanggit na inapo ni Mizraim, si Captorim. Gayunman, hindi dapat ipalagay na nagkakasalungatan ang mga tekstong ito. Ang ulat sa Genesis (na katugma niyaong nasa Mga Cronica) ay may kinalaman sa kanilang angkan na pinagmulan. Samantala, kapag sinasabi na ang mga Filisteo ay nagmula sa Captor, ito'y tumutukoy sa lugar na pinagmulan nila, anupat nagpapahiwatig na nandayuhan sila mula sa teritoryo ng Captorim.

Ang Casluhim ay hindi lumilitaw sa iba pang bahagi ng Bibliya ni nag-iwan man ng malinaw na bakas sa sekular na kasaysayan. Maliban sa sila'y nag-

mula kay Mizraim, na ang pangalan ay katumbas ng Ehipto noong panahon ng Bibliya, walang impormasyong nagpapakita kung saan sila namayan.

CAUDA. Isang pulo na malapit sa TK baybayin ng Creta na dinaanan ng apostol na si Pablo at ni Lucas sa paglalakbay nila patungong Roma noong mga 58 C.E. Pagkataas ng angkla sa Magagandang Daungan, binaybay ng kanilang barko ang timugang baybayin ng Creta. Subalit malamang na pagkatapos nilang ligirin ang Cape Matala, naabutan at hinampas sila ng isang maunos na hanging maaaring magpadpad sa barko tungo sa mga kumunoy malapit sa mga baybayin ng Hilagang Aprika. Gayunman, sila'y nakarating at nanganlong sa "isang maliit na pulo na tinatawag na Cauda" at maliwanag na dahil sa posisyon nito, nabasag ng pulo ang puwersa ng hangin, anupat naging mas banayad ang tubig, malamang ay sa kahabaan ng TK baybayin nito. Nagbigay ito sa mga tripulante ng sapat na panahon para maisampa ang maliit na bangka, matalian ang barko sa ilalim, at maibaba ang kasangkapang panlayag.—Gaw 27:13-17.

Ang Cauda sa salaysay ni Lucas ay tinatawag sa ngayon na Gavdos, isang pulo na 11 km (7 mi) ang haba at 5 km (3 mi) ang lapad, na mga 65 km (40 mi) sa KTK ng Magagandang Daungan.

CEFAS. Tingnan ang PEDRO.

CENCREA. Iniulat ng Gawa 18:18 na nagpagupit ng buhok si Pablo sa Cencrea dahil gumawa siya ng panata, at maliwanag na pagkatapos ay naglayag siya mula sa Cencrea patungong Efeso kasama sina Priscila at Aquila (noong mga 52 C.E.). Nang sumulat siya sa Roma pagkaraan ng mga apat na taon, tinukoy ng apostol ang "kongregasyon na nasa Cencrea." Samantala, maaaring si Febe na tagalunsod ng Cencrea ang nagdala ng liham ni Pablo sa mga taga-Roma.—Ro 16:1, 2.

Ang Cencrea ay nasa isang makitid na ismong katapat ng Gulpong Saronic at mga 11 km (7 mi) sa S ng Corinto. Pinag-uugnay ng sunud-sunod na mga kutang pangmilitar ang Cencrea at ang Corinto. Ang Cencrea ay nagsilbing daungan ng Corinto para sa mga dakong nasa S ng Gresya, samantalang ang Lechaeum naman, sa kabilang panig ng ismo, ang nagsilbing daungan ng Corinto para sa Italya at sa kanluran. Sa ngayon, matatagpuan sa lugar na ito ang mga guho ng mga gusali at mga pangharang sa alon malapit sa kasalukuyang nayon ng Kechriais.

CESAR. Isang Romanong apelyido na naging titulo. Noong 46 B.C.E., si Gayo Julio Cesar ay hinirang bilang diktador ng Roma sa loob ng sampung taon, ngunit pinaslang siya noong 44 B.C.E. Cesar ang apelyido ng kaniyang pamilya (Gayo ang kaniyang personal na pangalan at Julio naman ang pangalan ng kaniyang lipi o sambahayan). Ang apelyidong ito ay isinalin sa kaniyang inampong anak na lalaki at kahalili na si Gayo Julio Cesar Octaviano (Octavian). Itinatag ni Octavian ang kaniyang pamamahala sa imperyo noong 31 B.C.E., at noong 27 B.C.E., iginawad sa kaniya ng Senadong Romano ang titulong Augusto, anupat nakilala siya bilang Cesar Augusto.—Luc 2:1-7.

Mula noon, apat na sumunod na Romanong emperador (sina Tiberio, Gayo [Caligula], Claudio, at Nero) ang umangkin sa pangalang Cesar dahil sila ay alinman sa aktuwal na kamag-anak o inampon. Kaya naman, ang apelyidong ito ay iniugnay sa posisyon ng soberanong tagapamahala anupat kahit nagwakas na ang dinastiya ng mga Cesar, patuloy na ginamit ang pangalang ito bilang isang maharlikang titulo na katumbas niyaong sa emperador; dito rin nagmula ang mga titulong *kaiser* (Aleman) at *czar* (Ruso).

Nakatala sa kalakip na tsart ang mga Cesar na namahala noong panahong isinusulat ang Kristiyanong Griegong Kasulatan, pati na ang mga taon ng kanilang pamamahala at ang mahahalagang pangyayari sa Bibliya na naganap noong mga panahong iyon. Sa mga ito, tatlong pangalan lamang ang binabanggit ng Bibliya: si Augusto, si Tiberio, at si Claudio. Para sa mas kumpletong pagtalakay, tingnan ang mga artikulo sa ilalim ng kanilang pangalan.

Ang Diyos at si Cesar. Ang tanging iniulat na pagtukoy ni Jesus kay Cesar ay nang ibigay niya ang simulaing: "Ibayad ninyo kay Cesar ang mga bagay na kay Cesar, ngunit sa Diyos ang mga bagay na sa Diyos." (Mat 22:17-21; Mar 12:14-17; Luc 20:22-25) Binigkas niya ang pananalitang ito bilang sagot sa tanong hinggil sa pagbabayad ng mga Judio ng "pangulong buwis" sa estado ng Roma. Samakatuwid, ang tanong na ito ay may kinalaman sa isang tatag na batas o karaniwang kaugalian kung kaya maliwanag na kapuwa ang tanong at ang sagot ay hindi lamang kapit kay Tiberio, na siyang namamahala noon. (Ihambing ang Mat 17:25.) Ang "Cesar" ay nangangahulugan ng, o sumasagisag sa, awtoridad na sibil, samakatuwid nga, ang estado, na kinakatawanan ng hinirang na mga opisyal nito, na tinawag ni Pablo na "nakatataas na mga awtoridad" at tinukoy naman ni Pedro bilang "hari" at "mga gobernador" nito.—Ro 13:1-7; Tit 3:1; 1Pe 2:13-17; tingnan ang NAKATATAAS NA MGA AWTORIDAD.

Kung gayon, maliwanag na ang "mga bagay" ni Cesar ay ang kaukulang kabayaran sa mga serbisyong ginagawa ng sekular na pamahalaan at kapalit ng mga serbisyong ito ay nagpapataw naman ng mga buwis o tributo ang pamahalaan. Bagaman

ang estado ng Roma ay isang imperyo, naglaan ito ng maraming serbisyo para sa mga bayang sakop nito, lakip na rito ang pagpapagawa ng mga lansangang-bayan, at isang uri ng serbisyo sa koreo, gayundin ang pagpapanatili ng kaayusang pambayan at paglalaan ng proteksiyon laban sa mga kriminal. Binabayaran ng taong-bayan ang mga serbisyong ito sa pamamagitan ng mga buwis. Ipinakikita ito ng pagtukoy ni Jesus sa barya ni Cesar bilang "barya ng pangulong buwis."—Mat 22:19.

Pangalan	Taóng Namahala	Mahahalagang Pangyayari sa Bibliya Noong Kaniyang Pamamahala
Augusto (Octavian)	31 B.C.E.–14 C.E.	Kapanganakan ni Juan (na Tagapagbautismo); batas ukol sa pagpaparehistro, at kapanganakan ni Jesus sa Betlehem (Luc 2:1); kamatayan ni Herodes na Dakila
Tiberio	14-37 C.E.	Ministeryo ni Juan at ni Jesus (Luc 3:1); ang kanilang kamatayan. Pentecostes ng 33 C.E. at unang mga gawain ng bagong-tatag na kongregasyong Kristiyano. Ang pagkakumberte ni Saul (Pablo)
Gayo (Caligula)	37-41 C.E.	
Claudio	41-54 C.E.	Unang dalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero at isang bahagi ng kaniyang ikatlong paglalakbay. Isang malaking taggutom; mga Judio pinalayas sa Roma (Gaw 11:28; 18:2)
Nero	54-68 C.E.	Unang paglilitis kay Pablo sa Roma. (Gaw 25:21; 26:32) Pasimula ng matinding pag-uusig ng pamahalaan laban sa mga Kristiyano kasunod ng malaking sunog sa Roma; malamang, ikalawang paglilitis kay Pablo at pagpatay sa kaniya. Pasimula ng paghihimagsik ng mga Judio (66 C.E.)
Galba	68-69 C.E.	
Otho	69 C.E.	
Vitellius	69 C.E.	
Vespasian	69-79 C.E.	Pagkawasak ng Jerusalem (70 C.E.)
Tito	79-81 C.E.	
Domitian	81-96 C.E.	Pagpapatapon sa apostol na si Juan sa Patmos (Apo 1:9)
Nerva	96-98 C.E.	
Trajan	98-117 C.E.	Malamang na nakumpleto ang kanon ng Bibliya noong unang taon ng kaniyang pamamahala

Hindi dapat pahintulutan ng isang Kristiyano na makahadlang sa paglilingkod niya sa Diyos ang awtoridad ni "Cesar" na maningil ng kabayaran maging sa mga Kristiyano, at ipinakikita ito ng pananalita ni Jesus na 'ang mga bagay na sa Diyos ay dapat ibayad sa Diyos.' (Mat 22:21) Ipinakita ng mga apostol ni Jesus na naunawaan nila na ang kanilang tungkulin sa mga taong may awtoridad ay limitado, o relatibo, at hindi lubusan, sapagkat nang dalhin sila sa harap ng mataas na hukumang Judio, mariin nilang ipinahayag: "Dapat naming sundin ang Diyos bilang tagapamahala sa halip na mga tao," samakatuwid nga, kapag ang mga batas o mga kahilingan ng tao ay kasalungat niyaong sa Diyos.—Gaw 5:29.

Paglilitis kay Jesus. Nang litisin si Jesus sa harap ng Romanong gobernador na si Poncio Pilato, ang mga lider ng relihiyon ay nagparatang sa kaniya ng mabibigat na kasalanan: 'paggugupo sa bansang Judio at pagbabawal ng pagbabayad ng mga buwis kay Cesar at pagsasabi na siya mismo ang Kristo na isang hari.' (Luc 23:1, 2) Sa totoo, ang tatlong magkakaugnay na paratang na ito ay nangangahulugang inaakusahan nila si Jesus ng pagtataksil sa bayan o, gaya ng tawag dito ng mga Romano, *crimen laesae majestatis* (sa ngayon ay tinatawag na *lèse-majesté*). Natanto ito ni Pilato sapagkat nang maglaon ay sinabi niya, "Dinala ninyo sa akin ang taong ito bilang isa na nag-uudyok sa mga tao na maghimagsik." (Luc 23:13, 14) Noong 48 B.C.E., dahil sa batas na tinawag na *lex Julia majestatis,* naging paglabag ang pagsali sa anumang gawaing laban sa soberanong kapangyarihan ng Roma. Pinalawak ang pagkakapit ng batas na ito anupat, pagsapit ng panahon ni Jesus, halos kahit anong pang-iinsulto kay Cesar o anumang gawaing nagtitinging sedisyon ay maaaring gawing saligan ng paratang na pagtataksil. Si Tiberio, ang Cesar na namamahala noon, ay masyadong sensitibo sa kritisismo o oposisyon, at nakilala ang kaniyang pamamahala dahil sa paghimok nito sa mga "impormante" na magharap ng mga akusasyon laban sa mga pinaghihinalaang traidor.

Sa buong Imperyo ng Roma, walang sinuman ang maaaring maghari nang walang pahintulot ni Cesar. Kaya naman noong tinatanong ni Pilato si Jesus, maliwanag na pinagtuunan niya ng pansin ang isyu ng pagkahari ni Jesus. (Mat 27:11; Mar 15:2; Luc 23:3; Ju 18:33-37) Sinikap ni Pilato na palayain si Jesus bilang walang-sala, ngunit sumigaw ang mga Judiong lider: "Kung palalayain mo ang taong ito, hindi ka kaibigan ni Cesar. Bawat tao na ginagawang hari ang kaniyang sarili ay nagsasalita laban kay Cesar." (Ju 19:12) Ang terminong "kaibigan ni Cesar" ay isang titulong pandangal na kadalasa'y iginaga-

wad sa mga gobernador ng probinsiya; ngunit maliwanag na ginamit ito rito ng mga Judiong lider sa isang malawak na diwa, anupat ipinahiwatig nila na inilalantad ni Pilato ang kaniyang sarili sa paratang na pagkunsinti sa pagtataksil sa bayan. Ang pagkatakot ni Pilato sa isang mapanibughuing emperador ay nakaimpluwensiya sa kaniya upang lapatan niya ng hatol na kamatayan ang isang taong walang-sala. Samantala, ipinangalandakan ng mga saserdote ang kanilang katapatan sa emperador, sa pagsasabing, "Wala kaming hari kundi si Cesar," sa gayo'y itinakwil nila ang anumang teokratikong pamamahala. (Ju 19:13-16; ihambing ang Isa 9:6, 7; 33:22.) Tinutulan din nila ang titulong "Hari ng mga Judio" na inilagay ni Pilato sa tulos ni Jesus, ngunit nabigo sila. (Ju 19:19-22) Kaugalian noon ng mga Romano na magpaskil ng isang karatula na nagsasabi kung anong krimen ang ginawa ng nahatulang kriminal.

Pag-apela at Pagkabilanggo ni Pablo. Nang ang mga Judiong lider ng relihiyon sa Tesalonica ay bumuo ng isang pangkat ng mang-uumog upang pahintuin ang pangangaral nina Pablo at Silas, kumatha rin sila ng paratang na pagtataksil sa emperador. (Gaw 17:1-9) Nang panahong iyon, si Claudio (41-54 C.E.) ang namamahala bilang Cesar.—Gaw 11:28.

Ang iba pang mga pagbanggit ng Bibliya kay Cesar ay tumutukoy kay Nero, na namahala noong 54 hanggang 68 C.E., nang magpatiwakal siya sa edad na mga 31. Si Nero ang tinutukoy ni Pablo nang litisin siya sa Cesarea sa harap ni Festo, maliwanag na noong mga 58 C.E. Ikinaila ni Pablo na nakagawa siya ng anumang kasalanan laban kay Cesar at tumanggi siyang litisin sa Jerusalem, anupat sinabi niya: "Nakatayo ako sa harap ng luklukan ng paghatol ni Cesar, kung saan ako dapat hatulan. . . . Umaapela ako kay Cesar!" (Gaw 25:1, 6-11) Sa pagkakataong ito, ginamit ni Pablo ang kaniyang mga karapatan bilang isang mamamayang Romano. Ang gayong pag-apela kay Cesar ay maaaring gawin pagkatapos ipahayag ang hatol o sa panahon ng paglilitis. Yamang ipinahiwatig ni Festo na ayaw niyang siya mismo ang magpasiya sa bagay na ito at yamang hindi maaasahan na magiging makatarungan ang paglilitis sa Jerusalem, pormal na nagpetisyon si Pablo na nais niyang ang pinakamataas na hukuman ng imperyo ang humatol sa kaniya. Sa ilang kaso, lumilitaw na maaaring tanggihan ang pag-apela, gaya halimbawa sa kaso ng isang magnanakaw, pirata, o sedisyonista na nahuli sa akto. Malamang na ito ang dahilan kung kaya sumangguni muna si Festo sa "kapulungan ng mga tagapayo" bago niya tanggapin ang apela. Muling dinig ang kaso sa harap ng dumadalaw na si Herodes Agripa II upang si Festo ay magkaroon ng mas malinaw na impormasyong maisusumite kapag inilipat na niya ang kaso ni Pablo sa "Isa na Augusto," si Nero. (Gaw 25:12-27; 26:32; 28:19) May iba pang layunin ang pag-apela ni Pablo, ito'y upang dalhin siya sa Roma, sa gayo'y natupad ang hangaring ipinahayag niya noong una. (Gaw 19:21; Ro 15:22-28) Ang makahulang pangako ni Jesus at ang mensaheng tinanggap ni Pablo nang maglaon sa pamamagitan ng anghel ay nagpapakitang pinatnubayan ng Diyos ang bagay na ito.—Gaw 23:11; 27:23, 24.

Lumilitaw na isinulat ni Pablo ang kaniyang liham sa mga taga-Filipos noong unang pagkabilanggo niya sa Roma (mga 60-61 C.E.). Sa pagtatapos ng liham, inilakip ni Pablo ang mga pagbati ng mga kapatid sa Roma at 'lalo na niyaong mga nasa sambahayan ni Cesar.' (Fil 4:21, 22) Ang terminong "sambahayan ni Cesar" ay hindi naman laging tumutukoy sa mga kapamilya ni Nero, na siyang namamahala noon, sa halip, maaaring kumakapit ito sa mga nasa serbisyo sa pamahalaan, sa mga alipin at mga nakabababang opisyal ni Cesar. Hindi binabanggit kung ang mga Kristiyanong ito mula sa sambahayan ni Cesar ay mga bunga ng pangangaral ni Pablo. Kung ang bilangguan niya ay konektado sa Tanod ng Pretorio (Fil 1:13), mangangahulugan ito na siya, at ang ginawa niyang pangangaral doon, ay malapit sa palasyo ni Nero, samakatuwid ay malapit sa karamihan ng mga miyembro ng sambahayan ni Cesar. (Gaw 28:16, 30, 31) Paano man niya nakilala ang mga Kristiyanong ito sa sambahayan ni Cesar, maliwanag na mayroon silang pantanging interes sa mga kapatid sa Filipos. Yamang ang Filipos ay isang kolonyang Romano at maraming retiradong kawal at lingkod ng pamahalaan doon, maaaring ang ilan sa mga Kristiyano roon ay kamag-anak o kaibigan niyaong mga nagpadala ng mga pagbati sa pamamagitan ni Pablo.

Noong 64 C.E., sinalanta ng isang malaking sunog ang Roma, na sumira ng mga isang kapat ng lunsod. Kumalat ang usap-usapan na si Nero ang may kagagawan nito at, ayon sa Romanong istoryador na si Tacitus, sinikap ni Nero na protektahan ang kaniyang sarili sa pamamagitan ng pagbibintang nito sa mga Kristiyano. (*The Annals,* XV, XLIV) Sinundan ito ng lansakang pag-aresto, at ang mga Kristiyano at yaong mga pinaghihinalaan na Kristiyano ay pinahirapan, pinagpapatay, anupat ang ilan ay sinunog pa nga nang buháy sa harap ng madla. Waring ito ang naging pasimula ng isang malaking daluyong ng pag-uusig, hindi mula sa mga relihiyosong mananalansang, kundi mula sa pulitikal na mga elementong determinadong lipulin ang kongregasyong Kristiyano. Sa panahong ito, si Pablo, na maliwanag na pinalaya pagkaraan ng dalawang-taóng pagkabilanggo sa Roma (mga 59-61 C.E.), ay malamang na nabilanggo sa ikalawang pagkakataon (mga 65 C.E.). Karaniwang pinaniniwalaan

na kasunod nito ay pinatay siya sa utos ni Nero. —Ihambing ang 2Ti 1:16, 17; 4:6-8.

Nagsimula ang paghihimagsik ng mga Judio noong 66 C.E., dalawang taon bago mamatay si Nero, at noon lamang 70 C.E. ito nasupil sa panahon ng pamamahala ni Vespasian (69-79 C.E.). Ipinapalagay na ang apostol na si Juan ay ipinatapon sa pulo ng Patmos noong panahon ng pamamahala ni Domitian (81-96 C.E.), isang malupit na kalaban ng Kristiyanismo.—Apo 1:9.

CESAREA [Ni (Kay) Cesar]. Isang mahalagang daungang lunsod na itinayo ni Herodes na Dakila sa baybaying dagat ng Mediteraneo noong huling bahagi ng unang siglo B.C.E. Ang orihinal na lokasyon nito ay kilala noon bilang Tore ni Straton o Strato, anupat ipinapalagay na isinunod sa pangalan ng isang tagapamahalang Sidonio. Ang sinaunang pangalan nito ay naingatan sa pangalang Arabe na Qaisariye (na sa ngayon ay tinatawag na Horvat Qesari sa Hebreo). Ito'y mga 40 km (25 mi) sa T ng Bundok Carmel at mga 87 km (54 na mi) sa HHK ng Jerusalem.

Ang Judiong istoryador na si Josephus ang pangunahing mapagkukunan ng impormasyon tungkol sa pagtatayo ng lunsod at sa maagang kasaysayan nito. Ang lugar na ito, pati na ang Samaria at iba pang bayan, ay ipinagkaloob ni Cesar Augusto kay Herodes na Dakila. Pagkatapos na muling maitayo ni Herodes ang Samaria, na pinangalanan niyang Sebaste, pinagtuunan naman niya ng pansin ang baybaying dagat at nagtayo siya ng isang maringal na daungan at lunsod sa Tore ni Strato. Ang pagtatayo ay inabot nang 10 hanggang 12 taon, at pinasinayaan ito noong mga 10 B.C.E. (ayon sa ilang iskolar). Ang mga proyektong ito ay pinangalanan ni Herodes bilang parangal kay Cesar Augusto —ang lunsod ay tinawag na Cesarea, samantalang ang daungang-dagat nito ay tinawag na Sebastos (na Griego para sa Augusto). Napakaganda ng materyales at ng pagkakatayo ng lunsod, at mayroon itong isang templo, isang dulaan, at isang malaking ampiteatro na doo'y kasya ang napakaraming tao. Isang paagusan ang nagdadala ng sariwang tubig sa Cesarea, at isang sistema ng mga kanal sa ilalim ng lunsod ang naglalabas ng tubig at dumi patungo sa dagat. Gayunman, ang pinakamahalagang proyekto ay ang pagtatayo ng artipisyal na daungan ng lunsod.

Pagkatapos mapaalis sa puwesto si Arquelao na anak ni Herodes na Dakila, Cesarea ang naging opisyal na tirahan ng mga Romanong prokurador na namahala sa Judea. Sa aklat ng Bibliya na Mga Gawa ng mga Apostol, ang lunsod ay itinatampok kapuwa bilang isang daungang-dagat at bilang sentro ng pamahalaan.

Si Felipe, pagkatapos ng matagumpay na paglilingkod bilang misyonero sa Samaria, ay nakibahagi sa 'pagpapahayag ng mabuting balita' sa mga teritoryong nasa baybayin pasimula sa lunsod ng Asdod at sa lahat ng mga lunsod hanggang sa Cesarea, na mga 90 km (56 na mi) sa dakong H. (Gaw 8:5-8, 40) Di-nagtagal pagkatapos nito, si Pablo ay nakumberte. Dahil sa tangkang pagpatay sa kaniya nang magsimula siyang mangaral sa Jerusalem, inihatid siya ng mga alagad sa daungang-dagat ng Cesarea at pinayaon siya patungo sa kaniyang sariling bayan, ang Tarso.—Gaw 9:28-30.

Yamang sa Cesarea pangunahing nakahimpil ang mga hukbong militar ng Roma, natural lamang na doon manirahan ang senturyon na si Cornelio. Bagaman maraming Judiong nakatira roon, ipinapalagay na ang kalakhang bahagi ng populasyon ng lunsod ay mga Gentil. Kaya noong taóng 36 C.E., inakay ng Diyos si Pedro sa lugar na ito upang magpatotoo sa di-tuling si Cornelio, sa mga kamag-anak nito, at sa malalapit na mga kaibi-

Ang Cesarea, na pinatayuan ni Herodes na Dakila ng pangharang sa alon (na ngayon ay nakalubog na) upang makalikha ng artipisyal na daungan

gan nito at upang bautismuhan sila bilang kauna-unahang di-tuling mga Gentil na tinanggap sa kongregasyong Kristiyano.—Gaw 10:1-48.

Sa Cesarea nagtungo si Herodes Agripa I pagkatapos ng kaniyang bigong pagpapabilanggo kay Pedro, at dito niya tinanggap ang mga delegasyon mula sa Tiro at Sidon at di-nagtagal pagkatapos nito ay namatay siya (44 C.E.) bilang kapahayagan ng paghatol ng Diyos. (Gaw 12:18-23) Sa pagtatapos ng kaniyang ikalawa at ikatlong paglalakbay bilang misyonero, dumaan si Pablo sa Cesarea noong pabalik siya sa Palestina. (Gaw 18:21, 22; 21:7, 8) Noong ikalawang pagdalaw niya rito, si Pablo at ang kaniyang mga kasama ay nakituloy kay Felipe na ebanghelisador, na posibleng namirmihan sa Cesarea nang matapos ang naunang paglalakbay nito ukol sa pangangaral. Sinamahan ng ilan sa lokal na mga alagad ang apostol mula sa daungang-dagat na iyon hanggang sa Jerusalem, bagaman nasa Cesarea pa lamang si Pablo ay binabalaan na siya ng propetang si Agabo tungkol sa panganib na nakaabang sa kaniya.—Gaw 21:10-16.

Dahil sa tangkang pagpatay sa kaniya sa Jerusalem, ang inarestong si Pablo ay dinala sa Cesarea sa ilalim ng mahigpit na pagbabantay at iniharap kay Gobernador Felix upang litisin. (Gaw 23:23, 24) Kung sa Jerusalem ay matindi ang pagtatangi sa relihiyon at magulo ang mga kalagayan, maayos naman ang mga kalagayan sa Cesarea. Ang malaking pagkakaibang ito ay itinuturing na dahil sa malakas na impluwensiya ng Roma sa Cesarea at dahil naririto rin ang pangunahing garison ng mga hukbong Romano. Inubliga ni Gobernador Festo, na humalili kay Felix, ang mga Judiong kalaban ni Pablo sa Jerusalem na bumaba sa Cesarea upang doon isampa ang kanilang mga paratang laban kay Pablo, samantalang si Pablo, sa halip na magpalitis sa Jerusalem, ay umapela kay Cesar. (Gaw 25:1-12) Habang siya'y nasa Cesarea at naghihintay na mailipat sa Roma, nakapagbigay si Pablo ng mapuwersang patotoo may kinalaman sa Kristiyanismo sa harap ni Festo at ng kaniyang maharlikang mga panauhin, si Haring Agripa II at ang kapatid nito na si Bernice. (Gaw 25:13, 22-27; 26:1-32) Mula sa Cesarea ay naglayag ang bilanggong si Pablo hanggang sa makarating sa Roma.—Gaw 27:1, 2.

Noong panahon ng pamamahala ni Nero, sumiklab sa Cesarea ang malubhang alitan sa pagitan ng naninirahang mga Judio at mga Siryano, at ipinapalagay na ang mga pangyayari roon ang naging mitsa ng paghihimagsik na humantong sa pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E.

Noong 1961, natagpuan sa dulaan ng Cesarea ang isang bato na may inskripsiyong Latin at may pangalan ni Poncio Pilato, ang kauna-unahan sa gayong mga inskripsiyon na natagpuan.

CESAREA FILIPOS [Cesarea ni Felipe]. Isang bayang matatagpuan sa pinagmumulan ng tubig ng Ilog Jordan, na katumbas sa ngayon ng maliit na nayon ng Banyas. Sa taas na 350 m (1,150 piye) mula sa kapantayan ng dagat, pambihira ang likas na kagandahan ng lokasyon nito. Ang tatlong panig ng nayong ito ay napalilibutan ng mga bundok, anupat nasa dakong HS ang Bundok Hermon na may taluktok na nababalutan ng niyebe, samantalang sa dakong K naman ay may mayabong at luntiang kapatagan na natutubigan ng isa sa mga pangunahing pinagmumulan ng tubig ng Jordan na bumubukal mula sa isang kalapit na yungib.

Sa bayang ito naganap ang isang pagbabaka sa pagitan ng Ehipto at ng matagumpay na mga hukbo ni Antiochus III (na Dakila) (mga 200 B.C.E.). Noon ay kilala ito bilang Paneas, isang pangalang ibinigay sa bayan bilang parangal sa paganong diyos na si Pan, isang bathala ng pag-aanak na sinasamba roon. Noong taóng 20 B.C.E., ibinigay ni Cesar Augusto ang Paneas kay Herodes na Dakila, na nagtayo sa lugar na iyon ng isang templo na yari sa puting marmol na inialay naman nito kay Augusto. Nang maglaon, ang lunsod ay pinalaki at pinaganda ng anak ni Herodes, si Felipe na tetrarka, bilang parangal kay Tiberio Cesar. Pagkatapos ay pinangalanan itong Cesarea at, upang ipakita na iba ito sa daungang lunsod na kapangalan nito, tinawag itong Cesarea Filipos. Nang maglaon pa, muling pinalaki at pinaganda ni Herodes Agripa II ang lunsod, at pinalitan ng Neronias ang pangalan nito, bagaman hindi na rin ginamit ang pangalang ito pagkamatay ni Nero. Inilahad ni Josephus na, pagkatapos mawasak ang Jerusalem noong 70 C.E., si Heneral Tito ay nagpalabas doon ng mga labanan ng mga gladyador, anupat mga bihag na Judio ang ginamit niyang biktima. (*The Jewish War,* VII, 23, 24 [ii, 1]) Sa paglipas ng panahon, ang pangalan ng lunsod ay ibinalik sa sinaunang pangalan nito na Paneas, at sa Arabe (na hindi gumagamit ng "p"), ito'y naging Banyas.

Patungo si Jesus at ang kaniyang mga alagad sa "mga nayon ng Cesarea Filipos" nang tanungin niya sila: "Sino ang Anak ng tao ayon sa sinasabi ng mga tao?" na humantong sa mahalagang pag-uusap tungkol sa batong-limpak na pundasyon ng kongregasyong Kristiyano at sa paggamit ng mga susi ng Kaharian ng langit.—Mar 8:27; Mat 16:13-20.

CHAKAL [sa Heb., *tan*]. Isang uri ng asong ligáw na may mahaba at patulis na nguso, mabalahibong buntot, at kahawig na kahawig ng sorra. Matatagpuan pa rin ang hayop na ito (*Canis aureus*) sa Palestina. Bagaman ang chakal ay nananalakay at

pumapatay ng mga ibon at pati ng mga kordero, at sa katunayan ay kumakain ng kahit ano, pati prutas, ang pangunahing kinakain nito ay mga bagay na nabubulok at mga bangkay. Kaya naman kapaki-pakinabang ang hayop na ito, yamang ang mga bangkay ay maaaring pamugaran ng mikrobyo. Ang mga chakal ay karaniwang naninila sa gabi, nang mag-isa, pares-pares, o sa maliliit na pangkat. Kapag araw, kadalasa'y natutulog sila sa mga tiwangwang na dako, sa mga butas sa lupa, sa mga yungib, sa abandonadong mga gusali, o sa mga guho.

Yamang ang mga chakal ay naninirahan sa mga lugar na ilang, liblib, at tulad-disyerto pa nga, ginamit ng Kasulatan ang teritoryo ng chakal upang sumagisag sa kalagayan ng lubos na pagkatiwangwang, na hindi tinatahanan ng tao. Sa iba't ibang hula, ginamit ang paglalarawang ito upang magpahayag ng pagkatiwangwang sa Jerusalem, mga lunsod ng Juda, Hazor, Babilonya, at Edom. (Jer 9:11; 10:22; 49:33; 51:37; Isa 34:5, 13; Mal 1:3) Binanggit din ng Bibliya ang nagdadalamhating paghagulhol, o pagpapalahaw, ng chakal. (Isa 13:22; Mik 1:8) Ang alulong ng chakal ay nagsisimula sa paglubog ng araw at ito'y isang mahabang paghagulhol, mga tatlo o apat na ulit, anupat ang tono ng bawat alulong ay mas mataas nang kaunti kaysa sa sinundan nito. Ang paghagulhol ay natatapos sa sunud-sunod na maiikli, malalakas at matitinis na kahol.

Sa Kasulatan, paulit-ulit na tinutukoy ang chakal sa makatalinghagang tagpo. Bilang paglalarawan sa kaniyang kaawa-awang kalagayan, ibinulalas ni Job na siya'y naging "kapatid ng mga chakal." (Job 30:29) Hinggil sa kahiya-hiyang pagkatalo ng bayan ng Diyos, ang salmista, na marahil ay tinutukoy ang lugar na pinangyarihan ng pagbabaka kung saan nagtitipon ang mga chakal upang kainin ang mga napatay (ihambing ang Aw 68:23), ay nagdalamhati: "Dinurog mo kami sa dako ng mga chakal." (Aw 44:19) Dahil sa pagkubkob ng Babilonya sa Jerusalem noong 607 B.C.E. nagkaroon ng matinding taggutom, anupat may-kalupitang pinakitunguhan ng mga ina ang sarili nilang supling. Sa gayo'y ipinakita ni Jeremias ang kaibahan ng kalupitan "ng aking bayan" kung ihahambing sa pangangalaga ng mga inang chakal.—Pan 4:3, 10.

Dahil sa matitinding tagtuyot sa lupain ng Juda nang mawala ang pagpapala ni Jehova, ang mga sebra ay inilarawang sumisinghot ng hangin, samakatuwid nga, humihingal, tulad ng mga chakal. (Jer 14:1, 2, 6) Samantala, hinggil sa pagsasauli ng kaniyang bayan, ipinangako ni Jehova na ang tinatahanang dako ng mga chakal ay magkakaroon ng damo, mga tambo, at mga halamang papiro. At dahil sa paglalaan ni Jehova ng tubig para sa kaniyang bayan sa ilang, ang mga hayop na gaya ng chakal ay luluwalhati sa kaniya.—Isa 35:7; 43:20, 21.

CILICIA. Isang medyo maliit at makitid na rehiyon sa TS Asia Minor. Nasa T nito ang Dagat Mediteraneo, nasa K naman ang Pamfilia. Sa H nito ay ang Licaonia at Capadocia, na inihihiwalay ng kabundukan ng Taurus. Sa dakong S naman, nasa pagitan nito at ng Sirya ang Kabundukan ng Amanus (sa ngayon ay Nur), na isang timugang sanga ng Kabundukan ng Taurus. Halos ito ang nagsilbing mga hangganan ng sinaunang Cilicia.

Ang rehiyong ito ay nahahati sa dalawang likas na seksiyon: ang kanluraning seksiyon, na tinatawag na Cilicia Tracheia (Baku-bakong Cilicia) at ang silanganing seksiyon, na tinatawag na Cilicia Pedias (Kapatagang Cilicia). Ang Cilicia Tracheia ay isang ilang at matalampas na rehiyon sa Kabundukan ng Taurus, na mayaman sa kagubatan. Dahil sa paliku-likong baybayin nito, na may mababatong lungos, maraming dako at katubigan doon na madadaungan. Noon pa man, dito nagtatago ang mga magnanakaw at mga piratang sumasalakay sa mga barkong nasa baybayin. Saklaw naman ng Cilicia Pedias ang malawak na baybaying kapatagan, na natutubigang mainam at napakataba. Noong mga panahong Romano, matatagpuan sa kapatagang ito ang maraming lunsod na may awtonomiya, at pinakaprominente sa mga ito ang Tarso, kung saan isinilang si Saul (Pablo).—Gaw 21:39; 22:3; 23:34.

Maliban sa trigo, lino, at mga prutas, produkto rin ng Cilicia ang balahibo ng kambing, na tinatawag na *cilicium* noong mga panahong Romano. Yamang malawakan itong ginagamit sa paggawa ng mga tolda noon, posibleng dahil dito kung kaya natuto si Pablo ng ganitong hanapbuhay sa murang edad.

Estratehiko ang lokasyon ng Cilicia kung tungkol sa militar at sa komersiyo. Ang pangunahing ruta ng kalakalan mula sa Sirya ay dumaraan sa Syrian Gates, isang mataas na daanan sa Kabundukan ng Amanus (sa ngayon ay Nur) na mga 30 km (20 mi) sa H ng Antioquia, pagkatapos ay tumatawid ito sa Cilicia patungong Tarso paahon sa Kabundukan ng Taurus hanggang sa Cilician Gates, ang makikitid na bangin, o guwang, na dinaraanan patungo sa gitna at kanluraning Asia Minor.

Sa ilalim ng sinaunang Imperyo ng Roma, ang probinsiya ng Cilicia ay hinati, anupat ang isang bahagi ng kanluraning seksiyon ay ibinigay sa lokal na mga dinastiya, samantalang ang natitirang bahagi ay maliwanag na ibinigay sa pangangasiwa ng karatig na mga kahariang sakop ng mga dinastiyang iyon. Noon na lamang panahon ni Vespasian (72 C.E.) muling nagsanib ang silanganin at kanluraning mga seksiyon ng Cilicia at naging iisang probinsiya. Kaya, nang magsimula ang panahon ng

mga apostol, napakalapít ng ugnayan ng Cilicia at ng Sirya, at mahihiwatigan ito sa Gawa 15:23, 41 at Galacia 1:21. Ayon sa ilang mananaliksik, maaaring ang "Cilicia" sa mga tekstong ito ay tumutukoy sa Cilicia Pedias. Sa Gawa 27:5, sinasabi na si Pablo ay naglayag "sa laot ng dagat sa tapat ng Cilicia at Pamfilia" noong patungo siya sa Roma upang litisin. Lumilitaw na ang Ciliciang ito ay tumutukoy sa buong rehiyon ng silanganin at kanluraning Cilicia.

Bago mamatay si Esteban, kasama sa mga nakikipagtalo sa kaniya ang mga Judiong mula sa Cilicia. (Gaw 6:9) Pagsapit ng mga 49 C.E., mayroon nang mga kongregasyon sa Cilicia na sinulatan ng Kristiyanong sanggunian sa Jerusalem. (Gaw 15:23) Sa ruta ng ikalawa at ikatlong paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, tiyak na madaraanan niya ang Cilicia at ang Cilician Gates.

CINIDO. Isang lunsod na nasa Peninsula ng Resadiye, na lumalawig mula sa TK sulok ng Asia Minor tungo sa Dagat Aegeano, sa pagitan ng mga pulo ng Rodas at Cos.

Malamang na dumaan ang apostol na si Pablo sa lunsod na ito nang pabalik siya mula sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero, noong mga 52 C.E. (Gaw 18:21, 22), at noon ding papatapos na ang kaniyang ikatlong paglalakbay, noong mga 56 C.E., nang dumating sa Rodas at Cos ang barkong sinasakyan niya (Gaw 21:1), bagaman hindi binanggit ang Cinido sa alinman sa mga pagkakataong ito. Gayunman, espesipiko itong binanggit sa Gawa 27 may kaugnayan sa pagbibiyahe ni Pablo noong mga 58 C.E. upang humarap kay Emperador Nero sa Roma. Pagkaalis sa Mira, dumating sa Cinido ang barkong sinasakyan ni Pablo at ng iba pang mga bilanggo. (Gaw 27:5-7) Kung tama ang direksiyon ng hangin, ang paglalakbay na ito na mga 240 km (150 mi) ay maaaring tumagal nang isang araw lamang, ngunit dahil sa pasalungat na hangin na binanggit sa ulat, "maraming araw" ang ginamit sa partikular na paglalakbay na ito. Ang "barko na nagmula sa Alejandria" na sinasakyan nila ay may lulang mga butil, marahil ay isa ito sa maraming barko na regular na nagdadala ng mga produktong agrikultural mula sa Ehipto patungong Roma at na maaaring dati ay naglalayag sa isang mas direktang ruta mula sa Alejandria at tumatawid sa Dagat Mediteraneo patungong Roma. (Gaw 27:38) Gayunman, maaaring ang malakas na hanging binanggit sa mga talata 4 at 7 ang naging dahilan kung kaya napilitan ang barko na magbago ng landas at dumaong sa Mira. Ang isang malaking sasakyan na mahirap ugitan at punô ng binutil ay babagal dahil sa hampas ng hangin at hindi katakatakang sa wakas ay darating sa Cinido "nang may kahirapan." Ang mga paghuhukay rito kamakailan lamang ay nagsiwalat ng maraming bagay tungkol sa lugar na ito. Inilalarawan ng *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* Suplementong Tomo, p. 169 ang lokalidad na ito: "Isang mababa at makitid na ismo . . . ang nagdurugtong sa pinakalupain ng peninsula ng Cinido at sa isang mataas na dako ng lupain kung saan nakakubli sa magkabilang panig ng ismo ang dalawang mainam na daungan. Malamang na ang mas malaking daungan sa T ay ang komersiyal na daungan kung saan ang mga barko na patungong kanluran o hilaga, gaya niyaong sinakyan ni Pablo (Gawa 27:7), ay maaaring magpahupa ng masamang panahon bago magpatuloy sa kanilang paglalakbay sa kabilang ibayo ng mahanging tangos. Sa mga pampang ay may mapagpupugalan ng barko; mga bahay-imbakan . . . , mga pamilihan; maliliit na dulaan; at isang templo ni Dionisus."—Inedit ni K. Crim, 1976.

Matapos banggitin ang tungkol sa pagdating sa Cinido, sinasabi ng rekord na "sapagkat hindi kami tinulutan ng hangin na magpatuloy, naglayag kami na nanganganlong sa Creta sa Salmone." (Gaw 27:7) Waring hindi nila kayang "magpatuloy" sa kanilang binabalak na ruta ng pagtawid sa Dagat Aegeano, anupat lalampas sa timugang dulo ng Gresya at magpapatuloy sa Roma, yamang dahil sa pasalungat na hangin ay napilitan silang sundan ang patimog na ruta patungong Creta at maglayag sa proteksiyon ng mga baybayin nito laban sa hangin. Gaya ng ipinakikita ng Gawa 27:9, taglagas noon ng taóng iyon, at walang alinlangang nadama ng mga nagpapatakbo ng sasakyan ang pangangailangang magmadali sa paglalakbay hangga't maaari bago maging mas mapanganib ang paglalayag dahil sa lagay ng panahon.

CIPRUS. Isang pulo sa HS sulok ng Dagat Mediteraneo, mga 70 km (43 mi) mula sa baybayin ng Cilicia sa Asia Minor at mga 100 km (62 mi) mula sa baybayin ng Sirya. Ang Ciprus ang ikatlong pinakamalaking pulo sa Mediteraneo, kasunod ng Sicilia at Sardinia. Ang pangunahing kalupaan ng Ciprus ay may haba na mga 160 km (100 mi), ngunit isang makitid na sanga ng lupain ang nakausli nang 72 km (45 mi) pa sa HS sulok nito. Ang pulong ito ay 97 km (60 mi) sa pinakamalapad na bahagi nito. Ang Kabundukan ng Troodos sa TK ang may pinakamataas na taluktok—ang Bundok Olympus, na may taas na 1,951 m (6,401 piye). Isa pang kabundukan ang nasa kahabaan ng hilagaang baybayin, at nasa pagitan ng dalawang kabundukang ito ang gitnang kapatagan. Kapag taglamig ay nagkakaroon ng niyebe ang mga taluktok ng mga bundok, samantalang kapag tag-araw naman ay mainit at tuyo ang panahon sa mga kapatagan. Mula pa noong sinaunang mga panahon,

ang pulo ay bantog na dahil sa saganang tanso na minimina rito, at ang pangalan ng pulo ay naging singkahulugan ng metal na ito. (Ang salitang Ingles na "copper" ay hinalaw sa Griegong *Ky′pros.*)

Ang katibayan ng kasaysayan ay pangunahin nang tumuturo sa Ciprus bilang ang "Kitim" ng Hebreong Kasulatan. (Isa 23:1, 12; Dan 11:30) Ang pulo ay nakilala hindi lamang dahil sa tanso nito kundi dahil din sa maiinam na kahoy nito, partikular na ang tablang sipres, na lumilitaw na iniluwas sa Tiro sa baybayin ng Fenicia upang gamitin sa paggawa ng mga barko.—Eze 27:2, 6.

Dahil iniuugnay ito sa Kitim ng Bibliya, maaasahan na sa paanuman, ang orihinal na populasyon ng Ciprus ay kakikitaan ng kaugnayan sa Gresya. (Tingnan ang Gen 10:4; si Javan ang pinagmulan ng mga Ioniano o sinaunang mga Griego.) At, gaya ng ipinakikita sa artikulong KITIM, talagang nagkaroon ng ganitong kaugnayan.

Ang mga hari ng mga estadong-lunsod ng Ciprus ay nakipag-alyansa kay Alejandrong Dakila pagkatapos ng kaniyang tagumpay sa Pagbabaka sa Issus noong 333 B.C.E. Pagkamatay ni Alejandro, ang Ptolemaikong dinastiya ng Ehipto ang humawak ng kontrol dito, at ang Ciprus, sa kalakhang bahagi, ay nanatiling sakop ng Ehipto hanggang noong 58 B.C.E., nang kunin naman ito ng Roma. Bagaman hindi sila espesipikong itinala, malamang na may mga Judio mula sa Ciprus na naroon sa Jerusalem para sa kapistahan ng Pentecostes noong 33 C.E. Ang Levitang si Jose, na mas kilala bilang si Bernabe, ay ipinanganak sa Ciprus.—Gaw 4:36.

Kristiyanismo. Bilang resulta ng pag-uusig sa mga Kristiyano kasunod ng pagpatay kay Esteban bilang martir, ang mga alagad ay nangalat, at ang ilan sa kanila ay pumaroon sa Ciprus, kung saan nagpatotoo sila sa mga Judiong tumatahan doon. May ilang Kristiyanong taga-Ciprus na pumaroon sa lunsod ng Antioquia, na katapat ng Ciprus sa baybayin ng Sirya, at matagumpay na nangaral sa mga taong tulad nila na nagsasalita ng Griego. (Gaw 11:19, 20) Nang sina Pablo at Bernabe, kasama si Juan Marcos, ay isugo mula sa Antioquia sa kanilang unang paglalakbay bilang mga misyonero (mga 47-48 C.E.), ang unang teritoryo nila ay sa pulong tahanan ni Bernabe, ang Ciprus. Pagdating nila sa Salamis, isang mahalagang lunsod ng komersiyo sa S baybayin ng Ciprus, nakasumpong sila roon ng higit sa isang sinagoga, anupat nagpapahiwatig na malaki-laki ang populasyong Judio nito. Nang maipahayag na nila roon ang salita ng Diyos, naglakbay sila sa buong pulo hanggang sa Pafos sa K baybayin, na noon ay ang Romanong kabiserang pamprobinsiya. Dito nila nakilala ang interesadong pro-

consul, si Sergio Paulo, at nakaharap ang sumasalansang na manggagaway, si Elimas (Bar-Jesus).—Gaw 13:1-12.

Tumpak ang pagtukoy ng istoryador na si Lucas na may isang proconsul sa Ciprus. Ang Ciprus ay inilipat sa kontrol ng Senadong Romano noong 22 B.C.E., kung kaya magmula noon, ang inatasang gobernador ng pulo ay nagkaroon ng titulo na, hindi emisaryo, kundi proconsul, isang diputadong gobernador na gumaganap bilang kinatawan ng Senado.

Mula sa daungan ng Pafos, si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan ay naglayag patungong Pamfilia sa baybayin ng Asia Minor. (Gaw 13:13) Pagkaraan ng mga dalawang taon, bumalik si Bernabe sa kaniyang sariling lupain kasama si Juan Marcos upang patuloy pang gumawa ng alagad, samantalang sinimulan naman ni Pablo ang kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero sa Asia Minor (mga 49 C.E.). (Gaw 15:36-41) Sa pagtatapos ng ikatlong paglalakbay ni Pablo (mga 56 C.E.), noong naglalayag siya mula sa Patara sa TK baybayin ng Asia Minor patungong Fenicia, natanaw ng apostol ang Ciprus ngunit kaniyang 'iniwan ito sa gawing kaliwa,' anupat maliwanag na dumaan sa TK dulo ng pulo habang ang barko ay patungo sa Tiro. (Gaw 21:1-3) Di-nagtagal pagkatapos nito, pagdating niya sa Jerusalem, si Pablo ay pinatuloy sa tahanan ni Minason, na isa ring katutubo ng Ciprus tulad ni Bernabe. (Gaw 21:15, 16) Nang magbiyahe si Pablo patungong Roma, ang barkong sinakyan niya ay naglayag "na nanganganlong sa Ciprus, sapagkat ang hangin ay pasalungat." Yamang ang mas malalakas na hangin sa panahong iyon ng taon ay nagmumula sa K at HK, na hindi mabuti para sa pagtawid sa laot ng dagat, maliwanag na kinailangan ng barko na lumigid sa S dulo ng Ciprus at pagkatapos ay maglayag sa kahabaan ng baybayin ng Asia Minor, kung saan ang mga hangin mula sa katihan ay makakatulong dito sa pakanlurang paglalayag nito.—Gaw 27:4, 5, 9, 12.

CIRENE, TAGA-CIRENE. Ang Cirene ang orihinal na sinaunang kabisera ng distrito ng Cyrenaica sa H baybayin ng Aprika, halos katapat ng pulo ng Creta. Ito ay mga 16 na km (10 mi) papaloob mula sa baybayin at nasa isang talampas na 550 m (1,800 piye) ang taas mula sa kapantayan ng Dagat Mediteraneo. Sa ngayon, ang sinaunang Cirene ay isang kalipunan ng di-tinatahanang mga labí malapit sa makabagong Shahhat (dating Cirene) sa Libya.

Lumilitaw na ang Cirene ay unang pinamayanan ng mga Griego noong ikapitong siglo B.C.E. at nang maglaon ay itinuring na isa sa kanilang pinakadakilang mga kolonya. Pagsapit ng 96 B.C.E., ang Cirene ay nasa ilalim ng pulitikal na kontrol ng Roma, at noong 67 B.C.E., ang distrito ng Cyrenaica at ang pulo ng Creta ay pinagsama upang bumuo ng isang probinsiya.

Si Simon ng Cirene (marahil ay isang Helenistikong Judio), na pinilit na tumulong sa pagdadala ng pahirapang tulos ni Jesus, ay tinatawag na "isang katutubo" ng lunsod na iyon. (Mat 27:32; Mar 15:21; Luc 23:26) Bagaman isinilang sa Cirene, maaaring nang maglaon ay namayan si Simon sa Palestina. Salig sa Gawa 6:9 may kinalaman sa "mga taga-Cirene" na nakipagtalo kay Esteban, naniniwala ang maraming iskolar na may sapat na bilang ng mga Judio mula sa Cirene na palaging naninirahan sa Palestina anupat nakapagtatag sila ng kanilang sariling sinagoga sa Jerusalem.

Sa kabilang dako, maaaring si Simon, "isang katutubo ng Cirene," ay kasama sa iba pang mga banyaga na dumagsa sa Jerusalem noong panahon ng Paskuwa. Sa katulad na paraan, pagkalipas ng 51 araw, isang malaking bilang ng "mga lalaking mapagpitagan, mula sa bawat bansa," kabilang ang ilan mula sa "mga bahagi ng Libya, na patungong Cirene," ang dumalo sa Judiong Kapistahan ng Pentecostes. (Gaw 2:5, 10, 41) Malamang na ang ilan sa mga huling nabanggit na ito ay kabilang sa "mga tatlong libong kaluluwa" na nabautismuhan pagkatapos ng pagbubuhos ng banal na espiritu at ng kasunod na diskurso ni Pedro, at maaaring pagkatapos nito ay dinala nila ang mensahe ng Kristiyanismo sa kanilang sariling lupain.

Kristiyanismo. Makalipas ang ilang taon, pagkatapos na si Cornelio ay maging Kristiyano, may mga lalaki mula sa Cirene na tumulong at nanguna sa pagdadala ng "mabuting balita tungkol sa Panginoong Jesus" sa Antioquia ng Sirya sa gitna niyaong mga tinutukoy (ng karamihan sa mga tekstong Griego ng Gaw 11:20) bilang *Hel·le·ni·stas'*. Yamang ang mismong salitang Griegong ito ay isinasaling "mga Judiong nagsasalita ng Griego" (*AT, NW*) sa Gawa 6:1, ipinapalagay ng ilan na malamang na ang mga pinangaralan sa Antioquia ng Sirya ay tuling mga Judio rin o mga proselita na nagsasalita ng wikang Griego. Gayunman, bagaman pinangangaralan na ang mga Judiong nagsasalita ng Griego at mga proselita mula pa noong araw ng Pentecostes 33 C.E., ang pagkakumberte ng malalaking bilang sa Antioquia ay waring isang pangyayaring bago at kakaiba, yamang isinugo si Bernabe sa lunsod na iyon, malamang ay upang magsiyasat siya at magpasigla rin sa gawain doon. (Gaw 11:22, 23) Ang isa pang pahiwatig na bagong paraan ito ng paggawa ng mga alagad ay ang bagay na waring ipinakita ang pagkakaiba ng gawaing ginampanan ng mga taga-Cirene at ng kanilang mga kamanggagawa at ng pangangaral sa gitna ng 'mga Judio lamang' na ginawa naman ng iba na naglakbay patungong Antioquia. (Gaw 11:19, 20) Sa dahilang ito at dahil din sa paggamit ng maraming mapananaligang sinaunang manuskritong Griego sa salitang *Hel'le·nas* (nangangahulugang "mga Griego"; tingnan ang Gaw 16:3) sa halip na *Hel·le·ni·stas'*, tinutukoy ng karamihan sa makabagong mga tagapagsalin yaong mga nakumberte sa tulong ng mga lalaki mula sa Cirene bilang "mga Griego" (*AS, AT, Da, Fn, JB, Mo, RS*), bagaman mas gusto ng iba ang "mga pagano" (*CK*) o "mga Gentil" (*TEV, NE*), mga terminong magpapahiwatig na yaong mga nasa Antioquia ay hindi mga tagasunod ng relihiyong Judio. Gayunman, kinikilala ng ilang iskolar ang posibilidad na itong mga nasa Antioquia ay *kapuwa* mga Judio at mga Gentil na pamilyar sa wikang Griego, kung kaya inilalarawan nila ang mga ito sa pananalitang "mga taong nagsasalita ng Griego." (*NW*) Si "Lucio ng Cirene" ay nakatalang kabilang sa mga guro at mga propeta sa kongregasyong ito ng Antioquia nang pasimulan ni Pablo ang kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero noong mga 47 C.E.—Gaw 11:20; 13:1.

CIRO. Ang tagapagtatag ng Imperyo ng Persia at ang manlulupig ng Babilonya; tinawag na "Cirong Dakila," sa gayon ay ipinakikitang iba pa siya kay Ciro I, na kaniyang lolo.

Kasunod ng pananakop niya sa Imperyo ng Babilonya, inilarawan si Ciro sa dokumentong *cuneiform* na tinatawag na Cyrus Cylinder na nagsasabi: "Ako si Ciro, hari ng daigdig, dakilang hari, lehitimong hari, hari ng Babilonya, hari ng Sumer at Akkad, hari ng apat na hangganan (ng lupa), anak ni Cambyses (*Ka-am-bu-zi-ia*), dakilang hari, hari ng Anshan, apo ni Ciro [I], . . . inapo ni Teispes . . . mula sa isang pamilya (na) laging (humahawak ng) pagkahari." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 316) Sa gayon, si Ciro ay ipinakikitang nagmula sa maharlikang linya ng mga hari ng Anshan, isang lunsod at distrito na di-matiyak ang lokasyon, ngunit ipinapalagay ngayon ng karamihan na nasa dakong S ng Elam. Ang linyang

ito ng mga hari ay tinatawag na Achaemenianong linya na ipinangalan kay Achaemenes na ama ni Teispes.

Malabo ang maagang kasaysayan ni Ciro II, anupat pangunahin nang nakabatay sa tila kathang-isip na mga ulat ni Herodotus (Griegong istoryador noong ikalimang siglo B.C.E.) at ni Xenophon (isa pang Griegong manunulat na nabuhay pagkaraan ng mga kalahating siglo). Gayunman, kapuwa nila ipinakikilala si Ciro bilang ang anak ng Persianong tagapamahala na si Cambyses sa asawa nitong si Mandane, anak ni Astyages, hari ng mga Medo. (*Herodotus,* I, 107, 108; *Cyropaedia* ni Xenophon, I, ii, 1) Ang pagkakaroon ni Ciro ng dugong Medo ay itinanggi ni Ctesias, isa pang Griegong istoryador noong yugto ring iyon, na nagsasabi naman na si Ciro ay naging manugang ni Astyages dahil sa pagaasawa niya sa anak nitong si Amytis.

Hinalinhan ni Ciro ang kaniyang amang si Cambyses I sa trono ng Anshan, na noon ay nasa ilalim ng pamamahala ng Medianong hari na si Astyages. Sinabi ni Diodorus (unang siglo B.C.E.) na nagsimulang maghari si Ciro noong unang taon ng ika-55 Olimpiyada, o 560/559 B.C.E. Iniulat ni Herodotus na naghimagsik si Ciro laban sa pamamahala ng Media at, dahil pumanig sa kaniya ang mga hukbo ni Astyages, madali niyang nabihag ang kabisera ng mga Medo, ang Ecbatana. Ayon sa Nabonidus Chronicle, "tinawag [ni Haring Ishtumegu (Astyages)] ang kaniyang mga hukbo at humayo laban kay Ciro, hari ng Anshan, upang [sagupain ito sa pagbabaka]. Ang hukbo ni Ishtumegu ay naghimagsik laban sa kaniya at nakapangaw nilang [dinala siya] kay Ciro." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 305) Nakamit ni Ciro ang matapat na suporta ng mga Medo, at mula noon ay magkasamang nakipaglaban ang mga Medo at mga Persiano sa ilalim ng kaniyang pangunguna. Nang sumunod na mga taon, sinikap ni Ciro na makontrol ang kanluraning bahagi ng Imperyo ng Media, anupat nakarating hanggang sa silanganing hanggahan ng Imperyo ng Lydia sa Ilog Halys sa Asia Minor.

Sumunod, nilupig ni Ciro ang mayamang si Haring Croesus ng Lydia at binihag niya ang Sardis. Pagkatapos ay sinupil niya ang mga lunsod ng Ionia at ang buong Asia Minor ay ginawa niyang sakop ng Imperyo ng Persia. Sa gayon, sa loob lamang ng ilang taon, si Ciro ang naging pangunahing karibal ng Babilonya at ng hari nito, si Nabonido.

Pananakop sa Babilonya. Naghanda ngayon si Ciro na sumagupa sa makapangyarihang Babilonya, at mula sa puntong ito, partikular na, naging prominente siya sa katuparan ng mga hula sa Bibliya. Sa kinasihang hula ni Isaias hinggil sa pagsasauli ng Jerusalem at ng templo nito, binanggit ang pangalan ng tagapamahalang Persianong ito bilang ang isa na inatasan ng Diyos na Jehova na magpabagsak sa Babilonya at magpalaya sa mga Judiong itatapon doon. (Isa 44:26–45:7) Bagaman ang hulang ito ay itinala mahigit isa at kalahating siglo bago ang pagbangon ni Ciro sa kapangyarihan at bagaman maliwanag na naganap ang pagkatiwangwang ng Juda bago pa man ipanganak si Ciro, gayunpaman ay ipinahayag ni Jehova na si Ciro ang gaganap bilang Kaniyang "pastol" para sa mga Judio. (Isa 44:28; ihambing ang Ro 4:17.) Salig sa patiunang pag-aatas na ito, si Ciro ay tinawag na "pinahiran" (isang anyo ng Hebreong *ma·shi'ach,* mesiyas, at ng Griegong *khri·stos',* kristo) ni Jehova. (Isa 45:1) Ang 'pagtawag ng Diyos sa kaniyang pangalan' (Isa 45:4) noong maagang panahong iyon ay hindi nagpapahiwatig na Siya ang nagbigay kay Ciro ng pangalan nito nang isilang ito, kundi nangangahulugan na patiuna nang inalam ni Jehova na ang gayong tao na may gayong pangalan ay babangon at na tuwiran at espesipiko siyang tatawagin ni Jehova sa pangalan.

Kaya lingid kay Haring Ciro, na malamang ay isang paganong deboto ng Zoroastrianismo, sa makasagisag na paraan ay "hinawakan" ng Diyos na Jehova ang kaniyang "kanang kamay" upang akayin o palakasin siya, anupat binibigkisan siya at inihahanda at pinapatag ang daan para maisakatuparan niya ang layunin ng Diyos: ang pagsakop sa Babilonya. (Isa 45:1, 2, 5) Bilang Isa na "nagsasabi ng wakas mula pa sa pasimula, at ng mga bagay na hindi pa nagagawa mula pa noong sinaunang panahon," minaniobra ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat ang mga pangyayari sa buhay ng mga tao upang lubusang maisagawa ang kaniyang pasiya. Tinawag niya si Ciro "mula sa sikatan ng araw," mula sa Persia (sa gawing S ng Babilonya), kung saan itinayo ni Ciro ang kaniyang paboritong kabisera na Pasargadae, at si Ciro ay magiging tulad ng "ibong maninila" na mabilis na dadaluhong sa Babilonya. (Isa 46:10, 11) Pansinin na ayon sa *The Encyclopædia Britannica* (1910, Tomo X, p. 454), "ang mga Persiano ay may sagisag ng agila na nakakabit sa dulo ng isang sibat, at ang araw, na kanilang diyos, ay nakalarawan din sa kanilang mga estandarte, na . . . ubod-ingat na binabantayan ng pinakamatatapang na tauhan ng hukbo."

Paano inilihis ni Ciro ang tubig ng Eufrates?

Patiunang sinabi sa mga hula ng Bibliya tungkol sa pananakop ni Ciro sa Babilonya na ang mga ilog nito ay matutuyo at ang mga pintuang-daan nito ay maiiwang di-nakasara, anupat biglaang sasalakayin ang lunsod at hindi magagawang lumaban ng mga

kawal ng Babilonya. (Isa 44:27; 45:1, 2; Jer 50:35-38; 51:30-32) Inilalarawan ni Herodotus ang isang malalim at malapad na bambang na nakapalibot sa Babilonya, anupat sinabi niya na maraming pintuang-daang bronse (o tanso) sa panloob na mga pader sa kahabaan ng Ilog Eufrates, na humahati sa lunsod. Ayon kay Herodotus (I, 191, 192), upang makubkob ang lunsod, "binawasan [ni Ciro] ang tubig ng ilog sa pamamagitan ng isang kanal na patungo sa lawa [ang artipisyal na lawa na sinasabing ipinagawa ni Reyna Nitocris bago nito], na hanggang noon ay isang latian, pinababa niya ang batis hanggang sa maaari nang tawirin ang dating lagusan nito. Nang mangyari na ito, ang mga Persiano na nakapuwesto sa layuning ito ay pumasok sa Babilonya sa pamamagitan ng lagusan ng Eufrates, na ang tubig ay bumaba na noon hanggang sa kalagitnaan ng hita. Kung patiuna lamang sanang nalaman o natuklasan ng mga Babilonyo kung ano ang pinaplano ni Ciro, napahirapan sana nila ang mga Persiano sa pagpasok sa lunsod at napasapit ang mga ito sa kanilang miserableng wakas; sapagkat maaari sana nilang isara ang lahat ng pintuang-daan na nakaharap sa ilog at maaari sana silang umakyat sa mga pader na nasa kahabaan ng mga pampang ng ilog, anupat mahuhuli nila ang kanilang mga kaaway na parang nasa isang bitag. Ngunit gaya ng nangyari, hindi nila namalayan ang pagpasok ng mga Persiano, at dahil napakalaki ng lunsod—ayon sa mga naninirahan doon—yaong mga nasa gawing labas ay napanaigan, samantalang walang kaalam-alam tungkol dito ang mga naninirahan sa gawing gitna; abala sila noon sa pagsasayawan at pagpapakasaya sa isang kapistahan . . . hanggang sa malaman nila ang buong katotohanan. [Ihambing ang Dan 5:1-4, 30; Jer 50:24; 51:31, 32.] Sa gayong paraan nabihag ang Babilonya sa kauna-unahang pagkakataon."

Ang ulat ni Xenophon ay naiiba nang kaunti kung tungkol sa mga detalye ngunit naglalaman ng gayunding mga pangyayari gaya ng inilahad ni Herodotus. Sinabi ni Xenophon na inisip ni Ciro na halos imposibleng daluhungin ang matitibay na pader ng Babilonya at pagkatapos ay inilahad niya ang pagkubkob nito sa lunsod, anupat inilihis ang mga tubig ng Eufrates patungo sa mga trinsera at, habang nagdiriwang ng kapistahan ang lunsod, pinalusong nito ang kaniyang mga hukbo sa pinakasahig ng ilog patungo sa kabila ng mga pader ng lunsod. Dinatnan ng mga sundalong pinangungunahan nina Gobryas at Gadatas ang mga bantay na walang kamalay-malay at nakapasok sila sa mismong mga pintuang-daan ng palasyo. Sa isang gabi "ang lunsod ay nabihag at ang hari ay pinatay," at ang mga kawal ng Babilonya na nakatalaga sa iba't ibang kuta ay sumuko sa kinaumagahan.—*Cyropaedia,* VII, v, 33; ihambing ang Jer 51:30.

Itinala ng Judiong istoryador na si Josephus ang ulat ng Babilonyong saserdote na si Berossus (ng ikatlong siglo B.C.E.) hinggil sa pananakop ni Ciro gaya ng sumusunod: "Noong ikalabimpitong taon ng paghahari niya [ni Nabonido], si Ciro ay humayo mula sa Persia kasama ang isang malaking hukbo, at, pagkatapos nitong masupil ang natitirang bahagi ng kaharian, humayo ito patungong Babilonia. Nang masabihan si Nabonnedus [Nabonido] tungkol sa pagdating nito, pinangunahan niya ang kaniyang hukbo upang salubungin ito, nakipaglaban siya at natalo, nang magkagayon ay tumakas siya kasama ang ilang tagasunod at nagtago sa bayan ng Borsippa [ang kakambal na lunsod ng Babilonya]. Kinuha ni Ciro ang Babilonya, at pagkatapos iutos na gibain ang panlabas na mga pader ng lunsod, dahil ito'y mukhang nakagigitla at nakagigimbal, nagpunta siya sa Borsippa upang kubkubin si Nabonnedus. Matapos sumuko ang huling nabanggit, na hindi na naghintay na makubkob, pinakitunguhan siya sa makataong paraan ni Ciro, na nagpaalis sa kaniya mula sa Babilonia, ngunit ibinigay nito sa kaniya ang Carmania para matirahan niya. Doon ginugol ni Nabonnedus ang nalalabing bahagi ng kaniyang buhay, at doon siya namatay." (*Against Apion,* I, 150-153 [20]) Pangunahin nang natatangi ang ulat na ito sa ibang mga salaysay dahil sa mga pananalita tungkol sa mga pagkilos ni Nabonido at sa pakikitungo ni Ciro sa kaniya. Gayunman, kasuwato ito ng ulat ng Bibliya na si Belsasar, hindi si Nabonido, ang hari na napatay noong gabing bumagsak ang Babilonya.—Tingnan ang BELSASAR.

Ang mga tapyas na *cuneiform* na natagpuan ng mga arkeologo, bagaman hindi nagbibigay ng mga detalye tungkol sa eksaktong paraan ng pananakop, ay nagpapatunay na talagang biglaan ang pagbagsak ng Babilonya kay Ciro. Ayon sa Nabonidus Chronicle, nang huling taon ng paghahari ni Nabonido (539 B.C.E.) noong buwan ng Tisri (Setyembre-Oktubre), sinalakay ni Ciro ang mga hukbong Babilonyo sa Opis at tinalo ang mga ito. Nagpatuloy ang inskripsiyon: "Ika-14 na araw, ang Sippar ay nabihag nang walang pagbabaka. Tumakas si Nabonido. Ika-16 na araw, si Gobryas (*Ugbaru*), ang gobernador ng Gutium at ang hukbo ni Ciro ay pumasok sa Babilonya nang walang pagbabaka. Pagkatapos ay inaresto si Nabonido sa Babilonya nang bumalik siya . . . Noong buwan ng Arahshamnu [Marchesvan (Oktubre-Nobyembre)], nang ika-3 araw, pumasok si Ciro sa Babilonya." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306) Sa pamamagitan ng inskripsiyong ito, ang petsa ng pagbagsak ng Babilonya ay maaaring itakda bilang Tisri 16, 539 B.C.E., anupat ang pagpasok ni Ciro ay 17 araw pagkaraan nito, na naganap noong Marchesvan 3.

Nagsimula ang pandaigdig na pamumuno ng mga Aryano. Sa pamamagitan ng tagumpay na ito ay winakasan ni Ciro ang pamumuno ng mga tagapamahalang Semitiko sa Mesopotamia at sa Gitnang Silangan at inilunsad ang unang nangingibabaw na kapangyarihang pandaigdig na may Aryanong pinagmulan. Ang Cyrus Cylinder, isang dokumentong *cuneiform* na itinuturing ng mga istoryador na isinulat upang ilathala sa Babilonya, ay lubhang relihiyoso, at doon ay inilarawan si Ciro na nag-uukol ng kapurihan ng kaniyang tagumpay kay Marduk, ang pangunahing diyos ng Babilonya, anupat nagsasabi: "Siya [si Marduk] ay nagsiyasat at tumingin (nang may pagsusuri) sa lahat ng mga bansa, anupat naghahanap ng isang matuwid na tagapamahala na handang umakay sa kaniya . . . (sa taunang prusisyon). (Pagkatapos ay) binigkas niya ang pangalan ni Ciro (*Ku-ra-as*), hari ng Anshan, idineklarang siya (sa literal: binigkas ang [kaniyang] pangalan) ang magiging tagapamahala ng buong daigdig. . . . Malugod na pinagmasdan ni Marduk, ang dakilang panginoon, tagapagsanggalang ng kaniyang bayan/mga mananamba, ang mabubuting gawa nito (samakatuwid nga, ni Ciro) at ang matuwid na kaisipan nito (sa literal: puso) (at sa gayon ay) inutusan ito na humayo laban sa kaniyang lunsod ng Babilonya (Ká.dingir.ra). Pinayaon niya ito sa daan patungong Babilonya (DIN.TIR[ki]) anupat humayo sa tabi nito na gaya ng isang tunay na kaibigan. Ang kaniyang nakapangalat na mga hukbo—ang bilang ng mga ito ay hindi matutuos, gaya niyaong tubig ng ilog—ay naglakad-lakad, ang mga sandata ng mga ito ay nakaligpit. Bagaman walang anumang pagbabaka, pinapasok niya ito sa kaniyang bayang Babilonya (Su.an.na), anupat pinaligtas ang Babilonya (Ká.dingir.ra[ki]) mula sa anumang kapahamakan."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 315.

Bakit magkaiba ang paliwanag ng Cyrus Cylinder at ng Bibliya tungkol sa pagbagsak ng Babilonya?

Sa kabila ng ganitong paganong interpretasyon sa mga pangyayari, ipinakikita ng Bibliya na nang iproklama ni Ciro na pinahihintulutan niya ang itinapong mga Judio na bumalik sa Jerusalem at muling itayo ang templo roon, kinilala niya: "Ang lahat ng kaharian sa lupa ay ibinigay sa akin ni Jehova na Diyos ng langit, at siya ang nag-atas sa akin na magtayo para sa kaniya ng isang bahay sa Jerusalem, na nasa Juda." (Ezr 1:1, 2) Sabihin pa, hindi ito nangangahulugan na si Ciro ay naging isang nakumberteng Judio kundi nalaman lamang niya ang mga katotohanan sa Bibliya may kinalaman sa kaniyang tagumpay. Dahil sa mataas na administratibong posisyon na pinaglagyan kay Daniel, kapuwa bago at pagkatapos ng pagbagsak ng Babilonya (Dan 5:29; 6:1-3, 28), kataka-taka naman kung si Ciro ay hindi nasabihan tungkol sa mga hula na itinala at sinalita ng mga propeta ni Jehova, kabilang na ang hula ni Isaias na kababasahan ng mismong pangalan ni Ciro. Kung tungkol sa Cyrus Cylinder, na sinipi na, kinikilala na bukod sa hari ay maaaring may iba pang nakialam sa paghahanda ng dokumentong *cuneiform* na ito. May binabanggit ang aklat na *Biblical Archaeology* ni G. Ernest Wright (1962, p. 203) tungkol sa "hari, o kawanihan na bumuo ng dokumentong iyon" (ihambing ang katulad na kaso may kaugnayan kay Dario sa Dan 6:6-9), samantalang tinatawag naman ni Dr. Emil G. Kraeling (*Rand McNally Bible Atlas,* 1966, p. 328) ang Cyrus Cylinder na "isang propagandang dokumento na kinatha ng mga saserdoteng Babilonyo." Maaari ngang binuo ito sa ilalim ng impluwensiya ng klerong Babilonyo (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 315, tlb. 1), sa gayon ay nagsilbi ito sa kanilang layunin na ipangatuwiran ang ganap na pagkabigo ni Marduk (tinatawag ding Bel) at ng iba pang diyos ng Babilonya na iligtas ang lunsod, anupat itinuring pa nga nila na si Marduk ang gumawa ng mismong mga bagay na ginawa ni Jehova.—Ihambing ang Isa 46:1, 2; 47:11-15.

Ang Batas ni Ciro Para sa Pagbabalik ng mga Tapon. Sa pamamagitan ng pagtatalaga niya na wakasan ang pagiging tapon ng mga Judio, tinupad ni Ciro ang kaniyang atas bilang 'pinahirang pastol' ni Jehova para sa Israel. (2Cr 36:22, 23; Ezr 1:1-4) Ang proklamasyon ay ginawa "nang unang taon ni Ciro na hari ng Persia," na tumutukoy sa kaniyang unang taon bilang tagapamahala ng nalupig na Babilonya. Sa Daniel 9:1 ay may binabanggit ang ulat ng Bibliya na "unang taon ni Dario," at maaaring naganap ito sa pagitan ng pagbagsak ng Babilonya at ng "unang taon ni Ciro" sa Babilonya. Kung gayon nga, mangangahulugan ito na marahil ay itinuring ng manunulat na nagpasimula ang unang taon ni Ciro noong huling bahagi ng taóng 538 B.C.E. Gayunman, kung ang pamamahala ni Dario sa Babilonya ay ituturing na gaya niyaong sa isang kinatawang pinuno, anupat ang kaniyang paghahari ay kasabay niyaong kay Ciro, ang unang *opisyal na taon ng paghahari* ni Ciro ay sasaklaw nang mula Nisan ng 538 hanggang Nisan ng 537 B.C.E., batay sa kaugaliang Babilonyo.

Dahilan sa ulat ng Bibliya, ang batas ni Ciro na nagpapalaya sa mga Judio upang makabalik sa Jerusalem ay malamang na inilabas noong huling bahagi ng taóng 538 o maaga noong 537 B.C.E. Magbibigay ito ng panahon sa mga Judiong tapon na maghandang umalis ng Babilonya at magsagawa

ng mahabang paglalakbay patungong Juda at Jerusalem (isang paglalakbay na maaaring gumugol ng mga apat na buwan ayon sa Ezr 7:9) at makapanahanan "sa kanilang mga lunsod" sa Juda pagsapit ng "ikapitong buwan" (Tisri) ng taóng 537 B.C.E. (Ezr 3:1, 6) Dito nagwakas ang inihulang 70-taóng pagkatiwangwang ng Juda na nagsimula noong buwan ding iyon, Tisri, ng 607 B.C.E.—2Ha 25:22-26; 2Cr 36:20, 21.

Ang pakikipagtulungan ni Ciro sa mga Judio ay ibang-iba sa pakikitungo sa kanila ng naunang mga paganong tagapamahala. Isinauli niya ang mahahalagang kagamitan ng templo na dinala ni Nabucodonosor II sa Babilonya, ibinigay niya ang kaniyang pahintulot upang makapag-angkat sila ng mga tablang sedro mula sa Lebanon, at nagbigay siya ng awtorisasyon na gamitin ang mga pondo mula sa bahay ng hari upang matustusan ang mga gastusin sa konstruksiyon. (Ezr 1:7-11; 3:7; 6:3-5) Ayon sa Cyrus Cylinder (LARAWAN, Tomo 2, p. 332), sinunod ng tagapamahalang Persiano ang makatao at mapagparayang patakaran sa pakikitungo sa nalupig na mga bayan na nasa kaniyang nasasakupan. Sinisipi sa inskripsiyon ang sinabi niya: "Isinauli ko sa [ilang patiunang binanggit na] sagradong mga lunsod sa kabilang ibayo ng Tigris, na ang mga santuwaryo ay mga guho sa loob ng mahabang panahon, ang mga imahen na (dating) tumatahan doon at nagtatag para sa kanila ng permanenteng mga santuwaryo. Pinisan ko (rin) ang lahat ng (dating) tumatahan sa mga ito at ibinalik (sa kanila) ang mga tinitirahan nila."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 316.

Bukod sa maharlikang proklamasyon na sinipi sa Ezra 1:1-4, tinutukoy ng ulat ng Bibliya ang isa pang dokumento ni Ciro, isang "tagubilin," na itinabi sa bahay ng mga talaan sa Ecbatana sa Media at natuklasan doon noong paghahari ni Dario na Persiano. (Ezr 5:13-17; 6:1-5) May kinalaman sa ikalawang dokumentong ito, si Propesor G. Ernest Wright ay nagsabi, "malinaw [itong] pinamagatang isang *dikrona,* isang opisyal na terminong Aramaiko para sa tagubilin na nag-uulat ng bibigang pasiya ng hari o iba pang opisyal at nag-uudyok ng administratibong pagkilos. Hindi ito nilayong ilathala kundi para lamang sa mata ng kinauukulang opisyal, at pagkatapos nito ay itinatabi na ito sa mga artsibo ng pamahalaan."—*Biblical Archaeology,* p. 203.

Kamatayan at Makahulang Kahulugan. Si Ciro ay pinaniniwalaang namatay sa pakikipagbaka noong 530 B.C.E., bagaman malabo ang mga detalye nito. Bago ang kaniyang kamatayan, maliwanag na ang anak niyang si Cambyses II ay namahalang kasabay niya, anupat humalili sa trono ng Persia bilang nagsosolong tagapamahala nang mamatay ang kaniyang ama.

Ang mga hula may kinalaman sa biglaang pagbagsak ng makasagisag na Babilonyang Dakila gaya ng iniuulat sa aklat ng Apocalipsis ay may malaking pagkakahawig sa paglalarawan sa pananakop ni Ciro sa literal na lunsod ng Babilonya. (Ihambing ang Apo 16:12; 18:7, 8 sa Isa 44:27, 28; 47:8, 9.) Gayunman, ang haring nangunguna sa makapangyarihang mga hukbong militar na inilalarawan pagkatapos ng ulat hinggil sa pagbagsak ng makasagisag na Babilonya ay hindi isang makalupang hari kundi ang makalangit na "Salita ng Diyos," ang tunay na pinahirang Pastol ni Jehova, si Kristo Jesus.—Apo 19:1-3, 11-16.

CLAUDIA. Isang babaing Kristiyano sa Roma na ang mga pagbati ay inilakip ni Pablo sa kaniyang ikalawang liham kay Timoteo.—2Ti 4:21.

CLAUDIO. Ikaapat na emperador ng Roma; anak ni Drusus na kapatid ni Tiberio, at tiyo ni Caligula, na sinundan niya sa trono noong 41 C.E. Mahina ang pangangatawan ni Claudio, gayundin ang kaniyang determinasyon, at bagaman interesado siya sa kasaysayan, pagsulat, at iba pang gawaing akademiko, ipinalagay ng kaniyang mga hinalinhan na hindi niya kayang humawak ng kapangyarihan at dahil dito'y mas pinaboran nila ang iba na maging kahalili nila. Ngunit noong panahon ng kaguluhan matapos mapaslang si Caligula, nanaig ang Tanod ng Pretorio at ipinroklama nito si Claudio bilang Emperador. Ang isa sa mga sumuporta sa kaniya sa pag-aagawang ito ng kapangyarihan ay si Herodes Agripa I, na ginantimpalaan ni Claudio nang pagtibayin niya ang pagkahari nito at idagdag ang Judea at Samaria sa mga nasasakupan nito. Nakuha rin ni Claudio ang pabor ng Senado. Iniuulat na nilason siya ng kaniyang ikaapat na asawa sa pamamagitan ng mga kabute noong 54 C.E., sa ika-14 na taon ng kaniyang pamamahala. Pagkatapos ay lumuklok sa kapangyarihan si Nero.

Inihula ng propetang si Agabo na magkakaroon ng "isang malaking taggutom . . . sa buong tinatahanang lupa," na "talaga namang naganap noong panahon ni Claudio." Dahil dito, ang mga Kristiyano sa Antioquia ay nagbigay ng "tulong bilang paglilingkod" para sa kanilang mga kapatid sa Jerusalem at Judea. (Gaw 11:27-30) Ang taggutom na iyon sa Palestina noong namamahala si Claudio ay tinawag ni Josephus (*Jewish Antiquities,* XX, 49-53 [ii, 5]; XX, 101 [v, 2]) na "malaking taggutom" at tinatayang naganap noong mga 46 C.E.

Noong 49 C.E. o noong maagang bahagi ng 50 C.E., sa ikasiyam na taon ng kaniyang pamamahala, "ipinag-utos ni Claudio na lisanin ng lahat ng mga Judio ang Roma." Pinatutunayan ng Romanong biyograpo at istoryador na si Suetonius na

pinalayas ni Claudio ang mga Judio mula sa Roma. (*The Lives of the Caesars,* Claudius, XXV, 4) Bilang resulta ng pagpapalayas na iyon, dalawang Kristiyanong Judio, sina Aquila at Priscila, ang umalis sa Roma at pumaroon sa Corinto, kung saan di-nagtagal ay nakilala nila ang apostol na si Pablo, malamang na noong taglagas ng taóng 50 C.E. (Gaw 18:1-3) Sa pasimula ng pamamahala ni Claudio, mabuti ang pakikitungo niya sa mga Judio, anupat ipinag-utos pa nga niya ang pagiging mapagparaya sa mga ito at binigyan niya sila ng iba't ibang kalayaan sa buong imperyo. Gayunman, lumilitaw na ang maraming Judio sa Roma ay manggugulo, kung kaya pinalayas sila ni Claudio mula sa lunsod.

CLAUDIO LISIAS. Kumandante ng militar ng garison ng mga Romano sa Jerusalem noong huling pagdalaw roon ng apostol na si Pablo, mga 56 C.E. Bilang kumandante ng militar (*chiliarch*), si Claudio Lisias ay namamahala sa 1,000 tauhan. Ipinahihiwatig ng kaniyang Griegong pangalang Lisias na ipinanganak siyang Griego. Natamo niya ang kaniyang pagkamamamamayang Romano kapalit ng malaking halaga ng salapi, malamang na noong namamahala si Claudio, kung kaya, gaya ng kaugalian ng mga nagsisikap magkamit ng pagkamamamamayan, ginamit niya ang pangalan ng kasalukuyang emperador. (Gaw 22:28; 23:26) Ayon sa Romanong istoryador na si Dio Cassius, noong maagang bahagi ng pamamahala ni Emperador Claudio, ang pagkamamamayang Romano ay kadalasang ipinagbibili kapalit ng malalaking halaga.—*Dio's Roman History,* LX, 17, 5, 6.

Nabanggit si Claudio Lisias sa ulat ng Mga Gawa dahil sa pakikipag-ugnayan niya sa apostol na si Pablo. Iniligtas niya, at ng mga kawal at mga opisyal ng hukbo na kasama niya, si Pablo mula sa kamatayan sa kamay ng nagkakagulong mga mang-uumog. Nang mahawakan na niya si Pablo, ipinag-utos ni Claudio Lisias na igapos ang apostol. Dahil sa kaguluhan, hindi niya matiyak kung ano ang akusasyon laban kay Pablo, kung kaya iniutos niyang dalhin ang apostol sa kuwartel ng mga kawal na nasa Tore ng Antonia.—Gaw 21:30-34.

Inakala ni Claudio Lisias na si Pablo ang Ehipsiyong nanulsol ng sedisyon at nanguna sa 4,000 "lalaking may sundang" patungo sa ilang. Nang malaman niyang hindi pala, pinagbigyan niya ang kahilingan ng apostol na magsalita sa pulutong mula sa mga baytang, malamang ay sa hagdan ng tanggulan. Nang muling sumiklab ang karahasan matapos banggitin ni Pablo ang kaniyang atas na pumaroon sa mga bansa, iniutos ni Claudio Lisias na dalhin ito sa loob ng kuwartel ng mga kawal at maingat na siyasatin sa pamamagitan ng panghahagupit.—Gaw 21:35-40; 22:21-24.

Nang maiulat sa kaniya na si Pablo ay isang mamamayang Romano, at matapos niya itong tanungin nang personal, natakot si Claudio Lisias dahil nilabag niya ang mga karapatan ng isang Romano nang ipagapos niya si Pablo. (Gaw 22:25-29) Mauunawaan natin kung bakit agad niyang pinaniwalaan ang pag-aangkin ni Pablo na siya'y isang mamamayang Romano. Noon, napakaliit ng posibilidad na ang isang tao ay magpapanggap na siya'y isang mamamayang Romano, yamang ang gagawa nito ay mapapatawan ng kaparusahang kamatayan. Sinabi ng istoryador na si Suetonius: 'Ipinagbawal ng emperador sa mga isinilang na banyaga ang paggamit ng mga pangalang Romano, lalo na yaong sa mga pamilyang Romano. Yaong mga ilegal na umangkin sa mga pribilehiyo ng pagkamamamamayang Romano ay pinatay niya sa parang ng Esquiline.'—*The Lives of the Caesars,* Claudius XXV, 3.

Palibhasa'y nais pa rin niyang malaman ang katotohanan tungkol sa akusasyon laban kay Pablo, ipinag-utos ni Claudio Lisias na magtipon ang Sanedrin. Sa pagkakataong iyon, tinalakay ni Pablo ang paksa ng pagkabuhay-muli, na nauwi sa matinding pagtatalu-talo ng mga miyembro ng Sanedrin anupat, sa takot na baka pagluray-lurayin ng mga ito si Pablo, inutusan ni Claudio Lisias ang mga kawal na agawin ang apostol sa gitna ng mga ito.—Gaw 22:30; 23:6-10.

Nang maglaon, matapos niyang malaman mula sa mismong pamangkin ni Pablo ang tungkol sa pakana ng mga Judio na patayin ang apostol, tinawag ni Claudio Lisias ang dalawa sa kaniyang mga opisyal ng hukbo at inutusan ang mga ito na maghanda ng 200 kawal, 70 mangangabayo, at 200 maninibat upang umalis patungong Cesarea nang mga 9:00 n.g. at dalhin si Pablo kay Gobernador Felix. (Gaw 23:16-24) Bilang pagsunod sa batas Romano, nagpadala rin siya kay Gobernador Felix ng isang salaysay ng kasong iyon. Gayunman, hindi lahat ng nilalaman ng liham na ito ay totoo. Bagaman kinikilala niya ang kawalang-sala ni Pablo, pinalitaw ni Claudio Lisias na iniligtas niya si Pablo dahil nalaman niyang Romano ito, bagaman ang totoo'y nilabag niya ang mga karapatan ni Pablo bilang mamamayan nang ipagapos niya ito at iutos pa nga na siyasatin ito sa pamamagitan ng mga panghahagupit.—Gaw 23:25-30.

Hindi tiyak kung paano nalaman ng alagad na si Lucas ang nilalaman ng liham na ito. Maaaring binasa ito noong panahong dinggin ang kaso ni Pablo o baka tumanggap pa nga ng kopya ang apostol pagkatapos niyang umapela kay Cesar.

CLEMENTE. Isang tapat na Kristiyano na nakipaglabang kaagapay ng apostol na si Pablo, ipinapalagay na sa Filipos, alang-alang sa "mabuting

balita." (Fil 4:3) Ang pangalang Clemente ay pangkaraniwan kung kaya walang makatuwirang saligan upang iugnay siya kay Clemente ng Roma, gaya ng ginawa ni Origen.

CLEOPAS [posibleng pinaikling Cleopatros, nangangahulugang "Tanyag na Ama"]. Isa sa dalawang alagad, kapuwa hindi apostol, na naglakbay patungong Emaus noong araw na buhaying-muli si Jesus. Nang si Jesus ay sumabay sa kanila bilang isang estranghero at magtanong kung ano ang pinagtatalunan nila, si Cleopas ay tumugon: "Nananahanan ka bang mag-isa bilang dayuhan sa Jerusalem kung kaya hindi mo alam ang mga bagay na naganap sa kaniya nang mga araw na ito?" Pagkatapos na ipaliwanag ni Jesus sa kanila ang maraming kasulatan at ipakilala ang kaniyang sarili, si Cleopas at ang kaniyang kasama, sa halip na magpalipas ng magdamag sa Emaus, ay nagmadaling bumalik sa Jerusalem at iniulat ang mga bagay na ito sa iba. (Luc 24:13-35) Ang pangalang Griegong ito na Cleopas ay hindi dapat ipagkamali sa Aramaikong pangalan na Clopas.—Ju 19:25.

CLOE [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "luntian"; malamang, Unang Luntiang Supang ng mga Halaman]. Sa pamamagitan ng sambahayan ng babaing ito, tumanggap si Pablo ng mga ulat may kinalaman sa mga di-pagkakasundong umiiral sa kongregasyon sa Corinto. (1Co 1:11) Hindi sinasabi ng liham ni Pablo na si Cloe ay isang Kristiyanong naninirahan sa Corinto o sa Efeso, kung saan isinulat ang liham. Ngunit, dahil tinukoy ng apostol ang sambahayang ito, maliwanag na ang ilang miyembro nito, mga kapamilya man o mga alipin, ay mga Kristiyanong kakilala ng mga taga-Corinto.

CLOPAS. Ang asawa ng isa sa mga Maria na nakatayo sa tabi ni Jesus noong nakabitin ito sa pahirapang tulos. (Ju 19:25) Ipinapalagay na siya ang asawa ng "isa pang Maria," at ama ng apostol na si Santiago na Nakabababa at ng kapatid nito na si Joses. (Mat 27:56; 28:1; Mar 15:40; 16:1; Luc 24:10) Malaki ang posibilidad at karaniwan nang kinikilala na si Clopas din mismo ang tinatawag na Alfeo. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:15; Gaw 1:13) Ang dalawang pangalan ay maaaring iba't ibang bigkas ng salitang-ugat na Aramaiko, o ang indibiduwal ding iyon ay maaaring may dalawang pangalan na halinhinang ginagamit, isang kaugalian na pangkaraniwan noong panahong iyon. Ang paniniwalang si Clopas ay kapatid ni Jose, na ama-amahan ni Jesus, ay isang palagay na salig lamang sa tradisyon.

CODEX. Tingnan ang AKLAT.

COLHOZE [Bawat Tagapangitain; o, Pinapangitain Niya ang Lahat].

1. Isang Israelita na ang anak na si Salun ay tumulong sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 3:15.

2. Anak ni Hazaias na mula sa tribo ni Juda. (Ne 11:4, 5) Marahil ay siya rin ang Blg. 1.

COLOSAS [posible, Pagkalaki-laki]. Isang lunsod ng TK Asia Minor. Noong mga araw ng apostol na si Pablo, ang Colosas ay nasa Romanong probinsiya ng Asia, bagaman ito ay bahagi ng sinaunang rehiyon ng Frigia. Sa kasalukuyan, ang lugar na ito ay hindi tinatahanan. Malapit ito sa itaas na dulo ng libis ng Ilog Lycus, mga 18 km (11 mi) sa STS ng Laodicea (malapit sa makabagong Denizli). Ang libis ng Ilog Lycus ay makitid sa rehiyon ng Colosas, napapaderan ng matataas na dalisdis, ngunit lumalapad habang patungo ito sa dakong HK at sa pinagsasalubungan ng Lycus at ng Ilog Maeander (Menderes). Sa libis na ito bumabagtas ang pangunahing lansangan na nagmumula sa Efeso at sa Baybaying Aegeano patungo sa S hanggang sa Eufrates. Isang lansangan ang nagsasanga mula roon patungong Sardis at Pergamo sa dakong HK. Gayunman, noong yugtong Romano, binago ang sistema ng mga lansangan, at ang Colosas ay nahigitan ng Laodicea at ng karatig na Hierapolis (Col 4:13) sa kahalagahan. Gayunpaman, patuloy na nakilala ang Colosas bilang isang sentro ng paggawa ng mga tela, anupat napabantog ito dahil sa mainam na lana nito na may kakaibang tingkad, tinatawag na *colossinus.* Ang Colosas ay nasa gilid ng liblib na tuyong lupain, kung saan pinanginginain ang mga kawan ng tupa. Mga 5 km (3 mi) sa dakong T ay naroon ang Honaz Dagi (Bdk. Cadmus) na may taas na 2,750 m (9,020 piye), anupat ang natutunaw na niyebe nito ay dumadaloy sa mga ilog na umaagos nang lampas pa sa Colosas.

May mga Frigiano sa Jerusalem noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., marahil ang ilan sa kanila ay mula sa Colosas. (Gaw 2:10) Bagaman ang Colosas ay nasa pangunahing S-K ruta, naniniwala ang karamihan sa mga iskolar na tinahak ni Pablo ang isang mas hilagaang ruta noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero, kung saan naglakbay siya sa katihan patungong Efeso. (Gaw 18:22, 23; 19:1) Ipinahihiwatig ng kaniyang liham sa mga taga-Colosas na hindi pa siya nakadadalaw sa Colosas at na ang kongregasyon doon ay bunga ng gawain ni Epafras, na inilarawan ni Pablo bilang kumakatawan sa kaniya at sa kaniyang mga kamanggagawa sa pamamagitan ng may-katapatang paglilingkod sa mga mananampalataya sa Colosas. (Col 1:7, 8; 2:1; 4:12) Gayunman, kilala ni Pablo

ang ilang Kristiyano sa Colosas. Binanggit niya sina Onesimo, Arquipo, Filemon, at Apia.—Col 4:9, 17; Flm 1, 2, 10-12.

Karagdagan pa sa orihinal na populasyong Frigiano ng Colosas ay ang mga elementong Griego at Judio. (Ihambing ang Col 3:11.) Ang sinaunang mga Frigiano ay nagpamalas ng matinding hilig sa panatisismo sa espiritismo, ang mga Griego ay nagbigay-daan sa maraming espekulasyon at sa mga argumento sa pilosopiya, at ang mga Judio naman ay mga tagapagtaguyod ng Kautusang Mosaiko at ng mga kahilingan nito hinggil sa pagkain at sabbath. Ang lahat ng mga saloobing ito ay tinalakay sa payo ni Pablo sa kongregasyon sa Colosas.—Col 2:4, 8, 16, 18, 20-23.

COLOSAS, LIHAM SA MGA TAGA-. Ang kinasihang liham ng apostol na si Pablo sa mga Kristiyano sa Colosas. Sa makabagong mga bersiyon ng Bibliya sa Tagalog, kadalasan nang ito ang ika-12 aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ipinakikilala ni Pablo ang kaniyang sarili bilang ang manunulat ng kinasihang liham na ito sa pamamagitan ng ganitong pambungad na mga salita: "Si Pablo, isang apostol ni Kristo Jesus sa pamamagitan ng kalooban ng Diyos, at si Timoteo na ating kapatid sa mga banal at sa tapat na mga kapatid na kaisa ni Kristo sa Colosas." (Col 1:1, 2) Ipinakikita rin ng pangwakas na pagbati na ang apostol ang sumulat nito, anupat isinulat ng sarili niyang kamay. —Col 4:18.

Malaki ang pagkakahawig ng Colosas sa Efeso, isa pang liham ni Pablo. Bagaman maaaring ito'y dahil magkalapit ang mga panahon ng pagsulat sa dalawang ito at dahil posibleng magkahawig ang mga kalagayang umiral sa mga lunsod na iyon, ang gayong pagkakatulad ay mangangahulugan din na kung tinatanggap si Pablo bilang manunulat ng Efeso, dapat din siyang kilalanin bilang manunulat ng Colosas. (Halimbawa, paghambingin ang Col 1:24-29 at Efe 3:1-7; Col 2:13, 14 at Efe 2:1-5, 13-16; Col 2:19 at Efe 4:16; Col 3:8-10, 12, 13 at Efe 4:20-25, 31, 32; Col 3:18-25; 4:1 at Efe 5:21-23; 6:1-9.) Karagdagan pa, yamang ang liham sa mga taga-Colosas ay kasama ng iba pang mga liham ni Pablo sa Chester Beatty Papyrus No. 2 (P^{46}, na mula noong mga 200 C.E.), malinaw nitong ipinakikita na itinuring ng unang mga Kristiyano ang Colosas bilang isa sa kinasihang mga sulat ni Pablo.

Lumilitaw na dalawang salik ang nag-udyok kay Pablo upang lumiham sa mga taga-Colosas. Ang una ay ang ulat na dinala ni Epafras sa apostol tungkol sa espirituwal na kalagayan ng kongregasyon. Ang ilang impormasyon ay nakababahala;

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG COLOSAS

Isang liham na nagdiriin sa pagpapahalaga sa bigay-Diyos na posisyon ni Kristo bilang paraan upang maiwasan ang maling mga pangmalas at mga gawain

Isinulat ni Pablo sa pagtatapos ng kaniyang unang pagkabilanggo sa Roma

---

Pagpapahalaga sa posisyon ni Kristo (1:1–2:12)

- Komendasyon dahil sa pananampalataya may kaugnayan kay Kristo at dahil sa pag-ibig sa lahat ng mga banal na kabahagi nila sa makalangit na pag-asa
- Nakatataas na posisyong ibinigay kay Kristo: Siya ang larawan ng Diyos, ang panganay sa lahat ng nilalang, ang isa na sa pamamagitan niya'y nilalang ang lahat ng iba pang bagay, ang ulo ng kongregasyon, ang panganay mula sa mga patay
- Sa pamamagitan ni Kristo ay naging posible ang pakikipagkasundo sa Diyos
- Nakakubli kay Kristo ang lahat ng mga kayamanan ng tunay na karunungan at kaalaman
- Patuloy na lumakad na kaisa niya; huwag hayaang tangayin kayo ng sinuman bilang kaniyang nasila sa pamamagitan ng pilosopiya ng tao

Inalis ng Diyos ang Kautusang Mosaiko sa pamamagitan ni Kristo (2:13-23)

- Makasagisag na ipinako ng Diyos ang tipang Kautusan sa pahirapang tulos na kinamatayan ni Kristo
- Ang mga kahilingan ng Kautusan ay isang anino; ang katunayan ay sa Kristo
- Huwag kayong pagkaitan ng gantimpala ng sinumang tao sa pamamagitan ng pagganyak sa inyo na sumunod sa mga utos at mga turo ng mga tao sa halip na mahigpit na manghawakan kay Kristo bilang ulo

Magbihis ng bagong personalidad, magpasakop sa awtoridad ni Kristo (3:1-17)

- Panatilihing nakatuon ang pag-iisip sa mga bagay na nasa itaas, hindi sa mga bagay na nasa lupa
- Patayin ang maruruming pagnanasa ng laman; alisin ang maling mga saloobin at pananalita
- Damtan ang sarili ng habag, kabaitan, kababaan ng pag-iisip, kahinahunan, mahabang pagtitiis, pag-ibig
- Hayaang ang kapayapaan ng Kristo ang kumontrol sa puso
- Gawin ang lahat ng bagay sa pangalan ng Panginoong Jesus, na pinasasalamatan ang Diyos sa pamamagitan niya

Ang kaugnayan sa iba ay dapat maimpluwensiyahan ng pagpapahalaga sa Diyos at kay Kristo (3:18–4:18)

- Dapat tuparin ng mga asawang babae, mga asawang lalaki, mga anak, mga alipin, mga panginoon ang mga pananagutan hindi gaya ng mga nagpapalugod sa tao kundi nang may takot kay Jehova, na kinikilalang si Kristo sa langit ang ating Panginoon
- Magmatiyaga sa pananalangin, lumakad na may karunungan
- Personal na mga pagbati sa mga kapuwa lingkod ng Panginoon

ngunit mayroon ding mabuting balita, sapagkat sinabi ni Pablo na si Epafras ay "nagbunyag sa amin ng inyong pag-ibig sa espirituwal na paraan." (Col 1:7, 8) Bagaman may mga suliranin sa kongregasyon, hindi naman malubha ang situwasyon at maraming bagay rin ang maaaring bigyan ng komendasyon. Ikalawa, pabalik na noon ang alipin ni Filemon na si Onesimo sa kaniyang panginoon sa Colosas. Sa gayo'y sinamantala ni Pablo ang pagkakataong ito at ipinadala niya ang kaniyang liham sa kongregasyon doon sa pamamagitan ni Onesimo at ng kasama nitong si Tiquico.—Col 4:7-9.

Lugar at Petsa ng Pagsulat. Hindi tuwirang binabanggit kung nasaan si Pablo nang sumulat siya sa mga taga-Colosas. Iminumungkahi ng ilan na siya'y nasa Efeso. Gayunman, ipinahihiwatig ng liham na nasa bilangguan noon ang apostol (Col 1:24; 4:10, 18), at walang anumang ulat sa Kasulatan na nabilanggo siya sa Efeso. Ang mga sinabi ni Pablo sa Colosas 4:2-4, 11 ay waring mas katugma ng mga kalagayan ng apostol noong panahon ng kaniyang unang pagkabilanggo sa Roma (mga 59-61 C.E.). Totoo, nabilanggo si Pablo sa Cesarea (Gaw 23:33-35), at iniutos ni Felix na luwagan ang pagbabantay sa apostol. (Gaw 24:23) Ngunit maliwanag na higit na malaya si Pablo noong panahon ng kaniyang unang pagkabilanggo sa Roma, anupat noon ay nanatili siya nang dalawang taon sa kaniyang sariling bahay na inuupahan at nakapangangaral siya ng Kaharian ng Diyos sa mga dumadalaw sa kaniya roon.—Gaw 28:16, 23, 30, 31.

Ang isa pang salik na waring nagpapahiwatig na sa Roma isinulat ang liham ay ang bagay na naroon si Onesimo sa lugar kung saan ito isinulat ni Pablo at na kasama ni Tiquico si Onesimo sa paghahatid nito sa Colosas. Tiyak na ang Roma, na may malaking populasyon, ay angkop na angkop na maging kanlungan ng isang takas na alipin. Maliwanag na ang liham sa mga taga-Colosas ay isinulat sa pagtatapos ng unang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma, o noong mga 60-61 C.E., nang panahong isulat din niya ang liham kay Filemon. Inihatid nina Tiquico at Onesimo hindi lamang ang liham sa mga taga-Colosas kundi pati ang liham ng apostol kay Filemon. (Flm 10-12) Yamang sa liham ni Pablo kay Filemon ay umaasa siya na mapalaya (tal 22), maipapalagay na ang liham sa mga taga-Colosas, tulad ng Filemon, ay isinulat sa pagtatapos ng unang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma.

Sinalungat ang Maling mga Pangmalas. Isang mapanlinlang na pilosopiya ang itinataguyod noon ng mga bulaang guro sa Colosas. Binibigyang-diin ang pagtupad sa Kautusang Mosaiko. Pinasisigla rin ang pagsasagawa ng asetisismo. Binabalaan ng apostol ang mga Kristiyanong taga-Colosas na mag-ingat, upang hindi sila matangay ng sinuman "bilang kaniyang nasila sa pamamagitan ng pilosopiya at walang-katuturang panlilinlang ayon sa tradisyon ng mga tao, ayon sa panimulang mga bagay ng sanlibutan at hindi ayon kay Kristo." (Col 2:8) Hinimok din ni Pablo ang kaniyang mga kapananampalataya na huwag hayaang hatulan sila ng sinuman sa pagkain at pag-inom "o may kinalaman sa kapistahan o sa pangingilin ng bagong buwan o ng isang sabbath; sapagkat ang mga bagay na iyon ay isang anino ng mga bagay na darating, ngunit ang katunayan ay sa Kristo." (Col 2:16, 17) Kinilala ng apostol ang pakunwaring kapakumbabaan ayon sa kung ano iyon at tinuligsa niya ang asetisismo, na sinasabi: "Ang mismong mga bagay na iyon ay mayroon ngang kaanyuan ng karunungan sa isang ipinataw-sa-sariling anyo ng pagsamba at pakunwaring kapakumbabaan, isang pagpapahirap sa katawan; ngunit ang mga iyon ay walang halaga sa pakikipagbaka sa pagbibigay-lugod sa laman."—Col 2:20-23.

Idiniin ni Pablo ang bigay-Diyos na nakatataas na posisyong taglay ni Kristo. (Col 1:13-20) Ang katotohanang ito ay magsisilbing panghadlang sa makapaganong pilosopiya, tradisyong Judio, at sa isa pang gawain, "isang anyo ng pagsamba sa mga anghel." (Col 2:18) Hindi binabanggit ng Kasulatan kung yaong mga nasangkot dito ay nag-angking nagsasagawa ng anyo ng pagsamba na diumano'y ginagawa ng mga anghel, nag-akalang tinutularan nila ang mapagpitagang saloobin ng mga anghel, o aktuwal na sumamba sa mga espiritung nilalang na ito.

CONANIAS [Si Jehova ay Nagtatag Nang Matibay].

1. Ang Levitang nangangasiwa sa mga abuloy para sa paglilingkod sa templo noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 31:4, 12, 13.

2. Isang Levitang pinuno na kabilang sa mga bukas-palad na nag-abuloy ng mga tupa, mga kambing, at mga baka para sa pagdiriwang ng dakilang Paskuwa na idinaos noong ika-18 taon ng paghahari ni Josias.—2Cr 35:9, 19.

CONIAS. Tingnan ang JEHOIAKIN.

CORAZIN. Isa sa mga lunsod na pinagwikaan ni Jesus at nasa H dulo ng Dagat ng Galilea. (Mat 11:21; LARAWAN, Tomo 2, p. 739) Karaniwang ipinapalagay ng mga iskolar na ito ang Khirbet Kerazeh (Korazim), na mga 3 km (2 mi) lamang sa HHK ng iminumungkahing lokasyon ng sinaunang lunsod ng Capernaum (Mat 11:23), kung saan lumilitaw na namalagi si Jesus noong panahon ng kaniyang dakilang ministeryo sa Galilea na tumagal nang mahigit na dalawang taon. Nagpahayag si Jesus ng "kaabahan" para sa mga Judiong tumatahan sa Corazin dahil hindi sila kumilos ayon sa mensahe ni

Jesus kahit nasaksihan nila ang “makapangyarihang mga gawa” na, kung naganap sa Tiro at Sidon, ay mag-uudyok sa mga paganong naroroon upang magsisi. Pagkatapos nito, noong taglagas ng 32 C.E., nang payaunin ni Jesus ang 70 alagad noong panahon ng kaniyang ministeryo sa Judea, binanggit niya ang di-nagsisising saloobin ng Corazin, maliwanag na upang idiin ang malaking kaabahang daranasin ng mga lunsod na hindi tutugon anupat ‘ipupunas ng kaniyang mga alagad laban sa mga ito ang alabok’ mula sa kanilang mga paa.—Luc 10:10-16.

CORINTO. Isa sa pinakamatatanda at pinakaprominenteng mga lunsod ng sinaunang Gresya, mga 5 km (3 mi) sa TK ng makabagong lunsod. Sa kalakhang bahagi, ang kahalagahan ng Corinto ay dahil sa estratehikong lokasyon nito sa kanluraning dulo ng ismo, o makitid na kalupaan, na nagdurugtong sa gitnang bahagi o pinakakontinente ng Gresya at sa timugang peninsula, ang Peloponnesus. Ang lahat ng trapiko sa katihan, pangkomersiyo man o iba pa, na patungo sa H at T ay kinailangang dumaan sa Corinto upang makatawid sa ismo, na sa pinakamakitid na bahagi nito ay may sukat na mga 6 na km (3.5 mi) lamang. Ngunit dumaraan din sa Corinto ang internasyonal na trapiko sa dagat, sapagkat karaniwan nang mas gusto ng mga nabigante na gamitin ang ismong ito sa pagitan ng Gulpo ng Corinto at ng Gulpong Saronic kaysa makipagsapalaran sila sa mahaba at mapanganib na biyahe kung liligid sila sa madalas-bagyuhing mga tangos na nasa timugang dulo ng peninsula. Dahil dito, ang mga barko mula sa Italya, Sicilia, at Espanya ay naglalayag patawid sa Dagat Ioniano, dumaraan sa Gulpo ng Corinto, at dumadaong sa malalim na daungan ng Lechaeum, ang kanluraning daungang lunsod na idinugtong sa Corinto sa pamamagitan ng dalawang walang-patlang na pader. Ang mga barko naman mula sa Asia Minor, Sirya, at Ehipto ay dumaraan sa Dagat Aegeano at nagbababa ng angkla sa mga pasilidad ng silanganing daungan ng Cencrea o marahil ay sa mas maliit na daungan ng Schoenus. (Ro 16:1) Ang mga kalakal mula sa malalaking sasakyang pandagat ay ibinababa sa isang daungan at ibinibiyahe nang ilang milya sa katihan patungo sa kabila, upang doon naman ilipat sa ibang barko. Ang mas maliliit na sasakyang pandagat, lulan ang kanilang kargamento, ay itinatawid sa ismo sa pamamagitan ng isang uri ng daanan ng barko na tinatawag na *di′ol·kos* (sa literal, “itawid sa kabila”). Kaya naman ang ismo ng Corinto ay nakilala bilang ang tulay ng dagat.

Kasaysayan. Maunlad na ang Corinto noong ikapitong siglo B.C.E. nang ang Palarong Isthmian, na ipinagdiriwang tuwing ikalawang taon at pinagbatayan ng apostol na si Pablo ng ilan sa kaniyang pinakamapuwersang mga ilustrasyon, ay itatag sa templo ni Poseidon (ang Griegong diyos ng dagat at katumbas ni Neptune ng Roma) sa ismong iyon. (1Co 9:24-27) Mula noong ikaapat na siglo B.C.E., ang Corinto ay nasa ilalim ng pamumuno ng Macedonia hanggang sa palayain ito ng mga Romano noong 196 B.C.E. Bilang isang independiyenteng estadong-lunsod, ito ay sumama sa iba pang mga lunsod sa Ligang Acheano, nasangkot sa paglaban sa Roma, at winasak ng Romanong konsul na si L. Mummius noong 146 B.C.E.; ang mga kalalakihan nito ay pinagpapatay, at ang mga kababaihan at mga bata ay ipinagbili sa pagkaalipin. Sa loob ng isang siglo ay halos tiwangwang ito hanggang sa muli itong itatag ni Julio Cesar, noong 44 B.C.E. (46 B.C.E. ayon sa ilan), bilang isang kolonya ng Roma, ang Colonia Laus Julia Corinthiensis. Ang Acaya, gaya ng tawag ng mga Romano sa Gresya na hiwalay sa Macedonia, ay naging isang Romanong probinsiya na kontrolado ng senado noong panahon ng paghahari ni Cesar Augusto, at ang Corinto ang ginawang kabisera nito.

Industriya at mga Gusali. Sa gayon, ang lunsod ng Corinto na dinatnan ni Pablo noong mga taóng 50 C.E. ay isang masiglang salubungang-dako ng komersiyo at isang sentro ng pulitika. Malaki ang naitulong ng mga singil na ipinapataw sa mga kargamentong dumaraan sa ismo sa pagyaman ng Corinto, ngunit isa rin itong sentro ng industriya na bantog sa mga kagamitang luwad at bronse. Ang mismong lunsod ay itinayo sa dalawang baytang ng lupain, anupat ang isa ay mas mataas nang mga 30 m (100 piye). Nasa gitna nito ang malawak na *agora* o pamilihan, na sa gilid ay may nakahilerang mga kolonada at mga gusaling pampubliko. Hanay-hanay na mga tindahan ang nakaharap sa pamilihan, anupat ang ilan sa mga labíng natuklasan ay nagpapakitang may mga tindahang bilihan ng karne at iba pang mga pagkain, gayundin ng alak. Sa isang inskripsiyon, ang salitang *macellum* ay ikinapit sa isang tindahan. Ang terminong ito ang katumbas sa Latin ng Griegong *ma′kel·lon,* na ginamit ni Pablo nang tukuyin niya ang “pamilihan ng karne” sa 1 Corinto 10:25. Isa pang inskripsiyon ang natagpuan sa isang baytang ng hagdan at kababasahan ng “si Lucio, ang matadero.”

Malapit sa gitna ng *agora,* natuklasan sa paghuhukay ang isang mataas na plataporma ng tagapagsalita na tinatawag na *bema,* o *rostra,* na nakaungos mula sa terasa sa pagitan ng mataas at ng mababang mga kalupaan ng *agora.* Ang platapormang ito, na yari sa puti at asul na marmol at napapala-

mutian ng maraming kaakit-akit na ukit, ay may dalawang silid-hintayan sa gilid na may mga sahig na moseyk at mga bangkô na marmol. Sinasabing ang *bema* ang "luklukan ng paghatol" kung saan dinala si Pablo ng mga Judiong sumasalansang sa mensaheng Kristiyano para sa pagdinig sa harap ni Proconsul Galio. (Gaw 18:12-16) Isang inskripsiyon na natagpuan sa Delphi, isang lunsod sa H panig ng Look ng Corinto, ang kababasahan ng pangalang Galio at nagpapakitang siya ay proconsul.—Tingnan ang GALIO.

Sa dakong HK ng pamilihan ay may dulaan na makapaglalaman ng mga 15,000 katao. May ampiteatro din sa HS. Kaya naman mauunawaan ng mga Kristiyanong taga-Corinto ang pagtukoy ni Pablo sa mga apostol bilang "pandulaang panoorin sa sanlibutan." (1Co 4:9) Sa isang plasa malapit sa dulaan, natagpuan ng mga arkeologo ang isang inskripsiyon na bumabanggit sa isang Erasto na may titulong Latin na *aedile,* isinasalin ng ilan bilang "komisyonado ng mga gawang pambayan." Maaaring ang Erastong ito ang "katiwala ng lunsod" na binanggit ni Pablo nang sumulat siya sa mga taga-Roma mula sa Corinto. (Ro 16:23) Ang terminong Griego na ginamit ni Pablo para sa "katiwala" (*oi·ko·no′mos*) ay pangunahin nang nangangahulugang "isang administrador o tagapamahala ng sambahayan."—Ihambing ang Gal 4:2, tlb sa *Rbi8* at *Int;* tingnan ang ERASTO Blg. 2.

Relihiyon at Kultura. Bagaman kilala bilang isang sentro ng awtoridad ng pamahalaan at bilang pangunahing lunsod ng komersiyo sa Gresya, sa isip ng maraming tao ay sumagisag ang lunsod ng Corinto sa kahalayan at labis-labis na karangyaan, anupat ang pananalitang Ingles na *"to Corinthianize"* ay ginamit nang maglaon upang mangahulugang "magsagawa ng imoralidad." Ang sensuwalidad na ito ay resulta ng pagsamba ng mga taga-Corinto, partikular na sa diyosang si Aphrodite (katumbas ni Venus ng Roma, ni Astarte ng Fenicia at Canaan, at ni Ishtar ng Babilonya). Isang templong nakaalay sa pagsamba sa kaniya ang nasa taluktok ng Acrocorinth, isang matarik at mabatong burol na may taas na 513 m (1,683 piye) mula sa kapantayan ng *agora.* (LARAWAN, Tomo 2, p. 336) Angkop lamang na nagbigay si Pablo sa mga Kristiyanong taga-Corinto ng mahigpit na payo at babala may kinalaman sa moral na paggawi. (1Co 6:9–7:11; 2Co 12:21) Sabihin pa, may mga templo rin sa Corinto para sa maraming iba pang mga diyos at diyosa. Sa templo ni Asklepios, ang diyos ng pagpapagaling, nakatuklas ang mga arkeologo ng kulay-balat na mga terakotang wangis ng mga bahagi ng katawan ng tao. Ang mga ito ay iniiwan noon sa templo bilang ipinanatang handog ng mga mananamba, anupat bawat handog ay sumasagisag sa may-sakit na sangkap (kamay, paa, mata, at iba pa) ng mananamba.

Bukod pa sa mga Griego, ang malaki-laking bahagi ng populasyon ay mga Italyano na nagmula sa mas naunang mga mananakop. Marami sa mga alagad na taga-Corinto ang may mga pangalang Latin, gaya ng Justo, Tercio, Cuarto, Gayo, Crispo, Fortunato, at Acaico. (Gaw 18:7; Ro 16:22, 23; 1Co 1:14; 16:17) Maraming Judio ang namayan doon at nagtatag ng isang sinagoga, anupat nakapangumberte ng ilang Griego. (Gaw 18:4) Ang pagkakaroon ng mga Judio sa Corinto ay ipinahihiwatig ng inskripsiyong Griego sa isang hambang marmol na natagpuan malapit sa pintuang-daan na nakaharap sa Lechaeum. Ang inskripsiyon, na kababasahan ng "[*Sy·na·*]*go·ge′ He·br*[*ai′on*]," ay nangangahulugang "Sinagoga ng mga Hebreo." Patuloy rin ang daloy noon ng mga manlalakbay at mga mangangalakal, bukod pa sa mga naghahanap ng kaluguran sa sentrong ito ng libangan at mga palaro. Tiyak na isang dahilan ito kung bakit ang mga taga-Corinto ay mas mapagparaya kaysa sa mga tao sa ibang mga lunsod na dinalaw ng apostol, kabilang na ang Atenas, ang sentro ng kulturang Griego. Sa isang pangitain, tiniyak kay Pablo na makasusumpong siya sa Corinto ng maraming taong nakaayon sa katuwiran, kung kaya gumugol siya ng isang taon at anim na buwan sa estratehikong salubungang ito ng Silangan at ng Kanluran. (Gaw 18:9-11) Malamang na isinulat niya noong panahong iyon ang kaniyang dalawang liham sa mga taga-Tesalonica.

Kongregasyong Kristiyano. Ang mga kasamahan ni Pablo sa paggawa ng tolda at kaniyang mga kapuwa Kristiyano, sina Aquila at Priscila, ay sumama sa kaniya nang maglayag siya mula sa silanganing daungan ng Cencrea at tumawid ng Dagat Aegeano patungong Efeso sa Asia Minor. (Gaw 18:18, 19) Ipinagpatuloy naman ng mahusay-magsalitang si Apolos ang gawain ni Pablo, anupat dinilig ang mga binhing inihasik sa Corinto. (Gaw 18:24-28; 19:1; 1Co 3:6) Lubhang ikinabahala ni Pablo ang kalagayan ng kongregasyong itinatag niya sa Corinto, kung kaya isinugo niya si Tito upang katawanin siya roon sa dalawang pagdalaw, at sinulatan din niya ng dalawang mapuwersang liham ang kongregasyon sa Corinto. (2Co 7:6, 7, 13; 8: 6, 16, 17; 12:17, 18) Bagaman hindi niya naisagawa ang kaniyang isinaplanong pagtigil doon upang dalawin sila noong patungo siya sa Macedonia (2Co 1: 15, 16, 23), nang maglaon ay gumugol din si Pablo ng tatlong buwan sa Gresya, malamang na noong 55-56 C.E., at ginugol niya ang ilang bahagi ng panahong iyon sa Corinto, anupat isinulat ang kaniyang liham sa mga taga-Roma mula roon.—Gaw 20:2, 3; Ro 16:1, 23; 1Co 1:14.

CORINTO, MGA LIHAM SA MGA TAGA-. Dalawang kinasihang kanonikal na liham na isinulat ng apostol na si Pablo sa mga Kristiyano sa Gresya noong unang siglo C.E. Ang mga liham na ito ay ikapito at ikawalong aklat sa karamihan ng Tagalog na mga bersiyon ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ipinakilala ni Pablo ang kaniyang sarili bilang ang manunulat ng dalawang liham, anupat ipinatungkol ang Unang Corinto sa "kongregasyon ng Diyos na nasa Corinto," at ang Ikalawang Corinto naman sa "kongregasyon ng Diyos na nasa Corinto, kasama ang lahat ng mga banal na nasa buong Acaya."—1Co 1:1, 2; 2Co 1:1.

Ang pagiging manunulat ni Pablo ng Una at Ikalawang Corinto ay hindi makukuwestiyon. Bukod sa sariling patotoo ng apostol, ang autentisidad ng dalawang liham at ang pagtanggap sa mga ito ng karamihan ay pinagtitibay ng panlabas na patotoo. Ang dalawang liham ay kinikilalang isinulat ni Pablo at sinipi ng mga manunulat noong una hanggang ikatlong siglo. Gayundin, itinala ng tinatawag na "The Canon of Athanasius" (367 C.E.) ang "dalawa para sa mga taga-Corinto" bilang kasama sa "labing-apat na liham ni Pablo na apostol." Ang talaang ito ang unang halimbawa ng katalogo ng mga aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan gaya ng taglay natin sa ngayon, anupat nauna nang 30 taon sa talaang inilathala ng Konsilyo, o Sinodo, ng Cartago, Aprika, noong 397 C.E.

Ministeryo ni Pablo sa Corinto. Dumating si Pablo sa Corinto noong mga 50 C.E. Sa pasimula, nagbibigay siya ng pahayag sa sinagoga sa bawat Sabbath "at nanghihikayat sa mga Judio at mga Griego." (Gaw 18:1-4) Gayunman, matapos siyang mapaharap sa pagsalansang at mapang-abusong pananalita sa gitna niyaong mga nasa sinagoga, ibinaling ng apostol ang kaniyang pansin sa "mga tao ng mga bansa," ang mga Gentil sa Corinto. Ang mga

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG CORINTO

Isang liham na ipinadala ni Pablo sa kongregasyon sa Corinto bilang tugon sa tinanggap niyang nakagigitlang mga ulat tungkol sa mga di-pagkakasundo at imoralidad at, gayundin, upang sagutin ang isang tanong tungkol sa pag-aasawa

Isinulat mula sa Efeso, mga 55 C.E.

Payo na magkaisa (1:1–4:21)

- Nagbubunga ng mga pagkakabaha-bahagi ang pagsunod sa mga tao
- Ang pangmalas ng Diyos hinggil sa kung ano ang karunungan at kung ano ang kamangmangan ang siyang mahalaga
- Ipaghambog hindi ang mga tao kundi si Jehova, na naglalaan ng lahat ng bagay sa pamamagitan ni Kristo
- Maging may-gulang at espirituwal na mga tao, na kinikilala na ang Diyos ang nagpapangyari ng espirituwal na paglago at na si Kristo ang pundasyon na pinagtatayuan ng Kristiyanong mga personalidad
- Huwag magmalaki ang sinuman, na iniisip na nakahihigit siya sa mga kapuwa Kristiyano

Pag-iingat sa moral na kalinisan ng kongregasyon (5:1–6:20)

- Itiwalag ang sinumang mapakiapid, taong sakim, mananamba sa idolo, manlalait, lasenggo, o mangingikil
- Mas mabuting magpadaya kaysa dalhin ang isang kapuwa Kristiyano sa hukuman sa harap ng mga di-sumasampalataya
- Ang moral na karumihan ay nagpaparungis sa templo ng Diyos, humahadlang sa isa sa pagpasok sa Kaharian

Payo tungkol sa pag-aasawa at pagkawalang-asawa (7:1-40)

- Ibigay sa asawa ang kaniyang seksuwal na kaukulan, ngunit nang may konsiderasyon
- Para sa mga taong nagniningas sa pagnanasa, mas mabuti ang mag-asawa kaysa manatiling walang asawa
- Huwag hiwalayan ng may-asawang Kristiyano ang di-sumasampalatayang kabiyak; baka sa dakong huli ay matulungan niya itong magtamo ng kaligtasan
- Hindi kailangan ng isa na magbago ng katayuan kapag siya'y naging Kristiyano
- Ang pag-aasawa ay nagdudulot ng higit na kabalisahan; ang pagkawalang-asawa ay maaaring maging bentaha sa isa na nais maglingkod sa Panginoon nang walang abala

Pagsasaalang-alang sa espirituwal na kapakanan ng iba (8:1–10:33)

- Huwag tisurin ang iba sa pamamagitan ng pagkain niyaong mga inihandog sa mga idolo
- Upang maiwasang mahadlangan ang sinuman mula sa pagtanggap ng mabuting balita, hindi ginamit ni Pablo ang kaniyang karapatang tumanggap ng materyal na tulong
- Isapuso ang mga babalang halimbawa mula sa karanasan ng Israel sa ilang—upang makinabang ang isa at upang hindi siya maging sanhi ng ikatitisod ng iba
- Bagaman matuwid, hindi lahat ng bagay ay nakapagpapatibay

Kaayusan sa kongregasyon (11:1–14:40)

- Igalang ang Kristiyanong pagkaulo; ang paggamit ng mga babae ng talukbong sa ulo
- Magpakita ng paggalang sa Hapunan ng Panginoon
- Gamitin ang mga kaloob ng espiritu taglay ang pagpapahalaga sa pinagmulan at layunin ng mga ito
- Pag-ibig ang nakahihigit na daan
- Panatilihin ang pagiging maayos sa mga pagtitipon ng kongregasyon

Ang katiyakan ng pag-asa sa pagkabuhay-muli (15:1–16:24)

- Ang pagkabuhay-muli ni Kristo ay isang garantiya
- Ang mga pinahirang Kristiyano ay dapat mamatay upang maibangon tungo sa imortalidad at kawalang-kasiraan
- Ang inyong pagpapagal may kaugnayan sa Panginoon ay hindi sa walang kabuluhan; tumayong matatag sa pananampalataya

pakikipagtipon ni Pablo sa kanila ay inilipat sa isang bahay na katabi ng sinagoga, at marami ang "nagsimulang maniwala at mabautismuhan." Yamang sinabihan ng Panginoon sa isang pangitain na, "Marami akong mga tao sa lunsod na ito," ang apostol ay nanatili roon nang isang taon at anim na buwan habang "itinuturo sa kanila ang salita ng Diyos." (Gaw 18:5-11) Palibhasa'y malaki ang naitulong ni Pablo sa pagtatatag ng isang kongregasyong Kristiyano sa Corinto, maaari niyang sabihin sa kanila: "Mayroon man kayong sampung libong tagapagturo kay Kristo, tiyak na wala kayong maraming ama; sapagkat kay Kristo Jesus ay ako ang naging inyong ama sa pamamagitan ng mabuting balita."—1Co 4:15.

Talamak noon ang imoralidad sa Corinto, at nang maglaon ay nakaapekto ito maging sa kongregasyong Kristiyano sa lunsod na iyon. Kinailangan ni Pablo na sawayin ang kongregasyon sa isang liham sa dahilang may bumangon sa gitna nila na isang kaso ng "gayong pakikiapid [na] wala kahit sa gitna man ng mga bansa," sapagkat isang lalaki ang kumuha sa asawa ng kaniyang ama. (1Co 5:1-5) Sa pamamagitan ng isang ilustrasyon na mauunawaan nila, pinatibay-loob din niya sila na manatiling tapat. Alam niya na pamilyar sila sa atletikong mga paligsahan sa Palarong Isthmian na idinaraos malapit sa Corinto. Kaya sumulat siya: "Hindi ba ninyo alam na ang mga mananakbo sa isang takbuhan ay tumatakbong lahat, ngunit isa lamang ang tumatanggap ng gantimpala? Tumakbo kayo sa paraang makakamit ninyo ito. Bukod diyan, ang bawat tao na nakikibahagi sa isang paligsahan ay nagpipigil ng sarili sa lahat ng bagay. Ngayon sila, sabihin pa, ay gumagawa nito upang tumanggap sila ng isang koronang nasisira, ngunit tayo naman ay ng isa na walang kasiraan."—1Co 9:24, 25.

Unang Corinto. Noong ikatlong paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, nagpalipas siya ng ilang

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG CORINTO

Isang kasunod na liham may kinalaman sa pagkilos na isinagawa upang maingatang malinis ang kongregasyon; naglayon din itong antigin ang pagnanais na makatulong sa mga kapatid sa Judea at kontrahin ang impluwensiya ng mga bulaang apostol

Isinulat ni Pablo noong 55 C.E., ilang buwan bago siya dumating sa Corinto noong kaniyang ikalawa at huling pagdalaw

---

Ang maibiging pagkabahala ni Pablo at ang posisyon ni Pablo at ni Timoteo may kaugnayan sa kanilang mga kapatid (1:1–7:16)

- Napasabingit ng kamatayan sina Pablo at Timoteo dahil sa kapighatiang dinanas nila bilang mga Kristiyano, ngunit ang pagliligtas ng Diyos sa kanila ay maaaring makaaliw sa iba
- Gumawi sila nang may kabanalan at makadiyos na kataimtiman; hindi naging mga panginoon sa pananampalataya ng iba kundi mga kamanggagawa ukol sa kanilang kagalakan
- Ang unang liham ay isinulat udyok ng pag-ibig at lakip ang maraming luha; ang lalaki na dating imoral ay dapat nang patawarin at aliwin
- Si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan ay ginawang kuwalipikado ng Diyos bilang mga ministro ng bagong tipan; ang mga taga-Corinto ang kanilang liham ng rekomendasyon, na nakasulat sa mga puso ng mga ministrong ito
- Sa pagsasagawa ng ministeryong ito, hindi nila binabantuan ang salita ng Diyos kundi ipinangangaral nila si Kristo bilang Panginoon; ang gayong mabuting balita ay natatalukbungan sa gitna lamang niyaong mga binulag ng diyos ng sistemang ito ng mga bagay
- Bagaman nasa makalupang mga tolda, sina Pablo at Timoteo gayundin ang mga taga-Corinto ay mga kabahagi sa pag-asa sa walang-hanggang makalangit na mga tahanan; ngunit bawat isa ay dapat na mahayag sa harap ng luklukan ng paghatol ni Kristo
- Sinumang kaisa ni Kristo ay isang bagong nilalang; lahat ng gayon ay nakikibahagi sa isang ministeryo ng pakikipagkasundo; bilang mga embahador, lahat ay nanghihimok, "Makipagkasundo kayo sa Diyos"
- Si Pablo at ang mga kasamahan niya ay inirerekomenda bilang mga ministro ng Diyos sa pamamagitan ng mga bagay na kanilang binatá sa kanilang ministeryo, sa pamamagitan ng pagbibigay ng katibayan na taglay nila ang espiritu ng Diyos sa kanilang buhay
- Taglay ang pinalawak na puso, namanhik sila sa kanilang mga kapatid na magpalawak ng pagmamahal, umiwas sa pakikipamatok nang kabilan sa mga di-sumasampalataya, maglinis ng kanilang sarili mula sa bawat karungisan ng laman at espiritu
- Lubhang naaliw si Pablo sa ulat tungkol sa kanilang mainam na tugon sa payo sa unang liham

Pagpapasigla na tulungan ang mga kapatid na dumaranas ng kapighatian sa Judea (8:1–9:15)

- Bagaman napakadukha, ang mga taga-Macedonia ay nagsumamo na makabahagi
- Nagpakadukha si Kristo upang ang mga taga-Corinto (at ang iba pa) ay yumaman
- Pinapurihan ang mga taga-Corinto dahil sa pagiging handang mamahagi
- Gawin ng bawat isa ang ayon sa ipinasiya niya sa kaniyang puso; iniibig ng Diyos ang masayang nagbibigay

Mga argumento upang hadlangan ang impluwensiya ng mga bulaang apostol (10:1–13:14)

- Mga sagot sa mga sumasalansang na nagsasabi na si Pablo ay "mahina," 'nasa kanilang teritoryo,' "nakabababa," "di-bihasa sa pananalita," "di-makatuwiran," at na ipinakita niyang hindi siya apostol na katulad nila nang magpakababa siya upang gumawa ng sekular na gawain
- Si Pablo ay kapantay nila kung talaangkanan ang pag-uusapan; nakahihigit siya kung tungkol sa rekord ng pag-uusig at kahirapang binatá para kay Kristo, sa maibiging pagkabahala sa mga kongregasyon, sa mga pangitain, sa mga tanda ng pagka-apostol
- Patuloy na subukin kung kayo ay nasa pananampalataya

panahon sa Efeso. (Gaw 19:1) Malamang na noong huling taon ng pamamalagi niya roon, nakatanggap ang apostol ng nakababahalang balita tungkol sa mga kalagayan sa kongregasyon ng Corinto. Ibinalita kay Pablo niyaong "mga nasa sambahayan ni Cloe" na may umiiral na mga di-pagkakasundo sa gitna ng mga taga-Corinto. (1Co 1:11) Dumating din sina Estefanas, Fortunato, at Acaico mula sa Corinto at maaaring nakapagbigay sila ng ilang impormasyon tungkol sa situwasyon doon. (1Co 16:17, 18) Bukod diyan, tumanggap si Pablo ng isang liham na nagtatanong mula sa kongregasyong Kristiyano sa Corinto. (1Co 7:1) Kaya naman udyok ng matinding pagkabahala sa espirituwal na kapakanan ng mga kapananampalataya niya roon, isinulat ni Pablo ang unang liham na ito sa kongregasyong Kristiyano sa Corinto, noong mga 55 C.E. Matitiyak natin na sa Efeso ito isinulat dahil sa mga salita ni Pablo na nakaulat sa 1 Corinto 16:8: "Ngunit *mananatili* ako sa Efeso hanggang sa kapistahan ng Pentecostes."

Sa introduksiyon sa Unang Corinto, binanggit ni Pablo ang kasamahan niyang si Sostenes na maaaring siyang sumulat ng liham ayon sa idinikta ni Pablo. Malamang na ganito nga ang nangyari, yamang sa pagtatapos nito ay mababasa natin: "Narito ang aking pagbati, ni Pablo, sa aking sariling kamay."—1Co 1:1; 16:21.

Ikalawang Corinto. Malamang na isinulat ni Pablo ang kaniyang ikalawang liham sa mga taga-Corinto noong huling bahagi ng tag-araw o maagang bahagi ng taglagas ng 55 C.E. Ang unang liham ay isinulat ng apostol sa Efeso, kung saan malamang na namalagi siya gaya ng isinaplano, hanggang noong Pentecostes ng taóng iyon, o mas matagal pa. (1Co 16:8) Pagkatapos ay lumisan si Pablo patungong Troas, na doo'y ikinalungkot niya na hindi niya nakita si Tito, na bago nito'y isinugo sa Corinto upang tumulong sa paglikom ng salapi para sa mga banal sa Judea. Kaya pumaroon si Pablo sa Macedonia, kung saan siya sinundan ni Tito taglay ang ulat tungkol sa pagtugon ng mga taga-Corinto sa kaniyang unang liham. (2Co 2:12, 13; 7:5-7) Nang magkagayon ay isinulat ni Pablo ang ikalawang liham sa kanila mula sa Macedonia, at maliwanag na ipinadala iyon sa pamamagitan ni Tito. Pagkaraan ng ilang buwan, natupad ang kaniyang mga pagsisikap na dumalaw sa Corinto. Samakatuwid, dalawang beses na nakadalaw si Pablo sa mga taga-Corinto. Pagkatapos ng kaniyang unang pagdalaw, kung kailan itinatag niya ang kongregasyon, nagplano siya ng ikalawang pagdalaw, na hindi natuloy. Ngunit "ang ikatlong pagkakataon" na kaniyang isinaplano o 'ipinaghanda' ay nagtagumpay, sapagkat nakita niya silang muli noong mga 56 C.E. (2Co 1:15; 12:14; 13:1) Sa ikalawang pagdalaw na ito sa Corinto, isinulat niya ang kaniyang liham sa mga taga-Roma.

Mga dahilan ng pagsulat. Isang positibong ulat ang inihatid ni Tito kay Pablo. Pinukaw ng unang liham ang mga taga-Corinto tungo sa kalungkutan sa makadiyos na paraan, pagsisisi, kasigasigan, pagnanais na pawalang-sala ang kanilang sarili, pagkagalit, takot, at pagtatama ng mali. Bilang tugon, sa ikalawang liham ni Pablo ay pinapurihan niya sila sa kanilang positibong pagtanggap at pagkakapit ng payo, anupat hinimok sila na 'maykabaitang patawarin at aliwin' ang nagsisising lalaki na maliwanag na itiniwalag nila noon mula sa kongregasyon. (2Co 7:8-12; 2:1-11; ihambing ang 1Co 5:1-5.) Nais din ni Pablo na pasiglahin sila na ipagpatuloy pa ang gawaing pagtulong sa kanilang nagdarahop na mga kapananampalataya sa Judea. (2Co 8:1-15) Isa pa, may mga indibiduwal sa kongregasyon na patuloy na kumukuwestiyon sa posisyon at awtoridad ni Pablo bilang isang apostol, anupat kinailangan niyang ipagtanggol ang kaniyang apostolikong posisyon; ang totoo, hindi ito para sa kaniyang sarili, kundi "ito ay para sa Diyos," samakatuwid nga, upang iligtas ang kongregasyon na pag-aari ng Diyos, kung kaya si Pablo ay nagsalita nang napakatahasan sa kaniyang liham at 'naghambog' tungkol sa mga kredensiyal niya bilang apostol.—2Co 5:12, 13; 10:7-12; 11:16-20, 30-33; 12:11-13.

Kaliwanagan Tungkol sa mga Kasulatan na Isinulat Noong Una. Pinatibay ni Pablo ang kaniyang mga argumento sa pamamagitan ng paggamit ng Hebreong Kasulatan sa kaniyang kinasihang mga liham sa mga taga-Corinto. Sa paglalantad sa kamangmangan ng makasanlibutang karunungan na gaya ng ipinakikita ng mga bulaang apostol, pinatunayan niya na mahalagang matamo ang nakahihigit na karunungan ng Diyos. Itinawag-pansin niya ito sa pamamagitan ng pagbanggit sa sinabi ng salmista sa isang salinlahi maraming siglo na ang nakararaan, na "ang mga kaisipan ng mga tao . . . ay gaya ng singaw" (Aw 94:11; 1Co 3:20), at sa pamamagitan ng paghaharap sa tanong ni Isaias sa mapaghimagsik na mga Judio: "Sino ang sumukat sa espiritu ni Jehova, at . . . sino ang makapagpapabatid sa kaniya ng anuman?" (Isa 40:13; 1Co 2:16) Pinatunayan ni Pablo na ang ministrong Kristiyano ay may karapatang tumanggap ng materyal na tulong sa pamamagitan ng pagpapakita na ang Deuteronomio 25:4, "Huwag mong bubusalan ang toro habang ito ay gumigiik," ay, sa katunayan, pangunahing isinulat para sa kapakanan ng mga ministro. (1Co 9:9, 10) Ipinakita niya na noon pa mang sinaunang panahon ay nangako na ang Diyos ng isang pagkabuhay-muli, sa pamamagitan ng pagtatawag-

pansin sa mga pananalita sa Isaias 25:8 at Oseas 13:14, tungkol sa paglamon, o paglulon, sa kamatayan. (1Co 15:54, 55) Karagdagan pa, nagbigay siya ng maraming kaliwanagan tungkol sa Hapunan ng Panginoon sa pamamagitan ng kaniyang detalyadong pagtalakay sa mga salitang binigkas ni Jesus noong pagkakataong itatag Niya ang pagdiriwang na ito. —Luc 22:19, 20; 1Co 11:23-34.

Ipinaliwanag ni Pablo kung ano ang matagal nang saloobin ng Diyos tungkol sa espirituwal na kalinisan sa pamamagitan ng pagsipi o pagtukoy sa Deuteronomio 17:7; Levitico 26:11, 12; Isaias 43:6; 52:11; at Oseas 1:10. (1Co 5:13; 2Co 6:14-18) Ipinakita niya na ang pagbibigay ng materyal na tulong ay hindi kinaligtaan ng mga lingkod ng Diyos noong sinaunang panahon at na kinalulugdan ni Jehova ang bukas-palad na Kristiyano. (Aw 112:9; 2Co 9:9) At sinabi niya na ang simulain sa Kautusan na itatag ang bawat bagay sa bibig ng dalawa o tatlong saksi ay kapit sa kongregasyong Kristiyano. (Deu 19:15; 2Co 13:1) Ang mga nabanggit at ang iba pang mga pagtukoy sa mga kasulatang isinulat noong una ay nagpapaliwanag sa mga tekstong ito at nagbibigay-linaw kung paano kumakapit sa atin ang mga ito.

CORNELIO. Isang opisyal ng hukbo (senturyon, *KJ*) na namamahala sa 100 kawal ng pangkat na Italyano. (Tingnan ang OPISYAL NG HUKBO.) Siya ay nakahimpil sa Cesarea at may sariling bahay. Ipinahihiwatig ng kaniyang pangalang Romano na maaaring kabilang siya sa isang maharlikang pamilya sa lunsod ng emperador. Siya ay "isang taong taimtim" na 'nagbigay ng maraming kaloob ng awa sa mga tao at nagsumamo sa Diyos nang patuluyan,' "isang lalaking matuwid at natatakot sa Diyos at may mabuting ulat mula sa buong bansa ng mga Judio." Sa lalaking ito nagpakita ang isang anghel sa isang pangitain noong taglagas ng 36 C.E., na nagsasabi: "Ang iyong mga panalangin at mga kaloob ng awa ay pumailanlang bilang isang pinakaalaala sa harap ng Diyos." Sinabi rin ng anghel kay Cornelio na magsugo sa Jope upang ipatawag si Pedro. —Gaw 10:1-22.

Nang dumating si Pedro, si Cornelio, sa harap ng "kaniyang mga kamag-anak at matatalik na kaibigan," ay nagsabi sa apostol: "Naririto kaming lahat sa harap ng Diyos upang pakinggan ang lahat ng bagay na iniutos ni Jehova sa iyo na sabihin." (Gaw 10:24, 33) "Samantalang nagsasalita pa si Pedro . . . ang banal na espiritu ay bumaba sa lahat niyaong mga nakikinig sa salita." Kaya ang pangkat na ito na si Cornelio ang binabanggit na pinakabantog ang naging unang di-tuling mga Gentil o mga di-Judio na tumanggap ng "walang-bayad na kaloob ng banal na espiritu." (Gaw 10:44, 45) Kaagad itong sinundan ng bautismo sa tubig. Wala nang nalalaman pa tungkol sa buhay at gawain ni Cornelio pagkatapos nito.

Bakit ang pagkakumberte ni Cornelio ay isang natatanging pangyayari?

Si Cornelio ay hindi isang proselitang miyembro ng komunidad ng mga Judio gaya ng ipinangangatuwiran ng iba, bagaman siya ay may kabatiran sa mga isinulat ng mga propeta, nagbigay ng mga kaloob ng awa sa mga Judio, nagpamalas ng takot sa Diyos, patuluyang nanalangin, at gumamit ng pangalang Jehova. Matibay na pinatutunayan ng Kasulatan na ang opisyal na ito ng hukbo ay isang di-tuling Gentil sa tunay na diwa. Kung si Cornelio ay proselita, hindi sana sinabi ni Pedro na di-matuwid para sa kaniya, na isang Judio, ang makisama sa ganitong "tao ng ibang lahi," dahil sa nakasulat sa Kautusan may kinalaman sa naninirahang dayuhan. (Lev 19:33, 34; Gaw 10:28) Kung siya ay proselita, hindi sana "namangha" ang anim na iba pang Judio na kasama ni Pedro sa pagkakita na ibinubuhos ang banal na espiritu "sa mga tao ng mga bansa." (Gaw 10:45; 11:12) Kung siya ay proselita, bakit nakipagtalo kay Pedro sa bagay na ito ang "mga tagapagtaguyod ng pagtutuli"?—Gaw 11:2.

Sa katunayan, si Cornelio ang unang bunga sa di-tuling mga di-Judio na naging Kristiyano, na nagpapakitang nang panahong iyon ay hindi na kailangang maging mga proselitang Judio tulad ng bating na Etiope ang mga Gentil bago sila tanggapin sa kongregasyong Kristiyano. Ibinulalas ni Pedro noong makasaysayang pangyayaring iyon, "Tunay ngang napag-uunawa ko na ang Diyos ay hindi nagtatangi, kundi sa bawat bansa ang tao na natatakot sa kaniya at gumagawa ng katuwiran ay kaayaaya sa kaniya." (Gaw 10:34, 35) Kung paanong si Pedro ang unang nagbukas ng Daan para sa mga Judio noong Pentecostes, gayundin sa pagkakataong ito, siya ang unang nagdala ng mabuting balita ng kaligtasan sa di-tuling mga Gentil. Sumang-ayon din si Santiago na iyon ang "unang pagkakataon" na ibinaling ng Diyos ang kaniyang pansin sa "mga bansa."—Gaw 15:7, 14.

COS. Ang kabiserang lunsod na nasa HS dulo ng isang pulo na may gayunding pangalan. Malapit ito sa TK baybayin ng Asia Minor. Dahil sa bentaha ng posisyon nito, ang Cos ay maagang nagkaroon ng malaking kahalagahan sa komersiyo at paglalayag.

Bagaman lumilitaw na naglayag ang apostol na si Pablo sa gilid ng lunsod na ito nang maglakbay siya mula sa Efeso patungong Cesarea sa pagtatapos ng kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero noong mga 52 C.E. (Gaw 18:21, 22), noong

papatapos na ang ikatlong paglalakbay niya, pagkaraan ng mga apat na taon, saka lamang binanggit sa Mga Gawa ang pangalan ng lunsod na ito. Pagkatapos na "makahiwalay" si Pablo mula sa mga tagapangasiwang taga-Efeso na kinausap niya sa Mileto (Gaw 20:17, 36-38), ang barkong sinakyan niya at ni Lucas ay "naglakbay nang tuluy-tuloy," samakatuwid nga, naglayag ito nang paayon sa hangin, hindi paliku-liko, at sa ilalim ng banayad na hangin, hanggang sa ito ay "dumating sa Cos," isang paglalakbay na mga 75 km (47 mi) sa dako pa roon ng baybayin. Tinataya ng ilang komentarista na, sa karaniwang mas malalakas na HK hangin ng Aegeano, ang gayong distansiya ay malalakbay nang mga anim na oras, anupat ipahihintulot nito, gaya ng sinabi ni Lucas, na ang barkong sinakyan ni Pablo ay makarating sa Cos sa araw ring iyon ng pag-alis nito mula sa Mileto. Malamang na ang barkong ito ay nagpalipas ng gabi na nakaangkla malapit sa S baybayin ng Cos at dumating sa Rodas "nang sumunod na araw," pagkatapos nitong lumisan sa umaga para sa paglalakbay na mga 120 km (75 mi).—Gaw 21:1.

Sinasabing ang pulo ng Cos ay matagal nang isang sentro ng mga Judio sa Aegeano. Ito noon ay isang malayang estado ng Roma sa probinsiya ng Asia at, ayon kay Tacitus, pinagkalooban ito ni Claudio ng laya mula sa pagbabayad ng buwis noong 53 C.E.

COSAM. Isang inapo ng anak ni David na si Natan; anak ni Elmadam at ama ni Adi; at ninuno ng ina ni Jesus na si Maria.—Luc 3:28.

COZBI. Anak na babae ng Midianitang pinuno na si Zur. Noong panahong 24,000 Israelita ang mamatay dahil sa imoralidad may kaugnayan sa Baal ng Peor, si Cozbi, kasama ng Simeonitang si Zimri na nagdala sa kaniya sa tolda nito, ay pinatay sa pamamagitan ng pag-ulos ni Pinehas sa ari nito. (Bil 25:1, 6-9, 15, 18) Di-nagtagal pagkaraan nito, ang ama ni Cozbi ay pinatay rin.—Bil 31:7.

COZEBA [malamang, Sinungaling]. Isang lugar sa Juda kung saan nanirahan ang mga inapo ni Shela na anak ni Juda. (1Cr 4:21, 22) Itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na ang Cozeba ay ang Aczib ("Chezib" sa ibang salin) na binanggit sa Genesis 38:5 at Josue 15:44. Salig dito, ipinapalagay na ito ang Tell el-Beida (Horvat Lavnin), na 5 km (3 mi) sa KTK ng Adulam. Lumilitaw na ang mga lalaki ng Cozeba ay kasama sa pananalitang "sila ang mga magpapalayok."—1Cr 4:23; tingnan ang ACZIB Blg. 1.

CRESENTE [mula sa Lat., nangangahulugang "Lumalaki; Lumalago"]. Isa na binanggit ni Pablo, sa kaniyang ikalawang liham kay Timoteo, na pumunta sa Galacia.—2Ti 4:10.

CRETA, MGA CRETENSE. Ang ikalimang pinakamalaking pulo sa Mediteraneo, at ang mga naninirahan dito. Ang pulong ito ay may haba na mga 250 km (155 mi) at may iba't ibang lapad mula 13 hanggang 56 na km (8 hanggang 35 mi). Ang Creta ay nasa timugang dulo ng Dagat Aegeano at mga 100 km (62 mi) sa TS ng Gresya. Nakahanay sa kahabaan ng makitid na pulo ang maraming bundok, na ang ilan ay nababalutan ng niyebe sa ilang bahagi ng taon. Ang Bundok Ida, na malapit sa gitna ng Creta, ay may taas na 2,456 na m (8,058 piye) mula sa kapantayan ng dagat. Ang H baybayin ay may maiinam na daungan, ngunit ang timugang baybayin ay mas pantay-pantay at sa kalakhang bahagi nito ay napakatatarik ng mga gilid ng bundok sa tabi ng dagat. Dahil dito, iilan lamang ang angkop na lugar sa T na baybayin upang maging mga daungan, gaya ng ipinahihiwatig sa ulat ng biyahe ni Pablo patungong Roma, na tatalakayin sa dakong huli.

Ipinapalagay ng karamihan na ang Creta ay ang "Captor" na tinutukoy sa Hebreong Kasulatan, at sa-

makatuwid ay ito ang lugar na pinanggalingan ng mga Filisteo nang mandayuhan sila sa Canaan. (Jer 47:4; Am 9:7) Iniuugnay rin ng ilang iskolar ang "mga Kereteo" sa mga Cretense; ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "mga Cretense" sa halip na "mga Kereteo" kapuwa sa Ezekiel 25:15-17 at Zefanias 2:5-7. (Tingnan ang KERETEO, MGA.) Kung ipapalagay na ang Captor ay siya ring Creta, na waring makatuwiran naman, ang unang nanirahan sa pulo ay mga inapo ni Mizraim, na ang pangalan ay itinutumbas ng Bibliya sa Ehipto.—Gen 10:13, 14.

Ang sibilisasyon ng mga Cretense ay ibang-iba sa mga sibilisasyon ng Mesopotamia at ng Ehipto ngunit kasinringal din ng mga ito. Itinampok ng relihiyong Cretense ang kababaihan, anupat isang inang diyosa ang naging pinakaprominente rito. Gaya ng iba pang mga relihiyong ukol sa pag-aanak, laging may serpiyente sa mga wangis ng diyosang iyon, na maaaring hawak niya sa kaniyang mga kamay o nakapulupot sa katawan niya. Isang nakabababang lalaking bathala ang kadalasang iniuugnay sa kaniya, marahil ay sa kaugnayang mag-ina na malimit masumpungan sa ganitong uri ng kulto. Natagpuan sa Knossos ang isang krus na marmol, anupat ang krus ay isa ring sinaunang sagisag ng sekso. Ang sinaunang sibilisasyong ito ay naglaho noong huling mga siglo ng ikalawang milenyo. Noong unang milenyo B.C.E., ang Creta ay napasailalim ng pamumuno ng Gresya. Pagsapit ng ikalawang siglo B.C.E., ang pulo ay naging isang sentro at taguang-dako ng mga pirata na sumasalakay sa mga barkong naglalayag sa Mediteraneo. Pagkatapos, noong 67 B.C.E., nasupil ni Pompey ang Creta, at ito ay ginawang isang Romanong probinsiya kasama ng Cirene sa Hilagang Aprika.

Ang Gawain Doon ni Pablo. Kabilang ang Cretenseng mga Judio o mga proselita sa mga nasa Jerusalem noong Pentecostes ng 33 C.E. (Gaw 2:5, 11) Marahil ay nakarating ang Kristiyanismo sa Creta bilang resulta nito.

Ang apostol na si Pablo, noong patungo siya sa Roma para sa paglilitis, ay dumaan sa Creta sakay ng isang barko na may lulang mga butil mula sa Alejandria, noong taglagas ng taóng 58 C.E. Ang barkong ito, na may sakay na 276 katao, ay 'naglayag na nanganganlong sa Creta,' samakatuwid ay sa timugang panig ng pulo, ang panig na nakakubli sa hangin, kung saan naipagsasanggalang ang barko laban sa pasalungat na hilagang-kanlurang hangin. Mula sa Salmone na nasa S baybayin ng Creta, ang barko ay unti-unting naglayag nang pakanluran hanggang sa makarating ito sa Magagandang Daungan, isang maliit na look na may dakong madadaungan bago biglang lumiko patungong H ang timugang baybayin. Dito, bagaman salungat sa payo ni Pablo, napagpasiyahan na sikaping makarating sa Fenix, isa pang daungan na mga 65 km (40 mi) pa sa bandang itaas ng baybayin. Matapos lumigid sa Cape Littinos (Matala), ang barko ay "nagsimulang mamaybay sa baybayin" nang hampasin ito ng isang maunos na SHS hangin, na biglang bumugso mula sa bulubunduking mga dako, anupat ito ay tinangay at ipinagtulakan ng hangin. Mula roon, ang barko ay itinulak nang lampas sa pulo ng Cauda, mga 65 km (40 mi) mula sa Magagandang Daungan.—Gaw 27:6-16, 37, 38.

Ipinakikita ng ebidensiya na, pagkatapos ng kaniyang dalawang taóng pagkabilanggo sa Roma, si Pablo ay dumalaw sa Creta at nagsagawa ng gawaing Kristiyano roon noong huling bahagi ng kaniyang ministeryo. Bago siya lumisan, inatasan niya si Tito na manatili sa Creta upang ituwid ang ilang kalagayan sa gitna ng mga kongregasyon, anupat magaatas ito ng matatandang lalaki "sa bawat lunsod." (Tit 1:5) Sa kalaunan, nang tinatalakay ang mga problema ng mga kongregasyon sa isang liham kay Tito, sinipi ni Pablo ang mga salita ng isang Cretenseng propeta na nagsasabing "ang mga Cretense ay laging mga sinungaling, mapaminsalang mababangis na hayop, matatakaw na di-nagtatrabaho." (Tit 1:10-12) Ipinapalagay na ang mga salitang ito ay nanggaling kay Epimenides, isang Cretenseng makata noong ikaanim na siglo B.C.E. Ganito rin ang opinyon ng mga Griego hinggil sa sinaunang mga Cretense at para sa kanila ay singkahulugan ng sinungaling ang pangalang Cretense.

CRISOLITO. Isang dilaw o berdeng *semiprecious stone* na malinaw o tinatagos ng liwanag at binubuo ng mga *silicate* ng *magnesium* at *iron.* Karaniwan itong matatagpuan sa mga batong-bulkan (gayundin, sa *dolomite* at ilang uri ng mga batong-apog) sa anyong solido, kristal, o butil-butil. Ang "crisolito" ay mula sa salitang Griego na *khry·so'li·thos,* na nangangahulugang "gintong bato," at waring ganito ang tawag ng ilang sinaunang mga tao sa sari-saring hiyas na kulay dilaw. Matatagpuan sa Ehipto ang de-kalidad na mga kristal ng crisolito.

Kasuwato ng mga tagubilin ni Jehova, ang unang batong inilagay sa ikaapat na hanay ng mga bato sa "pektoral ng paghatol" ni Aaron ay crisolito (sa Heb., *tar·shish';* sa *LXX, khry·so'li·thos*), na kumatawan sa isa sa 12 tribo ng Israel. (Exo 28:2, 15, 20, 21; 39:13) Kasama rin ang crisolito sa mahahalagang bato na nagsilbing "pananamit" ng hari ng Tiro.—Eze 28:12, 13.

Nang tumanggap si Ezekiel ng dalawang magkahiwalay na pangitain may kinalaman sa apat na gulong, napansin niya na ang anyo ng mga gulong ay "tulad ng kisap ng isang crisolito." (Eze 1:15-21; 10:9) Inihalintulad ng babaing Shulamita ang mga

kamay ng kaniyang pastol na mangingibig sa "mga silindrong ginto, na punô ng crisolito." Marahil ang mga silindrong ginto ay tumutukoy sa mga daliri at ang mga crisolito ay tumutukoy sa mga kuko. (Sol 5:14) Ginamit din ni Daniel ang crisolito nang ilarawan niya ang katawan ng "isang lalaking nadaramtan ng lino" na dumating upang sabihin sa propeta kung ano ang mangyayari sa kaniyang bayan "sa huling bahagi ng mga araw." (Dan 10:5, 6, 14) Sa pangitain ng apostol na si Juan tungkol sa Bagong Jerusalem, nakita niya na crisolito ang ikapitong pundasyon ng pader ng lunsod at nakalilok doon ang pangalan ng isa sa "labindalawang apostol ng Kordero."—Apo 21:2, 10, 14, 20; tingnan ang HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO.

CRISOPASIO. Isang *semiprecious* na batong hiyas na tinatagos ng liwanag. Ito'y isang kulay berdeng uri ng calcedonia. Ang kulay nito ay dahil sa katiting na porsiyento ng nikel na matatagpuan sa mineral na ito. Sa Bibliya, ang tanging pagtukoy sa crisopasio (sa Gr., *khry·so'pra·sos*) ay nasa Apocalipsis, kung saan binanggit na ito ang ikasampung pundasyon ng pader ng "banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem."—Apo 21:2, 20.

CRISPO [mula sa Lat., nangangahulugang "Nakapaikot"]. Ang punong opisyal ng sinagoga sa Corinto na personal na binautismuhan ng apostol na si Pablo at na ang buong sambahayan ay naging mga Kristiyano.—Gaw 18:8; 1Co 1:14.

CRONICA, ANG MGA AKLAT NG MGA.

Dalawang kinasihang aklat ng Hebreong Kasulatan na maliwanag na iisang tomo sa orihinal na Hebreong kanon. Ang mga ito ay itinuring ng mga Masorete bilang iisang akda lamang, at kinikilala ang mga ito bilang iisang aklat kapag tinutuos na ang Hebreong Kasulatan ay binubuo ng 22 o 24 na aklat, at bilang dalawang aklat naman kapag tinutuos na iyon ay may kabuuang bilang na 39 na aklat. Waring ang mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* ang nagpasimula ng paghahati nito sa dalawang aklat. Sa mga manuskritong Hebreo, sinimulan itong hatiin sa dalawa noong ika-15 siglo. Sa tekstong Hebreo, lumilitaw ang Mga Cronica sa katapusan ng seksiyon na tinatawag na Mga Akda. Ang pangalang Hebreo, *Div·reh' Hai·ya·mim',* ay nangangahulugang "Mga Pangyayari Nang Mga Araw." Si Jerome ang nagmungkahi ng pangalang *Khro·ni·kon',* na pinagkunan ng Cronica sa Bibliyang Tagalog. Ang isang kronika ay isang rekord ng mga pangyayari ayon sa pagkakasunud-sunod ng mga ito. Ang titulong Griego (sa *Septuagint*) ay *Pa·ra·lei·pome'non,* nangangahulugang "Mga Bagay na Nilampasan (Hindi Nabanggit; Inalis)," samakatuwid nga, mula sa mga aklat ng Samuel at Mga Hari. Gayunman, mapapansin na ang Mga Cronica ay hindi basta kapupunan lamang ng mga aklat na iyon.

Manunulat, Panahon, at Yugtong Saklaw. Sa maraming kadahilanan, kinikilalang ang saserdoteng Judio na si Ezra ang manunulat nito. Ang ganitong pangmalas ay matagal nang pinanghahawakan ng tradisyong Judio. Sinusuportahan din ito ng kapansin-pansing pagkakatulad ng istilo ng pagkakasulat ng Mga Cronica at ng aklat ng Ezra. Ang mga pananalita sa pagtatapos ng Ikalawang Cronica ay halos salita-por-salitang inulit sa pasimula ng Ezra. Karagdagan pa, ang kapahayagan ng batas ni Ciro na makikita sa katapusan ng Ikalawang Cronica ay inilahad nang kumpleto sa aklat ng Ezra, anupat nagpapahiwatig na tinapos ng manunulat ang aklat ng Mga Cronica taglay ang intensiyong sumulat ng isa pang aklat (Ezra) na lubusang tatalakay sa batas at sa pagpapatupad nito. Natapos ang Mga Cronica noong mga 460 B.C.E. Maliwanag na dalawang aklat lamang ng Hebreong kanon ang natapos pagkaraan ng 460 B.C.E., samakatuwid nga, Nehemias at Malakias.

Bukod sa mga talaan ng angkan na nagsisimula kay Adan, ang Mga Cronica ay sumasaklaw sa yugto mula sa pagkamatay ni Haring Saul hanggang sa pagdadala sa mga tapon patungong Babilonya, lakip ang isang konklusyon na naglalahad ng batas ni Ciro sa pagtatapos ng 70-taóng pagkatapon.

Mga Pinagkunan ng Impormasyon. Ipinagpalagay ni Ezra na ang kaniyang mga mambabasa ay pamilyar sa mga aklat ng Mga Hari kung kaya hindi na niya sinikap saklawin ang kaparehong impormasyon. Ang materyal na ginamit niya, na sa ilang kaso ay katulad na katulad o kahawig ng mga seksiyon sa Mga Hari, ay naglakip lamang niyaong mga bahagi na nauugnay at nagbibigay-kahulugan sa karagdagang impormasyon na nasa Mga Cronica. Maaaring ginamit ni Ezra ang mga aklat ng Samuel at Mga Hari gayundin ang iba pang mga bahagi ng Bibliya bilang mapagkukunan ng impormasyon, ngunit waring sa karamihan kung hindi man sa lahat ng kaso, gumamit siya ng mga akda na hindi na natin taglay sa ngayon. Ang ilan sa mga ito ay maaaring mga dokumento ng estado kapuwa mula sa Israel at Juda, mga rekord ng talaangkanan, at mga akda ng kasaysayan na isinulat ng mga propeta, saka mga dokumento ng mga ulo ng tribo o pamilya. Ang ilang bahagi ng ginamit na mga mapagkukunan ng impormasyon ay walang alinlangang gawa ng propesyonal na mga tagapagtala.—1Ha 4:3.

Binabanggit o inilalarawan ni Ezra ang ilan sa mga pinagkunan niya ng impormasyon gaya ng sumusunod:

(1) Ang Aklat ng mga Hari ng Juda at ng Israel (2Cr 16:11; 25:26)

(2) Ang Aklat ng mga Hari ng Israel at ng Juda (2Cr 27:7; 35:27)

(3) Ang Aklat ng mga Hari ng Israel (2Cr 20:34) (Ang nabanggit na mga pinagkunan ng impormasyon ay maaaring iisang koleksiyon ng mga dokumento ng estado, na tinawag lamang sa iba't ibang titulo, o posibleng tumutukoy sa mga aklat ng Mga Hari sa Bibliya.)

(4) Ang Aklat ng mga Hari ng Israel (maliwanag na isang akdang talaangkanan) (1Cr 9:1)

(5) Ang salaysay ng Aklat ng mga Hari (2Cr 24:27) (para sa impormasyon hinggil kay Jehoas ng Juda)

(6) Ang mga pangyayari sa mga hari ng Israel (2Cr 33:18) (para sa impormasyon hinggil kay Manases)

(7) Ang mga salita ni Samuel na tagakita at ni Natan na propeta at ni Gad na tagapangitain (1Cr 29:29) (para sa impormasyon hinggil kay David) (Ito ay maaaring isa, dalawa, o tatlong akda; o maaaring tumutukoy ito sa Mga Hukom at sa mga aklat ng Samuel.)

(8) Ang mga salita ni Natan na propeta (2Cr 9:29) (para sa impormasyon hinggil kay Solomon)

(9) Ang hula ni Ahias na Shilonita (2Cr 9:29) (tungkol kay Solomon)

(10) "Isinulat . . . ni Semaias" (1Cr 24:6) (tungkol kay David), at ang mga salita ni Semaias na propeta at ni Ido na tagapangitain ayon sa pagkakatala sa talaangkanan (2Cr 12:15) (tungkol kay Rehoboam) (marahil ay dalawa o tatlong mapagkukunan ng impormasyon)

(11) Ang mga salita ni Jehu na anak ni Hanani, na inilakip sa Aklat ng mga Hari ng Israel (2Cr 20:34) (tungkol kay Jehosapat)

(12) Ang iba pa sa mga pangyayari kay Uzias, isinulat ni Isaias na anak ni Amoz na propeta (2Cr 26:22)

(13) Ang mga salita ng mga tagapangitain (ni Manases) (2Cr 33:19)

(14) Mga panambitan (ni Jeremias, at posibleng ng mga mang-aawit) (2Cr 35:25) (tungkol kay Josias)

(15) Ang salaysay ng propetang si Ido (2Cr 13:22) (tungkol kay Abias)

(16) Ang ulat ng mga pangyayari nang mga araw ni Haring David (1Cr 27:24)

(17) Ang utos ni David at ni Gad at ni Natan na propeta (2Cr 29:25) (na ipinatupad ni Hezekias)

(18) Ang sulat ni David at ni Solomon na kaniyang anak (2Cr 35:4) (na tinukoy ni Josias)

(19) Ang utos ni David at ni Asap at ni Heman at ni Jedutun na tagapangitain ng hari (2Cr 35:15) (tinukoy may kaugnayan sa mga gawa ni Josias)

(20) Ang sulat ni Elias kay Haring Jehoram ng Juda (2Cr 21:12-15)

(May binabanggit din sa Mga Cronica na mga sulat, partikular na ang mga talaangkanan, na maaaring tumutukoy sa iba pang mga mapagkukunan ng impormasyon na ginamit ni Ezra.)

Maliwanag na si Ezra ay lubhang nagpakaingat, anupat nagsagawa ng metikulosong pananaliksik,

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG CRONICA

Talaangkanan at mga detalye tungkol sa tunay na pagsamba sa templo ni Jehova, na partikular na kinailangan pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya

Isinulat marahil 55 taon pagkatapos na muling maitayo ni Zerubabel ang templo, at bago makumpuni ang mga pader ng Jerusalem

---

Mga talaangkanan mula kay Adan at patuloy (1:1–9:44)

- Ang mga kaapu-apuhan ni Juda sa pamamagitan ni David at ni Solomon (mahalaga upang makilala ang Mesiyas)
- Ang mga kaapu-apuhan ni Levi (kailangan upang makilala yaong mga karapat-dapat maglingkod sa templo) at ang kanilang iba't ibang tungkulin sa templo

Ang kawalang-katapatan ni Saul ay nagbunga ng kaniyang kamatayan (10:1-14)

Mga aspekto ng pamamahala ni David bilang hari (11:1–29:30)

- Muling pinahiran bilang hari samantalang nasa Hebron; binihag niya ang Sion; nang maglaon ay ginawa siyang hari sa buong Israel
- Inilipat ang kaban ng tipan sa di-wastong paraan, sakay ng karwahe; namatay si Uzah dahil sa paghipo sa Kaban; nang dakong huli, ang Kaban ay dinala sa Lunsod ni David nang may pagsasaya
- Nagpahayag si David ng pagnanais na magtayo ng templo para kay Jehova; sa halip, nakipagtipan si Jehova kay David ukol sa isang maharlikang sambahayan na hanggang sa panahong walang takda
- Natalo ang mga kaaway ng Israel sa buong palibot
- Inudyukan ni Satanas si David na kumuha ng sensus ng Israel; 70,000 ang namatay
- Maraming paghahanda ang ginawa para sa pagtatayo ng templo; inorganisa ni David ang mga Levita, nagsaayos siya ng 24 na pangkat ng mga saserdote, nag-atas din ng mga mang-aawit, mga bantay ng pintuang-daan; ibinigay niya kay Solomon ang kinasihang mga arkitektural na plano; bukas-palad na nag-abuloy si David at ang bayan
- Namatay si David noong magsimula nang umupo si Solomon sa "trono ni Jehova"

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG CRONICA

Isang malinaw na sumaryo ng kasaysayan sa ilalim ng mga hari ng maharlikang sambahayan ni David, na nagtatampok sa mga bunga ng pagsunod at ng pagsuway sa Diyos

Orihinal na kasama ng Unang Cronica sa iisang balumbon

Ang paghahari ni Solomon (1:1–9:31)

- Ang kaniyang karunungan, kasaganaan; gayunman ay may-kamangmangan siyang bumili ng maraming kabayo mula sa Ehipto at kinuha niya ang anak na babae ni Paraon bilang asawa
- Pagtatayo ng templo; panalangin ni Solomon para sa pag-aalay
- Dumalaw ang reyna ng Sheba

Mga pangyayaring nauugnay sa paghahari ng iba pang mga hari ng maharlikang sambahayan ni David, at ang kinalabasan ng mga ito (10:1–36:23)

- Kasunod ng mabagsik na tugon ni Rehoboam, sampung tribo ang humiwalay sa pangunguna ni Jeroboam at bumaling sa pagsamba sa guya; iniwan din ni Rehoboam ang kautusan ng Diyos, kaya pinabayaan siya kay Sisak ng Ehipto
- Dahil sumandig si Abias kay Jehova, nagtagumpay ang Juda laban sa hukbo ng Israel na nanalig sa kanilang nakahihigit na bilang at sa pagsamba sa mga ginintuang guya; 500,000 ang napatay
- Nang manalig si Asa kay Jehova, isang milyong sumasalakay na Etiope ang natalo; may-kamangmangang nakipag-alyansa si Asa sa Sirya at ikinagalit niya ang pagsaway ng propeta ni Jehova
- Pinasimulan ni Jehosapat ang isang programa ng edukasyon sa kautusan ng Diyos; may-kamangmangan siyang nakipag-alyansa kay Ahab ukol sa pag-aasawa
- Sinalakay ng Moab, Ammon, at Seir ang Juda; si Jehosapat ay humingi ng tulong kay Jehova; pinaalalahanan siya, 'Ang pagbabaka ay sa Diyos!'
- Si Jehoram (na ang asawa ay anak nina Ahab at Jezebel) ay gumawi nang may kabalakyutan, gayundin ang kaniyang anak na si Ahazias; pagkatapos, ang trono ay inagaw ng mapamaslang na si Athalia, balo ni Jehoram
- Mabuti ang pasimula ni Jehoas dahil sa impluwensiya ng mataas na saserdoteng si Jehoiada; nang maglaon, nag-apostata siya at ipinag-utos niyang batuhin ang tapat na si Zacarias
- Mabuti ang pasimula ni Amazias, pagkatapos ay sumamba siya sa mga idolo ng Seir; natalo ng Israel, pinaslang
- Mabuti rin ang pasimula ni Uzias; nang maglaon, may-kapalaluan niyang tinangka na maghandog ng insenso sa templo, pinasapitan siya ng ketong
- Ginawa ni Jotam ang tama, ngunit ang bayan ay gumawi nang kapaha-pahamak
- Si Ahaz ay bumaling sa pagsamba kay Baal; lubhang nagdusa ang bansa
- Nilinis ni Hezekias ang templo; sinalakay ni Senakerib ang Juda, tinuya niya si Jehova; nanalig si Hezekias kay Jehova; 185,000 Asiryano ang pinatay ng anghel
- Si Manases ay nagpakatalamak sa idolatriya at nagbubo ng napakaraming dugong walang-sala; nabihag ng mga Asiryano; nagsisi, isinauli ni Jehova sa kaniyang trono
- Si Amon ay sumunod sa masamang halimbawa ng kaniyang amang si Manases; hindi nagpakumbaba
- Si Josias ay puspusang nagsagawa ng reporma sa relihiyon, kinumpuni ang templo; nagpumilit na makipaglaban kay Paraon Neco at napatay
- Si Jehoahaz ay namahala nang sandaling panahon, pagkatapos ay dinalang bihag sa Ehipto
- Si Jehoiakim ay gumawi nang karima-rimarim; ang kaniyang anak at kahalili na si Jehoiakin ay dinalang bihag sa Babilonya
- Si Zedekias ay naghimagsik laban sa pamatok ng Babilonya; ang mga Judio ay dinala sa pagkatapon; natiwangwang ang lupain nang 70 taon
- Nagpalabas si Ciro ng Persia ng batas na nagpapalaya sa mga Judio upang makabalik sa Jerusalem para muling itayo ang templo

nagbasa ng lahat ng dokumentong mapagkukunan ng impormasyon na magagamit niya, at maliwanag na nagsuri ng bawat dokumento na magbibigay-linaw sa paksa. Sinuhayan niya ng mga dokumento ang kaniyang mga akda hindi lamang bilang patotoo na tumpak ang kaniyang isinulat kundi upang akayin din ang mambabasa noong panahong iyon sa iba pang mga mapagkukunan ng impormasyon para sa higit pang detalye. Ang pagiging napakaingat ni Ezra ay nagrerekomenda sa Mga Cronica bilang karapat-dapat sa ating lubos na pagtitiwala sa pagiging tumpak at makasaysayan ng mga ito. Ngunit, higit sa lahat, ang pagkaalam na sumulat si Ezra sa ilalim ng pagkasi (2Ti 3:16) at ang pagkakalakip ng Mga Cronica sa Hebreong kanon, anupat lubusang tinanggap ni Jesus at ng mga apostol (Luc 24:27, 44), ay nagbibigay-katiyakan na mapananaligan ang mga ito. Karagdagan pa, ang Mga Cronica ay bahagi ng kumpletong nasusulat na Salita ng Diyos, na ang kadalisayan ay iningatan niya para sa mga tagasunod ng kaniyang Anak, si Jesu-Kristo. Lubusang inirerekomenda ng mga bagay na ito ang Mga Cronica bilang isang saligan ng pananampalataya.

Layunin. Ang akda ni Ezra ay hindi nilayon na magdagdag lamang niyaong nilaktawan ng mga aklat ng Samuel at Mga Hari; sa halip, napag-unawa niya na kailangan ng pinabalik na mga tapon ang gayong sumaryo ng kanilang pambansang kasaysayan. Walang alinlangang inihanda ang akda para sa mga kababalik lamang mula sa pagkatapon, yamang wala silang gaanong alam sa kanilang sagradong kasaysayan at mga kaugalian. Kailangan nilang malaman ang tungkol sa pagsamba sa templo at sa mga tungkulin ng mga Levita, at inilaan ni Ezra ang impormasyong ito. At tiyak na lubhang in-

teresado ang pinabalik na mga tapon sa mga talaangkanan ng kanilang mga ninuno, na pinagtuunan naman ni Ezra ng pansin. Muling gumagana noon ang Israel bilang isang bansa, anupat nasa kanilang lupain, may templo, pagkasaserdote, at gobernador, bagaman walang hari. Mananatili silang isang bansa hanggang sa pagdating ng Mesiyas. Kailangan nila ang impormasyong inilalaan ng Mga Cronica para sa pagkakaisa at tunay na pagsamba.

Kapuwa sina Samuel at Jeremias ay mga manunulat ng kasaysayan, ngunit mga Levita rin sila. Si Jeremias ay propeta at saserdote. Si Ezra ay saserdote. Ngunit maling sabihin na si Jeremias ay magiging pantanging interesado sa katuparan ng mga hula at hindi gaanong interesado sa mga bagay na may kaugnayan sa pagsamba sa templo at na si Ezra ay magiging pantanging interesado sa Levitikong gawain at hindi gaanong interesado sa mga hula. Kapuwa sila mga lingkod ng Diyos at nagpapahalaga sa kaniyang mga salita, sa mga pakikitungo niya sa kaniyang bayan, at sa bawat aspekto ng pagsamba sa kaniya. Ang totoo niyan, kinasihan ni Jehova si Ezra na isulat ang mga aklat ng Mga Cronica at Ezra para sa isang pantanging layunin.

Ang mga Judiong bumalik mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. ay nagbalik, hindi upang magtatag ng pulitikal na kasarinlan, kundi upang isauli ang tunay na pagsamba, anupat ang una nilang ginawa ay ang itayo ang altar at pagkatapos ay muling itayo ang templo. Samakatuwid, angkop lamang na maraming sasabihin si Ezra may kinalaman sa pagsamba at sa mga paglilingkod ng mga saserdote at ng mga Levita. Gayundin, mahalaga ang mga talaangkanan. Ipinakikita ng Ezra 2:59-63 na hindi masumpungan ng iba, kabilang na ang ilang anak ng mga saserdote, ang kanilang pagkakarehistro upang mapatunayan sa madla ang kanilang talaangkanan. Bagaman maaaring hindi gaanong mahalaga ang mga talaangkanang ito noong nasa Babilonya sila, ang mga ito ngayon ang paraan upang mapasakanilang muli ang pamana ng kanilang mga ama. Ito ang isa sa mga dahilan kung bakit tinipon ni Ezra ang mga talaan ng mga talaangkanan, na napakahalaga rin sa mga estudyante ng Bibliya sa ngayon.

Kaya naman makikita natin na sa pagsulat ni Ezra ng Mga Cronica, ninais niyang patibayin ang kaniyang mga kapanahon na maging matapat kay Jehova. Sa pamamagitan ng pagtutuon ng pansin sa nakalipas na kasaysayan ng Israel, pinasigla niya silang tuparin ang kanilang mga tungkulin sa tipan, at partikular na sa pamamagitan ng paggamit ng aktuwal na mga halimbawa sa kasaysayan, idiniin niya ang mga resulta ng tapat na pagtataguyod sa tunay na pagsamba at, gayundin, ang kapahamakang dulot ng pag-iwan sa pagsamba sa Diyos na Jehova.

Kahalagahan ng mga Aklat. Kapaki-pakinabang sa ating pananampalataya at pagkaunawa sa Bibliya ang mga aklat ng Mga Cronica. Maraming impormasyong idinagdag si Ezra may kinalaman sa pagsamba sa templo at sa mga kaayusan ng mga saserdote, mga Levita, mga bantay-pinto, mga mang-aawit, at mga manunugtog. Nagbigay siya sa atin ng maraming detalye na nauugnay sa tunay na pagsamba: ang isinagawa ni David na pagdadala ng Kaban sa Jerusalem (1Cr kab 15, 16); ang mga paghahanda ni David para sa templo at sa paglilingkod dito (1Cr kab 22–29); ang pananatili ng mga saserdote sa panig ni Rehoboam noong humiwalay ang sampung tribo (2Cr 11:13-17); ang digmaan sa pagitan ni Abias at ni Jeroboam (2Cr 13); ang mga reporma ukol sa tunay na relihiyon sa ilalim nina Asa (2Cr kab 14, 15), Jehosapat (2Cr kab 17, 19, 20), Hezekias (2Cr kab 29–31), at Josias (2Cr kab 34, 35); ang pagkakaroon ni Uzias ng ketong dahil sa kaniyang kapangahasan (2Cr 26:16-21); at ang pagsisisi ni Manases (2Cr 33:10-20).

Ipinakita ni Ezra na interesado siya hindi lamang sa mga gawain ng mga saserdote kundi pati rin sa mga propeta. (2Cr 20:20; 36:12, 16) Ginamit niya ang mga salitang "propeta," "tagakita," o "tagapangitain" nang mga 45 beses at nagbigay siya ng karagdagang impormasyon tungkol sa maraming mga propeta at mga tao na ang pangalan ay hindi binabanggit sa ibang bahagi ng Kasulatan. Ang ilan ay si Ido, si Eliezer na anak ni Dodavahu, si Jahaziel na anak ni Zacarias, ang maraming indibiduwal na nagngangalang Zacarias, at si Oded na mula noong panahon ni Haring Ahaz ng Juda.

Maraming impormasyon sa Mga Cronica ang nakatutulong upang malubos ang kaalaman natin sa kasaysayan ng Juda, gaya halimbawa ng rekord ng pagkakasakit at libing ni Asa at ng masamang paggawi ni Jehoas pagkamatay ni Jehoiada na mataas na saserdote. Nariyan din ang mga talaangkanan na mahalaga upang maitatag ang angkang pinagmulan ni Kristo. Nakatutulong din ang mga aklat sa pagtatatag ng isang tumpak na kronolohiya. Dito natin makikita ang karunungan ni Jehova, ang Awtor ng Bibliya, sa pag-aatas niya sa kaniyang lingkod na si Ezra na isulat ang mga bagay na ito upang maidagdag yaong kailangan sa layuning ang mga naniniwala sa Bibliya ay magkaroon ng lubos na kumpleto at nagkakasuwatong rekord ng kasaysayan ng tao.

CUARTO [mula sa Latin, nangangahulugang "Ikaapat"]. Isa na naninirahan sa Corinto na ang mga pagbati ay inilakip ni Pablo sa liham nito sa mga taga-Roma, noong mga 56 C.E. (Ro 16:23) Palibhasa'y may pangalang Romano at kilala niya ang mga kapatid sa Roma, maaaring dati siyang kaugnay sa kongregasyong iyon.

CUN. Isa sa mga lunsod ni Haring Hadadezer ng Zoba. Mula rito'y kumuha si David ng napakaraming tanso na ginamit sa pagtatayo ng templo. (1Cr 18:8) Sa katulad na ulat sa 2 Samuel 8:8, pangalang Berotai ang lumilitaw sa halip na Cun at maaaring tumutukoy rin iyon sa lugar na ito. Ayon sa iba, maaaring ipalagay na ang Kuna sa Ras Ba'albek, na 43 km (27 mi) sa HS ng Bereitan (ang iminumungkahing lokasyon ng Berotai) ay ang Cun sa Bibliya. —Tingnan ang BEROTA, BEROTAI.

CUS.

1. Ang unang binanggit na anak ni Ham at ama ng anim na anak na lalaki: sina Seba, Havila, Sabta, Raama, Sabteca, at Nimrod. (Gen 10:6-8; 1Cr 1:8-10) Si Cus at ang binanggit na mga inapo niya ay kabilang sa mga tao na mula sa kanila "ay nangalat sa lupa ang mga bansa pagkatapos ng delubyo." (Gen 10:32) Kaya bagaman walang detalyeng ibinigay sa ulat ng Genesis may kinalaman kay Cus bilang indibiduwal, ang kaniyang pangalan ay ginagamit sa buong Hebreong Kasulatan upang kumatawan sa kaniyang mga inapo at sa lupain o mga rehiyon na kanilang pinamayanan, gaya ng inilalarawan sa Blg. 2.

Gayunman, mapapansin dito na maliwanag na si Cus ang isang pangunahing pinagmulan (marahil ay kasama si Put) ng mga taong maitim ang balat (Jer 13:23), gaya ng ipinahihiwatig ng mga lugar na pinamayanan ng ilan sa kaniyang mga inapo. Pinabubulaanan nito ang teoriya niyaong mga may-kamaliang nagsisikap na ikapit sa mga Negro ang sumpang binigkas kay Canaan, sapagkat si Canaan, na kapatid ni Cus, ay hindi nagkaroon ng inapong Negro kundi sa halip ay naging ninuno ng iba't ibang tribong Cananita ng Palestina. (Gen 9:24, 25; 10:6) Samakatuwid, walang anumang maka-Kasulatang kaugnayan sa pagitan ng maitim na balat ng ilang inapo ni Cus at ng sumpa na binigkas kay Canaan.

2. Bukod pa sa mga ulat ng talaangkanan sa Genesis kabanata 10 at 1 Cronica kabanata 1, at sa paggamit ng pangalan sa superskripsiyon ng Awit 7, na isinaalang-alang sa Blg. 3, ang pangalang Cus ay ginagamit sa lahat ng iba pang mga teksto upang tumukoy sa mga supling ng anak na iyon ni Ham at sa lugar na kanilang tinirahan.

Ang pangalan ni Cus ay iniuugnay, sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Nimrod, sa Babel at sa kahariang binuo ni Nimrod noong mga panahon pagkaraan ng Baha. (Gen 10:8-12) Iniuugnay ng ilan ang pangalan ni Cus sa sinaunang lunsod ng Kis, na natuklasan sa mga paghuhukay sa mababang Mesopotamia malapit sa Babilonya, at sinasabing ito ang lunsod kung saan ginamit ng mga emperador noong ikatlong milenyo B.C.E. sa Babilonia ang titulong "hari ng daigdig." Ang "The Sumerian King List," isang sinaunang rekord, bagaman lubhang maalamat, ay naglalaman ng ganitong pangungusap: "Pagkatapos umapaw (sa lupa) ang Baha (at) nang ang paghahari ay (muling) ibaba mula sa langit, ang paghahari ay (unang) nasa Kis." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 265) Sa pagtukoy sa sinaunang lunsod na ito, nagkomento si Propesor Albright: "Malibang ang Kis ang orihinal na Cus ng Gen. 10:8, na talaga namang posible, hindi ito binabanggit sa Bibliya. Anuman ang naging kalagayan, malamang na si Nimrod ang itinuring na unang tagapamahala ng Kis." (*Analytical Concordance to the Bible* ni Young, Suplemento sa "Mga Tuklas Kamakailan sa mga Lupain sa Bibliya," ni W. Albright, 1955, p. 14) Kaya bagaman ang Babilonia nang maglaon ay lubusang napasailalim ng pamumunong Semitiko, waring may ilang katibayan ng kasaysayan na kasuwato ng ulat ng Bibliya tungkol sa pamamahalang Cusita sa lugar na iyon noong sinaunang panahon.

Ang "Lupain ng Cus." Hindi matiyak ang lokasyon ng "lupain ng Cus" na tinukoy sa Genesis 2:13 bilang ang lupaing napalilibutan noong una ng ilog ng Gihon, isa sa apat na sanga ng "ilog na lumalabas mula sa Eden." (Gen 2:10) Sa tekstong ito, isinalin ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* ang salitang Hebreo para sa "Cus" sa pamamagitan ng pangalang Griego na Etiopia. Ang pangalang Cus ay halos naging singkahulugan ng sinaunang Etiopia noong maagang bahagi ng panahon, gayunma'y hindi tahasang masasabi na talagang kumakapit ito sa Genesis 2:13. Iniugnay ni Josephus ang Ilog Gihon sa Nilo, anupat sinunod niya ang salin ng *Septuagint.* (*Jewish Antiquities,* I, 39 [i, 3]) Gayunman, ang pagkakaroon ng Gihon at ng mga ilog ng Eufrates at ng Tigris ng iisang pinagmumulan ay talagang hindi nagpapahintulot sa gayong pag-uugnay, malibang ipalagay na ang pangglobong Delubyo ay nagdulot ng napakalalaking pagbabago sa topograpiya ng lugar na iyon.

Dahil dito, ang terminong "Cus" sa Genesis 2:13 ay iniuugnay ng ilang iskolar sa Kassu o mga Kassita ng mga inskripsiyong Asiryano, isang pangkat ng mga tao na di-matiyak ang pinanggalingan na nananahanan sa matalampas na rehiyon ng gitnang Asia. Isang artikulo ni P. English sa *Journal of Near Eastern Studies* (1959, Tomo XVIII, p. 49-53) ang naghaharap ng katibayan na nagkaroon ng populasyon ng mga Negro noong sinaunang mga panahon sa rehiyon ng TS sulok ng Dagat na Itim at, nang maglaon, sa rehiyon ng Caucasus sa mas dako pang H. Nagpapahiwatig ito na magkaugnay ang mga pangalan ng mga rehiyon ng Abkhazia at ng Khazaria, na tinahanan ng mga tribong iyon, at ang Cus sa Bibliya. Sabihin pa, may posibilidad na ang pagtukoy sa Cus sa Genesis 2:13 ay kumakapit

sa isang bahagi ng pamilyang Cusita na hindi nandayuhan patimog kasama ng pangunahing kalipunan ng mga Cusita kundi namayan sa rehiyon ng Asia Minor na inilarawan sa itaas.

May iba pa rin na nagmumungkahi na ang "lupain ng Cus" na napalilibutan ng Gihon ay nasa Peninsula ng Arabia, yamang ang pangalang "Cusan" ay ginagamit bilang katumbas ng "lupain ng Midian" sa Habakuk 3:7, anupat ang Midian sa kabuuan ay nasa kapaligiran ng Gulpo ng ʽAqaba. Posibleng ang Arabeng "Cus" na iyon ang tinutukoy nang ang Midianitang asawa ni Moises na si Zipora ay tawaging isang "Cusita."—Exo 18:1-5; Bil 12:1.

Pagkatapos ng Tore ng Babel. Kasunod ng pangangalat mula sa Babel dahil sa paggulo sa wika, ang pangunahing kalipunan ng mga inapo ni Cus ay waring nandayuhan patimog. Hindi matiyak kung nakarating sila sa Aprika sa pamamagitan ng pagpasok muna sa Peninsula ng Arabia at pagkatapos ay pagtawid sa makitid na kipot na tinatawag na Bab el-Mandeb o kung namayan muna sila sa Aprika at pagkatapos ay tumawid patungong Arabia, bagaman ang karaniwang pag-uugnay ng "Cus" sa Aprika ay maaaring pabor sa huling nabanggit na pandarayuhan. Ang pangalan ng anak ni Cus na si Seba ay iniuugnay sa S Aprika, samantalang yaong kina Havila, Sabta, Raama, at Sabteca ay karaniwan nang iniuugnay sa mga rehiyon sa Peninsula ng Arabia. (Tingnan ang indibiduwal na mga artikulo sa ilalim ng pangalan ng mga anak ni Cus.) Kapansin-pansin na, samantalang ang mga pangalan ng mga anak na ito ay lumilitaw na pinananatili ng mga tribong nagmula sa kanila, waring hindi ganito ang nangyari sa pangalan ni Nimrod, anupat ang kaniyang pangalan ay lumilitaw sa sinaunang kasaysayan bilang pangalan lamang ng isang indibiduwal. Maaaring ipahiwatig nito na si Nimrod ay nanatiling walang anak.

Bagaman may mga Cusita noon sa Arabia, ang karamihan ng paglitaw ng pangalang Cus sa Bibliya ay malinaw na tumutukoy sa isang rehiyon sa Aprika, at kapag maliwanag ang kaugnayan, isinasalin lamang ng mga tagapagsalin ang "Cus" bilang "Etiopia." Lagi itong iniuugnay sa Ehipto (Isa 20:3-5; 43:3; Jer 46:7-9) at gayundin sa Libya. (2Cr 12:2, 3; Dan 11:43; Na 3:9) Itinatala ng Isaias 11:11 ang sinaunang heograpikong mga katawagan para sa iba't ibang rehiyon na patimog mula sa Delta ng Nilo: "Ehipto" (o "Mizraim," dito, Mababang Ehipto), "Patros" (Mataas na Ehipto), at "Cus" (Nubia-Etiopia). Binabanggit ng Ezekiel 29:10 ang pagkawasak ng Ehipto "mula sa Migdol hanggang sa Seyene at hanggang sa hangganan ng Etiopia [Cus]." Sa gayon, ang Cus o sinaunang Etiopia ay waring nasa ibayo pa ng Seyene (makabagong Aswan) at, ayon sa arkeolohikal na katibayan, nagpatuloy sa T, marahil hanggang sa makabagong Khartoum. Kaya saklaw ng Cus ang makabagong Sudan at ang pinakatimugang bahagi ng makabagong Ehipto. Iminumungkahi na ang "mga ilog ng Etiopia [Cus]" ay ang mga ilog ng Asul at Puting Nilo, na nagsasalubong sa Khartoum, at gayundin ang Ilog Atbara, na sumasanib sa Nilo sa T ng ikalimang talon.—Zef 3:10.

Posibleng ang "mga Arabe na nasa panig ng mga Etiope [*Ku·shim′*]" (2Cr 21:16) ay yaong mga tribong Arabe na nasa TK baybayin ng Peninsula ng Arabia at sa gayon ay nakaharap sa Aprika sa ibayo ng Dagat na Pula.

Ang kalakhan ng lupain ng Cus ay maliwanag na tigang at disyertong lupain. Ang "pook ng mga ilog ng Etiopia" ay inilalarawan bilang ang "lupain ng mga humihiging na kulisap na may mga pakpak" (Isa 18:1), marahil ay tumutukoy sa mga balang na nagkukulupon sa Etiopia at Ehipto; gayunman, iminumungkahi ng ilan na ito ay mga lamok, at itinatawag-pansin naman ng iba na ang salitang Hebreo para sa "humihiging" (*tsela·tsal′*) ay katunog ng pangalang ibinigay ng mga tribong Oromo (isang bayang Hamitiko na naninirahan sa makabagong Etiopia) sa *tsetse fly* (*tsaltsalya*). Ang mga produkto ng lupain ay garing, ebano, ginto, mahahalagang bato, bakal, at mga pampabango, at may binabanggit sa Bibliya na "mga mangangalakal ng Etiopia" (Isa 45:14) at "topacio ng Cus."—Job 28:19.

Kasaysayan Nang Dakong Huli. Ang Cus, o Etiopia, ay nasa ilalim ng pamumuno ng Ehipto noong panahon ng Pag-alis ng Israel mula sa Ehipto, at nagpatuloy pa ito nang mga 500 taon. Isang kinatawang pinuno na nangangasiwa sa teritoryong ito sa ilalim ng Ehipsiyong Paraon ang nakilala sa titulong "Anak ng Hari ng Kush." Maliwanag na sa pagtatapos ng ikalawang milenyo B.C.E., ang Etiopia ay nakalaya mula sa kontrol ng Ehipto. Pagkatapos nito, ang kabisera ng Etiopia ay inilagay muna sa Napata, malapit sa ikaapat na talon, at nang dakong huli ay sa Meroë, mga 210 km (130 mi) sa HHS ng Khartoum.

Kabilang sa mga hukbo ni Paraon Sisak na sumalakay sa Juda noong ikalimang taon ni Rehoboam (993 B.C.E.) ang mga mandirigmang Etiope. (2Cr 12:2, 3) Pagkatapos ng ikasampung taon ni Haring Asa, o noong mga 967 B.C.E., nilusob ng Etiopeng si Zera ang Juda kasama ang isang milyong lalaki ngunit lubusan silang natalo sa Maresa.—2Cr 14:1, 9-15; 16:8.

Ipinakikita ng sekular na kasaysayan na noong pagtatapos ng ikawalong siglo B.C.E., nilupig ng Etiopia ang Ehipto at pinamunuan ito nang mga 60 taon. Naganap ito noong "Ikadalawampu't limang

(Etiopeng) Dinastiya," anupat kabilang sa mga tagapamahala nito si Haring Taharqa, tinatawag na Tirhaka sa Bibliya. Ang haring ito ay umahon laban sa mga hukbo ni Senakerib noong salakayin ng mga ito ang Juda (732 B.C.E.) ngunit, ayon sa mga inskripsiyong Asiryano, natalo siya sa Elteke(h).—2Ha 19:9; Isa 37:8, 9.

Sinalakay ng mga Asiryanong emperador na sina Esar-hadon at Ashurbanipal ang Ehipto noong panahon ng kani-kanilang paghahari, at dahil sa pagkawasak ng Thebes sa Mataas na Ehipto (tinatawag na No-amon sa Na 3:8-10) sa kamay ni Ashurbanipal (mga 684 B.C.E.), lubusang nasupil ang Ehipto at nagwakas din ang pamumuno ng Etiopia sa libis ng Nilo. Ito'y katuparan ng hula na binigkas ng propetang si Isaias mga kalahating siglo bago nito.—Isa 20:3-6.

Sa pagbabaka sa Carkemis noong 625 B.C.E., mga Etiope ang bumubuo sa isang bahagi ng hukbo ni Paraon Neco, na dumanas ng pagkatalo sa mga kamay ni Nabucodonosor. (Jer 46:2, 9) Ang pagsalakay ni Nabucodonosor sa Ehipto nang dakong huli (posibleng 588 B.C.E.) ay nagdulot ng "matitinding kirot" sa Cus at 'nagpanginig sa nagtitiwala-sa-sariling Etiopia [Cus].'—Eze 29:19; 30:4-9.

Nalupig ng Persianong si Haring Cambyses II (529-522 B.C.E.) ang Ehipto noong mga araw ni Paraon Psamtik III, at ito ang nagbukas ng daan upang ang Etiopia ay mapasailalim ng kontrol ng Persia; sa gayon ay masasabing namahala si Ahasuero (Jerjes I) "mula sa India hanggang sa Etiopia [Cus]." (Es 1:1; 8:9) Bilang katibayan nito, sinabi ni Jerjes sa isang inskripsiyon: "Ito ang mga bansa—bukod pa sa Persia—na pinaghaharian ko . . . India . . . (at) Kush."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 316.

Inihula na ang mga Judeanong tapon ay babalik sa kanilang sariling lupain mula sa malalayong dako, kabilang na rito ang Cus. (Isa 11:11, 12; ihambing ang Zef 3:10.) Sa hula ni Daniel tungkol sa "panahon ng kawakasan," binabanggit na ang Etiopia at Libya ay 'susunod sa mga hakbang' ng agresibong "hari ng hilaga," samakatuwid nga, tutugon sa pangunguna nito. (Dan 11:40-43) Ang Etiopia (Cus) ay kabilang din sa balakyot na mga hukbong pandigma ni "Gog ng lupain ng Magog" sa tulad-bagyong pagsalakay nito sa mga muling tinipon ni Jehova "sa huling bahagi ng mga taon." (Eze 38:2-5, 8) Gayunman, paborableng inihula ng salmista na ang Cus ay mapapabilang sa mga magdadala ng mga kaloob sa Diyos.—Aw 68:29-32.

3. Ang superskripsiyon ng Awit 7 ay nagsasabi na ang awit ay "tungkol sa mga salita ni Cus na Benjaminita." Wala nang iba pang pagbanggit sa taong ito. Kung ang awit ay kaugnay ng maagang yugto ng kasaysayan ni David, maaaring ang tinutukoy ay isang sumalansang kay David sa korte ni Saul; kung sa isang mas huling yugto naman, ang pangalan ay maaaring ginamit upang matalinghagang tumukoy kay Simei na Benjaminita na sumumpa kay David.—2Sa 16:5-8.

CUSAN. Ang Cusan ay lumilitaw sa Habakuk 3:7 bilang katumbas ng "lupain ng Midian" at sa gayon ay maliwanag na isa pang pangalan ng Midian o nauugnay sa isang kalapit na bansa. Gaya ng ipinakikita sa artikulong CUS (Blg. 2), waring ang ilang inapo ni Cus ay namayan sa Peninsula ng Arabia; at ang pangalang *Kusi* o *Kushim* ay ginamit noong sinauna upang ilarawan ang ilang bayang Arabe ng rehiyong iyon.

CUSAN-RISATAIM [posible, Cusita (Etiope) ng Dobleng Kabalakyutan]. Isang hari ng Mesopotamia; mula sa kaniyang pamumuno ay pinalaya ni Otniel ang mga Israelita pagkaraan ng walong-taóng pagkaalipin. Tinatawag din siyang "hari ng Sirya." (Huk 3:7-11) Ipinapalagay ng ilan na ang ikalawang bahagi ("risataim") ng tambalang pangalang ito ay pangalan ng isang lugar o rehiyon, samantalang isinasalin naman ito ng iba upang mangahulugang "Dobleng Kabalakyutan." Ang "Cusan" ay ginamit sa Habakuk 3:7 bilang kahalintulad ng Midian; gayunman, binabanggit na si Haring Cusan-risataim ay mula sa Mesopotamia (sa Heb., *'Aram' na·hara'yim;* ihambing ang Gen 24:10, kung saan ginamit ang termino ring iyon upang ilarawan ang lokasyon ng lunsod ni Nahor sa Sirya). Binabanggit ng isang talaan ni Paraon Ramses III ang isang distrito sa hilagang Sirya na tinatawag na Qusanaruma, at ito ang iminumungkahi ng ilang iskolar bilang posibleng sentro ng nasasakupan ng haring ito. Si Cusan-risataim ang unang nagsagawa ng malubhang paniniil sa Israel noong kapanahunan ng mga Hukom.

CUSI [Cusita, Etiope].

1. Ama ng propetang si Zefanias.—Zef 1:1.

2. Ninuno ni Jehudi, na naglingkod sa korte ni Haring Jehoiakim.—Jer 36:14.

CUSITA [Ng (Mula sa) Cus (Etiopia)]. Ang terminong "Cusita" ay maaaring tumutukoy sa mga tumatahan sa lupain ng Cus sa Aprika o sa ilang pagkakataon ay maaaring kumakapit ito sa mga taong naninirahan sa Peninsula ng Arabia. Maliwanag na ang huling nabanggit na pagkakakilanlan ay kumakapit sa asawa ni Moises na si Zipora. (Exo 18:1-5; Bil 12:1) Si Zipora ay isang Kenita na hindi matiyak ang pinagmulang angkan. (Gen 15:18, 19; Huk 4:11) Ang pananalita sa 2 Cronica 21:16 na "nasa panig ng mga Etiope [mga Cusita]" na kumakapit sa

ilang Arabe ay maaari ring mangahulugang "nasa ilalim ng kontrol ng mga Etiope," at maaaring magpahiwatig ito ng isang saligan upang ikapit ang pangalang "Cusita" sa mga taong hindi nagmula kay Cus. Ang ilan sa mga anak ni Cus ay pinaniniwalaang namayan sa Peninsula ng Arabia.—Tingnan ang HAVILA Blg. 3; SABTA.

Gayunman, ang "Cusita" ay pangunahin nang tumutukoy sa mga Aprikanong naninirahan sa rehiyon na tinatawag na Etiopia noong sinaunang panahon. Bukod pa kay "Zera na Etiope [Cusita]" at kay "Tirhaka na hari ng Etiopia" (2Cr 14:9; 2Ha 19:9), ang iba pang mga Cusita na binanggit sa Bibliya ay si Ebed-melec (Jer 38:7-12; 39:16-18), ang bating na Etiope na nakumberte sa Kristiyanismo, at ang reyna na pinaglingkuran nito, si Candace. (Gaw 8:26, 27) Pinili ni Heneral Joab ang isang mananakbong Cusita na di-binanggit ang pangalan (tinawag na Cusi sa *KJ*) sa halip na isang Israelita upang maghatid kay David ng balita tungkol sa pagkatalo at pagkamatay ng anak nitong si Absalom.—2Sa 18:19-32; tingnan ang CUS Blg. 2.

CUT, CUTA. Ang "Cut" at "Cuta" ay kapuwa tumutukoy sa iisang orihinal na tahanan ng isang bayan na inilipat ng hari ng Asirya sa mga lunsod ng Samaria pagkatapos ng pagkatapon ng Israel noong 740 B.C.E. (2Ha 17:23, 24, 30) Gayunman, ang mga itinapon mula sa Cuta at sa iba pang mga lugar ay sinalot ng mga leong pumapatay ng tao at, nang humingi sila ng saklolo sa hari ng Asirya, binigyan sila ng isang saserdote na dating mula sa hilagang kaharian ng Israel. Yamang ang pagsambang isinasagawa sa Israel ay matagal nang di-sinasang-ayunan ng Diyos (1Ha 13:33, 34; 16:31-33), ang mga paglilingkod ng saserdoteng ito ay nabigong magbunga ng mga tunay na mananamba ni Jehova, kung kaya ang mga miyembro ng kolonya ay naging "mga mananamba ng kani-kanilang mga diyos," anupat yaong mga mula sa Cuta ay patuloy na naglingkod sa kanilang diyos na si Nergal. Ang lahing nabuo dahil sa pakikipag-asawa ng 'mga tao ng Cuta' at ng iba pang mga bansa sa nalalabing mga Israelita ay tinawag na "Samaritano" sa pangkalahatan. Ayon kay Josephus, ang mga ito ay "tinawag na Chuthaioi (Cuthim) sa wikang Hebreo, at Samareitai (mga Samaritano) ng mga Griego." (*Jewish Antiquities,* IX, 290 [xiv, 3]) Lumilitaw na ginamit ang katawagang "Cuthim" dahil sa nangingibabaw ang mga taong mula sa Cuta sa orihinal na mga nakipamayan.—2Ha 17:24-41.

Ang pagkatuklas sa mga tapyas ng kontrata sa Tell Ibrahim (Imam Ibrahim), mga 50 km (30 mi) sa HS ng Babilonya, na nagtataglay ng pangalang *Kutu* (ang katumbas sa Akkadiano ng Cut), ay umakay sa karamihan sa mga heograpo na iugnay ang Tell Ibrahim sa Cuta ng Bibliya. May mga pahiwatig na ang Cuta ay kabilang noon sa mas mahahalagang lunsod sa Imperyo ng Babilonya at malamang na malawak din ito, yamang ang gulod na palatandaan nito sa ngayon ay mga 18 m (60 piye) ang taas at 3 km (2 mi) ang sirkumperensiya. Ang pinaniniwalaang dating kinaroroonan ng isang sinaunang templo na inialay kay Nergal ay itinuturong nasa gitna ng mga guhong ito alinsunod sa pananalita ng Bibliya na "ang mga lalaki ng Cut" ay mga deboto ng diyos na iyon.—2Ha 17:29, 30.

CUZA. "Tauhang tagapangasiwa" ni Herodes Antipas, posibleng sa mga gawaing-bahay. Ang asawa ni Cuza na si Juana ay naglingkod kay Jesus.—Luc 8:3; tingnan ang JUANA.

D

DAAN. Tingnan ang LANSANGANG-BAYAN, DAAN.

DAAN, ANG. Ang pananalitang ito ay maaaring tumukoy sa isang kalsada, lansangan, landas, o daanan; isang paraan ng pagkilos o paggawi; o isang karaniwang landasin o pamamaraan. Sa Kasulatan, kadalasan itong ginagamit may kinalaman sa isang landasin ng paggawi at pagkilos na maaaring sinasang-ayunan o hindi sinasang-ayunan ng Diyos na Jehova. (Huk 2:22; 2Ha 21:22; Aw 27:11; 32:8; 86:11; Isa 30:21; Jer 7:23; 10:23; 21:8) Nang dumating si Jesu-Kristo, ang pagkakaroon ng isang indibiduwal ng kaugnayan sa Diyos at ang pagtanggap sa kaniya kapag siya'y nananalangin ay naging depende sa pagtanggap niya kay Jesu-Kristo. Gaya ng sinabi ng Anak ng Diyos: "Ako ang daan at ang katotohanan at ang buhay. Walang sinumang makaparoroon sa Ama kundi sa pamamagitan ko." (Ju 14:6; Heb 10:19-22) Yaong mga naging tagasunod ni Jesu-Kristo ay tinukoy na kabilang sa "Ang Daan," samakatuwid nga, nanghawakan sila sa isang daan o paraan ng pamumuhay na nakasentro sa pananampalataya kay Jesu-Kristo, sa gayo'y sinusunod ang kaniyang halimbawa.—Gaw 9:2; 19:9, 23; 22:4; 24:22.

DAAN NG HARI. Ang daan na ipinangako ng mga Israelita na hindi nila lilihisan kung pahihintulutan silang dumaan sa teritoryong Edomita at sa teritoryong Amorita ni Haring Sihon. (Bil 20:17; 21:21, 22; Deu 2:26, 27) Malamang na ang daang ito ay nagsisimula sa Gulpo ng ʽAqaba at umaabot hanggang sa Jabok, ang lumilitaw na H hangganan ng teritoryo ni Sihon. Ipinapalagay rin ng marami na umaabot ito hanggang sa Damasco sa H at karaniwan itong itinutumbas sa Romanong lansangang-bayan na may latag ng bato at ginawa ni Emperador Trajan noong ikalawang siglo C.E. Maliban sa ilang pagbabagong ginawa para sa makabagong trapiko, ang kasalukuyang daan na tinatawag na Tariq es-Sultan(i) ay halos bumabagtas sa sinaunang Romanong lansangang-bayan, at ang ilang bahagi nito ay umiiral pa rin.

Lumilitaw na ang hilagaang bahagi ng daang ito mula sa Hesbon hanggang Astarot ay tinawag na "daan ng Basan."—Bil 21:33; Deu 3:1.

DABERAT [Pastulan]. Isang lunsod na binanggit sa talaan ng mga hangganan ng Zebulon. (Jos 19:10, 12) Gayunman, ito ay itinuring na pag-aari ng karatig na tribo ni Isacar noong ibigay ito, kasama ang pastulang dako nito, sa mga Levita na mula sa pamilya ni Gerson (Gersom). (Jos 21:27, 28; 1Cr 6:71, 72) Ang Daberat ay hindi kasama sa talaan ng mga lugar na iniatas sa Isacar, ngunit ipinapalagay ng maraming heograpo na malamang na ito rin ang Rabit na binabanggit sa Josue 19:20, isang pangmalas na sinusuportahan ng teksto ng Vatican Manuscript No. 1209.—Tingnan ang RABIT.

Ang Daberat ay sinasabing matatagpuan ngayon sa kaguhuan ng Khirbet Dabura (Horvat Devora), malapit sa nayon ng Dabburiya sa HK gilid ng Bundok Tabor.

DABESET [Umbok]. Isang bayan ng Zebulon. (Jos 19:11) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito; gayunman, lumilitaw na ang kinaroroonan ng Tell esh-Shammam (Tel Shem), mga 5 km (3 mi) sa S ng Jokneam sa Kapatagan ng Jezreel, ay katugma ng konteksto sa Bibliya.

DAGANG-LUPA [sa Heb., *cho'ledh;* sa Ingles, *mole rat*]. Isang *rodent* na may haba na 15 hanggang 30 sentimetro (6 hanggang 12 pulgada). Ang dagang-lupa (*Spalax ehrenbergi*) ay may maiikling binti, walang buntot, at walang leeg, anupat ito'y parang biluhabang kumpol ng malambot at makapal na balahibo, karaniwan ay kulay abuhing kayumanggi na manilaw-nilaw. Ang ulo nito ay madaling makilala dahil sa ngusong walang balahibo at dalawang pares ng malalaki at nakausling mga ngipin. Sa ilalim ng Kautusan, ang dagang-lupa ay marumi anupat hindi dapat kainin.—Lev 11:29.

Bagaman isinalin ng maraming salin ang *cho'ledh* bilang *"weasel"* (*AS, KJ, RS*), may saligan upang paboran ang *"mole rat"* o "dagang-lupa." Sa Arabe, isang wikang kaugnay ng Hebreo, ay may kahawig na kahawig na salita, *khuld,* na nangangahulugang "dagang-lupa." Gayundin, ang *cho'ledh* ay maaaring kaugnay ng isang terminong Hebreo pagkalipas ng panahon ng Bibliya na nangangahulugang "hukayin" o "palalimin." Tutugma ito sa ugali ng dagang-lupa na maghukay.

Ang mga dagang-lupa ay nakatira sa ilalim ng lupa at humuhukay roon ng kanilang mga tulugan at malalaking imbakan. Mga halaman ang kinakain ng mga hayop na ito, pangunahin na ang mga ugat at mga bulbo. Sa gayon ay naiiba ang mga ito sa tunay na mga dagang-lupa o *mole,* na kumakain ng mga insekto at bulati at hindi itinuturing na katutubo sa Palestina.

DAGAT. Ang kalipunan ng tubig sa planetang Lupa na naiiba sa katihan; o isang malaking katubigan ng maalat o sariwang tubig, kadalasa'y nangangahulugang isang katubigan na mas maliit kaysa sa karagatan at bahagya o lubusang nakukulong ng lupa. Natatakpan ng tubig ang mahigit sa 70 porsiyento ng ibabaw ng lupa.

Si Jehova ang Maylalang at Kumokontrol Nito. Paulit-ulit na kinikilala ng Bibliya na si Jehova ang Maylalang ng mga dagat, na inihiwalay sa tuyong lupa noong ikatlong araw ng paglalang. (Gen 1:9, 10, 13; Ne 9:6; Gaw 4:24; 14:15; Apo 14:7) Nagkokomento rin ito hinggil sa kakayahan niya na gamitin ang kaniyang kapangyarihan sa dagat upang kontrolin ito. (Job 26:12; Aw 65:7; 89:9; Jer 31:35) Noong nasa lupa ang kaniyang Anak, binigyan siya ng kaniyang Ama ng awtoridad na magutos sa dagat, na matagumpay naman niyang naisagawa. (Mat 8:23-27; Mar 4:36-41; Ju 6:17-20) Makikitang kontrolado ng Diyos ang mga dagat dahil napananatili ng mga baybayin at ng pagtaas at pagkati ng tubig ang dagat sa itinakdang mga hangganan nito, anupat parang hinarangan ito ng mga pinto. (Job 38:8-11; Aw 33:7; Kaw 8:29; Jer 5:22; tingnan ang BUHANGIN.) Dahil sa pagsupil niyang ito sa dagat, gayundin sa papel na ginagampanan nito sa siklo ng tubig sa lupa (Ec 1:7; Am 5:8), ang dagat ay isang halimbawa ng mga kamangha-manghang gawa ni Jehova. (Aw 104:24, 25) Sa matulaing pananalita, maging ang mga dagat ay kasamang pumupuri sa kanilang Maylalang.—Aw 96:11; 98:7.

Mga Dagat sa Lugar ng Israel. Sa mga dagat sa lugar ng Israel, ang pinakaprominente ay ang

"Malaking Dagat [Dagat Mediteraneo]," tinatawag ding "kanluraning dagat" o basta ang "Dagat." (Jos 1:4; Deu 11:24; Bil 34:5) Ang mga iba pa ay ang Dagat na Pula, o ang Dagat ng Ehipto (Exo 10:19; Isa 11:15); ang Dagat Asin (Dagat na Patay), ang Dagat ng Araba, o ang "silanganing dagat" (Deu 3:17; Eze 47:18); at ang Dagat ng Galilea, ang Dagat ng Kineret, o ang Dagat ng Tiberias. (Mat 4:18; Bil 34:11; Ju 6:1; tingnan ang DAGAT ASIN; DAGAT NA PULA; GALILEA, DAGAT NG; MALAKING DAGAT.) Sa mga pagtukoy ng Bibliya, kadalasang ang partikular na katubigang tinutukoy ng salitang "dagat" ay makikilala mula sa konteksto. (Exo 14:2 [ihambing ang 13:18]; Mar 2:13 [ihambing ang tal 1].) Kung minsan, ang terminong Hebreo nito ay ikinakapit sa mga ilog.—Jer 51:36 (tumutukoy sa Eufrates); Isa 19:5 (sa Nilo).

Ang Kalaliman. Ayon sa *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst (London, 1845, p. 2), ang salitang Griego na *a'bys·sos,* nangangahulugang "napakalalim o pagkalalim-lalim" at kadalasang isinasaling "kalaliman," ay ginagamit kung minsan may kaugnayan sa dagat o sa paghahambing sa dagat dahil sa waring di-maarok na lalim nito. (Ro 10:6, 7; ihambing ang Deu 30:12, 13.) Sa mga sagisag sa Apocalipsis, "ang mabangis na hayop na umaahon mula sa kalaliman" (Apo 11:7) ay sinasabing umaahon mula sa "dagat" ayon sa Apocalipsis 13:1.—Tingnan ang KALALIMAN.

Pinanggalingan ng Buhay-Dagat. Isinasaysay sa ulat ng Genesis na ang unang buhay-hayop sa lupa ay ang buhay-dagat at ang mga lumilipad na nilalang. Ito ay kababasahan: "At sinabi ng Diyos: 'Bukalan ang tubig ng kulupon ng mga kaluluwang buháy at magliparan ang mga lumilipad na nilalang sa itaas ng lupa sa ibabaw ng kalawakan ng langit.' At pinasimulang lalangin ng Diyos ang malalaking dambuhalang hayop-dagat at bawat kaluluwang buháy na gumagalaw, na ibinukal ng tubig ayon sa kani-kanilang uri, at bawat may-pakpak na lumilipad na nilalang ayon sa uri nito. At nakita ng Diyos na iyon ay mabuti. Sa gayon ay pinagpala sila ng Diyos, na sinasabi: 'Magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang tubig sa mga lunas ng dagat, at magpakarami sa lupa ang mga lumilipad na nilalang.' At nagkaroon ng gabi at nagkaroon ng umaga, ang ikalimang araw."—Gen 1:20-23.

Sa pagsasabing "Bukalan ang tubig," hindi hinayaan ng Diyos na basta kusang lumitaw sa mga dagat ang buhay, anupat lalabas mula rito ang isang panimulang anyo ng buhay na panggagalingan ng lahat ng iba pang mga hayop. Sapagkat sinasabi rin ng ulat na "pinasimulang lalangin ng Diyos [ang mga nilalang sa dagat] . . . ayon sa kani-kanilang uri." Gayundin, sa ulat ng 'ikaanim na araw' at ng paglalang sa mga hayop sa katihan, inilalahad na sinabi ng Diyos: "Bukalan ang lupa ng mga kaluluwang buháy ayon sa kani-kanilang uri." Hindi inutusan ng Diyos ang dagat na magbukal ng nabubuhay na mga bagay para sa katihan, o hinayaan man niyang magbagong-anyo ang mga ito mula sa dagat tungo sa ibang uri ng nilalang, kundi "pinasimulang gawin ng Diyos" ang bawat uri upang umangkop sa kani-kaniyang tirahan.—Gen 1:24, 25.

Makatalinghagang Paggamit. Bagaman ang Lupang Pangako ay sasaklaw "mula sa Dagat na Pula hanggang sa dagat ng mga Filisteo [ang Dagat Mediteraneo] at mula sa ilang hanggang sa Ilog [Eufrates]," maliwanag na buong globo ang tinutukoy nang ilarawan na ang pamumunuan ng dumarating na Mesiyanikong Hari ay "sa dagat at dagat at mula sa Ilog hanggang sa mga dulo ng lupa." (Exo 23:31; Zac 9:9, 10; ihambing ang Dan 2:34, 35, 44, 45.) Ipinahihiwatig ito nina Mateo at Juan nang ikapit nila ang hula ni Zacarias, kung saan sinisipi ni Zacarias ang Awit 72:8.—Mat 21:4-9; Ju 12:12-16.

Umaapaw na mga hukbo. Inilarawan ni Jeremias ang ingay ng mga sumasalakay sa Babilonya na "parang dagat na dumadaluyong." (Jer 50:42) Kaya nang ihula niya na "ang dagat" ay aapaw sa Babilonya, maliwanag na tinutukoy niya ang mistulang pagbaha ng nanlulupig na mga hukbo sa ilalim ng mga Medo at mga Persiano.—Jer 51:42; ihambing ang Dan 9:26.

Mga karamihan na hiwalay sa Diyos. Inihalintulad ni Isaias ang balakyot na mga tao sa lupa, ang mga karamihan na hiwalay sa Diyos, sa "dagat na umaalimbukay, kapag hindi ito humuhupa, na ang tubig nito ay patuloy na nag-aalimbukay ng damong-dagat at lusak." (Isa 57:20) Sa Apocalipsis 17:1, 15, ang "mga tubig" na "kinauupuan" ng Babilonyang Dakila ay sinasabing nangangahulugan ng "mga bayan at mga pulutong at mga bansa at mga wika." Humula pa si Isaias ukol sa Sion na "babae" ng Diyos: "Sapagkat sa iyo ay pupunta ang kayamanan ng dagat; ang mismong yaman ng mga bansa ay paroroon sa iyo." (Isa 59:20; 60:1, 5) Waring nangangahulugan ito ng pagbaling ng maraming tao mula sa mga karamihan sa lupa tungo sa makasagisag na "babae" ng Diyos.

Inilarawan ni Daniel ang apat na "hayop" na umahon "mula sa dagat" at isiniwalat niya na ang mga ito ay sumasagisag sa pulitikal na mga hari o mga kaharian. (Dan 7:2, 3, 17, 23) Sa katulad na paraan, tinukoy ni Juan ang isang "mabangis na hayop na umaahon mula sa dagat," samakatuwid nga, mula sa napakalaking bahaging iyon ng sangkatauhan na hiwalay sa Diyos; at dahil bumanggit siya, sa

makasagisag na pananalita, ng mga diadema at ng isang trono, muling naiugnay sa hayop na ito na nagmula sa "dagat" ang ideya ng isang pulitikal na organisasyon. (Apo 13:1, 2) Nakita rin niya sa pangitain ang panahon kung kailan magkakaroon ng "isang bagong langit at isang bagong lupa" at kapag "ang dagat," samakatuwid nga, ang maliligalig na karamihan ng mga tao na hiwalay sa Diyos, ay wala na.—Apo 21:1.

Mga taong walang pananampalataya. Ang taong walang pananampalataya, na may mga pag-aalinlangan kapag nananalangin siya sa Diyos, ay inihahalintulad ng alagad na si Santiago sa "alon sa dagat na itinutulak ng hangin at ipinapadpad kung saan-saan." Hindi niya kinikilala o pinahahalagahan ang maiinam na katangian ng Diyos gaya ng pagkabukas-palad at maibiging-kabaitan. Sinabi ni Santiago, "Huwag ipalagay ng taong iyon na siya ay tatanggap ng anuman mula kay Jehova; siya ay isang taong di-makapagpasiya, di-matatag sa lahat ng kaniyang mga daan."—San 1:5-8.

Imoral na mga tao. Binabalaan ng kapatid ni Santiago na si Judas ang kaniyang mga kapuwa Kristiyano tungkol sa malaking panganib mula sa balakyot na mga taong pumupuslit sa loob ng kongregasyon sa layuning magpasok ng karungisan sa moral. Tinatawag niya silang "nagngangalit na mga alon sa dagat na nagpapaalimbukay ng kanilang sariling mga sanhi ng kahihiyan." (Jud 4-13) Maaaring nasa isip ni Judas ang isang mas naunang pananalita ni Isaias (57:20) at maaaring makasagisag niyang inilalarawan ang masidhi at walang-taros na pagwawalang-bahala ng gayong mga tao sa mga kautusan ng Diyos at ang pagdaluhong nila sa moral na mga harang na itinatag ng Diyos dahil sa kanilang imbi at mahalay na landasin. Gaya ng sinasabi sa *Commentary* ni Cook sa Judas 13: "Inihahantad nila sa paningin ng madla ang lusak at karumihan ng kanilang mga pagpapakalabis . . . Kaya pinaaalimbukay ng mga taong ito ang kanilang sariling mga gawang kahiya-hiya, at inihahantad nila ang mga ito upang makita ng lahat ng tao, at sa gayon ay nasisisi ang Simbahan dahil sa masasamang gawa ng mga nag-aangking ito." Isa pang komentarista ang nagsabi: "Ang kanilang ibinabahagi ay hungkag at walang kabuluhan gaya ng bula ng mga alon sa karagatan, at ang resulta, sa katunayan, ay ang paghahayag ng kanilang sariling kahihiyan."—*Barnes' Notes on the New Testament,* 1974; ihambing ang paglalarawan ni Pedro sa gayong mga tao sa 2Pe 2:10-22.

DAGAT ASIN. Isa sa mga katawagan sa Bibliya para sa malaking lawa o dagat na sa ngayo'y karaniwang kilala bilang ang Dagat na Patay. Ang Dagat Asin (Yam ha-Melah) ang timugang hangganan ng Ilog Jordan.

Pangalan. Yamang ito ang isa sa pinakamaaalat na katubigan sa ibabaw ng lupa, tamang-tama ang una at pinakamadalas na gamiting katawagan sa Bibliya para sa dagat na ito, "Dagat Asin." (Gen 14:3; Bil 34:3, 12; Jos 15:2, 5) Tinatawag din itong dagat ng Araba (Deu 4:49; 2Ha 14:25), yamang ito'y nasa pagkalaki-laking bitak na ang isang bahagi ay ang Araba. Gayunman, kung minsan ang pangalang "Dagat Asin" ay idinaragdag kasunod ng "dagat ng Araba," na para bang ipinaliliwanag kung aling katubigan ang tinutukoy. (Deu 3:17; Jos 3:16; 12:3) Ang Dagat Asin ay nasa S hangganan ng Lupang Pangako at tinawag ito na "silanganing dagat," sa gayo'y ipinakikitang iba pa ito sa "kanluraning dagat [Mediteraneo]." (Eze 47:18; Joe 2:20; Zac 14:8) Palibhasa'y batid ni Josephus na may malalaking tipak ng bitumen, o aspalto, na lumulutang paminsan-minsan sa dagat na ito, tinawag niya itong Lawa ng Asphaltitis. (*The Jewish War,* I, 657 [xxxiii, 5]; IV, 479 [viii, 4]) Maliwanag na noon lamang ikalawang siglo C.E. tinawag na Dagat na Patay ang dagat na ito. Ang pangalang Arabe nito ay *Bahr Lut,* o "Dagat ni Lot."

Pisikal na Deskripsiyon. Biluhaba ang Dagat Asin, mga 15 km (9 na mi) ang lapad at mga 75 km (47 mi) ang haba, nagbabagu-bago nang kaunti ang haba nito depende sa kapanahunan. Ang balangkas nito ay napuputol ng isang malaking peninsula na tinatawag na Lisan (ang dila) na nakaungos mula sa TS. Sa ngayon, hinahati ng peninsulang ito ang dagat sa dalawang seksiyon, bagaman isang tsanel ang pinananatili sa pagitan ng mga iyon. Ang bahaging nakukulong sa T ng Lisan ay napakababaw, samantalang ang pangunahing bahagi ng dagat sa H ay umaabot sa lalim na mga 400 m (1,300 piye). Ang ibabaw ng tubig ng Dagat Asin ay mas mababa nang mga 400 m (1,300 piye) mula sa kapantayan ng Dagat Mediteraneo, at ito ang pinakamababang lugar sa mundo.

Ang S baybayin (H ng Lisan) ay pangunahin nang binubuo ng mga dalisdis na batong-buhangin na matarik at paahon tungo sa talampas ng Moab. May ilang bangin, anupat pinakaprominente ang Arnon, na bumabagtas sa kalbong mga burol na ito at dinaraanan ng tubig patungo sa dagat. Sa dakong S at T ng peninsula ay may isang kapatagan na sagana sa tubig dahil sa mga ilog. Ang T na dulo ng dagat ay patag na latiang asin. Sa K panig ng dagat, ang mga dalisdis na batong-apog ay hindi kasintarik ng mga nasa S. Ang mga burol na ito ng Juda ay mas hagdan-hagdan at papaliit, ngunit tiwangwang na tiwangwang, yamang walang mga ilog na permanenteng umaagos dito patungo sa da-

gat. Dahil sa dalampasigan at mga dalisdis malapit sa baybayin, maaaring maglakbay sa kahabaan ng K panig. Matatagpuan sa mataas na talampas na katapat ng Lisan ang Masada. Ito ang tanggulang pinatibay ni Herodes at dito tinalo ng mga Romano noong 73 C.E. ang kahuli-hulihang mga Judio na ayaw sumuko sa hukbong Romano. Sa mas gawing H pa ay matatagpuan ang oasis ng En-gedi. Sa H dulo, ang Jordan ay bumubuhos sa dagat, anupat humahalo ang tubig-tabang nito sa napakaalat na tubig ng Dagat Asin.

Tubig. Walang-katulad ang tubig ng dagat na ito dahil mga siyam na ulit itong mas maalat kaysa sa mga karagatan. Ang Dagat Asin ay walang labasan, kaya karamihan sa tubig na pumapasok dito ay sumisingaw lamang dahil sa matinding init, anupat nag-iiwan ng higit pang mineral na asin. Napakaalat ng tubig na ito anupat walang isda, kahit isdang-dagat pa, ang mabubuhay rito. Ang ilang isda sa maalat-alat na tubig kung saan naghahalo ang tubig-tabang at ang tubig-alat ay namamatay kapag naanod sa mismong dagat. Kaya naman nagiging higit na makahulugan ang paglalarawan ni Ezekiel sa isang ilog na umaagos mula sa templo ni Jehova patungo sa "silanganing dagat" at nagpapagaling sa itaas na bahagi nito anupat nanagana ito sa isda tulad ng Dagat Mediteraneo at matutustusan nito ang isang maunlad na industriya ng pangingisda. (Eze 47:8-10, 18) Dahil sa mataas na densidad ng tubig, madaling lumutang dito ang mga bagay-bagay, at nagiging patag na patag ang tubig sapagkat hindi ito napaaalon ng banayad na hangin.

Sodoma at Gomorra. Karaniwang pinaniniwalaan na ang Sodoma at Gomorra ay matatagpuan malapit sa timugang dulo ng Dagat Asin. Kasama ang mga hari ng mga lunsod na ito sa mga nakipagbaka sa "Mababang Kapatagan ng Sidim, na siyang Dagat Asin." Ipinahihiwatig ng siniping parirala na ang Mababang Kapatagan ng Sidim nang maglaon ay natabunan ng Dagat Asin. (Gen 14:3) Ang rehiyon ng Sodoma at Gomorra kung saan nanirahan si Lot ay 'natutubigang mainam, tulad ng hardin ni Jehova.' (Gen 13:10-12) Sa ngayon, ang kapatagan sa kahabaan ng TS baybayin ay sagana pa rin sa pananim, at makapagtatanim doon ng trigo, sebada, datiles, at punong-ubas. Ang napakaraming bitumen at asin, lalo na sa timugang seksiyong ito, ay tumutugma rin sa ulat ng Bibliya tungkol sa Sodoma at Gomorra.—Gen 14:10; 19:24-26.

Mga dalisdis na batong-apog sa kanlurang baybayin ng Dagat Asin

DAGAT NA PATAY. Tingnan ang DAGAT ASIN.

DAGAT NA PULA. Ang katubigan sa pagitan ng hilagang-silangang Aprika at ng Peninsula ng Arabia. Kasama rito ang dalawang sangang-dagat na kilala bilang Gulpo ng Suez at Gulpo ng ʽAqaba. Ang Dagat na Pula, ayon sa paggamit ngayon sa terminong ito, ay may haba na mga 2,250 km (1,400 mi), may sukat na mga 354 na km (220 mi) sa pinakamalapad na bahagi nito at may katamtamang lalim na humigit-kumulang 610 m (2,000 piye). Bahagi ito ng malaking *geologic fault* (bitak sa lupa) na tinatawag na Rift Valley. Palibhasa'y mabilis ang ebaporasyon dito, napakaalat ng tubig ng dagat na ito. Dahil sa malalakas na hangin, mabilis na pagbabago ng direksiyon ng hangin, at malalaking bahura, mapanganib para sa mga bangka na maglayag sa Dagat na Pula. Sa kahabaan ng silanganing baybayin ay may matataas na kabundukan, samantalang mababatong talampas at mabababang burol naman ang nasa kanluraning baybayin.

May makatuwirang dahilan upang unawain na ang mga pananalita sa orihinal na wika na isinalin bilang "Dagat na Pula" ay tumutukoy sa Dagat na Pula sa pangkalahatan o sa alinman sa dalawang sanga nito sa hilaga. (Exo 10:19; 13:18; Bil 33:10, 11; Huk 11:16; Gaw 7:36) Tubig ng Dagat na Pula ang makahimalang hinati ni Jehova upang makaraan ang mga Israelita sa tuyong lupa, ngunit nilunod niya ang tumutugis na si Paraon at ang mga hukbong militar nito. (Exo 14:21–15:22; Deu 11:4; Jos 2:10; 4:23; 24:6; Ne 9:9; Aw 106:7, 9, 22; 136:13, 15) Ang mga talata ng Bibliya na naglalahad ng insidenteng ito ay gumagamit ng pananalitang Hebreo na *yam* (dagat) o *yam-suph′* (dagat ng mga tambo o mga hungko). Salig sa literal na kahulugan ng *yam-suph′,* ipinangangatuwiran ng ilang iskolar na ang tinawid lamang ng mga Israelita ay isang latian, gaya ng rehiyon ng Bitter Lakes, at hindi ang Dagat na Pula (pangunahin na ang kanlurang sanga nito, ang Gulpo ng Suez, na pinaniniwalaan ng iba na malamang na pinangyarihan ng pagtawid). Gayunman, dapat pansinin na natabunan ng tubig ang mga hukbong militar ni Paraon. (Exo 14:28, 29) Imposibleng mangyari ito sa isang latian lamang. Gayundin, batay sa Gawa 7:36 at Hebreo 11:29, hindi iyon isang latian lamang, sapagkat nang banggitin ng mga tekstong ito ang insidente ring iyon ginamit ng mga ito ang pananalitang Griego na *e·ry·thra′ tha′las·sa,* na nangangahulugang "Dagat na Pula." (Tingnan ang PAG-ALIS.) Ginamit ng istoryador na si Herodotus (ikalimang siglo B.C.E.) ang gayunding pananalitang Griego upang tukuyin, hindi ang isang latian o isang maliit na katubigan, kundi ang *"Karagatang Indian,* kung saan [naroroon] ang Dagat na Pula."—*A Greek-English Lexicon,* nina H. G. Liddell at R. Scott, nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 693; tingnan ang PIHAHIROT.

Sa isang kapahayagan ng kapahamakan para sa Edom, ang hiyawan dahil sa pagkapahamak ng Edom ay inilarawang naririnig sa Dagat na Pula. (Jer 49:21) Makatuwiran namang sabihin ito, yamang ang timugang hangganan ng teritoryong Edomita ay ang Dagat na Pula (1Ha 9:26), samakatuwid nga, ang hilagang-silangang sanga ng dagat, ang Gulpo ng ʽAqaba. Hanggang sa lugar na ito rin ang hangganan ng Israel.—Exo 23:31.

DAGON. Isang diyos ng mga Filisteo. Ang pagkakaroon ng mga lunsod na tinatawag na "Betdagon" (malamang na isinunod sa pangalan ng diyos na si Dagon) sa mga teritoryo ng Juda at Aser ay nagpapahiwatig na matibay nang nakatatag sa Canaan ang pagsamba sa bathalang ito noong panahong sakupin ng Israel ang Lupang Pangako. (Jos 15:41; 19:27) Pinaniniwalaang sa mga Canaanita nakuha ng mga Filisteo ang pagsamba kay Dagon.

Iba-iba ang opinyon hinggil sa pinagmulan ng pangalang Dagon. Iniuugnay ito ng ilang iskolar sa salitang Hebreo na *dagh* (isda), samantalang mas pabor naman ang iba na iugnay ito sa salitang Hebreo na *da·ghan′* (butil). Tungkol sa nakasubasob na si Dagon, binanggit sa 1 Samuel 5:4 na, "Ang bahaging isda lamang [sa literal, "Si Dagon lamang"] ang naiwan sa kaniya," anupat naputol ang kaniyang ulo at ang mga palad ng kaniyang mga kamay. Ang salitang Hebreo na literal na nangangahulugang "Dagon" sa tekstong ito ay isinasalin ng ilang tagapagsalin sa iba't ibang paraan bilang "katawan" (*AS-Tg, BSP, MB, NPV*), "katawan ni Dagon" (*NE*), at "si Dagon mismo" (*Ro*), samantalang isinasalin naman ito ng iba bilang "parteng isda" (*Le*), "kaputol na bahaging isda" (*Da*), "malaisdang bahagi" (*Yg*), o "bahaging isda" (*NW*).

Binabanggit si Dagon nang ilang beses sa mga salaysay ng Bibliya. Sa pamamagitan ng pagtutulak ni Samson sa dalawang suhay na haligi sa pinakagitna ng bahay na ginagamit sa pagsamba kay Dagon sa Gaza, pinabagsak niya ang bahay na iyon, sa gayo'y napatay niya ang mga Filisteong nagkakatipon doon. (Huk 16:21-30) Inilagay naman ng mga Filisteo sa bahay ni Dagon sa Asdod ang sagradong kaban ni Jehova bilang kanilang tropeo sa digmaan. Ang imahen ni Dagon ay dalawang beses na bumagsak nang pasubsob sa harap ng Kaban. Noong ikalawang pagkakataon, ang idolo mismo ay nabasag. Marahil upang hindi nila madungisan ang dakong kinabagsakan ng mga piraso ng kanilang diyos, mula noon ay maingat na iniwasan ng mga saserdote at ng iba pang mga pumapasok sa templo ni Dagon sa Asdod ang pagtuntong sa pintuan nito. (1Sa 5:2-5) Nang dumanas ang mga Filisteo ng makikirot na epekto ng

almoranas at nang sirain ng mga herboa ang kanilang lupain, natanto nila na ang kamay ng Diyos ng Israel ay "naging matigas" laban sa kanila at sa kanilang diyos na si Dagon. (1Sa 5:6, 7; 6:5) Nang masumpungan ng mga Filisteo ang bangkay ni Haring Saul sa gitna ng mga napatay sa Gilboa, pinutol nila ang kaniyang ulo. Pagkatapos nilang ibalita ito sa mga bahay ng kanilang mga idolo at sa kanilang mga kababayan, ibinitin nila ang bungo ni Saul sa bahay ni Dagon.—1Sa 31:8-10; 1Cr 10:8-10.

Maaaring dinadala ng mga Filisteo sa pagbabaka ang mga idolo ng kanilang diyos na si Dagon.—2Sa 5:21.

DAKONG BANAL. Isang terminong ikinakapit sa iba't ibang paraan sa Kasulatan. (1) Sa pangkalahatan, maaari itong ikapit sa kampo ng Israel, sa Jerusalem at sa mga dakong banal sa loob niyaon; gayundin, espesipiko itong ginamit upang tumukoy sa (2) buong tolda ng kapisanan at, nang maglaon, sa templo; (3) sa Kabanal-banalan, ang kaloob-loobang silid ng tabernakulo at, nang maglaon, ng templo; at (4) sa unang loobang silid ng tabernakulo na naiiba sa Kabanal-banalang silid. Sa bawat paglitaw ng pananalitang "dakong banal," malalaman sa konteksto kung ano ang tinutukoy nito.

1. Ang *kampo ng Israel* (Deu 23:14); nang maglaon, ang lupain ng Israel at partikular na ang lunsod ng Jerusalem. (Ihambing ang Mat 24:15 at Luc 21:20; pansinin ang pananalitang "banal na lunsod" sa Mat 27:53.) Naroon ang santuwaryo ng Diyos, inilagay roon ang kaniyang pangalan, at ang kaniyang bayan ay ibinilang na banal. (Eze 21:2) Ang buong kampo, at nang maglaon ang buong lupain na ibinigay ng Diyos sa kaniyang bayan, ay dapat panatilihing banal. Kaya naman, ang sinumang naghahandog ng hain sa isang huwad na diyos o nagsasagawa ng anumang maruming gawain ay nagpaparungis sa santuwaryo ng Diyos, na nasa gitna nila.—Lev 20:3; ihambing ang Lev 18:21, 30; 19:30; Bil 5:2, 3; Jer 32:34; Eze 5:11; 23:38.

2. Ang *tolda ng kapisanan* at, nang maglaon, ang *templo.* Ang buong kaayusan, pati na ang looban ng tabernakulo at ang mga looban ng templo, ay isang dakong banal. (Exo 38:24; 2Cr 29:5; Gaw 21:28) Ang pangunahing mga bagay na matatagpuan sa looban ay ang altar na pinaghahainan at ang tansong hugasan. Mga banal na bagay ang mga ito. Tanging mga taong malinis sa seremonyal na paraan ang makapapasok sa looban ng tabernakulo; sa katulad na paraan, walang sinumang nasa maruming kalagayan ang makapapasok sa mga looban ng templo. Halimbawa, ang isang babaing nasa maruming kalagayan ay hindi maaaring humipo ng anumang banal na bagay ni makapapasok man sa dakong banal. (Lev 12:2-4) Maliwanag na maging ang namamalaging karumihan ng isang Israelita ay itinuturing na nagpaparungis sa tabernakulo. (Lev 15:31) Yaong mga naghaharap ng mga handog ukol sa paglilinis mula sa ketong ay makapagdadala ng kanilang hain hanggang sa pintuang-daan lamang ng looban. (Lev 14:11) Walang taong marumi ang maaaring makibahagi sa haing pansalu-salo sa tabernakulo o sa templo, dahil kung hindi ay parurusahan siya ng kamatayan.—Lev 7:20, 21.

3. Ang *Kabanal-banalan,* ang kaloob-loobang silid. Sa Levitico 16:2, tinatawag itong "dakong banal [sa Heb., *haq·qo'dhesh,* "banal"] sa loob ng kurtina." Lumilitaw na ang silid na ito ang nasa isip ni Pablo nang banggitin niya ang pagpasok ni Jesus sa langit, anupat sinabi niya na si Jesus ay hindi pumasok sa isang "dakong banal [sa Gr., *ha'gi·a,* "mga banal"] na ginawa ng mga kamay." (Heb 9:24) Sa Hebreo 10:19, may binanggit si Pablo na "dakong banal" (*NW*) o "ang pinakabanal" (*KJ*) (sa literal, ang mga banal, o ang mga dakong banal, anupat ang anyong pangmaramihan nito ay nagpapahiwatig ng kadakilaan).

Ang tanging laman ng Kabanal-banalan ng tabernakulo ay ang ginintuang kaban ng tipan, na sa ibabaw ay may dalawang ginintuang kerubin na nakaunat ang mga pakpak. (Exo 25:10-22; 26:33) Sa templong itinayo ni Solomon, mayroon ding dalawang malalaking kerubin na yari sa kahoy ng punong-langis na kinalupkupan ng ginto. (1Ha 6: 23-28) Gayunman, pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang sagradong Kaban ay wala na sa Kabanal-banalan.

Sa Kabanal-banalan, ang mataas na saserdote ay napalilibutan ng mga kerubing ibinurda sa panloob na pantakip ng tabernakulo at sa kurtina nito. (Exo 26:1, 31, 33) Sa templo ni Solomon, ang mga dingding at kisame ay yari sa tablang sedro na binalutan ng ginto; may mga kerubin, mga larawan ng puno ng palma, mga palamuting hugis-upo, at mga bulaklak na inililok sa mga dingding.—1Ha 6:16-18, 29; 2Cr 3:7, 8.

4. Ang *una at mas malaking silid,* ang *Dakong Banal,* o ang *Banal,* na naiiba sa kaloob-loobang silid, ang Kabanal-banalan. (Exo 26:33) Ang silid na ito ay dalawang katlo ng kabuuang haba ng istraktura. (1Ha 6:16, 17; 2Cr 3:3, 8) Sa loob ng Dakong Banal ng tabernakulo, matatagpuan ang ginintuang kandelero sa T na panig ng silid (Exo 25:31-40; 40: 24, 25), gayundin ang ginintuang altar ng insenso na nasa K dulo sa harap ng kurtinang patungo sa Kabanal-banalan (Exo 30:1-6; 40:26, 27), at ang mesa ng tinapay na pantanghal sa H panig (Exo 25:23-30; 40:22, 23; Heb 9:2, 3). Kasama ng mga ito ang mga ginintuang kagamitan, pati na ang mga

mangkok, mga pamatay-apoy, at iba pa. Nasa Dakong Banal naman ng templo ang ginintuang altar, ang sampung mesa ng tinapay na pantanghal, at ang sampung kandelero. Limang kandelero at limang mesa ang inilagay sa kanan at gayundin sa kaliwa.—1Ha 7:48-50; 2Cr 4:7, 8, 19, 20.

Kapag nasa loob ng Dakong Banal ng tabernakulo, makikita ng saserdote ang makukulay na kerubing ibinurda sa panloob na pantakip ng tabernakulo, sa pagitan ng mga hamba ng dingding, at sa kisame. (Exo 26:1, 15) Nakasabit naman sa apat na ginintuang haligi ang kurtinang patungo sa Kabanal-banalan, mayroon din itong burdang mga kerubin. (Exo 26:31-33) Ang pantabing sa pasukan ng tabernakulo ay yari rin sa makulay na materyales. (Exo 26:36) Sa templo, ang mga dingding ng silid na ito ay may inukit na mga kerubin, mga larawan ng puno ng palma, mga palamuting hugis-upo, at mga bungkos ng bulaklak, anupat lahat ay nababalutan ng ginto.—1Ha 6:17, 18, 22, 29.

Makasagisag na Kahulugan. Ang kaayusang itinatag ng Diyos upang maipagbayad-sala ang tao sa pamamagitan ng hain ni Jesu-Kristo ay tinatawag na ang "mas dakila at lalong sakdal na tolda na hindi ginawa ng mga kamay." Isinulat ng apostol na si Pablo na si Kristo ay pumasok "nang minsanan sa dakong banal" ng dakilang espirituwal na templong ito "at nagtamo ng walang-hanggang katubusan para sa atin." (Heb 9:11, 12) Nang si Kristo ay magtungo sa langit at humarap kay Jehova, pumasok siya sa dakong isinasagisag ng kaloob-loobang silid ng tabernakulo, samakatuwid nga, ang Kabanal-banalan. (Heb 9:24, 25) Kung gayon ang tabernakulo at ang mga paglilingkod doon ay nagsilbing "isang makasagisag na paglalarawan at isang anino ng makalangit na mga bagay."—Heb 8:5.

Mga Kristiyanong katulong na saserdote. Yamang ang dakong tinatahanan ng Diyos ay isang santuwaryo, anupat isang dakong banal, ang kongregasyong Kristiyano ay inihahalintulad din sa isang dakong banal, ang templo ng Diyos. (1Co 3:17; Efe 2:21, 22) Habang ang mga pinahirang tagasunod ni Jesu-Kristo ay nasa lupa, sinasabing sila ay "itinatayo bilang isang espirituwal na bahay sa layuning maging isang banal na pagkasaserdote" at bumubuo ng "isang maharlikang pagkasaserdote." (1Pe 2:5, 9) Kung paanong ang mga katulong na saserdote ay naglingkod sa looban at gayundin sa Dakong Banal, ang mga Kristiyanong saserdoteng ito ng Diyos ay naglilingkod sa harap ng kaniyang makasagisag na altar at gayundin sa makasagisag na Dakong Banal. Ang mga saserdote ng Israel ay dapat na maging malinis, kaya kapag naghahanda sila upang maglingkod sa Dakong Banal, hinuhugasan nila ang kanilang sarili ng tubig mula sa tansong hugasan na nasa looban. (Exo 40:30-32) Sa katulad na paraan, yaong mga Kristiyano na ipinahayag na matuwid ay sinasabing 'hinugasang malinis.' (1Co 6:11) Ang mga saserdoteng Israelita noon ay napalilibutan ng mga pigura ng mga kerubin na nasa mga kurtina ng tabernakulo habang nagsasagawa sila ng kanilang mga tungkulin doon. Ipinaaalaala nito ang sinabi ng apostol sa mga indibiduwal na ipinahayag na matuwid, na, habang naririto pa sa lupa, "pinaupo tayong magkakasama [ng Diyos] sa makalangit na mga dako kaisa ni Kristo Jesus." (Efe 2:4-6) Habang naglilingkod ang mga Kristiyanong ito na kabilang sa "maharlikang pagkasaserdote," sila'y naghahandog ng mga hain ng papuri (Heb 13:15) at mga panalangin sa Diyos (iniuugnay sa insenso; Apo 8:4), kumakain ng espirituwal na pagkaing inilalaan ng Diyos (kung paanong pinaglaanan niya ng tinapay na pantanghal ang mga saserdote; Mar 2:26), at nagtatamasa ng liwanag mula sa Salita ng Diyos na katotohanan (gaya ng liwanag na nagmumula sa kandelero; Aw 119:105). Itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na, sa pamamagitan ng hain ni Jesu-Kristo, mayroon silang pag-asa na pumasok sa tunay na "Kabanal-banalan," sa langit mismo.—Heb 6:19, 20; 9:24; 1Pe 1:3, 4; tingnan ang BANAL NA ABULOY; KABANAL-BANALAN.

DALA-DALAHAN [sa Ingles, *luggage*]. Ang terminong Hebreo na *keli',* kung minsa'y isinasalin bilang "dala-dalahan" at "bagahe," ay may malawak na pagkakapit. Posibleng ang saligang diwa ng salitang Hebreong ito ay "isang bagay na kinalalagyan; lalagyan."—Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

Ang isang kampo ng hukbo, mga manlalakbay, yaong mga nagtitipon sa isang kapulungang malayo sa kanilang mga tahanan, at iba pa, ay tiyak na may dala-dalahan, o bagahe, ng mga bagay na kailangan nila. (1Sa 10:21, 22; 17:22; 25:9-13) Nagtatag si David ng alituntunin sa Israel na ang mga lalaking naiwan upang magbantay sa bagahe sa panahon ng mga kampanyang pangmilitar ay dapat tumanggap ng bahagi ng mga samsam ng tagumpay na kapantay niyaong sa mga lalaking mandirigma.—1Sa 30:21-25.

Ang Ehipto ay sinabihang ihanda ang kaniyang sarili para sa pagkatapon sa pamamagitan ng paggawa ng "bagahe para sa pagkatapon," yamang tiyak ang pagbagsak niya sa mga kamay ng Babilonya, gaya ng inihula sa pamamagitan ng propetang si Jeremias. (Jer 46:13, 19) Bilang bahagi naman ng makasagisag na pagsasadula ng napipintong pagkatapon ng Jerusalem sa Babilonya, si Ezekiel, samantalang araw na araw, ay naglabas ng "dala-dalahan para sa pagkatapon" mula sa kaniyang bahay.—Eze 12:1-4, 7-11.

DALAGA. Tingnan ang BIRHEN, DALAGA.

DALET [ד]. Ang ikaapat na titik ng alpabetong Hebreo. Dahil magkahawig ang mga titik na *dalet* [ד] at *res* [ר], posibleng magkamali ang mga eskriba sa pagkopya sa mga ito. Maaaring ito ang dahilan ng ilang pagkakaiba sa pagbaybay, gaya ng baybay na "Rodanim" sa 1 Cronica 1:7 at "Dodanim" naman sa Genesis 10:4.

Sa Hebreo, ang ikaapat na titik na ito ay ginamit bilang ang unang titik sa unang salita ng bawat isa sa walong talata ng Awit 119:25-32.—Tingnan ang HEBREO, II.

DALIRI. Bilang isang instrumento ng kamay at bisig, malaki ang kinalaman ng daliri sa direksiyon at mas pinong mga detalye ng gawaing ginagawa ng isang indibiduwal. Dahil ang mga ito ay bahagi ng kamay, sa Bibliya, ang mga daliri ay ginagamit kung minsan upang tumukoy sa "kamay." Ang mga salitang ito, "mga daliri" at "mga kamay," ay ginagamit sa magkatulad na mga pananalita upang ilarawan ang paggawa ng mga idolo.—Isa 2:8.

Sa makasagisag na paraan, tinutukoy ang Diyos bilang gumaganap ng gawain sa pamamagitan ng kaniyang "(mga) daliri," gaya ng pagsulat ng Sampung Utos sa mga tapyas na bato (Exo 31:18; Deu 9:10), pagsasagawa ng mga himala (Exo 8:18, 19), at paglalang sa langit (Aw 8:3). Ipinahihiwatig ng ulat ng paglalang sa Genesis na ang "mga daliri" ng Diyos na ginamit sa gawaing paglalang ay tumutukoy sa kaniyang banal na espiritu, o aktibong puwersa, yamang sinasabi roon na ang aktibong puwersa (*ru'ach,* "espiritu") ng Diyos ay gumagalaw sa ibabaw ng tubig. (Gen 1:2) Gayunman, ibinibigay ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang susi upang maunawaan nang tumpak ang makasagisag na paggamit na ito, anupat ipinaliliwanag ng ulat ni Mateo na pinalayas ni Jesus ang mga demonyo sa pamamagitan ng 'banal na espiritu ng Diyos' at sinasabi naman sa atin ng ulat ni Lucas na iyon ay sa pamamagitan ng "daliri ng Diyos."—Mat 12:28; Luc 11:20.

Ang mga pagkumpas ay partikular na makahulugan sa mga taga-Silangan; kadalasan, ang kaunting galaw ay may malaking kahulugan. Inilalarawan ng Bibliya ang walang-kabuluhang tao bilang "ipinantuturo ang kaniyang mga daliri." (Kaw 6:12, 13) Kinailangan namang alisin ng mga Israelita mula sa gitna nila ang mga bagay na gaya ng "panduduro ng daliri" (posibleng dahil sa paghamak o bulaang pag-aakusa) kasama na ang pagsasalita ng nakasasakit, kung nais nilang matamo ang pabor ng Diyos. (Isa 58:9-11) Dahil ang mga daliri ay kitang-kita ng mga mata ng mga tao at mahalaga sa pagsasagawa ng mga layunin ng isa, sinabihan ang bayan ng Diyos na makasagisag na 'itali ang kaniyang mga utos sa kanilang mga daliri' bilang paalaala at gabay sa tuwina sa lahat ng kanilang gawain.—Kaw 7:2, 3; ihambing ang Aw 144:1.

Nang isang delegasyon ang humiling kay Haring Rehoboam ng mas magaan na pasan ng paglilingkod kaysa sa pasan na inilagay sa kanila ng kaniyang amang Solomon, ang hari ay pinayuhan ng kaniyang kabataang mga tagapaglingkod na sabihing 'ang kaniyang kalingkingan ay magiging mas malapad kaysa sa balakang ng kaniyang ama'; ang metaporang ito ay nangangahulugang maglalagay siya ng mas mabigat na pasanin sa kanila. (1Ha 12:4, 10, 11) Ang salitang Hebreo na ginamit dito para sa "kalingkingan" ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging maliit, munti, pinakamababa."

Gumamit si Jesu-Kristo ng isang katulad na tayutay upang ilarawan ang malupit at mapagmataas na pamumuno ng mga eskriba at mga Pariseo. Upang ipakita ang lubos na pagtanggi ng mga lider na ito ng relihiyon na tulungan ang napabibigatang mga tao, sinabi ni Jesus na 'nagbibigkis sila ng mabibigat na pasan sa mga balikat ng mga tao ngunit ayaw man lamang nilang galawin ang mga ito ng kanilang daliri.' (Mat 23:2-4) Sa isa pang metapora, inilarawan ni Jesus ang "taong mayaman" bilang nagnanais magpagawa kay Lazaro maging ng pinakamaliit na bagay para sa kaniya (magdala lamang ng tubig sa "dulo ng kaniyang daliri"), anupat ang kahilingang ito ay nilayon upang alisin si Lazaro mula sa kaniyang magandang posisyon kay Abraham.—Luc 16:22, 24.

Ang isa sa mga Repaim na lumaban sa Israel ay isang lalaki na pambihira ang laki, isa na di-normal ang henetikong kayarian, anupat ang kaniyang mga daliri sa kamay at paa ay animan, 24 lahat-lahat. —2Sa 21:20; 1Cr 20:6; tingnan din ang HINLALAKI.

DALIRI SA PAA. Isa sa mga sangkap sa dulo ng paa ng tao. Kung minsan, ang mga salitang Hebreo at Aramaiko na ginagamit sa Bibliya para sa daliri sa kamay ay tumutukoy rin sa daliri sa paa. (2Sa 21:20; 1Cr 20:6; Dan 2:41, 42) Sa ibang teksto, ang salitang Hebreo para sa "hinlalaki ng kamay" ay ginagamit din para sa "hinlalaki ng paa."—Exo 29:20; Lev 8:23, 24; 14:14, 17, 25, 28.

Palibhasa'y mahalaga sa katawan para sa katatagan at direksiyon habang naglalakad, ang mga daliri sa paa ay tinutukoy sa Kasulatan sa literal at sa makasagisag na mga kahulugan. Isang kaugalian na ginagawa paminsan-minsan upang baldahin ang isang nabihag na kaaway at mawalan ito ng kakayahan sa pakikipagbaka ay ang pagputol sa mga hinlalaki ng kaniyang mga kamay at mga paa.—Huk 1:6, 7.

Noong italaga ang pagkasaserdote sa Israel, kumuha si Moises ng dugo ng barakong tupa ng pagtatalaga at inilagay niya ito sa kanang tainga, sa hinlalaki ng kanang kamay, at sa hinlalaki ng kanang paa ni Aaron at ng bawat isa sa kaniyang mga anak. (Lev 8:23, 24) Ang dugo ng hain na nasa prominenteng sangkap ng kanang paa ay nangangahulugan na dapat nilang ituon ang kanilang landasin sa mga tungkulin ng mga saserdote sa paghahain at dapat silang lumakad dito nang walang maliw sa abot ng kanilang makakaya. Tinupad ni Jesu-Kristo na dakilang Mataas na Saserdote ang makahulang tipo na ito noong narito siya sa lupa (Mat 16:21-23), at ang kaniyang mga katulong na saserdote, ang kaniyang mga kapatid na inianak sa espiritu, ay dapat na maingat na sumunod sa kaniyang mga yapak. —Heb 7:26; 1Pe 2:5, 8; Apo 20:6.

DALMACIA. Isang lugar sa bulubunduking rehiyon sa S ng Dagat Adriatico sa Balkan Peninsula. Ang pangalang ito ay ginamit upang tumukoy sa pinakatimugang bahagi ng Romanong probinsiya ng Ilirico. Noong mga taon pagkaraan ng 9 C.E., nang maging isang hiwalay na probinsiya ang lugar na ito, ang Dalmacia ay madalas gamitin upang tumukoy sa Ilirico at nang maglaon ay tinawag na Dalmacia ang bagong probinsiya mismo. Ang kasamahan ni Pablo na si Tito ay nagtungo sa Dalmacia ilang panahon bago ang pagpatay sa apostol, ipinapalagay na noong mga 65 C.E. (2Ti 4:6-10) Sa mismong talata kung saan sinasabing "pinabayaan" ni Demas si Pablo ay binabanggit na pumunta si Tito sa Dalmacia. Ngunit kahit hindi tiyakang sinabi kung ano ang pakay ni Tito sa Dalmacia, waring sinang-ayunan ni Pablo ang pag-alis niya. Yamang sinabi ni Pablo, noong malapit nang matapos ang kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero mga siyam na taon bago nito, na ang kaniyang sirkito ay umabot hanggang sa H sa Ilirico (Ro 15:19), ipinapalagay ng ilang iskolar na isinugo noon si Tito sa rehiyong iyon upang isaayos ang mga gawain ng kongregasyon doon at makibahagi sa gawaing pagmimisyonero. Kung gayon nga, gagampanan niya ang isang tungkulin na katulad ng ginawa niya sa Creta. (Tit 1:5) Sa liham ni Pablo kay Tito, hiniling niya kay Tito na umalis sa Creta (Tit 3:12), at malamang na si Tito ay kasama ng apostol hanggang noong atasan siya sa Dalmacia.

DALMANUTA. Isang lugar na pinaroonan ni Jesus sakay ng bangka kasama ang kaniyang mga alagad pagkatapos niyang makahimalang pakainin ang 4,000 lalaki malapit sa Dagat ng Galilea. (Mar 8:1-10) Bagaman iba't ibang lugar ang iminumungkahi bilang lokasyon ng Dalmanuta, ang pangalang ito ay hindi binabanggit sa ibang bahagi ng Bibliya o sa di-Biblikal na mga rekord, kaya hindi pa rin alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Dalmanuta ay resulta ng pagbabagong ginawa ng eskriba, yamang ang nasa kahalintulad na salaysay sa Mateo 15:29-39 ay "Magadan" at ang ilang sinaunang manuskrito ng ulat ni Marcos ay gumagamit din ng "Magadan" o "Magdala" sa halip na Dalmanuta. Gayunman, yamang Dalmanuta ang nasa pinakamahuhusay na manuskritong Griego, sa halip na ituring na ang terminong ito ay isang pagkakamali sa teksto, waring ang pinakamabuti ay panatilihin ang salin na Dalmanuta. Posibleng ang Dalmanuta ay ibang pangalan lamang para sa Magadan, o maaaring isa itong kalapit na lugar na ang pangalan, bagaman hindi gaanong ginamit o hindi kilalang-kilala, ay napanatili pa rin para sa atin sa Ebanghelyo ni Marcos.

DALPON. Isa sa sampung anak na lalaki ni Haman.—Es 9:7, 10; tingnan ang HAMAN.

DAMARIS. Isang babae na nakarinig sa diskurso ni Pablo sa Areopago (Mars' Hill) sa Atenas at naging mananampalataya. (Gaw 17:33, 34) Posibleng hindi Griego si Damaris, dahil karaniwan nang laging nakabukod ang mga babae sa lipunan ng mga taga-Atenas. Yamang si Damaris lamang ang babaing binanggit, maaaring siya ay prominenteng tao. Walang makatuwirang saligan upang ipalagay na siya ay asawa ni Dionisio dahil lamang sa magkasama silang binanggit.

DAMASCO. Isang sinauna at mahalagang lunsod ng Sirya. Ang Damasco (makabagong-panahong esh-Sham, o Dimashq) ay nasa paanan ng Kabundukan ng Anti-Lebanon, anupat ang kalapit na Disyerto ng Arabia-Sirya ay nasa dakong S nito. (Sol 7:4) Nasa TK ng lunsod ang Bundok Hermon na ang taluktok ay nababalutan ng niyebe at may taas na 2,814 na m (9,232 piye), na nagsisilbing timugang dulo ng Kabundukan ng Anti-Lebanon.

Ang mga dalisdis sa likuran ng Damasco sa K ay tigang na tigang, ngunit ang malamig na tubig ng Ilog Barada (ang Abana sa 2Ha 5:12) ay dumaraan sa isang bangin sa pagitan ng mga bundok at umaagos sa kapatagan na kinaroroonan ng lunsod. Ang mga patubig naman ay lumilikha ng isang malawak na oasis na may lapad na mga 16 na km (10 mi) at haba na 48 km (30 mi). Dahil sa saganang suplay na ito ng tubig, ang Damasco ay naging isang mahalagang hintuang dako sa sinaunang mga ruta ng militar at kalakalan sa pagitan ng mga lupain sa silangang Mediteraneo, ng mga bansa sa Mesopotamia, at ng Silangan. Dahil din sa mga kabundukan ng Lebanon at ng Anti-Lebanon na

nagsisilbing likas na harang patungo o mula sa baybayin ng Mediteraneo, ang mga pulutong na naglalakbay ay napipilitang dumaan malapit sa Damasco.

Sa HK ng lunsod ay masusumpungan ang isang patlang sa kabundukan ng Anti-Lebanon, at mula pa noong sinaunang panahon, ang daanang ito ay karugtong na ng pangunahing lansangang-bayan na dumaraan sa Coele-Sirya (ang Beqaʽ) patungo sa T hanggang Hazor, pababa sa K panig ng Dagat ng Galilea na dumaraan sa Kapatagan ng Megido patungo sa baybaying dagat, at nagpapatuloy patungong T na dumaraan sa Filistia hanggang sa Ehipto. Sa S naman ng kabundukan ng Anti-Lebanon ay may isang ruta na patungong T mula sa Damasco hanggang Hazor at patungong H hanggang Hamat, Aleppo, at Carkemis. Isa pang pangunahing ruta, na karaniwan nang tinatawag na Lansangang-Bayan ng Hari (ihambing ang Bil 21:22), ang nagmumula sa Damasco patungong T, anupat bumabagtas sa gilid ng talampas sa S ng Jordan pababa sa Dagat na Pula at sa Peninsula ng Arabia. Sa mga lansangang ito dumaan ang mga hukbo ng Ehipto, Asirya, Babilonya, at Persia. Sa iba namang direksiyon, ang mga pulutong na naglalakbay patungo sa Mesopotamia ay nagmumula muna sa Damasco patungong S hanggang sa Tadmor at mula roon naman patungo sa rehiyon ng Eufrates.

Ang kapatagan na kinaroroonan ng Damasco ay isang matalampas na rehiyon na mga 700 m (2,300 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat, at ang lunsod ay may kaayaayang klima, na ang katamtamang temperatura ay mula 7° C. (45° F.) sa taglamig hanggang 29° C. (84° F.) sa tag-araw. Ang napakatabang lupain ay may maiinam na taniman ng olibo, igos, at *apricot,* at mabubungang bukirin ng mga butil. Gayunman, ang kasaganaan ng lunsod ay pangunahin nang dahil sa komersiyo at dahil isa rin itong kumbinyenteng sentro ng kalakalan para sa mga tribong pagala-gala. Ang Damasco ay tinukoy ng propetang si Ezekiel bilang "mangangalakal" ng Tiro, anupat maliwanag na umaangkat ito ng alak sa kalapit na lunsod ng Helbon at ng mamula-mulang abuhing lana bilang kapalit ng mga kagamitang gawa sa Tiro. (Eze 27:18) Ang "mga lansangan" sa Damasco na ipinangako ni Ben-hadad II na italaga kay Ahab ay maliwanag na pagtatayuan ng mga tiangge, o mga pamilihan, upang itaguyod ang kapakanang pangkomersiyo ni Ahab sa kabiserang iyon ng Sirya.—1Ha 20:34.

Kasaysayan. Walang nakaaalam kung paano nagsimulang umiral ang Damasco. Inihaharap ni Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 145 [vi, 4]) ang tradisyonal na pangmalas ng mga Judio na itinatag ito ni Uz, ang anak ni Aram at apo ni Sem, bagaman may mga pahiwatig na ang mga inapo ni Uz ay nanirahan sa mas dakong timog. (Gen 10:21-23; tingnan ang Uz Blg. 4.) Malamang na dumaan si Abraham malapit sa Damasco o sa loob mismo ng Damasco noong patungo siya sa Lupang Pangako. Si Eliezer, ang lingkod ng walang-anak na si Abraham, ay "isang taong taga-Damasco." (Gen 15:2) Tinugis ni Abraham sa Hoba, isang lugar sa H ng Damasco, ang sumasalakay na mga hari upang bawiin ang nabihag na pamangkin niyang si Lot.—Gen 14:1-16.

Sumalansang sa Israel. Pagkatapos nito ay hindi na binanggit ang Damasco sa ulat ng Bibliya sa loob ng halos isang libong taon, at nang muli itong banggitin ay isa na itong kalaban ng bansang Israel. Noong panahong iyon ay sentro ito ng isa sa maraming Arameanong kaharian ng Sirya. Nang labanan at talunin ni David ang hari ng Zoba, ang "Sirya ng Damasco" ay pumaroon upang tulungan ang mga natalo. Tinalo rin sila ni David, anupat naglagay siya ng mga garison sa kaharian ng Damasco at pinagbayad niya ito ng tributo sa Israel. (2Sa 8:3-6; 1Cr 18:5, 6) Gayunman, noong panahon ng paghahari ni Solomon, ang Damasco ay nakontrol ng isang takas na nagngangalang Rezon mula sa Arameanong kaharian ng Zoba, anupat ginawa niyang hari ang kaniyang sarili. Ipinakita niya ang kaniyang pagkapoot sa Israel sa pamamagitan ng mga pagsalakay.—1Ha 11:23-25.

Matapos makipagtipan kay Baasa ng hilagang kaharian ng Israel, si Haring Ben-hadad I ng Damasco ay nasuhulan ni Asa ng Juda (977-937 B.C.E.) at sumalakay sa teritoryo ng kaniyang dating kaalyado. (1Ha 15:18-20; 2Cr 16:2-4) Bilang pinakaulo ng isang koalisyon ng 32 magkakaalyadong hari, ang kahalili niyang si Ben-hadad II ay sumalakay rin sa hilagang kaharian ng Israel. Inulit niya ang pagsalakay matapos niyang reorganisahin ang kaniyang mga hukbo sa ilalim ng 32 gobernador, ngunit natalo siya sa dalawang pagkakataong iyon. (1Ha 20:1, 16-34) Bagaman nabihag si Ben-hadad II sa kaniyang ikalawang pagtatangka, pinalaya siya ni Haring Ahab (mga 940-920 B.C.E.) at nang maglaon, sa pagbabaka sa Ramot-gilead, pinangunahan niya ang kaniyang hukbong nakasakay sa mga karo laban sa pinagsamang mga hukbo ng Juda at Israel. Humantong ito sa pagkatalo ng Juda at Israel at sa kamatayan ni Ahab. (1Ha 22:29-37) Noong panahon ng paghahari ni Jehoram ng Israel (mga 917-905 B.C.E.), nagsagawa si Ben-hadad II ng panghuling pagtatangka na bihagin ang Samaria ngunit makahimala siyang natalo.—2Ha 6:24; 7:6, 7.

Bilang pagtupad ng propetang si Eliseo sa atas na ibinigay sa hinalinhan niyang si Elias, pumaroon siya sa Damasco at sinabi niya kay Hazael na hahalinhan nito si Ben-hadad II bilang hari ng Sirya. (1Ha 19:15; 2Ha 8:7-13) Bago mamatay si Ben-hadad, ang Damasco ang sentro ng pakikipaglaban

ng Sirya sa pananakop ng Imperyo ng Asirya, na determinadong magpuno sa mga lupaing karatig ng Mediteraneo. Palibhasa'y isa itong mahalagang salubungan ng mga lansangan sa pangunahing ruta na mula sa Mesopotamia patungong Mediteraneo, ang Damasco ang unang pinupuntirya ng mga kalaban. Bilang pinakaulo ng isang koalisyon ng magkakaratig na mga kaharian, matagumpay na nilabanan ng Damasco ang sunud-sunod na pagsalakay ni Salmaneser III ng Asirya. Iniuulat ng isa sa mga inskripsiyon ni Salmaneser ang pag-agaw ni Hazael sa trono ng Sirya. Pagkatapos ng isang malaking labanan, nasukol ni Salmaneser si Hazael sa Damasco at kinubkob niya ang lunsod, ngunit hindi niya ito nakuha.

Bilang hari ng Damasco, patuloy na naging agresibo si Hazael laban sa Israel. (2Ha 10:32) Matapos niyang mapalawak ang kapangyarihan ng Damasco hanggang sa Filisteong lunsod ng Gat, sinalakay din niya ang Juda, anupat natakot ang Judeanong si Haring Jehoas (898-859 B.C.E.) at nagbayad siya ng isang malaking tributo upang hindi lusubin ng Sirya ang Jerusalem. (2Ha 12:17, 18; 13:3, 22; 2Cr 24:23, 24) Sa ilalim ng kahalili ni Hazael na si Ben-hadad III, naalis ang panunupil ng Damasco sa Israel pagkatapos na matalo ni Jehoas ng Israel (mga 859-845 B.C.E.) nang tatlong beses ang Sirya. (2Ha 13:24, 25) Nang maglaon, nilusob ni Jeroboam II ng Israel (mga 844-804 B.C.E.) ang Sirya hanggang sa "pagpasok ng Hamat," at "isinauli ang Damasco at ang Hamat sa Juda sa Israel." (2Ha 14:23-28) Ang karaniwang pagkaunawa rito ay na ginawang sakop ang mga kahariang ito, katulad ng kanilang kalagayan sa ilalim ni Solomon.—1Ha 4:21.

Mga kahatulan ni Jehova sa Damasco. Gayunman, pagkaraan ng isang siglo, muling ipinakikilala ang Damasco sa posisyon nito bilang "ulo ng Sirya." (Isa 7:8) Noong panahon ng paghahari ni Haring Ahaz ng Juda (761-746 B.C.E.), si Rezin ng Damasco, kasama si Peka ng Israel, ay dumaluhong sa Juda hanggang sa Elat sa Gulpo ng ʽAqaba. Labis itong ikinatakot ni Haring Ahaz anupat nagpadala siya ng suhol kay Tiglat-pileser III ng Asirya at hiniling niya rito na iligtas ang Juda mula sa mga Siryano. Kaagad namang sinalakay ng haring Asiryano ang Damasco, binihag ito, pinatay si Rezin, at ipinatapon ang maraming taga-Damasco. (2Ha 16:5-9; 2Cr 28:5, 16) Sa gayon ay natupad ang mga hulang ipinasulat ni Jehova kina Isaias at Amos. (Isa 8:4; 10:5, 8, 9; Am 1:3-5) Ngunit nang pumunta si Ahaz sa Damasco upang salubungin (at malamang na upang magbigay-galang din sa kaniya), nakita niya ang altar ng Damasco para sa huwad na pagsamba, may-kamangmangan siyang nagpagawa ng isang altar na katulad niyaon, at nang maglaon ay naghain siya roon para sa "mga diyos ng Damasco."—2Ha 16:10-13; 2Cr 28:23.

Mula noon ay hindi na muling naging banta sa Israel ang Damasco. Bagaman humina sa militar ang lunsod, maliwanag na muli itong lumakas sa larangan ng komersiyo, gaya ng ipinahihiwatig sa hula ni Ezekiel. (Eze 27:18) Ngunit inihula rin ni Jeremias na ang Damasco, na dati'y lubhang pinapupurihan, ay daranas ng kabagabagan bilang resulta ng masamang ulat mula sa Hamat at Arpad sa hilagang Sirya, isang ulat na malamang ay tungkol sa malupit na pananakop sa mga kahariang Arameano ng papalapit na Babilonyong mga hukbo ni Nabucodonosor. (Jer 49:23-27) Hindi matatakasan ng Damasco, na siyang hiyas ng disyerto, ang mga epekto ng pananakop na iyon. Nang maglaon pa, binanggit ang Damasco sa isang di-kaayaayang kapahayagan ng propeta ni Jehova na si Zacarias, na ang hula ay isinulat noong 518 B.C.E. Malamang na natupad ang hulang ito noong panahon ni Alejandrong Dakila, na sumakop sa Sirya at Fenicia pagkatapos ng tagumpay niya sa Pagbabaka sa Issus noong 333 B.C.E.—Zac 9:1-4.

Noong yugtong Seleucido, ang Damasco ay hinalinhan ng Antioquia bilang kabisera ng probinsiya ng Sirya. Noong 85 B.C.E. naman, nabihag ni Haring Aretas III ng Arabeng kahariang Nabateano ang lunsod. Nasakop ng Roma ang buong Sirya noong 64-63 B.C.E., at ang Damasco ay nanatiling isang Romanong lunsod hanggang noong 33 C.E. Itinala ito ni Pliny (Romanong istoryador noong unang siglo C.E.) bilang isa sa orihinal na sampung lunsod ng Decapolis.

Noong unang siglo C.E. Noong pumaroon si Saul ng Tarso sa Damasco sa kaniyang kampanya ng pag-uusig sa mga Kristiyano, ang lunsod ay may mga sinagogang Judio. (Gaw 9:1, 2) Maliwanag na noon ay bahagi ito ng nasasakupan ng Nabateanong si Haring Aretas IV at pinamamahalaan ng isang hinirang na gobernador. (2Co 11:32, 33) Pagkatapos ng kaniyang pagkakumberte, ang nabulag na si Saul ay inakay sa isang tahanan sa lansangan na tinatawag na Tuwid. (Tingnan ang TUWID.) Nangaral si Pablo (Saul) nang ilang panahon sa mga sinagoga ng Damasco, ngunit dahil sa isang pakana na paslangin siya, kinailangan niyang tumakas nang gabi at dumaan sa isang butas sa pader ng lunsod.—Gaw 9:11, 17-25; 26:20; Gal 1:16, 17.

DAMBUHALANG HAYOP-DAGAT. Ito ang karaniwang salin ng salitang Hebreo na *tannin'* (*tan·nim'*, "dambuhalang hayop-dagat" sa Eze 29:3 at 32:2). Ang terminong ito'y isinasalin bilang "malaking ahas" kapag walang kinalaman sa dagat o tubig (Jer 51:34) [*ipinagpatuloy sa pahina 545*]

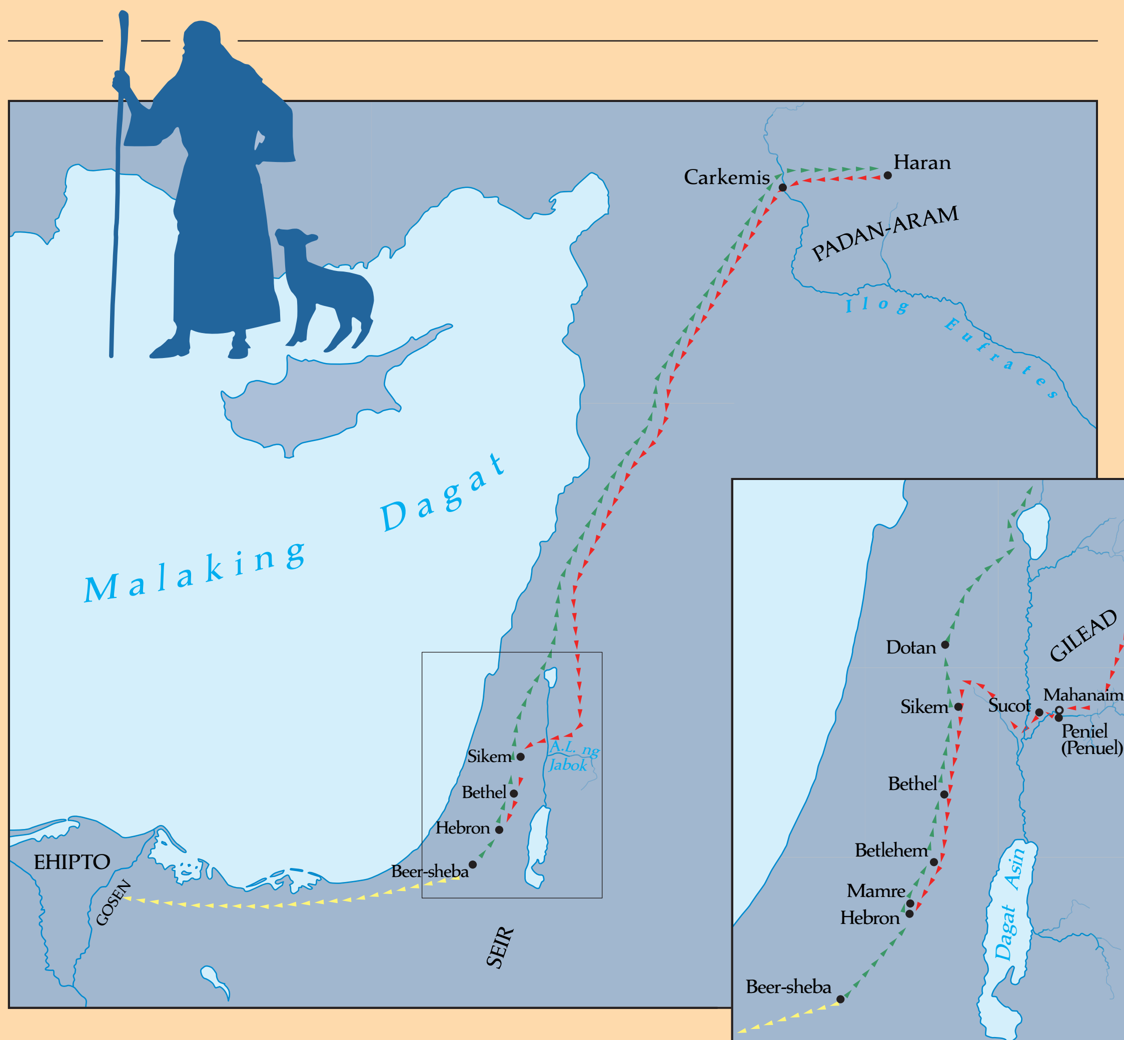
Mga Pangyayari sa Buhay ni Jacob

NILINGAP ng Diyos si Jacob sapagkat nagpakita siya ng masidhing pagpapahalaga sa mga bagay na sagrado. (Heb 12:16, 17) Tiniyak ni Jehova kay Jacob na mamanahin ng kaniyang supling ang lupaing ipinangako kay Abraham, at sinabi pa Niya: "Sa pamamagitan ng iyong binhi ay tiyak na pagpapalain ng lahat ng pamilya sa lupa ang kanilang sarili."—Gen 28:4, 10-15.

Bagaman pinagpala siya ng materyal na kayamanan at 12 anak na lalaki, dumanas din si Jacob ng mga kapighatian sa buhay. Ngunit hindi siya kailanman nawalan ng pananampalataya kay Jehova at sa Kaniyang salita. Kahit noong mamamatay na siya, nagpahayag siya ng pananampalataya sa Mesiyanikong pangako. (Gen 49:10) Mula sa mga supling ni Jacob ay isinilang si Jesu-Kristo, na sa pamamagitan niya ay pagpapalain ng Diyos ang sangkatauhan nang walang hanggan.

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Beer-sheba	Gen 28:10
Bethel	Gen 28:11-19; 35:6-15
Betlehem	Gen 35:16-20
Dotan	Gen 37:13, 17-36
Ehipto	Gen 46:5-7, 28-30; 48:1–49:33
Haran	Gen 29:4–31:18
Mahanaim	Gen 32:1, 2
Mamre	Gen 35:27
Penuel	Gen 32:24-32
Sikem	Gen 33:18–34:31
Sucot	Gen 33:17

Beitin, malapit sa mga guho ng sinaunang Bethel. Sa Bethel, makalawang ulit na sinabi ng Diyos kay Jacob na siya ang magiging tagapagmana ng tipang Abrahamiko (Gen 28:13-19; 35:6-13)

Mga guho ng sinaunang Sikem. Dito, ang pakikisama ng anak na babae ni Jacob sa mga babaing Canaanita ay humantong sa panghahalay sa kaniya (Gen 34:1, 2)

Step Pyramid sa Saqqara, Ehipto; maliwanag na umiiral na ito noong mga araw ni Jacob. Ginugol ni Jacob sa Ehipto ang huling 17 taon ng kaniyang buhay

Ang Sinaunang Ehipto

DAHIL sa madalas na pakikipag-ugnayan ng Israel sa Ehipto, ang Bibliya ay naglalaman ng maraming detalye tungkol sa lupaing iyon. Sa pamamagitan ng mga pangyayari sa Ehipto, napadakila ang pangalan ni Jehova sa kamangha-manghang paraan.

Maraming diyos ang sinasamba noon sa lupain ng Ehipto. Ang ilang hayop ay itinuring na mga diyos samantalang ang iba ay itinuring na sagrado sa partikular na mga diyos ng Ehipto. Hindi nga kataka-takang sinabi ni Moises na kung maghahandog ang Israel ng mga haing hayop kay Jehova sa Ehipto, kikilos ang bayan nang may karahasan laban sa kanila. (Exo 8:26) Mauunawaan din natin kung bakit nang manumbalik sa Ehipto ang puso ng Israel noong sila'y nasa ilang, gumamit sila ng isang binubong estatuwa ng guya para sa diumano'y "isang kapistahan para kay Jehova."—Exo 32:1-5.

Ang isa pang prominenteng bahagi ng pagsamba ng mga Ehipsiyo ay ang paniniwala sa kabilang-buhay. Ang paniniwalang ito ay makikita sa kaugalian nila na embalsamuhin ang mga patay at magtayo ng pagkalaki-laking mga libingan upang parangalan ang mga ito.

Bagaman si Moises ay 'tinuruan sa lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo,' ang mga utos na itinala niya may kinalaman sa pagsamba kay Jehova ay walang anumang bahid ng paniniwalang Ehipsiyo. (Gaw 7:22) Ang isinulat niya ay hindi nagmula sa tao kundi kinasihan ng Diyos.

Ang estatuwa ni Amenhotep III na may taas na halos 18 m (60 piye) malapit sa Thebes. Tiyak na itinayo ang gayong mga estatuwa upang mamangha ang mga tao

Malaking stela na talaan ng mga naitayo ni Tutankhamen; nang maglaon ay ipinabago ni Haring Horemheb ang inskripsiyon upang siya ang kilalaning nagtayo ng mga iyon. Pangkaraniwan ang pagiging di-matapat sa sinaunang mga rekord ng Ehipto

Isang trinidad kung saan makikita si Ramses II sa pagitan ng diyos na si Amon at ng diyosang si Mut. Si Paraon ay itinuring na diyos, ang buháy na si Horus

Si Paraon Taharqa na nakaluhod sa harap ni Horus. Inangkin ni Taharqa na siya ang anyong-laman nito. Prominente sa relihiyon ng Ehipto ang mga hayop

Ibaba: Kahanga-hangang mga haligi ng templo sa Luxor. *Mas ibaba pa, sa kanan:* Isang daan na may mga espinghe patungo sa templo ni Amon-Ra sa Luxor

Ang diyosa ng kalangitan na si Nut na napalilibutan ng mga sagisag ng sodyako. Ang astrolohiya, na nanggaling sa Babilonya, ay naging bahagi ng relihiyong Ehipsiyo

Isang bahagi ng "Aklat ng mga Patay" (ibaba), na inilalagay sa kabaong kasama ng momya; naglalaman ito ng nakasulat na mga orasyon upang bigkasin ng namatay bilang proteksiyon at upang pumatnubay sa kaniya sa paghuhukom sa kabilang-buhay

Ang Ehipto ay umaasa sa makitid at matabang libis sa gilid ng Ilog Nilo. (Ang matabang lugar na ito ay kulay berde sa mapa sa pahina 531.) Sa gawing likuran ay makikita ang biglang pagbabago mula sa mga pananim tungo sa disyerto

Isang paraon sa kaniyang karo. Ang gayong mga karo ay bahagi ng kasangkapang militar ng Ehipto at ipinagbibili pa nga noon sa ibang mga bansa

Sa mga pader ng templo ni Amon-Ra sa Karnak, iniulat ni Seti I ang kaniyang mga tagumpay sa militar; ang mga bihag ay ipinakikitang hawak sa kanilang buhok. Gaya ng maaasahan, ang mga tagumpay ay ipinagmalaki at iniulat ng mga Ehipsiyo sa kanilang mga bantayog

Ang Israel sa Ehipto

ANG mga pangyayari sa loob ng yugtong mahigit sa dalawang siglo noong nasa Ehipto ang mga ninuno ng bansang Israel ay isang mahalagang bahagi ng rekord ng Bibliya.

Ang anak ni Jacob na si Jose ay ipinagbili sa pagkaalipin at dinala sa Ehipto. (Gen 37:28, 36) Pagkaraan ng ilang taon, dahil sa patnubay ng Diyos, nakilala siya ni Paraon at, bilang administrador ng pagkain, pinagkalooban siya ng awtoridad na pangalawa lamang kay Paraon mismo. (Gen 41:38-45) Ngunit nang maglaon ay bumangon sa Ehipto ang isang bagong hari na hindi nagbigay-galang sa alaala ni Jose at nagpataw pa ng mapaniil na pang-aalipin sa mga supling ni Jacob (Israel). (Exo 1:8-14) Walang anumang sinasabi ang sekular na kasaysayan ng Ehipto tungkol sa lahat ng ito, lakip na ang hinggil sa prominenteng posisyon ni Jose. Nakapagtataka ba iyon?

Ang ganitong di-pagbanggit sa pagiging prominente ni Jose at sa pagkaalipin ng Israel ay hindi kataka-taka sa mga may kabatiran sa mga ulat na nasa mga bantayog ng sinaunang Ehipto. Karaniwan na sa mga tagapamahala o mga eskriba ng relihiyon nang bandang huli ang mag-alis ng mga pangalan mula sa mga mas naunang bantayog, maaaring dahil itinuturing nilang di-kanais-nais ang mga ito o upang patingkarin ang sarili nilang pagiging prominente. Halimbawa, binago ni Haring Horemheb ang mga inskripsiyon upang kunin ang kapurihan para sa gawaing pagtatayo na isinagawa ni Tutankhamen. (LARAWAN, Tomo 1, p. 532) Matatagpuan sa Cairo Museum sa Ehipto at sa Oriental Institute sa University of Chicago ang maraming halimbawa ng gayong pagiging di-tapat.

Kabaligtaran nito, taglay ng rekord ng Bibliya ang bawat tanda ng pagiging totoo. Napakalayong mangyari na aangkinin ng alinmang bansa na ang pinagmulan nito ay matatalunton sa mga alipin sa isang banyagang lupain kung hindi iyon totoo. Ang ulat ng Bibliya may kinalaman sa mga pangyayaring ito ay naglalaman ng napakaraming detalye tungkol sa buhay sa Ehipto na mailalahad lamang ng isa na nanirahan doon. Karagdagan pa, ang Paskuwa ay ipinagdiriwang taun-taon ng mga Judio hanggang sa araw na ito, isang pagdiriwang na ayon sa ulat ng Bibliya ay nagsimula habang ang kanilang mga ninuno ay nasa Ehipto at resulta ng naganap doon. Ang anumang pag-aangkin na naglaho na ang tunay na ulat may kinalaman sa mga bagay na ito at na huwad ang tanging ulat na umiiral ay salungat sa matinong pangangatuwiran.

Mga laryong hinaluan ng dayami at pinatutuyo sa araw sa Ehipto, gaya noong panahon ng pagkaalipin ng Israel doon (Exo 1:14; 5:7)

Ang Pag-alis Mula sa Ehipto

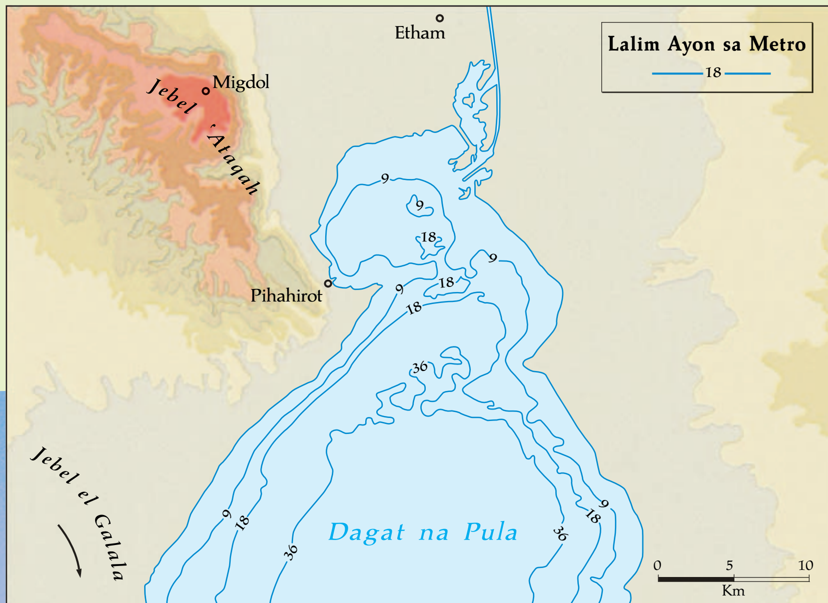
TINAGUBILINAN ni Jehova si Moises na humarap kay Paraon at sabihin sa pangalan ni Jehova: "Payaunin mo ang aking bayan." (Exo 5:1) Tumanggi si Paraon. Ayaw niyang mawalan ng isang bansa ng mga alipin. Higit pa riyan, hindi kilala, o kinilala, ni Paraon si Jehova bilang ang tunay na Diyos. (Exo 5:2) Mga diyos ng Ehipto ang sinasamba ni Paraon at itinuturing pa nga niya ang kaniyang sarili bilang isang diyos! Sa gayon ay naitampok ang usapin: Sino ang tunay na Diyos? Sa pamamagitan ng sampung salot ay naglapat si Jehova ng kahatulan "sa lahat ng diyos ng Ehipto," anupat nagbunga ng pagpapalaya sa Israel at nagbigay ng katibayan na si Jehova ang buháy at tunay na Diyos.—Exo 12:12.

Bilang isang pangkat, ang Israel ay lumisan mula sa Rameses sa Ehipto noong Nisan 15, 1513 B.C.E. Habang yumayaon ang pulutong patungong silangan, walang alinlangang ang iba ay sumama sa kanila mula sa Gosen. Pagkatapos na makarating sila sa Etham, inutusan sila ni Jehova na "bumalik . . . at magkampo sa harap ng Pihahirot . . . sa tabi ng dagat." Para sa mga Ehipsiyo, mukhang naliligaw ang bayan. (Exo 13:20; 14:1-3) Sa wari ay nakulong sila sa pagitan ng Dagat na Pula at ng mga bundok. Yamang ang mga karong pandigma ng Ehipto ay nasa likuran nila, tila wala silang malalabasan! Sa ilalim ng gayong mga kalagayan ay iniligtas ni Jehova ang Israel at pinuksa si Paraon at ang hukbo nito. (Exo 14:13-31) Sa gayon, ipinakita ni Jehova ang kaniyang dakilang kapangyarihan at pinangyaring ang ginawa niya para sa Israel ay pag-usapan "sa buong lupa."—Exo 9:16; Jos 2:10; 9:9.

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Dagat na Pula	Exo 14:9, 16, 21-30
Etham	Exo 13:20; Bil 33:6
Gosen	Gen 47:27; Exo 8:22
Memfis (?)	Exo 12:30-32
Migdol	Exo 14:2; Bil 33:7
Pihahirot	Exo 14:2, 9
Rameses	Exo 12:37
Sucot	Exo 12:37; 13:20

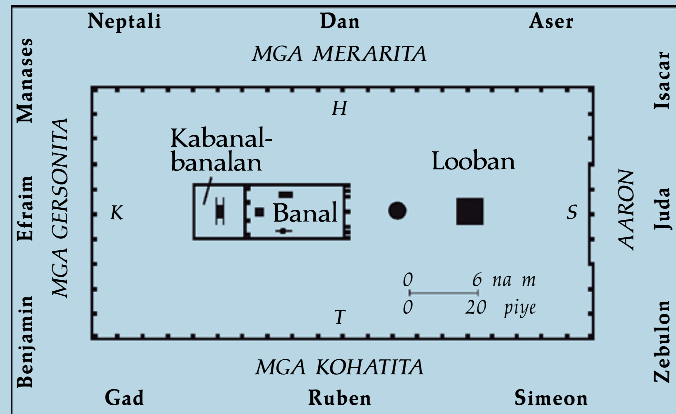

Kasalukuyang topograpiya ng ilalim ng Dagat na Pula kung saan maliwanag na tumawid ang Israel. Ilang paghuhukay ang isinagawa upang palalimin ang tsanel, ngunit unti-unti ang paglalim ng pinakasahig ng dagat mula sa magkabilang baybayin. Mula sa isang baybayin hanggang sa kabila, ang distansiya rito ay mga 10 km (6 na mi)

Ang tanawin sa ibayo ng Dagat na Pula sa malamang na lokasyon kung saan hinawi ni Jehova ang tubig upang makatawid ang Israel sa tuyong lupa

Ang Tabernakulo

SA UTOS ni Jehova, ang tabernakulo ay unang itinayo noong 1512 B.C.E. sa ilang sa Bundok Sinai. Ito ang nagsilbing sentro ng tunay na pagsamba para sa Israel; nasa gitna rin ito ng kampo ng mga Israelita. Ipinaliwanag ng apostol na si Pablo na ang tabernakulo ay isang makahulang ilustrasyon ng "mas dakila at lalong sakdal na tolda," ang dakilang dako ng pagsamba sa Diyos. —Heb 9:9, 11.

Ang mataas na saserdote ay lumalarawan kay Jesu-Kristo (Heb 4:14; 9:11)

Iwiniwisik ng mataas na saserdote ang dugo ng mga haing hayop sa harap ng kaban ng tipan. Lumalarawan ito sa paghaharap ni Jesus ng halaga ng kaniyang sakdal na hain bilang tao sa langit, sa harap ng presensiya ng Diyos (Heb 9:13, 14, 24)

Ang paghahain ng hayop, na iniutos ng Diyos, ay lumalarawan sa sakripisyong kamatayan ni Jesu-Kristo bilang pantubos para sa sangkatauhan (Mat 20:28; Heb 10:5-10)

Ang Pagpapagala-gala ng Israel sa Ilang

PAGKATAPOS iligtas mula sa Ehipto, ang Israel ay nagpagala-gala sa Sinai sa loob ng 40 taon, anupat sa kalakhang bahagi ng kanilang paglalakbay ay hindi sila dumaan sa mga ruta ng kalakalan na kadalasang dinaraanan noon. Ito'y isang "malaki at kakila-kilabot na ilang, na may makamandag na mga serpiyente at mga alakdan at may uháw na lupa na walang tubig." (Deu 8:15) Bakit ipinaranas sa kanila ang ganito kahirap na kalagayan?

Pagkaalis sa Ehipto, tinipon ni Jehova ang mga Israelita sa Bundok Sinai (na ang malamang na lokasyon ay ipinakikita sa ibaba). Dito'y ibinigay niya sa kanila ang kaniyang mga kautusan sa pamamagitan ni Moises, at inorganisa niya sila upang maging isang bansa. Pagkatapos nito, maaari na sanang pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako sa loob ng maikling panahon, ngunit hindi nila ito nagawa. Bakit? Sapagkat sa kabila ng lahat ng ginawa ni Jehova para sa kanila, sila'y hindi nanampalataya. Naghimagsik sila laban kay Moises, na siyang inatasan ng Diyos na manguna sa kanila. Matapos nilang piliing maniwala sa masamang ulat tungkol sa Canaan, inasam-asam ng mga Israelita na ibalik sila sa Ehipto! (Bil 14:1-4) Dahil dito'y mabilis na naggawad ng hatol si Jehova: Apatnapung taon muna ang palilipasin bago makapasok sa Lupang Pangako ang bansa. Pagsapit ng panahong iyon, patay na ang walang-pananampalatayang mga indibiduwal ng salinlahing iyon.

Ang karanasan ng Israel sa ilang ay mariing babala sa mga Kristiyano ngayon na iwasan ang silo ng kawalan ng pananampalataya.—Heb 3:7-12.

Malaking Dagat

Ilog Jordan

Kapatagan ng Moab

Bdk. Nebo

Almon-diblataim

Dagat Asin

Dibon (Dibon-gad)

Arad

Daang Patungo sa Lupain ng mga Filisteo

Ilang ng Zin

Iye-abarim

Bdk. Hor

Zalmona

Bene-jaakan

Punon

Kades

Daang Patungo sa Sur

Daan ng Hari

Ilang ng Paran

Hor-hagidgad

Ilang ng Etham

Risa

Jotbata

Ruta ng El Haj

Abrona

Ezion-geber

Rimon-perez

Marah

Elim

Ilang ng Sin

Dopka

Hazerot

Kibrot-hataava

Repidim

Bdk. Sinai

Dagat na Pula

MGA PANGUNAHING LOKASYON
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Bundok Hor	Bil 20:22-29; 33:37-39
Bundok Nebo	Deu 34:1-4
Bundok Sinai	Exo 18:5–40:38; Lev 1:1–27:34; Bil 1:1–10:32
Hazerot	Bil 12:1-16
Ilang ng Sin	Exo 16:1-36
Kades	Bil 12:16–14:35; 20:1-21
Kapatagan ng Moab	Bil 22:1–36:13; Deu 1:1–33:29
Kibrot-hataava	Bil 11:4-34
Marah	Exo 15:23-26
Repidim	Exo 17:1-16

Rutang Tinahak ng mga Israelita

Pangunahing Ruta ng Kalakalan

0 20 40 50

Km

Iilan lamang at magkakalayo ang mga oasis sa lupaing ito na inilarawan bilang “walang tubig”

Ito’y isang “malaki at kakila-kilabot na ilang” kung saan nagpagala-gala ang Israel sa loob ng 40 taon

Ang bukana ng Gulpo ng ʽAqaba. Dito nagkampo ang mga Israelita sa pagtatapos ng 40 taon nila sa ilang

OLIBO, almendras, alcaparra, palmang datiles—ilan lamang ito sa halos isang daang halaman at punungkahoy na binanggit sa Kasulatan. Ang pagkakaroon natin ng kaalaman tungkol sa mga halaman sa Bibliya ay kapaki-pakinabang yamang nagbibigay-liwanag ito sa kahulugan ng ilang pananalita sa Bibliya.

Kunin nating halimbawa ang punong olibo—isa sa pinakamahahalagang halaman noong panahon ng Bibliya (tingnan ang larawan sa kanan). Ang magandang punungkahoy na ito, karaniwan ay pilipit, mabuko, at bukul-bukol, ay napakatibay, kadalasan ay nabubuhay nang maraming siglo. Maaga itong binanggit sa Kasulatan. Pagkatapos ng Baha, isang kalapati ang bumalik kay Noe sa arka "at, narito! may isang bagong-kitil na dahon ng olibo sa tuka nito." Ipinahiwatig nito kay Noe na ang tubig-baha ay kumati na. —Gen 8:11.

Tinukoy ng salmista ng Bibliya ang ilang katangian ng punong olibo nang ipangako niya sa mga may-takot kay Jehova: "Ang iyong mga anak ay magiging tulad ng mga sibol ng mga punong olibo sa buong palibot ng iyong mesa." (Aw 128:1-3) Ang mga pasanga, o mga sibol, na pinutol mula sa isang magulang na punong olibo ay kadalasang ginagamit sa pagpapatubo ng mga bagong puno. Karagdagan pa, ang matatanda nang mga punong olibo ay maaaring magsibol ng mga supang mula sa kanilang mga ugat, anupat waring patuloy silang nabubuhay. Tulad ng gayong mga supang, pinalilibutan ng mga anak ang isang ama, anupat bawat isa ay umaabuloy sa kaligayahan ng pamilya.

Ang punong olibo na isang *evergreen* ay lalo nang pinahahalagahan dahil sa langis nito. Ang langis ng olibo ay isang pangunahing pagkain noon ng mga Israelita at malawakang ginamit bilang kosmetik at bilang panggatong, at ito ay naging isang mahalagang kalakal. Ipinapahid ito sa mga pasa at mga sugat upang mapalambot at mapaginhawa ang mga iyon. (Luc 10:33, 34) Kapag ipinahid sa ulo, ang langis ng olibo ay nakagiginhawa at nakarerepresko rin. Kaya naman pinayuhan ang matatandang lalaki sa kongregasyong Kristiyano na ipanalangin ang taong maysakit sa espirituwal, sa makasagisag na paraan ay "pinapahiran siya ng langis sa pangalan ni Jehova"—anupat ginagamit ang Salita ng Diyos upang paginhawahin, ituwid, at aliwin siya.—San 5:13-15.

Malva

Kominong Itim

Bulaklak ng Alcaparra

Ang almendras ay isa sa pinakamaaagang mamulaklak sa mga namumungang puno sa Israel. Ang bunga nito na may nuwes ay espesyal na pagkain

Ang mandragoras, na kapamilya ng patatas, ay may bungang manilaw-nilaw at halos sinlaki ng bilog na talong

Inihalintulad ng Shulamita ang mga bungkos ng buhok ng kaniyang pastol na mangingibig sa mga kumpol ng datiles

Ang papiro, isang halamang pantubig na ginagamit sa paggawa ng papel

Isa sa maraming halamang balsamo na naglalabas ng aromatikong langis

Ang halamang lino, na ginagamit sa paggawa ng telang lino

[*karugtong ng pahina 528*] o kapag tiyak na mga ahas ang tinutukoy ng konteksto. (Exo 7:9, 12; ihambing ang Exo 4:2, 3.) Walang alinlangang kasama sa *tan·nin′* ang sari-saring uri ng malalaking hayop sa dagat (Gen 1:21; Aw 148:7), ngunit kadalasa'y ginagamit ang terminong ito sa makasagisag na diwa. Waring ang pagkapuksa ni Paraon at ng kaniyang mga hukbo ang tinutukoy ng pananalitang: "Binasag mo [Jehova] ang mga ulo ng mga dambuhalang hayop-dagat sa tubig." (Aw 74:13) Sa Isaias 51:9, binanggit ang "dambuhalang hayop-dagat" kaagapay ng Rahab (ang Ehipto; ihambing ang Isa 30:7) at sa gayo'y maaaring tumutukoy ito sa Ehipto, o kay Paraon, gaya sa Ezekiel 29:3 at 32:2. Itinanong ng tapat na si Job kung siya ba ay "isang dambuhalang hayop-dagat" anupat kailangan siyang lagyan ng bantay.—Job 7:12; tingnan ang LEVIATAN.

DAMBUHALANG PUNUNGKAHOY.

Tingnan ang MALAKING PUNUNGKAHOY, DAMBUHALANG PUNUNGKAHOY.

DAMIT. Maliban sa pagbanggit ng Bibliya, lakip ang ilang paglalarawan sa iba't ibang bahagi ng pananamit, kakaunti ang impormasyong inilalaan ng kasaysayan hinggil sa mga damit na isinuot ng mga Hebreo, anupat mas kaunti kaysa sa impormasyon tungkol sa damit ng mga Ehipsiyo at mga Asiryano. Dahil hindi nagtayo ng mga bantayog ang mga Israelita ni gumawa man sila ng mga inskripsiyon na dumadakila sa kanilang mga bayani sa digmaan, wala silang mga larawan na mapagkukunan natin ng ideya tungkol sa istilo ng kanilang damit. Inilalarawan sa maraming bahorelyebe ng mga Ehipsiyo at mga Asiryano at ng iba pang mga bansa ang damit ng kani-kanilang mga mamamayan, at ang ilan ay kakikitaan ng mga bihag na may iba't ibang nasyonalidad. Ipinapalagay na mga Hebreo ang ilan sa mga nakalarawan, ngunit hindi ito mapatunayan. Gayunman, waring makatuwirang isipin na ang ilan sa mga pananamit na isinusuot ngayon ng mga tao sa mga lupain ng Bibliya ay halos kahawig niyaong mga isinuot noong nakalipas na maraming siglo, yamang pareho pa rin ang pinaggagamitan ng mga ito at hindi naman nagbago ang ilang kaugalian doon sa loob ng maraming siglo. Sa kabilang dako, waring ipinakikita ng arkeolohikal na katibayan na mas makukulay ang mga damit ng mga Hebreo kaysa sa isinusuot ng makabagong Arabeng Bedouin. Karagdagan pa, ang pananamit ng makabagong-panahong mga Judio at ng iba pang mga tao sa mga lupaing iyon ay kadalasan nang lubhang naimpluwensiyahan ng relihiyon at ng mga kaugalian ng mga Griego, mga Romano, at mga taga-Kanluran, kung kaya isang pangkalahatang ideya lamang ang makukuha natin.

Mga Materyales. Ang kauna-unahang materyal na ginawang damit ay ang dahon ng igos, anupat nagtahi noon sina Adan at Eva ng mga dahon ng igos upang maipantakip sa kanilang balakang. (Gen 3:7) Nang maglaon, iginawa sila ni Jehova ng mahahabang kasuutang balat. (Gen 3:21) Isang "kasuutang balahibo" ang ginamit ni Elias at ni Eliseo bilang "opisyal na kasuutan" sa kanilang gawaing panghuhula. Nagsuot din si Elias ng sinturong katad. Ganito rin ang mga kasuutan ni Juan na Tagapagbautismo. (2Ha 1:8; 2:13; Heb 11:37; Mat 3:4) Telang-sako, na karaniwa'y gawa sa balahibo (Apo 6:12), ang isinusuot ng mga nagdadalamhati. (Es 4:1; Aw 69:10, 11; Apo 11:3) Lino at lana ang pangunahing mga tela noon. (Lev 13:47-59; Kaw 31:13) Ang mas magagaspang na tela ng mga dukha ay gawa sa balahibo ng kambing at balahibo ng kamelyo bagaman gumagamit din sila ng lana. Ang lino naman ay isang mas mamahaling materyales. Ang algudon ay maaaring ginamit din noon. Sa iisang talata lamang sa Bibliya tuwirang binanggit ang seda, anupat itinala ito bilang isa sa mga kalakal ng Babilonyang Dakila. (Apo 18:12) Ang mga kasuutan noon ay may iba-ibang kulay, guhit-guhit, o burdado. (Huk 5:30) Mayroon ding iba't ibang habi ng tela noon. Ang puting mahabang damit na lino ng mataas na saserdote ay hinabi "nang may disenyong pari-parisukat." (Exo 28:39) Ang mga Israelitang hindi saserdote ay maaaring sabay na magsuot ng damit na yari sa lino at isa pa na yari sa lana ngunit pinagbawalan sila ng kautusan ng Diyos na magsuot ng kasuutang yari sa dalawang magkaibang uri ng sinulid.—Lev 19:19; Deu 22:11; tingnan ang TELA, I; TINA, PAGTITINA.

Mga Kasuutan. Sa Hebreong Kasulatan, ang pinakamadalas gamiting termino para sa kasuutan ay *be′ghedh.* May ginamit ding ibang mga termino, na kung minsan ay tumutukoy sa iba't ibang kasuutan ngunit kung minsan ay ginagamit sa ibang mga talata upang tumukoy sa espesipikong mga bahagi ng pananamit.

Mga panloob na kasuutan. Noon, waring may ginagamit na pinakapanloob na kasuutan na ibinabalot sa balakang, marahil ay karsonsilyo, yamang kahiya-hiya ang paghahantad sa katawan nang hubo't hubad. Tinagubilinan ang mga saserdote na magsuot ng karsonsilyong lino (sa Heb., *mikh·nasa′yim*) upang hindi mahantad ang pribadong bahagi ng kanilang katawan kapag naglilingkod sila sa altar. Ang paganong mga saserdote kung minsan ay naglilingkod nang hubad, isang bagay na kasuklam-suklam kay Jehova.—Exo 28:42, 43.

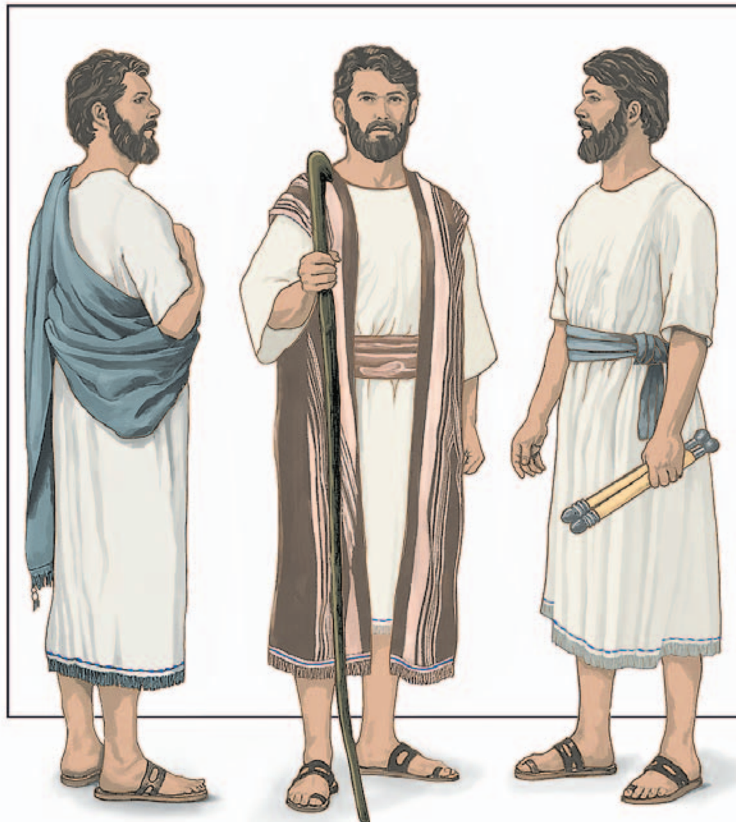
Ang *sa·dhin′* (Heb.) ay isang pang-ilalim na kasuutang ginagamit kapuwa ng mga lalaki at mga babae. (Isa 3:23) Ipinapalagay ng ilan na ang isang uri

ng panloob na kasuutang ito ay basta ibinabalot sa katawan. Hindi na ito pinapatungan ng mga panlabas na kasuutan kapag isinusuot ng mga magbubukid o ng mga mangingisda, mga karpintero, mga tagatabas ng kahoy, mga tagasalok ng tubig, at iba pa. Kapag pinapatungan naman ito ng panlabas na kasuutan, ito'y parang kamisa na hanggang tuhod o lampas-tuhod, may mga manggas at maaaring may paha. Gawa ito sa lana o sa lino.

Waring ang Hebreong *kut·to'neth,* isang uri ng mahabang damit, ay katumbas ng Griegong *khi·ton'.* Ang mga terminong ito ay kadalasang ginagamit upang tumukoy sa tunika o sa tulad-kamisang kasuutan na mahaba o maikli ang manggas at hanggang tuhod o bukung-bukong. Ito ang karaniwang isinusuot sa loob ng bahay at sa mga lugar na madalas puntahan. Sa ilang istilo ng *kut·to'neth,* o *khi·ton',* maaaring itinatakip ang tela sa isang balikat samantalang nakahantad naman ang kabila, at ang kulay nito ay puti o sari-sari. Maaaring ang mas mahabang istilo naman ay may *slit* sa magkabilang gilid, na mga 30 sentimetro (1 piye) mula sa laylayan para maalwang makalakad ang may suot nito. Ang ilan ay gawa sa lino ngunit malamang na ang karamiha'y gawa sa lana, lalo na yaong sa mga dukha. Kapuwa mga lalaki at mga babae ay nagsusuot nito, ngunit malamang na mas mahaba yaong sa mga babae.

Ginamit ang salitang *kut·to'neth* upang tumukoy sa mahabang damit ng mataas na saserdote at ng mga katulong na saserdote. (Exo 28:39, 40) Tumukoy rin ito sa mahaba at guhit-guhit na tulad-kamisang kasuutan ni Jose (Gen 37:3) at sa guhit-guhit na mahabang damit ni Tamar, na hinapak niya dahil sa pamimighati at kahihiyan. (2Sa 13:18) Ang panloob na kasuutan (*khi·ton'*) ni Jesus, na pinagpalabunutan ng mga kawal, ay hinabi nang buo anupat walang dugtungan. (Ju 19:23, 24) Ang *kut·to'neth,* o *khi·ton',* ay maaaring isuot nang may paha, gaya ng ginagawa ng mga saserdote, o walang paha, ngunit malamang na mas madalas itong lagyan ng paha. Posible na mayroon itong iba't ibang istilo, anupat ibinabagay sa gawain ng taong nagsusuot nito. Makatuwiran lamang na ang taong magtatrabaho o gagawa ng pisikal na gawain ay magsusuot ng mas maikling istilo ng kasuutang ito para mas maalwan siyang makakilos. Angkop ang ilustrasyon ni Judas sa talatang 23, yamang ang *khi·ton'* ay nakadikit sa katawan.

Mga bahagi ng kasuutan ng mga Israelita

Simlah ***Me'il*** ***Kuttoneth***

Mga panlabas na kasuutan. Ang *me'il',* isang damit na walang manggas at kadalasa'y bukas sa harapan, ay ipinapatong sa *kut·to'neth* o sa puting mahabang damit na lino ng mataas na saserdote. (Lev 8:7) Ngunit hindi lamang ang mga saserdote ang nagsusuot ng *me'il',* yamang isa itong pangkaraniwang kasuutan noon. Kabilang sa mga binanggit na nagsuot ng mga damit na walang manggas sina Samuel, Saul, David, at si Job at ang tatlo niyang kasamahan. (1Sa 2:19; 15:27; 18:4; 24:4; 1Cr 15:27; Job 1:20; 2:12) Sa bawat kaso, malinaw na tumutukoy ito sa isang kasuutan na ipinapatong sa isa

pang kasuutan. Kung minsan, isinasalin ng *Septuagint* ang *me'il'* sa Griego bilang *sto·le'* at *hi·ma'ti·on,* mga terminong tumutukoy sa pang-ibabaw na kasuutan. Kadalasang mas mahaba ang kasuutang ito kaysa sa *kut·to'neth.* Ang *sal·mah'* (Heb.) ay maaaring isa ring uri ng panlabas na kasuutan.

Gaya ng pagtukoy rito sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *sto·le'* ay isang marangyang mahabang damit na hanggang paa. Pinuna ni Jesus ang mga eskriba dahil mahilig silang magsuot ng mahabang damit na ito sa pampublikong mga lugar upang tumawag ng pansin at pahangain sa kanila ang mga tao. (Luc 20:46) Ganitong damit ang suot ng anghel sa libingan ni Jesus. (Mar 16:5) Ito ang mahabang damit, ang "pinakamainam," na isinuot sa alibughang anak nang magbalik na ito. (Luc 15:22) Sa pangitain ni Juan, ang mga lingkod ng Diyos na pinatay bilang mga martir ay nadaramtan ng *sto·le'* (Apo 6:11), gayundin ang mga kabilang sa "malaking pulutong."—Apo 7:9, 13, 14.

Kadalasang tumutukoy ang *e·sthes'* (Gr.) sa isang marangya at marilag na mahabang damit. May mga anghel na nagpakita gamit ang gayong kasuutan. (Luc 24:4; tingnan din ang San 2:2, 3.) Dinamtan ni Herodes si Jesus ng gayong kasuutan upang libakin ito. (Luc 23:11) Pagkatapos hagupitin si Jesus sa utos ni Pilato, sinuutan siya ng mga kawal ng isang iskarlatang balabal (*khla·mys'*) (Mat 27:28, 31), o *hi·ma'ti·on.* (Ju 19:2, 5) Lumilitaw na isa itong balabal o mahabang damit na isinusuot ng mga hari, mahistrado, opisyal ng militar, at ng mga tulad nito.

Ang *sim·lah'* (Heb.), "balabal," ay ang pinakapanlabas na kasuutang ginagamit ng karamihan. Ito rin ang pinakamalaki at pinakamabigat, anupat gawa sa lana, lino, o balahibo ng kambing, o maaaring sa balat ng tupa o kambing. Kadalasan, ito ang kasuutang hinahapak upang ipakita ang pamimighati. (Gen 37:34; 44:13; Jos 7:6) Waring isa itong malaki at parihabang piraso ng materyal, na kadalasa'y ipinapatong sa kaliwang balikat, anupat hinihila mula sa likuran at pinararaan sa ilalim ng kanang braso, pagkatapos ay iniikot sa dibdib at muling isinasampay sa kaliwang balikat, sa gayo'y malayang nakakakilos ang kanang braso. Kapag masungit ang panahon, mas ibinabalot pa ito sa katawan, anupat itinatakip sa magkabilang braso, at itinatalukbong pa nga sa ulo. Kung minsan, ito ay isang malaki at parisukat na tela na may mga butas para sa mga braso. Ang balabal, na medyo nahahawig sa alampay, ay maaaring gamitin bilang pantakip (Gen 9:23), sapin sa higaan (Exo 22:27; Deu 22:17), at pambalot ng mga bagay.—Exo 12:34; Huk 8:25; 1Sa 21:9.

Ang *sim·lah'* ay isinusuot kapuwa ng mga lalaki at mga babae, anupat maaaring naiiba ang *sim·lah'* ng mga babae sa *sim·lah'* ng mga lalaki sa kulay, laki, at dekorasyon gaya ng burda. Iniutos ng Diyos na hindi dapat magbihis ang babae ng kasuutan ng lalaki, ni magbihis man ang lalaki ng balabal ng babae, walang alinlangang upang hadlangan ang pang-aabuso sa sekso.—Deu 22:5.

Maaaring iisa lamang ang balabal ng taong dukha, samantalang may ilang pamalit na balabal naman ang mayayaman. (Exo 22:27; Deu 10:18; Gen 45:22) Dahil ito ang ikinukumot ng taong dukha sa malalamig na gabi, ipinagbawal ang pagkuha sa kasuutan ng babaing balo bilang panagot, o ang magdamag na pagtatago ng kasuutan ng taong dukha, na pangunahin nang tumutukoy sa balabal.—Deu 24:13, 17.

Malamang na ang Griegong *hi·ma'ti·on,* "panlabas na kasuutan," ay halos katumbas ng balabal (*sim·lah'*) sa Hebreong Kasulatan. Sa ilang kaso, lumilitaw na isa itong mahabang damit na maluwang, ngunit kadalasa'y tumutukoy ito sa isang parihabang piraso ng materyal. Madali itong isuot at hubarin. Kadalasan, pansamantala itong hinuhubad ng may-ari kapag mayroon siyang gagawin. (Mat 24:18; Mar 10:50; Ju 13:4; Gaw 7:58) Tinukoy ni Jesus ang pananamit na ito nang sabihin niya: "Sa kaniya na kumukuha ng iyong panlabas na kasuutan [*hi·ma'ti·on*] ay huwag mong ipagkait maging ang pang-ilalim na kasuutan [*khi·to'na*]." (Luc 6:29) Maaaring ang tinutukoy niya rito ay ang sapilitan o ilegal na pagkuha sa mga kasuutan ng isang tao, anupat natural lamang na ang panlabas na kasuutan ang unang inaalis. Sa Mateo 5:40, binaligtad niya ang pagkakasunud-sunod. Tinatalakay niya roon ang isang legal na pagkilos, kung saan maaaring unang ipagkaloob ng mga hukom sa taong nagrereklamo ang *khi·ton',* ang panloob na kasuutan, na mas mababa ang halaga.

Maaaring may mga pagkakataon na halinhinang ginamit ang *hi·ma'ti·on* at *khi·ton'* upang mangahulugang "kasuutan," anupat ipinahihiwatig ito sa mga ulat nina Mateo at Marcos tungkol sa paglilitis kay Jesus. Hinapak ng mataas na saserdote ang kaniyang damit upang mariing ipakita ang kaniyang paimbabaw na pagkagulat at galit. Ginamit dito ni Mateo ang salitang *hi·ma'ti·on,* samantalang ginamit naman ni Marcos ang *khi·ton'.* (Mat 26:65; Mar 14:63) O posible rin na dahil sa kaniyang matinding galit ay magkasunod niyang hinapak ang dalawang kasuutan.

Ang *phe·lo'nes* (Gr.), na hiniling ni Pablo kay Timoteo na dalhin sa kaniya sa bilangguan, ay malamang na isang balabal na ginagamit sa paglalakbay bilang proteksiyon kapag malamig o masungit ang panahon. Hindi ito isang relihiyoso o eklesyastikal na kasuutan.—2Ti 4:13.

Ang *'ad·de'reth* (Heb.) ang opisyal na kasuutan ng isang propeta o hari. (2Ha 2:8; Ju 3:6) Malamang na gawa sa balahibo ng kamelyo o kambing ang opisyal na kasuutan ng propeta. (2Ha 1:8; Mat 3:4; Mar 1:6; ihambing ang Gen 25:25.) Inatasan ni Elias si Eliseo bilang kahalili niya sa pamamagitan ng paghahagis ng kaniyang opisyal na kasuutan kay Eliseo, at kinuha naman ni Eliseo ang kasuutang ito matapos pumailanlang sa langit si Elias sa pamamagitan ng buhawi. (1Ha 19:19; 2Ha 2:13) Isang opisyal na kasuutan mula sa Sinar ang kinuha ni Acan mula sa 'nakatalagang' lunsod ng Jerico nang suwayin niya ang utos ni Jehova.—Jos 7:1, 21.

Ang salitang Griego na *en'dy·ma* ay ginagamit upang tumukoy sa isang kasuutang pangkasal (Mat 22:11, 12), sa damit ng anghel sa libingan ni Jesus (Mat 28:3), sa balahibo ng kamelyong kasuutan ni Juan na Tagapagbautismo, at sa mga damit sa pangkalahatan.—Mat 3:4; 6:25, 28; Luc 12:23.

Talukbong. Ang "panakip sa ulo" o "talukbong" na tinukoy ng apostol na si Pablo may kaugnayan sa sagisag ng pagpapasakop ng babae sa pagkaulo ay ang *pe·ri·bo'lai·on* (Gr.), isang bagay na ibinabalabal o ibinabalot sa sarili. (1Co 11:15) Naiiba ito sa talukbong sa mukha, o pantakip, na isinuot ni Moises noong magliwanag ang kaniyang mukha, upang hindi ito makita ng mga Israelita. (Exo 34:33-35; 2Co 3:13) Upang ipakita ni Rebeka ang kaniyang pagpapasakop, nagsuot siya ng isang pandong nang salubungin niya si Isaac, ang lalaking mapapangasawa niya. (Gen 24:65) Ang salitang Hebreo na *tsa·'iph',* na ginamit dito, ay isinasaling "alampay" (*NW*), "belo" (*BSP*), at "lambong" (*AS-Tg*) sa Genesis 38: 14, 19.

Paha, sinturon, o pamigkis. Kadalasan, ang paha ay isinusuot sa ibabaw ng panloob o panlabas na mga kasuutan. Kapag gumagawa ng isang uri ng pisikal na gawain o trabaho ang isang tao, 'binibigkisan niya ang kaniyang mga balakang' sa pamamagitan ng pagsusuot ng paha, anupat kadalasan ay hinihila niya ang laylayan ng kasuutan sa pagitan ng kaniyang mga binti at isinusuksok ito sa paha para makakilos siya nang maalwan. (1Ha 18:46; 2Ha 4:29; 9:1) Ang mataas na saserdote ay nagsusuot ng isang hinabing paha sa ibabaw ng kaniyang mahabang damit na lino, at kapag suot niya ang epod, isang pamigkis na yari sa gayunding materyales ang isinusuot niya upang higpitan sa baywang ang epod na parang epron. (Exo 28:4, 8, 39; 39:29) Ang sinturon o pamigkis ay karaniwang isinusuot dahil maaari rin itong pagsuksukan ng sundang o tabak na may kaluban, salapi, tintero ng kalihim, at iba pa.—Huk 3:16; 2Sa 20:8; Eze 9:3.

Yamang nagsusuot noon ng paha o pamigkis ang mga nagtatrabaho, gayundin ang mga lingkod o mga alipin, naging sagisag ito ng paglilingkod o ng isa na naglilingkod sa iba. Ang pananalita ni Jesus na "bigkisan ninyo ang inyong mga balakang" ay makasagisag na naglalarawan sa pagiging handa ng mga lingkod ng Diyos para sa espirituwal na gawain. (Luc 12:35) Matapos itabi ni Jesus ang kaniyang mga panlabas na kasuutan, binigkisan niya ang kaniyang sarili ng isang tuwalya. Pagkatapos ay pinaglingkuran niya ang kaniyang mga apostol sa pamamagitan ng paghuhugas sa kanilang mga paa, sa gayo'y tinuruan niya sila, sa pamamagitan ng halimbawa, na maglingkod sa kanilang mga kapatid. Ang mga anghel naman na nakita ni Juan sa pangitain ay may mga ginintuang pamigkis, na nagpapahiwatig ng isang napakahalagang paglilingkod.—Ju 13:1-16; Apo 15:6.

Nagsuot si Elias ng katad na sinturon (sa Heb., *'e·zohr'*) na "nakabigkis sa kaniyang mga balakang," gaya rin ni Juan na Tagapagbautismo (*zo'ne* ang salitang Gr. para sa pamigkis ni Juan).—2Ha 1:8; Mat 3:4.

Mga palawit at mga borlas. Inutusan ng Diyos ang mga Israelita na lagyan ng mga panggilid na palawit ang laylayan ng kanilang mga kasuutan at ng panaling asul ang ibabaw ng palawit. Waring ang mga Israelita lamang ang gumawa nito at nagsilbi itong isang nakikitang paalaala na ibinukod sila bilang isang bayang banal kay Jehova. Lagi nitong itatawag-pansin sa kanila na dapat nilang sundin ang mga utos ni Jehova. (Bil 15:38-41) Dapat ding lagyan ng mga borlas ang apat na dulo ng kanilang pananamit, na posibleng tumutukoy sa apat na dulo ng balabal. (Deu 22:12) Ang laylayan ng asul at walang-manggas na damit ng mataas na saserdote ay may mga palawit na salit-salit na ginintuang mga kampanilya at mga granadang gawa sa tela. —Exo 28:33, 34.

Mga aspile. Kapag kailangang isara ang isang mahabang damit o ikabit ang isang paha, maaaring gumagamit ang mga Hebreo ng isang aspileng kodilyo. Ang mga aspileng natagpuan sa Gitnang Silangan ay patulis sa isang dulo at may butas sa gitna na parang butas ng karayom, kung saan ikinakabit ang isang panali. Para maisara ang kasuutan, itinutusok dito ang aspile at saka iniikid ang panali sa dalawang nakalabas na dulo ng aspile. Lumilitaw na noong mga ikasampung siglo B.C.E., isang klase ng perdible na kahawig ng makabagong perdible ang sinimulang gamitin sa sinaunang Israel.

Tama at Maling Pangmalas Hinggil sa Pananamit. Sinasabihan ang bayan ni Jehova na huwag labis na mabalisa tungkol sa pagkakaroon ng sapat na pananamit. (Mat 6:25-32) Binababalaan

naman ang babaing Kristiyano na huwag niyang hangarin ang mamahalin at mapagparangyang damit o istilo, kundi manamit nang mahinhin, anupat maayos at nagpapakita ng katinuan ng pag-iisip. Samakatuwid, dapat niyang pag-ukulan ng pansin ang kaniyang pananamit ngunit dapat na pangunahin niyang pagtuunan ng pansin ang kasuutan ng isang tahimik at mahinahong espiritu. (1Ti 2:9; 1Pe 3:3-5) Gayunman, inilarawan ng marunong na manunulat ng Mga Kawikaan na tinitiyak ng isang mabuting asawang babae na ang kaniyang pamilya ay nadaramtan nang maayos, anupat masipag siyang gumagawa ng mga kasuutan sa pamamagitan ng kaniyang sariling mga kamay.—Kaw 31:13, 21, 24.

Sa kabilang dako, ginamit ng maraming babae noong panahon ng Bibliya ang kanilang pananamit upang matamo ang mapag-imbot na mga layunin. Kaugalian ng mga babae sa paganong mga lunsod na kapag mabibihag na sila ng kaaway, isinusuot nila ang kanilang pinakamainam na kasuutan upang akitin ang mga kawal at sa gayon ay kunin sila ng mga ito bilang mga asawa. Ngunit sakali mang kunin ng isang Israelitang kawal ang isang babaing bihag, kailangang iwan ng babae ang kaniyang mga damit, na ang ilan ay maaaring nauugnay sa paganong relihiyon, bago siya nito mapakasalan.—Deu 21:10-13.

Nang masadlak ang Israel sa maraming idolatroso at imoral na mga gawain, hinatulan ni Jehova ang mga babae sa bansa sapagkat may-kapalaluan nilang ginagayakan at pinapalamutian ang kanilang sarili upang mang-akit ng mga lalaki, pati na ng mga lalaki mula sa ibang mga bansa. Ginagayakan din nila ang kanilang sarili noon ng mga palamuti ng huwad na relihiyon.—Isa 3:16-23; ihambing ang Kaw 7:10.

Makasagisag na Paggamit. Sinabi ni Jehova na sa makasagisag na paraan ay ginagayakan niya ang Jerusalem ng magagandang kasuutan. Ngunit nagtiwala ito sa kaniyang kariktan at nakisama sa mga bansang pagano, anupat ginayakan nito ang kaniyang sarili upang maging kaakit-akit, bilang isang patutot.—Eze 16:10-14; tingnan din ang Eze 23:26, 27; Jer 4:30, 31.

Ang pananamit ay ginagamit sa maraming talata sa Bibliya sa makasagisag na paraan. Inilalarawan ni Jehova ang kaniyang sarili bilang nadaramtan ng dangal, karilagan, liwanag, katuwiran, sigasig, at paghihiganti. (Aw 93:1; 104:1, 2; Isa 59:17) Sinasabing dinaramtan niya ang kaniyang bayan ng mga kasuutan ng katuwiran at kaligtasan. (Aw 132:9; Isa 61:10) Ang kaniyang mga kaaway ay daramtan ng kahihiyan at pagkaaba. (Aw 35:26) Inuutusan ni Pablo ang mga Kristiyano na hubarin ang kanilang lumang personalidad at damtan ang kanilang sarili ng bagong personalidad, anupat ang ilan sa mga katangian nito ay magiliw na pagmamahal na may habag, kabaitan, kababaan ng pag-iisip, mahabang pagtitiis, at, higit sa lahat, pag-ibig.—Col 3:9-14.

Marami pang ibang makasagisag na pagtukoy sa pananamit ang binabanggit sa Bibliya. Kung paanong sa pamamagitan ng uniporme o pantanging kasuutan ay maaaring malaman kung anong organisasyon ang kinaaaniban ng isang tao o ang kilusang sinusuportahan niya, gayundin naman, ayon sa makasagisag na pagkakagamit dito ng Bibliya, ang pananamit ay maaaring magpakilala sa isang tao at magpahiwatig kung ano ang kaniyang paninindigan at kung ano ang mga ginagawa niya para suportahan iyon, gaya halimbawa sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa kasuutang pangkasal. (Mat 22:11, 12; tingnan ang PUTONG, PANAKIP SA ULO; SANDALYAS.) Sa Apocalipsis 16:14, 15, nagbababala ang Panginoong Jesu-Kristo laban sa panganib na makatulog ang isa sa espirituwal na paraan at mahubaran ng kaniyang pagkakakilanlan bilang isang tapat na saksi ng tunay na Diyos. Maaari itong maging kapaha-pahamak sa panahong malapit na ang "digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat."

DAMO. Alinman sa mga halaman na mula sa pamilyang *Gramineae,* ang mga damo, na kinabibilangan ng mga binutil, mga halaman sa parang at pastulan, tubó, at kawayan. Gayunman, maging sa ngayon, sa karaniwang paggamit, ang siyentipikong klasipikasyong ito ay hindi mahigpit na sinusunod, at sa gayon, malamang na ang sinaunang mga Hebreo ay wala ring kinilalang kaibahan sa pagitan ng tunay na mga damo at ng tulad-damong mga halaman.

Ang mga damo ay pinasibol noong ikatlong araw ng paglalang (Gen 1:11-13), ang mga ito ay nagsilbing tuwiran at di-tuwirang pinagmumulan ng pagkain ng tao at mga hayop. Gayundin, kasama ng iba pang mga halaman, kapag nasisikatan sila ng araw ay gumaganap sila ng mahalagang papel sa paglinis sa hangin, anupat sumasagap ng sapat na *carbon dioxide* at naglalabas naman ng sapat na oksiheno upang balansehin ang normal na mga pangangailangan ng mga tao at mga hayop. Ang malawak na sistema ng ugat ng mga damo ay nagsisilbing pamigil sa erosyon ng lupa. Angkop naman, ang damo ay tinukoy bilang isa sa mga paglalaan ni Jehova, gaya rin ng sikat ng araw at ng ulan na napakahalaga sa paglago ng damo.—Aw 104:14; 147:8; Zac 10:1; 2Sa 23:3, 4; Job 38:25-27; Mat 5:45.

Pamilyar na pamilyar ang mga Israelita sa pagkalanta ng damo sa ilalim ng matinding init ng araw kapag panahon ng tag-init. Kaya naman ang kaiklian ng buhay ng tao ay angkop na inihahalintulad sa

kaiklian ng buhay ng damo at ipinakikita ang kaibahan nito sa pagkawalang-hanggan ni Jehova at ng kaniyang "salita" o "pananalita." (Aw 90:4-6; 103:15-17; Isa 40:6-8; 51:12; 1Pe 1:24, 25) Ang mga manggagawa ng kasamaan ay inihahambing din sa damo na madaling malanta. (Aw 37:1, 2) Ang mga napopoot sa Sion, gayundin ang mga tao na malapit nang malupig sa digmaan, ay inihahalintulad sa damo na mababaw ang pagkakaugat at tumutubo sa mga bubong na lupa, damo na nalalanta bago pa man bunutin o na nasusunog sa paghihip ng hanging silangan.—Aw 129:5, 6; 2Ha 19:25, 26; Isa 37:26, 27.

Isang hula ng pagsasauli ang patiunang nagsabi na ang mga buto ng mga lingkod ng Diyos ay "sisibol na gaya ng murang damo," samakatuwid nga, mabibigyan ng panibagong lakas.—Isa 66:14; ihambing ang Isa 58:9-11.

DAN [Hukom].

1. Ang ika-5 sa 12 anak na lalaki ni Jacob; ipinanganak sa Padan-aram. (Gen 35:25, 26) Si Dan ang panganay ng kaniyang inang si Bilha, ang alilang babae ng baog na amo nito na si Raquel. Si Bilha ay naging panghalili kay Raquel anupat naging isang pangalawahing asawa ni Jacob. Ito ang dahilan kung bakit kaagad na inampon ni Raquel ang bata at tinawag na Dan ang pangalan nito, na sinasabi: "Ang Diyos ay gumanap bilang aking hukom . . . anupat binigyan niya ako ng anak." (Gen 30:6) Ang pangalan ng tunay na kapatid ni Dan ay Neptali. Nang panahong lumipat si Jacob sa Ehipto, kasama ang buong sambahayan, si Dan ay mayroon na ring anak na nagngangalang Husim (tinatawag na Suham sa Bil 26:42). (Gen 46:7, 23, 26) Pagkalipas ng 17 taon, nang tawagin ng mamamatay nang si Jacob sa kaniyang higaan ang kaniyang mga anak, si Dan ay mayroon nang hustong legal na katayuan kasama ng kaniyang 11 kapatid bilang mga ulo ng pamilya ng 12 tribo ng Israel. Nang pagpalain siya ni Jacob, sinabi nito: "Si Dan ay hahatol sa kaniyang bayan gaya ng isa sa mga tribo ni Israel. Si Dan nawa ay maging isang serpiyente sa tabi ng daan, isang may-sungay na ahas sa tabingdaan, na nangangagat ng mga sakong ng kabayo anupat nahuhulog sa likuran ang sakay niyaon. Ako ay maghihintay ng kaligtasan mula sa iyo, O Jehova."—Gen 49:16-18.

2. Isa sa mga tribo ng Israel, isinunod sa pangalan ng ika-5 anak ni Jacob. Ang anak ni Dan na si Husim ay tinatawag ding Suham, at ang mga Suhamita ang tanging pamilya na nakatala para kay Dan. (Bil 26:42) Nang pumasok sila sa Ehipto, si Husim pa lamang ang anak ni Dan, ngunit pagkaraan ng mga dalawang siglo pagkalabas mula sa pagkaalipin, ang tribo ay mayroon nang bilang na 62,700 lalaki na 20 taóng gulang at pataas. (Gen 46:23; Bil 1:1, 38, 39) Ito ang ikalawa sa pinakamalaking tribo kung ibabatay sa bilang ng mga lalaking nasa edad nang makipagdigma. Sa ilang, ang tribo ni Dan, na si Ahiezer ang pinuno, ay inatasang magkampo sa H ng tabernakulo sa tabi ng mga tribo nina Aser at Neptali. Kapag lumilikas, ang tribo ay humahayo sa napakahalagang posisyon bilang bantay sa likuran, na angkop sa kanilang lakas ng loob, pagkamatapat, at pagkamaaasahan.—Bil 2:25-31; 10:25.

Nang hati-hatiin ang Lupang Pangako, ang pinunong si Buki na anak ni Jogli ang kumatawan sa Dan, at ayon sa kinalalabasan ng palabunutan, napunta sa tribong ito ang isa sa pinakamaliliit na teritoryo, sa kabila ng bagay na ikalawa pa rin ito sa may pinakamalaking bilang. Gayunman, ang palabunot nito, ang ikapito, ay natapat sa napakatabang lupa, na kahangga ng mga tribo nina Juda, Efraim, at Benjamin, isang lupain na sumasaklaw sa matatabang libis ng Sepela hanggang sa mga kapatagan sa baybayin ng Mediteraneo. Ngunit dahil hindi pinalayas ng Dan ang mga bansang naninirahan doon, gaya ng iniutos ni Jehova, ang tribo ay lubhang nagdusa. (Bil 26:43; 34:22; Jos 19:40-46; Huk 1:34) Iyon ang dahilan kung bakit ang isang bahagi ng tribo ay lumipat sa hilagaang dulo ng Palestina at sinakop ang lunsod ng Lesem, o Lais, at tinawag itong "Dan." (Jos 19:47, 48; Huk 18:11-31) Noong panahong isinasagawa ng mga Danita ang bagay na ito, ninakaw nila sa isang lalaki na nagngangalang Mikas ang kaniyang inukit na imahen at itinindig nila iyon bilang kanilang diyos, bagaman ilang taon ang nakararaan ay pinili ang mga miyembro ng Dan upang kumatawan sa mga sumpa mula sa Bundok Ebal, kasama na rito ang, "Sumpain ang tao na gumagawa ng inukit na imahen o ng binubong estatuwa, isang bagay na karima-rimarim kay Jehova." (Deu 27:13-15) Kapuna-puna na hindi kasama ang Dan sa mga sumuporta kay Hukom Barak laban sa mga hukbo ni Sisera.—Huk 5:17.

May ilang indibiduwal mula sa tribo ni Dan na napabantog sa kasaysayan ng Bibliya. Nariyan si Oholiab, anak ni Ahisamac, na binigyan ng Diyos ng karunungan upang matulungan niya si Bezalel. Isa siyang lalaking dalubhasa sa pagbuburda at paghahabi ng mamahaling mga tela para sa mga kasangkapan ng tabernakulo. (Exo 31:1-6; 35:34, 35; 38:22, 23) Ang tapat na lingkod ni Jehova na si Samson ay naglingkod bilang hukom ng Israel sa loob ng 20 taon, anupat natupad sa kaniya ang hula ni Jacob bago ito mamatay ("Si Dan ay hahatol sa kaniyang bayan") at gayundin ang hula ni Moises ("Si Dan ay anak ng leon"). (Gen 49:16; Deu 33:22; Huk 13:2, 24, 25; 15:20) Nang maging hari si David, 28,600 Danita ang kabilang sa kaniyang matapat na mga kawal. Nang maglaon, si Azarel na anak ni Jeroham ay bi-

nabanggit bilang punong prinsipe ng tribong iyon. (1Cr 12:35; 27:22) Ang ina ng "lalaking dalubhasa" na ipinadala ng hari ng Tiro upang tumulong kay Solomon sa pagtatayo ng templo ay mula sa tribo ni Dan.—2Cr 2:13, 14.

3. Isang lunsod sa pinakadulong H ng Palestina. Bago ito nabihag ng tribo ni Dan, ito ay tinatawag na Lesem o Lais ng mga paganong tumatahan dito. (Jos 19:47; Huk 18:7, 27) Muling itinayo ng mga Danita ang winasak na lunsod at tinawag itong 'Dan ayon sa pangalan ng kanilang ama, na si Dan.' (Huk 18:28, 29) Ngunit mga apat na siglo ang kaagahan, ang lunsod ay tinutukoy na sa pangalang Dan sa ulat tungkol sa pagtugis ni Abraham kay Kedorlaomer at sa mga kaalyado nito "hanggang sa Dan." (Gen 14:14) Walang alinlangan na ang pangalang ito na Dan ay tumutukoy sa nabanggit na lugar noong panahon ni Abraham. Ang pagkakatugma ng sinaunang pangalang ito sa pangalan ng ninuno ng tribo ng Dan ay maaaring nagkataon lamang o itinalaga ng Diyos mismo.

Ang pangalang Dan ay muling lumitaw sa Pentateuch sa Deuteronomio 34:1, kung saan kasama ito sa mga dulo ng teritoryo na nakita ni Moises sa kaniyang huling pagtanaw sa Lupang Pangako mula sa kinaroroonan niya sa Bundok Nebo. Yamang ang Dan ay nasa paanan ng kabundukan ng Anti-Lebanon (at di-kalayuan sa Bundok Hermon), maaaring nangangahulugan ito na ang natanaw ni Moises ay umabot hanggang sa kabundukang iyon. Ang paggamit dito ng pangalang Dan ay maaaring kaayon ng paggamit nito sa kaso ni Abraham o resulta ng pagsulat ni Josue sa huling bahagi ng aklat, na naglalakip ng mga pangyayari pagkamatay ni Moises.

Ang Dan ay nasa "mababang kapatagan na nasa Bet-rehob," at ang lugar na ito, na nasa H ng tubig ng Merom at nasa ibaba lamang ng Lebanon, ay isang mataba at lubhang kanais-nais na rehiyon, na natutubigan ding mainam. (Huk 18:28) Ipinapalagay na ang lokasyon ng Dan ay ang Tell el-Qadi (Tel Dan), na ang pangalang Arabe ay nangangahulugang "Gulod ng Hukom," sa gayon ay napanatili ang kahulugan ng "Dan" sa Hebreo. Dalawang bukal doon ang nagsasalubong at nagiging Nahr el-Leddan, na siyang pinakamasagana sa tubig sa mga batis na nagsasanib-sanib mga ilang milya mula roon upang maging Ilog Jordan. Ang lunsod ng Dan ay nasa isang mataas na gulod malapit sa timugang paanan ng Bundok Hermon at mula rito ay matatanaw ang malawak na Lunas ng Hula. Estratehiko rin ang lokasyon nito, yamang ito'y nasa mahalagang ruta ng kalakalan sa pagitan ng Tiro at Damasco.

Ang Dan ay naging singkahulugan ng pinakadulong H ng Israel gaya ng ipinakikita ng inuulit-ulit na pananalitang "mula sa Dan hanggang sa Beer-sheba." (Huk 20:1; 1Sa 3:20; 2Sa 3:10; 1Ha 4:25; 2Cr 30:5) Ang totoo, may iba pang mga bayan na mas dako pang H kaysa sa Dan, kung paanong may ilang bayan na mas dako pang T kaysa sa Beer-sheba, ngunit lumilitaw na ang Dan ay isang mahalagang lunsod sa H gaya rin ng Beer-sheba sa T. Dahil sa lokasyon nito, makatuwiran lamang na isa ito sa mga unang naaapektuhan kapag ang lupain ay nilulusob mula sa H, gaya noong sumalakay ang Siryanong si Ben-hadad. (1Ha 15:20; 2Cr 16:4) Walang

Mga guho ng lugar ng santuwaryo at isang altar na itinayong muli sa lunsod ng Dan. Dito sa hilaga, malapit sa pinagmumulan ng tubig ng Jordan, nagtatag si Jeroboam ng ikalawang sentro ng pagsamba sa guya

pagsalang ipinahihiwatig ito ng makahulang mga pananalita ni Jeremias sa Jeremias 4:15; 8:16. Pagkatapos na mahati ang kaharian, naglagay si Jeroboam ng mga ginintuang guya sa Dan at sa Bethel upang hindi na pumunta sa templo sa Jerusalem ang kaniyang mga sakop.—1Ha 12:28-30; 2Ha 10:29.

DANA. Isang lunsod na nasa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:49) Hindi alam ang eksaktong lokasyon nito sa ngayon.

DANGKAL. Isang panukat ng haba na humigit-kumulang ay katumbas ng distansiya sa pagitan ng dulo ng hinlalaki at ng dulo ng kalingkingan kapag nakaunat ang kamay. (Exo 28:16; 39:9; 1Sa 17:4; Eze 43:13) Ang dalawang dangkal ay katumbas ng isang siko; at ang tatlong sinlapad-ng-kamay ay katumbas ng isang dangkal. May katibayan na ang siko na karaniwang ginagamit noon ng mga Israelita ay may haba na 44.5 sentimetro (17.5 pulgada). (Tingnan ang SIKO.) Alinsunod dito, ang isang dangkal ay may haba na 22.2 sentimetro (8.75 pulgada).

Nang itinatampok niya ang kadakilaan ni Jehova, itinanong ng propetang si Isaias: "Sino ang . . . sumukat sa langit sa pamamagitan lamang ng isang dangkal?"—Isa 40:12.

DANIEL [Ang Aking Hukom ay Diyos].

1. Ikalawang anak ni David, na ipinanganak sa kaniya ni Abigail sa Hebron. (1Cr 3:1) Tinatawag siyang Kileab sa 2 Samuel 3:3. Nang mapatay ang panganay, si Amnon, maaaring nadama niya na siya ang nakahanay na humalili kay David, ngunit walang binabanggit na tinangka niyang agawin ang pagkahari, na nagpapahiwatig na alinman sa iginalang niya ang bigay-Diyos na atas ni Solomon o na nauna siyang mamatay sa kaniyang ama.

2. Isang namumukod-tanging propeta ni Jehova mula sa tribo ni Juda. Ang manunulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Kaunting-kaunti lamang ang nalalaman tungkol sa maagang bahagi ng kaniyang buhay, ngunit sinabi niyang dinala siya sa Babilonya, malamang na bilang isang tin-edyer na prinsipe, kasama ng iba pang mga maharlikang supling at taong mahal. (Dan 1:3-6) Ito ay noong ikatlong taon ni Jehoiakim (bilang sakop na hari sa ilalim ng Babilonya), na nagsimula noong tagsibol ng 618 B.C.E. (Dan 1:1) Pagkatapos ng kahiya-hiyang kamatayan ni Jehoiakim, ang kaniyang anak na si Jehoiakin ay namahala nang mga ilang buwan bago ito sumuko. Noong maagang bahagi ng 617 B.C.E., si Jehoiakin at ang iba pang "mga pangunahing tao," kasama ang kabataang si Daniel (2Ha 24:15), ay dinala ni Nabucodonosor sa pagkabihag.

Sa Ilalim ng Pamamahala ng Babilonya. Habang ang marami sa mga tapon ay nasa tabi ng ilog ng Kebar sa labas ng lunsod ng Babilonya, si Daniel at ang kaniyang tatlong kasamahan ay napili upang tumanggap ng pantanging pagsasanay sa sulat at wika ng mga Caldeo upang maihanda sila para sa paglilingkod sa pamahalaan. Alinsunod sa kaugalian, binigyan sila ng mga pangalang Babilonyo, anupat ang kay Daniel ay Beltesasar, na isinunod sa pangalan ng diyos ni Nabucodonosor. (Dan 1:7; 4:8; tingnan ang BELTESASAR.) Palibhasa'y ayaw niyang dumhan ang kaniyang sarili ng mga pagkaing itinakda, yamang maaaring kasama rito ang ilang pagkain na ipinagbabawal sa Kautusang Mosaiko o nadungisan ng mga paganong ritwal, hiniling niya na mga gulay at tubig lamang ang ilaan sa kanila. Binigyan sila ng Diyos na Jehova ng "kaalaman at kaunawaan sa lahat ng sulat at karunungan; at si Daniel man ay nagkaroon ng unawa sa lahat ng uri ng pangitain at panaginip." (Dan 1:17) Nang suriin sila ng hari sa pagwawakas ng tatlong taon, sila ay nasumpungang 'mas magaling nang sampung ulit kaysa sa lahat ng mga mahikong saserdote at mga salamangkero na nasa kaniyang buong kaharian.' —Dan 1:20.

Si Daniel ay nanatili sa paglilingkod sa korte hanggang sa pagbagsak ng Babilonya. Sa Daniel kabanata 1, talata 19, binabanggit na ang kaniyang tatlong kasamahan din ay 'nanatiling nakatayo sa harap ng hari' (ng Babilonya). Hindi binabanggit kung buháy pa sila at hawak pa nila ang posisyong ito noong bumagsak ang Babilonya, ngunit totoo ito sa kaso ni Daniel. Pagkatapos, naglingkod siya sa korte ng Persia hanggang noong ikatlong taon ni Ciro o lampas pa rito.—Dan 10:1.

Mga panaginip ni Nabucodonosor. Noong ikalawang taon ni Nabucodonosor (malamang na nagsimula sa pagbagsak ng Jerusalem noong 607 B.C.E.), nagkaroon siya ng isang panaginip na 'lumigalig sa kaniyang espiritu.' Palibhasa'y hindi iyon maisiwalat ng lahat ng marurunong na tao, pumaroon si Daniel sa harap ng hari at hindi lamang niya sinabi sa hari ang panaginip, sa pamamagitan ng pagsisiwalat mula sa Diyos, kundi binigyang-kahulugan pa niya iyon, sa gayon ay nailigtas niya ang kaniyang sarili at ang iba pang marurunong na tao upang hindi sila maipapatay. Ito ang nag-udyok kay Nabucodonosor na si Daniel ay gawing "tagapamahala sa buong nasasakupang distrito ng Babilonya at punong prepekto sa lahat ng marurunong na tao ng Babilonya." (Dan 2:48) Ang kaniyang tatlong kasamahan ay tumanggap ng matataas na posisyon sa labas ng korte, samantalang si Daniel naman ay naglingkod sa korte ng hari.

Hindi matiyak kung bakit hindi nasangkot si Daniel sa usapin ng katapatan na napaharap sa kaniyang mga kasamahan, sina Sadrac, Mesac, at Abednego, nang utusan ang mga ito na sambahin ang ginintuang imahen na itinayo sa Kapatagan ng Dura. (Dan 3) Walang sinasabi ang Bibliya tungkol sa bagay na ito. Ang landasin ni Daniel sa pasimula gayundin ang kaniyang pagkamatapat sa Diyos nang dakong huli maging sa bingit ng kamatayan, gaya ng inilarawan sa kabanata 6, ay lubos na nagbibigay-katiyakan sa atin na kung naroon siya at anuman ang naging mga kalagayan, si Daniel ay hindi makikipagkompromiso sa pamamagitan ng pagyukod sa harap ng imahen. Gayundin, ipinahahayag ng Salita ni Jehova ang Kaniyang pagsang-ayon kay Daniel bilang isa na ganap na matapat, anupat itinala ito kasama nina Noe at Job.—Eze 14: 14, 20; Mat 24:15; Heb 11:32, 33.

Nang maglaon ay binigyang-kahulugan ni Daniel ang panaginip ni Nabucodonosor may kinalaman sa pagkalaki-laking punungkahoy na pinutol at saka hinayaang muling sumibol, anupat sinabing kumakatawan iyon sa dakilang monarka mismo ng Babilonya (sa unang katuparan ng hula). (Dan 4:20-22) Si Nabucodonosor ay mababaliw sa loob ng pitong taon at pagkatapos ay mababalik sa kaniya ang kaniyang katinuan at ang kaniyang kaharian. Pinatotohanan ni Nabucodonosor na natupad sa kaniya ang panaginip na nanggaling sa Diyos, sapagkat minarapat niyang ihayag ang pangyayari sa buong kaharian.—Dan 4:1, 2.

Mga pangitain. Noong una at ikatlong mga taon ni Belsasar, tumanggap si Daniel ng dalawang pangitain (Dan kab 7, 8) na doon ay kinakatawan ng iba't ibang hayop ang sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig, anupat umaabot sa panahon na ang mga ito ay puwersahang lalansagin at ang makalangit na pamamahala ay ibibigay sa "isang gaya ng anak ng tao." (Dan 7:11-14) Hindi matiyak kung si Daniel ay aktuwal na nasa Susan nang tanggapin niya ang pangitaing nakaulat sa kabanata 8 o kung nakita niya roon ang kaniyang sarili sa pangitain. Lumilitaw na sa loob ng maraming taon pagkamatay ni Nabucodonosor, bihira na lamang gamitin si Daniel bilang tagapayo, kung ginamit man siya, anupat kinailangan pa siyang banggitin ng reyna (malamang na ang inang reyna) kay Belsasar nang walang sinuman sa marurunong na tao ang makapagbigay-kahulugan sa nakatatakot na sulat-kamay sa pader ng palasyo noong panahon ng magulo at mapamusong na kapistahan ni Belsasar. Gaya ng ipinangako, "inihayag nila may kinalaman [kay Daniel] na siya ang magiging ikatlong tagapamahala sa kaharian," anupat si Nabonido ang unang tagapamahala at ang kaniyang anak na si Belsasar ang ikalawa. Nang gabi ring iyon ay bumagsak ang lunsod sa mga Medo at mga Persiano, at si Belsasar ay pinatay.—Dan 5:1, 10-31.

Sa Ilalim ng Pamamahala ng Medo-Persia. Noong panahon ng paghahari ni Dario na Medo, si Daniel ang isa sa tatlong matataas na opisyal na inatasang mangasiwa sa 120 satrapa na mamamahala sa kaharian. Palibhasa'y napakahusay sa paglilingkod sa pamahalaan dahil sa tulong ng Diyos, binalak ng hari na itaas si Daniel sa buong kaharian. Gayunman, udyok ng inggit at paninibugho, nagpakana ang iba pang mga opisyal na ipapatay siya. Hinikayat nilang magpalabas ang hari ng isang kautusan na may kaugnayan sa pagsamba ni Daniel sa Diyos, sapagkat maliban dito ay wala silang makitang anumang pagkakamali sa kaniya. Atubiling kumilos ang hari upang ipatupad ang kautusan, na ayon sa kaugalian ay hindi maaaring baguhin, at ipinahagis niya si Daniel sa yungib ng mga leon. Dahil sa matatag na katapatan at pananampalataya ni Daniel, isinugo ni Jehova ang Kaniyang anghel upang iligtas ito mula sa bibig ng mga leon. Pagkatapos ay hinatulan ni Dario ang mga nagsabuwatan at iniutos niyang ipapatay sila sa mismong mga leong iyon.—Dan 6.

Noong unang taon ni Dario, napag-unawa ni Daniel na malapit nang magwakas ang 70-taóng pagkatiwangwang ng Jerusalem, batay sa mga isinulat ni Jeremias. (Jer 25:11, 12) Mapagpakumbabang kinilala ni Daniel ang mga kasalanan ng kaniyang bayan at ipinanalangin kay Jehova na pasinagin ang Kaniyang mukha sa nakatiwangwang na santuwaryo sa Jerusalem. (Dan 9:1, 2, 17) Pinagkalooban siya ng isang pagsisiwalat sa pamamagitan ni Gabriel, na nagbigay sa kaniya ng hula tungkol sa 70 sanlinggo, na tumuturo sa taon ng pagdating ng Mesiyas. Nabuhay pa si Daniel upang makita ang pagbabalik ng mga Judio sa ilalim ni Zerubabel noong 537 B.C.E., ngunit hindi binanggit na sumama siya sa kanila. Noong ikatlong taon ni Ciro (536 B.C.E.), si Daniel ay binigyan ng isang pangitain sa pamamagitan ng isang anghel, na kinailangan pang makipaglaban sa prinsipe ng Persia upang makadalaw kay Daniel. Isiniwalat ng anghel kung ano ang 'mangyayari sa bayan ni Daniel sa huling bahagi ng mga araw, sapagkat iyon ay isang pangitain na ukol pa sa mga araw na darating.' (Dan 10:14) Pasimula sa mga hari ng Persia, iniulat niya ang kasaysayan bago pa man ito mangyari. Isiniwalat ng hula na magiging prominente sa tanawin ng daigdig ang dalawang pangunahin at magkalabang pulitikal na kapangyarihan, tinaguriang "hari ng hilaga" at "hari ng timog," anupat magpapatuloy ang situwasyong ito hanggang sa pagtayo ni Miguel, na susundan ng isang panahon ng matinding kabagabagan.—Dan kab 11, 12.

Maaaring hindi na rin nagtagal ang buhay ni Daniel pagkatapos ng ikatlong taon ni Ciro. Kung siya ay tin-edyer nang panahong dalhin siya sa Babilonya noong 617 B.C.E., maaaring halos 100 taóng gulang na siya nang tanggapin niya ang pangitaing iyon na nakaulat sa mga kabanata 10 hanggang 12. Ang pananalita ng anghel kay Daniel na, "Ikaw naman, yumaon ka patungo sa kawakasan; at magpapahinga ka, ngunit tatayo ka para sa iyong kahinatnan sa kawakasan ng mga araw," ay waring nagpapahiwatig na malapit nang magwakas ang kaniyang buhay, ngunit tinitiyak naman nito na bubuhayin siyang muli.—Dan 12:13.

Ang Pagiging Manunulat ni Daniel. Si Daniel ay binanggit ni Kristo (Mat 24:15) at tinukoy sa Hebreo 11:33. Hindi makapagharap ng nakakukumbinsing ebidensiya ang mga kritiko na isa o higit pang manunulat noong panahon ng mga Macabeo ang sumulat ng kabuuan o ng ilang bahagi ng kanonikal na aklat ng Daniel. Gayunman, ang tatlong bahaging idinagdag na tinawag na "Ang Awit ng Tatlong Batang Banal," "Si Susana at ang Matatanda," at "Ang Pagkapuksa ni Bel at ng Dragon" ay Apokripal at isinulat ng ibang tao nang dakong huli. Ang mga ito at ang iba pang mga akda na diumano'y isinulat ni Daniel o naghaharap ng kakatwang mga gawa o mga turo niya ay higit na maituturing na pabula at hindi mapananaligan, anupat tungkol lamang ang mga ito sa kadakilaan ni Daniel.—Tingnan ang APOKRIPA; gayundin ang DANIEL, AKLAT NG.

3. Isang saserdote na mula sa Levitang sambahayan ni Itamar na sumama kay Ezra patungong Jerusalem noong 468 B.C.E. (Ezr 8:2) Posibleng ang saserdote ring ito o ang kaniyang inapo ang lumagda sa kontrata ng pagtatapat noong panahong si Nehemias ang gobernador (Ne 10:6), ngunit hindi siya ang propetang si Daniel, na mula sa tribo ni Juda. —Dan 1:6.

DANIEL, AKLAT NG. Isang makahulang aklat na sa Bibliyang Tagalog ay isinasama sa mga pangunahing propeta, anupat ito'y kasunod mismo ng Ezekiel. Ganito ang pagkakaayos sa Griegong *Septuagint* at Latin na *Vulgate*. Sa Hebreong kanon, ang Daniel ay isinasama sa "Mga Akda" o "Hagiographa."

Manunulat. Malinaw na ipinakikita ng mismong aklat na ang manunulat nito ay si Daniel. Iniuulat nito: "Nang unang taon ni Belsasar na hari ng Babilonya, si Daniel ay nakakita ng isang panaginip at ng mga pangitain ng kaniyang ulo sa kaniyang higaan. Sa pagkakataong iyon ay isinulat niya ang panaginip. Ang buong ulat ng mga bagay ay isinalaysay niya." (Dan 7:1) Ipinakikita rin ng pagkakasulat ng mga kabanata 7 hanggang 12 sa unang panauhan na si Daniel ang sumulat nito.

Ang mga kabanata 1 hanggang 6 ay isinulat sa ikatlong panauhan, ngunit hindi ito katibayan na hindi si Daniel ang sumulat ng aklat. Lumagay siya sa posisyon ng isang nagmamasid na nag-uulat kung ano ang nangyayari sa kaniyang sarili at sa iba. Malimit itong gawin ng isa pang manunulat ng Bibliya, si Jeremias. (Tingnan ang Jer 20:1-6; 21:1-3; at mga kab 26, 36.) Sumulat din si Jeremias sa unang panauhan.—Jer 1, 13, 15, 18; tingnan ang DANIEL Blg. 2.

Tagpo at Panahon ng Pagsulat. Ang tagpo ng aklat ay sa Babilonya, anupat ang isa sa mga pangitain ay naganap sa Susan sa tabi ng ilog ng Ulai. Hindi malinaw kung aktuwal na nasa Susan noon si Daniel o nakarating lamang siya roon sa pamamagitan ng pangitain. Natapos ang pagsulat noong mga 536 B.C.E., at ang aklat ay sumasaklaw sa yugto mula 618 hanggang mga 536 B.C.E.—Dan 8:1, 2.

Autentisidad. Kinukuwestiyon ng ilang kritiko ang autentisidad ng Daniel, anupat nanghahawakan sila sa pangmalas ng isang ikatlong-siglong paganong pilosopo at kaaway ng Kristiyanismo, si Porphyry, na naggiit na ang aklat ng Daniel ay panghuhuwad ng isang Palestinong Judio noong panahon ni Antiochus Epiphanes. Ayon sa teoriya niya, ang manghuhuwad na ito ay nagtala ng nakaraang mga pangyayari at pinalitaw nito na mga hula ang mga iyon. Gayunman, ang pagiging tunay ng aklat ng Daniel ay hindi kailanman seryosong kinuwestiyon noong panahong iyon hanggang noong maagang bahagi ng ika-18 siglo. Ang pagtanggap ni Jesu-Kristo mismo sa hula ni Daniel ang mas mahalagang katibayan ng autentisidad nito. —Mat 24:15; Dan 11:31.

Makasaysayan. May ilang manuskrito ng mga bahagi ng aklat ng Daniel na natagpuan sa mga yungib ng Dagat na Patay. Ang pinakamaagang manuskrito ay mula noong unang kalahatian ng unang siglo B.C.E.; ang aklat ng Daniel ay tinatanggap na noong panahong iyon bilang bahagi ng Kasulatan at kilalang-kilala ng mga Judio anupat marami nang kopya nito ang nagawa. Ang pagkilala rito noong panahong iyon bilang isang kanonikal na aklat ay sinusuportahan ng manunulat ng Apokripal ngunit makasaysayang aklat ng Unang Macabeo (2:59, 60), kung saan binanggit niya na iniligtas si Daniel mula sa lungga ng mga leon at ang tatlong Hebreo naman mula sa maapoy na hurno.

Mayroon din tayong patotoo mula sa Judiong istoryador na si Josephus, na nagsabing ang mga hula ni Daniel ay ipinakita kay Alejandrong Dakila nang pumasok ito sa Jerusalem. Nangyari iyon noong mga 332 B.C.E., mahigit 150 taon bago ang yugtong Macabeo. Sinabi ni Josephus tungkol sa pangyayaring iyon: "Nang ipakita sa kaniya ang aklat ni Daniel, kung saan ipinahayag nito na isa sa mga Griego

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG DANIEL

Mga hula may kinalaman sa pagbangon at pagbagsak ng mga pamahalaan ng tao mula sa sinaunang Babilonya hanggang sa durugin ng Kaharian ng Diyos ang lahat ng iyon at hawakan nito ang pandaigdig na pamamahala

Isinulat ni Daniel, na nasa Babilonya mula 617 B.C.E. hanggang sa makabalik sa Jerusalem ang mga Judiong tapon noong 537 B.C.E.

Noong sila'y mga tapon sa Babilonya, si Daniel at ang kaniyang tatlong kasamahan ay nagpakita ng katapatan kay Jehova

Samantalang inihahanda para sa paglilingkod sa korte ni Nabucodonosor, umiwas sila sa kaniyang alak at masasarap na pagkain; pinagkalooban sila ng Diyos ng kaalaman at kaunawaan (1:1-21)

Sina Sadrac, Mesac, at Abednego ay tumangging makibahagi sa pagsamba sa dambuhalang imahen ni Nabucodonosor; matatag nilang sinabi sa galít na hari na hindi nila sasambahin ang kaniyang mga diyos; iniutos niyang igapos sila at ihagis sa pagkainit-init na hurno; iniligtas sila ng anghel nang walang pinsala (3:1-30)

Ang naninibughong mga opisyal ay nagpakana laban kay Daniel; sa kabila ng pagbabawal, patuloy siyang nanalangin sa kaniyang Diyos at hindi niya sinikap na itago ang bagay na ito; inihagis siya sa yungib ng mga leon; iniligtas siya ng anghel nang walang anumang pinsala (6:1-28)

Ang makahulang mga panaginip at mga pangitain ay tumuro sa Kaharian ng Diyos sa mga kamay ng kaniyang Mesiyas

Ang pagkalaki-laking imahen na dinurog ng batong natibag sa isang bundok nang hindi sa pamamagitan ng mga kamay; ang imahen ay lumalarawan sa sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig na nagsimula sa Babilonya at magtatapos kapag ang lahat ng iyon ay dinurog at hinalinhan ng Kaharian ng Diyos (2:1-49)

Isang pagkalaki-laking punungkahoy ang pinutol at binigkisan sa loob ng pitong panahon; unang natupad nang ang hari ay mabaliw at mamuhay na parang hayop sa loob ng pitong taon, hanggang sa makilala niya na ang Kataas-taasan ay Tagapamahala sa kaharian ng mga tao at na ibibigay Niya ang pamamahala sa isa na Kaniyang pipiliin (4:1-37)

May sulat-kamay na lumitaw sa pader nang gamitin ni Belsasar ang mga sisidlan mula sa templo ni Jehova upang parangalan ang kaniyang mga idolong diyos; ipinatawag si Daniel, walang-takot niyang sinaway ang hari, ipinaliwanag niya ang sulat, anupat sinabi sa hari na ang kaharian nito ay ibinigay sa mga Medo at mga Persiano (5:1-31)

Ang sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig ay inilarawan ng leon, oso, leopardo, at ng isang nakatatakot na hayop na may sampung sungay, gayundin ng isang maliit na sungay mula sa ulo ng huling nabanggit na hayop; pagkatapos, ang pamamahala sa lahat ng mga bayan ay ibinigay ng Sinauna sa mga Araw sa isang gaya ng anak ng tao (7:1-28)

Ang mga kapangyarihang pandaigdig na hahalili sa Babilonya ay kinatawanan ng isang barakong tupa, isang lalaking kambing, at isang maliit na sungay; sinalansang ng maliit na sungay ang Prinsipe ng hukbo ng langit, pagkatapos ay nawasak ito nang hindi sa pamamagitan ng kamay (8:1-27)

Ang pitumpung sanlinggo (ng mga taon); pagkatapos ng 7 + 62 sanlinggo, ang Mesiyas ay lilitaw at sa kalaunan ay kikitlin; ang tipan (Abrahamiko) ay pananatilihing may bisa para lamang sa mga Judio sa loob ng isang sanlinggo (9:1-27)

Ang labanan sa pagitan ng hari ng hilaga at hari ng timog, ang pagtayo ni Miguel bilang tagapagligtas, at ang mga pangyayaring kasunod nito (10:1–12:13)

ang wawasak sa imperyo ng mga Persiano, ipinalagay niyang siya ang tinutukoy." (*Jewish Antiquities,* XI, 337 [viii, 5]) Ipinakikita rin sa kasaysayan na pinagkalooban ni Alejandro ng malalaking pabor ang mga Judio, at pinaniniwalaang ito'y dahil sa sinabi ni Daniel sa hula tungkol sa kaniya.

Wika. Ang Daniel 1:1–2:4a at 8:1–12:13 ay isinulat sa Hebreo, samantalang ang Daniel 2:4b–7:28 naman ay isinulat sa Aramaiko. May kinalaman sa bokabularyong ginamit sa bahaging Aramaiko ng Daniel, ang *The International Standard Bible Encyclopedia* (Tomo 1, p. 860) ay nagsabi: "Kapag sinuri ang bokabularyong Aramaiko ng Daniel, ang siyamnapung porsiyento nito ay kaagad na makikilalang katulad niyaong sa Kanlurang Semitikong mga inskripsiyon, o sa mga papiro na mula sa ika-5 siglo B.C. o mas maaga pa. Ang natitirang mga salita naman ay masusumpungan sa mga rekord na gaya niyaong mga nasa wikang Aramaiko ng Nabatea o ng Palmyra, na mas huli kaysa sa ika-5 siglo B.C. Bagaman posible na ang gayong mga salita ay biglang lumitaw pagkaraan ng ika-5 siglo B.C., posible rin na sinasalita na ang mga ito noong ikalimang siglo B.C. ngunit hindi ginagamit sa pagsulat. Gayunman, ang pinakaposibleng paliwanag kung bakit hindi matukoy ang pinagmulan ng sampung porsiyento ay dahil kulang ang nalalaman natin sa kasalukuyan tungkol sa gayong wika, na maaasahan nating mapupunan sa paglipas ng panahon."—Inedit ni G. Bromiley, 1979.

May ilang diumano'y mga salitang Persiano sa Daniel, ngunit hindi naman iyan kataka-taka dahil nagkaroon ng malimit na pakikipag-ugnayan ang mga Judio sa mga Babilonyo, mga Medo, mga Persiano, at sa iba pa. Bukod diyan, ang karamihan sa mga salitang banyaga na ginamit ni Daniel ay mga pangalan ng mga opisyal, mga bahagi ng pananamit, legal na mga termino, at iba pang gaya nito, na sa Hebreo o Aramaiko ng panahong iyon ay walang angkop na katumbas na termino. Sumulat si Daniel para sa

kaniyang bayan na ang kalakhang bahagi ay nasa Babilonia, at marami ang nakapangalat sa ibang mga lugar noong panahong iyon. Kaya naman sumulat siya sa wika na maiintindihan nila.

Doktrina. Tumututol ang ilang kritiko dahil ipinahihiwatig sa Daniel ang pagkabuhay-muli. (Dan 12:13) Ipinapalagay nila na isa itong doktrina na nabuo nang bandang huli o kinuha sa isang paniniwalang pagano, ngunit ang pagtukoy sa Daniel ay kaayon ng iba pang bahagi ng Hebreong Kasulatan, na naglalaman ng mga kapahayagan ng paniniwala sa isang pagkabuhay-muli. (Job 14:13, 15; Aw 16:10) Mayroon ding aktuwal na mga kaso ng pagkabuhay-muli. (1Ha 17:21, 22; 2Ha 4:22-37; 13:20, 21) At mismong ang apostol na si Pablo ang bumanggit na si Abraham ay nanampalataya na ibabangon ang mga patay (Heb 11:17-19) at na ang iba pang tapat na mga lingkod ng Diyos noong sinaunang panahon ay umasa sa pagkabuhay-muli. (Heb 11:13, 35-40; Ro 4:16, 17) Si Jesus mismo ay nagsabi: "Ngunit ang tungkol sa pagbabangon sa mga patay ay ibinunyag din naman ni Moises, sa ulat tungkol sa tinikang-palumpong, nang tawagin niya si Jehova na 'ang Diyos ni Abraham at Diyos ni Isaac at Diyos ni Jacob.'"—Luc 20:37.

Yamang inaangkin ng ilan na ang aklat ay hindi naman talaga makahula kundi isinulat pagkatapos ng mga pangyayari, kakailanganin nilang iusod ang panahon ng pagsulat ng aklat nang lampas pa sa mga araw ng ministeryo ni Jesus sa lupa, sapagkat ang ikasiyam na kabanata ay maliwanag na naglalaman ng isang hula tungkol sa paglitaw at hain ng Mesiyas. (Dan 9:25-27) Gayundin, ang hula ay nagpapatuloy pa at naglalahad sa kasaysayan ng mga kaharian na mamamahala hanggang sa "panahon ng kawakasan," kung kailan ang mga ito ay pupuksain ng Kaharian ng Diyos sa mga kamay ng kaniyang Mesiyas.—Dan 7:9-14, 25-27; 2:44; 11:35, 40.

Kahalagahan ng Aklat. Namumukod-tangi ang pag-uulat ni Daniel tungkol sa makahulang mga yugto ng panahon: Ang 69 na sanlinggo (ng mga taon) mula nang ibigay ang utos na muling itayo ang Jerusalem hanggang sa pagdating ng Mesiyas; ang mga pangyayaring magaganap sa loob ng ika-70 sanlinggo, at ang pagkawasak ng Jerusalem di-katagalan pagkatapos ng mga iyon (Dan 9:24-27); ang "pitong panahon," na tinawag ni Jesus na "ang mga takdang panahon ng mga bansa" at ipinahiwatig niyang nagpapatuloy pa noong panahong narito siya sa lupa, anupat matatapos sa mas dakong huli pa (Dan 4:25; Luc 21:24); ang mga yugto ng 1,290, 1,335, at 2,300 araw; at ang "isang takdang panahon, mga takdang panahon at kalahati." Ang lahat ng mga hulang ito tungkol sa panahon ay mahalaga upang maunawaan ang mga pakikitungo ng Diyos sa kaniyang bayan.—Dan 12:7, 11, 12; 8:14; tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO; TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA.

Nagbibigay rin si Daniel ng mga detalye hinggil sa pagbangon at pagbagsak ng mga kapangyarihang pandaigdig mula sa panahon ng sinaunang Babilonya hanggang sa panahong lilipulin na ng Kaharian ng Diyos ang mga ito magpakailanman. Itinatawag-pansin ng hula ang Kaharian ng Diyos, na nasa mga kamay ng kaniyang inatasang Hari at ng kasama nito na "mga banal," bilang ang pamahalaan na mananatili magpakailanman, sa ikapagpapala ng lahat ng naglilingkod sa Diyos.—Dan 2:44; 7:13, 14, 27.

Ang kinasihang pakahulugan ng anghel sa hula may kinalaman sa mga hayop bilang kumakatawan sa mga kapangyarihang pandaigdig (Dan 7:3-7, 17, 23; 8:20, 21) ay napakalaking tulong upang maunawaan ang isinasagisag ng mga hayop sa Apocalipsis.—Apo 13:1-18; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Ang rekord ni Daniel hinggil sa pagliligtas sa kaniyang tatlong kasamahan mula sa maapoy na hurno dahil sa pagtangging yumukod sa harap ng malaking ginintuang imahen ni Nabucodonosor (Dan 3) ay isang ulat kung paano legal na itinatag ang karapatan ng mga mananamba ni Jehova na magbigay sa Kaniya ng bukod-tanging debosyon, sa lupaing nasasakupan ng unang kapangyarihang pandaigdig noong "panahong Gentil." Tinutulungan din nito ang mga Kristiyano na maunawaan na ang kanilang pagpapasakop sa nakatataas na mga awtoridad, gaya ng binabanggit sa Roma 13:1, ay may pasubali, kaayon ng mga pagkilos ng mga apostol sa Gawa 4:19, 20 at 5:29. Pinatitibay nito ang mga Kristiyano na manatiling neutral may kaugnayan sa mga gawain ng mga bansa, anupat isinisiwalat na ang kanilang neutralidad ay maaaring magdulot sa kanila ng suliranin, ngunit iligtas man sila ng Diyos sa pagkakataong iyon, o ipahintulot na patayin sila dahil sa kanilang katapatan, dapat silang manindigan na ang Diyos na Jehova lamang ang sambahin at paglingkuran.—Dan 3:16-18.

DANITA, MGA. Tingnan ang DAN Blg. 2.

DAN-JAAN. Isang lugar na minsan lamang binanggit sa Kasulatan. Ito ay nasa rutang tinahak ni Joab noong kinukuha niya ang sensus na ipinag-utos ni David. (2Sa 24:1-6) Batay sa ibinigay na paglalarawan, waring ito ay nasa pinakadulong H ng Israel, yamang binanggit na sila'y "nagpatuloy hanggang sa Dan-jaan at lumibot hanggang sa Sidon." Ipinaaalaala ng pagkakabanggit sa Beer-sheba sa sumunod na talata (2Sa 24:7) ang karaniwang pananalitang "mula sa Beer-sheba

hanggang sa Dan," na ginamit ni David nang tagubilinan niya si Joab tungkol sa sensus. (1Cr 21:2) Dahil dito, ang Dan-jaan ay maaaring tumutukoy sa lunsod ng Dan o sa isang karatig-pook ng lunsod na iyon sa hilaga.—Ihambing ang Huk 18:28, 29, kung saan magkasama ring binanggit ang Dan at Sidon; tingnan din ang DAN Blg. 3.

DARA, DARDA. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Zera. (1Cr 2:4, 6) Bagaman mayroon siyang malaking karunungan, hindi pa rin iyon kapantay ng kay Solomon.—1Ha 4:31; tingnan ang MAHOL.

DARAS. Ito ang salin ng salitang Hebreo na *ma·ʽatsadh* (sa Ingles, *billhook*), tumutukoy sa isang kasangkapan na ginagamit noon bilang panghubog ng kahoy, at kahit ng bakal. (Jer 10:3; Isa 44:12) Ang salitang-ugat na itinuturing na pinaghanguan ng terminong Hebreong ito ay iniuugnay sa mga salita sa kaugnay na mga wika na nangangahulugang "gapasin," "putulin." Dahil dito, binibigyang-katuturan nina Koehler at Baumgartner ang *ma·ʽatsadh′* bilang "daras." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 550) Ang makabagong daras ay binubuo ng isang hawakan at ng isang talim na hugis-pangawit ang dulo. Gayunman, ipinapalagay ng iba na ang *ma·ʽatsadh′* ay tumutukoy sa isang uri ng palakol, yamang ganito ang kahulugan nito sa Hebreo nitong bandang huli, at iminumungkahi nila na maaaring tumutukoy ito sa isang *adz.*

Gintong darik

DARIK. Isang Persianong baryang ginto na tumitimbang nang 8.4 g (0.27 onsa t) at sa kasalukuyan ay nagkakahalaga ng $94.50. Ang harap na panig ng isang darik na ginamit sa loob ng dalawang siglo pasimula noong huling bahagi ng ikaanim na siglo B.C.E. ay may wangis ng isang hari na nakaluhod ang isang tuhod samantalang hawak ang isang sibat sa kanang kamay at isang busog sa kaliwa. Sa kabilang panig naman ay makikita ang biluhabang marka na itinatak sa barya nang timbrihan ito. Sa 1 Cronica 29:7, ang isa sa mga halaga ng kontribusyon para sa templo noong naghahari si David ay may yunit na darik, bagaman hindi kilala noong panahon ni David ang Persianong darik. Maliwanag na itinala ng manunulat ng Cronica ang orihinal na halaga gamit ang mga terminong pangkaraniwan at pamilyar sa kaniyang mga mambabasa.—Ezr 8:27.

DARIO. Sa ulat ng Bibliya, ang pangalang ito ay ginagamit upang tumukoy sa tatlong hari, ang isa ay Medo, ang dalawa ay Persiano. Ipinapalagay ng ilan na posibleng ang "Dario," partikular na sa kaso ni Dario na Medo, ay isang titulo o pangalan bilang hari sa halip na isang personal na pangalan.

1. Si Dario na Medo, na humalili sa kaharian ng Caldeong hari na si Belsasar pagkatapos na masakop ng mga hukbo ni Ciro na Persiano ang Babilonya, anupat noon ay mga 62 taóng gulang na si Dario. (Dan 5:30, 31) Ipinakikilala rin siya bilang "anak ni Ahasuero na mula sa binhi ng mga Medo."—Dan 9:1.

Sa pagganap sa tungkulin niya bilang administrador, si Dario ay nag-atas ng 120 satrapa upang maglingkod sa buong kaharian, at nag-atas din siya ng tatlong matataas na opisyal na mangangasiwa naman sa mga satrapa para sa mga kapakanan ng hari. Maaaring ang kaayusang ito ay pangunahin nang nauugnay sa pananalapi, sapagkat ang isa sa mga pangunahing tungkulin ng mga satrapa ay ang paglikom ng mga kita sa buwis at mga tributo para sa maharlikang kabang-yaman. (Ihambing ang Ezr 4:13.) Ang isang miyembro ng tatlong matataas na opisyal na inatasan ay si Daniel, na nang makita ni Dario na mas mahusay ito kaysa sa ibang mga opisyal at mga satrapa ay pinag-isipan niyang gawing punong ministro. Maliwanag na dahil sa inggit, at marahil ay dahil din sa hinanakit kay Daniel sapagkat tiyak na hindi sila makagawa ng katiwalian at pandaraya dahil tapat si Daniel, ang dalawa pang matataas na opisyal, kasabuwat ang mga satrapa, ay nagpakana ng isang legal na bitag. Pumaroon sila sa hari bilang isang pulutong at hiniling nila sa kaniya na lagdaan ang isang utos, na diumano'y sinang-ayunan ng buong kalipunan ng matataas na opisyal ng pamahalaan (ngunit hindi binanggit si Daniel). Ipinagbabawal nito ang 'pagsusumamo sa alinmang diyos o tao' maliban kay Dario sa loob ng 30 araw. Ipinapanukala nito na ang sinumang lalabag dito ay dapat ihagis sa yungib ng mga leon. Pinalitaw nila na layunin ng batas na iyon na itatag si Dario, na isang banyaga, sa kaniyang bagong posisyon bilang hari sa kaharian at na iyon ay isang

katunayan ng pagkamatapat at pagsuporta ng mga opisyal ng pamahalaan na nagpanukala nito.—Dan 6:1-3, 6-8.

Nilagdaan ni Dario ang batas at di-nagtagal ay napaharap siya sa resulta nito, na siyang nagbunyag sa kaniya ng lihim na layunin ng utos na ito. Dahil sa patuloy na pananalangin sa Diyos na Jehova, si Daniel, bilang ang unang lumabag sa utos (ihambing ang Gaw 5:29), ay inihagis sa yungib ng mga leon sa kabila ng taimtim na pagsisikap ni Dario na humanap ng paraan upang malusutan ang di-mababagong batas. Nagpahayag si Dario ng pagtitiwala sa kapangyarihan ng Diyos ni Daniel na iligtas ito at, pagkatapos ng isang gabing walang tulog at ng pag-aayuno, nagmamadali siyang nagtungo sa yungib ng mga leon at nagalak na makitang si Daniel ay buháy pa at walang pinsala. Pagkatapos nito, ipinag-utos ng hari na ihagis sa yungib ng mga leon ang mga nag-akusa kay Daniel at ang kani-kanilang pamilya bilang kagantihan sa kanila. Bukod diyan, nagpalabas siya ng isang proklamasyon sa buong kaharian na "sa lahat ng pinamumunuan ng aking kaharian, ang mga tao ay dapat na mangatal at matakot sa harap ng Diyos ni Daniel."—Dan 6:9-27.

Ipinakikita ng mga ulat ng kasaysayan na, mula pa noong sinaunang mga panahon, ang mga hari ng Mesopotamia ay itinuturing na mga diyos at sinasamba. Ipinapalagay ng maraming komentarista na ang pagbabawal sa 'pagsusumamo' na nakasaad sa utos ni Dario ay may kinalaman lamang sa mga pagsusumamo sa relihiyosong diwa, anupat hindi tumutukoy sa karaniwang mga kahilingan. Ang pagkakaroon ng "yungib ng mga leon" sa Babilonya ay kaayon ng patotoo ng sinaunang mga inskripsiyon na nagpapakita na ang mga tagapamahala sa Silangan ay kalimitang may alagang mababangis na hayop. Ang *Soncino Books of the Bible* (Daniel, Ezra and Nehemiah, p. 49) ay nagkomento tungkol dito: "Kinikilalang nakuha ng mga Persiano ang kaugalian ng mga haring Asiryano na mag-alaga ng mga hayop na ito sa kanilang soolohikal na mga hardin."—Inedit ni A. Cohen, London, 1951.

Pagkatapos ng kabanata 6 ng Daniel, binanggit na lamang si Dario may kinalaman sa mga pangyayari noong kaniyang "unang taon" ng pamamahala. Noong taóng iyon, "napag-unawa" ni Daniel na ang pagkatiwangwang ng Juda ay tatagal lamang nang 70 taon at tinanggap niya ang pagsisiwalat may kinalaman sa 70 makahulang sanlinggo at sa pagdating ng Mesiyas. (Dan 9:1, 2, 24-27) Isiniwalat din ng anghel na naghatid kay Daniel ng pangitaing naglalarawan sa paglalabanan ng "hari ng hilaga" at "hari ng timog" na noong unang taon ni Dario na Medo ay nagsilbi siyang anghel na tagapagpalakas at tanggulan. (Dan 11:1, 6) Karaniwan nang ipinapalagay ng mga komentarista na ang pinaglingkuran ng anghel ay si Dario, ngunit mas malamang na ang tinulungan niya ay si Miguel, na binanggit sa naunang talata (Dan 10:21) bilang nakikipaglaban kasama ng partikular na anghelikong mensaherong ito. Kaya mga anghel ang nagtulungan sa pakikipaglaban sa demonyong 'prinsipe ng Persia' na nagsikap na hadlangan ang katuparan ng mga layunin ni Jehova.—Dan 10:13, 14.

Ang Pagkakakilanlan ni Dario na Medo. Wala pang nasusumpungang pagtukoy kay "Dario na Medo" sa alinmang di-Biblikal na inskripsiyon, ni binabanggit man siya ng sinaunang sekular na mga istoryador na mas una kay Josephus (Judiong istoryador noong unang siglo C.E.). Dahil dito, ipinapalagay ng maraming kritiko na si Dario na Medo ay kathang-isip na tauhan lamang.

Sinasabi ng ilang iskolar na si Cambyses (II) ay ginawang "Hari ng Babilonya" ng kaniyang amang si Ciro di-nagtagal pagkatapos nitong masakop ang Babilonya. Bagaman maliwanag na naging kinatawan si Cambyses ng kaniyang ama taun-taon sa kapistahan ng "Bagong Taon" sa Babilonya, waring sa Sippar siya karaniwang tumatahan. Ipinakikita ng pagsasaliksik salig sa pag-aaral ng mga tekstong *cuneiform* na waring pinasimulan lamang gamitin ni Cambyses ang titulong "Hari ng Babilonya" noong Nisan 1 ng taóng 530 B.C.E., anupat ginawa siyang kasamang-tagapamahala ni Ciro, na noon ay naghahandang humayo sa kampanya militar na naging dahilan ng kaniyang kamatayan. Ang mga pagsisikap na ituring na iisang indibiduwal lamang si Dario at ang anak ni Ciro na si Cambyses II ay hindi kasuwato ng edad ni Dario na "mga animnapu't dalawang taóng gulang" noong panahong bumagsak ang Babilonya.—Dan 5:31.

Ang pangmalas naman na ang Dario ay isa pang pangalan ni Ciro mismo ay hindi kasuwato ng paglalarawan kay Dario bilang isang "Medo" at "mula sa binhi ng mga Medo," anupat ang huling pananalitang ito ay tumutukoy sa kaniyang ama, si Ahasuero, bilang Mediano. Si Ciro ay tuwirang tinawag na "Persiano," at bagaman maaaring Mediano ang kaniyang ina gaya ng inaangkin ng ilang istoryador, sinasabi sa Cyrus Cylinder na ang kaniyang ama ay si Cambyses I, na isang Persiano.—Dan 9:1; 6:28.

Ipinapalagay ng iba na si Dario ay isang diumano'y "tiyo" ni Ciro, na tinutukoy ng Griegong istoryador na si Xenophon bilang si "Cyaxares, anak ni Astyages." Iniuulat ni Xenophon na hinalinhan ni Cyaxares sa trono ang Medianong hari na si Astyages, ngunit nang maglaon ay ibinigay ni Cyaxares sa kaniyang pamangkin na si Ciro kapuwa ang kaniyang anak na babae at ang buong Media. (*Cyropaedia,* I, v, 2; VIII, v, 19) Gayunman, sina Herodotus at

Ctesias (mga Griegong istoryador na halos kapanahon ni Xenophon) ay kapuwa nagbigay ng mga ulat na salungat sa sinabi ni Xenophon, at iginigiit ni Herodotus na si Astyages ay namatay na walang anak. Ipinakikita ng Nabonidus Chronicle na nakamit ni Ciro ang pagkahari sa mga Medo nang mabihag niya si Astyages. Karagdagan pa, kung ipapalagay na si Dario ay si Cyaxares II, mangangahulugan ito na si Astyages ay tinatawag ding Ahasuero, yamang si Dario na Medo ay "anak ni Ahasuero." (Dan 9:1) Kaya ang pangmalas na ito ay kulang sa ebidensiya.

Sino ba talaga si Dario na Medo?

Hindi pa natatagalan, pinaboran ng ilang reperensiyang akda ang ideya na si Dario ay si Gubaru (karaniwang sinasabi na ang Gobryas na binanggit sa *Cyropaedia* ni Xenophon), na naging gobernador ng Babilonya pagkatapos na masakop ng Medo-Persia ang lunsod na iyon. Bilang sumaryo, ang ebidensiyang inihaharap nila ay gaya ng sumusunod:

Ang sinaunang tekstong *cuneiform* na tinatawag na Nabonidus Chronicle, sa salaysay nito tungkol sa pagbagsak ng Babilonya, ay nagsasabi na si *Ugbaru* na "gobernador ng Gutium at ang hukbo ni Ciro ay pumasok sa Babilonya nang walang pagbabaka." At pagkatapos ilahad na pumasok si Ciro sa lunsod pagkaraan ng 17 araw, sinasabi ng inskripsiyon na si *Gubaru,* "ang kaniyang gobernador, ay nagtalaga ng mga (katulong na) gobernador sa Babilonya." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 306; ihambing ang *Darius the Mede,* ni J. C. Whitcomb, 1959, p. 17.) Pansinin na hindi magkapareho ang mga pangalang *"Ugbaru"* at *"Gubaru."* Bagaman waring magkatulad ang mga ito, sa *cuneiform* na istilo ng pagsulat, ang marka para sa unang pantig ng pangalan ni Ugbaru ay ibang-iba kaysa roon sa Gubaru. Sinasabi ng Chronicle na si Ugbaru, ang gobernador ng Gutium, ay namatay mga ilang linggo pagkaraan ng pananakop. Ipinakikita naman ng ibang mga tekstong *cuneiform* na si Gubaru ay patuloy na nabuhay at naglingkod sa loob ng 14 na taon bilang gobernador hindi lamang ng lunsod ng Babilonya kundi pati ng buong rehiyon ng Babilonia gayundin ng "Rehiyon sa kabilang ibayo ng Ilog," na dito ay kasama ang Sirya, Fenicia, at Palestina hanggang sa hangganan ng Ehipto. Kaya si Gubaru ay tagapamahala ng isang rehiyon na sumasaklaw sa buong kahabaan ng Fertile Crescent, na halos siya ring nasasakupan ng Imperyo ng Babilonya. Matatandaan natin na si Dario na Medo ay binabanggit na "ginawang hari sa kaharian ng mga Caldeo" (Dan 5:31; 9:1), ngunit hindi bilang "hari ng Persia," na karaniwang tawag kay Haring Ciro. (Dan 10:1; Ezr 1:1, 2; 3:7; 4:3) Kaya ang rehiyon na pinamahalaan ni Gubaru ay waring yaon ding pinamahalaan ni Dario.

Yamang si Gubaru ay hindi tinawag na "Dario" sa alinmang teksto, sinasabi ng ilan na baka ang "Dario" ay kaniyang titulo o pangalan bilang hari. Sinabi ni W. F. Albright: "Sa palagay ko ay malamang na talagang naging hari si Gobryas [Gubaru], taglay ang pangalang 'Dario,' na marahil ay isang matandang titulo ng hari sa Iran, habang si Ciro ay nasa isang kampanya sa Silangan." (*Journal of Biblical Literature,* 1921, Tomo XL, p. 112, tlb. 19) Bilang sagot sa pagtutol na hindi kailanman tinukoy si Gubaru sa mga tapyas ng *cuneiform* bilang "hari," ikinakatuwiran niyaong mga nagsasabi na iisang indibiduwal si Gubaru at si Haring Dario na ang titulong hari ay hindi rin naman ikinapit kay Belsasar sa mga tapyas ng *cuneiform.* Gayunman, ang dokumentong *cuneiform* na tinatawag na "Verse Account of Nabonidus" ay tuwirang nagsasabi na "ipinagkatiwala [ni Nabonido] ang pagkahari" sa kaniyang anak.

May kinalaman dito, itinatawag-pansin ni Propesor Whitcomb na ayon sa Nabonidus Chronicle, si *Gubaru,* bilang gobernador ng distrito na itinalaga ni Ciro, ay "nag-atas ng . . . (mga gobernador ng distrito) sa Babilonya," katulad ng sinasabi sa Daniel 6: 1, 2 na "inatasan [ni Dario] sa kaharian ang isang daan at dalawampung satrapa." Kaya naman naniniwala si Whitcomb na si Gubaru, bilang isang gobernador ng mga gobernador, ay malamang na tinawag na hari niyaong mga nakabababa sa kaniya. (*Darius the Mede,* p. 31-33) At, nang tukuyin ang malawak na rehiyong pinamumunuan ni Gubaru (Gobryas), si A. T. Olmstead ay nagsabi: "Sa pagkalawak-lawak na kahabaan ng mabungang lupaing ito, si Gobryas [Gubaru] ay namahala bilang isang halos independiyenteng monarka."—*History of the Persian Empire,* 1948, p. 56.

Kasuwato ng mga nabanggit, ipinapalagay ng ilang iskolar na si Dario na Medo ay isang kinatawang pinuno na namahala sa kaharian ng mga Caldeo bilang isa na nakabababa kay Ciro, ang kataastaasang monarka ng Imperyo ng Persia. Ganito ang komento ni A. T. Olmstead: "Sa pakikitungo niya sa kaniyang mga sakop na Babilonyo, si Ciro ang 'hari ng Babilonya, hari ng mga lupain.' Kaya sa kaniyang paggigiit na ang sinaunang linya ng mga monarka ay nanatiling walang patid, kiniliti niya ang kanilang kapalaluan, kinuha niya ang kanilang pagkamatapat . . . Ngunit si Gobryas na satrapa ang kumakatawan sa maharlikang awtoridad pagkaalis ng hari." (*History of the Persian Empire,* p. 71) Ayon sa mga naniniwala na ang Dario ng Bibliya ay isa ngang bise-tagapamahala, ang mga kasulatan na

nagsasabing si Dario ay *'tumanggap* ng kaharian' at *"ginawang* hari sa kaharian ng mga Caldeo" ang nagpapatunay na siya ay talagang nakabababa sa isang monarka.—Dan 5:31; 9:1; ihambing ang 7:27, kung saan sinasabing *ibinigay* ng "Kadaki-dakilaan," ng Diyos na Jehova, sa "mga banal" ang Kaharian.

Bagaman sa maraming aspekto ay ipinahihiwatig ng taglay nating impormasyon may kaugnayan kay Gubaru na siya at si Dario ay iisa, at bagaman maaaring si Dario ay naging isang kinatawang pinuno sa ilalim ni Ciro, hindi pa rin tayo nakatitiyak sa gayong konklusyon. Hindi sinasabi sa atin ng mga rekord ng kasaysayan ang nasyonalidad ni Gubaru ni ng kaniyang mga magulang upang malaman natin kung siya ay isang "Medo" at "anak ni Ahasuero." Hindi ipinakikita ng mga ito kung mayroon siyang makaharing awtoridad upang makapagpalabas ng isang proklamasyon o utos na tulad ng inilarawan sa Daniel 6:6-9. Karagdagan pa, waring ipinahihiwatig ng rekord ng Bibliya na ang pamamahala ni Dario sa Babilonya ay hindi nagtagal at na pagkatapos nito ay hinawakan ni Ciro ang pagkahari sa Babilonya, bagaman posible na magkasabay silang namahala at na ang espesipikong binanggit lamang ni Daniel ay ang taon nang maging prominente si Dario sa Babilonya. (Dan 6:28; 9:1; 2Cr 36:20-23) Nagpatuloy si Gubaru sa kaniyang posisyon sa loob ng 14 na taon.

Kung bakit hindi matiyak kung sino siya batay sa kasaysayan. Sabihin pa, ang katotohanan ng ulat ng Bibliya ay hindi nakadepende sa patotoo ng mga sekular na impormasyon. Marami nang kaso kung saan ang mga indibiduwal o mga pangyayari na nakaulat sa Bibliya, na dati'y tinatanggihan ng mga kritiko bilang 'di-makasaysayan,' ay naipakita nang walang pag-aalinlangan noong bandang huli bilang makasaysayan, anupat dapat itong magsanggalang sa estudyante ng Salita ng Diyos laban sa pagbibigay ng labis na importansiya sa negatibong kritisismo. (Tingnan ang BELSASAR; SARGON.) Ang daan-daang libong tapyas ng *cuneiform* na nahukay sa Gitnang Silangan ay naghaharap pa rin ng isang di-kumpletong kasaysayan na may iba't ibang puwang at patlang. Kung tungkol sa iba pang mga mapagkukunan ng impormasyon, ang sinaunang sekular na mga istoryador, na ang mga kopya ng mga isinulat ay nakaligtas (bagaman kalimitan ay pira-piraso na lamang), ay kakaunti at ang karamihan sa kanila ay Griego, at malayo na sila sa mga pangyayari sa aklat ng Daniel nang isa, dalawa, o mas marami pang mga siglo.

Gayunman, ang isang mas kapani-paniwalang dahilan kung bakit walang impormasyon tungkol kay Dario sa mga rekord ng Babilonya ay inilalaan ng mismong aklat ng Daniel. Ipinakikita nito na inatasan ni Dario si Daniel sa isang mataas na posisyon sa pamahalaan, na labis na ikinainis ng iba pang matataas na opisyal. Nabigo ang kanilang pakana laban kay Daniel, at ipinapatay ni Dario ang mga nag-akusa kay Daniel at ang kani-kanilang pamilya, anupat malamang na naging dahilan ito ng pagkapoot kay Dario ng natirang mga opisyal. Walang pagsalang ang proklamasyon ni Dario na nag-uutos sa lahat ng nasa kaharian na 'matakot sa harap ng Diyos ni Daniel' ay nagdulot ng matinding pagkayamot at hinanakit sa gitna ng makapangyarihang klero ng Babilonya. Yamang ang mga eskriba ay tiyak na nasa ilalim ng pangangasiwa ng nabanggit na mga elemento, hindi kataka-taka kung nang bandang huli ay nabago ang mga rekord at naalis ang mga ebidensiya tungkol kay Dario. Ang gayong mga pagkilos ay talagang ginagawa noong mga panahong iyon.

Dahil dito, ang tambalang anyo ng pamamahalang Medo-Persiano na iniharap sa Bibliya ay dapat bigyan ng kaukulang importansiya. (Dan 5:28; 8:3, 4, 20) Bagaman napakaprominente ni Ciro at ng mga Persiano sa sekular na kasaysayan, ipinakikita ng ulat ng Bibliya na ang mga Medo at mga Persiano ay waring nanatiling magkatambal, at ang kanilang mga kautusan ay patuloy na tinukoy bilang yaong sa 'mga Medo at mga Persiano.' (Dan 6:8; Es 1:19) Malaking bahagi ang ginampanan ng mga Medo sa pagpapabagsak sa Babilonya. (Isa 13:17-19) Pansinin din na inihula ni Jeremias (51:11) na kabilang sa mga sasalakay sa Babilonya ang "mga hari [pangmaramihan] ng mga Medo." Malamang na isa si Dario sa mga haring iyon.

2. Si Dario Hystaspis, tinatawag ding Dariong Dakila o Dario I (Persiano). Kinikilala siya bilang isa sa mga namumukod-tanging tagapamahala ng Imperyo ng Persia. Inilarawan ni Dario ang kaniyang sarili bilang "anak ni Hystaspes, isang Achaemenido, isang Persiano, anak ng isang Persiano, isang Aryano, mula sa binhing Aryano." (*History of the Persian Empire,* p. 122, 123) Sa gayon ay inangkin niyang nagmula rin siya sa maharlikang angkan ng ninuno ni Cirong Dakila, bagaman naiiba ang sanga ng kaniyang pamilya kaysa roon kay Ciro.

Pagkamatay ni Cambyses II noong 522 B.C.E. habang pabalik siya mula sa Ehipto, ang kaniyang kapatid na si Bardiya (o posibleng ang isang Mago na nagngangalang Gaumata) ay lumuklok sa trono ng Persia nang sandaling panahon. Sa tulong ng anim pang maharlikang Persiano, pinatay ni Dario ang nakaluklok sa trono at kinuha iyon para sa kaniyang sarili. Ang bersiyon ni Dario tungkol dito ay nakasulat sa tatlong wika sa pagkalaki-laking inskripsiyon na ipinaukit niya sa matatarik na dalisdis sa Behistun, na nakaharap sa isang kapatagang dinaraanan

ng pangunahing ruta ng mga pulutong na naglalakbay mula Baghdad patungong Tehran. Ayon sa inskripsiyon, inagaw ni Gaumata ang trono, anupat nagpanggap bilang ang napatay na kapatid ni Cambyses. Tinatanggap ng karamihan sa makabagong mga iskolar ang ulat na ito (na nilakipan ng paulit-ulit na pagtiyak ni Dario na "ito ay totoo at hindi kasinungalingan") bilang malapit sa katotohanan, samantalang naniniwala naman ang iba na si Dario ay "ubod ng sinungaling" at na ipinakikita ng katibayan na siya talaga ang nang-agaw ng trono. Anuman ang nangyari, nang manungkulan si Dario sa pagkahari, napaharap siya sa isang imperyong naghihimagsik at ipinapalagay na ginugol niya ang sumunod na dalawang taon sa pagsugpo sa mga elemento ng insureksiyon sa buong kaharian. Ang Ehipto, na naghimagsik laban sa pamatok ng Persia, ay muling nilupig ni Dario noong mga 519-518 B.C.E. Pagkatapos nito, pinalawak niya ang mga hanggahan ng imperyo hanggang sa India sa S at sa Tracia at Macedonia sa K. Napabantog din siya sa kaniyang mahusay na muling pag-oorganisa sa kaayusan ng pangangasiwa sa buong imperyo, sa pagbuo ng kodigo ng batas para sa imperyo, tinawag na Ordinansa ng Mabubuting Tuntunin, at sa muling pagbubukas ng kanal na nagkokonekta sa Ilog Nilo ng Ehipto at sa Dagat na Pula.

Partikular nang binabanggit si Dario Hystaspis sa ulat ng Bibliya may kinalaman sa muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem. Inilatag ang pundasyon ng templo noong 536 B.C.E., ngunit ang muling pagtatayo nito ay ipinagbawal noong 522 B.C.E. at "nanatiling nakahinto hanggang sa ikalawang taon ng paghahari ni Dario" (520 B.C.E.). (Ezr 4:4, 5, 24) Noong taóng iyon, pinasigla ng mga propetang sina Hagai at Zacarias ang mga Judio upang muling simulan ang pagtatayo, at muling nagpatuloy ang gawain. (Ezr 5:1, 2; Hag 1:1, 14, 15; Zac 1:1) Nang makita ito ni Tatenai, ang gobernador na kumakatawan sa mga kapakanan ng imperyo sa rehiyon sa K ng Eufrates, at ng iba pang mga opisyal, sila ay nag-usisa at nagpadala ng liham sa Persianong si Haring Dario. Sa liham na iyon, ipinagbigay-alam nila sa hari ang tungkol sa ginagawang pagtatayo, binanggit nila ang pag-aangkin ng mga Judio na ang proyekto ay legal, at hiniling nila na siyasatin ang maharlikang mga artsibo upang tingnan kung may nakasulat na katibayan na magpapatunay sa gayong pag-aangkin. (Ezr 5:3-17) Ang deklarasyon ng mga Judio na nagpakita ng kaibahan ng mga pagkilos ng Caldeong si Nabucodonosor, bilang ang nagwasak ng templo, sa mga pagkilos ng Persianong si Ciro, bilang ang isa na nagpahintulot naman na muli itong itayo, ay dapat sanang nagkaroon ng angkop at kaayaayang epekto kay Dario yamang, noong mga unang taon ng kaniyang paghahari, kinailangan niyang supilin ang dalawang paghihimagsik ng mga rebelde na kapuwa gumamit ng pangalang Nabucodonosor (tinawag ng mga istoryador na Nabucodonosor III at Nabucodonosor IV), nag-angking mga anak ni Nabonido, at nagsikap na palayain ang Babilonya mula sa Imperyo ng Persia.

Nang isagawa ang opisyal na pagsasaliksik sa mga rekord ng mga artsibo sa Ecbatana, na sinaunang kabisera ng Media, ang dokumento ni Ciro ay natagpuan. Sa gayon ay nagpadala ng utos si Dario kay Gobernador Tatenai at sa iba pang mga opisyal na hindi nila dapat hadlangan ang paggawa sa templo at dapat din silang maglaan ng pondo para sa pagtatayo mula sa "maharlikang ingatang-yaman ng buwis sa kabilang ibayo ng Ilog," gayundin ng mga hayop at iba pang kinakailangang mga suplay para sa mga handog na ihahain. Ang sinumang lalabag sa utos ng hari ay ibabayubay sa tulos at ang kaniyang bahay ay "gagawing palikurang pambayan." —Ezr 6:1-12.

Dahil sa opisyal na tulong na ito at sa patuloy na pagpapasigla ng mga propeta (Zac 7:1; 8:1-9, 20-23), ang paggawa sa templo ay nagpatuloy at natapos "nang ikatlong araw ng buwang lunar ng Adar, samakatuwid ay noong ikaanim na taon ng paghahari ni Dario" (Ezr 6:13-15; noong Marso 6 ng 515 B.C.E.). Yamang ipinakikita ng mga inskripsiyon ni Dario na isa siyang debotong mananamba ni Ahura Mazda, maliwanag na ang kaniyang pagkilos, bagaman nagsilbi ukol sa layunin ng Diyos na Jehova at tiyak na may patnubay Niya, ay pangunahin nang isinagawa bilang pagkilala sa pagiging dinababago ng mga batas ng Medo-Persiano at kasuwato ng patakaran ng pagpaparaya na sinusunod ng pamahalaan ni Dario, anupat masusumpungan sa ilan sa kaniyang mga inskripsiyon ang katibayan ng gayong pagpaparaya.

Mga Kampanya sa Gresya Nang Dakong Huli. Sa pagtatapos ng siglo, ang iba't ibang Griegong lunsod sa Ionia ay naghimagsik laban sa pamumuno ng Persia, at bagaman nasugpo ang kanilang paghihimagsik, ipinasiya ni Dario na parusahan ang Atenas at Eretria dahil sa pagtulong nila sa mapaghimagsik na mga lunsod. Humantong ito sa pagsalakay ng mga Persiano sa Gresya, ngunit nagbunga ito ng pagkatalo ng mga hukbo ni Dario sa pagbabaka sa Marathon noong 490 B.C.E. Bagaman gumawa si Dario ng maingat na mga paghahanda para sa muling pagsalakay sa Gresya, hindi niya ito naisagawa bago siya mamatay noong 486 B.C.E. Hinalinhan siya ng kaniyang anak na si Jerjes.

3. Binabanggit sa Nehemias 12:22 na itinala ang Levitikong mga ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama "noong mga araw ni Eliasib, si Joiada at si Johanan at si Jadua . . . hanggang sa paghahari ni Dario na Persiano." Yamang si Eliasib ay mataas na

saserdote noong panahon ng pagbabalik ni Nehemias sa Jerusalem (Ne 3:1) at yamang noong panahon ng ikalawang pagdalaw ni Nehemias sa lunsod na iyon (kasunod ng ika-32 taon ni Artajerjes [443 B.C.E.]) ay may-asawa na ang isang anak ni Joiada (Ne 13:28), malamang na ang "Dario" na tinutukoy ay si Dario Ochus (tinawag ding Nothus), na namahala mula 423 hanggang 405 B.C.E.

Isang liham na nasumpungang kasama ng Elephantine Papyri, na tinatayang mula pa noong mga huling taon ng ikalimang siglo B.C.E., ang tumukoy kay "Johanan" bilang mataas na saserdote sa Jerusalem noong panahong iyon.

DARKON. Isang tao na may mga inapong kabilang sa "mga anak ng mga lingkod ni Solomon" na bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 55, 56; Ne 7:6, 7, 57, 58.

DATAN. Anak ni Eliab na mula sa tribo ni Ruben at kapatid nina Abiram at Nemuel. Sinuportahan nina Datan at Abiram ang Levitang si Kora sa paghihimagsik nito laban sa awtoridad nina Moises at Aaron anupat sa diwa ay kinontra ang mga pangako ni Jehova nang tukuyin nila ang Ehipto bilang ang "lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan." Dahil sa kanilang paghihimagsik, sina Datan at Abiram at gayundin ang kanilang mga sambahayan ay nalipol nang lamunin sila ng lupa. —Bil 16:1-35; 26:7-11; Deu 11:6; Aw 106:17; tingnan ang ABIRAM Blg. 1.

DATILES [sa Ingles, *date*]. Ang bunga ng palmang datiles (*Phoenix dactylifera*) na isang punong pangkaraniwan sa Palestina. Ang datiles ay biluhaba, malaman, matamis, at iisa ang buto.

Ang datiles ay pahapyaw lamang na binanggit sa ulat ng Bibliya. Halimbawa, inilarawan ng dalagang Shulamita ang maiitim na bungkos ng buhok ng kaniyang mangingibig na pastol bilang gaya ng "mga kumpol ng datiles" ("malago," *AS-Tg;* sa Heb., *tal·tal·lim′;* 'mga bungkos ng datiles,' *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1030). Inihalintulad naman ni Solomon ang tindig ng Shulamita sa isang puno ng palma at ang mga suso nito sa "mga kumpol ng datiles" ("mga buwig ng mga ubas," *AS-Tg*) at sa "mga buwig ng datiles" (sa Heb., *san·sin·nim′;* tingnan ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* p. 662).—Sol 5:11; 7:7, 8; tingnan ang PALMA, PUNO NG.

DATING KINAIN [sa Ingles, *cud*]. Ang pagkaing ibinalik mula sa sistema ng panunaw ng isang hayop para muling nguyain. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang mga hayop na ngumunguya ng dating kinain at may hati o biyak ang mga kuko ay itinuturing na malinis at maaaring kainin. Kasama sa mga hayop na "malinis" at ngumunguya ng dating kinain ay ang lalaking usa, gasela, maliit na usa, antilope, gamusa, baka (kapuwa ang inaalagaan at ang mailap), mga tupa, at mga kambing. Hindi kasali sa klasipikasyong ito ang kamelyo, kuneho sa batuhan, at ang kuneho o rabit. Bagaman ang mga ito'y ngumunguya ng dating kinain, walang hati ang kanilang mga kuko. (Lev 11:1-8, 26; Deu 14:4-8) Ayon sa ilang komentarista, kadalasa'y mas malinis ang mga kaugalian sa pagkain ng mga hayop na dimatutulis ang kuko at ngumunguya ng dating kinain, at mas natutunaw nang husto ang kanilang pagkain na makalawang ulit nilang nginuya. Kung nakakain man sila ng nakalalasong halaman, ang karamihan sa lason ay nawawalan ng bisa o naaalis ng masalimuot na kemistring sangkot sa mas matagal na proseso ng pagtunaw.

Ang proseso ng pagnguya ng dating kinain ay isa sa kamangha-manghang mga bagay ng paglalang. Ang karamihan sa mga hayop na ngumunguya ng dating kinain ay may tatlo o apat na kompartment sa kanilang tiyan at karaniwan nang may magkakatulad na siklo ng pagkain. Ang karamihan sa kanilang kinain na bahagyang nginuya ay dumaraan sa unang kompartment, at mula roon ay nagpupunta sa ikalawa, kung saan ito pinalalambot at nagiging bilug-bilog. Kapag ang hayop ay huminto sa panginginain at nagpahinga, ang mga kalamnan nito ay umuurong at puwersahang bumabalik sa bibig ang dating kinain para muling nguyain at mahaluan ng laway. Kapag ang pagkain ay nilulon sa ikalawang pagkakataon, dumaraan ito sa una at ikalawang kompartment patungo sa ikatlo, at tuluyan itong pumupunta sa ikaapat na kompartment para lubusang tunawin.

Bakit sinasabi ng Bibliya na ang kuneho ay ngumunguya ng dating kinain?

Matagal nang pinag-aalinlanganan ng ilang kritiko ng Bibliya ang sinabi ng Kasulatan na ang kuneho ay ngumunguya ng dating kinain nito. (Lev 11: 4, 6; Deu 14:7) Gayunman, hindi dapat gamiting batayan ang makabago at siyentipikong klasipikasyon ng pagnguya ng dating kinain para hatulan ang sinasabi ng Bibliya, yamang wala pang ganitong klasipikasyon noong panahon ni Moises. Maging noong ika-18 siglo, ang makatang Ingles na si William Cowper, na matagal na nagmasid sa kaniyang mga alagang kuneho, ay nagkomento na ang mga ito ay "maghapong ngumunguya ng kanilang dating kinain hanggang sa gabi." Si Linnaeus, bantog na naturalista ng siglo ring iyon, ay naniwala na ang mga rabit ay ngumunguya ng dating kinain.

Ngunit kinailangan pa ang higit na siyentipikong impormasyon. Noong 1882, natuklasan ng Pranses na si Morot na muling nginunguya ng mga rabit ang hanggang 90 porsiyento ng kanilang kinakain araw-araw. Tungkol sa kuneho, ganito ang sinabi ni Ivan T. Sanderson sa isang publikasyon kamakailan: "Isa sa pinakapambihira [na kaugalian], sa ating palagay, ay ang pagtunaw nila ng pagkain. Hindi ito natatangi sa mga *Leporid* [mga kuneho, mga rabit] at sa ngayo'y alam natin na ganito rin ang nangyayari sa maraming *Rodent.* Kung may makukuhang sariwa at luntiang pagkain, hindi yaong tuyot na pagkain kapag taglamig, mabilis itong nilalamon ng mga hayop at pagkatapos ay idinudumi sa kanilang mga lungga sa anyong bahagyang natunaw. Pagkaraan ng ilang panahon, muli itong kinakain, at ang prosesong ito ay maaari pang ulit-ulitin. Sa *Common Rabbit,* lumilitaw na tanging ang mga adultong hustong-gulang ang gumagawa nito."—*Living Mammals of the World,* 1955, p. 114.

Masusing inobserbahan ng ilang siyentipikong taga-Britanya ang mga kaugalian ng mga rabit na nasa ilalim ng maingat na pagsubaybay, at ang mga resultang nakuha nila ay inilathala sa *Proceedings of the Zoological Society of London,* 1940, Tomo 110, p. 159-163. Sa maikli, ganito muling nginunguya ng mga kuneho ang kanilang pagkain: Kung ang isang rabit ay mag-aagahan ng sariwang pagkain, daraan iyon sa tiyan patungo sa maliit na bituka, anupat iniiwan sa *cardia* (bukana ng tiyan) ang mga 40 o 50 gramo ng *pellet* na dati nang naroroon nang kumain ito ng sariwang pagkain. Mula sa maliit na bituka, ang kaniyang almusal ay pumapasok sa *caecum* o putol na dulo ng malaking bituka at nananatili roon nang ilang panahon. Sa maghapon, ang mga *pellet* ay bumababa, at pagdating sa mga bituka, ang mga protinang baktirya sa mga iyon ay tinutunaw. Kapag ang mga iyon ay nakarating sa malaking bituka, nilalampasan ng mga ito ang materyang nasa *caecum* at pumupunta sa kolon kung saan sinisipsip ang sobrang halumigmig upang mamuo ang pamilyar na duming inilalabas nang tuyo at bilug-bilog. Kapag tapos na ang yugtong ito ng siklo, ang materyang nakaimbak sa dulo ng *caecum* ay papasok naman sa kolon, ngunit sa halip na maalisan ng halumigmig, malambot-lambot pa ito pagdating sa labasan ng dumi. Ito'y nasa anyong *pellet* na ang bawat isa ay nababalutan ng matibay na *mucus* upang huwag magdikit-dikit. Pagkatapos idumi ang mga *pellet,* sa halip na pabayaan ang mga ito, ang rabit ay bumabaluktot at isinusubo ang mga ito at iniimbak ang mga ito sa *cardia* hanggang sa susunod na pagkain nito. Sa ganitong paraan, nakukumpleto ang natatanging siklo at ang kalakhang bahagi ng pagkain ay makalawang ulit nang dumaan sa lagusan ng panunaw.

Bilang komento sa mga natuklasang ito, si Dr. Waldo L. Schmitt, Punong Tagapangasiwa ng Departamento ng Soolohiya ng Smithsonian Institution, Washington, D.C., ay sumulat: "Waring walang dahilan upang pag-alinlanganan ang autentisidad ng mga ulat ng iba't ibang manggagawa na nagsasabing nakaugalian ng mga rabit na imbakin sa *caecum* ang pagkaing bahagyang natunaw at pagkatapos ay muli itong nguyain at makalawang ulit na dumaraan sa lagusan ng panunaw." Nagkomento rin siya na ito'y isang paliwanag kung bakit "napakalaki ng *caecum* ng mga rabit kung ihahambing sa karamihan ng ibang mga mamalya."—*Awake!,* Abril 22, 1951, p. 27, 28.

DAVID [malamang, Minamahal]. Sa *Bagong Sanlibutang Salin,* ang pangalang ito ay lumilitaw nang 1,079 na beses sa Hebreong Kasulatan, kabilang na ang 75 beses sa mga superskripsiyon ng 73 awit, at 59 na beses sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Sa lahat ng tauhan sa Hebreong Kasulatan na tinukoy ng mga Kristiyanong manunulat ng Bibliya, tanging sina Moises at Abraham lamang ang mas malimit nilang banggitin kaysa sa kaniya. Sa 1,138 dako kung saan lumilitaw ang pangalang David, ang tinutukoy ay iisang indibiduwal lamang, ang ikalawang hari ng Israel, o ang isa na kung minsan ay inilalarawan ni David: si "Jesu-Kristo, na anak ni David."—Mat 1:1.

Ang lalaking ito na pastol, manunugtog, makata, kawal, estadista, propeta, at hari ay lubhang namumukod-tangi sa Hebreong Kasulatan. Siya ay isang matapang na mandirigma na nagpakita ng pagbabata sa ilalim ng mahihirap na kalagayan, isang lider at kumandante na may tunay at di-natitinag na lakas ng loob, gayunma'y mapagpakumbaba anupat kinilala niya ang kaniyang mga pagkakamali at pinagsisihan ang kaniyang malulubhang pagkakasala. Gayundin, siya ay magiliw at mahabagin, maibigin sa katotohanan at katuwiran, at higit sa lahat, lubos na nagtitiwala sa kaniyang Diyos na si Jehova.

Si David, na isang inapo nina Boaz at Ruth, ay nagmula sa isang angkan na matatalunton kina Perez at Juda. (Ru 4:18-22; Mat 1:3-6) Ang bunsong ito sa walong anak na lalaki ni Jesse ay mayroon ding dalawang kapatid na babae na maaaring mga kapatid niya sa ina. (1Sa 16:10, 11; 17:12; 1Cr 2:16) Maliwanag na ang isa sa mga kapatid na lalaki ni David ay namatay na walang anak kung kaya inalis ito sa mas huling mga rekord ng talaangkanan. (1Cr 2:13-16) Hindi binanggit ang pangalan ng ina ni David. Sinasabi ng ilan na si Nahas ang kaniyang ina, ngunit mas malamang na si Nahas ay ama ng mga kapatid na babae ni David sa ina.—2Sa 17:25; tingnan ang NAHAS Blg. 2.

Ang Betlehem, na mga 9 na km (5.5 mi) sa TTK ng Jerusalem, ang sariling bayan ni David, ang bayang pinanirahan ng kaniyang mga ninunong sina Jesse, Obed, at Boaz, at kung minsan ay tinatawag itong "lunsod ni David." (Luc 2:4, 11; Ju 7:42) Ngunit pansinin na hindi ito ang binabanggit sa 2 Samuel 5:7 na "Lunsod ni David," na tumutukoy sa Sion sa Jerusalem.—2Sa 5:7.

Bilang Isang Kabataan. Una nating makikilala si David bilang pastol na nag-aalaga sa mga tupa ng kaniyang ama sa isang parang na malapit sa Betlehem, anupat maaalaala natin na pagkaraan ng mahigit isang milenyo, sa isang parang din malapit sa Betlehem, lubhang namangha ang mga pastol dahil sila ang pinili upang makarinig ng patalastas ng anghel ni Jehova hinggil sa kapanganakan ni Jesus. (Luc 2:8-14) Nang si Samuel ay isugo ng Diyos sa sambahayan ni Jesse upang pahiran ang isa sa mga anak nito bilang hari sa hinaharap, hindi niya pinili ang pitong nakatatandang kapatid ni David at sinabi niya, "Hindi pinili ni Jehova ang mga ito." Sa kahuli-hulihan ay ipinasundo si David sa parang. Makapigil-hininga ang tagpo nang dumating si David—"siya ay may mapulang kutis, isang kabataang lalaki na may magagandang mata at makisig ang anyo"—sapagkat hanggang sa pagkakataong iyon ay walang nakaaalam kung bakit pumaroon si Samuel. "Tumindig ka," ang utos ni Jehova kay Samuel, "pahiran mo siya, sapagkat siya na nga!" Ang isang ito ang tinutukoy ni Jehova nang sabihin niya, "Nasumpungan ko si David na anak ni Jesse, isang lalaking kalugud-lugod sa aking puso, na gagawa ng lahat ng bagay na ninanasa ko."—1Sa 16:1-13; 13:14; Gaw 13:22.

Ang mga taon na ginugol ni David bilang isang kabataang pastol ay nagkaroon ng malaking impluwensiya sa kaniyang buhay. Naihanda siya ng kaniyang buhay sa parang para sa pamumuhay bilang isang takas nang kailanganin niyang magtagô dahil sa poot ni Saul. Naging bihasa rin siya sa pagpapahilagpos ng mga bato, at nalinang niya ang pagbabata, lakas ng loob, at pagiging handa na sundan at sagipin ang mga tupang napahiwalay sa kawan, anupat hindi siya nag-atubiling pumatay ng oso o leon kung kinakailangan.—1Sa 17:34-36.

Ngunit sa kabila ng kaniyang kagitingan bilang mandirigma, maaalaala rin si David bilang isang bihasang manunugtog ng alpa at isang mangangatha ng awit, mga kakayahang marahil ay natamo niya sa maraming oras ng pagbabantay sa mga tupa. Nakilala rin si David sa paglikha ng mga bagong panugtog. (2Cr 7:6; 29:26, 27; Am 6:5) Dahil sa pag-ibig ni David kay Jehova, nakakatha siya ng mga liriko na mas matayog kaysa sa pangkaraniwang mga awit anupat ang mga iyon ay naging mga klasikal na obra maestra na nauukol sa pagsamba at pagpuri kay Jehova. Ipinakikita ng mga superskripsiyon ng di-kukulangin sa 73 awit na si David ang kumatha ng mga ito, at ang ibang mga awit naman ay kinikilala sa ibang bahagi ng Bibliya bilang isinulat ni David. (Ihambing ang Aw 2:1 sa Gaw 4:25; Aw 95:7, 8 sa Heb 4:7.) Malamang na ang ilan, gaya ng mga Awit 8, 19, 23, 29, ay nagpapabanaag ng mga karanasan ni David bilang pastol.

Ang lahat ng pagsasanay na ito habang nag-aalaga ng mga tupa ay naghanda kay David sa mas mahalagang gawain ng pagpapastol sa bayan ni Jehova, gaya nga ng nasusulat: "Pinili [ni Jehova] si David na kaniyang lingkod at kinuha niya siya mula sa mga kural ng kawan. Mula sa pagsunod sa mga tupang babaing nagpapasuso dinala niya siya upang maging pastol sa Jacob na kaniyang bayan at sa Israel na kaniyang mana." (Aw 78:70, 71; 2Sa 7:8) Gayunman, nang unang iwanan ni David ang mga tupa ng kaniyang ama, hindi pa niya hahalinhan noon ang nakaluklok na hari. Sa halip, naglingkod siya bilang manunugtog ng korte ayon sa rekomendasyon ng isang tagapayo ni Saul, na naglarawan kay David kapuwa bilang 'dalubhasa sa pagtugtog' at bilang "isang magiting at makapangyarihang lalaki at isang lalaking mandirigma at isang matalinong tagapagsalita at isang lalaking may makisig na anyo, at si Jehova ay sumasakaniya." (1Sa 16:18) Kaya si David ang naging manunugtog ng alpa ng nababagabag na si Saul, at kaniya ring tagapagdala ng baluti.—1Sa 16:19-23.

Nang maglaon, sa mga kadahilanang hindi binanggit, bumalik si David sa bahay ng kaniyang ama sa loob ng di-matiyak na yugto ng panahon. Nang magdala siya ng mga panustos sa kaniyang mga kapatid na nasa hukbo ni Saul, na nang panahong iyon ay pansamantalang tumigil sa pakikipaglaban sa mga Filisteo, nagalit siya nang makita niya at marinig na dinudusta ni Goliat si Jehova. "Sino ang di-tuling Filisteong ito upang tuyain niya ang mga hukbo ng Diyos na buháy?" ang tanong ni David. (1Sa 17:26) "Si Jehova," ang sabi pa niya, "na nagligtas sa akin mula sa pangalmot ng leon at mula sa pangalmot ng oso, siya ang magliligtas sa akin mula sa kamay ng Filisteong ito." (1Sa 17:37) Nang bigyan ng pahintulot, ang lalaking ito na pumatay ng leon at oso ay lumapit kay Goliat, na sinasabi: "Ako ay pumaparito sa iyo taglay ang pangalan ni Jehova ng mga hukbo, ang Diyos ng mga hukbo ng Israel, na iyong tinuya." Biglang ipinukol ni David ang isang bato gamit ang kaniyang panghilagpos at pinabagsak ang tagapagtanggol ng mga kaaway. Pagkatapos, sa pamamagitan ng sariling tabak ni Goliat, pinugutan ito ni David ng ulo, at bumalik siya sa kampo dala ang mga tropeo ng digmaan, ang ulo at tabak ng higanteng iyon.—1Sa 17:45-54; LARAWAN, Tomo 1, p. 745.

Kapansin-pansin na sa *Septuagint,* gaya ng makikita sa manuskritong Griego na Vatican 1209 ng ikaapat na siglo, ay wala ang 1 Samuel 17:55 hanggang sa salitang "Filisteo" sa 18:6a. Kaya naman minarkahan ng *Moffatt* ng doblihang mga braket ang lahat ng talatang ito maliban sa pinakahuli, anupat tinawag ang mga ito na "alinman sa editoryal na mga dagdag o mga interpolasyon." Gayunman, may mga katibayang sumusuporta sa bersiyon ng tekstong Masoretiko.—Tingnan ang SAMUEL, MGA AKLAT NG (Mga Seksiyon na Wala sa Griegong *Septuagint*).

Bilang Isang Takas. (MAPA, Tomo 1, p. 746) Dahil sa mabibilis na pangyayaring iyon, ang buhay ni David ay nagbago mula sa paninirahan sa ilang tungo sa pagiging isang taong kilalá sa buong Israel. Nang atasan siyang mamahala sa mga lalaking mandirigma, sinalubong si David ng sayaw at pagsasaya nang bumalik siya mula sa isang matagumpay na pakikipagbaka sa mga Filisteo, anupat ganito ang inaawit ng karamihan nang araw na iyon, "Si Saul ay nagpabagsak ng kaniyang libu-libo, at si David ay ng kaniyang sampu-sampung libo." (1Sa 18:5-7) "Minamahal ng buong Israel at Juda si David," at ang mismong anak ni Saul na si Jonatan ay nakipagtibay kay David ng isang panghabangbuhay na tipan ng pag-ibig sa isa't isa at pakikipagkaibigan, anupat maging ang anak ni Jonatan na si Mepiboset at ang kaniyang apo na si Mica ay tumanggap ng mga kapakinabangang dulot ng tipang iyon.—1Sa 18:1-4, 16; 20:1-42; 23:18; 2Sa 9:1-13.

Dahil sa pagiging popular ni David, kinainggitan siya ni Saul, na palaging "tumitingin kay David nang may paghihinala magmula nang araw na iyon." Makalawang ulit, samantalang tumutugtog si David gaya noong una, hinagisan siya ni Saul ng sibat upang tuhugin siya sa dingding, at sa dalawang pagkakataong iyon ay iniligtas siya ni Jehova. Bago nito, ipinangako ni Saul na ibibigay niya ang kaniyang anak na babae sa sinumang makapapatay kay Goliat, ngunit ngayon ay atubili na siyang ibigay ito kay David. Nang bandang huli ay sumang-ayon din si Saul na ipakasal kay David ang kaniyang ikalawang anak na babae, sa kundisyon na magdadala si David sa kaniya ng "isang daang dulong-balat ng mga Filisteo," isang di-makatuwirang kahilingan na iniisip ni Saul na magiging dahilan ng kamatayan ni David. Ngunit dinoble pa ng matapang na si David ang dote, dinala niya kay Saul ang 200 dulong-balat, at napangasawa niya si Mical. Kaya dalawa na sa mga anak ni Saul ang buong-pusong nakipagtipan kay David, na naging dahilan naman upang lalo siyang kapootan ni Saul. (1Sa 18:9-29) Nang muling tumugtog si David sa harap ni Saul, tinangka ng hari na tuhugin siya sa dingding sa ikatlong pagkakataon. Sa dilim ng gabi ay tumakas si David, anupat muli na lamang niyang nakita si Saul sa ilalim ng naiiba at totoong kakatwang mga kalagayan.—1Sa 19:10.

Noong sumunod na mga taon ay namuhay si David bilang isang takas, na palipat-lipat sa iba't ibang dako dahil walang-tigil siyang tinutugis ng isang mapagmatigas at balakyot na hari na determinadong pumatay sa kaniya. Unang nanganlong si David sa Rama na kinaroroonan ng propetang si Samuel (1Sa 19:18-24), ngunit nang hindi na ligtas na magtago roon ay nagtungo siya sa Filisteong lunsod ng Gat. Bago dumeretso sa Gat, dumaan siya sa Nob upang pumaroon sa mataas na saserdoteng si Ahimelec, na nagbigay sa kaniya ng tabak ni Goliat. (1Sa 21:1-9; 22:9-23; Mat 12:3, 4) Gayunman, nakatakas lamang siya sa Gat sa pamamagitan ng pagbabalatkayo niya ng kaniyang katinuan, habang gumagawa ng mga paekis na marka sa pintuangdaan gaya ng isang bata at pinatutulo ang laway niya sa kaniyang balbas. (1Sa 21:10-15) Ibinatay ni David sa karanasang ito ang nilalaman ng mga Awit 34 at 56. Pagkatapos ay nagtago siya sa yungib ng Adulam, kung saan pumaroon sa kaniya ang kaniyang pamilya at ang mga 400 lalaking sawing-palad at nagigipit. Maaaring ginugunita ng Awit 57 o 142, o ng dalawang ito, ang kaniyang pagtigil sa yungib na iyon. Nagpatuloy si David sa pagpapalipat-lipat —mula roon patungo sa Mizpe sa Moab at pagkatapos ay pabalik sa kagubatan ng Heret sa Juda. (1Sa 22:1-5) Noong naninirahan siya sa Keila, nabalitaan niya na si Saul ay naghahandang sumalakay, kung kaya siya at ang kaniyang mga tauhan, na noon ay mga 600 na ang bilang, ay lumisan patungo sa Ilang ng Zip. Patuloy siyang tinugis ni Saul sa iba't ibang dako, mula sa Ilang ng Zip sa Hores hanggang sa Ilang ng Maon. Mahuhuli na sana ni Saul noon si David ngunit may dumating na balita na lumusob ang mga Filisteo. Dahil dito, pansamantalang itinigil ni Saul ang paghabol anupat nakatakas si David patungo sa En-gedi. (1Sa 23:1-29) Ang magagandang Awit na pumupuri kay Jehova dahil sa paglalaan ng makahimalang pagliligtas (Aw 18, 59, 63, 70) ay nagmula sa mga karanasang katulad nito.

Sa En-gedi, pumasok si Saul sa isang yungib upang manabi. Si David, na nagtatago sa kaloob-loobang dako ng yungib, ay tahimik na lumapit at pinutol ang laylayan ng kasuutan ni Saul ngunit hindi niya ito pinatay, anupat sinabi na malayong mangyari na saktan niya ang hari, "sapagkat siya ang pinahiran ni Jehova."—1Sa 24:1-22.

Pagkamatay ni Samuel. Nang mamatay na si Samuel, si David, na nananatili pa ring isang tapon, ay nanahanan sa Ilang ng Paran. (Tingnan ang PARAN.) Siya at ang kaniyang mga tauhan ay nagpakita ng kabaitan kay Nabal, isang mayamang tao na may mga alagang hayop sa Carmel, sa dakong

T ng Hebron, subalit itinaboy lamang sila ng walang-utang-na-loob na taong ito. Dahil sa mabilis na pag-iisip ng asawa ni Nabal na si Abigail, hindi itinuloy ni David ang paglipol sa mga lalaki sa sambahayang iyon, ngunit si Nabal ay sinaktan ni Jehova at namatay. Pagkatapos nito, napangasawa ni David ang balo, kaya bukod pa kay Ahinoam na mula sa Jezreel, nagkaroon si David ng isa pang asawa, si Abigail na taga-Carmel; noon namang panahong wala si David, ibinigay ni Saul si Mical sa ibang lalaki.—1Sa 25:1-44; 27:3.

Sa ikalawang pagkakataon ay nanganlong si David sa Ilang ng Zip, at sinimulan na naman siyang tugisin ng hari. Itinulad ni David si Saul at ang 3,000 tauhan nito sa mga naghahanap ng "isang pulgas, gaya ng isang humahabol ng isang perdis sa mga bundok." Isang gabi ay tahimik na pumasok sina David at Abisai sa kampo ni Saul samantalang tulóg ang lahat ng naroroon at tinangay nila ang sibat at ang banga ng tubig nito. Gusto nang patayin ni Abisai si Saul, ngunit sa ikalawang pagkakataon ay hindi pinatay ni David si Saul, anupat sinabi niya na mula sa pangmalas ni Jehova, malayong mangyari na iunat niya ang kaniyang kamay laban sa pinahiran ng Diyos. (1Sa 26:1-25) Ito na ang huling pagkakataon na nakita ni David ang kaniyang kalaban.

Namayan si David sa Ziklag sa teritoryong Filisteo, kung saan malayo siya kay Saul sa loob ng 16 na buwan. Maraming makapangyarihang lalaki ang umalis sa mga hukbo ni Saul at sumama sa mga tapon na nasa Ziklag, anupat nakaya ni David na lusubin ang mga bayan ng mga kaaway ng Israel sa T, sa gayo'y pinatibay ang mga hangganan ng Juda at pinalakas ang kaniyang posisyon bilang hari sa hinaharap. (1Sa 27:1-12; 1Cr 12:1-7, 19-22) Nang pinaghahandaan ng mga Filisteo na salakayin ang mga hukbo ni Saul, inanyayahan ni Haring Akis si David na sumama sa kanila, palibhasa'y iniisip nito na si David ay naging "alingasaw sa kaniyang bayang Israel." Ngunit hindi sumang-ayon dito ang ibang mga panginoon ng alyansa dahil iniisip nilang isang panganib sa seguridad si David. (1Sa 29:1-11) Sa pagbabaka na nagtapos sa Bundok Gilboa, namatay si Saul at ang tatlo sa kaniyang mga anak, kasama si Jonatan.—1Sa 31:1-7.

Samantala, ninakawan at sinunog ng mga Amalekita ang Ziklag, anupat tinangay ang lahat ng mga babae at mga bata. Kaagad na tinugis ng mga hukbo ni David ang mga mandarambong, naabutan ang mga ito, at binawi ang kanilang mga asawa at mga anak at ang lahat ng mga pag-aari. (1Sa 30:1-31) Pagkaraan ng tatlong araw, dinala ng isang Amalekita ang diadema at pulseras ni Saul, anupat may-panlilinlang na ipinaghambog na siya ang pumatay sa sugatáng hari dahil umaasa siyang bibigyan siya ng gantimpala. Bagaman kasinungalingan lamang iyon, iniutos ni David na patayin ang Amalekita dahil sa pag-aangking siya ang "pumatay sa pinahiran ni Jehova."—2Sa 1:1-16; 1Sa 31:4, 5.

Bilang Hari. (MAPA, Tomo 1, p. 746) Labis na napighati si David sa masaklap na balitang patay na si Saul. Hindi niya ikinagalak ang pagkamatay ng kaniyang pangunahing kaaway kundi nabagabag pa nga siya dahil nabuwal ang pinahiran ni Jehova. Bilang panaghoy, kinatha ni David ang isang panambitan na pinamagatang "Ang Busog." Ibinulalas niya roon na ang kaniyang pinakamahigpit na kaaway at ang kaniyang pinakamatalik na kaibigan ay magkasamang nabuwal sa pagbabaka—"si Saul at si Jonatan, ang mga kaibig-ibig at ang mga kaiga-igaya noong sila ay nabubuhay, at sa kanilang kamatayan ay hindi sila nagkahiwalay."—2Sa 1:17-27.

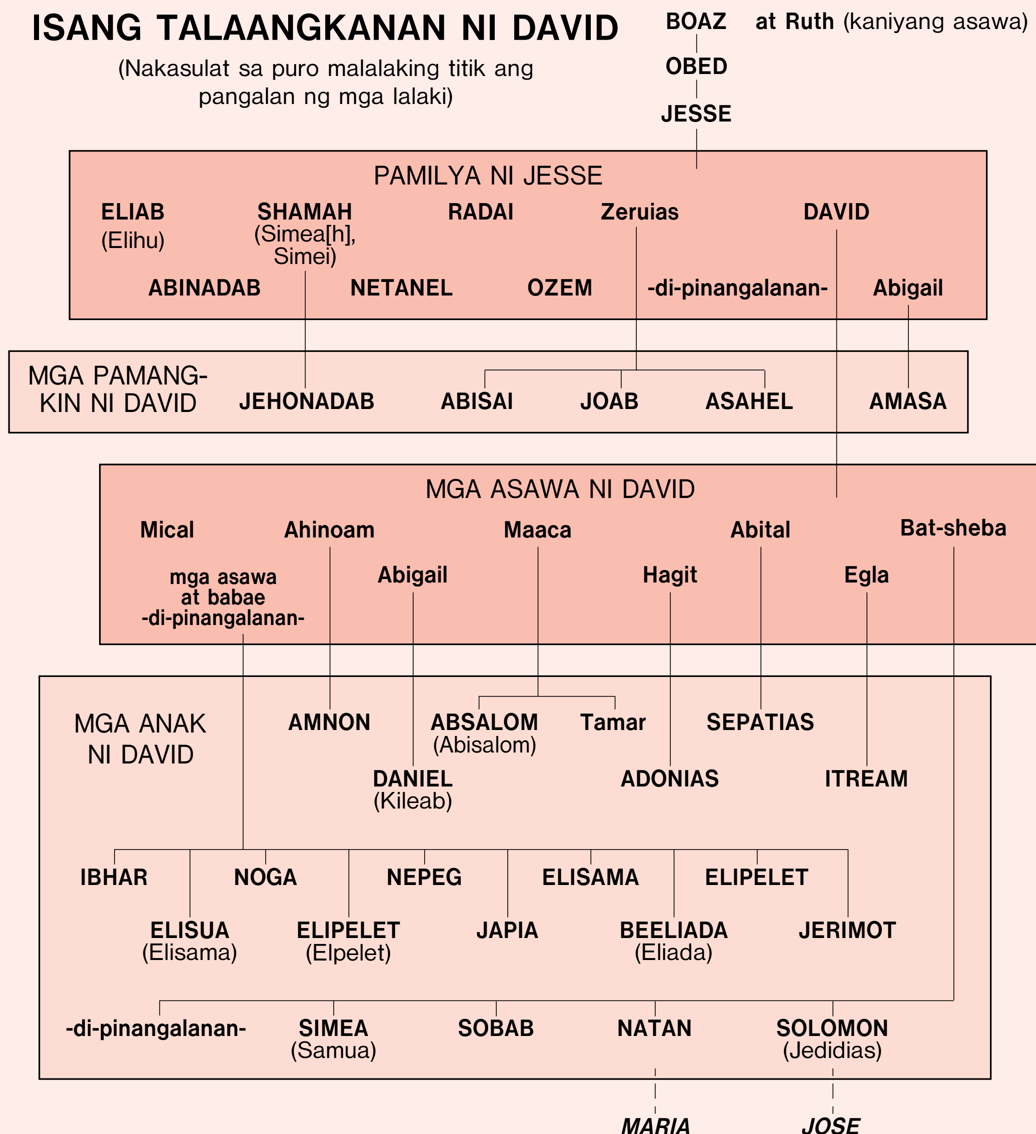
Pagkatapos nito, lumipat si David sa Hebron, kung saan siya pinahiran ng matatandang lalaki ng Juda bilang hari sa kanilang tribo noong 1077 B.C.E., nang siya ay 30 taóng gulang. Ang anak naman ni Saul na si Is-boset ang ginawang hari ng ibang mga tribo. Ngunit pagkaraan ng mga dalawang taon, si Is-boset ay pinaslang, anupat ang kaniyang ulo ay dinala kay David ng mga mamamaslang na umaasang tatanggap sila ng gantimpala, ngunit pinatay rin sila gaya niyaong nagpanggap na pumatay kay Saul. (2Sa 2:1-4, 8-10; 4:5-12) Bilang resulta ng pagkamatay ni Is-boset, sumama sa Juda ang mga tribo na hanggang noong panahong iyon ay sumusuporta sa anak ni Saul, at nang maglaon, isang hukbo na may bilang na 340,822 ang nagtipun-tipon at si David ay ginawa nilang hari ng buong Israel.—2Sa 5:1-3; 1Cr 11:1-3; 12:23-40.

Pamamahala sa Jerusalem. Pagkatapos na mamahala si David sa Hebron nang pito at kalahating taon, inilipat niya ang kaniyang kabisera, ayon sa tagubilin ni Jehova, sa nabihag na moog ng mga Jebusita, ang Jerusalem. Doon ay itinayo niya sa Sion ang Lunsod ni David at namahala siya nang 33 taon pa. (2Sa 5:4-10; 1Cr 11:4-9; 2Cr 6:6) Noong naninirahan si Haring David sa Hebron, nadagdagan pa ang kaniyang mga asawa, kinuha niyang muli si Mical, at nagkaroon siya ng maraming anak na lalaki at babae. (2Sa 3:2-5, 13-16; 1Cr 3:1-4) Pagkalipat niya sa Jerusalem, kumuha siya ng mas marami pang mga asawa at mga babae na nagsilang naman sa kaniya ng mas marami pang anak.—2Sa 5:13-16; 1Cr 3:5-9; 14:3-7.

Nang mabalitaan ng mga Filisteo na si David ay naging hari ng buong Israel, umahon sila upang ibagsak siya. Gaya ng dati (1Sa 23:2, 4, 10-12; 30:8), sumangguni si David kay Jehova kung dapat ba siyang umahon laban sa kanila. "Umahon ka," ang sagot sa kaniya, at pinasapitan ni Jehova ang kaa-

way ng isang napakatinding pagkawasak kung kaya tinawag ni David ang dakong iyon na Baal-perazim, na nangangahulugang "May-ari ng mga Paglansag." Nang muli silang makipagsagupaan, iniba ni Jehova ang estratehiya, at inutusan niya si David na lumigid at saktan ang mga Filisteo mula sa likuran. —2Sa 5:17-25; 1Cr 14:8-17.

Tinangka ni David na dalhin ang kaban ng tipan sa Jerusalem, ngunit nabigo ito nang hawakan ni Uzah ang kaban at pabagsakin siya dahil dito. (2Sa 6:2-10; 1Cr 13:1-14) Pagkaraan ng mga tatlong buwan, matapos ang maingat na mga paghahanda, kasama rito ang pagpapabanal sa mga saserdote at mga Levita at ang pagtiyak na ang Kaban ay nakapasan sa kanilang mga balikat sa halip na nakapatong sa isang karwahe gaya noong una, dinala ito sa Jerusalem. Habang nakadamit nang simple lamang, ipinakita ni David ang kaniyang kagalakan at

pananabik sa natatanging okasyong ito nang siya ay 'maglulukso at sumayaw sa harap ni Jehova.' Ngunit sinaway si David ng kaniyang asawang si Mical, na nagsabing kumilos siyang 'gaya ng isa sa mga taong walang-isip.' Dahil sa di-makatuwirang reklamong ito, si Mical ay 'hindi nagkaroon ng anak hanggang sa araw ng kaniyang kamatayan.'—2Sa 6:11-23; 1Cr 15:1-29.

Isinaayos din ni David na mapalawak ang pagsamba kay Jehova sa bagong lokasyon ng Kaban sa pamamagitan ng pag-aatas ng mga bantay ng pintuang-daan at mga manunugtog at pagtiyak na may "mga handog na sinusunog . . . nang palagian sa umaga at sa gabi." (1Cr 16:1-6, 37-43) Karagdagan pa, inisip ni David na magtayo ng isang templong yari sa sedro upang maging bahay ng Kaban, bilang kahalili ng tolda nito. Ngunit hindi pinahintulutan si David na itayo ang bahay, sapagkat ang sabi ng Diyos: "Pagkarami-raming dugo ang iyong ibinubo, at malalaking digmaan ang iyong ipinakipaglaban. Hindi ka magtatayo ng bahay para sa aking pangalan, sapagkat napakaraming dugo ang iyong ibinubo sa lupa sa harap ko." (1Cr 22:8; 28:3) Gayunman, nakipagtipan si Jehova sa kaniya anupat nangakong ang paghahari ay mananatili sa kaniyang pamilya nang walang hanggan, at may kaugnayan sa tipang ito, tiniyak ng Diyos na ang kaniyang anak na si Solomon, na ang pangalan ay mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan," ang siyang magtatayo ng templo.—2Sa 7:1-16, 25-29; 1Cr 17:1-27; 2Cr 6:7-9; Aw 89:3, 4, 35, 36.

Kaayon ng tipang ito ukol sa kaharian, pinahintulutan ni Jehova si David na palawakin ang teritoryo niya mula sa ilog ng Ehipto hanggang sa Eufrates, anupat pinatitibay ang kaniyang mga hanggahan, pinananatili ang pakikipagpayapaan sa hari ng Tiro, at nakikipagbaka at nanlulupig sa mga kalaban sa magkabi-kabila—mga Filisteo, mga Siryano, mga Moabita, mga Edomita, mga Amalekita, at mga Ammonita. (2Sa 8:1-14; 10:6-19; 1Ha 5:3; 1Cr 13:5; 14:1, 2; 18:1–20:8) Dahil sa bigay-Diyos na mga tagumpay na ito, si David ay naging isang napakamakapangyarihang tagapamahala. (1Cr 14:17) Gayunman, alam na alam ni David na nagkaroon siya ng gayong katayuan hindi dahil sa panlulupig o sa pagmamana kundi dahil sa tulong ni Jehova, na siyang naglagay sa kaniya sa trono ng makalarawang teokrasyang iyon.—1Cr 10:14; 29:10-13.

Nagdulot ng kapahamakan ang kaniyang mga pagkakasala. Noong isinasagawa ang patuluyang kampanya laban sa mga Ammonita, naganap ang isa sa pinakamalulungkot na pangyayari sa buhay ni David. Nagsimula ito nang mamasdan ng hari mula sa kaniyang bubong ang magandang si Batsheba na naliligo at magkaroon siya ng maling pagnanasa rito. (San 1:14, 15) Nang malaman ni David na ang asawa nitong si Uria ay nasa digmaan, iniutos niya na dalhin ang babae sa kaniyang palasyo, at doon ay sinipingan niya ito. Nang maglaon ay ipinasabi ng babae sa hari na siya'y nagdadalang-tao. Walang alinlangang dahil sa takot na si Bat-sheba ay ilantad sa madla at patayin dahil sa imoral na gawain, kaagad na nagsugo si David sa hukbo upang utusan si Uria na mag-ulat sa kaniya sa Jerusalem, anupat umaasang magpapalipas ng gabi si Uria kasama ng asawa nito. Ngunit kahit na nilasing ito ni David, hindi pa rin sinipingan ni Uria si Batsheba. Palibhasa'y gipit na gipit na, pinabalik ni David si Uria sa hukbo dala ang lihim na mga tagubilin sa kumandanteng si Joab na ilagay si Uria sa unahan ng labanan, kung saan tiyak na mapapatay ito. Nagtagumpay ang pakana. Namatay si Uria sa pagbabaka, ipinangilin ng kaniyang balo ang kaugaliang yugto ng pagdadalamhati, at pagkatapos ay kinuha ni David ang balo bilang asawa bago malaman ng taong-bayan ang pagdadalang-tao nito. —2Sa 11:1-27.

Ngunit nagmamasid si Jehova, at ibinunyag niya ang kasuklam-suklam na pangyayaring iyon. Kung pinahintulutan ni Jehova na mga taong hukom sa ilalim ng Kautusang Mosaiko ang humawak sa kaso nina David at Bat-sheba, pinatay na sana ang dalawang nagkasala, at sabihin pa, ang di-pa-naisisilang na supling na bunga ng kanilang pangangalunya ay mamamatay kasama ng kaniyang ina. (Deu 5:18; 22:22) Gayunman, si Jehova mismo ang humawak sa kasong ito at pinagpakitaan niya ng awa si David dahil sa tipan ukol sa Kaharian (2Sa 7:11-16), walang alinlangang dahil si David mismo ay nagpakita ng awa (1Sa 24:4-7; ihambing ang San 2:13) at dahil sa pagsisisi na nakita ng Diyos sa mga nagkasala. (Aw 51:1-4) Ngunit hindi nila naiwasan ang lahat ng kaparusahan. Sa pamamagitan ng propetang si Natan, ipinahayag ni Jehova: "Narito, magbabangon ako laban sa iyo ng kapahamakan mula sa iyong sariling sambahayan."—2Sa 12:1-12.

At nagkagayon nga. Di-kalaunan ay namatay ang anak sa pangangalunya na isinilang ni Bat-sheba, kahit pa nag-ayuno at nagdalamhati si David nang pitong araw noong ang bata ay may sakit. (2Sa 12:15-23) Pagkatapos ay ginahasa ng panganay na anak ni David na si Amnon ang kaniyang kapatid sa ama na si Tamar, at bilang resulta nito ay pinaslang si Amnon ng tunay na kapatid ni Tamar, na nagdulot naman ng pighati kay David. (2Sa 13:1-33) Nang maglaon, tinangka ni Absalom, ang ikatlo at minamahal na anak ni David, na agawin ang trono anupat lantaran din niyang hinamak at dinusta ang kaniyang ama sa pamamagitan ng pagsiping sa mga babae ni David. (2Sa 15:1–16:22) Umabot sa sukdu-

lan ang kahihiyang ito nang ibulusok ng digmaang sibil ang bansa sa isang tunggalian ng anak at ama, na nagwakas sa kamatayan ni Absalom, isang bagay na hindi kailanman hinangad ni David kung kaya lubha itong nakapighati sa kaniya. (2Sa 17:1–18:33) Noong tinutugis siya ni Absalom, kinatha ni David ang Awit 3, na doon ay sinabi niya, "Ang kaligtasan ay kay Jehova."—Aw 3:8.

Ngunit sa kabila ng lahat ng kaniyang mga pagkakamali at malulubhang pagkakasala, laging nagpapakita si David ng wastong kalagayan ng puso sa pamamagitan ng pagsisisi at paghingi ng kapatawaran ni Jehova. Pagkatapos ng kaniyang pagkakasala may kaugnayan kay Bat-sheba, isinulat ni David ang Awit 51, na nagsasabi, "Sa kamalian ay iniluwal ako . . . sa kasalanan ay ipinaglihi ako ng aking ina." (Aw 51:5) Noon namang udyukan siya ni Satanas na kumuha ng sensus ng mga lalaking kuwalipikado para sa mga hukbong militar, mapagpakumbabang ipinagtapat ni David ang kaniyang mga pagkakasala.—2Sa 24:1-17; 1Cr 21:1-17; 27:24; tingnan ang PAGPAPAREHISTRO, PAGREREHISTRO.

Pagbili sa lupang pagtatayuan ng templo. Nang huminto ang salot na dulot ng pagkakamali ng hari sa huling nabanggit na pangyayari, binili ni David ang giikan ni Ornan at, bilang hain kay Jehova, inihandog niya ang mga baka at ang karetang panggiik. Nang maglaon ay itinayo ni Solomon sa dakong ito ang maringal na templo. (2Sa 24:18-25; 1Cr 21:18-30; 2Cr 3:1) Laging nasa puso ni David ang pagtatayo ng templong iyon, at bagaman hindi siya pinahintulutang itayo iyon, pinayagan siyang bumuo ng isang malaking pangkat ng manggagawa upang magtabas ng mga bato at magtipon ng mga materyales kasama na rito ang 100,000 talento na ginto ($38,535,000,000) at 1,000,000 talento na pilak ($6,606,000,000), at tanso at bakal na walang takdang dami. (1Cr 22:2-16) Mula sa sarili niyang kayamanan ay nag-abuloy si David ng ginto ng Opir at dinalisay na pilak na nagkakahalaga ng mahigit sa $1,202,000,000. Inilaan din ni David ang mga arkitektural na plano, na tinanggap niya sa pamamagitan ng pagkasi, at inorganisa niya ang sampu-sampung libong Levita sa maraming pangkat ng paglilingkod, kasama ang isang malaking koro ng mga mang-aawit at manunugtog.—1Cr 23:1–29:19; 2Cr 8:14; 23:18; 29:25; Ezr 3:10.

Katapusan ng paghahari. Sa huling mga araw ng buhay ni David, ang 70-taóng gulang na hari, na hindi na makaalis noon sa higaan, ay patuloy pa ring umaani ng kapahamakan sa loob ng kaniyang pamilya. Lingid sa kaniyang kaalaman at walang pahintulot niya at, mas malubha pa, walang pagsang-ayon ni Jehova, tinangka ng kaniyang ikaapat na anak na si Adonias na gawing hari ang sarili nito. Nang makarating kay David ang balitang ito, agad siyang kumilos upang ang kaniyang anak na si Solomon, ang pinili ni Jehova, ay opisyal na maitalaga bilang hari at maiupo sa trono. (1Ha 1:5-48; 1Cr 28:5; 29:20-25; 2Cr 1:8) Pagkatapos ay pinayuhan ni David si Solomon na lumakad sa mga daan ni Jehova, tuparin ang Kaniyang mga batas at mga utos, kumilos nang may kapantasan sa lahat ng bagay, at kung magkagayon ay mapapabuti siya.—1Ha 2:1-9.

Pagkaraan ng 40-taóng paghahari, si David ay namatay at inilibing sa Lunsod ni David, matapos patunayan na karapat-dapat siyang mapabilang sa talaan ni Pablo ng mga saksi na may namumukodtanging pananampalataya. (1Ha 2:10, 11; 1Cr 29:26-30; Gaw 13:36; Heb 11:32) Nang sipiin ni Jesus ang Awit 110, sinabi niya na isinulat iyon ni David "sa ilalim ng pagkasi." (Mat 22:43, 44; Mar 12:36) Sa maraming talata ng Bibliya, kinilala ng mga apostol at ng iba pang mga manunulat na si David ay isang kinasihang propeta ng Diyos.—Ihambing ang Aw 16:8 sa Gaw 2:25; Aw 32:1, 2 sa Ro 4:6-8; Aw 41:9 sa Ju 13:18; Aw 69:22, 23 sa Ro 11:9, 10; Aw 69:25 at 109:8 sa Gaw 1:16, 20.

Makalarawan. Madalas banggitin ng mga propeta si David at ang kaniyang maharlikang sambahayan, kung minsan ay may kaugnayan sa huling mga hari ng Israel na umupo sa "trono ni David" (Jer 13:13; 22:2, 30; 29:16; 36:30) at kung minsan ay sa mga pananalitang makahula. (Jer 17:25; 22:4; Am 9:11; Zac 12:7-12) Itinutuon ng ilang Mesiyanikong hula ang pansin sa tipan ni Jehova kay David ukol sa kaharian. Halimbawa, sinabi ni Isaias na ang isa na tatawaging "Kamangha-manghang Tagapayo, Makapangyarihang Diyos, Walang-hanggang Ama, Prinsipe ng Kapayapaan" ay matibay na itatatag sa "trono ni David" hanggang sa panahong walang takda. (Isa 9:6, 7; ihambing din ang 16:5.) Inihalintulad ni Jeremias ang Mesiyas sa "isang sibol na matuwid" na 'ibabangon ni Jehova para kay David.' (Jer 23:5, 6; 33:15-17) Sa pamamagitan ni Ezekiel, tinukoy ni Jehova ang Mesiyanikong Pastol bilang ang 'aking lingkod na si David.'—Eze 34:23, 24; 37:24, 25.

Nang ipatalastas ng anghel kay Maria na magsisilang ito ng isang anak na lalaki na tatawaging Jesus, sinabi niya na "ibibigay sa kaniya ng Diyos na Jehova ang trono ni David na kaniyang ama." (Luc 1:32) Si "Jesu-Kristo, na anak ni David," ay kapuwa ang legal at ang likas na tagapagmana ng trono ni David. (Mat 1:1, 17; Luc 3:23-31) Sinabi ni Pablo na si Jesus ang supling ni David ayon sa laman. (Ro 1:3; 2Ti 2:8) Kinilala rin si Jesus ng karaniwang mga tao bilang ang "Anak ni David." (Mat 9:27; 12:23; 15:22; 21:9, 15; Mar 10:47, 48; Luc 18:38, 39) Mahalagang

matiyak ito, sapagkat, gaya ng inamin ng mga Pariseo, ang Mesiyas ay anak ni David. (Mat 22:42) Mismong ang binuhay-muling si Jesus ay nagpatotoo rin sa bagay na ito, na sinasabi: "Ako, si Jesus, . . . ang ugat at ang supling ni David."—Apo 22:16; gayundin sa Apo 3:7; 5:5.

DAVID, LUNSOD NI. Ang pangalang ibinigay sa "moog ng Sion" matapos itong mabihag mula sa mga Jebusita. (2Sa 5:6-9) Ipinapalagay na ang seksiyong ito ay ang tagaytay na patungong T mula sa Bundok Moria. Sa gayon, ito ay nasa T ng lokasyon ng templong itinayo ni Solomon nang dakong huli. Sa ngayon ay isa itong makitid na talampas sa timog na mas mababa kaysa sa Bundok Moria. Ang lugar na ito ay nagsilbing isang malawak na tibagan ng bato, lalo na noong panahong namamahala si Emperador Hadrian at itinatayo ang Romanong lunsod ng Aelia Capitolina noong mga 135 C.E. Kaya lumilitaw na noong sinaunang panahon, halos kasintaas ito ng Bundok Moria, bagaman mas mababa pa rin ito sa kinatatayuan ng templo. —MGA LARAWAN, Tomo 1, p. 747, at Tomo 2, p. 947.

Ang lugar na ito ay angkop na angkop na gawing isang "moog," yamang protektado ito ng malalalim na libis sa tatlong panig, anupat nasa K ang Libis ng Tyropoeon at nasa S ang Libis ng Kidron, na karugtong naman ng Libis ng Hinom sa timugang dulo ng tagaytay. (1Cr 11:7) Kailangan lamang ng lunsod ang mahigpit na proteksiyon sa H panig, at doon ay lalo pang papakipot ang tagaytay kung kaya napakahirap sumalakay sa panig na iyon. Hindi pa tiyakang natutukoy kung saan ang hilagaang hangganan ng "Lunsod ni David" na ito, bagaman ipinapalagay ng ilang iskolar na iyon ay ang nabanggit na makitid na bahagi nito. Sa paglipas ng mga siglo, ang mga libis ay tumaas dahil sa maraming guho, anupat hindi na gaanong kapansin-pansin ang estratehikong lokasyon at bentaha ng lugar na ito. Ang sinaunang Lunsod ni David ay tinatayang may kabuuang lawak na 4 hanggang 6 na ektarya (10 hanggang 15 akre).

Sa Libis ng Kidron, malapit sa paanan ng silanganing panig ng tagaytay na kinatatayuan ng moog, ay may isang bukal na tinatawag na Gihon. (1Ha 1:33) Ipinakikita ng arkeolohikal na mga paghuhukay na noong sinaunang panahon, inuka sa batuhan doon ang isang paagusan ng tubig na konektado sa isang daanan sa loob ng lunsod, anupat posibleng kumuha ng tubig mula sa bukal nang hindi lumalabas ng lunsod. Sinasabi ng ilan na ang moog ay napasok at nabihag ni Joab at ng kaniyang mga tauhan sa pamamagitan ng pag-akyat sa daanang ito. —2Sa 5:8; 1Cr 11:5, 6.

Ang lugar na ito ay tinawag na "Lunsod ni David" nang ito ang maging maharlikang tirahan ni David, pagkatapos niyang mamahala nang pito at kalahating taon mula sa Hebron. Dito itinayo ang 'bahay ni David na yari sa mga sedro,' sa tulong ni Hiram ng Tiro. (2Sa 5:5, 9, 11; 7:2) Iniutos ni David na iahon ang kaban ng tipan mula sa bahay ni Obed-edom patungo sa Lunsod ni David, anupat nakita ng kaniyang asawang si Mical ang dumarating na prusisyon mula sa isang bintana ng bahay ni David. (2Sa 6:10-16; 1Cr 15:1, 29) Nang mamatay ang hari, inilibing siya sa lunsod na ito, isang kaugalian na sinunod ng maraming iba pang monarka sa linya ni David.—1Ha 2:10.

Mula sa Paghahari ni Solomon at Patuloy. Inilipat ni Solomon ang Kaban sa bagong-tayong templo na nasa mas malawak na talampas sa dakong H ng Lunsod ni David. Ipinakikita ng pananalitang 'iniahon nila ang kaban mula sa Lunsod ni David' na ang templo ay nasa mas mataas na lugar, anupat ang Bundok Moria ay mas mataas kaysa sa timugang tagaytay. (1Ha 8:1) Nang mapangasawa ni Solomon ang anak ni Paraon, inilagay niya ito sa Lunsod ni David. (1Ha 3:1) Ngunit nang maipagpatayo na niya ito ng isang bagong bahay na mas malapit sa lugar ng templo, inalis niya ito sa Lunsod ni David dahil itinuturing iyon na banal, yamang ang Kaban ay dating naroroon. (1Ha 9:24; 2Cr 8:11) May iba pang mga itinayo si Solomon sa Lunsod ni David, at nagsagawa si Hezekias ng mga pagkukumpuni roon bilang paghahanda sa pagsalakay ng Asiryanong si Senakerib. (1Ha 11:27; 2Cr 32:5) Inilihis din ni Hezekias ang tubig ng bukal ng Gihon, anupat pinadaloy niya iyon sa K panig ng Lunsod ni David, maliwanag na sa pamamagitan ng paagusang inuka sa batuhan sa ilalim ng lupa, na natuklasang nagkokonekta sa bukal na iyon at sa Tipunang-tubig ng Siloam sa TK dalisdis ng tagaytay. (2Cr 32:30) Ang kaniyang anak at kahalili, si Manases, ay nagtayo ng isang panlabas na pader sa kahabaan ng silanganing dalisdis na nakaharap sa Libis ng Kidron. —2Cr 33:14.

Mula sa nabanggit na mga teksto, maliwanag na bagaman lumawak pa ang Jerusalem sa paglipas ng panahon, ang Lunsod ni David ay nanatiling isang hiwalay na purok. Totoo pa rin ito kahit noong nakabalik na ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, anupat ang ilang bahagi ng lunsod ay binabanggit may kaugnayan sa mga tauhang nagkukumpuni sa mga pader ng lunsod. (Ne 3:15, 16) Lumilitaw na ang "Hagdanan ng Lunsod ni David" ay pababa mula sa dulong timog ng lunsod. (Ne 12:37) Isiniwalat ng mga paghuhukay rito ang ilang bahagi ng hagdanang iyon, at sa dakong ito ay mayroon pa ring mga baytang na pababa mula sa burol.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang terminong "lunsod ni David" ay tumutukoy sa Betlehem,

ang lugar kung saan isinilang si David at si Jesus. —Luc 2:4, 11; Ju 7:42; tingnan ang JERUSALEM.

DAWAG [sa Heb., *dar·dar′;* sa Gr. *tri′bo·los;* sa Ingles, *thistle*]. Alinman sa sari-saring mga halaman na ang mga dahon ay nakatutusok at di-pantay-pantay ang gilid, matitigas ang tangkay, at tinutubuan ng bilog o tulad-silindrong mga ulo na inuusbungan naman ng malalambot at malasutlang purpura, dilaw, o puting bulaklak. Kinailangan ni Adan, at nang maglaon ay ng kaniyang mga inapo, na makipagpunyagi sa mapanligalig na mga dawag nang binubungkal nila ang isinumpang lupa. (Gen 3:17, 18) Yamang ang mga binhi ng mga ito ay ikinakalat ng hangin, madaling tumubo ang mga dawag sa mga lugar na napabayaan at tiwangwang. (Tingnan ang Os 10:8.) Tinukoy ni Jesu-Kristo ang mga dawag nang ilarawan niya na ang mga tao, gaya ng mga halaman, ay makikilala sa kanilang mga bunga. (Mat 7:16) Sa Palestina, karaniwang makakakita ng maraming *star thistle* na tinatangay ng mga hangin ng taglagas at gumugulong nang kumpul-kumpol, isang larawan na marahil ay tinutukoy sa Awit 83:13 at Isaias 17:13.

DAYAMI. Ang mga natuyong tangkay ng mga butil na gaya ng trigo at sebada; sa Bibliya, partikular itong tumutukoy sa tangkay ng butil na naiiwan ng paggigiik. Noong sinauna, ang dayami, ito lamang o inihahalo sa iba pang pakain, ay ginagamit bilang kumpay para sa mga alagang hayop. (Gen 24:25, 32; Huk 19:19; 1Ha 4:28; Isa 11:7; 65:25) Ginagamit din noon ang dayami sa paggawa ng mga laryo. (Exo 5:7-18; tingnan ang LARYO.) Lumilitaw ito sa makatalinghagang mga tagpo anupat tumutukoy sa pagkapuksa ng balakyot (Job 21:18) at sa pagkasupil at pagkakababa ng Moab. (Isa 25:10-12) Sa paglalarawan sa makapangyarihang Leviatan, binabanggit na ang bakal ay itinuturing nitong gaya lamang ng dayami.—Job 41:1, 27.

DAYUHAN. Tingnan ang BANYAGA; NANINIRAHANG DAYUHAN.

DEBIR [Kaloob-looban; Pinakalikod].

1. Ang hari ng Eglon, na isa sa apat na maliliit na kaharian na nakipag-alyansa sa hari ng Jerusalem upang salakayin ang lunsod ng Gibeon dahil nakipagpayapaan ito kay Josue. (Jos 10:1-5) Ang pagsuko ng Gibeon kay Josue ay naging sanhi ng pagkatakot, yamang malamang na pinahina nito ang anumang pagkakaisa laban sa Israel (Jos 9:1, 2) at, kasabay nito, lumilitaw na mas madaling nakapagparoo't parito si Josue sa hilaga at timugang mga bahagi ng Lupang Pangako, na nakatulong upang unti-unting masakop ang lupain. Nang salakayin ng mga kalaban ang Gibeon, sinaklolohan ito ng hukbo ni Josue, at sa tulong ng mga himala, nagapi niya ang hukbong militar ng mga Canaanita, anupat si Debir at ang iba pang mga hari ay napilitang manganlong sa isang yungib. Doon sila ikinulong hanggang nang ilabas sila at patayin.—Jos 10:6-27.

2. Isang maharlikang Canaanitang lunsod (Jos 10:38, 39), tinatawag ding Kiriat-seper at Kiriat-sana. (Jos 15:15, 49; Huk 1:11) Ito ay nasa teritoryong mana ng Juda ngunit naging isang Levitikong lunsod ng mga Kohatita.—Jos 21:9, 15; 1Cr 6:54, 58.

Lumilitaw na may dalawang ulat ng unang pagbihag ng Israel sa Debir bilang bahagi ng mga operasyong militar ni Josue. Sinasabi lamang ng unang ulat na ang populasyon ng Debir ay nilipol. (Jos 10:38, 39) Ang ikalawa, na nasa Josue 11:21-23, ay malamang na pag-uulit lamang sa pagbihag ding iyon (yamang binabanggit ng talata 18 na "maraming araw na nakipagdigma si Josue sa lahat ng mga haring ito"), samantalang ibinibigay ang karagdagang impormasyon na "nilipol [ni Josue] ang mga Anakim . . . mula sa Debir" at sa iba pang mga lunsod. Maaaring idinagdag ang impormasyong ito upang ipakita na maging ang matatangkad na Anakim, na naghasik ng matinding takot sa puso ng mga tiktik ng Israel mahigit 40 taon na ang nakararaan (Bil 13:28, 31-33; Deu 9:2), ay natalo ng mga Israelita.

Gayunpaman, lumilitaw na muling nanirahan ang mga Anakim sa lunsod ng Debir, marahil ay nakapasok sila mula sa baybayin ng Filistia (Jos 11:22) habang ang Israel ay pansamantalang nagkakampo sa Gilgal o nakikipagdigma sa H. (Jos 10:43–11:15) Bagaman nasupil sa unang mga kampanya ni Josue ang nagkakaisang pakikipaglaban ng mga hukbo ng kaaway sa lupain ng Canaan, anupat mabilis na nabuwag ang lahat ng malalaking moog, lumilitaw na dahil sa ganitong uri ng pakikipagdigma, ang Israel ay hindi nakapagtayo ng mga garison upang makontrol nila ang mga lugar ng lahat ng lunsod na winasak. Dahil dito, nagsagawa si Otniel ng ikalawang pagbihag o lubusang paglupig sa Debir, anupat dahil sa malaking bahaging ginampanan niya sa pananakop sa lunsod ay ibinigay sa kaniya si Acsa, ang anak ng beteranong mandirigma na si Caleb, bilang asawa.—Jos 15:13-19; Huk 1:11-15.

Hindi matiyak kung kailan mismo sa kasaysayan ng Israel naganap ang ikalawang pagbihag na ito. Ang aklat ng Mga Hukom ay nagsisimula sa pananalitang *"pagkamatay* ni Josue," at ang ulat ng pagkuha ni Caleb sa Debir ay kasunod nito. (Huk 1:11-15) Sinasabi ng ilan na dahil dito, lumilitaw na nasakop ng Juda ang Debir noong panahong patay na si Josue at na ang katulad na ulat sa Josue 15:13-19 ay idinagdag nang dakong huli sa aklat na

nagtataglay ng pangalan ni Josue. Gayunman, itinuturing ng iba na ang Hukom 1:1 ay isang pormal na introduksiyon lamang upang maiugnay ito sa aklat ng Josue, anupat ipinangangatuwiran na malayong maghintay pa si Caleb ng maraming taon hanggang sa mamatay si Josue bago niya palayasin ang mga Anakim mula sa pag-aaring ipinangako sa kaniya. Dahil dito, ipinapalagay nila na ang ulat sa Mga Hukom ay isang pag-uulit niyaong nasa Josue.

Iba't iba ang opinyon ng mga iskolar ng Bibliya may kinalaman sa lokasyon ng Debir sa bulubunduking pook ng Juda. Ipinapalagay noon na ito ay ang Tell Beit Mirsim, mga 20 km (12 mi) sa KTK ng Hebron. Gayunman, ipinapalagay na ngayon na ito ay ang Khirbet Rabud, mga 13 km (8 mi) sa TK ng Hebron.

Ang sinaunang pangalan ng Debir, na Kiriat-seper (Jos 15:15; Huk 1:11), ay nangangahulugang "Bayan ng Aklat." Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na ang Debir ang sentro ng relihiyoso at legal na kaalaman ng mga Canaanita at na doon iniingatan noon ang mga pampublikong rehistro.

3. Isang lugar "sa mababang kapatagan ng Acor" na lumitaw sa talaan ng mga hangganan ng Juda. (Jos 15:7) Bagaman sa ngayon ay hindi alam ang eksaktong lokasyon ng Debir, naniniwala ang ilang heograpo na ang pangalan nito ay napanatili sa Thogheret ed-Debr, na nasa TK ng Jerico, at sa Wadi Debr, na mas malapit sa ipinapalagay na lokasyon ng Libis ng Acor.

4. Isang lokasyon sa hangganan ng Gad na nasa Gilead. (Jos 13:26) Itinuturing ng karamihan na ang Debir na ito ay ang Lo-debar, kung saan naninirahan si Makir (na naging mapagpatuloy kay Mepiboset at gayundin kay David). (2Sa 9:4-6; 17:27-29) Ipinapalagay ng ilan na ang Debir sa Gad ay ang Umm ed-Dabar, 16 na km (10 mi) sa T ng Dagat ng Galilea.

DEBORA [Bubuyog].

1. Yaya ni Rebeka. Sumama si Debora kay Rebeka nang iwan nito ang sambahayan ng kaniyang amang si Betuel upang lumipat sa Palestina para maging asawa ni Isaac. (Gen 24:59) Pagkalipas ng maraming taon ng paglilingkod sa sambahayan ni Isaac, si Debora ay pumisan sa sambahayan ni Jacob, marahil pagkamatay ni Rebeka. Maliwanag na mga 125 taon pagkaraang mapangasawa ni Rebeka si Isaac, si Debora ay namatay at inilibing sa ilalim ng isang malaking punungkahoy sa Bethel. Ang pangalang ibinigay sa punungkahoy (Alon-bakut, nangangahulugang "Dambuhalang Punungkahoy ng Pagtangis") ay nagpapahiwatig na lubhang napamahal siya kay Jacob at sa sambahayan nito.—Gen 35:8.

2. Isang propetisa sa Israel; asawa ni Lapidot. (Huk 4:4) Walang katibayan na si Lapidot at si Barak ay iisang tao, gaya ng ipinapalagay ng ilan. Nagkasama lamang sina Debora at Barak dahil kapuwa nila nais na mapalaya ang Israel mula sa paniniil ng mga Canaanita. Si Debora ay nananahanan noon sa ilalim ng isang puno ng palma na nasa bulubunduking pook ng Efraim sa pagitan ng Rama at ng Bethel; "ang mga anak ni Israel ay pumaparoon sa kaniya upang magpahatol."—Huk 4:5.

Ginamit ni Jehova si Debora upang ipatawag si Barak mula sa Kedes-neptali at sabihin dito ang layunin ng Diyos na gumamit ng 10,000 lalaki upang talunin ang napakalaking hukbo ng Canaanitang si Haring Jabin sa ilalim ng pinuno ng hukbo na si Sisera. Nangako si Jehova kay Barak na ibibigay Niya sa kamay nito ang kaaway. Ngunit bilang karagdagan, habang tinitipon niya ang mga pulutong at dinadala sila sa Bundok Tabor, iginiit niyang samahan siya ni Debora bilang kinatawan ng Diyos, bagaman si Debora ay isang babae. Handa naman si Debora na iwanan ang kaniyang mas matiwasay na kinaroroonan upang samahan si Barak. Gayunman, inihula niya na "ang kagandahan" ng tagumpay ay mapupunta sa isang babae. Natupad ang mga salitang ito nang patayin si Sisera ng babaing si Jael.—Huk 4:6-10, 17-22.

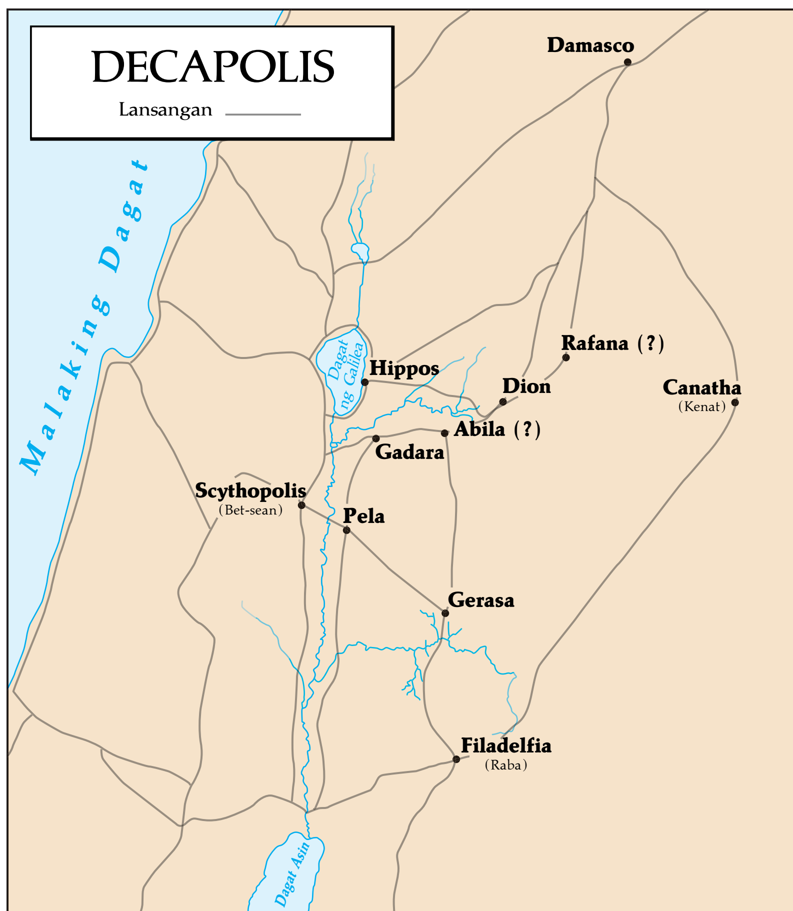
Magkasamang umawit sina Debora at Barak ng isang awit noong araw ng tagumpay. Ang isang bahagi ng awit ay isinulat sa unang panauhan, na nagpapahiwatig na si Debora ang kumatha ng ilang bahagi nito, kung hindi man ng buong awit. (Huk 5:7) Isang kaugalian noon ng mga babae na ipagdiwang ang mga tagumpay sa pamamagitan ng awit at sayaw. (Exo 15:20, 21; Huk 11:34; 1Sa 18:6, 7; Aw 68:11) Iniuukol ng awit ang lahat ng karangalan at kapurihan kay Jehova dahil sa tagumpay na iyon alang-alang sa kaniyang bayan. Nagdaragdag ito ng maraming detalye sa salaysay na sinundan nito, at upang makita ang buong larawan, dapat na isaalang-alang kapuwa ang awit at ang salaysay. Pagkatapos ilarawan ang kapangyarihan at karingalan ni Jehova at alalahanin ang kalagayan ng Israel bago makipaglaban si Barak, pinapurihan nito ang mga tribong tumugon sa panawagan at nagtanong ito tungkol sa iba na hindi tumugon. Buong-linaw na nagdaragdag ito ng mga detalye may kinalaman sa labanan at sa pagkatalo ng mga Canaanita, sa lakas-loob na pagkilos ni Jael nang patayin nito si Sisera, at sa kabiguan ng ina ni Sisera, na naghintay nang walang saysay sa mga samsam at mga aliping maiuuwi sana mula sa Israel kung nagtagumpay ang kaniyang anak na si Sisera.—Huk 5.

DEBOSYON. Tingnan ang BUKOD-TANGING DEBOSYON; MAKADIYOS NA DEBOSYON.

DECAPOLIS [Pook ng Sampung Lunsod]. Isang liga o kompederasyon ng sampung lunsod (mula sa Griegong *de′ka,* nangangahulugang "sampu," at *po′lis,* "lunsod"). Ang pangalang ito ay itinawag din sa pook na kinaroroonan ng karamihan sa mga lunsod na ito.—Mat 4:25.

Kasunod ng pananakop ni Alejandrong Dakila noong mga 332 B.C.E., nagkaroon ng mga kolonyang Griego sa Sirya at Palestina, na lumilitaw na pinamayanan ng mga beterano mula sa mga hukbo ni Alejandro na sinundan naman ng mga nandayuhang nagsasalita ng Griego. Ang karamihan sa mga kolonyang ito ay itinatag sa mga lugar ng mas naunang mga bayang Judio, samantalang ang iba naman ay itinayo sa mga bagong lugar, partikular na sa S ng Ilog Jordan. Umunlad ang mga ito noong panahon ng pamamahala ng mga Seleucido ng Sirya at ng mga Ptolemy ng Ehipto, ngunit ang pagbangon ng Macabeo-Judiong estado (pasimula noong mga 168 B.C.E.) ay lubhang nagsapanganib sa halos independiyenteng katayuan ng mga ito. Bagaman tiyak na kabilang sa populasyon ng mga lunsod na ito ang maraming Judio, ang mga lunsod na ito ay mga sentro pa rin ng kultura at organisasyong Griego at sa gayon ay lubhang hindi kaayon ng mga tunguhin ng mga Macabeo. Nang lupigin at reorganisahin ni Pompey ang Palestina noong 63 B.C.E., ang Helenistikong mga lunsod na ito ay binigyan ng Roma ng proteksiyon at sinang-ayunang katayuan. Pinahintulutan silang gumawa ng sarili nilang mga barya at magkaroon ng malaking kapamahalaan sa kanilang sarili, bagaman dapat pa rin silang magpasakop sa Roma at sa pamahalaang probinsiyal ng Sirya at hinilingan silang magbayad ng buwis at maglaan ng mga kalalakihan para sa paglilingkod militar.

Kung Paano Nabuo ang Liga. Malamang na sa pagitan ng pananakop ni Pompey at ng kamatayan ni Herodes na Dakila (mga 1 B.C.E.), sampu sa Helenistikong mga lunsod na ito ang nagsama-sama sa pederasyong nakilala bilang Decapolis. Waring ang motibo nila sa pagsasama-samang ito ay ang pakikipagkalakalan sa isa't isa at ang pagdedepensa laban sa mga puwersang kontra sa Helenismo sa loob ng Palestina o laban sa agresibong mga tribong pagala-gala sa mga disyertong rehiyon sa dakong S. Ang terminong "Decapolis" ay unang lumitaw sa Kristiyanong Griegong Kasulatan at sa mga akda nina Josephus at Pliny na Nakatatanda (kapuwa nabuhay noong unang siglo C.E.). Bagaman kinikilala ni Pliny na mayroon nang iba-ibang opinyon tungkol dito, itinala niya ang sumusunod na mga lunsod bilang kasama sa orihinal na sampu: Damasco, Filadelfia, Rafana, Scythopolis, Gadara, Hippo (Hippos), Dion, Pela, Galasa (Gerasa), at Canatha. (*Natural History,* V, XVI, 74) Sa mga ito, tanging ang Scythopolis (Bet-sean) ang nasa K ng Jordan; dahil sa estratehikong posisyon ng Libis ng Esdraelon (Jezreel), nagsilbi itong isang mahalagang kawing

sa Baybayin ng Mediteraneo at sa mga daungang-dagat nito. Maliwanag na ang Damasco, na nasa malayong H sa Sirya, ay isinama dahil sa kahalagahan nito bilang isang sentro ng kalakalan. Ang Filadelfia (sinaunang Raba, makabagong ʽAmman) ang pinakatimugan sa sampung lunsod, anupat mga 40 km (25 mi) lamang ito sa HS ng hilagaang dulo ng Dagat na Patay. Ang iba pa sa mga lunsod ay nasa matabang pook ng Gilead o ng karatig na Basan. Pinaniniwalaan na ang karamihan sa mga iyon ay nasa mga pangunahing lansangan ng pook na iyon o malapit sa mga ito. Malamang na ang Canatha ay ang Kenat na binanggit sa Bilang 32:42.

Noong ikalawang siglo C.E., bumanggit si Ptolemy ng 18 lunsod na nasa "Decapolis," na maaaring nagpapahiwatig na ang pangalang ito ay ginamit nang maglaon sa malawak na paraan at na ang bilang ng mga lunsod ay paiba-iba. Inilalakip naman ng ilang iskolar ang Abila, na itinala ni Ptolemy, bilang kasama sa orihinal na sampu kahalili ng Rafana. Gayunpaman, lumilitaw na ang pook ng Decapolis ay walang tiyak na mga hangganan at na hindi saklaw ng awtoridad ng mga lunsod ng Decapolis ang lahat ng nakapagitang teritoryo kundi sumasaklaw lamang ito sa loob ng distrito ng bawat partikular na lunsod.

Ang Ministeryo ni Jesus at ang Decapolis. Bagaman may mga tao mula sa Decapolis na kabilang sa mga pulutong na dumagsa upang marinig ang pagtuturo ni Jesus sa Galilea (Mat 4:25), walang espesipikong binanggit na nag-ukol siya ng panahon sa alinman sa Helenistikong mga lunsod nito. Totoo na pumasok si Jesus sa pook ng Decapolis noong panahon ng kaniyang ministeryo sa Galilea nang tumawid siya sa Dagat ng Galilea at pumasok sa lupain ng mga Geraseno (o mga Gadareno ayon sa Mat 8:28). (Mar 5:1) Ngunit dito, pagkatapos niyang palayasin ang mga demonyo at pahintulutan silang pumasok sa isang kawan ng mga baboy, anupat nalipol ang kawan, sinabihan si Jesus ng mga tao mula sa kalapit na lunsod at karatig na lupain na "umalis sa kanilang mga distrito." Tumalima naman si Jesus, ngunit ang lalaking pinalaya niya mula sa pagali ng mga demonyo ay sumunod sa tagubilin ni Jesus na magpatotoo siya sa kaniyang mga kamag-anak, at ipinahayag niya ang mga pagpapagaling na ginawa ni Jesus sa Decapolis. (Mar 5:2-20) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang kawan ng mga baboy roon ay higit pang katibayan ng impluwensiya ng mga di-Judio na laganap sa pook na iyon.

Pagkatapos ng Paskuwa ng 32 C.E., at pagkabalik niya mula sa isang paglalakbay sa mga pook ng Tiro at Sidon sa Fenicia, pumaroon si Jesus "sa dagat ng Galilea hanggang sa mga pook ng Decapolis." (Mar 7:31) Sa isang lugar sa pook na iyon, nagpagaling siya ng isang lalaking bingi na may kapansanan sa pagsasalita at nang maglaon ay makahimala niyang pinakain doon ang isang pulutong ng 4,000 katao. —Mar 7:32–8:9.

Kasaysayan Nang Dakong Huli. Ayon kay Eusebius, bago mawasak ang Jerusalem noong 70 C.E., ang mga Kristiyano sa Judea ay tumakas patungo sa Pela, isang lunsod sa Decapolis, na nasa bulubunduking pook ng Gilead, bilang pagsunod sa makahulang babala ni Jesus.—Luc 21:20, 21; *The Ecclesiastical History,* III, V, 3.

Palibhasa'y kabilang sa mga lunsod sa Palestina na nakahilig sa Helenismo, nakita sa mga lunsod sa Decapolis ang pinakamaraming palatandaan ng impluwensiyang Griego. Pinaniniwalaang umabot ang mga ito sa kanilang tugatog noong ikalawang siglo C.E., at nang sumunod na siglo, nagsimulang mabuwag ang liga. Ang katibayan ng malaking impluwensiyang Griego, gayundin ang kayamanan ng mga lunsod ng Decapolis, ay makikita sa kahanga-hangang labí ng mga dulaan, mga ampiteatro, mga templo, mga paliguan, mga paagusan, at ng iba pang mga istraktura sa Gerasa (makabagong Jarash) at sa iba pang mga lunsod.

DEDAN.

1. Isang Cusita sa linya ni Raama. (Gen 10:7; 1Cr 1:9) Lumilitaw na ang kaniyang mga inapo ay nanirahan sa isang bahagi ng Arabia.

2. Isang inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Joksan. (Gen 25:3; 1Cr 1:32) Lumilitaw na ang mga Dedanitang nagmula kay Joksan ay nanirahan sa T at TS ng Lupang Pangako sa rehiyon kung saan pinayaon ni Abraham ang lahat ng kaniyang mga supling kay Ketura.—Gen 25:6.

Yamang ang dalawang Dedanitang pamilya (yaong kay Raama at kay Joksan) ay maliwanag na nanirahan sa mga bahagi ng Arabia, hindi matiyak kung aling Dedan ang tinutukoy kapag lumilitaw ang pangalang ito sa mas huling mga aklat ng Bibliya. Ngunit kung minsan, ang pag-uugnay rito sa ibang Semitikong mga bayan gaya ng Edom, Tema, at Buz ay nagpapahiwatig na ito'y ang Dedan na nagmula kay Joksan. Halimbawa, nakatala ang Dedan bilang nasa isang dulo ng Edom, na ang lupain ay nakatakdang salantain. (Eze 25:13) Ang Dedan, na nasa "disyertong kapatagan," ay sinabihan ding tumakas mula sa sumasalakay na mga hukbo. Ang mga pulutong ng Dedan ay kailangang maghanap ng matitirahan sa kakahuyan, samantalang ang Tema, na sa teritoryo ng mga ito waring daraan ang mga Dedanita sa pagtakas nila, ay tinatawagang maglaan ng pagkain at inumin bilang panustos para sa mga takas. (Isa 21:11-15; Jer 49:8) Tulad ng Edom, sa dakong huli ay mapipilitan din ang Dedan na uminom mula sa kopa ng alak ng pagngangalit ni Jehova.—Jer 25:15, 21, 23.

Ipinapalagay ng mga iskolar na ang Dedan ay ang oasis ng el-Ula, mga 120 km (75 mi) sa TK ng Taima.

Hindi ipinahihiwatig ng ibang mga pagbanggit sa Dedan kung ang tinutukoy ay Hamitiko o Semitikong mga tao. Halimbawa, binabanggit ang Dedan sa Ezekiel 27:15, 20 bilang nakikipagkalakalan sa Tiro. May-pag-iimbot ding minamasdan ng Dedan ang isinaplanong pandarambong ni Gog ng Magog sa bayan ng Diyos.—Eze 38:13.

DEKALOGO. Tingnan ang SAMPUNG SALITA.

DEKER [Umuulos]. Ama ng isa sa 12 kinatawan ni Solomon. Ang anak ni Deker ay naglaan ng pagkain para kay Solomon at sa sambahayan nito, isang buwan sa isang taon, lumilitaw na mula sa rehiyon ng timugang Dan.—1Ha 4:7, 9.

DELAIAS [Hinango ni Jehova [upang iligtas]].

1. Isang Aaronikong saserdote noong panahon ni David na itinalaga sa pamamagitan ng palabunutan bilang ulo ng ika-23 pangkat ng mga saserdote. —1Cr 24:1, 5, 18.

2. Anak ni Semaias; isa sa mga prinsipe sa korte ni Haring Jehoiakim na nakarinig kay Baruc nang basahin nito ang aklat na isinulat ni Jeremias at pagkatapos niyaon ay lumilitaw na nag-ulat sa hari. Nang basahin ang balumbon sa harap ni Jehoiakim, si Delaias at ang dalawa pang prinsipe ay nabigo sa pagsusumamo sa hari na huwag itong sunugin. —Jer 36:11-26.

3. Ang ninuno ng ilang tao na pumaroon sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. ngunit hindi nakapagpatunay na sila ay mga Israelita. —Ezr 2:1, 59, 60; Ne 7:61, 62.

4. Anak ni Mehetabel at ama ng Semaias na inupahan nina Sanbalat at Tobia upang takutin si Nehemias na gobernador.—Ne 6:10-13.

5. Isa sa pitong anak na lalaki ni Elioenai; inapo ni David sa pamamagitan ni Solomon.—1Cr 3:10, 24.

DELAILA [posible, Nakabitin]. Isang babaing naninirahan sa agusang libis ng Sorek. Ipinakilala si Delaila sa ulat ng Bibliya bilang ang babaing iniibig ni Samson noong huling bahagi ng kaniyang 20-taóng pagiging hukom.—Huk 16:31.

Bawat isa sa mga panginoon ng alyansa ng mga Filisteo, na gustong pumatay kay Samson, ay nag-alok kay Delaila ng 1,100 pirasong pilak (kung siklo, $2,422) upang tuklasin niya kung saan nanggagaling ang pambihirang lakas ni Samson. Nakipagtulungan siya sa pamamagitan ng pagtatanong kay Samson kung paano mapaglalaho ang lakas nito. Sa bawat sagot ni Samson, sinasabihan niya ang mga Filisteo at itinatago niya sa kaniyang bahay ang mga Filisteong mandirigma na huhuli kay Samson sa sandaling mawalan ito ng lakas. Pagkatapos ng tatlong nagliligaw na sagot ni Samson, patuloy siyang kinukulit ni Delaila at "ginigipit niya siya ng kaniyang mga salita sa lahat ng pagkakataon at lagi siyang pinipilit, [anupat] ang kaniyang kaluluwa ay hindi na nakatiis hanggang sa gusto na niyang mamatay." Dahil dito, sinabi na ni Samson kay Delaila na siya'y isang Nazareo at na walang labahang dumaan kailanman sa kaniyang ulo. Nang matiyak ni Delaila na nalaman na niya ang katotohanan nang pagkakataong iyon, ipinatawag niya ang mga panginoon ng alyansa ng mga Filisteo, at dumating sila upang ibigay sa kaniya ang salapi. Habang natutulog si Samson sa kaniyang mga tuhod, ginupit ng isang tagapaglingkod ang pitong tirintas ng buhok nito. Nang magising si Samson, natuklasan niya na naglaho na ang kaniyang bigay-Diyos na lakas. Sinunggaban siya ng nagtatagong mga Filisteo, binulag nila siya at ibinilanggo. (Huk 16:4-21) Hindi na muling binanggit si Delaila sa ulat ng Bibliya.

Hindi sinasabi ng Bibliya na nagkaroon ng seksuwal na kaugnayan sina Delaila at Samson o na siya ay isang patutot. Hindi si Delaila ang patutot na binanggit sa Hukom 16:1, 2. Ang patutot na iyon ay taga-Gaza, samantalang si Delaila ay nakatira sa agusang libis ng Sorek. Gayundin, ipinahihiwatig ng sumusunod na katibayan na si Delaila ay posibleng isang Israelita, hindi isang Filisteo: Inalok siya ng mga panginoon ng alyansa ng napakalaking halaga ng salapi at hindi nila inantig sa kaniya ang damdaming makabayan.—Huk 16:5.

DELUBYO. Ang pangglobong pagkalipol ng mga tao at mga hayop sa isang napakalaking baha noong mga araw ni Noe, noong 2370 B.C.E. Pinasapit ni Jehova ang pinakamatinding kataklismong ito sa buong kasaysayan ng tao dahil pinunô ng balakyot na mga tao ng karahasan ang lupa. Ang matuwid na si Noe at ang kaniyang pamilya, walong kaluluwa lahat-lahat, kasama ang piniling mga hayop, ay naligtas noon sa pamamagitan ng isang pagkalaki-laking arka o hugis-kahong sasakyan.—Gen 6:9–9:19; 1Pe 3:20; tingnan ang ARKA Blg. 1; NOE.

Lawak ng Delubyo. Hindi ito basta pagbaha o pag-ulan nang napakalakas sa isang lugar lamang. Sa katunayan, ang salitang Griego na ginamit sa Bibliya upang tumukoy sa Baha, o Delubyo, ay *ka·ta·kly·smos′*, isang kataklismo. (Luc 17:27, tlb sa *Rbi8*) Ang lokal na mga baha ay tumatagal nang ilang araw lamang, ngunit ang bahang ito ay umabot nang mahigit isang taon, anupat ang kalakhang bahagi ng panahong iyon ay kinailangan upang humupa ang tubig. Hindi kapani-paniwala na gumugol

si Noe ng marahil ay 50 taon sa paggawa ng isang pagkalaki-laking sasakyan na mga 40,000 m kubiko (1,400,000 piye kubiko) upang maligtas ang kaniyang pamilya at ang ilang hayop sa isa lamang lokal na baha. Kung isang maliit na lugar lamang ang naapektuhan, bakit kinailangan pang magpasok sa arka ng mga ispesimen ng "bawat nilalang na buháy mula sa bawat uri ng laman" upang "maingatang buháy ang [kanilang] supling sa ibabaw ng buong lupa"? (Gen 6:19; 7:3) Tiyak na isa itong pangglobong delubyo, anupat wala pang nangyaring katulad nito bago o pagkatapos man nito. "Ang tubig ay umapaw sa lupa nang napakatindi anupat ang lahat ng matataas na bundok na nasa silong ng buong langit ay natakpan. Inapawan ng tubig ang mga iyon hanggang sa labinlimang siko [mga 6.5 m; 22 piye] at ang mga bundok ay natakpan." (Gen 7:19, 20) "Ang wakas ng lahat ng laman ay dumating sa harap ko," ang sabi ni Jehova, kaya "papawiin ko ang lahat ng bagay na umiiral na aking ginawa mula sa ibabaw ng lupa." At gayon nga ang nangyari. "Ang lahat ng may hininga ng puwersa ng buhay sa mga butas ng kaniyang ilong, samakatuwid ay lahat ng nasa tuyong lupa, ay namatay . . . tanging si Noe at yaong mga kasama niya sa arka ang nanatiling buháy."—Gen 6:13; 7:4, 22, 23.

Panahon ng Delubyo. Hindi dumating ang Delubyo nang biglaan at walang babala. Maraming taon ang ginugol upang maitayo ang arka, at sa panahong iyon ay nagbabala rin si Noe, na "mangangaral ng katuwiran," sa balakyot na salinlahing iyon. (2Pe 2:5) Dumating ang itinakdang panahon "noong ikaanim na raang taon ng buhay ni Noe, noong ikalabimpitong araw ng buwan." Kasama ng pamilya ni Noe, ipinasok sa arka ang "lalaki at babae mula sa bawat uri ng laman," gayundin ang sapat na suplay ng pagkain para sa lahat, at "pagkatapos ay isinara ni Jehova ang pinto." Nang magkagayon, "nabuksan ang mga pintuan ng tubig ng langit." (Gen 7:11, 16) Umulan nang napakalakas at walang tigil sa loob ng "apatnapung araw at apatnapung gabi," anupat "ang tubig ay patuloy na umapaw sa lupa" nang isang daan at limampung araw. (Gen 7:4, 12, 24) Limang buwan mula nang mag-umpisang umulan, ang arka ay "lumapag sa mga bundok ng Ararat." (Gen 8:4) Halos dalawa at kalahating buwan pa pagkatapos nito bago 'lumitaw ang mga taluktok ng mga bundok' (Gen 8:5), tatlong buwan pa ang lumipas bago inalis ni Noe ang pantakip ng arka upang makitang halos tuyo na ang ibabaw ng lupa (Gen 8:13), at halos dalawang buwan pa pagkatapos niyaon nang buksan ang pinto at muling makatapak sa tuyong lupa ang mga naligtas.—Gen 8:14-18.

Pumasok si Noe at ang kaniyang pamilya sa arka noong ika-600 taon ng buhay ni Noe, nang ika-2 buwan (Oktubre-Nobyembre), noong ika-17 araw. (Gen 7:11) Ang isang taon mula rito (isang taon na 360 araw) ay papatak sa ika-17 araw, ika-2 buwan, ika-601 taon. Sampung araw naman pagkatapos nito ay ang ika-27 araw ng ika-2 buwan, kung kailan sila lumabas sa arka. Kaya sa kabuuan ay nanatili sila nang 370 araw sa loob ng arka. (Gen 8:13, 14) Sa rekord na iningatan ni Noe, lumilitaw na gumamit siya ng mga buwan na tig-30 araw, anupat ang 12 buwan ay 360 araw. Sa paraang ito, naiwasan niyang gumamit ng masasalimuot na praksiyon na maaaring lumitaw kung mga buwang lunar na binubuo ng mahigit nang kaunti sa 29½ araw ang ginamit niya. Makikita na gayong mga kalkulasyon ang ginamit sa ulat dahil ang yugtong limang buwan ay naging katumbas ng 150 araw.—Gen 7:11, 24; 8:3, 4.

Ang Tubig-Baha. Sinasabi na kung ang lahat ng halumigmig sa atmospera ay biglang babagsak bilang ulan, hindi ito tataas nang dalawang pulgada man lamang kapag ipinangalat ito sa ibabaw ng lupa. Kaya saan nagmula ang tubig ng napakalaking delubyo noong araw ni Noe? Ayon sa ulat ng Genesis, sinabi ng Diyos kay Noe: "Narito, dadalhin ko [ni Jehova] ang delubyo [o, "makalangit na karagatan"; sa Heb., *mab·bul'*] ng tubig sa ibabaw ng lupa." (Gen 6:17, tlb sa *Rbi8*) Bilang paglalarawan sa nangyari, sinasabi ng sumunod na kabanata: "Bumuka ang lahat ng bukal ng malawak na matubig na kalaliman at nabuksan ang mga pintuan ng tubig ng langit." (Gen 7:11) Napakatindi ng Delubyo anupat "ang lahat ng matataas na bundok na nasa silong ng buong langit ay natakpan."—Gen 7:19.

Saan nanggaling ang "makalangit na karagatan" na ito? Inilalahad ng ulat ng paglalang sa Genesis kung paanong noong ikalawang "araw" ay gumawa si Jehova ng kalawakan sa palibot ng buong lupa, at pinaghiwalay ng kalawakang ito (na tinawag na "Langit") ang tubig sa ilalim nito, samakatuwid nga, ang mga karagatan, at ang tubig sa ibabaw nito. (Gen 1:6-8) Maliwanag na ang tubig na nasa ibabaw ng kalawakan ay nanatili roon mula noong ikalawang "araw" ng paglalang hanggang noong Baha. Ito ang tinutukoy ng apostol na si Pedro nang sabihin niya na may "mga langit mula noong sinauna at isang lupa na nakatayong matatag mula sa tubig at sa gitna ng tubig sa pamamagitan ng salita ng Diyos." Ang "mga langit" na iyon at ang tubig sa ibabaw at sa ilalim ng mga ito ang ginamit ng salita ng Diyos, at "sa pamamagitan ng mga iyon ang sanlibutan ng panahong iyon ay dumanas ng pagkapuksa nang apawan ito ng tubig." (2Pe 3:5, 6) May iba't ibang paliwanag na iniharap tungkol sa kung paano nanatili sa kalawakan ang tubig hanggang noong sumapit ang Baha at tungkol sa mga prosesong humantong sa pagbagsak nito. Ngunit ang

mga ito ay batay lamang sa espekulasyon. Ang sinasabi lamang ng Bibliya ay na gumawa ang Diyos ng kalawakan anupat may tubig sa ibabaw nito at na siya ang nagpasapit ng Delubyo. Madali niyang magagawa ito dahil walang kapantay ang kaniyang kapangyarihan.

Yamang sinasabi ng ulat sa Genesis na "ang lahat ng matataas na bundok" ay natakpan ng tubig, nasaan na ngayon ang lahat ng tubig na iyon? Maliwanag na naririto sa lupa. Pinaniniwalaan na noong sinaunang panahon ay mas maliliit ang mga karagatan at mas malalaki ang mga kontinente, gaya ng pinatutunayan ng mahahabang daanan ng ilog na umaabot hanggang sa ilalim ng mga karagatan. Dapat ding pansinin na sinasabi ng mga siyentipiko na mas mabababa noon ang mga bundok kaysa sa ngayon, at may mga bundok pa nga na umangat mula sa ilalim ng mga dagat. Sa ngayon, sinasabi na "sampung ulit na mas marami ang tubig ng karagatan kaysa sa lupang nakalitaw sa ibabaw ng dagat. Kung itatambak ang lahat ng lupang ito sa dagat at papatagin, matatakpan ng tubig ang buong lupa sa lalim na isa't kalahating milya." (*National Geographic*, Enero 1945, p. 105) Kaya pagkatapos na bumagsak ang tubig-baha, ngunit bago tumaas ang mga bundok at lumalim ang pinakasahig ng mga dagat at bago nagyelo ang mga polo, napakarami ng tubig noon upang matakpan "ang lahat ng matataas na bundok," gaya ng sinasabi sa kinasihang ulat. —Gen 7:19.

Epekto sa Lupa. Nagkaroon ng malalaking pagbabago dahil sa Delubyo. Halimbawa, biglang umikli ang buhay ng mga tao. Sinasabi ng ilan na bago ang Baha, nahaharang ng tubig na nasa ibabaw ng kalawakan ang ilang nakapipinsalang radyasyon at dahil nawala ang tubig na ito, dumami ang radyasyong kosmiko na nakapipinsala sa mga *gene* ng tao. Gayunman, walang binabanggit ang Bibliya hinggil sa bagay na ito. Samantala, ang anumang pagbabago sa radyasyon ay maaaring nakaapekto sa antas ng pagkabuo ng radyoaktibong *carbon-14,* anupat dahil dito ay maaaring mawalan ng saysay ang lahat ng mga petsang bago pa ang Baha na ibinatay sa *radiocarbon.*

Nang biglang bumukas ang 'mga bukal ng matubig na kalaliman' at ang "mga pintuan ng tubig ng langit," bilyun-bilyong tonelada ng tubig ang umapaw sa lupa. (Gen 7:11) Maaaring nagkaroon ng malalaking pagbabago sa hitsura ng lupa dahil dito. Ang pinakabalat ng lupa, na maituturing na manipis kung ihahambing sa laki ng lupa at may iba-ibang kapal, ay nakapatong sa isang nahuhubog na masa na libu-libong kilometro ang diyametro. Kaya, dahil sa bigat ng tubig, malamang na nagkaroon ng malaking pagbabago sa pinakabalat ng lupa. Nang maglaon, maliwanag na may mga bagong bundok na lumitaw, mas tumaas pa ang dating mga bundok, lumalim ang mababababaw na mga lunas ng dagat, at nagkaroon ng mga bagong dalampasigan, anupat dahil dito, halos 70 porsiyento ng ibabaw ng lupa sa ngayon ang natatakpan ng tubig. Ang pagbabagong ito sa pinakabalat ng lupa ang maaaring naging sanhi ng maraming penomenong heolohika, gaya ng pagtaas ng mga dalampasigan. Tinataya ng ilan na ang presyon ng tubig noon ay "2 tonelada sa bawat pulgada kuwadrado," na sapat upang mabilis na maging mga fosil ang mga hayop at mga halaman.—Tingnan ang *The Biblical Flood and the Ice Epoch,* ni D. Patten, 1966, p. 62.

Ano ang katibayan na talagang nagkaroon ng pangglobong delubyo?

Bilang isa pang posibleng katibayan ng malaking pagbabago sa lupa, may natagpuang mga labí ng mga *mammoth* at mga rinoseros sa iba't ibang bahagi ng lupa. Ang ilan sa mga ito ay natagpuan sa mga dalisdis sa Siberia; ang iba naman ay napreserba sa mga yelo sa Siberia at Alaska. (LARAWAN, Tomo 1, p. 328) Sa katunayan, ang iba sa mga ito ay may pagkain sa tiyan na hindi pa natutunaw o sa pagitan ng kanilang mga ngipin na hindi pa nangunguya, na nagpapahiwatig na bigla silang namatay. Batay sa kalakalan ng mga pangil na garing, tinataya na mga buto ng sampu-sampung libong *mammoth* ang nasumpungan. Natagpuan naman sa iisang suson ng lupa ang mga fosil ng maraming iba pang hayop, gaya ng mga leon, tigre, oso at malalaking usa, na maaaring nagpapahiwatig na sabay-sabay na nalipol ang mga ito. Sinasabi ng ilan na ang gayong mga tuklas ay matibay na pisikal na patotoo na mabilis na nagbago ang klima at nagkaroon ng biglaang pagkalipol dahil sa isang pambuong-daigdig na baha. Gayunman, mas pabor ang iba sa mga paliwanag na nagsasabing hindi namatay ang mga hayop na ito sa isang pangglobong kasakunaan. Hindi nakadepende sa gayong mga fosil at mga iladong labí ng hayop ang patotoo na naganap ang Baha.

Mga Alamat ng Baha. Ang isang kataklismong gaya ng Delubyo, na lumipol sa buong sanlibutan noong panahong iyon, ay hinding-hindi malilimutan niyaong mga naligtas. Tiyak na ikukuwento nila ito sa kanilang mga anak at sa mga anak ng kanilang mga anak. Nabuhay pa si Sem nang 500 taon pagkatapos ng Delubyo upang mailahad ang pangyayaring ito sa maraming salinlahi. Namatay siya sampung taon lamang bago ipinanganak si Jacob. Iningatan naman ni Moises sa Genesis ang tunay na ulat. Ilang panahon pagkatapos ng Baha, nang

itinatayo ng mga taong sumasalansang sa Diyos ang Tore ng Babel, ginulo ni Jehova ang kanilang wika at pinangalat niya sila "sa ibabaw ng buong lupa." (Gen 11:9) Natural lamang na nadala ng mga taong ito ang mga kuwento tungkol sa Baha at naipasa nila iyon sa kanilang mga inapo. Yamang hindi lamang iilan ang kuwento tungkol sa malaking Delubyong iyon kundi marahil ay daan-daan pa nga, at yamang ang gayong mga kuwento ay masusumpungan sa mga tradisyon ng maraming primitibong lahi ng tao sa iba't ibang bahagi ng daigdig, ito'y matibay na patotoo na ang lahat ng mga taong iyon ay may iisang pinagmulan at na pawang naranasan ng kanilang sinaunang mga ninuno ang Bahang iyon.—TSART, Tomo 1, p. 328.

Ang sabi-sabing mga ulat na ito tungkol sa Delubyo ay tumutugma sa ilang pangunahing bahagi ng ulat ng Bibliya: (1) isang dakong kanlungan para sa ilan na naligtas, (2) isang pangglobong pagkalipol ng buhay sa pamamagitan ng tubig, at (3) isang binhi ng tao na iningatan. Ang mga Ehipsiyo, Griego, Tsino, Druid ng Britanya, Polynesian, Eskimo ng Alaska at Greenland, Aprikano, Hindu, at ang mga Indian ng mga kontinente ng Amerika—lahat ng mga ito ay may mga kuwento tungkol sa Baha. Ang *The International Standard Bible Encyclopedia* (Tomo 2, p. 319) ay nagsabi: "May natuklasang mga kuwento tungkol sa baha sa halos lahat ng mga bansa at mga tribo. Bagaman higit na popular ang mga ito sa kontinente ng Asia at sa mga pulo sa gawing timog nito at sa kontinente ng Hilagang Amerika, masusumpungan ang mga ito sa lahat ng kontinente. Ang kabuuang bilang ng kilalang mga kuwento ay umaabot nang mga 270 . . . Kadalasan na, ang pagiging laganap ng ulat ng baha ay itinuturing na katibayan ng pambuong-daigdig na pagkalipol ng sangkatauhan sa pamamagitan ng isang baha at ng pangangalat ng lahi ng tao mula sa iisang lugar at mula pa nga sa iisang pamilya. Bagaman maaaring hindi lahat ng mga tradisyong ito ay tumutukoy sa iisang baha, lumilitaw na karamihan sa mga ito ay isang baha lamang ang tinutukoy. Ipinangangatuwiran ng iba na ang marami sa mga kuwentong ito tungkol sa baha ay nagmula sa pakikipag-ugnayan sa mga misyonero.Gayunman, hindi matibay ang pangangatuwirang ito dahil ang karamihan sa mga ito ay tinipon ng mga antropologong hindi naman interesadong ipagbangong-puri ang Bibliya, at ang mga ito ay punung-puno ng kathang-isip at paganong mga elemento na maliwanag na resulta ng pagpapasalin-salin sa isang lipunang pagano sa loob ng mahabang panahon. Bukod diyan, ang ilan sa mga sinaunang ulat ay isinulat ng mga taong salungat na salungat sa tradisyong Hebreo-Kristiyano." —Inedit ni G. Bromiley, 1982.

Noong nakalipas na mga panahon, iningatan ng ilang primitibong grupo ng mga tao (sa Australia, Ehipto, Fiji, Society Islands, Peru, Mexico, at sa iba pang mga lugar) ang isang posibleng bakas ng mga tradisyong ito tungkol sa Baha sa pamamagitan ng pagdiriwang ng isang 'Piging ng mga Ninuno' o isang 'Kapistahan ng mga Patay' tuwing Nobyembre. Ipinakikita ng gayong mga kaugalian na ginugunita pa ng mga taong iyon ang pagkalipol sa Delubyo. Ayon sa aklat na *Life and Work at the Great Pyramid,* ang kapistahan sa Mexico ay ginaganap noon tuwing ika-17 ng Nobyembre dahil sila ay "may paniniwala na sa panahong iyon pinuksa ang sanlibutan; at natatakot sila na baka malipol ang lahi ng tao sa isang katulad na kasakunaan sa pagtatapos ng isang siklo." (Ni Propesor C. Piazzi Smyth, Edinburgh, 1867, Tomo II, p 390, 391) Sinabi naman sa aklat na *The Worship of the Dead:* "Ang kapistahang ito [ng mga patay] ay . . . ipinagdiriwang ng lahat sa mismong araw o malapit sa araw kung kailan naganap ang Delubyo ayon sa Mosaikong ulat, samakatuwid nga, *sa ikalabimpitong araw ng ikalawang buwan*—ang buwan na halos katumbas ng Nobyembre natin." (Ni J. Garnier, London, 1904, p. 4) Kapansin-pansin na iniuulat ng Bibliya na ang Baha ay nagsimula "nang ikalawang buwan, noong ikalabimpitong araw ng buwan." (Gen 7:11) Ang "ikalawang buwan" na iyon ay katumbas ng huling bahagi ng Oktubre at unang bahagi ng Nobyembre sa ating kalendaryo.

Patotoo Mula sa Kasulatan. Ang ebidensiyang mas matibay kaysa sa mga tradisyong pagano ng primitibong mga tao hinggil sa pagiging tunay ng Delubyo ay ang pagpapatotoo ng ibang mga kinasihang manunulat ng Bibliya. Maliban sa ulat ng Genesis, ang tanging iba pang dako kung saan lumilitaw ang gayunding salitang Hebreo (*mab·bul',* delubyo) ay sa awit ni David, kung saan inilarawan niya si Jehova bilang nakaupo "sa ibabaw ng delubyo." (Aw 29:10) Gayunman, ang ulat ng Genesis ay binabanggit at pinatutunayan ng iba pang mga manunulat, gaya ni Isaias. (Isa 54:9) Pinatototohanan din ni Ezekiel na talagang umiral si Noe. (Eze 14:14, 18, 20) Maraming beses na binanggit ni Pedro sa kaniyang mga liham ang ulat ng Delubyo. (1Pe 3:20; 2Pe 2:5; 3:5, 6) Pinatototohanan ni Pablo ang malaking pananampalatayang ipinakita ni Noe nang itayo nito ang arka para maligtas ang kaniyang sambahayan. (Heb 11:7) Itinala ni Lucas si Noe sa hanay ng mga ninuno ng Mesiyas.—Luc 3:36.

Ang pinakamahalaga sa mga ito ay ang sinabi ni Jesus tungkol sa mga araw ng Delubyo, na iniulat nina Lucas at Mateo. Hindi lamang pinatotohanan ni Jesus ang ulat ng Delubyo, kundi ipinakita rin ng kaniyang mga salita ang makalarawan at makahulang kahulugan ng sinaunang mga pangyayaring

iyon. Nang magtanong ang mga alagad, "Ano ang magiging tanda ng iyong pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay?" sinabi ni Jesus bilang bahagi ng kaniyang sagot: "Kung paano ang mga araw ni Noe, magiging gayon ang pagkanaririto ng Anak ng tao. Sapagkat gaya nila noong mga araw na iyon bago ang baha, na kumakain at umiinom, ang mga lalaki ay nag-aasawa at ang mga babae ay ibinibigay sa pag-aasawa, hanggang sa araw na pumasok si Noe sa arka; at hindi sila nagbigay-pansin hanggang sa dumating ang baha at tinangay silang lahat, magiging gayon ang pagkanaririto ng Anak ng tao." (Mat 24:3, 37-39; Luc 17:26, 27) Samakatuwid, sa kinasihang Banal na Kasulatan mismo ay masusumpungan ang maraming katibayan na sumusuporta sa pagiging totoo ng ulat ng Delubyo. Hindi lamang ito nakasalig sa mga tradisyon, mga kuwento ng primitibong mga tao, o mga tuklas sa heolohiya at arkeolohiya.

DEMAS [posibleng pinaikling anyo ng "Demetrio," nangangahulugang "Ni (Kay) Demeter"]. Isang dating kamanggagawa ng apostol na si Pablo. Si Demas ay kasama ni Pablo sa Roma noong unang mabilanggo roon ang apostol, anupat ang mga pagbati ni Demas ay inilakip sa mga liham sa mga taga-Colosas at kay Filemon. (Col 4:14; Flm 24) Nang sumulat si Pablo kay Timoteo noong panahon ng ikalawang pagkakabilanggo nito, pinabayaan na ni Demas ang apostol at nakaalis na siya patungong Tesalonica, na maaaring ang sariling bayan niya. —2Ti 4:10.

Hindi binanggit ang eksaktong dahilan kung bakit pinabayaan ni Demas si Pablo 'dahil sa kaniyang pag-ibig sa kasalukuyang sistema ng mga bagay.' Hindi sinabi ng apostol kung si Demas ay naging apostata o mananalansang. Marahil ay mas inibig ni Demas ang materyal na mga bagay at makasanlibutang mga kaluguran kaysa sa espirituwal na mga bagay. Maaaring natakot siyang mamatay bilang martir kasama ni Pablo kung kaya humanap siya ng mas ligtas na dako upang maingatan ang kaniyang buhay sa sistema ng mga bagay na umiiral noon. Anuman ang nangyari, nang sumamâ ang mga kalagayan, hindi sinamantala ni Demas ang magandang pagkakataong iyon upang patibayin ang kapatid niyang si Pablo.

DEMETRIO [Ni (Kay) Demeter [Griegong diyosa ng agrikultura]].

1. Isang panday-pilak na tagalunsod ng Efeso sa Asia Minor na nagsulsol ng kaguluhan laban sa apostol na si Pablo at sa mga kasamahan nito. Naganap ito nang magtatapos na ang pananatili ni Pablo sa Efeso na tumagal nang dalawa hanggang tatlong taon (mga 53-55 C.E.), noong panahon ng kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero. Naging matagumpay ang pangangaral ni Pablo anupat tinalikuran ng marami ang mahika at sinunog ang kanilang mga aklat. Dahil sa tagumpay ni Pablo sa paggawa ng mga alagad ni Kristo, nangamba si Demetrio na malugi ang maunlad niyang negosyo, ang paggawa ng mga pilak na dambana ng diyosang si Artemis, kung kaya sinulsulan niya ang mga bihasang manggagawa at ang iba pa. Nang ipangatuwiran niya na baka bumagsak ang kanilang negosyo at baka masira ang reputasyon ng templo ni Artemis, nagtagumpay siya na pagkaguluhin ang buong lunsod.

Pagkatapos ng mga dalawang oras ay napahupa ng tagapagtala ng lunsod ang kaguluhan. Sinabi niya na kung si Demetrio at ang mga bihasang manggagawa ay may paratang laban kay Pablo at sa mga kasamahan nito, may mga hukuman na mag-aasikaso roon sa legal na paraan, ngunit dahil sa magulong demonstrasyong iyon ay nanganganib ang lunsod na maparatangan ng sedisyon laban sa pamahalaang Romano. Nang magkagayon ay tumahimik ang pulutong, pinalaya nila ang mga kamanggagawa ni Pablo at nilisan ang dulaan, kung saan naganap ang kahiya-hiyang kaguluhang iyon. Di-nagtagal ay yumaon na si Pablo patungong Macedonia.—Gaw 19:18, 19, 23-41; 20:1.

2. Isang Kristiyano na pinapurihan ng apostol na si Juan sa isang liham kay Gayo, noong mga 98 C.E. Posibleng si Demetrio ang naghatid ng liham kay Gayo. Maaaring pinapurihan ni Juan si Demetrio upang mapasigla si Gayo na maging mapagpatuloy, yamang waring kaugalian ng mga kongregasyon noon na tumulong sa paglalaan ng pagkain at tuluyan para sa tapat na mga kapatid na naglalakbay alang-alang sa mabuting balita.—3Ju 1, 12.

DEMONYO. Isang di-nakikitang balakyot na espiritung nilalang na may kapangyarihang nakahihigit sa tao. Ang karaniwang salitang Griego para sa demonyo (*dai′mon*) ay minsan lamang lumilitaw sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, sa Mateo 8:31; sa ibang mga talata ay *dai·mo′ni·on* ang makikita. Ang *pneu′ma,* na salitang Griego para sa "espiritu," ay ikinakapit kung minsan sa mga balakyot na espiritu, o mga demonyo. (Mat 8:16) Lumilitaw rin ito kasama ang mga terminong naglalarawan dito gaya ng "balakyot," "marumi," "pipi," at "bingi." —Luc 7:21; Mat 10:1; Mar 9:17, 25; tingnan ang ESPIRITU (Mga Espiritung Persona).

Ang mga demonyo ay hindi nilalang na gayon ng Diyos. Ang kauna-unahang gumawang demonyo sa kaniyang sarili ay si Satanas na Diyablo (tingnan ang SATANAS), na naging tagapamahala ng iba pang anghelikong mga anak ng Diyos na gumawa ring demonyo sa kanilang sarili. (Mat 12:24, 26) Noong

mga araw ni Noe, ang masuwaying mga anghel ay nagkatawang-tao, nag-asawa ng mga babae, nagkaanak ng mga mestiso na tinawag na mga Nefilim (tingnan ang NEFILIM), at pagkatapos ay hinubad nila ang kanilang katawang-tao nang dumating ang Baha. (Gen 6:1-4) Gayunman, nang bumalik sila sa dako ng mga espiritu, hindi na nila muling natamo ang kanilang matayog na orihinal na kalagayan, sapagkat ayon sa Judas 6: "Ang mga anghel na hindi nag-ingat ng kanilang orihinal na kalagayan kundi nag-iwan ng kanilang sariling wastong tahanang dako ay kaniyang itinaan sa mga gapos na walang hanggan sa ilalim ng pusikit na kadiliman ukol sa paghuhukom sa dakilang araw." (1Pe 3:19, 20) Kaya malilimitahan ng gayong kalagayan ng pusikit na espirituwal na kadiliman ang kanilang mga gawain. (2Pe 2:4) Bagaman maliwanag na hindi na sila pinahintulutang magkatawang-tao, mayroon pa rin silang malaking kapangyarihan at impluwensiya sa pag-iisip at buhay ng mga tao, anupat may kakayahan pa nga silang pumasok sa mga tao at mga hayop at alihan ang mga ito, at ipinakikita ng mga ulat na gumagamit din sila ng walang-buhay na mga bagay na gaya ng mga bahay at mga anting-anting. —Mat 12:43-45; Luc 8:27-33; tingnan ang PAG-ALI NG DEMONYO.

Ang layunin ng lahat ng gayong gawain ng mga demonyo ay italikod ang mga tao kay Jehova at sa dalisay na pagsamba sa Diyos. Dahil dito, mahigpit na ipinagbawal ng kautusan ni Jehova ang anumang anyo ng demonismo. (Deu 18:10-12) Gayunman, lubusang naligaw ng landas ang suwail na Israel anupat inihain nila sa mga demonyo ang kanilang mga anak na lalaki at mga anak na babae. (Aw 106:37; Deu 32:17; 2Cr 11:15) Noong naririto si Jesus sa lupa, napakalaganap ng impluwensiya ng mga demonyo, at kabilang sa kaniyang pinakadakilang mga himala ang pagpapalayas ng mga balakyot na espiritu mula sa mga taong inaalihan ng mga ito. (Mat 8:31, 32; 9:33, 34; Mar 1:39; 7:26-30; Luc 8:2; 13:32) Binigyan din ni Jesus ng ganitong kapangyarihan ang kaniyang 12 apostol at ang 70 na isinugo niya, upang makapagpalayas din sila ng mga demonyo sa pangalan ni Jesus.—Mat 10:8; Mar 3:14, 15; 6:13; Luc 9:1; 10:17.

Kitang-kita rin ang impluwensiya ng mga demonyo sa mga gawain ng mga tao sa ngayon. Totoo pa rin na "ang mga bagay na inihahain ng mga bansa ay inihahain nila sa mga demonyo." (1Co 10:20) Sa huling aklat ng Bibliya, ang "pagsisiwalat [o, apocalipsis] ni Jesu-Kristo, na ibinigay ng Diyos sa kaniya, upang ipakita sa kaniyang mga alipin ang mga bagay na kailangang maganap sa di-kalaunan," ibinibigay ang makahulang babala na sa hinaharap ay magiging mas aktibo ang mga demonyo sa lupa. (Apo 1:1) "Inihagis ang malaking dragon, ang orihinal na serpiyente, ang tinatawag na Diyablo at Satanas, na siyang nagliligaw sa buong tinatahanang lupa; siya ay inihagis sa lupa, at ang kaniyang mga anghel [*mga demonyo*] ay inihagis na kasama niya. Dahil dito . . . sa aba ng lupa at ng dagat, sapagkat ang Diyablo ay bumaba na sa inyo, na may malaking galit, sa pagkaalam na mayroon na lamang siyang maikling yugto ng panahon." (Apo 12:9, 12) Ang marurumi at tulad-palakang mga kapahayagan "sa katunayan, . . . ay mga kapahayagang kinasihan ng *mga demonyo* at nagsasagawa ng mga tanda, at pumaparoon sila sa mga hari ng buong tinatahanang lupa, upang tipunin sila sa digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat."—Apo 16:13, 14.

Dahil dito, ang mga Kristiyano ay dapat na puspusang makipaglaban sa di-nakikitang mga balakyot na espiritung ito. Nang mangatuwiran si Santiago na hindi sapat ang basta paniniwala, sinabi niya: "Ikaw ay naniniwalang may isang Diyos, hindi ba? Mahusay ang iyong ginagawa. Ngunit ang mga demonyo man ay naniniwala at nangangatog." (San 2:19) Nagbabala si Pablo: "Sa mga huling yugto ng panahon ang ilan ay hihiwalay mula sa pananampalataya, na nagbibigay-pansin sa nagliligaw na kinasihang mga pananalita at mga turo ng mga demonyo." (1Ti 4:1) Ang isa ay hindi maaaring kumain mula sa mesa ni Jehova at kumain din mula sa mesa ng mga demonyo. (1Co 10:21) Kaya naman ang mga tapat ay dapat na puspusang makipaglaban sa Diyablo at sa kaniyang mga demonyo, "laban sa mga tagapamahala ng sanlibutan ng kadilimang ito, laban sa balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako."—Efe 6:12.

Ano ang mga demonyo sa pagkaunawa ng mga Griegong pinangaralan ni Pablo?

Ang paggamit na ito sa salitang "demonyo" ay limitado at espesipiko kung ihahambing sa paniniwala ng sinaunang mga pilosopo at sa pagkakagamit ng salitang ito sa klasikal na Griego. May kinalaman dito, ang *Theological Dictionary of the New Testament,* inedit ni G. Kittel (Tomo II, p. 8), ay nagsabi: "Buong-linaw na itinatampok ng kahulugan ng pang-uri [na *dai·moʹni·os*] ang natatanging mga aspekto ng pagkaunawa ng mga Griego hinggil sa mga demonyo, sapagkat tinutukoy nito yaong lampas sa kakayahan ng tao at sa gayo'y maiuukol sa pakikialam ng nakatataas na mga kapangyarihan, sa ikabubuti man o ikasasama. Para sa mga manunulat bago ang panahong Kristiyano, ang [*to dai·moʹni·on*] ay maaaring gamitin sa diwa ng 'tulad-diyos.' " (Isinalin at inedit ni G. Bromiley, 1971) Nang

makipagtalo kay Pablo ang ilang pilosopong Epicureo at Estoico, naisip nila: "Siya ay waring isang tagapaghayag ng mga bathalang [sa Gr., *dai·mo·ni'on*] banyaga."—Gaw 17:18.

Nang magsalita si Pablo sa mga taga-Atenas, ginamit niya ang isang tambalang anyo ng salitang Griego na *dai'mon* nang sabihin niya: "Waring higit kayong matatakutin sa mga bathala [sa Gr., *dei·si·dai·mo·ne·ste'rous;* Latin na *Vulgate,* 'mas mapamahiin'] kaysa sa iba." (Gaw 17:22) Bilang komento sa tambalang salitang ito, si F. F. Bruce ay nagsabi: "Konteksto ang dapat pagbatayan kung ang salitang ito ay ginagamit sa mabuti o sa masamang diwa nito. Sa katunayan, kasinlabo ito ng salitang *'religious'* sa Ing[les], at dito ay makabubuti sigurong isalin natin ito bilang *'very religious'.* Subalit hindi rin naman maling-mali ang 'mapamahiin' ng AV; para kay Pablo, ang kanilang relihiyon ay halos puro pamahiin, at gayundin ito, bagaman sa ibang mga saligan, sa pangmalas ng mga Epicureo." —*The Acts of the Apostles,* 1970, p. 335.

Nang makipag-usap si Festo kay Haring Herodes Agripa II, sinabi niya na ang mga Judio ay may ilang pakikipagtalo kay Pablo may kinalaman sa kanilang "pagsamba sa bathala [sa Gr., *dei·si·dai·mo·ni'as;* Latin na *Vulgate,* 'pamahiin']." (Gaw 25:19) Sinabi ni F. F. Bruce na ang salitang Griegong ito ay "maaaring deretsahang isalin bilang 'pamahiin' (gaya sa AV). Ang katumbas na pang-uri ay lumilitaw nang gayundin kalabo sa [Gawa] 17:22." —*Commentary on the Book of the Acts,* 1971, p. 483.

Tingnan ang HUGIS-KAMBING NA DEMONYO.

DENARIO. Isang Romanong baryang pilak na tumitimbang nang mga 3.85 g (0.124 onsa t) na sa ngayon ay nagkakahalaga ng 74 na sentimo [U.S.]. Mayroon itong larawan ng ulo ni Cesar at ito rin ang "barya ng pangulong buwis" na hinihingi noon ng mga Romano sa mga Judio. (Mat 22:19-21) Noong mga araw ng ministeryo ni Jesus sa lupa, ang mga trabahador sa bukid ay karaniwan nang tumatanggap ng isang denario para sa 12-oras na trabaho. (Mat 20:2) Kaya naman isang napakahirap na kalagayan ang inilalarawan ng Apocalipsis 6:6 nang sabihin nito na ang isang quarto ng trigo o tatlong quarto ng sebada ay magkakahalaga ng isang denario (isang buong-maghapong kita).

Kung ang mamahaling nardo na ginamit ni Maria, na kapatid ni Lazaro, bilang pamahid kay Jesu-Kristo, ay ipinagbili ng 300 denario (halos isang-taóng kita), malamang na malaki-laking halaga ang mapupunta sa kahon ng salapi na hawak ni Hudas Iscariote. Hindi kataka-takang matindi ang pagtutol ng di-tapat na si Hudas Iscariote, dahil hindi siya makapang-uumit mula sa malaking halagang iyon.—Ju 12:3-6; 13:29; Mar 14:3-11.

Sa ilustrasyon ni Jesus, ang madamaying Samaritano ay gumasta ng dalawang denario (dalawang-araw na kita) para tulungan ang isang di-kilalang estranghero, at sinabi niya na handa niyang bayaran ang karagdagang mga gastusin para rito. (Luc 10:33-35) Sa kabaligtaran naman, sa isa sa mga ilustrasyon ni Jesus na nagdiriin ng pangangailangang maging mapagpatawad, isang alipin, na pinatawad sa utang nito na 60,000,000 denario, ay tumangging magpatawad sa kapuwa niya alipin na may utang na 100 denario.—Mat 18:24-33.

DEPEKTO. Tingnan ang DUNGIS.

Magkabilang panig ng isang denariong Romano. Kaliwa, harap na panig, ulo ni Tiberio Cesar

DERBE. Isang "lunsod ng Licaonia" sa Asia Minor, na dinalaw nang dalawang beses, o marahil ay tatlo, ng apostol na si Pablo.

Malamang na bago ang taglamig ng 47-48 C.E., noong unang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, dumating siya sa Derbe pagkatapos na pagbabatuhin siya sa kalapit na Listra. Sa Derbe, 'ipinahayag niya at ni Bernabe ang mabuting balita' at nakagawa sila ng "maraming alagad," posibleng kabilang na rito si "Gayo ng Derbe," na nang maglaon ay binanggit bilang kasamahan ng apostol sa paglalakbay. Bagaman ipinakikita ng sekular na kasaysayan na pagkaraan ng 41 C.E. ang Derbe ang pinakasilanganing lunsod ng *pulitikal* na probinsiya ng Galacia, lumilitaw na ang paglalarawan dito ni Lucas bilang isang "lunsod ng Licaonia" ay may kaugnayan sa rehiyon o etnograpiya. (Gaw 14:6, 19-21; 20:4) Pagkaraan ng ilang buwan, pagkatapos ng kumperensiya sa Jerusalem may kinalaman sa pagtutuli (mga 49 C.E.), at habang nasa kaniyang ikalawang paglalakbay, bumalik si Pablo sa Derbe. (Gaw 15:36; 16:1) Bagaman hindi binanggit ang pangalan ng Derbe, posibleng tumigil si Pablo roon noong

kaniyang ikatlong paglalakbay nang patibayin niya ang mga alagad sa "lupain ng Galacia." (Gaw 18:23) Walang rekord ng pisikal na pananakit kay Pablo sa Derbe, at hindi niya binanggit ang lunsod na ito pagkaraan ng maraming taon noong isalaysay niya ang kaniyang mga pagdurusa sa ibang mga lugar sa kapaligiran nito.—2Ti 3:11.

Ang Derbe ay ang Kerti Hüyük ngayon na 21 km (13 mi) sa HHS ng Karaman (sinaunang Laranda) at mga 100 km (62 mi) sa TS ng Konya (sinaunang Iconio). Upang malaman kung kabilang ang Derbe sa mga pinadalhan ni Pablo ng liham na patungkol sa "mga kongregasyon ng Galacia," tingnan ang GALACIA, LIHAM SA MGA TAGA-.—Gal 1:2.

DEUEL [Kaalaman ng Diyos; Alam ng Diyos]. Isang tao na may anak na nagngangalang Eliasap na naglingkod bilang pinuno ng tribo ni Gad noong panahong nagpapagala-gala ang Israel sa ilang. (Bil 1:14; 7:42, 47; 10:20) Sa tekstong Masoretiko at Syriac na *Peshitta,* tinatawag siyang "Reuel" sa Bilang 2:14. Maaaring ito ay dahil sa pagkakamali ng eskriba, yamang ang mga titik Hebreo para sa "D" at "R" ay magkahawig at ang pangalang "Deuel" ay talagang lumilitaw sa Bilang 2:14 sa Samaritanong *Pentateuch,* Latin na *Vulgate,* at sa mahigit na isang daang manuskritong Hebreo.

DEUTERONOMIO. Ang pangalang Hebreo ng ikalimang aklat na ito ng Pentateuch ay *Deva·rim′* (Mga Salita), na hinalaw sa pambungad na parirala ng tekstong Hebreo. Ang pangalang "Deuteronomio" ay nagmula sa titulong Griego sa *Septuagint* na *Deu·te·ro·no′mi·on,* literal na nangangahulugang "Pangalawang Kautusan; Pag-uulit ng Kautusan." Nagmula ito sa saling Griego ng isang pariralang Hebreo na nasa Deuteronomio 17:18, *mish·neh′ hat·toh·rah′,* na tumpak na isinasaling 'kopya ng kautusan.'

Yamang matagal nang kinikilala ng mga Judio na ang Deuteronomio ay bahagi ng Kautusan ni Moises, ipinakikita nito na ang aklat ay talagang bahagi ng kanon ng Bibliya at na isinulat ito ni Moises. Sa pangkalahatan, ang katibayan ng autentisidad ng Deuteronomio ay kapareho niyaong sa apat na iba pang aklat ng Pentateuch. (Tingnan ang PENTATEUCH; gayundin ang mga aklat sa ilalim ng indibiduwal na mga pangalan.) Si Jesus ang pangunahing nagpatotoo sa autentisidad ng Deuteronomio, anupat tatlong ulit siyang sumipi mula rito nang tanggihan niya ang mga tukso ni Satanas na Diyablo. (Mat 4:1-11; Deu 6:13, 16; 8:3) Gayundin, nang tanungin si Jesus kung ano ang pinakadakila at unang utos, sumipi siya mula sa Deuteronomio 6:5. (Mar 12:30) Si Pablo naman ay sumipi mula sa Deuteronomio 30:12-14; 32:35, 36.—Ro 10:6-8; Heb 10:30.

Ang panahong saklaw ng aklat ng Deuteronomio ay mahigit nang kaunti sa dalawang buwan ng taóng 1473 B.C.E. Ito ay isinulat sa Kapatagan ng Moab at binubuo ng apat na diskurso, isang awit, at isang pagpapala ni Moises noong nagkakampo ang Israel sa mga hangganan ng Canaan bago sila pumasok sa lupain.—Deu 1:3; Jos 1:11; 4:19.

Layunin. Sa kabila ng kahulugan ng pangalang Deuteronomio, ang aklat na ito ay hindi pangalawang kautusan ni pag-uulit ng buong Kautusan kundi sa halip ay pagpapaliwanag nito, gaya ng sinasabi sa Deuteronomio 1:5. Pinayuhan nito ang Israel na maging tapat kay Jehova, anupat ginamit ang salinlahing nagpagala-gala nang 40 taon bilang halimbawa na hindi dapat tularan. Ipinaliwanag at pinalawak ni Moises ang ilan sa mahahalagang punto sa Kautusan at ang kaugnay na mga simulain, na isinasaalang-alang ang bagong mga kalagayan ng Israel kapag permanente na silang naninirahan sa lupain. Ibinagay niya sa kalagayan ang ilan sa mga kautusan at nagbigay siya ng karagdagang mga tuntunin may kinalaman sa pangangasiwa ng pamahalaan kapag namamayan na sila sa Lupang Pangako.

Sa pagpapayo at pananawagan sa kanila na pumasok sa panibagong pakikipagtipang ito kay Jehova sa pamamagitan ni Moises, ipinakadiin ng aklat ng Deuteronomio ang kaalaman, turo, at tagubilin. Ang iba't ibang anyo ng salitang "ituro" ay mas madalas lumitaw sa Deuteronomio kaysa sa Exodo, Levitico, o Mga Bilang. Ipinaliwanag ni Moises na tinuturuan ni Jehova ang Israel noong pakainin Niya sila ng manna. (Deu 8:3) Sa makasagisag na pananalita, sinabi niya sa mga Israelita na ilagay ang kautusan ni Jehova sa pagitan ng kanilang mga mata bilang pangharap na pamigkis at sa mga poste ng pinto ng kanilang mga bahay at sa kanilang mga pintuangdaan. (6:8, 9) Iniutos niya sa kanila na ikintal sa kanilang mga anak ang Kaniyang kautusan. (6:6, 7) Tinagubilinan silang basahin ang Kautusan tuwing ikapitong taon, sa panahon ng (taunang) Kapistahan ng mga Kubol. (31:10-13) Binigyan ng pantanging mga tagubilin ang sinumang magiging hari sa Israel sa hinaharap. Dapat siyang sumulat ng isang kopya ng Kautusan para sa kaniyang sarili at basahin iyon araw-araw. (17:18-20) Tuwing lalabas ang Israel sa pagbabaka, pasisiglahin ng mga saserdote ang bayan na manampalataya at magpakalakas-loob at bibigyang-katiyakan sila ng mga ito na magtatagumpay sila, sapagkat si Jehova na kanilang Diyos ay humahayong kasama nila. (20:1-4) Kapag nakapasok na sila sa Lupang Pangako, hahatiin nila ang mga tribo sa dalawang grupo, anupat ang isang grupo ay tatayo sa Bundok Ebal at ang isa naman ay sa Bundok Gerizim, at pagkatapos ay babasahin sa kanila ang Kautusan ng Diyos.—27:11-26; ihambing ang Jos 8:33-35.

Itinampok ang Pag-ibig. Itinatampok din sa Deuteronomio ang pag-ibig, kabaitan, at konsiderasyon. Ang salitang "pag-ibig" mismo, bilang isang pangngalan o isang anyo ng pandiwa, ay lumilitaw sa Deuteronomio nang limang ulit na mas marami kaysa sa kabuuang bilang ng paglitaw nito sa Exodo, Levitico, at Mga Bilang. Ang pinakadakilang utos, na tinukoy ni Jesus (Mat 22:36, 37), ay dito rin isinasaad sa pantanging paraan: "Ibigin mo si Jehova na iyong Diyos nang iyong buong puso at nang iyong buong kaluluwa at nang iyong buong lakas." (Deu 6:5; tingnan din ang 10:12; 11:13.) Paulit-ulit na ipinahayag ni Jehova ang kaniyang pag-ibig sa Israel. (7:7-9; 23:5; 33:3) Itinatampok ng mismong pananalita ng Deuteronomio ang pag-ibig ni Jehova sa kaniyang bayan: "Kung huhubugin lamang nila ang puso nilang ito upang matakot sa akin at tuparin ang lahat ng aking mga utos sa tuwina, upang mapabuti sila at ang kanilang mga anak hanggang sa panahong walang takda!" (5:29) Sa katunayan, paulit-ulit nating mababasa sa Deuteronomio ang mga pananalitang gaya ng "upang mapabuti ka" at "upang manatili kang buháy."—4:40; 5:16; 6:3; 22:7; 30:19, 20.

Bagaman ang Israel ay mapapaharap sa pakikipagdigma sa pagkuha sa lupain, hindi kinaligtaan ni Jehova ang maibiging konsiderasyon. Ang tagumpay ay hindi napakahalaga o lubhang apurahan

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG DEUTERONOMIO

Mga diskurso na nagpapaliwanag sa ilang bahagi ng Kautusan at nagpapayo sa Israel na ibigin at sundin si Jehova sa lupain na malapit na nilang pasukin

Isinulat ni Moises mismong bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako noong 1473 B.C.E.

Payo na alalahanin ang ginawa ni Jehova at na siya lamang ang paglingkuran (1:1–4:49)

- Ginunita ni Moises ang pagsusugo ng mga tiktik, ang walang-pananampalataya at mapaghimagsik na pagtugon sa ulat ng mga ito, ang sumpa ni Jehova na ang salinlahing iyon ay mamamatay sa ilang
- Hindi dapat ligaligin ng Israel ang mga anak ni Esau (na nagmula sa kapatid ni Jacob) o ang Moab at Ammon (na mga supling ng pamangkin ni Abraham na si Lot); ngunit ibinigay ni Jehova sa Israel ang lupain ng mga Amoritang hari na sina Sihon at Og, na nasa S ng Jordan
- Nagsumamo si Moises kay Jehova na hayaan siyang tumawid sa Jordan; sa halip, inutusan siya ni Jehova na atasan at palakasin si Josue upang manguna sa bansa
- Ipinaalaala ni Moises sa bansa ang nag-aapoy na galit ni Jehova may kaugnayan sa Baal ng Peor; hindi nila dapat kalimutan ang nasaksihan nila sa Horeb, hindi sila dapat gumawa ng inukit na imahen para sa pagsamba; si Jehova, na tanging tunay na Diyos, ay humihiling ng bukod-tanging debosyon

Payo na ibigin si Jehova at sundin ang lahat ng kaniyang utos (5:1–26:19)

- Inilahad ni Moises ang pagbibigay ng Kautusan sa Horeb, muling binigkas ang Sampung Salita, hinimok ang Israel na gawin ang gaya ng iniutos ni Jehova
- Dapat nilang ibigin si Jehova nang buong puso, kaluluwa, at lakas; dapat nilang panatilihing laging nasa harap nila ang mga utos ng Diyos; dapat nilang ipaliwanag sa kanilang mga anak kung bakit ibinigay ang mga tuntunin ni Jehova
- Pitong bansa sa lupain ang pupuksain, kasama ang kanilang mga altar at mga imahen; hindi dapat makipag-alyansa sa mga ito ukol sa pag-aasawa
- Hindi nila dapat kalimutan kung paano sila pinakitunguhan ng Diyos sa ilang upang ipaunawa sa kanila na hindi sa tinapay lamang nabubuhay ang tao kundi sa bawat pananalita ng bibig ni Jehova
- Dapat nilang alalahanin kung paano nila pinukaw sa galit si Jehova dahil sa paggawa ng binubong guya; dapat silang matakot, maglingkod, at mangunyapit sa kaniya; dapat nilang tuparin ang buong utos
- Mga tuntuning dapat sundin sa Lupang Pangako: Pawiin ang huwad na relihiyon ng Canaan; sumamba sa dakong pipiliin ni Jehova; huwag kumain ng dugo; patayin ang mga apostata; kumain ng malinis na pagkain; ibigay ang ikasampu ng ani kay Jehova; magpakita ng konsiderasyon sa dukha; ipagdiwang ang mga taunang kapistahan; itaguyod ang katarungan; iwasan ang espiritismo; makinig sa isa na ibabangon ni Jehova bilang propeta; huwag iurong ang mga muhon; ingatang malinis ang lupain mula sa pagkakasala sa dugo; maging mahabagin; manatiling malinis mula sa seksuwal na imoralidad; ibigay ang mga unang bunga ng lupain kay Jehova; magpakabanal kay Jehova

Mga pagpapala dahil sa pagsunod kay Jehova, mga sumpa dahil sa pagsuway (27:1–28:68)

- Pagkatawid ng bansa sa Jordan, ang Kautusan ay dapat isulat sa malalaking bato
- Bibigkasin sa Bundok Ebal ang mga sumpa dahil sa pagsuway
- Bibigkasin sa Bundok Gerizim ang mga pagpapala dahil sa pagsunod sa lahat ng utos ni Jehova

Isang tipan ang ginawa sa Kapatagan ng Moab (29:1–30:20)

- Isinalaysay ang pangangalaga ni Jehova noong ang Israel ay nasa Ehipto at noong 40-taóng pamamalagi nila sa ilang; nagbababala laban sa katigasan ng ulo at pagkamasuwayin
- Inihula na maaawa si Jehova sa mga nagsisisi
- Pinapili sila ng buhay o kamatayan; hinimok silang piliin ang buhay sa pamamagitan ng pag-ibig kay Jehova, pakikinig sa kaniyang tinig, at pananatili sa kaniya

Pagsasalin kay Josue ng atas na manguna, at panghuling mga pagpapala ni Moises (31:1–34:12)

- Inatasan si Josue na manguna sa Israel
- Tinuruan ni Moises ang Israel ng isang awit na magiging saksi laban sa kanila kapag iniwan nila si Jehova
- Pinagpala ni Moises ang mga tribo ng Israel, pagkatapos ay namatay siya sa Bundok Nebo

anupat kailangang magpataw ng napakahigpit na mga kahilingan. Ang isang lalaking malapit nang ikasal ay malaya sa tungkuling militar. (Deu 20:7) Malaya rin sa gayong tungkulin ang bagong-kasal na lalaki, upang mapaligaya niya ang kaniyang asawa at makapiling siya nito nang isang buong taon man lamang. (24:5) Kung ang isang lalaki ay nagtanim ng ubasan at hindi pa siya nakakakain ng bunga nito o nagtayo ng bahay at hindi pa niya ito napasisinayaan, pagkakalooban siya ng eksemsiyon sa pakikipagdigma upang matamasa niya ang bunga ng kaniyang mga pagpapagal.—20:5, 6.

Binigyan sila ng espesipikong mga detalye may kinalaman sa pakikipagdigma at pagkuha sa lupain ng Canaan. Pauuwiin ang mga matatakutin, dahil baka mapanghina rin nila ang mga puso ng kanilang mga kapatid. (Deu 20:8) Ang mga lunsod ng partikular na mga bansa ng Canaan na sukdulan na sa kabalakyutan ay walang pagsalang itatalaga sa pagkapuksa, ngunit ang mga lunsod na hindi pag-aari ng mga bansang iyon ay pamimiliin ng pagsuko o pagkapuksa. Kung susuko sila, isasailalim sila sa puwersahang pagtatrabaho, ngunit kahilingan ng Kautusan na kahit ang mga alipin ay dapat pakitunguhan nang may kabaitan, at ipinagsanggalang ng mga utos nito ang mga babae laban sa pangmomolestiya kahit sa mga lunsod na nasakop sa digmaan. Kapag ayaw sumuko ng lunsod, ang lahat ng mga lalaki ay papatayin, anupat tanging ang maliliit na bata at ang mga babaing hindi pa nasisipingan ng lalaki ang maliligtasin. (20:10-18; ihambing ang Bil 31:17, 18.) Kung magtatayo sila ng mga kayariang pangubkob sa palibot ng isang lunsod, hindi pahihintulutan ang mga Israelita na pumutol ng mga namumungang punungkahoy.—Deu 20:19, 20.

Ang mga hayop ay binigyan din ng maibiging konsiderasyon sa aklat ng Deuteronomio. Pinagbawalan ang mga Israelita na kunin ang ibon na nakaupo sa pugad, sapagkat madali itong hulihin dahil sa likas nitong ugali na ipagsanggalang ang kaniyang mga supling. Pahihintulutan itong makatakas, ngunit ang inakáy ay maaaring kunin ng mga Israelita para sa kanilang sarili. Sa gayon ay maaari pang magkaroon ng mga inakáy ang inahin. (Deu 22:6, 7) Hindi pinahihintulutan ang magsasaka na isingkaw ang asno sa isang toro, upang hindi mahirapan ang hayop na mas mahina. (22:10) Hindi dapat busalan ang toro habang gumigiik ng butil upang hindi ito mapahirapan dahil sa gutom samantalang nasa harap nito ang butil at nagpapagal ito sa paggiik niyaon.—25:4.

Ipinakita ang konsiderasyon may kaugnayan sa relasyong pampamilya at panlipunan. Ang panganay na anak ay dapat tumanggap ng dobleng bahagi, anak man siya ng paboritong asawa o hindi. (Deu 21:15-17) Sa unang pagkakataon ay sinabi na ang pag-aasawa bilang bayaw ay isang kautusan, at binalangkas ang mga parusa sa paglabag dito upang ito'y maging mapuwersa. (25:5-10) Iniutos ang pagkakaroon ng tapat na mga panimbang at mga panukat. (25:13-16) Ang kahalagahan ng buhay ay idiniin ng utos na gumawa ng halang sa palibot ng bubong ng bahay. (22:8) Ang konsiderasyon kahit sa nagkasalang hahampasin bilang parusa ay ipinakita ng Kautusan na nagtakda ng hanggang 40 hampas lamang. (25:1-3) Ang lahat ng tuntuning ito ay nagbigay ng higit na detalye sa Kautusan, samantalang nagpapakita rin ng malaking konsiderasyon. Kasabay nito, mababanaag sa mga iyon ang higit na kahigpitan.

Mga Babala at mga Kautusan. Ang Deuteronomio ay punô ng mga babala laban sa huwad na pagsamba at kawalang-katapatan gayundin ng mga tagubilin kung paano iyon haharapin upang maingatan ang dalisay na pagsamba. Namumukod-tangi sa aklat ng Deuteronomio ang payo na magpakabanal. Pinaaalalahanan ang mga Israelita na huwag makipag-asawa sa mga tao ng mga bansa sa palibot, sapagkat ito'y magiging banta sa dalisay na pagsamba at sa katapatan nila kay Jehova. (Deu 7:3, 4) Binabalaan sila laban sa materyalismo at pagmamatuwid sa sarili. (8:11-18; 9:4-6) Binigyan sila ng mahihigpit na kautusan may kinalaman sa apostasya. Dapat nilang ingatan ang kanilang sarili upang hindi sila bumaling sa ibang mga diyos. (11:16, 17) Binabalaan sila laban sa mga bulaang propeta. Sa dalawang bahagi ng aklat, tinagubilinan sila kung paano makikilala ang isang bulaang propeta at kung paano siya dapat pakitunguhan. (13:1-5; 18:20-22) Kahit na miyembro ng pamilya ng isa ang maging apostata, hindi siya dapat kahabagan ng kaniyang pamilya kundi dapat silang makibahagi sa pagbato sa isang iyon hanggang sa mamatay.—13:6-11.

Ang mga lunsod ng Israel na nag-apostata ay dapat italaga sa pagkapuksa, at walang anumang bagay ang iingatan para sa personal na kapakinabangan ninuman. Hindi na muling itatayo ang lunsod na iyon. (Deu 13:12-17) Ang mga delingkuwente na hindi na makontrol ng kanilang mga magulang ay babatuhin hanggang sa mamatay.—21:18-21.

Ang kabanalan at pagiging malaya sa pagkakasala sa dugo ay idiniin ng kautusan hinggil sa paghawak sa kaso ng pagpaslang na hindi nalutas. (Deu 21:1-9) Bilang pagtataguyod sa dalisay na pagsamba, ang Deuteronomio ay naglalaman ng mga tuntunin hinggil sa kung sino ang maaaring maging miyembro ng kongregasyon ni Jehova at kung kailan. Hindi tatanggapin ang anak sa ligaw hanggang sa ikasampung salinlahi, ang Moabita o Ammonita

hanggang sa panahong walang takda, at ang bating. Gayunman, maaaring maging miyembro ng kongregasyon ang mga Ehipsiyo at mga Edomita ng ikatlong salinlahi.—23:1-8.

Binalangkas ng Deuteronomio ang kaayusang hudisyal para sa Israel kapag nakapamayan na sila sa Lupang Pangako. Nakasaad dito ang mga kuwalipikasyon para sa mga hukom at ang pagsasaayos ng mga hukuman sa mga pintuang-daan ng mga lunsod, anupat ang santuwaryo ang siyang kataas-taasang hukuman sa lupain, na ang mga paghatol ay dapat sundin ng buong Israel.—Deu 16:18–17:13.

Idiniriin ng Deuteronomio ang posisyon ni Jehova bilang ang tanging Diyos (Deu 6:4), ang posisyon ng Israel bilang ang kaniyang tanging bayan (4:7, 8), at ang pagtatatag ng isang sentro ng pagsamba (12:4-7). Inihuhula nito ang pagdating ng isa na ibabangon bilang isang propeta na tulad ni Moises at magsasalita sa pangalan ni Jehova, ang isa na sa kaniya'y dapat magpasakop ang lahat.—18:18, 19.

DIADEMA. Tingnan ang KORONA.

DIAMANTE. Isang makinang na mahalagang bato, ang pinakamatigas na likas na mineral na natuklasan at isa sa pinakamamahaling mga hiyas. Bagaman karaniwa'y walang kulay, ang ilang diamante ay may bahid ng dilaw, berde, pula, kayumanggi, asul, at itim. Ang karamihan sa di-tabas na mga diamante ay mga kristal na walo ang gilid, malilinaw, at halos purong karbon. Ipinapalagay na nabuo ang mga diamante noong sinaunang panahon nang sumailalim sa matinding presyon at init ang karbon ng lupa. Ang sinaunang mga diamante ay natagpuan sa mga sahig ng batis, ngunit sa ngayon, ang mga ito'y kadalasang minimina sa mga batong nasa ilalim ng lupa.

Maliwanag na ang salitang Hebreo na *sha·mir′* (makalawang ulit na isinalin sa *NW* bilang "diamante" at minsan bilang "batong esmeril") ay nauugnay sa salitang Akkadiano na *ashmur,* na nangangahulugang "esmeril." Iminumungkahi ng ilan na maaaring ang *sha·mir′* ay tumutukoy sa isang napakatigas na mineral na karaniwang tinatawag na *"adamant"* (mula sa Gr. na *a·da′mas,* nangangahulugang "di-malupig"), na maaaring tumutukoy sa diamante o sa ilang napakatigas na substansiya, gaya ng *corundum* at esmeril.

Binanggit ni Jehova ang paggamit sa mga diamante bilang pang-ukit o panlilok ng matitigas na bagay nang sabihin niya: "Ang kasalanan ng Juda ay nakasulat sa pamamagitan ng panulat na bakal. Sa pamamagitan ng tulis na diamante ay nakalilok iyon sa tapyas ng kanilang puso, at sa mga sungay ng kanilang mga altar." (Jer 17:1, 2) Naging matitigas din ang ulo at puso ng sambahayan ng Israel. Kaya naman sinabi ni Jehova kay Ezekiel: "Narito! Ang iyong mukha ay ginawa kong sintigas mismo ng kanilang mga mukha at ang iyong noo ay sintigas mismo ng kanilang mga noo. Ang iyong noo ay ginawa kong gaya ng diamante, mas matigas pa kaysa sa batong pingkian." (Eze 3:7-9) Sa katulad na paraan, dahil sa pagkasutil ng mga Judio, ganito ang ipinahayag ni Jehova sa pamamagitan ni Zacarias: "Ang kanilang puso ay ginawa nilang gaya ng batong esmeril [sa Heb., *sha·mir′;* sa Ingles, *emery stone*] upang huwag sundin ang kautusan at ang mga salita na ipinarating ni Jehova ng mga hukbo sa pamamagitan ng kaniyang espiritu, sa pamamagitan ng mga propeta noong una."—Zac 7:12; tingnan ang HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO.

DIBDIB, DAKONG. Sa isang ilustrasyon, binanggit ni Jesus ang isang pulubi na nagngangalang Lazaro na pagkamatay ay dinala "sa dakong dibdib ni Abraham." Tinukoy naman ni Juan si Jesus bilang nasa "dakong dibdib ng Ama." (Luc 16:22, 23; Ju 1:18) Ipinahihiwatig ng pananalitang "dakong dibdib" ang paghilig ng isang tao sa harap ng iba habang sila'y nasa iisang higaan sa isang salusalo.

Sa hapag-kainan, ang mga panauhin ay nakahilig sa kanilang kaliwang tagiliran habang nakatukod ang kanilang kaliwang siko sa isang unan, at malayang nakakakilos ang kanilang kanang kamay. Kadalasan, tatlong tao ang umookupa sa isang higaan, ngunit maaari ring umabot sa lima. Ang ulo nila ay nakasandal sa dibdib o malapit sa dibdib ng taong nasa likuran nila. Ang tao na walang sinumang katalikuran ang itinuturing na nasa pinakamataas na puwesto at yaong katabi naman niya ang nasa ikalawang dako ng karangalan. Dahil magkakalapit ang mga panauhin, nakaugalian nang pagtabi-tabihin ang magkakaibigan para madali silang makapag-usap nang lihim kung nais nila. Sa isang piging, ang pagiging nasa dakong dibdib ng isang tao ay nangangahulugan ng pagtatamasa ng espesyal na pabor ng taong iyon. Kaya naman noong ipinagdiriwang ang huling Paskuwa, ang apostol na si Juan, na lubhang minamahal ni Jesus, ay "nakahilig sa harap ng dibdib ni Jesus," at sa gayong puwesto, siya'y "sumandig sa dibdib ni Jesus" at nagtanong sa kaniya nang sarilinan.—Ju 13:23, 25; 21:20.

Dahil dito, bilang paglalarawan sa napakaespesyal na posisyong tinatamasa ni Jesus, sinabi ni Juan na si Jesus ay nasa "dakong dibdib" ng Ama nito na si Jehova. Gayundin, sa ilustrasyon ni Jesus, si Lazaro ay dinala sa "dakong dibdib" ni Abraham, na nagpapahiwatig na sa wakas, ang pulubing ito ay napasa espesyal na posisyon may kaugnayan sa isang nakatataas sa kaniya.—Tingnan ang KAINAN.

Tingnan din ang SUSO, DIBDIB.

DIBLA. Isang lugar na binanggit ni Ezekiel (6:14) nang itala niya ang hula ni Jehova na ititiwangwang ang lupain ng Israel bilang kagantihan sa idolatrosong pagsamba nito. Walang kilalang sinaunang lokasyon na may ganitong pangalan, kaya itinuturing ng karamihan sa makabagong mga iskolar na lumitaw ang "Dibla," sa halip na "Ribla," dahil sa pagkakamali ng tagakopya, yamang ang unang titik Hebreo para sa "R" (ר) ay madaling mapagkamalang titik Hebreo para sa "D" (ד). Kung gayon nga, maaaring ito ang tinutukoy sa Bibliya na Ribla (isang kaguhuan malapit sa makabagong Ribleh) sa may Ilog Orontes, "sa lupain ng Hamat" (2Ha 23:33), at ang "ilang sa dakong Dibla [Ribla]" ay maaaring tumutukoy sa magrabang kapatagan ng Disyerto ng Sirya na nasa T at TS ng Ribla. Gayunman, isinasalin ng ilang tagapagsalin ang mga salita ni Ezekiel bilang "mula sa ilang hanggang sa Ribla." (*RS*) Batay sa gayong salin, ang kahatulan ni Jehova ay sasaklaw mula sa "ilang," ang kinikilalang timugang hangganan ng Lupang Pangako (Exo 23:31), hanggang sa rehiyon ng "Hamat" (kinakatawanan ng Ribla) sa malayong hilaga. (1Ha 8:65) Kaya ang paggamit ni Ezekiel ng gayong pananalita ay katumbas ng mas kilalang pananalita na "mula sa Dan hanggang sa Beer-sheba."—Huk 20:1; tingnan ang RIBLA Blg. 2.

DIBLAIM [Dalawang Kakaning Igos na Pinipi]. Isang magulang ng asawa ni Oseas na si Gomer. —Os 1:2, 3.

DIBON.

1. Isang lunsod sa S ng Dagat na Patay, na inagaw sa mga Moabita ni Sihon na Amorita ngunit nang maglaon ay kinuha sa kaniya ng Israel noong panahong pumasok ang mga Israelita sa lupaing iyon sa pangunguna ni Moises.—Bil 21:25-30.

Ipinapalagay sa ngayon na ang sinaunang Dibon ay ang Dhiban, 5 km (3 mi) sa H ng Arnon, 21 km (13 mi) sa S ng Dagat na Patay. Nagsagawa rito ng masinsinang arkeolohikal na mga pagsusuri at napabantog ito bilang ang lugar kung saan natagpuan ang bantog na Batong Moabita noong 1868. Batay sa interpretasyon ng ilan sa mga pangungusap ng stelang ito, na ipinasulat ni Mesa na hari ng Moab, ang Dibon ay kaniyang kabiserang lunsod (kasama ang Qarhah) at dating "pangunahing lunsod ng Moab."

Di-nagtagal pagkatapos ng unang pananakop ng Israel sa lugar na ito, ang tribo ni Gad ay nanirahan doon at kanilang 'itinayo [o, muling itinayo] ang Dibon,' anupat lumilitaw na ibinigay nila rito ang pinahabang pangalan na Dibon-gad, isang lokasyon na nakatala bilang isa sa mga dakong pinagkampuhan ng bansa. (Bil 32:34; 33:45, 46) Gayunman, ang Dibon ay itinuring na bahagi ng mana ng Ruben. (Bil 32:2, 3; Jos 13:8, 9, 15-17) Malamang na nagdusa ang Dibon nang muling maging makapangyarihan ang Moab sa panahon ng paghahari ni Haring Eglon, hanggang noong mailigtas ito ni Hukom Ehud. (Huk 3:12-30) Pagkaraan ng maraming siglo, "nang mamatay si Ahab," naghimagsik ang hari ng Moab na si Mesa laban sa pamumuno ng Israel, ayon sa ulat ng Bibliya sa 2 Hari 3:4, 5. Hindi sinasabi ng Bibliya kung gaano katagal ang paghihimagsik na ito, at posible nga, gaya ng ipinaghambog ni Mesa sa Batong Moabita, na nasakop niya noon ang ilang lunsod ng Israel at idinagdag niya ang mga ito sa "Qarhah." Gayunpaman, di-tulad ng propagandang inskripsiyon ni Mesa, nililinaw ng rekord ng Kasulatan na ang Moab ay lubusang natalo nang makipagbaka ang mga hukbo nito laban sa pinagsama-samang mga hukbo ng Israel, Juda, at Edom.—2Ha 3:4-27.

Wala pang 200 taon pagkatapos nito, muling tinukoy ang Dibon bilang isang Moabitang lunsod, at bumigkas si Isaias (15:2) ng isang kapahayagan ng kapahamakan laban doon. Binanggit sa hula na ang mga tumatahan sa rehiyong iyon ay aahon "sa Bahay at sa Dibon, sa matataas na dako," anupat ipagdadalamhati ang pagkakatiwangwang ng Moab.

Ayon sa teoriya ng ilang iskolar, tinukoy ni Isaias ang nagbabantang Asirya bilang sanhi ng 'pagtangis' sa "matataas na dako" na malapit sa Dibon. Gayunman, walang ulat na may winasak ang Asirya sa rehiyong iyon. Pagkaraan ng mga isang daang taon, nang ihula ng lingkod ni Jehova na si Jeremias na ang Dibon ay 'bababa mula sa kaluwalhatian, at uupong uháw' (Jer 48:18), lumilitaw na hindi pa natutupad noon ang mas naunang hula ni Isaias. Kaya maliwanag na ang mensahe ring iyon ang binigkas ni Jeremias at sa gayon ay higit na tiniyak ang inihulang kapahamakan laban sa Moab. Pagkatapos ng pagbagsak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., nang lubusang wasakin ni Nabucodonosor ang Moab, maaaring iniwan niya ang mga mamamayan ng Dibon, na hindi lamang "uháw" sa mga karangyaan ng dati nitong kaluwalhatian kundi pinabayaan din bilang abang mga bihag, anupat literal na uháw sa tubig at sa iba pang karaniwang mga pangangailangan. —Jer 25:9, 17-21.

Natuklasan sa Dibon ang maraming nakaimbak na binutil na hindi nabulok, na ipinapalagay na mula pa noong huling kalahatian ng unang milenyo B.C.E. Waring pinatutunayan nito ang pangmalas ng ilan na ang rehiyon ng Dibon, na maging sa ngayon ay produktibo sa agrikultura, ay dating pinagmumulan ng saganang binutil para sa Palestina.

Ipinapalagay ng ilang komentarista na ang Dibon ay ang Dimon na binanggit sa Isaias 15:9.—Tingnan ang DIMON.

2. Isang lokasyon sa Juda (Ne 11:25), na ipinapalagay ng ilan na ang Dimona.—Jos 15:22; tingnan ang DIMONA.

DIBON-GAD. Tingnan ang DIBON Blg. 1.

DIBORSIYO. Ang legal na pagpapawalang-bisa sa kaugnayang pangmag-asawa. Samakatuwid nga, ang pagputol sa buklod ng pag-aasawa sa pagitan ng lalaki at babae. Ang iba't ibang termino sa orihinal na wika para sa "diborsiyo" ay literal na nangangahulugang "paalisin" (Deu 22:19, tlb sa *Rbi8*), "palayain" o "kalagan" (Mat 1:19, *Int;* 19:3, tlb sa *Rbi8*), "itaboy; palayasin" (Lev 22:13, tlb sa *Rbi8*), at "putulin."—Ihambing ang Deu 24:1, 3, kung saan ang pananalitang "isang kasulatan ng diborsiyo" ay literal na nangangahulugang "isang aklat ng pagputol."

Nang pagbuklurin ni Jehova sina Adan at Eva bilang mag-asawa, hindi siya nagbigay ng probisyon para sa diborsiyo. Nilinaw ito ni Jesu-Kristo nang sagutin niya ang tanong ng mga Pariseo: "Kaayon ba ng kautusan na diborsiyuhin ng isang lalaki ang kaniyang asawa sa bawat uri ng saligan?" Ipinakita ni Kristo na nilayon ng Diyos na iwan ng lalaki ang kaniyang ama at ina at pumisan ito sa kaniyang asawa, anupat ang dalawa ay magiging isang laman. Pagkatapos ay idinagdag ni Jesus: "Kung kaya hindi na sila dalawa, kundi isang laman. Kaya nga, ang pinagtuwang ng Diyos ay huwag paghiwalayin ng sinumang tao." (Mat 19:3-6; ihambing ang Gen 2:22-24.) Pagkatapos ay itinanong ng mga Pariseo: "Bakit, kung gayon, iniutos ni Moises ang pagbibigay ng isang kasulatan ng paghihiwalay at pagdiborsiyo sa kaniya?" Bilang tugon, sinabi ni Kristo: "Si Moises, dahil sa katigasan ng inyong puso, ay nagbigay-laya sa inyo na diborsiyuhin ang inyong mga asawang babae, ngunit hindi gayon ang kalagayan mula sa pasimula."—Mat 19:7, 8.

Bagaman pinahintulutan ang mga Israelita na makipagdiborsiyo sa iba't ibang saligan bilang pagbibigay-laya, kinontrol ito ng Diyos na Jehova sa Kautusang ibinigay niya sa Israel sa pamamagitan ni Moises. Ang Deuteronomio 24:1 ay nagsasabi: "Kung kukunin ng isang lalaki ang isang babae at gagawin itong pag-aari niya bilang asawa, mangyayari nga na kung hindi ito makasumpong ng lingap sa kaniyang paningin sapagkat nakasumpong siya sa kaniya ng isang bagay na marumi, susulat nga siya ng isang kasulatan ng diborsiyo para rito at ilalagay niya iyon sa kamay nito at paaalisin niya ito sa kaniyang bahay." Hindi espesipikong binanggit kung ano ang "isang bagay na marumi" (sa literal, "ang kahubaran ng isang bagay"). Hindi iyon tumutukoy sa pangangalunya at ipinahihiwatig ito ng utos ng Diyos sa Israel na ang mga nagkasala ng pangangalunya ay papatayin at hindi lamang didiborsiyuhin. (Deu 22:22-24) Walang alinlangan na noong una, ang 'karumihan' na maaaring gawing saligan ng isang lalaking Hebreo para diborsiyuhin ang kaniyang asawa ay tumutukoy sa seryosong mga bagay, marahil ay sa matinding kawalang-galang ng babae sa kaniyang asawa o sa pagdudulot nito ng kahihiyan sa sambahayan. Yamang espesipikong sinabi ng Kautusan na "iibigin mo ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili," hindi makatuwirang ipalagay na basta na lamang magagamit ang maliliit na pagkakamali bilang mga dahilan upang diborsiyuhin ang asawang babae.—Lev 19:18.

Noong mga araw ni Malakias, maraming lalaking Judio ang nakikitungo nang may kataksilan sa kani-kanilang asawa, anupat dinidiborsiyo nila ang mga ito sa lahat ng uri ng saligan at pinaaalis nila ang mga asawa ng kanilang kabataan, posibleng upang makapag-asawa ng mas batang mga babaing pagano. Sa halip na itaguyod ang kautusan ng Diyos, pinahintulutan ito ng mga saserdote, at lubha itong ikinagalit ni Jehova. (Mal 2:10-16) Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, gumagamit ang mga lalaking Judio ng maraming saligan upang makipagdiborsiyo at ipinahihiwatig ito ng tanong na iniharap ng mga Pariseo kay Jesus: "Kaayon ba ng kautusan na diborsiyuhin ng isang lalaki ang kaniyang asawa sa *bawat uri* ng saligan?"—Mat 19:3.

Ayon sa kaugalian ng mga Israelita, ang lalaki ay nagbabayad ng dote para sa babae na mapapangasawa niya, at ang babaing iyon ay ituturing na pag-aari niya. Bagaman ang babae ay tumatanggap ng maraming pagpapala at pribilehiyo, siya ang nakabababa sa kaugnayang pangmag-asawa. Ang kaniyang posisyon ay higit pang mauunawaan sa Deuteronomio 24:1-4, kung saan binabanggit na maaaring diborsiyuhin ng lalaki ang babae ngunit walang sinasabi na maaaring diborsiyuhin ng babae ang lalaki. Palibhasa'y itinuturing siyang pag-aari ng lalaki, hindi niya ito maaaring diborsiyuhin. Sa sekular na kasaysayan, ang unang nakaulat na pangyayari kung saan sinikap ng isang babae sa Israel na diborsiyuhin ang kaniyang asawa ay noong padalhan ng kapatid ni Haring Herodes na si Salome ang asawa nito, ang gobernador ng Idumea, ng isang kasulatan ng diborsiyo na nagpapawalang-bisa sa kanilang pag-aasawa. (*Jewish Antiquities,* XV, 259 [vii, 10]) Noong narito si Jesus sa lupa, maaaring nagsimula nang makipagdiborsiyo ang ilang babae o kaya'y nakini-kinita niya na ito'y mangyayari. Ipinahihiwatig ito ng kaniyang pananalitang: "Kung sakaling ang isang babae, pagkatapos na diborsiyuhin ang kaniyang asawang lalaki, ay mag-asawa ng iba, siya ay nangangalunya."—Mar 10:12.

Kasulatan ng Diborsiyo. Bagaman nang dakong huli ay inabuso ang probisyon ng Kautusang Mosaiko para sa pagdidiborsiyo, hindi dapat ipalagay na naging madali para sa isang lalaking Israelita na diborsiyuhin ang kaniyang asawa. Upang magawa iyon, dapat muna siyang magsagawa ng pormal na mga hakbang. Kailangan siyang sumulat ng isang dokumento, anupat 'susulat siya ng isang kasulatan ng diborsiyo para sa babae.' Dapat itong 'ilagay ng nakikipagdiborsiyong lalaki sa kamay ng babae at paalisin niya ito sa kaniyang bahay.' (Deu 24:1) Bagaman hindi naglaan ng karagdagang detalye ang Kasulatan tungkol sa pamamaraang ito, lumilitaw na kasangkot sa legal na hakbang na ito ang pagsangguni sa awtorisadong mga lalaki, na maaaring magsikap muna na pagkasunduin ang mag-asawa. Ang panahong gagamitin sa paghahanda ng kasulatan at sa legal na pagpapatupad ng diborsiyo ay magbibigay naman ng pagkakataon sa nakikipagdiborsiyong lalaki na muling pag-isipan ang kaniyang pasiya. Kailangang may saligan ang diborsiyong iyon, at kapag wastong ikinapit ang tuntuning ito, tiyak na mahahadlangan ang padalus-dalos na pakikipagdiborsiyo. Gayundin, mapangangalagaan ang mga karapatan at ang kapakanan ng asawang babae. Hindi binabanggit sa Kasulatan kung ano ang nilalaman ng "kasulatan ng diborsiyo."

Muling Pag-aasawa ng mga Diniborsiyong Kabiyak. Itinakda rin sa Deuteronomio 24:1-4 na ang babaing diniborsiyo ay dapat na 'lumabas sa bahay ng lalaki at yumaon at maging pag-aari ng ibang lalaki,' na nangangahulugang maaari siyang mag-asawang muli. Sinabi rin: "Kung ang huling lalaki ay mapoot sa kaniya at sumulat ng isang kasulatan ng diborsiyo para sa kaniya at ilagay iyon sa kaniyang kamay at paalisin siya sa kaniyang bahay, o kung sakaling mamatay ang huling lalaking kumuha sa kaniya bilang kaniyang asawa, ang unang may-ari sa kaniya na nagpaalis sa kaniya ay hindi pahihintulutang kunin siyang muli upang maging asawa niya pagkatapos na siya ay madungisan; sapagkat iyon ay karima-rimarim sa harap ni Jehova, at huwag mong aakayin sa pagkakasala ang lupain na ibinibigay sa iyo ni Jehova na iyong Diyos bilang mana." Pinagbawalan ang dating asawang lalaki na muling kunin ang asawang diniborsiyo niya, marahil ay upang maiwasan ang posibilidad na magpakana ang lalaki at ang dati niyang asawa na pilitin ang ikalawang asawa ng babae na diborsiyuhin siya o ang posibilidad na ipapatay nila ang lalaking iyon, upang muling mapangasawa ng babae ang kaniyang dating asawa. Kung ang babae ay muling kunin ng kaniyang dating asawa, magiging marumi ang bagay na iyon sa paningin ng Diyos. Magiging katawa-tawa ang unang asawang lalaki sapagkat pinaalis na niya ang babae dahil kinasumpungan niya ito ng "isang bagay na marumi" at ngayon, matapos itong legal na ikasal sa ibang lalaki at maging asawa niyaon, ay kukunin na naman niya ito.

Dahil hindi na maaaring muling mapangasawa ng orihinal na asawang lalaki ang babaing diniborsiyo niya kapag ito ay naging pag-aari na ng ibang lalaki, diborsiyuhin man ito ng lalaking iyon o mamatay man ang lalaking iyon, tiyak na mag-iisip munang mabuti ang asawang lalaki bago siya makipagdiborsiyo. (Jer 3:1) Gayunman, walang sinabi na hindi na maaaring muling mapangasawa ng lalaki ang asawang diniborsiyo niya *kung hindi naman ito nag-asawang muli* pagkatapos na legal na maputol ang kanilang tali ng pag-aasawa.

Pagpapaalis sa mga Asawang Pagano. Bago pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako, sinabihan sila na huwag makipag-alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga paganong tumatahan doon. (Deu 7:3, 4) Gayunman, noong mga araw ni Ezra, ang mga Judio ay kumuha ng mga asawang banyaga, at sa panalangin sa Diyos, kinilala ni Ezra ang kanilang pagkakasala sa bagay na ito. Bilang tugon sa kaniyang paghimok at bilang pagkilala sa kanilang pagkakamali, pinaalis ng mga lalaki ng Israel ang mga asawang banyaga na kinuha nila "pati na ang mga anak."—Ezr 9:10–10:44.

Gayunman, kung tungkol sa mga Kristiyano, na nagmula sa lahat ng iba't ibang bansa (Mat 28:19), hindi nila kailangang diborsiyuhin ang kani-kanilang asawa na hindi mananamba ni Jehova, ni kailangan man nilang hiwalayan ang gayong mga kabiyak, gaya ng ipinakikita ng kinasihang payo ni Pablo. (1Co 7:10-28) Ngunit kung tungkol sa mga nagpaplano pa lamang mag-asawa, pinayuhan ang mga Kristiyano na mag-asawa "tangi lamang sa Panginoon."—1Co 7:39.

Binalak ni Jose na Makipagdiborsiyo. Noong panahong si Maria ay ipinangakong mapangasawa ni Jose, ngunit bago sila magsama, siya ay nasumpungang nagdadalang-tao sa pamamagitan ng banal na espiritu, at sinasabi ng ulat: "Gayunman, si Jose na kaniyang asawa, dahil siya ay matuwid at hindi niya nais na gawin siyang isang pangmadlang panoorin, ay nagbalak na diborsiyuhin siya nang palihim." (Mat 1:18, 19) Yamang ang pakikipagtipan ay isang permanenteng kaayusan sa gitna ng mga Judio nang panahong iyon, angkop na gamitin dito ang salitang "diborsiyo."

Kung ang isang babaing ipinakipagtipan ay magpasiping sa ibang lalaki, babatuhin siya hanggang sa mamatay gaya ng isang mangangalunya. (Deu 22:22-29) Sa mga kaso na ang parusa ay pagbato hanggang sa mamatay, dalawang saksi ang kailangan upang mapagtibay ang pagkakasala ng taong iyon. (Deu 17:6, 7) Maliwanag na walang mga saksi

si Jose laban kay Maria. Nagdadalang-tao si Maria, ngunit naunawaan lamang ni Jose nang lubusan ang bagay na iyon noong ipaliwanag iyon sa kaniya ng anghel ni Jehova. (Mat 1:20, 21) Hindi sinasabi kung kasama sa 'palihim na diborsiyo' na binalak niya ang pagbibigay ng isang kasulatan ng diborsiyo o hindi; ngunit malamang na kikilos si Jose alinsunod sa mga simulain sa Deuteronomio 24:1-4, anupat posibleng didiborsiyuhin niya ito sa harap lamang ng dalawang saksi upang legal na malutas ang bagay na iyon nang hindi magdudulot ng labis na kahihiyan kay Maria. Bagaman hindi binanggit ni Mateo ang bawat detalye ng binabalak gawin ni Jose, ipinakita naman niya na ninais ni Jose na pakitunguhan si Maria nang may awa. Si Jose ay hindi itinuturing na di-matuwid sa bagay na ito, kundi sa halip, "dahil siya ay *matuwid* at hindi niya nais na gawin [si Maria na] isang pangmadlang panoorin" kung kaya "nagbalak [si Jose] na diborsiyuhin siya nang palihim."—Mat 1:19.

Kung Kailan Hindi Pinahihintulutan ang Diborsiyo sa Israel. Ayon sa kautusan ng Diyos sa Israel, may mga kalagayan kung saan imposible ang diborsiyo. Posibleng mangyari na ang isang lalaki ay kumuha ng isang asawa, sinipingan niya ito, at kinapootan niya ito. Maaaring may-kabulaanan niyang sabihin na hindi na ito birhen nang mapangasawa niya ito, anupat pinararatangan ito ng kahiya-hiyang mga gawa at nagdadala ng masamang pangalan laban sa babae. Kapag nakapagharap ang mga magulang ng babae ng katibayan na ang anak nila ay isang birhen noong ikasal ito, kailangang disiplinahin ng mga lalaki ng lunsod ang nag-akusa nang may kabulaanan. Pagmumultahin nila siya ng isang daang siklong pilak ($220), ibibigay ito sa ama ng babae, at ang babae ay mananatiling asawa ng lalaking iyon, yamang ayon sa kautusan: "Hindi siya pahihintulutang diborsiyuhin ito sa lahat ng kaniyang mga araw." (Deu 22:13-19) Gayundin, kung matuklasang sinunggaban ng isang lalaki ang isang dalagang hindi pa naipakikipagtipan at sinipingan niya ito, itinakda ng kautusan: "Ang lalaking sumiping sa kaniya ay magbibigay nga sa ama ng babae ng limampung siklong pilak [$110], at ito ay magiging asawa niya sa dahilang hinamak niya ito. Hindi siya pahihintulutang diborsiyuhin ito sa lahat ng kaniyang mga araw."—Deu 22:28, 29.

Ano ang tanging maka-Kasulatang saligan ng diborsiyo para sa mga Kristiyano?

Sa kaniyang Sermon sa Bundok, sinabi ni Jesu-Kristo: "Bukod diyan ay sinabi, 'Sinumang dumiborsiyo sa kaniyang asawang babae, bigyan niya ito ng isang kasulatan ng diborsiyo.' Gayunman, sinasabi ko sa inyo na ang bawat isa na dumidiborsiyo sa kaniyang asawang babae, malibang dahil sa pakikiapid, ay nagpapangyaring malantad siya sa pangangalunya, at ang sinumang mag-asawa ng isang babaing diniborsiyo ay nangangalunya." (Mat 5:31, 32) Gayundin, pagkatapos sabihin sa mga Pariseo na ang pagbibigay-laya ng Kautusang Mosaiko na madiborsiyo nila ang kani-kanilang asawa ay hindi ang kaayusan "mula sa pasimula," sinabi ni Jesus: "Sinasabi ko sa inyo na ang sinumang dumiborsiyo sa kaniyang asawang babae, maliban sa saligan ng pakikiapid, at mag-asawa ng iba ay nangangalunya." (Mat 19:8, 9) Sa ngayon ay kinikilala ng karamihan na magkaiba ang "mga mapakiapid" at ang "mga mangangalunya." Ayon sa makabagong paggamit, ang mga nagkakasala ng pakikiapid ay mga taong walang asawa na kusang-loob na nakikipagtalik sa isang di-kasekso. Ang mga mangangalunya naman ay mga taong may asawa na kusang-loob na nakikipagtalik sa isang di-kasekso na hindi nila legal na asawa. Gayunman, gaya ng ipinakikita sa artikulong PAKIKIAPID, ang terminong "pakikiapid" ay isinalin mula sa salitang Griegong *por·nei'a* at sumasaklaw sa lahat ng uri ng bawal na seksuwal na pagsisiping sa labas ng maka-Kasulatang pag-aasawa. Kaya naman, ang mga salita ni Jesus sa Mateo 5:32 at 19:9 ay nangangahulugan na ang tanging saligan ng diborsiyo na aktuwal na pumuputol sa buklod ng pag-aasawa ay ang paggawa ng *por·nei'a* ng isa sa kanila. Batay sa probisyong ito, maaaring makipagdiborsiyo ang isang tagasunod ni Kristo kung nais niya, at sa gayong diborsiyo ay malaya na siyang mag-asawa ng isang Kristiyano na malaya ring mag-asawa.—1Co 7:39.

Ang imoral na mga gawain sa sekso sa pagitan ng isang taong may asawa at ng isang kasekso (homoseksuwalidad) ay marumi at kasuklam-suklam. Ang mga taong gumagawa nito at hindi nagsisisi ay hindi magmamana ng Kaharian ng Diyos. At, sabihin pa, ang bestiyalidad ay hinahatulan ng Kasulatan. (Lev 18:22, 23; Ro 1:24-27; 1Co 6:9, 10) Ang napakaruruming gawaing ito ay saklaw ng malawak na terminong *por·nei'a.* Kapansin-pansin din na sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang homoseksuwalidad at bestiyalidad ay hinahatulan ng parusang kamatayan, anupat nagiging malaya ang pinagkasalahang kabiyak upang muling makapag-asawa.—Lev 20:13, 15, 16.

Itinawag-pansin ni Jesu-Kristo na "ang bawat isa na patuloy na tumitingin sa isang babae upang magkaroon ng masidhing pagnanasa sa kaniya ay nangalunya na sa kaniya sa kaniyang puso." (Mat 5:28) Ngunit hindi sinabi ni Jesus na ang nilalaman ng puso, kahit hindi pa naisasagawa, ay saligan para sa diborsiyo. Ipinakikita ng mga salita ni Kristo na

ang puso ay dapat panatilihing malinis at ang isa ay hindi dapat mag-isip ng mahahalay na kaisipan at pagnanasa.—Fil 4:8; San 1:14, 15.

Idiniin ng rabinikong kautusan ng mga Judio na tungkulin ng isang tao na makipagtalik sa kaniyang asawa at pinahintulutan nito ang asawang lalaki na diborsiyuhin ang kaniyang asawa kung hindi ito magkaanak. Gayunman, hindi binibigyang-karapatan ng Kasulatan ang mga Kristiyano na diborsiyuhin ang kanilang kabiyak sa gayong dahilan. Ang pagkabaog sa loob ng maraming taon ay hindi naging dahilan upang diborsiyuhin ni Abraham si Sara, gayundin sa mga kaso nina Isaac at Rebeka, nina Jacob at Raquel, at ng saserdoteng si Zacarias at ni Elisabet.—Gen 11:30; 17:17; 25:19-26; 29:31; 30:1, 2, 22-25; Luc 1:5-7, 18, 24, 57.

Walang sinasabi sa Kasulatan na magpapahintulot sa isang Kristiyano na diborsiyuhin ang kaniyang kabiyak dahil wala itong pisikal na kakayahang makipagtalik, o nasiraan ito ng bait o dinapuan ito ng isang di-malunasan o nakapandidiring sakit. Ang pag-ibig na dapat ipakita ng mga Kristiyano ay humihiling, hindi ng diborsiyo, kundi ng maawaing pakikitungo sa gayong kabiyak. (Efe 5:28-31) Hindi rin naman binibigyan ng Bibliya ang mga Kristiyano ng karapatan na diborsiyuhin ang kanilang asawa dahil magkaiba sila ng relihiyon, sa halip ay ipinakikita nito na sa pananatili sa piling ng di-sumasampalatayang asawa, maaaring mawagi ng isang Kristiyano ang kaniyang kabiyak sa panig ng tunay na pananampalataya.—1Co 7:12-16; 1Pe 3:1-7.

Sa kaniyang Sermon sa Bundok, sinabi ni Jesus na "ang bawat isa na dumidiborsiyo sa kaniyang asawang babae, malibang dahil sa pakikiapid, ay nagpapangyaring malantad siya sa pangangalunya, at ang sinumang mag-asawa ng isang babaing diniborsiyo ay nangangalunya." (Mat 5:32) Sa ganitong paraan, ipinakita ni Kristo na kung didiborsiyuhin ng isang lalaki ang kaniyang asawa malibang dahil sa "pakikiapid" (*por·nei′a*) nito, ilalantad niya ito sa pangangalunya. Iyan ay sapagkat sa gayong diborsiyo, ang di-nangalunyang asawang babae ay hindi nahiwalay sa kaniyang asawa sa tamang paraan at sa gayo'y hindi siya malayang mag-asawa sa ibang lalaki at makipagtalik dito. Nang sabihin ni Kristo na ang sinumang "mag-asawa ng isang babaing diniborsiyo ay nangangalunya," ang tinutukoy niya ay isang babae na diniborsiyo sa ibang mga saligan at hindi "dahil sa pakikiapid" (*por·nei′a*). Ang gayong babae, bagaman diniborsiyo sa legal na paraan, ay hindi diborsiyada sa maka-Kasulatang paraan.

Tulad ni Mateo (Mat 19:3-9), iniulat ni Marcos ang mga pananalita ni Jesus sa mga Pariseo may kinalaman sa diborsiyo at sinipi niya ang sinabi ni Kristo: "Ang sinumang dumiborsiyo sa kaniyang asawang babae at mag-asawa ng iba ay nangangalunya laban sa kaniya, at kung sakaling ang isang babae, pagkatapos na diborsiyuhin ang kaniyang asawang lalaki, ay mag-asawa ng iba, siya ay nangangalunya." (Mar 10:11, 12) Ang katulad na pananalita ay binabanggit din sa Lucas 16:18, na nagsasabi: "Ang bawat isa na dumidiborsiyo sa kaniyang asawang babae at nag-aasawa ng iba ay nangangalunya, at siya na nag-aasawa sa isang babaing diniborsiyo ng isang asawang lalaki ay nangangalunya." Kung ito lamang ang pagbabatayan, waring ipinagbabawal ng mga talatang ito sa mga tagasunod ni Kristo ang lahat ng pakikipagdiborsiyo, o ipinahihiwatig nito na ang isang indibiduwal na diniborsiyo ay walang karapatan na muling mag-asawa malibang mamatay muna ang kabiyak na diniborsiyo. Gayunman, ang mga salita ni Jesus na iniulat nina Marcos at Lucas ay dapat unawain batay sa mas kumpletong pananalita na iniulat ni Mateo. Idinagdag niya ang pariralang "maliban sa saligan ng pakikiapid" (Mat 19:9; tingnan din ang Mat 5:32), anupat ipinakita na ang isinulat nina Marcos at Lucas nang sipiin nila ang sinabi ni Jesus tungkol sa diborsiyo ay kapit lamang kung ang pakikipagdiborsiyo ay hindi salig sa "pakikiapid" (*por·nei′a*) ng di-tapat na kabiyak.

Gayunman, ayon sa Kasulatan, hindi obligado ang isang tao na diborsiyuhin ang isang kabiyak na nangalunya ngunit nagsisisi. Ang Kristiyanong asawang lalaki o asawang babae ay maaaring magpakita ng awa sa gayong kaso, kung paanong lumilitaw na muling tinanggap ni Oseas ang kaniyang nangalunyang asawa na si Gomer at kung paanong pinagpakitaan ni Jehova ng awa ang nagsisising Israel na nagkasala ng espirituwal na pangangalunya. —Os 3.

Isinauli ang orihinal na pamantayan ng Diyos. Maliwanag na ang pananalita ni Jesu-Kristo ay tumutukoy sa pagbalik sa mataas na pamantayan ng pag-aasawa na itinakda ng Diyos na Jehova noong pasimula, at ipinakikita nito na ang magiging mga alagad ni Jesus ay kailangang manghawakan sa mataas na pamantayang iyon. Bagaman may bisa pa noon ang mga saligan sa diborsiyo na inilaan ng Kautusang Mosaiko, ang magiging mga tunay na alagad ni Jesus, na gumagawa ng kalooban ng kaniyang Ama at 'gumagawa' o tumutupad ng mga pananalita ni Jesus (Mat 7:21-29), ay hindi makikipagdiborsiyo batay sa gayong mga saligan upang pagpakitaan ng 'katigasan ng puso' ang kani-kanilang asawa. (Mat 19:8) Bilang tunay na mga alagad, hindi nila lalabagin ang orihinal na bigay-Diyos na mga simulain na umuugit sa pag-aasawa sa pamamagitan ng pagdiborsiyo sa kanilang mga kabiyak

sa anumang saligan maliban sa saligang tinukoy ni Jesus, samakatuwid ay ang "pakikiapid" (*por·nei'a*).

Ang taong walang asawa na nakikiapid sa isang patutot ay nagiging 'kaisang-katawan' ng taong iyon. Sa katulad na paraan, ang nangangalunya ay nagiging 'kaisang-katawan,' hindi ng kaniyang legal na asawa, kundi ng taong imoral na sinisipingan niya. Sa gayon, ang nangangalunya ay nagkakasala hindi lamang laban sa kaniyang sariling laman kundi laban din sa kaniyang legal na asawa na hanggang noong pagkakataong iyon ay 'kaisang-laman' niya. (1Co 6:16-18) Dahil dito, ang pangangalunya ay naglalaan ng tunay na saligan upang putulin ang buklod ng pag-aasawa kaayon ng bigay-Diyos na mga simulain, at kapag may gayong saligan, ang diborsiyo ay pormal at ganap na nagpapawalang-bisa sa legal na pag-aasawa, anupat binibigyang-laya ang pinagkasalahang kabiyak na muling makapag-asawa nang marangal.—Heb 13:4.

Makasagisag na Diborsiyo. Ang kaugnayang pangmag-asawa ay ginagamit sa Kasulatan sa makasagisag na paraan. (Isa 54:1, 5, 6; 62:1-6) May tinutukoy ring makasagisag na diborsiyo o pagpapaalis sa isang asawang babae.—Jer 3:8.

Bumagsak ang kaharian ng Juda at winasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., at ang mga tumatahan sa lupain ay dinala sa pagkatapon sa Babilonya. Mga ilang taon bago nito, makahulang sinabi ni Jehova sa mga Judio na malapit nang ipatapon: "Nasaan nga ang kasulatan ng diborsiyo ng inyong ina, na pinaalis ko?" (Isa 50:1) Ang kanilang "ina," o pambansang organisasyon, ay pinaalis sa makatuwirang dahilan, hindi dahil sumira si Jehova sa kaniyang tipan at nagpasimulang makipagdiborsiyo, kundi dahil sa pagkakasala nito laban sa tipang Kautusan. Ngunit isang nalabi ng mga Israelita ang nagsisi at nanalangin upang manumbalik ang tulad-asawang kaugnayan ni Jehova sa kanila sa sarili nilang lupain. Alang-alang sa kaniyang sariling pangalan, isinauli ni Jehova ang kaniyang bayan sa sarili nilang lupain gaya ng ipinangako, noong 537 B.C.E., sa pagtatapos ng 70-taóng pagkatiwangwang.—Aw 137:1-9; tingnan ang PAG-AASAWA.

DIBRI [malamang, Masalita]. Isang Israelita na mula sa tribo ni Dan na ang anak na babaing si Selomit ay nag-asawa ng isang Ehipsiyo. Di-nagtagal pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, ang anak ng mag-asawang ito ay pinagbababato hanggang sa mamatay dahil sa paglapastangan sa pangalan ni Jehova.—Lev 24:10-16, 23.

DIDRAKMA. Isang baryang pilak ng mga Griego na katumbas ng dalawang drakma, o ng $1.31 batay sa makabagong mga halaga. Nagbabayad noon ang mga Judio ng taunang buwis sa templo na dalawang drakma, o isang didrakma.—Mat 17:24, tlb sa *Rbi8.*

DIGMAAN. Pakikipag-alit na may kalakip na mga pagkilos na nilayong sumupil o lumipol sa itinuturing na mga kaaway. Maraming salitang Hebreo ang nauugnay sa pakikipagdigma; ang isa sa mga ito, mula sa pandiwang salitang-ugat na *qa·rav',* ay pangunahin nang nangangahulugang "lumapit," samakatuwid nga, upang makipaglaban. Ang pangngalang Griego na *po'le·mos* ay nangangahulugang "digmaan"; at ang pandiwang *strateu'o* ay mula sa salitang-ugat na tumutukoy sa isang nagkakampong hukbo.

Sinasabi ng Bibliya na si Nimrod ay 'humayo patungong Asirya,' maliwanag na isang pagsalakay, patungo sa teritoryo ni Asur na anak ni Sem. Doon ay nagtayo si Nimrod ng mga lunsod. (Gen 10:11) Noong mga araw naman ni Abraham, sinakop ni Kedorlaomer, hari ng Elam, ang maraming lunsod (lumilitaw na pawang nasa palibot ng timugang dulo ng Dagat na Patay) sa loob ng 12 taon, anupat pinilit niya ang mga ito na paglingkuran siya. Nang maghimagsik ang mga ito, nakipagdigma sa kanila si Kedorlaomer at ang kaniyang mga kaalyado, anupat nilupig nila ang mga hukbo ng Sodoma at Gomorra, kinuha ang mga pag-aari ng mga ito, at binihag ang pamangkin ni Abraham na si Lot at ang sambahayan nito. Dahil dito, tinipon ni Abraham ang kaniyang 318 sinanay na mga lingkod at, kasama ang kaniyang tatlong kakampi, tinugis niya si Kedorlaomer at nabawi niya ang mga bihag at ang mga bagay na dinambong. Gayunman, hindi kumuha si Abraham ng anumang samsam para sa kaniyang sarili. Ito ang unang rekord ng isang digmaan na ipinakipaglaban ng isang lingkod ng Diyos. May pagsang-ayon ni Jehova ang pakikipagdigmang ito ni Abraham upang mabawi ang kaniyang kapuwa lingkod ni Jehova, sapagkat nang bumalik si Abraham, pinagpala siya ni Melquisedec, saserdote ng Kataas-taasang Diyos.—Gen 14:1-24.

Pakikipagdigmang Ipinag-utos ng Diyos. Si Jehova ay "tulad-lalaking mandirigma," "Diyos ng mga hukbo," at "makapangyarihan sa pagbabaka." (Exo 15:3; 2Sa 5:10; Aw 24:8, 10; Isa 42:13) Bilang ang Maylalang at Kataas-taasang Soberano ng sansinukob, hindi lamang siya may karapatan, kundi mayroon din siyang pananagutang udyok ng katarungan, na maglapat ng kamatayan o magbigay ng awtorisasyon na patayin ang mga tampalasan, na makipagdigma laban sa lahat ng mga mapagmatigas na tumatangging sumunod sa kaniyang matuwid na mga kautusan. Kaya naman makatarungan ang ginawa ni Jehova nang pawiin niya ang mga balakyot noong panahon ng Baha, nang wasakin niya ang Sodoma at Gomorra, at nang puksain

niya ang mga hukbo ni Paraon.—Gen 6:5-7, 13, 17; 19:24; Exo 15:4, 5; ihambing ang 2Pe 2:5-10; Jud 7.

Ginamit ng Diyos ang Israel bilang tagapuksa. Iniatas ni Jehova sa mga Israelita ang sagradong tungkulin na magsilbing kaniyang mga tagapuksa sa Lupang Pangako na pinagdalhan niya sa kanila. Bago iniligtas ang Israel mula sa Ehipto, walang karanasan ang bansang iyon sa pakikipagdigma. (Exo 13:17) Sa pamamagitan ng Kaniyang matagumpay na pangunguna sa Israel laban sa "pitong bansa na higit na matao at makapangyarihan" kaysa sa kanila, dinakila ng Diyos ang kaniyang pangalan bilang si "Jehova ng mga hukbo, ang Diyos ng mga hukbo ng Israel." Pinatunayan nito na "hindi sa pamamagitan ng tabak ni sa pamamagitan man ng sibat nagliligtas si Jehova, sapagkat kay Jehova ang pagbabaka." (Deu 7:1; 1Sa 17:45, 47; ihambing ang 2Cr 13:12.) Binigyan din nito ang mga Israelita ng pagkakataong ipakita ang pagkamasunurin nila sa mga utos ng Diyos, kahit hanggang sa puntong isapanganib nila ang kanilang buhay para sa pakikipagdigmang ipinag-utos ng Diyos.—Deu 20:1-4.

Hindi dapat sumalakay sa labas ng mga hangganang itinakda ng Diyos. Gayunman, mahigpit na iniutos ng Diyos sa Israel na hindi sila dapat makipagdigma o manakop sa labas ng teritoryong ipinagkaloob niya sa kanila at na hindi sila dapat makipaglaban sa alinmang bansa maliban doon sa mga ipinag-utos niyang labanan nila. Hindi sila dapat makipaghidwaan sa mga bansa ng Edom, Moab, o Ammon. (Deu 2:4, 5, 9, 19) Ngunit nang maglaon ay sinalakay sila ng mga bansang ito at napilitan silang ipagtanggol ang kanilang sarili sa pamamagitan ng pakikipagdigma. Tinulungan naman sila ng Diyos sa bagay na iyon.—Huk 3:12-30; 11:32, 33; 1Sa 14:47.

Noong kapanahunan ng mga Hukom, nang sikaping ipagmatuwid ng hari ng Ammon ang mga pagsalakay nito laban sa Israel sa pamamagitan ng may-kabulaanang pagpaparatang na kinuha ng Israel ang lupain ng mga Ammonita, pinasinungalingan ni Jepte ang mga sinabi nito sa pamamagitan ng pagpapaalaala sa kaniya ng mga pangyayari sa kasaysayan. Pagkatapos ay nakipaglaban si Jepte sa mga mananalakay na ito, batay sa simulain na 'ang bawat isa na itataboy ni Jehova sa harap namin ay itataboy namin.' Hindi papayag si Jepte na isuko sa kaninumang manlulusob ang isa mang pulgada ng bigay-Diyos na lupain ng Israel.—Huk 11:12-27; tingnan ang JEPTE.

Pinabanal na pakikipagdigma. Noong sinauna, nakaugalian nang pabanalin ang mga hukbong pandigma bago makipagbaka ang mga ito. (Jos 3:5; Jer 6:4; 51:27, 28) Sa panahon ng pakikipagdigma, ang mga hukbo ng Israel, pati ang mga di-Judio (halimbawa, si Uria na Hiteo, na malamang ay isang tinuling proselita), ay kailangang manatiling malinis sa seremonyal na paraan. Sa panahon ng kampanyang pangmilitar, hindi sila maaaring makipagtalik, kahit sa sarili nilang asawa. Dahil dito, walang mga patutot na susunud-sunod sa hukbo ng Israel. Bukod diyan, ang kampo mismo ay kailangang panatilihing malinis mula sa karungisan.—Lev 15:16, 18; Deu 23:9-14; 2Sa 11:11, 13.

Kapag kinailangang parusahan ang di-tapat na Israel, ang banyagang mga hukbong nagpapasapit ng pagkapuksa ay minamalas bilang 'pinabanal,' sa diwa na 'ibinukod' sila ni Jehova upang ilapat nila ang kaniyang matuwid na mga kahatulan. (Jer 22:6-9; Hab 1:6) Sa katulad na paraan, ang mga hukbong militar (pangunahin na ang mga Medo at mga Persiano) na nagpasapit ng pagkapuksa sa Babilonya ay tinukoy ni Jehova bilang "aking mga pinabanal."—Isa 13:1-3.

Dahil sa kanilang kasakiman, sinasabing ang mga bulaang propeta sa Israel ay 'nagpapabanal ng digmaan' laban sa sinumang hindi naglalagay ng anuman sa kanilang mga bibig. Tiyak na may-pagbabanal-banalan nilang inangkin na pinahihintulutan ng Diyos ang kanilang mga paniniil, kabilang na rito ang pakikibahagi nila sa pag-uusig at maging sa pagpatay sa tunay na mga propeta at mga lingkod ng Diyos.—Mik 3:5; Jer 2:8; Pan 4:13.

Pangangalap. Sa utos ni Jehova, ang matitipunong lalaki ng Israel na 20 taóng gulang at pataas ay kinalap para sa paglilingkod militar. Ayon kay Josephus, naglingkod ang mga ito hanggang sa edad na 50 taon. (*Jewish Antiquities,* III, 288 [xii, 4]) Hindi tinanggap ang mga matatakutin at mahihina ang loob sapagkat ang pakikipagdigma ng Israel ay pakikipagdigma ni Jehova, at maaaring manghina ang loob ng hukbo kung may mga kasama roon na kakikitaan ng mahinang pananampalataya at takot. Pinalaya naman sa paglilingkod militar ang mga lalaking katatapos pa lamang magpatayo ng isang bagong bahay, gayundin yaong mga nagtanim ng isang ubasan at hindi pa nakikinabang sa bunga nito. Ang mga eksemsiyong ito ay salig sa karapatan ng isang lalaki na tamasahin ang bunga ng kaniyang paggawa. Ang bagong-kasal na lalaki ay malaya sa paglilingkod militar sa loob ng isang taon. Sa panahong ito, ang lalaking iyon ay maaaring magkaroon ng isang tagapagmana at maaari rin niyang makita ang pagsilang nito. Dito ay isinisiwalat ni Jehova ang kaniyang pagkabahala at konsiderasyon para sa pamilya. (Bil 1:1-3, 44-46; Deu 20:5-8; 24:5) Ang mga Levita, na nag-asikaso sa paglilingkod sa santuwaryo, ay malaya sa paglilingkod mili-

tar, anupat ipinakikita nito na itinuring ni Jehova na mas mahalaga ang espirituwal na kapakanan ng bayan kaysa sa depensa militar.—Bil 1:47-49; 2: 32, 33.

Mga kautusan may kinalaman sa pagsalakay at pagkubkob sa mga lunsod. Tinagubilinan ni Jehova ang Israel tungkol sa pamamaraang militar na susundin nila sa pananakop sa Canaan. Lilipulin ang pitong bansa ng Canaan, na binanggit sa Deuteronomio 7:1, 2, kasama ang mga babae at mga bata. Itatalaga sa pagkapuksa ang kanilang mga lunsod. (Deu 20:15-17) Ayon sa Deuteronomio 20:10-15, binabalaan muna ang ibang mga lunsod at iniharap sa kanila ang mga kundisyon ng pakikipagpayapaan. Kung susuko ang lunsod, hindi papatayin ang mga tumatahan doon at puwersahan silang pagtatrabahuhin. Ang pagkakataong ito na sumuko, kasama ang katiyakan na hindi sila papatayin at na hindi gagahasain o momolestiyahin ang kanilang kababaihan, ay isang pangganyak upang sumuko sa hukbo ng Israel ang mga lunsod na iyon, sa gayo'y maiiwasan ang pagdanak ng dugo. Kung hindi susuko ang lunsod na iyon, papatayin ang lahat ng kalalakihan niyaon. Pinapatay ang mga lalaki upang huwag makapaghimagsik ang lunsod na iyon sa bandang huli. Pinaliligtas "ang mga babae at ang maliliit na bata." Tiyak na ang "mga babae" na tinutukoy rito ay mga *birhen* yamang ipinakikita ito ng Deuteronomio 21:10-14, kung saan ang potensiyal na mga kasintahang babae na maaaring makuha sa digmaan ay inilalarawang nagdadalamhati para sa kanilang mga magulang, hindi para sa kanilang mga asawa. Gayundin, mas maaga rito, nang matalo ng Israel ang Midian, espesipikong sinasabi na mga *birhen* lamang ang pinaligtas. Dahil mga birhen lamang ang pinaligtas, ito'y nagsilbing proteksiyon sa Israel laban sa huwad na pagsamba at proteksiyon din laban sa mga sakit na naililipat sa pagtatalik. (Bil 31:7, 17, 18) (Tungkol sa pagiging makatarungan ng utos ng Diyos laban sa mga bansang Canaanita, tingnan ang CANAAN, CANAANITA [Pananakop ng Israel sa Canaan].)

Ang mga punungkahoy na pinagkukunan ng pagkain ay hindi dapat putulin upang gawing mga kayariang pangubkob. (Deu 20:19, 20) Sa kainitan ng pagbabaka, pinipilay ang mga kabayo ng kaaway upang lumpuhin ang mga ito; pagkatapos ng pagbabaka, tiyak na pinapatay ang mga ito.—Jos 11:6.

Hindi Lahat ng Pakikipagdigma ng Israel ay Wasto. Ang paglihis ng Israel tungo sa landasin ng kawalang-katapatan ay may kasamang mga labanan na sa totoo ay mga pag-aagawan lamang ng kapangyarihan. Ganito ang kaso ng pakikipagdigma ni Abimelec laban sa Sikem at Tebez noong panahon ng mga Hukom (Huk 9:1-57), gayundin ng pakikipagdigma ni Omri laban kina Zimri at Tibni, na naging dahilan upang matibay siyang maitatag sa pagkahari sa sampung-tribong kaharian. (1Ha 16:16-22) Karagdagan pa, sa halip na manalig kay Jehova para sa proteksiyon laban sa kanilang mga kaaway, ang mga Israelita ay nagsimulang magtiwala sa kapangyarihang militar, sa mga kabayo at sa mga karo. Kaya naman noong panahon ni Isaias, ang lupain ng Juda ay "punô ng mga kabayo" at "walang takda ang dami ng kanilang mga karo." —Isa 2:1, 7.

Sinaunang Estratehiya at mga Taktika sa Pakikipagdigma. Kung minsan, bago sumalakay ay nagsusugo muna ng mga tiktik upang alamin ang mga kalagayan sa lupain. Hindi isinusugo ang gayong mga tiktik upang magpasimula ng kaguluhan, paghihimagsik, o subersibong mga lihim na kilusan. (Bil 13:1, 2, 17-19; Jos 2:1; Huk 18:2; 1Sa 26:4) Ginagamit noon ang pantanging mga tunog ng trumpeta para pisanin ang mga hukbo, para manawagan sa pakikipagdigma, at para maghudyat ng nagkakaisang pagkilos. (Bil 10:9; 2Cr 13:12; ihambing ang Huk 3:27; 6:34; 7:19, 20.) Kung minsan, ang mga hukbo ay hinahati-hati at ikinakalat upang sumalakay mula sa iba't ibang panig, o upang magsagawa ng mga operasyon ng pagpapain kasabay ang pananambang. (Gen 14:15; Jos 8:2-8; Huk 7:16; 2Sa 5:23, 24; 2Cr 13:13) Noong isang pagkakataon, sa utos ni Jehova, ang mga mang-aawit ng papuri sa Diyos ay inilagay sa dakong harapan, sa unahan ng mga hukbong sandatahan. Nang araw na iyon, ipinakipaglaban ng Diyos ang Israel, anupat nilito niya ang kampo ng kaaway upang magpatayan ang mga kawal ng kaaway.—2Cr 20:20-23.

Sa kalakhang bahagi, ang labanan ay manumano, tao laban sa tao. Iba't ibang uri ng sandata ang ginamit—mga tabak, mga sibat, mga diyabelin, mga palaso, mga batong panghilagpos, at iba pa. Noong panahong sinasakop ng Israel ang Lupang Pangako, hindi sila nanalig sa mga kabayo at mga karo; nagtiwala sila sa kapangyarihan ni Jehova na magligtas. (Deu 17:16; Aw 20:7; 33:17; Kaw 21:31) Noong bandang huli na lamang gumamit ng mga kabayo at mga karo ang mga hukbo ng Israel, gaya ng mga Ehipsiyo at ng iba pa. (1Ha 4:26; 20:23-25; Exo 14:6, 7; Deu 11:4) Kung minsan, ang mga hukbong banyaga ay nasasangkapan ng mga karong pandigma na may mga lingkaw na bakal na nakausli mula sa mga ehe ng mga ito.—Jos 17:16; Huk 4:3, 13.

Sa paglipas ng mga siglo, nagbago ang mga taktika sa pakikipagdigma. Sa pangkalahatan, hindi pinagbuhusan ng pansin ng Israel ang paggawa ng mas mahuhusay na kasangkapang pansalakay sa

digmaan, bagaman inasikaso nila nang husto ang pagpapatibay ng depensa. Nakilala si Haring Uzias ng Juda sa paggawa ng "mga makinang pandigma, na likha ng mga inhinyero," ngunit ang mga ito ay pangunahin nang para sa pagtatanggol ng Jerusalem. (2Cr 26:14, 15) Upang masalakay ang mas mataas at mas mahinang bahagi ng pader ng isang lunsod, ang mga hukbong Asiryano at Babilonyo, partikular na, ay nakilala sa kanilang mga pader na pangubkob at sa kanilang mga muralyang pangubkob. Ang mga muralyang ito ay nagsilbing mga dahilig kung saan isinasampa ang mga toreng may mga pambundol; nakikipaglaban naman ang mga mamamana at mga tagapagpahilagpos mula sa mga toreng ito. Kasama sa mga ito ang iba pang mga uri ng mga makinang pangubkob, kabilang na ang pagkalaki-laking mga panghagis ng bato. (2Ha 19:32; Jer 32:24; Eze 4:2; Luc 19:43) Kasabay nito, sinisikap naman ng mga tagapagtanggol ng lunsod na pigilan ang pagsalakay sa pamamagitan ng kanilang mga mamamana, mga tagapaghilagpos, at mga kawal na naghahagis ng mga piraso ng nagliliyab na kahoy mula sa kanilang mga pader at mga tore at mula sa mga makinang panghagis ng mga suligi sa loob ng lunsod. (2Sa 11:21, 24; 2Cr 26:15; 32:5) Kapag sinasalakay ang mga kutang may pader, isa sa mga unang pinagsisikapang gawin ay ang putulin ang suplay ng tubig ng lunsod, samantalang kadalasan nama'y sinasarhan ng mga tumatahan sa lunsod na kukubkubin ang mga bukal ng tubig sa palibot ng lunsod upang hindi magamit ng mga mananalakay ang mga ito.—2Cr 32:2-4, 30.

Kapag natalo nila ang kaaway, kung minsan ay sinasarhan ng mga nagtagumpay ang mga balon at mga bukal sa lugar na iyon at kinakalatan nila ng mga bato ang lupa, anupat may mga pagkakataong hinahasikan nila ng asin ang lupa.—Huk 9:45; 2Ha 3:24, 25; tingnan ang ARMAS, BALUTI; KUTA.

Humula si Jesus ng mga Digmaan. Si Jesus, ang taong mapayapa, ay nagsabi na "ang lahat niyaong humahawak ng tabak ay malilipol sa pamamagitan ng tabak." (Mat 26:52) Ipinahayag niya kay Pilato na, kung ang Kaharian niya ay nagmula sa sanlibutang ito, lumaban sana ang kaniyang mga tagapaglingkod upang hindi siya maibigay sa mga Judio. (Ju 18:36) Gayunman, inihula niya na dahil itinakwil siya ng Jerusalem bilang ang Mesiyas, sa kalaunan ay kukubkubin ito at ititiwangwang, anupat sa panahong iyon ang "mga anak" nito (ang mga tumatahan doon) ay isusubsob sa lupa.—Luc 19:41-44; 21:24.

Nang malapit na siyang mamatay, nagbigay si Jesus ng mga hula na kumakapit sa salinlahing iyon at pati sa panahon ng pasimula ng kaniyang pagkanaririto taglay ang kapangyarihan ng Kaharian: "Makaririnig kayo ng mga digmaan at mga ulat ng mga digmaan; tiyakin ninyo na hindi kayo masindak. Sapagkat ang mga bagay na ito ay kailangang maganap, ngunit hindi pa ang wakas. Sapagkat ang bansa ay titindig laban sa bansa at ang kaharian laban sa kaharian."—Mat 24:6, 7; Mar 13:7, 8; Luc 21:9, 10.

Nakikipagdigma si Kristo Bilang "Hari ng mga Hari." Isinisiwalat ng Bibliya na ang binuhay-muling Panginoong Jesu-Kristo, taglay ang 'lahat ng awtoridad sa langit at sa lupa' na ipinagkaloob sa kaniya ng kaniyang Ama, ay makikipagbaka sa isang pakikipagdigma na pupuksa sa lahat ng mga kaaway ng Diyos at magtatatag ng walang-hanggang kapayapaan, gaya ng ipinahihiwatig ng kaniyang titulo na "Prinsipe ng Kapayapaan."—Mat 28:18; 2Te 1:7-10; Isa 9:6.

Ang apostol na si Juan ay nagkaroon ng isang pangitain tungkol sa mga bagay na magaganap pagkatapos na mailuklok si Kristo sa trono sa langit. Inihula ng mga salita ng Awit 2:7, 8 at 110:1, 2 na ang Anak ng Diyos ay aanyayahang 'hingin kay Jehova ang mga bansa bilang kaniyang mana,' at na tutugon naman si Jehova sa pamamagitan ng pagsusugo sa kaniya upang 'manupil sa gitna ng kaniyang mga kaaway.' (Heb 10:12, 13) Inilarawan ng pangitain ni Juan ang isang digmaan sa langit kung saan pinangunahan ni Miguel, samakatuwid nga, si Jesu-Kristo (tingnan ang MIGUEL Blg. 1), ang mga hukbo ng langit sa isang digmaan laban sa Dragon, si Satanas na Diyablo. Humantong ang digmaang iyon sa paghahagis sa Diyablo at sa kaniyang mga anghel patungo sa lupa. Ang digmaang iyon ay karaka-rakang kasunod ng 'pagsilang ng batang lalaki' na mamamahala sa mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal. (Apo 12:7-9) Pagkatapos ay ipinatalastas ng isang malakas na tinig sa langit: "Ngayon ay naganap na ang kaligtasan at ang kapangyarihan at ang kaharian ng ating Diyos at ang awtoridad ng kaniyang Kristo." Nagdulot ito ng kaginhawahan at kagalakan sa mga anghel; ngunit nagbadya ito ng mga kabagabagan, kabilang na rito ang digmaan, para sa lupa, sapagkat ganito ang pagpapatuloy ng kapahayagan: "Sa aba ng lupa at ng dagat, sapagkat ang Diyablo ay bumaba na sa inyo, na may malaking galit, sa pagkaalam na mayroon na lamang siyang maikling yugto ng panahon."—Apo 12:10, 12.

Pagkatapos na ihagis si Satanas sa lupa, pangunahin niyang pinuntirya ang mga lingkod ng Diyos sa lupa, ang mga nalalabi sa 'binhi ng babae,' "na tumutupad sa mga utos ng Diyos at may gawaing pagpapatotoo tungkol kay Jesus." Pinasimulan ni Satanas laban sa kanila ang isang pakikipagdigmang may kalakip na espirituwal na pakikipagbaka at ak-

tuwal na pag-uusig, na naging dahilan pa nga ng kamatayan ng ilan. (Apo 12:13, 17) Inilalarawan ng sumunod na mga kabanata ng Apocalipsis (13, 17-19) ang mga ahente at mga kasangkapan na ginagamit ni Satanas laban sa kanila, gayundin ang matagumpay na kalalabasan para sa mga banal ng Diyos sa ilalim ng kanilang Lider na si Jesu-Kristo.

"Digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat." Ang ika-19 na kabanata ng Apocalipsis ay nagbibigay sa atin ng pananaw hinggil sa pinakamalaking digmaan sa buong kasaysayan ng tao, anupat nakahihigit sa alinmang digmaan na nasaksihan ng mga tao kailanman. Sa unang bahagi ng pangitain, tinatawag iyon na "digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat." Nakahanay laban kay Jehova at sa Panginoong Jesu-Kristo bilang Kumandante ng mga hukbo ng Diyos, na mga hukbo ng langit, ay ang makasagisag na "mabangis na hayop at ang mga hari sa lupa at ang kanilang mga hukbo" na nagtipon sa dako ng digmaang ito dahil sa "mga kapahayagang kinasihan ng mga demonyo." (Apo 16:14; 19:19) Sa pagbabakang ito, hindi inilalarawang nakikibahagi ang makalupang mga lingkod ng Diyos. Ang makalupang mga hari "ay makikipagbaka sa Kordero, ngunit, dahil sa siya ay Panginoon ng mga panginoon at Hari ng mga hari, dadaigin sila ng Kordero." (Apo 17:14; 19:19-21; tingnan ang HAR–MAGEDON.) Pagkatapos ng labanang ito, si Satanas na Diyablo mismo ay igagapos sa loob ng isang libong taon, "upang hindi na niya mailigaw pa ang mga bansa hanggang sa matapos ang isang libong taon."—Apo 20:1-3.

Kapag tapos na ang digmaang ito, ang lupa ay magtatamasa ng kapayapaan sa loob ng isang libong taon. Ang awit na nagsasabing "Pinatitigil [ni Jehova] ang mga digmaan hanggang sa dulo ng lupa. Ang busog ay binabali niya at pinagpuputulputol ang sibat; ang mga karwahe ay sinusunog niya sa apoy," ay unang natupad noong magpasapit ang Diyos ng kapayapaan sa lupain ng Israel nang wasakin niya ang mga kasangkapang pandigma ng kaaway. Kapag natalo na ni Kristo sa Har–Magedon ang mga promotor ng digmaan, tatamasahin hanggang sa dulo ng makalupang globong ito ang lubos at kasiya-siyang kapayapaan. (Aw 46:8-10) Ang mga taong pagkakalooban ng walang-hanggang buhay ay yaong mga pumukpok na sa 'kanilang mga tabak upang maging mga sudsod at sa kanilang mga sibat upang maging mga karit na pampungos' at hindi na 'nag-aaral pa ng pakikipagdigma.' "Sapagkat ang mismong bibig ni Jehova ng mga hukbo ang nagsalita nito."—Isa 2:4; Mik 4:3, 4.

Aalisin na ang banta ng digmaan magpakailanman. Ipinakikita rin ng pangitain sa Apocalipsis na sa katapusan ng isang libong taon, ibabalik si Satanas na Diyablo mula sa kaniyang pagkakagapos sa kalaliman at muli niyang uudyukan ang marami upang makipagdigma laban sa mga nananatiling matapat sa Diyos. Ngunit hindi ito magdudulot ng anumang pinsala, sapagkat 'bababa ang apoy mula sa langit' at lalamunin nito ang mga kaaway na iyon, sa gayon ay maaalis ang lahat ng banta ng digmaan magpakailanman.—Apo 20:7-10.

Kristiyanong Pakikipagdigma. Bagaman ang Kristiyano ay hindi pisikal na nakikipagdigma laban sa dugo at laman (Efe 6:12), nakikipagdigma naman siya sa isang espirituwal na pakikipaglaban. Inilalarawan ng apostol na si Pablo ang pagdidigmaan sa loob ng isang Kristiyano sa pagitan ng "kautusan ng kasalanan" at ng "kautusan ng Diyos," o 'kautusan ng pag-iisip' (ang pag-iisip ng Kristiyano na kasuwato ng Diyos).—Ro 7:15-25.

Napakahirap ang pakikipagdigmang ito ng isang Kristiyano, anupat kailangan ang buong-sikap na pagpupunyagi upang magwagi ang isang tao. Ngunit makapagtitiwala siya na siya'y magtatagumpay dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo at sa tulong ng espiritu ng Diyos. (Ro 8:35-39) Ganito ang sinabi ni Jesus tungkol sa pakikipaglabang ito: "Magpunyagi kayo nang buong-lakas upang makapasok sa makipot na pinto" (Luc 13:24), at ipinayo naman ng apostol na si Pedro: "Patuloy na umiwas mula sa mga pagnanasa ng laman, na siya mismong nakikipagbaka [o, "gumagawa ng paglilingkod militar" (*stra·teu'on·tai*)] laban sa kaluluwa."—1Pe 2:11, *Int;* ihambing ang San 4:1, 2.

Laban sa mga balakyot na espiritu. Bukod sa pakikipagdigmang ito laban sa kautusan ng kasalanan, ang isang Kristiyano ay may pakikipaglaban sa mga demonyo, palibhasa'y sinasamantala ng mga ito ang mga hilig ng laman sa pamamagitan ng pagtukso sa Kristiyano upang magkasala. (Efe 6:12) Sa pakikipagdigmang ito, inuudyukan din ng mga demonyo yaong mga nasa ilalim ng kanilang impluwensiya upang tuksuhin o salansangin at pag-usigin ang mga Kristiyano sa layuning sirain nila ang kanilang katapatan sa Diyos.—1Co 7:5; 2Co 2:11; 12:7; ihambing ang Luc 4:1-13.

Laban sa mga bulaang turo. Binanggit din ng apostol na si Pablo ang isang pakikipagdigma na ipinakikipaglaban niya at ng kaniyang mga kasamahan, habang isinasagawa nila ang kanilang atas bilang itinalagang mga tagapangalaga sa kongregasyong Kristiyano. (2Co 10:3) Ang kongregasyon sa Corinto ay may-kasamaang inimpluwensiyahan ng mga lalaking pangahas, tinatawag ni Pablo na "mga bulaang apostol," na lumikha ng mga

pagkakabaha-bahagi o mga sekta sa kongregasyon dahil sa pagbibigay nila ng di-nararapat na atensiyon sa mga personalidad. (2Co 11:13-15) Sa diwa, naging mga tagasunod sila ng mga taong gaya nina Apolos, Pablo, at Cefas. (1Co 1:11, 12) Naiwala ng mga miyembro ng kongregasyon ang espirituwal na pangmalas, na ang mga lalaking ito ay mga kinatawan lamang ni Kristo, anupat may-pagkakaisang naglilingkod sa iisang layunin. Sila'y naging *makalaman.* (1Co 3:1-9) Minalas nila ang mga lalaki sa kongregasyon 'ayon sa kung ano ang mga ito sa laman,' ang kanilang kaanyuan, likas na mga kakayahan, mga personalidad, at iba pa, sa halip na igalang sila bilang mga taong espirituwal. Hindi nila kinilala ang pagkilos ng espiritu ng Diyos sa kongregasyon, at na ang naisasagawa ng mga taong gaya nina Pablo, Pedro, at Apolos ay sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos, ukol sa Kaniyang kaluwalhatian.

Kaya naman naudyukan si Pablo na sumulat sa kanila: "Tunay ngang isinasamo ko na kapag naririyan ako ay huwag sana akong gumamit ng katapangan taglay ang pagtitiwalang iyon na inaasahan kong gamitin upang makagawa ng may-tapang na mga hakbangin laban sa ilan na tumataya sa amin na para bang lumalakad kami ayon sa kung ano kami sa laman. Sapagkat bagaman lumalakad kami sa laman, hindi kami nakikipagdigma ayon sa kung ano kami sa laman. Sapagkat ang mga sandata ng aming pakikidigma ay hindi makalaman, kundi makapangyarihan sa pamamagitan ng Diyos para sa pagtitiwarik ng mga bagay na matibay ang pagkakatatag. Sapagkat itinitiwarik namin ang mga pangangatuwiran at bawat matayog na bagay na ibinangon laban sa kaalaman sa Diyos; at dinadala namin sa pagkabihag ang bawat kaisipan upang gawin itong masunurin sa Kristo."—2Co 10:2-5.

Sumulat si Pablo kay Timoteo, na iniwan niya sa Efeso upang mangalaga sa kongregasyon doon: "Ang utos na ito ay ipinagkakatiwala ko sa iyo, anak, Timoteo, ayon sa mga panghuhula na tuwirang tumutukoy sa iyo, upang sa pamamagitan ng mga ito ay maipagpatuloy mo ang mainam na pakikipagdigma; na nanghahawakan sa pananampalataya at sa isang mabuting budhi." (1Ti 1:18, 19) Hindi lamang napaharap si Timoteo sa mga pakikipagbaka dahil sa makasalanang laman at dahil sa pagsalansang ng mga kaaway ng katotohanan kundi kinailangan din niyang makipagdigma laban sa pagpasok ng huwad na doktrina at niyaong mga nais magpasamâ sa kongregasyon. (1Ti 1:3-7; 4:6, 11-16) Patitibayin ng kaniyang mga pagkilos ang kongregasyon laban sa apostasya na alam ni Pablo na mangyayari kapag wala na ang mga apostol. (2Ti 4:3-5) Kaya naman isang tunay na pakikipaglaban ang kailangang harapin ni Timoteo.

Nagawang sabihin ni Pablo kay Timoteo: "Naipaglaban ko na ang mainam na pakikipaglaban, natakbo ko na ang takbuhin hanggang sa katapusan, natupad ko na ang pananampalataya." (2Ti 4:7) Naingatan ni Pablo ang kaniyang katapatan kay Jehova at kay Jesu-Kristo sa pamamagitan ng tamang paggawi at paglilingkod sa kabila ng pagsalansang, pagdurusa, at pag-uusig. (2Co 11:23-28) Nagampanan din niya ang pananagutan ng kaniyang katungkulan bilang isang apostol ng Panginoong Jesu-Kristo, anupat ipinakipaglaban niya ang pakikidigma upang maingatang malinis at walang batik ang kongregasyong Kristiyano, gaya ng isang malinis na birhen, at bilang "isang haligi at suhay ng katotohanan." —1Ti 3:15; 1Co 4:1, 2; 2Co 11:2, 29; ihambing ang 2Ti 2:3, 4.

Ang materyal na suporta ng Diyos sa Kristiyano. Sa pakikipagdigma ng isang Kristiyano, minamalas ng Diyos ang Kristiyano bilang Kaniyang kawal at, samakatuwid, pinaglalaanan niya siya ng kinakailangang materyal na mga bagay. May kinalaman sa awtoridad ng isa na naglilingkod sa iba bilang ministro, nagpaliwanag ang apostol: "Sino nga ang kailanma'y naglilingkod bilang isang kawal sa kaniyang sariling gastos?"—1Co 9:7.

Ang mga Kristiyano at ang mga Digmaan ng mga Bansa. Mula't sapol, ang mga Kristiyano ay nag-iingat ng mahigpit na neutralidad may kinalaman sa makalamang pakikipagdigma sa pagitan ng mga bansa, mga grupo, o anumang uri ng mga paksiyon. (Ju 18:36; Efe 6:12) Para sa mga halimbawa ng saloobin ng unang mga Kristiyano sa bagay na ito, tingnan ang HUKBO, I (Yaong mga Kilala Bilang Unang mga Kristiyano).

Iba Pang Pagkagamit. Sa awit nina Barak at Debora, pagkatapos ng tagumpay laban sa hukbo ni Jabin, hari ng Canaan, inaalaala ang isang pangyayari na nagsasaad ng isang simulain: "Pumili sila [ang Israel] ng mga bagong diyos. Noon nagkaroon ng digmaan sa mga pintuang-daan." (Huk 5:8) Karaka-raka, matapos nilang iwan si Jehova upang bumaling sa huwad na pagsamba, bumangon ang problema, anupat ginipit sila ng kaaway sa mismong mga pintuang-daan ng kanilang mga lunsod. Kasuwato ito ng kapahayagan ng salmista: "Malibang si Jehova ang magbantay sa lunsod, walang kabuluhan ang pananatiling gising ng bantay."—Aw 127:1.

Sa Eclesiastes 8:8, sumulat si Solomon: "Walang taong may kapangyarihan sa espiritu upang pigilan ang espiritu; . . . ni mayroon mang pagpapauwi mula sa digmaan." Sa araw ng kamatayan, hindi mapipigilan ng taong naghihingalo ang espiritu, o puwersa ng buhay, upang huwag muna itong bumalik sa Diyos na Tagapagbigay at Bukal nito anupat tatagal pa ang kaniyang buhay. Hindi mako-

kontrol ng mga taong namamatay ang araw ng kamatayan ni mapipigilan man nila ang pagdating nito. Anumang pagsisikap ang gawin ng mga tao, hindi sila maaaring umuwi mula sa digmaang ipinakikipaglaban ng kaaway na Kamatayan laban sa buong sangkatauhan. Hindi maaaring kumuha ang taong makasalanan ng ibang taong makasalanan na hahalili sa kaniya sa kamatayan at sa gayon ay maipagpapaliban niya ito. (Aw 49:6-9) Posible lamang ang pagkahango mula rito dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ni Jehova sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. 'Kung paanong ang kasalanan ay namahala bilang hari kasama ang kamatayan, sa gayunding paraan ang di-sana-nararapat na kabaitan ay mamamahala bilang hari sa pamamagitan ng katuwiran tungo sa buhay na walang hanggan sa pamamagitan ni Jesu-Kristo na ating Panginoon.'—Ro 5:21.

DIGMAAN NI JEHOVA, AKLAT NG MGA. Tingnan ang AKLAT.

DI-KILALANG DIYOS. Bahagi ng inskripsiyon sa isang altar na nakita ng apostol na si Pablo noong siya'y nasa Atenas. Ipinakita ng mga taga-Atenas ang kanilang pagkatakot sa mga bathala sa pamamagitan ng pagtatayo ng maraming templo at altar. Dinidiyos pa nga nila pati ang mga bagay na abstrakto, at nagtayo sila ng mga altar para sa Kabantugan, Kahinhinan, Lakas, Panghihikayat, at Habag. Marahil, sa takot na baka may nakaligtaan silang diyos at baka kapootan sila niyaon, ang mga lalaki ng Atenas ay nagtayo ng isang altar na may nakasulat na mga salitang, "Sa Isang Di-kilalang Diyos." Sa pasimula ng kaniyang diskurso sa mga Estoico, mga Epicureo, at iba pang nagkakatipon sa Areopago (Mars' Hill), mataktikang itinawag-pansin ni Pablo ang altar na iyon, anupat sinabi niya na ang Diyos na ito, na hindi nila kilala, ang siyang ipinangangaral niya.—Gaw 17:18, 19, 22-34.

Pinatutunayan ng mga Griegong manunulat na sina Philostratus (170?-245 C.E.) at Pausanias (ikalawang siglo C.E.) na nagkaroon ng ganitong mga altar sa Gresya. Binanggit ni Pausanias na may mga altar para sa "mga diyos na tinatawag na Di-kilala." (*Description of Greece,* Attica I, 4) Sa kaniyang akda na *The Life of Apollonius of Tyana* (VI, III), ganito naman ang isinulat ni Philostratus: "Isang napakalaking katunayan ng karunungan at katinuan ng pag-iisip na magsalita ng mabuti tungkol sa lahat ng mga diyos, lalo na sa Atenas, kung saan itinatayo ang mga altar bilang parangal maging sa mga di-kilalang diyos."

DIKLA. Isang inapo ni Sem sa pamamagitan ni Joktan. (Gen 10:21, 26, 27; 1Cr 1:17, 20, 21) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang kaniyang tribo ay nanirahan sa timugang Arabia. Gayunman, hindi ito lubusang matiyak.

DILA. Isang sangkap ng katawan na may ginagampanang malaking bahagi sa panlasa at sa pagsasalita. Ang karaniwang tinatawag na panlasa ay resulta ng mga reaksiyon ng mga *taste bud* (maliliit na sangkap sa ibabaw ng dila na sumasagap sa lasa ng pagkain) *pati* ang nalalanghap ng pangamoy. Higit na mahalaga, ang dila ay kailangan din sa pagsasalita, sapagkat upang mabigkas nang maliwanag ang mga salita, kailangan itong gumalaw-galaw, na nagagawa naman nito nang may kahusayan at napakakabilis.—Tingnan ang BIBIG, BUNGANGA (Ang Ngalangala).

Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ang salitang "dila" ay madalas na tumutukoy sa "wika," at ganito ang pagkakasalin nito sa Tagalog. (Gen 10:5; Deu 28:49; Isa 28:11; Gaw 2:4; 19:6; 1Co 12:10; tingnan ang WIKA.) Kung minsan naman ay tumutukoy ito sa isang bayan na nagsasalita ng isang partikular na wika at isinasalin din ito bilang "wika."—Isa 66:18; Apo 5:9; 7:9; 13:7.

Buong-linaw na inilarawan ng kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago ang kapangyarihan ng dila, at idiniin din niya na kailangang magpakaingat ang mga Kristiyano upang magamit nila ito nang wasto. Sinabi niya na kung hindi rerendahan ng isa ang kaniyang dila, maaaring mawalan ng saysay ang kaniyang pagsamba. (San 1:26) Inihalintulad niya ang dila sa isang apoy na maaaring sumira ng kagubatan. Ang dilang di-nirerendahan ay maaaring maimpluwensiyahan ng mapaminsalang mga puwersa at maaaring lumikha ng napakarami o napakalubhang kalikuan anupat maaari nitong marumhan ang buong buhay ng isang indibiduwal. Sa espirituwal na paraan, maaari itong makalason sa kaniyang sarili at sa ibang tao. Hindi ito mapaaamo ng tao sa kaniyang sariling pagsisikap, ni lubusan mang maiiwasan ng taong di-sakdal ang 'matisod sa salita.' (San 3:2-8) Ngunit posibleng mapaamo ng isang Kristiyano ang di-masupil na sangkap na ito ng di-sakdal na laman ng tao, sapagkat sa di-sana-nararapat na kabaitan ni Jehova sa pamamagitan ni Kristo, marerendahan ng isang tao ang kaniyang dila at mababago niya ang kaniyang personalidad. —San 3:10-18; 1Pe 3:10; Col 3:9, 10; ihambing ang Aw 34:13; 39:1.

Kasuwato ng paglalarawan ni Santiago sa dila, sinasabi ng manunulat ng Mga Kawikaan na ang kahinahunan ng dila ay maaaring maging "punungkahoy ng buhay." Sa kabilang dako naman, ang pagpilipit nito ay maaaring mangahulugan ng "pagkalugmok ng espiritu"; ang kamatayan at buhay ay nasa kapangyarihan nito. (Kaw 15:4; 18:21) "Ang mahinahong dila ay nakababali ng buto," sapagkat

ang isang tao na sintigas ng buto ay mapalalambot ng mahinahong sagot at mapaglulubag sa kaniyang katigasan at pagsalansang. (Kaw 25:15) Sa katunayan, maaaring makapagpagaling ang dila sa espirituwal na paraan kung sinasalita nito ang mga salita ng Diyos. (Kaw 12:18) "Mula kay Jehova ang sagot ng dila," sapagkat siya lamang ang makapaglalaan ng tumpak at espirituwal na mga salita na nakapagpapagaling. (Kaw 16:1) Inihula ng Kasulatan ang espirituwal na pagpapagaling na idudulot ng ministeryo ni Jesus habang sinasalita niya ang mga salita ng Diyos, anupat 'binibigkisan ang may pusong wasak.' —Isa 61:1.

Idiniriin ni Jehova kung paano niya minamalas ang kasamaan ng bulaang dila, anupat itinala niya ito bilang isa sa pitong bagay na kinapopootan niya at inihanay ito katabi ng "mga kamay na nagbububo ng dugong walang-sala." (Kaw 6:16-19) Inilalarawan naman ni David ang pagtatangka ng mga balakyot na lipulin ang lingkod ng Diyos sa pamamagitan ng 'dila na pinatalas na gaya ng tabak,' ngunit sinabi niya na sa katunayan ay titiyakin ng Diyos na ang mga ito mismo ang masusugatan, sapagkat "ang kanilang dila ay laban sa kanilang sarili." (Aw 64:3, 7, 8) Ipinangangako ni Jehova sa kaniyang bayan: "Alinmang dila na gagalaw laban sa iyo sa paghatol ay hahatulan mo." (Isa 54:17) Nakaaaliw ito sa mga lingkod ng Diyos, na nanghahawakan sa kaniyang kautusan bagaman yaong itinuturing na marurunong sa sanlibutan ay maaaring nagsasalita ng mga dakilang bagay at nagsasabi: "Sa pamamagitan ng aming dila ay mananaig kami." (Aw 12:3-5) Maaaring 'lagi silang naglalawit ng kanilang dila' at nananakit sa pamamagitan ng dila (Isa 57:4; Jer 18:18), ngunit tiyak na mabibigo sila.—Kaw 10:31.

Ipinangako ni Jehova na ang mga dila na dating nauutal ay "bibilis sa pagsasalita ng malilinaw na bagay" at ang mga dilang pipi ay "hihiyaw sa katuwaan." (Isa 32:4; 35:6) Noong si Jesus ay nasa lupa, literal niyang pinagaling ang mga pipi, o yaong mga may kapansanan sa pagsasalita. (Mar 7:33-37) Darating ang panahon na ang bawat dila ay magsasalita ng mga bagay na matuwid, sapagkat sinabi ni Jehova na ang bawat dila ay manunumpa sa kaniya. Isiniwalat ng apostol na si Pablo na matutupad ito sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, nang sabihin niya na ang bawat dila ay 'hayagang kikilala na si Jesu-Kristo ay Panginoon sa ikaluluwalhati ng Diyos na Ama.'—Fil 2:11; Isa 45:23; Ro 14:11.

Sa makasagisag na paraan, inilarawan ni Jehova ang kaniyang sarili bilang may dila na gagamitin niya sa kaniyang galit, "gaya ng apoy na lumalamon." (Isa 30:27) Noong Pentecostes, nang ibuhos ni Jesu-Kristo ang banal na espiritu sa mga 120 alagad na nagkakatipon sa isang silid sa Jerusalem, nahayag ang espiritung iyon nang makita ang mga dila na parang apoy na lumapag sa bawat isa sa kanila at nang marinig silang nagsasalita ng iba't ibang wika. —Gaw 2:3, 4.

DILEAN. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 38) Bagaman hindi matiyak ang eksaktong lokasyon nito, ipinapalagay ng ilang heograpo na ito ay ang Tell en-Najileh (Tel Nagila), na mga 10 km (6 na mi) sa TK ng Lakis.

DI-MATUWID NA KAYAMANAN. Tingnan ang KAYAMANAN.

DIMNA. Maliwanag na ito rin ang Rimon (Jos 19:13) at Rimono (1Cr 6:77), isang lunsod sa S hangganan ng teritoryo ng Zebulon na ibinigay sa mga Meraritang Levita. (Jos 21:34, 35) Ipinapalagay ng karamihan na ang Dimna ay ang makabagong Rummana (Rimon) na mga 10 km (6 na mi) sa H ng Nazaret.

DIMON. Isang lugar na binanggit ni Isaias nang magpahayag siya ng kapahamakan laban sa Moab; magiging "punô ng dugo" ang tubig ng Dimon kapag lansakang pinatay ang mga Moabita.—Isa 15:9.

Ipinapalagay ng ilang komentarista na ang Dimon ay isa pang anyo ng Dibon (binanggit sa talata 2 ng hula), anupat ang Dimon ay ginamit bilang katunog ng salitang Hebreo para sa "dugo" (*dam*), sa gayon ay naging "Dimon . . . punô ng *dam.*" Kaayon ng pangmalas na ito, ang Dead Sea Scrolls ay kababasahan ng "Dibon" sa halip na "Dimon" sa talata 9, at sinasabi ni Jerome na noong kaniyang panahon (mga 347-420 C.E.) ay parehong ginagamit ang alinman sa dalawang pangalang ito.

Iniisip naman ng iba na malayong mangyari na ang Dibon ay tutukuyin sa dalawang magkaibang pangalan sa maikling kapahayagang iyon, at sinasabi rin nila na walang ibang lugar sa kapahayagang iyon ang makalawang ulit na binanggit. Itinatawag-pansin pa nila na ang Dibon ay walang katabing malaking 'katubigan' dahil malayo ito sa pinakamalapit na *wadi,* ang Arnon. Kaya naman iminumungkahi nila na lumitaw ang Dimon dahil binago ng eskriba ang Madmen, na binanggit nang hatulan ni Jeremias ang Moab (Jer 48:2) at kadalasang ipinapalagay na ang Dimna, mga 4 na km (2.5 mi) sa KHK ng Rabbath-Moab, na nasa isang mataas na dako kung saan matatanaw ang tubig ng 'Ain el-Megheisil sa dakong TS.

Ang dalawang pangmalas na ito ay pala-palagay lamang, anupat ang huling nabanggit ay mas kapani-paniwala dahil maiuugnay ito sa isang lugar na malapit sa katubigan, na waring ipinahihiwatig ng konteksto.

DIMONA. Isang timugang lunsod ng Juda na malapit sa hanggahan ng Edom. (Jos 15:21, 22) Ipinapalagay ng ilan na ito rin ang "Dibon" na binanggit sa Nehemias 11:25, ngunit hindi pa rin matiyak ang eksaktong lokasyon nito.

DINA [Hinatulan [samakatuwid nga, pinawalang-sala; ipinagbangong-puri]]. Anak na babae ni Jacob kay Lea. Maaaring mga anim na taóng gulang si Dina nang si Jacob ay bumalik sa Canaan at manahanan sa Sucot, yamang ipinanganak si Dina sa Haran noong naninirahan doon ang kaniyang ama. —Gen 30:21, 22, 25; 31:41.

Noong panahong si Jacob at ang kaniyang pamilya ay nagtotolda sa labas ng lunsod ng Sikem, maykamangmangang nakaugalian ng kabataang si Dina na dalawin ang mga babaing Canaanita roon. Sa isa sa mga pagdalaw na ito ay hinalay siya ni Sikem na anak ng Hivitang pinuno na si Hamor. Inibig siya ni Sikem, at nanatili si Dina sa tahanan nito hanggang noong ipaghiganti siya ng kaniyang mga tunay na kapatid na sina Simeon at Levi. (Gen 34:1-31) Sinasabi ng ilan na malamang na si Dina ay isa lamang bata nang ito'y halayin. Gayunman, dapat tandaan na bago pumaroon si Jacob sa Sikem, nagtayo siya ng isang bahay at mga kubol sa Sucot, na nagpapahiwatig na matagal-tagal din siyang nanirahan doon. (Gen 33:17) Sa Sikem ay bumili siya ng isang bahagi ng parang at lumilitaw na namayan siya roon nang mahaba-habang panahon. Pinatutunayan ng lahat ng ito, pati ng bagay na inibig ni Sikem si Dina, ang "kabataang babae," na bagaman kabataan pa si Dina, hindi na siya isang bata noong panahong makasama niya si Sikem.—Gen 33:18, 19; 34:12.

Pagkaraan ng ilang taon, si Dina, kasama ng iba pa sa sambahayan ni Jacob, ay pumaroon sa Ehipto nang anyayahan sila ni Jose.—Gen 46:7, 15.

DINGDING. Tingnan ang PADER, DINGDING.

DINHABA. Ang lunsod ni Bela, hari ng Edom. (Gen 36:32; 1Cr 1:43) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito sa ngayon.

DIONISIO [Ni (Kay) Dionysus [ang diyos ng alak]]. Isang Areopagita, o hukom ng Areopago ng Atenas, na nakinig sa diskurso ni Pablo at naging isang Kristiyano.—Gaw 17:34; tingnan ang AREOPAGO.

DIOTREPES [Pinakain ni Zeus]. Isang lalaking binanggit ng apostol na si Juan sa kaniyang liham kay Gayo. Bukod sa pagiging ambisyoso, palalo, walang-galang sa awtoridad ng mga apostol, mapaghimagsik, at di-mapagpatuloy, sinikap ni Diotrepes na hadlangan ang mga nais magpakita ng pagkamapagpatuloy sa mga kapatid at palayasin ang mga ito sa kongregasyon.—3Ju 9, 10.

DIPA. Isang yunit sa pagsukat sa lalim ng tubig. Karaniwan nang ipinapalagay na ang dipa ay may sukat na apat na siko (mga 1.8 m; 6 na piye) at humigit-kumulang katumbas ng distansiya sa pagitan ng mga dulo ng mga daliri ng dalawang kamay ng isang tao kapag siya ay nakadipa. Angkop naman, ang salitang Griego para sa "dipa" (*or·gui·a′*) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "iunat; abutin."—Gaw 27:28, tlb sa *Rbi8.*

DIPAT. Isang inapo ni Noe sa pamamagitan ni Japet at ni Gomer; tinawag na Ripat sa Latin na *Vulgate,* sa Griegong *Septuagint,* at sa mga 30 manuskritong Hebreo, gayundin sa Genesis 10:3. (1Cr 1:4-6, tlb sa *Rbi8*) Ang baybay na "Dipat" na nasa tekstong Masoretiko sa 1 Cronica 1:6 ay maaaring lumitaw dahil sa pagkakamali ng tagakopya, yamang magkahawig na magkahawig ang mga titik Hebreo para sa "R" (ר) at "D" (ד).

DISAN [posible, Antilope]. Isang Seirita at isang shik ng mga Horita sa lupain ng Edom. (Gen 36:20, 21; 1Cr 1:38) Sinasabi ng Genesis 36:28 na ang mga anak ni "Disan" ay sina Uz at Aran, samantalang sinasabi naman ng 1 Cronica 1:42 sa Hebreong tekstong Masoretiko, sa Griegong *Septuagint,* at sa Syriac na *Peshitta* na si "Dison" ang kanilang pinagmulan. Ang pagkakaibang ito sa paglalagay ng patinig, lumilitaw na resulta ng pagkakamali ng tagakopya, ay nilinaw ng maraming saling Ingles (*AS, KJ, JB, Le, NW, Ro, Yg*) sa pamamagitan ng paggamit ng iisang pangalan para sa dalawang tekstong iyon, gaya ng ginawa sa mapanuring rebisyon ni Clement ng Latin na *Vulgate.*

DI-SANA-NARARAPAT NA KABAITAN. Tingnan ang KABAITAN.

DISIPLINA. Ang pangngalang Hebreo na *mu·sar′* at ang anyong pandiwa na *ya·sar′* ay nagbibigay ng ideya ng "disiplina," "pagpaparusa," "pagtutuwid," "payo." Sa Griegong *Septuagint* at sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang katumbas na pangngalang *pai·dei′a* at ang pandiwang *pai·deu′o* ay halos may gayunding kahulugan. Ang *pai·dei′a,* na hinalaw sa *pais* na nangangahulugang "bata," ay pangunahin nang nauugnay sa mga bagay na kailangan sa pagpapalaki ng mga bata—disiplina, tagubilin, edukasyon, pagtutuwid, pagpaparusa.

Mga Pinagmumulan at Layunin. Bilang kapahayagan ng pag-ibig ni Jehova, naglalaan siya ng disiplina sa kaniyang bayan. (Kaw 3:11, 12) Tinuturuan niya sila upang maituwid ang kanilang mga maling pangmalas at mahubog ang kanilang

kaisipan at landasin ng paggawi. Para sa mga Israelita noong panahon ni Moises, kasama sa disiplina ang pagsaksi nila sa mga pagpapamalas ng Diyos ng kaniyang kadakilaan. Itinanghal ni Jehova ang kaniyang di-mapapantayang kapangyarihan nang maglapat siya ng kahatulan sa lahat ng mga diyos ng Ehipto, nang palayain niya ang kaniyang bayan, at nang puksain niya ang hukbong Ehipsiyo sa Dagat na Pula. Nilapatan din niya ng kakila-kilabot na mga kahatulan ang masuwaying mga Israelita. At makahimalang pinaglaanan ni Jehova ng pagkain at tubig ang mga Israelita lakip ang mga aral hinggil sa kahalagahan ng pagsasapuso at pagsunod sa *lahat* ng sinasabi niya. Pinagpakumbaba sila ng lahat ng disiplinang ito at idiniin ng mga ito sa kanila ang pangangailangang magkaroon ng wastong pagkatakot kay Jehova, na ipakikita sa pamamagitan ng pananampalataya at pagkamasunurin.—Deu 8:3-5; 11:2-7.

Kadalasan, ang disiplina ni Jehova ay ibinibigay sa pamamagitan ng kaniyang mga kinatawan, na mga awtoridad na may-kawastuang itinalaga. Halimbawa, ang isang Israelita na may-kabulaanang nagparatang sa kaniyang asawa na hindi na ito birhen noong ikasal sila ay didisiplinahin ng matatanda na nagsisilbing mga hukom. (Deu 22:13-19) Ang mga magulang ay kumakatawan kay Jehova kapag may-kawastuan nilang dinidisiplina ang kanilang mga supling. At ang mga anak ay dapat tumugon sa gayong disiplina na kapahayagan ng pag-ibig ng kanilang magulang para sa kanilang walang-hanggang kapakanan. (Kaw 1:8; 4:1, 13; 6:20-23; 13:1, 24; 15:5; 22:15; 23:13, 14; Efe 6:4) Sa kongregasyong Kristiyano, ginagamit ng matatanda ang Salita ng Diyos upang maglaan ng disiplina, gaya ng payo, pagtutuwid, at pagsaway. (2Ti 3:16) Kapag may mga nagkasala, ang layunin ng disiplina mula kay Jehova na inilalapat sa kanila ay upang mabawi sila sa pagkakasala at hindi sila madamay sa kahatulang ipapataw sa di-makadiyos na sanlibutan. (1Co 11:32) Bilang ulo ng kongregasyong Kristiyano, tinitiyak ni Jesu-Kristo, bilang kapahayagan ng kaniyang pagmamahal, na nailalaan ang kinakailangang disiplina.—Apo 3:14, 19.

Ang pagtitiwalag mula sa kongregasyon ay isang matinding anyo ng disiplina. Ginawa ito ng apostol na si Pablo nang ibigay niya sina Alejandro at Himeneo "kay Satanas." (1Ti 1:20) Nang ihiwalay sila sa kongregasyon, muli silang naging bahagi ng sanlibutang kontrolado ni Satanas.—1Co 5:5, 11-13.

Anumang pag-uusig na ipahintulot ni Jehova na maranasan ng kaniyang mga lingkod ay maaaring magsilbing disiplina, o pagsasanay, na magluluwal ng kanais-nais na bunga ng katuwiran at kapayapaan kapag natapos na ang pagsubok. (Heb 12:4-11) Maging ang Anak ng Diyos ay sinanay upang maging isang mahabagin at madamaying mataas na saserdote dahil sa pagdurusang ipinahintulot ng kaniyang Ama na danasin niya.—Heb 4:15.

Mga Resulta ng Pakikinig at ng Pagwawalang-bahala. Ipinakikita ng mga balakyot, mga mangmang, o niyaong mga salat sa moral ang kanilang pagkapoot sa disiplina ni Jehova sa pamamagitan ng lubusang pagtatakwil dito. (Aw 50:16, 17; Kaw 1:7) Ang masasamang resulta ng gayong kamangmangan ay nagsisilbing karagdagang disiplina, na kadalasa'y isang matinding kaparusahan. Gaya ng sabi ng isang kawikaan: "Ang pagdisiplina sa mga mangmang ay kamangmangan." (Kaw 16:22) Maaari silang magdulot sa kanilang sarili ng karalitaan, kadustaan, sakit, at maging ng di-inaasahang kamatayan. Ipinakikita ng kasaysayan ng mga Israelita kung gaano kalaking pinsala ang maaaring sumapit sa isa. Hindi nila binigyang-pansin ang pagsaway at pagtutuwid ng mga propeta bilang disiplina sa kanila. Hindi sila tumugon nang disiplinahin sila ni Jehova sa pamamagitan ng pagkakait ng proteksiyon at pagpapala. Nang dakong huli, dinanas nila ang matinding disiplina na patiunang inihula, ang pananakop at pagpapatapon sa kanila. —Jer 2:30; 5:3; 7:28; 17:23; 32:33; Os 7:12-16; 10:10; Zef 3:2.

Sa kabaligtaran, kapag tinatanggap ng isa ang disiplina, taglay ang kapaki-pakinabang na pagkatakot kay Jehova, siya ay nagiging marunong, anupat wasto niyang nagagamit ang kaalaman at nakaiiwas siya sa maraming kirot at pagdurusa. Kapag tumugon ang isa sa disiplina nang may pagpapahalaga, nakatutulong ito upang humaba ang kaniyang kasalukuyang buhay at tamuhin ang pangako ng isang walang-hanggang kinabukasan. Kaya naman dapat lamang na lubhang pahalagahan ang disiplina. —Kaw 8:10, 33-35; 10:17.

DISON [posible, Antilope]. Ang pangalan ng isa o ng dalawang magkaibang lalaki sa mga talaangkanang nakaulat sa Genesis 36:20-28 at 1 Cronica 1:38-42.

Nakatala sa Genesis 36:20, 21 (gayundin sa tal 29, 30) ang pitong "anak ni Seir na Horita" bilang mga shik, samakatuwid nga, sina Lotan, Sobal, Zibeon, Anah, Dison, Ezer, at Disan. Pagkatapos, sa mga talata 22 hanggang 28, ang bawat isa sa pitong shik ay nakatala kasama ng kani-kaniyang mga anak. Sa talata 25, ang isa sa mga anak ni Anah ay nagngangalang Dison. Ipinapalagay ng ilan na ang Dison na ito ay apo ni Seir at pamangkin ni Shik Dison, kung ang lahat ng pitong shik ay tunay na "mga anak" ni Seir, samakatuwid nga, kabilang sa iisang salinlahi.

Gayunman, ipinapalagay ng iba na ipinakikilala ng ulat ang pitong shik bilang *mga inapo* lamang ni

Seir, hindi kabilang sa iisang salinlahi, samakatuwid nga, "mga anak" sa mas malawak na diwa. Kaya iminumungkahi nila na ang Dison sa talata 25 ay si Shik Dison din (Gen 36:21, 26) at hindi isang pamangkin niya. Ayon sa pangmalas na ito, bagaman si Dison ay tunay na anak ni Shik Anah, binanggit siya kasama ng anim na iba pang shik hindi dahil kapatid niya sila kundi dahil kapantay niya sila sa pagiging shik.

DISTRITO. Ang salitang "distrito" ay tumutukoy sa isang administratibong yunit, isang rehiyon sa palibot ng isang lunsod, o isang rehiyon sa loob ng tiyak na mga hangganan.

Nang organisahin ni Nehemias ang muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem, iniatas niya ang mga seksiyon nito sa mga lider, o mga "prinsipe," at sa mga tumatahan sa ilang "distrito." Ang mga distritong ito ay ipinangalan sa pangunahing lunsod ng mga ito, at ang ilan (Jerusalem, Bet-zur, Keila) ay dalawang beses na binanggit. (Ne 3:9, 12, 14-18) Maliwanag na ang mga ito ay mga subdibisyon ng Persianong "nasasakupang distrito," o "probinsiya," ng Juda. (Ne 1:3; *KJ, RS*) Ang salitang Hebreo na tumutukoy sa mga distritong ito (*pe'lekh*) ay sinasabing hinalaw sa salitang Akkadiano na *pilku,* nagpapahiwatig marahil na ang mga ito ay itinatag ng mga Babilonyo pagkatapos na bumagsak ang Jerusalem.—Tingnan ang NASASAKUPANG DISTRITO.

Ang terminong Hebreo na *kik·kar'* ay nagpapahiwatig ng isang bagay na bilog. Ginagamit ito upang tumukoy sa isang "tinapay na bilog" (Exo 29:23), isang "pabilog na takip" na tingga (Zac 5:7), isang "talento" na ginto o pilak (Exo 25:39; 1Ha 20:39), at isang halos pabilog na "distrito" o "lunas."—Gen 13:10, tlb sa *Rbi8;* Ne 12:28.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *ho'ri·on* (laging anyong pangmaramihan) ay literal na tumutukoy sa "mga hangganan" ng isang lugar (Gaw 13:50; Mat 19:1), ngunit maaari rin itong tumukoy sa isang lugar na nakukulong, samakatuwid nga, isang "distrito" o "pook." (Mat 2:16; 15:22) Ang terminong *me·ris',* na ginamit upang tumukoy sa "distrito" ng Macedonia sa Gawa 16:12, ay literal na nangangahulugang isang "bahagi."—Ihambing ang *Int;* Gaw 8:21.

DISTRITO NG JORDAN. Ang halos pabilog na lunas, o hugis-biluhabang lugar, kung saan umaagos ang Ilog Jordan. Kasama rito ang timugang bahagi ng Libis ng Jordan, gaya ng makikita sa pagkabanggit sa "Distrito ng Jordan" may kaugnayan sa mga gawain ni Solomon sa paghuhulma ng tanso sa pagitan ng Sucot at Zaretan. (1Ha 7:46; 2Cr 4:17; ihambing ang 2Sa 18:23.) Gayunman, waring ang "Distrito" na ito ay sumasaklaw rin hanggang sa timugang dulo ng Dagat na Patay na maliwanag na dating kinaroroonan ng "mga lunsod ng Distrito." (Gen 13:10-12) Sa gayon ay hindi lamang nito sinaklaw ang kapatagang libis ng Jerico kundi umabot din ito hanggang sa Zoar, ang lunsod kung saan nanganlong si Lot at ang kaniyang mga anak na babae.—Gen 19:17-25; Deu 34:3.

Ipinahihiwatig ng pagsasaliksik sa pinakatimugang dulo ng Dagat na Patay na isang malaking lupain sa ibaba ng lupaing nakaungos sa tubig na tinatawag na Lisan ang natakpan ng tubig ng Dagat. Naniniwala ang maraming iskolar na ang "mga lunsod ng Distrito" ay nakalubog sa rehiyong ito. Iyon ay dating "natutubigang mainam" at tulad ng "hardin ni Jehova." (Gen 13:10) Totoo ito noon hindi lamang sa rehiyon sa H ng Dagat na Patay, kung saan sa ngayon ay tanging ang Kapatagan ng Moab at ang oasis ng Jerico ang nananatiling mataba, kundi pati sa timugang bahagi ng Distrito. Maging sa ngayon, ang kapatagan na nasa tabi ng Lisan ay inilalarawan bilang isang "malawak na oasis" na maaaring pagtamnan ng sebada, trigo, datiles, at ubas. Ang rehiyong delta ng Ilog Zered, na umaagos sa timugang dulo ng Dagat na Patay, ay tinatawag ding isang "matabang oasis."

DISYERTO. Tingnan ang ILANG.

DIYABELIN. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

DIYABLO. Ibinigay kay Satanas ang makahulugang pangalang ito dahil siya ang pangunahing maninirang-puri at bulaang tagapag-akusa laban kay Jehova, sa Kaniyang tapat na salita, at sa Kaniyang banal na pangalan. Ang Griegong *di·a'bo·los* ay nangangahulugang "maninirang-puri." (Ihambing ang Luc 16:1, kung saan lumilitaw ang kaugnay na pandiwang *di·a·bal'lo.*)—Tingnan ang SATANAS.

Sa paglipas ng mga siglo, ipinakita ng Diyablo na siya ang pusakal na mananalansang ng Diyos at ng tao. Pinagtalunan nila ni Miguel ang katawan ni Moises (Jud 9); ipinakita niya na mayroon siyang kapangyarihang manilo ng iba (1Ti 3:7; 2Ti 2:26); gumamit siya ng mga taong gaya ng mga lider ng huwad na relihiyon, ni Hudas Iscariote, at ni Bar-Jesus bilang kaniyang mga anak (Ju 8:44; 13:2; Gaw 13:6, 10); naniil siya ng mga tao anupat hindi na sila mapagaling ng mga manggagamot (Gaw 10:38); ipinatapon niya sa bilangguan ang mga matuwid (Apo 2:10); at nakapagpangyari pa nga siya ng di-napapanahong kamatayan (Heb 2:14). Kaya naman, pinapayuhan ang mga Kristiyano na huwag bigyang-dako ang Maninirang-puring ito ng Diyos sa pamamagitan ng pananatiling pukáw sa galit. (Efe 4:27) "Panatilihin ang inyong katinuan, maging

mapagbantay," babala ni Pedro. "Ang inyong kalaban, ang Diyablo, ay gumagala-gala tulad ng isang leong umuungal, na naghahanap ng masisila."—1Pe 5:8.

Sa orihinal na Kristiyanong Griegong Kasulatan, may iba pang mga teksto kung saan lumilitaw ang salitang *di·a'bo·los* ngunit hindi tumutukoy kay Satanas, kaya naman may-kawastuang isinalin ang salitang iyon bilang "maninirang-puri." Halimbawa, nang tukuyin ni Jesus si Hudas, sinabi niya sa 12, "Ang isa sa inyo ay isang maninirang-puri" (Ju 6:70); ang mga babae sa kongregasyon ay pinag-iingat na huwag manirang-puri (1Ti 3:11; Tit 2:3); bilang isa sa mga katibayan ng "mga huling araw," "ang mga tao ay magiging . . . mga maninirang-puri."—2Ti 3:1-5.

Sa kaniyang kautusan sa bansang Israel, ipinagbawal ni Jehova ang paninirang-puri sa isa't isa. (Lev 19:16) Maraming talata sa buong Bibliya ang nagbabawal din sa gayong maling paggamit ng dila.—2Sa 19:27; Aw 15:3; 101:5; Kaw 11:13; 20:19; 30:10; Jer 6:28; 9:4.

DIYOS. Anumang bagay na sinasamba ay maaaring tukuyin bilang diyos, yamang ipinapalagay ng mananamba na mas malakas iyon kaysa sa kaniya at pinakukundanganan niya iyon. Maaari pa ngang gawing diyos ng isang tao ang kaniyang tiyan. (Ro 16:18; Fil 3:18, 19) Ang Bibliya ay bumabanggit ng maraming diyos (Aw 86:8; 1Co 8:5, 6), ngunit ipinakikita nito na ang mga diyos ng mga bansa ay walang-silbing mga diyos.—Aw 96:5; tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA.

Mga Terminong Hebreo. Kabilang sa mga salitang Hebreo na isinasaling "Diyos" ang *'El,* malamang na nangangahulugang "Isa na Makapangyarihan; Isa na Malakas." (Gen 14:18) Ginagamit ito may kaugnayan kay Jehova, sa ibang mga diyos, at sa mga tao. Madalas din itong gamitin sa pagbuo ng mga pangalang pantangi, gaya ng Eliseo (nangangahulugang "Ang Diyos ay Kaligtasan") at Miguel ("Sino ang Tulad ng Diyos?"). Sa ilang talata sa Kasulatan, ang *'El* ay may pamanggit na pantukoy (*ha·'El',* sa literal, "ang Diyos") anupat tumutukoy kay Jehova, sa gayo'y ipinakikita ang kaibahan niya sa ibang mga diyos.—Gen 46:3; 2Sa 22:31; tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1567.

Sa hula ng Isaias 9:6, si Jesu-Kristo ay tinatawag na *'El Gib·bohr',* "Makapangyarihang Diyos" (hindi *'El Shad·dai'* [Diyos na Makapangyarihan-sa-Lahat], na kumakapit naman kay Jehova sa Genesis 17:1).

Ang anyong pangmaramihan na *'e·lim'* ay ginagamit upang tumukoy sa ibang mga diyos, gaya sa Exodo 15:11 ("mga diyos"). Ginagamit din ito bilang anyong pangmaramihan na nagpapahiwatig ng karingalan at kadakilaan, gaya sa Awit 89:6: "Sino ang makatutulad kay Jehova sa gitna ng mga anak ng Diyos [*bi·veneh' 'E·lim'*]?" Dito at sa maraming iba pang talata, ginagamit ang anyong pangmaramihan upang tumukoy sa iisang indibiduwal; sinusuportahan ito ng pagkakasalin ng *'E·lim'* sa anyong pang-isahan na *The·os'* sa Griegong *Septuagint,* gayundin ng *Deus* sa Latin na *Vulgate.*

Lumilitaw na ang salitang Hebreo na *'elo·him'* (mga diyos) ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging malakas." Ang *'Elo·him'* ay pangmaramihan ng *'eloh'ah* (diyos). Kung minsan, ang pangmaramihang ito ay tumutukoy sa maraming diyos (Gen 31:30, 32; 35:2), ngunit kadalasa'y ginagamit ito bilang anyong pangmaramihan na nagpapahiwatig ng karingalan, dignidad, o kadakilaan. Ang *'Elo·him'* ay ginagamit sa Kasulatan may kaugnayan kay Jehova mismo, sa mga anghel, sa mga idolong diyos (pang-isahan at pangmaramihan), at sa mga tao.

Kapag kumakapit kay Jehova, ang *'Elo·him'* ay ginagamit bilang anyong pangmaramihan na nagpapahiwatig ng karingalan, dignidad, o kadakilaan. (Gen 1:1) May kinalaman dito, isinulat ni Aaron Ember: "Lubusan nang inalis ng pananalita ng L[umang] T[ipan] ang ideya ng pangmaramihan mula sa . . . [*'Elo·him'*] (kapag ikinakapit sa Diyos ng Israel) at partikular itong ipinakikita ng bagay na halos palagi itong itinatambal sa pang-isahang pandiwang panaguri, at nilalakipan ng pang-isahang pang-uri. . . . Sa halip, ang [*'Elo·him'*] ay dapat unawain bilang *pangmaramihang nagbibigay-diin,* na nagpapahiwatig ng *kadakilaan* at *karingalan,* anupat katumbas ng Ang Dakilang Diyos."—*The American Journal of Semitic Languages and Literatures,* Tomo XXI, 1905, p. 208.

Itinatawag-pansin ng titulong *'Elo·him'* ang lakas ni Jehova bilang Maylalang. Sa ulat ng paglalang ay 35 beses itong lumilitaw nang mag-isa, at sa bawat pagkakataon, ang pandiwang naglalarawan sa kaniyang sinabi at ginawa ay nasa pang-isahang bilang. (Gen 1:1–2:4) Nananahanan sa kaniya ang kabuuan at substansiya ng walang-limitasyong mga puwersa.

Sa Awit 8:5, ang mga anghel ay tinutukoy rin bilang *'elo·him',* gaya ng ipinakita ni Pablo nang sipiin niya ang talatang iyon sa Hebreo 2:6-8. Tinatawag silang *beneh' ha·'Elo·him',* "mga anak ng Diyos" (*KJ*); "mga anak ng tunay na Diyos" (*NW*) sa Genesis 6:2, 4; Job 1:6; 2:1. Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina Koehler at Baumgartner (1958), pahina 134, ay nagsasabi: "(indibiduwal na) mga nilalang na diyos, mga diyos." At ang pahina 51 naman ay nagsasabi: "ang (nag-iisang) mga diyos," at sinisipi nito ang Genesis 6:2; Job 1:6; 2:1; 38:7. Kaya

naman sa Awit 8:5, ang *'elo·him'* ay isinasaling "mga anghel" (*LXX*); "mga tulad-diyos" (*NW*).

Ang salitang *'elo·him'* ay ginagamit din upang tumukoy sa mga idolong diyos. Kung minsan, ang anyong pangmaramihang ito ay nangangahulugan lamang ng "mga diyos." (Exo 12:12; 20:23) Kung minsan naman, ito ay anyong pangmaramihan na nagpapahiwatig ng kadakilaan at tumutukoy lamang sa iisang diyos (o diyosa). Gayunman, maliwanag na hindi mga trinidad ang mga diyos na ito. —1Sa 5:7b (Dagon); 1Ha 11:5 ("diyosa" na si Astoret); Dan 1:2b (Marduk).

Sa Awit 82:1, 6, ang *'elo·him'* ay ginagamit para sa mga tao, mga taong hukom sa Israel. Sumipi si Jesus mula sa Awit na ito sa Juan 10:34, 35. Sila ay mga diyos salig sa kanilang tungkulin bilang mga kinatawan at mga tagapagsalita ni Jehova. Sa katulad na paraan, sinabihan si Moises na maglilingkod siya bilang "Diyos" kay Aaron at kay Paraon.—Exo 4:16, tlb sa *Rbi8;* 7:1.

Sa maraming talata sa Kasulatan, ang *'Elo·him'* ay may pamanggit na pantukoy na *ha* sa unahan nito. (Gen 5:22) May kinalaman sa paggamit ng *ha·'Elo·him',* sinabi ni F. Zorell: "Sa Banal na Kasulatan, partikular nang ang *iisang tunay na Diyos,* si Jahve, ang tinutukoy ng salitang ito; . . . 'si Jahve ang [iisang tunay na] Diyos' Deu 4:35; 4:39; Jos 22:34; 2Sa 7:28; 1Ha 8:60 atbp."—*Lexicon Hebraicum Veteris Testamenti,* Roma, 1984, p. 54; kaniya ang mga braket.

Ang Terminong Griego. Ang madalas na katumbas sa Griego ng *'El* at *'Elo·him'* sa saling *Septuagint* at ang salita para sa "Diyos" o "diyos" sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay *the·os'.*

Ang Tunay na Diyos na si Jehova. Ang tunay na Diyos ay hindi isang Diyos na walang pangalan. Ang pangalan niya ay Jehova. (Deu 6:4; Aw 83:18) Siya ay Diyos dahil siya ang Maylalang. (Gen 1:1; Apo 4:11) Ang tunay na Diyos ay totoo (Ju 7:28), isang persona (Gaw 3:19; Heb 9:24), at hindi isang walang-buhay at likas na batas na gumagana nang walang buháy na tagapagbigay-batas, hindi isang walang-layuning puwersa na kumikilos sa pamamagitan ng sunud-sunod na mga aksidente upang makalalang ng iba't ibang bagay. Ang 1956 edisyon ng *The Encyclopedia Americana* (Tomo XII, p. 743) ay nagkomento sa ilalim ng pamagat na "Diyos": "Sa diwang Kristiyano, Mohamedano, at Judio, ang Kataas-taasang Persona, ang Pinagmulan, at sa pangkalahatang diwa, gaya ng ipinapalagay sa ngayon sa buong sibilisadong daigdig, isang espirituwal na persona, umiiral sa ganang sarili, walang hanggan at lubusang malaya at pinakamakapangyarihan-sa-lahat, anupat naiiba sa materya na nilalang niya sa maraming anyo, at na kaniyang pinananatili at kinokontrol. Waring walang panahon sa kasaysayan na ang sangkatauhan ay hindi naniniwala sa isang sobrenatural na maylikha at tagapamahala ng sansinukob."

Mga katibayan ng pag-iral ng "Diyos na buháy." Ang pag-iral ng Diyos ay pinatutunayan ng kaayusan, kalakasan, at kasalimuutan ng mga nilalang, kapuwa malalaki at maliliit, at ng mga pakikitungo niya sa kaniyang bayan sa buong kasaysayan. Maraming natututuhan ang mga siyentipiko sa pagsisiyasat sa matatawag nating Aklat ng Paglalang ng Diyos. Matututo lamang ang isa mula sa isang aklat kung ang aklat ay may-katalinuhang pinag-isipan at inihanda ng awtor nito.

Di-tulad ng walang-buhay na mga diyos ng mga bansa, si Jehova ang "Diyos na buháy." (Jer 10:10; 2Co 6:16) Masusumpungan sa lahat ng dako ang patotoo hinggil sa kaniyang gawa at kadakilaan. "Ang langit ay naghahayag ng kaluwalhatian ng Diyos; at ang gawa ng kaniyang mga kamay ay isinasaysay ng kalawakan." (Aw 19:1) Walang maidadahilan ang mga tao upang hindi maniwala sa pag-iral ng Diyos, sapagkat "anumang maaaring malaman tungkol sa Diyos ay hayag sa gitna nila, sapagkat inihayag ito ng Diyos sa kanila. Sapagkat ang kaniyang di-nakikitang mga katangian ay malinaw na nakikita mula pa sa pagkalalang ng sanlibutan, sapagkat napag-uunawa ang mga ito sa pamamagitan ng mga bagay na ginawa, maging ang kaniyang walang-hanggang kapangyarihan at pagka-Diyos, anupat wala silang maidadahilan."—Ro 1:18-20.

Ang Diyos na Jehova ay inilalarawan sa Bibliya bilang nabubuhay mula sa panahong walang takda hanggang sa panahong walang takda, anupat magpakailanman (Aw 90:2, 4; Apo 10:6), at bilang ang Haring walang hanggan, walang kasiraan, di-nakikita, ang tanging tunay na Diyos. (1Ti 1:17) Walang diyos na umiral nang una sa kaniya.—Isa 43:10, 11.

Walang hanggan ngunit madaling lapitan. Ang tunay na Diyos ay walang hanggan at hindi lubusang maaarok ng pag-iisip ng tao. Hindi kailanman mapapantayan ng nilalang ang kaniyang Maylalang o na lubusan niyang mauunawaan ang Kaniyang pag-iisip. (Ro 11:33-36) Ngunit Siya ay maaaring masumpungan at malapitan, at inilalaan Niya sa kaniyang mananamba ang lahat ng kinakailangan para sa kapakanan at kaligayahan nito. (Gaw 17:26, 27; Aw 145:16) Laging nasa kasukdulan ang kaniyang kakayahan at pagkukusang-loob na magbigay ng mabubuting kaloob at regalo sa kaniyang mga nilalang, gaya ng nasusulat: "Ang bawat mabuting kaloob at ang bawat sakdal na regalo ay mula sa itaas, sapagkat bumababa ito mula sa Ama ng makalangit na mga liwanag, at sa kaniya ay wala man lamang pagbabago sa pagbaling ng anino." (San 1:17) Si Jehova ay laging kumikilos ayon sa

kaniyang sariling matuwid na mga kaayusan, anupat ginagawa ang lahat ng bagay nang may legal na saligan. (Ro 3:4, 23-26) Sa dahilang ito, lahat ng kaniyang mga nilalang ay lubusang makapagtitiwala sa kaniya, sa pagkaalam na lagi niyang sinusunod ang mga simulaing kaniyang itinatag. Hindi siya nagbabago (Mal 3:6), at wala siyang "pagbabago" sa pagkakapit ng kaniyang mga simulain. Hindi siya nagtatangi (Deu 10:17, 18; Ro 2:11), at imposibleng magsinungaling siya.—Bil 23:16, 19; Tit 1:1, 2; Heb 6:17, 18.

Ang kaniyang mga katangian. Ang tunay na Diyos ay hindi omnipresente, yamang binabanggit na siya'y may isang dakong kinaroroonan. (1Ha 8:49; Ju 16:28; Heb 9:24) Ang kaniyang trono ay nasa langit. (Isa 66:1) Siya ang pinakamakapangyarihan-sa-lahat, anupat tinutukoy siya bilang ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. (Gen 17:1; Apo 16:14) "Ang lahat ng bagay ay hubad at hayagang nakalantad sa mga mata niya," at siya "ang Isa na nagsasabi ng wakas mula pa sa pasimula." (Heb 4:13; Isa 46:10, 11; 1Sa 2:3) Ang kaniyang kapangyarihan at kaalaman ay sumasaklaw sa lahat ng dako, anupat umaabot sa lahat ng bahagi ng sansinukob.—2Cr 16:9; Aw 139:7-12; Am 9:2-4.

Ang tunay na Diyos ay espiritu, hindi laman (Ju 4:24; 2Co 3:17), bagaman kung minsan ay inihahalintulad niya sa mga sangkap ng tao ang kaniyang mga katangian ng paningin, kapangyarihan, at iba pa. Kaya naman sa makasagisag na paraan ay tinutukoy niya ang kaniyang "bisig" (Exo 6:6), ang kaniyang "mga mata," at ang kaniyang "mga tainga" (Aw 34:15), at itinatawag-pansin niya na, yamang siya ang Maylalang ng mga mata at mga tainga ng tao, tunay na siya'y nakakakita at nakaririnig.—Aw 94:9.

Ang ilan sa mga pangunahing katangian ng Diyos ay pag-ibig (1Ju 4:8), karunungan (Kaw 2:6; Ro 11:33), katarungan (Deu 32:4; Luc 18:7, 8), at kapangyarihan (Job 37:23; Luc 1:35). Siya ay isang Diyos ng kaayusan at ng kapayapaan. (1Co 14:33) Siya ay lubusang banal, malinis at dalisay (Isa 6:3; Hab 1:13; Apo 4:8); maligaya (1Ti 1:11); at maawain (Exo 34:6; Luc 6:36). Maraming iba pang katangian ng kaniyang personalidad ang inilalarawan sa Kasulatan.

Ang kaniyang posisyon. Si Jehova ang Kataas-taasang Soberano ng sansinukob, ang walang-hanggang Hari. (Aw 68:20; Dan 4:25, 35; Gaw 4:24; 1Ti 1:17) Ang posisyon ng kaniyang trono ang kasukdulan ng kadakilaan. (Eze 1:4-28; Dan 7:9-14; Apo 4:1-8) Siya ang Karingalan (Heb 1:3; 8:1), ang Maringal na Diyos, ang Isa na Maringal. (1Sa 4:8; Isa 33:21) Siya ang Bukal ng lahat ng buhay.—Job 33:4; Aw 36:9; Gaw 17:24, 25.

Ang kaniyang katuwiran at kaluwalhatian. Ang tunay na Diyos ay isang matuwid na Diyos. (Aw 7:9) Siya ang maluwalhating Diyos. (Aw 29:3; Gaw 7:2) Ang kaniyang karilagan ay nakahihigit sa lahat (Deu 33:26), yamang nadaramtan siya ng karilagan, kalakasan, at dangal (Aw 8:1; 68:34; 93:1; 104:1; 1Cr 16:27; Job 37:22). "Ang kaniyang gawa ay dangal at karilagan." (Aw 111:3) May kaluwalhatian ng karilagan sa kaniyang Paghahari.—Aw 145:11, 12.

Ang kaniyang layunin. Ang Diyos ay may layunin na isasagawa niya at hindi mabibigo. (Isa 46:10; 55:8-11) Ang kaniyang layunin, gaya ng ipinahayag sa Efeso 1:9, 10, ay "upang muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa." Sa pamamagitan ni Kristo, ang lahat ng matatalinong nilalang ay magiging lubos na kasuwato ng layunin ng Diyos. (Ihambing ang Mat 6:9, 10.) Walang anumang umiral nang una kay Jehova, kung kaya siya ang nakahihigit sa lahat. (Isa 44:6) Yamang siya ang Maylalang, umiiral na siya bago pa ang iba pang mga diyos, at 'walang ibang iiral pagkatapos niya,' dahil ang mga bansa ay hindi kailanman makalilikha ng isang tunay at buháy na diyos na may kakayahang humula. (Isa 43:10; 46:9, 10) Bilang ang Alpha at ang Omega (Apo 22:13), siya ang kaisa-isa at tanging Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat; matagumpay niyang tatapusin ang usapin tungkol sa pagka-Diyos, anupat permanenteng maipagbabangong-puri bilang ang tanging Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. (Apo 1:8; 21:5, 6) Hindi niya kailanman kinalilimutan ang kaniyang mga tipan ni hinahayaang di-matupad ang kaniyang mga layunin, yamang isa siyang Diyos na maaasahan at matapat.—Aw 105:8.

Isang Diyos na nakikipagtalastasan. Yamang malaki ang pag-ibig niya sa kaniyang mga nilalang, naglaan ang Diyos ng maraming oportunidad upang makilala nila siya at malaman ang kaniyang mga layunin. Sa tatlong pagkakataon, narinig ng mga tao sa lupa ang kaniya mismong tinig. (Mat 3:17; 17:5; Ju 12:28) Nakipagtalastasan siya sa pamamagitan ng mga anghel (Luc 2:9-12; Gaw 7:52, 53) at sa pamamagitan ng mga taong binigyan niya ng mga tagubilin at mga pagsisiwalat, gaya ni Moises, at higit sa lahat, sa pamamagitan ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo. (Heb 1:1, 2; Apo 1:1) Nakikipagtalastasan siya sa kaniyang bayan sa pamamagitan ng kaniyang nasusulat na Salita, sa gayo'y lubusan silang sinasangkapan bilang kaniyang mga lingkod at mga ministro at pinapatnubayan sila sa daan ng buhay.—2Pe 1:19-21; 2Ti 3:16, 17; Ju 17:3.

Ibang-iba sa mga diyos ng mga bansa. Ang tunay na Diyos, ang Maylalang ng maluwalhating

mga bagay sa kalangitan, ay may kaluwalhatian at kaningningan na imposibleng matagalan ng paningin ng tao, sapagkat "walang tao ang makakakita sa [Diyos] at mabubuhay pa." (Exo 33:20) Tanging ang mga anghel, mga espiritung nilalang, ang may paningin na maaaring literal na makakita ng kaniyang mukha. (Mat 18:10; Luc 1:19) Gayunpaman, hindi niya inilalantad ang mga tao sa gayong karanasan. Dahil sa kaniyang maibiging-kabaitan, ipinakikita niya sa mga tao ang kaniyang maiinam na katangian sa pamamagitan ng kaniyang Salita, lakip na rito ang pagsisiwalat ng kaniyang sarili sa pamamagitan ng kaniyang Anak, si Kristo Jesus.—Mat 11:27; Ju 1:18; 14:9.

Sa aklat ng Apocalipsis, binibigyan tayo ng Diyos ng ideya hinggil sa epekto ng kaniyang presensiya. Ang apostol na si Juan ay nagkaroon ng pangitain na katumbas ng pagkakita sa Diyos, sa diwa na isiniwalat nito ang epekto ng pagkakita sa kaniya habang siya'y nasa kaniyang trono. Ang kaanyuan ng Diyos ay hindi gaya ng sa tao, sapagkat hindi niya isiniwalat sa tao ang kaniyang hitsura, gaya ng sinabi ni Juan mismo nang dakong huli: "Walang taong nakakita sa Diyos kailanman." (Ju 1:18) Sa halip, ang Diyos ay ipinakitang tulad ng napakakinang na mga hiyas, mahahalaga, nagniningning, magaganda, anupat kaakit-akit sa paningin at lubhang kahanga-hanga. Siya, "sa kaanyuan, ay tulad ng batong jaspe at ng mahalagang kulay-pulang bato, at sa palibot ng trono ay may isang bahagharing tulad ng esmeralda ang kaanyuan." (Apo 4:3) Kaya naman siya'y may magandang kaanyuan at kaiga-igayang pagmasdan, anupat ang isa ay pananaigan ng matinding pagkamangha. Ang palibot ng kaniyang trono ay may higit pang kaluwalhatian, mapayapa at tiwasay; ipinahihiwatig iyan ng kaanyuan ng isang napakagandang bahagharing esmeralda, anupat ipinaaalaala nito sa isa ang kasiya-siyang katahimikan at kapayapaan pagkatapos ng bagyo. —Ihambing ang Gen 9:12-16.

Samakatuwid, ang tunay na Diyos ay ibang-iba sa mga diyos ng mga bansa, na kadalasa'y inilalarawan bilang may napakapangit na hitsura, mabalasik, di-makatuwiran, malupit, pabagu-bago ng isip, nakapangingilabot at makademonyo, at handang magpahirap sa mga tao sa isang maapoy na impiyerno.

Isang "Diyos na humihiling ng bukod-tanging debosyon." "Bagaman may mga tinatawag na 'mga diyos,' maging sa langit man o sa lupa, kung paanong maraming 'mga diyos' at maraming 'mga panginoon,' sa atin nga ay may iisang Diyos ang Ama." (1Co 8:5, 6) Si Jehova ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, ang tanging tunay na Diyos, at marapat lamang na humiling siya ng bukod-tanging debosyon. (Exo 20:5) Hindi dapat hayaan ng kaniyang mga lingkod na may ibang makapasok sa kaniyang wastong dako sa kanilang mga puso at mga pagkilos. Hinihilingan niya ang kaniyang mga mananamba na sambahin siya sa espiritu at katotohanan. (Ju 4:24) Siya lamang ang dapat nilang pagpakitaan ng mapitagang pagkasindak.—Isa 8:13; Heb 12:28, 29.

Sa Bibliya, kabilang sa mga makapangyarihan na tinatawag na "mga diyos" si Jesu-Kristo, "ang bugtong na diyos." Ngunit siya mismo ang nagsabi: "Si Jehova na iyong Diyos ang sasambahin mo, at sa kaniya ka lamang mag-uukol ng sagradong paglilingkod." (Ju 1:18; Luc 4:8; Deu 10:20) Ang mga anghel ay "mga tulad-diyos," ngunit pinigilan ng isa sa kanila si Juan sa pagsamba sa kaniya, na sinasabi: "Mag-ingat ka! Huwag mong gawin iyan! . . . Sambahin mo ang Diyos." (Aw 8:5; Heb 2:7; Apo 19:10) Ang ilang makapangyarihang tao sa gitna ng mga Hebreo ay tinawag na "mga diyos" (Aw 82:1-7); ngunit hindi nilayon ng Diyos na ang sinumang tao ay tumanggap ng pagsamba. Nang mangayupapa si Cornelio sa harap ni Pedro, pinigilan siya ng apostol sa pagsasabing, "Tumindig ka; ako man ay isang tao rin." (Gaw 10:25, 26) Walang alinlangan, ang huwad na mga diyos na inimbento at inanyuan ng mga tao sa nakalipas na maraming siglo mula noong panahon ng paghihimagsik sa Eden ay hindi dapat sambahin. Mahigpit na nagbabala ang Kautusang Mosaiko laban sa pagtalikod kay Jehova upang bumaling sa kanila. (Exo 20:3-5) Hindi pahihintulutan ng tunay na Diyos na si Jehova na patuloy niyang maging kaagaw ang huwad at walang-kabuluhang mga diyos.—Jer 10:10, 11.

Pagkatapos ng Milenyong Paghahari ni Kristo, kung kailan papawiin niya ang lahat ng awtoridad at kapangyarihan na salansang sa Diyos, ibibigay niya ang Kaharian sa kaniyang Diyos at Ama, na magiging "lahat ng bagay sa bawat isa." (Ro 8:33; 1Co 15:23-28) Sa katapus-tapusan, ang lahat ng nabubuhay ay kikilala sa soberanya ng Diyos at patuloy na pupuri sa kaniyang pangalan.—Aw 150; Fil 2:9-11; Apo 21:22-27; tingnan ang JEHOVA.

DIYOS ANG DIYOS NI ISRAEL. Ang pangalang ibinigay ni Jacob sa unang altar na itinayo niya pagkabalik niya mula sa Haran.

Dahil sa pakikipagbuno ni Jacob sa anghel ni Jehova sa Peniel, ibinigay sa kaniya ang pangalang Israel, at pagkatapos ng mapayapang pagtatagpo nila ng kaniyang kapatid na si Esau, nanahanan siya sa Sucot at pagkatapos ay sa Sikem. Dito'y bumili siya ng isang lupain mula sa mga anak ni Hamor at nagtayo ng kaniyang tolda roon. (Gen 32:24-30; 33:1-4, 17-19) "Pagkatapos ay nagtayo siya roon ng isang altar at tinawag iyon na Diyos ang Diyos ni Israel,"

o "Ang Diyos ay Ang Diyos ni Israel." (Gen 33:20) Dahil ginamit ni Jacob ang kaniyang bagong pangalang Israel at ipinangalan din niya ito sa altar, ipinakita niya na tinatanggap at pinahahalagahan niya ang pangalang iyon at ang ligtas na pag-aakay sa kaniya ng Diyos pabalik sa Lupang Pangako. Minsan lamang lumitaw sa Kasulatan ang pananalitang ito.

DIYOS AT DIYOSA, MGA. Ang mga bathalang sinasamba ng mga bansa noon at hanggang sa ngayon ay mga likha ng tao, mga katha ng di-sakdal at "walang-isip" na mga tao, anupat "ang kaluwalhatian ng Diyos na walang kasiraan ay ginawa nilang isang bagay na tulad ng larawan ng taong may kasiraan at ng mga ibon at mga nilalang na may apat na paa at mga gumagapang na bagay." (Ro 1:21-23) Kaya naman hindi kataka-taka na mababanaag sa mga bathalang ito ang mismong mga katangian at mga kahinaan ng kanilang di-sakdal na mga mananamba. Ang isang terminong Hebreo na ginagamit upang tumukoy sa mga idolo o huwad na mga diyos ay literal na nangangahulugang "walang-silbing bagay" o "walang-kabuluhang bagay."—Lev 19:4; Isa 2:20.

Tinutukoy ng Bibliya si Satanas na Diyablo bilang ang "diyos ng sistemang ito ng mga bagay." (2Co 4:4) Malinaw na makikitang si Satanas ang "diyos" na tinutukoy rito sapagkat sinasabi ng kasunod na bahagi ng talata 4 na 'binulag ng diyos na ito ang mga pag-iisip ng mga di-sumasampalataya.' Sa Apocalipsis 12:9, sinasabing 'inililigaw niya ang buong tinatahanang lupa.' Kontrolado ni Satanas ang kasalukuyang sistema ng mga bagay, pati na ang mga pamahalaan nito, at ipinahihiwatig ito ng bagay na naialok niya kay Jesus ang "lahat ng mga kaharian ng sanlibutan" kapalit ng "isang gawang pagsamba."—Mat 4:8, 9.

Ang pagsamba ng mga tao sa kanilang mga diyos na idolo, sa totoo, ay iniuukol nila "sa mga demonyo, at hindi sa Diyos." (1Co 10:20; Aw 106:36, 37) Bukod-tanging debosyon ang hinihiling ng Diyos na Jehova. (Isa 42:8) Kapag ang isa ay sumasamba sa diyos na idolo, itinatakwil niya ang tunay na Diyos at sa gayo'y naglilingkod siya sa mga kapakanan ng pangunahing Kalaban ni Jehova, si Satanas, at ng mga demonyo nito.

Bagaman ang Bibliya ay bumabanggit ng maraming diyos at diyosa ng sinaunang mga tao, hindi laging posible na espesipikong matukoy ang gayong mga diyos.

Ang Pinagmulan ng mga Diyos at mga Diyosa. Ang kapuna-punang pagkakahawig na mapapansin kaagad kapag pinaghambing-hambing ang mga diyos at mga diyosa ng sinaunang mga bayan ay mahirap isiping nagkataon lamang. Tungkol dito, si J. Garnier ay sumulat: "Hindi lamang ang mga Ehipsiyo, mga Caldeo, mga taga-Fenicia, mga Griego at mga Romano, kundi pati ang mga Hindu, mga Budista ng Tsina at ng Tibet, mga Goth, mga Anglo-Saxon, mga Druid, mga Mexicano at mga Peruviano, mga Aborigine ng Australia, at maging ang mga taong-gubat ng South Sea Islands, ay malamang na pawang humalaw ng kanilang relihiyosong mga ideya mula sa iisang pinagmulan at iisang sentro. Sa lahat ng dako ay makasusumpong tayo ng talagang nakagugulat na mga pagkakatulad sa mga ritwal, mga seremonya, mga kaugalian, mga tradisyon, at sa mga pangalan at mga kaugnayan ng kani-kanilang mga diyos at mga diyosa."—*The Worship of the Dead,* London, 1904, p. 3.

Itinuturo ng katibayan sa Kasulatan ang lupain ng Sinar bilang ang lugar na sinilangan ng huwad na relihiyosong mga konsepto pagkaraan ng Baha. Tiyak na sa ilalim ng pangunguna ni Nimrod, na "isang makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova," sinimulan ang pagtatayo ng lunsod ng Babel at ng tore nito, malamang na isang *ziggurat* na gagamitin sa huwad na pagsamba. Isinagawa ang proyektong ito ng pagtatayo, hindi upang magdulot ng karangalan sa Diyos na Jehova, kundi para sa sariling kaluwalhatian ng mga tagapagtayo, na nais gumawa ng "bantog na pangalan" para sa kanilang sarili. Bukod diyan, salungat na salungat ito sa layunin ng Diyos na ang sangkatauhan ay mangalat sa lupa. Sa pamamagitan ng paggulo sa kanilang wika, binigo ng Makapangyarihan-sa-lahat ang mga plano ng mga tagapagtayong ito. Dahil hindi na sila magkaintindihan, nang maglaon ay itinigil nila ang pagtatayo ng lunsod at sila'y nangalat. (Gen 10:8-10; 11:2-9) Gayunman, lumilitaw na nanatili si Nimrod sa Babel at pinalawak niya ang kaniyang nasasakupan, anupat itinatag niya ang unang Imperyo ng Babilonya.—Gen 10:11, 12.

Kung tungkol sa mga taong nangalat, dala-dala nila saanman sila pumaroon ang kanilang huwad na relihiyon, na isasagawa naman nila sa ilalim ng bagong mga kalagayan at sa kanilang bagong wika at bagong mga lokasyon. Ang mga tao ay nangalat noong mga araw ni Peleg, na ipinanganak mga isang siglo pagkaraan ng Delubyo at namatay sa edad na 239. Yamang si Noe at ang kaniyang anak na si Sem ay kapuwa buháy pa nang mamatay si Peleg, naganap ang pangangalat noong panahong alam pa ng mga tao ang mga detalye hinggil sa mga pangyayari noong una, gaya ng Baha. (Gen 9:28; 10:25; 11:10-19) Tiyak na sa paanuman ay nakaukit sa alaala ng mga taong nangalat ang kaalamang ito. Makikita iyon sa mga mitolohiya ng sinaunang mga tao na may pagkakahawig sa iba't ibang bahagi ng ulat ng Bibliya, bagaman sa isang anyong pilipit at politeistiko. Inilalarawan ng mga alamat ang ilang diyos bi-

lang pumapatay ng mga serpiyente; gayundin, kalakip sa mga relihiyon ng maraming sinaunang grupo ng mga tao ang pagsamba sa isang diyos na kinilala bilang isang tagapagpala ngunit dumanas ng marahas na kamatayan sa lupa at pagkatapos ay muling nabuhay. Maaaring ipinahihiwatig nito na ang gayong diyos, sa totoo, ay isang ginawang-diyos na tao at may-kamaliang itinuring na ang 'ipinangakong binhi.' (Ihambing ang Gen 3:15.) Inilalahad ng mga mito ang pag-iibigan sa pagitan ng mga diyos at ng mga babae sa lupa at ang mga kabayanihan ng kanilang mga mestisong supling. (Ihambing ang Gen 6:1, 2, 4; Jud 6.) Halos lahat ng bansa sa lupa ay may alamat tungkol sa isang pangglobong baha, at masusumpungan din sa mga alamat ng sangkatauhan ang mga bakas ng ulat tungkol sa pagtatayo ng isang tore.

Mga Bathala ng Babilonya. Pagkamatay ni Nimrod, makatuwirang isipin na pagpipitaganan siya ng mga Babilonyo bilang ang tagapagtatag at tagapagtayo at unang hari ng kanilang lunsod at bilang ang organisador ng orihinal na Imperyo ng Babilonya. Ayon sa tradisyon, dumanas si Nimrod ng isang marahas na kamatayan. Yamang ang diyos na si Marduk (Merodac) ang itinuturing na tagapagtatag ng Babilonya, iminumungkahi ng ilan na si Marduk ay kumakatawan sa ginawang-diyos na si Nimrod. Gayunman, iba-iba ang opinyon ng mga iskolar kung tungkol sa pag-uugnay sa mga bathala sa espesipikong mga tao.

Sa paglipas ng panahon, nagsimulang dumami ang mga diyos ng unang Imperyo ng Babilonya. Naparagdag sa kanilang kalipunan ng mga diyos ang maraming tatluhang mga diyos, o mga bathala. Ang isa sa gayong mga tatluhan ay binubuo nina Anu (ang diyos ng kalangitan), Enlil (ang diyos-lupa, hangin, at bagyo), at Ea (ang diyos na namamahala sa mga katubigan). Ang isa pang tatluhan ay binubuo ng diyos-buwan na si Sin, ng diyos-araw na si Shamash, at ng diyosa ng pag-aanak na si Ishtar, ang kalaguyo o asawa ni Tamuz. (LARAWAN, Tomo 2, p. 529) Mayroon pa ngang mga tatluhang diyablo ang mga Babilonyo, gaya ng tatluhan nina Labartu, Labasu, at Akhkhazu. Naging prominente sa mga Babilonyo ang pagsamba sa mga bagay sa kalangitan (Isa 47:13), at ang iba't ibang mga planeta ay iniugnay nila sa partikular na mga bathala. Ang planetang Jupiter ay iniugnay nila sa pangunahing diyos ng Babilonya, si Marduk; ang Venus ay kay Ishtar, isang diyosa ng pag-ibig at pag-aanak; ang Saturn ay kay Ninurta, isang diyos ng digmaan at pangangaso at patron ng agrikultura; ang Mercury ay kay Nebo, isang diyos ng karunungan at agrikultura; at ang Mars naman ay kay Nergal, isang diyos ng digmaan at salot at panginoon ng daigdig ng mga patay.

Ang mga lunsod ng sinaunang Babilonia ay nagkaroon ng kani-kanilang pantanging tagapag-ingat na bathala, na waring kagaya ng "mga patrong santo." Sa Ur ay si Sin; sa Eridu ay si Ea; sa Nippur ay si Enlil; sa Cuta ay si Nergal; sa Borsippa ay si Nebo, at sa lunsod naman ng Babilonya ay si Marduk (Merodac). Sabihin pa, noong panahong italaga ni Hammurabi ang Babilonya bilang kabisera ng Babilonia, nadagdagan ang importansiya ni Marduk na paboritong diyos ng lunsod na iyon. Sa katapus-tapusan, ibinigay kay Marduk ang pagkakakilanlan ng mas naunang mga diyos at siya ang ipinalit sa mga ito sa mga Babilonyong mito. Noong bandang huli, ang kaniyang pangalang pantangi na "Marduk" ay napalitan ng titulong "Belu" ("May-ari"), anupat nang maglaon ay karaniwan na lamang siyang tinutukoy bilang si Bel. Ang kaniyang asawa naman ay tinatawag na Belit (kagaling-galingang "Among Babae"). —Tingnan ang BEL; NEBO Blg. 4.

Ang paglalarawan sa mga diyos at mga diyosa sa sinaunang mga tekstong Babilonyo ay nagpapabanaag lamang ng kalagayan ng makasalanang taong mortal. Sinasabi ng mga ulat na ito na ang mga bathala ay ipinanganganak, umiibig, nagpapamilya, nakikipaglaban, at namamatay pa nga, gaya ni Tamuz. Dahil sa pagkasindak nila sa Delubyo, sinasabing 'yumukyok sila na parang mga aso.' Inilalarawan din ang mga bathala bilang sakim, malimit magpakabundat sa pagkain, at nagpapakalasing sa alak. Sila ay matindi kung magalit, mapaghiganti, at mapaghinala sa isa't isa. Mayroon ding matitinding pagkakapootan sa gitna nila. Bilang paglalarawan: Determinado si Tiamat na puksain ang ibang mga diyos ngunit napanaigan siya ni Marduk, na humati kay Tiamat sa dalawang bahagi, anupat ang kalahati ay ginawa niyang kalangitan at ang kalahati ay ginamit niya may kaugnayan sa pagtatatag ng lupa. Inutusan ni Eresh-Kigal, ang diyosa ng daigdig ng mga patay, si Namtaru, ang diyos ng salot, na ibilanggo ang kaniyang kapatid na babae na si Ishtar at pasapitan ito ng 60 kahapisan.—Tingnan ang NERGAL.

Ang mga nabanggit ay nagbibigay ng kaunting ideya hinggil sa kapaligirang iniwan ng tapat na si Abraham nang lumisan siya mula sa Caldeong lunsod ng Ur, na noo'y lipos ng idolatriyang Babilonyo. (Gen 11:31; 12:1; Jos 24:2, 14, 15) Pagkaraan ng maraming siglo, sa Babilonya na isang "lupain ng mga nililok na imahen" at maruruming "karumal-dumal na idolo" itinapon ang libu-libong Judiong bihag. —Jer 50:1, 2, 38; 2Ha kab 25.

Mga Bathala ng Asirya. Sa pangkalahatan, ang mga diyos at mga diyosa ng Asirya ay kapareho ng mga bathala ng Babilonya. Gayunman, isang bathala, si Asur na pangunahing diyos, ang waring

matatagpuan lamang sa kalipunan ng mga diyos ng Asirya. Yamang nagmula kay Asur ang pangalan ng Asirya, iminumungkahi ng ilan na ang diyos na ito, sa totoo, ay ang anak ni Sem na nagngangalang Asur, na ginawang diyos ng mga huwad na mananamba.—Gen 10:21, 22.

Di-gaya ni Marduk ng Babilonya, na sinamba rin sa Asirya ngunit ang sentro ng pagsamba ay nanatili sa lunsod ng Babilonya, ang sentro ng pagsamba kay Asur ay inililipat kapag opisyal na naninirahan sa ibang mga lunsod ang mga hari ng Asirya. Gayundin, may itinayong mga santuwaryo para kay Asur sa iba't ibang bahagi ng Asirya. Isang estandarte ng militar ang pangunahing sagisag ni Asur, at dinadala ito sa gitna ng pagbabaka. Ang may-pakpak na bilog, o *disk,* na kadalasa'y may pigura ng isang balbasing lalaki sa ibabaw nito, ay lumalarawan sa diyos na si Asur. Kung minsan, ang pigurang iyon ng tao ay ipinakikitang may hawak na busog o nagpapahilagpos ng palaso. Ang isa pang paglalarawan kay Asur ay nagpapahiwatig naman ng ideya ng tatluhang diyos. Bukod pa sa panggitnang pigura sa ibabaw ng bilog, dalawa pang ulo ng tao ang makikita sa ibabaw ng mga pakpak, tig-isa sa magkabilang panig ng panggitnang pigura. —Tingnan ang LARAWAN, Tomo 2, p. 529; ASIRYA; NISROC.

Sa gitna ng gayong mga Asiryano nasadlak ang mga tapon mula sa hilagang sampung-tribong kaharian nang bumagsak ang Samaria noong 740 B.C.E. (2Ha 17:1-6) Nang maglaon, inihula ng propetang si Nahum ang pagbagsak ng Nineve (kabisera ng Asirya) at ng mga diyos nito, anupat sumapit ang pagkawasak na ito noong 632 B.C.E. —Na 1:1, 14.

Mga Bathala ng Ehipto. Ang mga diyos at mga diyosa na sinamba ng mga Ehipsiyo ay kakikitaan ng ebidensiya ng impluwensiyang Babilonyo. Mayroon silang mga tatluhang bathala at maging tatluhan pa nga ng mga tatluhang diyos, o "mga siyaman." Ang isa sa popular na mga tatluhang diyos ay binubuo ni Osiris, ng kaniyang asawang si Isis, at ng kanilang anak na si Horus.—LARAWAN, Tomo 2, p. 529.

Si Osiris ang pinakapopular sa mga diyos ng Ehipto at siya'y itinuturing na anak ng diyos-lupa na si Geb at ng diyosang-kalangitan na si Nut. Sinasabing si Osiris ay naging asawa ni Isis at namahala bilang hari sa Ehipto. Ayon sa mitolohikal na mga ulat, si Osiris ay pinaslang ng kaniyang kapatid na si Set at pagkatapos ay muling nabuhay, anupat naging hukom at hari ng mga patay. Ang kaugnayan nina Osiris at Isis at ang kani-kanilang mga katangian ay kapuna-punang katugma ng kaugnayan at mga katangian nina Tamuz at Ishtar ng Babilonya. Dahil dito, itinuturing ng maraming iskolar na magkapareho ang mga ito.

Napakapopular din noon sa Ehipto ang pagsamba sa mag-inang bathala. Kadalasa'y ipinakikita si Isis na kalong ang sanggol na si Horus. Ang paglalarawang ito ay kahawig na kahawig ng "Madonna and child" anupat kung minsan ay sinasamba ito ng ilang miyembro ng Sangkakristiyanuhan nang di-namamalayan. (LARAWAN, Tomo 2, p. 529) Hinggil sa diyos na si Horus, may katibayan na pinilipit ang pangako sa Eden may kinalaman sa binhing susugat sa ulo ng serpiyente. (Gen 3:15) Kung minsan, inilalarawan si Horus na yumuyurak sa mga buwaya at may hawak na mga ahas at mga alakdan. Ayon sa isang ulat, nang ipaghiganti ni Horus ang pagkamatay ng kaniyang amang si Osiris, si Set, na pumaslang kay Osiris, ay nagbagong-anyo at naging isang serpiyente.

Sa mga eskultura at mga ipinintang larawan ng mga Ehipsiyo ay napakalimit lumitaw ng kanilang sagradong sagisag, ang *crux ansata.* Ang tinaguriang sagisag ng buhay na ito ay mistulang titik na "T" na may biluhabang hawakan sa ibabaw at malamang na sumasagisag sa pinagsamang sangkap sa pag-aanak ng lalaki at babae. Ang mga bathala ng Ehipto ay kadalasang ipinakikita na may hawak na *crux ansata.*—LARAWAN, Tomo 2, p. 530.

Maraming hayop ang itinuring ng mga Ehipsiyo bilang sagrado. Kabilang sa mga ito ang toro, pusa, baka, buwaya, halkon, palaka, hipopotamus, ibis, chakal, leon, barakong tupa, *scarab,* alakdan, serpiyente, buwitre, at lobo. Gayunman, ang ilan sa mga ito ay sagrado sa isang bahagi ng Ehipto ngunit hindi sagrado sa ibang bahagi, anupat kung minsan ay nagiging sanhi pa nga ito ng pagsiklab ng mga digmaang sibil. Hindi lamang sagrado ang mga hayop para sa partikular na mga diyos, kundi minamalas pa nga ang ilan sa mga iyon bilang pagsasaanyong-laman ng isang diyos o diyosa. Halimbawa, ang torong Apis ay itinuturing na ang mismong pagsasaanyong-laman ng diyos na si Osiris at nagmula sa diyos na si Ptah.

Ayon kay Herodotus (II, 65-67), ang isang tao na pumatay ng isang sagradong hayop nang sinasadya ay pinapatay; kung napatay niya ang hayop nang di-sinasadya, pagmumultahin siya ng mga saserdote. Gayunman, ang isa na pumatay ng isang ibis o isang lawin, sinasadya man o hindi, ay pinapatay, kadalasa'y ng nagngangalit na mga mang-uumog. Kapag namatay ang isang pusa, ang lahat ng nasa sambahayan ay nag-aahit ng kanilang mga kilay, samantalang kapag aso ang namatay, inaahitan nila ang kanilang buong katawan. Ang sagradong mga hayop ay ginagawang momya at binibigyan ng mararangyang libing. Kabilang sa natuklasang mga

hayop na ginawang momya ang toro, pusa, buwaya, at halkon.

Inilalarawan ng mitolohikal na mga ulat ang mga bathala ng Ehipto bilang may mga kahinaan at di-kasakdalan ng tao. Sinasabing sila'y nababagabag at natatakot at paulit-ulit na nalalagay sa panganib. Ang diyos na si Osiris ay pinatay. Si Horus naman, noong bata pa, ay sinasabing nakaranas ng mga kirot sa loob ng katawan, sakit ng ulo, at disintirya at namatay dahil sa tibo ng alakdan, ngunit pagkatapos ay sinasabing muling nabuhay. Pinaniniwalaang si Isis ay nagkaroon ng nana sa suso. Itinuturo na nang tumanda na ang diyos-araw na si Ra, nabawasan ang kaniyang lakas at may tumutulong laway mula sa kaniyang bibig. Nanganib ang kaniya mismong buhay nang matuklaw siya ng isang serpiyente na nilikha ni Isis sa pamamagitan ng mahika, bagaman gumaling siya dahil sa mahikang mga salita ni Isis. Si Sekhmet, isang diyosa na kumakatawan sa mapamuksang puwersa ng araw, ay inilalarawan bilang uháw sa dugo. Lubha siyang nasisiyahang pumatay ng mga tao anupat sinasabing ikinabahala ni Ra ang kinabukasan ng lahi ng tao. Upang mailigtas ni Ra ang sangkatauhan mula sa pagkalipol, 7,000 banga na may pinaghalong serbesa at katas ng granada ang ikinalat niya sa lugar ng pagbabaka. Palibhasa'y napagkamalan ni Sekhmet na iyon ay dugo ng tao, buong-kasabikan niyang ininom iyon hanggang sa malango siya nang husto anupat hindi na niya naipagpatuloy ang pagpatay. Sinasabing nilasing ni Nephthys ang kaniyang kapatid na lalaki na si Osiris, na asawa ng kaniyang kapatid na babae na si Isis, at pagkatapos ay sinipingan niya ito. Ang mga diyos-araw na sina Tem at Horus ay inilalarawan bilang mga nagsasagawa ng masturbasyon.

Kapansin-pansin na nang atasan ni Paraon si Jose bilang pangalawang tagapamahala sa lupain ng Ehipto, si Jose ay naging mas mataas kaysa sa mga mananamba ng huwad na mga diyos ng Ehipto. —Gen 41:37-44.

Ang Sampung Salot. Sa pamamagitan ng mga salot na pinasapit niya sa mga Ehipsiyo, hiniya ni Jehova ang kanilang mga diyos at nilapatan niya ang mga ito ng kahatulan. (Exo 12:12; Bil 33:4; MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 530) Ang unang salot, nang gawing dugo ang Nilo at ang lahat ng tubig ng Ehipto, ay nagdulot ng kadustaan sa diyos-Nilo na si Hapi. Ang pagkamatay ng mga isda sa Nilo ay isa ring dagok sa relihiyon ng Ehipto, sapagkat ang ilang uri ng isda ay aktuwal na sinasamba at ginagawa pa ngang momya. (Exo 7:19-21) Ang palaka, na itinuturing na isang sagisag ng pag-aanak at kumakatawan sa konsepto ng mga Ehipsiyo hinggil sa pagkabuhay-muli, ay itinuturing na sagrado para sa diyosang-palaka na si Heqt. Kaya naman nagdulot ng kadustaan sa diyosang ito ang salot ng mga palaka. (Exo 8:5-14) Dahil sa ikatlong salot, kinilala ng mga mahikong saserdote ang kanilang pagkatalo nang hindi nila magawang mga niknik ang alabok sa pamamagitan ng kanilang mga lihim na sining. (Exo 8:16-19) Kinikilalang ang diyos na si Thoth ang umimbento ng mahika o mga lihim na sining, ngunit hindi natulungan kahit ng diyos na ito ang mga mahikong saserdote upang matularan nila ang ikatlong salot.

Mula sa ikaapat na salot, malinaw na nakita ang harang sa pagitan ng mga Ehipsiyo at ng mga mananamba ng tunay na Diyos. Samantalang sinasalakay ng mga kulupon ng langaw na nangangagat ang mga tahanan ng mga Ehipsiyo, ang mga Israelita sa lupain ng Gosen ay hindi naapektuhan nito. (Exo 8:23, 24) Ang sumunod na dagok, ang salot sa mga alagang hayop, ay nagdulot ng kahihiyan sa mga bathalang gaya ng diyosang-baka na si Hathor, ng bathalang si Apis, at ng diyosang-kalangitan na si Nut, na ipinapalagay na isang baka na sa tiyan nito nakadikit ang mga bituin. (Exo 9:1-6) Ang salot ng mga bukol naman ay nagdulot ng kadustaan sa mga diyos at mga diyosa na itinuturing na may mga kakayahang magpagaling, gaya nina Thoth, Isis, at Ptah. (Exo 9:8-11) Ang matinding bagyo ng graniso ay nagdulot ng kahihiyan sa mga diyos na itinuturing na may kontrol sa mga elemento ng kalikasan; halimbawa, si Reshpu, na waring pinaniniwalaang kumokontrol sa kidlat, at si Thoth, na sinasabing may kapangyarihan sa ulan at kulog. (Exo 9:22-26) Ang salot ng balang ay nangahulugan ng pagkatalo ng mga diyos na ipinapalagay na gumagarantiya ng saganang ani, anupat ang isa sa mga ito ay ang diyos ng pag-aanak na si Min, na itinuturing na tagapagsanggalang ng mga pananim. (Exo 10:12-15) Kabilang sa mga bathalang nadusta dahil sa salot ng kadiliman ay ang mga diyos-araw, gaya nina Ra at Horus, gayundin si Thoth na diyos ng buwan na pinaniniwalaang tagapag-organisa ng araw, buwan, at mga bituin.—Exo 10:21-23.

Ang pagkamatay ng mga panganay ang nagdulot ng pinakamatinding kahihiyan sa mga diyos at mga diyosa ng Ehipto. (Exo 12:12) Ang totoo, tinutukoy ng mga tagapamahala ng Ehipto ang kanilang sarili bilang mga diyos, mga anak ni Ra, o Amon-Ra. Sinasabing si Ra, o Amon-Ra, ay nakikipagtalik sa reyna. Kaya naman ang anak na isinisilang nito ay itinuturing na isang diyos na nagkatawang-tao at iniaalay kay Ra, o Amon-Ra, sa kaniyang templo. Dahil dito, ang kamatayan ng panganay ni Paraon, sa diwa, ay nangahulugan ng pagkamatay ng isang diyos. (Exo 12:29) Ito mismo ay isa nang matinding dagok sa relihiyon ng Ehipto, at nakita ang ganap na pagkainutil ng lahat ng mga bathala nang hindi nila

nailigtas ang mga panganay ng mga Ehipsiyo mula sa kamatayan.—Tingnan ang AMON Blg. 4.

Mga Bathala ng Canaan. Ipinakikita ng di-Biblikal na mga mapagkukunan ng impormasyon na ang diyos na si El ang itinuturing ng mga Canaanita bilang ang maylalang at soberano. Bagaman waring hindi nakikialam si El sa mga nangyayari sa lupa, paulit-ulit na ipinakikitang nilalapitan siya ng ibang mga bathala taglay ang kanilang mga kahilingan. Inilalarawan si El bilang isang mapaghimagsik na anak na nag-alis sa sarili niyang ama sa trono at kumapon dito, at gayundin bilang isang marahas na maniniil, isang mamamaslang, at isang mangangalunya. Sa mga teksto ng Ras Shamra, si El ay tinutukoy bilang "amang toro" at inilalarawan na may buhok at balbas na ubanin. Ang kaniyang asawa ay si Asera, na tinutukoy bilang ang ninunong babae ng mga diyos, samantalang kinikilala naman si El bilang ang ninunong lalaki ng mga diyos.

Gayunman, ang pinakaprominente sa mga diyos ng Canaan ay ang diyos ng pag-aanak na si Baal, isang bathala ng kalangitan at ng ulan at bagyo. (Huk 2:12, 13) Sa mga teksto ng Ras Shamra, si Baal ay kadalasang tinatawag na anak ni Dagon, bagaman binabanggit din na si El ay kaniyang ama. Ipinakikitang tinutukoy ni Anath na kapatid na babae ni Baal si El bilang kaniyang ama at tinatawag naman siya ni El bilang kaniyang anak na babae. Samakatuwid, malamang na si Baal ay itinuturing na anak ni El, bagaman maaaring minamalas din siya bilang apo ni El. Sa mitolohikal na mga ulat, si Baal ay inilalarawang dumaluhong at nanaig kay Yamm, ang diyos na namamahala sa katubigan at waring ang paborito o pinakamamahal na anak ni El. Ngunit napatay si Baal sa pakikipaglaban niya kay Mot, na itinuturing na isang anak ni El at diyos ng kamatayan at pagkatigang. Kaya naman tulad ng Babilonya, ang Canaan ay mayroon ding diyos na dumanas ng marahas na kamatayan at nang maglaon ay muling nabuhay.—Tingnan ang BAAL Blg. 4.

Sina Anat, Asera, at Astoret ang pangunahing mga diyosa na binabanggit sa mga teksto ng Ras Shamra. Gayunman, waring may maraming pagkakatulad ang mga papel ng mga diyosang ito. Sa Sirya, kung saan natagpuan ang mga teksto ng Ras Shamra, maaaring si Anat ay itinuturing na asawa ni Baal, sapagkat bagaman paulit-ulit siyang tinutukoy na "dalaga," ipinakikitang nakikipagtalik siya kay Baal. Gayunman, kung tungkol kay Baal, ang binabanggit lamang ng rekord ng Kasulatan ay si Astoret at ang sagradong poste, o Asera. Kaya naman, maaaring may mga pagkakataon na si Asera at gayundin si Astoret ay itinuring na mga asawa ni Baal.—Huk 2:13; 3:7; 10:6; 1Sa 7:4; 12:10; 1Ha 18:19; tingnan ang ASTORET; SAGRADONG HALIGI; SAGRADONG POSTE.

Ang mga pagbanggit kay Anat sa mga teksto ng Ras Shamra ay nagpapahiwatig ng mahalay na konsepto ng mga Canaanita hinggil sa mga bathala anupat walang alinlangang kagaya rin ito ng konsepto ng mga Siryano. Si Anat ay inilalarawan bilang ang pinakamaganda sa mga kapatid na babae ni Baal ngunit napakatinding magalit. Sinasabing nagbanta siyang dudurugin niya ang bungo ng kaniyang amang si El at padadanakin niya ang dugo sa ubaning buhok nito at ang lumapot na dugo sa ubaning balbas nito kung hindi nito susundin ang kaniyang mga kagustuhan. Noong isang pagkakataon naman, si Anat ay inilalarawang pumapatay nang walang taros. Isinabit niya sa kaniyang likod ang mga ulo, at ang mga kamay naman sa kaniyang pamigkis, at nagtampisaw siya sa hanggang-tuhod na dugo ng magigiting at sa hanggang-balakang na lumapot na dugo ng mga ito. Ang kaluguran niya sa gayong pagbububo ng dugo ay mababanaag sa mga salitang: "Ang kaniyang atay ay nag-uumapaw sa pagtawa, ang kaniyang puso ay lipos ng kagalakan."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 136, 137, 142, 152.

Idiniriin ng labis-labis na kabuktutan at kahalayan ng pagsamba ng mga Canaanita na makatarungan lamang na ipinag-utos ng Diyos na puksain ang mga tumatahan sa lupain. (Lev 18; Deu 9:3, 4) Gayunman, dahil hindi lubusang isinagawa ng mga Israelita ang utos na iyon ng Diyos, nang maglaon ay nasilo sila sa tiwaling mga gawain na kaugnay ng pagsamba sa mga diyos ng Canaan.—Aw 106:34-43; tingnan din ang CANAAN, CANAANITA Blg. 2.

Mga Bathala ng Medo-Persia. Lumilitaw na ang mga hari ng Imperyo ng Medo-Persia ay mga Zoroastriano. Bagaman hindi mapatutunayan o mapabubulaanan kung nanghawakan si Cirong Dakila sa mga turo ni Zoroaster, mula noong panahon ni Dario I ay paulit-ulit na binabanggit si Ahura Mazda, na pangunahing bathala ng Zoroastrianismo, sa mga inskripsiyon ng mga monarka. Tinukoy ni Dario I si Ahura Mazda bilang ang maylalang ng langit, lupa, at tao, at itinuring niya na ang diyos na ito ang nagkaloob sa kaniya ng karunungan, pisikal na kadalubhasaan, at ng kaharian.

Ang isang pagkakakilanlang turo ng Zoroastrianismo ay ang dualismo, samakatuwid nga, ang paniniwala sa dalawang magkaibang diyos, isang mabuti at isang masama. Si Ahura Mazda ay itinuturing bilang ang maylalang ng lahat ng mabubuting bagay, samantalang si Angra Mainyu naman ay itinuturing bilang ang maylalang ng lahat ng bagay na masama. Ipinapalagay na ang huling nabanggit ay nakapagpapasapit ng lindol, bagyo, sakit,

at kamatayan, at lumilikha ng kaligaligan at digmaan. Pinaniniwalaang may mas mabababang espiritu na tumutulong sa dalawang diyos na ito sa pagsasagawa nila ng kani-kanilang gawain.

Ang sagisag ng diyos na si Ahura Mazda ay kahawig na kahawig niyaong kay Asur ng Asirya, samakatuwid nga, isang may-pakpak na bilog, na kung minsan ay may isang balbasing lalaki sa ibabaw at may buntot ng ibon sa ilalim.

Si Ahura Mazda ay maaaring naging bahagi ng isang tatluhang diyos. Ipinahihiwatig ito ng paghiling ni Artajerjes Mnemon ng proteksiyon nina Ahura Mazda, Anahita (isang diyosa ng tubig at ng pag-aanak), at Mithra (isang diyos ng liwanag), at ng pagkilala niya na muli niyang naitayo ang Bulwagan ng mga Haligi sa Susa dahil sa kagandahang-loob ng tatlong bathalang ito.

Iniuugnay ng ilang iskolar si Anahita kay Ishtar ng Babilonya. Ganito ang sinabi ni E. O. James sa kaniyang aklat na *The Cult of the Mother-Goddess* (1959, p. 94): "Sinamba siya bilang 'ang Dakilang Diyosa na ang pangalan ay Ginang', ang 'isa na pinakamakapangyarihan-sa-lahat at imakulada', na nagpapadalisay 'sa binhi ng mga lalaki at sa bahay-bata at gatas ng mga babae'. . . . Siya, sa katunayan, ang katumbas sa Iran ni Anat ng Sirya, ni Inanna-Ishtar ng Babilonya, ng Hiteong diyosa ng Comana, at ni Aphrodite ng Gresya."

Ayon sa Griegong istoryador na si Herodotus (I, 131), sinamba rin ng mga Persiano ang mga elemento ng kalikasan at ang mga bagay sa kalangitan. Sumulat siya: "Tungkol sa mga pamamaraan ng mga Persiano, ganito ang alam ko sa mga iyon. Hindi nila kaugaliang gumawa at magtayo ng mga estatuwa at mga templo at mga altar, kundi yaong mga gumagawa ng mga iyon ay itinuturing nilang mangmang, sa palagay ko, sapagkat hindi sila naniniwala na ang mga diyos, gaya ng paniniwala ng mga Griego, ay kawangis ng mga tao; ngunit ang buong balantok ng langit ay tinatawag nilang Zeus, at naghahandog sila sa kaniya ng hain sa pinakamataas na taluktok ng mga bundok; naghahain din sila sa araw at buwan at lupa at apoy at tubig at hangin. Mula't sapol ay sa mga diyos na ito lamang sila naghahain; natutuhan nila nang dakong huli, na maghain sa 'makalangit' na si Aphrodite, mula sa mga Asiryano at mga Arabe. Tinatawag siya ng mga Asiryano bilang Mylitta, ng mga Arabe bilang Alilat, at ng mga Persiano bilang Mitra."

Ang Zend-Avesta, ang sagradong mga akdang Zoroastriano, ay aktuwal na kababasahan ng mga dasal sa apoy, sa tubig, at sa mga planeta, gayundin sa liwanag ng araw, buwan, at mga bituin. Tinutukoy pa nga ang apoy bilang anak ni Ahura Mazda.

Bagaman si Haring Ciro ay maaaring isang Zoroastriano, binanggit ang kaniyang pangalan sa hula ng Bibliya bilang ang inatasan ni Jehova na magpabagsak sa Babilonya at magpalaya sa mga Judiong bihag. (Isa 44:26–45:7; ihambing ang Kaw 21:1.) Pagkatapos na mawasak ang Babilonya noong 539 B.C.E., ang mga Israelita ay sumailalim sa kontrol ng Zoroastrianong mga Medo-Persiano.

Mga Bathala ng Gresya. Isinisiwalat ng pagsusuri sa mga diyos at mga diyosa ng sinaunang Gresya na ang relihiyon ng mga Griego ay may bakas ng impluwensiyang Babilonyo. Ganito ang obserbasyon ni Propesor George Rawlinson ng Oxford University: "Ang kapuna-punang pagkakatulad ng sistemang Caldeo sa Klasikal na Mitolohiya ay waring dapat pag-ukulan ng partikular na atensiyon. Ang pagkakatulad na ito ay napakalawak, at sa ilang aspekto ay napakalapit, upang ipalagay na nagkataon lamang ang mga ito. Sa mga kalipunan ng mga diyos ng Gresya at Roma, at ng Caldea, ay mapapansin ang magkakatulad na pangkalahatang pagkakapangkat-pangkat; madalas na makikita sa mga iyon ang magkakatulad na pagkakasunud-sunod sa talaangkanan; at sa ilang kaso, maging ang pamilyar na mga pangalan at mga titulo ng klasikal na mga diyos ay kapansin-pansing mailalarawan at maipaliliwanag batay sa mga Caldeong pinagmulan. Halos nakatitiyak tayo na, sa paanuman, nagkaroon ng pagtatalastasan hinggil sa mga paniniwala —pagtatawid ng mga ito noong sinaunang mga panahon, mula sa mga baybayin ng Gulpo ng Persia hanggang sa mga lupaing karatig ng Mediteraneo, tungkol sa mitolohikal na mga konsepto at mga ideya."—*The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World,* 1885, Tomo I, p. 71, 72.

Ang kapahayagan ng Diyos may kinalaman sa binhing ipinangako ay posibleng pinilipit sa mitolohikal na mga ulat na naglalahad ng pagpatay ng diyos na si Apolo sa serpiyenteng si Python at sa pagsakal ng sanggol na si Hercules (anak ni Zeus at ng isang makalupang babae, si Alcmene) sa dalawang serpiyente. Muling lumilitaw ang pamilyar na tema tungkol sa isang diyos na namatay at pagkatapos ay muling nabuhay. Taun-taon, ginugunita ang marahas na kamatayan ni Adonis at ang kaniyang muling pagkabuhay; karaniwan nang ang mga babae ang tumatangis sa kaniyang kamatayan anupat nagdadala sila ng mga imahen ng kaniyang katawan na parang sa prusisyon ng libing at sa kalaunan ay inihahagis nila ang mga iyon sa dagat o sa mga bukal. Ang isa pang bathala na ang marahas na kamatayan at muling pagkabuhay ay ipinagdiriwang noon ng mga Griego ay si Dionysus, o Bacchus; tulad ni Adonis, iniuugnay rin siya kay Tamuz ng Babilonya.

Inilalarawan ng mitolohikal na mga ulat ang mga diyos at mga diyosa ng mga Griego bilang katulad na katulad ng mga lalaki at babae. Bagaman ipinapalagay na sila'y di-hamak na mas malalaki, mas magaganda, at mas malalakas kaysa sa mga tao, inilalarawan na ang kanilang mga katawan ay katawan ng mga tao. Yamang ang dumadaloy diumano sa kanilang mga ugat ay *"ichor,"* sa halip na dugo, inaakalang hindi napipinsala ang mga katawan ng mga bathala. Gayunpaman, pinaniniwalaan na maaari silang dulutan ng mga tao ng makikirot na sugat sa pamamagitan ng mga sandata ng mga ito. Ngunit sinasabing ang mga sugat nila ay gumagaling din at na ang mga diyos ay hindi tumatanda.

Sa kalakhang bahagi, inilalarawan na ang mga bathala ng mga Griego ay napakaimoral at may mga kahinaan ng tao. Sila'y nag-aaway-away, naglalaban-laban, at nagsasabuwatan pa nga laban sa isa't isa. Sinasabing inalis ni Zeus, na kataas-taasang diyos ng mga Griego, ang kaniya mismong ama na si Cronus mula sa trono. Bago nito, pinatalsik din ni Cronus ang kaniyang amang si Uranus mula sa posisyon at kinapon pa nga niya ito. Sina Uranus at Cronus ay kapuwa inilalarawan bilang malulupit na ama. Kaagad na ikinubli ni Uranus sa ilalim ng lupa ang mga supling na isinilang sa kaniya ng asawa niyang si Gaea, anupat hindi man lamang niya sila hinayaang makakita ng liwanag. Sa kabilang dako, nilamon naman ni Cronus ang mga anak na isinilang sa kaniya ni Rhea. Kabilang sa karima-rimarim na mga gawain na sinasabing ginagawa ng mga bathala ang pangangalunya, pakikiapid, insesto, panggagahasa, pagsisinungaling, pagnanakaw, paglalasing, at pagpaslang. Yaong mga di-kinalulugdan ng isang diyos o diyosa ay inilalarawang pinarurusahan sa napakalupit na paraan. Halimbawa, ang satyr na si Marsyas, na humamon sa diyos na si Apolo sa isang paligsahan sa pagtugtog, ay itinali nito sa isang puno at binalatan nang buháy. Sinasabing ang mangangasong si Actaeon ay ginawang isang usa ng diyosang si Artemis at pagkatapos ay ipinalapa siya nito sa sarili niyang mga aso, anupat ito'y dahil nakita niya ang kahubaran ng diyosa.

Sabihin pa, inaangkin ng ilan na ang mitolohikal na mga ulat na ito ay guniguni lamang ng mga makata. Ngunit tungkol dito, si Augustine na nabuhay noong ikalimang siglo C.E. ay sumulat: "Sapagkat bagaman sinasabi bilang pagtatanggol sa kanila, na ang mga kuwentong ito tungkol sa kanilang mga diyos ay hindi totoo, kundi mga imbento lamang ng mga makata, at bulaang mga kathang-isip, bakit dahil doo'y lalo itong nagiging kasuklam-suklam, kung iginagalang mo ang kadalisayan ng iyong relihiyon: at kung binibigyang-pansin mo ang mapaminsalang hangarin ng diyablo, ano pa nga bang katusuhan ang mas mapandaya o mas mapanlinlang kaysa rito? Sapagkat kapag isang matapat at karapat-dapat na tagapamahala ng isang bansa ang sinisiraang-puri, hindi ba't lalo na ngang balakyot at di-mapatatawad ang paninirang-puri, yamang ang buhay ng partidong iyon na sinisiraang-puri ay mas malinis at mas mabuti anupat walang anumang bahid ng gayong bagay?" (*The City of God,* Aklat II, kab IX) Gayunman, ipinahihiwatig ng popularidad ng mga ulat ng mga makata gaya ng isinasadula sa entabladong Griego na ang mga iyon ay hindi itinuturing ng karamihan bilang paninirang-puri, kundi sinasang-ayunan pa nga nila ang mga iyon. Ipinagmatuwid ng pagiging imoral ng mga diyos ang masasamang gawa ng tao, at pabor naman dito ang taong-bayan.—Tingnan ang GRESYA, MGA GRIEGO (Relihiyong Griego).

Sa kaniyang ministeryo, nakatagpo ng apostol na si Pablo ang mga mananamba ng Griegong mga diyos na sina Zeus at Hermes. (Gaw 14:12, 13) Ipinakita ng mga taga-Atenas ang pagkatakot nila sa mga bathala sa pamamagitan ng pagtatayo ng maraming templo at altar. (Gaw 17:22-29) Nakaapekto pa nga sa kongregasyong Kristiyano sa Corinto ang talamak na imoralidad sa sekso na bahagi ng pagsamba ng mga Griego, anupat kinailangang sawayin ng apostol na si Pablo ang kongregasyong iyon. —1Co kab 5.

Mga Bathala ng Roma. Ang relihiyon ng mga Romano ay lubhang naimpluwensiyahan ng mga Etruscano, isang grupo ng mga tao na karaniwang ipinapalagay na nagmula sa Asia Minor. Tiyakang iniuugnay ng gawaing panghuhula ang relihiyon ng mga Etruscano sa relihiyon ng mga Babilonyo. Halimbawa, ang mga wangis ng mga atay na luwad na ginagamit sa panghuhula na natagpuan sa Mesopotamia ay kahawig ng bronseng wangis ng atay na natagpuan sa Piacenza sa rehiyon ng Emilia-Romagna, Italya. Kaya nang tanggapin ng mga Romano ang mga bathalang Etruscano, sa diwa ay naimpluwensiyahan sila ng mga Babilonyo. (Tingnan ang ASTROLOGO.) Ang tatluhang diyos ng mga Romano na binubuo nina Jupiter (ang kataas-taasang diyos, isang diyos ng kalangitan at liwanag), Juno (ang asawa ni Jupiter at itinuturing na namamahala sa mga bagay na may kinalaman sa mga babae), at Minerva (isang diyosa na namamahala sa lahat ng gawaing-kamay) ay katumbas nina Tinia, Uni, at Menrva ng mga Etruscano.

Sa paglipas ng panahon, ang prominenteng mga diyos ng mga Griego ay naging bahagi ng kalipunan ng mga diyos ng mga Romano, bagaman nakilala ang mga ito sa ibang mga pangalan. Tinanggap din ng mga Romano ang mga bathala ng iba pang mga lupain, kabilang na rito si Mithras ng Persia (na ang

kaarawan ay ipinagdiriwang tuwing Disyembre 25) at ang diyosa ng pag-aanak ng Frigia na si Cybele at si Isis ng Ehipto, na kapuwa iniuugnay kay Ishtar ng Babilonya. Gayundin, mismong ang mga Romanong emperador ay ginawang mga diyos.

Si Saturn ay sinamba dahil sa pagpapasapit ng isang ginintuang panahon sa Roma. Ang Saturnalia, na noong una'y isang-araw na kapistahan bilang parangal sa kaniya, ay pinahaba nang dakong huli upang maging pitong-araw na pagdiriwang sa huling kalahatian ng Disyembre. Kalakip sa okasyong iyon ang walang-taros na pagsasaya. May pagpapalitan ng mga regalo, gaya ng mga prutas na yari sa pagkit at ng mga kandila, at mga manikang luwad ang partikular na ibinibigay sa mga bata. Sa panahon ng kapistahan, walang sinuman ang nilalapatan ng kaparusahan. Sarado ang mga paaralan at mga korte; kahit ang pagdidigmaan ay itinitigil. Ang mga alipin ay nakikipagpalitan ng posisyon sa kani-kanilang panginoon at pinahihintulutan silang sabihin ang anumang gusto nilang sabihin nang hindi nag-aalalang parurusahan sila.

Ang unang mga Kristiyano ay tumangging makibahagi sa pagsamba ng mga Romano, partikular na sa pagsamba sa emperador, na naging dahilan naman upang maging mga tudlaan sila ng matinding pag-uusig. Hindi sila natinag sa kanilang paninindigan na "sundin ang Diyos bilang tagapamahala sa halip na mga tao," anupat tumanggi silang ibigay sa mga tagapamahalang Romano ang pagsambang nauukol sa Diyos.—Gaw 5:29; Mar 12:17; tingnan ang ROMA (Relihiyon).

Ang Kaibahan ng mga Diyos ng mga Bansa at ni Jehova. Sa ngayon, ang marami sa mga diyos na binabanggit sa Bibliya ay mga pangalan na lamang. Bagaman sa ilang pagkakataon ay inihain pa nga sa kanila ng kanilang mga mananamba ang mismong mga anak ng mga ito, hindi nailigtas ng huwad na mga diyos yaong mga umasa sa kanilang tulong sa panahon ng kagipitan. (2Ha 17:31) Kaya naman sa harap ng mga tagumpay niya sa militar, ang hari ng Asirya, sa pamamagitan ng kaniyang tagapagsalita na si Rabsases, ay naghambog: "Sa paanuman ba ay nailigtas ng mga diyos ng mga bansa ang kani-kaniyang lupain mula sa kamay ng hari ng Asirya? Nasaan ang mga diyos ng Hamat at ng Arpad? Nasaan ang mga diyos ng Separvaim, Hena at Iva? Nailigtas ba nila ang Samaria mula sa aking kamay? Sino sa lahat ng mga diyos ng mga lupain ang nakapagligtas ng kanilang lupain mula sa aking kamay, anupat maililigtas ni Jehova ang Jerusalem mula sa aking kamay?" (2Ha 18:28, 31-35) Ngunit di-tulad ng mga diyos na iyon, hindi binigo ni Jehova ang kaniyang bayan. Sa isang gabi ay pumatay ang anghel ni Jehova ng 185,000 sa kampo ng mga Asiryano. Dahil sa kahihiyan, ang mapagmapuring Asiryanong monarka na si Senakerib ay bumalik sa Nineve, anupat nang maglaon ay pinaslang siya ng dalawa sa kaniyang mga anak sa templo ng kaniyang diyos na si Nisroc. (2Ha 19:17-19, 35-37) Tunay nga, "ang lahat ng diyos ng mga bayan ay walang-silbing mga diyos; ngunit kung tungkol kay Jehova, ginawa niya ang mismong langit."—Aw 96:5.

Hindi lamang ang huwad na mga diyos ang nagtataglay ng mga katangian ng mga taong gumawa sa kanila; ang mga tao rin ay nagiging katulad na katulad ng mga diyos na sinasamba nila. Bilang paglalarawan: Si Haring Manases ng Juda ay nagpakita ng debosyon sa huwad na mga diyos, anupat pinaraan pa nga niya sa apoy ang kaniyang anak. Ngunit ang masigasig na pagtataguyod ni Manases ng huwad na pagsamba ay hindi nakatulong upang siya'y maging isang mabuting hari. Sa halip, siya'y naging tulad ng uháw-sa-dugong mga bathala na sinamba niya, anupat nagbubo ng dugong walang-sala na lubhang pagkarami-rami. (2Ha 21:1-6, 16) Kabaligtaran naman nito, ang mga mananamba ng tunay na Diyos ay nagsisikap na maging mga tagatulad ng kanilang Sakdal na Maylikha, anupat nagpapamalas ng mga bunga ng kaniyang espiritu: pag-ibig, kagalakan, kapayapaan, mahabang pagtitiis, kabaitan, kabutihan, pananampalataya, kahinahunan, at pagpipigil sa sarili.—Efe 5:1; Gal 5:22, 23.

DIYOS NG SUWERTE, DIYOS NG TADHANA. Noong panahon ni Isaias, ang mga apostatang Judio ay nasangkot sa pagsamba sa "diyos ng Suwerte" (sa Heb., *gadh*) at sa "diyos ng Tadhana" (sa Heb., *meni'*). Ang mga mananamba ng mga bathalang ito ay naghahanda ng mesa na may pagkain at inumin sa harap ng mga diyos na ito. Sinabi ni Jehova sa mga mananambang iyon na itatalaga niya silang mamatay sa pamamagitan ng tabak.—Isa 65:11, 12.

Ang mga Asiryano at mga Babilonyo ay malimit maghanda ng pagkain at inumin para sa kanilang mga diyos. Ang mga taga-Haran naman ay gumagawa ng mga panata at umaasang tatanggapin ng "Panginoon ng Suwerte" ang mga iyon. Sa komento ni Jerome sa Isaias 65:11, isinulat niya na "sa lahat ng lunsod, at lalo na sa Ehipto at Alejandria, may isang sinaunang idolatrosong kaugalian, na tuwing huling araw ng huling buwan ng kanilang taon ay naghahanda sila ng mesang punô ng iba't ibang uri ng pagkain, at ng isang kopa na hinaluan ng matamis na alak, upang tiyakin ang suwerte para sa pagiging mabunga ng nagdaan o ng darating na taon." —*Corpus Christianorum, Series Latina, LXXIII A, S. Hieronymi presbyteri opera, Pars 1, 2A,* Turnhout, Belgium, 1963, p. 754.

DIZAHAB [posible, Dako ng Ginto]. Isang lugar, na nasa S ng Ilog Jordan, na binanggit kasama ng iba pa bilang pantulong upang matukoy ang dako kung saan binigkas ni Moises ang kaniyang huling pahayag. Hindi alam ang eksaktong lokasyon nito sa ngayon.—Deu 1:1.

DODAI. Tingnan ang DODO Blg. 2.

DODANIM. Lumilitaw sa Genesis 10:4 ang pangalang ito bilang ang ikaapat na nakatalang anak ni Javan. "Rodanim" naman ang mababasa sa Griegong *Septuagint* at Samaritanong *Pentateuch.* "Rodanim" din ang matatagpuan sa Hebreong tekstong Masoretiko sa 1 Cronica 1:7, bagaman sa maraming manuskritong Hebreo, gayundin sa Syriac na *Peshitta* at Latin na *Vulgate,* ay "Dodanim" ang mababasa.—Tingnan ang RODANIM.

DODAVAHU [posible, Minamahal ni Jehova]. Isang lalaking taga-Maresha na ang anak na si Eliezer ay humula ng kasakunaan para sa mga barko ni Jehosapat na ginawa nang ito'y makisosyo sa balakyot na si Haring Ahazias ng Israel.—2Cr 20:36, 37.

DODO [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "minamahal"].

1. Isang ninuno, malamang na lolo, ni Hukom Tola na mula sa tribo ni Isacar.—Huk 10:1.

2. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ni Ahohi. Ang anak ni Dodo na si Eleazar ay isa sa tatlong makapangyarihang lalaki ni David. (2Sa 23:9; 1Cr 11:12) Si Dodai (isa pang anyo ng Dodo) ay naglingkod, marahil ay sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Eleazar, bilang pinuno ng pangkat ng hukbo para sa ikalawang buwan.—1Cr 27:4.

3. Isang taong nakatira sa Betlehem na ang anak na si Elhanan ay isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—2Sa 23:24; 1Cr 11:26.

DOEG [posible, Balisa; Natatakot]. Isang Edomita na naglingkod bilang pangunahing pastol ni Haring Saul, isang mabigat na posisyon ng pangangasiwa. (1Sa 21:7; 22:9) Maliwanag na si Doeg ay isang proselita. Sa dahilang siya'y "pinigilan sa harap ni Jehova" sa Nob, posibleng dahil sa isang panata, isang uri ng karumihan, o kaya'y may ketong siya, nasaksihan ni Doeg na ibinigay ng mataas na saserdoteng si Ahimelec kay David ang tinapay na pantanghal at ang tabak ni Goliat. Sa kalaunan, nang sabihin ni Saul sa kaniyang mga lingkod na sa tingin niya'y nagsasabuwatan sila laban sa kaniya, isiniwalat ni Doeg kung ano ang nakita niya sa Nob. Nang maipatawag ni Saul ang mataas na saserdote at ang iba pang mga saserdote ng Nob at pagkatapos niyang tanungin si Ahimelec, inutusan niya ang mga mananakbo na patayin ang mga saserdote. Nang tumanggi ang mga ito, walang-pag-aatubiling pinatay ni Doeg sa utos ni Saul ang 85 saserdote. Pagkatapos ng napakasamang gawang ito, itinalaga ni Doeg ang Nob sa pagkapuksa, anupat pinatay ang lahat ng tumatahan doon, bata at matanda, pati ang mga alagang hayop.—1Sa 22:6-20.

Gaya ng ipinakikita ng superskripsiyon ng Awit 52, sumulat si David tungkol kay Doeg: "Mga kapighatian ang ipinapanukala ng iyong dila, na pinatalas na gaya ng labaha, na gumagawa nang may panlilinlang. Inibig mo ang kasamaan nang higit kaysa sa kabutihan, ang kabulaanan kaysa sa pagsasalita ng katuwiran. Inibig mo ang lahat ng salitang nananakmal, O ikaw na dilang mapanlinlang."—Aw 52:2-4.

DOPKA [posible, Itinaboy; Itinulak]. Ang unang lugar na hinintuan ng mga Israelita pagkaalis nila sa Ilang ng Sin noong patungo sila sa Lupang Pangako. (Bil 33:12, 13) Hindi binanggit ng Bibliya ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, ipinapalagay ng maraming iskolar na ang Dopka ay ang *Mafqat* ng Ehipto, isang distrito na isinunod sa pangalan ng turkesang minimina mula pa noong sinaunang panahon sa palibot ng Sarabit el-Khadim, na mga 34 na km (21 mi) sa S ng makabagong-panahong Abu Zanima sa Peninsula ng Sinai.

DOR. Isa sa mga lunsod sa Palestina na nakipag-alyansa sa Canaanitang si Haring Jabin ng Hazor upang makipaglaban kay Josue (Jos 11:1, 2) at agad-agad na natalo. (Jos 11:12; 12:23) Bagaman ang Dor at ang mga sakop na bayan nito ay nasa teritoryo ng Aser, ibinigay ang mga ito sa tribo ni Manases, ngunit hindi nila naitaboy ang nalabing mga tumatahan doon. (Jos 17:11-13; 1Cr 7:29) Nang maglaon ang teritoryo ng Dor, na pinangasiwaan ng isa sa mga manugang na lalaki ni Solomon, ay naglaan ng pagkain para sa sambahayan ng hari, isang buwan sa isang taon.—1Ha 4:11.

Ipinapalagay na ang lunsod ng Dor ay ang Khirbet el-Burj (Tel Dor), 13 km (8 mi) sa H ng Cesarea, na nasa mahaba at makitid na baybaying kapatagan sa kahabaan ng Dagat Mediteraneo. Dahil sa lokasyon nito sa baybaying kapatagan, naging paksa ng usapan ang kahulugan ng madalas gamiting parirala na "mga tagaytay ng bundok [mula sa Heb. na *na·phah′*] ng Dor." (Jos 11:2) Naniniwala ang ilang iskolar na tumutukoy ito sa mga banging masusumpungan sa kalakhang bahagi ng baybayin sa rehiyong ito, anupat iniuugnay nila ang Hebreong *na·phah′* sa terminong Arabe na *nafnaf,* na nangangahulugang "bangin." Ipinapalagay ng iba na tumutukoy ito sa maburol na mga dalisdis na nagsisimula 3 km (2 mi) papaloob mula sa Dor at

ang pinakadulo ay ang matataas na dako ng Bundok Carmel.

DORCAS [Gasela]. Isang babaing Kristiyano sa kongregasyon ng Jope na nanagana sa “mabubuting gawa at mga kaloob ng awa,” maliwanag na kasama rito ang paggawa ng panloob at panlabas na mga kasuutan para sa nagdarahop na mga babaing balo. (Gaw 9:36, 39) Ang “Dorcas” ay katumbas ng Aramaikong “Tabita,” mga pangalan na kapuwa nangangahulugang “Gasela.” Posibleng kilala si Dorcas sa dalawang pangalang ito, yamang pangkaraniwan noon sa mga Judio, lalo na yaong mga naninirahan sa isang daungang-dagat na gaya ng Jope na may populasyong Judio at Gentil, na magkaroon ng isang pangalang Hebreo at isang pangalang Griego o Latin. O, marahil ay isinalin ni Lucas ang pangalan para sa mga mambabasang Gentil. Si Dorcas ang tanging babaing binanggit sa Kasulatan na tinukoy sa anyong pambabae ng salitang “alagad.” Gayunman, hindi ito nangangahulugan na humawak siya ng pantanging posisyon sa kongregasyon, sapagkat lahat ng Kristiyano ay alagad ni Jesu-Kristo. (Mat 28:19, 20) Bagaman ang kaniyang kamatayan noong 36 C.E. ay naging dahilan ng labis na pagtangis ng mga babaing balo na lumilitaw na nakinabang nang malaki sa ipinakita niyang kabaitan, walang binanggit na asawang lalaki na nagdalamhati anupat ipinahihiwatig nito na walang asawa si Dorcas noong panahong iyon.

Nang mamatay siya, inihanda siya ng mga alagad sa Jope para ilibing ngunit nang malaman nilang si Pedro ay nasa Lida, mga 18 km (11 mi) sa TS ng Jope, ipinatawag nila ito. Tiyak na nabalitaan nilang pinagaling ni Pedro roon ang paralitikong si Eneas, at ito marahil ang dahilan kung bakit inisip nila na maaaring buhaying-muli ng apostol si Dorcas. O maaaring naghahanap lamang sila ng kaaliwan mula kay Pedro.—Gaw 9:32-38.

Katulad ng ginawa ni Jesus noong buhayin niyang muli ang anak na babae ni Jairo (Mar 5:38-41; Luc 8:51-55), pinaalis ni Pedro ang lahat niyaong nasa itaas na silid, nanalangin siya at saka sinabi: “Tabita, bumangon ka!” Idinilat ni Dorcas ang kaniyang mga mata, umupo, at inabot ang kamay ni Pedro upang tumindig. Ito ang unang iniulat na pagkabuhay-muli na isinagawa ng isang apostol, na naging dahilan upang marami sa buong Jope ang maging mananampalataya.—Gaw 9:39-42.

DOTAN. Isang lunsod na binanggit sa dalawang salaysay sa Bibliya. Ipinapalagay sa ngayon na ang Dotan ay ang Tell Dothan (Tel Dotan), na nasa isang burol sa isang maliit na tulad-lunas na kapatagan sa pagitan ng mga burol ng Samaria at ng Kabundukan ng Carmel, 16 na km (10 mi) sa HHS ng Samaria.—LARAWAN, Tomo 1, p. 950.

“Sa Dotan” nasumpungan ng kabataang si Jose ang kaniyang mga kapatid at ang kanilang mga kawan. Ipinapalagay na sila ay nasa dakong H ng lunsod na iyon, sa pastulang binabagtas ng daan mula sa Gilead (sa S ng Jordan) patungo sa baybaying dagat ng Mediteraneo at Ehipto. Maaaring ito ang ruta na nilakbay ng “pulutong ng mga Ismaelita” na bumili kay Jose.—Gen 37:17-36.

Pagkaraan ng ilang siglo, nagsugo ang hari ng Sirya ng isang makapal na hukbong militar sa Dotan upang arestuhin si Eliseo. Doon makahimalang idinilat ang mga mata ng matatakuting tagapaglingkod ng propeta upang makita nito ang maapoy na kasangkapang pandigma ng Diyos sa “bulubunduking pook . . . sa buong palibot ni Eliseo,” samakatuwid ay sa burol ding iyon na kinaroroonan ng Dotan o kaya’y sa kalapit na mga burol sa dakong S, T, at K ng Dotan. (2Ha 6:11-17) Nang palibutan ng mga Siryano ang lunsod, maaaring pumuwesto rin sila sa nakapalibot na mga burol na ito, na mula rito ay “lumusong” sila nang lumabas si Eliseo sa lunsod upang salubungin sila. Gayunman, walang nagawa ang mga hukbo ng kaaway nang makahimala silang pasapitan ng isang uri ng pagkabulag, anupat marahil ay ginamit ni Jehova ang mga anghelikong hukbo upang isagawa ito.—2Ha 6:18, 19; ihambing ang Gen 19:1, 10, 11.

DOTE. Tingnan ang PAG-AASAWA.

DRAGON. Mula sa Griegong *dra′kon,* na lumalarawan sa isang nakapangingilabot na halimaw, isang tulad-serpiyenteng manlalamon. Ito ay lumilitaw nang 13 beses sa Bibliya ngunit masusumpungan lamang sa lubhang makasagisag na aklat ng Apocalipsis at kumakatawan kay Satanas na Diyablo. Siya ang “malaking dragon na kulay-apoy, na may pitong ulo at sampung sungay,” at may buntot na kumakaladkad sa “isang katlo ng mga bituin sa langit,” anupat ang mga ito ay naudyukan munang magkatawang-tao bago ang Baha at pagkatapos ay naging mga demonyo. (Apo 12:3, 4; Jud 6) Kasama ng mga demonyong ito, si Satanas na Dragon ay itinapon mula sa langit patungo sa kapaligiran ng lupa. “Kaya inihagis ang malaking dragon, ang orihinal na serpiyente, ang tinatawag na Diyablo at Satanas.” (Apo 12:7-9) Sa abang kalagayang ito, pinag-uusig niya ang nalabi ng “babae” ng Diyos, yaong mga may “gawaing pagpapatotoo.” —Apo 12:13-17.

Ang tulad-dragon na si Satanas din ang nagbibigay ng kapangyarihan at dakilang awtoridad sa makasagisag na mabangis na hayop na may pitong ulo at sampung sungay, at sa gayo’y sinasamba siya ng

mga tao sa "buong lupa." (Apo 13:2-4) Sa pangitain, nakita rin ni Juan na ang kumokokak na tulad-palakang "mga kapahayagang kinasihan ng mga demonyo," na pumaparoon sa "mga hari ng buong tinatahanang lupa," ay nanggagaling sa bibig ng Dragon, o ni Satanas, at sa mga bibig din ng "mabangis na hayop" at ng "bulaang propeta." Bilang resulta, ang mga tagapamahalang ito at ang kanilang mga tagasuporta ay natitipon "sa digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat . . . sa dako na sa Hebreo ay tinatawag na Har–Magedon [Armagedon]." (Apo 16:13-16) Pagkatapos ng digmaang ito na pinakadakila sa lahat ng digmaan, susunggaban ng "anghel" na bumababa mula sa langit "ang dragon, ang orihinal na serpiyente, na siyang Diyablo at Satanas," at igagapos siya at ibubulid sa kalaliman sa loob ng isang libong taon.—Apo 20:1-3; tingnan ang SATANAS.

DRAKMA. Isang Griegong baryang pilak na ginagamit hanggang noong unang siglo C.E. (Luc 15:8, 9) Ang drakma ng Attica ay may ulo ng diyosang si Athena sa isang panig at isang kuwago naman sa kabilang panig. Pagsapit ng panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, malamang na bumaba na ang halaga ng drakma at naging mga 3.4 g (0.109 onsa t) anupat sa ngayon ay nagkakahalaga ito ng 65 sentimo [U.S.]. Noong unang siglo C.E., itinutumbas ng mga Griego ang drakma sa denario, ngunit opisyal na itinuring ng pamahalaang Romano ang drakma bilang tatlong kapat ng halaga ng isang denario. Nagbabayad noon ang mga Judio ng taunang buwis sa templo na dalawang drakma (isang didrakma).—Mat 17:24.

Ang Griegong pilak na drakma ay hindi dapat ipagkamali sa gintong "drakma" (*dar·kemohn′*) sa Hebreong Kasulatan, na isang barya na karaniwang itinutumbas sa Persianong darik (8.4 g; 0.27 onsa t; $94.50 batay sa makabagong mga halaga).—Ezr 2:69; Ne 7:70-72.

DRUSILA. Ang ikatlo at bunsong anak na babae ni Herodes Agripa I, ipinanganak noong mga 38 C.E.; kapatid nina Agripa II, Bernice, at Mariamne III. Ang pangalan ng kaniyang ina ay Cypros. Bago siya mag-anim na taóng gulang, isinaayos na mapangasawa niya ang prinsipeng si Epiphanes ng Commagene, ngunit hindi ito natuloy dahil ayaw tanggapin ni Epiphanes ang Judaismo. Isang haring Siryano, si Azizus ng Emesa, ang nakatugon sa kundisyon ng pagtutuli, at naging asawa nito si Drusila sa edad na 14. Dahil sa kalupitan ni Azizus kay Drusila at sa pagkayamot niya sa kaniyang mainggitin at di-gaanong kaakit-akit na kapatid na si Bernice, madaling naganyak si Drusila na diborsiyuhin si Azizus, bagaman salungat ito sa kautusang Judio, at nagpakasal siya kay Gobernador Felix noong mga 54 C.E. Marahil ay naroon siya nang ang bilanggong si Pablo ay 'magsalita tungkol sa katuwiran at pagpipigil sa sarili at sa paghatol na darating,' na mga paksang lubhang nakabalisa kay Gobernador Felix. Pagkaraan ng dalawang taon, nang isalin ni Felix kay Festo ang pagkagobernador, iniwan niyang nakatanikala si Pablo upang "kamtin ang pabor ng mga Judio," na ipinapalagay ng iba na ginawa niya upang palugdan ang kaniyang kabataang asawa "na isang babaing Judio." (Gaw 24:24-27) Ang anak ni Drusila kay Felix ay pinanganlan ding Agripa, na ayon sa ulat ay namatay sa malakas na pagputok ng Bundok Vesuvius noong 79 C.E.

DUGO. Isang kahanga-hangang fluido na dumadaloy sa mga ugat ng katawan ng mga tao at ng karamihan sa mga hayop na binubuo ng maraming selula. Sa Hebreo, ito ay *dam,* at sa Griego naman ay *hai′ma.* Inihahatid ng dugo ang sustansiya at oksiheno sa lahat ng bahagi ng katawan, tinatangay nito ang mga dumi, at napakahalaga nito sa pangangalaga sa katawan laban sa impeksiyon. Ang kemikal na kayarian ng dugo ay napakamasalimuot anupat marami pang hindi nalalaman ang mga siyentipiko hinggil dito.

Sa Bibliya, ang kaluluwa ay sinasabing nasa dugo sapagkat napakahalaga ng dugo sa mga proseso ng buhay. Sinasabi ng Salita ng Diyos: "Sapagkat ang kaluluwa ng laman ay nasa dugo, at ako mismo ang naglagay niyaon sa ibabaw ng altar upang maipambayad-sala ninyo para sa inyong mga kaluluwa, sapagkat ang dugo ang nagbabayad-sala dahil sa kaluluwa na naroroon." (Lev 17:11) Sa dahilan ding ito, ngunit sa mas tuwirang paraan, sinasabi ng Bibliya: "Ang kaluluwa ng bawat uri ng laman ay ang dugo nito." (Lev 17:14) Maliwanag, ang buhay at ang dugo ay kapuwa itinuturing ng Salita ng Diyos bilang sagrado.

Pagkitil ng Buhay. Si Jehova ang bukal ng buhay. (Aw 36:9) Hindi kayang ibalik ng tao ang isang buhay na kinitil niya. "Ang lahat ng kaluluwa—akin ang mga iyon," ang sabi ni Jehova. (Eze 18:4) Samakatuwid, ang pagkitil ng buhay ay para na ring pagkuha ng pag-aari ni Jehova. Bawat bagay na buháy ay may layunin at dako sa paglalang ng Diyos. Walang sinumang tao ang may karapatang kumitil ng buhay malibang ipahintulot iyon ng Diyos at gawin iyon sa paraang itinagubilin niya.

Pagkatapos ng Baha, si Noe at ang kaniyang mga anak, na pinagmulan ng lahat ng tao sa ngayon, ay inutusang magpakita ng paggalang sa buhay, sa dugo, ng kanilang kapuwa. (Gen 9:1, 5, 6) Maykabaitan din silang pinahintulutan ng Diyos na ku-

main ng karne ng hayop. Gayunman, dapat nilang kilalanin na ang buhay ng anumang hayop na pinatay upang kainin ay pag-aari ng Diyos, anupat maipakikita nila iyon sa pamamagitan ng pagbubuhos ng dugo nito sa lupa gaya ng tubig. Sa gayon ay parang isinasauli nila ito sa Diyos, anupat hindi nila ito ginagamit para sa kanilang sarili. —Deu 12:15, 16.

May karapatan ang tao na masiyahan sa buhay na ipinagkaloob ng Diyos sa kaniya, at mananagot sa Diyos ang sinumang magkait sa kaniya ng buhay na iyon. Ipinakita ito ng sinabi ng Diyos sa mamamaslang na si Cain: "Ang dugo ng iyong kapatid ay sumisigaw sa akin mula sa lupa." (Gen 4:10) Maging ang taong napopoot sa kaniyang kapatid, anupat naghahangad na mamatay na ito, o naninirang-puri rito o nagpapatotoo nang may kabulaanan laban dito, at sa gayon ay isinasapanganib ang buhay nito, ay nagkakasala may kaugnayan sa dugo ng kaniyang kapuwa.—Lev 19:16; Deu 19:18-21; 1Ju 3:15.

Dahil sa pangmalas ng Diyos sa kahalagahan ng buhay, ang lupa ay sinasabing nadurungisan dahil sa dugo ng isang taong pinaslang, at malilinis lamang ang karungisang iyon kung ibububo ang dugo ng mamamaslang. Salig dito, ipinahihintulot ng Bibliya ang parusang kamatayan para sa pagpaslang, ngunit sa pamamagitan ng itinalagang awtoridad. (Bil 35:33; Gen 9:5, 6) Sa sinaunang Israel, hindi maaaring tumanggap ng pantubos para iligtas ang isang mamamaslang mula sa parusang kamatayan.—Bil 35:19-21, 31.

Maging sa mga kaso kung saan hindi matukoy mula sa pagsisiyasat kung sino ang pumatay, ang lunsod na pinakamalapit sa kinaroroonan ng bangkay ang ituturing na may pagkakasala sa dugo. Upang maalis ang pagkakasala sa dugo ng lunsod na iyon, kailangang isagawa ng may-pananagutang matatanda ng lunsod ang mga pagkilos na hinihiling ng Diyos, kailangan nilang itanggi na may pagkakasala sila o na may kabatiran sila tungkol sa pagpaslang, at kailangang manalangin sila sa Diyos na kaawaan niya sila. (Deu 21:1-9) Kung ang isang nakapatay nang di-sinasadya ay hindi nababahala na may napatay siya at hindi niya sinunod ang kaayusan ng Diyos upang maipagsanggalang siya sa pamamagitan ng pagtakas tungo sa kanlungang lunsod at ng pananatili roon, ang pinakamalapit na kamag-anak ng taong pinatay ang magiging tagapaghiganti na may karapatan at pananagutang pumatay sa kaniya upang maalis sa lupain ang pagkakasala sa dugo.—Bil 35:26, 27; tingnan ang TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.

Wastong Paggamit sa Dugo. Isa lamang ang paraan ng paggamit sa dugo na sinang-ayunan ng Diyos, at ito ay sa paghahain. Inutusan niya yaong mga nasa ilalim ng Kautusang Mosaiko na maghandog ng mga haing hayop upang magbayad-sala para sa kasalanan. (Lev 17:10, 11) Kasuwato rin ng kalooban Niya na ihandog ng Kaniyang Anak, si Jesu-Kristo, ang sakdal na buhay-tao nito bilang isang hain para sa mga kasalanan.—Heb 10:5, 10.

Ang nagliligtas-buhay na dugo ni Kristo ay patiunang inilarawan sa Hebreong Kasulatan sa iba't ibang paraan. Noong panahon ng unang Paskuwa, sa Ehipto, ang dugo sa itaas na bahagi ng pintuan at sa mga poste ng pinto ng mga bahay ng mga Israelita ay nagsanggalang sa panganay na nasa loob nito upang hindi ito mapatay ng anghel ng Diyos. (Exo 12:7, 22, 23; 1Co 5:7) Ang tipang Kautusan, na may makalarawang probisyon para sa pag-aalis ng kasalanan, ay binigyang-bisa sa pamamagitan ng dugo ng mga hayop. (Exo 24:5-8) Ang iba't ibang paghahain ng dugo, lalo na yaong mga inihahandog sa Araw ng Pagbabayad-Sala, ay para sa makasagisag na pagbabayad-sala para sa kasalanan, anupat lumalarawan ang mga ito sa tunay na pag-aalis ng kasalanan sa pamamagitan ng hain ni Kristo. —Lev 16:11, 15-18.

Ang legal na bisa ng dugo sa paningin ng Diyos, yamang tinatanggap niya ito para sa pagbabayad-sala, ay inilarawan ng pagbubuhos ng dugo sa paanan, o pundasyon, ng altar at ng paglalagay nito sa mga sungay ng altar. Ang saligan, o pundasyon, ng kaayusan sa pagbabayad-sala, ay nasa dugo, at ang bisa (na kinatawanan ng mga sungay) ng kaayusan sa paghahain ay nasa dugo.—Lev 9:9; Heb 9:22; 1Co 1:18.

Sa ilalim ng kaayusang Kristiyano, lalo pang idiniin ang kabanalan ng dugo. Hindi na kailangang maghandog pa ng dugo ng hayop, sapagkat ang gayong mga handog na hayop ay isang anino lamang ng katunayan, si Jesu-Kristo. (Col 2:17; Heb 10:1-4, 8-10) Noon ay kumukuha ang mataas na saserdote sa Israel ng kaunting dugo bilang sagisag at dinadala ito sa Kabanal-banalan ng makalupang santuwaryo. (Lev 16:14) Si Jesu-Kristo naman bilang ang tunay na Mataas na Saserdote ay pumasok sa langit mismo, hindi taglay ang kaniyang dugo, na ibinuhos sa lupa (Ju 19:34), kundi taglay ang halaga ng kaniyang sakdal na buhay-tao na kinakatawanan ng dugo. Hindi niya naiwala ang karapatang ito sa buhay sa pamamagitan ng pagkakasala, kundi napanatili niya ito at magagamit niya ito sa pagbabayad-sala para sa kasalanan. (Heb 7:26; 8:3; 9:11, 12) Dahil dito, ang dugo ni Kristo ay sumisigaw ukol sa mga bagay na mas mabuti kaysa roon sa isinisigaw ng dugo ng matuwid na si Abel. Tanging ang dugo ng sakdal na hain ng Anak ng Diyos ang makahihiling ng awa, samantalang ang dugo ni Abel at ang dugo ng mga tagasunod ni Kristo na pinatay

bilang mga martir ay sumisigaw ukol sa paghihiganti.—Heb 12:24; Apo 6:9-11.

Kanino kumakapit ang pagbabawal sa pagkain ng dugo?

Pagkatapos ng Baha, pinahintulutan ni Jehova si Noe at ang kaniyang mga anak na kumain ng karne ng hayop, ngunit mahigpit silang inutusan na huwag kumain ng dugo. (Gen 9:1, 3, 4) Dito ay nagbigay ang Diyos ng tuntunin na kumakapit, hindi lamang kay Noe at sa kaniyang sariling pamilya, kundi sa buong sangkatauhan mula nang panahong iyon at patuloy, sapagkat ang lahat ng mga nabuhay mula noong Baha ay mga inapo ng pamilya ni Noe.

May kinalaman sa pagiging permanente ng pagbabawal na ito, sinabi ni Joseph Benson: "Dapat bigyang-pansin, na ang pagbabawal na ito sa pagkain ng dugo, na ibinigay kay Noe at sa lahat ng kaniyang supling, at inulit sa mga Israelita, sa napakapormal na paraan, sa ilalim ng kaayusang Mosaiko, ay hindi kailanman pinawalang-bisa, kundi, sa kabaligtaran pa nga, pinagtibay ito sa ilalim ng Bagong Tipan, Mga Gawa xv.; at sa gayon ay ginawang isang namamalaging obligasyon."—*Notes* ni Benson, 1839, Tomo I, p. 43.

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko. Sa tipang Kautusan na ginawa ni Jehova sa bansang Israel, inilakip niya ang kautusang ibinigay kay Noe. Niliwanag niya na magkakaroon ng "pagkakasala sa dugo" ang sinumang magwawalang-bahala sa pamamaraang itinakda ng kautusan ng Diyos maging sa pagpatay ng isang hayop. (Lev 17:3, 4) Dapat ibuhos sa lupa ang dugo ng isang hayop na gagamitin bilang pagkain at dapat itong takpan ng alabok. (Lev 17:13, 14) Ang sinumang kumain ng dugo ng *anumang uri* ng laman ay 'lilipulin mula sa kaniyang bayan.' Ang sinasadyang paglabag sa kautusang ito may kinalaman sa pagiging sagrado ng dugo ay mangangahulugan ng 'pagkalipol.'—Lev 17:10; 7:26, 27; Bil 15:30, 31.

Sa pagkokomento sa Levitico 17:11, 12, ang *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1882, Tomo I, p. 834) ay nagsasabi: "Ang mahigpit na utos na ito ay hindi lamang kumakapit sa mga Israelita, kundi maging sa mga taga-ibang bayan na naninirahan sa gitna nila. Ang kaparusahang itinakda sa paglabag dito ay ang 'pagkalipol mula sa bayan,' na waring tumutukoy sa parusang kamatayan (ihambing ang Heb. x, 28), bagaman mahirap matiyak kung inilapat ito sa pamamagitan ng tabak o sa pamamagitan ng pagbato."

Sa Deuteronomio 14:21, ipinahihintulot na ipagbili sa naninirahang dayuhan o sa banyaga ang isang hayop na basta na lamang namatay o nilapa ng mabangis na hayop. Sa gayon ay ipinakikita na may pagkakaiba ang dugo ng gayong mga hayop at ang dugo ng mga hayop na pinatay ng tao upang kainin. (Ihambing ang Lev 17:14-16.) Ang mga Israelita, gayundin ang mga naninirahang dayuhan na umanib sa tunay na pagsamba at napasailalim sa tipang Kautusan, ay obligadong mamuhay ayon sa matataas na kahilingan ng Kautusang iyon. Ang mga tao ng lahat ng mga bansa ay obligadong sumunod sa kahilingan sa Genesis 9:3, 4, ngunit yaong mga nasa ilalim ng Kautusan ay ipinasakop ng Diyos sa isang mas mataas na pamantayan ng pagsunod sa kahilingang iyon, anupat mas mataas kaysa sa pamantayan para sa mga banyaga at mga naninirahang dayuhan na hindi naging mananamba ni Jehova.

Sa ilalim ng kaayusang Kristiyano. Ang lupong tagapamahala ng unang-siglong kongregasyong Kristiyano, sa ilalim ng patnubay ng banal na espiritu, ay nagpasiya may kinalaman sa dugo. Ganito ang kanilang iniutos: "Sapagkat minagaling ng banal na espiritu at namin mismo na huwag nang magdagdag ng higit pang pasanin sa inyo, maliban sa mga bagay na ito na kinakailangan, na patuloy na umiwas sa mga bagay na inihain sa mga idolo at sa dugo at sa mga bagay na binigti at sa pakikiapid. Kung pakaiingatan ninyo ang inyong sarili sa mga bagay na ito, kayo ay uunlad. Mabuting kalusugan sa inyo!" (Gaw 15:22, 28, 29) Kasama sa ipinagbabawal ang karne na mayroon pang dugo ("mga bagay na binigti").

Ang pinakasaligan ng utos na ito ay ang utos ng Diyos na huwag kumain ng dugo, gaya ng ibinigay kay Noe at sa kaniyang mga anak, at kung gayon ay sa buong sangkatauhan. May kinalaman dito, ganito ang mababasa sa *The Chronology of Antient Kingdoms Amended,* ni Sir Isaac Newton (Dublin, 1728, p. 184): "Ang kautusang ito [na umiwas sa dugo] ay mas sinauna pa kaysa sa mga araw ni *Moises,* palibhasa'y ibinigay kay *Noe* at sa kaniyang mga anak, malaon pa bago ang mga araw ni *Abraham:* at samakatuwid, nang ideklara ng mga Apostol at Matatanda ng Sanggunian sa *Jerusalem* na ang mga Gentil ay hindi obligadong magpatuli at sumunod sa kautusan ni *Moises,* hindi nila isinama ang kautusang ito na *umiwas sa dugo, at sa mga bagay na binigti,* bilang isang mas naunang kautusan ng Diyos, anupat ipinataw hindi lamang sa mga anak ni *Abraham,* kundi sa lahat ng mga bansa, habang naninirahan silang magkakasama sa *Sinar* sa ilalim ng pamumuno ni *Noe:* at katulad din nito ang kautusan na *umiwas sa mga karne na inihandog sa mga Idolo o huwad na mga Diyos, at sa pakikiapid."*—Kaniya ang italiko.

Tinutupad mula pa noong panahong apostoliko. Ipinadala ng sanggunian sa Jerusalem ang pasiya nito sa mga kongregasyong Kristiyano upang ipatupad ito. (Gaw 16:4) Mga pitong taon matapos ilabas ng sanggunian sa Jerusalem ang utos na ito, patuloy na sinusunod ng mga Kristiyano ang "pasiya na dapat nilang ingatan ang kanilang sarili sa anumang inihain sa mga idolo at gayundin sa dugo at sa anumang binigti at sa pakikiapid." (Gaw 21:25) At pagkaraan ng mahigit sa isang daang taon, noong 177 C.E., sa Lyons (na ngayo'y nasa Pransiya), nang may-kabulaanang akusahan ang mga Kristiyano ng kanilang mga kaaway sa relihiyon na diumano'y kumakain sila ng mga bata, isang babae na nagngangalang Biblis ang nagsabi: "Paano magagawa ng mga taong iyon ang kumain ng mga bata, gayong hindi sila pinahihintulutang kainin kahit ang dugo ng walang-isip na mga hayop?"—*The Ecclesiastical History,* ni Eusebius, V, I, 26.

Iniwasan ng unang mga Kristiyano ang pagkain ng anumang uri ng dugo. May kinalaman dito, sinabi ni Tertullian (mga 155-pagkatapos ng 220 C.E.) sa kaniyang akda na *Apology* (IX, 13, 14): "Mapahiya nawa ang inyong kamalian sa harap ng mga Kristiyano, sapagkat kahit ang dugo ng mga hayop ay hindi namin isinasama sa aming likas na pagkain. Dahil dito, umiiwas kami sa mga bagay na binigti o basta na lamang namatay, upang sa paanuman ay hindi kami marumhan ng dugo, kahit nasa loob pa ito ng karne. At kapag sinusubok ninyo ang mga Kristiyano, inaalok ninyo sila ng mga longganisang punô ng dugo; sabihin pa, alam na alam ninyo na ipinagbabawal ito sa kanila; ngunit nais ninyo silang lumabag." Kaugnay rin nito, si Minucius Felix, isang Romanong abogado na nabuhay hanggang noong mga 250 C.E., ay sumulat: "Hindi ipinahihintulot sa amin na tumingin sa pagpatay ng tao o pakinggan ang tungkol dito; gayon na lamang ang paglayo namin sa dugo ng tao anupat sa aming mga kainan ay iniiwasan namin ang dugo ng mga hayop na ginagamit bilang pagkain."—*Octavius,* XXX, 6.

Nasasangkot ang Katapatan. Mula nang pasinayaan ang bagong tipan sa bisa ng dugo ni Jesu-Kristo, kinikilala ng mga Kristiyano ang nagbibigay-buhay na halaga ng dugong ito sa pamamagitan ng kaayusan ni Jehova at sa pamamagitan ni Jesus bilang ang dakilang Mataas na Saserdote na "pumasok, hindi, hindi taglay ang dugo ng mga kambing at ng mga guyang toro, kundi taglay ang sarili niyang dugo, nang minsanan sa dakong banal at nagtamo ng walang-hanggang katubusan para sa atin." Sa pamamagitan ng pananampalataya nila sa dugo ni Kristo, nalinisan ang mga budhi ng mga Kristiyano mula sa patay na mga gawa upang makapag-ukol sila ng sagradong paglilingkod sa Diyos na buháy. Interesado sila sa kanilang pisikal na kalusugan, ngunit pangunahin at lalong higit silang interesado sa kanilang espirituwal na kalusugan at sa kanilang katayuan sa harap ng Maylalang. Nais nilang panatilihin ang kanilang katapatan sa Diyos na buháy, anupat hindi ikinakaila ang hain ni Jesus, hindi ito itinuturing na walang halaga, at hindi ito niyuyurakan. Sapagkat hinahanap nila, hindi ang buhay na pansamantala lamang, kundi ang buhay na walang hanggan.—Heb 9:12, 14, 15; 10:28, 29.

DUKE. Isang lalaki na inatasan, itinalaga, at binigyan ng awtoridad bilang isang prinsipe o pinuno. Limang Midianitang pinuno, "mga duke ni Sihon," tinatawag na "mga hari ng Midian" sa Bilang 31:8, ang napatay nang maghiganti ang Israel sa mga Midianita dahil sa pangyayari may kaugnayan sa Baal ng Peor. (Jos 13:21) Sa Awit 83:11, ang mga lider ng mga kaaway ng bayan ng Diyos ay tinatawag na "mga duke" ("mga pangulo," *AS-Tg;* "pinuno," *MB;* "prinsipe," *NPV*). Lumilitaw rin sa Ezekiel 32:30 ang terminong Hebreo na *na·sikh′* (duke).

Ayon sa isang Mesiyanikong hula, kapag sumalakay ang mga kaaway ng bayan ng Diyos laban sa kanila, may ibabangong "pitong pastol, oo, walong duke mula sa mga tao ["pinaka pangulong tao," *AS-Tg;* "pinuno ng mga tao," *BSP, MB;* "lider ng mga tao," *NPV*]." Yamang ang bilang na pito ay kumakatawan sa pagiging kumpleto, maliwanag na ang pananalitang "walong duke" ay nangangahulugan na isang malaking bilang ng may-kakayahang mga lalaki na inatasan sa ilalim ng Mesiyas ang mangunguna sa bayan ni Jehova.—Mik 5:5.

DUKHA. Salat sa mga materyal na pag-aari o sa mga pangangailangan sa buhay; gayundin, pagiging kahabag-habag dahil sa kakulangan sa espirituwal.

Problema na ang karalitaan noon pa mang sinaunang panahon. Sa paglipas ng mga siglo, karaniwan nang mas nakararami ang mga nagdarahop kaysa sa mga mariwasa. Noong pagpakitaan siya ng pagkabukas-palad, kinilala ni Jesus ang mapait na katotohanan na ang karalitaan ay mananatili sa gitna ng mga taong di-sakdal, anupat sinabi niya sa kaniyang mga alagad: "Sapagkat lagi ninyong kasama ang mga dukha, at kailanma't nais ninyo ay lagi ninyo silang magagawan ng mabuti, ngunit ako ay hindi ninyo laging kasama." (Mar 14:7) Naghaharap ang Bibliya ng timbang na pangmalas sa suliraning ito, anupat nagpapahayag ito ng pagkahabag sa mga nagdurusa dahil sa mapaniil na mga kalagayan, samantalang sinasaway rin yaong mga, sa diwa, 'kumakain ng kanilang sariling laman' dahil sa katamaran. (Ec 4:1, 5; Kaw 6:6-11) Idiniriin nito na mas mahalaga ang espirituwal na kasaganaan kaysa sa materyal na kasaganaan (1Ti 6:17-19);

kaya naman sumulat ang apostol: "Sapagkat wala tayong dinalang anuman sa sanlibutan, at wala rin naman tayong anumang mailalabas. Kaya, sa pagkakaroon ng pagkain at pananamit, magiging kontento na tayo sa mga bagay na ito." (1Ti 6:7, 8) Ngunit hindi rin naman itinatanghal ng Kasulatan ang karalitaan sa materyal bilang isang kagalingan sa ganang sarili nito, at nagbababala ito laban sa pagnanakaw, na maaaring maging tukso dahil sa matinding karalitaan.—Kaw 6:30, 31; 30:8, 9; ihambing ang Efe 4:28.

Ang mga Dukha sa Israel. Hindi layunin ni Jehova na maging maralita ang sinuman sa mga Israelita. Ang bansa ay binigyan ng manang lupain. (Bil 34:2-12) Ang lahat ng pamilyang Israelita, maliban sa mga Levita na tumatanggap ng ikasampung bahagi ng ani ng lupain dahil sa kanilang paglilingkod sa santuwaryo, ay nagkaroon ng bahagi sa manang iyon at samakatuwid ay may mapagkukunan ng pansuporta sa kanilang sarili. (Bil 18:20, 21) Matatag ang pagmamay-ari nila sa kanilang lupain. Tiniyak ng mga kautusan sa pagmamana na ang lupain ay mananatili sa pamilya o tribo na may-ari nito. (Bil 27:7-11; 36:6-9; Deu 21:15-17; tingnan ang MANA.) Hindi ito maaaring ipagbili nang panghabang-panahon. (Lev 25:23) Kapag taon ng Jubileo, ang lahat ng mga manang lupain na naipagbili ay isinasauli sa mga legal na may-ari nito. (Lev 25:13) Kaya naman, kahit nilustay ng isang tao ang kaniyang mga pag-aari, hindi mawawalan ng mana magpakailanman ang kaniyang mga kaapu-apuhan.

Sa kalakhang bahagi, mahahadlangan sana ng tapat na panghahawakan sa kautusan ng Diyos ang karalitaan sa gitna ng mga Israelita. (Deu 15:4, 5) Gayunman, kung sila ay magiging masuwayin, hindi sila pagpapalain ni Jehova, at hahantong ito sa paghihikahos dahil sa mga kalamidad gaya ng pagsalakay ng mga hukbo ng kaaway at matinding tagtuyot. (Deu 28:22-25; ihambing ang Huk 6:1-6; 1Ha 17:1; 18:17, 18; San 5:17, 18.) Ang mga indibiduwal, dahil sa pagiging tamad (Kaw 6:10, 11; 10:4; 19:15; 20:13; 24:30-34), lasenggo, matakaw (Kaw 23:21), o mahilig sa kaluguran (Kaw 21:17), ay maaaring magdulot ng karalitaan sa sarili nila at sa kanilang pamilya. Gayundin, maaaring bumangon ang mga di-inaasahang pangyayari na maaaring magsadlak sa mga tao sa karalitaan. Dahil sa kamatayan, ang isang lalaki ay maaaring mag-iwan ng mga anak na naulila at ng asawang nabalo. Ang mga sakuna at pagkakasakit ay maaaring pansamantala o permanenteng makahadlang sa isang tao sa paggawa niya ng mga kinakailangan niyang gawin. Dahil dito, maaaring sabihin ni Jehova sa Israel: "Ang dukha ay hindi maglalaho sa gitna ng lupain."—Deu 15:11.

Gayunman, malaki ang naitulong ng Kautusan upang maging mas madali para sa mga dukha na harapin ang kanilang situwasyon. Sa panahon ng pag-aani, may karapatan silang maghimalay sa mga bukid, mga taniman, at mga ubasan at, samakatuwid, hindi nila kailangang mamalimos ng tinapay o magnakaw. (Lev 19:9, 10; 23:22; Deu 24:19-21) Ang isang nagdarahop na Israelita ay maaaring manghiram ng salapi nang walang patubo, at dapat siyang pagpakitaan ng espiritu ng pagkabukaspalad. (Exo 22:25; Lev 25:35-37; Deu 15:7-10; tingnan ang UTANG, MAY UTANG.) Para magkaroon siya ng salaping magagamit, maaari niyang ipagbili ang kaniyang lupain o ang kaniyang sarili bilang alipin, na pansamantalang kaayusan lamang. (Lev 25:25-28, 39-54) Upang hindi mapabigatan ang mga dukha, pinahintulutan sila ng Kautusan na magbigay ng di-gaanong mamahaling mga handog sa santuwaryo.—Lev 12:8; 14:21, 22; 27:8.

Pantay na katarungan ang itinakda ng kautusan ng Diyos kapuwa para sa mayaman at sa dukha, anupat hindi pinapaboran ang sinuman sa kanila dahil sa kaniyang posisyon. (Exo 23:3, 6; Lev 19:15) Ngunit habang bumubulusok ang bansang Israel sa kawalang-katapatan, dumaranas naman ng maraming paniniil ang mga dukha.—Isa 10:1, 2; Jer 2:34.

Noong Unang Siglo C.E. Waring laganap ang karalitaan sa gitna ng mga Judio noong unang siglo C.E. Walang alinlangan, ang pamumuno ng mga banyaga mula noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya ay nakahadlang sa pagsunod sa Kautusang Mosaiko, na proteksiyon sana para sa mga minanang pag-aari. (Ihambing ang Ne 9:36, 37.) Ang mga lider naman ng relihiyon, lalo na ang mga Pariseo, ay mas nababahala sa tradisyon kaysa sa pagkikintal ng tunay na pag-ibig sa kapuwa at wastong pakikitungo sa mga magulang na matatanda na at nagdarahop. (Mat 15:5, 6; 23:23; ihambing ang Luc 10:29-32.) Walang gaanong interes sa mga dukha ang mga Pariseong maibigin sa salapi.—Luc 16:14.

Gayunman, si Kristo Jesus ay 'nahahabag sa mga pulutong, sapagkat sila ay nabalatan at naipagtabuyan kung saan-saan tulad ng mga tupang walang pastol.' (Mat 9:36) Ang pagpapahayag niya ng mabuting balita sa mga dukha at nasisiil ay ibang-iba sa saloobin ng relihiyosong mga lider ng Judaismo anupat naging isa ito sa mga patotoo na siya nga ang Mesiyas. (Mat 11:5; Luc 4:18; 7:22) Para sa mga handang tumugon, binuksan din nito ang maluwalhating pribilehiyo na magmana ng makalangit na Kaharian.—Mat 5:3; Luc 6:20.

Palibhasa'y may pakikipagtipan sa Diyos ang mga Judio, pananagutan nilang tulungan ang kanilang mga kapuwa Israelita na nagdarahop. (Kaw 14:21; 28:27; Isa 58:6, 7; Eze 18:7-9) Kinilala ito ni Zaqueo anupat, matapos niyang tanggapin si Jesus bilang Mesiyas, bumulalas siya: "Narito! Ang kalahati ng

aking mga pag-aari, Panginoon, ay ibibigay ko sa mga dukha." (Luc 19:8) Sa dahilan ding ito, maaaring sabihin ni Kristo Jesus: "Kapag naghanda ka ng piging, anyayahan mo ang mga taong dukha, ang mga lumpo, ang mga pilay, ang mga bulag; at magiging maligaya ka, sapagkat wala silang maigaganti sa iyo." (Luc 14:13, 14) Noong isang pagkakataon naman, hinimok niya ang isang mayaman at kabataang tagapamahala: "Ipagbili mo ang lahat ng mga bagay na taglay mo at ipamahagi mo sa mga taong dukha, at magkakaroon ka ng kayamanan sa langit; at halika maging tagasunod kita." (Luc 18:22) Yamang hindi handa ang lalaking ito na ipagbili ang kaniyang mga pag-aari upang makatulong sa iba, ipinakita nito na wala siyang tunay na pagkabahala sa mga nasisiil at sa gayo'y wala sa kaniya ang mga katangiang hinihiling sa isang alagad ni Jesus.—Luc 18:23.

Ang paghimok ni Jesus na tulungan ang mga dukha ay kasuwato ng ginawa niya mismo. Bilang Anak ng Diyos sa langit, taglay niya noon ang lahat ng bagay. Ngunit "bagaman siya ay mayaman, nagpakadukha siya." Bilang isang taong dukha sa lupa, nagawa niyang tubusin ang lahi ng tao, anupat pinaging-posible na matamo ng kaniyang mga tagasunod ang pinakamalaking kayamanan, samakatuwid nga, ang pag-asa na maging mga anak ng Diyos. (2Co 8:9) Karagdagan pa, naging posible para sa kanila na magtamo ng iba pang malalaking espirituwal na kayamanan.—Ihambing ang 2Co 6:10; Apo 2:9; 3:17, 18.

Gayundin, noong naririto siya sa lupa, personal na binigyang-pansin ni Jesus ang mga dukha sa materyal. Siya at ang kaniyang mga apostol ay nagkaroon ng pondo para sa lahat at mula roon ay nagbigay sila ng tulong sa nagdarahop na mga Israelita. (Mat 26:9-11; Mar 14:5-7; Ju 12:5-8; 13:29) Nang maglaon, nagpakita rin ang mga Kristiyano ng gayunding maibiging pagkabahala sa mga dukha habang naglalaan sila ng materyal na tulong sa kanilang mga dukhang kapatid. (Ro 15:26; Gal 2:10) Ngunit may ilan na nakalimot, anupat kinailangan silang sawayin ng alagad na si Santiago dahil pinagpapakitaan nila ng paboritismo ang mayayaman at hinahamak ang mga dukha.—San 2:2-9.

Sabihin pa, yaon lamang mga karapat-dapat ang tumatanggap noon ng materyal na tulong. Kailanman ay hindi kinunsinti ang katamaran. Gaya ng isinulat ng apostol na si Pablo sa mga taga-Tesalonica: "Kung ang sinuman ay ayaw magtrabaho, huwag din naman siyang pakainin."—2Te 3:10; tingnan ang KALOOB NG AWA, MGA; PULUBI, PAMAMALIMOS.

DULAAN, TEATRO. Isang istraktura (*the'atron* kung tawagin ng mga Griego) kung saan ipinapalabas ang mga pagtatanghal ng drama, trahedya, komedya, sayaw, musika, at mga panoorin. Kadalasan, sa dulaan ipinapalabas ang imoral na mga pagtatanghal, na iniiwasan ng tapat na mga Kristiyano. (Efe 5:3-5) Ngunit nagsilbi rin itong dakong mapagtitipunan ng publiko para sa iba pang mga layunin.

Ang dulaang nasa Efeso ang pinagdalhan sa mga kasamahan ni Pablo sa paglalakbay nang si Demetrio na panday-pilak ay magsulsol ng kaguluhan laban sa mga misyonerong Kristiyano na ito. Bagaman nais pumaroon ng apostol sa mga taong nagkakatipon sa dulaan, pinakiusapan siya ng mga alagad at ng ilang palakaibigang komisyonado ng mga kapistahan at mga palaro na huwag gawin iyon.—Gaw 19:23-31.

Ang mga dulaan o teatro ay pinasimulang itayo sa Gresya humigit-kumulang noong ikalimang siglo B.C.E. patuloy, at nang maglaon ay itinayo ang mga ito sa iba't ibang pangunahing lunsod. Karamihan sa mga teatrong Griego ay itinayo na hugis hating-bilog sa may-ukang dalisdis ng isang burol. Maaaring gawa sa kahoy o bato ang mga upuan. Sa pamamagitan ng mga daanan ay nahahati ang mga ito sa mga seksiyon, at nakahilera ang mga ito nang baytang-baytang sa di-gaanong matarik na dahilig ng burol. Nasa gitna ang *or·khe'stra* (isang dako para sa pagsasayaw o sa koro), at sa likod naman nito ay may entabladong nakaangat at may *ske·ne',* o *background.*

Natagpuan ang mga guho ng mga teatro sa mga lugar na gaya ng Efeso, Atenas, at Corinto. Ang malaking teatro na nahukay sa Efeso ay may 66 na hanay ng mga upuan at makapaglalaman nang hanggang 25,000 manonood. Napakahusay ng akustika nito noon, at hanggang sa ngayon, anupat maging ang mahinang tinig mula sa entablado ay madaling maririnig sa pinakamataas na hanay.

Kalimitan, itinatayo ng mga Romano ang kanilang mga teatro bilang hiwalay na mga gusali na hindi nakadepende sa dahilig ng kalupaan. Kung minsan, ang kanilang mga teatro ay may bubong sa entablado at sa isang bahagi ng dakong inuupuan. Ang isa pang uri, ang Romanong ampiteatro, ay isang walang-bubong na istrakturang pabilog o biluhaba na sa gitna ay may malaking espasyo o arena, at mula roon ay may mga upuang nakapaikot at baytang-baytang. Ang Colosseum sa Roma, na natapos noong 80 C.E. at may nalalabi pa ring bahaging nakatayo sa ngayon, ay isang bantog na Romanong ampiteatro. Nagpagawa si Herodes na Dakila ng mga teatro sa iba't ibang lunsod, pati na sa Damasco at Cesarea. Sinabi ni Josephus na si Herodes ay "nagpagawa ng teatro sa Jerusalem, at pagkatapos niyaon ng isang napakalaking ampiteatro sa kapatagan."—*Jewish Antiquities,* XV, 268 (viii, 1).

Ang salitang Griego na *the′a·tron* ay maaaring tumukoy sa dakong pinagtatanghalan ng isang palabas o sa “pandulaang panoorin” mismo. Sumulat si Pablo: “Sapagkat sa wari ko ay kaming mga apostol ang huling inilagay ng Diyos sa tanghalan bilang mga taong itinalaga sa kamatayan, sapagkat kami ay naging pandulaang panoorin [*the′a·tron*] sa sanlibutan, at sa mga anghel, at sa mga tao.” (1Co 4:9) Sa gayo’y tinukoy ni Pablo ang nakaugaliang pansarang palabas ng Romanong mga paligsahan ng mga gladyador sa arena ng ampiteatro, kapag ang ilang kalahok ay inilalabas nang walang saplot at pandepensa, anupat isinasailalim sa pagpaslang at tiyak na kamatayan.

Nakaugalian ng mga Griego at mga Romano na dalhin sa dulaan ang mga kriminal na hinatulan ng kamatayan, kung saan tinutuya ang mga ito ng nagkakatipong karamihan. Sumulat si Pablo sa mga Kristiyanong Hebreo, at maliwanag na tinukoy niya ang kaugaliang ito. Bagaman walang rekord na nagsasabing ang mga Kristiyanong ito ay dumanas ng gayong pagtrato, nagbata sila ng katulad na mga pagdurusa. Hinimok sila ng apostol: “Patuloy ninyong alalahanin ang mga araw noong una nang, pagkatapos na kayo ay maliwanagan, kayo ay nagbata ng matinding pakikipagpunyagi sa ilalim ng mga pagdurusa, kung minsan ay habang inilalantad kayo na waring nasa dulaan kapuwa sa mga pagdusta at mga kapighatian, at kung minsan ay habang nagiging mga kabahagi kayo niyaong mga may gayong karanasan.”—Heb 10:32, 33.

DULONG-BALAT. Tingnan ang PAGTUTULI.

DUMA.

1. Ang ikaanim sa talaan ng 12 anak na lalaki ni Ismael. Si Duma ay naging bayaw ng kaniyang pinsan sa ama na si Esau dahil napangasawa ito ng kaniyang kapatid na babae na si Mahalat. Si Duma rin ay naging pinuno at ulo ng isang lipi, o bansa, bilang katuparan ng pangako ni Jehova kay Abraham. —Gen 17:20; 25:14-16; 28:9; 1Cr 1:30.

Maliwanag na isinunod ng Ismaelitang si Duma sa kaniyang pangalan ang katawagan sa isang rehiyon sa H Arabia na nasa kalagitnaan ng Lupang Pangako at ng T ng Babilonia. Nananatili pa rin ang pangalang ito sa pangalan ng oasis na Dumat al-Ghandal (tinatawag ngayon na Al-Jawf). May binabanggit ang Asiryanong si Haring Senakerib na *Adummatu,* na “nasa disyerto.” Sinasabi naman ni Esar-hadon na may *Adumu* na sinakop ng kaniyang amang si Senakerib.

2. Isang lunsod na nakatalang kabilang sa mga iniatas sa tribo ni Juda pagkatapos na masakop ni Josue ang lupain. (Jos 15:52) Ito ay nasa bulubunduking pook at ipinapalagay na ito ang Khirbet Domeh ed-Deir (Duma), na mga 15 km (9 na mi) sa TK ng Hebron.

3. Sa Isaias 21:11 ay may isang kapahayagan laban sa “Duma.” Gayunman, agad na binanggit ang “Seir,” at maaaring ipinahihiwatig nito na ang mensahe ay nakatuon laban sa Edom. (Gen 32:3) Ang Griegong *Septuagint* naman ay kababasahan doon ng “Idumea” (ang lupain ng mga Edomita) sa halip na “Duma.”

DUMALAGANG BAKA [sa Heb., *ʽegh·lah′;* sa Gr., *da′ma·lis;* sa Ingles, *heifer*]. Batang baka na hindi pa nakapagsilang ng guya.

Kasama ang dumalagang baka sa mga hayop na hiniwa ni Abraham sa dalawang bahagi. Pagkatapos ay nakakita siya ng “isang umuusok na hurno at isang maapoy na sulo na dumaan sa pagitan ng mga putol ng hayop.” Nangyari ito nang pagtibayin ng Diyos ang isang tipan sa kaniya.—Gen 15:9-18.

Sa Israel, ang taong humipo sa bangkay, buto o libingan ng tao, o pumasok sa isang tolda kung saan may nakahigang bangkay, ay marumi. Kailangan siyang sumailalim sa isang espesipikong pamamaraan ng paglilinis, kung hindi’y parurusahan siya at “lipulin mula sa gitna ng kongregasyon.” Ginagamit sa pamamaraang ito ang abo ng isang malusog na pulang baka na hindi pa napapatungan ng pamatok. Inihahalo ito sa tubig, na iwiniwisik naman sa taong marumi. Tinukoy ni Pablo ang pamamaraang ito at ipinakita niya na nakapagpapabanal lamang ito hanggang sa ikalilinis ng laman, ngunit lumalarawan ito sa tunay na paglilinis ng budhi sa pamamagitan ng hain ni Jesu-Kristo.—Bil 19:1-22; Heb 9:13, 14.

Ginagamit din ang isang batang baka kapag may nakapataw na pagkakasala sa dugo sa isang lunsod dahil sa isang pagpaslang na hindi nalaman kung sino ang salarin. Ang matatandang lalaki ng lunsod na pinakamalapit sa taong natagpuang pinatay, kasama ang ilang saserdote ng mga anak ni Levi, ay kailangang kumuha ng isang batang baka na hindi pa nagagamit na pantrabaho at babaliin nila ang leeg nito sa isang di-sinasakang agusang libis na dinadaluyan ng tubig. Pagkatapos, ang matatandang lalaki ng lunsod na iyon ay maghuhugas ng kanilang mga kamay sa ibabaw ng batang baka at mamamanhik sa Diyos na huwag Siyang maglagay ng pagkakasala sa dugo sa lunsod na iyon. Diringgin ng Diyos ang pakiusap at aalisan ang lunsod ng pagkakasala ng pagbububo ng dugong walang-sala. Ang pagbali sa leeg ng baka, sa halip na patayin ito bilang isang handog ukol sa kasalanan, ay nagpapahiwatig na, bilang sagisag, dinanas ng baka ang kaparusahang dapat sanang danasin ng di-kilalang mamamaslang, ngunit sa anumang paraan ay hindi pinakikinabangan ng mamamaslang ang pamamaraang ito bilang pambayad-sala sa kaniyang

krimen. Ipinauubaya sa Diyos na Jehova, na nakakakita ng lahat, ang paghatol sa tunay na mamamaslang. Sabihin pa, kung sa kalaunan ay matuklasan kung sino ang pumaslang, papatayin siya dahil sa ginawa niyang pagpaslang, gaya ng hinihiling ng Kautusan. Ang seremonya may kinalaman sa batang baka ang magpapabatid ng insidenteng ito sa madla at tutulong upang mabunyag kung sino ang mamamaslang.—Deu 21:1-9; Bil 35:30-33.

Nang ang bansang Ehipto ay namamayan nang sagana at nakakakain nang mainam sa kaniyang lupain, makasagisag itong tinukoy ng propetang si Jeremias bilang "isang napakagandang dumalagang baka," ngunit inihula niya paparating na ang pagkatalo nito. (Jer 46:20, 21) Inihalintulad din ng propetang iyon ang mga Babilonyong manlulupig ng bayan ng Diyos sa isang dumalagang baka na dumadamba sa murang damo, dahil nagbunyi sila sa pagbihag nila sa Israel. (Jer 50:11) Tinukoy ni Oseas ang Efraim (ang sampung-tribong kaharian) bilang isang sinanay na dumalagang baka na dati'y nasa ilalim ng pagtuturo at pagpapala ng Diyos at may kasaganaan, yamang ang hayop na gumigiik ay pinahihintulutang kumain mula sa kaniyang pinagpagalan, na hindi naman kabigatan.—Os 10:11; Deu 25:4.

DUMI [sa Ingles, *dung*]. Ang dumi ng mga tao, mga ibon, at mga hayop ay ginagamitan ng iba't ibang salita sa mga wika ng Bibliya. Sa Kasulatan, ang dumi ay kadalasang ginagamit sa makasagisag na paraan.

Isang "bukod na dako" o "palikuran" ang ginagamit noon ng mga kawal ng Israel sa labas ng kanilang mga kampo, at dapat nilang takpan ang kanilang dumi. (Deu 23:12-14) Sa ganitong paraan, naingatan ang kalinisan ng hukbo sa harap ni Jehova at nakatulong din ito upang maiwasan ang paglaganap ng mga nakahahawang sakit na dala ng mga langaw.

Ang isa sa mga pintuang-daan ng Jerusalem ay ang "Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo," na tinatawag na "Pintuang-daan ng Dumi" sa maraming Bibliya. (Ne 2:13; 3:13, 14; 12:31) Ito ay may layong isang libong siko (445 m; 1,458 piye) sa dakong S ng Pintuang-daan ng Libis at samakatuwid ay nasa T ng Bundok Sion. Malamang na ganito ang itinawag sa pintuang-daang ito dahil sa basurang itinatambak sa Libis ng Hinom na nasa ibaba nito at pinatutunguhan nito; posibleng sa pintuang-daan na ito inilalabas ang basura ng lunsod.

Maaaring dumi ang ginamit ng ilang pagalagalang grupo ng mga tao bilang panggatong. Noong isadula ni Ezekiel ang isang makahulang tagpo hinggil sa pagkubkob sa Jerusalem, tumutol siya nang utusan siya ng Diyos na gumamit ng dumi ng tao bilang panggatong sa pagluluto ng tinapay. Bilang konsiderasyon, pinahintulutan naman siya ng Diyos na gumamit na lamang ng dumi ng baka. (Eze 4:12-17) Waring ipinahihiwatig nito na hindi iyon karaniwang ginagawa sa Israel.

Ginagamit noon ang dumi bilang pataba sa lupa. Waring ang dayami at dumi ay pinagsasama sa isang "tapunan ng dumi," anupat posibleng niyuyurakan ng mga hayop ang dayami upang humalo sa dumi. (Isa 25:10) Ang isang paraan upang gawing mabunga ang puno ng igos ay 'humukay sa palibot nito at maglagay ng pataba' o dumi.—Luc 13:8.

Ang dumi ay karaniwan nang itinuturing na nakapandidiri, isang bagay na itinatapon. Idiniriin ito ng pananalita ni Jehova may kinalaman sa suwail na sambahayan ni Haring Jeroboam ng Israel: "Lubos kong papalisin ang sambahayan ni Jeroboam, kung paanong inaalis ng isa ang dumi hanggang sa ito ay maitapon."—1Ha 14:10.

Isang napakatinding insulto at isang parusa ang gawing palikurang pambayan ang bahay ng isang tao. (Ezr 6:11; Dan 2:5; 3:29) Noong panahon ng pagsubok sa Bundok Carmel upang malaman kung sino ang tunay na Diyos, tinuya ni Elias ang mga propeta ng di-tumutugon na si Baal sa pagsasabi: "Maaaring mayroon siyang pinagkakaabalahan, at siya ay may dumi at kailangan niyang pumaroon sa palikuran." (1Ha 18:27) Nang maglaon ay iniutos ni Jehu na ibagsak ang bahay ni Baal, at "ibinukod nila iyon bilang mga palikuran."—2Ha 10:27.

Ang dumi ay ginagamit din bilang simili upang tumukoy sa kahiya-hiyang wakas ng isang indibiduwal o ng isang bansa. (2Ha 9:36, 37; Aw 83:10; Jer 8:1, 2; 9:22; 16:4) Inihula ng Diyos na sa panahon ng kaniyang pakikipagtalo sa mga bansa, ang mga mapapatay ni Jehova ay hindi hahagulhulan, pipisanin, o ililibing, kundi magiging "gaya sila ng dumi sa ibabaw ng lupa."—Jer 25:31-33; ihambing ang Zef 1:14-18.

Ayon sa Kautusan, ang saserdote ay hindi kakain ng handog ukol sa kasalanan, na ang dugo ay dinadala sa loob ng santuwaryo upang magbayad-sala. Ang bangkay at dumi nito ay susunugin sa isang dakong malinis sa labas ng kampo. (Lev 4:11, 12; 6:30; 16:27) Ito ay dahil hindi dapat gamitin sa ibang paraan o pahintulutang mabulok ang alinmang bahagi ng hayop. Iyon ay "malinis," samakatuwid nga, pinabanal kay Jehova at sa gayon ay kailangang sunugin sa isang dakong malinis.—Ihambing ang Heb 13:11-13.

Palibhasa'y lubhang pinahahalagahan ni Pablo ang espirituwal na mga bagay at ang kaniyang pag-asa kay Kristo, sinabi niya: "Dahil sa kaniya ay tinanggap ko ang kawalan ng lahat ng bagay at itinuturing kong mga basura ang mga iyon, upang matamo ko si Kristo at masumpungang kaisa niya." (Fil 3:

8, 9) Ang salitang Griego rito na isinaling "basura" (*sky'ba·lon*) ay maaaring tumukoy sa dumi ng tao o hayop o sa mga tira-tira sa isang piging na itinatapon na lamang. Kahit ang nasa isip lamang ng apostol ay ang huling nabanggit na kahulugan, idiniriin ng kaniyang pagturing sa "lahat ng bagay" bilang "basura" ang mataas na pagpapahalaga niya sa pagtatamo kay Kristo at sa pagkasumpong sa kaniya na kaisa nito.—Tingnan ang DUMI NG KALAPATI.

DUMI NG KALAPATI. Nang ilarawan ang pagkubkob ng Siryanong si Haring Ben-hadad sa Samaria, binanggit na nagkaroon doon ng napakatinding taggutom anupat 'ang isang ulo ng asno ay nagkahalaga ng walumpung pirasong pilak, at ang isang kapat na takal na kab ng dumi ng kalapati ay nagkahalaga ng limang pirasong pilak.' (2Ha 6:24, 25) Batay rito, ang halaga ng isang ulo ng asno ay mga $176 (kung siklo ang mga "pirasong pilak") at "ang isang kapat na takal na kab [0.3 L; 0.55 tuyong pt] ng dumi ng kalapati" naman ay mga $11. Ipinahihiwatig nito na, dahil sa kakapusan sa pagkain, kahit ang ulo ng asno na mabuto at walang gaanong laman ay naging napakamahal na pagkain (bagaman maruming hayop ang asno ayon sa Kautusang Mosaiko), at pati ang dumi ng kalapati ay naging napakamahal. Dahil nabanggit ang dumi ng kalapati, nagkaroon ng mga talakayan kung literal ba ang terminong ito at kung saan ito gagamitin ng bumibili.

Ipinapalagay ng ilan na ang terminong "dumi ng kalapati" ay isang uri ng halaman. Gayunman, walang katibayan na ang mga halamang tinutukoy nila ay nakilala sa tawag na dumi ng kalapati o na may makukuhang gayong mga halaman ang mga taong nakulong sa Samaria dahil sa pagkubkob.

Yaon namang mga naniniwala na literal ang kahulugan ng pananalitang ito ay hindi rin magkasundo kung saan ginagamit noon ang dumi ng kalapati. Sinasabi ng ilan na matagal na itong ginagamit sa Gitnang Silangan bilang pataba sa tanim na melon, ngunit mas makatuwiran na ang nasa isip ng mga taong malapit nang mamatay dahil sa gutom ay ang pagkain na kaagad nilang makakain at hindi ang ani na mga ilang buwan pa bago nila mapakinabangan.

Marami ang naniniwala na aktuwal na kinain noon ang dumi ng kalapati, anupat sinasabi nila na ang tinutukoy ay taggutom at ang mga bagay na handang gawin ng mga tao dahil sa matinding gutom. Halimbawa, bagaman ang banta ng opisyal ni Senakerib na si Rabsases ay sinadyang lumikha ng matinding takot, posible ring mangyari na dahil sa pagkubkob ng Asirya ay 'kakainin ng mga taong-bayan ng Jerusalem ang kanilang sariling dumi at iinumin nila ang kanilang sariling ihi.' (2Ha 18:27) Bagaman talagang nakapandidiring isipin na kakainin ng mga tao ang literal na dumi, hindi iyan sapat na dahilan para tanggihan ang pangmalas na ito. Napakatindi ng taggutom na sumapit sa Samaria anupat pinakuluan at kinain ng mga kababaihan ang kanilang sariling mga anak, na nagpapakitang kakainin nila anuman ang naroroon. (2Ha 6:26-29) Bagaman sinasabi ng iba na walang sustansiya ang dumi, hindi ito nangangahulugan na hindi nila ito binili at kinain, sapagkat kadalasan nang wala sa katinuan ang mga taong gutóm na gutóm, anupat kakainin nila kahit ano upang mapawi ang matinding gutom.

Marahil, ang isang pangmalas na mas kapani-paniwala ay ang sinasabi ng ilang rabbi na ang dumi ay ginagamit noon bilang panggatong. Mayroon itong kahawig sa ulat ng Bibliya, yamang noong tagubilinan ang propetang si Ezekiel na isadula ang mga kalagayang kasintindi nito na sasapit sa Jerusalem kapag kinubkob iyon, inutusan siyang iluto ang kaniyang pagkain gamit ang dumi bilang panggatong. (Eze 4:12-17) Ang pinatuyong dumi ng baka ay karaniwang ginagamit na panggatong sa maraming bansa hanggang sa ngayon. Kung tama ang pangmalas na ito, marahil ay sinasabi lamang ng ulat ang halaga ng pagkain (ulo ng asno) at ang halaga ng panggatong na panluto nito. Ipinakikita ng kasunod na mga talata na noong panahong iyon ay hindi pa kumakain ng hilaw na karne ang mga tao.

DUNGIS. Pisikal o moral na kapintasan, di-kasakdalan; pagiging di-malusog; "anumang masama." —Deu 17:1.

Ang salitang Hebreo para sa pisikal o moral na "kapintasan" ay *mum.* (Lev 21:17; Job 31:7) Ang Griegong *mo'mos* naman ay nangangahulugang "dungis," samantalang ang kaugnay nito na *a'momos* ay nangangahulugang "walang dungis." (2Pe 2:13; Efe 1:4) Kapuwa nauugnay ang mga ito sa salitang-ugat na *mo·ma'o·mai,* nangangahulugang 'makakita ng pagkakamali.'—2Co 6:3; 8:20.

Ibang-iba kay Jehova, na 'sakdal sa kaniyang gawa' ["walang dungis (walang batik) ang kaniyang mga gawa," *Sy*],' sinabi ng Diyos tungkol sa Israel: "Sila ay gumawi nang kapaha-pahamak sa ganang kanila; sila ay hindi niya mga anak, ang kapintasan ay kanila."—Deu 32:4, 5.

Dahil dito, ang isang Levitikong saserdote na naglilingkod sa harap ng Diyos ng kasakdalan ay dapat na walang pisikal na mga dungis gaya ng pagiging bulag, pilay, o may hiwa ang ilong, gayundin ng mga abnormalidad gaya ng kamay na napakahaba, likod na kuba, kamay na may bali, kapayatan na dulot ng sakit, mga karamdaman sa mata o balat, kamay o paang pilay, at mga bayag na durog. (Lev 21:18-20) Palibhasa'y hindi nagtataglay ng gayong mga kapintasan, ang mataas na saserdote ng Israel ay angkop na lumarawan sa Dakilang Mataas na Sa-

serdote na si Jesu-Kristo, na “walang katusuhan, walang dungis.”—Heb 7:26.

Ang pagiging malusog, o walang dungis, ay kahilingan para sa mga hayop na inihahain sa ilalim ng Kautusang Mosaiko. (Exo 12:5; Lev 4:3, 28; Deu 15:21) Totoo rin ito sa mga haing may kaugnayan sa makasagisag na templo na nakita ni Ezekiel sa pangitain. (Eze 43:22, 23) Sa katulad na paraan, si Kristo, isang “walang-dungis at walang-batik na kordero,” ay “naghandog ng kaniyang sarili nang walang dungis sa Diyos.”—1Pe 1:19; Heb 9:14.

Ang ilan sa mga taong inilalarawan bilang “walang kapintasan” sa pisikal na kaanyuan ay si Absalom, ang babaing Shulamita, at ang ilang anak ni Israel sa Babilonya. (2Sa 14:25; Sol 4:7; Dan 1:4) Ang lahat ng nasa ilalim ng Kautusan ay pinasiglang ingatan at proteksiyunan ang isa’t isa, upang huwag silang magkadungis sa anumang paraan. “Kung ang isang tao ay magpangyari ng isang kapintasan sa kaniyang kasamahan, kung ano ang ginawa niya, gayon ang gagawin sa kaniya. Bali para sa bali, mata para sa mata, ngipin para sa ngipin; ang katulad na uri ng kapintasan na pinangyari niya sa taong iyon, gayundin ang pangyayarihin sa kaniya.” (Lev 24:19, 20) Nagpahayag ng pagkabahala ang apostol hinggil sa pangangailangan na panatilihing walang dungis sa espirituwal ang kongregasyong Kristiyano.—Efe 1:4; 5:27; Col 1:22; tingnan din ang Jud 24.

DURA, I. Ang kapatagan kung saan itinayo ni Nabucodonosor ang isang gintong imahen.—Dan 3:1.

Binabanggit sa Bibliya na ito’y nasa “nasasakupang distrito ng Babilonya,” anupat maliwanag na malapit ito sa lunsod na iyon. Dahil dito, bagaman maraming lugar ang iminumungkahi bilang lokasyon nito, ipinapalagay ng ilang iskolar sa ngayon na ito ay ang Tulul Dura, 10 km (6 na mi) sa TS ng Babilonya. Ang mga guho ng isang bunton ng pinatuyong laryo, may sukat na 14 na m (46 na piye) kuwadrado, ay natuklasan doon at ipinapalagay ng ilan na siyang pundasyon ng imahen ni Nabucodonosor. Gayunpaman, ang terminong Akkadiano na *duru,* nangangahulugang “sirkito,” “pader,” o “napapaderang lugar,” ay madalas na lumilitaw sa mga pangalan ng lugar sa Mesopotamia, kung kaya imposibleng matiyak ang lokasyon ng Dura sa ngayon.

DURA, II. Laway na pinatalsik mula sa bibig. Ang pagdura sa katawan o sa mukha ng isang tao ay nagpapakita ng sukdulang paghamak, pakikipagalit, o pagkagalit, anupat hinihiya ang biktima. (Bil 12:14) Samantalang napipighati, si Job ay pinagpakitaan ng gayong pagtatanghal ng pagkasuklam. (Job 17:6; 30:10) Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, upang hiyain sa madla ang isang lalaki sa Israel na tumangging tumupad ng pag-aasawa bilang bayaw, huhubarin ng tinanggihang babaing balo ang sandalyas ng lalaki mula sa paa nito at duduraan niya ito sa mukha sa harap ng matatandang lalaki ng lunsod nito.—Deu 25:7-10.

Dinuraan si Jesu-Kristo noong nasa harap siya ng Sanedrin (Mat 26:59-68; Mar 14:65) at maging ng mga kawal na Romano matapos siyang litisin ni Pilato. (Mat 27:27-30; Mar 15:19) Inihula ni Jesus na daranasin niya ang gayong mapanghamak na pakikitungo (Mar 10:32-34; Luc 18:31, 32), at tinupad nito ang makahulang mga salita: “Ang aking mukha ay hindi ko ikinubli sa kahiya-hiyang mga bagay at sa dura.”—Isa 50:6.

Kabaligtaran nito, sa tatlong pagkakataon sa rekord ng Bibliya, ginamit ni Jesu-Kristo ang kaniyang laway nang makahimala siyang magpagaling ng mga tao. (Mar 7:31-37; 8:22-26; Ju 9:1-7) Yamang ang mga resultang napangyari ni Jesus ay makahimala at ang mga himala ni Jesus ay isinagawa sa kapangyarihan ng espiritu ng Diyos, ang paggamit ni Kristo ng kaniyang laway sa mga kasong ito ay hindi dahil sa isa itong likas na pampagaling.

E

EBAL. Ang ikatlong binanggit sa mga anak na lalaki ng Horitang shik na si Sobal na nagmula kay Seir. (Gen 36:20, 23; 1Cr 1:40) Ang mga Horita ay nanirahan sa Seir bago sila itinaboy at nilipol ng mga anak ni Esau.—Deu 2:12.

EBAL, BUNDOK. Isang bundok na kilala sa ngayon bilang Jebel Eslamiyeh (Har ‘Eval), na nasa distrito ng Samaria. Ang Bundok Ebal ay katapat ng Bundok Gerizim, anupat sa pagitan ng mga bundok na ito ay may isang maganda at makitid na libis, ang Lambak ng Sikem (Libis ng Nablus), na kinaroroonan ng lunsod ng Nablus, di-kalayuan sa sinaunang Sikem. Ang mabababang dalisdis lamang nito ang natatamnan ng mga pananim gaya ng punong ubas at punong olibo, yamang tigang at mabato ang bandang itaas nito. Tulad ng iba pang mga bundok sa Samaria, ang pinakaloob

ng Ebal ay batong-apog na ang pinakalabas ay yeso. Ito ay nasa dakong HS ng Bundok Gerizim at may taas na mahigit sa 900 m (3,000 piye) mula sa kapantayan ng Mediteraneo. Ang mga bundok ng Ebal at Gerizim ay nasa K ng Ilog Jordan.—Deu 11: 29, 30.

Kung tatanaw sa H mula sa taluktok ng Ebal, makikita ng isa ang kalakhang bahagi ng lupain ng Galilea at pati ang Bundok Hermon. Ang matataas na dako sa kapaligiran ng Jerusalem ay makikita sa dakong T, at ang Kapatagan ng Saron at ang Mediteraneo naman sa dakong K. Posibleng makita sa dakong S ang Hauran sa kabila ng Jordan. Minsan ay nagkampo si Abram (Abraham) sa libis na nasa pagitan ng dalawang bundok na ito, malapit sa malalaking punungkahoy ng More.—Gen 12:6.

Sinabi ni Moises sa mga Israelita na kapag ipinasok sila ni Jehova sa lupaing aariin nila, kanila namang 'ibibigay ang pagpapala sa Bundok Gerizim at ang sumpa sa Bundok Ebal.' (Deu 11:29, 30) Tinagubilinan din niya sila na pumili ng malalaking bato na di-tinabas, paputiin ang mga iyon sa apog, at ilagay ang mga iyon sa Bundok Ebal. Ititindig doon ang isang altar, na sa ibabaw nito maghahandog kay Jehova ng mga hain. Sinabi rin ni Moises, "Isusulat mo sa mga bato ang lahat ng mga salita ng kautusang ito, na ginagawang totoong malinaw ang mga iyon."—Deu 27:1-8.

Pagkatawid ng Israel sa Jordan, ang mga tribo nina Ruben, Gad, Aser, Zebulon, Dan, at Neptali ay "tatayo para sa sumpa sa Bundok Ebal," at ang ibang mga tribo naman ay "tatayo upang pagpalain ang bayan sa Bundok Gerizim." Sa pagkakataong iyon, bibigkasin ang mga pagpapala sa mga susunod sa kautusan ng Diyos, gayundin ang mga sumpa sa mga lalabag sa kaniyang kautusan. (Deu 27:12-14) Kapag ipinahayag ang mga sumpa para sa pagsuway, ang buong bayan ay magsasabi ng "Amen!" samakatuwid nga, "Mangyari nawa!" upang ipakitang sang-ayon sila na ang mga manggagawa ng kabalakyutan ay dapat hatulan.—Deu 27:15-26.

Pagkaraan ng tagumpay ng Israel sa Ai, sinunod ni Josue ang mga tagubilin ni Moises, anupat nagtayo ng altar para kay Jehova sa Bundok Ebal. Isinulat niya sa mga bato (marahil ay sa mga bato ng altar mismo) ang "isang kopya ng kautusan ni Moises na isinulat niya sa harap ng mga anak ni Israel." Pagkatapos, sa harap ng kongregasyon ng Israel (kasama ang mga naninirahang dayuhan) na nagkatipon gaya ng itinagubilin ni Moises, "binasa [ni Josue] nang malakas ang lahat ng mga salita ng kautusan, ang pagpapala at ang sumpa, ayon sa lahat ng nakasulat sa aklat ng kautusan." Ang kalahati ng kongregasyon ay nakatayo sa harap ng Bundok Ebal at ang kalahati naman ay sa harap ng Bundok Gerizim, anupat ang kaban ng tipan at ang

Isang tanawin mula sa Bdk. Gerizim kapag nakaharap sa Bdk. Ebal

mga Levita ay nasa pagitan ng dalawang grupo. (Jos 8:30-35) Ang magkaharap na mga dalisdis ng Bundok Ebal at Bundok Gerizim ay naglaan ng mahusay na akustika para sa okasyong ito. Kapansin-pansin din na naganap ang mga pangyayaring ito sa halos pinakasentro ng lupang pangako at malapit sa dako kung saan ipinangako ni Jehova ang lupaing ito sa ninuno ng Israel na si Abram (Abraham).—Gen 12: 6, 7.

Ayon sa tradisyong Judio, ang mga Levita, na nakatayo sa pagitan ng Bundok Ebal at ng Bundok Gerizim, ay humaharap sa Bundok Gerizim kapag bumibigkas ng pagpapala, na sinasagot ng bayang nagkakatipon doon ng "Amen!" Pagkatapos ay sinasabing humaharap sila sa Bundok Ebal at bumibigkas ng isa sa mga sumpa, na sinasagot naman ng "Amen!" ng mga nagkakatipon sa panig na iyon. Gayunman, hindi binanggit ng Kasulatan ang eksaktong pamamaraan na sinunod sa natatanging okasyong iyon.

Sa Deuteronomio 27:4, sinasabi sa Samaritanong *Pentateuch* na ang mga bato ay ilalagay sa Bundok "Gerizim." Gayunman, "Ebal" ang mababasa sa tekstong Masoretiko, Latin na *Vulgate,* Syriac na *Peshitta,* at Griegong *Septuagint.* Ipinakikita ng Josue 8:30-32 na sa Bundok Ebal inilagay ni Josue ang mga bato kung saan isinulat ang "isang kopya ng kautusan ni Moises."—Tingnan ang GERIZIM, BUNDOK.

EBANGHELISADOR. Isang mangangaral ng ebanghelyo o mabuting balita; isang mensahero ng mga bagay na mabuti. Ang salitang Griego na *eu·ag·ge·li·stes′* (ebanghelisador) ay may malapit na kaugnayan sa salitang *eu·ag·ge′li·on,* "mabuting balita" o "ebanghelyo." (Tingnan ang MABUTING BALITA; gayundin ang Na 1:15, tlb sa *Rbi8;* Mat 4:23, tlb sa *Rbi8.*) Si Jehova ang Dakilang Ebanghelisador, o Tagapagdala ng mabuting balita. Pagkatapos na mahulog si Adan sa kasalanan, isang mabuting balita na malaman, sa Genesis 3:15, na magkakaroon ng isang binhi na dudurog sa ulo ng serpiyente. Nagbigay ito ng pag-asa sa tao. (Ro 8:20) Nang palawakin ni Jehova kay Abraham ang pangako tungkol sa binhi, nagpahayag Siya ng mabuting balita sa kaniya. (Gal 3:8; Gen 12:1-3) Sa Isaias 52:7, inihula na may 'magdadala ng mabuting balita' tungkol sa pagsasauli sa mga Judio mula sa Babilonya. Sinipi ng apostol na si Pablo ang tekstong ito may kaugnayan sa gawaing pag-eebanghelyo ng mga Kristiyano. (Ro 10:15) Ang anghel na si Gabriel ay nagsilbing ebanghelisador noong ipatalastas niya kay Zacarias ang mabuting balita tungkol sa darating na kapanganakan ni Juan na Tagapagbautismo at kay Maria naman ang tungkol sa kapanganakan ni Jesus. Isang anghel ang nagsilbing ebanghelisador sa mga pastol noong ipanganak si Jesus. (Luc 1:18-38; 2:10) Si Juan na Tagapagbautismo ay isang ebanghelisador, sapagkat iniulat na siya'y "nagpatuloy sa paghahayag ng mabuting balita sa mga tao." (Luc 3:18) Ang lahat ng mga alagad ni Jesus ay nakibahagi sa pangmadlang ministeryo ng paghahayag ng mabuting balita at samakatuwid ay mga ebanghelisador.—Gaw 8:4.

Mga Pantanging Misyonerong Ebanghelisador. Bagaman ang lahat ng mga Kristiyano ay inatasang maging mga ebanghelisador, ang salitang ito ay ginagamit sa Efeso 4:8, 11, 12 sa isang pantanging paraan, anupat doo'y inilalarawan ni Pablo ang "mga kaloob na mga tao" na ibinigay ni Kristo sa kongregasyon nang umakyat siya sa kaitaasan: "At ibinigay niya ang ilan bilang mga apostol, ang ilan bilang mga propeta, ang ilan bilang mga ebanghelisador, ang ilan bilang mga pastol at mga guro, . . . ukol sa pagpapatibay sa katawan ng Kristo." Ang espesipikong gawain ng gayong mga ebanghelisador ay katulad niyaong sa mga misyonero. Kadalasan, sila ang mga nagbubukas ng mga bagong teritoryo na hindi pa napapangangaralan. Sa talaan sa Efeso 4:11, ang mga ebanghelisador ay unang binabanggit kaysa sa mga pastol at mga guro, yamang matapos maipangaral ang mabuting balita at makagawa ng mga alagad, ang mga pastol at mga guro naman ang gumagawa ng karagdagang pagpapatibay.

Isa si Felipe na pantanging binabanggit bilang ebanghelisador. Pagkatapos ng Pentecostes, siya ang nagpasimula ng gawain sa lunsod ng Samaria anupat naging napakamatagumpay nito. Si Felipe ay inutusan ng isang anghel na mangaral ng mabuting balita tungkol kay Kristo sa bating na Etiope, na kaniya ring binautismuhan. Pagkatapos nito, si Felipe ay kinuha ng espiritu upang mangaral sa Asdod at sa lahat ng mga lunsod na madaraanan niya patungong Cesarea. (Gaw 8:5, 12, 14, 26-40) Si Pablo ay gumawa ng maraming pag-eebanghelyo. (2Co 10:13-16) Si Timoteo ay isang ebanghelisador, o misyonero, at pantanging idiniin ni Pablo ang pag-eebanghelyo nang payuhan niya si Timoteo bago sila maghiwalay: "Ikaw naman, panatilihin mo ang iyong katinuan sa lahat ng mga bagay, magtiis ka ng kasamaan, gawin mo ang gawain ng isang ebanghelisador, lubusan mong ganapin ang iyong ministeryo." Bukod sa pangangaral ng mabuting balita kasama ng iba pang mga Kristiyano, si Timoteo ay nagsagawa rin ng gawaing pagpapastol at pagtuturo bilang isang tagapangasiwa sa Efeso.—2Ti 4:5; 1Ti 1:3.

Pag-eebanghelyo sa "Panahon ng Kawakasan." Ang pinakamalawak na pag-eebanghelyo ay isasakatuparan sa "panahon ng kawakasan,"

ayon sa malinaw na pananalita ni Jesus sa Mateo 24:14: “Ang mabuting balitang ito ng kaharian ay ipangangaral sa buong tinatahanang lupa . . . at kung magkagayon ay darating ang wakas.” Sa kasalukuyang panahon, ang mga bansa ay may mga misyonero para sa ekonomiya, pulitika, at medisina, at mga katulad nito. Subalit ang mga Kristiyano ay inutusang mangaral tungkol sa Kaharian ng Diyos at gumawa ng mga alagad ni Jesu-Kristo. (2Ti 4:2; 1Co 9:16; 1Pe 1:12, 25; 4:17) Ang anghel na lumilipad sa kalagitnaan ng langit at may walang-hanggang mabuting balita ay naghahayag ng ganito: “Matakot kayo sa Diyos at magbigay sa kaniya ng kaluwalhatian, sapagkat dumating na ang oras ng paghatol niya, kaya sambahin ninyo ang Isa na gumawa ng langit at ng lupa at dagat at mga bukal ng mga tubig.” (Apo 14:6, 7) Ito ang mabuting balita na dadalhin ng mga Kristiyanong ebanghelisador, o misyonero. Kung paanong inilalarawan ng Bibliya ang ilang tao, gaya ni Felipe na ebanghelisador, bilang mga misyonero o mga ebanghelisador sa isang pantanging diwa, ang ilang Kristiyano ngayon ay maaari ring magsagawa ng gawaing pagmimisyonero sa isang pantanging diwa, anupat nagtutungo pa nga sa ibang mga bansa upang mangaral. (Gaw 21:8) Gayunpaman, ang lahat ng mga Kristiyano ay inatasan at obligado na maging mga ebanghelisador saanman sila naroroon, anupat nangangaral ng mabuting balita sa lahat ng uri ng mga tao.—Ro 10:9, 10.

EBANO [sa Heb., *hov·nim′;* sa Ingles, *ebony*]. Ang terminong ito ay pinaniniwalaang tumutukoy sa kahoy na nagmula sa *Diospyros ebenum* o sa katulad na mga uri ng puno na kabilang sa gayunding *genus.* Ang punong ito ay tumataas, may simpleng mga dahon at hugis-kampanilyang mga bulaklak. Ang kahoy nito sa bandang labas ay malambot at maputi, ngunit ang pinakaubod nito, na ang diyametro ay umaabot nang hanggang 0.5 m (2 piye), ay napakatigas, may masinsing hilatsa, matibay, at maitim o matingkad na kayumanggi. Napakikintab ito nang husto. Dahil sa mga katangiang ito kung kaya angkop na angkop ito para sa paggawa ng magagandang muwebles, mga kagamitang pampalamuti, at bilang pangkalupkop kasama ng garing. Ginamit din ito ng mga pagano sa paggawa ng mga idolo para sa pagsamba.

Minsan lamang binanggit ang ebano sa Bibliya, sa Ezekiel 27:15, kung saan tinutukoy ito bilang isang kalakal. Sinasabing ang ebano at garing na binanggit doon ay nagmula sa India o Sri Lanka, marahil ay itinawid sa Dagat ng Arabia, pagkatapos ay sa Dagat na Pula, at saka idinaan sa katihan, o kaya naman ay mula sa Nubia sa HS Aprika. Gustung-gusto ito ng sinaunang mga Ehipsiyo, at may mga produktong yari sa ebano na natagpuan sa mga libingan sa Ehipto.

EBED [Lingkod; o, pinaikling anyo ng Obadias, na nangangahulugang “Lingkod ni Jehova”].

1. Ama ni Gaal, ang nanguna sa mga may-ari ng lupain sa Sikem sa isang di-matagumpay na paghihimagsik laban kay Abimelec.—Huk 9:26, 29, 39-41.

2. Anak ni Jonatan. Si Ebed, kasama ang 50 lalaki mula sa sambahayan ni Adin sa panig ng ama, ay bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya kasama ni Ezra.—Ezr 8:6.

EBED-MELEC [Lingkod ng Hari]. Isang bating na Etiope sa bahay ni Haring Zedekias. Sa pamamagitan ng kaniyang mga pagkilos, ipinakita ni Ebed-melec na lubusan siyang sumusuporta sa gawain ng propeta ni Jehova na si Jeremias. Nang si Jeremias ay may-kabulaanang paratangan ng sedisyon ng mga prinsipe ng Juda, ibinigay siya ni Zedekias sa kanilang mga kamay. Nang magkagayon ay kinuha ng mga prinsipeng ito si Jeremias at inihagis siya sa malusak na imbakang-tubig ni Malkias sa Looban ng Bantay upang mamatay siya roon sa gutom. (Jer 38:4-6) Sa kabila ng panganib na susuungin niya dahil marami ang galít na galít kay Jeremias at sa mensahe nito, buong-tapang at hayagang nilapitan ni Ebed-melec ang hari na nakaupo noon sa Pintuang-daan ng Benjamin at namanhik siya alang-alang kay Jeremias. Positibo ang tugon ni Zedekias. Pagkatapos, sa utos ng hari, nagsama si Ebed-melec ng 30 lalaki sa imbakang-tubig at nagbaba sila ng mga lubid at ng mga sira-sirang basahan at mga piraso ng tela na mailalagay ni Jeremias sa mga kilikili nito upang maiahon siya mula sa imbakang-tubig. (Jer 38:7-13) Malamang na tinagubilinan ni Zedekias si Ebed-melec na magsama ng 30 lalaki, hindi dahil gayon karaming tao ang kailangan upang maiahon si Jeremias mula sa imbakang-tubig, kundi upang matiyak na maililigtas nila si Jeremias sakaling hadlangan sila ng mga prinsipe o mga saserdote. Dahil sa matuwid na gawang ito para sa propeta ng Diyos, tiniyak ni Jehova kay Ebed-melec, sa pamamagitan ni Jeremias, na hindi siya malilipol sa panahon ng pagkubkob ng Babilonya kundi paglalaanan siya ng pagtakas.—Jer 39:15-18; tingnan ang BATING.

EBENEZER [Bato ng Pagtulong].

1. Isang lugar na malapit dito ay dalawang beses na natalo ng mga Filisteo ang Israel, na naging dahilan naman ng pagkamatay ng 34,000 Israelita, kasama sina Hopni at Pinehas, at ng pagbihag ng

mga kaaway sa kaban ng tipan. Nang mabalitaan ni Eli na saserdote ang huling nabanggit na pangyayari, siya ay namatay. (1Sa 4:1-11, 17, 18; 5:1) Ipinapalagay ng mga iskolar na ang Ebenezer ay ang Majdel Yaba, na 4 na km (2.5 mi) sa TS ng Apek sa Kapatagan ng Saron (kung saan nagkampo ang mga Filisteo).

2. Ang pangalang ibinigay sa batong itinindig ni Samuel mahigit na 20 taon pagkaraan ng mga pangyayaring binanggit sa sinundang kabanata, malamang ay upang gunitain ang tagumpay ng Israel laban sa mga Filisteo dahil sa tulong ng Diyos. (1Sa 7:2, 12) Bagaman sa ngayon ay hindi alam ang eksaktong lokasyon nito, lumilitaw na ito ay may ilang milya sa TS ng Blg. 1, "sa pagitan ng Mizpa at Jesana."

EBER [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "lampasán (tawirin)"; o, "kabilang ibayo [samakatuwid nga, ang kabilang panig]"]. Bukod sa pagiging personal na pangalan ng limang lalaki sa Bibliya, ang "Eber" ay ginamit sa Bilang 24:24 upang tumukoy sa lahing Hebreo o kaya'y sa isang rehiyon. Dito, isinalin ng Griegong *Septuagint,* Syriac na *Peshitta,* at Latin na *Vulgate* ang "Eber" bilang "mga Hebreo." Gayunman, ang "Eber" sa kasong ito ay maaaring tumutukoy sa lupain o sa mga tao sa 'kabilang ibayo' ng Eufrates (bilang karagdagan sa Asirya, na binanggit sa talata ring iyon). Sa Hebreo, ang pananalita para sa "kabilang ibayo ng Ilog" (sa Heb., *'e'ver han·na·har'*) ay ginagamit kung minsan upang tumukoy sa rehiyon sa K ng Eufrates. (Ne 2:7, 9; 3:7) Sa 1 Hari 4:24, ang gayunding pananalitang Hebreo ay isinaling "sa panig na ito ng Ilog" (*NW*) o "sa kanluran ng Eufrates." (*RS*) Ang katumbas na pananalitang Aramaiko ay ginagamit upang tumukoy sa rehiyon ng Sirya at Palestina.—Ezr 4:10, 11, 16, 17, 20; 5:3, 6; 6:6, 13.

1. Isang ninuno ni Abraham; anak ni Shela at ama nina Peleg at Joktan at ng iba pang mga anak. Noong mga araw ng kaniyang anak na si Peleg, na ang buhay ay nalampasan pa ni Eber nang mga 191 taon, ay "nabahagi ang lupa." Ito ay maaaring tumutukoy sa panahon noong guluhin ni Jehova ang wika ng mga nagtatayo ng Babel at ng tore nito sa pangunguna ni Nimrod.—Gen 10:25; 11:14-19, 26.

Binabanggit sa Genesis 10:21 si "Sem, na ninuno ng lahat ng mga anak ni Eber ["ninuno ng lahat ng mga Hebreo," *AT, Mo*], na kapatid ni Japet na pinakamatanda." Maliwanag na ipinakikita sa talaan na may malapit na kaugnayan sina Eber at Sem dahil sa kahalagahan sa Bibliya ng mga inapo ni Eber, partikular na mula kay Abraham. Samakatuwid, hindi nililimitahan ng teksto ang mga inapo ni Sem sa mga Hebreo lamang, gaya ng nililiwanag ng kasunod na mga talata. Lumilitaw na ang mga inapo ni Eber kay Joktan ay nanirahan sa Arabia, samantalang yaon namang kay Peleg ay sa Mesopotamia.

2. Isang Gadita na naninirahan sa Basan, isang inapo ni Abihail.—1Cr 5:11, 13, 14.

3. Isang Benjamita na ipinakilala bilang anak ni Elpaal.—1Cr 8:12.

4. Isang pangulong Benjamita na nakatalang kabilang sa mga anak ni Sasak.—1Cr 8:22-25, 28.

5. Isang saserdoteng Levita; ulo ng sambahayan ni Amok sa panig ng ama. Maliwanag na si Eber ay kapanahon ng mataas na saserdoteng si Joiakim, ni Gobernador Nehemias, at ni Ezra na saserdote at eskriba.—Ne 12:12, 20, 26.

EBEZ. Isang bayan sa teritoryo ng Isacar. (Jos 19:17, 20) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.

EBIASAP. Tingnan ang ABIASAP.

EBRON. Ang pangalan ng isang lunsod sa hangganan ng Aser na ibinigay sa tribong iyon bilang bahagi ng kanilang mana. (Jos 19:24, 28) Yamang "Abdon" ang mababasa sa maraming manuskritong Hebreo, itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na ang "Ebron" ay maling baybay ng pangalang iyon.—Tingnan ang ABDON Blg. 5.

ECBATANA. Ang kabiserang lunsod ng sinaunang Media mula noong mga 700 B.C.E. Kinuha ito ng Persianong si Haring Ciro II mula sa Medianong si Haring Astyages, at pagkatapos ay nagsanib ang mga hukbo ng mga Medo at mga Persiano sa ilalim ni Ciro. Ang Ecbatana ay ipinakilala sa Kasulatan bilang isang lugar na nasa nasasakupang distrito ng Media noong mga araw ng Persianong si Haring Dario I (Hystaspis).—Ezr 6:1, 2.

Sa Ezra 6:2, "Ecbatana" ang salin sa Tagalog ng pangalan ng lunsod na ito. Ang ganitong anyo ng pangalan ay katulad ng mababasa sa Latin na *Vulgate* at masusumpungan din sa tekstong Griego ng mga akdang Apokripal na napalakip sa *Septuagint*. Gayunman, ang pangalang makikita sa tekstong Masoretiko at Syriac na *Peshitta* ay "Achmetha." Waring ginamit ng sinaunang mga manunulat na Griego ang pangalang Ecbatana para sa maraming lugar. Gayunman, pare-pareho ang opinyon ng mga iskolar sa ngayon na ang Ecbatana na binihag ni Ciro (samakatuwid ay yaong binanggit sa Ezr 6:2) ay ang makabagong lunsod ng Hamadan, isang mahalagang sentro ng komersiyo sa Iran na nasa paanan ng Bundok Alwand at mga 290 km (180 mi) sa KTK ng Tehran. Gaya ng sinaunang Ecbatana na isang mahalagang lunsod na nasa pangunahing ruta mula sa Mesopotamia hanggang sa mga lugar na mas dako pang S, ang makabagong Hamadan ay

binababagtas ng iba't ibang daan, gaya ng lansangan mula sa Baghdad hanggang sa Tehran.

Nang kuwestiyunin ng ilang opisyal na hinirang ng Persia ang legalidad ng muling pagtatayo ng templo na isinasagawa ng mga Judio noong mga araw ni Zerubabel, ang mga mananalansang na ito ay nagpadala ng liham kay Haring Dario I ng Persia upang hilingin sa hari na tiyakin kung talagang pinahintulutan ng batas ni Ciro ang muling pagtatayong iyon. (Ezr 5:1-17) Ipinag-utos ni Dario na isagawa ang pagsisiyasat, at natagpuan ang batas ni Ciro sa Ecbatana, sa gayon ay napagtibay ang legalidad ng isinasagawang muling pagtatayo ng templo. Naglabas pa nga si Dario ng isang utos upang ang gawain ng mga Judio ay maipagpatuloy nang walang hadlang, at inutusan niya ang mga sumasalansang na paglaanan ang mga Judio ng kinakailangang mga materyales, na 'ginawa naman nila kaagad.' Natapos ang templo "nang ikatlong araw ng buwang lunar ng Adar, samakatuwid ay noong ikaanim na taon ng paghahari ni Dario na hari," o malapit sa tagsibol ng 515 B.C.E.—Ezr 6:6-15.

ECLESIASTES. Angkop na inilalarawan ng pangalang Hebreo na *Qo·he'leth* (nangangahulugang "Tagapagtipon; Tagatawag ng Kapulungan; Tagapagpisan") ang papel ng hari sa teokratikong pamahalaan ng Israel. (Ec 1:1, 12) Pananagutan ng tagapamahala na pagkaisahin ang nakaalay na bayan ng Diyos sa katapatan sa kanilang tunay na Hari at Diyos. (1Ha 8:1-5, 41-43, 66) Dahil dito, ang batayan kung naging mabuti o masama para sa bansa ang isang hari ay kung inakay niya ang bansa sa pagsamba kay Jehova o hindi. (2Ha 16:1-4; 18:1-6) Ang tagapagtipon, si Solomon, ay marami nang naisagawa upang matipon sa templo ang Israel at ang kanilang mga kasama, ang mga naninirahang dayuhan. Sa aklat na ito, sinikap niyang tipunin ang bayan ng Diyos mula sa walang-kabuluhang mga gawa ng sanlibutang ito tungo sa mga gawang karapat-dapat sa Diyos na sa kaniya ay nakaalay sila bilang isang bansa. Ang pangalang ginamit sa mga Bibliyang Tagalog ay kinuha sa salin ng *Qo·he'leth* sa Griegong *Septuagint,* samakatuwid ay *Ek·kle·si·a·stes'* (Eclesiastes), nangangahulugang "miyembro ng *ecclesia* (kongregasyon; kapulungan)."

Manunulat. Isa lamang ang "anak ni David," samakatuwid ay si Solomon, na naging 'hari ng *Israel* sa Jerusalem' (Ec 1:1, 12), sapagkat ang mga haring kasunod ni Solomon ay hindi naghari sa buong Israel. Si Solomon ang hari na kilalang-kilala sa kaniyang pambihirang karunungan. (Ec 1:16; 1Ha 4:29-34) Isa siyang tagapagtayo. (Ec 2:4-6; 1Ha 6:1; 7:1-8) Isa siyang mangangatha ng mga kawikaan. (Ec 12:9; 1Ha 4:32) Napabantog si Solomon dahil sa kaniyang kayamanan. (Ec 2:4-9; 1Ha 9:17-19; 10:4-10, 14-29) Yamang binanggit ng aklat ang programa ng pagtatayo ni Solomon, tiyak na isinulat ito pagkatapos ng panahong iyon ngunit bago siya "nagsimulang gumawa ng masama sa paningin ni Jehova." (1Ha 11:6) Samakatuwid, isinulat ang aklat sa Jerusalem bago ang 1000 B.C.E. Isa si Solomon sa mga pinakakuwalipikadong sumulat ng aklat sapagkat bukod sa siya ang pinakamayaman, malamang na isa siya sa mga haring may pinakamalawak na kaalaman noong panahon niya. Tiyak na ang kaniyang mga magdaragat at mga negosyante, gayundin ang dumadalaw na mga dignitaryo, ay naghahatid ng mga balita at kaalaman tungkol sa mga tao sa ibang mga lupain.—1Ha 9:26-28; 10:23-25, 28, 29.

Autentisidad. Ang *Qo·he'leth,* o Eclesiastes, ay tinatanggap ng mga Judio at mga simbahang Kristiyano bilang kanonikal. Kaayon ito ng iba pang bahagi ng Bibliya na tumatalakay sa katulad na mga paksa. Halimbawa, kaayon ito ng Genesis sa pagsasabing ang tao ay may katawang ginawa mula sa alabok ng lupa at nagtataglay ng espiritu o puwersa ng buhay mula sa Diyos at ng hininga na sumusustine rito. (Ec 3:20, 21; 12:7; Gen 2:7; 7:22; Isa 42:5) Pinatutunayan nito ang turo ng Bibliya na ang tao ay nilalang na matuwid ngunit kusang-loob niyang pinili na sumuway sa Diyos. (Ec 7:29; Gen 1:31; 3:17; Deu 32:4, 5) Kinikilala nito na ang Diyos ang Maylalang. (Ec 12:1; Gen 1:1) Kaayon ito ng iba pang bahagi ng Bibliya may kinalaman sa kalagayan ng mga patay. (Ec 9:5, 10; Gen 3:19; Aw 6:5; 115:17; Ju 11:11-14; Ro 6:23) Lubusan nitong pinasisigla ang mga tao na sumamba at matakot sa Diyos. Ginagamit nito ang ekspresyong *ha·'Elo·him',* "tunay na Diyos," nang 32 ulit. Ang katumbas ng pangalang Jehova ay masusumpungan sa Eclesiastes 2:24 sa Syriac na *Peshitta* at Judiong Targum. Bagaman inaangkin ng ilan na may mga pagkakasalungatan sa mismong aklat, ito ay dahil hindi nila nauunawaan na madalas na inihaharap ng aklat ang karaniwang pangmalas bilang kabaligtaran ng pangmalas na nagpapabanaag ng karunungan ng Diyos. (Ihambing ang Ec 1:18; 7:11, 12.) Kaya dapat basahin ang aklat taglay ang tunguhing makuha ang diwa ng sinasabi nito at dapat ding ingatan sa isip ang tema ng aklat.

EDAD. Ang panahong ikinabuhay ng isa, kadalasa'y binibilang sa pamamagitan ng mga taon, mga buwan, at mga araw. Sa idyomang Hebreo, sinasabi na ang isang tao ay "anak ng" partikular na dami ng taon upang ilarawan ang kaniyang pisikal na edad. Kaya sa literal, si Jose ay sinasabing namatay bilang "anak ng isang daan at sampung

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG ECLESIASTES

Isang malinaw na paglalarawan sa mga gawang walang kabuluhan at sa mga gawang kapaki-pakinabang

Isinulat ni Solomon noong huling bahagi ng kaniyang paghahari, pagkatapos ng kaniyang pagpapagal sa maraming gawain na inilarawan niya

---

Ang buhay na nakatuon sa walang-kabuluhang mga gawain ay walang saysay

Sa isang karaniwang tao, ang lahat ay walang kabuluhan; ang isang salinlahi ay hinahalinhan ng isa pa, at maging ang likas na mga siklo ay paulit-ulit at nakapanghihimagod (1:1-11)

Ang pagdami ng karunungan ng tao ay maaaring magbunga ng pagdami ng kirot; ang baluktot sa sistemang ito ay hindi maitutuwid (1:12-18)

Ang pagtutuon ng sarili sa paghahanap ng kaluguran sa pamamagitan ng materyalismo ay tulad ng paghahabol sa hangin (2:1-11, 26)

Ang karunungan ay mas mabuti kaysa sa kahibangan, ngunit kapuwa ang marurunong at ang mga mangmang ay mamamatay at malilimutan (2:12-16)

Ang pagpapagal ng isa sa buong buhay niya upang iwan lamang ang lahat ng bagay sa isang tao na baka hindi naman magpapahalaga roon ay kapaha-pahamak (2:17-23)

Ang mga pangyayari sa buhay sa lupa ay madalas na binubuo ng mga siklo, at marami sa mga ito ang hindi kontrolado ng tao (3:1-9)

Sa kasalukuyang sistema, ang lahat (kapuwa ang tao at hayop) ay mamamatay (3:18-22)

Maraming nagaganap na paniniil, anupat wala nang pag-asa ang situwasyon kung sa pangmalas ng tao (4:1-3)

Ang pagpapagal at kahusayan dahil sa pagpapaligsahan o upang magtipon lamang ng kayamanan ay walang kabuluhan, at ang taong tamad ay hangal (4:4-8)

Ang buhay ng tagapamahala ay maaari ring maging walang kabuluhan (4:13-16)

Ang pagtitipon ng kayamanan ay hindi magdudulot ng pagkakontento, kundi maaari pa ngang hindi nito patulugin ang may-ari; at kapag namatay siya ay maiiwan niya ang lahat ng iyon (5:9-17)

Marami mang pag-aari ang isang tao, may mga kalagayan na maaaring maging dahilan upang hindi siya makontento, marahil ay pagkakasakit o isang pinananabikang bagay na hindi nakamit (6:1-12)

Sa kasalukuyang sistema, iisang kahihinatnan ang naghihintay sa matuwid at sa balakyot—lahat ay mamamatay; kaya naman ang ilan ay hindi nagpipigil sa paggawa ng masama (9:2, 3)

Ang karunungan ay hindi laging pinahahalagahan kapag ito'y nagmumula sa isang taong nagdarahop (9:13-18)

Ang pagkilos nang may kamangmangan ay nagbibigay sa isa ng masamang reputasyon; kapag ang gayong mga di-karapat-dapat ay nasa posisyong may awtoridad, nanganganib sila at nahihirapan naman ang iba (10:1-19)

Ang kabataan at kasariwaan ng buhay ay walang kabuluhan; walang kasiguruhan kung hanggang kailan tatagal ang lakas ng isang kabataan (11:10)

Kung hindi palaging inaalaala ng isa ang Maylalang bilang kaniyang gabay sa buhay, lahat ng bagay ay walang kabuluhan! (12:8)

Mga bagay na kapaki-pakinabang at nagbibigay ng kahulugan sa buhay

Masiyahan sa mga bunga ng iyong pagpapagal, na kinikilalang ang mga ito ay kaloob mula sa Diyos (2:24, 25; 5:18-20)

Ang mga gawa ng Diyos ay pawang magaganda; inilagay niya sa harap ng mga tao ang pag-asang mabuhay hanggang sa panahong walang takda (3:10-13)

Ang pangkalahatang takbo ng buhay ng tao ayon sa ipinahihintulot o nilalayon ng Diyos ay hindi mababago ng tao; kaya maghintay sa Diyos na kumilos bilang Hukom sa kaniyang takdang panahon (3:14-17; 5:8)

Mas mabuti kung ang isang tao ay gumagawa nang may kasama kaysa kung nag-iisa lamang siya (4:9-12)

Ang wastong pagkatakot sa Diyos ay dapat mag-udyok sa atin na pakinggang mabuti kung ano ang hinihiling niya sa atin at tuparin ang anumang ipinanata natin sa kaniya (5:1-7)

Kilalanin ang kahalagahan ng mabuting pangalan at ang kaiklian ng ating kasalukuyang buhay na doo'y sinisikap nating matamo iyon, ang bentaha ng pagtitiis, ang nakahihigit na halaga ng karunungan, at ang pangangailangang magpasakop nang may kapakumbabaan sa anumang ipinahihintulot ng Diyos (7:1-15)

Iwasan ang pagpapakalabis kundi hayaang maging gabay ang pagkatakot sa Diyos; huwag labis na mabahala sa sinasabi ng ibang tao; iwasan ang silo ng isang patutot (7:16-29)

Maging masunurin sa batas; kahit na sinusupil ng mga tao ang iba sa kanilang ikapipinsala at maluwag ang hustisya ng tao, huwag hayaang sirain nito ang iyong kasiyahan sa buhay; tandaan na magiging mabuti ang kalalabasan para sa mga natatakot sa tunay na Diyos; huwag asahan na lubusan mong mauunawaan kung bakit ginagawa o ipinahihintulot ng Diyos ang mga bagay-bagay (8:1-17; 10:20)

Ang mga matuwid at ang marurunong ay nasa kamay ng tunay na Diyos—tiyak na tatanggap sila ng gantimpala; ngunit sa kamatayan ay walang anumang nalalaman ang isa ni mayroon man siyang magagawa, kaya gamitin ang iyong buhay ngayon sa paraang sasang-ayunan ng Diyos; masiyahan ka sa buhay sa kapaki-pakinabang na paraan habang buháy ka pa (9:1, 4-12)

Samantalahin ang mga pagkakataon upang makapagpakita ng pagkabukas-palad, upang gumawa ng mabuti; huwag hayaang mapigilan ng kawalang-katiyakan ng buhay ang iyong gawain (11:1-8)

Binata, masiyahan ka sa iyong kabataan, ngunit huwag mong kalilimutan na magsusulit ka sa Diyos dahil sa iyong mga gawa; alalahanin ang iyong Dakilang Maylalang habang bata ka pa, bago dumating ang panghihinang dulot ng pagtanda, bago magwakas ang buhay (11:9; 12:1-7)

Ang pinakakapaki-pakinabang na mga akda ay yaong nagpapabanaag ng karunungan ng "isang pastol," ang Diyos na Jehova (12:9-12)

Matakot sa tunay na Diyos at tuparin ang kaniyang mga utos; nakikita niya ang lahat ng ginagawa natin, at dadalhin niya sa kahatulan ang ating mga gawa (12:13, 14)

taon," samakatuwid nga, "sa edad na isang daan at sampung taon." (Gen 50:26) Ang edad ay maaari ring tumukoy sa pagiging may edad na. Ang salitang Hebreo na *sehv* o *seh·vah′* (edad; katandaan) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "maging ubanin" at isinasalin din bilang "ulong may uban." (1Sa 12:2; Kaw 20:29) Ang ilang salitang Hebreo na may kinalaman sa katandaan at pagtanda ay hinalaw sa pangngalang *za·qan′,* nangangahulugang "balbas." (Lev 19:27) Ang salitang Griego naman na *he·li·ki′a* ay pangunahing tumutukoy sa "haba ng buhay" o "gulang" ng isang indibiduwal ngunit maaari ring tumukoy sa "pisikal na paglaki" o laki ng isang tao. (Mat 6:27; Ju 9:21; Luc 2:52; 19:3) Lumilitaw rin sa Griegong Kasulatan ang *ge′ras* ("katandaan"; Luc 1:36), *pre·sby′tes* ("lalaking matanda na"; Flm 9), at *pre·sby′tis* ('matandang babae'; Tit 2:3). Ang dalawang huling nabanggit na mga salita ay nauugnay sa *pre·sby′te·ros,* nangangahulugang "matandang lalaki; matanda."—Tingnan ang MATANDANG LALAKI.

Sa ilalim ng Kautusan, nagiging kuwalipikado ang mga lalaki para sa paglilingkod militar sa edad na 20 taon. (Bil 1:3) Malamang, ang taong bulag mula pa nang kapanganakan nito na binigyan ni Jesus ng paningin ay di-kukulangin sa 20 taóng gulang, yamang sinabi ng kaniyang mga magulang sa mga nagtatanong sa kanila: "Tanungin ninyo siya. Nasa hustong gulang na siya. Dapat siyang magsalita para sa kaniyang sarili." (Ju 9:21, 23) Tinukoy naman si Sara bilang 'lampas na sa takdang gulang' ng pag-aanak, yamang noon ay mga 90 taóng gulang na siya.—Heb 11:11.

May ibinigay na takdang gulang kung kailan magiging kuwalipikado ang isa para sa paglilingkod sa templo at takdang gulang kung kailan naman magtatapos ang katungkulang paglilingkod. Sinasabi ng ilan na may pagkakasalungatan ang mga pananalita sa Bilang 4:3, 30, 31 at 8:24-26, yamang binabanggit sa naunang mga teksto na ang edad ng pagpasok sa Levitikong paglilingkod ay 30 taóng gulang at sa pangalawang teksto naman ay 25 taóng gulang. Gayunman, waring dalawang kategorya ng paglilingkod ang tinutukoy rito. Kaya naman iniharap ng ilang impormasyong rabiniko ang pangmalas na sa edad na 25, ang isang Levita ay dinadala sa paglilingkod sa tabernakulo ngunit upang gumanap lamang ng mas magagaan na atas, at pagkatapos, pagsapit niya sa hustong edad na 30, binibigyan na siya ng mas mabibigat na atas. Itinatawag-pansin nila na ang mga pagtukoy sa "gawain" at sa 'mabigat na paglilingkod at paglilingkod na pagdadala ng mga pasan' na binanggit sa Bilang 4: 3, 47 ay wala sa Bilang 8:24, kung saan ang takdang gulang ay 25. Iminumungkahi pa ng iba na yaong mga naglilingkod mula sa edad na 30 taon pataas ang bumubuhat sa tabernakulo at sa mga kasangkapan nito kapag inililipat ito, samantalang yaong mga naglilingkod mula sa edad na 25 hanggang 30 ay naglilingkod lamang kapag itinatayo ang tabernakulo at habang nakapirme ito sa isang lugar ng kampamento. Yaong mga nagsasabi na ibinibigay lamang ang mas mabibigat na atas doon sa mga sumapit na sa edad 30 ay nangangatuwiran na sa edad na iyon, malamang na nakamit na ng isa ang higit na lakas, pagkamaygulang ng isip, at matinong pagpapasiya. Sa Griegong *Septuagint,* ang edad na ibinigay ay 25, kapuwa sa Bilang 4:3 at 8:24. Nang maglaon, noong mga araw ni David, ibinaba sa 20 taon ang takdang gulang ng pagpasok sa paglilingkod sa tabernakulo, na nang bandang huli ay hinalinhan ng paglilingkod sa templo.—1Cr 23:24-32; ihambing din ang Ezr 3:8.

Kung tungkol sa pagreretiro sa katungkulang paglilingkod, nagaganap ito kapag ang mga Levita ay sumapit na sa edad na 50. Ipinahihiwatig ng pananalita sa Bilang 8:25, 26 na sa ganitong edad, ang mga Levita ay maaari pa ring kusang-loob na tumulong sa mga kuwalipikado pang gumanap ng iniatas na mga tungkulin, ngunit sila mismo ay hindi na bibigyan ng espesipikong atas ni pananagutan pa nila na gampanan iyon. Iminumungkahi na ang takdang gulang ng pagreretiro sa Levitikong paglilingkod ay ibinigay hindi lamang bilang konsiderasyon sa kanilang edad kundi upang huwag dumami nang husto ang mga gumaganap sa gayong mga katungkulan. Ang takdang gulang na ito para sa mga Levita ay hindi kapit sa Aaronikong mataas na saserdote, yamang ang mataas na saserdote ay naglilingkod sa banal na katungkulan niya hanggang sa kaniyang kamatayan hangga't kaya niya. (Bil 35:25) Ang unang mataas na saserdote ng Israel na si Aaron ay pinili ukol sa paglilingkod noong mahigit na siyang 80 taóng gulang at naglingkod nang halos 40 taon. —Exo 7:7; Bil 33:39.

Ang Griegong "Aion." Ang "edad" ay maaari ring tumukoy sa isang yugto ng panahon sa kasaysayan ng tao, mayroon man itong pinetsahang mga hangganan o wala. Malimit itong gamitin bilang salin ng salitang Griego na *ai·on′* (pangmaramihan, *ai·o′nes*). Ipinakikita ng mga leksikograpo sa wikang Griego na ang salitang ito ay nangangahulugang *"yugto ng panahon* na may malinaw na mga hangganan, *'epoch,' edad,"* at gayundin, "buong buhay, buhay," o "edad, salinlahi o henerasyon." Yamang ang isang *epoch,* o edad, ay maaaring magsimula at matapos o maaaring magpatuloy magpakailanman, makatuwiran lamang na ang *ai·on′* ay maaaring tumukoy sa isang yugto ng panahon na walang katapusan, bagaman may pasimula. Kaya naman, gaya ng iniulat sa Marcos 3:29, sinabi ni Jesus

na ang namumusong laban sa banal na espiritu ay nagkakasala ng "walang-hanggang [namamalagi, walang-katapusan, walang-wakas na] kasalanan," o kasalanang hindi kailanman kakanselahin. Isang katulad na pananalita ang ginamit may kinalaman sa walang-bungang puno ng igos, kung saan ang "magpakailanman" sa wikang Griego ay literal na nangangahulugang "hanggang [para] sa edad." (Mat 21:19) Tungkol kay Jesus, nangako ang anghel na "siya ay mamamahala bilang hari sa sambahayan ni Jacob magpakailanman [sa literal, hanggang sa mga edad]."—Luc 1:33; tingnan ang PANAHONG WALANG TAKDA.

Gayunman, ang *ai·on′* ay maaari ring tumukoy nang mas partikular sa di-nagbabagong kalagayan ng mga bagay-bagay o sa kasalukuyang kalakaran ng mga bagay-bagay o sa mga katangian na pagkakakilanlan ng isang espesipikong yugto ng panahon, *epoch,* o edad sa halip na sa mismong panahon lamang. Gaya ng sabi ni R. C. Trench sa *Synonyms of the New Testament* (London, 1961, p. 203): "Palibhasa'y nagpapahiwatig ng panahon, sa kasalukuyan ay tumutukoy ito sa lahat ng bagay na umiiral sa sanlibutan sa ilalim ng mga kalagayan ng panahon; . . . at gayundin, sa mas etikal na pangmalas, sa landas at agos ng mga pangyayari sa sanlibutang ito."—Tingnan ang SANLIBUTAN; SISTEMA NG MGA BAGAY, MGA.

EDEN [Kaluguran].

1. Isang lugar kung saan naglagay ang Maylalang ng isang tulad-harding parke upang maging orihinal na tahanan ng unang mag-asawa. Iniulat na ang hardin ay nasa "Eden, sa dakong silangan," na nagpapahiwatig na ang hardin ay isang bahagi lamang ng lugar na tinawag na Eden. (Gen 2:8) Gayunman, ang hardin ay tinawag na "hardin ng Eden" (Gen 2:15), at nang maglaon ay tinukoy ito bilang "Eden, na hardin ng Diyos" (Eze 28:13) at "hardin ni Jehova."—Isa 51:3.

Isinalin ng *Septuagint* ang salitang Hebreo para sa "hardin" (*gan*) sa pamamagitan ng salitang Griego na *pa·ra′dei·sos*. Ito ang dahilan kung bakit ang salitang "paraiso" ay iniuugnay sa hardin ng Eden.

Sinasabi ng Genesis 2:15 na "kinuha ng Diyos na Jehova ang tao at inilagay siya sa hardin ng Eden." Bagaman waring ipinahihiwatig nito na nilalang ang tao sa labas ng hardin, maaaring nangangahulugan lamang ito na "kinuha" ng Diyos ang tao sa diwa na inanyuan at nilalang niya ito mula sa mga elemento ng lupa, pagkatapos ay itinalaga niya ito na manirahan muna sa hardin kung saan ito nabuhay. Inatasan ang tao na sakahin at alagaan ang hardin. Kabilang sa mga punungkahoy at mga halaman sa Eden ang lahat niyaong nagpapaganda sa tanawin at naglalaan ng sari-saring pagkain. (Gen 2:9, 15) Ipinahihiwatig nito na napakalawak ng harding iyon.

Napakarami ng uri ng hayop sa hardin. Dinala ng Diyos kay Adan ang "lahat ng maaamong hayop at ang mga lumilipad na nilalang sa langit at ang bawat mailap na hayop sa parang," at ang pagbibigay ng pangalan sa mga ito ang isa sa pinakaunang mga gawain na ibinigay kay Adan. (Gen 2:19, 20) Ang lupa ng Eden ay nadidiligan ng tubig mula sa ilog na "lumalabas mula sa Eden." (Gen 2:10) Dahil hubad noon ang tao, masasabing ang klima roon ay napakabanayad at kaayaaya.—Gen 2:25.

Anong bunga ang ipinagbawal sa Eden?

Ang mga namumungang punungkahoy sa Eden ay inilaan upang makakain ang tao mula roon "hanggang masiyahan." (Gen 2:16) Ngunit ipinagbawal sa mag-asawa ang isang punungkahoy, ang punungkahoy "ng pagkakilala ng mabuti at masama." Nang banggitin ni Eva ang pagbabawal na ibinigay ni Jehova sa kaniyang asawa, sinabi niya na ipinagbawal pati ang 'paghipo' sa punungkahoy, anupat kamatayan ang parusa sa kawalang-galang at paglabag sa utos ng Diyos. (Gen 2:17; 3:3) May iba't ibang interpretasyon ang tradisyonal na mga turo hinggil sa ipinagbabawal na bunga: sumasagisag sa seksuwal na pagtatalik, na isinasagisag ng isang "mansanas"; basta kumakatawan lamang sa pagkakilala ng tama at mali; at tumutukoy sa kaalamang natatamo pagsapit sa pagkamaygulang at sa pamamagitan din ng karanasan, kaalaman na maaaring gamitin sa mabuti o masama. Gayunman, dahil sa utos ng Maylalang na "magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang lupa" (Gen 1:28), ang bunga ng punungkahoy ay hindi maaaring sumagisag sa seksuwal na pagtatalik, sapagkat paano pa maisasagawa ang pag-aanak at pagpaparami? Tiyak na hindi ito nangangahulugan lamang ng kakayahang makilala ang tama at mali, sapagkat kailangang alam na ito ng tao upang masunod niya ang utos ng Diyos. Ni hindi rin naman ito tumutukoy sa kaalamang natatamo pagsapit sa pagkamaygulang, sapagkat hindi kasalanan ng tao ang pagabot sa gayong kalagayan, ni makatuwiran mang obligahin siya ng kaniyang Maylalang na manatiling kulang sa pagkamaygulang.

Hindi binanggit sa Kasulatan kung anong uri iyon ng punungkahoy. Ngunit lumilitaw na ang punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama ay sumagisag sa karapatan ng Diyos, na tanging ang Maylalang ng tao ang nagtataglay, na sabihin sa kaniyang mga nilalang kung ano ang "mabuti" at kung ano ang "masama," at alinsunod dito ay hilingin sa

kanila na isagawa ang sinabi niya na mabuti at iwasan ang sinabi niya na masama upang manatili sa kanila ang pagsang-ayon ng Diyos bilang ang Soberanong Tagapamahala. (Tingnan ang PUNUNGKAHOY.) Idiniriin kapuwa ng pagbabawal at ng sentensiyang inilapat sa masuwaying mag-asawa na ang *pagsuway* sa pamamagitan ng pagkain ng ipinagbabawal na bunga ang siyang orihinal na kasalanan. —Gen 3:3.

Bagaman maaaring tutulan ng ilang makabagong kritiko ang pagiging simple ng ulat ng pangyayari sa Eden, maliwanag na dahil sa aktuwal na mga kalagayan ay angkop na angkop noon ang isang simpleng pagsubok. Ang buhay ng bagong-lalang na lalaki at babae ay simple, hindi komplikado at hindi nagsasangkot ng masasalimuot na problema, mahihirap na kalagayan, at kalituhan na nararanasan ng sangkatauhan bilang resulta ng kanilang pagsuway sa Diyos. Magkagayunman, kahit simple lamang ito, malinaw at buong-husay na ipinakikita ng pagsubok ang namamalaging katotohanan na ang Diyos ay Soberano, at ang buhay ng tao ay nakadepende sa Diyos at ang tao ay may pananagutan sa Diyos. At talagang masasabi na bagaman simple, iniharap ng ulat ng pangyayari sa Eden ang pasimula ng tao sa isang lubhang nakatataas na antas, di-gaya ng mga teoriya na nagsasabing nagsimula ang tao, hindi sa isang hardin, kundi sa isang yungib, anupat ipinakikilala ang tao kapuwa bilang napakaignorante at walang kabatiran sa moralidad. Ang kasimplihan ng pagsubok sa Eden ay nagsisilbing halimbawa ng simulaing inilahad ng Anak ng Diyos pagkaraan ng ilang milenyo, na "ang taong tapat sa pinakakaunti ay tapat din sa marami, at ang taong di-matuwid sa pinakakaunti ay hindi rin matuwid sa marami."—Luc 16:10.

Gayunman, maliwanag na ang pagkakaroon sa Eden ng isang ipinagbabawal na punungkahoy ay hindi nilayong maging tinik sa laman ng mag-asawa, ni itinalaga man ito upang magbangon ng isyu o kontrobersiya. Kung kinilala nina Adan at Eva ang kalooban ng Diyos sa bagay na iyon at iginalang ang kaniyang mga tagubilin, ang kanilang harding tahanan ay nanatili sanang isang lugar ng kaluguran at kasiyahan. Ipinakikita ng rekord na ang isyu at kontrobersiya hinggil sa punungkahoy, kasama ang tukso na labagin ang utos ng Diyos, ay ipinasok sa sangkatauhan ng Kalaban ng Diyos. (Gen 3:1-6; ihambing ang Apo 12:9.) Dahil ginamit nina Adan at Eva ang kanilang kalayaang magpasiya upang maghimagsik laban sa lehitimong soberanya ng Diyos, naiwala nila ang Paraiso at ang pinagpalang kalagayan sa loob nito. Masahol pa rito, naiwala nila ang oportunidad na kumain mula sa isa pang punungkahoy sa Eden, na kumakatawan naman sa pagiging karapat-dapat sa buhay na walang hanggan. Sa gayon ay sinasabi ng ulat na "pinalayas [ni Jehova] ang tao at inilagay niya sa silangan ng hardin ng Eden ang mga kerubin at ang nagliliyab na talim ng tabak na patuloy na umiikot upang bantayan ang daan patungo sa punungkahoy ng buhay." —Gen 3:22-24.

Lokasyon ng Eden. Hindi matiyak kung saan ang orihinal na lugar ng hardin ng Eden. Ang pangunahing indikasyon ng lokasyon nito ay ang paglalarawan ng Bibliya sa ilog na "lumalabas mula sa Eden," na nahati-hati naman sa apat na "sanga," ang mga ilog na tinawag na Eufrates, Hidekel, Pison, at Gihon. (Gen 2:10-14) Ang Eufrates (sa Heb., *Perath'*) ay kilalang-kilala, at ang "Hidekel" ay ang pangalan ng Tigris sa sinaunang mga inskripsiyon. (Ihambing din ang Dan 10:4.) Gayunman, hindi matukoy kung alin ang dalawa pang ilog, ang Pison at ang Gihon.—Tingnan ang CUS Blg. 2; HAVILA Blg. 1.

Ipinapalagay ng ilan, gaya nina Calvin at Delitzsch, na ang Eden ay malapit sa bukana ng Gulpo ng Persia sa Mababang Mesopotamia, sa rehiyon kung saan nagkakalapit ang Tigris at ang Eufrates. Iniisip nila na ang Pison at ang Gihon ay mga kanal sa pagitan ng mga ilog na ito. Gayunman, mangangahulugan ito na ang mga ilog na ito ay bumubuhos sa mas malaking katubigan, sa halip na mga sangang naghihiwalay mula sa isang orihinal na pinagmumulan. Ipinahihiwatig ng tekstong Hebreo na ang Eden ay nasa bulubunduking rehiyon sa H ng mga kapatagan ng Mesopotamia, ang lugar na pinanggagalingan ng mga ilog ng Eufrates at Tigris sa kasalukuyan. Kaya naman ang *The Anchor Bible* (1964), sa mga komento nito tungkol sa Genesis 2:10, ay nagsabi: "Sa Heb[reo] ang bunganga ng ilog ay tinatawag na 'dulo' (Jos xv 5, xviii 19); kaya dito ang anyong pangmaramihan ng *ro's,* 'sanga,' ay malamang na tumutukoy sa bandang itaas. . . . Ang huling paggamit na ito ay lubos na napatunayan sa kaugnay na Akk[adianong] salita na *resu."* Bagaman ang mga ilog ng Eufrates at Tigris sa ngayon ay hindi nagmumula sa iisang dako, at imposibleng matiyak kung alin ang mga ilog ng Pison at Gihon, posibleng ito'y dahil sa mga epekto ng Baha noong panahon ni Noe, na tiyak na nakagawa ng malaking pagbabago sa topograpiya ng lupa, anupat tinabunan ang landas ng ilang ilog at lumikha naman ng iba.

Ayon sa tradisyon, ang lokasyon ng hardin ng Eden ay nasa isang bulubunduking lugar na mga 225 km (140 mi) sa TK ng Bundok Ararat at ilang kilometro sa T ng Lawa ng Van, sa silangang bahagi ng makabagong Turkey. Posibleng ang Eden ay napalilibutan ng likas na mga harang, gaya ng mga bundok, at ipinahihiwatig ito ng sinabi sa ulat na

ang mga kerubin ay itinalaga lamang sa S ng hardin, kung saan lumabas sina Adan at Eva.—Gen 3:24.

Matapos palayasin si Adan mula sa paraisong hardin, wala nang natira roon upang "iyon ay sakahin at ingatan." Dahil dito, maipapalagay natin na naging kagubatan iyon yamang mga hayop na lamang ang nanahanan doon hanggang noong sirain iyon ng dumadaluyong na tubig ng Baha, anupat hindi na posibleng matukoy ng tao ang lokasyon nito maliban sa sinasabi ng ulat ng Bibliya.—Gen 2:15.

2. Isang lugar na binanggit kasama ng Haran at Kane bilang isang pangunahing sentro ng negosyo na nakipagkalakalan sa Tiro at pinanggalingan ng maiinam na kasuutan, mga alpombra, at lubid. (Eze 27:23, 24) Ipinapalagay na isa itong pinaikling anyo ng pangalang Bet-eden na tinukoy sa Amos 1:5. "Ang mga anak ng Eden" ay itinalang kabilang sa mga tumatahan sa mga lugar na nilupig ng mga hukbong Asiryano (2Ha 19:12; Isa 37:12), at itinuturing ng ilan na ang Eden na ito (Bet-eden) ay ang maliit na distrito ng Bit-adini sa tabi ng gitnang bahagi ng Ilog Eufrates.—Tingnan ang BET-EDEN.

3. Isa sa mga Levita na tumugon sa panawagan ni Haring Hezekias ukol sa reporma; nang maglaon ay inatasan siyang magtrabaho sa ilalim ng pangangasiwa ni Kore, "ang bantay ng pintuang-daan sa gawing silangan," sa pamamahagi ng banal na mga abuloy sa mga pangkat ng mga saserdote.—2Cr 29:12; 31:14, 15.

EDER.

1. Isang inapo ni Berias na mula sa tribo ni Benjamin na nanahanan sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 15, 16, 28.

2. Isang inapo ni Musi na mula sa Levitikong pamilya ni Merari, binigyan ng isang partikular na atas noong panahon ni David.—1Cr 23:21, 23-25; 24:30.

3. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 15:21) Yamang ang mga katinig na Hebreo ng pangalang Eder, kapag pinagpalit ang huling dalawa, ay kapareho ng mga katinig na Hebreo ng Arad, at yamang "Ara" sa halip na "Eder" ang mababasa sa tekstong ito sa *Septuagint* (Vatican Manuscript No. 1209), ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ang Eder ay ang Arad (Tel ʽArad), mga 28 km (17 mi) sa S ng Beer-sheba.

4. [Kawan]. Isang tore na malapit dito ay nagtolda si Jacob (Israel) pagkamatay ni Raquel. Bagaman hindi alam ang eksaktong lokasyon nito, lumilitaw na ito ay isang lugar sa pagitan ng Betlehem at Hebron. Ipinahihiwatig ng pangalang Eder na ito'y nagsilbing kanlungan ng mga pastol at bantayan na mula rito ay matatanaw nila ang kanilang mga kawan. (Gen 35:19, 21, 27) Habang nagtotolda rito si Jacob, nilapastangan ng kaniyang anak na si Ruben ang higaan ni Jacob nang sipingan nito ang babae ni Jacob na si Bilha.—Gen 35:22; 49:3, 4.

Ang mismong pananalitang Hebreo na isinalin dito na "tore ng Eder" (*migh·dal-ʽe'dher*) ay ginamit ni Mikas (4:8) nang banggitin niya ang "tore ng kawan." Ang pananalitang ito ay maaaring tumutukoy sa pangalan ng dakong pinagkampuhan ni Jacob at ginagamit may kaugnayan sa pagsasauli ng 'umiika-ikang' bayan ni Jehova. (Mik 4:7) Kapag naisauli na ang "Sion," babantayan sila na waring mula sa isang bantayang "tore" at sa gayon ay iingatan mula sa iba pang panganib. Ang gayong ilustrasyon ay kasuwato ng iba pang mga simili sa hula ni Mikas, anupat tinukoy niya ang Mesiyas bilang ang isa na "magpapastol" (Mik 5:2-4) at ang bayan ni Jehova bilang 'ang kawan na mana ng Diyos.'—Mik 7:14.

EDOM [Pula], **MGA EDOMITA.** Edom ang isa pang pangalan na ibinigay kay Esau na kakambal ni Jacob. (Gen 36:1) Tinawag siyang Edom dahil ipinagbili niya ang kaniyang pagkapanganay kapalit ng *mapulang* nilaga. (Gen 25:30-34) Nagkataon din na mapulang-mapula si Esau nang ipanganak siya (Gen 25:25), at gayunding kulay ang kadalasang makikita sa ilang bahagi ng lupaing tinahanan niya at ng kaniyang mga inapo.

Seir at Edom. Noong panahong manirahan si Jacob sa Haran sa loob ng 20 taon, si Esau (Edom) ay nagsimula namang manahanan sa lupain ng Seir, ang "parang ng Edom." (Gen 32:3) Kaya bago pa man mamatay ang kaniyang ama (Gen 35:29), lumilitaw na sinisimulan nang tuparin ni Esau ang makahulang pagpapala ni Isaac, anupat lumalayo na siya sa matatabang lupain sa palibot ng Hebron at walang alinlangang nagsisimula nang 'mamuhay sa pamamagitan ng kaniyang tabak,' kasama ang 400 lalaki na pinangungunahan niya. (Gen 27:39, 40; 32:6, 8) Gayunman, ipinahihiwatig ng ulat na mayroon pa rin siyang tirahan o kampo sa lugar ng Hebron, anupat hindi siya lubusang lumipat sa bulubunduking pook ng Seir hanggang noong mamatay ang kaniyang ama (1738 B.C.E.). Noon ay malaki na ang kaniyang pamilya at marami na siyang pagaari.—Gen 36:6-8.

Ang lupain ng Seir ay dating teritoryo ng mga Horita (Gen 14:6; 36:20-30), ngunit itinaboy ng mga anak ni Esau ang mga shik na Horita at sinakop ang pook na iyon. (Deu 2:12) Mula noon, iyon ay tinawag na lupain ng Edom, bagaman patuloy pa ring ginamit ang dating pangalang Seir.—Bil 24:18.

Heograpiya. Ang teritoryo ng Edom ay sumasaklaw nang mga 160 km (100 mi) mula sa agusang libis ng Zered na siyang hangganan nito sa Moab sa H, hanggang sa Elat (Elot) sa Gulpo ng ʽAqaba

sa T. (Deu 2:1-8, 13, 14; 1Ha 9:26) Sa dakong S, lumilitaw na ang nasasakupan ng Edom ay umabot hanggang sa gilid ng Disyerto ng Arabia, samantalang sa dakong K naman ay umabot ito sa Araba hanggang sa Ilang ng Zin at sumaklaw sa bulubunduking rehiyon ng Negeb mula sa TK sulok ng Dagat Asin pababa hanggang sa Kades-barnea. Kaya naman ang kanlurang bahagi ng Edom ang naging TS hangganan ng teritoryo ng Juda.—Jos 15:1; ihambing ang Bil 34:3.

Gayunman, ang pinakasentro ng teritoryo ng Edom ay maliwanag na nasa S ng Araba, sapagkat sa matataas na kabundukan nito, na ang ilang taluktok ay umaabot nang 1,700 m (5,600 piye), ay umuulan sa pana-panahon. Ito ay dahil ang lupain sa K ng Araba, ang Negeb, ay mas mababa, anupat ang natitirang mga ulap-bagyo ng Mediteraneo ay nakalalampas at nakaaabot sa mas matataas na bundok ng Edom, kung saan ito bumubuhos bilang ulan. Kaya naman isinisiwalat ng mga arkeolohikal na pagsusuri na nagkaroon ng sunud-sunod na sinaunang mga pamayanan at mga tanggulan sa kahabaan ng isang makitid na sakahang lupain sa pinakamataas na bahagi ng mahabang bulubunduking talampas, ngunit dumadalang ang mga ito patungo sa T hanggang sa Gulpo ng ʽAqaba. Ang makabagong Tafileh, na mga 30 km (19 na mi) sa T ng Dagat na Patay (Dagat Asin), ay may malalawak na taniman ng olibo, bagaman ito'y pangunahin nang dahil sa tubig na umaagos mula sa walong bukal, yamang mga 28 sentimetro (11 pulgada) lamang ng ulan ang bumubuhos doon bawat taon.

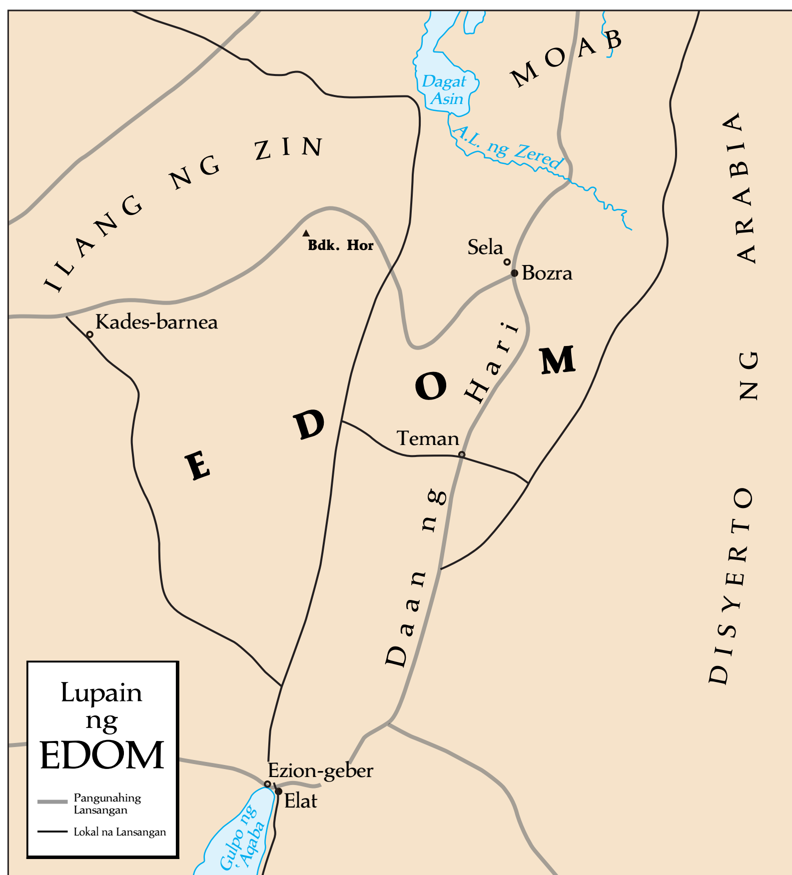
Bagaman kaunti lamang ang matatabang lupain doon, ang bulubunduking pook na ito ay may maraming deposito ng tanso at bakal; ang pagmimina at pagtutunaw ng metal ay isinagawa sa paligid ng makabagong Feinan, mga 48 km (30 mi) sa T ng Dagat na Patay. May katibayan din na noong sinaunang panahon ay may malalawak na kagubatan ng pino roon.

Kaayon ng mga nabanggit, nang magsugo si Moises ng mga mensahero sa hari ng Edom, sinabi niya na ang posisyon ng mga Israelita sa Kades-barnea ay nasa "dulo ng iyong teritoryo," at nang humingi siya ng pahintulot na dumaan nang payapa sa teritoryo ng Edom, binanggit ni Moises ang kanilang mga bukid, mga ubasan, at mga balon.—Bil 20:14-17.

Estratehikong Posisyon. Humiling si Moises ng pahintulot na makapaglakbay ang Israel sa "daan ng hari" upang makaraan sa Edom. (Bil 20:17) Ang daang ito, karaniwang tinatawag na Lansangang-Bayan ng Hari, ay maaaring bumabagtas mula sa Gulpo ng ʽAqaba hanggang sa Damasco sa Sirya, anupat bumabaybay sa gilid ng matataas na talampas na nakahilera sa S panig ng Araba kapag dumaraan sa Edom. Masusumpungan sa kahabaan nito ang pangunahing mga lunsod ng Edom. (Gen 36:33; 2Ha 14:7) Mayroon ding isang ruta na patungong S mula sa Negeb na dumaraan sa Maʽan sa gilid ng Disyerto ng Arabia at ito'y konektado sa isa pang ruta na bumabagtas nang mula H patungong T. Dumaraan sa mga lansangang ito ang mahahalagang kargamento mula sa Ehipto, Arabia, Sirya, at Mesopotamia. Malamang na ang bayad na nasisingil sa mga pulutong na dumaraan sa mga ito sakay ng mga kamelyo o mga buriko ay nakaragdag nang malaki sa kayamanan ng Edom. Gayundin, ang pagód na mga manlalakbay sa disyerto ay maaaring nagbabayad para sa pagkain at tuluyan pagdating nila sa Edom.

Ang matarik na dalisdis o gilid ng talampas na nakaharap sa Araba ay naging napakahusay na proteksiyon para sa pangunahing moog ng Edom sa direksiyong iyon. Nahadlangan naman ng malalim na lambak ng agusang libis ng Zered ang pagsalakay mula sa Moab. (Ngunit pansinin ang Am 2:1.) Sunud-sunod na mga tanggulan ang nakaharap sa disyerto sa dakong S na mas madaling mapasok, anupat naging depensa ito laban sa mga Midianita at iba pang pagala-galang mga tribo. Karagdagan pa, ang mga guwang sa mga bundok at mga talampas ay karaniwan nang may di-maakyat at mapanganib na mga bangin ng pulang batong-buhangin. Kaya naman binabanggit ng hula ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias na ang mga Edomita ay panatag na "tumatahan sa mga puwang ng malaking bato, na humahawak sa kaitaasan ng burol," at tulad ng isang agila na nasa pugad nito.—Jer 49:7, 16.

Ang mga Tao sa Edom. Bilang mga inapo ni Esau, ang mga Edomita ay pangunahin nang lahing Semitiko, ngunit mayroon din silang malakas na dugong Hamitiko. Ito ay dahil dalawa sa mga asawa ni Esau ang nagmula sa angkang Hamitikong Canaanita (Hiteo at Hivita); isang asawa lamang niya ang may lahing Semitiko, sa pamamagitan ng anak ni Abraham na si Ismael. (Gen 36:2, 3) Kung ang pangalang Horita ay nangangahulugan lamang na "tumatahan sa yungib," gaya ng sinasabi ng ilang iskolar, ang Hivitang asawa ni Esau na si Oholibama, na anak ni Anah, ay maaaring nagmula sa mga Horitang naninirahan sa Seir. (Ihambing ang Gen 36: 2, 20, 24, 25.) Gayunpaman, ang mga Edomita, tulad ng mga inapo ni Lot na mga Moabita at mga Ammonita (pansinin ang Dan 11:41), ay kamag-anak ng mga Israelita, at kaugalian din nila noon ang pagtutuli. (Jer 9:25, 26; ihambing ang Eze 32:29.) Tinukoy sila ni Jehova bilang "mga kapatid" ng Israel, at ang karapatan ng mga Edomita sa lupain ay hindi dapat labagin ng mga Israelitang naglalakbay sa ilang, yamang ibinigay ni Jehova sa

yunman, si Job ay mula sa lupain ng Uz, isang pangalang ibinigay noong una sa isang tribong Arameano at inulit sa angkan ng Arameanong si Nahor. (Job 1:1; ihambing ang Gen 10:23; 22:20, 21.) Binabanggit sa Panaghoy 4:21 na ang Edom ay 'tumatahan sa lupain ng Uz,' ngunit hindi ipinakikita ng tekstong ito, na isinulat maraming siglo pagkaraan ng ipinapalagay na panahon ni Job, na ang Uz at Edom ay iisa, lalo na yamang ipinakikita sa Jeremias 25:20, 21 na 'ang mga hari sa lupain ng Uz' ay naiiba sa Edom. Sa halip, maaaring ang tinutukoy ng teksto ay isang lugar na naging bahagi ng Edom sa kalaunan.—Tingnan ang Uz Blg. 4.

Posible na ang isa sa tatlong "kasamahan" na dumalaw at tumuligsa kay Job noong may sakit ito ay isang Edomita, samakatuwid nga, si Elipaz na Temanita. (Job 2:11; ihambing ang Gen 36:11, 34.) Ipinahihiwatig sa Jeremias 49:7 na ang Teman ay isang sentro ng karunungan ng Edom, anupat maaaring ang madalas na pakikipag-ugnayan at komunikasyon ng mga Edomita sa mga manlalakbay mula sa Silangan ay nakaragdag sa kanilang reputasyon bilang mga taong marurunong.

mga inapo ni Edom ang Bundok Seir bilang ariarian.—Deu 2:1-8.

Bagaman ang mga tribong Edomita ay dating pinamumunuan ng mga shik, nang maglaon ay inorganisa sila sa isang kaharian. Ipinahihiwatig ng linya ng mga hari ng Edom na sila'y nanggaling sa iba't ibang mga tribo o mga pamunuan ng shik, sa gayon ay hindi nila namamana ang trono. (Gen 36:15-19, 31-43) Ayon sa ilang kritiko, ang pagtukoy ng Genesis 36:31 sa mga tagapamahalang Edomita bilang "mga hari na naghari sa lupain ng Edom bago maghari ang sinumang hari sa mga anak ni Israel" ay isiningit na lamang nang dakong huli. Gayunman, hindi ganito ang kaso yamang alam ng tagapagtala ng Genesis na si Moises ang malinaw na pangako ng Diyos kay Jacob (Israel) na "mga hari ang lalabas mula sa iyong mga balakang." (Gen 35:11) Inihula ni Moises mismo na sa kalaunan ay magkakaroon ng hari ang Israel.—Deu 28:36.

May idinagdag ang Griegong *Septuagint* sa Job 42:17 na nagpapakitang si Job ay si Jobab, ang haring Edomita na binanggit sa Genesis 36:33. Ga-

Mula sa Pag-alis Hanggang sa Pagtatapos ng Kasaysayan ng Juda. Ang pagkalipol ng mga hukbo ni Paraon at ang makahimalang pagliligtas sa Israel sa Dagat na Pula ay nakaapekto sa Edom, gayundin sa buong rehiyon sa loob at sa palibot ng Canaan. (Exo 15:14, 15) Sa ilang ng Peninsula ng Sinai, ang unang nasasandatahang pagsalansang sa Israel ay nagmula sa isang tribong Edomita na may malawak na teritoryo, ang mga Amalekita, na nanligalig sa Israel sa buong kasaysayan nila. (Exo 17:8-16; ihambing ang Gen 36:12, 16; tingnan ang AMALEK, MGA AMALEKITA.) Sa pagtatapos ng yugto ng pagpapagala-gala ng Israel, ang magalang na kahilingan ni Moises na ligtas silang makaraan sa Lansangang-Bayan ng Hari sa Edom ay tinanggihan, at

ang di-ipinakilalang haring Edomita ay nagtipon ng malakas na hukbo upang harangan sila. (Bil 20:14-21) Kaya pagkamatay ni Aaron sa Bundok Hor malapit sa hanggahan ng Edom (Bil 20:22-29), ang Israel ay lumigid sa pinakasentro ng Edom, nagkampo sa tabi ng agusang libis ng Zered, at pagkatapos ay naglakbay patungong H na nilalampasan ang silanganing hanggahan ng Moab.—Bil 21:4, 10-13; Huk 11:18; ihambing ang Deu 2:26-29.

Sa patulang pagpapala na binigkas ni Moises para sa Israel bago siya mamatay, inilarawan niya ang Diyos na Jehova bilang 'nanggaling sa Sinai,' 'suminag mula sa Seir [Edom],' at 'lumiwanag mula sa mga bundok ng Paran.' Isang katulad na paglalarawan ang makikita sa awit nina Barak at Debora at sa hula ni Habakuk. (Deu 33:2; Huk 5:4, 5; Hab 3:3, 4) Maliwanag na inihaharap ng makahulang paglalarawang ito ang tagpo kung saan inihayag ni Jehova ang kaniyang sarili sa kaniyang bagong-tatag na bansa, anupat nililiwanagan sila gaya ng mga kislap ng liwanag sa mga taluktok ng bundok.

Pinag-utusan ang Israel na huwag kasusuklaman ang isang Edomita, "sapagkat siya ay iyong kapatid." (Deu 23:7, 8) Gayunman, hindi lamang ang agresibong tribong Amalekita ang sumalansang sa Israel kundi mismong ang Edom sa pangkalahatan. Nagtagumpay si Saul sa pakikipagdigma sa kanila. (1Sa 14:47, 48) Ngunit ang pinuno ng mga pastol ni Saul ay isang Edomita, si Doeg, at ang lalaking ito ay nagsilbing impormante ni Saul may kinalaman kay David. Nang tanggihan ng mga tauhan ni Saul na daluhungin ang mga saserdote ng Nob, si Doeg ang inutusan ni Saul na lansakang pumatay sa kanila. —1Sa 21:7; 22:9-18.

Bilang hari, nagtamo si David ng isang malaking tagumpay laban sa mga Edomita sa Libis ng Asin. (2Sa 8:13; tingnan ang ASIN, LIBIS NG.) Bagaman hindi binanggit kung paano nagsimula ang pagbabakang iyon, walang alinlangan na iyon ay dahil sa pagsalakay ng mga Edomita, maaaring dahil inakala nila na walang kalaban-laban ang timugang bahagi ng kaharian ni David dahil sa kaniyang mga kampanya sa Sirya. Sa 1 Cronica 18:12 ay sinasabing si Abisai ang nanlupig sa mga Edomita, samantalang sa superskripsiyon naman ng Awit 60 ay binabanggit na si Joab ang nagsagawa nito. Yamang si David ang punong kumandante at si Joab ang kaniyang pangunahing heneral, at si Abisai naman ay kumandante ng isang pangkat sa ilalim ni Joab, mauunawaan natin kung bakit magkaiba ang sinasabi ng mga ulat hinggil sa kung sino ang dahilan ng tagumpay, depende sa punto de vista ng isa, gaya rin ng nangyayari sa ngayon. Sa katulad na paraan, ang pagkakaiba ng mga bilang sa mga tekstong iyon ay malamang na dahil sa sariling pangmalas ng manunulat sa iba't ibang aspekto o kampanya ng digmaan. (Ihambing ang 1Ha 11:15, 16.) Gayunpaman, naglagay si David ng mga garison ng mga hukbong Israelita sa buong Edom, at ang nalalabing populasyon ng Edom ay naging sakop ng Israel. (2Sa 8:14; 1Cr 18:13) Ang "pamatok" ni Jacob ay naging mabigat na pasanin sa leeg ni Edom (Esau). —Gen 27:40; ihambing ang Bil 24:18.

Yamang nakontrol ng Israel ang mga baybaying lunsod ng Edom sa Dagat na Pula, ang Elot (Elat) at Ezion-geber, sinamantala iyon ni Solomon, na nag-asawa rin ng mga babaing Edomita (1Ha 11:1), upang makapagtayo ng negosyong pagbabarko. (1Ha 9:26; 2Cr 8:17, 18) Hindi naalis ng kumaunting kalalakihan ng Edom ang pamatok ng Israel, bagaman isang takas na may dugong maharlika, si Hadad, ang nanguna sa isang kilusan laban sa Israel.—1Ha 11:14-22.

Hindi matiyak kung ang situwasyong ito ay nagpatuloy sa loob ng isang buong siglo pagkatapos ng unang pananakop ni David. Ang pagsalakay ng "mga anak ni Ammon, at ni Moab at ng bulubunduking pook ng Seir [Edom]" (2Cr 20:1, 2, 10, 22) ay maaaring naganap bago sinalakay ang Moab ng nagsanib-sanib na mga hukbo ng Juda, Israel, at Edom. (2Ha 3:5-9; tingnan ang MOAB, MGA MOABITA.) Lumilitaw na ang Edom ay naging bahagi ng bawat isa sa tatluhang alyansang iyon, anupat nakipaglaban muna para sa isang panig at pagkatapos ay para naman sa kabila. Binabanggit din na may panahong walang hari sa Edom noong naghahari si Jehosapat; ang lupain ay pinamamahalaan noon ng isang kinatawan, na maliwanag na nananagot sa hari ng Juda, kaya ang mga Judeano ay madaling nakapagparoo't parito sa Gulpo ng 'Aqaba at sa daungan o mga daungan nito. (1Ha 22:47, 48) Hinggil naman sa kampanya laban sa Moab, ang inihulang pagbaha ng dating tuyong agusang libis kung saan nagkampo ang magkakaalyadong mga hukbo ay maaaring dahil sa isang makulog na bagyo sa disyerto na tumama sa mas mataas na talampas. Sa makabagong panahong ito, ang gayong mga bagyo ay nagiging dahilan ng napakalakas na pag-agos ng tubig sa mga *wadi* patungo sa Araba. Posible ring humugos noon ang tubig dahil sa isang himala.—2Ha 3:16-23.

Naghimagsik ang Edom at inalis nito ang pamatok ng Juda noong naghahari ang anak ni Jehosapat na si Jehoram at muli itong nagtatag ng isang independiyenteng monarkiya. Bagaman nagtagumpay si Jehoram sa isang pakikipagbaka sa kanila, patuloy pa ring naghimagsik ang mga Edomita. (2Ha 8:20-22; 2Cr 21:8-10) Noong unang kalahatian ng paghahari ni Amazias (858-830 B.C.E.), muli na namang dumanas ng pagkatalo ang Edom sa Libis ng Asin, at inagaw ni Amazias ang pangunahing Edo-

mitang lunsod ng Sela, bagaman nasilo siya sa pagsamba sa walang-kabuluhang huwad na mga diyos ng Edom. (2Ha 14:7; 2Cr 25:11-20) Isinauli ng kaniyang anak na si Uzias (Azarias) ang Elat sa ilalim ng kontrol ng Juda.—2Ha 14:21, 22.

Matapos salakayin ng Sirya ang Juda noong panahon ng paghahari ni Ahaz (761-746 B.C.E.), ibinalik nito sa Edom ang daungan ng Elat sa Dagat na Pula. (2Ha 16:5, 6) Ang mga Edomita, na maliwanag na malaya na noon mula sa pamumuno ng Juda, ay sumama sa ibang mga bansa, kabilang na rito ang Asirya, sa mga paglusob laban sa Juda.—2Cr 28:16-20; ihambing ang Aw 83:4-8.

Walang natuklasang nakasulat na mga rekord mula sa mga Edomita. Gayunman, binabanggit sila sa sekular na mga rekord ng ibang mga bansa. Binabanggit sa isang papirong Ehipsiyo, ipinapalagay na mula pa noong ikalawang milenyo B.C.E., na may mga tribong Bedouin mula sa Edom na pumasok sa rehiyon ng Delta sa paghahanap ng pastulan para sa kanilang mga baka. Inangkin ng mga paraong sina Merneptah at Ramses III na pinamunuan nila ang Edom, gaya rin ng Asiryanong monarka na si Adad-nirari III. Ilang panahon pagkamatay ng huling nabanggit na hari, ipinaghambog ni Tiglat-pileser III (kapanahon ni Ahaz) na tumanggap siya ng tributo mula kay "Kaushmalaku ng Edom," samantalang itinala naman ni Esar-hadon, na kahalili ni Senakerib, si "Qaushgabri" bilang isang basalyong hari ng Edom.—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282, 291.

Ang Edom sa Hula. Noon pa mang panahon ng pamamahala ni Haring Uzias, ipinahayag na ng mga propetang sina Joel at Amos ang malinaw na hatol ni Jehova laban sa Edom dahil sa matagal nang pagkapoot nito sa Israel na ipinakita sa pamamagitan ng malupit na paggamit ng tabak. (Am 1:6, 11, 12) Dahil sa mabangis na pagsalansang nito sa katipang bayan ni Jehova, naiwala ng Edom ang karapatan nito sa lupaing ipinagkaloob dito ng Diyos. (Joe 3:19; Am 9:11, 12) Naging tiyak ang kapahamakan ng mga Edomita nang lupigin ng mga Babilonyo ang Juda at Jerusalem noong 607 B.C.E. Malinaw na nahayag ang pagkapoot ng mga Edomita nang sulsulan nila ang mga nagwawasak sa Jerusalem (Aw 137:7), anupat nagsaya sila sa kapahamakan ng Juda, at dahil sa kanilang pagkapoot at pagnanais na maghiganti, ibinigay pa nila sa mga Babilonyo ang nakatakas na mga Judeano upang mapatay ang mga ito. Nakisali sila sa karatig na mga bayan sa pandarambong sa lupain, binalak nilang sakupin ang natiwangwang na lupain ng Juda at Israel, at nagsalita sila nang may paghahambog laban kay Jehova. Dahil dito, inutusan ni Jehova ang kaniyang mga propetang sina Jeremias, Ezekiel, at Obadias upang tiyakin sa Edom na ang pagsasaya nito ay panandalian lamang at ang pakikitungong ginawa sa Juda ay gagawin din sa Edom. (Pan 4:21, 22; Eze 25:12-14; 35:1-15; 36:3-5; Ob 1-16) Gaya ng inihula ng propetang si Isaias, ang mga Edomitang nagwawasiwas ng tabak ay mapapasailalim sa mismong tabak ni Jehova ukol sa katarungan at kahatulan, anupat lahat ng uri ng tao, malaki at maliit, ay magiging tulad ng mga haing hayop na itinalaga sa pagkapuksa.—Isa 34:5-8.

Ang Edom ay magiging tulad ng Sodoma at Gomorra, na hindi tatahanan habang panahon. (Jer 49:7-22; ihambing ang Isa 34:9-15.) Palibhasa'y karapat-dapat sa pagkapoot ni Jehova, ang Edom ay tatawaging "ang teritoryo ng kabalakyutan" at "ang bayan na tinuligsa ni Jehova hanggang sa panahong walang takda." (Mal 1:1-5) Dahil dito, maliwanag na ang Edom ay sumasagisag sa mortal na mga kaaway ng katipang bayan ng Diyos sa Isaias 63:1-6, kung saan ang Diyos na Mandirigma na may kasuutang nababahiran ng dugo at yumuyurak sa pisaan ng ubas ng paghihiganti ng Diyos ay angkop na inilalarawan bilang dumarating mula sa Edom (nangangahulugang "Pula") at mula sa pinakaprominenteng lunsod ng Edom, ang Bozra (na posibleng ginamit dito dahil katunog ito ng salitang Hebreo na *ba·tsir',* nangangahulugang "pamimitas ng ubas").—Ihambing ang Apo 14:14-20; 19:11-16.

Kasaysayan Nang Dakong Huli at ang Paglalaho Nito. Sa pamamagitan ng propeta ni Jehova na si Jeremias, sinabihan ang hari ng Edom na ipasailalim nito ang kaniyang leeg sa pamatok ni Nabucodonosor, ang hari ng Babilonya. (Jer 27:1-7) Hindi iniulat kung ano ang aktuwal na ginawa ng mga Edomita may kinalaman dito. Gayunman, pagkatapos na mawasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., pansamantalang nanganlong sa Edom ang ilang Judeanong tapon. Pagkaalis ng mga hukbong Babilonyo, ang mga nagsilikas na ito ay bumalik sa kanilang lupain at nang dakong huli ay tumakas patungong Ehipto. (Jer 40:11, 12; 43:5-7) Di-nagtagal, dumating ang panahon upang uminom ang Edom mula sa kopa ng poot ni Jehova. (Jer 25:15-17, 21) Naganap ito noong kalagitnaan ng ikaanim na siglo B.C.E. sa pangunguna ng Babilonyong hari na si Nabonido. Ayon kay C. J. Gadd, isang iskolar ng kasaysayan at panitikan ng Babilonya, may mga kawal na Judio sa mga hukbo ni Nabonido na lumupig sa Edom at Tema. Bilang komento sa bagay na ito, si John Lindsay ay sumulat: "Kaya, sa paanuman, natupad ang mga salita ng propeta nang isulat niya ang sinabi ni Yahweh na 'ilalapat ko sa Edom ang aking paghihiganti *sa pamamagitan ng kamay ng aking bayang Israel'* (Ezek. 25.14). Nagkaroon din ng bahagyang katuparan ang mga salita ni Obadias na nagsabing ang 'mga kaalyado',

'mga kakampi', 'mga pinagkakatiwalaang kaibigan' ng Edom ay 'manlilinlang', 'mananaig laban' sa kanila at 'mag-uumang ng bitag sa ilalim' nila. Dito ay maaari nating makita ang pagtukoy sa mga Babilonyo, na bagaman noong mga araw ni Nabucodorosor ay handang magbigay sa kanila ang mga ito mula sa mga nakuha sa Juda, sa ilalim naman ni Nabonido ay lubusang sinupil ng mga ito ang mga ambisyon ng Edom sa komersiyo at pangangalakal (ihambing ang Obad. 1 at 7)."—*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1976, p. 39.

Iniulat ng aklat ng Malakias, isinulat mga 100 taon pagkaraan ng kampanya ni Nabonido laban sa Edom, na ginawa na ng Diyos na 'isang nakatiwangwang na kaguhuan ang mga bundok ng Edom at iniukol niya sa mga chakal sa ilang ang mana nito.' (Mal 1:3) Umaasa noon ang mga Edomita na makababalik sila at maitatayong muli ang kanilang mga wasak na dako, ngunit hindi sila magtatagumpay. —Mal 1:4.

Pagsapit ng ikaapat na siglo B.C.E., pinanirahan ng mga Nabateano ang teritoryo ng Edom, at ang mga Edomita ay hindi na muling nakabalik pa. Sa halip, nanirahan sila sa Negeb sa dakong T ng Juda. Lumipat ang mga Edomita sa H hanggang sa Hebron, at nang dakong huli, ang timugang bahagi ng Juda ay nakilala bilang Idumea. Ayon kay Josephus, sinupil sila ni John Hyrcanus I sa pagitan ng 130 at 120 B.C.E. at pinilit sila na tanggapin ang Judaismo. (*Jewish Antiquities,* XIII, 257, 258 [ix, 1]; XV, 253, 254 [vii, 9]) Nang maglaon ay unti-unti silang napahalo sa mga Judio, at pagkatapos na wasakin ng mga Romano ang Jerusalem noong 70 C.E., naglaho na sila bilang isang bayan.—Ob 10, 18; tingnan ang IDUMEA.

EDREI.

1. Isang maharlikang lunsod ni Og, hari ng Basan. (Jos 12:4; 13:12) Matapos talunin si Sihon na Amorita, ang mga hukbong Israelita sa utos ni Moises ay "umahon," o pumahilaga, hanggang sa makasagupa nila ang hukbong militar ni Og sa "pagbabaka sa Edrei," na lumilitaw na ang timugang hangganan ng Basan. Bagaman si Og ang kahulihulihan sa malahiganteng mga Repaim at maaaring may kasama siyang napakalaking hukbo, pinayuhan ni Jehova ang mga Israelita na magpakatapang, anupat nilipol nila si Og, ang mga anak nito, at ang buong bayan, at inari nila ang kaniyang teritoryo. (Bil 21:33-35; Deu 3:1-10) Nang maglaon ay ipinagkaloob sa Manases ang lunsod bilang bahagi ng mana nito. (Jos 13:31) Karaniwan nang ipinapalagay na ang Edrei ay ang makabagong-panahong lunsod ng Derʽa na mga 50 km (31 mi) sa STS ng timugang dulo ng Dagat ng Galilea, malapit sa Yarmuk. Kasama sa mga guho roon ang isang bahagyang hinukay na lunsod na nasa ilalim ng lupa at inuka sa bato sa ilalim ng isa pang lunsod.

2. Isang nakukutaang lunsod ng Neptali. (Jos 19:32, 35, 37) Ipinapalagay na ito ay ang makabagong Tell Khureibeh, na mga 7 km (4 na mi) sa HHK ng Hazor.

EDUKASYON.

Ang pagbibigay o pagtatamo ng kaalaman at kasanayan. Nailalaan ang edukasyon sa pamamagitan ng (1) pagpapaliwanag at pag-uulit; (2) pagdidisiplina at pagsasanay na inilalapat nang may pag-ibig (Kaw 1:7; Heb 12:5, 6); (3) personal na obserbasyon (Aw 19:1-3; Ec 1:12-14); (4) pagsaway (Aw 141:5; Kaw 9:8; 17:10).

Ang Diyos na Jehova ang dakilang Edukador at Tagapagturo, anupat wala siyang kapantay. (Job 36:22; Aw 71:17; Isa 30:20) Nilalang ang makalupang anak ng Diyos na si Adan taglay ang kakayahang magsalita ng wika. (Gen 2:19, 20, 23) Tinuruan siya tungkol sa paglalang (Gen kab 1, 2) at sa mga kahilingan ng Diyos sa kaniya.—Gen 1:28-30; 2:15-17.

Sa Patriyarkal na Lipunan. Ipinakikita sa buong Bibliya na ang pagbibigay ng edukasyon ay nagsisimula sa pamilya. Sa sinaunang lipunan, ang ama ang ulo ng pamilya at ng sambahayan, na maaari pa ngang isang malaking komunidad, gaya niyaong kay Abraham. Ang ulo ng pamilya ang may pananagutan sa edukasyon ng kaniyang sambahayan. (Gen 18:19) Ipinahihiwatig ng mabuting pagsasanay na nakita kay Jose na tinularan ni Isaac at ni Jacob ang kanilang amang si Abraham sa pagtuturo sa kanilang mga anak. (Gen 39:4, 6, 22; 41:40, 41) Ipinakita naman ni Job ng lupain ng Uz, isang malayong kamag-anak ni Abraham, na may kabatiran siya sa siyensiya at sa mga pagsulong sa industriya noong kaniyang mga araw, at tinuruan siya ni Jehova ng ilang bagay tungkol sa kalikasan.—Job 9:1, 9; kab 28, 38-41.

Noong panahon ding iyon, malawak na ang kaalaman sa Ehipto tungkol sa astronomiya, matematika, heometriya, arkitektura, konstruksiyon, at iba pang mga sining at mga siyensiya. Bukod sa pagtuturo kay Moises ng kaniyang ina tungkol sa pagsamba kay Jehova (Exo 2:7-10), "tinuruan si Moises sa lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo. Sa katunayan, siya ay makapangyarihan sa kaniyang mga salita at mga gawa." (Gaw 7:22) Bagaman ang mga Israelita ay naging mga alipin sa Ehipto, marunong silang bumasa at sumulat, at may kakayahan silang magturo sa kanilang mga anak. Mismong bago pumasok sa Lupang Pangako, tinagubilinan sila na isulat, sa makasagisag na paraan, ang mga utos ng Diyos sa mga poste ng pinto ng kanilang mga bahay at sa kanilang mga pintuang-daan, at dapat nilang ituro sa kanilang mga anak ang kautusan ng Diyos. Sabi-

hin pa, ito ay sa wikang Hebreo.—Deu 6:6-9; ihambing ang Deu 27:3; Jos 8:32.

Edukasyon sa Ilalim ng Kautusan Bago ang Pagkatapon. Mga magulang pa rin ang pangunahing mga tagapagturo noon, anupat pananagutan nilang turuan ang kanilang mga anak. (Exo 12:26, 27; Deu 4:9; 6:7, 20, 21; 11:19-21) Sa pasimula pa lamang ng kasaysayan ng mga Judio, itinuring na nila na ang espirituwal, moral, at mental na edukasyon mula sa pagkabata ay isa sa mga pangunahing tungkulin ng mga magulang. Nanalangin ang ama ni Samson, si Manoa, na patnubayan siya upang masanay niya ang kaniyang anak sa tamang paraan. (Huk 13:8) Ang ama ang pangunahing tagapagturo, ngunit nagtuturo rin ang ina, anupat partikular niyang pinasisigla ang anak na sundin ang tagubilin at disiplina ng ama. (Kaw 1:8; 4:1; 31:26, 27) Natatanto ng mga magulang na kapag sinanay ang anak sa tamang paggawi samantalang siya'y nasa kabataan pa, hindi niya iyon lilihisan hanggang sa pagtanda niya.—Kaw 22:6.

Dapat pagpakitaan ng mga anak ng matinding paggalang ang kanilang mga magulang. May-katatagang gagamitin ng mga magulang ang kanilang 'pamalong' awtoridad. (Kaw 22:15) Dapat itong gamitin nang may pag-ibig, ngunit matinding disiplina ang ilalapat sa anak na suwail, na kung minsan ay maaaring mangahulugan ng paggamit ng literal na pamalo. (Kaw 13:24; 23:13, 14) Ang anak na sumumpa o nanakit sa kaniyang mga magulang ay maaaring patayin. (Lev 20:9; Exo 21:15) Ang anak na mapaghimagsik at ayaw magbago, kung hindi na siya maituturing na bata, ay dapat pagbabatuhin. (Deu 21:18-21) Sa katunayan, ang unang utos na may pangako ay ang ikalima sa Sampung Utos: "Parangalan mo ang iyong ama at ang iyong ina, . . . upang ang iyong mga araw ay tumagal at mapabuti ka sa lupa na ibinibigay sa iyo ni Jehova na iyong Diyos."—Deu 5:16; Efe 6:2, 3.

Ang edukasyong ibinibigay ng mga magulang ay dapat na regular at patuluyan—sa tahanan, sa trabaho, o kapag naglalakbay—at hindi lamang ito sa pamamagitan ng salita at disiplina kundi sa pamamagitan din ng halimbawa, sapagkat ang kautusan ng Diyos ang dapat pumatnubay sa mga magulang sa lahat ng kanilang gawain sa buhay. Ang pagparoon sa mga kapistahan sa Jerusalem nang tatlong beses sa isang taon ay naglaan ng edukasyon sa heograpiya at nakatulong upang maging pamilyar ang bata sa kaniyang mga kababayan na mula sa iba't ibang bahagi ng Israel.—Deu 16:16.

Bukod sa edukasyon sa relihiyon, ang mga kabataang lalaki ay binibigyan din ng edukasyon sa sekular na hanapbuhay ng kanilang ama o sa isang kasanayan. Sa tulong ng espiritu ng Diyos, ang mga dalubhasang manggagawa na sina Bezalel at Oholiab ay naging kuwalipikadong magturo sa iba noong panahong itinatayo ang tabernakulo sa ilang. (Exo 35:34) Natututuhan naman ng mga kabataang babae sa sambahayan ang mga tungkulin ng asawang babae, at sila ay nasasanay na magkaroon ng matinding paggalang sa kanilang mapapangasawa, gaya ng halimbawang ipinakita ni Sara. (Gen 18:12; 1Pe 3:5, 6) Ang mabuting asawang babae ay maraming mga kakayahan, mga naisasagawa, at mga pananagutan, gaya ng inilalarawan sa Kawikaan, kabanata 31.

Waring kapuwa ang mga batang lalaki at mga batang babae ay tumatanggap ng pagsasanay sa musika. Noon ay may mga babaing manunugtog at mang-aawit. (1Sa 18:6, 7) Sa mga lalaking Levita naman ay may mga mangangatha ng mga awit at tula, mga manunugtog, at mga mang-aawit.—Aw 87:Sup; 88:Sup; 1Cr 25.

Ibinukod din ng Diyos ang buong tribo ni Levi bilang isang grupo para sa pagtuturo ng relihiyon. Pinasinayaan ang pagkasaserdote noong 1512 B.C.E. Ang isa sa mga pangunahing tungkulin nila ay ang pagtuturo sa bayan hinggil sa kautusan ng Diyos. Sabihin pa, si Moises na Levita, bilang tagapamagitan, ay isang tagapagturo sa bayan hinggil sa kautusan ng Diyos (Exo 18:16, 20; 24:12), at ang mga saserdote, kasama ang di-saserdoteng mga Levita, ay may pananagutang ipaunawa sa bayan ang lahat ng tuntuning sinalita ni Jehova sa pamamagitan ni Moises. (Lev 10:11; 14:57; Deu 17:10, 11; 2Cr 15:3; 35:3) Ang Kautusan ay dapat basahin ng mga Levita sa taong-bayan. Ginagawa ito nang hayagan sa buong bayan sa panahon ng Kapistahan ng mga Kubol kapag taon ng Sabbath, at dito ay hindi pinaghihiwalay ang mga dumalo ayon sa edad o kasarian, kundi ang buong bayan, matanda at bata, kasama ang naninirahang dayuhan sa loob ng mga pintuang-daan at ang lahat ng nakauunawa, ay tinitipon upang makinig sa pagbasa. (Deu 31:9-13) Noong ikatlong taon ng paghahari ni Haring Jehosapat, pinasimulan niya sa Juda ang isang kampanya ng pagtuturo, anupat inutusan niya ang mga prinsipe, mga saserdote, at mga Levita na libutin ang Juda upang turuan ang taong-bayan sa kautusan ng Diyos.—2Cr 17:9.

Malaking bahagi ng Hebreong Kasulatan ang binubuo ng mga tula na kung pagtuturo ang paguusapan ay isang mabisang pantulong sa pagsasaulo. Ang tulang Hebreo ay hindi binubuo ng magkakatunog na salita kundi ng magkakahanay na diwa, o ritmo ng diwa. Gumamit din ang Hebreong Kasulatan ng mapuwersang mga metapora, na ibinatay sa likas na mga lalang, mga bagay na pamilyar sa lahat, kahit sa mga bata. Doon ay mayroon ding mga alpabetikong akrostik, kung saan ang

unang mga titik ng mga talata ay nakaayos ayon sa alpabeto. (Aw 25, 34, 37, 111, 112, 119; Kaw 31:10-31; Pan 1-4) Kung minsan, nagsisimula sa iisang titik ang ilang sunud-sunod na linya; halimbawa, sa ika-119 na Awit, walong taludtod ang nagsisimula sa titik Hebreo na *alep,* walo naman sa titik na *bet,* at patuloy, upang mabuo ang 176 na taludtod para sa 22 titik ng alpabetong Hebreo.

Pagkatapos ng Pagsasauli. Pagkabalik mula sa Babilonya at pagkatapos na muling maitayo ang templo, ang pinakamalaking pangangailangan ng bayan ay edukasyon hinggil sa tunay na pagsamba. Ang eskribang si Ezra ay isang lalaking may pinag-aralan at isang tagakopya ng Bibliya. (Ezr 7:1, 6) Nagtipon si Ezra ng maraming rekord, at gumawa siya ng mga kopya nito at nagkaroon ng bahagi sa pag-aayos ng kanon ng Hebreong Kasulatan. Karagdagan pa, nagsagawa siya ng malawakang pagtuturo sa bansang Israel hinggil sa kautusan ng Diyos. Sa paggawa nito, tinupad niya ang kaniyang mga tungkulin bilang isang Levitikong saserdote. (Ezr 7:11, 12, 25) Inorganisa niya ang mga saserdote at mga Levitang bumalik mula sa Babilonya upang isagawa ang isang programa ng edukasyon na magsasauli sa tunay na pagsamba para sa nakabalik na mga Israelita at sa kanilang mga anak. (Ne 8:4-9) Ang mga tagakopyang Hebreo, o mga eskriba (mga Soperim), ay mga lalaking naturuan sa Kautusan, at bagaman hindi lahat ng mga ito ay mga Levita, nagkaroon sila ng malaking bahagi sa pagtuturo sa bayan. Gayunman, sa paglipas ng panahon, nagpasok sila ng maraming tradisyon at pinasamâ nila ang tunay na turo ng Salita ng Diyos.—Tingnan ang ESKRIBA.

Edukasyon Noong Unang Siglo C.E. Mga magulang pa rin ang pangunahing may pananagutan noon sa edukasyon ng kanilang mga anak, lalo na habang bata pa ang mga ito. (2Ti 1:5; 3:14, 15) Tungkol kay Jesus, mababasa natin na pinalaki siya sa Nazaret ng kaniyang ama-amahan at ina at na patuloy siyang lumaki at lumakas, samantalang sumusulong sa karunungan. Sa edad na 12, namangha sa kaniya ang mga guro sa templo dahil sa kaniyang unawa at sa kaniyang mga sagot. (Luc 2:41, 46-52) Ang mga eskriba naman ang nanatiling pangunahing mga edukador sa madla at sa mga paaralang itinatag sa mga sinagoga. (Tingnan ang SINAGOGA.) Itinuturo noon ang pisikal na siyensiya gayundin ang Kautusan at ang rabinikong mga turo na idinagdag sa Kautusan. Kahilingan din sa mga magulang na turuan ang kanilang mga anak ng isang kasanayang magagamit sa paghahanapbuhay.

Si Jesus ay isang napakahusay na guro. Kinilala siya maging ng kaniyang mga kapanahon bilang isang guro na lubhang maimpluwensiya at popular. Ang tawag sa kaniya ng kaniyang mga alagad ay "Rabbi," na nangangahulugang "Guro" o "Tagapagturo." (Mar 9:5; tingnan ang RABBI.) May mga pagkakataon pa nga na kinilala ng kaniyang mga kalaban na mahusay siyang magsalita. Noong minsang magsugo ang mga Pariseo ng mga opisyal upang arestuhin si Jesus, bumalik sila nang hindi siya kasama at nagsabi: "Walang sinumang tao ang nakapagsalita nang tulad nito."—Ju 7:46; Luc 20:39, 40; Mar 12:32, 34.

Una sa lahat, gaya ng sinabi ni Jesus, hindi siya nagsalita sa sarili niyang pagkukusa kundi naparito siya sa pangalan ng kaniyang Ama at sinalita niya ang mga bagay na natutuhan niya sa kaniyang Ama. (Ju 5:19, 30, 43; 6:38; 10:25) Yamang siya ang bugtong na Anak ng Diyos na Jehova, dati silang matalik na magkasama sa langit. Dahil dito, siya ang pinakamahusay na guro may kinalaman sa mga katangian, mga gawa, at mga layunin ng kaniyang Ama. (Mat 11:27) Taglay niya ang ikalawang pinakamahalagang kuwalipikasyon ng isang mabuting guro—may pag-ibig siya sa kaniyang mga tinuturuan. (Mar 10:21; Ju 13:1, 34; 15:9, 12) Bibihira ang guro na umibig sa kaniyang mga alagad nang gayon na lamang anupat naging handang ibigay ang kaniyang buhay alang-alang sa kanila, gaya ng ginawa ni Jesus. (Ju 15:13) Nauunawaan niya ang kaisipan ng kaniyang mga tagapakinig. (Ju 2:25) Malalim ang kaniyang kaunawaan. (Luc 6:8) Wala siyang mapag-imbot na hangarin sa kaniyang pagtuturo, sapagkat wala siyang kasalanan ni katusuhan man. (Heb 7:26) Hindi siya nagturo sa pamamagitan ng pilosopikong pananalita ng mga eskriba kundi gumamit siya ng mga ilustrasyon batay sa pang-araw-araw na mga bagay. Ito ang dahilan kung bakit ang kaniyang mga turo ay nauunawaan pa rin sa ngayon. Punô ng mga ilustrasyon ang kaniyang pagtuturo.—Tingnan ang ILUSTRASYON, MGA.

Kasama sa turo ni Jesus ang saway at disiplina. (Mar 8:33) Nagturo siya sa pamamagitan ng salita at ng halimbawa, sa gayon ay personal siyang nagsasagawa ng isang puspusang kampanya ng pangangaral at pagtuturo. Ang kaniyang pananalita ay may awtoridad na hindi mapantayan ng sinumang eskriba; puspos din siya ng banal na espiritu, na nagpapatunay na ang kaniyang mga turo ay may suporta ng Diyos, anupat, taglay ang awtoridad at kapangyarihan, nautusan niya ang mga demonyo na lumabas mula sa kanilang mga inaalihan. (Mar 1:27; Luc 4:36) Buong-tapang niyang tinuligsa ang mga bulaang guro na humahadlang sa iba sa pakikinig sa kaniyang mga turo.—Mat 23.

Edukasyon at ang Kongregasyong Kristiyano. Sinundan ng mga alagad ni Jesus ang kani-

yang yapak sa Kristiyanong gawaing pagtuturo at nagtagumpay silang kagaya niya. Hindi lamang sila *nangaral* ng mabuting balita ng Kaharian ng Diyos sa lahat ng dako kundi *nagturo* rin sila sa mga nais makinig. (Gaw 2:42) Tulad ni Jesus, sila ay matapang at nagsalita nang may awtoridad. (Gaw 4:13, 19, 20; 5:29) Binigyang-kapangyarihan sila ng espiritu ng Diyos at nagbigay ito ng ebidensiya na sinasang-ayunan ng Diyos ang kanilang pagtuturo. Nagturo sila sa templo, sa mga sinagoga, at sa bahay-bahay. (Gaw 5:16, 21; 13:14-16; 20:20) Nakipagtipon sila sa mga kapuwa Kristiyano para sa pagtuturo at pag-uudyukan sa isa't isa sa pag-ibig at maiinam na gawa.—Gaw 20:7, 8; Heb 10:24, 25.

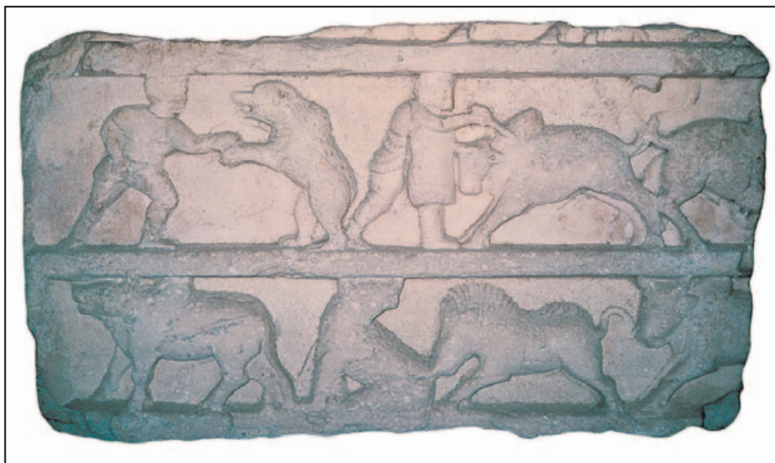
Inilarawan ng apostol na si Pablo ang iba't ibang katungkulan at gawain sa kongregasyon na ginagampanan ng may-gulang na mga lalaki, anupat kabilang sa mga ito ang pagiging mga guro. Ipinakita niya na ang layunin ng lahat ng gawaing ito ay edukasyon, upang sanayin ang mga banal, ukol sa ministeryal na gawain, ukol sa pagpapatibay sa katawan ng Kristo. (Efe 4:11-16) Isang regular na programa ng edukasyon sa Salita ng Diyos ang isinagawa ng kongregasyon, gaya ng nakabalangkas sa 1 Corinto kabanata 14. Ang lahat ng miyembro ng kongregasyong Kristiyano, kahit ang mga babae, ay dapat maging mga guro; dapat silang gumawa ng mga alagad mula sa mga tao sa sanlibutan. (Gaw 18:26; Heb 5:12; Ro 12:7) Ngunit sa loob mismo ng kongregasyon, may-gulang na mga lalaki lamang ang inatasang mangasiwa, gaya halimbawa nina Timoteo at Tito. (1Ti 2:12) Ang gayong mga lalaki ay kailangang kuwalipikadong magturo sa kongregasyon at magtuwid ng mga bagay na maaaring nawala sa ayos. Dapat silang magpakaingat upang matiyak na ang kanilang pagtuturo ay tumpak at nakapagpapalusog.—1Ti 4:16; 2Ti 4:2, 3; Tit 2:1.

May kinalaman sa pisikal na edukasyon, walang gaanong sinasabi ang Bibliya maliban sa ganitong payo ng apostol na si Pablo: "Sapagkat ang pagsasanay sa katawan ay kapaki-pakinabang nang kaunti; ngunit ang makadiyos na debosyon ay kapaki-pakinabang sa lahat ng mga bagay, yamang hawak nito ang pangako sa buhay ngayon at yaong darating." (1Ti 4:8) Gayunman, kailangan ang pisikal na aktibidad sa puspusang pangangaral at pagtuturo, anupat pinasisigla ang pakikibahagi rito. Malimit na naglalakad si Jesus noon, at gayundin ang ginawa ng kaniyang mga alagad. Halimbawa, sa pagmiministeryo ni Pablo, kinailangan niyang maglakbay nang madalas, na noong panahong iyon ay nangangahulugan ng paglalakad ng malalayong distansiya.

Kakaunti lamang ang sinasabi ng Bibliya hinggil sa sekular na edukasyon. Binababalaan nito ang mga Kristiyano na huwag magpakaabala sa mga pilosopiya ng mga tao ni mag-aksaya man ng panahon sa mangmang at di-mapakikinabangang mga pagtatanong. Mahigpit itong nagpapayo laban sa pakikipagpalitan ng ideya sa mga hindi naniniwala sa Diyos at sa kaniyang Salita. (1Ti 6:20, 21; 1Co 2:13; 3:18-20; Col 2:8; Tit 3:9; 1:14; 2Ti 2:16; Ro 16:17) Kinilala ng mga Kristiyano na may obligasyon sila sa harap ng Diyos na paglaanang mabuti ang kani-kanilang pamilya. Kadalasan, kailangan ang isang uri ng edukasyon at pagsasanay upang masangkapan sila para sa gayong sekular na hanapbuhay. (1Ti 5:8) Ngunit mula sa kasaysayan ng sinaunang Kristiyanismo ay makikita natin na pangunahin silang interesado sa anumang lehitimong pamamaraan para maipangaral ang "mabuting balita," sa edukasyon sa Bibliya para sa kanilang sarili at sa lahat ng makikinig sa kanila. (1Co 9:16) Gaya nga ng sinabi ni Propesor E. J. Goodspeed, sa *Christianity Goes to Press,* (1940, p. 111):

"Mula nang sandaling mamulat ang mga Kristiyano sa mga posibilidad ng paglalathala upang maipalaganap ang kanilang ebanghelyo sa buong daigdig, ginamit nila ang mga iyon nang lubusan, anupat hindi lamang sila naglathala ng mga bagong aklat kundi naghanap din sila ng mga lumang aklat na mailalathala, at ang kahusayang ito sa paglalathala ay hindi kailanman nawala sa kanila. Isang pagkakamali na ipalagay na nagsimula ito nang matuklasan ang pag-iimprenta; isa itong katangian ng mga Kristiyano mula pa noong A.D. 70, na lalo pang tumindi nang makita nilang napakamabunga ng pamamaraang ito. Hindi ito napawi maging ng mga pagsalakay ng mga barbaro ni ng Panahon ng Kadiliman. At ito ay katibayan ng matinding puwersa na gumabay sa buong buhay ng sinaunang mga Kristiyano, na nagsikap, hindi lamang sa pamamagitan ng gawa at salita kundi sa pamamagitan din ng lahat ng pinakamasulong na mga paraan ng paglalathala, na dalhin ang ebanghelyo, sa kabuuan nito at nang lubus-lubusan, sa buong sangkatauhan." —Tingnan ang PAARALAN; TAGAPAGTURO.

EFESO. Noong sinauna, isang mayaman at mahalagang sentro ng relihiyon at komersiyo sa K baybayin ng Asia Minor, halos katapat ng pulo ng Samos. Itinayo ang Efeso sa mga dalisdis at sa paanan ng ilang burol, anupat pangunahin sa mga ito ang Bundok Pion at Bundok Koressos. Ang daungang ito ay nasa mismong pangunahing ruta ng kalakalan mula sa Roma patungong Silangan. Dahil sa lokasyon nito malapit sa bukana ng Ilog Cayster, anupat mayroon itong mga daan patungo sa mga lunas ng mga ilog ng Gediz (sinaunang Hermus) at ng Menderes (sinaunang Maeander), ang lunsod ay nasa salubungan ng mga ruta ng kalakalan sa katihan sa Asia Minor. May mga lansangan na nag-ugnay sa

Relyebe na nagpapakita ng mga lalaking nakikipaglaban sa mababangis na hayop, posibleng sa istadyum sa Efeso

Efeso at sa pangunahing mga lunsod ng distrito ng Asia.

Dahil sa mga akda ng unang-siglong Romanong awtor na si Pliny na Nakatatanda at ng sinaunang Griegong heograpo na si Strabo, nagkaroon ng pangmalas na ang isang gulpo ng Dagat Aegeano noong minsan ay umaabot hanggang sa Efeso ngunit ang dalampasigan nito ay unti-unting umusog patungo sa dagat, sapagkat sa ngayon, ang mga guho ng lunsod ay ilang kilometro ang layo mula sa baybayin. Gayunman, ang manghuhukay na si J. T. Wood, salig sa mga natuklasan niya sa Efeso, ay naghinuha na noong sinauna, ang lunsod ay 6.5 km (4 na mi) mula sa Dagat Aegeano. Kung tama ito, malamang na noong panahon ni Pablo ay nakararating ang mga barko sa bukana ng Ilog Cayster patungo sa isang daungan sa loob ng katihan na pinananatiling napaglalayagan sa pamamagitan ng patuluyang pagpapalalim dito. Gayunman, sa paglipas ng mga siglo, ang daungan at bukana ng ilog ay napuno ng banlik na iniwan ng Cayster.

Templo ni Artemis. Ang pinakanamumukodtanging gusali ng lunsod ay ang templo ni Artemis na itinuring ng mga tao noong sinauna bilang isa sa pitong kamangha-manghang gawa sa daigdig. Ang templong umiiral noong unang siglo C.E., nang dumalaw ang apostol na si Pablo sa Efeso, ay muling itinayo ayon sa plano ng isang mas naunang templong *Ionic* na sinasabing sinunog ni Herostratus noong 356 B.C.E.

Ayon sa mga paghuhukay sa lugar na ito noong huling kalahatian ng ika-19 na siglo, ang templo ay nakatayo sa isang plataporma na may lapad na mga 73 m (240 piye) at haba na 127 m (418 piye). Ang mismong templo ay mga 50 m (164 na piye) ang lapad at 105 m (343 piye) ang haba. Mayroon itong 100 haliging marmol, bawat isa ay halos 17 m (55 piye) ang taas. Ang mga haligi ay may diyametro na 1.8 m (6 na piye) sa paanan nito at ang ilan sa mga ito ay nililok hanggang sa taas na mga 6 na m (20 piye). Ang pinakaloob na santuwaryo ng templo ay may lapad na mga 21 m (70 piye) at haba na 32 m (105 piye). Ang altar sa loob nito ay mga 6 na m (20 piye) kuwadrado, at maaaring ang imahen ni Artemis ay nakatayo sa mismong likuran ng altar na ito.

Ipinahihiwatig ng mga pira-pirasong labí na natagpuan doon na ang templo ay pinalamutian ng matitingkad na kulay at mga eskultura. Malalaking puting tisang marmol ang ginamit sa bubong. Sa halip na argamasa, sinasabing ginto ang ginamit sa pagitan ng mga sugpungan ng mga blokeng marmol.

Istadyum; Dulaan. Mga 1.5 km (1 mi) sa dakong TK ng templo ni Artemis ay may isang istadyum na muling itinayo noong namamahala si Nero (54-68 C.E.). Malamang na dito idinaos ang mga paligsahan ng mga atleta at posibleng pati ang mga labanan ng mga gladyador. Kung uunawain nang literal ang pananalita ng apostol na si Pablo sa 1 Corinto 15:32 tungkol sa pakikipaglaban sa mababangis na hayop sa Efeso, marahil ay kinailangan niyang ipagtanggol ang kaniyang sarili laban sa mababangis na hayop sa istadyum na ito.

Ang dulaan kung saan nagkagulo ang mga taga-Efeso dahil sa sulsol ni Demetrio ay wala pang 800 m (0.5 mi) sa T ng istadyum na ito. Ang dulaang ito ay nasa nakapaloob na bahagi ng Bdk. Pion. (Gaw 19:23-41) Ang harapan nito ay pinalamutian ng mga haligi, mga nitso, at magagandang estatuwa. Ang mga upuang marmol para sa mga manonood ay nakaayos sa isang hating-bilog na may 66 na hanay; tinatayang nagkasiya sa mga ito ang humigit-kumulang 25,000 katao. Napakahusay ng akustika ng dulaang ito. Maging sa ngayon, ang mahinang salita na bibigkasin sa lokasyon ng entablado ay maririnig sa pinakamatataas na upuan.—LARAWAN, Tomo 2, p. 748.

Sa harap ng dulaan ay may isang malapad na daan na nilatagan ng marmol at deretso sa daungan. Ang lansangang ito ay halos 0.5 km (0.3 mi)

ang haba at mga 11 m (36 na piye) ang lapad. May mga kolonadang nakabaon nang 4.5 m (15 piye) na nakahanay sa magkabilang panig ng lansangang ito, at sa likod ng mga ito ay may mga tindahan at iba pang mga gusali. Isang bantayog na pintuang-daan ang nasa magkabilang dulo ng lansangang ito.

Ang Ministeryo ni Pablo sa Efeso. Si Pablo, kasama sina Aquila at Priscila, ay dumating sa Efeso, ang salubungang-dako ng sinaunang daigdig, malamang noong 52 C.E. Kaagad na pumaroon si Pablo sa sinagogang Judio upang mangaral. Gayunman, bagaman hinilingan siya na manatili nang mas matagal pa, nilisan ng apostol ang Efeso, anupat sinabing babalik siya kung kalooban ni Jehova. (Gaw 18:18-21) Nakatagpo nina Aquila at Priscila, na nanatili sa Efeso, si Apolos, isang Judio na mula sa Alejandria, Ehipto, na may kabatiran lamang sa bautismo ni Juan, at kanilang "ipinaliwanag sa kaniya ang daan ng Diyos nang may higit na kawastuan."—Gaw 18:24-26.

Nang bumalik si Pablo sa Efeso, malamang na noong taglamig ng 52/53 C.E., nakasumpong siya ng ilang lalaki na nabautismuhan sa bautismo ni Juan. Matapos niyang linawin sa kanila ang tungkol sa bautismo, muli silang nagpabautismo. (Gaw 19:1-7) Noong panahong iyon ay nagturo si Pablo sa sinagogang Judio sa loob ng tatlong buwan. Ngunit nang bumangon ang pagsalansang, lumipat siya sa awditoryum ng paaralan ni Tirano kasama ang mga naging mananampalataya; doon ay nagdiskurso siya araw-araw sa loob ng dalawang taon. (Gaw 19:8-10) Karagdagan pa, nangaral si Pablo nang malawakan sa bahay-bahay.—Gaw 20:20, 21.

Dahil sa pangangaral ni Pablo, na may kasamang makahimalang mga pagpapagaling at pagpapalayas ng mga demonyo, maraming taga-Efeso ang naging mananampalataya. Gayundin, ang di-matagumpay na pagtatangka ng pitong anak ng isang Judiong punong saserdote na nagngangalang Esceva na magpalayas ng mga demonyo ay pumukaw ng malaking interes. Sinunog ng mga dating nagsasagawa ng sining ng mahika ang kanilang mga aklat, na may kabuuang halaga na 50,000 pirasong pilak (kung denario, $37,200). (Gaw 19:11-20) Napabantog ang Efeso sa mga sining ng mahika anupat tinukoy ng mga manunulat na Griego at Romano ang mga aklat, o mga balumbon, ng mga pormula sa mahika at mga bulong bilang "Ephesian writings."

Yamang iniwan ng maraming taga-Efeso ang pagsamba kay Artemis, itinawag-pansin ng panday-pilak na si Demetrio sa kaniyang mga kapuwa bihasang manggagawa na ang pangangaral ni Pablo ay isang banta sa kanilang hanapbuhay at isinasapanganib din nito ang pagsamba kay Artemis. Sumigaw ang nagngangalit na mga panday-pilak: "Dakila si Artemis ng mga taga-Efeso!" Nagkagulo ang lunsod at humantong ito sa dalawang-oras na kaguluhan sa isang dulaan na makapaglalaman ng mga 25,000 manonood.—Gaw 19:23-41.

Pagkatapos nito, nilisan ni Pablo ang Efeso. Nang maglaon, mula sa Mileto ay ipinatawag niya ang matatandang lalaki ng kongregasyon ng Efeso, sinariwa niya sa kanilang alaala ang kaniyang sariling ministeryo sa distrito ng Asia, at binigyan niya sila ng mga tagubilin sa pag-aasikaso sa kanilang mga tungkulin. (Gaw 20:1, 17-38) Maliwanag na ang pagtukoy niya nang pagkakataong iyon sa "tatlong taon" na ginugol niya sa Efeso ay dapat na ituring na isang buong bilang.—Gaw 20:31; ihambing ang Gaw 19:8, 10.

Sa paglipas ng mga taon, nagbata ng maraming bagay ang mga Kristiyano sa Efeso. Gayunman, naiwala ng ilan ang pag-ibig na taglay nila noong una. —Apo 2:1-6; tingnan ang ARTEMIS; DEMETRIO Blg. 1; EFESO, LIHAM SA MGA TAGA-.

EFESO, LIHAM SA MGA TAGA-. Isang aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na isinulat ng apostol na si Pablo noong mga 60-61 C.E. samantalang nakabilanggo siya sa Roma. (Efe 1:1; 3:1; 4:1; 6:20) Si Tiquico ang nagdala nito sa kongregasyon sa Efeso (Efe 6:21, 22), anupat siya rin ang ginamit ni Pablo upang maghatid ng isang liham sa mga taga-Colosas. (Col 4:7-9) Yamang ang pagsulat ni Pablo ng liham sa mga taga-Colosas ay halos kapanahon ng pagsulat niya sa mga Kristiyanong taga-Efeso, maraming pagkakahawig ang Efeso at Colosas. Ayon kay Charles Smith Lewis, "sa 155 talata sa Efe[so], 78 ang matatagpuan sa Col[osas] sa iba't ibang antas ng pagkakatulad." (*The International Standard Bible Encyclopaedia,* inedit ni J. Orr, 1960, Tomo II, p. 959) Walang alinlangang ang mga kalagayan sa Colosas ay kahawig ng kalagayan sa Efeso, at minabuti ni Pablo na ibigay ang gayunding uri ng payo.

Kung Bakit Angkop sa mga Kristiyanong Taga-Efeso. Ang mga salitang "sa Efeso" sa kabanata 1, talata 1, ay hindi matatagpuan sa isang papiro ni Chester Beatty (P^{46}) at gayundin sa orihinal na mababasa sa Vatican Manuscript No. 1209 at sa Sinaitic Manuscript. Gayunman, masusumpungan ang mga salitang ito sa ibang mga manuskrito at sa lahat ng sinaunang bersiyon. Bukod diyan, tinatanggap ito ng sinaunang mga manunulat ng simbahan bilang ang liham sa mga taga-Efeso. Bagaman ipinapalagay ng ilan na ito rin ang liham na binanggit na ipinadala sa Laodicea (Col 4:16), dapat pansinin na walang matatandang manuskrito ang kababasahan ng mga salitang "sa Laodicea," at ang

Efeso ang tanging lunsod na binabanggit dito sa alinman sa mga manuskrito ng liham na ito.

Payo hinggil sa materyalismo. Karagdagan pa, ipinahihiwatig ng pagsusuri sa nilalaman ng liham sa mga taga-Efeso na ang mga Kristiyano sa Efeso ang nasa isip ni Pablo; at napakaangkop ng kaniyang payo, dahil sa mga kalagayang umiiral sa Efeso, ang pinakamahalagang lunsod sa Romanong probinsiya ng Asia. Halimbawa, kilalá ang Efeso bilang isang lunsod na napakayaman, anupat may tendensiya roon na ituring ang kayamanan ng sanlibutan bilang pinakamahalaga. Ngunit sa kaniyang liham, idiniin ni Pablo kung ano ang tunay na kayamanan—ang "kayamanan ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan," "ang maluwalhating kayamanan" na taglay ng Diyos bilang mana para sa mga banal, "ang nakahihigit na kayamanan ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan," ang "di-maarok na kayamanan ng Kristo," at 'ang kayamanan ng kaluwalhatian ng Diyos.' (Efe 1:7, 18; 2:7; 3:8, 16) Makatutulong ito sa mga Kristiyanong taga-Efeso na magkaroon ng wastong pangmalas sa kayamanan.

Pagwawaksi sa imoralidad. Ang Efeso ay isa ring lunsod na kilalá sa kalaswaan at mahalay na paggawi nito, sa talamak na imoralidad nito. Kaya naman mariin itong tinalakay ng apostol na si Pablo bilang isa sa mga katangian ng lumang personalidad at sinabi niya na kailangang hubarin ng mga Kristiyano ang lumang personalidad na iyon at ibihis "ang bagong personalidad." Dahil sa mahalay na moral na kalagayan sa Efeso, tiyak na madalas pag-usapan ng mga mamamayan ang seksuwal na kawalian, hindi upang hatulan ito, kundi upang masiyahan sa gayong usapan; at ang mga Kristiyano, gaya nga ng payo ni Pablo, ay hindi dapat tumulad sa gayong mga tao, na nalulugod sa pag-uusap tungkol sa pakikiapid at sa malalaswang pagbibiro. —Efe 4:20-24; 5:3-5.

Ipinakita ang pagkakaiba ng mga templo. Ang ilustrasyon ni Pablo tungkol sa isang espirituwal na templo ay angkop na angkop din para sa kongregasyong Kristiyano na nasa kinaroroonan ng kasindak-sindak na paganong templo ni Artemis, na itinuring na isa sa pitong kamangha-manghang gawa ng sinaunang daigdig. Samantalang sinasamba "ng buong distrito ng Asia at ng tinatahanang lupa" si Artemis at lubha nilang iginagalang ang bantog na templo sa Efeso, ang mga pinahirang Kristiyano naman ay "isang banal na templo," na tinatahanan ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang espiritu.—Gaw 19:27; Efe 2:21.

Palibhasa'y naging kanlungan ang templo ni Artemis, napasigla ang paggawa ng mga krimen at dumami ang mga kriminal sa Efeso. Walang sinuman sa loob ng isang takdang lugar sa palibot ng mga pader nito ang maaaring arestuhin nang dahil sa anumang krimen. Bilang resulta nito, nagkaroon ng isang nayon ng mga magnanakaw, mga mamamaslang, at mga katulad nito sa palibot ng templo. Samakatuwid, angkop lamang ang mga salita ni Pablo tungkol sa pagnanakaw, pati na sa mapait na saloobin, hiyawan, at pagiging mapaminsala.—Efe 4:25-32.

Pagsasagawa ng demonismo. Ang Efeso ay sentro noon ng lahat ng uri ng demonismo. Sa katunayan, ang lunsod ay kilalá sa buong daigdig dahil sa maraming anyo ng mahika na isinasagawa rito. Kaya nga aktibung-aktibo ang mga demonyo sa Efeso, at walang alinlangang upang hadlangan ang impluwensiya ng mahika at panggagaway at upang tulungan ang matuwid-pusong mga taga-Efeso na makalaya sa makademonyong mga gawaing ito, nagsagawa si Pablo ng mga himala sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos; kabilang pa nga rito ang pagpapalayas ng mga balakyot na espiritu. —Gaw 19:11, 12.

Palasak sa Efeso ang mahika kung kaya napakaangkop ng payo ni Pablo tungkol sa paglaban sa mga balakyot na espiritu; ipinakikita ito ng sumusunod na mga punto:

Bantog sa buong daigdig ang "Ephesian letters." "Ang mga ito ay waring binubuo ng partikular na mga kombinasyon ng mga titik o mga salita, na kapag binigkas sa partikular na mga intonasyon ng boses ay pinaniniwalaang mabisa sa pagpapagaling ng mga sakit, o pagpapalayas ng masasamang espiritu; o na kapag isinulat sa pergamino at isinuot ay gumagana diumano bilang *mga agimat,* o mga anting-anting, upang magsanggalang laban sa masasamang espiritu, o laban sa panganib. Kaya naman sinabi ni Plutarch (Sympos. 7), 'inuudyukan ng mga mahiko yaong mga inaalihan ng demonyo na sambitin at bigkasin ang *Ephesian letters,* sa isang partikular na pagkakasunud-sunod, sa ganang kanila.' " —*Notes, Explanatory and Practical, on the Acts of the Apostles,* ni A. Barnes, 1858, p. 264.

Ipinahihiwatig ng mga inskripsiyong nahukay sa mga guho ng Efeso ang matinding kadiliman ng isip ng mga taga-Efeso at kung bakit sinulatan ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano sa lunsod na iyon na "huwag na [silang] lumakad pa kung paanong ang mga bansa ay lumalakad din sa kawalang-pakinabang ng kanilang mga pag-iisip, samantalang nasa kadiliman ang kanilang isip." (Efe 4:17, 18) Ipinakikita ng mga inskripsiyon sa mga pader at mga gusali na ang buhay ng mga taong-bayan ay inugitan ng mga pamahiin, panghuhula, at paghahanap ng mga tanda.

Dahil sa pangangaral ni Pablo, sa pagsasagawa niya ng makahimalang mga gawa, at sa pagkabigo ng mga Judiong nagpapalayas ng demonyo, maraming taga-Efeso ang naging mga Kristiyano. Walang alinlangang marami sa mga indibiduwal na ito ang dating nagsasagawa ng isang anyo ng mahika, sapagkat ang ulat ng Bibliya ay nagsasabi: "Tinipon ng marami sa mga nagsasagawa ng sining ng mahika ang kanilang mga aklat at sinunog ang mga iyon sa harap ng lahat. At tinuos nila nang sama-sama ang halaga ng mga iyon at nasumpungang nagkakahalaga ng limampung libong piraso ng pilak [kung denario, $37,200]." (Gaw 19:19) Dahil laganap ang mahika sa Efeso at dahil maraming anyo ng demonismo ang isinasagawa roon, napakaangkop na bigyan ni Pablo ang mga Kristiyanong taga-Efeso ng mainam na payo tungkol sa pakikipaglaban sa balakyot na mga puwersang espiritu sa pamamagitan ng pagsusuot ng "kumpletong kagayakang pandigma mula sa Diyos." Walang alinlangang ang ilan sa mga nakalaya na sa pagsasagawa ng mahika ay liligaligin ng mga demonyo, at makatutulong sa kanila ang payo ni Pablo upang malabanan ang mga balakyot na espiritu. Mapapansin na ang isa sa unang ginawa ng unang mga Kristiyanong ito ay ang pagsira sa mga aklat na iyon na may kaugnayan sa demonismo, anupat nagbibigay ng parisan sa ngayon para sa mga nais makalaya sa impluwensiya o panliligalig ng mga demonyo.—Efe 6:11, 12.

Ang papel ni Kristo. Dahil sa maluwalhating pag-asa na inilagay sa harap nila bilang mga kasamang tagapagmana ni Kristo, angkop na angkop na isinulat din ni Pablo sa mga Kristiyanong taga-Efeso na si Kristo ay itinaas nang "lubhang mataas pa sa bawat pamahalaan at awtoridad at kapangyarihan at pagkapanginoon at bawat pangalang ipinangalan, hindi lamang sa sistemang ito ng mga bagay, kundi doon din sa darating." (Efe 1:21) Sa liham na ito,

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG EFESO

Isang liham na nagtutuon ng pansin sa isang pangangasiwa na nagbubunga ng pakikipagpayapaan at pakikipagkaisa sa Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo

Samantalang nakabilanggo sa Roma, isinulat ni Pablo ang liham na ito para sa kongregasyon sa Efeso, isang daungang lunsod sa K baybayin ng Asia Minor

---

Ang layunin ng Diyos na magdala ng kapayapaan at pagkakaisa sa pamamagitan ni Jesu-Kristo

Bilang kapahayagan ng malaking di-sana-nararapat na kabaitan, patiunang itinalaga ng Diyos na ampunin ang ilang tao bilang kaniyang mga anak sa pamamagitan ni Jesu-Kristo (1:1-7)

Nilayon ng Diyos ang isang pangangasiwa (isang paraan ng pamamahala sa mga gawain sa kaniyang sambahayan) na sa pamamagitan niyaon ay pangyayarihin niyang makaisa niya, sa pamamagitan ni Kristo, yaong mga pinili ukol sa buhay sa langit at yaong mga mabubuhay sa lupa (1:8-14)

Ipinanalangin ni Pablo na nawa'y lubos na maunawaan at mapahalagahan ng mga taga-Efeso ang kahanga-hangang paglalaan na ginawa ng Diyos para sa kanila sa pamamagitan ni Kristo (1:15-23; 3:14-21)

Yaong mga pinagkalooban ng mariringal na atas may kaugnayan kay Kristo ay dating patay sa kasalanan; ang kanilang kaligtasan ay kaloob ng Diyos, hindi kabayaran dahil sa mga gawa (2:1-10)

Sa pamamagitan ni Kristo, pinawi ang Kautusan at inilatag ang saligan upang ang mga Judio at mga Gentil ay maging isang katawan, mga miyembro ng sambahayan ng Diyos, isang templong tatahanan ng Diyos sa espiritu (2:11–3:7)

Sa pamamagitan ng mga pakikitungo ng Diyos sa kongregasyon ay naisisiwalat, maging doon sa mga nasa makalangit na mga dako, ang pagkakasari-sari ng kaniyang karunungan (3:8-13)

Mga salik sa pagkakaisa na inilaan ng Diyos: isang espirituwal na katawan na bumubuo sa kongregasyon, isang banal na espiritu, isang pag-asa, isang Panginoong Jesu-Kristo, isang pananampalataya, isang bautismo, isang Diyos at Ama (4:1-6)

Tinutulungan ng mga kaloob na mga tao na inilaan ni Kristo ang lahat tungo sa pagkakaisa sa pananampalataya; ang buong katawan, sa ilalim ng kaniyang pagkaulo, ay kumikilos nang magkakasuwato dahil sa pagsasalita ng katotohanan at pagpapakita ng pag-ibig (4:7-16)

Magbihis ng bagong personalidad, kasuwato ng turo at halimbawa ni Kristo

Hindi ang mga bansa kundi si Kristo ang halimbawa na dapat sundin; ang paggawa nito ay humihiling ng isang bagong personalidad (4:17-32)

Tularan ang Diyos; magpakita ng uri ng pag-ibig na ipinamalas ni Kristo (5:1, 2)

Iwasan ang imoral na pananalita at paggawi; lumakad bilang mga anak ng liwanag (5:3-14)

Bilhin ang panahon; gamitin ito sa pagpuri kay Jehova (5:15-20)

Taglay ang matinding paggalang kay Kristo, magpakita ng wastong pagpapasakop sa mga asawang lalaki, mga magulang, mga panginoon; magpamalas ng maibiging konsiderasyon sa mga nasa ilalim ng iyong awtoridad (5:21–6:9)

Isuot ang kumpletong espirituwal na kagayakang pandigma upang makatayong matatag laban sa tusong mga gawa ng Diyablo

Tayo ay may pakikipagbuno laban sa balakyot na mga puwersang espiritu; sa tulong ng Diyos, malalabanan natin ang mga sumisirang ito sa kapayapaan at pagkakaisa (6:10-13)

Naglalaan ng lubos na proteksiyon ang espirituwal na kagayakang pandigma mula sa Diyos; gamitin itong mabuti at marubdob na manalangin, na inilalakip ang lahat ng mga banal sa inyong mga pagsusumamo (6:14-24)

buong-karingalang inilarawan ni Pablo ang itinaas na posisyon ni Jesu-Kristo at ang kaloob na di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos lakip ang pag-ibig, karunungan, at awa para roon sa mga dinadala sa pakikipagkaisa sa kanila. Ang paglalarawan sa paraan kung paano pagkakaisahin ang lahat ng mga bagay na nasa langit at nasa lupa sa ilalim ni Kristo at sa pagdadala kapuwa sa mga Judio at mga Gentil sa loob ng kongregasyon bilang "isang bagong tao" ay siyang pinakakumpletong paliwanag sa Bibliya hinggil sa "sagradong lihim" ng Diyos, na isiniwalat sa mabuting balita tungkol sa Kristo.—Efe 2:15.

EFFATA. Isang Semitikong pananalita na nangangahulugang "mabuksan ka." Ginamit ito ni Jesus noong panahong pagalingin niya ang isang lalaking bingi na may kapansanan sa pagsasalita.—Mar 7:32-34.

EFRAIM [Makalawang Ulit na Mabunga o Palaanakin].

1. Anak ni Jose sa kaniyang asawang si Asenat, na anak ni Potipera na saserdote ng On. Si Efraim, na nakababatang kapatid ni Manases, ay ipinanganak sa Ehipto bago nagsimula ang pitong-taóng taggutom. Pinangalanan siyang Efraim ng kaniyang ama "sapagkat, ang sabi [ni Jose], 'Ginawa akong palaanakin ng Diyos sa lupain ng aking kaabahan.'"—Gen 41:50-52.

Nang malapit nang mamatay si Jacob, sa diwa ay inampon niya ang kaniyang mga apo na sina Efraim at Manases at ginawa silang kapantay ng kaniyang sariling mga anak. (Gen 48:5) Ang kanilang amang si Jose, na tumanggap ng karapatan bilang panganay sa mga anak ni Jacob, ay tumanggap ng dalawang bahagi ng pamana ng kaniyang ama sa pamamagitan ng mana ng mga tribo nina Efraim at Manases. (1Cr 5:1; ihambing ang Gen 48:21, 22; Deu 21:17; Jos 14:4.) Nang pagpalain niya sina Efraim at Manases, higit na pinaboran ng patriyarkang si Jacob si Efraim at inihulang ito ang magiging mas dakila.—Gen 48:13-20.

Inilalahad sa 1 Cronica 7:20-27 ang talaan ng angkan ng mga anak ni Efraim at ng kaniyang mga inapo, na nagtatapos kay Josue na siyang umakay sa mga Israelita patungo sa Lupang Pangako. Sina Ezer at Elead, malamang na mga anak ni Efraim, ay pinatay ng mga lalaki ng Gat. Ilang panahon pagkamatay ng mga anak niyang ito, naging anak ni Efraim si Berias.

2. Ang pangalang Efraim ay ikinakapit din sa tribo na nagmula sa kaniya. Mga isang taon pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, ang 40,500 lalaking mandirigma ng Efraim mula 20 taóng gulang pataas ay mas marami nang 8,300 kaysa sa matitipunong lalaki ng Manases. (Bil 1:1-3, 32-35) Gayunman, sa katapusan ng 40-taóng pagpapagala-gala sa ilang, ang mga rehistradong lalaki ng Efraim ay 32,500 na lamang, o mas mababa nang 20,200 kaysa sa bilang niyaong sa Manases. (Bil 26:34, 37) Ngunit inihula na ang Efraim ang magiging mas dakila. Nang pagpalain ni Moises ang mga Israelita, makahula niyang tinukoy ang "sampu-sampung libo ni Efraim," ngunit ang "libu-libo ni Manases."—Deu 33:17.

Sa ilang, ang mga Efraimita, na si Elisama ang nagsisilbing pinuno, ay inatasang magkampo sa K panig ng tabernakulo, kasama ng mga tribo nina Manases at Benjamin. Ang tatlong-tribong pangkat na ito ay ikatlo sa pagkakasunud-sunod ng paghayo.—Bil 2:18-24.

Teritoryo ng Tribo. Ang teritoryong iniatas sa tribo ni Efraim ay nasa gitnang bahagi ng Canaan, sa K ng Jordan. Ang tribo ay mayroon ding mga nakapaloob na lunsod sa teritoryo ng Manases. Sa H, ang hangganan ng Efraim ay ang Manases, at sa T ay ang Benjamin at Dan. (Jos 16:1-9) Ang pook na ito, bagaman mabundok at maburol, ay pinagpala ng mabunga at matabang lupa at may makapal na kakahuyan noong sinaunang panahon. (Jos 17:15, 17, 18) Ang pinunong si Kemuel ay naglingkod bilang ang inatasan-ng-Diyos na kinatawan ng Efraim noong hati-hatiin ang Lupang Pangako sa mga bahaging mana.—Bil 34:18, 24.

Ang tabernakulo ay itinayo sa Shilo, sa Efraim. (Jos 18:1) Bukod sa Sikem, na isang kanlungang lunsod, marami pang ibang lunsod ng mga Levita ang nasa teritoryo ng Efraim. (Jos 21:20-22; 1Cr 6:66-69) Hindi itinaboy ng mga Efraimita ang mga Canaanita mula sa Gezer, isa sa mga lunsod na iyon ng mga Levita, ngunit isinailalim nila ang mga ito sa mapang-aliping puwersahang pagtatrabaho.—Jos 16:10; Huk 1:29.

Ang Efraim Mula kay Josue Hanggang kay David. Maraming katangi-tanging pangyayari ang naganap sa teritoryo ng Efraim. Sa Sikem, tinipon ng kahalili ni Moises, ng Efraimitang si Josue, ang mga tribo ng Israel at namanhik sa kanila na maglingkod kay Jehova nang may katapatan. (Jos 24:1, 14, 15) Sa Sikem din inilibing ang mga buto ni Jose nang dakong huli, at kapuwa si Josue at ang anak ni Aaron na si Eleazar ay inilibing sa bulubunduking pook ng Efraim. (Jos 24:29-33) Nang maglaon, tinipon ng Benjamitang si Hukom Ehud ang mga Israelita sa bulubunduking pook ng Efraim upang makipaglaban sa mga Moabita. (Huk 3:26-30) Pagkamatay ni Ehud, mula sa tirahan ni Debora sa bulubunduking pook ng Efraim, ipinatawag ng propetisang iyon si Barak na siyang inatasan ni Jehova upang iligtas ang Israel mula sa paniniil ni Haring Jabin. Sa awit ng tagumpay nina Barak at De-

bora, ang Efraim ang unang tribo na binanggit. (Huk 4:1-7; 5:14) Nang maglaon pa, si Tola na mula sa tribo ni Isacar ay naghukom sa Israel sa loob ng 23 taon habang nananahanan sa Samir sa bulubunduking pook ng Efraim. (Huk 10:1, 2) Ang propetang si Samuel na mula sa tribo ni Levi ay ipinanganak sa Rama sa bulubunduking pook ng Efraim, at doon siya nanirahan nang adulto na siya.—1Sa 1:1, 2, 19, 20; 7:15-17.

Ang pagmamapuri at labis na paghahangad na maging prominente ay lubhang nakapighati sa mga Efraimita sa kanilang kaugnayan sa ibang mga tribo. Noon pa mang panahon ng mga hukom ay lumitaw na ang ganitong ugali. Halimbawa, nakipagtalo ang mga Efraimita kay Gideon dahil hindi sila agad tinawag nito para sa pakikipaglaban sa Midian. Ngunit naiwasan ang labanan noong pagkakataong iyon dahil sa pagiging mataktika ni Gideon. (Huk 8:1-3) Nang maglaon, bagaman tinanggihan nila noong una ang pagkakataong tumulong kay Jepte, naghinanakit ang mga Efraimita nang hindi niya sila tawagin upang makipaglaban sa mga Ammonita. Nakipagdigma sila kay Jepte at dumanas ng kahiya-hiyang pagkatalo; libu-libo ang napatay sa mga tawiran ng Jordan, kung saan nakilalang sila'y mga Efraimita dahil ang bigkas nila sa salitang "Shibolet" ay "Sibolet."—Huk 12:1-6; tingnan din ang 2Cr 25:10.

Pagkamatay ni Haring Saul, kabilang ang 20,800 lalaki ng Efraim sa mga pumaroon sa Hebron upang isalin kay David ang paghahari.—1Cr 12:23, 30.

Pangunahing Tribo ng Hilagang Kaharian. Mula nang mahati ang kaharian noong panahon ng paghahari ni Rehoboam, ang Efraim, bilang ang pinakaprominente at pinakamaimpluwensiyang tribo ng hilagang kaharian, ay gumawa ng masamang pangalan para sa sarili nito. (Os 13:1) Ang unang hari, ang Efraimitang si Jeroboam, ay nagtatag ng pagsamba sa guya sa Dan at sa Bethel. (1Ha 11:26; 12:25-30) Mula noon ay hindi na sila nakabangon sa pagkalugmok sa idolatriya.

Bilang ang pangunahing tribo ng hilagang kaharian, ang Efraim ay kumatawan sa buong sampung-tribong kaharian. (2Cr 25:7; Jer 7:15) Ito ang dahilan kung bakit sa Efraim itinuon ng mga propetang sina Oseas at Isaias ang kanilang matitinding pagtuligsa. Hinatulan ni Oseas ang Efraim dahil sa kanilang pakikipagsamahan sa mga bansa, pagtulad sa mga gawa ng mga ito, at paglilingkod sa mga idolo ng mga ito. Inihambing niya ang Efraim sa isang tinapay na bilog na hindi ibinaligtad, lutô o sunog pa nga ang ilalim ngunit hilaw ang ibabaw. (Os 7:8; ihambing ang Aw 106:35, 36; Os 4:17; 12:14.) Bagaman sinaid ng mga taga-ibang bayan ang kalakasan nito, ang Efraim, sa halip na bumalik kay Jehova, ay humingi ng tulong sa Ehipto at nakipagtipan sa Asirya. Kaya naman ang Efraim ay naging tulad ng mangmang na kalapati na tiyak na masisilo ng lambat.—Os 7:9-12; 8:9; ihambing ang 2Ha 17:4; Os 12:1.

Ang propetang si Isaias ay nagsalita sa 'mapagmapuring mga lasenggo ng Efraim.' Ang kanilang pagiging independiyente mula sa kaharian ng Juda at ang pakikipag-alyansa nila sa Sirya at sa iba pang mga bansa ay nakaapekto sa kanila na gaya ng nakalalangong inumin. Gayunman, ang kapahamakan ay sasapit sa kanila.—Isa 7:1, 2, 5-9, 17; 9:9-12; 17:3; 28:1-3.

Sa kabila nito, inihula rin ng mga propeta ni Jehova na ang espiritu ng paninibugho at pagkapoot sa pagitan ng Efraim (ang sampung-tribong kaharian) at ng Juda (ang dalawang-tribong kaharian) ay maglalaho. (Isa 11:13; Jer 31:6) Ang Juda at Efraim ay magkakaisa, at ang Efraim ay masasauli sa pagsang-ayon ng Diyos.—Jer 31:18-20; 50:19; Eze 37:16-19; Zac 10:7.

Bagaman masama ang naging rekord ng tribo ni Efraim, may mga indibiduwal sa tribong iyon na tumahak sa tamang landas. Halimbawa, noong panahon ng paghahari ni Haring Asa ng Juda, maraming Efraimita ang lumipat sa panig niya nang makita nilang sumasakaniya si Jehova. (2Cr 15:9) Nang maglaon, may mga Efraimita rin sa Jerusalem para sa pagdiriwang ng Paskuwa noong unang taon ng paghahari ni Hezekias at pagkatapos nito ay nakibahagi sila sa pagwasak sa mga kagamitan sa idolatriya. (2Cr 30:18; 31:1) Gayunman, nang padalhan ni Hezekias ang mga Israelita sa H ng paanyayang pumaroon sa Paskuwa, ang kaniyang mga mananakbo ay nilibak at inalipusta ng marami sa Efraim, Manases, at Zebulon. Pagmamapuri ang naging dahilan kung bakit hindi sila nagpakumbaba at pumaroon sa Jerusalem para sa Paskuwa.—2Cr 30:10, 11.

3. Isang lunsod na ipinapalagay na ang Efrain na binihag ni Abias na hari ng Juda mula kay Jeroboam na hari ng Israel. (2Cr 13:19) Noong unang siglo C.E., nang magsanggunian ang mga lider ng relihiyon na patayin siya, si Jesu-Kristo, kasama ang kaniyang mga alagad, ay pumaroon sa Efraim sa lupaing malapit sa ilang. (Ju 11:53, 54) Ang lugar na karaniwang iminumungkahi para sa lunsod na ito ay ang nayon ng et-Taiyiba, na mga 6 na km (3.5 mi) sa SHS ng Bethel at 3 km (2 mi) sa STS ng iminumungkahing lokasyon ng Baal-hazor. (2Sa 13:23) Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus, nilupig ng Romanong heneral na si Vespasian ang Efraim noong panahong humayo siya laban sa Jerusalem.—*The Jewish War,* IV, 551 (ix, 9).

4. Ang "kagubatan ng Efraim" ay isang lugar sa S panig ng Jordan kung saan nakipagbaka ang

hukbo ni Haring David laban sa hukbo ng kaniyang mapaghimagsik na anak na si Absalom. (2Sa 18:6-8) Hindi alam kung saan ang aktuwal na lokasyon ng kagubatan ng Efraim sa lupain ng Gilead, ngunit malamang na ito ay nasa kapaligiran ng Mahanaim. —2Sa 17:22, 24, 26.

EFRAIM, PINTUANG-DAAN NG. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

EFRAIMITA. Tingnan ang EFRAIM Blg. 2.

EFRAIN. Isang lunsod na kinuha ni Haring Abias ng Juda nang makipagbaka siya kay Jeroboam ng Israel. (2Cr 13:19) Maliwanag na ito'y nasa teritoryo ng tribo ni Efraim. Lumilitaw na ito rin ang lunsod ng Efraim na binanggit sa 2 Samuel 13:23 at gayundin sa Juan 11:54.—Tingnan ang EFRAIM Blg. 3.

EGLA [Batang Baka; Dumalagang Baka]. Ang ina ng ikaanim na anak ni Haring David na si Itream, na ipinanganak sa kaniya sa Hebron.—2Sa 3:5; 1Cr 3:3.

EGLAIM. Maliwanag na isa sa mga lugar na nasa pinakamalalayong hangganan ng Moab na ayon sa Isaias 15:1, 8 ay 'magpapalahaw' dahil sa pananamsam sa bansang iyon. Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon ng sinaunang lugar na ito. Gayunman, ang pangalang Eglaim at ang isang kahawig na pangalan, Agallim, na binanggit ni Eusebius (*Onomasticon,* 36, 19-21) na mga 12 km (7.5 mi) sa T ng Rabbath-Moab, ay maaaring napanatili sa Rujm el-Jilimeh sa lugar na iyon o sa Khirbet Jeljul, isang lokasyon na mula pa noong mga panahong Nabateano-Romano, na 7 km (4 na mi) sa dako pang timog. Iminumungkahi ni Yohanan Aharoni na ito ay ang Mazra', isang oasis sa HS ng Peninsula ng Lisan.

EGLAT-SELISIYA [malamang, Ikatlong Eglat]. Isang terminong ginamit nina Isaias (15:5) at Jeremias (48:34) sa kanilang mga kapahayagan ng kapahamakan laban sa Moab, maliwanag na tumutukoy sa isang lugar sa bansang iyon. Naniniwala ang ilan na may tatlong bayan na magkakapareho ng pangalan at magkakalapit ng lokasyon, at na ang ikatlo ("ang ikatlong Eglat," *AT*) ang pinatutungkulan dito ng mga sinabi ng mga propeta. Hindi matukoy ang lokasyon ng mga lugar na iyon.

Gayunman, maraming iskolar ang naniniwala na ang salitang Hebreo para rito (*'egh·lath' sheli·shi·yah'*) ay hindi dapat gawan ng transliterasyon na pangngalang pantangi. Sinasabi nila na ito'y isang makasagisag na pananalita na maisasalin bilang "isang dumalagang baka na tatlong-taong gulang." (*Dy, JP;* tingnan ang *KJ, Ro.*) Kung gayon nga, maaaring inihahalintulad ng mga propeta ang nalupig na Moab sa isang baka na malakas at bata pa bagaman husto na ang gulang, ngunit ang maririnig lamang mula rito ay kahabag-habag na 'mga daing.'

EGLON [Maliit na Guya].

1. Isang hari ng Moab noong mga araw ng mga Hukom na naniil sa Israel sa loob ng 18 taon, "sapagkat ginawa nila ang masama sa paningin ni Jehova." (Huk 3:12-25) Si Eglon ang pinakaulo ng kompederasyon ng Moab, Ammon, at Amalek noong salakayin nila ang Israel. Sumapit ang pagbagsak niya nang ang kaliweteng si Ehud, pagkatapos maghandog ng kaugaliang tributo, ay nagsabi: "Mayroon akong lihim na salita para sa iyo, O hari." Pagkatapos paalisin ni Eglon ang kaniyang mga tagapaglingkod mula sa kaniyang preskong silid sa patag na bubong ng kaniyang palasyo, tumindig siya mula sa kaniyang trono upang pakinggan ang sinabi ni Ehud na "isang salita ng Diyos." Nang magkagayon ay isinaksak ni Ehud sa napakatabang tiyan ni Eglon ang isang tabak na doble ang talim anupat "ang puluhan ay bumaon din kasunod ng talim," at "ang dumi ay nagsimulang lumabas." May kinalaman sa Hukom 3:22, sinabi ng *Commentary* ni Clarke: "Maaaring ang laman ng kaniyang bituka ay lumabas sa sugat o napadumi siya sa karaniwang paraan dahil sa *takot* at *matinding sakit."*

2. Isang maharlikang Canaanitang lunsod na ang hari ay sumali sa isang kompederasyon laban sa Gibeon nang ang lunsod na iyon ay makipagpayapaan kay Josue at sa Israel. Pinatay ni Josue ang limang haring kasangkot, ibinitin sila sa mga tulos, at pagkatapos ay nilupig ang Eglon, anupat itinalaga sa pagkalipol ang mga tumatahan dito. (Jos 10:1-5, 22-27, 34, 35; 12:12) Nang maglaon ay ibinigay ito sa tribo ni Juda bilang bahagi ng kanilang teritoryo. (Jos 15:39) Ipinapalagay na ang orihinal na lokasyon nito ay nasa Tell el-Hesi, mga 25 km (16 na mi) sa SHS ng Gaza, at mga 11 km (7 mi) sa K ng lokasyon ng Lakis, sa gayon ay malapit sa gilid ng Kapatagan ng Filistia. Gayunman, ang sinaunang pangalan nito ay napanatili sa mga guho ng Khirbet 'Ajlan na mga ilang milya ang layo.

EHI. Tingnan ang AHIRAM.

EHIPTO, AGUSANG LIBIS NG. Isang mahabang *wadi* (o bangin) na nagsilbing palatandaan ng itinakda ng Diyos na TK hangganan ng Lupang Pangako, samakatuwid nga, ng "lupain ng Canaan." (Bil 34:2, 5; 1Ha 8:65; Isa 27:12) Bagaman ang agusang libis na ito ay wala naman sa loob ng Ehipto, lumilitaw na may panahon na ang nasasakupan ng bansang iyon ay umabot hanggang sa dakong ito. (2Ha 24:7) Lumilitaw na ang pinaikling

termino na "agusang libis," na ginamit sa pagtukoy sa mga hanggahan ng lupain ng Israel sa pangitain ni Ezekiel, ay tumutukoy sa bangin ding ito.—Eze 47:19; 48:28.

Ang agusang libis ng Ehipto ay ipinapalagay na ang Wadi el-ʽArish, na nagsisimula mahigit na 200 km (125 mi) papaloob mula sa baybayin ng Peninsula ng Sinai, malapit sa Jebel et-Tih. Bumabagtas ito patungong H hanggang umabot sa Dagat Mediteraneo sa may bayan ng el-ʽArish (Rhinocolura), mga 150 km (90 mi) sa S ng Port Said. Tuyung-tuyo ito kapag tag-araw. Ngunit kapag tag-ulan, kapag bumuhos na roon ang maraming sangang-ilog, ang Wadi el-ʽArish ay nagiging isang malaking ilog na sumisira sa mga pampang nito, anupat binubunot nito ang mga punungkahoy at tinatangay sa napakalakas na agos nito. Maaaring ito ang dahilan kung bakit tinatawag itong *"ilog* ng Ehipto" sa talaan ng mga hangganan ng Lupang Pangako sa Genesis 15:18.—Ngunit tingnan din ang SIHOR.

EHIPTO, EHIPSIYO. Ang Ehipto at ang mga tumatahan doon ay binabanggit nang mahigit 700 beses sa Bibliya. Sa Hebreong Kasulatan, ang Ehipto ay kadalasang tinatawag sa pangalang Mizraim (*Mits·ra′yim*) (ihambing ang Gen 50:11), maliwanag na dahil prominente sa rehiyong iyon ang mga inapo ng anak na ito ni Ham. (Gen 10:6) Maging sa ngayon ay ginagamit ng mga Arabe ang pangalang *Misr* para sa Ehipto. Sa ilang awit ay tinatawag iyon na "lupain ni Ham."—Aw 105:23, 27; 106:21, 22.

Mga Hangganan at Heograpiya. (MAPA, Tomo 1, p. 531) Noong sinaunang panahon at maging sa ngayon, ang pag-iral ng Ehipto ay nakadepende sa Ilog Nilo, anupat ang matabang libis nito ay isang mahaba at makitid na luntiang lupain sa tigang na mga disyerto ng hilagang-silangang Aprika. Ang "Mababang Ehipto" ay sumasaklaw sa malapad na rehiyon ng Delta kung saan nagsasanga-sanga ang tubig ng Nilo bago bumuhos sa Dagat Mediteraneo, at noon ay dumaraan ito sa di-kukulangin sa limang magkakahiwalay na sanga ngunit ngayon ay sa dalawa na lamang. Mula sa dako kung saan nagsasanga-sanga ang tubig ng Nilo (sa rehiyon ng makabagong Cairo) hanggang sa baybaying dagat ay mga 160 km (100 mi). Ang lokasyon ng sinaunang Heliopolis (On sa Bibliya) ay di-kalayuan sa H ng Cairo, samantalang ang Memfis naman (kadalasang tinatawag na Nop sa Bibliya) ay may layong ilang milya sa T ng Cairo. (Gen 46:20; Jer 46:19; Os 9:6) Sa gawing T ng Memfis nagsisimula ang rehiyon ng "Mataas na Ehipto," na sumasaklaw sa kahabaan ng libis hanggang sa unang talon ng Nilo sa Aswan (sinaunang Seyene), isang distansiya na mga 960 km (600 mi). Gayunman, iniisip ng maraming iskolar na mas makatuwirang tukuyin ang hilagang bahagi ng seksiyong ito bilang "Gitnang Ehipto." Sa buong rehiyong ito (ng Gitna at Mataas na Ehipto), ang patag na Libis ng Nilo ay bihirang humigit pa sa lapad na 20 km (12 mi), at sa magkabilang panig ay nahahangan ito ng mga bangin na batong-apog at batong-buhangin, na siyang pinakagilid ng mismong disyerto.

Sa kabila ng unang talon ay naroon ang sinaunang Etiopia, anupat ang Ehipto ay sinasabing umabot "mula sa Migdol [isang lugar na maliwanag na nasa HS Ehipto] hanggang sa Seyene at hanggang sa hangganan ng Etiopia." (Eze 29:10) Bagaman ang terminong Hebreo na *Mits·ra′yim* ay laging ginagamit upang kumatawan sa buong lupain ng Ehipto, naniniwala ang maraming iskolar na sa ilang kaso ay tumutukoy ito sa Mababang Ehipto, at marahil ay sa Gitnang Ehipto, anupat ang Mataas na Ehipto ay tinatawag na "Patros." Ang pagtukoy sa 'Ehipto [Mizraim], Patros, at Cus' sa Isaias 11:11 ay kahawig ng pagbanggit sa sunud-sunod na mga lugar sa isang inskripsiyon ng Asiryanong si Haring Esarhadon, kung saan itinala niya ang mga rehiyon ng 'Musur, Paturisi, at Kusu' bilang sakop ng kaniyang imperyo.—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 290.

Ang hangganan ng Ehipto sa H ay ang Dagat Mediteraneo at sa T naman ay ang unang talon ng Nilo at ang Nubia-Etiopia, at ito'y nasa pagitan ng Disyerto ng Libya (bahagi ng Sahara) sa K at ng Disyerto ng Dagat na Pula sa S. Kaya sa kalakhang bahagi, ito ay lubhang naingatan laban sa impluwensiya mula sa labas at naipagsanggalang laban sa pagsalakay. Gayunman, ang ismo ng Sinai sa HS ay nagsilbing tulay na nag-uugnay rito sa kontinente ng Asia (1Sa 15:7; 27:8), at sa pamamagitan ng lupang tulay na ito ay dumating ang mga pulutong na nangangalakal (Gen 37:25), mga nandarayuhan, at nang maglaon, ang mga hukbong sumasalakay. Ang "agusang libis ng Ehipto," ipinapalagay na ang Wadi el-ʽArish sa Peninsula ng Sinai, ay maliwanag na nagsilbing palatandaan ng HS hangganan ng teritoryo ng Ehipto. (2Ha 24:7) Sa kabila nito ay naroon ang Canaan. (Jos 15:4) Sa disyerto sa dakong K ng Nilo, may di-kukulangin sa limang oasis na naging bahagi ng kaharian ng Ehipto. Ang malaking oasis ng Faiyum, mga 72 km (45 mi) sa TK ng sinaunang Memfis, ay tinustusan ng tubig mula sa Nilo sa pamamagitan ng isang kanal.

Nakadepende sa Nilo ang ekonomiya ng Ehipto. Bagaman sa ngayon ay halos walang pananim sa mga disyertong rehiyon sa gilid ng Libis ng Nilo upang tumustos sa mga hayop, ipinakikita ng katibayan na noong sinaunang panahon ay maraming hayop na mahuhuli sa mga *wadi,* o mga agusang libis. Gayunman, maliwanag na noon ay

bihirang umulan doon gaya rin sa ngayon (marahil ang Cairo ay tumatanggap ng 5 sentimetro [2 pulgada] bawat taon). Dahil dito, ang buhay sa Ehipto ay nakadepende noon sa tubig ng Nilo.

Ang mga bukal ng Nilo ay nagmumula sa kabundukan ng Etiopia at ng kalapit na mga lupain. Dito ang ulan sa pana-panahon ay sapat upang lumaki ang tubig ng ilog, na umaapaw sa mga pampang nito sa Ehipto bawat taon sa mga buwan ng Hulyo hanggang Setyembre. (Ihambing ang Am 8:8; 9:5.) Hindi lamang ito naglalaan ng tubig para sa mga kanal at mga lunas ng irigasyon kundi nag-iiwan din ito ng banlik na nagpapataba ng lupa. Gayon na lamang kataba ang Libis ng Nilo, at gayundin ang Delta, anupat ang natutubigang-mainam na pook ng Sodoma at Gomorra na natanaw ni Lot ay itinulad sa "hardin ni Jehova, tulad ng lupain ng Ehipto." (Gen 13:10) Gayunman, pabagu-bago ang pag-apaw ng ilog; kapag mababa ito, ang produksiyon ay mahina at ang resulta ay taggutom. (Gen 41:29-31) Kapag hindi umapaw ang tubig ng Nilo, mangangahulugan ito ng napakalubhang problema, anupat ang bansa ay magiging isang tuyot na ilang.—Isa 19:5-7; Eze 29:10-12.

Mga produkto. Ang Ehipto ay mayaman sa agrikultura, at ang pangunahing mga ani rito ay sebada, trigo, espelta (isang uri ng trigo), at lino (na ginagawang mainam na tela, na tinatawag ding lino at iniluluwas sa maraming lupain). (Exo 9:31, 32; Kaw 7:16) Marami roong mga ubasan at mga puno ng datiles, igos, at granada; ang mga taniman ng gulay ay naglaan ng maraming produkto, gaya ng pipino, pakwan, puero, sibuyas, at bawang. (Gen 40:9-11; Bil 11:5; 20:5) Ang 'pagpapatubig sa lupain sa pamamagitan ng paa' (Deu 11:10) ay iniisip ng ilang iskolar na tumutukoy sa paggamit ng depadyak na gulong ng panalok ng tubig. Maaari rin itong tumukoy sa paggamit ng paa upang magbukas at magsara ng mga kanal na dinadaluyan ng tubig para sa irigasyon.

Kapag nagkaroon ng taggutom sa kalapit na mga lupain, kadalasang pumaparoon ang mga tao sa mabungang Ehipto, gaya ng ginawa ni Abraham noong maagang bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E. (Gen 12:10) Nang maglaon, ang Ehipto ay nagsilbing imbakan ng butil para sa kalakhang bahagi ng rehiyon ng Mediteraneo. Ang barko mula sa Alejandria, Ehipto, na sinakyan ng apostol na si Pablo sa Mira noong unang siglo C.E. ay nagluluwas ng mga butil patungong Italya.—Gaw 27:5, 6, 38.

Ang isa pang mahalagang produkto na iniluluwas ng Ehipto ay papiro, ang matambong halaman na tumutubo sa malalawak na latian ng Delta (Exo 2:3; ihambing ang Job 8:11) at ginagamit sa paggawa ng materyales na mapagsusulatan. Gayunman, dahil wala itong mga kagubatan, ang Ehipto ay kinailangang umangkat ng kahoy mula sa Fenicia, lalo na ng sedro mula sa mga daungang lunsod na gaya ng Tiro, kung saan gustung-gusto naman ng mga tao ang makukulay na lino ng Ehipto. (Eze 27:7) Ang mga templo at bantayog sa Ehipto ay yari sa granito at ilang di-gaanong matigas na bato, gaya ng batong-apog, na sagana sa mga burol na nasa mga gilid ng Libis ng Nilo. Ang pangkaraniwang mga tahanan at maging ang mga palasyo ay gawa sa laryong putik (ang karaniwang materyales para sa pagtatayo ng mga gusali). Ang mga minahan sa Ehipto na nasa mga burol sa gilid ng Dagat na Pula (gayundin sa Peninsula ng Sinai) ay napagkunan ng ginto at tanso; ang mga produktong bronse na yari sa tansong ito ay iniluluwas din.—Gen 13:1, 2; Aw 68:31.

Ang pag-aalaga ng mga hayop ay naging mahalagang bahagi ng ekonomiya ng Ehipto. Si Abraham ay nagkaroon ng mga tupa at mga baka noong naroroon siya, gayundin ng mga hayop na pantrabaho gaya ng asno at kamelyo. (Gen 12:16; Exo 9:3) Ang mga kabayo ay nabanggit noong panahong nangangasiwa si Jose sa Ehipto (1737-1657 B.C.E.) at karaniwan nang ipinapalagay na nanggaling sa Asia. (Gen 47:17; 50:9) Ang mga ito ay maaaring unang nakuha sa pakikipagkalakalan o nabihag noong panahong lumulusob ang mga Ehipsiyo sa mga lupain sa dakong HS. Pagsapit ng panahon ni Solomon, marami nang kabayo sa Ehipto at itinuturing ang mga ito na mahalagang kalakal (kasama ng mga karong Ehipsiyo) sa iba't ibang bansa.—1Ha 10:28, 29.

Marami roong mga ibong maninila at mga ibong kumakain ng bangkay, gaya ng buwitre, lawin, agila, halkon, at mga ibong-tubig tulad ng ibis at tipol. Ang Nilo ay sagana sa isda (Isa 19:8), at pangkaraniwan lamang ang mga hipopotamus at buwaya. (Ihambing ang makasagisag na pananalita ng Eze 29:2-5.) Ang mga disyertong rehiyon ay tinatahanan ng mga chakal, mga lobo, mga hayina, mga leon, at mga ahas at iba pang mga reptilya.

Ang mga Tao. Ang mga Ehipsiyo ay mga Hamita, maliwanag na pangunahin nang nagmula sa anak ni Ham na si Mizraim. (Gen 10:6) Pagkatapos ng pangangalat mula sa Babel (Gen 11:8, 9), maaaring nandayuhan sa H Aprika ang marami sa mga inapo ni Mizraim, gaya ng mga Ludim, mga Anamim, mga Lehabim, mga Naptuhim, at mga Patrusim. (Gen 10:6, 13, 14) Gaya ng nabanggit na, ang Patros (pang-isahang anyo ng Patrusim) ay ipinapalagay na ang Mataas na Ehipto, at may mga katibayan upang ipalagay na ang mga Naptuhim ay nanirahan sa rehiyon ng Delta ng Ehipto.

Ang populasyon ng Ehipto ay waring binubuo ng mga tao mula sa iba't ibang tribo. Bilang katibayan nito, mula pa noong sinaunang panahon ay hati-hati

na ang bansa sa maraming seksiyon (nang maglaon ay tinawag na mga *nome*) at ang mga grupong ito ay patuloy na umiral at naging bahagi ng kaayusan ng pamahalaan pagkatapos na pagkaisahin ang bansa sa ilalim ng iisang pangunahing tagapamahala, sa katunayan, hanggang noong magwakas ang imperyo. May 42 *nome* na kinikilala, 20 sa Mababang Ehipto at 22 sa Mataas na Ehipto. Ang patuloy na pagkilala sa pagkakaiba sa pagitan ng Mataas at Mababang Ehipto sa buong kasaysayan ng Ehipto, bagaman posibleng may kaugnayan ito sa heograpiya, ay maaaring tumutukoy rin sa orihinal na pagkakahati ng mga tribo. Nang humina ang pamahalaang sentral, ang bansa ay muntik nang mahati sa dalawang pangunahing seksiyong ito o magkawatak-watak pa nga sa maraming maliliit na kaharian sa iba't ibang *nome.*

Salig sa sinaunang mga ipinintang larawan at gayundin sa mga bangkay na momya, ang sinaunang mga Ehipsiyo ay karaniwan nang mabababa, balingkinitan, at maiitim bagaman hindi sila lahing Negro. Gayunman, maraming iba't ibang hitsura ng mga Ehipsiyo ang makikita sa sinaunang mga ipinintang larawan at mga eskultura.

Wika. Nais ng makabagong mga iskolar na uriin ang wikang Ehipsiyo bilang "Semito-Hamitiko." Bagaman ang wikang ito ay pangunahin nang Hamitiko, sinasabi nila na maraming pagkakahawig ang balarila nito at ng mga wikang Semitiko, bukod pa sa ilang pagkakahawig sa bokabularyo. Sa kabila ng gayong maliwanag na mga kaugnayan, kinikilalang "malaki ang kaibahan ng Ehipsiyo sa lahat ng mga wikang Semitiko kaysa sa kaibahan ng alinman sa mga ito sa isa't isa, at hangga't hindi pa natitiyak nang higit ang kaugnayan nito sa mga wikang Aprikano, ang Ehipsiyo ay dapat lamang na uriin bilang hiwalay sa grupong Semitiko." (*Egyptian Grammar,* ni A. Gardiner, London, 1957, p. 3) Nang ilihim ni Jose sa kaniyang mga kapatid kung sino siya, nakipag-usap siya sa kanila sa pamamagitan ng isang tagapagsaling Ehipsiyo.—Gen 42:23.

Gayunpaman, maraming salik ang lubhang nagpapahirap sa pagbuo ng tiyak na mga konklusyon tungkol sa pinakasinaunang mga wika na ginamit sa Ehipto. Ang isa sa mga ito ay ang sistema ng pagsulat ng mga Ehipsiyo. Ang sinaunang mga inskripsiyon ay gumagamit ng mga *pictographic sign* (mga wangis ng mga hayop, mga ibon, mga halaman, o iba pang mga bagay) kalakip ng ilang hugis na heometrikal, isang sistema ng pagsulat na tinatawag ng mga Griego na *hieroglyphics.* Bagaman ang ilang sagisag ay kumatawan sa mga pantig, ang mga ito ay dagdag lamang sa mga *hieroglyphic* at hindi humalili sa mga iyon. Karagdagan pa, ang eksaktong mga tunog ng mga pantig na iyon ay hindi na alam sa ngayon. Bahagyang nakatutulong ang mga pagbanggit sa Ehipto sa ilang akdang *cuneiform* na sing-aga ng kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E. Ang mga transkripsiyon sa Griego ng mga pangalang Ehipsiyo at ng iba pang mga salita na nagmula pa noong mga ikaanim na siglo C.E., at ang mga transkripsiyon sa Aramaiko na nagpasimula mga isang siglo pagkaraan nito, ay nagbibigay rin ng ilang ideya tungkol sa baybay ng mga salitang Ehipsiyo na isinalin. Ngunit ang kaalaman sa ponolohiya, o sistema ng pagbigkas, ng sinaunang wikang Ehipsiyo ay pangunahin pa ring batay sa Coptic, ang uri ng Ehipsiyo na sinalita mula noong ikatlong siglo C.E. Kaya, ang kayarian ng pinakasinaunang bokabularyo nito, partikular na bago nakipamayan ang mga Israelita sa Ehipto, ay hindi matiyak. Para sa halimbawa, tingnan ang NO, NO-AMON.

Karagdagan pa, kakaunti ang nalalaman sa ngayon tungkol sa iba pang mga sinaunang wikang Hamitiko sa Aprika, anupat mahirap tiyakin ang kaugnayan ng wikang Ehipsiyo sa mga iyon. Walang natuklasang inskripsiyon ng mga di-Ehipsiyong wikang Aprikano na mas maaga kaysa sa pasimula ng Karaniwang Panahon. Sinusuportahan ng mga katibayan ang ulat ng Bibliya tungkol sa paggulo sa wika, at lumilitaw na ang sinaunang mga Ehipsiyo, bilang mga inapo ni Ham sa pamamagitan ni Mizraim, ay nagsalita ng isang wika na bukod at naiiba sa mga wikang Semitiko.

Ang sulat na *hieroglyphic* ay pantanging ginamit para sa mga inskripsiyon sa mga bantayog at mga ipinintang larawan sa pader, kung saan iginuhit nang lubhang detalyado ang mga sagisag. Bagaman patuloy itong ginamit hanggang sa pasimula ng Karaniwang Panahon, lalo na para sa mga tekstong relihiyoso, isang di-gaanong mahirap na paraan ng pagsulat, na gumagamit ng mas simple at kabit-kabit na mga porma, ang matagal nang binuo ng mga eskribang gumamit ng tinta sa pagsulat sa katad at papiro. Tinawag itong *hieratic* at sinundan ito ng isang mas kabit-kabit na porma na tinawag na *demotic,* na partikular nang ginamit mula noong tinatawag na "Ikadalawampu't Anim na Dinastiya" (ikapito at ikaanim na siglo B.C.E.) at patuloy. Naunawaan lamang ang kahulugan ng mga tekstong Ehipsiyo pagkatapos na matuklasan ang Batong Rosetta noong 1799. Ang inskripsiyong ito, na nasa British Museum, ay kababasahan ng isang dekreto na nagpaparangal kay Ptolemy V (Epiphanes) at nagmula pa noong 196 B.C.E. Ang mga sulat ay nasa anyong Ehipsiyong *hieroglyphic, demotic,* at Griego, at naunawaan ang kahulugan ng tekstong Ehipsiyo dahil sa wikang Griego.

Relihiyon. Ang Ehipto ay isang lupaing napakarelihiyoso at punô ng politeismo. Bawat lunsod at

bayan ay may sariling bathala, na nagtataglay ng titulong “Panginoon ng Lunsod.” Isang talaan na natagpuan sa libingan ni Thutmose III ang kababasahan ng pangalan ng mga 740 diyos. (Exo 12:12) Kadalasan, ang diyos ay inilalarawan bilang may asawang diyosa na nagsilang sa kaniya ng anak na lalaki, “sa gayon ay bumubuo ng tatluhang diyos o trinidad kung saan ang ama, karagdagan pa, ay hindi laging ang pinakaulo, anupat kung minsan ay kontento na siya sa papel na prinsipeng abay, samantalang ang pangunahing bathala ng lokalidad ay ang diyosa pa rin.” (*New Larousse Encyclopedia of Mythology,* 1968, p. 10) Bawat isa sa mga pangunahing diyos ay tumatahan sa isang templo na hindi bukas sa publiko. Ang diyos ay sinasamba ng mga saserdote na gumigising sa kaniya bawat umaga sa pamamagitan ng isang himno, nagpapaligo sa kaniya, nagdadamit sa kaniya, “nagpapakain” sa kaniya, at naglilingkod sa kaniya sa iba pang paraan. (Ihambing ang pagkakaiba sa Aw 121:3, 4; Isa 40:28.) Dahil dito, lumilitaw na ang mga saserdote ay itinuturing na mga kinatawan ng Paraon, na pinaniniwalaang isa ring diyos na buháy, ang anak ng diyos na si Ra. Ang situwasyong ito ay nagdiriin

Estatuwa ni Amon bilang isang barakong tupa kasama si Paraon Taharqa (Tirhaka); inilalarawan nito ang pagsasanggalang ng diyos sa tagapamahala

sa lakas ng loob na ipinakita nina Moises at Aaron sa pagharap kay Paraon upang sabihin dito ang utos ng tunay na Diyos at nagdaragdag ng kahulugan sa mapanghamak na tugon ni Paraon, “Sino si Jehova, anupat susundin ko ang kaniyang tinig?”—Exo 5:2.

Sa kabila ng napakaraming arkeolohikal na materyal na natuklasan sa Ehipto gaya ng mga templo, mga estatuwa, mga ipinintang larawang relihiyoso, at mga akda, kakaunti lamang ang nalalaman tungkol sa aktuwal na mga relihiyosong *paniniwala* ng mga Ehipsiyo. Napakakaunti ng impormasyong makukuha sa mga tekstong relihiyoso. Ang karamihan ng nalalaman hinggil sa kanilang mga diyos at mga kaugalian ay pala-palagay lamang o batay sa impormasyon mula sa mga Griegong manunulat na gaya nina Herodotus at Plutarch.

Gayunman, maliwanag na iba’t iba ang paniniwala ng mga Ehipsiyo yamang ang mga pagkakaiba sa pagitan ng mga rehiyon ay nagpatuloy sa buong kasaysayan ng Ehipto at nagbunga ng napakaraming alamat at mito na madalas ay nagkakasalungatan. Halimbawa, ang diyos na si Ra ay kilalá sa 75 iba’t ibang pangalan at anyo. Waring iilan lamang sa daan-daang bathala ang sinamba ng buong bansa. Ang pinakapopular sa mga ito ay ang trinidad nina Osiris, Isis (ang kaniyang asawa), at Horus (ang kaniyang anak). Nariyan din ang mga diyos sa kalawakan na pinangungunahan ni Ra, ang diyos-araw, kasama ang mga diyos ng buwan, kalangitan, hangin, lupa, ilog ng Nilo, at iba pa. Sa Thebes (No sa Bibliya), ang diyos na si Amon ay naging napakaprominente at nang maglaon ay binigyan ng titulong “hari ng mga diyos” at tinawag na Amon-Ra. (Jer 46:25) Sa mga panahon ng kapistahan (Jer 46:17), ang mga diyos ay ipinaparada sa mga lansangan ng lunsod. Halimbawa, kapag ang imahen ni Ra ay binubuhat ng kaniyang mga saserdote sa prusisyon, tinitiyak ng mga tao na naroon sila, anupat umaasang makikinabang sila dahil dito. Palibhasa’y itinuturing na ang basta pagpunta nila roon ay pagtupad na sa kanilang relihiyosong pananagutan, iniisip ng mga Ehipsiyo na pananagutan naman ni Ra na patuloy silang pasaganain. Umaasa lamang sila sa kaniya para sa materyal na mga pagpapala at kasaganaan at hindi sila kailanman humihingi ng anumang bagay na espirituwal. Maraming pagkakahawig sa pagitan ng mga pangunahing diyos ng Ehipto at ng Babilonya, anupat ipinakikita ng katibayan na ang mga Babilonyo ang tinularan ng mga Ehipsiyo sa bagay na ito. —Tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA.

Ang politeistikong pagsambang ito ay hindi naging kapaki-pakinabang sa mga Ehipsiyo. Gaya nga ng sinabi ng *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 53): “Kamangha-manghang mga hiwaga, na lihim na nag-iingat ng malalalim na katotoha-

nan, ang iniuugnay sa kanila ng klasikal at makabagong imahinasyon. Sabihin pa, mayroon silang mga hiwaga tulad ng mga Ashanti o mga Ibo [mga tribong Aprikano]. Gayunman, isang pagkakamali na isiping ang mga hiwagang ito ay nagtataglay ng katotohanan, at na may okultong 'pananampalataya' sa likuran ng mga ito." Sa katunayan, ipinakikita ng mga katibayan na ang mahika at sinaunang pamahiin ang pangunahing mga elemento ng pagsamba ng mga Ehipsiyo. (Gen 41:8) Ang relihiyosong mahika ay ginamit upang iwasan ang sakit; ang espiritismo ay prominente, anupat marami silang "mga engkantador," "mga espiritista," at "mga manghuhula ng mga pangyayari." (Isa 19:3) Ang mga agimat at mga "suwerteng" anting-anting ay isinusuot, at ang mga mahikang orasyon ay isinusulat sa mga piraso ng papiro at ikinukuwintas sa leeg. (Ihambing ang Deu 18:10, 11.) Nang magpakita sina Moises at Aaron ng makahimalang mga gawa sa pamamagitan ng kapangyarihan ng Diyos, ipinagparangalan ng mga saserdoteng mahiko at manggagaway ng korte ni Paraon na kaya nilang gayahin ang gayong mga gawa sa pamamagitan ng mga sining ng mahika hanggang sa mapilitan silang tumanggap ng pagkatalo.—Exo 7:11, 22; 8:7, 18, 19.

Pagsamba sa hayop. Dahil sa mapamahiing pagsambang ito, ang mga Ehipsiyo ay nagsagawa ng karumal-dumal na idolatriya kasama ang pagsamba sa mga hayop. (Ihambing ang Ro 1:22, 23.) Marami sa pinakaprominenteng mga diyos ang palaging ipinakikita na may katawan ng tao at ulo ng isang hayop o ibon. Halimbawa, ang diyos na si Horus ay inilalarawan na may ulo ng halkon; si Thoth naman ay may ulo ng ibong ibis o ng unggoy. Sa ilang kaso ang diyos ay itinuturing na aktuwal na nagkatawang-hayop, gaya sa kaso ng mga torong Apis. Ang buháy na torong Apis, na itinuturing na pagkakatawang-hayop ng diyos na si Osiris, ay inaalagaan sa templo at kapag namatay ay binibigyan ng marangyang prusisyon at libing. Dahil sa paniniwala na ang ilang hayop, gaya ng pusa, *baboon,* buwaya, chakal, at iba't ibang uri ng ibon, ay sagrado dahil iniuugnay ang mga ito sa partikular na mga diyos, literal na daan-daang libo ng gayong mga hayop ang ginawang momya ng mga Ehipsiyo at inilibing sa espesyal na mga sementeryo.

Napahiya ang diyos na si Apis, isinasagisag ng isang toro, nang salutin ni Jehova ang mga alagang hayop ng Ehipto

---

Bakit iginiit ni Moises na ang mga hain ng Israel ay magiging "karima-rimarim sa mga Ehipsiyo"?

Tiyak na dahil napakaraming iba't ibang hayop ang sinasamba sa iba't ibang bahagi ng Ehipto, mapuwersa at mapanghikayat ang sinabi ni Moises na pahintulutan ang Israel na pumaroon sa ilang upang maghandog ng kanilang mga hain, anupat sinabi pa niya kay Paraon: "Halimbawang maghahain kami ng bagay na karima-rimarim sa mga Ehipsiyo sa kanilang paningin; hindi ba nila kami babatuhin?" (Exo 8:26, 27) Lumilitaw na karamihan sa mga hain na inihandog ng Israel nang maglaon ay talagang lubhang makagagalit sa mga Ehipsiyo. (Sa Ehipto, ang diyos-araw na si Ra ay inilalarawan kung minsan bilang isang guya na isinilang ng makalangit na baka.) Sa kabilang dako, gaya ng ipinakikita sa artikulong DIYOS AT DIYOSA, MGA, sa pamamagitan ng Sampung Salot sa Ehipto, naglapat si Jehova ng kahatulan "sa lahat ng diyos ng Ehipto," anupat nagpasapit ng malaking kahihiyan sa mga ito habang ipinakikilala ang kaniyang sariling pangalan sa buong lupain.—Exo 12:12.

Ang bansang Israel ay hindi lubusang nakaiwas na mahawa sa gayong huwad na pagsamba sa loob ng dalawang siglong pakikipamayan nito sa Ehipto (Jos 24:14), at tiyak na ito ang isang dahilan ng maling mga saloobin na ipinakita nila noong maagang bahagi ng Pag-alis. Bagaman tinagubilinan ni Jehova ang mga Israelita na itapon ang "mga karumal-dumal na idolo ng Ehipto," hindi nila ito ginawa. (Eze 20:7, 8; 23:3, 4, 8) Ang paggawa nila ng ginintuang guya upang sambahin sa ilang ay nagpapahiwatig na ang pagsamba ng mga Ehipsiyo sa hayop ay nakahawa sa ilang Israelita. (Exo 32:1-8; Gaw 7:39-41) Mismong bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako, muli silang binabalaan ni Jehova na huwag silang gumamit ng anumang bagay na anyong hayop o ng mga bagay sa kalawakan sa kanilang pagsamba sa Kaniya. (Deu 4:15-20)

Gayunman, ang pagsamba sa hayop ay muling lumitaw pagkaraan ng ilang siglo nang si Jeroboam, na kababalik lamang mula sa Ehipto, ay gumawa ng dalawang ginintuang guya para sa pagsamba nang matamo niya ang pagkahari sa hilagang kaharian ng Israel. (1Ha 12:2, 28, 29) Kapansin-pansin na ang kinasihang Kasulatan na isinulat ni Moises ay walang anumang bahid ng gayong idolatriya at pamahiing Ehipsiyo.

Walang espirituwal at moral na mga katangian. Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang anumang konsepto ng kasalanan na makikita sa ilang tekstong relihiyoso ng Ehipto ay resulta ng impluwensiyang Semitiko nang dakong huli. Gayunman, ang pagtatapat ng kasalanan ay laging sa negatibong diwa, gaya nga ng sinabi ng *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 56): "Kapag nagtapat [ang Ehipsiyo], hindi niya sinasabing 'Ako ay nagkasala'; sinasabi niyang 'Hindi ako nagkasala.' Ang kaniyang pagtatapat ay negatibo, at ang *onus probandi* [ang pananagutang magpatunay] ay nakaatang sa kaniyang mga hukom, na, ayon sa mga papiro para sa libing, ay laging nagbababa ng desisyon na pabor sa kaniya—o sa paanuman ay inaasam at inaasahan na gayon ang gagawin nila." (Ihambing ang pagkakaiba sa Aw 51:1-5.) Lumilitaw na ang relihiyon ng sinaunang Ehipto ay halos puro mga seremonya at mga orasyon, na ginagawa upang matamo ang partikular na mga resulta sa pamamagitan ng pagpapala ng isa o higit pa sa kanilang maraming diyos.

Bagaman sinasabing nagkaroon ng isang anyo ng monoteismo noong panahong naghahari ang mga paraon na sina Amenhotep III at Amenhotep IV (Akhenaton), noong halos ang diyos-araw na si Aton lamang ang sinasamba, hindi iyon tunay na monoteismo. Ang Paraon mismo ay patuloy na sinamba bilang diyos. At maging sa yugtong ito ay hindi nagkaroon ng moral na katangian ang mga tekstong relihiyoso ng Ehipto, anupat ang mga himno sa diyos-araw na si Aton ay pumupuri lamang sa kaniya dahil sa kaniyang nagbibigay-buhay na init ngunit salat pa rin sa anumang kapahayagan ng papuri o pagpapahalaga sa anumang espirituwal o moral na mga katangian. Kaya talagang walang saligan ang opinyon na ang monoteismo sa mga akda ni Moises ay impluwensiya ng Ehipto.

Mga paniniwala tungkol sa mga patay. Lubhang prominente sa relihiyon ng Ehipto ang pagkabahala sa mga patay at ang labis na pagsisikap upang matiyak ang kabutihan at kaligayahan ng isa pagkatapos ng "pagbabago" sa kamatayan. Ang paniniwala sa reinkarnasyon o sa paglipat ng kaluluwa sa ibang katawan ay laganap. Ang kaluluwa ay pinaniniwalaang imortal; gayunpaman, pinaniniwalaang ang katawan ng tao ay dapat ding ingatang hindi mabulok upang makabalik ang kaluluwa at magamit ito paminsan-minsan. Dahil sa paniniwalang ito, inembalsamo ng mga Ehipsiyo ang kanilang mga patay. Ang libingan na pinaglagyan sa bangkay na ginawang momya ay itinuturing na "tahanan" ng namatay. Ang mga piramide ay pagkalaki-laking mga tirahan ng namatay na mga maharlika. Ang mga pangangailangan at karangyaan sa buhay, kasama na ang mga alahas, mga damit, mga muwebles, at mga suplay ng pagkain, ay iniimbak sa mga libingan upang magamit ng namatay, kasama ang nakasulat na mga orasyon at mga anting-anting (gaya ng "Aklat ng mga Patay") na magsisilbing proteksiyon ng namatay laban sa masasamang espiritu. (LARAWAN, Tomo 1, p. 533) Gayunman, hindi man lamang sila naipagsanggalang ng mga orasyong ito sa mga magnanakaw na nanamsam sa halos lahat ng malalaking libingan.

Bagaman inembalsamo ang mga katawan nina Jacob at Jose, sa kaso ni Jacob ay tiyak na isinagawa ito, pangunahin na, upang hindi mabulok ang kaniyang katawan hanggang sa madala ito ng mga Israelita sa isang dakong libingan sa Lupang Pangako bilang kapahayagan ng kanilang pananampalataya. Partikular na sa kaso ni Jose, maaaring inembalsamo siya ng mga Ehipsiyo bilang paggalang at pagpaparangal sa kaniya.—Gen 47:29-31; 50:2-14, 24-26.

Ang Buhay at Kultura ng mga Ehipsiyo. Matagal nang inilalarawan ng mga iskolar ang Ehipto bilang ang 'pinakamatandang sibilisasyon' at ang pinagmulan ng marami sa kauna-unahang mga imbensiyon at pagsulong ng sangkatauhan. Ngunit kamakailan lamang, ipinakikita ng maraming katibayan na ang Mesopotamia ang sinilangan ng sibilisasyon. Ang ilang pamamaraan ng mga Ehipsiyo sa arkitektura, ang paggamit ng gulong, marahil ang mga simulain ng kanilang *pictographic* na pagsulat, at lalo na ang mga pangunahing katangian ng relihiyon ng Ehipto ay pawang ipinapalagay na nagmula sa Mesopotamia. Sabihin pa, kaayon ito ng ulat ng Bibliya hinggil sa pangangalat ng mga tao pagkaraan ng Baha.

Ang pinakakilala sa *arkitektura* ng mga Ehipsiyo ay ang mga piramide na itinayo sa Giza ng mga paraon na sina Khufu (Cheops), Khafre, at Menkure na mula sa tinaguriang "Ikaapat na Dinastiya." Ang pinakamalaki, na itinayo ni Khufu, ay may lawak na mga 5.3 ektarya (13 akre) at taas na mga 137 m (450 piye) (kasintaas ng isang makabagong 40-palapag na gusali). Tinatantiya na ginamitan ito ng 2,300,000 bloke ng bato, na sa katamtaman ay 2.3 metriko tonelada bawat isa. Ang mga bloke ay buong-ingat na tinabas anupat halos eksakto ang pagkakalapat ng mga ito. Nagtayo rin sila ng pagka-

lalakíng mga templo, anupat yaong nasa Karnak, sa Thebes (No sa Bibliya; Jer 46:25; Eze 30:14-16), ang pinakamalaking kayariang de-haligi na naitayo kailanman.

Ang *pagtutuli* ay isang karaniwang kaugalian ng mga Ehipsiyo mula pa noong sinaunang panahon, at itinatala sila ng Bibliya kasama ng iba pang mga taong tuli.—Jer 9:25, 26.

Ang *edukasyon* ay waring pangunahin nang binubuo ng mga paaralan para sa mga eskriba, na pinangangasiwaan ng mga saserdote. Bukod sa pagiging dalubhasa sa sulat Ehipsiyo, ang maharlikang mga eskriba ay pamilyar na pamilyar din sa Aramaikong *cuneiform;* noon pa mang kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E. ang mga sakop na tagapamahala sa Sirya at Palestina ay palaging nakikipagtalastasan sa kabisera ng Ehipto sa wikang Aramaiko. Dahil sa pagsulong ng mga Ehipsiyo sa matematika, naitayo nila ang kamangha-manghang mga istraktura na nabanggit na, at maliwanag na mayroon silang kaalaman sa heometriya at alhebra. Sinasabing "tinuruan si Moises sa lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo." (Gaw 7:22) Bagaman maraming mali sa kaalaman ng mga Ehipsiyo, mayroon din silang mga kaalaman na may praktikal na kahalagahan.

Ang *pamahalaan at batas* ay nakasentro sa hari o Paraon, na itinuturing na isang diyos sa anyong tao. Pinamahalaan niya ang lupain sa pamamagitan ng mga nakabababang opisyal, o mga ministro, at sa pamamagitan ng piyudal na mga pinuno, na nagiging kaagaw ng hari kapag humihina ang kaniyang kapangyarihan. Maaaring ang mga pinunong ito ay itinuring ng kanilang mga nasasakupan bilang mga hari, na siyang dahilan kung bakit may binabanggit sa Bibliya na "mga hari [pangmaramihan] ng Ehipto" sa espesipikong mga panahon. (2Ha 7:6; Jer 46:25) Matapos sakupin ng Ehipto ang Nubia-Etiopia sa dakong T, ang rehiyong iyon ay pinamahalaan ng isang kinatawan ng hari na tinatawag na "ang anak ng hari na mula sa Cus," at may katibayan na pinamahalaan din ang Fenicia ng isang Ehipsiyong kinatawan ng hari.

Walang aktuwal na kodigo ng batas ng mga Ehipsiyo ang natuklasan. Mayroon silang mga batas ngunit maliwanag na ang mga iyon ay mga utos lamang ng hari, tulad ng utos ni Paraon may kinalaman sa pagtatrabaho ng mga Israelita sa paggawa ng laryo at ng utos niya na lunurin ang lahat ng bagong-silang na Israelitang sanggol na lalaki. (Exo 1:8-22; 5:6-18; ihambing ang Gen 41:44.) Pinapatawan ng buwis ang lahat ng ani ng mga may-ari ng lupain, at waring nagpasimula ito noong panahon ni Jose, nang maging pag-aari ng Paraon ang lahat ng lupain, maliban sa lupain ng mga saserdote. (Gen 47:20-26) Bukod sa ilang bahagi ng ani o mga alagang hayop, kasama rin sa hinihinging buwis ang pagtatrabaho sa mga proyekto ng pamahalaan at

Ang Giant Sphinx ay waring nakabantay sa harap ng mga piramide sa Giza

Pagkalalakíng estatuwa sa Abu Simbel, na nagpaparangal kay Ramses II

paglilingkod sa militar. Kasama sa parusa sa mga krimen ang pagputol sa ilong, pagpapatapon upang magtrabaho sa mga minahan, pamamalo, pagkabilanggo, at kamatayan na kadalasa'y sa pamamagitan ng pagpugot ng ulo.—Gen 39:20; 40:1-3, 16-22.

Ang mga kaugalian sa *pag-aasawa* ay nagpahintulot sa poligamya at pag-aasawa ng magkapatid, at ang huling nabanggit ay ginawa pa sa ilang lugar sa Ehipto hanggang noong ikalawang siglo C.E. Napangasawa ng ilang Paraon ang kanilang mga kapatid na babae, lumilitaw na dahil walang ibang mga babae ang itinuturing na sagrado at maaaring sumiping sa gayong "diyos na buháy." Ipinagbawal ng Kautusang ibinigay sa Israel pagkaalis nila sa Ehipto ang insestong pag-aasawa, anupat sinabi, "Ang gaya ng ginagawa sa lupain ng Ehipto . . . ay huwag ninyong gagawin; [ni] ang gaya ng ginagawa sa lupain ng Canaan."—Lev 18:3, 6-16.

Ang kaalaman ng sinaunang mga Ehipsiyo sa *medisina* ay madalas na inilalarawan bilang masulong at kaayon ng siyensiya. Bagaman maliwanag na mayroon silang ilang kaalaman sa anatomiya at nakapagpasimula sila at nakapagtala ng ilang simpleng pamamaraan sa pag-opera, marami pa rin silang hindi alam. Kaya bagaman sinasabi ng isang Ehipsiyong tekstong papiro na ang puso ay konektado sa bawat bahagi ng katawan sa pamamagitan ng mga ugat, binabanggit din ng tekstong iyon na ang mga ugat ay dinadaluyan, hindi ng dugo, kundi ng hangin, tubig, semilya, at uhog. Bukod sa mali ang pagkaunawa nila hinggil sa paggana ng buháy na katawan, ang kanilang mga teksto sa medisina ay punô ng mahika at pamahiin, anupat mga orasyon at mga bulong sa mahika ang kalakhang bahagi ng impormasyon sa mga iyon. Hindi lamang nakabubuting mga yerba at halaman ang inireresetang ng mga iyon kundi pati mga sangkap na gaya ng dugo ng daga, ihi, o dumi ng langaw, na kasama ng mga orasyon ay iniisip na "magpapalayas sa sumasanib na demonyo mula sa katawan ng tao dahil sa matinding pandidiri." (*History of Mankind,* nina J. Hawkes at Sir Leonard Woolley, 1963, Tomo I, p. 695) Ang gayong kakulangan ng kaalaman ay maaaring isang dahilan ng 'nakatatakot na mga karamdaman ng Ehipto,' malamang na kabilang dito ang *elephantiasis,* disintirya, bulutong, *bubonic plague, ophthalmia,* at iba pang mga sakit; ang Israel ay maaaring makaiwas sa mga ito sa pamamagitan ng tapat na pagsunod. (Deu 7:15; ihambing ang Deu 28:27, 58-60; Am 4:10.) Ang pangkalusugang mga tuntunin na ibinigay sa mga Israelita pagkatapos ng Pag-alis ay may malaking kaibahan sa maraming kaugalian na inilarawan sa mga tekstong Ehipsiyo.—Lev 11:32-40; tingnan ang KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT.

Kabilang sa mga *hanapbuhay* ng mga Ehipsiyo ang paggawa ng mga kagamitang luwad, paghahabi, pagpaplatero, paggawa ng mga alahas at relihiyosong anting-anting, at marami pang iba. (Isa 19:1, 9, 10) Noon pa mang kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E., ang Ehipto ay isa nang sentro ng paggawa ng salamin.—Ihambing ang Job 28:17.

Ang *transportasyon* sa loob ng bansa ay nakasentro sa Ilog Nilo. Ang mga sasakyang naglalayag nang pasalungat sa agos ay itinutulak ng mas malalakas na hangin mula sa H, samantalang ang mga

bangkang naglalakbay mula sa T ay tinatangay naman ng agos. Bukod sa pangunahing daanang ito, mayroon ding mga kanal at ilang lansangan, halimbawa ay ang daan patungo sa Canaan.

Ang mga Ehipsiyo ay nakipagkalakalan sa iba pang mga bansang Aprikano sa pamamagitan ng mga pulutong na naglalakbay at mga barkong naglalayag sa Dagat na Pula, samantalang ang malalaking barkong Ehipsiyo naman ay naglulan ng mga kargamento at mga pasahero patungo sa maraming daungan ng silangang Dagat Mediteraneo.

Ang *damit* ng mga Ehipsiyo ay simple. Ang mga lalaki noong sinaunang panahon ay nagsusuot lamang ng isang uri ng epron na may mga pileges sa harapan; nang maglaon tanging ang mga ordinaryong tao sa lipunan ang hindi nagsusuot ng pang-itaas. Ang mga babae ay nagsusuot ng mahahaba at hapít na bestida na may mga tirante, na kadalasan ay yari sa mainam na lino. Kaugalian nila ang lumakad nang nakatapak, na posibleng isang dahilan kung bakit laganap ang ilang sakit.

Makikita sa mga ipinintang larawan sa Ehipto na ang buhok ng mga lalaki ay maikli o kaya'y ahít, at makinis ang kanilang ahit sa mukha. (Gen 41:14) Karaniwan sa mga babae ang paggamit ng mga kosmetik.

Ang mga Ehipsiyo ay may iba't ibang uri ng *tahanan* mula sa simpleng kubo ng mga dukha hanggang sa malalaking bahay ng mayayaman, na may mga hardin, mga taniman, at maliliit na lawa. Yamang si Potipar ay isang opisyal ni Paraon, malamang na ang kaniyang bahay ay malaki at maganda. (Gen 39:1, 4-6) Mayroon silang iba't ibang uri ng *muwebles* mula sa simpleng bangko hanggang sa magagarbong silya at higaan. Ang mas malalaking bahay ay karaniwan nang may looban o bakuran sa pinakagitna. (Ihambing ang Exo 8:3, 13.) Ang pagmamasa ng harina at pagluluto ay kadalasang ginagawa sa looban. Ang *pagkain* ng karamihan sa mga Ehipsiyo ay malamang na tinapay na sebada, mga gulay, isda (na sagana at mura; Bil 11:5), at serbesa, na isang karaniwang inumin. Ang mga nakaririwasa ay nakabibili ng iba't ibang uri ng karne.—Exo 16:3.

Ang mga Ehipsiyong lalaki na naglilingkod sa *militar* ay gumamit ng karaniwang mga sandata noong panahong iyon: busog at palaso, sibat o lanse, pamalo na may matutulis na bakal, palakol, at sundang. Malaking bahagi ang ginampanan ng mga karong hinihila ng kabayo sa kanilang pakikipagdigma. Bagaman dati ay hindi sila gumagamit ng baluti sa katawan, nang maglaon ay gumamit din sila nito, gaya ng mga helmet, na kadalasan ay may palamuting pakpak. Kaya naman ang hula ni Jeremias (46:2-4) ay nagbibigay ng tumpak na paglalarawan ng militar ng Ehipto noong ikapitong siglo B.C.E. Ang kalakhang bahagi ng hukbo ay waring binubuo ng mga kinalap mula sa bayan, at nang dakong huli ay palagian na silang gumagamit ng mga hukbong mersenaryo mula sa ibang mga bansa.—Jer 46:7-9.

Kasaysayan. Napakahirap malaman ang kasaysayan ng Ehipto kung ibabatay sa mga sekular na impormasyon, lalo na kung tungkol sa mas naunang mga yugto.—Tingnan ang KRONOLOHIYA (Kronolohiya ng Ehipto).

Ang pagdalaw ni Abraham. Pagkatapos ng Baha (2370-2369 B.C.E.) at ng pangangalat ng mga tao sa Babel, ang mga Hamita ay nanirahan sa Ehipto. Noong panahong si Abraham (Abram) ay mapilitang umalis sa Canaan at bumaba sa Ehipto (sa pagitan ng 1943 B.C.E. at 1932 B.C.E.) dahil sa taggutom, mayroon nang kahariang umiiral sa ilalim ng isang Paraon (di-binanggit ang pangalan sa Bibliya).—Gen 12:4, 14, 15; 16:16.

Lumilitaw na ang Ehipto ay tumatanggap ng mga taga-ibang bayan, at waring walang ipinakitang pagkapoot sa pagala-galang si Abraham, na naninirahan sa tolda. Gayunman, ang takot ni Abraham na mapaslang siya dahil sa kaniyang magandang asawa ay makatotohanan at nagpapakita ng mababang moralidad ng mga Ehipsiyo. (Gen 12:11-13) Ang mga salot na pinasapit kay Paraon dahil sa pagdadala niya kay Sara sa kaniyang bahay ay epektibo anupat naging dahilan ng pagpapaalis kay Abraham mula sa bansa; nang umalis siya, dinala niya hindi lamang ang kaniyang asawa kundi pati ang kaniyang dumaming pag-aari. (Gen 12:15-20; 13:1, 2) Maaaring ang alilang babae ni Sara na si Hagar ay nakuha noong panahong manirahan si Abraham sa Ehipto. (Gen 16:1) Si Hagar ang naging ina ng anak ni Abraham na si Ismael (1932 B.C.E.), at nang lumaki na si Ismael, nag-asawa siya ng isang babaing mula sa Ehipto, ang tinubuang lupain ng kaniyang ina. (Gen 16:3, 4, 15, 16; 21:21) Kaya ang lahi ng mga Ismaelita ay pangunahin nang Ehipsiyo sa pasimula, at kung minsan ay nagkakampo rin sila malapit sa hangganan ng Ehipto.—Gen 25:13-18.

Dahil sa isa pang taggutom, ang Ehipto ay muling naging takbuhan ng mga taong naghahanap ng pagkain, ngunit noong panahong iyon (ilang panahon pagkaraan ng 1843 B.C.E., kung kailan namatay si Abraham), tinagubilinan ni Jehova si Isaac na huwag lumipat sa lupaing iyon.—Gen 26:1, 2.

Si Jose sa Ehipto. Halos dalawang siglo pagkaraan ng pakikipamayan ni Abraham sa Ehipto, ang kabataang anak ni Jacob na si Jose ay ipinagbili sa isang pulutong ng mga Midianita-Ismaelita at pagkatapos ay muling ipinagbili sa Ehipto sa isang opisyal ng korte ni Paraon (1750 B.C.E.). (Gen

37:25-28, 36) Gaya ng ipinaliwanag ni Jose sa kaniyang mga kapatid nang dakong huli, ipinahintulot ito ng Diyos upang maingatan ang buhay ng pamilya ni Jacob sa isang panahon ng matinding taggutom. (Gen 45:5-8) Ang ulat ng mahahalagang pangyayari sa buhay ni Jose ay nagharap ng isang napakatumpak na larawan ng Ehipto. (Tingnan ang JOSE Blg. 1.) Ang mga titulo ng mga opisyal, mga kaugalian, damit, paggamit ng mahika, at marami pang ibang mga detalyeng inilalarawan ay mapatutunayan ng mga impormasyon mula sa mga bantayog, mga larawan, at mga akda sa Ehipto. Halimbawa, ang pagtatalaga kay Jose bilang kinatawan ng hari ng Ehipto (Gen 41:42) ay kaayon ng pamamaraang ipinakikita sa mga inskripsiyon at miyural sa Ehipto.—Gen kab 45-47.

Ang pagtanggi ng mga Ehipsiyo na kumaing kasalo ng mga Hebreo, gaya noong maglaan si Jose ng tanghalian para sa kaniyang mga kapatid, ay maaaring dahil sa kanilang pagtatangi laban sa relihiyon o lahi ng iba, o maaaring may kaugnayan ito sa pagkarimarim nila sa mga pastol. (Gen 43:31, 32; 46:31-34) Ang huling nabanggit na damdamin ay posibleng dahil lamang sa pagtatangi laban sa mga maralita sa Ehipto, kasama na rito ang mga pastol, o maaaring dahil limitado ang lupaing magagamit sa pagsasaka, kinaiinisan nila ang mga naghahanap ng pastulan para sa mga kawan.

"Yugto ng mga Hyksos." Ipinapalagay ng maraming komentarista na ang pagpasok ni Jose sa Ehipto, gayundin ng kaniyang ama at pamilya, ay naganap sa tinatawag ng karamihan na Yugto ng mga Hyksos. Gayunman, gaya ng komento ni Merrill Unger (*Archaeology and the Old Testament,* 1964, p. 134): "Nakalulungkot na napakalabo [ng yugtong ito] may kaugnayan sa Ehipto, at talagang hindi gaanong nauunawaan ang pananakop ng mga Hyksos."

Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang mga Hyksos ay umiral noong "Ikalabintatlo hanggang Ikalabimpitong Dinastiya" at namahala nang 200 taon; inaakala naman ng iba na namahala sila noong "Ikalabinlima at Ikalabing-anim na Dinastiya" sa loob ng isang siglo at kalahati o isang siglo lamang. Sinasabi ng ilan na ang pangalang Hyksos ay nangangahulugang "Mga Haring Pastol," ngunit ayon naman sa iba ay "Mga Tagapamahala ng mga Bansang Banyaga." Ang mga palagay tungkol sa kanilang lahi o nasyonalidad ay lalo nang nagkakaiba-iba, anupat may nagsasabi na sila'y mga Indo-Europeo mula sa Caucasus o sa Gitnang Asia, mga Hiteo, mga tagapamahalang Siryano-Palestino (mga Canaanita o mga Amorita), o mga tribong Arabe.

Inilalarawan ng ilang arkeologo ang "pananakop ng mga Hyksos" sa Ehipto bilang ang pagdagsa ng mga pulutong na taga-hilaga sa Palestina at Ehipto sakay ng mabibilis na karo, samantalang tinutukoy naman ito ng iba bilang ang di-namamalayang pananakop ng mga taong nandarayuhan o pagala-gala na nanupil sa bansa nang unti-unti o nagpuno sa umiiral na pamahalaan sa pamamagitan ng isang mabilis na kudeta. Sa aklat na *The World of the Past* (Bahagi V, 1963, p. 444), ang arkeologong si Jacquetta Hawkes ay nagsabi: "Hindi na ipinapalagay na ang mga tagapamahalang Hyksos . . . ay kumakatawan sa pagsalakay ng isang nanlulupig na pulutong ng mga taga-Asia. Ang pangalang ito ay waring nangangahulugang Mga Tagapamahala ng Matataas na Lupain, at sila ay pagala-galang mga pangkat ng mga Semita na matagal nang pumaroon sa Ehipto para sa pakikipagkalakalan at iba pang mapayapang layunin." Bagaman maaaring ito ang kasalukuyang pangmalas ng karamihan, hindi pa rin maipaliwanag kung paano masasakop ng gayong "pagala-galang mga pangkat" ang lupain ng Ehipto, lalo na yamang itinuturing na ang bansa ay naging napakamakapangyarihan noong "Ikalabindalawang Dinastiya," bago ang Yugto ng mga Hyksos.

Gaya ng sinabi ng *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo 14, p. 595): "Ang tanging detalyadong ulat tungkol sa kanila [mga Hyksos] ng sinumang sinaunang manunulat ay ang isang di-mapananaligang bahagi ng isang nawalang akda ni Manetho, na sinipi ni Josephus sa kaniyang tugon kay Apion." Ang mga pananalita na ipinatungkol ni Josephus kay Manetho ang pinagmulan ng pangalang Hyksos. Kapansin-pansin na binanggit ni Josephus, na nag-angking sumipi kay Manetho nang salita-por-salita, na tuwirang iniuugnay ng ulat ni Manetho ang mga Hyksos sa mga Israelita. Waring tinatanggap ni Josephus ang pag-uugnay na ito ngunit tutol na tutol siya sa maraming detalye ng ulat. Waring mas gusto niya na isalin ang Hyksos bilang "mga pastol na bihag" sa halip na "mga pastol na hari." Ayon kay Josephus, sinasabi ni Manetho na nilupig ng mga Hyksos ang Ehipto nang walang pagbabaka, anupat winasak ang mga lunsod at "ang mga templo ng mga diyos," pumatay ng marami at gumawa ng malaking kaguluhan. Binabanggit na namayan sila sa rehiyon ng Delta. Nang dakong huli, sinasabing ang mga Ehipsiyo ay naghimagsik, nakipaglaban sila sa isang matagal at kahila-hilakbot na digmaan sa pamamagitan ng 480,000 lalaki, kinubkob nila ang mga Hyksos sa pangunahing lunsod ng mga ito, ang Avaris, at pagkatapos ay kataka-takang nakipagkasundo sila na pahintulutan ang mga ito na umalis sa bansa nang mapayapa kasama ang mga pamilya at mga pag-aari ng mga ito, at sa gayon ay pumaroon ang mga ito sa Judea at itinayo ang Jerusalem.—*Against Apion,* I, 73-105 (14-16); 223-232 (25, 26).

Sa mga akdang kapanahon nito, ang mga pangalan ng mga tagapamahalang ito ay kasunod ng mga titulong gaya ng “Mabuting Diyos,” “Anak ni Reʽ,” o *Hik-khoswet,* “Tagapamahala ng mga Lupaing Banyaga.” Ang terminong “Hyksos” ay maliwanag na hinalaw sa huling nabanggit na titulo. Sa mga dokumentong Ehipsiyo na isinulat mismong pagkatapos ng kanilang pamamahala, tinatawag silang mga taga-Asia. May kaugnayan sa yugtong ito sa kasaysayan ng Ehipto, si C. E. DeVries ay nagsabi: “Sa pagtatangkang itugma ang sekular na kasaysayan sa biblikal na datos, sinisikap ng ilang iskolar na pag-ugnayin ang pagpapalayas sa mga Hyksos mula sa Ehipto at ang Pag-alis ng mga Israelita, ngunit hindi posible ang pag-uugnay na ito batay sa kronolohiya, at dahil sa iba pa ring mga salik ay mabuway ang palagay na ito. . . . Hindi matiyak ang pinagmulan ng mga Hyksos; sila ay nanggaling sa isang lugar sa Asia at ang karamihan sa kanila ay may pangalang Semitiko.”—*The International Standard Bible Encyclopedia,* inedit ni G. Bromiley, 1982, Tomo 2, p. 787.

Yamang ang pagbibigay kay Jose ng mataas na katungkulan at ang mga pakinabang na idinulot nito sa Israel ay dahil sa tulong ng Diyos, hindi na kailangang iugnay pa ito sa palakaibigang “Mga Haring Pastol.” (Gen 45:7-9) Ngunit posible na ang ulat ni Manetho, na sa katunayan ay siyang pinagmulan ng ideya tungkol sa “Hyksos,” ay isa lamang pinilipit na kuwento na nabuo dahil sa unang mga pagsisikap ng mga Ehipsiyo na ipaliwanag kung ano ang nangyari sa kanilang lupain noong panahong makipamayan ang mga Israelita sa Ehipto. Ang napakalaking epekto sa bansa ng pagluklok ni Jose sa posisyon bilang pansamantalang tagapamahala (Gen 41:39-46; 45:26); ang malaking pagbabago na idinulot ng kaniyang pangangasiwa, anupat ipinagbili ng mga Ehipsiyo ang kanilang lupain at maging ang kanilang sarili kay Paraon (Gen 47:13-20); ang 20-porsiyentong buwis na ibinayad nila mula sa kanilang ani nang maglaon (Gen 47:21-26); ang 215 taon ng paninirahan ng mga Israelita sa Gosen, anupat ayon nga kay Paraon ay nahigitan ng mga ito ang bilang at lakas ng populasyong Ehipsiyo (Exo 1:7-10, 12, 20); ang Sampung Salot at ang pinsalang idinulot ng mga ito hindi lamang sa ekonomiya ng Ehipto kundi lalo na sa mga relihiyosong paniniwala nila at sa reputasyon ng kanilang mga saserdote (Exo 10:7; 11:1-3; 12:12, 13); ang Pag-alis ng Israel pagkamatay ng lahat ng panganay ng Ehipto at ang pagkapuksa ng pinakamagagaling na kawal sa hukbong militar ng Ehipto sa Dagat na Pula (Exo 12:2-38; 14:1-28)—ang lahat ng ito ay tiyak na kailangang ipaliwanag ng mga opisyal na Ehipsiyo.

Dapat tandaan na ang pagtatala ng kasaysayan sa Ehipto, gaya ng sa maraming lupain sa Gitnang Silangan, ay laging pinangangasiwaan ng mga saserdote, na siyang nagsasanay sa mga eskriba. Kataka-taka naman kung hindi sila mag-iimbento ng paliwanag kung bakit nabigo ang mga diyos ng Ehipto na hadlangan ang kapahamakang pinasapit ng Diyos na Jehova sa Ehipto at sa taong-bayan nito. Maraming ulat sa kasaysayan, maging sa makabagong kasaysayan, ang naglalahad ng mga pangyayaring labis na pinilipit anupat ang mga siniil ang pinalitaw na mga maniniil, at ang mga inosenteng biktima ang pinalitaw na mapanganib at malupit na mga mang-uusig. Ang ulat ni Manetho (mahigit na isang libong taon pagkatapos ng Pag-alis), kung nailahad ni Josephus nang may kawastuan, ay posibleng ang pilipit na mga kuwentong ipinasa-pasa ng sumunod na mga salinlahi ng mga Ehipsiyo upang ipaliwanag ang pangunahing mga elemento ng tunay na ulat, na mababasa sa Bibliya, may kinalaman sa Israel noong sila'y nasa Ehipto.—Tingnan ang PAG-ALIS (Autentisidad ng Ulat ng Pag-alis).

Ang pagkaalipin ng Israel. Yamang hindi binabanggit sa Bibliya ang pangalan ng Paraon na nagpasimula ng paniniil sa mga Israelita (Exo 1:8-22) ni ng Paraon na nilapitan nina Moises at Aaron na siyang naghahari noong panahon ng Pag-alis (Exo 2:23; 5:1), at yamang ang rekord ng mga pangyayaring ito ay maaaring sinira o sinadyang alisin sa mga rekord ng Ehipto, hindi posibleng iugnay ang mga pangyayaring ito sa alinmang espesipikong dinastiya ni sa paghahari ng sinumang partikular na Paraon sa sekular na kasaysayan. Sinasabi ng marami na si Ramses (Rameses) II (ng “Ikalabinsiyam na Dinastiya”) ang Paraon noong panahon ng paniniil sa Israel dahil binanggit na itinayo ng mga trabahador na Israelita ang mga lunsod ng Pitom at Raamses. (Exo 1:11) Pinaniniwalaang itinayo ang mga lunsod na ito noong panahon ng paghahari ni Ramses II. Sa *Archaeology and the Old Testament* (p. 149), si Merrill Unger ay nagkomento: “Ngunit sa liwanag ng kilalang ugali ni Raamses II na kunin ang kapurihan para sa mga naisagawa ng mga hinalinhan niya, tiyak na ang mga lugar na ito ay kaniya lamang itinayong muli o pinalaki.” Sa katunayan, ang pangalang “Rameses” ay waring tumutukoy na sa isang buong distrito noong panahon ni Jose.—Gen 47:11.

Dahil sa pagliligtas ng Diyos sa pamamagitan ni Moises, ang bansang Israel ay napalaya mula sa “bahay ng mga alipin” at “hurnong bakal,” na siyang patuloy na itinawag sa Ehipto ng mga manunulat ng Bibliya. (Exo 13:3; Deu 4:20; Jer 11:4; Mik 6:4) Pagkalipas ng 40 taon ay sinimulan ng Israel ang pananakop sa Canaan. Nagkaroon ng pagsisikap na iugnay ang pangyayaring ito sa

Bibliya sa situwasyon na inilalarawan sa tinatawag na Amarna Tablets, na natagpuan sa Tell el-Amarna sa Nilo, mga 270 km (170 mi) sa T ng Cairo. Ang 379 na tapyas ay mga liham ng iba't ibang tagapamahalang Canaanita at Siryano (kabilang na ang mga tagapamahala sa Hebron, Jerusalem, at Lakis), na ang marami ay naghaharap ng mga reklamo sa namamahalang Paraon (kadalasan ay si Akhenaton) tungkol sa mga pananalakay at pandarambong ng mga "Habiru" (*'apiru*). Bagaman sinisikap ng ilang iskolar na iugnay ang mga "Habiru" sa mga Hebreo, o sa mga Israelita, hindi ito sinusuportahan ng mga nilalaman ng mga liham. Ipinakikita ng mga ito na nanlulusob lamang ang mga Habiru, na kung minsan ay kaalyado ng ilang tagapamahalang Canaanita kapag nag-aalitan ang mga lunsod at mga pook. Kabilang sa mga bayan na niligalig ng mga Habiru ang Byblos sa hilagang Lebanon, malayung-malayo sa mga lugar na sinalakay ng mga Israelita. Gayundin, ang iniuulat ng mga ito ay ibang-iba sa malalaking pagbabaka at mga tagumpay ng Israel sa kanilang pananakop sa Canaan pagkatapos ng Pag-alis.—Tingnan ang HEBREO, I (Ang mga "Habiru").

Ang pakikipamayan ng Israel sa Ehipto ay hindi malilimutan ng mga Israelita, at ang makahimalang pagpapalaya sa kanila mula sa lupaing iyon ay palaging ipinaaalaala sa kanila bilang namumukodtanging patotoo ng pagka-Diyos ni Jehova. (Exo 19:4; Lev 22:32, 33; Deu 4:32-36; 2Ha 17:36; Heb 11:23-29) Kaya naman may pananalitang, "Ako ay si Jehova na iyong Diyos mula sa lupain ng Ehipto." (Os 13:4; ihambing ang Lev 11:45.) Hindi ito nahigitan ng anumang kalagayan o pangyayari hanggang noong palayain sila mula sa Babilonya, na nagbigay sa kanila ng karagdagang patotoo ng kapangyarihan ni Jehova na magligtas. (Jer 16:14, 15) Ang kanilang karanasan sa Ehipto ay isinulat sa Kautusan na ibinigay sa kanila (Exo 20:2, 3; Deu 5:12-15); iyon ang naging saligan para sa kapistahan ng Paskuwa (Exo 12:1-27; Deu 16:1-3); nagsilbing paalaala iyon sa kanilang mga pakikitungo sa mga naninirahang dayuhan (Exo 22:21; Lev 19:33, 34) at sa mga taong dukha na ipinagbili ang kanilang sarili sa pagkaalipin (Lev 25:39-43, 55; Deu 15:12-15); naglaan iyon ng legal na saligan para sa pagpili at pagpapabanal sa tribo ni Levi para sa paglilingkod sa santuwaryo (Bil 3:11-13). Dahil sa paninirahan ng Israel sa Ehipto bilang dayuhan, ang mga Ehipsiyo na nakaaabot sa partikular na mga kahilingan ay maaaring tanggapin sa kongregasyon ng Israel. (Deu 23:7, 8) Ang mga kaharian ng Canaan at ang mga tao ng kalapit na mga lupain ay nasindak at natakot dahil sa mga ulat na narinig nila hinggil sa kapangyarihan ng Diyos na itinanghal laban sa Ehipto, anupat ito'y nagpadali sa pananakop ng Israel (Exo 18:1, 10, 11; Deu 7:17-20; Jos 2:10, 11; 9:9) at naaalaala maraming siglo pagkatapos nito. (1Sa 4:7, 8) Sa buong kasaysayan ng Israel, inaawit nila sa kanilang mga awit ang tungkol sa mga pangyayaring ito.—Aw 78:43-51; Aw 105 at 106; 136:10-15.

Pagkatapos na masakop ng Israel ang Canaan. Noon lamang paghahari ni Paraon Merneptah, na anak ni Ramses II (noong huling bahagi ng "Ikalabinsiyam na Dinastiya"), tuwirang binanggit ang Israel sa mga rekord ng Ehipto; sa katunayan, ito ang tanging tuwirang pagbanggit sa kanila bilang isang bayan sa sinaunang mga rekord ng Ehipto. Sa stela ni Merneptah, ipinaghambog niya na natalo niya ang maraming lunsod ng Canaan at pagkatapos ay sinabi niya: "Ang Israel ay gumuho na, ang kaniyang binhi ay wala na." Bagaman maliwanag na isa lamang itong paghahambog, waring ito'y katibayan na naninirahan na noon sa Canaan ang Israel.

Walang ulat na nakipag-ugnayan ang Israel sa Ehipto noong kapanahunan ng mga Hukom o noong panahon ng mga paghahari nina Saul at David, maliban sa nabanggit na labanan sa pagitan ng isa sa mga mandirigma ni David at ng isang Ehipsiyo "na may pambihirang laki." (2Sa 23:21) Noong paghahari ni Solomon (1037-998 B.C.E.), bumuti ang kaugnayan ng dalawang bansa anupat nakipag-alyansa si Solomon kay Paraon ukol sa pag-aasawa at kinuha niya ang anak na babae nito bilang asawa. (1Ha 3:1) Hindi sinabi kung kailan binihag ng di-ipinakilalang Paraon na ito ang Gezer, na ibinigay naman niya sa kaniyang anak na babae bilang pamamaalam na regalo sa kasal, o dote. (1Ha 9:16) Nakipagkalakalan din si Solomon sa Ehipto, anupat bumili ng mga kabayo at mga karong gawa sa Ehipto.—2Cr 1:16, 17.

Gayunman, ang Ehipto ay naging kanlungan para sa ilang kaaway ng mga hari ng Jerusalem. Si Hadad na Edomita ay tumakas patungong Ehipto matapos wasakin ni David ang Edom. Bagaman isang Semita, si Hadad ay pinarangalan ni Paraon sa pamamagitan ng pagbibigay sa kaniya ng tahanan, pagkain, at lupain; nakapag-asawa siya ng isang babaing maharlika, at ang kaniyang supling, si Genubat, ay itinuring na anak ni Paraon. (1Ha 11:14-22) Nang maglaon, si Jeroboam, na naging hari ng hilagang kaharian ng Israel pagkamatay ni Solomon, ay nanganlong din sa Ehipto noong naghahari si Sisak.—1Ha 11:40.

Si Sisak (kilala bilang si Sheshonk I batay sa mga rekord ng Ehipto) ay nagtatag ng isang Libyanong dinastiya ng mga Paraon (ang "Ikadalawampu't Dalawang Dinastiya"), na ang kabisera ay nasa Bubastis sa silangang rehiyon ng Delta. Noong ikalimang taon ng paghahari ng anak ni Solomon na si Reho-

boam (993 B.C.E.), sinalakay ni Sisak ang Juda kasama ang isang malakas na hukbo ng mga karo, mga mangangabayo, at mga kawal na naglalakad kabilang ang mga Libyano at mga Etiope; binihag niya ang maraming lunsod at muntik pa ngang salakayin ang Jerusalem. Dahil sa awa ni Jehova, hindi winasak ang Jerusalem, ngunit ang malaking kayamanan nito ay ibinigay kay Sisak. (1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-9) Inilalarawan ng isang relyebe sa isang pader ng templo sa Karnak ang kampanya ni Sisak at nakatala roon ang maraming lunsod sa Israel at Juda na nabihag niya.

Si Zera na Etiope, na nanguna sa isang milyong kawal na Etiope at Libyano laban kay Haring Asa ng Juda (967 B.C.E.), ay malamang na nagsimulang magmartsa mula sa Ehipto. Ang kaniyang mga hukbo, na nagtipon sa libis ng Zepata sa TK ng Jerusalem, ay lubusang natalo.—2Cr 14:9-13; 16:8.

Hindi sinalakay ng Ehipto ang Juda at Israel sa loob ng dalawa pang siglo. Waring nagkaroon ng maraming kaligaligan sa Ehipto mismo noong panahong iyon, at may ilang dinastiya na magkakasabay na namamahala. Samantala, bumangon ang Asirya bilang ang nangingibabaw na kapangyarihang pandaigdig. Si Hosea, ang huling hari ng sampung-tribong kaharian ng Israel (mga 758-740 B.C.E.), ay naging isang basalyo ng Asirya ngunit tinangka niyang baliin ang pamatok ng Asirya sa pamamagitan ng pakikipagsabuwatan kay Haring So ng Ehipto. Nabigo siya, at di-nagtagal ay bumagsak sa kamay ng Asirya ang hilagang kaharian ng Israel.—2Ha 17:4.

Ang Ehipto ay waring napasailalim sa pamumuno ng mga Nubiano-Etiope nang panahong iyon, anupat ang "Ikadalawampu't Limang Dinastiya" ay itinuturing na Etiope. Ang maingay na opisyal ng Asiryanong si Haring Senakerib, si Rabsases, ay nagsabi sa mga tao ng lunsod ng Jerusalem na ang pagtitiwala sa Ehipto para sa tulong ay pagtitiwala sa 'lamog na tambo.' (2Ha 18:19-21, 24) Si Haring Tirhaka ng Etiopia, na humayo patungong Canaan noong panahong iyon (732 B.C.E.) at pansamantalang naglihis sa pansin ng hukbong Asiryano, ay ipinapalagay na ang tagapamahalang Etiope ng Ehipto, si Paraon Taharqa. (2Ha 19:8-10) Waring sinusuportahan ito ng mas naunang hula ni Isaias (Isa 7:18, 19) na "sisipulan ni Jehova ang mga langaw na nasa dulo ng mga kanal ng Nilo ng Ehipto at ang mga bubuyog na nasa lupain ng Asirya," sa gayon ay magsasagupaan ang dalawang kapangyarihang ito sa lupain ng Juda at ang lupain ay gigipitin ng dalawang kapangyarihang iyon. Gaya nga ng sinabi ni Franz Delitzsch: "Ang mga sagisag ay katugma rin ng katangian ng dalawang bansa: ang langaw ay sa [malating] Ehipto na may mga kulupon ng mga kulisap . . . at ang bubuyog ay sa mas bulubundukin at magubat na Asirya."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo VII, Isaiah, p. 223.

Lumilitaw na inihula ni Isaias ang magulong kalagayan sa Ehipto noong huling bahagi ng ikawalong siglo at maagang bahagi ng ikapitong siglo B.C.E. sa kaniyang kapahayagan laban sa Ehipto. (Isa 19) Bumanggit siya ng digmaang sibil at pagkakawatak-watak, anupat may labanan sa Ehipto ng "lunsod laban sa lunsod, kaharian laban sa kaharian." (Isa 19:2, 13, 14) May katibayan ang makabagong mga istoryador na may mga dinastiyang magkakasabay na namahala sa iba't ibang bahagi ng bansa noong panahong iyon. Ang ipinagmamalaking "karunungan" ng Ehipto pati na ang kaniyang 'walang-silbing mga diyos at mga engkantador' ay hindi nakapagsanggalang sa kaniya upang hindi siya maibigay sa "kamay ng isang mahigpit na panginoon."—Isa 19:3, 4.

Ang pagsalakay ng Asirya. Sinalakay ang Ehipto ng Asiryanong si Haring Esar-hadon (kapanahon ng Judeanong si Haring Manases [716-662 B.C.E.]), nilupig niya ang Memfis sa Mababang Ehipto, at ipinatapon niya ang marami. Maliwanag na si Taharqa (Tirhaka) pa rin ang Paraon noong panahong iyon.

Nilusob din ni Ashurbanipal ang Ehipto at sinamsaman niya ang lunsod ng Thebes (No-amon sa Bibliya) sa Mataas na Ehipto, na kinaroroonan ng pinakamalalaking kayamanan ng templo sa Ehipto. Muli, ipinakikita ng Bibliya na may kasangkot dito na mga Etiope, mga Libyano, at iba pang mga Aprikano.—Na 3:8-10.

Nang maglaon, inalis ng mga Asiryano ang kanilang mga garison sa Ehipto, at medyo nabawi ng bansa ang kasaganaan at kapangyarihan nito. Nang bumagsak ang Asirya sa kamay ng mga Medo at mga Babilonyo, ang Ehipto ay nakapag-ipon na ng sapat na lakas (kasama ang suporta ng mga hukbong mersenaryo) upang makatulong sa hari ng Asirya. Pinangunahan ni Paraon Necoh (II) ang mga hukbong Ehipsiyo ngunit, noong papunta sila roon, sinalubong siya sa Megido ng hukbong Judeano ni Haring Josias at pinilit na makipagbaka nang laban sa kaniyang kagustuhan; natalo niya ang Juda at ito ang naging dahilan ng pagkamatay ni Josias. (2Ha 23:29; 2Cr 35:20-24) Pagkaraan ng tatlong buwan (noong 628 B.C.E.), inalis ni Necoh ang anak at kahalili ni Josias na si Jehoahaz mula sa trono ng Juda, dinala itong bihag sa Ehipto, at inihalili rito ang kapatid nitong si Eliakim (binago ang pangalan at ginawang Jehoiakim). (2Ha 23:31-35; 2Cr 36:1-4; ihambing ang Eze 19:1-4.) Ang Juda ay napasailalim ng Ehipto, anupat ang unang bayad na siningil

dito ay katumbas ng halos $1,046,000. Noong panahong iyon tumakas ang propetang si Urias patungong Ehipto ngunit humantong iyon sa kaniyang kamatayan.—Jer 26:21-23.

Pagkatalo sa kamay ni Nabucodonosor. Ngunit ang pagsisikap ng Ehipto na muling makontrol ang Sirya at Palestina ay hindi nagtagumpay, yamang talagang paiinumin ang Ehipto mula sa mapait na kopa ng pagkatalo, ayon sa inihula ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias (25:17-19). Nagsimulang bumagsak ang Ehipto nang lubusan itong matalo ng mga Babilonyo sa Carkemis sa Ilog Eufrates sa ilalim ni Nabucodonosor bilang tagapagmanang prinsipe noong 625 B.C.E., isang pangyayaring inilarawan sa Jeremias 46:2-10 at maging sa isang kronikang Babilonyo.

Pagkatapos ay sinakop ni Nabucodonosor, na hari na noon ng Babilonya, ang Sirya at Palestina, at ang Juda ay naging isang basalyong estado ng Babilonya. (2Ha 24:1) Ang Ehipto ay gumawa ng isang huling pagsisikap na manatiling isang kapangyarihan sa Asia. Isang hukbong militar ni Paraon (hindi binanggit sa Bibliya ang pangalan) ang lumabas mula sa Ehipto bilang sagot sa hiniling ni Haring Zedekias na suportang pangmilitar para sa paghihimagsik niya laban sa Babilonya noong 609-607 B.C.E. Yamang pansamantala lamang na napatigil nito ang pangungubkob ng Babilonya, ang mga hukbo ng Ehipto ay napilitang umurong, at naiwan ang Jerusalem upang wasakin ng kaaway.—Jer 37:5-7; Eze 17:15-18.

Sa kabila ng puspusang pagbababala ni Jeremias (Jer 42:7-22), ang nalabi ng populasyon ng Juda ay tumakas patungong Ehipto upang doon manganlong, anupat maliwanag na nakisama sila sa mga Judiong naroon na sa lupaing iyon. (Jer 24:1, 8-10) Ang mga lugar na espesipikong binanggit na tinahanan nila ay Tapanhes, lumilitaw na isang tanggulang lunsod sa rehiyon ng Delta (Jer 43:7-9), Migdol, at Nop, na itinuturing ding Memfis, isang dating kabisera sa Mababang Ehipto (Jer 44:1; Eze 30:13). Kaya naman ang "wika ng Canaan" (maliwanag na Hebreo) ay sinasalita na noon sa Ehipto ng mga nagsilikas na ito. (Isa 19:18) May-kamangmangan nilang inulit sa Ehipto ang mismong idolatrosong mga gawain na nagpasapit ng kahatulan ni Jehova laban sa Juda. (Jer 44:2-25) Ngunit natupad sa nagsilikas na mga Israelita ang mga hula ni Jehova nang salakayin ni Nabucodonosor ang Ehipto at lupigin ang lupain.—Jer 43:8-13; 46:13-26.

Isang tekstong Babilonyo, na mula pa noong ika-37 taon (588 B.C.E.) ni Nabucodonosor, ang bumabanggit sa isang kampanya laban sa Ehipto. Hindi matiyak kung tumutukoy ito sa unang pananakop ng Babilonya o sa isa lamang sumunod na aksiyong militar. Gayunpaman, tinanggap ni Nabucodonosor ang kayamanan ng Ehipto bilang kabayaran sa kaniyang paglilingkod militar noong ilapat niya ang kahatulan ni Jehova laban sa Tiro, na sumalansang sa bayan ng Diyos.—Eze 29:18-20; 30:10-12.

Inihula sa Ezekiel 29:1-16 ang pagkatiwangwang ng Ehipto na tatagal nang 40 taon. Maaaring naganap ito matapos lupigin ni Nabucodonosor ang Ehipto. Bagaman binabanggit ng ilang komentaryo na ang paghahari ni Amasis (Ahmose) II, kahalili ni Hopra, ay naging napakasagana sa loob ng mahigit 40 taon, ito'y pangunahin nang batay sa testimonyo ni Herodotus, na dumalaw sa Ehipto pagkaraan ng mahigit pa sa isang daang taon. Ngunit gaya nga ng sinabi sa *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 62) tungkol sa kasaysayang isinulat ni Herodotus hinggil sa yugtong ito (ang "Yugtong Saitico"): "Ang kaniyang salaysay ay hindi lubusang mapananaligan kung susuriin batay sa kakaunting katibayan mula sa lugar na iyon." Ang Bible *Commentary* ni F. C. Cook, matapos itawag-pansin na hindi man lamang binanggit ni Herodotus ang pagsalakay ni Nabucodonosor sa Ehipto, ay nagsabi: "Maraming nakaaalam na si Herodotus, bagaman tapat niyang iniulat ang lahat ng kaniyang narinig at nakita sa Ehipto, ay kumuha ng kaniyang impormasyon hinggil sa nakalipas na kasaysayan sa mga saserdoteng Ehipsiyo, na ang mga salaysay ay basta na lamang niya tinanggap. . . . Ang buong kuwento [ni Herodotus] tungkol kina Apries [Hopra] at Amasis ay hinaluan ng napakaraming impormasyon na nagkakasalungatan at maalamat anupat mas mabuti na huwag natin itong tanggapin agad bilang tunay na kasaysayan. Hindi naman talaga kataka-taka na sisikapin ng mga saserdote na pagtakpan ang kasiraang-puri ng bansa nang mapasailalim ito sa pamatok ng mga banyaga." (Nota B., p. 132) Dahil dito, bagaman ang sekular na kasaysayan ay walang inilalaang malinaw na katibayan na natupad ang hulang iyon, makapagtitiwala tayo na tumpak ang ulat ng Bibliya.

Sa ilalim ng pamumuno ng Persia. Nang maglaon ay sinuportahan ng Ehipto ang Babilonya laban sa bumabangong kapangyarihan ng Medo-Persia. Ngunit pagsapit ng 525 B.C.E., ang lupain ay nasupil na ni Cambyses II, anak ni Cirong Dakila, at sa gayon ay napasailalim ng pamamahala ng imperyo ng Persia. (Isa 43:3) Bagaman maraming Judio ang walang alinlangang umalis sa Ehipto at bumalik sa kanilang sariling lupain (Isa 11:11-16; Os 11:11; Zac 10:10, 11), ang iba ay nanatili roon. Dahil dito, nagkaroon ng isang kolonya ng mga Judio sa Elephantine (sa Ehipsiyo, *Yeb*), isang pulo sa Nilo na malapit sa Aswan, mga 690 km (430 mi) sa T ng Cairo. Isinisiwalat ng natuklasang mga papiro ang mga

kalagayan doon noong ikalimang siglo B.C.E., humigit-kumulang noong panahong aktibo sa Jerusalem sina Ezra at Nehemias. Sa mga dokumentong ito na nakasulat sa Aramaiko ay mababasa ang pangalan nina Sanbalat ng Samaria (Ne 4:1, 2) at Johanan na mataas na saserdote. (Ne 12:22) Kapansin-pansin ang isang opisyal na utos, ipinalabas noong panahong naghahari si Dario II (423-405 B.C.E.), na ipagdiwang ng kolonya "ang kapistahan ng mga tinapay na walang pampaalsa." (Exo 12:17; 13:3, 6, 7) Kapuna-puna rin ang malimit na paggamit ng pangalang *Yahu,* isang anyo ng pangalang Jehova (o Yahweh; ihambing ang Isa 19:18), bagaman mayroon ding malinaw na katibayan na nakapasok ang paganong pagsamba.

Sa ilalim ng pamamahala ng Gresya at Roma. Ang Ehipto ay patuloy na pinamamahalaan ng Persia hanggang noong sakupin ito ni Alejandrong Dakila noong 332 B.C.E., na diumano'y pinalalaya ang Ehipto mula sa pamatok ng Persia ngunit lubusan namang winawakasan ang pamamahala ng mga Paraon na katutubong Ehipsiyo. Ang makapangyarihang Ehipto ay talagang naging "isang mababang kaharian."—Eze 29:14, 15.

Noong panahon ng paghahari ni Alejandro, itinatag niya ang lunsod ng Alejandria, at pagkamatay niya ay pinamahalaan ng mga Ptolemy ang bansa. Noong 312 B.C.E., binihag ni Ptolemy I ang Jerusalem, at ang Juda ay naging probinsiya ng Ptolemaikong Ehipto hanggang noong 198 B.C.E. Pagkatapos ng matagal na pakikipaglaban sa Imperyong Seleucido sa Sirya, naagaw sa Ehipto ang Palestina nang matalo ng Siryanong si Haring Antiochus III ang hukbo ni Ptolemy V. Pagkatapos nito, ang Ehipto ay unti-unting napasailalim ng impluwensiya ng Roma. Noong 31 B.C.E., sa pagbabaka sa Actium, iniwan ni Cleopatra ang plota ng kaniyang kalaguyong Romano na si Mark Antony, na tinalo ni Octavio, apo sa pamangkin ni Julio Cesar. Sinakop ni Octavio ang Ehipto noong 30 B.C.E., at ito ay naging isang probinsiya ng Roma. Sa probinsiyang ito ng Roma lumikas sina Jose at Maria kasama ang batang si Jesus upang takasan ang mapamaslang na utos ni Herodes. Bumalik sila pagkamatay ni Herodes, sa gayon ay natupad ang mga salita ni Oseas, "mula sa Ehipto ay tinawag ko ang aking anak."—Mat 2:13-15; Os 11:1; ihambing ang Exo 4:22, 23.

Ang sedisyonistang "Ehipsiyo" na napagkamalang si Pablo ng kumandante ng militar sa Jerusalem ay posibleng ang mismong tao na binanggit ni Josephus. (*The Jewish War,* II, 254-263 [xiii, 3-5]) Sinasabing naganap ang kaniyang insureksiyon noong panahong si Nero ang emperador at si Felix ang prokurador sa Judea, mga kalagayang katugma ng ulat sa Gawa 21:37-39; 23:23, 24.

Ang ikalawang pagkawasak ng Jerusalem, sa kamay ng mga Romano noong 70 C.E., ay higit pang katuparan ng Deuteronomio 28:68, yamang maraming nakaligtas na Judio ang ipinadala noon sa Ehipto bilang mga alipin.—*The Jewish War,* VI, 418 (ix, 2).

Iba Pang Makahula at Makasagisag na mga Pagtukoy. Madalas banggitin ang Ehipto sa mga kapahayagan ng paghatol na may makasagisag na pananalita. (Eze 29:1-7; 32:1-32) Para sa mga Israelita, ang Ehipto ay nangangahulugan ng militar na lakas at kapangyarihan sa pamamagitan ng pulitikal na pakikipag-alyansa, anupat ang pagsandig sa Ehipto ay sumagisag sa pagsandig sa lakas ng tao sa halip na kay Jehova. (Isa 31:1-3) Ngunit sa Isaias 30:1-7, ipinakita ni Jehova na ang kalakasan ng Ehipto ay sa panlabas lamang at hindi tunay, anupat tinawag itong "Rahab—sila ay para sa pag-upo nang tahimik ["Rahab na walang ginagawa," *JB*]." (Ihambing ang Aw 87:4; Isa 51:9, 10.) Gayunman, kalakip ng maraming kahatulan, may mga pangako na marami mula sa "Ehipto" ang makakakilala kay Jehova, anupat sasabihin: "Pagpalain ang aking bayan, ang Ehipto."—Isa 19:19-25; 45:14.

Binabanggit na ang Ehipto ay bahagi ng nasasakupan ng makasagisag na "hari ng timog." (Dan 11:5, 8, 42, 43) Sa Apocalipsis 11:8, ang di-tapat na Jerusalem, kung saan ibinayubay ang Panginoong Jesu-Kristo, ay tinatawag na Ehipto "sa espirituwal na diwa." Angkop ito dahil siniil at inalipin ng di-tapat na Jerusalem ang mga Judio may kaugnayan sa relihiyon. Gayundin, ang unang mga hayop na Pampaskuwa ay pinatay sa Ehipto, at ang antitipikong Kordero ng Paskuwa naman, si Jesu-Kristo, ay pinatay sa Jerusalem.—Ju 1:29, 36; 1Co 5:7; 1Pe 1:19.

Mahahalagang Tuklas na Papiro. Dahil tuyung-tuyo ang lupa sa Ehipto, napreserba ang maraming manuskritong papiro, na nasira na sana kung mamasa-masa ang kapaligiran. Mula noong huling bahagi ng ika-19 na siglo, maraming papiro ang natuklasan doon, kasama ang malaking bilang ng mga papiro ng Bibliya, gaya ng koleksiyon ni Chester Beatty. Ang mga ito ay nagsisilbing mahahalagang kawing sa pagitan ng orihinal na mga sulat ng Banal na Kasulatan at ng *vellum* na kopya ng mga manuskrito na ginawa nang dakong huli.

EHUD.

1. Isang inapo ni Jediael na mula sa tribo ni Benjamin, sa pamamagitan ni Bilhan; isang magiting at makapangyarihang lalaki.—1Cr 7:6, 10, 11.

2. Anak ni Gera na mula sa tribo ni Benjamin. (Huk 3:15) Si Ehud ay pinili ng Diyos upang iligtas ang bansa mula sa 18-taóng pagkaalipin kay Haring Eglon ng Moab, isang paniniil na

pinahintulutan ng Diyos dahil “ginawa nila ang masama sa paningin ni Jehova.”—Huk 3:12-14.

Nang ang mga Israelita ay humingi ng saklolo kay Jehova, nagbangon ang Diyos ng “isang tagapagligtas,” si Ehud. Nang maglaon, ang mga Israelita ay nagpadala ng tributo kay Eglon sa pamamagitan ni Ehud, na gumawa ng isang tabak na may dalawang talim na ang haba ay “isang siko [sa Heb., *go'medh*],” isang panukat na hindi matiyak ang haba sa partikular na kasong ito. Naniniwala ang ilan na ito ay isang maikling siko na mga 38 sentimetro (15 pulgada). Si Ehud ay isang lalaking kaliwete, o sa literal, “isang lalaking sarado (nahahadlangan) ang kanang kamay.” Ngunit hindi ito nangangahulugang may kapansanan si Ehud, sapagkat ang gayong pariralang Hebreo ay ginamit may kaugnayan sa 700 Benjamitang mandirigma, na hindi maaaring may pisikal na kapansanan kundi mga “kaliwete” at maliwanag na bihasa sa paggamit ng kaliwa o kanang kamay. (Huk 3:15, 16, tlb sa *Rbi8;* 20:16; ihambing ang 1Cr 12:2.) Hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya na si Ehud ay bihasa sa paggamit ng kaliwa o kanang kamay, bagaman posible ito. Gayunman, palibhasa'y kaliwete, ibinigkis niya ang tabak sa loob ng kaniyang kasuutan sa kaniyang kanang hita.

Matapos ihandog ang tributo, pinaalis ni Ehud ang mga tagapagdala ng tributo ngunit bumalik siya mula sa tibagan na nasa Gilgal. Pagkatapos ay pumaroon si Ehud kay Eglon habang nakaupo ang haring Moabita sa kaniyang silid-bubungan at sinabi sa hari: “Isang salita ng Diyos ang taglay ko para sa iyo.” Palibhasa'y interesadong marinig ang sasabihin ni Ehud, tumindig si Eglon mula sa kaniyang trono. Sa gayon, “ipinasok ni Ehud ang kaniyang kaliwang kamay at binunot ang tabak mula sa kaniyang kanang hita,” isinaksak niya iyon sa tiyan ng napakatabang si Eglon at ‘bumaon din ang puluhan kasunod ng talim anupat ang taba ay nagsara sa talim.’ Ang isang lalaking gumagamit ng kanang kamay ay malamang na huhugot ng tabak sa kaliwang panig ng kaniyang katawan. Kaya malamang na hindi inaasahan ni Eglon na huhugot si Ehud ng tabak mula sa kanang hita nito na ginagamit ang kaliwang kamay. Ngayong patay na ang kaaway na tagapamahala, itrinangka ni Ehud ang mga pinto ng silid-bubungan sa likuran niya at tumakas sa pamamagitan ng butas na daanan ng hangin. Nang mabuksan ng mga lingkod ni Eglon ang mga pinto, nakita nilang “ang kanilang panginoon ay patay na nakabulagta sa lupa!”—Huk 3:15-25.

Nang makatakas si Ehud patungo sa bulubunduking pook ng Efraim, tinipon niya ang isang hukbo ng mga Israelita at sinabi sa kanila: “Sundan ninyo ako, sapagkat ibinigay na ni Jehova ang inyong mga kaaway, ang mga Moabita, sa inyong kamay.” Pagkatapos bihagin ang mga tawiran ng Jordan, hinarangan ng mga Israelita ang mga Moabita upang hindi makabalik ang mga ito sa kanilang sariling lupain. Palibhasa'y sirang-sira na ang loob ng mga ito dahil sa pagkamatay ng kanilang hari, 10,000 Moabita ang napatay ng mga Israelita, anupat “bawat isa [sa mga ito] ay mabulas at bawat isa ay magiting na lalaki; at wala ni isa mang nakatakas.” Yamang nasupil na ng Israel ang Moab sa pangunguna ni Ehud, “ang lupain ay hindi na nagkaroon ng kaligaligan sa loob ng walumpung taon.”—Huk 3:26-30.

Si Ehud ay hindi tuwirang tinawag na “Hukom Ehud,” kundi sa halip ay tinukoy siya bilang “isang tagapagligtas.” (Huk 3:15) Ngunit si Otniel ay tinawag na “isang tagapagligtas” at isang “hukom” (Huk 3:9, 10) noong panahon ng mga Hukom. Kaya maliwanag na si Ehud ay hindi lamang “isang tagapagligtas” kundi isa ring hukom.

3. Isang pangalan na lumilitaw kasama ng mga inapo ni Benjamin sa 1 Cronica 8:1, 6.

EKER [Miyembro [ng pamilya]]. Isang anak na lalaki ni Ram, panganay ni Jerameel, mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 25, 27.

EKRON. Isang prominenteng lunsod ng mga Filisteo, lumilitaw na ang sentro sa dulong hilaga ng isa sa kanilang limang panginoon ng alyansa. (Jos 13:3) Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon nito, ngunit ipinapalagay na ito ay ang Khirbet el-Muqanna‘ (Tel Miqne), mga 18 km (11 mi) sa S ng Asdod. Nahukay roon kamakailan ang pinakamalaking lunsod noong yugtong iyon anupat iniisip ng karamihan na ito ang lugar ng Ekron.

Sa buong kasaysayan ng Ekron, papalit-palit ang namumuno rito. Hindi ito kasama sa mga nasakop ni Josue. Nang dakong huli na lamang ito nabihag ng mga Judeano. (Jos 13:2, 3; Huk 1:18) Noong unang hati-hatiin ang Lupang Pangako, ang Ekron ay nasa hanggahan sa pagitan ng Juda at Dan ngunit nasa teritoryo ng tribo ni Juda. (Jos 15:1, 11, 45, 46; 19:40-43) Noong panahong mabihag ng mga Filisteo ang kaban ng tipan, ang Ekron ay nabalik na sa kanila. Ang presensiya ng Kaban ay naging sanhi ng “isang nakamamatay na kalituhan” sa lunsod na ito, at mula sa Ekron ay ibinalik ang Kaban sa mga Judio. (1Sa 5:10-12; 6:16, 17) Pagkatapos ng isa pang yugto sa ilalim ng kontrol ng Israel, lumilitaw na nabalik na naman sa mga Filisteo ang Ekron noong panahong patayin ni David si Goliat. (1Sa 7:14; 17:52) Noong unang bahagi ng ikasampung siglo B.C.E., ipinaghambog ni Paraon Sisak ng Ehipto na nabihag niya ang Ekron. Pagkaraan ng mga dalawang siglo, binanggit sa mga ulat ng kasaysayan ni Senakerib na si Haring Padi ng Ekron ay matapat sa mga Asiryano.

EKSORSISMO. Tingnan ang ESPIRITISMO; PAGALI NG DEMONYO.

EL. Tingnan ang DIYOS.

ELA [posible, Diyos]. Ama ni Simei, isa sa 12 kinatawan ni Solomon na naglaan ng pagkain para sa hari at sa kaniyang sambahayan.—1Ha 4:7, 18.

ELAH.

[1-5: nauugnay sa Heb. na *'El,* "Diyos"]

1. Isang Edomitang shik na malamang na nanirahan sa nayon ng Elat.—Gen 36:40, 41, 43; 1Cr 1:52; tingnan ang ELAT, ELOT; TIMNA Blg. 3.

2. Isang anak ni Caleb na tiktik; ama ni Kenaz na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:15.

3. Ikaapat na hari ng hilagang sampung-tribong kaharian ng Israel. Umupo sa trono si Elah noong mga 952 B.C.E. nang mamatay ang kaniyang amang si Baasa at namahala siya mula sa Tirza sa loob ng dalawang taon. (1Ha 16:8) Habang lasing si Elah, pinatay siya ni Zimri, ang pinuno sa kalahati ng mga karo, upang makuha nito ang pagkahari at pagkatapos ay nilipol nito ang buong sambahayan ni Baasa, anupat tinupad ang hula ni Jehova.—1Ha 16:1-14.

4. Ama ni Haring Hosea, ang huling monarka ng hilagang kaharian.—2Ha 15:30; 17:1; 18:1, 9.

5. Isang inapo ni Benjamin na nanirahan sa Jerusalem.—1Cr 9:3, 7, 8.

Sa anong uri ng kapaligiran nakasagupa ni David si Goliat?

---

6. [Malaking Punungkahoy]. Isang mababang kapatagan, o libis, na marahil ay binigyan ng gayong pangalan dahil sa isang napakalaking punungkahoy sa lugar na iyon. Sa "mababang kapatagan ng Elah" nagharap ang mga Israelita at ang mga Filisteo, na ang tagapagtanggol ay si Goliat. (1Sa 17:2, 19; 21:9) Ipinapalagay na ito ay ang matabang Wadi es-Sant, isa sa mga pangunahing *wadi* na nagmumula sa kapatagan ng Filistia at bumabagtas sa Sepela hanggang sa mga bulubunduking rehiyon ng Juda, anupat dumaraan sa pagitan ng ipinapalagay na mga lokasyon ng Azeka at Socoh. (1Sa 17:1) Kaya naman ito ay mga 25 km (15 mi) sa TK ng Jerusalem. Ang kapatagang ito na natutubigang mainam ay mga kalahating kilometro (0.25 mi) ang lapad at halos patag. Ang magkalabang mga hukbo ay nasa magkabilang panig ng libis na ito, anupat ang bawat panig ay may matatag na posisyon sa gilid ng bundok, at marahil ang mga Filisteo ay nasa dakong T at ang mga Israelita naman ay nasa dakong H o HS. Bumabagtas sa mababang kapatagang ito ang "agusang libis," malamang na ang tuyong sahig ng batis na matatagpuan pa rin doon. (1Sa 17:40) Maaaring nagpaantala nang "apatnapung araw" ang dalawang hukbo dahil manganganib ang alinmang hukbo na tatawid sa agusang libis at aahon laban sa kaaway na nasa katapat na gilid ng bundok. (1Sa 17:16) Pumili si David ng limang makikinis na bato mula sa agusang libis habang tumatawid siya upang harapin si Goliat. Pagkatapos ng tagumpay ni David, ang natalong hukbong Filisteo ay tumakas nang pababa sa libis patungo sa kapatagan ng Filistia at sa mga lunsod ng Gat at Ekron.—1Sa 17:52.

ELAM.

1. Isa sa limang anak ni Sem na pinagmulan ng "mga pamilya, ayon sa kanilang mga wika, sa kanilang mga lupain, ayon sa kanilang mga bansa." (Gen 10:22, 31; 1Cr 1:17) Hindi binanggit ang mga pangalan ng mga anak ni Elam; gayunman, ang kaniyang pangalan ay tumutukoy kapuwa sa isang grupo ng mga tao at sa isang rehiyon sa TS hangganan ng Mesopotamia.

Sa kasaysayan, ang pangalang Elam ay tumutukoy sa isang lugar sa tinatawag ngayon na Khuzestan sa TK Iran. Kasama rito ang matabang kapatagan sa silangang panig ng mababang Libis ng Tigris, na dinadaluyan ng mga ilog ng Karun at ng Karkheh, at maliwanag na umaabot ito hanggang sa mga bulubunduking rehiyon na kahangga ng kapatagang ito sa H at sa S, bagaman hindi matiyak ang lokasyon ng dalawang hangganang ito. Isang rehiyon na tinawag na Anshan ang sinasabing nasa mga bulubunduking rehiyong ito at inilalarawan sa mga inskripsiyon bilang dating bahagi ng Elam. Samakatuwid, ang Elam, na nasa dulong silangan ng Fertile Crescent, ay waring nasa isang hanggahan, anupat isa ito sa mga rehiyon kung saan ang teritoryong pinaninirahan at pinamumunuan ng mga lahing Semitiko ay pinaninirahan din ng mga lahing nagmula sa iba pang mga anak ni Noe, pangunahin na ng linyang Japetiko.

Ang lupain ng Elam ay tinawag na *elamtu* ng mga Asiryano at mga Babilonyo at Elymais naman ng mga klasikal na Griegong manunulat, na tumukoy rin dito bilang "Susiana" ayon sa pangalan ng lunsod ng Susa, o Susan, na maliwanag na dating kabisera ng Elam. Sa ilalim ng Imperyo ng Persia, ang Susa (Susan) ay isang maharlikang lunsod. (Ne 1:1; Es 1:2) Ito ay nasa mga ruta ng kalakalan na patungo sa TS at gayundin sa talampas ng Iran. Dahil sa pagtatangkang makontrol ang mga rutang ito, ang Elam ay malimit salakayin ng mga tagapamahalang Asiryano at Babilonyo.

Wika. Kapag tinatalakay ang Elam, sinasabi ng maraming reperensiyang akda na itinala lamang ng manunulat ng Genesis ang Elam sa ilalim ni Sem

dahil sa isang pulitikal o heograpikong saligan yamang, ayon sa kanila, hindi naman Semitiko ang mga tao sa Elam. Ang pangmalas na ito ay batay sa opinyon na ang wika ng mga Elamita ay hindi Semitiko. Gayunman, isinisiwalat ng mga pagsusuri na ang pinakasinaunang mga inskripsiyon na natagpuan sa heograpikong rehiyon na tinatawag na Elam ay "mga listahan lamang ng mga bagay na iginuhit sa mga tapyas na luwad at may kani-kaniyang numero sa tabi, na ginamitan ng simpleng sistema ng mga kudlit, mga bilog at mga hating-bilog . . . ang nilalaman ng mga ito sa ngayon ay nauugnay lamang sa ekonomiya o administrasyon." (*Semitic Writing,* ni G. R. Driver, London, 1976, p. 2, 3) Ang mga inskripsiyong ito ay matatawag lamang na "Elamita" dahil natagpuan ang mga ito *sa teritoryo* ng Elam.

Samakatuwid, ang argumento niyaong mga tumututol na ibilang ang Elam sa mga taong Semitiko ay pangunahin nang salig sa mas huling mga inskripsiyon sa *cuneiform,* na itinuturing na mula pa noong ikalawang milenyo B.C.E., at sa bantayog ng Behistun (ng ikaanim na siglo B.C.E.), na naglalaman ng magkakatulad na teksto sa Matandang Persiano, Akkadiano, at "Elamita." Ang mga inskripsiyong *cuneiform* na ipinapalagay na isinulat ng mga Elamita ay sinasabing nasa isang wikang *agglutinative* (kung saan pinagsasama ang mga salitang-ugat upang bumuo ng mga tambalang salita, anupat naiiba sa mga wikang *inflectional*). Nabigo ang mga pilologo na iugnay ang wikang "Elamita" na ito sa iba pang kilaláng wika.

Sa pagsusuri sa nabanggit na impormasyon, dapat tandaan na ang heograpikong rehiyon na nang maglaon ay tinirahan ng karamihan sa mga inapo ni Elam ay maaaring tinahanan din ng iba pang mga tao bago o habang tumatahan doon ang mga Elamitang iyon, kung paanong nanirahan sa Babilonia ang unang mga Sumeriano na hindi Semitiko. Ang *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 118) ay nagsabi: "Ang buong lupain [na tinawag na Elam] ay tinirahan ng iba't ibang tribo, na karamihan ay nagsasalita ng mga diyalektong agglutinative, *bagaman ang mga distrito sa kanluran ay tinahanan ng mga Semita."*—Amin ang italiko; MAPA at TSART, Tomo 1, p. 329.

Ang mga inskripsiyong *cuneiform* na natagpuan sa rehiyon ng Elam, sa ganang sarili, ay hindi nagpapatotoo na ang tunay na mga Elamita ay hindi Semitiko noong una. Makikita ito sa maraming sinaunang halimbawa sa kasaysayan tungkol sa mga tao na natutong gumamit ng isang wika bukod pa sa sarili nilang wika dahil sa pamumuno o pagpasok ng mga banyaga. Mayroon ding mga halimbawa ng sinaunang mga tao na gumamit ng ibang wika bukod pa sa sarili nilang wika para sa pakikipagkalakalan o pakikipag-ugnayan sa ibang bansa, gaya ng wikang Aramaiko na ginamit ng maraming bayan. Ang "mga Hiteo" ng Karatepe ay sumulat ng mga inskripsiyon sa dalawang wika (lumilitaw na noong ikawalong siglo B.C.E.) sa sulat *hieroglyphic* na "Hiteo" at sa matandang Fenisa. Mga 30,000 tapyas na luwad na mula pa noong panahon ng Persianong si Haring Dario I ang natagpuan sa Persepolis, isang maharlikang lunsod sa Persia. Ang karamihan sa mga ito ay nasa wikang tinatawag na "Elamita." Ngunit ang Persepolis ay hindi matatawag na isang lunsod na Elamita.

May isa pang katibayan na nagpapakitang ang talahanayan ng mga bansa sa Genesis kabanata 10 ay hindi dapat ituring na nauugnay lamang sa heograpiya at walang kaugnayan sa talaangkanan. Ito ay ang mga eskulturang inukit para sa mga haring Elamita na tinatantiya ng mga arkeologo na ginawa noong panahon ni Sargon I (ipinapalagay na namahala noong huling bahagi ng ikatlong milenyo). Makikita sa mga eskulturang ito hindi lamang ang karaniwang mga sagisag na Akkadiano (*Semitikong* Asiro-Babilonyo) kundi pati ang mga inskripsiyong Akkadiano.—*The Illustrated Bible Dictionary,* inedit ni J. D. Douglas, 1980, Tomo 1, p. 433.

Kasaysayan. Unang binanggit ng Bibliya ang Elam bilang isang bansa noong panahon ni Abraham (2018-1843 B.C.E.) nang makipagdigma si Kedorlaomer na "hari ng Elam" kasama ang isang alyansa ng mga hari laban sa isang koalisyon ng mga haring Canaanita sa rehiyon ng Dagat na Patay. (Gen 14:1-3) Ipinakikita ng ulat na si Kedorlaomer ang lider ng alyansa at siyang kumokontrol sa mga haring Canaanita, na nilapatan niya noon ng parusa. (Gen 14:4-17) Ang gayong kampanya, na maaaring nangailangan ng 3,200 km (2,000 mi) na paglalakbay nang balikan, ay pangkaraniwan sa mga hari sa Mesopotamia maging noong sinaunang panahon. Pinatutunayan ng sekular na kasaysayan na noong maagang bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E. ay nagpuno ang mga Elamita sa rehiyon ng Mesopotamia. Isang Elamitang opisyal na nagngangalang Kudur-Mabuk na sumakop sa prominenteng lunsod ng Larsa (sa tabi ng Eufrates sa hilaga ng Ur) ang humirang sa kaniyang anak na si Warad-Sin bilang hari roon. Kapansin-pansin na ang Warad-Sin at Rim-Sin (kapatid ni Warad-Sin na humalili sa kaniya bilang hari) ay mga pangalang Semitiko, na higit pang nagpapatunay na nagkaroon ng elementong Semitiko sa Elam.

Ang yugtong ito ng pamumuno ng mga Elamita sa Babilonia ay ibinagsak at winakasan ni Hammurabi, at noon lamang huling bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E. nalupig ng Elam ang Babilonya at

muling nakontrol ang rehiyong iyon nang mga ilang siglo. Pinaniniwalaan na noong panahong iyon kinuha ang isang stela na naglalaman ng bantog na Kodigo ni Hammurabi mula sa Babilonia at dinala sa Susa, kung saan ito natuklasan ng makabagong mga arkeologo.

Ang Elam ay muling nasakop ni Nabucodonosor I (hindi ang Nabucodonosor na nagwasak sa Jerusalem pagkaraan ng ilang siglo), ngunit malimit pa rin itong nasangkot sa pag-aagawan ng kapangyarihan ng Asirya at ng Babilonya hanggang sa lubusan itong matalo ng Asiryanong mga emperador na sina Senakerib at Ashurbanipal (Asenapar). Pagkatapos nito, maraming Elamita ang inilipat sa mga lunsod ng Samaria. (Ezr 4:8-10) Mayroon ding mga bihag na Israelita na itinapon sa Elam. (Isa 11:11) Buong-linaw na inilarawan sa mga inskripsiyon ng mga emperador na Asiryano ang pananakop na ito sa Elam.

Nang bumagsak ang Imperyo ng Asirya, lumilitaw na ang Elam ay nakontrol ng mga lahing Japetiko (Aryano). Ang mga Medo at mga Persiano ay ipinapalagay na nangalat sa matalampas na rehiyon ng Iran ilang siglo bago nito, at sa ilalim ni Cyaxares, ang mga Medo ay nakipaglabang kasama ng mga Babilonyo upang pabagsakin ang Asiryanong kabisera ng Nineve. Waring ipinahihiwatig ng Daniel 8:2 na pagkatapos nito, ang Elam ay naging isang distrito ng Babilonya. Anuman ang kaagad na naging epekto sa Elam ng pagbagsak ng Asirya, maliwanag na naagaw ng mga Persiano sa mga Elamita ang rehiyon na tinatawag na Anshan, yamang ang mga tagapamahalang Persiano na sina Teispes, Ciro I, Cambyses, at Ciro II ay pawang tinawag sa titulong "Hari ng Anshan." Bagaman itinuturing ng ilan na ang gayong pananakop sa Anshan ay katuparan ng hula ni Jeremias hinggil sa Elam (Jer 49:34-39), ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na nasakop ni Teispes ang Anshan maraming taon bago binigkas ang hulang iyon noong mga 617 B.C.E.

Inihula ng babala ni Isaias sa Isaias 22:4-6 na kabilang ang mga Elamitang mamamana sa mga sasalakay sa Juda at Jerusalem. Inihula rin na ang mga Elamita ay makikisama sa Media sa pananamsam sa Babilonya (539 B.C.E.), anupat ang Media noong panahong iyon ay nasa ilalim ng pamamahala ng Persianong si Ciro II, "Hari ng Anshan." (Isa 21:2) Sa gayon, ang mga Elamita ay nakatulong upang mapalaya ang Israel mula sa pagkatapon. Gayunman, dahil may mga panahon na pumanig sila sa mga kaaway ng bayan ng Diyos, ang Elam, kasama ng iba pang mga bansa, ay nakatakdang painumin sa kopa ng galit ng Diyos at ibaba sa Sheol. —Jer 25:17, 25-29; Eze 32:24.

Noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., kabilang ang mga Elamita sa libu-libong nakarinig ng mensaheng ipinahayag ng mga alagad sa iba't ibang wika, kabilang na ang wikang ginagamit noon sa Elam. (Gaw 2:8, 9) Gayunman, noong panahong iyon ay hindi na sila umiiral bilang isang bansa at bayan, gaya ng inihula sa Jeremias 49:34-39.

2. Isang Levitang bantay ng pintuang-daan noong panahon ng paghahari ni David at isang anak ni Meselemias na mula sa pamilya ng mga Korahita. —1Cr 25:1; 26:1-3.

3. Isang anak ni Sasak at isang pangulo ng tribo ni Benjamin.—1Cr 8:24, 25, 28.

4. Ninuno ng isang pamilyang Israelita na ang 1,254 na inapo ay bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel (Ezr 2:1, 2, 7; Ne 7:12) at ng isang delegasyon na binubuo ng 71 lalaki na sumama naman kay Ezra. (Ezr 8:7) Kabilang ang ilan sa kaniyang mga inapo sa mga sumang-ayong paalisin ang kanilang mga asawang banyaga (Ezr 10:19, 26), at isang kinatawan ng pamilya ang lumagda sa tipan noong panahon ni Nehemias.—Ne 10:1, 14.

5. Isa na tinukoy bilang ang "isa pang Elam," na isa ring ulo ng pamilya na ang gayunding bilang ng inapo na 1,254 ay sumama sa pangkat ni Zerubabel patungong Juda.—Ezr 2:31; Ne 7:34.

6. Isang Levita na naroroon noong pasinayaan ni Nehemias ang pader ng Jerusalem.—Ne 12:27, 42.

ELAMITA, MGA. Tingnan ang ELAM Blg. 1.

ELASA [Diyos ang Gumawa]. Anak ni Sapan. Siya at si Gemarias ay isinugo ni Zedekias kay Nabucodonosor sa Babilonya. Noong panahong iyon ipinadala ng propetang si Jeremias ang kaniyang liham sa mga tapon sa Babilonya sa pamamagitan ng kamay ni Elasa at ni Gemarias.—Jer 29:1-3.

ELASAR. Isang kaharian o lunsod kung saan naghari si Ariok noong panahon ni Abraham at ni Lot. (Gen 14:1) Si Haring Ariok ng Elasar ay nakipagtulungan sa mga haring sina Amrapel ng Sinar, Kedorlaomer ng Elam, at Tidal ng Goiim sa pakikipagdigma laban sa mga hari ng naghimagsik na mga estadong-lunsod (Sodoma, Gomorra, Adma, Zeboiim, at Bela, o Zoar) sa Mababang Kapatagan ng Sidim, o ang Dagat Asin. Natalo ang mga rebelde, at si Lot, na tumatahan noon sa Sodoma, ay nabihag at dinala patungong H. Gayunman, naabutan ni Abram (Abraham) sa Dan, kasama si Mamre, Aner, at Escol bilang mga kaalyado niya, ang pinagsama-samang mga hukbo ng apat na hari. Doon ay tumakas sila dahil sa kaniya, anupat nailigtas si Lot at ang bayan at nabawi ang mga pag-aari.—Gen 14:1-16, 24.

Ang tiyakang pag-uugnay ng sinaunang Elasar sa isang kilaláng lugar sa kasalukuyan ay isa pa ring suliranin para sa mga mananaliksik.

ELAT [posible, Barakong Tupa; o, Dako ng Barakong Tupa], **ELOT** [pangmaramihan]. Isang lugar na unang binanggit sa sumaryo ni Moises hinggil sa 40-taóng paglalakbay ng mga Israelita sa ilang. (Deu 2:8) Ang Elat ay binababanggit kasama ng Ezion-geber at nasa "baybayin ng Dagat na Pula sa lupain ng Edom." (1Ha 9:26) Tumutukoy ito sa isang lokasyon sa HS sanga ng Dagat na Pula na tinatawag na Gulpo ng ʽAqaba. Sang-ayon naman ang mga iskolar kay Jerome, ng ikaapat at ikalimang siglo C.E., na ang Elat ay ang lunsod na tinatawag noon na Aila, na iniuugnay sa mga Nabateano. Dahil dito, posibleng ang Elat ay nasa makabagong-panahong Arabeng lunsod ng ʽAqaba sa HS panulukan ng gulpo o malapit doon (ang makabagong Judiong lunsod na tinatawag na Elat ay nasa HK panulukan).

Ang Elat ay bahagi ng teritoryo ng Edom noong dumaan ang mga Israelita sa rehiyong iyon patungong Canaan. Natagpuan sa lugar ng Elat ang mga pantatak na may pangalang Edomita na "Qosʽanal, lingkod ng hari," na ipinapalagay ng mga arkeologo na mula pa noong ikapitong siglo B.C.E.

Maliwanag na dahil nasakop ni David ang Edom, ang Elat at ang kalapit na Ezion-geber ay napasailalim ng kontrol ng Juda (2Sa 8:13, 14), at binabanggit ang mga ito may kaugnayan sa paggawa ni Solomon ng mga barko. (1Ha 9:26; 2Cr 8:17) Ipinahihiwatig ng paglalarawan sa Ezion-geber bilang "malapit sa Elot" na ang Elat (Elot) ang mas prominente sa dalawang lugar na ito noong panahong iyon.

Maliwanag na muling nakontrol ng Edom ang Elat noong panahon ng paghahari ni Jehoram ng Juda. (2Ha 8:20-22) Nang sumunod na siglo, ang lunsod ay naisauli sa Juda at muling itinayo ni Haring Uzias (Azarias). (2Ha 14:21, 22; 2Cr 26:1, 2) Pagkatapos, noong panahon ng pamamahala ni Ahaz (761-746 B.C.E.), inagaw ito sa Juda ng mga Siryano at muling pinanirahan ng mga Edomita, at mula noon ay hindi na ito nabalik sa mga Judeano. (2Ha 16:6) Ang tekstong Masoretiko ay kababasahan dito ng "Sirya" o "Aram" (sa Heb., *'Aram'*) sa halip na "Edom" (*'Edhohm'*). Gayunman, mas tinatanggap ng karamihan sa mga iskolar ang huling nabanggit na salin na nasa panggilid, anupat naniniwala sila na nagamit ng eskriba ang titik Hebreo na *res* (ר) sa halip na ang *dalet* (ד).

Palibhasa'y isang oasis, ang Elat ay naging isang hintuan sa ruta ng mga pulutong na naglalakbay mula T Arabia hanggang Ehipto, Canaan, o Damasco. Kasama ng Ezion-geber, ito rin ay malapit sa daungan ng "mga barko ng Tarsis" na naglalayag sa karagatan ng Arabia, Silangang Aprika, at posibleng ng India. (1Ha 10:22; 9:26, 27) Sa lugar na ito ay may natagpuang mga sulat na Aramaiko, gaya ng mga resibo ng alak na mula sa yugto ng Imperyo ng Persia, at mga labí ng de-kalidad na mga kagamitang luwad sa istilong Griego, na marahil ay ibibiyahe patungong Arabia.

EL-BERIT. Tingnan ang BAAL-BERIT.

EL-BETHEL [Ang Diyos ng Bethel]. Ang pangalang ibinigay ni Jacob sa lugar kung saan nagtayo siya ng altar bilang pagsunod sa utos ng Diyos. (Gen 35:1, 7) Ipinapalagay ng ilang iskolar na "Ang Diyos ng Bethel" ay malayong maging pangalan ng isang lokasyon, at sinasabi nila na sa Griegong *Septuagint,* Latin na *Vulgate,* Syriac na *Peshitta,* at mga bersiyong Arabe ay wala ang "El." Gayunman, tandaan na ang lugar sa palibot ng Bethel ay punung-puno ng kahulugan para kay Jacob. Mahigit 20 taon bago nito, sa lugar na ito nagpakita ang Diyos kay Jacob sa isang panaginip, anupat nangakong ipagsasanggalang siya. Noong panahong iyon ay nasabi ng patriyarka, "Tunay na si Jehova ay nasa dakong ito." (Gen 28:10-22) Dahil dito, nang pangalanan niya ang lugar ng altar, sa diwa ay sinasabi niya, 'Ang Diyos ay nasa Bethel.'—Ihambing ang Gen 33:20.

ELDAA [posible, Kaalaman ng Diyos; Alam ng Diyos]. Isang anak na lalaki ni Midian na ikaapat na binanggit sa mga anak ni Abraham kay Ketura. —Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:33.

ELDAD [posible, Ang Diyos ay Umibig]. Isa sa 70 matatandang lalaki na pinili ni Moises upang tulungan siyang dalhin ang pasan ng bayan. Dahil sa pagbubulung-bulungan ng haluang pulutong at pati ng mga Israelita hinggil sa manna at sa kawalan ng karneng makakain, ibinulalas ni Moises ang kaniyang damdamin na napakabigat ng pasan para buhatin niyang mag-isa. Sa gayon ay inutusan ni Jehova si Moises na magtipon ng 70 matatandang lalaki at dalhin sila sa tolda ng kapisanan. Gayunman, dalawa sa matatandang lalaking iyon, sina Eldad at Medad, ang hindi pumaroon sa tolda ng kapisanan kundi naiwan sa kampo, walang alinlangang sa makatuwirang dahilan. Pagkatapos ay kumuha si Jehova ng ilang bahagi ng espiritu na sumasa kay Moises at inilagay iyon sa matatandang lalaki, na nagsimula namang manghula. Tumanggap din ng espiritu sina Eldad at Medad, at nagsimula silang gumanap bilang mga propeta sa kampo. Iniulat ito

kay Moises, at nang hilingin ni Josue kay Moises na pigilan sila, palibhasa'y naninibugho siya para kay Moises, ito ay tumugon: “Huwag, nais ko nga na ang buong bayan ni Jehova ay maging mga propeta, sapagkat kung gayon ay ilalagay ni Jehova sa kanila ang kaniyang espiritu!”—Bil 11:13-29.

ELEAD [Ang Diyos ay Nagpatotoo]. Malamang na anak ni Efraim na pinatay, kasama ng kaniyang kapatid na si Ezer, ng mga lalaki ng Gat “sapagkat bumaba sila upang kunin ang kanilang mga alagang hayop.”—1Cr 7:20, 21; tingnan ang EFRAIM Blg. 1.

ELEADA [Ginayakan ng Diyos ang Kaniyang Sarili]. Isa sa mga inapo ni Efraim.—1Cr 7:20.

ELEALE. Isang lugar na laging binabanggit kasama ng Hesbon at nasa pastulang lupain sa S ng Jordan. Ang lunsod na ito ay “itinayo” (o muling itinayo) ng tribo ni Ruben di-nagtagal matapos itong lupigin. (Bil 32:3-5, 37) Pagkaraan ng ilang siglo, noong ito ay nasa ilalim ng kontrol ng Moab, humula sina Isaias at Jeremias na ang Eleale ay ‘hihiyaw’ dahil sa pagbagsak ng bansang iyon. (Isa 15:4; 16:9; Jer 48:34) Ipinapalagay na ito ay nasa ibabaw ng isang burol sa el-‛Al, na mga 3 km (2 mi) sa HS ng Hesbon.

ELEASA [Diyos ang Gumawa].

1. Anak ni Helez at ama ni Sismai, isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jerameel. Si Jarha, isang aliping Ehipsiyo na napangasawa ang anak ng kaniyang panginoon na si Sesan, ay isa sa mga ninuno ni Eleasa.—1Cr 2:33, 34, 39, 40.

2. Isang inapo ni Jonatan na anak ni Haring Saul.—1Cr 8:33-37; 9:39-43.

3. Isang saserdote na mula “sa mga anak ni Pasur” at kabilang sa mga nakinig sa payo ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 2:36, 38; 10:22, 44.

ELEAZAR [Ang Diyos ay Tumulong].

1. Ang ikatlong binanggit na anak ng mataas na saserdoteng si Aaron sa kaniyang asawang si Elisheba. Si Eleazar ay mula sa pamilya ni Kohat na anak ni Levi. (Exo 6:16, 18, 20, 23; Bil 3:2) Si Aaron at ang kaniyang mga anak, sina Nadab, Abihu, Eleazar, at Itamar, ang bumubuo sa pagkasaserdote ng Israel noong panahong italaga ito ni Moises.—Lev 8.

Noong ikalawang taon pagkaalis ng Israel sa Ehipto, nang maitayo na ang tabernakulo, si Eleazar ay binanggit bilang ang pinuno ng mga Levita. (Bil 1:1; 3:32) Malamang na ang kaniyang edad ay hindi bababa sa 30 taon, yamang nagsasagawa siya noon ng mga tungkulin ng saserdote.—Bil 4:3.

Si Eleazar ay isa sa mga mahigit na sa 20 taóng gulang na umalis sa Ehipto at nakapasok din sa Lupang Pangako. Palibhasa'y mula sa tribo ni Levi, hindi siya kasama sa hatol ng Diyos na ipinahayag laban sa 12 tribo, na walang sinuman sa kanila mula 20 taóng gulang pataas ang papasok sa Lupang Pangako, maliban kina Josue at Caleb. Ang Levi ay walang kinatawan sa 12 tiktik, na 10 sa mga ito ay nagdala ng masasamang ulat, at maliwanag na ang mga Levita ay hindi nakisama sa walang-pananampalataya at mapaghimagsik na pagbubulung-bulungan laban kay Jehova.—Bil 13:4-16; 14:26-30.

Di-nagtagal pagkatapos na maialay ang tabernakulo at maitalaga si Aaron at ang kaniyang mga anak sa pagkasaserdote (Lev 8), sina Nadab at Abihu ay naghandog ng kakaibang apoy kay Jehova at pinatay sa pamamagitan ng apoy na nanggaling kay Jehova. (Lev 10:1, 2; Bil 3:2-4) Ipinagpatuloy ni Aaron, kasama ng kaniyang dalawang tapat na anak na sina Eleazar at Itamar, ang pagganap sa pagkasaserdote. Nang hati-hatiin ang mga tungkulin sa pangangalaga ng santuwaryo, si Eleazar ang inatasang mangasiwa sa tabernakulo pati na sa mga kagamitan nito, sa palagiang handog na mga butil, sa langis, at sa insenso. (Bil 4:16) Sa utos ni Jehova, pinulot ni Eleazar ang mga tansong lalagyan ng apoy na ginamit ni Kora at ng mga kasamahan nito (wala ni isa man sa kanila ang saserdote) upang maghandog ng insenso kay Jehova sa pagtatangkang agawin ang mga tungkulin ng saserdote. Ang mga ito ay ginawang maninipis na laminang metal at ipinangkalupkop sa altar. (Bil 16:37-40) Si Eleazar ang nangasiwa sa paghahandog ng pulang dumalagang baka ukol sa kasalanan na naglaan ng abo para sa paglilinis ng ilang karumihan.—Bil 19:2, 3, 9; Heb 9:13.

Pagkatapos na makipagdigma ang mga Israelita upang parusahan ang mga Midianita dahil sa nangyari sa Peor, tumulong si Eleazar sa paghahati-hati ng mga samsam na nakuha sa mga Midianita at binigkas niya ang batas ng Diyos tungkol sa mga bagay na nakuha.—Bil 31:6, 21-41.

Si Pinehas, na anak ni Eleazar sa isa sa mga anak ni Putiel, ay ginantimpalaan ni Jehova ng tipan ng kapayapaan dahil sa ipinakita niyang sigasig alang-alang sa dalisay na pagsamba noong magkasala ang Israel may kaugnayan sa Baal ng Peor. Maaaring ito'y karagdagan sa tipan para sa pagkasaserdote na ipinakipagtipan ni Jehova sa tribo ni Levi.—Bil 25:1-13; Exo 6:25.

Naging Mataas na Saserdote. Noong ika-40 taon ng paglalakbay sa ilang, nang mamatay si Aaron sa edad na 123 taon, si Eleazar, na mga 70 taóng gulang na noon, ay naging mataas na saserdote. (Bil 33:37-39) Sa gayon, si Eleazar ang unang

mataas na saserdote na nanungkulan sa Lupang Pangako nang pumasok sila roon pagkaraan ng mga walong buwan. (Bil 20:25-28; Deu 10:6; Jos 4:19) Sa harap ni Eleazar tumayo si Josue upang hirangin bilang kahalili ni Moises, at patuloy na inalalayan ni Eleazar si Josue sa atas na iyon at itinawid sa kaniya ang mga pasiya ni Jehova tungkol sa mahahalagang katanungan ayon sa hatol ng Urim at ng Tumim. (Bil 27:18-23) Si Eleazar ay gumawa ring kasama ni Josue nang hati-hatiin ang Lupang Pangako pagkatapos ng pananakop sa Canaan.—Jos 14:1; 21:1-3.

Ulo ng Pangunahing Makasaserdoteng Sambahayan. Hindi tuwirang binabanggit sa Kasulatan kung kailan namatay si Eleazar, ngunit waring hindi iyon malayo sa panahon ng pagkamatay ni Josue. Hinalinhan si Eleazar ng kaniyang anak na si Pinehas. (Jos 24:29, 30, 33; Huk 20:27, 28) Nagpakita si Eleazar ng kasigasigan para sa tunay na pagsamba kay Jehova at marangal siyang nanungkulan sa pagkasaserdote sa lahat ng kaniyang mga araw. Ayon sa tradisyong Judio, may 16 na grupo ng mga saserdote noong panahong ang tabernakulo ay nasa Shilo, 8 mula sa pamilya ni Eleazar at 8 mula sa pamilya ng kaniyang kapatid na si Itamar. Gayunman, noong panahon ni David ay mas marami ang mga lalaking pinuno sa pamilya ni Eleazar kaysa roon kay Itamar. Dahil dito, nag-atas si David ng 16 na pangkat ng mga saserdote mula sa sambahayan ni Eleazar at 8 naman mula sa sambahayan ni Itamar, na bumuo ng 24 na pangkat na nang maglaon ay halinhinang naglingkod sa templo.—1Cr 24:1-4.

2. Ang anak ni Abinadab na pinabanal upang magbantay sa sagradong Kaban na dinala sa bahay ng kaniyang ama sa lunsod ng Kiriat-jearim matapos itong ibalik ng mga Filisteo.—1Sa 7:1, 2.

3. Anak ni Dodo na Ahohita; isa sa tatlong namumukod-tanging makapangyarihang lalaki ni David. Sa Pas-damim, sa isang kampanyang pangmilitar ni David, nagpakita si Eleazar ng kabayanihan nang tumindig siya sa isang bukid na punô ng sebada at mag-isa niyang pabagsakin ang mga Filisteo, "anupat si Jehova ay nagligtas sa pamamagitan ng isang dakilang pagliligtas."—1Cr 11:12-14; 2Sa 23:9, 10.

4. Anak ni Mahali na Merarita na mula sa tribo ni Levi. Si Eleazar ay hindi nagkaroon ng mga anak na lalaki kundi mga anak na babae lamang. Kaya kinuha sila ng mga anak ni Kis, na kanilang mga pinsan, bilang mga asawa.—1Cr 23:21, 22.

5. Anak ng isang nagngangalang Pinehas, binanggit na tumulong kay Meremot na saserdote nang timbangin ang pilak at ang ginto at ang mga kagamitan para sa templo noong ikaapat na araw pagkarating ni Ezra sa Jerusalem.—Ezr 8:29, 32, 33.

6. Isang inapo ni Paros na kabilang sa mga kumuha ng mga asawang banyaga ngunit sumunod sa payo ni Ezra na paalisin sila.—Ezr 10:25, 44.

7. Isang saserdoteng Levita na kasama sa prusisyong isinaayos ni Nehemias noong pasinayaan ang muling-itinayong pader ng Jerusalem.—Ne 12:42.

8. Isang ninuno ng ama-amahan ni Jesus na si Jose.—Mat 1:15.

ELEKTRUM. Ang makinang na metal na pinaghalong ginto at pilak, na kapag pinainit sa hurno ay may katangi-tanging ganda at kaningningang kulay dilaw.—Eze 1:4, 27; 8:2.

ELHANAN [Ang Diyos ay Nagpakita ng Lingap; Ang Diyos ay Nagmagandang-loob].

1. Ang anak ni Jair na nagpabagsak kay Lami na kapatid ni Goliat na Giteo sa isang pakikipagdigma laban sa mga Filisteo. (1Cr 20:5) Sinasabi sa 2 Samuel 21:19 na si Elhanan ay "anak ni Jaare-oregim na Betlehemita" at na pinabagsak niya si Goliat. Gayunman, ipinapalagay ng maraming iskolar na ang orihinal na mababasa sa 2 Samuel 21:19 ay katugma ng 1 Cronica 20:5, anupat nagkaroon ng mga pagkakaiba ang dalawang teksto dahil sa pagkakamali ng eskriba.—Tingnan ang JAARE-OREGIM; LAMI.

2. Anak ni Dodo ng Betlehem; isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—2Sa 23:24; 1Cr 11:26.

ELI, I [Pumaitaas; Umakyat]. Isang mataas na saserdote ng Israel; maliwanag na inapo ng ikaapat na binanggit na anak ni Aaron na si Itamar. (Ihambing ang 2Sa 8:17; 1Ha 2:27; 1Cr 24:3; Exo 6:23.) Bilang mataas na saserdote, si Eli ay naghukom sa Israel nang 40 taon. Si Samuel ay nagsimulang maglingkod bilang propeta noong nabubuhay pa si Eli. (1Sa 4:18; 3:10-13, 19-21) May espirituwal na taggutom sa Israel noong mga araw ni Eli, sapagkat "ang salita mula kay Jehova ay naging bihira nang mga araw na iyon; walang pangitain ang inihahayag."—1Sa 3:1.

Unang binanggit si Eli sa kabanata 1 ng Unang Samuel. Nakaupo siya sa labas sa tabi ng poste ng pinto ng tabernakulo at sinaway niya ang matuwid na si Hana, na inakala niyang lasing, gayong ang totoo ay nananalangin ito nang matagal kay Jehova sa harapan ng tabernakulo. Ipinaliwanag ni Hana na hindi siya lasing kundi nagsasalita siya dahil sa laki ng kaniyang pagkabahala at kaligaligan, at sa gayo'y pinayaon siyang payapa ni Eli. Sinagot ni Jehova ang panalangin ni Hana, at nagkaanak siya ng isang lalaki na pinanganlan niyang Samuel. Bilang pagtupad sa kaniyang panata, dinala niya ang bata sa tabernakulo pagkaawat nito sa suso upang maglingkod doon.—1Sa 1:9-18, 20, 24, 28; 2:11, 18.

Maluwag sa Pagdidisiplina sa mga Anak. Bilang isang ama at mataas na saserdote sa Israel, si Eli ay maluwag sa paglalapat ng disiplina ni Jehova. Ang kaniyang dalawang anak na lalaki, sina Hopni at Pinehas, ay naglilingkod bilang mga saserdote, ngunit sila ay "mga walang-kabuluhang lalaki," na interesado lamang na bigyang-kasiyahan ang kanilang tiyan at maruruming seksuwal na pagnanasa. Hindi sila kontento sa bahagi ng hain na itinakda sa kanila ng kautusan ng Diyos, at inuuna pa nga nila ang kanilang sarili kaysa kay Jehova, yamang bago pa man mapausok ang taba sa ibabaw ng altar ay inuutusan na nila ang isang tagapaglingkod na humingi ng hilaw na karne mula sa naghahain. Ginagamit ng sakim at makalamang mga anak ni Eli ang kanilang posisyon sa tolda ng kapisanan upang isagawa ang kanilang bisyo at pagnanakaw, na ipinagwawalang-bahala ang kapakanan ng dalisay na pagsamba. Maging noong sipingan ng kaniyang masasamang anak ang mga babaing naglilingkod sa pasukan ng tabernakulo, hindi sila inalis ni Eli sa katungkulan kundi sinaway lamang sila nang banayad. Patuloy na pinarangalan ni Eli ang kaniyang mga anak nang higit kaysa kay Jehova. —1Sa 2:12-17, 22-25, 29.

Nang maglaon, dumating ang isang propeta ng Diyos na may matinding babala: Ang kapangyarihan at impluwensiya ng sambahayan ni Eli ay tatagpasin, anupat hindi magkakaroon ng isa mang matanda sa kaniyang sambahayan. Ang kaniyang masasamang anak ay mamamatay sa iisang araw. (1Sa 2:27-36) Sa pamamagitan ng batang si Samuel, muling tiniyak ni Jehova na lalapatan ng hatol ang sambahayan ni Eli. (1Sa 3:11-14) Natakot si Samuel na ilahad ang mensahe, ngunit ginawa niya iyon sa kahilingan ni Eli. Pagkatapos ay may-kaamuang nagpasakop si Eli, na sinasabi: "Si Jehova nga iyon. Gawin niya nawa ang anumang mabuti sa kaniyang paningin."—1Sa 3:15-18.

Hinatulan ni Jehova ang Sambahayan ni Eli. Dumating ang kagantihan ayon sa sinabi ng Diyos. Mga 4,000 lalaki sa Israel ang namatay sa pakikipagbaka sa mga Filisteo. Ipinasiya ng mga Israelita na kunin ang Kaban mula sa Shilo at ipasok ito sa kampo, sa pag-aakalang maililigtas sila nito mula sa kanilang mga kaaway. Ngunit lalo pang pinag-ibayo ng mga Filisteo ang kanilang pakikipagbaka. Tatlumpung libong Israelita ang napatay at ang Kaban ay nabihag. Sina Hopni at Pinehas, na naroroong kasama ng Kaban, ay namatay. Isang lalaki ng Benjamin ang nagmadaling umalis sa larangan ng pagbabaka upang mag-ulat kay Eli. Ang 98-taóng-gulang na si Eli, na bulag at mahina na, ay nakaupo noon sa isang upuan sa tabi ng daan, at ang kaniyang puso ay nanginginig may kinalaman sa Kaban. Nang marinig niya na nabihag ang Kaban, si Eli ay nabuwal na patalikod, nabalian ng leeg at namatay.—1Sa 4:2-18.

Ang iba pang kagantihan sa sambahayan ni Eli ay dumating sa pamamagitan ni Haring Saul, na walang-awang nag-utos na paslangin ang mga saserdote ng Nob, na mga inapo ni Eli sa pamamagitan ng anak ni Pinehas na si Ahitub. (1Sa 14:3; 22:11, 18) Si Abiatar lamang, na anak ni Ahimelec, ang nakaligtas sa lansakang pagpatay at nagpatuloy sa paglilingkod bilang saserdote sa buong panahon ng paghahari ni David. (1Sa 22:20; 2Sa 19:11) Gayunman, si Abiatar ay inalis ni Solomon sa pagkasaserdote dahil tinulungan niya ang mapaghimagsik na si Adonias. (1Ha 1:7; 2:26, 27) Sa gayon ay natupad ang hatol ni Jehova sa sambahayan ni Eli, at ang kaniyang mga inapo ay permanenteng inalis sa katungkulan ng pagiging mataas na saserdote.—1Sa 3:13, 14.

ELI, II. Noong malapit nang mamatay si Jesus sa pahirapang tulos, nang mga ikasiyam na oras na, o mga 3:00 n.h., siya ay sumigaw: *"Eli, Eli, lama sabaktani?"* ("Diyos ko, Diyos ko, bakit mo ako pinabayaan?") (Mat 27:46; Mar 15:34) Inakala ng mga naroroon na tinatawag niya si Elias. Marahil ay hindi nila naintindihan ang sinabi ni Jesus dahil sa malabo niyang pagsasalita bunga ng kaniyang matinding paghihirap o dahil iba ang kaniyang diyalekto. (Mat 27:47; Mar 15:35) Sa pagtawag niya sa kaniyang makalangit na Ama, na kinikilala Siya bilang kaniyang Diyos, tinupad ni Jesus ang Awit 22:1.

ELIAB [Ang Aking Diyos ay Ama].

1. Anak ni Helon na mula sa tribo ni Zebulon; isa sa 12 pinuno na inatasan ni Jehova upang tumulong kina Moises at Aaron sa pagbilang sa mga anak ni Israel para sa hukbo. (Bil 1:1-4, 9, 16) Si Eliab ang namahala sa hukbo ng kaniyang tribo, na isang bahagi ng tatlong-tribong pangkat ng kampo ni Juda. (Bil 2:3, 7; 10:14-16) Bukod sa pakikibahagi sa panggrupong paghahandog ng mga pinuno pagkatapos na maitayo ang tabernakulo, naghandog pa ang pinunong si Eliab ng kaniyang sariling handog noong ikatlong araw para sa pagpapasinaya ng altar.—Bil 7:1-3, 10, 11, 24-29.

2. Anak ni Palu na mula sa tribo ni Ruben; ama ni Nemuel. Ang iba pang mga anak ni Eliab, sina Datan at Abiram, ay sumuporta kay Kora sa paghihimagsik nito laban kay Moises at nilamon ng lupa kasama ng kanilang mga sambahayan.—Bil 16:1, 12; 26:8-10; Deu 11:6.

3. Isang Levita na mula sa pamilya ng mga Kohatita at isang ninuno ni Samuel na propeta. (1Cr 6:22, 27, 28, 33, 34) Tinawag siyang Eliel sa 1 Cronica 6:34 at Elihu sa 1 Samuel 1:1.

4. Panganay na anak ni Jesse na ama ni Haring David. (1Sa 17:13; 1Cr 2:13) Lubhang humanga

si Samuel sa anyo ni Eliab at sa taas ng tindig nito kung kaya naisip niya na ito ang pinili ng Diyos upang maging hari. Ngunit itinakwil ni Jehova si Eliab at pinili si David.—1Sa 16:6-12.

Sina Eliab, Abinadab, at Shamah, na pinakamatatandang anak ni Jesse, ay nasa hukbo ni Saul noong hamunin ng Filisteong tagapagtanggol na si Goliat ang mga lalaki ng Israel. Di-kalaunan bago lumabas si Goliat mula sa mga hukbo ng mga Filisteo upang tuyain ang Israel, si David, na isinugo ng kaniyang ama, ay dumating na may dalang panustos na pagkain para sa kaniyang tatlong kapatid. Palibhasa'y lubhang ikinagalit ang pagtatanong ni David sa mga mandirigmang Israelita tungkol sa gantimpalang tatanggapin ng sinumang makapapatay kay Goliat, pinagalitan ni Eliab si David. Ipinahiwatig niya na pinababayaan nito ang kaniyang mga tungkulin sa pagpapastol at inakusahan niya ito ng pagiging pangahas at may masamang puso. (Ang ulat tungkol sa pagsusugo kay David at sa galit ni Eliab ay wala sa Vatican Manuscript No. 1209.)—1Sa 17:13, 17, 26-28.

Nang dakong huli, lumilitaw na napangasawa ng anak ni David na si Jerimot ang anak ni Eliab na si Abihail.—2Cr 11:18.

5. Isa sa mga Gadita na pumanig kay David noong hindi pa ito makakilos dahil kay Haring Saul. Ang mga Gadita ay "magigiting at makapangyarihang mga lalaki," anupat ang pinakamababa ay katumbas ng isang daan, at ang pinakadakila ay ng isang libo.—1Cr 12:1, 8, 9, 14.

6. Isang Levitang manunugtog sa ikalawang pangkat na kabilang sa mga tumugtog noong ipag-utos ni Haring David na ang kaban ni Jehova ay ilipat sa Jerusalem mula sa bahay ni Obed-edom.—1Cr 15:18, 20, 25; 16:5.

ELIABA [Ang Diyos ay Nagtatago]. Isang Saalbonita; isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—2Sa 23:32; 1Cr 11:33.

ELIADA [Nalaman ng Diyos].

1. Isang anak na lalaki ni David na isinilang sa Jerusalem. (2Sa 5:13-16; 1Cr 3:5-8) Tinawag na Beeliada sa 1 Cronica 14:7.

2. Ama ng isang kalaban ni Solomon na nagngangalang Rezon.—1Ha 11:23.

3. Isang Benjamitang opisyal ng hukbo na nanguna sa 200,000 mambubusog noong panahon ng paghahari ni Jehosapat.—2Cr 17:12, 17.

ELIAKIM [Ibinabangon ng Aking Diyos].

1. Anak ni Hilkias; punong administrador ng sambahayan ni Hezekias na hari ng Juda nang panahong salakayin ng Asiryanong haring si Senakerib ang Juda noong 732 B.C.E.

Noong si Sebna pa ang "namamahala sa bahay," inihula ng propetang si Isaias na aalisin siya sa posisyong ito at hahalinhan ni Eliakim, na tinawag ni Jehova na "aking lingkod." Isasagawa ang pagsasalin ng posisyon sa pamamagitan ng pagbibihis kay Eliakim ng opisyal na mahabang damit at paha ni Sebna. Gayundin, "ang susi sa sambahayan ni David" ay iaatang sa balikat ni Eliakim, na nagpapahiwatig na ipagkakatiwala sa kaniya ang pangangasiwa sa mga silid ng hari at ang awtoridad na magpasiya kung sino ang tatanggapin upang maglingkod sa hari.—Isa 22:15-24.

Bilang pagganap sa opisyal na katungkulang ito, si Eliakim, si Sebna na kalihim, at si Joa, lumilitaw na ang tagapagtala, ay lumabas upang makipag-usap kay Rabsases, na pumaroon sa Jerusalem kasama ang isang makapal na hukbong militar upang hingin ang pagsuko ng lunsod. Pagkatapos, hapak ang mga kasuutan, iniulat nilang tatlo ang mga salita ng tagapagsalita ni Senakerib kay Haring Hezekias. Isinugo naman ng hari sina Eliakim, Sebna, at ang matatandang lalaki ng mga saserdote kay Isaias upang sumangguni kay Jehova.—Isa 36:11, 22; 37:1, 2; 2Ha 18:17, 18, 26, 36, 37; 19:1, 2.

2. Hari ng Juda (628-618 B.C.E.) na iniluklok ni Paraon Necoh sa trono; pinalitan niya ang pangalan nito ng Jehoiakim. Si Eliakim ay anak ni Haring Josias.—2Ha 23:34; tingnan ang JEHOIAKIM.

3. Isa sa mga saserdoteng Levita na may mga trumpeta na kasama sa prusisyong isinaayos ni Nehemias noong pasinayaan ang muling-itinayong pader ng Jerusalem.—Ne 12:31, 41.

4. Isang ninuno ng ama-amahan ni Jesus na si Jose.—Mat 1:13.

5. Isang ninuno ng ina ni Jesus sa lupa na si Maria.—Luc 3:30.

ELIAM [Diyos ng Bayan].

1. Ama ni Bat-sheba. (2Sa 11:3) Tinawag na Amiel sa 1 Cronica 3:5.

2. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; anak ni Ahitopel. (2Sa 23:34) Posibleng siya rin ang Blg. 1. Kung gayon, si Bat-sheba ay magiging apo ni Ahitopel.

ELIAS [Ang Aking Diyos ay si Jehova].

1. Isa sa mga pangunahing propeta ng Israel. Maliwanag na siya ay taga-Tisbe, na ipinapalagay ng ilan na isang nayon sa lupain ng Gilead, sa S ng Ilog Jordan. (1Ha 17:1) Pinasimulan niya ang kaniyang mahabang paglilingkod bilang propeta sa Israel noong panahon ng paghahari ni Haring Ahab, na nagsimulang mamahala noong mga 940 B.C.E., at nagpatuloy siya hanggang noong panahon ng paghahari ng anak ni Ahab na si Ahazias (nagsimula

mga 919 B.C.E.). (1Ha 22:51) Ang huling pagkakataong binanggit na naglilingkod siya bilang propeta (para naman sa Juda) ay noong pagtatapos ng walong-taóng paghahari ni Haring Jehoram ng Juda, na nagsimulang mamahala noong 913 B.C.E.—2Cr 21:12-15; 2Ha 8:16.

Inilaan ni Jehova si Elias bilang isang tagapagtaguyod ng tunay na pagsamba noong panahong ang espirituwal at moral na kalagayan ng Israel ay bumagsak nang napakababa. Ipinagpatuloy ni Haring Ahab na anak ni Omri ang pagsamba sa guya na pinasimulan ni Jeroboam, ngunit mas masahol pa, napangasawa niya si Jezebel na anak ng Sidoniong hari na si Etbaal. Dahil sa impluwensiya nito, nagkasala si Ahab nang higit kaysa sa lahat ng naunang mga hari ng Israel sa pamamagitan ng pagpapasok ng malawakang pagsamba kay Baal. Dumami ang mga saserdote at mga propeta ni Baal, at umabot sa sukdulan ang katiwalian. Ang pagkapoot ni Jezebel kay Jehova ay naging dahilan ng pag-uusig at pagpatay sa mga propeta, kung kaya napilitang magtago ang mga ito sa mga yungib.—1Ha 16:30-33; 18:13.

Pinakain ng mga Uwak. Si Elias ay unang binanggit sa rekord nang isugo siya ni Jehova upang ipatalastas ang kaparusahan sa Israel dahil sa kanilang mga kasalanan. Ang kaniyang unang mga salitang napaulat ay: "Buháy si Jehova na Diyos ng Israel na sa harap niya ay nakatayo ako." Sinabi ni Elias na itinalaga ni Jehova na Diyos na buháy ng Israel na hindi magkakaroon ng ulan o hamog sa loob ng ilang taon, malibang baligtarin ito ni Elias. Ang yugtong iyon ay umabot nang tatlong taon at anim na buwan. (1Ha 17:1; San 5:17) Pagkatapos ipatalastas ito ay pinapunta ni Jehova si Elias sa agusang libis ng Kerit sa dakong S ng Jordan sa teritoryo ng tribo ni Gad. Dito ay makahimalang dinadalhan siya ng mga uwak ng pagkain. Kumukuha naman siya ng tubig mula sa agusang libis, na nang maglaon ay natuyo dahil sa tagtuyot. Patuloy siyang pinatnubayan ni Jehova anupat isinugo siya sa labas ng teritoryo ng Israel sa Zarepat, isang bayan sa Fenicia na sakop ng Sidon noong panahong iyon. Dito, malapit sa lunsod ng Sidon, kung saan namamahala ang biyenan ni Haring Ahab na si Etbaal (1Ha 16:31), nakatagpo ni Elias ang isang babaing balo na naghahanda ng huling hapunan nila ng kaniyang anak at gagamitin na niya ang kahuli-hulihan nilang harina at langis. Si Elias ay humiling ng tinapay sa balo at nangakong paglalaanan siya ni Jehova sa panahon ng tagtuyot. Dahil nakilala niya si Elias bilang isang lalaki ng Diyos, siya ay sumunod at pinagpala. (Ihambing ang Mat 10:41, 42.) Samantalang nanunuluyan si Elias sa tahanan niya, ang kaniyang anak ay namatay. Nanalangin si Elias sa Diyos, na nagpanumbalik naman sa buhay ng bata. Ito ang unang pagkabuhay-muli na napaulat at ang ikatlo sa walong himala ni Elias.—1Ha 17.

Paano idiniin ni Elias sa Israel na si Jehova ang tunay na Diyos?

Samantala, kung saan-saan hinanap ni Ahab si Elias, walang alinlangang upang patayin ito. (1Ha 18:10) Nang bandang huli ay tinagubilinan ng Diyos si Elias na magpakita kay Ahab. Sinalubong ni Elias si Ahab at hiniling niyang makatagpo ang 450 propeta ni Baal at ang 400 propeta ng sagradong poste (Asera). Tinipon ni Ahab ang mga propeta sa Bundok Carmel, di-kalayuan sa Dagat Mediteraneo. (LARAWAN, Tomo 1, p. 950) Sa harap ng bayan, iminungkahi ni Elias ang isang pagsubok upang patunayan kung sino ang tunay na Diyos na dapat sundin. Ang isa na sasagot sa pamamagitan ng pagtupok sa toro na ihahain sa kaniya ang siyang dapat kilalanin ng lahat. Sumang-ayon ang bayan. Unang tinawagan si Baal, ngunit walang nangyari. Walang apoy, walang patotoo na si Baal ay isang diyos na buháy, bagaman ang kaniyang mga propeta ay patuloy na nananalangin sa kaniya, oo, naghiwa pa nga ng kanilang sarili ayon sa ritwal nila. Umika-ika sila sa palibot ng altar sa ilalim ng nakapapasong araw sa kalakhang bahagi ng maghapon habang patuloy silang nililibak ni Elias, na naging dahilan upang lalo pa silang magwala.—1Ha 18:18-29.

Ngayon ay pagkakataon naman ni Elias. Gamit ang 12 bato, inayos niya ang isang altar na giniba, malamang ay dahil sa sulsol ni Jezebel. Pagkatapos ay iniutos niya sa bayan na tatlong beses na basain ng tubig ang handog at ang altar, at pinuno nila ng tubig pati ang trinsera sa palibot ng altar, na nakapaligid sa isang dako na marahil ay 32 m (103 piye) kuwadrado. (1Ha 18:30-35) Noong oras ng regular na panggabing handog na mga butil, nanalangin nang minsan si Elias kay Jehova, na nagpababa naman ng apoy mula sa langit upang tupukin hindi lamang ang handog kundi pati ang kahoy, ang mga bato ng altar, at ang tubig sa trinsera. (1Ha 18:36-38) Nang makita ito ng bayan, isinubsob nila ang kanilang mukha at sinabi: "Si Jehova ang tunay na Diyos! Si Jehova ang tunay na Diyos!" Pagkatapos ay iniutos ni Elias na patayin ang 450 propeta ni Baal sa agusang libis ng Kison. Bilang sagot sa panalangin ni Elias, winakasan ni Jehova ang tagtuyot sa pamamagitan ng pagpapabuhos ng ulan. Pagkatapos nito, sa tulong ng kapangyarihan ni Jehova, tumakbo si Elias nang una pa sa karo ni Ahab, marahil ay mga 30 km (19 na mi), hanggang sa Jezreel.—1Ha 18:39-46.

Tumakas Mula kay Jezebel. Nang mabalitaan ang pagkamatay ng mga propeta ni Baal,

sumumpa si Reyna Jezebel na ipapapatay niya si Elias. Dahil sa takot, tumakas si Elias at naglakbay nang mga 150 km (95 mi) sa timog-kanluran patungong Beer-sheba, sa dakong K ng mababang Dagat na Patay. (MAPA, Tomo 1, p. 949) Matapos iwanan doon ang kaniyang tagapaglingkod, naglakbay pa siya patungo sa ilang, at nanalanging mamatay na sana siya. Dito ay nagpakita sa kaniya ang anghel ni Jehova, upang ihanda siya sa isang malayong paglalakbay patungo sa "bundok ng tunay na Diyos," ang Horeb (Sinai). Palibhasa'y napalakas siya ng mga kinakain niya noon para sa 40-araw na paglalakbay, nakarating siya sa layo na mahigit 300 km (190 mi). Sa Horeb, nakipag-usap si Jehova sa kaniya pagkatapos ng kasindak-sindak na pagtatanghal ng kapangyarihan sa pamamagitan ng hangin, lindol, at apoy. Si Jehova ay wala sa mga bagay na ito; hindi siya isang diyos ng kalikasan, o mga puwersa lamang ng kalikasan na binigyang-katauhan. Ang mga puwersang ito ng kalikasan ay mga kapahayagan lamang ng kaniyang aktibong puwersa, hindi si Jehova mismo. Ipinakita kay Elias ng Makapangyarihan-sa-lahat na may gawain pa itong gagampanan bilang propeta. Itinuwid ni Jehova ang kaisipan ni Elias na siya na lamang ang mananamba ng tunay na Diyos sa Israel nang ipakita niya kay Elias na may 7,000 na hindi lumuhod kay Baal. Pinabalik niya si Elias sa atas nito at binanggit ang tatlong tao na dapat pahiran, o atasan, upang gumanap ng gawain para kay Jehova: si Hazael bilang hari sa Sirya, si Jehu bilang hari sa Israel, at ang kaniya mismong kahalili na si Eliseo.—1Ha 19:1-18.

Inatasan si Eliseo Bilang Kahalili. Pagkatapos ay naglakbay si Elias patungo sa bayan ni Eliseo, sa Abel-mehola. Nang madatnan ni Elias si Eliseo na nag-aararo sa bukid, inihagis niya rito ang kaniyang opisyal na kasuutan, na nagpapahiwatig ng pag-aatas, o pagpapahid. Mula noon ay naging kasama ni Elias si Eliseo bilang kaniyang tagapaglingkod. Tiyak na kasama ni Elias si Eliseo nang muli siyang humula laban kay Ahab. Inagaw ng sakim na haring iyon na mananamba ni Baal ang isang ubasan, na minanang pag-aari ni Nabot na Jezreelita, anupat pinahintulutan ang kaniyang asawang si Jezebel na gumamit ng mga bulaang paratang, mga bulaang saksi, at di-matuwid na mga hukom upang maipapaslang si Nabot. Sinalubong ni Elias si Ahab sa ubasan at sinabi kay Ahab na ang dugo nito ay hihimurin ng mga aso sa dako ring iyon kung saan hinimod ng mga ito ang dugo ni Nabot. Ipinatalastas din niya na gayundin ang magiging kahihinatnan ni Jezebel.—1Ha 19:19; 21:1-26.

Pagkaraan ng mga tatlong taon ay namatay si Ahab sa pakikipagbaka. Ang kaniyang karong pandigma ay hinugasan sa tabi ng tipunang-tubig ng Samaria, at hinimod ng mga aso ang kaniyang dugo. Gayunman, ang paglalapat ng kamatayan kay Jezebel ay naghintay pa ng mga 15 taon. Si Ahab ay hinalinhan ng kaniyang anak na si Ahazias. Sinundan ng haring ito ang mga yapak ng kaniyang balakyot na ama, sapagkat nang masugatan siya sa isang aksidente ay bumaling siya sa huwad na diyos na si Baal-zebub, ang diyos ng Ekron, upang sumangguni tungkol sa kahihinatnan ng kaniyang sakit. Ipinarating sa kaniya ni Elias ang sinabi ni Jehova na dahil doon ay tiyak na mamamatay siya. Nang tatlong pangkat ang sunud-sunod na isugo ni Ahazias upang kunin si Elias, na bawat pangkat ay binubuo ng isang pinuno na may 50 tauhan, ang propeta ay nagpababa ng apoy mula sa langit upang lipulin ang unang dalawang pangkat, ngunit sa pakiusap ng ikatlong pinuno, bumalik siyang kasama nito upang personal na ipahayag ang hatol laban kay Ahazias.—1Ha 22:1, 37, 38; 2Ha 1:1-17.

Hinalinhan ni Eliseo. Kasuwato ng pagkilos ni Elias noong atasan niya si Eliseo ilang taon bago nito, dumating ang panahon na ang katungkulan ng propeta ay kailangan na niyang isalin kay Eliseo, na lubusan nang nasanay. Naganap ito noong panahon ng pamamahala ng kahalili ni Ahazias, ang kapatid nito na si Jehoram ng Israel. Nang panahong iyon ay pumaroon si Elias sa Bethel, at mula roon ay nagtungo siya sa Jerico at bumaba sa Jordan, anupat si Eliseo ay lagi niyang kasa-kasama noon. Doon, bilang gantimpala kay Eliseo dahil sa kaniyang katapatan, nakita niya ang isang maapoy na karong pandigma at ang maaapoy na kabayo habang si Elias ay umaakyat sa langit sa pamamagitan ng isang buhawi. Pinulot ni Eliseo ang opisyal na kasuutan ni Elias na nahulog mula rito, at sumakaniya ang "dalawang bahagi" (tulad ng takdang bahagi ng panganay na anak) ng espiritu ni Elias, isang espiritu ng lakas ng loob at ng pagiging 'lubos na mapanibughuin para kay Jehova na Diyos ng mga hukbo.'—2Ha 2:1-13; 1Ha 19:10, 14; ihambing ang Deu 21:17.

Hindi namatay si Elias nang pagkakataong iyon, ni pumaroon man siya sa di-nakikitang dako ng mga espiritu, kundi inilipat siya sa ibang atas ng panghuhula. (Ju 3:13) Ipinakikita ito ng bagay na hindi nagsagawa si Eliseo ng anumang pagdadalamhati para sa kaniyang panginoon. Maraming taon pagkaraan ng kaniyang pag-akyat sa langit sa pamamagitan ng buhawi, si Elias ay buháy pa rin at aktibo bilang propeta, ngayon naman ay para sa hari ng Juda. Dahil sa balakyot na landasing tinahak ni Haring Jehoram ng Juda, sinulatan siya ni Elias ng liham na nagpapahayag ng kahatulan ni Jehova, na di-nagtagal ay natupad.—2Cr 21:12-15; tingnan ang LANGIT (Pag-akyat sa Langit).

Mga Himala. Walong himala ang kinikilalang isinagawa ni Elias sa ulat ng Bibliya. Ang mga ito ay: (1) pagpapatigil ng ulan mula sa langit, (2) hindi

pagkaubos ng panustos na harina at langis ng babaing balo ng Zarepat, (3) pagbuhay-muli sa anak ng babaing balo, (4) pagpapababa ng apoy mula sa langit bilang sagot sa panalangin, (5) pagpapaulan upang wakasan ang tagtuyot bilang sagot sa panalangin, (6) pagpapababa ng apoy sa kapitan ni Haring Ahazias at sa 50 tauhan nito, (7) pagpapababa ng apoy sa ikalawang kapitan at sa 50 tauhan nito, at (8) paghawi sa Ilog Jordan nang hampasin niya ito ng kaniyang opisyal na kasuutan. Ang pag-akyat niya sa langit ay makahimala rin, ngunit iyon ay tuwirang ginawa ng Diyos, hindi isang bagay na pinasimulan ng isang panalangin o proklamasyon ni Elias.

Si Elias ay isang masigasig na tagapagtaguyod ng tunay na pagsamba kay Jehova. Isang napakalaking gawain ang ginampanan niya upang wasakin ang Baalismo sa Israel; ang gawaing pinasimulan niya ay ipinagpatuloy ni Eliseo, at ang paglalapat ng kamatayan kay Jezebel at ang pagwasak sa maruming Baalismo mula sa Sidon ay isinagawa ni Jehu. Noong mga araw ni Elias ay may 7,000, kabilang na si Obadias na tagapamahala ng sambahayan ni Ahab, na nasumpungang tapat kay Jehova; tiyak na lubhang pinatibay ni Elias ang ilan sa kanila. Inatasan ni Elias si Eliseo bilang kahalili niya, ngunit ang pagpapahid kay Hazael at kay Jehu ay isinagawa ni Eliseo.

Tiyak na tinutukoy ng apostol na si Pablo si Elias nang banggitin niya ang tungkol kay "Samuel at sa iba pang mga propeta, na sa pamamagitan ng pananampalataya ay . . . nagpangyari ng katuwiran . . . Tinanggap ng mga babae ang kanilang mga patay sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli." Kaya kabilang siya sa "ulap" ng tapat na mga saksi noong sinaunang panahon. (Heb 11:32-35; 12:1) Tinukoy ng alagad na si Santiago si Elias bilang patotoo na mabisa ang mga panalangin ng "isang taong may damdaming tulad ng sa atin," na matuwid na naglilingkod sa Diyos.—San 5:16-18.

Ang Gawain ay Nagsilbing Hula Hinggil sa mga Bagay na Darating. Mga 450 taon pagkaraan ng panahon ni Elias, inihula ni Malakias na si Elias na propeta ay lilitaw "bago dumating ang dakila at kakila-kilabot na araw ni Jehova." (Mal 4:5, 6) Hinihintay ng mga Judio noong mga araw ni Jesus ang pagdating ni Elias upang tuparin ang hulang ito. (Mat 17:10) Inakala ng ilan na si Jesus ay si Elias. (Mat 16:14) Itinanggi ni Juan na Tagapagbautismo, na nadaramtan ng kasuutang balahibo at may pamigkis na katad sa kaniyang mga balakang gaya ni Elias, na siya mismo si Elias. (2Ha 1:8; Mat 3:4; Ju 1:21) Hindi sinabi ng anghel sa ama ni Juan na si Zacarias na si Juan ang magiging si Elias, kundi na tataglayin nito ang "espiritu at kapangyarihan ni Elias . . . upang ihanda para kay Jehova ang isang nakahandang bayan." (Luc 1:17) Ipinahiwatig ni Jesus na ginawa ni Juan ang gawaing iyon ngunit hindi ito nakilala ng mga Judio. (Mat 17:11-13) Pagkamatay ni Juan, nakita si Elias sa pangitain kasama ni Moises nang magbagong-anyo si Jesus, anupat nagpapahiwatig na may isang bagay pang mangyayari na inilalarawan ng gawaing ginampanan ni Elias.—Mar 9:1-8.

2. Isang anak ng Benjamitang si Jeroham; isang taong nakatira sa Jerusalem at ulo ng kaniyang sambahayan.—1Cr 8:1, 27, 28.

3. Isang saserdoteng Levita mula sa "mga anak ni Harim" (1Cr 24:8; Ezr 2:1, 2, 39) na kabilang sa mga sumunod sa payo ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:21, 44.

4. Isang inapo ni Elam na kabilang sa mga sumunod sa payo ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:26, 44.

ELIASAP [Ang Diyos ay Nagdagdag (Nagparami)].

1. Anak ni Deuel (o Reuel) na mula sa tribo ni Gad; isa sa 12 pinuno na pinili ni Jehova upang tumulong kina Moises at Aaron sa pagkuha ng kabuuang bilang ng mga lalaki para sa hukbo. (Bil 1:1-4, 14; 2:14) Si Eliasap ang namahala sa hukbo ng kaniyang tribo, na isang bahagi ng tatlong-tribong pangkat ng kampo ni Ruben. (Bil 2:10-15; 10:18-20) Bukod sa pakikibahagi sa panggrupong paghahandog ng mga pinuno pagkatapos na maitayo ang tabernakulo, naghandog pa si Eliasap ng kaniyang sariling handog noong ikaanim na araw para sa pagpapasinaya ng altar.—Bil 7:1, 2, 10, 42-47.

2. Anak ni Lael at pinuno ng sambahayan ng mga Gersonita sa panig ng ama. Sa ilalim ng pangangasiwa ni Eliasap, ang mga Gersonita ang bumubuhat sa mga pantakip ng tolda at sa pantabing ng pasukan ng tabernakulo, gayundin sa pantabing ng pasukan ng looban, sa mga tabing ng looban, at sa mga pantoldang panali.—Bil 3:21-26.

ELIASIB [Ang Aking Diyos ay Nagpapanumbalik (Nagpapanauli)].

1. Isang Levita na mula sa mga anak ni Aaron. Sa kaniyang sambahayan sa panig ng ama nahulog ang palabunot para sa ika-11 pangkat ng mga saserdote noong panahon ni David.—1Cr 24:1, 5, 6, 12.

2. Ama ng isa na nagngangalang Jehohanan. —Ezr 10:6.

3. Isang Levitang mang-aawit sa templo na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:16, 17, 23, 24, 44.

4. Inapo ni Zatu na kabilang din sa mga lalaking nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:16, 17, 27, 44.

5. Inapo ni Bani na kabilang din sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:16, 17, 34, 36, 44.

6. Apo ni Jesua, na bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya. Si Eliasib ang mataas na saserdote noong mga araw ni Nehemias at kasama siya ng iba pang mga saserdote sa muling pagtatayo ng Pintuang-daan ng mga Tupa ng pader ng Jerusalem. (Ne 12:1, 10; 3:1) Samantalang wala si Nehemias, dinungisan ni Eliasib ang templo sa pamamagitan ng paggawa ng isang bulwagang kainan sa looban ng templo para sa kaniyang kamag-anak na si Tobia na Ammonita. Ngunit pagbalik ni Nehemias, inihagis niya sa labas ang mga muwebles ni Tobia at ipinag-utos na linisin ang mga bulwagang kainan. Itinaboy rin ni Nehemias ang isa sa mga anak ni Joiada na anak ni Eliasib dahil napangasawa nito ang isang anak ni Sanbalat na Horonita.—Ne 13:4, 5, 7-9, 28.

7. Anak ni Elioenai, isang inapo ni Haring David. —1Cr 3:1, 5, 10, 24.

ELIATA [Ang Aking Diyos ay Dumating]. Isang anak ni Heman na itinalaga, noong panahon ng pamamahala ni Haring David, sa pamamagitan ng palabunutan upang maging isang manunugtog sa ika-20 pangkat na naglilingkod sa bahay ni Jehova. —1Cr 25:1, 4-6, 9, 27.

ELIDAD [Ang Aking Diyos ay Umibig]. Isang Benjamitang pinuno, ang anak ni Kislon; sa utos ni Jehova ay inatasan siya na tuwirang makibahagi sa paghahati-hati ng Lupang Pangako sa mga Israelita. —Bil 34:17, 18, 21, 29.

ELIEHO-ENAI [Nakatuon kay Jehova ang Aking mga Mata].

1. Isang bantay ng pintuang-daan mula sa mga Korahita na inatasan ni David; ang ikapitong anak ni Meselemias na mula sa tribo ni Levi.—1Cr 26:1-3.

2. Ang anak ni Zerahias na bumalik, na sinamahan ng 200 lalaki mula sa sambahayan ni Pahatmoab sa panig ng ama, mula sa Babilonya patungong Jerusalem kasama ni Ezra.—Ezr 8:1, 4.

ELIEL [Ang Aking Diyos ay Diyos].

1. Isa sa mga ulo ng kalahati ng tribo ni Manases. Tulad ng iba pang mga ulo, si Eliel ay isang magiting at makapangyarihang lalaki, isang lalaking bantog.—1Cr 5:24.

2. Isang Levita na mula sa pamilya ng mga Kohatita at ninuno ng propetang si Samuel. (1Cr 6:33, 34) Maliwanag na tinatawag siyang Elihu sa 1 Samuel 1:1 at Eliab sa 1 Cronica 6:27.

3. Isang inapo ni Simei na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 20, 21.

4. Isang inapo ni Sasak na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 22, 25.

5. Isang Mahavita, isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—1Cr 11:26, 46.

6. Isa pa sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—1Cr 11:26, 47.

7. Isang Gadita, isa sa mabibilis, matatapang, at makapangyarihang mga lalaki na humiwalay at pumanig kay David habang hindi pa ito makakilos dahil kay Haring Saul. Ang pinakamaliit sa mga Gaditang ito ay inilalarawan bilang katumbas ng isang daan, at ang pinakadakila ay katumbas ng isang libo.—1Cr 12:1, 8, 11, 14.

8. Anak ni Hebron; isa sa mga ulo ng mga Levita na pinili ni David upang magdala ng Kaban sa Jerusalem.—1Cr 15:9, 11, 12.

9. Isang Levitang komisyonado na nasa panig ni Conanias na nangangasiwa sa 'abuloy at sa ikasampu at sa mga banal na bagay' noong mga araw ni Haring Hezekias.—2Cr 31:11-13.

ELIENAI [pinaikling anyo ng Elieho-enai]. Isang inapo ni Simei na mula sa tribo ni Benjamin na nanahanan sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 20, 21, 28.

ELIEZER [Ang Aking Diyos ay Katulong].

1. Isang lalaking taga-Damasco at ang magiging tagapagmana ni Abraham kung hindi ito magkakaanak. Tinukoy siya ni Abraham na "isang anak na lalaki sa aking sambahayan." (Gen 15:2, 3) Ipinahihiwatig ng mga tuklas sa arkeolohiya, gaya ng mga tapyas mula sa Nuzi, kung bakit itinuring ni Abraham si Eliezer na kaniyang tagapagmana. Kadalasan, ang mga mag-asawang walang anak ay nag-aampon ng anak na lalaki na mag-aalaga sa kanila sa kanilang katandaan at magsasaayos ng kanilang libing pagkamatay nila, at pagkatapos ay siyang magmamana ng kanilang ari-arian. Gayunpaman, itinatakda rin na kung magkakaanak sila ng isang lalaki pagkatapos gawin ang pag-aampon, ang tunay na anak ang magiging pangunahing tagapagmana.

Malamang na si Eliezer ang tinutukoy na pinakamatandang lingkod ni Abraham at tagapamahala ng kaniyang sambahayan, na isinugo ni Abraham sa sambahayan ni Nahor sa mataas na Mesopotamia upang kumuha ng isang babaing mapapangasawa ni Isaac. Tulad ng kaniyang panginoong si Abraham, umasa si Eliezer kay Jehova ukol sa patnubay at kinilala niya ang Kaniyang pag-akay.—Gen 24: 2, 4, 12-14, 56.

2. Ang nakababata sa dalawang anak ni Moises, na pinanganlan ni Moises nang gayon sapagkat ang Diyos ang kaniyang katulong sa pagliligtas kay Moises mula sa tabak ni Paraon. (Exo 18:4) Iisa lamang ang naging anak na lalaki ni Eliezer, si Rehabias,

na pinagmulan naman ng maraming inapo. Noong mga araw ni David, ang isa sa mga ito, si Selomot, kasama ang kaniyang mga kapatid, ay inatasang mamahala sa lahat ng mga bagay na pinabanal. —1Cr 23:17; 26:25, 26, 28.

3. Isang anak ni Beker at inapo ni Benjamin. —1Cr 7:6, 8.

4. Isa sa pitong saserdote na nagpapatunog nang malakas sa mga trumpeta sa harap ng kaban ni Jehova nang iahon ito ni David sa Jerusalem mula sa bahay ni Obed-edom.—1Cr 15:24.

5. Anak ni Zicri at lider ng tribo ni Ruben noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 27:16.

6. Anak ni Dodavahu ng Maresha; isang propeta na humulang sisirain ni Jehova ang mga gawa ni Haring Jehosapat may kaugnayan sa pakikisosyo nito sa balakyot na si Haring Ahazias sa paggawa ng mga barko.—2Cr 20:35-37; 1Ha 22:48.

7. Isa sa mga pangulo ng mga tapon na bumalik sa Jerusalem kasama ni Ezra.—Ezr 8:16.

8. Isang saserdote mula sa "mga anak ni Jesua" na kabilang sa mga sumunod sa payo ni Ezra at nangakong paaalisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:18, 19.

9. Isang Levita na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga, bilang pagsunod sa payo ni Ezra.—Ezr 10:23, 44.

10. Isang inapo ni Harim na kabilang sa mga nakinig sa mga salita ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:31, 44.

11. Isang ninuno ng ina ni Jesus sa lupa na si Maria.—Luc 3:29.

ELIHOREP [posible, Diyos ng Taglamig]. Isang anak ni Sisa na naglingkod, kasama ng kaniyang kapatid na si Ahias, bilang isang kalihim ni Haring Solomon.—1Ha 4:1-3.

ELIHU [Ang Aking Diyos ay Siya].

1. "Anak ni Barakel na Buzita na mula sa pamilya ni Ram." Bilang inapo ni Buz, maliwanag na si Elihu ay isang malayong kamag-anak ni Abraham. (Job 32:1, 2, 6; Gen 22:20, 21) Malamang na matamang nakinig si Elihu sa buong debate sa pagitan ni Job at ng kaniyang tatlong diumano'y mang-aaliw. Ngunit, bilang paggalang sa kanilang edad, nanatili siyang tahimik hanggang sa silang lahat ay makatapos sa pagsasalita. Bagaman si Elihu ay tinaguriang madaldal ng makabagong mga kritiko, anupat sinasabing paliguy-ligoy ang kaniyang mga pahayag, ang mga pananalita ni Elihu ay hindi yaong nagmumula sa isang mapanghimasok na kabataan. Lubusan niyang natatanto na ang karunungan ay hindi lamang taglay niyaong mga may kalaunan na sa mga taon, kundi sa halip, ang espiritu ng Diyos ang talagang nakapagpaparunong sa isa. Kaya naman nanalig nang husto si Elihu sa espiritu ng Diyos. Sa gayon ay may-kawastuan niyang napag-unawa na hindi natanto ni Job na ang pagbabangong-puri sa Diyos na Jehova ay lalong higit na mahalaga kaysa sa pagbabangong-puri sa sinumang tao at na ang totoo'y ipinahayag ng tatlong kaibigan ni Job na ang Diyos ay balakyot.—Job 32:2-9, 18.

Si Elihu ay walang itinangi, anupat hindi siya naggawad ng labis na mapamuring titulo sa kaninuman. Kinilala niya na siya, tulad ni Job, ay gawa sa luwad at na ang Makapangyarihan-sa-lahat ang kaniyang Maylalang. Hindi intensiyon ni Elihu na sindakin si Job kundi kinausap niya ito bilang isang tunay na kaibigan, anupat tinawag si Job sa pangalan, bagay na hindi ginawa nina Elipaz, Bildad, o Zopar. —Job 32:21, 22; 33:1, 6.

Sa bawat aspekto ay dinakila ni Elihu ang posisyon ng tunay na Diyos: Ang Makapangyarihan-sa-lahat ay makatarungan, anupat ginagantimpalaan ang indibiduwal ayon sa kaniyang paggawi. Humahatol siya nang walang pagtatangi at lubusang nababatid ang landasing nilalakaran ng mga tao. Naririnig ng Diyos ang daing ng mga napipighati. Bilang isang Guro, ginagawa niyang maging mas marunong ang tao kaysa sa mga nilalang na hayop. Tanging ang kabulaanan ang hindi pinakikinggan ng Diyos, kaya pinatibay-loob ni Elihu si Job na maghintay sa Kaniya. Karagdagan pa, tiniyak ni Elihu kay Job na sumasakaniya ang Diyos at na hindi Niya iingatang buháy ang balakyot, ngunit "tatapusin [niyaong mga naglilingkod sa Kaniya] sa kabutihan ang kanilang mga araw." (Job 36:11) Pagkatapos ay pinaalalahanan si Job na dakilain ang gawa ng Diyos, ang dakilang Tagapaglaan, na saganang nagbibigay ng pagkain. Itinawag-pansin ni Elihu kay Job ang mga dakilang bagay na ginawa ng Diyos at ang Kaniyang pagsupil sa mga puwersa ng kalikasan, anupat pinasigla si Job na 'magbigay-pansin sa mga kamangha-manghang gawa ng Diyos.' (Job 37:14) Nagtapos si Elihu sa isang matayog na pangangatuwiran, anupat sinabi tungkol sa Makapangyarihan-sa-lahat: "Siya ay dakila sa kapangyarihan, at ang katarungan at ang saganang katuwiran ay hindi niya mamaliitin. Kaya nga katakutan nawa siya ng mga tao."—Job 37:23, 24; kab 34-37.

Tanging dahil sa espiritu ng Diyos kung kaya naging posible para kay Elihu na suriin nang may kawastuan ang mga bagay-bagay at salitain ang mga salitang natupad kay Job nang siya ay maipanauli: "Sagipin siya mula sa pagkababa sa hukay! Nakasumpong ako ng pantubos! Maging higit na sariwa pa ang kaniyang laman kaysa noong kabataan; mabalik siya sa mga araw ng lakas ng kaniyang kabataan."—Job 33:24, 25.

2. Isang ninuno ng propetang si Samuel; ang anak ni Tohu. (1Sa 1:1) Maliwanag na si Elihu ay tinatawag ding Eliab at Eliel.—1Cr 6:27, 34.

3. Ipinapalagay na si Eliab na pinakamatandang kapatid ni Haring David; naging prinsipe ng tribo ni Juda.—1Cr 27:18, 22; ihambing ang 1Sa 16:6; tingnan ang ELIAB Blg. 4.

4. Isa sa pitong ulo ng mga libu-libo ng Manases na lumipat sa panig ni David sa Ziklag.—1Cr 12:20.

5. Isang Korahita mula sa pamilya ni Obed-edom na isang bantay ng pintuang-daan sa bahay ng Diyos, na inatasan noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 26:1, 4, 7, 8.

ELIKA. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, maliwanag na mula sa bayan ng Harod. —2Sa 23:25.

ELIM [Malalaking Punungkahoy]. Ang ikalawang lokasyon ng kampamento ng mga Israelita pagkatawid nila sa Dagat na Pula. (Exo 15:27; 16:1; Bil 33: 9, 10) Bagaman hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito, ipinapalagay na ito ay ang Wadi Gharandel sa Peninsula ng Sinai, mga 88 km (55 mi) sa TTS ng Suez. Tulad ng Elim sa Bibliya, na may 'labindalawang bukal ng tubig at pitumpung puno ng palma,' ang makabagong lugar na ito ay kilalang-kilala bilang dakong tubigan na may pananim at mga palma.

ELIMAS [Manggagaway]. Ang propesyonal na pangalan o titulo ng "isang lalaki, isang manggagaway, isang bulaang propeta," na nagngangalang Bar-Jesus, isang Judio na naninirahan sa pulo ng Ciprus noong unang siglo C.E. (Gaw 13:6-8) Nang sabihin ni Lucas na "manggagaway . . . ang pagkasalin sa kaniyang pangalan," ang tinutukoy ay ang ginamit nitong pangalan na Elimas, hindi ang Bar-Jesus. Pangkaraniwan lamang sa mga Judio nang panahong iyon ang magsagawa ng mga sining ng mahika at panggagaway, gayundin, kapag naninirahan sa lipunang Griego, ang gumamit ng isang pangalang Griego.—Gaw 8:9-11; 19:17-19; tingnan ang BAR-JESUS.

ELIMELEC [Ang Aking Diyos ay Hari]. Isang lalaking taga-Betlehem na umalis ng Juda, kasama ang kaniyang asawang si Noemi at ang kanilang dalawang anak na sina Mahalon at Kilion, dahil sa isang taggutom noong mga araw ng mga Hukom at nanirahan bilang dayuhan sa Moab, kung saan siya namatay.—Ru 1:1-3.

ELIOENAI [pinaikling anyo ng Elieho-enai].

1. Isang anak ni Nearias at ninuno ni Haring Solomon. Si Elioenai ang ama nina Hodavias, Eliasib, Pelaias, Akub, Johanan, Delaias, at Anani.—1Cr 3:10, 23, 24.

2. Isang pinuno mula sa tribo ni Simeon.—1Cr 4:24, 36-38.

3. Isang anak ni Beker at inapo ni Benjamin. —1Cr 7:6, 8.

4. Isang saserdote mula sa "mga anak ni Pasur" na kabilang sa mga nakinig sa payo ni Ezra na palisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 2:36, 38; 10:18, 19, 22.

5. Isang inapo ni Zatu. Si Elioenai ay kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:27, 44.

6. Isa sa mga saserdote na may mga trumpeta at nasa prusisyong isinaayos ni Nehemias sa pagpapasinaya ng pader ng Jerusalem.—Ne 12:27, 31, 40, 41.

ELIPAL [posible, Ang Aking Diyos ay Namagitan]. Ang anak ni Ur na nakatalang kabilang sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. Maaaring si Elipal ang Elipelet sa 2 Samuel 23:34.—1Cr 11:26, 35.

ELIPAZ.

1. Panganay na anak ni Esau sa kaniyang Canaanitang asawa na si Ada. Anim o pito sa mga anak ni Elipaz, kabilang na sina Teman, Omar, at Amalek, ang naging mga shik ng mga tribong Edomita. —Gen 36:4, 10-12, 15, 16; 1Cr 1:35, 36; tingnan ang SHIK.

2. Isa sa tatlong kasamahan ni Job. (Job 2:11) Yamang isang Temanita, malamang na isa siyang inapo ng Blg. 1, samakatuwid ay isang inapo ni Abraham at malayong kamag-anak ni Job. Ipinaghambog niya at ng kaniyang mga kaapu-apuhan ang kanilang karunungan. (Jer 49:7) Sa tatlong "mang-aaliw," si Elipaz ang namumukod-tangi bilang ang pinakamahalaga at pinakamaimpluwensiya, na nagpapahiwatig na maaaring siya rin ang pinakamatanda. Siya ang unang nagsasalita sa tatlong yugto ng debate, at mas mahahaba ang kaniyang mga pahayag.

Ganito ang pangangatuwiran ni Elipaz sa kaniyang unang pahayag: "Sinong walang-sala ang namatay? At saan ba nalipol ang mga matuwid?" Kaya, ang nabubuo niyang konklusyon ay na malamang na nakagawa si Job ng isang bagay na balakyot anupat tumanggap ng kaparusahan ng Diyos. (Job kab 4, 5) Sa kaniyang ikalawang pagtuligsa, tinuya ni Elipaz ang karunungan ni Job: "Ang isa bang taong marunong ay sasagot ng mahanging kaalaman, o pupunuin ba niya ang kaniyang tiyan ng hanging silangan? . . . Ano ba ang alam mo na hindi namin alam?" "Laban sa Makapangyarihan-

sa-lahat," ang pahiwatig ni Elipaz, "ay tinatangka [ni Job na] ipakitang nakahihigit siya." Sa pagtatapos ng kaniyang ikalawang pagdungis sa mabubuting katangian ni Job, inilarawan ng Edomita ang matuwid na si Job bilang isang apostata, na naninirahan sa mga tolda ng panunuhol, isang tao na punô ng panlilinlang. (Job 15) Sa katapus-tapusan ay pinahirapan ni Elipaz si Job sa ikatlong pagkakataon, anupat may-kabulaanang inakusahan ito ng lahat ng uri ng krimen—pangingikil, pagkakait ng tubig at tinapay sa mga nagdarahop, at paniniil sa mga babaing balo at mga ulila.—Job 22.

Pagkatapos ng ikalawang pambabatikos ni Elipaz ay sumagot si Job nang may kahusayan: "Kayong lahat ay mapanligalig na mga mang-aaliw! May wakas ba ang mga salitang mahangin?" (Job 16:2, 3) Sa konklusyon ng mga debate, si Jehova mismo ang nagsalita kay Elipaz: "Ang aking galit ay nag-init laban sa iyo at sa dalawang kasamahan mo, sapagkat hindi kayo nagsalita ng katotohanan tungkol sa akin gaya ng aking lingkod na si Job." Sinabihan si Elipaz na dapat silang maghandog ng isang hain at na pagkatapos nito ay idadalangin sila ni Job.—Job 42:7-9.

ELIPELEHU [posible, Gawin Nawa Siyang Naiiba ng Diyos]. Isang Levitang manunugtog sa ikalawang pangkat na gumanap bilang isa sa mga tagapangasiwa sa pagtugtog ng alpa noong panahong ilipat ang sagradong Kaban mula sa bahay ni Obed-edom patungo sa Jerusalem.—1Cr 15:17, 18, 21.

ELIPELET [Ang Aking Diyos ay Pagtakas; Diyos ng Pagtakas].

1. Anak ni Ahasbai; isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (2Sa 23:34) Posibleng si Elipelet ang Elipal ng 1 Cronica 11:35.

2. Isang anak na isinilang kay David sa Jerusalem (1Cr 3:5, 6), tinatawag ding Elpelet sa 1 Cronica 14:5.

3. Ang huling binanggit na anak ni David na ipinanganak sa Jerusalem. (2Sa 5:16; 1Cr 3:8; 14:7) Hindi itinuturing ng ilang komentarista na ang pag-uulit ng pangalan sa ulat ng Mga Cronica ay isang pagkakamali ng eskriba. Sa halip, ipinapalagay nila na ang ikalawang Elipelet na ito ay isinilang pagkamatay ng unang anak na may gayunding pangalan.

4. Ang ikatlong anak ni Eshek, isang inapo ni Haring Saul.—1Cr 8:33, 39.

5. Isang inapo ni Adonikam na bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya kasama ni Ezra.—Ezr 8:1, 13.

6. Isang lalaki na nakatalang kabilang sa mga kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito bilang pagsunod sa payo ni Ezra.—Ezr 10:33, 44.

ELISA. Anak ni Javan at isang ulo ng pamilya na mula sa kaniya "ang populasyon ng mga isla ng mga bansa ay nangalat." (Gen 10:4, 5; 1Cr 1:7) Ang tanging iba pang pagbanggit ng Bibliya kay Elisa ay sa panambitang binigkas laban sa Tiro, kung saan lumilitaw ang pangalan bilang pangalan ng isang lupain o rehiyon na nakikipagkalakalan sa Tiro. Ang Tiro ay kinakatawanan bilang isang makasagisag na barko, na ginayakan ng maraming bansa, anupat "ang mga pulo ng Elisa" ang naglalaan ng "sinulid na asul at lanang tinina sa mamula-mulang purpura" para sa pantabing sa kubyerta ng barko (marahil ay isang uri ng bubong na pananggalang sa araw at ulan).—Eze 27:1-7.

Ikinapit ng unang-siglong Judiong istoryador na si Josephus ang pangalang Halisas (Elisa) sa mga Halisaeno (mga Aeoliano), isa sa mga sangang pinanggalingan ng mga taong Griego. (*Jewish Antiquities,* I, 127 [vi, 1]) Pagsapit ng panahon ni Ezekiel ang pangalang Aeolis ay tumukoy na lamang sa isang bahagi ng K baybayin ng Asia Minor. Isang pagkakatulad sa pangalang Elisa ang napansin sa distrito ng Elis sa HK baybayin ng Peloponnesus (ang timugang peninsula ng Gresya). Batid din na ang mga Griego ay nagtatag ng mga kolonya sa timugang Italya at sa pulo ng Sicilia, at nang komentuhan ng Aramaikong Targum ang Ezekiel 27:7, tinukoy nito ang Elisa bilang "probinsiya ng Italya." Alinman sa mga lokasyong ito ay aangkop sa ulat ng Ezekiel sa diwa ng pagiging mga rehiyon na pinagmumulan ng tinang purpura na lubhang kanais-nais, ngunit walang tiyakang masasabi tungkol sa tiyak na kaugnayan ng mga ito sa Elisa, maliban sa bagay na ang katibayan ay nakaturo sa direksiyon ng Gresya sa halip na sa Hilagang Aprika o sa Ciprus. Makatuwiran ding sabihin na ang mga inapo ni Elisa ay maaaring hindi nananatiling nakapirme kundi sa paglipas ng mga siglo, ang rehiyon na kanilang pinamayanan ay maaaring nagbago o lumawak at na ang pangalan ni Elisa kung gayon ay maaaring kumapit sa iba't ibang lugar sa iba't ibang panahon.

ELISABET [Sa Gr., *E·lei·sa'bet* mula sa Heb., *'E·li·she'va',* nangangahulugang "Ang Aking Diyos ay Sagana; Diyos ng Kasaganaan"]. Ang may-takot sa Diyos na asawa ng saserdoteng si Zacarias at ina ni Juan na Tagapagbautismo. Si Elisabet mismo ay mula sa makasaserdoteng pamilya ni Aaron na Levita. Siya at ang kaniyang asawa ay kapuwa matanda na nang magpakita kay Zacarias ang anghel na si Gabriel sa dakong Banal ng templo at ipatalastas nito na si Elisabet ay magsisilang ng isang lalaki na tatawaging Juan. Nang magdalang-tao si Elisabet, nanatili siyang nakabukod nang limang

buwan. Noong ikaanim na buwan ng kaniyang pagdadalang-tao, dinalaw siya ng kaniyang kamag-anak na si Maria. Nang pagkakataong iyon, ang di-pa-naisisilang na si Juan ay lumukso sa bahay-bata ng kaniyang ina, at puspos ng banal na espiritu, pinagpala ni Elisabet si Maria at ang bunga ng bahay-bata nito, anupat tinawag niya itong "ina ng aking Panginoon."—Luc 1:5-7, 11-13, 24, 39-43.

ELISAMA [Narinig (Pinakinggan) ng Aking Diyos].

1. Anak ni Amihud na mula sa tribo ni Efraim; lolo ni Josue. (Bil 1:10; 2:18; 1Cr 7:26, 27) Si Elisama ay isa sa 12 pinuno na itinalaga ni Jehova upang tumulong kina Moises at Aaron sa pagrerehistro sa mga anak ni Israel para sa hukbo. Siya rin ang namahala sa hukbo ng kaniyang tribo. (Bil 1:1-4, 17; 2:18; 10:22) Bukod sa pakikibahagi sa panggrupong paghahandog na ginawa ng mga pinuno pagkatapos na maitayo ang tabernakulo, naghandog pa si Elisama ng kaniyang sariling handog noong ikapitong araw para sa pagpapasinaya ng altar.—Bil 7:1, 2, 5, 10, 11, 48-53.

2. Anak ni Jekamias na mula sa tribo ni Juda. —1Cr 2:3, 41.

3. Isang anak na isinilang kay David sa Jerusalem. Ang Elisama na ito ay nakatala bilang Elisua sa 2 Samuel 5:15, sa 1 Cronica 14:5, at sa dalawang manuskritong Hebreo sa 1 Cronica 3:6. Karaniwang ipinapalagay na Elisua ang tamang pangalan, yamang ang pangalang Elisama ay muling lumilitaw sa 1 Cronica 3:8 at samakatuwid ay madaling makapasok sa talata 6 sa pamamagitan ng isang pagkakamali ng eskriba. Gayunman, yamang ang Hebreong tekstong Masoretiko, ang Griegong *Septuagint,* ang Syriac na *Peshitta,* at ang Latin na *Vulgate* ay kababasahan ng "Elisama" sa 1 Cronica 3:6, ang anyong ito ng pangalan ang ginamit sa *Bagong Sanlibutang Salin* at sa iba pang mga salin.

4. Isa pang anak na isinilang kay David sa Jerusalem.—2Sa 5:16; 1Cr 3:8; 14:7.

5. Isang saserdote noong mga araw ni Haring Jehosapat na 'patuloy na lumilibot sa lahat ng lunsod ng Juda at nagtuturo sa mga tao,' kasama ng iba pang mga Levita at mga prinsipe.—2Cr 17:1, 7-9.

6. Isang kalihim sa korte ni Haring Jehoiakim. —Jer 36:12, 20, 21.

7. Lolo ni Ismael na pumaslang sa Judiong gobernador na si Gedalias.—2Ha 25:25; Jer 41:1-3.

ELISAPAN, ELSAPAN [Ang (Aking) Diyos ay Nagkubli (Nag-ingat)].

1. Ang anak ng tiyo ni Aaron na si Uziel, na bumuhat, kasama ng kapatid nitong si Misael, ayon sa tagubilin ni Moises, sa mga bangkay nina Nadab at Abihu patungo sa labas ng kampo. (Exo 6:22; Lev 10:4; Bil 3:30) Si Elisapan ang ulo ng angkan ng isang Levitikong pamilya, na ang mga miyembro ay espesipikong binanggit sa Bibliya na naglilingkod noong panahon ng mga paghahari nina David at Hezekias.—1Cr 15:8; 2Cr 29:13.

2. Ang anak ni Parnac at ang pinuno ng mga anak ni Zebulon na kabilang sa mga inatasan, ayon sa tagubilin ni Jehova, na maghati-hati ng Lupang Pangako sa mga bahaging mana.—Bil 34:25.

ELISAPAT [Ang Aking Diyos ay Humatol]. Isa sa mga pinuno ng daan-daan kung kanino nakipagtipan si Jehoiada na saserdote; pagkatapos nito, kabilang siya sa mga isinugo sa buong Juda upang tipunin ang mga Levita at ang mga ulo ng mga sambahayan ng Israel sa panig ng ama. (2Cr 23: 1, 2) Sinuportahan ni Elisapat si Jehoiada sa pagsisikap nito na makuha ang paghahari para kay Jehoas na siyang lehitimong tagapagmana ng trono at upang mapatalsik ang mang-aagaw na si Athalia.

ELISEO [Ang Diyos ay Kaligtasan]. Anak ni Sapat at isang propeta ni Jehova noong ikasampu at ikasiyam na siglo B.C.E.; kahalili ng propetang si Elias. Inutusan ni Jehova si Elias na pahiran si Eliseo na mula sa Abel-mehola. Nang madatnan ni Elias si Eliseo na nag-aararo, inihagis niya rito ang kaniyang opisyal na kasuutan, na nangangahulugan ng isang pag-aatas. (1Ha 19:16) Nag-aararo si Eliseo sa likuran ng 12 pareha ng mga toro, "at kasabay siya ng ikalabindalawa." Noong ika-19 na siglo, iniulat ni William Thomson sa *The Land and the Book* (1887, p. 144) na isang kaugalian ng mga Arabe ang gumawang magkakasama gamit ang kanilang maliliit na araro, at madaling mahahasikan ng isang manghahasik ang lahat ng inararo nila sa maghapon. Si Eliseo, na nasa likuran ng pangkat, ay makahihinto nang hindi nagagambala ang pagtatrabaho ng iba. Ipinakikita ng paghahain ni Eliseo ng isang pareha ng mga toro at ng paggamit niya sa mga kagamitan bilang panggatong na siya'y maagap, determinado, at mapagpahalaga sa panawagan ni Jehova. Pagkatapos maghanda ng pagkain, kaagad na umalis si Eliseo upang sumunod kay Elias. —1Ha 19:19-21.

Si Eliseo ay naging tagapaglingkod ni Elias sa loob ng mga anim na taon. Si Elias ang nagsilbing pangunahing propeta, at si Eliseo naman ang naging kasama niya, anupat nakilala ito bilang ang isa na "nagbuhos ng tubig sa mga kamay ni Elias" kapag naghuhugas ng kaniyang mga kamay si Elias.—2Ha 2:3-5; 3:11.

Mula noong panahong sumama si Eliseo kay Elias, siya ay nagsagawa ng panghuhula sa Israel noong

naghahari sina Ahab, Ahazias, Jehoram, Jehu, at hanggang noong maghari si Jehoas. Ang namamahala naman sa Juda noong panahong iyon ay sina Jehosapat, Jehoram, Ahazias, Athalia, Jehoas, at, malamang, si Amazias. Pagkalisan ni Elias, mag-isang naglingkod si Eliseo bilang propeta sa loob ng mga 60 taon.—MAPA, Tomo 1, p. 949.

Ang rekord ng gawaing panghuhula ni Eliseo sa Ikalawang Hari ay waring hindi lubusang ayon sa kronolohikal na pagkakasunud-sunod. Halimbawa, sa kabanata 5, si Gehazi ay kinapitan ng ketong, na magiging dahilan sana upang ibukod siya sa ibang mga tao. Gayunman, sa kabanata 8, nakikipag-usap siya sa palakaibigang paraan kay Jehoram ng Israel. Gayundin, ang pagkamatay ni Haring Jehoas ng Israel ay iniulat sa kabanata 13, ngunit sinundan ito ng ulat ng kaniyang huling pakikipag-usap kay Eliseo. (2Ha 13:12-21) Sa ilang bahagi ng ulat, ang mga gawa at mga himala ni Eliseo ay waring pinagsama-sama ayon sa uri o pagkakahawig ng mga iyon, halimbawa: (1) yaong para sa kapakanan ng mga propeta at mga pribadong indibiduwal (2Ha 4:1–6:7), at (2) yaong may kinalaman sa bansa at sa hari.—2Ha 6:8–7:20.

Hinalinhan si Elias. Ang gawain ni Eliseo bilang kahalili ni Elias ay nagpasimula noong mga 917 B.C.E. o di-nagtagal pagkatapos nito, noong panahon ng pag-akyat ni Elias sa langit sa pamamagitan ng buhawi. (2Ha 1:17; 2:1, 11, 12) Bago umalis si Elias, hiniling ni Eliseo sa kaniya ang “dalawang bahagi ng [kaniyang] espiritu,” samakatuwid nga, dobleng bahagi, na nauukol sa panganay na anak. Taglay niya ang posisyong ito dahil sa opisyal na pag-aatas sa kaniya bilang kahalili ni Elias noong ihagis sa kaniya ni Elias ang opisyal na kasuutan nito. (2Ha 2:9) Palibhasa’y batid ni Elias na hindi siya ang magbibigay niyaon, sinabi niya na kung makikita ni Eliseo si Elias na kinukuha mula sa kaniya, ang ninanais nito ay ipagkakaloob. Tiniyak ito ni Jehova nang pahintulutan niyang makita ni Eliseo ang pag-akyat ni Elias sa langit sa pamamagitan ng buhawi. Habang lumilisan si Elias, ang kaniyang magaspang na balabal, na kaniyang opisyal na kasuutan, ay nahulog mula sa kaniya. Pinulot ito ni Eliseo, sa gayon ay ipinakikilala na siya ang kahalili ni Elias. Sa baybayin ng Ilog Jordan, ipinakita ni Jehova na siya ay sumasa kay Eliseo nang makahimala niyang hatiin ang tubig ng Jordan nang hampasin ito ni Eliseo ng kasuutang iyon.—2Ha 2:9-15.

Pagkatawid ni Eliseo sa Jordan, bumalik siya sa pangkat ng mga anak ng mga propeta sa Jerico. Lalo pang napagtibay na si Eliseo ang nangunguna sa samahan ng mga propeta ng Diyos nang pabutihin niya ang suplay ng tubig ng lunsod ng Jerico, na dating masama at nagpapangyari ng mga pagkalaglag. Pagdating niya sa pinagmumulan ng tubig, hinagisan niya iyon ng asin mula sa isang bagong mangkok na maliit, at “ang tubig ay nanatiling mabuti hanggang sa araw na ito.”—2Ha 2:19-22.

Mula sa Jerico, umakyat si Eliseo sa Bethel, na mga 900 m (3,000 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat, kung saan niya dinalaw noon kasama ni Elias ang isang pangkat ng mga anak ng mga propeta. (2Ha 2:3) Habang nasa daan, isang pulutong ng mga delingkuwenteng kabataan ang lumabas at nagpakita ng matinding kawalang-galang kapuwa sa kaniya at sa kaniyang katungkulan bilang propeta. “Umahon ka, kalbo! Umahon ka, kalbo!” ang pangungutya nila. Maaaring sinasabi nila sa kaniya na magpatuloy siyang umahon patungong Bethel o na lisanin niya ang lupa gaya ng ipinapalagay na ginawa ng kaniyang hinalinhan. (2Ha 2:11) Upang turuan ang mga batang lalaking ito at ang kanilang mga magulang na igalang ang propeta ni Jehova, lumingon siya at isinumpa sila sa pangalan ni Jehova. Dalawang osong-babae ang biglang lumabas mula sa kakahuyan at niluray ang 42 sa kanila.—2Ha 2:23, 24.

Si Haring Jehoram ng Israel, si Haring Jehosapat ng Juda, at ang hari ng Edom ay nasukol sa isang ilang na walang tubig noong magsagawa sila ng isang ekspedisyon upang sugpuin ang paghihimagsik ni Haring Mesa ng Moab (ang nagtindig ng tinatawag na Batong Moabita). Tumawag si Haring Jehosapat ng isang propeta ng Diyos. Hindi para sa kapakinabangan ni Jehoram, kundi bilang paggalang kay Jehosapat, na may pagsang-ayon ni Jehova, nagpatawag si Eliseo ng isang manunugtog ng panugtog na de-kuwerdas, upang sa impluwensiya ng musika ay tumanggap siya ng pagkasi mula kay Jehova. (Ihambing ang 1Sa 10:5, 6.) Pinaghukay ni Eliseo ang mga tao ng mga estero. Kinaumagahan, ang mga ito ay napuno ng tubig. Nang sikatan ng araw ang tubig sa mga estero maaga sa kinaumagahan, ito ay nagmukhang dugo sa paningin ng mga Moabita. Sa pag-aakalang ang Israel at ang mga kaalyado nito ay nagpatayan dahil sa kalituhan, sumugod ang mga Moabita upang tangayin ang samsam. Ngunit laking gulat nila nang bumangon ang Israel at talunin sila ng mga ito. (2Ha 3:4-27) Ang pangyayaring ito ay naganap sa pagitan ng 917 at 913 B.C.E.

Pagkatapos nito, napaulat sa rekord ni Eliseo ang iba pang mga himala. Isang babaing balo ng isa sa mga anak ng mga propeta ang nalagay sa matinding kagipitan. Makahimalang pinarami ni Eliseo ang kaunting langis ng babae upang ang mga anak nito ay hindi kunin ng pinagkakautangan nito at gawing mga alipin. (2Ha 4:1-7) Ang himalang ito ay kahawig ng ikalawang himala ni Elias, nang

paramihin niya ang harina at langis ng babaing balo ng Zarepat.—1Ha 17:8-16.

Sa Sunem sa Libis ng Jezreel, isang kilaláng babae ang nagpakita ng pambihirang pagkamapagpatuloy kay Eliseo sapagkat kinikilala siya nito bilang "isang banal na lalaki ng Diyos," anupat pinaglaanan pa siya ng isang silid yamang malimit siyang dumaan sa tahanan nito. Dahil sa kabaitan nito ay pinangakuan ito ni Eliseo ng isang anak na lalaki, bagaman noong panahong iyon ay matanda na ang asawa nito. Gaya ng kaniyang ipinangako, isang anak na lalaki ang isinilang ng babae pagkaraan ng mga isang taon, ngunit namatay ito habang bata pa. Pagkatapos nito, isinagawa ni Eliseo ang kaniyang unang pagbuhay-muli, anupat pinanumbalik ang buhay ng bata kung paanong ibinangon ni Elias ang anak ng babaing balo sa Zarepat. (2Ha 4:8-37; 1Ha 17:17-24) Dahil sa kabaitan ng babae sa propeta ng Diyos, siya ay saganang ginantimpalaan.—Ihambing ang Mat 10:41.

Bumalik si Eliseo sa Gilgal, na nasa H ng Bethel sa kabundukan, sa mga anak ng mga propeta roon. Noon ay kasalukuyang taggutom. Habang naghahanda ng nilaga, di-sinasadyang may nakapaglagay rito ng mga nakalalasong upo. Nang matikman ang nilaga, sumigaw sila: "May kamatayan sa palayok, O lalaki ng tunay na Diyos." Yamang hindi dapat mag-aksaya ng pagkain sa panahon ng taggutom, nagpakuha si Eliseo ng harina at inilagay niya iyon sa palayok anupat nakain nila ang nilaga dahil "wala nang anumang nakapipinsala ang nasa palayok." —2Ha 4:38-41.

Sa mahirap na panahong iyon ng taggutom, isang tapat na nalabi ng mga mananambang Israelita na hindi yumukod kay Baal ang nagpahalaga sa mga pagsisikap ng mga propeta ni Jehova at naglaan sa kanila ng materyal na pagkain. Nang isang lalaki ang magdala ng 20 tinapay na sebada at mga butil, iniutos ni Eliseo na ang kaunting panustos na ito ay ipakain sa lahat. Ngunit 100 lalaki mula sa "mga anak ng mga propeta" ang pakakainin. Sa kabila ng pag-aalinlangan niyaong nagsisilbi, ang lahat ay nakakain at nabusog, at mayroon pang natira. —2Ha 4:42-44; ihambing ang Mar 6:35-44.

Pinagaling si Naaman. Noong panahon ng kaniyang paghahari, isinugo ni Haring Ben-hadad II ng Sirya ang lubhang iginagalang na pinuno ng kaniyang hukbo na si Naaman, isang ketongin, sa hari ng Israel upang mapagaling ang ketong nito. Bagaman ketongin, nailigtas ng magiting na lalaking ito ang Sirya. Maliwanag na ang pagiging ketongin ni Naaman ay hindi nakahadlang sa kaniya sa paghawak ng gayong mataas na katungkulan sa Sirya, samantalang kung sa Israel ay aalisin siya mula sa gayong katungkulan dahil dito. (Lev 13:46) Ang pagsusugo ni Haring Ben-hadad kay Naaman ay resulta ng patotoo ng isang bihag na batang babaing Israelita na naglilingkod sa bahay ni Naaman. Ang batang babaing ito ay nagtitiwala kay Jehova at nagbalita sa kaniyang among babae tungkol sa propeta ni Jehova na si Eliseo na mula sa Israel. Inakala ng hari ng Israel na hinahamon siya ni Ben-hadad ng away, sapagkat gaya ng sabi niya: "Ako ba ay Diyos, upang pumatay at magpanatiling buháy?" Nang mabalitaan ni Eliseo ang pagkabagabag ng hari, sinabi niya sa hari, "Papuntahin mo siya sa akin, pakisuyo, upang malaman niya na may propeta sa Israel."—2Ha 5:1-8.

Hindi lumabas si Eliseo upang makita si Naaman, kundi ipinasabi lamang niya sa kaniyang tagapaglingkod na maligo si Naaman nang pitong ulit sa Ilog Jordan. Ikinagalit ito ni Naaman, ngunit nang dakong huli ay nagpakumbaba siya, isinagawa ang simpleng mga tagubilin at naging malinis. Bumalik si Naaman kay Eliseo at nanata na mula sa pagkakataong iyon ay tapat niyang paglilingkuran si Jehova na Diyos ng Israel. Nag-uwi siya ng lupa mula sa Israel, "ang mapapasan ng isang pares na mula," na sa ibabaw nito ay maghahain siya kay Jehova, tiyak na habang nakaharap sa templo ng Jerusalem. Ipagpapatuloy niya ang kaniyang gawain bilang isang opisyal ng hari ng Sirya, kasama na rito ang pagpasok na kasama ng hari sa bahay ng huwad na diyos na si Rimon. Yamang sumasandig sa kaniya ang hari, kailangan niyang yumukod na kasabay ng hari, ngunit sinabi niya na hindi na niya sasambahin si Rimon. Gagampanan niya, hindi ang isang relihiyosong tungkulin, kundi ang tungkulin lamang niya na maglingkod sa hari. Inalok niya si Eliseo ng isang kaloob, na tinanggihan naman ng propeta. Kasuwato ito ng simulain na ang himala ay sa pamamagitan ng kapangyarihan ni Jehova, hindi yaong sa kaniya, at hindi siya makikinabang mula sa katungkulang ibinigay sa kaniya ni Jehova.—2Ha 5:9-19; ihambing ang Mat 10:8.

Hinabol si Naaman ng sakim na tagapaglingkod ni Eliseo na si Gehazi at hiningi nito ang ilan sa mga kaloob na tinanggihan ni Eliseo. Nagsinungaling ito kay Eliseo upang ilihim ang kaniyang ginawa. Bilang parusa, sinabi ni Eliseo sa kaniya na "ang ketong ni Naaman ay kakapit sa iyo at sa iyong supling hanggang sa panahong walang takda."—2Ha 5:20-27.

Ang mga anak ng mga propeta na mga kasamahan ni Eliseo ay kinailangang lumipat sa mas maluwang na tirahan. Sila ay nasa may Ilog Jordan noon at pumuputol ng mga biga para sa kanilang bagong bahay. Hiram lamang ang palakol na ginagamit ng isa sa mga propeta, at ang talim ng palakol ay natanggal at bumagsak sa tubig. Maliwanag na sa pag-

kabahala na baka may kadustaang sumapit sa mga propeta, naghagis si Eliseo ng isang piraso ng kahoy sa tubig kung saan bumagsak ang talim ng palakol, at ang talim ng palakol ay lumutang. Sa gayon ay pinatunayan ni Jehova na tinutulungan niya ang kaniyang mga propeta.—2Ha 6:1-7.

Iniligtas ang Israel Mula sa Sirya. Noong panahon ng paghahari ni Haring Jehoram ng Israel, nagplano ang Sirya ng isang biglaang pagsalakay sa Israel. Ang mga pagmamaniobra ni Ben-hadad II ay di-miminsang binigo ni Eliseo, na nagsiwalat kay Haring Jehoram ng bawat galaw ng mga Siryano. Sa pasimula ay inakala ni Ben-hadad na may traidor sa kaniyang kampo. Ngunit nang matuklasan niya ang tunay na dahilan ng kaniyang suliranin, nagpadala siya ng isang hukbong militar sa Dotan, anupat pinalibutan ito ng mga kabayo at mga karong pandigma upang kunin si Eliseo. (LARAWAN, Tomo 1, p. 950) Takót na takót ang tagapaglingkod ni Eliseo, kaya nanalangin si Eliseo sa Diyos na idilat ang mga mata ng tagapaglingkod, "at, narito! ang bulubunduking pook ay punô ng mga kabayo at mga pandigmang karo ng apoy sa buong palibot ni Eliseo." Pagkatapos, habang papalapit ang mga hukbong Siryano, ipinanalangin ni Eliseo ang kabaligtarang uri ng himala, "Pakisuyo, bulagin mo ang bansang ito." Sinabi ni Eliseo sa mga Siryano, "Sundan ninyo ako," ngunit hindi niya kinailangang akayin sila sa kamay, na nagpapahiwatig na ang pagkabulag na iyon ay mental at hindi pisikal. Hindi nila nakilala si Eliseo, na pinuntahan nila upang dakpin, ni nalaman man nila kung saan niya sila dinadala.—2Ha 6:8-19.

Anong uri ng pagkabulag ang pinasapit ni Jehova sa mga Siryano na nagtangkang humuli kay Eliseo?

Tungkol sa ganitong uri ng pagkabulag, si William James, sa kaniyang *Principles of Psychology* (1981, Tomo 1, p. 59), ay nagsabi: "Ang isang lubhang nakatatawag-pansing epekto ng diperensiya sa 'cortex' ay ang *mental na pagkabulag.* Hindi naman ito pagkabulag sa mga nakikita ng mata, kundi ang *kawalan ng kakayahang maunawaan ang mga iyon.* Sa sikolohiya, ito ay maaaring tukuyin bilang ang *pagkawala ng mga ugnayan* sa pagitan ng mga nakikita ng mata at ng kahulugan ng mga ito; at nangyayari ito kapag naharangan ang mga daanan sa pagitan ng mga sentro ng paningin at ng mga sentro para sa ibang mga ideya."

Nang madala sa Samaria ang mga Siryano, nanalangin si Eliseo kay Jehova na idilat ang kanilang mga mata, at nasumpungan ng mga Siryano na sila'y nasa gitna mismo ng Samaria sa harap mismo ni Haring Jehoram. Nagpamalas si Eliseo ng pananampalataya sa kapangyarihan ni Jehova at ipinakita niya na talagang wala siyang hangaring maghiganti nang pigilan niya ang hari ng Israel sa pagpatay sa mga Siryano, sapagkat ang sabi niya, ang mga ito ay tulad ng mga bihag sa digmaan. Tinagubilinan niya ang hari na pakainin ang mga ito, at sila ay pinagpiging at pinauwi. Ang resulta: "Ni minsan ay hindi na pumaroong muli sa lupain ng Israel ang mga pangkat ng mandarambong na mga Siryano."—2Ha 6:20-23.

Gayunman, nang maglaon ay sumalakay si Ben-hadad II, hindi upang mandambong paminsan-minsan, kundi upang kubkubin ang Samaria. Napakatindi ng isinagawa niyang pagkubkob anupat iniulat sa hari na isang babae ang kumain sa sarili nitong anak. Bilang supling ni Ahab, 'anak ng isang mamamaslang,' si Haring Jehoram ay sumumpa na papatayin niya si Eliseo. Ngunit ang padalus-dalos na sumpang ito ay hindi naisagawa. Pagdating ni Jehoram sa bahay ng propeta kasama ang kaniyang ayudante, sinabi niya na wala na siyang kapag-a-pag-asang tutulungan siya ni Jehova. Tiniyak ni Eliseo sa hari na magkakaroon ng saganang pagkain sa susunod na araw. Tinuya ng ayudante ng hari ang hulang ito, kung kaya sinabi ni Eliseo sa kaniya: "Narito, makikita mo iyon ng iyong sariling mga mata, ngunit mula roon ay hindi ka kakain." Sa pamamagitan ng ingay na ipinarinig ni Jehova sa kampo ng mga Siryano, napaniwala sila na isang malaking hukbo ng magkakaanib na mga bansa ang papalapit laban sa kanila, at tumakas sila, anupat iniwan ang kampo pati na ang lahat ng panustos na pagkain doon. Nang matuklasan ng hari ang paglisan ng mga Siryano, inatasan niya ang ayudante upang mangasiwa sa pagbabantay sa pintuang-daan ng Samaria, at doon ay nayurakan ito at namatay nang dumaluhong ang gutóm na pulutong ng mga Israelita upang mandambong sa kampo. Nakita niya ang pagkain ngunit hindi siya nakakain mula roon.—2Ha 6:24–7:20.

Hazael, Jehu, Itinalaga Bilang mga Hari. Nang maglaon sa Damasco sa Sirya, si Haring Ben-hadad II ay nakaratay at malapit nang mamatay. Si Eliseo ay sinalubong ng sugo ng hari na si Hazael at tinanong ni Hazael kung gagaling ang kaniyang panginoon. Kumilos ang espiritu ni Jehova at ipinakita kay Eliseo ang isang nakapipighating tagpo, na ikinalungkot ni Eliseo: Sa kalaunan ay gagawa si Hazael, bilang kahalili ni Ben-hadad, ng napakatinding pinsala sa Israel, bagaman ito ay makatarungang parusa mula kay Jehova dahil sa kanilang mga kasalanan. Sinabi niya kay Hazael na sabihin kay Ben-hadad: "'Ikaw ay tiyak na gagaling,' at ipinakita sa akin ni Jehova na siya ay tiyak na mamamatay."

Iniulat ni Hazael ang unang bahagi sa pamamagitan ng mga salita ngunit ang ikalawang bahagi ay sa pamamagitan ng mga pagkilos, anupat sinakluban niya ng basang kubrekama ang mukha ng hari hanggang sa mawalan ito ng hininga at kinuha ang trono ng Sirya.—2Ha 8:7-15.

May isa pang gawaing hindi natapos ni Elias na kailangang gawin ni Eliseo, ang pagpapahid kay Jehu bilang tagapuksa ng Diyos laban sa balakyot na sambahayan ni Ahab. (2Ha 9:1-10) Isinagawa niya ito mahigit 18 taon matapos ibigay ni Jehova ang utos kay Elias. Nakita ni Eliseo ang katuparan ng mga hula sa 1 Hari 19:15-17 at 21:21-24.

Nang panahong pahiran si Jehu, si Jehoram ang namamahala sa Israel at si Ahazias na pamangkin nito ang namamahala sa Juda. Labis na pinighati ng Siryanong si Hazael ang Israel noong panahon ng kaniyang pamamahala at sinugatan niya si Jehoram sa pagbabaka sa Ramot-gilead. (2Ha 9:15) Hindi nag-aksaya ng panahon si Jehu na isagawa ang kaniyang atas na lipulin ang balakyot na sambahayan ni Ahab, anupat wala siyang iiwang buháy. (2Ha 10:11) Una niyang pinagtuunan ng pansin si Haring Jehoram ng Israel, na nagpapagaling noon sa Jezreel. Bilang katuparan ng hula ni Elias, si Jehoram ay sinalubong sa labas ng lunsod at pinatay at inihagis sa bukid ni Nabot na Jezreelita. (2Ha 9:16, 21-26) Nang makapasok sa Jezreel, pinatay ni Jehu ang balakyot na si Jezebel, ang ina ni Jehoram ng Israel at lola ni Ahazias ng Juda. Ipalilibing sana ito ni Jehu, ngunit tiniyak ni Jehova na uubusin ng mga aso ang mga kalamnan nito gaya ng inihula ng kaniyang propetang si Elias, upang hindi ito magkaroon ng libingan na magiging pinakaalaala nito. (2Ha 9:30-37) Pinugutan ng ulo ang 70 anak ni Ahab. Si Ahazias, na apo ni Ahab, ay pinatay (2Ha 10:1-9; 9: 27, 28), at ang 42 kapatid ni Ahazias ay pinatay ni Jehu sa pamamagitan ng tabak.—2Ha 10:12-14; 1Ha 21:17-24.

Winasak ang Pagsamba kay Baal. Sa pagpapatuloy ng kaniyang paghayo patungong Samaria na kabiserang lunsod, nakasalubong ni Jehu si Jehonadab, na lubusang sumusuporta sa kaniyang paglipol sa pagsamba kay Baal, at humayo ang dalawa patungong Samaria upang makita ang huling dagok na lubusang papawi sa Baalismo mula sa Israel. Sa pamamagitan ng isang taktika, iniutos ni Jehu na ang lahat ng mananamba ni Baal ay magtipon sa bahay ni Baal at magsuot ng kanilang mga kasuutang pagkakakilanlan. Punung-puno ang bahay, at walang mananamba ni Jehova ang nakahalo sa kanila. Ibinigay ni Jehu ang utos, at pinatay ng kaniyang mga tauhan ang bawat mananamba ni Baal, giniba ang mga sagradong haligi at ibinagsak ang bahay ni Baal, anupat ibinukod ang lugar na iyon upang maging mga palikuran.—2Ha 10:15-27.

Sa gayon ay tinapos ni Eliseo ang gawaing sinimulan ni Elias. Napawi mula sa Israel ang pagsamba kay Baal. Hindi naranasan ni Eliseo na tangayin siya ng buhawi patungo sa langit upang dalhin sa ibang lugar bago siya mamatay, gaya ni Elias. Noong panahon ng paghahari ni Haring Jehoas ng Israel, namatay si Eliseo dahil sa isang likas na sanhi. Nang mamamatay na siya, muling niligalig ng Sirya ang Israel. Nilapitan ni Haring Jehoas si Eliseo at waring humiling ng tulong na pangmilitar laban sa mga Siryano nang sabihin niya kay Eliseo: "Ama ko, ama ko, ang karong pandigma ng Israel at ang kaniyang mga mangangabayo!" Bilang tugon sa utos ni Eliseo, hinampas ni Jehoas ang lupa sa pamamagitan ng kaniyang mga palaso. Ngunit yamang ginawa niya ito nang walang tunay na sigasig, anupat tatlong beses lamang siyang humampas, sinabi ni Eliseo sa kaniya na dahil dito ay pagkakalooban lamang siya ng tatlong tagumpay laban sa Sirya. Ito ay natupad.—2Ha 13:14-19, 25.

Nagampanan ang Gawain. Sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos na sumasa kay Eliseo, nakapagsagawa siya ng 15 himala hanggang sa panahong iyon. Ngunit kahit pagkamatay niya, ginamit pa rin siya ni Jehova para sa ika-16 na himala. Si Eliseo ay naging tapat hanggang sa kamatayan, anupat sinang-ayunan ng Diyos. Inilalahad ng ulat na pagkalibing kay Eliseo, isa pang lalaki ang inililibing at, dahil sa isang pangkat ng mandarambong na mga Moabita, inihagis ng pangkat na naglilibing ang lalaki sa dakong libingan ni Eliseo at tumakas. Nang masagi ang taong patay sa mga buto ni Eliseo, ito ay nabuhay at tumayo sa kaniyang mga paa. —2Ha 13:20, 21.

Sa Lucas 4:27 ay tinawag ni Jesus si Eliseo na isang propeta, at tiyak na tinutukoy siya kasama ni Elias sa Hebreo 11:35, yamang kapuwa sila nakapagsagawa ng mga pagbuhay-muli. Sinimulan ni Elias ang kaniyang gawaing panghuhula noong panahong talamak sa Israel ang pagsamba kay Baal, at kinailangan dito ang sigasig sa tunay na pagsamba. Malaki ang nagawa niya upang maipanumbalik kay Jehova ang puso ng marami. Ipinagpatuloy ni Eliseo ang naiwan ni Elias, at bagaman ang kaniyang ministeryo ay mas mapayapa, tiniyak niya na ang gawaing sinimulan ni Elias ay lubusang maisasagawa, at nabuhay pa siya upang makitang naisakatuparan ito. Kinikilalang nakagawa siya ng 16 na himala kung ihahambing sa 8 himala ni Elias. Tulad ni Elias, nagpakita siya ng malaking sigasig sa pangalan ni Jehova at sa tunay na pagsamba. Nagpamalas siya ng pagtitiis, pag-ibig, at kabaitan gayunma'y napakatatag niya kapag nasasangkot ang pangalan

ni Jehova; hindi siya nag-atubiling ipahayag ang kahatulan ng Diyos laban sa balakyot. Dahil dito, napabilang siya sa "ganito kalaking ulap ng mga saksi" na binanggit sa Hebreo 12:1.

ELISHEBA [Ang Aking Diyos ay Sagana; Diyos ng Kasaganaan]. Ang anak na babae ni Aminadab at asawa ng kapatid ni Moises na si Aaron. Ipinanganak ni Elisheba kay Aaron sina Nadab, Abihu, Eleazar, at Itamar. Ang kaniyang kapatid na si Nason ang pinuno ng mga anak ni Juda.—Exo 6:23; Bil 2:3.

ELISUA [Ang Diyos ay Kaligtasan]. Isa sa mga anak na isinilang kay Haring David sa Jerusalem. (2Sa 5:15; 1Cr 14:5) Si Elisua ay tinatawag na Elisama sa 1 Cronica 3:6.—Tingnan ang ELISAMA Blg. 3.

ELIUD [mula sa Heb., nangangahulugang "Ang Aking Diyos ay Dangal; Diyos ng Dangal"]. Isang ninuno ng ama-amahan ni Jesus na si Jose.—Mat 1:15, 16.

ELIZUR [Ang Aking Diyos ay Isang Bato]. Anak ni Sedeur na mula sa tribo ni Ruben; isa sa 12 pinuno na tumulong kina Moises at Aaron sa pagbilang sa mga anak ni Israel. (Bil 1:1-3, 5, 17; 2:10; 10:18) Bukod sa pakikibahagi sa panggrupong paghahandog na ginawa ng mga pinuno pagkatapos na maitayo ang tabernakulo, naghandog si Elizur ng kaniyang sariling handog noong ikaapat na araw para sa pagpapasinaya ng altar.—Bil 7:1, 2, 10, 30-35.

ELKANA [Ang Diyos ay Nagluwal].

1. Isang Levita, isang anak ng mapaghimagsik na si Kora; siya at ang kaniyang mga kapatid, sina Asir at Abiasap, ay hindi napuksa kasama ng kanilang ama. (Exo 6:24; Bil 26:11) Posibleng siya ang Elkana na binanggit sa 1 Cronica 6:23.

2. Ang ikalawa sa apat na Levitang Kohatita na nagngangalang Elkana at nakatala sa Mga Cronica. Ipinakilala siya bilang ama nina Amasai at Ahimot, at waring anak siya ni Joel.—1Cr 6:25, 36.

3. Ang ikatlo sa mga Levitang binanggit sa itaas; waring anak ni Mahat.—1Cr 6:26, 35.

4. Ang anak ni Jeroham at ama ni Samuel na propeta, gayundin ng iba pang mga anak na lalaki at babae. Si Elkana ay naninirahan sa Rama ng bulubunduking pook ng Efraim. Kaya naman tinawag siyang Efraimita, bagaman isa siyang Levita dahil sa pinagmulan niyang angkan. (1Sa 1:1; 1Cr 6:27, 33, 34) Kaugalian na ni Elkana na pumaroon sa Shilo taun-taon "upang magpatirapa at maghain kay Jehova." Mayroon siyang dalawang asawa, sina Hana at Penina. Bagaman baog si Hana, mahal siya ni Elkana at sinikap nitong aliwin siya dahil sa kaniyang pagiging baog. Nang maglaon, bilang sagot sa panalangin ni Hana, pinagpala sila ni Jehova nang ipanganak si Samuel at nang isilang pa sa kalaunan ang tatlong anak na lalaki at dalawang anak na babae.—1Sa 1:2, 3, 5, 8, 19; 2:21.

5. Isang Levitang ninuno ng isang nagngangalang Berekias.—1Cr 9:16.

6. Isa sa mga Korahita na lumilitaw na naninirahan sa teritoryo ng Benjamin at "pumaroon kay David sa Ziklag habang hindi pa siya makakilos dahil kay Saul."—1Cr 12:1, 2, 6.

7. Isa sa mga bantay ng pintuang-daan para sa Kaban noong panahong ilipat ito ni David sa Jerusalem mula sa bahay ni Obed-edom; posibleng siya rin ang Blg. 6.—1Cr 15:23, 25.

8. Isang opisyal na humawak ng posisyong pangalawa kay Haring Ahaz ng Juda at pinatay ni Zicri, isang makapangyarihang lalaki ng Efraim, nang salakayin ni Peka na hari ng Israel ang Juda.—2Cr 28:6, 7.

ELKOSITA [Ng (Mula sa) Elkos]. Isang taong naninirahan sa Elkos. Tanging sa propetang si Nahum ikinapit ang katawagang "Elkosita." (Na 1:1) Ipinapalagay ng ilan na ang Elkos ay nasa Galilea. Gayunman, maaaring si Nahum ay nasa Juda noong isulat niya ang aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. (Na 1:15) Kung gayon nga, mangangahulugan ito na ang pinakamalamang na lokasyon ng Elkos ay ang iminumungkahing lugar sa Juda na Beit Jibrin (Bet Guvrin), mga 6 na km (3.5 mi) sa HS ng Lakis. Gayunman, hindi pa rin ito tiyak.

ELMADAM. Isang ninuno ng ina ni Jesus sa lupa na si Maria.—Luc 3:28.

ELNAAM [Ang Diyos ay Kaigayahan; Diyos ng Kaigayahan]. Ang ama nina Jeribai at Josavias, dalawang makapangyarihang lalaki ng mga hukbong militar ni David.—1Cr 11:46.

ELNATAN [Ang Diyos ay Nagbigay].

1. Ang ama ng ina ni Haring Jehoiakin na si Nehusta. (2Ha 24:8) Malamang na siya ang Elnatan na tinukoy bilang ang "anak ni Acbor" na isinugo ni Haring Jehoiakim sa Ehipto upang ibalik ang propetang si Urias. (Jer 26:22, 23) Kapansin-pansin na binabanggit ng isa sa Lachish Letters na nagmula sa yugtong ito ang pangalang Elnatan, anupat sinasabi: "Ang kumandante ng hukbo, si Conias na anak ni Elnatan, ay bumaba upang pumaroon sa Ehipto."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 322.

2, 3, 4. Tatlong lalaki na nagtataglay ng pangalang Elnatan ang binabanggit sa aklat ng Ezra. Ang dalawa ay tinutukoy bilang "mga pangulo" at ang isa

naman bilang isang tagapagturo. Sa ilog ng Ahava, bago maglakbay patungong Jerusalem, binigyan sila ni Ezra ng utos na mamanhik kay Ido at sa mga Netineo sa Casipia na maglaan mula sa kanilang mga kasamahan ng mga lingkod para sa bahay ng Diyos, na tinugon naman ng mga Levita at mga Netineo.—Ezr 8:15-20.

ELOHIM. Tingnan ang DIYOS.

ELON [malamang, Malaking Punungkahoy].

1. Isang Hiteo na ang anak na babae ay naging "sanhi ng kapaitan" para kay Isaac at kay Rebeka dahil sa pagiging asawa ng kanilang anak na si Esau. —Gen 26:34, 35; 27:46; 28:8; 36:2.

2. Ang ikalawa sa tatlong anak ni Zebulon. Siya ay kabilang sa mga miyembro ng sambahayan ng kaniyang lolong si Jacob na pumaroon sa Ehipto. Siya rin ang ulo ng pamilya ng mga Elonita.—Gen 46:14; Bil 26:26.

3. Isang Zebulonitang hukom ng Israel. Pagkatapos na maging hukom nang sampung taon, inilibing nila siya sa Aijalon sa teritoryo ng Zebulon.—Huk 12:11, 12.

4. Isang bayan ng tribo ni Dan, nakatala sa pagitan ng Itla at Timnah. (Jos 19:42, 43) Hindi matukoy nang tiyakan ang kinaroroonan nito.

ELON-BET-HANAN [malamang, Malaking Punungkahoy ng Bahay ni Hanan]. Isang lunsod na binanggit sa 1 Hari 4:9 na bumubuo ng isang bahagi ng isa sa mga distrito ni Solomon na naglalaan ng pagkain. Iminumungkahi ng ilang iskolar na posibleng ito rin ang Elon.—Tingnan ang ELON Blg. 4.

ELONITA, MGA [Ni (Kay) Elon]. Isang pamilyang nagmula sa anak ni Zebulon na si Elon.—Bil 26:26.

ELOT. Tingnan ang ELAT, ELOT.

ELPAAL [Diyos ng Gawain; Ang Diyos ay Nagsagawa]. Isang inapo ni Benjamin; isang anak ni Saharaim sa kaniyang asawang si Husim.—1Cr 8:1, 8, 11, 12.

EL-PARAN [Malaking Punungkahoy ng Paran]. Lumilitaw na ito ang pinakatimugang dako na narating ni Kedorlaomer at ng kaniyang mga kaalyado nang salakayin nila ang Canaan. (Gen 14:5, 6) Yamang inilarawan ito bilang "nasa ilang" o "nasa hanggahan ng ilang" (*RS*), lumilitaw na ito ay nasa silanganing gilid ng "ilang ng Paran." (Gen 21:21) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang El-paran ay isang sinaunang pangalan para sa Elat.

ELPELET. Tingnan ang ELIPELET Blg. 2.

ELSAPAN. Tingnan ang ELISAPAN, ELSAPAN.

ELTEKE(H). Isang lunsod ng Dan (Jos 19:44) na ibinigay sa mga Kohatitang Levita, kasama ang pastulan nito. (Jos 21:20, 23) Sa Taylor Prism, ipinaghahambog ng Asiryanong si Haring Senakerib (isang kapanahon ni Hezekias, 745-717 B.C.E.) na kaniyang "kinubkob, binihag, at sinamsaman ang Eltekeh [sa Asiryano, *Altaqu*]" matapos niyang talunin ang mga hukbong Ehipsiyo at Etiope "sa kapatagan ng Eltekeh."

Ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ang Eltekeh ay nasa Khirbet el-Muqanna' (Tel Miqne), 36 na km (22 mi) sa K ng Jerusalem. Gayunman, mula nang magsagawa ng mga paghuhukay roon kamakailan, ang lugar na iyon ay iniugnay na sa Ekron ng Bibliya. Dahil dito, bagaman hindi posible sa ngayon na matiyak ang pagkakakilanlan ng Eltekeh, ipinapalagay ng ilan na ito ay nasa Tell esh-Shallaf (Tel Shalaf), 18 km (11 mi) sa HS ng Asdod.

ELTEKON. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 59) Bagaman hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon ng Eltekon, ipinapalagay ng ilan na ito ang Khirbet ed-Deir, na mga 10 km (6 na mi) sa K ng Betlehem.

ELTOLAD. Isang lunsod na nasa timugang bahagi ng teritoryo ng tribo ni Juda, tungo sa hanggahan ng Edom (Jos 15:21, 30). Tinatawag din itong Tolad sa 1 Cronica 4:29. Ang Eltolad ay isa sa mga Judeanong lunsod na itinakda sa mga Simeonita bilang kanilang mana. (Jos 19:1, 4) Gaya ng binabanggit sa 1 Cronica 4:24-31, ito ang mga lunsod ng mga Simeonita hanggang sa maghari si David.

ELUL. Ang pangalan ng ika-6 na buwang lunar ng mga Judio sa kanilang sagradong kalendaryo pagkaraan ng pagkatapon, ngunit ika-12 buwan naman sa sekular na kalendaryo, anupat katumbas ito ng huling bahagi ng Agosto at unang bahagi ng Setyembre. Hindi tiyak kung ano ang kahulugan ng pangalang ito.

Sa huling buwan na ito ng tag-araw, hinog na ang mga datiles, gayundin ang pangunahing mga bunga ng mga igos. Isinasagawa na ang pangkalahatang pag-aani ng ubas, at pagsapit ng katapusan ng buwan, mayroon nang saganang bagong alak.—Lev 26:5; Bil 13:23; Jer 8:13.

Buwan ng Elul nang matapos ni Nehemias ang 52-araw na proyekto ng muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem. (Ne 6:15) Sa iba pang mga pagtukoy ng Kasulatan, binabanggit lamang ang buwan ng Elul bilang ang ikaanim na buwan.—1Cr 27:9; Eze 8:1; Hag 1:1, 15.

Ipinakikita ng mga talahanayang ginawa nina Parker at Dubberstein, sa *Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75* (1971, p. 27-47), na ang buwan ng

Elul ay paminsan-minsang ginagamit ng mga Babilonyo bilang isang buwang *intercalary* [isinisingit] kasama ng buwan ng Adar.

ELUZAI [Ang Diyos ang Aking Lakas]. Isa sa makapangyarihang mga lalaking Benjamita na bihasa sa paggamit ng kaliwa o kanang kamay na sumama kay David sa Ziklag habang hindi pa ito makakilos dahil kay Haring Saul.—1Cr 12:1-5.

ELZABAD [Ang Diyos ay Nagkaloob].

1. Isa sa matutulin at matatapang na makapangyarihang mga lalaki mula sa tribo ni Gad na sumama kay David sa ilang habang hindi pa ito makakilos dahil kay Haring Saul. Ang pinakamababa sa mga Gaditang ito ay inilalarawang katumbas ng isang daan at ang pinakadakila ay ng isang libo.—1Cr 12:1, 8, 12, 14.

2. Isang Levita na mula sa pamilya ng mga Korahita; isang anak ni Semaias at isang apo ni Obed-edom. Si Elzabad ay isang lalaking may kakayahan na naglingkod sa pangkat ng mga bantay ng pintuang-daan noong mga araw ni Haring David.—1Cr 26:1, 4, 6-8, 12, 15, 19.

EMAUS. Ang nayon na paroroonan ni Cleopas at ng isang kapuwa alagad nang sabayan sila ng nagkatawang-tao na si Jesu-Kristo noong araw ng kaniyang pagkabuhay-muli. Gayunman, nakilala lamang nila si Jesus noong makarating na sila sa Emaus at si Jesus ay 'nakahilig na kasama nila sa kainan.' Nang maglaho na si Jesus, bumalik sa Jerusalem ang dalawang alagad noong gabi ring iyon. (Luc 24:13-33) Sinasabi ni Lucas na ang nayon ay 'animnapung estadyo' (7.5 milyang Romano [11 km; 7 mi]) mula sa Jerusalem.

Gayunman, hindi matiyak ang lokasyon ng Emaus, anupat mga anim na lugar ang iminumungkahi para rito. Ang pinakaprominente sa mga ito ay ang 'Imwas na nasa daan patungo sa Tel Aviv-Yafo. Ngunit ang 'Imwas ay mga 175 estadyo (32 km; 20 mi) sa KHK ng lunsod na iyon, anupat halos tatlong beses ang layo sa binanggit ni Lucas. Ang isa pang lugar na madalas imungkahi, ang Qalunyah (Mevasseret Ziyyon), na nasa pangunahing daan patungong Tel Aviv-Yafo at tinatanggap ng ilan bilang ang Ammaous na tinukoy ni Josephus, ay mga 35 estadyo (6.5 km; 4 na mi) mula sa Jerusalem at sa gayon ay napakalapit upang tumugma sa rekord ni Lucas. Dahil dito, mas pinipili ng ilan na iugnay ang Emaus sa El-Qubeiba, na nasa isang mas hilagang daang Romano kaysa sa ibang mga lugar na iminumungkahi. Dito ay may natagpuang mga labí na pinaniniwalaang mula pa noong kapanahunan ng Griegong Kasulatan. Ang lugar na ito, na mga 60 estadyo (11 km; 7 mi) sa HK ng Jerusalem, ay katugma ng lokasyon ng nayon na binabanggit sa Bibliya. Magkagayunman, imposibleng matiyak sa ngayon ang lokasyon ng Emaus.

EMBAHADOR. Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, isang opisyal na kinatawan na isinusugo ng isang tagapamahala para sa isang pantanging okasyon at para sa isang espesipikong layunin. Kadalasan, matatanda at may-gulang na mga lalaki ang naglilingkod sa katungkulang ito. Kaya naman ang mga salitang Griego na *pre·sbeu′o* ('gumanap bilang isang embahador' [Efe 6:20]; 'maging isang embahador' [2Co 5:20]) at *pre·sbei′a* ("lupon ng mga embahador" [Luc 14:32]) ay parehong nauugnay sa salitang *pre·sby′te·ros,* nangangahulugang "matandang lalaki; matanda."—Gaw 11:30; Apo 4:4.

Si Jesu-Kristo ay dumating bilang "apostol," o "isa na isinugo," ng Diyos na Jehova. Siya ang "nagpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita."—Heb 3:1; 2Ti 1:10.

Pagkatapos ng pagkabuhay-muli ni Kristo sa langit, yamang wala na siya sa lupa bilang tao, ang kaniyang tapat na mga tagasunod ay inatasan bilang mga kapalit niya, anupat "humahalili para kay Kristo" bilang mga embahador ng Diyos. Espesipikong binanggit ni Pablo ang kaniyang katungkulan bilang embahador. (2Co 5:18-20) Tulad ng lahat ng mga pinahirang tagasunod ni Jesu-Kristo, isinugo siya sa mga bansa at bayan na hiwalay sa Diyos na Jehova na Kataas-taasang Soberano—mga embahador sa isang sanlibutan na walang pakikipagpayapaan sa Diyos. (Ju 14:30; 15:18, 19; San 4:4) Bilang isang embahador, dinala ni Pablo ang isang mensahe ng pakikipagkasundo sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo kung kaya noong nakabilanggo siya ay tinukoy niya ang kaniyang sarili bilang "isang embahador na nakatanikala." (Efe 6:20) Ang kaniyang mga tanikala ay isang katunayan ng pakikipag-alit ng sanlibutang ito sa Diyos, kay Kristo, at sa pamahalaan ng Mesiyanikong Kaharian, sapagkat mula't sapol, ang mga embahador ay itinuturing na hindi dapat saktan o galawin. Isang palatandaan ng pinakamatinding pakikipag-alit at ng pinakamasakit na pang-iinsulto ang kawalang-galang ng mga bansa sa mga embahador na isinugo bilang mga kinatawan ng Kaharian ng Diyos sa ilalim ni Kristo.

Sa pagganap ni Pablo sa kaniyang papel bilang embahador, iginalang niya ang mga batas ng lupain ngunit mahigpit siyang nanatiling neutral sa pulitikal at militar na mga gawain ng sanlibutan. Kasuwato ito ng simulain na ang mga embahador ng mga pamahalaan ng sanlibutan ay dapat na sumunod sa batas ng bansang pinagsuguan sa kanila ngunit hindi sila hinihilingang itaguyod ang bansang iyon.

Gaya ng apostol na si Pablo, ang lahat ng tapat, pinahiran, at inianak-sa-espiritung mga tagasunod ni Kristo, na may makalangit na pagkamamamayan, ay “mga embahador na humahalili para kay Kristo.”—2Co 5:20; Fil 3:20.

Pakikitunguhan ng Diyos ang isang tao batay sa pagtanggap nito sa mga embahador ng Diyos. Inilatag ni Jesu-Kristo ang simulaing ito sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa isang taong may ubasan na nagsugo ng kaniyang mga alipin, at nang maglaon ay ng kaniyang anak, bilang kaniyang mga kinatawan. Pinagmalupitan nang husto ng mga tagapagsaka ng ubasan ang mga alipin at pinatay nila ang anak ng may-ari. Dahil dito, pinuksa ng may-ari ng ubasan ang napopoot na mga tagapagsakang iyon. (Mat 21:33-41) Nagbigay si Jesus ng isa pang ilustrasyon, tungkol naman sa isang hari na ang mga alipin ay pinatay habang gumaganap bilang mga mensahero na nag-aanyaya ng mga panauhin para sa isang piging ng kasalan. Yaong mga nakitungo sa kaniyang mga kinatawan sa gayong paraan ay itinuring na mga kaaway ng hari. (Mat 22:2-7) Malinaw na ipinahayag ni Jesus ang simulaing ito nang sabihin niya: “Siya na tumatanggap sa sinumang aking isinusugo ay tumatanggap din sa akin. Siya naman na tumatanggap sa akin ay tumatanggap din sa kaniya na nagsugo sa akin.”—Ju 13:20; tingnan din ang Mat 23:34, 35; 25:34-46.

Ginamit din ni Jesus ang gawain ng embahador bilang tagapagtaguyod ng kapayapaan upang ilarawan ang pangangailangan ng bawat isa sa atin na makipagpayapaan sa Diyos na Jehova at iwan ang lahat ng bagay upang makasunod sa mga yapak ng kaniyang Anak at sa gayon ay matamo ang lingap ng Diyos at ang buhay na walang hanggan. (Luc 14:31-33) Kabaligtaran naman nito, inilarawan niya ang kahibangan ng pakikisama sa mga nagsusugo ng mga embahador upang magsalita laban sa isa na pinagkalooban ng Diyos ng makaharing kapangyarihan. (Luc 19:12-14, 27) Ang mga Gibeonita ay mabuting halimbawa ng mataktika at matagumpay na pamamanhik ukol sa kapayapaan.—Jos 9:3-15, 22-27.

Mga Sugo Bago ang Panahong Kristiyano. Noong yugto bago ang panahong Kristiyano, walang opisyal na katungkulan sa pamahalaan ang eksaktong katumbas ng makabagong-panahong embahador. Walang residenteng opisyal noon ang kumakatawan sa isang pamahalaang banyaga. Dahil dito, ang mga terminong “mensahero” (sa Heb., *mal·'akh'*) at “sugo” (sa Heb., *tsir*) ay mas tumpak na naglalarawan sa kanilang mga tungkulin noong panahon ng Bibliya. Gayunman, sa maraming aspekto, ang kanilang ranggo at katayuan ay katulad niyaong sa mga embahador, at tatalakayin dito ang ilan sa mga aspektong iyon. Ang gayong mga tao ay opisyal na mga kinatawan na naghahatid ng mga mensahe sa pagitan ng mga pamahalaan at ng mga indibiduwal na tagapamahala.

Di-gaya ng makabagong-panahong mga embahador, ang sinaunang mga sugo, o mga mensahero, ay hindi nakatira sa kabisera ng mga bansang banyaga kundi isinusugo lamang sila sa pantanging mga okasyon ukol sa espesipikong mga layunin. Kadalasan, sila ay mga taong may ranggo (2Ha 18:17, 18), at ang kanilang katungkulan ay lubhang iginagalang. Dahil dito, hindi sila dapat saktan o galawin kapag dumadalaw sila sa ibang mga tagapamahala.

Ang pakikitungo sa mga mensahero, o mga sugo, ng isang tagapamahala ay itinuturing na siya ring pakikitungo sa tagapamahala at sa kaniyang pamahalaan. Kaya naman nang pakitunguhan ni Rahab nang mahusay ang mga mensaherong isinugo ni Josue upang maniktik sa Jerico, kumilos siya nang gayon dahil kinikilala niya na si Jehova ang Diyos at Hari ng Israel. Dahil dito, pinagpakitaan siya ni Jehova ng lingap sa pamamagitan ni Josue. (Jos 6:17; Heb 11:31) Sa kabilang dako, nang isugo ni Haring David kay Hanun na hari ng Ammon ang ilang lingkod niya bilang tanda ng pakikipagkaibigan, tahasang nilabag ni Hanun ang di-nasusulat na internasyonal na kaugalian na pagbibigay-galang sa mga sugo. Nakinig ang hari ng Ammon sa kaniyang mga prinsipe nang may-kabulaanang paratangan ng mga ito ng paniniktik ang mga mensahero, at hiniya niya sa madla ang mga mensahero, anupat nagpakita siya ng kawalang-galang kay David at sa pamahalaan nito. Ang mapanghamak na pagkilos na ito ay humantong sa digmaan.—2Sa 10:2–11:1; 12:26-31.

Sa halip na pauwiin ang isang embahador, na ginagawa ng makabagong-panahong mga bansa kapag nasira ang kanilang mga relasyong diplomatiko, ang mga tao noong sinaunang panahon ay nagpapadala ng mga mensahero, o mga sugo, bilang kanilang mga tagapagsalita upang maipanumbalik ang mapayapang kaugnayan. May binanggit si Isaias na gayong “mga mensahero ng kapayapaan.” (Isa 33:7) Nagsugo si Hezekias kay Senakerib na hari ng Asirya upang makipagpayapaan dito. Bagaman pinagbabantaang sakupin ni Senakerib noon ang mga nakukutaang lunsod ng Juda, pinaraan ng mga Asiryano ang mga mensahero dahil gumaganap ang mga ito bilang mga sugo ni Hezekias. (2Ha 18:13-15) Ang isa pang halimbawa nito ay makikita sa ulat tungkol kay Jepte na isang hukom sa Israel. Sa pamamagitan ng mga mensahero, nagpadala si Jepte ng isang liham sa hari ng mga Ammonita upang ireklamo ang isang maling pagkilos nito at ayusin ang isang di-pagkakasundo may kinalaman sa mga karapatan sa teritoryo. Kung posible, nais

sanang makipagkasundo ni Jepte sa pamamagitan ng kaniyang mga sugo nang hindi nakikipagdigma. Pinahintulutan ang mga mensaherong iyon na malayang magparoo't parito sa pagitan ng magkabilang hukbo.—Huk 11:12-28; tingnan ang MENSAHERO.

EMEK-KEZIZ [Mababang Kapatagan ng Pagkalipol]. Isang Benjamitang lunsod. (Jos 18:21) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon ng Emek-keziz. Batay sa kahulugan ng pangalan nito at yamang binanggit ito kasama ng Jerico, Bet-hogla, at Bet-araba na nasa Libis ng Jordan, maaaring nasa kapaligiran ding iyon ang lugar na ito.

EMIM, MGA [Nakatatakot na mga Bagay]. Isang tribo o bayan na nanirahan sa teritoryo sa S ng Dagat na Patay. Inilalarawan sila bilang dakila, marami, at matatangkad "na gaya ng mga Anakim." (Deu 2:10) Ipinahihiwatig ng paghahambing na ito sa mga anak ni Anak na ang mga Emim ay malahigante ang tindig at mababangis, sapagkat sinabi ni Moises sa Israel: "Narinig mong sinabi, 'Sino ang makatatayo nang matatag sa harap ng mga anak ni Anak?' " (Deu 9:2) Hindi lubusang matukoy ang pinanggalingan ng mga Emim, bagaman ipinapalagay ng ilan na ang mga ito ay isang sanga ng mga Repaim.

Noong panahon ni Abraham, tinalo ng Elamitang hari na si Kedorlaomer ang mga Emim sa Save-kiriataim. (Gen 14:5) Lumilitaw na ang mga Emim ay patuloy na nanirahan sa kanilang lupain sa S ng Dagat na Patay nang ilang panahon pagkatapos nito, sapagkat sinasabi ng Bibliya na itinaboy sila ng mga Moabita nang dakong huli. Ginamit din ng mga Moabita ang pangalang Emim upang tukuyin ang mga Repaim.—Deu 2:11.

EMMANUEL [Sumasaatin ang Diyos]. Isang pangalan na unang binanggit ng propetang si Isaias (7:14; 8:8) noong panahon ng paghahari ni Ahaz (761-746 B.C.E.). Sa Mateo 1:23, ang tanging iba pang paglitaw nito, ang Emmanuel ay isang pangalang-titulo na ikinapit kay Kristo na Mesiyas.

Dahil sa mga kalagayan noong ibigay ang hula, ang mga komentarista sa Bibliya ay naghahanap ng isang "Emmanuel" na nabuhay noong panahon ni Isaias, isa na noo'y angkop na nagsilbing tanda na 'sumasakanila ang Diyos.' Noong ikawalong siglo B.C.E., sina Peka at Rezin, na mga hari ng Israel at Sirya, ay determinadong ibagsak si Ahaz, ang hari ng Juda, upang mailuklok sa kaniyang trono ang anak ni Tabeel. (Isa 7:1-6) Ngunit inalaala ni Jehova ang kaniyang tipan kay David, na ninuno ni Ahaz, ukol sa kaharian at isinugo ang kaniyang propeta taglay ang nakaaaliw na mensaheng ito:

"Makinig kayo, pakisuyo, O sambahayan ni David. . . . Bibigyan kayo ni Jehova ng isang tanda: Narito! Ang dalaga mismo ay magdadalang-tao nga, at magsisilang siya ng isang anak na lalaki, at tatawagin nga niyang Emmanuel ang pangalan nito. Mantikilya at pulot-pukyutan ang kakainin niya kapag natutuhan na niyang itakwil ang masama at piliin ang mabuti. Sapagkat bago matutuhan ng bata na itakwil ang masama at piliin ang mabuti, ang lupain ng dalawang hari na kinatatakutan mo nang may panlulumo ay lubusang pababayaan." —Isa 7:13-16.

Pagkatapos, pagkaraang banggitin ang tungkol sa kapanganakan ng ikalawang anak na lalaki ni Isaias, si Maher-salal-has-baz, inilarawan ng hula kung paano maaalis ang banta sa Juda. Gaya ng isang di-mahaharang na baha, lubusang aapawan ng mga Asiryano ang Sirya at ang hilagang kaharian ng Israel, anupat hindi sila hihinto hanggang sa sila'y makapangalat at maging banta sa lupain ng Juda, sa gayo'y "pupunuin [pa nga] ang lapad ng iyong lupain, O Emmanuel!" Pagkatapos, sa matulaing pananalita, binabalaan ng propetang si Isaias ang lahat ng sumasalansang kay Jehova: Kung magbibigkis kayo ng inyong sarili para sa pakikipagdigma, kung magpaplano kayo ng isang pakana, kung magsasalita kayo ng isang salita laban kay Jehova—"hindi iyon matatayo, sapagkat *ang Diyos ay sumasaamin* [Emmanuel]!"—Isa 8:5-10.

Iminumungkahi ng ilan na sa makahulang tipo, si "Emmanuel" ay ikatlong anak na lalaki ni Isaias, marahil ay sa isang dalagang Judio na naging ikalawang asawa ng propeta. Sinikap naman ng ilang Judiong komentarista na ikapit ang hula sa kapanganakan ng anak na lalaki ni Ahaz na si Hezekias. Ngunit tinututulan ito ng iba, sapagkat ang hula ay binigkas noong panahon ng paghahari ni Ahaz (Isa 7:1), anupat si Hezekias noon ay di-kukulangin sa siyam na taóng gulang.—2Ha 16:2; 18:1, 2.

Ang isa pang posibilidad ay ang ikalawang anak na lalaki ni Isaias na binanggit sa sumunod na kabanata, si Maher-salal-has-baz, na tungkol sa kaniya ay sinabi: "Bago matuto ang batang lalaki na tumawag ng, 'Ama ko!' at 'Ina ko!' may isang magdadala ng yaman ng Damasco at ng samsam mula sa Samaria sa harap ng hari ng Asirya." (Isa 8:1-4) Maliwanag na may pagkakahawig ito sa sinabi tungkol kay Emmanuel: "Bago matutuhan ng bata na itakwil ang masama at piliin ang mabuti, ang lupain ng dalawang hari [ng Damasco at ng Samaria] na kinatatakutan mo nang may panlulumo ay lubusang pababayaan." (Isa 7:16) Gayundin, ang kapanganakan ng ikalawang anak na lalaki ni Isaias ay inihaharap kaugnay ng karagdagan pang hula tungkol kay Emmanuel at, kung paanong si Emmanuel

ay magiging isang “tanda,” sinabi rin ni Isaias: “Ako at ang mga anak na ibinigay sa akin ni Jehova ay gaya ng *mga tanda.”*—Isa 7:14; 8:18.

Ang gayong pagtukoy sa ikalawang anak na lalaki ni Isaias bilang ang Emmanuel noong mga araw ni Ahaz ay tinututulan, pangunahin na dahil inilarawan ang asawa ni Isaias bilang “propetisa,” hindi bilang “dalaga,” at dahil din sa siya’y ina ng panganay ni Isaias, si Sear-jasub, anupat hindi na “dalaga.” (Isa 7:3; 8:3) Gayunman, mapapansin na dito, ang salitang Hebreo na isinaling “dalaga” ay hindi *bethu·lah′,* na espesipikong nangangahulugang “birhen,” kundi *‛al·mah′,* na mas malawak na tumutukoy sa isang kabataang babae, na maaaring birheng dalaga o babaing kakakasal pa lamang. Ang *‛al·mah′* ay lumilitaw rin bilang pangngalang pambalana sa anim na iba pang teksto, anupat ang ilan sa mga ito ay espesipikong tumutukoy sa mga birheng dalaga. —Gen 24:43 (ihambing ang tal 16); Exo 2:8; Aw 68:25; Kaw 30:19; Sol 1:3; 6:8.

Sabihin pa, ang ganap at buong pagkakakilanlan ng Emmanuel ay masusumpungan sa katungkulan at katauhan ng Panginoong Jesu-Kristo. Samakatuwid, ang paggamit ng salitang Hebreo na *‛al·mah′* sa hula ay dapat lumapat kapuwa sa makahulang tipo (kung iyon ay isang kabataang asawang babae ni Ahaz o ni Isaias) at sa antitipikong katuparan (ang ikakasal at birhen pang si Maria). Sa kaso ni Maria, tiyak na isa siyang birhen nang siya ay ‘magdalang-tao sa pamamagitan ng banal na espiritu,’ anupat itinala kapuwa nina Mateo at Lucas ang makasaysayang katotohanang ito. (Mat 1:18-25; Luc 1:30-35) “Ang lahat ng ito ay talagang nangyari upang matupad yaong sinalita ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang propeta,” ang sabi ni Mateo. Ito ay isang *tanda* na nagpapakilala sa matagal nang hinihintay na Mesiyas. Kaya kaayon ng mga katotohanang ito, ang Ebanghelyo ni Mateo (na sumipi sa Isa 7:14) ay gumagamit ng salitang Griego na *par·the′nos,* nangangahulugang “dalaga” o “birhen,” upang isalin ang *‛al·mah′,* anupat sinasabi: “Narito! Ang dalaga [*par·the′nos*] ay magdadalang-tao at magsisilang ng isang anak na lalaki, at tatawagin nilang Emmanuel ang pangalan nito.” (Mat 1:22, 23) Hindi ito isang mapangahas na pagbago o pagpilipit sa teksto. Mahigit isang siglo bago nito, ginamit din ng mga Judiong tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* ang *par·the′nos* sa pagsasalin ng Isaias 7:14.

Ang pagtukoy kay Jesu-Kristo bilang Emmanuel ay hindi nangangahulugan na nagkatawang-laman ang Diyos sa katauhan niya, ang ‘Diyos sa laman,’ na ayon sa mga nagtataguyod ng Trinidad ay ipinahihiwatig ng kahulugan ng Emmanuel, samakatuwid nga, “Sumasaatin ang Diyos.” Karaniwang kaugalian noon ng mga Judio na ilakip sa mga pangalang Hebreo ang salitang “Diyos,” at maging ang “Jehova.” Kahit sa ngayon, ang Emmanuel ay pantanging pangalan ng maraming tao, at tiyak na hindi nagkatawang-laman ang Diyos sa sinuman sa mga ito.

Kung wari mang may pagkakasalungatan ang tagubilin ng anghel kay Maria (“tatawagin mong Jesus ang pangalan nito”) at ang hula ni Isaias (“tatawagin nga niyang Emmanuel ang pangalan nito”), dapat tandaan na ang Mesiyas ay tatawagin din sa iba pang mga pangalan. (Luc 1:31; Isa 7:14) Halimbawa, sinasabi ng Isaias 9:6 tungkol sa isang iyon: “Ang kaniyang pangalan ay tatawaging Kamangha-manghang Tagapayo, Makapangyarihang Diyos, Walang-hanggang Ama, Prinsipe ng Kapayapaan.” Gayunpaman, walang isa man sa mga ito ang ibinigay sa panganay ni Maria bilang personal na pangalan, kahit noong siya’y sanggol pa o noong simulan na niya ang kaniyang ministeryo. Sa halip, ang lahat ng ito ay makahulang mga titulong-pangalan na pagkakakilanlan ng Mesiyas. Namuhay si Jesus ayon sa kahulugan ng mga pangalang ito sa bawat aspekto, at iyan ang dahilan kung bakit ibinigay ang mga ito bilang hula, upang ipakita ang kaniyang mga katangian at ang mabubuting papel na gagampanan niya para sa lahat ng tumatanggap sa kaniya bilang Mesiyas. Gayundin naman kung tungkol sa kaniyang titulong Emmanuel. Namuhay siya ayon sa kahulugan nito at tinupad niya iyon.

Laging hangad ng mga mananamba ni Jehova na ang Diyos ay sumakanila, mapasakanilang panig, at tumulong sa kanila sa kanilang mga gawain, at kadalasan ay tinitiyak naman niya sa kanila na gayon nga ang kaniyang ginagawa, anupat kung minsan ay nagbibigay siya sa kanila ng nakikitang mga tanda ukol sa layuning ito. (Gen 28:10-20; Exo 3:12; Jos 1:5, 9; 5:13–6:2; Aw 46:5-7; Jer 1:19) Kung sa ngayon ay hindi pa rin matiyak kung sino ang Emmanuel noong mga araw ni Ahaz, maaaring kalooban iyon ni Jehova upang hindi nito maagaw ang pansin ng susunod na mga salinlahi mula sa Lalong Dakilang Emmanuel, kapag lumitaw na siya bilang isang tanda mula sa langit. Sa pagparito sa lupa ng kaniyang minamahal na Anak bilang ang ipinangakong Mesiyanikong “binhi” (Gen 3:15) at lehitimong tagapagmana ng trono ni David, inilaan ni Jehova ang pinakadakilang tanda na nagpapakitang hindi niya iniwan ang sangkatauhan o ang kaniyang tipan ukol sa Kaharian. Samakatuwid, ang titulong-pangalan na Emmanuel ay angkop na angkop kay Kristo, sapagkat ang kaniyang presensiya ay tunay ngang isang tanda mula sa langit. At dahil ang pangunahing kinatawang ito ni Jehova ay nasa gitna ng sangkatauhan, talaga ngang masasabi ni Mateo sa ilalim ng pagkasi, “Sumasaatin ang Diyos.”

ENAIM [malamang, Dalawang Bukal]. Isang lugar na malapit sa dako kung saan nagbalatkayo si Tamar bilang patutot at sumiping kay Juda. Bilang resulta ay ipinanganak niya sina Perez at Zera. (Gen 38:14-16, 21, 29, 30) Lumilitaw na ang Enaim ay nasa pagitan ng Adulam at Timnah. (Gen 38:12) Bagaman ipinapalagay ng ilang heograpo na ito rin ang Enam sa Sepela (Jos 15:34), hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

ENAM [kaugnay ng *ʽaʹyin,* "bukal"]. Isang lunsod sa Sepela ng Juda. (Jos 15:33, 34) Bagaman hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon ng Enam, itinuturing ng ilang heograpo na ito rin ang Enaim na binanggit sa Genesis 38:14, 21.

ENAN [kaugnay ng *ʽaʹyin,* "bukal"]. Ang ama ni Ahira na pinuno ng tribo ni Neptali noong mga araw ni Moises.—Bil 1:15; 2:29; 7:78, 83; 10:27.

EN-DOR [posible, Bukal ng Salinlahi]. Isang kapatagang lunsod na nasa teritoryo ng Isacar ngunit iniatas sa Manases. Ang mga Canaanita roon ay hindi lubusang naitaboy ngunit isinailalim sa puwersahang pagtatrabaho. (Jos 17:11-13) Karaniwang ipinapalagay na ang En-dor ay ang Khirbet Safsafeh (Horvat Zafzafot), na mga 11 km (7 mi) sa TS ng Nazaret.

Sa Awit 83:9, 10, ang En-dor ay iniuugnay sa tagumpay ni Jehova laban kay Sisera. Bagaman hindi ito binanggit sa ulat ng pagbabaka sa Hukom kabanata 4 at 5, maliwanag na ito'y ilang milya lamang sa T ng Bundok Tabor, kung saan bumaba ang hukbo ni Barak. (Huk 4:6, 12) Matatagpuan din ito sa kalakhang rehiyon ng Taanac at Megido at ng agusang libis ng Kison, kung saan makahimalang pinagkagulo ang mga hukbo ni Sisera. (Jos 17:11; Huk 5:19) Kaya, maliwanag na ang pagbabaka ay umabot hanggang sa En-dor. At, yamang ang salmista ay may lubos na kabatiran sa mga detalye ng kasaysayan at heograpiya, masasabi niya na sa En-dor nilipol ang marami sa mga tumakas na Canaanita.

Higit na kilala ang En-dor bilang ang lugar na pinuntahan ni Haring Saul upang sumangguni sa isang "dalubhasang espiritista" bago natalo ang Israel sa mga kamay ng mga Filisteo.—1Sa 28:7; 31:1-13.

ENEAS [Pinuri]. Isang lalaki ng Lida, na karatig ng Kapatagan ng Saron, na pinagaling ni Pedro matapos maging paralisado sa loob ng walong taon.—Gaw 9:32-35.

ENEBRO.

1. [Sa Heb., *berohshʹ*]. Ang terminong Hebreo para sa punong ito ay binibigyan ng iba't ibang kahulugan, gaya ng "abeto," "sipres"; gayunman, inirerekomenda ng ilang leksikograpo ang puno ng enebro ayon sa matibay na saligan. (Tingnan ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 148; *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 293.) Yamang ang punong ito ay inangkat ni Haring Solomon mula sa Lebanon (1Ha 5:8-10; 9:11; 2Cr 2:8), maaari itong iugnay sa *Juniperus excelsa,* isang mataas at matibay na *evergreen* na tumataas nang hanggang 20 m (66 na piye), may mahahabang sanga, maliliit na dahong tulad-kaliskis, at bungang maitim, maliit at bilog. Napakabango ng punong ito. Ang kahoy mula sa punong ito ng enebro ay lubhang nagugustuhan dahil sa tibay nito.

Ang *Juniperus excelsa* ay isang katutubo sa Lebanon at laging iniuugnay sa lupaing iyon, anupat kabilang ito sa iba pang mga punungkahoy bilang ang "kaluwalhatian ng Lebanon." (2Ha 19:23; Isa 14:8; 37:24; 60:13) Tinukoy ng salmista ang mga puno ng enebro bilang ang "bahay," o dakong pinamumugaran, ng mga siguana. (Aw 104:17) Ang kahoy ng enebro ay malawakang ginamit sa templong itinayo ni Solomon. (2Cr 3:5) Ang mga pohas ng pangunahing mga pinto ay gawa sa kahoy ng enebro (1Ha 6:34), at ang sahig ay kinalupkupan nito. (1Ha 6:15) Sa ibang mga talata ay tinukoy na ginamit ito bilang mga tahilan (Sol 1:17), mga tabla para sa mga barko (Eze 27:5), mga tagdan ng sibat (Na 2:3), at mga panugtog (2Sa 6:5). Bilang isang mayabong na punungkahoy, ginamit ito sa mga hula ng pagsasauli upang ilarawan ang kagandahan at mabungang katabaan na pasasapitin sa lupain ng bayan ng Diyos.—Isa 41:19; 55:13; 60:13.

2. [Sa Heb., *ʽaroh·ʽerʹ* o *ʽar·ʽarʹ*]. Ang salitang Arabe na *ʽarʽar* ay tumutulong upang matukoy ang punong ito na malamang ay ang *Juniperus phoenicia,* isang tulad-palumpong na puno na matatagpuan sa rehiyon ng Sinai at gayundin sa lugar ng Disyerto ng Edom. Ang salitang-ugat sa Hebreo na mula rito hinalaw ang pangalan ng punungkahoy ay may ideya ng "kahubaran" o "sinamsaman" (ihambing ang Aw 102:17), at ang bansot na enebrong ito ay inilalarawan naman na may mapanglaw na hitsura, anupat tumutubo sa mababatong lugar ng disyerto at sa malalaking bato. Angkop na ginamit ito sa aklat ng Jeremias nang ihambing ang lalaki na may pusong tumatalikod kay Jehova sa "punong nag-iisa [*ʽar·ʽarʹ*] sa disyertong kapatagan," at gayundin sa pagbababala sa mga Moabita na tumakas sila at maging "gaya ng puno ng enebro [*ka·ʽaroh·ʽerʹ*] sa ilang."—Jer 17:5, 6; 48:1, 6 (gayunman, tingnan ang tlb sa *Rbi8*).

EN-EGLAIM [Bukal ng Dalawang Guya]. Sa isang makasagisag na pangitaing ibinigay kay

Ezekiel, ang maasing tubig ng Dagat na Patay ay ‘pagagalingin’ at ang mga mangingisda ay tatayo sa mga baybayin nito mula sa En-gedi hanggang sa En-eglaim. (Eze 47:8-10) Ang pangalang ito mismo ay nagpapahiwatig ng isang lugar sa tabi ng bukal. Iniuugnay ng karamihan sa mga iskolar ang En-eglaim sa ʽAin Feshka, na malapit sa HK dulo ng Dagat na Patay. Ang ʽAin Feshka, mga 29 na km (18 mi) sa gawing T, at ang ʽAin Jidi (kung saan nananatili ang pangalan ng En-gedi) ang dalawang pangunahing oasis sa kanluraning baybayin ng Dagat na Patay. Sa kabilang dako naman, iminumungkahi ng iba ang isang lugar sa TS baybayin ng Dagat na Patay, malapit sa Zoar. Salig sa sinaunang mga nasusulat na dokumento, na tumutukoy sa distrito ng ʽAgaltain, sinabi ni Y. Yadin na “maliwanag na ‘ang distrito ng ʽAgaltain’ ang timog-silanganing bahagi ng Dagat na Patay . . . Kung may koneksiyon sa pagitan ng ʽAgaltain at ng En-eglaim sa hula ni Ezekiel tungkol sa Dagat na Patay (Ezek. 47:10: ‘at mangyayari na ang mga mangingisda ay tatayo roon mula sa En-gedi maging hanggang sa En-eglaim’)—ang dapat na maging interpretasyon sa talatang ito ay na ang Dagat ay pagagalingin mula sa isang baybayin hanggang sa kabilang baybayin—isang napakatingkad at napakalinaw na larawan. Hindi na kailangan pang hanapin ang En-eglaim sa kanlurang baybayin (iminungkahi kamakailan na ito ay ang Ain-Feshkha), yamang nalilimitahan ng gayong pag-uugnay ang makahulang pangitain sa kanluraning baybayin lamang.”—*Israel Exploration Journal,* Jerusalem, 1962, Tomo 12, p. 250, 251.

ENELDO [sa Gr., *aʹne·thon;* sa Ingles, *dill*]. Sumasang-ayon ang makabagong mga leksikograpo na ang halamang tinutukoy ng terminong Griego na *aʹne·thon* ay ang eneldo (*Anethum graveolens*) sa halip na ang anis (sa Gr., *anʹne·son*), na mababasa sa mas matatandang salin (*AS-Tg, Dy*). Sa ngayon ay mas karaniwang itinatanim sa rehiyon ng Palestina ang eneldo kaysa sa anis, at ipinakikita ng katibayan na mula pa noong sinaunang panahon ay itinatanim na ito ng mga taga-Gitnang Silangan, at pati ng mga Griego at mga Romano. Kabilang ang eneldo sa mga halaman na ubod-ingat na ipinagbabayad ng ikapu ng mapagpaimbabaw na mga Pariseo, samantalang hindi naman nila tinutupad ang mas mabibigat na bagay ng Kautusan. (Mat 23:23) Itinakda ng Judiong Mishnah (*Maʽaserot* 4:5) na hindi lamang ang mga buto kundi pati ang halaman at mga bunga nito ang dapat ipagbayad ng ikapu.

Ang halamang ito ay tumutubo na parang damo, kahawig ng anis, at tumataas nang mga 0.5 m (2 piye) anupat may mga dahong pinung-pino na matingkad na kulay berde at mga kumpol ng maliliit na bulaklak na kulay dilaw. Itinatanim ito dahil sa aromatikong mga buto nito, na ginagamit na pampalasa sa pagkain at gamot sa mga sakit sa tiyan.

EN-GANIM [Bukal ng mga Hardin].

1. Isang Judeanong lunsod sa Sepela, o mababang lupain, na binanggit kasama ng Adulam sa Josue 15:33-35. Posibleng ang lokasyon nito ay ang makabagong Beit Jimal na mga 2.5 km (1.5 mi) sa T ng Bet-semes, o isang kalapit na lokasyon. Iminumungkahi naman ng ilan ang Umm Jina, na mga 1 km (0.5 mi) sa K ng Bet-semes, bilang lokasyon nito, ngunit malamang na hindi iyon sapagkat walang bukal doon.

2. Isang lunsod na nasa lupaing mana ng tribo ni Isacar. (Jos 19:17, 21) Maaaring ito ang lunsod na tinawag ni Josephus na Ginae. Sa ngayon, iniuugnay ito sa Jenin, isang bayan sa T na gilid ng Libis ng Jezreel, na mga 18 km (11 mi) sa TS ng Megido at 8 km (5 mi) sa HS ng Dotan, sa pangunahing lansangan mula sa Jerusalem patungong Nazaret. Ang Jenin ay napalilibutan ng mga taniman at mga hardin at may isang bukal, mga katangiang katugma ng kahulugan ng pangalang En-ganim.

Ang En-ganim, kasama ang pastulan nito, ay ibinigay sa mga anak ni Gerson bilang isang lunsod ng mga Levita. (Jos 21:27-29) Maliwanag na tinatawag itong Anem sa 1 Cronica 6:73.

EN-GEDI [Bukal ng Batang Kambing]. Pangalan ng isang lunsod at ng nakapalibot na ilang sa teritoryo ng Juda. (Jos 15:62; 1Sa 24:1) Karaniwang ipinapalagay na ang lunsod na ito ay ang Tell Jurn (Tel Goren), na malapit sa makabagong pamayanan ng ʽEn Gedi, mga 37 km (23 mi) sa TTS ng Jerusalem sa baybayin ng Dagat na Patay.

Ipinahiwatig ng dalagang Shulamita ang pagkamabunga ng rehiyong ito nang tukuyin niya ang “isang kumpol ng henna . . . sa gitna ng mga ubasan ng En-gedi.” (Sol 1:14) Ngunit maliit na paglalarawan lamang iyan ng saganang pananim sa lugar na ito maging hanggang sa ngayon. Ang lokasyon ng En-gedi sa mababang bahagi ng rehiyon ng Dagat na Patay ay bagay na bagay sa semitropikal na mga pananim, mga palma at balsamo, gayundin sa sari-saring bungangkahoy. Dahil dito, ang En-gedi ay naging isang oasis na kitang-kita sa kalapit nitong tiwangwang na Ilang ng Juda.—Tingnan ang JUDA, ILANG NG.

Bukod sa makapal na pananim nito, mahirap ding marating ang rehiyon ng En-gedi kung kaya dito nagtago si David noong tinutugis siya ni Haring Saul. Kaayon nito, ang Bibliya ay may binabanggit na mga “dakong mahirap puntahan sa En-

gedi." (1Sa 23:29) Ganito rin inilalarawan ng mga dumadalaw sa lugar na ito ngayon ang mapanganib, matarik, at mabatong mga daanan nito. Ang dikaayaayang kalagayan ng ilang bahagi ng kalupaan ng En-gedi ay ipinahihiwatig din ng pagbanggit sa "mga hantad na bato ng mga kambing-bundok." (1Sa 24:2) Itinuturing ng ilang iskolar na ito'y isang pangalang pantangi, "Mga Bato ng Maiilap na Kambing" (*AT, JB, RS*), at tumutukoy sa isang lugar kung saan posibleng mag-ipun-ipon ang mga kambing, gaya ng ginagawa nila sa rehiyon ng En-gedi sa makabagong panahon. Ayon naman sa iba, ang terminong ito'y isang parirala lamang na naglalarawan sa baku-bako at hugis-balisungsong na mga bundok at mga tagaytay na tinitirahan ng mga kambing. Maraming maluluwang na yungib sa malalaking bato ng En-gedi. Maaaring nagtago si David at ang kaniyang mga tauhan sa isa sa mga ito. (1Sa 24:3) May mga nagsasabi na ang "mga batong kulungan ng tupa" kung saan huminto si Saul ay maaaring ang mga yungib na ito, na pinagtayuan ng magaspang na pader sa harap bilang proteksiyon sa masamang panahon.—1Sa 24:2-10.

Noong mga araw ni Haring Jehosapat, ang magkakasanib na mga hukbo ng Ammon, Moab, at ng bulubunduking pook ng Seir ay dumating laban sa Juda, anupat dumaan sa "Hazazon-tamar, na siyang En-gedi." (2Cr 20:2; tingnan ang HAZAZON-TAMAR.) Sa pangitain ni Ezekiel tungkol sa 'pinagaling' na tubig-dagat, inihula na ang mga mangingisda ay tatayo roon "mula sa En-gedi at maging hanggang sa En-eglaim."—Eze 47:8-10.

ENGKANTO. Tingnan ang PANG-EENGKANTO.

EN-HADA [Matalas (Mabangis) na Bukal]. Isang lunsod ng Isacar. Malamang ay malapit ito sa En-ganim. (Jos 19:17, 21) Karaniwan itong iniuugnay sa el-Hadetheh (Tel 'En Hadda), na 9 na km (5.5 mi) sa S ng Bundok Tabor.

EN-HAKORE [Bukal ng Isa na Tumatawag]. Isang bukal sa Lehi. (Huk 15:19) Tinawag itong En-hakore nang si Samson, na nauhaw pagkatapos niyang pabagsakin ang isang libong lalaki, ay 'tumawag kay Jehova' upang humingi ng tubig at makahimalang inilaan ang bukal na iyon.—Huk 15:14-18.

EN-HAZOR [Bukal ng Hazor]. Isang nakukutaang lunsod ng tribo ni Neptali. (Jos 19:32, 35, 37) Ipinapalagay ng ilan na ito ang Khirbet Hazireh, na 16 na km (10 mi) sa K ng Kedes.

EN-MISPAT [Bukal ng Kahatulan]. Ibang pangalan ng Kades.—Gen 14:7; tingnan ang KADES, KADES-BARNEA.

ENOC [Isa na Sinanay; Pinasinayaan [samakatuwid nga, inialay, pinasimulan]].

1. Anak ni Cain at ama ni Irad. Si Enoc ay ipinanganak sa lupain ng Pagtakas matapos patayin ni Cain ang kapatid niyang si Abel.—Gen 4:17, 18.

2. Ang lalaking ipinanganak kay Jared sa edad na 162; ang ikapitong tao sa linya ng angkan mula kay Adan. Bukod pa kay Matusalem, na ipinanganak sa kaniya nang siya ay 65 taóng gulang, si Enoc ay nagkaroon ng iba pang mga anak na lalaki at babae. Si Enoc ay isa sa "ganito kalaking ulap ng mga saksi" na naging mahuhusay na halimbawa ng pananampalataya noong sinaunang mga panahon. "Si Enoc ay patuloy na lumakad na kasama ng tunay na Diyos." (Gen 5:18, 21-24; Heb 11:5; 12:1) Bilang propeta ni Jehova, inihula niya ang pagdating ng Diyos na kasama ang Kaniyang laksa-laksang banal upang maglapat ng hatol laban sa mga di-makadiyos. (Jud 14, 15) Malamang na pinag-usig siya dahil sa kaniyang panghuhula. Gayunman, hindi pinahintulutan ng Diyos na patayin si Enoc ng mga sumasalansang. Sa halip, "kinuha siya" ni Jehova, samakatuwid nga, pinutol ang kaniyang buhay sa edad na 365, isang edad na napakaikli kung ihahambing sa edad ng karamihan ng kaniyang mga kapanahon. Si Enoc ay "inilipat upang hindi makakita ng kamatayan," na maaaring nangangahulugan na pinangyari ng Diyos na mawalan siya ng diwa gaya ng isang propeta at pagkatapos ay winakasan ang kaniyang buhay anupat hindi naranasan ni Enoc ang *mga hapdi* ng kamatayan. (Gen 5:24; Heb 11:5, 13) Ngunit hindi siya dinala sa langit, gaya ng malinaw na ipinakikita ng sinabi ni Jesus sa Juan 3:13. Lumilitaw na gaya ng naging kalagayan ng katawan ni Moises, pinaglaho ni Jehova ang katawan ni Enoc, sapagkat "hindi siya masumpungan saanman."—Deu 34:5, 6; Jud 9.

Hindi si Enoc ang manunulat ng "Aklat ni Enoc." Ito ay isang di-kinasihan at apokripal na aklat na isinulat pagkaraan ng maraming siglo, malamang na noong ikalawa at unang siglo B.C.E.

3. Ang unang lunsod na binanggit sa Bibliya. Itinayo ni Cain ang lunsod na ito sa lupain ng Pagtakas sa dakong S ng Eden, anupat tinawag ito ayon sa pangalan ng kaniyang anak na si Enoc.—Gen 4:17.

ENON. Isang lugar na may "maraming tubig," kung saan nagsagawa si Juan na Tagapagbautismo ng mga pagbabautismo pagkaraan ng Paskuwa ng 30 C.E. (Ju 3:23) Malapit ito sa waring mas kilalang lugar na tinatawag na Salim. Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon ng mga lugar na ito. Gayunman, si Eusebius na obispo ng Cesarea, na nabuhay noong ikatlo at ikaapat na siglo C.E., ay may tinukoy na isang lokasyon sa Libis ng Jordan mga 8 milyang

Romano (12 km; 7.5 mi) sa T ng Bet-sean. Nasa lugar na iyon ang Tell Ridgha (Tel Shalem) na siyang ipinapalagay na Salim. Malapit doon ang ilang bukal na maaaring tumugma sa paglalarawan ni Eusebius sa lugar na tinatawag na Enon.

ENOS [Taong Mortal]. Ang anak ni Set, ipinanganak sa kaniya sa edad na 105. Si Enos ay 90 taóng gulang nang maging anak niya si Kenan, at nabuhay siya nang 905 taon. (Gen 5:6-11) Nakatala rin ang kaniyang pangalan sa mga talaangkanan sa 1 Cronica 1:1 at Lucas 3:38. Noong panahon niya ay "pinasimulan ang pagtawag sa pangalan ni Jehova." (Gen 4:26) Maliwanag na hindi ito pagtawag sa pangalan ni Jehova taglay ang pananampalataya at kaayon ng dalisay na pagsamba gaya ng ginawa ni Abel mahigit 105 taon bago ang kapanganakan ni Enos. Sinasabi ng ilang iskolar sa Hebreo na ang teksto ay dapat kabasahan ng "nagsimula nang may paglapastangan," o "nang magkagayo'y nagsimula ang paglapastangan." Hinggil sa panahon ni Enos, ang Jerusalem Targum ay nagsabi: "Iyon ang salinlahi na sa kanilang kapanahunan ay nagsimula silang magkasala, at gawing idolo ang kanilang sarili, at binansagan ang kanilang mga idolo ayon sa pangalan ng Salita ng Panginoon." Marahil ay ikinapit ng mga tao ang pangalan ni Jehova sa kanilang sarili o sa ibang mga tao na sa pamamagitan ng mga iyon ay nagkunwari silang sumasamba sa Diyos; o marahil ay ikinapit nila ang kaniyang pangalan sa mga bagay na iniidolo.

EN-RIMON [Bukal ng Puno ng Granada]. Isang lunsod ng Juda na pagkatapos ng pagkatapon ay binanggit na tinirahan ng mga anak ni Juda. (Ne 11:25, 29) Ang pangalan nito ay kombinasyon ng Ain at Rimon na binanggit sa Josue 15:32 at 19:7 at 1 Cronica 4:32. Sa ngayon, karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Umm er-Ramamin, na mga 15 km (9 na mi) sa dakong H ng Beer-sheba.

EN-ROGEL [Bukal ng Rogel (Paa)]. Isang bukal o balon malapit sa Jerusalem. Ito'y nagsilbing palatandaan ng hangganan ng Juda at Benjamin. (Jos 15:7; 18:16) Sa En-rogel naghintay ang mga tiktik ni David na sina Jonatan at Ahimaas ukol sa impormasyon may kinalaman sa paghihimagsik ni Absalom. (2Sa 17:17) Nang maglaon, ang isa pang mapaghimagsik na anak ni David na si Adonias ay nagpiging malapit dito upang mangalap ng suporta sa pag-agaw niya sa trono.—1Ha 1:9.

Sumasang-ayon ang karamihan na ang En-rogel ay ang makabagong Bir Ayyub, o balon ni Job. Ito'y nasa T ng TS sulok ng pader ng Jerusalem, sa paanan ng kanluraning pampang ng Libis ng Kidron mga 100 m (330 piye) sa T ng pinagsasalubungan nito at ng Libis ng Hinom. Ang balon ay konektado sa isang bukal sa ilalim ng lupa, na kung minsan, pagkatapos umulan, ay bumubukal nang napakasagana anupat tumataas ang lebel ng tubig nito hanggang sa ibabaw.

EN-SEMES [Bukal ng Araw]. Isang lugar sa hangganan ng mga manang teritoryo ng Benjamin at Juda. (Jos 15:1, 7; 18:11, 17) Karaniwan itong iniuugnay sa ʽAin el-Hod, na mga 3 km (2 mi) sa S ng Temple Mount sa Jerusalem at ang huling bukal na matatagpuan sa lansangang bumabagtas mula sa Jerusalem patungong Jerico bago makarating sa Libis ng Jordan.

EN-TAPUA [Bukal ng (Puno ng) Mansanas]. Isang bukal na malapit sa lunsod ng Tapua. Ginamit ito upang ipakita ang hangganan ng mga mana ng tribo ni Manases at tribo ni Efraim. (Jos 17:7) Maaaring ginamit din ang pangalang ito para sa lunsod ng Tapua. (Jos 17:8) Ipinapalagay ng ilan na ang En-Tapua ay ang bukal na malapit sa lunsod ng Yasuf. Sa dakong T niyaon ay naroon ang Tell Sheikh Abu Zarad, ang iminumungkahing lokasyon ng Tapua.

EPA, I. Isang panukat ng tuyong bagay na katumbas ng sampung omer (Exo 16:36) o ikasampu ng isang homer. Ang epa ay katumbas din ng bat na panukat ng likido at sa gayon ay tinutuos na 22 L (20 tuyong qt). (Eze 45:11) Sa Kasulatan, ang "epa" ay ginagamit may kinalaman sa dami ng harina (Lev 5:11), sebada (Ru 2:17), binusang butil (1Sa 17:17), at trigo (Eze 45:13). Tumutukoy rin ang terminong ito sa lalagyang ginagamit sa pagsukat ng epa. (Lev 19:36; Am 8:5) Sa Zacarias 5:6-11, binabanggit ang isang takal na epa na natatakpan ng pabilog na takip na tingga, anupat nakakulong sa loob nito ang babaing "Kabalakyutan."

EPA, II [posible, Dilim].

1. Isang anak ni Midian at apo nina Abraham at Ketura. (Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:32, 33) Lumilitaw na ang mga inapo ni Epa ay nagkaroon ng napakaraming kamelyo.—Isa 60:6.

2. Ang babae ni Caleb na nagsilang sa kaniya ng tatlong anak na lalaki, sina Haran, Mosa, at Gazez. Si Gazez ay maaaring apo sa halip na anak.—1Cr 2:46.

3. Anak ni Jahdai na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 47.

EPAFRAS [pinaikling Epafrodito]. Isang tapat na ministro ni Kristo na, sa pamamagitan ng pangangaral ng mabuting balita, nagpakilala sa mga taga-Colosas ng tungkol sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at sa gayon ay malamang na nakatulong sa pagtatatag ng kongregasyon sa Colosas.

Noong panahon ng unang pagkabilanggo ni Pablo, si Epafras ay pumaroon sa Roma, anupat may dalang isang nakapagpapatibay-loob na ulat may kinalaman sa pag-ibig at katatagan ng kongregasyon sa Colosas. (Col 1:4-8) Lumilitaw na nanatili siya sa Roma, kahit mga ilang panahon lamang, yamang inilakip ni Pablo, sa pagsulat ng kaniyang liham sa mga taga-Colosas, ang mga pagbati ni Epafras at tiniyak sa kanila na ang aliping ito ni Jesu-Kristo ay laging nagpupunyagi "alang-alang sa inyo sa kaniyang mga panalangin, upang sa wakas ay makatayo kayong ganap at may matibay na pananalig sa buong kalooban ng Diyos." Gaya ng pinatotohanan ni Pablo, ang minamahal na kapuwa aliping ito ay gumawa rin ng malaking pagsisikap alang-alang sa mga kapatid sa Laodicea at Hierapolis. (Col 4:12, 13) Gayundin naman, sa pagsulat kay Filemon, ipinaabot ni Pablo ang mga pagbati ni Epafras at tinukoy ito bilang "aking kapuwa bihag kaisa ni Kristo." (Flm 23) Hindi dapat ipagkamali si Epafras kay Epafrodito na mula sa Filipos.

EPAFRODITO [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "umalimbukay"]. Isang mapagkakatiwalaang miyembro ng kongregasyon sa Filipos, Macedonia, na isinugong may dalang kaloob kay Pablo na isang bilanggo noon sa Roma (mga 59-61 C.E.). (Fil 2:25; 4:18) Samantalang nasa Roma, si Epafrodito ay 'nagkasakit anupat halos mamatay na; ngunit ang Diyos ay naawa sa kaniya.' Ang balita tungkol sa kaniyang pagkakasakit ay nakarating sa mga taga-Filipos at sila, marahil, ay may-pagkabalisang nag-usisa. Yamang nananabik si Epafrodito na makita ang mga taga-Filipos at nababagabag na nalaman ng mga ito ang tungkol sa kaniyang karamdaman, minabuti ni Pablo na pabalikin agad si Epafrodito sa sandaling gumaling na ito at ipinagkatiwala rito ang kaniyang liham sa kongregasyon ng Filipos. Pinasigla ni Pablo ang mga kapatid na 'pagpakitaan ng kinaugaliang pagtanggap sa Panginoon' si Epafrodito at 'patuloy na ituring na mahalaga ang gayong uri ng mga tao.' Sapagkat dahil sa gawain ng Panginoon kung kaya inilantad ni Epafrodito ang kaniyang sarili sa panganib, anupat napasabingit ng kamatayan. (Fil 2:25-30) Hindi dapat ipagkamali si Epafrodito kay Epafras na mula sa Colosas.

EPAI [Lumilipad na Nilalang]. Isang Netopatita (Jer 40:8) na mula sa tribo ni Juda (1Cr 2:50-54) na ang mga anak ay kabilang sa mga pinuno ng mga hukbong militar na hindi dinala sa pagkatapon sa Babilonya noong 607 B.C.E. Ang mga anak ni Epai at ang iba pang mga pinuno ng mga hukbong militar at ang mga tauhan ng mga ito ay pumaroon kay Gedalias sa Mizpa at sumumpa naman sa kanila si Gedalias na mapapabuti sila. (Jer 40:7-9) Lumilitaw na pinaslang ni Ismael ang mga anak ni Epai nang patayin niya si Gedalias.—Jer 41:3.

EPENETO [Pinuri; Pinapurihan]. Isang Kristiyano sa kongregasyon sa Roma na binanggit ni Pablo sa pangalan at pinadalhan niya ng personal na mga pagbati. (Ro 16:5) Si Epeneto ay tinatawag na "isang unang bunga ng Asia." Posibleng personal siyang natagpuan ni Pablo, yamang ang sambahayan ni Estefanas ay tinutukoy rin bilang "mga unang bunga sa Acaya," at si Pablo ang nagbautismo sa sambahayang ito.—1Co 1:16; 16:15.

EPER [Bata[ng lalaking usa]].

1. Ang ikalawang binanggit na anak ni Midian; isang apo ni Abraham sa kaniyang asawang si Ketura.—Gen 25:2, 4; 1Cr 1:33.

2. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda; ang ikatlong binanggit na anak ni Ezrah.—1Cr 4:1, 17.

3. Isa sa pitong ulo ng kalahati ng tribo ni Manases. Ang mga ulong ito ng pamilya ay inilalarawan bilang magigiting at makapangyarihang mga lalaki. Ang kanilang mga inapo ay naging di-tapat sa Diyos, kung kaya pinahintulutan ni Jehova ang hari ng Asirya na dalhin sila sa pagkatapon.—1Cr 5:23-26.

EPES-DAMIM. Lugar na pinagkampuhan ng mga Filisteo sa pagitan ng Socoh at Azeka. Mula rito'y lumabas si Goliat upang libakin ang mga hukbo ng Israel. (1Sa 17:1, 4-10) Lumilitaw na ang Epes-damim at ang Pas-damim, na binanggit sa 1 Cronica 11:13, ay iisa. Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito sa ngayon.

EPICUREO, MGA. Ang mga tagasunod ng Griegong pilosopo na si Epicurus (341-270 B.C.E.).

Sa loob ng pitong siglo, ang pilosopiyang pinasimulan ni Epicurus ay umunlad. Nakasentro ito sa ideya na ang kaluguran ng indibiduwal ang siyang tangi o pangunahing pakinabang sa buhay. Kaya naman ang itinaguyod ni Epicurus ay ang pamumuhay ng isang tao sa paraang tatamasahin niya ang pinakamaraming kaluguran na posibleng matamo habang nabubuhay siya, bagaman dapat niyang gawin iyon nang katamtaman upang maiwasan ang pagdurusang dulot ng pagpapakasasa sa gayong kaluguran. Ang mga kaluguran ng isip ang itinatampok ng pilosopiyang ito sa halip na ang pisikal na mga kaluguran. Dahil dito, ayon kay Epicurus, mas mahalaga kung *sino* ang kasama ng isang tao sa pagkain kaysa sa kung *ano* ang kinakain. Ang mga pagnanasang di-kinakailangan, lalo na yaong mga artipisyal lamang, ay dapat supilin. Diumano, ang

kaalaman, kultura, at sibilisasyon at maging ang pagsangkot sa panlipunan at makapulitikang mga gawain ay maaaring pumukaw ng mga pagnanasang mahirap bigyang-kasiyahan anupat posibleng makasira sa kapayapaan ng isip ng isang tao; dahil dito, hindi pinasisigla ang pakikibahagi sa mga iyon. Dapat sikaping matamo ang kaalaman ngunit sa layunin lamang na maiwaksi ang mga relihiyosong pagkatakot at mga pamahiin, anupat ang dalawang pangunahing takot na kailangang alisin ay ang pagkatakot sa mga diyos at sa kamatayan. Palibhasa'y minalas ni Epicurus ang pag-aasawa at ang mga bagay na kaakibat nito bilang banta sa kapayapaan ng isip, nanatili siyang walang asawa, ngunit hindi niya iginiit sa kaniyang mga tagasunod ang restriksiyong ito.

Isang kilaláng katangian ng pilosopiyang ito ang hindi pagsunod sa anumang simulain. Tinutulan ang paglabag sa batas dahil lamang sa kahihiyang dulot ng pagkahuli at sa parusa na maaari nitong ibunga. Ang pagkatakot na mabisto o maparusahan ay makababawas sa kaluguran, kaya naman kahit ang lihim na paggawa ng masama ay itinuring na hindi katalinuhan. Para sa mga Epicureo, ang kagalingan sa ganang sarili nito ay walang halaga at kapaki-pakinabang lamang kung ito ang paraan upang matamo ang kaligayahan. Inirerekomenda ang paggawa ng mabuti sa isa't isa, hindi dahil sa ito ay tama at marangal, kundi dahil sa benepisyong makukuha mula rito. Ito rin ang mapag-imbot na saligan ng pakikipagkaibigan, samakatuwid nga, ang kalugurang idudulot nito sa nakikipagkaibigan. Bagaman ang paghahanap ng kaluguran ang pinakasentro ng pilosopiyang ito, isang kabalintunaan na tinukoy ni Epicurus ang buhay bilang isang "mapait na kaloob."

Naniniwala ang mga Epicureo na may mga diyos, ngunit diumano'y ang mga ito, gaya ng lahat ng iba pang bagay, ay gawa sa mga atomo, bagaman binubuo ng mas pinong substansiya. Ipinapalagay nila na ang mga diyos ay napakalayo sa lupa anupat walang anumang interes ang mga ito sa ginagawa ng tao; kaya walang anumang kabuluhan ang pananalangin at ang paghahain sa kanila. Naniniwala sila na hindi ang mga diyos ang lumalang sa uniberso, ni ang mga ito man ay naglalapat ng parusa o naggagawad ng mga pagpapala kaninuman, ngunit ang mga ito ay maligayang-maligaya, at ito ang tunguhing dapat pagsikapang abutin habang ang isa'y nabubuhay. Gayunman, ipinangangatuwiran ng mga Epicureo na ang mga diyos ay wala sa kalagayang tulungan ang sinuman sa gayong pagsisikap, na ang buhay ay di-sinasadyang umiral sa isang uniberso na kusang sumulpot din, at na ang lahat ng bagay ay nagwawakas sa kamatayan, anupat napalalaya ang indibiduwal mula sa buhay na parang isang bangungot. Bagaman naniniwala sila na may kaluluwa ang tao, ipinapalagay nilang ang kaluluwa ay binubuo ng mga atomo na naglalaho kapag namatay ang katawan, kung paanong tumatapon ang tubig kapag nabasag ang pitsel na kinalalagyan nito.

Sa liwanag ng mga nabanggit, mauunawaan natin kung bakit kabilang ang mga pilosopong Epicureo sa mga nakipag-usap kay Pablo nang may pakikipagtalo sa pamilihan sa Atenas at kung bakit nila nasabi: "Ano ba ang gustong sabihin ng daldalerong ito?" "Siya ay waring isang tagapaghayag ng mga bathalang banyaga." (Gaw 17:17, 18) Ang pilosopiya ng mga Epicureo, lakip na ang ideya nito na "kumain tayo at uminom, sapagkat bukas ay mamamatay tayo," ay kasalungat ng pag-asa sa pagkabuhay-muli na itinuturo ng mga Kristiyano sa kanilang ministeryo.—1Co 15:32.

EPILEPSI. Isang namamalaging sakit sa sentral na sistema ng nerbiyo na kakikitaan ng mga pangingisay o ng pagkapinsala o pagkawala ng ulirat, o pareho. Iniuugnay ang karamdamang ito sa di-normal na aktibidad ng utak. Ang pagsumpong ng epilepsi na may kalakip na matinding pangingisay at pagkawala ng ulirat ay tinatawag na *grand mal,* samantalang ang mas banayad na pagsumpong, kung saan sandali lamang ang mga atake, ay tinatawag na *petit mal,* anupat ang mga ito ang dalawang pangunahing uri ng epilepsi. Epileptiko ang tawag sa isang tao na may sakit na epilepsi.

Noong araw na kasunod ng pagbabagong-anyo, pinagaling ni Jesu-Kristo ang isang epileptiko na hindi napagaling ng mga alagad niya. (Mat 17:14-20) Mula pa sa kaniyang pagkabata, sinasaniban na ng isang "espiritung pipi at bingi" ang batang lalaking ito; bukod sa iba pang mga pananakit sa kaniya, paulit-ulit siyang pinangingisay nito, na may kaakibat na pagbula ng kaniyang bibig. Sinaway ni Jesus ang demonyo, lumabas ito, at sa gayon ay gumaling ang bata.—Mar 9:14-29; Luc 9:37-43.

Bagaman sa partikular na kasong ito ay may kinalaman ang aktibidad ng mga demonyo sa mga sintomas ng epilepsi, karaniwan nang may likas na mga sanhi ang epilepsi, at hindi ipinahihiwatig ng Kasulatan na sa pangkalahatan ay dulot ito ng pagali ng demonyo. Sa halip, iniuulat ni Mateo (4:24) na dinala ng mga tao kay Jesus ang mga maysakit kabilang na ang mga taong "inaalihan ng demonyo *at* epileptiko," anupat ipinakikita niya na magkaiba ang dalawang uring ito ng mga indibiduwal na pinagaling ni Kristo.

Ang terminong Tagalog na "epilepsi" ay hinalaw sa salitang Ingles na *epilepsy* na hinalaw naman mula sa salitang Griego na *e·pi·le·psi′a,* literal na

nangangahulugang “pangingisay.” Gayunman, hindi ginagamit sa Bibliya ang *e·pi·le·psi′a.* Sa halip, para sa karamdamang ito, gumamit si Mateo (4:24; 17:15) ng mga anyo ng salitang Griego na *se·le·ni·a′zo·mai,* literal na nangangahulugang *“be moonstruck”* (maapektuhan ng buwan). Bagaman *“lunatick”* ang ginagamit ng *King James Version* sa Mateo 4:24 at 17:15, “(mga) epileptiko” naman ang lumilitaw sa ilang makabagong salin.—*AS; NW; RS.*

Kapansin-pansin na sinasabi ng *The International Standard Bible Encyclopaedia:* “Ang orihinal na kahulugan ng terminong *seleniazomai, ‘moon-struck,’* ay iniuugnay sa popular na paniniwala, na laganap at namamalagi, na ang buwan, sa partikular na mga pagbabagong-hugis nito, ay nakapipinsala sa mga tao, lalo na sa kaso ng mga sakit na pabalik-balik o pasumpung-sumpong. Walang datos na magagamit upang matiyak kung ang partikular na salitang ito, noong panahon ng B[agong] T[ipan], ay nagpapahiwatig na aktibo itong pinaniniwalaan noon o kung ginamit na lamang ito sa paraang wala na ang orihinal na metapora, at na ipinahihiwatig na lamang ng salitang ito ang bagay na ipinangangahulugan at hindi tinutukoy ang ideya na nakapaloob sa etimolohiya nito. Ginagamit pa rin natin ang salitang *‘lunatic’* upang tumukoy sa isang taong may-sakit sa isip, bagaman matagal na tayong hindi naniniwala sa impluwensiya ng buwan sa gayong mga kaso.”—Inedit ni J. Orr, 1960, Tomo III, p. 1941.

Ang paggamit ni Mateo sa mga anyo ng *se·le·ni·a′zo·mai* ay hindi nangangahulugang naniniwala siya sa anumang mapamahiing pangmalas na may kaugnayan ang gayong sakit sa partikular na mga pagbabagong-hugis ng buwan. Maliwanag na ginamit lamang niya ang terminong Griego na karaniwang ginagamit noon upang tumukoy sa isang epileptiko. Karagdagan pa, ang mga sintomas ng batang lalaki na inilarawan nina Mateo, Marcos, at Lucas ay talagang mga sintomas na kaugnay ng epilepsi.

EPLAL [posible, Namamagitan]. Anak ni Zabad na mula sa pamilya ni Jerameel at ama ni Obed. Si Eplal ay inapo ni Perez, isang anak ni Juda kay Tamar. Ang kaniyang lolo sa talampakan ay si Jarha, isang Ehipsiyong lingkod sa sambahayan ni Sesan. Ibinigay kay Jarha ang anak ni Sesan bilang asawa. —1Cr 2:4, 5, 9, 25, 34-37.

EPOD, I. Isang kasuutan ng saserdote. Sa mga tagubilin ng Diyos kay Moises, detalyadong inilarawan ang espesyal na epod na isusuot ng mataas na saserdote. (LARAWAN, Tomo 1, p. 539) Lumilitaw na ito’y isang kasuutang tulad-epron, anupat yari sa “ginto, sinulid na asul at lanang tinina sa mamula-mulang purpura, sinulid na iskarlatang kokus at mainam na linong pinilipit, na gawa ng isang burdador.” Mayroon itong harap at likod, na pinagdugtong. Isang pamigkis na yari sa gayunding materyales ang nasa “ibabaw” nito, anupat marahil ay nakakabit sa epod upang higpitan ito sa baywang. Nakalagay sa mga enggasteng ginto na nasa mga dugtungang pambalikat ang dalawang batong onix, na bawat isa ay nililukan ng anim na pangalan ng mga anak ni Israel. Ang mga enggasteng ginto ng mga batong ito ay may mga tanikalang yari sa ginto na ayon sa kayarian ng isang lubid, at dito nakasabit ang pektoral. Sa ibabang mga kanto ng pektoral ay may panaling asul na nakatali sa mga argolyang ginto na nasa dulo ng mga dugtungang pambalikat ng epod sa mismong ibabaw ng pamigkis. Lumilitaw na lampas-baywang ang haba ng epod, ngunit marahil ay hindi hanggang tuhod. —Exo 28:6-14, 22-28.

Ang epod ay isinusuot ng mataas na saserdote sa ibabaw ng asul at walang-manggas na damit na tinatawag na “damit ng epod,” na nakapatong naman sa mahabang damit na lino. (Exo 29:5) Hindi isinusuot sa lahat ng okasyon ang epod na ito. Kapag kailangang sumangguni ng mataas na saserdote kay Jehova tungkol sa isang mahalagang bagay para sa bansa, isinusuot niya ang epod at ang pektoral na naglalaman ng Urim at ng Tumim. (Bil 27:21; 1Sa 28:6; Ezr 2:63) Sa taunang Araw ng Pagbabayad-Sala, pagkatapos ihandog ng mataas na saserdote ang mga handog ukol sa kasalanan, siya’y naghuhugas at nagpapalit ng kaniyang mga kasuutan, anupat hinuhubad niya ang kaniyang puting mga kasuutan at isinusuot ang kaniyang magagandang kasuutan, kabilang na rito ang epod, bago niya ihandog ang mga handog na sinusunog.—Lev 16:23-25.

Malamang na ang epod na dinala ng saserdoteng si Abiatar mula sa santuwaryo sa Nob hanggang sa kampo ni David ay ang epod ng mataas na saserdote, yamang pinatay ni Doeg ang ama ni Abiatar na si Ahimelec, na mataas na saserdote, at ang mga katulong na saserdoteng kasama nito. (1Sa 22:16-20; 23:6) Inutusan ni David si Abiatar na ilapit ang epod upang makasangguni siya kay Jehova hinggil sa pagkilos na nararapat niyang gawin.—1Sa 23:9-12; 30:7, 8.

Mga Epod ng mga Katulong na Saserdote. Nagsusuot din ng epod ang mga katulong na saserdote, bagaman tanging ang epod ng mataas na saserdote ang espesipikong binanggit at inilarawan sa mga tagubilin ni Jehova sa paggawa ng mga kasuutan ng saserdote. Tanging ang “mahahabang damit,” “paha,” “kagayakan sa ulo,” at “karsonsilyo” ang espesipikong binanggit para sa mga anak ni Aaron, na naglingkod bilang mga katulong na

saserdote niya. (Exo 28:40-43) Waring ang pagsusuot ng epod ng mga katulong na saserdote ay naging kaugalian na lamang noong dakong huli. Si Samuel, bagaman hindi isang katulong na saserdote, ay nagsuot ng epod noong siya'y isang batang naglilingkod kay Jehova sa santuwaryo (1Sa 2:18), gaya rin ng 85 saserdoteng pinatay ni Doeg sa utos ni Haring Saul. (1Sa 22:18) Maaaring ang mga epod na ito ay nagsilbing palatandaan ng pagiging saserdote ng mga nagsusuot nito anupat hindi ito itinakda ng Kautusan bilang kasuutan na gagamitin nila kapag gumaganap ng kanilang opisyal na mga tungkulin. Malamang na ang epod ng katulong na saserdote ay kahugis ng epod ng mataas na saserdote ngunit gawa sa puting tela na walang burda, at ang linong materyales nito ay hindi kasing-inam niyaong sa epod ng mataas na saserdote. Ang salitang Hebreo na ginamit para sa "lino" nang ilarawan ang epod na isinuot ng batang si Samuel at ng 85 saserdote ay *badh,* samantalang *shesh,* "mainam na lino," ang salitang ginamit para sa epod ng mataas na saserdote.—Exo 28:6; 1Sa 2:18; 22:18.

Noong ang kaban ng tipan ay iniaahon sa Jerusalem upang ilagay sa Bundok Sion malapit sa bahay ni David, siya ay nakasuot ng epod na lino sa ibabaw ng kaniyang walang-manggas na damit na mainam na kayo samantalang nagsasayaw sa harap ni Jehova at ipinagdiriwang ang masayang pangyayaring ito.—2Sa 6:14; 1Cr 15:27.

Ang Epod na Ginawa ni Gideon. Pagkatapos talunin ni Gideon ang mga Midianita, ginamit niya ang ginto na nasamsam nila upang gumawa ng isang epod. (Huk 8:26, 27) May mga tumututol sa pananalitang ito dahil diumano'y sobra-sobra ang 1,700 siklo (19.4 kg; 52 lb t) na ginto para sa isang epod. Ang isang iminumungkahing paliwanag para rito ay na gumawa rin si Gideon ng isang ginintuang imahen. Subalit ang salitang "epod" ay hindi tumutukoy sa isang imahen. Si Gideon ay isang taong may pananampalataya sa Diyos. Hindi niya gagawin ang gaya ng ginawa ni Jeroboam nang akayin nito ang sampung tribo tungo sa pagsamba sa mga imaheng guya. Naipakita ni Gideon ang kaniyang pagpapahalaga sa pagsamba kay Jehova noong bigyan siya ng pagkakataong magtatag ng isang namamahalang dinastiya sa Israel. Tinanggihan niya ang alok, sa pagsasabing: "Si Jehova ang siyang mamamahala sa inyo." (Huk 8:22, 23) Maaaring ang karamihan sa gintong iyon ay ginamit na *pambayad* sa mga hiyas, at iba pa, na posibleng ginamit sa epod. Kung tungkol sa halaga ng epod ni Gideon, maaaring katumbas nga ito ng halagang binanggit ($218,365 sa makabagong halaga), lalo na kung pinalamutian ito ng mahahalagang hiyas.

Sa kabila ng mabubuting intensiyon ni Gideon na ipagunita ang tagumpay na ibinigay ni Jehova sa Israel at parangalan ang Diyos, ang epod ay "nagsilbing silo kay Gideon at sa kaniyang sambahayan," dahil ang mga Israelita ay nagkasala ng espirituwal na imoralidad sa pamamagitan ng pagsamba rito. (Huk 8:27) Gayunman, hindi sinasabi ng Bibliya na si Gideon mismo ay sumamba rito; sa kabaligtaran, espesipiko siyang tinukoy ng apostol na si Pablo bilang isa sa 'malaking ulap' ng tapat na mga saksi ni Jehova bago ang panahong Kristiyano.—Heb 11:32; 12:1.

Idolatrosong Paggamit. Masusumpungan sa Mga Hukom kabanata 17 at 18 ang isang kaso ng paggamit sa epod sa idolatrosong pagsamba. Ang epod na ito, na gawa ng isang Efraimita, ay unang ginamit ng isa sa mga anak nito na gumanap bilang saserdote sa harap ng isang inukit na imahen, at pagkatapos ay ng isang Levitang inapo ni Moises na bagaman hindi nagmula sa makasaserdoteng pamilya ni Aaron ay gumanap bilang saserdote. Nang bandang huli, ang epod at ang imahen ay nahulog sa kamay ng mga lalaking nagmula sa tribo ni Dan, at sa gitna ng mga ito ang Levita at ang kaniyang mga anak na kasunod niya ay patuloy na nanungkulan sa idolatrosong paraan sa lunsod ng Dan sa lahat ng mga araw na ang bahay ng Diyos ay nasa Shilo.

EPOD, II. Ang ama ni Haniel na pinuno ng tribo ni Manases na ayon sa utos ni Jehova ay inatasan bilang isa na may pananagutan sa paghahati-hati ng lupain ng Canaan sa mga bahaging mana. —Bil 34:16, 18, 23, 29.

EPRAT [Pagkamabunga]. Pinaikling Eprata.

EPRATA [Pagkamabunga].

1. Asawa ni Caleb (Kelubai) na anak ni Hezron na mula sa tribo ni Juda. Napangasawa niya si Caleb samantalang nasa pagkaalipin sila sa Ehipto, pagkamatay ng asawa ni Caleb na si Azuba. Si Eprata ang ina ni Hur at lola sa tuhod ni Bezalel, ang bihasang manggagawa na kilalang-kilala sa pagtatayo ng tabernakulo.—1Cr 2:9, 19, 50; 4:4; Exo 35:30-35.

2. Maliwanag na ito'y dating pangalan ng Betlehem o pangalang itinawag sa lugar na nasa palibot niyaon. Ang mga pangalang Betlehem at Eprata ay magkasamang ginamit sa ilang teksto. Sa ulat tungkol sa pagkamatay ni Raquel, binanggit na inilibing siya "sa daang patungo sa Eprat [Eprata], na siyang Betlehem." (Gen 35:16, 19; 48:7) Ang mga miyembro ng pamilya ni Elimelec ay tinawag na "mga Eprateo mula sa Betlehem," at sa Betlehem bumalik ang kaniyang balong asawang si Noemi mula sa Moab. (Ru 1:2, 19) Ayon sa pagpapalang binigkas kay Boaz noong mapapangasawa niya si Ruth, patutunayan niya ang kaniyang 'halaga sa Eprata at gagawa siya ng bantog na pangalan sa Betlehem.' (Ru 4:11) Bilang panghuli, sa hula hinggil sa kapangana-

kan ng Mesiyas, ang mga pangalang ito ay pinagsama bilang “Betlehem Eprata.” (Mik 5:2) Dahil dito, waring ang Eprata na binanggit sa Awit 132:6, tungkol sa pag-aalala ni David sa kaban ng tipan, ay tumutukoy rin sa sariling bayang ito ni David. —Tingnan ang BETLEHEM Blg. 1.

EPRATEO.

1. Isang taong naninirahan sa Betlehem, o Eprata.—Ru 1:2; 1Sa 17:12.

2. Sa Hebreo, ang termino ring ito ay ikinakapit sa isang miyembro ng tribo ni Efraim (Huk 12:5; 1Ha 11:26) o sa isa na naninirahan sa Efraim, gaya ng makikita sa talaangkanan ng Levitang si Elkana. (1Sa 1:1) Isinasalin ng *King James Version* ang terminong Hebreong ito bilang “Eprateo” sa dalawa sa mga tekstong ito.

EPRON, I. Ang salitang Griego na *si·mi·kin′thi·on* ay tumutukoy sa isang bagay na ibinibigkis sa palibot ng kalahati ng katawan at gayundin sa isang makitid na pantakip. (Gaw 19:12) Waring itinatali ito sa baywang upang takpan ang bahagi ng katawan mula sa baywang pababa. Maaaring isinusuot ito noon para maingatan ang iba pang kasuutan, marahil ay ng mga nagtatrabaho gaya ng mga mangingisda, magpapalayok, tagaigib ng tubig, tindero, magtitinapay, at karpintero. Ibang-iba rito ang epod ng mga saserdote, yamang iyon ay isang kasuutang tulad-epron na nakasabit sa mga balikat at may harap at likod.—Exo 28:6-8; tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE.

Ang salitang Griego na isinaling ‘magsuot ng epron’ sa Lucas 17:8 (*pe·ri·zon′ny·mai*) ay literal na nangangahulugang “magbigkis.”—Ihambing ang Efe 6:14.

EPRON, II.

1. [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “bata[ng lalaking usa]”]. Isang anak na Hiteo ni Zohar at may-ari ng isang parang sa Macpela na nasa tapat ng Mamre, samakatuwid nga, sa Hebron. Binili ni Abraham ang parang na ito mula kay Epron, kasama ang yungib na naroon, bilang isang dakong libingan para sa kaniyang asawang si Sara. (Gen 23:3-20) Nagbayad si Abraham ng 400 siklong pilak (mga $880) para sa libingang ito ng pamilya, ngunit pagkaraan ng mahabang panahon ay tinatawag pa rin itong “parang ni Epron.”—Gen 25:9; 49:29, 30; 50:13.

2. [Dako ng Alabok]. Isang tagaytay ng bundok na nasa pagitan ng Neptoa at Kiriat-jearim. (Jos 15:9) Ito ay nasa hilagaang hangganan ng tribo ni Juda.

3. Ang “Epron” ay lumilitaw sa 2 Cronica 13:19 sa tekstong Masoretiko gayundin sa Griegong *Septuagint* at sa iba pang mga bersiyon; gayunpaman, ang panggilid na impormasyon sa tekstong Masoretiko ay kababasahan ng “Efrain.”—Tingnan ang EFRAIN.

ER [Gisingin; Pukawin].

1. Panganay na anak ni Juda sa asawa nitong Canaanita. Kinuha ng ama ni Er si Tamar bilang asawa para sa kaniya, ngunit, dahil si Er ay naging balakyot sa paningin ng Diyos, pinatay siya ni Jehova bago pa man siya magkasupling.—Gen 38:1-7; 46:12.

2. Isang anak ni Shela na ikatlong anak ni Juda sa kaniyang Canaanitang asawa.—Gen 38:2-5; 1Cr 4:21.

3. Isang ninuno ni Jesu-Kristo; anak ni Jesus (Jose[s]) at ama ni Elmadam.—Luc 3:28.

ERAN [Isa na Ginising; Isa na Pinukaw], **MGA ERANITA.** Si Eran ay anak ng anak ni Efraim na si Sutela at ninuno ng mga Eranita.—Bil 26:35, 36.

ERASTO [Minamahal; Maganda].

1. Isang Kristiyano na naglingkod kay Pablo noong ikatlong paglalakbay nito bilang misyonero at siyang isinugo ni Pablo mula sa Asia patungo sa Macedonia kasama ni Timoteo. (Gaw 19:22) Malamang na siya ang Erasto na nanatili sa Corinto nang panahong isulat ni Pablo ang kaniyang ikalawang liham kay Timoteo.—2Ti 4:20.

2. Ang katiwala ng lunsod ng Corinto na ang mga pagbati ay inilakip ni Pablo sa kaniyang liham sa mga taga-Roma. (Ro 16:23) Sa paghuhukay sa Corinto noong 1929, natuklasan ni Propesor T. L. Shear ang isang sahig na may inskripsiyon sa Latin na kababasahan: “Si Erasto, prokurador [at] *aedile,* ang naglatag ng sahig na ito sa kaniyang sariling gastos.” Bagaman hindi tiyak kung ito ang Erasto na binanggit ni Pablo, ang sahig ay pinaniniwalaang naroroon na noong unang siglo C.E. Ipinapalagay ng ilan na ang katiwalang ito ng lunsod ang kasamahan ni Pablo sa paglalakbay (tingnan ang Blg. 1). Gayunman, magiging mahirap para kay Erasto na sumama kay Pablo at kasabay nito ay mag-asikaso ng kaniyang mga tungkulin bilang katiwala ng lunsod. Dahil dito, ipinapalagay niyaong mga naniniwala rito na hinawakan ni Erasto ang opisyal na posisyong iyon noong mas maagang panahon at na tinukoy lamang siya ni Pablo sa titulong iyon.

EREC. Isa sa apat na lunsod na ‘pasimula ng kaharian ni Nimrod’ sa lupain ng Sinar. (Gen 10:10) Sa ngayon, ang Erec ay kinakatawanan ng mga bunton sa lugar na tinatawag ng mga Arabe bilang Warka at kilalá ng sinaunang mga Akkadiano ng Mesopotamia bilang Uruk. Ito ay mga 177 km (110 mi) sa TS ng Babilonya sa K pampang ng

matandang lunas ng Eufrates (ang Shatt-ek-Kar), o mga 6 na km (3.5 mi) sa S ng landas ng ilog na iyon sa kasalukuyan. Isang sinaunang *ziggurat* ang nahukay roon, kasama ang maraming bunton at mga kabaong na waring indikasyon na ang Erec ay dating libingang dako ng mga haring Asiryano.

Ang mga naninirahan sa Erec ("mga Arkevita," *KJ*) ay kabilang sa mga dinala ng Asiryanong si Emperador Asenapar sa Samaria.—Ezr 4:9, 10.

ERI [Isa na Ginising; Isa na Pinukaw], **MGA ERITA.** Ang ikalimang binanggit na anak ni Gad at ninuno ng mga Erita.—Gen 46:16; Bil 26:16.

ESAN [posible, Isa na Nakasandig]. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 52) Bagaman hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito, dahil sa salin ng Griegong *Septuagint* (Vatican MS. 1209) na "Soma," ipinapalagay ng ilang iskolar na ito ay ang Khirbet Samʽa (Horvat ʼesh-Shamʽah), na mga 15 km (9 na mi) sa TTK ng Jerusalem.

ESAR-HADON [mula sa wikang Asiryano, nangangahulugang "Si Asur ay Nagbibigay ng Isang Kapatid na Lalaki"]. Isang nakababatang anak at kahalili ni Senakerib, hari ng Asirya. Sa isa sa kaniyang mga inskripsiyon ay pinatutunayan ni Esar-hadon ang maka-Kasulatang ulat ng kamatayan ng kaniyang ama (Isa 37:37, 38), na sinasabi: "Isang matatag na determinasyon ang 'dumating sa' aking mga kapatid. Kinaligtaan nila ang mga diyos at bumaling sa kanilang mga gawain ng karahasan, anupat nagpakana ng kasamaan. . . . Upang matamo ang pagkahari ay pinaslang nila si Senakerib, na kanilang ama."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. Luckenbill, 1927, Tomo II, p. 200, 201.

Sinabi ni Esar-hadon na, bago pa namatay ang kaniyang ama ay pinili na siya bilang ang tiyak na tagapagmana, at waring naglingkod siya bilang kinatawang pinuno sa Babilonya bago naging hari ng Asirya. Pagkatapos na mapaslang ang kaniyang ama, sinabi ni Esar-hadon na tinugis niya ang mga mamamaslang hanggang sa Armenia ("lupain ng Ararat," 2Ha 19:37), kung saan niya sila tinalo. Ang kaniyang opisyal na paghahari ay ipinapalagay na tumagal nang 12 taon.

Noong maagang bahagi ng kaniyang paghahari, sinimulan ni Esar-hadon ang muling pagtatayo ng Babilonya, na winasak ni Senakerib. Ang templong Esagila ay muling itinayo at kung tungkol sa mismong lunsod, sinabi ni Esar-hadon: "Ang Babilonya . . . ay itinayo kong muli, pinalaki ko, itinaas ko, ginawa kong maringal."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* Tomo II, p. 244.

Isinasalaysay sa kaniyang mga rekord ang mga operasyong militar laban sa *Gimirrai* o mga Cimmeriano, na pinaniniwalaang mga inapo ni Gomer. (Ihambing ang Gen 10:2; Eze 38:6.) Sinamsaman din niya ang lunsod ng Sidon, anupat nagtatag ng isang bagong lunsod sa isang kalapit na dako, na pinanganlan niyang Kar-Esarhaddon. Sa isa sa kaniyang mga inskripsiyon ay itinala niya ang mga 20 basalyong hari, kabilang na si Manases ng Juda (*Menasi* hari ng *Yaudi*).

Ipinakikita ng ulat sa 2 Cronica 33:10-13 na si Manases ay nadakip ng "mga pinuno ng hukbo ng hari ng Asirya" at dinala sa Babilonya. Noon, inisip ng ilan na ang pagtukoy na ito sa Babilonya ay isang pagkakamali, anupat ipinapalagay na ang Nineve ang lugar na pagdadalhan kay Manases. Gayunman, gaya ng naipaliwanag na, si Esar-hadon, na ipinakikita ng mga inskripsiyon na naging kapanahon ni Manases, ang muling nagtayo ng Babilonya at iniulat na siya ay "hindi kasing-interesado ng ibang mga Asiryanong hari sa pagpapaganda ng kaniyang kabisera, ang Nineve." (*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 125) Kung nabihag si Manases noong panahon ng paghahari ni Esar-hadon, hindi katakatakang dinala siya sa Babilonya, na ipinaghambog ni Esar-hadon na muli niyang itinayo. Gayunman, mapapansin na tinukoy rin ng anak ni Esar-hadon na si Ashurbanipal si Manases bilang sakop noong panahon ng kaniyang paghahari.

Ang "Animnapu't Limang Taon." Noong panahon ng muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem, binanggit ng ilan sa di-Israelitang mga tumatahan sa lupain na dinala sila sa Samaria ni "Esar-hadon na hari ng Asirya." (Ezr 4:2) Yamang nagpatuloy ang paglilipat ng Asirya ng mga tao patungo at mula sa Samaria hanggang noong kaniyang paghahari, itinuturing ng ilan na ito'y isang pahiwatig upang maunawaan ang yugto ng "animnapu't limang taon" na binanggit sa Isaias 7:8 may kinalaman sa pagkatiwangwang ng Efraim (na ang kabisera ay nasa Samaria). Ang pagitan mula sa paghahari ni Tiglat-pileser III (na nagpasimula ng pagpapatapon sa mga tao mula sa hilagang kaharian ng Israel di-nagtagal pagkaraan ng hula ni Isaias) hanggang sa paghahari ni Esar-hadon ay magpapahintulot ng gayong 65-taóng yugto hanggang sa lubusang 'pagkakadurug-durog' ng Efraim "upang hindi na maging isang bayan."

Sinakop ang Ehipto. Ang namumukod-tanging tagumpay ni Esar-hadon sa militar ay ang pananakop niya sa Ehipto, anupat nilupig ang hukbong Ehipsiyo sa ilalim ng Etiopeng tagapamahala na si Tirhaka (binanggit bilang ang "hari ng Etiopia" sa 2Ha 19:9) at kinuha ang lunsod ng Memfis. Sa gayon ay idinagdag ni Esar-hadon sa kaniyang maraming

titulo ang "Hari ng mga hari ng Ehipto."

Bagaman inorganisa ni Esar-hadon ang Ehipto sa mga distrito at naglagay ng Asiryanong mga gobernador na mamamahala sa mga prinsipe ng mga distritong ito, bumangon ang paghihimagsik bago matapos ang dalawang taon. Ang Asiryanong hari ay nagsagawa ng ikalawang kampanya upang sugpuin ang paghihimagsik, ngunit namatay siya sa Haran habang patungo sa Ehipto. Sa kaniyang mga inskripsiyon ay sinabi ni Esar-hadon: "Ako ay makapangyarihan, ako ang pinakamakapangyarihan sa lahat, ako ay isang bayani, ako ay dambuhala, ako ay ubod-laki." (*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* Tomo II, p. 226) Ngunit tulad ng lahat ng iba pang di-sakdal na tao, siya ay isa lamang aliping sakop ng mga haring Kasalanan at Kamatayan, na noon ay kumuha sa kaniya.—Ihambing ang Aw 146:3, 4; Ec 9:4; Ro 5:21.

Bago siya mamatay, gumawa si Esar-hadon ng mga kaayusan upang maging maayos ang pagsasalin ng trono sa pamamagitan ng pagpoproklama sa kaniyang anak na si Ashurbanipal bilang tagapagmanang prinsipe, at inatasan naman niya ang isa pang anak, si Shamash-shum-u-kin, upang maging hari ng Babilonya. Kaya nang mamatay si Esar-hadon, si Ashurbanipal ang naging monarka ng Asirya.

Ang Asiryanong si Haring Esar-hadon, na may malaking ginampanan upang muling panirahan ng mga banyaga ang Samaria

ESAU [Mabalahibo]. Ang panganay nina Isaac at Rebeka; ang kakambal ni Jacob at ang ninuno ng mga Edomita. Pinanganlan siyang Esau dahil siya'y napakamabalahibo nang ipanganak siya, ngunit nakuha niya ang pangalang Edom (nangangahulugang "Pula") mula sa nilagang *pulang* lentehas na dahil dito ay ipinagbili niya ang kaniyang pagkapanganay.—Gen 25:25, 26, 30.

Bago pa man isilang ang kambal noong 1858 B.C.E., nang si Isaac ay 60 taóng gulang, nagbuno na ang mga sanggol sa bahay-bata ng kanilang ina. Bilang tugon sa tanong ni Rebeka kung ano ang kahulugan nito, isiniwalat ni Jehova sa kaniya na dalawang liping pambansa ang mahihiwalay mula sa kaniyang mga panloob na bahagi at ang nakatatanda ay maglilingkod sa nakababata.—Gen 25:22, 23.

Hinamak ang Espirituwal na mga Bagay. Si Esau ay naging isang bihasa at mapagsapalarang mangangaso, "isang taong lagalag." Hindi gaya ng kaniyang kapatid, ang 'walang-kapintasang' si Jacob, si Esau ay may makalamang pag-iisip at materyalistiko. (Gen 25:27) Ngunit mahal ni Isaac si Esau, "sapagkat nangangahulugan ng pinangasong pagkain sa kaniyang bibig."—Gen 25:28.

Isang araw, si Esau, pagód at gutóm, ay dumating mula sa parang habang si Jacob ay nagpapakulo ng nilaga. Bilang pagtugon sa kahilingan ni Esau, "Dalian mo, pakisuyo, bigyan mo ako ng isang subo ng mapula—ng mapulang iyan," hiniling ni Jacob sa kaniya na ipagbili niya ang kaniyang pagkapanganay. Palibhasa'y walang pagpapahalaga sa mga sagradong bagay, samakatuwid nga, sa pangako ni Jehova kay Abraham may kinalaman sa binhi na sa pamamagitan nito ay pagpapalain ng lahat ng bansa sa lupa ang kanilang sarili, padalus-dalos na sumumpa si Esau kay Jacob at ipinagbili rito ang kaniyang pagkapanganay kapalit ng pagkaing nilagang lentehas at tinapay. Sa gayong paghamak sa pagkapanganay, anupat minalas iyon bilang walang gaanong halaga, nagpakita si Esau ng ganap na kawalan ng pananampalataya. Marahil ay ayaw niyang dumanas ng pagdurusa kapag natupad ang salita ng Diyos may kinalaman sa binhi ni Abraham: "Ang iyong binhi ay magiging naninirahang dayuhan sa lupain na hindi kanila, at paglilingkuran nila ang mga ito, at tiyak na pipighatiin sila ng mga ito sa loob ng apat na raang taon."—Gen 15:13; 25:29-34; Heb 12:16.

Sa edad na 40, gumawa si Esau ng sariling mga kaayusan sa pag-aasawa. Pinili niyang maging poligamo, at hindi tulad ng kaniyang amang si Isaac, na hinayaang ikuha siya ng kaniyang amang si Abraham ng mapapangasawa mula sa mga mananamba ni Jehova, kumuha si Esau ng dalawang paganong babaing Hiteo, si Judit (Oholibama?) at si Basemat (Ada?), bilang mga asawa. Ang mga babaing ito ay

naging sanhi ng kapaitan ng espiritu para kina Isaac at Rebeka.—Gen 26:34, 35; 36:2; 24:1-4, 50, 51; tingnan ang BASEMAT Blg. 1; JUDIT.

Si Jacob ang Tumanggap ng Pagpapala. Nang si Isaac ay may kalaunan na sa mga taon, ninais niyang ipagkaloob ang kaniyang pagpapala sa kaniyang nakatatandang anak na si Esau. Una ay inutusan ni Isaac si Esau na mangaso ng karne ng usa at gumawa ng masarap na pagkain para sa kaniya. Sinunod naman ito ni Esau upang tanggapin ang pagpapala bilang panganay, bagaman ang totoo'y wala na siyang karapatan sa pagpapalang iyon dahil ipinagbili na niya ang kaniyang pagkapanganay. Sa gayon, handa niyang sirain ang kaniyang pinanumpaang tipan na ginawa nang ipagbili niya ang pagkapanganay. Palibhasa'y alam ni Rebeka ang sinabi ni Jehova sa kaniya bago niya ipanganak ang kambal, namagitan siya anupat pinayuhan si Jacob na magkunwaring si Esau upang makuha ang pagpapala na karapatan niyang matamo. Nang humarap si Jacob sa kaniyang bulag na ama, suot niya ang damit ni Esau at may mga balat ng batang kambing sa kaniyang mga kamay at sa walang-buhok na bahagi ng kaniyang leeg. Sa gayon ay hindi siya nakilala ni Isaac.—Gen 25:23; 27:1-23.

Katatapos pa lamang pagpalain ni Isaac si Jacob nang dumating si Esau mula sa pangangaso at maghanda ng masarap na pagkain para sa kaniyang ama. Nang pumaroon siya sa harap ng kaniyang ama upang may-pandarayang tanggapin ang pagpapala at malaman na pinagpala na ni Isaac si Jacob, "nagsimulang sumigaw si Esau nang lubhang malakas at mapait." Taglay ang mapag-imbot na motibo, mapilit niyang hiniling na pagpalain siya ng kaniyang ama, ngunit kahit ang kaniyang pagluha ay hindi naging dahilan upang magbago ng isip si Isaac ni bawiin ang pagpapalang binigkas nito kay Jacob. Malamang na nakilala ni Isaac ang pag-akay ni Jehova sa bagay na iyon. Pagkatapos ay sinabi niya kay Esau: "Masdan, ang iyong tahanan ay masusumpungang malayo sa matatabang lupain sa lupa, at malayo sa hamog ng langit sa itaas. At sa pamamagitan ng iyong tabak ay mabubuhay ka, at ang iyong kapatid ay paglilingkuran mo. Ngunit mangyayari nga, kapag ikaw ay naging balisa, babaliin mo ang kaniyang pamatok mula sa iyong leeg."—Gen 25:33; 27:30-40; Heb 12:17.

Alam ni Esau na si Jacob ang may karapatan sa pagpapala dahil binili niya nang legal ang pagkapanganay. (Pinagtitibay ng arkeolohikal na patotoo na sa sinaunang mga tao ng Gitnang Silangan ay may kaugaliang ipagpalit ang pagkapanganay para sa materyal na bagay. Halimbawa, isang teksto mula sa Nuzi ang naglalahad na isang lalaki ang tumanggap ng tatlong tupa kapalit ng kaniyang bahagi sa mana.) Ngunit si Esau, gaya ni Cain, ay nagkimkim ng matinding poot sa kaniyang kapatid na si Jacob at naghintay ng pagkakataon upang patayin siya. Kaya nang malaman ito ni Rebeka, pinayuhan niya si Jacob na tumakas patungo sa kaniyang kapatid na si Laban sa Haran. Nang hingin ni Rebeka ang pagsang-ayon ni Isaac sa bagay na ito, may-kabaitan niyang ipinasiya na huwag isiwalat kay Isaac ang mapamaslang na intensiyon ni Esau kundi ibinulalas niya rito kung ano ang magiging epekto sa kaniya sakaling kumuha rin si Jacob ng asawang gaya ng mga anak ni Het. Sa gayon ay tinawag ni Isaac si Jacob, pinagpala siya, at tinagubilinan siyang pumaroon sa Padan-aram sa mga kamag-anak ni Rebeka upang kumuha ng asawa. Nang makita ito ni Esau, naganyak siyang kumuha ng ikatlong asawa, si Mahalat (Basemat?) na anak ni Ismael na anak ni Abraham.—Gen 27:41–28:9; 36:3; tingnan ang BASEMAT Blg. 2.

Mga Pangyayari Nang Dakong Huli. Sa panahon ng 20 taon na nasa malayo si Jacob, si Esau ay nagsimulang manahanan sa Seir, ang parang ng Edom. (Gen 32:3; Jos 24:4) Lumilitaw na pagkaraan pa ng maraming taon bago siya lubusang lumipat doon, anupat dinala sa Seir ang kaniyang pamilya at ang lahat ng kaniyang pag-aari. (Gen 36:6-8) Nang bumalik si Jacob sa Canaan, labis siyang nangamba nang mabalitaan niya sa mga mensaherong isinugo niya na si Esau, kasama ang 400 lalaki, ay paparating upang salubungin siya. Maaaring nagsama si Esau ng isang pangkat ng 400 lalaki upang pahangain ang kaniyang kapatid sa kaniyang nakahihigit na kalakasan o upang ipakita na isa siyang makapangyarihang pinuno. Matapos manalangin kay Jehova, si Jacob ay patiunang nagpadala ng saganang kaloob na binubuo ng mahigit 550 alagang hayop. Nang makita si Esau, si Jacob, bilang pagpapakumbaba, ay "yumukod sa lupa nang pitong ulit hanggang sa makalapit siya sa kaniyang kapatid." Si Esau naman ay tumakbo upang salubungin si Jacob, niyakap siya, sumubsob sa kaniyang leeg, at hinalikan siya. Kapuwa sila tumangis. Sa simula ay tumanggi si Esau na tanggapin ang kaloob ni Jacob na mga alagang hayop, na sinasabi: "Napakarami kong pag-aari, kapatid ko. Manatiling sa iyo ang sa iyo." Gayunman, dahil mapilit si Jacob, tinanggap na rin ni Esau ang kaloob. Pagkatapos ay inalok niyang samahan si Jacob, ngunit mataktikang tinanggihan ito ng kaniyang kapatid pati ang sumunod na mungkahi ni Esau na ilagay sa kapamahalaan ni Jacob ang ilan sa kaniyang tauhan, marahil ay bilang proteksiyon. Sa gayon ay umalis si Esau at ang kaniyang mga tauhan at bumalik sa Seir. Binabanggit ng ulat ng Bibliya na pagkaraan ng mga 23 taon, nang mamatay si Isaac, inilibing nina Esau at Jacob ang kanilang ama.—Gen 32:6, 7, 10-15; 33:1-3, 8, 9, 11-16; 35:29.

Inilarawan ang mga Simulaing Mula sa Diyos. Malinaw na ipinakikita ng personalidad ni Esau na ang pagpili kay Jacob bilang ninuno ng ipinangakong Binhi ay hindi isang makapritsong pagpili o di-makatuwirang paboritismo sa bahagi ng Diyos na Jehova. Dahil sa kawalan ni Esau ng pagpapahalaga sa espirituwal na mga bagay, lakip na ang kaniyang hilig na bigyang-kasiyahan ang makalamang mga pagnanasa, si Esau ay hindi karapat-dapat na mapabilang sa linyang pagmumulan ng ipinangakong Binhi. Kaya naman sinabi ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Malakias: "Ngunit iniibig ko si Jacob, at si Esau ay kinapootan ko." Si Esau ay hindi ibinilang sa tapat na ulap ng mga saksi na nakatala sa Hebreo, kabanata 11, nang sabihin ni Pablo: 'Sa pananampalataya si Abraham . . . [ay] tumira sa mga tolda na kasama sina Isaac at Jacob, ang mga kasama niyang tagapagmana ng pangako ring iyon.'—Mal 1:2, 3; Heb 11:8, 9; 12:1.

Ipinakikita ng pagpili ni Jehova kay Jacob sa halip na kay Esau na ang pagpili ng Diyos ay hindi nakadepende sa kagustuhan ng tao. Ginamit ng apostol na si Pablo ang insidenteng ito bilang ilustrasyon upang ipaliwanag kung bakit ang tunay na mga anak ni Abraham ay hindi yaon lamang mga supling sa laman, ni yaong mga umaasa sa sarili nilang mga gawa, kundi yaong mga may pananampalatayang gaya ng kay Abraham.—Ro 9:6-12.

Si Esau ay nagsisilbing babalang halimbawa sa mga Kristiyano upang hindi sila magkasala ng kawalan ng pagpapahalaga sa sagrado o espirituwal na mga bagay, gaya ng materyalistang si Esau.—Heb 12:16; tingnan ang EDOM, MGA EDOMITA.

ESBAAL. Tingnan ang IS-BOSET.

ESBAN. Ang ikalawang binanggit na anak ni Shik Dison; isang inapo ni Seir na Horita. Ang mga Horita ang mga tumatahan sa lupain ng Seir bago sila itinaboy at nilipol ng mga anak ni Esau.—Gen 36:20, 26; 1Cr 1:38, 41; Deu 2:12.

ESCEVA. Isang "punong saserdoteng" Judio. Ang kaniyang pitong anak na lalaki ay kabilang sa 'ilan sa mga gumagala-galang Judio na nagpapalayas ng mga demonyo.' Sa isang pagkakataon, sa lunsod ng Efeso, tinangka nilang palabasin ang isang demonyo sa pagsasabing, "May-kataimtiman ko kayong inuutusan sa pamamagitan ni Jesus na ipinangangaral ni Pablo." Tumugon ang balakyot na espiritu sa pagsasabing: "Kilala ko si Jesus at nakikilala ko si Pablo; ngunit sino kayo?" Pagkatapos, ang lalaking sinasapian ng espiritu ay lumundag sa pitong anak ni Esceva at itinaboy sila sa labas ng bahay na hubad at sugatán. Dahil dito ay dinakila ang pangalan ng Panginoon at nagpangyari sa marami na making sa mabuting balita na ipinangangaral ni Pablo.—Gaw 19:13-20.

Walang saserdoteng Judio na nagngangalang Esceva ang binanggit sa iba pang bahagi ng Kasulatan, malibang ang Esceva ay isang pangalang Latin para sa isang saserdote na kilala sa isang pangalang Hebreo.

ESCOL [Kumpol [ng Ubas]].

1. Kapatid ni Aner at ni Mamre na Amorita. (Gen 14:13) Si Escol at ang kaniyang mga kapatid ay mga kakampi ni Abraham noong talunin niya ang isang liga ng mga haring taga-Silangan.—Gen 14:14, 24; tingnan ang ANER Blg. 1.

2. Isang *wadi* o agusang libis. Malamang na ito'y di-kalayuan sa H ng Hebron. Sa libis na ito nanggaling ang malaking kumpol ng ubas na dinala ng mga Israelitang tiktik. Ang mga ubasan sa lugar na ito ay kilala pa rin sa mataas na kalidad ng kanilang mga ubas. (Bil 13:23, 24; 32:9; Deu 1:24) Posibleng sa pangyayaring ito, noong panahon ng kanilang paglalakbay upang maniktik, nagmula ang pangalang Escol.

ESDRAELON. Tingnan ang JEZREEL, JEZREELITA Blg. 5.

ESEK [Pakikipag-away]. Isang balon ng sariwang tubig na hinukay ng mga lingkod ni Isaac sa agusang libis ng Gerar. (Gen 26:20) Gayunman, ang balon ay inangkin ng mga Filisteong pastol ng lugar na iyon, at ang ibinunga nitong 'pagtatalo' ng dalawang panig ang pinagmulan ng pangalan ng lugar na iyon. (Gen 26:12-20) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

ESHEK [posible, Kumikilos Nang Marahas]. Isang inapo ni Haring Saul. Binabanggit ng ulat ng Kasulatan na ang Benjamitang ito ay nagkaroon ng tatlong anak at na ang mga anak ng kaniyang panganay, si Ulam, "ay naging magigiting at makapangyarihang mga lalaki, mga humuhutok ng busog, at nagkaroon ng maraming anak at apo, isang daan at limampu."—1Cr 8:1, 33, 39, 40.

ESKRIBA. Isang kalihim o isang tagakopya ng Kasulatan; nang maglaon, tumukoy ito sa isang taong naturuan sa Kautusan. Ang salitang Hebreo na *so·pher′,* na nanggaling sa salitang-ugat na nangangahulugang "magbilang," ay isinasalin bilang "kalihim," "eskriba," "tagakopya"; ang salitang Griego naman na *gram·ma·teus′* ay isinasalin bilang "eskriba" at "pangmadlang tagapagturo." Ang terminong ito ay tumutukoy sa isa na may pinag-aralan. Ang ilang miyembro ng tribo ni Zebulon ay mga taong may "kasangkapan ng eskriba" para sa pagbilang at pagtatala ng mga hukbo. (Huk 5:14; ihambing ang

2Ha 25:19; 2Cr 26:11.) Nagkaroon din noon ng mga eskriba, o mga kalihim, para sa templo. (2Cr 34: 9, 13) Ang kalihim ni Haring Jehoas ay kasama noon ng mataas na saserdote sa pagbilang sa salaping iniaabuloy at pagkatapos ay ibinibigay nila iyon sa mga nagpapasuweldo sa mga manggagawang nagkukumpuni ng templo. (2Ha 12:10-12) Si Baruc ay sumulat ng mga salitang idinikta ng propetang si Jeremias. (Jer 36:32) Sa ilalim ng pangangasiwa ni Haman, ang mga kalihim ni Haring Ahasuero ng Persia ay sumulat ng isang batas na nag-uutos na puksain ang mga Judio, at sa ilalim naman ni Mardokeo, sila rin ang sumulat ng kontrabatas na pinalabas.—Es 3:12; 8:9.

Kadalasan, ang eskribang Ehipsiyo ay isang lalaking may mababang katayuan sa lipunan ngunit matalino. Mataas ang kaniyang pinag-aralan. Binibitbit niya ang kaniyang mga kagamitan, kabilang dito ang isang paleta na may mga uka para paglagyan ng tintang may iba't ibang kulay, isang banga ng tubig, at isang kahita ng pinsel na tambo. Pamilyar siya sa legal at pangnegosyong mga porma na ginagamit noon. Binabayaran siya para sa pagsulat sa gayong mga porma, pagtatala ng mga salitang idinidikta, at iba pa.

Sa Babilonya, ang eskriba ay itinuturing na isang propesyonal. Kailangang-kailangan noon ang kaniyang mga serbisyo, yamang kahilingan ng batas na ang mga transaksiyon sa negosyo ay isulat, wastong lagdaan ng mga partidong nagkasundo at saksihan. Umuupo ang kalihim malapit sa pintuang-daan ng lunsod, kung saan isinasagawa ang karamihan sa mga aktibidad; taglay ang kaniyang panulat at limpak ng luwad, handa siyang magpabayad kapalit ng kaniyang serbisyo kailanma't may nangangailangan. Ang mga eskriba ang nagtatala ng mga transaksiyon sa negosyo, sumusulat ng mga liham, naghahanda ng mga dokumento, nag-aasikaso ng mga rekord sa templo, at gumaganap ng iba pang klerikal na mga tungkulin.

Noon, ang mga eskribang Hebreo ay nagsisilbing mga notaryo publiko, naghahanda ng mga kasulatan ng diborsiyo, at nagrerekord ng iba pang mga transaksiyon. Nang dakong huli, hindi na sila humihingi ng takdang singil, kaya maaari nang makipagtawaran sa kanila nang patiuna kung magkano ang ibabayad sa kanila. Kadalasan na, isa sa mga partido sa transaksiyon ang nagbabayad sa singil, ngunit kung minsan ay pinaghahatian nila ito. Sa kaniyang pangitain, nakakita si Ezekiel ng isang lalaki na may tintero ng isang tagapagtala at gumaganap ng isang gawaing pagmamarka.—Eze 9:3, 4.

Mga Tagakopya ng Kasulatan. Ang mga eskriba (*soh·pherim′,* "mga Soperim") ay unang naging prominente bilang isang natatanging grupo noong mga araw ni Ezra na saserdote. Mga tagakopya sila noon ng Hebreong Kasulatan, anupat ingat na ingat sila sa kanilang gawain at takót na takót silang magkamali. Sa paglipas ng panahon, labis silang naging metikuloso, anupat binibilang pa nga nila hindi lamang ang mga salitang kinopya kundi pati ang mga titik. Kahit pagkalipas ng ilang siglo pagkaraang mabuhay si Kristo sa lupa, ang nasusulat na Hebreo ay binubuo lamang ng mga katinig, at ang pag-aalis o pagdaragdag ng isang titik ay kadalasan nang makapagpapabago sa kahulugan ng isang salita. Kaya naman kapag nakakita sila ng kahit bahagyang pagkakamali, gaya ng maling pagkakasulat ng isang titik, ang buong seksiyong iyon ng balumbon ay itinuturing na di-karapat-dapat gamitin sa sinagoga. Pagkatapos, kaagad na pinuputol ang seksiyong iyon at pinapalitan ng isang bagong seksiyon na walang mali. Binabasa nila nang malakas ang bawat salita bago ito isulat. Itinuturing na isang malubhang kasalanan ang magsulat ng kahit isang salita mula sa alaala. Gayunman, unti-unting pumasok ang kakatwang mga kaugalian. Sinasabing may-pananalanging pinupunasan ng relihiyosong mga eskriba ang kanilang panulat bago isulat ang salitang *'Elo·him′* (Diyos) o *'Adho·nai′* (Soberanong Panginoon).

Ngunit sa kabila ng gayong pag-iingat na maiwasan ang di-sinasadyang mga pagkakamali, nang maglaon ay pinangahasan ng mga Soperim na gumawa ng mga pagbabago sa teksto. Sa 134 na talata, binago ng mga Soperim ang sinaunang tekstong Hebreo upang kabasahan ito ng *'Adho·nai′* sa halip na *YHWH.* Sa iba pang mga talata, *'Elo·him′* naman ang ginamit bilang panghalili. Ginawa ng mga Soperim ang marami sa mga pagbabagong ito dahil sa pamahiing may kaugnayan sa pangalan ng Diyos at upang maiwasan ang mga *anthropomorphism,* samakatuwid nga, ang pag-uukol sa Diyos ng mga katangiang pantao. (Tingnan ang JEHOVA [Ikinubli ng pamahiin ang pangalan].) Nang maglaon, itinawagpansin ng mga Masorete, na siyang naging katawagan sa mga tagakopya maraming siglo pagkatapos na mabuhay si Jesus sa lupa, ang mga pagbabagong ginawa ng naunang mga Soperim, anupat itinala nila ang mga iyon sa gilid ng mga pahina o sa dulo ng tekstong Hebreo. Ang mga panggilid na notang ito ay nakilala bilang ang Masora. Sa 15 talata sa tekstong Hebreo, may ilang titik o salita na minarkahan ng mga Soperim ng pantanging mga tuldok. May mga pagtatalo hinggil sa kahulugan ng pantanging mga tuldok na ito.

Sa pamantayang mga manuskritong Hebreo, ang Masora, samakatuwid nga, ang maliliit na sulat sa mga gilid ng pahina o sa dulo ng teksto, ay may nota sa tapat ng ilang talatang Hebreo na kababasahan: "Ito ang isa sa labingwalong Pagwawasto na gi-

nawa ng mga Soperim," o mga salitang kahawig nito. Maliwanag na ginawa ang ganitong mga pagwawasto dahil ang orihinal na mga talata sa tekstong Hebreo ay waring lumalapastangan sa Diyos na Jehova o walang paggalang sa kaniyang makalupang mga kinatawan. Mabuti man ang naging layunin nila, isa pa rin itong di-nararapat na pagbago sa Salita ng Diyos. Para sa talaan ng mga pagwawastong ginawa ng mga Soperim, tingnan ang apendise ng *Rbi8,* pahina 1569.

Ang mga Eskriba Bilang mga Guro ng Kautusan. Noong una, mga saserdote ang nagsisilbing mga eskriba. (Ezr 7:1-6) Ngunit lubhang binigyang-diin na ang bawat Judio ay kailangang magkaroon ng kaalaman sa Kautusan. Dahil dito, yaong mga nakapag-aral at nagtamo ng malawak na kaalaman ay tiningala, at nang maglaon, ang mga iskolar na ito ay bumuo ng isang independiyenteng grupo, na karamihan ay hindi saserdote. Kaya naman nang pumarito si Jesus sa lupa, ang pananalitang "mga eskriba" ay tumutukoy sa isang grupo ng mga lalaking dalubhasa sa Kautusan. Ginawa nilang kanilang propesyon ang sistematikong pag-aaral ng Kautusan at ang pagpapaliwanag nito. Maliwanag na kabilang sila sa mga guro ng Kautusan noon, yaong mga bihasa sa Kautusan. (Luc 5:17; 11:45) Karaniwan nang iniuugnay sila sa relihiyosong sekta ng mga Pariseo, sapagkat kinikilala ng grupong ito ang mga pagpapakahulugan o "mga tradisyon" ng mga eskriba na natipon sa paglipas ng panahon anupat ang mga ito ay naging isang masalimuot na kalipunan ng pagkaliliit at teknikal na mga tuntunin. Sa Kasulatan, ang pananalitang 'mga eskriba ng mga Pariseo' ay lumilitaw nang ilang ulit. (Mar 2:16; Luc 5:30; Gaw 23:9) Maaaring ipinahihiwatig nito na ang ilang eskriba ay mga Saduceo, na naniniwala lamang sa *nasusulat* na Kautusan. Buong-sigasig na ipinagtanggol ng mga eskriba ng mga Pariseo ang Kautusan, ngunit kasabay nito ay itinaguyod din nila ang natipong mga tradisyon; sa katunayan, mas malawak ang naging impluwensiya nila sa kaisipan ng mga tao kaysa sa impluwensiya ng mga saserdote. Karaniwan na noon, ang mga eskriba ay nasa Jerusalem, bagaman masusumpungan din sila sa buong Palestina at sa iba pang mga lupain sa gitna ng mga Judiong nasa Pangangalat. —Mat 15:1; Mar 3:22; ihambing ang Luc 5:17.

Noon, ang mga eskriba ay tinitingala ng mga tao at tinatawag na "Rabbi" (sa Gr., *rhab·bei′,* "Aking kadakilaan; Aking kamahalan"; mula sa Heb., *rav,* nangangahulugang "marami," "dakila"; isang titulo ng paggalang para sa mga guro). Ikinapit kay Kristo ang terminong ito sa ilang dako sa Kasulatan. Sa Juan 1:38, isinasalin ito bilang "Guro." Totoo naman, si Jesus ang guro ng kaniyang mga apostol, ngunit sa Mateo 23:8, inutusan niya sila na huwag nasain ang katawagang ito o ikapit ito sa kanilang sarili bilang isang titulo, gaya ng ginagawa ng mga eskriba. (Mat 23:2, 6, 7) Mariing hinatulan ni Jesus ang mga eskriba ng mga Judio at pati ang mga Pariseo sapagkat dinagdagan nila ang Kautusan at lumikha sila ng mga paraan upang malusutan ang pagsunod sa Kautusan, kung kaya sinabi niya sa kanila: "Pinawalang-bisa ninyo ang salita ng Diyos dahil sa inyong tradisyon." Bumanggit siya ng isang halimbawa nito: Pahihintulutan nilang makalibre ang isang tao sa obligasyong tumulong sa kaniyang ama o ina—basta igiit lamang niya na ang bagay o pag-aari na maaari sana niyang gamitin sa pagtulong sa kaniyang mga magulang ay isang kaloob na inialay sa Diyos.—Mat 15:1-9; Mar 7:10-13; tingnan ang KORBAN.

Ipinahayag ni Jesus na ang mga eskriba, tulad ng mga Pariseo, ay nagdagdag ng maraming bagay, anupat ginawa nilang pabigat sa mga tao ang pagsunod sa Kautusan at lubha nilang pinahirapan ang mga tao. Karagdagan pa, bilang isang grupo, wala silang tunay na pag-ibig sa mga tao ni nais man nilang tulungan ang mga ito, anupat ayaw man lamang nilang gumamit ng isang daliri upang mapagaan ang pasanin ng mga tao. Gustung-gusto nilang purihin sila ng mga tao at tawagin sila sa matatayog na titulo. Ang kanilang relihiyon ay isa lamang balatkayo, isang ritwal, at sila ay mga mapagpaimbabaw. Ipinakita ni Jesus kung gaano kahirap para sa kanila ang makatanggap ng lingap ng Diyos dahil sa kanilang saloobin at mga gawain, sa pagsasabi sa kanila: "Mga serpiyente, supling ng mga ulupong, paano kayo makatatakas mula sa kahatulan ng Gehenna?" (Mat 23:1-33) Mabigat ang pananagutan ng mga eskriba yamang alam nila ang Kautusan. Gayunma'y inalis nila ang susi ng kaalaman. Hindi sila nakontento na hindi kilalanin si Jesus, na pinatototohanan ng kanilang mga kopya ng Kasulatan, kundi pinalubha pa nila ang kanilang pagkakasala sa pamamagitan ng puspusang paghadlang sa sinuman upang hindi nito makilala si Jesus, oo, upang huwag itong makinig sa kaniya.—Luc 11:52; Mat 23:13; Ju 5:39; 1Te 2:14-16.

Sa kanilang katungkulan, ang mga eskriba, bilang "mga rabbi," ay hindi lamang responsable sa teoretikong pag-unlad ng Kautusan at sa pagtuturo ng Kautusan, kundi mayroon din silang hudisyal na awtoridad, anupat nagbababa sila ng hatol sa mga hukuman ng katarungan. May mga eskriba noon sa mataas na hukumang Judio, ang Sanedrin. (Mat 26:57; Mar 15:1) Hindi sila dapat tumanggap ng bayad para sa paghatol, dahil ipinagbawal ng Kautusan ang pagreregalo o panunuhol. Maaaring may minanang kayamanan ang ilang rabbi; halos lahat ay may hanapbuhay, na kanila namang ipinagmamalaki, yamang kaya nilang suportahan ang

kanilang sarili nang bukod sa kanilang rabinikong katungkulan. Bagaman hindi sila wastong makatatanggap ng anuman para sa kanilang gawain bilang mga hukom, maaaring sila ay umasa at tumanggap ng bayad para sa pagtuturo ng Kautusan. Mahihiwatigan ito sa mga salita ni Jesus nang babalaan niya ang mga pulutong tungkol sa kasakiman ng mga eskriba, gayundin nang tukuyin niya ang taong upahan na hindi nagmamalasakit sa mga tupa. (Mar 12:37-40; Ju 10:12, 13) Binabalaan ni Pedro ang Kristiyanong mga pastol laban sa paggamit sa kanilang mga posisyon upang magtamo ng pakinabang.—1Pe 5:2, 3.

Mga Tagakopya ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Sa liham ng apostol na si Pablo sa mga taga-Colosas, iniutos niya na basahin din ang liham na iyon sa kongregasyon ng mga taga-Laodicea at yaon namang liham sa mga taga-Laodicea ay basahin din sa mga taga-Colosas. (Col 4:16) Walang alinlangang nais ng lahat ng kongregasyon na basahin ang lahat ng pangkongregasyong mga liham ng mga apostol at ng kanilang mga kapuwa miyembro ng Kristiyanong lupong tagapamahala, kung kaya naman may ginawang mga kopya upang mapagsanggunian sa bandang huli at upang maipamahagi nang mas malawakan. Ang sinaunang mga koleksiyon ng mga liham ni Pablo (mga kopya ng mga orihinal) ay katibayan na ang mga ito ay malawakang kinopya at ipinamahagi noon.

Ayon sa tagapagsalin ng Bibliya na si Jerome na nabuhay noong ikaapat na siglo at kay Origen na nabuhay noong ikatlong siglo C.E., isinulat ni Mateo ang kaniyang Ebanghelyo sa wikang Hebreo. Pangunahin niya itong ipinatungkol sa mga Judio. Ngunit maraming Helenisadong Judio sa gitna niyaong mga nasa Pangangalat; kaya maaaring si Mateo mismo ang nagsalin ng kaniyang Ebanghelyo tungo sa Griego nang bandang huli. Isinulat naman ni Marcos ang kaniyang Ebanghelyo pangunahin nang para sa mga mambabasang Gentil, gaya ng ipinahihiwatig ng pagpapaliwanag niya ng mga kaugalian at mga turo ng mga Judio, ng pagsasalin niya ng partikular na mga pananalita na hindi maiintindihan ng mga mambabasang Romano, at ng iba pang mga paliwanag. Ang mga ebanghelyo nina Mateo at Marcos ay kapuwa nilayong ipamahagi nang malawakan, at dahil dito, maraming kopya ang kinailangang gawin at ipamahagi.

Ang mga tagakopyang Kristiyano ay kadalasan nang hindi mga dalubhasa sa gawaing ito, ngunit yamang sila ay may paggalang at mataas na pagtingin sa kahalagahan ng kinasihang mga kasulatang Kristiyano, maingat nilang kinopya ang mga ito. Ang isang mahusay na halimbawa ng gawa ng sinaunang mga tagakopyang Kristiyano ay ang pinakamatandang umiiral na piraso ng alinmang bahagi ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang Papyrus Rylands No. 457. May sulat ito sa magkabilang panig anupat binubuo lamang ng mga 100 titik sa wikang Griego at tinakdaan ng petsa na sing-aga ng unang kalahatian ng ikalawang siglo C.E. (LARAWAN, Tomo 1, p. 323) Bagaman di-gaanong pormal ang pagkakagawa nito at hindi naman nito inaangkin na naisulat ito nang napakahusay, maingat ang pagkakasulat nito. Kawili-wiling malaman na ang pirasong ito ay nanggaling sa isang *codex* na malamang ay naglalaman noon ng buong Ebanghelyo ni Juan, o ng mga 66 na pahina, anupat mga 132 pahina sa kabuuan.

Mas marami pang patotoo ang matatagpuan, ngunit sa mas huling mga petsa, sa Chester Beatty Biblical Papyri. Binubuo ang mga ito ng mga bahagi mula sa 11 Griegong *codex,* na ginawa sa pagitan ng ikalawa at ikaapat na siglo C.E. Naglalaman ang mga ito ng ilang bahagi ng 9 na Hebreong aklat at 15 Kristiyanong aklat ng Bibliya. Ang mga ito ay napakahusay na halimbawa ng pagkopya ng Kasulatan sapagkat masusumpungan sa mga ito ang sari-saring istilo ng pagsulat. Ang isa sa mga *codex* ay sinasabing "gawa ng isang mahusay at propesyonal na eskriba." Sinasabi naman tungkol sa isa pang *codex:* "Tumpak na tumpak ang pagkakasulat, at bagaman hindi nag-aangking sulat ng isang kaligrapo, gawa ito ng isang may-kakayahang eskriba." At tungkol sa isa pa, "Ang sulat-kamay nito ay hindi pino, ngunit sa pangkalahatan ay tumpak." —*The Chester Beatty Biblical Papyri: Descriptions and Texts of Twelve Manuscripts on Papyrus of the Greek Bible,* ni Frederic Kenyon, London, 1933, Fasciculus I, General Introduction, p. 14; 1933, Fasciculus II, The Gospels and Acts, Text, p. ix; 1936, Fasciculus III, Revelation, Preface.

Gayunman, higit na mahalaga kaysa sa mga katangiang ito ang paksang nilalaman ng mga ito. Sa kalakhang bahagi, pinagtitibay ng mga ito ang ikaapat-na-siglong mga manuskritong *vellum* na tinaguriang "Neutrals," na itinuturing na napakahalaga ng mga iskolar sa teksto na sina Westcott at Hort; kabilang sa mga ito ang Vatican No. 1209 at ang Sinaiticus. Karagdagan pa, wala sa mga ito ang kapansin-pansing mga interpolasyon na matatagpuan sa ilang manuskritong *vellum* na tinagurian, bagaman marahil ay nagkamali lamang, bilang "Western."

Sa ngayon ay may umiiral na libu-libong manuskrito partikular na mula noong ikaapat na siglo C.E. patuloy. Ang pagiging labis na maingat ng mga tagakopya ay napansin ng mga iskolar matapos nilang maingat na pag-aralan at paghambing-hambingin ang mga manuskritong ito. Ang ilan sa mga iskolar

na ito ay gumawa ng mga mapanuring rebisyon o mga koleksiyon batay sa mga paghahambing na ito. Ang mga mapanuring rebisyong ito ang naging saligang teksto para sa ating makabagong mga salin. Sinasabi ng mga iskolar na sina Westcott at Hort na "ang bilang ng sa paanuman ay matatawag na malaking pagkakaiba ay maliit na bahagi lamang ng kabuuan ng kati-katiting na mga pagkakaiba, at hindi pa hihigit sa ikasanlibong bahagi ng buong teksto." (*The New Testament in the Original Greek,* Graz, 1974, Tomo II, p. 2) Ganito naman ang sinabi ni Sir Frederic Kenyon tungkol sa Chester Beatty Papyri: "Ang una at pinakamahalagang konklusyong mabubuo batay sa pagsusuri sa mga ito ay ang kasiya-siyang konklusyon na pinagtitibay ng mga ito ang saligang kawastuan ng umiiral na mga teksto. Walang kapansin-pansin o malaking pagkakaiba ang makikita alinman sa Luma o sa Bagong Tipan. Walang mahahalagang talata ang inalis o idinagdag, at walang mga pagkakaiba ang nakaaapekto sa mahahalagang katotohanan o mga doktrina. Ang mga pagkakaiba-iba sa teksto ay nakaaapekto sa maliliit na bagay lamang, gaya ng pagkakasunud-sunod ng mga salita o eksaktong mga salitang ginamit."—Fasciculus I, General Introduction, p. 15.

Sa ilang kadahilanan, kaunti na lamang sa ngayon ang natitira sa mga gawa ng kauna-unahang mga tagakopya. Marami sa kanilang mga kopya ng Kasulatan ang nasira noong panahong pag-usigin ng Roma ang mga Kristiyano. Unti-unti namang nasira ang iba dahil sa kagagamit. Bukod diyan, ang mainit at maumidong klima sa ilang lugar ay naging dahilan din ng mabilis na pagkasira. Karagdagan pa, yamang ang ipinalit ng propesyonal na mga eskriba na nabuhay noong ikaapat na siglo C.E. sa mga manuskritong papiro ay mga kopyang *vellum,* waring hindi na kinailangan pang ingatan ang lumang mga kopyang papiro.

Sa kanilang pagsulat, ang tintang ginagamit noon ng mga tagakopya ay pinaghalong abo at sahing na ginagawang limpak at hinahaluan ng tubig bago gamitin. Ang panulat nila ay yari sa tangkay ng halamang tambo. Kapag pinalambot sa tubig ang dulo nito, kahawig ito ng isang pinsel. Ang sulatan noon ay katad at papiro na nasa anyong balumbon; nang maglaon, nagkaroon ng mga sulatan sa anyong *codex* na may mga pilyegong pinagtatahi-tahi at kadalasa'y nilalagyan ng pabalat na yari sa kahoy.

ESLI. Isang ninuno ni Kristo na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon; anak ni Nagai at ama ni Nahum.—Luc 3:25.

ESMERALDA. Isang batong hiyas na mahalaga, maningning, malinaw at isang uri ng berilo. Ang esmeralda ay binubuo ng aluminyo at *beryllium silicate* at kaunting kromyum na dahilan ng berdeng kulay ng batong ito. Mas matigas ito nang kaunti kaysa sa kwarts at kadalasang matatagpuan sa anyong bukó o bilang hiwa-hiwalay na mga kristal na anim ang gilid.

Ang esmeralda ay kilala ng sinaunang mga Ehipsiyo, kinukuha nila ang mga ito mula sa Mataas na Ehipto. Malamang na kabilang ang mga ito sa mahahalagang bagay na tinanggap mula sa mga Ehipsiyo bago umalis sa Ehipto ang Israel. (Exo 12:35, 36) Nang maglaon, isang esmeralda (sa Heb., *ba·re'qeth*) ang inilagay bilang ikatlong bato sa unang hanay ng mga bato sa "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdote. (Exo 28:2, 15, 17, 21; 39:10) Ang hari ng Tiro ay inilalarawang may suot na isang pananamit na may "bawat mahalagang bato," kabilang ang esmeralda, sa makahulang panambitan na ipinahayag ni Ezekiel.—Eze 28:12, 13.

Sa kaniyang pangitain ng makalangit na trono ni Jehova, ginamit ng apostol na si Juan ang esmeralda upang ilarawan ang bahagharing nasa "palibot ng trono." (Apo 4:1-3) Nang makita ni Juan ang "banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem," napansin niya na "ang mga pundasyon ng pader ng lunsod ay nagagayakan ng bawat uri ng mahalagang bato," anupat ang ikaapat ay esmeralda (sa Gr., *sma'ragdos*).—Apo 21:2, 10, 19.

ESPANYA. Isang bansa na nasa Iberian Peninsula sa TK Europa. Pagkadalaw niya sa mga Kristiyanong taga-Roma, umasa ang apostol na si Pablo na bahagya siyang maihahatid doon ng kaniyang mga kapananampalataya sa Roma. (Ro 15:23, 24, 28) Hindi tiyak kung talagang nakarating sa Espanya ang apostol. Gayunman, sinabi ni Clemente ng Roma (mga 95 C.E.) na si Pablo ay dumating "hanggang sa pinakadulo ng kanluran," anupat maaaring kasama roon ang Espanya. (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, p. 6, "The First Epistle of Clement to the Corinthians," kab. V) Kung nakarating siya sa lupaing iyon, malamang na ang pagdalaw ni Pablo ay naganap sa pagitan ng pagpapalaya sa kaniya mula sa unang pagkabilanggo niya sa Roma (mga 61 C.E.) at ng muling pagkabilanggo niya roon noong mga 65 C.E. Noong panahong iyon, ang Espanya ay nasa ilalim ng pamamahala ng Roma. Iniuugnay ng ilan ang Tarsis sa timugang bahagi ng Espanya.—Tingnan ang TARSIS Blg. 4.

ESPELTA [sa Heb., *kus·se'meth;* sa Ingles, *spelt*]. Isang nakabababang uri ng trigo na ang mga butil ay hindi madaling humiwalay mula sa ipa. Noong sinauna, ang espelta (*Triticum spelta*) ay itinatanim sa Ehipto (Exo 9:32), kung saan, ayon sa Griegong istoryador na si Herodotus (II, 36, 77), ginagawa itong tinapay. (Tingnan ang Eze 4:9.) Waring

itinatanim ito noon ng mga Israelita bilang hanggahan sa palibot ng kanilang mga bukid upang magsilbing isang uri ng bakod.—Isa 28:25.

ESPESYA [sa Ingles, *spice*]. Alinman sa sari-saring produkto ng mabangong halaman, kabilang na ang aloe, balsamo, estacte, galbano, kalamo, kanela, kasia, ladano, mira, at olibano. Bagaman binanggit sa Bibliya ang mga pampalasang gaya ng komino, yerbabuena, eneldo, at asin, ang mga salita sa orihinal na wika na isinaling "espesya" at "mga espesya" ay hindi ikinakapit sa mga panimpla sa pagkain.

Ang mga espesya ay ginamit sa paggawa ng banal na langis na pamahid at ng insenso na pantanging itinalaga para gamitin sa santuwaryo. (Exo 30:23-25, 34-37) Ginamit din ang mga ito sa paghahanda ng patay para sa paglilibing, anupat ang mira at mga aloe ay espesipikong binanggit sa kaso ni Jesus. (Ju 19:39, 40; tingnan din ang Mar 16:1; Luc 23:56; 24:1.) May kaugnayan sa libing ni Haring Asa ng Juda, nagkaroon ng pagkalaki-laking panlibing na pagsunog—hindi pagsusunog ng bangkay, kundi pagsusunog ng mga espesya. (2Cr 16:14) Noong sinauna, nilalagyan ng mga espesya ang mga alak upang madagdagan ang "tapang" ng mga ito.—Sol 8:2.

Maaaring ang espesya sa hardin na binanggit sa Awit ni Solomon (5:1, 13; 6:2) ay tumutukoy sa mababangong yerba sa pangkalahatan o sa balsamo (*Commiphora opobalsamum*), gaya ng iminumungkahi ng ilang iskolar. Ang "espesya mula sa India" ng Apocalipsis 18:13 ay literal na *"amomum,"* isang aromatikong palumpong na mula sa pamilya ng mga luya.

ESPIRITISMO. Ang paniniwala o doktrina na ang mga espiritu ng mga taong patay, na diumano'y nananatiling buháy pagkamatay ng pisikal na katawan, ay nakikipagtalastasan sa mga buháy, lalo na sa pamamagitan ng isang tao (isang espiritista) na madali nilang maimpluwensiyahan. Isinisiwalat kapuwa ng Bibliya at ng sekular na kasaysayan na mayroon nang espiritismo noon pa mang sinaunang panahon. Palasak ito sa relihiyon ng Ehipto. (Isa 19:3) May kasama ring espiritismo ang relihiyon ng Babilonya (ang lunsod na siya ring pangunahing sentro ng relihiyon para sa Asirya).—Isa 47:12, 13.

Ang salitang Griego para sa "espiritismo" ay *phar·ma·ki'a.* Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 51, 52) ay nagsabi hinggil sa salitang ito: "(Sa Ingles, *pharmacy* atbp.) ay pangunahing tumutukoy sa paggamit ng gamot, droga, orasyon; at saka panlalason; at saka panggagaway, Gal. 5:20, R.V., 'panggagaway' (A.V., 'pangkukulam'), binabanggit bilang isa sa 'mga gawa ng laman.' Tingnan din ang Apo. 9:21; 18:23. Sa Sept[uagint], Exo. 7:11, 22; 8:7, 18; Isa. 47:9, 12. Sa panggagaway, ang paggamit ng mga droga, simple man o matapang, ay karaniwan nang nilalakipan ng mga bulong at pagdulog sa mga okultong kapangyarihan, pati ng sari-saring anting-anting, agimat, atbp., diumano'y upang ilayo ang gumagamit o pasyente mula sa pansin at kapangyarihan ng mga demonyo, subalit sa totoo ay upang pahangain siya sa mahiwagang kakayahan at kapangyarihan ng manggagaway."

Ang Pinagmulan Nito. Isang pangunahing bahagi ng espiritismo ang diumano'y pakikipag-usap sa mga patay. Yamang ang mga patay "ay walang anumang kabatiran," imposibleng makipagtalastasan sa kanila. (Ec 9:5) Ipinagbawal ng kautusan ng Diyos sa Israel ang pagsangguni sa patay at ang pagsasagawa ng espiritismo ay tinakdaan nito ng parusang kamatayan. (Lev 19:31; 20:6, 27; Deu 18:9-12; ihambing ang Isa 8:19.) At sinasabi sa Kristiyanong Griegong Kasulatan na yaong mga nagsasagawa ng espiritismo "ay hindi magmamana ng kaharian ng Diyos." (Gal 5:20, 21; Apo 21:8) Samakatuwid, makatuwirang sabihin na ang anumang diumano'y pakikipagtalastasan sa mga patay, kung hindi man tahasang pagsisinungaling niyaong nagaangking nakipagtalastasan sa mga patay, ay tiyak na nanggaling sa isang masamang pinagmulan, isang pinagmulan na salansang sa Diyos na Jehova.

Malinaw na ipinakikita ng Bibliya na ang masamang pinagmulang ito ay ang mga balakyot na espiritu, o mga demonyo. (Tingnan ang DEMONYO; PAGALI NG DEMONYO.) Isang halimbawa nito ang kaso ng "alilang babae" sa lunsod ng Filipos. Dati siyang nakapaglalaan sa kaniyang mga panginoon ng maraming pakinabang dahil sa pagsasagawa ng "sining ng panghuhula," isa sa mga bagay na may kaugnayan sa espiritismo. (Deu 18:11) Malinaw na sinasabi ng ulat na ang pinagmulan ng kaniyang mga prediksiyon ay hindi ang Diyos kundi "isang demonyo ng panghuhula," isang balakyot na espiritu. Kaya nang palayasin ng apostol na si Pablo ang balakyot na espiritung iyon, naiwala ng batang babaing ito ang kaniyang kapangyarihang manghula. (Gaw 16:16-19) May kinalaman sa salitang Griego na *py'tho·na,* na isinalin dito bilang "isang demonyo ng panghuhula," ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (Tomo 1, p. 328) ay nagsabi: "Ang Python, sa mitolohiyang Griego, ay pangalan ng serpiyente o dragon ng Pytho, naninirahan sa Pytho, sa paanan ng bundok Parnassus, nagbabantay sa orakulo ng Delphi, at pinatay ni Apolo. Dahil dito, ang pangalang ito ay ginamit para kay Apolo mismo. Nang maglaon, ang salitang ito ay ikinapit sa mga manghuhula, na itinuturing na

kinasihan ni Apolo. Yamang ang mga demonyo ang mga ahente ng idolatriya, I Cor. 10:20, ang kabataang babae sa Gawa 16:16 ay inalihan ng isang demonyo na promotor ng kulto ni Apolo, at sa gayo'y sinaniban siya ng 'isang espiritu ng panghuhula.' "

Sa Israel. Bagaman nagbigay ang Diyos ng mahihigpit na batas na nagbabawal sa espiritismo, sa pana-panahon ay may sumusulpot na mga espiritista sa lupain ng Israel. Malamang na ang mga ito ay mga banyagang pumasok sa lupain o ilan sa mga hindi nilipol ng mga Israelita. Inalis sila ni Haring Saul mula sa lupain noong siya'y naghahari subalit maliwanag na may ilang espiritista na muling naging aktibo sa kanilang gawain noong papatapos na ang kaniyang pamamahala. Ipinakita ni Saul na lubusan na siyang lumayo sa Diyos nang sumangguni siya sa "dalubhasang espiritista sa En-dor." —1Sa 28:3, 7-10.

Dumalaw si Haring Saul sa espiritista. Noong pumaroon si Saul sa isang espiritista, matagal-tagal na ring inalis sa kaniya ang espiritu ni Jehova, at sa katunayan, ayaw nang sagutin ng Diyos ang kaniyang mga tanong sa pamamagitan ng mga panaginip o ng Urim (na ginagamit ng mataas na saserdote) o sa pamamagitan ng mga propeta. (1Sa 28:6) Ayaw na ng Diyos na magkaroon ng anumang kinalaman sa kaniya; at matagal na panahon nang hindi nakikipagkita kay Saul ang propeta ng Diyos na si Samuel, bago pa man pahiran si David bilang hari. Kaya hindi makatuwirang isipin na si Samuel, kahit buháy pa ito, ay paroroon upang magpayo kay Saul. At tiyak na hindi pangyayarihin ng Diyos na bumalik si Samuel mula sa mga patay upang makipag-usap kay Saul dahil bago pa man ito mamatay, hindi na Niya ito isinusugo kay Saul.—1Sa 15:35.

Hinding-hindi sasang-ayunan ni Jehova ang ginawa ni Saul, ni makikipagtulungan man siya rito; ipinakikita ito ng sinabi niya nang maglaon sa pamamagitan ni Isaias: "At kung sasabihin nila sa inyo: 'Sumangguni kayo sa mga espiritista o sa mga may espiritu ng panghuhula na humuhuni at nagsasalita nang pabulong,' hindi ba sa Diyos nito dapat sumangguni ang alinmang bayan? Dapat bang sumangguni sa mga patay para sa mga buháy? Sa kautusan at sa katibayan!"—Isa 8:19, 20.

Samakatuwid, nang ang ulat ay magsabi: "Nang makita ng babae si 'Samuel' ay nagsimula itong sumigaw sa sukdulan ng kaniyang tinig," maliwanag na isinasalaysay ang pangyayari *ayon sa pangmalas ng espiritista,* na nadaya ng espiritung nagpapanggap na si Samuel. (1Sa 28:12) Tungkol naman kay Saul, kumakapit sa kaniya ang simulaing binigkas ng apostol na si Pablo: "Kung paanong hindi nila sinang-ayunang kilalanin ang Diyos ayon sa tumpak na kaalaman, ibinigay sila ng Diyos sa isang di-sinang-ayunang kalagayan ng isip, upang gawin ang mga bagay na hindi nararapat . . . Bagaman lubus-lubusang alam ng mga ito ang matuwid na batas ng Diyos, na ang mga nagsasagawa ng gayong mga bagay ay karapat-dapat sa kamatayan, hindi lamang nila patuloy na ginagawa ang mga iyon kundi sinasang-ayunan din yaong mga nagsasagawa ng mga iyon."—Ro 1:28-32.

Binabanggit ng *Commentary on the Old Testament,* nina C. F. Keil at F. Delitzsch (1973, Tomo II, First Samuel, p. 265), na ang Griegong *Septuagint,* sa 1 Cronica 10:13, ay nagdagdag ng mga salitang "at sinagot siya ni Samuel na propeta." (Bagster) Sinusuportahan ng *Commentary* ang pangmalas na ipinahihiwatig ng di-kinasihang mga salitang ito sa *Septuagint,* ngunit idinagdag nito: "Gayunpaman, ipinapalagay ng mga ama, mga repormador, at mas naunang mga teologong Kristiyano, maliban sa iilan, na hindi naman talaga lumitaw si Samuel, kundi likhang-isip lamang iyon. Ayon sa paliwanag ni Ephraem Syrus, waring isang larawan ni Samuel ang ipinakita kay Saul sa pamamagitan ng makademonyong mga sining. Ganito rin ang naging pangmalas nina Luther at Calvin, at tinularan sila ng mas naunang mga teologong Protestante sa pagtuturing sa aparisyon bilang isa lamang makadiyablong malikmata, isang pantasma, o makadiyablong malikmata sa anyo ni Samuel, at sa pagtuturing sa pananalita ni Samuel bilang isa lamang makadiyablong pagsisiwalat na pinahintulutan ng Diyos, kung saan ang katotohanan ay hinaluan ng kabulaanan."

Sa isang talababa (First Samuel, p. 265, 266), ang *Commentary* ay nagsabi: "Sa gayo'y sinasabi ni Luther . . . 'Tiyak na ang pagpapabangon kay Samuel ng isang manghuhula o mangkukulam, sa 1 Sam. xxviii. 11, 12, ay isa lamang malikmatang nagmula sa diyablo; hindi lamang dahil sinasabi ng Kasulatan na pinangyari ito ng isang babae na punô ng mga diyablo (sapagkat sino ang makapaniniwala na ang mga kaluluwa ng mga mananampalataya, na nasa kamay ng Diyos, . . . ay nasa ilalim ng kapangyarihan ng diyablo, at ng karaniwang mga tao?), kundi dahil maliwanag din na labag sa utos ng Diyos ang pagsangguni sa patay na ginawa ni Saul at ng babae. Walang magagawa laban dito ang Espiritu Santo, ni matutulungan man Niya yaong mga sumasalansang dito.' Itinuturing din ni Calvin ang aparisyong ito bilang isa lamang malikmata . . . : 'Tiyak,' sabi niya, 'na hindi talaga si Samuel iyon, sapagkat kailanman ay hindi pahihintulutan ng Diyos na sumailalim sa gayong makadiyablong pagsasalamangka ang Kaniyang mga propeta. Sapagkat naroon ang isang babaing manggagaway na tumatawag ng patay mula sa libingan. Maguguniguni ba ng sinuman na nanaisin ng Diyos na malantad sa gayong kahihiyan ang Kaniyang propeta; na para bang

may kapangyarihan ang diyablo sa mga katawan at mga kaluluwa ng mga santo na nasa Kaniyang pag-iingat? Ang mga kaluluwa ng mga santo ay sinasabing namamahinga . . . sa Diyos, naghihintay ng kanilang maligayang pagkabuhay-muli. Isa pa, maniniwala ba tayo na dinala ni Samuel sa libingan ang kaniyang balabal? Dahil sa mga ito, maliwanag na ang aparisyon ay isa lamang malikmata, at na nalinlang nang husto ang mga sentido ng babae, anupat inakala niyang nakita niya si Samuel, bagaman hindi naman talaga siya iyon.' Tinutulan din ng mas naunang mga teologong ortodokso ang pagiging totoo ng paglitaw ng yumaong si Samuel batay sa mga kadahilanan ding ito."

Ang Kapangyarihan ni Jesus sa mga Demonyo. Noong naririto si Jesus sa lupa, pinatunayan niya na siya ang Mesiyas, ang Pinahiran ng Diyos, sa pamamagitan ng pagpapalayas ng mga demonyo mula sa mga taong inaalihan. Ginawa niya ito nang hindi gumagamit ng anumang espesyal na ritwal o pakikipag-ugnayan sa mga espiritu o anumang anyo ng mahika. Basta inutusan niyang lumabas ang mga demonyo at sumunod sila sa kaniyang tinig. Bagaman labag sa kanilang kalooban, napilitan ang mga demonyo na kilalanin ang kaniyang awtoridad (Mat 8:29-34; Mar 5:7-13; Luc 8:28-33), kung paanong kinilala ni Satanas ang awtoridad ni Jehova nang pahintulutan siya ni Jehova na pighatiin si Job para sa isang pagsubok subalit sinabihan niya si Satanas na huwag patayin si Job. (Job 2:6, 7) Karagdagan pa, isinagawa ni Jesus ang gawaing ito nang walang bayad.—Mat 8:16, 28-32; Mar 1:34; 3:11, 12; Luc 4:41.

Pinasinungalingan ang bulaang paratang ng mga Pariseo. Pagkatapos ng isa sa gayong mga pagpapagaling ni Jesus, ang kaniyang mga kaaway, ang mga Pariseo, ay nagparatang: "Hindi pinalalayas ng taong ito ang mga demonyo malibang sa pamamagitan ni Beelzebub, ang tagapamahala ng mga demonyo." Ngunit ang sabi ng ulat: "Sa pagkaalam ng kanilang mga kaisipan, sinabi niya sa kanila: 'Bawat kaharian na nababahagi laban sa kaniyang sarili ay sumasapit sa pagkatiwangwang, at bawat lunsod o sambahayan na nababahagi laban sa kaniyang sarili ay hindi tatayo. Sa gayunding paraan, kung pinalalayas ni Satanas si Satanas, nababahagi siya laban sa kaniyang sarili; paano, kung gayon, tatayo ang kaniyang kaharian? Isa pa, kung pinalalayas ko ang mga demonyo sa pamamagitan ni Beelzebub, sa pamamagitan nino pinalalayas sila ng inyong mga anak? Ito ang dahilan kung bakit sila ang magiging mga hukom sa inyo.'"—Mat 12:22-27.

Napilitan ang mga Pariseo na amining kailangan ang kapangyarihang nakahihigit sa tao upang magpalayas ng mga demonyo. Subalit nais nilang hadlangan ang mga tao upang huwag maniwala kay Jesus. Kaya naman sinabi nilang nanggaling sa Diyablo ang kaniyang kapangyarihan. Nang magkagayo'y binanggit ni Jesus ang depekto ng kanilang argumento at ipinakita sa kanila kung ano ang makatuwirang ipahihiwatig niyaon. Sumagot siya na kung isa siyang ahente ng Diyablo na nagpapawalang-saysay sa ginawa ni Satanas, kung gayo'y kinokontra ni Satanas ang kaniyang sarili (na hindi gagawin ng sinumang taong hari) at di-magtatagal ay babagsak ito. Karagdagan pa, itinawag-pansin niya ang kanilang "mga anak," o mga alagad, na nag-aangkin ding nagpapalayas ng mga demonyo. Kung totoo ang argumento ng mga Pariseo, na ang nagpapalayas ng mga demonyo ay gumagawa niyaon sa pamamagitan ng kapangyarihan ni Satanas, kung gayon ang kanilang sariling mga alagad ay kumikilos sa ilalim ng kapangyarihang ito, isang bagay na tiyak na hindi aaminin ng mga Pariseo. Sinabi ni Jesus na kung gayon, ang kanilang sariling "mga anak" ay mga hukom na humahatol sa kanila at sa kanilang argumento. Pagkatapos ay sinabi ni Jesus: "Ngunit kung sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos ay pinalalayas ko ang mga demonyo, tunay ngang naabutan na kayo ng kaharian ng Diyos."—Mat 12:28.

Sinusugan pa ni Jesus ang kaniyang argumento sa pagsasabing walang sinumang makapapasok sa bahay ng isang malakas na tao (si Satanas) upang agawin ang mga pag-aari nito malibang may kapangyarihan siyang gapusin ito. Ang bulaang paratang ng mga Pariseo ang dahilan kung bakit nagbabala si Jesus hinggil sa pagkakasala laban sa banal na espiritu, yamang nakapagpalayas si Jesus ng mga demonyo sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos, at sa pagsasalita nila laban sa gawaing ito, hindi lamang nagpahayag ng pagkapoot kay Jesus ang mga Pariseo kundi nagsalita rin sila laban sa malinaw na pagkilos ng banal na espiritu ng Diyos.—Mat 12:29-32.

Ang sinabi ni Jesu-Kristo tungkol sa pagpapalayas ng mga demonyo ay hindi dapat unawain na nangangahulugang ang "mga anak" ng mga Pariseo at ang lahat ng iba pa na nag-aangking nakapagpapalayas ng mga demonyo ay talagang mga kasangkapan ng Diyos. Binanggit ni Jesus na may mga taong magtatanong: "Panginoon, Panginoon, hindi ba kami nanghula sa pangalan mo, at nagpalayas ng mga demonyo sa pangalan mo, at nagsagawa ng maraming makapangyarihang gawa sa pangalan mo?" Ngunit sasagutin niya sila: "Hindi ko kayo kailanman nakilala! Lumayo kayo sa akin, kayong mga manggagawa ng katampalasanan." (Mat 7:22, 23) Palibhasa'y hindi tunay na mga alagad ni Jesu-Kristo, ang mga manggagawang iyon ng katampa-

lasanan ay mga anak ng Diyablo. (Ihambing ang Ju 8:44; 1Ju 3:10.) Kaya naman ang inaangkin nila na pagpapalayas ng mga demonyo ay ginagawa nila, hindi bilang mga kasangkapan ng Diyos, kundi bilang mga ahente ng Diyablo. Sa paggamit ng mga tao bilang mga *exorcist,* anupat ginagawa pa nga iyon sa pangalan ni Jesus (ihambing ang tinangkang gawin ng pitong anak na lalaki ni Esceva sa Gaw 19:13-16), si Satanas ay hindi nababahagi laban sa kaniyang sarili. Sa halip, sa pamamagitan ng tila mabuting gawang ito na pagtataboy sa sumasanib na mga demonyo, si Satanas ay nag-aanyong "isang anghel ng liwanag," sa gayo'y pinahihigpit ang kaniyang kapangyarihan at impluwensiya sa mga nalinlang.—2Co 11:14.

"Siya na hindi laban sa atin ay panig sa atin." Noong minsan, sinabi ng apostol na si Juan kay Jesus: "Guro, nakita namin ang isang tao na nagpapalayas ng mga demonyo sa pamamagitan ng paggamit ng iyong pangalan at sinikap naming pigilan siya, sapagkat hindi siya sumasama sa atin." Lumilitaw na ang taong ito ay nakapagpalayas ng mga demonyo, sapagkat sinabi ni Jesus: "Walang sinumang gagawa ng makapangyarihang gawa salig sa aking pangalan ang madaling makapanlalait sa akin." Dahil dito, iniutos ni Jesus na huwag nila itong pigilan, "sapagkat siya na hindi laban sa atin ay panig sa atin." (Mar 9:38-40) Noon, hindi lahat ng nananampalataya kay Jesus ay personal na sumasama sa kaniya at sa kaniyang mga apostol sa kanilang ministeryo. Dahil sa kalooban ng Diyos, may bisa pa noon ang tipang Kautusan, at hindi pa pinasisinayaan ng Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo ang bagong tipan ni ang pagbuo ng Kristiyanong kongregasyon ng mga tinawag. Gayunman, pasimula noong Pentecostes ng 33 C.E., matapos alisin ni Jesus ang Kautusan sa pamamagitan ng kaniyang hain, naging kahilingan para sa sinumang naglilingkod sa pangalan ni Kristo na umugnay sa kongregasyong ito, na ang mga miyembro ay binabautismuhan kay Kristo. (Gaw 2:38-42, 47; Ro 6:3) Pagkatapos, sa halip na makitungo sa bansang Israel sa laman gaya ng ginagawa niya hanggang noong panahong iyon, kinilala ng Diyos ang kongregasyong Kristiyano bilang kaniyang "banal na bansa." —1Pe 2:9; 1Co 12:13.

Isang Gawa ng Laman. Bagaman maaaring akalain ng mga nagsasagawa ng espiritismo na ito'y isang 'gawaing espirituwal,' tinutukoy ito ng Salita ng Diyos, hindi bilang isang gawa ng espiritu o bahagi ng mga bunga nito, kundi bilang isang gawa ng laman. Pansinin ang mga karima-rimarim na bagay na sinasabing kauri nito: "pakikiapid, karumihan, mahalay na paggawi, idolatriya, pagsasagawa ng espiritismo [sa literal, pagdodroga], mga alitan, hidwaan, paninibugho, mga silakbo ng galit, mga pagtatalo, mga pagkakabaha-bahagi, mga sekta, mga inggitan, mga paglalasingan, mga walang-taros na pagsasaya, at mga bagay na tulad ng mga ito." Nakaaakit ito sa mga pagnanasa ng makasalanang laman, hindi sa mga bagay ng espiritu, at nagbabala ang apostol na "yaong mga nagsasagawa ng gayong mga bagay ay hindi magmamana ng kaharian ng Diyos."—Gal 5:19-21, *Int.*

Walang-hanggang pagkapuksa niyaong mga nagsasagawa nito. Kung tungkol sa Babilonyang Dakila, na ihahagis sa dagat at hindi na masusumpungan pang muli, ang isa sa kaniyang mga kasalanan ay binanggit sa Apocalipsis: "Sa pamamagitan ng iyong mga espiritistikong gawain ay nailigaw ang lahat ng mga bansa." (Apo 18:23) May kinalaman sa walang-hanggang pagkapuksa niyaong mga nagsasagawa ng espiritismo, sinasabi ng Apocalipsis: "Kung tungkol sa mga duwag at sa mga walang pananampalataya at sa mga kasuklam-suklam sa kanilang karumihan at sa mga mamamaslang at sa mga mapakiapid at sa mga nagsasagawa ng espiritismo [sa literal, mga nagdodroga] at sa mga mananamba sa idolo at sa lahat ng sinungaling, ang kanilang magiging bahagi ay sa lawa na nagniningas sa apoy at asupre. Ito ay nangangahulugan ng ikalawang kamatayan."—Apo 21:8, *Int.*

Kaugnay ng Sining ng Mahika. Kaugnay ng espiritismo ang sining ng mahika. Sa Efeso, marami ang naniwala sa ipinangaral ni Pablo, anupat "tinipon ng marami sa mga nagsasagawa ng sining ng mahika ang kanilang mga aklat at sinunog ang mga iyon sa harap ng lahat." (Gaw 19:19) Ang salitang Griego para sa "mga sining ng mahika" ay *pe·ri'er·ga,* "mga abubot," sa literal, "mga bagay na nakapalibot sa trabaho," at sa gayo'y kalabisan, samakatuwid nga, ang mga sining niyaong mga nag-uusisa sa mga bagay na ipinagbabawal, sa tulong ng masasamang espiritu.—*Int; Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* Tomo 1, p. 261.

Hula Laban sa Jerusalem. Sa isang kapahayagan laban sa Jerusalem dahil sa kaniyang kawalang-katapatan, sinabi ni Jehova: "At ikaw ay mábababâ anupat magsasalita ka mula sa mismong lupa, at hihina ang iyong pananalita na waring mula sa alabok. At gaya ng espiritista ang iyong tinig ay manggagaling nga sa lupa, at mula sa alabok ay huhuni ang iyong pananalita." (Isa 29:4) Tumutukoy ito sa panahon kapag ang mga kaaway ay umahon laban sa Jerusalem at ibinaba siya sa isang napakahamak na kalagayan, anupat dinurog hanggang sa lupa, wika nga. Dahil dito, anumang pananalitang bibigkasin ng mga tumatahan sa Jerusalem ay manggagaling sa napakababang dako, mula sa

kanilang napakaabang kalagayan. Magiging tulad sila ng espiritistang nagsasalita sa matamlay at mahinang tinig na parang nanggagaling sa alabok ng lupa. Gayunman, gaya ng ipinakikita ng Isaias 29:5-8, ang Jerusalem ay ililigtas.

ESPIRITU. Ang Griegong *pneu′ma* (espiritu) ay nagmula sa *pne′o,* na nangangahulugang "huminga o humihip," at ipinapalagay na ang Hebreong *ru′ach* (espiritu) ay nagmula sa salitang-ugat na may gayunding kahulugan. Sa gayon, ang *ru′ach* at *pneu′ma* ay may pangunahing kahulugan na "hininga," ngunit mayroon pa itong mas malawak na mga kahulugan. (Ihambing ang Hab 2:19; Apo 13:15.) Ang mga ito ay maaari ring mangahulugang *hangin; puwersa ng buhay* na nasa mga nilalang na buháy; *espiritu ng isa; mga espiritung persona,* kabilang na rito ang Diyos at ang kaniyang mga anghelikong nilalang; at *aktibong puwersa ng Diyos,* o *banal na espiritu.* (Ihambing ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* nina Koehler at Baumgartner, Leiden, 1958, p. 877-879; *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 924-926; *Theological Dictionary of the New Testament,* inedit ni G. Friedrich, isinalin ni G. Bromiley, 1971, Tomo VI, p. 332-451.) May pagkakatulad ang mga kahulugang ito: Ang mga ito'y pawang tumutukoy doon sa hindi nakikita ng mga tao at nagpapahiwatig ng isang kumikilos na puwersa. Ang gayong di-nakikitang puwersa ay may kakayahang lumikha ng nakikitang mga epekto.

Mayroon pang isang salitang Hebreo, *nesha·mah′* (Gen 2:7), na nangangahulugan ding "hininga," ngunit mas limitado ang kahulugan nito kaysa sa *ru′ach.* Waring ang Griegong *pno·e′* ay may gayunding limitadong diwa (Gaw 17:25) at ginamit ito ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* bilang salin ng *nesha·mah′.*

Hangin. Isaalang-alang ang isang diwa na marahil ay pinakamadaling intindihin. Sa maraming kaso, ipinakikita ng konteksto na ang *ru′ach* ay nangangahulugang "hangin," gaya ng "hanging silangan" (Exo 10:13) at "apat na hangin." (Zac 2:6) Kadalasa'y maliwanag na ito ang tinutukoy dahil binabanggit sa konteksto ang mga bagay na gaya ng ulap, bagyo, ang pagtangay sa ipa o sa katulad na mga bagay. (Bil 11:31; 1Ha 18:45; 19:11; Job 21:18) Yamang ang apat na hangin ay ginagamit upang tumukoy sa apat na direksiyon—silangan, kanluran, hilaga, at timog—kung minsa'y maaaring isalin ang *ru′ach* bilang "direksiyon," "tagiliran," o "panig."—1Cr 9:24; Jer 49:36; 52:23; Eze 42:16-20.

Hinggil sa masisinsing kaliskis ng Leviatan, sinasabi ng Job 41:15, 16 na "maging hangin [*weru′ach*] ay hindi makapasok sa pagitan ng mga iyon." Muli, ang *ru′ach* dito ay kumakatawan sa hangin na *gumagalaw,* hindi lamang basta hangin na nakapirme o hindi kumikilos. Sa gayo'y naroon ang diwa ng isang *di-nakikitang puwersa,* na siyang pangunahing katangian ng Hebreong *ru′ach.*

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, maliwanag na ang nag-iisang kaso na ginamit ang *pneu′ma* sa diwa ng "hangin" ay nasa Juan 3:8.

Hindi kayang kontrolin ng tao ang hangin; hindi niya ito kayang patnubayan, utusan, pigilan, o angkinin. Dahil dito, ang "hangin [*ru′ach*]" ay kalimitang kumakatawan sa anumang hindi kayang kontrolin o abutin ng tao—anupat mailap, pansamantala, walang kabuluhan, hindi tunay na kapaki-pakinabang. (Ihambing ang Job 6:26; 7:7; 8:2; 16:3; Kaw 11:29; 27:15, 16; 30:4; Ec 1:14, 17; 2:11; Isa 26:18; 41:29.) Para sa higit pang pagtalakay sa aspektong ito, tingnan ang HANGIN.

Mga Espiritung Persona. Ang Diyos ay di-nakikita ng mga mata ng tao (Exo 33:20; Ju 1:18; 1Ti 1:17), at siya'y buháy at gumagamit ng di-mahihigitang puwersa sa buong sansinukob. (2Co 3:3; Isa 40:25-31) Sinabi ni Kristo Jesus: "Ang Diyos ay Espiritu [*Pneu′ma*]." Sumulat ang apostol: "Ngayon si Jehova ang Espiritu." (Ju 4:24; 2Co 3:17, 18) Ang templong itinayo kay Kristo bilang pundasyong batong-panulok ay "isang dakong tatahanan ng Diyos sa espiritu."—Efe 2:22.

Hindi ito nangangahulugan na ang Diyos ay isang puwersang walang personalidad at walang katawan tulad ng hangin. Malinaw na pinatototohanan ng Kasulatan na isa siyang persona; mayroon din siyang tiyak na kinaroroonan anupat masasabi ni Kristo na 'paroroon siya sa Ama,' upang "humarap sa mismong persona ng Diyos [sa literal, "mukha ng Diyos"] para sa atin."—Ju 16:28; Heb 9:24; ihambing ang 1Ha 8:43; Aw 11:4; 113:5, 6; tingnan ang JEHOVA (Ang Personang Ipinakikilala ng Pangalan).

Ang pananalitang "aking espiritu" (*ru·chi′*) na ginamit ng Diyos sa Genesis 6:3 ay maaaring mangahulugang "Ako na Espiritu," kung paanong ang paggamit niya ng "aking kaluluwa" (*naph·shi′*) ay may diwang "Ako na persona," o "aking persona." (Isa 1:14; tingnan ang KALULUWA [Ang Diyos Bilang May Kaluluwa].) Sa gayo'y ipinakikita niya ang pagkakaiba ng kaniyang makalangit at espirituwal na posisyon kung ihahambing sa posisyon ng taong makalupa at makalaman.

Ang Anak ng Diyos. Ang "bugtong na anak" ng Diyos, ang Salita, ay isang espiritung persona tulad ng kaniyang Ama, at sa gayo'y "umiiral sa anyong Diyos" (Fil 2:5-8), ngunit nang maglao'y "naging laman," anupat tumahan sa gitna ng sangkatauhan bilang ang taong si Jesus. (Ju 1:1, 14) Upang malubos ang kaniyang makalupang landa-

sin, siya'y "pinatay sa laman, ngunit binuhay sa espiritu." (1Pe 3:18) Siya'y binuhay-muli ng kaniyang Ama, anupat ipinagkaloob ng Ama ang kahilingan ng kaniyang Anak na siya'y luwalhatiin sa piling ng Ama ng kaluwalhatiang tinaglay niya bago siya naging tao (Ju 17:4, 5), at pinangyari ng Diyos na siya'y maging "espiritung nagbibigay-buhay." (1Co 15:45) Sa gayo'y muli siyang nakubli sa paningin ng tao, na tumatahan "sa di-malapitang liwanag, na walang isa man sa mga tao ang nakakita o makakakita."—1Ti 6:14-16.

Iba pang mga espiritung nilalang. Sa maraming teksto, ang mga anghel ay tinutukoy sa pamamagitan ng mga terminong *ru'ach* at *pneu'ma.* (1Ha 22:21, 22; Eze 3:12, 14; 8:3; 11:1, 24; 43:5; Gaw 23:8, 9; 1Pe 3:19, 20) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang karamihan sa mga pagtukoy na iyon ay patungkol sa mga balakyot na espiritung nilalang, o mga demonyo.—Mat 8:16; 10:1; 12:43-45; Mar 1:23-27; 3:11, 12, 30.

Sinasabi ng Awit 104:4 na ginagawa ng Diyos na "mga espiritu ang kaniyang mga anghel, lumalamong apoy naman ang kaniyang mga lingkod." Ganito ang pagkakasalin dito ng ilang bersiyon: "Na ginagawa ang mga hangin bilang iyong mga mensahero, apoy at liyab naman bilang iyong mga lingkod," o katulad nito. (*RS, JP, AT, JB*) Hindi naman mali ang ganitong pagkakasalin sa tekstong Hebreo (ihambing ang Aw 148:8); gayunman, ang pagsipi ng apostol na si Pablo sa tekstong iyon (sa Heb 1:7) ay kapareho niyaong sa Griegong *Septuagint* at kaayon ng salin na unang binanggit. (Sa tekstong Griego ng Hebreo 1:7, ang pamanggit na pantukoy o *definite article* [*tous*] ay nasa unahan ng "mga anghel," at wala sa unahan ng "mga espiritu [*pneu'ma·ta*]," kung kaya ang mga anghel ang paksang tinatalakay.) Ang *Barnes' Notes on the New Testament* (1974) ay nagsabi: "Maipapalagay natin na [si Pablo], na naturuan tungkol sa wikang Hebreo, ang mas nakaaalam sa magandang kayarian nito [ng Awit 104:4] kaysa sa atin; at malamang na gagamitin niya ang talatang ito *sa isang argumento* ayon sa pagkaunawa ng karamihan sa mga sinulatan niya—samakatuwid nga, niyaong mga pamilyar sa wika at panitikang Hebreo."—Ihambing ang Heb 1:14.

Bagaman ang mga anghel ng Diyos ay maaaring magkatawang-tao at magpakita sa mga tao, ang kalikasan nila ay hindi materyal o pisikal, kung kaya hindi sila nakikita. Sila'y buháy, aktibo, at may kakayahang gumamit ng malakas na puwersa, kaya naman angkop silang ilarawan ng mga terminong *ru'ach* at *pneu'ma.*

Sa Efeso 6:12, sinasabi na ang mga Kristiyano ay may pakikipagbuno, "hindi laban sa dugo at laman, kundi laban sa mga pamahalaan, laban sa mga awtoridad, laban sa mga tagapamahala ng sanlibutan ng kadilimang ito, laban sa balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako." Sa Griego, ang huling bahagi ng teksto ay literal na nagsasabi: "Tungo sa espirituwal (na mga bagay) [sa Gr., *pneu·ma·ti·ka'*] ng kabalakyutan sa makalangit [na mga dako]." Kinikilala ng karamihan sa makabagong mga salin na ang tinutukoy rito ay hindi lamang isang bagay na abstrakto, ang "espirituwal na kabalakyutan" (*KJ*), kundi ang kabalakyutang isinasagawa ng mga espiritung *persona.* Kaya naman may mga saling gaya ng: "ang mga espiritung-puwersa ng kasamaan sa kaitaasan" (*AT*), "ang espirituwal na mga hukbo ng kabalakyutan sa makalangit na mga dako" (*RS*), "ang espirituwal na hukbo ng kasamaan sa langit" (*JB*), "ang nakahihigit-sa-taong mga puwersa ng kasamaan sa langit" (*NE*).

Aktibong Puwersa ng Diyos; Banal na Espiritu. Ang karamihan sa mga paglitaw ng *ru'ach* at *pneu'ma* ay nauugnay sa espiritu ng Diyos, ang kaniyang aktibong puwersa o banal na espiritu.

Hindi persona. Ang turo na ang banal na espiritu ay isang persona at bahagi ng "tatluhang Diyos" ay naging opisyal na doktrina ng simbahan noon lamang ikaapat na siglo C.E. Hindi nagturo ng ganiyan ang "mga ama" ng sinaunang simbahan; si Justin Martyr, noong ikalawang siglo C.E., ay nagturo na ang banal na espiritu ay isang 'impluwensiya o paraan ng pagkilos ng Diyos'; hindi rin kinilala ni Hippolytus na may personalidad ang banal na espiritu. Ipinakikita sa buong Kasulatan na ang banal na espiritu ng Diyos ay hindi isang persona kundi ang *aktibong puwersa* ng Diyos na ginagamit niya upang isagawa ang kaniyang layunin at ipatupad ang kaniyang kalooban.

Una, dapat pansinin na ang mga salitang "sa langit, ang Ama, ang Salita, at ang Espiritu Santo: at ang tatlong ito ay iisa" (*KJ*) na masusumpungan sa 1 Juan 5:7 sa mas matatandang salin ay huwad na mga dagdag lamang sa orihinal na teksto. Sa isang talababa ng *The Jerusalem Bible,* na isang saling Katoliko, sinasabi na ang mga salitang ito ay "wala sa alinman sa sinaunang Griegong MSS [mga manuskrito], o alinman sa maagang mga salin, o sa pinakamahuhusay na MSS ng mismong Vulg[ate]." Detalyadong tinalunton ng *A Textual Commentary on the Greek New Testament,* ni Bruce Metzger (1975, p. 716-718), ang kasaysayan ng huwad na talatang ito. Sinasabi niyaon na ang talatang ito ay unang nasumpungan sa akdang pinamagatang *Liber Apologeticus,* ng ikaapat na siglo, at na lumitaw ito sa mga manuskritong Matandang Latin at Vulgate ng Kasulatan, pasimula noong ikaanim na

siglo. Hindi ito inilalakip ng karamihan sa makabagong mga salin, kapuwa Katoliko at Protestante, sa mismong teksto, dahil itinuturing nilang ito'y huwad.—*RS, NE, NAB.*

Ang personipikasyon ay hindi nagpapatunay na ito'y persona. Totoo na tinukoy ni Jesus ang banal na espiritu bilang isang "katulong" at sinabi niya na ang katulong na iyon ay 'nagtuturo,' 'nagpapatotoo,' 'nagbibigay ng katibayan,' 'umaakay,' 'nagsasalita,' 'nakaririnig,' at 'tumatanggap.' Kapag ginagawa niya nito, ipinakikita ng orihinal na Griego na kung minsan ay ikinakapit ni Jesus sa "katulong" (*paraclete*) na iyon ang panlalaking panghalip panao. (Ihambing ang Ju 14:16, 17, 26; 15:26; 16:7-15.) Subalit sa Kasulatan, hindi katakatakang bigyang-katauhan o gamitan ng personipikasyon ang isang bagay na hindi naman talaga persona. Ang karunungan ay binigyang-katauhan sa aklat ng Mga Kawikaan (1:20-33; 8:1-36); at sa orihinal na Hebreo, gayundin sa maraming saling Ingles, ginagamitan ito ng mga pambabaing panghalip. (*KJ, RS, JP, AT*) Binigyang-katauhan din ang karunungan sa Mateo 11:19 at Lucas 7:35, kung saan inilalarawan ito bilang may "mga gawa" at "mga anak." Binigyang-katauhan ng apostol na si Pablo ang kasalanan at kamatayan at gayundin ang di-sana-nararapat na kabaitan anupat tinukoy ang mga ito bilang "mga hari." (Ro 5:14, 17, 21; 6:12) Sinabi niya na ang kasalanan ay "tumatanggap ng pangganyak," 'nagdudulot ng kaimbutan,' 'nandaraya,' at 'pumapatay.' (Ro 7:8-11) Subalit maliwanag na hindi ibig sabihin ni Pablo na ang kasalanan ay isang aktuwal na persona.

Sa gayunding paraan, ang iniulat ni Juan na mga salita ni Jesus tungkol sa banal na espiritu ay dapat unawain ayon sa konteksto. Binigyang-katauhan ni Jesus ang banal na espiritu nang tukuyin niya ang espiritung iyon bilang isang "katulong" (na sa Griego ay ang panlalaking *substantive* na *pa·ra'kle·tos*). Kung gayon, wasto lamang na gamitan ni Juan ng mga panlalaking panghalip panao ang mga salita ni Jesus na tumutukoy sa pagiging "katulong" ng espiritung iyon. Sa kabilang dako, sa konteksto ring iyon, kapag lumilitaw ang Griegong *pneu'ma,* gumagamit si Juan ng isang walang-kasariang panghalip upang tumukoy sa banal na espiritu yamang ang *pneu'ma* mismo ay walang kasarian. Samakatuwid, ang paggamit ni Juan ng panlalaking panghalip panao may kaugnayan sa *pa·ra'kle·tos* ay isang halimbawa ng pagsunod sa mga alituntunin ng balarila at hindi isang kapahayagan ng doktrina.—Ju 14:16, 17; 16:7, 8.

Hindi ipinakikilala bilang persona. Yamang ang Diyos mismo ay Espiritu at banal, at yamang ang lahat ng kaniyang tapat na anghelikong anak ay mga espiritu at mga banal din, maliwanag na kung persona ang "banal na espiritu," makatuwiran lamang na ipakikita sa Kasulatan sa ilang paraan ang kaibahan ng gayong espiritung *persona* sa lahat ng iba pang 'mga banal na espiritung' iyon. Kahit papaano, sa lahat ng kaso na hindi ito tinatawag na "banal na espiritu ng Diyos" o hindi ito ginagamitan ng katulad na pananalitang naglalarawan dito, maaasahan na gagamitan ito ng pamanggit na pantukoy. Sa gayon ay maipakikita ang kaibahan nito bilang ANG Banal na Espiritu. Ngunit sa kabaligtaran, sa maraming kaso, ang pananalitang "banal na espiritu" ay lumilitaw sa orihinal na Griego nang walang pantukoy, sa gayo'y nagpapahiwatig na hindi ito persona.—Ihambing ang Gaw 6:3, 5; 7:55; 8:15, 17, 19; 9:17; 11:24; 13:9, 52; 19:2; Ro 9:1; 14:17; 15:13, 16, 19; 1Co 12:3; Heb 2:4; 6:4; 2Pe 1:21; Jud 20, *Int* at iba pang mga saling *interlinear.*

Kung paano binabautismuhan sa "pangalan" nito. Sa Mateo 28:19, binabanggit ang "pangalan ng Ama at ng Anak at ng banal na espiritu." Ang salitang "pangalan" ay hindi lamang tumutukoy sa personal na pangalan. Halimbawa, sa Tagalog, kapag sinabi nating "sa ngalan ng batas," o "sa ngalan ng katotohanan," hindi persona ang tinutukoy natin. Sa mga pananalitang ito, ang ibig sabihin ng "ngalan" o "pangalan" ay 'kung ano ang kinakatawanan ng batas o ang awtoridad nito' at 'kung ano ang kinakatawanan ng katotohanan o ang hinihiling nito.' Ang terminong Griego para sa "pangalan" (*o'no·ma*) ay maaari ring magkaroon ng ganitong diwa. Kaya bagaman may ilang salin (*KJ, AS*) na literal na sumusunod sa tekstong Griego sa Mateo 10:41 at nagsasabi na ang isang "tumatanggap sa isang propeta *sa ngalan ng* isang propeta, ay tatanggap ng gantimpala ng propeta; at siya na tumatanggap sa isang taong matuwid *sa ngalan ng* isang taong matuwid, ay tatanggap ng gantimpala ng taong matuwid," ang mas makabagong mga salin ay nagsasabing, "tumatanggap sa isang propeta *sapagkat siya ay* propeta" at "tumatanggap sa isang taong matuwid *sapagkat siya ay* taong matuwid," o katulad nito. (*RS, AT, JB, NW*) Dahil dito, ang *Word Pictures in the New Testament* ni Robertson (1930, Tomo I, p. 245) ay nagsabi hinggil sa Mateo 28:19: "Ang paggamit dito ng pangalan (*onoma*) ay pangkaraniwan sa Septuagint at sa mga papiro upang tumukoy sa kapangyarihan o awtoridad." Samakatuwid, ang bautismo 'sa pangalan ng banal na espiritu' ay nagpapahiwatig ng pagkilala na ang espiritung iyon ay nagmula sa Diyos at na kumikilos iyon kaayon ng kaniyang kalooban.

Iba pang katibayan na hindi ito persona. Ang karagdagang katibayan na hindi persona ang

banal na espiritu ay ang pagkakagamit dito kaugnay ng iba pang mga bagay na hindi persona, gaya ng tubig at apoy (Mat 3:11; Mar 1:8); at ang mga Kristiyano ay sinasabing binabautismuhan "sa banal na espiritu." (Gaw 1:5; 11:16) Ang mga tao ay hinihimok na "mapuspos ng espiritu" at hindi ng alak. (Efe 5:18) Ang mga tao ay sinasabi ring 'napupuspos' nito kasama ng mga katangiang gaya ng karunungan at pananampalataya (Gaw 6:3, 5; 11:24) o kagalakan (Gaw 13:52); at ang banal na espiritu ay binanggit kasama ng maraming katulad na mga katangian sa 2 Corinto 6:6. Napakalayong mangyari na babanggitin ang gayong mga pananalita kung ang banal na espiritu ay isang personang tulad ng Diyos. Hinggil sa 'pagpapatotoo' ng espiritu (Gaw 5:32; 20:23), mapapansin na ganito rin ang sinasabi tungkol sa tubig at sa dugo sa 1 Juan 5:6-8. Bagaman may mga tekstong nagsasabi na ang espiritu ay 'nagpapatotoo,' 'nagsasalita,' o 'nagsasabi' ng mga bagay-bagay, nililinaw ng ibang mga teksto na nagsalita ito sa pamamagitan ng mga tao, yamang wala itong tinig sa ganang sarili. (Ihambing ang Heb 3:7; 10:15-17; Aw 95:7; Jer 31:33, 34; Gaw 19:2-6; 21:4; 28:25.) Sa gayo'y maihahambing ito sa mga *radio wave* na nakapaghahatid ng mensahe mula sa isang taong nagsasalita sa mikropono upang marinig ng mga taong nasa malayo ang kaniyang tinig, anupat sa diwa ay 'nagsasalita' siya ng mensahe sa pamamagitan ng *radio loudspeaker.* Ang Diyos, sa pamamagitan ng kaniyang espiritu, ay naghahatid ng kaniyang mga mensahe at nagpapatalastas ng kaniyang kalooban sa isip at puso ng kaniyang mga lingkod dito sa lupa, na makapagtatawid naman ng mensaheng iyon sa iba pa.

Naiiba sa "kapangyarihan." Samakatuwid, ang *ru'ach* at *pneu'ma,* kapag ginagamit may kaugnayan sa banal na espiritu ng Diyos, ay tumutukoy sa di-nakikitang aktibong puwersa ng Diyos na sa pamamagitan niyao'y isinasagawa niya ang kaniyang layunin at kalooban. Ito'y "banal" sapagkat nagmula ito sa Kaniya, hindi sa kaninuman sa lupa, at malaya ito sa lahat ng katiwalian bilang "espiritu ng kabanalan." (Ro 1:4) Hindi ito ang "kapangyarihan" ni Jehova, yamang ang salitang "kapangyarihan" ay mas wastong salin ng ibang mga termino sa orihinal na mga wika (sa Heb., *ko'ach;* sa Gr., *dy'na·mis*). Sa maraming talata, ang *ru'ach* at ang *pneu'ma* ay ginagamit kasama ng mga terminong iyon na nangangahulugan ng "kapangyarihan," anupat nagpapakitang ang mga ito ay likas na magkaugnay subalit maliwanag na magkaiba. (Mik 3:8; Zac 4:6; Luc 1:17, 35; Gaw 10:38) Pangunahin na, ang "kapangyarihan" ay ang kakayahang kumilos o gumawa ng mga bagay-bagay at maaaring ito'y natatago o di-aktibong namamalagi sa isang persona o bagay. Sa kabilang dako, ang "puwersa" ay mas espesipikong tumutukoy sa enerhiyang *itinutuon* at *ginagamit* sa mga persona at mga bagay, at maaari itong bigyang-katuturan bilang "isang impluwensiya na lumilikha o may tendensiyang lumikha ng pagkilos, o pagbabago ng pagkilos." Ang "kapangyarihan" ay maihahalintulad sa enerhiyang nakaimbak sa isang batirya, samantalang ang "puwersa" naman ay maihahambing sa kuryenteng dumadaloy mula sa batiryang iyon. Kung gayon, mas angkop na kinakatawanan ng salitang "puwersa" ang diwa ng mga terminong Hebreo at Griego na may kinalaman sa espiritu ng Diyos, at pinatutunayan ito ng pagsusuri sa Kasulatan.

Ginamit sa Paglalang. Isinagawa ng Diyos na Jehova ang paglalang sa materyal na sansinukob sa pamamagitan ng kaniyang espiritu, o aktibong puwersa. Hinggil sa maaagang yugto noong inaanyuan ang planetang Lupa, sinasabi ng ulat na "ang aktibong puwersa [o "espiritu" (*ru'ach*)] ng Diyos ay gumagalaw nang paroo't parito sa ibabaw ng tubig." (Gen 1:2) Sinasabi ng Awit 33:6: "Sa pamamagitan ng salita ni Jehova ay nalikha ang langit, at ang buong hukbo nila ay sa pamamagitan ng espiritu ng kaniyang bibig." Gaya ng malakas na hihip ng hininga, maaaring isugo ang espiritu ng Diyos para magtuon ng kapangyarihan sa isang bagay kahit wala itong anumang pisikal na kontak doon. (Ihambing ang Exo 15:8, 10.) Kung paanong ginagamit ng isang taong manggagawa ang puwersa ng kaniyang mga kamay at mga daliri upang lumikha ng mga bagay-bagay, ginagamit ng Diyos ang kaniyang espiritu. Kaya naman ang espiritung iyon ay tinutukoy rin bilang ang "kamay" o "mga daliri" ng Diyos. —Ihambing ang Aw 8:3; 19:1; Mat 12:28 sa Luc 11:20.

Inilalarawan ng makabagong siyensiya ang materya bilang organisadong enerhiya, na tulad ng mga bungkos ng enerhiya, at kinikilala nito na "ang materya ay maaaring gawing enerhiya at ang enerhiya ay maaaring gawing materya." (*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 13, p. 246) Ang pagkalawak-lawak na sansinukob na nakilala ng tao sa pamamagitan ng kaniyang mga teleskopyo ay nagbibigay ng bahagyang ideya tungkol sa di-nasasaid na bukal ng enerhiya na taglay ng Diyos na Jehova. Gaya ng isinulat ng propeta: "Sino ang sumukat sa espiritu ni Jehova?"—Isa 40:12, 13, 25, 26.

Bukal ng buhay at ng kakayahan sa pag-aanak. Tulad ng mga nilalang na walang buhay, umiral ang lahat ng nilalang na may buhay dahil sa pagkilos ng espiritu ni Jehova na lumikha sa orihinal na mga nilalang na buháy na pinagmulan ng lahat ng mga nilalang na buháy sa ngayon.

(Ihambing ang Job 33:4; tingnan ang seksiyon ng artikulong ito sa ilalim ng "Hininga; Hininga ng Buhay; Puwersa ng Buhay.") Ginamit ni Jehova ang kaniyang banal na espiritu upang panumbalikin ang kakayahang mag-anak nina Abraham at Sara, kaya naman masasabi na si Isaac ay "ipinanganak ayon sa espiritu." (Gal 4:28, 29) Sa pamamagitan din ng kaniyang espiritu, inilipat ng Diyos ang buhay ng kaniyang Anak mula sa langit tungo sa lupa, anupat pinangyaring maipaglihi ito sa bahay-bata ng birheng Judio na si Maria.—Mat 1:18, 20; Luc 1:35.

Ginamit Para sa Kapakanan ng mga Lingkod ng Diyos. Ang isang pangunahing pagkilos ng espiritu ng Diyos ay nauugnay sa kakayahan nitong magbigay-alam, magbigay-liwanag, at magsiwalat ng mga bagay-bagay. Kaya naman nanalangin si David: "Turuan mo akong gawin ang iyong kalooban, sapagkat ikaw ang aking Diyos. Ang iyong espiritu ay mabuti; patnubayan nawa ako nito sa lupain ng katuwiran." (Aw 143:10) Mas maaga rito, ibinigay ni Jose ang pakahulugan ng makahulang mga panaginip ni Paraon, anupat nagawa niya iyon sa tulong ng Diyos. Kinilala ng tagapamahalang Ehipsiyo na kumikilos kay Jose ang espiritu ng Diyos. (Gen 41:16, 25-39) Lalo nang kapansin-pansin sa mga hula ang kapangyarihang ito ng espiritu na magbigay-liwanag. Gaya ng ipinakikita ng apostol, ang hula ay hindi nagmumula sa pagpapakahulugan ng tao sa mga kalagayan at mga pangyayari; hindi ito resulta ng anumang likas na kakayahan ng mga propeta na ipaliwanag ang kahulugan at implikasyon ng mga ito o ihula ang kahihinatnan ng mga bagay na mangyayari. Sa halip, ang mga lalaking iyon ay 'ginabayan ng banal na espiritu,' anupat inakay, kinilos, at pinatnubayan ng aktibong puwersa ng Diyos. (2Pe 1:20, 21; 2Sa 23:2; Zac 7:12; Luc 1:67; 2:25-35; Gaw 1:16; 28:25; tingnan ang HULA; PROPETA.) Gayundin naman, ang buong kinasihang Kasulatan ay "kinasihan ng Diyos," na salin ng Griegong *the·o'pneu·stos,* literal na nangangahulugang "hiningahan ng Diyos." (2Ti 3:16) Sa pakikipagtalastasan sa mga lalaking iyon at sa pagpatnubay sa kanila, kumilos ang espiritu sa iba't ibang kaparaanan, anupat sa ilang kaso ay pinangyari nito na makakita sila ng mga pangitain o mga panaginip (Eze 37:1; Joe 2:28, 29; Apo 4:1, 2; 17:3; 21:10), subalit sa lahat ng kaso ay kinilos nito ang kanilang puso't isip upang ganyakin sila at patnubayan sila alinsunod sa layunin ng Diyos.—Dan 7:1; Gaw 16:9, 10; Apo 1:10, 11; tingnan ang PAGKASI.

Samakatuwid, hindi lamang pagsisiwalat at unawa sa kalooban ng Diyos ang hatid ng espiritu ng Diyos kundi pinalalakas din nito ang kaniyang mga lingkod upang makapagsagawa sila ng mga bagay alinsunod sa kaloobang iyon. Ang espiritung ito ay kumikilos bilang isang nagtutulak na puwersa na nagpapakilos at nag-uudyok sa kanila, kung paanong sinabi ni Marcos na "inudyukan" si Jesus ng espiritu na pumaroon sa ilang pagkatapos niyang mabautismuhan. (Mar 1:12; ihambing ang Luc 4:1.) Maaari itong maging tulad ng "apoy" sa loob nila, na 'pinagniningas' sila sa puwersang iyon (1Te 5:19; Gaw 18:25; Ro 12:11), at para bang nag-iipon ng presyon sa loob nila upang makapagsagawa sila ng isang gawain. (Ihambing ang Job 32:8, 18-20; 2Ti 1:6, 7.) Tumatanggap sila ng "kapangyarihan ng espiritu," o "kapangyarihan sa pamamagitan ng kaniyang espiritu." (Luc 2:27; Efe 3:16; ihambing ang Mik 3:8.) Subalit hindi ito basta isang di-namamalayang simbuyo, sapagkat naaapektuhan din nito ang kanilang isip at puso anupat maaari silang makipagtulungan nang may katalinuhan sa aktibong puwersang ibinigay sa kanila. Kaya naman hinggil sa mga tumanggap ng kaloob na panghuhula sa kongregasyong Kristiyano, masasabi ng apostol na ang "mga kaloob ng espiritu ng mga propeta ay susupilin ng mga propeta" upang mapanatili ang mabuting kaayusan.—1Co 14:31-33.

Sari-saring pagkilos. Kung paanong ang kuryente ay maaaring gamitin sa iba't ibang gawain, ang espiritu ng Diyos ay ginagamit upang atasan at tulungan ang mga tao na gumawa ng sari-saring gawain. (Isa 48:16; 61:1-3) Gaya ng isinulat ni Pablo tungkol sa makahimalang mga kaloob ng espiritu noong panahon niya: "Ngayon ay may sari-saring kaloob, ngunit may iisang espiritu; at may sari-saring ministeryo, at gayunma'y may iisang Panginoon; at may sari-saring gawain, at gayunma'y iisang Diyos ang nagsasagawa ng lahat ng paggawa sa lahat ng mga tao. Ngunit ang paghahayag ng espiritu ay ibinibigay sa bawat isa ukol sa isang kapaki-pakinabang na layunin."—1Co 12:4-7.

Ang espiritu ay may puwersa o kakayahang magpaging-kuwalipikado; maaari nitong gawing kuwalipikado ang mga tao para sa isang gawain o isang katungkulan. Bagaman maaaring may kaalaman na sina Bezalel at Oholiab sa mga gawang-kamay bago sila inatasang gumawa ng mga kasangkapan sa tabernakulo at ng mga kasuutan ng mga saserdote, 'pinuspos sila ng espiritu ng Diyos sa karunungan, unawa, at kaalaman' upang maisagawa ang gawain sa paraang nilayon para rito. Pinahusay nito ang anumang likas na kakayahan at natamong kaalaman na taglay nila, at tinulungan sila nito na makapagturo sa iba. (Exo 31:1-11; 35:30-35) Ang mga arkitektural na plano para sa templo ay ibinigay kay David sa pamamagitan ng pagkasi, samakatuwid nga, sa pamamagitan ng pagkilos ng espiritu ng Diyos, sa gayo'y tinulungan si David na maisagawa ang malawakang paghahanda para sa proyekto.—1Cr 28:12.

Ang espiritu ng Diyos ay kumilos kay Moises upang siya'y makapanghula at makagawa ng mga himala, makapanguna sa bansa at makaganap bilang hukom, sa gayo'y lumarawan siya sa magiging papel ni Kristo Jesus sa hinaharap. (Isa 63:11-13; Gaw 3:20-23) Ngunit dahil isa siyang taong di-sakdal, nabigatan si Moises sa pananagutang pasan niya, kung kaya 'kinuha ng Diyos ang ilang bahagi ng espiritu na sumasa kay Moises at inilagay Niya iyon sa 70 matatandang lalaki' upang makatulong sila sa pagdadala ng pasan. (Bil 11:11-17, 24-30) Kumilos din ang espiritung iyon kay David mula noong pahiran siya ni Samuel, anupat pinatnubayan at inihanda siya para sa paghahari.—1Sa 16:13.

Bilang kahalili ni Moises, si Josue ay naging "puspos ng espiritu ng karunungan." Ngunit ang espiritu ay hindi nagbigay sa kaniya ng kakayahang humula at gumawa ng mga himala sa antas na nagawa ni Moises. (Deu 34:9-12) Gayunman, tinulungan nito si Josue na pangunahan ang Israel sa kampanyang militar upang masakop ang Canaan. Sa gayunding paraan, ang espiritu ni Jehova ay "bumalot" sa ibang mga lalaki, anupat 'inudyukan' sila nito bilang mga tagapagtanggol ng bayan ng Diyos, gaya nina Otniel, Gideon, Jepte, at Samson.—Huk 3:9, 10; 6:34; 11:29; 13:24, 25; 14:5, 6, 19; 15:14.

Pinalakas ng espiritu ng Diyos ang mga lalaki upang buong-tapang nilang salitain sa mga sumasalansang ang kaniyang mensahe ng katotohanan manganib man ang kanilang buhay.—Mik 3:8.

Ang 'pagbubuhos' ng Diyos ng espiritu sa kaniyang bayan ay katibayan ng kaniyang pabor, at nagbubunga ito ng mga pagpapala at ng kasaganaan.—Eze 39:29; Isa 44:3, 4.

Humahatol at naglalapat ng kahatulan. Sa pamamagitan ng kaniyang espiritu, ang Diyos ay humahatol sa mga tao at mga bansa; inilalapat din niya ang kaniyang mga kahatulan—anupat nagpaparusa o pumupuksa. (Isa 30:27, 28; 59:18, 19) Sa gayong mga kaso, ang *ru'ach* ay angkop na isalin bilang "bugso," gaya noong sabihin ni Jehova na magpapahihip siya ng "bugso [*ru'ach*] ng mga buhawi" dahil sa kaniyang pagngangalit. (Eze 13:11, 13; ihambing ang Isa 25:4; 27:8.) Ang espiritu ng Diyos ay nakararating sa lahat ng dako, anupat kumikilos ito nang pabor o laban sa mga tumatanggap ng kaniyang atensiyon.—Aw 139:7-12.

Sa Apocalipsis 1:4, ang "pitong espiritu" ng Diyos ay sinasabing nasa harap ng kaniyang trono, at pagkatapos nito ay may pitong mensahe na ibinigay, na bawat isa'y nagtatapos sa payo na "makinig sa sinasabi ng espiritu sa mga kongregasyon." (Apo 2:7, 11, 17, 29; 3:6, 13, 22) Ang mga mensaheng ito ay naglalaman ng sumusuri-sa-pusong mga kapahayagan ng paghatol at mga pangako ng gantimpala para sa katapatan. Ipinakikitang taglay ng Anak ng Diyos ang "pitong espiritu ng Diyos" (Apo 3:1); at sinasabing ang mga ito ang "pitong lampara ng apoy" (Apo 4:5), at na ang mga ito rin ang pitong mata ng kordero na pinatay, "na ang mga mata ay nangangahulugang pitong espiritu ng Diyos na isinugo sa buong lupa." (Apo 5:6) Yamang ang bilang na pito ay ginagamit sa ibang makahulang mga teksto upang kumatawan sa pagiging kumpleto (tingnan ang BILANG, NUMERO), lumilitaw na ang pitong espiritung ito ay sumasagisag sa lubos at aktibong kakayahan na magmasid, umunawa, o umalam na taglay ng niluwalhating si Jesu-Kristo, ang Kordero ng Diyos, na sa pamamagitan nito ay maaari niyang suriin ang buong lupa.

Ang Salita ng Diyos ang siyang "tabak" ng espiritu (Efe 6:17), anupat isinisiwalat nito kung ano talaga ang isang tao, inilalantad ang nakatagong mga katangian o mga saloobin ng puso at pinangyayari nitong palambutin ng isa ang kaniyang puso at umayon siya sa kalooban ng Diyos na ipinahayag ng Salitang iyon o kaya naman ay patigasin niya ang kaniyang puso sa paghihimagsik. (Ihambing ang Heb 4:11-13; Isa 6:9, 10; 66:2, 5.) Samakatuwid, ang Salita ng Diyos ay gumaganap ng malaking papel sa paghula ng di-kaayaayang hatol, at yamang kailangang maisagawa ang salita o mensahe ng Diyos, ang katuparan ng salitang iyon ay tulad ng paglamon ng apoy sa dayami at pagdurog ng martilyong pampanday sa malaking bato. (Jer 23:28, 29) Si Kristo Jesus, bilang pangunahing Tagapagsalita ng Diyos, bilang "Ang Salita ng Diyos," ay nagpapahayag ng mga mensahe ng paghatol ng Diyos at awtorisadong mag-utos na ilapat ang mga kahatulang iyon sa mga nahatulan. Tiyak na ito ang tinutukoy kapag binabanggit na lilipulin niya ang mga kaaway ng Diyos "sa pamamagitan ng espiritu [nagpapakilos na puwersa] ng kaniyang bibig." —Ihambing ang 2Te 2:8; Isa 11:3, 4; Apo 19:13-16, 21.

Kumikilos bilang "katulong" para sa kongregasyon. Gaya ng ipinangako ni Jesus, pagkaakyat niya sa langit ay hiniling niya sa kaniyang Ama ang banal na espiritu, o aktibong puwersa ng Diyos, at ipinagkaloob sa kaniya ang awtoridad na gamitin ang espiritung ito. 'Ibinuhos' niya ito sa kaniyang tapat na mga alagad noong araw ng Pentecostes, anupat mula noon ay patuloy niyang ginawa iyon para sa mga bumabaling sa Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Anak. (Ju 14:16, 17, 26; 15:26; 16:7; Gaw 1:4, 5; 2:1-4, 14-18, 32, 33, 38) Kung paanong noong una ay nabautismuhan sila sa tubig, nang pagkakataong ito naman ay 'binautismuhan sila tungo sa iisang katawan' sa pamamagitan ng iisang espiritung iyon, anupat inilubog doon, wika nga,

kung paanong ang isang piraso ng bakal ay maaaring ilubog sa isang *magnetic field* at pagkatapos ay makakargahan ito ng puwersang magnetiko. (1Co 12:12, 13; ihambing ang Mar 1:8; Gaw 1:5.) Bagaman ang espiritu ng Diyos ay dati nang kumikilos sa mga alagad, gaya ng pinatutunayan ng pagpapalayas nila ng mga demonyo (ihambing ang Mat 12:28; Mar 3:14, 15), ngayon ay kumilos ito sa kanila nang mas masidhi at mas malawak at sa bagong mga paraan na hindi pa nila nararanasan.—Ihambing ang Ju 7:39.

Bilang Mesiyanikong Hari, taglay ni Kristo Jesus ang "espiritu ng karunungan at ng pagkaunawa, ang espiritu ng payo at ng kalakasan, ang espiritu ng kaalaman at ng pagkatakot kay Jehova." (Isa 11:1, 2; 42:1-4; Mat 12:18-21) Ang puwersang ito ukol sa katuwiran ay nahahayag sa paggamit niya sa aktibong puwersa o espiritu ng Diyos upang patnubayan ang kongregasyong Kristiyano sa lupa, yamang si Jesus, dahil sa pag-aatas ng Diyos, ang siyang Ulo, Mayari, at Panginoon nito. (Col 1:18; Jud 4) Bilang "katulong," ang espiritung iyon ay nagbigay sa kanila ng higit na unawa sa kalooban at layunin ng Diyos at binuksan nito sa kanila ang makahulang Salita ng Diyos. (1Co 2:10-16; Col 1:9, 10; Heb 9:8-10) Pinalakas sila upang maglingkod bilang mga saksi sa buong lupa (Luc 24:49; Gaw 1:8; Efe 3:5, 6); pinagkalooban sila ng makahimalang "mga kaloob ng espiritu," kung kaya sila'y nakapagsalita ng mga wikang banyaga, nakapanghula, nakapagpagaling, at nakapagsagawa ng iba pang mga gawain na makapagpapadali sa paghahayag nila ng mabuting balita at magsisilbing katibayan na ang kanilang atas ay mula sa Diyos at na sinusuportahan niya sila.—Ro 15:18, 19; 1Co 12:4-11; 14:1, 2, 12-16; ihambing ang Isa 59:21; tingnan ang KALOOB MULA SA DIYOS (Mga Kaloob ng Espiritu).

Bilang Tagapangasiwa ng kongregasyon, ginamit ni Jesus ang espiritu sa pamamahala—anupat pinatnubayan niya ang pagpili ng mga lalaki para sa pantanging mga misyon at para maglingkod sa pangangasiwa, pagtuturo, at 'pagbabalik sa ayos' ng kongregasyon. (Gaw 13:2-4; 20:28; Efe 4:11, 12) Pinakilos niya sila, at pinigilan din, anupat ipinahiwatig kung saan nila dapat ituon ang kanilang ministeryo (Gaw 16:6-10; 20:22), at ginawa silang epektibo bilang mga manunulat ng 'mga liham ni Kristo, na isinulat sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos sa mga tapyas na laman, sa mga puso ng mga tao.' (2Co 3:2, 3; 1Te 1:5) Gaya ng ipinangako, ipinaalaala sa kanila ng espiritu ang mga bagay-bagay, pinasigla ang kanilang kakayahang mag-isip, at pinalakas-loob sila na magpatotoo kahit sa harap ng mga tagapamahala.—Ihambing ang Mat 10:18-20; Ju 14:26; Gaw 4:5-8, 13, 31; 6:8-10.

Bilang "mga batong buháy," sila'y itinatayo upang maging isang espirituwal na templong nakasalig kay Kristo, na sa pamamagitan niyao'y ihahandog ang 'espirituwal na mga hain' (1Pe 2:4-6; Ro 15:15, 16) at aawitin ang espirituwal na mga awit (Efe 5:18, 19) at doo'y tatahan ang Diyos sa espiritu. (1Co 3:16; 6:19, 20; Efe 2:20-22; ihambing ang Hag 2:5.) Ang espiritu ng Diyos ay isang napakalakas na puwersa ukol sa pagkakaisa, at hangga't hinahayaan ng mga Kristiyanong iyon na malaya itong dumaloy sa gitna nila, mapayapa silang binubuklod nito sa mga bigkis ng pag-ibig at debosyon sa Diyos, sa kaniyang Anak, at sa isa't isa. (Efe 4:3-6; 1Ju 3:23, 24; 4:12, 13; ihambing ang 1Cr 12:18.) Hindi sila sinangkapan ng kaloob ng espiritu para sa mekanikal na uri ng mga gawain, gaya ng ginawa nito kay Bezalel at sa iba pa na gumawa ng materyal na mga istraktura at kasangkapan, ngunit sinangkapan sila nito para sa espirituwal na mga gawain ng pagtuturo, pagpatnubay, pagpapastol, at pagpapayo. Ang espirituwal na templong kinabibilangan nila ay dapat magayakan ng magagandang bunga ng espiritu ng Diyos, at ang mga bungang iyan ng "pag-ibig, kagalakan, kapayapaan, mahabang pagtitiis, kabaitan, kabutihan, pananampalataya," at katulad na mga katangian ay malinaw na patotoo na kumikilos sa kanila at sa gitna nila ang espiritu ng Diyos. (Gal 5:22, 23; ihambing ang Luc 10:21; Ro 14:17.) Ito ang saligan at pangunahing dahilan kung bakit may mabuting kaayusan at epektibong pamamatnubay sa gitna nila. (Gal 5:24-26; 6:1; Gaw 6:1-7; ihambing ang Eze 36:26, 27.) Nagpapasakop sila sa 'kautusan ng espiritu,' isang mabisang puwersa ukol sa katuwiran na kumikilos upang hadlangan ang mga gawain ng likas na makasalanang laman. (Ro 8:2; Gal 5:16-21; Jud 19-21) Ang kanilang pagtitiwala ay nasa espiritu ng Diyos na kumikilos sa kanila, hindi sa likas na mga kakayahan o pinagmulan sa laman.—1Co 2:1-5; Efe 3:14-17; Fil 3:1-8.

Kapag may mga tanong na bumabangon, ang banal na espiritu ay isang katulong sa pagbuo ng pasiya, gaya sa usapin ng pagtutuli, na pinagpasiyahan ng lupon, o sanggunian, ng mga apostol at matatandang lalaki sa Jerusalem. Sinabi ni Pedro na ang espiritu ay ipinagkaloob sa di-tuling mga tao ng mga bansa; inilahad nina Pablo at Bernabe ang mga pagkilos ng espiritu sa kanilang ministeryo sa gitna ng gayong mga tao; at itinawag-pansin ni Santiago, na ang alaala ay maliwanag na inalalayan ng banal na espiritu, ang kinasihang hula ni Amos na nagsasabing tatawagin sa pangalan ng Diyos ang mga tao ng mga bansa. Sa gayo'y nakaturo sa iisang direksiyon ang lahat ng pagkilos ng banal na espiritu ng Diyos, kung kaya bilang pagkilala rito, nang isulat ng lupon o sangguniang ito ang liham na naglalahad ng kanilang pasiya, sinabi nila: "Sapagkat mina-

galing ng banal na espiritu at namin mismo na huwag nang magdagdag ng higit pang pasanin sa inyo, maliban sa mga bagay na ito na kinakailangan."—Gaw 15:1-29.

Nagpapahid, nag-aanak, nagbibigay ng 'espirituwal na buhay.' Kung paanong pinahiran ng Diyos si Jesus ng Kaniyang banal na espiritu noong bautismuhan ito (Mar 1:10; Luc 3:22; 4:18; Gaw 10:38), pinahiran din niya nito ang mga alagad ni Jesus. Ang pagpapahid na ito ng espiritu ay "palatandaan" ng makalangit na mana na doo'y tinawag sila (2Co 1:21, 22; 5:1, 5; Efe 1:13, 14), at nagpapatotoo ito sa kanila na sila'y 'inianak,' o iniluwal, ng Diyos upang maging kaniyang mga anak lakip ang pangako ng buhay sa langit bilang mga espiritu. (Ju 3:5-8; Ro 8:14-17, 23; Tit 3:5; Heb 6:4, 5) Sila'y nilinis, pinabanal, at ipinahayag na matuwid "sa pangalan ng ating Panginoong Jesu-Kristo at sa espiritu ng ating Diyos," anupat sa pamamagitan ng espiritung iyon ay naging kuwalipikado si Jesus na maglaan ng haing pantubos at maging mataas na saserdote ng Diyos.—1Co 6:11; 2Te 2:13; Heb 9:14; 1Pe 1:1, 2.

Dahil sa gayong makalangit na pagtawag at mana, ang pinahiran-ng-espiritung mga tagasunod ni Jesus ay nagkaroon ng espirituwal na buhay, bagaman nabubuhay pa sila bilang mga nilalang na di-sakdal at laman. Maliwanag na ito ang tinutukoy ng apostol nang ihambing niya sa makalupang mga ama ang Diyos na Jehova, na "Ama ng ating espirituwal na buhay [sa literal, "Ama ng mga espiritu"]." (Heb 12:9; ihambing ang talata 23.) Bilang mga kasamang tagapagmana ni Kristo, at nakatakdang ibangon mula sa kamatayan sa isang espirituwal na katawang katulad ng kaniyang makalangit na larawan, dapat silang mabuhay sa lupa bilang "iisang espiritu" na kaisa niya bilang kanilang Ulo, anupat hindi pinahihintulutan na ang mga pagnanasa o imoral na mga hilig ng kanilang laman ay maging puwersang kumokontrol sa kanila, yamang maaaring humantong iyon sa kanilang pagiging 'kaisang-laman' ng isang patutot.—1Co 6:15-18; 15:44-49; Ro 8:5-17.

Pagtatamo at pagpapanatili ng espiritu ng Diyos. Ang banal na espiritu ay "walang-bayad na kaloob" ng Diyos na malugod niyang ipinagkakaloob sa mga taimtim na humahanap at humihiling nito. (Gaw 2:38; Luc 11:9-13) Napakahalagang salik ang pagkakaroon ng matuwid na puso (Gaw 15:8), ngunit mahahalagang salik din ang pag-alam at pag-ayon sa mga kahilingan ng Diyos. (Ihambing ang Gaw 5:32; 19:2-6.) Kapag tinanggap na ng isang Kristiyano ang espiritu ng Diyos, hindi niya ito dapat 'pighatiin' sa pamamagitan ng pagwawalang-bahala rito (Efe 4:30; ihambing ang Isa 63:10), anupat tumatahak sa isang landasing salungat sa pag-akay nito, itinutuon ang puso sa mga tunguhing naiiba sa itinuturo at iniuudyok nito, at itinatakwil ang kinasihang Salita ng Diyos pati ang payo at pagkakapit nito sa kaniyang sarili. (Gaw 7:51-53; 1Te 4:8; ihambing ang Isa 30:1, 2.) Sa pamamagitan ng pagpapaimbabaw, ang isa ay maaaring "magbulaan" sa banal na espiritung iyon na ginagamit ni Kristo sa pagpatnubay sa kongregasyon, at yaong mga 'nanunubok' sa kapangyarihan niyaon sa ganitong paraan ay tumatahak sa isang kapaha-pahamak na landasin. (Gaw 5:1-11; ihambing ang Ro 9:1.) Ang sinasadyang pagsalansang at paghihimagsik laban sa malinaw na pagkakahayag ng espiritu ng Diyos ay maaaring mangahulugan ng pamumusong laban sa espiritung iyon, isang kasalanan na walang kapatawaran.—Mat 12:31, 32; Mar 3:29, 30; ihambing ang Heb 10:26-31.

Hininga; Hininga ng Buhay; Puwersa ng Buhay. Sa ulat ng paglalang sa tao, sinasabi na inanyuan ng Diyos ang tao mula sa alabok ng lupa at "inihihip [isang anyo ng *na·phach′*] sa mga butas ng kaniyang ilong ang hininga [isang anyo ng *nesha·mah′*] ng buhay, at ang tao ay naging isang kaluluwang buháy [*ne′phesh*]." (Gen 2:7; tingnan ang KALULUWA.) Ang *ne′phesh* ay maaaring isalin nang literal bilang "isa na humihinga," samakatuwid nga, "isang nilalang na humihinga," alinman sa tao o hayop. Sa katunayan, ginagamit ang *nesha·mah′* upang mangahulugang "bagay [o nilalang] na humihinga" at sa gayon ay ginagamit ito bilang halos singkahulugan ng *ne′phesh,* "kaluluwa." (Ihambing ang Deu 20:16; Jos 10:39, 40; 11:11; 1Ha 15:29.) Ginamit ng ulat sa Genesis 2:7 ang *nesha·mah′* nang ilarawan nito ang pagpapangyari ng Diyos na magkaroon ng buhay ang katawan ni Adan anupat ang taong iyon ay naging "isang kaluluwang buháy." Gayunman, ipinakikita ng ibang mga teksto na higit pa ang kasangkot dito kaysa sa simpleng paglanghap ng hangin, samakatuwid nga, higit pa sa basta pagpasok at paglabas ng hangin sa mga baga. Kaya naman, sa Genesis 7:22, bilang paglalarawan sa pagkapuksa ng mga tao at mga hayop na nasa labas ng arka noong panahon ng Baha, mababasa natin: "Ang lahat ng may hininga [isang anyo ng *nesha·mah′*] ng puwersa [o, "espiritu" (*ru′ach*)] ng buhay sa mga butas ng kaniyang ilong, samakatuwid ay lahat ng nasa tuyong lupa, ay namatay." Kung gayon, ang *nesha·mah′,* "hininga," ay tuwirang iniuugnay sa *ru′ach,* na sa tekstong iyon ay lumalarawan sa espiritu, o puwersa ng buhay, na aktibo sa lahat ng mga nilalang na buháy—mga kaluluwang tao at hayop.

Gaya ng sabi ng *Theological Dictionary of the New Testament* (Tomo VI, p. 336): "Ang hininga ay mahahalata lamang sa galaw [gaya ng pagtaas at

pagbaba ng dibdib o paglaki ng mga butas ng ilong], at isa rin itong palatandaan, kalagayan at ahente ng buhay, na waring pantanging nauugnay sa paghinga." Kaya naman, ang *nesha·mah′,* o "hininga," ay produkto ng *ru′ach,* o puwersa ng buhay, at ito rin ang pangunahing paraan upang mapanatili ang puwersang iyon ng buhay na nasa mga nilalang na buháy. Halimbawa, batay sa mga pag-aaral sa siyensiya, batid natin na bawat isa sa isang daang trilyong selula ng katawan ay may buhay at na, bagaman libu-libong milyong selula ang namamatay bawat minuto, patuloy ang pagpaparami ng bagong buháy na mga selula. Ang puwersa ng buhay na aktibo sa lahat ng buháy na selula ay dumedepende sa oksihenong pumapasok sa katawan sa pamamagitan ng paghinga, anupat ang oksiheno ay inihahatid sa lahat ng selula sa pamamagitan ng daluyan ng dugo. Kapag walang oksiheno, ang ilang selula ay nagsisimulang mamatay pagkaraan ng ilang minuto, samantalang ang iba naman ay mas matagal-tagal pa. Bagaman ang isang tao ay mananatiling buháy kahit hindi huminga nang ilang minuto, kapag nawala ang *puwersa ng buhay* sa kaniyang mga selula, siya'y tuluyang mamamatay at hindi na maipapanumbalik pa. Sa Hebreong Kasulatan, na kinasihan ng Disenyador at Maylalang ng tao, maliwanag na ang *ru′ach* ay ginagamit upang tumukoy sa puwersang ito na siya mismong simulain ng buhay, at ang *nesha·mah′* naman upang kumatawan sa paghinga na sumusustine rito.

Yamang ang paghinga ay laging konektado sa buhay, ang *nesha·mah′* at *ru′ach* ay magkasamang ginagamit sa iba't ibang teksto. Ipinahayag ni Job ang kaniyang kapasiyahang umiwas sa kalikuan "habang ang aking hininga [isang anyo ng *nesha·mah′*] ay buo pa sa loob ko, at ang espiritu [*weru′ach*] ng Diyos ay nasa mga butas ng aking ilong." (Job 27:3-5) Sinabi ni Elihu: "Kung ang espiritu [isang anyo ng *ru′ach*] at hininga [isang anyo ng *nesha·mah′*] ng isang iyon ay pipisanin niya [ng Diyos] sa kaniyang sarili, ang lahat ng laman ay sama-samang papanaw [samakatuwid nga, "malalagutan ng hininga"], at ang makalupang tao ay babalik sa mismong alabok." (Job 34:14, 15) Sa katulad na paraan, ang Awit 104:29 ay nagsabi hinggil sa mga nilalang sa lupa, mga tao at mga hayop: "Kung aalisin mo [ng Diyos] ang kanilang espiritu, pumapanaw sila, at bumabalik sila sa alabok." Sa Isaias 42:5, si Jehova ay tinutukoy bilang "ang Isa na naglalatag ng lupa at ng bunga nito, ang Isa na nagbibigay ng hininga sa mga taong naroroon, at ng espiritu sa mga lumalakad doon." Ang hininga (*nesha·mah′*) ang tumutustos sa kanilang pag-iral; ang espiritu (*ru′ach*) naman ang nagpapalakas at siyang puwersa ng buhay na nagpapangyaring ang tao ay maging isang nilalang na buháy, anupat gumagalaw, lumalakad, aktibo at buháy. (Ihambing ang Gaw 17:28.) Hindi siya katulad ng walang-buhay at walang-hiningang mga idolo na gawa ng mga tao.—Aw 135:15, 17; Jer 10:14; 51:17; Hab 2:19.

Bagaman kung minsa'y ginagamit ang *nesha·mah′* (hininga) at *ru′ach* (espiritu; aktibong puwersa; puwersa ng buhay) sa magkahawig na diwa, ang mga ito ay magkaiba. Totoo, may mga panahon na tinutukoy ang "espiritu," o *ru′ach,* na para bang ito mismo ang hininga (*nesha·mah′*), ngunit waring ito'y dahil ang paghinga ang pangunahing nakikitang katibayan ng puwersa ng buhay sa katawan ng isa.—Job 9:18; 19:17; 27:3.

Kaya naman sa Ezekiel 37:1-10, iniharap ang makasagisag na pangitain tungkol sa libis ng mga tuyong buto, anupat ang mga buto ay nagsama-sama, nabalot ng mga litid, laman, at balat, ngunit "kung tungkol sa hininga [*weru′ach*], wala nito sa kanila." Si Ezekiel ay inutusang manghula sa "hangin [*ha·ru′ach*]," na sinasabi, "Mula sa apat na hangin [isang anyo ng *ru′ach*] ay pumarito ka, O hangin, at hipan mo ang mga taong ito na pinatay, upang mabuhay sila." Ang pagtukoy sa *apat* na hangin ay nagpapakita na "hangin" ang angkop na salin ng *ru′ach* sa kasong ito. Subalit nang ang "hangin" na iyon, na tumutukoy lamang sa hangin na gumagalaw, ay pumasok sa mga butas ng ilong ng mga taong patay sa pangitain, iyon ay naging "hininga," na hangin din na gumagalaw. Kaya naman sa bahaging ito ng ulat (tal 10), ang pagkakasalin sa *ru′ach* bilang "hininga" ay mas angkop din kaysa sa "espiritu" o "puwersa ng buhay." Makikita rin ni Ezekiel na nagsisimula nang huminga ang mga katawan, bagaman hindi niya makikita ang puwersa ng buhay, o espiritu, na nagbibigay-lakas sa mga katawang iyon. Gaya ng ipinakikita ng mga talata 11-14, ang pangitaing ito ay sumasagisag sa isang espirituwal (hindi pisikal) na muling-pagbuhay sa bayan ng Israel na sa loob ng ilang panahon ay nasa kalagayang patay sa espirituwal dahil sa kanilang pagkatapon sa Babilonya. Yamang noon ay buháy na sila sa pisikal at humihinga, makatuwiran lamang na isalin ang *ru′ach* bilang "espiritu" sa talata 14, kung saan sinasabi ng Diyos na ilalagay niya ang 'kaniyang espiritu' sa kaniyang bayan anupat sila'y mabubuhay, sa espirituwal na paraan.

Isa pang katulad na makasagisag na pangitain ang masusumpungan sa Apocalipsis kabanata 11. Inilarawan doon ang "dalawang saksi" na pinatay anupat ang mga bangkay nila ay iniwan sa lansangan sa loob ng tatlo at kalahating araw. Pagkatapos, "pumasok sa kanila ang espiritu [o hininga, *pneu′ma*] ng buhay mula sa Diyos, at tumayo sila sa kanilang mga paa." (Apo 11:1-11) Muli, ang pangita-

ing ito ay gumagamit ng pisikal na realidad upang isalarawan ang espirituwal na muling-pagbuhay. Ipinakikita rin nito na ang Griegong *pneu'ma,* tulad ng Hebreong *ru'ach,* ay maaaring kumatawan sa nagbibigay-buhay na puwersa mula sa Diyos na taglay ng taong kaluluwa o persona. Gaya ng sabi ng Santiago 2:26: "Ang katawan na walang espiritu [*pneu'ma·tos*] ay patay."—*Int.*

Samakatuwid, nang lalangin ng Diyos ang tao sa Eden at ihihip niya sa mga butas ng ilong nito "ang hininga [isang anyo ng *nesha·mah'*] ng buhay," maliwanag na bukod sa pinunô niya ng hangin ang mga baga ng tao, pinangyari rin niya na bigyang-buhay ng puwersa ng buhay, o espiritu (*ru'ach*), ang lahat ng selula sa katawan ni Adan.—Gen 2:7; ihambing ang Aw 104:30; Gaw 17:25.

Ang puwersang ito ng buhay ay naisasalin ng mga magulang sa kanilang mga anak sa panahon ng paglilihi. Yamang si Jehova ang orihinal na Pinagmulan ng puwersang ito ng buhay para sa tao, at siya ang Awtor ng proseso ng pag-aanak, wasto lamang na kilalanin ng isa na nagmula kay Jehova ang kaniyang buhay, bagaman tinanggap niya ito nang di-tuwiran sa pamamagitan ng kaniyang mga magulang.—Ihambing ang Job 10:9-12; Aw 139:13-16; Ec 11:5.

Ang puwersa ng buhay, o espiritu, ay hindi persona. Gaya ng nabanggit na, ipinakikita ng Kasulatan na ang *ru'ach,* o puwersa ng buhay, ay hindi lamang taglay ng mga tao kundi pati ng mga hayop. (Gen 6:17; 7:15, 22) Ayon sa Eclesiastes 3:18-22, ang tao ay namamatay sa paraang katulad ng pagkamatay ng mga hayop, sapagkat "silang lahat ay may iisang espiritu [*weru'ach*], anupat ang tao ay walang kahigitan sa hayop," samakatuwid nga, kung tungkol sa puwersa ng buhay na kapuwa nila taglay. Dahil dito, maliwanag na ang "espiritu," o puwersa ng buhay (*ru'ach*), ayon sa pagkakagamit sa diwang ito, ay hindi isang persona. Bilang paglalarawan, maihahalintulad ito sa isa pang di-nakikitang puwersa, ang elektrisidad, na magagamit upang magpatakbo ng iba't ibang uri ng makina—mga kalan na nakalilikha ng init, mga computer na nakagagawa ng mga kalkulasyon, mga telebisyon na nakapaglalabas ng mga larawan, tinig at iba pang tunog—subalit hindi kailanman taglay ng kuryente ang alinman sa mga katangian ng mga makinang pinaaandar nito.

Kaya naman, sinasabi ng Awit 146:3, 4 na kapag 'pumanaw ang espiritu [isang anyo ng *ru'ach*] ng isang tao, siya ay bumabalik sa kaniyang pagkalupa; sa araw ring iyon ay *maglalaho ang kaniyang pag-iisip.'* Hindi nananatili sa espiritu, o puwersa ng buhay, na dati'y aktibo sa mga selula ng katawan ng taong iyon, ang alinman sa mga katangian ng mga selulang iyon, gaya ng mga selula ng utak at ng papel na ginagampanan ng mga ito sa pag-iisip. Kung ang espiritu, o puwersa ng buhay (*ru'ach; pneu'ma*), ay isang persona, mangangahulugan ito na ang mga anak ng mga babae na binuhay-muli ng mga propetang sina Elias at Eliseo ay may malay pa rin noong panahong patay ang mga ito. Gayundin naman si Lazaro na binuhay-muli mga apat na araw pagkamatay niya. (1Ha 17:17-23; 2Ha 4:32-37; Ju 11:38-44) Kung ganoon ang nangyari, makatuwiran lamang na maaalaala nila ang gayong may-malay na pag-iral noong panahong iyon at sa pagkabuhay-muli nila ay ilalarawan o ikukuwento nila iyon. Walang pahiwatig na ginawa iyan ng sinuman sa kanila. Samakatuwid, ang personalidad ng namatay na indibiduwal ay hindi nananatili sa puwersa ng buhay, o espiritu, na humihinto nang gumana sa mga selula ng katawan ng taong namatay.

Sinasabi ng Eclesiastes 12:7 na kapag namatay ang isang tao, ang kaniyang katawan ay bumabalik sa alabok, "at ang espiritu ay babalik sa tunay na Diyos na nagbigay nito." Ang taong namatay ay hindi nagtutungo sa langit upang makasama ng Diyos; samakatuwid, ang 'bumabalik' sa Diyos ay ang puwersa ng buhay na nagpangyaring mabuhay ang taong iyon.

Yamang ang puwersa ng buhay, o espiritu, na taglay ng tao (gayundin ng mga hayop) ay hindi isang persona, maliwanag na ang sinabi ni David sa Awit 31:5, na sinipi ni Jesus noong mamamatay na siya (Luc 23:46), "Sa iyong mga kamay ay ipinagkakatiwala ko ang aking espiritu," ay nangangahulugan na ang Diyos ay hinihilingang bantayan, o pangalagaan, ang puwersa ng buhay ng taong iyon. (Ihambing ang Gaw 7:59.) Hindi naman kailangang magkaroon ng aktuwal at literal na paglilipat ng puwersa mula sa planetang ito tungo sa makalangit na presensiya ng Diyos. Kung paanong 'naaamoy' ng Diyos ang mabangong samyo ng mga haing hayop (Gen 8:20, 21), bagaman tiyak na nananatili sa atmospera ng lupa ang gayong samyo, maaari ring 'pisanin,' o tanggapin ng Diyos, sa makasagisag na diwa, ang espiritu o puwersa ng buhay na ipinagkatiwala sa kaniya, kahit walang anumang literal na paglilipat ng puwersang iyon mula sa lupa. (Job 34:14; Luc 23:46) Kung gayon, kapag ipinagkakatiwala ng isang tao sa Diyos ang kaniyang espiritu, nangangahulugan ito na umaasa siya na isasauli sa kaniya ng Diyos ang puwersa ng buhay na iyon sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli.—Ihambing ang Bil 16:22; 27:16; Job 12:10; Aw 104:29, 30.

Nag-uudyok na Hilig ng Kaisipan. Ang *ru'ach* at ang *pneu'ma* ay kapuwa ginagamit upang tumukoy sa puwersang nag-uudyok sa isang tao na magpakita ng partikular na saloobin, disposisyon,

o emosyon o gumawa ng isang pagkilos o tumahak sa isang landasin. Bagaman ang puwersang ito sa loob ng isang tao ay di-nakikita, lumilikha ito ng nakikitang mga epekto. Ang ganitong paggamit sa mga terminong Hebreo at Griego na isinalin bilang "espiritu," at pangunahin nang nauugnay sa hininga o sa hangin na gumagalaw, ay may ilang kahawig sa Tagalog. Halimbawa, maaaring tukuyin ang isang tao bilang 'mahangin,' o kaya naman ay 'nagpapakita ng mahinahong espiritu.' Bilang metapora ay baka sabihin natin na 'nagbago ang hihip ng hangin.' Sa mga ito, ang tinutukoy natin ay ang di-nakikitang aktibong puwersa na gumagana sa mga tao at nag-uudyok sa kanila na magsalita at kumilos sa isang partikular na paraan.

Sa kahawig na diwa, mababasa natin na naging sanhi ng "kapaitan ng espiritu" nina Isaac at Rebeka ang pag-aasawa ni Esau ng mga babaing Hiteo (Gen 26:34, 35) at na pinanaigan si Ahab ng kalungkutan ng espiritu, anupat nawalan siya ng ganang kumain. (1Ha 21:5) Dahil sa "espiritu ng paninibugho," maaaring paghinalaan ng isang lalaki ang kaniyang asawa, at paratangan pa nga ito ng pangangalunya. —Bil 5:14, 30.

Ang saligang diwa ng isang puwersa na nag-uudyok at nagbibigay ng "sigla" sa mga kilos at pananalita ng isa ay makikita rin sa pagtukoy kay Josue bilang "isang lalaki na may espiritu" (Bil 27:18), at kay Caleb bilang nagpakita ng "ibang espiritu" kung ihahambing sa karamihan ng mga Israelita na nasiraan ng loob dahil sa masamang ulat ng sampung tiktik. (Bil 14:24) Si Elias ay isang tao na may matinding sigla at puwersa sa kaniyang masigasig na paglilingkod sa Diyos, at si Eliseo ay humingi ng dalawang bahagi ng espiritu ni Elias bilang kahalili nito. (2Ha 2:9, 15) Nagpakita rin si Juan na Tagapagbautismo ng sigla at sigasig na gaya ng ipinamalas ni Elias, at dahil dito ay nagkaroon ng malaking epekto ang gawain ni Juan sa kaniyang mga tagapakinig; kaya naman masasabing humayo siya "taglay ang espiritu at kapangyarihan ni Elias." (Luc 1:17) Sa kabaligtaran, lubhang humanga ang reyna ng Sheba sa yaman at karunungan ni Solomon anupat "nawalan na siya ng espiritu." (1Ha 10:4, 5) Batay sa pangunahing diwang ito, ang espiritu ng isa ay maaaring 'mapukaw' (1Cr 5:26; Ezr 1:1, 5; Hag 1:14; ihambing ang Ec 10:4), 'maligalig' o 'mainis' (Gen 41:8; Dan 2:1, 3; Gaw 17:16), "huminahon" (Huk 8:3), 'mabagabag,' 'manlupaypay' (Job 7:11; Aw 142:2, 3; ihambing ang Ju 11:33; 13:21), "manumbalik" o 'mapaginhawa' (Gen 45:27, 28; Isa 57:15, 16; 1Co 16:17, 18; 2Co 7:13; ihambing ang 2Co 2:13).

Ang puso at ang espiritu. Ang puso ay madalas banggitin kasama ng espiritu, anupat nagpapahiwatig na talagang magkaugnay ang mga ito. Yamang ang makasagisag na puso ay ipinakikitang may kakayahang mag-isip at mag-udyok, at may malapit na kaugnayan sa mga emosyon at pagmamahal (tingnan ang PUSO), tiyak na malaki ang bahagi nito sa pag-unlad ng espiritu (ang nangingibabaw na hilig ng kaisipan) na ipinakikita ng isa. Sa Exodo 35:21 ay magkasamang tinukoy ang puso at isip sa pagsasabing "ang bawat isang naudyukan ng kaniyang puso, . . . ang bawat isang napakilos ng kaniyang espiritu," ay nagdala ng mga abuloy para sa pagtatayo ng tabernakulo. Sa kabaligtaran, nang mabalitaan ng mga Canaanita ang makapangyarihang mga gawa ni Jehova para sa Israel, 'nagsimulang matunaw ang kanilang mga puso at walang espiritung bumangon sa gitna nila,' samakatuwid nga, nawalan na sila ng siglang kumilos laban sa mga hukbong Israelita. (Jos 2:11; 5:1; ihambing ang Eze 21:7.) May binabanggit ding 'kirot ng puso at pagkabagbag ng espiritu' (Isa 65:14) o katulad na mga pananalita. (Ihambing ang Aw 34:18; 143:4, 7; Kaw 15:13.) Maliwanag na dahil ang nagpapakilos na puwersa ay may malaking epekto sa pag-iisip, nagpaalaala si Pablo: "Magbago kayo sa puwersa na nagpapakilos [isang anyo ng *pneu′ma*] sa inyong pag-iisip, at magbihis ng bagong personalidad na nilalang ayon sa kalooban ng Diyos sa tunay na katuwiran at pagkamatapat."—Efe 4:23, 24.

Idiniriin sa Kasulatan na dapat kontrolin ng isa ang kaniyang espiritu. "Gaya ng lunsod na nilusob, na walang pader, ang taong hindi nagpipigil ng kaniyang espiritu." (Kaw 25:28) Kapag ang isang tao'y pinupukaw sa galit, baka siya'y kumilos na gaya ng hangal na kaagad na 'naglalabas ng kaniyang buong espiritu,' samantalang ang marunong naman ay "nagpapanatili nitong mahinahon hanggang sa huli." (Kaw 29:11; ihambing ang 14:29, 30.) Nagpadala si Moises sa galit noong minsang 'papaitin ng mga Israelita ang kaniyang espiritu,' at "nagsalita siya nang padalus-dalos sa pamamagitan ng kaniyang mga labi," na kaniyang ikinapahamak. (Aw 106:32, 33) Kaya nga "siyang mabagal sa pagkagalit ay mas mabuti kaysa sa makapangyarihang lalaki, at siyang sumusupil sa kaniyang espiritu kaysa sa bumibihag ng lunsod." (Kaw 16:32) Kailangan dito ang kapakumbabaan (Kaw 16:18, 19; Ec 7:8, 9), at ang isa na "may mapagpakumbabang espiritu ay tatangan sa kaluwalhatian." (Kaw 29:23) Dahil sa karunungan at kaunawaan, nananatiling "malamig ang espiritu" ng isang tao, anupat kontrolado niya ang kaniyang dila. (Kaw 17:27; 15:4) "Sinusukat ni Jehova ang mga espiritu" ng mga tao at hinahatulan yaong mga hindi 'nag-iingat ng kanilang sarili may kinalaman sa kanilang espiritu.'—Kaw 16:2; Mal 2:14-16.

Espiritung ipinakikita ng isang kalipunan ng mga tao. Kung paanong maaaring magpakita ng partikular na espiritu ang isang indibiduwal, maaari ring magpakita ng partikular na espiritu, o nangingibabaw na hilig ng kaisipan, ang isang grupo o kalipunan ng mga tao. (Gal 6:18; 1Te 5:23) Ang kongregasyong Kristiyano ay dapat magkaisa sa espiritu, anupat ipinamamalas ang espiritu ng kanilang Ulo, si Kristo Jesus.—2Co 11:4; Fil 1:27; ihambing ang 2Co 12:18; Fil 2:19-21.

Ipinakikita ni Pablo na ang "espiritu ng sanlibutan" ay kabaligtaran ng espiritu ng Diyos. (1Co 2:12) Yamang ang sanlibutan ay kontrolado ng Kalaban ng Diyos (1Ju 5:19), nagpapakita ito ng espiritu ng pagbibigay-lugod sa mga pagnanasa ng makasalanang laman, ng pagiging makasarili, na sanhi ng pakikipag-alit sa Diyos. (Efe 2:1-3; San 4:5) Tulad ng di-tapat na Israel, ang maruming takbo ng kaisipan ng sanlibutan ay nagtataguyod ng pakikiapid, maaaring sa pisikal o sa espirituwal, kalakip ang idolatriya.—Os 4:12, 13; 5:4; Zac 13:2; ihambing ang 2Co 7:1.

ESPONGHA. Ang sumisipsip, maganit, at elastikong kalansay ng ilang hayop-tubig na sagana sa katubigan ng silangang Dagat Mediteraneo at iba pang mga lugar. Malamang na ang mga espongha ay manu-manong kinukuha (noon gaya rin sa ngayon) ng mga maninisid mula sa mga batuhan sa ilalim ng dagat. Kapag ang hayop ay namatay at nabulok sa loob ng kalansay nito, ang espongha ay hinuhugasang mabuti hanggang sa kalansay na lamang ang matira.

Dahil sa kakayahan ng espongha na sumipsip ng mga likido at mapiga, naging mahalaga ito sa komersiyo noong sinaunang panahon. Habang si Jesu-Kristo ay nasa pahirapang tulos, inalok siya ng maasim na alak na ipinasipsip sa esponghang nasa dulo ng isang tambo.—Mat 27:48; Mar 15:36; Ju 19:29.

ESTACTE. Ang mga patak ng estacte (sa Heb., *na·taph′*) ay isa sa mga sangkap ng insenso na pantanging ginagamit sa sagradong layunin. (Exo 30:34) Ang kaugnay nitong anyong pandiwa ay nangangahulugang "pumatak." (Huk 5:4) Isinalin ng Griegong *Septuagint* ang salitang ito bilang *sta·kte′,* nangangahulugang "langis ng mira," halaw sa pandiwang Griego na *sta′zo,* "pumatak." Sa gayon, ipinahihiwatig ng mga terminong Hebreo at Griego na ang estacte ay isang balsamo na pumapatak mula sa madadagtang punungkahoy. Isinalin ng Latin na *Vulgate* ang salitang ito bilang *stacte.*

Hindi matiyak kung anong espesipikong punungkahoy ang naglalabas ng estacte. Kabilang sa mga iminumungkahing pinagmumulan nito ay ang *Oriental sweet gum tree* (*Liquidambar orientalis*) at ang *mastic pistacia bush* (*Pistacia lentiscus*).

ESTADYO. Ang salitang Griego (*sta′di·on*) na isinaling estadyo ay tumutukoy sa isang panukat ng haba na katumbas ng 185 m (625 Romanong piye; 606.75 Ingles na piye) o ⅛ milyang Romano. (Ang milyang Romano ay katumbas ng 1,479.5 m; 4,854 na piye.) (Apo 14:20; 21:16) Ito ang tinatayang haba kapuwa ng estadyong Attica at Romano. Naiiba ito sa makabagong estadyo na 201 m (660 piye). Sa 1 Corinto 9:24, ang terminong *sta′di·on* (estadyo) ay isinasaling "takbuhan," anupat ang haba ng karerahan ng mga Griego ay isang estadyo. Gayunman, ang aktuwal na estadyo noon ng karerahan ng Olympic ay 192 m (630 piye).

ESTAOL [posible, Dako ng Pagsangguni [sa Diyos]]. Isang lunsod sa Sepela at iniatas sa Juda. (Jos 15:20, 33) Nang maglaon ay itinala ito bilang isang bayan sa hanggahan ng Dan. (Jos 19:40, 41) Sa lugar na ito pinasimulang udyukan ng espiritu ni Jehova si Hukom Samson, at nang mamatay siya ay dito siya inilibing. (Huk 13:25; 16:31) Sa Estaol at Zora nagmula ang 5 Danita na naniktik sa Lais at ang 600 na bumihag sa lugar na iyon nang dakong huli.—Huk 18:1, 2, 7, 11, 27.

Karaniwang ipinapalagay ng mga iskolar na ang Estaol ay ang makabagong-panahong lugar ng Eshwa‘ (Eshta'ol) na bahagyang pinaninirahan. Ito'y nasa isang mataas na bato na mga 21 km (13 mi) sa K ng Jerusalem.

ESTAOLITA, MGA [Ng (Mula sa) Estaol]. Mga Judeanong naninirahan sa Estaol. Nagmula ang mga ito kay Sobal sa pamamagitan ng mga pamilya ni Kiriat-jearim.—1Cr 2:53.

ESTAQUIS [Uhay ng Butil]. Isa na nasa kongregasyong Kristiyano sa Roma noong mga 56 C.E. na tinukoy ni Pablo bilang 'minamahal ko' at pinadalhan niya ng kaniyang mga pagbati.—Ro 16:9.

ESTATER. Isang baryang pilak na ipinambayad ng buwis sa templo para kay Jesus at sa kaniyang apostol na si Pedro. Palibhasa'y katumbas ng apat na drakma, nagkakahalaga ito ng mga apat-na-araw na kita noong panahong iyon. (Mat 17:24, 27) Minamalas ng maraming iskolar na ito ay ang tetradrakma na hinulma sa Antioquia, Sirya, o sa Tiro. Sa harap, ang tetradrakma ng mga taga-Tiro, na humigit-kumulang kasinlaki ng kalahating dolyar ng Estados Unidos, ay may nakalarawang ulo ng diyos na si Melkart, sa likod naman ay isang agila na nakadapo sa timon ng isang barko, at isang inskripsiyon na "Tiro na Banal at Di-Malulupig." Isang wangis ni

Emperador Augusto ang makikita naman sa tetradrakma ng Antioquia.

ESTEBAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "korona; putong"]. Ang unang Kristiyanong martir. Bagaman Griego ang kaniyang pangalan, siya ay isa sa tapat na mga Judiong nalabi na tumanggap at sumunod sa Mesiyas.—Gaw 7:2.

Ang Pag-aatas sa Kaniya sa Isang Pantanging Ministeryo. Ang pangalan ni Esteban ay unang lumitaw sa ulat ng Bibliya may kaugnayan sa pag-aatas ng mga lalaki sa mga pananagutan ukol sa pantanging paglilingkod sa kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem. Ang ulat ay kababasahan: "Nang mga araw ngang ito, nang ang mga alagad ay dumarami, nagkaroon ng bulung-bulungan mula sa mga Judiong nagsasalita ng Griego laban sa mga Judiong nagsasalita ng Hebreo, sapagkat ang kanilang mga babaing balo ay napapabayaan sa araw-araw na pamamahagi." Nakita ng mga apostol ang pangangailangan na bigyan ng pantanging pansin ang bagay na ito, at tinagubilinan nila ang kongregasyon: "Kaya, mga kapatid, humanap kayo sa ganang inyo ng pitong lalaking may patotoo mula sa gitna ninyo, puspos ng espiritu at karunungan, upang maatasan namin sila sa mahalagang gawaing ito." Kaya ang kuwalipikadong mga lalaking ito ay pinili at inatasan ng mga apostol.—Gaw 6:1-6.

Sa gayon, tumanggap si Esteban ng isang atas sa ministeryo sa isang pantanging paraan. Siya at ang anim na iba pang inatasan sa "mahalagang gawaing ito," ang pamamahagi ng mga panustos na pagkain, ay maaaring matatandang lalaki, o mga tagapangasiwa na. Ang mga lalaking ito ay mga lalaking "puspos ng espiritu at karunungan," na kahilingan noong partikular na panahong iyon ng kagipitan, sapagkat hindi lamang ito basta pamamahagi ng mga panustos na pagkain (posibleng mga butil at iba pang mga pangunahing pagkain) kundi kasangkot din dito ang pangangasiwa. Maaaring kinailangang gampanan ng mga lalaking ito ang mga tungkuling pagbili, pag-iingat ng mga rekord, at iba pa. Kaya, bagaman ang gayong gawain, kung sa mas maliit na antas o sa ilalim ng ibang mga kalagayan, ay maaari na sanang gampanan ng isang *di·a′ko·nos,* isang "ministeryal na lingkod," hindi ng isang tagapangasiwa, o matandang lalaki, ang situwasyon dito ay maselan, yamang mayroon nang suliranin at mga hidwaan sa kongregasyon. Sa gayon ay nangangailangan ito ng mga lalaking may mahusay na pagpapasiya, maingat, may-unawa, at makaranasan. Ipinahihiwatig ng pagtatanggol ni Esteban sa harap ng Sanedrin ang kaniyang mga kuwalipikasyon.

Habang inaasikaso niya ang iniatas na ministeryal na mga tungkuling ito, buong-siglang ipinagpatuloy ni Esteban ang kaniyang Kristiyanong pangangaral. Iniulat ng mananalaysay na si Lucas na "si Esteban, puspos ng kagandahang-loob at kapangyarihan," at "gumagawa ng dakilang mga palatandaan at mga tanda sa mga tao," ay mahigpit na sinalansang ng mga Judio mula sa tinatawag na Sinagoga ng mga Pinalaya at ng mga iba pa mula sa Asia at Aprika. Ngunit gayon na lamang ang karunungan at espiritu na ipinakita ni Esteban sa pagsasalita anupat hindi sila nakapanindigan laban sa kaniya. Gaya ng ginawa sa kaso ni Jesus, ang mga kaaway ay palihim na kumuha ng mga bulaang saksi upang akusahan si Esteban ng pamumusong sa harap ng Sanedrin.—Tingnan ang TAONG PINALAYA, TAONG LAYA.

Ang Pagtatanggol Niya sa Harap ng Sanedrin. Buong-tapang na isinalaysay ni Esteban ang mga pakikitungo ng Diyos sa mga Hebreo mula noong panahon ng kanilang ninunong si Abraham, at nagtapos siya sa matitinding akusasyon laban sa kaniya mismong tagapakinig na mga lider ng relihiyon. Samantalang nasugatan ang kanilang puso dahil totoo ang mga akusasyon at nagsisimulang magngalit ang kanilang ngipin laban sa kaniya, si Esteban ay pinagkalooban ng Diyos ng isang pangitain ng kaluwalhatian ng Diyos at ni Jesus na nakatayo sa kanan ng Diyos. Nang ilarawan niya ang pangitain, ang kapulungan ay sumigaw at may-pagkakaisang dumaluhong sa kaniya at itinapon nila siya sa labas ng lunsod. Pagkatapos, nang mailapag nila ang kanilang mga kasuutan sa paanan ni Saul, binato nila si Esteban hanggang sa mamatay ito. Bago 'natulog sa kamatayan,' nanalangin si Esteban: "Jehova, huwag mong iparatang sa kanila ang kasalanang ito." Dumating ang ilang mapagpitagang lalaki at inilibing nila siya at tinaghuyan ang kaniyang kamatayan. Pagkatapos ay nagsimula ang malaking pag-uusig laban sa mga Kristiyano, anupat nangalat sila (bagaman nanatili sa Jerusalem ang mga apostol) at nagbunga ng paglaganap ng mabuting balita.—Gaw 6:8–8:2; 11:19; 22:20.

Kalakip sa salaysay ni Esteban na ipinahayag sa harap ng Sanedrin ang ilang pangyayari may kinalaman sa kasaysayan ng mga Judio na hindi masusumpungan sa Hebreong Kasulatan: ang edukasyon ni Moises sa Ehipto, ang edad niyang 40 nang tumakas siya mula sa Ehipto, ang 40-taóng lawig ng pananatili niya sa Midian bago siya bumalik sa Ehipto, at ang papel ng mga anghel sa pagbibigay ng Kautusang Mosaiko.—Gaw 7:22, 23, 30, 32, 38.

Si Esteban ang unang nagpatotoo na nakita niya, sa isang pantanging pangitain, si Jesus na bumalik na sa langit at nasa kanan ng Diyos, gaya ng inihula sa Awit 110:1.—Gaw 7:55, 56.

ESTEFANAS [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "korona; putong"]. Isa sa mga may-gulang na miyembro ng kongregasyon sa Corinto, ang kabisera ng Romanong probinsiya ng Acaya sa timugang Gresya. Personal na binautismuhan ni Pablo ang sambahayan ni Estefanas bilang ang "mga unang bunga" ng kaniyang ministeryo sa probinsiyang iyon. (1Co 1:16; 16:15) Pagkaraan ng mga limang taon, mga 55 C.E., si Estefanas, kasama ang dalawa pang kapatid mula sa Corinto, ay dumalaw kay Pablo sa Efeso, at maaaring sa pamamagitan nila nalaman ni Pablo ang nakapipighating mga kalagayan na isinulat niya sa kaniyang unang kanonikal na liham sa mga taga-Corinto. (1Co 1:11; 5:1; 11:18) At maaaring sa pamamagitan din ng kanilang mga kamay naihatid ang liham na ito sa Corinto.—1Co 16:17.

ESTEMOA, ESTEMO [posible, Dako ng Pakikinig [samakatuwid nga, sa salita ng Diyos]].

1. Anak ni Isba o, posible, isang Judeanong bayan na ang karamihan sa mga naninirahan doon ay nagmula kay Isba.—1Cr 4:17.

2. Isang Maacateo at inapo ni Hodias.—1Cr 4:19.

3. Isang bayan sa bulubunduking pook ng Juda. Tinatawag din itong Estemo. Bagaman ito ay orihinal na nakaatas sa Juda, nang maglao'y itinakda ito sa mga Levita, kasama ang mga pastulan nito. (Jos 15:50; 21:14; 1Cr 6:57) Tumutugma ito sa makabagong nayon ng es Samuʻ (Estemoaʻ), na mga 15 km (9 na mi) sa TTK ng Hebron. Marahil ay ito rin ang Blg. 1.

Ang Estemoa ay isa sa mga lugar na malimit puntahan ni David noong siya'y isang takas. Pagkatapos niyang magtagumpay laban sa mga mandarambong na mga Amalekita, mula sa mga samsam ay nagpadala siya ng kaloob sa kaniyang mga kaibigan sa lugar na ito.—1Sa 30:26-28.

ESTHER. Isang ulilang dalagitang Judio mula sa tribo ni Benjamin na ang pangalang Hebreo ay Hadasa (nangangahulugang "Mirto"); isang inapo ng mga ipinatapon mula sa Jerusalem kasama ni Haring Jehoiakin (Jeconias) noong 617 B.C.E. (Es 2:5-7) Siya ay anak ni Abihail na tiyo ni Mardokeo. (Es 2:15) Ang tagapag-alaga niya ay ang kaniyang nakatatandang pinsan na si Mardokeo, isa sa "mga lingkod ng hari na nasa pintuang-daan ng hari" sa palasyo sa Susan noong panahon ng paghahari ng Persianong haring si Ahasuero (Jerjes I, noong ikalimang siglo B.C.E.). (Es 2:7; 3:2) Matapos patalsikin ni Ahasuero sa puwesto ang kaniyang reynang si Vasti dahil sa pagsuway, iniutos niyang tipunin ang lahat ng magagandang dalaga para sa isang yugto ng pantanging pagmamasahe at pangangalaga para sa pagpapaganda, upang ang hari ay makapili ng isa na papalit kay Vasti bilang reyna. Kabilang si Esther sa mga dinala sa bahay ng hari at ipinagkatiwala sa pangangalaga ni Hegai na tagapag-alaga sa mga babae. Dahil sa utos ni Mardokeo, inilihim niya na isa siyang Judio. (Es 2:8, 10) Si Esther ay napiling reyna noong ikapitong taon ng paghahari ni Ahasuero. (Es 2:16, 17) Sa buong panahong iyon, patuloy siyang nakipag-ugnayan kay Mardokeo, anupat sinusunod ang payo nito. Nagsalita siya sa hari sa pangalan ni Mardokeo nang matuklasan ni Mardokeo ang isang pakana laban sa hari.—Es 2:20, 22.

Noong ika-12 taon ni Ahasuero, nagplano si Haman na Agagita, na noo'y punong ministro, na lipulin ang lahat ng mga Judio sa 127 nasasakupang distrito sa imperyo. Mula sa hari ay tumanggap siya ng awtorisasyon na magpalabas ng batas upang maipatupad ito. (Es 3:7-13) Bilang pagkilos kaayon ng impormasyon at payo ni Mardokeo, isiniwalat ni Esther sa hari ang balakyot na layon ng pakana ni Haman. Ang reaksiyon ni Haman ay nakaragdag sa pagngangalit ng hari, at si Haman ay ibinitin. (Es 4:7–7:10) Dahil sa kahilingan ni Esther, nagpalabas ang hari ng ikalawang batas na nagbibigay ng awtorisasyon sa mga Judio na makipaglaban alang-alang sa kanilang buhay sa araw na itinakda upang patayin sila. (Es 8:3-14) Dahil sa utos ng hari at sa takot nila kay Mardokeo, na siyang humalili kay Haman bilang punong ministro, tinulungan ng mga gobernador at mga opisyal ng imperyo ang mga Judio na magtamo ng lubusang tagumpay sa mga kaaway ng mga ito. (Es 9) Ang mga tagubilin ni Mardokeo, na pinagtibay ni Esther, ay nag-utos sa mga Judio na ipagdiwang taun-taon ang Kapistahan ng Purim, isang kaugaliang sinusunod hanggang sa araw na ito.—Es 9:20, 21, 29.

Bagaman hindi binabanggit ng aklat ng Esther ang pangalan ng Diyos, maliwanag mula sa mga ikinilos nina Mardokeo at Esther na sila ay kapuwa tapat na mga lingkod ng tunay na Diyos na si Jehova. Ipinamalas ni Esther ang mga katangian ng isa na nagtitiwala sa kautusan ng Diyos. Siya ay "may magandang tindig at kahali-halinang anyo" (Es 2:7), ngunit ang higit na mahalaga ay nagpamalas siya ng kagayakan ng "lihim na pagkatao ng puso sa walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu." (1Pe 3:4) Sa gayon ay nagtamo siya ng lingap sa harap ni Hegai, ang tagapag-alaga sa mga babae, at gayundin sa harap mismo ng hari. Ang mapagparangyang kagayakan ay hindi niya itinuring na mahalaga kung kaya naman "hindi siya humiling ng anuman maliban sa binanggit ni Hegai." (Es 2:15) Nagpakita siya ng malaking pag-iingat at pagpipigil sa sarili. Naging mapagpasakop siya sa kaniyang asawang si Ahasuero, anupat lumapit siya rito sa isang

mataktika at magalang na paraan nang manganib ang kaniyang buhay at ang buhay ng kaniyang bayan. Nanatili siyang tahimik nang matalinong gawin ang gayon ngunit nagsalita siya nang may tapang at walang takot nang kinailangan iyon, at sa tamang panahon. (Es 2:10; 7:3-6) Tumanggap siya ng payo mula sa kaniyang may-gulang na pinsang si Mardokeo, bagaman ang pagsunod doon ay nagsapanganib sa kaniyang buhay. (Es 4:12-16) Ang kaniyang pag-ibig at pagkamatapat sa kaniyang bayan, ang mga Judio, na katipang bayan din naman ng Diyos, ay naipakita nang kumilos siya alang-alang sa kanila. —Tingnan ang MARDOKEO Blg. 2.

ESTHER, AKLAT NG. Isang aklat ng Hebreong Kasulatan, na ang titulo ay kinuha sa pangalan ng pangunahing tauhan nito, bagaman sa ilang kopya ng Latin na *Vulgate* ay tinatawag itong "Ahasuero" alinsunod sa Persianong hari na prominente sa ulat. Tinatawag ito ng mga Judio na *Meghil·lath′ ʼEs·ter′* o basta *Meghil·lah′,* nangangahulugang "balumbon," dahil para sa kanila, sa ganang sarili ay isa itong lubhang pinagpipitaganang balumbon.

Ang Manunulat ng Aklat. Hindi sinasabi ng Kasulatan kung sino ang sumulat ng aklat ng Esther. Ipinapalagay ng ilang iskolar na isinulat ito ni Ezra, ngunit ang katibayan ay mas pabor kay Mardokeo. Si Mardokeo ay nasa posisyong malaman ang lahat ng maliliit na detalye na nauugnay sa salaysay tungkol sa personal na buhay niya at ni Esther, sa mga gawain ng mga miyembro ng pamilya ni Haman, at partikular na sa mga pangyayari sa kastilyo ng Susan. Nang itaas ang tungkulin niya tungo sa pagiging punong ministro ng pamahalaan ng Persia, maaaring nakasangguni siya sa opisyal na mga dokumento na binanggit sa ulat, at kung paanong sina Daniel, Ezra, at Nehemias ay humawak ng opisyal na mga posisyon sa pamahalaan ng Persia sa ibang mga panahon at sumulat ng mga aklat ng Bibliya na naglalarawan sa kaugnayan ng mga Judio sa pandaigdig na kapangyarihang iyon, sa gayunding paraan, si Mardokeo, taglay ang pagpapala ni Jehova, ang siyang pinakamalamang na sumulat ng aklat ng Esther.

Tagpo sa Kasaysayan. Batay sa ulat, ang mga pangyayari ay naganap sa panahon ng paghahari ng isang Ahasuero na namahala noong ang Imperyo ng Persia ay umaabot mula sa India hanggang sa Etiopia at sumasaklaw ng 127 probinsiya o nasasakupang distrito. (Es 1:1) Dahil sa mga impormasyong ito at sa bagay na ang ulat ay inilakip ni Ezra sa kanon, maitatakda natin ang panahong saklaw nito sa yugto ng paghahari ng isa sa sumusunod na tatlong hari na kilala sa sekular na kasaysayan: Dario I na Persiano, Jerjes I, at Artajerjes Longimanus. Gayunman, kapuwa sina Dario I at Artajerjes Longimanus ay kilalang nagpakita ng pabor sa mga Judio bago ang ika-12 taon ng kani-kanilang paghahari, na hindi katugma ng Ahasuero sa aklat, yamang lumilitaw na hindi siya lubos na pamilyar sa mga Judio at sa kanilang relihiyon, ni nakahilig man siyang paboran sila. Dahil dito, pinaniniwalaang ang Ahasuero sa aklat ng Esther ay si Jerjes I, anak ng Persianong hari na si Dariong Dakila. Inihahalili pa nga ng ilang salin (*AT, Mo*) ang "Jerjes" para sa "Ahasuero" sa teksto.

Sa aklat ng Esther, lumilitaw na ang opisyal na mga taon ng paghahari ng haring ito ay binibilang mula noong magkasabay silang mamahala ng kaniyang amang si Dariong Dakila. Dahil ang unang mga pangyayari na inilahad sa aklat ng Esther ay naganap noong ikatlong taon ng kaniyang paghahari at ang iba pang bahagi ng ulat ay sumasaklaw sa natitirang bahagi ng kaniyang paghahari, maliwanag na ang aklat ay sumasaklaw sa yugto mula 493 B.C.E. hanggang mga 475 B.C.E.—Tingnan ang PERSIA, MGA PERSIANO (Ang mga Paghahari ni Jerjes at ni Artajerjes).

Ang aklat ng Esther ay isinulat ilang panahon pagkatapos ng ika-12 taon ni Jerjes at maliwanag sa pagwawakas ng paghahari ni Jerjes (mga 475 B.C.E.). Ipinahihiwatig ng madulang istilo ng pagkakasulat ng aklat na ang manunulat ay aktuwal na saksi sa mga pangyayari. Karagdagan pa, dahil maliwanag na ipinahihiwatig na ang manunulat ay nakasangguni sa mga dokumento ng pamahalaan (Es 10:2), malamang na ang aklat ay isinulat sa Susan na nasa probinsiya ng Elam, na noo'y bahagi ng Persia. Ang pagkakahalo sa Hebreo ng mga salitang Persiano at Caldeo ay tumutugma sa nabanggit na panahon ng pagsulat gayundin sa lupain ng Persia bilang ang lugar ng pagsulat.

Maaaring dinala ni Ezra ang aklat mula sa Babilonya patungo sa Jerusalem noong 468 B.C.E., sapagkat nasa kanon ito ng Dakilang Sinagoga ng Jerusalem bago magwakas ang panahon niyaon noong mga 300 B.C.E.

Autentisidad at Pagiging Kanonikal. Pinagaalinlanganan ng ilan ang kanonikal na awtoridad ng aklat ng Esther dahil hindi ito sinipi o tinukoy sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ngunit hindi matibay ang pagtutol na ito, sapagkat gayundin ang situwasyon ng ibang mga aklat na lubusan nang napatunayan na kanonikal, gaya ng Ezra at Eclesiastes. Kabilang sina Melito ng Sardis, Gregory ng Nazianzus, at Athanasius sa mga hindi naglalakip nito sa kanilang mga talaan ng kanonikal na mga aklat. Gayunman, ang aklat ay tinutukoy nina Jerome, Augustine, at Origen sa pangalan. Ito ay nasa koleksiyon ni Chester Beatty, anupat masusumpungan ang mga aklat ng Ezekiel, Daniel, at Esther sa iisang *codex,* na malamang na tinipon noong unang

kalahatian ng ikatlong siglo C.E. Waring ang awtoridad nito ay hindi kailanman pinag-alinlanganan ng mga Judio o ng unang mga Kristiyano sa kabuuan. Sa kanilang mga Bibliya, kadalasang inilalagay ito ng mga Judio sa Hagiographa (ang Mga Akda) sa pagitan ng Eclesiastes at Daniel.

Nang maglaon, ang aklat ay nilakipan ng mga dagdag na Apokripal. Ayon sa ilang iskolar, ang mga ito ay isinulat humigit-kumulang noong 100 B.C.E., mga 300 taon pagkatapos na makumpleto ang kanon ng Hebreong Kasulatan, ayon sa tradisyonal na pangmalas.

Ang aklat ng Esther ay inaakusahan ng pagpapalabis sa pagbanggit nito sa isang piging na tumagal nang 180 araw noong ikatlong taon ng paghahari ni Ahasuero. (Es 1:3, 4) Gayunman, may nagsasabi na maaaring gayon kahaba ang idinaos na piging upang makadalo ang malaking bilang ng mga opisyal mula sa maraming probinsiya na dahil sa kanilang mga tungkulin ay hindi makadadalo sa buong piging at makaparoroon nang sabay-sabay. Ang totoo, hindi sinasabi ng teksto na tumagal ang piging nang gayon kahaba, kundi na ipinakita ng hari sa kanila ang kayamanan at kaluwalhatian ng kaniyang kaharian sa loob ng 180 araw. May piging na binabanggit sa 1:3 at 1:5. Posible na hindi dalawang piging ang tinutukoy, kundi, sa halip, ang tinutukoy sa talata 3 ay ang pitong-araw na piging para sa lahat ng nasa kastilyo sa pagtatapos ng malaking kapulungan.—*Commentary on the Old Testament,* nina C. Keil at F. Delitzsch, 1973, Tomo III, Esther, p. 322-324.

Dahil wala itong anumang tuwirang pagbanggit sa Diyos, pinararatangan ng ilan ang aklat ng pagiging di-relihiyoso. Gayunpaman, bumabanggit ito ng pag-aayuno at ng 'paghingi ng saklolo' ng mga Judio, na nagpapahiwatig ng pananalangin. (Es 4:3, 16; 9:31) Gayundin, mahihiwatigan ang pagmamaniobra ng Diyos sa mga pangyayari nang sa isang angkop na pagkakataon ay hindi makatulog ang hari (6:1) at ang posibleng pagtukoy sa layunin ng Diyos may kaugnayan sa pagkakamit ni Esther ng pagkareyna. (4:14) Karagdagan pa, isang katibayan ng pagsamba ni Mardokeo kay Jehova ang

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG ESTHER

Isang madulang ulat tungkol sa kung paanong si Esther, sa patnubay ng kaniyang nakatatandang pinsan na si Mardokeo, ay ginamit ng Diyos upang iligtas ang mga Judio mula sa pagkalipol

Maliwanag na isinulat ni Mardokeo, at lumilitaw na sumasaklaw mula 493–mga 475 B.C.E.

Si Esther ay naging reyna sa Susan

Nang ipatawag ni Haring Ahasuero (maliwanag na si Jerjes I) si Reyna Vasti sa isang maharlikang piging, upang maipagmalaki niya ang karilagan nito, may-pagmamatigas itong tumanggi na pumaroon; inalis ng hari si Vasti bilang reyna (1:1-22)

Si Esther ay napili mula sa lahat ng magagandang dalaga sa kaharian at ginawang reyna; sa utos ni Mardokeo, hindi niya isiniwalat na isa siyang Judio (2:1-20)

Nagpakana si Haman na ipalipol ang mga Judio, ngunit nabaligtad ang mga pangyayari

Si Haman na Agagita ay itinaas ng hari nang higit sa lahat ng iba pang prinsipe, ngunit tumanggi si Mardokeo na yukuran ito (3:1-4)

Palibhasa'y nagngalit dahil sa pagtanggi ni Mardokeo, nagpakana si Haman na lipulin ang lahat ng Judio sa imperyo; ang hari ay naudyukang sumang-ayon, itinakda ang petsa, at inilabas ang batas (3:5-15)

Tinagubilinan ni Mardokeo si Esther na personal na mamanhik sa hari, bagaman maaaring manganib ang buhay nito sa pagharap sa hari nang hindi inanyayahan (4:1-17)

Malugod na tinanggap ng hari si Esther; inanyayahan niya ang hari at si Haman sa isang piging; pagkatapos ay hiniling niya na bumalik sila sa sumunod na araw para sa isa pang piging (5:1-8)

Gayunman, nasira ang kagalakan ni Haman dahil muling tumanggi si Mardokeo na yukuran siya, kaya nagpatayo si Haman ng isang napakataas na tulos at nagplanong himukin ang hari na ibitin doon si Mardokeo bago ang piging noong sumunod na araw (5:9-14)

Kinagabihan, nang hindi makatulog ang hari, iniutos niyang basahin sa kaniya ang mga rekord, at nalaman niya na hindi nagantimpalaan si Mardokeo sa pagsusumbong ng isang pakana na paslangin ang hari; kinaumagahan, nang dumating si Haman, tinanong siya ng hari kung ano ang dapat gawin upang parangalan ang isang lalaki na kinalulugdan ng hari; palibhasa'y iniisip na siya ang lalaking iyon, nagmungkahi si Haman ng marangyang parangal; pagkatapos, si Haman mismo ang inutusang magbigay ng gayong parangal kay Mardokeo sa harap ng madla (6:1-13; 2:21-23)

Sa piging noong araw na iyon, ipinabatid ni Esther sa hari na siya at ang kaniyang bayan ay ipinagbili ni Haman upang puksain; sa matinding galit ng hari, iniutos niyang ibitin si Haman sa tulos na ipinatayo nito para kay Mardokeo (6:14–7:10)

Itinaas ang tungkulin ni Mardokeo, at naligtas ang mga Judio

Ibinigay kay Mardokeo ang singsing na panlagda ng hari na kinuha kay Haman (8:1, 2)

Sa pagsang-ayon ng hari, inilabas ang isang batas na nagpapahintulot sa mga Judio na ipagtanggol ang kanilang sarili at lipulin ang kanilang mga kaaway sa mismong araw na itinakda para sa kanilang sariling kapuksaan; libu-libo sa mga kaaway ng mga Judio ang pinatay (8:3–9:19)

Ipinag-utos na gunitain ang pagkakaligtas na ito taun-taon (9:20-32)

Si Mardokeo ay naging ikalawa sa hari at gumawa sa ikabubuti ng kaniyang bayan (10:1-3)

kaniyang mahigpit na pagtangging yumukod sa kaaway ng Diyos na si Haman, na isang Agagita at sa gayo'y maaaring isang maharlikang Amalekita. —3:1-6; Exo 17:14.

Katibayan mula sa kasaysayan at arkeolohiya. Ang mga tuklas sa kasaysayan at arkeolohiya ay sumusuporta rin sa autentisidad ng aklat ng Esther. Mapatutunayan ito ng ilang halimbawa. Ang paraan ng pagpaparangal ng mga Persiano sa isang tao ay inilalarawan nang may kawastuan. (Es 6:8) Puti at asul (o biyoleta) ang maharlikang mga kulay ng Persia. Sa Esther 8:15, mababasa natin na si Mardokeo ay nagsuot ng "damit-hari na asul at lino" at ng balabal na mamula-mulang purpura.

Si Esther ay "tumindig . . . sa pinakaloob na looban ng bahay ng hari na katapat ng bahay ng hari, samantalang ang hari ay nakaupo sa kaniyang maharlikang trono sa maharlikang bahay na katapat ng pasukan ng bahay. At nangyari, nang makita ng hari si Esther na reyna na nakatayo sa looban, ito ay nagtamo ng lingap sa kaniyang paningin." (Es 5:1, 2) Isinisiwalat ng mga paghuhukay na eksakto ang detalye ng paglalarawang ito. Isang pasilyo ang bumabagtas mula sa Bahay ng mga Babae patungo sa pinakaloob na looban, at sa gilid ng looban na katapat ng pasilyo ay naroon ang bulwagan, o silid ng trono, ng palasyo. Ang trono ay nasa gitna ng mas malayong pader, at mula sa magandang puwestong ito ay maaaring tumanaw ang hari sa kabila ng tabing na nakaharang at makita ang reyna na naghihintay upang makausap siya. Ipinakikita ng iba pang mga detalye sa aklat na may lubos na kabatiran ang manunulat tungkol sa palasyo. Maliwanag na walang saligan ang mga pagtutol na diumano'y hindi makasaysayan at hindi tumpak ang aklat kung tungkol sa mga ugali at mga kostumbre ng mga Persiano.

Ang isang napakatibay na ebidensiya ng autentisidad ng aklat ay ang Kapistahan ng Purim, o ng Palabunutan, na ginugunita ng mga Judio hanggang sa araw na ito; sa anibersaryong ito, ang buong aklat ay binabasa sa kanilang mga sinagoga. Sinasabing tinutukoy ng isang inskripsiyong *cuneiform* na maliwanag na mula sa Borsippa ang isang Persianong opisyal na nagngangalang *Mardukâ* (Mardokeo?) na nasa Susa (Susan) noong pagtatapos ng paghahari ni Dario I o noong pasimula ng paghahari ni Jerjes I.—*Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft,* 1940/41, Tomo 58, p. 243, 244; 1942/43, Tomo 59, p. 219.

Ang aklat ng Esther ay lubusang kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan at nagsisilbing kapupunan ng mga ulat nina Ezra at Nehemias yamang inilalahad nito kung ano ang nangyari sa itinapong bayan ng Diyos sa Persia. Gaya ng buong Kasulatan, isinulat ito upang maglaan ng pampatibay-loob, kaaliwan, at tagubilin para sa atin.—Ro 15:4.

ESTOICO, MGA. Mga pilosopong nakaharap ni Pablo noong nangangaral siya sa pamilihan sa Atenas. Bagaman bahagyang nagbago ang kanilang mga pangmalas sa paglipas ng panahon, ang mga Estoico ay pangunahin nang naniniwala na ang materya at puwersa (kung minsan, ang huling nabanggit ay tinatawag na tadhana, dahilan, o Diyos) ang saligang mga simulain sa uniberso. Para sa mga Estoico, ang lahat ng bagay, kahit ang masasama at mabubuting katangian, ay materyal. Palibhasa'y hindi naniniwala na ang Diyos ay isang Persona, ipinapalagay nila na ang lahat ng bagay ay bahagi ng isang di-personang bathala at na dito nanggaling ang kaluluwa ng tao. Bagaman inaakala nila na ang kaluluwa ay patuloy na nabubuhay pagkamatay ng katawan, naniniwala ang ilang Estoico na sa dakong huli ay mapupuksa ito kasama ng uniberso; naniniwala naman ang iba na sa katapus-tapusan ay muli itong lalakip sa bathalang iyon. Pinanghahawakan ng mga Estoico na upang matamo ng tao ang sukdulang tunguhin, ang kaligayahan, dapat niyang gamitin ang kaniyang makatuwirang pag-iisip upang maunawaan niya ang mga batas na umuugit sa uniberso at makapamuhay siya kaayon ng mga ito. Samakatuwid, para sa kanila, ang isang matuwid na buhay ay nangangahulugan ng 'pagsunod sa kalikasan.' Sa palagay nila, ang taong tunay na marunong ay hindi nababahala sa kirot o kaluguran at hindi apektado ng kayamanan o karalitaan at mga katulad nito. Naniniwala sila na kapalaran ang umuugit sa mga pangyayari sa buhay ng mga tao, at kung waring gabundok na ang mga suliranin, itinuturing nilang katanggap-tanggap ang pagpapatiwakal.

Matapos makipagsamahan sa mga Cynico nang ilang panahon, itinatag ni Zeno ng Citium, Ciprus, ang hiwalay na paaralang ito ng pilosopiya noong mga 300 B.C.E. Kinuha ng kaniyang mga alagad ang pangalang Estoico sa Stoa Poikile, ang pinintahang beranda sa Atenas kung saan siya nagturo. Ang pilosopiyang Estoico ay higit pang pinalawak partikular na nina Cleanthes at Chrysippus at malawakan ding tinanggap ng mga Griego at mga Romano, anupat kabilang sa mga naging tagapagtaguyod nito sina Seneca, Epictetus, at ang Romanong emperador na si Marcus Aurelius. Lumaganap ito hanggang noong mga 300 C.E.

Tulad ng mga Epicureo, ang mga Estoico ay hindi naniniwala sa pagkabuhay-muli gaya ng itinuturo ng mga Kristiyano. Kaya naman nang ipahayag ni Pablo ang mabuting balita tungkol kay Jesus at ang pagkabuhay-muli, tinawag nila siyang isang 'dalda-

lero' at sinabing siya'y waring "isang tagapaghayag ng mga bathalang banyaga." Nang maglaon, matapos siyang dalhin sa Areopago, sinipi ni Pablo ang mga akda ng mga Estoicong sina Aratus ng Cilicia (sa kaniyang *Phænomena*) at Cleanthes (sa *Hymn to Zeus*), na sinasabi: "Sapagkat sa pamamagitan [ng Diyos], tayo ay may buhay at kumikilos at umiiral, gaya nga ng sinabi ng ilan sa mga makata sa inyo, 'Sapagkat tayo rin ay kaniyang mga supling.'" —Gaw 17:17-19, 22, 28.

ESTON. Anak ni Mehir; inapo ni Kelub na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 11, 12.

ESTORAKE [sa Heb., *liv·neh';* sa Ingles, *storax*]. Ang pangalan ng punong ito sa Hebreo ay nangangahulugang "puti," at ang kaugnay na salitang Arabe na *lubna* ay ikinakapit sa punong estorake (*Styrax officinalis*). Ang estorake ay lumalaki bilang isang mataas na palumpong o maliit na puno, bihira itong lumampas sa taas na 6 na m (20 piye). Marami nito sa Sirya, kung saan gumamit si Jacob ng mga baston na mula rito (Gen 30:37), at sa buong Palestina, anupat kadalasang tumutubo sa mga tuyong gilid ng burol at mga dakong mabato, kung saan mapakikinabangan ang lilim nito. (Os 4:13) Ang hugis-biluhabang mga dahon nito, na tumutubo sa maliliit na sanga nito na mahahaba at malalambot, ay luntian sa ibabaw ngunit maputing tulad-lana sa ilalim. Ang kaakit-akit na mga bulaklak nito na puti ang mga talulot at kaayaaya ang bango ay kahawig na kahawig ng mga bulaklak ng kahel.

ETAM [Lugar ng mga Ibong Maninila].

1. Isang pamayanan ng mga Simeonita sa loob ng teritoryo ng Juda. (1Cr 4:24, 32) Hindi matiyak ang lokasyon nito, bagaman ipinapalagay ng ilan na ito rin ang Tell ʽEitum (Tel ʽAitun), na nasa pinakagitna ng teritoryo ng Juda na mga 44 na km (27 mi) sa K ng En-gedi at may gayunding distansiya sa TK ng Jerusalem.

2. Ang malaking batong Etam, kung saan tumira si Samson pagkatapos niyang sunugin ang mga bukid ng mga Filisteo. Mula sa malaking batong ito ay kinuha siya ng 3,000 lalaki ng Juda, kusa siyang nagpagapos, at ibinigay nila siya sa mga Filisteo. (Huk 15:8-13) Bagaman hindi matukoy ang lokasyon ng malaking batong Etam, may posibilidad na nauugnay ito sa isang bayan (Blg. 3). Gayunman, 4 na km (2.5 mi) lamang sa STS ng iminumungkahing lokasyon ng sariling bayan ni Samson na Zora (Huk 13:2) ay matatagpuan ang ʽAraq Ismaʽin, isang nakabukod na malaking bato na may mataas na yungib na doon ay matatanaw sa ibaba ang Sepela. Dahil angkop sa nabanggit na kahulugan ng pangalang ito, posibleng iyon ang lokasyon ng malaking batong Etam.

3. Isang bayan ng Juda na malamang na nasa Khirbet el-Khokh, sa isang burol na mga 2.5 km (1.5 mi) sa TK ng Betlehem. Lumilitaw na ang Etam at Betlehem ay pinamayanan ng malalapít na magkakamag-anak. (1Cr 4:3, 4; tingnan ang ATROT-BET-JOAB.) Ayon kay Josephus, tuwing umaga ay madalas lakbayin ni Haring Solomon sakay ng isang karo mula sa Jerusalem ang 13 km (8 mi) patungong Etan (Etam), kung saan may mga hardin at mga ilog. (*Jewish Antiquities,* VIII, 186 [vii, 3]) Ang Etam ay muling itinayo at pinatibay ng kahalili ni Solomon na si Rehoboam. (2Cr 11:5, 6) Ayon sa Talmud, konektado ang Jerusalem sa isang bukal sa dakong K ng Etam sa pamamagitan ng isang paagusan.—Babilonyong Talmud, *Yoma* 31*a;* Palestinong Talmud (Talmud ng Jerusalem), *Yoma* 41*a.*

ETAN [Namamalagi; Umaagos Nang Walang Tigil].

1. Isa sa apat na lalaki na ang napakalaking karunungan ay nahihigitan pa rin niyaong kay Solomon. (1Ha 4:31) Maaaring ang Etan na ito ang manunulat ng Awit 89, sapagkat ipinakikilala ng superskripsiyon na si Etan na Ezrahita ang manunulat nito. Sa 1 Cronica 2:6, sina Etan, Heman, Calcol, at Dara ay pawang tinutukoy bilang mga anak ni Zera na mula sa tribo ni Juda at posibleng sila rin ang mga lalaking binanggit sa Unang Hari. Si Etan ay tinutukoy bilang ang ama ni Azarias.—1Cr 2:8; tingnan ang EZRAHITA.

2. Ang ama ni Adaias at ang anak ni Zima, isang Levita na mula sa pamilya ni Gersom.—1Cr 6:41-43.

3. Isang anak ni Kisi (1Cr 6:44) o Kusaias (1Cr 15:17), isang Levita na mula sa pamilya ni Merari. Si Etan ay isang mang-aawit at isang manunugtog ng simbalo. (1Cr 15:19) Dahil sa malapit na pakikisama niya kay Heman, iminumungkahi na si Etan ang Jedutun na inatasan ni David upang maglingkod sa harap ng tabernakulo sa Gibeon at na ang kaniyang pangalang Etan ay ginawang Jedutun pagkatapos niyang maatasan. (Ihambing ang 1Cr 15:17, 19 sa 1Cr 16:39-41 at 25:1.)—Tingnan ang JEDUTUN Blg. 1.

ETANIM [malamang, [mga Batis na] Namamalagi; [Mga Batis na] Umaagos Nang Walang Tigil]. Ito ang ikapitong buwang lunar sa sagradong kalendaryo ng mga Israelita, ngunit ang unang buwan naman sa sekular na kalendaryo. (1Ha 8:2) Katumbas ito ng huling bahagi ng Setyembre at unang bahagi ng Oktubre. Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya ay tinawag itong Tisri, isang pangalan na hindi lumilitaw sa rekord ng Bibliya ngunit masusumpungan naman sa mga akdang isinulat pagkaraan ng pagkatapon.

May kinalaman sa kapistahan na nagsisimula sa ika-15 araw ng buwang ito (o humigit-kumulang sa unang bahagi ng Oktubre), ganito ang isinulat ng istoryador na si Josephus: "Sa ikalabinlima ng buwan ding ito, kapag sumasapit na ang taglamig, tinatagubilinan ni Moises ang bawat pamilya na ayusin ang kanilang mga tolda, palibhasa'y nangangamba sa lamig at bilang proteksiyon din laban sa sama ng panahon sa taóng iyon."—*Jewish Antiquities,* III, 244 (x, 4).

Pasimula ng Taóng Agrikultural. Pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, bagaman Abib (o Nisan) ang naging unang buwan ng taon sa sagradong kalendaryo ng mga Judio, patuloy na itinuring ang Etanim bilang ang unang buwan sa diwang sekular o agrikultural. Sa buwang ito, halos tapos na ang lahat ng pag-aani, anupat nagsisilbi itong palatandaan ng katapusan ng taóng agrikultural. Ang maagang mga pag-ulan na kasunod nito ang nagpapalambot sa lupa para sa susunod na pagsasaka na nagpapahiwatig ng pagpapasimula ng panibagong mga gawaing agrikultural. Tinukoy ni Jehova ang Etanim bilang ang pagpihit ng taon nang tukuyin niya ang kapistahan ng pagtitipon ng ani na nagaganap "sa pagtatapos ng taon" at "sa pagpihit ng taon." (Exo 23:16; 34:22) Kapansin-pansin din na sa buwang ito ng Etanim nagsisimula ang taon ng Jubileo at hindi sa buwan ng Abib.—Lev 25:8-12.

Ang pangalang ikinapit nang maglaon sa buwang ito, ang Tisri, ay nangangahulugang "Pasimula ng Taon," at ang Tisri 1 ay ipinangingilin pa rin ng mga Judio bilang ang kanilang Araw ng Bagong Taon o Rosh Hashanah ("Ulo ng Taon").

Buwan ng Kapistahan. Ang Etanim ay buwan din ng mga kapistahan. Ang unang araw ay ang "araw ng pagpapatunog ng trumpeta." (Lev 23:24; Bil 29:1) Yamang ang bawat bagong buwan [*new moon*] ay karaniwan nang ipinapatalastas sa pamamagitan ng tunog ng trumpeta, malamang na may karagdagan o mas mahabang pagpapatunog ng trumpeta sa araw na ito. (Bil 10:10) Sa ika-10 ng Etanim ipinangingilin noon ang taunang Araw ng Pagbabayad-Sala. (Lev 16:29, 30; 23:27; Bil 29:7) Mula ika-15 hanggang ika-21 ay nagaganap naman ang Kapistahan ng mga Kubol, o Kapistahan ng Pagtitipon ng Ani, na sinusundan ng kapita-pitagang kapulungan sa ika-22 araw. (Lev 23:34-36) Sa gayon, malaking bahagi ng buwan ng Etanim ang saklaw ng mga kapanahunang ito ng kapistahan.

Mga Pangyayaring Naganap sa Etanim. Yamang naghaharap ng kronolohikal na datos ang Bibliya, mula sa unang aklat nito at patuloy, at yamang ang mga taon ng buhay ay unang binanggit may kaugnayan sa buhay ni Adan, ang sinaunang paggamit sa buwang tinatawag na Etanim bilang panimulang buwan ng taon ay waring nagbibigay ng saligan upang paniwalaang nagsimula ang buhay ni Adan sa buwang ito. (Gen 5:1-5) Unang araw noon ng unang buwan (tinawag nang maglaon bilang Etanim) nang alisin ni Noe ang pantakip ng arka, pagkatapos gumugol ng mahigit sa sampung buwan sa loob ng arka, at mapansin niyang natuyo na ang tubig-baha sa lupa. (Gen 8:13) Pagkaraan ng mahigit sa 1,300 taon, pinasinayaan ni Solomon ang natapos nang templo sa Jerusalem noong Etanim. (1Ha 8:2; 2Cr 5:3) Pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., ang pagpatay kay Gobernador Gedalias at ang sumunod na pagtakas patungong Ehipto ng nalalabing mga Israelita noong buwan ng Etanim ang nagsilbing palatandaan ng lubusang pagkatiwangwang ng Juda. (2Ha 25:25, 26; Jer 41:1, 2) Kabilang ang mga pangyayaring ito sa mga dahilan ng "pag-aayuno sa ikapitong buwan" na binanggit sa Zacarias 8:19. Pagkaraan ng pitumpung taon, nang buwan ding ito, ang pinalayang mga tapong Israelita ay bumalik mula sa Babilonya upang pasimulan ang muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem.—Ezr 3:1, 6.

May katibayan ding nagpapahiwatig na ang kapanganakan ni Jesus, gayundin ang kaniyang bautismo at ang pagpapahid sa kaniya, ay naganap sa buwang ito.—Tingnan ang JESU-KRISTO.

ETBAAL [Kasama ni Baal]. Hari ng mga Sidonio, ang ama ni Jezebel na asawa ni Haring Ahab. (1Ha 16:31) Nang ibigay ang kaniyang anak na babae upang mapangasawa ni Ahab, pumasok si Etbaal sa isang pulitikal na pakikipag-alyansa rito. Sa pagsipi ni Josephus sa istoryador na si Menander, maliwanag na si Etbaal ang Itobal na binanggit na isang saserdote ng diyosang si Astarte (Astoret). Nakuha ng saserdoteng ito ang pagkahari sa pamamagitan ng pagpaslang kay Phelles, isang inapo ni Hiram na hari ng Tiro na sa kaniya nakipag-ugnayan si Solomon may kinalaman sa pagtatayo ng templo. Si Etbaal ay sinasabing namahala sa loob ng 32 sa 48 taon ng kaniyang buhay. (*Against Apion,* I, 123 [18]) Ang isang pahiwatig ng pagsulong sa komersiyo na isinagawa noong panahon ng kaniyang paghahari ay ang pagtukoy ni Menander sa pagtatayo ni Etbaal ng Auza sa Libya. Binanggit din ni Menander na nagkaroon ng isang-taóng tagtuyot noong panahon ng paghahari ni Etbaal.—*Jewish Antiquities,* VIII, 324 (xiii, 2).

ETER. Isang lunsod ng Sepela sa teritoryo ng Juda, ngunit itinakda sa Simeon. (Jos 15:33, 42; 19:1-9) Sa ngayon, karaniwang ipinapalagay na ito ang Khirbet el-ʽAter (Tel ʽEter), na mga 1.5 km (1 mi) sa HK ng Beit Jibrin (Eleutheropolis; Bet Guvrin). Ang ulat ng Josue 19:7 ay halos katulad niya-

ong nasa 1 Cronica 4:32, at sa huling nabanggit na teksto, waring ang Eter ay tinutukoy bilang Token.

Ipinapalagay ng ilang reperensiyang akda na may dalawang Eter, anupat yaong nasa Josue 15:42 ay nasa pagitan ng Libna at Maresa (sa Khirbet el-ʽAter, na nabanggit na), at ang isa naman, na tinukoy sa Josue 19:7, ay malapit sa Ziklag sa dakong T. Gayunpaman, bagaman ang ibang mga bayan na tinukoy sa Josue 19:7 ay pawang nasa T at ang karamihan sa tinukoy sa Josue 15:42 ay nasa gawing H, mapapansin na ang mga tekstong ito ay parehong may binabanggit na bayan ng Asan, at dahil dito'y mahirap sabihin nang tiyakan na magkaiba ang mga ito.

ETHAM. Itinala ni Moises bilang ikalawang lugar na pinagkampuhan ng Israel noong lumabas sila sa Ehipto. (Exo 13:20; Bil 33:3-7) Mula sa Etam, na "nasa gilid ng ilang," ang mga Israelita ay nagbago ng direksiyon. Sila ay "bumalik" patungo sa Pihahirot, kung saan nila tinawid ang dagat. (Bil 33:7, 8) Ipinahihiwatig nito na sa Etham sana daraan ang mga Israelita papalabas ng Ehipto kung hindi sila tinagubilinan ng Diyos na mag-iba ng daan.

Dahil sa pagbalik nilang ito, inakala ni Paraon na ang mga Israelita ay 'nagpapagala-gala sa ilang dahil sa kalituhan' at ito ang nagtulak sa kaniya na habulin sila. Humantong ito sa paglalapat ng Diyos ng kahatulan sa mga Ehipsiyo sa Dagat na Pula.—Exo 14:1-4.

Sinasabi ng ilang iskolar na ang Etham ay nasa silanganing dulo ng Wadi Tumilat, sa H ng Bitter Lakes. Gayunman, ito'y dahil iniuugnay nila ang Hebreong Etham (*'E·tham'*) sa Matandang Ehipsiyong salita para sa tanggulan (*htm*). Kahit tama pa ang pag-uugnay na ito, marami namang lugar ang ginamitan ng pangalang Ehipsiyo na iyon. Ang Etham ay wala sa hilagaang ruta na papalabas ng Ehipto at patungo "sa daan ng lupain ng mga Filisteo." (Exo 13:17) Kaya naman, masasabi na ang Etham ay nasa H ng Dagat na Pula at maliwanag na nasa hanggahan ng ilang na rehiyon na nagsisilbing HK bahagi ng Peninsula ng Sinai.

Waring ipinahihiwatig ng paghahambing ng Bilang 33:8 sa Exodo 15:22 na ang ilang na rehiyon na katabi ng Etham ay ang "ilang ng Sur." Maaari rin na iisa ang tinutukoy ng mga pangalang ito at puwede silang pagpalit-palitin. O, kung hindi naman, depende kung aling rehiyon ang mas malaki, maaaring ang ilang ng Sur ay sakop ng ilang ng Etham o ang ilang ng Etham ay bahagi ng ilang ng Sur.—Tingnan ang SUR.

ETIOPIA [sa Gr., *Ai·thi·o·pi'a,* "Rehiyon ng mga Sunóg na Mukha"], **ETIOPE.** Etiopia ang pangalang ikinapit ng sinaunang mga Griego sa rehiyon ng Aprika sa T ng Ehipto. Kaya sa pangkalahatan ay katumbas ito ng Hebreong "Cus," na pangunahin nang sumasaklaw sa kasalukuyang Sudan at sa pinakatimugang bahagi ng makabagong Ehipto. Sa mga tekstong Ehipsiyo ang rehiyong ito ay kilalá rin sa pangalang Keesh. Nang gawin ang saling *Septuagint,* ginamit ng mga tagapagsalin ang Griegong "Etiopia" upang isalin ang Hebreong "Cus" sa lahat ng teksto maliban sa dalawa. (Gen 10:6-8; 1Cr 1:8-10) Sinunod ng *King James Version* ang saling ito sa lahat ng paglitaw maliban sa Isaias 11:11, kung saan ginamit nito ang "Cus" sa halip na "Etiopia"; sinunod din ng *Revised Standard Version* ang *Septuagint* maliban sa Genesis 2:13 at Ezekiel 38:5. Mas pinapaboran ng ilang salin (*NW, JB*) ang Cus sa iba pang mga teksto kung saan hindi tiniyak sa konteksto ang pag-uugnay sa sinaunang Etiopia. Ang pangalang Cus ay maaari ring kumapit sa mga tao ng Arabia.—Tingnan ang CUS Blg. 2; CUSITA.

Ang lugar na unang tinukoy sa pangalang Etiopia ay binubuo ngayon ng medyo tigang na mga kapatagan sa H, mga sabana at matalampas na lupain sa gitnang rehiyon, at tropikal na maulang kagubatan sa dakong T. Ang dating mga kabisera ng sinaunang Etiopia ay ang Napata at Meroë. Ang Meroë ang sentro noon ng isang kaharian kung saan ang karapatan sa pagkahari ay nasa linya ng babae sa halip na sa lalaki. Sa gayon, ang inang reyna ang pinanggagalingan ng karapatan sa trono ng kaniyang makaharing anak na lalaki, at kung minsan ay maaaring halos siya na rin ang tagapamahala sa lupain. Ang pangalang Candace ay binabanggit ng mga manunulat na Griego at Latin bilang isang titulo na ginamit ng ilang reynang Etiope, maliwanag na kabilang na ang isa na tinukoy sa Gawa 8:27.

Sa anong diwa isang bating ang Etiope na pinangaralan ni Felipe?

Ang bating na Etiope na 'namamahala sa mga kayamanan' ni Reyna Candace, at pinangaralan ni Felipe, ay maliwanag na isang tuling proselitang Judio. (Gaw 8:27-39) Kaya hindi siya minalas bilang isang Gentil at sa gayon ay hindi siya nauna kay Cornelio bilang ang unang di-tuling Gentil na nakumberte sa Kristiyanismo. (Gaw 10) Para makasamba ang Etiope sa templo sa Jerusalem, tiyak na nakumberte siya sa relihiyong Judio at tinuli. (Exo 12:48, 49; Lev 24:22) Dahil sa Kautusang Mosaiko, na nagbabawal sa pagpasok ng mga taong kinapon sa loob ng kongregasyon ng Israel (Deu 23:1), maliwanag na ang Etiope ay hindi isang bating ayon sa laman. Ang salitang Hebreo para sa "bating" (*sa·ris'*)

sa malawak o pantanging diwa ay nangangahulugan ding isang opisyal, gaya ng sa Genesis 39:1, kung saan ang isang opisyal ni Paraon, si Potipar, isang taong may-asawa, ay tinatawag na *sa·ris′.* Kung ang Etiopeng opisyal ay aktuwal na isang bating, hindi sana siya naging isang proselita, at kung hindi siya isang proselita, hindi sana siya binautismuhan ni Felipe, yamang ang mabuting balita ay hindi pa pinasisimulang ipaabot sa di-tuling mga Gentil.

Ang Etiopia (Cus) ay isa sa mga lupain kung saan nangalat ang mga Judiong tapon pagkatapos na malupig ng Babilonya ang Juda. (Isa 11:11) Kaya, ang Etiopeng opisyal na ito ay maaaring nagkaroon na ng pakikipagsamahan sa mga Judio sa kaniyang lugar o marahil sa Ehipto, kung saan nakatira ang maraming Judio. Ang kaniyang kopya ng balumbon ng Isaias ay malamang na isang kopya ng Griegong *Septuagint,* na unang ginawa sa Alejandria, Ehipto. Yamang ang kahariang Etiope ay bahagyang naging Helenisado mula noong panahon ni Ptolemy II (308-246 B.C.E.), hindi magiging kataka-taka na ang opisyal na ito ay nakababasa ng wikang Griego. Ang kaniyang pagiging isang proselitang Judio at ang sumunod na pagkakumberte niya sa Kristiyanismo ay katuparan ng Awit 68:31.

Wikang Etiope. Hindi matiyak kung ano ang orihinal na wika ng Etiopia; sa pagtatapos ng ikawalong siglo B.C.E. ang Ehipsiyong sulat na *hieroglyphic* ay ginagamit na para sa opisyal na mga inskripsiyong Etiope. Isang katutubong wika at sulat na tinatawag na Meroitic ang kilalá na mula noong siglo bago magsimula ang Karaniwang Panahon at sa loob ng ilang siglo pagkatapos nito. Pagsapit ng Karaniwang Panahon at hanggang noong ika-14 na siglo, ang wikang tinatawag na Ethiopic ang wikang ginamit ng taong-bayan. Ito ay may Semitikong pinanggalingan gaya ng kasalukuyang wika ng makabagong Etiopia na tinatawag na Amharic.

ET-KAZIN. Isang lugar na nagsilbing palatandaan ng hangganan ng Zebulon. (Jos 19:10, 13) Bagaman sa ngayon ay hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito, ipinapalagay ng ilan na ito ang makabagong Kafr Kanna na mga 20 km (12 mi) sa K ng Dagat ng Galilea.

ETNAN [Upa, Kaloob]. Isang anak ni Ashur sa kaniyang asawang si Hela. Si Etnan ay mula sa tribo ni Juda at mula sa pamilya ni Hezron.—1Cr 2:3-5, 9, 24; 4:5, 7.

ETNI [Upa, Kaloob]. Isang inapo ni Levi sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Gersom; anak ni Zera at ninuno ng manunugtog na si Asap.—1Cr 6:39-43.

EUBULO [malamang, Mabuting Payo]. Isa sa mga kapatid na Kristiyano na nasa Roma noong panahon ng huling pagkabilanggo ng apostol na si Pablo at binanggit na nagpadala ng mga pagbati kay Timoteo.—2Ti 4:21.

EUFRATES. Pinakamahaba at pinakamahalagang ilog sa TK Asia. Tinatawag itong Firat Nehri sa wikang Turko, isang pangalang kahawig ng Hebreong *Perath′* at ng Matandang Persianong *Ufratu.* Una itong binanggit sa Genesis 2:14 bilang isa sa apat na ilog na dating nagmumula sa Eden.

Hangganan ng Teritoryong Iniatas sa Israel. Nakipagtipan ang Diyos kay Abraham na ibibigay niya sa binhi ni Abraham ang lupaing "mula sa ilog ng Ehipto hanggang sa malaking ilog, na ilog ng Eufrates." (Gen 15:18) Ang pangakong ito'y inulit sa bansang Israel. (Exo 23:31; Deu 1:7, 8; 11:24; Jos 1:4) Sinasabi ng 1 Cronica 5:9 na noong panahon bago maghari si David, may mga inapo si Ruben na nanirahan "hanggang sa pasukan patungo sa ilang sa ilog ng Eufrates." Gayunman, ang Eufrates ay may layo na mga 800 km (500 mi), kung ang isa'y naglalakbay sa "silangan ng Gilead." (1Cr 5:10) Kaya, maaaring ang pananalitang ito'y nangangahulugan lamang na pinalawak ng mga Rubenita ang kanilang teritoryo sa S ng Gilead hanggang sa bukana ng Disyerto ng Sirya, at ang disyertong ito naman ay umaabot hanggang sa Eufrates. (Ang *RS* ay nagsasabing "hanggang sa pasukan ng disyerto sa panig na ito ng Eufrates"; ang *JB* naman ay "hanggang sa pasimula ng disyerto na nagwawakas sa ilog ng Eufrates.") Samakatuwid, lumilitaw na ang pangako ni Jehova ay unang natupad nang lubusan noong panahon ng mga paghahari nina David at Solomon. Nang panahong iyon, lumawak ang teritoryo ng Israel at nasakop nito ang Arameanong kaharian ng Zoba at sa gayo'y umabot ito sa mga pampang ng Eufrates, maliwanag na sa bahaging bumabagtas sa hilagang Sirya. (2Sa 8:3; 1Ha 4:21; 1Cr 18:3-8; 2Cr 9:26) Dahil sa pagiging prominente ng Eufrates, kadalasa'y tinutukoy lamang ito bilang "Ilog." —Jos 24:2, 15; Aw 72:8.

Ang mga Pinagmumulan at Landas Nito. Ang Eufrates, na mga 2,700 km (1,700 mi) ang haba, ay may dalawang pangunahing pinagmumulan. Ang isa, na tinatawag na Kara Su, ay nagmumula sa HS Turkey na mga 100 km (60 mi) mula sa TS bahagi ng Dagat na Itim. Ang isa naman, ang Murat Nehri, ay nagmumula sa pagitan ng Lawa ng Van at ng Bundok Ararat sa bandang gitna. Matatagpuan rin sa bandang gitna sa pagitan ng mga ilog ng Kara Su at Murat Nehri ang libis ng Ilog Araks, na ipinapalagay ng ilan na kaugnay ng Ilog Gihon sa Genesis 2:13. Ang Kara Su at ang Murat Nehri ay halos magkahilerang umaagos nang pakanluran at nagsasanib

malapit sa lunsod ng Keban, sa taas na mga 610 m (2,000 piye) mula sa kapantayan ng dagat.

Ang nagsanib na mga ilog na ito ang nagiging Eufrates. Mula sa katubigan ng Murat Nehri, pagkatapos bumagtas nang mga 640 km (400 mi) sa bulubunduking kalupaan, ang Eufrates ay umaagos patimog sa distansiyang mga 480 km (300 mi). Sa pagkakataong ito'y napuputol ang agos ng ilog dahil sa mga talon at mga batuhan, hanggang sa tuluyan itong lumabas sa kapatagan ng Sirya malapit sa lokasyon ng sinaunang Carkemis.

Tawiran sa Carkemis. Ang Carkemis ay nasa estratehikong posisyon malapit sa pangunahing tawiran na ginagamit ng mga hukbo o mga pulutong na tumatawid mula H Mesopotamia patungong H Sirya. Ito'y isang pangunahing tanggulang lunsod na nakontrol ng Asirya nang maglaon. (Isa 10:5-9) Sinakop ni Paraon Necoh ang lunsod ng Carkemis noong mga 629 B.C.E., anupat nakipagbaka siya sa hukbo ni Josias sa Megido at napatay niya ang Judeanong haring ito habang papunta siya sa lunsod. (2Ha 23:29; 2Cr 35:20-24) Pagkaraan ng mga tatlo o apat na taon (625 B.C.E.), tinawid ng mga hukbo ni Nabucodonosor ang Eufrates at tinalo nila ang mga Ehipsiyo sa Carkemis. Dito nagsimulang humina ang pamumuno ng Ehipto sa Sirya at Palestina.—Jer 46:2, 6, 10; 2Ha 24:7.

Mula sa Carkemis hanggang sa Gulpo ng Persia. Ang Eufrates sa tabi ng Carkemis ay mga 160 km (100 mi) lamang mula sa Dagat Mediteraneo. Gayunman, pagkalagpas dito ang ilog ay lumiliko nang patimog-silangan tungo sa Gulpo ng Persia, na mahigit 1,100 km (680 mi) ang layo. Ang "gitnang" seksiyon ng Eufrates mula sa Carkemis ay nakararating pababa sa lunsod ng Hit, sa rehiyon ng mga hukay ng bitumen, anupat lumalakas ang agos nito dahil sa tubig ng mga ilog ng Balikh at ng Khabur. Sa ibaba ng Hit, ang ilog ay dumaraan sa matabang kapatagan ng Mesopotamia, at mga 80 km (50 mi) sa ibaba ng Hit, sa kapaligiran ng Baghdad, mga 40 km (25 mi) na lamang ang distansiya nito sa Ilog Tigris. Sa ibabang seksiyong ito ng Eufrates, ang ilog ay nangangalat at umaagos sa malalawak na latian at mga gumuhong kanal, at ang agos nito ay bumabagal.

Sa wakas, ang Eufrates at ang Tigris ay nagsasanib malapit sa Basra, at mula rito hanggang sa Gulpo ng Persia, iyon ay tinatawag na Shatt-al-Arab. Ayon kay Pliny at sa iba pang mga sinaunang istoryador, noong una ang Eufrates ay lumalabas patungo sa dagat nang hiwalay sa Tigris. (*Natural History,* VI, XXVI, 128-131) Karaniwang ipinapalagay na ang banlik na naiiwan ng dalawang ilog ang naging rehiyong delta sa bukana ng Gulpo ng Persia at na ang orihinal na baybayin ng gulpo ay nasa mas gawing H pa, marahil ay malapit sa sinaunang lunsod ng Ur ng mga Caldeo, ang bayang pinagmulan ni Abraham.

Pinakamababa ang tubig ng Eufrates kapag Setyembre, pagkatapos ay unti-unti itong tumataas hanggang Mayo, kung kailan umaabot ito sa karaniwang taas nito. Dahil sa pagkatunaw ng niyebe, nagkakaroon ng mga baha kapag tagsibol. Tiyak na ang taunang pag-apaw ng Eufrates at ng Tigris ang dahilan kung bakit inilarawan ni Isaias ang Babilonia bilang "ilang ng dagat." (Isa 21:1, 2) Noong sinaunang mga panahon, ang pagbahang ito ay kinokontrol sa pamamagitan ng mga dike at mga paagusan na naglilihis sa tubig patungo sa mga kanal na pang-irigasyon at sa mga tipunan ng tubig. Ang mga kanal na ito'y nagsilbing isang sistema ng irigasyon sa pagitan ng Eufrates at ng Tigris, anupat tumutulong upang maging produktibo ang kalakhang bahagi ng ibabang Babilonia. Ngunit sa paglipas ng mga siglo, nagbara ang karamihan sa mga kanal, at humina nang humina ang agrikultura roon. Unti-unti ring sinira ng asing iniiwan ng patubig ang dating matabang libis.

Mga Pangunahing Lunsod. Matatagpuan sa mga pampang ng Eufrates ang maraming sinaunang lunsod, gaya ng Ur, Erec, Kis, at Babilonya. Lumilitaw na ang ilog ay umusod sa gawing K anupat ang karamihan sa sinaunang mga lugar ay ilang milya na ngayon ang layo sa dakong S nito.

Ang dakilang lunsod ng Babilonya ay itinayo sa magkabilang panig ng Eufrates, at ang tubig ng ilog ay nagsilbing isang malapad at malalim na bambang sa palibot ng lunsod at isang sistema ng mga kanal sa loob ng mga pader nito. Nang bumagsak ang Babilonya noong 539 B.C.E., inilihis ni Ciro ang tubig ng Eufrates upang ang kaniyang mga hukbo ay makalakad sa pinakasahig ng ilog papasók sa walang kamalay-malay na lunsod. Sa gayon ay 'natuyo' ang tubig ng Eufrates. (Isa 44:27, 28; 45:1) Sa makasagisag na paraan, inihulang gayundin ang mangyayari sa "malaking ilog ng Eufrates" kapag ibinuhos dito ang "mangkok" ng ikaanim na anghel, gaya ng inilalarawan sa Apocalipsis 16:12. Inilarawan naman ng sumunod na kabanata ang pagkapuksa ng makasagisag na "Babilonyang Dakila," na sinasabing "nakaupo sa maraming tubig." Ang mga tubig na ito'y kumakatawan sa "mga bayan at mga pulutong at mga bansa at mga wika."—Apo 17:1, 5, 15-18.

Isang Hanggahan; Pinuntahan ni Jeremias. Ang Ilog Eufrates ay nagsilbing hilagang hanggahan ng rehiyon ng Palestina at Sirya, na pinag-agawan ng Ehipto at Babilonya. Noong panahon ng Imperyo ng Persia, nagsilbi itong partisyon ng

Silangan at ng Kanluran, gaya ng ipinahihiwatig ng pananalitang “sa kabilang ibayo ng Ilog.” (Ezr 4:10, 11; 5:3; 6:6; Ne 2:7) Nang maglaon, ang Eufrates ay naging silangang hangganan din ng Imperyo ng Roma.

Ang teksto sa Jeremias 13:1-7 ay naging paksa ng ilang talakayan. Ito’y dahil ang paglalakbay ni Jeremias mula Jerusalem hanggang ilog ng Eufrates, kahit hanggang doon lamang sa dakong T ng Carkemis, ay mahigit nang 500 km (300 mi) papunta pa lamang, at ayon sa teksto, posibleng dalawang beses siyang naglakbay (bagaman hindi sinabi kung gaano katagal ang pagitan ng mga ito). Sa salin ng Jewish Publication Society, tinumbasan lamang ng transliterasyong “Perath” ang salitang Hebreo na *Perath′* at may mga nagmumungkahi na ang tinutukoy nito ay hindi ang Eufrates kundi ang bayan ng Para (Jos 18:23), na malapit sa Anatot, ilang milya lamang mula sa Jerusalem. Gayunman, ang apat na beses na pag-ulit sa pangalang *Perath′* (Eufrates) sa ulat na ito ay maliwanag na nagpapakitang ang binanggit na lugar ay may mahalagang kaugnayan sa makahulang dula, samantalang ang di-kilalang nayon ng Para ay waring wala namang partikular na kaugnayan doon. Bagaman sinasabi ng ilan na ang salitang Hebreo na *na·har′* (ilog) ay hindi ginamit sa tekstong ito kasama ng *Perath′,* mapapansin na wala rin ito sa Jeremias 51:63, gayunma’y maliwanag na ang Ilog Eufrates ang tinutukoy roon. Dahil dito, waring walang matibay na dahilan upang ipalagay na may iba pang tinutukoy ang ulat sa Jeremias 13:1-7 maliban sa Ilog Eufrates.

Posibleng itinago ni Jeremias ang sinturon doon sa bahagi ng Eufrates na tinawid ng mga hukbong Babilonyo sa pangunguna ni Nabucodonosor noong lumusob sila sa Juda at Jerusalem para itiwangwang ito. Gayunpaman, tiyak na idiniriin ng paglalakbay, o posibleng ng dalawang beses na paglalakbay, ni Jeremias patungong Eufrates ang babalang mensahe ng Diyos para sa mga taong-bayan ng kaharian ng Juda na marumi sa espirituwal.—Ihambing ang Jer 2:18, 19.

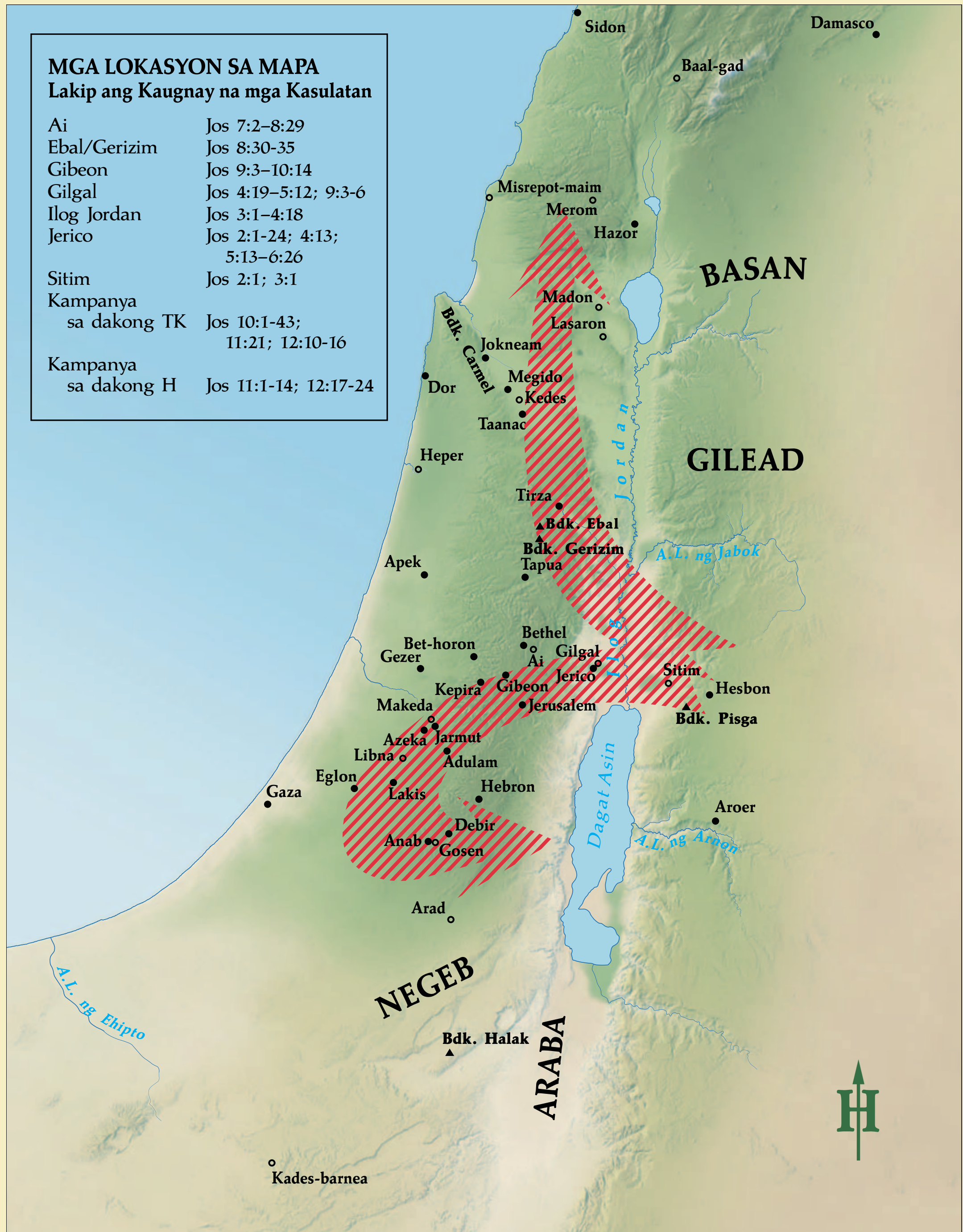
EUNICE [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “manlupig”]. Isang nananampalatayang babaing Judio na anak ni Loida. Siya ang asawa ng isang di-sumasampalatayang Griego at ina ni Timoteo. (Gaw 16:1) Malamang na natagpuan ng apostol na si Pablo si Eunice sa Listra sa Asia Minor noong unang paglalakbay niya bilang misyonero at malamang na pagkatapos niyaon, bilang resulta ng kaniyang pangangaral, si Eunice at ang kaniyang inang si Loida ay naging mga Kristiyano. (Gaw 14:4-18) Ang pananampalataya ni Eunice ay “walang anumang pagpapaimbabaw.” (2Ti 1:5) Bagaman kasal sa isang paganong lalaki, siya ay naging uliran sa pagtuturo ng “banal na mga kasulatan” sa kaniyang anak na si Timoteo mula sa “pagkasanggol” nito, at nang siya ay maging isang Kristiyano, walang alinlangang tinuruan niya ito alinsunod doon. (2Ti 3:15) Yamang ang asawa ni Eunice ay isang Griego, si Timoteo ay hindi ipinatuli ng kaniyang mga magulang.—Gaw 16:3.

EUODIAS [Mabuting Daan; Sumasagana]. Isang babae sa kongregasyong Kristiyano sa Filipos na nakipaglabang kaagapay ni Pablo at ng iba pa “sa mabuting balita.” Lumilitaw na nahirapan si Euodias sa paglutas ng isang problema na bumangon sa pagitan nila ni Sintique, at pinayuhan ni Pablo ang dalawang babaing Kristiyanong ito na “magkaroon ng magkatulad na kaisipan sa Panginoon.”—Fil 4:2, 3.

EUROAQUILO. Ang napakalakas na unos na pahilagang-silangan na bumayo sa barkong sinasakyan ni Pablo noong naglalakbay siya mula sa Magagandang Daungan patungong Fenix, isang daungan sa timugang baybayin ng Creta. (Gaw 27:14) Ang hanging iyon, na kilala ng mga marinerong taga-Mediteraneo bilang ang *gregale,* ang pinakamalakas na hangin sa dagat na iyon at lubhang mapanganib para sa isang barko na may malalaking layag, na madaling tumaob kapag may gayong bagyo. Dahil dito, nang hindi na makayanan ng barko na panatilihing nakasalunga sa hangin ang unahan nito at palibhasa’y natakot din ang mga magdaragat na baka sumadsad ito sa mga kumunoy malapit sa hilagaang baybayin ng Aprika, “ibinaba nila ang kasangkapang panlayag at sa gayon ay nagpaanod na lamang.” (Gaw 27:15-17) Ang limang uri ng *gregale* na kilala ng mga meteorologo ay likha ng mga bahaging mababa ang presyon sa ibabaw ng Libya o sa Gulpo ng Gabes, na humihila sa malalakas na daloy ng hangin mula sa Gresya. Sa mga salin ng Bibliya batay sa Tinanggap na Teksto, gaya ng *King James Version,* ang hanging ito ay tinatawag na “Euroclydon” (mula sa *eu′ros* [hanging timog-silangan o silangan] at *kly′don* [daluyong ng dagat]). Gayunman, ang salitang *Eu·ra·ky′lon,* isinaling “Euroaquilo” (mula sa Latin na *eurus* [hanging silangan (o timog-silangan)] at *aquilo* [hanging hilaga]), ang matatagpuan sa ilan sa pinakamahuhusay na manuskrito. “Euroaquilo” ang mas mahusay na salin, yamang ipinahihiwatig nito na ang hangin ay mula sa SHS.

EUTICO [Mapalad; Matagumpay]. Isang kabataang lalaki sa Troas na siyang kahuli-hulihang taong iniulat sa Kasulatan na makahimalang binuhay-muli. Noong dumalaw si Pablo sa Troas sa kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero, pinahaba niya ang kaniyang diskurso sa mga kapatid hanggang hatinggabi. [*Ipinagpatuloy sa pahina 753*]

Ang Pananakop ng Israel sa Lupang Pangako

Mga Bansang Nananahanan sa Lupaing Ibinigay ng Diyos sa Israel

NANG ibigay ni Jehova sa Israel ang lupaing ipinangako niya kay Abraham, ang nakatira roon ay mga bansang mababa ang moral. Tahasang iniuulat ng Bibliya na itinalaga ng Diyos ang pagkapuksa ng balakyot na mga bansang iyon, at na inatasan niya ang mga Israelita bilang mga tagapuksa. (Deu 7:2) Pinupuna ng maraming tao ang pagkilos na iyon. Mapagpakumbaba namang kinikilala ng iba na hindi angkop sa mga taong di-sakdal ang tumayo bilang mga hukom ng Diyos. (Ihambing ang Eze 18:29.) Ang nais nila ay maunawaan ang mga paraan ng Diyos. Ano ang kanilang natutuhan?

Malinaw na itinatanghal ng ulat na ito na ang lahat ng mga tao ay magsusulit sa Maylalang ng sangkatauhan, ang Diyos na Jehova, inaangkin man nilang naniniwala sila sa kaniya o hindi. Ipinakikita nito na ang Diyos ay matiisin ngunit hindi siya nagbubulag-bulagan sa mga gumagawa ng masama. (Gen 15:16) Nililinaw nito na iniaatang ni Jehova sa balikat ng mga magulang ang pananagutan para sa kanilang mga anak; hindi niya ito inaalis sa mga magulang anupat hindi nila dapat akalain na ang kanilang mga pagkilos ay nakaaapekto lamang sa kanilang sarili. (Deu 30:19; Jos 10:40) Ipinakikita rin nito na ang lahat ng tatalikod sa kanilang masamang lakad at sasamba kay Jehova ay maaaring maligtas sa pagkapuksa.—Jos 6:25; 9:3–10:11.

Malinaw na tinutukoy ng Bibliya ang balakyot na mga gawaing doon ay nagpakasasa ang mga tumatahan sa Canaan. Ganito ang konklusyon ng *Halley's Bible Handbook* (1964, p. 161): "Pinagtatakhan ng mga arkeologong naghuhukay sa mga guho ng mga Canaanitang lunsod kung bakit hindi sila pinuksa ng Diyos nang mas maaga." Maliwanag kung ano ang aral dito: Hindi pinahihintulutan ni Jehova na magpatuloy nang habang panahon ang kabalakyutan.

Kung Bakit Sila Pinuksa

Pagsamâ ng moral. (*Lev 18:3-25*)
Mga espiritistikong gawain. (*Deu 18:9-12*)
Nagpaparuming idolatriya. (*Exo 23:23, 24; 34:11-16; Deu 7:1-5; 1Ha 21:26*)

Mga stela nina Tanit at Baal, kasama ang isang estatuwa ni Tanit (ang katumbas ni Astoret); nahukay sa isang sementeryo malapit sa Cartago (Tunisia, Hilagang Aprika)

Ang sementeryo kung saan natagpuan ang mga buto ng libu-libong bata na inihain sa diyosang si Tanit. Ang naglalayag sa dagat na mga taga-Fenicia (mga Canaanita) ang nagdala rito ng ganitong mapamaslang na mga relihiyosong ritwal. Ang kalunus-lunos na dakong ito ay nagsisilbing isang bantayog sa kabalakyutan ng mga Canaanita

Ang Lupaing Ibinigay ng Diyos sa Israel

ANG lupaing ibinigay ng Diyos sa Israel ay tunay ngang isang mabuting lupain. Nang patiunang magsugo si Moises ng mga tiktik upang galugarin ang Lupang Pangako at kumuha ng mga bunga nito, nag-uwi sila ng mga igos, mga granada, at isang pagkalaki-laking kumpol ng ubas anupat dalawang lalaki ang bumuhat nito sa pamamagitan ng isang pamingga! Bagaman umurong sila sa takot dahil sa kawalan ng pananampalataya, iniulat nila: Ang lupain ay "tunay ngang inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan."—Bil 13:23, 27.

Mismong bago pasukin ng bayang Israel ang lupain, tiniyak sa kanila ng tagapagsalita ni Jehova: "Dinadala ka ni Jehova na iyong Diyos sa isang mabuting lupain, isang lupain ng mga libis na inaagusan ng tubig, mga bukal at matubig na mga kalaliman na bumubukal sa kapatagang libis at sa bulubunduking pook, isang lupain ng trigo at sebada at mga punong ubas at mga igos at mga granada, isang lupain ng malalangis na olibo at pulot-pukyutan . . . na doon ay hindi ka kukulangin ng anuman, isang lupain na ang mga bato ay bakal at mula sa mga bundok niyaon ay magmimina ka ng tanso." (Deu 8:7-9) Hanggang ngayon, ang lupain ay patuloy na nagbubunga nang sagana.

Dapat tayong maging interesado sa kagandahan at karilagan ng sinaunang lupang pangako na iyon. Bakit? Sapagkat sa Mesiyanikong mga hula, ang saganang pagpapala ni Jehova sa sinaunang Israel ay lumalarawan sa mga gagawin ng Diyos sa buong sangkatauhan sa ilalim ng pamamahala ni Jesu-Kristo, ang "Prinsipe ng Kapayapaan."—Isa 9:6; Aw 67:4-7; 72:16.

Ito'y isang lupaing inaagusan ng gatas . . .

. . . at isang lugar na sagana sa pulot-pukyutang ligáw

Ito’y isang lupaing natutubigang mainam

Nasumpungan nila na ito’y
isang lupain ng trigo . . .

. . . at sa mga bukid nito
ay nag-ani sila ng sebada

Ang mga ubasan nito ay saganang namunga ng mga ubas—at sa mga iyon ay may alak na magpapasaya ng kanilang mga puso

Ang mga granada ay naglaan ng nakarerepreskong inumin

Ang puno ng igos, na pinahahalagahan dahil sa masarap na bunga nito, ay nagsilbing simbolo ng kapayapaan at kasaganaan

Ang mga punong olibo ay naglaan ng langis—sa isang puno ay makakakuha ng sapat para sa buong pamilya

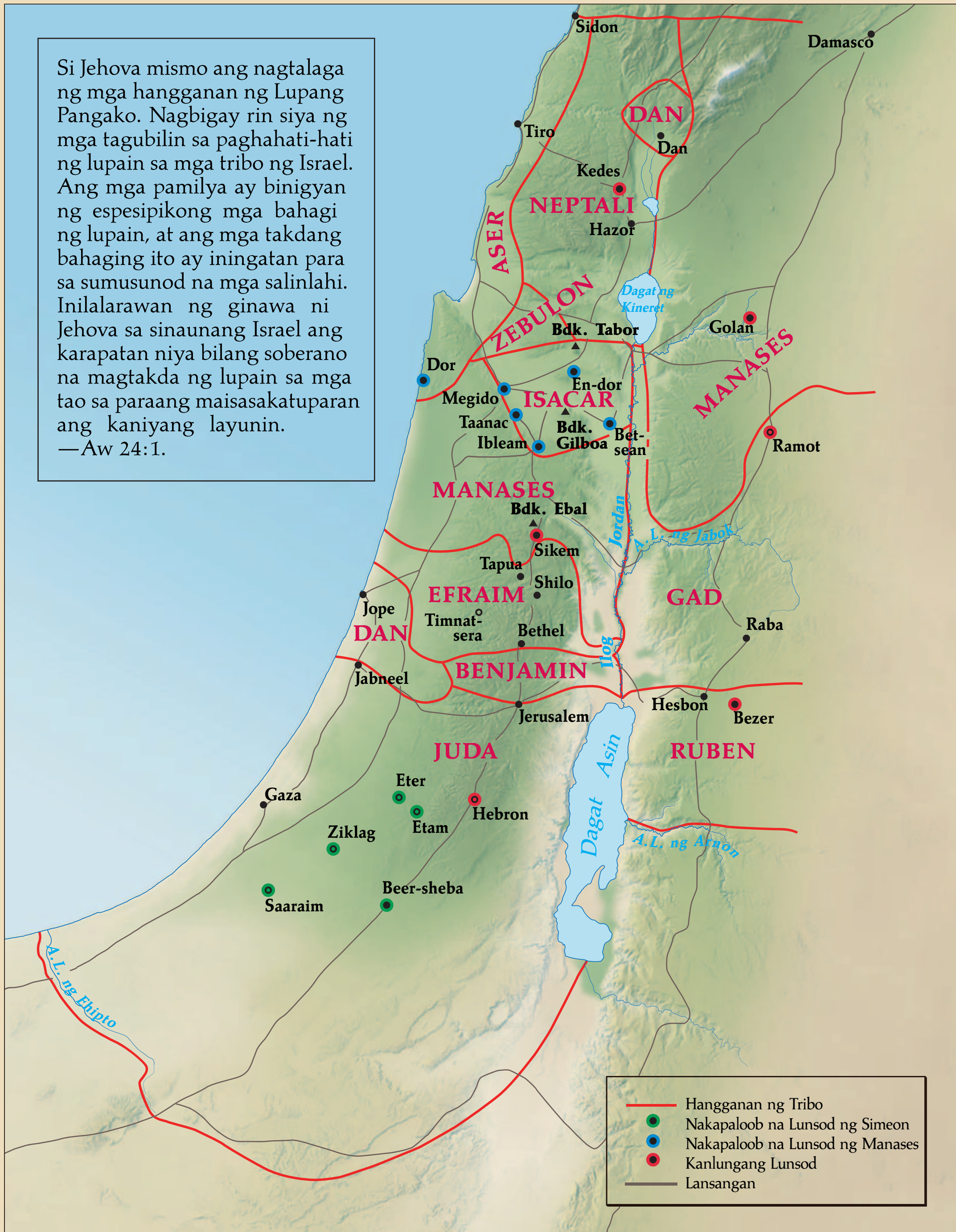
ANG aklat ng Mga Hukom ay isang kapana-panabik na ulat ng mga kabayanihan ng mga lalaking may pananampalataya na ibinangon ni Jehova upang iligtas ang Israel mula sa paniniil. Ang mga maniniil ay nanggaling sa iba't ibang direksiyon; ang mga lugar kung saan naging aktibo ang mga Hukom ay hindi laging parepareho. Ngunit gaanuman kalakas ang kaaway, kapag ang Israel ay mapagpakumbabang nagsisi sa kanilang masasamang gawain at tunay na nagtiwala kay Jehova, inililigtas sila ng Hukom. Patiunang ipinaaaninaw ng aklat na ito ng Bibliya ang mas dakilang kaligtasan na ilalaan ng Diyos para sa kaniyang mga lingkod sa pamamagitan ng kaniyang Anak.

Mga Hukom at ang Kanilang Kabayanihan

Abdon	Huk 12:13-15
Barak	Huk 4:1–5:31
Ehud	Huk 3:12-30
Elon	Huk 12:11, 12
Gideon	Huk 6:1–8:35
Ibzan	Huk 12:8-10
Jair	Huk 10:3-5
Jepte	Huk 10:6–12:7
Otniel	Huk 3:7-11
Samgar	Huk 3:31
Samson	Huk 13:1–16:31
Tola	Huk 10:1, 2

Ang Teritoryo ng mga Tribo sa Israel

Ang Panahon ni David

SI David na anak ni Jesse ay isang namumukod-tanging manunugtog, makata, mandirigma, at estadista. Ngunit ang pagiging prominente ni David sa Kasulatan ay pangunahin nang dahil sa kaniyang kaugnayan sa Diyos. Tinawag siya ni Jehova na "isang lalaking kalugud-lugod sa aking puso."—Gaw 13:22; 1Sa 13:14.

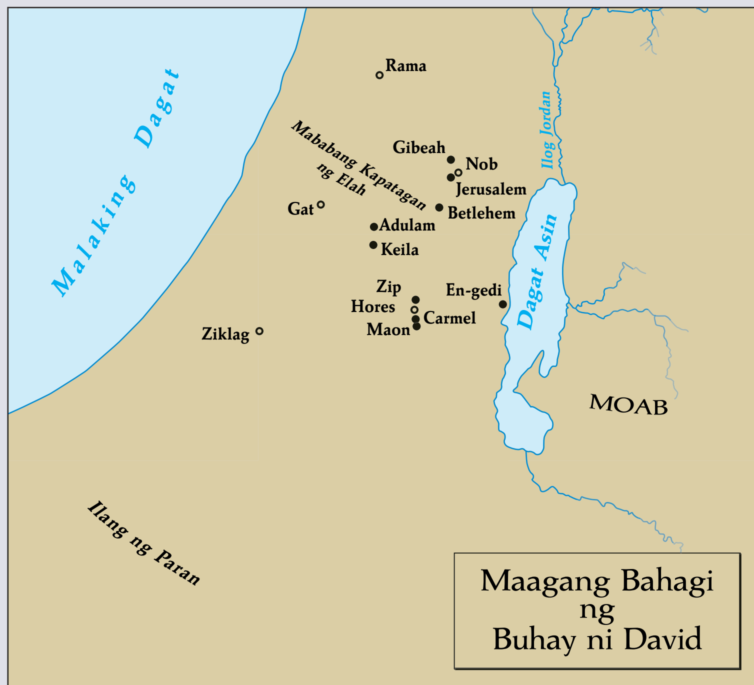
Pinili ng Diyos si David na maging hari ng Israel sa hinaharap noong ito ay isa pa lamang kabataang pastol. Di-nagtagal, taglay ang lubos na pananalig kay Jehova, buong-tapang na hinarap at pinatay ni David ang higanteng Filisteo na si Goliat, gaya ng ipinakikita sa kanan. Ngunit nanibugho si Haring Saul sa lumalaking popularidad ni David, at napilitan si David na mamuhay bilang takas. Sa loob ng yugtong iyon na punô ng pagsubok, kumatha si David ng maraming madamdaming awit, na maging sa ngayon ay nagdudulot ng kaaliwan sa mga mambabasa ng Bibliya.

Nang maitatag na siya bilang hari, si David ay nakibahagi sa makasaysayang mga pangyayari sa kasaysayan ng bansa: Ang mga hangganan ng Israel ay isinagad sa ipinangakong kalalagyan ng mga ito. Dinala sa Jerusalem ang kaban ng tipan. Iginuhit ang mga plano para sa isang maluwalhating templo ni Jehova. Natatangi rin ang tipang pangako ng Diyos kay David na magbangon ng isang permanenteng tagapamahala mula sa maharlikang linya nito. (2Sa 7:12-16) Ang tipang ito ay umaakay patungo sa pambuong-daigdig na pamamahala ni Jesu-Kristo.—Ro 1:3; Luc 1:32.

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Adulam	1Sa 22:1-5
Betlehem	1Sa 16:1-13, 18, 19
Carmel	1Sa 25:2-42
Elah (Mababang Kapatagan)	1Sa 17:2-52
En-gedi	1Sa 24:1-22
Gat	1Sa 17:4, 52; 21:10-15; 27:2-4
Gibeah	1Sa 22:6-18
Hores	1Sa 23:15-18
Jerusalem	1Sa 17:54
Keila	1Sa 23:1-13
Maon	1Sa 23:24-28; 25:2
Moab	1Sa 22:3, 4
Nob	1Sa 21:1-9; 22:18, 19
Paran (Ilang)	1Sa 25:1
Rama	1Sa 19:18-24; 28:3
Ziklag	1Sa 27:5–28:2; 30:1-8, 26; 2Sa 1:1-16
Zip (Ilang)	1Sa 23:14, 15, 19-24; 26:1-25

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Abel-bet-maaca	2Sa 20:14-22
Ammon	2Sa 10:1-14; 12:26-31
Baale-juda	2Sa 6:2-4
Baal-perazim	1Cr 14:8-12
Bahurim	2Sa 3:13-16; 16:5-13
Betlehem	1Cr 11:16-19
Gat	1Cr 18:1; 20:5-8
Geba	2Sa 5:22-25
Gesur	2Sa 3:3; 13:37, 38
Gezer	2Sa 5:22-25
Gibeon	2Sa 2:12-17; 20:8-10
Gilboa (Bdk.)	1Cr 10:1-6
Hebron	2Sa 2:1-4, 11; 3:2-5, 12, 20-27, 32; 4:8-12; 5:1-5; 15:7-10; 1Cr 12:23-40
Jerusalem	2Sa 5:5-10, 13-16; 11:1–12:14; 15:13-17; 1Cr 15:1–17:27; 21:16-28
Lo-debar	2Sa 9:1-5
Maaca	2Sa 10:6-8
Mahanaim	2Sa 2:8-10; 17:24-29
Moab	1Cr 18:2
Raba	2Sa 11:1, 14-25; 12:26-31
Rogelim	2Sa 19:31, 32
Tekoa	2Sa 14:1-4
Ziklag	2Sa 1:1-16

Ilang ng Juda. Nagtagô si David sa mga yungib at awang sa ganitong lugar upang matakasan si Haring Saul

Isang lansangan sa matandang Hebron, ang lunsod kung saan pinahiran ng mga lalaki ng Juda si David bilang hari

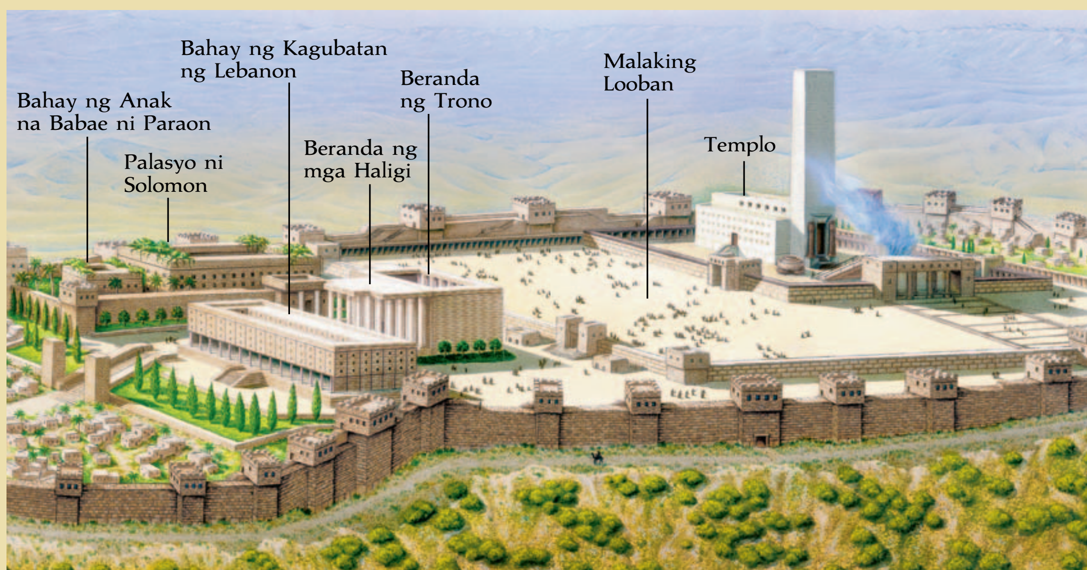
Lunsod ni David (sa gawing timog ng Temple Mount) gaya ng makikita sa ngayon; mula rito ay naghari si David sa loob ng 33 taon

Ang Paghahari ni Solomon

PATIUNANG ipinakikita sa atin ng paghahari ni Haring Solomon ang mga bagay na mangyayari sa hinaharap. Noong panahon ng kaniyang pamamahala, naabot ng Israel ang tugatog ng kayamanan at kaluwalhatian nito. Si Solomon ay kapuwa pantas na hari at dalubhasang organisador. Nagtayo siya ng isang maringal na templo kay Jehova, sari-saring gusali ng pamahalaan, at isang maharlikang palasyo, gaya ng nakalarawan sa ibaba. Nagtatag siya ng mga administratibong distrito na halinhinang naglaan ng sari-saring pagkain para sa maharlikang sambahayan sa buong taon.

Nagkaroon ng tunay na kapayapaan at katiwasayan noong panahong namamahala si Solomon. Wastong inilalarawan nito ang mapayapang paghahari ng Mesiyas, na "magkakaroon . . . ng mga sakop sa dagat at dagat at mula sa Ilog [Eufrates] hanggang sa mga dulo ng lupa."—Aw 72:8.

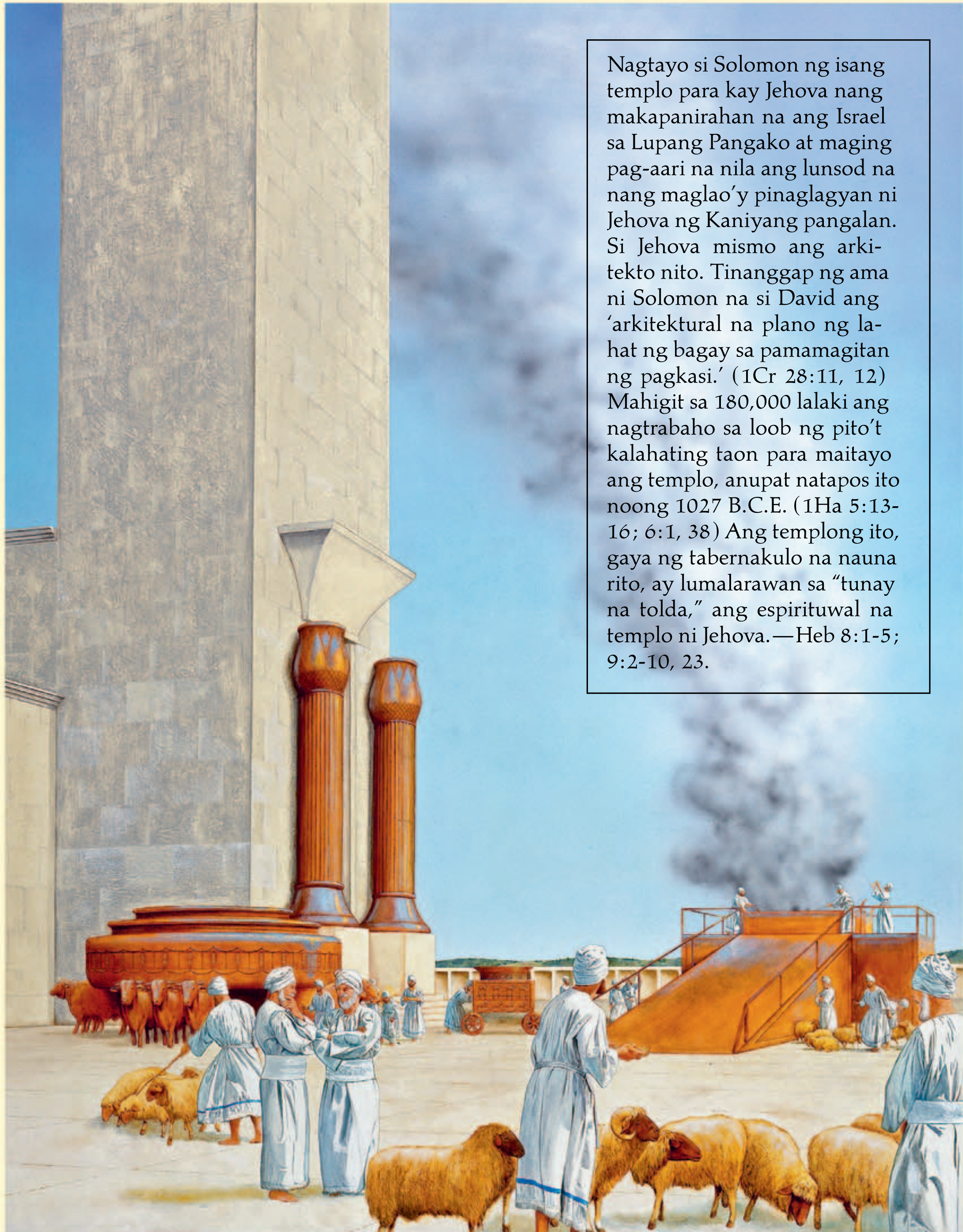

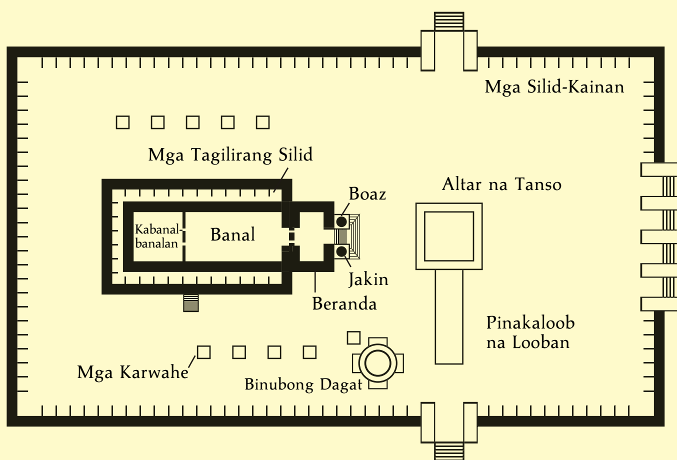
Noong panahong naghahari si Solomon, ang Juda at Israel ay nanahanan nang tiwasay—sa makasagisag na pananalita, ang bawat isa ay nasa ilalim ng kaniyang sariling punong ubas at ng kaniyang sariling puno ng igos (1Ha 4:25)

Maging ang mga tagapamahala ng ibang mga lupain ay dumating upang marinig ang kaniyang karunungan (1Ha 4:34; 10:1)

Ang Templong Itinayo ni Solomon

Nagtayo si Solomon ng isang templo para kay Jehova nang makapanirahan na ang Israel sa Lupang Pangako at maging pag-aari na nila ang lunsod na nang maglao'y pinaglagyan ni Jehova ng Kaniyang pangalan. Si Jehova mismo ang arkitekto nito. Tinanggap ng ama ni Solomon na si David ang 'arkitektural na plano ng lahat ng bagay sa pamamagitan ng pagkasi.' (1Cr 28:11, 12) Mahigit sa 180,000 lalaki ang nagtrabaho sa loob ng pito't kalahating taon para maitayo ang templo, anupat natapos ito noong 1027 B.C.E. (1Ha 5:13-16; 6:1, 38) Ang templong ito, gaya ng tabernakulo na nauna rito, ay lumalarawan sa "tunay na tolda," ang espirituwal na templo ni Jehova.—Heb 8:1-5; 9:2-10, 23.

Ang saligang plano (sa kaliwa) ng templo at ng pinakaloob na looban. Batay sa hitsura ng loob ng templo (sa ibaba) ay magkakaideya tayo kung gaano kaganda ang maringal na istrakturang ito. Ang mga dingding sa loob ay yari sa sedro na nililukan ng inukit na mga kerubin, puno ng palma, at bulaklak; ang mga dingding at kisame ay kinalupkupan ng ginto at napapalamutian ng mga hiyas

ANG sinaunang Jerusalem ang lugar na pinili ni Jehova upang paglagyan ng kaniyang pangalan. (2Cr 6:6) Ito'y nagsilbing sentro ng dalisay na pagsamba at sentro ng pamahalaan para sa Israel. Ang mga haring namamahala mula sa Jerusalem ay sinasabing nakaupo "sa trono ni Jehova."—1Cr 29:23.

Inagaw ni Haring David ang moog ng Bundok Sion mula sa mga Jebusita at ginawa niya itong kaniyang kabisera. Pinalaki ni Solomon ang lunsod at pinaunlad niya ito hanggang sa rurok ng karilagan nito, anupat nagtayo siya ng isang maringal na templo at isang kahanga-hangang kalipunan ng mga gusaling pampamahalaan sa Bundok Moria at sa mga dalisdis nito. Ang Jerusalem ay isang lunsod na nagkaroon ng malapit na kaugnayan sa pangalan ni Jehova.

Tinutulungan tayo nitong maunawaan kung bakit napakaprominente ng Jerusalem sa mga hula sa Bibliya. Nagsisilbi itong angkop na sagisag ng makalangit na bahagi ng organisasyon ni Jehova at ng kaniyang Mesiyanikong Kaharian sa mga kamay ni Jesu-Kristo.

Mga Numero sa Mapa

(1) Ang Templo. (2) Malaking Looban. (3) Beranda ng Trono. (4) Beranda ng mga Haligi. (5) Bahay ng Kagubatan ng Lebanon. (6) Palasyo ni Solomon. (7) Bahay ng Anak na Babae ni Paraon. (8) Hagdan Patungo sa Looban ng Templo. (9) Palasyo ni David. (10) Tolda para sa Kaban. (11) Pintuang-daan ng Tubig. (12) Pintuang-daan ng Bukal. (13) Kanluraning Pintuang-daan. (14) Pintuang-daan ng mga Tupa. (15) Pintuang-daan ng Pagsisiyasat. (16) Pintuang-daan ng mga Kabayo.

[*Karugtong ng pahina 736*] Palibhasa'y nadaig ng pagod at posibleng ng init ng maraming lampara at ng siksikang kalagayan sa itaas na silid, si Eutico ay nakatulog nang mahimbing at nahulog mula sa bintana sa ikatlong palapag. Ang manggagamot na si Lucas, ang manunulat ng Mga Gawa at lumilitaw na isang saksi sa pangyayari, ay nag-ulat na hindi lamang walang-malay si Eutico kundi "patay na nang buhatin." Bilang pagsunod sa pamamaraan na katulad niyaong kay Eliseo sa pagbuhay-muli sa anak ng Sunamita, dumapa si Pablo sa ibabaw ni Eutico at niyakap ito. Ang mga salita ni Pablo na, "Tigilan ninyo ang pagkakaingay, sapagkat ang kaniyang kaluluwa ay nasa kaniya," ay nagpapahiwatig na naisauli ang buhay ni Eutico.—Gaw 20:7-12; tingnan din ang 2Ha 4:34.

EVA [Isa na Buháy; maliwanag na kaugnay ng pandiwang Heb. na *cha·yah',* "mabuhay"]. Ang unang babae at ang huling iniulat sa mga gawang paglalang ng Diyos sa lupa.

Alam ng Maylalang na si Jehova na hindi mabuti para sa lalaki na manatiling nag-iisa. Gayunman, bago lalangin ang babae, dinala ng Diyos sa lalaki ang iba't ibang mga hayop sa lupa at mga lumilipad na nilalang. Pinangalanan ni Adan ang mga ito ngunit wala siyang nasumpungang magiging katulong sa mga ito. Noon pinasapitan ni Jehova si Adan ng mahimbing na tulog, kinuha ang isang tadyang sa kaniyang tagiliran, at matapos paghilumin ang laman, ang tadyang na kinuha niya sa lalaki ay ginawa niyang isang babae. Tiyak na tuwirang isiniwalat kay Adan ng Diyos na kaniyang Maylalang at Ama kung paano umiral ang babae, anupat nalugod si Adan na tanggapin ito bilang kaniyang asawa, na sinasabi: "Ito sa wakas ay buto ng aking mga buto at laman ng aking laman," gaya nga ng nabatid niya sa pamamagitan ng kaniya mismong mga pandama. Bilang kaniyang kapupunan, tinawag ni Adan ang kaniyang asawa na *'ish·shah'* (babae, o, sa literal, babaing tao), "sapagkat kinuha ito mula sa lalaki." (Gen 2:18-23) Pagkatapos ay binigkas ng Diyos sa dalawa ang kaniyang makaamang pagpapala: "Magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang lupa at supilin iyon." Magkakaroon din sila ng kapamahalaan sa mga hayop. (Gen 1:28) Bilang gawa ng mga kamay ng Diyos, ang babae ay angkop na angkop na maging kapupunan ng kaniyang asawang si Adan at maging isang ina.

Panlilinlang at Pagsuway. Isang araw, habang wala sa piling ng kaniyang asawa, ang babae ay napasadakong malapit sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama. Doon, isang maingat at mababang serpiyente, na ginamit ng isang di-nakikitang espiritu bilang isang nakikitang tagapagsalita, ang nagtanong na wari'y walang nalalaman: "Talaga bang sinabi ng Diyos na huwag kayong kakain mula sa bawat punungkahoy sa hardin?" Sumagot ang babae nang may katumpakan, tiyak na dahil gayon ang itinuro sa kaniya ng kaniyang ulong asawang lalaki, na kaisang-laman niya. Ngunit nang kontrahin ng serpiyente ang Diyos at sabihing ang paglabag sa utos ng Diyos ay magbubunga ng pagiging tulad ng Diyos, na nakakakilala ng mabuti at masama, sinimulang tingnan ng babae ang punungkahoy sa naiibang punto de vista. Aba, "ang punungkahoy ay mabuting kainin at . . . kapana-panabik sa mga mata, oo, ang punungkahoy ay kanais-nais na tingnan." Bukod diyan, sinabi ng serpiyente na siya'y magiging tulad ng Diyos kung kakain siya. (Ihambing ang 1Ju 2:16.) Palibhasa'y lubusang nalinlang ng serpiyente at masidhing ninanasa ang mga pagkakataong iniugnay sa pagkain ng ipinagbabawal na bunga, siya'y naging isang mananalansang ng batas ng Diyos. (1Ti 2:14) Sa gayong katayuan, nilapitan niya ngayon ang kaniyang asawa at hinikayat ito na sumama sa kaniya sa pagsuway sa Diyos. Pinakinggan ni Adan ang tinig ng kaniyang asawa.—Gen 3:1-6.

Ang dagliang epekto ng kanilang pagsalansang ay pagkahiya. Kaya gumamit sila ng mga dahon ng igos upang makagawa ng mga panakip sa kanilang balakang. Kapuwa si Adan at ang kaniyang asawa ay nagtago sa pagitan ng mga punungkahoy sa hardin nang marinig nila ang tinig ni Jehova. Nang tuwirang tanungin ng Diyos ang babae kung ano ang ginawa niya, sinabi nito na kumain siya dahil nilinlang siya ng serpiyente. Sa paglalapat ng hatol sa babae, sinabi ni Jehova na daranas siya ng ibayong kirot dahil sa pagdadalang-tao at panganganak; ang kaniyang paghahangad ay magiging ukol sa kaniyang asawa, at pamumunuan siya nito.—Gen 3:7-13, 16.

Matapos nilang labagin ang batas ng Diyos, napaulat na pinanganlan ni Adan ang kaniyang asawa na Eva, "sapagkat siya ang magiging ina ng lahat ng nabubuhay." (Gen 3:20) Bago palayasin sina Adan at Eva mula sa hardin ng Eden upang harapin ang mga paghihirap na dulot ng isinumpang lupa, pinagpakitaan sila ni Jehova ng di-sana-nararapat na kabaitan nang paglaanan niya sila ng mahahabang kasuutang balat.—Gen 3:21.

Tama ba ang sinabi ni Eva na iniluwal niya ang kaniyang anak na si Cain "sa tulong ni Jehova"?

Nang isilang ang kaniyang unang anak na si Cain sa labas ng Paraiso, ibinulalas ni Eva: "Ako ay nagluwal ng isang lalaki sa tulong ni Jehova." (Gen 4:1)

Si Eva ang unang napaulat na gumamit ng pangalan ng Diyos, na nagpapakitang alam ng kauna-unahang mga tao ang pangalang Jehova. Nang maglaon, isinilang niya si Abel at gayundin ang iba pang mga anak na lalaki at babae. Nang si Adan ay 130 taóng gulang na, nagsilang si Eva ng isang anak na lalaki na tinawag niyang Set, na sinasabi: "Ang Diyos ay naglaan sa akin ng isa pang binhi bilang kahalili ni Abel, sapagkat pinatay siya ni Cain." May-kawastuan niyang masasabi ang mga pananalita niya noong isilang niya si Cain at si Set, yamang ang Diyos ang nagbigay sa kaniya at kay Adan ng kanilang kakayahang mag-anak, at dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos nang hindi Niya kaagad patayin ang babae noong labagin niya ang Kaniyang utos, nakapagsilang pa siya. Pagkasilang kay Set, ang ulat ng Genesis tungkol kay Eva ay natapos.—Gen 4:25; 5:3, 4.

Isang Tunay na Tao. Pinatototohanan ni Kristo Jesus mismo na si Eva ay talagang nabuhay at hindi lamang kathang-isip. Nang tanungin siya ng mga Pariseo tungkol sa diborsiyo, itinawag-pansin ni Jesus ang ulat ng Genesis hinggil sa paglalang sa lalaki at babae. (Mat 19:3-6) Karagdagan pa, sinabi ni Pablo sa mga taga-Corinto na nangangamba siya na baka ang kanilang pag-iisip ay mapasamâ sa paanuman, "kung paanong dinaya ng serpiyente si Eva sa pamamagitan ng katusuhan nito." (2Co 11:3) Nang maglaon, nang talakayin ni Pablo ang wastong dako ng babae sa kongregasyong Kristiyano, sinabi niya ang isang dahilan kung bakit hindi pinahihintulutan ang "babae na magturo, o magkaroon ng awtoridad sa lalaki," samakatuwid nga, si Adan ang unang inanyuan at hindi ito nalinlang, "kundi ang babae ang lubusang nalinlang at nahulog sa pagsalansang."—1Ti 2:12-14.

EVI. Isa sa limang Midianitang hari o pinuno na pinatay nang panahong makipaglaban ang hukbo ng Israel sa ilalim ni Moises upang ilapat ang paghihiganti ni Jehova sa Midian dahil sa paghikayat nito sa Israel na lumakip sa Baal ng Peor. Ang mga Midianitang haring ito ay mga duke, mga kaalyado, o mga basalyo ni Sihon na hari ng mga Amorita. Ang kanilang teritoryo ay ibinigay sa tribo ni Ruben.—Bil 25:17, 18; 31:8; Jos 13:15, 21.

EVIL-MERODAC [mula sa wikang Babilonyo, nangangahulugang "Mananamba ni Marduk"]. Ang Babilonyong hari na humalili kay Nabucodonosor sa trono noong 581 B.C.E. Noong taon ng kaniyang pagiging hari, nagpakita si Evil-merodac ng kabaitan kay Jehoiakin na hari ng Juda sa pamamagitan ng pagpapalaya rito mula sa bahay-kulungan. Ito ay noong ika-37 taon ng pagkatapon ni Jehoiakin sa Babilonya. Pinagkalooban siya ni Evil-merodac ng isang pinapaborang posisyon na higit sa lahat ng iba pang hari na bihag sa Babilonya. (2Ha 25:27-30; Jer 52:31-34) Sinasabi ni Josephus na minalas ni Evil-merodac si Jehoiakin bilang isa sa kaniyang pinakamatatalik na kaibigan.

Mayroon ding arkeolohikal na patotoo may kinalaman kay Evil-merodac (Awil-Marduk, Amil-Marduk). Halimbawa, isang inskripsiyon sa isang plorera na natagpuan malapit sa Susa ang kababasahan: "Palasyo ni Amil-Marduk, Hari ng Babilonya, anak ni Nabucodonosor, Hari ng Babilonya." (*Mémoires de la mission archéologique de Susiane,* ni V. Scheil, Paris, 1913, Tomo XIV) Ayon kay Berossus, na sinipi ni Josephus, naghari siya nang dalawang taon. Tinakdaan naman siya ni Josephus ng 18 taon. Diumano'y napatay bilang resulta ng isang pakana, si Evil-merodac ay hinalinhan ni Neriglissar (Nergal-sarezer). Kulang sa mapananaligang katibayan ang mga detalyeng ito.

EXODO, AKLAT NG. Ang ikalawang balumbon ng Pentateuch, tinutukoy rin bilang ang Ikalawang Aklat ni Moises. Tinawag ito sa Hebreo na *Shemohth′,* "Mga Pangalan," batay sa pambungad na parirala nito, *We'el'leh shemohth′,* "Ito nga ang mga pangalan." Ang "Exodo" ay anyong Latin ng salitang Griego; ito ay nangangahulugang "Paglabas; Paglisan," samakatuwid nga, ng mga Israelita mula sa Ehipto.

Maliwanag na ang aklat na ito ay karugtong ng Genesis, yamang ang pambungad na salita nito sa Hebreo ay literal na nangangahulugang "at," pagkatapos ay muli nitong itinala ang mga pangalan ng mga anak ni Jacob na kinuha mula sa mas kumpletong rekord sa Genesis 46:8-27. Isinulat ang Exodo noong 1512 B.C.E., isang taon matapos lumisan ang mga Israelita mula sa Ehipto at magkampo sa ilang ng Sinai. Ang aklat ay sumasaklaw ng isang yugto na 145 taon, mula sa pagkamatay ni Jose noong 1657 B.C.E. hanggang sa maitayo ang tabernakulo noong 1512 B.C.E.

Manunulat. Hindi kailanman kinuwestiyon ng mga Judio na si Moises ang manunulat ng Exodo. Ipinahihiwatig ng ginamit na mga pananalitang Ehipsiyo na ang manunulat ay nabuhay sa mismong panahon ng mga pangyayaring iniulat at hindi isang Judio na ipinanganak nang dakong huli.

Pagiging Tumpak at Totoo. Sa manunulat ng Exodo ay "mahihiwatigan ang pagiging lubos na pamilyar sa Sinaunang Ehipto. Ang saloobin ng mga Ehipsiyo may kinalaman sa mga banyaga—ang pagiging hiwalay nila sa mga ito, gayunma'y ang pagpapahintulot nila sa mga ito na manatili sa kanilang bansa, ang di-pangkaraniwang pagkapoot nila sa mga *pastol,* ang paghihinala nila na mga *tiktik* ang

mga estranghero mula sa Palestina—ang kanilang panloob na pamahalaan, ang pagiging matatag nito, ang kapangyarihan ng Hari, ang impluwensiya ng mga Saserdote, ang malalaking proyekto, ang paggamit nila ng mga banyaga sa kanilang pagtatayo, ang paggamit ng mga laryo, . . . at ng mga laryo na may dayami, . . . ang mga tagapag-utos, ang pag-eembalsamo sa mga bangkay, ang resulta nito na pag-angkat ng mga espesya, . . . ang matitinding pagdadalamhati, . . . ang pakikipaglaban gamit ang mga kabayo at mga karo . . .—ilan lamang ito sa maraming detalyeng mapapansin na nagpapakitang may lubos na kabatiran sa mga ugali at mga kostumbre ng mga Ehipsiyo ang awtor ng Pentateuch." —*The Historical Evidences of the Truth of the Scripture Records,* ni George Rawlinson, 1862, p. 290, 291.

Ang ulat ng paliligo sa Nilo ng anak na babae ni Paraon ay tinututulan ng ilan (Exo 2:5), ngunit sinabi ni Herodotus (II, 35) (gaya ng ipinakikita rin sa sinaunang mga bantayog) na ang mga babae sa sinaunang Ehipto ay hindi pinagbabawalang gawin iyon. Bukod diyan, naniniwala ang mga Ehipsiyo na ang tubig ng Nilo ay may napakalakas na birtud. Paminsan-minsan, waring nagpupunta si Paraon sa ilog sa layuning sumamba. Dito siya nilapitan ni Moises nang di-kukulangin sa dalawang beses noong panahon ng Sampung Salot.—Exo 7:15; 8:20.

Ang kawalan ng ebidensiya sa mga bantayog ng Ehipto hinggil sa pakikipamayan doon ng mga Israelita ay hindi kataka-taka, sapagkat isinisiwalat ng pagsusuri sa mga bantayog doon na hindi itinatala ng mga Ehipsiyo ang mga bagay na makasisira sa kanila. Gayunman, mas mariing patotoo kaysa sa

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG EXODO

Ang rekord ng pagliligtas ni Jehova sa Israel mula sa mapaniil na pagkaalipin sa Ehipto at ng pag-oorganisa niya sa kanila upang maging isang teokratikong bansa

Isinulat ni Moises noong 1512 B.C.E., mga isang taon matapos lisanin ng Israel ang Ehipto

---

Ang Israel ay dumanas ng mapaniil na pagkaalipin sa Ehipto (1:1–3:1)

- Sa utos ng hari, inalipin ang mga Israelita sa ilalim ng paniniil; iniutos na patayin ang lahat ng kanilang supling na lalaki pagkasilang ng mga ito
- Inampon si Moises ng anak na babae ni Paraon at sa gayon ay naligtas sa kamatayan, ngunit ang kaniyang ina ang nagturo sa kaniya
- Pinatay ni Moises ang isang mapaniil na Ehipsiyo, tumakas siya patungong Midian at naging pastol doon

Iniligtas ni Jehova ang Israel sa pamamagitan ng kamay ni Moises (3:2–15:21)

- Sa nagniningas na palumpong, si Moises ay inatasan bilang tagapagligtas upang magsalita at kumilos sa pangalan ni Jehova
- Bumalik sa Ehipto; kasama si Aaron, humarap siya kay Paraon para sabihin dito na iniutos ni Jehova na payaunin ni Paraon ang Israel upang sambahin Siya ng mga ito sa ilang; tumanggi si Paraon at pinatindi pa ang paniniil
- Inulit ni Jehova ang pangako na iligtas ang Israel at ibigay sa kanila ang lupain ng Canaan, sa gayo'y pinalalalim ang pagpapahalaga nila sa kaniyang pangalang Jehova
- Ang Sampung Salot, na ipinatalastas nina Moises at Aaron, ay sumapit sa Ehipto; pagkatapos ng unang tatlong salot, tanging ang mga Ehipsiyo na lamang ang sinalot; sa ikasampu, namatay ang lahat ng panganay na lalaki, kapuwa ng mga Ehipsiyo at ng kanilang mga hayop, habang ipinagdiriwang ng Israel ang Paskuwa
- Sa pamamagitan ng isang haliging ulap sa araw at isang haliging apoy sa gabi, inakay ni Jehova ang Israel palabas ng Ehipto; hinawi niya ang Dagat na Pula upang makatawid sila sa tuyong lupa, pagkatapos ay nilunod niya si Paraon at ang hukbo nito nang tangkain nilang tumawid sa pinakasahig ng dagat upang tugisin ang Israel

Inorganisa ni Jehova ang Israel bilang isang teokratikong bansa (15:22–40:38)

- Pinaglaanan ang Israel ng maiinom na tubig, gayundin ng karne at manna, sa ilang; may kaugnayan sa paglalaan ng manna, itinatag ang Sabbath
- Alinsunod sa mungkahi ni Jetro, pumili si Moises ng kuwalipikadong mga lalaki upang maglingkod bilang mga pinuno, na tutulong sa gawaing paghatol
- Sa Bundok Sinai, inanyayahan ni Jehova ang bansa na pumasok sa pakikipagtipan sa kaniya; kusang-loob silang sumang-ayon; nagpakita si Jehova ng kakila-kilabot na pagtatanghal ng kaniyang kaluwalhatian
- Inilahad sa Sampung Utos at sa iba pang mga kautusan na ibinigay sa pamamagitan ni Moises ang mga kahilingan ni Jehova sa Israel
- Ginawa ang tipang Kautusan sa bisa ng dugo ng inihaing mga hayop; sinabi ng bayan, "Ang lahat ng sinalita ni Jehova ay handa naming gawin at maging masunurin"
- Nagbigay ang Diyos ng mga tagubilin hinggil sa paggawa ng tabernakulo at ng mga muwebles nito, gayundin sa paggawa ng mga kasuutan para sa mga saserdote at sa pagtatalaga ng pagkasaserdote
- Samantalang nasa Bundok Sinai si Moises, ang bayan ay sumamba sa isang gintuang guya; binasag ni Moises ang mga tapyas na bato na ibinigay sa kaniya ng Diyos; naging matapat ang mga Levita; pinatay ang mga 3,000 mananamba sa idolo
- Nakita ni Moises ang pagpapamalas ng kaluwalhatian ni Jehova at narinig niyang ipinahayag ng Diyos ang Kaniyang pangalan
- Sa pamamagitan ng mga kusang-loob na handog na materyales, ang tabernakulo at ang mga kagamitan nito ay ginawa; itinayo ang tabernakulo noong Nisan 1, 1512 B.C.E., at ipinamalas ni Jehova ang kaniyang pagsang-ayon

ebidensiya mula sa mga bantayog na bato ang pangingilin ng Paskuwa na isinasagawa ng mga Judio, anupat sa kanilang buong kasaysayan ay sa ganitong paraan nila ginugunita ang Pag-alis.

May matibay na saligan upang tanggapin ang katumpakan ng kasaysayan at ang pangkalahatang salaysay na mababasa sa Exodo. Ayon kina Westcott at Hort, si Jesus at ang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay sumipi o tumukoy mula sa Exodo nang mahigit sa 100 beses. Ang autentisidad ng aklat ay pinatototohanan ng integridad ng manunulat na si Moises. Itinawag-pansin niya sa napakatahasang paraan ang sarili niyang mga kahinaan, ang kaniyang pag-aatubili, at ang kaniyang mga pagkakamali, anupat hindi niya itinuring na ang anumang bagay may kaugnayan sa mga himala, pangunguna, at pag-oorganisa ay dahil sa kaniyang sariling kakayahan, bagaman siya'y kinilala ng mga Ehipsiyo bilang dakila at sa pangkalahatan ay lubhang iginalang ng Israel.—Exo 11:3; 3:10-12; 4:10-16.

Ipinakikita ng pakikipamayan ng Israel sa Ehipto at ng kanilang Pag-alis na pinatnubayan sila ng Diyos. Wala nang mas naaangkop na lugar para sa mabilis na paglaki ng Israel tungo sa isang makapangyarihang bansa. Kung nanatili sila sa Canaan, tiyak na mapapaharap sila sa maraming pakikipagdigma sa mga Canaanitang tumatahan doon, samantalang sa teritoryo ng unang kapangyarihang pandaigdig, na noo'y nasa tugatog ng kalakasan nito, protektado sila ng kapangyarihan nito. Nanirahan sila sa pinakamainam na bahagi ng lupain, na nakaabuloy sa kanilang kalusugan at pagiging palaanakin, at sa paanuman, pati sa kanilang intelektuwal na pagsulong.

Ngunit ang kalagayan nila sa Ehipto ay hindi angkop para sa moral at espirituwal na pagsulong; ni angkop man iyon para gawin silang isang bansa na nasa ilalim ng teokratikong pamamahala, na may mga saserdoteng naghahain at nagtuturo. Karagdagan pa, kailangang matupad ang pangako ng Diyos na ibigay sa binhi ni Abraham ang lupain ng Canaan, at dumating na ang panahon ng Diyos upang tuparin iyon. Ang Israel ay gagawing isang dakilang bansa, na ang Hari ay si Jehova. Isinasalaysay ng aklat ng Exodo ang pagsasakatuparan ni Jehova sa layuning iyan.—Exo 15:13-21.

Dead Sea Scrolls. Sa mga manuskritong natagpuan sa Dagat na Patay, ang 15 ay may mga piraso ng aklat ng Exodo. Ang isang piraso (4QEx[f]) ay pinetsahan bilang mula noong mga 250 B.C.E. Ang dalawa sa mga piraso, pinaniniwalaang mula noong ikalawa o ikatlong siglo B.C.E., ay isinulat sa sinaunang mga titik Hebreo na ginamit bago ang pagkatapon sa Babilonya.

EZBAI. Ang ama ni Naarai, isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni Haring David.—1Cr 11:26, 37.

EZBON.

1. Isang anak ni Gad at apo ni Jacob. (Gen 46:16) Itinala ng katulad na ulat sa Bilang 26:16 si Ozni bilang ang ninuno ng mga Oznita sa halip na si Ezbon, anupat ipinahihiwatig na ang dalawang pangalan ay tumutukoy sa iisang tao.

2. Isang anak ni Bela at inapo ni Benjamin. Si Ezbon ay tinatawag na isa sa "mga ulo ng sambahayan ng kanilang mga ninuno, magigiting at makapangyarihang mga lalaki."—1Cr 7:6, 7.

EZEKIEL [Pinalalakas ng Diyos]. Anak ni Buzi, isang saserdote. Kabilang siya sa mga bihag na dinala ni Nabucodonosor sa Babilonya kasama ni Jehoiakin noong 617 B.C.E. Ang kaniyang unang mga pangitaing mula sa Diyos ay dumating sa kaniya nang "ikatatlumpung taon, nang ikaapat na buwan, noong ikalimang araw ng buwan," noong "ikalimang taon ng pagkatapon ni Haring Jehoiakin." Nanghula siya sa mga Judio na nakatira sa tabi ng ilog ng Kebar, na pinaniniwalaan ng ilang makabagong iskolar na isa sa malalaking kanal ng Babilonya. Ang "ikatatlumpung taon" ay waring tumutukoy sa edad ni Ezekiel. Sinimulan niyang gampanan ang kaniyang mga tungkulin bilang propeta noong panahong iyon.—Eze 1:1-3.

Palibhasa'y nagmula siya sa isang makasaserdoteng pamilya, tiyak na mayroon siyang lubos na kabatiran sa templo, sa kaayusan nito, at sa lahat ng gawaing isinasagawa roon at bihasa rin siya sa Kautusan. Malamang na mayroon ding lubos na kabatiran si Ezekiel tungkol kay Jeremias at sa mga hula nito, dahil si Jeremias ay isang propeta sa Jerusalem noong panahon ng kabataan ni Ezekiel. Naging bentaha rin kay Ezekiel ang paninirahan sa Juda nang ilang panahon noong naghahari ang matuwid na si Haring Josias, na nagwasak ng mga altar ni Baal at ng mga nililok na imahen, nagsimulang magkumpuni ng templo, at higit pang nagpasidhi ng reporma nito sa Juda alang-alang sa dalisay na pagsamba nang ang aklat ng Kautusan (lumilitaw na isang orihinal na isinulat ni Moises) ay masumpungan sa templo.—2Cr 34.

Bago wasakin ng Babilonya ang Jerusalem, saang mga estratehikong lokasyon inilagay ni Jehova ang kaniyang mga propeta?

Ang buhay ni Ezekiel bilang propeta ay kapanahon niyaong kina Jeremias at Daniel. Si Jeremias ay naglingkod bilang propeta ng Diyos sa mga Judio sa

Jerusalem at Juda, anupat nagkaroon siya ng pakikipag-ugnayan sa tiwaling mga hari ng Juda. Si Daniel, na nasa korte ng Babilonya at nang maglaon ay nasa korte ng Medo-Persia, ay binigyan ng mga hula may kinalaman sa sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig at sa pagkatalo ng mga ito sa mga kamay ng Kaharian ng Diyos. Si Ezekiel ay naglingkod sa Babilonia sa gitna ng mga Judio at ng kanilang mga pangulo at ipinagpatuloy niya roon ang gawain ng mga propeta. Kaya bagaman tinatamasa ng mga Judio sa Jerusalem ang kapakinabangang dulot ng templo pati na ng mataas na saserdote nito at ng saserdoteng propeta na si Jeremias, yaong mga nasa Babilonya ay hindi naman pinabayaan ni Jehova. Si Ezekiel ang propeta ng Diyos sa kanila, at bagaman hindi siya naghahain bilang paglilingkod, naroon siya bilang tagapayo at tagapagturo ng kautusan ng Diyos.

Nagkaroon din ng malapit na kaugnayan ang gawaing panghuhula nina Jeremias at Ezekiel, anupat kapuwa nila pinabulaanan at pinagsikapang pawiin sa isipan ng mga Judio sa Jerusalem at sa Babilonia ang ideya na wawakasan kaagad ng Diyos ang pamumuno ng Babilonya at na hindi babagsak ang Jerusalem. Aktuwal na nagpadala si Jeremias ng liham sa mga bihag sa lupain ng Babilonia, na sinasabi sa kanila na mamayan at maging payapa sa Babilonya dahil kailangan munang lumipas ang 70 taon bago sila tubusin. Tiyak na narinig ni Ezekiel ang mga salita ng liham na ito. Gayundin, maaaring narinig niya ang pagbasa ng aklat na nang maglaon ay ipinadala ni Jeremias na humuhula tungkol sa pagbagsak ng Babilonya.—Jer 29; 51:59-64.

Humula sa "Mapagmatigas" na Bayan. Ang mga bihag sa Babilonia ay may mas mabuting katayuan sa harap ni Jehova kaysa sa mga Judiong natira sa Juda, gaya ng inilalarawan ng mga basket ng mabubuti at masasamang igos na nakita ni Jeremias. (Jer 24) Magkagayunman, hindi madali ang atas na nasa harap ni Ezekiel, dahil ang mga bihag na Israelita ay bahagi rin ng mapaghimagsik na sambahayan. Gaya ng sinabi kay Ezekiel, iyon ay sa gitna ng 'mga mapagmatigas at mga bagay na tumutusok sa iyo at tumatahan ka sa gitna ng mga alakdan.' (Eze 2:6) Sa utos ni Jehova ay nanahanan siya sa gitna ng mga tapon sa Tel-abib sa tabi ng ilog ng Kebar. (Eze 3:4, 15) Bagaman ang mga Judio ay mga tapon, naninirahan sila sa sarili nilang mga bahay. (Jer 29:5) Sa paanuman ay nakapananatili silang organisado sa relihiyon. Ang matatandang lalaki ng Juda ay nakadalaw kay Ezekiel nang ilang ulit. (Eze 8:1; 14:1; 20:1) Maging nang dumating ang panahon para sa pagsasauli sa mga Judio sa pagwawakas ng 70 taon, marami sa kanila ang ayaw umalis ng Babilonya.

Maaaring ang isang dahilan kung bakit ayaw bumalik ng ilan sa mga Judio na nasa Babilonya ay materyalismo. Ang mga artsibo ng isang malaking bahay-kalakalan, ang "Murashu and Sons," ay nahukay ng isang ekspedisyon ng mga Amerikano sa kinaroroonan ng isang kanal ng Eufrates na malapit sa Nippur, na pinaniniwalaan ng ilang iskolar na malapit sa Kebar. Ang mga inskripsiyong nakita roon ay nagtataglay ng maraming pangalang Judio na nagpapahiwatig na talagang naging matatag ang kabuhayan ng mga Israelita roon at na marami sa kanila ang nagpakaabala sa mga gawaing pangangalakal sa Babilonya.

Pagkamatay ng Asawa. Sinasabi ni Ezekiel na tinanggap niya ang kaniyang atas sa tabi ng ilog ng Kebar noong ikalimang taon ng pagkatapon ni Haring Jehoiakin (o noong 613 B.C.E.). Nanghula siya nang di-kukulangin sa 22 taon hanggang noong mga 591 B.C.E., anupat ang kaniyang huling hula na may petsa ay noong ika-27 taon ng pagkatapon. (Eze 29:17) Lumilitaw na maligaya ang buhay may-asawa ni Ezekiel. Pagkatapos ay sinabi sa kaniya ni Jehova: "Anak ng tao, narito, aalisin ko sa iyo ang bagay na kanais-nais sa iyong mga mata sa pamamagitan ng isang hampas." (Eze 24:16) Maaaring ang asawa niya ay naging di-tapat sa kaniya o kay Jehova, ngunit anuman ang dahilan ng pagkamatay nito, inutusan si Ezekiel na huwag tumangis, kundi magbuntunghininga nang walang salita. Sinabihan si Ezekiel na isuot ang kaniyang putong at huwag magpakita ng anumang tanda o katibayan ng pagdadalamhati. Sa katunayan, ang lahat ng ito ay magiging isang tanda sa mga Israelitang bihag sa Babilonya upang ipakitang lalapastanganin ni Jehova ang kaniyang santuwaryo na lubhang ipinagmamapuri ng mga Israelita, at na kabaligtaran ng kanilang mga inaasahan, ang Jerusalem ay wawasakin. —Eze 24:17-27.

Isang "Bantay." Tinanggap ni Ezekiel ang kaniyang atas na manghula sa paraang katulad niyaong kay Isaias. Sa isang kasindak-sindak na pangitain, nakita niya si Jehova na nasa kaniyang trono at pinaglilingkuran ng mga nilalang na buháy na may apat na mukha at pakpak, na sinasabayan ng mga gulong na nasa loob ng mga gulong na kumikilos kasabay ng mga nilalang na buháy. Pagkatapos ay nagsalita si Jehova, anupat tinawag si Ezekiel na "anak ng tao," upang ipaalaala sa propeta na siya ay isang makalupang tao lamang. (Eze kab 1, 2; ihambing ang Isa 6.) Isinugo siya bilang isang bantay sa sambahayan ng Israel upang babalaan sila hinggil sa kanilang balakyot na lakad. Bagaman magiging napakatigas ng kanilang puso, kinailangan pa rin silang babalaan upang malaman nila na si Jehova ay nagkaroon ng isang propeta sa gitna nila. Bagaman tatanggi silang makinig, kung hindi niya sila

bababalaan hinggil sa mga salitang ibinigay ni Jehova sa kaniya ay papananagutin siya sa buhay ng mga ito—magkakasala siya sa dugo.—Eze 3:7, 17, 18; 2:4, 5; 33:2-9.

Mga Pagsasalarawan at mga Ilustrasyon. Malimit humula si Ezekiel sa pamamagitan ng mga pagsasalarawan, pagtatanghal ng makasagisag na mga pagkilos, at sa pamamagitan ng mga pangitain, mga alegoriya, o mga talinghaga. Ang isang namumukod-tanging pagsasalarawan ay hinggil sa 390- at 40-araw na pagkubkob sa Jerusalem, na nagtataglay ng mahalagang hula tungkol sa panahon. Kinailangan ni Ezekiel ang pagkamasunurin, pagkamatiisin, at malaking pananampalataya upang maisagawa ang makalarawang babalang ito sa isang walang-pananampalataya at mapanuyang bayan. Noong panahon ng pagkubkob sa Jerusalem, ibinaling ni Ezekiel ang kaniyang panghuhula sa mga bansang pagano na napopoot sa Israel anupat makikibahagi at magsasaya sila sa pagbagsak ng Israel; inilarawan niya ang kaparusahang pasasapitin ni Jehova sa mga ito. Pagkaraan ng pagbagsak ng Jerusalem, ang himig ng panghuhula ni Ezekiel ay nagbago. Pagkatapos ng matinding paghatol sa sakim na mga pastol ng Israel at ng Seir, ang kaniyang mga gawaing panghuhula ay itinuon niya sa pagpapatibay ng pananampalataya sa pangako ng Diyos na ang Israel ay panunumbalikin, muling titipunin, at pagkakaisahin, at na pagpapalain sila ng maluwalhating pagpapastol ng "lingkod [ni Jehova] na si David" hanggang sa panahong walang takda sa ilalim ng isang tipan ng kapayapaan. (Eze 37) Sumunod ay nagbigay si Ezekiel ng isang detalyadong paglalarawan ng muling-itinayong templo, na iginawa ni Jehova ng *"blueprint"* para sa kaniya. Ang templong ito sa pangitain ay isang hula hinggil sa isang bagay sa malayong hinaharap, sapagkat walang gayong templo ang aktuwal na itinayo kailanman.—Eze 40-48.

Mga Pagkakatulad sa Gawain ni Jesu-Kristo. May mga pagkakatulad ang gawaing ginampanan ni Ezekiel at ni Jesus. Kapuwa kinailangan nina Ezekiel at Jesus na sumalungat sa isang bayang mapagwalang-bahala at matigas ang puso taglay ang isang mensahe ng kahatulan, na may kalakip na mensahe ng pag-asa para sa mga tatalikod sa kanilang balakyot na landasin. Sinabihan si Ezekiel na ang mga tao ay darating at makikinig sa kaniyang mga salita, ngunit ang mga puso ng mga ito ay hindi tutugon. (Eze 33:30-32) Sa katulad na paraan, maraming pulutong ang lumabas upang marinig si Jesus, ngunit kakaunti ang tumugon nang may pagpapahalaga sa kaniyang mga turo. Nangaral si Ezekiel sa mga bihag sa Babilonia. Sinabi ni Jesus na inatasan siyang mangaral ng pagpapalaya sa mga bihag; (Luc 4:18) malinaw niyang ipinaliwanag sa mga Judio na sila ay nasa espirituwal na pagkaalipin at nangangailangan ng pagpapalaya, anupat isinugo siya sa kanila upang ilaan ito. (Ju 8:31-36) Tulad ni Ezekiel, hindi siya kailanman kumilos bilang tagasaway sa mga Judio sa pamamagitan ng sarili niyang mga salita, kundi sinalita niya kung ano ang sinabi ni Jehova na kaniyang sasabihin.—Ju 5:19, 30.

Ang Pag-asa ni Ezekiel. Si Ezekiel ay naging tapat sa Diyos, anupat isinagawa ang bawat utos na ibinigay, mahirap man ang kaniyang atas. Kabilang siya sa mga propeta na nagbata sa pamamagitan ng pananampalataya at na 'umaabot sa isang mas mabuting dako, samakatuwid nga, yaong nauukol sa langit.' (Heb 11:16) Bagaman hindi kabilang sa uri na bumubuo sa Kaharian ng langit (Mat 11:11), inasahan ni Ezekiel ang panahon ng pagtatatag ng Kaharian ng Mesiyas at sa takdang panahon ay tatanggapin niya, sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli, ang katuparan ng pangako ng Diyos at ang pagpapala ng Mesiyanikong pamamahala. (Heb 11:39, 40) Namumukod-tangi si Ezekiel sa sigla, lakas ng loob, pagkamasunurin, at sigasig sa pagsamba sa Diyos.

EZEKIEL, AKLAT NG. Taglay ng kamangha-manghang aklat na ito ang pangalan ng propeta na sumulat nito. Maaaring natapos ni Ezekiel na anak ni Buzi, isang saserdote, ang pagsulat ng aklat na ito sa Babilonia noong mga taóng 591 B.C.E. Sumasaklaw ito sa isang yugto na mga 22 taon, mula 613 hanggang mga 591 B.C.E.—Eze 1:1-3; 29:17.

Natatangi ang aklat ng Ezekiel dahil sa mga pangitain, mga simili, at mga alegoriya, o mga talinghaga, at lalo na dahil sa makasagisag na mga pagkilos, gaya noong sabihin ng Diyos kay Ezekiel na ililok niya sa isang laryo ang larawan ng Jerusalem at pagkatapos ay magsagawa siya ng kunwa-kunwariang pagkubkob laban doon bilang isang tanda sa Israel. (Eze 4:1-17) Ang iba pang makasagisag na mga pagkilos ay ang paglalapat ng dalawang patpat sa isa't isa, na kumakatawan sa dalawang sambahayan ng Israel (37:15-23), at ang pag-uka ni Ezekiel ng butas sa pader at paglabas dito bitbit ang kaniyang dala-dalahan, na kumakatawan sa pagkabihag ng Jerusalem. (12:3-13) Ang ilustrasyon tungkol kina Ohola at Oholiba ay isa sa matitingkad na alegoriya ng aklat. (Kab 23) Ang isa pang katangi-tangi sa aklat ng Ezekiel ay ang napakaingat na pagpepetsa ni Ezekiel sa kaniyang mga hula, anupat ibinigay niya hindi lamang ang taon ng pagkatapon ni Haring Jehoiakin kundi pati ang buwan at araw ng buwan.—1:1, 2; 29:1; 30:20; 31:1; 32:1; 40:1.

Autentisidad. Isang patotoo sa autentisidad ng aklat ang katuparan ng mga hula nito. (Para sa mga halimbawa, tingnan ang AMMONITA, MGA; EDOM, MGA

EDOMITA; TIRO.) Pinatutunayan din ng arkeolohiya ang autentisidad ng aklat. Ang kilaláng Amerikanong arkeologo na si W. F. Albright ay sumulat: "Naipakita na ng arkeolohikal na mga datos ang ganap na pagkaorihinal ng mga Aklat ng Jeremias at Ezekiel, Ezra at Nehemias, nang walang pag-aalinlangan; napatunayan na ng mga ito ang tradisyonal na larawan ng mga pangyayari, pati ang pagkakasunud-sunod ng mga iyon."—*The Bible After Twenty Years of Archeology* (*1932-1952*), 1954, p. 547.

Ang autentisidad ng aklat ng Ezekiel ay sinusuportahan ng pagiging kasuwato nito sa ibang mga aklat ng Bibliya. Bagaman hindi ito tuwirang sinipi o tinukoy ng alinman sa mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, malimit naman ang pagtukoy nang di-tuwiran sa ilan sa mga pananalita nito at ang paggamit ng kahawig na mga ekspresyon. Binanggit ni Ezekiel at ni Jesus ang tungkol sa pagkatuyo ng isang sariwang punungkahoy. (Eze 17:24; Luc 23:31) Kapuwa sila may binanggit na paghatol sa mga tao bilang mga tupa at mga kambing. (Eze 34:17; Mat 25:32, 33) Ang aklat ng Apocalipsis ay gumamit ng maraming ilustrasyon na kahawig niyaong mga nasa Ezekiel.—Paghambingin ang Eze 1:28 at Apo 4:3; Eze 10:3, 4 at Apo 15:8; Eze 12:25 at Apo 10:6; Eze 37:10 at Apo 11:11.

Mapapansin na kabilang sa mga papiro ng Griegong Bibliya ni Chester Beatty ang isang *codex* na naglalaman ng Ezekiel, Daniel, at Esther, bukod sa iba pang mga bahagi ng Bibliya. Ang mga ito ay pawang nasa iisang *codex,* anupat malamang na orihinal na binubuo ng 118 pilyego. Iyon ay isang kopya na isinulat ng dalawang eskriba, malamang na noong unang kalahatian ng ikatlong siglo, anupat nagpapahiwatig ng ganap na katumpakan ng aklat ng Ezekiel na nakarating sa atin.

Yamang magkapanahon sina Jeremias at Ezekiel, maraming bagay sa kanilang mga hula ang magkatulad. (Paghambingin ang Eze 18:2 at Jer 31:29; Eze 24:3 at Jer 1:13; Eze 34:2 at Jer 23:1.) Sina Daniel at Ezekiel, na magkapanahon din, ay gumamit ng magkahawig na mga pananalita sa kanilang mga isinulat. Samantalang nakagapos ng mga panali, si Ezekiel ay humula tungkol sa kaharian ng Juda at nagtakda ng "isang araw para sa isang taon," anupat ang bawat araw sa hula ay katumbas ng isang taon sa katuparan nito. (Eze 4:4-8) May binanggit si Daniel na isang binigkisang tuod ng punungkahoy, na isang hula may kinalaman sa Kaharian, at espesipiko niyang sinabi ang yugto ng panahong lilipas hanggang sa pag-aalis ng mga bigkis. (Dan 4:23) Ang isa pang hula ni Daniel tungkol sa panahon ay ang 70 sanlinggo may kaugnayan sa pagdating ng Mesiyas na Lider, na gumamit din ng isang araw upang sumagisag sa isang taon sa katuparan nito.—Dan 9:24-27.

Pagkakaayos ng Nilalaman. Sa kalakhang bahagi, ang mga hula at mga pangitain ni Ezekiel ay isinaayos sa kronolohikal na paraan at ayon sa paksa. Ang apat na talata ng kabanata 29:17-20 ay hindi nakalagay sa tamang kronolohikal na pagkakasunud-sunod (ihambing ang Eze 29:1; 30:20), ngunit kung tungkol sa paksa, angkop na kasama ang mga ito ng hula laban sa Ehipto. Hanggang noong ikasampung buwan ng ikasiyam na taon ng unang pagkatapon, ang mga hula ni Ezekiel ay umiikot sa lubusang pagbagsak at pagkatiwangwang ng Jerusalem, anupat maiikli lamang ang mga pagtukoy sa pagsasauli. Gayon ang tema ng unang 24 na kabanata. Noong panahon ng pagkubkob sa Jerusalem, ibinaling ng propeta ang kaniyang pansin pangunahin na sa pagpapahayag ng mga kaabahan laban sa mga bansang pagano na inihula ng Diyos na Jehova na magsasaya dahil sa pagbagsak ng Jerusalem. Pagkarating ng balita na bumagsak na ang Jerusalem, ipinatalastas ng propeta ang maluwalhating mensahe ng pagsasauli, na isang nangingibabaw na tema sa natitirang bahagi ng aklat.—33:20, 21.

Isiniwalat ng aklat ng Ezekiel na ang huwad na relihiyon ng Babilonya ay nakapasok sa bakuran ng templo ni Jehova, partikular na sa anyo ng pagsamba sa diyos ng Babilonya na si Tamuz. (Eze 8:13, 14) Bukod sa gayong karima-rimarim na huwad na pagsamba doon sa mismong templo ni Jehova, pinunô ng karahasan ng mga apostatang Judio ang lupain ng Juda. Samakatuwid, hindi kataka-taka na sa kaniyang pangitain ay narinig ni Ezekiel ang panawagan sa mga tagapuksa ni Jehova upang pumaroon na dala ang kanilang mga sandatang pandurog at tumayo sa tabi ng altar sa pinakaloob na looban ng templo. Pagkatapos ay inutusan sila ni Jehova na libutin ang di-tapat na Jerusalem at patayin ang lahat ng walang marka ng pagiging mananamba ni Jehova: "Ang matandang lalaki, binata at dalaga at maliit na bata at mga babae ay patayin ninyo—hanggang sa malipol. Ngunit sa sinumang taong may marka ay huwag kayong lumapit, at sa aking santuwaryo kayo magsimula." (9:6) Iniulat ni Ezekiel na unang pinatay ng mga tagapuksa ni Jehova ang 70 matatandang lalaki na sumasamba sa idolatrosong mga ukit sa pader ng isang silid sa pinakaloob na looban. Pinatay rin ang lahat ng mga babae na nakaupo sa may pintuang-daan, na tumatangis para sa diyos ng Babilonya na si Tamuz, at ang sumasamba-sa-araw na mga apostata na nasa beranda ng templo. (8:7–9:8) Ang pangitain ni Ezekiel ay isa lamang patiunang pagpapaaninaw ng kung ano ang malapit nang sapitin ng Jerusalem kapag ipinainom sa kaniya ni Jehova ang kopa ng alak ng Kaniyang pagngangalit mula sa Kaniyang kamay sa pamamagitan ng Kaniyang tagapuksang lingkod, si

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG EZEKIEL

Mga hula may kinalaman sa pagkawasak ng Jerusalem sa kamay ng Babilonya at sa pagsasauli sa isang tapat na nalabi. Ang isang pangunahing tema ay na "makikilala [ng mga tao] na ako ay si Jehova"

Isinulat sa Babilonya—ang kalakhang bahagi ay sa loob ng anim na taon bago wasakin ang Jerusalem noong 607 B.C.E., at ang ilang bahagi ay noon lamang mga 591 B.C.E.

Inatasan ni Jehova si Ezekiel (noon ay isang tapon sa Babilonia) bilang bantay (1:1–3:27)

- Binigyan siya ng kasindak-sindak na pangitain ng kaluwalhatian ni Jehova, kung saan nakakita rin siya ng mga kerubin na may apat na mukha at nasa tabi ng mga gulong na ang mga gilid ay punô ng mga mata
- Maselan na pananagutan bilang bantay

Mga babalang hula laban sa di-tapat na Juda at Jerusalem (4:1–24:27)

- Tinagubilinan si Ezekiel na isadula ang dumarating na pagkubkob sa Jerusalem sa pamamagitan ng paghiga nang nakaharap sa isang nililukang laryo nang 390 araw sa kaliwang tagiliran niya at 40 araw naman sa kaniyang kanang tagiliran, samantalang may panustos na kaunting pagkain at tubig
- Ititiwangwang ang lupain, kasama ang mga lugar na ginagamit sa idolatriya; ang di-tapat na bayan ay malilipol, ngunit isang nalabi ang makaliligtas; hindi makapaglalaan ng pagtakas ang ginto at pilak
- Dahil sa idolatrosong mga gawain na isinasagawa sa bakuran ng templo, ipinasiya ni Jehova na ipahayag ang kaniyang pagngangalit, anupat hindi siya mahahabag; tanging yaong mga minarkahan ng kalihim na nadaramtan ng lino ang ililigtas
- Ang pagtakas ni Haring Zedekias at ng bayan ay inilarawan ng paglalabas ni Ezekiel ng dala-dalahan samantalang dumaraan sa butas na inuka sa pader
- Ang kahatulan ni Jehova laban sa huwad na mga propeta at mga propetisa
- Ang bugtong tungkol sa agila at punong-ubas ay nagpahiwatig ng masasaklap na kahihinatnan sapagkat sa Ehipto humingi ng tulong ang bayan
- Ang kahatulan ni Jehova ay ayon sa pagkilos ng indibiduwal, hindi dahil sa mga kasalanan ng mga ama gaya ng maykamaliang inaangkin
- Ang korona ng balakyot na si Zedekias ay aalisin, at ang maharlikang pamamahala ng linya ni David ay mapuputol hanggang sa dumating ang Isa na may legal na karapatan
- Ang di-tapat na Samaria at Jerusalem ay inilarawan bilang dalawang patutot, sina Ohola at Oholiba; ang Jerusalem ay pakikitunguhan nang may kalupitan ng kaniyang dating mga mangingibig
- Ang kinubkob na Jerusalem ay inihambing sa pinainit na palayok, at ang mga tumatahan naman doon ay sa karne na nasa loob nito

Mga hula laban sa nakapalibot na mga bansa, na ang ilan ay inihula ni Jehova na magsasaya dahil sa pagbagsak ng Jerusalem (25:1–32:32)

- Ang Ammon, Moab, Edom, at Filistia ay ititiwangwang
- Ang Tiro ay kukubkubin ni Nabucodonosor at sa kalaunan ay magiging isang tiwangwang na dako; inihalintulad ang pagkawasak nito sa paglubog ng isang mainam na barko kasama ang kargamento nito; magwawakas ang dinastiya ng Tiro dahil sa pagmamataas at kataksilan nito
- Ang Ehipto ay sasamsaman ni Nabucodonosor bilang kabayaran sa kaniyang mga paglilingkod bilang tagapaglapat ng kahatulan ng Diyos laban sa Tiro; si Paraon at ang kaniyang pulutong ay inihambing sa isang sedro na puputulin

Mga hula ng pagliligtas at pagsasauli sa bayan ng Diyos (33:1–48:35)

- Muling titipunin ni Jehova ang kaniyang bayan, na kaniyang mga tupa, at ibabangon niya ang kaniyang lingkod na si David bilang pastol sa kanila
- Ang Edom ay ititiwangwang, ngunit ang lupain ng Israel ay mamumukadkad na tulad ng hardin ng Eden
- Samantalang mga tapon sa Babilonya, ang mga Israelita ay katulad ng tuyo at walang-buhay na mga buto, ngunit sila'y bubuhaying-muli
- Ang pagsasanib ng dalawang patpat, ang isa'y kumakatawan kay Jose at ang isa nama'y kay Juda, ay naglarawan sa pagsasauli sa itinapong bayan tungo sa pagkakaisa sa ilalim ng lingkod ng Diyos na si David
- Ang isinauling bayan ni Jehova ay sasalakayin ni Gog, ngunit nangako si Jehova na ipagsasanggalang niya sila at pupuksain niya ang mga hukbo ni Gog
- Si Ezekiel ay binigyan ng pangitain ng isang templo at ng mga bahagi nito; may isang ilog na umaagos mula sa templo patungo sa Dagat na Patay, kung saan gumaling ang tubig at nagkaroon ng isang industriya ng pangingisda; ang mga punungkahoy sa mga pampang ng ilog ay may mga bungang nakakain at mga dahong nakapagpapagaling
- Binalangkas ang mga atas na lupain; inilarawan ang lunsod na "Si Jehova Mismo ay Naroroon"

Haring Nabucodonosor (Nabucodorosor), at ng mga hukbo nito.—Jer 25:9, 15-18.

Ang mga hula ni Ezekiel hinggil sa pagsasauli ay tiyak na nakaaliw sa itinapong mga Judio. Noong ika-25 taon ng kaniyang pagkatapon (593 B.C.E.), si Ezekiel ay nagkaroon ng isang kamanghamanghang pangitain ng isang bagong templo ni Jehova, na ang parisan ay nanggaling sa Diyos na Jehova mismo, at ng isang karatig na lunsod na tinatawag na Jehova-Shamah, nangangahulugang "Si Jehova Mismo ay Naroroon." (Eze 40:1–48:35) Sa gitna ng isang lupain ng paganong idolatriya, pinatibay nito ang pag-asa ng nagsisising mga Judiong tapon na muling makasamba sa tunay na Diyos na si Jehova sa kaniyang templo.

Idiniriin ng hula ni Ezekiel ang tema ng Bibliya, ang pagbabangong-puri sa soberanya ni Jehova at ang pagpapabanal sa kaniyang pangalan sa pamamagitan ng Mesiyanikong Kaharian. Itinatawag-pansin nito na bagaman pahihintulutan ng Diyos na

mabakante nang mahabang panahon ang trono ni David, hindi pababayaan ng Diyos ang kaniyang tipan kay David ukol sa isang kaharian. Ang Kaharian ay ibibigay sa Isa na may legal na karapatan. Sa gayon ay inakay ni Ezekiel ang mga Judio, gaya ng ginawa ni Daniel, sa pag-asa hinggil sa Mesiyas. (Eze 21:27; 37:22, 24, 25) Pinangyari ni Jehova na sabihin ni Ezekiel nang mahigit sa 60 ulit na 'makikilala ng mga tao na ako ay si Jehova.' Dinadakila ni Ezekiel ang pinakaaalaalang pangalan ng Diyos sa pamamagitan ng paggamit ng pananalitang "Soberanong Panginoong Jehova" nang 217 ulit.—Eze 2:4, tlb sa *Rbi8.*

EZEM. Isang lugar sa Juda na ibinigay sa tribo ni Simeon bilang isang nakapaloob na lunsod. (Jos 15:21, 29; 19:1, 3; 1Cr 4:24, 28, 29) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ito ang Umm el-ʽAzem, na mga 25 km (16 na mi) sa TTS ng Beer-sheba.

EZER.

1. [posible, Mag-imbak]. Isa sa mga Horitang shik sa lupain ng Seir. (Gen 36:20, 21, 30) Nang dakong huli, ang mga Horita ay itinaboy at nilipol ng mga anak ni Esau. (Deu 2:22) Sa kasong ito, ang pangalang Ezer ay posibleng nangangahulugang "Mag-imbak," dahil sa pagkakaiba ng baybay sa orihinal na Hebreo. Sa 1 Cronica 1:38, may-kamalian itong inilimbag bilang "Ezar" sa maraming makabagong edisyon ng *King James Version,* bagaman wasto ang baybay nito sa edisyon ng 1611 at maging sa iba pang mga unang edisyon.

[2-6: Tulong]

2. Malamang na isang anak ni Efraim na pinatay kasama ng kaniyang kapatid na si Elead ng mga lalaki ng Gat "sapagkat bumaba sila upang kunin ang kanilang mga alagang hayop."—1Cr 7:20, 21.

3. Isang anak ni Hur na mula sa tribo ni Juda, at "ama" ni Husa. Ang Husa ay alinman sa isang tao o isang bayan ng Juda.—1Cr 4:1, 4; tingnan ang HUSA.

4. Ang pinuno ng 11 magigiting na Gadita na bumukod at pumanig kay David sa ilang habang hindi pa ito makakilos dahil kay Saul. Yamang siya ang ulo, maliwanag na si Ezer ang pinakadakila at sa gayon ay 'katumbas ng isang libo.'—1Cr 12:1, 8, 9, 14.

5. Ang anak ni Jesua, isang prinsipe ng Mizpa, na nakibahagi sa pagkukumpuni ng isang bahagi ng pader ng Jerusalem sa ilalim ni Nehemias noong 455 B.C.E.—Ne 3:19.

6. Isa sa mga saserdote sa prusisyong isinaayos ni Nehemias sa pagpapasinaya ng muling-itinayong pader ng Jerusalem noong 455 B.C.E.—Ne 12:31, 41, 42.

EZION-GEBER. Isang lugar na unang binanggit bilang dakong pinagkampuhan ng mga Israelita sa pagtatapos ng 40-taóng pamamalagi ng bansang iyon sa ilang. Ang sumunod na lugar na pinagkampuhan nila ay sa Kades na nasa ilang ng Zin. (Bil 33:35, 36) Mula sa Kades, hiniling nila sa hari ng Edom na pahintulutan silang dumaan sa lupain nito, ngunit hindi ito pumayag. (Bil 20:14-22) Gaya ng isinalaysay ni Moises nang maglaon: "Kaya dumaan tayong palayo sa ating mga kapatid, na mga anak ni Esau, na tumatahan sa Seir, mula sa daan ng Araba, mula sa Elat at mula sa Ezion-geber." (Deu 2:8) Sa ibang mga talata ng Bibliya, ipinakikita na ang Elat (Elot) at Ezion-geber ay parehong matatagpuan malapit sa Dagat na Pula, maliwanag na sa bukana ng Gulpo ng ʽAqaba, na HS sanga ng Dagat na Pula.—1Ha 9:26; 2Cr 8:17.

Kaayon ng Deuteronomio 2:8, inilalarawan ng mas naunang ulat sa Bilang 21:4 na ang mga Israelita ay 'bumagtas mula sa Bundok Hor [kung saan namatay si Aaron] sa daang patungo sa Dagat na Pula upang lumibot sa lupain ng Edom.' Iminumungkahi ng ilang iskolar na pagkaalis ng mga Israelita sa Bundok Hor, naglakbay ang mga ito patungo sa timugang dulo ng Dagat na Patay at umahon sa agusang libis ng Zered (ang hangganan sa pagitan ng Edom at Moab). Gayunman, naniniwala ang maraming komentarista na sa liwanag ng nabanggit na mga teksto, kinailangang lumigid ang mga Israelita upang maiwasan nila ang pinakasentro ng Edom, isang ruta na nagdala sa kanila pabalik "sa daang patungo sa Dagat na Pula" at samakatuwid ay sa rehiyon ng Ezion-geber. Iminumungkahi nila na sa rutang tinahak ng mga Israelita, sila'y nakarating sa T patungo sa Gulpo ng ʽAqaba, at na nang makarating sila sa isang dako sa H ng Ezion-geber, malamang na lumiko sila patungo sa HS at dumaan sa Wadi Yatm, sa gayo'y dumaan sa gilid ng pinakadulong timog ng timugang kabundukan ng Edom.

Noong Panahon ng Paghahari ni Solomon. Muling binanggit ang Ezion-geber pagkaraan ng mahigit sa 400 taon, noong paghahari ni Solomon (1037-998 B.C.E.). Sa lokasyong ito sa gulpo, si Solomon ay nagpagawa at naglunsad ng isang pangkat ng mga barko na ang mga tripulante ay mga taga-Fenicia at mga Judeano. Ang taga-Feniciang si Haring Hiram ng Tiro, na aktibung-aktibo rin sa negosyong pagbabarko, ay nakipagtulungan kay Solomon sa proyektong ito. (1Ha 9:26-28; 10:11) Pagkaraan ng mga isang siglo, sinikap ni Haring Jehosapat (936-mga 911 B.C.E.) na muling buhayin ang industriyang ito ng pagbabarko na ang pinakadaungan ay sa Ezion-geber, ngunit nabigo siya, gaya ng inihula ni Jehova, nang magiba ang kaniyang mga barko.—1Ha 22:48, 49; 2Cr 20:36, 37.

Mapapansin na kapuwa sa kaso ni Solomon at ni Jehosapat, ang ilan sa mga barko ay nilayong pumaroon hindi lamang sa Opir kundi pati sa Tarsis. (2Cr 9:21; 20:36, 37) Yamang matibay ang ebidensiya na ang Tarsis ay nasa Espanya, may mga nag-aalinlangan kung ang mga barkong naglayag mula sa Ezion-geber ay nakapaglakbay nga patungong Tarsis noong sinaunang mga panahon. Hinggil dito, tingnan ang artikulong TARSIS Blg. 4, kung saan inihaharap ang posibilidad na nagkaroon ng isang kanal na nagdurugtong sa Nilo at Dagat na Pula. Maaaring dahil din sa kanal na iyon kung kaya nakapagpadala si Haring Hiram sa Ezion-geber at Elot (Elat) hindi lamang ng mga tao kundi pati ng "mga barko" upang magamit ni Solomon. (2Cr 8:17, 18) May mga nagmumungkahi rin na maaaring ang mga barkong ito'y ipinadala sa isang lugar sa baybayin ng Filistia, kinalas, hinakot at ibiniyahe sa katihan patungo sa Gulpo ng ʽAqaba, kung saan muling binuo ang mga ito. Sinasabi ng mga naniniwala sa pangmalas na ito na ang mga Krusado ay gumamit ng katulad na pamamaraan nang maglaon. Sa pamamagitan man ng isang kanal na nagdurugtong sa Nilo at Dagat na Pula o ng isang ruta sa katihan, malamang na ang mga tabla ng mga barko ay inilaan mula sa mga kagubatan sa ibang lugar, yamang ang rehiyon sa palibot ng Ezion-geber ay may mga taniman ng palma ngunit walang mga punungkahoy na angkop sa paggawa ng barko.

Lokasyon. Hindi matukoy nang may katiyakan kung saan ang lugar ng sinaunang Ezion-geber. Tinatanggap ng karamihan sa mga iskolar bilang pinakaposibleng lokasyon nito ang Tell el-Kheleifeh (ʽEzyon Gever), na mga 500 m (1,600 piye) mula sa Gulpo ng ʽAqaba at mahigit na 3 km (2 mi) sa HK ng makabagong lunsod ng ʽAqaba. Natuklasan sa mga paghuhukay roon na nagkaroon ng limang pangunahing yugto ng paninirahan sa lugar na iyon, at ipinapalagay na ang pinakamaaga ay noong panahon ni Solomon. Gayunman, ang mga arkeologo ay walang anumang natagpuan na matatakdaan nila ng petsang bago ang yugtong iyon, samakatuwid ay walang anuman na mula pa noong panahon ng Pag-alis. Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na maaaring ang Ezion-geber noong mga araw ni Moises ay nasa ibang lugar, o maaaring dahil simple at yari sa laryong putik ang mga gusali rito, nilamon na ng lupa ang sinaunang pamayanan, anupat wala nang bakas na naiwan.

Imbakang depo. Natagpuan ng mga naghukay sa Tell el-Kheleifeh ang mga labí ng isang malaking pintuang-daan ng lunsod at gayundin ang isang istraktura na tiyakang idineklara na naging sentro ng malaking industriya ng pagmimina at pagtunaw ng tanso. Iniugnay nila ang operasyon nito kay Haring Solomon. Kamakailan lamang, kinilala na mali ang pag-uugnay na ito, at bagaman maliwanag na nagtunaw ng tanso sa lugar na iyon, naniniwala sa ngayon ang mga arkeologo na ang gusali ay tiyak na isang imbakang depo. Sa lugar na iyon kung saan nagsasalubong ang mahahalagang ruta ng kalakalang pandagat at pangkatihan, kumbinyente ang gayong pinatibay na depo para pagimbakan ng ginto, mahahalagang bato, at kahoy ng algum mula sa Opir hanggang sa ang mga ito'y madala ng mga naglalakbay na pulutong patungo sa kani-kanilang destinasyon. (1Ha 9:26; 10:11, 12) Para sa higit pang detalye tungkol sa lugar na ito, tingnan ang ARKEOLOHIYA (Palestina at Sirya).

EZNITA. Tingnan ang JOSEB-BASEBET.

EZRA [Tulong].

1. Isang Aaronikong saserdote, isang inapo nina Eleazar at Pinehas, isang iskolar, isang dalubhasang tagakopya at guro ng Kautusan, bihasa kapuwa sa Hebreo at Aramaiko. Si Ezra ay may tunay na sigasig sa dalisay na pagsamba at "inihanda [niya] ang kaniyang puso upang sumangguni sa kautusan ni Jehova at upang magsagawa niyaon at upang magturo sa Israel ng tuntunin at katarungan." (Ezr 7:1-6, 10) Bukod sa pagsulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan, lumilitaw na si Ezra ang sumulat ng dalawang aklat ng Mga Cronica, at kinikilala ng tradisyong Judio na siya ang nagpasimula ng pagtitipon at paggawa ng katalogo ng mga aklat ng Hebreong Kasulatan. Isa pa, si Ezra ay isang namumukod-tanging mananaliksik, anupat bumanggit siya ng mga 20 pinagkunan ng impormasyon sa dalawang aklat ng Mga Cronica. Yamang marami sa mga Judio ang nangalat sa iba't ibang dako noong mga araw ni Ezra, kinailangan ang paggawa ng maraming kopya ng Hebreong Kasulatan, at malamang na si Ezra ang nanguna sa gawaing ito.

Walang ibinibigay na detalye sa Bibliya tungkol sa maagang bahagi ng buhay ni Ezra. Nanirahan siya sa Babilonya. Nagmula siya sa isang pamilya ng mga mataas na saserdote ngunit hindi mula sa partikular na angkan na kaagad na humawak ng mataas na pagkasaserdote pagkabalik mula sa pagkatapon noong 537 B.C.E. Ang kahuli-hulihan sa mga ninuno ni Ezra na humawak ng katungkulang iyon ay si Seraias, na mataas na saserdote noong mga araw ni Haring Zedekias ng Juda. Ang Seraias na ito ay ipinapatay ni Nabucodonosor nang mabihag ang Jerusalem noong 607 B.C.E. (Ezr 7:1, 6; 2Ha 25:18, 21) Sa Babilonya, nanatili ang paggalang ng mga Judio sa pagkasaserdote, at dahil dito, naingatan ng makasaserdoteng mga pamilya ang kanilang pagkakakilanlan. Karagdagan pa, patuloy na umiral ang

organisasyon ng komunidad ng mga Judio, na ang matatandang lalaki ang mga ulo. (Eze 20:1) Malamang na ninais ng pamilya ni Ezra, at ni Ezra mismo, na magtamo siya ng kaalaman sa kautusan ng Diyos. Kaya naman pinaglaanan siya ng mahusay na edukasyon.

Kung, gaya ng paniwala ng ilang iskolar, ang isang tao ay hindi maaaring maging eskriba hanggang sa sumapit sa edad na 30, malamang na si Ezra ay mahigit na sa 30 taóng gulang noong 468 B.C.E. nang pumaroon siya sa Jerusalem. Walang alinlangang nabubuhay na siya noong panahon ng pamamahala ni Ahasuero, noong panahon nina Mardokeo at Esther, nang panahong magpalabas ng batas na lipulin ang mga Judio sa buong Imperyo ng Persia. Maraming Judio ang naninirahan sa Babilonya, kaya ang pambansang krisis na ito ay malamang na tumimo sa isip ni Ezra, anupat nagpalakas sa kaniya na manampalataya sa pangangalaga at pagliligtas ni Jehova sa kaniyang bayan at nagsilbing pagsasanay, na pinaging may-gulang siya sa pagpapasiya at sa kakayahang isagawa ang napakabigat na pananagutang iniatang sa kaniya nang dakong huli.—Es 1:1; 3:7, 12, 13; 8:9; 9:1.

Patungo sa Jerusalem. Noong 468 B.C.E., 69 na taon pagkabalik ng tapat na mga Judiong nalabi mula sa Babilonya sa ilalim ng pangunguna ni Zerubabel, nang ipagkaloob ng Persianong hari na si Artajerjes Longimanus kay Ezra ang "lahat ng kahilingan niya" may kinalaman sa pagparoon sa Jerusalem at pagpapasulong ng dalisay na pagsamba roon. Ayon sa opisyal na liham ng hari, yaong mga Israelita na kusang-loob na nagnanais sumama kay Ezra patungo sa Jerusalem ay dapat na sumama. —Ezr 7:1, 6, 12, 13.

Maging noong mga araw ni Ezra, bakit kinailangan ng mga Judiong umalis ng Babilonya ang matibay na pananampalataya?

Marami sa mga Judio ang yumaman sa Babilonya, ngunit walang gaanong oportunidad sa Jerusalem upang umunlad. Kakaunti lamang ang naninirahan sa Jerusalem. Ang mainam na pasimulang ginawa ng mga Judio sa ilalim ni Zerubabel ay waring naglaho. Isang komentarista, si Dean Stanley, ang nagsabi: "Mangilan-ngilan lamang ang tumatahan sa Jerusalem mismo, at waring naudlot ang naisagawang pagsulong sa ilalim ng mga unang namayan. . . . Tiyak nga na, kung dahil man sa orihinal na kahinaan ng bumabangong pamayanan, o dahil sa ilang bagong pananalakay ng nakapalibot na mga tribo, na dito ay wala tayong malinaw na pahiwatig, ang mga pader ng Jerusalem ay hindi pa rin tapos; malalaking puwang ang naiwan sa mga iyon kung saan ang mga pintuang-daan ay nasunog at hindi nakumpuni; nakakalat sa mga gilid ng mabatong mga burol nito ang mga guho ng mga ito; ang Templo, bagaman tapos na, ay kakaunti pa rin ang mga muwebles at kulang ang mga palamuti." (*Ezra and Nehemiah: Their Lives and Times,* ni George Rawlinson, London, 1890, p. 21, 22) Kaya ang pagbabalik sa Jerusalem ay nangahulugan ng kawalan ng posisyon, pagkaputol ng mga ugnayan, pagkakait sa isa ng humigit-kumulang ay maginhawang paraan ng pamumuhay, at ng pagtatatag ng bagong buhay sa isang malayong lupain sa ilalim ng mga kalagayang nakapipighati, mahirap, at posibleng mapanganib, huwag nang banggitin pa ang isang mahaba at delikadong paglalakbay, yamang maraming napopoot na tribong Arabe at iba pang mga kaaway ang maaaring makaengkuwentro. Humiling ito ng sigasig sa tunay na pagsamba, pananampalataya kay Jehova, at lakas ng loob upang isagawa ang paglipat. Mga 1,500 lalaki lamang at ang kani-kanilang pamilya ang nasumpungang handa at may kakayahang pumaroon, marahil ay mga 6,000 sa kabuuan. Mahirap ang atas ni Ezra bilang kanilang lider. Ngunit naihanda si Ezra ng kaniyang nakaraang landasin sa buhay, at nagpakalakas siya kaayon ng kamay ni Jehova na sumasakaniya.—Ezr 7:10, 28; 8:1-14.

Naglaan ang Diyos na Jehova ng lubhang kinakailangang materyal na tulong, sapagkat ang pinansiyal na kalagayan sa Jerusalem ay hindi mabuti at ang kayamanan niyaong mga maglalakbay na kasama ni Ezra ay limitado. Napakilos si Haring Artajerjes at ang kaniyang pitong tagapayo na magbigay ng boluntaryong abuloy na gagamitin sa pagbili ng mga hayop na ihahain at ng kanilang mga handog na mga butil at mga handog na inumin. Karagdagan pa, si Ezra ay binigyan ng awtoridad na tumanggap ng mga abuloy para sa layuning ito mula sa nasasakupang distrito ng Babilonya. Kung may anumang lalabis sa mga pondo, pagpapasiyahan ni Ezra at niyaong mga kasama niya kung paano ito magagamit sa pinakamainam na paraan. Ang mga sisidlan para sa paglilingkod sa templo ay dapat na dalhing lahat sa Jerusalem. Kung kinakailangan, ang karagdagang mga pondo ay maaaring makuha mula sa ingatang-yaman ng hari. Ang mga ingat-yaman sa kabilang ibayo ng Ilog ay sinabihan na si Ezra ay maaaring humiling sa kanila ng pilak, trigo, alak, at langis hanggang sa itinakdang dami, at asin na walang takdang dami, at na ang kahilingan nito ay dapat ibigay kaagad. Bukod diyan, ang mga saserdote at mga manggagawa sa templo ay libre sa pagbubuwis. Karagdagan pa, si Ezra ay binigyan ng awtoridad na mag-atas ng mga mahistrado at mga hukom, at ang kahatulan ay dapat na ilapat sa

sinuman na hindi sumusunod sa kautusan ng Diyos at sa kautusan ng hari, "ukol man sa kamatayan o ukol sa pagpapalayas, o ukol sa multang salapi o ukol sa pagkabilanggo."—Ezr 7:11-26.

Palibhasa'y kinikilala ni Ezra ang patnubay ni Jehova sa bagay na ito, kaagad niyang isinagawa ang kaniyang atas. Tinipon niya ang mga Israelita sa pampang ng ilog ng Ahava, kung saan niya isinagawa ang tatlong-araw na pagsusuri sa bayan. Dito ay nasumpungan niya na, bagaman kasama nila ang ilang saserdote, walang isa man sa mga di-saserdoteng Levita ang nagboluntaryo, at kailangang-kailangan sila sa paglilingkod sa templo. Dito ay ipinakita ni Ezra ang kaniyang mga kuwalipikasyon bilang isang lider. Palibhasa'y di-nasiraan ng loob sa situwasyong iyon, kaagad siyang nagsugo ng opisyal na delegasyon sa mga Judio sa Casipia. Mabuti ang naging pagtugon ng mga ito, anupat naglaan ng 38 Levita at 220 Netineo. Kasama ang kani-kanilang pamilya, walang alinlangang pinalaki nito ang bilang ng mga kasamahan ni Ezra tungo sa mahigit na 7,000.—Ezr 7:27, 28; 8:15-20.

Pagkatapos ay naghayag si Ezra ng isang pag-aayuno upang usisain kay Jehova ang tamang daan. Bagaman ang kaniyang pulutong ay magdadala ng malaking kayamanan, hindi nais ni Ezra na malagay sa kahit kaunting pag-aalinlangan ang pangalan ni Jehova sa pamamagitan ng paghiling ng hukbong tagapaghatid matapos niyang ipahayag sa hari ang kaniyang lubos na pananampalataya sa pagsasanggalang ni Jehova sa kaniyang mga lingkod. Pagkatapos na magsumamo sa Diyos, tumawag siya ng 12 mula sa mga pinuno ng mga saserdote, anupat maingat na tinimbang sa kanila ang abuloy, na sa makabagong-panahong halaga ay maliwanag na nagkakahalaga nang mahigit sa $43,000,000, at ipinagkatiwala iyon sa kanila.—Ezr 8:21-30.

Ang kamay ni Jehova ay napatunayang sumasa kay Ezra at sa mga kasama niya, anupat ipinagsanggalang sila mula sa "kaaway sa daan," kung kaya nakarating sila nang ligtas sa Jerusalem. (Ezr 8:22) Hindi siya nahirapan na makilala siya ng mga saserdote at mga Levita na naglilingkod sa templo, na pinagbigyan niya ng mahahalagang bagay na dinala niya.—Ezr 8:31-34.

Hinimok ang Israel na Paalisin ang mga Asawang Banyaga. Pagkatapos na maghandog ng mga hain sa templo, napag-alaman ni Ezra mula sa mga prinsipe na marami sa bayan, sa mga saserdote, at sa mga Levita na naninirahan sa lupain ang kumuha ng mga asawang banyaga. Nang marinig niya ito, hinapak ni Ezra ang kaniyang kasuutan at ang kaniyang damit na walang manggas, binunot ang ilang buhok ng kaniyang ulo at ng kaniyang balbas, at nanatili siyang nakaupong natitigilan hanggang sa pagsapit ng panggabing handog na mga butil. Nang magkagayon, pagkatapos niyang iluhod ang kaniyang mga tuhod at iunat ang kaniyang mga palad kay Jehova, siya, sa harap ng nagkakatipong mga Israelita, ay gumawa ng pangmadlang pagtatapat ng mga kasalanan ng kaniyang bayan, pasimula noong mga araw ng kanilang mga ninuno.—Ezr 8:35–10:1.

Pagkatapos nito, si Secanias, na nagsalita para sa bayan, ay nagrekomenda na makipagtipan sila kay Jehova na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga at ang mga anak na ipinanganak sa kanila, at saka niya sinabi kay Ezra: "Bumangon ka, sapagkat ang bagay na ito ay nakaatang sa iyo, at kami ay sumasaiyo. Magpakalakas ka at kumilos." Alinsunod dito, pinanumpa ni Ezra ang bayan, at pinasabihan niya ang lahat ng dating tapon na magtipon sa Jerusalem sa loob ng tatlong araw upang ituwid ang kamaliang ito. Noong okasyong iyon ay pinayuhan ni Ezra yaong mga nagkakatipon na magtapat kay Jehova at bumukod mula sa kanilang mga asawang banyaga. Gayunman, dahil napakaraming tao ang sangkot sa pagsalansang na ito, hindi naging posible na asikasuhin ang lahat ng bagay nang mismong pagkakataong iyon, ngunit unti-unti, sa loob ng isang yugto na mga tatlong buwan, ang karumihan ay naalis.—Ezr 10:2-17.

Kasama ni Nehemias. Hindi tiyak kung si Ezra ay nanatili sa Jerusalem o bumalik sa Babilonya. Ngunit ang masasamang kalagayan na sinapit ng lunsod, lakip na ang katiwalian na nagpasamâ sa pagkasaserdote, ay waring nagpapahiwatig na wala siya roon. Maaaring ipinatawag siya ni Nehemias upang bumalik pagkatapos na muling maitayo ang mga pader ng Jerusalem. Magkagayunman, masusumpungan natin na muli siyang lumitaw sa tanawin, kung saan ipinakikita siya na nagbabasa ng Kautusan sa nagkakatipong bayan at nagtuturo sa kanila. Noong ikalawang araw ng kapulungang iyon ay nagdaos ng pantanging pakikipagpulong kay Ezra ang mga ulo ng bayan upang magtamo ng kaunawaan sa Kautusan. Ang Kapistahan ng mga Kubol ay idinaos na may pagsasaya. Pagkatapos ng walong-araw na pangingilin, ang Tisri 24 ay itinalaga bilang isang araw ng pagkakait sa sarili at pagtatapat ng kanilang mga kasalanan, na may pananalangin. Sa ilalim ng matatag na pangunguna at pangangasiwa nina Ezra at Nehemias, "isang mapagkakatiwalaang kaayusan" ang ginawa, hindi bibigan sa pagkakataong ito, kundi sa sulat, na pinatotohanan sa pamamagitan ng tatak ng mga prinsipe, mga Levita, at mga saserdote.—Ne 8:1-9, 13-18; kab 9.

Pagsulat. Ang mga aklat ng Bibliya na Mga Cronica gayundin ang aklat na nagtataglay ng pangalan ni Ezra ay nagbibigay ng katibayan na si Ezra

ay isang napakasipag na mananaliksik, na may kakayahang magpasiya kung alin ang pipiliin sa iba't ibang kopya ng Kautusan na umiiral noon. Nagpakita siya ng di-pangkaraniwang sigasig sa paghahanap ng opisyal na mga dokumento ng kaniyang bansa, at maliwanag na dahil sa kaniyang mga pagsisikap kung kaya taglay natin ang tumpak na ulat na ibinibigay sa atin ng Mga Cronica. Gayunman, dapat nating tandaan na sumakaniya ang espiritu ng pagkasi ng Diyos at na pinatnubayan siya ng Diyos sa layuning maingatan ang isang malaking bahagi ng kasaysayan ng Israel para sa ating kapakinabangan.

Ang sigasig ni Ezra para sa katuwiran, ang kaniyang mapanalangining pananalig kay Jehova, ang kaniyang katapatan sa pagtuturo ng kautusan ng Diyos sa Israel, at ang kaniyang pagiging masikap sa pagpapasulong ng tunay na pagsamba ang dahilan kung bakit siya, bilang isa sa "ganito kalaking ulap ng mga saksi," ay isang mainam na halimbawa na karapat-dapat tularan.—Heb 12:1.

2. Isang saserdote na bumalik kasama ni Zerubabel mula sa Babilonya patungong Jerusalem noong 537 B.C.E.—Ne 12:1, 13.

EZRA, AKLAT NG. Isang rekord na nagpapakita kung paano tinupad ni Jehova ang kaniyang mga pangako na isauli ang Israel mula sa pagkatapon sa Babilonya at muling itatag ang tunay na pagsamba sa Jerusalem. Kalakip dito ang mga utos ng mga emperador na isauli ang pagsamba kay Jehova sa gitna ng mga Judio pagkatapos ng 70-taóng pagkatiwangwang ng Jerusalem at ang ulat ng mga pagsisikap na ginawa upang maisakatuparan ito sa kabila ng mga hadlang. Sa buong aklat, pangunahing pinagtuunan ni Ezra ng pansin ang nabanggit na layunin. Lumilitaw na ito ang dahilan kung bakit hindi isinama sa ulat ang mga naganap sa ilang yugto ng panahon, gaya niyaong nasa pagitan ng mga kabanata 6 at 7 ng aklat, yamang hindi naman sinisikap ng manunulat na magbigay ng isang kumpletong makasaysayang ulat ng mga pangyayari.

Manunulat. Bilang isang saserdote, iskolar, dalubhasang tagakopya, at taong 'naghanda ng kaniyang puso upang magturo sa Israel ng tuntunin at katarungan' at upang magtuwid ng mga bagay na depektibo sa isinasagawang pagsamba kay Jehova ng nakabalik na mga Israelita, si Ezra ay lubos na kuwalipikado na isulat ang aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Ang maharlikang kapangyarihan na iginawad sa kaniya ng hari ng Persia ay magbibigay sa kaniya ng karagdagang dahilan at awtoridad upang gumawa ng kinakailangang pananaliksik, at makatuwiran lamang para sa isang taong tulad niya na sumulat ng isang rekord ng mahalagang bahaging ito ng kasaysayan ng kaniyang bansa. (Ezr 7:6, 10, 25, 26) Samakatuwid, ang aklat ay matapat sa paggamit nito ng unang panauhan para sa manunulat mula kabanata 7, talata 27, hanggang kabanata 9. Sumasang-ayon ang karamihan ng mga iskolar na ang aklat ng Ezra ay isang pagpapatuloy ng kasaysayan mula sa bahaging hinintuan ng Mga Cronica, gaya ng makikita sa paghahambing ng 2 Cronica 36:22, 23 sa Ezra 1:1-3. Muli, ipinakikita nito na ang manunulat ay si Ezra. Kinikilala rin sa tradisyong Judio na si Ezra ang manunulat ng aklat.

Autentisidad. Ang aklat ng Ezra ay kabilang sa Hebreong kanon. Noong una, isinasama ito sa Nehemias upang bumuo ng iisang balumbon. Sinunod ng Babilonyong Talmud (*Bava Batra* 14*b*) ang tradisyong ito, ngunit mula noong ika-16 na siglo, pinaghihiwalay ang mga ito sa inimprentang mga Bibliyang Hebreo, bagaman sa mga iyon ay itinuturing na iisa ang dalawang aklat sa pagtuos sa kabuuang bilang ng mga aklat ng Hebreong Kasulatan. Ginagamit ng *Douay Version* ang mga katawagang Una at Ikalawang Esdras, kasuwato ng Griegong baybay. Gayunman, binabanggit nito na ang ikalawang aklat ay kilala rin bilang Nehemias. May isang apokripal na aklat sa Griego na tinatawag na Ezra III. Binubuo ito ng mga talata mula sa Ikalawang Cronica, Ezra, at Nehemias, gayundin ng ilang popular na alamat; may isang aklat din na may-kabulaanang tinatawag na Ezra IV.

Ang kalakhang bahagi ng Ezra ay isinulat sa Hebreo. Ngunit malaki-laki ring bahagi nito ang nasa Aramaiko, yamang kumopya si Ezra mula sa mga pampublikong rekord at opisyal na mga dokumento. Kabilang sa mga ito ang mga kopya ng mga liham sa mga Persianong hari mula sa mga opisyal "sa kabilang ibayo ng Ilog [Eufrates]" at ang mga tugon at mga batas ng hari na nagbibigay ng mga utos sa mga opisyal na ito. Gayundin, naglaan si Ezra ng maikling kasaysayan na nag-uugnay sa mga dokumentong ito. Noong panahon ni Ezra, Aramaiko ang wikang ginagamit sa pamahalaan at sa internasyonal na komersiyo. Ang mga bahaging Aramaiko ay matatagpuan sa mga kabanata 4 hanggang 7. Ang ilang impormasyon ni Ezra ay kinopya mula sa mga artsibong Judio, at, sabihin pa, ang bahaging iyon ay nasa Hebreo. Ang mga bagay na ito ay sumusuporta rin sa autentisidad ng ulat ni Ezra.

Iniulat ng Ezra 7:23-26 na itinaguyod ng pamahalaan ng Persia ang Kautusan ni Moises bilang dapat tuparin ng mga Judio at na sa gayong paraan ay nakatulong ang mga Persiano sa pagsasauli ng tunay na pagsamba. Ang mga pagtukoy ni Ezra sa mga Persianong hari ay nasa tumpak na pagkakasunud-sunod. Sa ngayon, tinatanggap ng karamihan sa mga iskolar ang katumpakan ng aklat, anupat

tahasang sinabi ng *The New Westminster Dictionary of the Bible* na "hindi mapag-aalinlanganan ang pagiging mapananaligan ng kasaysayang nilalaman nito." (Inedit ni H. Gehman, 1970, p. 291) Samakatuwid, ang rekord ng aklat ay maaasahan, at si Ezra ay isang tunay na tao sa kasaysayan.

Panahon at Tagpo. Ang aklat ng Ezra ay isinulat noong mga 460 B.C.E., kasabay ng mga aklat ng Mga Cronica. Nagsimula si Ezra sa pamamagitan ng paglalahad sa batas ni Ciro na isauli ang mga Judio mula sa Babilonya. Noong unang taon ni Ciro, ipinroklama ng Persianong haring ito ang pagsasauli. (Ezr 1:1) Ang Juda at Jerusalem ay naiwang walang tumatahan, noong taglagas ng 607 B.C.E., nang yaong mga itinira ni Nabucodonosor ay lumipat sa Ehipto. Ang ika-70 taon ng pagkatiwangwang ng Jerusalem, na siyang huling sabbath na ipinatupad sa lupain, ay magwawakas sa taglagas ng 537 B.C.E. Malamang na ang batas ni Ciro ay inilabas noong huling bahagi ng 538 B.C.E. o noong maagang bahagi ng 537 salig sa dalawang kadahilanan. Ang pagkatiwangwang ay kailangang umabot hanggang sa matapos ang ika-70 taon, at ang pinalayang mga Israelita ay hindi aasahang maglalakbay sa maulang taglamig, na siyang mangyayari kung ang batas ay ibinigay ilang buwan ang kaagahan. Malamang na inilabas ito noong maagang bahagi ng tagsibol ng 537 B.C.E. upang bigyan ang mga Judio ng pagkakataong makapaglakbay habang panahon ng tagtuyo, makarating sa Jerusalem, at maitayo ang altar sa unang araw ng ikapitong buwan (Tisri) ng taóng 537 B.C.E., na Setyembre 29 ayon sa kalendaryong Gregorian.—Ezr 3:2-6.

Matapos ilahad ang tungkol sa Paskuwa at sa Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa na idinaos pagkatapos na makumpleto ang templo noong 515 B.C.E., nilaktawan ni Ezra ang kasunod na yugto ng panahon hanggang sa ikapitong taon ng paghahari ni Artajerjes, na hari ng Persia, noong 468 B.C.E., nang personal na lumitaw sa eksena si Ezra. Gumamit si Ezra ng unang panauhan mula kabanata 7, talata 27, hanggang kabanata 9 ngunit nagbago siya tungo sa ikatlong panauhan sa kabanata 10, sa gayo'y itinuon ang pansin sa gawain ng mga prinsipe, mga saserdote, mga Levita, at ng iba pa na nakabalik, anupat pantanging tinalakay ang pagtutuwid sa situwasyon niyaong mga nag-asawa ng mga babaing banyaga.

EZRAH [Tulong]. Isang pangalan na lumilitaw sa isang talaan ng mga inapo ni Juda. Sina Jeter, Mered, Eper, at Jalon ay ipinakikilala bilang mga anak ni Ezrah.—1Cr 4:1, 17.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG EZRA

Ang muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem at ang pagsasauli roon ng tunay na pagsamba pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya

Sumasaklaw ng isang yugto na mga 70 taon kasunod ng pagbabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya

---

Nagpalabas si Ciro ng batas na nagpapalaya sa mga Judio, at isang nalabi ng mga Judiong tapon ang bumalik sa Jerusalem (noong 537 B.C.E.) upang muling itayo ang templo (1:1–3:6)

Ang muling pagtatayo ng templo (3:7–6:22)

- Inilatag ang pundasyon noong ikalawang taon ng pagbabalik mula sa pagkatapon
- Paulit-ulit na hinadlangan ng mga kaaway ang muling pagtatayo ng templo at nang maglaon ay nagtagumpay silang patigilin ang gawain hanggang noong pasiglahin ng mga propetang sina Zacarias at Hagai ang bayan na ipagpatuloy ang pagtatayo, noong ikalawang taon ni Dario I (520 B.C.E.)
- Isiniwalat ng isang opisyal na pagsisiyasat sa mga rekord ng Persia sa Babilonya at Ecbatana na may pahintulot ni Ciro ang muling pagtatayo ng templo, kaya ipinag-utos ni Dario I na ipagpatuloy ang gawain nang walang hadlang, anupat itinakda ang parusang kamatayan para sa mga lalabag dito
- Noong ikaanim na taon ni Dario I (515 B.C.E.), natapos ang pagtatayo ng templo, pagkatapos ay pinasinayaan ang gusali at ipinangilin ang Paskuwa

Pumaroon si Ezra sa Jerusalem (noong 468 B.C.E.) dala ang mga kaloob para sa templo at upang magatas ng mga hukom (7:1–8:36)

- Ipinagkaloob ng monarkang Persiano na si Artajerjes (Longimanus) ang pahintulot para sa paglalakbay
- Si Ezra at mga 1,500 lalaki, bukod sa 258 Levita at Netineo mula sa Casipia, ay lumisan mula sa lugar na kanilang pinagtipunan sa may ilog ng Ahava dala ang ginto, pilak, at mga kagamitan para sa templo; dumating sila sa Jerusalem pagkaraan ng mahigit tatlo at kalahating buwan

Nilinis ang Israel, kasama ang pagkakasaserdote (9:1–10:44)

- Nang mapag-alaman ni Ezra ang pagpaparungis ng iba sa pamamagitan ng pag-aasawa ng mga babaing banyaga, hayagan niya itong ipinagtapat sa panalangin kay Jehova
- Inamin ni Secanias ang pagkakasala at iminungkahi niya ang paggawa ng isang tipan na ihiwalay ang mga asawang banyaga at ang mga supling ng mga ito
- Ang lahat ng dating tapon ay inutusang magtipon sa Jerusalem; doon ay ipinasiya na paunti-unting imbestigahan ng mga prinsipe ang indibiduwal na mga kaso ng pagpaparungis
- Isinagawa ng mga saserdote, mga Levita, at ng iba pang mga lalaki ang pagpapaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak

EZRAHITA [Katutubo]. Isang katawagan na ikinapit kina Etan (1Ha 4:31; Aw 89:Sup) at Heman (Aw 88:Sup), na kapuwa tanyag dahil sa kanilang karunungan. Sina Etan at Heman ay ipinakikilala sa 1 Cronica 2:3-6 bilang mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Zera. Kaya lumilitaw na ang katawagang "Ezrahita" ay isa pang salita para sa "Zerahita." (Bil 26:20) Binigyang-kahulugan ng Targum ni Jonathan ang "Ezrahita" bilang "anak ni Zera."

EZRI [Aking Pagsaklolo]. Anak ni Kelub at tagapangasiwa ng mga tagapagsaka ng mga bukid ng hari noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 27:26.

F

FANUEL [mula sa Heb. na "Penuel," nangangahulugang "Mukha ng Diyos"]. Isang inapo ni Aser, na ang anak na babaing si Ana ay isang propetisa sa templo sa Jerusalem noong dalhin doon nina Jose at Maria si Jesus.—Luc 2:36.

FEBE [Dalisay; Maliwanag; Maningning]. Isang Kristiyanong kapatid na babae ng unang-siglong kongregasyon sa Cencrea. Sa liham ni Pablo sa mga Kristiyano sa Roma, "inirerekomenda" niya ang kapatid na ito sa kanila at nananawagan sa kanila na pagkalooban ito ng anumang kinakailangang tulong bilang isa na "naging tagapagtanggol ng marami, oo, sa akin mismo." (Ro 16:1, 2) Maaaring inihatid ni Febe sa Roma ang liham ni Pablo o kaya ay sinamahan niya ang naghatid nito.

Tinukoy ni Pablo si Febe bilang "isang ministro ng kongregasyon na nasa Cencrea." Nagbabangon ito ng tanong may kinalaman sa diwa ng pagkakagamit dito ng terminong *di·a'ko·nos* (ministro). Minamalas ng ilang tagapagsalin ang terminong ito sa opisyal na diwa kung kaya isinalin nila ito na "diyakonisa" (*RS, JB*). Ngunit ang Kasulatan ay walang probisyon para sa mga babaing ministeryal na lingkod. Minamalas ng salin ni Goodspeed ang terminong ito sa karaniwang diwa at isinalin itong "katulong." Gayunman, ang pagtukoy ni Pablo ay maliwanag na may kinalaman sa pagpapalaganap ng mabuting balita, ang ministeryong Kristiyano, at binabanggit niya si Febe bilang isang babaing ministro na kaugnay sa kongregasyon sa Cencrea.—Ihambing ang Gaw 2:17, 18.

Naglingkod si Febe bilang "tagapagtanggol ng marami." Ang terminong isinalin na "tagapagtanggol" (*pro·sta'tis*) ay may saligang diwa na "babaing tagapagsanggalang" o "tagasaklolo," anupat nagpapahiwatig ito hindi lamang ng kagandahang-loob kundi ng pagtulong sa iba na nangangailangan. Maaari rin itong isalin na "patrona." Ang pagiging malaya ni Febe na maglakbay at magkaloob ng mahalagang paglilingkod sa kongregasyon ay maaaring magpahiwatig na siya ay isang balo at posibleng isang babaing may materyal na kayamanan. Kaya, maaaring nasa posisyon siya na gamitin ang kaniyang impluwensiya sa komunidad alang-alang sa mga Kristiyano na may-kamaliang pinaratangan, na ipinagtatanggol sila sa ganitong paraan; o maaaring naglaan siya sa kanila ng kanlungan sa panahon ng panganib, anupat naglingkod bilang isang babaing tagapagsanggalang. Walang ibinibigay na mga detalye ang ulat.

FELIPE [nangangahulugang "Mahilig sa mga Kabayo; Maibigin sa Kabayo"].

1. Isa sa kauna-unahang mga alagad na kabilang sa 12 apostol ni Jesu-Kristo. Sa mga ulat ng Ebanghelyo nina Mateo, Marcos, at Lucas, binabanggit ang pangalan ni Felipe tangi lamang sa mga talaan ng mga apostol. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:14) Tanging ang ulat ni Juan ang nagbibigay ng ilang detalyadong impormasyon tungkol sa kaniya.

Si Felipe ay nagmula rin sa sariling bayan nina Pedro at Andres, samakatuwid nga, sa Betsaida, na nasa H baybayin ng Dagat ng Galilea. Pagkarinig sa paanyaya ni Jesus na, "Maging tagasunod kita," ginawa ni Felipe ang gaya rin ng ginawa ni Andres noong nagdaang araw. Hinanap ni Andres ang kaniyang kapatid na si Simon (Pedro) at dinala ito kay Jesus, at gayundin ang ginawa ni Felipe kay Natanael (Bartolome), na sinasabi: "Nasumpungan na namin ang isa na isinulat ni Moises, sa Kautusan, at ng mga Propeta, si Jesus, na anak ni Jose, na mula sa Nazaret. . . . Halika at tingnan mo." (Ju 1:40, 41, 43-49) Ang pananalitang "nasumpungan ni Jesus si Felipe" ay maaaring nagpapahiwatig na dati na silang magkakilala, gaya ng ipinakikita ng mga salita ni Felipe kay Natanael, sapagkat binanggit ni Felipe ang pangalan ni Jesus, ang pamilya nito, at ang tirahan nito. Hindi sinasabi kung may anumang kaugnayan bukod pa sa pagkakaibigan na namagitan kina Felipe at Natanael (Bartolome), ngunit sa mga talaan ng Bibliya ay karaniwang magkasama sila, maliban sa Gawa 1:13.

Noong okasyon ng matagumpay na pagpasok ni Jesus sa Jerusalem limang araw bago ang Paskuwa ng 33 C.E. (Mar 11:7-11), nais makita ng ilang Griego si Jesus. Hiniling nila kay Felipe na ipakilala sila, posibleng napili nilang lapitan ang apostol dahil sa kaniyang pangalang Griego, o marahil ay dahil lamang sa siya ang nagkataong naroroon upang hilingan. Gayunpaman, lumilitaw na hindi nadama ni Felipe na kuwalipikado siyang sagutin ang kahilingan ng mga Griegong ito (marahil ay mga proselita). Sumangguni muna siya kay Andres, na sa ibang dako ay binabanggit na kasama niya (Ju 6:7, 8) at na marahil ay may higit na malapit na kaugnayan kay Jesus. (Ihambing ang Mar 13:3.) Magkasama nilang iniharap kay Jesus ang pakiusap, hindi ang mga nakikiusap, upang isaalang-alang niya ito. (Ju 12:20-22) Ang ganitong palasuri at maingat na saloobin ay mababanaag sa tugon ni Felipe sa tanong ni Jesus tungkol sa pagpapakain sa pulutong at maging sa kaniyang kahilingan (na iniharap pagkatapos ng waring tahasang mga tanong nina Pedro at Tomas) nang sabihin niya: "Ipakita mo sa amin ang Ama, at sapat na iyon para sa amin." (Ju 6:5-7; 13: 36, 37; 14:5-9) Ang kaniyang mataktikang paraan ay ibang-iba sa pagiging tuwiran at tahasan ni Pedro, sa gayon ang maiikling ulat may kinalaman kay Felipe ay may isinisiwalat tungkol sa pagkakasari-sari ng personalidad na makikita sa piniling mga apostol ni Jesus.

Dahil sa malapít na pakikipagsamahan niya kay Natanael (Bartolome) at sa mga anak ni Zebedeo, maaaring si Felipe ang isa sa dalawang di-ipinakilalang alagad na nasa baybayin ng Dagat ng Galilea nang magpakita ang binuhay-muling si Jesus.—Ju 21:2.

2. Isang unang-siglong ebanghelisador at misyonero. Kasama si Esteban, si Felipe ay kabilang sa pitong "lalaking may patotoo . . . puspos ng espiritu at karunungan" na pinili para sa walang-pagtatanging araw-araw na pamamahagi ng pagkain kapuwa sa mga Kristiyanong babaing balo na nagsasalita ng Griego at nagsasalita ng Hebreo sa Jerusalem. (Gaw 6:1-6) Ang ulat ng gawain ni Felipe (gaya rin niyaong kay Esteban) nang matapos ang pantanging paglilingkod na ito ay nagpapatunay sa mataas na espirituwal na katangian ng mga lalaking bumubuo sa piniling lupong tagapangasiwang ito, sapagkat gumanap si Felipe ng isang gawain na katulad niyaong isinagawa ng apostol na si Pablo nang maglaon, bagaman sa mas maliit na antas.

Nang mangalat ang lahat dahil sa pag-uusig maliban sa mga apostol, na nanatili sa Jerusalem, si Felipe ay pumaroon sa Samaria; doon ay ipinahayag niya ang mabuting balita ng Kaharian at, taglay ang makahimalang kapangyarihan ng banal na espiritu, nagpalayas siya ng mga demonyo at nagpagaling ng mga paralisado at mga pilay. Dahil sa malaking kagalakan, pulu-pulutong ang tumanggap ng mensahe at nabautismuhan, kabilang na ang isang Simon na dating nagsasagawa ng mga sining ng mahika. (Gaw 8:4-13) Kaya "nang marinig ng mga apostol na tinanggap ng Samaria ang salita ng Diyos, isinugo nila sa kanila sina Pedro at Juan," upang tanggapin ng bautisadong mga mananampalatayang ito ang walang-bayad na kaloob ng banal na espiritu.—Gaw 8:14-17.

Pagkatapos ay inakay si Felipe ng espiritu ni Jehova upang salubungin ang bating na Etiope sa daang patungo sa Gaza, at doon, sa maikling panahon lamang, ang 'taong ito na may kapangyarihan sa ilalim ni Candace na reyna ng mga Etiope' ay nanampalataya kay Jesus at humiling kay Felipe na bautismuhan siya. (Gaw 8:26-38) Mula roon ay pumaroon siya sa Asdod at nagpatuloy sa Cesarea, anupat "ipinahayag ang mabuting balita sa lahat ng mga lunsod" na nadaanan niya. (Gaw 8:39, 40) Inilalarawan ng maiikling ulat na ito ang gawain ng isang "ebanghelisador."—Gaw 21:8.

Dito sa internasyonal na salubungang-dakong ito ng Cesarea pagkalipas ng mga 20 taon ay nasumpungan si Felipe na aktibo pa rin sa ministeryo, kilala pa rin sa pagiging "isa sa pitong lalaki" na inatasan ng mga apostol. Gaya ng iniulat ni Lucas, nang siya at si Pablo ay manuluyan sa tahanan ni Felipe nang ilang panahon, noong mga taóng 56 C.E., "ang taong ito [si Felipe] ay may apat na anak na babae, mga dalaga, na nanghuhula." (Gaw 21:8-10) Yamang nasa hustong gulang na ang apat na anak na babae upang makapagsagawa ng makahulang pagsasalita, maaaring nangangahulugan ito na si Felipe ay may-asawa na noong panahon ng maagang bahagi ng kaniyang gawain.

3. Asawa ni Herodias at ama ni Salome. Nakatira siya sa Roma nang panahong mapangalunya siyang iniwan ng kaniyang asawa upang maging asawa ng kaniyang kapatid sa ama na si Herodes Antipas. (Mat 14:3, 4; Mar 6:17, 18; Luc 3:19, 20) Si Felipe ay anak ni Herodes na Dakila sa ikatlong asawa nito, si Mariamne II na anak ng mataas na saserdoteng si Simon. Samakatuwid, siya ay mestisong Judio at Idumeano.—Tingnan ang HERODES Blg. 5.

4. Ang tagapamahala ng distrito ng Iturea at Traconite nang panahong pasimulan ni Juan na Tagapagbautismo ang kaniyang ministeryo nang "ikalabinlimang taon ng paghahari ni Tiberio Cesar," 29 C.E. (Luc 3:1-3) Si Felipe ay anak ni Herodes na Dakila kay Cleopatra ng Jerusalem at samakatuwid ay kapatid sa ama nina Herodes Antipas, Arquelao, at Felipe Blg. 3.—Tingnan ang HERODES Blg. 6.

FELIX [mula sa Lat., Maligaya]. Ang prokurador ng Romanong probinsiya ng Judea na nagbilanggo kay Pablo sa loob ng dalawang taon pagkatapos ng huling pagdalaw ni Pablo sa Jerusalem, noong mga 56 C.E. Sinasabi ni Tacitus na si Felix ay naglingkod kasama ni Cumanus sa katungkulan ng prokurador sa loob ng ilang taon at pagkatapos nito ay bilang nagsosolong prokurador ng Judea. (*The Annals,* XII, LIV) Walang binanggit si Josephus na naglingkod si Felix kasabay ni Cumanus, at sa dahilang iyan ay sinasabi ng karamihan sa mga iskolar na si Felix ay nagsimulang maglingkod bilang prokurador noong 52 C.E. (*Jewish Antiquities,* XX, 137 [vii, 1]; *The Jewish War,* II, 247, 248 [xii, 8]) Gayunpaman, salig sa mga taon ng paglilingkod ni Felix, masasabi sa kaniya ni Pablo: "Naging hukom ka ng bansang ito sa loob ng maraming taon."—Gaw 24:10.

Sinasabi ng sekular na mga istoryador na si Felix ay dating alipin, na ang kaniyang unang pangalan ay Antonius, na ipinagkaloob ni Emperador Claudio sa kaniya at sa kaniyang kapatid na si Pallas ang kanilang kalayaan, at na siya ay isang malupit at imoral na opisyal. Inilarawan siya ni Tacitus bilang isa na "nagsagawa ng bawat uri ng kalupitan at kahalayan, gumamit ng kapangyarihan ng hari taglay ang lahat ng katutubong ugali ng isang alipin." (*The Histories,* V, IX) Iniulat na siya ang nagpakana ng pagpatay sa mataas na saserdoteng si Jonatan. Sinabi ni Suetonius na si Felix ay naging asawa ng tatlong reyna. (*The Lives of the Caesars,* Claudius, XXVIII) Ang gayong paglalarawan ay kaayon ng matututuhan natin sa Bibliya tungkol kay Felix.

Kasunod ng pag-aresto kay Pablo, si Claudio Lisias, ang Romanong kumandante ng militar, palibhasa'y nangangamba para sa kaligtasan ng kaniyang bilanggo kung hahayaan itong manatili sa Jerusalem, ay nagmamadaling inilipat ang apostol sa Cesarea sa ilalim ng mahigpit na pagbabantay, anupat "inutusan ang mga tagapag-akusa na magsalita laban sa kaniya" sa harap ni Felix. (Gaw 23:23-30) Pagkaraan ng limang araw, ang mataas na saserdoteng si Ananias, ang isang nagngangalang Tertulo, at ang mga iba pa ay bumaba mula sa Jerusalem na may nakagigitlang mga paratang laban kay Pablo. Pinangasiwaan ni Felix ang paglilitis, anupat ipinagpaliban ang pagbababa ng hatol. Iniutos niya na ingatan si Pablo, subalit luwagan ang pagbabantay, at huwag pagbawalan ang sinuman sa mga kasamahan ni Pablo sa pag-aasikaso sa kaniya. —Gaw 24:1-23.

Nang maglaon ay "ipinatawag [ni Felix] si Pablo at nakinig sa kaniya tungkol sa paniniwala kay Kristo Jesus." Noong pagkakataong iyon, posibleng habang naroroon ang asawa ni Felix na si Drusila, si Pablo ay 'nagsalita tungkol sa katuwiran at pagpipigil sa sarili at sa paghatol na darating.' Sa pagkarinig sa mga bagay na ito, "si Felix ay natakot" at nagsabi sa apostol: "Sa ngayon ay humayo ka na, ngunit kapag nagkaroon ako ng naaangkop na panahon ay ipatatawag kitang muli." Sa loob ng dalawang taon, malimit ipatawag ni Felix si Pablo upang makipag-usap dito, anupat umaasang bibigyan siya ng apostol ng salapi bilang suhol para sa paglaya nito.—Gaw 24:24-27.

Ang pangangasiwa ni Felix ay lubhang kinayamutan ng mga Judio. Marahil noong 58 C.E. "si Felix ay hinalinhan ni Porcio Festo; at dahil nais ni Felix na kamtin ang pabor ng mga Judio, iniwan niyang nakagapos si Pablo." (Gaw 24:27) Gayunman, hindi napahupa ng pagkilos na ito ni Felix ang galit sa kaniya ng mga Judio; ni napigilan man nito ang pagpapadala nila ng isang delegasyon sa Roma upang isampa ang kanilang kaso laban sa kaniya. Sinasabing nakaiwas siya sa kaparusahan matapos siyang pabalikin sa Roma dahil lamang sa magandang posisyon at impluwensiya ng kapatid niyang si Pallas kay Nero.

FENICIA [malamang na mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "puno ng palma"]. Ang pahabang baybaying lupain sa silangang baybayin ng Mediteraneo sa pagitan ng Sirya at Israel na ang kahangga sa S ay ang Kabundukan ng Lebanon. Halos katumbas ito ng makabagong bansa ng Lebanon. Sa loob ng maraming taon ang pangunahing lunsod ng sinaunang Fenicia ay ang Sidon, ngunit nang maglaon ang importansiya nito ay nahigitan ng Tiro, isang lunsod na itinatag ng isang kolonya mula sa Sidon.—Tingnan ang SIDON, MGA SIDONIO; TIRO.

Heograpikong Kaanyuan. Ang mga baybaying kapatagan ng mahaba at makitid na bansang ito ay may ilang maburol na paanan ng bundok na abot hanggang sa dagat. Ang mga kapatagan ay natutubigang mainam ng maraming batis na nanggagaling sa kabundukan na nagsisilbing likas na harang sa kahabaan ng silanganing hangganan. Dito ay may ilang taluktok na mahigit 3,000 m (10,000 piye) ang taas, anupat ang pinakamataas ay mahigit 3,350 m (11,000 piye), at nababalutan ng niyebe sa kalakhang bahagi ng taon. Iba't ibang uri ng malalawak na kagubatan at mga taniman ang bumabalot noon sa kalakhang bahagi ng lupain —sedro at pino, gayundin ang ensina, *beech,* mulberi, igos, olibo, at palmang datiles.

Pinagmulan at Pangalan. Ang kasaysayan ng mga taga-Fenicia ay nagsimula sa apo ni Noe na si Canaan, isang anak ni Ham, pagkatapos ng Baha. Si Canaan ang pinagmulan ng 11 tribo, anupat isa sa mga ito, ang mga Sidonio, ay mga inapo

ng panganay ni Canaan, si Sidon. (Gen 10:15-18; 1Cr 1:13-16) Samakatuwid, ang mga Sidonio ay mga Canaanita. (Jos 13:4-6; Huk 10:12) Tinawag nila mismo, at ng iba pa rin, ang kanilang lupain na Canaan. Sa isang barya noong panahon ni Antiochus Epiphanes, ang Sirofenisang lunsod ng Laodicea ay inilalarawan bilang "isang inang lunsod ng Canaan."

Gayunman, nang maglaon ay tinawag ng mga Griego ang Canaanitang mga Sidoniong ito sa iba pang termino, mga taga-Fenicia. Kaya ang Canaanita, Sidonio, at taga-Fenicia ay mga pangalan na kung minsan ay halinhinang ginagamit para sa iisang grupo ng tao. Halimbawa, sa hula ni Isaias, ang Fenicia ay tinatawag na "Canaan."—Isa 23:11; *JP; RS;* tlb sa *Rbi8.*

Lupain ng mga Negosyanteng Naglalayag sa Dagat. Kabilang ang mga taga-Fenicia sa bantog na mga taong naglalayag sa dagat noong sinaunang panahon. Ang kanilang mga barko ay napakatitibay sa kabila ng laki ng mga ito. Ang mga ito ay may mataas na proa at popa, malapad na biga, at napaaandar kapuwa sa pamamagitan ng mga layag at mga gaod. (Eze 27:3-7) Mga sasakyang pandagat ng Fenicia ang ginamit sa malaking bahagi ng komersiyo sa Mediteraneo. Noong ika-11 siglo B.C.E., ginamit ni Solomon ang taga-Feniciang "mga lingkod ni Hiram" upang sumakay sa kaniyang mga barko patungong Tarsis (Espanya). (2Cr 9:21) Mga magdaragat na taga-Fenicia rin ang ginamit sa pangkat ng mga barko ni Solomon na ipinadala mula sa Ezion-geber patungong Opir. (1Ha 9:26-28; 10:11) Noong ikapitong siglo B.C.E., ang mga sasakyang pandagat ng Fenicia ay naglalayag pa rin patungong Tarsis at nag-uuwi ng pilak, bakal, lata, at tingga.—Eze 27:12.

Sining at Gawang-Kamay. Ang mga platerong taga-Fenicia ay bihasa sa paghuhulma, pagpapanday, at paglililok ng mga kasangkapang ginto at pilak. Ang ibang mga artisano naman ay dalubhasa sa pag-ukit ng kahoy at garing, paggawa ng kagamitang kristal, paghahabi ng lana at lino, at pagtitina ng tela. Partikular na kilala ang Fenicia sa industriya nito ng tinang purpura. Ang mahahabang damit na kulay *royal* o *Tyrian purple* ang pinakamamahalin, sapagkat libu-libong kabibing *murex,* na bawat isa ay napagkukunan lamang ng isang patak ng tina, ang kailangan para sa iilang yarda ng tela. Iba't iba ang tingkad ng tinang ito, depende sa kung saang baybayin ng Mediteraneo nakuha ang mga kabibi, at dahil dito, bukod pa sa pantanging kasanayan ng mga taga-Feniciang dalubhasa sa pagtitina na kadalasa'y gumagamit ng dalawa o tatlong proseso ng pagtitina, nagkaroon ng maraming iba't ibang uri ng mamahaling tela na gustung-gusto ng mga taong may mataas na posisyon sa lipunan at mga maharlika.—Eze 27:2, 7, 24.

Noong panahon ni David at ni Solomon, bantog ang mga taga-Fenicia bilang mga maninibag ng mga bato para sa pagtatayo at bilang mga manggagawa sa kahoy na bihasa sa pagputol ng matataas na punungkahoy sa kanilang mga kagubatan.—2Sa 5:11; 1Ha 5:1, 6-10, 18; 9:11; 1Cr 14:1.

Relihiyon. Bilang mga Canaanita, ang mga taga-Fenicia ay nagsagawa ng isang napakabuktot na relihiyon na nakasentro sa diyos ng pag-aanak na si Baal; kasangkot dito ang sodomiya, bestiyalidad, at seremonyal na pagpapatutot, pati ang nakamumuhing mga ritwal ng paghahain ng mga bata. (Tingnan ang LARAWAN, Tomo 1, p. 739; CANAAN, CANAANITA Blg. 2 [Pananakop ng Israel sa Canaan].) Ang lunsod ng Fenicia na Baalbek (mga 65 km [40 mi] sa HS ng Beirut) ay naging isa sa mga pangunahing sentro ng politeistikong pagsamba sa sinaunang daigdig; noong mga panahong Romano, malalaking templo para sa iba't ibang mga diyos at diyosa ang itinayo roon, anupat ang mga guho nito ay makikita pa sa ngayon.

Noong tagsibol ng 31 C.E., ilang taga-Fenicia ang nagpakita ng pananampalataya sa pamamagitan ng paglalakbay patungong Galilea upang makinig kay Jesus at upang mapagaling sa kanilang mga sakit. (Mar 3:7-10; Luc 6:17) Pagkaraan ng mga isang taon, dumalaw si Jesus sa mga baybaying kapatagan ng Fenicia at lubhang humanga sa pananampalataya ng isang babaing Sirofenisa na nakatira roon anupat makahimala niyang pinagaling ang anak na babae nito na inaalihan ng demonyo.—Mat 15:21-28; Mar 7:24-31.

Nang sumiklab ang pag-uusig sa Judea kasunod ng pagkamatay ni Esteban bilang martir, tumakas ang ilang Kristiyano patungong Fenicia. Doon, sa loob ng ilang panahon, inihayag nila ang mabuting balita ngunit sa mga Judio lamang. Ngunit kasunod ng pagkakumberte ni Cornelio, ang mga kongregasyong binubuo kapuwa ng mga Judio at mga di-Judio ay nagsimulang lumitaw sa kahabaan ng baybayin ng Fenicia at sa iba pang bahagi ng Imperyo ng Roma. Dinalaw ng apostol na si Pablo ang ilan sa mga kongregasyong ito sa Fenicia noong panahon ng kaniyang mga paglalakbay; ang huling nakaulat na pagdalaw sa mga mananampalataya roon ay sa Sidon nang papunta siya sa Roma bilang isang bilanggo noong mga 58 C.E.—Gaw 11:19; 15:3; 21:1-7; 27:1-3.

FENIX [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "puno ng palma"]. "Isang daungan ng Creta." (Gaw 27:12) Ang barko na may lulang mga butil na sinakyan ni Pablo bilang isang bilanggo nang maglakbay siya patungo sa Roma ay nagtangkang

maglayag mula sa Magagandang Daungan patungong Fenix upang doon dumaong sa panahon ng taglamig. Palibhasa'y pinanaigan ng isang bagyo, nang dakong huli ay nawasak ito sa pulo ng Malta. —Gaw 27:13–28:1.

Kung tungkol sa lokasyon ng Fenix, ang ipinahihiwatig lamang ng salaysay ng Mga Gawa ay na nasa K ito ng Magagandang Daungan, sa T na panig ng Creta, at na ligtas itong pagdaungan sa panahon ng taglamig. Dahil dito, dalawang lugar ang iminumungkahi. Ang isa ay ang Loutro, na nasa S panig ng isang tangos, mga 65 km (40 mi) sa K ng Magagandang Daungan, at ang isa pa ay ang Phineka, na nasa kabilang panig naman ng tangos na ito. Inilalarawan ng literal na tekstong Griego ang daungan sa Fenix bilang "nakatingin pababa [*ka·ta′*] sa timog-kanlurang hangin at pababa [*ka·ta′*] sa hilagang-kanlurang hangin." Inaakala ng mga iskolar na pumapabor sa Loutro na ito ay nangangahulugang nakatingin "sa kahabaan ng" o "patungo" (*ka·ta′*) sa direksiyon kung saan humihihip ang TK at HK hangin. (Gaw 27:12, tlb sa *Rbi8*) Dahil sa ganitong pagkaunawa, ang daungan ay sinasabing bukás 'patungo sa HS at sa TS' (*RS, NW*), isang paglalarawang maaaring tumugma sa malaking hating-bilog na pasukan patungo sa daungan sa Loutro. Ang Phineka, dahil sa istraktura nito, ay hindi na ginagamit sa ngayon bilang daungan, bagaman maaaring naapektuhan ng heolohikang mga pagbabago sa kapaligiran nito ang kaanyuan nito. Gayunman, ang Phineka ay may dalawang ilug-ilugan, ang isa ay *nakaharap* sa TK at ang isa naman ay sa HK. Kaya naman, inuunawa niyaong mga pumapabor sa lugar na ito na ang pananalitang "nakatingin pababa" ay nangangahulugang nakaharap sa direksiyon na *pinagmumulan* ng mga hangin sa halip na sa direksiyon kung saan humihihip ang mga ito.

FESTO [mula sa Lat., Pamista; Nagagalak]. Gobernador ng Romanong probinsiya ng Judea pagkaraang pabalikin si Felix sa Roma. (Gaw 24:27) Hindi malaman nang tiyak ang taon ng pagpapalit na ito ng gobernador; ang tanging mga mapagkukunan ng impormasyon ay ang Bibliya at si Josephus, at alinman sa mga ito ay hindi nagbibigay-liwanag sa pag-aatas na ginawa ni Nero. May dalawang pangkat ng mga kritiko, ang isa ay nangangatuwirang dumating si Porcio Festo sa Judea noon pang 54 C.E., ang isa naman ay nangangatuwirang noon lamang 61 C.E. Waring mas pinapaboran ng mga istoryador ang panahon sa pagitan ng 58 at 61 C.E. Ang taóng 58 C.E., gaya ng ipinapalagay ng *Analytical Concordance to the Bible* (p. 342) ni Young, ang waring pinakaposibleng petsa ng pagluklok ni Festo bilang gobernador ng Judea.

Tatlong araw pagkarating ni Festo sa Cesarea, naglakbay siya patungong Jerusalem, maliwanag na upang maging pamilyar sa mga problema ng mga taong pamamahalaan niya. Si Pablo ay nasa Cesarea, na naiwang bilanggo mula pa noong si Felix ang nangangasiwa. Hindi nag-aksaya ng panahon ang Judiong mga punong saserdote at mga pangunahing lalaki upang hilingin na dalhin siya sa Jerusalem, yamang umaasa silang matatambangan nila siya at mapapatay habang nasa daan. Sa halip, ipinasiya ni Festo na muling litisin si Pablo at iniutos sa mga tagapag-akusa na humarap sa kaniyang luklukan ng paghatol sa Cesarea. Pagkatapos ng "paglilitis," si Festo ay naging kumbinsido sa kawalang-sala ni Pablo at nagtapat nang maglaon kay Haring Agripa II: "Napag-unawa ko na wala siyang nagawang anuman na karapat-dapat sa kamatayan." (Gaw 25:25) Noong una, "sa pagnanais na makamit ang pabor ng mga Judio," itinanong ni Festo kung handang pumunta si Pablo sa Jerusalem para litisin. (Gaw 25:9) Gayunman, tumugon si Pablo: "Walang sinumang tao ang makapagbibigay sa akin sa kanila bilang pabor. Umaapela ako kay Cesar!" —Gaw 25:11.

Napaharap ngayon si Festo sa iba namang problema. Sa pagpapaliwanag kay Agripa na mayroon siyang isang bilanggo na ipadadala sa Roma, ngunit wala pa siyang mga paratang na maihaharap laban dito, sinabi ni Festo: "Waring di-makatuwiran sa akin na ipadala ang isang bilanggo at hindi rin naman ipabatid ang mga paratang laban sa kaniya." (Gaw 25:27) Nag-alok si Agripa na pakikinggan niya mismo si Pablo sa layuning malutas ang problema. Sa kaniyang pagtatanggol, napakahusay at lubhang makaantig-damdamin ang talumpating binigkas ni Pablo anupat napabulalas si Festo: "Nababaliw ka, Pablo! Itinutulak ka ng malaking kaalaman tungo sa kabaliwan!" (Gaw 26:24) Pagkatapos ay bumaling si Pablo kay Agripa taglay ang masidhing pamamanhik, anupat nasabi ni Agripa: "Sa maikling panahon ay mahihikayat mo akong maging Kristiyano." (Gaw 26:28) Nang maglaon ay sinabi ni Agripa kay Festo: "Napalaya na sana ang taong ito kung hindi siya umapela kay Cesar." Ang pasiyang ito ay dahil talaga sa patnubay ng Diyos, sapagkat patiunang ipinaalam ng Panginoon kay Pablo: "Lakasan mo ang iyong loob! . . . magpapatotoo [ka rin] sa Roma." —Gaw 23:11; 26:32.

Kung ihahambing sa mapaniil na pangangasiwa ni Felix, yaong kay Festo ay itinuturing na kaayaaya sa kabuuan. Sinawata niya ang mga bandidong terorista na kilala bilang mga Mamamatay-tao, o *Sicarii* (mga lalaking may sundang), at sa iba pang mga paraan ay sinikap niyang itaguyod ang batas Romano. Gayunman, isang pasiya ni Festo ang binago matapos itong iapela sa Roma. Itinayo ni

Agripa ang kaniyang silid-kainan anupat nakatunghay ito sa sagradong lugar ng templo, at dahil dito ay nagtayo ang mga Judio ng isang pader upang harangan ang tanawin. Ipinag-utos ni Festo na alisin ang pader sa saligang natatabingan nito ang tanawin ng mga kawal, ngunit nang ang kaso ay iapela sa Roma, ang pader ay pinahintulutang manatili. Namatay si Festo habang nanunungkulan at hinalinhan ni Albinus.

FIGELO. Isa na mula sa distrito ng Asia na "tumalikod" kay Pablo.—2Ti 1:15; tingnan ang ASIA.

FILADELFIA [Pagmamahal na Pangkapatid]. Isang lunsod sa K Asia Minor na may isang kongregasyong Kristiyano na pinadalhan ng isa sa pitong liham na nasa Apocalipsis. (Apo 1:11; 3:7-13) Ang Lydianong lunsod ng Filadelfia ay nasa isang maburol na talampas sa T ng Ilog Cogamis, mga 45 km (28 mi) sa TS ng Sardis at 80 km (50 mi) sa HK ng Laodicea. Itinayo ito noong ikalawang siglo B.C.E. ni Eumenes II, hari ng Pergamo, o ng kapatid niya na si Attalus II (Philadelphus), kung kanino ipinangalan ang lunsod. Ang lunsod ay nasa bukana ng isang malapad na libis na dumaraan sa Sardis patungong Smirna (makabagong Izmir) sa baybaying dagat. Iniuugnay ito ng mga daan sa baybayin, sa Pergamo sa dakong H, at sa Laodicea sa dakong TS. Ang lunsod na ito ay nagsilbing pintuan patungo sa pinakasentro ng Frigia.

Ang Filadelfia ay maunlad na sentro ng isang seksiyon na gumagawa ng alak, at ang pangunahing bathala nito ay si Dionisus na diyos ng alak. Dumanas ang lugar na ito ng paulit-ulit na lindol, anupat winasak ng isa sa mga ito ang Filadelfia noong 17 C.E. Sa pamamagitan ng pinansiyal na tulong mula sa Roma, ang lunsod ay muling itinayo at binigyan ng pangalang Neocesarea (Bagong Cesarea) at, nang bandang huli, Flavia. Ang lugar na ito ay kinatatayuan ngayon ng makabagong Alasehir. Ang sinaunang lunsod ay isang sentro na mula roon ay lumaganap ang Helenismo sa Asia Minor.

Maliwanag na may mga Judio roon, yamang binanggit ng Apocalipsis 3:9 "yaong mga mula sa sinagoga ni Satanas na nagsasabing sila ay mga Judio." Marahil ay sinalansang ng mga ito ang tapat na mga Kristiyano sa lunsod sa pamamagitan ng pagsisikap na mabawi ang mga Kristiyanong ipinanganak na Judio o mahikayat sila na panatilihin ang o muling magsagawa ng ilang kaugalian ng Kautusang Mosaiko. Hindi nagtagumpay ang pagtatangkang ito. Pinapurihan ni Jesus ang mga Kristiyano roon dahil sa kanilang pagbabata. Pinatibay-loob niya sila na 'patuloy na manghawakang mahigpit.' —Apo 3:9-11.

Para sa Filadelfia ng Decapolis, tingnan ang RABA Blg. 1.

FILEMON [Maibigin]. Isang Kristiyanong may-ari ng alipin, kaugnay sa kongregasyon sa Colosas. Ang kaniyang bahay sa lunsod na ito sa timog-kanlurang Asia Minor ay nagsilbing isang dakong pinagtitipunan para sa kongregasyon doon. Si Filemon ay napatunayang isang pinagmumulan ng kaginhawahan para sa mga kapuwa Kristiyano at isang halimbawa sa pananampalataya at pag-ibig. Itinuring siya ng apostol na si Pablo bilang isang minamahal na kamanggagawa. (Flm 1, 2, 5-7; ihambing ang Col 4:9 sa Flm 10-12.) Ipinakikita ng pagnanais ni Pablo na makipanuluyan kay Filemon ang pagkamapagpatuloy ng taong ito.—Flm 22; ihambing ang Gaw 16:14, 15.

Sina Apia at Arquipo ay waring mga miyembro ng sambahayan ni Filemon, yamang binabati rin sila sa personal na liham ni Pablo kay Filemon. Marahil ay si Apia ang asawa ni Filemon, at maaaring si Arquipo naman ang kaniyang anak. —Flm 2.

Lumilitaw na si Filemon ay naging Kristiyano sa pamamagitan ng mga pagsisikap ni Pablo. (Flm 19) Gayunman, yamang hindi nangaral si Pablo doon mismo sa Colosas (Col 2:1), maaaring nakilala ni Filemon ang Kristiyanismo bilang resulta ng dalawang-taóng gawain ng apostol sa Efeso, noong "narinig ng lahat ng nananahan sa distrito ng Asia [na sumasaklaw sa Colosas] ang salita ng Panginoon." —Gaw 19:10.

Ilang panahon bago matanggap ang liham ni Pablo, si Filemon ay nilayasan ng kaniyang aliping si Onesimo. Ang takas na aliping ito ay posibleng nagnakaw pa nga ng salapi mula sa kaniyang panginoon upang gugulin sa kaniyang biyahe patungong Roma, kung saan nang dakong huli ay nakilala nito si Pablo at naging isang Kristiyano.—Flm 10, 11, 18, 19; tingnan ang ALIPIN.

FILEMON, LIHAM KAY. Isang liham na isinulat ng apostol na si Pablo sa pamamagitan ng kaniyang sariling kamay at pangunahin nang patungkol kay Filemon. (Flm 1, 2, 19) Posibleng isinulat ito ilang panahon pagkaraang magsimula ang unang pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma (malamang na mga 60-61 C.E.), sapagkat umaasa ang apostol na "mapalalaya" siya.—Tal 22; tingnan ang FILEMON; ONESIMO.

Ang layunin ng apostol sa pagsulat ng liham na ito ay upang himukin si Filemon na tanggapin nang may-kabaitan ang takas na alipin nito na si Onesimo. Sa halip na gamitin ang kaniyang apostolikong awtoridad upang utusan siyang gawin iyon, namanhik si Pablo salig sa pag-ibig at personal na pagka-

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG FILEMON

Isang liham na humihimok na pagpakitaan ng pag-ibig at awa ang isang takas na alipin na naging Kristiyano

Isinulat noong mga 60-61 C.E. samantalang si Pablo ay nakabilanggo sa Roma

---

Komendasyon kay Filemon dahil sa kaniyang pag-ibig at pananampalataya (tal 1-7)

Tinukoy ni Pablo si Filemon bilang isang minamahal at kamanggagawa

Ang mga ulat tungkol sa pag-ibig at pananampalataya ni Filemon ay nag-udyok kay Pablo na pasalamatan ang Diyos at nagdulot ng malaking kagalakan at kaaliwan sa apostol

Pinabalik ni Pablo si Onesimo bilang "higit pa sa isang alipin" (tal 8-25)

Ang nakabilanggong si Pablo ay namanhik salig sa pag-ibig alang-alang sa takas na aliping si Onesimo, na naging Kristiyano nang makasama nito si Pablo

Yamang kapaki-pakinabang si Onesimo sa paglilingkod sa kaniya, nais sana ni Pablo na pigilan ito; gayunma'y pinababalik ito ng apostol, sapagkat hindi niya ibig na gumawa ng anuman kung walang pagsang-ayon ni Filemon

Hinimok ni Pablo si Filemon na tanggapin si Onesimo bilang kapatid, na para bang si Onesimo mismo ang apostol, at ipinahayag ni Pablo ang kaniyang pagtitiwala na gagawin ni Filemon ang higit pa kaysa sa hinihiling sa kaniya

kaibigan. (Flm 8, 9, 17) Yamang kilala niya si Filemon bilang isang taong may pananampalataya at pag-ibig, nagtitiwala si Pablo na tatanggapin ni Filemon ang alipin nito na noong una ay walang silbi, ngunit ngayo'y isa nang Kristiyano, gaya ng gagawin nito sa apostol mismo. (Tal 10, 11, 21) Lalo na itong kapansin-pansin, yamang si Filemon ay may legal na karapatang patawan ng matinding kaparusahan si Onesimo.

Bukod sa paglalaan ng isang aktuwal na halimbawa na naglalarawan sa kagandahan ng Kristiyanong kabaitan, pagpapatawad, at awa, ang liham ay may sinasabi sa atin tungkol sa unang mga Kristiyano. Nagtitipon sila sa mga pribadong tahanan, tinatawag nilang "kapatid" ang isa't isa (Flm 1, 2, 20), ipinananalangin nila ang isa't isa (tal 4, 22), at napatibay-loob sila ng pananampalataya at pag-ibig na ipinakikita ng mga kapananampalataya (tal 4-7).

FILETO [Minamahal; Karapat-dapat Ibigin]. Isang nag-apostata sa Kristiyanismo noong unang siglo na binanggit ni Pablo kasama ni Himeneo; inilarawan ni Pablo sina Fileto at Himeneo bilang mga bulaang guro may kinalaman sa pagkabuhay-muli at bilang mga manggugupo ng pananampalataya. —2Ti 2:17, 18.

FILIPOS. Noong panahon ng ikalawang paglalakbay ng apostol na si Pablo bilang misyonero, ang lunsod na ito ang "pangunahing [o, unang] lunsod ng distrito ng Macedonia," bagaman lumilitaw na hindi ang kabisera niyaon. Ito ay nasa silangang bahagi ng distrito, sa H dulo ng Dagat Aegeano, dikalayuan sa distrito ng Tracia. Nang dumating siya sakay ng barko mula sa Troas, si Pablo ay bumaba sa daungang bayan ng Filipos, ang Neapolis, at naglakbay nang mga 15 km (9.5 mi) sa HK sa kahabaan ng *Via Egnatia,* o Daang Egnatia, ang malaking pangkomersiyo at pangmilitar na lansangan mula sa Asia patungong Roma, na bumabagtas sa isang daanan sa bundok na mahigit na 500 m (1,600 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat at bumababa patungo sa Kapatagan ng Filipos.—Gaw 16:11, 12.

Ang lunsod na ito ay nasa isang burol sa kapatagang iyon, malapit sa ilog ng Gangites. Sa T ay may isang malawak na latian. Ang akropolis ng Filipos ay nasa isang malaking batuhan sa HS bahagi ng lunsod. Ipinakikita ng mga paghuhukay sa mga guho na ang Daang Egnatia ay bumabagtas sa gitna ng lunsod at na sa tabi nito ay may isang pampublikong dakong pulungan na katamtaman ang laki. Lumilitaw na ang Amfipolis, na pinuntahan ni Pablo pagkaalis niya ng Filipos, ang kabisera ng distrito; ito ay mga 50 km (30 mi) sa TK ng Filipos. Mula sa Amfipolis, si Pablo ay bumaling sa TK na mga 35 km (22 mi) patungong Apolonia at mula roon ay nagtungo sa Tesalonica na mga 45 km (28 mi) sa K, kung saan siya nanatili nang mga tatlong linggo bago siya pumaroon sa TK na dumaraan sa Berea upang sumakay ng barko na papuntang Atenas.

Kasaysayan. Noong una, ang Filipos ay tinatawag na Crenides (Krenides). Kinuha ni Felipe II ng Macedon (ama ni Alejandrong Dakila) ang lunsod mula sa mga taga-Tracia noong mga kalagitnaan ng ikaapat na siglo B.C.E. at ipinangalan niya ito sa kaniyang sarili. Maraming mina ng ginto sa lugar na iyon, at may mga baryang ginto na inilabas sa pangalan ni Felipe. Noong mga 168 B.C.E., natalo ng Romanong konsul na si Lucio Aemilio Paulo si Perseus, ang kahuli-hulihan sa mga hari ng Macedonia, at kinuha niya ang Filipos at ang nakapalibot na teritoryo. Noong 146 B.C.E., ang buong Macedonia ay pinagsama-sama upang maging iisang Romanong probinsiya. Ang pagbabaka kung saan natalo nina Octavian at Mark Antony ang mga hukbo nina Brutus at Gaius Cassius Longinus, ang mga pumaslang kay Julio Cesar, ay naganap sa Kapatagan ng Filipos (noong 42 B.C.E.). Pagkatapos nito, bilang pinakaalaala ng kaniyang malaking tagumpay, ginawa ni Octavian na isang "kolonya" ng Roma ang Filipos. (Gaw 16:12) Pagkaraan ng ilang taon, nang si

Octavian ay gawing Cesar Augusto ng senadong Romano, ang bayan ay tinawag niyang *Colonia Augusta Julia Philippensis.*

Ang pagtatalaga sa lunsod na ito bilang isang kolonyang Romano ay nagkaloob dito ng kalayaan mula sa mga buwis lakip ang iba pang mga pribilehiyo, anupat posibleng kabilang dito ang pangalawahing uri ng pagkamamamamayang Romano para sa mga tumatahan doon. Dahil dito, ang mga mamamayan nito ay nagkaroon ng matinding pagkamatapat at damdamin para sa Roma. Maaaring ito ang dahilan kung bakit idiniin ng mga panginoon ng batang babaing pinalaya ng apostol na si Pablo mula sa isang demonyo ng panghuhula ang puntong ito sa harap ng mga mahistrado sa pagsasabi, sa kanilang akusasyon laban kina Pablo at Silas, "Tayo ay mga *Romano."* (Gaw 16:16-24) Lubusan din itong mauunawaan ng mga Kristiyanong taga-Filipos nang sumulat si Pablo noong dakong huli anupat pinapayuhan sila na "gumawi bilang mga mamamayan" na karapat-dapat sa mabuting balita ng Kristo, at pinaaalalahanan sila na ang "ating pagkamamamamayan ay nasa langit," sapagkat ang makasanlibutang pagkamamamamayang Romano ay lubhang pinahahalagahan sa Filipos, isang bagay pa nga na ipinagháhambog.—Fil 1:27; 3:20, *Int.*

Ang Pagdalaw ni Pablo. Nagkapribilehiyo ang Filipos na maging unang lunsod sa Europa na nakarinig sa pangangaral ni Pablo ng mabuting balita, noong mga 50 C.E., sa panahon ng ikalawang paglalakbay niya bilang misyonero. Pumunta siya roon bilang pagsunod sa isang pangitain sa gabi sa Troas ng Asia Minor, kung saan isang lalaking taga-Macedonia ang namanhik sa kaniya: "Tumawid ka sa Macedonia at tulungan mo kami." (Gaw 16:8-10) Si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan, maliwanag na kabilang ang kanilang mananalaysay na si Lucas, ay nanatili roon nang ilang araw, at noong Sabbath ay "pumaroon [sila] sa labas ng pintuang-daan sa tabi ng isang ilog," kung saan, ayon sa salaysay ni Lucas, "iniisip naming may dakong panalanginan." Ipinapalagay ng iba na walang sinagoga sa Filipos, dahil sa pangmilitar na kapaligiran ng lunsod—anupat ang mga Judio roon ay maaaring pinagbawalang magtipon sa loob ng lunsod para sa pagsamba. Magkagayunman, nakipag-usap si Pablo sa mga babaing nagkakatipon doon at nakasumpong siya ng isa, na Lydia ang pangalan, isang mananamba ng Diyos, na 'nagbukas na mabuti ng kaniyang puso upang magbigay-pansin sa mga bagay na sinasalita ni Pablo.' Si Lydia at ang kaniyang sambahayan ay nabautismuhan, at labis-labis ang kaniyang pagpapahalaga at pagkamapagpatuloy anupat 'talaga namang pinilit niya si Pablo at ang mga kasamahan nito na pumaroon' upang manatili sa kaniyang bahay.—Gaw 16:11-15.

Ngunit ngayon, pagkatapos niyang tumugon sa panawagang pumaroon sa Macedonia, si Pablo ay napaharap sa pag-uusig sa unang lunsod na ito mismo, sa pagkakataong ito ay hindi mula sa mga Judio, gaya ng nangyari sa Galacia. Ang mga mahistrado ng lunsod ay kumilos ayon sa mga bulaang akusasyon na iniharap ng mga may-ari ng isang batang babaing inaalihan ng demonyo. Nawalan ng kita ang mga ito dahil hindi na makapagpatuloy ang babae sa pagsasagawa ng panghuhula, na mula rito ay nagkaroon ang mga ito ng maraming pakinabang. Sina Pablo at Silas ay pinaghahampas ng mga pamalo, itinapon sila sa bilangguan, at ang kanilang mga paa ay ipiniit sa mga pangawan.—Gaw 16:16-24.

Gayunman, noong kalagitnaan ng gabi, habang sila, sa pandinig ng iba pang mga bilanggo, ay nananalangin at pumupuri sa Diyos sa pamamagitan ng awit, isang himala ang nangyari. Dahil sa isang lindol, napatid ang mga gapos ng mga bilanggo at nabuksan ang mga pinto. Palibhasa'y alam ng tagapagbilanggo na papatawan siya ng parusang kamatayan dahil sa pagkawala ng mga bilanggong ipinagkatiwala sa kaniya, magpapakamatay na sana siya nang sumigaw si Pablo: "Huwag mong saktan ang iyong sarili, sapagkat narito kaming lahat!" Nang magkagayon, ang tagapagbilanggo at ang kaniyang sambahayan ay nakinig kina Pablo at Silas, inasikaso nila ang mga latay ng mga ito, at sila ay naging bautisadong mga mananampalataya.—Gaw 16:25-34; LARAWAN, Tomo 2, p. 749.

Kinaumagahan, marahil nang marinig nila ang makahimalang pangyayari, inutusan ng mga mahistrado ng lunsod ang tagapagbilanggo na palayain si Pablo. Ngunit mas ikinababahala ni Pablo ang pagbabangong-puri, pagtatanggol, at legal na pagtatatag ng mabuting balita kaysa sa mabilis na paglaya niya. Hindi siya papayag na siya'y palihim na palayain upang huwag lamang mapahiya ang mga mahistrado. Itinawag-pansin niya ang kaniyang pagkamamamamayang Romano at ang *hayagang* paghampas sa kaniya at kay Silas nang hindi pa nahahatulan. Talagang hindi siya makapapayag! dapat nilang hayagang kilalanin na sila, at hindi ang mga Kristiyano, ang kumilos nang di-matuwid. Sa pagkarinig na sina Pablo at Silas ay mga Romano, ang mga mahistrado ay natakot at, matapos pumaroon sa kanila nang personal, "namanhik [ang mga ito] sa kanila," inilabas sila, at hiniling na lisanin nila ang lunsod.—Gaw 16:35-40.

Gayunpaman, si Pablo ay nakapagtatatag ng isang mahusay na kongregasyon sa Filipos, isa na laging malapít sa kaniyang puso. Ang pag-ibig nila sa kaniya ay namalas sa kanilang pagkabalisa at paglala-

an para sa kaniya, kahit na noong nasa ibang lugar na siya. (Fil 4:16) Muling dinalaw ni Pablo ang Filipos noong panahon ng kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero at posibleng sa ikatlo pang pagkakataon pagkatapos siyang palayain mula sa kaniyang unang pagkabilanggo sa Roma.—Gaw 20:1, 2, 6; Fil 1:19; 2:24.

FILIPOS, LIHAM SA MGA TAGA-. Isang aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na isinulat ng apostol na si Pablo para sa kongregasyon na nasa lunsod ng Filipos sa probinsiya ng Macedonia, isang kongregasyon na itinatag ni Pablo noong mga 50 C.E., sa panahon ng kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero.

Kung Kailan at Saan Isinulat. Ipinahihiwatig ng panloob na katibayan ng liham na isinulat ito noong panahon ng unang pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma. Dito ay binanggit niya na alam ng "lahat ng Tanod ng Pretorio" ang dahilan kung bakit siya nakagapos, at nagpadala siya ng mga pagbati mula sa "mga nasa sambahayan ni Cesar." (Fil 1:13; 4:22) Ang unang pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma ay karaniwang ipinapalagay na naganap noong mga 59-61 C.E. May ilang pangyayari na naganap sa pagitan ng pagdating ni Pablo sa Roma at ng kaniyang desisyon na sulatan ang mga taga-Filipos. Si Epafrodito ay naglakbay mula sa Filipos, nagpagal upang tulungan si Pablo, at nagkasakit nang malubha. Ang kaniyang pagkakasakit ay nabalitaan ng mga taga-Filipos, na nasa layong mga 1,000 km (600 mi). Ngayon ay magaling na si Epafrodito, at isinusugo siya ni Pablo sa kanila dala ang liham. Kaya isinulat ang liham noong mga 60 o 61 C.E.

Mga Kalagayan at mga Dahilan Kung Bakit Isinulat. Ang kongregasyon ng Filipos ay nagpakita ng malaking pag-ibig at pagpapahalaga kay Pablo. Di-katagalan pagkatapos niyang dumalaw sa kanila, ang kongregasyon ay bukas-palad na nagpadala sa kaniya ng materyal na mga paglalaan sa panahon ng pananatili niya nang ilang linggo sa kalapit na Tesalonica. (Fil 4:15, 16) Nang maglaon, nang ang mga kapatid sa Jerusalem ay dumaan sa isang yugto ng matinding pag-uusig

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG FILIPOS

Isang liham na nagpapabanaag ng pantanging buklod ng pag-ibig sa pagitan ni Pablo at ng mga Kristiyano sa Filipos

Isinulat ni Pablo noong mga 60-61 C.E. samantalang nakabilanggo siya sa Roma

---

Ang pag-ibig ni Pablo sa mga kapatid at ang pagpapahalaga niya sa kanilang pagkabukas-palad

- Nagpasalamat si Pablo sa Diyos dahil sa iniabuloy ng mga taga-Filipos para sa ikasusulong ng mabuting balita. Udyok ng matinding pagmamahal sa kanila, ipinanalangin niya na ang kanilang pag-ibig ay sumidhi at na tiyakin nila ang mga bagay na higit na mahalaga (1:3-11)
- Nababahala si Pablo sa kapakanan ng mga taga-Filipos; umaasa siyang maisusugo niya sa kanila si Timoteo, na lubusan niyang inirekomenda; nagtitiwala siya na siya mismo ay makadadalaw rin sa kanila sa di-kalaunan (2:19-24)
- Upang mapanatag ang mga kapatid may kinalaman kay Epafrodito, na narinig ng mga taga-Filipos na nagkasakit nang malubha, isinugo ni Pablo sa kanila ang matapat na lingkod na ito na inatasan nilang maglingkod kay Pablo (2:25-30)
- Bagaman si Pablo ay may kasiyahan sa sarili sa lahat ng kalagayan dahil sa lakas na ipinagkaloob sa kaniya mula sa itaas, lubusan niyang pinapurihan ang mga taga-Filipos sa kanilang pagkabukas-palad (4:10-19)

Mga ibinunga ng pagkakabilanggo ni Pablo

- Ang pagkakabilanggo ni Pablo ay umakay sa pagsulong ng mabuting balita; ang kaniyang situwasyon ay hayag na hayag sa gitna ng Tanod ng Pretorio, at ang karamihan sa mga kapatid ay nagpakita ng higit pang lakas ng loob na salitain ang salita ng Diyos nang walang takot (1:12-14)
- Ang ilan ay nangangaral nang may mabuting motibo, ang iba naman ay may masamang motibo—alinman dito ang kalagayan, si Kristo ay naihahayag; mabuhay man o mamatay si Pablo, dadakilain niya si Kristo; ngunit nadarama niyang mabubuhay pa siya upang makapaglingkod sa mga taga-Filipos (1:15-26)

Nakapagpapatibay na payo may kinalaman sa saloobin at paggawi

- Gumawi sa paraang karapat-dapat sa mabuting balita, nang hindi nagagawang takutin ng mga kaaway; ang mga kalaban ay mapupuksa, samantalang ang mga mananampalataya ay magtatamo ng kaligtasan (1:27-30)
- Ipamalas ang pangkaisipang saloobin na gaya ng kay Kristo sa pamamagitan ng pagpapakita ng kapakumbabaan at pagiging di-makasarili (2:1-11)
- Bilang walang-kapintasang mga anak, sumikat bilang mga tagapagbigay-liwanag sa gitna ng isang pilipit na salinlahi, "na nananatiling mahigpit na nakakapit sa salita ng buhay" (2:12-16)
- Magbantay laban sa mga nagtataguyod ng pagtutuli; ang pagtitiwala ng isang Kristiyano ay kay Kristo, hindi sa pagtutuli sa laman (3:1-3)
- Si Pablo ang may pinakamataas na katayuan pagdating sa mga kuwalipikasyon sa laman, ngunit itinuring niya ang lahat ng ito bilang basura dahil sa "nakahihigit na halaga ng kaalaman tungkol kay Kristo"; nagsumikap siya patungo sa gantimpala at hinimok niya ang iba na gayundin ang gawin (3:4-21)
- Patuloy na magsaya sa Panginoon; magpakita ng pagkamakatuwiran at ilagak ang mga kabalisahan sa Diyos sa panalangin; punuin ang isip ng kapaki-pakinabang na mga kaisipan (4:4-9)

at mangailangan ng materyal na tulong, ang mga Kristiyano sa Filipos, bagaman sila mismo'y napakadukha at dumaranas ng malaking pagsubok ng kapighatian, ay nagpamalas pa rin ng pagiging handang mag-abuloy nang kahit higit pa sa kanilang kakayahan. Gayon na lamang ang pagpapahalaga ni Pablo sa kanilang mainam na saloobin anupat binanggit niya sila bilang isang halimbawa sa iba pang mga kongregasyon. (2Co 8:1-6) Sila rin ay lubhang aktibo at abala sa pangangaral ng mabuting balita, kaya lumilitaw na wala silang gaanong pakikipagtalastasan kay Pablo sa loob ng ilang panahon. Ngunit ngayon, dahil sa kaniyang pangangailangan habang nasa mga gapos ng bilangguan, hindi lamang sila nagpadala ng materyal na mga kaloob upang managana si Pablo kundi ipinadala rin nila ang kanilang personal na sugo na si Epafrodito, isang lalaking kapaki-pakinabang sa kanila. Ang masigasig na kapatid na ito ay lakas-loob na tumulong kay Pablo, anupat isinapanganib pa nga ang kaniyang sariling buhay. Dahil dito, lubha siyang pinapurihan ni Pablo sa kongregasyon.—Fil 2:25-30; 4:18.

Ipinahayag ni Pablo ang pagtitiwala na, kasuwato ng kanilang mga panalangin, siya'y palalayain mula sa pagkakabilanggong ito at muling makadadalaw sa kanila. (Fil 1:19; 2:24) Alam niya na ang pananatili niyang buháy ay magiging kapaki-pakinabang sa kanila, bagaman pinananabikan niya ang panahon kung kailan siya'y tatanggapin ni Kristo sa Kaniyang sarili. (Fil 1:21-25; ihambing ang Ju 14:3.) Samantala, umaasa siyang maisusugo niya si Timoteo, na tunay na magmamalasakit sa kanila nang higit sa kaninuman na maipadadala niya.—Fil 2:19-23.

Nangingibabaw sa liham ang pag-ibig. Hindi kailanman ipinagkait ni Pablo ang komendasyon kapag nauukol, ni nag-atubili man siya sa pagbibigay ng kinakailangang pagsaway, ngunit sa kasong ito ay pampatibay-loob ang kailangan. Ang kongregasyon ay may mga kalaban, ang "mga manggagawa ng pinsala," na naghahambog salig sa mga kaugnayan sa laman at sa pagtutuli ng laman, ngunit lumilitaw na ang mga kapatid ay hindi gaanong naaapektuhan o naliligalig nito. (Fil 3:2) Kaya hindi na kailangan ni Pablo na magharap ng matinding argumento at pagsaway, gaya halimbawa ng ginawa niya sa kaniyang mga liham sa mga kongregasyon sa Galacia at Corinto. Ang tanging pahiwatig ng pagtutuwid ay ang payo niya na magkaisa sina Euodias at Sintique. Sa buong liham ay pinatibay-loob niya ang kongregasyon ng Filipos na magpatuloy sa kanilang mainam na landasin—ang pagkuha ng higit na kaunawaan at mahigpit na pagkapit sa Salita ng buhay, isang mas matibay na pananampalataya, at pag-asa sa gantimpalang darating.

Maraming maiinam na simulaing nakasaad sa liham ang naglalaan ng patnubay at pampatibay-loob sa lahat ng mga Kristiyano. Ang ilan sa mga ito ay:

Kabanata at talata	Simulain
1:9, 10	Tiyakin ang mga bagay na higit na mahalaga upang hindi makatisod sa iba may kinalaman sa anumang bagay
1:15-18	Maaari tayong magsaya kahit ang mga kaaway ng katotohanan ay nagsasalita tungkol dito nang may pakikipagtalo, sapagkat dahil doo'y lalong naihahayag ang katotohanan
1:19	Mabisa ang panalangin ng mga lingkod ng Diyos
1:27, 28	Ang pagkakaisa at lakas ng loob ng mga Kristiyano sa harap ng kanilang mga kalaban ay isang katunayan mula sa Diyos na ililigtas niya ang kaniyang mga lingkod at pupuksain ang kaniyang mga kaaway
2:5-11	Ang kapakumbabaan ay nagdudulot ng pagkakadakila mula sa Diyos
2:27	Maaaring pasalamatan ang Diyos sa kaniyang awa kapag ang isa sa kaniyang tapat na mga lingkod ay gumaling mula sa karamdaman
3:16	Sa anumang antas nakagawa na ng pagsulong ang isang Kristiyano, dapat na patuloy siyang lumakad nang maayos sa rutina ring ito upang matanggap niya ang gantimpala
3:20	Ang mga Kristiyano ay dapat tumingin sa langit, kung saan naroroon ang kanilang pagkamamamayan, hindi sa mga kaugnayan sa lupa
4:6, 7	Huwag mabalisa; sa anumang kalagayan ay idulog sa Diyos ang iyong mga pakiusap, at magbibigay siya ng kapayapaan na magbabantay sa iyong puso at mga kakayahang pangkaisipan
4:8	Laging isaalang-alang ang mga bagay na tama at kapuri-puri

FILISTIA, MGA FILISTEO. Palibhasa'y sumasaklaw ng isang lugar na malapit sa Jope sa H hanggang sa Gaza sa T, ang Filistia ay may haba na mga 80 km (50 mi) sa gilid ng Dagat Mediteraneo (Exo 23:31) at may lapad na mga 24 na km (15 mi) mula sa baybayin. Maliwanag na ang "dagat ng mga Filisteo" ay tumutukoy sa bahagi ng Mediteraneo na kahangga ng baybayin ng Filistia. Malayo ang naaabot ng mga burol ng buhangin sa kahabaan ng baybayin mula sa dalampasigan patungo sa loob ng lupain, kung minsan ay hanggang 6 na km (3.5 mi) pa nga. Maliban dito, ang rehiyon ay mabunga at tinutubuan ng mga butil, mga taniman ng olibo, at mga namumungang punungkahoy.

Sa kalakhang bahagi ng kapanahunan ng Hebreong Kasulatan, ang mga Filisteo ay nanirahan sa

baybaying kapatagan at kabilang sa lantarang mga kaaway ng Israel. (Isa 9:12; 11:14) Bilang isang bayang di-tuli (2Sa 1:20) at politeistiko (Huk 16:23; 2Ha 1:2; tingnan ang BAAL-ZEBUB; DAGON), ang mga Filisteo ay mapamahiing sumasangguni sa kanilang mga saserdote at mga manghuhula kapag gumagawa ng mga pasiya. (1Sa 6:2; ihambing ang Isa 2:6.) At ang kanilang mga mandirigma, kapag humahayo sa pakikipagbaka, ay nagdadala ng mga idolo ng kanilang mga diyos. (2Sa 5:21) Sa loob ng kanilang lupain, kilalá bilang Filistia (Exo 15:14; Aw 60:8; 87:4; 108:9; Isa 14:29, 31), ay naroon ang mga lunsod ng Gaza, Askelon, Asdod, Ekron, at Gat. Sa loob ng maraming siglo, bawat isa sa mga lunsod na ito ay pinamamahalaan ng isang panginoon ng alyansa.—Jos 13:3; 1Sa 29:7; tingnan ang ALYANSA, MGA PANGINOON NG.

Kasaysayan. Ang pulo ng Creta (kadalasang ipinapalagay na ito rin ang Captor), bagaman hindi tiyakang masasabi na orihinal na tahanan ng mga Filisteo, ang lugar na pinanggalingan nila nang mandayuhan sila sa baybayin ng Canaan. (Jer 47:4; Am 9:7; tingnan ang CAPTOR; CRETA.) Hindi matiyak kung kailan talaga nagsimula ang pandarayuhang ito. Gayunman, noon pa mang panahon ni Abraham at ng kaniyang anak na si Isaac, naninirahan na ang mga Filisteo sa Gerar na nasa timugang Canaan. Mayroon silang isang hari, si Abimelec, at isang hukbo sa ilalim ng pamumuno ng isang nagngangalang Picol.—Gen 20:1, 2; 21:32-34; 26:1-18; tingnan ang ABIMELEC Blg. 1 at 2.

Tinututulan ng ilan ang mga pagtukoy ng Genesis sa paninirahan ng mga Filisteo sa Canaan, anupat ipinangangatuwirang namayan lamang doon ang mga Filisteo noong ika-12 siglo B.C.E. Ngunit ang pagtutol na ito ay walang matibay na saligan. Ganito ang puna ng *New Bible Dictionary* na inedit ni J. Douglas (1985, p. 933): "Yamang ang mga Filisteo ay binabanggit lamang sa di-biblikal na mga inskripsiyon noong ika-12 siglo BC, at ang arkeolohikal na mga labí na iniuugnay sa kanila ay hindi lumilitaw bago ang panahong ito, tinatanggihan ng maraming komentarista ang mga pagtukoy sa kanila noong kapanahunan ng mga patriyarka bilang lihis sa panahon." Gayunman, upang ipakita kung bakit hindi makatuwiran ang gayong paniniwala, binanggit ang katibayan hinggil sa isang pagpapalawak ng kalakalan sa rehiyon ng Aegeano na mula pa noong mga ika-20 siglo B.C.E. Itinatawag-pansin na ang hindi pagbanggit ng mga inskripsiyon ng ibang bansa sa isang grupo dahil hindi ito prominente ay hindi nagpapatunay na hindi umiral ang grupong iyon. Ganito ang naging konklusyon sa *New Bible Dictionary* na iyon: "Walang dahilan kung bakit hindi mapapabilang ang maliliit na grupo ng mga Filisteo sa sinaunang mga negosyante sa rehiyon ng Aegeano, anupat hindi lubos na prominente upang mapansin ng mas malalaking estado."

Nang umalis sa Ehipto ang Israel noong 1513 B.C.E., ipinasiya ni Jehova na huwag akayin ang mga Israelita sa daan ng Filistia (ang pinakadirektang ruta mula sa Ehipto patungong Lupang Pangako), sapagkat baka manghina ang kanilang loob dahil kaagad silang makikipagdigma at baka magpasiya silang bumalik sa Ehipto. (Exo 13:17) Malamang na hindi mamalasin ng mga Filisteo ang pagdating ng milyun-milyong Israelita bilang pagdaraan lamang ng mga taga-ibang bansa, na karaniwang tumatawid sa kanilang lupain. Sila noon ay isa nang nakapirming bayan, samantalang ang karamihan ng mga nasa rehiyon ng Sinai kung saan inakay ni Jehova ang Israel ay mga pagala-galang tribo at maraming rehiyon doon na hindi pa natatahanan kung saan maaaring pumasok ang Israel nang hindi ito mapapaharap kaagad sa labanan.

Noong panahong hati-hatiin ng matanda nang si Josue ang lupain sa K ng Jordan, ang mga teritoryong Filisteo ay hindi pa isinasama sa pananakop. (Jos 13:2, 3) Ngunit nang maglaon, nabihag ng mga lalaki ng Juda ang tatlo sa mga pangunahing Filisteong lunsod, ang Gaza, Askelon, at Ekron. Ngunit ito ay maliit na tagumpay lamang, sapagkat 'hindi maitaboy ng Juda ang mga tumatahan sa mababang kapatagan, sapagkat mayroon silang mga karong pandigma na may mga lingkaw na bakal.' —Huk 1:18, 19.

Noong panahon ng mga Hukom. Sa loob ng maraming taon pagkatapos nito, ang pananatili ng mga Filisteo at ng iba pang mga bayan sa Canaan ay nagsilbing pagsubok sa pagkamasunurin ng Israel kay Jehova. (Huk 3:3, 4) Muli't muli silang hindi nakapasa sa pagsubok dahil sa pagsasagawa nila ng huwad na pagsamba. Kaya pinabayaan ni Jehova ang mga Israelita sa kanilang mga kaaway, kabilang na ang mga Filisteo. (Huk 10:6-8) Ngunit nang humingi sila sa kaniya ng tulong, may-kaawaan siyang nagbangon ng mga hukom upang iligtas sila. (Huk 2:18) Ang isa sa mga hukom na ito, si Samgar, ay nagpabagsak ng 600 Filisteo sa pamamagitan lamang ng isang tungkod na pantaboy ng baka. (Huk 3:31) Pagkaraan ng maraming taon, gaya ng inihula bago siya ipanganak, si Samson 'ang nanguna sa pagliligtas sa Israel mula sa kamay ng mga Filisteo.' (Huk 13:1-5) Ang katibayan ng tindi ng kontrol ng mga Filisteo noong maagang bahagi ng pagiging hukom ni Samson ay makikita sa bagay na, upang makaiwas sa gulo, dinala pa nga ng mga lalaki ng Juda si Samson sa mga Filisteo noong isang pagkakataon.—Huk 15:9-14.

Nasaksihan ng propetang si Samuel ang paniniil mula sa mga Filisteo at nakibahagi rin siya sa

pagtalo sa mga ito. Habang naglilingkod siya sa tabernakulo sa Shilo noong huling bahagi ng pagiging hukom ng mataas na saserdoteng si Eli, nagpabagsak ang mga Filisteo ng mga 4,000 Israelita sa lugar ng Apek at Ebenezer. Sa gayon ay ipinadala ng mga Israelita ang sagradong Kaban sa larangan ng pakikipagbaka, sa pag-aakalang magdadala ito sa kanila ng tagumpay. Pinag-ibayo ng mga Filisteo ang kanilang mga pagsisikap. Tatlumpung libong Israelita ang napatay, at ang Kaban ay nabihag. (1Sa 4:1-11) Dinala ng mga Filisteo ang Kaban sa templo ng kanilang diyos na si Dagon sa Asdod. Makalawang ulit na napasubasob ang mukha ng diyos na ito. Noong ikalawang pagkakataon ay nagkaputul-putol ang idolo. (1Sa 5:1-5) Pagkatapos ay inilipat-lipat nila ang Kaban sa iba't ibang Filisteong lunsod. Saanman ito dalhin, nagkakaroon ng pagkakagulo at salot. (1Sa 5:6-12) Sa wakas, pitong buwan pagkatapos na mabihag, ang Kaban ay ibinalik sa Israel. —1Sa 6:1-21.

Pagkaraan ng mga 20 taon (1Sa 7:2), humayo ang mga Filisteo laban sa mga Israelita na sa utos ni Samuel ay nagkakatipon sa Mizpa para sa pagsamba. Sa pagkakataong ito ay nilito ni Jehova ang mga Filisteo, anupat pinangyaring masupil sila ng kaniyang bayan. Nang maglaon, "ang mga lunsod na kinuha ng mga Filisteo mula sa Israel ay patuloy na nabalik sa Israel mula sa Ekron hanggang sa Gat." —1Sa 7:5-14.

Ang paghahari ni Saul hanggang sa pagsupil ni David. Gayunman, hindi rito nagwakas ang mga suliranin ng Israel sa mga Filisteo. (1Sa 9:16; 14:47) Lumilitaw na bago ang paghahari ni Saul ay nakapagtayo sila ng mga garison sa teritoryong Israelita. (Ihambing ang 1Sa 10:5; 13:1-3.) Ang mga Filisteo ay may sapat na lakas anupat nahadlangan nila ang mga Israelita sa pagkakaroon ng sariling mga panday, sa gayon ay pinanatiling walang sandata ang mga ito. Dahil din dito ay napilitan ang mga Israelita na pumaroon sa kanila upang magpahasa ng kanilang mga kagamitan sa pagsasaka. (1Sa 13:19-22) Napakalubha ng situwasyon kung kaya maging ang mga Hebreo ay pumanig sa mga Filisteo laban sa mga kapuwa nila Israelita. (1Sa 14:21) Gayunpaman, sa tulong ni Jehova, sa unang malaking kampanya ni Saul laban sa mga Filisteo ay napabagsak sila ng Israel mula sa Micmash hanggang sa Aijalon.—1Sa 13:1–14:31; tingnan ang MICMAS(H).

Nang maglaon, nang makabawi sila mula sa pagkatalong ito, tinipon ng mga Filisteo ang kanilang mga hukbo upang makipaglaban sa Israel. Ang dalawang hukbo ay lumagay sa magkabilang panig ng Mababang Kapatagan ng Elah, sa Juda. Araw at gabi, sa loob ng 40 araw, ang mandirigmang si Goliat ay lumalabas mula sa kampo ng mga Filisteo, anupat hinahamon ang Israel na magharap ng isang lalaking lalaban sa kaniya sa isahang paghahamok. (1Sa 17:1-10, 16) Ang hamong ito ay sinagot ng pastol na si David, na nagpabagsak kay Goliat sa lupa sa pamamagitan ng isang bato mula sa kaniyang panghilagpos at pumatay kay Goliat sa pamamagitan ng sariling tabak nito. (1Sa 17:48-51) Pagkatapos ay tinugis ng mga Israelita ang tumatakas na mga Filisteo, anupat ibinuwal ang mga ito hanggang sa mga lunsod ng Gat at Ekron.—1Sa 17: 52, 53.

Pagkatapos nito, ipinagpatuloy ni David ang matagumpay na pakikidigma laban sa mga Filisteo. Kapag bumabalik siya mula sa pakikipagbaka, ang mga babae, bilang pagdiriwang sa tagumpay, ay magsasabi: "Si Saul ay nagpabagsak ng kaniyang libu-libo, at si David ay ng kaniyang sampu-sampung libo." (1Sa 18:5-7; tingnan din ang 1Sa 18:25-27, 30; 19:8.) Naging dahilan ito upang manibugho si Saul kay David, anupat nang dakong huli ay kinailangang tumakas si David upang iligtas ang kaniyang buhay. Tumakas siya patungo sa Filisteong lunsod ng Gat. (1Sa 18:8, 9; 20:33; 21:10) Doon, lumilitaw na tinangka ng mga lingkod ni Haring Akis na ipapatay si David. Ngunit sa pamamagitan ng pagbabalatkayo ng kaniyang katinuan, nakaalis siya sa lunsod nang walang pinsala. (1Sa 21:10-15) Ilang panahon pagkatapos nito, bagaman tinutugis pa rin ni Saul, iniligtas ni David ang Judeanong lunsod ng Keila sa mga Filisteong mananamsam. (1Sa 23:1-12) Nang maglaon, dahil sa isang paglusob ng mga Filisteo sa teritoryong Israelita ay pansamantalang itinigil ni Saul ang paghabol kay David.—1Sa 23:27, 28; 24: 1, 2.

Dahil sa patuluyang pagtugis ni Saul sa kaniya, muling ipinasiya ni David na manganlong sa teritoryong Filisteo. Pagkatapos siyang malugod na tanggapin ni Haring Akis ng Gat, ibinigay kay David ang lunsod ng Ziklag. (1Sa 27:1-6) Pagkaraan ng isa o dalawang taon, nang ang mga Filisteo ay naghahandang makipaglaban sa mga hukbo ni Saul, inanyayahan ni Haring Akis si David na sumama sa kanila, palibhasa'y naniniwalang si David ay naging "isang alingasaw sa kaniyang bayang Israel." Ngunit ang ibang mga panginoon ng alyansa ng mga Filisteo ay walang tiwala kay David, at dahil sa kanilang paggigiit, si David at ang kaniyang mga tauhan ay bumalik sa Filistia. Sa sumunod na pakikipaglaban sa Israel, ang mga Filisteo ay nagtamo ng isang malaking tagumpay at si Saul at ang tatlo sa kaniyang mga anak ay namatay.—1Sa 27:12; 28:1-5; 29:1-11; 31:1-13; 1Cr 10:1-10, 13; 12:19.

Nang sa wakas ay mapahiran si David bilang hari sa buong Israel, sinalakay ng mga Filisteo ang Mababang Kapatagan ng Repaim (sa TK ng Jerusalem)

ngunit dumanas sila ng kahiya-hiyang pagkatalo. (2Sa 5:17-21; 1Cr 14:8-12) Isa pang pagsalakay ng mga Filisteo nang maglaon ang nagwakas din sa tagumpay para sa Israel. (2Sa 5:22-25; 1Cr 14:13-16) Noong panahon ng kaniyang paghahari, marami pang ibang pakikipagbaka na ipinakipaglaban si David sa mga Filisteo at nagtagumpay siyang masupil sila. Gayunman, sa isang pagkakataon ay muntik na siyang mamatay.—2Sa 8:1; 21:15-22; 1Cr 18:1; 20:4-8.

Mula sa paghahari ni Solomon at patuloy. Sa loob ng maraming taon pagkatapos nito ay wala nang ulat ng pakikipagdigma sa mga Filisteo. Ang anak ni David na si Solomon ay nagtamasa ng isang mapayapang paghahari (1037-998 B.C.E.), at ang kaniyang mga pamunuan ay umabot hanggang sa Filisteong lunsod ng Gaza.—1Ha 4:21-25; 2Cr 9:26.

Pagkatapos ng mga 20 taon mula nang umiral ang sampung-tribong kaharian, ang mga Filisteo ay nanirahan sa Gibeton, isang lunsod sa Dan. Samantalang sinisikap niyang kunin ang lunsod, si Haring Nadab ng Israel ay pinatay ni Baasa, na pagkatapos nito ay nagsimulang mamahala bilang hari. (Jos 19:40, 44; 1Ha 15:27, 28) Ang Gibeton ay nasa ilalim pa rin ng kontrol ng mga Filisteo pagkaraan ng mga 24 na taon nang si Omri, pinuno ng hukbo ng Israel, ay magkampo laban dito.—1Ha 16:15-17.

Habang naghahari si Jehosapat (936-mga 911 B.C.E.), maliwanag na ang mga Filisteo ay mga sakop niya, sapagkat nagdala sila ng mga kaloob at tributo. (2Cr 17:11) Ngunit, noong panahon ng pamamahala ng kaniyang anak na si Jehoram, sinalakay ng mga Filisteo at mga Arabe ang Juda at tumangay sila ng maraming samsam mula sa Jerusalem. Kinuha rin nilang bihag ang mga asawa at mga anak ni Jehoram—lahat maliban sa bunso, si Jehoahaz. (2Cr 21:16, 17) Pagkaraan ng maraming dekada, matagumpay na nakipagdigma ang Judeanong si Haring Uzias laban sa mga Filisteo, anupat nabihag niya ang Gat, Jabne, at Asdod. Nagtayo pa nga siya ng mga lunsod sa teritoryong Filisteo. (2Cr 26:6-8) Gayunman, nasaksihan ng paghahari ng apo ni Uzias na si Ahaz nang bihagin ng mga Filisteo, at panirahan, ang maraming Israelitang lunsod mula sa Negeb hanggang sa hilagang hanggahan ng kaharian ng Juda. (2Cr 28:18) Bilang katuparan ng isang hulang binigkas ni Isaias (14:28, 29), sinaktan ng anak ni Ahaz na si Hezekias ang mga Filisteo hanggang sa Gaza.—2Ha 18:8.

Makahulang mga Pagtukoy. Sinabi sa hula ni Joel na dahil ipinagbili nila ang "mga anak ni Juda" at ang "mga anak ng Jerusalem" sa "mga anak ng mga Griego," ang mga Filisteo ay daranas ng gayunding pakikitungo. (Joe 3:4-8) Yamang lumilitaw na ang mga salita ng propetang si Joel ay itinala noong ikasiyam na siglo B.C.E., ang mga pagkatalo ng mga Filisteo sa mga kamay ni Uzias (2Cr 26:6-8) at ni Hezekias (2Ha 18:8) ay maaaring kalakip sa katuparan ng hulang ito.

Gayunman, maliwanag na isang mas malaking katuparan ang naganap pagkabalik ng mga Israelita mula sa pagkatapon sa Babilonya. Iniuulat ng komentaristang si C. F. Keil: "Pinalaya ni Alejandrong Dakila at ng kaniyang mga kahalili ang marami sa mga Judiong bilanggong nahuli sa digmaan sa kanilang mga lupain (ihambing ang pangako ni Haring Demetrio kay Jonatan, 'Payayaunin kong malaya ang gayong mga Judeano na ginawang mga bilanggo, at ginawang mga alipin sa aming lupain,' Josephus, *Ant.* xiii. 2, 3), at ang ilang bahagi ng mga lupain ng Filistia at Fenicia ay ilang panahon na nasa ilalim ng pamumuno ng mga Judio." (*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo X, Joel, p. 224) (Ihambing ang Ob 19, 20.) Kapansin-pansin din na kinuha ni Alejandrong Dakila ang Filisteong lunsod ng Gaza. Marami sa mga tumatahan doon ay pinatay, at ang mga nakaligtas ay ipinagbili sa pagkaalipin. Tinukoy rin ng maraming iba pang hula ang paglalapat ni Jehova ng paghihiganti sa mga Filisteo.—Isa 14:31; Jer 25:9, 20; 47:1-7; Eze 25:15, 16; Am 1:6-8; Zef 2:5; Zac 9:5-7; para sa mga detalye tingnan ang ASDOD; ASKELON; EKRON; GAT; GAZA Blg. 1.

Sa Ezekiel 16:27, "ang mga anak na babae ng mga Filisteo" ay inilalarawang napahiya dahil sa mahalay na paggawi ng Jerusalem. (Eze 16:2) Lumilitaw na ang dahilan nito ay sapagkat walang katulad ang kawalang-katapatan ng Jerusalem sa kaniyang Diyos na si Jehova, samantalang ang mga Filisteo at ang iba pang mga bayan ay nanghawakang mahigpit sa pagsamba sa kanilang huwad na mga diyos. —Ihambing ang Jer 2:10, 11.

FILOLOGO [Mahilig sa mga Salita (Kaalaman)]. Isang Kristiyano na binati ni Pablo sa kaniyang liham sa mga taga-Roma. (Ro 16:15) Ang pangalan ding ito ay matatagpuan sa mga inskripsiyon na iniuugnay sa sambahayan ni Cesar.

FLEGONTE [Nag-aapoy]. Isa sa mga Kristiyanong taga-Roma na binati ni Pablo sa kaniyang liham.—Ro 16:14.

FORTUNATO [mula sa Lat., Mapalad; Masagana]. Isa sa mga may-gulang na miyembro ng kongregasyon sa Corinto, na dumalaw kay Pablo sa Efeso kasama sina Estefanas at Acaico. (1Co 16:8, 17, 18) Maaaring napag-alaman ni Pablo mula sa mga lalaking ito ang nakababalisang mga kalagayan na isinulat niya, at posibleng ang mga ito ang nagdala ng unang kanonikal na liham ni Pablo sa mga taga-Corinto.—1Co 1:11; 5:1; 11:18.

FRESNO. Ang pangalan ng isang punungkahoy (sa Heb., *tidh·har′*) na lumitaw nang dalawang beses sa Hebreong Kasulatan, sa Isaias 41:19 at 60:13. Sa unang teksto ay kabilang ito sa mga punungkahoy gaya ng enebro at sipres, na magiging mayabong sa disyertong kapatagan sa ilalim ng inihulang malaparaisong mga kalagayan, at sa ikalawang teksto naman ay kasama ito ng mga punungkahoy ring iyon bilang bahagi ng "kaluwalhatian ng Lebanon." Hindi matiyak kung aling punungkahoy ang tinutukoy ng salitang Hebreo, ngunit ipinahihiwatig ng ilang katibayan na ito'y ang puno ng fresno.—Tingnan ang *Theologische Literaturzeitung,* Leipzig, 1926, p. 216.

Dalawang uri ng fresno, ang *Fraxinus ornus* at ang *Fraxinus oxycarpa,* ang matatagpuan sa gilid ng mga ilog at mga batis sa kabundukan ng Lebanon at sa dulong hilaga ng Palestina, ngunit hindi sa buong lupaing iyon. Ang punungkahoy na ito ay angkop na maging bahagi ng "kaluwalhatian ng Lebanon," sapagkat isa itong malaking punungkahoy na tumataas nang hanggang 15 m (50 piye). Mayroon itong mapusyaw na luntiang mga dahon at maliliit na sangang kulay-abo. Bagaman ang fresno ay kapamilya ng olibo, naiiba ito sa olibo dahil nalalaglag ang mga dahon nito tuwing taglagas.

FRIGIA. Isang bansa o rehiyon sa gitnang Asia Minor. Dahil lubhang nagpabagu-bago ang heograpikong mga hangganan ng Frigia sa paglipas ng mga taon, mahirap tiyakin ang lugar na sinaklaw nito malibang tumukoy ng isang espesipikong yugto. Noong unang siglo, ang "Frigia" ay isang loobang lugar na nasa mga Romanong probinsiya ng Galacia at Asia, anupat saklaw nito ang matalampas na lupain sa H ng Kabundukan ng Taurus, mula sa Ilog Halys sa S hanggang sa matataas na libis ng mga ilog ng Hermus at ng Maeander sa K. Sa kaniyang mga paglalakbay, ang apostol na si Pablo ay dumaan sa ilang bahagi ng Frigia nang mga dalawang beses.—Gaw 16:6; 18:23; 19:1.

Ipinapalagay ng karamihan na ang mga Frigiano ay nandayuhan mula sa Tracia noong pagtatapos ng ikalawang milenyo B.C.E. at nakontrol nila ang malaking bahagi ng gitna at kanluraning Asia Minor sa H ng Kabundukan ng Taurus, mula sa Ilog Halys hanggang sa Dagat Aegeano. Ipinakikita ng arkeolohikal na katibayan na ang Gordium ang kanilang kabisera at si Haring Midas ang isa sa kanilang prominenteng mga tagapamahala. Ang isang kapansin-pansing aspekto ng relihiyon ng mga tao ng sinaunang Frigia ay ang pagsamba sa inang-diyosa (si Rhea Cybele).

Ang kanluraning bahagi ng Frigia ay napasailalim ng kontrol ng mga haring Attalid ng Pergamo. Ang kahariang ito ang naging Romanong probinsiya ng Asia, ngunit ang TS bahagi ay kadalasang tinutukoy bilang Frigia ng Asia. (Tingnan ang ASIA.) Pinamahalaan ng hari ng Galacia ang mas silanganing seksiyon ng Frigia, at nang bandang huli ay naging isang bahagi ito ng Romanong probinsiya ng Galacia. Kung minsan, ang silanganing seksiyong ito ay tinatawag na Frigia ng Galacia; ito ay nasa H ng Pisidia at HK ng Licaonia. Depende sa punto de vista ng manunulat at sa yugto ng panahong nasasangkot, ang Antioquia at Iconio ay maaaring tawaging mga lunsod ng Frigia, bagaman kadalasang iniuugnay ang Antioquia sa Pisidia, at ang Iconio naman sa Licaonia.—Gaw 13:14; tingnan ang ANTIOQUIA Blg. 2; ICONIO.

Kabilang sa populasyon ng Frigia ang maraming Judio, yamang pinasigla silang mamayan dito ng mga tagapamahalang Seleucido sa Sirya. Ayon kay Josephus, inilipat ni Antiochus III (223-187 B.C.E.) ang "dalawang libong pamilyang Judio kasama ang kanilang mga kagamitan mula sa Mesopotamia at Babilonia" patungong Lydia at Frigia upang pumayapa ang mga kalagayan sa gitna ng mapaghimagsik na mga tao roon. (*Jewish Antiquities,* XII, 149 [iii, 4]) At maliwanag na patuloy na dumami ang mga Judio sa Asia Minor sa ilalim ng mga Romano. Noong Pentecostes 33 C.E., may mga Judio sa Jerusalem na nagmula sa "distrito ng Asia, at sa Frigia at sa Pamfilia."—Gaw 2:9, 10.

Noong kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero, si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan, sa pagdaan nila sa Cilicia at Licaonia patungong HK, ay 'lumibot sa Frigia at sa lupain ng Galacia, sapagkat pinagbawalan sila ng banal na espiritu na salitain ang salita sa distrito ng Asia.' (Gaw 15:41; 16:1-6) Kaya pumasok sila sa silanganing bahagi ng matandang Frigia (na noong panahon ni Pablo ay ang Frigia ng Galacia), ngunit sa halip na patuloy na pumakanluran at dumaan sa probinsiya ng Asia (na kinaroroonan ng Frigia ng Asia), pumahilaga sila patungo sa probinsiya ng Bitinia at saka pumakanluran patungong Troas.

Noong kaniyang ikatlong paglalakbay, binagtas ni Pablo ang Frigia ng Galacia at ang Frigia ng Asia. Nilisan niya ang Antioquia ng Pisidia at "lumibot [siya] sa iba't ibang dako sa lupain ng Galacia at Frigia." (Gaw 18:23) Binabanggit din ng ulat na "lumibot si Pablo sa mga loobang bahagi at bumaba sa Efeso" sa Baybaying Aegeano. (Gaw 19:1) Waring hindi siya naglakbay sa pangunahing lansangan na patungong Efeso, kung saan lulusong siya sa libis ng Ilog Lycus at daraan sa tabi ng mga lunsod ng Frigia ng Laodicea, Colosas, at Hierapolis (Col 2:1; 4:13), kundi sa halip ay naglakbay siya sa isang mas direktang ruta pahilaga.—Tingnan ang COLOSAS.

G

GAAL [posible, Namumuhi; Kinamuhian]. Ang anak ni Ebed na pumaroon sa Sikem, kasama ng kaniyang mga kapatid, at nagtamo ng pagtitiwala ng mga may-ari ng lupain doon. (Huk 9:26) Noong una ay pinalakas ng mga may-aring ito ng lupain ang kamay ni Abimelec upang patayin ang mga anak ni Jerubaal (Gideon) at pagkatapos ay ginawa nila siyang hari sa kanila. (Huk 9:1-6) Lumilitaw na itinalaga ni Abimelec si Zebul bilang kinatawang prinsipe ng Sikem, habang siya naman ay naninirahan sa Aruma. Nang maglaon ay nagkaroon ng masamang espiritu sa pagitan ni Abimelec at ng mga may-ari ng lupain sa Sikem. Dahil dito, inudyukan ni Gaal at ng kaniyang mga kapatid ang lunsod upang maghimagsik laban kay Abimelec. Nang mabalitaan ito ni Zebul, agad siyang nagpadala ng mensahe kay Abimelec, lakip ang mungkahi kung paano haharapin ang situwasyon. Si Gaal at ang mga kasama niya ay natalo sa sumunod na pakikipagbaka kay Haring Abimelec at tumakas pabalik ng lunsod. Nang dakong huli ay pinalayas ni Zebul si Gaal at ang mga kapatid nito mula sa Sikem. —Huk 9:22-41.

GAAS [posible, Yumayanig; Niyanig]. Pangalan ng isang burol sa bulubunduking pook ng Efraim, sa T ng Timnat-heres (o Timnat-sera). (Jos 24:30; Huk 2:9) Lumilitaw na ang mga agusang libis ng Gaas, na binanggit sa 2 Samuel 23:30 at sa 1 Cronica 11:32, ay tumutukoy sa mga bangin sa kapaligiran ng burol na ito.

GABAI. Isang Benjamitang ulo ng nasasakupang distrito na ang pangalan ay lumilitaw sa isang talaan ng mga naninirahan sa Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 11:3, 7, 8.

GABATA. Tingnan ang LATAG NG BATO.

GABI. Tinawag ng Diyos na Jehova bilang "Gabi" ang yugto ng kadiliman na mula sa paglubog ng araw hanggang sa pagsikat ng araw. (Gen 1:5, 14) Sa pagitan ng paglubog ng araw at ng aktuwal na kadiliman ng gabi ay may isang maikling yugto ng takipsilim kung kailan nagsisimulang makita ang mga bituin. Tinatawag ng mga Hebreo ang panahong ito bilang *ne'sheph* at maliwanag na ito ang panahong tinutukoy ng pananalitang "sa pagitan ng dalawang gabi" na matatagpuan sa Exodo 12:6. (Kaw 7:9) Sa katulad na paraan, sa pagtatapos ng kadiliman ng gabi ay mayroon namang pagbubukang-liwayway, at tinutukoy ito sa pamamagitan ng gayunding salitang Hebreo. Kaya naman, sinasabi ng manunulat sa Awit 119:147: "Nakabangon na ako nang maaga sa pagbubukang-liwayway."

Paghahati-hating Hebreo. Hinati-hati ng mga Hebreo ang gabi sa mga pagbabantay. "Kapag naaalaala kita sa aking higaan, sa mga pagbabantay sa gabi ay binubulay-bulay kita." (Aw 63:6) Yamang ang Hukom 7:19 ay may binabanggit na isang "panggitnang pagbabantay sa gabi," waring lumilitaw na noong sinaunang mga panahon ay may tatlong pagbabantay. Lumilitaw rin na ang saklaw ng bawat pagbabantay ay isang katlo ng mga oras sa pagitan ng paglubog ng araw at ng pagsikat ng araw, o mga apat na oras bawat pagbabantay, depende sa kung anong panahon iyon ng taon. Sa gayon, ang unang pagbabantay ay magsisimula ng mga 6:00 n.g. hanggang 10:00 n.g. Ang "panggitnang pagbabantay sa gabi" ay magsisimula naman ng mga 10:00 n.g. at aabot nang hanggang mga 2:00 n.u. Nagsilbi itong isang estratehikong panahon para kay Gideon upang isagawa ang biglaan niyang pagsalakay sa kampo ng mga Midianita. Ang ikatlong pagbabantay ay tinatawag na "pagbabantay sa umaga," anupat tumatagal nang mula mga 2:00 n.u. hanggang sa pagsikat ng araw. Sa panahong ito ng pagbabantay sa umaga pinangyari ni Jehova na magsimulang dumanas ng matitinding kahirapan ang humahabol na mga hukbong Ehipsiyo noong tangkain nilang tumawid sa Dagat na Pula.—Exo 14:24-28; tingnan din ang 1Sa 11:11.

Paghahati-hating Romano. Noong panahong mapasailalim sila sa kontrol ng Roma o bago pa nito, sinusunod na ng mga Judio ang kaugalian ng mga Griego at ng mga Romano na apat na pagbabantay sa gabi. Maliwanag na ang apat na pagkakahati-hating ito ang tinutukoy ni Jesus nang sabihin niya: "Kaya nga patuloy kayong magbantay, sapagkat hindi ninyo alam kung kailan darating ang panginoon ng bahay, kung sa pagabi na o sa hatinggabi o sa pagtilaok ng manok o maaga sa kinaumagahan." (Mar 13:35) Ang pagbabantay na "pagabi na" ay nagsisimula sa paglubog ng araw hanggang mga 9:00 n.g. Ang ikalawang pagbabantay, na tinatawag na "hatinggabi," ay nagsisimula naman ng mga 9:00 n.g. at natatapos sa hatinggabi. (Luc 12:38) Ang "pagtilaok ng manok" ay sumasaklaw naman mula hatinggabi hanggang mga 3:00 n.u. Malamang na sa panahong ito naganap ang mga pagtilaok ng manok na binabanggit sa Marcos 14:30. (Tingnan ang PAGTILAOK NG MANOK.) Bilang panghuli, mula naman

3:00 n.u. hanggang sa pagsikat ng araw ay ang ikaapat na pagbabantay, “maaga sa kinaumagahan.” —Mat 14:25; Mar 6:48.

Noong isang pagkakataon, may binanggit na isang espesipikong oras na bahagi ng 12 oras na bumubuo sa isang buong gabi. Sinasabi sa atin ng Gawa 23:23 na sa “ikatlong oras ng gabi,” o mga 9:00 n.g., inutusan ng kumandante ng militar ang mga hukbo na dalhin si Pablo mula sa Jerusalem patungo sa Cesarea.

Bagaman ang umpisa ng isang bagong araw para sa mga Judio ay sa paglubog ng araw, ayon sa kaugaliang Romano, hatinggabi ang itinakdang oras para wakasan at umpisahan ang isang araw. Sa pamamagitan nito ay naiiwasan ang suliraning idinudulot ng paghaba at pag-ikli ng mga oras ng liwanag dahil sa mga kapanahunan (gaya ng nangyayari kapag nagsisimula sa paglubog ng araw ang isang araw) at sa lahat ng panahon ng taon ay nagagawa rin nilang hatiin ang araw sa dalawang yugto na parehong tig-12 oras. Ito ang kaugalian sa karamihan ng mga bansa sa ngayon.

Makasagisag na Paggamit. Sa Bibliya, ang salitang “gabi” ay ginagamit kung minsan sa makasagisag o simbolikong diwa. Sa Juan 9:4, si Jesus ay may binabanggit na ‘gabi na dumarating kung kailan wala nang taong makagagawa.’ Dito, ang tinutukoy ni Jesus ay ang panahon na siya ay hahatulan, ibabayubay, at mamamatay, kung kailan hindi siya makagagawa ng mga gawa ng kaniyang ama.—Tingnan ang Ec 9:10; Job 10:21, 22.

Sa Roma 13:11, 12, “ang gabi” ay maliwanag na tumutukoy sa isang yugto ng kadiliman na idinulot ng Kalaban ng Diyos, na nakatakdang wakasan ni Kristo Jesus at ng kaniyang paghahari. (Tingnan ang Efe 6:12, 13; Col 1:13, 14.) Sa 1 Tesalonica 5:1-11, ang mga lingkod ng Diyos na naliwanagan na ng kaniyang katotohanan ay inihahambing sa mga tao sa sanlibutan na hindi pa naliliwanagan. Ipinamamalas ng kanilang paraan ng pamumuhay na sila ay “mga anak ng liwanag at mga anak ng araw. Hindi [sila] nauukol sa gabi ni sa kadiliman man.” (Tingnan ang Ju 8:12; 12:36, 46; 1Pe 2:9; 2Co 6:14.) Masusumpungan din sa Mikas 3:6 ang ganitong pagkakagamit, kung saan sinasabi ng propeta sa mga tumatanggi sa patnubay ng Diyos: “Kaya magkakaroon kayo ng gabi, anupat hindi magkakaroon ng pangitain; at magkakaroon kayo ng kadiliman, upang hindi makapanghula. At lulubugan ng araw ang mga propeta, at ang araw ay magdidilim sa kanila.”—Ihambing ang Ju 3:19-21.

Ginagamit din ang gabi upang lumarawan, sa pangkalahatan, sa panahon ng kapighatian, yamang sa karimlan at kadiliman ng gabi gumagala-gala ang mababangis na hayop, naglulunsad ng biglaang mga pagsalakay ang mga hukbo, nanloloob ang mga magnanakaw, at isinasagawa ang iba pang masasamang gawa. (Aw 91:5, 6; 104:20, 21; Isa 21:4, 8, 9; Dan 5:25-31; Ob 5) Sa ganitong iba’t ibang makasagisag na diwa natin dapat unawain ang teksto sa Apocalipsis 21:2, 25 at 22:5, kung saan tinitiyak sa atin na sa “Bagong Jerusalem” “ang gabi ay mawawala na.”

GABRIEL [Isa na Matipuno ng Diyos]. Ang tanging banal na anghel, maliban kay Miguel, na ang pangalan ay binanggit sa Bibliya. Sa mga anghel na nagkatawang-tao, siya lamang ang nagsiwalat ng kaniyang pangalan. Makalawang ulit na nagpakita si Gabriel kay Daniel. Una, malapit sa Ilog Ulai “nang ikatlong taon ng paghahari ni Belsasar” upang ipaliwanag ang pangitain ni Daniel tungkol sa kambing na lalaki at sa barakong tupa. (Dan 8:1, 15-26) Ikalawa, “nang unang taon ni Dario” na Medo, upang ihatid ang hula hinggil sa “pitumpung sanlinggo.” (Dan 9:1, 20-27) Dinala ni Gabriel kay Zacarias na saserdote ang mabuting balita na si Zacarias at ang matanda nang asawa nito na si Elisabet ay magkakaanak ng isang lalaki, si Juan (na Tagapagbautismo). (Luc 1:11-20) Ipinahayag naman niya kay Maria, ang dalagang nakatakdang ikasal kay Jose, ang ganito: “Magandang araw, isa na lubhang kinalulugdan, si Jehova ay sumasaiyo.” Pagkatapos ay sinabi niya kay Maria na ito’y magsisilang ng isang anak na lalaki, si Jesus, na “tatawaging Anak ng Kataas-taasan; at ibibigay sa kaniya ng Diyos na Jehova ang trono ni David na kaniyang ama, . . . at hindi magkakaroon ng wakas ang kaniyang kaharian.”—Luc 1:26-38.

Mula sa rekord ng Bibliya, matututuhan natin na si Gabriel ay isang anghelikong nilalang na mataas ang ranggo at may malapit na kaugnayan sa makalangit na korte, isa na “tumatayong malapit sa harap ng Diyos.” Siya’y “isinugo” ng Diyos upang maghatid ng pantanging mga mensahe sa mga lingkod ni Jehova dito sa lupa. (Luc 1:19, 26) Kaayon ng kahulugan ng kaniyang pangalan, ang hitsura niya sa pangitain noong siya’y magkatawang-tao ay “gaya ng isang matipunong lalaki.”—Dan 8:15.

GAD [Mabuting Kapalaran].

1. Anak ni Jacob sa alilang babae ni Lea na si Zilpa, na siya ring nagsilang sa nakababatang kapatid ni Gad na si Aser. Nang ipanganak siya sa Padan-aram noong mga 1770 B.C.E., bumulalas si Lea: “May mabuting kapalaran!”; dito nanggaling ang pangalang Gad. (Gen 30:9-13; 35:26) Sumama si Gad sa kaniyang mga kapatid sa dalawang paglalakbay patungong Ehipto upang kumuha ng mga butil mula kay Jose. (Gen 42:3; 43:15) Siya’y mga 42 taóng gulang nang siya at ang kaniyang pamilya ay lumipat sa Ehipto kasama ng kaniyang amang si Ja-

cob noong 1728 B.C.E. (Gen 46:6, 7, 16) Pagkalipas ng 17 taon, nang si Jacob ay mamamatay na, pinagpala niya ang kaniyang 12 anak na lalaki, anupat sinabi tungkol kay Gad: “Kung tungkol kay Gad, isang pangkat ng mandarambong ang lulusob sa kaniya, ngunit lulusubin niya ang pinakahulihan.”—Gen 49: 1, 2, 19.

2. Ang tribo na nagmula sa pitong anak na lalaki ni Gad. Ang mga mandirigma ng tribo ay may bilang na 45,650 noong ikalawang taon pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto. (Gen 46:16; Bil 1:1-3, 24, 25) Ang Gad ay nasa tatlong-tribong pangkat na kinabibilangan ng Ruben at Simeon. Ang kanilang kampo ay nasa dakong T ng tabernakulo. (Bil 2:10-16) Kapag humahayo, ang pangkat ng Juda ang una, sumunod ay ang mga Levita mula sa mga pamilya nina Gerson at Merari na tagapagdala ng tabernakulo, at kasunod nila ang pangkat na kinabibilangan ng Gad. Si Eliasap na anak ni Deuel ang pinuno ng kanilang hukbo. (Bil 10:14-20) Sa katapusan ng paglalakbay sa ilang, ang mga lalaking mandirigma ng Gad ay 40,500 na lamang, anupat bumaba nang 5,150.—Bil 26:15-18.

Teritoryo. Ang mga lalaki ng tribo ni Gad ay sumunod sa hanapbuhay ng kanilang mga ama na mga tagapag-alaga ng hayop. (Gen 46:32) Dahil dito, hiniling nila na maging kanilang teritoryo ang pastulang lupain sa S ng Jordan. Bilang tugon, iniatas ni Moises ang teritoryong ito kina Gad, Ruben, at sa kalahati ng tribo ni Manases, na marami ring alagang hayop. Gayunman, sinabi ni Moises na ito’y sa kundisyong tutulungan ng mga tribong ito ang iba pang mga tribo sa paglupig sa teritoryo sa K ng Jordan. Kaagad naman silang sumang-ayon, at pagkatapos magtayo ng mga batong kural para sa kanilang mga alagang hayop at ng mga lunsod para sa kanilang maliliit na anak, naglaan sila ng takdang bilang ng mga mandirigma upang tumawid ng Jordan para sakupin ang lupain. (Bil 32:1-36; Jos 4:12, 13) Ang teritoryo ng Gad ay dating nasasakupan ng mga Amorita, na tinalo ng mga Israelita sa pangunguna ni Moises.—Bil 32:33; Deu 2:31-36; 3:8-20.

Ang lupaing nasasakupan ng Gad ay binubuo ng mabababang lupain sa kalakhang bahagi ng S pampang ng Ilog Jordan, anupat sa T ay halos hanggang sa Dagat na Patay, at sa H ay halos hanggang sa Dagat ng Kineret. Saklaw rin ng teritoryo ng Gad ang mas matataas na talampas, kasama ang agusang libis ng Jabok. Kaya ang isang malaking bahagi ng Gilead ay nasa teritoryo ng Gad. (Deu 3:12, 13) Ang kahangga ng Gad sa H ay ang Manases at sa T ay ang Ruben.—Jos 13:24-28.

Pagkatapos na masakop ang lupain, binigyan ni Josue ang Gad ng bahagi sa samsam at pinauwi na sila. Pagkatapos nito, ang Gad ay nakisama sa Ruben at Manases sa pagtatayo ng isang malaking altar sa tabi ng Jordan. Ikinabalisa ito ng ibang mga tribo ngunit huminahon sila nang maipaliwanag na itinayo ang altar upang magsilbing saksi na sila, tulad ng mga tribo sa K ng Jordan, ay tanging kay Jehova sasamba. Ang altar ay katibayan na walang pagkakabaha-bahagi sa pagitan ng mga tribo sa S at sa K ng Jordan.—Jos 22:1-34.

Ang lahat ng ito ay kasuwato ng pagpapala ni Jacob kay Gad: “Kung tungkol kay Gad, isang pangkat ng mandarambong ang lulusob sa kaniya, ngunit lulusubin niya ang pinakahulihan.” (Gen 49:19) Hindi ikinatakot ng tribo na ang isang panig (ang S) ng kanilang hangganan ay nakahantad sa mga pangkat ng mandarambong. Hindi nila piniling manirahan sa matataas na lupain sa silangan para lamang makaiwas sa pakikipaglaban para sa lupain ng Canaan. Ang huling mga salita ni Jacob kay Gad ay maituturing na isang utos na buong-pagtitiwalang gantihan ang mga mandarambong na sumasalakay sa kaniya at lumalampas sa kaniyang mga hanggahan. Higit pa riyan, lulusubin ng mga Gadita ang mga manlulusob, anupat patatalikurin ang mga ito sa pagtakas, at saka naman tutugisin ng mga Gadita ang pinakahulihan ng mga ito.

Binanggit din ni Moises ang mabubuting katangian ni Gad nang sabihin niya: “Pinagpala ang nagpapalawak ng mga hangganan ni Gad. Gaya ng leon ay tatahan siya, at lalapain niya ang bisig, oo, ang tuktok ng ulo. At kukunin niya ang unang bahagi para sa kaniyang sarili, sapagkat doon nakalaan ang takdang bahagi ng isang tagapagbigay-batas. At ang mga ulo ng bayan ay magpipisan. Ang katuwiran ni Jehova ay tiyak na ilalapat niya at ang kaniyang mga hudisyal na pasiya tungkol sa Israel.”—Deu 33: 20, 21.

Ang Ramot ng Gilead, na nasa teritoryo ng Gad, ay isa sa mga kanlungang lunsod na itinalaga ni Moises. (Deu 4:41-43) Ang iba pang mga lunsod ng mga Levita na nasa kanilang teritoryo ay ang Mahanaim, Hesbon, at Jazer. (Jos 21:38, 39) Ang lunsod ng Dibon, kung saan natagpuan noong 1868 C.E. ang bantog na Batong Moabita, ay isa sa mga lunsod na muling itinayo ng mga Gadita nang sakupin nila ang teritoryo.—Bil 32:1-5, 34, 35.

Sinuportahan ng Gad si David. Noong panahong hindi makakilos si David dahil kay Saul, ilang Gaditang ulo ng hukbo ang tumawid sa Ilog Jordan habang kasalukuyan itong umaapaw upang pumanig sa kaniya sa Ziklag sa Juda. Inilalarawan sila bilang “magigiting at makapangyarihang mga lalaki, mga lalaking panghukbo para sa digmaan, na laging may nakahandang malaking kalasag at sibat, na ang mga mukha ay mga mukha ng mga leon, at sila ay

tulad ng mga gasela sa ibabaw ng mga bundok sa bilis. . . . Ang pinakamababa ay katumbas ng isang daan, at ang pinakadakila ay ng isang libo." (1Cr 12: 1, 8-15) Sa pakikipaglaban sa mga Hagrita at sa mga kaalyado ng mga ito, sinabi tungkol sa kanila (at sa Ruben at Manases): "Sa Diyos sila humingi ng saklolo sa digmaan, at hinayaan niyang siya ay mapamanhikan sa kanilang ikabubuti sapagkat nagtiwala sila sa kaniya." Bilang resulta, isang napakalaking bilang ng mga bihag at maraming alagang hayop ang napasakanilang kamay.—1Cr 5:18-22.

Sumunod kay Jeroboam. Nang mahati ang kaharian, sinuportahan ng tribo ni Gad ang hilagang bahagi sa ilalim ni Jeroboam. Pagkalipas ng maraming taon, noong mga araw ni Jehu, nang 'pasimulang ihiwalay ni Jehova nang unti-unti ang Israel,' ang Gad na nakahantad sa silanganing hanggahan ay naging bahagi ng dako ng labanan sa pagitan ng hilagang kaharian ng Israel at ng Sirya. (2Ha 10:32, 33) Nang bandang huli, ang Gad ay nalupig ni Tiglat-pileser III, na hari ng Asirya, at dinala niyang bihag ang mga tumatahan doon. Dahil dito, nagkaroon ng pagkakataon ang mga Ammonita upang ariin ang teritoryong ito.—2Ha 15:29; 1Cr 5:26; Jer 49:1.

Sa makahulang pangitain ni Ezekiel hinggil sa paghahati-hati ng lupain, ang bahaging nakaatas sa Gad ay nasa dulong T. (Eze 48:27, 28) Sa talaan ng mga tribo ng Israel sa Apocalipsis kabanata 7, binanggit ang Gad bilang ikatlo.

3. Isang propeta at tagapangitain. Pinayuhan niya si David na bumalik sa Juda noong naninirahan ito sa "dakong mahirap marating" sa yungib ng Adulam bilang isang takas mula kay Saul. (1Sa 22:1-5) Nang may-kapangahasang magpakuha si David ng sensus noong huling bahagi ng kaniyang paghahari, sa pamamagitan ni Gad ay pinapili siya ni Jehova ng isa sa tatlong kaparusahan. Nang dakong huli ay pinayuhan ni Gad si David na magtayo ng isang altar para kay Jehova sa giikan ni Arauna (Ornan). (2Sa 24:10-19; 1Cr 21:9-19) Si Gad ay nagkaroon ng bahagi sa pag-oorganisa sa mga manunugtog para sa santuwaryo. (2Cr 29:25) Karaniwan nang kinikilala na sina Natan at Gad ang tumapos ng Unang Samuel at sumulat ng buong Ikalawang Samuel.—1Cr 29:29.

GADARENO, MGA [Ng (Mula sa) Gadara]. Ang pangalang itinawag sa mga tumatahan sa isang lugar kung saan nagpalayas si Kristo Jesus ng mga demonyo mula sa dalawang lalaki. Ayon sa itinuturing na pinakamahusay na makukuhang ebidensiya sa manuskrito, ang orihinal na ginamit ni Mateo ay "lupain ng mga Gadareno," samantalang ang ginamit nina Marcos at Lucas, sa pagsasalaysay sa pangyayaring ito, ay "lupain ng mga Geraseno."—Mat 8:28; Mar 5:1; Luc 8:26.

Kapuwa ang mga bansang ito ay ipinakikitang nasa "kabilang ibayo," samakatuwid nga, sa S panig, ng Dagat ng Galilea. Ang katawagang "lupain ng mga Gadareno" ay posibleng ikinapit sa distritong nasa palibot ng lunsod ng Gadara (makabagong Umm Qeis), mga 10 km (6 na mi) sa TS ng Dagat ng Galilea. Kadalasang makikita sa mga barya ng Gadara ang isang barko, anupat nagpapahiwatig na maaaring ang teritoryo nito ay umabot hanggang sa Dagat ng Galilea at sa gayon, maaaring sinaklaw nito sa paanuman ang isang bahagi ng "lupain ng mga Geraseno," sa dakong S ng katubigang iyon. Iniuugnay ng iba ang "lupain ng mga Geraseno" sa rehiyon sa palibot ng Kursi, ang bayang tinukoy nina Origen at Eusebius bilang Gergesa. Nasa S baybayin ito ng Dagat ng Galilea, mga 20 km (12 mi) sa H ng Gadara. Ito ang pinakatugma sa mga heograpikong detalye sa ulat. Iniuugnay naman ito ng iba sa malaking distrito na nakasentro sa lunsod ng Gerasa (Jarash) mga 55 km (34 na mi) sa TTS ng Dagat ng Galilea at iminumungkahi nila na umabot ito sa dakong S ng lawa na iyon at sumaklaw sa "lupain ng mga Gadareno." Alinman ang totoo, hindi sinasalungat ng ulat ni Mateo sa anumang paraan ang mga ulat nina Marcos at Lucas.

Malapit sa isang lunsod na di-binanggit ang pangalan at nasa lupain ng mga Gadareno, nasalubong ni Jesu-Kristo ang dalawang lubhang mababangis na lalaking inaalihan ng demonyo. Nakatira ang mga ito sa gitna ng mga libingan, samakatuwid nga, mga libingang inuka sa bato o likas na mga yungib na ginamit bilang mga libingan. Nang pinalalayas niya ang mga demonyo, pinahintulutan ni Jesus ang mga ito na pumasok sa isang malaking kawan ng mga baboy na pagkatapos nito ay nagdagsaan sa bangin at nalunod sa Dagat ng Galilea. Lubha itong ikinabagabag ng mga tumatahan doon anupat pinakiusapan nila si Jesus na umalis sa lugar na iyon.—Mat 8:28-34.

Bagaman dalawang lalaki ang binabanggit ni Mateo, sina Marcos (5:2) at Lucas (8:27) ay nagbigay-pansin sa iisa lamang, walang alinlangang dahil mas namumukod-tangi ang kaniyang kaso. Posibleng mas marahas siya at mas matagal siyang nagdusa sa ilalim ng impluwensiya ng mga demonyo kaysa roon sa isang lalaki; gayunman, pagkatapos, marahil ay siya lamang ang nagnanais na sumama sa Anak ng Diyos. Hindi siya pinahintulutan ni Jesus na gawin iyon, sa halip ay tinagubilinan siya na ihayag kung ano ang ginawa ng Diyos para sa kaniya.

Naiiba ito sa karaniwang tagubilin ni Jesus na huwag ipatalastas ang kaniyang mga himala. Sa halip na maghangad siya ng mapagparangyang publisidad at hayaan ang mga tao na gumawa ng konklusyon salig sa kahanga-hangang mga ulat, lumilitaw na ninais ni Jesus na magpasiya ang iba batay sa

matibay na ebidensiya na siya nga ang Kristo. Tinupad din nito ang makahulang mga salita na sinalita sa pamamagitan ni Isaias: "Hindi siya makikipagtalo, ni sisigaw nang malakas, ni maririnig ng sinuman ang kaniyang tinig sa malalapad na daan." (Mat 12:15-21; Isa 42:1-4) Gayunman, angkop naman ang pasubali sa kasong ito ng dating inaalihan ng demonyo. Makapagpapatotoo ito sa mga tao na limitado lamang ang magiging pakikipag-ugnayan sa Anak ng Diyos, lalo na dahil hinilingan nila si Jesus na umalis. Ang pagkanaroroon ng lalaki ay maglalaan ng patotoo sa kapangyarihan ni Jesus na gumawa ukol sa ikabubuti, anupat mapabubulaanan ang anumang di-kaayaayang ulat na maaaring kumalat dahil sa pagkalunod ng kawan ng mga baboy.—Mar 5:1-20; Luc 8:26-39; tingnan ang BABOY.

GADDI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mabuting kapalaran"]. Anak ni Susi na mula sa tribo ni Manases; isa sa 12 pinuno na isinugo ni Moises mula sa ilang ng Paran upang tiktikan ang lupain ng Canaan.—Bil 13:2, 3, 11.

GADDIEL [Mabuting Kapalaran ng [mula sa] Diyos]. Anak ni Sodi na mula sa tribo ni Zebulon; isa sa 12 pinuno na isinugo ni Moises mula sa ilang ng Paran upang tiktikan ang lupain ng Canaan.—Bil 13:2, 3, 10.

GADI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mabuting kapalaran"]. Ama ni Haring Menahem ng Israel.—2Ha 15:14, 17.

GADITA, MGA. Tingnan ang GAD Blg. 2.

GAGAMBA [sa Heb., *'ak·ka·vish';* sa Ingles, *spider*]. Isang maliit na hayop na walo ang paa at walang pakpak, at ayon sa istriktong biyolohikong katuturan ay hindi isang insekto kundi isang *arachnid.*

Karamihan sa mga gagamba ay naghahabi ng mga sapot para makahuli ng biktima. Karaniwan na, mayroon silang tatlong pares ng *spinneret,* o mga sangkap sa paghahabi, na nasa ilalim ng tiyan sa bandang hulihan. Sa pamamagitan ng maraming pagkaliliit na tubo, ang mga *spinneret* ay konektado sa mga glandula ng sapot na nasa loob ng katawan ng gagamba. Habang ang likidong sutla ay pinalalabas sa mga *spinneret,* tumitigas ito at nagiging manipis na hibla ng sutla. Kung pagtatabi-tabihin ng gagamba ang mga *spinneret* nito, makagagawa siya ng isang makapal na hibla. Maraming maninipis na hibla naman ang mabubuo kapag pinaglayu-layo niya ang mga sangkap sa paghahabi.

Bagaman ang mga sapot ay nagkakaiba-iba depende sa uri ng gagamba, maganda ang simetriya at masalimuot ang disenyo ng mga ito. Sa magkakasinlayong distansiya sa mga hibla ng sapot ay may mga patak ng pandikit na gawa rin ng gagamba. Matapos itong maglagay ng isang hibla sa pagitan ng dalawang rayos at mapahiran iyon ng pandikit, binabatak ng gagamba ang hibla at saka hinahayaan itong pumitik pabalik. Dahil dito ay pantay-pantay ang pagitan ng maliliit na patak ng pandikit. Ang malagkit na hibla ang nagsisilbing bitag sa mga biktima ng gagamba.

Binanggit ang gagamba sa makatalinghagang mga tagpo sa dalawang paglitaw nito sa Kasulatan. Noong kausap niya si Job, tinukoy ni Bildad ang isang apostata bilang isa na nagtitiwala o sumasandig sa "bahay ng gagamba," o sapot, isang bagay na napakarupok anupat hindi siya masusuportahan sa kaniyang pagtayo. (Job 8:14, 15) Inihalintulad naman sa paghahabi ng sapot ng gagamba ang nakasasakit at marahas na mga gawa ng di-tapat na mga Israelita. Gayunman, hindi maipantatakip ng gayong mga taong di-tapat ang kanilang mga gawa sa kanilang sarili, kung paanong ang isang sapot ay hindi angkop na gawing kasuutan.—Isa 59:5, 6.

GAHAM. Isang anak ng kapatid ni Abraham na si Nahor sa babae nito na si Reuma.—Gen 22:23, 24.

GAHAR. Isang Netineong ulo ng pamilya na ang ilan sa mga inapo ay bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 47; Ne 7:49.

GAITA [sa Ingles, *bagpipe*]. Bagaman ang salitang Aramaiko na *sum·pon·yah',* na lumilitaw sa Daniel 3:5, 10, 15, ay isinasalin bilang *"dulcimer"* (isang panugtog na de-kuwerdas) (*KJ, Kx*) at "simponiya" (*Dy, Yg*), karaniwang isinasalin ng makabagong mga salin ng Bibliya ang salitang ito bilang "gaita." Sa *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* nina Koehler at Baumgartner, ang ibinibigay na kahulugan para rito ay "gaita."—Leiden, 1958, p. 1103.

Ang *sum·pon·yah'* ay maaaring hawig sa simpleng mga gaita sa Silangan sa makabagong panahon. Ang supot nito, na hindi dapat sinisingawan ng hangin, ay yari sa balat ng kambing, na wala nang mga paa, buntot, at ulo, ngunit kadalasa'y hindi na inaalisan ng balahibo. Isang tubo ang isinusuksok sa supot na sa pamamagitan niyaon ay pinupuno ito ng hangin, at sinusuksukan din ito ng tulad-plawtang mga pipa na gawa sa mga tambo at mga dulo ng mga sungay ng baka.

GALACIA. Ang Romanong probinsiya na nasa gitnang bahagi ng kilala sa ngayon bilang Asia Minor. Kahangga nito ang iba pang mga Romanong probinsiya—isang bahagi ng Capadocia sa S, Bitinia at Ponto sa H, Asia sa K, at Pamfilia sa T. (1Pe 1:1) Ang gitnang matalampas na rehiyong ito ay nasa pagitan ng Kabundukan ng Taurus sa T at ng

kabundukan ng Paphlagonia sa H. Nasa hilaga at gitnang bahagi nito ang lunsod ng Ancyra, tinatawag ngayong Ankara, ang kabisera ng Turkey. At sa lugar na ito umaagos ang gitnang bahagi ng Ilog Halys (ang makabagong Kizil Irmak) at ang mataas na Ilog Sangarius (Sakarya) na kapuwa bumubuhos sa Dagat na Itim. Ang kasaysayan ng rehiyong ito (400 o higit pang mga taon, mula noong ikatlong siglo B.C.E. pasulong) ay nagpapakita na nagkaroon ng maraming pagbabago sa mga hangganan at pulitikal na mga pakikianib ng estratehikong lugar na ito.

Lumilitaw na noong mga 278-277 B.C.E., malaking bilang ng mga taong Indo-Europeo na kilala bilang mga Celt, o Galli, mula sa Gaul, na tinawag ng mga Griego na *Ga·la'tai* (dito nanggaling ang pangalan ng rehiyong ito), ang lumipat sa kabilang ibayo ng Bosporus at namayan doon. Dinala nila ang kanilang mga asawa at mga anak at lumilitaw na umiwas silang makipag-asawa sa mga taong naroroon na, anupat sa ganitong paraan ay napanatili nila ang mga katangian ng kanilang lahi sa loob ng maraming siglo. Ang kanilang huling hari, si Amyntas, ay namatay noong 25 B.C.E., at noong panahon ng kaniyang paghahari bilang sunud-sunuran sa Imperyo ng Roma at pagkatapos nito pinalawak ang lugar na tinawag na Galacia upang sumaklaw sa mga bahagi ng Licaonia, Pisidia, Paphlagonia, Ponto, at Frigia. Ito ang pinalawak na Galacia na dinalaw ng apostol na si Pablo at ng iba pang mga Kristiyanong nag-eebanghelyo noong unang siglo C.E. at dito ay nakasumpong sila ng mga taong sabik na maorganisa sa mga kongregasyong Kristiyano.—Gaw 18:23; 1Co 16:1.

Kapuwa sina Pablo at Pedro ay sumulat ng mga liham sa mga kongregasyong Kristiyano na nasa probinsiya ng Galacia. (Gal 1:1, 2; 1Pe 1:1) Hindi binanggit kung ito rin ang mga kongregasyon na itinatag nina Pablo at Bernabe. Sa paghayong iyon sa Galacia, dinalaw nina Pablo at Bernabe ang mga lunsod ng Galacia gaya ng Antioquia ng Pisidia, Iconio, Listra, at Derbe (Gaw 13:14, 51; 14:1, 5, 6), at nang bumalik sila sa mga kapatid sa Antioquia ng Sirya, inilahad nila kung paanong sa mga ito at sa iba pang lugar ay 'binuksan ng Diyos sa mga bansa ang pinto tungo sa pananampalataya.' (Gaw 14:27) Lubhang di-pangkaraniwan ang isang karanasan nila sa Listra. Pinagaling ni Pablo ang isang lalaking lumpo na kailanman ay hindi pa nakalakad sa buong buhay nito, at biglang nagsigawan ang mga pulutong sa kanilang katutubong wikang Licaonia: "Ang mga diyos ay naging tulad ng mga tao at bumaba sa atin!" Si Bernabe ay tinawag nilang Zeus at si Pablo naman ay inakala nilang si Hermes. Halos walang magawa sina Pablo at Bernabe upang pigilan ang sabik na mga pulutong sa paghahandog ng mga hain sa kanila na parang bang sila ay mga diyos.—Gaw 14:8-18.

Ang mga binhi ng Kristiyanismo na inihasik sa mga taga-Galacia ay nagluwal ng mabubuting bunga. Mula sa kanila nanggaling ang mga alagad na tulad nina Timoteo at Gayo. (Gaw 16:1; 20:4) Nagbigay si Pablo ng mga tagubilin sa mga kongregasyon sa Galacia kung paano magtatabi ng mga abuloy para sa dukha at nagdarahop na mga lingkod ng Panginoon.—1Co 16:1, 2; Gal 2:10.

GALACIA, LIHAM SA MGA TAGA-.

Ang kinasihang liham na isinulat sa Griego, ni Pablo na isang apostol, "sa mga kongregasyon ng Galacia."—Gal 1:1, 2.

Manunulat. Binabanggit sa pambungad na pangungusap na si Pablo ang manunulat ng aklat na ito. (Gal 1:1) Gayundin, ang kaniyang pangalan ay muling ginamit sa mismong teksto, anupat tinutukoy niya ang kaniyang sarili sa unang panauhan. (5:2) Isinasalaysay ng isang bahagi ng liham, sa istilong naglalahad ng sariling talambuhay, ang pagkakumberte ni Pablo at ang ilan sa iba pa niyang mga karanasan. Ang mga pagtukoy sa kaniyang kapighatian sa laman (4:13, 15) ay kasuwato ng mga pananalita sa iba pang mga aklat ng Bibliya na waring nauugnay sa kapighatiang iyon. (2Co 12:7; Gaw 23:1-5) Ang iba pang mga liham ni Pablo ay kadalasan nang isinusulat ng isang kalihim, ngunit sinabi niya na ang isang ito ay isinulat ng kaniyang "sariling kamay." (Gal 6:11) Sa halos lahat ng iba pa niyang mga isinulat, ipinadadala niya ang mga pagbati niya at ng kaniyang mga kasama, ngunit hindi niya iyon ginawa sa liham na ito. Kung isang impostor ang sumulat ng liham sa mga taga-Galacia, malamang na babanggit siya ng isang kalihim at magpapadala siya ng ilang pagbati, gaya ng kadalasang ginagawa ni Pablo. Kaya naman ang paraan ng pakikipag-usap ng manunulat at ang kaniyang tapat at tuwirang istilo ang nagpapatotoo sa autentisidad ng liham. Kung inimbento lamang ito, hindi makatuwirang isipin na isusulat ito sa gayong paraan.

Kadalasan nang walang kumukuwestiyon sa liham na ito bilang liham ni Pablo maliban doon sa mga nagsisikap na ipakitang hindi si Pablo ang manunulat ng lahat ng liham na karaniwang kinikilala na isinulat niya. Kabilang sa mga katibayan mula sa labas ng Bibliya na sumusuporta na si Pablo ang sumulat nito ang isang pagsipi ni Irenaeus (mga 180 C.E.) mula sa aklat ng Galacia anupat binanggit niyang isinulat iyon ni Pablo.

Kung Sino ang Sinulatan. Matagal nang pinagtatalunan kung aling mga kongregasyon ang pinatutungkulan ng pananalitang "mga kongregasyon ng Galacia." (Gal 1:2) Bilang suporta sa pangangatuwiran na ang mga ito ay mga kongregasyon sa hi-

lagaang bahagi ng probinsiya ng Galacia na dibinanggit ang mga pangalan, sinasabing ang mga taong nakatira sa lugar na ito ay mga etnikong taga-Galacia, samantalang ang mga nasa T naman ay hindi. Gayunman, sa kaniyang mga isinulat, kadalasang ibinibigay ni Pablo ang opisyal na pangalang Romano ng mga probinsiya, at noong panahon niya, bahagi ng probinsiya ng Galacia ang mga lunsod ng timugang Licaonia na Iconio, Listra, at Derbe at maging ang lunsod ng Antioquia sa Pisidia. Sa lahat ng mga lunsod na ito, nag-organisa si Pablo ng mga kongregasyong Kristiyano sa kaniyang unang paglalakbay ukol sa pag-eebanghelyo noong kasama niya si Bernabe. Ipinakikita ng paraan ng pagkakabanggit kay Bernabe sa liham, bilang isa na maliwanag na kilala niyaong mga sinusulatan ni Pablo, na ang pinatutungkulan nito ay ang mga kongregasyon sa mga lunsod ng Iconio, Listra, Derbe, at Antioquia ng Pisidia. (2:1, 9, 13) Walang pahiwatig sa ibang bahagi ng Kasulatan na kilala si Bernabe ng mga Kristiyano sa hilagaang bahagi ng Galacia o na naglakbay man lamang si Pablo sa teritoryong iyon.

Ang bulalas ni Pablo na, "O mga hangal na taga-Galacia," ay hindi katibayan na ang nasa isip lamang niya ay isang etnikong grupo ng mga tao na pantanging nagmula sa angkang Galiko sa hilagaang bahagi ng Galacia. (Gal 3:1) Sa halip, sinasaway ni Pablo ang ilan na kabilang sa mga kongregasyon doon dahil sa pagpapahintulot na maimpluwensiyahan sila ng mga tagapagtaguyod ng Judaismo sa gitna nila, mga Judio na nagsisikap magtatag ng sarili nilang katuwiran sa pamamagitan ng kaayusang Mosaiko kahalili ng 'katuwiran dahil sa pananampalataya' na inilalaan ng bagong tipan. (2:15–3:14; 4:9, 10) Kung lahi ang pag-uusapan, "ang mga

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG GALACIA

Isang liham na nagdiriin na dapat pahalagahan ng mga tunay na Kristiyano ang kalayaang taglay nila sa pamamagitan ni Jesu-Kristo

Isinulat isang taon, o marahil ilang taon, pagkatapos na maipabatid sa mga taga-Galacia ang tungkol sa pasiya ng lupong tagapamahala na ang pagtutuli ay hindi kahilingan sa mga Kristiyano

---

Ipinagtanggol ni Pablo ang kaniyang pagka-apostol

Ang pagka-apostol ni Pablo ay hindi nagmula sa tao kundi atas mula kay Jesu-Kristo at sa Ama; hindi siya sumangguni sa mga apostol sa Jerusalem bago siya nagsimulang magpahayag ng mabuting balita; tatlong taon pa ang lumipas bago ang kaniyang maikling pagdalaw kina Cefas at Santiago (1:1, 13-24)

Ang mabuting balita na kaniyang inihayag ay tinanggap niya, hindi mula sa mga tao, kundi sa pamamagitan ng pagsisiwalat mula kay Jesu-Kristo (1:10-12)

Dahil sa isang pagsisiwalat, si Pablo, kasama sina Bernabe at Tito, ay pumaroon sa Jerusalem may kinalaman sa usapin ng pagtutuli; wala siyang anumang bago na natutuhan mula kina Santiago, Pedro, at Juan, ngunit nakilala ng mga ito na binigyang-kapangyarihan siya ukol sa isang pagka-apostol sa mga bansa (2:1-10)

Sa Antioquia, nang may-kamaliang humiwalay si Pedro sa mga mananampalatayang di-Judio dahil sa takot sa ilang kapatid na dumadalaw mula sa Jerusalem, sinaway siya ni Pablo (2:11-14)

Ang isang tao ay ipinahahayag na matuwid sa pamamagitan lamang ng pananampalataya kay Kristo, hindi ng mga gawa ng kautusan

Kung maipahahayag na matuwid ang isang tao sa pamamagitan ng mga gawa ng kautusan, hindi na sana kinailangang mamatay si Kristo (2:15-21)

Ang mga taga-Galacia ay tumanggap ng espiritu ng Diyos dahil sa pagtugon nila sa mabuting balita taglay ang pananampalataya, hindi dahil sa mga gawa ng kautusan (3:1-5)

Ang tunay na mga anak ni Abraham ay yaong mga may pananampalatayang tulad ng sa kaniya (3:6-9, 26-29)

Palibhasa'y walang kakayahang tuparin nang lubusan ang Kautusan, yaong mga nagsisikap na mapatunayang matuwid sa pamamagitan ng mga gawa ng Kautusan ay nasa ilalim ng sumpa (3:10-14)

Hindi pinawalang-bisa ng Kautusan ang pangakong kaugnay ng tipang Abrahamiko, kundi naging paraan ito upang mahayag ang mga pagsalansang at nagsilbing isang tagapagturo na umaakay tungo kay Kristo (3:15-25)

Tumayong matatag sa kalayaang Kristiyano

Sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan, pinalaya ni Jesu-Kristo yaong mga nasa ilalim ng kautusan, anupat naging posible para sa kanila na maging mga anak ng Diyos (4:1-7)

Ang pagbalik sa kaayusan ng pangingilin ng mga araw, mga buwan, mga kapanahunan, at mga taon ay mangangahulugan ng pagbalik sa pagkaalipin at ng pagiging nasa katayuang katulad niyaong kay Ismael, anak ng alilang babae na si Hagar; pinaalis si Ismael, kasama ng kaniyang ina, mula sa sambahayan ni Abraham (4:8-31)

Yamang sila'y pinalaya na mula sa kasalanan at hindi na obligadong sumunod sa Kautusan, dapat nilang tutulan ang sinumang gaganyak sa kanila na tumanggap ng isang pamatok ng pagkaalipin (1:6-9; 5:1-12; 6:12-16)

Huwag abusuhin ang inyong kalayaan kundi magbigay-daan sa impluwensiya ng espiritu ng Diyos, na ipinakikita ang mga bunga nito sa inyong buhay at iniiwasan ang mga gawa ng laman (5:13-26)

Ibalik sa ayos, sa espiritu ng kahinahunan, ang sinumang nakagawa ng maling hakbang; ngunit ang lahat ay may obligasyong dalhin ang kani-kanilang pasan ng pananagutan (6:1-5)

kongregasyon ng Galacia" (1:2) na sinulatan ni Pablo ay binubuo ng mga Judio at mga di-Judio, anupat ang huling nabanggit ay binubuo naman kapuwa ng mga tinuling proselita at mga di-tuling Gentil, at walang alinlangang ang ilan ay nagmula sa angkang Celtic. (Gaw 13:14, 43; 16:1; Gal 5:2) Sa kabuuan, tinukoy sila bilang mga Kristiyanong taga-Galacia sapagkat ang lugar na kanilang tinitirahan ay tinatawag na Galacia. Mababanaag sa buong liham na ang sinusulatan ni Pablo ay yaong mga kilalang-kilala niya sa timugang bahagi ng Romanong probinsiyang ito, hindi yaong ganap na mga estranghero sa hilagaang bahagi, na lumilitaw na hindi niya kailanman dinalaw.

Panahon ng Pagsulat. Hindi matiyak ang haba ng yugtong saklaw ng aklat, ngunit ang panahon ng pagsulat ay itinakda sa pagitan ng mga 50 at 52 C.E. Ipinahihiwatig sa Galacia 4:13 na nakadalaw si Pablo sa mga taga-Galacia nang di-kukulangin sa dalawang beses bago niya isinulat ang liham. Sa mga kabanata 13 at 14 ng Mga Gawa ng mga Apostol, inilalahad ang isang pagdalaw nina Pablo at Bernabe sa mga lunsod sa timugang Galacia noong mga 47 hanggang 48 C.E. Sumunod, pagkatapos ng komperensiya sa Jerusalem may kinalaman sa pagtutuli, noong mga 49 C.E., si Pablo, kasama si Silas, ay bumalik sa Derbe at Listra sa Galacia at sa iba pang mga lunsod kung saan "ipinahayag [nina Pablo at Bernabe] ang salita ni Jehova" (Gaw 15:36–16:1) noong unang paglalakbay. Maliwanag na pagkatapos nito, samantalang si Pablo ay nasa ibang dako sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero, o nakabalik na sa kaniyang pinakatahanan, ang Antioquia ng Sirya, tumanggap siya ng balita na nagudyok sa kaniya na sumulat sa "mga kongregasyon ng Galacia."

Kung isinulat ni Pablo ang liham na ito sa panahon ng pamamalagi niya sa Corinto nang isa at kalahating taon (Gaw 18:1, 11), malamang na ang panahon ng pagsulat ay sa pagitan ng taglagas ng 50 at tagsibol ng 52 C.E., ang pangkalahatang yugto kung kailan isinulat din niya ang kaniyang kanonikal na mga liham sa mga taga-Tesalonica.

Kung isinagawa naman niya ang pagsulat noong sumandali siyang tumigil sa Efeso o pagkatapos niyang bumalik sa Antioquia sa Sirya at 'magpalipas doon ng ilang panahon' (Gaw 18:22, 23), ang panahon ng pagsulat ay mga 52 C.E. Gayunman, malayong mangyari na sa Efeso naganap ang pagsulat, dahil maikli lamang ang pamamalagi niya roon at dahil kung napakalapit na ni Pablo nang mabalitaan niya ang pagsinsay ng ilan sa Galacia, aasahan na personal siyang dadalaw sa mga kapatid o ipaliliwanag niya sa kaniyang liham kung bakit hindi siya posibleng dumalaw sa panahong iyon.

Ang sinabi sa kaniyang liham tungkol sa bagay na ang mga taga-Galacia ay 'kay daling nailalayo mula sa Isa na tumawag sa kanila' (Gal 1:6) ay maaaring nagpapahiwatig na isinulat ang liham dikatagalan pagkatapos ng isang pagdalaw ni Pablo sa mga taga-Galacia. Ngunit kahit na kung noon lamang 52 C.E. naganap ang pagsulat sa Antioquia ng Sirya, masasabing maaga pa rin ito para mangyari ang gayong pagsinsay.

Pagiging Kanonikal. Ang maagang katibayan ng pagiging kanonikal ng aklat ay matatagpuan sa Muratorian Fragment at sa mga akda nina Irenaeus, Clemente ng Alejandria, Tertullian, at Origen. Tinukoy iyon ng mga lalaking ito sa pangalan kasama ng karamihan o lahat ng iba pang 26 na aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Binanggit ang pangalan niyaon sa pinaikling kanon ni Marcion at tinukoy pa nga iyon ni Celsus, na isang kaaway ng Kristiyanismo. Kalakip ang aklat ng Galacia sa lahat ng natatanging talaan ng mga aklat sa kanon ng kinasihang Kasulatan, hanggang sa panahon ng Ikatlong Konsilyo ng Cartago, noong 397 C.E. Taglay natin ito sa ngayon, kasama ng walo pang kinasihang liham ni Pablo, sa Chester Beatty Papyrus No. 2 (P^{46}), isang manuskrito na tinakdaan ng petsa na mga 200 C.E. Pinatutunayan nito na tinanggap ng unang mga Kristiyano ang aklat ng Galacia bilang isa sa mga liham ni Pablo. Kabilang din ang aklat ng Galacia sa iba pang sinaunang mga manuskrito, gaya ng Sinaitic, Alexandrine, Vatican No. 1209, Codex Ephraemi rescriptus, at Codex Claromontanus, gayundin sa Syriac na *Peshitta.* Bukod diyan, lubusan itong kasuwato ng ibang mga isinulat ni Pablo at ng iba pang bahagi ng Kasulatan kung saan malimit itong sumipi.

Mga Kalagayang Nauugnay sa Liham. Ipinababanaag ng liham ang maraming ugali ng mga tao sa Galacia noong panahon ni Pablo. Ang rehiyon ay nilupig ng Galikong mga Celt mula sa H noong ikatlong siglo B.C.E., kaya naman malakas ang impluwensiyang Celtic sa lupain. Ang mga Celt, o mga Gaul, ay itinuturing na mga taong mababangis at di-sibilisado, anupat sinasabing inihahandog nila ang mga bilanggong nahuhuli nila sa digmaan bilang mga haing tao. Inilalarawan din sila sa panitikang Romano bilang mga tao na masyadong emosyonal at mapamahiin, na mahilig sa maraming ritwal, at malamang na ang relihiyosong ugaling ito ay makaiimpluwensiya sa kanila upang hindi tumanggap ng anyo ng pagsamba na walang anumang ritwal gaya ng Kristiyanismo.

Magkagayunman, posibleng kaanib sa mga kongregasyon sa Galacia ang marami na dating ganito bilang mga pagano, gayundin ang maraming kumberte mula sa Judaismo na hindi pa lubusang naka-

pagwaksi sa ubod-ingat na pagtupad sa mga seremonya at iba pang mga obligasyon sa Kautusang Mosaiko. Maaaring ang ipinapalagay na salawahan at pabagu-bagong ugali ng mga taga-Galacia na nagmula sa angkang Celtic ang siyang dahilan kung bakit sa pasimula ang ilang kaanib sa mga kongregasyon sa Galacia ay masigasig sa katotohanan ng Diyos at pagkatapos ng maikling panahon ay madaling nasila ng mga kalaban ng katotohanan na metikuloso sa pagtupad ng Kautusan at naggigiit na kailangan sa kaligtasan ang pagtutuli at ang iba pang mga kahilingan ng Kautusan.

Lumilitaw na pinanatiling buháy ng mga tagapagtaguyod ng Judaismo, gaya ng maitatawag sa gayong mga kaaway ng katotohanan, ang usapin ng pagtutuli kahit noong mapagpasiyahan na ng mga apostol at ibang matatanda sa Jerusalem ang bagay na ito. Gayundin, marahil ay nadaraig ng mabababang pamantayang moral ng mga taong-bayan ang ilan sa mga Kristiyanong taga-Galacia, gaya ng mahihinuha sa mensahe ng liham mula sa kabanata 5, talata 13, hanggang sa katapusan. Anuman ang naging kalagayan, nang makarating sa apostol ang balita tungkol sa kanilang pagsinsay, naudyukan siyang isulat ang liham na ito na naglalaman ng deretsahang payo at masidhing pampatibay-loob. Maliwanag na ang pangunahin niyang layunin sa pagsulat ay ang pagtibayin ang kaniyang pagka-apostol, kontrahin ang mga bulaang turo ng mga tagapagtaguyod ng Judaismo, at palakasin ang mga kapatid sa mga kongregasyon sa Galacia.

Ang mga tagapagtaguyod ng Judaismo ay tuso at di-taimtim. (Gaw 15:1; Gal 2:4) Samantalang nag-aangking kumakatawan sa kongregasyon sa Jerusalem, sinasalansang ng mga bulaang gurong ito si Pablo at sinisiraan nila ang kaniyang posisyon bilang isang apostol. Nais nilang magpatuli ang mga Kristiyano, anupat hindi ang pinakamabuti para sa mga taga-Galacia ang hangad nila, kundi sa halip ay nais nilang magtinging katanggap-tanggap ang mga bagay para sa mga Judio at sa gayo'y hindi maging napakatindi ng pagsalansang ng mga ito. Ayaw ng mga tagapagtaguyod ng Judaismo na dumanas ng pag-uusig para kay Kristo.—Gal 6:12, 13.

Upang maisagawa ang kanilang layunin, inangkin nila na ang atas ni Pablo ay hindi niya tinanggap nang tuwiran, na nagmula lamang ito sa ilang lalaki na prominente sa kongregasyong Kristiyano—hindi kay Kristo Jesus mismo. (Gal 1:11, 12, 15-20) Nais nilang pasunurin sa kanila ang mga taga-Galacia (4:17), at upang pahinain ang impluwensiya ni Pablo, kinailangan muna nilang ipakita na hindi siya apostol. Lumilitaw na inangkin nila na kapag iniisip ni Pablo na iyon ay sa kaniyang kapakinabangan, ipinangangaral niya ang pagtutuli. (1:10; 5:11) Sinikap nilang gumawa ng isang waring pinaghalong relihiyon ng Kristiyanismo at Judaismo, na hindi tahasang nagkakaila kay Kristo ngunit nangangatuwiran na makikinabang ang mga taga-Galacia sa pagtutuli, na susulong sila sa Kristiyanismo dahil dito, at, bukod pa riyan, na sa pamamagitan nito ay magiging mga anak sila ni Abraham, kung kanino orihinal na ibinigay ang tipan ng pagtutuli.—3:7.

Lubusang pinasinungalingan ni Pablo ang mga pangangatuwiran ng mga bulaang Kristiyanong ito at pinatibay niya ang mga kapatid na taga-Galacia upang makatayo silang matatag kay Kristo. Nakapagpapatibay-loob malaman na ang mga kongregasyon sa Galacia ay nanatiling tapat kay Kristo at nagsilbing mga haligi ng katotohanan. Dinalaw sila ng apostol na si Pablo noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero (Gaw 18:23), at ang unang liham ng apostol na si Pedro ay ipinatungkol niya sa mga taga-Galacia, bukod sa iba pa.—1Pe 1:1.

GALAL [Gumugulong; Iginulong].

1. Isang Levitang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:14, 15.

2. Isang Levitang tinukoy bilang "anak ni Jedutun."—1Cr 9:14, 16; Ne 11:17.

GALBANO [sa Ingles, *galbanum*]. Isang sahing na dagta na manilaw-nilaw o kulay kayumanggi at nakukuha mula sa ilang halaman sa Asia na kabilang sa pamilya ng mga karot o mga parsli. Hindi matiyak nang eksakto kung anong uri ng halaman ang pinagkunan ng galbano na ginamit ng mga Israelita.

Ang malagatas na fluido na tumitigas at nagiging galbano ay kusang lumalabas mula sa tangkay ng halaman o tumatagas kapag hiniwaan iyon. Ang galbano ay isa sa mga sangkap ng insenso na espesipikong binanggit na bukod-tanging gagamitin sa santuwaryo. (Exo 30:34-38) Kapag sinunog ito nang ito lamang, sinasabing mabaho ang amoy nito, ngunit kapag isinama sa iba pang mga aromatikong substansiya, pinag-iibayo at pinatatagal ng galbano ang bango ng mga iyon.

GALEED [Bunton na Saksi]. Ang lugar sa bulubunduking rehiyon ng Gilead sa S ng Jordan, kung saan gumawa ng tipan ang mga patriyarkang sina Jacob at Laban. (Gen 31:43-48) Ang pangalang "Gilead" ng rehiyong ito ay malamang na hinango sa "Galeed," ang pangalang ibinigay noong una sa lugar na pinangyarihan nito noong mga 1761 B.C.E.

Bilang pagsunod sa utos ng Diyos, walang pasabing iniwan ni Jacob ang Padan-aram at ang paglilingkod niya kay Laban, na kaniyang tiyo at biyenan. (Gen 28:2) Dala ang lahat ng kaniyang

ari-arian, ang kaniyang mga asawa at mga anak, tinawid ni Jacob ang Ilog Eufrates at nagtungo siya sa lupain ng Canaan. Pagkaraan ng tatlong araw ay hinabol siya ni Laban, kasama ang "mga kapatid" nito, sa agwat na pitong araw na paglalakbay. Nang dakong huli ay naabutan nito ang pulutong ni Jacob sa kabundukan ng Gilead sa H ng agusang libis ng Jabok.—Gen 31:17-25.

Matapos magkasundo nang mapayapa, sina Jacob at Laban ay nakipagtipan sa isa't isa. Kaugnay nito, si Jacob ay nagtindig ng isang batong haligi at nag-utos sa kaniyang "mga kapatid" na gumawa ng isang bunton ng mga bato, marahil ay sa anyong mesa, anupat doon nila kinain ang pagkain ng tipan. Pagkatapos nito, tinawag ni Laban ang lugar na ito ayon sa pangalan ng bunton, anupat binigyan niya ito ng Aramaikong (Siryanong) pangalan na "Jegar-sahaduta," ngunit tinawag naman ito ni Jacob sa Hebreong "Galeed." Sinabi ni Laban: "Ang bunton [sa Heb., *gal*] na ito ay isang saksi [sa Heb., *'edh*] sa akin at sa iyo ngayon." (Gen 31:44-48) Ang bunton ng mga bato (at ang batong haligi) ay nagsilbing saksi sa lahat ng dumaraan doon. At gaya ng sinasabi sa talata 49, ito "Ang Bantayan [sa Heb., *mits-pah'*]," na nagpapatotoong si Jacob at si Laban ay nagkasundong panatilihin ang kapayapaan sa pagitan at sa loob ng kani-kanilang pamilya. (Gen 31:50-53) Nang maglaon, ang mga bato ay ginamit sa katulad na paraan bilang tahimik na mga saksi.—Jos 4:4-7; 24:25-27.

GALILEA [Rehiyon; Sirkito [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "gumulong; igulong"]], **TAGA-GALILEA.** Nang unang banggitin sa Bibliya ang Galilea, tinutukoy ito bilang isang distrito sa bulubunduking pook ng Neptali, na kinaroroonan ng kanlungang lunsod ng Kedes. (Jos 20:7) Pagsapit ng panahon ni Isaias, kung hindi man bago pa nito, ang Galilea ay sakop na ng teritoryo ng Zebulon. Marahil ay maraming di-Israelita ang naninirahan sa Galilea, anupat dito nanggaling ang pananalitang "Galilea ng mga bansa." (Isa 9:1) Iniisip ng ilang iskolar na ang 20 lunsod ng Galilea na inialok ni Haring Solomon kay Hiram na hari ng Tiro ay malamang na tinatahanan ng mga pagano. (1Ha 9:10-13; tingnan ang CABUL Blg. 2.) Nilupig ng Asiryanong hari na si Tiglat-pileser III ang Galilea noong panahon ng pamamahala ng Israelitang hari na si Peka (noong ikawalong siglo B.C.E.).—2Ha 15:29.

Mga Hangganan. (MAPA, Tomo 2, p. 738) Sa paglipas ng mga taon, nagpabagu-bago ang mga hangganan ng teritoryo ng Galilea. Waring ang pinakamalawak na naabot ng mga ito ay mga 100 por 50 km (60 por 30 mi) at sinaklaw nito ang sinaunang mga teritoryo ng mga tribo nina Aser, Isacar, Neptali, at Zebulon. Gayunman, noong panahon ng ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa, ang Galilea, na nasa ilalim ng kapamahalaan ni Herodes Antipas (Luc 3:1), ay sumaklaw lamang nang mga 40 km (25 mi) mula S hanggang K at mga 60 km (37 mi) mula H hanggang T.

Nasa dakong T ng Galilea ang Samaria, anupat ang timugang hangganan nito ay sumasaklaw mula sa paanan ng Bundok Carmel sa kahabaan ng Libis ng Jezreel (Esdraelon) tungo sa Scythopolis (Bet-sean) at hanggang sa Jordan. Ayon kay Josephus, ang Ilog Jordan, kasama ang Dagat ng Galilea at Lawa ng Hula (sa ngayon ay halos tuyo na), ang naging silanganing hangganan, ngunit maaaring may mga lugar kung saan ang hangganang iyon ay hindi gaanong malinaw. Ang teritoryo ng Tiro, na umaabot hanggang sa ibaba ng sinaunang lunsod ng Kedes (Kedasa, Cydasa), ay kahangga ng Galilea sa H. (*The Jewish War,* III, 35-40 [iii, 1]; II, 459 [xviii, 1]; IV, 104, 105 [ii, 3]) Nasa dakong K naman ang teritoryo ng Tolemaida (Aco) at ang Bundok Carmel.

Ang hilagaang Romanong probinsiyang ito ng Palestina sa K ng Jordan ay hinati pa at naging Mataas at Mababang Galilea. Ang hangganan sa pagitan ng dalawang Galilea ay umaabot mula sa Tiberias sa K pampang ng Dagat ng Galilea hanggang sa isang lugar sa kapaligiran ng Tolemaida.—*The Jewish War,* III, 35 (iii, 1).

Heograpiya. Noong unang siglo C.E., bago ang pakikipagdigma sa Roma, makapal ang populasyon ng Galilea at nagtatamasa ito ng malaking kasaganaan. Maunlad ang industriya ng pangingisda sa Dagat ng Galilea. Kabilang sa iba pang mga hanapbuhay ang paghahabi, pagtibag ng mga bato, paggawa ng mga barko, at paggawa ng mga kagamitang luwad. Inangkin ng Judiong istoryador na si Josephus na may 204 na lunsod at nayon sa Galilea, anupat ang pinakamaliit sa mga ito ay tinatahanan ng mahigit pa sa 15,000. Kung ang testimonyong ito ay hindi pagpapalabis, gaya ng pinaniniwalaan ng iba, mangangahulugan ito na ang Galilea ay nagkaroon ng populasyon na mga tatlong milyon.—*The Life,* 235 (45); *The Jewish War,* III, 43 (iii, 2).

Maraming bukal sa Galilea at mataba ang lupa roon. Kaya lumilitaw na pagsasaka ang pangunahing hanapbuhay ng mga taga-Galilea. Sa ngayon, maraming iba't ibang uri ng gulay, bukod pa sa trigo, sebada, igos, mijo, indigo, olibo, palay, tubó, kahel, peras, at *apricot,* ang itinatanim dito. Makapal ang kagubatan sa Galilea noong sinaunang panahon. Kabilang sa mga punungkahoy na masusumpungan pa rin doon ang sedro, sipres, abeto, ensina, adelpa, palma, pino, sikomoro, at *walnut.*

Kapuwa ang klima at heograpiya ng Galilea ay kakikitaan ng napakalaking pagkakaiba. Ang bulubunduking lupain ay malamig, ang baybaying dagat ay

may katamtamang temperatura, at ang Libis ng Jordan ay mainit. Ang altitud ng Mababang Galilea sa kapaligiran ng Dagat ng Galilea ay mga 210 m (689 na piye) ang kababaan mula sa kapantayan ng dagat at ang pinakamataas na lugar dito ay ang Bundok Tabor, na may taas na 562 m (1,844 na piye). (LARAWAN, Tomo 1, p. 334) Gayunman, ang mga burol at bundok ng Mataas na Galilea ay may taas na mula 460 m (1,500 piye) hanggang 1,208 m (3,963 piye).

Mga Tao ng Galilea. Sa pangkalahatan, ang mga Judio ng Galilea ay naiiba sa mga Judio ng Judea. Ayon sa testimonyo ng mga rabbi noong sinaunang panahon, mahalaga sa mga taga-Galilea ang reputasyon, samantalang mas mahalaga naman sa mga Judeano ang salapi kaysa sa isang mabuting pangalan. Sa pangkalahatan, ang mga taga-Galilea ay hindi metikuloso sa tradisyon gaya ng mga Judeano. Sa katunayan, sa Talmud (*Megillah* 75*a*) ay pinaratangan ang mga taga-Galilea ng pagiging pabaya sa tradisyon. Sa bagay na ito, mapapansin na mga Pariseo at mga eskriba mula sa Jerusalem, hindi mula sa Galilea, ang nakipagtalo tungkol sa hindi pagtupad ng mga alagad ni Jesus sa tradisyonal na paghuhugas ng mga kamay.—Mar 7:1, 5.

Yamang ang Sanedrin at ang templo ay nasa Jerusalem, walang alinlangang mas maraming guro ng Kautusan doon; kaya naman may kawikaang Judio: "Pumaroon ka sa hilaga [sa Galilea] para sa kayamanan, pumaroon ka sa timog [sa Judea] para sa karunungan." Ngunit hindi ito nangangahulugan na ignoranteng-ignorante ang mga taga-Galilea. Sa lahat ng mga lunsod at mga nayon ng Galilea ay may mga guro ng Kautusan at mga sinagoga. Ang mga sinagoga ay nagsilbing mga sentro para sa edukasyon. (Luc 5:17) Gayunman, maliwanag na para sa mga punong saserdote at mga Pariseo sa Jerusalem, nakahihigit sila sa karaniwang mga taga-Galilea anupat minalas nila ang mga ito bilang ignorante sa Kautusan. Halimbawa, nang ipagtanggol ni Nicodemo si Jesu-Kristo, sumagot ang mga Pariseo: "Hindi ka rin naman mula sa Galilea, hindi ba? Magsaliksik ka at tingnan mo na walang propetang ibabangon mula sa Galilea." (Ju 7:45-52) Sa gayon ay winalang-bahala nila ang katuparan ng hula ni Isaias tungkol sa pangangaral ng Mesiyas.—Isa 9:1, 2; Mat 4:13-17.

Ipinapalagay ng ilan na ang naiibang puntong Galilea ay dahil sa impluwensiya ng mga banyaga. Talagang madaling makilala ang mga taga-Galilea sa kanilang pananalita (Mat 26:73), lalo na yamang nasa pagitan ng Galilea at Judea ang rehiyon ng Samaria. Maging sa ngayon, sa maraming bahagi ng daigdig, ang mga tao ay madaling makilala sa punto ng kanilang rehiyon. Gayundin, mayroon nang pagkakaiba-iba sa pagbigkas sa gitna ng mga tribo ng Israel mga ilang siglo bago pa nito. Ang kapansin-pansing halimbawa nito ay ang kawalang-kakayahan ng mga Efraimita noong mga araw ni Jepte na bigkasin nang wasto ang salitang "Shibolet." —Huk 12:5, 6.

Ang ministeryo ni Jesus sa Galilea. Ang Galilea ay pinangyarihan ng maraming namumukod-tanging pangyayari sa buhay ni Jesus sa lupa. Ang mga lunsod sa Galilea na Betsaida, Cana, Capernaum, Corazin, Nain, at Nazaret, gayundin ang mga rehiyon ng Magadan, ay espesipikong binanggit may kinalaman sa kaniyang gawain. (Mat 11:20-23; 15:39; Luc 4:16; 7:11; Ju 2:11; tingnan ang BETSAIDA.) Ang kalakhang bahagi ng buhay ni Jesus sa lupa ay ginugol niya sa Nazaret na lunsod ng Galilea. (Mat 2:21-23; Luc 2:51, 52) Sa isang piging ng kasalan sa Cana, isinagawa niya ang kaniyang unang himala nang ang tubig ay gawin niyang napakainam na alak. (Ju 2:1-11) Pagkatapos na maaresto si Juan na Tagapagbautismo, si Jesus ay umalis sa Judea, nagtungo sa Galilea at nagsimulang maghayag: "Magsisi kayo, sapagkat ang kaharian ng langit ay malapit na." (Mat 4:12-17) Habang naglalakbay si Jesus sa buong Galilea, nagturo siya sa iba't ibang sinagoga. Nang maglaon ay nakarating siya sa Nazaret na kaniyang sariling bayan, kung saan noong araw ng Sabbath ay binasa niya sa Isaias kabanata 61 ang tungkol sa kaniyang atas. Sa pasimula ay humanga kay Jesus yaong mga nasa sinagoga, ngunit nang ihambing niya sila sa mga Israelita noong mga araw ng mga propetang sina Elias at Eliseo, nagalit sila at nagtangkang patayin siya.—Luc 4:14-30.

Pagkatapos nito ay pumaroon si Jesus sa Capernaum, "isang lunsod ng Galilea," at ginawa niya itong kaniyang tahanan. Maliwanag na malapit sa Capernaum, tinawag niya sina Andres, Pedro, Santiago, at Juan upang maging mga mangingisda ng mga tao. (Luc 4:31; Mat 4:13-22) Kasama ng apat na alagad na ito, pinasimulan ni Jesus ang isang malawakang paglalakbay sa Galilea upang mangaral. Noong siya'y nagtuturo at nagsasagawa ng makapangyarihang mga gawa, tinawag ni Jesus si Mateo mula sa tanggapan ng buwis sa Capernaum upang maging kaniyang tagasunod. (Mat 4:23-25; 9:1-9) Nang maglaon, sa isang bundok malapit sa Capernaum, pinili niya ang 12 apostol. Silang lahat, posibleng maliban kay Hudas Iscariote, ay mga taga-Galilea. Malapit din sa Capernaum, binigkas ni Jesus ang Sermon sa Bundok. (Luc 6:12-49; 7:1) Sa lunsod ng Nain sa Galilea, binuhay niyang muli ang kaisa-isang anak na lalaki ng isang balo. (Luc 7:11-17) Sa isang mas huling paglalakbay para sa pangangaral, muling dinalaw ni Jesus ang Nazaret ngunit muli

siyang tinanggihan doon. (Mat 13:54-58) Sa Capernaum, noong panahon ng Paskuwa ng 32 C.E., noong panahon ng kaniyang panghuling puspusang paggawa sa teritoryo ng Galilea, maraming alagad ang natisod sa mga salita ni Jesus tungkol sa 'pagkain ng kaniyang laman at pag-inom ng kaniyang dugo' kung kaya iniwan nila ang Anak ng Diyos. —Ju 6:22-71.

Bagaman pangunahing inilalahad ng mga sinoptikong Ebanghelyo ang ministeryo ni Jesus sa Galilea, hindi pinabayaan ng Anak ng Diyos ang Judea, gaya ng maling palagay ng iba. Kapansin-pansin na sa pasimula ay naging interesado kay Jesus ang mga taga-Galilea dahil sa mga nakita nilang ginawa niya sa Jerusalem. (Ju 4:45) Gayunman, malamang na tinalakay nang higit ang gawain ni Jesus sa Galilea dahil mas handang tumugon ang mga taga-Galilea kaysa sa mga Judeano. Pinatutunayan ito ng pangyayari na ang unang mga alagad na tumanggap ng banal na espiritu ng Diyos ay mga taga-Galilea, na mga 120 katao. (Gaw 1:15; 2:1-7) Malamang na mas malakas ang kontrol at impluwensiya ng mga Judiong lider ng relihiyon sa mga Judeano kaysa sa mga taga-Galilea. (Ihambing ang Luc 11:52; Ju 7:47-52; 12:42, 43.) Sinasabi ng ilan na ang pulutong na nagsigawan na patayin si Jesus ay pangunahin nang binubuo ng mga Judeano (Mat 27:20-23), samantalang yaon namang mga nagbunyi kay Jesus bilang hari bago nito ay marahil pangunahin nang mga taga-Galilea. (Mat 21:6-11) Ang presensiya ng maraming taga-Galilea at iba pang mga di-Judeano noong panahon ng Paskuwa ay maaaring nakaragdag sa takot ng mga lider sa Jerusalem na lantarang dakpin si Jesus dahil 'sa pangamba na may kaguluhang bumangon.'—Mat 26:3-5.

GALILEA, DAGAT NG. Isang tubig-tabang na lawa sa H Palestina na tinatawag ding Dagat ng Kineret (Bil 34:11), Lawa ng Genesaret (Luc 5:1), at Dagat ng Tiberias (Ju 6:1). (Ang salitang Griego na isinaling "dagat" ay maaari ring mangahulugang "lawa.")—MAPA, Tomo 2, p. 740; MGA LARAWAN, Tomo 1, p. 336, at Tomo 2, p. 740.

Laki at Topograpiya ng Lugar. Ang Dagat ng Galilea ay mga 210 m (700 piye) ang kababaan mula sa kapantayan ng Dagat Mediteraneo at bahagi ng Rift Valley ng Jordan. Ang pinakamalalim na bahagi nito ay mga 48 m (157 piye). Mula H hanggang T, ang katubigang ito ay may haba na mga 21 km (13 mi), at ang pinakamalapad na bahagi nito ay mga 12 km (7.5 mi). Depende sa kapanahunan, nagbabagu-bago ang kulay ng malinaw na tubig ng Dagat ng Galilea mula sa luntian hanggang sa asul, at ang katamtamang temperatura ng tubig ay mula sa 14° C. (57° F.) kung Pebrero hanggang sa 30° C. (86° F.) kung Agosto. Ang tubig ng lawang ito ay pangunahin nang nagmumula sa Ilog Jordan.

Ang pinakasahig ng Dagat ng Galilea ay kahawig ng isang napakalaking palanggana. Ang S baybayin nito ay may matatarik na bundok na batong-apog na may lava sa ibabaw, anupat umaabot sa taas na mga 610 m (2,000 piye). Ngunit sa K ay hindi gaanong matatarik ang mga bundok. Ang Dagat ng Galilea ay halos napalilibutan ng mga burol at mga bundok, maliban sa mga kapatagan sa palibot ng Jordan, samakatuwid nga, sa mga dako kung saan ang ilog ay bumubuhos sa lawa sa H dulo at kung saan muli itong umaagos sa TK. Ang lugar sa dakong H ay may napakalalaking mga batong basalto. Di-kalayuan sa T ng lunsod ng Tiberias sa K baybayin, may maiinit na bukal ng asupre na matagal nang bantog dahil sa nakapagpapagaling na tubig nito. Ang isa sa pitong bukal doon ay may temperatura na 58° C. (136° F.).

Klima. Dahil mainit ang klima sa palibot ng Dagat ng Galilea, tumutubo roon ang tropikal na mga halaman gaya ng tinikang lotus, mga palma, at mga halamang indigo. May matatagpuang mga pagong, maliliit na ulang, at mga *sandhopper* sa mga baybayin ng lawang ito. Marami roong ibon at isda. Noong ika-19 na siglo, ang naturalistang si H. B. Tristram ay nagsabi: "Ang kapal ng mga kawan ng isda sa Dagat ng Galilea ay hindi mauubos-maisip niyaong hindi pa nakakakita nito. Ang mga kawang ito ay kadalasan nang sumasaklaw ng isang akre o mahigit pa sa ibabaw ng tubig at ang mga isda, habang marahang lumalangoy nang pulu-pulutong, ay nagsisiksikan, na ang nakalitaw lamang sa tubig ay ang mga palikpik nila sa likod, anupat sa di-kalayuan ay parang may napakalakas na ulan na pumapatak sa ibabaw ng tubig."—*The Natural History of the Bible,* 1889, p. 285.

Karaniwan lamang sa lawang iyon ang biglaang pagbagyo, gaya niyaong mga naranasan ni Jesu-Kristo at ng kaniyang mga alagad. (Mat 8:24; 14:24) Dahil mababa ang Dagat ng Galilea, ang temperatura ng hangin doon ay mas mainit kaysa sa nakapalibot na mga talampas at mga bundok. Nagiging dahilan ito ng biglaang pagbabago sa atmospera. Isa pa, bumubugso ang malalakas na hangin pababa sa Libis ng Jordan mula sa Bundok Hermon na nababalutan ng niyebe, di-kalayuan sa dakong H.

Noong unang siglo C.E., matao ang mga baybayin ng lawang ito. Ngunit sa ngayon, sa siyam na lunsod na binanggit ni Josephus na nasa tabi ng Dagat ng Galilea, ang Tiberias na lamang ang natitira.

Ang Ministeryo ni Jesus sa Lugar na Ito. Ang katubigang ito ay naging prominente sa ministeryo ni Jesus sa lupa. Sa ilang pagkakataon, nagsalita ang Anak ng Diyos mula sa isang bangka sa malalaking pulutong na nagkakatipon sa malawak at

mabatong baybayin nito. (Mar 3:9; 4:1; Luc 5:1-3) Sa isa sa mga okasyong ito ay pinangyari niya na makahimalang makahuli ng maraming isda ang ilan sa kaniyang mga alagad at tinawag niya sina Pedro, Andres, Santiago, at Juan upang maging "mga mangingisda ng mga tao." (Mat 4:18-22; Luc 5:4-11) Nagsagawa si Jesus ng maraming makapangyarihang gawa sa kapaligiran ng Dagat ng Galilea. Nagpagaling siya ng mga maysakit, nagpalayas ng mga demonyo (Mar 3:7-12), nagpakalma ng hangin at ng dagat (Mar 4:35-41), at lumakad sa ibabaw ng tubig (Ju 6:16-21); minsan ay makahimala siyang nagpakain ng mahigit 5,000 katao, at noong isang pagkakataon naman ay nagpakain siya ng mahigit 4,000, anupat sa bawat pagkakataon ay pinarami niya ang ilang piraso ng tinapay at ang ilang isda. (Mat 14:14-21; 15:29, 34-38) Tama lamang na hatulan ni Jesus ang tatlong lunsod sa lugar na ito, ang Corazin, Betsaida, at Capernaum, dahil hindi tumugon ang mga naninirahan sa mga iyon sa maraming makapangyarihang gawa na nasaksihan nila.—Mat 11:20-24.

Pagkatapos na buhayin siyang muli mula sa mga patay, nagpakita si Jesus sa ilan sa kaniyang mga alagad sa tabi ng Dagat ng Galilea at pinangyari niya na makahimala silang makahuli ng maraming isda sa ikalawang pagkakataon. Pagkatapos ay idiniin niya ang kahalagahan ng pagpapakain sa kaniyang mga tupa.—Ju 21:1, 4-19.

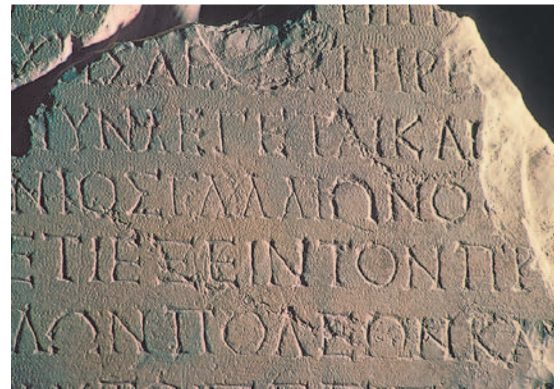
GALIM [Mga Bunton]. Bayan ni Palti. Ibinigay sa kaniya ni Saul ang anak nitong si Mical upang maging asawa noong magtago si David at ituring na kriminal. (1Sa 25:44) Posibleng ito rin ang Galim. Ang mga naninirahan doon, pagkaraan ng ilang siglo, ay dumaing sa pananaghoy dahil sa dumarating na hukbong Asiryano sa ilalim ng pamumuno ni Senakerib. (Isa 10:24, 30) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Galim ay nasa Khirbet Kakul (Horvat Ka'kul), mga 4.5 km (3 mi) sa HHS ng Temple Mount.

GALIO. Ang proconsul ng Acaya, na sa harap ng kaniyang luklukan ng paghatol ay inakusahan ng mga Judio si Pablo ng panghihikayat sa mga tao tungo sa ibang paniniwala sa pagsamba sa Diyos. Pinawalang-saysay ni Galio ang kaso sa saligang hindi ito nagsasangkot ng paglabag sa batas Romano. Dahil dito, binugbog ng pulutong si Sostenes na punong opisyal ng sinagoga, ngunit ipinasiya ni Galio na huwag ding sumangkot dito.—Gaw 18:12-17.

Ayon sa mga sekular na impormasyon, si Galio ay ipinanganak sa Cordova, Espanya, noong mga pasimula ng unang siglo C.E. Siya ay anak ng orador na si Seneca at nakatatandang kapatid ni Seneca na pilosopo. Ang orihinal na pangalan ni Galio ay Lucio Annaeo Novato. Ngunit, nang ampunin siya ng orador na si Lucio Junio Galio, ginamit niya ang pangalan ng umampon sa kaniya.

Makatutulong ang isang inskripsiyon mula sa Delphi sa pagpepetsa ng termino ni Galio bilang proconsul ng Acaya. (Gaw 18:12) Palibhasa'y pira-piraso lamang, ang teksto ng inskripsiyon ay kailangang muling buuin, ngunit malinaw na taglay nito ang pangalan ni "[Lucio Ju]nio Galio, . . . proconsul." Ang mga istoryador ay karaniwang sumasang-ayon na ang teksto ay isang liham mula kay Emperador Claudio Cesar at ang numerong 26 na natagpuan doon ay tumutukoy sa pagtanggap ni Claudio ng pagkilala bilang emperador sa ika-26 na pagkakataon. (Si Claudio ang nagsauli ng Acaya sa kalagayan nito na isang hiwalay na probinsiya na nasa pamamahala ng senado at sa gayon ay may isang proconsul.) Malamang na isinulat ang liham na ito noong unang kalahatian ng 52 C.E., sapagkat ipinahihiwatig ng iba pang inskripsiyon na si Claudio ay kinilalang emperador sa ika-27 pagkakataon bago ang Agosto 1, 52 C.E. Inilagay ng isang inskripsiyong Cariano at isang inskripsiyon sa paagusan na tinawag na Aqua Claudia sa Roma ang ika-26 at ika-27 pagkilala kay Claudio bilang emperador sa loob ng taon ng kaniyang ika-12 yugto ng kapangyarihang mahistrado. Ang ika-12 yugtong mahistrado na ito ay katugma ng Enero 25, 52 C.E., hanggang Enero 24, 53 C.E. Kung gayon, ang pagkaproconsul ni Galio sa Acaya (isang katungkulan na kalimitang tumatagal nang isang taon, nag-uumpisa sa pasimula ng tag-araw) ay lumilitaw na tumagal mula noong tag-araw ng 51 C.E. hanggang noong tag-araw ng 52 C.E., bagaman mas pinapaboran ng ilang iskolar ang 52-53 C.E.

GALIT. Sa Bibliya, iba't ibang salitang Hebreo at Griego ang ginagamit upang tumukoy sa galit. Ang pinakakaraniwang salitang Hebreo para sa galit

***Bahagi ng isang inskripsiyon na may pangalang Galio* (ΓΑΛΛΙΩΝ)**

ay *'aph,* na pangunahin nang nangangahulugang "ilong; butas ng ilong" ngunit kadalasang ginagamit sa makasagisag na paraan para sa "galit" dahil sa malakas na paghinga o pagsingasing ng isang taong nagngangalit. (Ihambing ang Aw 18:7, 8; Eze 38:18.) Kaugnay naman ng *'aph* ang *'a·naph',* na nangangahulugang "magalit." Sa Hebreong Kasulatan, ang galit ay madalas ding iniuugnay sa init at sa gayo'y sinasabing lumalagablab ito. May iba pang mga salitang Hebreo na isinasalin bilang "pagngangalit," "poot," at "pagkagalit." Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan naman, ang *or·ge'* ay karaniwang isinasalin bilang "poot," samantalang ang *thy·mos'* ay kadalasang isinasalin bilang "galit."

Ang Galit ng Diyos. Ang galit ay maaaring maging makatuwiran o di-makatuwiran. Laging makatuwiran ang galit ng Diyos, anupat nakasalig ito sa simulain na karapatan niyang tumanggap ng bukod-tanging debosyon at na palagi niyang itinataguyod ang katotohanan; inuugitan ito ng kaniyang pag-ibig sa katuwiran at sa mga nagsasagawa ng katuwiran. Ang galit ng Diyos ay hindi udyok lamang ng kapritso at pagkatapos ay pagsisisihan niya ito sa dakong huli. Nakikita ni Jehova ang lahat ng isyung nasasangkot sa isang situwasyon at alam niya ang lahat-lahat ng detalye tungkol sa bagay na iyon. (Heb 4:13) Nababasa niya ang puso, isinasaalang-alang niya ang antas ng kakulangan sa kaalaman, pagpapabaya, o pananadya, at kumikilos siya nang walang pagtatangi.—Deu 10:17, 18; 1Sa 16:7; Gaw 10:34, 35.

Mga simulaing kumokontrol sa poot ng Diyos. Ang galit ng Diyos ay laging kontrolado at kasuwato ng kaniyang mga katangiang pag-ibig, karunungan, at katarungan. Dahil sa kaniyang walang-kapantay na kapangyarihan, maaari niya itong ipamalas sa antas na nais niya. (1Ju 4:8; Job 12:13; 37:23) Ang galit ng Diyos ay laging may kabuluhan. Lubusan itong nakasalig sa sapat na dahilan at palagi itong may resulta. Mapaglulubag at mapatatahimik lamang ang kaniyang galit kung ikakapit ang kaniyang mga simulain. Halimbawa, kung sinadya ng isang tao sa Israel na paslangin ang kaniyang kapuwa, hindi siya maaaring tubusin. Malilinis lamang ang lupain at mapapawi ang pagkagalit ng Diyos dito kung ibububo ang dugo ng mamamaslang. (Bil 35:16-18, 30-33) Ngunit isang kaayusan ang ginawa salig sa mga hain at sa mga paglilingkod ng mataas na saserdote upang matugunan ang katarungan at mapahupa ang galit ng hinirang-ng-Diyos na tagapaghiganti ng dugo, na maaaring "nag-iinit" ang puso. Ito ay ang paglalaan ng mga kanlungang lunsod.—Deu 19:4-7.

Kailangang lubusang mailapat ang katarungan upang ang galit ni Jehova ay mapaglubag o mapahupa. Kinapopootan ng Diyos ang lahat ng kalikuan. Hindi niya kukunsintihin ang kalikuan ni paliligtasin man niya sa kaparusahan ang isa na nararapat tumanggap nito. (Exo 34:7; Hab 1:13) Gayunman, salig sa hain ni Jesu-Kristo, na pumasan sa mga kirot at kaparusahan na marapat lamang danasin ng sangkatauhan, ang galit ng Diyos ay maaaring mapaglubag at mapawi para roon sa mga nananampalataya. (Isa 53:5) Sa pamamagitan ng kaayusang ito, naipakikita ng Diyos na Jehova ang kaniyang sariling katuwiran, "upang siya ay maging matuwid kahit ipinahahayag niyang matuwid ang taong may pananampalataya kay Jesus." (Ro 3:26) Sa ganitong paraan, lubusang natutugunan ang katarungan at mayroon ding saligan ang Diyos upang magpakita ng awa. Kung ang sinuman ay masuwayin, nananatili sa kaniya ang poot ng Diyos. (Ju 3:36) Ngunit kapag ang isang tao ay nananampalataya, inililigtas siya ng hain ni Jesu-Kristo mula sa poot ng Diyos. —1Te 1:10.

Mga paraan ng pagpapamalas ng galit at mga sanhi nito. Maaaring ipamalas ng Diyos ang kaniyang galit sa tuwiran o di-tuwirang paraan. Maaari niyang gamitin ang kaniyang mga batas na umuugit sa mga bagay sa kalikasan o ang ibang mga persona bilang mga instrumento sa pagpapamalas ng kaniyang galit. Yaong mga lumalabag sa kaniyang mga batas hinggil sa moral ay kinapopootan niya at tumatanggap sa kanilang sarili ng "lubos na kabayaran, na siyang nararapat sa kanilang kamalian." Dumaranas sila ng di-sinang-ayunang kalagayan ng isip, kabulukan, mga sakit, hidwaan, at kamatayan. (Ro 1:18, 24, 27-32) Kapag nilabag ng isang tao ang mga batas ng lupain na kasuwato ng mga batas ng Diyos at pinarusahan siya ng awtoridad ng pamahalaan, ito ay maituturing na di-tuwirang pagpapamalas ng poot ng Diyos sa isang iyon. (Ro 13:1-4) Si Jesu-Kristo ang pangunahing tagapaglapat ng galit ng Diyos, at lubusan niyang ipamamalas ang poot ng Diyos upang mailapat ang Kaniyang galit laban sa mga balakyot.—Jer 30:23, 24; Apo 19:7-16, 19-21.

Nagagalit ang Diyos kapag pinagpapakitaan ng maling mga saloobin at mga pagkilos ang kaniyang mga pinili. Sinalot ang mga Ehipsiyo dahil hindi nila pinahintulutan ang Israel na sambahin si Jehova. (Aw 78:43-50) Naranasan nina Miriam at Aaron na mapagtuunan ng init ng galit ng Diyos dahil hindi nila iginalang ang posisyon ni Moises bilang inatasan ng Diyos. (Bil 12:9, 10) Nagalit si Jehova sa mga hukom na naniil sa mga maralita. (Isa 10:1-4) Nakahanay sa mga pagtutuunan ng poot ng Diyos yaong mga humahadlang sa pangangaral ng mabuting balita.—1Te 2:16.

Napopoot si Jehova sa huwad na pagsamba, lalo na kapag ang nag-aangking bayan niya ang bumabaling sa ibang mga diyos. (Exo 32:7-10; Bil 25:3, 4; Huk 2:13, 14, 20; 1Ha 11:8, 9) Ikinagagalit niya ang imoralidad, paghadlang sa katotohanan, hindi pagsisisi, pagsuway sa mabuting balita, paghamak sa kaniyang mga salita, panlilibak sa kaniyang mga propeta, kaimbutan, pagiging mapaminsala, inggit, pagpaslang, hidwaan, panlilinlang, at mapaminsalang kalooban. Nagagalit din siya sa mga mapagbulong, mga naninira nang talikuran, mga napopoot sa Diyos, mga walang pakundangan, mga palalo, mga mapagmapuri sa sarili, mga mangangatha ng nakapipinsalang mga bagay, mga masuwayin sa mga magulang, mga bulaan sa mga kasunduan, mga walang-awa, mga espiritista, at mga sinungaling. Ikinagagalit ng Diyos ang lahat ng ito at ang pagsasagawa ng iba pang mga kalikuan.—Col 3:5, 6; 2Te 1:8; Ro 1:18, 29-31; 2:5, 8; 2Cr 36:15, 16; Apo 22:15.

Hindi nangingibabaw na katangian ng Diyos. Gayunman, ang Diyos na Jehova ay "mabagal sa pagkagalit at sagana sa maibiging-kabaitan." (Exo 34:6; Bil 14:18) Kung ang isa ay natatakot kay Jehova at gumagawa ng katuwiran, tatanggap siya ng awa mula kay Jehova, sapagkat kinikilala ng Makapangyarihan-sa-lahat na ang tao ay nagmana ng di-kasakdalan at pinagpapakitaan Niya siya ng awa dahil dito at salig sa hain ni Jesus. (Aw 103:13, 14; Gen 8:21; tingnan din ang Zef 2:2, 3.) Pinipigilan niya ang kaniyang galit alang-alang sa kaniyang pangalan at upang matupad niya ang kaniyang layunin sa kaniyang piling bayan. (Isa 48:9; Joe 2:13, 14) Sa kalaunan, napapawi rin ang galit ni Jehova sa mga taimtim na naglilingkod sa kaniya, kumikilala sa kanilang pagkakasala, at nagsisisi. (Isa 12:1; Aw 30:5) Hindi siya isang Diyos na magagalitin kundi isang Diyos na maligaya, at hindi siya mahirap lapitan kundi sa halip ay kaiga-igaya, mapayapa, at mahinahon sa mga lumalapit sa kaniya sa wastong paraan. (1Ti 1:11; Aw 16:11; ihambing ang Apo 4:3.) Kabaligtaran nito, ang huwad na mga diyos ng mga pagano ay inilalarawan bilang magagalitin, walang-awa, at malupit, na mga katangiang makikita sa mga imahen ng mga diyos na ito.

Ano ang dako ng galit sa buhay ng isang lingkod ng Diyos?

Wastong makapagpapamalas ng galit ang isang tao kung nakasalig ito sa simulain. Ang isa ay maaaring may-kawastuang magpahayag ng matuwid na pagkagalit. Inuutusan tayo na 'kamuhian ang balakyot.' (Ro 12:9) Ang Bibliya ay naglalaan ng maraming halimbawa ng matuwid na pagkagalit.—Exo 11:8; 32:19; Bil 16:12-15; 1Sa 20:34; Ne 5:6; Es 7:7; tingnan din ang 2Sa 12:1-6.

Gayunman, mas madalas na ang galit ng tao ay di-makatuwiran at sa maraming pagkakataon ay hindi ito kontrolado. Kadalasan ay wala itong sapat na dahilan at ipinamamalas ito nang hindi isinasaalang-alang ang mga ibubunga nito. Nang hindi puksain ni Jehova ang Nineve, hindi iyon ikinalugod ni Jonas, "at siya ay nag-init sa galit." Hindi naging maawain si Jonas at kinailangan siyang ituwid ni Jehova. (Jon 4:1-11) Nagngalit si Haring Uzias ng Juda nang ituwid siya ng mga saserdote ni Jehova at nagpatuloy siya sa kaniyang mapangahas na landasin, na naging dahilan upang parusahan siya. (2Cr 26:16-21) Ang di-wastong pagmamapuri ni Naaman ay naging sanhi ng kaniyang pagkagalit, anupat muntik na niyang maiwala ang isang pagpapala mula sa Diyos.—2Ha 5:10-14.

Kailangang kontrolin. Dahil sa di-makatuwiran at walang-kontrol na galit, maraming tao ang nakagagawa ng mas malaking pagkakasala, ng mga karahasan pa nga. "Si Cain ay nag-init sa matinding galit" kaya pinatay niya si Abel. (Gen 4:5, 8) Ninais ni Esau na patayin si Jacob, na siyang tumanggap ng pagpapala ng kanilang ama. (Gen 27:41-45) Dahil sa pagngangalit ni Saul, hinagisan niya ng sibat si David at si Jonatan. (1Sa 18:11; 19:10; 20:30-34) Palibhasa'y ikinagalit nila ang pangangaral ni Jesus, tinangka niyaong mga dumalo sa sinagoga sa Nazaret na ihagis siya mula sa gulod ng bundok. (Luc 4:28, 29) 'May-pagkakaisang dinaluhong si Esteban' ng galít na mga lider ng relihiyon at binato nila siya hanggang sa mamatay.—Gaw 7:54-60.

Kahit makatuwiran ang galit, maaari itong maging mapanganib kung hindi ito kokontrolin, anupat maaari itong magkaroon ng masasamang resulta. May dahilan sina Simeon at Levi na magalit kay Sikem dahil hinalay nito ang kapatid nilang si Dina, bagaman may kasalanan din si Dina sa nangyari sa kaniya. Ngunit ang walang-taros na pagpatay sa mga Sikemita ay labis-labis na parusa upang ilapat sa mga iyon. Dahil dito, tinuligsa ng kanilang amang si Jacob ang kanilang walang-kontrol na galit, anupat isinumpa niya ito. (Gen 34:1-31; 49:5-7) Kapag labis ang pang-iinis sa isang tao upang galitin siya, dapat niyang kontrolin ang kaniyang galit. Dahil sa pagrereklamo at paghihimagsik ng mga Israelita, si Moises, ang pinakamaamong tao sa lupa, ay hindi nakapagpigil at napagalit nila anupat nakagawa ito ng isang pagkakasala na doo'y hindi niya pinabanal si Jehova, na naging dahilan naman upang parusahan siya.—Bil 12:3; 20:10-12; Aw 106:32, 33.

Ang mga silakbo ng galit ay kabilang sa iba pang karima-rimarim na mga gawa ng laman, gaya ng mahalay na paggawi, idolatriya, pagsasagawa ng espiritismo, at mga paglalasingan. Magiging dahilan ang mga ito upang hindi manahin ng isa ang Kaharian ng Diyos. (Gal 5:19-21) Hindi dapat magkaroon ng galít na usapan sa kongregasyon. Hindi rin dapat magkimkim ng galit at sama ng loob ang mga lalaking kumakatawan sa kongregasyon sa panalangin. (1Ti 2:8) Inuutusan ang mga Kristiyano na maging mabagal sa pagkapoot, anupat sinabihan sila na ang poot ng tao ay hindi gumagawa ukol sa katuwiran ng Diyos. (San 1:19, 20) Pinapayuhan sila na 'bigyan ng dako ang poot' at ipaubaya kay Jehova ang paghihiganti. (Ro 12:19) Kung magagalitin ang isang lalaki, hindi siya maaaring gamitin bilang isang tagapangasiwa sa kongregasyon ng Diyos.—Tit 1:7.

Bagaman paminsan-minsan ay maaaring magalit ang isang tao at baka may mga pagkakataon na makatuwiran lamang iyon, hindi niya dapat pahintulutang magkasala siya dahil doon sa pamamagitan ng pagkikimkim ng galit o ng pananatiling pukáw sa galit. Hindi niya dapat hayaang lumubog ang araw na siya'y nasa gayong kalagayan, sapagkat kung magkagayon ay bibigyan niya ng dako ang Diyablo upang samantalahin ang pagkakataong iyon laban sa kaniya. (Efe 4:26, 27) Lalo na sa kaso ng pagkakagalit ng magkapatid na Kristiyano, dapat siyang gumawa ng angkop na mga hakbang upang makipagpayapaan o lutasin ang bagay na iyon sa paraang itinakda ng Diyos. (Lev 19:17, 18; Mat 5:23, 24; 18:15; Luc 17:3, 4) Ipinapayo ng Kasulatan na dapat tayong mag-ingat sa pagpili ng mga kasamahan may kaugnayan sa bagay na ito, anupat hindi tayo dapat makisama sa sinumang madaling magalit o magagalitin, sa gayon ay naiiwasan nating magdala ng silo sa ating kaluluwa. —Kaw 22:24, 25.

Noong si Jesu-Kristo ay isang tao sa lupa, ibinigay niya sa atin ang sakdal na halimbawa hinggil sa bagay na ito. Batay sa mga rekord ng kaniyang buhay, ni minsan ay hindi siya nagpakita ng silakbo ng walang-kontrol na galit ni pinahintulutan man niya kahit minsan na makabagabag sa kaniya ang katampalasanan, paghihimagsik, at panliligalig ng mga kaaway ng Diyos at maging dahilan iyon upang magpamalas siya ng gayong pagkagalit sa kaniyang mga tagasunod o sa iba pa. Noong isang pagkakataon, siya ay "lubusang napighati" dahil sa pagkamanhid ng mga puso ng mga Pariseo at tiningnan niya sila nang may pagkagalit. Gayunman, sinundan ito ng pagpapagaling niya sa isang lalaki. (Mar 3:5) Noong isa pang pagkakataon, nang palayasin niya yaong mga nagpaparungis sa templo ng Diyos at lumalabag sa Kautusan ni Moises dahil ginagawa nilang bahay ng pangangalakal ang bahay ni Jehova, hindi iyon udyok ng walang-kontrol at di-makatuwirang silakbo ng galit. Sa halip, ipinakikita ng Kasulatan na iyon ay wastong sigasig para sa bahay ni Jehova.—Ju 2:13-17.

Iwasan ang nakapipinsalang mga epekto nito. Ang galit ay hindi lamang nakasásamâ sa ating espirituwal na kalusugan kundi nakaaapekto rin nang malaki sa atin mismong katawan. Maaari itong maging sanhi ng pagtaas ng presyon ng dugo, mga pagbabago sa arteri, suliranin sa palahingahan, mga sakit sa atay, mga pagbabago sa paglalabas ng apdo, at masasamang epekto sa lapay. Sinasabi ng mga manggagamot na ang galit at pagngangalit, na masisidhing emosyon, ay nagpapalubha, o sanhi pa nga, ng mga karamdamang gaya ng hika, mga kapansanan sa mata, mga sakit sa balat, pamamantal, mga ulser, at mga suliranin sa ngipin at panunaw. Maaaring makasira sa mga proseso ng pag-iisip ang pagngangalit at pagkapoot anupat ang isa ay hindi makabubuo ng lohikal na mga konklusyon o makagagawa ng matinong pagpapasiya. Kadalasan, ang silakbo ng galit ay sinusundan ng isang yugto ng matinding panlulumo ng isip. Samakatuwid, isang karunungan, hindi lamang sa relihiyosong diwa kundi gayundin sa pisikal na diwa, na kontrolin ang galit at itaguyod ang kapayapaan at pag-ibig.—Kaw 14:29, 30; Ro 14:19; San 3:17; 1Pe 3:11.

Ayon sa Kasulatan, ang panahon ng kawakasan ay isang panahon ng pagngangalit at pagkapoot, yamang magagalit ang mga bansa dahil sa paghawak ni Jehova sa kaniyang kapangyarihang maghari, at ihahagis sa lupa ang Diyablo, na "may malaking galit, sa pagkaalam na mayroon na lamang siyang maikling yugto ng panahon." (Apo 11:17, 18; 12:10-12) Sa gayong maiigting na kalagayan, makabubuti sa isang Kristiyano na kontrolin ang kaniyang espiritu, sa gayo'y naiiwasan niya ang mapaminsalang emosyon ng galit.—Kaw 14:29; Ec 7:9.

GAMALIEL [posible, Gantimpala (Kaukulang Pakikitungo) ng Diyos].

1. Ang anak ni Pedazur mula sa tribo ni Manases, at ang pinuno ng kaniyang tribo. (Bil 1:10, 16) Si Gamaliel ay isa sa 12 pinunong itinalaga ni Jehova upang tumulong kina Moises at Aaron sa pagbilang sa mga anak ni Israel, mula 20 taóng gulang pataas, para sa hukbo. (Bil 1:1-4, 10) Siya ang namahala sa hukbo ng kaniyang tribo, na bahagi ng tatlong-tribong pangkat ng kampo ni Efraim. (Bil 2: 18, 20; 10:23) Pagkatapos maitayo ang tabernakulo, naghandog ang mga pinuno, na itinagubilin ni Jehova na gagamitin sa pagsasagawa ng paglilingkod sa tolda ng kapisanan. Si Gamaliel ay nagharap din ng isang handog noong ikawalong araw para sa pagpapasinaya ng altar.—Bil 7:1-5, 10, 11, 54-59.

2. Isang miyembro ng Sanedrin, isang Pariseo, at isang guro ng Kautusan, na sa kaniyang paanan ay tinuruan ang apostol na si Pablo ayon sa kahigpitan ng Kautusan ng mga ninuno. (Gaw 5:34; 22:3) Karaniwan nang ipinapalagay na si Gamaliel ang tinatawag na Gamaliel na Nakatatanda. Si Gamaliel na Nakatatanda ay lubhang iginalang, anupat siya ang kauna-unahang ginawaran ng titulong "Rabban." Ang titulong pandangal na ito ay mas mataas pa kaysa sa titulong "Rabbi." Tungkol sa kaniya ay sinabi ng Mishnah (*Sotah* 9:15): "Nang mamatay si Rabban Gamaliel na Nakatatanda, ang kaluwalhatian ng Kautusan ay naglaho at ang kadalisayan at pangingilin ay pumanaw." (Isinalin ni H. Danby) Maliwanag na si Gamaliel ay may malawak na kaisipan at hindi panatiko sa kaniyang mga pangmalas, gaya ng mababanaag sa ibinigay niyang payo noong pagkakataong si Pedro at ang iba pang mga apostol ay dalhin sa harap ng Sanedrin. Sa pamamagitan ng pagbanggit ng mga halimbawa mula sa nakaraan, ipinakita ni Gamaliel ang katalinuhan ng hindi paghadlang sa gawain ng mga apostol at saka isinusog: "Kung ang pakanang ito o ang gawaing ito ay mula sa mga tao, ito ay maibabagsak; ngunit kung ito ay mula sa Diyos, hindi ninyo sila maibabagsak . . . baka masumpungan pa kayong lumalaban mismo sa Diyos."—Gaw 5:34-39.

GAMUL [posible, Isa na Inawat sa Suso (o, Isa na Tumatanggap ng Kaukulang Pakikitungo)]. Isang Aaronikong saserdote noong panahon ni David na napili sa pamamagitan ng palabunutan upang gumanap bilang pinuno ng ika-22 pangkat ng mga saserdote may kaugnayan sa paglilingkod sa santuwaryo.—1Cr 24:1-3, 5, 17.

GAMUSA [sa Heb., *ze'mer*]. Isang maliit na antilopeng tulad-kambing na kilala sa mga sungay nito na mukhang pangawit, at sa kaliksihan at katatagan nito sa pag-akyat sa matataas na dako. Ang adultong lalaking gamusa ay maaaring umabot sa taas na 80 sentimetro (32 pulgada) hanggang sa balikat at maaaring tumimbang nang mahigit sa 30 kg (66 na lb). Kapag tag-araw, ang balahibo ng gamusa ay kulay kayumangging manilaw-nilaw na mas nagiging kayumanggi habang papalapit ang taglamig. Ang gamusa ay kasama sa talaan ng mga hayop na angkop kainin, ayon sa mga kahilingan ng Kautusan.—Deu 14:5.

Hindi matiyak kung anong hayop ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *ze'mer,* na isinalin sa iba't ibang paraan bilang "gamusa" (*KJ, AS, ER, NW, Yg*), "kambing-bundok" (*La*), "tupang-bundok" (*AT, JB, Mo, Ro*), "antilope" (*Le*), at kung minsan ay tinutumbasan lamang ng transliterasyon na "zemer" (*Kx*). Ipinapalagay na ang Hebreong salitang-ugat na pinagkunan ng salitang *ze'mer* ay nauugnay sa salitang Arabe na *zamara* (lumukso; tumakbo), anupat nagpapahiwatig ng isang hayop na palukso-lukso, samakatuwid ay katulad ng isang gasela. Sinasabi ng ilang soologo na ang gamusa (*Rupicapra rupicapra*) ay hindi kailanman natagpuan sa Palestina. Gayunman, kapansin-pansin na matatagpuan sa mga kabundukan ng Carpathia at Caucasus ang ilang mga uri ng hayop na ito, anupat posibleng noon ay nagkaroon ng isang uri ng gamusa sa kabundukan ng Lebanon.

GANGGRENA. Ang pagkamatay ng mga himaymay sa isang bahagi ng katawan, halimbawa ay sa isang paa o sa isang daliri nito, resulta ng pagkaharang ng daloy ng dugo. Sa *tuyong ganggrena,* kung saan barado o sarado ang mga arteri (gaya halimbawa sa *arteriosclerosis* [paninigas ng mga arteri]), ang apektadong bahagi ay nangingitim at natutuyot at lubusang nawawalan ng pakiramdam. Ang *basang ganggrena* naman ay kadalasang nakaaapekto sa pagkaliit-liit na mga ugat na dinadaluyan ng dugo—ang mga kapilyari at maliliit na ugat. Sa *ganggrenang may hangin,* ang baktirya, na nasa himaymay na patay na o malapit nang mamatay, ay maaaring lumikha ng mga bula sa ilalim ng balat, anupat mabilis na natutungkab ang mga himaymay. Yamang ang ganggrena ay karaniwang may baktirya, madalas ay napakabilis kumalat ang pagkamatay ng mga selula dahil sa impeksiyon. Kapag kumalat ang baktirya sa dumadaloy na dugo, nagiging mas kritikal ang karamdamang ito, anupat mauuwi sa kamatayan malibang magamot ito kaagad sa tamang paraan.

Sa makasagisag na paraan, ginagamit ng apostol na si Pablo ang salitang ito may kaugnayan sa turo ng huwad na doktrina at ng "walang-katuturang mga usapan na lumalapastangan sa kung ano ang banal." Idiniriin niya ang panganib na idinudulot ng gayong pananalita sa buong kongregasyon, sa pagsasabing: "Sapagkat sila ay magpapatuloy tungo sa higit at higit pang pagka-di-makadiyos, at ang kanilang salita ay kakalat na tulad ng ganggrena." Pagkatapos ay bumanggit siya ng mga halimbawa: "Sina Himeneo at Fileto ay kabilang sa mga iyon. Ang mga tao ngang ito ay lumihis mula sa katotohanan, na nagsasabing ang pagkabuhay-muli ay nangyari na; at kanilang iginugupo ang pananampalataya ng ilan." (2Ti 2:16-18) Palibhasa bago nito ay gumamit na si Pablo ng mga sagisag, kung saan inilarawan niya ang kongregasyon bilang isang katawan na may maraming sangkap—mga paa, mga kamay, at iba pa (1Co 12)—ang makasagisag na paggamit niya sa ganggrena, na mapanganib sa katawan ng tao, ay lubhang nagdiriin ng kahalagahan na alisin ang huwad na doktrina at di-makadiyos na pananalita mula sa kongregasyong Kristiyano.

GAOD. Tingnan ang BARKO.

GAPOS, BUKLOD, BIGKIS. Ang salitang Ingles na *"bond"* ay maaaring tumukoy sa isang bagay na nakahahadlang o pumipigil sa kalayaan, gaya ng pangaw o tanikala, pampataw sa paa o sa kamay, at isinasalin ito bilang "gapos"; tumutukoy rin ito sa pagkakakulong (kapag nasa anyong pangmaramihan); isang pamigil na puwersa o impluwensiya; kapag tumutukoy sa isang sanhi ng pagkakaisa o isang nagbubuklod na tali, isinasalin naman ito bilang "buklod" o "bigkis." Noong panahon ng Bibliya, iba't ibang paraan ang ginamit na pamigil sa mga bilanggo, kabilang na rito ang mga pangaw, mga pangawan, mga pampataw, at mga posas, gayundin ang mga bahay-bilangguan.

Sa Kasulatan, ang salitang Hebreo na *necho′sheth,* kadalasang nangangahulugang "tanso," ay malimit isalin bilang "mga pangaw na tanso," sapagkat ang mga pangaw ay kadalasang yari sa tanso o bronse, bagaman gumagamit din noon ng kahoy at bakal. (2Sa 3:34; 2Ha 25:7) Sa Tocra, Libya, may natagpuang mga pangaw na bakal na kahawig na kahawig ng makikita sa mga relyebe sa mga palasyong Asiryano. Ang metal na mga argolya nito na may diyametrong 13 sentimetro (5 pulgada), na nagsisilbing posas sa bukung-bukong, ay pinagdurugtong ng isang lapád na bakal. Ang haba ng bakal ay 18 sentimetro (7 pulgada), anupat ang isang kinabitan nito ay makahahakbang lamang nang maliliit at mahihirapang lumakad. Ang salitang Griego para sa "pangaw" ay *pe′de,* nauugnay sa *pous* (paa).—Luc 8:29.

Nakagapos na mga bilanggo na ipininta sa talampakan ng mga pambalot ng momya. Ang mga kaaway ay makasagisag na 'inilalagay sa ilalim ng paa'

Ang pandiwang Hebreo na *'a·sar′,* nangangahulugang "itali; igapos" (Huk 16:5; Eze 3:25; 2Ha 23:33), ay ugat ng tatlong iba pang salita na may kaugnayan sa pagkakagapos. Ang *'e·sur′* ay tumutukoy sa "mga pangaw" (Huk 15:14), ang *moh·se·rohth′* ay sa "mga panggapos" (Aw 2:3), at ang *ma·so′reth* naman ay sa isang "buklod" (Eze 20:37). Ang salitang Griego para sa gapos ay *de·smos′* (Luc 8:29), samantalang ang *syn′de·smos* naman ay tumutukoy sa "nagbubuklod na bigkis," o "pambuklod na bigkis."—Efe 4:3, *Int.*

Ginamit din ang mga tanikala bilang panggapos sa mga bilanggo. Dalawang salitang Hebreo na tumutukoy sa isang tanikala (*rethu·qah′* at *rat·tohq′*) ang nanggaling sa salitang-ugat na *ra·thaq′,* nangangahulugang "igapos." (Na 3:10) *Ha′ly·sis* naman ang salitang Griego para sa isang tanikala.—Mar 5: 3, 4.

Maraming tapat na mga saksi bago ang panahong Kristiyano ang iginapos at ibinilanggo. (Heb 11:36) Ganito ang sinasabi tungkol sa anak ni Jacob na si Jose noong siya'y nasa Ehipto, "sinaktan nila ng mga pangaw ang kaniyang mga paa, sa mga bakal ay nalagay ang kaniyang kaluluwa." (Aw 105:18) Gumamit si Delaila ng pitong sariwang litid at, nang maglaon, ng mga bagong lubid bilang mga panggapos upang mabihag si Samson at maibigay ito sa mga Filisteo, ngunit madaling nasira ni Samson ang mga ito. Nang dakong huli, nang mawala na ang kaniyang lakas at mabihag siya, iginapos siya sa pamamagitan ng dalawang pangaw na tanso. (Huk 16:6-12, 21) Si Jeremias naman ay inilagay ni Pasur, komisyonado ng templo, sa mga pangawan, at ibinilanggo siya ng mga prinsipe ng Juda sa "bahay-pangawan."—Jer 20:2, 3; 37:15.

Dahil sa kawalang-katapatan niya, pinahintulutan ni Jehova si Haring Manases ng Juda na mailagay ng hari ng Asirya sa mga pangaw na tanso. Dinalang bihag ni Haring Nabucodonosor si Haring Zedekias sa Babilonya, samantalang nakagapos ito ng mga pangaw na tanso. (2Ha 25:7; 2Cr 33:11; Jer 39:7; 52:11) Pinalaya si Jeremias, at ang kaniyang mga posas ay inalis ng punong tagapagbantay ni Nabucodonosor na si Nebuzaradan.—Jer 40:1, 4.

Si Jesus ay iginapos ng mga lalaking dumakip sa kaniya sa hardin ng Getsemani at dinala nila siya kay Anas at nakagapos pa rin siyang ipinadala kay Caifas. Matapos siyang litisin sa harap ng Sanedrin, iginapos siya dahil sa utos nila at dinala kay Pilato. (Ju 18:12, 13, 24, 28; Mar 15:1) Bago nakumberte si Saul sa Kristiyanismo at naging ang apostol na si Pablo, tinugis niya ang mga Kristiyano upang dalhin silang nakagapos sa mataas na hukumang Judio. (Gaw 9:2, 21) Ipinagapos ni Herodes si Pedro ng mga tanikala sa pagitan ng dalawang kawal, ayon sa kaugaliang Romano.—Gaw 12:6, 7.

Noong kaniyang unang pagkakabilanggo sa Roma, binanggit ni Pablo sa ilan sa kaniyang mga liham na isinulat mula roon na siya'y nasa mga gapos ng bilangguan, at tinukoy niya ang kaniyang sarili bilang "isang embahador na nakatanikala." (Efe 6:20; Fil 1:7, 13-17; Col 4:18; Flm 10, 13) Gayunman, ayon sa paglalarawan ng kaniyang situwasyon sa Gawa 28:16-31, pinahintulutan pa rin siyang makakilos nang malaya, anupat dahil dito ay nakapagsulat siya at nakatanggap ng mga panauhin at nakapangaral sa kanila. Pinalaya si Pablo ngunit nang maglaon ay muli siyang inaresto. Noong panahon ng ikalawang pagkakabilanggo niya sa Roma, na natapos noong patayin siya, si Pablo ay muling iginapos ng mga tanikala.—Flm 22; 2Ti 1:16; 2:9; 4:6-8.

Metaporiko at Makasagisag na mga Paggamit. Sa Kasulatan, ang mga pananalitang "mga gapos" at "mga tanikala" ay kadalasang ginagamit bilang metapora para sa pagkabilanggo o sa isang uri ng pagkakakulong. May kaugnayan sa pagkatapon sa Babilonya, ang Sion ay makahulang tinutukoy bilang nakagapos o may mga panali sa kaniyang leeg. (Isa 52:2) Bagaman maraming tapon ang nagkaroon ng sarili nilang bahay at ng malaking kalayaan, hindi sila malayang bumalik sa Sion, o Jerusalem.—Jer 29:4, 5.

Ikinulong ng Diyos ang masuwaying mga anghel sa "mga gapos na walang hanggan sa ilalim ng pusikit na kadiliman." (Jud 6) Sinasabi rin na ibinulid sila sa "mga hukay ng pusikit na kadiliman." (2Pe 2:4) Ipinakikita ng maka-Kasulatang katibayan na may kalayaan pa rin silang kumilos, yamang nagawa nilang alihan ang ilang tao at nakapupunta pa nga sila sa langit hanggang noong palayasin sila ni Miguel at ng kaniyang mga anghel at ihagis sila sa lupa. (Mar 1:32; Apo 12:7-9) Si Satanas na Diyablo naman ay igagapos ng anghel na may susi ng kalaliman sa pamamagitan ng isang malaking tanikala at ihahagis siya nito sa kalaliman sa loob ng isang libong taon, pagkatapos nito ay pakakawalan siya nang kaunting panahon. (Apo 20:1-3) Yamang ang mga anghel ay hindi mga nilalang na laman at dugo, walang alinlangan na ang tanikalang ito ay tumutukoy sa isang puwersang pamigil na tungkol dito ay wala tayong kabatiran.

Tinukoy ni Jesus ang babaing pinagaling niya, na hukot na hukot sa loob ng 18 taon dahil sa isang espiritu ng panghihina, bilang iginapos ni Satanas. (Luc 13:11, 16) Tinawag ni Pedro si Simon na "isang gapos ng kalikuan" nang tangkain nitong bilhin ang kaloob ng banal na espiritu.—Gaw 8:23.

Ang mga kamay ng isang babaing imoral ay inihahalintulad sa mga pangaw, at ang lalaking sumusunod sa kaniya ay gaya ng isa na "kinabitan ng pangaw na pandisiplina sa taong mangmang."—Ec 7:26; Kaw 7:22.

Sa kaayaayang diwa, binanggit ni Ezekiel ang "buklod ng tipan" dahil sa mga obligasyong kalakip ng isang tipan. (Eze 20:37) Yaong mga nasa tipan sa pag-aasawa ay minamalas na "nakatali" rito. (Ro 7:2; 1Co 7:27, 39) Tinutukoy naman ang pag-ibig bilang "isang sakdal na bigkis ng pagkakaisa."—Col 3:14.

GAREB [Langibin].

1. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. Siya'y isang Itrita na mula sa tribo ni Juda.—2Sa 23:8, 38; 1Cr 2:4, 5, 18, 19, 50, 53; 11:26, 40.

2. Isang burol na binanggit sa isang hula ng pagsasauli na isinulat ni Jeremias (31:39). Maliwanag na tumutukoy ito sa kanluraning hangganan ng muling-itinayong lunsod ng Jerusalem. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

GARING [sa Ingles, *ivory*]. Ang kulay-kremang pangil ng elepante, hipopotamus, *walrus,* at iba pang mga hayop. Bagaman matigas, at may densidad na mga tatlo at kalahating ulit ng densidad ng pinatuyong tablang sedro, ito ay nahuhutok at madaling ukitin o hubugin. Dahil pino ang hilatsa nito, ito ay makinis, makintab at napakatibay. Bukod sa pagiging kapaki-pakinabang nito, mayroon itong natatanging kagandahan dahil sa magkakasanib na suson ng *dentin* (pangunahing sangkap ng mga ngipin) na salit-salitan ang tingkad ng kulay. Sa Hebreo, ang "garing" ay tinutukoy ng mga salitang *shen* (sa literal, ngipin) at *shen·hab·bim'* (isinaling "mga ngipin ng elepante" sa Griegong *Septuagint*). Ang terminong Griego naman na *e·le·phan'ti·nos* ay nangangahulugang "yari sa garing."

Ang garing ay iniuugnay sa mga luho sa buhay—mga gawang-sining, mga eleganteng kasangkapan, mahahalagang kayamanan. Minsan sa bawat tatlong taon, ang mga barko ni Solomon ay nagdadala ng napakaraming garing mula sa malalayong lugar. (1Ha 10:22; 2Cr 9:21) Angkop naman sa kaniyang kaluwalhatian at kadakilaan, si Solomon ay "gumawa ng isang malaking tronong garing at

kinalupkupan niya iyon ng dinalisay na ginto." (1Ha 10:18; 2Cr 9:17) Binabanggit ng Mga Awit ang "maringal na palasyong garing" may kaugnayan sa mga panugtog na de-kuwerdas para sa musika. (Aw 45:8) Sa marikit na Awit ni Solomon, ginamit ng manunulat ang garing bilang isang metapora at isang simili upang maglarawan ng kagandahan: "Ang kaniyang tiyan ay isang laminang garing na nababalutan ng mga safiro," "Ang iyong leeg ay gaya ng isang toreng garing." (Sol 5:14; 7:4) Nagtayo rin si Haring Ahab para sa kaniyang sarili ng isang palasyo na ginamitan ng mamahaling garing, anupat ginawa niya itong mistulang isang "bahay na garing." (1Ha 22:39) Noong mga araw ni Amos, ang mga bahay at mga higaan ginamitan ng garing. (Am 3:15; 6:4) Pinatutunayan ng mga tuklas sa arkeolohiya ang lubhang lansakang paggamit ng garing sa bansang Israel at sa mga kalapit na bayan nito.

Ang Ehipto rin ay gumamit ng likas na "plastik" na ito sa paggawa ng mga bagay na gaya ng mga suklay, mga hawakan ng pamaypay, mga pinggan, mga kahita ng ungguento, mga paa ng silya, mga *game board,* maliliit na estatuwa, at mga likhangsining na nililok. Sa kaniyang malawakang pangangalakal sa dagat, kinalupkupan ng lunsod ng Tiro ng garing ang mga proa ng kaniyang mga barko. Ang garing ay nakatala ring kabilang sa mga mamahaling bagay ng mga negosyante ng sinaunang Tiro, gayundin sa mga paninda ng "mga naglalakbay na mangangalakal sa lupa" na tumatangis dahil sa pagbagsak ng Babilonyang Dakila tungo sa pagkapuksa.—Eze 27:6, 15; Apo 18:11, 12.

GARISON. Ang terminong Hebreo na *netsiv′* ay maaaring tumukoy sa isang medyo permanenteng pangkat ng mga kawal na nakahimpil sa isang kampong militar. Ang kaugnay na salitang Hebreo na *mats·tsav′* (himpilan) ay may katulad na ideya. —1Sa 13:23; 14:1, 4, 6, 11, 12, 15; 2Sa 23:14.

Noong panahon ng mga paghahari ni Saul at ni David, may mga garison ng mga Filisteo sa teritoryo ng Israel. (1Sa 10:5; 13:3, 4; 1Cr 11:16) Pagkatapos na matalo ni David ang Sirya at ang Edom, nagpanatili siya ng mga garison sa teritoryo ng mga ito upang mahadlangan ang paghihimagsik. (2Sa 8:6, 14; 1Cr 18:13) Para sa kapayapaan at katiwasayan ng lupain, naglagay si Jehosapat ng mga garison sa Juda at sa mga lunsod ng Efraim na nabihag ni Asa. (2Cr 17:1, 2) Malaki ang naitulong ng pagkakaroon ng gayong pangkat ng militar upang mapanatili ang kaayusan at maipagsanggalang ang mga interes ng hari sa mga teritoryo na doo'y malamang na maghimagsik ang mga katutubo.

Noong unang siglo C.E., isang garison ng mga Romano ang pinanatili sa Jerusalem. Ang kanilang kuwartel ay nasa mataas na Tore ng Antonia na karatig ng bakuran ng templo. Nang kaladkarin si Pablo ng isang pulutong ng mga Judio sa labas ng templo at tangkain nilang patayin siya, mabilis na nakababa ang mga kawal na nasa garison anupat nailigtas siya. (Gaw 21:31, 32) Kapag mga kapanahunan ng kapistahang Judio, nagdadala roon ng karagdagang mga kawal upang palakasin ang garisong ito. —Tingnan ang ANTONIA, TORE NG.

GARMITA [Ni (Kay) Gerem (Buto)]. Ang katawagang ito ay iniuugnay sa Keila, isang pangalan na lumilitaw sa isang talaan ng mga inapo ni Juda. —1Cr 4:19.

GASELA [sa Heb., *tsevi′; tsevi·yah′* (babaing gasela); *tsa·va″; tseva·'ah′* (babaing gasela); sa Gr., *dorkas′*]. Alinman sa sari-saring uri ng matulin at magagandang maliit na antilope. Malamang na pamilyar ang sinaunang mga Hebreo sa *Gazella dorcas,* na matatagpuan sa Arabia, Ehipto, Palestina, at Sirya. Ang hayop na ito ay may haba na mga 1 m (3.5 piye) at may taas na humigit-kumulang sa 0.6 m (2 piye) hanggang sa balikat. Kapuwa ang lalaki at babae ay may hugis-lirang mga sungay na maaaring umabot sa haba na 0.3 m (1 piye) at parang nababalutan ng patung-patong na singsing. Ang kalakhang kulay ng gaselang ito ay maputlang abuhing-kayumanggi, anupat may matingkad at mapusyaw na mga guhit sa mukha at kulay puti ang tiyan at mga binti sa hulihan. Ang balahibo nito ay maikli at madulas. Ang isa pang uri ng gasela na maaaring kilalá ng mga Israelita ay ang mas malaki, mas matingkad at kulay-abuhing-kayumanggi na *Gazella arabica.*—LARAWAN, Tomo 2, p. 955.

Ipinahihiwatig sa Kasulatan ang bilis ng gasela, na isa sa pinakamatutulin na mamalya. (Sol 2:17; 8:14) Itinulad sa gasela ang pagiging matulin ng kapatid ni Joab na si Asahel at ng ilang Gadita. (2Sa 2:18; 1Cr 12:8) Dahil sa pagbagsak ng Babilonya, ang kaniyang mga banyagang tagasuporta at mga kasamahan ay inihulang tatakas na tulad ng gasela patungo sa kani-kanilang lupain. (Isa 13:14) Binanggit din ang gasela bilang halimbawa ng mabilis na pagkilos para makaiwas sa silo.—Kaw 6:5.

Malamang na dahil sa kagandahan ng anyo at galaw ng gasela, tinukoy ito sa ilang matitingkad na paglalarawan sa Awit ni Solomon (2:9; 4:5; 7:3). Binanggit din ang gasela nang panumpain ng Shulamita ang mga anak na babae ng Jerusalem, anupat parang pinananagot niya sila sa harap ng lahat ng bagay na magaganda.—Sol 2:7; 3:5.

Ayon sa mga kundisyon ng Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises, ang gasela ay maaaring kainin. (Deu 12:15, 22; 14:4, 5; 15:22) Isa ito sa mga karneng regular na inihahanda sa marangyang mesa ni Solomon.—1Ha 4:22, 23.

GAT [Pisaan ng Ubas]. Isang lunsod ng mga panginoon ng alyansa ng mga Filisteo. (1Sa 6:17, 18) Palibhasa'y nasa dakong S ng Kapatagan ng Filistia, ang Gat ay nagkaroon ng malaking bahagi sa paghahalinhinan ng mga Israelita at mga Filisteo sa pamumuno sa lugar na iyon. Ang Gat ang lugar na pinagsilangan kay Goliat at sa iba pang mga higanteng mandirigma, at nanahanan doon ang mga Anakim noong tumawid ang Israel sa Jordan patungo sa Lupang Pangako. (Jos 11:22; 1Sa 17:4; 2Sa 21:15-22; 1Cr 20:4-8) Ang mga tumatahan sa Gat ay tinawag na mga Giteo.—Jos 13:3.

Hindi kasama sa pananakop ni Josue sa Lupang Pangako ang teritoryong tinahanan ng mga Filisteo. Sa dakong huli pa ito isasagawa. Ngunit nang tagubilinan ni Jehova si Josue na iatas ang teritoryo sa mga tribo, kabilang sa iniatas sa Juda ang teritoryong kinaroroonan ng Gat.—Jos 13:2, 3; 15:1, 5, 12.

Sa di-binanggit na mga panahon, kapuwa nakasagupa ng mga Efraimita at ng mga Benjamita ang mga Giteo, gaya ng pahapyaw na nabanggit sa mga talaangkanan.—1Cr 7:20, 21; 8:13.

Noong mga araw ni Samuel, ang nabihag na kaban ng tipan ay dinala sa Gat, na nagdulot ng kapahamakan sa mga tumatahan sa lunsod. (1Sa 5:8, 9) Di-nagtagal pagkatapos nito, nasupil ng Israel ang mga Filisteo, at ang ilang lunsod na kinuha ng mga Filisteo mula sa Israel ay "patuloy na nabalik sa Israel mula sa Ekron hanggang sa Gat." (1Sa 7:14) Nang maglaon, nang mapatay ni David ang Giteong higante na si Goliat, tinugis ng Israel ang mga Filisteo hanggang sa Ekron at Gat.—1Sa 17:23, 48-53.

Pagkatapos nito, nang mapilitan si David na tumakas mula kay Saul, nanganlong siya sa Gat. Nang ang mga lingkod ni Akis na hari ng Gat ay magsimulang magsabi: "Hindi ba ito si David na hari sa lupain?" natakot si David at nagkunwaring baliw upang makatakas. (1Sa 21:10-15) Kumatha si David ng dalawang awit na nagpapaalaala sa karanasang ito sa Gat. (Aw 34:Sup; 56:Sup) Ngunit noong sumunod na pagdalaw ni David sa Gat, dumating siya, hindi bilang nagsosolong takas, kundi bilang lider ng 600 mandirigma at ng kanilang mga pamilya. Tiyak na dahil gustong makuha ni Akis ang suporta ni David laban kay Saul, pinahintulutan niya si David at ang mga tauhan nito na ligtas na makatahan sa bayan ng Ziklag hanggang noong mapatay si Saul pagkaraan ng 16 na buwan, na pagkatapos naman nito ay lumipat si David sa Hebron. (1Sa 27:2–28:2; 29:1-11; 2Sa 1:1; 2:1-3) Sa kaniyang panambitan para kina Saul at Jonatan, binanggit ni David na ang balita tungkol sa pagkamatay ni Saul ay magdudulot ng pagsasaya at pagbubunyi sa mga Filisteong lunsod ng Gat at Askelon.—2Sa 1:20.

Noong panahon ng paghahari ni David, ang Gat at ang mga sakop na bayan nito ay napasakamay ng mga Israelita. (1Cr 18:1) Ang ilang lalaki mula sa Gat ay naging matatapat na tagasuporta ni David, at nang tumakas si David mula kay Absalom, may 600 Giteo na kabilang sa mga sumama sa kaniya. (2Sa 15:18) Ngunit noong panahon ng pamamahala ni Solomon, si Akis ay tinukoy pa rin bilang hari ng Gat. (1Ha 2:39-41) Maliwanag na si Akis ay isang basalyong prinsipe at hindi hari sa karaniwang diwa. (Tingnan ang ALYANSA, MGA PANGINOON NG.) Ang Gat ay muling itinayo at pinatibay ng kahalili ni Solomon na si Rehoboam.—2Cr 11:5-8.

Nabihag ni Haring Hazael ng Sirya ang Gat mula kay Haring Jehoas ng Juda ilang panahon pagkatapos ng ika-23 taon ni Jehoas (876 B.C.E.). (2Ha 12:6, 17) Maaaring nabawi ng mga Filisteo ang kontrol sa lunsod nang maglaon, sapagkat muli itong binihag ni Uzias noong kaniyang kampanya laban sa kanila. (2Cr 26:3, 6) Tinukoy ng propetang si Amos at, pagkatapos, ng propetang si Mikas ang Gat bilang isang banyagang lunsod. (Am 6:2; Mik 1:10) Kasunod ng paghahambog ng Asiryanong hari na si Sargon tungkol sa paglupig niya rito di-nagtagal pagkatapos ng 740 B.C.E., wala nang karagdagan pang pagtukoy sa Gat sa kasaysayan, at hindi na ito kabilang sa mas huling mga pagbanggit sa Bibliya tungkol sa mga Filisteong lunsod.—Zef 2:4; Jer 25:17, 20; Zac 9:5, 6.

Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Gat. Bagaman may ilang lugar na iminungkahi, ang arkeolohikal na mga paghuhukay sa karamihan sa mga lugar na ito ay hindi tumugma sa paglalarawan sa kasaysayan tungkol sa lunsod ng Gat. Pinapaboran ngayon ng ilang iskolar ang Tell es-Safi (Tel Zafit), na 18.5 km (11.5 mi) sa STS ng Asdod. Sinabi ni Yohanan Aharoni: "Yamang wala nang nalalabing angkop na gulod sa rehiyong ito na nasa gawing timog pa, dapat nating muling isaalang-alang ang naunang mungkahi na iugnay ang Gat sa Tell es-Safi. Ito ay isang malaki at katangi-tanging lugar na may kapanahong mababang lunsod na nakapalibot sa paanan nito kung saan natuklasan ang maraming kagamitang luwad ng mga Filisteo. Ang kinaroroonan nito kung saan pumapasok ang Wadi es-Sant (ang Libis ng Elah) patungo sa kanluraning Sepela ay katugmang-katugma ng ulat hinggil sa tagumpay ni David laban kay Goliat na Giteo. Ang labanan nila ay nangyari sa mas dako pang silangan sa pagitan ng Sochoh at Azeka (1 Sam. 17.1), at pagkatapos ay tinugis ng mga Israelita ang mga Filisteo 'hanggang sa Gat . . . at sa mga pintuang-daan ng Ekron, anupat ang mga Filisteo na nasugatan ay nabuwal sa daan mula sa Saaraim hanggang sa Gat at Ekron' (tal. 52)."—*The Land of the Bible,* isinalin at inedit ni A. Rainey, 1979, p. 271.

GATAM. Ang ikaapat na binanggit na anak ng panganay ni Esau na si Elipaz. Si Gatam ay naging isa sa mga shik sa mga anak ni Esau.—Gen 36:10, 11, 15, 16; 1Cr 1:36.

GATAS. Ang fluidong nanggagaling sa mga babaing mamalya na nagsisilbing pagkain ng kanilang maliliit na anak. Ginagamit din ito bilang pagkain ng mga tao sa pangkalahatan. (Gen 18:8; Huk 4:19; 5:25) Ang salitang Hebreo na isinalin bilang "gatas" ay kadalasang tumutukoy sa sariwang gatas at karaniwa'y naiiba sa mga kulta, keso, at mantikilya. (Deu 32:14; 2Sa 17:29; Job 10:10; Kaw 27:27) Gayunman, hindi nito tinutukoy kung ang gatas ay nanggaling sa baka, tupa, o kambing. (Eze 25:4; 1Co 9:7) Ang maasim o kurtadong gatas ay kadalasang hinahaluan ng pulot-pukyutan at itinuturing na isang nakarerepreskong inumin. Nagdala si David ng "sampung bahagi ng gatas" ("keso," *Vg*) sa "pinuno ng sanlibo" noong maghatid siya ng pagkain sa kaniyang mga kapatid na nasa kampo ng hukbo. Ang mga bahaging ito ay maaaring nasa anyong keso na gawa sa sariwang gatas. "Sampung hiwa ng malambot na keso" naman ang sinasabi ng *Rotherham.*—1Sa 17:17, 18.

Bakit ipinagbawal ng Kautusan na pakuluan ang batang kambing sa gatas ng kaniyang ina?

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ipinagbawal na pakuluan ang batang kambing sa gatas ng kaniyang ina. (Deu 14:21) Makalawang ulit na binanggit ang pagbabawal na ito may kaugnayan sa pagbibigay ng isang tao ng kaniyang mga unang bunga kay Jehova.—Exo 23:19; 34:26.

Ipinapalagay ng iba na ang kaugaliang ito ay may kaugnayan sa mga pagano, sa idolatriya, o sa mahika. Ngunit sa kasalukuyan, hindi matibay ang ebidensiyang sumusuporta sa pangmalas na ito.

Ang isa pang mungkahi ay na idiniriin ng batas na may wasto at nararapat na kaayusan ng mga bagay-bagay na dapat sundin. Inilaan ng Diyos ang gatas ng ina upang mapakain ang kaniyang anak. Kung gagamitin iyon upang doon pakuluan ang kaniyang anak bago ito kainin, ikapapahamak ito ng batang kambing at magiging kabaligtaran ito ng iniisip ng Diyos nang ilaan niya ang gatas na iyon.

Ang ikatlong posibilidad ay na ibinigay ang utos na ito upang pumukaw ng pagkahabag. Magiging kasuwato ito ng iba pang mga utos na nagbabawal sa paghahain ng isang hayop kung hindi pa ito nakakapiling ng kaniyang ina nang pitong araw (Lev 22:27), pagpatay sa isang hayop at sa anak nito sa iisang araw (Lev 22:28), o pagkuha kapuwa sa ina at sa mga itlog o supling nito mula sa isang pugad (Deu 22:6, 7).

Sa Hula. Inihula hinggil kay Emmanuel: "Dahil sa kasaganaan ng gatas na makukuha ay kakain siya ng mantikilya; sapagkat mantikilya at pulot-pukyutan ang kakainin ng lahat ng naiwan sa gitna ng lupain." Ang kalagayang ito ay magiging resulta ng pagwasak ng mga Asiryano sa Juda. Bunga ng pagkawasak na ito, masasakal ang dating sakahang lupain dahil sa dami ng mga panirang damo. Kaya naman, sa kalakhang bahagi, yaong mga naiwan sa lupain ay mapipilitang mabuhay sa pagkain ng mga produktong galing sa gatas at pulot-pukyutang ligáw. Palibhasa'y maraming pastulan doon, ang mga hayop na matitirang buháy ay makalilikha ng saganang gatas para sa lubhang lumiit na populasyon. —Isa 7:20-25; ihambing ang 37:30-33.

Makatalinghagang Paggamit. Madalas tukuyin ang gatas sa isang makasagisag o makatalinghagang paraan. (Gen 49:12; Sol 5:12; Pan 4:7) Ang yaman ng mga bansa at mga bayan ay tinatawag na gatas. (Isa 60:16) Paulit-ulit na inilalarawan ang Lupang Pangako bilang "inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan," anupat nagpapahiwatig ng kasaganaan, pagkamabunga, at pag-unlad dahil sa pagpapala ni Jehova. (Exo 3:8; Deu 6:3; Jos 5:6; Jer 11:5; Eze 20:6; Joe 3:18) Sa Awit ni Solomon, tinukoy ng pastol ang kaniyang minamahal na Shulamita bilang may pulut-pukyutan at gatas sa ilalim ng dila nito, anupat maliwanag na nangangahulugang bumibigkas ang dila nito ng mga salitang kaiga-igaya. —Sol 4:11.

Yamang ang gatas ay tumutulong sa pisikal na paglaki tungo sa pagkamaygulang, ang panimulang doktrinang Kristiyano ay inihahalintulad sa "gatas" para sa mga sanggol sa espirituwal, na magpapalakas sa kanila upang sila'y lumaki hanggang sa kaya na nilang tumanggap ng "matigas na pagkain," ang mas malalalim na espirituwal na katotohanan. (1Co 3:2; Heb 5:12-14) Sa pakikipag-usap sa mga Kristiyano, sinabi ng apostol na si Pedro: "Gaya ng mga sanggol na bagong-silang, magkaroon kayo ng pananabik sa di-nabantuang gatas na nauukol sa salita." Sa anong layunin? Upang patuloy silang lumaki, hindi lamang tungo sa pagkamaygulang kundi "tungo sa *kaligtasan,"* samakatuwid nga, tiyakin para sa kanilang sarili ang pagtawag at pagpili sa kanila. (1Pe 2:2; 2Pe 1:10) Sa Isaias 55:1, tinatawagan ng Diyos ang mga nauuhaw sa espirituwal na bumili ng espirituwal na "gatas" na ito na tumutulong sa paglaki, anupat sa pamamagitan ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan ay maaari nila itong matamo nang "walang salapi at walang bayad."

GAT-HEPER [Pisaan ng Ubas ng Heper (Paghuhukay)]. Isang lunsod ng Zebulon sa hanggahan nito (Jos 19:10, 13) at bayan ng propetang si Jonas. (2Ha 14:25) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet ez-Zurra' (Tel Gat Hefer), na mga 4 na km (2.5 mi) sa HHS ng Nazaret at nasa K lamang ng Meshhed (Mash-had), ang kinikilalang lugar ng libingan ni Jonas. Waring pinatutunayan ng mga paggagalugad sa Khirbet ez-Zurra' ang sinasabi ng Bibliya na ang lugar na ito'y tinatahanan noong mga yugto ng panahong nabanggit.

GATIL SA LIKURAN NG BINTI. Sa mga hayop na may apat na paa, ang mga gatil sa likuran ng mga binti ay ang mga litid sa itaas ng pinakasakong ng mga binti sa hulihan. Kapag pinutol ang mga litid na ito, ang hayop ay mapipilay, o malulumpo, at hindi na magagamit sa pagtatrabaho o pakikidigma. Sa kanilang sariling kagustuhan, ang mga anak ni Jacob na sina Simeon at Levi ay pumilay ng mga toro, malamang ay noong maghiganti sila sa mga Hivita ng Sikem. (Gen 49:5, 6) Pinilay ng mga Israelita ang mga kabayo ng kanilang mga kaaway sa digmaan. Noong minsan ay espesipikong tinagubilinan ni Jehova si Josue na gawin ito. (Jos 11:6, 9; 2Sa 8:3, 4; 1Cr 18:3, 4) Ito ang pinakasimpleng paraan upang hindi na magamit ang mga kabayo sa pakikipagbaka. Pagkatapos pilayin ang mga kabayo, walang alinlangang pinapatay ang mga ito at nililipol kasama ng mga karong pandigma. Sa pamamagitan ng di-pagkamkam sa mga kabayo ng kanilang mga kaaway at di-paggamit ng mga ito sa pakikidigma, ang mga Israelita ay maiingatan mula sa silo ng pananalig sa mga kabayo ukol sa proteksiyon sa halip na kay Jehova.—Ihambing ang Deu 17:16; Isa 31:1, 3.

GAT-RIMON [Pisaan ng Ubas sa Tabi ng Puno ng Granada].

1. Isang lunsod ng Dan (Jos 19:40, 41, 45) na iniatas sa mga Kohatitang Levita. (Jos 21:20, 23, 24) Batay sa 1 Cronica 6:66-70, waring ang Gat-rimon ay isang *Efraimitang* lunsod. Gayunman, salig sa katulad na ulat sa Josue 21:23, 24, naniniwala ang mga iskolar sa Hebreo na, dahil sa pagkakamali ng eskriba, isang bahagi ng teksto ang di-sinasadyang naalis at nawala. Kaya naman, iminumungkahi nila na isingit ang ganitong mga pananalita (katugma ng Jos 21:23) sa unahan ng 1 Cronica 6:69: "At mula sa tribo ni Dan, ang Elteke at ang pastulan nito, ang Gibeton at ang pastulan nito . . . " Maaaring ito ang orihinal na mababasa sa teksto. Gayunman, hindi rin maipagwawalang-bahala ang posibilidad na ang Gat-rimon ay isang nakapaloob na Danitang lunsod sa teritoryo ng Efraim.

Karaniwang ipinapalagay na ang Gat-rimon ay ang Tell Jerisheh (Tel Gerisa), na mga 8 km (5 mi) sa HS ng makabagong Tel Aviv-Yafo.

2. Isang lunsod ng Manases na ibinigay sa mga Kohatitang Levita. (Jos 21:20, 25) Yamang ang nasa katulad na ulat sa 1 Cronica 6:70 ay "Bileam," naniniwala ang maraming iskolar na ang huling nabanggit na pangalan ang orihinal na lumilitaw sa Josue 21:25 sa halip na Gat-rimon.—Tingnan ang IBLEAM.

GAWA NG MGA APOSTOL, MGA. Ito ang titulong itinawag sa isa sa mga aklat ng Bibliya mula noong ikalawang siglo C.E. Pangunahin na itong sumasaklaw sa gawain nina Pedro at Pablo, sa halip na sa gawain ng lahat ng mga apostol sa pangkalahatan; at naglalaan ito sa atin ng isang lubhang mapananaligan at kumpletong kasaysayan ng kamangha-manghang pasimula at mabilis na pagkabuo ng organisasyong Kristiyano, una'y sa gitna ng mga Judio at pagkatapos ay sa gitna ng mga Samaritano at mga bansang Gentil.

Prominente sa aklat na ito ang nangingibabaw na tema ng buong Bibliya, ang Kaharian ni Jehova (Gaw 1:3; 8:12; 14:22; 19:8; 20:25; 28:31), at palagi tayong napaaalalahanan nito kung paano 'lubusang nagpatotoo' ang mga apostol may kinalaman kay Kristo at sa Kahariang iyon at kung paano nila lubusang ginampanan ang kanilang ministeryo. (2:40; 5:42; 8:25; 10:42; 20:21, 24; 23:11; 26:22; 28:23) Ang aklat ay naglalaan din ng mahusay na makasaysayang impormasyon na nakatutulong upang maunawaan ang kinasihang mga liham na nasa Kristiyanong Griegong Kasulatan.

Manunulat. Sa pambungad na mga salita ng Mga Gawa, tinutukoy ang Ebanghelyo ni Lucas bilang "ang unang ulat." At yamang ang dalawang ulat ay ipinatungkol sa iisang indibiduwal, si Teofilo, alam natin na si Lucas ang manunulat ng Mga Gawa, kahit hindi niya inilagda ang kaniyang pangalan. (Luc 1:3; Gaw 1:1) Magkahawig ang istilo at pananalita ng dalawang ulat. Ipinakikita rin sa Muratorian Fragment ng huling bahagi ng ikalawang siglo C.E. na ang manunulat ng Mga Gawa ay si Lucas. Sa eklesyastikal na mga akda nina Irenaeus ng Lyons, Clemente ng Alejandria, at Tertullian ng Cartago noong ikalawang siglo C.E., tinutukoy nila si Lucas bilang ang manunulat ng Mga Gawa kapag sumisipi sila mula sa aklat.

Kung Kailan at Saan Isinulat. Ang aklat ay sumasaklaw sa isang yugto na mga 28 taon, mula sa pag-akyat ni Jesus sa langit noong 33 C.E. hanggang sa katapusan ng ikalawang taon ng pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma noong mga 61 C.E. Sa loob ng yugtong iyon, apat na Romanong emperador ang

sunud-sunod na namahala: sina Tiberio, Caligula, Claudio, at Nero. Yamang naglalahad ito ng mga pangyayari hanggang sa ikalawang taon ng pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma, hindi posibleng natapos ito nang mas maaga kaysa roon. Kung ang ulat ay isinulat nang mas dakong huli, makatuwirang asahan na maglalaan si Lucas ng higit pang impormasyon tungkol kay Pablo. Kung isinulat ito pagkaraan ng taóng 64 C.E., tiyak na mababanggit ang marahas na pag-uusig ni Nero na nagsimula noon. At kung isinulat naman ito pagkaraan ng 70 C.E., gaya ng iginigiit ng ilan, aasahan nating maitatala ang pagkawasak ng Jerusalem.

Ang manunulat na si Lucas ay sumama kay Pablo sa kalakhang bahagi ng mga paglalakbay ng apostol, kabilang na rito ang mapanganib na pagbibiyahe patungong Roma, na makikita sa paggamit niya ng pangmaramihang mga panghalip sa unang panauhan gaya ng "namin," "amin," at "kami" sa Gawa 16:10-17; 20:5-15; 21:1-18; 27:1-37; 28:1-16. Sa mga liham ni Pablo na isinulat mula sa Roma, binabanggit niyang naroon din si Lucas. (Col 4:14; Flm 24) Samakatuwid, ang pagsulat sa aklat ng Mga Gawa ay natapos sa Roma.

Gaya ng naunawaan na natin, nasaksihan ni Lucas mismo ang karamihan sa mga isinulat niya, at sa kaniyang mga paglalakbay ay nakipag-ugnayan siya sa mga kapuwa Kristiyano na alinman sa nakibahagi o nakakita sa partikular na mga pangyayaring inilarawan niya. Halimbawa, maikukuwento sa kaniya ni Juan Marcos ang makahimalang pagpapalaya kay Pedro mula sa bilangguan (Gaw 12:12), samantalang maaari naman niyang malaman ang mga pangyayaring inilalarawan sa mga kabanata 6

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MGA GAWA

Ang pasimula ng kongregasyong Kristiyano at isang rekord ng masigasig na pangmadlang pagpapatotoo nito sa harap ng matinding pagsalansang

Panahong saklaw: 33 hanggang mga 61 C.E.

Bago umakyat sa langit, inatasan ni Jesus ang mga tagasunod na maging mga saksi niya bilang ang Mesiyas ni Jehova (1:1-26)

Matapos tumanggap ng banal na espiritu, ang mga alagad ay buong-tapang na nagpatotoo sa maraming wika (2:1–5:42)

- Ang mga Judio sa Jerusalem mula sa maraming lupain ay binigyan ng patotoo sa sarili nilang wika; mga 3,000 ang nabautismuhan
- Sina Pedro at Juan ay inaresto at dinala sa harap ng Sanedrin; walang-takot nilang ipinahayag na hindi sila titigil sa pagpapatotoo
- Puspos ng banal na espiritu, ang lahat ng mga alagad ay maytapang na nagsalita ng salita ng Diyos; marami ang naging mananampalataya
- Inaresto ang mga apostol; pinalaya sila ng isang anghel; nang dalhin sa harap ng Sanedrin, ipinahayag nila: "Dapat naming sundin ang Diyos bilang tagapamahala sa halip na mga tao"

Lumaganap ang pagpapatotoo dahil sa pag-uusig (6:1–9:43)

- Si Esteban ay dinakip, walang-takot na nagpatotoo, namatay na isang martir
- Dahil sa pag-uusig, nangalat ang lahat maliban sa mga apostol; napatotohanan ang Samaria; nabautismuhan ang bating na Etiope
- Nagpakita si Jesus sa mang-uusig na si Saul; si Saul ay nakumberte, nabautismuhan, nagsimula sa kaniyang masigasig na ministeryo

Sa patnubay ng Diyos, ang patotoo ay nakarating sa di-tuling mga Gentil (10:1–12:25)

- Nangaral si Pedro kay Cornelio, sa pamilya nito, at sa mga kaibigan nito; sila ay nanampalataya, tumanggap ng banal na espiritu, at nabautismuhan
- Ang ulat ng apostol hinggil dito ay naging dahilan ng higit na paglaganap ng gawain sa gitna ng mga bansa

Mga paglalakbay ni Pablo ukol sa pag-eebanghelyo (13:1–21:26)

- Unang paglalakbay: Patungong Ciprus, Asia Minor. Sina Pablo at Bernabe ay may-tapang na nagpatotoo sa madla at sa mga sinagoga; itinapon sa labas ng Antioquia; inumog sa Iconio; una'y itinuring na parang mga diyos sa Listra, pagkatapos ay binato si Pablo
- Pinagpasiyahan ng lupong tagapamahala sa Jerusalem ang usapin ng pagtutuli; inatasan sina Pablo at Bernabe na ipagbigay-alam sa mga kapatid na hindi kahilingan ang pagtutuli ngunit ang mga mananampalataya ay dapat umiwas sa mga bagay na inihain sa mga idolo, sa dugo, at sa pakikiapid
- Ikalawang paglalakbay: Bumalik sa Asia Minor, tungo sa Macedonia at Gresya. Ibinilanggo sa Filipos, ngunit ang tagapagbilanggo at ang pamilya nito ay nabautismuhan; nagsulsol ng kaguluhan ang mga Judio sa Tesalonica at Berea; sa Atenas, nangaral si Pablo sa sinagoga, sa pamilihan, pagkatapos ay sa Areopago; nagministeryo nang 18 buwan sa Corinto
- Ikatlong paglalakbay: Asia Minor, Gresya. Mabungang ministeryo sa Efeso, na sinundan ng panggugulo ng mga pandaypilak; pinaalalahanan ng apostol ang matatanda

Si Pablo ay inaresto, nagpatotoo sa mga opisyal, dinala sa Roma (21:27–28:31)

- Matapos umugin sa Jerusalem, iniharap si Pablo sa Sanedrin
- Bilang bilanggo, walang-takot na nagpatotoo si Pablo sa harap nina Felix, Festo, at Haring Herodes Agripa II, gayundin samantalang nasa barko patungong Roma
- Bilang bilanggo sa Roma, patuloy na humanap si Pablo ng paraan upang makapangaral tungkol kay Kristo at sa Kaharian

at 8 mula sa misyonerong si Felipe. At sabihin pa, si Pablo mismo, bilang isang saksi, ay nakapaglahad ng maraming detalye ng mga pangyayaring naganap noong hindi niya kasama si Lucas.

Autentisidad. Ang katumpakan ng aklat ng Mga Gawa ay pinatunayan ng maraming tuklas sa arkeolohiya sa paglipas ng mga taon. Halimbawa, sinasabi sa Gawa 13:7 na si Sergio Paulo ang proconsul ng Ciprus. Bagaman kinikilalang ang Ciprus ay pinamamahalaan ng isang *propraetor,* o emisaryo, di-katagalan bago dumalaw roon si Pablo, pinatutunayan ng isang inskripsiyong natagpuan sa Ciprus na ang pulo ay talagang sumailalim sa tuwirang pamamahala ng Senadong Romano sa pamamagitan ng isang gobernador ng probinsiya na tinatawag na proconsul. Sa katulad na paraan, sa Gresya, noong panahon ng pamamahala ni Augusto Cesar, ang Acaya ay isang probinsiya sa ilalim ng tuwirang pamamahala ng Senadong Romano, ngunit nang si Tiberio ang maging emperador, tuwiran niya itong pinamahalaan. Nang maglaon, sa ilalim ni Emperador Claudio, muli itong sumailalim sa kontrol ng senado, ayon kay Tacitus. Isang piraso ng isang sulat ni Claudio sa mga taga-Delphi sa Gresya ang natuklasan, na bumabanggit sa pagkaproconsul ni Galio. Samakatuwid, tama ang Gawa 18:12 sa pagtukoy kay Galio bilang ang "proconsul" noong si Pablo ay naroon sa Corinto, ang kabisera ng Acaya. (Tingnan ang GALIO.) Gayundin, ipinakikita sa isang inskripsiyon sa isang arkong daan sa Tesalonica (na ang ilang piraso ay iniingatan sa British Museum) na tama ang Gawa 17:8 sa pagtukoy sa "mga tagapamahala ng lunsod" ("mga *politarch,*" mga gobernador ng mga mamamayan), bagaman hindi matatagpuan ang titulong ito sa klasikal na panitikan.

Hanggang sa araw na ito sa Atenas, ang Areopago, o Mars' Hill, kung saan nangaral si Pablo, ay nagsisilbing tahimik na patotoo sa pagiging tumpak ng Mga Gawa. (Gaw 17:19) Ang medikal na mga termino at mga pananalita na matatagpuan sa Mga Gawa ay kasuwato ng ginagamit ng Griegong mga manunulat sa medisina noong panahong iyon. Ang mga paraan ng paglalakbay sa Gitnang Silangan noong unang siglo ay katulad ng inilalarawan sa Mga Gawa: sa katihan, sa pamamagitan ng paglalakad, pagsakay sa kabayo, o sa mga karong hinihila ng kabayo (23:24, 31, 32; 8:27-38); sa karagatan, sa pamamagitan ng mga barkong pangkargamento. (21:1-3; 27:1-5) Hindi lamang isa ang timon ng sinaunang mga sasakyang iyon kundi dalawang malalaking sagwan ang ginagamit na pangkontrol sa mga ito, sa gayo'y tumpak na tukuyin sa pangmaramihang bilang. (27:40) May kaugnayan sa tagal at distansiya ng paglalakbay at sa mga lugar na dinalaw, ang paglalarawan sa biyahe ni Pablo sakay ng barko patungong Roma (27:1-44) ay kinikilala ng makabagong mga marino na pamilyar sa rehiyong iyon bilang lubusang mapananaligan.

Ang Mga Gawa ng mga Apostol ay tinanggap nang walang pag-aalinlangan bilang kinasihang Kasulatan at bilang kanonikal niyaong mga nagkatalogo ng Kasulatan noong ikalawa hanggang ikaapat na siglo C.E. Ang ilang bahagi ng aklat, kasama ang mga piraso ng apat na Ebanghelyo, ay matatagpuan sa manuskritong papiro ng Chester Beatty No. 1 (P^{45}) ng ikatlong siglo C.E. Ang manuskritong Michigan No. 1571 (P^{38}) ng ikatlo o ikaapat na siglo ay naglalaman ng ilang bahagi ng mga kabanata 18 at 19, at ang isang manuskrito na mula noong ikaapat na siglo, ang Aegyptus No. 8683 (P^{8}), ay naglalaman ng ilang bahagi ng mga kabanata 4 hanggang 6. Ang aklat ng Mga Gawa ay sinipi ni Polycarp ng Smirna noong mga 115 C.E., ni Ignatius ng Antioquia noong mga 110 C.E., at ni Clemente ng Roma marahil ay sing-aga ng 95 C.E. Pawang sinasang-ayunan nina Athanasius, Jerome, at Augustine noong ikaapat na siglo ang mas naunang mga talaan na kinabibilangan ng Mga Gawa.

GAYO [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "lupain"].

1. Isang taga-Macedonia na sumama sa apostol na si Pablo noong ikatlong paglalakbay nito bilang misyonero at, kasama si Aristarco, ay puwersahang isinama sa dulaan sa Efeso nang magkaroon ng kaguluhang isinulsol ng panday-pilak na si Demetrio. —Gaw 19:29.

2. Isang Kristiyano mula sa Derbe sa Asia Minor na nakatalang kasama ng anim na iba pang sumama sa apostol na si Pablo noong huling paglalakbay nito bilang misyonero. Si Gayo at ang mga ito ay lumilitaw na humiwalay kay Pablo at pagkatapos ay nauna sa Troas, sa K baybayin ng Asia Minor, kung saan nila hinintay si Pablo. (Gaw 20:4, 5) Ang Gayo na ito ay maaaring ang Blg. 1 rin, yamang si Aristarco ay binanggit din sa ulat. Kung gayon, malamang na mangahulugan ito na si Gayo ay ipinanganak (o nagmula) sa Macedonia ngunit naninirahan na sa Derbe.

3. Isang Kristiyano na mula sa Corinto na personal na binautismuhan ni Pablo. Nang isulat ni Pablo ang kaniyang liham sa mga taga-Roma, lumilitaw na ang Gayo na ito ang naging punong-abala para sa kaniya at gayundin para sa kongregasyon. Ipahihiwatig nito na ang mga pagtitipon ng kongregasyon sa Corinto ay idinaraos sa tahanan ni Gayo. —1Co 1:14; Ro 16:23.

4. Isang Kristiyano na sinulatan ng apostol na si Juan ng kaniyang ikatlong kinasihang liham at pinapurihan niya dahil sa paglakad sa katotohanan at, may kinalaman sa pagiging mapagpatuloy nito, dahil sa tapat na gawa nito at sa pag-ibig nito.—3Ju 1, 3-6.

GAZA.

1. Isang sinaunang lunsod na nakatala sa kauna-unahang paglalarawan sa hangganan ng Canaan. (Gen 10:19) Bukod pa sa mga 20 pagtukoy ng Kasulatan sa Gaza, ang lunsod ay binabanggit sa sinaunang mga rekord ng Ehipto at sa mga inskripsiyon nina Ramses II, Thutmose III, at Seti I. Lumilitaw na ang Gaza ang pinakatimog-kanlurang lunsod na nakaatas sa tribo ni Juda. (Jos 15:20, 47; Huk 6:3, 4) Ang mga tumatahan doon ay tinawag na mga Gazita.—Jos 13:3; Huk 16:2.

Iniuugnay ng ilan ang Gaza sa Tell el-ʽAjul (Tel Bet ʽEglayim), ngunit hindi pa ito napagtibay ng arkeolohikal na mga paghuhukay roon. Karaniwan na, ang sinaunang lunsod ay iniuugnay sa makabagong Gaza (Ghazzeh; ʽAzza), na mga 80 km (50 mi) sa KTK ng Jerusalem. Bagaman inihihiwalay sa Dagat Mediteraneo ng mga 5 km (3 mi) ng mababababang burol ng buhangin, ang Gaza ay nasa isang pook na natutubigang mainam na kilalá dahil sa mga taniman ng olibo, mga namumungang punungkahoy at mga puno ng sikomoro, mga puno ng ubas, at mga butil. Malamang na nakatulong ang agrikultura sa kasaganaan ng sinaunang Gaza. Ngunit ang kahalagahan nito ay pangunahin nang dahil sa lokasyon nito sa pangunahing lansangan na nag-uugnay sa Ehipto at Palestina. Dahil dito, ang Gaza ay naging isang "pintuang-daan" kapuwa para sa mga pulutong na naglalakbay at sa militar.

Pinanahanan ng mga Filisteo. Ilang panahon bago ang Pag-alis ng Israel mula sa Ehipto noong 1513 B.C.E., itinaboy ng Hamitikong mga Captorim (Gen 10:6, 13, 14) ang "mga Avim, na tumatahan sa mga pamayanan hanggang sa Gaza." (Deu 2:23) Nang pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako, ang Gaza mismo ay isang Filisteong lunsod at kabilang sa mga tumatahan dito ang ilan sa mga Anakim. Bagaman ang mga pakikipagdigma ng Israel sa ilalim ni Josue ay umabot hanggang sa Gaza, lumilitaw na ang lunsod ay hindi nakuha. Nanatili itong isang Filisteong lunsod, at ang ilan sa mga Anakim ay patuloy na nanirahan doon. (Jos 10:41; 11:22; 13:2, 3) Palibhasa'y iniatas sa Juda, pagkatapos nito ay nilupig ng tribong ito ang Gaza, ngunit hindi napanatili ng mga Judeano ang kanilang kontrol sa lunsod. (Jos 15:20, 47; Huk 1:18) Noong mga araw ni Samson, ang Gaza ay muling naging isang nakukutaang lunsod ng mga Filisteo, na may "bahay" na ginagamit para sa pagsamba kay Dagon na makapaglalaman ng mga 3,000 katao, o baka higit pa, sa bubong nito.

Habang si Samson ay nasa Gaza noong isang pagkakataon, "bumangon siya nang maghatinggabi at sinunggaban ang mga pinto ng pintuang-daan ng lunsod at ang dalawang posteng panggilid at binunot niya ang mga iyon kasama ang halang at ipinasan niya sa kaniyang mga balikat at dinala niya ang mga iyon hanggang sa taluktok ng bundok na nasa tapat ng [na nakaharap sa] Hebron." (Huk 16:1-3) Ang Hebron ay may layong mga 60 km (37 mi) mula sa Gaza. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng bundok na nakaharap sa Hebron. Ang pagdadala ni Samson sa mga pintuang-daan at mga posteng panggilid, at paakyat pa sa isang bundok, ay malinaw na isang pagpapamalas ng makahimalang kapangyarihan na naging posible lamang sa pamamagitan ng espiritu ni Jehova.

Nang maglaon, pinabagsak ni Samson ang nabanggit na bahay na ginagamit para sa pagsamba kay Dagon, anupat naging dahilan ito ng sarili niyang kamatayan at niyaong sa mga Filisteo na nagtipon doon.—Huk 16:21-30.

Lumilitaw na ang Gaza ay nanatiling isang Filisteong lunsod sa buong kapanahunan ng mga Hukom (1Sa 6:17) at noong panahon ng pamamahala ng mga hari ng Israel. Nagpuno si Haring Solomon hanggang sa Gaza sa TK, ngunit maliwanag na naroroon pa rin ang mga Filisteo.—1Ha 4:21, 24.

Sa Ilalim ng Pamamahala ng Asirya at Babilonya. Sa pagtatapos ng ikasiyam na siglo B.C.E., sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Amos, sinabi ni Jehova na magsusugo siya ng "apoy" sa mga pader ng Gaza, bilang kagantihan dahil sa pagkuha nito ng mga tapon upang ibigay sa mga Edomita. (Am 1:6, 7) Bagaman ang "mga tapon" ay hindi espesipikong tinutukoy na mga Hebreo, malamang na ang ipinahihiwatig ay ang mga bihag na kinuha ng mga Filisteo sa mga paglusob nila sa Juda.—Ihambing ang 2Cr 21:16, 17; Joe 3:4-6.

Di-nagtagal pagkatapos nito, noong mga kalagitnaan ng ikawalong siglo B.C.E., nagsimulang maranasan ng Gaza ang "apoy" ng digmaan. Ayon sa mga ulat ng kasaysayan ng Asirya, nilupig ni Tiglat-pileser III ang Gaza, ngunit ang hari nito, si Hanno, ay tumakas patungong Ehipto. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 283) Lumilitaw na di-nagtagal ay nakabalik si Hanno sa Gaza, sapagkat inaangkin ni Sargon II na natalo niya ito at ang hukbong Ehipsiyo sa ilalim ni Sib'e na kaalyado nito. Inaangkin ni Sargon II na siya mismo ang bumihag kay Hanno at nagdala rito na may mga pangaw.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 285.

Mula noong panahong iyon, lumilitaw na sa kalakhang bahagi ay naging matapat ang Gaza sa Asirya. Samakatuwid, maaaring ang pananakit ni Haring Hezekias sa mga Filisteo hanggang sa Gaza ay isang bahagi ng kaniyang paghihimagsik laban sa Asirya. (2Ha 18:1, 7, 8) Pagkatapos ng paghihimagsik na ito, inilunsad ni Haring Senakerib ang kaniyang kampanya laban sa Juda at, ayon sa kani-

yang mga ulat ng kasaysayan, ibinigay niya ang nabihag na mga Judeanong bayan kina Mitinti na hari ng Asdod, Padi na hari ng Ekron (na nabilanggo sa Jerusalem), at Sillibel na hari ng Gaza. —*Ancient Near Eastern Texts,* p. 287, 288.

Noong panahon ni Jeremias, pinabagsak ng hukbo ng Ehipto ang Gaza. (Jer 47:1) Bago maganap ang pangyayaring ito, tinukoy ng pananalita ni Jehova laban sa mga Filisteo na may kapahamakan mula sa H na naghihintay sa kanila: "Ang pagkakalbo ay darating sa Gaza." (Jer 47:2-5; tingnan din ang Jer 25:17, 20.) Gaya ng iminumungkahi ng iba pang mga talata sa Jeremias (1:14; 46:20), ang "tubig" mula sa "hilaga" na binanggit sa Jeremias 47:2 ay maliwanag na tumutukoy sa mga hukbong Babilonyo. Sa katunayan, talaga namang nahawakan ni Haring Nabucodonosor ang kontrol sa lugar na ito (2Ha 24:1, 7), at ang hari ng Gaza ay binabanggit sa mga inskripsiyong Babilonyo. (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 308) Dahil dito, ang mga salitang "bago pabagsakin ni Paraon ang Gaza" (Jer 47:1) ay lumilitaw lamang upang matukoy ang panahon nang dumating kay Jeremias ang pananalita ni Jehova may kinalaman sa mga Filisteo. Hindi tiyak kung ang mga ito man ay tuwirang kaugnay ng dumarating na kapahayagan ng kahatulan "mula sa hilaga" na tinalakay pagkatapos nito.

Winasak. Inihayag ng propetang si Zefanias, isang kapanahon ni Jeremias, ang isang katulad na kahatulan mula kay Jehova para sa Gaza: "Siya ay magiging lunsod na pinabayaan." (Zef 2:4) At ang hula ni Zacarias, na itinala pagkatapos na bumagsak ang Babilonya, ay tumukoy sa mga kapahamakan sa hinaharap: "Makadarama rin [ang Gaza] ng napakatitinding kirot." (Zac 9:5) Pinagtitibay ng kasaysayan ang katuparan ng inihulang mga kapahamakan. Sa huling kalahatian ng ikaapat na siglo B.C.E., ang Gaza ay kinuha ni Alejandrong Dakila, pagkatapos ng limang-buwang pagkubkob (dalawang buwan, ayon sa *Jewish Antiquities,* XI, 325 [viii, 4]). Marami sa mga tumatahan dito ang pinatay at ang mga nakaligtas ay ipinagbili sa pagkaalipin. Pagkaraan ng mahigit sa 200 taon, ang lunsod ay lubusang winasak ng Judiong si Alexander Jannaeus, pagkatapos ng isang-taóng pagkubkob.—*Jewish Antiquities,* XIII, 364 (xiii, 3).

Bagaman ipinag-utos ng Romanong gobernador ng Sirya, si Gabinius, ang muling pagtatayo ng Gaza, malamang na isinagawa ito sa isang bagong lugar. (*Jewish Antiquities,* XIV, 87, 88 [v, 3]) Ipinapalagay ng ilang iskolar na sa Gawa 8:26, ang salitang Griego na *e′re·mos* (tiwangwang [na dako]) ay tumutukoy sa dati at pinabayaang Gaza (bilang halimbawa, ang *AT* ay kababasahan: "Wala nang nakatira ngayon sa bayan"). Ipinapalagay naman ng iba na ang *e′re·mos* ay tumutukoy sa daang patungo sa lunsod, kaya naman isinaling "ito ay isang daan sa disyerto."—*NW;* ihambing ang *JB, NE, RS.*

2. Isang lunsod na may mga sakop na bayan na nasa teritoryo ng Efraim. (1Cr 7:28) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ang Gaza ay maaaring isang lugar sa kapaligiran ng sinaunang Ai, kung hindi man ang mismong lunsod na iyon. Ang pagkakasalin na "Ayyah" na masusumpungan sa maraming salin ng Bibliya ay sinusuhayan ng maraming manuskritong Hebreo. Gayunman, may katibayan ding pabor sa "Gaza" sa iba pang mga manuskritong Hebreo, gayundin sa mga Targum.

GAZAM [posible, Higad [samakatuwid nga, isang mamumutol]]. Ninuno ng ilang Netineo na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2, 43, 48; Ne 7:46, 51.

GAZEZ [Mangguguprit]. Sinasabi ng 1 Cronica 2:46 na isinilang ng babae ni Caleb na si Epa sina Haran, Mosa, at Gazez, at pagkatapos ay sinasabi nito na "naging anak [ni Haran] si Gazez." Kaya, maaaring dalawa ang lalaking nagngangalang Gazez: (1) isang anak ni Caleb, at (2) isang apo ni Caleb. Ngunit kung ang pananalitang, "Kung tungkol kay Haran, naging anak niya si Gazez," ay isa lamang paglilinaw upang ipakilala ang Gazez na naunang binanggit hindi bilang anak ni Caleb kundi kaniyang apo, mangangahulugan ito na iisa lamang ang Gazez, samakatuwid nga, ang anak ni Haran at apo ni Caleb.

GAZITA, MGA [Ng (Mula sa) Gaza]. Mga tumatahan sa Gaza, anupat ang salita ay kumakapit sa mga Filisteo sa dalawang paglitaw nito.—Jos 13:2, 3; Huk 16:1, 2; tingnan ang GAZA Blg. 1.

GEBA [Burol]. Isang lunsod ng Benjamin na ibinigay sa mga Kohatita. Isa ito sa 13 lunsod ng mga saserdote. (Jos 18:21, 24; 21:17, 19; 1Cr 6:54, 60) Lumilitaw na ang Geba ay nasa hilagaang hangganan ng kaharian ng Juda, kung kaya may pananalitang "mula sa Geba hanggang sa Beer-sheba." (2Ha 23:8) Karaniwang ipinapalagay na ang sinaunang lunsod na ito ay ang nayon ng Jabaʽ, na halos 9 na km (5.5 mi) sa HHS ng Temple Mount sa Jerusalem. Isang matarik na libis ang nasa pagitan ng lugar na ito at ng iminumungkahing lokasyon ng sinaunang Micmash. Sa libis na iyon ay may dalawang burol na may matatarik at mababatong dalisdis. Marahil, ang mga ito ang 'mga batong tulad-ngipin' na Bozez at Sene, na ang isa ay "nakaharap sa Micmash" at ang isa naman ay "nakaharap sa Geba."—1Sa 14:4, 5.

Ang Geba ay isa sa mga lunsod na binanggit sa kampanya ni Haring Saul laban sa mga Filisteo. Maliwanag na sa utos ng kaniyang amang si Saul, pinabagsak ni Jonatan ang "garison" ng mga Filisteo sa Geba. (1Sa 13:3, 4) Bilang pagganti, nagtipon ang mga Filisteo ng isang malakas na hukbo sa Micmash, kaya naman maraming Israelita ang nagtago dahil sa takot, at ang ilan ay tumakas pa nga patawid ng Jordan. (1Sa 13:5-7) Nang maglaon, mula sa Geba ay yumaon si Jonatan patungo sa himpilang Filisteo, na walang alinlangang nasa gilid ng "banging tawiran ng Micmash." Gamit ang kaniyang mga kamay at mga paa, ginapang at inakyat ni Jonatan ang matarik na daanan patungo sa himpilan at, sa tulong ng kaniyang tagapagdala ng baluti, pinabagsak niya ang mga 20 Filisteo.—1Sa 14:6-14; ihambing ang 1Sa 13:16, 23.

Pagkaraan ng maraming taon, pinatibay ni Asa ang Geba sa pamamagitan ng mga bato at mga tabla ng Rama. (1Ha 15:22; 2Cr 16:6) Noong isang panahon na hindi tiniyak sa Bibliya, ang ilan sa mga naninirahan sa Geba ay dinala sa pagkatapon sa Manahat. (1Cr 8:6) Nang ang hukbong Asiryano sa ilalim ng pangunguna ni Senakerib ay humayo patungong Jerusalem, lumilitaw na dumaan sila sa Geba. (Isa 10:24, 28-32) Kabilang sa mga Judiong bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya ang 'mga anak ng Geba.' Ang lunsod ng Geba ay muling tinirahan pagkabalik ng mga Judio. (Ezr 2:1, 26; Ne 7:6, 30; 11:31; 12:29) Bilang pagtukoy sa pagkakataas ng muling-itinayong Jerusalem, binanggit ng propetang si Zacarias na ang maburol at bulubunduking lupain na nasa pagitan ng Geba at Rimon ay magiging mababa tulad ng Araba.—Zac 14:10; tingnan ang GIBEAH Blg. 2.

GEBAL [posible, Teritoryo; Hanggahan], **MGA GEBALITA.**

1. Ang Gebal, isang lunsod ng Fenicia sa baybaying dagat ng Mediteraneo, ay iniuugnay sa makabagong Jebeil, mga 28 km (17 mi) sa HHS ng Beirut. Itinuturing ng mga istoryador ang Gebal, ang Byblos ng mga Griego, na isa sa pinakamatatandang lunsod sa Gitnang Silangan.—Tingnan ang Jos 13:5, tlb sa *Rbi8.*

Isinama ni Jehova "ang lupain ng mga Gebalita" sa mga pook na kukunin pa lamang ng Israel noong mga araw ni Josue. (Jos 13:1-5) Itinawag-pansin ito ng mga kritiko bilang isang di-pagkakasuwato, yamang ang lunsod ng Gebal ay nasa malayong H ng Israel (mga 100 km [60 mi] sa H ng Dan) at lumilitaw na hindi kailanman napasailalim ng pamumuno ng Israel. Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang tekstong Hebreo ay nasira sa talatang ito at itinuturing nila na ang sinaunang ulat ay kababasahan ng "ang lupaing karatig ng Lebanon," o 'hanggang sa hanggahan ng mga Gebalita.' Gayunman, dapat ding pansinin na ang mga pangako ni Jehova sa Josue 13:2-7 ay *may pasubali.* Kaya maaaring hindi natamo ng Israel ang Gebal dahil sa sarili nitong pagsuway.—Ihambing ang Jos 23:12, 13.

Tinulungan ng mga Gebalita si Solomon noong ika-11 siglo B.C.E. sa paghahanda ng mga materyales para sa pagtatayo ng templo. (1Ha 5:18) Itinala ni Jehova ang "matatandang lalaki ng Gebal" na kabilang sa mga tumulong upang mapanatili ang kapangyarihan at kaluwalhatian ng Tiro sa komersiyo.—Eze 27:9.

2. Isa pang Gebal ang nakatalang kasama ng Ammon at Amalek sa Awit 83:7, at sa gayon ay lumilitaw na ito ay nasa T o S ng Dagat na Patay. Bagaman hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito, inilalagay ito ng ilang iskolar sa kapaligiran ng Petra, mga 100 km (60 mi) sa HHS ng Gulpo ng ʽAqaba.

GEBER [Matipunong Lalaki]. Isa sa 12 kinatawan ni Solomon na may pananagutang maglaan ng pagkain para sa hari at sa sambahayan nito isang buwan sa isang taon. Si Geber ay ipinakilala bilang anak ni Uri, at malamang na ang kaniyang anak ay naglingkod din bilang isang kinatawan.—1Ha 4:7, 13, 19.

GEBIM [Mga Estero]. Ang mga naninirahan sa lugar na ito'y humanap ng mapagkakanlungan mula sa sumasalakay na hukbong Asiryano nang humayo ito laban sa Sion, noong mga araw ni Hezekias. (Isa 10:24, 31; ihambing ang kab 36, 37.) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

GEDALIAS [Si Jehova ay Dakila].

1. Isang Levitang mang-aawit na, noong panahon ni David, itinalaga sa pamamagitan ng palabunutan upang mangasiwa sa ikalawa sa 24 na pangkat na naglilingkod na may tig-12 manunugtog bawat isa.—1Cr 25:3, 9, 31.

2. Lolo ng propetang si Zefanias at posibleng isang inapo ni Haring Hezekias.—Zef 1:1.

3. Anak ni Pasur; isa sa mga prinsipe sa Jerusalem na nag-akusa kay Jeremias sa harap ni Haring Zedekias ng pagpapahina sa mga lalaking mandirigma at sa buong bayan at humimok na patayin si Jeremias dahil dito. Matapos bigyang-kalayaan ng hari, inihagis ng mga prinsipeng ito si Jeremias sa isang malusak na imbakang-tubig.—Jer 38:1-6.

4. Ang "anak ni Ahikam na anak ni Sapan." Pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., inatasan ni Haring Nabucodonosor si Gedalias bilang gobernador sa mga Judio na naiwan sa lupain ng Juda. Nanirahan si Gedalias sa

Mizpa, at doon nanahanan ang propetang si Jeremias. Pagkatapos, ang mga Judeanong pinuno ng militar na hindi nabihag, nang marinig na inatasan si Gedalias bilang gobernador, ay pumaroon sa kaniya sa Mizpa kasama ang kanilang mga tauhan. Tiniyak sa kanila ni Gedalias, sa ilalim ng panunumpa, na mapapabuti sila hangga't pinaglilingkuran nila ang hari ng Babilonya, at pinasigla niya silang magtipon ng alak, langis, at mga bungang pantag-araw. Maging ang mga Judio na nangalat sa Moab, Ammon, Edom, at sa iba pang dako ay patuloy na pumaparoon kay Gedalias.

Ang lahat ng ito ay maliwanag na hindi kaayon ng kagustuhan ni Baalis na hari ng Ammon, na nagpakanang paslangin si Gobernador Gedalias sa tulong ni Ismael. Nang malaman ito, sinabi ni Johanan at ng iba pang mga pinuno ng hukbong militar sa gobernador ang tungkol dito, ngunit hindi siya naniwala sa kanila. Nilapitan pa nga ni Johanan si Gedalias nang sarilinan at nag-alok na papatayin niya si Ismael upang mabigo ang pakana. Ngunit hindi iyon pinakinggan ni Gedalias, anupat inisip na kabulaanan ang sinasalita tungkol kay Ismael. Kaya nang dumating si Ismael sa Mizpa, kasama ang sampung iba pang lalaki, hindi nag-ingat si Gedalias. Kumain siyang kasama nila; at habang kumakain sila, tumindig si Ismael at ang mga lalaking kasama nito at pinatay si Gedalias gayundin ang lahat ng mga Judio at mga Caldeo na kasama ni Gedalias.—2Ha 25:22-25; Jer 39:14; 40:5–41:3.

5. Isa sa mga saserdote noong panahon ni Ezra na kabilang sa mga kumuha ng mga asawang banyaga at nangakong paalisin ang mga ito.—Ezr 10:18, 19.

GEDER [Batong Pader]. Isang bayan sa Canaan. Ang hari nito ay isa sa 31 hari na nilupig ni Josue. (Jos 12:13) Ipinakikita ng Josue 12:7, 8 na ito'y nasa K panig ng Jordan, at dahil binanggit ito kasunod ng Debir, maaaring ito'y nasa rehiyon ng Sepela. Maaaring ito rin ang Bet-gader sa 1 Cronica 2:51. Gayunman, hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Noong panahon ni David, isang lalaking tinatawag na Baal-hanan na Gederita ang nangasiwa sa mga taniman ng olibo at sa mga puno ng sikomoro ni David sa Sepela. Ipinapalagay na maaaring siya'y nagmula sa Geder o sa Gedera.—1Cr 27:28.

GEDERA [Kural na Bato].

1. Isang lunsod sa Sepela na iniatas sa Juda. (Jos 15:20, 33, 36) Karaniwang ipinapalagay na ang Gedera ay ang Jedireh, mga 22 km (14 na mi) sa KHK ng sinasabing lokasyon ng Estaol. Ang ilan sa mga tumatahan sa lunsod na ito ay nakilala sa paggawa ng mga kagamitang luwad.—1Cr 4:23.

2. Lumilitaw na ito ay pangalan ng isang lugar sa teritoryo ng Benjamin, ang bayan ni "Jozabad na Gederatita." (1Cr 12:1, 2, 4) Ipinapalagay ng ilang heograpo na ito ay ang Judeira, mga 1.5 km (1 mi) sa HS ng Gibeon.

GEDERATITA [Ng (Mula sa) Gedera]. Isang katawagang ikinapit kay Jozabad, isang Benjamitang mandirigma na bihasa sa paggamit ng kaliwa o kanang kamay na kasamahan ni David, at lumilitaw na nagpapakilala na siya ay mula sa Gedera ng Benjamin.—1Cr 12:1-4; tingnan ang GEDERA Blg. 2.

GEDERITA [Ng (Mula sa) Geder]. Isang termino na ikinapit kay Baal-hanan. (1Cr 27:28) Pinaniniwalaan na hinalaw ito sa pangalan ng kaniyang tinubuang lunsod, alinman sa Geder (Jos 12:13) o Gedera.—Jos 15:36.

GEDEROT [Mga Kural na Bato]. Isang lunsod sa Sepela na iniatas sa Juda. (Jos 15:20, 33, 41) Isa ito sa mga lugar na kinuha ng mga Filisteo noong panahon ng paghahari ni Haring Ahaz (761-746 B.C.E.). (2Cr 28:18, 19) Ipinapalagay ng ilang heograpo na ang Gederot ay nasa kinaroroonan ng Qatra, isang tiwangwang na nayon sa isang gulod na nasa makabagong Gedera, mga 13 km (8 mi) sa SHS ng Asdod. Gayunman, may mga nagsasabing napakalayo nito sa K para masabing ito'y nasa Sepela.

GEDEROTAIM. Isang pangalan na nangangahulugang "Dalawang Kural na Bato." Lumilitaw ito kasama ng mga lunsod ng Juda sa Sepela, ngunit sa ngayon ay hindi alam kung saan ang lokasyon nito. (Jos 15:20, 33, 36) Sa halip na Gederotaim, ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "at ang kaniyang mga kulungan ng tupa," samakatuwid nga, 'ang mga kulungan ng tupa' ng naunang itinalang lugar, ang Gedera. Sa paggamit ng ganitong pananalita, ang kabuuang bilang ng mga lunsod sa talaan ay bababa mula sa 15 tungo sa binanggit na 14. (Jos 15:33-36) Ngunit, yamang ang pananalitang ito ay magmimistulang di-pangkaraniwan sa gayong mga talaan, may mga nagmumungkahi na ang teksto ay maaaring isalin bilang "Gedera *o* Gederotaim" sa halip na "Gedera *at* Gederotaim."

GEDOR [Batong Pader].

1. Ang anak ni Jeiel na mula sa bayan ng Gibeon. Bilang miyembro ng tribo ni Benjamin, siya ay kapatid ng lolo ni Haring Saul.—1Cr 8:29-31; 9:35-39.

2. Isang anak ni Penuel na mula sa tribo ni Juda. Maaaring ito ay pangalan ng isang bayan.—1Cr 4:4.

3. Isang anak ni Jered na mula rin sa tribo ni Juda. Maaaring ito ay pangalan ng isang bayan. —1Cr 4:18.

4. Isang bayan sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:48, 58) Iniuugnay ito sa Khirbet Jedur na mga 12 km (7.5 mi) sa H ng Hebron. Maaaring tinutukoy rin ito sa 1 Cronica 4:18. Ang pagbanggit, sa talata ring iyon, sa Soco at Zanoa, na kapuwa lumilitaw sa ibang dako bilang mga pangalan ng mga bayan, ay inaakala ng ilan na nagpapahiwatig na ang Gedor ay malamang na isa ring bayan kung saan si Jered ang tagapagtatag, o "ama."

5. Isang bayan na binabanggit may kaugnayan sa mga gawain ng mga Simeonita. (1Cr 4:24, 39) Ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan dito ng "Gerar."—Tingnan ang GERAR.

6. Isang lugar sa Benjamin. (1Cr 12:1, 2, 7) Ang isang iminumungkahing lokasyon nito ay ang Khirbet el-Gudeira, na mga 16 na km (10 mi) sa HK ng Jerusalem.

GE-HARASIM [Libis ng mga Bihasang Manggagawa]. Isang libis na ipinangalan sa komunidad ng mga bihasang manggagawa na naninirahan doon. (1Cr 4:14) Si Joab ang "ama," o nagtatag, sa komunidad, gayunman maliwanag na hindi ito ang Joab noong panahon ni David. Tinirahan ito ng mga Benjamita pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:31, 35) Ipinapalagay ng ilang heograpo na ito ay nasa Wadi esh-Shellal, isang malapad na libis na may layong ilang milya sa TS ng Tel Aviv-Yafo. Ipinapalagay naman ng iba na ito ay ang Sarafand el-Kharab sa gawing TK ng unang binanggit na lugar.

GEHAZI. Isang tagapaglingkod ni Eliseo na propeta.

Nang pinag-iisipan ni Eliseo kung ano ang maaaring gawin para sa isang mapagpatuloy na babaing Sunamita, si Gehazi ang nagtawag-pansin sa kaniyang panginoon na wala itong anak at matanda na ang asawa nito. Kaya sinabi ni Eliseo sa babae na gagantimpalaan ito ng isang anak na lalaki. Pagkaraan ng ilang taon, ang batang ibinigay sa makahimalang paraan ay nagkasakit at namatay. Sa gayon ay pumaroon ang Sunamita sa Bundok Carmel upang makita si Eliseo at hinawakan niya ang mga paa nito. Nang makita ito, tinangka ni Gehazi na itaboy ang babae ngunit sinabihan siyang pabayaan ito. Pagkatapos magsalita ng babae, kaagad na inutusan ni Eliseo si Gehazi na maunang magtungo sa bata, habang kasunod naman si Eliseo at ang babae. Samantalang patungo pa sila roon ay sinalubong sila ni Gehazi at ibinalita na kahit inilagay niya ang baston ni Eliseo sa ibabaw ng mukha ng bata, "ang bata ay hindi gumising." Ngunit di-kalaunan pagkarating doon ni Eliseo, binuhay niyang muli ang anak ng Sunamita.—2Ha 4:12-37.

Nang maglaon, dahil may darating na pitong-taóng taggutom, iminungkahi ni Eliseo na ang Sunamita at ang sambahayan nito ay manirahan bilang dayuhan saanman posible. Pagkaraan ng taggutom, bumalik ang babae sa Israel mula sa Filistia at nilapitan ang hari taglay ang pakiusap na maibalik sa kaniya ang kaniyang bahay at bukid. Nagkataon naman na noong panahong iyon ay isinasaysay ni Gehazi sa hari kung paanong binuhay-muli ni Eliseo ang anak ng babaing iyon. Nang marinig ang sariling ulat ng Sunamita tungkol dito, ipinag-utos ng hari na ibalik sa babae ang lahat ng pag-aari nito, kasama na ang lahat ng inani sa bukid nito noong wala ito roon.—2Ha 8:1-6.

Ang kasakiman sa makasariling pakinabang ang nagpahamak kay Gehazi. Ito ay may kaugnayan sa pagpapagaling kay Naaman na Siryano. Bagaman tumanggi si Eliseo na tanggapin ang isang kaloob mula kay Naaman dahil sa pagpapagaling sa ketong nito (2Ha 5:14-16), inimbot ni Gehazi ang isang kaloob at nangatuwiran na nararapat lamang na tanggapin ito. Kaya hinabol niya si Naaman at, sa pangalan ni Eliseo, humingi siya ng isang talento na pilak (nagkakahalaga ng $6,606) at dalawang pamalit na kasuutan, na diumano'y para sa dalawang kabataang lalaki mula sa mga anak ng mga propeta na kararating lamang mula sa bulubunduking pook ng Efraim. Malugod siyang binigyan ni Naaman ng hindi lamang isa kundi dalawang talento na pilak, at gayundin ng dalawang pamalit na kasuutan, at inutusan ang dalawa sa kaniyang mga tagapaglingkod na dalhin ang kaloob para kay Gehazi. Sa Opel, kinuha ni Gehazi ang kaloob mula sa mga kamay ng mga tagapaglingkod, pinaalis sila, inilagay ang kaloob sa kaniyang bahay, at pagkatapos ay humarap na walang dala kay Eliseo, anupat ikinaila pa nga na umalis siya nang siya'y tanungin: "Saan ka nanggaling, Gehazi?" Bilang resulta, nagkaketong si Gehazi. Kaya dahil sa kaniyang kasakiman, at pagiging mapanlinlang din, naiwala ni Gehazi ang kaniyang pribilehiyo bilang tagapaglingkod ni Eliseo, bukod pa sa nagdulot siya ng ketong sa kaniyang sarili at sa kaniyang supling.—2Ha 5:20-27.

GEHENNA [anyong Gr. ng Heb. na *Geh Hinnom'*, "Libis ng Hinom"]. Ang pangalang ito ay lumilitaw nang 12 ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, at bagaman nangahas ang maraming tagapagsalin na isalin ito bilang "impiyerno," ang ilang makabagong salin ay gumamit ng transliterasyon na mula sa salitang Griego na *ge'en·na*.—Mat 5:22, *Ro, Mo, ED, NW, BC* (Kastila), *NC* (Kastila), gayundin ang mga talababa ng *Da* at *RS*.

Ang malalim at makitid na Libis ng Hinom, na nakilala nang maglaon sa Griegong pangalan nito na Gehenna, ay nasa dakong T at TK ng sinaunang Jerusalem, at sa ngayon ay ang makabagong-panahong Wadi er-Rababi (Ge Ben Hinnom). (Jos 15:8; 18:16; Jer 19:2, 6; tingnan ang HINOM, LIBIS NG.) Doon, ang mga hari ng Juda na sina Ahaz at Manases ay nagsagawa ng idolatrosong pagsamba na may kasamang paghahain ng mga tao kay Baal sa pamamagitan ng apoy. (2Cr 28:1, 3; 33:1, 6; Jer 7:31, 32; 32:35) Nang maglaon, upang mahinto na ang gayong mga gawain doon, pinarumi ng tapat na si Haring Josias ang dakong iyon ng idolatrosong pagsamba, partikular na ang bahaging tinatawag na Topet.—2Ha 23:10.

Hindi Sagisag ng Walang-Hanggang Pagpapahirap. Pinag-ugnay ni Jesu-Kristo ang apoy at ang Gehenna (Mat 5:22; 18:9; Mar 9:47, 48), gaya rin ng ginawa ng alagad na si Santiago, ang tanging manunulat ng Bibliya, maliban kina Mateo, Marcos at Lucas, na gumamit ng salitang ito. (San 3:6) Sinisikap ng ilang komentarista na pag-ugnayin ang gayong maapoy na katangian ng Gehenna at ang pagsusunog ng mga haing tao na isinasagawa bago ang paghahari ni Josias, at batay rito, naniniwala sila na ginamit ni Jesus ang Gehenna bilang sagisag ng walang-hanggang pagpapahirap. Gayunman, yamang nagpahayag ng pagkasuklam ang Diyos na Jehova sa gayong gawain, at sinabi niyang ito'y "isang bagay na hindi ko iniutos ni pumasok man sa aking puso" (Jer 7:31; 32:35), malayong mangyari na ibabatay ni Jesus sa gayong idolatrosong gawain ang makasagisag na kahulugan ng Gehenna noong tinatalakay niya ang hatol ng Diyos. Mapapansin na sa hula ay sinabi ng Diyos na ang Libis ng Hinom ay magsisilbing tapunan ng mga bangkay at hindi isang dako na doo'y pahihirapan ang buháy na mga biktima. (Jer 7:32, 33; 19:2, 6, 7, 10, 11) Kaya naman, karaniwang kinikilala na ang 'mababang kapatagan ng mga bangkay at abo ng taba' na binanggit sa Jeremias 31:40 ay tumutukoy sa Libis ng Hinom. Mayroon ding pintuang-daan na kilala bilang ang "Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo" na nakaharap sa silanganing dulo ng libis sa salubungan nito at ng bangin ng Kidron.—Ne 3:13, 14.

Samakatuwid, ang patotoo ng Bibliya tungkol sa Gehenna ay karaniwang kasuwato ng tradisyonal na pangmalas na makikita sa mga impormasyong rabiniko at iba pa. Sinasabi ng pangmalas na iyon na ang Libis ng Hinom ay ginagamit noon bilang tapunan ng mga basurang galing sa lunsod ng Jerusalem. (Sa Mat 5:30, isinalin ng *The New Testament in Modern English* ang *ge'en·na* bilang "bunton ng basura.") May kinalaman sa kasaysayan ng "Gehinnom," ang Judiong komentarista na si David Kimhi (1160?-1235?), sa kaniyang komento tungkol sa Awit 27:13, ay nagbigay ng ganitong impormasyon: "At ito'y isang dako na nasa lupaing karatig ng Jerusalem, at ito'y isang nakapandidiring dako, at itinatapon nila roon ang maruruming bagay at mga bangkay. Walang tigil din ang apoy roon upang sunugin ang maruruming bagay at ang mga buto ng mga bangkay. Kaya naman, ang hatol sa mga balakyot ay matalinghagang tinatawag na Gehinnom."

Sumasagisag sa Lubusang Pagkapuksa. Maliwanag na ginamit ni Jesus ang Gehenna bilang sagisag ng lubos na pagkapuksang resulta ng paghatol ng Diyos, na doo'y wala nang pagkabuhay-muli. (Mat 10:28; Luc 12:4, 5) Ang mga eskriba at mga Pariseo, palibhasa'y isang balakyot na grupo, ay hinatulang 'nakahanay ukol sa Gehenna.' (Mat 23:13-15, 33) Upang maiwasan ng mga tagasunod ni Jesus ang gayong pagkapuksa, dapat nilang alisin ang anumang bagay na nagdudulot ng espirituwal na pagkatisod. Ang 'pagputol sa kamay o paa' at ang 'pagdukit sa mata' ay makasagisag na lumalarawan sa pagpatay nila sa mga sangkap na ito ng katawan may kinalaman sa kasalanan.—Mat 18:9; Mar 9:43-47; Col 3:5; ihambing ang Mat 5:27-30.

Waring tinutukoy rin ni Jesus ang Isaias 66:24 nang ilarawan niya ang Gehenna bilang isang dako "kung saan ang kanilang mga uod ay hindi namamatay at ang apoy ay hindi naaapula." (Mar 9:47, 48) Maliwanag na hindi pagpapahirap kundi lubusang pagkapuksa ang makasagisag na inilalarawan dito sapagkat hindi mga taong buháy ang tinatalakay sa teksto sa Isaias kundi *"mga bangkay* ng mga taong sumalansang" sa Diyos. Kung ang Libis ng Hinom ay isang tapunan ng basura at mga bangkay, gaya ng ipinakikita ng mga katibayan, ang tanging paraan para matupok ang mga basurang iyon ay sa pamamagitan ng apoy, na marahil ay lalo pang nagliliyab dahil sa idinaragdag na asupre (ihambing ang Isa 30:33). Sa mga dakong hindi naaabot ng apoy, nagkakaroon naman ng mga bulati, o uod, at inuubos ng mga ito ang anumang hindi natupok ng apoy. Batay rito, ang mga salita ni Jesus ay nangangahulugan na ang mapamuksang epekto ng paghatol ng Diyos ay hindi mawawala hangga't hindi nalulubos ang pagkapuksa.

Makasagisag na Paggamit. Ipinakikita ng pagkakagamit ng alagad na si Santiago sa salitang "Gehenna" na ang isang di-masupil na dila ay isang sanlibutan ng kalikuan at na ang buong pamumuhay ng isa ay maaaring maapektuhan ng maaapoy na salitang nagpaparungis sa katawan ng nagsasalita. Dahil sa dila ng gayong indibiduwal, na "punô ng nakamamatay na lason" at sa gayo'y nagsisiwalat ng masamang kalagayan ng puso, maaari siyang hatulan ng Diyos upang magtungo sa makasagisag

na Gehenna.—San 3:6, 8; ihambing ang Mat 12:37; Aw 5:9; 140:3; Ro 3:13.

Ang paggamit ng Bibliya sa Gehenna bilang isang sagisag ay katulad ng paggamit nito sa pananalitang "lawa ng apoy" sa aklat ng Apocalipsis.—Apo 20:14, 15; tingnan ang LAWA NG APOY.

GELILOT [Mga Rehiyon; Mga Sirkito; mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "gumulong; igulong"]. Isang lugar na nakatala may kaugnayan sa hangganan ng Benjamin. (Jos 18:17) Ang lokasyon ng Gelilot, na inilarawang "nasa tapat ng sampahan ng Adumim," ay katugma niyaong sa Gilgal (Jos 15:7), kaya dahil dito ay itinuturing ito ng ilang iskolar bilang isa pang pangalan ng Gilgal na malapit sa Jerico. Iminumungkahi ng iba na ang Gelilot ay isang lugar o maliit na rehiyon sa kapaligiran ng Talʽat ed-Damm (Maʽale Adumim) sa Wadi el Qilt sa TK ng Jerico.—Tingnan ang ADUMIM; GILGAL Blg. 1.

GEMALI [posible, Inawat sa Suso (o, Tumatanggap ng Kaukulang Pakikitungo); o, May-ari ng Kamelyo]. Isang Danita na ang anak na si Amiel ang kumatawan sa kaniyang tribo bilang isa sa mga tiktik na isinugo sa Canaan.—Bil 13:12, 16.

GEMARIAS [Pinasakdal (Ginawang Ganap) ni Jehova].

1. "Anak ni Sapan na tagakopya"; isa sa mga prinsipe noong panahon ng paghahari ni Jehoiakim (628-618 B.C.E.). Si Gemarias ay may sariling silid-kainan sa mataas na looban ng templo, at dito binasa nang malakas ni Baruc ang mga salita ng aklat na idinikta sa kaniya ng propetang si Jeremias. Narinig ni Micaias na anak ni Gemarias ang unang pagbasa ng aklat at pagkatapos ay iniulat niya ang salita ni Jehova sa mga prinsipe na nagpatawag naman kay Baruc upang basahin sa kanila ang aklat. Pagkarinig sa mga salita ng aklat, pinayuhan nila sina Baruc at Jeremias na magkubli. Nang maglaon, nang basahin ang balumbon kay Haring Jehoiakim, si Gemarias ang isa sa mga prinsipe na nakiusap sa hari na huwag sunugin ang balumbon.—Jer 36:10-25.

Isang limpak ng luwad na dating nakadikit sa isang dokumento at tinimbrihan ng isang pantatak ang natagpuan sa Jerusalem. Ang inskripsiyon dito ay kababasahan: "Kay Gemarias [sa Heb., *Gemarya'hu*], anak ni Sapan." Ang limpak ng luwad na ito ay sinasabing mula pa noong mga ikapitong siglo B.C.E., at ipinapalagay na ang may-ari nito ay ang Gemarias na binanggit sa Jeremias kabanata 36.

2. "Anak ni Hilkias, na isinugo ni Zedekias na hari ng Juda sa Babilonya kay Nabucodonosor." Noon ay nagpadala si Jeremias ng isang liham sa pamamagitan ng kamay ni Gemarias at ni Elasa para sa itinapong mga Judio na dinala sa Babilonya kasama ni Jehoiakin (Jeconias) noong 617 B.C.E. —Jer 29:1-3.

GENESARET.

1. Isang maliit at waring tatsulok na kapatagan na kahangga ng HK baybayin ng Dagat ng Galilea at may sukat na mga 5 por 2.5 km (3 por 1.5 mi). Sa pook na ito, nagsagawa si Jesu-Kristo ng makahimalang mga pagpapagaling. (Mat 14:34-36; Mar 6:53-56; LARAWAN, Tomo 2, p. 739) Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus, ang kapatagang ito ay isang pook na maganda, mabunga, at natutubigang mainam, kung saan sagana ang mga puno ng *walnut,* palma, at olibo, at kung saan nakaaani ng igos at ubas sa loob ng sampung buwan sa isang taon. —*The Jewish War,* III, 516-521 (x, 8).

2. Ang "lawa ng Genesaret" ay isa pang pangalan para sa Dagat ng Galilea. (Luc 5:1) Naniniwala ang ilang iskolar na ang Genesaret ay malamang na anyong Griego para sa sinaunang pangalang Hebreo na Kineret.—Bil 34:11; tingnan ang GALILEA, DAGAT NG.

GENESIS, AKLAT NG. Ang unang aklat ng Pentateuch (Griego para sa "limang balumbon" o "limahang tomo"). Sa Griegong *Septuagint,* "Genesis" (nangangahulugang "Pinagmulan; Kapanganakan") ang pangalang ibinigay sa una sa mga aklat na iyon, samantalang ang titulo naman nito sa Hebreo na *Bere'shith'* (Nang Pasimula) ay kinuha sa unang salita sa pambungad na pangungusap nito.

Kung Kailan at Saan Isinulat. Maliwanag na ang aklat ng Genesis ay bahagi ng iisang orihinal na akda (ang Torah), at posibleng natapos ito ni Moises sa ilang ng Sinai noong taóng 1513 B.C.E. Pagkatapos ng Genesis 1:1, 2 (tungkol sa paglalang ng langit at ng lupa), maliwanag na ang aklat ay sumasaklaw sa libu-libong taon na kinailangan para maihanda ang lupa upang panahanan ng tao (tingnan ang ARAW, II; PAGLALANG, NILALANG), at pagkatapos, sumasaklaw ito sa yugto mula sa paglalang sa tao hanggang sa taóng 1657 B.C.E., kung kailan namatay si Jose.—Tingnan ang KRONOLOHIYA (Mula sa Paglalang sa Tao Hanggang sa Kasalukuyan).

Manunulat. Ang pagtutol na inihaharap noon ng ilang mapag-alinlangan na diumano'y wala pang marunong sumulat noong mga araw ni Moises ay hindi na pinaniniwalaan ngayon ng karamihan. Sa kaniyang aklat na *New Discoveries in Babylonia About Genesis* (1949, p. 35), itinawag-pansin ni P. J. Wiseman na may sapat na patotoo mula sa arkeolohikal na pananaliksik na "ang sining ng pagsulat ay nagsimula noong pinakamaaagang panahon sa kasaysayan na alam ng tao." Kinikilala ng halos lahat ng makabagong iskolar na matagal nang umi-

iral ang pagsulat bago pa ang panahon ni Moises (noong ikalawang milenyo B.C.E.). Ang mga pananalitang gaya ng matatagpuan sa Exodo 17:14, *"Isulat* mo ito sa aklat bilang pinakaalaala," ay nagpapatunay na pangkaraniwan ang pagsulat noong mga araw ni Moises. Bagaman tiyak na may kakayahan si Adan na makaisip ng isang paraan ng pagsulat, yamang bilang taong sakdal, binigyan siya ng Diyos ng isang wika, lakip ang kakayahang gamitin iyon nang lubus-lubusan, walang patotoo sa Bibliya na ginawa niya ito.—Gen 2:19, 23.

Saan kinuha ni Moises ang impormasyong itinala niya sa Genesis?

Ang lahat ng impormasyon na nasa aklat ng Genesis ay may kaugnayan sa mga pangyayaring naganap bago ipanganak si Moises. Maaaring tinanggap ito nang tuwiran sa pamamagitan ng pagsisiwalat mula sa Diyos. Maliwanag na sa gayong paraan tinanggap ang impormasyong nauugnay sa mga pangyayari noong bago lalangin ang tao, ang tumanggap man nito ay si Moises o isa na mas nauna sa kaniya. (Gen 1:1-27; 2:7, 8) Gayunman, ang impormasyong ito at ang natitirang mga detalye ay maaaring itinawid kay Moises sa pamamagitan ng bibigang tradisyon. Dahil mahaba ang buhay ng mga tao noong panahong iyon, ang impormasyon ay maaaring naipasa mula kay Adan hanggang kay Moises sa pamamagitan ng limang kawing lamang ng mga tao, samakatuwid nga, sina Matusalem, Sem, Isaac, Levi, at Amram. Ang ikatlong posibilidad ay na nakuha ni Moises ang karamihan sa impormasyon para sa Genesis mula sa umiiral nang mga akda o mga dokumento. Noon pa mang ika-18 siglo, ganito na ang pangmalas ng iskolar na Olandes na si Campegius Vitringa, anupat ibinatay niya ang kaniyang konklusyon sa malimit na paglitaw sa Genesis (sampung beses) ng pananalita (sa *KJ*) na "ito ang mga salinlahi ng (o ni)," at sa minsang paglitaw ng "ito ang aklat ng mga salinlahi ni." (Gen 2:4; 5:1; 6:9; 10:1; 11:10, 27; 25:12, 19; 36:1, 9; 37:2) Sa pananalitang ito, ang terminong Hebreo para sa "mga salinlahi" ay *toh·le·dhohth′,* at mas angkop itong isalin bilang "mga kasaysayan" o "mga pinagmulan." Halimbawa, halos hindi angkop ang *"mga salinlahi* ng langit at ng lupa," samantalang makahulugan naman ang *"kasaysayan* ng langit at ng lupa." (Gen 2:4) Kasuwato nito, ang Aleman na *Elberfelder,* ang Pranses na *Crampon,* at ang Kastila na *Bover-Cantera* ay pawang gumagamit ng terminong "kasaysayan," gaya rin ng *Bagong Sanlibutang Salin.* Walang alinlangan na kung paanong ang mga tao sa ngayon ay interesado sa isang tumpak na rekord ng kasaysayan, gayundin sila mula pa noong pasimula.

Bagaman walang patotoo sa Bibliya, ang pagkaunawa ni Vitringa at ng iba pa sa *toh·le·dhohth′* sa Genesis ay na tumutukoy ito sa isang umiiral nang nasusulat na dokumento ng kasaysayan na taglay ni Moises at na pinagkunan niya ng karamihan sa impormasyon na nakaulat sa Genesis. Naniniwala sila na ang mga taong binanggit bilang tuwirang nauugnay sa gayong 'mga kasaysayan' (Adan, Noe, mga anak ni Noe, Sem, Tera, Ismael, Isaac, Esau, at Jacob) ay alinman sa mga manunulat o mga orihinal na nagmay-ari ng nasusulat na mga dokumentong iyon. Sabihin pa, hindi pa rin nito ipinaliliwanag kung paano napasakamay ni Moises ang lahat ng gayong dokumento. Hindi rin nito ipinaliliwanag kung bakit ang mga dokumentong nagmula sa mga tao na hindi kilala bilang tapat na mga mananamba ni Jehova (gaya nina Ismael at Esau) ay pagkukunan ng karamihan sa impormasyong ginamit. Malaki ang posibilidad na ang pananalitang "Ito ang kasaysayan ng (o ni)" ay isang pambungad na parirala lamang na nagsilbing angkop na dibisyon ng iba't ibang seksiyon ng mahabang pangkalahatang kasaysayan. Ihambing ang paggamit ni Mateo ng isang kahawig na pananalita bilang pambungad ng kaniyang ulat ng Ebanghelyo.—Mat 1:1; tingnan ang PAGSULAT.

Samakatuwid, walang tiyak na konklusyong mabubuo hinggil sa kung saan tuwirang kinuha ni Moises ang impormasyon na kaniyang itinala. Sa halip na sa pamamagitan ng isa lamang sa mga paraang tinalakay, ang impormasyon ay maaaring tinanggap sa pamamagitan ng tatlong paraan, anupat ang iba ay sa pamamagitan ng tuwirang pagsisiwalat, ang iba ay sa bibigang paraan, at ang iba naman ay sa pamamagitan ng mga nakasulat na rekord. Ang mahalaga ay na pinatnubayan ng Diyos na Jehova ang propetang si Moises upang makasulat siya sa pamamagitan ng pagkasi ng Diyos.—2Pe 1:21.

Ang ulat ay nilayon na magsilbing isang kinasihang patnubay para sa darating na mga salinlahi. Babasahin ito sa mga tao sa maraming okasyon (Deu 31:10-12; 2Ha 23:2, 3; Ne 8:2, 3, 18), at ang mga hari ng Israel ay dapat matuto mula rito.—Deu 17:18, 19.

Ang "Dokumentaryong Teoriya" ng mga Kritiko. Iniharap ng ilang kritiko ng Bibliya ang isang teoriya na ang Genesis ay hindi gawa ng isa lamang manunulat o tagapagtipon, samakatuwid nga, ni Moises, kundi sa halip ay gawa raw ito ng maraming manunulat, anupat ang ilan sa mga iyon ay nabuhay matagal na panahon pa pagkamatay ni Moises. Salig sa diumano'y pagkakaiba-iba ng istilo at paggamit ng mga salita, isinulong nila ang tinatawag na dokumentaryong teoriya. Ayon sa teoriyang ito, may tatlong pinagmulan ng impormasyon,

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG GENESIS

Isang rekord ng paglalang at paghahanda ng Diyos sa lupa upang panahanan ng tao, ng papel ng sangkatauhan sa layunin ng Diyos, at ng mga pakikitungo ng Diyos sa mga taong may pananampalataya sa loob ng mga 2,300 taon ng maagang kasaysayan ng tao

Sumasaklaw sa yugto mula sa pasimula ng pisikal na paglalang hanggang sa kamatayan ni Jose sa Ehipto (1657 B.C.E.)

Nilalang ang pisikal na langit at lupa, at inihanda ang lupa upang panahanan ng tao (1:1–2:25)

Pumasok sa sanlibutan ang kasalanan at kamatayan; inihula ang "binhi" bilang tagapagligtas (3:1–5:5)

- Nilinlang ng serpiyente ang babae; kumain ang babae at si Adan ng ipinagbabawal na bunga
- Hinatulan ang serpiyente, ang babae, at si Adan; dudurugin ng binhi ng babae ang serpiyente
- Pinaslang ni Cain, na panganay na anak nina Adan at Eva, ang kaniyang kapatid na si Abel
- Bilang katuparan ng hatol ng Diyos, namatay si Adan sa edad na 930 taon

Sinira ng balakyot na mga anghel at mga tao ang lupa; nagpasapit ang Diyos ng pangglobong Baha (5:6–11:9)

- Ipinanganak si Noe sa linya ng anak ni Adan na si Set; noong mga araw niya, ang masuwaying mga anghel ay nag-asawa ng mga babae at nagkaanak ng mga Nefilim, na nagsagawa ng labis na karahasan
- Nagtalaga si Jehova ng pagkapuksa sa pamamagitan ng isang delubyo ngunit tinagubilinan niya si Noe na magtayo ng isang arka upang maingatang buháy ang pamilya nito at ang saligang mga uri ng hayop
- Inapawan ng tubig-baha ang buong lupa; nalipol ang lahat ng mga tao, mga lumilipad na nilalang, at mga hayop sa katihan na nasa labas ng arka
- Pagkatapos ng Baha, ipinagbawal ni Jehova ang pagkain ng dugo, ipinahintulot ang parusang kamatayan para sa pagpaslang, at itinatag ang tipang bahaghari, anupat nangakong hindi na siya kailanman magpapasapit ng isa pang delubyo
- Noong panahon ng ikalawang salinlahi na ipinanganak pagkatapos ng Baha, ang mga tao ay nagsimulang magtayo ng isang tore, anupat sinuway ang layunin ng Diyos na mangalat sila; ginulo ni Jehova ang kanilang wika, sa gayo'y pinangalat sila

Ang mga pakikitungo ni Jehova kay Abraham (11:10–25:26)

- Nilisan ng inapo ni Sem na si Abram ang Ur bilang pagsunod sa utos ng Diyos
- Sa Canaan, pinangakuan si Abram na ibibigay sa kaniyang binhi ang lupain
- Si Lot ay humiwalay sa kaniyang tiyo na si Abram, namayan malapit sa Sodoma, dinalang bihag, at pagkatapos ay pinalaya ni Abram; pinagpala ni Melquisedec si Abram
- Kinuha ni Abram si Hagar bilang kinakasamang babae, at isinilang nito si Ismael
- Pinalitan ni Jehova ang pangalan ni Abram ng Abraham, at ang pangalan naman ni Sarai ng Sara; itinatag ang tipan ng pagtutuli
- Sinabihan ng anghel ni Jehova si Abraham na magsisilang si Sara ng isang anak na lalaki—si Isaac
- Nang sabihan si Abraham na hahatulan ang Sodoma, namanhik siya para sa mga matuwid
- Inapura ng mga anghel si Lot at ang kaniyang pamilya na umalis sa Sodoma; namatay ang asawa ni Lot dahil sa pagsuway
- Ipinanganak si Isaac; pinaalis si Ismael dahil sa panunuya kay Isaac noong awatin ito sa suso
- Bilang pagsunod kay Jehova, tinangka ni Abraham na ihain si Isaac, at tumanggap siya ng katiyakan may kaugnayan sa mga pangako ng tipan
- Pagkamatay ni Sara, isinaayos ni Abraham ang pagkuha ng isang babaing mapapangasawa ni Isaac
- Isinilang ng asawa ni Isaac na si Rebeka sina Esau at Jacob

Si Jacob (Israel) at ang kaniyang 12 anak; nagpunta sa Ehipto upang maingatan ang buhay (25:27–50:26)

- Binili ni Jacob ang pagkapanganay mula kay Esau kapalit ng isang pagkain at nang maglaon ay nakuha niya, sa udyok ni Rebeka, ang pagpapalang ipagkakaloob sana ni Isaac kay Esau; pagkatapos nito, lumisan si Jacob patungong Padan-aram upang humanap ng mapapangasawa
- Dinaya si Jacob ng kapatid ni Rebeka na si Laban upang maging asawa nito si Lea; pagkatapos, pinakasalan ni Jacob si Raquel; sa pamamagitan nina Lea at Raquel at ng kanilang dalawang alilang babae, si Jacob ay nagkaroon ng 11 anak na lalaki at isang anak na babae, si Dina, bago niya nilisan ang Padan-aram kasama ng kaniyang pamilya
- Nakipagbuno si Jacob sa isang anghel, at nalinsad ang kasukasuan ng kaniyang hita; pilit siyang nangunyapit sa anghel upang magkamit ng pagpapala, at ang kaniyang pangalan ay pinalitan ng Israel
- Pagkatapos ng mapayapang pagkikita nila ni Esau, si Jacob ay nanirahan sa Sucot at pagkatapos ay sa Sikem, kung saan hinalay si Dina
- Namatay si Raquel nang isilang niya ang ika-12 anak na lalaki ni Jacob, si Benjamin
- Si Jose, na panganay ni Raquel, ay ipinagbili ng kaniyang mga kapatid sa ama dahil sa pagkapoot nila sa kaniya; naging alipin siya ni Potipar sa Ehipto
- Nang mabilanggo si Jose dahil sa mga bulaang paratang, nalagay siya sa mga situwasyon na naging daan upang mapag-alaman ni Paraon ang kaniyang kakayahang magbigay-kahulugan sa mga panaginip
- Binigyang-kahulugan ni Jose ang mga panaginip ni Paraon may kinalaman sa isang taggutom at si Jose ay ginawang pangalawang tagapamahala sa Ehipto
- Dahil sa taggutom sa Canaan, ang mga anak ni Jacob ay napilitang pumaroon sa Ehipto para kumuha ng pagkain; nang maglaon, nagpakilala si Jose sa kaniyang mga kapatid sa ama
- Si Jacob at ang kaniyang sambahayan ay lumipat sa Ehipto; pinangalagaan sila ni Jose
- Namatay si Jacob sa Ehipto matapos bumigkas ng makahulang mga pagpapala sa mga anak ni Jose, sina Efraim at Manases, at sa kaniya mismong 12 anak

na tinatawag nilang “J” (Jahwist), “E” (Elohist), at “P” (Priest Codex). Dahil sa makalawang ulit na pagbanggit sa isang pangyayari o dahil sa pagkakahawig ng mga ulat sa iba’t ibang bahagi ng Genesis, nais ng iba na dagdagan pa ang talaan, anupat hinihimay-himay pa nga nila ang aklat ng Genesis upang maangkin na may hanggang 14 na independiyenteng pinagmulan ng impormasyon. Ipinangangatuwiran nila na ang iba’t ibang mga pinagmulan o mga manunulat na ito ay may magkakaibang pangmalas at teolohiya, gayunma’y ang Genesis, bilang isang pinagsama-samang produkto ng mga impormasyong iyon, ay bumubuo sa paanuman ng isang ugnay-ugnay na akda. Marami silang kakatwang punto na inihaharap upang suportahan ang kanilang mga teoriya, na ang ilan ay maaaring banggitin.

Ang orihinal na saligan para sa dokumentaryong teoriya ay ang paggamit ng iba’t ibang titulo para sa Diyos; inaangkin ng mga kritiko na nagpapahiwatig ito ng iba’t ibang manunulat. Gayunman, makikita natin na walang katuwiran ang gayong pangmalas sapagkat sa isang maikling bahagi lamang ng Genesis ay masusumpungan ang sumusunod na mga titulo: “Kataas-taasang Diyos” (*’El ‘El·yohn′,* Gen 14:18); “Maygawa ng langit at lupa” (14:19); ‘Soberanong Panginoon’ (*’Adho·nai′,* 15:2); “Diyos ng paningin” (16:13); “Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat” (*’El Shad·dai′,* 17:1); “Diyos” (*’Elo·him′,* 17:3); “tunay na Diyos” (*ha·’Elo·him′,* 17:18); “Hukom ng buong lupa” (18:25). Ang pagsisikap na gamitin ito bilang saligan upang ipatungkol ang bawat isa sa mga seksiyong ito sa ibang manunulat ay lumilikha ng gabundok na mga suliranin at nagiging kakatwa. Ang totoo, ang iba’t ibang titulo na ikinapit sa Diyos sa Genesis ay ginagamit dahil sa kahulugan ng mga ito, anupat ipinakikilala si Jehova sa pamamagitan ng kaniyang iba’t ibang mga katangian, sari-saring mga gawa, at sa mga pakikitungo niya sa kaniyang bayan.

Ang iba pang mga halimbawa ay: Dahil sa paggamit ng salitang *ba·ra’′,* “nilalang,” ang Genesis 1:1 ay sinasabing isinulat ng pinagmulan na tinatawag na “P.” Gayunman, matatagpuan natin ang gayunding salita sa Genesis 6:7 sa pinagmulan na tinataguriang “J.” Ang pananalitang “lupain ng Canaan” na lumilitaw sa ilang teksto (kabilang na ang Gen 12:5; 13:12a; 16:3; 17:8) ay sinasabing isang pagkakakilanlan ng manunulat na kilala bilang si “P,” at sa gayo’y naniniwala ang mga kritikong iyon na si “P” ang sumulat ng mga talatang ito. Ngunit sa mga kabanata 42, 44, 47, at 50, mababasa natin ang gayunding pananalita sa mga sulat na ipinatutungkol ng mismong mga kritikong iyon kina “J” at “E.” Kaya, bagaman inaangkin ng mga kritiko na kailangan ang kanilang mga teoriya upang maipaliwanag ang diumano’y mga di-pagkakasuwato sa Genesis, ipinakikita ng pagsusuri na ang mismong mga teoriya ay batbat ng mga di-pagkakasuwato.

Kung ang materyal na ipinatutungkol sa bawat teoretikal na pinagmulan ay kukunin nang bahabahagi, at pangungusap por pangungusap, mula sa ulat ng Genesis at pagkatapos ay muling bubuuin, ang kalalabasan ay maraming ulat na bawat isa sa ganang sarili ay di-lohikal at di-ugnay-ugnay. Kung maniniwala tayo na ang iba’t ibang pinagmulang ito ay ginamit at pinagsama-sama ng isang mas huling tagapagtipon, mapipilitan tayong maniwala na ang di-ugnay-ugnay na mga ulat na ito, bago pinagsama-sama, ay tinanggap ng bansang Israel bilang makasaysayan at ginamit nila sa loob ng maraming siglo. Ngunit sinong manunulat, lalo pa’t isang istoryador, ang gagawa ng gayong putul-putol na mga salaysay, at kung ginawa man niya iyon, anong bansa ang tatanggap sa mga iyon bilang kasaysayan ng taong-bayan nito?

Ang kawalang-katuwiran ng mga tagapagtaguyod ng “dokumentaryong teoriya” ay inilalarawan ng pananalita ng Ehiptologong si K. A. Kitchen: “Sa pamumuna sa Pentateuch, matagal nang kaugalian na hati-hatiin ang kabuuan tungo sa hiwa-hiwalay na mga dokumento o ‘mga kamay’. . . . Ngunit ang gawaing pamumuna sa Matandang Tipan na doo’y ipinatutungkol ang mga katangiang ito sa iba’t ibang ‘mga kamay’ o mga dokumento ay maliwanag na magiging kakatwa kapag ikinapit sa ibang mga sinaunang akda sa Silangan na kakikitaan ng gayundin mismong mga penomeno.” Pagkatapos ay bumanggit siya ng halimbawa mula sa isang talambuhay na Ehipsiyo na maaaring ipatungkol, gamit ang teoretikal na mga pamamaraan ng mga kritiko ng Genesis, sa iba’t ibang ‘mga kamay’ bagaman ipinakikita ng ebidensiya na ang akdang iyon “ay inisip, kinatha, isinulat, at inukit sa loob ng mga buwan, mga sanlinggo, o baka mas maikli pa nga. Hindi puwedeng magkaroon ng ‘mga kamay’ sa likod ng istilo nito, na nagbabago lamang dahil sa mga paksang isinasaalang-alang at sa naaangkop na paraan ng pagtalakay.” (*The New Bible Dictionary,* inedit ni J. Douglas, 1980, p. 349) Sa katunayan, dahil sa kahinaan ng mga teoriya ng mga kritiko, higit na tumitibay ang ebidensiya na iisang tao lamang, si Moises, ang nagtala sa ugnay-ugnay at malinaw na ulat na matatagpuan sa Genesis ayon sa pagkasi ng Diyos.

Ang Pagiging Makasaysayan ng Genesis. Sa abot ng nalalaman ng mga tao, ang Genesis ang tanging mapagkukunan ng impormasyon na naglalaan ng isang lohikal at malinaw na kasaysayan ng mga bagay mula sa pasimula. Kung wala ang makatotohanang kasaysayan nito tungkol sa unang lalaki

at babae, ang taglay lamang natin ay kathang-isip na mga kuwento o alegorikal na mga paliwanag hinggil sa pasimula ng tao na matatagpuan sa mga ulat ng paglalang ng mga bansang pagano. Malinaw na ipinakikita ng paghahambing sa aklat ng Genesis at sa paganong mga ulat ng paglalang ang kahigitan ng ulat ng Bibliya.

Halimbawa, ayon sa pinakakilaláng Babilonyong mito, pinatay ng diyos na si Marduk, pangunahing diyos ng Babilonya, ang diyosang si Tiamat, pagkatapos ay kinuha niya ang bangkay nito at "hinati ito sa dalawang bahagi na parang kabibi: Ang kalahati nito ay kaniyang inilagay sa itaas at ginawang kalangitan." Sa gayon ay umiral ang lupa at ang kalangitan niyaon. Tungkol naman sa paglalang sa buhay-tao, sinasabi ng mitong ito na hinuli ng mga diyos ang diyos na si Kingu at kanilang "ipinataw sa kaniya ang kaniyang pagkakasala at pinutol ang (mga ugat na dinadaluyan ng) kaniyang dugo. Mula sa kaniyang dugo ay inanyuan nila ang sangkatauhan." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni James Pritchard, 1974, p. 67, 68) Ang Ehipsiyong mga mito ng paglalang ay nauugnay rin sa mga gawain ng ilang diyos, ngunit hindi sila magkasundo kung kaninong diyos, kung yaong sa lunsod ng Memfis o ng Thebes, ang nagsimula ng paglalang. Inilalahad ng isang Ehipsiyong mito na nilalang ng diyos-araw na si Ra ang sangkatauhan mula sa kaniyang mga luha. Ang mga Griegong mito ay kahalintulad ng mga Babilonyong mito. Ang sinaunang mga rekord ng mga Tsino, sa kalakhan, ay mga kalendaryo at mga kronolohikal na kalkulasyon o mga rekord na mayroon lamang lokal o pansamantalang kahalagahan.

Wala ni isa man sa gayong sinaunang mga mapagkukunan ng impormasyon ang naglalaan sa atin ng kasaysayan, talaangkanan, at kronolohiya na inilalaan ng aklat ng Genesis. Sa pangkalahatan, ang mga akda ng sinaunang mga bansa ay kakikitaan ng kawalang-katiyakan at kalituhan hinggil sa kung sino ang tagapagtatag ng kanilang bansa. Ibang-iba rito ang pagiging tiyak at detalyado ng paglalahad ng maagang kasaysayan ng Israel. Ang totoo, dapat lamang nating asahan iyan dahil sa layunin ng Diyos sa kaniyang bayan. Sinasabi sa atin ng Bibliya na ang bansang Israel ay tuwirang pinamahalaan ng Diyos at na nakipag-ugnayan siya sa kanilang mga ninuno, partikular na kina Abraham, Isaac, at Jacob. Pagkatapos, ginamit niya si Moises sa isang lubhang pantanging paraan, anupat sa pamamagitan ni Moises ay ibinigay niya sa Israel ang Kautusan na nagtatag sa kanila bilang isang bansa. Ang kasaysayan ng Israel ay nakatala hindi lamang para sa kapakinabangan ng Israel kundi para rin sa kapakinabangan ng lahat ng nais matuto tungkol sa mga daan at mga pakikitungo ng tunay na Diyos at nais maglingkod sa kaniya.

Bilang sagot sa mga tumatanggi sa maraming bahagi ng Genesis dahil ang mga ito raw ay mga pabula o mga kuwentong-bayan, sinabi ni Wilhelm Möller: "Sa palagay ko ay hindi maaaring maging kapani-paniwala, na sa alinmang lahi ang mga pabula at mga mito ay higit at higit na tatanggapin sa paglipas ng panahon bilang aktuwal na mga katotohanan, anupat marahil ay magiging handa na tayong tanggapin ngayon bilang makasaysayang mga katotohanan ang mga kuwento ng Nibelungenlied o Red Riding Hood. Ngunit tiyak na ganito, ayon sa mga kritiko, ang nangyari sa Israel." (*The International Standard Bible Encyclopaedia,* inedit ni J. Orr, 1960, Tomo II, p. 1209) Pagkatapos ay itinawag-pansin niya na tinanggap ng mga propeta ang ulat ng pagkapuksa ng Sodoma at Gomorra bilang tama (Isa 1:9; Am 4:11) at na tinanggap nila sina Abraham, Isaac, Jacob, at Jose bilang tunay na mga tao. (Isa 29:22; Mik 7:20) Hindi lamang iyan, kundi sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, si Abraham ay binabanggit sa maraming talata, ni Jesu-Kristo pa nga sa Mateo 22:32, may kaugnayan sa argumento tungkol sa pagkabuhay-muli. Kung sina Abraham, Isaac, at Jacob ay hindi talaga nabuhay, gumamit na sana si Jesus ng ibang ilustrasyon. —Mat 22:31-33.

Kahalagahan ng Aklat. Sinasabi sa atin ng Genesis kung paano umiral ang sansinukob. Tuwiran nitong inilalarawan ang kamangha-manghang mga bagay na nilalang, sa paraang hindi mangingibabaw ang mga iyon sa pangunahing layunin ng aklat. Kaya naman hindi ito katulad ng paganong mga kuwento ng paglalang na naghaharap sa kagila-gilalas na mga bagay na iyon bilang pangunahin at naglalahad pa nga ng kakatwang mga bagay at maliwanag na mga kabulaanan upang itampok ang mga iyon. Isinasalaysay ng Genesis ang gawaing paglalang, at ipinakikita nito ang layunin ng Diyos sa paglalang sa tao, ang kaugnayan ng tao sa Diyos, at ang kaugnayan ng tao sa mga hayop. Sinasabi nito sa atin ang sanhi ng kamatayan at kabagabagan na dinaranas ng sangkatauhan at ang pag-asa ukol sa kaligtasan. Itinatawag-pansin nito na ang lahat ng tao ay nagmula sa iisang tao na si Adan, na nagkasala anupat naiwala ang buhay para sa kaniyang mga inapo; sa gayon ay tinutulungan tayo nito na maunawaan kung paanong ang haing pantubos ng isang tao, si Jesu-Kristo, ay makapagbabayad-sala para sa mga kasalanan ng sangkatauhan. Tinutulungan tayo ng Genesis na makita kung paano ibinangon ng makasagisag na serpiyente, si Satanas na Diyablo, ang usapin hinggil sa pagiging marapat ng soberanya ng Diyos. Sinasabi nito ang tiyak na pag-asa na mapupuksa si Satanas at magtatamo ng kaginhawahan ang sangkatauhan. Inilalahad nito ang pinagmulan ng Babilonya at pati na

rin ng lahat ng huwad na relihiyon sa lupa pagkaraan ng Baha, sa gayon ay tinutulungan tayong makilala ang Babilonyang Dakila na nasa aklat ng Apocalipsis.—Tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

Sinabi ni Jesus na kung naglilingkod sa Diyos ang sinuman, ang isang iyon ay dapat sumamba sa Kaniya sa espiritu at katotohanan. (Ju 4:24) Inilalahad ng ulat ng Genesis ang katotohanan tungkol sa pasimula ng tao at tungkol sa mga pakikitungo ng Diyos sa kaniya. Yamang ang lahat ng nakaulat sa Genesis ay totoo at hindi kathang-isip lamang, nalalaman natin ang katotohanan tungkol sa kasaysayan ng tao. Nauunawaan natin na hanggang noong panahon ng Baha, talagang alam ng mga tao ang katotohanan hinggil sa ulat ng Bibliya tungkol sa Eden, sapagkat naroon ang hardin at may mga kerubin at isang nagliliyab na tabak sa pintuang-daan nito. (Gen 3:24) Ngunit yaong mga nais tumahak sa kanilang sariling mga pagnanasa ay nagwalang-bahala sa mga katotohanang nasa harap nila. Gayunman, si Noe ay naglingkod sa Diyos kasuwato ng orihinal na layunin na nilalang ang tao upang maglingkod sa Kaniya, kasuwato ng *tunay* na kasaysayan. Pagkaraan ng Baha, bagaman naglunsad si Nimrod ng paghihimagsik laban sa Diyos sa Tore ng Babel, ang mga patriyarka sa linya ni Sem ay patuloy na nanghawakan sa tunay na paraan ng pamumuhay. Nang sumapit ang panahon ng Diyos upang organisahin ang Israel tungo sa isang bansa at ibigay sa kanila ang Kautusan, hindi iyon dumating sa kanila na parang isang bagay na ibang-iba sa kanila, anupat isang napakalaking pagbabago sa kanilang paraan ng pamumuhay. Hindi, sapagkat ang maraming bagay na masusumpungan sa Kautusan ay ginawa na nila sa patriyarkal na lipunan. Gaya ng sinabi ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1881, Tomo III, p. 782): "Ang teokrasyang ito ay hindi nakapasok sa kasaysayan nang walang mga pangyayari na nagsilbing paghahanda. Ang mga bagay na umakay sa pagdating ng teokrasya ay nasa mga ulat ng Genesis."

Ito naman ang naghanda ng daan para sa Mesiyas at sa pagdating ng Kristiyanismo. Nang dumating si Jesu-Kristo, di-nagtagal at nakilala siya niyaong mga namumuhay kasuwato ng Kautusan sa abot ng kanilang makakaya. Hindi siya biglang dumating at nagpahayag na isa siyang dakilang tagapagligtas at lider nang walang anumang patiunang impormasyon hinggil sa kaniya o kredensiyal mula sa kasaysayan. Sa pamamagitan ng patiunang impormasyong inilaan mula sa Genesis at patuloy, natulungan ang mga tapat-puso na makilala siya at masundan. Sa gayon, isang matibay na organisasyon ng mga Judiong Kristiyano ang maaaring itatag bilang pinakapundasyon, na inihanda upang dalhin ang isang nakakukumbinsing mensahe ng ebanghelyo sa mga bansa. Ang mga bansang pagano ay inakay ng kanilang mga ninuno palayo sa katotohanan. Sila ay "hiwalay sa estado ng Israel at mga taga-ibang bayan sa mga tipan ng pangako, at . . . walang pag-asa at walang Diyos sa sanlibutan." (Efe 2:12) Dahil dito, kinailangan nilang matutuhan ang mga simulain ng Diyos mula sa pasimula bago sila maging mga Kristiyano.

Sa gayon, ang Genesis ay nagsisilbing isang kapaki-pakinabang na saligan upang maunawaan ang lahat ng iba pang mga aklat ng Bibliya at napakahalaga sa Kristiyanismo. Inilalatag nito ang tema ng Bibliya, samakatuwid nga, ang pagbabangong-puri sa soberanya ni Jehova at ang ganap na katuparan ng kaniyang layunin para sa lupa, sa pamamagitan ng kaniyang Kaharian sa ilalim ng ipinangakong Binhi. Bukod sa kauna-unahan at saligang hula sa Genesis 3:15, marami pang ibang hula ang matatagpuan sa Genesis, anupat ang napakarami sa mga iyon ay natupad na mula nang isulat ito.

GENTIL, MGA. Tingnan ang BANSA, MGA.

GENUBAT. Anak ng Edomitang prinsipe na si Hadad. Nang sakupin ng pinuno ng hukbo na si Joab ang Edom noong panahon ng paghahari ni David, tumakas si Hadad patungong Ehipto. Doon ay natamo niya ang lingap ni Paraon, na ang hipag ay ibinigay sa kaniya bilang asawa. Naging anak ni Hadad sa babaing ito si Genubat, na pinalaking kasama ng mga anak ni Paraon.—1Ha 11:14-20.

GERA [posible, Naninirahang Dayuhan].

1. Anak ng panganay ni Benjamin na si Bela. (1Cr 8:1, 3) Sa katawagang "mga anak" sa Genesis 46:21, kung saan nakatala si Gera, ay lumilitaw na kabilang ang mga apo.

2. Maliwanag na isa pang inapo ni Bela na Benjamita; posibleng siya rin mismo ang Gera na binanggit sa 1 Cronica 8:7.—1Cr 8:5.

3. Ama ng Benjamitang si Hukom Ehud.—Huk 3:15.

4. Ama ng Benjamitang si Simei na sumumpa kay David.—2Sa 16:5; 19:16, 18; 1Ha 2:8.

GERAH. Isang timbang na katumbas ng $\frac{1}{20}$ siklo at katumbas din ng 0.57 g (0.01835 onsa t).—Exo 30:13; Lev 27:25; Bil 3:47; 18:16; Eze 45:12.

GERAR. Isang lugar malapit sa Gaza na binanggit sa pinakamaagang rekord ng mga hangganan ng teritoryong Canaanita. (Gen 10:19) Noon, ang Gerar ay karaniwang iniuugnay sa Tell Jemmeh (Tel Gamma), na mga 12 km (7.5 mi) sa T ng makabagong Gaza. Ngunit sa kasalukuyan ay iniuugnay ito ng maraming heograpo sa Tell Abu Hureirah (Tel Haror), na nasa maburol na paanan

ng kabundukan ng Judea, mga 19 na km (12 mi) sa TS ng makabagong Gaza. Maraming bibingang luwad na pinaniniwalaang mula pa noong panahon ng mga patriyarka ang natagpuan sa lugar na ito. Sa loob ng ilang panahon, si Abraham at nang maglaon, si Isaac, ay nanirahan bilang mga dayuhan sa Gerar at pareho silang nagkaroon ng pakikipagugnayan sa hari nito na si Abimelec (posibleng dalawang magkaibang tagapamahala na ganito ang pangalan o opisyal na titulo).—Gen 20:1-18; 21:22-34; 26:1-31; tingnan ang ABIMELEC Blg. 1 at 2.

Pagkatapos pangyarihin ni Jehova na matalo ang kahanga-hangang hukbo ni Zera na Etiope, tinugis ng mga hukbo ni Haring Asa ang tumatakas na mga kaaway hanggang sa Gerar. Pagkatapos nito, sinaktan at dinambungan ng mga Judeano ang "lahat ng lunsod sa palibot ng Gerar" (malamang ay dahil kaalyado ng mga Etiope ang mga ito); "maging ang mga toldang may mga alagang hayop ay kanilang sinaktan anupat bumihag sila ng napakaraming kawan at mga kamelyo."—2Cr 14:8-15.

Iminumungkahi ng ilang iskolar na baguhin ang 1 Cronica 4:39, 40 upang kabasahan ng "Gerar" (gaya ng ginawa ng *LXX*) sa halip na "Gedor." Iniuugnay ng talatang ito ang Gedor sa isang rehiyon na noong una'y tinirahan ng mga Hamita at may mainam na pastulan. Ang deskripsiyong ito'y tutugma sa mga pagtukoy ng Bibliya sa lugar na nasa palibot ng Gerar.

GERAR, AGUSANG LIBIS NG. Sa nakalipas na mga taon, iminumungkahi na ang agusang libis ng Gerar ay ang Wadi esh-Shariʽah (Nahal Gerar), na umaagos nang mga 0.5 km (0.3 mi) sa T ng Tell Abu Hureirah (Tel Haror), ang malamang na lokasyon ng sinaunang Gerar. Angkop na angkop para sa pagpapastol ang kalakhang lugar ng agusang libis ng Gerar. Maliwanag na sa paghuhukay lamang sa lunas ng agusan ay makasusumpong na rito ng tubig. (Gen 26:17-19) Ang patriyarkang si Abraham ay pansamantalang nanirahan bilang dayuhan sa rehiyong ito. (Gen 20:1, 2) Nang maglaon, si Isaac ay bumalik sa lugar na ito noong panahon ng taggutom. Dito ay nagsaka at nag-alaga siya ng mga kawan at mga bakahan. (Gen 26:1, 6, 12-14) Sa mismong agusang libis ay humukay ng dalawang balon ang mga lingkod ni Isaac, ngunit pumukaw ang mga ito ng pakikipagtalo sa mapag-imbot na mga pastol ng Gerar.—Gen 26:17-22.

GERASENO, MGA [Ng (Mula sa) Gerasa]. Sa "lupain ng mga Geraseno," na ang isang bahagi ay nasa S ng Dagat ng Galilea, pinagaling ni Jesu-Kristo ang dalawang lalaking inaalihan ng demonyo. (Mar 5:1-20; Luc 8:26-39; ihambing ang Mat 8:28-34.) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong mga hangganan ng rehiyong ito, at ang pagkakakilanlan nito ay hindi tiyak. Iniuugnay ito ng ilang iskolar sa lugar na nasa S baybayin ng Dagat ng Galilea sa palibot ng Kursi, ang bayang tinukoy nina Origen at Eusebius bilang Gergesa. Dito lang may mga bangin malapit sa baybayin. Iminumungkahi naman ng iba na ito ang malaking distritong nasa palibot ng lunsod ng Gerasa (Jarash). —Tingnan ang GADARENO, MGA.

GERIZIM, BUNDOK. Ang Bundok Gerizim, na kilala ngayon bilang Jebel et Tur (Har Gerizim), at ang Bundok Ebal sa dakong HS, ay nasa pinakasentro ng distrito ng Samaria. Ang magkatapat na mga bundok na ito ang pinakamatataas sa rehiyong iyon at ang mga ito'y waring nakabantay sa isang mahalagang daanan na bumabagtas mula S patungong K. Sa pagitan ng dalawang bundok na ito'y may matabang libis, ang Libis ng Sikem, na kinaroroonan ng makabagong-panahong Nablus. Ang Sikem, na isang matibay at mahalagang lunsod ng Canaan bago pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako, ay nasa silanganing dulo ng libis, mga 1.5 km (1 mi) sa TS ng Nablus. Dahil sa estratehikong lokasyon ng Bundok Gerizim at Bundok Ebal, ang mga ito'y naging mahalaga sa militar at pulitika, gayundin sa relihiyon.—LARAWAN, Tomo 1, p. 331.

Mahigit na 850 m (2,800 piye) ang taas ng pinakataluktok ng Bundok Gerizim mula sa kapantayan ng Dagat Mediteraneo. Bagaman mas mababa nang mga 60 m (200 piye) kaysa sa Bundok Ebal, kitangkita mula sa Gerizim ang nakapalibot na teritoryo. Mula rito'y makikita sa dakong H ang maniyebeng taluktok ng Bundok Hermon, sa dakong S ay ang matabang libis ng Jordan, sa dakong T ay ang kabundukan sa teritoryo ng Efraim, at sa dakong K naman ay ang Kapatagan ng Saron at ang asul na Mediteraneo.

Si Abram (Abraham) ay nagkampo "malapit sa malalaking punungkahoy ng More" sa pagitan ng Bundok Gerizim at Bundok Ebal, at doon niya tinanggap ang pangako ni Jehova: "Sa iyong binhi ay ibibigay ko ang lupaing ito." (Gen 12:6, 7) Nagkampo rin si Jacob sa kapaligirang ito.—Gen 33:18.

Ayon sa mga tagubiling ibinigay ni Moises, ang mga tribo ng Israel ay nagtipon sa Bundok Gerizim at Bundok Ebal sa utos ni Josue di-nagtagal pagkatapos nilang lupigin ang Ai. Doo'y narinig ng bayan ang pagbasa ng mga pagpapalang tatanggapin nila kung susundin nila si Jehova at ng mga sumpang sasapit sa kanila kung susuwayin nila siya. Ang mga tribo nina Simeon, Levi, Juda, Isacar, Jose, at Benjamin ay tumayo sa harap ng Bundok Gerizim.

Ang mga Levita at ang kaban ng tipan ay nasa libis, at ang anim pang tribo ay tumayo sa harap ng Bundok Ebal. (Deu 11:29, 30; 27:11-13; Jos 8:28-35) Lumilitaw na ang mga tribong nasa harap ng Bundok Gerizim ang tumugon sa mga pagpapalang binasa sa kanilang direksiyon, samantalang ang ibang mga tribo naman ang tumugon sa mga sumpang binasa sa direksiyon ng Bundok Ebal. Bagaman iminumungkahi na ang mga pagpapala ay binasa sa direksiyon ng Bundok Gerizim dahil mas maganda at mas mataba ito kaysa sa mabato at halos kalbo nang Bundok Ebal, walang ibinibigay na impormasyon ang Bibliya tungkol dito. Ang Kautusan ay binasa nang malakas "sa harap ng buong kongregasyon ng Israel, kasama ang mga babae at ang maliliit na bata at ang mga naninirahang dayuhan na lumalakad sa gitna nila." (Jos 8:35) Mula sa harap ng alinmang bundok ay maririnig ng napakakapal na karamihang iyon ang mga salita. Malamang na ito'y dahil na rin sa mahusay na akustika ng lugar.—Tingnan ang EBAL, BUNDOK.

Noong mga panahon ng mga Hukom ng Israel, ang anak ni Gideon na si Jotam ay nagsalita sa mga may-ari ng lupain sa Sikem samantalang nakatayo "sa taluktok ng Bundok Gerizim." (Huk 9:7) Maging sa ngayon, isang patag na bahagi sa kalahatian ng bundok ang tinatawag na pulpito ni Jotam, ngunit ito'y isang tradisyonal na lugar lamang.

Templong Samaritano. Isang templong Samaritano na naging karibal ng templo sa Jerusalem ang itinayo sa Bundok Gerizim, marahil ay noong ikaapat na siglo B.C.E. at winasak ito noong 128 B.C.E. Ayon sa tradisyon, giniba ito ni John Hyrcanus. (*Jewish Antiquities,* XI, 310, 311, 324 [viii, 2, 4]; XIII, 254-256 [ix, 1]; *The Jewish War,* I, 63 [ii, 6]) Maging hanggang sa makabagong panahon, ang mga Samaritano ay nagdiriwang pa rin ng mga kapistahan gaya ng Paskuwa sa Bundok Gerizim, sa dako na pinaniniwalaan nilang lugar ng sinaunang templo. Maliwanag na Bundok Gerizim ang tinutukoy ng babaing Samaritana nang sabihin niya kay Jesu-Kristo: "Ang mga ninuno namin ay sumamba sa bundok na ito; ngunit sinasabi ninyo na sa Jerusalem ang dako kung saan dapat sumamba ang mga tao."—Ju 4:5, 19, 20.

Gaya ng makikita sa sinaunang mga barya na natagpuan sa Nablus, isang templo ni Zeus ang nakatayo noon sa HS bahagi ng Bundok Gerizim, at ang daan patungo roon ay tinatayang may 1,500 baytang. Isang simbahan ang itinayo sa pinakataluktok ng bundok noong ikalimang siglo C.E., at isa pang simbahan ang itinayo ng emperador ng Byzantium na si Justinian. Iminumungkahi na ang mga guhong matatagpuan doon ngayon ay mula noong panahon ni Justinian.

GERSOM [Isang Naninirahang Dayuhan Doon].

1. Ang unang nakatalang anak ni Levi na anak ni Jacob. Siya ang ama nina Libni at Simei. (1Cr 6:16, 17, 20, 43, 62, 71) Tinatawag din siyang Gerson. —Gen 46:11; Exo 6:16, 17; Bil 3:17, 18; 1Cr 6:1; 23:6.

2. Ang panganay na anak ni Moises kay Zipora; ipinanganak sa Midian. (Exo 2:21, 22; 1Cr 23:14-16) Pumaroon ang biyenan ni Moises na si Jetro kay Moises sa ilang, at isinama niya ang asawa ni Moises na si Zipora at ang kanilang dalawang anak, sina Gersom at Eliezer. (Exo 18:2-4) Ang makasaserdoteng paglilingkod ng inapo ni Gersom na si Jonatan para sa mga Danita ay ilegal, sapagkat bagaman isa siyang Levita, hindi siya nagmula sa pamilya ni Aaron.—Huk 18:30.

3. Ang ulo ng sambahayan ni Pinehas sa panig ng ama na sumama kay Ezra mula sa Babilonya. —Ezr 8:1, 2.

GERSON [Isang Naninirahang Dayuhan Doon]. Ang una sa nakatalang tatlong anak ni Levi. Ang mga inapo ni Gerson ay tinawag na mga Gersonita at "mga anak ni Gerson." (Exo 6:16; Bil 3:17, 21; 7:7; 26:57; Jos 21:6, 27; 1Cr 6:1; 23:6) Tinatawag din siyang Gersom. (1Cr 6:16, 17, 20, 43, 62, 71; 15:7) Ang mga anak ni Gerson ay sina Libni (maliwanag na tinatawag na Ladan sa 1Cr 23:7; 26:21) at Simei. —Exo 6:17; Bil 3:18; 1Cr 6:17, 20.

GERSONITA, MGA [Ni (Kay) Gerson]. Ang mga inapo ni Gerson o Gersom (na unang binanggit sa tatlong anak ni Levi) sa pamamagitan ng kaniyang dalawang anak na sina Libni at Simei. (1Cr 6:1, 16, 17) Ang mga Gersonita ay isa sa tatlong malalaking pangkat ng mga Levita. Noong unang sensus sa ilang, ang bilang nila ay 7,500 lalaki mula sa gulang na isang buwan pataas. Yaong mula 30 hanggang 50 taóng gulang na naglilingkod sa tabernakulo ay may bilang na 2,630 lalaki. (Bil 3:21, 22; 4:38-41) Kabilang sa paglilingkod ng mga Gersonita sa ilang ang pangangalaga sa tabernakulo (tolda ng kapisanan), iba't ibang mga pantakip nito, pantabing ng pasukan ng tabernakulo, mga tabing ng looban, pantabing ng pasukan ng looban, at mga pantoldang panali. (Bil 3:23-26; 4:21-28; Exo 26:1, 7, 14, 36; 27:9, 16) Sa ilang, sila ay nagkakampo sa K panig ng tabernakulo. Sa likuran nila, may kalayuan sa tabernakulo, ay nagkakampo naman ang tatlong-tribong pangkat ng Efraim. (Bil 3:23; 2:18) Nang maghandog ang mga pinuno ng Israel ng 6 na karwaheng may takip at 12 toro para sa paglilingkod sa tabernakulo, ibinigay ni Moises ang 2 karwahe at 4 na toro sa mga anak ni Gerson. (Bil 7:1-7) Kapag lumilipat ng kampo ang Israel, ang mga Gersonita ay humahayong kasama ng mga

Merarita at nasa pagitan ng tatlong-tribong pangkat ng Juda na nasa unahan at ng tatlong-tribong pangkat ng Ruben.—Bil 10:14-20.

Ang mga Gersonita ay tinakdaan ng 13 lunsod na may mga pastulan sa mga teritoryo ng Manases, Isacar, Aser, at Neptali. Ang Kedes, sa Galilea, at ang Golan, sa Basan, na itinakda sa kanila, ay dalawa sa anim na kanlungang lunsod ng bansa. (Jos 21:27-33) Nang muling organisahin ni David ang mga Levita, ibinigay sa ilang Gersonita ang mga tungkuling may kaugnayan sa pag-awit at sa ingatang-yaman. (1Cr 6:31, 32, 39-43; 23:4-11; 26:21, 22) Noong mga araw ni Haring Hezekias, kabilang ang mga Gersonita sa mga Levitang nakibahagi sa paglilinis ng templo.—2Cr 29:12-17.

GESAN. Ang ikatlong binanggit na anak ni Jahdai na mula sa tribo ni Juda. Si Gesan ay nakatalang kabilang sa mga inapo ni Caleb.—1Cr 2:47.

GESEM [posible, Ulan; Bumubuhos na Ulan]. Isang Arabe na sumalansang kay Nehemias, kasama nina Sanbalat at Tobia, sa muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem. Una ay inalipusta ng mga kaaway na ito si Nehemias at ang kaniyang mga kamanggagawa. (Ne 2:19) Pagkatapos ay nagsabuwatan at nagpakana sila laban kay Nehemias, ngunit walang nangyari. (Ne 6:1-4) Nang dakong huli, nagpadala si Sanbalat ng isang liham kay Nehemias, na sinisipi ang akusasyon ni Gesem na si Nehemias at ang mga Judio ay nagpapakanang maghimagsik at na si Nehemias ay nagiging hari sa mga ito. Dito ay nabigo rin ang mga kaaway. (Ne 6:5-7) Ang pagsipi ni Sanbalat kay Gesem sa liham ay waring nagpapahiwatig na si Gesem ay isang taong maimpluwensiya. Mapapansin na ayon sa ulat ay mabuti naman ang ugnayan sa pagitan ng Persianong korte at ng mga tribong Arabe matapos salakayin ng Persia ang Ehipto.

Isang anyong diyalekto ng Gesem, ang pangalang Gasm, ay binabanggit sa isang inskripsiyong natagpuan sa sinaunang Dedan, sa hilagaang bahagi ng Arabia. Ang pangalang Gesem ay lumilitaw sa isang inskripsiyong Aramaiko sa isang mangkok na pilak na natagpuan sa Ehipto. Ang teksto ay kababasahan: "Yaong dinalang handog ni Qainu bar Gesem, hari ng Qedar, para kay [diyosa] han-'Ilat."—*Journal of Near Eastern Studies,* 1956, Tomo XV, p. 2.

GESUR.

1. Isang kahariang Arameano na ang hanggahan ay ang pook ng Argob sa Basan, sa S ng Ilog Jordan. Ang kalapit nito sa gawing hilaga ay ang Maacat. Bagaman umabot hanggang sa Gesur ang panimulang pananakop ng Israel, ang pook na ito mismo ay hindi nakuha. (Deu 3:14; Jos 12:1, 4, 5; 13:13) Sa Gesur, na kaharian ng kaniyang lolong si Talmai sa panig ng ina, tumakas si Absalom pagkatapos paslangin ang kaniyang kapatid sa ama na si Amnon. Doon ay nanatili siya sa pagkatapon sa loob ng tatlong taon, hanggang ibalik siya sa Jerusalem ni Joab. (2Sa 3:2, 3; 13:28-38; 14:23; 15:8) Nang dakong huli ay kinuha ng Gesur at Sirya ang maraming Israelitang lunsod sa S ng Jordan. —1Cr 2:23.

2. Ang nasasakupan ng mga Gesurita sa timugang Palestina, malapit sa teritoryong Filisteo. (Jos 13:2; 1Sa 27:7-11) Hindi espesipikong ginamit ang anyong "Gesur" may kinalaman sa dakong ito.

GESURITA, MGA [Ng (Mula sa) Gesur].

1. Ang mga tumatahan sa Gesur, isang teritoryo sa S ng Jordan.—Deu 3:14; Jos 12:4, 5; 13:11, 13.

2. Isang bayan sa timugang Palestina na naninirahan sa kapaligiran ng teritoryong Filisteo. (Jos 13:2) Habang nagtatago dahil kay Haring Saul, nilusob ni David ang mga Gesurita at ang iba pang bayang naninirahan sa kalakhang lugar na iyon. —1Sa 27:7-11.

GETER. Isang inapo ni Aram, anak ni Sem. (Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17) Walang anumang tiyakang nalalaman tungkol sa mga inapo ni Geter.

GETSEMANI [Pisaang Panlangis]. Malamang na isang hardin ng mga punong olibo na may pisaan para sa pagpiga ng langis ng mga olibo. Ang Getsemani ay nasa S ng Jerusalem, sa kabila ng Libis ng Kidron (Ju 18:1), sa Bundok ng mga Olibo o malapit doon. (Luc 22:39) Dito madalas makipagtagpo si Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad. (Ju 18:2) Noong gabi ng Paskuwa ng 33 C.E., siya, kasama ang kaniyang tapat na mga alagad, ay pumunta sa harding ito upang manalangin. Nang matagpuan at maipagkanulo ni Hudas Iscariote, si Jesus ay dinakip dito ng mga nasasandatahang mang-uumog.—Mat 26:36-56; Mar 14:32-52; Luc 22:39-53; Ju 18:1-12.

Hindi matukoy kung saan ang eksaktong lokasyon ng hardin ng Getsemani, sapagkat (ayon kay Josephus) ang lahat ng mga punungkahoy sa palibot ng Jerusalem ay pinagpuputol nang kubkubin ito ng mga Romano noong 70 C.E. (*The Jewish War,* VI, 5-8 [i, 1]) Ayon sa isang tradisyon, ang Getsemani ay ang harding binakuran ng mga Franciscano noong 1848. Ito'y may sukat na mga 46 por 43 m (150 por 140 piye) at nasa paanan ng Bundok ng mga Olibo, sa lugar kung saan nagsasanga ang daan sa K dalisdis nito. Walong punong olibo sa harding iyon ang naroroon na sa loob ng maraming siglo.

GEUEL [posible, Karilagan ng Diyos]. Anak ni Maki na mula sa tribo ni Gad; isa sa 12 pinuno na isinugo ni Moises mula sa ilang ng Paran upang tiktikan ang lupain ng Canaan.—Bil 13:2, 3, 15, 16.

GEZER [Piraso; Bahagi]. Isang maharlikang lunsod sa bandang loob ng baybaying kapatagan ng Palestina. Unang binanggit ang Gezer nang ang hari nito ay mabigo sa pagtatangkang iligtas ang Lakis mula sa hukbong Israelita na pinamumunuan ni Josue. (Jos 10:33; 12:7, 8, 12) Nakaatas ang Gezer sa mga Efraimita bilang isang hangganang dako (Jos 16:3; 1Cr 7:28), ngunit hindi nila lubusang naitaboy ang mga Canaanitang tumatahan doon. (Jos 16:10; Huk 1:29) Itinakda rin ang Gezer sa mga Kohatita bilang isang lunsod ng mga Levita.—Jos 21:20, 21; 1Cr 6:66, 67.

Noong panahon ni David, ang lunsod na ito'y iniugnay sa mga Filisteo, halimbawa ay noong igupo niya ang kapangyarihan ng mga ito "mula sa Geba hanggang sa Gezer." (2Sa 5:25; 1Cr 14:16) Gayundin, itinanyag ni Sibecai na Husatita ang kaniyang sarili nang matalo nila ang mga Filisteo sa Gezer at pabagsakin niya si Sipai, na isang inapo ng mga Repaim. (1Cr 20:4) Nang maglaon, sa isang dibinanggit na kadahilanan, dumating laban sa Gezer ang Paraon ng Ehipto. Matapos niyang sunugin ang lunsod at patayin ang Canaanitang populasyon nito, ibinigay niya ito sa asawa ni Solomon bilang dote. Muling itinayo ni Solomon ang lunsod at posibleng nilagyan niya ito ng kuta.—1Ha 9:15-17.

Malimit ding banggitin ang Gezer sa sekular na mga rekord. Sa mga pader ng templo sa Karnak, iniulat ni Thutmose III ang pagkabihag ng Gezer. Naging prominente rin ang lunsod na ito sa Amarna Tablets, anupat binanggit doon nang di-kukulangin sa siyam na beses ang pangalan nito. Sa kaniyang stela, ipinaghambog ni Paraon Merneptah na kaniyang 'sinakop ang Gezer.'

Ipinapalagay ng mga iskolar na ang sinaunang Gezer ay ang makabagong Tell Jezer (Abu Shusheh; Tel Gezer), na nasa kalagitnaan ng ruta sa pagitan ng Jerusalem at ng Tel Aviv-Yafo (Jope). Sa gayo'y malapit ito sa isa pang malaking lansangang-bayan na siyang nagdurugtong sa Ehipto at Mesopotamia sa loob ng maraming milenyo para sa gawaing pangangalakal at militar. Dahil sa mataas na lokasyon ng Tell Jezer sa isang tagaytay ng Sepela, kontrolado nito ang paggamit sa dalawang lansangang iyon.

Ang arkeolohikal na paghuhukay sa gulod na ito'y pinasimulan maaga noong ika-20 siglo. Mula noon, ito'y naging isa sa mga lugar na lubusang dinukal at ginalugad sa Palestina. Kasama sa mga natagpuan doon ay ang pintuang-daan at doblihang pader na mula pa noong panahon ni Solomon. Nakatayo iyon sa ibabaw ng isang suson ng mga kagibaan na ipinapalagay ng ilan na resulta ng pagsunog ni Paraon sa Gezer. Itinuturing na ang arkitektura nito ay kahawig na kahawig niyaong matatagpuan sa mga istraktura sa Hazor at Megido anupat ipinahihiwatig nito na ang tatlo ay pawang itinayo batay sa iisang plano. Sa mas malalalim na suson ng lupa nito ay maraming natagpuang

Tanawin mula sa Temple Mount paharap sa tradisyonal na lokasyon ng Getsemani

kagamitang luwad ng mga Filisteo. Ngunit marahil, ang pinakatanyag na tuklas na nakuha sa Tell Jezer ay ang "kalendaryo" ng Gezer. Ito'y isang plake na naglalaman ng sa wari'y mga pagsasanay ng isang mag-aaral sa pagsasaulo. Malaki ang naitulong nito sa makabagong mga mananaliksik dahil nagbibigay ito ng impormasyon tungkol sa mga kapanahunang agrikultural ng sinaunang Israel at naglalaan ng ideya hinggil sa sulat at wikang Hebreo noong mga araw ni Solomon.

GIA [Bumubugso; Bumubulwak]. Isang lugar na malapit sa "burol ng Amma." Binanggit ito sa ulat ng pagtugis nina Joab at Abisai kay Abner. (2Sa 2:24) Batay sa konteksto, iminumungkahi ng ilan na ang Gia ay nasa S ng Gibeon sa teritoryo ng Benjamin. May mga lugar namang inihaharap ang ilang iskolar batay sa pagwawasto sa teksto. Gayunman, hindi pa rin alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Gia.—Tingnan ang AMMA.

GIBAR [Nakahihigit; Makapangyarihan; Nananaig]. Posibleng pangalan ng isang ulo ng pamilya na ang 95 sa "mga anak" (mga inapo) ay bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 20) Gayunman, sa katulad na ulat ng Nehemias 7:25, Gibeon ang nakatala sa halip na Gibar. Kaya "ang mga anak ni Gibar [Gibeon], siyamnapu't lima," ay maaaring tumutukoy sa mga inapo ng mga unang tumatahan sa Gibeon, yamang lumilitaw sa Ezra 2:21-34 ang iba pang mga pangalan ng mga lugar, gaya halimbawa ng 'mga anak ng Betlehem.'

GIBEA [Burol]. Isang inapo ni Caleb na mula sa tribo ni Juda (1Cr 2:42, 49); o, posible, ang lunsod ng Gibeah (Jos 15:57), na ang naging "ama" o nagtatag ay isa sa mga supling ni Caleb, si Seva. —Tingnan ang GIBEAH Blg. 1.

GIBEAH [Burol].

1. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:1, 48, 57) Iniuugnay ito ng ilang iskolar sa makabagong-panahong El Jab'a, na mga 12 km (7.5 mi) sa KTK ng Betlehem. Gayunman, naniniwala ang iba na ang sinaunang Gibeah ay nasa rehiyon sa TS ng Hebron, yamang ito ay nakatalang kasama ng iba pang mga lunsod na nasa lugar na iyon. (Jos 15:55-57) Maaaring ang lunsod na ito (o ang Blg. 2) ang bayan ni Maaca (Micaias) na ina ng Judeanong hari na si Abiam (Abias).—2Cr 13:1, 2; 1Ha 15:1, 2.

2. Isang lunsod sa teritoryo ng Benjamin. (Jos 18:28) Tinawag din itong "Gibeah ng Benjamin" (1Sa 13:2), 'Gibeah ng mga anak ni Benjamin' (2Sa 23:29), at "Gibeah ni Saul" (2Sa 21:6). Lumilitaw na malapit ito sa pangunahing lansangan na nasa pagitan ng Jebus (Jerusalem) at Rama. (Huk 19:11-15) Dahil sa ito'y nasa isa sa matataas na lugar sa gitnang tagaytay ng kabundukan ng Palestina, ang Gibeah ay nagsilbing mainam na dako para sa pagbabantay kapag panahon ng digmaan. (1Sa 14:16) Karaniwang ipinapalagay ng mga iskolar na ang lunsod na ito ay ang Tell el-Ful (Giv'at Sha'ul), na mga 5 km (3 mi) sa H ng Temple Mount sa Jerusalem.

Ang mga Hebreong baybay na Geba (anyong panlalaki ng salitang nangangahulugang "Burol") at Gibeah (anyong pambabae ng terminong nangangahulugang "Burol") ay halos parehung-pareho. Ipinapalagay ng marami na naging dahilan ito ng mga pagkakamali ng eskriba sa tekstong Masoretiko at sa gayo'y iminumungkahi nila na baguhin ang ilang kasulatan upang kabasahan ng "Geba" sa halip na "Gibeah," o ng "Gibeah" sa halip na "Geba." Hinggil dito, ganito ang sinabi ng isang komentaryo may kinalaman sa Unang Samuel mga kabanata 13 at 14: "Ngunit hindi magkasundo ang mga komentarista kung saan gagawa ng mga pagpapalit (halimbawa, ang salin ni Smith ay kababasahan ng Geba para sa Gibeah sa lahat ng mga talata; ang salin ni Kennedy ay kababasahan ng Geba para sa Gibeah sa [kabanata 13] talata 2, ng Gibeah para sa Geba sa talata 3, at ng Geba para sa Gibeah sa xiv. 2); at mauunawaan pa rin naman ang pagsulong ng kampanya kahit wala ang gayong mga pagbabago." (*Soncino Books of the Bible,* inedit ni A. Cohen, London, 1951, Samuel, p. 69) Sa Hukom 20:10, 33, ipinahihiwatig ng konteksto na "Gibeah" ang tinutukoy, kaya naman maraming tagapagsalin ang hindi sumunod sa salin ng tekstong Masoretiko at gumamit ng "Gibeah" sa halip na "Geba."

Noong kapanahunan ng mga Hukom, nasangkot ang lunsod ng Gibeah sa isang insidente na halos ikinalipol ng buong tribo ni Benjamin. Inanyayahan ng isang matandang lalaki ang isang Efraimitang Levita at ang babae nito na magpalipas ng gabi sa bahay niya. Di-nagtagal, pinalibutan ng mga walang-kabuluhang lalaki ng Gibeah ang bahay, anupat sapilitang hiniling na ibigay niya sa kanila ang Levita upang makipagtalik sila sa kaniya. Matapos ibigay ng Levita ang kaniyang babae sa kanilang mga kamay, buong-gabi nila itong inabuso anupat namatay ito kinaumagahan. (Maaaring ang nakapangingilabot na kasalanang ito ang tinutukoy sa Os 9:9 at 10:9.) Yamang ipinagsanggalang ng tribo ni Benjamin ang nagkasalang mga lalaki ng Gibeah, ang ibang mga tribo ay nakipagdigma sa Benjamin. Makalawang ulit muna silang dumanas ng matinding pagkatalo bago nila tuluyang nagapi ang mga Benjamita at sinilaban nila sa apoy ang Gibeah. (Huk 19:15–20:48) (Iniuugnay ng ilan ang rekord ng

Bibliya tungkol sa pagkawasak ng Gibeah sa arkeolohikal na katibayan na natuklasan sa Tell el-Ful na nagpapahiwatig na ang lunsod ay sinunog.)

Ang Gibeah ay bayan ng unang hari ng Israel na si Saul. (1Sa 10:26; 15:34) Lumilitaw na tagarito rin si Ittai (Itai), na isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David (2Sa 23:8, 29; 1Cr 11:26, 31), at sina Ahiezer at Joas, dalawang mandirigma na sumama kay David sa Ziklag. (1Cr 12:1-3) Maliwanag na ang Gibeah ay nagsilbi ring unang kabisera ng kaharianang Israelita sa ilalim ni Saul. Sa Gibeah, humingi ng saklolo ang mga mensahero mula sa Jabes (Jabes-gilead) nang mapaharap sila sa pagkubkob ng mga Ammonita, at mula rito'y kaagad na tinawag ni Haring Saul sa pakikidigma ang Israel upang harapin ang bantang ito. (1Sa 11:1-7) Nang maglaon, ang mga pakikipagdigma ni Saul laban sa mga Filisteo ay inilunsad sa kapaligiran ng Gibeah. (1Sa 13:2-4, 15; 14:2, 16) Gayundin, sa dalawang pagkakataon ay iniulat ng mga tao ng Zip kay Saul sa Gibeah kung saan nagtatago si David.—1Sa 23:19; 26:1.

Noong naghahari si David, pito sa mga anak at apong lalaki ni Saul ang pinatay sa Gibeah ("Gibeon," ayon kay Aquila, kay Symmachus, at sa *LXX*) dahil sa pagkakasala sa dugo na napataw sa sambahayan ni Saul nang patayin niya ang maraming Gibeonita. Patuloy na binantayan ng nabalong babae ni Saul ang pinatay na mga lalaking ito upang hindi kainin ng mga ibon at mga hayop ang kanilang mga bangkay.—2Sa 21:1-10.

Noong ikawalong siglo B.C.E., sa pamamagitan ng propetang si Isaias, makahulang binanggit ni Jehova na ang Gibeah ay tumakas mula sa hukbong Asiryano na patungo sa Jerusalem. (Isa 10:24, 29-32) At sa pamamagitan ni Oseas, makahulang inilarawan ng Diyos ang isang situwasyon kung saan waring nalupig na ang hilagang sampung-tribong kaharian, at pinagbabantaan naman ng kaaway ang Gibeah at Rama sa Benjamin (sa timugang kaharian ng Juda).—Os 5:8-10.

GIBEAT-HAARALOT [Burol ng mga Dulong-Balat]. Ang lugar kung saan tinuli ang lahat ng mga lalaking Israelita na ipinanganak sa ilang pagkatawid sa Jordan. Ang Gibeat-haaralot ay malapit sa lunsod ng Jerico. Nang maglaon ay tinawag itong Gilgal.—Jos 5:3-10; tingnan ang GILGAL Blg. 1.

GIBEATITA [Ng (Mula sa) Gibeah]. Isang tumatahan sa "Gibeah ng Benjamin" (1Sa 14:16; 1Cr 12:1-3); ang terminong ito ay ikinakapit kay Semaa, na ang "mga anak" ay naglingkod sa hukbo ni David.

GIBEON [Maburol na Dako], **MGA GIBEONITA.** Ipinapalagay sa ngayon na ang lunsod ng Gibeon ay ang el-Jib, mga 9.5 km (6 na mi) sa HHK ng Temple Mount sa Jerusalem. Natagpuan doon ang maraming hawakan ng mga bangang luwad na may pangalang Gibeon na nakasulat sa sinaunang mga titik Hebreo. Ang sinaunang lokasyon, na nasa isang burol na mga 60 m (200 piye) ang taas sa nakapalibot na kapatagan, ay may lawak na mga 6.5 ektarya (16 na akre).

Maraming arkeolohikal na paghuhukay ang isinagawa sa lokasyong ito nitong nakaraang mga taon. Hinawan ng mga naghukay ang isang 51-m (167 piye) na lagusan na inuka sa solidong bato. Noong sinaunang panahon, iniilawan ang lagusang ito sa pamamagitan ng mga lamparang nakalagay sa mga butas na magkakasinlayo ang pagitan sa kahabaan ng mga pader nito. Ang lagusan, na may 93 baytang na inuka sa bato, ay nagmumula sa loob ng Gibeon patungo sa isang gawang-taong yungib na imbakan na dinadaluyan ng isang bukal na mga 25 m (82 piye) sa ibaba ng pader ng lunsod. Sa pamamagitan nito, nagkaroon ng ligtas na suplay ng tubig ang mga Gibeonita kahit sa panahon ng pagkubkob. Natagpuan din ng mga naghukay ang isang pabilog na hukay, o tipunang-tubig, na inuka sa bato at may diyametro na 11.3 m (37 piye). Isang paikot na hagdanan, na may mga baytang na mga 1.5 m (5 piye) ang lapad, ang lumulusong nang pakanan habang lumiligid ito sa gilid ng hukay. Mula sa sahig ng hukay, sa lalim na 10.8 m (35.4 piye), ang mga baytang ay nagpapatuloy nang mga 13.6 m (44.6 piye) papasók sa isang lagusang hagdan na patungo naman sa isang imbakan ng tubig. Hindi matiyak kung ang hukay o tipunang-tubig na ito ay siya ring "tipunang-tubig ng Gibeon" sa Bibliya.—2Sa 2:13.

Pakikipag-ugnayan kay Josue. Noong panahon ni Josue, ang Gibeon ay tinatahanan ng mga Hivita, isa sa pitong bansang Canaanita na nakahanay sa pagkapuksa. (Deu 7:1, 2; Jos 9:3-7) Ang mga Gibeonita ay tinatawag ding mga Amorita, yamang kung minsan, waring ikinakapit ang katawagang ito sa lahat ng mga Canaanita. (2Sa 21:2; ihambing ang Gen 10:15-18; 15:16.) Di-tulad ng ibang mga Canaanita, batid ng mga Gibeonita na sa kabila ng kanilang militar na lakas at ng kadakilaan ng kanilang lunsod, mabibigo lamang sila sa pakikipagbaka sapagkat ipinakikipaglaban ni Jehova ang Israel. Dahil dito, pagkatapos na mapuksa ang Jerico at Ai, ang mga lalaki ng Gibeon, lumilitaw na kumakatawan din sa tatlo pang Hivitang lunsod ng Kepira, Beerot, at Kiriat-jearim (Jos 9:17), ay nagpadala ng delegasyon kay Josue sa Gilgal upang makipagpayapaan. Ang Gibeonitang mga embahador—na nadaramtan ng sirang mga kasuutan at mga sandalyas at may dalang punít na mga sisidlang balat na pang-alak, mga sirang sako, at tinapay

na tuyo na at madaling madurog—ay nagpakilalang nagmula sa isang malayong lupain, samakatuwid ay hindi hadlang sa pananakop ng Israel. Kinilala nila na si Jehova ang dahilan ng sinapit ng Ehipto at ng mga Amoritang hari na sina Sihon at Og. Ngunit may-katalinuhan nilang hindi binanggit ang nangyari sa Jerico at Ai, yamang imposibleng ang gayong balita ay makarating sa kanilang "napakalayong lupain" bago ang diumano'y paglisan nila. Sinuri ng mga kinatawan ng Israel ang katibayan at tinanggap nila iyon at nakipagtipan sila sa mga Gibeonita na pababayaan nilang mabuhay ang mga ito.—Jos 9:3-15.

Di-nagtagal pagkatapos nito, natuklasan ang ginawang panlilinlang. Ngunit ang tipan ay nanatiling may bisa; kung sisirain ito ng Israel, pag-aalinlanganan ang kanilang pagiging mapagkakatiwalaan at hahamakin ang pangalan ni Jehova sa gitna ng ibang mga bansa. Nang harapin ni Josue ang mga Gibeonita dahil sa kanilang katusuhan, muli nilang kinilala ang pakikipag-ugnayan ni Jehova sa Israel at pagkatapos ay ipinaubaya ang kanilang sarili sa kaniyang awa, anupat sinabi nila: "Ngayon ay narito kami, nasa iyong kamay. Kung ano ang mabuti at tama sa iyong paningin na gawin sa amin ay gawin mo." Sa gayon ay ginawa silang mga tagakuha ng kahoy at mga tagasalok ng tubig para sa kapulungan at para sa altar ni Jehova.—Jos 9:16-27.

Bagaman si Josue at ang iba pang mga pinuno ay nadaya na makipagtipan sa mga Gibeonita, maliwanag na kasuwato ito ng kalooban ni Jehova. (Jos 11:19) Bilang patotoo nito, nang tangkain ng limang haring Amorita na lipulin ang mga Gibeonita, pinagpala ni Jehova ang pagsaklolo ng Israel; nagpabagsak pa nga siya ng malalaking batong graniso sa kaaway at makahimalang pinahaba ang araw na iyon para sa pagbabaka. (Jos 10:1-14) Gayundin, kapuwa sa pagsisikap nilang makipagtipan ng isang tipan ng kapayapaan sa Israel at sa paghingi nila ng tulong kay Josue noong pinagbabantaan sila, ang mga Gibeonita ay nagpamalas ng pananampalataya sa kakayahan ni Jehova na tuparin ang kaniyang salita at magligtas, isang bagay na pinuri kay Rahab ng Jerico at naging dahilan upang siya at ang sambahayan niya ay maingatang buháy. Bukod diyan, ang mga Gibeonita ay may kapaki-pakinabang na pagkatakot sa Diyos ng Israel. —Ihambing ang Jos 2:9-14; 9:9-11, 24; 10:6; Heb 11:31.

Sa Ilalim ng Kontrol ng Israel. Pagkatapos nito, ang Gibeon ay naging isa sa mga lunsod sa teritoryo ng Benjamin na nakaatas sa mga Aaronikong saserdote. (Jos 18:21, 25; 21:17-19) Lumilitaw na ang Benjamitang si Jeiel ay 'naging ama,' o nagtatag, ng isang sambahayan doon. (1Cr 8:29; 9:35) Ang isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, si Ismaias, ay Gibeonita (1Cr 12:1, 4), at ang huwad

Makabagong-panahong Gibeon. Batid ng sinaunang mga Gibeonita na ipinakikipaglaban ni Jehova ang Israel kung kaya nakipagpayapaan sila sa mga ito. Dito nakapuwesto ang tabernakulo bago ito ipalipat ni Solomon sa Jerusalem

na propetang si Hananias, isang kapanahon ni Jeremias, ay mula sa Gibeon.—Jer 28:1.

Noong ika-11 siglo B.C.E., naganap sa Gibeon at sa kapaligiran nito ang isang labanan sa pagitan ng hukbo ni Is-boset na nasa ilalim ng pamamahala ni Abner at ng hukbo ni David na nasa ilalim naman ng pangunguna ni Joab. Sa pasimula, walang alinlangang upang lutasin ang usapin kung sino ang dapat na maging hari ng buong Israel, ginanap ang isang paghahamok sa pagitan ng tig-12 lalaki mula sa bawat panig. Ngunit wala itong kinauwian, sapagkat inulos ng tabak ng bawat mandirigma ang kani-kaniyang kalaban anupat ang 24 ay pawang namatay. Pagkatapos nito, sumiklab ang isang matinding labanan, anupat namatayan si Abner ng 18 lalaki sa bawat isa na namatay sa hukbo ni Joab. Lahat-lahat, ang nasawi ay 380, kabilang na rito ang kapatid ni Joab na si Asahel na pinatay ni Abner. (2Sa 2:12-31) Bilang paghihiganti para kay Asahel, pinaslang ni Joab si Abner. (2Sa 3:27, 30) Pagkaraan ng ilang panahon, sa isang lugar na malapit sa malaking bato na nasa Gibeon, pinatay rin ni Joab ang sarili niyang pinsan, si Amasa, isang pamangkin ni David, na inatasan ni David na maging pinuno ng hukbo.—2Sa 20:8-10.

Sa paglipas ng maraming siglo, ang orihinal na mga Gibeonita ay patuloy na umiral bilang isang bayan, bagaman nagpakana si Haring Saul na lipulin sila. Gayunman, matiyagang naghintay ang mga Gibeonita na isiwalat ni Jehova ang kawalang-katarungang ito. Ginawa niya ito sa pamamagitan ng tatlong-taóng taggutom noong paghahari ni David. Matapos sumangguni kay Jehova at malaman na may nasasangkot na pagkakasala sa dugo, si David ay nakipag-usap sa mga Gibeonita upang alamin kung ano ang dapat gawin bilang pagbabayad-sala. May-kawastuang sumagot ang mga Gibeonita na hindi iyon "tungkol sa pilak o ginto," sapagkat, ayon sa Kautusan, hindi maaaring tumanggap ng pantubos para sa isang mamamaslang. (Bil 35:30, 31) Kinilala rin nila na hindi sila maaaring pumatay ng isang tao nang walang legal na awtorisasyon. Kaya naman, hinintay muna nilang magtanong pa si David at saka nila hiniling na pitong "anak" ni Saul ang ibigay sa kanila. Dahil binanggit na ang pagkakasala sa dugo ay sumasa kay Saul at sa kaniyang sambahayan, bagaman malamang na si Saul ang nanguna sa mapamaslang na pagkilos, ipinahihiwatig nito na maaaring ang "mga anak" ni Saul ay nakibahagi nang tuwiran o di-tuwiran sa gayong pagkilos. (2Sa 21:1-9) Kung ganito ang nangyari, hindi ito isang kaso kung saan namatay ang mga anak dahil sa mga kasalanan ng kanilang mga ama (Deu 24:16) kundi ito'y paglalapat ng ganting katarungan kaayon ng kautusang "kaluluwa ang magiging para sa kaluluwa."—Deu 19:21.

Noong nabubuhay pa si David, ang tabernakulo ay inilipat sa Gibeon. (1Cr 16:39; 21:29, 30) Doon naghandog si Solomon ng mga hain noong pasimula ng kaniyang paghahari. Sa Gibeon din nagpakita sa kaniya si Jehova sa isang panaginip, anupat sinabihan siya na humiling ng anumang nais niya. —1Ha 3:4, 5; 9:1, 2; 2Cr 1:3, 6, 13.

Pagkalipas ng maraming taon, nang ihula ng propetang si Isaias (28:21, 22) ang kakaibang gawa at pambihirang gawain ni Jehova sa pagbangon laban sa sarili niyang bayan, itinulad niya ito sa nangyari sa Mababang Kapatagan ng Gibeon. Malamang na ang tinutukoy ay ang bigay-Diyos na tagumpay ni David laban sa mga Filisteo (1Cr 14:16), kung hindi man pati ang mas naunang pagkatalo ng ligang Amorita noong panahon ni Josue. (Jos 10:5, 6, 10-14) Ang hulang ito ay nagkaroon ng katuparan noong 607 B.C.E., nang pahintulutan ni Jehova na wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem at ang templo nito.

Sa Mizpa, di-nagtagal pagkatapos ng inihulang pagkawasak, pinaslang ni Ismael si Gedalias, ang gobernador na inatasan ni Nabucodonosor na hari ng Babilonya. Kinuha ring bihag ng mamamatay-taong ito at ng kaniyang mga tauhan ang nalalabing mga tao ng Mizpa. Ngunit si Ismael ay inabutan ni Johanan, kasama ang mga tauhan nito, sa tabi ng saganang tubig sa Gibeon at binawi nito ang mga bihag.—Jer 41:2, 3, 10-16.

Kabilang ang mga lalaki ng Gibeon sa mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E., at nang maglaon, ang ilan ay nakibahagi sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:7; 7:6, 7, 25.

GIBETON [Likod; Gulod]. Isang lunsod na orihinal na nakaatas sa tribo ni Dan. (Jos 19:40, 41, 44) Gayunman, nang maglaon ay ibinigay ito sa mga Kohatita bilang isang lunsod ng mga Levita. (Jos 21:20, 23) Pagkaraan ng maraming siglo, nang ang Gibeton ay hawak ng mga Filisteo, tinangka ni Haring Nadab ng Israel na agawin ang lunsod mula sa mga ito, ngunit pinaslang siya ng nakipagsabuwatang si Baasa. (1Ha 15:27) Mga 24 na taon pagkaraan nito, ang Gibeton ay nasa ilalim ng kontrol ng mga Filisteo nang si Omri, na pinuno ng hukbo ng Israel, ay magkampo laban sa lunsod. Nang ibunyi siya bilang hari ng mga Israelitang nagkakampo roon, itinigil ni Omri ang pagkubkob sa Gibeton upang salakayin ang karibal niyang hari ng Israel na si Zimri.—1Ha 16:15-18.

Karaniwang ipinapalagay na ang Gibeton ay ang Tell el-Melat (Tel Malot), na mga 9 na km (5.5 mi) sa H ng iminumungkahing lokasyon ng Filisteong lunsod ng Ekron.

GIDALTI [Aking Pinadakila]. Isang anak ni Heman; isang Levitang mang-aawit na noong panahon ni David ay itinalaga sa pamamagitan ng palabunutan upang maglingkod bilang ulo ng ika-22 sa 24 na pangkat na naglilingkod na may tig-12 manunugtog bawat isa.—1Cr 25:1, 4, 29.

GIDEL [Pinadakila].

1. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo na kabilang sa mga bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 47; Ne 7:49.

2. Ang ulo sa panig ng ama ng isa sa mga pamilya ng "mga anak ng mga lingkod ni Solomon" na nakatalang kabilang sa mga bumalik sa Jerusalem at Juda noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 55, 56; Ne 7:58.

GIDEON [Mamumutol; Isa na Pumuputol]. Isa sa namumukod-tanging mga hukom ng Israel; ang anak ni Joas na mula sa pamilya ni Abi-ezer na mula sa tribo ni Manases. Si Gideon ay naninirahan sa Opra, isang bayan na maliwanag na nasa K ng Jordan. Ang pangkat ng tribo na kinabibilangan niya ang pinakawalang-halaga sa Manases, at siya ang "pinakamaliit sa sambahayan ng [kaniyang] ama."—Huk 6:11, 15.

Nabuhay si Gideon sa isang napakamaligalig na panahon sa kasaysayan ng Israel. Dahil sa kanilang kawalang-katapatan kay Jehova, hindi tinatamasa ng mga Israelita ang mga bunga ng kanilang pagpapagal. Sa loob ng maraming taon, ang karatig na mga bansang pagano, lalo na ang mga Midianita, ay sumasalakay sa Israel sa panahon ng pag-aani na may malalaking pulutong na "sindami ng mga balang." Ang kamay ng Midian ay naging napakabigat sa kanila sa loob ng pitong taon anupat gumawa ang mga Israelita para sa kanilang sarili ng mga imbakan sa ilalim ng lupa upang itago ang kanilang panustos na pagkain mula sa mga mananalakay.—Huk 6:1-6.

Tinawag Upang Maging Tagapagligtas. Minsan, samantalang naggigiik si Gideon ng butil, hindi sa labas, kundi sa isang pisaan ng ubas, upang hindi siya makita ng mga Midianita, isang anghel ang nagpakita sa kaniya at nagsabi: "Si Jehova ay sumasaiyo, ikaw na magiting at makapangyarihan." Itinanong naman ni Gideon kung paano magkakagayon, yamang sinisiil ng mga Midianita ang bansa. Nang sabihin sa kaniya na siya ang magliligtas sa Israel, may-kahinhinang binanggit ni Gideon ang tungkol sa kaniya mismong kawalang-halaga. Ngunit tiniyak sa kaniya na si Jehova ay sasakaniya. Sa gayon ay humingi si Gideon ng isang tanda upang malaman niya na ang mensahero ay talagang anghel ni Jehova. Nagdala siya ng kaloob na karne, mga tinapay na walang pampaalsa, at sabaw, at sa utos ng anghel ay inilapag niya ang mga iyon sa isang malaking bato at ibinuhos ang sabaw. Isinaling ng anghel ang kaniyang baston sa karne at sa mga tinapay na walang pampaalsa, at pumailanlang ang apoy mula sa bato at tinupok ang handog, at pagkatapos ay naglaho ang anghel.—Huk 6:11-22.

Noong gabi ring iyon, sinubok ni Jehova si Gideon nang iutos niya rito na gibain ang altar ng kaniyang ama para sa diyos na si Baal, putulin ang sagradong poste na nasa tabi niyaon, magtayo ng isang altar para kay Jehova, at pagkatapos ay ihandog sa ibabaw niyaon ang guyang toro (maliwanag na isang toro na itinuturing na sagrado para kay Baal) na pitong taon nang pag-aari ng kaniyang ama, anupat gagamitin niyang panggatong ang sagradong poste. Bilang pag-iingat, isinagawa iyon ni Gideon sa gabi sa tulong ng kaniyang sampung lingkod. Nang ang mga lalaki ng lunsod ay bumangon sa kinaumagahan at makita nila kung ano ang nangyari at malaman na si Gideon ang gumawa niyaon, gusto nila siyang patayin. Ngunit hindi ibinigay ni Joas ang kaniyang anak at sa halip ay sinabi niyang si Baal ang dapat magtanggol sa kaniyang sarili. Pagkatapos ay ibinigay ni Joas sa kaniyang anak na si Gideon ang pangalang Jerubaal (nangangahulugang "Hayaang Gumawa si Baal ng Legal na Pagtatanggol (Makipaglaban)"), na sinasabi: "Hayaang gumawa si Baal ng legal na pagtatanggol sa ganang kaniya, sapagkat may gumiba ng kaniyang altar."—Huk 6:25-32.

Tagumpay Laban sa Midian. Pagkaraan nito, nang ang mga Midianita, kasama ang mga Amalekita at mga taga-Silangan, ay muling sumalakay sa Israel at magkampo sa Libis ng Jezreel, ang espiritu ni Jehova ay bumalot kay Gideon. Matapos pisanin ang mga Abi-ezrita para sa pakikipagbaka, nagsugo si Gideon ng mga mensahero sa buong Manases at sa Aser, Zebulon, at Neptali, upang himukin ang mga lalaki na sumama sa kaniya. Palibhasa'y nais ng karagdagang katibayan na sumasakaniya si Jehova, hiniling ni Gideon na ang balahibong lana na nakalantad sa giikan nang buong gabi ay maging basâ ng hamog sa kinaumagahan ngunit ang sahig ay maging tuyo. Nang ipagkaloob sa kaniya ni Jehova ang himalang ito, udyok ng pagiging maingat ay humingi si Gideon ng isa pang tanda na sumasakaniya si Jehova, kung kaya hiniling niya ang isang himala na kabaligtaran ng una, at ipinagkaloob din iyon sa kaniya.—Huk 6:33-40.

Bilang tugon sa panawagan, 32,000 lalaking mandirigma ang nagtipun-tipon sa panig ni Gideon. Nagkampo sila sa may balon ng Harod sa timog ng kampo ng mga Midianita sa burol ng More sa mababang kapatagan. Ang bilang ng mga mananalakay, mga 135,000 katao, ay mas marami nang mahigit

sa apat bawat tao kumpara sa 32,000 ng mga Israelita. (Huk 8:10) Ngunit sinabi ni Jehova na napakarami ng mga lalaking kasama ni Gideon, anupat kung ibibigay ng Diyos ang Midian sa kanilang kamay, baka isipin nilang ang kanilang sariling kagitingan ang dahilan ng pagkaligtas nila. Sa utos ng Diyos, sinabihan ni Gideon ang mga natatakot at nanginginig na umuwi na. Dalawampu't dalawang libo ang umalis, ngunit napakarami pa rin ng mga lalaki. Sumunod, tinagubilinan ni Jehova si Gideon na dalhin sa tubig ang natirang 10,000 lalaki upang masubok doon. Sa mga ito, 300 lamang ang gumamit ng kamay sa pagsalok ng tubig patungo sa kanilang bibig, at ibinukod ang mga ito sa isang panig. Ang iba, na nagluhod ng kanilang mga tuhod upang uminom, ay hindi gagamitin. Ang 300, sa kanilang paraan ng pag-inom, ay nagpamalas ng pagiging alisto, ng pagkabahala sa pakikipaglaban ukol sa tunay na pagsamba sa pangalan ni Jehova. Sa pamamagitan ng maliit na pangkat na ito ng 300, ipinangako ni Jehova na ililigtas niya ang Israel.—Huk 7:1-7.

Nang gabing iyon, tiniktikan ni Gideon at ng kaniyang tagapaglingkod na si Pura ang kampo ng kaaway. Doon ay naulinigan ni Gideon ang isang lalaking naglalahad ng isang panaginip sa kasama nito. Binigyang-kahulugan naman ng kasama nito ang panaginip at sinabing ang Midian at ang buong kampo ay ibibigay sa kamay ni Gideon. Palibhasa'y napalakas ng kaniyang narinig, bumalik si Gideon sa kampo ng Israel, hinati ang 300 sa tatlong pangkat upang makalapit sila sa kampo ng Midian mula sa tatlong panig, at binigyan ang bawat lalaki ng isang tambuli at isang malaking banga, na sa loob nito ay may isang sulo.—Huk 7:9-16.

Kasama ang kaniyang pangkat ng 100, dumating si Gideon sa gilid ng kampo ng mga Midianita noong kalalagay pa lamang nila ng mga tanod para sa panggitnang pagbabantay sa gabi. Pagkatapos, bilang pagsunod sa mga tagubilin ni Gideon, ginawa ng mga tauhan niya kung ano ang kaniya mismong ginawa. Ang katahimikan ng gabi ay ginambala ng paghihip sa 300 tambuli, ng pagbasag sa 300 malalaking bangang pantubig, at ng alingawngaw ng 300 hiyaw ng digmaan; kasabay nito, ang langit ay pinagliwanag ng 300 sulo. Nabalot ng kalituhan ang kampo ng kaaway. Ang mga mananalakay ay nagsimulang magsigawan at tumakas, at "ibinaling ni Jehova ang tabak ng bawat isa laban sa kaniyang kapuwa sa buong kampo; at ang kampo ay nagpatuloy sa kanilang pagtakas hanggang sa Bet-sita, sa Zerera, hanggang sa mga hangganan ng Abel-mehola sa tabi ng Tabat."—Huk 7:17-22.

Samantala, ang mga lalaki ng Neptali, Aser, at Manases ay tinawagan upang habulin ang Midian. Karagdagan pa, nagsugo si Gideon ng mga mensahero sa Efraim upang harangin ang tumatakas na mga Midianita. Sumunod ang mga Efraimita, anupat binihag ang tubig hanggang sa Bet-bara at sa Jordan. Binihag din nila at pinatay ang dalawang prinsipeng Midianita na sina Oreb at Zeeb. Ngunit nang makita nila si Gideon, ang mga Efraimita ay 'buong tinding nakipagtalo sa kaniya,' sapagkat hindi niya sila tinawag upang tumulong sa pasimula. Gayunman, may-kahinhinang itinawag-pansin ni Gideon na ang kaniyang ginawa ay walang anuman kung ihahambing sa pagbihag nila kina Oreb at Zeeb, sa gayon ay napahinahon niya ang kanilang espiritu at naiwasan ang isang sagupaan. —Huk 7:23–8:3.

Pagkatawid sa Jordan, si Gideon at ang 300 lalaking kasama niya, bagaman pagod na, ay nagpatuloy sa pagtugis kina Zeba at Zalmuna, na mga hari ng Midian, at sa mga lalaking kasama ng mga ito. Sa Sucot, humiling siya ng pagkain mula sa mga lalaki ng lunsod, ngunit hindi sila tinulungan ng mga prinsipe ng Sucot, na sinasabi: "Nasa iyong kamay na ba ang mga palad ni Zeba at ni Zalmuna anupat dapat bigyan ng tinapay ang iyong hukbo?" Hindi rin pinagbigyan ng mga lalaki ng Penuel si Gideon sa kaniyang kahilingan.—Huk 8:4-9.

Pagdating sa Karkor kung saan nagkakampo ang mga mananalakay, na 15,000 lalaki na lamang noon, sinaktan ni Gideon ang kampo samantalang ang kaaway ay hindi nakabantay. Tumakas sina Zeba at Zalmuna. Kaagad silang tinugis at binihag ni Gideon. Bukod pa riyan, "pinanginig niya ang buong kampo."—Huk 8:10-12.

Nang pabalik na mula sa labanan, nahuli ni Gideon ang isang kabataang lalaki mula sa Sucot at inalam sa kaniya ang mga pangalan ng mga prinsipe at matatandang lalaki ng lunsod. Bilang pagtupad sa sinabi niya noong hindi sila tumugon nang humingi siya ng pagkain, tinuruan ni Gideon ng aral ang matatandang lalaki ng Sucot sa pamamagitan ng mga tinik at matitinik na palumpong. At gaya rin ng patiuna niyang ibinabala, ibinagsak ni Gideon ang tore ng Penuel at pinatay ang mga lalaki ng lunsod na iyon dahil hindi sila nakipagtulungan sa paglalaan ng pagkain para sa kaniyang mga tauhan. —Huk 8:13-17.

Pagkaraan nito, inutusan ni Gideon ang kaniyang panganay na anak na si Jeter na patayin sina Zeba at Zalmuna, yamang pinatay ng mga ito ang mga kapatid ni Gideon, ang mga anak ng kaniyang ina. Palibhasa'y kabataan pa, takot si Jeter na patayin ang mga haring Midianita. Kaya matapos hamunin nina Zeba at Zalmuna na siya mismo ang gumawa niyaon, pinatay sila ni Gideon.—Huk 8:18-21.

Ang Epod ay Ginawa. Hiniling ng mapagpasalamat na mga Israelita kay Gideon na itatag ang kaniyang pamilya bilang isang namamahalang dinastiya. Ngunit natatanto ni Gideon na si Jehova ang tunay na Hari ng Israel kung kaya hindi niya pinagbigyan ang kanilang kahilingan. Iminungkahi niya na iabuloy nila ang mga gintong alahas na nakuha nila bilang samsam sa digmaan, anupat ang mga pang-ilong na singsing lamang ay nagkakahalaga na ng 1,700 siklong ginto ($218,365). Pagkatapos ay gumawa si Gideon ng isang epod mula sa iniabuloy na mga samsam at itinanghal iyon sa Opra. Ngunit ang buong Israel ay nagsimulang magkaroon ng 'imoral na pakikipagtalik' sa pamamagitan ng epod, anupat naging silo pa nga iyon kay Gideon at sa kaniyang sambahayan. Bagaman tiyak na mayroon siyang wastong motibo sa paggawa ng epod, inilihis nito ang pansin mula sa tunay na santuwaryo na itinalaga ni Jehova—ang tabernakulo. Ang mga pagsisikap ni Gideon ay nabigo, anupat salungat sa kaniyang nilayon ang ibinunga.—Huk 8:22-27; tingnan ang EPOD, I.

Namatay Bilang Sinang-ayunang Saksi. Isa ngang napakalaking pagliligtas ang isinagawa ni Jehova sa pamamagitan ni Gideon anupat hindi na nagkaroon ng kaligaligan sa loob ng 40 taon ng kaniyang pagiging hukom. Si Gideon ay nagkaroon ng maraming asawa, na sa mga ito ay nagkaroon siya ng 70 anak. Pagkamatay ni Gideon sa lubos na katandaan, muling nahulog ang Israel sa pagsamba kay Baal. Bukod diyan, pinatay ni Abimelec na anak ni Gideon sa kaniyang babae, na isang babaing taga-Sikem, ang iba pang mga anak ni Gideon. Tanging ang bunso na si Jotam ang nakatakas.—Huk 8:28–9:5; tingnan ang ABIMELEC Blg. 4; OPRA Blg. 3.

Nagpakita ng pananampalataya si Gideon sa harap ng malalaking kagipitan, at dahil dito ay marapat siyang banggitin bilang isa sa "ganito kalaking ulap ng mga saksi." (Heb 11:32; 12:1) Bukod diyan, ang kaniyang kahinhinan ay kapuri-puri, at ito ay may kalakip na pag-iingat. Lumilitaw na ang pagiging maingat ni Gideon ay mabuti at hindi dapat ituring na udyok ng kawalan ng pananampalataya, yamang ni minsan ay hindi siya sinaway sa pagiging maingat. Karagdagan pa, gaya ng ipinakikita ng Awit 83, ang pagkatalo ng Midian noong mga araw ni Gideon ay isang makahulang larawan ng dumarating na pagkapuksa ng lahat ng sumasalansang kay Jehova, na sa pamamagitan nito ay dadakilain niya ang kaniyang pangalan at ipagbabangong-puri ang kaniyang soberanya.—Ihambing ang Isa 9:4; 10:26.

GIDEONI [Mamumutol; Isa na Pumuputol]. Ama ni Abidan na pinuno ng tribo ni Benjamin noong panahon ni Moises.—Bil 1:11, 16.

GIDOM [Pagputol; Pagkitil]. Isang lugar na binanggit sa Hukom 20:45. Pagkatapos ng malubhang krimen sa sekso na ginawa ng mga Benjamita, tinugis ng iba pang mga tribong Israelita ang mga Benjamita hanggang sa lugar na ito. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

GIHON [Bumubugso; Bumubulwak].

1. Isa sa apat na ilog na sanga ng ilog na lumalabas mula sa Eden. Ito'y inilarawan na "pumapalibot sa buong lupain ng Cus." (Gen 2:10, 13) Gayunman, hindi posibleng matukoy nang may katiyakan ang ilog na ito sa ngayon. Batay sa heograpiya, waring malayong mangyari na ang "lupain ng Cus" na tinukoy rito ay kumakatawan sa Etiopia, gaya ng kalimitang kaso sa mas huling mga ulat. Maaaring ang "lupain ng Cus" ay tumutukoy sa lupaing tinirahan ni Cus bago nangalat ang mga tao matapos guluhin ang wika sa Babel. (Gen 11:9) Iniuugnay ng iba ang Gihon sa Ilog Araxes (makabagong Ilog Araks), na nagmumula sa kabundukan sa dakong HK ng Lawa ng Van at lumalabas sa Dagat Caspian. Iniuugnay naman ng ilang leksikograpo ang "lupain ng Cus" ng Genesis 2:13 sa mga Kassita (sa Akkadiano, *kassu*), isang grupo ng mga tao na mula sa talampas ng gitnang Asia. Ang mga ito'y binanggit sa sinaunang mga inskripsiyong *cuneiform* ngunit nananatiling hindi malinaw ang kanilang kasaysayan. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 429; *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 469) Samantala, mapapansin na may mga Arabe sa Peninsula ng Arabia na tinawag na *Kusi* o *Kushim,* gaya ng ipinahihiwatig ng Habakuk 3:7, kung saan ang Cusan ay itinambal sa Midian, maliwanag na bilang ang lugar ding iyon o bilang kalapit na lupain. Kaya may iba't ibang posibilidad, ngunit dahil sa malinaw na mga pagbabago sa topograpiya ng planetang Lupa na resulta ng pangglobong Delubyo, hindi posibleng makabuo ng anumang tiyakang konklusyon.—Tingnan ang CUS Blg. 2.

2. Bukal na sa ngayon ay tinatawag na Ha Gihon. Nagmumula ito sa isang likas na yungib sa Libis ng Kidron di-kalayuan sa S ng itaas na dulo ng seksiyon ng Jerusalem na noong sinauna ay tinatawag na "Lunsod ni David." (2Cr 32:30) Ito'y isang pangunahing pinagkukunan ng tubig ng lunsod noong sinaunang mga panahon, yamang dalawa lamang ang bukal sa kapaligiran ng Jerusalem. Bagay na bagay ang pangalang Gihon para sa bukal na ito dahil 'bumubulwak' ito nang hanggang apat o limang ulit sa loob ng isang araw pagkatapos ng maulang taglamig, mas madalang naman kapag tag-init.

Karaniwang pinaniniwalaan na ginamit ni Heneral Joab ang bukal ng Gihon upang mapasok ang ha-

los di-maigugupong moog ng mga Jebusita sa Jerusalem, kung kaya nabihag iyon ni David. (1Cr 11:6) Bagaman ang pagkakasalin ng tekstong Hebreo sa 2 Samuel 5:8 ay naghaharap ng ilang problema, ipinahihiwatig ng karaniwang salin na ang lunsod ay nagkaroon ng isang ‘paagusan ng tubig,’ na tinukoy ni David noong inilulunsad niya ang pagsalakay sa lunsod. Noong 1867 C.E., natuklasan ni Charles Warren ang isang lagusan ng tubig na nagmumula sa yungib na pinanggagalingan ng bukal ng Gihon. Matapos bumagtas nang mga 20 m (66 na piye), ang dulo nito’y isang tipunan o imbakan ng tubig. Isang daanan sa bato sa itaas ng tipunang-tubig na ito ang umaabot sa taas na 11 m (36 na piye), at sa ibabaw naman ng daanan ay may isang lugar kung saan makatatayo ang mga tao at makapagbababa ng mga lalagyan sa pamamagitan ng lubid upang sumalok ng tubig mula sa tipunang-tubig sa ibaba. Mula sa daanan, isang paahong pasilyo na may haba na halos 39 na m (128 piye) ang tumatalunton papasók sa loob ng lunsod. Pinaniniwalaan na sa pamamagitan nito’y patuloy na nakaigib ang mga Jebusita sa kanilang bukal ng tubig kahit pa hindi sila makalabas ng mga pader ng lunsod dahil sa pagsalakay ng kaaway. Bagaman hindi tuwirang binanggit sa ulat ang bukal ng Gihon, ipinapalagay na may-katapangang napasok ni Joab at ng kaniyang mga tauhan ang lunsod sa pamamagitan ng paagusang ito ng tubig.

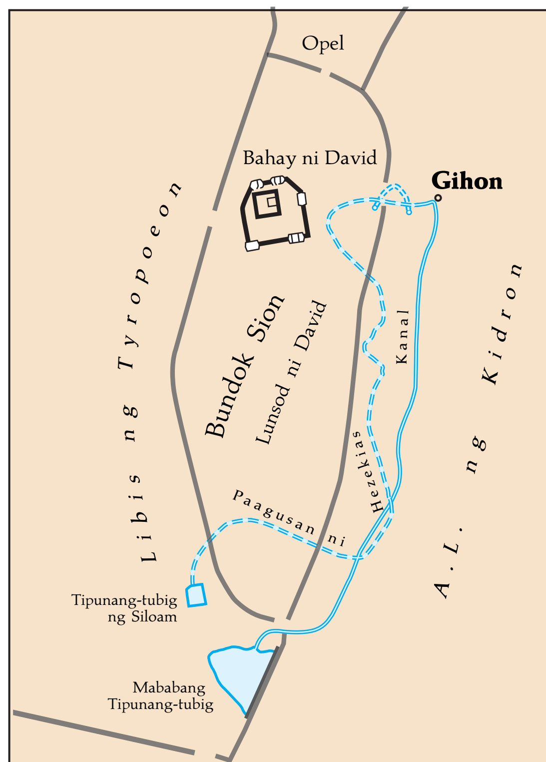
Ang Tipunang-tubig ng Siloam, na inaagusan ng tubig mula sa Bukal ng Gihon

Sa Gihon pinahiran si Solomon bilang hari sa utos ni David. Ang maingay na prusisyon pagkatapos nito habang may-kagalakang sinusundan ng taong-bayan si Solomon pabalik ng lunsod, bagaman hindi nakikita mula sa bukal na tinatawag na En-rogel na mga 700 m (2,300 piye) ang layo mula sa Gihon, ay malinaw na maririnig ng pangahas na si Adonias at ng mga panauhin nito habang nagpipiging sila sa En-rogel.—1Ha 1:9, 10, 33-41.

Natagpuan din ng arkeolohikal na mga paghuhukay ang isang lumang kanal na nagmumula sa bukal ng Gihon at bumabagtas patimog sa kahabaan ng dalisdis ng “Lunsod ni David.” Ang dulo ng kanal na ito’y isang tipunang-tubig sa paanan ng tagaytay na dating kinaroroonan ng sinaunang lunsod—sa timugang dulo ng tagaytay, patungo sa pinagsasalubungan ng Libis ng Tyropoeon at Libis ng Kidron. Ang kanal ay inihilig nang bahagyang-bahagyang lamang, kaya naman napakabanayad ng agos ng tubig dito. Malamang na ang kanal na ito ang tinutukoy sa hula ni Isaias noong panahon ni Haring Ahaz (761-746 B.C.E.), anupat ang ‘tubig nito na umaagos nang banayad’ ay inihambing sa rumaragasang pagbaha ng lumulusob na mga Asiryano na inihula ni Isaias na sasalakay sa Juda.—Isa 8:5-8.

Nang malapit nang sumalakay ang mga Asiryano noong paghahari ni Hezekias (732 B.C.E.), kumilos si Haring Hezekias upang tiyaking hindi

mapapasakamay ng kaaway ang suplay ng tubig ng Jerusalem. (2Cr 32:2-4) Gayunman, posibleng tumutukoy sa ibang panahon, ipinakikita ng ulat sa 2 Cronica 32:30 na sinarhan niya ang agos ng Gihon sa dati nitong lagusan at inilihis niya ang tubig nito sa kanluraning panig ng "Lunsod ni David," na nasa pinakaloob ng mga kuta ng Jerusalem. Ang katibayan kung paano ito isinagawa ay natuklasan noong 1880 C.E. nang matagpuan ang isang inskripsiyon na nakaukit sa pinakadingding ng isang paagusan ng tubig na ang dulo ay ang kilalá ngayon bilang Tipunang-tubig ng Siloam sa K panig ng matandang "Lunsod ni David." Inilarawan ng inskripsiyon, na nakaulat sa isang sinaunang sulat Hebreo at itinuturing na mula pa noong ikawalong siglo B.C.E., kung paano hinukay sa solidong bato ang paagusang ito. Isinagawa iyon ng dalawang grupo ng mga lalaki na nagtrabaho nang pasalubong sa isa't isa mula sa magkabilang dulo. Noong 1910, nang lubusan nang mahawan ang paagusan, natuklasan na ito'y may sukat na mga 533 m (1,749 na piye), may katamtamang taas na 1.8 m (6 na piye) at kung minsa'y papakitid nang hanggang 0.5 m (20 pulgada) lamang. Lumilitaw na ang kahanga-hangang gawang ito ng inhinyeriya ay resulta ng mga pagkilos ni Hezekias upang maprotektahan at mapanatili ang suplay ng tubig ng Jerusalem na nagmumula sa Gihon.

Pinalawak ni Haring Manases, na anak ni Hezekias, ang mga kuta ng Jerusalem noong panahon ng kaniyang paghahari (716-662 B.C.E.). Siya'y nagtayo ng panlabas na pader para sa "Lunsod ni David" sa gawing "kanluran ng Gihon," samakatuwid ay hindi napasama sa loob ng mga hangganan ng Jerusalem ang bukal ng Gihon.—2Cr 32:33; 33:14.

Sa ngayon, ang tubig ng Gihon ay patuloy na umaagos sa "Paagusan ng Siloam," na kinikilalang ipinagawa ni Hezekias.

GILALAI. Isa sa mga Levitang manunugtog sa prusisyong isinaayos ni Nehemias sa pagpapasinaya ng muling-itinayong pader ng Jerusalem noong 455 B.C.E.—Ne 12:27, 31, 36.

GILBOA [posible, Maburol na Lupain]. Isang bundok na ipinapalagay na ang Jebel Fuqu'ah. Ito'y isang hugis hating-buwan na tagaytay ng mga burol na batong-apog at nasa TS ng Jezreel at K ng Bet-sean. Dahil sa mga bangin, nahahati sa ilang talampas ang hanay ng mga burol na ito. Ang kalakhang bahagi nito ay hantad na bato, na may baku-bakong mga kanal sa hilagaan at kanluraning mga bahagi, kung saan natitibag ang yeso. Gayunman, ang di-gaanong matatarik na kanluraning dalisdis nito ay natatamnan ng trigo at sebada. Mayroon ding mga pastulan doon at mga puno ng igos at olibo. Ang hilagaang panig ang pinakamatarik at pinakamataas, anupat may taas na mga 520 m (1,700 piye) mula sa kapantayan ng dagat.

Dahil sa estratehikong lokasyon nito sa matabang Kapatagan ng Jezreel sa pagitan ng agusang libis ng Kison at ng Ilog Jordan, ang Gilboa ay nasangkot sa dalawa o higit pang malalaking pagbabaka. Si Gideon at ang kaniyang mga tauhan ay nagkampo sa "balon ng Harod," na karaniwang iniuugnay sa bukal na nasa HK tagaytay ng Gilboa. (Huk 7:1) Tinipon ni Haring Saul ang kaniyang mga hukbo sa Gilboa at dito'y natalo sila sa mga kamay ng mga Filisteo. Dito'y napatay rin ang tatlo sa kaniyang mga anak, sina Jonatan, Abinadab, at Malki-sua, at si Saul ay nagpatiwakal.—1Sa 28:4; 31:1-4, 8; 2Sa 1:4-10, 21; 1Cr 10:1-8.

GILEAD [malamang na hinalaw sa Galeed, nangangahulugang "Bunton na Saksi"].—Gen 31:47, 48.

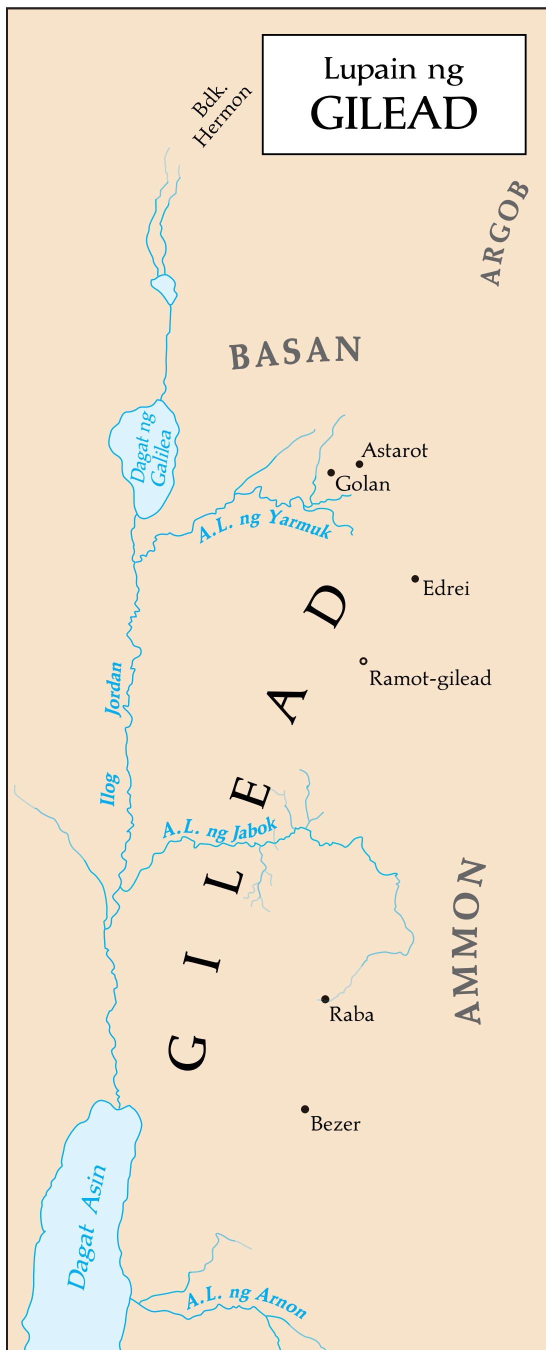
1. Anak ni Makir at apo ni Manases; ninuno ng mga Iezerita at mga Helekita.—Bil 26:29, 30; 27:1; Jos 17:1, 3; 1Cr 2:21, 23; 7:14-17.

2. Isang Gadita na nakatala sa talaangkanan ni Abihail.—1Cr 5:11-14.

3. Ama ni Jepte.—Huk 11:1, 2.

4. Isang terminong heograpiko na ginagamit sa Bibliya sa iba't ibang paraan. Sa eksaktong diwa,

ang Gilead ay tumukoy sa tulad-bobidang bulubunduking pook sa S ng Ilog Jordan na umabot sa H at T ng agusang libis ng Jabok. (Jos 12:2) Ang hangganan nito sa H ay ang Basan; sa T, ang talampas sa H ng agusang libis ng Arnon; at sa S, ang teritoryo ng Ammon. (Deu 2:36, 37; 3:8-10) Gayunman, kung minsan ang "Gilead" o "lupain ng Gilead" ay ikinakapit sa buong teritoryong Israelita sa S ng Jordan, kasama na rito ang Basan at ang talampas sa H ng Arnon.—Jos 22:9; Huk 20:1, 2; 2Sa 2:9; 2Ha 10:32, 33; tingnan ang GALEED.

Maliwanag na ipinapalagay na ang Gilead ay binubuo ng dalawang bahagi. Bagaman tinatawag lamang na Gilead sa Bilang 32:40, ang teritoryong nakaatas sa kalahati ng tribo ni Manases ay mas espesipikong tinutukoy bilang "ang natira sa Gilead" (Deu 3:13) o ang "kalahati ng Gilead." (Jos 13:31) Sa katulad na paraan, sa mas eksaktong diwa, ang pinagsamang teritoryo ng Gad at Ruben sa T ng lugar na ibinigay sa kalahati ng tribo ni Manases ay tinawag na "kalahati ng bulubunduking pook ng Gilead." (Deu 3:12) Gayunman, kung minsan, ang lugar ding ito ay tinatawag lamang na Gilead, gaya rin ng bahagi nito na nakaatas sa Gad (na kinaroroonan ng kanlungang lunsod ng Ramot).—Bil 32:29; Jos 13: 24, 25; 21:38.

Sa libis ng Jordan, mula sa di-kukulangin sa 210 m (690 piye) ang kababaan mula sa kapantayan ng dagat, ang Gilead ay paahon hanggang sa taas na mahigit sa 1,000 m (3,300 piye). Palibhasa'y pinagpala ng saganang ulan kapag taglamig at makapal na hamog kapag tag-araw, gayundin ng maraming bukal, ang matabang rehiyong ito ay may malalawak na kagubatan noong sinauna at kilalang-kilala dahil sa balsamo nito na nakapagpapagaling. (Jer 8:22; 46:11; tingnan ang BALSAMO, BALSAMO NG GILEAD.) Ang alun-along mga talampas nito ay naging angkop sa pag-aalaga ng mga hayop at pagtatanim ng mga binutil. Sagana ring namumunga ang mga punong-ubas sa Gilead noon.—Bil 21:22; 32:1.

Makasaysayang mga Pangyayari sa Gilead. Di-katagalan bago pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako, kontrolado ng Amoritang hari na si Sihon ang seksiyon ng Gilead sa T ng agusang libis ng Jabok, samantalang si Og na hari ng Basan naman ang namamahala sa bahaging nasa dakong H. (Jos 12:1-4) Sa ilalim ng pangunguna ni Moises, tinalo ng mga Israelita ang dalawang haring ito, at, dahil sa malaking bilang ng kanilang mga alagang hayop, hiniling ng mga tribo nina Gad at Ruben na ibigay sa kanila ang rehiyong ito bilang mana. (Bil 21:21-24, 33-35; 32:1-5) Ipinagkaloob ang kahilingan nila sa kundisyon na ang mga lalaking mandirigma ng dalawang tribo ay tatawid ng Jordan at tutulong sa pagsakop sa Lupang Pangako. (Bil 32:20-24, 28-30) Sumang-ayon silang gawin ito, at kaagad nilang itinayong muli ang mga lunsod para sa kanilang mga pamilya, na iiwan nila roon. (Bil 32:25-27, 31-38) Ang kalahati ng tribo ni Manases ay tumanggap din ng mana sa S ng Jordan.—Bil 32:33, 39, 40.

Habang naglalakbay pabalik sa kanilang mana sa Gilead, ang mga lalaki ng Ruben, Gad, at ng kalahati ng tribo ni Manases ay nagtayo ng isang altar bilang pinakaalaala ng katapatan kay Jehova. (Jos 22: 9, 10, 26-29) Nang maglaon, nakiisa sila sa pagkilos ng ibang mga tribo laban sa mga Benjamita dahil ipinagsanggalang ng mga ito ang mga manggagawa ng kamalian na taga-Gibeah upang hindi malapatan ng katarungan ang mga iyon. (Huk 20:1-48) Kabaligtaran naman nito, hinatulan ang "Gilead" dahil hindi ito sumama kay Barak sa pakikipaglaban kay Sisera. (Huk 5:17) Gayundin, nang dakong huli, ang mga lalaki ng Sucot at Penuel, dalawang lunsod sa Gilead, ay tumangging tumulong kay Gideon at sa mga tauhan niya anupat hindi nagbigay ng mga panustos na pagkain noong tinutugis ng mga ito ang mga Midianita.—Huk 8:4-9.

Pagkamatay ni Hukom Jair na mula sa Gilead, bumalik ang Israel sa idolatriya, at sinundan ito ng 18 taon ng matinding paniniil ng mga Ammonita. Palibhasa'y napaharap sa pagpapahirap na ito, iniwan ng mga lalaki ng Gilead ang huwad na pagsamba at namanhik sila sa Gileaditang si Jepte na maging kumandante nila sa pakikipaglaban sa Ammon. Nang magkagayon ay nasupil ang mga Ammonita.—Huk 10:3, 5-10; 11:4-11, 32, 33.

Gayunman, pagkaraan ng maraming taon ay nagkaroon pa rin ng suliranin ang Gilead sa mga Ammonita. (Am 1:13) Di-nagtagal matapos pahiran si Saul bilang unang hari ng Israel, kinubkob ni Nahas na Ammonita ang Jabes-gilead at sinabing tatanggapin lamang niya ang pagsuko ng lunsod na ito sa kundisyong ipadudukit ng mga lalaki ang kanilang kanang mata. Nang malaman ito ni Saul, dali-dali niyang tinipon ang isang hukbo ng 330,000 lalaki at tinalo ang mga Ammonita. (1Sa 11:1-11) Pagkatapos nito, waring pumasok ang Gilead sa isang yugto ng katiwasayan na nagpatuloy pa pagkamatay ni Saul, gaya ng ipinahihiwatig ng pagpili ni Abner sa Gileaditang lunsod ng Mahanaim bilang lugar kung saan gagawing hari ang anak ni Saul na si Is-boset. (2Sa 2:8, 9) Gayunman, noong panahon ng paghahari ni David, muling sumiklab ang pakikipag-alitan sa mga Ammonita. Ang Gilead at ang kapaligiran nito ay naging tagpo ng mga pagbabaka na sa wakas ay humantong sa lubusang pagkasupil ng Ammon.—2Sa 10:6-19; 11:1; 12:26-31.

Nang maglaon, noong panahon ng paghihimagsik ni Absalom, tumakas si Haring David patungong Gilead at sa Mahanaim ay tinanggap siya nang may kabaitan at magiliw, lalo na ng matanda nang si Barzilai. (2Sa 17:27-29; 19:32) Maliwanag na sa Gilead naglabanan ang mga hukbo ni David at ni Absalom. Ang matinding pagkatalo ni Absalom ang nagbukas ng daan upang umalis si David sa Gilead at bumalik na sa kaniyang trono.—2Sa 17:24; 18:6-8.

Di-nagtagal pagkatapos na maitatag ang sampung-tribong kaharian (997 B.C.E.), ang mga Siryano ay kumuha ng teritoryo mula sa Gilead. Ang Ramot-gilead, ang Gaditang kanlungang lunsod sa silangang Gilead, ay pag-aari ng mga Siryano noong panahon ni Haring Ahab at ng Gileaditang propeta na si Elias. (1Ha 17:1; 22:3) Pagkatapos, noong panahon ng mga paghahari ni Haring Jehu at ng kaniyang anak na si Jehoahaz, mas marami pang teritoryo ang nawala sa Gilead at dumanas ito ng matinding paggiik sa mga kamay ng mga Siryanong hari na si Hazael at ang anak nito na si Ben-hadad III. (2Ha 10:32-34; 13:1, 3, 7; Am 1:3, 4) Gayunman, tatlong ulit na tinalo ni Jehoas na anak ni Jehoahaz ang mga Siryano at nabawi niya ang mga lunsod na nakuha ng mga Siryano sa Israel noong panahon ng paghahari ng kaniyang ama.—2Ha 13:25.

Nang dakong huli, noong mga araw ng Israelitang si Haring Peka (mga 778-759 B.C.E.), dinala ng Asiryanong hari na si Tiglat-pileser III sa pagkatapon ang mga naninirahan sa Gilead. (2Ha 15:29) Lumilitaw na kaagad na sinamantala ng mga Ammonita ang situwasyong ito at sinimulan nilang sakupin ang teritoryo ng Gilead. (Aw 83:4-8; Jer 49:1-5) Gayunman, sa pamamagitan ng kaniyang mga propeta, nagbigay si Jehova ng katiyakan na sa kalaunan ay muling isasauli sa rehiyong ito ang mga Israelita.—Jer 50:19; Mik 7:14; Zac 10:10.

5. Isang "bayan" na binanggit ni Oseas bilang punô ng kabulaanan, pagbububo ng dugo, at mga manggagawa ng bagay na nakapipinsala. (Os 6:8; ihambing ang 12:11.) Yamang sa ibang bahagi ng Kasulatan ay hindi ipinakikilala ang Gilead bilang isang lunsod, sinasabi ng iba na maaaring Jabes-gilead o Ramot-gilead ang tinutukoy. Ipinapalagay naman ng iba na tumutukoy ito sa buong rehiyon na nasa S ng Jordan.

GILGAL [Gumugulong].

1. Isang lunsod "sa silanganing hangganan ng Jerico." (Jos 4:19) Maliwanag na malapit sa "tibagan" ng Gilgal ang tirahan ng Moabitang si Haring Eglon, ang maniniil ng Israel noong panahon ni Ehud. —Huk 3:12-26.

Ipinapalagay noon ng karamihan sa mga heograpo na ang Khirbet en-Nitleh ang posibleng lokasyon ng Gilgal. Gayunman, partikular na mula noong 1931, iminumungkahi ng ilan ang Khirbet El Mafjir. Ang posisyon nito, 2 km (mga 1 mi) sa HS ng sinaunang Jerico (Tell es-Sultan; Tel Yeriho), ay mas katugma ng sinaunang mga pagtukoy sa panitikan (gaya niyaong kina Josephus at Eusebius) tungkol sa distansiya mula sa Jerico hanggang sa Gilgal.

Gayundin, ang arkeolohikal na paghuhukay sa Khirbet en-Nitleh ay walang isiniwalat na katibayan na tinahanan ito bago ang Karaniwang Panahon. Sa kabilang dako naman, sa mga paggagalugad sa ibabaw ng kapaligiran ng Khirbet El Mafjir ay may natagpuang mga bibingang luwad na nagpapahiwatig na nagkaroon doon ng isang pamayanan maraming siglo bago ang Karaniwang Panahon. Bagaman ang lugar na ito ay hindi tuwirang nasa S ng sinaunang Jerico, maaaring sa katawagan sa Bibliya na "silanganing hanggahan ng Jerico" ay kasama ang HS.

Ang Gilgal ang lugar ng unang kampamento ng Israel pagkatawid sa Jordan noong Abib (Nisan) ng 1473 B.C.E. Bilang paggunita sa pagtuyo ni Jehova sa tubig ng Jordan upang makatawid ang Israel, dito ay nagbunton si Josue ng 12 bato na kinuha mula sa gitna ng pinakasahig ng ilog. (Jos 4:8, 19-24) Sa Gilgal tinuli ang lahat ng lalaking Israelita na ipinanganak sa ilang, anupat pagkatapos ay sinabi ni Jehova na 'iginulong niya ang pandurusta ng Ehipto mula sa kanila.' Nang magkagayon, ang lugar na ito ay binigyan ng pangalang "Gilgal," nangangahulugang "Gumugulong," upang magsilbing tagapagpaalaala nito. (Jos 5:8, 9) Nang maglaon, ang nakabalatkayong mga Gibeonita mula sa maburol na lupain sa dakong K ay bumaba patungo sa Libis ng Jordan at lumapit kay Josue sa Gilgal, anupat nakipagtipan sila sa Israel. (Jos 9:3-15) Pagkatapos nito, nang sumailalim sa pagsalakay ang mga Gibeonita, magdamagang humayo ang hukbo ni Josue mula sa Gilgal paahon sa kanilang lunsod upang lupigin ang liga ng limang Amoritang hari. (Jos 10:1-15) Sa Gilgal sinimulan ang pamamahagi ng lupain ng Canaan (Jos 14:6–17:18) at natapos ito mula sa Shilo.—Jos 18:1–21:42.

Iniuulat na ang anghel ni Jehova ay humayo "mula sa Gilgal patungo sa Bokim." (Huk 2:1) Maaaring tumutukoy ito sa pagpapakita ng isang anghel malapit sa Gilgal di-kalaunan pagkatawid ng Israel sa Jordan (Jos 5:10-14) at sa gayon ay nagpapahiwatig na ang anghel ding iyon ang nagpakita sa Bokim.

Hindi tiyak kung ang Gilgal na malapit sa Jordan o ang Blg. 2 ang kasama sa taunang pag-ikot ni Samuel. (1Sa 7:15, 16) Doon ay naghandog siya ng mga hain pagkatapos na pahiran si Saul (1Sa 10:1, 8) at, kasama ang bayan, muli niyang pinagtibay ang pagkahari ni Saul.—1Sa 11:14, 15.

Samantalang nagtitipon ang mga hukbong Filisteo sa maburol na lupain sa palibot ng Micmash, si Haring Saul naman ay nasa ibaba sa Libis ng Jordan sa Gilgal. Sa takot na baka daluhungin siya ng kaaway, may-kapangahasang naghandog si Saul ng haing sinusunog. (1Sa 13:4-15) Sa Gilgal din sinabihan si Saul na itinakwil na siya ni Jehova bilang hari dahil hindi niya sinunod ang utos ni Jehova na itaga sa pagkapuksa ang lahat ng mga Amalekita at ang kanilang mga kawan at mga bakahan.—1Sa 15:12-28.

Pagkatapos na mabigo ang paghihimagsik ni Absalom, ang mga lalaki ng Juda ay pumaroon sa Gilgal upang itawid si David sa Jordan.—2Sa 19:15, 40.

Sa pamamagitan ng propetang si Mikas, ipinaalaala ni Jehova sa kaniyang bayan ang mga pagpapala niya sa kanila. "Mula . . . sa Sitim, hanggang sa Gilgal" ay hinadlangan niya ang pagsisikap ng Moab na pasamain sila, itinawid niya ang Israel sa Jordan, at iginulong niya ang pandurusta ng Ehipto. Ngunit hindi napag-unawa ng Israel ang "matuwid na mga gawa[ng ito] ni Jehova."—Mik 6:5; Bil 25:1.

Posibleng ang Gilgal ay kilala rin bilang Gelilot. —Tingnan ang GELILOT.

Ang Bet-gilgal na umiral pagkaraan ng pagkatapon ay maaaring ang Gilgal din na malapit sa Jerico o ang Blg. 2.—Ne 12:28, 29.

2. Bagaman iba ang pangmalas ng ilan, maliwanag na ang Gilgal na binanggit may kaugnayan kina Elias at Eliseo ay naiiba sa Blg. 1. Bago siya kunin patungo sa langit sa pamamagitan ng isang buhawi, si Elias, kasama si Eliseo, ay humayo mula sa Gilgal at lumusong sa Bethel at pagkatapos ay sa Jerico. (2Ha 2:1-5) Ipinahihiwatig ng rutang ito ang isang lokasyong malapit sa Bethel. Gayundin, ipinahihiwatig ng 'paglusong' nila na ang Gilgal na ito ay nasa isang bulubunduking pook. Hindi tutugma sa paglalarawang ito ang Gilgal sa Libis ng Jordan. Kaya naman ang Gilgal na ito ay karaniwang iniuugnay sa Jil Jiliya, isang malaking nayon na nasa ibabaw ng burol na mga 11 km (7 mi) sa H ng Bethel. Nang maglaon ay pinangyari ni Eliseo na mawala ang lason ng nilaga na niluto roon. (2Ha 4:38-41) Marahil ito o iba pang Gilgal ang inilalarawan sa Deuteronomio 11:29, 30 bilang katapat ng Bundok Gerizim at Bundok Ebal.

Maliwanag na noong bandang huli, ang lunsod na ito (o marahil ang Blg. 1) ay naging isang sentro ng huwad na pagsamba. (Os 4:15; 9:15; 12:11) Palibhasa'y patiunang nakita ni Jehova na sa kalaunan ay ipatatapon ang hilagang kaharian, sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Amos ay may-panlilibak niyang sinabi sa di-na-magbabagong mga Israelita na 'dalasan nila ang pagsalansang' sa Gilgal, anupat inihula rin niya na ipatatapon ang mga tumatahan dito.—Am 4:4; 5:5.

3. Isang lugar sa K ng Jordan na binanggit sa isang talaan ng mga nakubkob ng Israel sa ilalim ni Josue. (Jos 12:7, 8, 23) Naniniwala ang ilan na maaaring may isang pagkakamali ng eskriba sa tekstong ito, kaya naman mas gusto nila ang salin ng Griegong *Septuagint* na "Galilea," gaya ng nasa *Revised Standard Version.*

GILINGAN [sa Ingles, *mill*]. Isang simpleng aparato na karaniwang binubuo ng dalawang bato (na magkapatong), at sa pagitan ng mga ito ay ginigiling ang sari-saring giniik na mga butil upang maging harina. Ang butil ay maaaring bayuhin sa isang almires gamit ang isang pandikdik, kiskisin sa pagitan ng isang malapad na tipak ng bato at ng isang pang-ibabaw na bato, o gilingin gamit ang isang gilingang iniikot o isang *lever hand mill.* Ginagamit na ang gayong mga kasangkapan mula pa noong maagang bahagi ng panahon ng mga patriyarka, sapagkat ang asawa ni Abraham na si Sara ay gumawa ng mga tinapay na bilog mula sa "mainam na harina." (Gen 18:6) Sa ilang, ang manna na inilaan ng Diyos ay ginigiling ng mga Israelita "sa mga gilingang pangkamay o dinidikdik iyon sa almires."—Bil 11:7, 8; tingnan ang ALMIRES.

Noon, karaniwa'y araw-araw ang pagluluto ng tinapay, at kadalasan, bawat pamilya ay nagmamay-ari ng sarili nitong gilingang pangkamay. Karaniwan na, ang paggiling ng mga butil upang maging harina ay isang pang-araw-araw na gawain ng mga kababaihan sa isang sambahayan. (Mat 24:41; Job 31:10; Exo 11:5; Isa 47:1, 2) Maaga silang bumabangon sa kinaumagahan upang ihanda ang harinang kailangan para sa tinapay sa araw na iyon. Ang ingay ng mga gilingang pangkamay ay tinutukoy sa Bibliya bilang sagisag ng normal at mapayapang mga kalagayan. Sa kabaligtaran, pagiging pinabayaan at pagkatiwangwang ang ipinahihiwatig kapag naglaho "ang ingay ng gilingang pangkamay."—Jer 25:10, 11; Apo 18:21, 22; ihambing ang Ec 12:3, 4.

Ang isang karaniwang gilingang pangkamay noong panahong Hebreo ay ang *saddle quern.* Mayroon itong dalawang inukit na bato, isang mas mahaba sa ilalim at isang mas maliit sa ibabaw. (Deu 24:6; Job 41:24) Ang tagagiling ay luluhod sa likod nito, hahawakan ng dalawang kamay ang pang-ibabaw na bato, at ikakaskas ito sa batong nasa ilalim para madurog ang butil sa pagitan ng dalawang bato. Ang ilang pang-ilalim na bato ay nakaharap palayo sa tagagiling para maging mas mapuwersa ang pagkaskas. Nang maglaon, gumagamit na ng *lever mill* at ng gilingang iniikot. Pareho itong may butas sa gitna ng pang-ibabaw na bato para paglagyan ng butil. Ang *lever mill* ay hugis parihaba o parisukat, na may malaking pang-ilalim na bato kung saan ikinakaskas ang isang mas maliit na bato gamit ang isang *lever* na nakasuksok sa isang uka sa pang-ibabaw na bato. Kung minsan, inilalagay ito sa mataas na patungan para magamit ito habang nakatayo. Ang gilingang iniikot ay binubuo ng dalawang bilog na bato, at may tulos ito sa gitna para mapaikot ang pang-ibabaw na bato. Ang pang-ibabaw na bato ay nakaarko para magkasya ito at mapaikot sa pang-ilalim na bato na nakauka, kaya ang durog na mga butil ay nahuhulog sa gilid ng gilingan. Ginagamit pa rin ito hanggang sa ngayon —ang mabibigat na pang-ilalim na bato ay karaniwan nang gawa sa basalto at kadalasan nang mga 46 na sentimetro (18 pulgada) ang diyametro at may kapal na 5 hanggang 10 sentimetro (2 hanggang 4 na pulgada).

Kadalasan, dalawang babae ang nagpapatakbo ng ganitong gilingang pangkamay. (Luc 17:35) Nauupo silang magkaharap at tinatanganan nila ng tig-isang kamay ang hawakan upang paikutin ang pang-ibabaw na bato. Gamit ang isa pa niyang kamay, nilalagyan ng isang babae ng kaunting butil na hindi pa nagigiling ang butas ng pang-ibabaw na bato, samantalang tinitipon naman ng isa pang babae ang harina habang lumalabas iyon sa gilid ng gilingan at nahuhulog sa lalagyan o sa telang nakalatag sa ilalim ng gilingan.

Yamang noon ay karaniwan nang araw-araw ang pagluluto ng tinapay at malimit maggiling ng butil upang maging harina, maawaing ipinagbawal ng kautusan ng Diyos na ibinigay sa Israel ang pag-agaw sa gilingang pangkamay ng isang tao o sa pang-ibabaw na batong panggiling niyaon bilang panagot. Nakadepende sa gilingang pangkamay ang pang-araw-araw na tinapay ng isang pamilya. Kaya naman, ang pag-agaw rito o sa pang-ibabaw na batong panggiling nito ay nangangahulugan ng pag-agaw sa "isang kaluluwa" o "ikabubuhay."—Deu 24:6, tlb sa *Rbi8.*

Binabanggit din ng Kasulatan ang mas malalaking gilingan. Tinukoy ni Jesu-Kristo ang "isang gilingang-bato na gaya niyaong iniikot ng isang asno." (Mat 18:6) Maaaring katulad ito ng gilingang-bato na sapilitang ipinaikot ng mga Filisteo sa bulag na si Samson noong "siya ay naging tagagiling sa bahay-bilangguan," bagaman iniisip ng iba na iyon ay isang *saddle quern.*—Huk 16:21.

Sa Apocalipsis, ang bigla at pangkatapusang pagkapuksa ng Babilonyang Dakila ay inihalintulad sa paghahagis sa dagat ng "isang bato na tulad ng isang malaking gilingang-bato."—Apo 18:21.

GILO. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:48, 51) Tagarito ang traidor na si "Ahitopel na Gilonita." (2Sa 15:12; 23:34) Bagaman hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito, ipinapalagay ng ilang heograpo na ang Gilo ay ang Khirbet Jala, na mga 10 km (6 na mi) sa HHK ng Hebron.

GILONITA [Ng (Mula sa) Gilo]. Taong naninirahan sa Gilo. Ang terminong ito'y ikinapit kay Ahitopel, na tagapayo ni David.—Jos 15:51; 2Sa 15:12; 23:34.

GIMEL [ג]. Ang ikatlong titik sa alpabetong Hebreo. Ito ang pinakamalambot sa mga titik na pangngalangala bukod sa titik na *yod* [י] at karaniwan nang katumbas ng Ingles na "g" kapag may tuldok ito sa gitna (*daghesh lene*); ngunit kapag wala ang tuldok na iyon ay binibigkas ito nang mas malambot, sa bandang lalamunan. (Tingnan ang HEBREO, II.) Sa Hebreo, ito ang unang titik sa bawat pambungad na salita ng walong talata ng Awit 119:17-24.

GIMZO. Isang lunsod ng Juda. Ito at ang mga sakop na bayan nito ay binihag ng mga Filisteo noong panahon ng paghahari ni Ahaz. (2Cr 28:18, 19) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Gimzu, na isang nayon na mga 23 km (14 na mi) sa TS ng makabagong Tel Aviv-Yafo.

GINANG. Tingnan ang REYNA.

GINAT. Ama ni Tibni na hindi nagtagumpay na maagaw kay Omri ang pagkahari sa sampung-tribong kaharian ng Israel.—1Ha 16:21, 22.

GINETOI. Isa sa mga ulo ng mga saserdote na bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ne 12:1, 4, 7); maaaring siya rin ang Gineton sa Nehemias 12:16.

GINETON.

1. Isang sambahayan ng mga saserdote sa panig ng ama na ang ulo ay ang isang Mesulam noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 12:12, 16, 26.

2. Isa sa mga saserdote o ang ninuno ng isang saserdote, na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na itinatag noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 6, 8.

GINTO. Ang metal na unang binanggit at pinakamadalas ding banggitin sa Bibliya. (Gen 2:11) Sa pasimula pa lamang, isa na itong bantog na metal na lubhang pinahahalagahan dahil ito ay mabigat, bibihira, maganda, may kinang na di-kumukupas, napipitpit, at madaling hubugin. May ilang terminong Hebreo na tumutukoy sa ginto; kabilang dito ang *za·hav′* (Exo 25:11), *cha·ruts′* (Zac 9:3), *ke′them* (Aw 45:9), *paz* ("dalisay na ginto"; Aw 19:10), *seghohr′* ("dalisay na ginto"; Job 28:15), at *′oh·phir′* ("ginto ng Opir"; Job 22:24). Ang mga terminong Griego naman na *khry·sos′* at *khry·si′on* sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay ginagamit may kinalaman sa mga barya, mga palamuti, at sa metal sa pangkalahatan; ginagamit din ang mga ito sa mga metapora.—Mat 10:9; 1Pe 3:3; Mat 2:11; 1Co 3:12.

Dahil bibihira ang ginto, naging kapaki-pakinabang ito bilang pambayad sa pakikipagkalakalan at bilang panukat ng kayamanan at katanyagan ng isang tao. (Gen 13:2; 1Cr 21:25; Es 8:15) Noong bandang huli na lamang naimbento ang mga baryang ginto. Dahil sa kulay at kinang ng ginto at sa tibay nito laban sa oksidasyon, o pagkupas, partikular itong naging mahalaga sa paggawa ng mga alahas at ng lahat ng uri ng palamuti.—Gen 24:22; 41:42; Huk 8:24-26; Aw 45:9, 13.

Kapag ang ginto ay natagpuan sa purong anyo nito sa mga deposito ng graba at mga sahig ng ilog, madali itong ihiwalay at kunin dahil napakabigat nito. Binabanggit ng aklat ng Job ang pagmimina at pagdadalisay ng ginto.—Job 28:1, 2, 6.

Ginamit sa Tabernakulo at sa Templo. Dahil madaling hubugin ang ginto, napupukpok ito upang makagawa ng iba't ibang hugis. Noong itinatayo ang tabernakulo, ang ginto ay pinitpit hanggang maging mga laminang pangkalupkop at maninipis na pirasong pinutol upang maging mga hibla na inihabi naman sa ilang kasuutan ng mataas na saserdote. (Exo 25:31; 30:1-3; 37:1, 2; 39:2, 3) Ginamit din ito sa katulad na paraan sa templong itinayo ni Solomon. (1Ha 6:21-35; 10:18; 2Cr 3:5-9) Kapag ang ginto ay hinaluan ng ibang metal upang mas tumigas ito, mas marami itong mapaggamitan. Ginagawa rin sa sinaunang Israel ang prosesong ito.—1Ha 10:16; tingnan ang ELEKTRUM.

Napakaraming ginto ang ginamit sa tabernakulo, anupat ang halaga ng gintong iyon sa kasalukuyan ay tinatayang mga $11,269,000. (Exo 25:10-40; 38:24) Gayunman, kung paghahambingin ang dami ng gintong ginamit, ang tabernakulo sa ilang ay maliit na bersiyon lamang ng maluwalhating templo ni Solomon. Naghanda si David ng di-kukulangin sa 100,000 talento na ginto para sa templong iyon, na tinatayang nagkakahalaga sa ngayon ng mahigit $38,535,000,000. (1Cr 22:14) Ang mga kandelero at ang mga kagamitan sa templo—mga tinidor, mga mangkok, mga pitsel, mga hugasan, mga kopa, at iba pa—ay yari sa ginto at pilak; ang ilang kagamitan ay yari sa tanso; ang mga kerubin sa Kabanal-banalan, ang altar ng insenso, at maging ang buong loob ng bahay ay kinalupkupan ng ginto.—1Ha 6:20-22; 7:48-50; 1Cr 28:14-18; 2Cr 3:1-13.

Ang Ganansiya ni Solomon. Napakaraming ginto ang pumasok sa ingatang-yaman ni Solomon mula sa hari ng Tiro (120 talento) at sa reyna ng Sheba (120 talento), mula sa taunang mga tributo at mga buwis, at sa pamamagitan ng kaniyang pangkat ng mga barkong pangkalakal. Sinasabi ng ulat: "Ang timbang ng ginto na dumarating kay Solomon sa isang taon ay nagkakahalaga ng anim na raan at animnapu't anim na talento na ginto

[mga $256,643,000].” Bukod pa iyan sa ganansiya niya mula sa mga negosyante, mga gobernador, at iba pa.—1Ha 9:14, 27, 28; 10:10, 14, 15.

Ang Opir ang isa sa mga lugar na pinagkunan ni Solomon ng mainam na ginto. Isang bibinga ng kagamitang luwad na sinasabing mula pa noong ikawalong siglo B.C.E. ang natuklasan at doon ay nakasulat: “gintong Opir patungo sa *bet horon,* tatlumpung siklo.”—1Ha 9:28; 10:11; Job 28:16; tingnan ang OPIR.

Ang Ginto Mula sa Nabihag na mga Lunsod. Iniutos ng Diyos sa Israel na ang nililok na imahen ng mga idolong diyos ng mga bansa ay dapat sunugin sa apoy: “Huwag mong nanasain ang pilak at ang ginto na nasa mga iyon, ni kukunin mo man iyon para sa iyong sarili, dahil baka masilo ka niyaon; sapagkat iyon ay isang bagay na karima-rimarim kay Jehova na iyong Diyos. At huwag kang magpapasok ng karima-rimarim na bagay sa iyong bahay at ikaw ay maging isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa na tulad niyaon. Dapat kang lubos na marimarim doon at talagang kasuklaman mo iyon, sapagkat iyon ay isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa.” (Deu 7:25, 26) Dahil dito, ang mga idolo at ang mga kagamitan ng mga ito ay sinunog, at kung minsan, ang ginto at pilak na nasa mga iyon ay dinudurog hanggang sa mapulbos.—Exo 32:20; 2Ha 23:4.

Ang ibang mga bagay na ginto at pilak mula sa nabihag na mga lunsod ay maaaring kunin matapos linisin sa apoy ang mga ito. (Bil 31:22, 23) Isang eksepsiyon dito ang Jerico, sapagkat iyon ang unang bunga ng pananakop sa Canaan. Ang ginto at ang pilak nito (maliban yaong nasa mga idolo) ay dapat ibigay sa mga saserdote upang italaga para sa santuwaryo.—Jos 6:17-19, 24.

Karunungan at Pananampalataya, Mas Mabuti Kaysa sa Ginto. Bagaman mataas ang halaga ng ginto, ito, gaya ng iba pang materyal na kayamanan, ay hindi makapagbibigay ng buhay sa may-ari nito (Aw 49:6-8; Mat 16:26), at hindi mabibili ng gaanuman karaming ginto ang tunay na karunungan na nagmumula kay Jehova. (Job 28:12, 15-17, 28) Ang kaniyang mga kautusan, mga utos, at disiplina ay lalong higit na kanais-nais kaysa sa maraming dalisay na ginto. (Aw 19:7-10; 119:72, 127; Kaw 8:10) Ang ginto ay hindi makapagliligtas sa araw ng galit ni Jehova.—Zef 1:18.

Tinutuya ng materyalistikong mga tao ang pananampalataya sa Diyos at sinasabi nilang hindi ito praktikal. Magkagayunman, ipinakita ng apostol na si Pedro na ang pananampalataya ay napakatibay at may di-kumukupas na halaga. Sinabi niya na ang subok na katangian ng pananampalataya ng isa ay mas malaki ang halaga kaysa sa ginto, na bagaman nakatatagal sa apoy ay maaaring kumupas at masira sa ibang paraan. Kailangang batahin ng mga Kristiyano ang iba't ibang pagsubok na kung minsan ay nakapipighati, ngunit nakatutulong ito upang mahayag ang katangian ng kanilang pananampalataya. (1Pe 1:6, 7) Kung tunay na pananampalataya ng isa, mapagtatagumpayan niya ang anumang pagsubok.

Makasagisag na Paggamit. Tinukoy ni Job ang ginto bilang isang sagisag ng materyalismo, isa sa mga bagay na alam niyang dapat niyang iwasan upang mapaluguran si Jehova. (Job 31:24, 25) Sa kabilang dako naman, dahil sa kagandahan, kahalagahan, at kadalisayan ng mainam na ginto, isa itong angkop na sagisag sa paglalarawan sa banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem, at sa malapad na daan nito.—Apo 21:18, 21.

Ang imaheng napanaginipan ni Nabucodonosor ay may ulong ginto, samantalang ang ibang bahagi ng imahen ay gawa sa mas mababababang uri ng materyales. Binigyang-kahulugan ni Daniel ang mga bahagi ng imahen bilang kumakatawan sa mga kapangyarihang pandaigdig, anupat ang ulong ginto ay si Nabucodonosor, samakatuwid nga, ang dinastiya ng mga hari ng Babilonya na pinangungunahan ni Nabucodonosor. (Dan 2:31-33, 37-40) Ang Babilonya ay isinagisag din ng ‘isang ginintuang kopa sa kamay ni Jehova,’ yamang ginamit niya ito bilang tagapaglapat ng kaniyang mga kahatulan sa mga bansa.—Jer 51:7.

Ang mga silid ng tabernakulong itinayo ni Moises ay ginamitan ng ginto—ang Dakong Banal, kung saan pumapasok ang mga saserdote at nagsasagawa ng kanilang mga tungkulin, at ang Kabanal-banalan, kung saan ang mataas na saserdote lamang ang nakapapasok. Yamang ang Kabanal-banalan kasama ang ginintuang kaban ng tipan ay kumakatawan sa langit, ang tahanang dako ng Diyos, at yamang mga saserdote lamang ang nakapapasok sa Dakong Banal, at hindi ang pangkaraniwang mga Israelita, makatuwirang sabihin na ang mga ito ay kumakatawan sa mga bagay na may kinalaman sa langit ng Diyos at sa kaniyang “maharlikang pagkasaserdote,” samakatuwid nga, yaong mga may makalangit na pagtawag, at sa kanilang gawain at mga tungkulin para sa Diyos. (1Pe 2:9; Heb 9:1-5, 9, 11, 12, 23-25; 3:1) Sa gayon, sa makasagisag na paraan ay ipinakikitang naiiba ang pagkasaserdoteng ito sa mga tao sa lupa na pinaglilingkuran nito.

Bilang pagpapasigla sa mga kabataan na paglingkuran ang Maylalang habang sila'y malalakas pa, sinabi ng pantas na manunulat ng Eclesiastes na dapat itong gawin bago “ang ginintuang mangkok ay madurog.” Lumilitaw na ang tinutukoy niya ay ang tulad-mangkok na bao ng ulo kasama ang utak, na

ang pagkadurog nito ay mangangahulugan ng kamatayan ng isa.—Ec 12:6, 7.

GIRGASITA, (MGA). Isang bayan na nagmula kay Ham sa pamamagitan ni Canaan. (Gen 10:6, 15, 16; 1Cr 1:8, 13, 14) Ang mga Girgasita ay nanirahan sa K ng Jordan. Bagaman makapangyarihang bayan, sila at anim na iba pang bansang Canaanita ay dumanas ng pagkatalo, sapagkat ibinigay sila ni Jehova sa mga kamay ng kaniyang bayan. (Deu 7:1, 2; Jos 3:10; 24:11) Tinupad nito ang pangako ng Diyos kay Abraham maraming siglo bago nito. (Gen 15:13-21; Ne 9:7, 8) Ang mga pangalang "Girgas" at "Ben-Girgas," na natagpuan sa panitikang Ugaritiko, ay binanggit bilang di-tuwirang patunay sa pag-iral ng mga Girgasita.

GIRZITA, MGA. Isang bayan na kabilang sa naging mga biktima ng paglusob na ginawa ni David at ng kaniyang 600 tauhan noong panahon ng 16-na-buwang paninirahan nila kasama ng mga Filisteo. Kumuha si David ng maraming alagang hayop bilang samsam ngunit walang Girzita ang pinanatiling buháy. Malamang na dahil pagala-gala sila, ang mga Girzita ay nanirahan sa teritoryo sa T ng Juda sa kalakhang direksiyong patungo sa Ehipto.—1Sa 27:2, 7-9.

GISPA. Isang tagapangasiwa ng mga Netineong alipin sa templo noong mga araw ni Nehemias.—Ne 11:21.

GITAIM [Dalawang Pisaan ng Ubas]. Tumakas patungo sa lugar na ito (sa di-binanggit na kadahilanan) ang mga Beerotita. (2Sa 4:1-3) Nanirahan ang mga Benjamita sa Gitaim pagkatapos ng pagkatapon. (Ne 11:31, 33) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. May mga nagmumungkahi na ito ay ang lugar na tinatawag na Gamteti sa Amarna Tablets, malamang ay nasa kapaligiran ng makabagong Ramleh.—Tingnan ang BEEROT.

GITEO [Ng (Mula sa) Gat]. Isang termino na kadalasang ikinakapit sa isang tumatahan o katutubo ng Filisteong lunsod ng Gat. (Jos 13:2, 3) Ang higanteng si Goliat ay isang Giteo. (2Sa 21:19; 1Cr 20:5) Ang mga Giteo, kabilang na si Ittai (tinawag na "isang banyaga" at "isang tapon" mula sa kaniyang bayan), ay may-katapatang nanatili kay David nang tumatakas ito noong panahong maghimagsik si Absalom.—2Sa 15:13, 18-22; 18:2; tingnan ang GAT; ITTAI Blg. 1.

Gayunman, ang terminong "Giteo" ay ikinakapit din kay Obed-edom, na ang tahanan ay pansamantalang pinaglagakan ng kaban ng tipan. (2Sa 6:10, 11; 1Cr 13:13) Naniniwala ang ilang iskolar na siya rin ay nagmula sa Filisteong Gat. Gayunman, mas malamang na si Obed-edom ay isang Levita at maaaring tinawag na isang Giteo sapagkat nagmula siya sa Levitang lunsod ng Gat-rimon.—Jos 21:20, 23, 24; tingnan ang OBED-EDOM Blg. 1.

GITIT. Isang pananalitang pangmusika na ditiyak ang kahulugan at makikita sa mga superskripsiyon ng Mga Awit 8, 81, at 84. Waring ang terminong ito ay hinalaw sa salitang Hebreo na *gath,* na pangalan din ng isang bayan na nasa hanggahan ng Juda at Filistia. Iminumungkahi ng ilan na ang "Gitit" ay nagpapahiwatig ng isang himig na nauugnay sa mga awitin sa pag-aani ng ubas, yamang ang *gath* ay tumutukoy sa isang pisaan ng ubas. Kaya naman isinasalin ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate* ang "Gitit" bilang "mga pisaan ng ubas."

GIZONITA [posible, Ng (Mula sa) Gimzo]. Isang katawagan na tumutukoy alinman sa pamilya o sa dakong pinanggalingan ni Hasem, na ang "mga anak" ay kabilang sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David.—1Cr 11:26, 34.

GLOBITO. Isang palamuti ng ginintuang kandelero na ginagamit noon sa tabernakulo; tinutukoy ito ng salitang Hebreo na *kaph·tohr′,* o *kaph·tor′,* na maliwanag na tumutukoy sa isang bilog na bagay na nakausli. (Exo 25:31-36; 37:17-22) Ang mga "globito" ay kasalitan ng mga palamuting bulaklak sa pangunahing tangkay ng kandelero at sa anim na sanga nito. Waring ang ilan sa mga globito ay nagsilbing suporta ng mga sangang iyon. Makikita ang mga ito sa kandelerong nakalarawan sa relyebeng nasa Arko ni Tito (sa Roma), kung saan ang mga kawal na Romano ay ipinakikitang nagbubuhat ng mga samsam na nakuha sa templo sa Jerusalem, na winasak noong 70 C.E.

GOA. Isang lugar na hindi na matukoy sa ngayon. Binanggit ito kasama ng burol ng Gareb sa hula ni Jeremias tungkol sa muling pagtatayo at pagpapalawak ng Jerusalem.—Jer 31:38, 39.

GOB. Isang lugar kung saan makalawang ulit na nagpabagsak ng mga higanteng mandirigma ng mga hukbong Filisteo ang mga tauhan ni David. (2Sa 21:18, 19) Sa katulad na salaysay sa 1 Cronica 20:4, ang lugar ng unang sagupaan ay itinala bilang "Gezer" ("Gat" sa ilang kopya ng Griegong *Septuagint* at ng Syriac na *Peshitta*). Samantala, ang pangalan ng lugar ng ikalawang sagupaan ay hindi binanggit. (1Cr 20:5) Gayunman, ipinakikita ng dalawang ulat na may ikatlong sagupaan na naganap sa "Gat." (2Sa 21:20; 1Cr 20:6) Dahil dito, ipinapalagay ng maraming iskolar na ang "Gob" ay resulta ng pagkakamali ng eskriba sa "Gat." Ngunit

para sa iba, waring imposible na *makalawang ulit* na magkakaroon ng gayong pagkakamali sa magkasunod na talata. Kaya naman, ipinapalagay nila na ang Gob ay maaaring pangalan ng isang lugar na malapit sa Gezer ngunit hindi na ito matukoy ngayon.

GOBERNADOR. Ang mga gobernador noong panahon ng Bibliya ay karaniwan nang may mga kapangyarihang militar at hudisyal at may pananagutang tiyakin na nababayaran ng mga nasasakupang distrito o mga probinsiya na pinamamahalaan ng mga gobernador ang tributo, buwis, o ganansiya na para sa hari o nakatataas na tagapamahala. (Luc 2:1, 2) Marami sa kanila ang nagpataw ng mabigat na pasan sa bayan upang matustusan ang pagkain nila at ng kanilang malaking lupon ng mga tagapaglingkod.—Ne 5:15-18.

Nag-atas si Haring Solomon ng mga gobernador sa mga distrito ng Israel. Binabanggit ang mga ito sa 1 Hari 10:15 at maaaring sila rin ang 12 kinatawan sa 1 Hari 4:7-19, na may tungkuling maglaan ng pagkain para sa hari at sa kaniyang sambahayan, anupat bawat isa ay inatasan ng isang buwan sa bawat taon.

Halos lahat ng malalaking kapangyarihan noong panahon ng Bibliya ay binabanggit na may mga tagapamahala na mga gobernador, alinman bilang lokal na mga katutubong tagapamahala o bilang mga gobernador na kumokontrol sa nasakop na mga teritoryo. (Siryano, 1Ha 20:24; Asiryano, Eze 23:5, 6, 12, 23; Babilonyo, Jer 51:57; Persiano, Ezr 8:36, Ne 2:7, 9; Arabe, 2Co 11:32; Romano, Luc 3:1) Si Jose ay naging gobernador sa isang malawak na diwa, sa buong Ehipto, at tanging ang hari ang mas mataas kaysa sa kaniya. (Gen 41:40, 41; Gaw 7:9, 10) Tinuya ni Rabsases, isang opisyal ni Haring Senakerib ng Asirya, si Hezekias dahil sa kahinaan ng Jerusalem, anupat sinabi niyang hindi nito maitatalikod kahit isa man lamang sa mababababang gobernador ni Senakerib. Ngunit hindi naisaalang-alang ni Rabsases ang napakalakas na puwersa ni Jehova na nasa panig ni Hezekias.—Isa 36:4, 9; 37:36.

Inatasan ni Nabucodonosor si Gedalias na mamahala sa nalalabing mga Israelita na naiwan sa lupain ng Juda pagkatapos na dalhin sa pagkatapon ang marami sa mga taong-bayan noong 607 B.C.E. Pinaslang naman si Gedalias pagkaraan ng mga dalawang buwan. (2Ha 25:8-12, 22, 25) Noong malapit nang matapos ang 70-taóng yugto ng pagkatapon, inatasan ni Haring Ciro ng Persia si Sesbazar (malamang na si Zerubabel) bilang gobernador ng mga Judiong bumalik sa Jerusalem noong 537 B.C.E. (Ezr 5:14; Hag 1:1, 14; 2:2, 21) Sa ilalim naman ni Haring Artajerjes ng Persia, si Nehemias ay ginawang gobernador nang bumalik siya upang muling itayo ang pader ng Jerusalem noong 455 B.C.E.—Ne 5:14; tingnan ang TIRSATA.

Sa ilalim ng pamamahala ng Roma, ang Judea ay naging isang probinsiya ng imperyo; ang mga gobernador doon ay tuwirang nanagot sa emperador sa kanilang mga ginagawa. Si Pilato ang ikalima sa linya ng mga gobernador ng Judea. (Mat 27:2; Luc 3:1) Si Felix at si Festo naman ang ika-11 at ika-12 gobernador (kung hindi natin ibibilang si Publio Petronio at ang humalili sa kaniya na si Marsus, na inatasan bilang mga gobernador ng Sirya ngunit kasabay nito ay nangasiwa rin sa mga Judio). (Gaw 23:24-26; 24:27) May kapangyarihang maglapat ng kaparusahang kamatayan ang mga Romanong gobernador na ito, gaya ng makikita natin sa kaso ni Jesus, na hinatulan ni Pilato.—Mat 27:11-14; Ju 19:10.

Ang mga gobernador ng mga bansa sa pangkalahatan ang tinutukoy ni Jesus nang sabihin niya sa kaniyang mga tagasunod na dadalhin sila sa harap ng gayong mga tao upang magbigay ng patotoo. Bagaman makapangyarihan ang gayong mga tagapamahala, hindi dapat katakutan ng mga Kristiyano ang mga ito ni dapat man silang mabahala sa kung ano ang kanilang sasabihin kapag nagbibigay sila ng patotoo sa harap ng mga ito. (Mat 10:18-20, 26) Ang lahat ng gayong mga gobernador ay bahagi ng nakatataas na mga awtoridad na dapat pag-ukulan ng mga Kristiyano ng relatibong pagpapasakop, hindi ganap. (Ro 13:1-7; Tit 3:1; 1Pe 2:13, 14; Gaw 4:19, 20; 5:29; Mat 22:21) Nang kausapin ni Pablo si Festo, na sa harap nito ay nililitis siya, nagpakita siya ng paggalang na nauukol sa katungkulan ng gobernador sa pagsasabing: "Inyong Kamahalang Festo." (Gaw 26:25) Gayunman, kabaligtaran ng mga apostol na kay Jehova muna nag-ukol ng paggalang at karangalan yamang siya ang namamahala sa lahat, ang bansang Israel ay sumamâ hanggang sa punto na mas iginalang nila ang makalupang mga gobernador kaysa kay Jehova. Ginamit ni Jehova ang situwasyong ito nang sawayin niya nang may kahigpitan ang bansa sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Malakias. —Mal 1:6-8; tingnan ang NAKATATAAS NA MGA AWTORIDAD.

Nang sumipi si Mateo mula sa Mikas 5:2, ipinakita niya na ang Betlehem, bagaman napakawalang-halaga may kinalaman sa kapangyarihang mamahala sa Juda, ay magiging mahalaga sapagkat magmumula sa lunsod na ito ang pinakadakila sa mga gobernador na magpapastol sa Israel na bayan ni Jehova. Natupad ang hulang ito kay Kristo Jesus na Dakilang Gobernador sa ilalim ng kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova.—Mat 2:6.

GOG. Hindi tiyak kung ano ang kahulugan ng pangalang ito.

1. Isang inapo ni Ruben.—1Cr 5:3, 4.

2. Ang pangalan ay matatagpuan sa kabanata 38 at 39 ng Ezekiel at doon ay tumutukoy sa lider ng isang tulad-bagyo at multinasyonal na pagsalakay laban sa bayan ng Diyos. Ang pagsalakay ay mangyayari pagkatapos na tipunin ni Jehova ang kaniyang bayan mula sa mga bansa at isauli sila sa dating wasak na "kabundukan ng Israel." Dahil tumatahan sila nang tiwasay, anupat di-kakikitaan ng anumang tanda ng proteksiyon, at dahil nagtatamasa sila ng malaking kasaganaan, si Gog ay mauudyukang magsagawa ng isang mabangis at puspusang pagsalakay sa kanila. Titipunin niya ang isang malaking hukbo mula sa maraming bansa ukol sa layuning ito. Ngunit ang kaniyang pagsalakay ay magpapasiklab ng pagngangalit ni Jehova at magdudulot ng matinding pagkatalo at pagkawasak kay Gog at sa kaniyang buong pulutong. Ang kanilang mga bangkay ay magiging pagkain para sa mga ibon at mga hayop, at ang kanilang mga buto ay ililibing sa libis na pagkatapos nito ay tatawaging Libis ng Pulutong ni Gog (sa literal, Libis ng Hamon-Gog).

Ang Pagmumulan at Layunin ng Pagsalakay. Ang pagsalakay ay may pagmumulan na malayung-malayo sa lupain ng Israel. Si Gog ay mula sa "lupain ng Magog," na nasa "pinakamalalayong bahagi sa hilaga." (Eze 38:2, 15) Siya ang "ulong pinuno ["dakilang prinsipe," *AT;* "punong prinsipe," *KJ, RS*] ng Mesec at Tubal." (Eze 38:2, 3) Ang ilang salin ay kababasahan dito ng "prinsipe ng Ros, Mesec, at Tubal" (*AS, JB*), anupat itinuturing na ang "Ros [Heb. para sa "ulo"]" ay tumutukoy sa isang bansa o grupo ng mga tao. Ngunit walang binabanggit na gayong lupain o grupo ng mga tao saanman sa Bibliya. Ang Mesec at Tubal, tulad ng Magog, ay mga pangalang ibinigay sa mga anak ni Japet (Gen 10:2), at ang tatlong lupain na nagtataglay ng mga pangalang ito ay nasa dakong H ng Israel. (Tingnan ang MAGOG Blg. 2; MESEC Blg. 1; TUBAL.) Ang iba pang hilagaang miyembro ng mga hukbong sumasalakay, na Japetiko rin, ay sina Gomer at Togarma (ipinapalagay na si Gomer ang pinagmulan ng sinaunang mga Cimmeriano at si Togarma naman ng sinaunang mga Armeniano). Ang Japetikong Persia ay nasa dakong HS. Ngunit saklaw rin ng sabuwatan ang timugang mga Hamitikong miyembro—ang Etiopia at Put na nasa Aprika sa ibaba. (Eze 38:4-6, 15) Samakatuwid, ang papel ni Gog ay bilang kumandante ng isang pagkalaki-laking hukbong pansalakay na gagamit ng napakatinding panggigipit na dinisenyong dumurog sa bayan ni Jehova na para bang inipit ang mga ito sa isang gato.

Ang Israel ay inilalarawan bilang "nananahanan sa gitna ng lupa." (Eze 38:12) Ang sinaunang Israel ay hindi lamang nasa isang sentrong dako may kaugnayan sa mga kontinente ng Eurasia at Aprika kundi naging sentro rin ng dalisay na pagsamba sa tunay na Diyos at itinuring niya bilang "balintataw ng kaniyang mata."—Deu 32:9, 10; Zac 2:8.

Sinabi ni Jehova na 'lalagyan niya ng mga pangawit ang mga panga ni Gog' at aakayin niya ito sa pagsalakay na ito. (Eze 38:4; ihambing ang 2Ha 19:20, 21, 28.) Gayunman, malinaw na ipinakikita ng hula na talagang ito na ang ninanasa ni Gog, anupat ang pakanang ito ay magmumula sa kaniyang sariling puso. (Eze 38:10, 11) Gayunpaman, uudyukan ni Jehova si Gog sa pamamagitan ng pagsasauli at pagpapaunlad sa bayang nagtataglay ng kaniyang pangalan. Ito ang pupukaw kay Gog upang magpamalas ng pagkapoot sa bayan ng Diyos at kusa siyang hahayo sa isang landasin na magdudulot ng mabilis na pagkapuksa sa kaniya at sa lahat ng mga kasamahan niya. Sa pamamagitan ng pagkatalo at pagkalipol ni Gog at ng mga hukbo nito, dadakilain at pababanalin ni Jehova ang kaniyang sariling pangalan sa harap ng lahat ng nagmamasid.—Eze 38:12-23; 39:5-13, 21, 22; ihambing ang Joe 3:9-17.

Pagkakakilanlan ni Gog. Ang mga lupain at mga bayan na binanggit sa hula may kaugnayan kay Gog ay kilalá mula sa Bibliya at, sa paanuman, mula sa sekular na kasaysayan. Ngunit ang mga pagsisikap na iugnay si Gog sa ilang tagapamahala sa lupa na kilalá sa kasaysayan ay hindi naging matagumpay. Ang pinakamalimit imungkahi ay si Gyges, hari ng Lydia sa kanluraning Asia Minor, tinatawag na Guggu sa mga rekord ng Asiryanong monarka na si Ashurbanipal. (*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. Luckenbill, 1927, Tomo II, p. 297, 351, 352) Ngunit si Gyges ay namatay maraming dekada bago pa isulat ang hula ni Ezekiel. Samakatuwid, hindi katanggap-tanggap ang gayong pag-uugnay. Karagdagan pa, inilalagay ng hula ang pagsalakay ni Gog sa "huling bahagi ng mga taon," "sa huling bahagi ng mga araw." (Eze 38:8, 16; ihambing ang Isa 2:2; Jer 30:24; 2Ti 3:1.) Sa mga dahilang ito, ang pangalang Gog ay maliwanag na mahiwaga o makasagisag, anupat hindi pangalan ng sinumang kilaláng taong hari o lider.

Ang katibayan ay nakaturo sa isang katuparan na sa ibang teksto ay sinasabing sa "panahon ng kawakasan." (Dan 11:35; 12:9; ihambing ang Apo 12:12.) Karaniwang kinikilala ng mga iskolar at mga komentarista ng Bibliya na ang hula ay may kaugnayan sa panahon ng Mesiyanikong Kaharian.

Halimbawa, ang *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* ay nagkomento: "Si Gog ay lumilitaw bilang ang lider ng huling malupit na pagsalakay ng mga kapangyarihang pandaigdig sa kaharian ng Diyos." (Inedit ni S. Jackson, 1956, Tomo V, p. 14) Walang nalalamang katuparan nito sa likas na Israel. Makatuwiran na ang katuparan sa "huling bahagi ng mga araw" ay may kinalaman sa espirituwal na Israel, ang kongregasyong Kristiyano (Ro 2:28, 29; Gal 6:16), na inilarawan ng apostol na si Pablo bilang mga anak ng "Jerusalem sa itaas" at pinapatnubayan nito. (Gal 4:26) Ang mga puntong ito ay tumutulong upang makilala si Gog.

Ang karagdagan pang pantulong ay matatagpuan sa aklat ng Apocalipsis. Ang makahulang mga pangitain doon ay humula ng mabilis na pagdami ng pag-uusig laban sa kongregasyong Kristiyano mula sa makasagisag na dragon, si Satanas na Diyablo. Ito ay mangyayari pagkatapos na ihagis siya, kasama ang kaniyang mga demonyo, mula sa langit tungo sa kapaligiran ng lupa, isang pagkilos na isinagawa ng Kaharian ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo noong panahong si Jesus ay magsimulang humawak ng makaharing awtoridad. (Apo 12:5-10, 13-17) Ang pagpipisan ng makalupang mga bansa laban sa Diyos, sa kaniyang Anak, at sa tapat na mga lingkod ng Diyos sa lupa ay may prominenteng bahagi sa mga pangitaing ito, gaya rin ng lubusang pagkatalo at pagkawasak ng gayong mga hukbo ng kaaway. (Apo 16:13-16; 17:12-14; 19:11-21) Ang pagpipiging ng mga ibon sa mga bangkay ng gayong mga kaaway ng pamamahala ng Kaharian ni Kristo ay may kahalintulad din dito. —Ihambing ang Eze 39:4, 17-20 sa Apo 19:21.

Ang hula sa Ezekiel may kinalaman kay Gog ay tumutukoy sa isang mabangis at pambuong-daigdig na pagsalakay sa bayan ng Diyos. Bagaman si Gog ay maliwanag na lumalarawan sa koalisyon ng mga bansa na magsasagawa ng pagsalakay, mamaniobrahin at pangungunahan ito ni Satanas na Diyablo. Ang pagsalakay na ito ang magiging sanhi ng lubusang pagkalipol ng gayong mga hukbong Sataniko sa pamamagitan ng kagila-gilalas na kapangyarihan ng Diyos.—Eze 38:18-22.

Libing ng Pulutong ni Gog. Ang libing ni "Gog at ng kaniyang buong pulutong" ay sa "libis niyaong mga dumaraan sa silangan ng dagat." (Eze 39:11) Ang *An American Translation* ay kababasahan dito ng, "libis ng Abarim, sa silangan ng Dagat na Patay." Ang pangalang Abarim ay ginagamit sa Bilang 33:47, 48 may kinalaman sa mga bundok sa S ng Dagat na Patay. (Tingnan ang ABARIM.) May dalawang malalalim na libis, o mga bangin, sa rehiyong ito, ang Arnon at ang Zered. Ang Arnon ay mga 3 km (2 mi) ang lapad sa taluktok at mga 520 m (1,700 piye) ang lalim. Ang Zered ay isang lambak na mas malalim pa, na ang matatarik na dalisdis ay mga 1,190 m (3,900 piye) ang lalim. Alinman sa mga libis na ito ay maaaring gamitin upang kumatawan sa makahulang dakong libingang ito, anupat ang Arnon ay nasa S ng dagat, samantalang ang Zered, na nasa TS, ang mas madalas mapuntahan sa dalawa. O, yamang makasagisag ang inihaharap na larawan, maaaring walang tinutukoy na espesipikong libis. Ang paglilibing na ito sa isang malalim na dako sa tabi ng Dagat na Patay ay may kahalintulad din sa paglalarawan ng Apocalipsis tungkol sa pagliligpit sa mga sumasalansang sa Kaharian ng Diyos sa pamamagitan ng pagtatapon sa mga ito sa makasagisag na lawa ng apoy, at sa pamamagitan ng pagbubulid kay Satanas sa kalaliman.—Apo 19:20; 20:1-3.

Ang Gog ba na tinutukoy sa Apocalipsis ay yaon ding Gog sa Ezekiel?

---

3. Ang Apocalipsis 20:8 ay may binabanggit din na "Gog at Magog." Ang dalawang pangalang ito ay ipinakikitang tumutukoy sa "mga bansa na nasa apat na sulok ng lupa" na nagpahintulot na mailigaw sila ni Satanas pagkatapos na pakawalan ito mula sa makasagisag na "kalaliman." Yamang ipinakikita ng iba pang mga teksto na wawakasan ng Milenyong Paghahari ni Kristo ang pambansang pamamahala at mga pagkakabaha-bahagi (Dan 2:44; 7:13, 14), lumilitaw na ang gayong "mga bansa" ay produkto ng paghihimagsik laban sa kaniyang pambuong-daigdig na pamumuno. Sila ay hahayo "sa kalaparan ng lupa" upang palibutan "ang kampo ng mga banal at ang lunsod na minamahal." Ito ay mangyayari kapag natapos na ang Milenyong Paghahari ni Kristo Jesus sa lupa.—Apo 20:2, 3, 7-9.

Ang paggamit sa mga pangalang "Gog at Magog" ay maliwanag na nagsisilbing pagdiriin sa ilang pagkakatulad sa pagitan ng situwasyong ito pagkatapos ng Milenyo at niyaong sa mauunang pagsalakay. Kapuwa sa Ezekiel at sa Apocalipsis, ang mga sumasalansang ay marami (yaong nasa Apocalipsis ay walang takdang bilang, "gaya ng buhangin sa dagat"); ang pagsalakay ay resulta ng isang malawakang sabuwatan at itutuon laban sa mga lingkod ng Diyos habang nagtatamasa sila ng malaking kasaganaan. Kaya lubhang angkop na gamitin ang "Gog at Magog" upang ilarawan yaong mga maaakay tungo sa isang paghihimagsik pagkatapos ng Milenyo. Ang kanilang magiging wakas ay lubusang pagkapuksa.—Apo 20:8-10, 14.

GOIIM [Mga Bansa].

1. Ang nasasakupan ni Haring Tidal, isang kaalyado ng Elamitang hari na si Kedorlaomer. (Gen 14:1-9) Bagaman maraming mungkahi ang iniharap, wala pang naitatag na pagkakakilanlan ng lokasyon nito. Dahil sa kahulugan ng terminong ito at sa pagkakasalin nito sa ibang mga teksto (Huk 4:2; Isa 9:1) bilang isang pangngalang pambalana ("mga bansa") sa halip na isang pangalang pantangi, iminumungkahi ng ilan na ang Goiim ay isang kalipunan ng mga tribong nagmula sa iba't ibang bansa. —Tingnan ang TIDAL.

2. Ang nasasakupan sa K ng Jordan ng isang Canaanitang hari na tinalo ni Josue. Tinutukoy siya bilang "ang hari ng Goiim sa Gilgal." (Jos 12:7, 23) Wala nang nalalaman pa tungkol sa Goiim na ito maliban sa bagay na ang Gilgal, posibleng ang sentro nito, ay hindi ang kilaláng dakong pinagkampuhan ng mga Israelita na may gayunding pangalan malapit sa Jordan.

GOLAN. Isang lunsod ng Basan sa teritoryo ng Manases. Pinili ito bilang isang kanlungang lunsod. (Deu 4:41-43; Jos 20:2, 8) Ibinigay sa mga Gersonitang Levita ang lunsod na ito bilang kanilang tirahan. (Jos 21:27; 1Cr 6:71) Ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ito ang Sahm el Joulane, na mga 28 km (17 mi) sa S ng Dagat ng Galilea. Ang distrito na binigyan ng pangalang ito, anupat tinatawag ngayon na Ang Golan ngunit dati'y Gaulanitis, ay waring mas malapit sa Dagat ng Galilea.

GOLGOTA [[Pook ng] Bungo]. Ang lugar kung saan ibinayubay si Jesu-Kristo. Ito'y nasa labas ng lunsod ng Jerusalem, ngunit malapit lamang doon. (Mat 27:33; Ju 19:17-22; Heb 13:12) Isang lansangan at isang harding libingan ang kalapit nito. (Mat 27:39; Ju 19:41) Ang "Golgota," o "Pook ng Bungo," ay tinatawag ding "Kalbaryo" (Luc 23:33, *KJ, Dy*), mula sa Latin na *calvaria* (bungo). Hindi sinasabi ng rekord ng Bibliya na ang Golgota ay nasa isang burol, bagaman binanggit nito na namasdan ng ilan mula sa malayo ang pagbabayubay rito.—Mar 15:40; Luc 23:49.

Ang Church of the Holy Sepulchre ay nakatayo ngayon sa kinikilalang lugar ng Golgota at libingan ni Jesus. Noong ikaapat na siglo C.E., inatasan ni Emperador Constantino si Obispo Macarius na alamin kung saan ibinayubay at inilibing si Jesus. Sinabi naman nito na ang lokasyong iyon ay ang kinatatayuan ng templo ni Hadrian para kay Aphrodite (Venus). Dahil dito'y iniutos ni Constantino na buwagin ang templong ito at magtayo roon ng isang basilika na nang maglaon ay pinalawak at binago, anupat naging ang Church of the Holy Sepulchre. Ipinakikita ng arkeolohikal na mga paghuhukay mula noong 1960 na ang lugar na ito'y ginamit bilang libingan, at ipinapalagay na totoo ito noong unang siglo C.E. Bagaman ang lugar na ito'y nasa loob ng kasalukuyang mga pader ng Jerusalem, pinaniniwalaan na nasa labas ito ng mga pader ng lunsod noong panahon ni Jesus.

Ang isa pang lokasyon na iminungkahi bilang lugar kung saan ibinayubay si Jesus ay isang lungos na 230 m (755 piye) sa HS ng Pintuang-daan ng Damasco. Ito'y kilala ngayon bilang Gordon's Calvary. Iminungkahi ito noong 1842 bilang ang tunay na lokasyon ng Golgota at ng libingan ni Jesus. Noong 1883, ang lokasyong ito'y inindorso ni Heneral C. G. Gordon, na isang bayani ng militar ng Britanya. Ngunit ang pag-uugnay na ito'y salig lamang sa pala-palagay. Batay sa arkeolohikal na katibayan, sinasabi ni Gabriel Barkay na ang karatig na Garden Tomb na malimit ituro sa mga turista bilang ang dakong libingan ni Jesus ay unang inuka at ginamit noong ikawalo o ikapitong siglo B.C.E. Hindi iyan tutugma sa deskripsiyon sa Juan 19:41 na "isang bagong alaalang libingan, na wala pang sinuman ang nailalagay."—*Biblical Archaeology Review,* Marso/Abril 1986, p. 50.

Ang pagtukoy sa Golgota ay madalas maging isang emosyonal na isyu sa relihiyon. Gayunman, walang arkeolohikal na katibayan na ang "Gordon's Calvary" ang lugar ng Golgota. Kung tungkol naman sa lokasyong kinatatayuan ng Church of the Holy Sepulchre, bagaman isinaalang-alang sa pag-uugnay na ito ang mga tuklas sa arkeolohiya, ito'y pangunahin nang nakasalig sa tradisyon na mula pa noong ikaapat na siglo. Tungkol sa huling nabanggit na lokasyon, ganito ang sabi ng *Biblical Archaeology Review* (Mayo/Hunyo 1986, p. 38): "Maaaring hindi tayo lubos na nakatitiyak na ang lugar ng Holy Sepulchre Church ang lugar na pinaglibingan kay Jesus, pero wala na tayong iba pang lugar na makapaghaharap ng gayon kabigat na pag-aangkin." Kaya ang lokasyon ng Golgota ay nananatiling pala-palagay lamang.

GOLIAT. Ang higante mula sa lunsod ng Gat, tagapagtanggol ng hukbong Filisteo, na pinatay ni David. Si Goliat ay may pambihirang taas na anim na siko at isang dangkal (2.9 m; 9.5 piye). Ang kaniyang tansong kutamaya ay tumitimbang nang 5,000 siklo (57 kg; 126 na lb) at ang tulis na bakal ng kaniyang sibat naman ay 600 siklo (6.8 kg; 15 lb). (1Sa 17:4, 5, 7) Si Goliat ay isa sa mga Repaim; maaaring isa siyang mersenaryong kawal na kasama ng hukbong Filisteo.—1Cr 20:5, 8; tingnan ang REPAIM, MGA.

Di-nagtagal pagkatapos na pahiran ni Samuel si David, at pagkatapos na iwan ng espiritu ni Jehova si Haring Saul (1Sa 16:13, 14), ang mga Filisteo ay

nagtipon sa Socoh para sa pakikipagdigma laban sa Israel at pagkatapos ay nagkampo sa Epes-damim. Habang magkaharap ang hukbo ng mga Filisteo at ang hukbo ni Saul sa magkabilang panig ng libis, ang dambuhalang mandirigmang si Goliat ay lumabas mula sa kampo ng mga Filisteo at maingay na hinamon ang Israel na magharap ng isang lalaking lalaban sa kaniya nang isahan, anupat ang kalalabasan ang magiging batayan kung aling hukbo ang magiging lingkod ng kabilang hukbo. Araw at gabi, sa loob ng 40 araw, ang hukbo ng Israel, na takót na takót, ay patuloy niyang tinutuya. Walang kawal na Israelita ang nagkaroon ng lakas ng loob na tanggapin ang hamon.—1Sa 17:1-11, 16.

Dahil sa pagtuya niya sa mga hukbo ng Diyos na buháy na si Jehova, naging tiyak ang kapahamakan ni Goliat. Ang kaniyang hamon ay tinanggap ng kabataang pastol na si David, samantalang sumasakaniya ang espiritu ng Diyos. Kasunod ng tagapagdala ng baluti na may dalang malaking kalasag, si Goliat ay lumapit habang isinusumpa niya si David sa pamamagitan ng kaniyang mga diyos. Tumugon si David sa kaniya: "Ikaw ay pumaparito sa akin taglay ang isang tabak at isang sibat at isang diyabelin, ngunit ako ay pumaparito sa iyo taglay ang pangalan ni Jehova ng mga hukbo, ang Diyos ng mga hukbo ng Israel, na iyong tinuya." (LARAWAN, Tomo 1, p. 745) Pinahilagpos ni David ang isang bato mula sa kaniyang panghilagpos; bumaon ito sa noo ni Goliat, at bumagsak sa lupa ang higante. Lumapit si David at tumayo sa ibabaw ni Goliat at pinutol ang ulo nito sa pamamagitan ng sariling tabak nito. Kaagad itong sinundan ng pagtakas ng mga Filisteo at ng lansakang pagpatay sa kanila.—1Sa 17: 26, 41-53.

"Nang magkagayon ay kinuha ni David ang ulo ng Filisteo at dinala iyon sa Jerusalem, at ang mga sandata nito ay inilagay niya sa kaniyang tolda." (1Sa 17:54) Bagaman totoo na ang moog ng Sion ay nabihag lamang ni David nang dakong huli (2Sa 5:7), ang lunsod mismo ng Jerusalem ay matagal nang tinatahanan ng mga Israelita, kasama ng mga Jebusita. (Jos 15:63; Huk 1:8) Nang maglaon, maliwanag na inilagak ni David ang tabak ni Goliat sa santuwaryo, sapagkat binabanggit sa ulat na ibinigay iyon ni Ahimelec na saserdote kay David noong tumatakas si David mula kay Saul.—1Sa 21:8, 9.

Ang isang talata na lumikha ng ilang suliranin ay ang 2 Samuel 21:19, kung saan sinasabi: "Pinabagsak ni Elhanan na anak ni Jaare-oregim na Betlehemita si Goliat na Giteo, na ang tagdan ng kaniyang sibat ay gaya ng biga ng mga manggagawa sa habihan." Ang katulad na ulat sa 1 Cronica 20:5 ay kababasahan: "Pinabagsak ni Elhanan na anak ni Jair si Lami na kapatid ni Goliat na Giteo, na ang tagdan ng kaniyang sibat ay gaya ng biga ng mga manggagawa sa habihan."

May ilang mungkahi na ibinibigay bilang paliwanag sa problemang ito. Sinusuportahan ng Targum ang isang tradisyon na si Elhanan ay si David din. Ang *Soncino Books of the Bible* naman, inedit ni A. Cohen (London, 1951, 1952), ay nagkomento na walang suliranin kung mayroon mang dalawang Goliat, anupat nagkomento rin na ang *Goliat* ay maaaring isang titulong naglalarawan tulad ng "Paraon," "Rabsases," "Sultan." Gayunman, dahil ang isang teksto ay tumutukoy kay "Jaare-oregim," samantalang ang isa naman ay tumutukoy kay "Jair," at tanging ang ulat sa Ikalawang Samuel ang kababasahan ng terminong "Betlehemita [Heb., *behth hal·lach·mi'*]," gayong ang ulat lamang ng Mga Cronica ang kababasahan ng pangalang "Lami [*'eth-Lach·mi'*]," iminumungkahi ng karamihan sa mga komentarista na ito'y resulta ng pagkakamali ng isang tagakopya.—Tingnan ang JAARE-OREGIM; LAMI.

GOLONDRINA [sa Heb., *sha'chaph;* sa Ingles, *gull*]. Isa sa mga ibong naninila at kumakain ng bangkay kung kaya ipinagbawal kainin ayon sa kautusan ng Diyos na ibinigay sa mga Israelita.—Lev 11:13, 16; Deu 14:12, 15.

Bagaman isinalin ng *King James Version* ang pangalang Hebreo ng ibong ito bilang *"cuckow"* (kakok), sa pangkalahatan ay tinanggihan na ang pagkakasaling ito at mas pinapaboran ang *sea gull* (kung minsa'y tinatawag na *sea mew*). (Tingnan ang KAKOK.) Kinikilala ng ilang leksikograpo na ang *sha'chaph* ay halaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging payat, balingkinitan, o manipis," na puwedeng lumarawan sa golondrina dahil ito'y balingkinitan at manipis ang katawan kung ihahambing sa mahaba at patulis na mga pakpak nito. Naniniwala ang iba na ginaya ng pangalang Hebreo na *sha'chaph* ang matinis na huni ng maingay na ibong ito. Kinilala rin ng mas matatandang bersiyon (*LXX, Vg*) na tumutukoy ito sa golondrinang pandagat. Ang terminong Hebreo na *sha'chaph* ay maaaring ituring na isang panlahatang termino para sa mga ibong-dagat na may mga paang tulad ng sa itik at kahawig ng golondrina. Kasali sa grupong ito ang tunay na mga golondrina, mga *tern,* mga *skimmer,* at mga *skua.*

Ang mga golondrina, na kabilang sa pamilyang *Laridae,* ay karaniwan nang matitibay sa paglipad, at bukod sa mahusay silang lumangoy, sila'y nagpapahinga at natutulog pa nga sa tubig. Halinhinang ipinapagaspas ng golondrina ang mga pakpak nito, pumapaimbulog, umiikot-ikot, at sumasalimbay pababa upang sunggaban ang pagkaing isda, insekto, at halos kahit anong uri ng yamutmot at

basura (anupat nagsisilbing kapaki-pakinabang na basurero sa mga daungan). Tinatangay ng mga *herring gull* ang mga tahong o iba pang mga mulusko at pagkatapos ay ibinabagsak ang mga ito sa batuhan para mabuksan at makain nila ang mga laman. Bagaman kumakain ito ng mga bangkay, ang golondrina ay napakalinis sa mga kaugalian nito.

Ang ilang uri ng golondrina, kabilang na ang *herring gull* (*Larus argentatus*) at ang iba't ibang uri ng *black-headed gull* (*Larus ridibundus*), ay matatagpuan sa Palestina sa kahabaan ng baybaying dagat ng Mediteraneo at sa palibot ng Dagat ng Galilea. Kalimita'y kulay puti sila, bagaman ang likod at ang ibabaw ng mga pakpak ay maaaring kulay abuhing perlas. Ang tuka nila ay matibay at bahagyang nakakurba. Kadalasa'y namumuhay sila nang samasama at nagpupugad sa dalisdis ng mga bangin o sa kahabaan ng mga baybayin. Yamang ang katawan ng golondrina ay sinlaki ng katawan ng kalapati at kung minsa'y umaabot sa haba na mga 76 na sentimetro (30 pulgada), maaaring umabot nang hanggang 1.5 m (5 piye) ang sukat ng nakabukang mga pakpak nito mula sa dulo't dulo. Palibhasa'y dimapakali at walang kapaguran, kayang lumipad ng golondrina kahit sa mabagyong hangin. Dahil sa napakarami at patung-patong na mga balahibo nito, anupat mga 6,544 ang nabilang sa isang malaking golondrina, napananatiling mainit at tuyo ang katawan nito kahit matagal itong nagpapahinga sa tubig.

Naglipana rin sa mga baybayin ng Palestina ang *tern,* na kabilang sa pamilyang *Sternidae.* Mas manipis ang katawan nito kaysa sa golondrina at hindi ito kumakain ng bangkay. Magkasanga ang buntot nito at ang mahahabang papakipot na pakpak nito ay mas makitid kaysa sa mga pakpak ng mga golondrina. Karamihan sa mga *tern* ay puti, bagaman karaniwa'y may itim o abuhing tuktok. Palibhasa'y maliliit na isda ang pangunahing kinakain nito, ang *tern* ay umaali-aligid sa ere at pagkatapos ay biglang humahagibis sa tubig habang ang mahaba, tuwid at payat na tuka nito ay nakaumang para hulihin ang bibiktimahin nito. Sa lahat ng mga ibong nandarayuhan, pinakamalayo ang nararating ng *tern,* anupat ang *arctic tern* (*Sterna paradisaea*) ay naglalakbay nang hanggang 35,400 km (22,000 mi) taun-taon. Gayunman, mas gustong mamalagi ng ilang *tern* sa mga baybayin ng mas maiinit na lugar. Dahil sa kanilang mabilis at napakagandang paglipad, tinagurian silang mga langaylangayan ng dagat.

Tulad ng halkon at ng ibis, ang golondrina ay itinuring na sagradong ibon sa sinaunang Ehipto.

GOMER.

1. Apo ni Noe at unang binanggit na anak ni Japet, ipinanganak pagkatapos ng Baha. (Gen 10:1, 2; 1Cr 1:4, 5) Siya at ang kaniyang mga anak, sina Askenaz, Ripat, at Togarma, ay nakatalang kabilang sa "mga pamilya ng mga anak ni Noe ayon sa kanilang mga angkan" na mula sa mga ito ay nangalat ang mga bansa pagkatapos ng Delubyo.—Gen 10:3, 32.

Ang bansa na nagmula kay Gomer ay iniuugnay ng kasaysayan sa sinaunang mga Cimmeriano, isang lahing Aryano na maliwanag na namayan sa rehiyon sa H ng Dagat na Itim. Noong ikawalong siglo B.C.E., sa panahon ng paghahari ng Asiryanong si Haring Sargon, lumilitaw na itinaboy sila ng mga Scita patawid sa Caucasus (ang bulubunduking pook sa pagitan ng Dagat na Itim at Dagat Caspian). Ang mga Cimmeriano ay dumaluhong sa Asia Minor, anupat sinalakay ang kaharian ng Urartu (Ararat) at pinasok ang silangang Asia Minor, kung saan ang Armenianong pangalan para sa Capadocia, ang *Gamirk',* ay walang alinlangang nagpapahiwatig ng kanilang pagsalakay. Palibhasa'y napaharap sa isang malakas na Imperyo ng Asirya sa dakong S, ang mga Cimmeriano ay tumulak pakanluran at nakipagdigma laban sa mga Frigiano at mga Lydiano. Nang dakong huli ay pinalayas sila mula sa Lydia ng Lydianong si Haring Alyattes (hinalinhan ni Croesus).

Sa hula ni Ezekiel (na maliwanag na natapos isulat noong mga 591 B.C.E.) may kinalaman sa pagsalakay ni "Gog ng lupain ng Magog" laban sa mulingtinipong bayan ni Jehova, "ang Gomer at ang lahat ng mga pangkat nito" ay itinalang kabilang sa mga hukbo ni Gog kasama ng Togarma na 'mula sa pinakamalalayong bahagi sa hilaga, at ang lahat ng mga pangkat nito.'—Eze 38:2-8; tingnan ang GOG Blg. 2; MAGOG Blg. 2; TOGARMA.

2. Ang anak na babae ni Diblaim na naging asawa ni Oseas alinsunod sa mga tagubilin ni Jehova sa propetang iyon. (Os 1:2, 3) Pagkatapos nito, si Gomer ay nagsilang ng tatlong anak, na ang makahulugang mga pangalan ay ginamit ng Diyos upang ihula ang kapaha-pahamak na mga resulta ng espirituwal na pangangalunya ng Israel sa anyo ng idolatriya. Sa paglalahad sa pagsilang ng unang anak, isang anak na lalaki na pinanganlang Jezreel, sinasabi ng ulat na si Gomer ay "nagsilang sa kaniya [kay Oseas] ng isang anak na lalaki." Gayunman, may kaugnayan sa pagsilang ng sumunod na dalawang anak, hindi tinukoy ang propeta bilang ama ng mga ito, at ito ang dahilan kung bakit sinasabing ang mga ito ay malamang na mga anak sa ligaw. (Os 1:3-9) Waring inilalarawan ng Oseas 3:1-3 ang pagpapabalik kay Gomer sa propeta mula sa isang mapangalunyang landasin, anupat binili na parang isang alipin, sa gayon ay nagsisilbing ilustrasyon ng muling pagtanggap ng Diyos sa Israel salig sa kanilang pagsisisi.

GOMORRA. Isa sa "mga lunsod ng Distrito," na malamang ay malapit sa timugang dulo ng Dagat na Patay. (Gen 13:12) Lumilitaw na ang Sodoma at Gomorra ang pangunahin sa mga lunsod na ito. Sa ngayon, naniniwala ang maraming iskolar na ang mga guho ng mga ito ay nasa ilalim ng Dagat na Patay, bagaman sinasabi naman ng iba na ang mga guho ng mga lunsod ay maaaring yaong mga lugar sa kahabaan ng mga *wadi* sa dakong S at TS ng Dagat na Patay. Noong panahon ni Abraham, inilarawan ang pook na ito bilang "natutubigang mainam . . . tulad ng hardin ni Jehova." (Gen 13:10; tingnan ang DISTRITO NG JORDAN.) Nang manirahan ang pamangkin ni Abraham na si Lot sa mabungang Distritong ito, si Haring Birsa ng Gomorra kasama ang mga hari ng apat pang lunsod ng Distrito ay naghimagsik laban sa pamumuno ni Kedorlaomer ng Elam at ng tatlo pang hari na kaalyado nito. Sinalakay sila ng mga haring ito at noong tumatakas sila, nahulog ang ilan sa kanilang mga kawal sa mga hukay ng bitumen sa lugar na iyon. Sinamsaman ng mga haring taga-Silangan ang Sodoma at Gomorra, at binihag nila si Lot.—Gen 14:1-12.

Pagkaraan ng mahigit na 14 na taon, ang hiyaw ng pagdaing tungkol sa kabalakyutan ng Sodoma at Gomorra ay lubhang lumakas anupat nagsugo si Jehova ng mga anghel upang siyasatin ang situwasyon at pagkatapos ay puksain ang mga lunsod sa pamamagitan ng ulan ng apoy at asupre.—Gen 18:20, 21; 19:24, 28.

Nang maglaon, ang lubusang pagkapuksa ng mga lunsod na ito ay ginamit bilang sagisag ng ganap na pagkalipol. (Deu 29:22, 23; Isa 1:9; 13:19; Jer 49:18) Sa makalarawang paraan, isiniwalat ni Jehova kung gaano kalubha ang kabalakyutang kinasadlakan ng mga tagapamahala at taong-bayan ng Juda at Jerusalem. Sinabi niya sa kanila sa pamamagitan ng propetang si Isaias: "Dinggin ninyo ang salita ni Jehova, ninyong mga diktador ng Sodoma. Pakinggan ninyo ang kautusan ng ating Diyos, ninyong bayan ng Gomorra."—Isa 1:1, 10; Jer 23:14.

Nang sawayin ni Jesus ang ilang unang-siglong Judiong lunsod, tinukoy niya ang napakasamang Sodoma at Gomorra. Sinaway niya ang di-nagsisising Capernaum, kung saan personal niyang isinagawa ang marami sa kaniyang makapangyarihang mga gawa. At tungkol sa lunsod na magtatakwil sa kaniyang mga alagad, anupat hindi mananampalataya sa kabila ng makapangyarihang mga gawa na kanilang isinagawa bilang katibayan na sila'y sinasang-ayunan ng Diyos, sinabi ni Jesus: "Higit na mababata ng lupain ng Sodoma at Gomorra ang Araw ng Paghuhukom kaysa ng lunsod na iyon." (Mat 10:5-15; 11:23, 24) Yamang ang Sodoma at Gomorra at ang mga lunsod sa palibot nila ay pinarusahan ng "walang-hanggang apoy," na kumakatawan sa walang-hanggang pagkalipol, maliwanag na si Jesus ay gumamit ng *hyperbole* upang idiin na malayong mangyari na magbago ang walang-pananampalatayang mga Judiong iyon kahit naroroon pa sila sa Araw ng Paghuhukom.—Jud 7.

GOSEN.

1. Isang pook sa Ehipto kung saan nanirahan ang mga Israelita sa loob ng 215 taon (1728-1513 B.C.E.). (Gen 45:10; 47:27) Bagaman hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Gosen, lumilitaw na ito'y nasa silanganing bahagi ng Delta ng Nilo, ang pasukan patungo sa mismong Ehipto. Ipinakikita ito ng bagay na pagkagaling ni Jose sa kaniyang tirahan sa Ehipto, sinalubong niya sa Gosen ang kaniyang ama (na naglalakbay mula sa Canaan). (Gen 46:28, 29) Ipinakikita ng mga salin ng Griegong *Septuagint* na ang Gosen ay nasa kapaligiran ng Wadi Tumilat.

Si Paraon ay nag-alaga ng mga baka sa Gosen, at ang mga Hebreo ay doon din nagpastol ng kanilang mga kawan at mga bakahan. (Gen 47:1, 4-6; 50:8) Ang paglalarawan sa pook bilang ang 'pinakamainam ng lupain ng Ehipto' ay lumilitaw na isang relatibong termino na nangangahulugang ang pinakamatabang lupaing *pastulan,* na angkop na angkop sa partikular na mga pangangailangan ng pamilya ni Jacob. Maaaring ang Gosen din ang "lupain ng Rameses." (Gen 47:6, 11) Pasimula sa ikaapat na dagok sa Ehipto, espesipikong pinili ni Jehova ang "Gosen" upang huwag itong mapinsala.—Exo 8:22; 9:26.

2. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 51) Walang-katiyakang iniuugnay ito ng ilang iskolar sa Edh Dhahiriya, mga 18 km (11 mi) sa TK ng Hebron. Lumilitaw na ang "lupain ng Gosen" na tinutukoy sa Josue 10:41 at 11:16 ay isang distrito sa kapaligiran nito. Saklaw ng distritong ito ang bulubunduking pook sa pagitan ng Hebron at ng Negeb.

GOZAN. Isang pangalan na waring ikinapit kapuwa sa isang lugar at sa isang ilog. Sa 2 Hari 19:12 at Isaias 37:12, lumilitaw na ang Gozan ay sumasaklaw sa isang lugar na mas malaki kaysa sa isang lunsod, sapagkat ang mga tumatahan dito ay nakatalang kabilang sa "mga bansa" na nilupig ng mga Asiryano. Maliwanag na dahil sa pagkakahawig ng mga salita, maraming iskolar ang naniniwala na ang Gozan ay maaaring katumbas ng Gauzanitis, isang distrito ng Mesopotamia na tinukoy ni Ptolemy at itinuturing bilang ang "Guzana" na binanggit sa mga rekord ng Asirya. Ang sinaunang Guzana ay karaniwang iniuugnay sa makabagong Tell Halaf sa mataas na Ilog Khabur, mga 590 km (367 mi) sa SHS ng Dagat ng Galilea.

Sa 2 Hari 17:6 at 18:11 ang ilang salin ay kababasahan ng "Habor, na ilog ng Gozan" (*AS, RS*), sa halip na "Habor sa [o, sa tabi ng] ilog ng Gozan" (*NW, Yg*), sa gayon ay itinuturing ding isang lugar ang Gozan sa mga tekstong ito. Ngunit ang salin na "Habor, na ilog ng Gozan," ay hindi kasuwato ng 1 Cronica 5:26. Sa tekstong ito, ang Habor ay itinalang nasa pagitan ng Hala at Hara; at ang Hara, hindi ang Habor, ang nakatala bago ang Gozan. Ipinahihiwatig nito na ang Habor at ang "ilog ng Gozan" (*AS*) ay hindi magkasingkahulugan. Kaya nga, yaong mga tumutukoy sa Gozan bilang isang lugar sa lahat ng paglitaw nito ay napipilitang tanggihan ang pagtukoy ng Mga Cronica. Gayunman, yamang sa Hebreo ay maaaring isalin nang pare-pareho ang "ilog ng Gozan" sa tatlong tekstong iyon, may dahilan upang maniwala na sa kapaligiran ng isang ilog na tinatawag na Gozan pinamayan ng hari ng Asirya ang ilan sa itinapong mga Israelita ng hilagang kaharian. Sinasabi ng ilan na posibleng ang Qezel Owzan ng HK Iran ang "ilog ng Gozan." Nagsisimula ito sa kabundukan sa TS ng Lawa ng Urmia (sa dating lupain ng mga Medo) at sa dakong huli ay bumubuhos bilang ang Sefid Rud o Ilog na Puti (ang pangalang itinawag sa mababang bahagi nito) patungo sa TK bahagi ng Dagat Caspian. Ayon sa isa pang pangmalas, ang Gozan ay isang ilog ng Mesopotamia.

GRABA. Maliliit na bato. Sa Kasulatan, ang "graba" ay ginagamit sa makatalinghagang diwa. Ang nakapipinsalang epekto ng pagtatamo ng tinapay sa pamamagitan ng kabulaanan ay inihahambing sa bibig ng isa na napuno ng graba. (Kaw 20:17) Gayundin, ang pagpapahirap ni Jehova sa di-tapat na Jerusalem sa pamamagitan ng mga Babilonyo ay inihahalintulad sa 'pagbali sa mga ngipin sa pamamagitan ng graba.' (Pan 3:16) Ayon sa tradisyonal na Judiong kaisipan, aktuwal itong naranasan niyaong mga dinala sa pagkatapon sa Babilonya. Sinasabi ng tradisyon na napilitan silang magluto ng tinapay sa mga hukay na dinukal sa lupa at na, bilang resulta, nahaluan ng buhangin ang tinapay.

GRANADA [sa Heb., *rim·mohn';* sa Ingles, *pomegranate*]. Isang prutas na kulay *maroon* kapag nahinog, hugis-mansanas, at may maliit na korona na nakausli sa ilalim. Sa loob ng matigas na balat nito ay maraming maliliit at makatas na kapsula, bawat isa ay may maliit na buto na kulay-rosas o pula.

Ang puno ng granada (*Punica granatum*), tinutukoy rin ng salitang Hebreo na *rim·mohn',* ay tumutubo sa buong Gitnang Silangan. Bihira itong lumampas sa taas na 4.5 m (15 piye). Marami itong pakalát na mga sanga na may mga dahong matingkad na luntian, kahugis ng ulo ng sibat at nagsisibol ng mga bulaklak na matingkad na kulay-rosas hanggang iskarlata.—LARAWAN, Tomo 1, p. 742.

Ang katas ng granada ay isang nakarerepreskong inumin (Sol 8:2), isang sirup naman na tinatawag na *grenadine* ang nakukuha sa mga buto nito, at ang mga bulaklak nito ay ginagamit sa pagtitimpla ng isang gamot na *astringent* na ipinanlulunas sa disintirya. Ang natatalukbungang mga pilipisan ng dalagang Shulamita ay inihambing sa "isang putol ng granada" at ang kaniyang balat naman sa "isang paraiso ng mga granada."—Sol 4:3, 13; 6:7.

Sa pamamagitan ni Moises, ipinangako ni Jehova sa bansang Israel na dadalhin Niya sila sa isang lupain ng trigo, sebada, mga punong ubas, mga igos, mga granada, mga olibo, at pulot-pukyutan. (Deu 8:7-9) Bago nito, ang mga tiktik na pumasok sa lupain ay bumalik na may dalang mga ubas, mga igos, at mga granada. (Bil 13:2, 23) Sa Ehipto pa lamang ay kilala na ng mga Israelita ang granada, gaya ng ipinakikita ng kanilang reklamo sa Bilang 20:5.

Ang laylayan ng damit na walang manggas sa kasuutan ng mataas na saserdoteng si Aaron ay may isang hanay ng granada na yari sa sinulid na asul, lanang mamula-mulang purpura, at sinulid na iskarlata na pinagpili-pilipit at kasalitan ng mga ito ang ginintuang mga kampanilya. (Exo 28:33, 34; 39:24-26) Noong maglaon, nang itayo ang templo, ang mga kapital ng dalawang tansong haligi sa harap ng beranda ng bahay ay pinalamutian ng mga tanikala na may mga larawan ng granada.—1Ha 7:18, 20, 42; 2Ha 25:17; 2Cr 3:16; 4:13; Jer 52:22, 23.

Ang granada ay malawakang itinatanim noong panahon ng Bibliya, at walang alinlangan na ang mga pangalan ng mga lugar ng Rimon, En-rimon, at Gat-rimon ay hinalaw sa dami ng mga punungkahoy na ito sa mga dakong iyon. (Jos 15:32; 19:45; Ne 11:29) Lubhang pinahahalagahan ang puno ng granada kung kaya madalas itong iugnay sa iba pang mahahalagang pananim na namumunga gaya ng punong ubas at puno ng igos.—Sol 7:12, 13; Joe 1:12; Hag 2:19.

GRANISO. Isang anyo ng presipitasyon na binubuo ng bilug-bilog na mga butil ng yelo, o nagyelong ulan. Ang mga pagtukoy ng Bibliya sa pagiging mapaminsala ng graniso ay pinatototohanan ng nangyari sa iba't ibang bahagi ng daigdig nitong nakaraang mga taon. Noong 1985, isang bagyo ng graniso sa Brazil ang pumatay ng mahigit sa 20 katao at nakasugat ng 300 pa. Ang napakalakas at makulog na mga bagyo ay maaaring lumikha ng graniso na kasinlalaki ng itlog o ng suha pa nga. Isang pagkalaki-laking batong graniso na napulot pagkatapos ng isang bagyo sa Kansas (E.U.A.) noong Setyembre 3, 1970, ang may diyametro na mga 15 sentimetro (6 na pulgada). Ang

malalaking batong ito ay bumabagsak sa bilis na mga 160 km/oras (100 mi/oras). Ang graniso ay partikular na nakapipinsala sa mga pananim, anupat kung minsan, maaaring milyun-milyong dolyar ang malugi dahil lamang sa isang bagyo ng graniso.

Ginamit ni Jehova. Graniso ang isa sa mga puwersa na kung minsan ay ginagamit ni Jehova upang ganapin ang kaniyang salita at itanghal ang kaniyang dakilang kapangyarihan. (Aw 148:1, 8; Isa 30:30) Ang unang nakaulat na halimbawa nito ay ang ikapitong salot sa sinaunang Ehipto, isang mapaminsalang bagyo ng graniso na sumalanta sa pananim, sumira sa mga punungkahoy, at pumatay kapuwa ng mga tao at mga hayop na nasa parang ngunit hindi nakaapekto sa mga Israelita sa Gosen. (Exo 9:18-26; Aw 78:47, 48; 105:32, 33) Nang maglaon, sa Lupang Pangako, nang saklolohan ng mga Israelita, sa ilalim ni Josue, ang mga Gibeonita, na pinagbabantaan ng alyansa ng limang hari ng mga Amorita, malalaking batong graniso ang ginamit ni Jehova laban sa sumasalakay na mga Amorita. Sa pagkakataong ito, mas marami ang namatay sa mga batong graniso kaysa sa pakikipagbaka sa Israel.—Jos 10:3-7, 11.

Makasagisag. Gayunman, hindi pinaligtas ni Jehova sa mapangwasak na graniso ang di-tapat na Israel. (Hag 2:17) Karagdagan pa, sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Isaias, inihula niya ang pagbagsak ng sampung-tribong kaharian sa pamamagitan ng mga Asiryano, anupat inihambing ang nananakop na mga hukbong Asiryano sa isang "makulog na bagyo ng graniso." (Isa 28:1, 2) Sa katulad na paraan, papalisin ng mga Babilonyo, tulad ng graniso, ang "kanlungang kasinungalingan" ng Juda, samakatuwid nga, ang pakikipag-alyansa ng Juda sa Ehipto para sa tulong na pangmilitar.—Isa 28:14, 17; 31:1-3.

Sa aklat ng Apocalipsis, binabanggit ang graniso kaugnay ng paghihip sa trumpeta ng una sa pitong anghel na may mga trumpeta, at may kaugnayan sa pagbubukas ng makalangit na santuwaryo ng templo ng Diyos. (Apo 8:2, 7; 11:19) Pagkatapos, nang ibuhos ang ikapitong mangkok ng galit ng Diyos, ang makasagisag na mga batong graniso na tumitimbang nang mga isang talento (20.4 kg; 45 lb) ay lumagpak sa mga taong balakyot.—Apo 16:1, 17, 21.

'Para sa araw ng digmaan.' Nang magsalita si Jehova kay Job mula sa buhawi, sinabi niya na naglaan siya ng mga imbakan ng graniso para sa "araw ng labanan at digmaan." (Job 38:1, 22, 23) Angkop nga, kung gayon, na binabanggit ang graniso kasama ng mga elementong gagamitin laban sa sumasalakay na mga puwersa ni "Gog."—Eze 38:18, 22.

GRESYA, MGA GRIEGO.

Ang mga pangalang ito ay nanggaling sa *Grai·koi′,* ang pangalan ng isang tribo sa HK Gresya. Ikinapit ng mga Italyano ang pangalang ito (sa Lat., *Graeci*) sa mga naninirahan sa Gresya sa pangkalahatan. Nang bandang huli, maging si Aristotle sa kaniyang mga akda ay gumamit ng terminong ito sa katulad na paraan.

Isa pang mas naunang pangalan, mga Ioniano, ang lumitaw mula noong ikawalong siglo B.C.E. sa mga rekord na *cuneiform* ng Asirya, at gayundin sa mga ulat ng Persia at Ehipto. Ang pangalang ito ay nanggaling sa pangalan ni Javan (sa Heb., *Ya·wan′*), na anak ni Japet at apo ni Noe. Si Javan ang Japetikong ninuno ng unang mga tao sa Gresya at sa nakapalibot na mga pulo, at maliwanag na pati ng unang mga tao sa Ciprus, mga bahagi ng timugang Italya, Sicilia, at Espanya.—Gen 10:1, 2, 4, 5; 1Cr 1:4, 5, 7; tingnan ang ELISA; JAVAN; KITIM.

Bagaman ang "Ioniano" sa ngayon ay tumutukoy sa dagat na nasa pagitan ng timugang Italya at timugang Gresya, kasama ang kawing ng mga pulo malapit sa K baybayin ng Gresya, ang pangalan ay dating may mas malawak na kahulugan na mas kasuwato ng paggamit ng Hebreong Kasulatan sa "Javan." Noong ikawalong siglo B.C.E., nagsalita ang propetang si Isaias hinggil sa panahon kapag ang pinabalik na mga tapon ng Juda ay ipadadala sa malalayong bansa, kasama rito ang "Tubal at Javan, ang malalayong pulo."—Isa 66:19.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang lupain ay tinatawag na *Hel·las′* ("Gresya," Gaw 20:2), at ang mga tao naman ay *Hel′le·nes.* Sinimulang gamitin ng mga Griego mismo ang mga pangalang ito ilang siglo bago pa ang Karaniwang Panahon. Ang "Hellas" ay maaaring nauugnay kay "Elisa," na isa sa mga anak na lalaki ni Javan. (Gen 10:4) Ang pangalang Acaya ay ikinapit din sa gitna at timugang Gresya pagkatapos ng pananakop ng Roma noong 146 B.C.E.

Ang Lupain at ang Kaanyuan Nito. Saklaw ng Gresya ang timugang bahagi ng bulubunduking Balkan Peninsula at ang kalapit na mga pulo sa Dagat Ioniano sa K at Dagat Aegeano sa S. Masusumpungan sa dakong T ang Mediteraneo. Hindi matiyak ang hilagang hangganan ng Gresya, lalo na yamang noong mas sinaunang mga panahon ay hindi nabubuklod sa isang partikular na bansa ang mga Javanita ng Gresya. Ngunit nang maglaon, ang terminong "Gresya" ay inuunawa na nakaaabot sa mga rehiyon ng Illyria, na kahangga ng baybayin ng Adriatico, at ng Macedonia. Ang totoo, maaaring iisa ang angkang pinagmulan ng mga taga-Macedonia at ng mga taong tinawag na mga Griego nang bandang huli.

Ang lupain noon, gaya rin ngayon, ay baku-bako at mabato, anupat ang mga tatlong-kapat ng kalupaan ay mga bundok na batong-apog. Makapal ang kagubatan sa mga dalisdis ng kabundukan. Dahil sa kakulangan ng matatabang kapatagan at libis at ang lupa ay mabato, kakaunti ang lupain para sa agrikultura. Gayunman, ang banayad na klima ay angkop sa pagtatanim ng mga olibo at ubas. Ang iba pang mga produkto ay sebada, trigo, mansanas, igos, at granada. Nakapanginginain naman sa mga lugar na di-nabubungkal ang mga kawan ng tupa at kambing. Doon ay may ilang deposito ng mineral—pilak, *zinc,* tanso, tingga—at maraming de-kalidad na marmol ang makukuha sa mga bundok. Sa hula ni Ezekiel (27:1-3, 13), kabilang ang Javan sa mga nakikipagkalakalan sa Tiro at ang "mga kagamitang tanso" ay isa sa mga produktong ipinangangalakal.

Mga pakinabang may kaugnayan sa dagat. Ang paglalakbay sa lupa ay mabagal at mahirap dahil sa mga bundok. Ang mga kariton na hila ng mga hayop ay madaling mabalaho kapag taglamig. Dahil dito, ang dagat ang pinakamainam na daanan ng mga Griego para sa transportasyon at komunikasyon. Ang mahaba at paliku-likong baybayin na may mga look at ilug-ilugan ay naglaan ng maraming daungan at silungan para sa mga barko. Dahil sa ilang papasók na gulpo, iilang lugar lamang sa loob ng sinaunang lupain ang mahigit 60 km (40 mi) ang layo mula sa dagat. Ang timugang bahagi ng mismong kontinente ng Gresya, tinatawag na Peloponnesus, ay halos isa nang pulo. Isang makitid na kalupaan lamang sa pagitan ng Gulpong Saronic at Gulpo ng Corinto ang nagdurugtong ng Peloponnesus sa gitnang Gresya. (Sa ngayon, ang Kanal ng Corinto ay bumabagtas sa makitid na ismo nang mga 6 na km [3.5 mi] at walang mga panghalang, kung kaya lubusan nang nahiwalay ang Peloponnesus.)

Noon pa mang sinaunang panahon, ang mga Javanita ng Gresya ay nakapaglalayag na sa dagat. Ang pinakatakong ng "bota" ng Italya ay mga 160 km (100 mi) lamang sa ibayo ng Kipot ng Otranto mula sa HK Gresya. Sa S, ang mga kapuluan (mga kawing ng mga pulo na binubuo ng nakausling mga taluktok ng mga bundok na nakalubog sa dagat) ay nagsilbing dambuhalang mga tuntungang-bato patawid ng Dagat Aegeano patungo sa Asia Minor. Sa HS sulok ng Dagat Aegeano, isang makitid na daanan, ang Hellespont (tinatawag ding Dardanelles), ang patungo sa Dagat ng Marmara at pagkatapos ay sa kipot ng Bosporus patungo sa Dagat na Itim. Gayundin, sa pamamagitan ng paglalayag sa tabi ng timugang baybayin ng Asia Minor, ang mga barkong Griego ay maagang nakapaglakbay patungo sa mga baybayin ng Sirya at Palestina. Maaaring lakbayin ng isang barko ang distansiyang 100 km (60 mi) sa liwanag ng araw. Kaya naman ang paghahatid ng mga liham ni Pablo sa mga taga-Tesalonica sa Macedonia, malamang na isinulat sa Corinto, ay maaaring inabot nang isang linggo o mahigit pa, depende sa lagay ng panahon (at sa dami ng daungang hinintuan ng barko).

Ang impluwensiya at mga pamayanan ng mga Griego ay hindi lamang limitado sa pinakakontinente ng Gresya. Ang maraming pulo sa mga dagat ng Ioniano at Aegeano ay itinuring ding bahagi ng Gresya. Ang timugang Italya at Sicilia ay kasama noon sa tinatawag na Kalakhang Hellas o, sa Latin, *Graecia Magna.* Ipinakikita ng katibayan ng kasaysayan na ang mga Javanita ng Gresya ay nakipag-ugnayan at nakipagkalakalan sa mga Javanita ng Tarsis (Espanya), anupat nahigitan pa ang mga taga-Fenicia sa bagay na ito. Nagkaroon din ng gayong kaugnayan ang mga Griego sa mga Javanita ng Ciprus.

Pinagmulan ng mga Tribong Griego. Iba't ibang ideya ang iminumungkahi ng makabagong mga istoryador hinggil sa pinagmulan ng mga tribong Griego at sa pagdating nila sa lugar na iyon. Ang pangmalas ng nakararami na nagkaroon ng sunud-sunod na "mga pagsalakay" ng mga tribo mula sa hilaga ay pangunahing nakasalig sa mga mito ng mga Griego at pala-palagay ng mga arkeologo. Ang totoo, ang sekular na kasaysayan may kinalaman sa Gresya ay nagsimula lamang noong mga ikawalong siglo B.C.E. (anupat ang unang Olimpiyada ay ipinagdiwang noong 776 B.C.E.), at ang rekord na posibleng iugnay dito ay mula lamang noong ikalimang siglo B.C.E. Ito ay maraming siglo pagkaraan ng Baha at samakatuwid ay matagal na panahon na pagkaraang mangalat ang mga pamilya dahil sa pagggulo sa wika ng mga tao sa Babel. (Gen 11:1-9) Sa loob ng maraming siglong iyon, maaaring nahaluan ng ibang mga grupo ang orihinal na angkan ni Javan at ng kaniyang mga anak, ngunit para sa yugto bago ang unang milenyo B.C.E. ay puro kaduda-dudang teoriya lamang ang inihaharap.

Pangunahing mga tribong Griego. Kabilang sa pangunahing mga tribo sa Gresya ang *mga Acheano* ng Thessaly, gitnang Peloponnesus, at Boeotia; ang *mga Aeoliano* sa S gitnang Gresya at sa HK bahagi ng Asia Minor na tinatawag na Aeolia, at sa kalapit na mga pulo; ang *mga Dorian* ng silangang Peloponnesus, timugang mga pulo ng Dagat Aegeano, at TK bahagi ng Asia Minor; at ang *mga Ioniano* ng Attica, pulo ng Euboea, mga pulo ng gitnang bahagi ng Dagat Aegeano, at K mga baybayin ng Asia Minor. Gayunman, hindi matiyak ang kaugnayan sa pagitan ng mga tribong ito at ng mas sinaunang mga taga-Macedonia.

Tradisyon ng mga Patriyarka at ang mga Estadong-Lunsod. Ang mga tribong nagsasalita ng Griego ay independiyente, at maging sa loob ng mga tribo, ang nabuong mga estadong-lunsod ay independiyente rin. Ang isang dahilan nito ay ang heograpikong kaanyuan ng Gresya. Maraming Griego ang naninirahan sa mga pulo, ngunit sa pinakakontinente, ang karamihan ay naninirahan sa maliliit na libis na napalilibutan ng mga bundok. Tungkol sa sinaunang kayarian ng kanilang lipunan, iminumungkahi ng *The Encyclopedia Americana* ang pangmalas na ito: "Ang pangunahing yunit ng lipunan ay ang sambahayan ng patriyarka. . . . Ang tradisyon ng mga patriyarka ay matibay na nakatatag sa kulturang Griego: ang aktibong mga mamamayan ng isang estadong-lunsod (*polis*) ay adultong mga lalaki lamang. Ang pamilya ng patriyarka ay nakapaloob sa sunud-sunod na mga pangkat na may iisang sentro—ang lipi (*genos*), ang 'phratry' [o grupo ng mga pamilya], ang tribo." (1956, Tomo XIII, p. 377) Katulad na katulad ito ng patriyarkal na kaayusan pagkaraan ng Baha na inilarawan sa aklat ng Genesis sa Bibliya.

Ang kaayusan sa Gresya ay waring katulad niyaong sa Canaan, kung saan ang iba't ibang tribo (na nagmula kay Canaan) ay bumubuo ng maliliit na kaharian, kadalasa'y nakapalibot sa isang partikular na lunsod. Ang Griegong estadong-lunsod ay tinatawag na *po'lis.* Waring ang terminong ito ay orihinal na ikinapit sa isang akropolis, o nakukutaang mataas na dako, na sa palibot niyaon ay nagkaroon ng mga pamayanan. Nang maglaon, tumukoy ito sa buong lugar at sa mga mamamayan ng estadong-lunsod. Maliliit lamang ang karamihan sa mga Griegong estadong-lunsod, karaniwan ay wala pang 10,000 mamamayan (bukod pa sa mga babae, mga alipin, at mga bata). Sa karurukan nito, noong ikalimang siglo B.C.E., sinasabing ang Atenas ay mayroon lamang mga 43,000 mamamayang lalaki. Ang Sparta ay mayroon lamang mga 5,000. Tulad ng maliliit na kaharian sa Canaan, kung minsan ay nagkakaisa ang mga Griegong estadong-lunsod at kung minsan naman ay naglalabanan. Ang bansa ay nanatiling nababahagi sa pulitika hanggang noong panahon ni Felipe (II) ng Macedon.

Pag-eeksperimento sa Demokrasya. Bagaman hindi gaanong nababatid ang paraan ng pamamahala ng karamihan sa mga Griegong estadong-lunsod, anupat yaon lamang sa Atenas at Sparta ang lubusang nalalaman, maliwanag na malaki ang kaibahan ng kanilang mga pamahalaan sa mga pamahalaan ng Canaan, Mesopotamia, o Ehipto. Noong panahong tinatawag na makasaysayang yugto, ang mga Griegong estadong-lunsod ay nagkaroon ng mga mahistrado, mga sanggunian, at isang kapulungan (*ek·kle·si'a*) ng mga mamamayan, bilang kahalili ng mga hari. Ang Atenas ay nag-eksperimento sa tuwirang demokratikong pamamahala (ang salitang "demokrasya" ay nagmula sa Griegong *de'mos,* nangangahulugang "mga tao," at *kra'tos,* nangangahulugang "pamamahala"). Sa kaayusang ito, ang buong kalipunan ng mga mamamayan ang bumubuo sa lehislatura, anupat nagsasalita at bumoboto sa kapulungan. Gayunman, ang "mga mamamayan" ay isa lamang minorya, yamang ang mga babae, mga residenteng banyaga, at mga alipin ay walang mga karapatan ng pagkamamamayan. Ipinapalagay na mga alipin ang bumubuo sa halos isang katlo ng populasyon ng maraming estadong-lunsod, at tiyak na dahil sa kanilang pagtatrabaho bilang mga alipin kung kaya nagkaroon ng libreng panahon ang "mga mamamayan" upang makibahagi sa pulitikal na kapulungan. Mapapansin na ang pinakamaagang pagtukoy sa Gresya sa Hebreong Kasulatan, noong mga ikasiyam na siglo B.C.E., ay bumabanggit sa mga Judeano na ipinagbili ng Tiro, Sidon, at Filistia bilang mga alipin sa "mga anak ng mga Griego [sa literal, "mga Javanita" o "mga Ioniano"]."—Joe 3:4-6.

Mga Produkto at Hanapbuhay. Bukod sa agrikultura na kanilang pangunahing gawain, ang mga Griego ay gumawa at nagluwas ng maraming produkto. Ang mga plorerang Griego ay napabantog sa buong rehiyon ng Mediteraneo; mahalagang produkto rin ang mga kagamitang pilak at ginto at mga kayong lana. Maraming maliliit at independiyenteng pagawaan ang pag-aari ng mga bihasang manggagawa, na may katulong na ilang trabahador, alipin o taong laya. Sa Griegong lunsod ng Corinto, sumama ang apostol na si Pablo kina Aquila at Priscila sa hanapbuhay nilang paggawa ng tolda, malamang ay gamit ang kayo na yari sa balahibo ng kambing, na sagana sa Gresya. (Gaw 18:1-4) Ang Corinto ay naging isang pangunahing sentro ng komersiyo dahil sa estratehikong posisyon nito malapit sa Gulpo ng Corinto at Gulpong Saronic. Ang iba pang mga pangunahing lunsod ng komersiyo ay ang Atenas at Aegina.

Kultura at Sining ng mga Griego. Mga lalaki lamang ang binibigyan ng edukasyon sa Gresya, at ang pangunahing tunguhin nito ay gawin silang "mabubuting mamamayan." Ngunit ang bawat estadong-lunsod ay may kani-kaniyang ideya kung ano ang mabuting mamamayan. Sa Sparta, ang edukasyon ay halos puro pisikal (ihambing ang payo ni Pablo kay Timoteo sa 1Ti 4:8), anupat ang mga batang lalaki ay kinukuha sa kanilang mga magulang sa edad na 7 at itinitira sa mga baraks hanggang sa edad na 30. Sa Atenas, nang maglaon ay mas itinampok ang panitikan, matematika, at sining. Isang pinagkakatiwalaang alipin, tinatawag na *pai·da·go·gos',* ang naghahatid sa bata sa paaralan,

kung saan ang pagsasanay ay nagsisimula sa edad na anim. (Pansinin na sa Gal 3:23-25, inihambing ni Pablo ang Kautusang Mosaiko sa isang *pai·da·go·gos′;* tingnan ang TAGAPAGTURO.) Popular na popular sa Atenas ang pagkatha ng mga tula, at ang mga mag-aarál ay kailangang magsaulo ng maraming tula. Bagaman ang edukasyon ni Pablo ay natamo niya sa Tarso ng Cilicia, gumamit siya ng maikling pagsipi sa isang tula upang maitawid ang kaniyang mensahe sa Atenas. (Gaw 17:22, 28) Naging popular ang mga dula, kapuwa ang mga trahedya at mga komedya.

Ang pilosopiya ay binigyan ng malaking importansiya sa Atenas, at nang maglaon ay sa buong Gresya. Kabilang sa mga pangunahing grupo ng mga pilosopo ang *mga Sophist,* na nagsasabing ang katotohanan ay depende lamang sa opinyon ng indibiduwal; ang pangmalas na ito (na katulad niyaong sa mga Hindu) ay tinutulan ng bantog na mga pilosopong Griego gaya ni Socrates, ng kaniyang mag-aarál na si Plato, at ng mag-aarál ni Plato na si Aristotle. Ang ibang mga pilosopiya ay may kinalaman sa sukdulang pinagmumulan ng kaligayahan. Itinuro ng *mga Estoico* na ang kaligayahan ay matatamo sa pamumuhay kaayon ng makatuwirang pag-iisip at na ito lamang ang mahalaga. Naniwala naman ang *mga Epicureo* na ang kaluguran ang tunay na pinagmumulan ng kaligayahan. (Ihambing ang pananalita ni Pablo sa mga taga-Corinto sa 1Co 15:32.) Ang mga pilosopo ng huling nabanggit na dalawang grupo ay kabilang sa mga nakipag-usap kay Pablo sa Atenas, na humantong sa pagdadala sa kaniya sa Areopago para mapakinggan siya roon. (Gaw 17:18, 19) Ang isa pang grupo ay ang *mga Skeptic,* na nagturo na diumano'y walang anumang bagay sa buhay ang may kabuluhan.

Noong mas huling mga yugto, ang mga Griego ay naging mapag-usisa at nahilig sa talakayan at pakikipag-usap tungkol sa mga bagay na bago. (Gaw 17:21) Sinikap nilang lutasin ang ilan sa mga pangunahing katanungan sa buhay at sa uniberso sa pamamagitan ng lohika ng tao (at espekulasyon). Kaya naman itinuring ng mga Griego na sila ang mga intelihenteng tao ng sinaunang daigdig. Sa unang liham ni Pablo sa mga taga-Corinto, inilagay niya ang gayong karunungan at intelektuwalismo ng tao sa wastong dako nito nang sabihin niya: "Kung iniisip ng sinuman sa inyo na siya ay marunong sa sistemang ito ng mga bagay, magpakamangmang siya, upang siya ay maging marunong. . . . 'Alam ni Jehova na ang mga pangangatuwiran ng mga taong marurunong ay walang saysay.'" (1Co 1:17-31; 2:4-13; 3:18-20) Sa kabila ng lahat ng kanilang mga debate at pagsusuri sa pilosopiya, ipinakikita ng kanilang mga akda na wala silang natagpuang tunay na saligan ng pag-asa. Gaya ng itinawag-pansin ng mga propesor na sina J. R. S. Sterrett at Samuel Angus: "Wala nang ibang panitikan ang naglalaman ng mas maraming kahabag-habag na panaghoy tungkol sa mga kalungkutan ng buhay, paglalaho ng pag-ibig, pagiging mapandaya ng pag-asa, at kalupitan ng kamatayan."—*Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary,* 1936, p. 313.

Relihiyong Griego. Ang pinakamaagang impormasyon tungkol sa relihiyong Griego ay masusumpungan sa epikong tula ni Homer. Dalawang epikong tula, ang *Iliad* at ang *Odyssey,* ang ipinapalagay ng mga istoryador na isinulat ni Homer. Ang pinakamatatandang pirasong papiro ng mga tulang ito ay pinaniniwalaang mula pa noong 150 B.C.E. Gaya ng sabi ni George G. A. Murray, isang propesor ng Griego, tungkol sa nabanggit na mga teksto, ang mga ito ay "lubhang naiiba sa ating *vulgate,"* samakatuwid nga, mula sa tekstong tinanggap na ng karamihan nitong nakalipas na mga siglo. (*Encyclopædia Britannica,* 1942, Tomo 11, p. 689) Sa gayon, di-tulad ng Bibliya, hindi naingatan ang integridad ng mga teksto ni Homer, kundi ang mga ito'y lubhang nagpabagu-bago, gaya ng ipinakikita ni Propesor Murray. Ang mga tula ni Homer ay tumatalakay sa mga bayaning mandirigma at mga diyos na katulad na katulad ng mga tao.

Ipinakikita ng katibayan na naimpluwensiyahan ng Babilonya ang relihiyong Griego. Ang isang sinaunang pabulang Griego ay halos literal na salin ng isang orihinal na pabulang Akkadiano.

Isa pang makata, si Hesiod, malamang na nabuhay noong ikawalong siglo B.C.E., ang kinikilalang nagsaayos ng maraming mito at alamat ng mga Griego. Ang *Theogony* ni Hesiod, kasama ng mga tula ni Homer, ang bumubuo sa pangunahing sagradong mga akda, o teolohiya, ng mga Griego.

Kapag isinasaalang-alang ang mga mito ng mga Griego, kawili-wiling malaman kung paano binibigyang-linaw ng Bibliya ang posible o malamang na pinagmulan ng mga ito. Gaya ng ipinakikita ng Genesis 6:1-13, bago ang Baha, ang anghelikong mga anak ng Diyos ay bumaba sa lupa, nagkatawang-tao, at sumiping sa magagandang babae. Nagkaroon sila ng mga supling na tinawag na mga Nefilim, o mga Tagapagbuwal, samakatuwid nga, "yaong mga nagpapangyari na mabuwal ang iba." Dahil sa di-likas na pagsasamang ito ng mga espiritung nilalang at mga tao, at dahil sa mestisong lahi na kanilang iniluwal, ang lupa ay napuno ng imoralidad at karahasan. (Ihambing ang Jud 6; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4, 5; tingnan ang NEFILIM.) Tulad ng iba na nabuhay noong panahon pagkaraan ng Baha, tiyak na narinig ni Javan, na pinagmulan ng mga Griego, ang ulat hinggil sa mga panahon at kalagayan bago ang Baha, malamang na mula sa kaniyang amang si

Japet na nakaligtas sa Baha. Ngayon, pansinin kung ano ang isinisiwalat ng mga akda na kinikilalang isinulat nina Homer at Hesiod.

Ang maraming diyos at diyosa na kanilang inilarawan ay may anyong tao at pambihirang kagandahan, bagaman madalas ay malahigante at nakahihigit sa tao. Sila ay kumakain, umiinom, natutulog, nagkakaroon ng seksuwal na pakikipagtalik sa isa't isa at maging sa mga tao, namumuhay bilang mga pamilya, nag-aaway at naglalabanan, nang-aakit at nanggagahasa. Bagaman diumano'y banal at imortal, nakagagawa rin sila ng iba't ibang uri ng panlilinlang at krimen. Maaari silang makihalubilo sa mga tao nang nakikita o di-nakikita. Nang dakong huli, sinikap ng mga Griegong manunulat at pilosopo na alisin sa mga ulat nina Homer at Hesiod ang ilan sa pinakabuktot na mga gawa na iniuugnay sa mga diyos na ito.

Maaaring ipinakikita ng mga ulat na ito, bagaman sa isang higit na pinalawak, pinaganda, at pinilipit na anyo, ang tunay na ulat ng mga kalagayan bago ang Baha na inilalahad sa Genesis. Ang isa pang katangi-tanging pagkakatulad, bukod sa mga pangunahing diyos, ay ang paglalarawan ng mga alamat na Griego sa mga mestisong diyos o mga bayani na supling kapuwa ng mga diyos at mga tao. Ang mga mestisong diyos na ito ay may lakas na nakahihigit sa tao subalit mga mortal (tanging si Hercules ang nagkapribilehiyong magtamo ng imortalidad). Kaya naman kapansin-pansin na ang mga mestisong diyos ay katulad ng mga Nefilim sa ulat ng Genesis.

Si Zeus. Ang mga diyos ng mga Griego ay anyong tao at kadalasa'y inilalarawan na napakaimoral

Bilang komento sa maliwanag na pagkakatulad na ito, sinabi ng Orientalistang si E. A. Speiser na ang tema ng mga Griegong mito ay matatalunton pabalik sa Mesopotamia. (*The World History of the Jewish People,* 1964, Tomo 1, p. 260) Ang Mesopotamia ang lokasyon ng Babilonya at ang sentro na mula roon ay nangalat ang mga tao pagkatapos guluhin ang kanilang wika.—Gen 11:1-9.

Ang mga pangunahing diyos ng mga Griego ay sinasabing nakatira sa Bundok Olympus (2,917 m [9,570 piye] ang taas), na nasa T ng bayan ng Berea. (Malapit sa mga dalisdis ng Olympus ang kinaroroonan ni Pablo noong magministeryo siya sa mga taga-Berea sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero; Gaw 17:10.) Kabilang sa mga diyos na ito sa Olympus si *Zeus* (tinatawag ng mga Romano na Jupiter; Gaw 28:11), ang diyos ng kalangitan; si *Hera* (Juno ng Roma), asawa ni Zeus; si *Ge* o *Gaea,* ang diyosa ng lupa, tinatawag ding Dakilang Ina; si *Apolo,* isang diyos ng araw, isang diyos ng biglang kamatayan, anupat ipinapana niya ang kaniyang nakamamatay na mga palaso mula sa malayo; si *Artemis* (Diana ng Roma), ang diyosa ng pangangaso; ang pagsamba sa isa pang Artemis na diyosa ng pag-aanak ay prominente sa Efeso (Gaw 19:23-28, 34, 35); si *Ares* (Mars ng Roma), ang diyos ng digmaan; si *Hermes* (Mercury ng Roma), ang diyos ng mga manlalakbay, ng komersiyo, at ng kahusayan sa pagsasalita, ang mensahero ng mga diyos (sa Listra, Asia Minor, "tinawag [ng mga tao na] Zeus si Bernabe, ngunit Hermes naman si Pablo, yamang siya ang nangunguna sa pagsasalita"; Gaw 14:12); si *Aphrodite* (Venus ng Roma), ang diyosa ng pag-aanak at pag-ibig, itinuturing na "kapatid ni Ishtar ng Asirya at Babilonya at ni Astarte ng Sirya at Fenicia" (*Greek Mythology,* ni P. Hamlyn, London, 1963, p. 63); at ang maraming iba pang diyos at diyosa. Sa katunayan, waring ang bawat estadong-lunsod ay may sariling mga nakabababang diyos na sinasamba ayon sa lokal na kaugalian.

Mga kapistahan at palaro. Ang mga kapistahan ay nagkaroon ng mahalagang papel sa relihiyong Griego. Ang mga paligsahan ng mga atleta kasama ang mga dula, paghahain, at mga panalangin ay umakit ng mga tao sa malalayong lugar, at sa gayon ay pinagkaisa ng mga kapistahang ito ang mga estadong-lunsod na nababahagi ng pulitika. Ang pinakaprominente sa mga kapistahang ito ay

ang Palarong Olympic (sa Olympia), ang Palarong Isthmian (idinaos malapit sa Corinto), ang Palarong Pythian (sa Delphi), at ang Palarong Nemean (malapit sa Nemea). Ang pagdiriwang ng Palarong Olympic tuwing ikaapat na taon ang naging saligan ng pagbilang ng Griegong Era, anupat ang bawat apat-na-taóng yugto ay tinawag na isang Olimpiyada. —Tingnan ang LARO AT PALARO, MGA.

Mga orakulo, astrolohiya, at mga dambana. Ang mga orakulo, mga espiritista na sa pamamagitan nila ay isinisiwalat diumano ng mga diyos ang natatagong kaalaman, ay nagkaroon ng maraming deboto. Ang pinakatanyag na mga orakulo ay may mga templo sa Delos, Delphi, at Dodona. Dito, kapalit ng isang halaga, sinasagot ang mga tanong ng mga indibiduwal na inihaharap sa orakulo. Ang mga sagot ay karaniwan nang malabo, anupat kailangan pa ng interpretasyon ng mga saserdote. Sa Filipos sa Macedonia, ang batang babae na nagsasagawa ng sining ng panghuhula (at mula sa kaniya ay pinalayas ni Pablo ang isang demonyo) ay gumaganap bilang orakulo at 'naglalaan sa kaniyang mga panginoon ng maraming pakinabang.' (Gaw 16:16-19) Sinasabi ni Propesor G. Ernest Wright na ang makabagong astrolohiya ay matatalunton sa mga Griego pabalik sa mga manghuhula ng Babilonya. (*Biblical Archaeology,* 1962, p. 37) Naging popular din ang mga dambanang para sa pagpapagaling.

Pilosopikong turo ng imortalidad. Palibhasa'y pinagkaabalahan ng mga pilosopong Griego ang mga pangunahing katanungan sa buhay, ang kanilang mga pangmalas din ang humubog sa relihiyosong mga paniniwala ng mga tao. Itinuro ni Socrates, noong ikalimang siglo B.C.E., na ang kaluluwa ng tao ay imortal. Sa *Phaedo* (64C, 105E), sinipi ni Plato ang pakikipag-usap ni Socrates sa dalawang kasamahan nito: "'Sa palagay ba natin ay may kamatayan? . . . Naniniwala tayo, hindi ba, na ang kamatayan ay ang paghiwalay ng kaluluwa mula sa katawan, at na ang pagiging patay ay ang kalagayan kung saan ang katawan ay hiwalay sa kaluluwa at umiiral nang mag-isa at ang kaluluwa ay hiwalay sa katawan at umiiral nang mag-isa? Naiiba pa ba ang kamatayan kaysa rito?' 'Hindi, kundi ganito nga,' sabi niya. 'At ang kaluluwa ay hindi maaaring mamatay?' 'Hindi.'" Nagpatuloy pa si Socrates, "'Kung gayon, ang kaluluwa ay imortal.' 'Oo.'" Ihambing ito sa Ezekiel 18:4 at Eclesiastes 9:5, 10.

Mga templo at mga idolo. Bilang parangal sa mga diyos, nagtayo sila ng mariringal na templo, at upang isalarawan ang kanilang mga diyos, gumawa sila ng magagandang estatuwa na yari sa marmol at bronse. Ang mga guho ng ilan sa pinakabantog na mga templo ay matatagpuan sa Akropolis ng Atenas na kinaroroonan ng Parthenon at Erechtheum, gayundin ng Propylaea. Sa mismong lunsod ng Atenas nagsalita si Pablo sa isang grupo ng tagapakinig, anupat nagkomento siya hinggil sa kapansin-pansing pagkatakot sa mga bathala na maoobserbahan sa Atenas, at tuwiran niyang sinabi sa mga tagapakinig na ang Maylalang ng langit at lupa "ay hindi tumatahan sa mga templong gawa ng kamay" at na, bilang mga supling ng Diyos, hindi nila dapat akalain na ang Maylalang ay "tulad ng ginto o ng pilak o ng bato, tulad ng isang bagay na nililok ng sining at katha ng tao."—Gaw 17:22-29.

Panahon ng mga Digmaang Persiano. Ang pagbangon ng Imperyo ng Medo-Persia sa ilalim ni Ciro (na lumupig sa Babilonya noong 539 B.C.E.) ay naging banta sa Gresya. Nalupig na ni Ciro ang Asia Minor, pati na ang mga kolonyang Griego roon. Noong ikatlong taon ni Ciro (maliwanag na bilang tagapamahala ng Babilonya), ipinagbigay-alam kay Daniel ng anghelikong mensahero ni Jehova na "pupukawin [ng ikaapat na hari ng Persia] ang lahat ng bagay laban sa kaharian ng Gresya." (Dan 10:1; 11:1, 2) Sinugpo ng ikatlong Persianong hari (si Dario Hystaspis) ang isang paghihimagsik ng mga kolonyang Griego noong 499 B.C.E. at naghanda siyang sumalakay sa Gresya. Ang sumasalakay na plotang Persiano ay winasak ng bagyo noong 492 B.C.E. Pagkatapos, noong 490, isang malaking hukbong Persiano ang dumaluhong sa Gresya subalit natalo ito ng isang maliit na hukbo ng mga taga-Atenas sa Kapatagan ng Marathon, sa HS ng Atenas. Ipinasiya ng anak ni Dario na si Jerjes na ipaghiganti ang pagkatalong ito. Bilang ang inihulang 'ikaapat na hari,' pinukaw niya ang buong imperyo upang bumuo ng pagkalaki-laking hukbong militar at noong 480 B.C.E. ay tinawid nila ang Helespont.

Bagaman nagkaisa noon ang ilang estadong-lunsod ng Gresya upang labanan at pahintuin ang pagsalakay, ang mga hukbong Persiano ay humayo patungong hilaga at gitnang Gresya, nakarating sa Atenas, at sinunog ang tanggulan nito, ang Akropolis. Ngunit sa karagatan, natalo ng mga taga-Atenas at ng sumusuportang mga Griego ang plotang Persiano (pati ang mga kaalyado nito na mga taga-Fenicia at iba pa) sa Salamis. Sinundan nila ito ng paglupig sa mga Persiano sa katihan sa Plataea at gayundin sa Mycale, na nasa K baybayin ng Asia Minor, anupat pagkatapos nito ay iniwan na ng mga hukbong Persiano ang Gresya.

Pangingibabaw ng Atenas. Natamo noon ng Atenas ang pangunguna sa Gresya dahil sa malakas na hukbong-dagat nito. Ang yugtong kasunod nito, hanggang noong mga 431 B.C.E., ang tinatawag na

"Ginintuang Panahon" ng Atenas, kung kailan ginawa ang pinakatanyag na mga likhang-sining at arkitektura. Pinangunahan ng Atenas ang ligang Deliano na binubuo ng ilang lunsod at pulo sa Gresya. Palibhasa'y tutol sa pangingibabaw ng Atenas ang Ligang Peloponnesiano, na pinangungunahan naman ng Sparta, sumiklab ang Digmaang Peloponnesiano. Tumagal ito mula 431 hanggang 404 B.C.E., anupat nang dakong huli ay lubusang natalo ng mga taga-Sparta ang mga taga-Atenas. Ang mahigpit na pamamahala ng Sparta ay tumagal hanggang noong mga 371 B.C.E., at pagkatapos ay nangibabaw naman ang Thebes. Pumasok ang Gresya sa isang yugto ng paghina sa pulitika, bagaman ang Atenas ay nanatiling sentro ng kultura at pilosopiya sa Mediteraneo. Nang dakong huli, noong 338 B.C.E., ang Gresya ay nilupig ng bumabangong kapangyarihan ng Macedonia sa ilalim ni Felipe II, at pinagkaisa ito sa ilalim ng kontrol ng Macedonia.

Ang Gresya sa Ilalim ni Alejandrong Dakila. Noon pa mang ikaanim na siglo B.C.E., tumanggap na si Daniel ng isang pangitain na humuhula ng pagbagsak ng Imperyo ng Medo-Persia sa pamamagitan ng Gresya. Ang anak ni Felipe na si Alejandro ay naging mag-aarál ni Aristotle at, pagkatapos na mapaslang si Felipe, siya ang naging kampeon ng mga taong nagsasalita ng Griego. Noong 334 B.C.E., humayo si Alejandro upang ipaghiganti ang pagsalakay ng mga Persiano sa mga Griegong lunsod sa K baybayin ng Asia Minor. Ang kaniyang mabilisang pananakop hindi lamang sa buong Asia Minor kundi pati sa Sirya, Palestina, Ehipto, at sa buong Imperyo ng Medo-Persia hanggang sa India ay tumupad sa makahulang larawan na nasa Daniel 8:5-7, 20, 21. (Ihambing ang Dan 7:6.) Sa pamamagitan ng pagsakop sa Juda noong 332 B.C.E., ang Gresya ang naging ikalimang kapangyarihang pandaigdig kung ang bansang Israel ang pag-uusapan—anupat ang Ehipto, Asirya, Babilonya, at Medo-Persia ang unang apat. Pagsapit ng 328 B.C.E., nalubos na ang pananakop ni Alejandro, pagkatapos ay natupad ang natitirang bahagi ng pangitain ni Daniel. Namatay si Alejandro sa Babilonya noong 323 B.C.E., at gaya ng inihula, ang kaniyang imperyo ay nahati sa apat na bahagi, ngunit wala sa mga ito ang nakapantay sa lakas ng orihinal na imperyo.—Dan 8:8, 21, 22; 11:3, 4; tingnan ang MGA MAPA, Tomo 2, p. 334; ALEJANDRO Blg. 1.

Gayunman, bago siya namatay, naipalaganap ni Alejandro ang kultura at wika ng mga Griego sa kaniyang buong nasasakupan. Nagtayo ng mga kolonyang Griego sa maraming nalupig na lupain. Ang lunsod ng Alejandria ay itinayo sa Ehipto at naging karibal ng Atenas bilang sentro ng kaalaman. Sa gayong paraan nagsimula ang Helenisasyon ng (o paggawang-Griego sa) maraming rehiyon sa Mediteraneo at Gitnang Silangan. Ang karaniwang Griego, o Koine, ang naging *lingua franca,* anupat sinalita ng mga tao ng maraming nasyonalidad. Ito ang wikang ginamit ng mga Judiong iskolar sa Alejandria sa kanilang salin ng Hebreong Kasulatan, ang *Septuagint*. Nang maglaon, ang Kristiyanong Griegong Kasulatan ay isinulat sa Koine, at yamang popular ang wikang ito sa maraming bansa, nakatulong ito upang mabilis na maipalaganap ng mga Kristiyano ang mabuting balita sa buong rehiyon ng Mediteraneo.—Tingnan ang GRIEGO.

Epekto ng Helenisasyon sa mga Judio. Nang mahati-hati ang Gresya sa mga heneral ni Alejandro, ang Juda ay naging hangganang estado sa pagitan ng Ptolemaikong rehimen ng Ehipto at ng Seleucidong dinastiya ng Sirya. Bagaman sa pasimula ay hawak ito ng Ehipto, ang lupain ay naagaw ng mga Seleucido noong 198 B.C.E. Sa pagsisikap na isanib ang Juda sa Sirya sa isang kulturang Heleniko, pinalaganap sa Juda ang Griegong relihiyon, wika, panitikan, at kasuutan.

May mga kolonyang Griego na itinatag sa buong teritoryo ng mga Judio, kasama na yaong nasa Samaria (nang maglaon ay tinawag na Sebaste), Aco (Tolemaida), at Bet-sean (Scythopolis), gayundin ang ilan na itinayo sa di-pa-natatahanang mga lugar sa S ng Ilog Jordan. (Tingnan ang DECAPOLIS.) Isang himnasyo ang itinayo sa Jerusalem na nakaakit sa mga kabataang Judio. Yamang ang mga palarong Griego ay kaugnay ng relihiyong Griego, pinahina ng himnasyo ang panghahawakan ng mga Judio sa mga simulain ng Kasulatan. Maging ang pagkasaserdote ay lubhang naapektuhan ng Helenismo noong yugtong iyon. Dahil dito, nagsimulang mag-ugat sa mga Judio ang mga paniniwala na dati'y hindi pamilyar sa kanila; kabilang sa mga ito ang paganong turo ng imortalidad ng kaluluwa ng tao at ang ideya ng isang dako ng pagpapahirap pagkatapos ng kamatayan.

Umabot sa kasukdulan ang Helenisasyon ng mga Judio nang ipasok ni Antiochus Epiphanes sa templo sa Jerusalem ang pagsamba kay Zeus bilang paglapastangan sa templo (168 B.C.E.), na humantong naman sa mga Digmaang Macabeo.

Malakas din ang impluwensiya ng Helenisasyon sa Alejandria, Ehipto, kung saan malaking bahagi ng lunsod ang okupado ng mga Judio. (Tingnan ang ALEJANDRIA.) Pinahintulutan ng ilang Judiong Alejandrino na maimpluwensiyahan sila ng pilosopiyang Griego. Nadama ng ilang Judiong manunulat na kailangan nilang iayon ang mga paniniwalang Judio sa "makabagong kausuhan." Sinikap nilang ipakita na ang lumalaganap na mga ideya ng pilosopiyang Griego ay may kahawig na mga ideya sa Hebreong Kasulatan o na doon pa nga hinalaw ang mga iyon.

Pamamahala ng Roma sa mga Estadong Griego. Ang Macedonia at Gresya (isa sa apat na bahagi ng nahati-hating imperyo ni Alejandro) ay bumagsak sa mga Romano noong 197 B.C.E. Nang sumunod na taon, ipinroklama ng Romanong heneral ang "kalayaan" ng lahat ng mga Griegong lunsod. Nangahulugan ito na hindi sila papatawan ng tributo, ngunit inaasahan ng Roma na lubusan silang makikipagtulungan sa mga kagustuhan nito. Unti-unting lumaganap ang sentimyento laban sa Roma. Nakipagdigma ang Macedonia laban sa mga Romano ngunit muli itong natalo noong 168 B.C.E. at pagkaraan ng mga 20 taon ay naging probinsiya ng Roma. Sa pangunguna ng Corinto, naghimagsik ang Ligang Acheano noong 146 B.C.E., anupat nilusob ng mga hukbo ng Roma ang timugang Gresya at winasak ang Corinto. Nabuo ang probinsiya ng "Acaya" at pagsapit ng 27 B.C.E. ay saklaw na nito ang buong timugan at gitnang Gresya.—Gaw 19:21; Ro 15:26; tingnan ang ACAYA.

Ang yugto ng pamamahala ng Roma ay naging panahon ng paghina ng Gresya sa pulitika at ekonomiya. Tanging ang kulturang Griego ang nanatiling malakas at malawakang tinanggap ng nananakop na mga Romano. May-pananabik silang nag-angkat ng mga estatuwa at panitikang Griego. Buu-buong mga templo ang binaklas at ipinadala sa Italya. Marami sa mga kabataang lalaki ng Roma ang nag-aral sa Atenas at sa iba pang mga sentro ng kaalamang Griego. Sa kabilang dako, ang Gresya ay nagtuon ng pansin sa sarili nito at sa kaniyang nakalipas na kasaysayan, anupat naging mapagpahalaga sa sinaunang mga bagay.

Ang "Hellenes" Noong Unang Siglo C.E. Noong panahon ng ministeryo ni Jesu-Kristo at ng kaniyang mga apostol, ang mga katutubo ng Gresya o yaong mga may lahing Griego ay tinatawag pa ring *Hel'le·nes* (pang-isahan, *Hel'len*). Tinawag ng mga Griego ang mga di-Griego na "mga barbaro," nangangahulugan lamang na mga banyaga o mga nagsasalita ng wikang banyaga. Pinaghambing din ng apostol na si Pablo ang "mga Griego" at ang "mga Barbaro" sa Roma 1:14.—Tingnan ang BARBARO.

Gayunman, sa ilang kaso ay ginamit din ni Pablo ang terminong *Hel'le·nes* sa mas malawak na diwa. Partikular na kapag inihahambing sa mga Judio, tinukoy niya ang *Hel'le·nes,* o mga Griego, bilang *kumakatawan* sa lahat ng mga bayang di-Judio. (Ro 1:16; 2:6, 9, 10; 3:9; 10:12; 1Co 10:32; 12:13) Kaya naman sa 1 Corinto kabanata 1, maliwanag na ginamit ni Pablo ang "mga Griego" (tal 22) bilang pagtukoy sa "mga bansa" (tal 23). Tiyak na ito ay dahil sa pagiging prominente at sa pangingibabaw ng wika at kultura ng mga Griego sa buong Imperyo ng Roma. Sa diwa, ang mga Griego ang 'nangunguna sa talaan' ng mga bayang di-Judio. Hindi naman ito nangangahulugan na ginamit ni Pablo o ng ibang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang *Hel'le·nes* sa isang napakaluwag na diwa anupat ang *Hel'len* ay ginamit nila upang tumukoy lamang sa isang Gentil, gaya ng ipinahihiwatig ng ilang komentarista. Bilang katibayan na ang *Hel'le·nes* ay ginamit para sa isang partikular na bayan, sa Colosas 3:11 ay tinukoy ni Pablo ang "Griego" bilang naiiba sa "banyaga [*bar'ba·ros*]" at sa "Scita."

Kasuwato ng nabanggit, ang iskolar sa Griego na si Hans Windisch ay nagsabi: "Ang diwa ng 'Gentil' [para sa salitang *Hel'len*] ay hindi mapatutunayan, . . . mula man sa Helenistikong Judaismo o sa B[agong] T[ipan]." (*Theological Dictionary of the New Testament,* inedit ni G. Kittel; tagapagsalin at patnugot, G. Bromiley, 1971, Tomo II, p. 516) Gayunman, naghaharap siya ng ilang katibayan na kung minsan ay ginagamit ng mga Griegong manunulat ang terminong *Hel'len* para sa mga tao ng ibang lahi na tumanggap sa wika at kultura ng mga Griego—mga taong "Helenisado." Sa gayon, kapag isinasaalang-alang ang mga pagtukoy ng Bibliya sa *Hel'le·nes,* o mga Griego, sa maraming kaso ay dapat isaisip na may posibilidad na hindi sila ipinanganak na Griego o lahing Griego.

Ang babaing "Griega" na Sirofenisa ang nasyonalidad at may anak na babae na pinagaling ni Jesus (Mar 7:26-30) ay malamang na lahing Griego. Ang 'mga Griego na kasama ng mga umahon upang sumamba' sa panahon ng Paskuwa at humiling na makausap si Jesus ay maliwanag na mga Griegong proselita sa relihiyong Judio. (Ju 12:20; pansinin ang makahulang pananalita ni Jesus sa talata 32 hinggil sa 'paglalapit ng lahat ng uri ng tao sa kaniyang sarili.') Ang ama ni Timoteo at si Tito ay kapuwa tinawag na *Hel'len.* (Gaw 16:1, 3; Gal 2:3) Maaaring nangangahulugan ito na sila ay lahing Griego. Gayunman, dahilan sa diumano'y hilig ng ilang Griegong manunulat na gamitin ang *Hel'le·nes* upang tumukoy sa mga di-Griego na nagsasalita ng Griego at may kulturang Griego, at dahilan sa paggamit ni Pablo sa terminong iyon sa diwa ng pagiging kinatawan, may posibilidad din na ang mga taong ito ay mga Griego sa huling nabanggit na diwa. Gayunpaman, ang bagay na ang babaing Griega ay nasa Sirofenicia, o na ang ama ni Timoteo ay naninirahan sa Listra ng Asia Minor, o na waring naninirahan si Tito sa Antioquia ng Sirya, ay hindi nagpapatunay na hindi sila mga etnikong Griego o mga inapo ng mga Griego—yamang may mga dayuhang Griego na matatagpuan sa lahat ng rehiyong ito.

Nang sabihan ni Jesus ang isang pangkat na siya ay 'paroroon sa kaniya na nagsugo sa kaniya' at na

'kung saan ako paroroon ay hindi kayo makapararoon,' sinabi ng mga Judio sa kani-kanilang sarili: "Saan ba binabalak ng taong ito na pumaroon, anupat hindi natin siya masusumpungan? Hindi niya binabalak na pumaroon sa mga Judio na nakapangalat sa gitna ng mga Griego at turuan ang mga Griego, hindi ba?" (Ju 7:32-36) Sa pananalitang "mga Judio na nakapangalat sa gitna ng mga Griego" ay maliwanag na gayon nga ang ibig nilang sabihin—hindi ang mga Judio na namamayan sa Babilonya kundi yaong mga nakapangalat sa malalayong Griegong lunsod at lupain sa gawing kanluran. Isinisiwalat ng mga ulat ng mga paglalakbay ni Pablo bilang misyonero na napakaraming dayuhang Judio sa gayong mga rehiyong Griego.

Tiyak na mga taong lahing Griego ang tinutukoy sa Gawa 17:12 at 18:4, kung saan tinatalakay ang mga pangyayari sa mga Griegong lunsod ng Berea at Corinto. Maaaring totoo rin ito sa binanggit na "mga Griego" sa Tesalonica ng Macedonia (Gaw 17:4); sa Efeso sa kanluraning baybayin ng Asia Minor, na matagal nang kolonya ng mga Griego at dating kabisera ng Ionia (Gaw 19:10, 17; 20:21); at maging sa Iconio na nasa gitnang Asia Minor (Gaw 14:1). Bagaman ang kombinasyong "mga Judio at mga Griego" na lumilitaw sa ilan sa mga tekstong ito ay maaaring magpahiwatig na ginamit dito ni Lucas, tulad ni Pablo, ang terminong "mga Griego" upang kumatawan sa mga taong di-Judio sa pangkalahatan, ang totoo, batay sa heograpiya, Iconio lamang ang nasa labas ng nasasakupan ng mga Griego.

Mga Helenista. Sa aklat ng Mga Gawa, may isa pang termino na lumilitaw: *Hel·le·ni·stai′* (pang-isahan, *Hel·le·ni·stes′*). Ang terminong ito ay hindi matatagpuan sa panitikang Griego o sa Helenistikong panitikan ng mga Judio; kaya naman hindi lubusang matiyak ang kahulugan nito. Gayunman, naniniwala ang karamihan sa mga leksikograpo na tumutukoy ito sa "mga Judiong nagsasalita ng Griego" sa Gawa 6:1 at 9:29. Sa nauna sa dalawang teksto, ang *Hel·le·ni·stai′* ay ipinakikitang naiiba sa "mga Judiong nagsasalita ng Hebreo" (*E·brai′oi* [tekstong Griego nina Westcott at Hort]). Noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., naroroon ang mga Judio at mga proselita mula sa maraming lupain. Ang pagparoon sa lunsod ng marami sa gayong mga tao na nagsasalita ng Griego ay pinatutunayan ng "Theodotus Inscription" na natagpuan sa burol ng Opel sa Jerusalem. Iyon ay nakasulat sa Griego at nagsasabi: "Itinayo ni Theodotus na anak ni Vettenus, saserdote at pangulo ng sinagoga, anak ng isang pangulo ng sinagoga at apo ng isang pangulo ng sinagoga, ang sinagoga para sa pagbabasa ng Kautusan at pagtuturo ng mga Utos, at (itinayo niya) ang bahay-tuluyan at ang mga silid at ang mga imbakan ng tubig upang maglaan ng mga tuluyan para sa mga nanggagaling sa ibang bansa na nangangailangan ng mga iyon—(ang sinagoga) na itinatag ng kaniyang mga ninuno at ng matatanda at ni Simonides." (*Biblical Archaeology,* ni G. Ernest Wright, 1962, p. 240) Iniuugnay ng ilan ang inskripsiyong ito sa "Sinagoga ng mga Pinalaya," na ang mga miyembro ay kabilang sa mga may pananagutan sa pagkamatay ni Esteban bilang martir.—Gaw 6:9; tingnan ang TAONG PINALAYA, TAONG LAYA.

Gayunman, ang anyo ng *Hel·le·ni·stai′* na lumilitaw sa Gawa 11:20 may kaugnayan sa ilang residente ng Antioquia, Sirya, ay maaaring tumutukoy sa "mga taong nagsasalita ng Griego" sa pangkalahatan, sa halip na sa mga Judiong nagsasalita ng Griego. Ipinahihiwatig ito ng pagkabanggit na, bago dumating ang mga Kristiyano ng Cirene at Ciprus, ang pangangaral ng salita sa Antioquia ay nilimitahan "lamang sa mga Judio." (Gaw 11:19) Kaya ang *Hel·le·ni·stai′* na binanggit doon ay maaaring tumutukoy sa mga tao ng iba't ibang nasyonalidad na naging Helenisado, anupat gumagamit ng wikang Griego (at marahil ay namumuhay ayon sa kaugaliang Griego).—Tingnan ang ANTIOQUIA Blg. 1; CIRENE, TAGA-CIRENE.

Dumalaw ang apostol na si Pablo sa Macedonia at Gresya noong kaniyang ikalawa at ikatlong paglalakbay bilang misyonero. (Gaw 16:11–18:11; 20:1-6) Gumugol siya ng panahon sa pagmiministeryo sa mahahalagang Macedoniong lunsod ng Filipos, Tesalonica, at Berea at sa mga pangunahing lunsod ng Acaya na Atenas at Corinto. (Gaw 16:11, 12; 17:1-4, 10-12, 15; 18:1, 8) Gumugol siya ng isang taon at kalahati sa pagmiministeryo sa Corinto noong kaniyang ikalawang paglalakbay (Gaw 18:11), anupat noong panahong iyon ay isinulat niya ang dalawang liham sa mga taga-Tesalonica at posibleng ang liham sa mga taga-Galacia. Sa kaniyang ikatlong paglalakbay ay isinulat niya mula sa Corinto ang kaniyang liham sa mga taga-Roma. Pagkatapos ng kaniyang unang pagkabilanggo sa Roma, maliwanag na muling dumalaw si Pablo sa Macedonia, sa pagitan ng 61 at 64 C.E., at malamang na doon niya isinulat ang kaniyang unang liham kay Timoteo at posibleng ang kaniyang liham kay Tito.

Sa unang mga siglo ng Karaniwang Panahon, ang kulturang Griego ay patuloy na nakaimpluwensiya sa Imperyo ng Roma, at napanatili ng Gresya ang intelektuwal na mga tagumpay nito, anupat nasa Atenas ang isa sa mga pangunahing unibersidad sa Imperyo ng Roma. Sinikap ni Constantino na ihalo sa Kristiyanismo ang ilang paganong gawain at turo, at dahil sa kaniya, ang gayong pinaghalong relihiyon ang naging opisyal na relihiyon ng imperyo.

Kaya naman ang Gresya ay naging bahagi ng Sangkakristiyanuhan.

Sa ngayon, ang Gresya ay may lupain na mga 131,957 km kuwadrado (50,949 na mi kuwadrado) at populasyon na 10,750,000 (noong 2000).

GRIEGO. Isang wika na kabilang sa Indo-Europeong pamilya ng mga wika. (Ang Hebreo ay nagmula sa Semitiko, isa pang pamilya ng mga wika.) Sa wikang Griego orihinal na isinulat ang Kristiyanong Kasulatan (maliban sa Ebanghelyo ni Mateo na unang isinulat sa Hebreo) at sa wika ring ito unang lumabas ang kumpletong salin ng Hebreong Kasulatan, samakatuwid nga, ang Griegong *Septuagint.* Isa itong wikang *inflectional,* anupat nakabubuo ng sari-saring pananalita sa pamamagitan ng paggamit ng mga salitang-ugat, mga unlapi, at mga pandugtong na mga titik o mga pantig.

Koine. Ginamit ang Koine, o karaniwang Griego mula noong mga 300 B.C.E. hanggang noong mga 500 C.E.; isa itong kombinasyon ng magkakaibang diyalektong Griego na sa mga iyon, ang Attic ang naging pinakamaimpluwensiya. Ang Koine ang naging internasyonal na wika noon. May natatangi itong kahigitan sa ibang mga wika nang panahong iyon yamang halos saanman ay naiintindihan ito. Ang Koine ay nangangahulugang karaniwang wika, o diyalektong karaniwan sa lahat. Malawakan ngang ginamit ang Koine yamang ang mga batas ng mga gobernador ng imperyo at ng senadong Romano ay isinasalin noon sa Koine upang maipamahagi sa buong Imperyo ng Roma. Kaayon nito, ang paratang na ipinaskil sa itaas ng ulo ni Jesu-Kristo noong ibayubay siya ay isinulat hindi lamang sa opisyal na Latin at sa Hebreo kundi maging sa Griego (Koine). —Mat 27:37; Ju 19:19, 20.

May kinalaman sa paggamit ng wikang Griego sa lupain ng Israel, ganito ang komento ng isang iskolar: "Bagaman tinanggihan ng karamihan sa mga Judio ang Helenismo at ang mga pamamaraan nito, hindi lubusang naiwasan noon ang pakikipag-ugnayan sa mga Griego at ang paggamit ng wikang Griego. . . . Ang Griegong salin ng Kasulatan ay tinanggap ng mga gurong Palestino nang may pagsang-ayon, bilang isang kasangkapan sa paghahatid ng katotohanan sa mga Gentil." (*Hellenism,* ni N. Bentwich, 1919, p. 115) Sabihin pa, ang pangunahing dahilan kung bakit ginawa ang Griegong *Septuagint* ay upang makinabang ang mga Judio, lalo na yaong mga nasa Pangangalat, na hindi na nagsasalita ng purong Hebreo kundi pamilyar sa Griego. Ang mga termino sa Matandang Hebreo na may kaugnayan sa pagsamba ng mga Judio ay napalitan nang maglaon ng mga terminong nagmula sa Griego. Ang salitang *sy·na·go·ge′,* na nangangahulugang "isang pagtitipun-tipon," ay isang halimbawa ng paggamit ng mga Judio ng mga salitang Griego.

Ginamit ng kinasihang mga Kristiyanong manunulat ang Koine. Yamang mahalaga noon para sa mga manunulat ng kinasihang Kristiyanong Kasulatan na maitawid ang kanilang mensahe sa paraang mauunawaan ng lahat ng tao, ang ginamit nila ay Koine at hindi klasikal na Griego. Ang lahat ng manunulat na ito ay mga Judio. Bagaman Semitiko sila, hindi sila interesado sa pagpapalaganap ng Semitismo, kundi sa katotohanan ng dalisay na Kristiyanismo, at sa pamamagitan ng wikang Griego ay maaabot nila ang mas maraming tao. Mas maisasakatuparan din nila ang kanilang atas na "gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa." (Mat 28:19, 20) Isa pa, nagsilbing isang mainam na instrumento ang Koine upang maipahayag nila nang malinaw ang mahihirap at masasalimuot na diwa na nais nilang iharap.

Dahil sa kanilang matayog na mensahe, binigyan ng kinasihang mga Kristiyanong manunulat ng lakas, dignidad, at init ang Koine. Sa mga konteksto ng kinasihang Kasulatan, ang mga salitang Griego ay nagkaroon ng mas mayaman, mas ganap, at higit na espirituwal na kahulugan.

Alpabeto. Ang lahat ng makabagong-panahong alpabetong Europeo ay alinman sa tuwiran o dituwirang nagmula sa alpabetong Griego. Gayunman, hindi inimbento ng mga Griego ang kanilang alpabeto; hiniram nila ito mula sa mga Semita. Makikita ito mula sa bagay na ang mga titik ng alpabetong Griego (noong mga ikapitong siglo B.C.E.) ay kahawig ng mga titik Hebreo (noong mga ikawalong siglo B.C.E.). Magkatulad din ang pagkakasunud-sunod ng mga ito, ngunit may ilang eksepsiyon. Karagdagan pa, halos parehung-pareho ang bigkas sa mga pangalan ng ilan sa mga titik ng mga ito; halimbawa: *al′pha* (Griego) at *alep* (Hebreo); *be′ta* (Griego) at *bet* (Hebreo); *del′ta* (Griego) at *dalet* (Hebreo); at marami pang iba. May 24 na titik ang Koine. Noong iniaakma ang alpabetong Semitiko sa wikang Griego, gumawa ng mahalagang pagdaragdag dito ang mga Griego anupat kinuha nila ang sobrang mga titik na walang katumbas sa kanilang mga katinig *(alep, he, ket, ayin, waw,* at *yod*) at ginamit nila ang mga ito upang kumatawan sa mga tunog ng patinig na *a, e* (maikli), *e* (mahaba), *o, y,* at *i.*

Bokabularyo. Ang bokabularyong Griego ay napakayaman at eksakto. Ang manunulat na Griego ay may magagamit na sapat na mga salita upang maipakita niya maging ang maliliit na pagkakaiba sa pagitan ng mga salita at maitawid ang mismong kahulugan na nais niyang itawid. Bilang paglalarawan, sa Griego ay ipinakikita ang pagkakaiba sa

pagitan ng karaniwang kaalaman, *gno′sis* (1Ti 6:20), at ng malalim na kaalaman, *e·pi′gno·sis* (1Ti 2:4), at ang pagkakaiba sa pagitan ng *al′los* (Ju 14:16), nangangahulugang ‘iba’ mula sa kaparehong uri nito, at ng *he′te·ros,* nangangahulugang ‘iba’ mula sa ibang uri nito. (Gal 1:6) Maraming pananalita sa ibang mga wika ang may mga salitang Griego at mga saligang salitang-ugat na binubuo ng mga salitang Griego, anupat ang resulta ay isang wika na mas eksakto at mas espesipiko sa pagpapahayag ng diwa.

Mga Pangngalan. Ang mga pangngalan ay binabago ayon sa kaukulan [*case*], kasarian [*gender*], at kailanan [*number*]. Ang kaugnay na mga salita naman, gaya ng mga panghalip at mga pang-uri, ay binabago kaayon ng mga tinutukoy (*antecedents*) o inilalarawan ng mga ito.

Kaukulan. Sa pangkalahatan, ipinakikita na ang Koine ay may limang kaukulan. (Ayon sa ilang iskolar ay walo.) Sa Ingles, kadalasa′y hindi nagbabago ang anyo ng mga pangngalan maliban kung nasa kaukulang paarî at sa kailanan. (Gayunman, ang mga panghalip ay sumasailalim sa mas maraming pagbabago.) Ngunit sa Koine, ang bawat kaukulan ay kadalasang nangangailangan ng ibang anyo o pandugtong, anupat dahil dito ay nagiging mas komplikado ang wikang ito kaysa sa Ingles.

Ang Pantukoy [*Article*]. Sa Tagalog, kapuwa may pamanggit na pantukoy [*definite article*] (“ang”) at balintiyak na pantukoy [*indefinite article*] (“isang”). Ang Koine ay mayroon lamang isang pantukoy, ang ὁ (*ho*), na sa paanuman ay katumbas ng pamanggit na pantukoy na “ang” sa Tagalog. Bagaman ang anyo ng Tagalog na pamanggit na pantukoy na “ang” ay hindi kailanman binabago, ang anyo ng pantukoy na Griego ay binabago ayon sa kaukulan, kasarian, at kailanan, gaya rin ng mga pangngalan.

Ang pantukoy na Griego ay hindi lamang ginagamit upang maipakita kung aling bahagi ang pangngalan, gaya sa Tagalog, kundi inilalakip din ito sa mga pawatas, pang-uri, pang-abay, parirala, sugnay, at maging sa buong mga pangungusap. Ang paggamit ng pantukoy kalakip ng pang-uri ay masusumpungan sa Griego sa Juan 10:11, kung saan ang literal na salin ay: “Ako ang pastol ang [isa na] mabuti.” Mas mariin ito kaysa sa simpleng “Ako ang mabuting pastol.” Doon ay parang isinusulat ang “mabuti” sa istilong italiko.

Ang isang halimbawa sa Griego ng pantukoy na ginamit sa isang buong sugnay ay masusumpungan naman sa Roma 8:26, kung saan sa unahan ng pariralang “kung ano ang dapat nating ipanalangin ayon sa ating pangangailangan” ay may pantukoy na walang-kasarian. Sa literal, ang parirala ay kabasahan ng *“ang* . . . kung ano ang dapat nating ipanalangin.” (*Int*) Upang maitawid ang diwa sa Tagalog, makatutulong kung idaragdag ang mga salitang “suliranin ng.” Dito, itinatawag-pansin ng pamanggit na pantukoy ang suliraning iyon bilang isang natatanging isyu. Kaya naman ang saling “Sapagkat ang suliranin ng kung ano ang dapat nating ipanalangin ayon sa ating pangangailangan ay hindi natin alam” (*NW*) ay mas tumpak na nagtatawid ng diwa ng kaisipan ng manunulat.

Mga Pandiwa. Ang mga pandiwang Griego ay binubuo ng mga pandiwang ugat na ginagamitan ng mga *stem* at mga pandugtong, o mga panlapi at mga hulapi. Binabanghay ang mga ito ayon sa tinig [*voice*], panagano [*mood*], panahunan [*tense*], panauhan [*person*], at kailanan. Sa Griego, mas mahirap pag-aralan ang mga ito kaysa sa mga pangngalan. Dahil sa higit na pagkaunawa sa Koine nitong nakaraang mga taon, partikular na may kinalaman sa mga pandiwa, mas napalitaw ng mga tagapagsalin ang tunay na diwa at kahulugan ng Kristiyanong Griegong Kasulatan kaysa sa magagawa noon sa mas matatandang bersiyon. Ang ilan sa kawili-wiling mga katangian ng mga pandiwang Griego at ang impluwensiya ng mga ito sa pag-unawa sa Bibliya ay tinatalakay sa sumusunod na mga parapo.

Tinig. Ang Tagalog ay mayroon lamang dalawang tinig para sa mga pandiwa nito, samakatuwid nga, ang tinig na tahasan [*active voice*] at ang tinig na balintiyak [*passive voice*], ngunit ang Griego ay mayroon pang natatanging “tinig na panggitna [*middle voice*].” Sa tinig na ito, ang simuno ay may partisipasyon sa mga resulta ng kilos o, kung minsan ay siyang gumagawa ng kilos. Idiniriin ng tinig na panggitna kung ano ang interes niyaong gumagawa sa kilos ng pandiwa.

Ang tinig na panggitna ay ginamit din upang magbigay ng masidhing puwersa. Katulad ito ng paggamit ng mga italiko sa Tagalog. Matapos sabihan si Pablo na may mga gapos at mga kapighatian na naghihintay sa kaniya pagdating niya sa Jerusalem, sinabi niya: “Gayunpaman, hindi ko itinuturing ang aking kaluluwa na may anumang halaga at waring mahal sa akin, matapos ko lamang ang aking takbuhin at ang ministeryo na tinanggap ko mula sa Panginoong Jesus.” (Gaw 20:22-24) Dito, ang pandiwa para sa “itinuturing,” *poi·ou′mai,* ay nasa tinig na panggitna. Sinasabi ni Pablo na, hindi naman sa hindi niya pinahahalagahan ang kaniyang buhay, kundi ang pagganap ng kaniyang ministeryo ay lalong higit na mahalaga. Iyon ang *kaniyang* konklusyon, anuman ang isipin ng iba.

Ang tinig na panggitna ay ginamit sa Filipos 1:27: “Lamang ay gumawi kayo [o, “gumanap bilang mga mamamayan”] sa paraang karapat-dapat sa mabu-

ting balita tungkol sa Kristo." Sa tekstong ito, ang pandiwang *po·li·teu'o·mai* ay nasa tinig na panggitna, *po·li·teu'e·sthe,* "gumanap bilang mga mamamayan," samakatuwid nga, *makibahagi* sa mga gawain ng mga mamamayan, anupat nakikipagtulungan sa pagpapahayag ng mabuting balita. Karaniwan na, ang mga mamamayang Romano ay aktibo sa mga gawain ng Estado, yamang ang pagkamamamamayang Romano ay lubhang pinahahalagahan noon, partikular na sa mga lunsod na ang mga tumatahan ay pinagkalooban ng pagkamamamamayan bilang Romano, gaya sa kaso ng Filipos. Kaya naman dito ay sinasabihan ni Pablo ang mga Kristiyano na huwag silang maging di-aktibo anupat nasa posisyon lamang ng pagiging mga Kristiyano, kundi dapat silang makibahagi sa gawaing Kristiyano. Kasuwato ito ng kaniyang mga salita sa kanila nang bandang huli: "Kung para sa atin, ang ating pagkamamamamayan ay nasa langit."—Fil 3:20.

Mga Panahunan. Ang isa pang mahalaga at naiibang katangian ng Griego, na nakatutulong sa pagiging eksakto nito, ay ang paggamit nito ng mga panahunan ng pandiwa. Ang mga pandiwa at ang kanilang mga panahunan ay may dalawang elemento: *uri* ng kilos (ang higit na mahalaga) at *panahon* ng kilos (di-gaanong mahalaga). May tatlong pangunahing punto kung paano uunawain ang kilos sa wikang Griego, anupat ang bawat isa ay may mga katangiang naglalarawan: (1) kilos na nagpapatuloy ("ginagawa"), pangunahin nang kinakatawanan ng panahunang *pangkasalukuyan* [*present tense*], na ang pangunahing puwersa nito ay ang kilos na progresibo o kilos na palagian o paulit-ulit; (2) kilos na naganap na o tapos na ("nagawa na"), anupat ang pangunahing panahunan nito ay *ganap* [*perfect*]; (3) kilos sa isang maikling yugto ng panahon [*punctiliar*], o panandalian ("gawin"), kinakatawanan naman ng *aorist*. Sabihin pa, may iba pang mga panahunan, gaya ng di-ganap [*imperfect*], pangnagdaang ganap [*past perfect*], at panghinaharap [*future*].

Upang ilarawan ang pagkakaiba-iba ng mga panahunan sa Griego: Sa 1 Juan 2:1, sinabi ng apostol na si Juan: "Kung ang sinumang tao ay magkasala, tayo ay may tagapagtanggol sa Ama" (*KJ*). Ang pandiwang Griego para sa "magkasala" ay nasa panahunang *aorist,* samakatuwid ang panahon ng kilos ay sa isang maikling yugto ng panahon lamang, o panandalian. Ang panahunang *aorist* dito ay tumutukoy sa isang gawa ng pagkakasala, samantalang ang panahunang pangkasalukuyan ay magpapahiwatig naman ng kalagayan ng pagiging isang makasalanan o ng nagpapatuloy o progresibong kilos sa pagkakasala. Kaya ang tinutukoy rito ni Juan ay hindi isang tao na nagpapatuloy sa paggawa ng kasalanan, kundi isa na 'nagkasala o nakagawa ng *isang pagkakasala.'* (Ihambing ang Mat 4:9, kung saan ipinakikita ng panahunang *aorist* na hindi palagian o patuluyang pagsamba sa kaniya ang hiningi ng Diyablo kay Jesus, kundi *"isang gawang* pagsamba.")

Ngunit, kung babasahin naman ang 1 Juan 3:6, 9 nang hindi isinasaalang-alang na ang pandiwa rito ay nasa panahunang pangkasalukuyan, waring sinasalungat ni Juan ang kaniyang mga salita na binigyang-pansin kanina. Ang *King James Version* ay kababasahan: "Ang sinumang nananahanan sa kaniya ay hindi nagkakasala" at, "Ang sinumang ipinanganak ng Diyos ay hindi gumagawa ng pagkakasala." Hindi naitatawid ng mga saling ito sa Tagalog ang kilos na tuluy-tuloy, na ipinahihiwatig ng ginamit na panahunang pangkasalukuyan ng mga pandiwang Griego. Sa halip na sabihin dito na, "hindi nagkakasala" at "hindi gumagawa ng pagkakasala," binigyang-pansin ng ilang makabagong salin ang kilos na tuluy-tuloy at isinalin nila ang mga pandiwa kasuwato niyaon: "hindi *namimihasa* sa kasalanan," "hindi *nagpapatuloy sa paggawa* ng kasalanan" (*NW*); *"namimihasa* sa kasalanan," *"namimihasa sa paggawa* ng kasalanan" (*CB*); "hindi *palagiang gumagawa ng* kasalanan," "hindi *namimihasa* sa kasalanan" (*Ph*); "hindi *nagpapatuloy* na magkasala" (*TEV*). Sa Mateo 6:33, inutusan ni Jesus ang kaniyang mga tagasunod: *"Patuloy,* kung gayon, na hanapin muna ang kaharian," anupat nagpapahiwatig ng patuluyang pagsisikap, sa halip na basta "hanapin muna ninyo ang kaharian" (*KJ*).

Sa mga pagbabawal, ang panahunang pangkasalukuyan at ang panahunang *aorist* ay magkaiba rin. Kapag nasa panahunang pangkasalukuyan, ang pagbabawal ay hindi lamang nangangahulugan na huwag gawin ang isang bagay. Nangangahulugan ito na *ihinto* ang paggawa nito. Noong patungo na si Jesu-Kristo sa Golgota, hindi lamang niya sinabihan ang mga babaing sumusunod sa kaniya na, "Huwag kayong tumangis," kundi sa halip, yamang tumatangis na sila, sinabi niya: *"Huwag na kayong tumangis* para sa akin." (Luc 23:28) Sa katulad na paraan, sinabi ni Jesus sa mga nagtitinda ng mga kalapati sa templo: *"Huwag na ninyong gawing* bahay ng pangangalakal ang bahay ng aking Ama!" (Ju 2:16) Sa Sermon sa Bundok ay sinabi niya: *"Huwag na kayong mabalisa"* tungkol sa kung ano ang inyong kakainin, iinumin, o isusuot. (Mat 6:25) Sa kabilang panig, ang pagbabawal na nasa panahunang *aorist* ay isang utos laban sa paggawa ng isang bagay sa anumang panahon o pagkakataon. Si Jesus ay ipinakikitang nagsasabi sa kaniyang mga tagapakinig: "Kaya, *huwag kayong mabalisa* [samakatuwid nga, huwag kayong mabalisa kailanman] tungkol sa susunod na araw." (Mat 6:34) Dito ay ginamit ang

ALPABETONG GRIEGO

Titik		Pangalan	Transliterasyon at Pagbigkas[1]
Α	α	*Al′pha*	*a*
Β	β	*Be′ta*	*b*
Γ	γ	*Gam′ma*	*g,* matigas, gaya ng sa Ingles na “be*g*in”[2]
Δ	δ	*Del′ta*	*d*
Ε	ε	*E′psi·lon*	*e,* maikli, gaya ng sa Ingles na “m*e*t”
Ζ	ζ	*Ze′ta*	*z*
Η	η	*E′ta*	*e,* mahaba, gaya ng sa Ingles na “th*ey*”
Θ	θ	*The′ta*	*th*
Ι	ι	*I·o′ta*	*i* gaya ng sa Ingles na “mach*i*ne”
Κ	κ	*Kap′pa*	*k*
Λ	λ	*Lam′bda*	*l*
Μ	μ	*Myu*	*m*
Ν	ν	*Nyu*	*n*
Ξ	ξ	*Xi*	*x*
Ο	ο	*O′mi·kron*	*o,* maikli, gaya ng sa Ingles na “l*o*t”
Π	π	*Pi*	*p*
Ρ	ϱ	*Rho*	*r*
Σ	σ, ς[3]	*Sig′ma*	*s*
Τ	τ	*Tau*	*t*
Υ	υ	*Y′psi·lon*	*y* o *u,*[4] Pranses na u o Aleman na ü
Φ	φ	*Phi*	*f* gaya ng sa Ingles na “*f*ace”
Χ	χ	*Khi*	*kh* gaya ng sa Ingles na “el*kh*orn”
Ψ	ψ	*Psi*	*ps* gaya ng sa Ingles na “li*ps*”
Ω	ω	*O·me′ga*	*o,* mahaba, gaya ng sa Ingles na “n*o*te”

[1] Ang ipinakikitang pagbigkas dito ay naiiba sa makabagong Griego.
[2] Kapag nasa unahan ng κ, ξ, χ, o isa pang γ, binibigkas ito nang pailong gaya ng *n* sa “thi*n*k.”
[3] Ginagamit lamang sa dulo ng isang salita kapag may *sig′ma.*
[4] Ang *y′psi·lon* ay *u* kapag bahagi ito ng isang diptonggo.

panahunang *aorist* upang ipakita na hindi dapat mabalisa kailanman ang mga alagad.

Masusumpungan sa Hebreo 11:17 ang isa pang halimbawa kung bakit kailangang isaalang-alang ang panahunang Griego kapag nagsasalin. Hindi binibigyang-pansin ng ilang salin ang pantanging kahulugan na nakapaloob sa panahunan ng pandiwa. May kinalaman kay Abraham, sinasabi ng *King James Version*: “Siya na tumanggap ng mga pangako ay naghandog ng kaniyang bugtong na anak.” Ang pandiwang Griego na isinalin dito bilang “naghandog” ay nasa panahunang di-ganap, na maaaring nangangahulugan ng kilos na binalak o tinangka, ngunit hindi natupad o naisagawa. Kaya naman, kasuwato ng aktuwal na nangyari, ang pandiwang Griego ay mas angkop na isaling “nagtangkang ihandog.” Gayundin, sa Lucas 1:59, na tumutukoy sa panahon ng pagtuli sa anak nina Zacarias at Elisabet, ipinahihiwatig ng ginamit na panahunang di-ganap na sa halip na isaling, *“Tinawag nila* siyang Zacarias, ayon sa pangalan ng kaniyang ama” (*KJ*), ang talata ay dapat kabasahan ng *“Tatawagin sana nila* [ang bata] ayon sa pangalan ng kaniyang ama, na si Zacarias” (*NW*). Kasuwato ito ng aktuwal na nangyari, samakatuwid nga, na pinanganlan siyang Juan, ayon sa mga tagubilin ng anghel na si Gabriel.—Luc 1:13.

Transliterasyon. Tumutukoy ito sa baybay ng mga salitang Griego na ginagamitan ng mga titik ng ibang alpabeto. Karaniwan na, ito ay isa lamang paghahalili ng isang titik para sa isang titik, halimbawa, *b* para sa β, *g* para sa γ, at iba pa. Totoo rin ito sa mga patinig ng Griego, *a* para sa α, *e* para sa ε, *e* para sa η, *i* para sa ι, *o* para sa ο, *y* para sa υ, at *o* para sa ω.

Mga diptonggo. Ang pangkalahatang tuntunin sa itaas na paghahalili ng isang titik para sa isang titik ay kapit din sa karamihan ng mga diptonggo: *ai* para sa αι, *ei* para sa ει, *oi* para sa οι. Ang titik Griego na *y′psi·lon* (υ) ay isang eksepsiyon sa sumusunod na mga kalagayan: ang αυ ay *au,* hindi *ay;* ang ευ ay *eu,* hindi *ey;* ang ου ay *ou,* hindi *oy;* ang υι ay *ui,* hindi *yi;* ang ηυ ay *eu,* hindi *ey.*

Gayunman, may mga pagkakataon na ang isang waring diptonggo ay kakikitaan ng *diaeresis* (¨) sa ibabaw ng ikalawang titik, gaya halimbawa ng, αϋ, εϋ, οϋ, ηϋ, ωϋ, αϊ, οϊ. Ipinakikita ng *diaeresis* sa ibabaw ng *i·o′ta* (ϊ) o ng *y′psi·lon* (ϋ) na hindi talaga ito bumubuo ng isang diptonggo kasama ng patinig na nasa unahan nito. Sa gayon, ang transliterasyon ng *y′psi·lon* na may *diaeresis* ay *y,* hindi *u.* Ang mga halimbawa sa itaas ay magiging *ay, ey, oy, ey, oy, ai, oi,* ayon sa pagkakasunud-sunod.

Ang ilang patinig naman (α, η, ω) ay may maliit na *i·o′ta* (ͺ) (tinatawag na *i·o′ta subscript*) na nakasulat sa ibaba ng mga ito. Kapag tinutumbasan ng transliterasyon ang mga anyong Griegong ito, ang *i·o′ta* (o *i*) ay hindi inilalagay sa ilalim ng linya, kundi sa tabi at kasunod ng titik kung saan ito nakita. Kaya ang ᾳ ay *ai,* ang ῃ ay *ei,* at ang ῳ ay *oi.*

Mga tuldik. May tatlong uri ng tuldik sa Griego: ang pahilis (´), ang pakupya (῀), at ang paiwa (`). Sa Griego, makikita ang mga ito sa ibabaw ng patinig ng pantig na tinutuldikan ng mga ito. Gayunman, sa mga transliterasyon sa publikasyong ito, ang tuldik ay nasa dulo ng pantig na tinuldikan at isang tuldik lamang ang ginagamit para sa tatlong uri ng tuldik sa Griego. Sa gayon ang λόγος ay tinuldikan ng ganito *lo′gos;* ang ζῷον ay magiging *zoi′on.*

Mga pantig. Bilang pantulong sa pagbigkas, ginagamitan ng alinman sa tuldok o tuldik ang mga transliterasyon upang mapaghiwa-hiwalay ang lahat ng mga pantig. Ang mga pantig ng isang salitang Griego ay kasindami ng mga patinig o ng mga

diptonggo niyaon. Kaya nga, dahil may dalawang patinig ang λόγος (*lo′gos*), dalawa rin ang pantig nito. Ang dalawang patinig naman ng isang diptonggo ay ibinibilang na isang pantig lamang, hindi dalawa. Ang salitang πνεῦμα (*pneu′ma*) ay may isang diptonggo (*eu*) at isang iba pang patinig (*a*) kung kaya dalawa ang pantig nito.

Sa paghahati-hati ng mga pantig, sinusunod ang ganitong mga tuntunin: (1) Kapag may nag-iisang katinig sa gitna ng isang salita, isinasama ito sa kasunod na patinig ng sumunod na pantig. Kaya ang πατήρ ay magiging *pa·ter′.* (2) Kung minsan, mayroon namang isang kombinasyon ng mga katinig na makikita sa gitna ng isang salitang Griego. Kung ang kombinasyong ito ay magagamit bilang umpisa ng isang salitang Griego, maaari rin itong maging simula ng isang pantig. Halimbawa, ang κόσμος ay magiging *ko′smos* kapag hinati. Ang *sm* ay isinama sa ikalawang patinig. Ito ay dahil maraming salitang Griego—tulad ng *Smyr′na*—ang nagsisimula sa dalawang katinig na iyon. Gayunman, kapag may kombinasyon ng mga katinig sa gitna ng isang salita at walang salitang Griego ang nagsisimula sa kombinasyong iyon, pinaghihiwalay ang mga iyon. Kaya ang transliterasyon ng βύσσος ay *bys′sos,* yamang walang anumang salitang Griego ang nagsisimula sa *ss.*

Mga pananda sa paghinga. Ang patinig sa simula ng isang salita ay nangangailangan ng alinman sa isang "madulas" na pananda sa paghinga (ʼ), o ng isang "magaspang" na pananda sa paghinga (ʻ). Ang "madulas" na pananda sa paghinga (ʼ) ay maaaring alisin sa transliterasyon; para sa "magaspang" na pananda sa paghinga (ʻ), kailangang maglagay ng *h* sa umpisa ng salita. Kung ang unang titik ay malaki, ang mga panandang ito sa paghinga ay nasa unahan ng salita. Sa kasong ito, ang ʼΙ ay nagiging *I,* samantalang ang transliterasyon naman ng ʻΙ ay *Hi.* Kapag ang mga salita ay nagsisimula naman sa maliliit na titik, ang mga pananda sa paghinga ay makikita sa ibabaw ng unang titik o, sa kaso ng karamihan sa mga diptonggo, sa ibabaw ng ikalawang titik. Samakatuwid, ang αἰών ay nagiging *ai·on′,* samantalang ang ἁγνός naman ay *ha·gnos′* at ang αἱρέομαι ay *hai·re′o·mai.*

Karagdagan pa, ang titik Griego na *rho* (ϱ), na tinutumbasan ng *r* sa transliterasyon, ay laging nangangailangan ng "magaspang" na pananda sa paghinga (ʻ) sa simula ng salita. Kaya ang ῥαββεί ay *rhab·bei′.*

GRIEGONG KASULATAN. Tingnan ang KRISTIYANONG GRIEGONG KASULATAN; MANUSKRITO NG BIBLIYA, MGA.

GUDGODA. Isang kampamento ng mga Israelita sa ilang. Malamang na ito rin ang Hor-hagidgad. (Deu 10:6, 7; ihambing ang Bil 33:33.) May mga naniniwala na ang pangalang "Gudgoda" ay napanatili sa pangalang Wadi Khadakhid. Iminumungkahi nila na ang lugar na ito ay maaaring nasa Wadi Khadakhid, na mga 65 km (40 mi) sa HHK ng Gulpo ng ʽAqaba. Ngunit pinag-aalinlanganan ito, yamang ang mga katinig na Hebreo ng Gudgoda ay hindi katugma niyaong sa Khadakhid. Tungkol sa pagkakasunud-sunod ng mga lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita ayon sa talaan sa Mga Bilang at Deuteronomio, tingnan ang BENE-JAAKAN.

GULAY. Tingnan ang MAPAPAIT NA GULAY.

GULOD. Isang heograpiko o istraktural na kaanyuan ng sinaunang Jerusalem. (2Sa 5:9; 1Ha 9:15, 24; 11:27; 2Ha 12:20; 1Cr 11:8; 2Cr 32:5) Sa Hukom 9:6, 20, ang salitang Hebreo na isinalin bilang "Gulod" (*mil·loh′*) ay isinalin bilang "Milo."—Tingnan ang MILO.

Hindi alam sa ngayon kung ano talaga ang Gulod na ito. Sa 2 Hari 12:20 ay may binanggit na "bahay ng Gulod," na maaaring nagpapahiwatig na ito'y isang istrakturang tulad-kuta. Kung tungkol sa lokasyon nito, iniuugnay ito ng 2 Samuel 5:9 at 2 Cronica 32:5 sa Lunsod ni David, anupat nagpapahiwatig na maaaring ito'y nasa loob o kaya'y nasa gilid ng Lunsod ni David.

GULONG. Isang kayariang pabilog at gawa sa matigas na materyales; ito'y maaaring solido o may rayos at makaiikot ito sa isang ehe. Noong sinauna, mga tablang pinagdikit-dikit sa pamamagitan ng tulos, binilog, at kinabitan ng isang panggilid (*felly,* o liyanta) ang nagsilbing sinaunang gulong. Ginamit naman ang gulong na may rayos sa mga karo, mga karwahe, mga kariton, at iba pang mga sasakyan. (Exo 14:25; Isa 5:28; 28:27) Ang bawat isa sa sampung tansong karwahe na ginawa ni Solomon upang gamitin sa templo ni Jehova ay may tansong ehe at apat na tansong gulong na tulad ng sa karo; bawat gulong ay 1.5 siko (67 sentimetro; 26 na pulgada) ang taas at may boha, mga rayos, at panggilid.—1Ha 7:27-33.

Hinuhubog naman ng magpapalayok ang mga sisidlang luwad sa isang nakahiga at solidong gulong na umiikot, tinatawag na gulong ng magpapalayok. (Jer 18:3, 4) Gayundin, maaaring ibaba at itaas sa loob ng imbakang-tubig ang isang timba sa pamamagitan ng lubid na nakakabit sa isang uri ng gulong o muton [sa Ingles, *windlass*].—Ec 12:6.

Makatalinghaga at Makasagisag na Paggamit. Sa Hebreong tekstong Masoretiko, ang Kawikaan 20:26 ay kababasahan: "Ang marunong na

hari ay nagpapangalat ng mga taong balakyot, at nagpaparaan siya ng gulong sa ibabaw nila." Waring tumutukoy ito sa isang pagkilos ng hari na maihahambing sa paggamit ng gulong na panggiik ng butil. (Ihambing ang Isa 28:27, 28.) Tila ipinahihiwatig ng metaporang ito na ang marunong na hari ay kumikilos kaagad upang ibukod ang mga taong balakyot mula sa mga matuwid at upang parusahan ang mga balakyot. Sa gayon ay nasusugpo ang kasamaan sa kaniyang nasasakupan. (Ihambing ang Kaw 20:8.) Gayunman, kung babaguhin nang kaunti ang talata, sinasabi nito na pinararaan ng isang marunong na hari sa ibabaw ng mga balakyot ang "kanilang sariling pananakit."

Ang di-masupil na dila ay isang "apoy" at "sinisilaban [nito] ang gulong ng likas na buhay." Maaaring silaban ng dila ang buong ikot o landasin ng likas na buhay na kinapanganakan ng isang tao, anupat ginagawang isang napakasamang siklo ang buhay at posible pa ngang humantong sa sariling kapuksaan niyaon na waring sa pamamagitan ng apoy.—San 3:6.

Samantalang si Ezekiel ay nasa tabi ng ilog ng Kebar sa lupain ng mga Caldeo noong ikalimang taon ng pagkatapon ni Haring Jehoiakin, nakita niya si Jehova sa pangitain na nakasakay sa isang mabilis at tulad-karong makalangit na sasakyan. Ang apat na gulong nito ay may mga gilid na punô ng mga mata, at sa loob ng bawat gulong ay may isa pang gulong na maliwanag na nakapahalang sa panlabas na gulong, kaya naman maaari itong yumaon sa unahan o lumiko sa alinmang panig nang hindi binabago ang anggulo ng mga gulong. Sa tabi ng bawat gulong ay may isang kerubin, anupat ang mga kerubing nilalang na buháy at ang mga gulong ay sabay-sabay na gumagalaw kung saan sila akayin ng espiritu. (Eze 1:1-3, 15-21; 3:13) Noong sumunod na taon, nagkaroon si Ezekiel ng isang katulad na pangitain, at sa pagkakataong ito ay dinala naman siya, maliwanag na sa pamamagitan ng espiritu ng pagkasi, sa isang dako sa harap ng templong itinayo ni Solomon sa Jerusalem. Ipinahiwatig ng pangitaing nakita niya na malapit nang puksain ang lunsod na iyon at ang templo bilang paglalapat ng hudisyal na pasiya ni Jehova. (Eze 8:1-3; 10:1-19; 11:22) Mga 60 taon pagkatapos nito, nakita ni Daniel sa pangitain ang Sinauna sa mga Araw, si Jehova, na nakaupo sa isang makalangit na trono na may mga gulong. Nagliliyab kapuwa ang trono at ang mga gulong, anupat ipinahihiwatig nito ang pagdating ng maapoy na paghatol ng Diyos sa mga kapangyarihang pandaigdig.—Dan 7:1, 9, 10; Aw 97:1-3.

GULOT-MAIM [Mga Lunas ng Tubig]. Isang lugar na hiniling ng anak na babae ni Caleb noong ikasal siya kay Otniel. (Jos 15:17-19; Huk 1:13-15) Sa maraming bersiyon, ang *Gul·loth′ ma′yim* ay isinalin bilang "mga bukal ng tubig," samantalang ang "Mataas na *Gul·loth′* at Mababang *Gul·loth′*" ay karaniwang isinasalin bilang 'bukal sa itaas at bukal sa ibaba.' (Tingnan ang *AS-Tg, BSP, JB, KJ.*) Gayunman, mapapansin na hindi "mga bukal" ang hinangad ng anak na babae ni Caleb mula sa kaniyang ama. Ayon sa Josue 15:18, "isang *bukid"* ang hinangad niya. Kaya naman ang *Gul·loth′ ma′yim* ay isinasalin kung minsan bilang "lupaing natutubigang mainam." (*Kx;* tingnan din ang *Dy.*) Mas pinipili ng ilang iskolar na huwag itong isalin, anupat tinutumbasan lamang nila ito ng mga transliterasyong "Gullath-maim" (*AT*) o "Gulot-maim." (*NW*) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Gulot-maim.—Tingnan ang DEBIR Blg. 2.

GUMAGAPANG NA BAGAY. Ang pandiwang ugat ng terminong Hebreo na *re′mes* ay nangangahulugang "gumapang" o "gumalaw." (Gen 1:21, 28, tlb sa *Rbi8*) Iminumungkahi ng leksikong Hebreo at Aramaiko nina Koehler at Baumgartner na ang terminong ito ay nagpapahiwatig ng paggalaw nang walang direksiyon. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 895; ihambing ang Hab 1:14.) Waring saklaw ng pangngalang *re′mes* ang napakarami at sari-saring nilalang na buháy at, sa pagkakagamit nito sa iba't ibang teksto, sa pangkalahatan ay ipinakikita nito ang kaibahan ng mga "gumagalang hayop" mula sa maiilap at maaamong hayop, sa mga ibon, at sa mga isda. (Gen 1:24, 25; 6:7, 20; 7:14, 23; 8:17, 19; 9:3; Eze 8:10; 38:20) Kaya naman maaaring ibilang dito ang mga reptilya at iba pang mga anyo ng buhay-hayop na hindi kasama sa ibang mas prominenteng kategorya. Maaari itong ikapit hindi lamang sa mga nilalang sa katihan kundi pati sa mga nilalang sa tubig.—Aw 104:25.

Ang ilan sa 3,000 kawikaan ng marunong na si Haring Solomon ay tungkol sa "mga hayop at tungkol sa mga lumilipad na nilalang at tungkol sa mga bagay na gumagala at tungkol sa mga isda." (1Ha 4:33; ihambing ang Aw 30:19, 24-28.) Inilalarawan ng Oseas 2:18 ang isang pakikipagtipan sa mabangis na hayop, sa lumilipad na nilalang, at sa gumagapang na bagay sa lupa. Sa Awit 148:10, kasama sila sa mga nilalang na naglilingkod sa ikapupuri ng kanilang Maylalang.

Ang Griegong *her·pe·ton′* ay malapit na katumbas ng Hebreong *re′mes,* at malimit itong gamitin upang tumukoy sa mga reptilya. Ginamit ito sa pangitaing nakita ni Pedro sa Jope. (Gaw 10:12; 11:6) Ginamit din ito ni Pablo nang talakayin niya ang idolatriya ng tao (Ro 1:23), at ni Santiago tungkol naman sa mga nilalang na napaaamo ng tao.—San 3:7.

GUNI.

1. Ang ikalawang binanggit na anak ni Neptali, kabilang sa mga nasa sambahayan ni Jacob sa Ehipto. (Gen 46:24, 26; 1Cr 7:13) Siya ang pinagmulan ng pamilya ng mga Gunita sa tribo ni Neptali.—Bil 26:48.

2. Ninuno ng isang prominenteng Gadita.—1Cr 5:11, 15.

GUNITA, MGA. Isang pamilyang nagmula kay Guni, isang anak ni Neptali.—Bil 26:48; Gen 46:24.

GUR. Si Ahazias, na hari ng Juda, ay nakasakay sa karo "sa daang paahon sa Gur, na malapit sa Ibleam," nang siya'y saktan sa utos ni Jehu. (2Ha 9:27) Hindi na alam sa ngayon kung saan ang lokasyon ng Gur.

Sa katulad na ulat ng kamatayan ni Ahazias sa 2 Cronica 22:8, 9, hindi binanggit ang pagsugat sa kaniya sa Gur. Waring kinukumpleto ng dalawang ulat na ito ang detalye ng isa't isa at kailangang pagsamahin ang mga ito upang makuha ang buong larawan ng mga pangyayari.—Tingnan ang AHAZIAS Blg. 2.

GURBAAL. Isang lugar na tinirahan ng mga Arabe noong panahon ni Haring Uzias. (2Cr 26:3, 7) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

GURO, PAGTUTURO. Ang guro ay isa na nagtatawid ng impormasyon o kasanayan sa iba sa pamamagitan ng salita o halimbawa. Ang isang mahusay na guro ay kadalasan nang naglalaan ng paliwanag o sumusuportang katibayan o gumagamit ng iba pang paraan na nilayong makatulong sa mga tagapakinig na tanggapin at tandaan ang kanilang narinig.

Ang Diyos na Jehova, na Maylalang, ang siyang Dakilang Tagapagturo, o Guro, ng kaniyang mga lingkod. (1Ha 8:36; Aw 27:11; 86:11; 119:102; Isa 30:20; 54:13) Ang mga gawang paglalang mismo ay nagtuturo na may isang Diyos na marunong-sa-lahat, at naglalaan ang mga ito ng larangan para sa pagsusuri at pagmamasid na hanggang sa kasalukuyang panahon ay bahagya pa lamang nasasaliksik. (Job 12:7-9) Bukod diyan, sa pamamagitan ng pantanging mga pagsisiwalat, itinuro ng Diyos na Jehova sa mga tao ang kaniyang pangalan, mga layunin, at mga kautusan. (Ihambing ang Exo 4:12, 15; 24:12; 34:5-7.) Ang gayong mga pagsisiwalat ay matatagpuan sa Salita ng Diyos, ang Bibliya, at nagsisilbing saligan para sa wastong pagtuturo may kinalaman sa kaniyang kalooban. (Ro 15:4; 2Ti 3:14-17) Ang espiritu ng Diyos ay gumaganap din bilang guro.—Ju 14:26.

Pagtuturo sa Gitna ng mga Israelita. Sa Israel, ang mga magulang ang binigyan ng Diyos ng pananagutang magturo sa kanilang mga anak. (Deu 4:9; 6:7, 20, 21; 11:19-21; Aw 78:1-4) Para naman sa buong bansa, ang mga propeta, mga Levita, lalo na ang mga saserdote, at ang iba pang marurunong na tao ang nagsilbing mga guro.—Ihambing ang 2Cr 35:3; Jer 18:18; tingnan ang EDUKASYON.

Ang mga propeta. Tinuruan ng mga propeta ang bayan tungkol sa mga katangian at mga layunin ni Jehova, inilantad nila ang masasamang gawa ng mga Israelita, at binalangkas nila para sa mga ito ang tamang landasin na dapat tahakin. Kadalasan, bibigang inihahatid ng mga propeta ang kanilang mga turo, anupat isinusulat na lamang nila ang mga ito sa kalaunan. (Ihambing ang 1Sa 12:23-25; Isa 7:3, 4; 22:15, 16; Jer 2:2.) Kabilang sa kanilang mga paraan ng pagtuturo ang paggamit ng mga tanong (Jer 18:13, 14; Am 3:3-8; Hag 2:11-14), mga ilustrasyon (2Sa 12:1-7; Isa 10:15; Jer 18:3-10), mga bugtong (Eze 17:2), at makasagisag na mga pagkilos (1Ha 11:30-32; Jer 13:4-11; 19:1-12; 27:2; 28:10-14; Eze 4:1–5:4).

Ang mga saserdote at mga Levita. Pananagutan noon ng mga saserdote at mga Levita na ituro ang kautusan ng Diyos sa bansang Israel. (Lev 10:11; 14:57; 2Cr 15:3; 35:3) Isinagawa ito sa iba't ibang paraan. Tuwing taon ng Sabbath, sa panahon ng Kapistahan ng mga Kubol, ang buong Kautusan ay binabasa sa buong bayan—sa mga lalaki, mga babae, mga bata, at mga naninirahang dayuhan. (Deu 31:9-13) Kung minsan, ang mga kautusan ng Diyos ay idiniriin ng mga Levita sa mga taong-bayan sa pamamagitan ng pagganyak sa mga ito na magbigay ng tugon. (Ihambing ang Deu 27:14-26.) Bukod sa pagbasa sa Kautusan, walang alinlangang ipinaliliwanag din ng mga saserdote at mga Levita ang kahulugan nito. (Ihambing ang Ne 8:8.) At ang mga hudisyal na pasiyang inilapat nila ay nagturo ng mga simulain ng katarungan ng Diyos.—Deu 17:8-13; 1Cr 26:29; 2Cr 19:8-11.

Ang mga eskriba. Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, prominente ang mga eskriba bilang mga guro ng Kautusan. Ngunit hindi sila nagtuon ng pansin sa tunay na mga problema at mga pangangailangan ng mga tao. Tulad ng mga Pariseo, ang mga eskriba ay higit na nagpahalaga sa teknikal na mga tuntunin at mga tradisyon kaysa sa awa, katarungan, at katapatan. Ginawa nilang pabigat sa bayan ang Kautusan. (Mat 23:2-4, 23, 24; Luc 11:45, 46) Hindi naging mabisa ang kanilang pagtuturo gaya ng dapat sana'y nangyari, sapagkat itinuring nilang nakatataas sila kaysa sa karaniwang mga tao at hindi sila naging mga halimbawa na

karapat-dapat tularan.—Ihambing ang Mat 23:3, 6, 7; Ju 7:48, 49; tingnan ang ESKRIBA.

Bakit bukod-tangi sa pagiging mabisa ang pagtuturo ni Jesus?

Bagaman maliwanag na hindi taimtim ang relihiyosong mga lider ng Judaismo nang tawagin nilang "Guro [sa Gr., *Di·da'ska·los*]" si Jesu-Kristo, gayon ang pagkakilala sa kaniya kapuwa ng mga mananampalataya at di-mananampalataya. (Mat 8:19; 9:11; 12:38; 19:16; 22:16, 24, 36; Ju 3:2) Ang mga opisyal na isinugo upang arestuhin siya ay lubhang humanga sa kaniyang pagtuturo anupat hindi nila nagawang dakpin siya, na sinasabi: "Walang sinumang tao ang nakapagsalita nang tulad nito." (Ju 7:46) Nagturo si Jesus 'gaya ng isang taong may awtoridad, at hindi gaya ng mga eskriba.' (Mat 7:29) Ang Diyos ang Pinagmulan ng kaniyang turo (Ju 7:16; 8:28), at itinawid ni Jesus ang impormasyon sa pamamagitan ng simpleng pamamaraan, di-matututulang lohika, nakapupukaw-kaisipang mga tanong, matitingkad na tayutay, at makahulugang mga ilustrasyon na hinalaw sa mga bagay na pamilyar sa kaniyang mga tagapakinig. (Mat 6:25-30; 7:3-5, 24-27; tingnan ang ILUSTRASYON, MGA.) Gumamit din si Jesus ng mga praktikal na halimbawa, gaya noong hugasan niya ang mga paa ng kaniyang mga alagad upang ituro sa kanila na dapat nilang paglingkuran ang isa't isa.—Ju 13:2-16.

Lumawak ang kaalaman ni Jesus dahil sa matalik na kaugnayan niya sa kaniyang Ama at Diyos bago siya pumarito sa lupa. Kaya naman higit ang pagkakilala niya sa Diyos kaysa sa kaninupamang tao, anupat nakapagturo siya nang may awtoridad tungkol sa kaniyang Ama. Gaya ng sinabi ni Jesus mismo: "Walang sinuman ang lubos na nakakakilala sa Anak kundi ang Ama, ni may sinumang lubos na nakakakilala sa Ama kundi ang Anak at ang sinuman na sa kaniya ay nais ng Anak na isiwalat siya." —Mat 11:27; Ju 1:18.

Pamilyar na pamilyar din si Jesus sa nasusulat na Salita ng Diyos. Nang tanungin siya kung alin ang pinakadakilang utos sa Kautusan, walang pag-aatubiling binuod niya sa dalawang utos ang buong Kautusan, anupat sumipi siya mula sa Deuteronomio (6:5) at Levitico (19:18). (Mat 22:36-40) Noong panahon ng kaniyang ministeryo, siya ay napaulat na tumukoy o nagpahayag ng mga kaisipang katulad ng nilalaman ng mga talata mula sa mga kalahati ng mga aklat ng Hebreong Kasulatan—Genesis (2:24; Mat 19:5; Mar 10:7, 8), Exodo (3:6; Mat 22:32; Luc 20:37), Levitico (14:2-32; Mat 8:4), Mga Bilang (30:2; Mat 5:33), Deuteronomio (5:16; Mat 15:4; Mar 7:10), Unang Samuel (21:4-6; Mat 12:3, 4), Unang Hari (17:9; Luc 4:26), Job (42:2; Mat 19:26), Mga Awit (8:2; 110:1; Mat 21:16; 22:44), Mga Kawikaan (24:12; Mat 16:27), Isaias (6:9, 10; Mat 13:14, 15; Ju 12:40), Jeremias (7:11; Mat 21:13; Mar 11:17; Luc 19:45, 46), Mga Panaghoy (2:1; Mat 5:35), Daniel (9:27; Mat 24:15), Oseas (6:6; Mat 9:13), Jonas (1:17; Mat 12:40), Mikas (7:6; Mat 10:21, 35, 36), Zacarias (13:7; Mat 26:31), at Malakias (3:1; Mat 11:10).

Karagdagan pa, naging tunay na mapuwersa ang itinuro ni Jesus dahil sa kaniyang sakdal na halimbawa. (Ju 13:15) Hindi siya katulad ng mga eskriba at mga Pariseo, na tungkol sa kanila ay sinabi ni Jesus: "Lahat ng mga bagay na sinasabi nila sa inyo ay gawin ninyo at tuparin, ngunit huwag ninyong gawin ang ayon sa kanilang mga gawa, sapagkat sinasabi nila ngunit hindi isinasagawa."—Mat 23:3.

Ang iba pang mga aspekto na nagbigay ng awtoridad at bisa sa pagtuturo ni Jesus ay ang pagkaunawa niya sa kalikasan ng tao at ang maibiging pagkabahala niya sa iba. Ang kaniyang matalas na kaunawaan ay naragdagan dahil sa makahimalang kaalaman niya sa mga kalagayan at pangangatuwiran ng iba. (Mat 12:25; Luc 6:8; Ju 1:48; 4:18; 6:61, 64; 13:11) "Alam niya kung ano ang nasa tao." (Ju 2:25) Gayon na lamang ang pagkahabag niya sa mga tao anupat isinakripisyo niya ang kinakailangang pagpapahinga upang turuan sila. Sa isang pagkakataon, lumulan si Jesus at ang kaniyang mga alagad sa isang bangka at pumatungo sa isang liblib na lugar upang magpahinga nang kaunti. "Ngunit nakita sila ng mga tao na pumaparoon at marami ang nakaalam nito, at mula sa lahat ng mga lunsod ay magkakasamang nagsitakbo roon ang mga ito at nauna pa sa kanila. Buweno, pagkababa, nakita niya ang isang malaking pulutong, ngunit nahahabag siya sa kanila, sapagkat sila ay gaya ng mga tupang walang pastol. At nagsimula siyang magturo sa kanila ng maraming bagay." —Mar 6:31-34.

Naging maunawain si Jesus sa pakikitungo sa kaniyang mga tagapakinig. Nang hindi makuha ng kaniyang mga alagad ang punto ng isang ilustrasyon, buong-tiyaga niyang ipinaliwanag iyon sa kanila. (Mat 13:10-23) Palibhasa'y batid ang kanilang mga limitasyon, hindi niya sila binigyan ng napakaraming impormasyon. (Ju 16:4, 12) Kapag kinakailangan, inuulit ni Jesus ang halos gayunding impormasyon. (Mar 9:35; 10:43, 44) Sa pagsagot sa mga tanong, kadalasang sinusuhayan ni Jesus ang kaniyang tugon sa pamamagitan ng mga ilustrasyon o mga praktikal na halimbawa, sa gayon ay itinitimo ito sa isip ng mga tagapakinig at pinupukaw ang kanilang mga kakayahan sa pag-iisip.—Mat 18:1-5, 21-35; Luc 10:29-37.

Ang Espiritu ng Diyos ay Nagtuturo. Noong panahon ng kaniyang tatlo at kalahating taóng ministeryo sa lupa, sinanay ni Jesus ang kaniyang mga apostol na ipagpatuloy ang gawaing sinimulan niya. Bilang mga taong di-sakdal, hindi posibleng matandaan nila ang bawat detalye na kaniyang itinuro. Ngunit nangako si Jesus sa kanila: "Ang katulong, ang banal na espiritu, na ipadadala ng aking Ama sa pangalan ko, ang isang iyon ang magtuturo sa inyo ng lahat ng bagay at ibabalik sa inyong mga pag-iisip ang lahat ng bagay na sinabi ko sa inyo." (Ju 14:26) Nangangahulugan ito na ang espiritu ng Diyos ang magtuturo sa kanila ng anumang bagay na kailangan nilang malaman upang magampanan ang kanilang ministeryo. Partikular na, bubuksan nito ang kanilang unawa tungkol sa mga bagay na dati na nilang narinig ngunit hindi naunawaan. Bilang tagapagpaalaala, ibabalik ng banal na espiritu sa kanilang mga pag-iisip ang mga bagay na sinabi ni Jesus noong kasama niya sila. At, bilang guro, ipakikita nito sa kanila ang tamang paraan ng pagkakapit ng kaniyang mga salita.—Ihambing ang Ju 2:19-22; tingnan ang KATOTOHANAN ("Ang Espiritu ng Katotohanan").

Kapag ang mga alagad ni Jesus ay dinala sa harap ng mga pangmadlang kapulungan, mga hari, at ng iba pang mga taong may mataas na katungkulan sa pamahalaan, panatag silang makapagtitiwala sa espiritu ng Diyos bilang tagapagpaalaala at guro. Tulad ng isang kaibigan, ibabalik nito sa kanilang mga pag-iisip ang mga bagay na dapat sabihin at tutulungan sila nito na gumawa ng angkop na mga pagkakapit. Ito ay magbubunga ng isang mabuting patotoo at magpapatahimik din sa mga sumasalansang. (Mat 10:18-20; Mar 13:11; Luc 12:11, 12; 21:13-15) Iyan ang dahilan kung bakit may-tapang na nakapagsalita sina Pedro at Juan nang pagtatanungin sila ng pinakamataas na hukumang Judio, ang Sanedrin, tungkol sa pagpapagaling nila sa isang lalaking pilay mula pa nang kapanganakan nito. Ang pagkatahasan nila ay hinding-hindi aasahan mula sa "mga taong walang pinag-aralan at pangkaraniwan," anupat ikinamangha ito ng mga miyembro ng Sanedrin. At dahil sa mga salita ni Pedro, bukod pa sa pagkanaroroon ng lalaking pinagaling, ang may-pinag-aralang mga lalaking iyon ay 'walang anumang nasabi bilang pagtutol.'—Gaw 4:5-14.

Yamang ang buong Salita ng Diyos ay isinulat sa ilalim ng pagkasi (2Ti 3:16), dito lamang masusumpungan ang turo ng espiritu. Kaya naman hindi dapat bigyang-pansin ng mga Kristiyano ang turong kasalungat ng Salita ng Diyos. Gaya ng isinulat ng apostol na si Juan: "Hindi ninyo kailangang turuan kayo ng sinuman; kundi, kung paanong ang pagkapahid mula sa kaniya ay nagtuturo sa inyo tungkol sa lahat ng mga bagay, at totoo at hindi kasinungalingan, at kung paanong tinuruan kayo nito, manatili kayong kaisa niya." (1Ju 2:27) Ang sinasabihan ni Juan ng mga salitang ito ay mga Kristiyanong inianak sa espiritu. Nakilala na nila kapuwa ang Diyos na Jehova at ang kaniyang Anak na si Kristo Jesus. Alam na alam na nila ang katotohanan ng Diyos. Kaya naman hindi nila kailangan ang mga taong guro na nagkakaila sa Ama at sa Anak. Ililigaw lamang sila ng gayong mga guro mula sa nalaman nila bilang katotohanan gaya ng itinuro ng espiritu ng Diyos at malinaw na nakasaad sa Sagradong mga Akda. (1Ju 2:18-26) Dahil dito, hindi dapat tanggapin ng mga Kristiyano sa kanilang mga tahanan ang mga apostatang guro ni dapat man silang magsabi sa mga ito ng isang pagbati.—2Ju 9-11.

Paggawa ng mga Alagad at Pagtuturo sa Kanila. Matapos siyang buhaying-muli, inatasan ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga tagasunod na gumawa ng mga alagad, na binabautismuhan sila at itinuturo sa kanila ang lahat ng mga bagay na iniutos niya. (Mat 28:19, 20) Ang gayong malawakang gawaing pagtuturo ay nagsimula noong araw ng Pentecostes ng 33 C.E., nang mga 3,000 Judio at proselita ang tumanggap kay Jesus bilang ang ipinangakong Mesiyas at pagkatapos ay nabautismuhan. Ang pagtuturo sa mga bagong alagad na ito ay hindi natapos sa diskurso ng apostol na si Pedro na umakay upang maging mga tagasunod sila ni Kristo Jesus. Marami pa silang dapat matutuhan. Dahil dito, yaong mga pumaroon sa Jerusalem mula sa malalayong lugar upang dumalo sa Kapistahan ng Pentecostes ay nanatili pa upang maiukol nila ang kanilang sarili sa turo ng mga apostol. Sa araw-araw ay nagtitipon sila sa lugar ng templo, maliwanag na upang makinig sa mga apostol. Doon din narinig ng ibang mga Judio at mga proselita ang mabuting balita, at nang maglaon, ang bilang ng nananampalatayang mga lalaki ay umabot nang mga 5,000. (Gaw 2:14–4:4) Bukod sa hayagang pagtuturo sa templo, ipinahayag din ng mga apostol ang mabuting balita tungkol kay Jesu-Kristo sa bahay-bahay.—Gaw 5:42; tingnan ang MANGANGARAL, PANGANGARAL ("Sa Bahay-bahay").

Nang maglaon, dahil nangalat ang mga mananampalataya bilang resulta ng pag-uusig at dahil pinasimulan din ang pangangaral sa mga di-Judio, ang paggawa ng alagad ay umabot sa malalayong lugar. (Gaw 8:4-12; 11:1-26) Gayunman, gaya sa Jerusalem, kadalasa'y hayagang pangangaral at pagtuturo ang ginagamit noon upang matagpuan ang mga taong interesado, pagkatapos ay patuloy pang tinuturuan yaong nagiging mga alagad. Halimbawa, sa Efeso, hayagang nagturo sa sinagoga ang apostol na si Pablo. Nang bumangon ang pagsalansang, inihiwalay niya ang mga alagad mula sa

di-sumasampalatayang mga Judio, pagkatapos ay ginamit niya ang awditoryum ng paaralan ni Tirano sa kaniyang mga diskurso sa kanila. (Gaw 19:8-10) Nagturo rin si Pablo sa mga alagad sa kanilang mga tahanan at humanap siya ng iba pang mga taong interesado sa pamamagitan ng pagtuturo sa bahay-bahay. Gaya ng ipinaalaala niya sa matatandang lalaki ng kongregasyon sa Efeso: "Hindi ko ipinagkait ang pagsasabi sa inyo ng alinman sa mga bagay na kapaki-pakinabang ni ang pagtuturo sa inyo nang hayagan at sa bahay-bahay."—Gaw 20:20, 21; ihambing ang Gaw 18:6, 7 hinggil sa gawain ni Pablo sa Corinto; tingnan ang ALAGAD.

Mga Guro sa Kristiyanong Kongregasyon. Sa pamamagitan ng gawain ng apostol na si Pablo at ng iba pa, may mga kongregasyong Kristiyano na naitatag sa maraming lugar, at ang mga ito ay patuloy na lumago. Kinailangan ang kuwalipikadong mga guro na tutulong sa lahat ng kaugnay sa mga kongregasyong ito upang 'makamtan ang pagkakaisa sa pananampalataya at sa tumpak na kaalaman sa Anak ng Diyos, upang maging isang tao na husto ang gulang, hanggang sa sukat ng laki na nauukol sa kalubusan ng Kristo.' (Efe 4:11-13) Kaya naman mabigat ang pananagutang nakaatang sa mga naglilingkod bilang mga guro, yamang tuwiran itong nakaaapekto sa buhay ng mga kapuwa Kristiyano. Gayon na lamang kahalaga ang posisyon ng mga guro anupat itinala ito nang ikatlo sa pagkakasunud-sunod ng mga miyembro ng kongregasyon, kasunod mismo ng mga apostol at mga propeta. (1Co 12:28) Hindi ito isang posisyon na ginampanan ng lahat ng mga Kristiyano (1Co 12:29), at hindi ito kailanman ginampanan ng mga babae. Sumulat ang apostol na si Pablo: "Hindi ko pinahihintulutan ang babae na magturo, o magkaroon ng awtoridad sa lalaki." (1Ti 2:12) Mga tagapangasiwa, o matatandang lalaki, na inatasan sa kanilang posisyon ng banal na espiritu ang naglingkod sa katungkulang ito.—Gaw 20:17, 25-30; 1Ti 3:1, 2; 5:17.

Ang matatandang lalaking ito ay dapat maging mga halimbawa na karapat-dapat tularan at dapat ding magturo nang may katumpakan, anupat laging nanghahawakan sa kinasihang Salita ng Diyos. Bilang kuwalipikadong mga guro, sila'y nagsilbing balwarte na makahahadlang sa paghiwalay mula sa tunay na paniniwala, anupat laging mapagbantay upang ituwid yaong mga naging biktima ng maling turo at gumawa ng pagkilos laban sa mga nagtataguyod ng mga sekta.—1Ti 4:6, 7, 16; 6:2b-6; 2Ti 2:2, 14-26; 3:14-17; Tit 1:10, 11; 2:1, 6, 7; 3:9-11; ihambing ang Apo 2:14, 15, 20-24.

Ang matatandang lalaki (sa Gr., *pre·sby'te·roi*) na nagpapagal noon sa pagtuturo sa kanilang mga kapuwa Kristiyano ay karapat-dapat sa paggalang, konsiderasyon (ihambing ang Heb 13:17), at maging sa kusang-loob na materyal na tulong. Ito ang tinutukoy ng apostol na si Pablo nang sumulat siya: "Bukod diyan, ang sinumang bibigang tinuturuan [sa literal, pinariringgan] ng salita ay magbahagi ng lahat ng mabubuting bagay sa isa na nagbibigay ng gayong bibigang pagtuturo." (Gal 6:6, tlb sa *Rbi8*) "Ang matatandang lalaki na namumuno sa mahusay na paraan ay kilalaning karapat-dapat sa dobleng karangalan, lalo na yaong mga nagpapagal sa pagsasalita at pagtuturo. Sapagkat ang kasulatan ay nagsasabi: 'Huwag mong bubusalan ang toro kapag ito ay gumigiik ng butil'; gayundin: 'Ang manggagawa ay karapat-dapat sa kaniyang kabayaran.'"—1Ti 5:17, 18.

Ang mga lalaking walang-pag-iimbot na nagsisikap noon upang maging mga tagapangasiwa, na kuwalipikadong magturo sa iba sa kongregasyon, ay "nagnanasa ng isang mainam na gawa." (1Ti 3:1) Samakatuwid, maliwanag na hindi pinipigilan ng alagad na si Santiago ang gayong mga lalaki mula sa pagnanais na maging kuwalipikadong magturo nang isulat niya: "Hindi marami sa inyo ang dapat na maging mga guro, mga kapatid ko, yamang nalalamang tatanggap tayo ng mas mabigat na hatol." (San 3:1) Sa halip, idiniriin ng mga salitang ito ang mabigat na pananagutang napapasabalikat ng mga guro sa kongregasyon. Maliwanag na ang ilan ay nag-astang mga guro, bagaman hindi sila inatasan o kuwalipikado sa gayong posisyon. Malamang na ang mga taong nasa isip ni Santiago ay kagayang-kagaya niyaong mga tinutukoy ni Pablo nang sumulat siya kay Timoteo: "Bumaling ang ilan tungo sa walang-saysay na usapan, na nagnanais na maging mga guro ng kautusan, ngunit hindi napag-uunawa kahit ang mga bagay na kanilang sinasabi o ang mga bagay na mapilit nilang iginigiit." (1Ti 1:6, 7) Maliwanag na ninasa ng gayong mga tao ang pagiging prominente na kalakip ng pagiging guro ng mga kapananampalataya. Ngunit inilagay ni Santiago ang mga bagay-bagay sa wastong punto de vista nang ipakita niya na mas malaki ang hihingin sa mga guro sa kongregasyon. Mas seryoso ang kanilang pakikipagsulit kaysa sa mga Kristiyano sa pangkalahatan. (Ihambing ang Ro 14:12.) Gayunman, tulad ng iba, natitisod din sila sa salita.—San 3:2.

Kung paanong lahat ng mga Kristiyano ay dapat maging mga guro. Bagaman iilan lamang sa loob ng kongregasyon ang naglilingkod noon bilang mga guro, isang kanais-nais na tunguhin para sa lahat ng mga Kristiyano ang magkaroon ng kakayahang magturo ng kanilang mga paniniwala sa iba, kahit man lamang sa pribado. Ang puntong ito ay nilinaw sa mga Kristiyanong Hebreo: "Bagaman dapat nga sanang maging mga guro na

kayo dahilan sa panahon, kayo ay muling nanga-ngailangan na may magturo sa inyo mula sa pasimula ng mga panimulang bagay ng mga sagradong kapahayagan ng Diyos." Yamang ang mga Judio ang unang tumanggap ng mabuting balita tungkol sa Kristo, dapat sana'y hindi na sila mga sanggol sa espirituwal kundi mga halimbawa sa Kristiyanong pagkamaygulang at sa kakayahang magturo sa iba. (Heb 5:12–6:2) Kaya dito ay maliwanag na nagsasalita ang kinasihang manunulat tungkol sa pagtuturo sa pangkalahatang diwa, sa halip na sa pagtuturo ng isang inatasan sa tungkulin. Samakatuwid, waring kahawig ito ng pagtukoy niya sa Judio na salig sa kaalaman nito ay naging "tagapagtuwid ng mga di-makatuwiran, guro ng mga sanggol." (Ro 2:17-20) Gayunman, ipinakikita ni Pablo na sa gayong pagtuturo, ang landasin ng buhay ng guro ay dapat ding makasuwato ng kaniyang itinuturo kung nais niyang magdulot ng karangalan sa Diyos ang kaniyang pagtuturo.—Ro 2:21-24.

Maaari ring matuto sa isa't isa ang mga Kristiyano. Halimbawa, ang mga nakababatang babae ay maaaring turuan ng matatandang babae kung paano magiging 'maibigin sa kani-kanilang asawa, maibigin sa kanilang mga anak, matino ang pag-iisip, malinis, mga manggagawa sa tahanan, mabuti, mapagpasakop sa kani-kanilang asawa, upang ang salita ng Diyos ay hindi mapagsalitaan nang may pang-aabuso.' Mabisa ang gayong pribadong pagtuturo kapag sinusuhayan ng mabuting halimbawa. —Tit 2:3-5; ihambing ang 2Ti 1:5; 3:14, 15.

GUSALI. Tingnan ang TAGAPAGTAYO, GUSALI.

GUYA [sa Heb., *'e'ghel*]. Isang batang toro. Ang mga guya ay inihahandog bilang hain (Lev 9:2, 3), at sa pantanging mga okasyon o pantanging mga kalagayan, isang pinatabang guya ang pinapatay at inihahanda sa mesa.—Gen 18:7, 8; 1Sa 28:24; Luc 15:23.

Ang 'paghiwa ng guya sa dalawa at pagdaan sa pagitan ng mga bahagi nito' ay tumutukoy sa isang sinaunang paraan ng pagpasok sa isang kapita-pitagang obligasyon o tipan. (Ihambing ang Gen 15:9-21.) Walang alinlangang ginamit ni Jeremias ang pananalitang ito upang idiin ang pagiging sagrado ng tipang pinasukan ng mga Judio sa harap ng Diyos, at ayon sa mga kundisyon nito ay obligado silang palayain ang kanilang mga kapuwa Israelita na inalipin nila.—Jer 34:17-19.

Makatalinghagang Paggamit. Ang di-tapat na Israel ay itinuwid tulad ng isang walang-karanasang 'guya na hindi pa nasanay' sa pamatok. (Jer 31:18) Ang mga mersenaryong kawal ng Ehipto naman ay itinulad sa mga guyang pinataba na hindi makalalaban sa mga Babilonyo at magsisitakas. (Jer 46:21, 26) Kapag ang mga balakyot at pangahas ay nauwi sa alabok, ang mga natatakot sa pangalan ng Diyos ay sinasabing lalabas at dadamba sa lupa na parang mga pinatabang guya na pinakawalan sa kuwadra.—Mal 4:1, 2.

Pagsamba sa Guya. Sa Bibliya, ang pagsamba sa guya ang unang anyo ng idolatriyang kinasangkutan ng mga Israelita pagkatapos ng kanilang Pag-alis mula sa Ehipto. Habang si Moises ay nasa bundok at tinatanggap ang kautusan ng Diyos, ang bayan ay nainip at lumapit kay Aaron at humiling na igawa sila ng isang diyos. Mula sa mga hikaw na ginto na iniabuloy ng mga Israelita, inanyuan ni Aaron ang binubong estatuwa ng isang guya, walang alinlangang isang batang toro. (Aw 106:19, 20) Itinuring itong kumakatawan kay Jehova, at ang kapistahang idinaos nang sumunod na araw ay itinalaga bilang "isang kapistahan para kay Jehova." Naghain ang mga Israelita sa ginintuang guya, yumukod sa harap nito, kumain, uminom, at nagpakasaya na may awitan at sayawan.—Exo 32:1-8, 18, 19; Ne 9:18.

Maaaring hindi naman purong ginto ang binubong guya. Nang tukuyin ni Isaias ang paggawa ng isang binubong imahen, binanggit niya na kinakalupkupan iyon ng ginto ng platero. (Isa 40:19) Kaya marahil, ang ginintuang guya ay inanyuan mula sa kahoy at pagkatapos ay kinalupkupan ng ginto. Sa gayon, nang sunugin ni Moises ang imahen, ang kahoy na pinakaloob nito ay naging uling at ang patong na ginto ay lubusan o bahagyang natunaw. Anumang natira ay dinurog at giniling hanggang sa maging pinong gaya ng alabok, at ang alabok na ito ng uling at ginto ay isinaboy ni Moises sa ibabaw ng tubig.—Exo 32:20; Deu 9:21.

Sa Ehipto, ang mga diyos ay iniuugnay sa mga baka, mga toro, at iba pang mga hayop. Malamang na lubhang nakaimpluwensiya sa mga Israelita ang idolatrosong pagsambang ito kung kaya kaagad silang nagsagawa ng pagsamba sa guya pagkatapos nilang mapalaya mula sa Ehipto. Pinatototohanan ito ng mga salita ni Esteban: "Sa kanilang mga puso ay nagbalik sila sa Ehipto, na sinasabi kay Aaron, 'Igawa mo kami ng mga diyos upang manguna sa amin. . . . ' Kaya gumawa sila ng isang guya nang mga araw na iyon at nagdala ng hain sa idolo at nagsimulang magpakasaya sa mga gawa ng kanilang mga kamay."—Gaw 7:39-41.

Sa pangamba na baka maghimagsik ang kaniyang mga sakop at bumalik sila sa sambahayan ni David kung patuloy silang aahon sa Jerusalem upang sumamba, ang unang hari ng sampung-tribong kaharian, si Jeroboam, ay gumawa ng dalawang ginintuang guya. (1Ha 12:26-28) Hindi isinisiwalat ng Bibliya kung alin ang higit na

nakaimpluwensiya sa pagpili ni Jeroboam ng isang guya upang kumatawan kay Jehova, kung yaong naunang pagsamba ng Israel sa guya, yaong naobserbahan niya noong siya'y nasa Ehipto (1Ha 12:2), o ang relihiyon ng mga Canaanita at ng iba pa, na ang mga diyos ay kadalasang ipinakikitang nakatayo sa isang hayop, gaya ng toro.

Ang isa sa mga ginintuang guya ay inilagay ni Jeroboam sa malayong hilagaang lunsod ng Dan, ang isa naman ay sa Bethel na mga 17 km (11 mi) sa H ng Jerusalem. Sinabi niya sa kaniyang mga sakop na napakahirap para sa kanila na umahon patungong Jerusalem upang sumamba at na ang guyang iyon ay kumakatawan sa Diyos na nag-ahon sa kanila mula sa lupain ng Ehipto. (Ihambing ang Exo 32:8.) Yamang ang mga saserdote ng tribo ni Levi ay nanatiling matapat sa pagsamba kay Jehova sa Jerusalem, nag-atas si Jeroboam ng sarili niyang mga saserdote upang manguna sa huwad na pagsamba sa mga idolong guya sa Dan at sa Bethel. (2Cr 11:13-15) Nagsaayos din siya ng isang kapistahan na katulad ng Kapistahan ng mga Kubol, ngunit ipinagdiriwang ito isang buwan pagkaraan ng kapistahan sa Jerusalem.—1Ha 12:28-33; 2Cr 13:8, 9; Lev 23:39.

Hinatulan ni Jehova ang pagsambang ito sa guya at, sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Ahias, humula siya ng kapahamakan para sa sambahayan ni Jeroboam. (1Ha 14:7-12) Gayunpaman, ang pagsamba sa guya ay nanatiling matatag sa sampung-tribong kaharian. Hinayaan kahit ni Haring Jehu, na pumawi sa pagsamba kay Baal sa Israel, na magpatuloy ang pagsamba sa guya, malamang ay upang panatilihing magkahiwalay ang sampung-tribong kaharian at ang kaharian ng Juda. (2Ha 10:29-31) Noong ikasiyam na siglo B.C.E., ibinangon ni Jehova ang kaniyang mga propetang sina Amos at Oseas upang maghayag ng paghatol Niya sa pagsamba sa guya, na kinabibilangan ng paghalik sa mga idolong guya, at upang humula rin ng kapahamakan para sa sampung-tribong kaharian. Ang ginintuang guya ng Bethel ay dadalhin sa hari ng Asirya, anupat magiging sanhi ng pagdadalamhati ng bayan at pati ng mga saserdote ng mga banyagang diyos. Ang matataas na dako ay wawasakin, at tutubuan ng mga tinik at mga dawag ang ibabaw ng mga altar na ginamit sa huwad na pagsamba. (Os 10:5-8; 13:2; Am 3:14; 4:4; 5:5, 6) Dumating nga ang kapahamakan nang bumagsak sa Asirya ang sampung-tribong kaharian noong 740 B.C.E. Pagkaraan ng mga isang siglo, inihula ni Jeremias na ikahihiya ng mga Moabita ang kanilang diyos na si Kemos kung paanong ikinahiya ng mga Israelita ang kanilang sentro ng idolatrosong pagsamba sa guya, ang Bethel.—Jer 48:13; tingnan ang BAKA; BETHEL Blg. 1; IDOLO, IDOLATRIYA (Sa ilalim ng pamamahala ng mga hari); TORO.

H

HAAHASTARI [Ang Ahastarita]. Isang inapo ni Juda; anak ni Ashur.—1Cr 4:1, 5, 6.

HABAG. Magiliw na damdamin sa mga taong naghihirap o nagdarahop, o sa anumang bagay na pinakikitunguhan nang may kalupitan; gayundin, ang damdamin ng pakikiramay sa pagdurusa o kapighatian ng iba lakip ang pagnanais na maibsan iyon. Sa Hebreo, ang pangmaramihang pangngalan na *ra·chamim'* ay tumutukoy sa "habag," "kaawaan," o "mga panloob na damdamin." (Gen 43:14, 30; 1Cr 21:13; Aw 40:11; tingnan ang AWA, KAAWAAN.) Ang isa pang salitang Hebreo na nagtatawid ng diwa ng habag ay ang pandiwang *cha·mal',* na nangangahulugang "mahabag." (Exo 2:6; 2Sa 21:7; Mal 3:17) Sa Griego, ang pandiwang *oi·ktei'ro* ay nangangahulugang "mahabag," samantalang inilalarawan naman ng pangngalang *oi·ktir·mos'* ang pagkadama ng habag, o magiliw na kaawaan. (Ro 9:15; 12:1; 2Co 1:3; Fil 2:1; Col 3:12; Heb 10:28) Ang isa pang pandiwang Griego, *splag·khni'zo·mai,* ay nangangahulugang "mahabag." Ang terminong ito ay hinalaw sa pangngalang *splag'khna,* literal na nangangahulugang 'mga bituka.' (Gaw 1:18) Yamang maaaring maapektuhan ng masisidhing emosyon ang dakong tiyan ng katawan, ang pangngalang Griego na *splag'khna* ay kadalasang ginagamit upang tumukoy sa "magiliw na pagmamahal," o "magiliw na pagkamahabagin."—Tingnan ang PAGMAMAHAL.

Ang pinakamahusay na halimbawa sa pagpapakita ng habag ay si Jehova mismo. Malinaw na makikita ito sa kaniyang mga pakikitungo sa mga Israelita. Hindi lamang siya lubhang nahabag sa kanila noong napipighati sila sa Ehipto kundi iniligtas niya sila mula sa kamay ng mga sumisiil sa kanila at maibigin niya silang inalagaan sa ilang. (Isa 63:7-9) Sa kabila ng paulit-ulit nilang paglihis tungo sa kawalang-katapatan noong namamayan na sila sa Lupang Pangako, paulit-ulit din niya silang iniligtas

mula sa kamay ng kanilang mga kaaway, anupat tinutugon ang kanilang paghingi ng saklolo.—Huk 2:11-19.

Gayunman, umabot ang mga Israelita sa punto na imposible na silang magsisi. Nagsagawa sila ng idolatriya nang malawakan, anupat nagpasok pa nga sila ng mga idolo sa santuwaryo ni Jehova at dinungisan nila ito. Patuloy na nilibak ng bayan ang mga propeta at hinamak ang salita ni Jehova. Hindi na sila maaaring kahabagan ng Kataas-taasan. Kaya pinabayaan niya sila sa mga kamay ni Haring Nabucodonosor, anupat tinupad ang kahatulang ipinatalastas nang patiuna sa pamamagitan ng mga propeta. —2Cr 36:15-17; Jer 13:14; 21:7; Eze 5:11; 8:17, 18.

Kayang pakilusin ng Diyos na Jehova ang mga tao na magpakita ng habag. Dahil dito, angkop na maidadalangin ni Haring Solomon na pangyarihin nawa ni Jehova na kahabagan ang mga Israelita ng kanilang mga mambibihag sakaling maging mga bihag sila dahil sa kawalang-katapatan. (1Ha 8:50) Hinggil sa sagot sa kahilingang ito, ang kinasihang salmista ay sumulat: "Ipinagkakaloob niyang sila ay kahabagan sa harap ng lahat niyaong mga humahawak sa kanila bilang bihag." (Aw 106:46) Kaya nang maglaon, isinauli ni Jehova ang mga nagsisising nalabi sa kanilang lupain. (Jer 33:26; Ezr 1:1-4) At kaayon ng kalooban ni Jehova, pinahintulutan ni Haring Artajerjes si Nehemias na muling itayo ang lunsod ng Jerusalem.—Ne 1:11–2:6.

Lubusang ipinaaninag ni Jesu-Kristo ang personalidad ng kaniyang Ama sa pagpapakita ng habag. Siya ay "nahahabag" sa mga pulutong, kahit nagambala ang kaniyang pag-iisa, "sapagkat sila ay nabalatan at naipagtabuyan kung saan-saan tulad ng mga tupang walang pastol." (Mat 9:36; Mar 6:34) Naantig ang pagkahabag ni Jesus nang makakita siya ng mga taong naulila o ketongin o bulag, anupat dahil dito ay pinaginhawa niya sila sa makahimalang paraan. (Mat 14:14; 20:30-34; Mar 1:40, 41; Luc 7:12, 13) At ang pagkahabag sa mga tao na tatlong araw na niyang kasa-kasama at walang makain ang nag-udyok sa Anak ng Diyos na makahimalang maglaan ng pagkain para sa kanila.—Mat 15:32-38; Mar 8:2-9.

Maaaring tularan ng mga alagad ni Jesu-Kristo ang halimbawa niya at ng kaniyang Ama sa pamamagitan ng kusang-loob na pagtulong sa mga napipighati at sa pagtanggap sa lahat ng taimtim na nagsisisi sa kanilang kasalanan at buong-pusong nanunumbalik kay Jehova. (Mat 18:21-35; Luc 10:30-37; 15:11-32) Sa gayon ay makatitiyak sila na patuloy silang kahahabagan ng Makapangyarihan-sa-lahat.—Mat 5:7.

Kung Kailan Hindi Dapat Mahabag. Bilang pagtulad kay Jehova, lahat niyaong mga tunay na nakakakilala sa kaniya ay nagsisikap na maging mahabagin. (Efe 4:32–5:1) Gayunman, may mga pagkakataong hindi dapat ipakita ang habag. May kaugnayan sa mga taong namimihasa sa pagkakasala at sadyang sumasalansang sa matuwid na mga daan ni Jehova, magiging mali na kahabagan at protektahan sila upang hindi nila tanggapin ang parusang nararapat sa kanilang landasin.—Deu 13:6-11; Heb 10:28.

Ang pagpapadala sa panggigipit na magpakita ng habag, kung salungat ito sa kalooban ng Diyos, ay maaaring magdulot ng kapaha-pahamak na mga resulta. Isinisiwalat ito ng nangyari kay Haring Saul. Dumating ang panahon upang ilapat ang hatol ng Diyos sa mga Amalekita, ang unang bayan na sumalakay sa mga Israelita pagkaalis nila mula sa Ehipto. Inutusan si Saul na huwag mahahabag sa kanila. Palibhasa'y nagpadala sa panggigipit ng kaniyang mga sakop, hindi niya lubusang sinunod ang utos ni Jehova. Dahil dito, itinakwil ni Jehova si Saul mula sa pagiging hari. (1Sa 15:2-24) Kung lubos na pahahalagahan ng isang tao ang pagiging matuwid ng mga daan ni Jehova at kung magiging pangunahin sa kaniya ang pagiging matapat sa Diyos, maiiwasan niyang magkamali na gaya ni Saul at hindi niya maiwawala ang pagsang-ayon ni Jehova.

HABAIAS [Itinago ni Jah]. Isang saserdote na ang mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. Ngunit palibhasa'y hindi napatunayan ng kaniyang "mga anak" ang kanilang talaangkanan, pinagbawalan ang mga ito mula sa pagkasaserdote at hindi pinahintulutang 'makakain mula sa mga kabanal-banalang bagay hanggang sa tumayo ang isang saserdoteng may Urim at Tumim.'—Ezr 2:1, 2, 61-63; Ne 7:63-65.

HABAKUK [Marubdob na Yakap]. Hebreong propeta ng Juda at manunulat ng aklat ng Bibliya na nagtataglay ng kaniyang pangalan. (Hab 1:1; 3:1) Mula sa pansarang pananalita ng aklat ("Sa tagapangasiwa, sa aking mga panugtog na dekuwerdas") at sa panambitan sa kabanata 3, ipinapalagay na si Habakuk ay isang Levitikong manunugtog sa templo. Ngunit hindi ito tiniyak sa mga salitang kasunod ng Habakuk 3:19, at bumigkas din ng mga panambitan ang mga taong hindi Levita. (2Sa 1:17, 18) Bagaman may iba't ibang tradisyonal na paniniwala tungkol kay Habakuk, ang mga ito ay hindi mapananaligan, at ang Kasulatan mismo ay walang ibinigay na impormasyon tungkol sa mga magulang, tribo, kalagayan sa buhay, o kamatayan ng propeta. Waring ipinahihiwatig ng katibayan sa aklat ng Habakuk na humula siya noong maagang bahagi ng paghahari ni Jehoiakim, posibleng bago nalupig ni Nabucodonosor ang hukbong Ehipsiyo sa Carkemis noong 625 B.C.E.

HABAKUK, AKLAT NG. Isang aklat ng Hebreong Kasulatan na ikawalo sa tinatawag na mga pangalawahing propeta sa mga tekstong Hebreo at *Septuagint,* gayundin sa karaniwang mga Bibliyang Tagalog. Mayroon itong dalawang bahagi: (1) Isang pag-uusap sa pagitan ng manunulat at ni Jehova (kab 1, 2); (2) isang panalangin na may mga panambitan.—Kab 3.

Manunulat. Tinutukoy sa mismong aklat kung sino ang manunulat nito. Binabanggit na ang kumatha ng dalawang seksiyon ay si "Habakuk na propeta."—1:1; 3:1; tingnan ang HABAKUK.

Pagiging Kanonikal. Ang pagiging kanonikal ng aklat ng Habakuk ay pinatutunayan ng sinaunang mga katalogo ng Hebreong Kasulatan. Bagaman hindi binabanggit ng mga iyon ang pangalan nito, maliwanag na kasama ang aklat sa mga pagtukoy ng mga iyon sa 'labindalawang Pangalawahing Propeta,' sapagkat kung hindi gayon, ang bilang na 12 ay hindi magiging kumpleto. Ang pagiging kanonikal ng aklat ay malinaw na sinusuportahan ng mga pagsipi mula rito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Bagaman hindi tinukoy ni Pablo ang pangalan ni Habakuk, sinipi niya ang Habakuk 1:5 (*LXX*) noong nagsasalita siya sa walang-pananampalatayang mga Judio. (Gaw 13:40, 41) Sumipi siya mula sa Habakuk 2:4 ("Ngunit kung tungkol sa matuwid, sa pamamagitan ng kaniyang katapatan ay mananatili siyang buháy") noong pinasisigla niya ang mga Kristiyano na magpakita ng pananampalataya.—Ro 1:16, 17; Gal 3:11; Heb 10:38, 39.

Kasama sa Dead Sea Scrolls ang isang manuskrito ng Habakuk (kab 1, 2) na nakasulat gamit ang isang tekstong Hebreo bago ang panahong Masoretiko, kalakip ang isang komentaryo. Kapansin-pansin na sa teksto ay nakasulat ang pangalan ni Jehova sa sinaunang mga titik Hebreo, samantalang sa komentaryo ay iniwasan ang banal na pangalan, at sa halip, ginamit ang salitang Hebreo na *'El* (nangangahulugang "Diyos").

Naniniwala ang mga iskolar na isinulat ang balumbong ito noong pagtatapos ng unang siglo B.C.E. Kung gayon, masasabing ito ang pinakamatandang umiiral na manuskritong Hebreo ng aklat ng Habakuk. Sa Habakuk 1:6, ang manuskritong ito ay kababasahan ng "mga Caldeo," sa gayo'y pinatutunayan ang kawastuan ng tekstong Masoretiko sa pagpapakitang ang mga Caldeo (mga Babilonyo) ang siyang ibabangon ni Jehova bilang kaniyang instrumento.

Petsa at Tagpo. Ipinahihiwatig ng pananalitang "si Jehova ay nasa kaniyang banal na templo" (Hab 2:20) at ng notang kasunod ng Habakuk 3:19 ("Sa tagapangasiwa, sa aking mga panugtog na dekuwerdas") na humula si Habakuk bago wasakin noong 607 B.C.E. ang templong itinayo ni Solomon sa Jerusalem. Gayundin, ang sinabi ni Jehova na "ibabangon ko ang mga Caldeo" (1:6) at ang pangkalahatang diwa ng hula ay nagpapakita na hindi pa naititiwangwang noon ng mga Caldeo, o mga Ba-

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG HABAKUK

Isang sagot sa tanong na, Pupuksain ba ng Diyos ang mga balakyot?

Maliwanag na isinulat noong mga 628 B.C.E., noong nagsisimula nang maging prominente ang mga Caldeo ngunit bago nila maging basalyo si Jehoiakim

---

Si Habakuk ay humingi ng tulong, nagtanong kung hanggang kailan pahihintulutan ng Diyos na manatili ang mga balakyot (1:1–2:1)

Nang sumagot si Jehova na ibabangon Niya ang mga Caldeo bilang Kaniyang instrumento sa pagpaparusa, hindi maunawaan ni Habakuk kung paano maaatim ng Isa na Banal na gamitin ang gayong taksil na bayan, isa na gumagawang diyos sa kaniyang mga puwersang pandigma, na ang lambat na pangubkob ay nagtitipon ng mga tao na parang mga isda, at walang-awang pumapatay ng mga tao

Hinintay ng propeta ang sagot ni Jehova, anupat kinikilalang baka tumanggap siya ng pagsaway

Si Jehova ay tumugon na mayroon siyang takdang panahon, nagpahayag ng kaabahan sa mga Caldeo (2:2-20)

Nagbigay si Jehova ng katiyakan na bagaman sa wari'y nagluluwat ito, ang makahulang pangitain ay "sa takdang panahon . . . , at iyon ay patuloy na nagmamadali patungo sa kawakasan," anupat mabilis na sumusulong tungo sa katuparan niyaon

Ipinakita ng mga kapahayagan ng kaabahan na ang mga Caldeo ay hindi hahayaang di-naparurusahan dahil sa pananamsam nito sa ibang mga bansa, paglipol sa maraming bayan, pagtatayo ng mga lunsod sa pamamagitan ng pagbububo ng dugo, pagpapainom sa iba mula sa kopa ng kahiya-hiyang pagkatalo, at pagsasagawa ng idolatriya

Ang propeta ay namanhik kay Jehova na kumilos ngunit magpakita ng awa sa panahon ng dumarating na araw ng kabagabagan (3:1-19)

Matapos alalahanin ang nakalipas na mga pagpapamalas ni Jehova ng kapangyarihan, ang propeta ay pinanaigan ng takot at panginginig, ngunit determinado siyang hintayin nang tahimik ang araw ng kabagabagan, anupat nagbubunyi sa Diyos ng kaniyang kaligtasan

Mawala man ang mismong mga panustos ng buhay, determinado si Habakuk na magsaya kay Jehova bilang ang Diyos ng kaligtasan, ang Isa na nagpapalakas sa kaniya

bilonyo, ang Jerusalem. Ngunit maaaring ipinahihiwatig ng Habakuk 1:17 na sinimulan na nilang ibagsak ang ilang bansa. Noong panahon ng paghahari ng mabuting hari ng Juda na si Josias (659-629 B.C.E.), kinuha ng mga Caldeo at mga Medo ang Nineve (noong 632 B.C.E.), at noo'y malapit nang maging kapangyarihang pandaigdig ang Babilonya. —Na 3:7.

Sinasabi ng ilan, kaayon ng tradisyong rabiniko, na si Habakuk ay mas maagang humula, diumano'y noong panahon ng paghahari ni Haring Manases ng Juda. Naniniwala sila na isa siya sa mga propetang binanggit o tinukoy sa 2 Hari 21:10 at 2 Cronica 33:10. Sinasabi nila na hindi pa nagbabanta noon ang mga Babilonyo, kung kaya lalong hindi kapani-paniwala sa mga Judeano ang hula ni Habakuk. —Tingnan ang Hab 1:5, 6.

Sa kabilang dako, noong maagang bahagi ng paghahari ni Jehoiakim, ang Juda ay nasa ilalim ng impluwensiya ng Ehipto (2Ha 23:34, 35), at maaari rin na sa panahong iyon, ang pagbabangon ng Diyos sa mga Caldeo upang parusahan ang suwail na mga tumatahan sa Juda ay ituturing nila na 'isang gawain na hindi nila paniniwalaan, bagaman ito ay isaysay.' (Hab 1:5, 6) Noong 625 B.C.E., nang ikaapat na taon ng paghahari ni Haring Jehoiakim, tinalo ng Babilonyong si Haring Nabucodonosor si Paraon Neco sa Carkemis. (Jer 46:2) Kaya ang hula ay maaaring binigkas at itinala ni Habakuk bago ang pangyayaring iyon, anupat posibleng natapos niya ang pagsulat nito noong mga 628 B.C.E. sa Juda. Maliwanag na ang paggamit ng panahunang panghinaharap may kinalaman sa banta ng mga Caldeo ay nagpapahiwatig ng isang petsa na mas maaga kaysa noong maging basalyo ng Babilonya si Jehoiakim (620-618 B.C.E.).—2Ha 24:1.

Istilo. Ang istilo ng pagsulat ay kapuwa mapuwersa at nakaaantig. Matitingkad na ilustrasyon at paghahambing ang ginamit. (Hab 1:8, 11, 14, 15; 2:5, 11, 14, 16, 17; 3:6, 8-11) Bilang komento sa istilo ni Habakuk, si S. R. Driver ay nagsabi: "Napakahusay ni Habakuk sa pagsulat ng panitikan. Bagaman maikli lamang ang aklat niya, ito'y mapuwersang-mapuwersa; ang kaniyang mga paglalarawan ay malinaw at mabisa; ang diwa at pananalita ay kapuwa matulain." Sabihin pa, ang gayong mga katangian ay pangunahin nang dahil sa pagkasi ng Diyos.

Idiniriin ng aklat ng Habakuk na nakatataas si Jehova sa lahat ng mga bansa (Hab 2:20; 3:6, 12), anupat itinatampok ang kaniyang pansansinukob na soberanya. Binibigyang-diin din nito na ang matuwid ay mabubuhay sa pamamagitan ng pananampalataya. (2:4) Pinasisigla nito ang pananalig kay Jehova, anupat ipinakikita na hindi siya namamatay (1:12), na makatarungan niyang ginigiik ang mga bansa, at na lumalabas siya ukol sa kaligtasan ng kaniyang bayan. (3:12, 13) Para sa mga nagbubunyi sa kaniya, ipinakikita si Jehova bilang ang Diyos ng kaligtasan at ang Pinagmumulan ng kalakasan. —3:18, 19.

HABA NG BUHAY.

Ang orihinal na layunin ng Diyos ay mabuhay ang tao magpakailanman. Palibhasa'y sakdal, ang unang taong si Adan ay nagkaroon ng pagkakataong magtamasa ng haba ng buhay na hindi magwawakas, ngunit depende ito sa pagsunod niya sa Diyos. (Gen 2:15-17) Gayunman, dahil sa pagsuway, naiwala ni Adan ang pagkakataong iyon, at mula sa kaniya ay nagmana ng kasalanan at kamatayan ang buong lahi ng tao. —Ro 5:12.

Noong Panahon ng mga Patriyarka. Noong panahon bago ang Baha, ang haba ng buhay ng tao ay halos isang libong taon. (Gen 5:5-29) Ang mga tao na mas malapit sa orihinal na kasakdalan ay nagkaroon ng mas mahabang buhay kaysa roon sa mga mas malayo na rito. Ang taong may pinakamahabang buhay ay si Matusalem, na nabuhay nang 969 na taon. Pagkatapos ng Baha, biglang umikli ang buhay ng tao.

Ayon sa teoriya ng ilan, ang tinutukoy na taon noong mga panahon bago ang Baha ay isang buwan lamang ang haba. Gayunman, walang saligan sa Kasulatan ang pangmalas na ito. Kung ang haba ng

HABA NG BUHAY NG MGA PATRIYARKA

Pangalan	Genesis	Haba ng Buhay
Adan	5:5	930
Set	5:8	912
Enos	5:11	905
Kenan	5:14	910
Mahalalel	5:17	895
Jared	5:20	962
Enoc	5:23	365
Matusalem	5:27	969
Lamec	5:31	777
Noe	9:29	950
Sem	11:10, 11	600
Arpacsad	11:12, 13	438
Shela	11:14, 15	433
Eber	11:16, 17	464
Peleg	11:18, 19	239
Reu	11:20, 21	239
Serug	11:22, 23	230
Nahor	11:24, 25	148
Tera	11:32	205
Abraham	25:7	175
Isaac	35:28	180
Jacob	47:28	147

taon noon ay isang buwan na may 30 araw lamang, mangangahulugan ito na si Enos ay nagkaanak na bago pa siya magwalong taóng gulang, at ang iba naman, gaya nina Kenan, Mahalalel, at Enoc, ay nagkaroon na ng mga anak bago pa sila mag-anim na taóng gulang. (Gen 5:9, 12, 15, 21) Ipinakikita ng paghahambing sa Genesis 7:11 at Genesis 8:3, 4 na ang 150 araw ay katumbas ng limang buwan. Yamang binabanggit din ng Bibliya na lumipas sa loob ng taóng ito ang ika-10 buwan at, kasunod nito, ang isang yugto na may 40 araw at humigit-kumulang dalawang yugto ng panahon na tig-7 araw ang haba, ipinahihiwatig nito na ang taóng iyon ay may haba na 12 buwan.—Gen 8:5, 6, 10, 12-14.

Mula Noong Panahon ni Moises. Mga 3,500 taon na ang nakararaan, sumulat si Moises may kinalaman sa haba ng buhay ng tao: "Sa ganang sarili ang mga araw ng aming mga taon ay pitumpung taon; at kung dahil sa natatanging kalakasan ay walumpung taon, ngunit ang pinagpupunyagian nila ay ang kabagabagan at nakasasakit na mga bagay." (Aw 90:10) Ang kalagayang ito ay walang gaanong ipinagbago sa ngayon.

Sa paglipas ng maraming siglo, nabigo ang mga pagsisikap ng tao na pahabain ang kaniyang buhay. Gayunman, sa maraming lupain, ang *inaasahang haba ng buhay* (*life expectancy*) ay nadagdagan. Kaya naman sinabi nina James Fries at Lawrence Crapo: "Ang katamtamang haba ng buhay sa Estados Unidos ay humaba nang mahigit na 25 taon, mula sa tinatayang 47 taon sa pasimula ng siglo tungo sa mahigit na 73 taon sa ngayon. . . . Gayunman, ipinakikita ng masusing pagsusuri sa datos na ito na ang inaasahang haba ng buhay ay nadagdagan dahil naalis ang mga sanhi ng maagang kamatayan at hindi dahil lumawig ang likas na haba ng buhay ng tao."—*Vitality and Aging,* 1981, p. 74, 75.

Halos 2,000 taon na ang nakararaan, binanggit ni Jesu-Kristo na walang sinuman ang "makapagdaragdag ng isang siko sa haba ng kaniyang buhay." (Luc 12:25) Gayunman, sinabi rin ni Jesus: "Ang mga bagay na imposible sa mga tao ay posible sa Diyos." (Luc 18:27) Sa pamamagitan ng propetang si Isaias, inihula ng Diyos: "Magiging gaya ng mga araw ng punungkahoy ang mga araw ng aking bayan." (Isa 65:22) At sa Isaias 25:8, inihula na "lalamunin [ng Diyos] ang kamatayan magpakailanman, at tiyak na papahirin ng Soberanong Panginoong Jehova ang mga luha mula sa lahat ng mukha." Ang pangakong ito ay inulit sa huling aklat ng Bibliya: "At papahirin [ng Diyos] ang bawat luha sa kanilang mga mata, at hindi na magkakaroon ng kamatayan, ni ng pagdadalamhati o ng paghiyaw o ng kirot pa man."—Apo 21:4.

HABAS, MGA [sa Heb., *pohl;* sa Ingles, *broad beans*]. Ang terminong Hebreo nito ay katumbas ng Arabeng *ful* at iniuugnay sa habas, *Vicia faba,* isang taunang halaman na malawakang itinatanim sa Sirya at Palestina. Ang ganitong uri ng *bean* ay nasumpungan sa mga kabaong ng mga momyang Ehipsiyo, anupat nagpapahiwatig na ginagamit ito sa Ehipto mula pa noong sinaunang mga panahon.

Ang halaman ay matibay at tuwid, tumataas nang mga 1 m (3 piye), at naglalabas ng matamis na amoy kapag namumulaklak. Ang mga hinog na bunga nito ay malalaki at makakapal, at ang *beans* naman ay kulay kayumanggi o kulay itim. Palibhasa'y itinatanim pagkatapos ng maagang ulan sa taglagas, kadalasang inaani ang mga ito sa huling bahagi ng tagsibol sa pagtatapos ng pag-aani ng sebada at trigo. Ang mga halamang ito ay tinatahip tulad ng halamang butil. Bilang pagkain, ang luntian at di-pa-magulang na mga bunga ay maaaring pakuluan nang buo bilang gulay, samantalang ang mga hinog na *beans* ay madalas ilutong may langis at karne.

Nang umalis si David sa Jerusalem at tumawid ng Jordan dahil sa paghihimagsik ni Absalom, siya at ang kaniyang mga kasama ay sinalubong sa Mahanaim ng isang delegasyon na kusang-loob na naghandog ng mga kagamitan at pagkain, kabilang na ang mga habas. (2Sa 17:24-29) Si Ezekiel ay tinagubilinan na pagsamahin ang mga habas, ang mga lentehas at mga butil upang makagawa ng magaspang na tinapay na kakainin ayon sa timbang, anupat nagpapahiwatig ng mga kalagayan ng taggutom.—Eze 4:9, 10.

HABAZINIAS. Isang inapo ni Jonadab na anak ni Recab. "Si Jaazanias na anak ni Jeremias na anak ni Habazinias" ay isa sa mga Recabita na sinubok ng propetang si Jeremias noong mga araw ni Haring Jehoiakim.—Jer 35:1-6.

HABOR. Isang lunsod o distrito kung saan ipinatapon ng Asiryanong hari na si Tiglat-pileser III ang maraming Israelita ng sampung-tribong kaharian. (1Cr 5:26) Iniuugnay ng ilang iskolar ang Habor na ito sa Abhar, na isang bayan na nasa Ilog Qezel Owzan ng HK Iran mga 210 km (130 mi) sa K ng Tehran. Sa 2 Hari 17:6 at 18:11, pinapaboran ng ilan ang saling "Habor, na ilog ng Gozan" (*AS, RS*), at iminumungkahi nila na iugnay ang Habor sa isang sangang-ilog ng Eufrates, ang Ilog Khabur ng TS Turkey at HS Sirya. Gayunman, kaayon ng 1 Cronica 5:26, ang pariralang ito sa halip ay maaaring isalin bilang "Habor sa [o, sa tabi ng] ilog ng Gozan."—*NW, Yg;* tingnan ang GOZAN.

HACALIAS [posible, Hintayin si Jah; Patuloy na Maghintay kay Jah]. Ama ni Gobernador Nehemias.—Ne 1:1; 10:1.

HACMONI [posible, Marunong].

1. Ninuno ni Zabdiel at ng anak nito na si Jasobeam. Si Jasobeam ang ulo ng tatlong pinakamahuhusay na makapangyarihang lalaki ni David at tinatawag na "anak ng isang Hacmonita." (1Cr 11:11; 27:2) Ang "Hacmonita" ay binabaybay na "Takemonita" sa 2 Samuel 23:8. Kung ang Jasobeam ding iyon ang tinutukoy sa 1 Cronica 12:6, ang mga Hacmonita ay mga inapo ng Levitang si Kora.—Tingnan ang JOSEB-BASEBET.

2. Ama o ninuno ni Jehiel. Si Jehiel ay kasama ng mga anak ni Haring David, ipinapalagay na bilang isang pribadong tagapagturo. (1Cr 27:32) Posibleng siya rin ang Blg. 1.

HACMONITA. Tingnan ang HACMONI Blg. 1.

HADAD.

1. Isa sa 12 anak ni Ismael na anak ni Abraham at ng babae nito na si Hagar.—Gen 25:12-15; 1Cr 1:28-30.

2. Kahalili sa pagkahari ng Edom pagkamatay ni Husam. Lumilitaw na "si Hadad na anak ni Bedad, na siyang tumalo sa mga Midianita," ay namahala mula sa lunsod ng Avit.—Gen 36:31, 35, 36; 1Cr 1:46, 47.

3. Isa pang hari ng Edom; asawa ni Mehetabel. Hinalinhan ni Hadad si Baal-hanan sa pagkahari, at "ang pangalan ng kaniyang lunsod ay Pau." (1Cr 1:43, 50, 51) Tinatawag siyang Hadar sa Genesis 36:39, marahil ay dahil sa isang pagkakamali ng eskriba, yamang ang mga titik Hebreo na katumbas ng "r" (ר) at "d" (ד) ay magkahawig na magkahawig.

4. Isang Edomita na mula sa maharlikang supling at isang manggugulo sa Israel noong panahon ng paghahari ni Solomon. Noong bata pa si Hadad, siya, kasama ng ilang mga lingkod ng kaniyang ama, ay lumusong sa Ehipto na nagdaraan sa Paran upang takasan ang pagpatay ni Joab sa lahat ng mga lalaki ng Edom. Sa Ehipto, si Hadad at ang mga kasama niya ay may-kabaitang tinanggap, anupat binigyan ni Paraon si Hadad ng isang bahay pati ng pagkain at lupain, at nang dakong huli, maging ang mismong hipag ni Paraon ay ibinigay sa kaniya bilang asawa. Sa babaing ito, si Hadad ay nagkaanak ng isang lalaki na pinanganlang Genubat, na nanirahan sa mismong bahay ni Paraon kasama ng mga anak ni Paraon. Nang mabalitaan ni Hadad na namatay na si Haring David at si Joab, bumalik siya sa Edom at naging isang kalaban ni Solomon.—1Ha 11:14-22, 25.

5. Si Hadad (Adad sa Akkadiano) ay itinuturing na pangunahing bathala ng sinaunang Sirya at karaniwang iniuugnay kay Rimon. Ang pangalang Hadad ay lumilitaw bilang bahagi ng mga pangalan ng ilang mga Siryanong hari, gaya ng Ben-hadad (1Ha 15:18) at Hadadezer (1Ha 11:23), at lumilitaw rin sa pangalang Hadadrimon.—Zac 12:11; tingnan ang HADADRIMON.

HADADEZER [Si Hadad ay Isang Katulong]. Anak ni Rehob at hari ng Zoba, isang kahariang Siryano (Arameano) na ipinapalagay na nasa H ng Damasco (2Sa 8:3, 5; 1Ha 11:23; 1Cr 18:3, 5) at kinabibilangan ng mga basalyo. (2Sa 10:19) Bago talunin ni Haring David, si Hadadezer ay nakipagdigma laban kay Toi (Tou) na hari ng Hamat.—2Sa 8:9, 10; 1Cr 18:9, 10.

Nang matalo ang mga Siryano na inupahan ng mga Ammonita upang makipaglaban kay David, pinatibay ni Hadadezer ang kaniyang mga hukbo sa pamamagitan ng pangangalap ng karagdagang mga Siryano mula sa pook ng Eufrates. (2Sa 10:6, 15, 16; 1Cr 19:16) Maaaring ito ang ipinahihiwatig sa 2 Samuel 8:3 (ihambing ang 1Cr 18:3), kung saan waring tinutukoy ang paghahangad ni Hadadezer na muling ibalik ang kaniyang kontrol sa ilog ng Eufrates. Tungkol sa bagay na ito, ipinakikita ng *Commentary* ni Cook na sa Hebreo, ang literal na kahulugan ay "pangyarihin ang kaniyang kamay na bumalik" at sinasabi: "Ang eksaktong puwersa ng metapora ay dapat na. . . pagpasiyahan ayon sa konteksto. Kung ang talatang ito, na mas malamang nga, ay kaugnay ng mga pangyayaring higit na idinetalye [sa 2Sa 10:15-19], ang kahulugan dito ng parirala ay *noong panibaguhin niya* (ni Hadadezer) *ang kaniyang pagsalakay* (sa Israel), o *upang mangalap ng kaniyang puwersa laban sa Israel, sa may ilog ng Eufrates."*

Sa Helam, nakasagupa ng mga hukbo ni Hadadezer sa ilalim ng pangunguna ni Sobac (Sopac) yaong kay David at natalo sila. Kaagad pagkatapos nito, nakipagpayapaan sa Israel ang mga basalyo ni Hadadezer. (2Sa 10:17-19; 1Cr 19:17-19) Sa labanan, 40,000 Siryanong mangangabayo ang napatay. Marahil upang makatakas habang dumaraan sa bakubakong kalupaan, ang mga mangangabayong ito ay bumaba mula sa kanilang mga kabayo at napatay habang naglalakad. Maaaring ito ang dahilan kung bakit sila tinawag na mga "mangangabayo" sa 2 Samuel 10:18 at mga "lalaking naglalakad" sa 1 Cronica 19:18. Ang pagkakaiba sa bilang ng mga Siryanong tagapagpatakbo ng karo na napatay sa pagbabaka ay kadalasang ipinapalagay na isang pagkakamali ng eskriba, anupat ang mas mababang bilang na 700 tagapagpatakbo ng karo ang itinuturing na tama.

Si David ay kumuha rin ng napakaraming tanso mula sa Beta (lumilitaw na tinawag ring Tibhat) at Berotai (marahil ay ang Cun din), dalawang lunsod sa kaharian ni Hadadezer, at dinala ang mga gintong kalasag na pag-aari ng mga lingkod ni Hadadezer, malamang na ang mga basalyong hari, sa Jerusalem. (2Sa 8:7, 8; 1Cr 18:7, 8; ihambing ang 2Sa 10:19.) Nabihag din ni David ang marami sa mga kabayo, mga mangangabayo, mga karo at mga lalaking naglalakad ni Hadadezer. Ang pagkakaiba-iba ng mga bilang ng mga ito sa 2 Samuel 8:4 at 1 Cronica 18:4 ay maaaring dahil sa pagkakamali ng eskriba. Sa Griegong *Septuagint,* ang dalawang talata ay nagsasabing 1,000 karo at 7,000 mangangabayo ang nabihag, kung kaya marahil ang 1 Cronica 18:4 ang nakapag-ingat ng orihinal na bersiyon.

Gayunman, mapapansin na ang karaniwang itinuturing na mga pagkakamali ng eskriba sa ulat ng pakikibaka ni David kay Hadadezer ay maaaring nagpapaaninaw lamang ng ibang mga aspekto ng digmaan o naiibang mga paraan ng pagtutuos.

HADADRIMON. Maliwanag na isang lokasyon sa kapatagang libis ng Megido. (Zac 12:11) Kadalasang ipinapalagay na ang Hadadrimon ay ang Rummana, isang lugar na mga 7 km (4.5 mi) sa TTS ng Megido.

Sa hula ni Zacarias, ang 'matinding paghagulhol' sa Hadadrimon ay tumutukoy marahil sa panaghoy para kay Haring Josias na napatay sa pagbabaka sa Megido. (2Ha 23:29; 2Cr 35:24, 25) Gayunman, iniuugnay ng ilan ang panaghoy na ito sa mga ritwal na seremonya ng pagdadalamhati na katulad niyaong para sa huwad na diyos na si Tamuz (ihambing ang Eze 8:14). Itinuturing din nila na ang "Hadadrimon" ay tambalang pangalan ng isang diyos. Ngunit waring hindi posible ito, lalo na yamang ang mga salita ni Jehova kay Zacarias ay bahagi ng isang hula tungkol sa Mesiyas. Malayong mangyari na ang idolatrosong mga seremonya ng pagtangis ay magsisilbing isang makahulang ilustrasyon. Ngunit ang pagdadalamhati para sa isang tapat na hari ng Juda ay magagamit sa ganitong layunin.—Ihambing ang Ju 19:37 at Apo 1:7 sa Zac 12:10-14.

HADAR. Kahalili sa pagkahari ng Edom pagkamatay ni Baal-hanan; tinatawag ding Hadad.—Gen 36:31, 39; 1Cr 1:43, 50, 51; tingnan ang HADAD Blg. 3.

HADASA [Mirto]. Ang pinsan ni Mardokeo na humalili sa Persianong si Reyna Vasti; mas kilala sa kaniyang pangalang Persiano na Esther.—Es 2:7; tingnan ang ESTHER.

HADASHA [Bago]. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:33, 37) Sa ngayon ay hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito noong sinaunang panahon.

HADES. Ito ang karaniwang transliterasyon sa Tagalog ng salitang Griego na *hai'des.* Marahil, ito'y nangangahulugang "ang di-nakikitang dako." Sa kabuuan, ang salitang "Hades" ay lumilitaw nang sampung ulit sa pinakamatatandang manuskrito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Mat 11:23; 16:18; Luc 10:15; 16:23; Gaw 2:27, 31; Apo 1:18; 6:8; 20:13, 14.

Sa mga tekstong iyon, isinalin ng *King James Version* ang *hai'des* bilang "impiyerno," subalit isinalin naman ito ng *Revised Standard Version* bilang "Hades," maliban sa Mateo 16:18, kung saan "mga kapangyarihan ng kamatayan" ang ginamit, bagaman ang talababa ay kababasahan ng "mga pintuang-daan ng Hades." "Hades," sa halip na "impiyerno," ang ginagamit sa maraming makabagong salin.

Ang Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan (mula Genesis hanggang Malakias) ay gumagamit ng salitang "Hades" nang 73 ulit, anupat 60 ulit nitong ginamit iyon bilang salin ng salitang Hebreo na *she'ohl',* na karaniwang isinasalin bilang "Sheol." Nang isalin ni Lucas, kinasihang manunulat ng Mga Gawa, ang sinipi ni Pedro mula sa Awit 16:10, tuwiran niyang ipinakita na Hades ang Griegong katumbas ng Sheol. (Gaw 2:27) Sa kabaligtaran naman, siyam na makabagong saling Hebreo ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang gumamit ng salitang "Sheol" bilang salin ng Hades sa Apocalipsis 20:13, 14; at ang saling Syriac ay gumamit naman ng kaugnay na salitang *Shiul.*

Lahat ng paglitaw ng salitang Hades sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, maliban sa dalawa, ay nauugnay sa kamatayan, maaaring sa teksto mismo o sa kalapit na konteksto niyaon. (Tatalakayin sa susunod na parapo ang dalawang kasong iyon.) Ang Hades ay hindi tumutukoy sa nag-iisang puntod (sa Gr., *ta'phos,* o *mne'ma;* sa Ingles *grave,* o *tomb*), o sa nag-iisang alaalang libingan (sa Gr., *mne·mei'on;* sa Ingles, *memorial tomb*), kundi sa *karaniwang libingan* ng sangkatauhan, na doo'y di-nakikita ang mga patay at ang mga nakalibing. Sa gayon, iisa ang kahulugan nito at ng katumbas nitong salita na "Sheol," at makikita iyan kung susuriin ang lahat ng sampung paglitaw nito.—Tingnan ang LIBINGAN; SHEOL.

Sa unang paglitaw ng Hades, sa Mateo 11:23, ginamit ni Jesu-Kristo ang salitang ito nang pagwikaan niya ang Capernaum dahil hindi ito naniwala. Ginamit niya ang Hades upang ilarawan kung gaano kababa ibabagsak ang Capernaum, kabaligtaran ng

pagkakataas nito sa langit dahil sa pagmiministeryo rito ni Jesus. Masusumpungan sa Lucas 10:15 ang tekstong katulad nito. Pansinin din kung paano ginamit ang Sheol sa katulad na paraan sa Job 11:7, 8.

Iniligtas si Jesus at ang Kongregasyon Mula sa Hades. Tungkol sa kongregasyong Kristiyano, sinabi ni Jesus, sa Mateo 16:18, na "ang mga pintuang-daan ng Hades ["mga kapangyarihan ng kamatayan," *RS;* "kapangyarihan ng kamatayan," *BSP, MB*] ay hindi makapananaig dito." Kahawig nito, noong si Haring Hezekias ay nasa bingit ng kamatayan, sinabi niya: "Sa kalagitnaan ng aking mga araw ay papasok ako sa mga pintuang-daan ng Sheol." (Isa 38:10) Samakatuwid, lumilitaw na ang tagumpay sa Hades na ipinangako ni Jesus ay nangangahulugan na ang "mga pintuang-daan" nito ay bubukas upang palayain ang mga patay sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli, gaya ng nangyari mismo kay Kristo Jesus.

Yamang ang Hades ay tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan, si Jesus ay pumasok sa "mga pintuang-daan ng Hades" noong siya'y ilibing ni Jose ng Arimatea. Noong Pentecostes ng 33 C.E., sinabi ni Pedro tungkol kay Kristo: "Hindi siya pinabayaan sa Hades ni nakakita man ng kasiraan ang kaniyang laman. Ang Jesus na ito ay binuhay na muli ng Diyos, na sa bagay na ito ay mga saksi kaming lahat." (Gaw 2:25-27, 29-32; Aw 16:10) Bagaman si David ay nakapiit pa rin sa "mga pintuang-daan ng Hades" noong mga araw ni Pedro (Mat 16:18; Gaw 2:29), bumukas ang mga iyon para kay Kristo Jesus nang buhayin siyang muli ng kaniyang Ama mula sa Hades. Mula noon, sa pamamagitan ng kapangyarihang bumuhay-muli na ibinigay sa kaniya (Ju 5:21-30), hawak na ni Jesus ang "mga susi ng kamatayan at ng Hades."—Apo 1:17, 18.

Maliwanag, ang Hades sa Bibliya ay hindi yaong dakong kathang-isip na ayon sa paglalarawan ng sinaunang di-Kristiyanong mga Griego sa kanilang mga mitolohiya ay isang "madilim na pook na dinasisikatan ng araw sa ilalim ng lupa," sapagkat walang nagaganap na pagkabuhay-muli mula sa gayong mitolohikal na daigdig ng mga patay.

Makatalinghagang Paggamit. Sa Apocalipsis 6:8, ang Hades ay makasagisag na inilarawang sumusunod sa nakasakay sa kabayong maputla, na kumakatawan sa Kamatayan, upang tanggapin ang mga namatay dahil sa mga digmaan, taggutom, salot, at mababangis na hayop.

Ang dagat (na kung minsa'y nagsisilbing libingan sa tubig para sa ilan) ay binanggit kasama ng Hades (ang karaniwang libingan sa *lupa*), upang idiin na kasama ang *lahat* ng patay nang sabihin ng Apocalipsis 20:13, 14 na ibibigay ng dagat, kamatayan, at Hades ang mga patay na nasa kanila, na nangangahulugang mawawalan na ng mga patay ang mga ito. Pagkatapos, ang kamatayan at ang Hades (ngunit hindi ang dagat) ay ihahagis sa "lawa ng apoy," ang "ikalawang kamatayan." Sa gayo'y makasagisag na 'mamamatay' ang mga ito, o, hindi na iiral pa, at ipinahihiwatig nito na magwawakas ang Hades (Sheol), na karaniwang libingan ng sangkatauhan, at ang kamatayang minana kay Adan.

Ang natitirang teksto na gumamit ng Hades ay nasa Lucas 16:22-26 sa ulat tungkol sa "taong mayaman" at kay "Lazaro." Pawang makatalinghaga ang mga pananalita sa buong ulat na ito at hindi dapat unawain nang literal kung isasaalang-alang ang lahat ng naunang teksto. Gayunman, pansinin na ang "taong mayaman" sa talinghaga ay sinasabing *"inilibing"* sa Hades, anupat karagdagang patotoo na ang Hades ay tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan.—Tingnan ang GEHENNA; TARTARO.

HADID. Isang lunsod ng mga ninuno ng ilang Benjamita na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:1, 2, 33; Ne 7:6, 7, 37; 11:31, 34) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang el-Haditheh (Tel Hadid), isang tiwangwang na Arabeng nayon na mga 5 km (3 mi) sa SHS ng Lod (Lida). Karaniwang inaakala na malamang na ang Hadid ay ang "Huditi" rin na binanggit sa Karnak List ni Thutmose III, at ang "Adida" sa Apokripal na aklat ng Unang Macabeo (12:38; 13:13, *RS,* edisyong ekumenikal), kung saan inilarawan na ito'y nasa Sepela at mula rito'y matatanaw ang baybaying kapatagan.

HADLAI [Pagtigil]. Ama ng Amasa na isa sa mga ulo ng mga anak ni Efraim noong mga araw nina Haring Peka ng Israel at Haring Ahaz ng Juda. —2Cr 28:6, 12, 16.

HADORAM.

1. Isang anak ni Joktan at inapo ni Sem, nakatalang kabilang sa mga pinagmulan ng mga pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. (Gen 10:21, 25-27, 32) Ang pamilyang ito ay namayan sa Arabia, posibleng sa Yemen.

2. Anak ni Haring Tou ng Hamat. Si Hadoram ay isinugo ng kaniyang ama kay David, dala ang pagbati at mga kaloob nito, dahil sa tagumpay ng Israel laban sa hari ng Zoba. (1Cr 18:9-11) Tinatawag siyang Joram sa 2 Samuel 8:10.

3. Ang tagapamanihala sa mga tinawag para sa puwersahang pagtatrabaho sa ilalim ng mga haring sina David, Solomon, at Rehoboam. Nang si Hadoram ay isugo ni Rehoboam sa mapaghimagsik na mga tribo sa hilaga, pinagbabato siya hanggang sa mamatay. (2Cr 10:18) Tinatawag siyang Adoram sa 1 Hari 12:18 at 2 Samuel 20:24, at Adoniram sa 1 Hari 4:6 at 5:14.

HADRAC. Isang lupain na laban dito ay bumigkas si Jehova ng isang kapahayagan sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Zacarias. Ipinakita ng hulang ito, malamang na ipinahayag noong 518 B.C.E., na tinamo ng Hadrac ang pagkayamot ni Jehova. Binabanggit ito kaugnay ng ilang lunsod na nakapalibot sa Israel, gaya ng Damasco, Hamat, Tiro, Sidon, at ng mga Filisteong lunsod ng Askelon, Gaza, Ekron, at Asdod.—Zac 9:1-8.

Ang Hadrac ay maaaring isang estadong-lunsod na may kontrol sa mga lugar na nakapalibot dito. Pinaniniwalaang ito ang Hatarikka sa mga inskripsiyong Asiryano, na iniuugnay sa gulod ng Tell Afis, mga 45 km (28 mi) sa TK ng Aleppo. Itinala ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III ang Hatarikka kasama ng "19 na distritong sakop ng Hamat." —*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282, 283.

HA-ELEP [Ang Barakong Baka; Ang Baka]. Isang lunsod ng Benjamin. Hindi alam kung saan ang lokasyon nito sa ngayon. (Jos 18:21, 28) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Ha-elep ay maaaring bahagi ng pangalan ng naunang lunsod, ang "Zelah." Gayunman, kung pagsasamahin ang "Zelah" at "Haelep," magiging 13 na lamang ang bilang ng mga lunsod, at hindi ito tutugma sa binabanggit ng Bibliya na 14 na lunsod.

HAGAB [Tipaklong]. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo. "Ang mga anak ni Hagab" ay binabanggit na kabilang sa mga bumalik kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:1, 2, 43, 46) Gayunman, ang pangalang Hagab ay hindi lumilitaw sa katulad na talaan sa Nehemias 7:48.

HAGABA [Tipaklong]. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo. "Ang mga anak ni Hagaba" ay kabilang sa mga bumalik noong 537 B.C.E. mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 43, 45; Ne 7:48.

HAGAI [[Ipinanganak nang] Kapistahan]. Isang Hebreong propeta sa Juda at Jerusalem noong panahon ng pagkagobernador ni Zerubabel sa panahon ng paghahari ng Persianong si Haring Dario Hystaspis.—Hag 1:1; 2:1, 10, 20; Ezr 5:1, 2.

Ayon sa tradisyong Judio, si Hagai ay isang miyembro ng Dakilang Sinagoga. Batay sa Hagai 2:10-19 ay iminumungkahi na marahil ay isa siyang saserdote. Ang kaniyang pangalan ay lumilitaw kasama ng pangalan ng propetang si Zacarias sa mga superskripsiyon ng Awit 111 (112) sa Latin na *Vulgate;* ng Awit 125 at 126 sa Syriac na *Peshitta;* ng 145 sa Griegong *Septuagint,* sa *Peshitta,* at sa *Vulgate;* at ng 146, 147, at 148 sa *Septuagint* at sa *Peshitta.* Malamang na ipinanganak si Hagai sa Babilonya at bumalik siya sa Jerusalem kasama ni Zerubabel at ng mga Judiong nalabi noong 537 B.C.E. Ngunit kakaunti lamang ang nalalaman tungkol kay Hagai, sapagkat hindi isiniwalat ng Kasulatan ang mga magulang ng propeta, ang kaniyang tribo, at iba pa.

Si Hagai ang unang propeta pagkaraan ng pagkatapon at nakasama niya si Zacarias pagkaraan ng mga dalawang buwan. (Hag 1:1; Zac 1:1) Isang pagpapatigil sa pagtatayo ng templo ang pinangyari ng pagsalansang ng mga kaaway ngunit pinalawig nang ilang taon dahil sa pagwawalang-bahala ng mga Judio at sa kanilang sakim na pagtataguyod ng personal na mga kapakanan. Pinagningas ni Hagai ang sigasig ng nakabalik na mga Judiong tapon upang maipagpatuloy ang pagtatayo ng templo. (Ezr 3:10-13; 4:1-24; Hag 1:4) Apat na bigay-Diyos na mensahe na inihatid ni Hagai sa loob ng yugto na mga apat na buwan noong ikalawang taon ni Dario Hystaspis (520 B.C.E.) at iniulat naman ng propeta sa aklat ng Bibliya na Hagai ang naging napakabisang panimulang pagpapakilos sa mga Judio upang ipagpatuloy ang gawaing pagtatayo ng templo. (Hag 1:1; 2:1, 10, 20; tingnan ang HAGAI, AKLAT NG.) Patuloy silang hinimok nina Hagai at Zacarias sa gawain hanggang sa matapos ang templo sa pagwawakas ng ikaanim na taon ni Dario, noong 515 B.C.E.—Ezr 5:1, 2; 6:14, 15.

HAGAI, AKLAT NG. Isang kinasihang aklat ng Hebreong Kasulatan na nakatalang kabilang sa tinatawag na mga pangalawahing propeta. Naglalaman ito ng apat na mensahe mula kay Jehova para sa mga Judiong bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya, na nagpasigla sa kanila na tapusin ang muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem. Yamang makahula rin ang aklat, humula ito ng mga bagay na gaya ng pagpuno ng kaluwalhatian sa bahay ni Jehova at ng pagpapabagsak sa mga kaharian ng tao.—Hag 2:6, 7, 21, 22.

Manunulat at Pagiging Kanonikal. Ang manunulat nito ay si Hagai na propeta, na personal na naghatid ng bawat mensaheng masusumpungan sa aklat. (Hag 1:1; 2:1, 10, 20; tingnan ang HAGAI.) Bagaman hindi nakatala ang pangalan ng aklat ng Hagai sa karamihan ng sinaunang mga katalogo ng Kasulatan, maliwanag na kabilang ito sa mga pagtukoy ng mga iyon sa 'labindalawang Pangalawahing Propeta,' sa gayo'y magiging kumpleto ang bilang na 12. Hindi kailanman kinuwestiyon ng mga Judio ang pagiging kabilang nito sa Hebreong Kasulatan, at ang pagiging kanonikal ng aklat ay tiyakang pinagtitibay ng pagsipi ng Hebreo 12:26 mula sa Hagai 2:6.—Ihambing ang Hag 2:21.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG HAGAI

Apat na mensahe na nilayong gumanyak sa mga Judio upang ipagpatuloy ang muling pagtatayo ng templo ni Jehova

Isinulat sa Jerusalem 17 taon pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon, noong hindi pa natatapos ang pagtatayo ng templo

---

Mensahe para sa mga taong nakatira sa mga bahay na may mga entrepanyo, samantalang ang bahay ni Jehova ay giba (1:1-15)

Nilinaw ni Jehova sa mga nag-aakalang hindi pa panahon upang muling itayo ang templo na ang pagpapabaya sa gawaing ito ang dahilan kung bakit niya ipinagkakait ang pagpapala, anupat mahina ang mga ani at kakaunti ang kabayarang tinatanggap ng mga upahang trabahador

Si Zerubabel, si Josue, at ang iba pa sa bayan ay tumugon nang positibo; pinangakuan sila na si Jehova ay sasakanila sa gawaing muling pagtatayo ng templo; nagsimula ang paggawa sa templo

Ipinahayag na pupunuin ni Jehova ng kaluwalhatian ang kaniyang bahay (2:1-9)

Sa pangmalas ng mga may-edad na nakakita sa kaluwalhatian ng templo ni Solomon, ang bagong gusali ay waring walang kabuluhan

Hinimok ni Jehova sina Zerubabel, Josue, at ang iba pa sa bayan na magpakalakas, huwag masiraan ng loob, at magpatuloy sa gawain, anupat tiniyak sa kanila na magiging higit na maluwalhati ang muling-itinayong templo kaysa sa nauna

Ipinakita sa bayan na dahil sa pagpapabaya nila sa muling pagtatayo ng templo, sila at ang lahat ng kanilang gawain ay naging marumi sa harap ng Diyos (2:10-19)

Sinagot ng mga saserdote ang mga tanong na nagpahiwatig na ang kabanalan ay hindi maaaring isalin ngunit ang karumihan ay naisasalin

Pinatibay-loob ni Jehova ang bayan sa pamamagitan ng pagsasabi na mula sa araw na mailatag ang pundasyon ng templo, igagawad ni Jehova ang kaniyang pagpapala anupat magwawakas ang mahinang mga ani

Mensahe kay Zerubabel tungkol sa pag-uga ni Jehova sa langit at lupa (2:20-23)

Kapag inuga ni Jehova ang langit at lupa, anupat ibinagsak pa nga ang trono ng mga kaharian, ibabaling ng mga kaaway ang kanilang mga sandata laban sa kanilang sarili; sa gayon ay walang kapangyarihan ang magtatagumpay sa paghadlang sa muling pagtatayo ng templo

Gagawin ni Jehova si Zerubabel na gaya ng kaniyang sariling singsing na pantatak, sa gayon ay ginagarantiyahang magiging matatag ang kaniyang posisyon anuman ang mangyari

Istilo. Ang pananalita nito ay simple at madaling maintindihan. Kung minsan ay nagbabangon ito ng nakapupukaw-kaisipang mga tanong. (Hag 1:4, 9; 2:3, 12, 13, 19) Ang aklat ng Hagai ay naglalaman ng matinding pagsaway, pampatibay-loob, at hula na nagdudulot ng pag-asa. Ang banal na pangalang Jehova ay lumilitaw nang 35 ulit sa 38 talata nito, at malinaw na ipinakikita na sa Diyos nagmula ang mga mensahe, anupat si Hagai ang nagsilbing Kaniyang inatasang mensahero.—1:13.

Petsa at mga Kalagayan. Ang apat na mensaheng itinala ni Hagai ay inihatid sa Jerusalem sa loob ng mga apat na buwan noong ikalawang taon ng Persianong si Haring Dario Hystaspis (520 B.C.E.), anupat lumilitaw na natapos ang aklat noong 520 B.C.E. (Hag 1:1; 2:1, 10, 20) Nanghula si Zacarias taglay ang gayunding layunin sa panahon ng gawaing panghuhula ni Hagai.—Ezr 5:1, 2; 6:14.

Mga Mensahe na may Namamalaging Kapakinabangan. Bukod sa iba pang mga bagay, ang aklat ng Hagai ay gumaganyak ng pananampalataya kay Jehova, na napakahalaga sa mga lingkod ng Diyos. Ipinakikita nito na ang Diyos ay sumasakaniyang bayan (Hag 1:13; 2:4, 5), at hinihimok din sila nito na unahin sa kanilang buhay ang kaniyang mga kapakanan. (Hag 1:2-8; Mat 6:33) Nililinaw ng aklat na hindi nakalulugod kay Jehova ang basta pormalistikong pagsamba (Hag 2:10-17; ihambing ang Isa 29:13, 14; Mat 15:7-9) kundi ang tapat na mga gawang kasuwato ng kalooban ng Diyos ang siyang nagdudulot ng pagpapala. (Hag 2:18, 19; ihambing ang Kaw 10:22.) Ipinakita ng manunulat ng aklat ng Bibliya na Mga Hebreo na ang Hagai 2:6 ay may malaking katuparan may kaugnayan sa Kaharian ng Diyos sa mga kamay ni Jesu-Kristo.—Heb 12:26-29.

HAGAR. Ehipsiyong alilang babae ni Sara; nang maglaon, babae o pangalawahing asawa ni Abraham at ina ni Ismael. Habang nasa Ehipto dahil sa isang taggutom sa lupain ng Canaan, si Abraham (Abram) ay nagkaroon ng mga alilang lalaki at alilang babae, at maaaring naging alila ni Sara si Hagar noong panahong iyon.—Gen 12:10, 16.

Yamang nanatiling baog si Sara (Sarai), hiniling niya kay Abraham na sipingan si Hagar, anupat ibinigay ito kay Abraham bilang kaniyang asawa. Ngunit nang magdalang-tao si Hagar, pinasimulan nitong hamakin ang kaniyang among babae anupat nagreklamo si Sara kay Abraham. “Kaya sinabi ni Abram kay Sarai: ‘Narito! Ang iyong alilang babae ay nasa iyong kapamahalaan. Gawin mo sa kaniya kung ano ang mabuti sa iyong paningin.’ Nang magkagayon ay pinasimulan itong hiyain ni Sarai kung kaya tumakas ito mula sa kaniya.” (Gen 16:1-6) Nasumpungan si Hagar ng anghel ni Jehova sa bukal na nasa daang patungo sa Sur at tinagubilinan ito na bumalik sa kaniyang among babae at

magpakumbaba sa ilalim ng kamay nito. Sinabi rin sa kaniya na lubhang pararamihin ni Jehova ang kaniyang binhi at na ang anak na isisilang niya ay tatawaging Ismael. Si Abraham ay 86 na taóng gulang nang isilang si Ismael.—Gen 16:7-16.

Pagkalipas ng maraming taon, nang maghanda si Abraham ng "isang malaking piging nang araw na awatin sa suso si Isaac" sa edad na mga 5 taon, napansin ni Sara na ang anak ni Hagar na si Ismael, na mga 19 na taóng gulang na noon, ay "nanunukso." Hindi ito inosenteng laro ng bata. Gaya ng ipinahihiwatig ng sumunod na talata sa ulat, maaaring kasangkot dito ang panunuya kay Isaac hinggil sa pagiging tagapagmana. Dito ay maagang nagpapamalas si Ismael ng ugaling palakontra na inihula ng anghel ni Jehova na ipakikita nito. (Gen 16:12) Maliwanag na nangangamba para sa kinabukasan ng kaniyang anak na si Isaac, hiniling ni Sara kay Abraham na palayasin si Hagar at ang anak nito. Minasama ito ni Abraham, ngunit sa tagubilin ni Jehova ay sinunod niya ang kahilingan ng kaniyang asawa. Maaga pa nang kinabukasan, pinaalis niya si Hagar at ang anak nito, matapos silang bigyan ng tinapay at isang pantubig na sisidlang balat.—Gen 21:8-14.

Si Hagar ay nagpagala-gala sa ilang ng Beer-sheba. "Nang dakong huli ay naubos ang tubig . . . at inihagis niya ang bata sa ilalim ng isa sa mga palumpong." Ang pagtukoy kay Ismael bilang "bata" ay hindi isang pagkakamali sa edad, sapagkat ang salitang Hebreo na *ye'ledh* na isinalin dito na "bata" ay nangangahulugan din na "kabataang lalaki" gaya ng pagkakasalin sa Genesis 4:23. Tungkol sa paghahagis sa kaniya sa ilalim ng isa sa mga palumpong, bagaman inihula na siya ay magiging "isang tao na tulad ng sebra," maaaring hindi gaanong malakas si Ismael noong tin-edyer pa siya. (Gen 16:12) Kaya maaaring siya ang unang nanlupaypay kung kaya kinailangan siyang alalayan ng kaniyang ina. Hindi ito imposibleng mangyari, sapagkat ang mga babae nang mga araw na iyon, lalo na ang mga aliping babae, ay sanay bumuhat ng mabibigat na pasan sa pang-araw-araw na buhay. Lumilitaw na nang maglaon ay nanlupaypay na rin si Hagar at napilitan na siyang bitiwan ang bata, marahil ay pabigla, sa ilalim ng pinakamalapit na palumpong na masisilungan. Si Hagar naman ay umupo "sa layong humigit-kumulang sa isang hilagpos ng pana" (isang pananalitang Hebreo na tumutukoy sa distansiya na karaniwang pinaglalagyan ng mga mamamana sa kanilang tutudlain) mula sa kaniyang anak.—Gen 21:14-16.

Pagkatapos ay tinawag ng anghel ng Diyos si Hagar at sinabi sa kaniya na huwag matakot at na si Ismael ay gagawing isang dakilang bansa. Gayundin, idinilat ng Diyos ang kaniyang mga mata kung kaya nakita niya ang isang balon ng tubig. Pinunô niya ng tubig ang sisidlang balat at pinainom ang kaniyang anak. "Ang Diyos ay patuloy na sumasabata," at nang maglaon ito ay naging isang mamamana at "nanahanan sa ilang ng Paran." Ikinuha siya ni Hagar ng isang asawa mula sa lupain ng Ehipto.—Gen 21:17-21.

Ayon sa apostol na si Pablo, si Hagar ay isang tauhan sa isang makasagisag na drama. Doon ay kinakatawanan niya ang bansa ng Israel sa laman, na nakabuklod kay Jehova sa pamamagitan ng tipang Kautusan na pinasinayaan sa Bundok Sinai, isang tipan na nagluluwal ng "mga anak ukol sa pagkaalipin." Dahil sa pagiging makasalanan ng bayan, hindi natupad ng bansa ang mga kundisyon ng tipan. Sa ilalim nito, ang mga Israelita ay hindi naging isang malayang bayan kundi nahatulan bilang mga makasalanan na nararapat sa kamatayan; samakatuwid, sila ay mga alipin. (Ju 8:34; Ro 8:1-3) Ang Jerusalem noong mga araw ni Pablo ay katumbas ni Hagar, sapagkat ang kabiserang Jerusalem, na kumakatawan sa organisasyon ng likas na Israel, ay nasa pagkaalipin kasama ng kaniyang mga anak. Sa kabilang dako, ang mga Kristiyanong inianak sa espiritu ay mga anak ng "Jerusalem sa itaas," ang makasagisag na babae ng Diyos. Ang Jerusalem na ito, tulad ni Sara na malayang babae, ay hindi kailanman naging alipin. Ngunit kung paanong si Isaac ay pinag-usig ni Ismael, ang mga anak ng "Jerusalem sa itaas," na pinalaya ng Anak, ay dumanas din ng pag-uusig sa mga kamay ng mga anak ng Jerusalem na nasa pagkaalipin. Gayunman, si Hagar at ang kaniyang anak ay pinalayas, na sumasagisag sa pagtatakwil ni Jehova sa likas na Israel bilang isang bansa.—Gal 4:21-31; tingnan din ang Ju 8:31-40.

HAGDANAN [sa Ingles, *ladder*]. Ang tanging paglitaw sa Bibliya ng terminong Hebreo na *sullam',* na isinalin bilang "hagdanan," ay nasa Genesis 28:12. Doon ay tumutukoy ito sa hagdanang nakita ni Jacob sa panaginip. Nakakita ang patriyarkang ito ng isang hagdanan (o marahil, ng kahawig ng pataas na salansan ng mga bato) na nakalagay sa ibabaw ng lupa, anupat ang dulo nito ay umaabot hanggang sa langit. Nagmamanhik-manaog sa hagdanang iyon ang mga anghel ng Diyos, at isang wangis ng Diyos na Jehova ang nasa itaas niyaon. (Gen 28:13) Ipinahihiwatig ng hagdanang ito at ng mga anghel na naroroon na may komunikasyon sa pagitan ng lupa at ng langit, at na ang mga anghel ay gumaganap ng mahalagang paglilingkod sa pagitan ng Diyos at niyaong mga sinasang-ayunan niya.

Maaaring nasa isip ni Jesus ang pangitain ni Jacob nang sabihin niya sa kaniyang mga alagad, "Ka-

totohanang-katotohanang sinasabi ko sa inyo, Makikita ninyong bukás ang langit at ang mga anghel ng Diyos na umaakyat at bumababa sa Anak ng tao." —Ju 1:51.

Ang mga hagdanan ay bahagi ng mga kasangkapang pangubkob na ginagamit noon sa pakikipagdigma at malimit isalarawan ang mga ito sa mga bantayog ng Ehipto at ng Asirya. Isang relyebe mula sa Nineve ang nagpapakita ng mga Asiryano habang gumagamit sila ng mga hagdanang pangubkob noong sinasalakay nila ang Lakis.

Noong sinaunang panahon, ginamit ang mga hagdanan sa iba pang mga layunin, gaya sa mga hanapbuhay na may kaugnayan sa pagtatayo. Halimbawa, makikita ang mga ito sa stela ng Ur-Nammu na nagsasalarawan ng pagtatayo ng isang *ziggurat.* Gayundin, sa isang relyebe ng Asirya mula sa Tell Halaf, itinuturing na mula pa noong ikasiyam na siglo B.C.E., isang lalaki ang ipinakikitang umaakyat sa isang puno ng palmang datiles sa tulong ng isang hagdanan.

HAGI [[Ipinanganak nang] Kapistahan]. Ang ikalawang binanggit na anak ni Gad; apo ni Jacob at ulo ng angkan ng mga Hagita.—Gen 46:8, 16; Bil 26:4, 15.

HAGIAS [Kapistahan ni Jah; o, Si Jah ang Aking Kapistahan]. Anak ni Simea; isang Levita na mula sa pamilya ni Merari.—1Cr 6:16, 29, 30.

HAGIT [[Ipinanganak nang] Kapistahan]. Isang asawa ni David at ina ni Adonias; ang kaniyang anak ay nagpakana upang makuha ang pagkahari sa Israel.—2Sa 3:2, 4; 1Ha 1:5, 11; 1Cr 3:1, 2.

HAGITA. Tingnan ang HAGI.

HAGRI [posible, Ni (Kay) Hagar]. Ama ni Mibhar na isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—1Cr 11:26, 38.

HAGRITA [posible, Ni (Kay) Hagar]. Lumilitaw na isang bayang nagpapastol at tumatahan sa mga tolda sa S ng Gilead. Noong mga araw ni Haring Saul, tinalo ng mga Israelitang naninirahan sa S ng Jordan ang mga Hagrita, anupat kumuha sila ng 100,000 bihag, gayundin ng libu-libong kamelyo, asno, at tupa. (1Cr 5:10, 18-22) Itinala ng salmista ang mga Hagrita kasama ng iba pang mga kaaway ng Israel, gaya ng mga Edomita, mga Moabita, mga Ammonita, at mga Amalekita. (Aw 83:2-7) Gayunman, noong panahon ng pamamahala ni David, si Jaziz na Hagrita ang nangangasiwa sa mga kawan ng hari.—1Cr 27:31.

Maraming iskolar ang naniniwala na malamang na ang mga Hagrita rin ang *A·grai'oi* na binanggit ng sinaunang mga heograpo na sina Strabo, Ptolemy, at Pliny. Hindi tiyakang maitatag kung sila ay mga inapo ni Hagar.

HAGUPIT. Tingnan ang PAGHAMPAS, PAMAMALO, PAMBUBUGBOG.

HAIN. Tingnan ang HANDOG, MGA; PANTUBOS.

HAKATAN [Ang Isa na Maliit]. Ama ng Johanan na mula sa pamilya ni Azgad na, kasama ang 110 lalaki, bumalik mula sa Babilonya kasama ni Ezra.—Ezr 8:1, 12.

HAKILA. Isang burol sa Ilang ng Zip. Dito nagkubli si David at ang kaniyang mga tauhan mula kay Haring Saul. (1Sa 23:19; 26:1-3) Sa ngayon ay hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

HAKOZ [Ang Tinik]. Isang Aaronikong saserdote at ulo ng sambahayan sa panig ng ama na noong panahon ni David ay bumuo ng ika-7 sa 24 na pangkat ng mga saserdote.—1Cr 24:3-7, 10.

Pagkabalik mula sa Babilonya noong 537 B.C.E., ang "mga anak ni Hakoz" ay kabilang sa mga hindi naging kuwalipikado sa pagkasaserdote dahil hindi nila napatunayan ang kanilang talaangkanan. Kabilang sila sa mga pinagbawalang kumain mula "sa mga kabanal-banalang bagay hanggang sa tumayo ang isang saserdoteng may Urim at Tumim." (Ezr 2:61-63; Ne 7:63-65) Isang inapo ni Hakoz ang espesipikong tinukoy na nakibahagi sa muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem.—Ne 3:21.

HAKUPA. Ulo ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo. "Ang mga anak ni Hakupa" ay nakatalang kabilang sa mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 43, 51; Ne 7:6, 46, 53.

HALA. Isang lugar na pinagdalhan ng mga Asiryanong monarka sa mga bihag na Israelita. (2Ha 17:6; 18:11; 1Cr 5:26) Naniniwala ang ilang iskolar na marahil ay dapat kabasahan ang Obadias 20 ng "mga tapon sa Hala" sa halip na "mga tapon ng ["hukbo," *JB;* "puwersa," *Ro, Yg;* "hukbo," *AS, KJ*] muralyang ito." (*NW*) Bagaman iba't ibang pagkakakilanlan ang iminungkahi, hindi pa rin alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Hala. Iniuugnay ito ng iba sa *Hallahu* na binanggit sa mga tekstong Akkadiano.

HALAK, BUNDOK [Makinis na Bundok]. Isang bundok na nagsilbing palatandaan ng timugang hangganan ng pananakop ng Israel sa Lupang Pangako sa ilalim ng pangunguna ni Josue. (Jos 11:16, 17; 12:7) Karaniwang ipinapalagay na ang Halak ay ang Jebel Halaq (Har He-Halaq), ang huling mataas

na dakong Palestino sa gawing K sa daang nagmumula sa Beer-sheba patungong Araba. Pinaghihiwalay ng kabundukang nagsisimula sa Jebel Halaq ang pastulan sa dakong S at ang mabuhanging disyerto sa dakong K. Kung tama ang pagkakakilanlang ito, ang paglalarawan ng Bibliya sa Halak bilang 'paahon,' o 'pataas,' sa Seir ay mangangahulugang nakaharap sa Seir ang malapad na panig ng bundok na ito, anupat iyon ay bumabagtas mula TK patungong HS.

HALAMANG-BAKOD. Tingnan ang BAKOD, HALAMANG-BAKOD.

HALHUL. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 58) Ang pangalang ito ay ikinakapit pa rin sa isang nayon at sa isang mataas na burol, na mga 6 na km (3.5 mi) sa H ng Hebron.

HALI [Palamuti]. Isang bayan sa hangganan ng Aser. Nakatala ito sa pagitan ng Helkat at Beten. (Jos 19:24, 25) Bagaman hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito, iminumungkahi ng iba na ito ang Khirbet Ras 'Ali (Tel 'Alil), na mga 17 km (11 mi) sa STS ng Haifa. Dahil dito, maipapalagay na ito'y nasa silanganing gilid ng Kapatagan ng Aco.

HALIGI. Isang patayong suhay o posteng pang-istraktura, o isang bagay na kahawig o katulad ng isang posteng suhay.

Noon, ang ilang sinaunang mga tao sa Gitnang Silangan ay nagtayo ng mga sagradong haligi may kaugnayan sa kanilang huwad na relihiyon; malamang na kasangkot sa mga ito ang paggamit ng sagisag ng ari ng lalaki. Kapag pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako, dapat nilang wasakin ang mga sagradong haliging iyon, at pinagbawalan silang magtayo ng gayong uri ng mga haligi. (Deu 7:5; 16:22) Gayunman, may mga panahong tinularan nila ang paganong relihiyon at gumamit sila ng mga sagradong haligi.—1Ha 14:23; 2Ha 3:2; tingnan ang SAGRADONG HALIGI.

Ibang-iba sa kinapopootan ng Diyos na di-wastong paggamit ng mga haligi, ang Hebreong Kasulatan ay bumabanggit ng pagtatayo ng mga haligi o mga bato bilang tagapagpagunita. Ang mga haliging ito ay hindi pinag-ukulan ng idolatrosong pagsamba ni nagsilbi mang mga sagisag ng mga sangkap sa sekso. Sa halip, ang mga ito ay nagsilbing tagapagpaalaala ng makasaysayang mga gawa o mga pangyayari.

Noong dalawang pagkakataon, nagtayo si Jacob ng mga batong haligi sa Bethel. Sa mga pangyayaring ito, inalaala ang pakikitungo ni Jehova kay Jacob sa isang pantanging paraan sa lugar na iyon. (Gen 28:18, 19, 22; 31:13; 35:14, 15) Walang alinlangan, bato ang haliging inilagay ni Jacob sa ibabaw ng libingan ni Raquel at umiiral pa iyon noong mga araw ni Moises. (Gen 35:19, 20) Nang sumang-ayon ang mga Israelita sa mga kautusang tinanggap ni Moises mula sa Diyos, nagtayo si Moises ng isang altar at ng "labindalawang haligi na katumbas ng labindalawang tribo ng Israel." (Exo 24:4) Nang maglaon, nagbigay rin si Josue ng katulad na tagubilin may kaugnayan sa mga batong kakatawan sa mga tribo, bagaman hindi tinutukoy ng ulat ang mga iyon bilang mga haligi. Ang mga iyon ay magsisilbing pinakaalaala sa Israel at magbibigay ng pagkakataon sa mga ama upang maipaliwanag nila sa kanilang mga anak kung ano ang kahulugan ng labindalawang bato.—Jos 4:1-9, 20-24.

Noon, ang isang tipan o isang tagumpay ay maaaring tandaan sa pamamagitan ng pagtitindig ng isang bato, kadalasa'y isang haligi. (Gen 31:44-53; Jos 24:26; 1Sa 7:10-12) Pagkatapos ng tagumpay niya laban sa mga Amalekita, si Haring Saul ay 'nagtindig ng isang bantayog para sa kaniyang sarili sa Carmel.' (1Sa 15:12) Ang salitang Hebreo rito na isinalin bilang "bantayog" ay kadalasang isinasalin bilang "kamay," ngunit ginagamit din ito sa 2 Samuel 18:18 may kaugnayan sa "haligi" na itinayo ni Absalom na tinawag na "Bantayog ni Absalom" (*NW, AT, RS*), kaya maliwanag na ang itinayo ni Absalom ay isang bantayog o haligi ukol sa tagumpay.—Ihambing ang Isa 56:5; tingnan ang ABSALOM.

Maaaring kasangkot sa hula sa Isaias 19:19 ang ideya ng isang haligi na nagsisilbing isang pang-alaalang bantayog. Ang hula, isinulat noong ikawalong siglo B.C.E., ay may kinalaman sa mga kalagayang iiral pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E. Gaya ng inihula sa Isaias 19:18, ang ilan sa mga Judiong iniwan ng mga Babilonyo sa kanilang lupain ay tumakas patungong Ehipto at nanirahan sa mga Ehipsiyong lunsod. (Jer 43:4-7; 44:1) Kaya naman, ang pangako na magkakaroon ng "isang haligi para kay Jehova" sa tabi ng hangganan ng Ehipto ay inuunawa ng maraming komentarista na nangangahulugang si Jehova ay maaalala o aalalahanin sa Ehipto, mayroon mang literal na haligi o wala.—Ihambing ang Isa 19:20-22.

Mga Haliging Pang-istraktura. Ipinakikita ng mga pagtukoy sa Bibliya at ng mga tuklas sa arkeolohiya na ginagamit noon sa Gitnang Silangan ang mga haliging yari sa kahoy, bato at laryo bilang mga suhay na pang-istraktura. Noon, ang mga biga ng bubong o ang itaas na mga palapag ng isang gusali ay kadalasang sinusuhayan ng mga haliging patayo. (Kaw 9:1; Huk 16:25, 29; 1Ha 7:2) Ang mga haliging yari sa kahoy o laryo ay maaaring nakapatong sa mga pundasyon na bato. Ang Bahay ng Kaguba-

tan ng Lebanon ni Solomon ay may mga hanay ng mga haliging yari sa tablang sedro na sumusuhay sa mga biga at sa mga pang-itaas na silid. Lumilitaw na kaya gayon ang naging pangalan ng gusali ay dahil nagmula sa Lebanon ang mga sedro nito o dahil nahahawig sa isang kagubatan ang mga haligi nito. Maliwanag na ang kalapit na Beranda ng mga Haligi ay kilala rin noon dahil sa maraming haligi nito, bagaman hindi sinasabi ng ulat ang bilang o ang materyales ng mga ito. (1Ha 7:1-6; ihambing ang Eze 40:16, 48, 49.) Mga haliging marmol naman ang ginamit sa looban ng palasyo ni Ahasuero.—Es 1:6.

Ang pinakakapansin-pansing mga haligi sa templo ni Solomon ay ang dalawang pagkalaki-laking tansong haligi na pinanganlang Jakin at Boaz na nasa harap ng beranda. (1Ha 7:15; 2Ha 25:17; Jer 52:21; tingnan ang KAPITAL.) Sinasabi ng *New Bible Dictionary* na inedit ni J. Douglas (1985, p. 941) na ang hari ay tumatayo sa tabi ng isa sa mga haliging ito kapag seremonyal na mga okasyon, ngunit hindi ito matiyak, sapagkat ang sinasabi lamang ng Bibliya ay "nakatayo [ang hari] sa tabi ng kaniyang haligi sa pasukan." (2Cr 23:13; 2Ha 11:14; 23:3) Maaaring nakatayo siya noon sa isang pintuang-daan ng pinakaloob na looban o sa iba pang mataas na lugar upang makapagpahayag siya sa bayan.

Mas maliliit na haligi naman ang ginamit sa tabernakulo, apat na haliging yari sa kahoy ng akasya upang maging suporta sa kurtinang nasa pagitan ng Banal at ng Kabanal-banalan at limang haligi upang maging suhay sa pantabing na nasa pasukan. (Exo 26:32-37) Sinuportahan naman ng 60 iba pang haligi ang mga tabing na lino na nakapalibot sa looban at ang pantabing na nasa pintuang-daan ng looban.—Exo 27:9-16.

Lumilitaw na maliliit na haliging pampalamuti ang naging suhay ng kulandong ng kamilya ni Solomon.—Sol 3:9, 10.

Makasagisag na Paggamit. Dahil sa materyales at silbi ng mga haliging pang-istraktura, ang mga ito ay naging angkop na mga sagisag ng matatag na suhay. Inilalarawan ng mga ito yaong bagay na naglalaan ng matibay na suporta. Ang kongregasyong Kristiyano ay matatawag na "isang haligi at suhay ng katotohanan," sapagkat itinataguyod nito ang katotohanan na kabaligtaran ng relihiyosong kamalian. (1Ti 3:15) Tinukoy sina Santiago, Cefas, at Juan bilang "waring mga haligi" sa sinaunang kongregasyon; sila ay matibay na nanindigan at matatag na mga tagapagtaguyod nito. (Gal 2:9) Yaong mga Kristiyano na mananaig ay gagawing mga haligi sa "templo" ng Diyos, anupat magtatamo ng isang permanenteng posisyon sa espirituwal na istraktura. (Apo 3:12) Makikita ang ideya ng katatagan ng isang haligi sa ginawang mga pagtukoy sa mga haligi noong inilalarawan ang mga paa ng isang malakas na anghel. (Apo 10:1) Ang mga binti ng pastol na mangingibig ng babaing Shulamita ay gaya ng "mga haliging marmol," anupat magaganda at malalakas.—Sol 5:15.

Gaano katagal nanatili sa kampo ng Israel ang makahimalang haliging ulap at haliging apoy?

Makahimalang pinatnubayan ni Jehova ang mga Israelita papalabas ng Ehipto at habang naglalakbay sila sa ilang, anupat "humahayo sa unahan nila sa araw sa isang haliging ulap . . . at sa gabi ay sa isang haliging apoy upang magbigay sa kanila ng liwanag sa pagyaon." (Exo 13:21) Hindi ito dalawang haligi, kundi iisang "haliging apoy at ulap" na, karaniwan na, lumilitaw bilang isang ulap sa araw at bilang apoy naman sa gabi. (Exo 14:24) Nang tugisin ng mga Ehipsiyo ang mga Israelita, lumipat sa likuran ang haligi, anupat marahil ay lumatag na gaya ng isang pader. (Aw 105:38, 39) Nagdulot ito ng kadiliman sa panig ng mga Ehipsiyo ngunit pinagliwanag naman nito ang panig ng mga Israelita. (Exo 14:19, 20) Nang itayo ang tabernakulo, ang haligi sa ibabaw nito ay nagsilbing isang tanda na si Jehova ay nasa kaniyang banal na dako. (Exo 40:35) Kumakatawan noon ang haligi kay Jehova, at nagsasalita siya mula roon. (Bil 14:14; 12:5; Aw 99:7) Sa kasaysayan, ang huling pagbanggit sa haliging iyon ay noon mismong bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako. (Deu 31:15) Nang mamayan na sila sa kanilang lupain, hindi na kinailangan ang haliging pumapatnubay di-tulad noong panahong sila ay pagala-gala pa.—Ihambing ang Exo 40:38; Isa 4:5.

HALIK. Noong panahon ng Bibliya, nagsilbing palatandaan ng pagmamahal o paggalang ang paghalik o pagdampi ng mga labi ng isang tao sa mga labi ng iba (Kaw 24:26), sa pisngi ng ibang tao, o, sa natatanging kaso, pati sa kaniyang mga paa (Luc 7:37, 38, 44, 45). Pangkaraniwan ang paghalik hindi lamang sa pagitan ng mga lalaki at mga babae na magkakamag-anak (Gen 29:11; 31:28) kundi maging sa gitna ng mga lalaking magkakamag-anak. (Gen 27:26, 27; 45:15; Exo 18:7; 2Sa 14:33) Isa rin naman itong tanda ng pagmamahal sa gitna ng matalik na magkakaibigan.—1Sa 20:41, 42; 2Sa 19:39.

Ang halik ay maaaring kaakibat ng isang pagpapala. (Gen 31:55) Halimbawa, hinalikan at niyakap ng matanda nang si Israel, o Jacob, ang mga anak ni Jose, sina Efraim at Manases, bago niya pinagpala ang kanilang ama at sila. (Gen 48:8-20) Nang matapos ng patriyarka ang pag-uutos sa kaniyang

12 anak, siya'y pumanaw, at "sumubsob si Jose sa mukha ng kaniyang ama at tumangis sa kaniya at hinalikan siya." (Gen 49:33–50:1) Hinalikan din ni Samuel si Saul nang pahiran niya siya bilang unang hari ng Israel.—1Sa 10:1.

Ang isang magiliw na pagbati ay nilalakipan ng paghalik, marahil ay may kasamang pagtangis at pagyakap. (Gen 33:4) Sa ilustrasyon ni Jesu-Kristo, ang ama ng alibughang nagbalik ay sumubsob sa leeg ng kaniyang anak at "magiliw siyang hinalikan." (Luc 15:20) May kasama ring paghalik ang isang maibiging pamamaalam. (Gen 31:55; Ru 1:9, 14) Noong malapit nang lisanin ni Pablo ang Mileto, lubhang naantig ang matatandang lalaki ng kongregasyon ng Efeso anupat sila'y tumangis at 'sumubsob sa leeg ni Pablo at magiliw siyang hinalikan.'—Gaw 20:17, 37.

Pahapyaw na binabanggit ng Bibliya ang mga halik na kaugnay ng pag-iibigan ng mga di-magkasekso. (Sol 1:2; 8:1) Sa pagpapayo nito na magbantay laban sa mga pakana ng babaing balakyot, ang aklat ng Mga Kawikaan ay nagbababala tungkol sa mapang-akit na halik ng isang patutot.—Kaw 7:13.

May mga halik na maaaring paimbabaw. Palibhasa'y may-katusuhang naghahangad ng kapangyarihan, hinalikan ni Absalom ang mga taong lumalapit upang yumukod sa kaniya. (2Sa 15:5, 6) Ang halik ng taksil na si Joab ay nangahulugan ng kamatayan sa walang kahina-hinalang si Amasa. (2Sa 20:9, 10) Gayundin, sa pamamagitan ng isang mapandayang halik ay ipinagkanulo ni Hudas Iscariote si Jesu-Kristo.—Mat 26:48, 49; Mar 14:44, 45.

Huwad na Pagsamba. Ang paghalik bilang isang gawa ng pagsamba sa huwad na mga diyos ay ipinagbawal ni Jehova, na bumanggit ng 7,000 lalaking hindi nagluhod ng tuhod kay Baal at hindi humalik sa kaniya. (1Ha 19:18) Sinaway ang Efraim dahil sa paggawa ng mga idolo at sa pagsasabing: "Halikan ng mga taong tagapaghain ang hamak na mga guya." (Os 13:1-3) May kaugalian naman ang mga Griego at mga Romano na maghagis ng halik sa kanilang mga idolo sa pamamagitan ng kanilang kamay, kapag ang mga ito ay malayo sa kanila, at sa ganitong paraan din nila binabati ang sumisikat na araw. Maaaring tinutukoy ng Job 31:27 ang isang katulad na idolatrosong kaugalian.

Ang "Banal na Halik." Sa gitna ng unang mga Kristiyano, may tinatawag noon na "banal na halik" (Ro 16:16; 1Co 16:20; 2Co 13:12; 1Te 5:26) o "halik ng pag-ibig" (1Pe 5:14), anupat posibleng ipinagkakaloob sa mga kasekso. Ang sinaunang Kristiyanong paraan na ito ng pagbati ay maaaring katumbas ng sinaunang kaugaliang Hebreo na pagbati sa pamamagitan ng halik. Bagaman ang Kasulatan ay hindi naglalaan ng mga detalye, maliwanag na masasalamin sa "banal na halik" o "halik ng pag-ibig" ang nakapagpapatibay na pag-ibig at pagkakaisang umiiral sa kongregasyong Kristiyano.—Ju 13:34, 35.

Makasagisag na Paggamit. Ang paghalik, bilang pagpapamalas ng paggalang at debosyon, ay binabanggit sa kinasihang payo na 'maglingkod kay Jehova nang may takot' at 'hagkan ang anak, upang hindi Siya magalit at hindi kayo malipol mula sa daan.' (Aw 2:11, 12) Ang mga taong malugod na tumutugon at nagpapasakop sa isa na inatasan ng Diyos bilang Hari at sa kaniyang Kaharian ay tatanggap ng saganang mga pagpapala kapag dumating ang panahon na maaari nang sabihin: "Ang katuwiran at ang kapayapaan—sila ay naghalikan," dahil magiging malinaw sa lahat na ang kaugnayan ng dalawang ito ay gaya ng malapít na pagsasamahan ng magiliw na magkakaibigan.—Aw 85:10.

HALKON [sa Heb., *nets;* sa Ingles, *falcon*]. Naniniwala ang makabagong mga leksikograpo na ang terminong Hebreo na *nets* ay tumutukoy sa mga halkon, bagaman ipinapalagay ng ilan na saklaw rin nito ang mga lawin, na kahawig na kahawig ng mga halkon bagaman inuuri ng mga ornitologo bilang isang bukod na grupo ng "pamilya." Palibhasa'y isang maninila na kumakain ng mga ahas, butiki, maliliit na mamalya, at iba pang mga ibon, "ang halkon ayon sa uri nito" ("ang lawin sa iba't ibang uri nito," *AT*) ay kasama sa mga ibon na itinalagang "marumi" sa Kautusang Mosaiko.—Lev 11:16; Deu 14:15.

May mga halkon na kakompetensiya ng mga sibad bilang mga ibong pinakamabibilis lumipad, anupat isang halkon ang namataang bumubulusok sa bilis na 290 km/oras (180 mi/oras). Ang isa sa mga halkon na matatagpuan sa Palestina ay ang *peregrine falcon* (*Falco peregrinus*), na nandarayuhan at karaniwang dumaraan doon. Naroon din ang mas malalaking *lanner falcon* (*Falco biarmicus*), na dati'y naglipana sa mga dalisdis at mababatong bangin mula sa Bundok Hermon hanggang sa Dagat na Patay. Ang mga *saker falcon* (*Falco cherrug*) ay nakikita paminsan-minsan sa kanlurang Negev.

Ang mas maliit na *common kestrel* (*Falco tinnunculus*), na mga 36 na sentimetro (14 na pulgada) ang haba, ay miyembro rin ng *genus* ng halkon. Buong-taon ay naglipana ang mga ito sa lahat ng agrikultural na pamayanan at mga hardin sa Palestina. Namumugad pa nga ito sa malalaking gusali sa mga lunsod.

Inilalarawan ng Job 39:26 ang ginagawa ng halkon na 'pagpapaimbulog at pag-uunat ng kaniyang mga pakpak sa hanging timugan,' at ipinapalagay ng ilan na tumutukoy ito sa pandarayuhan sa timog

("nag-uunat ng kaniyang mga pakpak upang maglakbay patimog," *JB*), na totoo naman sa *lesser kestrel* na kabilang sa pamilya ng mga halkon at, sa isang antas, sa *peregrine falcon.* Gayunman, naniniwala ang iba na inilalarawan ng tekstong ito ang pagsalubong ng ibon sa hangin at, sa pamamagitan ng lakas ng mga pakpak nito ay lumilipad ito nang pasalunga sa hangin, anupat pumapailanlang nang pataas at pataas. Ang mga halkon ay sinasabing "pumapaimbulog, anupat lagi nilang sinisikap na lumipad nang mas mataas sa anumang ibon na tinutugis nila" upang makabulusok sila nang napakatulin patungo sa bibiktimahin nila sa ibaba, at sa paggawa nito, kadalasa'y "sinasamantala nila ang hangin, at sa paglipad naman pasalungat dito ay nananatili sila sa ere gaya ng isang saranggola." (*Funk and Wagnalls New Standard Encyclopedia,* 1931, Tomo XI, p. 329, 330) Sa katulad na paraan, kung minsa'y tinatawag na *windhover* ang *kestrel* "dahil ito'y *umaali-aligid* (nananatili sa isang lugar) sa ere habang naghahanap ng masisila. Ang ibong ito'y humaharap sa hangin at ikinakampay ang mga pakpak nito habang nakamatyag sa lupa para sa masisila."—*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 11, p. 237.

Ang halkon ay naging napakaprominente sa relihiyon ng Ehipto. Naging sagisag ito ni Horus, ang diyos ng Ehipto na may ulo ng halkon, na kasama nina Isis at Osiris ay bumubuo sa pangunahing trinidad o "sagrada familia" ng mga diyos at diyosa ng Ehipto. Laging ginagamit ang sagisag na halkon sa pagsulat ng titulo ng mga Paraon, at may mga pagkakataong itinuring na mga pagsasaanyong-laman ni Horus ang mga tagapamahalang ito. Daan-daang ibon na ginawang momya ang natagpuan sa Ehipto, at isa sa pinakamarami sa mga ito ay ang halkon, partikular na ang *kestrel.* Sinabi ni Herodotus na sa Ehipto, ang sinumang pumatay ng halkon, kahit disinasadya, ay papatayin.

HALLEL. Isang awit ng papuri kay Jehova. "Ehipsiyong Hallel" ang tawag ng mga akdang Judio sa Mga Awit 113 hanggang 118. Ayon sa Mishnah, ang Hallel na ito ay inaawit sa templo at sa mga sinagoga kapag panahon ng Paskuwa (*Pesahim* 10:5-7) at ng mga kapistahan ng Pentecostes, mga Kubol, at Pag-aalay (*Sukkah* 4:8; *Ta'anit* 4:5). Sa pagdiriwang ng Paskuwa sa mga tahanan, ang unang bahagi ng Hallel na ito (alinman sa Awit 113 [ayon sa Kaisipang Shammai] o Mga Awit 113 at 114 [Kaisipang Hillel]) ay binibigkas matapos maibuhos ang ikalawang kopa ng alak at maipaliwanag ang kahulugan ng Paskuwa. Tinatapos ang Hallel sa ikaapat na kopa ng alak. Sinasabing ang "Dakilang Hallel" (na itinuturing ng iba bilang ang Awit 136 lamang, para sa iba naman ay ang Mga Awit 120-136, o ang Awit 135:4–136:26) ay inaawit sa maliligayang okasyon at niyaong mga gumagamit ng ikalimang kopa ng alak sa pagdiriwang ng Paskuwa.

HALLELUJAH. Isang transliterasyon ng pananalitang Hebreo na *ha·lelu-Yah',* na unang lumitaw sa Awit 104:35. Sa *Bagong Sanlibutang Salin,* karaniwan itong isinasalin bilang "purihin ninyo si Jah." Lumilitaw ito nang 24 na beses sa Hebreong Kasulatan at, maliban sa Awit 135:3 ("purihin si Jah," *NW*), ipinakikilala at/o tinatapos nito ang Awit na kababasahan nito. (Tingnan ang Aw 112:1; 115:18; 146:1, 10; 147:1, 20; 148:1, 14; 149:1, 9; 150:1, 6.) Ang pananalitang ito ay kasama ng "Amen" sa pagtatapos ng Ikaapat na Aklat ng Mga Awit (Aw 106:48), at isang anyong Griego nito ang lumilitaw nang apat na beses sa Apocalipsis 19:1-6, kung saan binabanggit ang kagalakang mararanasan dahil sa pagkapuksa ng Babilonyang Dakila at dahil sa pagpapasimula ng pamamahala ni Jehova bilang Hari.—Tingnan ang JAH.

HALOHES [Ang Engkantador; Ang Bumubulong].

1. Ama ni Salum. Ang anak ni Halohes na si Salum ay "isang prinsipe ng kalahati ng distrito ng Jerusalem" na nagkumpuni sa pader ng Jerusalem, kasama ng mga anak na babae nito, noong 455 B.C.E.—Ne 3:12.

2. Isa sa mga pangulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa kontrata ng pagtatapat na binuo noong mga araw ni Nehemias; posibleng siya rin ang Blg. 1.—Ne 9:38; 10:1, 14, 24.

HALUANG PANGKAT. Isang grupo ng mga dayuhan (mga taga-ibang bayan) na umalis sa Ehipto kasama ng bansang Israel. (Exo 12:37, 38, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang Exo 12:43-49.) Maaaring ang ilan sa mga taong ito ay mga Ehipsiyo o iba pang mga banyaga na nagpasiyang sumunod sa tunay na Diyos at sa bansang Israel pagkatapos nilang masaksihan ang ilan sa mga dagok na pinasapit ni Jehova laban sa Ehipto. Ang iba naman sa grupong ito ay malamang na mga Ehipsiyong nag-asawa ng mga Israelita at pati ang mga supling ng gayong pagsasama. Halimbawa, ang babaing Israelita na si Selomit na mula sa tribo ni Dan ay nakapag-asawa ng isang Ehipsiyo at nagsilang siya rito ng di-kukulangin sa isang anak na lalaki.—Lev 24:10, 11.

Sa Bilang 11:4, ang grupong ito ay tinatawag ding "ang haluang pulutong [o, ang kalipunan (ng mga tao); ang mga taong nagkakagulo]." Walang alinlangan na dahil hindi sila lahing Israelita at dahil mahirap ang paglalakbay sa ilang kung kaya bumangon ang mapagreklamong saloobin sa gitna nila

na naging sanhi naman ng pagtatalo. Ang pagpapakita nila ng sakim na pagnanasa ay kumalat sa mga Israelita, anupat ang mga ito rin ay tumangis at nagsabi: "Naaalaala pa namin ang isda na kinakain namin noon sa Ehipto nang walang bayad, ang mga pipino at ang mga pakwan at ang mga puero at ang mga sibuyas at ang bawang! Ngunit ngayon ay natutuyo ang aming kaluluwa. Walang anumang nakikita ang aming mga mata kundi ang manna."—Bil 11:4-6.

Sa Nehemias 13:3 at Jeremias 25:20, ang pananalitang "haluang pangkat" ay tumutukoy sa mga di-Israelita. Ang tinutukoy sa Nehemias ay mga banyagang gaya ng mga Moabita at mga Ammonita. (Ne 13:1) Maaaring kabilang din sa kanila ang mga anak ng mga banyagang iyon (mestisong Israelita) at ipinahihiwatig ito ng bagay na bago nito, pinaalis ng mga Israelita kapuwa ang kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:44.

HAM.

1. Isa sa tatlong anak ni Noe na isinilang pagkaraan ng 2470 B.C.E. (Gen 5:32; 7:6; 11:10) Posibleng siya ang bunsong anak (Gen 9:24); gayunman, pangalawa siyang itinala sa Genesis 5:32; 6:10; at sa iba pang talata. Sa Genesis 10:21, si Sem ay tinatawag na "kapatid ni Japet na pinakamatanda." Naniniwala ang ilan na ang pananalitang "bunsong anak" sa Genesis 9:24 ay tumutukoy sa apo ni Noe na si Canaan.—Tingnan ang CANAAN, CANAANITA Blg. 1.

Si Ham ang ama ng apat na mga anak, sina Cus, Mizraim, Put, at Canaan. (Gen 10:6; 1Cr 1:8) Ang mga Etiope, Ehipsiyo, ilang tribong Arabe at Aprikano, at ang mga Canaanita ay nagmula sa mga anak na ito. Bagaman sinasabi na ang ilan sa mga tribo at mga bansang Hamitiko na nakatala sa Genesis kabanata 10 ay nagsalita ng wikang Semitiko, hindi ito nagpapatunay na wala silang Hamitikong pinagmulan o na hindi sila dating nagsasalita ng isang wikang Hamitiko. Tinanggap ng maraming bayan ang wika ng mga nanlupig sa kanila, ng iba pang bayan na nakasalamuha nila, o ng mga lupain na pinandayuhan nila.

Nag-asawa si Ham bago pa ang Baha. Kasama ng kaniyang asawa, ama't ina, at dalawang kapatid at ng kani-kanilang asawa, siya ay nakaligtas sa Baha. (Gen 6:18; 7:13; 8:15, 16, 18; 1Pe 3:19, 20) Ang mga anak ni Ham ay ipinanganak pagkatapos ng Baha.

Nang maglaon ay nasangkot siya sa isang insidente na nagdala ng sumpa sa kaniyang anak na si Canaan. Nalango si Noe sa alak at naghubad sa loob ng kaniyang tolda. Nakita ni Ham ang kahubaran ng kaniyang ama, at sa halip na magpakita ng wastong paggalang kay Noe, ang ulo ng pamilya at ang lingkod at propeta na ginamit ng Diyos sa pagliligtas sa lahi ng tao, sinabi ni Ham sa dalawang kapatid niya ang kaniyang natuklasan. Nagpakita ng wastong paggalang sina Sem at Japet sa pamamagitan ng paglalakad nang paatras hawak ang isang balabal na maipantatakip kay Noe upang hindi sila magdala ng kadustaan sa pamamagitan ng pagtingin sa kahubaran ng kanilang ama. Nang magising si Noe, bumigkas siya ng isang sumpa, hindi para kay Ham, kundi para sa anak ni Ham na si Canaan. Sa kalakip na pagpapala kay Sem, na may kasamang pagpapala para kay Japet, si Ham ay nilampasan at ipinagwalang-bahala; si Canaan lamang ang binanggit na isinumpa at inihula na magiging alipin nina Sem at Japet.—Gen 9:20-27.

Posibleng si Canaan mismo ay tuwirang nasangkot sa insidenteng iyon at nabigo ang kaniyang amang si Ham na ituwid siya. O patiunang nakita ni Noe, na makahulang nagsalita sa ilalim ng pagkasi, na ang masamang hilig ni Ham, na marahil ay namamalas na sa kaniyang anak na si Canaan, ay mamanahin ng mga supling ni Canaan. Bahagyang natupad ang sumpa nang sakupin ng Semitikong mga Israelita ang mga Canaanita. Yaong mga hindi nalipol (tulad ng mga Gibeonita [Jos 9]) ay ginawang mga alipin ng Israel. Pagkaraan ng maraming siglo, nagkaroon ng higit pang katuparan ang sumpa nang ang mga inapo ng anak ni Ham na si Canaan ay mapasailalim sa pamumuno ng Japetikong mga kapangyarihang pandaigdig ng Medo-Persia, Gresya, at Roma.

May-kamaliang ipinapalagay ng ilang tao na ang lahing itim at ang pang-aalipin sa mga kabilang sa lahing iyon ay bunga ng sumpa na binigkas kay Canaan. Sa kabaligtaran, ang mga inapo ni Canaan, na siyang isinumpa, ay hindi kabilang sa lahing itim. Ang lahing itim ay nanggaling kay Cus at posibleng mula kay Put, na iba pang mga anak ni Ham na hindi nasangkot sa insidente o sa sumpa.

2. Isang lunsod ng mga Zuzim sa S ng Jordan. (Gen 14:5) Ang lunsod ay natalo ng hari ng Elam na nakipag-alyansa sa tatlong iba pang hari noong panahong sugpuin nila ang paghihimagsik ng mga lunsod ng Distrito sa lugar ng Dagat na Patay. (Gen 14:1-12) Ipinahihiwatig ng pagkakatala sa Ham sa Genesis 14:5, 6 na ito'y nasa T ng Asterot-karnaim at H ng Save-kiriataim. Ang pangalan ng lunsod ay napanatili sa makabagong nayon ng Ham sa Wadi er-Rejeileh (tinatawag ding Wadi Ham) na mga 6 na km (3.5 mi) sa TTK ng Irbid sa ʽAjlun, at mga 30 km (19 mi) sa TS ng T na dulo ng Dagat ng Galilea. Ang sinaunang lunsod mismo ay waring ang kalapit na gulod (Tell Ham).

3. Sa Mga Awit, ang "Ham" ay iniuugnay sa Ehipto, anupat tinatawag itong "lupain ni Ham."—Aw 78:51; 105:23, 27; 106:21, 22; tingnan ang EHIPTO, EHIPSIYO.

HAMAN. Anak ni Hamedata na Agagita. Ang katawagang "Agagita" ay maaaring nangangahulugan na si Haman ay isang maharlikang Amalekita. (Es 3:1; tingnan ang AGAG Blg. 1; AGAGITA.) Kung si Haman nga ay isang Amalekita, ito sa ganang sarili ang magpapaliwanag kung bakit gayon na lamang katindi ang kimkim niyang pagkapoot sa mga Judio, yamang itinalaga ni Jehova ang paglipol sa mga Amalekita sa bandang huli. (Exo 17:14-16) Ito ay sapagkat nagpamalas sila ng pagkapoot sa Diyos at sa kaniyang bayan sa pamamagitan ng kusang paglabas upang salakayin ang mga Israelita nang ang mga ito ay naglalakbay sa ilang.—Exo 17:8.

Si Haman ay isang lingkod ni Haring Ahasuero (Jerjes I) ng Persia, na namahala maaga noong ikalimang siglo B.C.E. Pinarangalan si Haman at hinirang na punong ministro sa Imperyo ng Persia. Palibhasa'y nagngangalit dahil sa pagtangging yumukod sa kaniya ni Mardokeo na Judio, nagpakana si Haman ng pagpuksa kay Mardokeo at sa lahat ng mga Judio sa imperyo. Inilarawan niya ang mga Judio bilang mga di-kanais-nais sa imperyo, mga manlalabag-batas, anupat may mga kautusang "kakaiba sa lahat niyaong sa ibang bayan." Nagdagdag pa siya ng pang-akit na salapi, anupat nagsabi sa hari: "Masulat nawa na puksain sila; at sampung libong talento na pilak [mga $66,060,000] ang ibabayad ko sa mga kamay ng mga magsasagawa ng gawain sa pamamagitan ng pagdadala nito sa ingatang-yaman ng hari." Ibinigay ng hari kay Haman ang singsing na panlagda nito at tumugon: "Ang pilak ay ibinibigay sa iyo, gayundin ang bayan, upang gawin sa kanila ang anumang mabuti sa iyong paningin."—Es 3:1-11.

Lubhang nagmalaki si Haman dahil sa tumanggap siya mula sa hari ng awtoridad na magpalabas ng batas para sa paglipol at pagdambong sa mga Judio at, karagdagan pa, dahil sa pagkakaanyaya sa kaniya nang maglaon sa dalawang piging na idinaos ni Reyna Esther. (Es 3:12, 13; 5:4-12) Ngunit nang sa akala ni Haman ay malapit na niyang matamo ang katuparan ng kaniyang pinakamatatayog na ambisyon, saka naman bumaligtad ang mga bagaybagay para sa kaniya. Palibhasa'y buong-paghahambog na umaasang maitataas siya, dumanas si Haman ng masaklap na kahihiyan nang utusan siya ng hari na magsagawa ng isang pampublikong seremonya bilang parangal sa kinapopootan niyang si Mardokeo, na bago nito ay nagbunyag sa isang pakana laban sa buhay ng hari. (Es 6:1-12; 2:21-23) Minalas ito ng mga taong marurunong ni Haman at ng kaniyang asawa bilang isang tanda na si Haman ay mabubuwal sa harap ng Judiong si Mardokeo. —Es 6:13.

Ang pagbagsak ni Haman ay umabot sa kalunus-lunos na kasukdulan noong panahon ng ikalawang espesyal na piging na idinaos ni Reyna Esther na pinsan ni Mardokeo. (Es 2:7) Lakas-loob, sa harap ni Haman, nagsumamo si Esther sa hari. Isiniwalat niya sa nanggilalas na hari na nanganganib ang sariling mga kapakanan nito; sa katunayan, ang buhay ng kaniyang reyna ay isinapanganib ng isang mapamaslang na pakana. Habang sumisidhi ang pagngangalit ng hari, buong-tapang na tinukoy ni Esther ang noo'y nasindak na punong ministro bilang ang ubod-samang tagapagpakana, "ang masamang ito na si Haman." (Es 7:1-6) Pagkatapos, ipinag-utos ng hari na ang mapamaslang na si Haman ay ibitin sa 22-m-kataas (73 piye) na tulos na inihanda ni Haman upang pagbitinan kay Mardokeo. (Es 7:7-10) Kasunod nito, ibinigay ang bahay ni Haman kay Esther (Es 8:7), at si Mardokeo ay ginawang punong ministro na may awtorisasyon na magkaloob sa mga Judio ng pahintulot na ipagtanggol ang kanilang sarili. (Es 8:2, 10-15) Sa dalawang araw ng paghihiganti laban sa kanilang mga kagalit, ang mga Judio ay nagtamo ng malaking tagumpay, anupat nakapatay sila ng mahigit na 75,000 sa kanilang mga kaaway. Pinatay ang sampung anak ni Haman; pagkatapos, nang sumunod na araw, ibinitin ang mga ito sa harap ng bayan bilang kadustaan.—Es 9:1-17; tingnan ang ESTHER; ESTHER, AKLAT NG; MARDOKEO Blg. 2; PURIM.

Ipinamalas ni Haman ang mga katangian ng mga Amalekita. Maliwanag na isa siyang mananamba ng huwad na mga diyos, at marahil ay nanalig siya sa mga astrologo noong nagpapalabunutan upang alamin ang angkop na araw para sa pagpuksa sa mga Judio. (Es 3:7; tingnan ang PALABUNOT, PALABUNUTAN.) Isinagawa niya "ang mga gawa ng laman," anupat nagsagawa ng idolatriya, espiritismo, nagpamalas ng kaniyang mapamaslang na pagkapoot sa mga Judio, nagpakita ng isang mapagmapuri, palalo at egotistikong saloobin na may labis-labis na paninibugho at pagkainggit sa iba, lalo na sa mga lingkod ng Diyos. (Gal 5:19-21) Namihasa siya sa pagsisinungaling at panlilinlang (Es 3:8) at napatunayang isang susukut-sukot na duwag nang mabigo ang kaniyang mga plano at mapatawan siya ng hatol. (Es 7:6-8) Ipinakita ni Haman na isa siyang lingkod ng Kalaban ng Diyos, ang Diyablo, ayon sa simulaing nasa Roma 6:16.

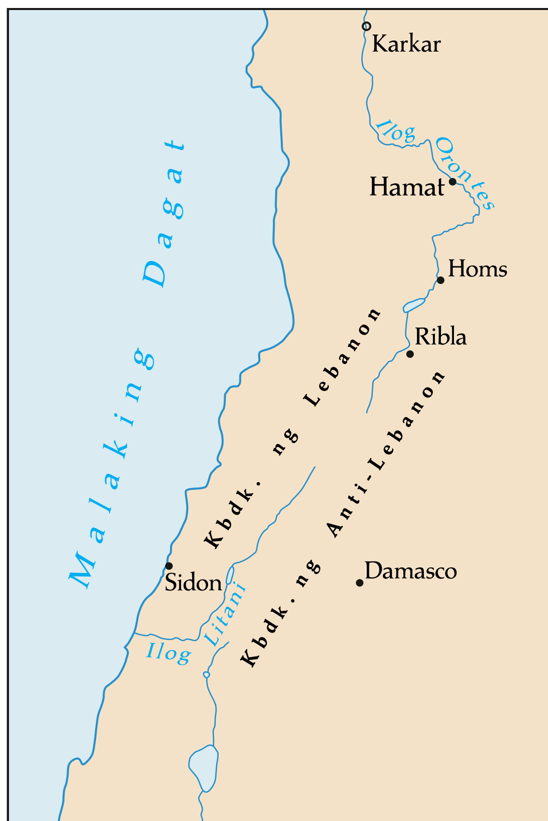
HAMAT, HAMATEO. Ang lunsod ng Hamat ang kabisera ng isang maliit na kahariang Canaanita sa Sirya noong pasimula ng kasaysayan ng Israel. Ang matabang rehiyong pang-agrikultura na nakapalibot dito ay may gayunding pangalan. Noong mga panahong Griego at Romano, ang pangalan ng lunsod ay Epiphania, na ipinangalan dito ni

Antiochus IV (Epiphanes). Sa ngayon ay tinatawag itong Hama, na pinaikling anyo ng orihinal na pangalan nito.

Ang lunsod ng Hamat ay nasa tabi ng Ilog Orontes, malapit sa mahahalagang ruta ng kalakalan, 81 km (50 mi) papaloob mula sa Mediteraneo, mga 190 km (118 mi) sa H ng Damasco at mga 120 km (75 mi) sa T ng Aleppo.

Bagaman kung minsan ay sinasabing itinayo ng mga Hiteo, ang Hamat ay mas malamang na itinatag ng *mga Hamateo,* na mga kamag-anak ng mga Hiteo at isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. Sina Het at Hamat, mga ninuno ng dalawang linyang ito ng pamilya, ay nakatala bilang ika-2 at ika-11 anak ni Canaan na anak ni Ham. —Gen 10:6, 15-18; 1Cr 1:8, 13-16; tingnan ang HITEO, MGA.

"Pagpasok sa Hamat." Ang pinakamatandang ulat na taglay natin tungkol sa Hamat ay nagsasabing 12 tiktik na Israelita noong ika-16 na siglo B.C.E. ang umahon mula sa T hanggang sa "pagpasok sa Hamat," isang malimit-uliting parirala na ipinapalagay na tumutukoy, hindi sa mga pintuang-daan ng mismong lunsod, kundi sa timugang hangganan ng teritoryong pinamamahalaan nito. (Bil 13:21) Sa hangganang ito umabante nang pahilaga ang pananakop ni Josue. (Jos 13:2, 5; Huk 3:1-3) Gayunman, iminumungkahi ng ilang iskolar na ang pananalitang "hanggang sa pagpasok sa Hamat" (Jos 13:5) ay dapat kabasahan ng "hanggang sa Lebi-hamat (Leon ng Hamat)," sa gayon ay isa itong espesipikong lugar.—Tingnan ang *Vetus Testamentum,* Leiden, 1952, p. 114.

Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon ng hangganan (o lugar) na ito. May nagsasabing ito ang hilagaang hangganan ng teritoryo ng Israel (Bil 34:8; 1Ha 8:65; 2Ha 14:25; 2Cr 7:8) at kahangga ng Damasco. (Jer 49:23; Eze 47:15-17; 48:1; Zac 9:1, 2) Ipinapalagay naman ng ilan na ito ang pinakadulong timog ng Libis ng Coele-Sirya (tinawag ding Beqaʽ), na nasa pagitan ng mga kabundukan ng Lebanon at Anti-Lebanon. Sinasabi ng iba na ito ay nasa kalagitnaan ng Baalbek at ng Ribla. Ngunit iminumungkahi ng iba na ito ay nasa mas dako pang H kung saan papaluwang ang daanan sa pagitan ng Homs at ng dagat.—Eze 47:20.

Pakikipag-ugnayan sa Israel. Isinugo ni Toi (Tou) na hari ng Hamat ang kaniyang anak na si Joram (Hadoram) upang batiin si Haring David dahil natalo nito si Hadadezer, na kaaway nilang dalawa. Ang Hamat noon ay isang independiyenteng kaharian. (2Sa 8:3, 9, 10; 1Cr 18:3, 9, 10) Ngunit noong panahon ng paghahari ni Solomon, ang kaharian ng Hamat ay waring nasa ilalim ng kontrol ng Israel, sapagkat nagtayo si Solomon ng mga imbakang lunsod sa rehiyong iyon. (2Cr 8:3, 4) Pagkamatay ni Solomon, ang Hamat ay muling naging independiyente at nanatiling gayon maliban sa isang maikling yugto noong ikasiyam na siglo B.C.E. nang pansamantala itong isailalim ni Jeroboam II sa kontrol ng Israel. (2Ha 14:28) Noong mga panahong iyon ay inilarawan ito bilang "mataong Hamat."—Am 6:2.

Noong ikawalong siglo B.C.E., ang Hamat at ang mga karatig-bayan nito, kasama ang sampung-tribong kaharian ng Israel, ay nilupig ng mga Asiryano sa kanilang pananalakay tungo sa pamumuno sa daigdig. Patakaran ng Asirya na pagpalit-palitin at ilipat ng ibang lugar ang kaniyang mga bihag, kung kaya ang mga tao ng Hamat ay inilipat sa Samaria at ang mga taga-Samaria naman ay inilipat sa Hamat at sa iba pang lugar. (2Ha 17:24; 19:12, 13; Isa 10:9-11; 37:12, 13) Sa matataas na dako sa Samaria, itinayo ng mga Hamateo ang mga imahen ng kanilang diyos na si Ashima, bagaman walang nagawa ang walang-kabuluhang diyos na ito laban sa mga Asiryano.—2Ha 17:29, 30; 18:33, 34; Isa 36: 18, 19.

Ayon sa isang inskripsiyong *cuneiform* (British Museum 21946), pagkatapos ng pagbabaka sa Car-

kemis noong 625 B.C.E. (Jer 46:2), sa distrito ng Hamat inabutan at nilipol ng mga hukbo ni Nabucodonosor ang tumatakas na mga Ehipsiyo. (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 99) Mga ilang taon bago nito, sa lugar ding iyon kinuhang bihag ni Paraon Necoh si Haring Jehoahaz. (2Ha 23:31-33) At noong 607 B.C.E., nang bumagsak ang Jerusalem, si Zedekias at ang iba pang mga bihag ay dinala sa Ribla sa rehiyon ng Hamat, at doon, sa harap ni Zedekias, pinatay ang kaniyang mga anak kasama ang iba pang mga taong maharlika. (2Ha 25:18-21; Jer 39:5, 6; 52:9, 10, 24-27) Gayunpaman, ipinangako ng Diyos na sa takdang panahon ay isasauli niya ang isang nalabi ng kaniyang bayan, kabilang na yaong mga nasa lupain ng Hamat.—Isa 11:11, 12.

HAMAT-ZOBA. Lumilitaw na ang lugar na ito'y nilupig ni Solomon at sa gayo'y binanggit sa kaisa-isang pakikipagbakang militar niya na tinukoy sa Kasulatan. (2Cr 8:3) Hindi tiyak ang eksaktong pagkakakilanlan ng Hamat-zoba. Maaaring ang Hamat at Zoba ay magkaratig na mga kaharian (ihambing ang 1Cr 18:9; 2Cr 8:4) at dito nagmula ang tambalang pangalan na "Hamat-zoba." Ipinakikita ng 1 Cronica 6:78 na maaaring pagsamahin sa ganitong paraan ang dalawang magkalapit na heograpikong lokasyon. Ang literal na Hebreo ng tekstong ito ay kababasahan ng "Jordan Jerico," o "Jordan ng Jerico," at kadalasang isinasalin bilang "Jordan sa [sa tabi ng] Jerico."—*NW, RS, KJ.*

HAMEDATA. Isang Agagita; ama ni Haman, na nagpakana ng paglipol sa mga Judio noong mga araw nina Mardokeo at Esther.—Es 3:1, 6.

HAMMAT.

1. "Ama" ng sambahayan ni Recab at ninuno ng ilang Kenita.—1Cr 2:55.

2. [Dako ng Mainit (na Bukal)]. Isang nakukutaang lunsod ng Neptali. (Jos 19:32, 35) Karaniwang ipinapalagay na ito ang Hammam Tabariyeh (Hame Teveriya), na nasa T lamang ng Tiberias sa K panig ng Dagat ng Galilea. Lumilitaw na ang bukal doon na may asupre ang pinanggalingan ng pangalang Hammat. Kung ang Hamot-dor (Jos 21:32) at Hammon (1Cr 6:76) ay mga pangalan din ng lugar na ito, gaya ng paniwala ng karamihan sa mga iskolar, ang Hammat ay nagsilbi ring isang lunsod ng mga Levita.

HAMMON [nangangahulugang "Dako ng Mainit (na Bukal)"].

1. Isang lunsod sa hangganan ng Aser. (Jos 19:24-28) Karaniwang ipinapalagay na ito ang Umm el ʽAwamid, na nasa baybaying dagat ng Mediteraneo, mga 16 na km (10 mi) sa TTK ng Tiro.

2. Isang lugar sa teritoryo ng Neptali na ibinigay sa mga Levita. (1Cr 6:71, 76) Lumilitaw na ito rin ang Hammat.—Jos 19:35; tingnan ang HAMMAT Blg. 2.

HAMOG. Maliliit na patak ng tubig na resulta ng kondensasyon ng halumigmig sa hangin, ng singaw ng tubig mula sa lupa, at ng halumigmig na nanggagaling sa mga halaman. Ang salitang Hebreo para sa "hamog" (*tal*) ay nangangahulugan ding "ambon." (Kaw 3:20) Kapag ang temperatura ng mabababang suson ng hangin ay bumaba sa 0° C. (32° F.), ang mga hamog ay nagiging malapilak na mga butil ng yelo (*hoarfrost*). Si Jehova ang lumikha ng mga patak ng hamog at sinasabing pinangangalat niya ang nagyelong hamog na "tulad ng abo."—Aw 147:16; Job 38:28.

Nagkakaroon ng hamog kapag ang hangin sa gabi na namimigat sa singaw ng tubig ay lumamig, anupat ang singaw, na nag-anyong likido, ay naiiwan sa mas malalamig na bagay. Namumuo rin ito kapag ang mainit at matubig na singaw mula sa lupa ay lumamig dahil sa hangin. Ipinaliliwanag ng Bibliya na maaga sa kasaysayan ng lupa, bago nagkaroon ng ulan sa lupa, "isang manipis na ulap [singaw] ang pumapailanlang mula sa lupa at dinidiligan nito ang buong ibabaw ng lupa." (Gen 2:6 at tlb sa *Rbi8*) Nagkakaroon din ng hamog kapag ang halumigmig mula sa mga pananim ay sumingaw sa hangin. Patuloy na hinihigop ng isang halaman ang tubig na sinipsip ng mga ugat nito hanggang sa magpantay ang temperatura sa dulo ng mga dahon nito at sa mga ugat ng halaman. Ang saganang hamog na nalilikha ng ilang punungkahoy sa ganitong paraan ay kadalasang maririnig na pumapatak sa gabi. Waring ito ang karaniwang pinagmumulan ng hamog sa umaga. Sinabi ni Job, "Ang aking ugat ay nakabukas para sa tubig, at ang hamog ay mananatili nang magdamag sa aking sanga."—Job 29:19.

Sa Israel, karaniwan nang halos walang ulan mula sa kalagitnaan ng Abril hanggang sa kalagitnaan ng Oktubre. Ngunit sa mga buwang ito, namumuo ang mga hamog na siyang dumidilig sa mga pananim. Ang *The Geography of the Bible* ni D. Baly (1974, p. 45) ay nagsabi: "Napakahalaga ng hamog para sa mga Israelita, . . . sapagkat pinalalaki nito ang mga bunga ng ubas sa panahon ng tagtuyot kapag tag-araw." Binanggit ni Isaias ang "hamog sa init ng pag-aani [ng ubas]." (Isa 18:4, 5) Kasunod naman nito ang mga "ulan sa taglagas" o "maagang ulan." (Joe 2:23; San 5:7) Sa ilang lugar, napakakapal ng hamog sa gabi anupat ang mga punungkahoy at iba pang mga halaman ay doon kumukuha ng sapat na halumigmig upang mapalitan ang tubig na sumingaw sa mga ito sa maghapon. Kaya naman ang

hamog sa gabi ang dahilan ng masaganang ani sa mga lugar na karaniwan nang nanganganib na masalanta ng tagtuyot at pagkagutom.

Natuklasan kung gaano kahalaga ang hamog nang mapansin na ang mga halamang nalanta ng init ay mas mabilis na nanariwa nang mahamugan ang mga dahon ng mga ito sa gabi kaysa noong diligin ang lupa. Napakaraming halumigmig ang nasipsip ng mga ito anupat bumalik ang mga ito sa normal noong sumunod na araw kahit hindi diniligan ang lupa. Kung minsan, ang dami ng tubig na sinipsip ng halaman mula sa hamog at nang maglaon ay inilabas ng mga ugat upang imbakin sa lupa ay kasimbigat ng buong halaman.

Noong panahon ng 40-taóng paglalakbay ng Israel sa ilang, ang bigay-Diyos na manna ay regular na bumababang kasama ng hamog at naiiwan sa lupa pagkasingaw nito. (Exo 16:13-18; Bil 11:9) Sa pamamagitan ng dalawang tanda na doo'y nasangkot ang hamog, pinatotohanan ni Jehova kay Gideon na nasa kaniya ang suporta ng Diyos bago siya humayo upang makipaglaban sa mga Midianita. Una, iniwan niyang magdamag na nakalantad sa giikan ang isang balahibong lana, anupat sa balahibo lamang namuo ang hamog samantalang tuyo ang lupa. Binaligtad naman ang pangyayari sa ikalawang pagsubok. Hindi isiniwalat kung tagtuyot noon anupat maaasahang may hamog.—Huk 6:36–7:1.

Makasagisag na Paggamit. Ang hamog ay iniuugnay ng Kasulatan sa pagpapala, katabaan ng lupa, at kasaganaan. (Gen 27:28; Deu 33:13, 28; Zac 8:12) Ang panunumbalik kay Jehova ay magbubunga ng pagpapala, anupat sinabi ng Diyos: "Ako ay magiging gaya ng hamog sa Israel." (Os 14:1, 5) Sa pamamagitan ni Mikas, inihula ng Diyos na "ang nalalabi sa Jacob" ay "magiging tulad ng hamog mula kay Jehova sa gitna ng maraming bayan, tulad ng saganang ulan sa pananim," anupat inihuhula na ang nalabi ng espirituwal na Jacob (Israel) ay magiging isang pagpapala mula sa Diyos para sa mga tao.—Mik 5:7.

Sa kabaligtaran naman, ang kawalan o ang pagkakait ng hamog ay iniuugnay sa di-sinang-ayunang kalagayan. (Gen 27:39; Hag 1:10) Noong mga araw ni Haring Ahab at ni Elias, nagkaroon ng taggutom nang pagkaitan ng Diyos ng hamog at ulan ang lupain ng Israel.—1Ha 17:1; Luc 4:25.

Sa Israel, ang mga ulap at hamog sa umaga ay mabilis maglaho sa init ng araw. Sa katulad na paraan, mabilis ding naglaho ang anumang maibiging-kabaitan ng Efraim (Israel) at Juda. (Os 6:4) At dahil sa paggawa ng masama, ang mga tumatahan sa Efraim (Israel) ay dadalhin sa pagkatapon, anupat magiging "gaya ng hamog na maagang naglalaho."—Os 13:1-3, 16.

Ang mga patak ng hamog ay tahimik at sagana. Marahil bilang pagtukoy sa palihim na pagsalakay o sa isang pangkat na singkapal ng mga patak ng hamog, sinabi ni Husai kay Absalom: "Tayo mismo ay daragsa [kay David] na gaya ng paglagpak ng hamog sa lupa." (2Sa 17:12) Ang Hari ni Jehova ay may "pulutong ng mga kabataan na gaya ng mga patak ng hamog," na marahil ay tumutukoy sa dami nila.—Aw 110:3.

Ang hamog ay banayad din at nakarerepresko. Angkop itong iniuugnay sa makahulang awit ng pamamaalam ni Moises. (Deu 32:2) Ang kabutihang-loob ng hari ay inihahambing sa nakarerepreskong epekto ng hamog sa mga pananim. (Kaw 19:12) Ang maibiging pagkakaisa sa gitna ng bayan ng Diyos ay nakarerepreskong "tulad ng hamog sa Hermon na bumababa sa mga bundok ng Sion." Dahil sa matataas na dako sa Bundok Hermon na nababalutan ng kagubatan at palaging may niyebe, ang mga singaw sa gabi ay pumapailanlang at tinatangay sa malayo ng daloy ng malamig na hangin na bumababa sa Hermon mula sa H upang ang mga singaw na ito ay mamuo sa ibabaw ng mga bundok ng Sion maraming milya sa dakong timog.—Aw 133:1-3; LARAWAN, Tomo 1, p. 332.

HAMOLEKET [Ang Reyna]. Ang kapatid na babae ng apo ni Manases na si Gilead. Isinilang niya sina Isod, Abi-ezer, at Maala.—1Cr 7:14, 17, 18.

HAMONA [nangangahulugang "Pulutong (Karamihan)"]. Isang makasagisag na lunsod sa kapaligiran ng libis na paglilibingan kay Gog at sa kaniyang pulutong, pagkatapos na ang sama-samang pagsalakay nila sa bayan ng Diyos ay humantong sa pagkatalo at lansakang pagpatay. Ang pangalan ng lunsod ay halaw sa pangyayaring iyon at ito ay isang pinakaalaala ng tagumpay ni Jehova laban sa mga kaaway na ito. (Eze 39:16) Ang isang lunsod ay nagpapahiwatig ng isang organisadong kalipunan ng mga tao, na dito ay lumilitaw na nauugnay sa pag-oorganisa para sa pagliligpit ng mga buto na inilarawan sa Ezekiel 39:11-15.—Tingnan ang GOG Blg. 2.

HAMON-GOG [Pulutong ni Gog]. Ang katumbas sa Tagalog ng pangalang Hebreo ng isang libis, maliwanag na makasagisag, na inilarawan bilang "ang libis niyaong mga dumaraan sa silangan ng dagat [na Patay]." Sa libis na ito ililibing si Gog at ang kaniyang buong hukbo pagkatapos silang puksain ni Jehova.—Eze 39:11, 15, mga tlb sa *Rbi8;* tingnan ang GOG Blg. 2.

HAMOR [Asnong Lalaki]. Isang Hivitang pinuno; ama ni Sikem. Binili ni Jacob sa mga anak ni Hamor ang isang bahagi ng lupain kung saan siya

nagtolda at nang maglaon ay nagtayo ng isang altar. Matapos halayin ni Sikem ang anak ni Jacob na si Dina, kapuwa si Sikem at ang kaniyang amang si Hamor ay pinatay nina Simeon at Levi upang ipaghiganti ang kanilang kapatid.—Gen 33:18-20; 34:1, 2, 25, 26.

HAMOT-DOR [nangangahulugang "Mainit (na mga Bukal) ng Dor"]. Isang lunsod ng Neptali na ibinigay sa mga Gersonitang Levita. (Jos 21:27, 32) Lumilitaw na ito rin ang Hammat.—Jos 19:35; tingnan ang HAMMAT Blg. 2.

HAMUEL. Anak ni Misma na mula sa tribo ni Simeon.—1Cr 4:24-26.

HAMUL [nangangahulugang "Kinahahabagan; Iniligtas"], **MGA HAMULITA.** Nakababatang anak ni Perez at apo ni Juda, na pinagmulan ng mga Hamulita.—Gen 46:12; Bil 26:21; 1Cr 2:5.

HAMUTAL [posible, Ang Biyenang Lalaki ay Hamog]. Anak ni "Jeremias na mula sa Libna"; asawa ni Haring Josias at ina nina Jehoahaz at Matanias (Zedekias), na kapuwa naghari bilang mga hari sa Juda.—2Ha 23:30, 31; 24:17, 18; Jer 52:1.

HANA [Lingap, Kagandahang-loob]. Ina ng propetang si Samuel. Si Hana, kasama ng kaniyang asawang Levita na si Elkana at ng isa pang asawa nito na si Penina, ay nakatira sa Ramataim-zopim sa bulubunduking pook ng Efraim. Sa kabila ng matagal na pagkabaog ni Hana, na kabaligtaran ng pagsisilang ni Penina ng ilang anak, si Hana pa rin ang mas mahal ni Elkana. Tinutuya ni Penina si Hana dahil sa pagkabaog nito, lalo na kapag isinasama ni Elkana ang kaniyang pamilya sa kanilang taunang pagpunta sa tabernakulo sa Shilo.—1Sa 1:1-8.

Sa isang pagdalaw sa Shilo, nanata si Hana kay Jehova na kung magsisilang siya ng isang anak na lalaki, ibibigay niya ito kay Jehova upang maglingkod sa Kaniya. Nang makita ng mataas na saserdoteng si Eli na gumagalaw ang mga labi ni Hana habang tahimik itong nananalangin, naghinala siya na nagpakalabis ito sa pag-inom ng alak at lasing. Ngunit nang mabatid niya ang kasigasigan at kataimtiman ni Hana, sinabi niyang ipagkaloob nawa ng Diyos na Jehova ang kaniyang pakiusap. Hindi nga nagtagal at nagdalang-tao si Hana. Pagkasilang kay Samuel, hindi na siya pumaroong muli sa Shilo hanggang sa maawat sa suso si Samuel. Pagkatapos ay dinala niya ito kay Jehova gaya ng kaniyang ipinangako, at nagdala rin siya ng handog na isang tatlong-taóng-gulang na toro, isang epa ng harina, at isang malaking banga ng alak. (1Sa 1:9-28) Mula noon, sa bawat taon, kapag pumaparoon siya sa Shilo, nagdadala si Hana ng isang bagong damit na walang manggas para sa kaniyang anak. Muli siyang pinagpala ni Eli, at muling binuksan ni Jehova ang kaniyang bahay-bata kung kaya nang maglaon ay nagsilang siya ng tatlong anak na lalaki at dalawang anak na babae.—1Sa 2:18-21.

Maraming mabubuting katangian ang ipinakita ni Hana. Siya ay mapanalanginin at mapagpakumbaba, at nais niyang paluguran ang kaniyang asawa. Taun-taon ay sumasama siya rito upang maghain sa tabernakulo. Siya mismo ay gumawa ng malaking pagsasakripisyo, anupat tiniis na hindi makapiling ang anak niya upang tuparin ang kaniyang salita at ipakita ang pagpapahalaga niya sa kabaitan ni Jehova. Patuloy siyang nagpamalas ng pagmamahal bilang ina, gaya ng ipinakikita ng paggawa niya ng isang bagong damit para kay Samuel taun-taon. Ang mga kaisipang ipinahayag niya sa kaniyang awit ng pasasalamat, nang dalhin nila ni Elkana si Samuel sa templo upang maglingkod doon, ay kahawig na kahawig ng damdaming ipinahayag ni Maria di-kalaunan matapos nitong malaman na siya ang magiging ina ng Mesiyas.—Luc 1:46-55.

HANAMEL. Anak ni Salum na tiyo ng propetang si Jeremias sa panig ng ama. Kay Hanamel binili ng propeta ang bukid na nasa Anatot noong panahong kinukubkob ng mga Babilonyo ang Jerusalem.—Jer 32:1-12.

HANAN [Nagpapakita ng Lingap; Magandang-loob].

1. Isa sa "mga anak ni Sasak"; isang Benjamita. —1Cr 8:1, 23-25.

2. Anak ni Maaca; isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David.—1Cr 11: 26, 43.

3. Isa sa anim na anak ni Azel; isang inapo ni Haring Saul.—1Cr 8:33-38; 9:44.

4. Anak ni Igdalias, "isang lalaki ng tunay na Diyos." Sa silid-kainan ng mga anak ni Hanan sinubok ng propetang si Jeremias ang pagkamasunurin ng mga Recabita sa utos ng kanilang ninunong si Jehonadab na huwag uminom ng alak.—Jer 35:3-6.

5. Ulo ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo, na ang mga miyembro ay bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. —Ezr 2:1, 2, 43, 46; Ne 7:46, 49.

6. Isa sa mga Levita na tumulong kay Ezra sa pagpapaliwanag ng Kautusan sa kongregasyon ng Israel na nagkatipon sa liwasan sa tapat ng Pintuang-daan ng Tubig ng Jerusalem. (Ne 8:1, 7) Maaaring siya rin ang Blg. 7 o Blg. 10.

7. Isang Levita na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na itinatag

noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias. (Ne 9:38; 10:1, 9, 10) Kung si Hanan mismo ang nagtatak ng kasunduang ito, maaaring siya rin ang Blg. 6 o Blg. 10.

8, 9. Dalawang "ulo ng bayan" na ang mga inapo, kung hindi man sila mismo, ay nagpatotoo sa kontrata ng pagtatapat noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 22, 26.

10. Anak ni Zacur; isang tapat na Levitang inatasan ni Nehemias na mamahagi ng kaukulang bahagi sa mga Levita, sa ilalim ng pangangasiwa nina Selemias, Zadok, at Pedaias. (Ne 13:13) Maaaring siya rin ang Blg. 6 o Blg. 7.

HANANEL. Tingnan ang TORE.

HANANI [posibleng pinaikling anyo ng Hananias].

1. Isa sa 14 na anak ni Heman. Si Hanani ay itinalaga sa pamamagitan ng palabunutan upang manguna sa ika-18 pangkat ng mga manunugtog sa santuwaryo noong panahon ni Haring David.—1Cr 25:4-6, 9, 25.

2. Ang tagakita, o tagapangitain, na sumaway kay Haring Asa ng Juda dahil sa pakikipag-alyansa nito sa hari ng Sirya sa halip na manalig kay Jehova, pagkatapos ay inilagay siya sa bahay ng mga pangawan sa dahilang ikinagalit ng hari ang kaniyang sinabi. (2Cr 16:1-3, 7-10) Lumilitaw na si Hanani ang ama ni Jehu, ang propeta na sumaway kina Baasa na hari ng Israel at Jehosapat na hari ng Juda.—1Ha 16:1-4, 7; 2Cr 19:2, 3; 20:34.

3. Isang saserdote na mula sa "mga anak ni Imer" na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga bilang pagsunod sa payo ni Ezra.—Ezr 2:36, 37; 10:10, 11, 20, 44.

4. Ang kapatid ni Nehemias. Noong panahong dumating si Nehemias sa Susan, ipinagbigay-alam sa kaniya ni Hanani, kasama ang iba pang mga lalaki ng Juda, ang kalagayan ng pader ng Jerusalem. (Ne 1:2, 3) Pagkatapos na muling maitayo ang pader, inatasan ni Nehemias ang kaniyang kapatid na si Hanani at gayundin si Hananias upang mamahala sa Jerusalem.—Ne 7:1, 2.

5. Isang Levitang saserdote at manunugtog na nakibahagi sa prusisyong isinaayos ni Nehemias sa pagpapasinaya ng pader ng Jerusalem.—Ne 12:31-36.

HANANIAS [nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob"].

1. Anak ni Sasak at ulo ng isang sambahayang Benjamita.—1Cr 8:1, 24, 25, 28.

2. Isa sa 14 na anak ni Heman at ulo ng ika-16 sa 24 na pangkat na naglilingkod na mga Levitikong manunugtog na inatasan ni David upang maglingkod sa santuwaryo.—1Cr 25:1, 4, 5, 8, 9, 23.

3. Isang opisyal na mataas ang ranggo, "prinsipe," sa hukbo ni Haring Uzias.—2Cr 26:11.

4. Ama ng Zedekias na isang prinsipe noong panahon ng paghahari ni Jehoiakim na hari ng Juda.—Jer 36:12.

5. Anak ni Azur; isang bulaang propeta na mula sa Benjamitang lunsod ng Gibeon na sumalansang sa propeta ni Jehova na si Jeremias. Noong panahon ng paghahari ni Haring Zedekias ng Juda, habang pinatitibay-loob ni Jeremias ang bayan na ilagay ang kanilang mga leeg sa ilalim ng pamatok ng hari ng Babilonya at sa gayon ay patuloy na mabuhay (Jer 27:12-14), humula si Hananias na ang kapangyarihan ng Babilonya ay babaliin sa loob ng dalawang taon, na ang mga Judiong tapon doon ay palalayain, at na ang lahat ng kinumpiskang mga kagamitan ng templo ay ibabalik. Upang ilarawan ang kaniyang punto, inalis ni Hananias ang pamatok na kahoy mula sa leeg ni Jeremias at binali iyon. Pagkatapos ay inutusan ni Jehova si Jeremias na sabihan si Hananias na ang pamatok na kahoy ay hahalinhan ng pamatok na bakal at na ang kamatayan ni Hananias ay magaganap sa taóng iyon. Gaya ng inihula, ang bulaang propeta ay namatay nang taóng iyon.—Jer 28.

6. Malamang na ang lolo ni Irias na opisyal sa pintuang-daan ng Benjamin na dumakip sa propetang si Jeremias, anupat may-kabulaanang nagparatang dito ng pagtatangkang lumipat sa panig ng mga Caldeo.—Jer 37:1-15.

7. Ang pangalang Hebreo ni Sadrac, isa sa tatlong Judiong kasamahan ni Daniel na dinala sa Babilonya noong 617 B.C.E.—Dan 1:6, 7; tingnan ang SADRAC.

8. Anak ni Zerubabel at ama nina Pelatias at Jesaias.—1Cr 3:19, 21.

9. Isang inapo ni Bebai na kabilang sa mga nakinig sa payo ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:10, 11, 28, 44.

10. Isang saserdoteng Levita at ulo ng sambahayan ni Jeremias sa panig ng ama noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 12:12, 26.

11. Isang miyembro ng mga tagapaghalo ng ungguento na nagkumpuni sa pader ng Jerusalem noong panahon ni Nehemias.—Ne 3:8.

12. Anak ni Selemias; isa na nakibahagi sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem noong 455 B.C.E.—Ne 3:30.

13. Isang makasaserdoteng manunugtog ng trumpeta na nakibahagi sa mga seremonya na isinaayos ni Nehemias sa pagpapasinaya ng pader ng Jerusalem.—Ne 12:31, 40, 41.

14. Isa sa mga ulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na itinatag noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 23.

15. Ang prinsipe ng Kastilyo, isang mapagkakatiwalaang lalaki na natatakot sa tunay na Diyos nang higit kaysa sa marami pang iba. Inatasan siya ni Nehemias upang mamahala sa Jerusalem kasama ni Hanani.—Ne 7:2.

HANATON [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magpakita ng lingap; magmagandang-loob"]. Isang lunsod ng Zebulon sa hangganan nito. (Jos 19:10, 14) Ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ito ang Tell el-Bedeiwiyeh (Tel Hannaton), na mga 10 km (6 na mi) sa HHK ng Nazaret. Ang Hanaton ay lumilitaw sa mga rekord ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III at gayundin sa Amarna Tablets.

HANDOG, MGA. Mula pa noong unang mga panahon, naghahandog na ang mga tao sa Diyos. Sa unang iniulat na halimbawa nito, ang pinakamatandang anak ni Adan na si Cain ay naghandog ng mga bunga ng lupa, at ang nakababatang anak naman ni Adan na si Abel ay naghandog ng mga panganay ng kaniyang kawan. Maliwanag na magkaiba ang saloobin at motibo ng magkapatid, sapagkat sinang-ayunan ng Diyos ang handog ni Abel ngunit hindi Siya nagpakita ng paglingap sa handog ni Cain. (Nang maglaon, itinakda ng tipang Kautusan ang paghahandog kapuwa ng mga hayop at mga butil.) Tiyak na nanampalataya si Abel sa paglalayang ipinangako ng Diyos sa pamamagitan ng ipinangakong Binhi at malamang na natanto rin niya na kailangan ang pagtititigis ng dugo, at kailangang may isa na 'susugatan sa sakong,' upang maibalik ang sangkatauhan tungo sa kasakdalan na naiwala nina Adan at Eva. (Gen 3:15) Palibhasa'y kinilala ni Abel na siya'y makasalanan, inakay siya ng pananampalataya na maghandog ng isang handog na humihiling ng pagtititigis ng dugo, anupat maykawastuang lumalarawan sa tunay na hain para sa mga kasalanan, samakatuwid nga, si Jesu-Kristo. —Gen 4:1-4; Heb 11:4.

Sa Patriyarkal na Lipunan. Pagkalabas sa arka, ang ulo ng pamilya na si Noe ay naghandog ng "nakagiginhawang" haing pasasalamat kay Jehova, at pagkatapos nito ay gumawa si Jehova ng tipang "bahaghari" kay Noe at sa kaniyang mga supling. (Gen 8:18-22; 9:8-16) Mababasa rin natin na nang maglaon ay naghandog kay Jehova ang tapat na mga patriyarka. (Gen 31:54; 46:1) Si Job, bilang ulo ng pamilya, ay gumanap bilang saserdote para sa kaniyang pamilya, anupat naghain siya sa Diyos ng mga handog na sinusunog para sa kanila. (Job 1:5) Sa mga paghahain noong sinaunang panahon, ang pinakabantog at pinakamakahulugan ay yaong pagtatangka ni Abraham na ihandog si Isaac, ayon sa utos ni Jehova. Nang makita ni Jehova ang pananampalataya at pagkamasunurin ni Abraham, may-kabaitan siyang naglaan ng isang barakong tupa bilang kahalili ni Isaac. Ang pagkilos na ito ni Abraham ay lumalarawan sa paghahandog ni Jehova ng kaniyang sariling bugtong na Anak, si Jesu-Kristo.—Gen 22:1-14; Heb 11:17-19.

Sa Ilalim ng Kautusan. Ang mga haing ipinag-utos sa ilalim ng tipang Kautusan ay pawang sumasagisag kay Jesu-Kristo at sa kaniyang hain o sa mga pakinabang na nagmumula sa haing iyon. (Heb 8:3-5; 9:9; 10:5-10) Yamang si Jesu-Kristo ay isang sakdal na tao, ang lahat ng inihahaing hayop kung gayon ay dapat na malusog at walang dungis. (Lev 1:3, 10; 3:1) Kabilang sa mga naghahandog ng iba't ibang handog ang mga Israelita at ang mga naninirahang dayuhan na sumasamba kay Jehova. —Bil 15:26, 29.

Mga handog na sinusunog. Ang mga handog na sinusunog ay inihahandog nang buo sa Diyos; walang anumang bahagi ng hayop ang naiiwan sa mananamba. (Ihambing ang Huk 11:30, 31, 39, 40.) Ang mga ito ay katumbas ng paghiling kay Jehova na tanggapin niya, o ipahiwatig na tinatanggap niya, ang handog ukol sa kasalanan na kung minsa'y kasama ng mga handog na sinusunog. Bilang isang "handog na sinusunog," ibinigay ni Jesu-Kristo ang kaniyang sarili nang buo at lubos.

Mga okasyon para sa paghahandog ng mga handog na sinusunog, at ang mga pagkakakilanlan ng mga ito:

(1) Karaniwang panahon ng paghahandog: Tuwing umaga at gabi (Exo 29:38-42; Lev 6:8-13; Bil 28:3-8); tuwing araw ng Sabbath (Bil 28:9, 10); sa unang araw ng buwan (Bil 10:10); sa Paskuwa at sa pitong araw ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa (Lev 23:6-8; Bil 28:16-19, 24); sa Araw ng Pagbabayad-Sala (Lev 16:3, 5, 29, 30; Bil 29:7-11); sa Pentecostes (Lev 23:16-18; Bil 28:26-31); sa bawat araw ng Kapistahan ng mga Kubol.—Bil 29:12-39.

(2) Iba pang mga okasyon: Nang italaga ang pagkasaserdote (Lev 8:18-21; tingnan ang PAGTATALAGA); nang italaga ang mga Levita (Bil 8:6, 11, 12); kapag nakikipagtipan (Exo 24:5; tingnan ang TIPAN); kasabay ng mga handog na pansalu-salo at gayundin ng ilang partikular na mga handog ukol sa pagkakasala at mga handog ukol sa kasalanan (Lev 5:6, 7, 10; 16:3, 5); kapag gumaganap ng mga panata (Bil 15:3, 8); kapag nagsasagawa ng pagpapadalisay (Lev 12:6-8; 14:2, 30, 31; 15:13-15, 30).

(3) Mga hayop na inihahandog at pamamaraan: Toro, barakong tupa, lalaking kambing, batu-bato, o inakáy na kalapati. (Lev 1:3, 5, 10, 14) Kung ang ihahandog ay isang hayop, ipapatong ng naghahandog ang kaniyang kamay sa ulo ng hayop (bilang pagkilala na ang handog ay kaniya at para sa kaniya). (Lev 1:4) Papatayin ang hayop, ang dugo nito ay iwiwisik sa palibot ng altar ng handog na sinusunog (Lev 1:5, 11), babalatan at pagpuputul-putulin ang hayop ayon sa mga bahagi nito, ang mga bituka (walang dumi ang sinusunog sa altar) at ang mga binti nito ay huhugasan, ang ulo at ang iba pang mga bahagi ng katawan ay ilalagay lahat sa ibabaw ng altar (mapupunta sa nanunungkulang saserdote ang balat; Lev 7:8). (Lev 1:6-9, 12, 13) Kung ang ihahandog ay isang ibon, aalisin ang butsi at ang mga balahibo nito, at ang ulo at katawan ay susunugin sa altar. (Lev 1:14-17)

Mga handog na pansalu-salo (o mga handog ukol sa kapayapaan). Ang mga handog na pansalu-salo na kaayaaya kay Jehova ay nagpapahiwatig ng pakikipagpayapaan sa kaniya. Ang mananamba at ang sambahayan nito ay nakikibahagi sa mga handog (sa looban ng tabernakulo; ayon sa tradisyon, may itinayong mga kubol na nakapalibot sa loob ng kurtinang nakapaligid sa looban; sa templo, may inilaang mga silid-kainan). Ang nanunungkulang saserdote ay tumatanggap ng isang takdang bahagi ng handog, at ang mga saserdoteng nakatokang maglingkod ay tumatanggap din ng isang takdang bahagi. Sa diwa, tinatanggap naman ni Jehova ang kaayaayang usok ng sinusunog na taba. Ang dugo, na kumakatawan sa buhay, ay ibinibigay sa Diyos bilang pag-aari niya. Samakatuwid, ang mga saserdote, mga mananamba, at si Jehova ay waring nagsasalu-salo sa isang kainan, na nagpapahiwatig ng mapayapang ugnayan. Ang taong nakikibahagi sa handog samantalang siya'y nasa karumihan (alinman sa mga karumihang binanggit sa Kautusan) o kumain ng natirang karne pagkaraan ng itinakdang panahon kung kailan ito maaaring kainin (yamang magsisimula na itong mabulok sa mainit na klima) ay lilipulin mula sa kaniyang bayan. Dahil sa kaniyang pagiging marumi o dahil sa pagkain niya ng maruming bagay sa harap ng Diyos na Jehova, dinungisan o nilapastangan niya ang salu-salo, anupat winalang-galang ang mga bagay na sagrado.—Lev 7:16-21; 19:5-8.

Ang Hapunan ng Panginoon (Memoryal o Huling Hapunan) ay isang salu-salo. (1Co 10:16) Udyok ng pananampalataya, yaong mga kabilang sa 'bagong tipan sa bisa ng dugo ni Jesus' ay nagsasalu-salo, anupat kinakain at iniinom nila ang mga emblemang sumasagisag sa katawan at dugo ni Jesus. Sila'y nakikipagsalu-salo rin kay Jehova bilang Awtor ng kaayusang ito. Hinahangad nila na matamo ang pagsang-ayon ni Jehova at sila'y may pakikipagpayapaan hindi lamang sa isa't isa kundi maging kay Jehova sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. Yamang ang pagiging malinis ay kahilingan sa mga makikibahagi sa isang salu-salo, nagbabala si Pablo na dapat suriin ng isang Kristiyano ang kaniyang sarili bago ang Memoryal na hapunan. Ang pagwawalang-bahala o paghamak sa okasyong ito o sa mga emblemang alak at tinapay na walang lebadura ay paglapastangan sa mga bagay na sagrado, anupat karapat-dapat sa paghatol.—1Co 11:25, 27-29; tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON.

Sa *handog na pasasalamat,* na isang handog na pansalu-salo na pumupuri sa Diyos dahil sa kaniyang mga paglalaan at maibiging-kabaitan, ang karne at kapuwa ang tinapay na may lebadura at walang lebadura ay kinakain. Samakatuwid, ipinagdiriwang ng mananamba ang okasyon gamit yaong matatawag na "pang-araw-araw na pagkain." (Gayunman, kailanma'y hindi naglalagay ng tinapay na may lebadura sa ibabaw ng altar bilang handog sa Diyos.) At, sa kapahayagang ito ng pasasalamat at papuri sa Diyos, ang karne ay kailangang kainin sa araw ring iyon, hindi kinabukasan. (Sa ibang handog na pansalu-salo, ang karne ay maaaring kainin sa ikalawang araw.) (Lev 7:11-15) Ipinaaalaala nito ang panalanging itinuro ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga tagasunod: "Ibigay mo sa amin ngayon ang aming tinapay para sa araw na ito."—Mat 6:11.

Mga okasyon para sa paghahandog ng mga handog na pansalu-salo, at ang mga pagkakakilanlan ng mga ito:

(1) Mga okasyon: Kapag nakikipagtipan (Exo 24:5); kapag nagdiriwang ng mga kapanahunan ng pista at ng pasimula ng mga buwan (Bil 10:10; Exo 12:2-14; Lev 23:15-19; Bil 29:39), at iba pang mga okasyon.

(2) Mga layunin: Upang makamit ang pagsang-ayon ng Diyos; pamamanhik o pagsusumamo sa Diyos sa mga panahon ng kapighatian. (Lev 19:5; Huk 20:26; 21:4; 1Sa 13:9; 2Sa 24:25)

(3) Mga hayop na ginagamit, at pamamaraan: *Lalaki* o *babaing* baka, tupa, kambing (hindi ibon, yamang itinuturing na hindi sapat ang mga ito para sa isang salu-salo ukol sa paghahain). (Lev 3:1, 6, 12) Ipapatong ng naghahandog ang kaniyang kamay sa ulo ng hayop; papatayin ang hayop; iwiwisik ng saserdote ang dugo nito sa palibot ng altar ng handog na sinusunog (Lev 3:2, 8, 13); ilalagay ang taba (pati na ang matabang buntot ng tupa) sa ibabaw ng altar ng handog na sinusunog (Lev 3:3-5, 9); mapupunta ang dibdib sa mga saserdote, ang kanang binti naman ay sa nanunungkulang saserdote (Exo 29:26, 28; Lev 7:28-36).

(4) Mga uri: Pasasalamat o papuri; panata (tingnan ang Bil 6:13, 14, 17); kusang-loob.

Mga handog ukol sa kasalanan. Ang mga ito ay para lamang sa di-sinasadyang kasalanan, na nagawa ng isa dahil sa kahinaan ng di-sakdal na laman, at hindi "nakataas ang kamay," samakatuwid nga, hindi hayagan, nagmamapuri, o kusa. (Bil 15: 30, 31, tlb sa *Rbi8*) Iba't ibang haing hayop, mula sa toro hanggang sa kalapati, ang ginagamit, depende sa katungkulan at kalagayan ng (mga) ipinagbabayad-sala. Sa Levitico kabanata 4, mapapansin na yaong sangkot sa mga kasalanang tinalakay ay mga taong gumawa ng "isa sa mga bagay na iniutos ni Jehova na huwag gawin" at dahil doo'y nagkasala. (Lev 4:2, 13, 22, 27) Para sa mga handog ukol sa kasalanan tuwing Araw ng Pagbabayad-Sala, tingnan ang PAGBABAYAD-SALA, ARAW NG.

Mga okasyong humihiling ng mga handog ukol sa kasalanan, at ang mga pagkakakilanlan ng mga ito:

(1) Para sa kasalanan ng mataas na saserdote, na nagdadala ng pagkakasala sa bayan (Lev 4:3): Ang mataas na saserdote ay magdadala ng isang toro at ipapatong niya ang kaniyang kamay sa ulo ng toro; papatayin ang toro; dadalhin sa loob ng Dakong Banal ang dugo nito at iwiwisik iyon sa harap ng kurtina; papahiran ng dugo ang mga sungay ng *altar ng insenso,* anupat ang matitira ay ibubuhos sa paanan ng *altar ng handog na sinusunog;* ang taba (gaya sa mga handog na pansalu-salo) ay susunugin sa ibabaw ng altar ng handog na sinusunog (Lev 4:4-10); at ang bangkay (kasama ang balat) ay susunugin sa isang dakong malinis sa labas ng lunsod, kung saan inilalagay ang mga abo ng altar. (Lev 4: 11, 12)

(2) Para sa kasalanan ng buong kapulungan (mga kasalanang nagawa ng kapulungan, na nabatid na lamang ng mga lider nang maglaon) (Lev 4:13): Ang kongregasyon ay magdadala ng isang toro; ipapatong ng matatandang lalaki ang kanilang mga kamay sa ulo ng toro; papatayin ito ng isa sa kanila; ang kasunod na pamamaraan ay katulad niyaong para sa kasalanan ng mataas na saserdote. (Lev 4:14-21)

Ang kasalanang nagawa ng isang mataas na saserdote samantalang siya'y opisyal na nakaupo at nanunungkulan bilang kinatawan ng buong bansa sa harap ni Jehova ay nagdadala ng pagkakasala sa buong kapulungan. Maaaring ang kasalanang ito ay isang kamalian, gaya halimbawa ng pagkakamali sa paghatol, sa pagkakapit ng Kautusan, o sa pag-aasikaso sa isang tanong na may pambansang kahalagahan. Para sa kasalanang ito, at para sa kasalanan ng buong kapulungan, ang pinakamahalagang hain, samakatuwid nga, isang toro, ang hinihiling.—Lev 4:3, 13-15.

Kung ang inihahandog na mga handog ukol sa kasalanan ay para sa mga indibiduwal, ang dugo ay hanggang sa altar lamang dinadala. Subalit, sa mga kaso ng kasalanan ng mataas na saserdote at ng buong kapulungan, ang dugo ay dinadala rin sa loob ng Dakong Banal, na unang silid ng santuwaryo, at iwiniwisik ito sa harap ng kurtina, na sa kabilang panig niyao'y 'tumatahan' si Jehova, anupat kinakatawanan siya ng isang makahimalang liwanag sa ibabaw ng kaban ng tipan sa Kabanal-banalan. (Tanging ang dugo ng mga handog ukol sa kasalanan, na palagiang inihahandog sa Araw ng Pagbabayad-Sala, ang dinadala sa loob ng Kabanal-banalan, na ikalawang silid; Lev 16.) Hindi maaaring kainin ng sinumang saserdote ang alinmang bahagi ng mga handog na ang dugo ay dinala sa loob ng Dakong Banal.—Lev 6:30.

(3) Kasalanan ng isang pinuno: Pareho rin ang pamamaraan, subalit isang lalaking kambing ang ginagamit, at ang dugo niyaon ay *hindi dinadala sa loob ng Dakong Banal.* Ang dugo ay ilalagay sa mga sungay ng *altar ng handog na sinusunog;* ang matitira ay ibubuhos sa paanan ng altar; ang taba ay pauusukin sa altar (Lev 4:22-26); maliwanag na tumatanggap ng isang takdang bahagi ang mga saserdote upang kainin, gaya sa ibang mga handog ukol sa kasalanan (Lev 6:24-26, 29); ang mga sisidlang pinagpakuluan ng karne ay dapat kuskusin (o basagin, kung sisidlang luwad), upang walang "kabanal-banalang bagay" ang malapastangan, na mangyayari kung may anumang bahagi ng hain na maiiwan at didikit sa sisidlan at pagkatapos ay gagamitin ang sisidlang iyon sa pangkaraniwang mga layunin. (Lev 6:27, 28)

(4) Kasalanan ng isang indibiduwal na Israelita: Isang babaing anak ng kambing o isang babaing kordero ang ginagamit; ang pamamaraan ay katulad niyaong para sa kasalanan ng isang pinuno. (Lev 4:27-35)

Sa sumusunod na mga kaso, ang mga kasalanan ay naiiba sa mga nabanggit na, sapagkat ang mga taong sangkot ay nakagawa ng kamalian at hindi nila "ginawa ang lahat ng utos" ng Diyos, samakatuwid ay kasalanan ng di-paggawa ng tama (*sin of omission*).—Bil 15:22.

(5) Para sa buong kapulungan, isang anak ng kambing ang ginagamit (Bil 15:22-26); para sa isang indibiduwal, isang babaing kambing na nasa unang taon nito. (Bil 15:27-29)

Sa mga kaso kung saan ang mga saserdote ay dapat kumain ng bahagi ng handog ukol sa kasalanan, lumilitaw na, sa pagkain nila niyaon, sila'y itinuturing na 'nananagot para sa kamalian' ng mga naghahandog ng handog ukol sa kasalanan "upang magbayad-sala para sa kanila sa harap ni Jehova,"

sa pamamagitan ng kanilang banal na katungkulan. —Lev 10:16-18; 9:3, 15.

Mga handog ukol sa pagkakasala. Ang mga handog ukol sa pagkakasala ay para sa mga pantanging pagkakasala ng isang tao, at bahagyang naiiba sa ibang mga handog ukol sa kasalanan sapagkat waring inihahandog ang mga ito upang matugunan o maisauli ang isang karapatan. Maaaring nalapastangan ang karapatan ni Jehova o ang karapatan ng kaniyang banal na bansa. Ang handog ukol sa pagkakasala ay inihahandog upang paglubagin si Jehova dahil sa karapatang nalapastangan, o upang maisauli o mabawi ang ilang partikular na karapatan sa tipan para sa isang nagsisising nagkasala at upang mahango siya sa parusa ng kaniyang kasalanan.—Ihambing ang Isa 53:10.

Sa mga kasong tinalakay sa Levitico 5:1-6, 17-19, ang mga indibiduwal ay nagkasala nang hindi nila namamalayan, pinag-iisipan, o dahil sa kawalang-ingat, at nang itawag-pansin iyon sa kanila, ninais nilang ituwid iyon. Sa kabilang dako, ang mga kasalanang tinalakay sa Levitico 6:1-7 ay hindi mga kasalanang di-namamalayan o dahil sa kawalang-ingat; gayunpaman, ang mga ito ay mga kasalanang nagawa dahil sa mga kahinaan at pagnanasa ng laman, at hindi sinasadya, hindi tahasan, at hindi kinusa bilang paghihimagsik sa Diyos. Ang budhi ng taong sangkot ay binagabag, kaya naman kusang-loob siyang nagsisi, nagtapat ng kaniyang kasalanan, at matapos gumawa ng pagsasauli, humingi siya ng awa at kapatawaran.—Mat 5:23, 24.

Itinatampok ng mga kautusang ito na, bagaman ang Kautusan ay mahigpit sa nagkasala nang sinasadya at hindi nagsisisi, isinasaalang-alang nito ang motibo, kalagayan, at saloobin, upang makapagpakita ng awa sa ilalim ng Kautusan, gaya rin naman sa kongregasyong Kristiyano. (Ihambing ang Lev 6:1-7; Exo 21:29-31; Bil 35:22-25; 2Co 2:5-11; 7:8-12; 1Ti 1:2-16.) Gayunman, pansinin na walang isa man sa mga kamaliang ito ang makaliligtas sa parusa; dapat bayaran ang mga indibiduwal na napinsala, at isang handog ukol sa pagkakasala ang kailangang ihandog kay Jehova. Maliban sa ilang pagkakaiba, ang mga handog ukol sa pagkakasala ay inaasikasong gaya ng mga handog ukol sa kasalanan, at ang mga saserdote ay tumatanggap ng isang takdang bahagi upang kainin.—Lev 7:1, 5-7.

Mga okasyong humihiling ng mga handog ukol sa pagkakasala, at ang mga pagkakakilanlan ng mga ito:

(1) Isang saksi na matapos makarinig ng hayagang pagsumpa ay hindi nagpatotoo tungkol doon o hindi ipinaalam iyon; isa na naging marumi nang hindi niya namamalayan dahil sa isang bangkay o ibang taong marumi; isa na gumawa ng padalusdalos o di-pinag-isipang sumpa na gagawin o hindi niya gagawin ang isang bagay (Lev 5:1-4): Kailangan niyang ipagtapat kung paano siya nagkasala. (Lev 5:5) Iba-iba ang mga handog ukol sa pagkakasala, depende sa pinansiyal na mga kalagayan. (Lev 5:6-10) Kung ito'y handog na mga butil, hindi ito lalagyan ng langis o olibano sapagkat ito'y isang handog ukol sa kasalanan at isang *kahilingang* handog na mga butil at hindi isang kusang-loob na handog; ang kusang-loob na handog na mga butil ay isang *may-kagalakang* handog ng taong may mabuting katayuan sa Diyos. (Lev 5:11-13)

(2) Isa na nagkasala nang di-sinasadya laban sa mga banal na bagay ni Jehova (halimbawa, isa na di-sinasadyang nakakuha ng butil na ibinukod bilang ikapu para sa santuwaryo, at ginamit iyon para sa kaniyang sarili o para sa kaniyang sambahayan [ukol sa pangkaraniwang layunin, anupat nilapastangan ang pinabanal na bagay]) (Lev 5:15a; ihambing ang Lev 22:14-16): Magbibigay siya ng kabayaran at isang kalima niyaon sa santuwaryo. (Lev 5:16) Isang barakong tupa ang inihahandog bilang handog ukol sa pagkakasala. (Lev 5:15)

(3) Isang tao na di-sinasadyang nakagawa (malamang ay dahil sa kapabayaan) ng isang bagay na iniutos ni Jehova na huwag gawin: Isang barakong tupa "ayon sa tinatayang halaga" ang ihahandog. (Lev 5:17-19)

(4) Isang tao na nanlinlang sa kaniyang kasamahan sa pamamagitan ng pagkuha ng mga pag-aaring ipinagkatiwala sa kaniya, pagnanakaw, pandaraya, pagtatago ng isang bagay na nasumpungan niya at pagsisinungaling tungkol dito (Lev 6:2, 3; ihambing ang Exo 22:7-13, at pansinin na hindi kasali rito ang pagpapatotoo nang may kabulaanan *laban* sa kapuwa, gaya ng kaso sa Deu 5:20): Una, ipagtatapat niya ang mali na kaniyang ginawa. Pagkatapos ay babayaran niya nang buo, at ng isang kalima, ang taong napinsala. (Lev 6:4, 5; Bil 5:6, 7) Kung namatay ang taong ginawan niya ng mali, ang pinakamalapit nitong kamag-anak na lalaki ang tatanggap sa kabayaran; kung wala itong malapit na kamag-anak, ang saserdote ang tatanggap niyaon. (Bil 5:8) Pagkatapos ay maghahandog siya ng isang barakong tupa bilang kaniyang handog ukol sa pagkakasala.

Mga handog na mga butil. Ang mga handog na mga butil ay inihahandog kasama ng mga handog na pansalu-salo, mga handog na sinusunog, at mga handog ukol sa kasalanan, at gayundin bilang mga unang bunga; may mga pagkakataon naman na inihahandog ang mga ito nang bukod. (Exo 29:40-42; Lev 23:10-13, 15-18; Bil 15:8, 9, 22-24; 28: 9, 10, 20, 26-28; kab 29) Ang mga ito ay inihahandog bilang pagkilala sa kagandahang-loob ng Diyos

dahil sa paglalaan niya ng mga pagpapala at kasaganaan. Kadalasa'y may kasamang langis at olibano ang mga ito. Ang mga handog na mga butil ay maaaring nasa anyong mainam na harina, binusang butil, o hugis-singsing o maninipis na tinapay na niluto, inihaw, o mula sa kawa. Ang iba sa handog na mga butil ay inilalagay sa altar ng handog na sinusunog, ang iba naman ay kinakain ng mga saserdote, at sa mga handog na pansalu-salo, nakikibahagi sa mga ito ang mga mananamba. (Lev 6:14-23; 7:11-13; Bil 18:8-11) Ang mga handog na mga butil na inihahandog sa altar ay hindi maaaring lagyan ng lebadura o "pulot-pukyutan" (lumilitaw na tumutukoy sa sirup ng mga igos o katas ng mga prutas) na maaaring umasim.—Lev 2:1-16.

Mga handog na inumin. Ang mga handog na inumin ay inihahandog kasama ng karamihan sa iba pang handog, lalo na noong naninirahan na ang mga Israelita sa Lupang Pangako. (Bil 15:2, 5, 8-10) Ang ginagamit sa mga ito ay alak ("nakalalangong inumin") na ibinubuhos sa altar. (Bil 28:7, 14; ihambing ang Exo 30:9; Bil 15:10.) Sumulat ang apostol na si Pablo sa mga Kristiyano sa Filipos: "Kung ibinubuhos man akong tulad ng isang handog na inumin sa ibabaw ng hain at pangmadlang paglilingkod kung saan kayo inakay ng pananampalataya, ako ay natutuwa." Dito ay ginamit niya ang isang handog na inumin bilang paglalarawan, anupat kaniyang ipinahayag ang pagnanais niyang magpagal para sa mga kapuwa Kristiyano. (Fil 2:17) Noong malapit na siyang mamatay, sumulat siya kay Timoteo: "Ako ay ibinubuhos na tulad ng isang handog na inumin, at ang takdang panahon ng pagpapalaya sa akin ay napipinto na."—2Ti 4:6.

Mga handog na ikinakaway. Sa mga handog na ikinakaway, maliwanag na inilalagay ng saserdote ang kaniyang mga kamay sa ilalim ng mga kamay ng mananamba, na siyang may hawak ng haing ihahandog, at pagkatapos ay ikakaway niya ang mga iyon; o ang saserdote mismo ang magkakaway sa handog. (Lev 23:11a) Bilang tagapamagitan ng tipang Kautusan, waring ginawa ito ni Moises para kay Aaron at sa mga anak nito noong italaga niya sila sa pagkasaserdote. (Lev 8:28, 29) Ang pagkilos na ito ay sumasagisag sa *paghahandog* ng mga hain kay Jehova. Ang ilang handog na ikinakaway ay napupunta sa mga saserdote bilang kanilang takdang bahagi.—Exo 29:27.

Ang paghahandog ng isang tungkos (o takal na omer) ng mga unang bunga ng pag-aani ng sebada tuwing Nisan 16 ay isang handog na ikinakaway na isinasagawa ng mataas na saserdote. Nisan 16 din noong taóng 33 C.E. nang buhaying-muli si Jesu-Kristo, "ang unang bunga niyaong mga natulog na sa kamatayan." (1Co 15:20; Lev 23:11b; Ju 20:1) Pagsapit ng araw ng Pentecostes, dalawang tinapay na may lebadura mula naman sa mga unang bunga ng trigo ang ikinakaway. (Lev 23:15-17) Araw noon ng Pentecostes nang, bilang Mataas na Saserdote sa langit, iharap ni Jesus kay Jehova ang una sa kaniyang espirituwal na mga kapatid mula sa kongregasyong Kristiyano, na kinuha mula sa makasalanang sanlibutan at pinahiran sa pamamagitan ng pagbubuhos ng banal na espiritu.—Gaw 2:1-4, 32, 33; ihambing ang San 1:18.

Mga sagradong bahagi. Ang salitang Hebreo na *teru·mah'* ay isinasalin kung minsan bilang "sagradong bahagi" kapag tumutukoy sa bahagi ng hain na itinataas mula sa hain bilang takdang bahagi na para sa mga saserdote. (Exo 29:27, 28; Lev 7:14, 32; 10:14, 15) Ang salitang ito ay malimit ding isalin bilang "abuloy," kapag tumutukoy sa mga bagay na ibinigay sa santuwaryo, na, maliban sa mga inihahain sa altar, napupunta rin sa mga saserdote para sa kanilang panustos.—Bil 18:8-13, 19, 24, 26-29; 31:29; Deu 12:6, 11.

HANES. Isang lugar na binanggit sa Isaias 30:4 nang tuligsain ni Jehova yaong mga humihingi ng tulong sa Ehipto. (Isa 30:1-5) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito.

Iba't ibang posibleng kahulugan ang ibinibigay sa tekstong ito. Naniniwala ang ilang komentarista na ang "mga sugo" ay mga Judio, na ipinadala upang humingi ng tulong militar sa Ehipto, at na ang mga ito'y dumating sa Hanes sa misyong iyon. Iminumungkahi naman ng iba na ang mga sugo ay kay Paraon (binanggit sa Isa 30:3) na inilarawang tumanggap sa delegasyong Judio nang makarating ito sa Hanes. Anuman ang nangyari, ipinakita ni Jehova na ang Ehipto ay walang maitutulong.—Isa 30:5.

HANGGANAN. Ang salitang Hebreo na *gevul'* ay nangangahulugang "hangganan." Maaari rin itong mangahulugan ng teritoryo o lupain na nakapaloob sa isang hanggahan o hangganan. Kaya naman, sinasabi ng Josue 13:23: "At ang naging hangganan [sa Heb., *gevul';* sa Ingles, *boundary*] ng mga anak ni Ruben ay ang Jordan; at bilang teritoryo [*u·ghevul'*] ay ito ang mana."

Mga Hangganang Itinakda ni Jehova. Bago ang pangglobong Baha, napalayas na ng Diyos ang unang mag-asawa mula sa hardin ng Eden, anupat napilitan silang mamuhay sa labas nito (Gen 3:23, 24), napalayas na niya si Cain mula sa mismong "lupa" na mula roon ay "sumisigaw" ang dugo ni Abel (Gen 4:10, 11), at nang maglaon ay nagtakda siya ng hangganang "isang daan at dalawampung taon" (Gen 6:3) na sa panahong iyon ay patuloy na makapananahanan sa lupa ang mga taong nabuhay

bago ang Baha bago puksain ang karamihan sa kanila. (Gen 6:13) Iniutos niya sa mga nakaligtas sa Baha na dapat nilang 'punuin ang lupa,' at nang tangkaing pigilan ang pangangalat ng mga tao sa lupa, binigo ng Diyos ang gayong pagkilos at pinilit niya ang mga tao na tuparin ang batas na iyon. —Gen 9:1, 19; 11:1-9.

Pagkaraan ng ilang siglo, ipinangako ng Diyos kay Abraham at sa binhi nito ang isang lupain na may tiyak na mga hangganan. (Gen 15:18-21; Exo 23:31) Pinahintulutan ng Diyos ang mga Canaanitang tumatahan doon na patuloy pang manahanan sa Lupang Pangakong iyon sa loob ng inihulang yugto na "apat na raang taon" bago niya ipinatupad ang batas na nagpatalsik sa kanila nang "ang kamalian ng mga Amorita" ay malubos na. (Gen 15:13-16) Sa kabilang dako naman, iniutos ng Diyos na Jehova sa mga Israelita na huwag nilang panghimasukan ang mga hangganan ng mga bansang Edom, Moab, at Ammon, na noong sinauna ay nagmula sa mga kamag-anak ng mga ninuno ng mga Israelita. (Deu 2:4, 5, 18, 19) Ang mga salita ng awit ni Moises sa Deuteronomio 32:8 ay dapat unawain sa liwanag ng mga bagay na ito. Ang tekstong iyon ay nagsasabi: "Nang ang Kataas-taasan ay magbigay ng mana sa mga bansa, nang paghiwa-hiwalayin niya ang mga anak ni Adan, itinatag niya ang hangganan ng mga bayan *na isinasaalang-alang ang bilang ng mga anak ni Israel."*

Nang maglaon, salig sa karapatan ni Jehova na magtakda ng mga hangganan bilang soberano, ipinagtanggol ni Hukom Jepte ang karapatan ng Israel sa bigay-Diyos na lupain nito. (Huk 11:12-15, 23-27) Gayunman, dahil hindi nanghawakan nang tapat ang Israel sa mga utos ng Diyos, pinahintulutan ni Jehova ang ilang kaaway na mga bayan na manatili sa loob ng mga hanggahan ng Israel (Bil 33:55; Huk 2:20-23), at noon lamang paghahari ni Haring David, mga apat na siglo matapos pumasok ang bansa sa Canaan, nagkaroon ang Israel ng pamumuno sa buong teritoryong nasa loob ng ipinangakong mga hangganan.—2Sa 8:1-15.

Nang bandang huli, alinsunod sa kaniyang naunang babalang kapahayagan, pinahintulutan ni Jehova na mapasok ng mga bansang pagano ang mga hangganan ng Lupang Pangako at maipatapon ang Israel, bilang parusa sa isang apostatang bayan. (Deu 28:36, 37, 49-53; Jer 25:8-11) Sa pamamagitan ng kaniyang mga propetang sina Isaias, Jeremias, Ezekiel, at Daniel, inihula ng Diyos ang pagbangon at pagbagsak ng mga kapangyarihang pandaigdig pasimula sa Babilonya patuloy at gayundin ang pagkakasunud-sunod ng paglitaw ng mga ito. (Isa 13:1–14:4; 44:28–45:5; Jer 25:12-29; Eze 21:18-27; Dan kab 2, 7, 8, at 11:1–12:4) Bagaman pinahintulutan ni Jehova na umiral at mamuno sa lupa ang pulitikal na mga bansa sa loob ng isang 'takdang kapanahunan,' inihula rin ni Jehova ang kanilang lubusang pagkawasak at ang pagpawi sa mga hangganan ng kanilang pulitikal na pamumuno, ito ay sa pamamagitan ng Kaharian ng Mesiyas.—Dan 2:44; ihambing ang Apo 11:17, 18; 19:11-16.

"Ang Tiyak na mga Hangganan" ng Pananahanan ng mga Tao. Sinabi ni Pablo sa mga taga-Atenas na nakikinig sa kaniya na "itinalaga [ng Diyos] ang mga takdang panahon at ang tiyak na mga hangganan [sa Gr., *ho·ro·the·si'as,* sa literal, "pagtatatag ng mga hanggahan"] ng pananahanan ng mga tao." (Gaw 17:26) May kinalaman sa Maylalang, isang katulad na kaisipan ang ipinahahayag sa Awit 74:17: "Ikaw ang nagtatag ng lahat ng hangganan ng lupa; ang tag-araw at ang taglamig—ikaw mismo ang nagtalaga ng mga iyon." Ang Kataastaasan ang nagpangyari ng pag-iral ng likas na mga hangganan gaya ng mga ilog, mga lawa, mga dagat, at mga bundok, na nagtatalaga naman ng tirahan ng mga tao.—Ihambing ang Jer 5:22.

Mga Hangganan ng mga Tribo ng Israel. (MAPA, Tomo 1, p. 744) Noong panahong sakupin ng Israel ang Lupang Pangako, ipinagkaloob sa mga tribo nina Ruben, Gad, at sa kalahati ng tribo ni Manases ang karapatan na tanggapin ang kanilang manang lupain "mula sa panig ng Jordan sa dakong sikatan ng araw." (Bil 32:1-5, 19, 33-42; 34:14, 15; Jos 13:8-13, 15-32) Pagkatapos ng anim na taóng pakikipagdigma upang masupil ang mga Canaanita, dumating ang panahon upang italaga ang hangganan ng mga tribo sa K ng Jordan para sa siyam na tribo at sa nalalabing kalahati ng tribo ni Manases. Si Josue, si Eleazar na saserdote, at isang pinuno mula sa bawat tribo ang inatasan ni Jehova upang maglingkod bilang komite para sa lupain anupat mangangasiwa sa pamamahagi. (Bil 34:13-29; Jos 14:1) Ang pamamaraang sinunod ay salig sa naunang utos ng Diyos kay Moises: "Ayon sa kalakhan ng bilang ay daragdagan mo ang mana ng isa, at ayon sa kakauntian ay babawasan mo ang mana ng isa. Ang mana ng bawat isa ay ibibigay ayon sa kaniyang mga rehistrado. Tanging sa pamamagitan ng palabunutan hahati-hatiin ang lupain."—Bil 26:52-56; 33:53, 54.

Lumilitaw kung gayon na ang pamamahagi ng lupain sa mga tribo ay batay sa dalawang salik: ang resulta ng palabunutan, at ang laki ng tribo. Maaaring ang itinalaga lamang ng palabunutan ay ang tinatayang lokasyon ng lupaing mana ng bawat tribo, sa gayon ay nag-aatas ng mana sa isang seksiyon o iba pang seksiyon ng lupain, halimbawa, kung iyon ay sa dakong H o T, S o K, sa kahabaan ng baybaying kapatagan, o sa bulubunduking pook. Ang

pasiya ayon sa palabunutan ay nagmula kay Jehova at sa gayon ay maiiwasan ang paninibugho o awayan sa gitna ng mga tribo. (Kaw 16:33) Sa pamamagitan nito, mapapatnubayan din ng Diyos ang mga bagay-bagay upang ang lokasyon ng bawat tribo ay maging kasuwato ng kinasihang hula ng patriyarkang si Jacob nang mamamatay na ito na nakaulat sa Genesis 49:1-33.

Pagkatapos na maitalaga sa pamamagitan ng palabunutan ang magiging heograpikong lokasyon ng isang tribo, kailangan namang italaga ang lawak ng teritoryo nito salig sa ikalawang salik: ang laki ng tribo. "Paghahati-hatian ninyo ang lupain bilang pag-aari sa pamamagitan ng palabunutan ayon sa inyong mga pamilya. Ang marami ay daragdagan ninyo ng kaniyang mana, at ang kaunti ay babawasan ninyo ng kaniyang mana. Kung saan lumabas ang palabunot para sa kaniya, iyon ang magiging kaniya." (Bil 33:54) Ang pasiya sa pamamagitan ng palabunutan may kinalaman sa pangunahing heograpikong lokasyon ay mananatili, ngunit maaaring gumawa ng mga pagbabago sa laki ng mana. Kaya naman nang matuklasan na ang teritoryo ng Juda ay napakalaki, ang sukat ng lupain nito ay binawasan sa pamamagitan ng pag-aatas ng ilang bahagi nito sa tribo ni Simeon.—Jos 19:9.

Waring ang pagdaragdag o pagbabawas ng mana ay hindi lamang salig sa sukat ng lupain, sapagkat ang tribo ni Dan, bagaman pangalawa sa pinakamarami, ay tumanggap ng isa sa pinakamaliliit na bahagi ayon sa aktuwal na mga sukat. Maaaring isinaalang-alang din ang iba pang mga salik, gaya ng bilang ng mga lunsod, uri ng lupain, at kalidad ng lupa.—Ihambing ang Jos 17:14-18.

Kapag ang mas eksaktong mga hangganan ng mga pangkat ng tribo ay naitakda na, maaari nang iatas ang indibiduwal na mga ari-arian ng mga pamilya, at lumilitaw na ginawa ito, hindi sa pamamagitan ng palabunutan, kundi sa pamamagitan ng direksiyon ng inatasang komite na binubuo nina Eleazar, Josue, at ng mga pinuno. (Jos 17:3, 4) Kaya, sinasabi ng Deuteronomio 19:14 na "kapag naitakda na ng *mga ninuno* ang mga hangganan ng iyong mana," hindi dapat iurong ang mga ito.—Tingnan ang MUHON.

Ipinakikita ng ulat ng paghahati ng teritoryo sa K ng Jordan na itinalaga muna ang mga palabunot para sa Juda (Jos 15:1-63), sa Jose (Efraim) (Jos 16:1-10), at sa kalahati ng tribo ni Manases na nasa K ng Jordan (Jos 17:1-13), anupat isa-isang binanggit ang kanilang mga hangganan at mga lunsod. Pagkatapos nito, lumilitaw na natigil ang paghahati-hati ng lupain, yamang ipinakikita na ang kampo ng Israel ay lumipat mula sa Gilgal patungo sa Shilo. (Jos 14:6; 18:1) Hindi binabanggit kung gaano kahaba ang panahong nasangkot, ngunit nang bandang huli ay sinawata ni Josue ang nalalabing pitong tribo dahil ipinagpaliban ng mga ito ang pamamayan sa nalalabing bahagi ng lupain. (Jos 18:2, 3) Iba't ibang paliwanag ang ibinibigay may kinalaman sa sanhi ng saloobing ito ng pitong tribo, anupat ikinakatuwiran ng ilang komentarista na maaaring dahil sa saganang samsam na nakuha noong panahon ng pananakop at dahil wala namang gaanong panganib na sasalakay ang mga Canaanita, hindi nadama ng mga tribong ito na dapat nilang ariin nang apurahan ang nalalabing bahagi ng teritoryo. Ang pag-aatubili na makipagsagupaan sa maliliit na pangkat ng mga kaaway roon na matindi ang pagsalansang ay maaaring dahilan din ng kakuparang ito. (Jos 13:1-7) Gayundin, maaaring mas limitado ang kaalaman nila hinggil sa bahaging ito ng Lupang Pangako kaysa sa kaalaman nila sa mga seksiyong naitakda na.

Upang mapabilis ang mga bagay-bagay, nagsugo si Josue ng isang delegasyon na binubuo ng 21 lalaki, 3 mula sa bawat isa sa 7 tribo, upang 'igawa ng mapa ang lupain ayon sa pitong bahagi,' at pagkatapos na 'maigawa ito ng mga lalaki ng mapa ayon sa mga lunsod,' nagpalabunutan si Josue para sa kanila upang makuha ang pasiya ni Jehova. (Jos 18:4-10) Ang indibiduwal na mga manang itinakda ay tinatalakay sa Josue 18:11–19:49.

Ang makasaserdoteng tribo ni Levi ay hindi binigyan ng isang partikular na rehiyon bilang takdang bahagi nito kundi pinagkalooban ng 48 nakapangalat na mga lunsod at mga pastulan na nasa loob ng mga hangganan ng ibang mga tribo.—Jos 13:14, 33; 21:1-42.

Iba Pang mga Hangganan. Sa pamamagitan ng tipang Kautusan ng Diyos, 'ibinukod ng Diyos ang Israel' bilang kaniyang piling bayan sa loob ng 1,545 taon (Lev 20:26), ngunit sa pamamagitan ng sakripisyong kamatayan ng kaniyang Anak ay giniba niya ang makasagisag na "pader na nasa pagitan" na naghihiwalay sa mga taong Gentil mula sa mga Judio, anupat pinawi ang Kautusan ng mga utos. Sa Efeso 2:12-16, tinukoy ni Pablo ang harang, o pader (*soreg*), sa lugar ng templo. Sa ilalim ng parusang kamatayan, pinagbawalan ang mga Gentil na lumampas sa hangganang iyon, anupat para sa apostol, ang pader na iyon ay isang angkop na ilustrasyon ng paghihiwalay na nalikha ng tipang Kautusan.

Sa ilalim ng bagong tipan na ang tagapamagitan ay si Kristo Jesus, inilagay ang isang espirituwal na hangganan, na lalo pang higit na kahanga-hanga kaysa sa anumang heograpikong hangganan, anupat inihihiwalay nito ang espirituwal na bansa ng kongregasyong Kristiyano mula sa iba pang bahagi

ng sanlibutan ng sangkatauhan. (Ju 17:6, 14-19; 1Pe 2:9-11) Malaon nang inihula ni Jehova na itatayo niya ang Sion anupat gagamitan niya ito ng mahahalagang hiyas at ang lahat ng mga hangganan nito ay gagawin niyang yari sa "kalugud-lugod na mga bato," at sumipi si Jesus mula sa hulang ito at ikinapit ang kasunod na talata sa mga nagiging alagad niya. (Isa 54:12, 13; Ju 6:45; ihambing ang Apo 21:9-11, 18-21.) Ang espirituwal na mga hangganang ito ay dapat ituring na sagrado, sapagkat nagbababala ang Diyos na yaong mga manghihimasok sa mga ito ay pupuksain.—Ihambing ang Isa 54:14, 15; 60:18 sa 1Co 3:16, 17.

Sa kabaligtaran, yaong mga bumubuo sa espirituwal na bansang iyon ay hinihilingang manatili sa loob nito, anupat kinikilala ang moral na mga limitasyong itinakda (1Co 5:9-13; 6:9, 10; 1Te 4:3-6) at ang espirituwal na mga hangganan na naghihiwalay sa kanila mula sa huwad na pagsamba at makasanlibutang mga sistema (2Co 6:14-18; San 4:4; Apo 18:4), gayundin ang mga tuntuning umuugit sa wastong mga ugnayan sa pagitan ng mga Kristiyano at ng "nakatataas na mga awtoridad" ng umiiral na mga pamahalaan (Ro 13:1, 5; 1Pe 2:13-16; Gaw 4:19, 20; 5:29), sa pagitan ng mag-asawa (1Co 7:39; 1Pe 3:1, 7), at sa maraming iba pang aspekto sa buhay.

Ipinakikita rin ni Pablo na may mga hangganan na umuugit sa teritoryong iniatas para sa ministeryal na gawain.—2Co 10:13-16.

HANGIN [sa Ingles, *wind*]. Ang salitang Hebreo na *ru'ach,* kadalasang isinasaling "espiritu," ay maaari ring tumukoy sa hangin na gumagalaw. (Ec 1:6) Ang iba pang mga termino at mga pananalitang Hebreo ay maaaring isaling "bagyong hangin" (Os 8:7), "unos," "unos na umiinog" (Jer 25:32; 23:19), "maunos na hangin," at "buhawi" (Aw 148:8; 2Ha 2:11). Bagaman sa Juan 3:8 ang *pneu'ma* (karaniwang isinasaling "espiritu") ay nangangahulugang "hangin," ang terminong Griego na *a'ne·mos* ang katawagang mas malimit gamitin para sa hangin. (Mat 7:25, 27; 11:7; Ju 6:18) Lumilitaw na ang "mahanging bahagi [sa Heb., *ru'ach*] ng araw" ay tumutukoy sa huling bahagi ng hapon mismong bago lumubog ang araw, kapag ang nakarerepreskong malamig na hangin ay karaniwang humihihip sa rehiyong ipinapalagay na dating kinaroroonan ng hardin ng Eden.—Gen 3:8; tingnan ang ESPIRITU.

Ang Diyos na Jehova ang Maylalang ng hangin. (Am 4:13) Bagaman hindi siya literal na nasa hangin (1Ha 19:11; ihambing ang Job 38:1; 40:6; Aw 104:3), kaya ng Diyos na kontrolin ang hangin at gamitin ito upang matupad ang kaniyang mga layunin, gaya noong gamitin niya itong instrumento upang pahupain ang tubig ng Baha. (Gen 8:1; Exo 14:21; Bil 11:31; Aw 78:26; 107:25, 29; 135:7; 147:18; Jer 10:13; Jon 1:4) Noong nasa lupa ang Kaniyang Anak, nagpamalas din ito ng kapangyarihang kumontrol ng hangin, anupat pinatigil iyon. (Mat 8:23-27; 14:24-32; Mar 4:36-41; 6:48, 51; Luc 8:22-25) Lumilitaw na dahil lamang sa kapahintulutan ni Jehova kung kaya nalikha o nakontrol ni Satanas ang "isang malakas na hangin" na naging sanhi ng kamatayan ng mga anak ni Job.—Job 1:11, 12, 18, 19.

Kadalasan, pinapangalanan ang hangin ayon sa direksiyong pinagmumulan nito, anupat ang "hanging silangan" ay humihihip pakanluran mula sa S. (Exo 10:13, 19; Aw 78:26; Sol 4:16) Ang apat na direksiyon, H, T, S, at K, ay pawang saklaw ng mga pagtukoy sa "apat na hangin" ng langit o ng lupa. (Jer 49:36; Eze 37:9; Dan 8:8; Mat 24:31) Sa Apocalipsis 7:1, "apat na anghel" ang inilalarawang "nakatayo sa apat na sulok ng lupa, na hinahawakang mahigpit ang apat na hangin ng lupa." Sa pagtayo sa mga "sulok," ang mga hangin ay pakakawalan ng "mga anghel" nang pahilis mula sa mga direksiyong diyagonal, anupat walang bahagi ng lupa ang makaliligtas sa mapangwasak na paghihip ng mga hangin.

Ang hanging hilaga ay malamig at may dalang malalakas na ulan. (Job 37:9; Kaw 25:23) Ang hanging T naman ay humihihip sa maiinit na disyertong lugar patungong Palestina, kung kaya maaari itong lumikha ng matinding init (Luc 12:55); ang mga bagyong hangin ay maaari ring manggaling sa T. (Isa 21:1; Zac 9:14) Kapag tag-init, ang hanging S, sa paghihip nito patungong Ehipto at Palestina, ay tumatawid sa malalawak na disyertong lugar kung kaya ito ay mainit at tuyo, anupat natutuyot ang pananim. (Gen 41:6, 23, 27; Eze 17:7-10; ihambing ang Os 13:15; Jon 4:8.) Kapag panahon ng tag-ulan, tinatangay ng hanging K mula sa Dagat Mediteraneo ang halumigmig patungong Palestina at nagdadala ito ng ulan sa lupaing iyon. (1Ha 18:42-45) Kapag ang mga nagmamasid doon ay nakakita ng isang ulap na lumilitaw sa K, makaaasa sila na babagyo. (Luc 12:54) Sa tuyong tag-araw, dahil sa araw-araw na paghihip ng hangin mula sa Mediteraneo ay mas kaayaaya ang panahon. —Tingnan ang EUROAQUILO; ULAP.

Makasagisag na Paggamit. Ang hangin ay maaaring biglang dumating at bigla ring mawala, anupat angkop na lumalarawan sa kaiklian ng buhay ng tao. (Job 7:7) Palibhasa'y walang solidong substansiya, ang hangin ay maaaring tumukoy sa walang-kabuluhang kaalaman at pagpapagal, sa hungkag na mga salita at pag-asa (Job 15:1, 2; 16:3; Ec 5:16; Os 12:1), gayundin sa kawalang-saysay. (Isa 26:18; 41:29; Jer 5:13) Palibhasa'y

walang kinauuwian ang walang-kabuluhang mga gawa, ang pagtataguyod sa mga ito ay gaya ng "paghahabol sa hangin." (Ec 1:14; 2:11) At ang tao na nagdadala ng sumpa sa kaniyang sambahayan ay 'nagmamay-ari ng hangin.' Wala siyang anumang natatamo na kapaki-pakinabang o may tunay na halaga.—Kaw 11:29.

Ikinakalat at ipinaghahagisan ng hangin ang mga bagay-bagay, kaya ang 'ipinangalat sa bawat hangin' o 'nahati tungo sa apat na hangin' ay nangangahulugan ng lubusang pangangalat o pagkakahati-hati. (Jer 49:36; Eze 5:10; 12:14; 17:21; Dan 11:4) Tulad ng isang sasakyang-dagat na sinisiklut-siklot ng hangin, na walang takdang landasin, ang mga taong kulang sa Kristiyanong pagkamaygulang ay "dinadalang paroo't parito ng bawat hangin ng turo sa pamamagitan ng pandaraya ng mga tao, sa pamamagitan ng katusuhan sa pagkatha ng kamalian."—Efe 4:13, 14.

HANIEL [Ang Diyos ay Nagpakita ng Lingap; Ang Diyos ay Nagmagandang-loob; o, Lingap (Kagandahang-loob) ng Diyos].

1. Isang pinuno na pinili ni Jehova upang kumatawan sa tribo ni Manases sa paghahati-hati ng lupain sa K ng Jordan sa siyam at kalahating tribo ng mga Israelita na namayan doon. Si Haniel ay isang anak ni Epod at inapo ni Jose.—Bil 34:13, 17, 23.

2. Ulo ng isang sambahayang Aserita; anak ni Ula.—1Cr 7:30, 39, 40.

HANOK [Isa na Sinanay; Pinasinayaan [samakatuwid nga, inialay, pinasimulan]].

1. Isang anak ni Midian na ikaapat na binanggit na anak ni Abraham kay Ketura.—Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:33.

2. Isang anak ng panganay ni Jacob na si Ruben at ninuno ng mga Hanokita.—Gen 46:8, 9; Exo 6:14; Bil 26:4, 5; 1Cr 5:3.

HANOKITA, MGA [Ni (Kay) Hanok]. Isang pamilyang nagmula kay Hanok, isang anak ni Ruben.—Bil 26:4, 5; Gen 46:9.

HANUN [Siya ay Nagpakita ng Lingap; Siya ay Nagmagandang-loob].

1. Anak at kahalili sa trono ni Nahas na hari ng Ammon. Dahil sa maibiging-kabaitang ipinakita ni Nahas kay David, nagsugo ito ng mga mensahero upang aliwin si Hanun sa pagkamatay ng kaniyang ama. Ngunit, palibhasa'y nakumbinsi ng kaniyang mga prinsipe na ito ay isa lamang mapanlinlang na pakana ni David upang matiktikan ang lunsod, winalang-dangal ni Hanun ang mga lingkod ni David sa pamamagitan ng pag-ahit sa kalahati ng kanilang mga balbas at pagputol sa kanilang mga kasuutan hanggang sa kanilang mga pigi at pagkatapos ay pinaalis sila. Nang makita ng mga anak ni Ammon na naging mabaho sila kay David dahil sa pagpapahiya nila sa kaniyang mga mensahero, nagkusa si Hanun na maghanda sa pakikidigma at inupahan ang mga Siryano upang makipaglaban sa Israel. Sa sumunod na mga labanan, lubusang natalo ng Israel ang mga Ammonita at mga Siryano; ipinasailalim ni David sa puwersahang pagtatrabaho ang nakaligtas na mga Ammonita ng Raba.—2Sa 10:1–11:1; 12:26-31; 1Cr 19:1–20:3.

2. Isa na, kasama ng mga tumatahan sa Zanoa, nagkumpuni ng Pintuang-daan ng Libis at bahagi ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:13.

3. Ang "ikaanim na anak ni Zalap"; nagkumpuni siya sa pader ng Jerusalem.—Ne 3:30.

HAPARAIM [Dako ng mga Paghuhukay]. Isang lugar sa hangganan ng teritoryo ng tribo ni Isacar. (Jos 19:17-19) Hindi ito matukoy nang may katiyakan. Gayunman, ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ito ay nasa et-Taiyiba, mga 12 km (7.5 mi) sa HK ng Bet-sean. Ang Haparaim ay lumilitaw rin sa isang talaan ng mga Palestinong lunsod na nilupig ni Haring Sisak ng Ehipto.

HAPIZEZ [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "durugin"]. Isang Aaronikong saserdote na itinalaga sa pamamagitan ng palabunutan noong panahon ni David bilang pinuno ng ika-18 pangkat ng mga saserdote.—1Cr 24:1-7, 15.

HAPUNAN NG PANGINOON. Isang literal na hapunan na nagpapagunita ng kamatayan ng Panginoong Jesu-Kristo; samakatuwid ay isang memoryal ng kaniyang kamatayan. Yamang ito lamang ang okasyong iniutos ng Kasulatan na alalahanin ng mga Kristiyano, ito ay wasto ring tawaging Memoryal.

Ang pagpapasinaya sa Hapunan ng Panginoon ay iniulat nina Mateo at Juan, dalawang apostol na aktuwal na nakasaksi at nakibahagi rito. Bagaman wala sa okasyong iyon sina Marcos at Lucas, bumabanggit sila ng iba pang mga detalye. Noong nagbibigay si Pablo ng mga tagubilin sa kongregasyon sa Corinto, nilinaw niya ang ilang bahagi nito. Ayon sa nabanggit na mga rekord, noong gabi bago mamatay si Jesus, nakipagtipon siya sa kaniyang mga alagad sa isang malaking silid sa itaas upang ipagdiwang ang Paskuwa. (Mar 14:14-16) Iniulat ni Mateo: "Habang nagpapatuloy sila sa pagkain, kumuha si Jesus ng tinapay at, pagkatapos bumigkas ng pagpapala, pinagputul-putol niya ito at, nang ibinibigay sa mga alagad, sinabi niya: 'Kunin ninyo, kainin ninyo. Ito ay nangangahulugan ng aking katawan.' Gayundin, kumuha siya ng isang kopa at, nang makapagpasalamat, ibinigay niya ito sa kanila, na

sinasabi: 'Uminom kayo mula rito, kayong lahat; sapagkat ito ay nangangahulugan ng aking "dugo ng tipan," na siyang ibubuhos alang-alang sa marami ukol sa kapatawaran ng mga kasalanan. Ngunit sinasabi ko sa inyo, Mula ngayon ay hindi na ako iinom pa ng alinman sa bungang ito ng punong ubas hanggang sa araw na iyon kapag iinumin ko ito nang panibago na kasama ninyo sa kaharian ng aking Ama.' Sa wakas, pagkatapos na umawit ng mga papuri, sila ay lumabas patungo sa Bundok ng mga Olibo."—Mat 26:17-30; Mar 14:17-26; Luc 22:7-39; Ju 13:1-38; 1Co 10:16-22; 11:20-34.

Kung Kailan Ito Pinasinayaan. Ang Paskuwa ay ipinagdiriwang tuwing Nisan (Abib) 14, na pumapatak sa araw ng kabilugan ng buwan o malapit sa araw na ito, yamang ang unang araw ng bawat buwan (buwang lunar) sa kalendaryong Judio ay araw ng bagong buwan [*new moon*], na matitiyak sa pamamagitan ng pag-oobserba sa kaanyuan nito. Samakatuwid, ang ika-14 na araw ng buwan ay bandang kalagitnaan na ng isang lunasyon. Ipinakikita sa artikulong JESU-KRISTO (Ang panahon ng kaniyang kamatayan) na namatay si Jesus noong Nisan 14, 33 C.E. May kinalaman sa araw ng kaniyang kamatayan ayon sa kalendaryong Gregorian, ipinakikita ng mga kalkulasyong batay sa astronomiya na nagkaroon ng eklipse ng buwan noong Biyernes, Abril 3, 33 C.E. (kalendaryong Julian), na papatak naman nang Biyernes, Abril 1, sa kalendaryong Gregorian. (*Canon of Eclipses* ni Oppolzer, isinalin ni O. Gingerich, 1962, p. 344) Ang mga eklipse ng buwan ay laging nagaganap sa panahon ng kabilugan ng buwan. Ipinakikita ng ebidensiyang ito na ang Nisan 14, 33 C.E., ay pumatak nang Huwebes-Biyernes, Marso 31–Abril 1, 33 C.E., sa kalendaryong Gregorian.

Noong gabi bago siya mamatay, ipinagdiwang ni Jesus ang kaniyang huling hapunan ng Paskuwa at pagkatapos ay pinasinayaan niya ang Hapunan ng Panginoon. Bago pa man magsimula ang hapunan ng Memoryal, ang traidor na si Hudas ay pinaalis na, anupat sinasabi ng ulat na "gabi na noon." (Ju 13:30) Yamang ang mga araw ng kalendaryong Judio ay nagsisimula sa gabi ng isang araw hanggang sa gabi ng kasunod na araw, ang Hapunan ng Panginoon ay ipinagdiwang noon ding Nisan 14, Huwebes ng gabi, Marso 31.—Tingnan ang ARAW, II.

Kung Gaano Kadalas Ipinagdiriwang. Ayon kina Lucas at Pablo, nang pasinayaan ni Jesus ang Memoryal ng kaniyang kamatayan ay sinabi niya: "Patuloy ninyong gawin ito bilang pag-alaala sa akin." (Luc 22:19; 1Co 11:24) Batay sa sinabi ni Jesus, makatuwirang unawain na ang Hapunan ng Panginoon ay dapat ipagdiwang ng kaniyang mga tagasunod nang minsan sa isang taon, hindi mas madalas kaysa rito. Ang Paskuwa, na ipinagdiriwang noon bilang pag-alaala sa pagliligtas ni Jehova sa Israel mula sa pagkaalipin sa Ehipto noong 1513 B.C.E., ay minsan lamang sa isang taon ginugunita, sa petsa ng anibersaryo nito na Nisan 14. Samakatuwid, ang Memoryal, na isa ring anibersaryo, ay angkop na tuwing Nisan 14 lamang ipagdiwang.

Iniulat ni Pablo na sinabi ni Jesus may kinalaman sa kopa, "Patuloy ninyong gawin ito, sa tuwing iinumin ninyo ito, bilang pag-alaala sa akin," at idinagdag niya: "Sapagkat sa tuwing kakainin ninyo ang tinapay na ito at iinuman ang kopang ito, patuloy ninyong inihahayag ang kamatayan ng Panginoon, hanggang sa dumating siya." (1Co 11:25, 26) Ang salitang "tuwing" ay maaaring tumukoy sa isang bagay na ginagawa nang minsan lamang sa isang taon, lalo na kapag maraming taon na itong ginagawa. (Heb 9:25, 26) Noon ay araw ng Nisan 14 nang ibigay ni Kristo ang kaniyang literal na katawan bilang isang hain sa pahirapang tulos at nang ibuhos niya ang kaniyang dugo ukol sa kapatawaran ng mga kasalanan. Samakatuwid, iyon ang araw ng "kamatayan ng Panginoon" at, sa gayon, iyon ang petsa kung kailan dapat gunitain ang kaniyang kamatayan.

Ang mga nakikibahagi sa hapunang ito ay "wala sa harap ng Panginoon" at palagiang magdiriwang ng Hapunan ng Panginoon bago ang kanilang kamatayan taglay ang katapatan. Pagkatapos, kasunod ng kanilang pagkabuhay-muli tungo sa makalangit na buhay, makakasama nila si Kristo at hindi na nila kailangan ng tagapagpaalaala tungkol sa kaniya. May kinalaman sa kung hanggang kailan nila ito ipagdiriwang, "hanggang sa dumating siya," maliwanag na tinutukoy ng apostol na si Pablo ang muling pagdating ni Kristo at ang pagtanggap niya sa kanila sa langit sa pamamagitan ng kanilang pagkabuhay-muli sa panahon ng kaniyang pagkanaririto. Ang ganitong pagkaunawa sa bagay na ito ay nililiwanag ng sinabi ni Jesus sa 11 apostol nang dakong huli noong gabi ring iyon: "Kung ako ay pumaroon at makapaghanda ng dako para sa inyo, ako ay muling darating at tatanggapin ko kayo sa aking sarili, upang kung nasaan ako ay dumoon din kayo."—Ju 14:3, 4; 2Co 5:1-3, 6-9.

Sinabi ni Jesus sa mga alagad na ang alak na ininom niya (noong Paskuwang iyon bago ang Memoryal) ang huling bunga ng punong ubas na iinumin niya "hanggang sa araw na iyon kapag iinumin ko ito nang panibago na kasama ninyo sa kaharian ng aking Ama." (Mat 26:29) Yamang hindi siya makaiinom ng literal na alak sa langit, maliwanag na ang tinutukoy niya ay ang isinasagisag ng alak kung minsan, samakatuwid nga, kagalakan. Ang magkasama-sama sila sa Kaharian ang siyang pinakaaa-

sam-asam nila. (Ro 8:23; 2Co 5:2) Sumulat si Haring David sa isang awit hinggil sa paglalaan ni Jehova ng “alak na nagpapasaya sa puso ng taong mortal,” at sinabi ng kaniyang anak na si Solomon: “Ang alak ay nagpapasaya ng buhay.”—Aw 104:15; Ec 10:19.

Ang mga Emblema. Tungkol sa tinapay na ginamit ni Jesus nang pasinayaan niya ang Hapunan ng Panginoon, sinabi ni Marcos: “Habang nagpapatuloy sila sa pagkain, kumuha siya ng tinapay, bumigkas ng pagpapala, pinagputul-putol ito at ibinigay sa kanila, at sinabi: ‘Kunin ninyo ito, ito ay nangangahulugan ng aking katawan.’” (Mar 14:22) Ang tinapay na ito ay yaong tinapay na ginagamit sa hapunan ng Paskuwa, na noon ay naidaos na ni Jesus at ng kaniyang mga alagad. Ito ay tinapay na walang lebadura, yamang hindi dapat makakita ng lebadura sa mga tahanan ng mga Judio sa panahon ng Paskuwa at ng kasunod na Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa. (Exo 13:6-10) Ang lebadura ay ginagamit sa Kasulatan upang sumagisag sa kasalanan. Angkop na gumamit ng tinapay na walang lebadura yamang lumalarawan ito sa walang-kasalanang katawang laman ni Jesus. (Heb 7:26; 9:14; 1Pe 2:22, 24) Ang tinapay na walang lebadura ay lapád at malutong; kaya ito ay pinagputul-putol, gaya ng kaugaliang gawin sa mga kainan noong panahong iyon. (Luc 24:30; Gaw 27:35) Bago nito, nang makahimalang paramihin ni Jesus ang tinapay para sa libu-libong tao, pinagputul-putol niya ito upang maipamahagi sa kanila. (Mat 14:19; 15:36) Kaya naman, ang pagpuputul-putol sa tinapay ng Memoryal ay maliwanag na walang espirituwal na kahulugan.

Nang maipasa na ni Jesus ang tinapay, kumuha siya ng isang kopa at “naghandog siya ng pasasalamat at ibinigay ito sa kanila, at silang lahat ay uminom mula rito. At sinabi niya sa kanila: ‘Ito ay nangangahulugan ng aking “dugo ng tipan,” na siyang ibubuhos alang-alang sa marami.’” (Mar 14:23, 24) Gumamit siya ng pinakasim na alak, hindi ng katas ng ubas na di-pinakasim. Ang mga alak na tinutukoy sa Bibliya ay literal na alak, hindi katas ng ubas na di-pinakasim. (Tingnan ang ALAK AT MATAPANG NA INUMIN.) Pinakasim na alak, hindi katas ng ubas, ang nakapagpapaputok ng “mga lumang sisidlang balat,” sabi ni Jesus. Inakusahan si Jesus ng kaniyang mga kaaway na siya'y “mahilig uminom ng alak,” isang paratang na walang saysay kung ang “alak” ay katas lamang ng ubas. (Mat 9:17; 11:19) Tunay na alak ang ginamit sa katatapos na pagdiriwang ng Paskuwa, at angkop itong gamitin ni Kristo sa pagpapasinaya sa Memoryal ng kaniyang kamatayan. Tiyak na kulay pula ang alak na iyon, sapagkat pulang alak lamang ang maaaring angkop na sumagisag sa dugo.—1Pe 1:19.

Isang Salu-salo. Sa sinaunang Israel, ang isang tao ay maaaring magsaayos ng isang salu-salo. Magdadala siya ng isang hayop sa santuwaryo, kung saan ito papatayin. Isang bahagi ng inihandog na hayop ang mapupunta sa altar bilang “nakagiginhawang amoy para kay Jehova.” Ang isang bahagi naman ay mapupunta sa nanunungkulang saserdote, ang isa pa ay sa makasaserdoteng mga anak ni Aaron, at ang naghandog at ang kaniyang sambahayan ay makikibahagi sa salu-salo. (Lev 3:1-16; 7:28-36) Ang isang taong ‘marumi’ alinsunod sa Kautusan ay hindi dapat kumain ng haing pansalu-salo, anupat kung kakain siya niyaon, siya'y “lilipulin mula sa kaniyang bayan.”—Lev 7:20, 21.

Ang Hapunan ng Panginoon ay isa ring salu-salo, sapagkat marami ang nakikibahagi rito. Ang Diyos na Jehova ay nasasangkot bilang Awtor ng kaayusang ito, si Jesu-Kristo ang haing pantubos, at ang kaniyang espirituwal na mga kapatid naman ang kumakain ng mga emblema bilang mga nakikibahagi sa salu-salo. Ipinakikita ng pagkain nila sa “mesa ni Jehova” na may pakikipagpayapaan sila kay Jehova. (1Co 10:21) Sa katunayan, ang mga handog na pansalu-salo ay tinatawag kung minsan na “mga handog ukol sa kapayapaan.”—Lev 3:1, tlb sa *Rbi8.*

Sa pagkain nila ng tinapay at pag-inom ng alak, kinikilala ng mga nakikibahagi sa hapunan na sila'y magkakasamang nakikibahagi kay Kristo, taglay ang lubos na pagkakaisa. Sinabi ng apostol na si Pablo: “Ang kopa ng pagpapala na pinagpapala natin, hindi ba ito isang pakikibahagi sa dugo ng Kristo? Ang tinapay na pinagpuputul-putol natin, hindi ba ito isang pakikibahagi sa katawan ng Kristo? Sapagkat may iisang tinapay, tayo, bagaman marami, ay iisang katawan, dahil nakikibahagi tayong lahat sa iisang tinapay na iyon.”—1Co 10:16, 17.

Sa gayong pakikibahagi, ipinakikita nila na kabilang sila sa bagong tipan at na tumatanggap sila ng mga pakinabang nito, samakatuwid nga, ang pagpapatawad ng Diyos sa kanilang mga kasalanan sa pamamagitan ng dugo ni Kristo. Itinuturing nilang napakahalaga ang “dugo ng tipan” na siyang ginamit upang mapabanal sila. (Heb 10:29) Sa Kasulatan ay tinatawag silang “mga ministro ng isang bagong tipan,” anupat naglilingkod ukol sa mga layunin niyaon. (2Co 3:5, 6) At sila ay angkop na nakikibahagi sa emblemang tinapay sapagkat masasabi nila: “Dahil sa nasabing ‘kalooban’ ay pinabanal na tayo sa pamamagitan ng paghahandog ng katawan ni Jesu-Kristo nang minsanan.” (Heb 10:10) Nakikibahagi sila sa mga pagdurusa ni Kristo at sa kamatayang tulad ng sa kaniya, isang kamatayan taglay ang katapatan. Umaasa silang makibahagi “sa wangis ng kaniyang pagkabuhay-muli,” isang

pagkabuhay-muli tungo sa imortal na buhay taglay ang katawang espirituwal.—Ro 6:3-5.

Tungkol sa bawat isa na nakikibahagi sa hapunan, isinulat ng apostol na si Pablo: "Ang sinumang kumakain ng tinapay o umiinom sa kopa ng Panginoon nang di-karapat-dapat ay magkakasala may kinalaman sa katawan at sa dugo ng Panginoon. Patunayan muna ng isang tao ang kaniyang sarili pagkatapos ng maingat na pagsisiyasat, at kung magkagayon ay kumain siya ng tinapay at uminom sa kopa. Sapagkat siya na kumakain at umiinom ay kumakain at umiinom ng hatol laban sa kaniyang sarili kung hindi niya napag-uunawa ang katawan." (1Co 11:27-29) Ang isa na nagsasagawa ng marumi, di-makakasulatan, o mapagpaimbabaw na mga gawain ay hindi kuwalipikadong kumain. Kung kakain siya habang nasa gayong kalagayan, siya ay kakain at iinom ng hatol laban sa kaniyang sarili. Hindi niya pinahahalagahan ang hain ni Kristo, ang layunin nito, at ang kahulugan nito. Ito'y kaniyang winawalang-galang at hinahamak. (Ihambing ang Heb 10:28-31.) Siya'y nanganganib na 'lipulin mula sa kaniyang bayan,' gaya ng isang tao sa Israel na nakibahagi sa haing pansalu-salo habang nasa maruming kalagayan.—Lev 7:20.

Sa katunayan, inihambing ni Pablo ang Hapunan ng Panginoon sa isang haing pansalu-salo sa Israel; tinukoy muna niya ang mga nakikibahagi kay Kristo at pagkatapos ay sinabi: "Tingnan ninyo yaong Israel ayon sa laman: Hindi ba yaong mga kumakain ng mga hain ay mga kabahagi ng altar? . . . Hindi kayo maaaring uminom sa kopa ni Jehova at sa kopa ng mga demonyo; hindi kayo maaaring makibahagi sa 'mesa ni Jehova' at sa mesa ng mga demonyo."—1Co 10:18-21.

Ang mga Nakikibahagi at ang Iba Pang mga Dumadalo sa Hapunan. Tinipon ni Jesus ang kaniyang 12 apostol at sinabi sa kanila: "Masidhi kong ninanasa na kaining kasama ninyo ang paskuwang ito bago ako magdusa." (Luc 22:15) Ngunit ayon sa ulat ni Juan, na aktuwal na nakasaksi sa pangyayari, pinaalis muna ni Jesus ang traidor na si Hudas bago niya pinasinayaan ang hapunan ng Memoryal. Sa pagdiriwang ng Paskuwa, palibhasa'y batid ni Jesus na si Hudas ang magkakanulo sa kaniya, nagsawsaw siya ng isang putol ng pagkain mula sa hapunan ng Paskuwa at iniabot niya iyon kay Hudas, pagkatapos ay pinaalis na niya ito. (Ju 13:21-30) Ipinahihiwatig din ng ulat ni Marcos ang gayong pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari. (Mar 14:12-25) Noong ipinagdiriwang na ang Hapunan ng Panginoon, ipinasa ni Jesus ang tinapay at ang alak sa natitirang 11 apostol, at sinabi niya sa kanila na kumain at uminom. (Luc 22:19, 20) Pagkatapos ay tinukoy niya sila bilang "ang mga nananatiling kasama ko sa aking mga pagsubok," na karagdagang pahiwatig na napaalis na noon si Hudas.—Luc 22:28.

Walang katibayan na si Jesus mismo ay kumain ng tinapay o uminom sa kopa noong idinaraos ang hapunang iyon ng Memoryal. Ang katawan at dugo na ibinigay niya ay para sa kanila at para bigyang-bisa ang bagong tipan, na sa pamamagitan nito ay inalis ang kanilang mga kasalanan. (Jer 31:31-34; Heb 8:10-12; 12:24) Hindi kailanman nagkasala si Jesus. (Heb 7:26) Siya ang namamagitan sa bagong tipan sa pagitan ng Diyos na Jehova at niyaong mga pinili bilang mga kasamahan ni Kristo. (Heb 9:15; tingnan ang TIPAN.) Bukod sa mga apostol na naroroon sa hapunang iyon, may iba pang mga kabilang sa "Israel ng Diyos," isang "munting kawan," na sa bandang huli ay magiging mga hari at mga saserdote kasama ni Kristo. (Gal 6:16; Luc 12:32; Apo 1:5, 6; 5:9, 10) Samakatuwid, ang lahat ng espirituwal na kapatid ni Kristo sa lupa ay makikibahagi sa hapunang ito sa tuwing ito'y ipagdiriwang. Ipinakikita na sila ay "isang uri ng mga unang bunga ng kaniyang mga nilalang" (San 1:18), na binili mula sa sangkatauhan bilang "mga unang bunga sa Diyos at sa Kordero," at isinisiwalat sa pangitain ni Juan na sila'y may bilang na 144,000.—Apo 14:1-5.

Hindi nakikibahagi ang mga nagmamasid. Isiniwalat ng Panginoong Jesu-Kristo na, sa panahon ng kaniyang pagkanaririto, may mga taong gagawa ng mabuti sa kaniyang espirituwal na mga kapatid, anupat dadalaw sa kanila sa panahon ng kagipitan at magbibigay sa kanila ng tulong. (Mat 25:31-46) Ang mga ito ba, na maaaring dumalo sa Hapunan ng Panginoon, ay kuwalipikadong makibahagi sa mga emblema? Sinasabi ng Kasulatan na sa pamamagitan ng kaniyang banal na espiritu, ang Diyos ay maglalaan ng katibayan at katiyakan sa mga kuwalipikadong makibahagi sa mga emblema bilang "mga tagapagmana nga ng Diyos, ngunit mga kasamang tagapagmana ni Kristo," na sila ay mga anak ng Diyos. Sumulat ang apostol na si Pablo: "Ang espiritu mismo ang nagpapatotoo kasama ng ating espiritu na tayo ay mga anak ng Diyos." Pagkatapos ay ipinaliwanag niya na may iba pang makikinabang sa kaayusan ng Diyos para sa mga anak na ito: "Sapagkat ang may-pananabik na pag-asam ng sangnilalang ay naghihintay sa pagsisiwalat sa mga anak ng Diyos." (Ro 8:14-21) Yamang ang mga kasamang tagapagmana ni Kristo ay 'mamamahala bilang mga hari at mga saserdote sa ibabaw ng lupa,' ang Kaharian ay magdudulot ng kapakinabangan sa mga mabubuhay sa ilalim nito. (Apo 5:10; 20:4, 6; 21:3, 4) Natural lamang na yaong mga makikinabang ay interesado sa Kaharian at sa pagsulong nito. Kaya naman ang gayong mga tao ay

dadalo at magmamasid sa pagdiriwang ng Hapunan ng Panginoon, ngunit dahil hindi sila mga kasamang tagapagmana ni Kristo at espirituwal na mga anak ng Diyos, hindi sila makikibahagi sa mga emblema bilang mga kabahagi sa kamatayan ni Kristo, na may pag-asang buhaying-muli tungo sa makalangit na buhay kasama niya.—Ro 6:3-5.

Walang Transubstansiyasyon o Konsubstansiyasyon. Taglay pa ni Jesus ang kaniyang katawang laman nang ialok niya ang tinapay. Ang kaniyang buong katawan ay ihahandog bilang isang sakdal at walang-dungis na hain para sa mga kasalanan sa susunod pang hapon (ng mismong araw na iyon sa kalendaryong Hebreo, Nisan 14). Taglay pa rin niya noon ang lahat ng kaniyang dugo para sa sakdal na haing iyon. "Ibinuhos niya ang kaniyang kaluluwa [na nasa dugo] hanggang sa mismong kamatayan." (Isa 53:12; Lev 17:11) Samakatuwid, noong idinaraos ang hapunan, hindi siya gumawa ng himala ng transubstansiyasyon, anupat ginawang literal na laman niya ang tinapay at literal na dugo niya ang alak. Dahil din sa nabanggit na mga kadahilanan, hindi masasabi na makahimala niyang pinangyari na mahaluan ng kaniyang laman at dugo ang tinapay at alak, gaya ng inaangkin ng mga nanghahawakan sa doktrina ng konsubstansiyasyon.

Hindi ito sinasalungat ng mga salita ni Jesus sa Juan 6:51-57. Ang tinatalakay roon ni Jesus ay hindi ang Hapunan ng Panginoon; pinasinayaan ang kaayusang ito pagkaraan pa ng isang taon. Ang 'pagkain' at 'pag-inom' na binabanggit sa ulat na iyon ay isinasagawa sa makasagisag na paraan sa pamamagitan ng pananampalataya kay Jesu-Kristo, gaya ng ipinakikita sa mga talata 35 at 40.

Bukod diyan, ang pagkain ng literal na laman at dugo ng tao ay kanibalismo. Kaya naman ang mga Judio na hindi nananampalataya at hindi nakaunawa nang wasto sa sinabi ni Jesus tungkol sa pagkain ng kaniyang laman at pag-inom ng kaniyang dugo ay nangilabot. Ipinakikita nito ang pangmalas ng mga Judio sa pagkain ng laman at dugo ng tao, gaya ng ikinintal sa kanila ng Kautusan.—Ju 6:60.

Karagdagan pa, ang pag-inom ng dugo ay labag sa kautusan ng Diyos kay Noe, na nauna pa sa tipang Kautusan. (Gen 9:4; Lev 17:10) Hinding-hindi uutusan ng Panginoong Jesu-Kristo ang mga tao na labagin ang kautusan ng Diyos. (Ihambing ang Mat 5:19.) Bukod diyan, iniutos ni Jesus: "Patuloy ninyong gawin ito bilang *pag-alaala* sa akin," hindi bilang *paghahain* sa akin.—1Co 11:23-25.

Samakatuwid, ang tinapay at ang alak ay mga emblema, na kumakatawan sa laman at dugo ni Kristo sa makasagisag na paraan, gaya rin ng kaniyang pananalita tungkol sa pagkain ng kaniyang laman at pag-inom ng kaniyang dugo. Sinabi ni Jesus sa mga natisod sa kaniyang mga salita: "Ang totoo, ang tinapay na ibibigay ko ay ang aking laman alang-alang sa buhay ng sanlibutan." (Ju 6:51) Ibinigay niya ito bilang isang hain noong mamatay siya sa pahirapang tulos. Ang katawan niya ay inilibing at pinaglaho ng kaniyang Ama bago pa ito makakita ng kasiraan. (Gaw 2:31) Walang sinuman ang literal na nakakain ng kaniyang laman o dugo.

Wasto at Maayos na Pagdiriwang. Ang Kristiyanong kongregasyon sa Corinto, sa ilang aspekto, ay nanghina sa espirituwal na paraan, anupat gaya ng sinabi ng apostol na si Pablo: "Marami sa inyo ang mahina at masasaktin, at marami ang natutulog na sa kamatayan." Pangunahin na, ito'y dahil sa kanilang maling pagkaunawa sa Hapunan ng Panginoon at sa kahulugan nito. Hindi sila nagpapakita ng paggalang sa pagiging sagrado ng okasyong ito. May ilan na nagdadala ng kanilang hapunan upang kainin iyon bago ang pagtitipon o habang idinaraos ito. Ang iba sa kanila ay nagpapakalabis at nalalango, samantalang ang iba naman sa kongregasyon na hindi nakapaghapunan ay nagugutom at napapahiya sa harap ng mga nagtataglay ng maraming bagay. Yamang inaantok sila o nakatuon ang isip nila sa ibang bagay, wala sila sa kundisyon na makibahagi sa mga emblema nang may pagpapahalaga. Bukod diyan, nagkakabaha-bahagi ang kongregasyon dahil pinapaboran ng ilan sa kanila si Pedro, pinipili naman ng iba si Apolos, at mas gusto naman ng iba si Pablo bilang tagapanguna. (1Co 1:11-13; 11:18) Hindi nila nauunawaan na ang pagkakaisa ay dapat matampok sa okasyong ito. Hindi nila lubusang nakikita ang kaselanan ng bagay na ito, na ang mga emblema ay sumasagisag sa katawan at dugo ng Panginoon at na inaalaala sa hapunang ito ang kaniyang kamatayan. Idiniin ni Pablo na lubhang nanganganib yaong mga nakikibahagi sa mga emblema nang hindi napag-uunawa ang mga katotohanang ito.—1Co 11:20-34.

HARA. Isang lugar na pinagdalhan ng Asiryanong si Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III) sa mga bihag na Israelita. (1Cr 5:26) Sa katulad na mga pagtukoy (2Ha 17:6; 18:11) sa isang mas huling pagkatapon sa Asirya, binanggit na ang mga Israelita ay dinala sa "mga lunsod ng mga Medo" (tekstong Masoretiko) o "mga bundok ng mga Medo." (*LXX*) Iniisip ng maraming iskolar na maaaring ang salin ng *Septuagint* ang tama. Iminumungkahi nila na sa 1 Cronica 5:26, ang "Hara" (*Ha·ra'*, marahil anyong Aramaiko ng salitang Hebreo para sa "bundok" [*har*]) ay naging pangalang pantangi nang di-sinasadyang maalis ang pariralang "ng mga Medo." Kung tama ang palagay na ito, ang "Hara" ay maaaring ikinapit sa "mga bundok ng mga Medo"

sa S ng libis ng Ilog Tigris. Gayunman, itinuturing ng ilan na ang Gozan ng 2 Hari 17:6 at 18:11 ay isang lugar (gaya ng nasa *JB, RS*) at hindi isang ilog at naniniwala silang ang "Hara" ay posibleng isang lokal na katawagan noon para sa isang bulubunduking rehiyon sa Turkey.

HARADA [posible, Panginginig]. Isang lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita noong patungo sila sa lupain ng Canaan. (Bil 33:24, 25) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito sa ngayon.

HARAN.

1. Anak ni Tera at kapatid nina Abram (Abraham) at Nahor. Si Haran ay ama ni Lot at ng dalawang anak na babae na sina Isca at Milca; napangasawa ng huling nabanggit ang tiyo nitong si Nahor. Namatay si Haran bago lumisan sa Ur ng mga Caldeo sina Tera at Abram.—Gen 11:26-31.

2. Inapo ni Gerson sa pamamagitan ni Simei; tribo ni Levi.—1Cr 23:6-9.

3. Anak ni Caleb sa kaniyang babaing si Epa, at "ama" ni Gazez; tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 42, 46.

4. Lunsod sa hilagaang Mesopotamia, kung saan pansamantalang nanirahan si Abram (Abraham); dito namatay si Tera na kaniyang ama. (Gen 11:31, 32; 12:4, 5; Gaw 7:2-4) Waring kasama sa pangalang Haran ang nakapalibot na lupain, sapagkat ang Haran ay itinala bilang isa sa "mga bansa" na nilupig ng mga hari ng Asirya.—2Ha 19:11, 12.

Ilang panahon pagkaalis ni Abraham sa Haran, isinugo niya sa kaniyang mga kamag-anak (lumilitaw na naninirahan sa Haran o sa isang kalapit na bayan, "sa lunsod ni Nahor") ang pinakamatanda niyang lingkod upang humanap ng mapapangasawa ng kaniyang anak na si Isaac. (Gen 24) Nang maglaon, ang apo ni Abraham na si Jacob ay nagpunta sa Haran upang takasan ang poot ng kapatid niyang si Esau at upang humanap din ng mapapangasawa sa mga anak na babae ng kaniyang tiyo na si Laban. (Gen 27:42-46; 28:1, 2, 10) Sa tabi ng isang balon, maliwanag na malapit sa Haran, ay nakilala ni Jacob si Raquel.—Gen 29:4-12.

Noong ikawalong siglo B.C.E., tinangka ni Haring Senakerib ng Asirya na takutin si Haring Hezekias ng Juda sa pamamagitan ng mga mensaheng naghahambog tungkol sa pananakop ng kaniyang mga ninuno sa Haran at sa iba pang mga lugar. —2Ha 19:8-13; Isa 37:8-13.

Sa mga impormasyong Asiryano, waring tinutukoy ang Haran bilang Harranu (nangangahulugang "Daan"), marahil ay dahil nasa ruta ito ng mga pulutong na naglalakbay at kaugnay ito ng mga lunsod ng Nineve, Asur, Babilonya, at Tiro, gayundin ng lupain ng Ehipto. (Ihambing ang Eze 27:23.) Ang pangalan ng sinaunang lunsod ay napanatili sa makabagong Haran, na matatagpuan sa pinagsasalubungan ng dalawang *wadi* na nagiging isang batis at nakararating sa Ilog Balikh kapag taglamig, mga 110 km (68 mi) sa gawing itaas kung saan bumubuhos ang Balikh sa Ilog Eufrates. Ngunit naniniwala ang ilan na ang sinaunang lugar mismo ay nasa dakong H ng makabagong Haran. Nakakakita ang ilang iskolar ng katibayan ng paninirahan dito ng mga patriyarka (gaya ng inilarawan sa Bibliya) sapagkat ang sinaunang mga pangalan ng lugar sa dakong ito ay tumutugma sa personal na mga pangalang gaya ng Serug, Nahor, at Tera.—Gen 11:22-26.

HARARITA. Ang katawagan sa ilang makapangyarihang lalaki ni David. (2Sa 23:8, 11, 33; 1Cr 11:26, 34, 35) Marahil ay mula sila sa maburol na lupain ng Juda.

HARBONA. Isa sa pitong opisyal ng korte ni Ahasuero na isinugo upang ihatid kay Reyna Vasti ang salita ng hari na magpakita ang reyna sa kaniya. Pagkatapos, nang panahong mailantad ang pakana ni Haman na lipulin ang mga Judio, ang pagbanggit ni Harbona sa 50-sikong tulos na ipinagawa

Napanatili sa makabagong-panahong Haran ang pangalan ng sinaunang lunsod at dito o malapit dito nakasumpong ang lingkod ni Abraham ng babaing mapapangasawa ni Isaac

ni Haman para kay Mardokeo ang nag-udyok kay Ahasuero upang mag-utos na si Haman mismo ang ibitin doon.—Es 1:10-12; 7:9, 10.

HARDIN. Ang terminong Hebreo na *gan* at ang terminong Griego na *keʹpos* ay tumutukoy sa isang nalilinang na lupain, na kadalasa'y pinatutubigan. Karaniwan na, ang mga hardin noong panahon ng Bibliya ay mga lugar na pinalibutan ng halamang-bakod na matinik o ng pader na bato o putik, na marahil ay nilagyan ng mga tinik sa ibabaw. —Sol 4:12.

Sa pangkalahatan, ang mga harding tinutukoy sa Bibliya ay ibang-iba sa pangkaraniwang mga hardin sa Kanluran. Marami sa mga ito ang katulad ng isang parke na may iba't ibang uri ng punungkahoy, kabilang na ang mga namumungang punungkahoy at mga puno ng nogales (Ec 2:5; Am 9:14; Sol 6:11), gayundin ang mga halamang espesya at mga bulaklak. (Sol 6:2) Nadidiligang mabuti ang mga ito sa pamamagitan ng mga batis o ng patubig at kadalasa'y may paliku-likong mga daanan sa loob ng mga ito. Ang mas maliliit na hardin ay maaaring nalilinang noon ng indibiduwal na mga pamilya. Sinabi ni Haring Ahab na nais niyang gawing hardin ng mga gulay ang ubasan ni Nabot.—1Ha 21:2.

Kadalasan nang nasa labas ng lunsod ang tulad-parkeng mga hardin na binanggit sa itaas, maliban sa mga hardin ng mga hari o ng mga taong napakayaman. Ang Hardin ng Hari, malapit sa lugar kung saan tinangkang tumakas ni Zedekias at ng kaniyang mga tauhan mula sa Jerusalem noong panahon ng pagkubkob ng mga Caldeo, ay malamang na nasa labas lamang ng TS pader ng lunsod na iyon. (2Ha 25:4; Ne 3:15) Bumabanggit din si Josephus ng isang lugar na tinatawag na Etan, na sinasabi niyang 13 hanggang 16 na km (8 hanggang 10 mi) ang layo mula sa Jerusalem at inilalarawan niya bilang "kalugud-lugod dahil sa marami nitong parke at umaagos na mga batis", anupat doon, ayon sa kaniya, ay kinaugaliang pumasyal ni Solomon sakay ng karo nito. (*Jewish Antiquities,* VIII, 186 [vii, 3]) Malamang na malaki at maganda ang harding pinagdausan ni Haring Ahasuero ng isang engrandeng pitong-araw na piging sa Susan noong ikatlong taon ng kaniyang paghahari.—Es 1:1-5.

Sa Babilonya. Ang Hanging Gardens ng Babilonya ay isa sa pitong kamangha-manghang gawa ng sinaunang daigdig. Itinayo ito ni Haring Nabucodonosor upang palugdan ang asawa niya, isang Medianong prinsesa na nagmula sa isang maburol na lupain, at, palibhasa'y dismayado ito sa pagiging patag ng Babilonia, labis nitong pinananabikan ang kabundukan ng kaniyang tinubuang lupain. Sinasabing nagtayo si Nabucodonosor ng magkakasunod at papataas na mga arko, anupat baytang-baytang ang mga iyon, at tinambakan niya ng sapat na lupa ang bundok na ito ng masoneriya upang mabuhay roon ang pinakamalalaking punungkahoy. Gumawa siya sa taluktok nito ng isang imbakan ng tubig, na sinusuplayan ng tubig mula sa Eufrates sa pamamagitan ng isang malaki at hugis-turnilyong bomba ng tubig.

Sa Ehipto. Samantalang nasa Ehipto, naglinang ang mga Israelita ng sa wari'y maliliit na hardin ng mga gulay. Sa Deuteronomio 11:10, binabanggit na nagpatubig sila sa mga iyon sa pamamagitan ng paa, posibleng alinman sa gumamit sila ng de-padyak na mga gulong ng panalok ng tubig o kaya'y pinadaloy nila sa mga lagusan ang tubig para sa irigasyon, anupat binubuksan at muling sinasarhan sa pamamagitan ng paa ang mga dingding na putik ng mga lagusan upang matubigan ang iba't ibang bahagi ng hardin.

Getsemani. Isang paboritong lugar noon ni Jesu-Kristo ang hardin ng Getsemani sa Bundok ng mga Olibo, sa kabila lamang ng Libis ng Kidron mula sa Jerusalem, anupat dito'y nakasusumpong siya ng katahimikan kasama ng kaniyang mga alagad. Sa harding ito nagpahinga si Jesus kasama ng kaniyang mga alagad pagkatapos niyang kumain ng kaniyang huling Paskuwa at pasinayaan ang Hapunan ng Panginoon. Doon ay lumayo siya nang kaunti sa kaniyang mga alagad at marubdob na nanalangin, anupat pinaglingkuran siya ng isang anghel. Palibhasa'y alam ng traidor na si Hudas ang kaugaliang ito ni Jesus, inakay niya ang mga mang-uumog patungo sa Getsemani, kung saan ipinagkanulo niya si Jesus sa pamamagitan ng isang halik.—Mat 26:36, 46-49; Luc 22:39-48; Ju 18:1, 2.

Mga Dakong Libingan. Noon, kung minsan ay ginagamit ang mga hardin bilang mga dakong libingan. Si Manases at ang kaniyang anak na si Amon ay inilibing sa hardin ni Uza. (2Ha 21:18, 25, 26) Sa isang bagong alaalang libingan na nasa isang hardin inilibing si Jesus. (Ju 19:41, 42) Nahulog ang mga Israelita sa masamang kaugalian na maghain sa mga hardin ukol sa mga paganong diyos, anupat umuupo sila sa gitna ng mga dakong libingan at kumakain ng karima-rimarim na mga bagay bilang pagsunod sa kanilang huwad na relihiyon, kaya naman ipinahayag ni Jehova na maggagawad siya ng kahatulan.—Isa 65:2-5; 66:16, 17.

Hardin ng Eden. Sa buong kasaysayan, ang pinakabantog na hardin ay ang hardin ng Eden. Waring isa itong lugar na kulong, anupat walang alinlangang likas na mga harang ang nagsilbing mga hangganan nito. Ang hardin, na nasa "Eden, sa dakong silangan," ay may isang pasukan sa silanganing panig nito. Pagkatapos na magkasala si Adan,

dito inilagay ang mga kerubin at ang nagliliyab na talim ng tabak upang ang tao ay hindi makapasok sa hardin at makalapit sa punungkahoy ng buhay na nasa gitna nito. (Gen 2:8; 3:24) Ang hardin ay natutubigang mainam ng isang ilog na umaagos mula roon at nahahati anupat nagiging mga bukal ng apat na malalaking ilog. Masusumpungan sa tulad-parkeng 'paraisong ito ng kaluguran' (Gen 2:8, *Dy*) ang bawat punungkahoy na kanais-nais sa paningin at mabuting kainin, gayundin ang iba pang pananim, at pinananahanan ito noon ng mga hayop at mga ibon. Inatasan si Adan na linangin at alagaan ito at sa kalaunan ay palawakin ito sa buong lupa habang tinutupad niya ang utos ng Diyos na "supilin" ang lupa. Isa itong santuwaryo, isang lugar na doo'y makasagisag na lumakad ang Diyos at nakipagtalastasan kina Adan at Eva; isa itong sakdal na tahanan para sa kanila.—Gen 2:9, 10, 15-18, 21, 22; 1:28; 3:8-19; tingnan ang PARAISO.

Bagaman hindi sinabi ng Bibliya kung gaano katagal nanatili ang mga kerubin upang bantayan ang daan patungo sa punungkahoy ng buhay, posibleng nagpatuloy ang kaayusang ito hanggang noong Baha, 1,656 na taon pagkaraang lalangin si Adan. Palibhasa'y hindi na naalagaan ni Adan, na pinalayas kasama ni Eva dahil sa kanilang pagsuway nang kumain sila mula sa ipinagbawal na punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama, malamang na nasira na ang hardin. Anuman ang naging kalagayan, maaaring, pinakamatagal na, napawi ito sa pamamagitan ng Baha.—Tingnan ang EDEN Blg. 1.

Mga ilang siglo pagkatapos ng Baha, muling nagunita ang kagandahan ng hardin ng Eden nang tanawin ni Lot ang buong Distrito ng Jordan, anupat namasdan niya "na lahat niyaon ay isang pook na natutubigang mainam . . . tulad ng hardin ni Jehova." (Gen 13:10) Pinanatili ni Jehova ang Kaniyang mga mata sa Lupang Pangako, sa gayo'y iningatan Niya ito bilang mana para sa Israel. Ipinakita ni Moises ang kaibahan nito sa Ehipto, na doo'y kailangan pang magpatubig ang mga Israelita gaya sa isang hardin ng mga gulay, anupat inilarawan niya ang Lupang Pangako bilang isang lupain na dinidilig ng "ulan ng langit."—Deu 11:10-12.

Makasagisag na mga Paggamit. Sa isang babala para sa Juda sa pamamagitan ni Joel, bumabanggit si Jehova ng "isang bayan na malaki at makapangyarihan" na magwawasak sa lupain, anupat mula sa kalagayang "katulad ng hardin ng Eden" ay gagawin itong isang ilang. (Joe 2:2, 3) Kabaligtaran naman nito, yaong mga gumagawa ng kalooban ni Jehova at kalugud-lugod sa kaniya ay inihahalintulad sa isang hardin na nadidiligang mainam. (Isa 58:8-11) Gayon ang magiging kalagayan noon ng katipang bayan ni Jehova kapag isinauli na sila mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Isa 51:3, 11; Jer 31:10-12.

Sa Ezekiel 28:12-14, sinasabing ang "hari ng Tiro" ay naroon sa hardin ng Eden at sa "banal na bundok ng Diyos." Sa tabi ng mga dalisdis ng Bundok Lebanon na bantog dahil sa mga sedro nito, ang hari, samantalang nagagayakan ng mahahabang damit na napakagaganda at ng maharlikang karilagan, ay parang nasa isang hardin ng Eden at nasa isang bundok ng Diyos.

Sa Awit ni Solomon, sa isang hardin inihalintulad ng mangingibig na pastol ang kaibigan niyang babaing Shulamita, isang hardin na kaiga-igaya, maganda, kalugud-lugod, at may maiinam na bunga. —Sol 4:12-16.

HAREP [nangangahulugang "Siya ay Nandusta (Nangutya)"]. Isang inapo ni Juda; anak ni Hur at "ama ni Bet-gader."—1Cr 2:3, 50, 51; tingnan ang BET-GADER.

HARHAIAS. Ama ni Uziel. Ang anak ni Harhaias, isang panday-ginto, ay nagkumpuni sa pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias.—Ne 3:8.

HARHAS. Lolo ni Salum na asawa ng propetisang si Hulda. (2Ha 22:14) Sa tekstong Masoretiko, ang kaniyang pangalan ay itinatala bilang Hasrah sa 2 Cronica 34:22.

HARHUR [Nag-aapoy na Lagnat]. Ulo ng angkan ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo. "Ang mga anak ni Harhur" ay nakatalang kabilang sa mga bumalik kasama ni Zerubabel mula sa Babilonya noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 51; Ne 7:46, 53.

HARI. Isang soberano na may awtoridad na mamahala sa iba. Si Jehova ang kataas-taasang Hari, anupat walang limitasyon ang kaniyang kapangyarihan at awtoridad. Ang mga hari ng Juda ay nakabababang mga hari na kumatawan sa Kaniyang soberanya sa lupa. Tulad nila, si Jesu-Kristo ay isang nakabababang Hari, ngunit lubhang nakahihigit ang kapangyarihan niya kaysa sa kapangyarihan ng makalupang mga haring iyon, sapagkat inilagay siya ni Jehova sa posisyon bilang tagapamahala ng sansinukob. (Fil 2:9-11) Sa gayon, si Jesu-Kristo ay ginawang "Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon."—Apo 19:16; tingnan ang JESU-KRISTO; KAHARIAN.

Sinaunang mga Hari. Sa makalupang mga tagapamahala, ang hari ay isang lalaking soberano na pinagkalooban ng pinakamataas na awtoridad sa isang lunsod, isang tribo, isang bansa, o isang im-

peryo, at kadalasa'y namamahala nang habang-buhay. Si Nimrod, isang inapo ni Ham, ang unang taong hari sa rekord ng Bibliya. Namahala siya sa isang kaharian na nakasasakop sa ilang lunsod sa Mesopotamia. Naghimagsik siya laban sa soberanya ni Jehova.—Gen 10:6, 8-10.

Bago pa man magkaroon ng mga hari ang mga Israelita, mayroon nang mga hari ang Canaan at ang mga bansang nakapalibot dito noong mga araw ni Abraham. (Gen 14:1-9) Mula pa noong sinaunang panahon, mayroon na ring mga hari ang mga Filisteo, mga Edomita, mga Moabita, mga Midianita, mga Ammonita, mga Siryano, mga Hiteo, mga Ehipsiyo, mga Asiryano, mga Babilonyo, mga Persiano, mga Griego, at mga Romano. Marami sa mga haring ito ang namahala sa maliliit na teritoryo gaya ng isang estadong-lunsod. Halimbawa, ipinaghambog ni Adoni-bezek na lumupig siya ng 70 sa gayong mga hari.—Huk 1:7.

Sa Bibliya, ang unang taong hari na tinukoy bilang matuwid ay si Melquisedec, ang haring-saserdote ng Salem. (Gen 14:18) Bukod kay Jesu-Kristo, na kapuwa Hari at Mataas na Saserdote, si Melquisedec ang tanging tagapamahalang sinang-ayunan ng Diyos na humawak ng dalawang katungkulang ito. Itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na ginamit ng Diyos si Melquisedec bilang isang makasagisag na paglalarawan kay Kristo. (Heb 7:1-3; 8:1, 6) Walang ibang tapat na lingkod ng Diyos, kahit si Noe, ang nagtangkang maging hari, at walang sinuman sa kanila ang inatasan ng Diyos sa ganitong posisyon hanggang noong ipag-utos niyang pahiran si Saul bilang hari.

Mga Haring Israelita. Sa pasimula, namahala si Jehova sa Israel bilang isang di-nakikitang Hari sa pamamagitan ng iba't ibang indibiduwal, una ay sa pamamagitan ni Moises at nang maglaon ay sa pamamagitan ng mga taong Hukom mula kay Otniel hanggang kay Samson. (Huk 8:23; 1Sa 12:12) Nang bandang huli, ang mga Israelita ay mapilit na humiling ng isang hari upang maging tulad sila ng mga bansang nasa palibot nila. (1Sa 8:5-8, 19) Sa ilalim ng legal na probisyon sa tipang Kautusan para sa isang taong hari na aatasan ng Diyos, inatasan ni Jehova si Saul na mula sa tribo ni Benjamin sa pamamagitan ng propetang si Samuel. (Deu 17:14-20; 1Sa 9:15, 16; 10:21, 24) Dahil naging masuwayin at pangahas si Saul, naiwala niya ang pagsang-ayon ni Jehova at ang pagkakataong magpasimula ng isang dinastiya ng mga hari. (1Sa 13:1-14; 15:22-28) Sa gayon, bumaling si Jehova sa tribo ni Juda at pinili niya si David na anak ni Jesse upang maging kasunod na hari ng Israel. (1Sa 16:13; 17:12) Dahil may-katapatang itinaguyod ni David ang pagsamba kay Jehova at ang Kaniyang mga kautusan, nagkapribilehiyo siya na magtatag ng isang dinastiya ng mga hari. (2Sa 7:15, 16) Sa ilalim ng paghahari ni Solomon, na isang anak ni David, naabot ng mga Israelita ang tugatog ng kasaganaan.—1Ha 4:25; 2Cr 1:15.

Noong panahon ng paghahari ng anak ni Solomon na si Rehoboam, nahati ang bansa sa dalawang kaharian. Ang unang hari ng hilagang sampung-tribong kaharian, karaniwang tinatawag na Israel, ay si Jeroboam na anak ni Nebat na mula sa tribo ni Efraim. (1Ha 11:26; 12:20) Naging masuwayin siya at hinikayat niya ang kaniyang bayan na sumamba sa mga ginintuang guya. Dahil sa pagkakasalang ito, naiwala niya ang pagsang-ayon ni Jehova. (1Ha 14:10, 16) May kabuuang 20 hari ang namahala sa hilagang kaharian mula noong 997 hanggang 740 B.C.E., na nagsimula kay Jeroboam at nagtapos kay Hosea na anak ni Elah. Sa timugang kaharian, ang Juda, 19 na hari ang naghari mula noong 997 hanggang 607 B.C.E., na nagsimula kay Rehoboam at nagtapos kay Zedekias. (Hindi kabilang dito si Athalia, na isang mang-aagaw ng trono at hindi hari.)—Tingnan ang KRONOLOHIYA; PAGLILIBING, MGA DAKONG LIBINGAN.

Mga kinatawang inatasan ng Diyos. Si Jehova ang nag-aatas ng mga hari sa kaniyang bayan, at dapat silang gumanap bilang kaniyang mga kinatawang hari, anupat umuupo sila hindi sa sarili nilang trono, kundi sa "trono ng paghahari ni Jehova," samakatuwid nga, bilang mga kinatawan ng kaniyang teokratikong pamamahala. (1Cr 28:5; 29:23) Taliwas sa kaugalian ng ilang grupo ng mga tao sa Silangan noong panahong iyon, hindi ginawang diyos ng bansang Israel ang kanilang mga hari. Ang lahat ng hari ng Juda ay itinuring na mga pinahiran ni Jehova, bagaman hindi espesipikong binanggit ng rekord kung literal na pinahiran ng langis ang bawat indibiduwal na hari nang lumuklok ito sa trono. Iniulat ang paggamit ng literal na langis na pamahid nang itatag ang isang bagong dinastiya, nang pag-agawan ang trono noong matanda na si David at gayundin noong mga araw ni Jehoas, at nang iluklok sa trono ang nakababatang anak na si Jehoahaz sa halip na ang nakatatanda sa kaniya. (1Sa 10:1; 16:13; 1Ha 1:39; 2Ha 11:12; 23:30, 31, 34, 36) Gayunpaman, malamang na karaniwang kaugalian noon ang gayong pagpapahid.

Ang hari ng Juda ang punong administrador ng mga gawain ng bansa, bilang isang pastol ng bayan. (Aw 78:70-72) Karaniwan nang siya ang nangunguna sa pakikipagbaka. (1Sa 8:20; 2Sa 21:17; 1Ha 22:29-33) Siya rin ang nagsilbing mas mataas na korte ng sistemang hudisyal, bagaman sumasangguni ang mataas na saserdote kay Jehova para sa mga pasiya sa ilang bagay na may kinalaman sa

estado at sa mga usapin na napakahirap pagpasiyahan o walang sapat na katibayan mula sa bibig ng mga saksi.—1Ha 3:16-28.

Mga salik na pumapatnubay sa hari. Ang mga salik na pumapatnubay sa hari sa paggamit niya ng awtoridad ay ang kaniyang pagkatakot sa Diyos, ang kautusan ng Diyos, na dapat niyang sundin, at ang impluwensiya ng mga propeta at mga saserdote pati na ang mga payo ng matatandang lalaki. Kailangan siyang sumulat para sa kaniyang sarili ng isang kopya ng Kautusan at dapat niyang basahin iyon sa lahat ng mga araw ng kaniyang buhay. (Deu 17:18, 19) Yamang siya ang pantanging lingkod at kinatawan ni Jehova, mananagot siya kay Jehova. Nakalulungkot, maraming Judeanong hari ang hindi sumunod sa inilaang patnubay at naging mapaniil at balakyot na mga tagapamahala.—1Sa 22:12, 13, 17-19; 1Ha 12:12-16; 2Cr 33:9.

Lider ng relihiyon. Bagaman ayon sa kautusan ay hindi maaaring maging saserdote ang hari, siya ang dapat na maging pangunahing di-saserdoteng tagapagtaguyod ng pagsamba kay Jehova. Kung minsan, pinagpapala ng hari ang bansa sa pangalan ni Jehova at kinakatawanan niya ang bayan sa panalangin. (2Sa 6:18; 1Ha 8:14, 22, 54, 55) Bukod sa pananagutan niya na ingatan ang relihiyon ng taong-bayan laban sa idolatriya, may awtoridad siya na alisin sa posisyon ang isang di-tapat na mataas na saserdote, gaya ng ginawa ni Haring Solomon sa mataas na saserdoteng si Abiatar nang suportahan nito ang pagtatangka ni Adonias na agawin ang trono.—1Ha 1:7; 2:27.

Mga asawa at pag-aari. Kabilang sa mga kaugalian ng mga Judeanong hari sa pag-aasawa at pagpapamilya ang pagkakaroon ng maraming asawa at babae, bagaman itinakda ng Kautusan na hindi dapat magparami ng mga asawa ang hari para sa kaniyang sarili. (Deu 17:17) Ang mga babae ng hari ay itinuturing na mga pag-aari ng monarkiya at ipinapasa sa kahalili sa trono kasama ng mga karapatan at pag-aari ng hari. Ang pakikipag-asawa o pagkuha sa isa sa mga babae ng namatay na hari ay katumbas ng pag-angkin sa trono. Kaya naman nang sipingan ni Absalom ang mga babae ng kaniyang ama na si Haring David, at nang hilingin ni Adonias na maging asawa niya si Abisag, ang tagapag-alaga at kasama ni David noong matanda na ito, iyon ay katumbas ng pag-angkin nila sa trono. (2Sa 16:21, 22; 1Ha 2:15-17, 22) Iyon ay pagtataksil sa hari.

Bukod sa personal na ari-arian ng hari, mga samsam sa digmaan, at mga kaloob (1Cr 18:10), may iba pang pinagkukunan ng kita ang hari. Kabilang sa mga ito ang pantanging pagbubuwis sa ani ng lupain para sa maharlikang sambahayan, tributo mula sa nasupil na mga kaharian, singil na ipinapataw sa mga naglalakbay na mangangalakal na dumaraan sa lupain, at mga negosyo, gaya ng mga pangkat ng mga barkong pangkalakal ni Solomon.—1Ha 4:7, 27, 28; 9:26-28; 10:14, 15.

Kawalang-Katatagan ng Hilagang Kaharian. Sa hilagang kaharian ng Israel, ang tagapagmana ang humahalili sa trono maliban kung may nangyaring pagpaslang sa tagapagmana o paghihimagsik. Dahil sa pagsasagawa nila ng huwad na relihiyon, nagkaroon ng maraming kaguluhan sa hilagang kaharian anupat naging malimit ang pagpaslang sa mga hari nito at ang pag-agaw sa trono. Dalawang dinastiya lamang ang tumagal nang mahigit sa dalawang salinlahi, yaong kay Omri at kay Jehu. Palibhasa'y wala sila sa ilalim ng Davidikong tipan ukol sa kaharian, walang sinuman sa mga hari ng hilagang kaharian ang umupo sa "trono ng paghahari ni Jehova" bilang pinahiran ni Jehova.—1Cr 28:5.

Mga Haring Gentil at Nakabababang mga Hari. Ang mga haring Babilonyo ay opisyal na itinatalaga bilang mga monarka sa buong Imperyo ng Babilonya sa pamamagitan ng paghawak nila sa kamay ng ginintuang imahen ni Marduk. Ginawa ito ni Cirong Dakila upang makontrol ang Imperyo ng Babilonya kahit hindi niya nilupig ang buong imperyo sa pamamagitan ng pagbabakang militar.

Ang ibang mga hari ay umupo sa kanilang trono dahil inatasan sila ng isang hari na nakatataas sa kanila, gaya halimbawa ng hari na lumupig sa kanilang teritoryo. Karaniwang kaugalian ng mga hari na pamahalaan ang mga lupaing nalupig nila sa pamamagitan ng kanilang sakop na mga katutubong hari. Halimbawa, si Herodes na Dakila ay naging sakop na hari ng Roma para sa Judea (Mat 2:1), at si Aretas na hari ng mga Nabateano ay itinalaga ng Roma sa kaniyang kaharian bilang sakop.—2Co 11:32.

Ang mga haring di-Israelita ay mas mahirap lapitan ng kanilang mga sakop kaysa sa mga tagapamahala ng bayan ng Diyos. Maliwanag na nakikihalubilo ang mga haring Israelita sa kanilang mga kababayan. Kadalasa'y napakatayog ng mga haring Gentil. Kapag ang isa ay pumasok sa pinakaloob na korte ng Persianong hari nang walang malinaw na pahintulot, awtomatiko siyang nagiging marapat sa kamatayan malibang ibigay ng hari ang kaniyang pagsang-ayon sa pamamagitan ng pag-uunat ng kaniyang setro, gaya ng ginawa kay Esther. (Es 4:11, 16) Gayunman, maaaring dinggin ng Romanong emperador ang isang mamamayang Romano kung iniaapela nito ang pasiya ng isang mas mababang hukom, ngunit dadaan muna ito sa maraming mas mabababang opisyal.—Gaw 25:11, 12.

HARI, MGA AKLAT NG MGA. Mga aklat ng Banal na Kasulatan na naglalahad sa kasaysayan ng Israel mula noong mga huling araw ni Haring David hanggang noong palayain si Haring Jehoiakin mula sa bilangguan sa Babilonya.

Noong una, ang dalawang aklat ng Mga Hari ay magkasama sa iisang balumbon na tinatawag na Mga Hari (sa Heb., *Mela·khim′*), at sa Bibliyang Hebreo sa ngayon ay itinuturing pa rin ang mga ito bilang iisang aklat, ang ikaapat sa seksiyon na tinatawag na Unang mga Propeta. Sa Griegong *Septuagint,* ang Mga Aklat ng Mga Hari ay tinatawag na Ikatlo at Ikaapat na Kaharian, yamang ang Mga Aklat ng Samuel ang tinutukoy na Una at Ikalawang Kaharian. Sa Latin na *Vulgate,* ang grupong ito ng mga aklat ay kilala bilang ang apat na aklat ng Mga Hari dahil mas pinili ni Jerome ang pangalang *Regum* (Mga Hari), alinsunod sa titulong Hebreo, kaysa sa *Regnorum* (Mga Kaharian) na literal na salin ng titulo sa *Septuagint.* Praktikal lamang na sa *Septuagint* ay hinati sa dalawa ang aklat sapagkat ang Griegong salin na may mga patinig ay nangailangan ng espasyo na halos doble niyaong sa Hebreo, na sinimulan lamang gamitan ng mga patinig noong ikalawang kalahatian ng unang milenyo ng Karaniwang Panahon. Sa mga bersiyong Griego, hindi pare-pareho ang pagkakahati sa pagitan ng Ikalawang Samuel at ng Unang Hari. Halimbawa, sa mapanuring rebisyon ng *Septuagint* ni Lucian, ang Unang Hari ay sinimulan niya sa 1 Hari 2:12 ng ating makabagong-panahong mga Bibliya.

Pagsulat ng mga Aklat. Bagaman ang pangalan ng manunulat ng mga aklat ng Mga Hari ay hindi binanggit sa dalawang ulat, ipinahihiwatig sa Kasulatan at pinatotohanan ng tradisyong Judio na si Jeremias ang sumulat ng mga ito. Maraming salita at ekspresyong Hebreo na matatagpuan sa dalawang aklat na ito ang hindi lumilitaw sa ibang bahagi ng Bibliya maliban sa hula ni Jeremias. Ang mga aklat ng Mga Hari at ang aklat ng Jeremias ay nagsisilbing kapupunan ng isa't isa; karaniwan na, kapag ang mga pangyayari ay inilahad na nang detalyado sa mga aklat ng Mga Hari, pahapyaw na lamang itong sinasaklaw sa aklat ng Jeremias, at totoo rin ang kabaligtaran nito. Ang hindi pagbanggit kay Jeremias sa mga aklat ng Mga Hari, bagaman isa siyang napakaprominenteng propeta, ay makatuwiran lamang na asahan kung si Jeremias ang manunulat, sapagkat detalyadong isinasalaysay ang kaniyang mga gawain sa aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Ang mga aklat ng Mga Hari ay naglalahad ng mga kalagayan sa Jerusalem pagkatapos na magsimula ang pagkatapon, sa gayo'y ipinahihiwatig na hindi dinala sa Babilonya ang manunulat, na totoo sa kaso ni Jeremias.—Jer 40:5, 6.

Ayon sa ilang iskolar, ang mga aklat ng Mga Hari ay kakikitaan ng katibayan na ginawa ito ng mahigit sa isang manunulat o tagapagtipon. Gayunman, maliban sa pagkakaiba-ibang bunga ng ginamit na mga mapagkukunan ng impormasyon, dapat pansinin na ang pananalita, istilo, bokabularyo, at balarila ng mga aklat ay walang pagbabago.

Ang Unang Hari ay sumasaklaw ng isang yugto na mga 129 na taon, pasimula sa mga huling araw ni Haring David, noong mga 1040 B.C.E., hanggang sa kamatayan ng Judeanong si Haring Jehosapat noong mga 911 B.C.E. (1Ha 22:50) Ang Ikalawang Hari naman ay mula sa paghahari ni Ahazias (mga 920 B.C.E.) hanggang sa katapusan ng ika-37 taon ng pagkatapon ni Jehoiakin, noong 580 B.C.E., isang yugto na mga 340 taon. (2Ha 1:1, 2; 25:27-30) Samakatuwid, ang pinagsamang ulat ng mga aklat ng Mga Hari ay sumasaklaw nang mga apat at kalahating siglo sa kasaysayang Hebreo. Yamang kabilang sa mga nakatala ang mga pangyayari hanggang noong 580 B.C.E., hindi posible na natapos ang mga aklat bago ang petsang iyon, at dahil walang binabanggit tungkol sa pagtatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang mga ito, bilang iisang balumbon, ay tiyak na nakumpleto bago ang panahong iyon.

Lumilitaw na sa Juda isinulat ang kalakhang bahagi ng dalawang aklat yamang naroon ang karamihan sa materyal na mapagkukunan ng impormasyon. Gayunman, makatuwirang ipalagay na ang Ikalawang Hari ay natapos sa Ehipto, kung saan dinala si Jeremias pagkatapos na maganap ang pagpaslang kay Gedalias sa Mizpa.—Jer 41:1-3; 43:5-8.

Mula't sapol, ang mga aklat ng Mga Hari ay bahagi na ng Judiong kanon at tinatanggap bilang kanonikal. Angkop lamang iyan, sapagkat higit pang pinalalawak ng mga aklat na ito ang pangunahing tema ng Bibliya, ang pagbabangong-puri ng soberanya ni Jehova at ang ganap na katuparan ng layunin niya para sa lupa, sa pamamagitan ng kaniyang Kaharian sa ilalim ni Kristo, ang ipinangakong Binhi. Karagdagan pa, tatlong pangunahing propeta, sina Elias, Eliseo, at Isaias, ang itinatampok sa mga aklat, at ang kanilang mga hula ay ipinakikitang natupad nang walang mintis. Ang mga pangyayaring nakatala sa mga aklat ng Mga Hari ay tinukoy at nilinaw sa ibang bahagi ng Kasulatan. Tatlong beses na tinukoy ni Jesus ang mga nakasulat sa mga aklat na ito—hinggil kay Solomon (Mat 6:29), sa reyna ng timog (Mat 12:42; ihambing ang 1Ha 10:1-9), at sa babaing balo ng Zarepat at kay Naaman (Luc 4:25-27; ihambing ang 1Ha 17:8-10; 2Ha 5:8-14). Binanggit ni Pablo ang ulat may kinalaman kay Elias at sa 7,000 lalaki na hindi nagluhod ng tuhod kay Baal. (Ro 11:2-4; ihambing ang 1Ha 19:14, 18.) Tinukoy ni Santiago ang mga panalangin ni Elias para sa

tagtuyot at ulan. (San 5:17, 18; ihambing ang 1Ha 17:1; 18:45.) Ang mga pagbanggit na ito sa mga pagkilos ng mga indibiduwal na inilarawan sa mga aklat ng Mga Hari ay nagpapatunay na kanonikal ang mga akdang ito.

Ang malaking bahagi ng mga aklat ng Mga Hari ay tinipon mula sa nakasulat na mga rekord, at malinaw na ipinakita ng manunulat na sumangguni siya sa panlabas na mga rekord na ito para sa ilang impormasyon. Binanggit niya ang "aklat ng mga

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG HARI

Isang maikling sumaryo ng kasaysayan ng kaharian ng Juda at ng kaharian ng Israel mula noong mga huling araw ni David hanggang noong mamatay si Jehosapat

Sa pasimula, ang aklat ng Unang Hari ay kasama ng Ikalawang Hari sa iisang balumbon

---

Nakilala si Solomon sa kaniyang natatanging karunungan noong pasimula ng pamamahala niya, ngunit siya'y nag-apostata nang bandang huli

Sa pamamagitan ng matatag na pagkilos, hinadlangan ni Natan ang pagtatangka ni Adonias na maging hari sa Israel; iniluklok si Solomon sa trono (1:5–2:12)

Nang tanungin ni Jehova si Solomon kung ano ang nais niya, humiling siya ng karunungan; pinagkalooban din siya ng kayamanan at kaluwalhatian (3:5-15)

Nakita ang bigay-Diyos na karunungan ni Solomon nang hawakan niya ang kaso ng dalawang patutot, na kapuwa nag-aangking ina ng iisang sanggol (3:16-28)

Nanagana si Haring Solomon, gayundin ang Israel sa ilalim ng kaniyang pamamahala; ang walang-katulad na karunungan ng hari ay napabantog sa buong daigdig (4:1-34; 10:14-29)

Itinayo ni Solomon ang templo ni Jehova at, nang maglaon, ang mga gusali ng palasyo; pagkatapos, ang lahat ng matatandang lalaki ng Israel ay nagtipon para sa pagpapasinaya (5:1–8:66)

Pinabanal ni Jehova ang templo at tiniyak kay Solomon na magiging permanente ang maharlikang linya, ngunit binabalaan niya ito laban sa kawalang-katapatan (9:1-9)

Dumalaw ang reyna ng Sheba upang makita niya mismo ang karunungan at kasaganaan ni Solomon (10:1-13)

Noong matanda na si Solomon, siya ay naimpluwensiyahan ng kaniyang maraming asawang banyaga at sumunod sa mga banyagang diyos (11:1-8)

Nahati sa dalawa ang bansa; itinatag ang pagsamba sa guya upang ang mga nasa hilagang kaharian ay huwag nang umahon sa Jerusalem

Dahil sa pag-aapostata ni Solomon, inihula ni Jehova na mahahati ang bansa (11:11-13)

Pagkamatay ni Solomon, pinagbantaan ng kaniyang anak na si Rehoboam ang bayan na papatawan niya sila ng mas mabigat na pamatok; sampung tribo ang naghimagsik at ginawa nilang hari si Jeroboam (12:1-20)

Sa hilagang kaharian, itinatag ni Jeroboam ang pagsamba sa mga ginintuang guya upang huwag nang pumaroon sa Jerusalem ang kaniyang mga sakop para sumamba at upang maiwasan ang posibilidad na naisin nila na muling pagkaisahin ang kaharian (12:26-33)

Ang timugang kaharian ng Juda ay nagkaroon ng mabubuti at masasamang hari

Pinahintulutan ni Rehoboam at ng kaniyang kahaliling si Abiam ang karima-rimarim na huwad na pagsamba (14:21-24; 15:1-3)

Aktibong itinaguyod ng anak ni Abiam na si Asa at ng anak nito na si Jehosapat ang tunay na pagsamba (15:9-15; 22:41-43)

Ang hilagang kaharian ng Israel ay niligalig ng mga pag-aagawan sa kapangyarihan, mga pagpaslang, at idolatriya

Naging hari ang anak ni Jeroboam na si Nadab; pinaslang ni Baasa si Nadab at inagaw nito ang trono (15:25-30)

Humalili sa trono ang anak ni Baasa na si Elah, na pinaslang naman ni Zimri; nagpatiwakal si Zimri nang matatalo na siya ni Omri (16:6-20)

Humantong sa digmaang sibil ang tagumpay ni Omri; nang dakong huli, si Omri ang nagwagi at naging hari, at nang maglaon ay itinayo niya ang Samaria; ang kaniyang mga pagkakasala ay mas malubha pa kaysa sa ginawa ng naunang mga hari (16:21-28)

Si Ahab ay naging hari at nag-asawa sa anak ni Etbaal na hari ng mga Sidonio; pinasimulan niya sa Israel ang pagsamba kay Baal (16:29-33)

Nagwakas sa isang alyansa ang pagdidigmaan ng Juda at Israel

Pagdidigmaan sa pagitan nina Jeroboam at Rehoboam, at nina Jeroboam at Abiam; nakipaglaban si Baasa kay Asa (15:6, 7, 16-22)

Nakipag-alyansa si Jehosapat kay Ahab (22:1-4, 44)

Sina Jehosapat at Ahab ay magkasamang nakipagbaka laban sa Ramot-gilead; napatay si Ahab (22:29-40)

Gawaing panghuhula sa Israel at Juda

Inihula ni Ahias na sampung tribo ang pupunitin mula sa sambahayan ni David; nang maglaon, ipinahayag niya ang hatol ni Jehova laban kay Jeroboam (11:29-39; 14:7-16)

Inihatid ni Semaias ang salita ni Jehova na si Rehoboam at ang mga sakop nito ay hindi dapat makipaglaban sa mapaghimagsik na sampung tribo (12:22-24)

Ipinatalastas ng isang lalaki ng Diyos ang hatol ni Jehova laban sa altar na nasa Bethel na ukol sa pagsamba sa guya (13:1-3)

Ipinahayag ni Jehu na anak ni Hanani ang hatol ni Jehova laban kay Baasa (16:1-4)

Inihula ni Elias na magkakaroon ng mahabang tagtuyot sa Israel; noong panahon ng tagtuyot, makahimala niyang pinangyari na tumagal ang panustos na pagkain ng isang babaing balo at binuhay niyang muli ang anak nito (17:1-24)

Iminungkahi ni Elias ang isang pagsubok sa Bundok Carmel upang malaman kung sino ang tunay na Diyos; nang mapatunayang si Jehova ang tunay, ang mga propeta ni Baal ay pinatay; tumakas si Elias sapagkat nais siyang ipapatay ng asawa ni Ahab na si Jezebel, ngunit isinugo ni Jehova ang propeta upang pahiran sina Hazael, Jehu, at Eliseo (18:17–19:21)

Inihula ni Micaias na matatalo si Ahab sa pagbabaka (22:13-28)

pangyayari kay Solomon" (1Ha 11:41), ang "aklat ng mga pangyayari nang mga araw ng mga hari sa Juda" (1Ha 15:7, 23), at ang "aklat ng mga pangyayari nang mga araw ng mga hari sa Israel" (1Ha 14:19; 16:14).

Ang isa sa pinakamatatandang umiiral na manuskritong Hebreo na naglalaman ng kumpletong mga aklat ng Mga Hari ay tinatakdaan ng petsang 1008 C.E. Ang mga aklat ng Mga Hari (sa Griego) ay nasa Vatican No. 1209 at Alexandrine Manuscript ngunit wala sa Sinaitic Manuscript. Natagpuan sa mga yungib ng Qumran ang mga piraso ng mga aklat ng Mga Hari, maliwanag na mula pa sa yugtong B.C.E.

Ipinakikita ng balangkas ng mga aklat na ito na ang manunulat o tagapagtipon ay nagbigay

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG HARI

Pagpapatuloy ng kasaysayan ng Juda at ng Israel na sinimulan sa Unang Hari; umabot ito sa pagkawasak ng Samaria at nang maglaon ay ng Jerusalem, dahil sa kawalang-katapatan

Malamang na natapos itong isulat sa Ehipto mga 27 taon pagkaraang wasakin ng Babilonya ang Jerusalem

---

Pagkatapos ni Elias, naglingkod si Eliseo bilang propeta ni Jehova

Inihula ni Elias na mamamatay si Ahazias; nagpababa rin siya ng apoy sa dalawang walang-galang na pinuno ng militar at sa mga pangkat nila na tig-50 na isinugo upang kunin siya (1:2-17)

Kinuha si Elias sa pamamagitan ng isang buhawi; naiwan kay Eliseo ang opisyal na kasuutan nito (2:1-13)

Hinawi ni Eliseo ang Jordan at pinabuti niya ang tubig sa Jerico; nailigtas ng kaniyang kinasihang payo ang magkakaalyadong mga hukbo ng Israel, Juda, at Edom mula sa kamatayan dahil sa kawalan ng tubig at nagbunga iyon ng pagkatalo ng mga Moabita; pinarami niya ang panustos na langis ng isang babaing balo, binuhay niyang muli ang anak ng isang babaing Sunamita, pinangyari niyang mawala ang lason sa nilaga, pinarami niya ang kaloob na tinapay at butil, pinagaling niya ang ketong ni Naaman, ipinahayag niyang ang ketong ni Naaman ay malilipat sa sakim na si Gehazi at sa supling nito, at pinalutang niya ang talim ng palakol na hiniram lamang (2:14–6:7)

Patiunang binabalaan ni Eliseo ang hari ng Israel hinggil sa biglaang mga pagsalakay ng mga Siryano; isang hukbo ng mga Siryano ang dumating upang hulihin siya ngunit pinasapitan ni Jehova ang mga ito ng pansamantalang mental na pagkabulag; kinubkob ng mga Siryano ang Samaria, at isinisi kay Eliseo ang taggutom na ibinunga nito; inihula niya na magwawakas ang taggutom (6:8–7:2)

Tinapos ni Eliseo ang atas na ibinigay kay Elias nang sabihin niya kay Hazael na ito ang magiging hari ng Sirya at nang magsugo siya ng isang mensahero upang pahiran nito si Jehu bilang hari ng Israel (8:7-13; 9:1-13)

Kumilos si Jehu laban sa sambahayan ni Ahab at binunot niya ang pagsamba kay Baal mula sa Israel (9:14–10:28)

Nang malapit nang mamatay si Eliseo, dinalaw siya ng apo ni Jehu na si Haring Jehoas; inihula niya na tatlong beses itong magtatagumpay laban sa Sirya (13:14-19)

Ang kawalang-galang ng Israel kay Jehova ay humantong sa pagkatapon sa Asirya

Ang pagsamba sa guya na pinasimulan ni Jeroboam ay nagpatuloy noong panahon ng mga paghahari ni Jehu at ng kaniyang mga supling na sina Jehoahaz, Jehoas, Jeroboam II, at Zacarias (10:29, 31; 13:6, 10, 11; 14:23, 24; 15:8, 9)

Noong mga huling araw ng Israel, pinaslang ni Salum si Haring Zacarias, ni Menahem si Salum, ni Peka ang anak ni Menahem na si Pekahias, at ni Hosea si Peka (15:8-30)

Noong panahon ng paghahari ni Peka, maraming Israelita ang ipinatapon ng hari ng Asirya na si Tiglat-pileser III; noong ikasiyam na taon ni Hosea, winasak ang Samaria at dinala sa pagkatapon ang Israel dahil sa kawalang-galang kay Jehova; pinamayan sa teritoryo ng Israel ang ibang mga grupo ng mga tao (15:29; 17:1-41)

Ang mga reporma sa relihiyon sa Juda ay hindi nagdulot ng namamalaging pagbabago; winasak ng Babilonya ang Jerusalem at dinala sa pagkatapon ang bayan ng Diyos

Si Jehoram ng Juda ay nag-asawa kay Athalia na anak nina Ahab at Jezebel; nag-apostata si Jehoram, gayundin ang kaniyang anak na si Ahazias na kasunod niya (8:16-27)

Nang mamatay si Ahazias, tinangka ni Athalia na lipulin ang binhi ni David upang siya mismo ang maging tagapamahala; si Jehoas, na anak ni Ahazias, ay iniligtas ng kaniyang tiya at nang maglaon ay ginawang hari; pinatay si Athalia (11:1-16)

Noong ang mataas na saserdoteng si Jehoiada ay buháy pa at nagpapayo kay Jehoas, itinataguyod ng hari ang tunay na pagsamba, ngunit patuloy pa rin ang 'paghahain sa matataas na dako' noong panahon ng paghahari niya at ng kaniyang mga kahalili na sina Amazias, Azarias (Uzias), at Jotam (12:1-16; 14:1-4; 15:1-4, 32-35)

Ang anak ni Jotam na si Ahaz ay nagsagawa ng idolatriya; ang anak ni Ahaz na si Hezekias ay nagpatupad ng magagandang reporma, ngunit nawalang-saysay ang mga ito dahil sa masasamang paghahari ng kaniyang mga kahalili na sina Manases at Amon (16:1-4; 18:1-6; 21:1-22)

Ang anak ni Amon na si Josias ay nagsagawa ng matatag na mga hakbang upang maalis sa lupain ang idolatriya; napatay siya sa pakikipagbaka kay Paraon Necoh (22:1–23:30)

Ang huling apat na hari ng Juda ay hindi naging tapat: ang anak ni Josias na si Jehoahaz ay namatay samantalang bihag sa Ehipto; ang kapatid ni Jehoahaz na si Jehoiakim ang naghari bilang kapalit niya; ang anak at kahalili ni Jehoiakim na si Jehoiakin ay dinala sa pagkatapon sa Babilonya; ang kapatid ni Jehoiakim na si Zedekias ay naghari hanggang sa malupig ng mga Babilonyo ang Jerusalem at dalhin sa pagkatapon ang karamihan sa mga nakaligtas sa pagkubkob (23:31–25:21)

ng angkop na impormasyon hinggil sa bawat hari upang ipakita ang kronolohiya ng mga pangyayari at upang isiwalat ang pangmalas ng Diyos sa bawat hari, paborable man iyon o hindi. Itinatampok bilang pinakamahalagang salik ang kaugnayan ng kanilang mga paghahari sa pagsamba kay Jehova. Pagkatapos ng pagtalakay sa paghahari ni Solomon, mapapansin na maliban sa ilang kaso, isang pangkalahatang balangkas ang sinunod upang ilarawan ang bawat paghahari, habang dalawang magkapanahong ulat ng kasaysayan ang magkasamang inilalahad. Para sa mga hari ng Juda, kadalasan nang binabanggit muna kung sino ang hari ng Israel na kapanahon ng bawat hari, pagkatapos ay ang edad ng hari, ang haba ng kaniyang pamumuno, ang lugar kung saan siya namahala, at ang pangalan at pinagmulang lupain ng kaniyang ina, anupat ang huling nabanggit na detalye ay mahalagang malaman dahil may higit sa isang asawa ang ilang hari ng Juda. Sa pagtatapos ng ulat para sa bawat hari, binabanggit ang pinagkunan ng impormasyon, ang libing ng hari, at ang pangalan ng kaniyang kahalili. Ang ilan sa gayunding mga detalye ay inilalaan para sa bawat hari ng Israel, ngunit hindi ibinibigay ang edad ng hari noong panahon ng pagluklok niya at ang pangalan at pinagmulang lupain ng kaniyang ina. Ang impormasyong inilaan sa Una at Ikalawang Hari ay napakalaking tulong sa pag-aaral ng kronolohiya ng Bibliya.—Tingnan ang KRONOLOHIYA.

Ang mga aklat ng Mga Hari ay hindi lamang basta mga ulat ng kasaysayan o salaysay ng mga pangyayari gaya ng isang kronika. Iniuulat ng mga ito ang mga kaganapan sa kasaysayan lakip ang paliwanag hinggil sa implikasyon ng mga ito. Waring hindi isinama sa ulat ang mga bagay na walang tuwirang kaugnayan sa pagsulong ng layunin ng Diyos at hindi naglalarawan sa mga simulaing umuugit sa pakikitungo ni Jehova sa kaniyang bayan. Ang mga pagkakamali ni Solomon at ng iba pang mga hari ng Juda at Israel ay hindi pinagtakpan kundi inilahad nang napakatahasan.

Arkeolohikal na Katibayan. Ang pagkatuklas ng maraming labí ay naglaan ng katibayan na ang mga aklat ng Mga Hari ay tumpak pagdating sa kasaysayan at heograpiya. Pinatutunayan ng arkeolohiya, gayundin ng buháy na patotoo sa ngayon, na nagkaroon ng mga kagubatan ng sedro sa Lebanon, na pinagkunan ni Solomon ng mga tabla para sa kaniyang mga proyekto ng pagtatayo sa Jerusalem. (1Ha 5:6; 7:2) May natagpuang katibayan na nagkaroon ng mga gawaing pang-industriya sa lunas ng Jordan, ang dating lokasyon ng Sucot at Zaretan. —1Ha 7:45, 46.

Ang pagsalakay ni Sisak sa Juda noong panahon ni Rehoboam (1Ha 14:25, 26) ay pinatutunayan ng sariling rekord ng Paraong iyon sa mga pader ng templo ng Karnak sa Ehipto. Inilalarawan sa isang itim na batong-apog na obelisko ng Asiryanong si Haring Salmaneser III, natagpuan sa Nimrud noong 1846, ang sa wari'y isang sugo ni Jehu na nakayukod kay Salmaneser, isang insidente na hindi binabanggit sa mga aklat ng Mga Hari ngunit nagdaragdag ng patotoo na talagang umiral si Haring Jehu ng Israel. Lubos namang pinatototohanan ng mga guhong natagpuan sa Samaria ang malalaking proyekto ng pagtatayo ni Ahab, kabilang na ang "bahay na garing na kaniyang itinayo."—1Ha 22:39.

Inilalahad ng Batong Moabita ang ilan sa mga pangyayaring naganap noong maghimagsik si Haring Mesa laban sa Israel, anupat ibinibigay ang bersiyon ng Moabitang monarkang iyon hinggil sa nangyari. (2Ha 3:4, 5) Makikita rin sa alpabetikong inskripsiyong ito ang Tetragrammaton.

Ang pangalang Peka ay matatagpuan sa teksto ng isang ulat ng kasaysayan na ipinapalagay na kay Tiglat-pileser III. (2Ha 15:27) Ang kampanya naman ni Tiglat-pileser III laban sa Israel ay binabanggit sa kaniyang maharlikang mga ulat ng kasaysayan at sa Asiryanong inskripsiyon sa isang gusali. (2Ha 15:29) Nabasa rin ang pangalang Hosea sa mga inskripsiyon tungkol sa kampanya ni Tiglat-pileser. —2Ha 15:30; *Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282-284.

Bagaman ang ilan sa mga pakikipagbaka ng Asiryanong si Haring Senakerib ay binabanggit sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan, hindi binabanggit sa mga ito ang pagpuksa ng anghel sa 185,000 sa kaniyang hukbo nang pagbantaan nito ang Jerusalem (2Ha 19:35), at hindi natin aasahang isusulat sa kaniyang mapaghambog na mga rekord ang tungkol sa napakatinding pagkatalong ito. Kapansin-pansing pinatutunayan ng arkeolohiya sa pamamagitan ng mga tapyas na *cuneiform* na nahukay sa Babilonya ang huling pangungusap sa mga aklat ng Mga Hari. Binabanggit ng mga ito na si *Ja'ukinu* (Jehoiakin) ay nabilanggo sa Babilonya at na pinaglaanan siya ng rasyon mula sa maharlikang ingatang-yaman. —2Ha 25:30; *Ancient Near Eastern Texts,* p. 308.

Mga Katuparan ng mga Hula. Ang mga aklat ng Mga Hari ay naglalaman ng iba't ibang hula at naglalahad sa malinaw na katuparan ng mga ito. Halimbawa, ipinakikita ng 1 Hari 2:27 ang katuparan ng salita ni Jehova laban sa sambahayan ni Eli. (1Sa 2:31-36; 3:11-14) Natupad ang mga hula may kinalaman kay Ahab at sa kaniyang sambahayan. (Ihambing ang 1Ha 21:19-21 sa 1Ha 22:38 at 2Ha 10:17.) Nagkatotoo ang inihula tungkol kay Jezebel at sa kaniyang mga labí. (Ihambing ang 1Ha 21:23 sa 2Ha 9:30-36.) At pinatutunayan ng mga pangyayari sa kasaysayan na talagang naganap ang inihulang pagkawasak ng Jerusalem.—2Ha 21:13.

Kasama sa maraming punto na itinampok sa mga aklat ng Mga Hari ang kahalagahan ng pagsunod sa mga kahilingan ni Jehova at ang masasaklap na bunga ng pagwawalang-bahala sa kaniyang matuwid na mga kautusan. Mariing pinatutunayan ng dalawang aklat ng Mga Hari ang katuparan ng inihulang mga resulta kapuwa ng pagsunod at ng pagsuway sa Diyos na Jehova.

HARIM [Nakatalaga; Ipinagbawal].

1. Isang Aaronikong saserdote na pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang pangunahan ang ika-3 sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa ni David. (1Cr 24:1, 3, 7, 8) Ang "mga anak [o mga inapo] ni Harim" ay binabanggit na kabilang sa mga saserdoteng nabuhay pagkaraan ng pagkatapon: 1,017 ang bumalik mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 36, 39; Ne 7:42) Si Adna ang ulo ng sambahayang ito sa panig ng ama sa sumunod na salinlahi. (Ne 12:12, 15) Lima "sa mga anak ni Harim" ang kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito bilang tugon sa payo ni Ezra na gawin ang gayon. (Ezr 10:10, 11, 21, 44) Isang kinatawan ng pamilya (o posibleng isa sa kanila na may gayunding pangalan) ang sumuporta sa tipan ng katapatan pagdating ni Nehemias noong 455 B.C.E.—Ne 9:38; 10:1, 5, 8.

2. Ang pinagmulan ng isang di-makasaserdoteng pamilya na ang 320 sa mga ito ay bumalik mula sa Babilonya patungong Jerusalem kasama ni Zerubabel. (Ezr 2:1, 2, 32; Ne 7:35) Tulad ng mga miyembro ng makasaserdoteng pamilya na may gayunding pangalan (Blg. 1), walong inapo ng Harim na ito ang kumuha rin ng mga asawang banyaga at nagpaalis sa mga ito. (Ezr 10:25, 31, 32, 44) Ang kanilang kinatawan ay nagpatotoo rin sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na itinatag noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias. (Ne 9:38; 10:1, 14, 27) Ang isang "anak" ni Harim, si Malkias, ay tumulong na magkumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:11.

HARINA. Tingnan ang GILINGAN.

HARIP [nangangahulugang "Siya ay Nandusta (Nangutya)"]. Ulo ng isang pamilya na dito ay 112 lalaki ang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E.; tinawag ding Jora. (Ne 7:6, 7, 24; Ezr 2:18) Ang pangalang Harip ay muling nakatalang kabilang sa mga ulo ng bayan, anupat maliwanag na kinakatawanan ng isang inapo, na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa kontrata ng pagtatapat na ginawa noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 19.

HARIPITA [Ni (Kay) Harip o Harup]. Isang katawagang ikinapit sa isang Benjamita, si Sepatias, na sumama kay David sa Ziklag habang si David ay hindi pa makakilos dahil kay Saul. Ang pagtawag kay Sepatias bilang isang Haripita ay maaaring nangangahulugan na alinman sa siya ay katutubo ng Harip, o Harup (isang lugar na hindi alam kung saan ang lokasyon), o inapo ng isang Harip, o Harup. —1Cr 12:1, 2, 5.

HAR–MAGEDON [mula sa Heb., nangangahulugang "Bundok ng Megido"]. Ang pangalang ito ay tuwirang iniuugnay sa "digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat." Espesipikong tinutukoy ng terminong ito ang kalagayan, o situwasyon, na doo'y tinitipon ang "mga hari ng buong tinatahanang lupa" laban kay Jehova at laban sa kaniyang Kaharian sa ilalim ni Jesu-Kristo. Sa ilang bersiyon, isinalin ito bilang "Armagedon." (Apo 16:14, 16, *AS-Tg; MB; NPV*) Ang pangalang Har–Magedon, na hinalaw sa Hebreo, ay nangangahulugang "Bundok ng Megido."

Lumilitaw na walang literal na lugar na tinatawag na "Bundok ng Megido," sa loob o sa labas man ng Lupang Pangako, bago o noong panahon ng apostol na si Juan, na nag-ulat ng pangitain. Dahil dito, maliwanag na ang kahulugan ng Har–Magedon ay nauugnay sa mga pangyayaring naganap sa sinaunang lunsod ng Megido.

Ang Megido, na matatagpuan mga ilang milya sa TS ng Bundok Carmel, ay nakatunghay at nangingibabaw sa Kapatagan ng Esdraelon (Jezreel). Kontrolado nito ang pangunahing mga rutang pangkalakalan at pangmilitar sa H-T at S-K. Si Josue ang unang lumupig sa Canaanitang lunsod na ito. (Jos 12:7, 8, 21) Nang maglaon, malapit sa lugar na ito, nalipol ang hukbo ni Jabin na nasa ilalim ng pangunguna ni Sisera. Ginamit ni Jehova ang mga puwersa ng kalikasan upang tulungan ang hukbong Israelita sa ilalim ni Barak. Ang ulat ay kababasahan: "Bumaba si Barak mula sa Bundok Tabor na kasama ang sampung libong lalaki sa likuran niya. At nilito ni Jehova si Sisera at ang lahat ng kaniyang mga karong pandigma at ang buong kampo sa pamamagitan ng talim ng tabak sa harap ni Barak. Nang dakong huli ay bumaba si Sisera mula sa karo at patakbong tumakas. At hinabol ni Barak ang mga karong pandigma at ang kampo hanggang sa Haroset ng mga bansa, anupat ang buong kampo ni Sisera ay bumagsak sa pamamagitan ng talim ng tabak. Walang naiwan kahit isa."—Huk 4:14-16.

Pagkatapos ng tagumpay, si Barak at ang propetisang si Debora ay umawit nang ganito: "Ang mga hari ay dumating, sila ay nakipaglaban; noon nga ay nakipaglaban ang mga hari ng Canaan sa Taanac sa tabi ng tubig ng Megido. Wala silang dinalang pakinabang na pilak. Mula sa langit ay nakipaglaban ang mga bituin, mula sa kanilang mga landas ay nakipaglaban sila kay Sisera. Tinangay sila ng ilog ng Kison, ng ilog ng sinaunang mga araw, ng ilog ng

Kison. Niyapakan mo ang lakas, O kaluluwa ko. Noon dumamba ang mga paa ng mga kabayo dahil sa pagdaluhong at pagdaluhong ng kaniyang mga barakong kabayo."—Huk 5:19-22.

Sa Megido namatay si Haring Ahazias ng Juda matapos siyang ipapatay ni Jehu. (2Ha 9:27) Dito rin namatay si Haring Josias ng Juda nang makasagupa niya si Paraon Neco. (2Ha 23:29, 30) Ayon sa sekular na kasaysayan, maraming bansa ang nagdigmaan sa palibot ng Megido dahil sa estratehikong posisyon nito. 'Ang mga Judio, mga Gentil, mga Saraceno, mga krusado, mga Ehipsiyo, mga Persiano, mga Druse, mga Turko, at mga Arabe ay pawang nagtayo ng kanilang mga tolda sa kapatagan ng Esdraelon.'—*Word Studies in the New Testament,* ni M. R. Vincent, 1957, Tomo II, p. 542.

Sinasabi sa Apocalipsis na ang pinagsama-samang mga hukbo ng mga hari sa lupa ay tinitipon "sa dako [sa Gr., isang anyo ng *to'pos*] na sa Hebreo ay tinatawag na Har–Magedon." (Apo 16:16) Sa Bibliya, ang *to'pos* ay maaaring tumukoy sa isang literal na lugar (Mat 14:13, 15, 35); sa oportunidad o "pagkakataong" taglay ng isa (Gaw 25:16); o sa isang makasagisag na dako, kalagayan, o situwasyon (Apo 12:6, 14). Batay sa konteksto, itong huling nabanggit na diwa ang tinutukoy na "dako" na paroroonan ng pinagsama-samang mga puwersang militar sa lupa.

Sa Apocalipsis, "ang digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat" sa Har–Magedon ay inilalarawang magaganap pa lamang sa hinaharap. Ipinakikita roon na ang pagtitipon sa mga hari sa Har–Magedon ay resulta ng pagbubuhos ng ikaanim sa pitong mangkok na naglalaman ng 'huling' mga salot na tatapos sa galit ng Diyos. (Apo 15:1; 16:1, 12) Gayundin, ang digmaan ng Har–Magedon ay may malapit na kaugnayan sa pagkanaririto ni Kristo, dahil ang babala na siya'y darating na gaya ng isang magnanakaw ay iniulat sa pagitan ng mga talata 14 at 16 ng Apocalipsis kabanata 16.

Idiniriin ng konteksto na pambuong-daigdig ang digmaang ito. Ipinakikita roon na ang makakalaban ni Jehova ay ang "mga hari ng buong tinatahanang lupa," na inihahanda ng "mga kapahayagang kinasihan ng mga demonyo" para sa pagbabaka.—Apo 16:14.

Nang maglaon, sinabi ni Juan: "At nakita ko ang mabangis na hayop at ang mga hari sa lupa at ang kanilang mga hukbo na nagtipun-tipon upang makipagdigma sa isa na nakaupo sa kabayo at sa kaniyang hukbo." (Apo 19:19) Ipinakikilala ng kabanatang ito kung sino ang lider ng makalangit na mga hukbo, na nakaupo sa isang kabayong puti. Siya ang tinatawag na "Tapat at Totoo" at "Ang Salita ng Diyos." (Apo 19:11-13) Samakatuwid, si Jesu-Kristo, Ang Salita, ang magiging kumandante ng makalangit na mga hukbo ng Diyos. (Ju 1:1; Apo 3:14) Isa pang patotoo na si Kristo ang mangunguna sa makalangit na mga puwersa ay ang sinabi sa Apocalipsis 17:13, 14 na ang makalupang mga puwersa ay "makikipagbaka sa Kordero [si Jesu-Kristo (Ju 1:29)], ngunit, dahil siya ay Panginoon ng mga panginoon at Hari ng mga hari, dadaigin sila ng Kordero. Gayundin, yaong mga tinawag at pinili at tapat na kasama niya ay mananaig din."

Ipinakikita ng pangitain sa Apocalipsis kabanata 19 na tanging ang mga hukbo sa langit ang makikibahagi sa digmaan bilang mga tagasuporta ni Jesu-Kristo, na siyang Salita ng Diyos. Kaya naman ipinahihiwatig nito na ang mga Kristiyanong lingkod ni Jehova sa lupa ay hindi makikibahagi sa labanan. Kasuwato ito ng sinabi ni Jesu-Kristo sa Mateo 26:52 na ang kaniyang mga alagad ay hindi dapat gumamit ng mga sandata ng pisikal na pakikipagdigma. (Ihambing ang Exo 14:13, 14; 2Cr 20:15, 17, 22, 23; Aw 2:4-9.) Kakainin ng mga ibon na lumilipad sa kalagitnaan ng langit ang mga bangkay niyaong mga mapapatay.—Apo 19:11-21.

Samakatuwid, ang Har–Magedon ay hindi basta labanan ng mga tao, kundi isang pakikipaglaban ng di-nakikitang mga hukbo ng Diyos. Tiyak na darating at magaganap ito sa panahong itinakda ng Diyos na Jehova, yamang "ginagawa niya ang ayon sa kaniyang sariling kalooban sa gitna ng hukbo ng langit at ng mga tumatahan sa lupa."—Dan 4:35; tingnan din ang Mat 24:36.

HARMON. Hindi matiyak kung ano ang tinutukoy ng terminong Hebreo na ang transliterasyon ay "Harmon." (Am 4:3, *AS, NW, RS*) Isinalin ito ng ilang bersiyon gamit ang lubhang magkakaibang mga pananalita gaya ng "bunton ng basura" (*AT*) at "palasyo" (*KJ*). Kung ang salin ng Griegong *Septuagint* ("ang bundok ng Remman") ay mas malapit sa orihinal na tekstong Hebreo, marahil ang "Harmon" ay tumutukoy sa "malaking bato ng Rimon."—Huk 20:45, 47.

HARNEPER. Anak ni Zopa na mula sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 36.

HAROD [Panginginig]. Isang balon (o bukal, yamang ito ang madalas na kahulugan ng salitang Hebreo, bagaman kung minsan ang mga salitang Hebreo para sa "balon" at "bukal" ay halinhinang ginagamit; ihambing ang Gen 16:7, 14; 24:11, 13) na sa kapaligiran nito ay nagkampo ang hukbong Israelita na pinangungunahan ni Gideon at kung saan inilagay sa pagsubok ang natirang 10,000 kawal. Nang dakong huli, 300 lalaki ang napili upang lumupig sa mga Midianita. Maaaring ang pag-alis ng 22,000 Israelita bago pa nito dahil sila ay "natatakot

at nanginginig" ang dahilan kung bakit ibinigay sa balon ang pangalang iyon.—Huk 7:1-7.

Karaniwan nang ipinapalagay na ang balon ng Harod ay ang ʽAin Jalud (Mayan Harod), isang bukal sa HK tagaytay ng Bundok Gilboa. May kaugnayan sa ʽAin Jalud, ang kilaláng iskolar na si G. A. Smith ay nagsabi: "Bumubulwak ito nang mga labinlimang piye [kulang sa 5 m] ang lapad at dalawang piye [0.6 m] ang lalim mula sa paanan ng Gilboa, at pangunahin na mula rito, ngunit palibhasa'y dinadaluyan din ito ng dalawa pang bukal [ang ʽAin el-Meiyiteh at ang ʽAin Tubaʽun], sapat ang lakas ng agos nito upang makapagpatakbo ng anim o pitong gilingan. Dahil sa malalim na pinakasahig at malambot na mga pampang ng bukal na ito, isa itong di-malusong na estero sa harap ng Gilboa, anupat posible para sa mga tagapagtanggol ng huling nabanggit na kontrolin ang bukal sa kanilang paanan sa harap ng kaaway sa kapatagan: at ang bukal ay mahalagang-mahalaga sa kanila, sapagkat sa kaliwa, kanan, at likuran ay walang ibang umaagos na tubig. . . . Hindi sila maaaring maging mapagwalang-bahala sa pagkuha ng tubig sa bukal na ito, na dahil dito ay posible rin na makontrol ng mga nasa burol na iyon ang balon laban sa kaaway na nasa kapatagan; sapagkat umiinom sila sa harap ng kaaway na iyon, at ang mga tambo at mga palumpong sa kahabaan nito ay nagsisilbing tabing sa mga pagtambang ng kaaway."—*The Historical Geography of the Holy Land,* London, 1968, p. 258.

HARODITA [Ng (Mula sa) Harod]. Isang tumatahan sa Harod o isang tao na naninirahan malapit sa isang lugar na tinatawag na Harod. Ang terminong ito ay ikinakapit kina Shamah at Elika, dalawa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (2Sa 23:8, 25) Kung si "Shamah" at si "Samot" ay iisang tao, kung gayon ang paggamit ng "Harorita" sa 1 Cronica 11:27 ay posibleng isang pagkakamali ng eskriba para sa "Harodita," anupat nagkaroon marahil ng pagbabago dahil sa pagkakahawig ng mga titik Hebreo na "r" (ר) at "d" (ד).

HAROE [Ang Tagakita]. Isa na nakatala sa talaangkanan ni Juda bilang isang anak ni Sobal. (1Cr 2:3, 52) Si Haroe ay karaniwang inaakala na siya ring si Reaias.—1Cr 4:2; tingnan ang REAIAS Blg. 1.

HARORITA. Isang termino na tumutukoy sa lugar na pinagmulan ni Samot na isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (1Cr 11:26, 27) Ang "Harorita" ay maaaring isang pagkakamali para sa "Harodita."—2Sa 23:25; tingnan ang HARODITA.

HAROSET. Isang lugar na tinatawag sa kabuuan bilang "Haroset ng mga bansa." Ito'y nagsilbing punong-tanggapang militar ni Sisera, ang pinuno ng hukbo ng Canaanitang hari na si Jabin, na namahala sa Hazor. (Huk 4:2, 13) Nilubos ni Hukom Barak ang kaniyang tagumpay sa mga hukbong ito ng kaaway hanggang sa lugar na ito. (Huk 4:16) Ang pangalang Haroset (na nangangahulugang "Kakahuyan; Makahoy na Palumpungan") ay waring napanatili sa el-Harithiyeh, malapit sa kanluraning labasan ng Kapatagan ng Jezreel at mga 16 na km (10 mi) sa HHK ng Megido. Gayunman, karaniwang ipinapalagay ng mga iskolar na ang aktuwal na sinaunang lugar ng Haroset ay nasa kalapit na Tell ʽAmr (Tel Meʽammer).

HARSA [posible, Bingi; Nananahimik]. Ulo ng angkan ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo, na ang mga miyembro ay bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. —Ezr 2:1, 2, 43, 52; Ne 7:54.

HARUM. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda. —1Cr 4:1, 8.

HARUMAP [malamang, May Hiwa ang Ilong]. Ama (o ninuno) ng Jedaias na tumulong kay Nehemias na muling itayo ang pader ng Jerusalem.—Ne 3:10.

HARUZ [posible, Ginto; o, Masikap]. Isang lalaki na mula sa Jotba; ang lolo ni Haring Amon ng Juda at ama ni Mesulemet na asawa ni Haring Manases.—2Ha 21:19, 20.

HASABIAS [Tinuos (Isinaalang-alang) ni Jehova].

1. Isang Levita sa linya ng angkan mula kay Merari hanggang sa mang-aawit sa templo na si Etan. (1Cr 6:31, 44-47) Posibleng siya rin ang Blg. 6.

2. Ulo ng ika-12 sa 24 na pangkat na dito ay hinati-hati ni David ang mga Levitang manunugtog sa templo; isa sa anim na anak ni Jedutun at posibleng isang inapo ng Blg. 1.—1Cr 25:1, 3, 19.

3. Isang administrador "para sa lahat ng gawain ni Jehova at para sa paglilingkod sa hari" na inatasan ni David kasama ng kaniyang mga kapatid sa teritoryo sa K ng Jordan. Siya ay isang Levita, inapo ng anak ni Kohat na si Hebron. (1Cr 26:30; 23:12) Posibleng siya rin ang Blg. 4.

4. Isang prinsipe at lider ng tribo ni Levi noong panahon ng paghahari ni David. (1Cr 27:16, 17, 22) Posibleng siya rin ang Blg. 3.

5. Isa sa "mga pinuno ng mga Levita" na nag-abuloy ng maraming hayop para sa pagdiriwang ng dakilang Paskuwa na isinaayos ni Haring Josias. —2Cr 35:1, 9.

6. Isang Levita na ang inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.

(1Cr 9:2, 3, 14; Ne 11:1, 4, 15, 20) Posibleng siya rin ang Blg. 1.

7. Isa sa mga punong saserdote na pinagkatiwalaan ni Ezra ng pagdadala ng mahahalagang materyales mula sa Babilonya patungong Jerusalem noong 468 B.C.E. (Ezr 8:24-30) Maaaring siya rin ang binanggit sa talata 19 at posibleng siya rin ang Blg. 9.

8. Isang Levita, marahil ay inapo ng Blg. 1, na nagpatotoo sa pambansang kasunduan ng katapatan noong mga araw ni Nehemias. (Ne 9:38; 10:1, 9, 11) Posibleng siya rin ang Blg. 10 o 11.

9. Isang saserdote na nangunguna sa sambahayan ni Hilkias sa panig ng ama noong panahon ng panunungkulan ng mataas na saserdoteng si Joiakim na kahalili ni Jesua. (Ne 12:10, 12, 21) Posibleng siya rin ang Blg. 7.

10. Isa sa mga ulo ng mga Levita na naglilingkod noong panahong nanunungkulan si Joiakim.—Ne 12:23, 24, 26; tingnan ang Blg. 8.

11. Isang Levitang prinsipe ng kalahati ng distrito ng Keila na nagkumpuni ng isang bahagi ng pader ng Jerusalem para sa kaniyang distrito.—Ne 3:17; tingnan ang Blg. 8.

12. Isang Levita na mula sa "mga anak ni Asap" na ang inapo ay naging tagapangasiwa ng mga Levita sa Jerusalem pagkaraan ng pagkatapon.—Ne 11:22.

HASABNA [pinaikling anyo ng Hasabneias]. Isa sa mga ulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa kontrata ng pagtatapat na ginawa noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 25.

HASABNEIAS [posible, Tinuos (Isinaalang-alang) Ako ni Jah].

1. Ama ni Hatus. Ang huling nabanggit ay nagkumpuni sa pader ng Jerusalem.—Ne 3:10.

2. Isa sa walong Levita na nanawagan sa mga anak ni Israel na pagpalain si Jehova at ang kaniyang maluwalhating pangalan at pagkatapos ay sinariwa sa kanilang alaala ang mga pakikitungo ng Diyos sa Israel bago pinatotohanan sa pamamagitan ng tatak ang kontrata ng pagtatapat na ginawa noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias. (Ne 9:5, 38) Marahil, gaya ng iminumungkahi ng mababasa sa Syriac na *Peshitta,* siya rin ang isa sa mga Levita na nagngangalang Hasabias, gaya niyaong binanggit sa Ezra 8:19 o sa Nehemias 10:11.

HASADIAS [Maibiging-Kabaitan ni Jah; Si Jah ay Maibiging-Kabaitan]. Isa sa mga anak ni Zerubabel. Ang pagkakatala ng mga anak ni Zerubabel sa dalawang magkaibang pangkat (ang unang dalawang pangalan ay napahiwalay sa limang iba pa dahil sa pagbanggit kay Selomit sa talaangkanan ng mga inapo ni Haring David) ay posibleng nangangahulugan na sila ay mga anak ng magkaibang ina.—1Cr 3:1, 19, 20.

HAS-BADANA. Isa sa pitong lalaki, posibleng mga Levita, na tumayo sa gawing kaliwa ni Ezra habang bumabasa ito mula sa aklat ng Kautusan sa harap ng kongregasyon ng Israel sa liwasan na malapit sa Pintuang-daan ng Tubig ng Jerusalem.—Ne 8:1-4.

HASEM. Ang "mga anak ni Hasem na Gizonita" ay nakatalang kabilang sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (1Cr 11:26, 34) Ang katumbas na talaan ng makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David ay kababasahan ng "mga anak ni Jasen."—2Sa 23:32.

HASENAA [posible, Ang (Isa na) Kinapopootan]. Ang "mga anak ni Hasenaa" ang muling nagtayo ng Pintuang-daan ng mga Isda noong panahong kinukumpuni ang mga pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias. (Ne 3:3) Maaaring ang Hasenaa ay kapareho rin ng Senaa, na walang Hebreong pamanggit na pantukoy.—Ezr 2:35; Ne 7:38; tingnan ang SENAA.

HASENUA.

1. Ama ni Hodavias na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 9:7.

2. Ama o ninuno ng isang Juda, isang Benjamita na kapanahon ni Nehemias.—Ne 11:7, 9.

HASMONA. Isang lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita. Lumilitaw na nasa pagitan ito ng Mitka at Moserot. (Bil 33:29, 30) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ang Hasmona ay iniugnay sa Wadi Hashim malapit sa iminumungkahing lokasyon ng Kades-barnea. Ipinapalagay rin na ito at ang Azmon ay iisa.—Bil 34:4, 5; tingnan ang AZMON.

HASUB [Isa na Tumutuos (Nagsasaalang-alang)].

1. Anak ni Pahat-moab; isa sa mga nagkumpuni nang ang pader ng Jerusalem ay muling itinatayo sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias.—Ne 3:11.

2. Isa na nagkumpuni ng isang bahagi ng pader ng Jerusalem, maliwanag na isang bahagi na nasa tapat ng kaniyang bahay.—Ne 3:23.

3. Isa sa mga ulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na itinatag noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 23.

4. Isang Meraritang Levita; anak ni Azrikam at ama ni Semaias.—1Cr 9:14; Ne 11:15.

HASUBA [Pagtutuos; Pagsasaalang-alang]. Anak ni Zerubabel.—1Cr 3:19, 20.

HASUM. Ulo ng angkan ng isang pamilya ng mga Israelita, na ang mga miyembro ay bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 19; Ne 7:22) Pagdating ni Ezra sa Jerusalem noong 468 B.C.E., pitong lalaki na mula sa "mga anak ni Hasum" ang nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga. (Ezr 10:33, 44) Ang kinatawan ng pamilya o isa na may pangalang Hasum ay tumayo sa kaliwa ni Ezra habang binabasa nito ang aklat ng Kautusan sa mga Israelitang nagkakatipon sa liwasan sa harap ng Pintuang-daan ng Tubig ng Jerusalem. (Ne 8:1-4) Ang isang kinatawan ng sambahayan ni Hasum ay nagpatotoo rin sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na itinatag noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 18.

HASUPA. Ang ninuno ng isang pamilya ng mga Netineo, na ang mga miyembro ay bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43; Ne 7:46.

HATAC. Isang bating ni Haring Ahasuero, inatasan upang mag-asikaso kay Reyna Esther at sa pamamagitan niya ay nakipagtalastasan ang reyna kay Mardokeo.—Es 4:5, 6, 9, 10.

HATAT. Anak ni Otniel na anak ni Kenaz, posibleng sa anak ni Caleb na si Acsa.—1Cr 4:13; Jos 15:17.

HATIL. Isang ulo sa panig ng ama ng mga anak ng "mga lingkod ni Solomon" na bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2, 55, 57; Ne 7:59.

HATIPA [Sapilitang Tinangay]. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineong alipin sa templo, na ang mga miyembro ay bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 54; Ne 7:56.

HATITA. Ninuno ng isang pamilya ng mga bantay ng pintuang-daan sa templo, na ang mga miyembro ay bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 42; Ne 7:45.

HATOL. Tingnan ang HUDISYAL NA PASIYA.

HATUS.

1. Isang pangulong saserdote na bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. —Ne 12:1, 2, 7.

2. Anak ni Semaias; isang inapo ni David sa pamamagitan ni Solomon.—1Cr 3:1, 10, 22.

3. Ang ulo ng sambahayan sa panig ng ama ng mga anak ni David na bumalik kasama ni Ezra sa Jerusalem noong 468 B.C.E. (Ezr 8:1, 2) Posibleng siya rin ang Blg. 2.

4. Anak ni Hasabneias; isa na nakibahagi sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 3:10.

5. Isang saserdote o ang ninuno ng isang saserdote na nagpatotoo, noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias, sa pamamagitan ng tatak sa kontrata ng pagtatapat.—Ne 9:38; 10:1, 4, 8.

HAURAN [Namutla]. Isang hangganang dako sa pangitain ni Ezekiel hinggil sa mana ng Israel. (Eze 47:13, 15, 16, 18) Ayon sa ilang iskolar, humigit-kumulang ay saklaw nito ang lugar na dating sakop ng terminong "Basan." (Tingnan ang BASAN.) Lumilitaw na ang Hauran ang distrito na tinukoy sa sinaunang mga tekstong Ehipsiyo (bilang *Huruna*) at mga dokumentong Asiryano ni Salmaneser III (bilang *Hauranu*). Waring ito rin ang mas maliit na rehiyong tinawag na Auranitis noong mga panahong Griego-Romano. Ang pangalang Hauran ay ikinakapit ngayon sa alun-along parang na may mataba at mapulang lupa na nasa pagitan ng Damasco at ng Yarmuk.

HAVILA [[Rehiyon ng] Buhangin].

1. Isang lupain na 'pinalilibutan' ng Pison, isa sa apat na ilog na nagsanga sa ilog na lumalabas mula sa Eden. Tinukoy rin ito bilang isang lupain ng mabuting ginto, sahing ng bedelio, at batong onix. (Gen 2:10-12) Yamang hindi na matukoy ang lugar ng Ilog Pison, hindi na rin matiyak ang lokasyon ng lupain ng Havila. (Tingnan ang PISON.) Ang paglalarawan sa likas na yaman ng Havila ay itinuturing ng ilan bilang karaniwan sa Arabia, at iniuugnay ito ng ilan sa isang rehiyon doon. Salig sa pagtukoy ng Bibliya sa *"buong lupain* ng Havila," iminumungkahi ni J. Simons na ang terminong "Havila" ay maaaring sumaklaw sa buong Peninsula ng Arabia, bagaman mahirap mangyari na 'mapalilibutan' ng Ilog Pison ang gayong lugar.—*The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament,* Leiden, 1959, p. 40, 41.

2. Ayon sa Genesis 25:18, ang mga Ismaelita ay 'nagtabernakulo mula sa Havila malapit sa Sur, na nasa tapat ng Ehipto, hanggang sa Asirya.' Mangangahulugan ito na ang Havila, o ang isang bahagi man lamang nito, ay dapat umabot hanggang sa Peninsula ng Sinai, na malamang na kinaroroonan ng Ilang ng Sur. (Tingnan ang SUR.) Maliwanag na ipinakikita ng teksto na ang mga Ismaelita ay nagpapagala-gala mula sa Peninsula ng Sinai patawid sa

hilagang Arabia at hanggang sa Mesopotamia. Sa katulad na paraan, nang pabagsakin ni Haring Saul ang mga Amalekita "mula sa Havila hanggang sa Sur, na nasa tapat ng Ehipto" (1Sa 15:7), lumilitaw na ang pananalitang "mula sa Havila" ay tumutukoy sa isang bahagi, malamang na ang HK sulok, ng Peninsula ng Arabia na kumakatawan sa isang hangganan ng teritoryo na pinakasentro ng mga Amalekita, samantalang ang Ilang ng Sur sa Peninsula ng Sinai ay kumakatawan naman sa isa pang hangganan, o gaya ng isinasaad sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* "mula sa disyertong looban ng Nejd sa H Arabia hanggang sa rehiyon sa H ng makabagong Suez sa Ehipto." (Inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 101) Sa gayon, lumilitaw na sinaklaw nito ang HK bahagi ng Peninsula ng Arabia at marahil ay ang isang mas malaking lugar pa.

3. Isang anak ni Cus na anak ni Ham. (Gen 10: 6, 7) Ipinapalagay ng maraming iskolar na ang pangalang Havila sa tekstong ito ay kumakatawan din sa isang rehiyon, at ang pangalan ay maaaring ikinapit sa lugar na pinamayanan ng mga inapo ng anak na ito ni Cus. Yamang ang karamihan sa mga inapo ni Cus ay lumilitaw na nandayuhan sa Aprika at Arabia kasunod ng pangangalat mula sa Babel (Gen 11:9), karaniwan nang iminumungkahi na ang mga inapo ng Cusitang si Havila ay dapat na iugnay sa rehiyon na tinatawag na Haulan sa sinaunang mga inskripsiyong Sabeano. Ang rehiyong ito ay nasa TK baybayin ng Arabia sa H ng makabagong-panahong Yemen. Karagdagan pa, iminumungkahi ng ilan na, sa paglipas ng panahon, ang mga nandayuhan mula sa tribong ito ay tumawid sa Dagat na Pula patungo sa lugar na tinatawag ngayon na Djibouti at Somalia sa Aprika, anupat ang sinaunang pangalan ay posibleng mababanaag sa pangalan ng Aualis. (*A Dictionary of the Bible,* inedit ni J. Hastings, 1903, Tomo II, p. 311) Posible rin naman na ang pandarayuhan ay patungo sa kasalungat na direksiyon, samakatuwid nga, mula sa Aprika patungong Arabia. Ang kipot ng Dagat na Pula, tinatawag na Bab el-Mandeb, na naghihiwalay sa Arabia mula sa Djibouti sa Aprika ay mga 32 km (20 mi) lamang ang lapad.

4. Isang anak ni Joktan at inapo ni Sem sa pamamagitan ni Arpacsad. (Gen 10:22-29) Ang pangalan ng iba pa sa mga anak ni Joktan, gaya nina Hazarmavet at Opir, ay maliwanag na kaugnay ng mga rehiyon sa T Arabia. Sa gayon ay malamang na ang Semitikong si Havila at ang kaniyang mga inapo ay namayan din sa Arabia, bagaman hindi matiyak kung sa timog. Ipinapalagay ng ilan na namayan siya sa mismong rehiyon na tinahanan ng Cusitang si Havila; ngunit ang pagkakatulad lamang ng kanilang mga pangalan ay hindi saligan upang ipalagay na, sa kabila ng pagkakaiba ng kanilang lahing pinagmulan, kapuwa sila nanirahan sa iisang lugar. Bagaman hindi tiyak ang katibayang nag-uugnay sa Cusitang si Havila sa rehiyon na nasa TK Arabia na tinatawag na Haulan (binanggit sa Blg. 3), anupat sa halip ay posibleng iugnay ang Haulan sa Semitikong si Havila, ang kaugnayan ng Haulan sa Aprika at ang pagiging malapit nito sa Etiopia (ang lupain ng Cus) ay waring papabor sa pag-uugnay nito sa Cusitang si Havila. Salig sa bagay na ito, malamang na ang Havila na nagmula kay Sem ay nanirahan sa teritoryong nasa mas dako pang H ng Arabia, anupat marahil ay siyang pinagkunan ng pangalan ng lupaing tinutukoy sa Blg. 1.

HAVOT-JAIR [Mga Nakatoldang Nayon ni Jair]. Mga nayon na nasa teritoryo ng Manases sa S ng Jordan. Yamang ang "Gilead" ay tumutukoy rin kung minsan sa buong lupain ng Israel sa S ng Jordan (Jos 22:9), maaaring ito ang dahilan kung bakit ang Havot-jair ay sinasabing nasa Gilead (Bil 32:40, 41), bagaman binabanggit ng ibang mga teksto na ang mga nayong ito ay nasa Basan.—Deu 3:14; Jos 13:29, 30.

Kinikilalang si Jair, isang kapanahon ni Moises (at inapo ni Juda sa pamamagitan ni Hezron, ngunit itinuturing ding inapo ni Manases), ang bumihag sa "mga nakatoldang nayon" na ito, na maliwanag na 23 ang bilang. Kinikilala rin na siya ang nagpangalan sa mga ito ng Havot-jair, anupat isinunod niya iyon sa kaniyang pangalan. (Bil 32:39-41; Deu 3:14; 1Cr 2:3, 21-23; tingnan ang JAIR Blg. 1.) Pagkaraan ng maraming taon, 30 lunsod na pag-aari ng 30 anak ni Hukom Jair ang nakilala bilang Havot-jair. Itinuturing ng ilang kritiko na salungat ito sa paliwanag tungkol sa pinagmulan ng pangalang Havot-jair. Gayunman, pansinin na hindi binabanggit ng ulat ng Mga Hukom na ang pangalang Havot-jair ay unang ginamit noong yugtong iyon. Isinasaad lamang ng ulat na noong panahong isinusulat ito, ang pangalan ay ginagamit pa rin at ikinakapit sa nabanggit na 30 lunsod.—Huk 10:3, 4.

Noong panahon ng paghahari ni Solomon, kabilang ang mga nakatoldang nayon ni Jair sa isa sa mga distritong nasa ilalim ng isang kinatawan. (1Ha 4:7, 13) Nang panahong iyon, ang 60 lunsod na binanggit sa 1 Hari 4:13 at sa iba pang mga teksto (Jos 13:30; 1Cr 2:23) ay mga nakukutaang lunsod ng pook ng Argob sa Basan at posibleng hindi kasama sa mga ito ang maraming bayan sa kabukiran. (Ihambing ang Deu 3:4, 5.) "Ang mga nakatoldang nayon" ni Jair ay posibleng iba sa 60 lunsod, ngunit hindi ito tiyak.

Sa isang di-binanggit na panahon sa kasaysayan ng Israel, binihag ng Gesur at Sirya ang Havot-jair. —1Cr 2:23.

HAWLA, KULUNGAN [sa Ingles, *cage*]. Isang kayariang pinaglalagyan ng mga ibon o ng ibang mga hayop upang hindi makawala ang mga ito. (Jer 5:27; ihambing ang Am 8:1, 2, kung saan ang salitang Hebreo ring iyon na *keluv′* ay isinasalin bilang "basket.") Maliwanag, tinukoy ng propetang si Ezekiel si Haring Zedekias ng Juda sa pamamagitan ng larawan ng isang leon na inilagay sa isang kulungan, (sa Heb., *su·ghar′*) at dinala sa hari ng Babilonya.—Eze 19:9; ihambing ang Eze 12:13; 17:20; 2Ha 25:5-7.

HAYOP, MGA. Mga kaluluwang buháy na hindi tao. (Ihambing ang Bil 31:28.) Ang salitang Hebreo na *behe·mah′* ay tumutukoy sa malalaking hayop na may apat na paa, kadalasan ay sa mga alagang hayop ngunit kung minsan ay sa mababangis na hayop. Isinasalin ito bilang "maaamong hayop," "mga hayop," "mga alagang hayop," at "mga baka." (Gen 1:26; 9:10; 34:23; Aw 107:38) Ang Hebreong *re′mes* ay tumutukoy sa mga "gumagalang hayop" o "gumagapang na mga bagay" at nagmula sa salitang-ugat na *ra·mas′,* nangangahulugang "gumala; gumapang." (Gen 6:20; Eze 8:10; Gen 1:28, tlb sa *Rbi8*) Gayundin, ang terminong Hebreo na *chai·yah′,* na literal na nangangahulugang "nilalang na buháy," ay ginagamit upang tumukoy sa "maiilap na hayop." (Gen 1:28; 3:14; Isa 56:9) Ang katumbas ng mga ito sa Griego ay *zoi′on* (nilalang na buháy), na isinasalin din bilang "hayop."—Apo 4:7; 2Pe 2:12.

Ang Diyos na Jehova ang nag-anyo sa lahat ng mga hayop, anupat bawat uri ng pamilya ay may kinatawan sa mga hayop na orihinal na nilalang, sapagkat tinitiyak sa atin ng ulat na ginawa ng Diyos ang mga hayop na bawat isa ay "ayon sa uri nito." (Gen 1:25) Sa artikulong ito ay partikular nating isasaalang-alang ang mga hayop sa katihan.

Yamang ipinagkaloob ng Diyos sa taong sakdal ang pamumuno sa iba't ibang nilalang sa lupa, angkop na angkop na si Adan ang magkapribilehiyong panganlan ang mga nilalang na ito. (Gen 1:26; 2:19, 20) Dahil ang tao ang binigyan ng kapamahalaan sa mga hayop, siya ay naging katiwala ng isang bagay na ipagsusulit niya sa Diyos.—Luc 12:48.

Ang mga hayop ay nilalang na taglay ang takot at panghihilakbot sa tao bilang nakatataas sa kanila. (Gen 9:2, 3) Ayon sa mga naturalista, karaniwan nang lumalayo sa tao ang mababangis na hayop, gaya ng leopardo at *king cobra,* bagaman umaatake rin sila kapag ginalit, sinugatan, nasukol, o nagulat. Halimbawa, sinasabing ang mga tigre ay natutong kumain ng tao dahil lamang sa mga kalagayan, gaya ng katandaan o pinsala sa katawan na lubhang nagpapahina sa kakayahan ng tigre na makahuli ng mga hayop na dati nitong sinisila, o ng pagkaunti ng mga hayop na sinisila ng tigre dahil sa pangangasong ginagawa ng tao.

Bago pa man ang Baha, pinapatay na ang mga hayop upang maglaan ng pananamit para sa tao at ng hain para sa paghahandog. (Gen 3:21; 4:4) Gayunman, pagkatapos ng Delubyo, binigyan na ni Jehova si Noe at ang kaniyang pamilya ng pahintulot na kumain ng karne ng hayop, sa kundisyon na patutuluin nila ang dugo nito. (Gen 9:3, 4) Bagaman pinahintulutan ang tao na pumatay ng mga hayop para sa kinakailangang pagkain, hindi siya pinahintulutang pumatay ng mga hayop para lamang sa kasiyahan sa pangangaso o para lamang itanghal ang kaniyang kakayahang mangaso, gaya ng walang alinlangang ginawa ni Nimrod, na naging rebelde sa Diyos.—Gen 10:9.

Ikinakatuwiran ng ilan na ang pagkakaroon ng mga hayop sa nakabukod na mga pulo tulad ng Australia at New Zealand ay indikasyon na hindi lahat ng mga hayop sa katihan na nasa labas ng arka ay nalipol sa Delubyo. Gayunman, ipinakikita ng mga tuklas ng mga oseanograpo na noong sinaunang panahon ay magkakarugtong, sa pamamagitan ng mga tagaytay na lupa, ang mga kalupaang magkakabukod na ngayon. Halimbawa, ipinakikita ng mga pag-aaral sa oseanograpiya na maaaring ang Mid-Atlantic Ridge sa karagatang iyon ay hindi nakalubog noon sa tubig. Posibleng may iba pang mga tagaytay noon, at maaaring nandayuhan ang mga hayop sa pamamagitan ng pagtawid sa mga tagaytay na iyon bago pa lumubog ang mga iyon sa ilalim ng tubig ng karagatan. Ang iba pang mga pag-aaral sa oseanograpiya ay naghaharap ng katibayan na may isang pagkalaki-laking kontinente ng South Pacific noon na sumasaklaw sa Australia at sa maraming isla ng South Sea. Sa gayong kalagayan, tiyak na hindi naging mahirap sa mga hayop na mandayuhan sa mga lupaing ito.

Malilinis at Maruruming Hayop. Mapapansin na may ginawang pag-uuri-uri ng mga hayop nang tagubilinan ng Diyos si Noe na magpasok sa arka ng pito sa bawat malinis na hayop at dalawa sa bawat maruming hayop. (Gen 7:2, 3, 8, 9) Yamang hindi pa ipinahihintulot noon ang pagkain ng karne, malamang na ang pagkakaibang ito sa pagitan ng malinis at marumi ay batay sa kung ano ang kaayaaya kay Jehova bilang hain. Kaya naman, pagkalabas ni Noe sa arka, alam niya kung aling mga hayop ang malinis at angkop na ihandog sa ibabaw ng altar. (Gen 8:20) Noong panahong iyon ay walang anumang restriksiyon may kinalaman sa uri ng mga hayop na maaaring kainin ni Noe at ng kaniyang pamilya, gaya ng ipinahihiwatig ng mga salita ni Jehova: *"Bawat* gumagalang hayop na buháy ay magiging pagkain para sa inyo."—Gen 9:3.

Samakatuwid, isang bagong klasipikasyon ang sinimulan ng kautusan ng Diyos sa mga Israelita nang uri-uriin nito ang partikular na mga hayop bilang malinis at angkop kainin at ang iba naman bilang marumi at bawal kainin. Espesipikong sinasabi ng kasulatan: “Bawat nilalang na may hati ang kuko at may biyak ang mga kuko at ngumunguya ng dating kinain sa gitna ng mga hayop, iyon ang makakain ninyo.” (Lev 11:3) At muli: “Huwag kang kakain ng anumang uri ng karima-rimarim na bagay. Ito ang uri ng hayop na makakain ninyo: ang toro, ang tupa at ang kambing, ang lalaking usa at ang gasela at ang maliit na usa at ang mailap na kambing at ang antilope at ang mailap na tupa at ang gamusa; at bawat hayop na may hati ang kuko at biyak ang kuko sa dalawa, na ngumunguya ng dating kinain sa gitna ng mga hayop.”—Deu 14:3-6.

Ang mga hayop na hindi nagtataglay ng isa o ng dalawa sa nabanggit na mga katangian ay hindi dapat kainin niyaong mga nasa ilalim ng mga kundisyon ng tipang Kautusan. Kabilang sa mga hayop na ipinagbawal ang kuneho sa batuhan, ang kuneho, ang baboy, at ang kamelyo. Ipinagbawal din ang mga nilalang na ‘inilalakad ang kanilang mga pangalmot,’ walang alinlangang kasama rito ang mga hayop na gaya ng leon, oso, at lobo.—Lev 11:4-8, 26, 27; Deu 14:7, 8.

Ang mga limitasyong ito sa pagkain ay para lamang sa mga nasa ilalim ng Kautusang Mosaiko, sapagkat sinasabi sa Levitico 11:8: “Ang mga iyon ay marumi para sa inyo,” samakatuwid nga, para sa mga Israelita. Nang pawalang-bisa ang Kautusan salig sa sakripisyong kamatayan ni Kristo Jesus, kinansela ang mga pagbabawal, at muling maituturing ng lahat ng mga tao na sila ay nasa ilalim ng malawak na probisyon na ipinahayag kay Noe pagkatapos ng Delubyo.—Col 2:13-17; Gen 9:3, 4.

Yamang inalis na ang restriksiyon may kinalaman sa maruruming pagkain kasama ng iba pang bahagi ng Kautusan, maaaring bumangon ang tanong kung bakit si Pedro, pagkaraan ng mga tatlo at kalahating taon, ay hindi pa rin kumakain ng anumang hayop na “marumi.” (Gaw 10:10-15) Dapat tandaan na nang kanselahin ang Kautusan, nagdulot ito ng malalaking pagbabago sa buhay ng mga tagasunod ni Kristo, at samakatuwid ay mahabahabang panahon din ang kinailangang lumipas bago nila naunawaan ang lahat ng nasasangkot dito.

Ginamit Bilang mga Sagisag. Ang namumukod-tanging mga ugali ng mga hayop ay tinutukoy at ginagamit ng mga manunulat ng Bibliya upang sumagisag sa iba’t ibang katangian at kakayahan. Kung minsan, ang kaanyuan ng mga hayop ay maaaring lumarawan sa mahuhusay na katangian, kapuwa ng Diyos at ng tao. (Eze 1:10, 11; Apo 4:6, 7) Sa ibang mga pagkakataon naman, maaaring gamitin ang mga hayop upang kumatawan sa mabangis at tulad-hayop na mga namamahalang kapangyarihan na sumisiil at nagpapahirap sa mga tao.—Dan 7:2-7; 8:5-8, 20, 21; Apo 13:1-17; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Wastong Paggamit at Pangmalas sa mga Hayop. May kaugnayan sa pagsamba sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang baka, tupa, at kambing ay kabilang sa mga hayop na tinatanggap bilang hain. Ang gayong mga hayop ay dapat na malulusog, at hindi dapat ihain ang hayop na kinapon. (Lev 22:23-25) Ipinagbawal ang paggamit ng dugo ng hayop bilang pagkain o ukol sa anumang layunin maliban sa paghahain. (Lev 17:13, 14) Mahigpit na ipinagbawal ang pagsamba sa anumang wangis ng hayop o ng iba pang bagay na nilalang.—Exo 20:4, 5.

Idiniriin ng Bibliya ang matuwid at maawaing pagtrato sa nakabababang mga nilalang. Inilalarawan pa nga ni Jehova ang kaniyang sarili bilang ang Maibiging Tagapaglaan para sa kanilang buhay at kapakanan. (Kaw 12:10; Aw 145:15, 16) Iniutos ng Kautusang Mosaiko na dapat pangalagaan nang wasto ang mga alagang hayop. Kapag nakawala at natagpuan, ang mga ito ay dapat ibalik nang ligtas sa may-ari, at kapag hirap na hirap ang mga ito dahil sa kanilang pasan, dapat silang kalagan. (Exo 23:4, 5) Dapat silang gamitin sa pagtatrabaho nang may kabaitan. (Deu 22:10; 25:4) Gaya ng tao, dapat silang makinabang sa pagpapahinga tuwing Sabbath. (Exo 20:10; 23:12; Deu 5:14) Ang mapanganib na mga hayop ay dapat kontrolin o patayin. (Gen 9:5; Exo 21:28, 29) Hindi dapat palahian sa isa’t isa ang mga hayop na magkakaibang uri.—Lev 19:19.

Nababatid ng mga taong may takot sa Diyos na ang mga hayop ay bahagi ng saganang paglalaan ng Diyos para sa kapakanan ng tao. Ang mga hayop ay nagsisilbi sa tao bilang mga tagapagdala ng pasan, bilang mga mapagkukunan ng pagkain at pananamit, bilang mga kasangkapan ukol sa kalinisan, at bilang mga katulong sa mahahalagang gawain ng pag-aararo at pag-aani. Ang kanilang iba’t ibang anyo at kulay ay kalugud-lugod sa kaniyang paningin; ang kanilang mga kinagawian at mga likas na ugali, kapuwa noon at ngayon, ay isang malawak na larangan para sa pagsasaliksik sa mga kamanghamanghang bagay sa gawang paglalang ng Diyos. Namamatay ang mga hayop sa paraang katulad ng pagkamatay ng tao, ngunit di-gaya ng tao, wala silang pag-asa ng pagkabuhay-muli.—2Pe 2:12; bilang karagdagan, tingnan ang mga hayop, mga ibon, mga insekto, at mga reptilya sa ilalim ng kani-kanilang pangalan; gayundin ang IBON; INSEKTO, MGA; ISDA.

HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA. Mula pa noong unang panahon, inoobserbahan na ng mga tao ang mga katangian at ugali ng mga hayop at sa makasagisag na paraan ay ikinakapit nila ang mga ito sa mga indibiduwal, mga grupo ng mga tao, mga pamahalaan, at mga organisasyon. Madalas gamitin sa Bibliya ang epektibong paraang ito ng pagsasalarawan. Nakatala sa kalakip na mga tsart ang mga halimbawa ng makasagisag na paggamit ng mga katangian na likas, o kaya'y mababanaag, sa isang hayop.

Mga Hayop Bilang Sagisag ng mga Pamahalaan. Tuwirang binabanggit sa rekord ng Bibliya ang ilang malalaking kapangyarihang pandaigdig sa kasaysayan, at ang lahat ng ito, gayundin ang iba pang mga bansa, ay gumamit ng mga hayop bilang sagisag ng kanilang pamahalaan. Naging prominenteng simbolo sa Ehipto ang serpiyente, anupat makikita sa putong ng mga Paraon ang *uraeus,* o ang sagradong aspid. Gayunman, gaya ng Asirya, naging sagisag din ng Ehipto ang toro. Ginamit naman ng Medo-Persia ang agila (makikita sa mga kalasag ng mga Medo ang wangis ng *golden eagle;* nakakabit sa dulo ng sibat ng mga Persiano ang isang sagisag ng agila). Ang Atenas ay inilarawan ng kuwago; ang Roma, ng agila; ang Gran Britanya ay inilalarawan naman ng leon; ang Estados Unidos, ng agila. Ang naging simbolo naman ng Tsina mula pa noong sinaunang panahon ay ang dragon.

Ang Mababangis na Hayop ng Daniel at ng Apocalipsis. Maliwanag na ang mga hayop na inilarawan sa mga aklat na ito ay kumakatawan sa pulitikal na mga kaharian o mga pamahalaan, na humahawak ng pamamahala at awtoridad. (Dan 7:6, 12, 23; 8:20-22; Apo 16:10; 17:3, 9-12) Isinisiwalat ng pagsusuri sa mga talata ng Bibliya na, bagaman ang pulitikal na 'mababangis na hayop' ay may iba't ibang makasagisag na anyo, ang lahat ng ito ay magkakatulad sa ilang katangian. Ang lahat ay ipinakikitang sumasalansang sa pamamahala ng Diyos sa sangkatauhan sa pamamagitan ng Mesiyanikong Kaharian. Inilalarawan din ang mga ito bilang sumasalansang sa "mga banal" ng Diyos, ang kaniyang katipang bayan, una'y ang bansang Judio, nang maglaon ay ang kongregasyong Kristiyano. Ang 'mababangis na hayop' na espesipikong tinukoy (Medo-Persia at Gresya) ay malalaking kapangyarihang pandaigdig, at ipinakikita ng paglalarawan sa laki ng iba pang mga hayop o sa mga pagkilos ng mga iyon na hindi rin maliliit na kaharian ang mga iyon. (Mapapansin na sa ilang kaso, ang nakabababang mga kaharian ay isinasagisag ng mga sungay.) Ang lahat ng mga hayop ay inilalarawan bilang napakaagresibo, anupat nagsisikap na pangibabawan ang mga bansa o mga bayan na masasaklaw ng kanilang kapangyarihan.—Ihambing ang Dan 7:17, 18, 21; 8:9-11, 23, 24; Apo 13:4-7, 15; 17:12-14.

Nais palitawin ng maraming komentarista na ang katuparan ng mga pangitain sa aklat ng Daniel tungkol sa mga hayop ay hindi lalampas sa panahong naririto pa si Jesu-Kristo sa lupa, noong ang Imperyo ng Roma ang nangingibabaw na kapangyarihan. Gayunman, nililinaw ng mismong mga hula na ang katuparan ng mga ito ay lampas pa sa panahong iyon. Ang panghuling mga anyo ng mga hayop ay ipinakikitang magpapatuloy hanggang sa 'pagsapit ng tiyak na panahon upang ariin ng mga banal ng Diyos ang kaharian' sa "takdang panahon ng kawakasan." Pagkatapos nito ay permanenteng susugpuin ng Mesiyas ang gayong makahayop na pagsalansang. (Dan 7:21-27; 8:19-25; ihambing din ang Apo 17:13, 14; 19:19, 20.) Mapapansin na tuwirang inihula ni Kristo Jesus na ang pagsalansang sa Mesiyanikong Kaharian ay magpapatuloy hanggang sa panahon ng kawakasan, anupat ang kaniyang mga alagad na nangangaral sa panahong iyon tungkol sa Kaharian ay magiging "mga tudlaan ng pagkapoot ng lahat ng mga bansa." (Mat 24:3, 9-14) Kung gayon, maliwanag na ang alinmang bansa, partikular na ang mga kapangyarihang pandaigdig, ay posibleng katawanin ng panghuling mga anyo ng makasagisag na mababangis na hayop.

Ang pangitain ni Daniel tungkol sa mga hayop na mula sa dagat. Nang matapos na ng Ehipto at Asirya ang kani-kanilang yugto ng pangingibabaw, at noong malapit nang magwakas ang Imperyo ng Babilonya, binigyan ng Diyos na Jehova si Daniel ng isang pangitain tungkol sa "apat na ubod-laking hayop" na umaahon mula sa malawak na dagat. (Dan 7:1-3) Sa Isaias 57:20, inihalintulad sa dagat ang mga taong hiwalay sa Diyos, anupat sinabi: "Ngunit ang mga balakyot ay gaya ng dagat na umaalimbukay, kapag hindi ito humuhupa, na ang tubig nito ay patuloy na nag-aalimbukay ng damong-dagat at lusak."—Tingnan din ang Apo 17:15.

Ang pangitaing ito ay karaniwang iniuugnay ng mga komentarista sa Bibliya sa pagkalaki-laking imahen na nasa ikalawang kabanata ng Daniel. Makakakita tayo ng malinaw na mga pagkakatulad kung paghahambingin natin ang mga kabanata 2 at 7. Ang pagkalaki-laking imahen ay may apat na pangunahing bahagi o seksiyon, na katugma naman ng apat na hayop. Ang una sa mga metal na bumubuo sa imahen ay ang pinakamahalaga, ang ginto, na sinundan ng mas mabababang uri ng metal, samantalang ang mga hayop ay nagsimula sa maringal na leon. Sa dalawang pangitain, ang ikaapat na bahagi, o "kaharian," ay pinagtuunan ng pantanging pansin, kinakitaan ng pinakamasalimuot na anyo at bagong mga sangkap o bahagi, at patuloy

na umiral hanggang sa panahong lapatan ito ng kahatulan ng Diyos dahil sa pagsalansang sa Kaniyang pamamahala.

Sa maikli, ang apat na hayop ay: ang *leon,* na sa simula'y may mga pakpak ng agila, ngunit nawala ang mga iyon at nagkaroon ito ng mga katangian ng tao; ang *oso* (isang hayop na di-gaanong maringal at maliksi kung ihahambing sa leon), na lumalamon ng maraming laman; ang *leopardo* na may apat na pakpak (na lalo pang nagpapabilis dito) at apat na ulo; at ang pang-apat na *mabangis na hayop* na walang kawangis na tunay na hayop, anupat di-pangkaraniwan ang lakas nito at mayroon itong malalaking ngiping bakal, sampung sungay, at isa pang sungay na may mga mata at isang "bibig na nagsasalita ng mararangyang bagay." Ang kalakhang bahagi ng kabanata ay tungkol sa ikaapat na hayop at sa di-pangkaraniwang sungay nito. Bagaman "kakaiba" ang bawat hayop, ang ikaapat na hayop ang pinakakakaiba sa lahat.—Dan 7:3-8, 11, 12, 15-26.

Noong pagtatapos ng ikapitong siglo B.C.E., ang Babilonya ang kapangyarihang nangibabaw sa Gitnang Silangan. Mabilis na sinakop ng kaharian ng Babilonya ang Sirya at Palestina, at pinabagsak nito ang kaharian ng Juda kasama ang linya ng Davidikong mga tagapamahala niyaon na nakaupo sa maluwalhating trono ni Jehova sa Jerusalem. (1Cr 29:23) Mapapansin na nang babalaan ng propetang si Jeremias ang Juda tungkol sa nalalapit na pagbagsak nito sa kamay ng Babilonya, inihalintulad niya ang manlulupig nito sa 'isang leon na umaahon mula sa palumpungan.' (Jer 4:5-7; ihambing ang 50:17.) Matapos bumagsak ang Jerusalem, sinabi ni Jeremias na ang mga hukbo ng Babilonya ay "mas matulin pa kaysa sa mga agila" sa pagtugis

MGA SAGISAG NG MGA BAGAY NA KANAIS-NAIS

HAYOP	UGALI O KATANGIAN	ISINASAGISAG
Agila	Malayong pananaw	Karunungan, katangian ng "nilalang na buháy" na malapit sa trono ni Jehova (Apo 4:7) Kaunawaan, malayong espirituwal na pananaw ng mga lingkod ng Diyos (Mat 24:28; Luc 17:37)
Agila, mga pakpak ng	Kakayahang lumipad	Nananariwang sigla, pagbabata (Aw 103:5; Isa 40:31)
	Pangangalaga, proteksiyon	Pangangalaga ni Jehova sa Israel (Exo 19:4) at sa kaniyang "babae" (Apo 12:14)
Asno	Nakagagawa ng mabigat na trabaho	Tribo ni Isacar na handang magpagal (Gen 49:14, 15)
Gasela (at mga kauri nito)	Maganda, kaibig-ibig Mabilis	Pastol na mangingibig ng Shulamita (Sol 2:9) Bilis ng mga Gaditang mandirigma (1Cr 12:8)
Isda	Malinis ang ilang isda ayon sa Kautusan (Lev 11:9)	Mga taong mabuti, matuwid, karapat-dapat sa Kaharian (Mat 13:47-50)
Kabayo (puti)	Sasakyan sa digmaan	Matuwid na pakikidigma (Apo 19:11, 16)
Kalapati (batu-bato)	Kaibig-ibig, maganda, walang-muwang	Babaing Shulamita (Sol 1:15; 5:2) Mga lingkod ng Diyos na walang-muwang, hindi manlalabag-batas (Mat 10:16)
	Nakauuwi sa bahay nito	Pagtitipon sa bayan ni Jehova (Isa 60:8)
Kambing	Haing hayop	Si Jesu-Kristo bilang hain (Heb 9:11-14)
Leon	Karingalan, lakas ng loob, pagiging mapamuksa sa mga kaaway	Katarungan, katangian ng "nilalang na buháy" na malapit sa trono ni Jehova (Apo 4:7) Si Jesus bilang maringal na Hari, tagapaglapat ng katarungan (Gen 49:9; Apo 5:5) Si Jehova (Isa 31:4; Os 11:10) Bayan ni Jehova (Mik 5:8)
Lobo	Lumalaban	Tribo ni Benjamin, nakipaglaban sa mga kaaway ng Diyos (Gen 49:27)
Manok (inahin)	Nagsasanggalang sa sisiw nito	Magiliw na pangangalaga ni Jesus (Mat 23:37; Luc 13:34)
May-sungay na ahas (serpiyente)	Mapanganib	Tribo ni Dan, may-kakayahang bantay ng Israel sa likuran (Gen 49:17)
Serpiyente	Maingat (Gen 3:1)	Mga lingkod ng Diyos ay maingat (Mat 10:16)
Toro	Lakas, kapangyarihan (Job 39:9-11)	Kapangyarihan, katangian ng "nilalang na buháy" na malapit sa trono ni Jehova (Apo 4:7)
Toro (guya)	Haing hayop	Bunga ng mga labi, mga hain ng papuri (Os 14:2; Heb 13:15) Si Jesu-Kristo bilang hain (Heb 9:11-14)
Tupa	Haing hayop; maamo, masunurin, laging magkakasama	Si Jesu-Kristo, "ang Kordero ng Diyos" (Ju 1:29; Apo 5:6; 14:1; 22:3) Kawan ng bayan ni Jehova (Aw 79:13; Ju 10:7; Heb 13:20) Mga taong gumagawa ng mabuti sa espirituwal na mga kapatid ni Kristo, at magtatamo ng mga pagpapala ng Kaharian (Mat 25:32-34)
Usa (babae)	Matulin	Tribo ni Neptali na matulin sa pagbabaka (Gen 49:21)
	Matatag na mga paa	Pagpapatatag at pagpatnubay ni Jehova sa mga hakbang ng isa (2Sa 22:34; Aw 18:33)
	Kaibig-ibig	Asawang babae (Kaw 5:19)

MGA SAGISAG NG MGA BAGAY NA MASAMA AT DI-KANAIS-NAIS		
HAYOP	UGALI O KATANGIAN	ISINASAGISAG
Mga hayop sa pangkalahatan	Walang kakayahang mangatuwiran	Mga taong balakyot (2Pe 2:12; Jud 10)
Agila	Ganid, naninila	Mga hari ng Babilonya at Ehipto (Eze 17:3, 7, 12, 15)
Asno	Malakas na seksuwal na pagnanasa	Walang-pananampalatayang Juda na bumaling sa Asirya at Ehipto (Eze 23:20)
Aso	Mabangis, marumi, naninila nang pangkat-pangkat, walang-kasiyahang seksuwal na pagnanasa	Balakyot na mga kaaway ni David (Aw 22:16; 59:6, 14) Manggagawa ng kalisyaan sa sekso (Deu 23:18; Fil 3:2; Apo 22:15) Walang-kabuluhang tao (2Sa 16:9) Balakyot na mga pastol ng Israel (Isa 56:10, 11) Pangmalas ng sinaunang mga Judio sa di-tuling Gentil (Mat 15:26, 27) Mga apostata (2Pe 2:22)
Baboy (babae)	Karumihan	Mga apostata (2Pe 2:22)
Dragon	Nanlalamon, nandudurog, nanlululon	Satanas na Diyablo (Apo 12:9) Hari ng Babilonya (Jer 51:34, tlb sa *Rbi8*)
Isda	Marumi ang ilang isda ayon sa Kautusan (Lev 11:10-12)	Mga taong balakyot, di-karapat-dapat sa Kaharian (Mat 13:47-50)
Kabayo	Kapaki-pakinabang sa pagbabaka (Job 39:19-25) Malakas na seksuwal na pagnanasa	Pakikidigma, hayop na pandigma (Aw 33:17; 147:10; Isa 31:1; Jer 4:13) Mga Israelitang haling sa sekso noong panahon ni Jeremias (Jer 5:8)
Kalapati	Madaling magambala, di-matatag, mangmang	Sampung-tribong kaharian ng Israel (Os 7:11)
Kambing	Sutil, mapagsarili, may tendensiyang manuwag	Mga taong hindi naging mabuti sa espirituwal na mga kapatid ni Kristo, mga "isinumpa" para sa pagkapuksa (Mat 25:32, 41, 46) Kapangyarihang Pandaigdig ng Gresya (Dan 8:5, 21)
Kamelyo (babae)	Walang-patutunguhang paghahanap ng kasiyahan sa sekso	Di-tapat na Israel na sumunod sa mga bansang pagano at sa mga diyos ng mga ito (Jer 2:23)
Leon	Mabangis, ganid, naninila	Balakyot na mga kaaway ni David (Aw 22:13) Kapangyarihang Pandaigdig ng Babilonya (Dan 7:4) Mga hari ng Asirya at Babilonya (Jer 50:17) Diyablo (1Pe 5:8)
Leopardo	Bilis	Bilis ng pananakop ng mga Caldeo (Hab 1:8) Kapangyarihang Pandaigdig ng Gresya (Dan 7:6)
Lobo	Mabangis, ganid, mabalasik, tuso	Mga bulaang propeta (Mat 7:15) Balakyot, bulaang mga Kristiyano; mga bulaang guro (Gaw 20:29) Balakyot na mga tao sa sanlibutan (Mat 10:16)
Oso	Mabangis	Balakyot na mga tagapamahala (Kaw 28:15) Kapangyarihang Pandaigdig ng Medo-Persia (Dan 7:5)
Sebra (babae)	Naghahangad ng kasiyahan sa sekso kahit kanino	Ang di-tapat na Israel na sumunod sa mga bansang pagano at sa mga diyos ng mga ito (Jer 2:24)
Serpiyente	Tuso, mapanlinlang (2Co 11:3)	Satanas na Diyablo (Apo 12:9)

sa mga Judeano. (Pan 4:19) Ipinakikita ng kasaysayan na ang pagpapalawak ng Babilonya, na may panahon pa nga na umabot sa Ehipto, ay nahinto sa di-kalaunan, at noong huling yugto ng imperyo, ang mga tagapamahala ng Babilonya ay hindi na gaanong agresibo na gaya ng dati.

Bumagsak ang Babilonya sa kamay ng kaharian ng Medo-Persia, na nakasentro sa mga burol sa dakong silangan ng kapatagan ng Mesopotamia. Ibang-iba ang Imperyo ng Medo-Persia sa Semitikong Imperyo ng Babilonya, yamang ito ang unang kapangyarihang Japetiko (o Aryano) na nangibabaw sa Gitnang Silangan. Bagaman ang mga Judio ay pinahintulutang bumalik sa Juda, nanatili silang isang sakop na bayan sa ilalim ng pamatok ng Medo-Persia. (Ne 9:36, 37) Palibhasa'y mas sakim sa teritoryo kaysa sa Babilonya, pinalawak ng imperyong ito ang kaniyang nasasakupan mula sa "India hanggang sa Etiopia." —Es 1:1.

Ang pangingibabaw ng Medo-Persia ay winakasan ng mabilis na pananakop ng mga hukbong Griego sa pangunguna ni Alejandrong Dakila. Sa loob lamang ng ilang taon, nakapagtayo siya ng isang imperyo na sumaklaw sa mga bahagi ng Europa, Asia, at Aprika. Ito ang unang kapangyarihang nakasentro sa Europa na humawak ng gayong posisyon. Pagkamatay ni Alejandro, pinag-agawan ng kaniyang mga heneral ang pamumuno sa imperyo, hanggang nang bandang huli ay nakuha ng apat sa kanila ang pamamahala sa iba't ibang seksiyon. Ang Palestina ay pinag-agawan ng magkaribal na kahariang Seleucido at Ptolemaiko.

Nang maglaon, ang Imperyo ng Gresya ay lubusang nasakop ng Roma. Nahigitan ng Imperyo ng Roma ang lahat ng naunang

HAYOP	UGALI O KATANGIAN	ISINASAGISAG
Sorra	Katusuhan	Mapanlinlang na si Haring Herodes Antipas (Luc 13:32)
Toro	Mabangis	Balakyot na mga kaaway ni David (Aw 22:12)
Tupa (lalaki)	Nanunuwag	Kapangyarihang Pandaigdig ng Medo-Persia (Dan 8:3, 4, 20)
Uod	Hamak, mahina, walang-halaga	Israel (Jacob) na bansa ng Diyos, mahina sa ganang sarili, malakas dahil sa kapangyarihan ni Jehova (Isa 41:13-15)

mga imperyo hindi lamang sa lawak ng nasasakupan nito (na sumaklaw sa buong lugar ng Mediteraneo at nang dakong huli ay umabot sa British Isles) kundi pati sa kahusayan ng puwersang militar nito at sa kahigpitan nito sa pagpapatupad ng batas Romano sa mga probinsiya ng malawak na imperyo nito. Sabihin pa, ang Roma ang pulitikal na instrumentong ginamit sa pagpatay sa Mesiyas, si Kristo Jesus, at gayundin sa pag-uusig sa sinaunang kongregasyong Kristiyano. Pagkatapos, tumagal pa ang imperyo nang halos isang libong taon sa iba't ibang anyo ngunit nang maglaon ay nahati-hati ito sa maraming bansa, hanggang nang dakong huli ay nangibabaw ang Britanya.

Ganito ang kapansin-pansing obserbasyon ng istoryador na si H. G. Wells tungkol sa kung bakit natatangi ang Imperyo ng Roma: "Ang bagong Romanong kapangyarihang ito na bumangon upang mangibabaw sa kanluraning daigdig noong ikalawa at unang siglo B.C. ay naiiba sa ilang kaparaanan mula sa mga nagdaang malalaking imperyo na nanaig sa sibilisadong daigdig. Sa pasimula ay hindi ito monarkiya, at hindi ito itinatag ng iisang dakilang manlulupig. . . . Ito ang unang republikanong imperyo na hindi naglaho kundi nagpabagu-bago ng anyo. . . . Kaunti lamang ang populasyon nitong Hamita at Semita kung ihahambing sa mga naunang imperyo. . . . Noong panahong iyon ay isa itong bagong kalakaran sa kasaysayan, isa itong pinalawak na republikang Aryano. . . . Palagi itong nagbabago. Hindi ito kailanman naging permanente. Masasabing nabigo ang eksperimento [sa pamamahala]. Masasabi ring hindi pa tapos ang eksperimento, at hanggang sa ngayon ay sinisikap pa ring lutasin ng Europa at Amerika ang mga suliranin ng pandaigdig na pamamahala na unang napaharap sa mga Romano." —*The Pocket History of the World,* 1943, p. 149-151.

Ang barakong tupa at ang lalaking kambing. Sa pangitaing ibinigay kay Daniel pagkaraan ng dalawang taon (Dan 8:1), malinaw na tinukoy ang mga kapangyarihang kinatawanan ng dalawang makasagisag na hayop. Inilarawan doon ang kaharian ng Medo-Persia bilang isang lalaking tupa (barakong tupa) na may dalawang sungay, anupat ang mas mataas na sungay ang huling tumubo. Ipinakikita ng kasaysayan na sa pasimula ay mas malakas ang mga Medo, at nang maglaon ay nangibabaw ang mga Persiano, bagaman nanatiling nagkakaisa ang dalawang bayang ito bilang tambalang kapangyarihan. Isang kambing na lalaki naman, na humahayo nang napakabilis sa ibabaw ng lupa, ang sumagisag sa kapangyarihang pandaigdig ng Gresya. (Dan 8:3-8, 20, 21) Ipinakikita ng makahulang pangitain na ang "malaking sungay" ng kambing sa pagitan ng mga mata nito, kumakatawan sa unang hari, ay nabali "nang lumakas ito," at apat na kaharian ang humalili, bagaman hindi kasinlakas ng nauna. (Dan 8:5, 8, 21, 22) Natalakay na natin na mabilis na nasakop ni Alejandro ang Imperyo ng Medo-Persia at na pinaghati-hatian ng apat sa kaniyang mga heneral ang kaharian niya.

Mapapansin na sa iba't ibang hula, ang isang bansa o ang mga tagapamahala nito ay maaaring katawanin ng iba't ibang sagisag na hayop. Halimbawa, sa Jeremias 50:17 ay kinatawanan ng mga leon ang mga hari ng Asirya at Babilonya, samantalang sa Ezekiel 17:3-17 ay isinagisag ng malalaking agila ang mga tagapamahala ng Babilonya at Ehipto. Sa ibang mga talata, inihalintulad ni Ezekiel ang Paraon ng Ehipto sa isang "malaking dambuhalang hayop-dagat" na nakahiga sa mga kanal ng Nilo. (Eze 29:3) Samakatuwid, bagaman gumamit ang Daniel kabanata 8 ng partikular na mga sagisag upang lumarawan sa Medo-Persia at Gresya, hindi ito nangangahulugan na hindi na maaaring katawanin ang mga iyon ng iba pang mga sagisag sa mas naunang pangitain (Dan 7) at sa kasunod pang mga hula.

Ang mabangis na hayop na may pitong ulo na mula sa dagat. Sa pangitain ng apostol na si Juan na nakatala sa Apocalipsis 13, isang mabangis na hayop na may pitong ulo at sampung sungay ang umahon mula sa dagat; ito ay tulad ng leopardo, ngunit may mga paa ng oso at bibig ng leon. Sa gayon ay pinagsama-sama sa anyo nito ang ilan sa mga sagisag na lumitaw sa pangitain ni Daniel tungkol sa apat na hayop. Ang dragon, na ipinakikilala sa Apocalipsis 12:9 bilang si Satanas na Diyablo, ang nagbigay sa hayop ng awtoridad at kapangyarihan. (Apo 13:1, 2) Yamang ang hayop na ito ay may pitong ulo (na may sampung sungay), naiiba ito sa mga hayop na may tig-iisang ulo sa pangitain ni Daniel. Ang pito (at sampu) ay karaniwang kinikilala bilang mga sagisag sa Bibliya para sa pagiging ganap. (Tingnan ang BILANG, NUMERO.)

Pinatutunayan ito ng lawak ng nasasakupan ng hayop, sapagkat may awtoridad ito, hindi lamang sa isang bansa o isang grupo ng mga bansa, kundi “sa bawat tribo at bayan at wika at bansa.” (Apo 13:7, 8; ihambing ang 16:13, 14.) Hinggil sa mga salik na ito, ang *The Interpreter’s Dictionary of the Bible* ay nagkomento: “Ang una sa mga hayop na ito [ng Apo 13] ay kombinasyon ng mga katangian ng apat na hayop sa pangitain ni Daniel . . . Kaya nga, ang unang hayop na ito ay kumakatawan sa pinagsama-samang mga puwersa ng lahat ng pulitikal na pamamahala sa daigdig na salansang sa Diyos.”—Inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 369.

Hayop na may dalawang sungay. Pagkatapos ay nakakita si Juan ng isang hayop na umahon mula sa lupa at may dalawang sungay na tulad ng sa maamong kordero, gayunma’y nagsasalita itong gaya ng dragon at ginagamit nito ang lahat ng awtoridad ng unang mabangis na hayop, na inilarawan bago nito. Iniutos nito ang paggawa ng isang larawan ng hayop na may pitong ulo at may kapamahalaan sa buong daigdig, anupat pinipilit ang lahat ng tao na tanggapin ang “marka” niyaon.—Apo 13:11-17.

Maaalaala natin na ang barakong tupa na may dalawang sungay sa Daniel kabanata 8 ay kumatawan sa isang tambalang kapangyarihan, ang Medo-Persia. Sabihin pa, matagal nang naglaho ang kapangyarihang iyon noong mga araw ng apostol na si Juan, at ang pangitain niya ay tungkol sa mga bagay na sa hinaharap pa lamang magaganap. (Apo 1:1) May iba pang mga tambalang kapangyarihan na umiral mula noong mga araw ni Juan, ngunit sa lahat ng mga ito ay partikular na natatangi at nagtatagal ang ugnayan ng Britanya at Estados Unidos.

Ang isa pang kapansin-pansing katangian ng hayop na may dalawang sungay, ang pagsasalita nitong gaya ng isang dragon, ay nagpapaalaala tungkol sa “bibig na nagsasalita ng mararangyang bagay” na taglay ng kakaibang sungay ng ikaapat na hayop ng Daniel 7 (tal 8, 20-26); samantalang ang ‘pagliligaw’ naman nito sa mga tumatahan sa lupa ay katulad ng panlilinlang ng ‘mabangis na hari’ na inilarawan sa Daniel 8:23-25.—Apo 13:11, 14.

Ang kulay-iskarlatang mabangis na hayop. Sa Apocalipsis 17, itinala ng apostol ang kaniyang pangitain tungkol sa isang kulay-iskarlatang hayop na may pitong ulo at sampung sungay, kung saan nakasakay ang makasagisag na babaing “Babilonyang Dakila.” Sa gayon, ang hayop na ito ay kahawig, o nagsilbing larawan, ng unang hayop ng Apocalipsis 13 ngunit naiiba dahil ito’y kulay-iskarlata at walang mga korona sa sampung sungay nito. Nang makita ni Juan ang hayop, sinabi sa kaniya na ang lima sa pitong hari na kinakatawanan ng pitong ulo ay bumagsak na, samantalang ang isa ay umiiral noong panahong iyon, at ang ikapito ay hindi pa dumarating. Ang kulay-iskarlatang hayop mismo ay ikawalong hari ngunit nagmula sa pitong nauna. Ang “sampung hari” na kinakatawanan ng sampung sungay ay iiral at hahawak ng awtoridad kasama ng hayop na iskarlata sa sandaling panahon. Makikipagdigma sila sa Kordero, si Jesu-Kristo, at sa kaniyang mga kasama, ngunit matatalo sila.—Apo 17:3-5, 9-14.

Ikinakapit ng ilang iskolar ang pangitaing ito sa paganong Roma, at ang pitong ulo naman sa pitong emperador ng Roma, na sinundan ng ikawalong emperador. Gayunman, hindi sila magkasundo kung sinu-sinong emperador ang dapat isama. Sa Bibliya, tatlong Romanong emperador lamang ang tinukoy sa kanilang pangalan, anupat ang ikaapat (si Nero) ay binanggit sa titulong “Cesar.” Ipinapalagay naman ng ibang mga iskolar na ang “mga ulo” o “mga hari” ay kumakatawan sa mga kapangyarihang pandaigdig, gaya sa aklat ng Daniel. Kapansin-pansin na bumanggit ang Bibliya ng limang kapangyarihang pandaigdig sa Hebreong Kasulatan, samakatuwid nga, ang Ehipto, Asirya, Babilonya, Medo-Persia, at Gresya, samantalang binanggit naman sa Griegong Kasulatan ang ikaanim, ang Roma, na namamahala noong mga araw ni Juan. Ang ikapitong ‘hari’ ay hindi pinangalanan, at makatuwiran lamang iyon sapagkat hindi pa ito lumilitaw noong panahong isulat ni Juan ang Apocalipsis. Ang ikawalong hari, ang makasagisag na hayop na iskarlata, ay waring kombinasyon ng pitong ulong iyon at nagmula rin sa mga iyon.

HAZAEL [Minasdan ng Diyos]. Isang bantog na hari ng Sirya; lumilitaw na nagsimulang mamahala si Hazael noong panahon ng paghahari ni Haring Jehoram ng Israel (mga 917-905 B.C.E.). (2Ha 8:7-16) Namatay siya noong panahon ng paghahari ni Haring Jehoas ng Israel (mga 859-845 B.C.E.). (2Ha 13:24, 25) Si Hazael ay hindi nagmula sa maharlikang angkan kundi isa lamang mataas na opisyal na naglingkod sa kaniyang hinalinhan, si Haring Ben-hadad II ng Sirya.—2Ha 8:7-9.

Ilang taon bago ang paghahari ni Hazael, tinagubilinan ni Jehova si Elias na ‘pahiran si Hazael bilang hari sa Sirya.’ Inatasan siya dahil nagkasala ang Israel laban sa Diyos at si Hazael ang maglalapat ng kaparusahan sa bansa.—1Ha 19:15-18.

Si Hazael ay hindi literal na pinahiran ng langis, ngunit ang atas na ibinigay kay Elias ay tinupad ng kahalili niyang si Eliseo na propeta. Naganap ito nang magkasakit ang Siryanong si Haring Ben-hadad II at isugo nito si Hazael sa Damasco na pangunahing lunsod ng Sirya. Si Hazael ay inutusang

magdala ng kaloob at sumangguni kay Eliseo kung si Ben-hadad ay gagaling pa sa kaniyang sakit o hindi na. Sinabi ni Eliseo kay Hazael: "Humayo ka, sabihin mo [kay Ben-hadad], 'Ikaw ay tiyak na gagaling,'" ngunit nagpatuloy ang propeta, na sinasabi: "At ipinakita sa akin ni Jehova na siya ay tiyak na mamamatay." Sinabi pa niya kay Hazael: "Ipinakita ka sa akin ni Jehova bilang hari sa Sirya." Nang bumalik si Hazael, bilang tugon sa tanong ng hari hinggil sa sagot ni Eliseo, si Hazael ay nagsabi: "Sinabi niya sa akin, 'Ikaw ay tiyak na gagaling'"; ngunit nang sumunod na araw, sinakluban ni Hazael ng isang basang kubrekama ang mukha ng hari hanggang sa mawalan ito ng hininga at nagsimula siyang mamahala bilang kahalili nito.—2Ha 8:7-15.

Ang mga salita ni Eliseo kay Hazael ay naging paksa ng maraming pala-palagay. Ayon sa panggilid ng tekstong Masoretiko, gayundin ng Griegong *Septuagint,* Latin na *Vulgate,* Syriac na *Peshitta,* at 18 manuskritong Hebreo, ang teksto ay kababasahan: "Sabihin mo sa kaniya, 'Ikaw *ay* [mamamatay],'" samantalang ang pinakakatawan ng tekstong Masoretiko ay nagsasabi, "Sabihin mo, 'Ikaw *ay hindi* [mamamatay].'"

Kung ang pagkakasalin ay uunawain na sinabihan si Hazael na sabihin kay Ben-hadad "'Ikaw ay tiyak na gagaling,'" ang sagot ni Eliseo sa tanong ni Ben-hadad ay maaaring nasa anyong bugtong, na nangangahulugang hindi mamamatay si Ben-hadad sa kaniyang sakit ngunit mamamatay pa rin siya (gaya nga ng nangyari sa kaniya, sa kamay ni Hazael). Gayunpaman, bibigang sinabi ni Hazael sa hari ang unang bahagi ng sagot ni Eliseo: "Ikaw ay tiyak na gagaling," ngunit ang nalalabing bahagi ng sagot ay isinagawa ni Hazael sa marahas na pagkilos.—2Ha 8:10.

Siniil ni Hazael ang Israel. Di-nagtagal pagkatapos na maging hari, nakipagdigma si Hazael sa mga hari ng Israel at Juda sa Ramot-gilead (Rama). Noong panahong iyon, si Haring Jehoram ng Israel ay nasugatan, ngunit ang kinalabasan ng pagbabaka ay hindi binanggit sa ulat. (2Ha 8:25-29; 2Cr 22:1-6) Noong mga araw ng kahalili ni Jehoram na si Haring Jehu ng Israel, sinimulang kunin ni Hazael nang unti-unti ang lupain ng Israel, anupat binihag ang Gilead at Basan, na nasa S ng Jordan. (2Ha 10:32, 33) Lumilitaw na ito ang nagbukas ng daan para sa pagsalakay niya sa kaharian ng Juda nang dakong huli. Kinuha ni Hazael ang lunsod ng Gat sa Filistia at pagkatapos ay itinuon ang kaniyang mukha na umahon laban sa Jerusalem. Gayunman, sinuhulan ni Haring Jehoas ng Juda si Hazael sa pamamagitan ng pagbibigay sa kaniya ng mahahalagang bagay mula sa templo at palasyo anupat umurong si Hazael, sa gayon ay pinaligtas ang Jerusalem.—2Ha 12:17, 18.

Lalo na noong panahon ng paghahari ng anak ni Jehu na si Jehoahaz ng Israel, buong-lupit na siniil ni Hazael ang Israel, anupat tinupad ang patiunang nakita ng propetang si Eliseo—na sisilaban ni Hazael sa apoy ang mga nakukutaang dako ng Israel, papatayin sa pamamagitan ng tabak ang kanilang mga piling lalaki, pagluluray-lurayin ang kanilang mga anak, at wawakwakin ang kanilang mga babaing nagdadalang-tao. (2Ha 13:3, 22; 8:12) Gayunman, hindi pinahintulutan ng Diyos na lubusang durugin ng Sirya ang Israel. (2Ha 13:4, 5) Pagkamatay ni Hazael, sa tatlong tagumpay ay muling nabihag ni Haring Jehoas ng Israel mula sa anak ni Hazael na si Ben-hadad III ang mga lunsod na kinuha ni Hazael mula kay Haring Jehoahaz na kaniyang ama. (2Ha 13:23-25) Nang maglaon, "isinauli [ni Haring Jeroboam II ng Israel] ang Damasco at ang Hamat sa Juda sa Israel."—2Ha 14:28.

Sa Sinaunang mga Inskripsiyon. Binabanggit si Hazael sa isang inskripsiyon ng kasaysayan na natagpuan sa isang lugar na ngayon ay tinatawag na Afis, mga 40 km (25 mi) sa TK ng Aleppo. Ang inskripsiyong ito ay kaayon ng Bibliya, na ang anak ni Hazael na si Ben-hadad III, tinawag dito na "Barhadad," ay humalili sa kaniya bilang hari ng Sirya.

Ang mga kampanya ni Salmaneser III laban sa Sirya ay nakatala sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan, kung saan isinasalaysay niya ang kaniyang mga tagumpay laban kay Hazael. Sa mga ulat na ito ng kasaysayan, si Hazael ay tinatawag na isang karaniwang mamamayan (sa literal, anak ng isang taong walang halaga), tiyak na dahil hindi siya nagmula sa maharlikang angkan kundi kinuha niya ang trono ng Damasco sa pamamagitan ng pagpaslang kay Haring Ben-hadad II. Ang isa sa mga inskripsiyong ito ay kababasahan: "Noong ikalabingwalong taon ng aking pamamahala ay tinawid ko ang Eufrates sa ikalabing-anim na pagkakataon. Inilagak ni Hazael ng Damasco (*Imerisu*) ang kaniyang tiwala sa kaniyang malaking hukbo at tinawag niya ang kaniyang mga pulutong na may malaking bilang, anupat ang bundok ng Senir (Sa-ni-ru), isang bundok, na nakaharap sa Lebanon, ay ginawa niyang kaniyang tanggulan. Nakipaglaban ako sa kaniya at dinulutan ko siya ng pagkatalo, anupat pinatay ko sa pamamagitan ng tabak ang 16,000 sa kaniyang makaranasang mga kawal. Kinuha ko sa kaniya ang 1,121 karo, 470 sinasakyang kabayo gayundin ang kaniyang kampo. Tumakas siya upang iligtas ang kaniyang buhay (ngunit) sinundan ko siya at kinubkob ko siya sa Damasco (*Di-mas-qi*), ang kaniyang maharlikang tirahan. (Doon ay) sinira ko ang kaniyang mga hardin (sa labas ng lunsod, at lumisan ako). Nagpatuloy ako hanggang sa mga bundok ng Hauran (*sade*^{e} ^{mat}*Ha-u-ra-ni*), anupat winasak, giniba at sinunog ang di-mabilang na mga bayan,

tangay ang samsam mula sa kanila na pagkarami-rami."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 280.

Gayunman, maliwanag na nabigo si Salmaneser III na makuha ang mismong Damasco. Lumilitaw na isinagawa ito ni Tiglat-pileser III, noong mga araw ng Siryanong si Haring Rezin. Tinupad nito ang hula ni Jehova sa pamamagitan ni Amos: "Magsusugo ako ng apoy sa bahay ni Hazael, at lalamunin nito ang mga tirahang tore ni Ben-hadad. At babaliin ko ang halang ng Damasco."—Am 1:4, 5; 2Ha 16:9.

HAZAIAS [Minasdan ni Jah]. Isang inapo ng anak ni Juda na si Shela.—Ne 11:4, 5; Bil 26:20.

HAZAR-ADDAR [Looban (Pamayanan) ng Addar]. Isang lunsod sa timugang hanggahan ng Juda. Marahil ay ito rin ang Addar na malapit sa Kades-barnea.—Bil 34:4; Jos 15:3; tingnan ang ADDAR Blg. 2.

HAZAR-ENAN, HAZAR-ENON [Looban (Pamayanan) ng Bukal]. Isang lugar sa hilagaang hangganan ng "lupain ng Canaan." (Bil 34:2, 7-10) Ang Hazar-enon (Hazar-enan) ay binanggit ni Ezekiel, kasama ang Damasco at Hamat, sa kaniyang pangitain hinggil sa teritoryo ng Israel. (Eze 47:13, 17; 48:1) Sa ngayon ay hindi tiyakang matukoy ang lugar na ito. Gayunman, ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ito'y nasa Qaryatein, mga 120 km (75 mi) sa HS ng Damasco sa daang patungo sa Palmyra.

HAZAR-GADA [Looban (Pamayanan) ng Gada]. Isang lunsod sa timugang Juda. (Jos 15:21, 27) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.

HAZARMAVET [Looban (Pamayanan) ng Kamatayan]. Isang inapo ni Noe sa pamamagitan nina Sem at Joktan. (Gen 10:1, 21, 25, 26; 1Cr 1:20) Karaniwan nang pinaniniwalaan na ang mga inapo ni Hazarmavet ay namayan sa rehiyon ng Hadhramaut sa timugang Arabia. Iminumungkahi ang isang kaugnayan sa pagitan ng Hadhramaut at ng Hazarmavet dahil sa pagkakahawig ng mga katinig sa orihinal na mga pangalang Hebreo at Arabe. Hindi maliwanag ang mga heograpikong hangganan ng Hadhramaut. Ito ay humigit-kumulang na 880 km (550 mi) ang haba at 240 km (150 mi) ang lapad. May kakitiran ang baybaying kapatagan, at ang lupain naman ay paahon at matarik, anupat bumubuo ito ng isang mabatong talampas na may katamtamang taas na nasa pagitan ng 900 at 1,200 m (3,000 at 4,000 piye). Maraming agusang libis na may mga banging malalalim ang bumabagtas sa mataas na talampas na ito. Ang mga libis na ito ay napakataba. Sagana roon ang mga palma at mga datiles; nanginginain sa mga pastulan ang mga tupa, mga kamelyo, at mga asno; at kabilang sa mga pananim doon ay mijo, alfalfa, indigo, bulak, at mais. Ang pangunahin sa mga agusang libis ay ang Wadi Hadhramaut. Nagmumula ang batis na ito mga 480 km (300 mi) sa looban ng lupain mula sa K baybayin ng Peninsula ng Arabia at unti-unting kumukurba pasilangan nang mga 640 km (400 mi), at saka bumubuhos sa Dagat ng Arabia bilang ang Wadi Masila (ang pangalang itinawag sa mababang bahagi nito). Noong sinauna, ang rehiyon ng Hadhramaut ay gumanap ng mahalagang papel dahil sa pangangalakal nito ng insenso. Ngunit ang mga puno ng olibano, na dating sagana, ay kakaunti na ngayon doon.

HAZAR-SUAL [Looban (Pamayanan) ng Sorra]. Isang nakapaloob na lunsod ng Simeon sa T ng Juda. (Jos 15:21, 28; 19:1-3; 1Cr 4:28) Muli itong tinirahan pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:25-27) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito. Iminumungkahi ng ilang iskolar na ito ay ang Khirbet el-Watan, na mga 3 km (2 mi) sa STS ng Beer-sheba.

HAZAR-SUSA [Looban (Pamayanan) ng Kabayong Babae]. Isang nakapaloob na Simeonitang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 19:1, 2, 5) Tinatawag din itong Hazar-susim. (1Cr 4:31) Sa isang katulad na talaan ng mga lunsod na orihinal na iniatas sa Juda, "Sansana" ang nakalagay sa halip na Hazar-susa. (Jos 15:21, 31) Ipinapalagay ng ilan na ang mga ito'y magkahiwalay na mga lokasyon. Sinasabi nila na ang Sansana ay nasa HHS ng Beer-sheba at ang Hazar-susa naman ay nasa Sbalat Abu Susein, malapit sa Kapatagan ng Filistia, mga 26 na km (16 na mi) sa dakong K ng Beer-sheba. Gayunman, itinuturing ng maraming iskolar na ang Hazar-susa ay malamang na pangalawahing pangalan ng Sansana, at ang pangalawahing pangalang ito, batay sa kahulugan nito, ay naglalarawan sa isang natatanging layunin ng lugar na iyon. Kung ang Hazar-susa at Sansana ay iisa, maipapalagay na ang Hazar-susa ay ang Khirbet esh-Shamsaniyat sa dakong HHS ng Beer-sheba, di-kalayuan sa iminumungkahing lugar ng Madmana (malamang ay ang Bet-marcabot), na naunang itinala (sa Hazar-susa, Hazar-susim, o Sansana) sa nabanggit na mga teksto.—Tingnan ang BET-MARCABOT.

HAZAR-SUSIM. Tingnan ang HAZAR-SUSA.

HAZAZON-TAMAR [Graba [Dalisdis] ng Puno ng Palma]. Isang lunsod na tinahanan ng mga Amorita at lumilitaw na nasa kapaligiran ng Mababang Kapatagan ng Sidim. Tinalo ni Haring Kedorlaomer

at ng kaniyang mga kaalyado ang mga Amoritang tumatahan sa Hazazon-tamar. (Gen 14:5-8) Pagkaraan ng ilang siglo, ang pinagsama-samang mga hukbo ng Moab, Ammon, at ng bulubunduking pook ng Seir ay dumating laban sa Juda na dumaraan sa "Hazazon-tamar, na siyang En-gedi." (2Cr 20:2, 10, 11) Naniniwala ang maraming iskolar na itinuturo ng pagtukoy ng Genesis ang isang lokasyon na may kalayuan sa T ng En-gedi kung kaya itinuturing nila na ang mga salitang "na siyang En-gedi," ay idinagdag nang dakong huli. Gayunman, ang pangalang "Hazazon-tamar," ay lumilitaw na napanatili sa Wadi Hasasa (Nahal Hazezon) na mga 10 km (6 na mi) sa H ng iminungkahing dako ng En-gedi. Gayundin, ang kahulugan ng Hazazon-tamar ay aangkop sa rehiyon ng En-gedi, isang lugar na inilarawan ni Josephus kung saan may taniman ng "pinakamaiinam na puno ng palma." (*Jewish Antiquities,* IX, 7 [i, 2]) Kaya, kung ang ulat sa Genesis ay tumutukoy sa isang lokasyon na nasa gawing timog pa, posibleng dalawa ang dakong tinatawag na Hazazon-tamar: ang isa na iniugnay sa En-gedi; ang isa naman marahil ay ang dako sa TK ng Dagat na Patay na tinatawag lamang na Tamar.—Eze 47:19; 48:28.

HAZELELPONI [posible, Liliman ang Aking Mukha]. Malamang na anak na babae ng "ama ni Etam"; kapatid na babae nina Jezreel, Isma, at Idbas.—1Cr 4:1, 3.

HAZER-HATICON. Isang lugar na sa pangitain ni Ezekiel ay binanggit na nasa hangganan ng Israel at "nasa gawing hangganan ng Hauran." (Eze 47:13, 16) Walang nalalamang lugar na may ganitong pangalan. Itinuturing ng iba na isa itong pagkakamali ng eskriba para sa "Hazar-enon."—Eze 47:16, 17; tingnan ang HAZAR-ENAN, HAZAR-ENON.

HAZEROT [Mga Looban; Mga Pamayanan]. Ang huling lugar na pinagkampuhan ng Israel bago sila pumasok sa ilang ng Paran. (Bil 11:35; 12:16; 33:17, 18; Deu 1:1) Sa Hazerot nagkaketong si Miriam matapos nilang kuwestiyunin ni Aaron ang awtoridad ni Moises at ang pagkuha nito ng isang asawang Cusita. (Bil 11:35; 12:1-16) Iniuugnay ng karamihan ng mga iskolar ang Hazerot ng Bibliya sa oasis ng ʽAin Khadra, mga 60 km (37 mi) sa HS ng kinikilalang lugar ng Bundok Sinai.

HAZIEL [Minasdan ng Diyos]. Anak ni Simei; isang Gersonitang Levita noong panahon ni David.—1Cr 23:6-9.

HAZO [posibleng pinaikling anyo ng Hazael, nangangahulugang "Minasdan ng Diyos"]. Isang pamangkin ni Abraham; ikalimang binanggit na anak nina Nahor at Milca.—Gen 22:20-22.

HAZOR [Looban; Pamayanan].

1. Ang pangunahing lunsod ng hilagang Canaan noong panahon ng pananakop ng Israel sa ilalim ng pangunguna ni Josue. (Jos 11:10) Ipinapalagay na ang Hazor ay ang Tell el-Qedah (Tel Hazor) na mga 11 km (7 mi) sa TTS ng iminumungkahing lokasyon ng Kedes. Ayon sa arkeologong si Yigael Yadin, na nangasiwa sa isinagawang mga paghuhukay sa lugar na iyon mula noong 1955 hanggang 1958 at 1968 hanggang 1969, ang Hazor noong panahon ni Josue ay humigit-kumulang 60 ektarya (150 akre) at maaaring nanirahan doon ang mula 25,000 hanggang 30,000 katao.

Pinangunahan ni Jabin na hari ng Hazor ang nagsanib na mga hukbo ng hilagang Canaan laban kay Josue, ngunit dumanas sila ng kahiya-hiyang pagkatalo. Ang Hazor mismo ay sinunog. Sa lugar na iyon, tanging ang lunsod na ito na nakatayo sa isang bunton ang tinrato nang gayon. (Jos 11:1-13) Bagaman nang maglaon ay iniatas ito sa tribo ni Neptali (Jos 19:32, 35, 36), ang Hazor, noong panahon nina Debora at Barak, ay naging kabisera ng isa pang makapangyarihang Canaanitang hari na tinawag ding Jabin.—Huk 4:2, 17; 1Sa 12:9.

Gaya ng Gezer at Megido, ang Hazor ay pinatibay ni Haring Solomon. (1Ha 9:15) Ipinakikita ng mga natuklasan sa arkeolohiya na magkakatulad ang pagkakatayo ng mga pintuang-daan ng tatlong lunsod na ito. Sa pag-uulat tungkol sa mga paghuhukay sa Hazor, ganito ang isinulat ni Yigael Yadin sa kaniyang akdang *The Art of Warfare in Biblical Lands* (1963, Tomo II, p. 288): "Nang magsimulang lumitaw ang pintuang-daan ng pader na ito mula sa alabok at lupa na marahang pinapala, nagulat kami sa pagkakatulad nito sa 'Pintuang-daan ni Solomon' na natuklasan sa Megido. Bago kami magpatuloy sa paghuhukay, gumawa kami ng mga marka sa lupa ayon sa pagtaya namin sa plano ng pintuang-daan batay sa pintuang-daan ng Megido. At pagkatapos ay sinabihan namin ang mga trabahador na ituloy nila ang pagtatanggal ng lupa at mga bato. Nang matapos sila, tiningnan nila kami nang may pagkamangha, na para bang kami'y mga mahiko o mga manghuhula. Sapagkat naroroon, sa harapan namin, ang pintuang-daan na ang hugis ay minarkahan namin, isang replika ng pintuang-daan ng Megido. Pinatunayan nito na ang dalawang pintuang-daang ito ay itinayo ni Solomon at iisang pangkalahatang plano ang sinunod sa mga ito."

Mahigit 200 taon pagkamatay ni Solomon, noong naghahari ang Israelitang si Haring Peka, nilupig ng Asiryanong hari na si Tiglat-pileser III ang Hazor at dinala niya sa pagkatapon ang mga naninirahan dito.—2Ha 15:29.

2. Isang Judeanong lunsod sa Negeb. Marahil ay maiuugnay ito sa el-Jebariyeh, na mga 24 na km

(15 mi) sa SHS ng iminumungkahing lokasyon ng Kades-barnea (malamang na ito rin ang Kedes). —Jos 15:21, 23.

3. Ibang pangalan ng Keriot-hezron, isang bayan ng Juda na karaniwang ipinapalagay na ang Khirbet el-Qaryatein (Tel Qeriyyot), mga 20 km (12 mi) sa T ng Hebron.—Jos 15:21, 25.

4. Isang bayan sa teritoryo ng Benjamin. (Ne 11:31, 33) Ang Khirbet Hazzur, na mga 7 km (4.5 mi) sa HK ng Temple Mount sa Jerusalem, ay iminumungkahi bilang ang malamang na lokasyon nito.

5. Isang rehiyon sa Disyerto ng Arabia sa silangan ng Jordan. Sa hula ni Jeremias, binanggit na ito'y nakatalagang samsaman ni Haring Nabucodorosor (Nabucodonosor) ng Babilonya.—Jer 49:28-33.

HAZOR-HADATA [malamang, Ang Bagong Looban (Pamayanan)]. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 15:21, 25) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

HE [ה]. Ang ikalimang titik sa alpabetong Hebreo. Kapag binibigkas, ang *he* ay may paimpit na tunog na nasa pagitan ng mas malambot na *alep* at ng mas magaralgal na *ket.* Sa gayon ito ay karaniwan nang katumbas ng Ingles na "h" at kahawig ng tunog ng "h" sa salitang Ingles na *"behind."* Sa Hebreo, lumilitaw ito sa pasimula ng bawat talata ng Awit 119:33-40. Ang anyo ng mga titik na *he* [ה] at *ket* [ח] ay magkahawig na magkahawig.—Tingnan ang HEBREO, II.

HEBER [Kasosyo].

1. Anak ni Berias at apo ni Aser; ulo ng angkan ng mga Heberita.—Gen 46:17; Bil 26:45; 1Cr 7:30-32.

2. Ang Kenitang asawa ni Jael (ang babaing pumatay sa pinuno ng hukbo ni Jabin na si Sisera) at isang inapo ni Hobab, "na ang manugang ay si Moises." Maliwanag na si Heber ay humiwalay mula sa iba pang mga Kenita at may pakikipagpayapaan kay Jabin na hari ng Hazor.—Huk 4:11, 17, 21; 5:24.

3. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda at "ama ni Soco."—1Cr 4:1, 18.

4. Inapo ni Elpaal; ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 17, 18, 28.

HEBERITA, MGA [Ni (Kay) Heber]. Isang Aseritang pamilya na nagmula kay Heber.—Bil 26:44, 45.

Mga guho ng pintuang-daan sa Hazor na maliwanag na mula pa noong panahon ni Solomon

HEBREO, I. Ang katawagang "Hebreo" ay unang ginamit kay Abram, sa gayon ay ipinakikita ang kaibahan niya sa kaniyang mga kapitbahay na Amorita. (Gen 14:13) Pagkatapos nito, sa halos lahat ng kaso ng paggamit dito, ang terminong "(mga) Hebreo" ay patuloy na ginamit bilang isang katawagang nagpapahiwatig ng pagiging naiiba—anupat ang nagsasalita ay mula sa isang bansang di-Israelita (Gen 39:13, 14, 17; 41:12; Exo 1:16; 1Sa 4:6, 9), o isang Israelita na nagsasalita sa isang banyaga (Gen 40:15; Exo 1:19; 2:7; Jon 1:9), o may binabanggit na mga banyaga (Gen 43:32; Exo 1:15; 2:11-13; 1Sa 13:3-7).

Gaya ng ipinakikita sa nabanggit na mga teksto, ang katawagang "Hebreo" ay pamilyar na sa mga Ehipsiyo noong ika-18 siglo B.C.E. Waring ipinahihiwatig nito na sina Abraham, Isaac, at Jacob ay nakilala nang malawakan, anupat alam ng marami ang bansag na "Hebreo." Nang banggitin ni Jose ang "lupain ng mga Hebreo" (Gen 40:15) sa dalawa sa mga lingkod ni Paraon, tiyak na ang tinukoy niya ay ang rehiyon sa palibot ng Hebron na matagal nang ginagamit ng kaniyang ama at mga ninuno bilang pinakasentro ng mga gawain. Pagkaraan ng mga anim na siglo, tinutukoy pa rin ng mga Filisteo ang mga Israelita bilang "mga Hebreo." Noong panahon ni Haring Saul, ang "mga Hebreo" at "Israel" ay magkatumbas na mga termino. (1Sa 13:3-7; 14:11; 29:3) Noong ikasiyam na siglo B.C.E. ang propetang si Jonas ay nagpakilala bilang isang Hebreo sa mga magdaragat (posibleng mga taga-Fenicia) na nasa isang barko mula sa daungang-dagat ng Jope. (Jon 1:9) Ipinakita rin ng Kautusan ang kaibahan ng mga aliping "Hebreo" sa mga aliping may ibang lahi o nasyonalidad (Exo 21:2; Deu 15:12), at sa pagtukoy rito, ipinakikita ng aklat ng Jeremias (noong ikapitong siglo B.C.E.) na ang terminong "Hebreo" ay katumbas noon ng "Judio."—Jer 34:8, 9, 13, 14.

Nang maglaon, ang karaniwang tawag ng mga manunulat na Griego at Romano sa mga Israelita ay "mga Hebreo" o kaya'y "mga Judio," hindi "mga Israelita."

Pinanggalingan at Kahulugan ng Termino. Ang mga pangmalas tungkol sa pinanggalingan at kahulugan ng terminong "Hebreo" ay karaniwan nang nauuwi sa mga sumusunod:

Ayon sa isang pangmalas, ang pangalang iyon ay nagmula sa salitang-ugat na *'a·var',* nangangahulugang "dumaan; lumampas; tumawid; bumagtas." Kaya ang termino ay kakapit kay Abraham bilang ang isa na kinuha ng Diyos "mula sa kabilang ibayo ng Ilog [Eufrates]." (Jos 24:3) Gayon ang pagkaunawa ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* sa termino kung kaya sa Genesis 14:13 ay tinukoy si Abraham bilang "ang dumaan" sa halip na ang "Hebreo." Bagaman napakapopular ng teoriyang ito, mayroon din itong mga depekto. Ang hulapi ng terminong *'Iv·ri'* (Hebreo) ay katulad niyaong ginagamit sa ibang mga termino na walang alinlangang mga *patronymic,* samakatuwid nga, mga pangalang binubuo sa pamamagitan ng paglalakip ng isang unlapi o hulapi na nagpapahiwatig ng kaugnayan sa pangalan ng ama o ninuno ng magulang ng isa. Halimbawa, ang *Moh·'a·vi'* (Moabita) ay pangunahin nang tumutukoy sa isa na nagmula kay Moab (*Moh·'av'*) sa halip na sa isa mula sa isang heograpikong rehiyon; gayundin ang *'Am·moh·ni'* (Ammonita), *Da·ni'* (Danita), at marami pang iba.

Karagdagan pa, kung ang "Hebreo" ay kakapit kay Abraham dahil lamang sa 'pagtawid' niya sa Eufrates, waring napakalawak ng termino, anupat maikakapit sa sinumang tao na gayon din ang ginawa—at malamang na maraming nandayuhang gaya niya sa paglipas ng mga siglo. Sa gayong pinagmulan, magiging pantangi lamang ang termino kung ang pagtawid ni Abraham sa Eufrates ay kinilalang dahil sa pagtawag ng Diyos. Pinag-aalinlanganan kung ang bagay na ito ay kinilala ng mga paganong gumamit ng terminong iyon, bagaman hindi naman ito maituturing na imposible.

Ang ikalawang pangmalas, na itinataguyod ng ilang iskolar, ay na tumutukoy ang pangalan sa mga nakikipamayan, samakatuwid nga, 'dumaraan,' na naiiba sa mga tumatahan o mga namamayan sa isang lugar. (Ihambing ang paggamit ng *'a·var'* sa Gen 18:5; Exo 32:27; 2Cr 30:10.) Bagaman ang mga Israelita ay talagang namuhay nang pagala-gala sa loob ng ilang panahon, hindi ganito ang nangyari pagkatapos na masakop ang Canaan. Gayunman, ang pangalang Hebreo ay patuloy na kumapit sa kanila. Maaaring ang isa pang pagtutol sa ideyang ito ay na napakalawak nito anupat sasaklaw ito sa lahat ng grupong pagala-gala. Yamang ipinakikilala si Jehova sa Bibliya bilang ang "Diyos ng mga Hebreo," maliwanag na hindi ito nangangahulugang 'lahat ng mga pagala-gala,' yamang maraming pagala-galang grupo ng mga tao ang sumasamba sa huwad na mga diyos.—Exo 3:18; 5:3; 7:16; 9:1, 13; 10:3.

Ang ikatlong pangmalas na lubhang kaayon ng katibayan sa Bibliya ay na ang "Hebreo" (*'Iv·ri'*) ay nanggaling sa Eber (*'E'ver*), ang pangalan ng apo sa tuhod ni Sem at isang ninuno ni Abraham. (Gen 11:10-26) Totoo na walang anumang nalalaman tungkol kay Eber maliban sa kaniyang pampamilyang kaugnayan bilang isang kawing sa pagkakasunud-sunod ng angkan mula kay Sem hanggang kay Abraham. Walang anumang namumukod-tanging gawa o iba pang personal na katangian na napaulat na maaaring maging saligan ng napakapromi-

nenteng paggamit ng mga inapo ni Eber sa kaniyang pangalan. Gayunpaman, mapapansin na si Eber ay espesipikong binanggit sa Genesis 10:21, anupat doon ay tinukoy si Sem bilang ang "ninuno ng lahat ng mga anak ni Eber." Ipinakikita sa hula ni Balaam noong ika-15 siglo B.C.E. na ang pangalang Eber ay ikinapit sa isang bayan o rehiyon maraming siglo pagkamatay niya. (Bil 24:24) Ang paggamit sa pangalan bilang isang *patronymic* ay magsisilbi ring kawing ng mga Israelita sa isang partikular na tao na bahagi ng "mga angkan" mula kay Noe, gaya ng nakatala sa Genesis 10:1-32.

Gaya ng iba pang mga pangmalas na natalakay na, bumabangon ang tanong kung bakit ang "Hebreo," kung hinalaw sa pangalang Eber, ay ikakapit nang lubhang espesipiko at bukod-tangi sa mga Israelita. Nagkaroon si Eber ng iba pang mga inapo, sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Joktan, na wala sa linya ng angkan hanggang kay Abraham (at kay Israel). (Gen 10:25-30; 11:16-26) Waring ang terminong *'Iv·ri'* (Hebreo) ay kakapit sa lahat ng gayong inapo na matuwid na makapag-aangkin na si Eber ay kanilang ninuno. Iminumungkahi ng ilang iskolar na maaaring ganito ang nangyari sa pasimula, ngunit sa paglipas ng panahon, ang pangalan ay nilimitahan sa mga Israelita bilang ang pinakaprominente sa mga Eberita, o mga Hebreo. May mga katulad na pangyayari rin sa ulat ng Bibliya. Bagaman si Abraham ay maraming mga di-Israelitang inapo, kabilang na ang mga Edomita, mga Ismaelita, at ang mga inapo ni Abraham sa pamamagitan ng kaniyang asawang si Ketura, ang mga Israelita ang bukod-tanging tinatawag na "binhi ni Abraham." (Aw 105:6; Isa 41:8; ihambing ang Mat 3:9; 2Co 11:22.) Sabihin pa, ito ay dahil sa pagkilos ng Diyos alang-alang sa kanila may kaugnayan sa tipang Abrahamiko. Ngunit ang mismong bagay na ginawa sila ng Diyos na isang bansa at ibinigay niya sa kanila ang lupain ng Canaan bilang mana, gayundin ang mga tagumpay laban sa maraming makapangyarihang mga kaaway, ay tiyak na magpapakita ng kaibahan ng mga Israelita hindi lamang sa iba pang mga inapo ni Abraham kundi gayundin sa lahat ng iba pang mga inapo ni Eber. May posibilidad din na naiwala ng marami sa gayong mga inapo ang kanilang pagkakakilanlang "Eberita" dahil sa pakikipag-asawa sa ibang mga bayan.

Kung gayon, malamang na si Eber ay pinili sa mga talaan ng angkan bilang isang pahiwatig mula sa Diyos na ang pagpapala ni Noe na binigkas kay Sem ay pantanging matutupad sa mga inapo ni Eber, anupat ipinakikita ng sumunod na mga pangyayari na mga Israelita ang pangunahing tumanggap ng pagpapalang iyon. Ang gayong espesipikong pagbanggit kay Eber ay magsisilbi rin sa layuning ituro ang linya ng angkan ng ipinangakong Binhi na binanggit sa hula ni Jehova sa Genesis 3:15, sa gayon si Eber ay naging isang espesipikong kawing sa pagitan nina Sem at Abraham. Ang gayong kaugnayan ay lubos na makakasuwato rin ng katawagan kay Jehova bilang "Diyos ng mga Hebreo."

Ang hula ni Balaam. Ang pagkaunawa sa hula ni Balaam sa Bilang 24:24 ay depende sa kung ang Eber ay ginagamit doon bilang isang terminong heograpiko na tumutukoy sa 'lupain (o mga tao) sa kabilang ibayo,' o bilang isang *patronymic* na pantanging kumakapit sa mga Hebreo (mga Israelita). Kinikilala ng karamihan sa mga komentarista na ang Kitim, na sa baybayin nito manggagaling ang mga barkong pipighati sa Asirya at Eber, ayon sa hula, ay, pangunahin na, ang sinaunang katawagan sa Ciprus. Gayunman, gaya ng ipinakikita ng mga artikulong CIPRUS at KITIM, ang Ciprus ay sumailalim ng malaking impluwensiya ng mga Griego; gayundin, maaaring ang pangalang Kitim ay may mas malawak na pagkakapit, bukod pa sa pulo ng Ciprus, na marahil ay nagpapahintulot ng higit pang pag-uugnay sa Gresya. Sa gayon, itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na ang hula ay kaugnay ng panlulupig ng Gresya, o ng Macedonia, sa mga bansa sa Gitnang Silangan, kabilang na ang Asirya. Yaong mga naniniwala na ginagamit dito ang Eber sa heograpikong paraan ay nagsasabi na ang pagpighati sa Eber ay nangangahulugang hindi lamang ang Asirya kundi ang lahat ng mga kapangyarihan sa Mesopotamia (ang mga tao 'sa kabilang ibayo') ay sasailalim ng pamumuno ng mga taga-Kanluran. Iminumungkahi niyaong mga naniniwalang tumutukoy ang Eber sa mga Hebreo na ang inihulang kapighatian ay sumapit sa kanila pagkamatay ni Alejandrong Dakila at sa ilalim ng linya ng mga tagapamahalang Seleucido, partikular na si Antiochus Epiphanes. Kung paanong ang pangalang Asirya sa tekstong ito ay aktuwal na ang pangalang Asur sa Hebreo, lumilitaw na ang "Eber" din, sa katunayan, ay isang *patronymic* na tumutukoy sa mga Hebreo sa halip na isang heograpikong katawagan lamang.

Ang Pagkagamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang terminong "Hebreo" ay partikular na ginagamit upang tukuyin ang wikang sinalita ng mga Judio (Ju 5:2; 19:13, 17, 20; Gaw 21:40; 22:2; Apo 9:11; 16:16), ang wika na ginamit ng binuhay-muli at niluwalhating si Jesus sa pakikipag-usap kay Saul ng Tarso. (Gaw 26:14, 15) Sa Gawa 6:1, ipinakikita ang kaibahan ng mga Judiong nagsasalita ng Hebreo sa mga Judiong nagsasalita ng Griego.—Tingnan ang GRESYA, MGA GRIEGO (Mga Helenista).

Inilarawan ni Pablo ang kaniyang sarili bilang, una, isang Hebreo; ikalawa, isang Israelita; at ikatlo, mula sa binhi ni Abraham. (2Co 11:22) Ang 'Hebreo' ay maaaring ginamit dito upang ipakita ang kaniyang lahing pinanggalingan (ihambing ang Fil 3: 4, 5) at marahil pati wika; ang 'Israelita,' ang kaniyang pagiging likas na miyembro ng bansang unang itinatag ng Diyos bilang bayang nagtataglay ng Kaniyang pangalan (ihambing ang Ro 9:3-5); at ang 'binhi ni Abraham,' ang kaniyang pagiging kabilang sa mga magmamana ng ipinangakong mga pagpapala ng tipang Abrahamiko.

Ang mga "Habiru." Sa maraming mga rekord na *cuneiform* na mula pa noong pasimula ng ikalawang milenyo B.C.E., ang terminong Akkadiano (Asiro-Babilonyo) na *habiru,* o *hapiru,* ay lumilitaw. Ang mga Habiru ay aktibo noon sa timugang Mesopotamia at Asia Minor at maging sa mga lugar sa Haran at Mari. Gayundin, sa mga 60 sa Amarna Tablets, na natagpuan sa Ehipto, ang mga basalyong Canaanitang tagapamahala na sumulat sa Paraon ng Ehipto (na kanilang punong-panginoon noon) ay nagreklamo, bukod sa iba pang mga bagay, dahil sa mga pagsalakay laban sa kanilang mga lunsod ng ilang tagapamahala na kasabuwat ng mga "Habiru."

Ang mga "Habiru" ay lumitaw sa Mesopotamia bilang mga manggagawa sa agrikultura, mga mersenaryong kawal, mga mandarambong, mga alipin, at iba pa. Bagaman sinisikap ng ilang iskolar na iugnay ang mga Habiru sa pananakop ng Israel sa Canaan, hindi sinusuportahan ng katibayan ang gayong pangmalas. Sa bagay na ito, ang *The New International Dictionary of Biblical Archaeology* ay nagkomento: "Mula nang unang masiwalat ang mga Habiru sa mga tekstong Amarna noong pagtatapos ng ikalabinsiyam na siglo, ang mga iskolar ay natuksong iugnay ang mga Habiru sa biblikal na *'ibrim* o 'mga Hebreo,'—isang salita na lumilitaw nang tatlumpu't apat na ulit sa LT, kadalasan ay ginagamit ng mga banyaga o kaya'y sa harap ng mga banyaga. . . . Tinatanggihan ng karamihan sa mga iskolar ang anumang tuwirang pag-uugnay ng mga Hebreo sa mga Habiru dahil sa sumusunod na mga pagtutol: (1) pilolohikal na mga suliranin sa ganitong pag-uugnay; (2) ang posibilidad na ang Habiru ay isang bansag na termino na naglalarawan sa isang pangkat, samantalang ang *'ibri* ay isang etnikong termino; (3) ang malalaking pagkakaiba sa pangangalat, gawain, at katangian ng dalawang grupo."—Inedit nina E. Blaiklock at R. Harrison, 1983, p. 223, 224.

Ang "Habiru" ay lumilitaw sa mga dokumentong Ehipsiyo sa ilalim ng pangalang *'apiru.* Ginamit sila bilang mga manggagawa sa tibagan, mga tagapisa ng ubas, at mga tagahakot ng bato. Kung wika ang pag-uusapan, hindi posibleng iugnay ang salitang Ehipsiyo na *'apiru* sa salitang Hebreo na *'Iv·ri'.* Karagdagan pa, binabanggit sa mga dokumento na ang mga "Habiru" ay naroon sa Ehipto kahit matagal nang nakaalis sa lupaing iyon ang mga Hebreo.

HEBREO, II. Wikang Hebreo ang ginamit sa pagsulat ng pangunahing bahagi ng kinasihang Kasulatan—39 na aklat lahat-lahat (ayon sa pagkakahati ng materyal na matatagpuan sa maraming salin), anupat mga tatlong-kapat ng kabuuang nilalaman ng Bibliya. Gayunman, isang maliit na bahagi ng mga aklat na ito ang isinulat sa Aramaiko. —Tingnan ang ARAMAIKO.

Sa Hebreong Kasulatan, ang pangalang Hebreo ay hindi ikinakapit sa mismong wika, anupat doon ay ikinakapit lamang ito sa mga indibiduwal o sa taong-bayan ng Israel sa kabuuan. Tinutukoy ang "wika ng mga Judio" (2Ha 18:26, 28), "Judio" (Ne 13:24), at ang "wika ng Canaan" (Isa 19:18), na, nang panahong iyon (ikawalong siglo B.C.E.), ay pangunahin nang Hebreo. Gayunman, sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pangalang Hebreo ay palagiang ikinakapit sa wikang sinasalita ng mga Judio.—Tingnan ang HEBREO, I.

Pinagmulan ng Wikang Hebreo. Hindi isinisiwalat ng sekular na kasaysayan ang pinagmulan ng wikang Hebreo o, ng alinman sa pinakasinaunang mga wikang batid natin, gaya ng Sumeriano, Akkadiano (Asiro-Babilonyo), Arameano, at Ehipsiyo. Ito ay sapagkat, sa pinakamatatandang nakasulat na rekord na natagpuan, ang mga wikang ito ay lumilitaw na masulong na. (Tingnan ang WIKA.) Kaya naman, ang iba't ibang pangmalas ng mga iskolar hinggil sa pinagmulan at pagsulong ng Hebreo—gaya niyaong mga nag-aangkin na ang Hebreo ay humalaw sa Aramaiko o mula sa iba pang diyalekto ng Canaan—ay pala-palagay lamang. Masasabi rin ang ganiyan hinggil sa mga pagtatangkang ipaliwanag ang pinagkunan ng maraming salitang matatagpuan sa Hebreong Kasulatan. Kalimitan, sinasabi ng mga iskolar na marami sa mga salitang ito ay nagmula sa Akkadiano o sa Aramaiko. Gayunman, gaya ng komento ni Dr. Edward Horowitz: "Sa larangan ng etimolohiya [ang pag-aaral tungkol sa pinagmulan ng mga salita], lubhang nagkakaiba-iba ang opinyon ng mga iskolar, kahit niyaong pinakamahuhusay sa kanila." Pagkatapos, bumanggit siya ng mga halimbawa ng mga paliwanag ng bantog na mga iskolar tungkol sa etimolohiya ng ilang salitang Hebreo, anupat sa bawat kaso ay ipinakita niya na hindi sumasang-ayon ang ibang mga prominenteng iskolar, at pagkatapos ay isinusog niya: "Kaya naman hindi matapus-tapos ang mga pagkakasalungatan sa pagitan ng mga awtoridad na ito na pawang lubhang iginagalang." —*How the Hebrew Language Grew,* 1960, p. xix, xx.

Ang Bibliya lamang ang mapagkukunan ng impormasyon tungkol sa kasaysayan na nagbibigay ng mapananaligang katibayan hinggil sa pinagmulan ng wika na kilala natin sa ngayon bilang Hebreo. Sabihin pa, ito ang wikang sinalita ng mga Israelitang inapo ni "Abram na Hebreo" (Gen 14:13), na inapo naman ng anak ni Noe na si Sem. (Gen 11:10-26) Dahil pinagpala ng Diyos si Sem sa pamamagitan ng hula (Gen 9:26), makatuwirang maniwala na di-naapektuhan ang wika ni Sem nang guluhin ng Diyos ang wika ng mga taong di-sinang-ayunan sa Babel. (Gen 11:5-9) Ang wika ni Sem ay mananatiling gaya nang dati, ang 'iisang wika' na umiral mula noong panahon ni Adan. (Gen 11:1) Mangangahulugan ito na ang wikang nakilala nang maglaon bilang Hebreo ang siyang nag-iisang orihinal na wika ng sangkatauhan. Gaya ng nabanggit na, wala nang iba pang wika batay sa sekular na kasaysayan.

Ang Usapin Hinggil sa Katatagan ng Wikang Hebreo. Ang kasaysayan ay sagana sa mga halimbawa ng mga wikang nagbabago sa paglipas ng matagal na panahon. Halimbawa, ang Ingles na sinasalita noong panahon ni Alfred the Great (na nabuhay noong ikasiyam na siglo C.E.) ay magmimistulang isang wikang banyaga sa karamihan ng mga taong nagsasalita ng Ingles sa ngayon. Kung gayon, tila waring posible na nagbago na nang husto ang wikang orihinal na sinalita ni Adan noong panahong simulan ni Moises ang pagsulat ng Hebreong Kasulatan. Gayunman, ang isang tiyak na salik na hahadlang sa gayong pagbabago ay ang mahahabang buhay ng mga tao sa loob ng yugtong iyon na 2,500 taon. Kaya naman, iisa lamang ang taong nagsilbing kawing, samakatuwid nga, si Matusalem, na mag-uugnay kay Adan at sa mga nakaligtas sa Baha. Karagdagan pa, si Sem, na maliwanag na nabuhay bago ang Baha at naging kapanahon ni Matusalem sa loob ng maraming taon, ay nakaabot pa hanggang sa panahon ni Isaac. At wala pang 150 taon ang lumipas mula nang mamatay si Isaac (1738 B.C.E.) hanggang sa maipanganak si Moises (1593 B.C.E.). Malamang na ang pagpapang-abot na ito ng buhay ng mga indibiduwal mula sa magkakaibang salinlahi ay makatutulong upang mapanatiling iisa ang salita. Sabihin pa, hindi natin laging nalalaman kung gaano kalapit o kalayo nanirahan sa isa't isa ang mga taong ito na nagsilbing kawing, gaya nina Sem at Abraham. Mahalagang salik sa katatagan ng isang wika ang regular na pakikipagtalastasan sa pagitan ng mga taong gumagamit nito.

Hindi lahat ng mga inapo ni Sem ay patuloy na nagsalita ng dalisay na anyo ng 'iisang wika' na umiral noong panahon bago ang Baha; makikita ito sa mga pagkakaibang namuo sa pagitan ng mga wikang Semitiko, lakip na ang Hebreo, Aramaiko, Akkadiano, at iba't ibang diyalektong Arabe. Noong ika-18 siglo B.C.E. (mga taóng 1761 B.C.E.), magkaibang mga termino ang ginamit ng apo at ng apo sa pamangkin ni Abraham nang pinapangalanan nila ang bunton ng mga bato na kanilang itinayo bilang pinakaalaala o saksi sa pagitan nila. Tinawag ito ni Jacob, ang ama ng mga Israelita, na "Galeed," samantalang ginamit ni Laban, na tumatahan sa Sirya o Aram (bagaman siya mismo ay hindi inapo ni Aram), ang terminong Arameano na "Jegar-sahaduta." (Gen 31:47) Gayunman, ang pagkakaiba ng dalawang terminong ito ay hindi naman nagpapahiwatig ng malaking pagkakaiba sa pagitan ng Arameano at ng Hebreo nang panahong iyon, yamang tila hindi naman nagkaproblema si Jacob sa pakikipagtalastasan niya roon sa Sirya. Walang alinlangan, habang bumabangon ang bagong mga kalagayan at mga situwasyon at nalilikha ang mga bagong kasangkapan, may mga salitang maiimbento upang ilarawan ang gayong mga pagsulong. Sa gitna niyaong mga nagsasalita ng iisang wika na nangalat sa iba't ibang lugar, maaaring nagkakaiba-iba ang gayong mga termino depende sa lugar, bagaman ang aktuwal na kayarian ng kanilang wika ay nanatiling halos di-nagbabago.

Sa gitna mismo ng mga Israelita, bumangon ang bahagyang pagkakaiba sa pagbigkas, gaya ng makikita sa naiibang bigkas ng mga Efraimita sa salitang "Shibolet" noong kapanahunan ng mga Hukom (1473 hanggang 1117 B.C.E.). (Huk 12:4-6) Gayunman, hindi ito isang batayan para angkinin (gaya ng ginawa ng ilan) na magkakaiba na ang mga diyalektong sinasalita ng mga Israelita nang panahong iyon.

Noong ikawalong siglo B.C.E., lumaki na nang husto ang pagkakaiba sa pagitan ng Hebreo at ng Aramaiko anupat naging maliwanag na ang mga ito ay magkaibang mga wika. Makikita ito nang hilingin ng mga kinatawan ni Haring Hezekias sa mga tagapagsalita ng Asiryanong si Haring Senakerib na "makipag-usap ka sa iyong mga lingkod, pakisuyo, sa wikang Siryano [Aramaiko], sapagkat makapakikinig kami; at huwag kang makipag-usap sa amin sa wika ng mga Judio sa pandinig ng mga taong nasa pader." (2Ha 18:17, 18, 26) Bagaman Aramaiko noon ang *lingua franca* [karaniwang wika] ng Gitnang Silangan at ginagamit ito sa internasyonal na pakikipagtalastasang diplomatiko, hindi ito naiintindihan ng karamihan sa mga Judeano. Ang pinakamatatandang di-Biblikal na nasusulat na dokumentong Aramaiko ay nagmula rin sa yugtong iyon, at pinatutunayan ng mga ito na may pagkakaiba ang dalawang wika.

Humiwalay kaya ang Hebreo at Aramaiko mula sa orihinal na 'iisang wika,' o napanatili kaya ng isa sa

kanila ang kadalisayan ng unang wikang iyon? Bagaman hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya, may pahiwatig na ang wikang ginamit ni Moises nang pasimulan niya ang pagsulat sa kinasihang Sagradong Ulat ay yaon ding wika na sinalita ng unang tao.

Kung naitala lamang ang kasaysayan sa anyong nasusulat bago ang Baha, malaki sana ang maitutulong ng kasaysayang iyon upang maingatan ang kadalisayan ng orihinal na wika. Kahit maipasa ang kasaysayang iyon sa pamamagitan ng bibigang tradisyon, makatutulong pa rin iyon upang mapanatili ang katatagan ng orihinal na pananalita. Nang maglaon, nagpakaingat nang husto ang mga Judio upang mapanatili ang tunay na anyo ng Sagradong Ulat; inilalarawan nito ang pagkabahalang tiyak na ipinakita noong panahon ng mga patriyarka upang maitawid nang tumpak ang pinakamaaagang rekord ng pakikipag-ugnayan ng Diyos sa mga tao.

Ang isa pang karagdagang dahilan upang maniwala na ang Hebreong ginamit sa pagsulat ng Bibliya ay may-katumpakang kumakatawan sa 'iisang wika' na ginamit noong mga panahon bago ang Babel ay ang kamangha-manghang katatagan ng wikang Hebreo habang isinusulat ang Hebreong Kasulatan sa loob ng isang libong taon. Gaya ng sabi ng *The International Standard Bible Encyclopedia:* "Ang isa sa pinakakamangha-manghang bagay hinggil sa Hebreo ng L[umang] T[ipan] ay na, bagaman ang panitikan nito ay sumasaklaw sa isang yugto na mahigit sa isang libong taon, ang pananalita (balarila at bokabularyo) ng pinakamatatandang bahagi ay walang gaanong ipinagkaiba sa mga pinakahuli."—Inedit ni G. W. Bromiley, 1982, Tomo 2, p. 659.

Di-kumpleto ang Kaalaman Hinggil sa Wikang Ito. Sa katunayan, sadyang hindi kumpleto ang kaalaman natin hinggil sa sinaunang Hebreo. Gaya ng sabi ni Propesor Burton L. Goddard: "Sa kalakhang bahagi, tiyak na ang Hebreo ng L[umang] T[ipan] ay madaling maunawaan sa ganang sarili nito." (*The Zondervan Pictorial Bible Dictionary,* inedit ni M. Tenney, 1963, p. 345) Ito ay sapagkat iilan lamang ang natagpuang mga akda sa wikang Hebreong kapanahon nito na makatutulong upang unawain ang paggamit ng mga salita. Kabilang sa mga ito na may kahalagahan ay ang kalendaryong Gezer (isang simpleng talaan ng mga gawaing pang-agrikultura na ipinapalagay na mula pa noong ikasampung siglo B.C.E.; LARAWAN, Tomo 1, p. 960), ilang *ostracon* (mga basag na kagamitang luwad na may inskripsiyon) mula sa Samaria (sa kalakha'y mga *order* at mga resibo para sa alak, langis, at sebada at karaniwang ipinapalagay na mula pa noong maagang bahagi ng ikawalong siglo B.C.E.), ang inskripsiyon ng Siloam (natagpuan sa isang paagusan ng tubig sa Jerusalem at pinaniniwalaang mula pa noong paghahari ni Haring Hezekias [745-717 B.C.E.]), at ang mga *ostracon* ng Lakis (malamang na mula pa noong huling bahagi ng ikapitong siglo B.C.E.).

Karagdagan pa, may inskripsiyong Fenisa sa sarkopago ni Haring Ahiram sa Byblos (Gebal), anupat ang pananalita nito ay kahawig na kahawig ng Hebreo at inaakalang mula pa sa pasimula ng unang milenyo B.C.E.; nariyan din ang Batong Moabita, lumilitaw na mula pa noong maagang bahagi ng ikasiyam na siglo B.C.E. Ang pananalitang nasa Batong Moabita ay kahawig na kahawig ng Hebreo, gaya ng maaasahan yamang ang mga Moabita ay mga inapo ng pamangkin ni Abraham na si Lot. —Gen 19:30-37.

Gayunman, ang kabuuang impormasyon sa lahat ng mga inskripsiyong ito ay katiting lamang niyaong matatagpuan sa Hebreong Kasulatan.

Bagaman ang Hebreong Kasulatan ay tumatalakay ng sari-saring paksa at gumagamit ng malawak na bokabularyo, hindi pa rin nito taglay ang lahat ng mga salita o pananalitang ginagamit sa sinaunang Hebreo. Halimbawa, ang inskripsiyon ng Siloam at ang mga *ostracon* ng Lakis ay naglalaman ng partikular na mga pagkakaayos ng mga salita at ng balarila na hindi makikita sa Hebreong Kasulatan, ngunit maliwanag na ang mga pagkakaayos na ito ay nagmula sa Hebreo. Walang alinlangan, mas marami pang salitang "ugat" ang nasa sinaunang bokabularyo ng mga taong nagsalita ng Hebreo, at may libu-libo pang mga salitang hinalaw sa mga ito, kaysa sa alam natin sa ngayon.

Bukod pa sa mga bahagi ng Bibliya na natitiyak nating isinulat sa Aramaiko, marami ring mga salita at mga pananalita na matatagpuan sa Hebreong Kasulatan na hindi natin alam kung ano ang orihinal na mga "ugat." Inuuri ng mga leksikograpo ang marami sa mga ito bilang "mga salitang hiram," anupat inaangkin nila na ang mga ito ay hiniram ng Hebreo mula sa ibang mga wikang Semitiko, gaya ng Aramaiko, Akkadiano, o Arabe. Gayunman, espekulasyon lamang ito. Gaya ng sabi ni Edward Horowitz: "Ngunit kung minsan, ang panghihiram ay napakatagal na anupat hindi na alam ng mga iskolar kung aling wika ang nanghiram at kung alin naman ang orihinal na may-ari." (*How the Hebrew Language Grew,* p. 3, 5) Waring mas kapani-paniwala pa na ang mga terminong iyon na kinukuwestiyon ay talagang nagmula sa Hebreo at na ang mga ito ay karagdagang katibayan na kulang ang makabagong kaalaman hinggil sa lawak ng sinaunang wikang iyon.

Kabilang sa mga katibayang nagpapatunay na may mayamang bokabularyo ang sinaunang

Hebreo ay ang mga akda mula noong pasimula ng Karaniwang Panahon. Kasama sa mga ito ang di-Biblikal na relihiyosong mga akda na bahagi ng Dead Sea Scrolls, at gayundin ang Mishnah, isang kalipunan ng mga akdang rabiniko sa wikang Hebreo na tumatalakay sa tradisyong Judio. Nang sumulat siya sa *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo XIV, p. 57a), sinabi ni Propesor Meyer Waxman: "Ang Biblikal na Hebreo . . . ay hindi gumagamit ng lahat ng nalalamang salita, gaya ng pinatutunayan ng Mishnah, na gumagamit ng daan-daang salitang Hebreo na hindi matatagpuan sa Bibliya." Sabihin pa, maaaring ang ilan sa mga ito ay idinagdag na lamang noong bandang huli o kaya ay mga pananalitang kinatha, ngunit walang alinlangan na marami sa mga ito ay bahagi ng bokabularyong Hebreo na ginagamit noong panahong isulat ang Hebreong Kasulatan.

Kailan Nagsimulang Humina ang Wikang Hebreo? Karaniwang ipinapalagay na nagsimulang lumipat ang mga Judio sa pagsasalita ng Aramaiko noong panahon ng kanilang pagkatapon sa Babilonya. Gayunman, hindi matibay ang ebidensiyang sumusuporta rito. Ipinakikita ng makabagong mga halimbawa na maaari at kalimita'y patuloy na ginagamit ng mga taong sinakop o ng mga nandayuhan ang kanilang katutubong wika sa loob ng mga panahong mas mahaba pa kaysa sa 70 taon. Lalo na't taglay ng mga Judio ang pangako ng Diyos na sila'y babalik sa kanilang sariling lupain, maaasahan na hindi nila basta-basta bibitiwan ang paggamit ng Hebreo kapalit ng alinman sa Akkadiano (Asiro-Babilonyo) o Aramaiko, na siyang *lingua franca* noong panahong iyon. Totoo, may mga talata at mga salitang Aramaiko na matatagpuan sa mga aklat na isinulat noong panahon ng pagkatapon at pagkatapos niyaon, gaya ng Daniel, Ezra, at Esther. Gayunman, hindi ito kataka-taka yamang ang mga aklat na iyon ay naglalahad ng mga pangyayaring naganap sa mga lupaing nagsasalita ng Aramaiko, at naglalaman din ng korespondensya opisyal, at ang mga ito ay tumatalakay sa isang grupo ng mga tao na nasasakupan at pinamumunuan ng mga banyagang kapangyarihan na gumagamit ng Aramaiko bilang wikang diplomatiko.

Inilalarawan ng Nehemias 8:8 ang 'pagbibigay ng kahulugan' at 'pagbibigay ng unawa' sa pagbasa ng Kautusan. Iminumungkahi na noon ay hindi lubusang nakauunawa ng Hebreo ang pinabalik na mga tapon at na may naganap na pagpapakahulugan sa wikang Aramaiko. Magkagayunman, ang idiniriin ng teksto ay ang pagpapaliwanag ng diwa at pagkakapit ng mga bagay na itinuturo sa Kautusan. —Ihambing ang Mat 13:14, 51, 52; Luc 24:27; Gaw 8:30, 31.

Sa katunayan, walang binabanggit ang Bibliya na inihinto ng mga tao ang paggamit ng Hebreo bilang kanilang pang-araw-araw na wika. Totoo, may nasumpungan si Nehemias na mga Judiong may mga asawang Asdodita, Ammonita, at Moabita anupat ang mga anak ng mga ito ay hindi "marunong magsalita ng Judio." Ngunit ang pagbanggit sa bagay na ito may kaugnayan sa pagkagalit ni Nehemias sa mga Judiong nasangkot sa ganitong pakikipag-asawa sa mga di-Israelita ay nagpapakita na tahasang hinahatulan ang gayong kawalang-galang sa wikang Hebreo. (Ne 13:23-27) Hindi ito kataka-taka kung isasaalang-alang ang importansiyang iniuukol sa pagbabasa ng Salita ng Diyos, na nang panahong iyon ay pangunahin nang nasusulat sa wikang Hebreo.

Hindi tinatalakay sa Bibliya ang yugto mula noong matapos ang Hebreong kanon (malamang noong panahon ni Ezra at ni Malakias noong ikalimang siglo B.C.E.) hanggang noong magsimula ang Karaniwang Panahon. Kakaunti rin ang sekular na mga rekord. Ngunit kahit ang mga ito ay hindi sumusuporta sa paniniwala na ipinalit ng mga Judio ang Aramaiko sa Hebreo. Ipinakikita ng katibayan na marami sa mga Apokripal na aklat, gaya ng Judit, Ecclesiasticus (hindi Eclesiastes), Baruc, at Unang Macabeo, ay isinulat sa Hebreo, at na ang mga akdang ito ay karaniwang ipinapalagay na mula pa noong huling tatlong siglo bago ang Karaniwang Panahon. Gaya ng nabanggit na, ang ilan sa di-Biblikal na mga akdang kasama sa Dead Sea Scrolls ay isinulat din sa Hebreo, at Hebreo ang ginamit sa pagtipon sa Judiong Mishnah pagkatapos magsimula ang Karaniwang Panahon.

Dahil dito at sa kaugnay na mga katotohanan, sinasabi ni Dr. William Chomsky na ang teoriyang pinaniniwalaan ng ilang iskolar na Judio at di-Judio, na lubusan nang hinalinhan ng Aramaiko ang Hebreo, ay walang anumang batayan at matagumpay nang napabulaanan. Kung anu't anuman, mas malamang na ang mga Judio ay nagsalita ng dalawang wika, ngunit Hebreo ang nangibabaw bilang mas pinipiling wika. Gaya ng sabi ni Dr. Chomsky tungkol sa Hebreong ginamit sa Mishnah: "Makikita sa wikang ito ang lahat ng katangian ng isang tipikal na wikang ginagamit ng mga magbubukid, mangangalakal at mga artisano. . . . Salig sa taglay nating katibayan, waring makatuwirang ipasiya na sa pangkalahatan, ang mga Judio ay marunong makipag-usap, noong yugto ng Ikalawang Komonwelt, at lalo na noong huling bahagi niyaon, sa dalawang wikang ito [Hebreo at Aramaiko]. Kung minsa'y ginagamit nila ang isa, at kung minsan naman ay yaong isa pa."—*Hebrew: The Eternal Language,* 1969, p. 207, 210.

Gayunman, ang pinakamatibay na ebidensiyang sumusuporta sa pangmalas na ang Hebreo ay nananatiling isang buháy na wika hanggang noong unang siglo ng Karaniwang Panahon ay matatagpuan sa mga pagtukoy ng Kristiyanong Griegong Kasulatan sa wikang Hebreo. (Ju 5:2; 19:13, 17, 20; 20:16; Apo 9:11; 16:16) Bagaman sinasabi ng ilang iskolar na ang terminong "Hebreo" sa mga pagtukoy na ito ay dapat kabasahan ng "Aramaiko," may mabuting dahilan upang maniwala na sa katunayan, ang terminong ito ay kumakapit sa wikang Hebreo, gaya ng ipinakikita sa artikulong ARAMAIKO. Nang sabihin ng manggagamot na si Lucas na si Pablo ay nagsalita sa taong-bayan ng Jerusalem sa "wikang Hebreo," tila malayong mangyari na wikang Aramaiko o Siryano ang kaniyang tinutukoy. (Gaw 21:40; 22:2; ihambing ang 26:14.) Yamang patiuna nang ipinakita ng Hebreong Kasulatan ang pagkakaiba ng Aramaiko (Siryano) at ng "wika ng mga Judio" (2Ha 18:26) at yamang ang unang-siglong Judiong istoryador na si Josephus, nang talakayin niya ang bahaging ito ng Bibliya, ay bumabanggit na ang "Aramaiko" at "Hebreo" ay magkaibang mga wika (*Jewish Antiquities,* X, 8 [i, 2]), tila walang dahilan para gamitin ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang "Hebreo" kung Aramaiko o Siryano ang kanilang tinutukoy.

Kinikilala na ang Aramaiko ay malawakang ginagamit sa buong Palestina nang panahong iyon. Ang paggamit ng Aramaikong "Bar" (anak na lalaki), sa halip na Hebreong "Ben," sa ilang mga pangalan (gaya ng Bartolome at Simon Bar-jonas) ay isang katibayan ng pagiging pamilyar sa Aramaiko. Sabihin pa, may ilang Judio na mayroon ding mga pangalang Griego, gaya nina Andres at Felipe, at hindi naman ito patotoo na Griego ang wikang ginagamit nila sa pagsasalita, kung paanong hindi rin pinatutunayan ng pangalang Latin ni Marcos na Latin ang wikang ginagamit ng kaniyang pamilya. Maliwanag, may apat na wikang ginagamit sa Palestina noong unang siglo ng Karaniwang Panahon: ang tatlong binanggit ng Bibliya na makikita sa karatulang nasa ibabaw ng ulo ng ibinayubay na si Jesus (ang Hebreo, Latin, at Griego [Ju 19:19, 20]) at ang ikaapat, ang Aramaiko. Sa mga ito, walang alinlangan na Latin ang hindi gaanong ginagamit.

Malamang na gumamit si Jesus ng Aramaiko sa ilang pagkakataon, gaya noong nakikipag-usap siya sa babaing Sirofenisa. (Mar 7:24-30) May ilang pananalitang nakatala na binigkas niya ang karaniwang ipinapalagay na nagmula sa Aramaiko. Gayunman, kailangan din ng pag-iingat dito yamang pinagtatalunan din ang pag-uuri-uri sa mga pananalitang ito bilang Aramaiko. Halimbawa, ang mga salitang binigkas ni Jesus habang siya'y nakabayubay sa tulos, *"Eli, Eli, lama sabaktani?"* (Mat 27:46; Mar 15:34), ay kadalasang itinuturing na Aramaiko, marahil ng isang diyalekto ng mga taga-Galilea. Gayunman, sinasabi ng *The Interpreter's Dictionary of the Bible:* "Nahahati ang opinyon hinggil sa orihinal na wika ng pananalitang ito at kung alin sa Hebreo o Aramaiko ang mas natural na gagamitin mismo ni Jesus. . . . Ipinakikita ng mga dokumento na isang anyo ng Hebreo, na sa paanuman ay naimpluwensiyahan ng Aramaiko, ang posibleng ginagamit sa Palestina noong unang siglo A.D." (Inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 86) Ngunit sa katunayan, ang Griegong transliterasyon ng mga salitang ito, gaya ng iniulat nina Mateo at Marcos, ay hindi sapat para matukoy nang may katiyakan kung ano ang orihinal na wikang ginamit.

Ang isa pang karagdagang katibayan na patuloy na ginamit ang Hebreo noong panahon ng mga apostol ay na sa Hebreo orihinal na isinulat ni Mateo ang kaniyang Ebanghelyo.

Kung gayon, lumilitaw na pangunahin na, ang Hebreo ay nagsimulang humina pagkatapos, at bilang resulta, ng pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito at ng pangangalat ng nalalabing mga tumatahan dito noong taóng 70 C.E. Gayunpaman, patuloy itong ginamit sa mga sinagoga saanman nangalat ang mga Judio. Partikular na mula noong mga ikaanim na siglo C.E., pinagsumikapan ng mga Judiong iskolar na kilala bilang mga Masorete na panatilihin ang kadalisayan ng tekstong Hebreo ng Kasulatan. At lalo na mula noong ika-16 na siglo, nanumbalik ang interes sa sinaunang Hebreo, at nang sumunod na siglo ay nagsimula ang masusing pag-aaral sa ibang mga wikang Semitiko. Nakatulong ito upang maging malinaw ang pagkaunawa sa sinaunang wikang iyon at nagbunga ito ng pinahusay na mga salin ng Hebreong Kasulatan.

Titik at Sulat na Hebreo. Ang alpabetong Hebreo ay binubuo ng 22 katinig; maliwanag na ang ilan sa mga ito ay maaaring kumatawan sa dalawang tunog, anupat nakalilikha ng kabuuang mga 28 tunog. Ang mga tunog ng patinig ay isinisingit ng bumabasa, batay sa konteksto, kung paanong idinaragdag ng taong nagsasalita ng Tagalog ang mga patinig para sa mga daglat na gaya ng "Bb." (Binibini), "Gng." (Ginang), at "G." (Ginoo). Pinaniniwalaan na ang tradisyonal na pagbigkas sa Hebreong Kasulatan ay napanatiling buháy at naipasa niyaong mga nagpakabihasa sa pagbasa ng Kautusan, mga Propeta, at Mga Awit upang makapagturo sa taong-bayan. Pagkatapos, noong ikalawang kalahatian ng unang milenyo C.E., ang mga Masorete ay kumatha ng isang sistema ng mga tuldok at mga gatlang na tinatawag na mga tuldok-patinig, at ang mga ito'y isiningit sa tekstong puro katinig. Karagdagan pa, naglagay rin ng mga tuldik na magpa-

pahiwatig ng pagdiriin, paghinto, kaugnayan sa pagitan ng mga salita at ng mga sugnay, at notasyong pangmusika.

Ang pinakamatatandang inskripsiyong Hebreo na kilala ay itinala sa isang sinaunang sulat na ibang-iba ang anyo kaysa sa hugis-kuwadradong mga titik Hebreo na ginamit sa mga dokumento nang maglaon, gaya niyaong mga dokumentong mula noong unang mga siglo ng Karaniwang Panahon. Ang hugis-kuwadradong istilo na ito ay kadalasang tinatawag na "Aramaiko," o "Asiryano." Pinaniniwalaang nagsimula ang pagbabago mula sa sinaunang mga titik Hebreo tungo sa kuwadradong mga titik Hebreo noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya. Subalit, gaya ng sabi ni Ernst Würthwein: "Sa loob ng matagal na panahon, patuloy na ginagamit ang sulat na Matandang Hebreo kasama ng sulat na pakuwadrado. Ang mga baryang mula pa noong yugto ng paghihimagsik ni Bar Kochba (A.D. 132-135) ay may mga titik ng Matandang Hebreo. Kasama sa mga akdang natagpuan sa mga yungib ng Dagat na Patay ang ilang akda na nakasulat sa Matandang Hebreo."—*The Text of the Old Testament,* 1979, p. 5.

Sinabi ni Origen, isang Kristiyanong manunulat noong ikalawa at ikatlong siglo C.E., na sa mas wastong mga kopya ng mga saling Griego ng Hebreong Kasulatan, ang *Tetragrammaton,* o sagradong pangalan ni Jehova, ay nakasulat sa sinaunang mga titik Hebreo. Pinatunayan ito ng pagkakatuklas sa mga piraso ng mga katad na balumbon na mula pa noong unang siglo C.E., na naglalaman ng mga aklat ng mga "pangalawahing" propeta sa wikang Griego. Sa mga balumbong ito, lumilitaw ang *Tetragrammaton* sa sinaunang mga titik Hebreo. (Tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1563, Blg. 2-4.) Ang mga piraso na mula noong huling bahagi ng ikalima o maagang bahagi ng ikaanim na siglo C.E. ng bersiyong Griego ni Aquila ay naglalaman din ng banal na pangalang nakasulat sa sinaunang mga titik Hebreo.—Apendise ng *Rbi8,* p. 1563, Blg. 7, 8.

Sinasabi ni Dr. Horowitz: "Ang alpabeto ng matandang Hebreo ang siyang hiniram ng mga Griego at ipinasa sa Latin, at ang alpabeto ng matandang Hebreo ang pinakakahawig ng Griego."—*How the Hebrew Language Grew,* p. 18.

Mga Kalidad at mga Katangian. Ang Hebreo ay isang wikang napakamakahulugan, anupat madaling gamitin sa matingkad na paglalarawan ng mga pangyayari. Ang maiikling pangungusap at payak na mga pangatnig nito ay nagdudulot ng indayog at daloy ng diwa. Ang tulang Hebreo, na bukod sa nabanggit na mga katangian ay kakikitaan din ng paralelismo at ritmo, ay kahanga-hanga sa pagiging makahulugan at nakaaantig.

Ang Hebreo ay sagana sa mga metapora. Halimbawa, ang "baybay-dagat" sa Genesis 22:17, sa literal na Hebreo, ay "labi ng dagat." Ang iba pang mga pananalita ay ang "mukha ng lupa," ang "ulo" ng isang bundok, ang "bunganga ng isang yungib," at katulad na mga pananalitang metaporiko. Ang paggamit ng mga terminong ito na nauugnay sa mga tao ay hindi nagpapahiwatig ng anumang paniniwala sa animismo; makikita ito kung babasahin mismo ang Kasulatan, yamang doon ay sukdulang hinahamak yaong mga sumasamba sa mga punungkahoy at iba pang mga bagay.—Ihambing ang Isa 44:14-17; Jer 10:3-8; Hab 2:19.

Ang bokabularyong Hebreo ay binubuo ng kongkreto, o tahas, na mga salita, mga salitang nagsasangkot sa mga pandamdam ng paningin, pandinig, pandama, panlasa, at pang-amoy. Kaya naman, ang mga salitang ito ay nakalilikha ng mga larawan sa isip ng nakikinig o nagbabasa. Dahil sa katangiang ito ng pagiging kongkreto, o tahas, sinasabi ng ilang iskolar na ang Hebreo ay salat sa mga terminong abstrakto, o basal. Gayunman, tiyak na may mga pangngalang abstrakto sa Biblikal na Hebreo. Halimbawa, ang pangngalang *ma·chasha·vah′* (hinalaw sa salitang-ugat na *cha·shav′,* nangangahulugang "mag-isip") ay isinasalin sa pamamagitan ng mga terminong abstrakto na gaya ng "kaisipan, likha, pakana." Ang *ba·tach′* (isang pandiwang nangangahulugang "magtiwala") ang pinagmulan ng pangngalang *be′tach* (katiwasayan). Gayunpaman, karaniwan na, ang mga ideyang abstrakto ay itinatawid sa pamamagitan ng mga pangngalang kongkreto. Halimbawa, isaalang-alang ang pandiwang salitang-ugat na *ka·vedh′,* pangunahin nang nangangahulugang "maging mabigat" ("maging matindi" sa Huk 20:34). Sa Ezekiel 27:25, ang pandiwa ring ito ay isinalin bilang 'maging maluwalhati,' samakatuwid nga, sa literal, 'maging mabigat.' Sa katulad na paraan, mula sa salitang-ugat na ito ay hinalaw ang pangngalang *ka·vedh′,* tumutukoy sa atay, isa sa pinakamabibigat na panloob na sangkap, at ang pangngalang *ka·vohdh′,* nangangahulugang "kaluwalhatian." (Lev 3:4; Isa 66:12) Ang paghalaw na ito ng abstrakto mula sa kongkreto ay higit pang inilalarawan ng *yadh,* nangangahulugang "kamay" at gayundin, "pangangalaga," "pamamagitan," o "pamamatnubay" (Exo 2:19; Gen 42:37; Exo 35:29; 38:21); ang *'aph* ay tumutukoy kapuwa sa "butas ng ilong" at sa "galit" (Gen 24:47; 27:45); itinatawid din ng *zeroh′a‘,* "bisig," ang abstraktong ideya ng "lakas" (Job 22:8, 9).

Sa katunayan, dahil sa katangiang ito ng pagiging kongkreto kung kaya mahirap isalin sa ibang wika ang Hebreong Kasulatan. Kapag isinalin nang literal ang mga terminong Hebreo sa ibang mga wika, kadalasang iba ang kahulugan nito. At dahil

magkakaiba ang balarila ng mga wika, isang hamon para sa mga tagapagsalin na tularan ang diwa, paraan ng pananalita, at puwersa ng Hebreo, partikular na ng mga pandiwa nito.

Kamangha-mangha ang Hebreo dahil sa kaiklian nito, anupat dahil sa kayarian ay maikli at tuwiran ito. Kung ihahambing, ang Aramaiko, na siyang pinakamalapit sa Hebreo sa lahat ng mga wikang Semitiko, ay walang-sigla, paliguy-ligoy, at masalita. Sa pagsasalin, kadalasa'y kailangang gumamit ng pantulong na mga salita upang mapalitaw ang pagiging buháy, kaakit-akit, at ang madamdaming aksiyon ng pandiwang Hebreo. Bagaman sa paanuman ay nakababawas ito sa kaiklian, lalong higit nitong naitatawid ang kagandahan at katumpakan ng tekstong Hebreo.

Tulang Hebreo. Dahil sa mga katangiang ito, lakip ang mahigpit na kapit nito sa realidad, kung kaya ang Hebreo ay pantanging naaangkop sa pagkatha ng mga tula. Maiikli ang mga taludtod ng tulang Hebreo—ang marami ay dalawa o tatlong salita lamang—anupat ang kabuuang epekto ay matindi. Angkop nga ang naging komento ni Propesor James Muilenburg, isang miyembro ng komite sa pagsasalin ng *Revised Standard Version:* "Siksik ang pananalita [sa tulang Hebreo], at ang lahat ng pagdiriin ay inilalagay sa mahahalagang salita. Ang tekstong Hebreo ng Awit 23 ay naglalaman lamang ng limampu't limang salita; makalawang ulit ng bilang na iyan ang ginagamit ng ating makabagong mga saling kanluranin. Ngunit kahit sa mga salin ay hindi nawawala ang katipiran sa salita ng orihinal na Hebreo. . . . Ang tulang Hebreo ay isang wikang buháy ang pananalita. . . . Tinutulungan tayo ng makatang Hebreo na makakita, makarinig, makadama. Ang pisikal na mga pakiramdam ay bago at buháy . . . Ang makata ay nag-iisip sa pamamagitan ng mga larawan, at ang mga larawan ay halaw sa pitak ng pang-araw-araw na buhay na pangkaraniwan sa lahat ng tao."—*An Introduction to the Revised Standard Version of the Old Testament,* 1952, p. 63, 64.

Upang ipaghalimbawa ang di-pagpapaliguy-ligoy ng matulaing pananalita ng Hebreo, pansinin ang unang talata ng Awit 23 gaya ng masusumpungan sa *Bagong Sanlibutang Salin.* Ang mga salitang Tagalog na ginamit upang isalin ang bawat salitang Hebreo ay pinaghihiwalay ng isang guhit na pahilis (/):

Si Jehova/ [*ang*] *aking Pastol./*
Hindi ako kukulangin/ ng anuman./

Mapapansin na ang katumbas sa Tagalog ay nangangailangan ng sampung salita upang isalin ang apat na salitang Hebreo. Idinagdag ang "ang" upang magkadiwa ang Tagalog; sa Hebreo, intindido na ito.

Mga pangunahing anyo ng paralelismo. Ang pinakamahalagang pormal na elemento ng tulang Hebreo ay ang paralelismo, o ritmong nalilikha hindi sa pamamagitan ng mga salitang magkatugma (gaya sa Ingles) kundi ng lohikal na kaisipan; tinatawag itong *"sense rhythm,"* o ritmo ng diwa. Isaalang-alang ang dalawang taludtod ng Awit 24:1:

Kay Jehova ang lupa at ang lahat ng naririto,
Ang mabungang lupain at ang mga tumatahan dito.

Ang mga taludtod na sinipi rito ay sinasabing nasa paralelismong *synonymous,* samakatuwid nga, inuulit ng ikalawang taludtod ang isang bahagi ng naunang taludtod, ngunit gumagamit ito ng naiibang mga salita. Ang pariralang "Kay Jehova" ay mahalaga sa dalawang taludtod. Gayunman, ang mga terminong "ang lupa" at "ang mabungang lupain" ay magkasingkahulugan sa tula, gaya rin ng "ang lahat ng naririto" at "ang mga tumatahan dito."

Sumasang-ayon ang karamihan ng makabagong mga iskolar na mayroon pang dalawang pangunahing anyo ng paralelismo:

Sa paralelismong *antithetic,* gaya ng ipinahihiwatig ng katawagan nito, bawat taludtod ay nagpapahayag ng salungat na mga kaisipan. Inilalarawan ito ng Awit 37:9:

Sapagkat ang mga manggagawa ng kasamaan ay lilipulin,
Ngunit yaong mga umaasa kay Jehova ang siyang magmamay-ari ng lupa.

Nariyan din ang paralelismong *synthetic* (o, *formal, constructive*) kung saan hindi lamang basta inuulit ng ikalawang bahagi ang katulad na kaisipan niyaong nauna o basta nagbibigay ng kasalungat na kaisipan. Sa halip, nagpapalawak ito at nagdaragdag ng bagong kaisipan. Isang halimbawa nito ay ang Awit 19:7-9:

Ang kautusan ni Jehova ay sakdal,
na nagpapanauli ng kaluluwa.
Ang paalaala ni Jehova ay mapagkakatiwalaan,
na nagpaparunong sa walang-karanasan.
Ang mga pag-uutos mula kay Jehova ay matuwid,
na nagpapasaya ng puso;
Ang utos ni Jehova ay malinis,
na nagpapaningning ng mga mata.
Ang pagkatakot kay Jehova ay dalisay,
na nananatili magpakailanman.
Ang mga hudisyal na pasiya ni Jehova ay totoo;
ang mga iyon ay lubos na matuwid.

Pansinin na ang diwa ay kinukumpleto ng ikalawang bahagi ng bawat pangungusap o sugnay; kaya

naman, ang buong talata ay isang sintesis, samakatuwid nga, resulta ng paglalahok ng dalawang elemento. Tanging sa pamamagitan ng pumapangalawang mga kalahating taludtod, gaya ng "na nagpapanauli ng kaluluwa" at "na nagpaparunong sa walang-karanasan," natututuhan ng mambabasa kung paanong 'sakdal ang kautusan' at kung paanong ang "paalaala ni Jehova ay mapagkakatiwalaan." Sa gayong magkakasunod na paralelismong *synthetic,* ang hati sa pagitan ng una at ng ikalawang bahagi ay nagsisilbing isang paghinto sa ritmo. Sa gayon, habang napalalawak ang diwa, napananatili rin ang isang tiyak na kayarian ng tula, isang paralelismo ng anyo [*form*]. Kaya naman kung minsan ay tinatawag itong paralelismong *formal* o *constructive.*

Sari-saring anyo ng paralelismo. Marami pang istilo ng paralelismo na iminumungkahi, bagaman ang mga ito'y itinuturing na mga ibang anyo o mga kombinasyon lamang ng paralelismong *synonymous, antithetic,* at *synthetic.* Tatlo sa mga iminumungkahi ay ang: *emblematic, stairlike,* at *introverted.*

Ang paralelismong *emblematic* (o *comparative*) ay gumagamit ng simili o metapora. Isaalang-alang ang Awit 103:12:

Kung gaano kalayo ang sikatan ng araw sa lubugan ng araw,
Gayon kalayo niya inilalagay mula sa atin ang ating mga pagsalansang.

Sa paralelismong *stairlike,* ginagamit ang dalawa, tatlo, o mahigit pang mga taludtod upang ulitin at palawakin ang diwa ng nauna. Ang Awit 29:1, 2 ay naglalarawan dito:

Mag-ukol kayo kay Jehova, O kayong mga anak ng malalakas,
Mag-ukol kayo kay Jehova ng kaluwalhatian at lakas.
Iukol ninyo kay Jehova ang kaluwalhatian ng kaniyang pangalan.

Mas masalimuot naman ang paralelismong *introverted* at maaaring binubuo ito ng ilang talata. Pansinin ang halimbawang ito mula sa Awit 135:15-18:

(1) *Ang mga idolo ng mga bansa ay pilak at ginto,*
(2) *Ang gawa ng mga kamay ng makalupang tao.*
(3) *May bibig sila, ngunit wala silang masalita;*
(4) *May mga mata sila, ngunit wala silang makita;*
(5) *May mga tainga sila, ngunit wala silang marinig.*
(6) *Wala ring espiritu sa kanilang bibig.*
(7) *Yaong mga gumagawa sa kanila ay magiging tulad nila,*
(8) *Ang bawat isa na nagtitiwala sa kanila.*

Ang paralelismong ito ay ipinaliwanag ni W. Trail sa kaniyang akdang *Literary Characteristics and Achievements of the Bible* (1864, p. 170): "Dito, ang unang taludtod ay nauugnay sa ikawalo—sa isa ay ang mga idolo ng mga pagano, at sa isa naman ay yaong mga nagtitiwala sa mga idolo. Ang ikalawang taludtod ay nauugnay sa ikapito—sa isa ay ang ginawa, sa isa naman ay ang mga gumawa. Ang ikatlong taludtod ay nauugnay sa ikaanim—sa isa ay may mga bibig ngunit walang salita, sa isa naman ay may mga bibig ngunit walang hininga. Ang ikaapat ay nauugnay sa ikalima, kung saan masasabing pinag-iisa ng paralelismong *introverted* ang dalawang kalahati nito sa isang paralelismong *synthetic*—mga matang walang paningin, mga taingang walang pandinig."

Ang isang nakakatulad ngunit mas simpleng anyo nito ay ang pagbabaligtad ng mga salita sa magkarugtong na mga taludtod, gaya sa Isaias 11:13b (*RS*):

Ang Efraim ay hindi maninibugho sa Juda,
at ang Juda ay hindi manliligalig sa Efraim.

Balarila

I. Mga pandiwa. Mga pandiwa ang pinakamahalagang bahagi ng pananalita sa wikang Hebreo. Ang pinakasimpleng anyo ng pandiwa ay ang ikatlong panauhang isahang panlalaki sa aspektong perpektibo; ito ang anyong matatagpuan sa mga leksikon. Kadalasan, ang tatlong katinig ng anyong ito ang siyang bumubuo sa salitang-ugat. Ang salitang-ugat ay karaniwan nang may kayariang *triliteral,* samakatuwid nga, binubuo ng tatlong katinig, na siyang malimit na kaayusan ng mga wikang Semitiko. Sa mga *triliteral* na salitang-ugat naman nagmumula ang halos lahat ng iba pang mga salita sa wikang iyon.

Ang pandiwang ugat ang pinakasimpleng anyo ng pandiwa. Kadalasa'y tinatawag itong *"pure stem."* Mula sa *pure stem* na ito, anim na iba pang *stem,* o anyo, ang nalilikha sa pamamagitan ng pagdaragdag ng unlapi, pag-uulit ng ilang titik, at pagbabago ng mga patinig. Ang pitong *verbal stem* ay kumakatawan sa ideya ng pandiwang ugat sa tatlong antas: *simple, intensive, causative.*

Upang ipakita ang pagkakaiba-iba sa panauhan, kailanan, at kasarian, may ilang mga unlapi at mga hulapi na ikinakabit sa mga *verbal stem.*

Aspekto. Sa Ingles, ang mga pandiwa ay partikular na inuuri batay sa panahunan: pangnagdaan,

pangkasalukuyan, panghinaharap. Gayunman sa Hebreo, ang *kalagayan* ng kilos o pangyayari, sa halip na ang panahong kasangkot, ang siyang mahalaga. Ang kilos o pangyayari ay minamalas bilang alinman sa tapos o di-tapos.

Kung ang pandiwa ay naglalahad ng kilos o pangyayaring tapos o naganap na, ito ay nasa *aspektong perpektibo.* Halimbawa, sinasabi ng Genesis 1:1: "Nang pasimula ay *nilalang* ng Diyos ang langit at ang lupa." Ang kilos ay tapos o naganap na; "nilalang" ng Diyos ang langit at ang lupa, samakatuwid nga, natapos niya ang paglalang sa mga iyon.

Kung ang kilos ay minamalas bilang di-tapos, ang pandiwa ay nasa *aspektong imperpektibo.* Inilalarawan ito ng Exodo 15:1 sa Ingles: "Moses and the sons of Israel *proceeded to sing."* Dito, makikita natin na bagaman nagsimula ang kilos (*they "proceeded" to sing*), hindi pa ito nagwakas at sa gayo'y "imperpektibo," di-tapos.

Sabihin pa, yamang ang aspektong perpektibo ng Hebreo ay kumakatawan sa kilos o pangyayari na tapos na, natural lamang na nauukol ito sa pangnagdaan. Kaya naman, ang ***ka·thav′*** (isang tahasang pandiwa [*active verb*] sa aspektong perpektibo) ay pangunahing nangangahulugang *"(he) wrote"* at kadalasang isinasalin bilang "(kaniyang) isinulat" o "sumulat (siya)." (2Ha 17:37; 2Cr 30:1; 32:17; Ezr 4:7; Es 8:5) Makikita rin ang ideya ng kilos na natapos sa *pangnagdaan* sa salin na *"had written"* (Es 9:23; Job 31:35; Jer 36:27). Gayunman, ang ***ka·thav′*** ay maaari ring isalin bilang *"has written"* (2Cr 26:22)—ang tinatawag sa Ingles na *present perfect* [perpektibong katatapos]. Ginagamit din ang *"must write"* upang isalin ang pandiwang ito na nasa aspektong perpektibo, at ipinakikita niyaon ang katiyakan ng pagsasakatuparan ng kilos na iyon. (Bil 5:23; Deu 17:18) Ang dalawang huling pagkakasalin na ito ay kapuwa nagpapahiwatig ng kilos na tapos o naganap na, ngunit hindi sa pangnagdaan. Kaya ang tahasang pandiwa *sa ganang sarili nito* ay hindi laging nagpapahiwatig ng konsepto ng panahon. Maaaring ilarawan ng aspektong perpektibo ang kilos na tapos o naganap sa anumang yugto ng panahon: pangnagdaan, pangkasalukuyan, o panghinaharap; sa kabaligtaran, bagaman maipakikita rin ng imperpektibo ang kilos sa anumang yugto ng panahon, lagi nitong minamalas iyon bilang di-tapos.

Samakatuwid, bagaman maliwanag na nauunawaan ng sinaunang mga Hebreo ang konsepto ng panahon, sa kanilang wika ay pangalawahing importansiya lamang ang ibinibigay rito. Ang *The Essentials of Biblical Hebrew,* ni K. Yates, ay nagsasabi: "Ang panahon, gaya ng pagkaunawa rito ng karamihan sa makabagong mga wika, ay hindi katulad ng pagkaunawa rito ng mga Semitiko. Sa kaisipang Hebreo, hindi gaanong mahalaga na matiyak kung kailan nangyari ang isang pagkilos. Mahalaga lamang iyon sa palaisip na Indo-aleman, upang maitugma niya ang kilos sa kaniyang labis-labis na pagtantiya ng panahon. Sa pangkalahatan, sapat na sa Semita na maunawaan ang kalagayan ng kilos, kung ito ay tapos o di-tapos, at kung hindi man, may ginagamit silang salita na nagpapakita ng pansamantala o pangkasaysayang kahulugan na magbibigay-linaw sa panahong kasangkot." (Nirebisa ni J. Owens, 1954, p. 129) Kung Hebreo nga ang orihinal na wikang ginamit sa Eden, gaya ng ipinahihiwatig ng Bibliya, maaaring ang hindi pagdiriin na ito sa panahunan ng pandiwa ay isang repleksiyon ng pangmalas ng tao noong siya'y sakdal pa, nang nasa harap pa ni Adan ang pag-asa sa buhay na walang hanggan at ang buhay ay hindi pa ibinababa sa hamak na 70 o 80 taon. Inilaan ni Jehova ang Hebreo bilang isang tunay na kasiya-siyang paraan ng pakikipagtalastasan sa pagitan ng Diyos at ng mga tao, at maging sa gitna ng mga tao.

Simple	***Intensive***	***Causative***
(1) *Active* (qal)	(3) *Active* (pi'el)	(6) *Active* (hiph'il)
(2) *Passive* (niph'al)	(4) *Passive* (pu'al)	(7) *Passive* (hoph'al)
	(5) *Reflexive* (hithpa'el)	

	Simple	***Intensive***	***Causative***
Active	קָטַל ***qa·tal′*** kaniyang pinatay	קִטֵּל ***qit·tel′*** kaniyang pinatay (nang malupit)	הִקְטִיל ***hiq·til′*** kaniyang pinangyaring pumatay
Passive	נִקְטַל ***niq·tal′*** siya ay pinatay	קֻטַּל ***qut·tal′*** siya ay pinatay (nang malupit)	הָקְטַל ***hoq·tal′*** siya ay pinangyaring makapatay
Reflexive		הִתְקַטֵּל ***hith·qat·tel′*** pinatay niya ang kaniyang sarili	

Sa pagsasalin sa Ingles, ang panahunan ng pandiwa ay matitiyak batay sa *konteksto.* Ipinakikita ng konteksto kung ang kilos na inilalahad ay minamalas bilang nangyari na, kasalukuyang nangyayari, o mangyayari pa lamang.

II. Mga pangngalan. Gaya ng nabanggit na, halos lahat ng salita, pati ang mga pangngalan, ay maaaring taluntunin sa isang pandiwang ugat. Makikita ang salitang-ugat kapuwa sa baybay ng pangngalan at sa kahulugan nito.

May dalawang kasarian: panlalaki at pambabae. Ang pambabae ay karaniwang makikilala dahil sa dulo nito na *ah* (*ohth,* pangmaramihan) na ikinakabit sa pangngalan, gaya ng *'ish·shah'* (babae), *su·sohth'* (mga kabayong babae [pambabaing pangmaramihan]).

Ang tatlong kailanan sa Hebreo ay ang isahan, maramihan, at dalawahan. Ang dalawahan (makikilala dahil sa hulaping *a'yim*) ay nakaugaliang gamitin para sa mga bagay na magkapares, gaya ng mga kamay (*ya·dha'yim*) at mga tainga (*'oz·na'yim*).

Hindi rin maiiwasan na ang mga panghalip panao ay ikabit sa mga pangngalan. Kaya naman ang *sus* ay "kabayo"; ngunit ang *su·si',* "kabayo ko"; *su·sey'kha,* "mga kabayo mo."

III. Mga pang-uri. Ang mga pang-uri ay halaw rin sa mga pandiwang salitang-ugat. Sa gayon, ang pandiwang ***g****a*·***dh****a****l****'* (lumaki, maging dakila) ang siyang salitang-ugat ng pang-uring ***g****a*·***dh****oh****l****'* (dakila). (Ang pamanggit na pantukoy [*definite article*] sa Hebreo ay *ha* [ang]. Wala itong balintiyak na pantukoy (*indefinite article*) [isang].)

Ang pang-uri ay maaaring gamitin sa alinman sa dalawang paraan:

(1) Maaaring ito'y isang pang-uring *"predicative."* Sa ganitong kaso, kadalasa'y lumilitaw ito sa unahan ng pangngalang inilalarawan nito at ito'y kasuwato nito sa kasarian at kailanan. Ang pariralang *tohv haq·qohl'* ay literal na isinasalin bilang "maganda ang tinig."

(2) O, maaari itong gamitin upang *maglarawan.* Sa ganitong situwasyon, lumilitaw ito pagkatapos ng pangngalan, anupat kasuwato nito hindi lamang sa kasarian at kailanan kundi pati sa katiyakan. Kung gayon, ang *haq·qohl' hat·tohv'* (sa literal, "ang tinig ang maganda") ay nangangahulugang "ang magandang tinig."

Transliterasyon. Ang transliterasyon ay tumutukoy sa paghahalili ng mga titik Tagalog sa mga titik ng alpabetong Hebreo. Ang Hebreo ay isinusulat mula sa kanan pakaliwa, ngunit para sa mga mambabasa ng Tagalog, tinutumbasan ito ng transliterasyong binabasa mula sa kaliwa pakanan. Ipinakikita ng kalakip na tsart, at ng sumusunod na

Titik		Mga Katinig	Katumbas
א		*Alep*	'
בּ		*Bet*	*b*
ב			*v*
גּ		*Gimel*	*g*
ג			*gh*
דּ		*Dalet*	*d*
ד			*dh*
ה		*He*	*h*
ו		*Waw*	*w*
ז		*Zayin*	*z*
ח		*Ket*	*ch*
ט		*Tet*	*t*
י		*Yod*	*y*
כּ		*Kap*	*k*
כ	Pinal: ך		*kh*
ל		*Lamed*	*l*
מ	Pinal: ם	*Mem*	*m*
נ	Pinal: ן	*Nun*	*n*
ס		*Samek*	*s*
ע		*Ayin*	'
פּ		*Pe*	*p*
פ	Pinal: ף		*ph*
צ	Pinal: ץ	*Tsade*	*ts*
ק		*Kop*	*q*
ר		*Res*	*r*
שׂ		*Sin*	*s*
שׁ		*Shin*	*sh*
תּ		*Taw*	*t*
ת			*th*

Mga Buong Patinig

◌ָ	(mahaba)	*Qa'mets*	*a* gaya ng sa Ingles na *"a*wl"
◌ַ		*Pa'thach*	*a* gaya ng sa "f*a*ther"
◌ֵ	(mahaba)	*Tse'reh*	*e* gaya ng sa "th*e*y"
◌ֶ		*Se'ghohl*	*e* gaya ng sa "m*e*n"
◌ִ		*Chi'req*	*i* gaya ng sa "mach*i*ne"
◌ֹ	(mahaba)	*Choh'lem*	*o* gaya ng sa "n*o*"
◌ָ		*Qa'mets Cha·tuph'*	*o* gaya ng sa "n*o*r"
◌ֻ		*Qib·buts'*	*u* gaya ng sa "f*u*ll"
וּ		*Shu'req*	*u* gaya ng sa "cr*u*el"

Mga Malapatinig

◌ְ		*Shewa'*	*e* malabo, gaya ng sa "av*e*rage;" o hindi binibigkas, gaya ng sa "mad*e*"

◌ֲ	*Cha·teph' Pa'thach*	*a* gaya ng sa "h*a*t"
◌ֱ	*Cha·teph' Se'ghohl*	*e* gaya ng sa "m*e*t"
◌ֳ	*Cha·teph' Qa'mets*	*o* gaya ng sa "n*o*t"

Mga Espesyal na Kombinasyon

◌ָי	= *ai*	◌ִי	= *i*
◌ַי	= *ai*	וֹ	= *oh*
◌ֶי	= *eh*	וּ	= *u*
◌ֵי	= *ey*	◌ָיו	= *av*

paliwanag, ang ilan sa pangkalahatang mga alituntuning sinunod sa akdang ito.

Tungkol sa mga katinig. Mapapansin na limang titik ang may pinal na mga anyo. Ang mga ito ay lumilitaw lamang sa dulo ng mga salita. Ang ilang katinig (ב, ג, ד, כ, פ, ת) ay mayroong kapuwa malambot at matigas na mga tunog, anupat ang matigas na tunog ay ipinahihiwatig ng isang tuldok sa gitna ng titik (בּ, גּ, דּ, כּ, פּ, תּ). Gayunman, kapag may tuldok ang isa sa mga katinig na ito, ipinahihiwatig nito na dapat itong doblehin kung kaagad itong sinusundan ng isang patinig. Kaya ang גַּבַּי ay *gab·bai'.* Ang karamihan sa ibang mga titik (bagaman may iisang tunog lamang) ay dinodoble rin kapag may tuldok sa gitna (halimbawa, ang זּ ay *zz*). Isang eksepsiyon ay ang titik na *he* (ה), na kung minsa'y may tuldok sa loob nito (הּ) kapag lumilitaw ito sa dulo ng isang salita; gayunman, ang *he* ay hindi kailanman dinodoble.

Maaaring gamitin ang mga katinig na *waw* at *yod* sa pagbuo ng mga patinig. Ang *waw* (ו) ay lumilitaw na may patinig na *choh'lem* (˙) sa ibabaw nito upang makalikha ng tinatawag na hustong anyo ng *choh'lem* (וֹ), na sa akdang ito ay tinutumbasan ng transliterasyon na *oh.* Ang kombinasyong וּ ay nagsisilbing *u* at sa unahan ng isang salita, ito ay laging tumatayong mag-isa bilang isang pantig; gayunman, kung may inilagay na karagdagang tuldok-patinig sa ibaba ng titik (וַּ), ipinahihiwatig ng tuldok na ang *waw* ay dapat doblehin. Sa gayon ang בַּוַּי ay *baw·wai';* ang בּוּז naman ay *buz.*

Sa pinal na anyo ng *kap,* ang *shewa'* (ְ) o *qa'mets* (ָ) ay inilalagay sa gitna sa halip na sa ibaba ng titik: ךְ, ךָ.

Tungkol sa mga patinig. Ang lahat ng mga patinig sa tsart na ito ay lumilitaw sa ilalim maliban sa *choh'lem* (˙), na inilalagay sa itaas, at sa *shu'req* (·), na, gaya ng naipakita na, ay lumilitaw sa gitna ng *waw* (וּ = *u*).

***Tungkol sa mga malapatinig* [*"half vowels"*].** Ang mga ipinakikitang katumbas sa Ingles ay mga pagtaya lamang. Sa bawat kaso, bahagyang-bahagyang tunog lamang ang Hebreong bigkas ng mga malapatinig na ito.

May mga pagkakataong ang *shewa'* ay binibigkas at tinutumbasan ng transliterasyon na *e.* Ngunit karaniwan na, kapag ang *shewa'* ay kasunod ng isang maikling patinig o kung ito ay nasa ilalim ng isang katinig na nasa hulihan ng isang pantig, hindi ito binibigkas at itinuturing na isang panghati ng pantig. Sa gayon, ang יִקְטֹל ay *yiq·tol'.*

Mga pantig. Sa Hebreo, ang bawat pantig ay nagsisimula sa isang katinig at naglalaman ng (1) isang buong patinig o (2) isang malapatinig at isang buong patinig. Sa gayon, ang קָטַל ay binubuo ng dalawang pantig, ang isa ay קָ (*qa*) at ang isa pa ay טַל (*tal*). Ang dalawang pantig na ito ay may tig-isang buong patinig at nagsisimula sa isang katinig. Sa kabilang dako, ang בְּרִית (*berith'*) ay may iisang pantig yamang iisa lamang ang buong patinig nito (.=*i*); ang *shewa', e* (ְ), ay isang malapatinig.

May dalawang malinaw na eksepsiyon sa tuntunin na katinig lamang ang nasa unahan ng isang pantig: (1) Kapag ang isang salita ay nagsisimula sa וּ (*u*). Kung magkagayon, ang *u* ay tumatayo bilang hiwalay na pantig. Sa gayon, ang וּבֵן ay *u·ven';* ang וּשְׁמִי ay *u·shemi'.* (2) Kapag may "pahapyaw na *pa'thach."* Ito ang patinig na *pa'thach* (ַ) na inilalagay sa ilalim ng mga katinig na הּ, ח, ע, kapag ang mga ito ay lumilitaw sa dulo ng isang salita; sa ganitong kaso, ang *pa'thach* ay binibigkas bago ang katinig. Sa gayon, ang רוּחַ ay *ru'ach,* at hindi *ru·cha'.*

Kung minsan, may isang maliit na guhit na pahalang, tinatawag na *maqqeph* (־), katulad ng isang gitling sa Tagalog, na lumilitaw sa pagitan ng mga salita. Pinaglalahok nito ang dalawa o higit pang mga salita upang ang mga ito ay ituring na iisang salita anupat ang huling salita lamang ang nananatiling may diin. Sa gayon, ang כָּל־אֲשֶׁר ay *kol-'asher'.*

Mga tuldik. Lahat ng mga salitang Hebreo ay nilalagyan ng tuldik sa huling pantig o sa ikalawa sa huling pantig. Karamihan ay tinutuldikan sa huling pantig.

Sa mga transliterasyong ginamit sa akdang ito, ang mga pantig ay pinaghihiwalay ng isang tuldok; ang tuldik ay inilalagay kasunod ng pantig na may diin, anupat ginagamit ang isang tuldik upang magpahiwatig ng pangunahing pagdiriin (').

HEBREO, LIHAM SA MGA. Isang kinasihang liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ipinakikita ng katibayan na isinulat ito ng apostol na si Pablo para sa mga Kristiyanong Hebreo sa Judea noong mga 61 C.E. Lubhang napapanahon ang liham na ito para sa mga Kristiyanong Hebreong iyon. Mga 28 taon na noon ang nakalilipas mula nang mamatay at buhaying-muli si Jesu-Kristo. Noong maagang bahagi ng yugtong iyon, lubhang pinag-usig ng mga Judiong lider ng relihiyon ang mga Judiong Kristiyanong ito sa Jerusalem at Judea, na nagbunga ng kamatayan ng ilang Kristiyano at ng pangangalat ng karamihan sa kanila mula sa Jerusalem. (Gaw 8:1) Ang mga nangalat ay nagpatuloy sa pagpapalaganap ng mabuting balita saanman sila pumaroon. (Gaw 8:4) Nanatili naman sa Jerusalem ang mga apostol at pinatibay nila ang kongregasyong naiwan doon, at umunlad ito, kahit sa ilalim ng matinding pagsalansang. (Gaw 8:14) Pagkatapos, ang kongregasyon ay pansamantalang nagtamasa ng isang yugto ng kapayapaan. (Gaw 9:31) Nang maglaon, ipinapatay ni Herodes Agripa I ang apostol na si Santiago, na kapatid ni Juan, at pinagmalupitan niya ang iba pang kabilang sa kongregasyon. (Gaw 12:1-5) Pagkaraan ng ilang panahon, bumangon ang isang materyal na kakapusan sa gitna ng mga Kristiyano sa Judea, na nagbigay naman ng pagkakataon sa mga nasa Acaya at Macedonia (noong mga 55 C.E.) na ipakita ang kanilang pag-ibig at pagkakaisa sa pamamagitan ng pagpapadala ng tulong. (1Co 16:1-3; 2Co 9:1-5) Kaya maraming paghihirap na naranasan ang kongregasyon sa Jerusalem.

Layunin ng Liham. Ang mga miyembro ng kongregasyon sa Jerusalem ay halos puro mga Judio at mga proselitang nakumberte sa relihiyong Judio. Ang marami sa mga ito ay nakaalam ng katotohanan pagkaraan ng panahon ng napakatinding pag-uusig. Noong panahong isulat ang liham sa mga Hebreo, maituturing na mapayapa ang kalagayan ng kongregasyon, sapagkat sinabi ni Pablo sa kanila: "Hindi pa kayo kailanman nakipaglaban hanggang sa dugo." (Heb 12:4) Gayunpaman, ang paghupa ng tahasang pisikal na pag-uusig na humahantong sa kamatayan ay hindi nangahulugang tumigil na ang mahigpit na pagsalansang ng mga Judiong lider ng relihiyon. Ang mas bagong mga miyembro ng kongregasyon ay kailangang humarap sa pagsalansang gaya rin ng iba. At ang ilan ay kulang sa pagkamaygulang, anupat hindi pa sumusulong tungo sa pagkamaygulang na dapat sana'y nagawa na nila dahilan sa panahon. (5:12) Dahil sa pagsalansang mula sa mga Judio na kinakaharap nila sa araw-araw, nalalagay sa pagsubok ang kanilang pananampalataya. Kailangan nilang linangin ang pagbabata.—12:1, 2.

Papaubos na ang panahon para sa Jerusalem. Hindi alam ng apostol na si Pablo ni ng mga kabilang sa kongregasyon sa Jerusalem kung kailan darating ang inihulang pagkatiwangwang, ngunit alam iyon ng Diyos. (Luc 21:20-24; Dan 9:24, 27) Hinihiling ng situwasyon na ang mga Kristiyano roon ay maging mapagbantay at manampalataya upang makatakas sila mula sa lunsod kapag nakita nilang napalilibutan na ng nagkakampong mga hukbo ang Jerusalem. Kailangang patibayin ng lahat ng kabilang sa kongregasyon ang kanilang sarili para sa mahahalagang pangyayaring ito. Ayon sa tradisyon, mga limang taon lamang pagkasulat ng liham na ito, sinalakay ng mga hukbo ni Cestio Gallo ang lunsod at pagkatapos ay umurong sila. Pagkaraan ng apat na taon, ang Jerusalem at ang templo nito ay winasak ng mga Romano sa ilalim ni Heneral Tito. Ngunit bago maganap ang alinman sa mga pangyayaring ito, naglaan si Jehova ng kinasihang payo na kailangan ng kaniyang mga lingkod.

Pagsalansang ng mga Judio. Sa pamamagitan ng mga kasinungalingang propaganda, ginawa ng mga Judiong lider ng relihiyon ang lahat ng magagawa nila upang magsulsol ng poot laban sa mga tagasunod ni Kristo. Ang determinasyon nilang labanan ang Kristiyanismo sa pamamagitan ng lahat ng posibleng sandata ay makikita sa kanilang mga pagkilos, gaya ng nakaulat sa Gawa 22:22; 23:12-15, 23, 24; 24:1-4; 25:1-3. Sila at ang kanilang mga tagasuporta ay patuloy na nanligalig sa mga Kristiyano, at maliwanag na gumamit sila ng mga argumento upang sirain ang pagkamatapat ng mga ito kay Kristo. Sinalakay nila ang Kristiyanismo sa pamamagitan ng pangangatuwiran na maaaring sa pangmalas ng isang Judio ay mapuwersa at mahirap sagutin.

Noong panahong iyon, maraming aspekto ng Judaismo ang nauugnay sa pisikal na mga bagay at sa panlabas na kaanyuan. Maaaring sabihin ng mga Judio na ang mga ito ay patunay na nakahihigit ang Judaismo at isang kamangmangan ang Kristiyanismo. Sinabi pa nga nila kay Jesus na ang ama ng kanilang bansa ay si *Abraham,* kung kanino ibinigay ang mga pangako. (Ju 8:33, 39) Si *Moises,* na sa kaniya'y "bibig sa bibig" na nagsalita ang Diyos, ang siyang dakilang lingkod at propeta ng Diyos. (Bil 12:7, 8) Buhat pa sa pasimula, taglay na ng mga Judio ang *Kautusan* at ang mga salita ng *mga propeta.* Kaya baka naitanong nila, 'Hindi ba't pinatutunayan ng gayong *pagkasinauna* na ang Judaismo ang tunay na relihiyon?' Nang pasinayaan ang tipang Kautusan, nagsalita ang Diyos sa pamamagitan ng *mga anghel;* sa katunayan, mga anghel ang naghatid ng Kautusan sa pamamagitan ng kamay ng tagapamagitang si Moises. (Gaw 7:53; Gal 3:19) Noong

pagkakataong iyon, itinanghal ng Diyos ang kaniyang *kapangyarihan* sa kakila-kilabot na paraan nang yanigin niya ang Bundok Sinai; kalakip sa maluwalhating tanawing ito ang malakas na tunog ng tambuli, usok, kulog, at kidlat.—Exo 19:16-19; 20:18; Heb 12:18-21.

Bukod sa lahat ng sinaunang mga bagay na ito, naroo't nakatayo ang maringal na *templo* na may *pagkasaserdote* na itinatag ni Jehova. Mga saserdote ang nanunungkulan sa templo at nag-aasikaso ng maraming *hain* araw-araw. Kasama sa mga bagay na ito ang mamahaling *mga kasuutan ng saserdote*

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG HEBREO

Isang mapuwersang akda na nagpatibay sa mga Kristiyanong Hebreo at nagsangkap sa kanila upang makatulong sila sa kanilang taimtim na mga kababayan noong huling mga taon ng Judiong sistema

Maliwanag na isinulat ng apostol na si Pablo wala pang isang dekada bago mawasak ang Jerusalem noong 70 C.E.

Nakatataas na posisyon ng Anak ng Diyos (1:1–3:6)

- Siya ang natatanging Anak, inatasang tagapagmana, eksaktong larawan ng kaniya mismong Ama, anupat sa pamamagitan niya ay pinananatili rin ang lahat ng bagay na ginawa
- Kung ihahambing sa Anak, ang mga anghel ay mga lingkod lamang. Siya ang kaisa-isang tinatawag ng Ama na "aking anak," ang Panganay na sa kaniya'y nangangayupapa maging ang mga anghel; tungkol sa kaniya, at hindi tungkol sa mga anghel, masasabing ang kaniyang maharlikang pamamahala ay nakasalig sa Diyos bilang kaniyang trono, mas permanente ang kaniyang pag-iral kaysa sa langit at lupa na ginawa sa pamamagitan niya, at ang kaniyang posisyon ay sa kanan ng Ama
- Kung ang Kautusang inihatid sa pamamagitan ng mga anghel ay hindi maaaring waling-halaga nang walang kaparusahan, yaong sinalita ng Diyos sa pamamagitan ng Anak, na mas mataas kaysa sa mga anghel, ay dapat bigyan ng higit kaysa sa karaniwang pansin
- Bagaman naging mas mababa kaysa sa mga anghel bilang tao, si Jesu-Kristo nang maglaon ay itinaas nang mas mataas kaysa sa kanila at pinagkalooban ng pamumuno sa darating na tinatahanang lupa
- Si Moises ay isang tagapaglingkod sa sambahayan ng Diyos, ngunit si Jesu-Kristo ang nangangasiwa sa buong sambahayan

Posible pang makapasok sa kapahingahan ng Diyos (3:7–4:13)

- Dahil sa pagsuway at kawalan ng pananampalataya, ang mga Israelitang umalis sa Ehipto ay hindi nakapasok sa kapahingahan ng Diyos
- Ang mga Kristiyano ay maaaring pumasok sa kapahingahan ng Diyos kung iiwasan nila na maging masuwaying gaya ng Israel at sisikapin nila na manatiling tapat
- Ang buháy na salita na nangangako ng pagpasok sa kapahingahan ng Diyos ay mas matalas kaysa sa tabak, yamang napaghihiwalay nito (sa pamamagitan ng pagtugon dito ng isa) kung sino siya sa panlabas bilang isang kaluluwa at kung sino siya talaga ayon sa kaniyang espiritu

Kahigitan ng pagkasaserdote ni Kristo at ng bagong tipan (4:14–10:31)

- Dahil sinubok siya sa lahat ng bagay at gayunma'y nanatiling walang kasalanan, magagawa ni Jesu-Kristo, bilang mataas na saserdote, na makiramay sa mga taong makasalanan at makitungo sa kanila nang may pagkahabag
- Siya ay saserdote sa pamamagitan ng pag-aatas ng Diyos ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec, na may pagkasaserdoteng mas dakila kaysa sa Levitikong pagkasaserdote
- Di-tulad ng mga saserdoteng Levita sa pamilya ni Aaron, si Jesu-Kristo ay nagtataglay ng isang buhay na di-masisira at sa gayo'y hindi nangangailangan ng mga kahalili na magpapatuloy ng kaniyang gawaing pagliligtas; wala siyang kasalanan kung kaya hindi niya kailangang maghandog ng mga hain para sa kaniyang sarili; ang inihandog niya ay ang kaniyang sariling katawan, hindi mga hayop, at pumasok siya, hindi sa isang makalupang santuwaryo, kundi sa langit mismo taglay ang halaga ng kaniyang itinigis na dugo, sa gayon ay nabigyang-bisa ang bagong tipan
- Ang bagong tipan, na si Jesus ang Tagapamagitan, ay nakahihigit sa tipang Kautusan sapagkat ang mga kautusan ng Diyos ay nasa mga puso niyaong mga kabilang sa bagong tipan at nagtatamasa sila ng tunay na kapatawaran ng mga kasalanan
- Ang pagpapahalaga sa mga kapakinabangang ito ay maguudyok sa mga Kristiyano na gumawa ng pangmadlang pagpapahayag ng pag-asa at regular na magtipon

Kailangan ang pananampalataya upang mapaluguran ang Diyos (10:32–12:29)

- Hindi nalulugod si Jehova sa mga umuurong mula sa kaniya dahil sa kawalang-pananampalataya sa halip na magbata upang tanggapin yaong ipinangako niya
- Ang ulirang pananampalataya niyaong mga nanatiling tapat mula kay Abel patuloy ay nagsisilbing pampatibay-loob na magbata sa takbuhang Kristiyano, samantalang maingat na pinag-iisipan si Jesu-Kristo at ang kaniyang walang-kapintasang landasin sa ilalim ng pagdurusa
- Ang pagdurusang ipinahihintulot ng Diyos na sumapit sa tapat na mga Kristiyano ay maaaring ituring na isang anyo ng disiplina mula sa kaniya, na nilayong magluwal ng mapayapang bunga ng katuwiran

Mga payo na itaguyod ang isang tapat na landasin (13:1-25)

- Magpakita ng pag-ibig na pangkapatid, maging mapagpatuloy, alalahanin ang mga mananampalataya na nagdurusa, panatilihing marangal ang pag-aasawa, at maging kontento sa mga bagay sa kasalukuyan, anupat nagtitiwala sa tulong ni Jehova
- Tularan ang pananampalataya niyaong mga nangunguna, at iwasang magpatangay sa ibang mga turo
- Maging handang magdala ng kadustaan gaya ng ginawa ni Kristo; laging maghandog sa Diyos ng hain ng papuri sa pamamagitan niya
- Maging masunurin sa mga nangunguna

at ang karilagan ng *mga paglilingkod* na isinasagawa sa templo. Baka ikinatuwiran ng mga Judio, 'Hindi ba iniutos ni Jehova na dalhin sa santuwaryo ang mga hain para sa kasalanan, at hindi ba ang *mataas na saserdote,* ang inapo ng sariling kapatid ni Moises na si *Aaron,* ay pumapasok sa *Kabanal-banalan* sa Araw ng Pagbabayad-Sala na may dalang hain para sa mga kasalanan ng buong bansa? Sa pagkakataong iyon, hindi ba siya lumalapit bilang kinatawan sa mismong *presensiya ng Diyos?'* (Lev 16) 'Karagdagan pa, hindi ba't pag-aari ng mga Judio ang *kaharian,* na may isa (ang Mesiyas, na darating sa kalaunan, gaya ng sabi nila) na uupo sa trono sa *Jerusalem* upang mamahala?'

Kung isinulat ang liham sa mga Hebreo upang tulungan ang mga Kristiyano na masagot ang mga pagtutol na aktuwal na ibinabangon ng mga Judio, malamang na ang mga kaaway na iyon ng Kristiyanismo ay nangatuwiran nang ganito: 'Ano ang maipakikita ng bagong "erehiya" na ito bilang katibayan na ito'y tunay at nagtataglay ng pabor ng Diyos? Nasaan ang kanilang templo, at nasaan ang kanilang mga saserdote? Sa katunayan, nasaan ang kanilang lider? Mayroon ba siyang anumang importansiya sa gitna ng mga lider ng bansa noong siya'y nabubuhay—ang Jesus na ito, isang taga-Galilea, isang anak ng karpintero, na walang rabinikong edukasyon? At hindi ba namatay siya sa kahiya-hiyang paraan? Nasaan ang kaniyang kaharian? At sino ang kaniyang mga apostol at mga tagasunod? Hamak na mga mangingisda at mga maniningil ng buwis. Karagdagan pa, sino ang karamihan sa mga naaakit sa Kristiyanismo? Ang mga taong dukha at maralita dito sa lupa at, mas masahol pa, pati ang di-tuling mga Gentil, na hindi binhi ni Abraham, ay tinatanggap. Bakit nga ba pagtitiwalaan ninuman ang Jesus na ito, na pinatay bilang isang mamumusong at sedisyonista? Bakit nga ba pakikinggan ang kaniyang mga alagad, na mga taong walang pinag-aralan at pangkaraniwan?'—Gaw 4:13.

Kahigitan ng sistemang Kristiyano. Maaaring naging pabaya ang ilang Kristiyanong kulang sa pagkamaygulang hinggil sa kanilang kaligtasan sa pamamagitan ni Kristo. (Heb 2:1-4) O maaaring naimpluwensiyahan sila ng di-sumasampalatayang mga Judio na nakapalibot sa kanila. Sa pagtulong sa kanila taglay ang napakahusay na argumento, gamit ang Hebreong Kasulatan, na inaangkin ng mga Judio na pinananaligan nila, ipinakita ng apostol sa di-matututulang paraan ang kahigitan ng Kristiyanong sistema ng mga bagay at ng pagkasaserdote at pagkahari ni Jesu-Kristo. Mula sa Kasulatan, ipinaliwanag niya na si Jesu-Kristo ang *Anak* ng Diyos, mas dakila kaysa sa *mga anghel* (1:4-6), kaysa kay *Abraham* (7:1-7), kaysa kay *Moises* (3:1-6), at kaysa sa *mga propeta* (1:1, 2). Sa katunayan, si Kristo ang inatasang tagapagmana ng lahat ng bagay, pinutungan ng kaluwalhatian at karangalan at inatasang mangasiwa sa mga gawa ng mga kamay ni Jehova.—1:2; 2:7-9.

Kung tungkol sa pagkasaserdote ni Kristo, ito ay lubhang nakahihigit kaysa sa Aaronikong pagkasaserdote ng tribo ni Levi. Nakasalig ito, hindi sa pagmamana mula sa makasalanang laman, kundi sa ipinanatang sumpa ng Diyos. (Heb 6:13-20; 7:5-17, 20-28) Ngunit bakit siya nagbata ng gayong mga paghihirap at dumanas ng isang masakit na kamatayan? Inihula na kailangan itong mangyari upang maligtas ang sangkatauhan at upang maging kuwalipikado siya bilang Mataas na Saserdote at bilang isa na sa kaniya ay ipasasakop ng Diyos ang lahat ng bagay. (2:8-10; 9:27, 28; ihambing ang Isa 53:12.) Kinailangan niyang maging dugo at laman at mamatay upang mapalaya ang lahat niyaong mga dahil sa takot sa kamatayan ay nasa pagkaalipin. Sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan ay mapapawi niya ang Diyablo, isang bagay na hindi kayang gawin ng sinumang taong saserdote. (Heb 2:14-16) Palibhasa'y nagdusa siya nang gayon, siya'y isang Mataas na Saserdote na may kakayahang makiramay sa ating mga kahinaan at tumulong sa atin, yamang sinubok siya sa lahat ng bagay.—2:17, 18; 4:15.

Bukod diyan, ikinatuwiran ng apostol na ang Mataas na Saserdote na ito ay "pumasok sa langit" at humarap sa mismong presensiya ng Diyos, hindi basta sa isang makalupang tolda o gusali na lumalarawan lamang sa makalangit na mga bagay. (Heb 4:14; 8:1; 9:9, 10, 24) Kinailangan niyang humarap nang minsan lamang, hindi paulit-ulit, taglay ang kaniyang sakdal at walang-kasalanang hain. (7:26-28; 9:25-28) Wala siyang mga kahalili, di-gaya ng mga Aaronikong saserdote, kundi nabubuhay siya magpakailanman upang iligtas nang lubusan yaong mga pinaglilingkuran niya. (7:15-17, 23-25) Si Kristo ang Tagapamagitan ng mas mabuting tipan na inihula sa pamamagitan ni Jeremias, na sa ilalim nito ay talagang mapatatawad ang mga kasalanan at malilinis ang mga budhi, mga bagay na hindi kailanman magagawa ng Kautusan. Ang Sampung Salita, ang mga saligang kautusan ng tipang Kautusan, ay isinulat sa bato; ang kautusan naman ng bagong tipan, sa mga puso. Sa pamamagitan ng makahulang salitang ito ni Jehova na binigkas ni Jeremias, ang tipang Kautusan ay ginawang lipas na, anupat maglalaho sa kalaunan.—8:6-13; Jer 31:31-34; Deu 4:13; 10:4.

Totoo, gaya ng pagpapatuloy ng manunulat ng Hebreo, isang kasindak-sindak na pagtatanghal ng kapangyarihan ang namalas sa Sinai, na nagpapakita ng pagsang-ayon ng Diyos sa tipang Kautusan. Ngunit mas mariing nagpatotoo ang Diyos noong

pasinayaan ang bagong tipan sa pamamagitan ng mga tanda, mga palatandaan, at makapangyarihang mga gawa, lakip ang mga pamamahagi ng banal na espiritu sa lahat ng miyembro ng kongregasyon na nagkakatipon. (Heb 2:2-4; ihambing ang Gaw 2:1-4.) At kung tungkol sa Pagkahari ni Kristo, ang kaniyang trono ay nasa langit mismo, lubhang mas mataas kaysa sa trono ng mga hari sa linya ni David na umupo sa trono sa makalupang Jerusalem. (Heb 1:9) Ang Diyos ang pundasyon ng trono ni Kristo, at ang kaniyang Kaharian ay hindi mayayanig, di-gaya ng nangyari sa kaharian sa Jerusalem noong 607 B.C.E. (1:8; 12:28) Karagdagan pa, tinipon ng Diyos ang kaniyang bayan sa harap ng isang bagay na lalong higit na kasindak-sindak kaysa sa makahimalang tanawin sa Bundok Sinai. Pinangyari niyang makalapit ang mga pinahirang Kristiyano sa makalangit na Bundok Sion, at yayanigin pa niya hindi lamang ang lupa kundi pati ang langit. —12:18-27.

Ang liham sa mga Hebreo ay napakahalaga sa mga Kristiyano. Kung wala ito, ang marami sa mga katunayan may kinalaman kay Kristo, na patiunang inilarawan ng Kautusan, ay hindi malilinawan. Halimbawa, matagal nang alam ng mga Judio mula sa Hebreong Kasulatan na kapag ang kanilang mataas na saserdote ay pumapasok sa Kabanal-banalang silid ng santuwaryo para sa kanila, kinakatawanan niya sila sa harap ni Jehova. Ngunit hindi nila kailanman naunawaan ang katunayang inilalarawan nito: Balang-araw, ang tunay na Mataas na Saserdote ay aktuwal na haharap sa langit sa mismong presensiya ni Jehova! At habang binabasa natin ang Hebreong Kasulatan, paano natin matatanto ang napakalaking kahalagahan ng ulat tungkol sa pagtatagpo nina Abraham at Melquisedec, o paano natin mauunawaan nang napakalinaw kung ano ang inilalarawan ng haring-saserdoteng ito? Sabihin pa, dalawang halimbawa lamang ito ng maraming katunayan na magiging malinaw kapag binasa natin ang liham.

Ang pananampalatayang nililinang ng liham na ito ay tumutulong sa mga Kristiyano na manghawakan sa kanilang pag-asa sa pamamagitan ng "malinaw na pagtatanghal ng mga katunayan bagaman hindi nakikita." (Heb 11:1) Sa panahon kung kailan maraming tao ang nananalig sa mga bagay na sinauna, sa materyal na kayamanan at kapangyarihan ng mga organisasyon, sa karilagan ng mga ritwal at mga seremonya, at umaasa sa karunungan ng sanlibutang ito sa halip na sa Diyos, buong-husay na tinutulungan ng kinasihang liham sa mga Hebreo ang tao ng Diyos na maging "lubos na may kakayahan, lubusang nasangkapan ukol sa bawat mabuting gawa."—2Ti 3:16, 17.

Manunulat, Panahon at Lugar ng Pagsulat. Kinikilala ng karamihan na ang apostol na si Pablo ang sumulat ng liham sa mga Hebreo. Tinanggap ito ng sinaunang mga manunulat bilang isang liham ni Pablo. Sa Chester Beatty Papyrus No. 2 (P^{46}) (mula noong mga 200 C.E.), kabilang ang Hebreo sa siyam na liham ni Pablo, at nakatala ang Hebreo kasama ng "labing-apat na liham ni Pablo na apostol" sa "The Canon of Athanasius," na mula noong ikaapat na siglo C.E.

Hindi binanggit ng manunulat ng Hebreo ang kaniyang pangalan. Bagaman ang lahat ng iba pang mga liham ni Pablo ay kababasahan ng kaniyang pangalan, maliwanag na ang kawalang ito ng pagkakakilanlan ng sumulat ay hindi nag-aalis ng posibilidad na si Pablo ang manunulat. Mariing ipinahihiwatig ng panloob na katibayan sa liham na si Pablo ang manunulat nito at na isinulat ito sa Italya, malamang na sa Roma. (Heb 13:24) Unang nabilanggo si Pablo sa Roma, maliwanag na noong mga taóng 59 hanggang 61 C.E. Kasama ni Pablo sa Roma si Timoteo, na binabanggit sa mga liham ng apostol sa mga taga-Filipos, mga taga-Colosas, at kay Filemon, na isinulat mula sa Roma noong panahon ng pagkakabilanggong iyon. (Fil 1:1; 2:19; Col 1:1, 2; Flm 1) Ang kalagayang ito ay katugma ng pananalita sa Hebreo 13:23 tungkol sa paglaya ni Timoteo mula sa bilangguan at sa pagnanais ng manunulat na dumalaw sa Jerusalem sa lalong madaling panahon.

Ang panahon ng pagsulat ay bago ang pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E., sapagkat nakatayo pa noon ang templo sa Jerusalem, at may isinasagawa pa roon na mga paglilingkod, gaya ng makikita mula sa argumento ng liham. At batay sa pananalita ni Pablo tungkol sa pagpapalaya kay Timoteo, makatuwirang sabihin na ang panahon ng pagsulat ay mga siyam na taon ang kaagahan, samakatuwid nga, noong 61 C.E., kung kailan ipinapalagay na si Pablo mismo ay pinalaya mula sa kaniyang unang pagkakabilanggo.—Heb 13:23.

HEBREONG KASULATAN. Ang 39 na kinasihang aklat mula Genesis hanggang Malakias, batay sa karaniwang pagkakaayos sa ngayon, na siyang bumubuo sa kalakhang bahagi ng Bibliya.

Ang mga aklat ng Hebreong Kasulatan, ayon sa pagkakasunud-sunod ng mga ito sa karamihan ng mga bersiyon ng Bibliya, ay maaaring hatiin sa tatlong seksiyon: (1) *Makasaysayan,* Genesis hanggang Esther, 17 aklat; (2) *Patula,* Job hanggang Awit ni Solomon, 5 aklat; (3) *Makahula,* Isaias hanggang Malakias, 17 aklat. Ang gayong pagkakahati ay pangkalahatan lamang, yamang ang makasaysayang seksiyon ay naglalaman din ng mga bahaging patula [*ipinagpatuloy sa pahina 961*]

Mga Kahariang Nakapalibot sa Israel

SAMANTALANG tumatahan sa kanilang bigay-Diyos na lupain, nasumpungan ng bansang Israel na napalilibutan sila ng mga bansang sumasamba sa huwad na mga diyos. Lumabas ang mga Israelita mula sa Ehipto, kung saan ang mga hayop ay ginagawang diyos. Nasa dakong silangan at timog-silangan nila ang Ammon, Moab, at Edom—malalayong kamag-anak ng mga Israelita ngunit mga mananamba sa idolo. Ang politeistikong mga Filisteo ay naninirahan sa baybaying kapatagan sa dakong kanluran. Nasa hilaga ng Israel sa kahabaan ng baybayin ang mga taga-Fenicia, na sa kanilang mga relihiyosong gawain ay kabilang ang sodomiya, bestiyalidad, at paghahain ng mga anak. At tampok sa relihiyon ng mga Siryano ang hubad na wangis ng mga diyosa na ang mga posisyon ay nagpapatingkad sa kanilang seksuwalidad. Upang patuloy na maging kaayaaya kay Jehova, ang Israel ay kailangang manatiling hiwalay sa mga bansang nasa palibot nila.

Bilang pag-iingat sa Israel, ibinigay ni Jehova sa kanila ang Kautusang Mosaiko, na naging isang 'pader na naghihiwalay' upang ibukod sila mula sa nakapalibot na mga bansa. (Efe 2:14) Hindi sila dapat makipag-alyansa sa gayong mga bansa, makipag-asawa sa kanila, o tumulad sa kanilang mga relihiyosong gawain. (2Cr 16:7; 2Ha 17:13-15) Hangga't sinusunod ng Israel ang mga kautusang ito, nanatili silang isang banal na bayan.

Gayunman, ang mga indibiduwal mula sa nakapalibot na mga bansa ay hindi pinagbawalang sumamba sa tunay na Diyos. Maaari nilang iwan ang kanilang idolatrosong gawain at maging mga mananamba ni Jehova. "Ang Diyos ay hindi nagtatangi." (Gaw 10:34) Samantalang iniingatan niyang nakahiwalay ang Israel, isinasagawa naman ni Jehova ang kaniyang layunin para sa panghinaharap na pagpapala sa mga tao ng lahat ng mga bansa. —Gen 22:18.

NAKAPALIBOT NA MGA BANSA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Ammon	Huk 10:6-9; 1Ha 11:5
Edom	2Cr 25:14, 15
Fenicia	1Ha 11:1, 2, 5; 16:30, 31
Filistia	Huk 10:6; 16:23; 2Ha 1:2
Moab	Bil 22:4-7; 25:1-3; 2Ha 3:26, 27
Sirya	Huk 10:6; 2Cr 28:20-23

Ang mga Moabita ay nanirahan sa baku-bakong teritoryo sa silangan ng Dagat na Patay. Sa Batong Moabita (kaliwa), ipinaghahambog ni Haring Mesa ang kaniyang diyos na si Kemos at winawalang-galang si Jehova

Si Anubis, ang Ehipsiyong diyos na may ulo ng chakal, habang inihahanda nito ang isang momya. Kabilang sa mga diyos ng Ehipto ang hamak na mga tao, mga ibon, at mga hayop

Ang mga taga-Fenicia, na nanirahan sa lupaing ito sa silangang baybayin ng Mediteraneo, ay sumamba sa mga diyos gaya ng isa na ipinakikita rito na nakatuntong sa isang leon

MGA 120 taon lamang pagkatapos na si Saul ay maging unang hari ng Israel, ang bansa ay nahati sa dalawa. Bakit? Dahil sa pag-aapostata ni Haring Solomon. Sa pagnanais na paluguran ang kaniyang mga asawang banyaga, pinahintulutan ni Solomon na makapasok sa bansa ang talamak na idolatriya at nagtayo siya ng 'matataas na dako' para sa huwad na mga diyos. Ang pinagsamang pagsambang ito ay kasuklam-suklam kay Jehova. Gayunpaman, palibhasa'y tapat sa kaniyang tipan kay David, hindi pinutol ng Diyos ang Davidikong dinastiya. Sa halip, itinalaga niyang alisin sa ilalim nito ang malaking bahagi ng bansa.—1Ha 11:7-13.

Nangyari ito noong 997 B.C.E. Dahil sa mga pagkilos ng mapagmatigas na anak ni Solomon na si Rehoboam, sampung tribo ang naghimagsik at bumuo ng isang kaharian na ang kalakhang bahagi ay nasa hilaga ng lupain ngunit kasama rin dito ang nakapaloob na mga Simeonitang lunsod na nakapangalat sa buong Juda. Tanging ang mga tribo nina Benjamin at Levi ang nanatiling tapat sa timugang kaharian sa Juda.

Si Jeroboam, na unang hari ng hilagang kaharian, ay nangamba na mawala ang katapatan ng bayan sa kaniya kung patuloy na sasamba ang mga ito sa Jerusalem, kaya nagtatag siya ng sarili niyang relihiyon. Naglagay siya ng mga ginintuang guya sa Dan sa dulong hilaga at sa Bethel na 17 km (11 mi) lamang sa hilaga ng Jerusalem. Nagtalaga rin siya ng sarili niyang mga saserdote at nagtakda ng sarili niyang 'mga banal na araw.'—1Ha 12:26-33.

Dahil dito, ang Israel ay naging isang lupaing nababahagi sa pulitika at relihiyon, isang lupain na madaling salakayin ng mga banyaga at nililigalig ng digmaang sibil. Palibhasa'y nahiwalay sa dalisay na pagsamba kay Jehova, ang sampung-tribong kaharian ay nalugmok sa moral at espirituwal na kabulukan. Gayunpaman, patuloy na isinugo ni Jehova ang kaniyang mga propeta upang himukin silang magsisi.

MGA PANGUNAHING LOKASYON
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Bethel	1Ha 12:28, 29
Carmel (Bdk.)	1Ha 18:19-40
Dan	2Ha 10:29
Jerusalem	2Cr 11:1
Jezreel	2Ha 9:30-37
Samaria	1Ha 16:23, 24
Sikem	1Ha 12:1, 25
Tirza	1Ha 15:33
Mga nakapaloob na lunsod	Jos 19:1-8

Mga guho ng palasyo ni Ahab sa Samaria, at mga piraso ng garing na natagpuan doon. Ang Samaria ang kabisera ng hilagang kaharian sa loob ng mga 200 taon

Prominente sa hilagang kaharian ang pagsamba kay Baal. Ang larawang ito ng huwad na diyos na iyon ay natagpuan sa Ras Shamra sa Sirya. Sa kanang kamay, may hawak siyang isang pamalo, na pinaniniwalaang gumagawa ng bagyo. Nasa kaliwang kamay naman niya ang isang disenyo ng kidlat na may ulo ng sibat at may tumutubong halaman sa ibabaw nito, na lumalarawan sa mabuting epekto ng ulan

Ang Beitin, malapit sa sinaunang Bethel (di-kalayuan sa Jerusalem). Sa Bethel, naglagay si Jeroboam ng gintuang guya para sa pagsamba (tiyak na mas malaki kaysa sa bronseng guyang ito na nakadispley sa Louvre)

SI Elias ay isang propeta na nanawagan para sa isang pagsubok sa Bundok Carmel upang malaman kung sino ang tunay na Diyos. Sumamâ ang hilagang kaharian dahil sa pagsamba kay Baal. Ngunit buong-tapang na hinamon ni Elias ang 450 propeta ni Baal na patunayang si Baal ang tunay na Diyos. Walang ibinunga ang kanilang matagal at maligalig na pananalangin. Pagkatapos ay inilatag ni Elias ang kaniyang hain, paulit-ulit itong binasâ ng tubig, at nanalangin kay Jehova. Nang biglang bumulusok ang apoy mula sa langit at tupukin nito ang hain at himurin ang tubig, bumulalas ang bayan: "Si Jehova ang tunay na Diyos!" Nang magkagayon, iniutos ni Elias na patayin ang mga propeta ni Baal.—1Ha 18:18-40.

Gayunpaman, natakot si Elias nang malaman niyang nagpapakana si Reyna Jezebel na patayin siya. Tumakas siya nang mga 150 km (95 mi) patungong Beer-sheba at pagkatapos ay naglakbay pa nang 300 km (190 mi) patungong Bundok Sinai. Hindi itinakwil ni Jehova si Elias nang pansamantalang panghinaan ito ng loob kundi tiniyak sa kaniya na may isasagawa pa siyang gawaing panghuhula.—1Ha 19:1-18.

Si Eliseo ang humalili kay Elias. Nang palibutan si Eliseo ng mga karong pandigma ng Sirya, natanto niya, dahil sa kaniyang pananampalataya, na ang mga hukbong Siryano ang talagang napalilibutan—ng napakakapal na hukbo ng mga anghelikong karo!—2Ha 6:15-17.

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Abel-mehola	1Ha 19:16
Beer-sheba	1Ha 19:3
Bethel	2Ha 2:1-3, 23, 24
Carmel (Bdk.)	1Ha 18:19-40
Damasco	2Ha 8:7-15
Dotan	2Ha 6:13-18
Ekron	2Ha 1:2-4
Gilgal	2Ha 4:38-41
Ilog Jordan	2Ha 2:6-14
Jerico	2Ha 2:4, 5, 19-22
Jezreel	1Ha 18:45, 46; 21:1, 17-26
Kison (A.L.)	1Ha 18:40
Ramot-gilead	2Ha 9:1-10
Samaria	2Ha 5:1-27; 6:19-23; 7:1-20
Sidon	1Ha 17:8, 9
Sunem	2Ha 4:8-37
Zarepat	1Ha 17:9-24

Bundok Carmel at ang Dagat Mediteraneo sa likod nito. Dito nangyari ang pagsubok sa apoy na nagpatunay na hindi si Baal kundi si Jehova ang tunay na Diyos (1Ha 18:21-39)

Lugar ng Bundok Sinai (Horeb). Tumakas si Elias mula sa poot ni Jezebel nang mga 450 km (285 mi) patungo sa rehiyong ito (1Ha 19:1-18)

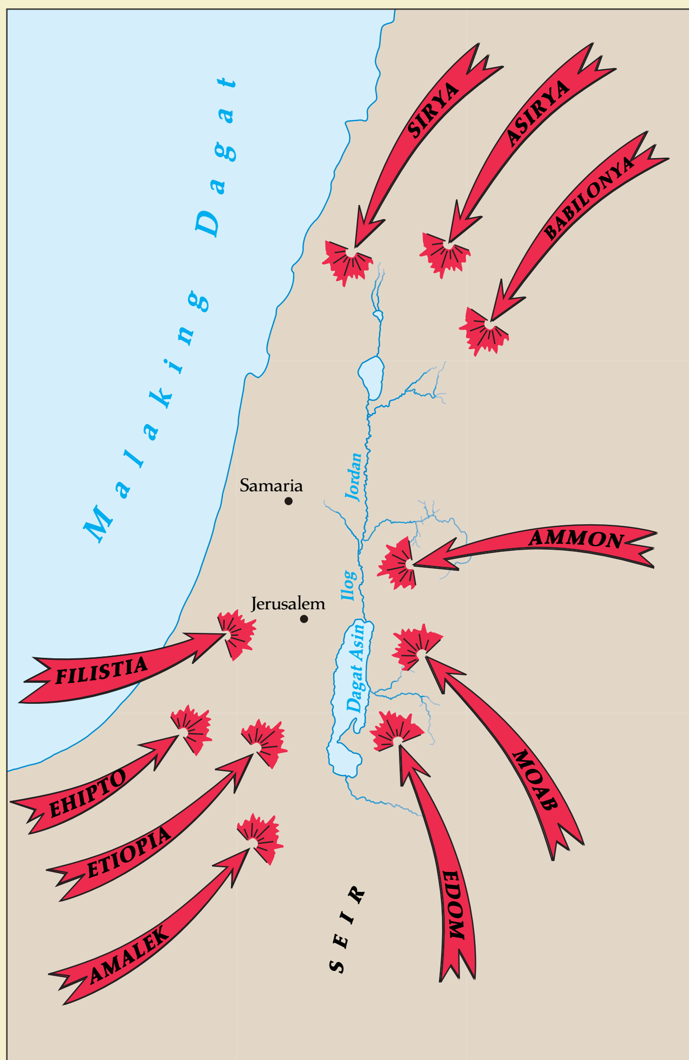
Tanawin mula sa Tell Dothan. Dito ay makahimalang nakita ni Eliseo at ng kaniyang tagapaglingkod na, bagaman napalilibutan sila ng hukbong militar ng Sirya, ang bulubunduking pook ay punô ng nag-aapoy na mga anghelikong karong pandigma na isinugo ni Jehova (2Ha 6:13-17)

Mga Kaaway na Bansang Sumalakay sa Israel

NASA palibot ng Israel ang mga kaaway na bansa na determinadong kunin ang mana nito. Matatalo kaya ang Israel? Hangga't nananatiling tapat sa Diyos ang Israel, tiyak na magtatagumpay ito. "Si Jehova ang nakipaglaban para sa Israel."—Jos 10:14.

Malinaw itong ipinakita noong panahon ng pamamahala ni Haring Jehosapat (936-mga 911 B.C.E.). Ang pinagsama-samang mga hukbo ng Ammon, Moab, at Bundok Seir ay pumaroon laban sa Juda. Namanhik si Jehosapat kay Jehova: 'Narito . . . pumaparito sila upang palayasin kami mula sa iyong pag-aari na pinangyari mong ariin namin. O aming Diyos, hindi ka ba maglalapat ng kahatulan sa kanila?' Tiyak na maglalapat Siya! Binigyang-katiyakan ang Juda: "Ang pagbabaka ay hindi inyo, kundi sa Diyos." Nilito ni Jehova ang kaaway anupat nagpatayan sila sa isa't isa.—2Cr 20:1-23.

Nang dakong huli, pagkatapos ng maraming siglo ng pakikipaglaban para sa Israel, pinahintulutan ni Jehova ang mga kaaway na bansa na lupigin ito. Noong 740 B.C.E., winakasan ng mga Asiryano ang sampung-tribong kaharian "sapagkat ang mga anak ni Israel ay nagkasala laban kay Jehova." (2Ha 17:7-18) Pagkatapos, noong 607 B.C.E., dahil sa pagkamasuwayin nito, ang dalawang-tribong kaharian ay winasak ng mga Babilonyo. (2Ha 21:10-15; 22:16, 17) Idiniriin ng yugtong ito ng kasaysayan ng Israel ang kahalagahan ng pagsunod kay Jehova.

MGA KAAWAY NA BANSA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Amalek	Aw 83:2-4, 7
Ammon	2Cr 20:1-3, 10, 11; 2Ha 24:2
Asirya	2Ha 15:19, 20, 29; 17:1-6; 18:13-35
Babilonya	2Ha 24:1, 12-17; 25:1-21
Edom	2Cr 20:1, 2, 22; 28:17; Ob 1, 12-14
Ehipto	1Ha 14:25, 26; 2Cr 36:2-4
Etiopia	2Cr 14:9-13
Filistia	1Sa 17:1-10; 31:1-7; 2Sa 5:17-25
Moab	Aw 83:2-4, 6
Sirya	1Ha 20:1-6, 26; 2Ha 12:17, 18; 16:5-9

Mga kawal na Asiryano na nagdala sa mga Judio mula sa Lakis patungo sa pagkatapon. Mula sa palasyo ni Senakerib sa Nineve

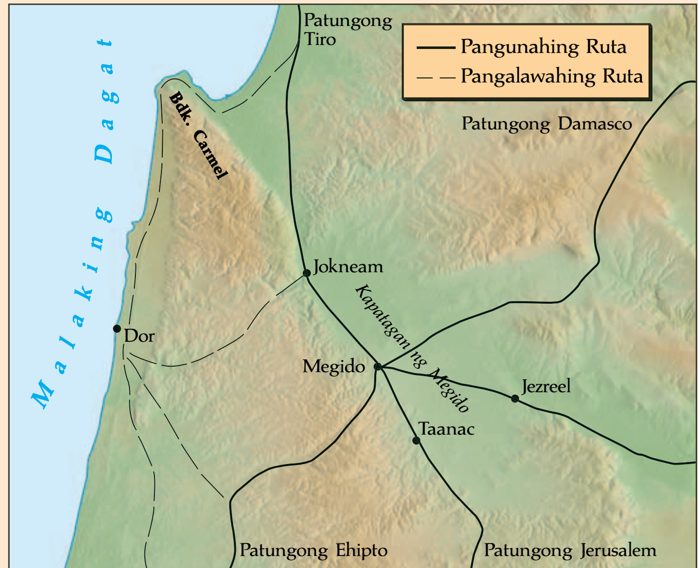
Inskripsiyong Ehipsiyo na naghahambog sa panlulupig ni Paraon Sisak sa mga Judeanong lunsod

Rekord ng Babilonya tungkol sa pagsalakay ni Nabucodonosor sa Juda

Ang Megido

PALIBHASA'Y estratehiko ang lokasyon nito at prominente sa pangunahing mga rutang pangkalakalan at pangmilitar, ang Megido ay pinag-interesan ng maraming bansa noong panahon ng Bibliya. Maraming mahahalagang pagbabaka ang naganap sa kapatagang libis sa paanan ng Megido. Kaya nga, angkop na angkop na tawagin ng aklat ng Apocalipsis na Har–Magedon (mula sa Heb., nangangahulugang "Bundok ng Megido") ang dumarating na "digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat." Gayunman, hindi sa literal na Megido ipakikipaglaban ang digmaang ito. Masasangkot dito ang "mga hari ng buong tinatahanang lupa." (Apo 16:14, 16) Sa pagkakataong iyon ay walang magtatagumpay na tagapamahalang tao. Silang lahat ay lulupigin ng Kaharian ng Diyos. Sa gayo'y ipagbabangong-puri ang Diyos na Jehova, na Makapangyarihan-sa-lahat, bilang Soberano ng Sansinukob.

Itaas: Modelo ng sinaunang Megido. *Kanan:* Hitsura ng mga guho ng Megido, kung saan kitang-kita ang Kapatagan ng Megido (Esdraelon)

Ang Imperyo ng Asirya

ANG Asirya ay isang imperyong may rekord na punô ng panlulupig ng militar, na kadalasa'y may kasamang sadistikong pagtrato sa mga bihag. Ang isa sa mga pangunahing impluwensiya sa buhay ng mga Asiryano ay ang relihiyon, at pakikipagdigma ang itinuturing na pangunahing gawain ng kanilang relihiyon. Iniuulat ng istoryador na si W. B. Wright: "Pakikipaglaban ang pinagkakaabalahan ng bansa, at walang humpay ang mga saserdote sa pagsusulsol ng digmaan. Tinustusan sila sa kalakhan mula sa mga nasamsam sa pagkubkob, na mula rito ay lagi silang binibigyan ng takdang porsiyento bago makihati ang iba, sapagkat napakarelihiyoso ng lahing ito ng mga mandarambong." —*Ancient Cities*, 1886, p. 25.

Iniuulat kapuwa ng Bibliya at ng sekular na kasaysayan na nagkaroon ng paulit-ulit na ugnayan ang Israel at Asirya. Nang maglaon ay pinilit ang Israel na magbayad ng tributo sa hari ng Asirya. Pagkatapos, noong 740 B.C.E., nilupig ng Asirya ang Samaria, na kabisera ng hilagang kaharian, at pagkaraan nito ay libu-libo ang dinala sa pagkatapon. Ang pagpapahintulot ni Jehova na mangyari ito ay nagpapakitang labis na nalugmok sa apostasya ang bansang Israel. Ngunit nang tangkain ni Senakerib na idagdag ang Jerusalem sa talaan ng kaniyang mga nasakop, nilipol ng isang anghel ni Jehova ang 185,000 kawal ng Asirya sa isang gabi. (Isa 36:1–37:38) Nang bandang huli, gaya ng inihula ng mga propeta ni Jehova, ang Asirya ay naging isang tiwangwang na kaguhuan, at hinalinhan ito ng Babilonya sa tanawin ng daigdig. —Isa 23:13; Zef 2:13.

MGA PROMINENTENG LUNSOD

Nineve: Pangunahing kabisera ng imperyo; lubhang pinaganda ni Senakerib ang arkitektura nito ngunit isa itong "lunsod ng pagbububo ng dugo." —Na 3:1

Cala: Nang maglaon ay nakilala bilang Nimrud; pinili ito ni Ashurnasirpal II bilang kaniyang maharlikang lunsod at kabiserang pangmilitar

Khorsabad: Isang pangalawahing kabisera, itinayo ni Sargon II ngunit napabayaan pagkamatay niya

Ashur: Sinaunang kabisera ng relihiyon ng imperyo; itinala ni Senakerib na may 34 na templo roon

Babilonya: Sentro ng komersiyo at administrasyon ng timugang Mesopotamia

Larawang ipininta ng arkeologong si A. H. Layard na nagpapakita ng karingalan ng palasyo ni Ashurnasirpal II sa Nimrud (Cala)

Ang malaking torong ito na may mga pakpak at ulo ng tao ay dating palamuti sa palasyo ni Sargon II

Mula sa isang pader ng palasyo ni Ashurnasirpal II sa Nimrud. Ang pangangaso ng leon ay isang isport ng mga Asiryanong hari; ang Nineve mismo ay tinawag na "tirahan ng mga leon" (Na 2:11)

Si Haring Ashurnasirpal II habang nasa korte kasama ang isang tagapaglingkod at isang nagbabantay na espiritu; mula sa palasyo sa Nimrud (Cala), nakadispley sa British Museum. Malaking papel ang ginampanan ng relihiyon sa pulitika ng Asirya

Si Haring Ashurnasirpal II na sumusugod sa labanan kasama ang kaniyang diyos na si Asur na lumilipad sa unahan niya at nagpapahilagpos din ng palaso. Nakadispley sa British Museum

Si Haring Ashurnasirpal II na napalilibutan ng mga simbolo ng kaniyang mga diyos. Ang helmet na may mga sungay ay sinasabing lumalarawan kay Asur; ang bilog na may mga pakpak ay sumasagisag sa diyos-araw na si Shamash; ang buwang gasuklay ay emblema ng diyos-buwan na si Sin; ang hugis-V ay kidlat ni Adad; at ang bituin ay lumalarawan kay Ishtar

Tinuya ng kinatawan ni Senakerib si Jehova at hiningi ang pagsuko ng Jerusalem

Ang Sennacherib Prism (Taylor Prism sa British Museum), isa sa mga huling ulat ng kasaysayan ng hari kung saan ipinaghambog niya ang kaniyang pagsalakay sa Juda ngunit walang binabanggit tungkol sa kapahamakang sinapit ng kaniyang mga kawal

Ang kalupitan ng mga Asiryano na inilalarawan sa mga pader ng kanilang mga palasyo. Sa kaliwa, mga Caldeo na binabalatan nang buháy at hinihila ang dila. Sa kanan at ibaba, mga bihag mula sa Lakis na binabalatan nang buháy at ibinabayubay

Gaya ng inihula sa Bibliya, ang Nineve (ang bunton ng Kuyunjik sa unahan) ay naging "isang lunsod na iginuho." (Na 2:10) Inilalahad ng isang tapyas mula sa Babylonian Chronicle (sa itaas) ang mga detalye ng pananamsam ng Babilonya sa dating dakilang lunsod (Babylonian Chronicle B.M. [British Museum] 21901, na tinatawag ding The Gadd Chronicle o The Fall of Nineveh Chronicle)

INTERESADO sa arkeolohiya ang mga estudyante ng Bibliya. Bakit? Sapagkat sa maraming pagkakataon, nakatulong ang mga tuklas ng mga arkeologo upang sumulong ang ating unawa tungkol sa buhay noong mga panahon ng Bibliya at sa orihinal na mga wika na ginamit sa pagsulat ng Kasulatan.

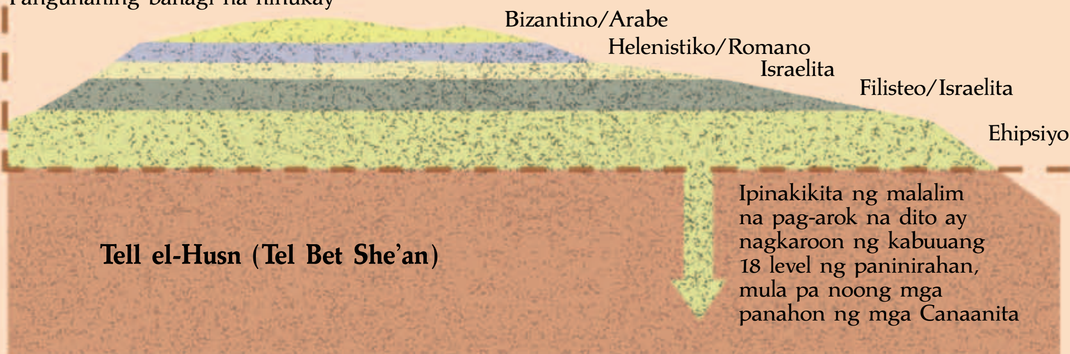
Kung minsan ay napatahimik pa nga ng mga tuklas sa arkeolohiya yaong mga bumabatikos sa kawastuan ng ilang mga pangyayari o mga pananalita na binabanggit sa Bibliya. Halimbawa, nagkaroon ba ng Babilonyong hari na nagngangalang Belsasar at ng Asiryanong hari na nagngangalang Sargon? Hanggang noong ika-19 na siglo, tanging sa rekord ng Bibliya masusumpungan ang mga pangalang ito. (Isa 20:1; Dan 5:1) Ngunit nang matuklasan ang palasyo ni Sargon sa Khorsabad at ang ngayo'y bantog na Nabonidus Chronicle, napatunayan na ang mga tagapamahalang ito ay talagang umiral.

Hindi ito nangangahulugan na ang patotoo ng autentisidad ng Bibliya ay nakadepende sa mga tuklas ng arkeolohiya. Sinabi ng arkeologong Israeli na si Yohanan Aharoni: "Pagdating sa pagbibigay ng makasaysayan o kaya'y makasaysayan at heograpikong interpretasyon, ang arkeologo ay lumalabas na sa saklaw ng mga eksaktong siyensiya, at umaasa na lamang sa sariling mga palagay at sa mga paghihinuha upang makabuo ng isang komprehensibong makasaysayang larawan." Kaya naman sa pagsusuri ng mga arkeologo sa kanilang mga tuklas, kung minsan ay hindi sila sumasang-ayon sa sinasabi ng Bibliya.

Dapat bang pag-alinlanganan ang autentisidad ng Bibliya dahil dito? Hinding-hindi. Ang pananampalatayang nakadepende lamang sa interpretasyon ng mga tuklas sa arkeolohiya ay mabuway. Ang patotoo na kinasihan ng Diyos ang Bibliya ay masusumpungan, hindi sa arkeolohiya, kundi sa Bibliya mismo.

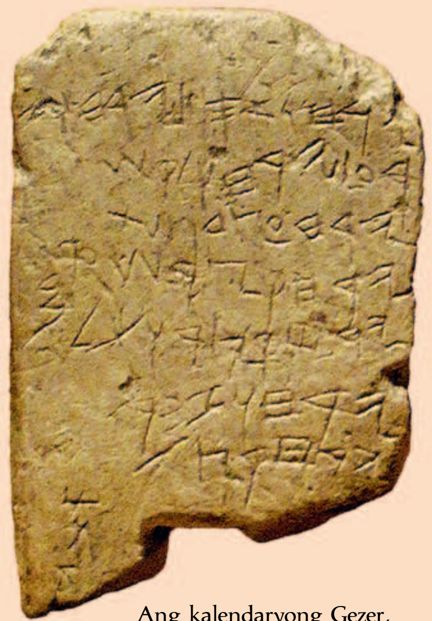

Gulod na kinaroroonan ng mga guho ng Bet-sean

Isang inskripsiyon na kababasahan: "Dito dinala ang mga buto ni Uzias, hari ng Juda. Hindi dapat buksan." Ito ang palatandaan ng lugar kung saan muling inilibing ang mga buto ng hari, maliwanag na isinagawa noong mga unang siglo C.E.

Ang kalendaryong Gezer, pinaniniwalaang mula pa noong ikasampung siglo B.C.E., ay isa sa pinakamatatandang halimbawa ng sinaunang sulat Hebreo

Si Sargon II, na ang pag-iral ay matagal nang pinag-aalinlanganan ng mga kritiko, ay kilalang-kilala na ngayon ng mga arkeologo

Sa isang pader ng paagusang nagdurugtong sa Bukal ng Gihon at sa Tipunang-tubig ng Siloam (lumilitaw na itinayo ni Haring Hezekias) ay masusumpungan ang inskripsiyong makikita rito na naglalarawan kung paano isinagawa ang proyekto

[*karugtong ng pahina 944*] (Gen 2:23; 4:23, 24; 9:25-27; Exo 15:1-19, 21; Huk 5) at makahula (Gen 3:15; 22:15-18; 2Sa 7:11-16); ang patulang seksiyon ay naglalaman ng materyal na makasaysayan (Job 1:1–2:13; 42:7-17) at makahula (Aw 2:1-9; 110:1-7); at ang makahulang seksiyon ay may makasaysayang impormasyon at patulang materyal (Isa 7:1, 2; Jer 37:11–39:14; 40:7–43:7; Pan 1:1–5:22).

Dahil pinagsama-sama ng mga Judio ang ilan sa 39 na aklat ding ito at binago nila ang pagkakasunud-sunod ng mga ito, ang bilang nila sa mga aklat ay 24 o 22 lamang at, alinsunod sa kanilang tradisyonal na kanon, inayos nila ang mga iyon gaya ng sumusunod: Una, ang *Kautusan* (sa Heb., *Toh·rah′*), tinatawag ding Pentateuch, binubuo ng (1) Genesis, (2) Exodo, (3) Levitico, (4) Mga Bilang, at (5) Deuteronomio. (Tingnan ang PENTATEUCH.) Ikalawa, ang *Mga Propeta* (sa Heb., *Nevi·'im′*), na hinahati sa "Unang mga Propeta," (6) Josue, (7) Mga Hukom, (8) Samuel (ang Una at Ikalawa ay magkasama sa iisang aklat), (9) Mga Hari (ang Una at Ikalawa ay iisang aklat lamang), at "Huling mga Propeta," na hinahati naman sa "Pangunahing" mga Propeta, (10) Isaias, (11) Jeremias at (12) Ezekiel, at (13) Labindalawang "Pangalawahing" Propeta (iisang aklat lamang na binubuo ng Oseas, Joel, Amos, Obadias, Jonas, Mikas, Nahum, Habakuk, Zefanias, Hagai, Zacarias, at Malakias). Ang ikatlong seksiyon ay tinatawag na *Banal na mga Akda* (Hagiographa o, sa Hebreo, *Kethu·vim′*), simula sa (14) Mga Awit, (15) Mga Kawikaan, at (16) Job; pagkatapos ay ang "Limang Megilloth" o limang magkakahiwalay na balumbon, samakatuwid ay (17) Ang Awit ni Solomon, (18) Ruth, (19) Mga Panaghoy, (20) Eclesiastes, at (21) Esther, na sinundan naman ng (22) Daniel, (23) Ezra-Nehemias (pinagsama), at (24) Mga Cronica (ang Una at Ikalawa ay magkasama sa iisang aklat). Kung minsan, ang aklat ng Ruth ay inilalakip sa Mga Hukom, at ang Mga Panaghoy naman sa Jeremias, anupat nagiging 22 na lamang ang mga aklat, isang kabuuan na katumbas ng bilang ng mga titik sa alpabetong Hebreo, bagaman hindi ganito ang karaniwang pagkakaayos sa mga Bibliyang Hebreo sa ngayon.

Hindi lahat ng unang mga katalogo ay nagtatala sa mga aklat ng Hebreong Kasulatan ayon sa nabanggit na pagkakasunud-sunod. Ito ay sa dahilang magkakahiwalay na balumbon noon ang indibiduwal na mga aklat. Bilang paglalarawan: Sa Babilonyong Talmud (*Bava Batra* 14*b*) ay sinasabi: "Itinuro ng ating mga Rabbi: Ang pagkakasunud-sunod ng mga Propeta ay, Josue, Mga Hukom, Samuel, Mga Hari, Jeremias, Ezekiel, Isaias, at ang Labindalawang Pangalawahing Propeta." (Isinalin nina M. Simon at I. Slotki) Maaaring ito ang dahilan kung bakit ang Jeremias ay nauuna sa Isaias sa maraming manuskritong Hebreo na isinulat sa Alemanya at Pransiya.

Ang mga Manunulat. Ang buong Hebreong Kasulatan ay isinulat at tinipon ng mga Judio, mga miyembro ng bansa na 'pinagkatiwalaan ng mga sagradong kapahayagan ng Diyos.' (Ro 3:1, 2) At, sa kalakhang bahagi, ang Kasulatang ito bago ang panahong Kristiyano ay isinulat sa Hebreo, kalakip ang sumusunod na ilang bahagi sa Aramaiko: Genesis 31:47; Ezra 4:8 hanggang 6:18 at 7:12-26; Jeremias 10:11; Daniel 2:4b hanggang 7:28. May matatagpuan ding mga salitang Aramaiko sa Job, ilang Awit, Awit ni Solomon, Jonas, Esther, at sa mga bahaging Hebreo ng Daniel. Ang aklat ng Ezekiel ay kakikitaan din ng impluwensiyang Aramaiko.

Si Moises ang sumulat at nagtipon ng unang limang aklat ng Bibliya, at sinundan siya ng di-kukulangin sa 31 iba pang manunulat at tagapagtipon, kabilang na sina Josue, Samuel, David, Solomon, Isaias, Jeremias, Ezekiel, Daniel, Ezra, at Nehemias. Nabuhay sila sa loob ng isang yugto na 1,100 taon, mula noong ika-16 hanggang ika-5 siglo B.C.E., at sila'y nagmula sa iba't ibang linya ng gawain, anupat may pastol, tagakopya, gobernador, hari, propeta, at saserdote.

Ang ilan sa mga manunulat ng Bibliya ay aktuwal na nakasaksi sa mga pangyayaring iniulat nila; isinulat ni Moises ang mga naging karanasan niya sa harap ni Paraon. (Exo 5:1–12:32) Ang ilang makasaysayang datos ay tinipon nila mula sa mas naunang mga rekord sa pamamagitan ng masikap na pananaliksik, gaya noong tinitipon nila ang mga rekord ng talaangkanan. (1Cr 1-9) Ngunit ang maraming bagay, gaya ng kaalaman tungkol sa pagtitipon ng mga anghelikong hukbo sa langit at ng mga pagsisiwalat may kaugnayan sa mga hula, ay hindi saklaw ng kaalaman ng tao at maaari lamang malaman sa pamamagitan ng tuwirang pagkasi ng Diyos. Ito at ang ganap na pagkakaisa ng buong Kasulatan, bagaman binubuo iyon ng mga akda na isinulat ng maraming manunulat sa loob ng napakahabang yugto ng panahon taglay ang kanilang sari-saring pinagmulan, ay pawang nagpapatotoo at nagpapakita na ang mga manunulat ng Bibliya ay talagang "nagsalita mula sa Diyos habang ginagabayan sila ng banal na espiritu."—2Pe 1:21.

Kanon ng Hebreong Kasulatan. Ang mga aklat ng Hebreong Kasulatan ay hindi lumilitaw sa ating mga Bibliya ayon sa pagkakasunud-sunod ng pagkakasulat ng mga ito. Sina Joel, Amos, at Jonas ay nabuhay nang mga dalawang siglo ang kaagahan kaysa kina Jeremias, Ezekiel, at Daniel. Hindi rin laging isinisiwalat ng titulo ng mga aklat kung sino ang manunulat. Halimbawa, lumilitaw na ang aklat ng Job ay isinulat ni Moises; ang aklat naman ng Ruth ay isinulat ni Samuel. Ang mga detalye tungkol

sa indibiduwal na mga aklat, kung kailan at kung sino ang sumulat ng bawat isa, ay makikita sa "Talaan ng mga Aklat ng Bibliya Ayon sa Pagkakasunud-sunod ng Pagkakasulat" sa artikulong BIBLIYA. Tingnan ang mga artikulo tungkol sa indibiduwal na mga aklat para sa nilalaman, kahalagahan, patotoo ng autentisidad, at iba pang impormasyon.

Kumpleto na ang kanon ng Hebreong Kasulatan noong narito si Jesu-Kristo sa lupa, gaya ng ipinakikita ng kaniyang mga pananalita na nakaulat sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Halimbawa, tinukoy niya ang pagkakahati-hati nito sa tatlong seksiyon nang magsalita siya tungkol sa "lahat ng mga bagay na nakasulat sa *kautusan* ni Moises at sa *mga Propeta* at *Mga Awit."* (Luc 24:44) Ang kaniyang mga tagasunod ay sumulat o nagsalita tungkol sa "pangmadlang pagbabasa ng Kautusan at ng mga Propeta," "Kasulatan," 'kautusan ni Moises at mga Propeta,' "banal na Kasulatan," at "banal na mga kasulatan."—Gaw 13:15; 18:24; 28:23; Ro 1:2; 2Ti 3:15; tingnan ang KANON.

Kapansin-pansin din na walang mga akdang Apokripal ang isinama sa Hebreong kanon. Mula nang mga araw nina Ezra at Malakias, noong ikalimang siglo B.C.E., ang nakumpletong kanon ng Hebreong Kasulatan ay binantayan at ipinagsanggalang upang hindi ito mapasukan ng anumang kuwestiyunableng akda. (Tingnan ang APOKRIPA.) Naging napakaingat ng mga tagakopya ng manuskrito na tinatawag na mga Soperim, na nang bandang huli ay hinalinhan ng mga Masorete.

Noong una, ang Hebreong Kasulatan ay isinulat nang walang mga patinig o bantas, at hindi ito hati-hati sa mga kabanata at mga talata gaya sa ngayon. Noong ikalawang kalahatian ng unang milenyo C.E. ang mga Masorete, na napakaingat din na mga tagakopya ng Bibliya, ay nagtatag ng isang sistema ng mga tuldok-patinig at mga tuldik bilang pantulong sa pagbasa at pagbigkas.

Preserbasyon at Pagtatawid ng Nilalaman. Ang mga Judiong Soperim (mga eskriba), bagaman metikuloso upang maiwasan ang mga pagkakamali sa pagkopya, ay gumawa ng mga pagwawasto sa teksto kapag, sa opinyon nila, ang orihinal na teksto ay waring lumalapastangan sa Diyos o walang paggalang sa kaniyang mga kinatawan. Sa mahigit na 140 kaso, pinalitan ng mga eskribang Judio ang Tetragrammaton (ang puro-katinig na katumbas ng pangalang Jehova) upang kabasahan ito ng alinman sa "Soberanong Panginoon" o "Diyos."—Tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1562, 1569.

Wala nang orihinal na mga sulat ng Hebreong Kasulatan ang umiiral sa ngayon, ngunit posibleng may 6,000 sulat-kamay na kopya ng buo o ilang bahagi ng Hebreong Kasulatan. Ang Nash Papyrus, na naglalaman ng maliliit na bahagi ng Deuteronomio, at ang marami sa Dead Sea Scrolls ay kinopya bago ang ating Karaniwang Panahon. Bukod sa mga kopya ng Kasulatan sa Hebreo, maraming bersiyon ng Kasulatan bago ang panahong Kristiyano ang ginawa sa maraming wika, buo man o ilang bahagi lamang. Ang unang aktuwal na salin ay ang Griegong *Septuagint,* na sinimulan noong mga 280 B.C.E. Ang Latin na *Vulgate* ni Jerome ay naglalaman din ng isang maagang salin ng Hebreong Kasulatan. Ang *New World Translation* ng Hebreong Kasulatan ay ibinatay sa ikapito, ikawalo, at ikasiyam na mga edisyon ng *Biblia Hebraica* ni Rudolf Kittel, na unang inimprentang edisyon ng Codex Leningrad B 19A, ang pinakamaagang kumpletong manuskrito ng Hebreong Kasulatan.

Maraming pagsisikap na ginawa ang mga kritiko ng Bibliya upang siraan ang Hebreong Kasulatan, anupat itinuturing nila ito na mga panghuhuwad o mga kuwentu-kuwento lamang na hindi nakasalig sa kasaysayan. Ang isang paraan ng pag-atake ay ang himay-himayin ang iba't ibang aklat ng Bibliya sa layuning patunayan na iba't ibang tao ang sumulat ng mga ito, na para bang hindi kaya ng isang tao na sumulat gamit ang maraming istilo. Lubusang hindi makatuwiran ang gayong argumento, sapagkat ang mga taong sumusulat ng mga tula ay nakasusulat din ng mga salaysay, at totoo rin ang kabaligtaran nito. Ang isang abogado na gumagawa ng legal na dokumento ay madali at mabilis na nagbabago ng kaniyang istilo kapag naglalahad ng personal na karanasan. Kapag inaangkin ng mga kritiko na ang partikular na mga talata, na tinatawag nilang "J" at kababasahan ng pangalang Jehova, ay isinulat ng mga tao na iba pa sa mga sumulat ng mga talatang kababasahan ng titulong "Diyos" (sa Heb., *'Elohim'*), na tinutukoy naman nila bilang "E," ipinakikita nila ang kanilang mababaw na pangangatuwiran.

Upang itawag-pansin ang kamalian ng pag-aangkin ng mga kritiko, si K. A. Kitchen, ng University of Liverpool, ay nagsabi: "Sa Sinaunang Silangan ay walang anumang tiyakang nalalaman na kahalintulad ng masalimuot na kasaysayang binubuo ng pira-pirasong impormasyon at pinaghalu-halong ulat ng panitikang Hebreo (o nagpapabanaag man lamang ng gayong mga pamantayan) gaya ng ipinapalagay ng dokumentaryong mga panghihinuha. At sa kabaligtaran, ang anumang pagsisikap na ikapit ang mga pamantayan ng dokumentaryong mga teorista sa mga akda ng Sinaunang Silangan na may kilalang mga kasaysayan ngunit kakikitaan ng gayunding pampanitikang mga katangian ay maliwanag na magiging kakatwa."—*Ancient Orient and Old Testament,* 1968, p. 115.

Kahalagahan. Napakahalaga ng Hebreong Kasulatan, sapagkat kung wala ang kodigo ng kautu-

san, kasaysayan, at mga hula na masusumpungan dito, magiging malabo ang kahulugan ng maraming bagay sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. (Luc 24: 27, 44) "Sapagkat ang lahat ng bagay na isinulat noong una ay isinulat sa ating ikatututo." "Ngayon ang mga bagay na ito ay nangyari sa kanila bilang mga halimbawa, at isinulat ang mga ito bilang babala sa atin na dinatnan ng mga wakas ng mga sistema ng mga bagay." (Ro 15:4; 1Co 10:11) Kaya naman paulit-ulit na sinipi at tinukoy ng mga Kristiyanong manunulat ng Bibliya ang mas naunang mga sulat ng Bibliya, sa gayo'y ipinagpatuloy at pinalawak nila ang marami sa mga tema at mga pangako na inilahad sa Hebreong Kasulatan. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay nagpapakita ng 320 talata bilang tuwirang mga pagsipi mula sa Hebreong Kasulatan. Ayon sa isang talaan na inilathala nina Westcott at Hort, ang kabuuang bilang ng mga pagsipi at mga pagtukoy ay mga 890.

Kung wala ang Hebreong Kasulatan, hindi natin mababatid ang maraming detalye tungkol sa pinagmulan ng tao, sanhi ng kamatayan, at pangako sa Eden hinggil sa pagdurog ng binhi ng babae sa ulo ng Serpiyente. Kung wala ang Hebreong Kasulatan, hindi natin malalaman ang maraming detalye tungkol sa mga bagay na gaya ng Baha noong panahon ni Noe, ng dahilan kung bakit sagrado ang dugo, ng pakikipagtipan ng Diyos kay Abraham, ng pakikipaglaban ni Jehova para sa kaniyang katipang bayan, at ng kasaysayan ng makalarawang teokratikong kaharian.

HEBRON.

1. Apo ni Levi at anak ni Kohat. Siya ang ninuno ng "mga anak ni Hebron" o mga Hebronita.—Exo 6: 16, 18; Bil 3:19, 27; 26:58; 1Cr 6:2, 18; 15:4, 9; 23:12, 19; 26:30-32.

2. Anak ni Maresa at ama nina Kora, Tapua, Rekem, at Sema. Siya'y isang inapo ni Caleb na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:42, 43.

3. [Dako ng Pagsososyo]. Isang sinaunang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. Itinayo ito pitong taon bago ang Zoan sa Ehipto. (Bil 13:22) Ang Hebron ay mga 30 km (19 na mi) sa TTK ng Jerusalem at mahigit na 900 m (3,000 piye) ang taas nito mula sa kapantayan ng dagat. Isa ito sa pinakamatatandang lugar na tinitirahan pa rin hanggang sa ngayon sa Gitnang Silangan. Waring ang sinaunang pangalan ng Hebron na "Kiriat-arba" (Bayan ni Arba) ay hinalaw sa tagapagtatag nito na isang Anakim, si Arba. (Gen 23:2; Jos 14:15) Ang lunsod at mga karatig na burol nito ay matagal nang kilalá sa mga ubasan, granada, igos, olibo, *apricot,* mansanas, at mga nuwes. Palibhasa'y pinagpala ng maraming bukal at balon, ang Hebron ay napalilibutan ng milya-milyang luntiang pananim.

Ang mga patriyarkang sina Abraham, Isaac, at Jacob ay nanirahan nang ilang panahon sa Hebron bilang dayuhan. (Gen 13:18; 35:27; 37:13, 14) Dito namatay si Sara at inilibing siya sa isang yungib sa kalapit na Macpela. Ang yungib na ito, pati na ang nakapalibot na lupain, na binili ni Abraham mula sa Hiteong si Epron, ay naging dakong libingan ng pamilya. Dito rin inilibing sina Abraham, Isaac, Rebeka, Lea, at Jacob.—Gen 23:2-20; 49:29-33; 50:13.

Noong isugo ni Moises ang 12 tiktik sa Lupang Pangako, ang malahiganteng mga inapo ni Anak ang naninirahan sa Hebron. (Bil 13:22, 28, 33) Pagkaraan ng mga 40 taon, si Hoham na hari ng Hebron ay sumama sa apat na iba pang hari sa pagsalakay sa Gibeon, isang lunsod na nakipagpayapaan kay Josue. Tumugon ang mga Israelita nang humingi ng saklolo ang Gibeon at, sa tulong ni Jehova, tinalo nila

Tanawin sa lansangan sa Hebron, isa sa sinaunang mga kanlungang lunsod ng Israel

ang mga hukbo ng limang hari na dumating laban sa Gibeon. Pagkatapos nito, ang limang haring ito, na nagtago sa isang yungib, ay pinatay at ang kanilang mga bangkay ay ibinitin sa mga tulos hanggang sa kinagabihan.—Jos 10:1-27.

Habang nagpapatuloy ang kampanya ng Israel sa timugang Canaan, ang mga naninirahan sa Hebron, pati na ang kanilang hari (maliwanag na ang kahalili ni Hoham), ay itinalaga sa pagkapuksa. (Jos 10:36, 37) Gayunman, bagaman sa ilalim ng pangunguna ni Josue ay naigupo ng mga Israelita ang kapangyarihan ng mga Canaanita, waring hindi sila agad nagtatag ng mga garison upang mapanatili nila ang kanilang kontrol sa mga lupaing nalupig nila. Maliwanag na habang nakikipagdigma ang Israel sa ibang lugar, muling nanirahan ang mga Anakim sa Hebron, anupat kinailangan ni Caleb (o ng mga anak ni Juda sa ilalim ng pangunguna ni Caleb) na agawin ang lunsod sa kanila ilang panahon pagkaraan nito. (Jos 11:21-23; 14:12-15; 15:13, 14; Huk 1:10) Bagaman ang Hebron ay orihinal na nakaatas kay Caleb na mula sa tribo ni Juda, nang maglaon ay binigyan ito ng sagradong katayuan bilang isang kanlungang lunsod. Nagsilbi rin itong isang lunsod ng mga saserdote. Gayunman, "ang parang ng lunsod [Hebron]" at ang mga pamayanan nito ay naging minanang pag-aari ni Caleb.—Jos 14:13, 14; 20:7; 21:9-13.

Pagkaraan ng mga apat na siglo, sa Hebron pinahiran ng mga lalaki ng Juda si David bilang hari. Mula sa Hebron ay namahala si David nang pito at kalahating taon. Nang mga panahong iyon, siya'y nagkaanak ng anim, sina Amnon, Kileab (Daniel), Absalom, Adonias, Sepatias, at Itream. (2Sa 2:1-4, 11; 3:2-5; 1Cr 3:1-4) Bago nito, maliwanag na tinulungan si David ng mga naninirahan sa Hebron noong tinutugis siya ni Haring Saul. (1Sa 30:26, 31) Sa pagtatapos ng paghahari ni David sa Hebron, si Abner, na pangunahing tagasuporta ng pagkahari ng anak ni Saul na si Is-boset (2Sa 2:8, 9), ay lumipat sa panig ni David. Pagkabalik ni Joab mula sa isang paglusob at nang malaman niyang pinayaon ni David si Abner nang payapa, inutusan niya ang mga mensahero na pabalikin si Abner. Pagkatapos ay pinatay niya ito mismo sa Hebron, kung saan inilibing si Abner pagkaraan nito. (2Sa 3:12-27, 32) Nang maglaon, pinaslang nina Recab at Baanah si Is-boset at, palibhasa'y umaasang gagantimpalaan sila, dinala nila ang ulo nito kay David sa Hebron, ngunit ipinapatay sila ni David dahil sa kanilang kabuktutan. (2Sa 4:5-12) Pagkatapos, pinahiran si David bilang hari sa buong Israel, at mula sa Hebron ay inilipat niya sa Jerusalem ang kaniyang kabisera.—2Sa 5:1-9.

Pagkaraan ng ilang taon, ang anak ni David na si Absalom ay bumalik sa Hebron. Dito niya sinimulan ang nabigo niyang pag-agaw sa pagkahari ng kaniyang ama. (2Sa 15:7-10) Malamang na dahil sa pagiging makasaysayan ng Hebron, palibhasa'y naging kabisera ito ng Juda, at dahil ito ang kaniyang tinubuang lunsod, kung kaya pinili ni Absalom na sa lunsod na ito pasimulan ang kaniyang kampanya para makuha ang trono. Nang maglaon, ang Hebron ay muling itinayo ng apo ni David na si Haring Rehoboam. (2Cr 11:5-10) Pagkatapos itiwangwang ng mga Babilonyo ang Juda at pagkabalik ng mga Judiong tapon, ang ibang nakabalik na mga Judio ay nanirahan sa Hebron (Kiriat-arba).—Ne 11:25.

HEBRONITA, MGA [Ni (Kay) Hebron]. Isang Levitang pamilya na nagmula sa anak ni Kohat na si Hebron. (Exo 6:16, 18; Bil 3:27; 26:58; 1Cr 26:23, 24) Inatasan ni Haring David ang 1,700 may kakayahang mga Hebronita upang maglingkod sa mga katungkulan ng pangangasiwa sa pook sa gawing K ng Jordan at ang 2,700 sa teritoryo sa gawing S ng Jordan.—1Cr 26:30-32.

HEGAI. Isang bating ng korte ni Haring Ahasuero; ang tagapag-alaga sa mga babae na naghanda kay Esther sa pamamagitan ng pantanging pangangalaga para sa pagpapaganda bago ito dinala sa hari.—Es 2:3, 8, 9, 15.

HELA. Isa sa dalawang asawa ni Ashur. Tatlo sa mga anak ni Hela ang nakatala sa mga talaangkanan ni Juda.—1Cr 4:1, 5, 7.

HELAM. Dito tinalo ng hukbo ni David ang mga hukbong militar ng Siryanong si Haring Hadadezer na pinangungunahan ng pinuno ng hukbo nito na si Sobac. (2Sa 10:15-19) Iniuugnay ito ng ilang iskolar sa "Alema" na binanggit sa Apokripal na aklat ng Unang Macabeo (5:26, *JB*). Kaya, maaaring ito ang makabagong ʽAlma, na mga 55 km (34 na mi) sa S ng Dagat ng Galilea.

HELBA. Isang lunsod sa teritoryo ng tribo ni Aser. Binanggit ito bilang isa sa mga bayan kung saan hindi pinalayas ng tribo ni Aser ang mga naninirahang Canaanita. (Huk 1:31, 32) Itinuturing ng ilang iskolar na ito rin ang Alab. Ipinapalagay nila na ito ay ang Khirbet el-Mahalib, na mga 6 na km (3.5 mi) sa HS ng Tiro. Gayunman, hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

HELBON. Isang lugar na kilalá sa mainam na alak nito na labis na pinahahalagahan ng lunsod ng Tiro. (Eze 27:18) Karaniwang ipinapalagay na ang Helbon ay ang makabagong nayon ng Halbun, na mga 20 km (12 mi) sa HHK ng Damasco. Ang nayon na ito ay nasa isang makitid na libis na may hagdan-hagdang mga ubasan sa matataas na dalisdis ng bundok. Noong sinaunang mga panahon,

hindi lamang Tiro ang kumukuha ng alak ng Helbon kundi pati ang Asirya, Babilonia, at Persia.

HELDAI [posible, Dagang Lupa].

1. Ang ulo ng ika-12 pangkat na naglilingkod nang buwanan na inorganisa ni David; isang inapo ni Otniel. (1Cr 27:1, 15) Bilang isang Netopatita, malamang na siya ang makapangyarihang lalaki na tinatawag na Heleb at Heled na anak ni Baanah na Netopatita.—2Sa 23:8, 29; 1Cr 11:26, 30.

2. Isang lalaki na bumalik mula sa Babilonya na ang pilak at ginto ay ginamit sa paggawa ng korona para sa mataas na saserdoteng si Josue. (Zac 6:10, 11) Ang Heldai na ito ay tinatawag na Helem sa talata 14.

HELEB. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (2Sa 23:8, 29) Isang anak ni Baanah na Netopatita, tinatawag din siyang Heled sa talaan ng Mga Cronica, at malamang na siya rin si Heldai. —1Cr 11:30; 27:15.

HELED [Lawig ng Buhay; Sistema ng mga Bagay; o, posible, Dagang Lupa]. Isang makapangyarihang lalaki sa hukbo ni David. Siya ay anak ni Baanah na Netopatita. (1Cr 11:26, 30) Tinatawag din siyang Heleb sa katulad na talaan at malamang na siya rin si Heldai.—2Sa 23:29; 1Cr 27:15.

HELEK [pinaikling anyo ng Hilkias, nangangahulugang "Ang Aking Takdang Bahagi ay si Jehova"], **MGA HELEKITA.** Ang ikalawang nakatalang anak ni Gilead, at apo sa tuhod ni Manases. Siya ang pinagmulan ng pamilya ng mga Helekita na binilang sa sensus noong pagtatapos ng paglalakbay ng mga Israelita sa ilang at tumanggap ng mana sa teritoryo ng Manases.—Bil 26:3, 4, 29, 30; Jos 17:2.

HELEM.

1. [sa Heb., *He'lem*]. Isang inapo ni Aser na ang pamilya ay nakatala sa talaangkanan ng tribong iyon. (1Cr 7:35, 40) Malamang na siya rin ang Hotam ng talata 32.

2. [sa Heb., *Che'lem*]. Tinawag ding Heldai, isa siya sa mga nag-abuloy ng ginto at pilak para sa korona ng mataas na saserdoteng si Josue pagkabalik ng mga nalabi mula sa Babilonya.—Zac 6:10, 11, 14.

HELEP. Isang lugar sa mana ng Neptali. (Jos 19:32, 33) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, ipinapalagay ng ilang heograpo na ito'y nasa Khirbet 'Irbadeh (Horvat 'Arpad) na mga 5 km (3 mi) sa K ng HHS taluktok ng Bundok Tabor.

HELEZ [Siya ay Sumagip].

1. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, isang Paltita o Pelonita. (2Sa 23:8, 26; 1Cr 11:26, 27) Nang organisahin ni David ang mga pangkat na naglilingkod nang buwanan, si Helez ang pinangasiwa sa ikapitong pangkat.—1Cr 27:1, 10.

2. Isang inapo ni Juda; anak ng isang Azarias at ama ni Eleasa.—1Cr 2:3, 39.

HELI [mula sa Heb., nangangahulugang "Mataas (Dinakila)"]. Maliwanag na ama ni Maria at lolo ni Jesu-Kristo sa panig ng ina. (Luc 3:23) Ang pagtawag kay Jose bilang "anak ni Heli" ay ipinapalagay na nangangahulugang siya ay manugang ni Heli. Bagaman hindi itinala si Maria, maliwanag na tinatalunton ni Lucas ang likas na pinagmulang angkan ng ina ni Jesus na si Maria mula kay David.—Luc 3:31; tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO.

HELKAI [pinaikling anyo ng Hilkias, nangangahulugang "Ang Aking Takdang Bahagi ay si Jehova"]. Isang ulo ng makasaserdoteng sambahayan ni Meraiot sa panig ng ama noong mga araw ni Joiakim na mataas na saserdote.—Ne 12:12, 15.

HELKAT [Patag na Dako]. Isang lunsod na nakatalang kabilang sa mga hangganang dako ng tribo ni Aser. (Jos 19:24, 25, 31) Nang maglaon ay iniatas ito sa mga Gersonita bilang isang lunsod ng mga Levita. (Jos 21:27, 30, 31) Sa 1 Cronica 6:75, lumilitaw ito sa ibang baybay na Hukok. Di-tiyak kung saan ang lokasyon nito. Ipinapalagay ng ilan na ito ang Khirbet el-Harbaj (Tel Regev), na 18 km (11 mi) sa T ng Aco at malapit sa paanan ng kabundukan ng Carmel. Ipinapalagay naman ng *The Illustrated Bible Dictionary* na inedit ni J. D. Douglas (1980, Tomo 2, p. 634) na "marahil ay mas tama ang Tell el-Qasis," na mga 9 na km (5.5 mi) sa T ng Khirbet el-Harbaj, at nasa bukana ng Libis ng Jezreel. Yamang ang mga bayan ng Hali at Beten, na binanggit kasunod ng Helkat sa talaang nasa Josue 19:24-26, ay karaniwang itinuturing na nasa timugang bahagi ng Kapatagan ng Aco, ipahihiwatig ng paguugnay ng Helkat sa Tell el-Qasis (Tel Qashish) na ang hangganan ng Aser ay nagsisimula sa pinakatimog-silangang bahagi ng Kapatagan ng Aco, at hindi sa hilaga patungong timog. Gayunman, upang matiyak ito, kailangan pang matukoy ang ibang mga bayan.

HELKAT-HAZURIM [Parang ng mga Kutsilyong Batong Pingkian; o, sa pamamagitan ng pagwawasto, Parang ng mga Tagiliran]. Isang parang na malapit sa "tipunang-tubig ng Gibeon." Dalawampu't apat na kabataang lalaki, na ang 12 ay kinatawan ng mga hukbo ni Is-boset at ang 12 ay mula sa mga lingkod ni David, ang namatay roon samantalang sila'y 'naghahamok.' Pagkatapos nito, pinanganlan ang lugar na iyon ayon sa insidenteng ito.—2Sa 2:12-16.

HELMET. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

HELON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kalakasan"]. Isang lalaki mula sa tribo ni Zebulon na ang anak na si Eliab ang pinuno ng kaniyang tribo noong panahon ng paglalakbay ng Israel sa ilang.—Bil 1:4, 9, 16; 2:7; 7:24; 10:16.

HEMAM. Anak ni Lotan at inapo ni Seir na Horita. (Gen 36:20, 22) Ang pangalang ito ay isinaling Homam sa 1 Cronica 1:39 ayon sa mababasa sa tekstong Masoretiko, ngunit itinala ng Griegong *Septuagint* ang pangalan bilang Heman.

HEMAN.

1. Isa sa apat na lalaking marurunong na ang karunungan, bagaman malaki, ay nahigitan pa niyaong kay Haring Solomon. Sina Heman, Calcol, at Darda ay may katawagang "mga anak ni Mahol," isang pananalitang ipinapalagay ng ilan na tumutukoy sa isang samahan ng mga mananayaw o manunugtog. (1Ha 4:31) Sa 1 Cronica 2:3-6 ay ipinakilala si Heman bilang isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Zera. Sa superskripsiyon ng Awit 88 ay tinatawag siyang isang "Ezrahita," na lumilitaw na isa pang salita para sa "Zerahita."—Tingnan ang EZRAHITA.

2. Anak ni Joel at apo ng propetang si Samuel na mula sa pamilya ng mga Kohatita; isang Levitang mang-aawit at manunugtog ng simbalo noong panahon ng mga paghahari nina David at Solomon. (1Cr 6:33; 15:17-19; 2Cr 5:11, 12) Bilang ama ng 14 na anak na lalaki at 3 anak na babae, pinangunahan niya ang kaniyang pamilya sa pag-awit sa bahay ni Jehova. Gayunman, siya mismo, kasama nina Asap at Jedutun, ay nasa ilalim ng tuwirang pangangasiwa ng hari.—1Cr 25:1, 4-6.

HEMDAN [Kanais-nais]. Isa sa mga anak ni Dison na isang anak ni Seir na Horita. (Gen 36:20, 21, 26) Ang mga Horita ang orihinal na mga tumatahan sa mga bulubunduking pook ng Seir hanggang noong itaboy sila ng mga inapo ni Esau. (Deu 2:12, 21, 22) Ang kaniyang pangalan ay isinasalin sa iba't ibang paraan sa 1 Cronica 1:41 bilang "Hemdan" (*NW*), "Amram" (*KJ*), "Hamram" (*Dy*), at "Hamran" (*AS, RS*).

HEN [Lingap; Kagandahang-loob]. Anak ng isang Zefanias (hindi ang propeta); isa na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. Binanggit siya may kaugnayan sa maringal na korona na ilalagay sa ulo ni Josue na mataas na saserdote at na pagkatapos ay magiging kay Hen at sa tatlong iba pa bilang pinakaalaala sa templo ni Jehova.—Zac 6:11, 14.

Malamang na si Hen ang Josias na binanggit sa Zacarias 6:10. Iba-iba ang pagkaunawa sa pangalang Hen gaya ng (1) pangalang pantangi, (2) isang pagpapaikli o pagbabago sa pangalang Josias, at (3) isang pangngalang pambalana. Sa Syriac na *Peshitta* ay lumilitaw ang pangalang Josias kapuwa sa Zacarias 6:10 at 6:14, gaya ng paglitaw nito sa iba't ibang makabagong salin. (*Mo, La, AT*) Samantalang ang "kay Hen na anak ni Zefanias" ang masusumpungan sa mismong teksto ng Zacarias 6:14 sa *American Standard Version,* isa pang salin ang ibinibigay sa isang talababa, na nagsasabi: "O, *para sa kabutihang-loob ng anak* [ni Zefanias]." Ang saling "Hen," gaya ng masusumpungan sa *Bagong Sanlibutang Salin* at sa iba pa, ay batay sa tekstong Masoretiko.

HENA. Isang lunsod o rehiyon na nakatalang kasama ng Separvaim at Iva. Nilupig ito ng mga Asiryano. (2Ha 18:34; 19:13; Isa 37:13) Sa Griegong *Septuagint,* ang ginamit para rito ay *A·na,* na pangalan ng isang bayan sa gitnang bahagi ng Ilog Eufrates. Gayunman, itinuturing ng ilang iskolar na ang Hena, pati ang Separvaim at Iva, ay mas malamang na nasa Sirya.

HENADAD. Isang Levita na ang mga inapo ay lumilitaw na naglingkod bilang mga tagapangasiwa may kaugnayan sa muling pagtatayo ni Zerubabel ng templo. (Ezr 3:8, 9) Dalawa sa mga inapo ni Henadad ang espesipikong tinutukoy na nakibahagi sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem, at isa sa kaniyang mga inapo ang nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa kontrata ng pagtatapat na ginawa noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 3:17, 18, 24; 9:38; 10:1, 9.

HENNA [sa Heb., *ko'pher*]. Isang palumpong na sa mga dulo ng mga sanga nito ay nagsisibol ng mga kumpol ng maliliit na bulaklak na kulay-krema at apat ang talulot; ang matapang na bango ng mga ito ay gustung-gusto ng mga tao sa Gitnang Silangan. Kadalasan, isang munting sanga ng henna ang isinasama sa mga pumpon, at inilalagay ito ng mga babae sa kanilang buhok at sa kanilang dibdib. Mula pa noong sinaunang mga panahon, ginagamit na rin ang henna bilang isang kosmetik.

Ang palumpong na ito (*Lawsonia inermis*), na tumutubo pa rin nang ligáw sa Palestina, ay umaabot sa sukdulang taas na mga 4 na m (13 piye). Sa Awit ni Solomon (1:14; 4:13; 7:11) lamang ito binabanggit.

Ang pamahid na henna, na gawa mula sa pinulbos na mga dahon ng halamang ito, ay ginagamit bilang kosmetik. Kapag ang bahaging pinahiran nito ay binanlawan, naiiwan ang mantsa nito, na karaniwa'y kulay-kahel o mamula-mula. Noon pa man ay ginagamit na ang henna bilang pantina sa mga

kuko ng mga daliri ng kamay at paa, mga dulo ng mga daliri, mga kamay, mga paa, balbas, buhok, at maging sa kilíng at buntot ng mga kabayo, gayundin sa balat at katad. Ang salitang-ugat na Hebreo kung saan ipinapalagay na hinalaw ang *ko′pher* ay binibigyang-katuturan bilang "takip," anupat waring nagpapahiwatig ng gamit nito bilang pantina. —Ihambing ang Gen 6:14.

HEPER.

[1-3: Siya ay Naghanap]

1. Isang anak ni Gilead at apo sa tuhod ni Manases; ninuno ng mga Heperita. (Bil 26:29, 30, 32; 27:1) Si Heper ang ama ni Zelopehad, na nakilala sa hindi pagkakaroon ng mga anak na lalaki kundi limang anak na babae na ang kaso ay nagtakda ng legal na saligan sa pag-aasikaso sa mga minanang pag-aari kapag walang supling na lalaki.—Bil 26:33; 27:1-11; Jos 17:2, 3.

2. Isang inapo ni Juda; anak ni Ashur sa asawa nitong si Naara.—1Cr 4:1, 5, 6.

3. Isang Mekeratita; isa sa namumukod-tanging mga mandirigma ni David.—1Cr 11:26, 36.

4. [Paghuhukay [samakatuwid nga, ng balon]]. Lumilitaw na kapuwa isang lunsod at isang distrito sa K ng Jordan. Ang hari ng Canaanitang lunsod ng Heper ay kabilang sa mga natalo ni Josue. (Jos 12:7, 8, 17) Noong panahon ni Solomon, ang distrito ng Heper, gayundin ang Socoh, ay nasasakupan ng isang inatasang kinatawan. (1Ha 4:7, 10) Hindi malaman nang tiyak ang eksaktong lokasyon ng sinaunang Heper. Iminumungkahi ng ilan na iugnay ito sa Tell el-Ifshar (Tel Hefer), na mga 40 km (25 mi) sa HHS ng Tel Aviv-Yafo.

HEPERITA, MGA [Ni (Kay) Heper]. Isang Manasitang pamilya na nagmula kay Heper.—Bil 26:29, 30, 32.

HEPZIBA [Ang Kaluguran Ko ay Nasa Kaniya].

1. Asawa ni Hezekias at ina ni Haring Manases. —2Ha 20:21; 21:1.

2. Sa ilang salin ng Bibliya, ang pangalang "Hepziba" ay ikinapit sa Jerusalem sa isang hula ng pagsasauli. (Isa 62:4, *AS, KJ, Ro*) Sa talatang ito, ang ibang salin ay gumamit ng mga pananalitang, "Ang kasiyahan ko sa kaniya" (*Dy*), "Aking Kinalulugdan" (*BSP*), at "Ang Kaluguran Ko ay Nasa Kaniya." (*NW, AT, RS*) Inihulang kalulugdan ni Jehova ang lunsod na ito at ito'y magiging "isang korona ng kagandahan" sa kaniyang kamay.—Isa 62:1-4.

HERBOA [sa Heb., *ʽakh·bar′*]. Ipinapalagay ng maraming iskolar na ang salitang Hebreo na *ʽakh-bar′,* isinalin sa iba't ibang paraan bilang "daga," "herboa," at "lumuluksong daga," ay posibleng sumasaklaw sa lahat ng uri ng daga, bubuwit, at kauring mga hayop gaya ng herboa. Gayunman, "herboa" ang kahulugang ibinigay ng isang Hebreo at Aramaikong leksikon nina Koehler at Baumgartner sa terminong Hebreo na ito.

Ang herboa ay isang lumuluksong daga na kahawig ng isang maliit na kanggaru at makikita pa rin sa tigang na mga lugar sa Gitnang Silangan. Ang haba ng katawan ng *desert jerboa* (*Jaculus jaculus*) ay mula 10 hanggang 15 sentimetro (4-6 na pulgada) at tumitimbang ito nang 50 hanggang 70 g (1.8-2.5 onsa). Malalaki ang kanilang mga tainga at mga mata. Maiikli ang mga binti nito sa unahan, ngunit ang dalawang binti nito sa hulihan ay mga dalawang-katlo ng kabuuang haba ng ulo at katawan. Ang buntot ang pinakamahabang bahagi ng hayop na ito at ang pinakadulo niyaon ay mukhang maliit na brutsa. Ang hayop na ito na aktibo sa gabi ay naglalagi sa mga disyertong lupain, anupat nagpapalipas ng mainit na maghapon sa lungga nito sa ilalim ng lupa ngunit lumalabas sa gabi kung kailan mas malamig para maghanap ng makakain.

Bagaman kinakain ito ng mga Arabeng nakatira sa disyerto ng Sirya, ayon sa kautusan, ang herboa

Ang herboa ay kahawig ng isang maliit na kanggaru

ay marumi sa mga Israelita. (Lev 11:29) Ngunit waring ipinagwalang-bahala ng mga apostatang Israelita ang pagbabawal na ito ng Kautusan.—Isa 66:17, tlb sa *Rbi8*.

Ang mga herboa ay mapaminsala sa mga butil at iba pang pananim. Noong ang sagradong Kaban ay nasa teritoryo ng mga Filisteo, nasalanta ang lupain dahil sa salot ng mga herboa na pinasapit ng Diyos.—1Sa 6:4, 5, 11, 18.

HERES [Araw].

1. Isang bundok (sa Heb., *har*). Patuloy na nanirahan dito ang mga Amorita kahit noong malupig na ng Israel ang Canaan. Iniuugnay ito sa teritoryo ng tribo ni Dan. (Huk 1:34, 35) Itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na ito ang Ir-semes (maliwanag na ang Bet-semes din na nasa hangganan ng Juda at Dan) na binanggit sa Josue 19:41.—Tingnan ang BET-SEMES Blg. 1.

2. Si Gideon ay bumalik mula sa pakikipagdigma laban sa mga Midianita sa pamamagitan ng "daanang paahon sa Heres." Maliban sa pagtukoy ng Bibliya sa Hukom 8:13, hindi alam kung saan matatagpuan ang lugar na ito. Dahil dito, iminumungkahi ng ilang iskolar na maaaring ang orihinal na mababasa sa tekstong Hebreo ay "bago sumikat ang araw [*ha·che'res*]," o "mula sa itaas ng mga bundok," sa halip na "daanang paahon sa Heres."

HERESH [Bingi; Nananahimik]. Isang Levita na ang pangalan ay lumilitaw sa isang talaan ng mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:1, 14, 15.

HERET, KAGUBATAN NG [Nililok]. Isa sa mga dakong pinagtaguan ni David noong tinutugis siya ni Saul. (1Sa 22:5) Lumilitaw na ang "kagubatan ng Heret" ay isinunod sa pangalan ng isang bayan na nasa lokalidad nito. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito sa lupain ng Juda.

HERMAS. Isa sa mga Kristiyano sa kongregasyon sa Roma na pinadalhan ni Pablo ng personal na mga pagbati.—Ro 16:14.

HERMES.

1. Isa sa mga Kristiyano sa kongregasyon sa Roma na pinadalhan ni Pablo ng personal na mga pagbati.—Ro 16:14.

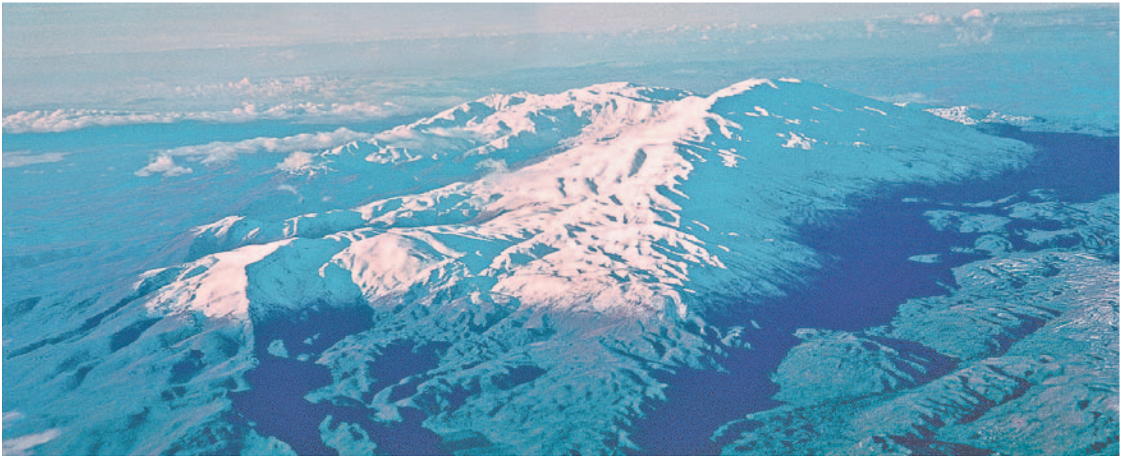
2. Isang diyos ng mga Griego. Siya'y anak ni Zeus kay Maia at iniuugnay ng mga Romano sa kanilang diyos ng komersiyo na si Mercury. Si Hermes ay itinuring na mensahero ng mga diyos. Pinaniniwalaan na siya ang pantas na tagapayo ng mga bayani at na siya ang diyos ng komersiyo, mahusay na pagsasalita, kasanayan sa *gymnastics,* pagtulog, at mga panaginip. Sinasabing ginagabayan ng diyos na ito hindi lamang ang mga buháy kundi inihahatid din niya sa Hades ang mga patay.

Noong nasa Listra ang apostol na si Pablo, nakita ng mga tagaroon na pinagaling niya ang isang lalaking pilay mula pa nang ipanganak ito. Dahil dito, sinabi nila na si Pablo ay ang diyos na si Hermes, yamang si Pablo ang "nangunguna sa pagsasalita." (Gaw 14:8-13) Ang pag-uugnay na ito ay dahil sa kanilang paniniwala na si Hermes ay isang mensahero ng mga diyos at isang diyos ng mahusay na pagsasalita. Si Hermes ay sinamba ng mga taga-Listra at ipinakikita ito ng isang inskripsiyong natagpuan sa lugar na iyon noong 1909: "Si Toues Macrinus na tinatawag ding Abascantus at si Batasis na anak ni Bretasis, alinsunod sa isang panata at sa sarili nilang gastos, ay gumawa ng [isang estatuwa ni] Hermes na Pinakadakila at ng isang *sun-dial,* pagkatapos ay inialay ito kay Zeus na diyos-araw." —*The International Standard Bible Encyclopaedia,* inedit ni J. Orr, 1960, Tomo III, p. 1944.

HERMOGENES [Ipinanganak kay Hermes]. Isa sa dalawang Kristiyano sa distrito ng Asia na espesipikong binanggit ang pangalan bilang mga tumalikod kay Pablo, marahil ay dahil sa marahas na pag-uusig na inilunsad ni Nero laban sa mga Kristiyano pagkatapos ng panununog sa Roma noong 64 C.E.—2Ti 1:15.

HERMON [Bagay na Nakatalaga; Bagay na Ipinagbawal]. Ang Hermon ay iniuugnay sa pinakamataas na bundok sa kapaligiran ng Palestina, tinatawag ng mga Arabe na Jebel esh-Sheikh (posibleng nangangahulugang "Bundok ng Isa na Matanda") o Jebel eth-Thalj (nangangahulugang "Bundok ng Niyebe"). Maliwanag na ang mga pangalang ito ay hinalaw sa kalagayan ng Bundok Hermon na halos sa buong taon ay nababalutan ng niyebe. Ang maniyebeng taluktok nito ay masasabing kahalintulad ng tuktok ng ulo ng isang matanda na punô ng puting buhok. Noong sinaunang mga panahon, ang bundok na ito ay kilala ng mga Sidonio bilang "Sirion" at ng mga Amorita bilang "Senir." (Deu 3:8, 9) Ang huling nabanggit na pangalan ay waring ginagamit din upang tumukoy sa isang bahagi ng Kabundukan ng Anti-Lebanon. (1Cr 5:23) Ang "Sion" (tingnan ang SION Blg. 2) ay isa pang pangalang itinawag sa Bundok Hermon. (Deu 4:47, 48) Binanggit ng salmista na ang Hermon, kasama ang Tabor, ay humihiyaw nang may kagalakan sa pangalan ni Jehova.—Aw 89:12.

Bilang ang T na dulo ng Kabundukan ng Anti-Lebanon, ang Bundok Hermon ay may taas na 2,814 na m (9,232 piye) mula sa kapantayan ng dagat at sumasaklaw nang mga 30 km (19 na mi) mula H hanggang T. Ang mga taluktok nito ay pi-

Tumutulong ang niyebe ng Bundok Hermon upang mamuo ang mga singaw sa gabi, na lumilikha naman ng saganang hamog para sa lupain

nagdurugtong ng isang talampas. (Aw 42:6) Ang Bundok Hermon ay binubuo ng batong-apog, bagaman may mga nakausling basalto sa mga gilid sa silangan at kanluran. Ang itaas na bahagi nito ay kalbung-kalbo maliban sa mabababang palumpong sa ilang lugar. Ngunit sa bandang ibaba ay may mga abeto, mga namumungang punungkahoy, at mga palumpong. Mga ubasan ang nasa mabababang dalisdis ng mga gilid sa kanluran at timog.

Kapag maaliwalas ang panahon, makikita mula sa taluktok ng Hermon ang isang kahanga-hangang tanawin ng malaking bahagi ng Palestina. Sa dakong K ay makikita ang kabundukan ng Lebanon, ang Kapatagan ng Tiro, at ang Dagat Mediteraneo; sa dakong TK, ang Bundok Carmel; sa dakong T, ang Libis ng Jordan pati na ang Lunas ng Hula at ang Dagat ng Galilea; at sa dakong S, ang Kapatagan ng Damasco.

Ang maniyebeng taluktok ng Bundok Hermon ay nagiging sanhi ng pamumuo ng mga singaw sa gabi, na lumilikha naman ng saganang hamog. "Hindi pa kami nakaranas ng hamog na mas makapal kaysa rito," ang puna ng naturalista ng ika-19 na siglo na si H. B. Tristram. "Lahat na lamang ay basang-basa nito, at walang gaanong proteksiyong naibigay ang mga tolda." (*The Land of Israel,* London, 1866, p. 608, 609) Pinananatiling buháy ng nakarerepreskong hamog ng Hermon ang mga pananim sa mahabang kapanahunang walang ulan. (Aw 133:3; tingnan ang HAMOG.) Ang natutunaw na niyebe ng Bundok Hermon ang pangunahing pinagmumulan ng tubig ng ilog ng Jordan.

Noong sinaunang panahon, ang Bundok Hermon ay pinamumugaran ng mababangis na hayop, gaya ng leon at leopardo. (Sol 4:8) Nitong kalilipas na mga panahon, iniuulat na mayroon doong mga sorra, lobo, leopardo, at osong Siryano.

Ang Bundok Hermon ang naging hilagang hangganan ng Lupang Pangako. (Jos 12:1; 13:2, 5, 8, 11) Ang mga Hivita, na tumahan sa paanan nito, ay tinalo ni Josue. (Jos 11:1-3, 8, 16, 17) Maaaring sa bundok na ito naganap ang pagbabagong-anyo ni Jesu-Kristo (Mat 17:1; Mar 9:2; Luc 9:28; 2Pe 1:18), sapagkat siya ay nasa kalapit na Cesarea Filipos hindi pa natatagalan bago ang pangyayaring iyon.—Mar 8:27; tingnan ang BAAL-HERMON; PAGBABAGONG-ANYO.

HERODES. Ang pangalan ng isang pamilya ng mga pulitikal na tagapamahala sa mga Judio. Sila ay mga Idumeano, mga Edomita. Sila ay mga Judio sa turing, sapagkat ang mga Idumeano ay pinilit na magpatuli ng tagapamahalang Macabeo na si John Hyrcanus I noong mga 125 B.C.E., ayon kay Josephus.

Bukod sa maikling pagbanggit ng Bibliya sa mga Herodes, ang karamihan ng impormasyon tungkol sa kanila ay nasa ulat ni Josephus. Ang ninunong pinagmulan ng mga Herodes ay si Antipater (Antipas) I, na ginawang gobernador ng Idumea ni Alexander Jannaeus na haring Hasmoneano (Macabeo). Ang anak ni Antipater, na tinatawag ding Antipater o Antipas, ang ama ni Herodes na Dakila. Iniuulat ni Josephus na sinabi ng istoryador na si Nicholas ng Damasco na si Antipater (II) ay nagmula sa angkan ng mga pangunahing Judio na lumabas sa Babilonya patungo sa lupain ng Juda. Ngunit ayon kay Josephus, sinabi lamang iyon ni Nicholas upang palugdan si Herodes, na ang totoo ay isang Edomita

kapuwa sa panig ng kaniyang ama at ng kaniyang ina.

Si Antipater II, isang napakayamang tao, ay nasangkot sa pulitika at intriga at may matatayog na ambisyon para sa kaniyang mga anak. Sinuportahan niya si John Hyrcanus II, ang anak nina Alexander Jannaeus at Salome Alexandra, laban sa kapatid ni Hyrcanus na si Aristobulo para sa posisyon ng Judiong mataas na saserdote at hari. Ngunit sa katunayan, kumikilos si Antipater para sa sarili niyang ambisyon at nang bandang huli ay tinanggap niya ang pagkamamamamayang Romano at ang pagkagobernador ng Judea mula kay Julio Cesar. Inatasan ni Antipater ang kaniyang unang anak na si Phasael bilang gobernador ng Jerusalem at ang isa pang anak, si Herodes, bilang gobernador ng Galilea. Nagwakas ang kaniyang karera sa pulitika nang lasunin siya ng isang mamamatay-tao.

1. Si Herodes na Dakila, ang ikalawang anak ni Antipater (Antipas) II sa kaniyang asawang si Cypros. Pinatutunayan ng kasaysayan na totoo ang maikling pagbanggit ng Bibliya sa pagkatao ng lalaking ito bilang walang prinsipyo, tuso, mapaghinala, imoral, malupit, at mapamaslang. Tinaglay niya ang kakayahan ng kaniyang ama bilang isang diplomatiko at oportunista. Gayunman, nagpakita siya ng kakayahan bilang isang organisador at kumandante ng militar. Inilalarawan siya ni Josephus bilang isang lalaking may pambihirang pisikal na lakas, na may kasanayan sa pangangabayo at sa paggamit ng diyabelin at busog. (*The Jewish War,* I, 429, 430 [xxi, 13]) Malamang na ang kaniyang namumukod-tanging kapaki-pakinabang na katangian ay ang kakayahan niya bilang tagapagtayo.

Una siyang nakilala sa kaniyang pagkagobernador ng Galilea nang sugpuin niya ang mga pangkat ng magnanakaw sa kaniyang teritoryo. Ngunit nainggit ang ilang Judio at, kasama ng mga ina ng napatay na mga magnanakaw, sinulsulan nila si Hyrcanus II (ang mataas na saserdote noon) na ipatawag si Herodes sa harap ng Sanedrin sa paratang na winalang-halaga niya ang lupong iyon sa pamamagitan ng agad na pagpatay sa mga magnanakaw sa halip na litisin muna ang mga ito. Sumunod si Herodes ngunit may-kapangahasan at walang-galang na humarap sa kanila na may kasamang mga tagapagbantay, bagaman sakop siya ng hukumang iyon bilang isang nag-aangking proselita. Dahil sa pang-iinsultong ito sa mataas na hukumang Judio, nagalit sa kaniya ang mga hukom. Ayon kay Josephus, isang hukom na nagngangalang Samaias (Simeon) ang may-katapangang tumayo at nagsalita, anupat humula na kung hindi maparurusahan si Herodes, sa kalaunan ay papatayin nito yaong mga nakaupo roon na humahatol. Ngunit si Hyrcanus ay isang taong mahina ang loob at walang paninindigan. Dahil sa panggigipit ni Herodes, bukod pa sa isang liham mula kay Sixto Cesar (isang kamag-anak ni Julio Cesar at presidente noon ng Sirya) na nagbabanta kay Hyrcanus kung hindi niya pawawalang-saysay ang mga paratang, sumuko si Hyrcanus.—*Jewish Antiquities,* XIV, 168-176 (ix, 4).

Hari ng Judea. Hinalinhan ni Herodes ang kaniyang ama at, noong mga 39 B.C.E., inatasan siya ng senadong Romano bilang hari ng kalakhang Judea; ngunit naitatag lamang niya ang kaniyang sarili bilang aktuwal na hari pagkalipas ng tatlong taon nang makuha niya ang Jerusalem at mapatalsik sa puwesto si Antigonus, na anak ni Aristobulo. Pagkatapos ng tagumpay na ito, gumawa si Herodes ng mga hakbang upang mapanatili ang kaniyang posisyon sa pamamagitan ng paghikayat sa Romanong si Mark Antony na patayin si Antigonus at sa pamamagitan ng pagtugis at pagpatay sa mga pangunahing miyembro ng partido ni Antigonus, na may kabuuang 45 katao. Sa mga pangunahing Pariseo, tanging sina Samaias at Pollio ang pinaligtas niya, sapagkat pagkalipas ng ilang taon ay pinatay niya pati si John Hyrcanus II. Kaya sa pagpatay sa mga umupo upang humatol sa kaniya, tinupad niya ang inihula ni Samaias.

Palibhasa'y talagang isang tusong pulitiko, naniwala si Herodes na makabubuti sa kaniya ang pagsuporta sa Roma. Ngunit kinailangan niyang maging lubhang diplomatiko, anupat malimit na nagpalipat-lipat ng pinapanigan upang makaalinsabay sa pabagu-bagong kalagayan ng mga tagapamahalang Romano. Palibhasa'y matalik na kaibigan ni Sixto, unang sinuportahan ni Herodes si Julio Cesar, pagkatapos ay kumampi siya kay Cassius na pumaslang kay Cesar. Nakuha niya ang pabor ni Mark Antony, na kaaway ni Cassius at tagapaghiganti ni Cesar, na isang paraan ay sa pamamagitan ng malalaking suhol. Sa kalaunan, nang matalo ni Octavio (Augusto Cesar) si Antony sa pagbabaka sa Actium, may-katusuhang natamo ni Herodes ang kapatawaran ni Augusto dahil sa pagsuporta niya kay Antony, at mula noon ay napanatili niya ang pakikipagkaibigan ni Augusto. Dahil sa pagsuporta niya sa Roma at sa walang-patumanggang paggamit niya ng salapi bilang regalo sa mga Cesar, lakip ang dulas ng pananalita, laging nananalo si Herodes kapag ang mga Judio o ang iba pa ay nagsasampa sa Roma ng mga reklamo o mga paratang laban sa kaniya, kung minsan ay mula sa mga miyembro ng kaniya mismong sambahayan.

Ang pagkagobernador ng Galilea ang unang posisyong hinawakan ni Herodes. Inatasan siya ni Cassius bilang gobernador ng Coele-Sirya. Nang maglaon, sa rekomendasyon ni Antony, ginawa siyang

hari ng Judea ng senadong Romano. Dito ay idinagdag naman ni Emperador Augusto ang Samaria, Gadara, Gaza, at Jope, pagkatapos ay ang mga pook ng Traconite, Batanaea, Auranitis, at Perea, isang lugar sa silangan ng Jordan na halos sumasaklaw sa Gilead. Nasa ilalim din ng kaniyang pamumuno ang Idumea.

Ang Templo at Iba Pang mga Gawaing Pagtatayo. May kinalaman sa mga gawaing pagtatayo ni Herodes, ang muling pagtatayo ng templo ni Zerubabel sa Jerusalem ay lubhang natatangi, lalo na sa punto de vista ng Bibliya. Pagkalaki-laking halaga ang ginugol sa pagtatayo nito at inilalarawan ito ni Josephus bilang napakaringal. (*Jewish Antiquities,* XV, 395, 396 [xi, 3]) Dahil sa pagkapoot at paghihinala ng mga Judio kay Herodes, hindi nila siya pinahintulutan na patiunang gibain ang templong umiiral noon, kundi kinailangan niyang tipunin ang mga materyales sa pagtatayo at ilapag ang mga iyon sa lupa bago siya makapagsimulang magbuwag ng anuman. Ang santuwaryo ng templo ay muling itinayo, ayon kay Josephus, sa loob ng 18 buwan. (*Jewish Antiquities,* XV, 421 [xi, 6]) Ang iba pang mga pangunahing gusali ay itinayo sa loob ng walong taon. Ngunit noong 30 C.E., sinabi ng mga Judio na ang templo ay itinayo sa loob ng 46 na taon. Binigkas ang pananalitang ito sa isang pakikipag-usap kay Jesu-Kristo malapit sa panahon ng unang Paskuwa matapos mabautismuhan si Jesus. (Ju 2:13-20) Ayon kay Josephus (*Jewish Antiquities,* XV, 380 [xi, 1]), nagsimula ang gawaing iyon noong ika-18 taon ng paghahari ni Herodes. Kung bibilangin ayon sa pangmalas ng mga Judio sa opisyal na mga taon ng paghahari ng kanilang mga hari, maaaring iyon ay noong 18/17 B.C.E. Ang totoo, nagpatuloy ang paggawa sa templo sa pamamagitan ng mga pagdaragdag, at iba pa, hanggang noong anim na taon bago ito winasak noong 70 C.E.

Mga guho ng palasyong may maraming palapag na itinayo ni Herodes na Dakila sa Masada

Nagpatayo rin si Herodes ng mga dulaan, mga ampiteatro, mga karerahan ng kabayo, mga kuta, mga tanggulan, mga palasyo, mga hardin, mga templo bilang parangal kay Cesar, mga paagusan, mga bantayog, at maging mga lunsod. Ang mga lunsod na ito ay ipinangalan niya sa kaniyang sarili, sa kaniyang mga kamag-anak, o sa mga emperador ng Roma. Nagtayo siya ng isang artipisyal na daungan sa Cesarea na naging karibal ng daungang-dagat ng Tiro. Ayon kay Josephus, pagkalaki-laking mga bato ang inilatag sa lalim na 20 dipa (36 na m; 120 piye) ng tubig upang makagawa ng isang kayariang panangga sa tubig na mga 60 m (200 piye) ang lapad. (*Jewish Antiquities,* XV, 334, 335 [ix, 6]) Ipinaayos ni Herodes ang mga tanggulan ng Antonia at Masada, anupat napakaringal ng pagkakagawa sa huling nabanggit. Ang kaniyang mga tagumpay sa pagtatayo ay umabot maging sa malalayong lunsod gaya ng Antioquia sa Sirya at Rodas (sa pulo na may gayunding pangalan).

Si Herodes ay labis-labis kung gumasta para sa kaniyang paglilibang at napakagalanteng magbigay ng mga regalo, lalo na sa mga dignitaryong Romano. Isa sa mga pangunahing reklamo ng mga Judio laban sa kaniya ay ang pagtatayo niya ng mga ampiteatro gaya niyaong nasa Cesarea, kung saan niya idinaos ang mga palarong Griego at Romano, pati na ang karera ng mga karo, labanan ng mga gladyador, labanan ng mga tao at mababangis na hayop, at iba pang mga paganong kapistahan. Napakasidhi ng

interes niya na ingatang buháy ang Palarong Olympic anupat, habang nasa Gresya sa isang paglalakbay patungong Roma, isa pa nga siya sa mga nakipaglaban. Pagkatapos ay nag-abuloy siya ng malaking halaga ng salapi upang panatilihing buháy ang palaro, at pati na rin ang sarili niyang pangalan. Yamang isang Judio sa turing, tinawag niyang "aking mga kababayan" ang mga Judio at "aking mga ama" yaong mga bumalik mula sa Babilonya upang itayo ang templo ni Zerubabel. Gayunman, lubusang itinatatwa ng kaniyang landasin sa buhay ang pag-aangkin niya na isa siyang lingkod ng Diyos na Jehova.

Kaguluhan sa Pamilya. Halos lahat ng miyembro ng pamilya ng mga Herodes ay ambisyoso, mapaghinala, labis-labis na imoral, at manggugulo. Ang mismong pamilya ni Herodes ang nagbigay sa kaniya ng pinakamalaking sakit ng ulo. Madalas na nagbibigay sa kaniya ng problema ang kaniyang inang si Cypros at ang kaniyang kapatid na si Salome. Napangasawa ni Herodes si Mariamne (I), ang apo ni Hyrcanus II at anak ni Alejandro na anak ni Aristobulo. Napakaganda ng babaing ito, at mahal na mahal siya ni Herodes, ngunit nagkaroon ng alitan sa pagitan ni Mariamne at ng ina at kapatid ni Herodes. Si Herodes ay mainggitin, at naghihinala siya na ang mga miyembro ng kaniyang pamilya, lalo na ang kaniyang mga anak, ay nagpapakana laban sa kaniya; sa ilang kaso ay totoo ang kaniyang hinala. Udyok ng kaniyang kasakiman sa kapangyarihan at ng kaniyang mga paghihinala, ipinapatay niya ang kaniyang asawang si Mariamne, ang tatlo sa mga anak niya, ang kapatid at ang lolo (si Hyrcanus) ng asawa niya, ang ilan sa kaniyang pinakamatatalik na kaibigan, at marami pang iba. Gumamit siya ng pagpapahirap upang piliting magtapat ang sinumang pinagsususpetsahan niyang may impormasyon na magpapatunay sa kaniyang mga hinala.

Kaugnayan sa mga Judio. Sinikap ni Herodes na payapain ang mga Judio sa pamamagitan ng muling pagtatayo ng templo at sa pamamagitan ng pagbibigay sa kanila ng mga bagay na kailangan sa mga panahon ng taggutom. Kung minsan ay binabawasan niya ang mga buwis ng ilan sa kaniyang mga sakop. Nagawa pa nga niyang hilingin kay Augusto na pagkalooban ang mga Judio ng mga pribilehiyo sa iba't ibang bahagi ng daigdig. Ngunit nahigitan ito ng kaniyang paniniil at kalupitan, at sa kalakhang bahagi ng kaniyang pamamahala ay nagkaroon siya ng problema sa mga Judio.

Ang Kaniyang Pagkakasakit at Kamatayan. Malamang na dahil sa kaniyang mahalay na pamumuhay, nang bandang huli ay dinapuan si Herodes ng isang nakapandidiring sakit na may kasamang lagnat at, ayon kay Josephus, "isang napakatinding pangangati ng balat, namamalaging kirot sa bituka, mga tumor sa paa na gaya ng sa manas, pamamaga ng tiyan at ganggrena sa mga pribadong bahagi, na nilalabasan ng mga uod, bukod pa sa hika, na may matinding hirap sa paghinga, at pangingisay ng lahat ng kaniyang mga biyas."—*The Jewish War,* I, 656 (xxxiii, 5).

Noong panahon ng kaniyang malubhang pagkakasakit, ipinapatay niya ang kaniyang traidor na anak na si Antipater. Gayundin, palibhasa'y alam na magsasaya ang mga Judio kapag nabalitaang namatay na siya, inutusan ni Herodes ang pinakaprominenteng mga lalaki ng bansang Judio na magtipon sa isang dako na tinatawag na Hippodrome, sa Jerico, at ipinakulong niya sila roon. Pagkatapos ay tinagubilinan niya yaong malalapit sa kaniya na, kapag namatay siya, patayin muna ang mga Judiong lider na ito bago ipatalastas ang balita tungkol sa kaniyang kamatayan. Sa gayon, sabi niya, ang bawat pamilya sa Judea ay mapipilitang tumangis sa kaniyang libing. Hindi isinagawa ang utos na ito. Pinalaya ng kapatid ni Herodes na si Salome at ng asawa nito na si Alexas ang mga lalaking iyon at pinauwi sa kani-kanilang tahanan.

Namatay si Herodes sa edad na mga 70 taon. Gumawa siya ng isang testamento na humihirang sa kaniyang anak na si Antipas bilang kahalili niya, ngunit nang malapit na siyang mamatay ay nagdagdag siya ng isang susog na kasulatan o gumawa ng isang bagong testamento na nag-aatas kay Arquelao sa posisyong iyon. Si Arquelao ay kinilala ng bayan at ng hukbo bilang hari (sinasabi ng Bibliya na narinig ng ama-amahan ni Jesus na si Jose na "si Arquelao ang namamahala bilang hari ng Judea kahalili ng ama nito na si Herodes"; Mat 2:22). Ngunit tinutulan ni Antipas ang pagkilos na ito. Matapos dinggin ang usaping ito sa Roma, pinagtibay ni Augusto Cesar ang posisyon ni Arquelao. Gayunman, ginawa niyang etnarka si Arquelao at hinati ang teritoryo na dating pinamamahalaan ni Herodes: ang kalahati ay napunta kay Arquelao; sina Antipas at Felipe, dalawa pang anak ni Herodes, ay parehong pinagkalooban ng teritoryo sa isa pang kalahati.

Pagpatay sa mga Bata. Ang ulat ng Bibliya tungkol sa pagpatay ni Herodes sa lahat ng batang lalaki na dalawang taóng gulang pababa sa Betlehem at sa mga distrito nito ay kaayon ng iba pang makasaysayang mga ulat tungkol kay Herodes at sa kaniyang balakyot na disposisyon. Naganap ito noong malapit nang mamatay si Herodes, sapagkat nakatakas si Jesus nang dalhin siya ng kaniyang mga magulang sa Ehipto, ngunit bumalik sila at namayan sa Galilea pagkamatay ni Herodes. Ang dalawang pangyayaring ito ay inihula ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang mga propeta na sina Jeremias at Oseas.—Mat 2:1-23; Jer 31:15; Os 11:1.

Petsa ng Kaniyang Kamatayan. Isang suliranin ang bumabangon may kinalaman sa panahon ng kamatayan ni Herodes. Sinasabi ng ilang kronologo na namatay siya noong taóng 5 o 4 B.C.E. Ang petsang iminumungkahi nila ay pangunahin nang nakasalig sa kasaysayang isinulat ni Josephus. Sa pagpepetsa sa panahon kung kailan inatasan ng Roma si Herodes bilang hari, gumamit si Josephus ng "pagpepetsa batay sa konsul," samakatuwid nga, tinutukoy niya ang pangyayaring iyon bilang isang kaganapan sa panahon ng pamamahala ng partikular na mga konsul na Romano. Ayon dito, inatasan si Herodes bilang hari noong 40 B.C.E., ngunit ang pangyayaring ito ay inilalagay ng datos ng isa pang istoryador, si Appianos, sa 39 B.C.E. Sa gayunding pamamaraan, inilalagay ni Josephus ang pagbihag ni Herodes sa Jerusalem sa 37 B.C.E., ngunit sinasabi rin niya na nangyari ito 27 taon matapos bihagin ni Pompey ang lunsod (na naganap noong 63 B.C.E.). (*Jewish Antiquities,* XIV, 487, 488 [xvi, 4]) Salig sa pagtukoy niya sa huling nabanggit na pangyayari, nakuha ni Herodes ang lunsod ng Jerusalem noong 36 B.C.E. Pagkatapos, sinasabi naman ni Josephus na namatay si Herodes 37 taon mula nang panahong atasan siya ng mga Romano bilang hari, at 34 na taon matapos niyang kunin ang Jerusalem. (*Jewish Antiquities,* XVII, 190, 191 [viii, 1]) Ipinahihiwatig nito na ang petsa ng kaniyang kamatayan ay 2 o marahil ay 1 B.C.E.

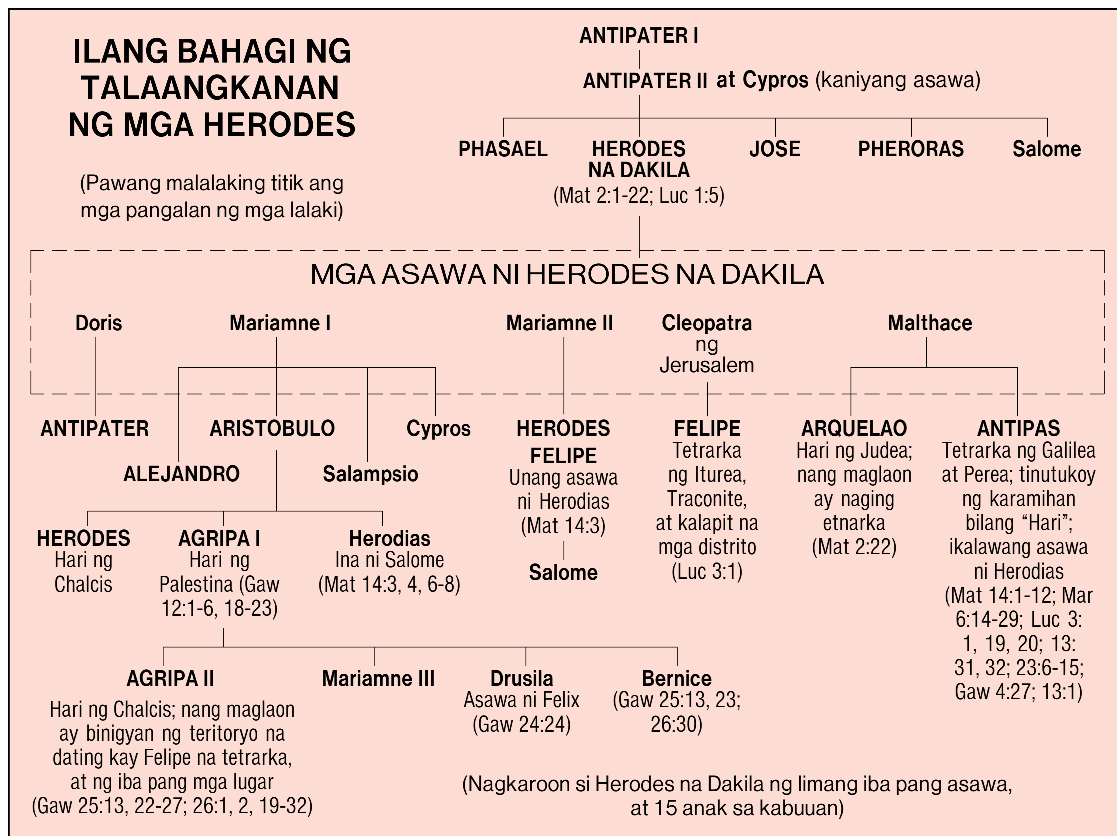
Maaaring binilang ng Judiong istoryador na si Josephus ang mga paghahari ng mga hari ng Judea na ginagamit ang pamamaraang batay sa taon ng pagluklok, gaya ng ginawa sa mga hari sa linya ni David. Kung si Herodes ay inatasan ng Roma bilang hari noong 40 B.C.E., ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay maaaring sumaklaw mula Nisan ng 39 hanggang Nisan ng 38 B.C.E.; sa katulad na paraan, kung bibilangin mula sa pagbihag niya sa Jerusalem noong 37 (o 36) B.C.E., ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay maaaring magsimula nang Nisan 36 (o 35) B.C.E. Kaya kung, gaya ng sinasabi ni Josephus, si Herodes ay namatay 37 taon matapos siyang atasan ng Roma at 34 na taon matapos niyang bihagin ang Jerusalem, at kung ang mga taóng iyon ay bibilangin sa bawat kaso ayon sa opisyal na taon ng paghahari, ang kaniyang kamatayan ay maaaring naganap noong 1 B.C.E. Bilang paghaharap ng argumentong may gayunding diwa sa *The Journal of Theological Studies,* isinulat ni W. E. Filmer na ipinakikita ng katibayan batay sa tradisyong Judio na ang kamatayan ni Herodes ay naganap noong Sebat 2 (ang buwan ng Sebat ay pumapatak sa Enero-Pebrero ng ating kalendaryo).—Inedit nina H. Chadwick at H. Sparks, Oxford, 1966, Tomo XVII, p. 284.

Ayon kay Josephus, namatay si Herodes di-nagtagal pagkatapos ng isang eklipse ng buwan at bago ang isang Paskuwa. (*Jewish Antiquities,* XVII, 167 [vi, 4]; 213 [ix, 3]) Yamang nagkaroon ng eklipse noong Marso 11, 4 B.C.E. (Marso 13, kalendaryong Julian), ipinapalagay ng ilan na ito ang eklipse na tinutukoy ni Josephus.

Sa kabilang dako, nagkaroon ng isang ganap na eklipse ng buwan noong 1 B.C.E., mga tatlong buwan bago mag-Paskuwa, samantalang yaong naganap noong 4 B.C.E. ay bahagyang eklipse lamang. Ang ganap na eklipse noong 1 B.C.E. ay pumatak ng Enero 8 (Enero 10, kalendaryong Julian), 18 araw bago ang Sebat 2, ang tradisyonal na araw ng kamatayan ni Herodes. Isa pang eklipse (bahagya) ang naganap noong Disyembre 27 ng 1 B.C.E. (Disyembre 29, kalendaryong Julian).—Tingnan ang KRONOLOHIYA (*Mga eklipseng lunar*).

Ang isa pang paraan ng pagkalkula ay nakasalig sa edad ni Herodes nang mamatay ito. Sinasabi ni Josephus na ito ay mga 70 taóng gulang noon. Sinasabi niya na nang panahong tanggapin ni Herodes ang atas nito bilang gobernador ng Galilea (pinetsahan ng 47 B.C.E.), ito ay 15 taóng gulang; ngunit kinikilala ng mga iskolar na iyon ay isang pagkakamali, anupat maliwanag na 25 taon ang tinutukoy. (*Jewish Antiquities,* XVII, 148 [vi, 1]; XIV, 158 [ix, 2]) Alinsunod dito, naganap ang kamatayan ni Herodes noong 2 o 1 B.C.E. Gayunman, dapat nating isaisip na maraming di-pagkakasuwato sa ulat ni Josephus may kaugnayan sa pagpepetsa ng mga pangyayari kung kaya hindi lubusang mapananaligan ang kaniyang impormasyon. Para sa pinakamapananaligang katibayan, dapat tayong tumingin sa Bibliya.

Ipinakikita ng taglay nating katibayan na si Herodes ay malamang na namatay noong taóng 1 B.C.E. Sinasabi sa atin ng istoryador ng Bibliya na si Lucas na nagsimulang magbautismo si Juan noong ika-15 taon ni Tiberio Cesar. (Luc 3:1-3) Namatay si Augusto noong Agosto 17, 14 C.E. Noong Setyembre 15, si Tiberio ay hinirang ng Senadong Romano bilang emperador. Hindi ginamit ng mga Romano ang sistemang batay sa taon ng pagluklok; dahil dito, ang ika-15 taon ay sasaklaw mula sa huling bahagi ng 28 C.E. hanggang sa huling bahagi ng 29 C.E. Mas matanda si Juan nang anim na buwan kaysa kay Jesus at sinimulan niya ang kaniyang ministeryo (maliwanag na noong tagsibol ng taóng iyon) nang una kay Jesus bilang tagapagpauna ni Jesus, anupat inihanda ang daan. (Luc 1:35, 36) Si Jesus, na ipinakikita ng Bibliya na ipinanganak noong taglagas ng taóng iyon, ay mga 30 taóng gulang nang magpabautismo siya kay Juan. (Luc 3:21-23) Samakatuwid ay nabautismuhan siya, malamang

na noong taglagas, mga Oktubre ng 29 C.E. Kung bibilang ng 30 taon pabalik, hahantong tayo sa taglagas ng 2 B.C.E. bilang ang panahon ng kapanganakan ng Anak ng Diyos bilang tao. (Ihambing ang Luc 3:1, 23 sa hula ni Daniel tungkol sa “pitumpung sanlinggo” sa Dan 9:24-27.)—Tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO.

Ang mga astrologo na dumalaw kay Jesus. Sinasabi sa atin ng apostol na si Mateo na pagkatapos na maipanganak si Jesus sa Betlehem *“noong mga araw ni Herodes* na hari,” ang mga astrologo mula sa mga silanganing bahagi ay pumaroon sa Jerusalem, na nagsasabi na nakita nila ang kaniyang bituin noong naroon sila sa silangan. Kaagad na nakadama si Herodes ng takot at paghihinala, at inalam niya sa mga punong saserdote at mga eskriba kung ang Kristo ay ipanganganak sa Betlehem. Pagkatapos ay ipinatawag niya ang mga astrologo at tiniyak mula sa kanila ang panahon ng paglitaw ng bituin.—Mat 2:1-7.

Mapapansin natin na ito ay ilang panahon pagkaraan ng kapanganakan ni Jesus, sapagkat wala na siya noon sa sabsaban kundi kasama ng kaniyang mga magulang sa isang bahay. (Mat 2:11; ihambing ang Luc 2:4-7.) Nang hindi bumalik kay Herodes ang mga astrologo upang sabihin kung nasaan ang bata, iniutos ng hari na patayin ang lahat ng batang lalaki na mula dalawang taóng gulang pababa sa buong Betlehem at sa mga distrito nito. Samantala, dinala si Jesus ng kaniyang mga magulang sa Ehipto bilang pagsunod sa babala ng Diyos. (Mat 2:12-18) Ang kamatayan ni Herodes ay malayong naganap bago ang 1 B.C.E., sapagkat, kung magkakagayon, si Jesus (na ipinanganak noong mga Oktubre 1, 2 B.C.E.) ay wala pang tatlong buwan noon.

Sa kabilang dako, hindi kailangang si Jesus ay dalawang taóng gulang nang mangyari ang pagpatay sa mga bata; maaari pa ngang wala pa siyang isang taóng gulang, sapagkat ang pagkalkula ni Herodes ay mula noong panahong lumitaw ang bituin sa mga astrologo habang naroon ang mga ito *sa silangan.* (Mat 2:1, 2, 7-9) Ito ay maaaring isang yugto na ilang buwan, sapagkat kung ang mga astrologo ay nanggaling sa sinaunang sentro ng astrolohiya, ang Babilonya o Mesopotamia, na malamang na siyang nangyari, iyon ay isang napakahabang pag-

lalakbay. Gumugol ang mga Israelita ng di-kukulangin sa apat na buwan sa paglalakbay nang pabalikin sila mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. Maliwanag na ipinalagay ni Herodes na kung papatayin ang lahat ng sanggol na hanggang dalawang taóng gulang ay tiyak na mapapatay niya ang isang ito na ipinanganak na "hari ng mga Judio." (Mat 2:2) Di-nagtagal pagkatapos nito, si Herodes ay namatay; ipinahihiwatig ito ng hindi pananatili ni Jesus nang napakahabang panahon sa Ehipto.—Mat 2:19-21.

Samakatuwid, maaari nating ipalagay na ang kronolohiya ng Bibliya, datos ng astronomiya, at taglay nating mga ulat ng kasaysayan ay tumutukoy sa panahon ng kamatayan ni Herodes bilang 1 B.C.E., o posible pa nga na noong maagang bahagi ng 1 C.E.

2. Si Herodes Antipas, anak nina Herodes na Dakila at Malthace, isang babaing Samaritana. Pinalaki siya sa Roma kasama ng kaniyang kapatid na si Arquelao. Sa testamento ni Herodes, si Antipas ang hinirang upang tumanggap ng pagkahari, ngunit sa huling sandali ay binago ni Herodes ang kaniyang testamento, anupat si Arquelao ang hinirang. Tinutulan ni Antipas ang testamento sa harap ni Augusto Cesar, na nagtibay naman sa pag-aangkin ni Arquelao ngunit hinati ang kaharian, anupat ibinigay kay Antipas ang tetrarkiya ng Galilea at Perea. Ang "tetrarka," nangangahulugang 'tagapamahala ng isang kapat' ng isang probinsiya, ay isang termino na ikinakapit sa isang nakabababang tagapamahala ng distrito o prinsipe ng isang teritoryo. Gayunman, maaaring ang karaniwang tawag sa kaniya ay Hari, gaya ng tawag kay Arquelao.—Mat 14:9; Mar 6:14, 22, 25-27.

Napangasawa ni Antipas ang anak na babae ni Aretas, hari ng Arabia, na ang kabisera ay nasa Petra. Ngunit sa isa sa mga paglalakbay niya patungong Roma, dinalaw ni Antipas ang kaniyang kapatid sa ama na si Herodes Felipe, ang anak nina Herodes na Dakila at Mariamne II (hindi si Felipe na tetrarka). Noong pagdalaw na iyon, nagkagusto siya sa asawa ni Felipe na si Herodias, na ambisyosa sa posisyon. Isinama niya ito sa Galilea at kinuha bilang asawa, anupat diniborsiyo ang anak ni Aretas at pinauwi iyon sa tahanan nito. Ang mapang-insultong pagkilos na ito ay nagbunga ng digmaan. Sinalakay ni Aretas ang teritoryo ni Antipas at nagdulot ng malalaking pinsala sa kaniya, anupat muntik na siyang mapabagsak. Nailigtas si Antipas sa pamamagitan ng pag-apela sa Roma na nagpalabas naman ng utos mula sa emperador na bihagin o patayin si Aretas.

Natamo ni Antipas ang malaking pabor ni Tiberio Cesar, na kahalili ni Augusto. Palibhasa'y isang tagapagtayo na tulad ng kaniyang ama, ngunit sa mas maliit na antas, si Antipas ay nagtayo ng isang lunsod sa Lawa ng Genesaret (Dagat ng Galilea, o Tiberias) at tinawag itong Tiberias, ayon sa pangalan ng emperador. (Ju 6:1, 23) Ang isa pang lunsod, ang Julias, ay ipinangalan niya sa asawa ni Augusto, si Julia (mas kilalá sa tawag na Livia). Nagtayo rin siya ng mga kuta, mga palasyo, at mga dulaan.

Pinatay si Juan na Tagapagbautismo. Ang mapangalunyang kaugnayan ni Herodes Antipas kay Herodias ang naging dahilan ng pagsaway sa kaniya ni Juan na Tagapagbautismo. Angkop lamang na ituwid ni Juan si Antipas sa bagay na ito, sapagkat si Antipas ay nag-aangking isang Judio at sa gayo'y nasa ilalim ng Kautusan. Inilagay ni Antipas si Juan sa bilangguan, anupat nais itong patayin, ngunit natatakot siya sa mga tao, na naniniwalang si Juan ay isang propeta. Gayunpaman, noong minsang magdiwang ng kaarawan ni Antipas, labis siyang napalugdan ng anak na babae ni Herodias anupat sumumpa siyang ibigay rito ang anumang hingin nito. Inutusan ni Herodias ang kaniyang anak na hingin ang ulo ni Juan. Bagaman ayaw ni Herodes, napilitan siyang sumang-ayon upang hindi siya mapahiya sa mga dumalo sa pagdiriwang at dahil din sa kaniyang sumpa. (Gayunman, sa ilalim ng Kautusan ay hindi niya dapat tuparin ang isang sumpa na magsagawa ng isang ilegal na gawa, gaya ng pagpaslang.)—Mat 14:3-12; Mar 6:17-29.

Pagkatapos nito, nang marinig ni Antipas ang tungkol sa ministeryo ni Jesus ng pangangaral, pagpapagaling, at pagpapalayas ng mga demonyo, natakot siya, anupat nangamba na baka si Jesus ay talagang si Juan na ibinangon mula sa mga patay. Mula noon ay gustung-gusto niyang makita si Jesus, maliwanag na hindi upang marinig ang ipinangangaral nito, kundi upang matiyak kung tama ang iniisip niya.—Mat 14:1, 2; Mar 6:14-16; Luc 9:7-9.

Malamang na noong isang pagkakataon nang dumaraan si Jesus sa Perea patungo sa Jerusalem ay sinabi sa kaniya ng mga Pariseo: "Umalis ka at yumaon mula rito, sapagkat ibig kang patayin ni Herodes." Maaaring si Herodes ang nagpasimula ng usap-usapang ito, anupat umaasang mapaalis si Jesus mula sa kaniyang teritoryo dahil sa takot, sapagkat maaaring natatakot si Herodes na muling pagbuhatan ng kamay at patayin ang isang propeta ng Diyos. Maliwanag na tinutukoy ang katusuhan ni Herodes, sa kaniyang tugon ay tinawag ni Jesus si Herodes na ang "sorrang iyon."—Luc 13:31-33.

Ang "Lebadura ni Herodes." Noong panahon ng pamamahala ni Herodes Antipas ay binabalaan ni Jesus ang kaniyang mga tagasunod: "Maging mapagmasid kayo, mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo at sa lebadura ni Herodes." (Mar 8:15) Ang dalawang sektang ito, ang mga Pariseo at ang mga

Herodiano, o mga tagasunod sa partido ni Herodes, ay salansang kay Jesu-Kristo at sa kaniyang mga turo, at bagaman may alitan sa pagitan nila, kapuwa nila itinuring si Kristo bilang kaaway at nagkaisa sila laban sa kaniya. Ang mga Herodiano ay mas interesado sa pulitika kaysa sa relihiyon; sinasabing inaangkin nilang sumusunod sila sa Kautusan ngunit naniniwala sila na kaayon ng kautusan na kilalanin ng mga Judio ang isang banyagang prinsipe (sapagkat ang mga Herodes ay hindi tunay na mga Judio, kundi mga Idumeano). Ang mga Herodiano ay lubhang makabayan at hindi sumusuporta sa ideya ng teokratikong pamamahala sa ilalim ng mga haring Judio ni sa pamamahala ng Roma, kundi ang nais nila ay maisauli ang pambansang kaharian sa ilalim ng isa sa mga anak ni Herodes.

Isang halimbawa na nagsisiwalat ng kanilang makabayang "lebadura" ay ang mapandayang tanong na iniharap nila, kasama ng mga Pariseo, upang hulihin si Jesus: "Kaayon ba ng kautusan na magbayad ng pangulong buwis kay Cesar o hindi? Magbabayad ba kami, o hindi kami magbabayad?" (Mar 12:13-15) Tinawag sila ni Jesus na "mga mapagpaimbabaw," at ipinakitang mapagbantay siya sa kanilang "lebadura," sapagkat hindi nila natutulan ang kaniyang tugon, anupat binigo ang kanilang intensiyon na maakusahan siya ng sedisyon o masulsulan ang bayan laban sa kaniya.—Mat 22:15-22.

Ginawang Katatawanan si Jesus. Noong huling araw ng buhay ni Jesus sa lupa, nang dalhin siya sa harap ni Poncio Pilato at marinig ni Pilato na si Jesus ay taga-Galilea, ipinadala siya ni Pilato kay Herodes Antipas (noon ay nasa Jerusalem) na tagapamahala ng distrito (tetrarka) ng Galilea, sapagkat nagkaproblema si Pilato sa mga taga-Galilea. (Luc 13:1; 23:1-7) Pagkakita kay Jesus, si Herodes ay nagsaya, hindi dahil nababahala siya sa kapakanan ni Jesus o ibig niyang gumawa ng anumang tunay na pagsisikap na alamin ang katotohanan o kabulaanan tungkol sa mga paratang na dinala ng mga saserdote at mga eskriba laban dito, kundi dahil nais niyang makita si Jesus na magsagawa ng tanda. Tinanggihan itong gawin ni Jesus, at tahimik lamang siya nang tanungin siya ni Herodes "ng maraming salita." Alam ni Jesus na pinilit lamang siyang humarap kay Herodes bilang isang paraan ng panlilibak. Palibhasa'y nabigo kay Jesus, nilait siya ni Herodes at ginawa siyang katatawanan sa pamamagitan ng pagdadamit sa kaniya ng maningning na kasuutan at ipinabalik siya kay Pilato, na siyang nakatataas na awtoridad may kaugnayan sa Roma. Dating magkaaway sina Pilato at Herodes, posibleng dahil sa ilang akusasyon ni Herodes laban kay Pilato. Ngunit ang pagkilos na iyon ni Pilato ay nakalugod kay Herodes at naging magkaibigan sila.—Luc 23:8-12.

Di-kalaunan pagkatapos ng Pentecostes ng 33 C.E., matapos palayain sina Pedro at Juan ng mga lider ng relihiyon, sinabi ng mga alagad sa kanilang panalangin sa Diyos: "Kapuwa si Herodes [Antipas] at si Poncio Pilato kasama ang mga tao ng mga bansa at kasama ang mga tao ng Israel ay totoo ngang nagkatipon sa lunsod na ito laban sa iyong banal na lingkod na si Jesus . . . At ngayon, Jehova, pagtuunan mo ng pansin ang kanilang mga banta, at ipagkaloob mo sa iyong mga alipin na patuloy na salitain ang iyong salita nang buong katapangan."—Gaw 4:23, 27-29.

Sa Gawa 13:1, ang Kristiyanong si Manaen ay tinutukoy na tinuruang kasama ni Herodes na tagapamahala ng distrito. Yamang pinalaki si Antipas sa Roma kasama ng isang pribadong mamamayan, maaaring ipinahihiwatig ng sinabi ng Bibliya na sa Roma tumanggap si Manaen ng kaniyang edukasyon.

Ipinatapon sa Gaul. Nang si Agripa I ay gawing hari ni Gayo Cesar (Caligula) sa tetrarkiya ni Felipe, sinumbatan ng asawa ni Antipas na si Herodias ang kaniyang asawa, anupat sinabing dahil lamang sa kakuparan nito kung kaya hindi ito tumanggap ng pagkahari. Iginiit niya na yamang si Antipas ay isa nang tetrarka, gayong kung ihahambing ay dating walang katungkulan si Agripa, dapat itong pumaroon sa Roma at hilingin kay Cesar na maging isang hari. Nang maglaon ay pumayag ito dahil sa patuloy na panggigipit ng kaniyang asawa. Ngunit ikinagalit ni Caligula ang ambisyosong kahilingan ni Antipas at, palibhasa'y naniwala siya sa mga akusasyon ni Agripa, ipinatapon niya si Antipas sa Gaul (ang lunsod ng Lyons, Pransiya); nang dakong huli ay namatay ito sa Espanya. Si Herodias, bagaman maaari sana siyang makaiwas sa kaparusahan dahil kapatid siya ni Agripa, ay sumama sa kaniyang asawa, malamang na dahil sa amor propio. Ang tetrarkiya ni Antipas at, matapos siyang ipatapon, ang kaniyang salapi, gayundin ang mga ari-arian ni Herodias, ay ibinigay kay Agripa I. Sa gayon si Herodias ang dahilan ng dalawang malalaking kasawian ni Antipas: ang muntik na niyang pagkatalo sa kamay ni Haring Aretas at ang pagpapatapon sa kaniya.

3. Si Herodes Agripa I. Apo ni Herodes na Dakila. Siya ay anak ni Aristobulo, na anak naman ni Herodes na Dakila kay Mariamne I, apo ng mataas na saserdoteng si Hyrcanus II. Si Aristobulo ay ipinapatay ni Herodes na Dakila. Si Agripa ang kahuli-hulihang Herodes na naging hari ng buong Palestina, gaya ng kaniyang lolo.

Ang Maagang Bahagi ng Kaniyang Buhay. Ang posisyon ni Agripa bilang "Herodes na hari" ay natamo sa pamamagitan ng maraming pagmama-

niobra at sa tulong ng kaniyang mga kaibigan sa Roma. (Gaw 12:1) Yamang nag-aral sa Roma kasama ng anak ni Emperador Tiberio na si Drusus at ng pamangkin nitong si Claudio, siya ay naging kilalá sa mga prominenteng grupo roon. Siya ay napakagastador at mapagwalang-bahala. Nang mabaon sa utang, anupat nagkautang ng salapi maging sa ingatang-yaman ng Roma, umalis siya sa Roma at tumakas patungong Idumea. Nang maglaon, sa tulong ng kaniyang kapatid na si Herodias at ng kaniyang asawang si Cypros (anak ng pamangkin ni Herodes na Dakila, na ang asawa ay anak ni Herodes), nakapanirahan siya nang ilang panahon sa Tiberias. Bumangon ang isang away sa pagitan niya at ni Antipas, anupat napilitan siyang umalis. Nang dakong huli, nakabalik siya sa Roma at natamo ang pabor ni Tiberio Cesar.

Gayunman, isang padalus-dalos na pananalita ni Agripa ang ikinagalit ni Emperador Tiberio. Sa isang pagkakataon ay nasabi niya kay Gayo (Caligula), na naging kaibigan niya, na sana ay maging emperador na ito (si Gayo). Narinig ito ng lingkod ni Agripa at nakarating kay Tiberio, na nagpatapon naman kay Agripa sa bilangguan. Sa loob ng ilang buwan ay nasa balag ng alanganin ang kaniyang buhay, ngunit pagkaraan ng ilang buwan ay namatay si Tiberio at si Caligula ang naging emperador. Pinalaya nito si Agripa at itinaas siya sa posisyon na hari sa mga teritoryong pinamahalaan ng kaniyang yumaong tiyo na si Felipe.

Pinaboran ng mga Romanong Emperador. Palibhasa'y naiinggit si Herodias sa posisyon ng kaniyang kapatid bilang hari, hinikayat niya ang kaniyang asawang si Herodes Antipas, na isa lamang tetrarka, na humiling ng isang kaharian sa bagong emperador sa Roma. Ngunit siniraan ni Agripa si Antipas. Iniharap niya kay Gayo (Caligula) ang mga paratang na si Antipas ay nakipag-alyansa kay Sejanus na nakipagsabuwatan laban kay Tiberio at gayundin sa mga Parto, na hindi naman maikaila ni Antipas. Naging dahilan ito upang maipatapon si Antipas. Ang mga teritoryo ni Antipas, ang Galilea at Perea, ay idinagdag sa kaharian ni Agripa. Sa isang bahagi ng ulat ni Josephus ay sinabi niya na si Caligula ang nagbigay kay Agripa ng mga pamunuang ito, at sa dalawang iba pa ay sinabi niya na si Claudio ang gumawa nito. Malamang na si Caligula ang nagbitiw ng pangako, at pinagtibay ito ni Claudio.

Noong pagkakataong mapaslang si Caligula, na pinetsahan ng mga iskolar ng 41 C.E., si Agripa ay nasa Roma. Siya ang nagsilbing tagapag-ugnay, o tagapagkasundo, sa pagitan ng Senado at ng kaniyang kaibigan, ang bagong emperador na si Claudio. Ipinakita ni Claudio ang kaniyang pasasalamat sa pamamagitan ng pagkakaloob kay Agripa ng teritoryo ng Judea at Samaria at ng kaharian ni Lisanias. Si Agripa ngayon ang naging tagapamahala ng halos mismong pamunuan na hinawakan ng kaniyang lolo na si Herodes na Dakila. Noong panahong iyon ay hiningi ni Agripa, at tinanggap naman, ang kaharian ng Chalcis mula kay Claudio, para sa kaniyang kapatid na si Herodes. (Ang Herodes na ito ay binanggit lamang sa kasaysayan bilang hari ng Chalcis, isang maliit na teritoryo sa K dalisdis ng kabundukan ng Anti-Lebanon.)

Nanuyo sa mga Judio; Inusig ang mga Kristiyano. Nanuyo si Agripa sa mga Judio, anupat nag-angking isang debotong tagapagtaguyod ng Judaismo. Si Caligula, na nag-aangking isang diyos, ay nagpasiyang magtayo ng isang estatuwa ng kaniyang sarili sa templo sa Jerusalem, ngunit mataktika siyang nahikayat ni Agripa na huwag gawin iyon. Nang maglaon ay nagsimulang magtayo si Agripa ng isang pader sa palibot ng H karatig-pook ng Jerusalem. Para kay Claudio, ito ay waring pagpapatibay ng lunsod laban sa anumang pagsalakay ng Roma sa hinaharap. Dahil dito, iniutos ni Claudio kay Agripa na itigil ito. Pinabulaanan ni Agripa ang kaniyang pag-aangkin na isa siyang mananamba ng Diyos sa pamamagitan ng pagsuporta at pagsasaayos ng mga palaro para sa mga gladyador at iba pang mga paganong palabas sa dulaan.

Si Agripa ay tinanggap ng mga Judio dahil nagmula siya sa Hasmoneanong angkan sa pamilya ng kaniyang lola na si Mariamne. Habang itinataguyod ang pakikipaglaban ng mga Judio sa ilalim ng pamatok ng Roma, labis din niyang pinag-usig ang mga Kristiyano, na sa pangkalahatan ay kinapootan ng di-sumasampalatayang mga Judio. "Pinatay niya si Santiago na kapatid ni Juan sa pamamagitan ng tabak." (Gaw 12:1, 2) Nang makitang ikinalugod ito ng mga Judio, inaresto niya at ibinilanggo si Pedro. Sinaklolohan at pinalaya ng isang anghel si Pedro; bilang resulta, isang malaking kaguluhan ang bumangon sa gitna ng mga kawal ni Agripa at pinarusahan ang mga bantay ni Pedro.—Gaw 12:3-19.

Pinatay ng Anghel ng Diyos. Biglang nagwakas ang pamamahala ni Agripa. Sa Cesarea, sa isang kapistahan bilang parangal kay Cesar, nagdamit siya ng maharlikang kasuutan at nagsimulang bumigkas ng isang pangmadlang pahayag sa nagkakatipong mga tao mula sa Tiro at Sidon, na humihiling sa kaniya ng kapayapaan. Bilang tugon, ang mga tagapakinig ay sumigaw: "Tinig ng isang diyos, at hindi ng tao!" Iniuulat ng Bibliya ang dagliang pagpatay sa kaniya bilang isang nahatulang mapagpaimbabaw: "Kaagad siyang sinaktan ng anghel ni Jehova, sapagkat hindi niya ibinigay sa Diyos ang

kaluwalhatian; at siya ay kinain ng mga uod at nalagutan ng hininga."—Gaw 12:20-23.

Itinatakda ng mga kronologo ang kamatayan ni Haring Herodes Agripa I sa 44 C.E., sa edad na 54 pagkatapos niyang maghari nang tatlong taon sa buong Judea. Naiwan niya ang kaniyang anak na lalaking si Herodes Agripa II at ang kaniyang mga anak na babae na sina Bernice (Gaw 25:13), Drusila na asawa ni Gobernador Felix, at Mariamne III. —Gaw 24:24.

4. Si Herodes Agripa II. Apo sa tuhod ni Herodes na Dakila. Siya ay anak ni Herodes Agripa I at ng asawa nito na si Cypros. Sa kaniya nagwakas ang mga prinsipe ng angkan ng mga Herodes, ayon sa mga istoryador. Si Agripa ay may tatlong kapatid na babae na nagngangalang Bernice, Drusila, at Mariamne III. (Gaw 25:13; 24:24) Pinalaki siya sa sambahayan ng emperador sa Roma. Namatay ang kaniyang ama nang siya ay 17 taóng gulang pa lamang, at inakala ng mga tagapayo ni Emperador Claudio na napakabata pa niya upang mamahala sa mga pinamumunuan ng kaniyang ama. Dahil dito, nag-atas na lamang si Claudio ng mga gobernador sa mga teritoryo. Pagkatapos mamalagi nang ilang panahon sa Roma, si Agripa II ay ginawang hari ng Chalcis, isang maliit na prinsipalidad sa kanluraning dalisdis ng Kabundukan ng Anti-Lebanon, nang mamatay ang kaniyang tiyo (si Herodes na hari ng Chalcis).

Baryang bronse na may larawan ni Domitian at sa kabilang panig ay may pangalang Haring Agripa (II)

Di-nagtagal pagkatapos nito, inatasan siya ni Claudio na maging hari sa mga tetrarkiya na dating hawak nina Felipe at Lisanias. (Luc 3:1) Ibinigay rin sa kaniya ang pangangasiwa sa templo ng Jerusalem at pinagkalooban siya ng awtoridad na mag-atas ng mga mataas na saserdoteng Judio. Ang kaniyang mga nasasakupan ay dinagdagan pa ng kahalili ni Claudio na si Nero, na nagkaloob sa kaniya ng Tiberias at Taricheae sa Galilea at ng Julias sa Perea kasama ang mga sakop na bayan nito.

Nang maglaon, ibinaling ni Agripa ang kaniyang pansin sa pagpapagawa ng kasudlong sa palasyong itinayo ng mga haring Hasmoneano sa Jerusalem. Dahil maaari na niya ngayong masdan mula sa kasudlong na ito sa palasyo kung ano ang nangyayari sa looban ng templo, nagtayo ang mga Judio ng isang pader na nakatabing sa kaniyang natatanaw at nakaharang din sa tanawin mula sa isang magandang puwesto para sa mga bantay na Romano. Minasama ito kapuwa ni Herodes at ni Festo, ngunit nang umapela ang mga Judio kay Nero, pinahintulutan ng emperador na manatili ang pader. Pinaganda rin ni Agripa ang Cesarea Filipos (na ang pangalan ay pinalitan niya ng Neronias bilang parangal kay Nero). Bilang pagtulad sa kaniyang ama, nagtayo siya ng isang dulaan sa Berytus, sa Fenicia, anupat ginugulan ng napakalaking halaga ang mga palabas doon.

Kumalat ang usap-usapan noon na si Agripa ay may insestong relasyon sa kaniyang kapatid na si Bernice bago pa nito napangasawa ang hari ng Cilicia. (*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, XX, 145, 146 [vii, 3]) Hindi binanggit ni Josephus kung si Agripa ay nag-asawa o hindi.

Nang maging malinaw na ang paghihimagsik ng mga Judio laban sa pamatok ng Roma (66-70 C.E.) ay ikapapahamak ng bansa, hinikayat sila ni Agripa na huwag maging panatiko. Yamang walang ibinunga ang kaniyang mga pamamanhik, pinabayaan niya ang mga Judio at pumanig sa hukbong Romano, anupat nasugatan ng isang batong panghilagpos sa aktuwal na pakikipaglaban.

Ang Pagtatanggol ni Pablo sa Harap Niya. Unang binanggit sa Kasulatan si Haring Herodes Agripa II at ang kaniyang kapatid na si Bernice noong panahon ng kanilang pagdalaw kay Gobernador Festo bilang pagbibigay-galang, noong mga taóng 58 C.E. (Gaw 25:13) Hinalinhan ni Festo si Gobernador Felix. Noong panahon ng pagkagobernador ni Felix ay inakusahan ng mga Judio ang apostol na si Pablo, ngunit nang umalis si Felix sa katungkulan, nais niyang kamtin ang pabor ng mga Judio at iniwang nakagapos si Pablo. (Gaw 24:27) Mangyari pa, si Felix ay bayaw ni Agripa, yamang napangasawa nito ang kapatid ni Agripa na si Drusila. (Gaw 24:24) Samantalang hinihintay ni Pablo na dinggin ang kaniyang apela kay Cesar (Gaw 25:8-12), sinabi ni Haring Agripa kay Gobernador Festo na nais niyang pakinggan ang sasabihin ni Pablo. (Gaw 25:22) Nagalak si Pablo na gawin ang kaniyang pagtatanggol sa harap ni Agripa, na tinukoy niya na "dalubhasa sa lahat ng mga kaugalian at gayundin sa mga pagtatalo sa gitna ng mga Judio." (Gaw 26:1-3) Ang mapuwersang argumento ni Pablo ay umantig kay Agripa na magsabi: "Sa

maikling panahon ay mahihikayat mo akong maging Kristiyano." Dito ay sumagot si Pablo: "Hinihiling ko sa Diyos na kahit sa maikling panahon man o sa mahabang panahon, hindi lamang ikaw kundi gayundin ang lahat ng mga nakikinig sa akin ngayon ay maging mga taong gaya ko rin naman, maliban sa mga gapos na ito." (Gaw 26:4-29) Naipasiya nina Agripa at Festo na si Pablo ay walang-sala ngunit, yamang umapela ito kay Cesar, kailangan itong ipadala sa Roma para sa paglilitis. —Gaw 26:30-32.

Pagkatapos na mawasak ang Jerusalem noong 70 C.E., si Herodes Agripa kasama ang kaniyang kapatid na si Bernice ay lumipat sa Roma, kung saan ibinigay sa kaniya ang katungkulan ng pretor. Si Agripa ay namatay na walang anak noong mga 100 C.E.

5. Si Herodes Felipe. Anak ni Herodes na Dakila kay Mariamne II, na anak ng mataas na saserdoteng si Simon. Si Felipe ang unang asawa ni Herodias, na dumiborsiyo sa kaniya upang mapangasawa ng kaniyang kapatid sa ama na si Herodes Antipas. Binabanggit siya nang pahapyaw sa Bibliya sa Mateo 14:3; Marcos 6:17, 18; at Lucas 3:19.

Ang pangalang Herodes Felipe ay ginagamit upang ipakitang iba pa siya kay Felipe na tetrarka, sapagkat ang huling nabanggit, ayon kay Josephus, ay anak din ni Herodes na Dakila sa ibang asawa, kay Cleopatra ng Jerusalem.

Lumilitaw na si Felipe ay nakahanay na humalili sa trono ng kaniyang ama, bilang sumunod na nakatatanda pagkatapos ng kaniyang mga kapatid sa ama na sina Antipater, Alejandro, at Aristobulo, na pawang pinatay ng kanilang ama. Itinala siya sa isa sa naunang mga testamento ni Herodes bilang nakahanay kasunod ni Antipater. Ngunit nilampasan siya sa pinakahuling testamento ni Herodes, anupat ang kaharian ay napunta kay Arquelao. Inilalahad ni Josephus na inalis ni Herodes ang pangalan ni Felipe mula sa kaniyang testamento sapagkat nabatid ni Mariamne II, na ina ni Felipe, ang pakana ni Antipater laban kay Herodes ngunit hindi ito isiniwalat.

Si Felipe ay nagkaroon ng isang anak na babae, si Salome, kay Herodias. Maliwanag na si Salome ang sumayaw sa harap ni Herodes Antipas at, sa tagubilin ng kaniyang ina, hiningi niya ang ulo ni Juan na Tagapagbautismo.—Mat 14:1-13; Mar 6:17-29.

6. Si Felipe na tetrarka. Anak ni Herodes na Dakila sa kaniyang asawang si Cleopatra ng Jerusalem. Pinalaki siya sa Roma. Napangasawa niya si Salome na anak nina Herodes Felipe at Herodias. Nang mamatay ang kaniyang ama, hinati ni Augusto Cesar ang kaharian, anupat ibinigay kay Felipe ang tetrarkiya ng Iturea, Traconite, at iba pang kalapit na mga distrito, na may taunang kita sa buwis na 100 talento. (Marahil ang Iturea ay idinagdag nang dakong huli kung kaya hindi ito binanggit ni Josephus.) Namahala siya nang mahigit 30 taon. Sinabi ni Josephus: "Sa kaniyang pangangasiwa sa pamahalaan ay nagpakita siya ng katamtaman at mapagparayang disposisyon. Sa katunayan, ginugol niya ang lahat ng kaniyang panahon sa teritoryong nasasakupan niya." Nagpatuloy si Josephus sa pagsasabing umuupo si Felipe upang humatol saanman siya naroon at kaagad niyang dinirinig ang mga kaso. Namatay siya sa Julias at inilibing na may malaking pagpaparangya. Yamang wala siyang naiwang mga anak, idinagdag ni Emperador Tiberio ang kaniyang tetrarkiya sa probinsiya ng Sirya.—*Jewish Antiquities,* XVIII, 106-108 (iv, 6).

Ang pangalan ni Felipe ay binanggit nang minsan sa Bibliya may kaugnayan sa panahon ng ministeryo ni Juan na Tagapagbautismo. (Luc 3:1) Ipinakikita ng teksto roon, kasama ng impormasyon tungkol sa mga paghahari nina Augusto at Tiberio, na sinimulan ni Juan ang kaniyang ministeryo noong 29 C.E.

HERODES, MGA TAGASUNOD SA PARTIDO NI. Maliwanag na ang mga ito ay mga Judiong kapartido o tagasunod sa partido ng dinastiya ng mga Herodes, na tumanggap ng awtoridad nito mula sa Roma. Noong panahon ng ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa, si Herodes Antipas ang nangunguna sa dinastiyang ito.

Ang mga Herodiano ay hindi binabanggit sa sekular na kasaysayan, at kakaunti ang pagtukoy sa kanila sa Kasulatan. (Mat 22:16; Mar 3:6; 12:13) Gayunman, may mahigpit na mga pagtutol sa paniniwala ng ilan na ang mga Herodiano ay mga lingkod sa sambahayan ni Herodes, na sila ay kaniyang mga kawal, o na sila ay kaniyang mga opisyal ng korte.

Kung tungkol sa pulitika, ang mga Herodiano ay nasa gitna, anupat sa isang panig ay sinasalansang ng mga Pariseo at mga panatikong Judio na nagtataguyod ng isang kahariang Judio na lubusang malaya sa kontrol ng Roma, at sa kabilang panig naman ay sinasalansang niyaong mga nagtataguyod ng lubusang pagpapasakop ng Judea sa Imperyo ng Roma. Malamang na ang ilan sa mga Saduceo, na itinuturing na may independiyente at di-panatikong pangmalas sa Judaismo, ay kaanib ng kaisipang Herodiano. Ang huling nabanggit na konklusyong ito ay batay sa mga ulat nina Mateo at Marcos may kaugnayan sa pananalita ni Jesus tungkol sa lebadura. Ayon sa Mateo 16:6, sinabi ni Jesus, "Mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo at mga Saduceo," samantalang ang Marcos 8:15 ay nagsasabi, "Mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo at sa

lebadura ni Herodes." Idiniriin ng pag-ulit sa salitang "lebadura" na may pagkakaiba sa tiwaling mga turo ng dalawang partido. Sa halip na "Herodes," ang huling nabanggit na tekstong ito ay kababasahan ng "mga Herodiano" sa ilang manuskrito, samakatuwid nga, ang Chester Beatty Papyrus No. 1 (P^{45}), ang *Codex Washingtonianus I,* at ang *Codex Koridethianus.—The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 594; *Our Bible and the Ancient Manuscripts,* ni Sir Frederic Kenyon, 1958, p. 215, 216.

Isang bagay ang tiyak: ang mga tagasunod sa partido ni Herodes at ang mga Pariseo, bagaman hayagang salansang sa isa't isa sa kanilang mga pangmalas sa pulitika at Judaismo, ay matibay na nagkakaisa sa kanilang matinding pagsalansang kay Jesus. Di-kukulangin sa dalawang pagkakataon na ang naglalabanang mga partidong ito ay nagsanggunian kung ano ang pinakamabuting paraan upang patayin ang kapuwa nila kalabang ito. Ang unang pangyayaring nakaulat ay di-kalaunan pagkatapos ng Paskuwa, 31 C.E., noong panahon ng dakilang ministeryo ni Jesus sa Galilea. Nang makitang pinanauli ni Jesus ang tuyot na kamay ng isang lalaki habang Sabbath, "lumabas ang mga Pariseo at kaagad na nagsimulang makipagsanggunian sa mga tagasunod sa partido ni Herodes laban sa kaniya, upang patayin siya."—Mar 3:1-6; Mat 12:9-14.

Ang ikalawang pangyayaring nakaulat ay pagkaraan ng halos dalawang taon, tatlong araw na lamang bago patayin si Jesus, nang ang mga alagad ng mga Pariseo at ang mga tagasunod sa partido ni Herodes ay magtulung-tulong upang ilagay si Jesus sa pagsubok may kinalaman sa pagbubuwis. Ang mga lalaking ito ay lihim na inupahan "upang magkunwaring sila ay matuwid, nang sa gayon ay mahuli nila siya sa pananalita, upang maibigay siya sa pamahalaan at sa awtoridad ng gobernador." (Luc 20:20) Sinimulan nila ang kanilang tuwirang tanong tungkol sa mga buwis sa pamamagitan ng labis na mapamuring mga salita na sinadya upang mahuling di-handa si Jesus. Ngunit si Jesus, palibhasa'y napag-uunawa ang kanilang tusong kabalakyutan, ay nagpahayag: "Bakit ninyo ako inilalagay sa pagsubok, mga mapagpaimbabaw?" Pagkatapos ay lubusan niya silang pinatahimik sa pamamagitan ng kaniyang sagot may kinalaman sa pagbabayad ng mga buwis.—Mat 22:15-22; Luc 20:21-26.

HERODIAS. Ang asawa ni Herodes Antipas na sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Salome ay humiling at tumanggap sa ulo ni Juan na Tagapagbautismo noong 32 C.E. (Mar 6:22-28) Ang kaniyang amang si Aristobulo, anak ni Herodes na Dakila sa ikalawang asawa nito na si Mariamne I, at ang kaniyang ina ay magpinsang buo. Ang kaniyang kapatid ay si Herodes Agripa I, na pumatay sa apostol na si Santiago na kapatid ni Juan.—Gaw 12:1, 2.

Unang napangasawa ni Herodias ang kaniyang tiyo na kapatid sa ama ng kaniyang ama, at anak ni Herodes na Dakila (sa ikatlong asawa nito, si Mariamne II). Ang anak na ito ay karaniwang tinatawag na Herodes Felipe upang ipakitang iba siya kay Felipe na tagapamahala ng distrito ng Iturea at Traconite. (Luc 3:1) Ang tiyuhing-asawang ito ni Herodias, si Herodes Felipe, ang siyang ama ni Salome, lumilitaw na ang kaisa-isang anak ni Herodias. Gayunman, diniborsiyo ito ni Herodias at nag-asawa siya sa kapatid nito sa ama na si Herodes Antipas, na anak din ng kaniyang lolo na si Herodes na Dakila sa ikaapat na asawa nito na si Malthace. Diniborsiyo rin ni Herodes Antipas, na tagapamahala ng distrito (sa literal, "ang tetrarka") noong panahong iyon, at siyang tinawag ni Jesu-Kristo na ang "sorrang iyon" (Luc 13:31, 32), ang kaniyang unang asawa, na anak ng Nabateanong hari na si Aretas ng Arabia, upang mapangasawa niya si Herodias.

Kaya naman, si Juan na Tagapagbautismo ay may dahilan na hatulan ang pag-aasawang ito nina Herodias at Herodes Antipas, yamang ito ay kapuwa ilegal at imoral sa ilalim ng kautusang Judio, at dahil sa paggawa niya nito, si Juan ay itinapon sa bilangguan at nang maglaon ay pinugutan ng ulo. Pinukaw ng kaniyang walang-takot at matuwid na pagtuligsa ang matinding pagkapoot ni Herodias, kung kaya sinamantala nito ang unang pagkakataon na maipapatay ang propeta.—Mat 14:1-11; Mar 6:16-28; Luc 3:19, 20; 9:9.

Ang kapatid ni Herodias na si Herodes Agripa I ay bumalik mula sa Roma noong 38 C.E., matapos atasan bilang isang hari. Lubha itong ikinayamot ni Herodias, sapagkat ang kaniyang asawa, bagaman ito ay anak ng hari, ay nananatiling isa lamang tagapamahala ng distrito. Sa gayon ay hindi niya tinigilan ang panggigipit sa kaniyang asawa hanggang sa pumaroon din ito sa Roma sa pag-asang makoronahan din bilang isang hari na may kaharian. Sinasabi ni Flavius Josephus na palihim na nagpadala ng mga liham kay Emperador Caligula ang kapatid ni Herodias na si Agripa na nag-aakusa kay Antipas ng pakikipagsabuwatan sa mga Parto. Bilang resulta, pinalayas si Antipas patungong Gaul; sumama sa kaniya si Herodias.—*Jewish Antiquities,* XVIII, 240-256 (vii, 1, 2); *The Jewish War,* II, 181-183 (ix, 6).

HERODION. Isa na pinadalhan ni Pablo ng personal na mga pagbati sa kaniyang liham sa kongregasyong Kristiyano sa Roma. Tinukoy ni Pablo si Herodion bilang "kamag-anak ko." (Ro 16:11) Ipina-

palagay ng ilan na nangangahulugan lamang ito na si Herodion ay isang kapuwa Judio sa halip na isang kapamilya ni Pablo, dahil sa paggamit ng apostol ng katawagang "mga kamag-anak" sa Roma 9:3. Gayunman, yamang hindi tinutukoy ni Pablo bilang "mga kamag-anak ko" (ihambing ang Gaw 18:2; Ro 16:3) ang lahat ng mga Judio na pinadalhan niya ng mga pagbati, malamang na isang mas malapit na kamag-anak ang tinutukoy.—Tingnan ang ANDRONICO.

HERONG TANDA. Noon, sa gitna ng ibang mga pagano, pinapaso o tinatatakan ang balat ng mga alipin upang mag-iwan dito ng mga herong tanda bilang marka ng pagmamay-ari; iba't iba ang disenyo ng gayong mga herong tanda. Inihula ni Jehova na bilang mga alipin ng mga banyagang manlulupig, ang palalong mga babae ng Juda ay magkakaroon ng "isang herong tanda [sa Heb., *ki*] sa halip na kariktan."—Isa 3:24.

Kung minsan, ang mga mananamba sa idolo ay nagpapatatak noon ng pangalan, emblema, o larawan ng kanilang idolong diyos sa kanila mismong sarili upang ipakita o itanghal na tapat sila sa diyos na iyon. Ipinagbawal sa ilalim ng Kautusang Mosaiko ang sinasadyang pagpapasamâ sa anyo ng katawan. (Lev 19:28) Sa ilalim ng Kautusan, ang tanging tanda na inilalagay sa isang alipin ay ang pagbutas sa tainga ng isa na kusang humiling na maging alipin ng kaniyang panginoon "hanggang sa panahong walang takda."—Deu 15:16, 17.

Sumulat si Pablo sa mga taga-Galacia: "Dala ko sa aking katawan ang mga herong tanda [sa Gr., *stig'ma·ta*] ng isang alipin ni Jesus." (Gal 6:17) Dahil sa kaniyang paglilingkurang Kristiyano, maraming tinamong pisikal na pang-aabuso ang katawang laman ni Pablo, anupat tiyak na ang iba sa mga iyon ay nag-iwan sa kaniya ng mga pilat, na nagpapatotoo sa pagiging tunay ng pag-aangkin niya na isa siyang tapat na alipin na pag-aari ni Jesu-Kristo. (2Co 11:23-27) Maaaring ang mga ito ang tinutukoy niyang mga tanda. O maaaring ang tinutukoy niya ay ang buhay niya bilang isang Kristiyano, anupat ipinamamalas ang mga bunga ng espiritu at isinasagawa ang gawain ng kaniyang ministeryong Kristiyano.—Tingnan ang MARKA.

HESBON. Isang lugar na ipinapalagay na ang makabagong Hisban, isang wasak na lunsod na mga 20 km (12 mi) sa TK ng Raba ('Amman). Ito'y nasa bandang kalagitnaan ng Arnon at ng Jabok. (Jos 12:2) Hanggang sa ngayon ay wala pang natatagpuang anumang arkeolohikal na mga labí roon na mula pa noong panahon ng mga Canaanita. Isang malaki at wasak na imbakan ng tubig ang makikita di-kalayuan sa dakong S ng Hesbon, at mga 180 m (600 piye) naman sa ibaba ng lunsod ay may isang bukal na lumikha ng sunud-sunod na mga lawa.—Ihambing ang Sol 7:4; tingnan ang BAT-RABIM.

Binihag ng Amoritang hari na si Sihon ang Hesbon mula sa mga Moabita at ginawa niya itong kaniyang maharlikang tirahan. Ang pagkatalong ito ng mga Moabita ay nagsilbing saligan ng isang mapangutyang kasabihan, na maaaring nanggaling sa mga Amorita o sa mga Israelita. Kung ang kasabihang ito'y nagmula sa mga Amorita, panlilibak ito sa mga Moabita at ipinapaalaala nito ang tagumpay ni Haring Sihon. Ngunit kung ito'y nagmula sa mga Israelita, ipinahihiwatig nito na kung paanong inagaw ni Sihon ang Hesbon mula sa mga Moabita, kukunin din ng Israel ang Hesbon at ang ibang mga lunsod mula sa mga Amorita. Kaya naman ipinahihiwatig ng pagkutya na dahil sa tagumpay ni Sihon, magiging pag-aari ng mga Israelita ang lupain na hindi sana dapat mapasakanila.—Bil 21:26-30; Deu 2:9.

Nang hindi pahintulutan ni Haring Sihon ang mga Israelita sa ilalim ng pangunguna ni Moises na dumaan nang payapa sa kaniyang lupain at sa halip ay naghanda itong makipagbaka laban sa kanila, pinagtagumpay ni Jehova ang kaniyang bayan laban kay Sihon. Ang mga Amoritang lunsod, walang alinlangang pati na ang Hesbon, ay itinalaga sa pagkapuksa. (Deu 2:26-36; 3:6; 29:7; Huk 11:19-22) Pagkatapos nito, muling itinayo ng mga Rubenita ang Hesbon (Bil 32:37), yamang kasama ito sa mga lunsod na ibinigay ni Moises sa kanila. (Jos 13:15-17) Bilang isang lunsod na nasa hanggahan ng Ruben at Gad, ang Hesbon nang maglaon ay naging bahagi ng teritoryo ng Gad at binanggit bilang isa sa apat na Gaditang lunsod na nakaatas sa mga Levita.—Jos 21:38, 39; 1Cr 6:77, 80, 81.

Maliwanag na ang Hesbon nang dakong huli ay napasailalim ng kontrol ng mga Moabita, yamang binanggit ito kapuwa nina Isaias at Jeremias sa kanilang mga kapahayagan ng kapahamakan laban sa Moab. (Isa 15:4; 16:7-9; Jer 48:2, 34, 45) Tinukoy rin ni Jeremias ang lunsod na ito sa isang kapahayagan laban sa Ammon. (Jer 49:1, 3) Ayon sa ibang komentarista, ipinahihiwatig nito na nang panahong iyon, ang Hesbon ay napasakamay ng mga Ammonita. May mga nagmumungkahi naman na maaaring ito'y nangangahulugan na ang kahihinatnan ng Hesbon ng Moab ay magiging katulad niyaong sa Ai o na ibang Hesbon sa teritoryo ng Ammon ang tinutukoy.

Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus, noong panahon ni Alexander Jannaeus (103-76 B.C.E.), ang Hesbon ay pag-aari ng mga Judio. Nang maglaon, pinamahalaan ni Herodes na Dakila ang lunsod

na ito.—*Jewish Antiquities,* XIII, 395-397 (xv, 4); XV, 294 (viii, 5).

HESED [pinaikling anyo ng Hasadias, nangangahulugang "Maibiging-Kabaitan ni Jah; Si Jah ay Maibiging-Kabaitan"]. Isang Israelita na ang anak ay isa sa 12 kinatawan ni Solomon, na bawat isa ay may pananagutang maglaan ng pagkain sa hari at sa sambahayan nito, isang buwan sa bawat taon. —1Ha 4:7, 10.

HESHVAN. Tingnan ang KALENDARYO.

HESMON. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 15:21, 27) Hindi na alam sa ngayon kung saan ang lokasyon nito.

HET. Ang ikalawang nakatalang anak ni Canaan at apo sa tuhod ni Noe sa pamamagitan ni Ham. (Gen 10:1, 6, 15; 1Cr 1:13) Si Het ay ama ng mga ninuno ng mga Hiteo (1Ha 10:29; 2Ha 7:6; tingnan ang HITEO, MGA), na ang isang sanga ay namayan sa maburol na lupain ng Juda. (Exo 3:8) Sa kapaligiran ng Hebron binili ni Abraham kay Epron na Hiteo ang parang ng Macpela at ang yungib na naroroon, bilang isang dakong libingan. (Gen 23:2-20; 25:8-10; 49:32) Sa 14 na paglitaw nito, ang pangalang Het ay lumilitaw nang 10 ulit may kaugnayan sa "mga anak ni Het." Ang dalawa sa mga asawa ni Esau ay mula sa "mga anak ni Het" (tinawag ding "mga anak na babae ng Canaan"), anupat ang mga asawang ito ay naging sanhi ng pamimighati ng kaniyang mga magulang.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:1, 6-8.

HETLON. Isang lugar na ang pasukan patungo roon ay nasa hilagaang hangganan ng lupain ng Israel, gaya ng nakita sa pangitain ni Ezekiel. (Eze 47:13, 15; 48:1) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Hetlon ay ang makabagong-panahong Haitla, na mga 35 km (22 mi) sa HS ng Tripoli, Lebanon.

HEZEKIAS [Pinalalakas ni Jehova].

1. Hari ng Juda, 745-717 B.C.E. Lumilitaw na siya ay naging hari nang mamatay ang kaniyang amang si Ahaz, noong "ikatlong taon ni Hosea" na hari ng Israel (marahil ay nangangahulugang ang ikatlong taon ni Hosea bilang sakop na hari sa ilalim ni Tiglat-pileser III), kung tutuusin na opisyal siyang naghari mula noong Nisan ng sumunod na taon (745 B.C.E.). (2Ha 18:1) Ang mga propetang kapanahon ng paghahari ni Hezekias ay sina Isaias, Oseas, at Mikas. (Isa 1:1; Os 1:1; Mik 1:1) Namumukod-tangi si Hezekias bilang isang hari na 'patuloy na nanatili kay Jehova,' anupat ginawa ang tama sa paningin ni Jehova at sinunod ang kaniyang mga utos. Mula sa pasimula ng kaniyang paghahari ay pinatunayan niyang masigasig siya sa pagtataguyod ng tunay na pagsamba, hindi lamang sa Juda kundi sa buong teritoryo ng Israel. Sa pagsunod sa mga daan ni Jehova gaya ng ginawa ni David na kaniyang ninuno, masasabi tungkol kay Hezekias na "pagkatapos niya ay walang sinumang naging tulad niya sa lahat ng hari ng Juda, maging yaong mga nauna sa kaniya." Dahil dito ay "sumakaniya si Jehova."—2Ha 18:3-7.

Mga Naiabuloy sa Panitikan. Nakilala rin si Hezekias dahil sa kaniyang interes sa pagtitipon ng ilang bahagi ng Mga Kawikaan ni Solomon, yamang ang introduksiyon sa seksiyon na kilala ngayon bilang mga kabanata 25 hanggang 29 ng Mga Kawikaan ay kababasahan: "Ang mga ito rin ay mga kawikaan ni Solomon na itinala ng mga tauhan ni Hezekias na hari ng Juda." (Kaw 25:1) Isinulat niya ang awit ng pasasalamat na nakatala sa Isaias 38:10-20 matapos siyang pagalingin ni Jehova sa kaniyang nakamamatay na sakit. Doon ay binanggit niya "ang aking mga piyesang para sa panugtog na de-kuwerdas." (Tal 20) Naniniwala ang ilan na si Hezekias ang sumulat ng Awit 119. Kung tama ito, waring ang awit na ito ay isinulat noong si Hezekias ay isang prinsipe, hindi ang hari.

Ang Kalagayan Nang Lumuklok si Hezekias. Nang umupo si Hezekias sa trono, ang kaharian ng Juda ay wala sa ilalim ng pabor ng Diyos, sapagkat ang ama ni Hezekias na si Ahaz ay gumawa ng maraming karima-rimarim na gawa sa harap ni Jehova at hinayaang magpatuloy nang walang patumangga sa Juda ang pagsamba sa huwad na mga diyos. Dahil dito, pinahintulutan ni Jehova na magdusa ang lupain sa kamay ng mga kaaway nito, lalo na mula sa ikalawang kapangyarihang pandaigdig, ang Asirya. Sinamsaman ni Ahaz ang templo at ang palasyo upang makapagbigay ng suhol sa hari ng Asirya. Mas malala pa rito, iniutos niyang pagputul-putulin ang mga kagamitan ng templo, isara ang mga pinto nito, at gumawa ng mga altar para sa kaniyang sarili "sa bawat panulukan sa Jerusalem," anupat naghain sa ibang mga diyos. Sa pamamagitan ng pakikipagalyansa, inilagay ni Ahaz ang kaniyang kaharian sa ilalim ng proteksiyon ng hari ng Asirya noong panahon ng kaniyang paghahari. (2Ha 16:7-9; 2Cr 28:24, 25) Ngunit si Hezekias, maaga pa sa kaniyang paghahari, "ay naghimagsik laban sa hari ng Asirya."—2Ha 18:7.

Nang lumuklok si Hezekias sa trono ng Juda, nasa mas malala pang kalagayan ang hilagang sampungtribong kaharian ng Israel. Dahil sa malulubhang kasalanan ng Israel, pinahintulutan ni Jehova na sila ay mapasamatinding kagipitan, anupat naging sakop ng Asirya, at di-magtatagal ay lalamunin ng

Asirya ang Israel at dadalhin ang bayan nito sa pagkatapon.—2Ha 17:5-23.

Ang Kaniyang Sigasig sa Tunay na Pagsamba. Kaagad na ipinakita ni Hezekias ang kaniyang sigasig sa pagsamba kay Jehova nang umupo siya sa trono sa edad na 25 taon. Ang una niyang ginawa ay ang buksang muli at kumpunihin ang templo. Pagkatapos, nang matipon ang mga saserdote at mga Levita, sinabi niya sa kanila: "Malapit sa aking puso ang makipagtipan kay Jehova na Diyos ng Israel." Ito ay isang tipan ng katapatan, na para bang ang tipang Kautusan, bagaman may bisa pa rin ngunit pinabayaan, ay muling pinasinayaan sa Juda. Taglay ang pambihirang sigla, inorganisa niya ang mga Levita sa kanilang mga paglilingkod, at muli niyang itinatag ang mga kaayusan para sa mga panugtog at ang pag-awit ng mga papuri. Noon ay Nisan, ang buwan ng pagdiriwang ng Paskuwa, ngunit ang templo at ang mga saserdote at mga Levita ay marurumi. Pagsapit ng ika-16 na araw ng Nisan, malinis na ang templo at naibalik na ang mga kagamitan nito. Pagkatapos ay isang pantanging pagbabayad-sala ang kinailangang gawin para sa buong Israel. Una, ang mga prinsipe ay nagdala ng mga hain, mga handog ukol sa kasalanan para sa kaharian, sa santuwaryo, at sa bayan, na sinundan ng libu-libong handog na sinusunog mula sa bayan.—2Cr 29:1-36.

Yamang naging hadlang ang karumihan ng bayan sa kanilang pangingilin ng Paskuwa sa karaniwang panahon, sinamantala ni Hezekias ang kautusan na nagpapahintulot sa marurumi na ipagdiwang ang Paskuwa pagkaraan ng isang buwan. Hindi lamang ang Juda ang tinawagan niya kundi pati rin ang Israel sa pamamagitan ng mga liham na ipinadala sa buong lupain mula sa Beer-sheba hanggang sa Dan sa pamamagitan ng mga mananakbo. Inalipusta ng marami ang mga mananakbo; ngunit may mga indibiduwal, lalo na mula sa Aser, Manases, at Zebulon, na nagpakumbabang pumaroon, anupat dumalo rin ang ilan mula sa Efraim at Isacar. Bukod pa rito, maraming di-Israelitang mananamba ni Jehova ang naroroon. Malamang na hindi naging madali ang pagdalo para sa mga nasa hilagang kaharian na nanindigan sa tunay na pagsamba. Tulad ng mga mensahero, napaharap sila sa pagsalansang at panunuya, yamang ang sampung-tribong kaharian ay nasa bulok na kalagayan, nakalubog sa huwad na pagsamba at nililigalig ng banta ng Asirya.—2Cr 30:1-20; Bil 9:10-13.

Pagkatapos ng Paskuwa, ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa ay idinaos nang pitong araw na may gayon na lamang kasidhing kagalakan anupat ipinasiya ng buong kongregasyon na ipagpatuloy ito nang pitong araw pa. Maging sa gayong mapanganib na mga panahon, nanaig ang pagpapala ni Jehova anupat "nagkaroon ng malaking pagsasaya sa Jerusalem, sapagkat mula nang mga araw ni Solomon na anak ni David na hari ng Israel ay walang naging tulad nito sa Jerusalem."—2Cr 30:21-27.

Ipinakikita ng sumunod na pangyayari na iyon ay isang tunay na pagsasauli at pagpapasigla ng tunay na pagsamba at hindi isang pansamantalang emosyonal na pagtitipon lamang. Bago sila umuwi, ang mga nagdiwang ay lumabas at winasak ang mga sagradong haligi, ibinagsak ang matataas na dako at ang mga altar, at pinutol ang mga sagradong poste sa buong Juda at Benjamin at maging sa Efraim at Manases. (2Cr 31:1) Nagpakita si Hezekias ng halimbawa nang pagdurug-durugin niya ang tansong serpiyente na ginawa ni Moises, sapagkat iyon ay ginawang idolo ng bayan, anupat nagsusunog ng haing usok para roon. (2Ha 18:4) Pagkatapos ng dakilang kapistahang iyon, tiniyak ni Hezekias na magpapatuloy ang tunay na pagsamba sa pamamagitan ng pag-oorganisa sa mga pangkat ng mga saserdote at pagsasaayos para sa pagsuporta sa mga paglilingkod sa templo; ipinaalaala niya ang pagsunod sa Kautusan may kinalaman sa mga ikapu at mga pag-aabuloy ng mga unang bunga sa mga Levita at mga saserdote, na buong-pusong tinugon ng bayan.—2Cr 31:2-12.

Tumindi ang Panggigipit ng Asirya. Sa nakapanghihimagod na mga panahong iyon, noong pinapalis ng Asirya ang lahat ng nasa landas nito, nagtiwala si Hezekias kay Jehova na Diyos ng Israel. Naghimagsik siya laban sa hari ng Asirya at pinabagsak niya ang mga Filisteong lunsod, na maliwanag na naging kaalyado ng Asirya.—2Ha 18:7, 8.

Ikaapat na taon ni Hezekias (742 B.C.E.) nang simulan ni Salmaneser na hari ng Asirya ang pagkubkob sa Samaria. Noong ikaanim na taon ni Hezekias (740 B.C.E.), nabihag ang Samaria. Ang bayan ng sampung-tribong kaharian ay ipinatapon, at ibang mga bayan ang pinatahan ng mga Asiryano sa lupain. (2Ha 18:9-12) Dahil dito, ang kaharian ng Juda, na kumakatawan sa teokratikong pamahalaan ng Diyos at sa tunay na pagsamba sa kaniya, ay naiwang tulad ng isang maliit na pulo na napalilibutan ng napopoot na mga kaaway.

Si Senakerib, na anak ni Sargon II, ay nag-ambisyon na idagdag sa kaniyang mga tropeo ng digmaan ang Jerusalem, lalo na yamang kumalas na si Hezekias mula sa pakikipag-alyansa sa Asirya ng kaniyang amang si Haring Ahaz. Noong ika-14 na taon ng paghahari ni Hezekias (732 B.C.E.), si Senakerib ay "sumampa laban sa lahat ng nakukutaang lunsod ng Juda at sinakop ang mga iyon." Inalok ni Hezekias ng kabayaran si Senakerib upang mailigtas

ang pinagbabantaang lunsod ng Jerusalem, sa gayon ay hiningi ni Senakerib ang pagkalaki-laking halaga na 300 talentong pilak (mga $1,982,000) at 30 talentong ginto (mga $11,560,000). Upang mabayaran ang halagang ito, napilitan si Hezekias na ibigay ang lahat ng pilak na masusumpungan sa templo at sa maharlikang ingatang-yaman, bukod pa sa mahahalagang metal na ipinakalupkop ni Hezekias mismo sa mga pinto at mga poste ng templo. Nasiyahan dito ang hari ng Asirya, ngunit pansamantala lamang.—2Ha 18:13-16.

Mga Gawain sa Pagtatayo at Inhinyeriya. Sa harap ng napipintong pagsalakay ng sakim na si Senakerib, nagpamalas si Hezekias ng karunungan at estratehiyang militar. Sinarhan niya ang lahat ng mga bukal at mga pinagmumulan ng tubig na nasa labas ng lunsod ng Jerusalem upang, sakaling magkaroon ng pagkubkob, ang mga Asiryano ay kapusin ng tubig. Pinatibay niya ang mga kuta ng lunsod at "gumawa siya ng maraming suligi at ng mga kalasag." Ngunit ang pagtitiwala niya ay wala sa mga kasangkapang militar na ito, sapagkat nang tipunin niya ang mga pinuno sa militar at ang bayan, pinatibay-loob niya sila, anupat sinabi: "Magpakalakas-loob kayo at magpakatibay. Huwag kayong matakot ni masindak man dahil sa hari ng Asirya at dahil sa buong pulutong na kasama niya; sapagkat ang kasama natin ay mas marami kaysa sa kasama niya. Ang sumasakaniya ay isang bisig na laman, ngunit ang sumasaatin ay si Jehova na ating Diyos upang tulungan tayo at upang ipakipaglaban ang ating mga pakikipagbaka."—2Cr 32:1-8.

Ang isa sa namumukod-tanging mga gawa ng inhinyeriya noong sinaunang mga panahon ay ang paagusan ni Hezekias. Ito ay nagmumula sa balon ng Gihon, sa S ng hilagaang bahagi ng Lunsod ni David, sa isang waring di-patag na landas, na umaabot ng mga 533 m (1,749 na piye) hanggang sa Tipunang-tubig ng Siloam sa Libis ng Tyropoeon sa ibaba ng Lunsod ni David ngunit nasa loob ng bagong pader na idinagdag sa timugang bahagi ng lunsod. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Isang inskripsiyon sa sinaunang mga titik Hebreo ang natagpuan ng mga arkeologo sa dingding ng makipot na lagusan, na may katamtamang taas na 1.8 m (6 na piye). Ang inskripsiyon ay kababasahan, sa isang bahagi nito: "At sa ganitong paraan iyon inuka:—Samantalang [. . .] pa ring [. . .] (mga) piko, bawat lalaki tungo sa kaniyang kapuwa, at samantalang tatlong siko pa ang uukain, [narinig] ang tinig ng isang lalaki na tumatawag sa kaniyang kapuwa, sapagkat may *bitak* sa bato sa kanan [at sa kaliwa]. At nang mabutas ang lagusan, hinukay ng mga maninibag (ang bato), bawat lalaki tungo sa kaniyang kapuwa, piko sa kapuwa piko; at ang tubig ay umagos mula sa bukal tungo sa imbakan sa layong 1,200 siko, at ang taas ng bato na lampas-ulo ng mga maninibag ay 100 siko." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 321) Kaya ang lagusan ay inuka sa bato mula sa magkabilang dulo, anupat nagtagpo sa gitna—isang tunay na tagumpay sa inhinyeriya.

Ang Pagkabigo ni Senakerib sa Jerusalem. Gaya ng inaasahan ni Hezekias, ipinasiya ni Senakerib na salakayin ang Jerusalem. Habang kinukubkob ni Senakerib kasama ng kaniyang hukbo ang matibay na nakukutaang lunsod ng Lakis, isinugo niya ang isang bahagi ng kaniyang hukbo kasama ng inatasang mga pinuno ng militar upang hingin ang pagsuko ng Jerusalem. Ang tagapagsalita para sa pangkat ay si Rabsases (hindi pangalan ng lalaking iyon, kundi ang kaniyang titulo sa militar), na matatas magsalita ng Hebreo. Kinutya niya si Hezekias sa malakas na tinig at tinuya si Jehova, anupat naghambog na hindi maililigtas ni Jehova ang Jerusalem kung paanong hindi nailigtas ng mga diyos ng iba pang mga bansa ang mga lupain ng kanilang mga mananamba mula sa hari ng Asirya.—2Ha 18:13-35; 2Cr 32:9-15; Isa 36:2-20.

Lubhang nabagabag si Hezekias ngunit patuloy na nagtiwala kay Jehova at namanhik sa kaniya sa templo, anupat isinugo rin ang ilan sa mga pangulo ng bayan sa propetang si Isaias. Ang tugon ni Isaias, mula kay Jehova, ay na makaririnig si Senakerib ng isang ulat at babalik sa sarili nitong lupain, kung saan ito papatayin sa bandang huli. (2Ha 19:1-7; Isa 37:1-7) Sa pagkakataong ito, nilisan ni Senakerib ang Lakis at nagtungo sa Libna, kung saan narinig niya na si Tirhaka na hari ng Etiopia ay lumabas upang makipaglaban sa kaniya. Gayunpaman, nagpadala si Senakerib ng mga liham kay Hezekias sa pamamagitan ng mensahero, anupat ipinagpatuloy ang kaniyang mga pagbabanta at tinuya si Jehova na Diyos ng Israel. Nang matanggap ang labis na mapandustang mga liham, inilatag ni Hezekias ang mga iyon sa harap ni Jehova, na muling sumagot sa pamamagitan ni Isaias, anupat tinuya si Senakerib bilang ganti at tiniyak na hindi makapapasok sa Jerusalem ang mga Asiryano. Sinabi ni Jehova: "Tiyak na ipagtatanggol ko ang lunsod na ito upang iligtas ito alang-alang sa akin at alang-alang kay David na aking lingkod."—2Ha 19:8-34; Isa 37:8-35.

Nang gabing iyon, isinugo ni Jehova ang kaniyang anghel, na pumuksa sa 185,000 na pinakamagagaling sa mga pulutong ni Senakerib, "ang bawat magiting at makapangyarihang lalaki at lider at pinuno sa kampo ng hari ng Asirya, anupat siya ay bumalik na may kahihiyan sa mukha sa kaniyang sariling lupain." Sa gayon ay mabisang napawi ang banta ni Senakerib sa Jerusalem. Nang maglaon "nangyari nga na habang yumuyukod siya sa bahay

ni Nisroc na kaniyang diyos, siya ay pinatay nina Adramelec at Sarezer, na kaniyang sariling mga anak, sa pamamagitan ng tabak."—2Cr 32:21; Isa 37:36-38.

May natuklasang mga inskripsiyon na naglalarawan sa pagtalo ni Senakerib sa mga hukbong Etiope. Sinasabi ng mga ito: "Tungkol kay Hezekias, ang Judio, hindi siya nagpasakop sa aking pamatok, kinubkob ko ang 46 sa kaniyang matitibay na lunsod . . . at nilupig (ang mga ito) . . . Siya ay ginawa kong isang bilanggo sa Jerusalem, na kaniyang maharlikang tirahan, tulad ng isang ibon sa hawla." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 288) Hindi niya inaangking nabihag niya ang lunsod. Sinusuhayan nito ang ulat ng Bibliya tungkol sa paghihimagsik ni Hezekias laban sa Asirya at sa pagkabigo ni Senakerib na bihagin ang Jerusalem. Kasuwato ng kaugalian sa mga inskripsiyon ng mga haring pagano, na dakilain ang kanilang sarili, pinalabis ni Senakerib sa inskripsiyong ito ang halaga ng pilak na ibinayad ni Hezekias, bilang 800 talento, kung ihahambing sa 300 ayon sa Bibliya.

Makahimalang Pagpapahaba ng Buhay ni Hezekias. Noong panahon ng mga pagbabanta ni Senakerib laban sa Jerusalem, si Hezekias ay tinubuan ng isang malubhang bukol. Tinagubilinan siya ng propetang si Isaias na isaayos ang kaniyang mga gawain bilang paghahanda sa kamatayan. Nang panahong iyon ay wala pa ring anak si Hezekias, kung kaya waring nanganganib na maputol ang maharlikang Davidikong linya. Marubdob na nanalangin si Hezekias kay Jehova, na may pagluha, sa gayon ay pinabalik ni Jehova si Isaias upang sabihin kay Hezekias na daragdagan ng 15 taon ang kaniyang buhay. Isang makahimalang tanda ang ibinigay, anupat ang anino ng araw ay pinangyaring bumalik nang sampung baytang sa "hagdan ni Ahaz." (Tingnan ang ARAW, I.) Nang ikatlong taon pagkatapos nito, si Hezekias ay nagkaroon ng isang anak na tinawag na Manases, na nang maglaon ay humalili sa kaniya sa trono. —2Ha 20:1-11, 21; 21:1; Isa 38:1-8, 21.

Ang Pagkakamali at Pagsisisi ni Hezekias. Sinasabi ng ulat ng Kasulatan na "si Hezekias ay hindi gumanti nang ayon sa pakinabang na isinagawa sa kaniya, sapagkat ang kaniyang puso ay nagpalalo at nagkaroon ng galit laban sa kaniya at laban sa Juda at Jerusalem." (2Cr 32:25) Hindi sinasabi ng Bibliya kung ang kapalaluang ito ay kaugnay o hindi ng kaniyang di-matalinong pagkilos nang ipakita niya ang buong kabang-yaman ng kaniyang bahay at ng kaniyang buong pamunuan sa mga mensahero ng Babilonyong hari na si Berodac-baladan (Merodac-baladan) na isinugo kay Hezekias nang gumaling na siya sa kaniyang karamdaman. Maaaring ipinakita ni Hezekias ang lahat ng kayamanang ito upang pahangain ang hari ng Babilonya na isang posibleng kaalyado laban sa hari ng Asirya. Sabihin pa, maaari itong makapukaw sa kasakiman ng mga Babilonyo. Ang propetang si Isaias ay laban sa anumang pakikipagalyansa o pagdepende sa Babilonya na kaaway ng Diyos sa mula't mula pa. Nang marinig ni Isaias kung paano pinakitunguhan ni Hezekias ang mga mensaherong Babilonyo, binigkas niya ang kinasihang hula mula kay Jehova na, sa kalaunan, dadalhin ng mga Babilonyo ang lahat sa Babilonya, kasama na ang ilan sa mga inapo ni Hezekias. Gayunman, nagpakumbaba si Hezekias at may-kabaitang ipinahintulot ng Diyos na huwag dumating ang kapahamakan sa mga araw nito.—2Ha 20:12-19; 2Cr 32:26, 31; Isa 39:1-8.

Noong mga araw ng propetang si Jeremias, ang ilan sa mga ulo ng bayan sa Jerusalem ay malugod na nagsalita tungkol kay Hezekias dahil sa pagbibigay niya ng pansin kay Mikas ng Moreset, ang propeta ni Jehova.—Jer 26:17-19.

2. Isang ninuno ng propetang si Zefanias, posibleng si Haring Hezekias.—Zef 1:1.

3. Isang lalaki ng Israel na ang mga inapo ay bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya. Malamang na hindi ito si Haring Hezekias. (Ezr 2:1, 2, 16; Ne 7:6, 7, 21) Maaaring isang inapo ng Hezekias na ito ang isa sa mga pangulo ng bayan na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" sa pamamagitan ng tatak noong mga araw ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 17.

HEZION. Lolo ng unang Haring Ben-hadad ng Sirya na binanggit sa Bibliya. (1Ha 15:18) Inaakala ng ilan na si Hezion ang taong tinatawag na Rezon sa 1 Hari 11:23.

HEZIR [Baboy; Baboy-ramo].

1. Ang saserdote na ang sambahayan sa panig ng ama ay napili sa pamamagitan ng palabunutan para sa ika-17 sa 24 na pangkat ng makasaserdoteng paglilingkod na inorganisa noong pagtatapos ng paghahari ni David.—1Cr 24:1, 3, 5-7, 15.

2. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay sumuporta noong panahon ni Nehemias sa resolusyon na maging tapat kay Jehova.—Ne 9:38; 10:1, 14, 20.

HEZRO. Isang Carmelita; isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. —2Sa 23:8, 35; 1Cr 11:26, 37.

HEZRON [Looban; Pamayanan].

1. Anak ni Ruben at ulo ng angkan ng "mga Hezronita."—Gen 46:9; Exo 6:14; Bil 26:4-6; 1Cr 5:3.

2. Anak ni Perez at ulo ng pamilya ng Judeanong "mga Hezronita"; ninuno ni Haring David at ni Jesu-Kristo. (Gen 46:12; Bil 26:20, 21; Ru 4:18-22; Mat 1:3; Luc 3:33) Sa edad na 60, kinuha ni Hezron ang anak na babae ni Makir bilang asawa at naging anak niya rito si Segub. (1Cr 2:21) Maliwanag na ang kaniyang mga anak na sina Jerameel, Ram, at Kelubai (Caleb) ay mas naunang ipinanganak.—1Cr 2: 9, 18, 25.

Ayon sa mababasa sa 1 Cronica 2:24 sa tekstong Masoretiko, si Hezron ay namatay sa Caleb-eprata, at pagkatapos nito ay isinilang ng kaniyang balong si Abias si Ashur, na ama ni Tekoa. Gayunman, naniniwala ang ilang iskolar na hindi naingatan sa tekstong Masoretiko ang gaya ng mababasa sa orihinal, yamang si Hezron ay nakatalang kabilang sa 70 "kaluluwa sa sambahayan ni Jacob na pumaroon sa Ehipto" at sa gayon ay malamang na namatay sa lupaing iyon (Gen 46:12, 26, 27), at para sa kanila ay malayong mangyari na isang lugar sa Ehipto ang magtataglay ng pangalang Hebreo na Caleb-eprata. Dahil dito, iwinasto ng maraming tagapagsalin ang 1 Cronica 2:24 upang higit na makatugma ng mababasa sa Griegong *Septuagint* at sa Latin na *Vulgate.* Ganito ang salin ng *The Jerusalem Bible* sa tekstong ito: "Pagkamatay ni Hezron, napangasawa ni Caleb si Eprata, asawa ni Hezron na kaniyang ama, na sa kaniya ay isinilang nito si Ashur, ama ni Tekoa." Ang salin ni J. B. Rotherham ay kababasahan: "At pagkamatay ni Hezron ay pumasok si Caleb sa Eprata, at ang asawa ni Hezron ay si Abia na sa kaniya ay isinilang nito si Ashur na ama ni Tekoa." Kaya, ayon sa mga pagbabagong ito, si "Ashur" ay alinman sa "anak" ni Hezron kay Abia (Abias) o "anak" ni Caleb kay Eprata.

3. Isang lunsod sa timugang hangganan ng Juda na nasa pagitan ng Kades-barnea at Addar. (Jos 15:1-3) Gayunman, sa katulad na ulat sa Bilang 34:4 ay hindi itinatala nang magkabukod ang Hezron at Addar anupat kababasahan ito ng "Hazar-addar," na nagpapahiwatig na ang Hezron, o Hazar, ay malamang na malapit sa Addar, kung hindi man ang mismong lugar na iyon.—Tingnan ang ADDAR Blg. 2.

HEZRONITA, MGA [Ni (Kay) Hezron]. Ang katawagang ito ay ikinakapit kapuwa sa pamilyang nagmula sa anak ni Ruben na si Hezron (Gen 46:9; Bil 26:4-6) at sa pamilyang nagmula sa apo ni Juda na si Hezron.—Gen 46:12; Bil 26:21.

HIBLANG PAAYON [sa Ingles, *warp*]. Sa paghahabi, ito ang grupo ng mga sinulid na kahanay ng kahabaan ng kayo. Ang pangkat naman ng mga sinulid na inihabi nang salit-salitan sa ibabaw at ilalim ng mga ito, anupat ang mga iyon ay nakahabi sa anggulong 90° sa buong tela, ang bumubuo sa hiblang pahalang [sa Ingles, *woof*]. Kapag sinusuri ng mga saserdote ng Israel kung may ketong ang mga hinabing materyales, sinisiyasat nila kapuwa ang hiblang paayon at ang hiblang pahalang.—Lev 13:47-59; tingnan ang KETONG (Sa mga kasuutan at mga bahay); PAGHAHABI.

Kapag natapos na niya ang isang tela, pinuputol ng manghahabi ang mga sinulid na paayon, anupat inaalis ang tela at iniiwang nakakabit sa habihan ang mga dulo ng mga sinulid na paayon. Tinukoy ito ni Haring Hezekias noong ginugunita niya ang kaniyang malubhang pagkakasakit nang inakala niya na paiikliin na ng Diyos ang kaniyang buhay, anupat pinuputol siya "mula sa mismong mga hiblang paayon" sa di-napapanahong kamatayan.—Isa 38:9-12.

HIBLANG PAHALANG. Tingnan ang HIBLANG PAAYON.

HIDAI. Isa sa makapangyarihang mga lalaki sa hukbo ni David. Si Hidai ay mula sa mga agusang libis ng Gaas sa bulubunduking pook ng Efraim. (2Sa 23:8, 30; Jos 24:30) Ang kaniyang pangalan ay itinatala bilang Hurai sa 1 Cronica 11:32.

HIDEKEL. Isa sa apat na ilog na mga sanga ng ilog na lumalabas mula sa Eden. (Gen 2:10-14) Sa Matandang Persiano, ang Hidekel ay kilalá bilang ang *Tigra,* na pinagmulan ng pangalang Griego para sa Ilog Tigris. Sa Arabe ay kilalá ito bilang ang Shatt Dijla. Tinatawag ito ng ilan bilang kakambal na ilog ng Eufrates, at kasama ng ilog na iyon, dumadaloy ito sa mga kapatagan ng Mesopotamia.

Sa mga pampang ng Ilog Tigris (Hidekel) tinanggap ni Daniel ang pangitain tungkol sa pag-aagawan ng kapangyarihan ng "hari ng hilaga" at ng "hari ng timog." (Dan 10:4, 5; 11:5, 6) Pagkatapos dumaan sa mga kapatagan ng Mesopotamia, bumabagtas ang Tigris sa maraming sinaunang lunsod. Sa tapat ng makabagong Mosul, ang mga guho ng sinaunang Nineve ay nasa S pampang ng ilog. Sa S panig ding iyon, sa gawing T, ay naroon ang Cala, at sa ibaba nito, sa K pampang, ay matatagpuan ang sinaunang Asur. Sa ibaba lamang ng Baghdad, sa K pampang, ay naroon ang mga guho ng Seleucia, ang sinaunang kabisera ng Seleucidong dinastiya ng mga tagapamahala.

Ang mga bukal o pinagmumulan ng tubig ng Tigris ay nasa silanganing bahagi ng makabagong Turkey. Ang bukal sa dakong kanluran ang pinakamalayo. Nagsisimula iyon sa kabundukan sa timog ng Lawa ng Hazar mga 25 km (15 mi) sa TS ng lunsod ng Elazig at mga ilang milya lamang mula sa isang bukal ng Ilog Eufrates. Kaya naman maliwanag na

may iisang bukal ang dalawang ilog na ito bago nagbago ang topograpiya ng lupa dahil sa pangglobong Baha. Sa unang 240 km (150 mi), ang kanluraning bukal ay umaagos patungong TS at sumasanib sa mas maiikling silanganing bukal. Pagdating sa timog ng kanluraning dulo ng Lawa ng Van, ang ilog ay umaagos patimog. Dumaraan ito sa isang matarik na bangin bago lumabas mula sa kabundukan at magtungo sa itaas na bahagi ng kapatagan ng Mesopotamia. Mula roon hanggang sa pinagsasalubungan nito at ng Ilog Eufrates, sumasanib sa Tigris mula sa S ang apat na sangang-ilog: ang Malaking Zab, ang Maliit na Zab, ang ʽAdhaim, at ang Diyala.

Karaniwan nang pinaniniwalaan na, noong sinaunang panahon, ang Tigris at Eufrates ay pumapasok sa dagat nang magkahiwalay, ngunit dahil napuno ng banlik sa paglipas ng maraming siglo ang bukana ng gulpo kung kaya sa ngayon ay nagsanib na ang mga ilog. Pagkatapos magsalubong, ang mga ilog na ito ay nagiging isang malapad na batis na tinatawag na Shatt-al-Arab, na umaagos nang mga 160 km (100 mi) bago bumuhos sa Gulpo ng Persia.

Ang kabuuang haba ng Tigris ay mga 1,850 km (1,150 mi). Ito'y isang malapad na batis, na sa ilang bahagi ay may lapad na 366 na m (400 yarda). Mababaw lamang ito, at sa gawing itaas ng Baghdad, maliliit na bangka lamang ang nakapaglalayag dito. Bagaman mas mabilis ang agos nito kaysa sa Eufrates, ang Tigris ay mga dalawang katlo lamang ng haba ng "kakambal" nito at hindi gaanong ginagamit sa komersiyo.

HIDWAAN. Pakikipagtalo, pakikipag-away sa iba dahil sa alitan. Ang isang pandiwang Hebreo na isinasalin bilang "makipaghidwaan" ay isinasalin din bilang "pukawin" at "magpakabagabag." Kabilang sa mga sanhi ng hidwaan na tinutukoy sa Kasulatan ang poot (Kaw 10:12), pagngangalit (Kaw 15:18; 29:22), mga intriga (Kaw 16:28), panunuya (Kaw 22:10), labis na pag-inom ng alak (Kaw 23: 29, 30), paninirang-puri (Kaw 26:20), pagmamataas o pagmamapuri, at kawalan ng tamang turo (Kaw 28:25; 1Ti 6:3, 4). Sinisira ng hidwaan ang kapayapaan at kaligayahan. Ang di-kaayaaya at nakayayamot na epekto nito sa ibang tao ay paulit-ulit na itinatampok sa aklat ng Mga Kawikaan. (Kaw 19:13; 21:9, 19; 25:24; 27:15) Ang mga pagtatalo sa pagitan ng mga dati'y parang magkapatid ay maaaring maging isang gabundok na hadlang sa pagkakasundo. "Ang kapatid na pinagkasalahan ay higit pa kaysa sa matibay na bayan; at may mga pagtatalo na tulad ng halang ng tirahang tore."—Kaw 18:19.

Bilang isa sa mga gawa ng laman na kinapopootan ni Jehova (Gal 5:19, 20; ihambing ang Kaw 6:19; Ro 1:28, 29, 32; San 3:14-16), ang hidwaan o pagtatalo ay walang dako sa kongregasyong Kristiyano. (Ro 13:13; 1Co 3:3; 2Co 12:20; Fil 2:3; Tit 3:9) Ang isa sa mga kuwalipikasyon para sa isang Kristiyanong tagapangasiwa ay na hindi siya taong palaaway. (1Ti 3:1, 3) Kaya naman ang mga taong nagpapatuloy sa pakikipagtalo o pakikipaghidwaan ay kabilang sa mga tatanggap ng kahatulan ng Diyos. —Ro 2:6, 8.

Noong unang siglo C.E., kinailangang harapin ng apostol na si Pablo ang mga taong mahilig makipaghidwaan. Ang ilan ay nagpapahayag ng mabuting balita dahil sa hilig na makipagtalo, malamang ay sa layuning maging prominente at pahinain ang awtoridad at impluwensiya ni Pablo. Ngunit hindi hinayaan ni Pablo na maging dahilan ito upang mawala ang kaniyang kagalakan na makitang inihahayag si Kristo.—Fil 1:15-18.

HIEL [pinaikling anyo ng Ahiel, nangangahulugang "Ang Aking Kapatid ay Diyos; Kapatid ng Diyos"]. Isang taga-Bethel na muling nagtayo ng Jerico sa panahon ng paghahari ni Ahab noong ikasampung siglo B.C.E. Bilang katuparan ng sumpa na binigkas ni Josue nang wasakin ang Jerico mahigit na 500 taon ang kaagahan, inilatag ni Hiel ang pundasyon ng lunsod sa pagkamatay ni Abiram na kaniyang panganay at inilagay ang mga pinto nito sa pagkamatay ni Segub na kaniyang bunsong anak.—Jos 6:26; 1Ha 16:33, 34.

HIERAPOLIS [Banal na Lunsod]. Isang lunsod sa probinsiya ng Asia. Ito ay nasa hilagaang gilid ng Libis ng Lycus ng Asia Minor, mga 10 km (6 na mi) sa H ng Laodicea sa makabagong Pamukkale, Turkey.

Bagaman lumilitaw na hindi kailanman dumalaw ang apostol na si Pablo sa Hierapolis, ang mga epekto ng kaniyang matagal na gawain sa Efeso (mula taglamig ng 52/53 C.E. hanggang pagkatapos ng Pentecostes noong 55 C.E. [1Co 16:8]) ay umabot sa 'lahat ng distrito ng Asia.' (Gaw 19:1, 10) Waring aktuwal na nakarating sa Hierapolis ang Kristiyanismo sa pamamagitan ng 'mga pagsisikap' ni Epafras. —Col 4:12, 13.

Bagaman walang pulitikal na kahalagahan ang lunsod, noong mapayapang yugtong Romano ay naging maunlad ito bilang isang sentro ng debosyon kay Cybele. Ang pagsamba sa kaniya roon ay pinasidhi ng dalawang likas na kababalaghan, ang mga bukal ng mineral at ang Plutonium, o Charonion, isang malalim at makitid na guwang na naglalabas ng nakamamatay na usok.

HIGAAN. Noong panahon ng Bibliya, gaya rin sa ngayon, ang mga tulugan ay may iba't ibang uri, istilo, at kayarian, depende sa yaman, katayuan sa buhay, at mga kostumbre ng mga tao. Kadalasan, ang mga dukha, mga tagapag-alaga ng kawan, at mga manlalakbay ay sa lapag lamang humihiga, anupat kung minsa'y sinasapnan nila iyon ng manipis na kutson o malapad na tabla; ang mga higaan naman ng mga tagapamahala at ng mayayaman sa kanilang permanenteng mga tahanan ay napakamamahalin at napakagarbo.

Ang karaniwang terminong Hebreo para sa "higaan" ay *mish·kav′,* mula sa salitang-ugat na *sha·khav′* (humiga). (Gen 49:4; Lev 26:6) Sa Griego, ang karaniwang termino naman ay *kli′ne,* mula sa *kli′no* (humilig). (Mat 9:2; Luc 9:58, *Int*) Ang isa pang terminong Griego para sa "higaan," ang *koi′te,* na pangunahin nang tumutukoy sa isang dakong mahihigan (Luc 11:7), ay ginagamit din upang tumukoy sa "higaang pangmag-asawa" (Heb 13:4) at sa "bawal na pakikipagtalik" (Ro 13:13); kapag ginagamit bilang metonimya, tumutukoy ito sa paglilihi. (Ro 9:10) Ang iba pang mga terminong Hebreo para sa mga dakong hinihigaan ay *mit·tah′* (higaan), *'e′res* (kama), at *ya·tsu′a'* (higaan). Ang Griegong *kra′bat·tos* ay tumutukoy sa isang teheras. (Mar 2:4) Hindi laging ipinakikita ng mga manunulat ng Bibliya ang pagkakaiba-iba ng mga terminong ito at kalimita'y ginagamit nila ang dalawa o higit pa sa mga ito upang tumukoy sa iisang bagay, anupat ang higaan ay tinatawag ding kama (Job 7:13; Aw 6:6) at teheras (Mat 9:6; Mar 2:11). Ang mga ito ay ginagamit ng mga taong natutulog sa gabi o nagpapahinga sa tanghali (2Sa 4:5-7; Job 33:15), ng mga maysakit, ng mga nagtatalik (Aw 41:3; Eze 23:17), at bilang himlayan ng patay sa isang maringal na libingan (2Cr 16:14). Kinailangan din ang mga higaan sa kaugalian na paghilig sa kainan. (Es 7:8; Mat 26:20; Luc 22:14) Ang higaan na pantanging dinisenyo upang magsakay ng taong maharlika ay tinatawag na kamilya.—Sol 3:7-10; tingnan ang KAMILYA.

May ilang gamit na kadalasang iniuugnay sa mga higaan, halimbawa ay ang unan. Nang tumatawid sa Dagat ng Galilea, nakatulog si Jesus "sa unan" sa popa ng bangka. (Mar 4:38) Kapag tagginaw, gumagamit noon ang mga tao ng "hinabing kumot" o ng iba pang pantakip (Isa 28:20), ngunit karaniwan na ay pang-araw-araw na kasuutan lamang ang ipinantutulog nila; kaya naman ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang pagtatago ng mga kasuutan ng ibang tao pagkalubog ng araw: "Iyon lamang ang kaniyang pantakip. . . . Ano ang kaniyang ipantutulog?"—Exo 22:26, 27.

Ang higaan ng mga taga-Silangan noon ay kadalasan nang isang simpleng banig lamang na gawa sa mga dayami o mga halamang hungko, na marahil ay may kubrekama o kaya'y kutson upang maging mas komportable. Kapag hindi ginagamit, inirorolyo at itinatago ang mga ito. Ang mas permanenteng mga higaan naman ay may balangkas na kahoy, anupat nakaangat sa sahig ang natutulog dito. (Mar 4:21) Kapag araw, ang mga ito ay nagsisilbing mga higaan o mga kama na mauupuan. Ang pinakasimple at tulad-teheras na mga higaan ay magagaan, anupat madaling buhatin at dalhin. —Luc 5:18, 19; Ju 5:8; Gaw 5:15.

Ang mga kama ng mayayaman ay may eleganteng mga sapin na napapalamutian ng magagarbong burda. Ganito ang sabi ng mapang-akit na patutot: "Nilatagan ko ng mga kubrekama ang aking kama, ng mga bagay na may sari-saring kulay, ng lino ng Ehipto. Nilagyan ko ang aking higaan ng mira, aloe at kanela." (Kaw 7:16, 17) Tulad ng "mga higaang ginto at pilak" ng palasyo ng Persia, ang mapaghimagsik na Israel ay mayroon ding "marangyang higaan," "kama ng taga-Damasco," at "mga higaang garing," gaya ng pagkakalarawan ng propeta.—Es 1:6; Am 3:12; 6:4.

Ang malalaking bahay ay may nakabukod na mga silid-tulugan o pinakaloob na mga silid-tulugan. (Exo 8:3; 2Ha 6:12; 11:2) Kapag tag-init, ang mga bubong ang kadalasang nagsisilbing tulugan yamang mas malamig doon.

Ang mga higaan ay tinutukoy rin sa Kasulatan sa makasagisag na diwa. Halimbawa, ang kalagayan ng mga patay ay gaya ng kalagayan ng mga nakahiga sa higaan. (Job 17:13; Eze 32:25) Ang mga matapat kay Jehova ay 'humihiyaw nang may kagalakan sa kanilang mga higaan,' kabaligtaran ng mga suwail na patuloy na nagpapalahaw at nagpapakana ng kasamaan habang nakahiga sa higaan. (Aw 149:5; Os 7:14; Mik 2:1) Di-gaya ni Ruben, na hindi naghunos-diling sipingan ang babae ng kaniyang amang si Jacob at sa ganitong paraan ay nilapastangan ang higaan ng kaniyang ama (Gen 35:22; 49:4), hindi dapat dungisan ng mga Kristiyano sa anumang paraan ang sagradong kaayusan sa pag-aasawa, ang "higaang pangmag-asawa."—Heb 13:4.

HIGAD [sa Heb., *ga·zam′*]. Ang yugtong *larva* ng mga paruparo o ng mga tangà. Ipinapalagay na ang salitang Hebreo na *ga·zam′* ay halaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "pumutol." Tulad ng mga balang, pinuputol o tinatabas ng mga higad ang bawat dahon ng mga pananim hanggang sa makalbo iyon. (Joe 1:4; 2:25; Am 4:9) Sa kabila ng tradisyonal na pangmalas na ang terminong Hebreo na *ga·zam′* ay tumutukoy sa "balang," ginamit ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* ang salitang Griego na *kam′pe,* na nangangahulugang higad. Pabor din sina Koehler at Baumgartner na isalin ang

ga·zam′ bilang higad. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 178) Ganito ang pagkakasalin nito sa Joel 1:4 at 2:25 sa salin ni Isaac Leeser at sa *Bagong Sanlibutang Salin; "palmerworm"* sa *King James Version; "shearer"* sa *An American Translation.*

Halos mga halaman lamang ang kinakain ng mga higad. Napakalakas nilang kumain, anupat sa isang maghapon, may mga higad na nakauubos ng halaman na doble ng kanilang timbang. Kaya naman kapag sila'y marami, malaking pinsala ang idinudulot nila sa mga pananim.

HIGANTE. Nag-uulat ang Bibliya tungkol sa mga lalaking pambihira ang laki. Nariyan si Og, hari ng Basan, isa sa mga Repaim, na ang langkayan ay siyam na siko (4 na m; 13.1 piye) ang haba at apat na siko (1.8 m; 5.8 piye) ang lapad. (Deu 3:11) Si Goliat ng Gat, na pinatay ni David, ay anim na siko at isang dangkal (2.9 m; 9.5 piye) ang taas. Makikita ang laki at lakas ni Goliat sa bigat ng kaniyang baluti. Ang kaniyang tansong kutamaya ay tumitimbang nang 5,000 siklo (57 kg; 126 na lb); ang tulis na bakal ng kaniyang sibat ay tumitimbang nang 600 siklo (6.8 kg; 15 lb).—1Sa 17:4-7.

Bukod kina Og at Goliat, mayroon pang ibang mga lalaki ng Repaim na di-pangkaraniwan ang laki, kabilang sa kanila si Isbi-benob, na ang bigat ng kaniyang sibat ay 300 siklong tanso (3.4 kg; 7.5 lb) (2Sa 21:16); si Sap, o Sipai (2Sa 21:18; 1Cr 20:4); si Lami, kapatid ni Goliat, "na ang tagdan ng kaniyang sibat ay gaya ng biga ng mga manggagawa sa habihan" (1Cr 20:5); at isang lalaki na pambihira ang laki na ang mga daliri sa kamay at paa ay animan, anupat sa kabuuan ay 24 (2Sa 21:20).

Iniulat ng walang-pananampalatayang mga tiktik na sa Canaan ay 'nakita nila ang mga Nefilim, ang mga anak ni Anak, na mula sa mga Nefilim; anupat sa kanilang sariling paningin ay naging tulad sila ng mga tipaklong, at naging gayundin sila sa paningin ng mga ito.' (Bil 13:33) Ang mga lalaking ito na pambihira ang laki, tinatawag na mga anak ni Anak (malamang ay nangangahulugang "Mahaba ang Leeg [samakatuwid nga, matangkad]"), ay hindi naman mga Nefilim, gaya ng iniulat, kundi mga lalaki lamang na di-pangkaraniwan ang tangkad, sapagkat ang mga Nefilim, na mga supling ng mga anghel at ng mga babae (Gen 6:4), ay nalipol na noong Baha.

HIGAYON. Isang transliterasyon ng pananalitang Hebreo na *hig·ga·yohn′,* inuunawa ng mga leksikograpo na tumutukoy sa isang teknikal na termino sa pangangasiwa ng musika. (Aw 9:16) Salig sa konteksto ng mga paglitaw nito sa tekstong Hebreo, isinasalin ito sa iba't ibang paraan bilang "mahinang pananalita," "pagbubulay-bulay," "mga kaisipan," "melodya," "malambing na musika," "tumataginting na musika," at "(mga) pagbubulung-bulong." (Aw 19:14; 92:3; Pan 3:62, *AT, Mo, NW, Ro, RS, Yg*) Sa Awit 9:16, maaaring ang Higayon ay nagpapahiwatig ng alinman sa isang mapitagang *interlude* ng alpang mababa ang tono o isang mapitagang paghinto para sa pagbubulay-bulay.

HIKAW. Isang hugis-singsing na hiyas o iba pang palamuti na isinusuot sa tainga bilang kagayakan. Waring walang espesipikong salita ang mga Hebreo para sa "hikaw," sapagkat ang isa sa mga salitang ginagamit nila para sa palamuting ito (*ne′zem*) ay maaaring tumukoy sa singsing na pang-ilong o sa hikaw. (Kaw 11:22; Exo 32:2) Sa pamamagitan ng konteksto kung saan lumilitaw sa Kasulatan ang *ne′zem,* posibleng matiyak, bagaman hindi sa lahat ng pagkakataon, kung ang tinutukoy ay hikaw o singsing na pang-ilong. Malamang na sa maraming kaso, halos pareho ang hugis ng mga hikaw at ng mga singsing na pang-ilong. Ang salitang Hebreo na *'a·ghil′* ay ginagamit din upang tumukoy sa hikaw at iniuugnay sa isang pabilog na palamuti. —Bil 31:50; Eze 16:12.

Sa maraming bansa noong sinaunang panahon, ang mga lalaki, mga babae, at mga bata ay pawang nagsusuot ng mga hikaw. Sa mga bantayog ng Ehipto ay ipinakikitang nakahikaw ang mga banyagang lalaki mula sa maraming lupain. Gayunman, waring hindi kaugalian ng mga lalaki sa Ehipto ang magsuot ng mga hikaw, at hindi matiyak kung ang mga lalaking Israelita ay karaniwang nagsusuot nito o hindi. Ang mga Midianita ay nagsusuot ng mga hikaw, anupat kinuha ng mga Israelita sa kanila ang mga iyon bilang bahagi ng samsam sa digmaan. (Bil 31:1, 2, 50) Noong gagawin na ni Aaron sa ilang ang ginintuang guya, inutusan niya ang mga Israelita: "Alisin ninyo ang mga hikaw na ginto na nasa mga tainga ng inyu-inyong asawa, ng inyong mga anak na lalaki at ng inyong mga anak na babae at dalhin ninyo ang mga iyon sa akin."—Exo 32:1-4.

Pangkaraniwan sa mga babaing Ehipsiyo ang magsuot ng malalaking gintong hikaw na hugis-singsing, na ang iba ay may diyametro na 4 hanggang 5 sentimetro (1.5 hanggang 2 pulgada), bagaman ang iba ay mas malalaki pa at binubuo ng hanggang anim na indibiduwal na singsing na hininang upang magkadikit-dikit. May mga hikaw na pilak na natagpuan sa Thebes, na ang ilan ay mga buton lamang. Kung minsan, ang mga hikaw ng mga Ehipsiyo, tulad niyaong sa mga Asiryano, ay may magagarbong disenyo, anupat ang ilan ay hugis-krus. Upang maikabit ang hikaw, karaniwan

nang ipinapasok sa butas ng pingol ng tainga ang pinakasingsing ng hikaw o ang isang pangawit.

Sa sinaunang Ehipto, ang mga taong may mataas na katayuan ay nagsusuot kung minsan sa tainga ng ginintuang mga palamuting hugis-aspid, na ang pinakakatawan ay kinabitan ng mahahalagang bato. May mga hikaw naman sa Gitnang Silangan na binubuo ng mga singsing na sinasabitan ng mga hiyas na palawit. Ang iba ay tinatawag na "mga palawit sa tainga" (sa Heb., *neti·phohth′,* mula sa *na·taph′* [nangangahulugang "tumulo" o "pumatak"]). Maliwanag na ang terminong ito ay tumutukoy sa isang hugis-patak na palamuti o palawit. Maaaring ang "mga palawit sa tainga" ay mga perlas o bilog na mga butil ng pilak o ginto, ngunit hindi inilalarawan sa Bibliya ang mga ito. (Huk 8:26) Kabilang ang mga ito sa mga bagay na sinabi ni Jehova na kukunin niya mula sa palalong "mga anak na babae ng Sion."—Isa 3:16, 19.

Ang tapat na mga Hebreo at mga Kristiyano ay hindi nagsuot ng mga hikaw bilang mga agimat, bagaman gayon ang ginawa ng ibang mga tao noong sinaunang panahon. Bagaman hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya na ang "mga hikaw" na pag-aari ng sambahayan ni Jacob ay itinuring na mga agimat, kapuwa ang 'mga banyagang diyos' at "ang mga hikaw" ng kaniyang sambahayan ay ibinaon ni Jacob sa ilalim ng malaking punungkahoy na malapit sa Sikem. (Gen 35:2-4) "Ang mga palamuting kabibi na humihiging" na pag-aari ng palalong "mga anak na babae ng Sion" ay isang uri ng anting-anting na maaaring isinasabit sa mga kuwintas o sa tainga.—Isa 3:20.

Nang pagkalooban ang Israel ng pribilehiyong mag-abuloy para sa tabernakulo, ang mga taong may pusong nagkukusang-loob ay nag-abuloy ng iba't ibang kagamitan, kabilang dito ang mga hikaw. (Exo 35:20-22) Pagkaraan ng maraming siglo, sinabi ni Jehova sa Jerusalem na, bukod sa iba pang mga bagay, pinagpakitaan niya ito ng pag-ibig sa pamamagitan ng paglalagay ng mga hikaw sa mga tainga nito. (Eze 16:1, 2, 12) Ginamit naman ni Solomon ang hikaw na ginto sa makasagisag na paraan nang sabihin niya: "Ang hikaw na ginto, at ang palamuting yari sa pambihirang ginto, ay marunong na tagasaway sa taingang nakikinig."—Kaw 25:1, 12.

HILAGA. Bukod pa sa karaniwang termino na *tsa·phohn′,* ang hilaga ay tinutukoy rin ng direksiyong "kaliwa," yamang ang nakagawiang posisyon ay paharap sa sinisikatan ng araw sa silangan. (Gen 14:15, tlb sa *Rbi8*) Kapag ginagamit sa Kasulatan, ang "hilaga" ay maaaring tumukoy sa isang seksiyon ng lupa (Aw 107:3; Isa 43:6; Luc 13:29), sa isang pahilagang direksiyon (Exo 26:20; 1Ha 7:25; Apo 21:13), sa kalangitan sa dakong hilaga (Job 26:7), at sa iba't ibang lupain o kaharian (kasama ang Asirya [Zef 2:13] at Babilonya [Jer 46:10]) na waring nasa H at S ng lupaing tinatahanan ng mga Israelita. Bagaman ang Babilonya sa Ilog Eufrates ay aktuwal na nasa S ng Tiro, binabanggit ng Ezekiel 26:7 na ang hari ng Babilonya ay darating laban sa Tiro mula sa hilaga. Sa katulad na paraan, ang kapahamakang daranasin ng Juda at Jerusalem mula sa mga Babilonyo ay tinutukoy na manggagaling "mula sa hilaga." (Jer 1:14, 15) Waring ang dahilan nito ay sapagkat isang hilagaang ruta ang tinatahak ng mga hukbong Babilonyo kapag humahayo sila nang pakanluran, sa gayon ay naiiwasan nilang dumaan sa disyerto. Sa katunayan, ganito ang kanilang nakagawian, gaya ng ipinakikita ng mga rekord ng Babilonya.

Yamang iba't ibang lupain at kaharian ang sinasabing nasa hilagang lokasyon, kadalasang ang konteksto at iba pang kaugnay na mga kasulatan ay makatutulong upang matiyak kung ano ang ibig tukuyin ng "hilaga" o "lupain ng hilaga." Halimbawa, ipinakikita ng Isaias 21:2, 9 at Daniel 5:28 na kabilang sa mga bansang mula sa "lupain ng hilaga" na binanggit sa Jeremias 50:9 ang mga Medo, mga Persiano, at mga Elamita. Lumilitaw na ang mga bansang sasalakay sa Babilonya ay minamalas bilang isang nagkakaisang hukbo o pawang mga kaaway ng Babilonya, anupat "isang kongregasyon." Marami sa mga bansang kasangkot ay nasa malayong H ng Babilonya (Jer 51:27, 28), at sa paanuman, ang kalakhan ng Media ay nasa HS ng Babilonya. Maliwanag din na ang pagsalakay ay nagmula sa bandang hilaga, yamang pinatigil ni Ciro ang daloy ng tubig sa H ng lunsod.

Ang "Hari ng Hilaga." Ang mga pangyayari sa kasaysayan ay naglalaan ng isa pang saligan upang matiyak kung paano dapat unawain ang "hilaga" sa ilang teksto. Isang halimbawa ay ang "hari ng hilaga" na binanggit sa Daniel kabanata 11. Ipinakikita ng katibayan ng kasaysayan na ang "makapangyarihang hari" sa Daniel 11:3 ay si Alejandrong Dakila. Pagkamatay ni Alejandro, nahati-hati ang imperyo sa kaniyang apat na heneral. Kinuha ng isa sa mga heneral na ito, si Seleucus Nicator, ang Mesopotamia at Sirya, anupat siya ang naging tagapamahala ng teritoryo na nasa H ng Palestina. Nakontrol naman ng isa pang heneral, si Ptolemy Lagus, ang Ehipto na nasa dakong TK ng Palestina. Sa gayon ay nagsimula kina Seleucus Nicator at Ptolemy Lagus ang mahabang labanan sa pagitan ng "hari ng hilaga" at ng "hari ng timog." Gayunman, ang hula may kinalaman sa "hari ng hilaga" ay sumasaklaw mula sa panahon ni Seleucus Nicator hanggang sa "panahon ng kawakasan." (Dan 11:40) Kung

gayon, makatuwirang sabihin na ang pambansa at pulitikal na pagkakakilanlan ng "hari ng hilaga" ay magbabago sa paglipas ng kasaysayan. Ngunit posible pa ring matiyak ang kaniyang pagkakakilanlan salig sa sinasabi ng hula na gagawin ng "hari ng hilaga."—Tingnan ang aklat na *Magbigay-Pansin sa Hula ni Daniel!,* 1999, p. 211-285.

Ang Tahanan ni Jehova. Ang "hilaga" ay lumilitaw rin sa Kasulatan bilang pagtukoy sa lugar na makasagisag na tinahanan ni Jehova kasama ang mga Israelita.—Aw 48:1, 2; Isa 14:13, 14; tingnan ang BUNDOK NG KAPISANAN.

HILEL [posible, Siya ay Nagpasinag [ng Liwanag]; o, Siya ay Pumuri]. Isang Piratonita, isang taong naninirahan sa bayan ng Piraton sa Efraim. Ang anak ni Hilel na si Abdon ay naghukom sa Israel nang walong taon.—Huk 12:13-15.

HILEN. Lumilitaw na ito rin ang Holon. Isa ito sa 13 lunsod ng mga saserdote.—Jos 21:13-19; 1Cr 6:54-60; tingnan ang HOLON Blg. 1.

HILKIAS [Ang Aking Takdang Bahagi ay si Jehova].

1. Isang Levita na mula sa pamilya ni Merari; anak ni Amzi at ninuno ng Etan na inatasan ni David bilang isang mang-aawit sa santuwaryo.—1Cr 6:31, 32, 44-46.

2. Isang Levitang bantay ng pintuang-daan na mula sa pamilya ni Merari na tumanggap ng atas na ito noong panahon ni David; isang anak ni Hosa. —1Cr 26:10-12.

3. Ama ng Eliakim na isang opisyal sa korte ni Haring Hezekias.—2Ha 18:37.

4. Ang mataas na saserdote noong mga araw ni Haring Josias; anak ni Salum at ama ni Azarias; lumilitaw na isang ninuno ni Ezra na tagakopya. (2Ha 22:3, 4; 1Cr 6:13; Ezr 7:1, 2, 6) Bilang mataas na saserdote, si Hilkias ay gumanap ng mahalagang bahagi sa pagsasauli ng tunay na pagsamba na isinagawa ni Josias. Noong panahong kinukumpuni ang templo, nasumpungan ni Hilkias ang mismong "aklat ng kautusan ni Jehova sa pamamagitan ng kamay ni Moises." Natatangi ang tuklas na ito sapagkat malamang na ang manuskritong ito ang orihinal na aklat na isinulat ni Moises. Ibinigay ito ni Hilkias kay Sapan na kalihim, na nagdala ng manuskrito sa hari. Matapos marinig ni Haring Josias ang pagbasa ni Sapan sa aklat, isang delegasyon na pinangunahan ng mataas na saserdoteng si Hilkias ang isinugo niya kay Hulda na propetisa upang sumangguni kay Jehova alang-alang sa hari at sa bayan.—2Ha 22:3-14; 2Cr 34:14.

5. Ama ni Jeremias na propeta; isang saserdote sa Anatot sa lupain ng Benjamin.—Jer 1:1.

6. Ama ng Gemarias na isinugo ni Haring Zedekias kasama ni Elasa kay Haring Nabucodonosor sa Babilonya.—Jer 29:3.

7. Isang saserdoteng Levita na bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ne 12:1, 7.

8. Isa sa mga nakatayo sa kanan ni Ezra noong basahin nito ang Kautusan sa bayan.—Ne 8:2-4.

9. Ang pangalan ng isang makasaserdoteng sambahayan sa panig ng ama noong mga araw ni Nehemias na gobernador.—Ne 12:12, 21, 26.

HIMALA. Mga pangyayaring kataka-taka o kagila-gilalas; mga kaganapan sa pisikal na daigdig na hindi kayang pangyarihin ng tao o ng likas na mga puwersa at sa gayo'y itinuturing na nagmula sa isa na may nakahihigit na kapangyarihan. Sa Hebreong Kasulatan, ang salitang *moh·pheth',* na kung minsan ay isinasaling "himala," ay nangangahulugan ding "palatandaan," "kababalaghan," at "pinakatanda." (Deu 28:46; 1Cr 16:12, tlb sa *Rbi8*) Kadalasa'y ginagamit ito kaugnay ng salitang Hebreo na *'ohth,* nangangahulugang "tanda." (Deu 4:34) Sa Griegong Kasulatan, ang salitang *dy'na·mis,* "kapangyarihan," ay isinasalin bilang "makapangyarihang mga gawa," "kakayahan," "kababalaghan," "himala."—Mat 25:15; Luc 6:19; 1Co 12:10, *AS-Tg, BSP, MB, NPV, NW.*

Ang isang himala, na kamangha-mangha para sa nagmamasid, ay isang bagay na hindi niya kayang gawin o hindi niya mauunawaan nang lubusan. Isa rin itong makapangyarihang gawa, na nangangailangan ng kapangyarihan o kaalaman na nakahihigit kaysa sa taglay niya. Ngunit sa punto de vista ng isa na pinagmulan ng gayong kapangyarihan, hindi ito isang himala. Nauunawaan niya ito at may kakayahan siyang gawin ito. Kaya bagaman marami sa mga gawa ng Diyos ang kamangha-mangha sa mga taong nagmamasid, ang mga iyon ay resulta lamang ng paggamit niya ng kaniyang kapangyarihan. Kung ang isa'y naniniwala sa isang diyos, partikular na sa Diyos na Maylalang, tiyak na hindi niya maitatanggi na may kakayahan ang Diyos na magsagawa ng mga bagay na kagila-gilalas sa paningin ng tao.—Ro 1:20; tingnan ang KAPANGYARIHAN, MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA.

Kaayon ba ng likas na mga batas ang mga himala?

Sa pamamagitan ng pag-aaral at obserbasyon, napansin ng mga mananaliksik na ang mga pagkilos ng mga bagay sa uniberso ay may sinusunod na likas na mga batas. Isa na rito ang 'batas ng grabidad.' Inaamin ng mga siyentipiko na ang mga batas

na ito ay masalimuot ngunit mapananaligan, at sa pagtawag nila sa mga ito na "mga batas," ipinahihiwatig nila na may Persona na nagpairal ng gayong mga batas. Sinasabi ng mga mapag-alinlangan na ang himala ay paglabag sa mga batas na itinuturing nilang likas, di-mababago, at di-mapawawalang-bisa; kaya, ang sabi nila, hindi maaaring magkaroon ng mga himala. Para sa kanila, kung ang isang bagay ay hindi natin maunawaan at maipaliwanag batay sa pagkaunawa natin sa mga batas na ito, hindi iyon maaaring mangyari.

Gayunman, ang ilang may-kakayahang siyentipiko ay mas maingat na ngayon sa pagsasabing *imposible* ang isang bagay. Sinabi ni Propesor John R. Brobeck ng University of Pennsylvania: "Hindi na tahasang masasabi ng isang siyentipiko na imposible ang isang bagay. Ang puwede lamang niyang sabihin ay na malayong mangyari iyon. Ngunit maaari niyang sabihin na ang isang bagay ay imposibleng ipaliwanag batay sa kaalaman natin sa kasalukuyan. Hindi masasabi ng siyensiya na batid na nito ang lahat ng katangian ng materya at ang lahat ng anyo ng enerhiya. . . . [Sa isang himala] ang isang bagay na kailangan ay isang pinagmumulan ng enerhiya na hindi natin nababatid sa ating biyolohikal at pisyolohikal na mga siyensiya. Sa ating Kasulatan, ang pinagmumulang ito ng enerhiya ay tinutukoy bilang ang kapangyarihan ng Diyos." (*Time,* Hulyo 4, 1955) Mula noong bigkasin ang pananalitang ito, higit pang pinatunayan ng pagsulong ng siyensiya ang pagiging totoo nito.

Hindi *lubusang* nauunawaan ng mga siyentipiko ang mga katangian ng init, liwanag, atomiko at nuklear na proseso, elektrisidad, o ng alinman sa mga anyo ng materya, kahit sa ilalim ng normal na mga kalagayan. Lalo pa nga nilang hindi lubusang maunawaan ang mga katangiang ito sa ilalim ng *di-pangkaraniwan* o *di-normal* na mga kalagayan. Halimbawa, hindi pa gaanong natatagalan ay may isinagawang malawakang mga pagsusuri sa ilalim ng napakalamig na temperatura, at sa loob lamang ng maikling panahon, maraming kakatwang aksiyon ng mga elemento ang naobserbahan. Ang tingga ay hindi mahusay na daluyan ng kuryente, ngunit kapag inilubog ito sa likidong *helium* na pinalamig sa temperaturang −271° C. (−456° F.), ito'y nagiging isang napakahusay na daluyan ng kuryente at isang napakalakas na elektromagnet kapag inilapit dito ang isang *bar magnet.* Sa gayong pagkalamig-lamig na temperatura, waring nadaraig naman ng *helium* ang batas ng grabidad sapagkat gumagapang iyon pataas sa gilid ng baso at lumalabas mula rito.—*Matter,* Life Science Library, 1963, p. 68, 69.

Isa lamang ito sa maraming tuklas na nakagitla sa mga siyentipiko, anupat waring naibuwal ng mga iyon ang kanilang dating mga ideya. Kung gayon, paano masasabi ninuman na nilabag ng Diyos ang kaniyang sariling mga batas sa pagsasagawa ng makapangyarihang mga gawa na waring kamangha-mangha at makahimala para sa mga tao? Tiyak na lubusang kontrolado ng Maylalang ng pisikal na uniberso ang mga bagay na kaniyang nilalang at may kakayahan siyang maniobrahin ang mga ito salig sa mga batas na inilakip niya sa mga ito. (Job 38) May kakayahan siyang pairalin ang kalagayan na kailangan upang mapangyari ang mga gawang iyon; may kakayahan siyang pabilisin, pabagalin, baguhin, o kanselahin ang mga reaksiyon. O maaaring gawin iyon ng mga anghel, na higit na makapangyarihan kaysa sa tao, upang maisagawa ang kalooban ni Jehova.—Exo 3:2; Aw 78:44-49.

Tiyak na hindi ipinagwawalang-bahala o nilalampasan ng isang siyentipiko ang mga pisikal na batas kapag gumagamit siya ng mas matinding init o lamig, o ng mas maraming oksiheno, at iba pa, upang pabilisin o pabagalin ang isang kemikal na proseso. Gayunpaman, kinukuwestiyon ng mga mapag-alinlangan ang mga himala sa Bibliya, kasama na ang "himala" ng paglalang. Sa diwa, sinasabi ng mga ito na pamilyar sila sa lahat-lahat ng kalagayan at proseso na naganap noong nagdaang mga panahon. Iginigiit nila na ang mga pagkilos ng Maylalang ay hindi maaaring lumampas sa mga hangganan ng kanilang makitid na kaunawaan sa mga batas na umuugit sa pisikal na mga bagay.

Ang kahinaang ito ng mga siyentipiko ay kinilala ng isang Swekong propesor ng *plasma physics,* na nagsabi: "Hindi kinukuwestiyon ninuman ang pagsunod ng atmospera ng lupa sa mga batas ng *mechanics* at *atomic physics.* Gayunpaman, maaaring napakahirap sa atin na alamin kung paano gumagana ang mga batas na ito sa ilalim ng partikular na mga kalagayan na nagsasangkot sa atmosperikong mga penomeno." (*Worlds-Antiworlds,* ni H. Alfvén, 1966, p. 5) Ang ideyang ito ay ikinapit ng propesor na iyon sa pinagmulan ng uniberso. Itinatag ng Diyos ang mga pisikal na batas na umuugit sa lupa, araw, at buwan, at nakagawa ang mga tao ng kamangha-manghang mga bagay salig sa mga iyon. Tiyak na kayang gamitin ng Diyos ang mga batas na ito upang magdulot ang mga ito ng resulta na taliwas sa inaasahan ng mga tao; hindi magiging mahirap sa kaniya na hawiin ang Dagat na Pula upang 'ang tubig ay maging pader' sa magkabilang panig. (Exo 14:22) Bagaman ang paglakad sa tubig ay lubhang kagila-gilalas para sa tao, napakadaling gawin iyon sa pamamagitan ng kapangyarihan ng "Isa na nag-uunat ng langit na gaya ng manipis na gasa, na

naglaladlad nito na parang isang toldang matatahanan." Bukod diyan, binabanggit ng Kasulatan na nilalang ng Diyos ang lahat ng bagay sa langit at kontrolado niya ang mga iyon, at sinasabi nito na "dahil sa kasaganaan ng dinamikong lakas, palibhasa'y malakas din ang kaniyang kapangyarihan, walang isa man sa kanila ang nawawala."—Isa 40:21, 22, 25, 26.

Yamang ang pagkilala sa pag-iral ng batas, gaya ng batas ng grabidad, ay humihiling ng pagkilala sa pag-iral ng isang tagagawa ng batas na may talino at kapangyarihang nakahihigit sa taglay ng tao, bakit kukuwestiyunin ang kaniyang kakayahang gumawa ng kamangha-manghang mga bagay? Bakit sisikaping limitahan ang kaniyang pagkilos ayon sa napakakitid na saklaw ng kaalaman at karanasan ng tao? Angkop na inilarawan ng patriyarkang si Job ang kadiliman at kamangmangan na doo'y hinayaan ng Diyos na masadlak yaong mga nakikipagpaligsahan sa kaniyang karunungan.—Job 12:16-25; ihambing ang Ro 1:18-23.

Panghahawakan ng Diyos sa Kaniyang Batas Hinggil sa Moral. Ang Diyos na Maylalang ay hindi isang makapritsong Diyos na paminsan-minsa'y lumalabag sa kaniyang sariling mga batas. (Mal 3:6) Ipinakikita ito ng panghahawakan ng Diyos sa kaniyang mga batas hinggil sa moral, na kaayon ng kaniyang mga pisikal na batas ngunit mas mataas at mas dakila kaysa sa mga iyon. Dahil sa katarungan, hindi niya maaaring kunsintihin ang kalikuan. "Napakadalisay ng iyong mga mata upang tumingin sa kasamaan; at ang tingnan ang kabagabagan ay hindi mo magagawa," ang sabi ng kaniyang propeta. (Hab 1:13; Exo 34:7) Ipinahayag niya sa Israel ang kaniyang batas: "Kaluluwa ang magiging para sa kaluluwa, mata para sa mata, ngipin para sa ngipin, kamay para sa kamay, paa para sa paa." (Deu 19:21) Nang naisin niyang patawarin ang mahihina at nagsisising mga tao sa kasalanang sanhi ng kanilang kamatayan, kinailangan ng Diyos na magkaroon ng legal na saligan para rito upang makapanghawakan siya sa kaniyang batas. (Ro 5:12; Aw 49:6-8) Pinatunayan niya na mahigpit siyang nanghahawakan sa kaniyang batas anupat ibinigay pa nga niya ang kaniyang bugtong na Anak upang maging pantubos para sa mga kasalanan ng sangkatauhan. (Mat 20:28) Itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na "sa pamamagitan ng pagpapalaya dahil sa pantubos na ibinayad ni Kristo Jesus," naipakita ni Jehova "ang kaniyang sariling katuwiran . . . upang siya ay maging matuwid kahit ipinahahayag niyang matuwid ang taong may pananampalataya kay Jesus." (Ro 3:24, 26) Kung ang Diyos, bilang paggalang sa kaniyang mga batas hinggil sa moral, ay hindi nag-atubiling ibigay ang kaniyang minamahal na Anak, tiyak na hindi rin niya kailanman kakailanganing "labagin" ang kaniyang mga pisikal na batas upang isagawa ang anumang ninanais niya may kaugnayan sa pisikal na sangnilalang.

Salungat ba sa Karanasan ng Tao? Ang basta paggigiit na walang naganap na himala noon ay hindi *nagpapatunay* na talagang walang himala. Ang pagiging totoo ng alinmang nakaulat na pangyayari sa kasaysayan ay maaaring kuwestiyunin ng isang tao na nabubuhay sa ngayon, sapagkat hindi niya iyon naranasan at wala nang buháy na mga saksi na makapagpapatotoo tungkol doon. Gayunman, hindi nababago ang mga pangyayari sa kasaysayan dahil diyan. Tinututulan ng ilan ang mga ulat tungkol sa mga himala dahil, sabi nila, ang mga iyon ay salungat sa karanasan ng tao, samakatuwid nga, sa karanasan ng tao na tinatanggap nila bilang tunay batay sa obserbasyon, mga aklat, at iba pa. Kung ganitong pangmalas ang sinusunod ng mga siyentipiko, kaunting-kaunti lamang ang isasagawa nilang pananaliksik at pagtuklas ng mga bagong bagay at mga proseso. Halimbawa, hindi na sila magsasaliksik kung paano mapapagaling ang mga sakit na "walang lunas," o kung paano maglalakbay sa kalawakan patungo sa mga planeta o sa mas malalayo pang dako ng uniberso. Ngunit ang totoo'y nagsasaliksik sila at kung minsan ay nakapagdudulot sila sa sangkatauhan ng talagang bagong mga karanasan. Tiyak na ang nagagawa ng tao sa ngayon ay ikamamangha ng mga tao noong sinaunang panahon, at ang marami sa karaniwan at pang-araw-araw na mga karanasan ng makabagong mga tao ay ituturing nila na mga himala.

Hindi Basta Maipaliliwanag sa Pamamagitan ng Lohika. Iginigiit ng ilang sumasalansang sa ulat ng Bibliya na ang mga himalang masusumpungan doon ay maipaliliwanag sa pamamagitan ng siyensiya at lohika bilang likas na mga kaganapan lamang. Sinasabi nila na ang mga iyon ay inangkin lamang ng mga manunulat ng Bibliya bilang pagkilos ng Diyos. Totoo na ginamit sa mga himala ang mga bagay na gaya ng mga lindol. (1Sa 14:15, 16; Mat 27:51) Ngunit hindi ito katibayan sa ganang sarili na walang ginampanang papel ang Diyos sa mga pangyayaring iyon. Bukod sa ang mga bagay na iyon mismo ay makapangyarihang mga gawa (halimbawa, ang nabanggit na mga lindol), naganap din ang mga iyon sa *tamang panahon* anupat napakalayong mangyari na nagkataon lamang. Bilang ilustrasyon: Sinasabi ng ilan na ang manna na inilaan sa mga Israelita ay masusumpungan sa disyerto bilang matamis at malagkit na katas ng mga puno ng tamarisko at mga palumpong. Ipagpalagay man na totoo ang kaduda-dudang pananalitang ito, himala pa rin ang paglalaan niyaon sa mga Israelita

dahil lumalabas iyon sa tamang panahon anupat hindi lumilitaw sa lupa sa ikapitong araw ng bawat sanlinggo. (Exo 16:4, 5, 25-27) Karagdagan pa, inuuod iyon at bumabaho kapag itinira hanggang sa sumunod na araw ngunit hindi ito nangyayari kapag itinira iyon bilang pagkain sa araw ng Sabbath. (Exo 16:20, 24) Dapat ding pansinin na ang paglalarawan sa manna bilang katas ng mga punungkahoy ay hindi lubusang katugma ng paglalarawan ng Bibliya sa manna. Ayon sa Bibliya, ito ay nasusumpungan *sa lupa* at natutunaw sa init ng araw; maaari itong dikdikin sa almires, gilingin sa gilingan, pakuluan, o lutuin upang maging tinapay.—Exo 16:19-23; Bil 11:8; tingnan ang MANNA.

Kapani-paniwalang mga Patotoo. Ang himala ng pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo ay napakahalaga sa relihiyong Kristiyano. (1Co 15:16-19) Ang ebidensiyang sumusuporta rito ay hindi mahina kundi napakatibay—mahigit sa 500 saksi ang makapagpatotoo na ito'y talagang nangyari.—1Co 15:3-8; Gaw 2:32.

Dapat ding isaalang-alang ang motibo ng mga taong naniwala sa himala ng pagkabuhay-muli ni Jesus. Marami nang tao ang pinag-usig at pinatay dahil sa kanilang mga paniniwala, ito man ay may kaugnayan sa relihiyon, pulitika, o iba pa. Ngunit ang mga Kristiyanong dumanas ng gayong pagdurusa ay walang tinanggap na materyal o pulitikal na pakinabang. Sa halip na magtamo ng kapangyarihan, kayamanan, at katanyagan, ang karamihan sa kanila ay nawalan pa nga ng lahat ng ito. Ipinangaral nila ang pagkabuhay-muli ni Jesus ngunit hindi sila gumamit ng anumang uri ng karahasan upang itaguyod ang kanilang mga paniniwala o ipagtanggol ang kanilang sarili. At kung babasahin natin ang kanilang mga argumento, makikita natin na hindi sila mga panatiko kundi mga taong makatuwiran. Maibigin nilang sinikap na tulungan ang kanilang kapuwa.

Mga Katangian ng mga Himala sa Bibliya. Ang ilang kapansin-pansing katangian ng mga himala sa Bibliya ay ang pagiging hayagan ng mga ito, ang pagiging simple ng mga ito, at ang layunin at motibo sa pagsasagawa ng mga ito. Ang ilan ay isinagawa nang pribado o sa harap ng maliit na grupo (1Ha 17:19-24; Mar 1:29-31; Gaw 9:39-41), ngunit kadalasan ay *hayagan* ang mga ito at isinagawa sa harap ng libu-libo o milyun-milyon pa ngang tagamasid. (Exo 14:21-31; 19:16-19) Ang mga gawa ni Jesus ay hayagan at hindi lihim; at pinagaling niya ang lahat ng pumaroon sa kaniya, anupat hindi siya kailanman nabigo at nagdahilang kulang ng pananampalataya ang ilan.—Mat 8:16; 9:35; 12:15.

Kinakitaan ng pagiging simple kapuwa ang makahimalang mga pagpapagaling ni Jesus at ang kaniyang pagkontrol sa mga elemento. (Mar 4:39; 5:25-29; 10:46-52) Di-tulad ng mga madyik na itinatanghal sa pamamagitan ng espesyal na mga kagamitan, entablado, ilaw, at ritwal, ang mga himala sa Bibliya ay karaniwan nang isinasagawa nang walang pagpaparangya, anupat kalimita'y tugon sa isang di-inaasahang pagkakataon o sa isang kahilingan at isinagawa sa pampublikong lansangan o sa lugar na hindi patiunang inihanda.—1Ha 13:3-6; Luc 7:11-15; Gaw 28:3-6.

Ang motibo ng mga indibiduwal na nagsagawa ng himala ay hindi upang itanyag ang kanilang sarili o payamanin ang sinuman, kundi pangunahin nang upang luwalhatiin ang Diyos. (Ju 11:1-4, 15, 40) Ang mga himala ay hindi mahiwagang mga gawa na nilayon lamang na magbigay-kasiyahan sa mga mausyoso at pumukaw ng pagkamangha. Ang mga ito ay laging nakatutulong sa iba, kung minsan ay sa pisikal na paraan at partikular na sa espirituwal na paraan, yamang inaakay ng mga ito ang mga tao sa tunay na pagsamba. Kung paanong "ang pagpapatotoo tungkol kay Jesus ang kumakasi sa panghuhula ["ang espiritu ng hula," mga tlb sa *Rbi8*]," pinatunayan din ng marami sa mga himala na si Jesus ang isa na isinugo ng Diyos.—Apo 19:10.

Ang mga himala sa Bibliya ay nagsangkot hindi lamang ng mga bagay na may buhay kundi pati ng mga bagay na walang buhay, gaya ng pagpapatahimik sa hangin at dagat (Mat 8:24-27), pagpapatigil at pagpapabuhos ng ulan (1Ha 17:1-7; 18:41-45), at paggawang dugo o alak sa tubig (Exo 7:19-21; Ju 2:1-11). Kasama rin sa mga ito ang pisikal na pagpapagaling sa lahat ng uri ng karamdaman, gaya ng ketong na "walang lunas" (2Ha 5:1-14; Luc 17:11-19) at pagkabulag mula sa kapanganakan. (Ju 9:1-7) Ang napakaraming uring ito ng mga himala ay katibayan na mapaniniwalaan ang mga ito bilang nagmula sa Maylalang, sapagkat tanging ang Maylalang ang makaiimpluwensiya sa *lahat* ng larangan ng karanasan ng tao at sa *lahat ng anyo ng materya.*

Layunin sa Sinaunang Kongregasyong Kristiyano. Ang mga himala ay isinagawa ukol sa ilang mahahalagang layunin. Pangunahin na, nakatulong ang mga iyon upang pagtibayin o patunayan na binibigyang-kapangyarihan at sinusuportahan ng Diyos ang isang tao. (Exo 4:1-9) Ganitong konklusyon ang may-katumpakang nabuo ng mga tao hinggil kay Moises at kay Jesus. (Exo 4:30, 31; Ju 9:17, 31-33) Sa pamamagitan ni Moises, ipinangako ng Diyos ang pagdating ng isang propeta. Ang mga himala ni Jesus ay nakatulong sa mga nagmamasid upang makilala nila na siya ang propetang iyon. (Deu 18:18; Ju 6:14) Noong bagong-tatag ang Kristiyanismo, ang mga himala, kalakip ang mensaheng Kristiyano, ay nakatulong sa mga indibiduwal

upang makita nila na itinataguyod ng Diyos ang Kristiyanismo at na itinakwil na niya ang naunang Judiong sistema ng mga bagay. (Heb 2:3, 4) Nang maglaon, lumipas ang makahimalang mga kaloob na ibinigay noong unang siglo. Kinailangan lamang ang mga iyon noong nagsisimula pa lamang ang kongregasyong Kristiyano.—1Co 13:8-11.

Kung babasahin natin ang kasaysayan ng Mga Gawa ng mga Apostol, makikita natin kung paanong ang espiritu ni Jehova ay kumilos nang puspusan at apurahan upang bumuo ng mga kongregasyon at itatag nang matibay ang Kristiyanismo. (Gaw 4:4; kab 13, 14, 16-19) Sa loob lamang ng ilang taon sa pagitan ng 33 at 70 C.E., libu-libong mananampalataya ang natipon sa maraming kongregasyon mula sa Babilonya hanggang sa Roma, at marahil ay maging sa malayong kanluran. (1Pe 5:13; Ro 1:1, 7; 15:24) Tandaan na iilan lamang ang kopya ng Kasulatan noon. Kadalasan, tanging ang mga mariwasa ang may mga balumbon o mga aklat. Sa mga lupaing pagano, walang kaalaman ang mga tao tungkol sa Bibliya o sa Diyos ng Bibliya, si Jehova. Halos lahat ng bagay ay kailangang itawid nang bibigan. Walang mga komentaryo, mga konkordansiya, at mga ensayklopidiya ng Bibliya na magagamit. Kaya mahalaga sa kongregasyon noon ang makahimalang mga kaloob na gaya ng pantanging kaalaman, karunungan, pagsasalita ng mga wika, at kaunawaan sa kinasihang mga pananalita. (1Co 12:4-11, 27-31) Ngunit gaya ng isinulat ng apostol na si Pablo, lilipas ang mga bagay na iyon kapag hindi na kailangan.

Isang Naiibang Kalagayan sa Ngayon. Hindi natin nakikitang nagsasagawa ang Diyos ng gayong mga himala sa pamamagitan ng kaniyang Kristiyanong mga lingkod sa ngayon, sapagkat ang lahat ng bagay na kailangan natin ay taglay na natin at magagamit ng lahat ng mga taong marunong bumasa, at upang matulungan ang mga hindi nakababasa ngunit handang makinig, nariyan ang maygulang na mga Kristiyano na may kaalaman at karunungan na natamo sa pamamagitan ng pag-aaral at karanasan. Sa panahong ito, hindi kailangan ng Diyos na magsagawa ng gayong mga himala upang patotohanan na si Jesu-Kristo ang Kaniyang inatasang tagapagligtas, o upang maglaan ng katibayan na sinusuportahan Niya ang Kaniyang mga lingkod. Bigyan man ng Diyos ang kaniyang mga lingkod sa ngayon ng kakayahang magsagawa ng mga himala, hindi pa rin iyon makakukumbinsi sa lahat, kung paanong hindi lahat ng nakasaksi sa mismong mga himala ni Jesus ay napakilos na tanggapin ang kaniyang mga turo. (Ju 12:9-11) Sa kabilang dako, ang mga nanlilibak ay binababalaan ng Bibliya hinggil sa kagila-gilalas na mga gawa ng Diyos na isasagawa sa hinaharap kapag pinuksa niya ang kasalukuyang sistema ng mga bagay.—2Pe 3:1-10; Apo kab 18, 19.

Bilang konklusyon, masasabi natin na ang mga nagtatatwa sa mga himala ay hindi naniniwala sa isang di-nakikitang Diyos at Maylalang o kaya nama'y naniniwala sila na hindi niya kailanman ginamit ang kaniyang kapangyarihan sa makahimalang paraan mula noong panahon ng paglalang. Ngunit sabihin man nila na walang himala, hindi nito napawawalang-bisa ang Salita ng Diyos. (Ro 3:3, 4) Ang mga ulat ng Bibliya tungkol sa mga himala ng Diyos at ang mabuting layunin na naisakatuparan ng mga iyon, na laging kaayon ng mga katotohanan at mga simulaing masusumpungan sa kaniyang Salita, ay nagkikintal ng pagtitiwala sa Diyos. Lubusang tinitiyak sa atin ng mga iyon na ang Diyos ay nagmamalasakit sa sangkatauhan at na siya'y may kakayahan at pagnanais na ipagsanggalang ang mga naglilingkod sa kaniya. Ang mga himala ay nagsisilbing makalarawang mga parisan, at ang mga ulat tungkol sa mga iyon ay nagpapatibay ng ating pananampalataya na kikilos ang Diyos sa hinaharap sa makahimalang paraan upang pagalingin at pagpalain ang tapat na sangkatauhan.—Apo 21:4.

HIMENEO [ipinangalan kay Himen, ang Griegong diyos ng pag-aasawa]. Isang nag-apostata mula sa Kristiyanismo noong unang siglo, ipinakilala ni Pablo si Himeneo bilang isang mamumusong, punô ng "walang-katuturang mga usapan na lumalapastangan sa kung ano ang banal." Sa paglihis niya mula sa katotohanan, si Himeneo, kasama ang isang Fileto, ay nagturo ng huwad na doktrina, anupat iginupo ang pananampalataya ng ilan. Ang isa sa kanilang mga bulaang turo ay na "ang pagkabuhay-muli ay nangyari na" noong kanilang mga araw. Lumilitaw na ito ang kanilang turo: na ang pagkabuhay-muli ay sa espirituwal na diwa lamang, isang uring makasagisag, at na tapos na ang pagkabuhay-muli ng nakaalay na mga Kristiyano, na ito lamang ang nasasangkot sa bagay na iyon at wala nang iba pang pagkabuhay-muli sa hinaharap sa ilalim ng Mesiyanikong Kaharian ng Diyos.—2Ti 2:16-18; ihambing ang 1Co 15:12-23.

Sa unang liham ni Pablo kay Timoteo, ang pangalan ni Himeneo ay iniugnay sa isa pang apostata, si Alejandro. Sinabi ng apostol na ibinigay niya sina Himeneo at Alejandro "kay Satanas," maliwanag na tumutukoy sa pagtitiwalag ni Pablo sa kanila mula sa kongregasyon.—1Ti 1:18-20.

HIN. Isang panukat ng likido (Exo 30:24; Bil 28:14; Eze 45:24; 46:5, 7, 11); ginagamit din may kaugnayan sa lalagyang para sa pagsukat ng hin. (Lev 19:36) Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus,

ang hin ay katumbas ng dalawang *chous* ng Atenas; ang bat ay katumbas ng 72 *sextarius.* (*Jewish Antiquities,* III, 197 [viii, 3]; VIII, 57 [ii, 9]) Yamang ipinahihiwatig ng ibang mga impormasyon na ang dalawang *chous* ng Atenas ay katumbas ng 12 *sextarius,* ang hin ay maaaring tuusin na isang kanim ng isang takal na bat o mga 3.67 L (7.75 pt).

Ang Kasulatan ay bumabanggit din ng mga bahagi ng isang hin: kalahati, isang katlo, isang kapat, at isang kanim; ang huling nabanggit ay ang ipinahintulot na araw-araw na rasyon ng tubig para kay Ezekiel noong inilalarawan ang malubhang kalagayan na sasapit sa Jerusalem sa ilalim ng pagkubkob. —Exo 29:40; Lev 23:13; Bil 15:4-7, 9, 10; 28:5, 7; Eze 4:11; 46:14.

HININGA. Tingnan ang ESPIRITU.

HINLALAKI. Ang daliri sa kamay ng tao na naigagalaw nang pakontra sa iba pang mga daliri. Ang mga tao ay nakahahawak ng mga bagay-bagay at nakapagsasagawa ng maraming masalimuot na gawain na imposibleng magawa kung wala silang pasalungat na mga hinlalaki sa kamay. Noong sinauna, kung minsan ay binabalda ang isang bihag sa pamamagitan ng pagputol sa mga hinlalaki ng kaniyang mga kamay at mga paa upang hindi na siya makapaglingkod sa militar.—Huk 1:6, 7.

Ang salitang Hebreong *bo'hen* ay ginagamit upang tumukoy sa hinlalaki kapuwa ng kamay at ng paa; ang nakaungos na sangkap na tinutukoy ng *bo'hen* sa alinmang teksto ay ipinahihiwatig ng kalakip na mga pananalitang 'ng kamay' at 'ng paa.' Kailanma't binabanggit sa Kasulatan ang hinlalaki ng kamay, tinutukoy rin sa tekstong iyon ang hinlalaki ng paa.—Exo 29:20; Lev 14:14, 17, 25, 28.

Noong italaga si Aaron at ang kaniyang mga anak bilang mga saserdote, isang barakong tupa ang pinatay, at naglagay si Moises ng dugo nito sa pingol ng kanang tainga ni Aaron, sa hinlalaki ng kanang kamay nito, at sa hinlalaki ng kanang paa nito. Pagkatapos ay ganoon din ang ginawa niya sa bawat isa sa mga anak ni Aaron. (Lev 8:23, 24) Sa makasagisag na paraan, ang dugo sa hinlalaki ng kanang kamay ay kumakatawan sa obligasyon nilang isagawa ang kanilang makasaserdoteng mga tungkulin sa abot ng kanilang makakaya.

HINOM, LIBIS NG. Isang libis na nasa T at TK ng Jerusalem; bumabagtas ito patungong T mula sa kapaligiran ng makabagong Pintuang-daan ng Jaffa, biglang lumiliko patungong S sa TK sulok ng lunsod, at bumabagtas sa kahabaan ng T hanggang sa makatagpo nito ang mga libis ng Tyropoeon at ng Kidron sa isang dako na malapit sa TS sulok ng lunsod. Kilala rin ito bilang "libis ng (mga) anak ni Hinom"; ang "Libis," gaya ng sa pananalitang "Pintuang-daan ng Libis" (Jos 15:8; 2Ha 23:10; Ne 3:13); posibleng ito ang "mababang kapatagan ng mga bangkay at ng abo ng taba" sa Jeremias 31:40. Hindi alam kung kanino ipinangalan ang libis, gayundin ang kahulugan ng pangalang Hinom.—LARAWAN, Tomo 2, p. 949.

Papalapad ang Hinom sa dako na nasa itaas lamang ng pinagsasalubungan nito at ng mga libis ng Tyropoeon at ng Kidron. Malamang na dito ang lokasyon ng Topet. (2Ha 23:10) Sa T na panig ng libis malapit sa silanganing dulo nito ay naroon ang kinikilalang lugar ng Akeldama, ang "Parang ng Dugo," ang parang ng magpapalayok na binili kapalit ng 30 pirasong pilak ni Hudas. (Mat 27:3-10; Gaw 1:18, 19) Sa mas dako pang itaas, ang libis ay makitid at malalim, anupat maraming silid na puntod sa hagdan-hagdang mga dalisdis nito.

Ang Libis ng Hinom ay isang bahagi ng hangganan sa pagitan ng mga tribo ni Juda at ni Benjamin, anupat ang teritoryo ng Juda ay nasa dakong T, sa gayon ay inilalagay ang Jerusalem sa teritoryo ng Benjamin, gaya ng nakabalangkas sa Josue 15:1, 8; 18:11, 16. Ang libis ay kilala ngayon bilang ang Wadi er-Rababi (Ge Ben Hinnom).

Ang apostatang si Haring Ahaz ng Juda ay gumawa ng haing usok sa libis na ito at dito rin niya sinunog sa apoy ang kaniyang (mga) anak. (2Cr 28:1-3) Nahigitan pa si Ahaz ng kaniyang apo na si Haring Manases, na malawakang nagtaguyod ng kabalakyutan, anupat kaniya ring 'pinaraan sa apoy ang sarili niyang mga anak sa libis ng anak ni Hinom.' (2Cr 33:1, 6, 9) Winakasan ni Haring Josias, apo ni Manases, ang karima-rimarim na gawaing ito sa Topet sa pamamagitan ng pagpaparungis sa lugar na iyon, anupat nilapastangan niya iyon, sa gayon ay ginawa niya itong di-karapat-dapat sa pagsamba, posibleng sa pamamagitan ng pagkakalat doon ng mga buto o basura.—2Ha 23:10.

Si Jeremias, na humula noong mga araw ng mga haring sina Josias, Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, at Zedekias, ay nagpahayag ng kahatulan ni Jehova dahil sa mga kasalanan ng bansa, na isa sa mga pangunahin ay ang kasuklam-suklam na paghahain ng kanilang mga anak kay Molec. Inutusan siyang dalhin ang ilan sa matatandang lalaki ng bayan at mga saserdote sa labas ng Pintuang-daan ng mga Basag na Palayok (Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo), nasa TS sulok ng Jerusalem, sa Libis ng Hinom sa lugar ng Topet. Doon ay sinabi niya ang kapahayagan ni Jehova: "Narito! dumarating ang mga araw . . . kapag ang dakong ito ay hindi na tatawaging Topet at ang libis ng anak ni Hinom, kundi ang libis ng pagpatay." Pagkatapos niyang basagin sa kanilang paningin ang isang luwad na prasko, nag-

patuloy siya sa pagbigkas ng kahatulan ni Jehova: "Sa gayunding paraan ay babasagin ko ang bayang ito at ang lunsod na ito . . . at maglilibing sila sa Topet hanggang sa wala nang dakong mapaglilibingan." (Jer 19:1, 2, 6, 10, 11) Sa ibang pananalita, ang pagpatay, hindi sa mga ihahain kay Molec, kundi sa mga balakyot sa pamamagitan ng kahatulan ng Diyos, ay magiging lubhang lansakan anupat ang ilang bangkay ay hindi na palilibing at pababayaang nakahantad sa libis na ito. Durumhan nito ang libis nang lalong higit kaysa sa ginawa ni Josias.

Ang makahulang mga salita ni Jeremias ay hindi naman nangangahulugan na nagpapatuloy pa ang gayong mga paghahain kay Molec noong panahon ni Jeremias, kundi nangangahulugan ito na parurusahan ni Jehova ang bansa dahil sa kanilang mga gawain, noong nakaraan at sa kasalukuyan, at dahil sa pagbububo nila ng dugong walang-sala, partikular na ang paghahain ng tao noong panahon ng paghahari ni Manases. Sa isa pang kapahayagan, sinabihan ng propeta ang bansa na parurusahan sila dahil sa ginawa ni Manases. (Jer 15:4; ihambing ang 2Ha 23:26; Jer 32:30-35.) Gayundin, ang kapahayagan ni Jeremias sa kabanata 19, talata 3, ay katulad ng pananalita sa 2 Hari 21:12. Gayunman, noong mga araw ni Jeremias, ang mga tao ay talagang patuloy na nagsagawa ng mga idolatriya, na nagbigay ng katibayan na hindi nila pinagsisihan kahit kaunti ang malulubhang kasalanan na kinasangkutan nila noong panahon ng paghahari ni Manases. Sa Jeremias 2:23, maaaring ang Hinom ang tinutukoy ni Jeremias nang itawag-pansin niya sa Juda ang idolatrosong mga kasalanan ng mga ito.

Ang mga pintuang-daan sa pader ng Jerusalem na nasa Libis ng Hinom ay malamang na ang mga sumusunod: ang Panulukang Pintuang-daan sa HK sulok ng lunsod, ang Pintuang-daan ng Libis sa TK sulok nito, at ang Pintuang-daan ng mga Basag na Palayok (Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo) na malapit sa kung saan sumasanib ang Libis ng Hinom sa mga libis ng Tyropoeon at ng Kidron. (2Ha 14:13; Ne 2:13; 12:31; Jer 19:2) Sa pagitan ng Panulukang Pintuang-daan at ng Pintuang-daan ng Libis, ang mga gilid ng Libis ng Hinom ay napakatarik anupat di-praktikal na maglagay ng iba pang pintuang-daan sa kahabaan ng bahaging ito ng pader ng Jerusalem. Si Haring Uzias ay nagtayo ng mga tore sa tabi ng Panulukang Pintuang-daan at ng Pintuang-daan ng Libis, yamang ang mga ito ang mga lugar na pinakamadaling mapasok sa kahabaan ng bahaging ito ng libis.—2Cr 26:9.

Sa libis na ito sa dakong T ng Jerusalem naglibot si Nehemias isang gabi upang magsiyasat, anupat sinuri niya nang pasilangan ang pader ng lunsod mula sa Pintuang-daan ng Libis hanggang sa Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo, pagkatapos ay lumiko siya paahon sa Kidron nang ilang distansiya at saka bumalik at muling pumasok sa lunsod sa pamamagitan ng Pintuang-daan ng Libis. (Ne 2:13-15) Noong panahon ni Nehemias, lumilitaw na ang Libis ng Hinom ay nagsilbing palatandaan ng hilagaang mga hangganan ng mga pamayanan ng mga anak ni Juda (bukod pa roon sa mga tumatahan sa Jerusalem).—Ne 11:25, 30.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang Libis ng Hinom ay tinutukoy sa pamamagitan ng katumbas na terminong Griego na *Ge'en·na*.—Mat 5:22; Mar 9:47; tingnan ang GEHENNA.

HIPOPOTAMUS. Tingnan ang BEHEMOT.

HIRA. Adulamitang kaibigan ni Juda.—Gen 38:1, 12.

HIRAM [posibleng pinaikling anyo ng Ahiram, nangangahulugang "Ang Aking Kapatid ay Mataas (Dinakila)"]. Sa tekstong Masoretiko ay makikita sa ilang talata ang iba pang baybay: "Hirom" (1Ha 5:10, 18; 7:40a) at "Huram" (2Cr 2:3).

1. Hari ng Tiro, at palakaibigang kapanahon ng mga haring sina David at Solomon noong ika-11 siglo B.C.E.

Matapos malupig ni David ang moog ng Sion at maghanda siyang magtayo ng isang palasyo sa lugar na iyon, nagpadala si Hiram ng mga mensahero upang magsaayos ng isang kasunduan sa kalakalan sa pagitan niya at ni David. Nang magkagayon ay pinaglaanan ni Hiram si David ng tabla ng sedro mula sa mga kanluraning dalisdis ng Lebanon gayundin ng mga manggagawa na bihasa sa paggawa sa kahoy at bato.—2Sa 5:11; 1Cr 14:1.

Nang marinig niya na namatay na si David at na si Solomon ang naghahari bilang kahalili nito, isinugo ni Hiram ang kaniyang mga lingkod upang muling pagtibayin ang kasunduan sa pakikipagkaibigan. (1Ha 5:1) Nang magkagayon ay nagpatulong si Solomon kay Hiram sa paglalaan ng mga materyales at ng ilang tao na kailangan para sa pagtatayo ng malaking templo, at kasabay nito ay nakipagkasundo siya na bayaran ang mga trabahador ni Hiram ng maraming trigo, sebada, alak, at langis. (1Ha 5:2-6; 2Cr 2:3-10) Pagkatapos, pinagpala naman ni Hiram si Jehova, at isang tipan ng pakikipagkaibigan ang pinagtibay sa pagitan ng dalawang bansa.—1Ha 5:7-12; 2Cr 2:11-16.

Sa pagwawakas ng 20-taóng proyekto ni Solomon ng pagtatayo, binigyan niya si Hiram ng 20 lunsod, ngunit naging lubhang hindi kanais-nais ang mga ito sa paningin ni Hiram. (1Ha 9:10-13; tingnan ang CABUL Blg. 2.) Hindi matiyak kung isinauli ni Hiram ang mga lunsod ding ito o kung binigyan niya

si Solomon ng ibang mga lunsod. (2Cr 8:1, 2) Hindi rin matiyak kung ang pagbibigay ni Hiram kay Solomon ng 120 talento na ginto ($46,242,000) ay kasunod ng pagtanggap niya ng kaloob na mga lunsod o kung ito sa paanuman ay bahagi ng palitan.—1Ha 9:14.

Nakisosyo rin si Hiram kay Solomon sa isa pang magkasamang proyekto, na dito ay gumawa si Solomon ng isang pangkat ng mga barko sa Gulpo ng ʽAqaba sa Ezion-geber. Pagkatapos ay nagbigay si Hiram ng makaranasang mga marino upang maging tauhan ng mga iyon kasama ng mga lingkod ni Solomon. Karagdagan pa sa mga barkong ito na naglakbay sa mga tubig na malapit sa S baybayin ng Aprika, may iba pang mga barko sina Hiram at Solomon na naglalayag hanggang sa Tarsis, lumilitaw na sa kanluraning dulo ng Mediteraneo. Lahat-lahat, ang malawakang negosyong ito sa malalayong karagatan ay nagdala ng malaking kayamanan—ginto, pilak, garing, mahahalagang bato, at pambihirang mga bagay gaya ng mga unggoy at mga paboreal.—1Ha 9:26-28; 10:11, 12, 22; 2Cr 8:18; 9:10, 21; tingnan ang EZION-GEBER.

2. Ang dalubhasang artisano na gumawa ng marami sa mga kagamitan sa templo ni Solomon. Ang kaniyang ama ay taga-Tiro, ngunit ang kaniyang ina ay isang balo "mula sa tribo ni Neptali" (1Ha 7:13, 14) "mula sa mga anak ni Dan." (2Cr 2:13, 14) Ang waring pagkakaibang ito ay malulutas sa ganang sarili nito kung mamalasin natin, gaya ng ginagawa ng ilang iskolar, na ang kaniyang ina ay ipinanganak mula sa tribo ni Dan, nabalo sa unang asawa na mula sa tribo ni Neptali, at pagkatapos ay muling nag-asawa ng isang taga-Tiro.

Isinugo ni Hiram, na hari ng Tiro (Blg. 1), ang Hiram na ito upang mangasiwa sa pantanging konstruksiyon para kay Solomon dahil sa kaniyang kakayahan at karanasan sa paggawa sa mga materyales gaya ng ginto, pilak, tanso, bakal, bato, at kahoy. Si Hiram ay may pambihira ring kadalubhasaan sa pagtitina, paglililok, at pagdidisenyo ng lahat ng uri ng kagamitan. Walang alinlangang mula sa pagkabata ay tinanggap niya ang ilan sa kaniyang teknikal na kasanayan sa sining pang-industriya ng panahong iyon mula sa kaniyang amang taga-Tiro, na isa ring mahusay na manggagawa sa tanso.—1Ha 7:13-45; 2Cr 2:13, 14; 4:11-16.

Lumilitaw na tinutukoy ng hari ng Tiro ang lalaking ito bilang Hiram-abi, na waring isang katawagang literal na nangangahulugang "Si Hiram na Aking Ama." (2Cr 2:13) Hindi naman ibig sabihin dito ng hari na si Hiram ang literal niyang ama, kundi marahil ay ito ang "tagapayo" o "dalubhasang manggagawa" ng hari. Sa katulad na paraan, ang pananalitang Hiram-abiv (sa literal, "Si Hiram na Kaniyang Ama") ay waring nangangahulugang ʽSi Hiram ang kaniyang (samakatuwid nga, ng hari) dalubhasang manggagawa.ʼ—2Cr 4:16.

HIRAM-ABI [Si Hiram na Aking Ama]. Isang katawagang ikinapit sa "lalaking dalubhasa" na isinugo ng hari ng Tiro upang gumawa ng mga kagamitan ng templo ni Solomon. Maliwanag na ipinahihiwatig nito na si Hiram ay "ama" sa diwa ng pagiging isang dalubhasang manggagawa.—2Cr 2:13; tingnan ang HIRAM Blg. 2.

HIRAM-ABIV [Si Hiram na Kaniyang Ama]. Isang terminong ginamit may kaugnayan sa bihasang manggagawa na isinugo mula sa Tiro upang mangasiwa sa paggawa ng mga kagamitan ng templo ni Solomon. Waring ipinahihiwatig nito na si Hiram ay "ama," hindi sa literal na diwa, kundi dahil siya ay isang dalubhasang manggagawa.—2Cr 4:16; tingnan ang HIRAM Blg. 2.

HITA. Ang bahaging karugtong ng binti at mula sa balakang hanggang sa tuhod. Yamang ang mga hita ay nasa magkabilang panig ng katawan ng tao, ang salitang Hebreo para rito ay maaari ring tumukoy sa panig ng isang bagay, gaya ng "panig" ng tabernakulo, o ng isang altar.—Exo 40:24; 2Ha 16:14.

Ang tabak ay inilalagay sa tagiliran, sa bandang hita. (Exo 32:27; Huk 3:16, 21; Sol 3:8; Aw 45:3) Sa Apocalipsis 19:11-21, si Kristo Jesus ay inilalarawang nakasakay sa isang puting kabayong pandigma upang makipagbaka laban sa "mabangis na hayop" at sa mga hari sa lupa kasama ang kanilang mga hukbo. Ang kaniyang titulong "Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon" ay malinaw na nakasulat sa kaniyang panlabas na kasuutan sa bandang hita, kung saan kadalasang inilalagay ang tabak ng awtoridad.

Ang mga karsonsilyo ng mga saserdote sa Israel ay mula sa mga balakang hanggang sa mga hita, samakatuwid nga, hanggang sa dulo ng mga hita, kung kaya natatakpang mabuti ang kanilang kahubaran kapag naglilingkod sila sa santuwaryo at sa altar ni Jehova. Kung hindi ay mamamatay sila.—Exo 28:42, 43.

Kapag sumusumpa ng isang sumpa, kung minsan ay sinusunod ang isang kaugalian kung saan inilalagay ng taong nanunumpa ang kamay niya sa ilalim ng hita ng tao na kaniyang pinanunumpaan. (Gen 24:2-4, 9; 47:29-31) Tungkol sa kahulugan nito, tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN (Panunumpa). Ang kaugaliang pagtampal sa hita ay nagpapahiwatig ng pamimighati, kalumbayan, o pagsisisi.—Jer 31:19; Eze 21:12.

Mga Sangkap sa Pag-aanak. Yamang ang hita ay malapit sa bahagi ng katawan na kinaroroonan

ng mga sangkap sa pag-aanak, ang mga supling ay sinasabing 'lumalabas mula sa dakong itaas ng hita.' (Gen 46:26; Exo 1:5; Huk 8:30) Binibigyang-linaw nito ang uri ng kaparusahan na sasapit sa isang babae na natuklasang nagkasala ng lihim na pangangalunya.

Kung pinaghihinalaan ng isang lalaki ang kaniyang asawang babae ng kawalang-katapatan, dadalhin niya ito sa saserdote. Patatayuin ng saserdote ang babae sa harap ni Jehova, kukuha siya ng banal na tubig (maliwanag na dalisay at sariwang tubig), lalagyan niya ito ng kaunting alabok na mula sa sahig ng tabernakulo, at huhugasan o papawiin niya tungo rito ang mga sumpa na isinulat niya. Pagkatapos manumpa ang babae na siya ay walang-sala, ipaiinom sa kaniya ang tubig. Kung nagkasala siya, 'mahuhulog ang kaniyang hita' at mamimintog ang kaniyang tiyan. Kung siya ay walang-sala, walang anumang pinsalang sasapit sa kaniya.—Bil 5:12-31.

Ano ang kahulugan ng 'pagkahulog ng hita' ng isang babaing nangalunya?

Lumilitaw na ginagamit sa tekstong ito ang hita bilang banayad na pananalita na tumutukoy sa mga sangkap sa sekso. (Ihambing ang Gen 46:26.) Makatuwiran lamang na ang mga sangkap na kasangkot sa paggawa ng kamalian ang maapektuhan ng kaparusahan. (Ihambing ang Mar 9:43-47.) Ang pananalitang "mahulog" ay inuunawa na nangangahulugang "manghina" (*The Holy Bible,* isinalin ng Catholic Biblical Association of America), "umurong" (*Da*) o "manguluntoy" (*Mo*), at maaaring magpahiwatig na ang ari ay natuyot at na hindi na ito palaanakin at wala na itong kakayahang maglihi. Ang kundisyon na dapat pangyarihin ng lalaki na magdalang-tao ang kaniyang walang-salang asawa ay waring nagpapahiwatig na ang babaing nangalunya ay hindi na makapagdadalang-tao sa hinaharap. (Bil 5:28) Bukod diyan, mamimintog ang tiyan ng nagkasalang asawa dahil sa sumpa, ngunit hindi dahil pinagpala siya na magdalang-tao.

Hindi ito isang pagsubok sa pamamagitan ng pagpapahirap na kung minsan ay nangangailangan ng isang himala upang malampasan, gaya niyaong mga isinagawa noong Panahon ng Kadiliman. Walang anumang sangkap ang tubig na maaaring maging sanhi ng karamdamang iyon. Subalit iyon ay banal na tubig at nilagyan iyon ng banal na lupa o alabok at hinugasan doon ang sulat ng mga sumpa. Kaya naman, naglalaman iyon ng makapangyarihang mga sagisag, at iniinom iyon sa harap ni Jehova at nilalakipan ng taimtim na sumpa sa kaniya. Hindi mapag-aalinlanganan ang magiging kalalabasan ng mga bagay-bagay. Kung nagkasala ang babae, pinangyayari ni Jehova na magkaroon ng makahimalang bisa ang inumin upang magdulot ng mga resultang nararapat. Hinahatulan ng parusang kamatayan ang pangangalunya, ngunit sa pagkakataong ito ay wala ang kahilingang dalawang saksi. (Bil 35:30; Deu 19:15) Isa pa, sa ganitong kaso, kadalasan ay hindi naisiwalat kung sino ang lalaking nagkasala ng pangangalunya, na nararapat ding mamatay.

HITEO, MGA [Ni (Kay) Het]. Isang bayan na nagmula kay Het, ikalawang binanggit na anak ni Canaan. (Gen 10:15) Kung gayon, sila ay may Hamitikong pinagmulan.—Gen 10:6.

Nagkaroon si Abraham ng ilang pakikipag-ugnayan sa mga Hiteo, na nananahanan sa Canaan nang panahong lumipat siya roon. Ipinangako ni Jehova na ibibigay sa binhi ni Abraham ang lupain ng Canaan, na tinatahanan ng maraming bansa, kabilang na ang bansang Hiteo. (Gen 15:18-21) Gayunman, sinabi ni Jehova kay Abraham na "ang kamalian ng mga Amorita [isang termino na kadalasang ginagamit sa pangkalahatan para sa mga bansa sa Canaan] ay hindi pa nalulubos." (Gen 15:16) Kaya naman iginalang ni Abraham ang pagmamay-ari ng mga Hiteo sa lupain, at nang mamatay ang kaniyang asawang si Sara, nakipagkasundo siya kay Epron na anak ni Zohar na Hiteo upang bilhin ang isang yungib na mapaglilibingan dito.—Gen 23:1-20.

Noong mga araw ni Josue, ang mga Hiteo ay inilarawan na tumatahan sa lupain na sumasaklaw ng isang lugar "mula sa ilang at sa Lebanon na ito hanggang sa malaking ilog, na ilog ng Eufrates, samakatuwid nga, ang buong lupain ng mga Hiteo." (Jos 1:4) Lumilitaw na nanirahan sila pangunahin na sa mga bulubunduking pook, kabilang na rito ang Lebanon at, posibleng ang mga lugar sa Sirya. —Bil 13:29; Jos 11:3.

Sa Ilalim ng Sumpa ni Noe. Ang paglitaw ng mga Hiteo mula kay Canaan ay nagdala sa kanila sa ilalim ng sumpa na ipinataw ni Noe kay Canaan, at ang pagsupil sa kanila ng Israel ay katuparan ng mga salita ni Noe na nasa Genesis 9:25-27. Ang relihiyon ng mga Hiteo ay pagano, anupat tiyak na kaugnay ng pagsamba sa anyo ng ari ng lalaki, gaya ng iba pang mga relihiyong Canaanita. Nang mag-asawa ng mga babaing Hiteo ang apo ni Abraham na si Esau, ito ay naging "sanhi ng kapaitan ng espiritu para kay Isaac at kay Rebeka," ang ama't ina ni Esau.—Gen 26:34, 35; 27:46.

Inilarawan ng Diyos ang lupaing tinirahan ng mga Hiteo at ng iba pang mga kaugnay na bansa bilang "isang lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan." (Exo 3:8) Ngunit ang mga bansang ito ay naging lubhang masama anupat nadungisan ang lupain dahil sa pagkanaroroon nila. (Lev 18:25, 27)

Maraming babala ang ibinigay ng Diyos sa Israel may kinalaman sa panganib ng pakikipagsamahan sa kanila sa kanilang masasama at maruruming gawain. Itinala niya ang maraming imoralidad, anupat binawalan ang mga Israelita na makibahagi sa mga iyon, at pagkatapos ay sinabi niya: "Huwag kayong magpapakarumi sa pamamagitan ng alinman sa mga bagay na ito, sapagkat sa pamamagitan ng lahat ng mga bagay na ito ay nagpakarumi ang mga bansa [kabilang na ang mga Hiteo] na itataboy ko mula sa harap ninyo."—Lev 18:1-30.

Itinalaga ang Pagkapuksa. Ang mga Hiteo ay isa sa pitong bansang binanggit na itatalaga sa pagkapuksa. Ang mga bansang ito ay inilarawan na "higit na matao at makapangyarihan" kaysa sa Israel. Kaya ang pitong bansa nang panahong iyon ay maaaring may bilang na mahigit sa tatlong milyon katao, at ang mga Hiteo na nasa kanilang moog na bundok ay magiging nakasisindak na kaaway. (Deu 7:1, 2) Ipinakita nila ang kanilang pakikipag-alit sa pamamagitan ng pakikisama sa iba pang mga bansa ng Canaan upang lumaban sa Israel (na pinangunahan ni Josue) nang mabalitaan nila ang pagtawid ng Israel sa Jordan at ang paglipol nito sa mga lunsod ng Jerico at Ai. (Jos 9:1, 2; 24:11) Kaya dapat sanang nilipol ang mga lunsod ng mga Hiteo at pinawi ang mga tumatahan sa mga ito upang hindi sila maging panganib sa pagkamatapat ng Israel sa Diyos at maging dahilan upang maiwala ng Israel ang pabor ng Diyos. (Deu 20:16-18) Ngunit hindi lubusang isinagawa ng Israel ang utos ng Diyos. Pagkamatay ni Josue, sila ay may-pagkamasuwaying nabigo na alisin ang mga bansang ito, na nanatiling parang tinik sa tagiliran at isang sanhi ng patuloy na kaligaligan sa kanila.—Bil 33:55, 56.

Kasaysayan Nang Dakong Huli. Dahil sa hindi sinunod ng Israel ang Diyos sa pamamagitan ng lubusang paglipol sa mga bansang Canaanita, inihayag ng Diyos: "Ako naman ay nagsabi, 'Hindi ko sila palalayasin mula sa harap ninyo, at sila ay magiging mga silo sa inyo, at ang kanilang mga diyos ay magiging pain sa inyo.'" (Huk 2:3) Lumilitaw na yaong mga Canaanitang nanatili sa gitna ng Israel ay hinayaan lamang at, sa ilang bibihirang mga kalagayan, binigyan pa ng kagalang-galang na posisyon at pananagutan. Gayundin, sa mga bansang Canaanita, waring ang mga Hiteo lamang ang nakapagpanatili ng katanyagan at kalakasan bilang isang bansa.—1Ha 10:29; 2Ha 7:6.

Dalawang Hiteo ang naging mga kawal, posibleng mga opisyal, sa hukbo ni David, samakatuwid nga ay sina Ahimelec at Uria. Si Uria ay isang lalaking masigasig para sa tagumpay ng Israel laban sa mga kaaway nito, at isa na sumunod sa Kautusan. Si David ay nakipagtalik kay Bat-sheba, asawa ni Uria, at pagkatapos ay inilagay niya si Uria sa isang mapanganib na kalagayan sa pakikipagbaka, kung saan ito napatay. Dahil dito, si David ay pinarusahan ng Diyos.—1Sa 26:6; 2Sa 11:3, 4, 11, 15-17; 12:9-12.

Si Haring Solomon ay nangalap ng mga lalaki mula sa mga Hiteo para sa puwersahang pagtatrabaho bilang mga alipin. (2Cr 8:7, 8) Gayunman, pinangyari ng mga asawang banyaga ni Solomon, kabilang na rito ang mga babaing Hiteo, na maitalikod siya mula kay Jehova na kaniyang Diyos. (1Ha 11:1-6) Ang mga Hiteo ay binabanggit sa Bibliya na may mga hari at may kakayahang makipagdigma hanggang noong paghahari ni Haring Jehoram ng Israel (mga 917-905 B.C.E.). (2Ha 7:6) Gayunman, nang malupig ng Sirya, Asirya, at Babilonya ang kanilang lupain, lumilitaw na nawasak ang mga Hiteo bilang isang kapangyarihan.

Pagkatapos ng pagsasauli ng Israel mula sa pagkatapon noong 537 B.C.E., ang taong-bayan ng Israel at maging ang ilan sa mga saserdote at mga Levita ay nag-asawa ng mga babaing mula sa mga bansang Canaanita at ibinigay ang kanilang mga anak na babae sa mga lalaking Canaanita, kabilang dito ang mga Hiteo. Ito ay paglabag sa kautusan ng Diyos. Dahil dito, sinaway sila ni Ezra, anupat pinakilos sila na gumawa ng isang kasunduan na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 9:1, 2; 10:14, 16-19, 44.

Makasagisag na Paggamit. Nang magsalita sa pamamagitan ng propetang si Ezekiel, ginamit ni Jehova ang terminong "Hitea" sa isang makasagisag na diwa nang makipag-usap sa Jerusalem. Sinabi niya: "Ang iyong pinanggalingan at ang iyong kapanganakan ay mula sa lupain ng Canaanita. Ang iyong ama ay ang Amorita, at ang iyong ina ay Hitea." (Eze 16:3) Noong pumasok ang Israel sa lupain, ang Jerusalem na kabisera ng bansa, kung saan inilagay ni Jehova ang kaniyang pangalan, ay isang lunsod na pinananahanan ng mga Jebusita. Ngunit yamang ang pinakaprominenteng mga tribo ay ang mga Amorita at ang mga Hiteo, lumilitaw na ang mga ito ay ginamit upang kumatawan sa mga bansa ng Canaan, kabilang na ang mga Jebusita. Kaya ang lunsod ay may mababang pinagmulan, ngunit pinaganda ito ni Jehova. Sa pamamagitan ni Haring David, na nakaupo sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23), habang ang kaban ng tipan ay nasa Bundok Sion, at nang dakong huli, sa pamamagitan ng maluwalhating templo na itinayo ng anak ni David na si Solomon, ang kabantugan ng Jerusalem ay lumaganap sa mga bansa. Ngunit ang Jerusalem ay naging katulad ng mga bansang Canaanita na nakapalibot sa kaniya, masama at imoral, dahil dito ay dinala siya ni Jehova sa pagkatiwangwang nang dakong huli.—Eze 16:14, 15.

Mga Sekular na Pagsisikap na Makilala Kung Sino Sila. Sinikap ng mga istoryador at mga arkeologo na makilala kung sino ang mga Hiteo ng Bibliya sa sekular na kasaysayan. Ang kanilang pangunahing saligan sa pagkilala ay ang wika, ang paghahambing ng mga salita na lumilitaw na may pagkakatulad sa tunog at baybay.

Sa mga Asiryanong tekstong *cuneiform,* madalas tukuyin ang "Hatti" sa isang konteksto na karaniwang naglalagay rito sa Sirya o Palestina. Maaaring mga pagtukoy ito sa mga Hiteo sa Bibliya. Gayunman, salig sa terminong ito na "Hatti," sinisikap ng mga iskolar na iugnay ang mga Hiteo ng Bibliya sa tinatawag na Imperyong Hiteo na ang dating kabisera ay nasa Asia Minor, malayo sa gawing H at K ng lupain ng Canaan. Sinisikap nilang gawin ito sa sumusunod na paraan, ngunit sa paggawa ng gayon ay tatlong magkakaibang grupo ng mga tao ang tinutukoy nila.

Tatlong Grupo na "Nakilala." Sa Anatolia (isang bahagi ng tinatawag ngayong Turkey) sa Asia Minor, maraming sinaunang teksto ang nahukay sa Bogazköy, dating tinatawag na "Hattushash." Ito ang kabisera ng isang lupain na tinawag na Hatti ng makabagong mga iskolar at kung saan ang mga tumatahan ay nagsalita ng "Hattiko." Ang sinaunang mga taong ito ay maliwanag na dinaluhong ng mga manlulupig na nagdala ng ibang wika, na ayon sa mga iskolar ay isang wikang Indo-Europeo. Ang wikang ito ay gumamit ng sulat na *cuneiform* at tinatawag na "Hiteong *cuneiform."* Nang maglaon, isa pang naiibang wikang Indo-Europeo na gumagamit ng sulat na *hieroglyphic* ang humalili sa sulat na *cuneiform,* at ang wikang ito ay tinutukoy bilang "Hiteong *hieroglyphic."* Ang ilang halimbawa ng mga teksto sa wikang ito ay sinasabing natagpuan kapuwa sa Asia Minor at hilagang Sirya. Sinasabi ng mga iskolar na ang tatlong wikang ito ay kumakatawan sa tatlong grupo. Ngunit walang patotoo na alinman sa mga ito ay ang mga Hiteo ng Bibliya. May kinalaman sa tinatawag na Hiteong *cuneiform,* sinabi ni Martin Noth: "Ang terminong 'Hiteo' ay hindi matatagpuan sa mga sinaunang teksto, kundi kinatha ng makabagong mga estudyante, anupat ibinabatay nila sa makasaysayang kaugnayan sa pagitan ng wikang ito at ng kaharian ng *Hatti* sa Asia Minor." Nagpatuloy siya sa pagsasabi may kinalaman sa "mga Hiteong *hieroglyph":* "Ang karaniwang termino na Hiteo ay walang kaugnayan at nakalilito kapag ikinakapit sa kanila." (*The Old Testament World,* 1966, p. 231) Isa pang istoryador, si E. A. Speiser, ay naghinuha: "Ang suliranin tungkol sa mga Hiteo sa Bibliya ay . . . masalimuot. Una, may katanungan hinggil sa kung aling uri ng mga Hiteo ang nasasangkot sa alinmang binanggit na mga ulat sa Bibliya: mga Hattiano, Indo-Europeong mga Hiteo ng mga rekord na *cuneiform,* o mga Hiteong *hieroglyphic."—The World History of the Jewish People,* 1964, Tomo 1, p. 160.

Batay sa mga nabanggit na, makikita na anumang inaakalang pag-uugnay ng mga Hiteo ng Bibliya sa "Imperyong Hiteo" na ang kabiserang lunsod ay Hattushash ay pala-palagay lamang at hindi pa napatunayan. Dahil sa kawalang-katiyakang ito, ang mga pagtukoy ng publikasyong ito sa sekular na "mga Hiteo" ay karaniwan nang nasa mga panipi upang ipaalaala sa mambabasa na hindi napatunayan ang gayong pag-uugnay at na hindi namin inaakalang may sapat na katibayan upang tanggaping tiyak ang gayong pag-uugnay.

HIVITA, MGA. Isang bayan na nagmula kay Canaan na anak ni Ham. (Gen 10:6, 15, 17; 1Cr 1:13, 15) Ang mga Hivita ay nanahanan sa lunsod ng Sikem noong mga araw ng patriyarkang si Jacob. Sa pangunguna nina Simeon at Levi, pinatay ng mga anak ni Jacob ang bawat lalaki at dinambungan ang lunsod dahil dinungisan ni Sikem na anak ni Hamor na pinuno ang kanilang kapatid na si Dina.—Gen 34:1-29.

Nang pumasok ang Israel sa Lupang Pangako, ang mga Hivita ang bumubuo sa isa sa pitong bansang Canaanita na ipinangako ng Diyos na palalayasin sa harap nila. (Exo 3:8, 17; 13:5; 23:23, 28; 33:2; 34:11) Ang mga bansang ito ay sinasabing higit na matao at makapangyarihan kaysa sa Israel. (Deu 7:1) Inutusan ni Moises ang mga Israelita na italaga sila sa pagkapuksa, anupat walang iiwang buháy kapag binihag ang kanilang mga lunsod, dahil sa kanilang karima-rimarim na mga gawain at sa kanilang huwad na mga diyos. Kung hindi ay magiging silo sila at magiging dahilan upang maiwala ng Israel ang pabor ng Diyos.—Lev 18:27, 28; Deu 18:9-13; 20:15-18.

Iniuulat ng Bibliya ang lubusang pagpuksa ni Josue sa mga lunsod ng mga bansang iyon. (Jos kab 10, 11) Ang mga Hivita na tumatahan "sa paanan ng [Bundok] Hermon sa lupain ng Mizpa" ay kabilang sa mga tribong nakiisa sa mga Canaanitang hari laban kay Josue sa utos ni Jabin na hari ng Hazor. (Jos 11:1-3) Ang mga Hivita ay nakatalang kabilang sa mga nakipaglaban sa Israel at dumanas ng pagkatalo. (Jos 9:1, 2; 12:7, 8; 24:11) Gayunman, may isang grupo mula sa bansang Hivita na pinaligtas. (Jos 9:3, 7) Ang grupong ito ay ang mga Gibeonita, maliwanag na kumakatawan din sa tatlong iba pang Hivitang lunsod. Ang mga ito lamang ang natakot kay Jehova, anupat kinilala na nakikipaglaban siya para sa Israel. Sa pamamagitan ng isang pakana ay nagawa nilang pumasok sa isang pakikipagtipan sa mga

lider ng Israel kung kaya hindi sila pinatay kundi ginawa silang mabababang lingkod ng Israel. (Jos 9:1-15, 24-27) Ito ang isa sa halimbawa ng katuparan ng sumpa ni Noe kay Canaan, na ang mga Gibeonita at ang kanilang mga kasamahan, bagaman hindi pinuksa, ay naging mga alipin ng mga Semita.—Gen 9:25-27.

Ipinahiwatig ni Jehova ang kaniyang pagsang-ayon sa tapat na pagtupad ng Israel sa kanilang pakikipagtipan sa mga Hivitang ito sa pamamagitan ng pakikipaglaban para ipagsanggalang ang Gibeon laban sa nakapalibot na mga bansang Canaanita na pumaroon laban sa kanila bilang resulta ng pakikipagtipan nila sa Israel. (Jos 10:1-14) Mula noon ay mapayapang nanahanan ang mga Gibeonita kasama ng Israel. (2Sa 21:1-6) Tinatawag silang "mga Amorita" sa 2 Samuel 21:2, ngunit maliwanag na ito ay dahilan sa ang "Amorita" ay isang termino na madalas ikapit sa mga bansang Canaanita sa pangkalahatan, yamang ang mga Amorita ay isa sa mga pinakamakapangyarihang tribo. (Tingnan ang AMORITA.) Noong panahon ng pananakop ni Josue, ang sinang-ayunang mga Hivitang ito ay nananahan sa lunsod ng Gibeon, hindi kalayuan sa HK ng Jerusalem, gayundin sa Kepira, Beerot, at Kiriat-jearim. Inilalarawan ang Gibeon bilang 'isang dakilang lunsod, tulad ng isa sa mga maharlikang lunsod, at mas dakila kaysa sa Ai, at ang lahat ng mga lalaki nito ay mga makapangyarihan.'—Jos 10:2; 9:17.

Pagkamatay ni Josue, nabigo ang Israel na patuloy na alisin ang mga Canaanitang bansang Canaanita gaya ng iniutos ng Diyos, kundi nakipag-asawa pa sa mga ito. Kaya naman, ang ulat ng Bibliya ay kababasahan: "At ito ang mga bansa na hinayaan ni Jehova na manatili upang sa pamamagitan nila ay masubok ang Israel . . . Ang limang panginoon ng alyansa ng mga Filisteo, at ang lahat ng mga Canaanita, maging ang mga Sidonio at ang mga Hivita na nananahanan sa Bundok Lebanon mula sa Bundok Baal-hermon hanggang sa pagpasok sa Hamat . . . at pinasimulan nilang [mga Israelita] maglingkod sa kanilang mga diyos."—Huk 3:1-6.

Ipinakikita ng ulat na ito na ang mga Hivita ay mga naninirahan sa Kabundukan ng Lebanon hanggang sa pinakadulong-hilagang bahagi ng Lupang Pangako. (Bil 34:8; Jos 11:1, 3) Nang kumuha si Joab at ang kaniyang mga tauhan ng isang sensus ayon sa utos ni Haring David, "pumaroon sila sa tanggulan ng Tiro at sa lahat ng mga lunsod ng mga Hivita." (2Sa 24:7) Ang Tiro ay maliwanag na nasa ibaba lamang ng timugang dulo ng Hivitang teritoryo.

Noong panahon ng pambuong-bansang programa ni Solomon ng pagtatayo, ginamit niya ang mga Canaanita, kabilang na ang mga Hivita, para sa puwersahang pagtatrabaho sa ilalim ng pamamahala ng mga tagapangasiwang Israelita. Dito higit na natupad ang makahulang sumpa ni Noe kay Canaan.—1Ha 9:20-23; 2Cr 8:7-10.

Mga Hivita, mga Horita, at mga Hurriano. Sa Genesis 36:2 si Zibeon, lolo ng isa sa mga asawa ni Esau, ay tinatawag na isang Hivita. Ngunit itinatala siya ng mga talata 20 at 24 bilang isang inapo ni Seir na Horita. Ang salitang "Horita" ay maaaring halaw sa Hebreong *chor* ("butas") at maaaring nangangahulugan lamang ng "tumatahan sa yungib." Maaalis nito ang anumang waring di-pagkakatugma sa pagitan ng mga teksto sa Genesis 36:2 at sa mga talata 20, 24.—Tingnan ang HORITA.

May nahukay ang mga arkeologo na mga sinaunang akda na binigyang-kahulugan ng mga iskolar bilang katunayan na isang bansa na tinawag na mga Hurriano ang tumahan sa mga rehiyon ng Armenia, Anatolia, Sirya, at mga bahagi ng Palestina noong panahon ng mga patriyarka; at naniniwala sila na kabilang sa mga taong ito ang mga Hivita, mga Horita, at mga Jebusita. Iniuugnay nila ang "Horita" sa "Hivita" at naniniwalang sa paanuman ay tinawag na mga Hivita ang mga Hurriano. Sa kalakhang bahagi, ang teoriya nila ay nakasalig sa pagkakahawig ng wika, partikular na sa mga pangalang pantangi. Kaya nga, ang pangalang Horita ay karaniwang iniisip nilang nauugnay sa "Hurriano" sa halip na mangahulugang "tumatahan sa yungib."

Gayunman, waring ipinakikita ng Bibliya ang tiyakang pagkakaiba ng mga tribong ito, at hindi nito binabanggit ang pangalang Hurriano. Samakatuwid, mas matalinong maghintay ng karagdagang katibayan bago tanggapin ang gayong pag-uugnay.

HIWAGA.

Tingnan ang SAGRADONG LIHIM.

HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO.

Ang isang hiyas ay maaaring isang mahalagang bato, isang batong hiyas (batong mahalaga o batong di-gaanong mamahalin na tinabas at pinakintab), o isang kagamitang pampalamuti na yari sa mahalagang metal (pangunahin nang ginto o pilak) na nilagyan ng gayong mga bato. Mula pa noong sinaunang panahon ng Bibliya, kapuwa ang mga lalaki at ang mga babae ay nagsusuot ng mga hiyas upang gayakan ang kanilang sarili. Sa ngayon, tanging diamante, esmeralda, rubi, at safiro ang itinuturing na mahahalagang bato, samantalang ang iba pang mga batong bibihira at magaganda ay minamalas na di-gaanong mamahalin. Gayunman, ang terminong Hebreo na isinasaling "mahalagang bato" ay may mas malawak na pagkakapit, gaya ng makikita sa Ezekiel 28:12, 13. Ang mahahalagang batong ito ay itinatangi sa iba pang mga mineral

pangunahin nang dahil ang mga ito ay bibihira, magaganda, at matitibay.

Ang unang pagtukoy ng Bibliya sa isang mahalagang bato ay nasa Genesis 2:11, 12, kung saan ang Havila ay ipinakikilala bilang lupain na may mabuting ginto, 'sahing ng bedelio at batong onix.'

Ang isang sukatan noon ng kayamanan ay ang pagmamay-ari ng mahahalagang bato; lumilitaw na ang mga haring gaya nina Solomon at Hezekias ay nagkaroon ng napakarami nito. (1Ha 10:11; 2Cr 9:10; 32:27) Ang mahahalagang bato ay ibinigay bilang mga kaloob (1Ha 10:2, 10; 2Cr 9:1, 9), maaaring maging bahagi ng samsam sa digmaan (2Sa 12:29, 30; 1Cr 20:2), at ginamit bilang mga kalakal, gaya ng ginawa noon ng sinaunang mga taga-Tiro (Eze 27:16, 22). Sa isang kinasihang panambitan may kinalaman sa "hari ng Tiro," sinabi ni Ezekiel: "Ang bawat mahalagang bato ay iyong pananamit, rubi, topacio at jaspe; crisolito, onix at jade; safiro, turkesa at esmeralda; at ginto ang kayarian ng iyong mga enggaste at ng iyong mga ukit sa iyo." (Eze 28:12, 13) Ang makasagisag na Babilonyang Dakila ay inilalarawang may-karangyaang nagagayakan ng mahahalagang bato.—Apo 17:3-5; 18:11-17.

Bagaman binibilog at pinakikintab ng sinaunang mga tao ang mahahalagang bato, waring karaniwan nang hindi nila nilalagyan ng mga kanto o mga lapád na gilid ang mga iyon, gaya ng ginagawa ng mga bihasang manggagawa sa makabagong panahon. Batong esmeril (*corundum*) o pulbos ng esmeril ang ginamit ng mga Hebreo at ng mga Ehipsiyo upang pakintabin ang mahahalagang bato. Kadalasan ay inuukitan at nilililukan ang mga ito. Lumilitaw na matagal nang alam ng mga Hebreo kung paano maglilok ng mahahalagang bato bago pa man sila inalipin sa Ehipto, kung saan isa ring sining ang paglililok. Maliwanag na ang singsing na pantatak ni Juda ay may lilok. (Gen 38:18) Para sa higit pang pagtalakay sa sinaunang mga alahas at mga palamuti, tingnan ang ABALORYO, MGA; ALPILER; HIKAW; KUWINTAS; PALAMUTI; PULSERAS; PULSERAS SA BUKUNG-BUKONG; SINGSING; SINGSING NA PANG-ILONG.

Mga Paggamit na Kaugnay ng Pagsamba. Sa ilang, ang mga Israelita ay nagkapribilehiyong mag-abuloy ng iba't ibang mahahalagang bagay para sa tabernakulo at sa epod at pektoral ng mataas na saserdote, anupat walang alinlangang nagabuloy sila mula sa mga kagamitang ibinigay sa kanila ng mga Ehipsiyo noong pagmadaliin silang umalis ng mga ito. (Exo 12:35, 36) Kabilang sa mga iyon ang "mga batong onix at mga batong pangkalupkop para sa epod at para sa pektoral." (Exo 25:1-7; 35:5, 9, 27) Ang epod ng mataas na saserdote ay may dalawang batong onix sa mga dugtungang pambalikat, at sa bawat bato ay nakaukit ang mga pangalan ng 6 sa 12 tribo ng Israel. "Ang pektoral ng paghatol" ay pinalamutian ng apat na hanay ng mahahalagang bato, anupat sinasabi ng ulat: "Hanay ng rubi, topacio at esmeralda ang unang hanay. At ang ikalawang hanay ay turkesa, safiro at jaspe. At ang ikatlong hanay ay batong *lesem*, agata at amatista. At ang ikaapat na hanay ay crisolito at onix at jade. Ang mga iyon ay inilagay sa mga enggasteng ginto sa mga lalagyan ng mga ito." Ang pangalan ng isa sa 12 tribo ng Israel ay nakaukit sa bawat isa sa mga batong ito. —Exo 39:6-14; 28:9-21; tingnan ang PEKTORAL.

Bagaman hindi pinahintulutan ni Jehova si David na magtayo ng templo sa Jerusalem (1Cr 22:6-10), ang matanda nang hari ay may-kagalakang naghanda ng mahahalagang materyales para sa pagtatayo nito, kasama na ang "mga batong onix, at mga batong ikakalupkop sa pamamagitan ng matigas na argamasa, at maliliit na batong mosayko, at bawat mahalagang bato, at mga batong alabastro na pagkarami-rami." Nag-abuloy siya ng napakaraming materyales, at ang buong bayan ay nag-abuloy rin. (1Cr 29:2-9) Nang itayo ni Solomon ang templo, "ang bahay ay kinalupkupan niya ng mahalagang bato bilang pampaganda," o pinalamutian niya iyon ng mahahalagang bato.—2Cr 3:6.

Makasagisag na Paggamit. Ang apostol na si Pablo, pagkatapos niyang ipakilala si Jesu-Kristo bilang ang pundasyon na dapat pagtayuan ng mga Kristiyano, ay bumanggit ng iba't ibang uri ng materyales sa pagtatayo may kaugnayan sa ministeryong Kristiyano. Sinabi niya na kabilang sa mga piling materyales ang makasagisag na "mahahalagang bato" na nakatatagal sa puwersa ng "apoy." —1Co 3:10-15.

Kung minsan, ang mahahalagang bato ay ginagamit sa Kasulatan upang sumagisag sa mga katangian ng makalangit o espirituwal na mga bagay o mga persona. Ang langit ay nabuksan para kay Ezekiel, at sa dalawang pangitain ay nakakita siya ng apat na nilalang na buháy na may mga pakpak at may kasamang apat na gulong, anupat ang anyo ng bawat gulong ay inihahalintulad sa "kisap ng crisolito," samakatuwid nga, manilaw-nilaw o posibleng maberde-berde. (Eze 1:1-6, 15, 16; 10:9) Nang maglaon, nakakita si Daniel ng isang anghel, "isang lalaking nadaramtan ng lino," na ang "katawan ay gaya ng crisolito."—Dan 10:1, 4-6.

Si Ezekiel din, habang minamasdan niya ang isang pangitain ng kaluwalhatian ni Jehova, ay nakakita ng isang "anyong gaya ng batong safiro [matingkad na asul], na wangis ng isang trono." (Eze 1:25-28; 10:1) Ang kaluwalhatian ng Diyos na Jehova mismo ay inihahalintulad sa maningning na kagandahan ng mga batong hiyas, sapagkat nang

makita ng apostol na si Juan ang makalangit na trono ng Diyos, sinabi niya: “Ang nakaupo, sa kaanyuan, ay tulad ng batong jaspe at ng mahalagang kulay-pulang bato, at sa palibot ng trono ay may isang bahagharing tulad ng esmeralda ang kaanyuan.” —Apo 4:1-3, 9-11.

“Ang banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem,” samakatuwid nga, “ang asawa ng Kordero,” ay inilalarawang may kaningningang “tulad ng isang napakahalagang bato, gaya ng batong jaspe na kumikinang na sinlinaw ng kristal.” Ang 12 pundasyon ng pader nito ay “nagagayakan ng bawat uri ng mahalagang bato,” isang naiibang bato para sa bawat pundasyon: jaspe, safiro, calcedonia, esmeralda, sardonica, sardio, crisolito, berilo, topacio, crisopasio, jacinto, at amatista. Ang 12 pintuang-daan ng lunsod ay 12 perlas.—Apo 21:2, 9-21; tingnan ang KORALES at ang iba't ibang artikulo tungkol sa indibiduwal na uri ng mahahalagang bato.

HIZKI [pinaikling anyo ng Hezekias, nangangahulugang “Pinalalakas ni Jehova”]. Isang Benjamita na nakatalang kabilang sa mga anak ni Elpaal. —1Cr 8:1, 17, 18.

HIZKIAS [pinaikling anyo ng Hezekias, nangangahulugang “Pinalalakas ni Jehova”]. Isa sa tatlong anak ni Nearias, isang inapo ni Haring Solomon. —1Cr 3:10, 23.

HOBA. Isang lugar sa “hilaga ng Damasco,” kung saan tinugis ni Abraham ang natalong mga hukbo ni Kedorlaomer. (Gen 14:13-17) Ang lokasyong ito sa Bibliya ay iniuugnay ng ilang iskolar sa Hoba, isang bukal na nasa daan sa pagitan ng Palmyra at Damasco, kung saan lumilitaw na napanatili ang sinaunang pangalan. Tulad ng iba pang malalaking bukal na malapit sa disyerto, maaaring noon ay may kalapit na nayon ang Hoba.

HOBAB [posible, Minamahal]. Bayaw ni Moises; anak ni Reuel (Jetro) at isang Midianita, mula sa tribo ng mga Kenita. (Bil 10:29; Exo 3:1; Huk 1:16) Nang dumating na ang panahon para lumipat ang mga Israelita mula sa rehiyon ng Bundok Sinai patungo sa Lupang Pangako, hiniling ni Moises na samahan sila ni Hobab upang magsilbing “mga mata,” o bilang isang giya, para sa bansa dahil pamilyar ito sa lugar na iyon. Bagaman tumanggi si Hobab noong una, lumilitaw na sinamahan din niya ang mga Israelita, sapagkat ang kaniyang mga inapo, ang mga Kenita, ay nanahanan sa Ilang ng Juda na nasa T ng Arad at binanggit na naninirahan pa rin sa lugar na iyon noong panahon nina Saul at David.—Bil 10:29-32; Huk 1:16; 1Sa 15:6; 27:10; 30:26, 29.

Gayunman, sa tekstong Masoretiko ng Hukom 4: 11, ipinakikilala si Hobab bilang biyenan ni Moises. (*NW, Yg, Ro, Da, JP, Mo, AT*) Kaya ang pangalang Hobab ay maaaring tumutukoy sa dalawang magkaibang indibiduwal, samakatuwid nga, sa biyenan ni Moises at sa kaniyang bayaw. Hindi naman ito imposible sapagkat ang biyenan ni Moises ay may higit sa isang pangalan.—Ihambing ang Exo 2:16-22; 3:1.

Sa kabilang dako naman, kung ang Hobab ay pangalan lamang ng anak ni Reuel at sa gayon ay pangalan lamang ng bayaw ni Moises, ang pagtukoy kay Hobab bilang ang biyenan ni Moises ay malamang na nangangahulugan na si Hobab ay itinuturing na kinatawan ng kaniyang amang si Reuel, na kung magkagayon ay malamang na patay na noon. —Tingnan ang JETRO; KENITA.

HOD [Dangal]. Anak ni Zopa na mula sa tribo ni Aser. Malamang na si Hod ang ulo ng isa sa mas malalaking pangkat ng hukbo, anupat may iba pang mga pinuno sa ilalim niya.—1Cr 7:36, 37, 40.

HODAVIAS.

1. Isa sa pitong anak ni Elioenai, isang inapo ni Haring Solomon.—1Cr 3:10, 24.

2. Isa sa pitong ulo sa panig ng ama ng kalahati ng tribo ni Manases.—1Cr 5:23, 24.

3. Isang Benjamita; “anak ni Hasenua” at ama, o ninuno, ni Mesulam.—1Cr 9:7.

4. Isang Levitang ulo ng pamilya, na ang 74 sa “mga anak” (mga inapo) ay bumalik mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. at ang ilan sa mga ito, kung hindi man lahat, ay naglingkod bilang mga tagapangasiwa may kaugnayan sa muling pagtatayo ng templo. (Ezr 2:1, 2, 40; 3:9) Si Hodavias ay tinatawag na Juda sa Ezra 3:9 at Hodeva sa Nehemias 7:43.

HODES [Bagong Buwan]. Isa sa mga asawa ng Benjamitang si Saharaim.—1Cr 8:1, 8, 9.

HODEVA. Ninuno ng ilang Levita na kabilang sa mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya (Ne 7:6, 7, 43); isa pang anyo ng pangalang “Hodavias.”—Ezr 2:40; tingnan ang HODAVIAS Blg. 4.

HODIAS [Ang Dangal ay si Jah].

1. Isang lalaki na napangasawa ang kapatid ng isang Naham. Ang pangalan ay lumilitaw sa talaangkanan ni Juda.—1Cr 4:1, 19.

2. Isang Levita na tumulong kay Ezra sa pagpapaliwanag ng kautusan ni Jehova sa kongregasyon ng Israel na nagkakatipon sa tapat ng Pintuang-daan ng Tubig sa liwasan ng Jerusalem, at maliwanag na isa rin sa mga nanawagan sa mga anak ni Israel na pagpalain si Jehova at ang Kaniyang maluwalhating pangalan at pagkatapos ay sinariwa sa

kanilang alaala ang mga pakikitungo ng Diyos sa Kaniyang bayan. (Ne 8:1, 5, 7; 9:5) Maaaring ang Hodias na ito ay siya ring alinman sa Blg. 3 o 4.

3, 4. Ang pangalan ng dalawang Levita na ang mga inapo, kung hindi man sila mismo, ay nagpatotoo sa kontrata ng pagtatapat sa pamamagitan ng tatak noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias. Kung personal nilang ginawa ang pagtatatak, maaaring isa sa kanila ay ang Blg. 2.—Ne 9:38; 10:1, 9, 10, 13.

5. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang mga inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa kontrata ng pagtatapat noong mga araw ni Nehemias. —Ne 10:1, 14, 18.

HOGLA. Ang ikatlo sa nakatalang limang anak na babae ni Zelopehad. Yamang ang kaniyang ama ay hindi nagkaroon ng mga anak na lalaki, ang mana nito ay hinati-hati sa limang anak na babae sa kundisyon na mag-aasawa sila sa loob ng sarili nilang tribo ni Manases, upang "ang kanilang mana ay manatiling nasa tribo ng pamilya ng kanilang ama" at hindi "magpapalipat-lipat sa tribo at tribo." —Bil 36:1-12; 26:33; 27:1-11; Jos 17:3, 4.

HOHAM. Hari ng Hebron; isa sa limang hari na umahon upang makipagdigma laban sa Gibeon sapagkat nakipagpayapaan ito kay Josue at sa mga Israelita. Natalo ang limang haring ito nang saklolohan ni Josue ang mga Gibeonita. Matapos silang patayin, ibinitin sila sa mga tulos hanggang sa kinagabihan at pagkatapos ay inihagis sa isang yungib. —Jos 10:1-27.

HOLON [Dako ng Buhangin].

1. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. Nakaatas ito sa makasaserdoteng mga Kohatita (Jos 15:21, 48, 51; 21:9-19) at lumilitaw na tinatawag na Hilen sa 1 Cronica 6:58. Ipinapalagay na ang Holon ng Juda ay ang Khirbet 'Illin (Horvat 'Illit), na mga 17 km (11 mi) sa HHK ng Hebron.

2. Isang Moabitang lunsod ng talampas, o "kapatagan," sa S ng Jordan. Binanggit ito kasama ng iba pang mga lunsod sa isang kapahayagan laban sa Moab. (Jer 48:21) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito sa ngayon.

HOMAM. Anak ng Horitang si Shik Lotan; siya rin si Hemam.—Gen 36:20-22; 1Cr 1:39; tingnan ang HEMAM.

HOMER. Isang panukat ng tuyong bagay na katumbas ng kor at katumbas din ng sampung bat o sampung epa. (Eze 45:11, 14) Batay sa tinatayang dami ng takal na bat, ang epa ay tinutuos na 22 L (20 tuyong qt). Sa gayon, ang homer ay katumbas ng 220 L (200 tuyong qt). (Os 3:2) Sa ilang, nagtipon ang sakim na mga Israelita ng napakaraming pugo, na makahimalang inilaan, anupat "ang nanguha ng pinakakaunti ay nakapagtipon ng sampung homer" (2,200 L; 2,000 tuyong qt; 62 *bushel*). (Bil 11:32) Binabanggit din ng Kasulatan ang homer bilang panukat ng sebada, binhi, at trigo.—Lev 27:16; Isa 5:10; Eze 45:13.

HOPNI [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Butete"]. Isa sa mga anak ng mataas na saserdoteng si Eli. Si Hopni at ang kaniyang kapatid na si Pinehas ay "mga walang-kabuluhang lalaki," na nagkasala ng kawalang-galang sa mga bagay na sagrado at ng malubhang imoralidad. (1Sa 1:3; 2:12-17, 22-25) Dahil sa kawalang-katapatan ni Hopni habang naglilingkod bilang saserdote sa santuwaryo ni Jehova, hinatulan siya ni Jehova ng kamatayan, na sumapit sa kaniya noong panahong mabihag ng mga Filisteo ang sagradong Kaban.—1Sa 2:34; 4:4, 11, 17; tingnan ang PINEHAS Blg. 2.

HOPRA [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Ang Puso ni Ra [ang diyos-araw] ay Namamalagi"]. Sa Griegong *Septuagint* (Jer 51:30, katumbas ng 44:30 sa karamihan sa mga salin) ay tinatawag siyang *Ou·a·phre′.* Si Paraon Hopra ay tinatawag na Apries ni Herodotus. Pinaniniwalaang naghari si Hopra nang 19 na taon. Gayunman, ayon kay Herodotus (II, 161), naghari siya nang 25 taon.

Matapos tumakas ang mga Judio patungong Ehipto noong 607 B.C.E., sinabi ni Jehova sa pamamagitan ng bibig ni Jeremias: "Narito, ibibigay ko si Paraon Hopra, na hari ng Ehipto, sa kamay ng kaniyang mga kaaway at sa kamay niyaong mga naghahanap sa kaniyang kaluluwa." (Jer 44:1, 26, 30) Ito ay magiging isang tanda ng napipintong kapahamakan na sasapit sa mga Judiong naninirahan sa Ehipto. (Jer 44:29) Ayon kay Herodotus (II, 161-169), nagsagawa si Hopra (Apries) ng isang kapahapahamak na ekspedisyon sa Cirene upang tulungan ang mga taga-Libya laban sa mga Griego noong ikaanim na siglo B.C.E. Ang mga hukbo ni Hopra ay naghimagsik laban sa kaniya at itinalaga si Ahmose II (Amasis) bilang karibal na hari. Gayunpaman, lubhang mapagmataas si Hopra anupat "inakalang kahit isang diyos ay hindi makapagpapatalsik sa kaniya mula sa kaniyang trono." Gayunman, siya ay dinalang bilanggo at nang dakong huli ay pinatay sa pamamagitan ng pagbigti.

HOR [Sa Heb., *Hor ha·har′,* "Hor na Bundok"].

1. Ang bundok na malapit sa Mosera sa hangganan ng Edom. Dito namatay si Aaron noong malapit nang pumasok ang Israel sa Lupang Pangako. Samantalang nakamasid ang kapulungan ng Israel, umakyat sina Aaron, Moises, at ang anak ni Aaron

na si Eleazar sa Bundok Hor. Sa taluktok ng bundok, inalis ni Moises ang pansaserdoteng mga kasuutan ni Aaron at ibinihis niya ang mga iyon kay Eleazar. Pagkatapos nito, namatay si Aaron, at malamang na doon siya inilibing nina Moises at Eleazar.—Bil 20:22-29; Deu 32:50; ihambing ang Deu 10:6.

Ayon sa istoryador na si Josephus, ang Bundok Hor ay isa sa matataas na bundok na nakapalibot sa Edomitang lunsod ng Petra. (*Jewish Antiquities,* IV, 82, 83 [iv, 7]) Ayon sa tradisyon, iniuugnay ito sa Jebel Harun (na nangangahulugang "Bundok ni Aaron"). Ang Jebel Harun ay isang bundok ng pulang batong-buhangin, na may dalawang taluktok at may taas na mga 1,460 m (4,790 piye). Wala pa itong 5 km (3 mi) sa KTK ng Petra. Gayunman, waring hindi tumutugma ang Jebel Harun sa sinasabi ng Bibliya na mula sa Kades (Kades-barnea) ang Israel ay dumating sa Bundok Hor "sa hanggahan ng lupain ng Edom." (Bil 33:37-39, 41) Ang Jebel Harun ay wala sa hanggahan ng Edom, kundi nasa loob ng lupaing iyon. Kaya, kung nakarating ang Israel sa tradisyonal na lugar na ito, mangangahulugan iyon na pumasok sila sa teritoryo ng Edom. Ngunit imposible ito, dahil bago nito ang mga Israelita ay hindi pinahintulutang dumaan sa Edom. (Bil 20:14-22; Deu 2:5-8) Kaya naman, bilang posibleng lokasyon, pinapaboran ng maraming iskolar ang nagsosolo at matarik na bundok ng puting yeso, ang Jebel Madurah (Har Zin [Hor Ha Har]), na mga 40 km (25 mi) sa TK ng Dagat na Patay, at mga 60 km (37 mi) sa SHS ng Kades.

2. Isang bundok na nagsilbing hilagaang hangganan ng Canaan. (Bil 34:7, 8) Hindi matukoy nang tiyakan ang pagkakakilanlan nito. Naniniwala ang ilang iskolar na ang Bundok Hor (sa Heb., *Hor hahar′*) na ito at ang Bundok Hermon ay iisa. Ipinapalagay naman ng iba na maaaring tumutukoy ito sa Kabundukan ng Lebanon o sa isang mataas na taluktok sa kabundukang iyon.

HORAM. Hari ng Gezer; isa sa 31 hari na tinalo ng mga Israelita sa ilalim ng pangunguna ni Josue noong panahon ng kanilang pananakop sa Lupang Pangako. Si Horam at ang kaniyang buong hukbo ay napatay nang saklolohan nila ang Lakis noong panahon ng kampanya ni Josue laban sa lunsod na iyon.—Jos 10:33; 12:7, 8, 12, 24.

HOREB [Tuyo; Tiwangwang]. Ang "bundok ng tunay na Diyos." Lumilitaw na ito rin ang Bundok Sinai. (1Ha 19:8; Exo 33:6) Gayunman, kadalasan, ang Horeb ay waring tumutukoy sa bulubunduking rehiyon sa palibot ng Bundok Sinai, na tinatawag na Ilang ng Sinai.—Deu 1:6, 19; 4:10, 15; 5:2; 9:8; 18:16; 29:1; 1Ha 8:9; 2Cr 5:10; Aw 106:19; Mal 4:4; ihambing ang Exo 3:1, 2; Gaw 7:30; tingnan ang SINAI Blg. 1 at 2.

Sa Horeb, nagpakita ang anghel ni Jehova kay Moises sa gitna ng nagniningas na tinikang-palumpong, anupat inutusan siyang akayin ang Israel papalabas ng Ehipto. (Exo 3:1-15) Nang maglaon, habang nasa Repidim, ang pinalayang mga Israelita ay nagreklamo dahil sa wala silang tubig na maiinom. Kaya, sa utos ni Jehova, si Moises at ang ilang matatandang lalaki ng Israel ay pumaroon sa isang bato sa Horeb, maliwanag na ang bulubunduking rehiyon ng Horeb, at hinampas ni Moises ng kaniyang tungkod ang bato. Makahimalang lumabas ang tubig mula sa batong ito. (Exo 17:1-6; ihambing ang Aw 105:41.) Pagkalipas ng maraming siglo, ang propetang si Elias ay tumakas mula sa mapaghiganting si Reyna Jezebel patungong Horeb, anupat dumaan siya sa Beer-sheba.—1Ha 19:2-8.

HOREM [posible, Maliit na Biyak na Bato]. Isang nakukutaang lunsod ng Neptali. (Jos 19:35, 38, 39) Hindi alam sa ngayon kung saan ang lokasyon nito.

HORES [Makahoy na Dako]. Isang lugar sa Ilang ng Zip kung saan nagtago si David mula kay Saul. Dito rin kinilala ni Jonatan si David bilang susunod na hari ng Israel, at ang dalawa ay "nagtibay ng isang tipan" ng pagsuporta sa isa't isa. (1Sa 23:15-19) Ipinapalagay na ang Hores ay ang makabagong-panahong Khirbet Khoreisa, na mga 9 na km (5.5 mi) sa TTS ng Hebron.

HOR-HAGIDGAD. Isang lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita sa ilang. Gaya ng tinalakay sa ilalim ng pamagat na BENE-JAAKAN, waring ipinahihiwatig ng paghahambing ng Bilang 33:31-33 sa Deuteronomio 10:6, 7 na makalawang ulit na dumaan sa rehiyong ito ang mga Israelita, anupat ang Hor-hagidgad ay tinawag na "Gudgoda" sa mas huling paglalakbay. (Tingnan ang GUDGODA.) Hindi matukoy nang may katiyakan kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, walang-katiyakang iniuugnay ng karamihan sa mga iskolar ang Hor-hagidgad (Gudgoda) sa isang lugar sa Wadi Khadakhid, na mga 65 km (40 mi) sa HHK ng Gulpo ng ʽAqaba.

HORI.

1. Isang inapo ni Seir na Horita sa pamamagitan ni Lotan.—Gen 36:20-22; 1Cr 1:39.

2. Isang Simeonita na ang anak na si Sapat ay isa sa 12 tiktik na isinugo ni Moises mula sa Ilang ng Paran.—Bil 13:2, 3, 5.

HORITA. Isang bayan na tumatahan sa mga bundok ng Seir noong panahon ng mga patriyarka. Tinatawag sila sa Bibliya na "mga anak ni Seir na

Horita." (Gen 36:20, 21, 29, 30) 'Itinaboy sila ng mga Edomita at nilipol sila mula sa harap nila at tumahang kahalili nila.'—Deu 2:12, 22.

Sa Genesis 36:2, sa tekstong Masoretiko, ang lolo ng isa sa mga asawa ni Esau ay tinatawag na "Zibeon na Hivita." Gayunman, sa talata 20 at 24, ipinakikita siya bilang isang inapo ni Seir na Horita. Ang "Horita" ay maaaring nangangahulugan lamang ng "tumatahan sa yungib," mula sa Hebreo na *chor* ("butas"). Dahil dito, si Zibeon ay magiging isang Hivita na tumatahan sa yungib.

Sa Josue 9:7, tinatawag ng Griegong *Septuagint* ang mga Gibeonita na "Chorreano" (mga Horita) sa halip na "mga Hivita," ngunit lumilitaw na ito ay isang pagkakamali, sa dahilang ang mga Gibeonita ay kabilang sa isa sa pitong bansang Canaanita na itinalaga sa pagkapuksa (hindi kabilang ang mga Horita). Ang nasa tekstong Masoretiko ay "mga Hivita."—Jos 9:22-27; Deu 7:1, 2.

Mga Hurriano. Maraming makabagong iskolar ngayon ang naniniwala na ang mga Horita sa katunayan ay isang bayan na tinatawag nilang mga Hurriano. Ang konklusyong ito ay nakasalig pangunahin na sa pagkakahawig ng wika, partikular na sa pagkakahawig ng mga pangalang pantangi sa sinaunang mga tapyas na natuklasan nitong kalilipas na mga panahon sa isang malawak na lugar na umaabot mula sa makabagong Turkey hanggang sa Sirya at Palestina. Kaya ipinapalagay nila na ang "mga Hurriano" ay tinawag na mga Horita. Ngunit pansinin ang mga komento ni E. A. Speiser sa *The World History of the Jewish People* (1964, Tomo 1, p. 159). Una ay iniharap niya ang argumentong ito:

"Ang mga Jebusita rin sa Bibliya ay mga Hurriano talaga. Nagmula sila sa banyagang angkan (Huk. 19:12), isang paglalarawang pinatutunayan ng Jebusitang personal na pangalang *Awarnah* (II Sam. 24:16, *K^ethib*). Noong ika-14 na siglo, ang isang tagapamahala ng Jerusalem o Jebus, ay may pangalan na nagtataglay ng tunay na Hurrianong elemento na *Hepa.* Kaya naman, kapuwa ang mga Jebusita at mga Hivita—dalawa sa itinampok na mga bansang umiral bago ang panahon ng mga Israelita—ay mga subdibisyon lamang ng malawak na grupong Hurriano." Ngunit pagkatapos ay isinusog niya:

"Gayunman, kailangan ngayong baguhin ang isang mahalagang punto sa nabanggit na konklusyon. Hindi naililihis ng kinakailangang pagbabago ang kalagayan ng lokal na mga Hurriano noong sinaunang mga panahon ng Bibliya; ngunit naaapektuhan nito ang kaagad na pag-uugnay ng mga Hurriano sa mga Horita. . . . Walang anumang arkeolohikal na katibayan ng Hurrianong pamayanan sa Edom o sa Transjordan. Sa gayon, ang terminong *Hori* sa Bibliya—katulad ng kaso ng terminong Cus—ay malamang na ginamit noon upang tumukoy sa dalawang magkaiba at dimagkaugnay na kahulugan."

Samakatuwid, bagaman gustong gamitin ng mga iskolar ang isang pangalan na hindi masusumpungan sa Bibliya upang tumukoy sa mga taong nakapangalat na sinasabi nilang kinabibilangan ng mga Horita, mga Hivita, at mga Jebusita, inaamin nila, bilang halimbawa, na walang katibayan ng Hurrianong populasyon sa Edom, kung saan nanahanan ang mga Horita ng Bibliya. Kung gayon, nang tawagin sa Bibliya na "mga Horita" ang mga tumatahan sa Seir na nabuhay bago ang panahon ng mga Edomita, maliwanag na ang pangalang ito ay tumutukoy lamang sa grupong iyon na nasa Seir.

HORMA [Pagtatalaga sa Pagkapuksa]. Isang lunsod sa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda. (1Cr 4:30) Gayunman, posibleng ang pangalang ito ay ginamit din upang tumukoy sa isang lugar o isang rehiyon.

Pagkabalik ng 12 Israelitang tiktik sa Kades (Bil 13:26), ang mga Israelita ay tumangging sumalakay sa Canaan. Pagkatapos, nang tuligsain ni Jehova ang kanilang mapaghimagsik na saloobin at kawalan ng pananampalataya, nagpasiya silang sumalakay nang salungat sa mga tagubilin niya. Sila'y "maagang bumangon sa kinaumagahan" upang pumaroon sa lugar na binanggit ni Jehova. Ayon sa ulat, sinikap nilang "umahon sa taluktok ng bundok." (Bil 14:40) Gayunman, nang sabihin nila na sila'y aahon sa "dako na binanggit ni Jehova," maaaring hindi isang partikular na bundok ang tinutukoy nila kundi ang "bulubunduking pook ng mga Amorita" na binanggit ni Moises nang muli niyang ilahad ang mga pangyayaring ito. (Deu 1:19-21, 41-43) Hindi ipinakikita ng ulat kung gaano kalayo ang nilakbay nila, ni espesipiko man nitong binabanggit kung ang mga pangyayaring ito ay naganap sa loob ng iisang araw o hindi. Ngunit, waring ipinakikita ng teksto na ang mga ito'y naganap sa loob lamang ng maikling yugto ng panahon.

Anuman ang naging kalagayan, ipinakikita ng ulat na ang mga Israelita ay sinalubong ng mga Amalekita at mga Canaanita (sa Deu 1:44, "mga Amorita," isang terminong ginagamit upang tukuyin ang taong-bayan ng Canaan sa pangkalahatan; ihambing ang Gen 48:22; Jos 24:15), at tinalo sila ng mga ito, anupat pinangalat sila "hanggang sa Horma." (Bil 14:45) Sa ulat ng Deuteronomio 1:44, sinasabi na sila'y pinangalat "sa Seir hanggang sa Horma." Ang Seir ay teritoryo ng mga Edomita, at waring ang pamumuno nila noon ay umabot sa K ng Wadi Arabah hanggang sa rehiyon ng Negeb. (Ihambing ang Bil 20:14, 16; Jos 11:17.)

Pagkatapos ng pagkatalong ito, ang mga Israelita ay bumalik sa Kades.—Deu 1:45, 46.

Palibhasa'y tapos na ang panahon ng kanilang pagpapagala-gala, muling humayo ang mga Israelita patungong Canaan. Sinalakay naman sila ng Canaanitang hari ng Arad. (Tingnan ang ARAD Blg. 2.) Muli, hindi natin alam kung gaano kalayo sa T ang nilakbay ng hari ng Arad bago niya nakasagupa ang mga Israelita. Gayunman, ang mga Israelita, pagkatapos manata kay Jehova, ay nagtagumpay laban sa haring ito at 'kanilang itinalaga ang kaniyang mga lunsod sa pagkapuksa.' Pagkatapos nito ay pinangalanan nilang "Horma" ang lugar na iyon. (Bil 21:1-3; tingnan ang NAKATALAGANG BAGAY.) Sa naunang ulat ng tagumpay ng mga Canaanita laban sa Israel, ginamit ni Moises ang pangalang ito. Malamang ay balak niyang tukuyin itong muli sa ulat upang ipakita ang pinagmulan ng pangalan. (Bil 14:45) Gayunman, nang panahong iyon ang mga Israelita ay hindi nanahanan sa rehiyong ito. Sila'y lumibot sa Edom, nagtungo sa H, at sa wakas ay pumasok sa Canaan sa pamamagitan ng pagtawid sa Jordan sa H ng Dagat na Patay.—Bil 21:4; 22:1.

Sa Josue 12:14 "ang hari ng Horma" ay katabi ng hari ng Arad sa talaan ng 31 hari na tinalo ni Josue. Ngunit waring hindi ito tumutukoy sa tagumpay ng Israel noong buháy pa si Moises at si Josue ang kumandante ng militar. Waring ang mga tagumpay na ito ay natamo ng Israel noong nakatawid na sila sa Jordan papasók sa Canaan. (Jos 12:7, 8) Bagaman ang tagumpay ni Josue laban sa hari ng Horma ay hindi espesipikong inilarawan, maaaring kasama ito sa binabanggit sa Josue 10:40-42. Mangangahulugan ito na matapos lisanin ng Israel ang rehiyon ng Horma upang lumibot sa lupain ng Edom, muling nanahanan sa teritoryong iyon ang mga Canaanita. Bagaman ipinakikita ng ulat na tinalo ni Josue ang hari ng Horma, hindi nito sinasabi na nanirahan sa lunsod ng Horma ang mga Israelita.—Ihambing ang nangyari sa Gezer sa Jos 12:12; Huk 1:29.

Ang lunsod na ito ay kasama sa talaan ng mga bayan na nasa "dulo ng tribo ng mga anak ni Juda tungo sa hangganan ng Edom sa timog." (Jos 15:21, 30) Gayunman, iniatas ito sa tribo ni Simeon bilang isang "nakapaloob" na lunsod sa teritoryo ng Juda. (Jos 19:1, 2, 4; ihambing ang 16:9.) Yamang ang sinasabi lamang ng ulat ay tinalo ni Josue ang hari ng Horma (at wala itong binabanggit na binihag niya ang lunsod), nang maglaon, ang mga tribo nina Juda at Simeon ay nagsanib-puwersa upang 'saktan ang mga Canaanita na nananahanan sa Zepat at italaga iyon sa pagkapuksa. Kaya ang pangalan ng lunsod ay tinawag na Horma.' (Huk 1:17) Nang pangalanan nila ang lunsod, maaaring pinagtibay o inulit lamang nila ang pangalang ibinigay rito noong una. Itinuturing ng ilan na ang pangalang Horma noong panahon ni Moises ay tumutukoy sa buong distrito o rehiyon sa halip na sa lunsod lamang ng Zepat. Mangangahulugan ito na ang buong distrito ay nasa ilalim ng pagbabawal, o nakatalaga sa pagkapuksa, kailanman isasakatuparan ang pagpuksang iyon. —Ihambing ang *Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil at F. Delitzsch, 1973, Tomo II, Joshua, Judges, Ruth, p. 256; tingnan ang ZEPAT.

Hindi tiyak kung saan ang lokasyon ng Horma. Iba't ibang lugar ang iminumungkahi para rito. Gayunman, ang mga lugar na iyon ay pawang mahigit na 60 km (37 mi) sa H ng Kades-barnea, kung saan nagmula ang mga Israelita noong humayo sila nang 'maaga sa kinaumagahan.' (Bil 14:40) Gayundin, ayon sa ulat, sa Horma nangalat ang mga Israelita nang matalo sila, at maliwanag na sila'y tumakas pabalik sa Kades. Kaya naman, ang iminumungkahing mga lokasyon na napakalayo sa dakong H ay waring hindi tumutugma sa ulat ng Bibliya.

Noong panahon ni David, ang Horma ay isa pa ring lunsod ng mga Simeonita. Gayunpaman, isa ito sa mga lugar na pinuntahan niya habang siya'y isang takas. Kasama rin ito sa mga lunsod na pinadalhan niya ng mga kaloob nang maglaon.—1Sa 30:26-31; 1Cr 4:24, 28-31.

HORONAIM [posible, Dalawang Butas [samakatuwid nga, mga yungib]]. Isang lugar sa Moab na kabilang sa mga pinagtuunan ng kahatulan ni Jehova. (Isa 15:1, 5; Jer 48:1, 3, 5, 34) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, dahil sa posibleng kahulugan ng pangalang ito, walang-katiyakang iniuugnay ng ilan ang Horonaim sa el-'Iraq (nangangahulugang "Yungib"), na nasa mga 490 m (1,600 piye) ang kababaan sa talampas ng Moab at mga 18 km (11 mi) sa S ng timugang dulo ng Dagat na Patay. Maaaring ang Horonaim din ang "Hauronen" na binanggit sa Batong Moabita na kinuha ni Mesa na hari ng Moab sa pagbabaka.

HORONITA [Ng (Mula sa) Bet-horon o Horonaim]. Katawagang ikinapit kay Sanbalat. Isa siya sa mga lalaking sumalansang sa gawain ni Nehemias. (Ne 2:10, 19) Ipinapalagay ng ilang iskolar na maaaring si Sanbalat ay mula sa Moabitang lunsod ng Horonaim. (Isa 15:5; Jer 48:3) Upang suportahan ito, itinatawag-pansin nila na si Sanbalat ay binanggit kasama ni Tobia na Ammonita at ni Gesem na Arabe. Ngunit ang pangmalas na karaniwang pinapaboran ay na ang "Horonita" ay malamang na nangangahulugang isang katutubo ng, o naninirahan sa, Bet-horon. Ang Mataas at Mababang Bet-horon ay parehong nasa teritoryo na orihinal na nakaatas sa Efraim.—Jos 16:1, 3, 5.

HOSA.

1. Isang Meraritang bantay ng pintuang-daan para sa tolda na pinaglagyan ni David ng kaban ng tipan. (1Cr 16:1, 37, 38) Siya at ang kaniyang mga anak ang bumuo sa isang pangkat ng mga bantay ng pintuang-daan na naatasan sa Pintuang-daan ng Saleket sa K ng santuwaryo.—1Cr 26:10-19.

2. Isang lunsod sa Aser at lumilitaw na malapit sa Tiro, ngunit wala nang ibang pagkakakilanlan maliban dito.—Jos 19:24, 29, 30.

HOSAIAS [Iniligtas ni Jah; Si Jah ay Nagligtas].

1. Ama ni Jezanias o Azarias, na kapanahon ng propetang si Jeremias. (Jer 42:1, 2; 43:2) Sa Griegong *Septuagint* ay lumilitaw ang pangalang Azarias sa halip na Jezanias sa Jeremias 42:1.

2. Lumilitaw na isang prinsipe ng Juda na nakibahagi sa prusisyong isinaayos ni Nehemias sa pagpapasinaya ng pader ng Jerusalem.—Ne 12:31, 32.

HOSAMA [posibleng pinaikling anyo ng pangalang Jehosama, nangangahulugang "Narinig (Pinakinggan) ni Jehova"]. Isa sa pitong anak na ipinanganak kay Haring Jehoiakin (Jeconias) habang nasa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18.

HOSEA [pinaikling anyo ng Hosaias].

1. Isa sa 12 na isinugo ni Moises upang tiktikan ang Lupang Pangako noong 1512 B.C.E.; anak ni Nun na mula sa tribo ni Efraim. Ngunit mas pinili ni Moises na tawagin itong Jehosua, nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan." (Bil 13:8, 16) Sa Griego, ang katumbas ng pangalang ito sa *Septuagint* ay binabasa na *I·e·sous′* (Jesus). Bilang kahalili ni Moises, karaniwan siyang tinatawag sa pinaikling anyong Hebreo na "Josue."—Jos 1:1.

2. Ang prinsipe sa tribo ni Efraim noong panahon ng paghahari ni David; anak ni Azazias.—1Cr 27:20, 22.

3. Ang baybay sa Hebreo ng Oseas, isang propeta ni Jehova, na nabuhay mula noong ikasiyam hanggang ikawalong siglo B.C.E. noong panahon ng mga paghahari ng mga hari ng Juda na sina Uzias, Jotam, Ahaz, at Hezekias.—Os 1:1; tingnan ang OSEAS.

4. Huling hari ng hilagang kaharian ng Israel, na sumapit sa kawakasan nito noong 740 B.C.E.; anak ni Elah. Ginawa niya ang masama sa paningin ni Jehova, gayunma'y hindi sa antas na kasinsama ng ginawa ng kaniyang mga hinalinhan. (2Ha 17:1, 2) Walang karapatan si Hosea na manahin ang trono, ni tumanggap man siya ng pantanging pagpapahid mula sa Diyos upang maging hari. Sa halip, naagaw niya ang trono dahil sa pakikipagsabuwatan laban kay Haring Peka at sa pagpaslang dito. Sinasabi sa 2 Hari 15:30 na pinatay ni Hosea si Peka at "nagsimula siyang maghari bilang kahalili niya nang ikadalawampung taon ni Jotam." Yamang 16 na taon lamang ang itinuturing na ipinaghari ng Judeanong si Haring Jotam (2Ha 15:32, 33; 2Cr 27:1, 8), maaaring tumutukoy ito sa ika-20 taon mula nang maghari si Jotam, na siya namang ikaapat na taon ng paghahari ng kahalili ni Jotam na si Ahaz.—Tingnan ang JOTAM Blg. 3.

Gayunman, lumilitaw na si Hosea ay hindi lubusang kinilala bilang hari ng Israel kundi pagkalipas pa ng ilang panahon. Sinasabi ng 2 Hari 17:1 na, noong ika-12 taon ni Ahaz, si Hosea "ay naging hari ng Israel sa Samaria sa loob ng siyam na taon." Kaya maaaring noong panahong iyon ay lubusan nang nakontrol ni Hosea ang Israel mula sa Samaria. Malamang na nakatulong sa kaniya noon ang suporta ng Asirya, sapagkat inaangkin ng mga rekord ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III na iniluklok niya sa trono si Hosea.—Tingnan ang tsart na "Tampok na mga Petsa Noong Kapanahunan ng mga Hari ng Juda at ng Israel" sa artikulong KRONOLOHIYA.

Pinilit ni Salmaneser V, kahalili ni Tiglat-pileser III, na magbayad ng tributo si Hosea, ngunit dinagtagal ay nagsugo ng mga mensahero si Hosea kay So na hari ng Ehipto upang hingan ito ng tulong, at pagkatapos ay itinigil niya ang pagbabayad ng tributo sa mga Asiryano. Nang malaman ni Salmaneser V ang lihim na sabuwatang ito, inilagay niya si Hosea sa bahay-kulungan at kinubkob ang Samaria. Noong 740 B.C.E., pagkatapos ng tatlong-taóng pagkubkob, bumagsak ang lunsod, dinala sa pagkatapon ang mga tumatahan doon, at sumapit sa kawakasan nito ang sampung-tribong kaharian ng Israel.—2Ha 17:3-6.

5. Isa sa mga ulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay sumang-ayon sa panukala ng mga Levita ukol sa isang mapagkakatiwalaang kaayusan noong panahon ni Nehemias.—Ne 9:5, 38; 10:1, 14, 23.

HOTAM [Pantatak; Singsing na Pantatak].

1. Anak ni Heber na mula sa tribo ni Aser (1Cr 7:30-32); malamang na siya rin ang Helem na binanggit sa 1 Cronica 7:35.

2. Isang Aroerita na ang mga anak na sina Shama at Jeiel ay nakatalang kabilang sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David.—1Cr 11:26, 44.

HOTIR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "labis-labis pa; pag-apaw"]. Isa sa 14 na anak ni Heman na naglingkod sa ilalim ng pangangasiwa ng kanilang ama bilang mga manunugtog sa santuwaryo. Noong panahon ni David, si Hotir at ang kaniyang mga anak at mga kapatid ang bumuo sa ika-21 sa 24 na pangkat na naglilingkod na mga manunugtog.—1Cr 25:1, 4-6, 28.

HUDAS [mula sa Heb., isang anyo ng pangalang Juda].

1. Isang ninuno ni Jesus sa linyang mula kay Natan sa pamamagitan ni Maria. Bilang anak ni Jose at ama ni Symeon, si Hudas ang ikapitong salinlahi mula sa anak ni David na si Natan at sa gayon ay nabuhay bago ang pagkatapon sa Babilonya.—Luc 3:30, 31.

2. Si Hudas na taga-Galilea, na tinukoy ni Gamaliel sa kaniyang pahayag sa Sanedrin. (Gaw 5:37) Noong panahon ng pagpaparehistro na iniuugnay kay Quirinio na gobernador ng Sirya noong 6 C.E., pinangunahan ni Hudas ang isang pag-aalsa ng mga Judio. Binanggit siya ni Josephus nang maraming beses at sinabing kaniyang "sinulsulan ang mga kababayan niya na maghimagsik, anupat tinawag silang mga duwag dahil pumayag silang magbayad ng tributo sa mga Romano at nagpailalim sa mga mortal na amo, gayong ang Diyos ang panginoon nila. Ang lalaking ito ay isang pilosopo na nagtatag ng sarili niyang sekta, na walang anumang pagkakatulad sa iba." (*The Jewish War,* II, 118 [viii, 1]) Tinawag ni Josephus si Hudas na isang Gaulanita, na iniuugnay ng ilan sa isang lugar sa S ng Dagat ng Galilea. Ngunit sinabi rin ng istoryador na iyon na si Hudas ay taga-Galilea, gaya ng binanggit ni Gamaliel. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 4 [i, 1]; XVIII, 23 [i, 6]) Idiniin ng mga mapaghimagsik na ito ang kalayaan, ngunit hindi nila iyon natamo. Si Hudas ay 'nalipol, at ang lahat ng mga sumusunod sa kaniya ay nangalat.' (Gaw 5:37) Ang ilan sa kaniyang mga inapo ay nasangkot din sa mga pag-aalsa.—*The Jewish War,* II, 433-440 (xvii, 8); VII, 253 (viii, 1).

3. Isa sa 12 apostol, tinatawag ding Tadeo at "Hudas na anak ni Santiago." Sa mga talaan ng mga apostol sa Mateo 10:3 at Marcos 3:18, si Santiago na anak ni Alfeo at si Tadeo ay pinag-uugnay. Sa mga talaan naman sa Lucas 6:16 at Gawa 1:13 ay hindi kabilang si Tadeo; sa halip ang masusumpungan natin ay si "Hudas na anak ni Santiago," anupat umaakay sa konklusyon na ang Tadeo ay isa pang pangalan ng apostol na si Hudas. Maaaring ang isang dahilan kung bakit ginagamit ang pangalang Tadeo paminsan-minsan ay upang hindi mapagpalit ang dalawang apostol na nagngangalang Hudas. Isinasalin ng ilang tagapagsalin ang Lucas 6:16 at Gawa 1:13 na "Hudas na *kapatid* ni Santiago," yamang sa Griego ay hindi ibinibigay ang kanilang eksaktong kaugnayan. Ngunit idinaragdag ng Syriac na *Peshitta* ang salitang "anak." Dahil dito, maraming makabagong salin ang kababasahan ng "Hudas na *anak* ni Santiago." (*RS, AT, NW, La*) Ang tanging pagtukoy ng Bibliya kay Hudas na walang pagbanggit sa kaugnayan niya sa ibang tao ay sa Juan 14:22. Tinutukoy siya sa talatang ito bilang si "Hudas, hindi ang Iscariote," sa gayon ay nililinaw kung sino ang Hudas na nagsalita.

Sa Mateo 10:3 ng *King James Version,* isiningit ang "Lebeo, na ang huling pangalan ay" sa unahan ng "Tadeo." Ito ay salig sa Received Text, ngunit hindi ito matatagpuan sa teksto nina Westcott at Hort, sapagkat wala ito sa mga manuskrito na gaya ng manuskritong Sinaitic.

4. Si Hudas Iscariote, ang anak ni Simon at ang balakyot na apostol na nagkanulo kay Jesus. Ilang impormasyon ang inilalaan ng Bibliya tungkol sa pamilya at pinagmulan ni Hudas. Siya at ang kaniyang ama ay parehong tinawag na Iscariote. (Luc 6:16; Ju 6:71) Karaniwan nang ipinapalagay na ang terminong ito ay nagpapahiwatig na nagmula sila sa Judeanong bayan ng Keriot-hezron. Kung totoo ito, si Hudas lamang ang Judeano sa 12 apostol, anupat ang iba ay pawang mga taga-Galilea.

Ang unang pagbanggit kay Hudas sa talaan ng mga apostol sa Ebanghelyo ay pagkaraan ng Paskuwa ng 31 C.E. at mga isang taon at kalahati matapos simulan ni Jesus ang kaniyang ministeryo. (Mar 3:19; Luc 6:16) Makatuwirang isipin na si Hudas ay matagal-tagal nang alagad bago siya tinawag ni Jesus upang maging apostol. Inilalarawan ng maraming manunulat si Hudas bilang lubos na masama, ngunit maliwanag na mahaba-habang panahon din siyang naging alagad na may pagsang-ayon ng Diyos at ni Jesus; ipinahihiwatig iyan ng mismong pagkapili sa kaniya bilang apostol. Karagdagan pa, ipinagkatiwala sa kaniya ang pag-iingat sa pinagsama-samang salapi ni Jesus at ng 12. Ipinakikita nito ang pagiging maaasahan niya noon at ang kaniyang kakayahan o edukasyon, lalo na yamang hindi ibinigay kay Mateo ang atas na iyon kahit makaranasan din ito sa paghawak ng salapi at pagkukuwenta. (Ju 12:6; Mat 10:3) Gayunpaman, si Hudas ay talagang lubos na nagpakasama anupat hindi na mapatatawad. Walang alinlangang ito ang dahilan kung bakit siya ang huling binabanggit sa talaan ng mga apostol at inilalarawan bilang ang Hudas "na nang maglaon ay nagkanulo sa kaniya" at "na *naging* traidor." —Mat 10:4; Luc 6:16.

Nagpakasama. Nang malapit na ang Paskuwa ng 32 C.E., si Hudas at ang iba pang mga apostol ay isinugo upang mangaral. (Mat 10:1, 4, 5) Dinagtagal pagkabalik ni Hudas, at wala pang isang taon pagkatapos na gawin siyang apostol, hayagan siyang tinuligsa ni Kristo, bagaman hindi siya tinukoy sa pangalan. Iniwan si Jesus ng ilang alagad, palibhasa'y nangilabot sa kaniyang mga turo, ngunit sinabi ni Pedro na ang 12 ay mananatili kay Kristo. Bilang tugon ay kinilala ni Jesus na pinili niya ang 12 ngunit sinabi: "Ang isa sa inyo *ay* isang ma-

ninirang-puri [sa Gr., *di·a′bo·los,* nangangahulugang “diyablo” o “maninirang-puri”].” Ipinaliliwanag ng ulat na ang isa na naging maninirang-puri ay si Hudas, na ‘magkakanulo sa kaniya, bagaman isa sa labindalawa.’—Ju 6:66-71.

May kaugnayan sa insidenteng ito ay sinabi ni Juan: “Mula sa pasimula ay alam ni Jesus . . . kung sino ang magkakanulo sa kaniya.” (Ju 6:64) Mula sa mga hula sa Hebreong Kasulatan ay alam ni Kristo na ipagkakanulo siya ng isang matalik na kasamahan. (Aw 41:9; 109:8; Ju 13:18, 19) Nakita rin ng Diyos, sa pamamagitan ng paggamit ng kaniyang patiunang kaalaman, na magiging traidor ang isang iyon, ngunit hindi kaayon ng mga katangian at nakalipas na mga pakikitungo ng Diyos na isiping si Hudas ay kailangang mabigo, na para bang siya ay itinadhanang magkagayon. (Tingnan ang PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA.) Sa halip, gaya ng nabanggit na, sa pasimula ng kaniyang pagka-apostol ay tapat si Hudas sa Diyos at kay Jesus. Sa gayon, malamang na ang ibig sabihin ni Juan ay na “mula sa pasimula” ng pagpapakasama ni Hudas, nang magsimula siyang magbigay-daan sa di-kasakdalan at makasalanang mga hilig, natalos na ito ni Jesus. (Ju 2:24, 25; Apo 1:1; 2:23) Malamang na alam ni Hudas na siya ang “maninirang-puri” na binanggit ni Jesus, ngunit patuloy siyang naglakbay na kasama ni Jesus at ng tapat na mga apostol at lumilitaw na hindi gumawa ng anumang pagbabago.

Hindi tinatalakay ng Bibliya nang detalyado ang mga motibo ng kaniyang masamang landasin, ngunit isang insidente na nangyari noong Nisan 9, 33 C.E., limang araw bago mamatay si Jesus, ang nagbibigay-liwanag sa bagay na ito. Sa Betania sa bahay ni Simon na ketongin, si Jesus ay pinahiran ni Maria, na kapatid ni Lazaro, ng mabangong langis na nagkakahalaga ng 300 denario, mga isang-taóng kabayaran ng isang trabahador. (Mat 20:2) Mariing tumutol si Hudas na ang langis ay naipagbili sana at ang salapi ay “ibinigay sa mga taong dukha.” Lumilitaw na sumang-ayon lamang ang ibang mga apostol sa isang waring makatuwirang punto, ngunit sinaway sila ni Jesus. Ang tunay na dahilan ng pagtutol ni Hudas ay na siya ang nag-iingat sa kahon ng salapi at siya ay “isang magnanakaw . . . at dati na niyang kinukuha ang mga salaping” inilalagay sa kahon. Kaya si Hudas ay isang taong sakim at talagang magnanakaw.—Ju 12:2-7; Mat 26:6-12; Mar 14:3-8.

Halaga Para sa Pagkakanulo. Walang alinlangang nasaktan si Hudas sa pagsaway ni Jesus tungkol sa paggamit ng salapi. Sa pagkakataong ito ay “pumasok si Satanas kay Hudas,” malamang na sa diwa na nagpatangay sa kalooban ng Diyablo ang traidor na apostol, anupat pinahintulutang kasangkapanin siya ni Satanas upang isagawa ang pakana nito na patigilin si Kristo. Pagkaraan ng ilang araw, noong Nisan 12, pumaroon si Hudas sa mga punong saserdote at mga kapitan ng templo upang malaman kung magkano ang ibabayad nila sa kaniya upang ipagkanulo si Jesus, anupat muling ipinakita ang pagkagahaman niya. (Mat 26:14-16; Mar 14:10, 11; Luc 22:3-6; Ju 13:2) Nang araw na iyon, ang mga punong saserdote ay nagtipong kasama ng “matatandang lalaki ng bayan,” ang maimpluwensiyang mga lalaki ng Sanedrin. (Mat 26:3) Maaaring isinama ang mga kapitan ng templo dahil sa kanilang impluwensiya at upang magtinging legal ang anumang isinaplanong pag-aresto kay Jesus.

Bakit 30 pirasong pilak lamang ang inialok ng mga Judiong lider ng relihiyon para sa pagkakanulo kay Jesus?

Tatlumpung pirasong pilak ($66, kung siklo) ang halagang inialok. (Mat 26:14, 15) Ang halagang itinakda ng mga lider ng relihiyon ay waring sinadya upang ipakita ang paghamak nila kay Jesus, anupat itinuring na wala siyang gaanong halaga. Ayon sa Exodo 21:32, ang isang alipin ay nagkakahalaga ng 30 siklo. Karagdagan pa rito, para sa gawain ni Zacarias bilang pastol ng bayan, “tatlumpung pirasong pilak” ang ibinayad sa kaniya. Nilibak ni Jehova ang halagang ito bilang napakaliit, anupat itinuring ang kabayarang ibinigay kay Zacarias bilang ang halagang itinutumbas sa Kaniya ng walang-pananampalatayang bayang iyon. (Zac 11:12, 13) Dahil dito, sa pag-aalok ng 30 pirasong pilak lamang para kay Jesus, pinalitaw ng mga lider ng relihiyon na wala siyang gaanong halaga. Ngunit kasabay nito, tinupad nila ang Zacarias 11:12, anupat itinuring na walang gaanong halaga si Jehova nang gawin nila ito sa kinatawang isinugo niya upang magpastol sa Israel. Ang nagpakasamang si Hudas ay ‘sumang-ayon [sa halaga], at nagsimula siyang humanap ng mabuting pagkakataon upang ipagkanulo [si Jesus] sa kanila habang walang pulutong sa paligid.’—Luc 22:6.

Huling Gabi Kasama ni Jesus. Sa kabila ng pagpapakana laban kay Kristo, si Hudas ay patuloy na nakisama sa kaniya. Nakipagtipon siya kay Jesus at sa mga apostol noong Nisan 14, 33 C.E., para sa pagdiriwang ng Paskuwa. Habang idinaraos ang hapunan ng Paskuwa, pinaglingkuran ni Jesus ang mga apostol at mapagpakumbabang hinugasan ang kanilang mga paa. Hinayaan ng mapagpaimbabaw na si Hudas na gawin iyon ni Jesus sa kaniya.

Ngunit sinabi ni Jesus, “Hindi lahat sa inyo ay malinis.” (Ju 13:2-5, 11) Sinabi rin niya na isa sa mga apostol na naroon sa mesa ang magkakanulo sa kaniya. Marahil upang huwag mahalata na may ginagawa siyang kasalanan, itinanong ni Hudas kung siya ba ang tinutukoy. Bilang karagdagang pahiwatig, binigyan ni Jesus si Hudas ng isang putol ng pagkain at sinabi sa kaniya na gawin nang madali anuman ang ginagawa niya.—Mat 26:21-25; Mar 14:18-21; Luc 22:21-23; Ju 13:21-30.

Kaagad na iniwan ni Hudas ang grupo. Ipinakikita ng paghahambing ng Mateo 26:20-29 at Juan 13:21-30 na lumisan siya bago pasinayaan ni Jesus ang pagdiriwang ng Hapunan ng Panginoon. Maliwanag na ang paghaharap ni Lucas sa insidenteng ito ay hindi ayon sa eksaktong pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari, sapagkat tiyak na nakaalis na si Hudas nang papurihan ni Kristo ang grupo dahil sa pananatiling kasama niya; hindi kabilang doon si Hudas, ni kabilang man siya sa ‘tipan . . . ukol sa isang kaharian.’—Luc 22:19-30.

Nang maglaon ay nasumpungan ni Hudas si Jesus kasama ang tapat na mga apostol sa hardin ng Getsemani, isang dako na alam na alam ng tagapagkanulo, sapagkat dati na silang nagtatagpo roon. Pinangungunahan niya noon ang isang malaking pulutong, kabilang na ang mga kawal na Romano at isang kumandante ng militar. Ang mga manguumog ay may mga pamalo at mga tabak bukod pa sa mga sulo at mga lampara, na kakailanganin nila kung natatakpan ng ulap ang buwan o kung nasa dilim si Jesus. Malamang na hindi makikilala ng mga Romano si Jesus, kaya, ayon sa isang pinagkasunduang tanda, binati ni Hudas si Kristo at paimbabaw na “hinalikan siya nang napakagiliw,” sa gayon ay ipinakilala siya. (Mat 26:47-49; Ju 18:2-12) Nang maglaon ay nadama ni Hudas ang bigat ng kaniyang pagkakasala. Kinaumagahan ay tinangka niyang ibalik ang 30 pirasong pilak, ngunit tinanggihan iyon ng mga punong saserdote. Nang dakong huli, inihagis ni Hudas ang salapi sa templo.—Mat 27:1-5.

Kamatayan. Ayon sa Mateo 27:5, si Hudas ay nagbigti. Ngunit ang Gawa 1:18 ay nagsasabing, “nang bumagsak siya nang patiwarik ay maingay na sumambulat ang kaniyang pinakaloob at ang lahat ng kaniyang bituka ay lumuwa.” Waring ang tinatalakay ni Mateo ay ang *paraan* ng tinangkang pagpapatiwakal, samantalang ang inilalarawan naman ng Mga Gawa ay ang *resulta.* Kung pag-uugnayin ang dalawang ulat, waring tinangka ni Hudas na magbigti sa itaas ng isang bangin, ngunit naputol ang lubid o ang sanga ng punungkahoy anupat bumagsak siya at sumambulat ang kaniyang mga bituka sa mga bato sa ibaba. Posible ang gayong pangyayari kung isasaalang-alang ang topograpiya sa palibot ng Jerusalem.

Hinggil din sa kaniyang kamatayan, maitatanong natin kung sino ang bumili ng libingang parang sa pamamagitan ng 30 pirasong pilak. Ayon sa Mateo 27:6, 7, ipinasiya ng mga punong saserdote na hindi nila mailalagay ang salapi sa sagradong ingatang-yaman kaya ginamit *nila* iyon upang bilhin ang parang. Ang ulat sa Gawa 1:18, 19, na tumutukoy kay Hudas, ay nagsasabi: “Ang taong ito mismo, sa gayon, ay bumili ng isang parang sa pamamagitan ng kabayaran para sa kalikuan.” Maaaring ang mga saserdote ang bumili ng parang, ngunit yamang nanggaling kay Hudas ang salapi, maituturing na siya ang nagsagawa nito. Itinawag-pansin ni Dr. A. Edersheim: “Hindi kaayon ng kautusan na dalhin sa ingatang-yaman ng Templo, upang ipambili ng mga sagradong bagay, ang salapi na natamo sa masamang paraan. Sa gayong mga kaso, itinatakda ng Kautusang Judio na ang salapi ay dapat isauli sa nag-abuloy, at, kung ipipilit niyang ibigay iyon, dapat siyang hikayatin na gugulin iyon sa isang bagay na para sa kapakanan [kabutihan] ng bayan. . . . Kung ibabatay sa kautusan, maituturing na ang salapi ay kay Hudas pa rin, at magagamit niya sa pagbili ng kilaláng ‘parang ng magpapalayok.’ ” (*The Life and Times of Jesus the Messiah,* 1906, Tomo II, p. 575) Ang pagbiling iyon ang nagsilbing katuparan ng hula sa Zacarias 11:13.

Sinadya ni Hudas ang pagpili sa landasing tinahak niya, na nagsasangkot ng mapaminsalang saloobin, kasakiman, pagmamapuri, pagpapaimbabaw, at pagpapakana. Pagkatapos ay nakadama siya ng matinding dalamhati dahil sa bigat ng kaniyang pagkakasala, gaya ng maaaring madama ng isang mamamaslang bilang resulta ng krimen na sinadya niyang gawin. Gayunman, sinadya ni Hudas na makipagsabuwatan sa mga taong sinabi ni Jesus na gumawa ng mga proselita na mapapahanay sa Gehenna nang makalawang ulit pa kaysa sa kanilang sarili, na mga nararapat din sa “kahatulan ng Gehenna.” (Mat 23:15, 33) Noong huling gabi ng kaniyang buhay sa lupa, sinabi ni Jesus mismo, na sa katunayan ay tungkol kay Hudas: “Mas mainam pa sana sa taong iyon kung siya ay hindi na ipinanganak.” Nang maglaon, ang itinawag ni Kristo sa kaniya ay “anak ng pagkapuksa.”—Mar 14:21; Ju 17:12; Heb 10:26-29.

Ang Kaniyang Kapalit. Sa pagitan ng pagakyat ni Jesus sa langit at ng araw ng Pentecostes 33 C.E., si Pedro, bilang pagkakapit sa hula ng Awit 109:8, ay nagpaliwanag sa mga 120 nagkakatipong alagad na waring angkop na pumili ng kapalit ni Hudas. Dalawang kandidato ang iminungkahi at ang mga ito ay pinagpalabunutan, anupat si Matias ang

napili “upang tumanggap ng dako ng ministeryo at pagka-apostol na ito, na nilihisan ni Hudas upang magtungo sa kaniyang sariling dako.”—Gaw 1:15, 16, 20-26.

5. Isa sa apat na lalaking kapatid sa ina ni Jesus. (Mat 13:55; Mar 6:3) Lumilitaw na kasama si Hudas ng kaniyang tatlong kapatid na lalaki at ng kaniyang inang si Maria noong maagang bahagi ng ministeryo ni Jesus nang gumawa ng himala si Jesus sa Cana, at nang maglaon ay naglakbay siyang kasama ni Jesus at ng mga alagad nito patungong Capernaum para manatili roon nang sandaling panahon. (Ju 2:1-12) Pagkaraan ng mahigit isang taon, lumilitaw na sinamahan niya si Maria at ang kaniyang mga kapatid nang hanapin ng mga ito si Jesus. (Mat 12:46) Gayunpaman, noong 32 C.E., ang mga kapatid ni Jesus, kabilang na si Hudas, ay “hindi nananampalataya sa kaniya.” (Ju 7:5) Nang malapit na siyang mamatay, ipinagkatiwala ni Jesus ang kaniyang nananampalatayang ina sa pangangalaga ng apostol na si Juan, na malinaw na nagpapahiwatig na si Hudas at ang kaniyang mga kapatid ay hindi pa mga alagad noon. (Ju 19:26, 27) Gayunman, maaaring ang pagkabuhay-muli ni Kristo ang nakakumbinsi kay Hudas sapagkat kasama siya ng mga apostol at ng iba pa na nagtipon at nagpatuloy sa pananalangin sa pagitan ng panahon ng pag-akyat ni Jesus sa langit at ng araw ng Pentecostes 33 C.E. (Gaw 1:13-15) Kung gayon, makatuwirang sabihin na kabilang si Hudas sa mga mananampalataya na unang tumanggap ng banal na espiritu. Lumilitaw na si Hudas din mismo ang Judas na sumulat ng aklat ng Bibliya na may gayong pangalan noong mga 65 C.E.—Tingnan ang JUDAS.

6. Isang lalaking taga-Damasco na ang tahanan ay nasa lansangang tinatawag na Tuwid. Samantalang bulag si Saul (Pablo) pagkatapos siyang makumberte, nanirahan siya sa tahanan ni Hudas, at doon isinugo si Ananias upang ipatong ang mga kamay nito kay Saul. (Gaw 9:11, 17) Hindi sinasabi ng ulat kung si Hudas ay isang alagad noong panahong iyon, ngunit waring malayong mangyari ito yamang si Ananias at ang iba pang mga alagad ay nag-atubiling lumapit kay Saul dahil sa reputasyon nito bilang mang-uusig, gayunma’y tinanggap ni Hudas si Saul sa kaniyang tahanan.—Gaw 9:13, 14, 26.

7. Si Hudas, na tinatawag ding Barsabas, ay isa sa dalawang alagad na isinugo ng lupong tagapamahala sa Jerusalem upang sumama kina Pablo at Bernabe nang ihatid ng mga ito ang liham tungkol sa pagtutuli (mga 49 C.E.). Si Hudas at ang kaniyang kasamahang si Silas ay itinuring na “mga lalaking nangunguna sa gitna ng mga kapatid.” (Gaw 15:22) Ang liham ay para “sa mga kapatid sa Antioquia at Sirya at Cilicia.” Binanggit lamang na sina Hudas at Silas ay nasa Antioquia, at walang ulat na nakarating sila sa mas malayo pa. Pagtitibayin nila nang bibigan ang mensahe sa liham. Si Hudas ay ‘propeta,’ at bilang isang dumadalaw na tagapagsalita ay nagbigay siya ng maraming diskurso sa mga kapatid sa Antioquia, anupat pinatibay-loob at pinalakas sila.—Gaw 15:22, 23, 27, 30-32.

Ipinakikita ng Gawa 15:33 na sina Hudas at Silas ay bumalik sa Jerusalem pagkatapos nilang ‘magpalipas ng kaunting panahon’ kasama ng mga Kristiyano sa Antioquia. Ang ilang manuskrito (gaya ng Codex Ephraemi, Codex Bezae) ay may talata 34, na bagaman gumagamit ng iba-ibang pananalita ay nagsasaad: “Ngunit minabuti ni Silas na manatili pa roon; gayunman si Hudas lamang ang lumisan patungong Jerusalem.” Ang talatang ito ay wala sa mas matatandang manuskrito na mapananaligan (Sinaitic, Alexandrine, Vatican MS. No. 1209). Malamang na ito ay isang panggilid na nota na nilayong magpaliwanag sa talata 40, at nang maglaon ay naisingit sa mismong teksto.

Ipinapalagay ng ilang komentarista na si Hudas na tinatawag na Barsabas ay kapatid ni “Jose na tinatawag na Barsabas,” isang alagad na iminungkahing ipalit kay Hudas Iscariote. (Gaw 1:23) Ngunit walang katibayang sumusuporta rito, maliban lamang sa pagkakatulad ng kanilang pangalan. Si Hudas ay hindi na muling binanggit sa Bibliya pagkabalik niya sa Jerusalem.

HUDISYAL NA PASIYA. Hatol na iginagawad niyaong (mga) may awtoridad. (2Sa 8:15; 1Ha 3:16-28; 10:9; 2Ha 25:6; 2Cr 19:8-10) Ang Diyos na Jehova, bilang Hukom, Tagapagbigay-Batas, at Hari (Isa 33:22), ay nagbigay sa bansang Israel ng isang malawak na kodigo ng mga kautusan. Ang kaniyang mga pasiya sa mga usapin na may kinalaman sa kautusan ay nagsilbing mga panuntunan para sa pagpapasiya sa mga usaping may kaugnayan sa mga indibiduwal at sa panloob at panlabas na mga gawain ng bansa.—Tingnan ang HUKUMAN; KAUTUSAN; USAPIN SA BATAS.

Ang marami sa mga hudisyal na pasiyang ito ay ibinigay sa bansang Israel sa Bundok Sinai. (Ne 9:13) Ngunit kung minsan, may ilang partikular na situwasyon na nangangailangan ng pantanging hudisyal na pasiya. Halimbawa, nang mamatay ang Manasitang si Zelopehad na nagkaanak lamang ng mga babae, bumangon ang isang suliranin hinggil sa kung dapat bang tumanggap ng mana ang mga anak na ito. Naggawad noon si Jehova ng isang pasiya na sumaklaw sa kasong iyon at pagkatapos ay nagsilbing batas sa pag-aasikaso ng mga situwasyong kagaya nito. (Bil 27:1-11; 36:1-12; tingnan din ang Lev 24:10-16.) Sa katulad na paraan, nagsilbing

legal na saligan ang hudisyal na pasiyang ibinigay ni David may kinalaman sa pamamahagi ng mga samsam sa digmaan.—1Sa 30:23-25.

Sa pagtatalaga sa ilang pangkaraniwan ngunit lubhang nakapipinsalang mga gawa bilang mga kasalanang may parusang kamatayan, ang bigay-Diyos na mga hudisyal na pasiya ay napatangi sa gitna ng mga kautusan ng mga bansang kapanahon nito. Noon, ang mga bayan sa palibot ay nagsasagawa ng bestiyalidad, sodomiya, insesto, at iba pang mahahalay na gawain na nakapipinsala sa mental, pisikal, at espirituwal. (Lev 18:6-30; 20:10-23) Kaya naman kung susundin, maitataas sana ng mga hudisyal na pasiya ni Jehova ang kalagayan ng bansang Israel. Dahil sa pagpapala ni Jehova, ang mahigpit na pagsunod ng Israel sa kaniyang mga utos ay magbubunga sana ng kapansin-pansing mga pakinabang, anupat sasabihin ng ibang mga bansa: "Ang dakilang bansang ito ay walang alinlangang isang bayan na marunong at may unawa." (Deu 4:4-6) Yamang ang mga ito ay talagang pagpapala para sa Israel (Lev 25:18, 19; Deu 4:1; 7:12-15; 30:16), hindi kataka-takang ipinanalangin ng salmista na maituro nawa sa kaniya ang mga hudisyal na pasiya ni Jehova. (Aw 119:108) Lubha niyang pinahalagahan ang mga ito anupat pitong ulit niyang pinupuri si Jehova sa isang araw dahil sa Kaniyang mga hudisyal na pasiya (Aw 119:164), at bumabangon pa nga siya sa hatinggabi upang pasalamatan ang Diyos dahil sa mga ito.—Aw 119:62.

Gayunman, ang mga hudisyal na pasiya ng Kautusan, bagaman mabuti, matuwid, at banal, ay nagsilbing tagapagturo lamang na umaakay tungo kay Kristo. Ang tipang Kautusang ito ay hinalinhan ng bagong tipan. (Ro 7:12; Gal 3:24; Heb 8:7-13) Kaya naman maaasahan na ang pagsunod sa mga utos, o mga hudisyal na pasiya, na nauugnay sa bagong tipan ay magbubunga ng mas malalaking pagpapala kaysa roon sa mga naranasan ng likas na Israel sa ilalim ng Kautusan.—Ju 13:34, 35; 1Co 6:9-11; 1Pe 1:14, 15, 22, 23; 2:9, 10; 1Ju 5:3.

HUDYAT, PANANDA. Waring ang salitang Hebreo na *nes* ay tumutukoy sa isang nakapirming poste o tulos na nasa isang mataas na dako; ginagamit ito kapuwa sa literal at sa makasagisag na mga diwa. Kaya naman hindi ito tumutukoy sa isang hudyat na ginagamit sa pagpapadala ng mga mensahe, gaya ng "hudyat na usok" (Huk 20:38, 40) o "hudyat na apoy" (Jer 6:1), dahil ibang mga salitang Hebreo ang ginamit para sa mga ito. Sa halip, ang gayong poste ay maaaring magsilbing dako kung saan maaaring magtipon ang mga tao o mga hukbo. (Isa 5:26; 13:2; 18:3; 30:17; 31:9; Jer 4:6, 21; 50:2; 51:12, 27; ihambing ang Aw 60:4, tlb sa *Rbi8*.) Halimbawa: Noong isang pagkakataon, nang magreklamo ang mga Israelita tungkol sa manna at sa kawalan ng tubig, pinarusahan sila ni Jehova sa pamamagitan ng pagsusugo ng makamandag na mga serpiyente sa gitna nila. Matapos magpamalas ng pagsisisi ang mga Israelita, tinagubilinan ni Jehova si Moises na humubog ng isang serpiyente at ilagay iyon sa isang posteng pananda (*nes*). "Si Moises ay kaagad na gumawa ng isang serpiyente na yari sa tanso at inilagay iyon sa posteng pananda; at nangyari nga na kapag nakagat ng serpiyente ang isang tao at tumitig siya sa tansong serpiyente, siya ay nananatiling buháy." (Bil 21:5-9) Maliwanag na ang posteng panandang ito ay nakatindig sa isang pirming dako at walang alinlangang nasa isang mataas na lugar upang madali itong makita ng mga Israelitang kinagat ng mga serpiyente.

Sa katulad na paraan, noong 537 B.C.E., ang Jerusalem, na inihulang muling itatayo, ay naging hudyat na mistulang nag-anyaya sa mga Judiong nalabi na lisanin ang mga lupain kung saan sila ipinanabog at bumalik sa noo'y nakatiwangwang na Jerusalem upang muling itayo ang templo. (Isa 11:11, 12; ihambing ang Isa 49:22; 62:10, 11.) Gayunman, hindi lamang noong ikaanim na siglo ang pagkakapit ng hulang ito. Ang Isaias 11:10 ay kababasahan: "At mangyayari sa araw na iyon na magkakaroon ng ugat ni Jesse na tatayo bilang isang hudyat para sa mga bayan." Ikinapit ng apostol na si Pablo ang mga salitang ito kay Kristo Jesus, ang isa na mamamahala sa mga bansa. (Ro 15:8, 12) Isa pa, tinukoy ni Jesus ang kaniyang sarili bilang 'ang ugat ni David' na anak ni Jesse. (Apo 22:16) Alinsunod dito, ang hudyat ay si Kristo Jesus bilang ang nagpupunong Hari na nakatayo sa makalangit na Bundok Sion.—Ihambing ang Heb 12:22; Apo 14:1.

HUGASAN [sa Ingles, *basin*]. Hindi detalyadong inilalarawan sa Kasulatan ang mga hugasang ginagamit noong sinaunang panahon, bagaman ang mga sisidlang ito ay karaniwan nang gawa sa luwad, kahoy, o metal. May mga hugasang ginagamit noon sa bahay, gaya niyaong mga kasama sa mga paglalaang dinala kay David at sa bayang kasama niya nang tumakas sila mula kay Absalom. (2Sa 17:27-29) Ang salitang Hebreo para sa ganitong uri ng hugasan ay *saph.* Ginagamit din ang salitang ito para sa "palanggana" na pinaglagyan ng mga Israelita ng dugo ng hayop na pampaskuwa sa Ehipto (Exo 12:22) at para sa "mga kawa" sa templo, na dinala ni Nabucodonosor sa Babilonya. (Jer 52:19) Ang salitang ito ay maaari ring isalin bilang "mangkok," gaya halimbawa nang ilarawan si Jehova sa makahulang paraan na nagsasabi: "Narito, ang Jerusalem ay gagawin kong isang mangkok [*saph*] na sanhi ng pagsuray-suray ng lahat ng

mga bayan sa palibot." (Zac 12:1, 2) Ang Griegong *ni·pter′* ay ginagamit upang tumukoy sa "palanggana" na ginamit ni Jesus nang hugasan niya ang mga paa ng kaniyang mga alagad.—Ju 13:5.

Ginamit sa Santuwaryo. Ang mga hugasan ay ginamit din para sa sagradong layunin may kaugnayan sa pagsamba kay Jehova sa tabernakulo at sa mga templong itinayo nang maglaon. Gaya ng iniutos ni Jehova kay Moises, kasama sa mga kagamitan ng tabernakulo ang isang malaking hugasan na dapat punuin ng tubig. Iyon ay gawa sa tanso, nakapatong sa isang patungang tanso, at inilagay sa pagitan ng tolda ng kapisanan at ng altar upang maglaan sa mataas na saserdote at sa iba pang mga saserdote ng tubig na panghugas ng kanilang mga kamay at mga paa bago sila pumasok sa tolda ng kapisanan o bago sila maglingkod sa may altar. (Exo 30:17-21; 31:9; 40:30, 31) Ang hugasang ito ay ginawa gamit "ang mga salamin ng mga alilang babae na nagsagawa ng organisadong paglilingkod sa pasukan ng tolda ng kapisanan."—Exo 38:8.

Ayon sa tekstong Masoretiko, walang ibinigay na espesipikong instruksiyon tungkol sa paglilipat ng hugasan ng tabernakulo. Gayunman, sa Griegong *Septuagint* (na katugma ng sinaunang Samaritanong *Pentateuch*) ay idinagdag ang ganitong mga salita sa Bilang 4:14: "At kukuha sila ng telang purpura at kanilang tatakpan ang hugasan at ang patungan nito at ilalagay ang mga ito sa isang kulay asul na pantakip na balat at ilalagay [ang mga ito] sa ibabaw ng mga pingga."

Ang salitang Hebreo na *ki·yohr′* (o *ki·yor′*), na nangangahulugang "hugasan," ay ginagamit para sa hugasan ng tabernakulo. (Exo 35:16) Ginagamit din ito upang tumukoy sa sampung hugasan na ipinagawa ni Solomon para sa templo, anupat sa mga iyon binabanlawan ang mga bagay na ukol sa handog na sinusunog.—2Cr 4:6, 14.

Bawat isa sa sampung hugasang tanso na ginawa ni Hiram para sa templo ay makapaglalaman ng "apatnapung takal na bat," o mga 880 L (230 gal) ng tubig. Kung ang mga hugasang ito ay hugis-kawa, posibleng 1.8 m (6 na piye) ang diyametro ng mga ito. Sabihin pa, mag-iiba ang mga sukat kung ang mga hugasang ito ay maumbok at medyo papakitid sa itaas; pansinin din na hindi nagbibigay ng detalye ang Bibliya kung ano ang hugis ng mga ito, bagaman sinasabi nito na "ang bawat hugasan ay apat na siko." Bawat hugasan ay ipinatong sa isang karwahe na may apat na gulong at may-kahusayang nilagyan ng palamuti at mga lilok; limang karwahe ang inilagay sa kanang panig ng bahay at lima rin sa kaliwa.—1Ha 7:27-39.

Ang isa pang hugasan na pagkalaki-laki ay ang binubong dagat na napapalamutian at nakapatong sa 12 hinubog na toro at 'inilagay sa kanang panig, sa dakong silangan, sa gawing timog' ng bahay. Dito nakaimbak ang tubig na ginagamit ng mga saserdote. Pabilog ito, 10 siko (4.5 m; 14.6 piye) mula sa isang labi hanggang sa kabilang labi at 5 siko (2.2 m; 7.3 piye) ang taas.—2Cr 4:2-6, 10.

Mga Mangkok. Gaya ng iba pang mga sisidlang binanggit sa Kasulatan, ang mga mangkok ay gawa sa iba't ibang materyales gaya ng luwad, kahoy, o metal. Ang terminong Hebreo na *miz·raq′* ay tumutukoy sa isang sisidlang metal na ginamit may kaugnayan sa mga hain ukol sa pagsamba. (Exo 27:3; Bil 4:14; 7:13; 1Ha 7:50; 2Cr 4:8) Kabilang sa malalaking mangkok na ginagamit noon sa mga hapag-kainan ay ang *tsal·la′chath* ("mangkok na pampiging"; Kaw 26:15) at ang *se′phel* ("malaking mangkok na pampiging"; Huk 5:25). Ang salitang *gul·lah′* ay ginagamit upang tumukoy sa isang "mangkok" (Zac 4:2), ngunit isinasalin din ito bilang "hugis-mangkok" at "bilog" upang ilarawan ang mga kapital ng mga haliging nakatayo sa harap ng templo noong panahon ni Solomon. (1Ha 7:41) Ang dalawang terminong Griego para sa mga mangkok ay *try′bli·on* at *phi·a′le.* Ang *try′bli·on* ay tumutukoy sa isang malukong na mangkok na kinakainan (Mat 26:23), samantalang ang *phi·a′le* naman ay tumutukoy sa isang "mangkok" na kadalasa'y ginagamit sa paghahandog ng mga haing likido.—Apo 16:2-17.

HUGIS-KAMBING NA DEMONYO.

Ang Hebreong *sa·ʽir′* (sa literal, mabalahibo) ay tumutukoy sa kambing o sa anak ng kambing. (Lev 16:18; Bil 7:16) Gayunman, sa apat na teksto (Lev 17:7; 2Cr 11:15; Isa 13:21; 34:14), karaniwang itinuturing ng mga tagapagsalin na ang salitang ito ay may kahulugan na naiiba sa pangkaraniwang kahulugan nito na "kambing" o "batang kambing."

Kapuwa sa Levitico 17:7 at 2 Cronica 11:15, malinaw na ang terminong ito (*se·ʽi·rim′,* anyong pangmaramihan) ay ginagamit upang tumukoy sa mga bagay na sinasamba at pinaghahandugan ng hain, na may kaugnayan sa huwad na pagsamba. Dahil dito, isinalin ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* at Latin na *Vulgate* ang salitang Hebreong ito bilang "ang mga bagay na walang kabuluhan" (*LXX*) at "ang mga demonyo" (*Vg*). Sa pangkalahatan, gayundin ang pangmalas ng makabagong mga tagapagsalin at mga leksikograpo sa dalawang tekstong ito, anupat ang ginagamit nila ay "mga demonyo" (*Ro*), "mga satyr" (*RS, AT, JB, JP*), o "hugis-kambing na mga demonyo" (*NW;* tingnan din ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* nina Koehler at Baumgartner, Leiden, 1958, p. 926, at *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 972), maliban sa salin ni

Robert Young, kung saan literal na isinalin ang terminong ito bilang "(mga) kambing," at sa *American Standard Version,* na gumamit naman ng pananalitang "mga kambing na lalaki."

Ipinakikita ng mga salita ni Josue sa Josue 24:14 na sa paanuman ay naapektuhan ang mga Israelita ng huwad na pagsamba ng Ehipto noong panahong nakikipamayan sila roon, samantalang binabanggit naman ni Ezekiel na sinasalot pa rin sila ng gayong mga paganong gawain kahit mahabang panahon na ang lumipas. (Eze 23:8, 21) Dahil dito, ipinapalagay ng ilang iskolar na ang utos ng Diyos na ibinigay sa ilang upang ang mga Israelita ay hindi na gumawa ng "mga hain sa hugis-kambing na mga demonyo" (Lev 17:1-7) at ang pagtatalaga ni Jeroboam ng mga saserdote "para sa matataas na dako at para sa hugis-kambing na mga demonyo at para sa mga guya na kaniyang ginawa" (2Cr 11:15) ay nagpapahiwatig na nagsagawa noon ng isang anyo ng pagsamba sa kambing ang mga Israelita gaya ng ginagawa sa Ehipto, partikular na sa Mababang Ehipto. Ayon kay Herodotus (II, 46), ang gayong pagsambang Ehipsiyo ang pinagbatayan ng mga Griego ng paniniwala nila kay Pan at pati sa mga satyr, mahahalay na diyos sa kagubatan, na nang maglaon ay inilarawan bilang may mga sungay, buntot ng kambing, at mga binti ng kambing. Ipinapalagay ng ilan na ang hitsura ng mga paganong diyos na ito, na kalahating tao at kalahating hayop, ang pinagmulan ng kaugaliang ilarawan si Satanas bilang may buntot, mga sungay, at mga paang may baak, isang kaugaliang laganap sa gitna ng mga nag-aangking Kristiyano noong Panahon ng Kadiliman.

Ayon kay Herodotus, ang paniniwala ng mga Griego kay Pan, isang diyos na may ilang bahagi ng katawan ng kambing, ay maaaring naimpluwensiyahan ng pagsamba ng mga Ehipsiyo sa kambing

Gayunman, hindi sinasabi kung ano talaga ang "mga mabalahibo" (*se'i·rim'*) na iyon. Bagaman ipinapalagay ng ilan na ang mga iyon ay literal na mga kambing o mga idolo sa anyong kambing, waring hindi naman talagang gayon ang ipinahihiwatig; ni pinatutunayan man ito ng ibang mga kasulatan. Maaaring ipinahihiwatig lamang ng ginamit na termino na, *sa isip ng mga sumasamba sa mga iyon,* ang gayong huwad na mga diyos ay hugis-kambing o may mabalahibong kaanyuan. Maaari rin naman na ang paggamit ng "mga kambing" sa mga tekstong nabanggit ay isang paraan lamang ng paghamak sa lahat ng idolatrosong bagay, kung paanong sa maraming teksto, ang salita para sa mga idolo ay hinalaw sa isang termino na orihinal na nangangahulugang "bilug-bilog na dumi ng hayop," na hindi naman nangangahulugan na ang mga idolo ay literal na gawa sa dumi ng hayop.—Lev 26:30; Deu 29:17.

Ang diwa ng *sa·'ir'* at *se'i·rim'* sa dalawa pang nabanggit na teksto (Isa 13:21; 34:14) ay hindi itinuturing ng karamihan bilang nauugnay sa huwad na pagsamba. Sa mga talatang iyon, ang mga tiwangwang na kaguhuan ng Babilonya at ng Edom ay inilalarawang tinatahanan ng maiilap na nilalang, kabilang na ang *se'i·rim'.* Sa ilang bersiyon, ang terminong ito ay isinasalin sa pangkaraniwang diwa bilang "(mga) kambing" (*Yg*) o "(mga) mailap na kambing" (*AS*), samantalang isinasalin naman ito ng *Rotherham* bilang "(mga) nilalang na may mahahabang balahibo," bagaman "mga demonyo" ang ginagamit nito sa Levitico at Ikalawang Cronica. Itinatawag-pansin niyaong mga pabor sa gayong mga salin ng mga teksto sa Isaias na ang salitang ito ay lumilitaw kasama ng iba pang mga nilalang na kilala bilang literal na mga hayop o ibon. Bilang pagtu-

tol sa salin na "satyr" para sa *sa·ʽir′* sa Isaias 34:14, itinawag-pansin ni G. R. Driver (*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1959, p. 57) na ang satyr ay hindi kailanman ginagamit sa mitolohiya bilang sagisag ng pagkatiwangwang, kundi, sa halip, ng kalaswaan at walang-taros na pagsasaya; bilang patunay naman na ang *sa·ʽir′* ay literal na kambing, ipinakita niya na ang mga kambing ay hiyang sa mga lugar na ilang at na ang maiilap na kambing ay iniuulat na pangkaraniwan lamang sa T na dulo ng Dagat na Patay, sa gayo'y nasa direksiyon ng tiwangwang na Edom, na siyang hinahatulan sa hula ni Isaias (34:14).

Ipinakikita naman niyaong mga pabor na isalin ang Isaias sa paraang kagaya ng mababasa sa mga teksto ng Levitico at Ikalawang Cronica na ang ginamit ng saling *Septuagint* para sa *seʽi·rim′* sa Isaias ay "mga demonyo" at na kapareho niyaong nasa *Septuagint* (Isa 13:21) ang pananalitang ginamit ni Juan nang ilarawan niya ang tiwangwang na Babilonyang Dakila bilang tirahan ng maruruming ibon at "mga demonyo." (Apo 18:2) Sabihin pa, hindi masasabi nang tiyakan kung ang apostol na si Juan ay aktuwal na sumipi mula sa *Septuagint.* Gayunman, kapansin-pansin na ayon sa *Theological Dictionary of the New Testament,* "ipinagwalang-bahala ng *LXX* . . . na ang [*dai·mo′ni·on,* isinalin bilang "demonyo"] ay isang mapanghamak na termino para sa mga diyos ng mga pagano."—Inedit ni Gerhard Kittel, 1971, Tomo II, p. 12.

Samakatuwid, isa itong bagay na hindi talaga matitiyak. Maaaring binanggit ni Isaias ang mga demonyo sa kaniyang talaan ng literal na mga hayop at mga ibon, hindi upang ipangahulugan na ang gayong mga demonyo ay aktuwal na nagkatawang-laman sa anyong kambing, kundi upang ipahiwatig na sa isip ng mga paganong nakatira sa palibot ng mga lugar na iyon, ang gayong mga demonyo ay tumatahan sa mga tiwangwang na dako. Ipinakikita ng kasaysayan na ang malahalimaw na mga nilalang ay matagal nang iniuugnay ng mga tao ng Sirya at Arabia sa gayunding mga kaguhuan, at ang mga *jinn* ng mga Arabe ay inilalarawang may anyong malahalimaw at mabalahibo. Sa kabilang dako, maaaring ang *seʽi·rim′* na naninirahan sa mga tiwangwang na kaguhuan ng Edom at Babilonya ay tunay na mga hayop, na may mahahabang balahibo at marahil ay may kaanyuan na sa tingin ng mga nakakakita ay parang mga demonyo.

HUGIS-SINGSING, TINAPAY NA. Tingnan ang TINAPAY.

HUKAY. Isang dakong malalim o nakalubog, likas man o artipisyal. Maliwanag na ang mga hukay ng bitumen kung saan nahulog ang mga hari ng Sodoma at Gomorra ay likas na mga dakong nakalubog sa lugar na iyon (Gen 14:10); samantalang ang hukay na pinaghagisan kay Jose ng kaniyang mga kapatid ay maliwanag na isang gawang-taong balon. (Gen 37:20-29) Ang dalawang pangunahing salitang Hebreo para sa hukay ay *bohr* (nangangahulugan ding "balon" o "imbakang-tubig") at *sha′chath.*

Sa *King James Version,* ang salitang Hebreo na *she'ohl′* ay tatlong ulit na isinalin bilang "hukay." (Bil 16:30, 33; Job 17:16) Gayunman, ang Sheol ay aktuwal na tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan sa halip na sa isang indibiduwal na libingan. Sa Job 17:13-16, makikita natin na ginamit ni Job ang Sheol katumbas ng hukay (sa Heb., *sha′chath*) bilang mga lugar ng kadiliman at alabok. Sa katulad na paraan, ganito ang panalangin ni David sa Diyos, sa Awit 30:3: "O Jehova, hinango mo ang aking kaluluwa mula sa Sheol; iningatan mo akong buháy, upang huwag akong bumaba sa hukay." Sa Awit 88:3-5, magkakasunod na tinukoy ang Sheol, ang hukay, at ang dakong libingan.—Tingnan din ang Job 33:18-30; Aw 30:3, 9; 49:7-10, 15; 88:6; 143:7; Kaw 1:12; Isa 14:9-15; 38:17, 18; 51:14; tingnan ang LIBINGAN; SHEOL.

Ginamit din ni Jonas ang salita para sa "hukay" sa makasagisag na paraan nang ihambing niya ang loob ng isda sa "tiyan ng Sheol" at gayundin sa "hukay." (Jon 2:2, 6) Natural lamang na iugnay ang hukay sa kamatayan at sa libingan dahil noong sinaunang panahon, kaugalian ang paggamit ng hukay bilang dakong mapaglilibingan.

Maliwanag na ginagamit din ang mga hukay bilang pambitag o panilo ng isang kaaway o upang makahuli ng mga hayop, kung kaya ginagamit ang mga ito sa makasagisag na diwa upang lumarawan sa mapanganib na mga situwasyon o mga pakanang pumipighati sa mga lingkod ng Diyos. (Aw 7:15; 40:2; 57:6; Kaw 26:27; 28:10; Jer 18:20, 22) Kung minsan, ang mga hukay ay nilalagyan ng lambat upang masalabid ang mga biktimang nahuhuli sa mga iyon. (Aw 35:7, 8) Ayon sa Kautusan, kung ang isang alagang hayop ay mahulog sa isang dinukal na hukay at mamatay, ang may-ari ng hukay ay kailangang magbayad sa may-ari ng hayop.—Exo 21:33, 34.

Ang patutot at "ang bibig ng mga babaing di-kilala" ay tinukoy bilang "malalim na hukay." Ito'y sa dahilang sinisilo ng isang patutot, kadalasa'y sa pamamagitan ng mapanghikayat na pananalita, ang mga lalaki upang sumiping sa kaniya.—Kaw 22:14; 23:27.

Ang mga imbakang-tubig ng mga Hebreo at ng iba pang mga taga-Silangan ay karaniwan nang mga hukay na dinukal. Kadalasan, ang mga ito ay hugis-bote; ang bibig ay karaniwan nang makitid,

na mga 0.3 m (1 piye) ang luwang ng unang isang metro (3 piye) pababa, at pagkatapos, ang ibabang bahagi ay papaluwang na tulad ng bombilya. —Tingnan ang IMBAKANG-TUBIG.

Sa Apocalipsis 9:1, 2, ang salitang Griego na *phre′ar,* “hukay,” ay lumilitaw sa pananalitang “hukay ng kalaliman.” Ginamit din ni Juan ang *phre′ar* sa kaniyang ulat ng Ebanghelyo upang ilarawan ang “balon” sa bukal ni Jacob kung saan nakausap ni Jesus ang babaing Samaritana. (Ju 4:11, 12) Ang pinakasimpleng kahulugan ng *phre′ar* ay isang uri ng balon o hukay na dinukal sa lupa. Gayunman, maaari itong gamitin upang tumukoy sa anumang hukay o kalaliman, pati na ang di-maarok na kalaliman na pinanggalingan ng mga balang ng Apocalipsis. (Apo 9:3; tingnan ang KALALIMAN.) Ang salitang Griego na *bo′thy·nos,* isinasalin bilang “hukay,” ay maaari ring mangahulugang “estero.” (Mat 12:11; 15:14, tlb sa *Rbi8;* Luc 6:39) Sa 2 Pedro 2:4, sinabi ni Pedro na ang mga demonyong anghel ay nakakulong sa “mga hukay [sa Gr., *sei·rois′*] ng pusikit na kadiliman.”—Tingnan ang TARTARO.

Tingnan din ang YUNGIB NG MGA LEON.

HUKBO, I [sa Ingles, *army*]. Isang malaking pangkat ng kalalakihan na inorganisa at sinanay para sa pakikipagdigma sa katihan. Ang karaniwang terminong Hebreo para sa “hukbo” (*tsa·va′*) ay kadalasang ginagamit may kaugnayan sa hukbong sandatahan ng mga tao (Bil 1:3), ngunit maaari rin itong tumukoy sa mga espiritung nilalang sa langit (1Ha 22:19) at sa pisikal na mga bagay sa kalangitan. (Deu 4:19) Ang Hebreong *cha′yil,* maliwanag na mula sa salitang-ugat na nangangahulugang ‘mamalagi’ (Job 20:21), ay ginagamit upang tumukoy sa isang “hukbong militar” at sa isang “puwersang pandigma” (2Sa 8:9; 1Cr 20:1), ngunit nangangahulugan din ito ng “kakayahan; kalakasan; yaman.” (1Cr 9:13; Deu 33:11; Kaw 31:29; Isa 8:4; Eze 28:4) Ang Hebreong *gedhudh′* naman ay tumutukoy sa isang “pangkat ng mandarambong” o “mga pulutong.” (2Sa 22:30; 2Cr 25:9) Sa apat na terminong Griego sa Kasulatan na tumutukoy sa hukbo, ang tatlo (*stra·ti·a′, stra′teu·ma,* at *stra·to′pe·don*) ay nagmula sa salitang-ugat na Griego na *stra·tos′,* pangunahin nang tumutukoy sa isang nagkakampong hukbo, na naiiba sa hukbong nakahanay para sa pakikipagbaka. Ang *stra·to′pe·don,* na nilakipan ng elementong *pe′don* (lupa), ay angkop na isinaling ‘nagkakampong hukbo.’ (Luc 21:20) Ang terminong Griego na *pa·rem·bo·le′* (mula sa *pa·ra′* [katabi] at *bal′lo* [ihagis]) ay literal na tumutukoy sa paghahati-hati o pag-aayos ng mga kawal sa hanay ng pagbabaka. Maaari itong mangahulugan ng “hukbo,” “kuwartel ng mga kawal,” o “kampo.”—Heb 11:34; Gaw 21:34; Apo 20:9.

Mula pa noong panahon ni Abraham, nakilahok na sa nasasandatahang pakikipagdigma ang mga lingkod ni Jehova bago ang panahong Kristiyano. Matapos kunin ng Elamitang si Kedorlaomer at ng kaniyang mga kaalyado ang pamangkin ni Abraham na si Lot at ang sambahayan nito, pinisan ni Abraham ang kaniyang hukbo ng “mga sinanay na lalaki, na tatlong daan at labingwalong alipin,” at kasama ang mga kakampi niya sa kalapit na mga lugar, tinugis nila ang mga ito hanggang sa Dan, mga 200 km (120 mi) sa HHS. Pagkatapos ay hinati-hati niya ang mga hukbo at sumalakay sila nang gabi, isang estratehiya na maraming beses na ginamit noong panahon ng Bibliya.—Gen 14:13-16.

Israelita. Pagkaraan ng mahigit 400 taon, ang bansang Israel ay apurahang umalis sa Ehipto, ngunit sa napakaorganisadong “hanay ng pakikipagbaka,” posibleng tulad ng isang hukbo na may limang bahagi na binubuo ng isang pangunahing kalipunan at may bantay sa unahan, bantay sa likuran, at dalawang pangkat na panggilid. (Exo 6:26; 13:18) Ang tumutugis na hukbong Ehipsiyo ay binubuo ng “anim na raang piling karo at lahat ng iba pang karo ng Ehipto.” Kadalasan, bawat karo ay may sakay na tatlong lalaki, isa ang nagpapatakbo ng mga kabayo at dalawa ang nakikipaglaban, malamang ay mga mamamana, yamang busog ang pangunahing sandatang pansalakay ng mga Ehipsiyo. Kasama nila ang mga mangangabayo. (Exo 14:7, 9, 17) Ayon kay Josephus (*Jewish Antiquities,* II, 324 [xv, 3]), ang mga Hebreo ay “tinugis ng 600 karo kasama ang 50,000 mangangabayo at makapal na impanterya na may bilang na 200,000.”—Tingnan ang AYUDANTE.

Di-nagtagal pagkatapos ng Pag-alis, nakipaglaban ang mga Israelita sa kanilang unang militar na pakikipagbaka bilang isang pinalayang bayan. Sinalakay sila ng mga Amalekita sa Repidim, sa rehiyon ng Bundok Sinai. Sa utos ni Moises, kaagad na nagtipon si Josue ng isang hukbong pandigma. Halos buong maghapon silang nakipagbaka, at bagaman wala silang karanasan sa pakikipagdigma, ibinigay ni Jehova sa Israel ang tagumpay.—Exo 17:8-14.

Mga isang taon pagkatapos ng Pag-alis, binilang yaong mga kuwalipikado para sa paglilingkod sa hukbo, mga lalaking 20 taóng gulang at pataas. Ang sensus ay may kabuuang bilang na 603,550. (Bil 1:1-3, 45, 46) Ipinakita ng isang katulad na pagbilang noong papatapos na ang paglalakbay sa ilang na ang hukbo ay bumaba nang kaunti sa 601,730. (Bil 26:2, 51) Yamang eksemted ang mga Levita sa paglilingkod sa hukbo, hindi sila kasama sa mga bilang na ito kundi binilang sila nang bukod.—Bil 1:47-49; 3:14-39; 26:57, 62.

Mga eksemsiyon. Bukod sa tribo ni Levi, ang mga sumusunod ay pinagkalooban ng eksemsiyon

mula sa paglilingkod militar: (1) ang tao na "nagtayo ng isang bagong bahay at hindi pa ito napasisinayaan"; (2) 'ang tao na nagtanim ng isang ubasan at hindi pa ito napakikinabangan'; (3) 'ang lalaki na nakipagtipan sa isang babae at hindi pa niya ito nakukuha' (4) ang isa na nag-asawa ay 'huwag lumabas na kasama ng hukbo, kundi mananatili siyang malaya sa kaniyang bahay sa loob ng isang taon'; (5) 'ang tao na matatakutin at mahina ang loob.' —Deu 20:5-8; 24:5.

Mga kaayusan para sa hukbo matapos sakupin ang Canaan. Nang makapamayan na sa Canaan ang karamihan, hindi na gaanong kinailangan ng Israel ang isang malaki at permanenteng hukbo; ang maliliit na labanan sa mga hanggahan ay kadalasang inaasikaso ng lokal na mga tribong nasasangkot. Nang kailanganing bumuo ng isang mas malaki at nagkakaisang hukbong pandigma mula sa iba't ibang tribo, nagbangon si Jehova ng mga Hukom na mangunguna. Ang panawagan sa pakikipagdigma ay ginagawa sa iba't ibang paraan: maaaring gumamit ng mga hudyat ng trumpeta, mga mensahero, o mga sagisag upang pakilusin ang mga lalaking mandirigma.—Bil 10:9; Huk 3:27; 6:35; 19:29; 1Sa 11:7.

Waring ang mga mandirigma mismo ang naglaan ng sarili nilang mga sandata: mga tabak, mga sibat, mga tunod, mga panghilagpos, mga busog, at mga palaso. Karaniwan na, ang mga lalaking ito ang bahalang maglaan ng sarili nilang pagkain; kaya naman nagpadala si Jesse ng mga panustos para sa kaniyang mga anak na nasa hukbo ni Saul. (1Sa 17:17, 18) Gayunman, sa isang kaso, 10 porsiyento ng mga boluntaryo ang ibinukod upang kumuha ng mga panustos para sa iba.—Huk 20:10.

Dahil sa presensiya ni Jehova sa kampo ng Israel, kinailangan ang kabanalan, ang seremonyal na kalinisan ng mga kawal. (Deu 23:9-14) Yamang sa ilalim ng Kautusan ay nagiging marumi ang isang lalaki hanggang sa kinabukasan dahil sa seksuwal na pakikipagtalik, maingat itong iniwasan kapuwa ni David at ni Uria habang aktibo sila sa tungkulin. (Lev 15:16-18; 1Sa 21:1-6; 2Sa 11:6-11) Kadalasan, ginagahasa ng mga hukbo ng mga bansang pagano ang kababaihan ng nalupig na mga lunsod, ngunit hindi gayon ang ginagawa ng nagtagumpay na mga kawal ng Israel. Kailangan muna nilang magpalipas ng isang buwan bago sila pahintulutang mag-asawa ng isang babaing bihag.—Deu 21:10-13.

Bagaman kay Jehova nakasalig ang pangwakas na mga tagumpay ng Israel, kinailangan din ang mahusay na pangangasiwa sa hukbo. Nakaatang ang pananagutang ito sa inatasang mga opisyal at mga pinuno ng libu-libo at ng daan-daan. Ang mga saserdote ay inatasang magpatibay-loob at magbigay ng patnubay at layunin sa mga kampanya. (Bil 31:6, 14; Deu 20:2-4, 9) Noong mga araw ng mga Hukom, ang taong inatasan ni Jehova ang personal na nangunguna sa hukbo sa pakikipagbaka. Ang hukom din ang nagpaplano ng mga taktika at estratehiya. Ikinakalat niya ang kaniyang mga hukbo sa iba't ibang paraan: paghahati-hati sa mga yunit (kadalasan ay tatlo), biglaang pagsalakay, pagtambang, harapang pagdaluhong, pagbihag sa mga tawiran ng ilog, at iba pa.—Jos 8:9-22; 10:9; 11:7; Huk 3:28; 4:13, 14; 7:16; 9:43; 12:5.

Sa ilalim ng monarkiya. Palibhasa'y hindi nasiyahan ang bayan sa teokratikong kaayusan sa ilalim ng mga Hukom, ninais nila na maging "gaya ng lahat ng mga bansa," na may haring hahayo sa unahan nila at makikipaglaban sa kanilang mga pagbabaka. (1Sa 8:20) Gayunman, binabalaan sila ni Samuel na ang gayong hari ay hindi makikipaglabang mag-isa; kukunin niya ang kanilang mga anak "at ilalagay sila bilang kaniya sa kaniyang mga karo at sa gitna ng kaniyang mga mangangabayo, at ang ilan ay tatakbo sa unahan ng kaniyang mga karo." (1Sa 8:11, 12; tingnan ang MANANAKBO, MGA.) Ang hari ang punong kumandante, at ang pinuno ng hukbo ang ikalawa sa kaniya.—1Sa 14:50.

Depende sa pangangailangan, iba-iba ang laki at lakas ng hukbo ni Saul. Noong isang pagkakataon, pumili siya ng 3,000 lalaki, anupat ang 1,000 ay isinailalim sa pangunguna ng kaniyang anak na si Jonatan. (1Sa 13:2) Para sa isa pang pakikipagbaka, 330,000 naman ang tinipon. (1Sa 11:8) Ngunit kung ihahambing sa mga hukbo ng mga Filisteo na may maraming kasangkapang pandigma, na ayon sa tekstong Masoretiko ay may kakayahang magtipon ng 30,000 karo, 6,000 mangangabayo, at "mga taong gaya ng mga butil ng buhangin . . . dahil sa dami," gaya ng ginawa nila sa Micmash, waring kulang na kulang ang kasangkapan ng Israel. "Nangyari nga, nang araw ng pagbabaka ay walang isa mang tabak o sibat ang masumpungan sa kamay ng sinuman sa bayan," maliban kina Saul at Jonatan. —1Sa 13:5, 22.

Noong panahon ng paghahari ni David, higit na pinalaki at pinahusay ang hukbo ng Israel. Mahigit sa 300,000 lalaking nasasandatahan para sa digmaan ang dumating sa Hebron upang isalin kay David ang paghahari ni Saul. (1Cr 12:23-38) May naglingkod din sa hukbo ni David na mga di-Israelita.—2Sa 15:18; 20:7.

Pinanatili ni David ang marami sa dating mga kaayusan para sa hukbo, gaya ng paghawak niya mismo sa posisyon ng punong kumandante, pagaatas ng mga kumandanteng panlarangan tulad nina Joab, Abner, at Amasa, at paglalagay sa ilalim nila ng mga ulo ng libu-libo at ng daan-daan. (2Sa

18:1; 1Ha 2:32; 1Cr 13:1; 18:15) Gayunman, pinasimulan ni David ang ilang bagong plano na siya mismo ang lumikha. Isang sistema ng buwanang rilyebo ang naglaan ng 12 grupo na tig-24,000 bawat isa (may kabuuang 288,000), anupat ang isang kawal ay karaniwang naglilingkod lamang nang isang buwan sa bawat taon. (1Cr 27:1-15) Hindi ito nangangahulugan na ang buong 24,000 sa isang buwan ay nagmula sa iisang tribo, kundi sa halip, ang bawat tribo ay nagpapadala ng kani-kanilang bahagi sa buwanang kota sa buong taon.

Mga mangangabayo at mga karo. Ang mga karo, na nagsilbing umaandar na tuntungan ng mga manunudla, ay naging napakahalaga sa mga Babilonyo, mga Asiryano, at mga Ehipsiyo dahil mabibilis at madaling maniobrahin ang mga ito. Kaya naman ang mga ito ay naging angkop na sagisag ng lakas-militar ng pangunahing mga imperyong pandaigdig. Sa ilalim ng pangunguna ni David, ang pinakadakilang kumandante ng militar ng Israel, ang buong hukbo ay binubuo ng mga kawal na naglalakad na may mga sandatang pangkamay—tabak, sibat, busog, o panghilagpos. Tiyak na natandaan ni David na nagpayo si Jehova na huwag manalig sa kabayo ukol sa tagumpay (Deu 17:16; 20:1), na ang mga kabayo at mga karo ni Paraon ay "ibinulid [ni Jehova] sa dagat" (Exo 15:1, 4), at na binuksan ni Jehova ang mga pintuan ng tubig ng langit sa "siyam na raang karong pandigma [ni Sisera] na may mga lingkaw na bakal" anupat 'tinangay ng ilog ng Kison' ang kaaway.—Huk 4:3; 5:21.

Dahil dito, kung paanong pinilay ni Josue ang nabihag na mga kabayo at sinunog niya ang mga karo ng kaaway, gayundin ang ginawa ni David sa mga kabayong nakuha kay Hadadezer na hari ng Zoba. Pinilay niya ang lahat ng kabayong nabihag mula sa hari ng Zoba maliban sa isang daan. (Jos 11:6-9; 2Sa 8:4) Sa isang awit, ipinaliwanag ni David kung paanong nanalig sa mga karo at mga kabayo ang kaniyang mga kaaway, "ngunit, para sa amin, ang tungkol sa pangalan ni Jehova na aming Diyos ang aming babanggitin." "Ang kabayo ay isang panlilinlang sa pagliligtas." (Aw 20:7; 33:17) Gaya nga ng sinasabi ng kawikaan: "Ang kabayo ay inihahanda para sa araw ng pagbabaka, ngunit ang kaligtasan ay kay Jehova."—Kaw 21:31.

Nang mamahala si Solomon, isang bagong kabanata ang napasulat sa kasaysayan ng hukbo ng Israel. Bagaman maituturing na mapayapa ang kaniyang paghahari, nagparami siya ng mga kabayo at mga karo. (Tingnan ang KARO.) Ang karamihan sa mga kabayong ito ay binili at inangkat mula sa Ehipto. Buu-buong mga lunsod ang kinailangang itayo sa buong teritoryo upang maging himpilan ng bagong mga dibisyong ito ng militar. (1Ha 4:26; 9:19; 10:26, 29; 2Cr 1:14-17) Ngunit hindi kailanman pinagpala ni Jehova ang bagong ideyang ito ni Solomon, at nang mamatay siya at mahati ang kaharian, humina ang hukbo ng Israel. Gaya ng isinulat ni Isaias nang maglaon: "Sa aba niyaong mga bumababa sa Ehipto upang magpatulong, yaong mga nananalig sa hamak na mga kabayo, at naglalagak ng kanilang tiwala sa mga karong pandigma, dahil marami ang mga iyon, at sa mga kabayong pandigma, dahil napakalakas ng mga iyon, ngunit hindi tumitingin sa Banal ng Israel at hindi humahanap kay Jehova."—Isa 31:1.

Noong panahong mahati ang kaharian. Pagkatapos na mahati ang kaharian, nagkaroon ng madalas na pagkakapootan sa pagitan ng Juda at ng Israel. (1Ha 12:19, 21) Ang kahalili ni Rehoboam na si Abias ay mayroon lamang 400,000 lalaki sa kaniyang hukbo nang umahon si Jeroboam laban sa kaniya kasama ang 800,000. Bagaman doble ang bilang ng kalaban, nagtagumpay ang timugang kaharian "sapagkat sumandig sila kay Jehova." Namatayan naman ang Israel ng 500,000 lalaki.—2Cr 13:3-18.

Bukod sa hidwaan sa pagitan ng mga tribo, nariyan din ang pakikipag-alit ng mga bansang pagano sa palibot. Napilitan ang Israel na magpanatili ng isang permanenteng hukbo dahil sa maigting na kaugnayan nito sa Sirya sa gawing hilaga. (2Ha 13:4-7) Kinailangan din ng Juda na labanan ang pagsalakay ng mga hukbong pagano. Noong minsan, ang Ehipto ay sumalakay sa Juda at tumangay ng maraming samsam. (1Ha 14:25-27) Noong isang pagkakataon naman, ang Juda ay nilusob ng Etiopia na may isang hukbo ng 1,000,000 lalaki at 300 karo. Ang hukbo ni Haring Asa ay binubuo lamang ng 580,000, ngunit nang 'magsimula siyang tumawag kay Jehova na kaniyang Diyos,' "tinalo ni Jehova ang mga Etiope," at wala ni isa man sa mga ito ang natirang buháy.—2Cr 14:8-13.

Noong isa pang pagkakataon, nang umahon ang Moab, Ammon, at ang mga Ammonim laban kay Jehosapat, bagaman ang kaniyang hukbo ay may bilang na 1,160,000, 'itinalaga ni Jehosapat ang kaniyang mukha upang hanapin si Jehova,' na nagbigay-katiyakan naman sa kaniya, "Ang pagbabaka ay hindi inyo, kundi sa Diyos." (2Cr 17:12-19; 20:1-3, 15) Namumukod-tangi ang okasyong iyon sa kasaysayan ng militar, sapagkat isang koro ng sinanay na mga mang-aawit ang 'lumabas sa unahan ng mga nasasandatahang lalaki,' habang umaawit, "Magbigay kayo ng papuri kay Jehova." Dahil sa kalituhan, nagpatayan ang mga hukbo ng kaaway.—2Cr 20:21-23.

Romano. Ang pagkakaorganisa ng hukbong Romano, na tinatayang may bilang na 300,000 no-

ong panahong naghahari si Augusto, ay ibang-iba kung ihahambing sa mga hukbo ng naunang mga imperyo. Ang pangunahing bahagi ng Romanong sandatahang-lakas ay ang hukbo (sa Ingles, *legion*). Isa itong malaking independiyenteng yunit, isang kumpletong hukbo sa ganang sarili nito, sa halip na isang pantanging bahagi ng mas malaking puwersa. Kung minsan, magkakasamang nakikipaglaban ang mga hukbong ito, anupat pinagsasanib ang kanilang mga kagamitan at lakas sa ilalim ng isang sentral na pamunuan, gaya noong magsama-sama ang apat na hukbo sa ilalim ng pangunguna ni Tito para kubkubin ang Jerusalem noong 70 C.E. Ngunit kadalasan ay mag-isang kumikilos ang hukbo upang gampanan ang sarili nitong atas na tungkulin. Bilang pantulong sa mga miyembro ng hukbo, may *auxilia* na binubuo ng mga hindi mamamayan ng Roma mula sa lahat ng bahagi ng imperyo, kadalasan ay mga boluntaryo mula sa lokal na distrito. Ang mga *auxiliary,* na inaalalayan ng mga hukbo, ay nakahimpil sa mga hanggahan. Pagkatapos ng marangal na pamamaalam ng isa mula sa *auxilia,* pinagkakalooban siya ng pagkamamamayang Romano.

Nagkakaiba-iba ang bilang ng mga hukbo sa iba't ibang panahon, mula sa 25 o mas kaunti pa rito hanggang sa mga 33. Gayundin, nagbabagu-bago ang bilang ng mga kawal na bumubuo ng hukbo, mula sa mga 4,000 hanggang sa 6,000; noong unang siglo, ang hukbo ay kadalasang may bilang na 6,000. Dahil dito, lumilitaw na ang pagkakagamit ng "hukbo" sa Kasulatan ay nangangahulugan ng isang di-matiyak at malaking bilang. (Mat 26:53; Mar 5:9; Luc 8:30) Ang bawat hukbo ay may sarili nitong kumandante, na sa emperador lamang nananagot, at sa ilalim niya ay may anim na *tribune,* tinatawag na mga *chiliarch* (mga kumandante ng militar, *NW*).—Mar 6:21; Ju 18:12; Gaw 21:32–23:22; 25:23; tingnan ang KUMANDANTE NG MILITAR.

Ang hukbo ay nahahati sa sampung *cohort,* o pangkat. Kaya naman, bumabanggit ang Kasulatan ng "pangkat na Italyano" at "pangkat ni Augusto." (Gaw 10:1; 27:1; tingnan ang AUGUSTO, PANGKAT NI.) Nang mamatay si Herodes Agripa noong 44 C.E., may limang *cohort* sa Cesarea. Hinahatihati pa ang hukbo sa 60 *century,* kadalasan ay tig-100 lalaki bawat isa, na nasa ilalim naman ng pangunguna ng isang senturyon (opisyal ng hukbo, *NW*). Naging napakahalaga ng mga opisyal na ito, palibhasa'y sila ang may pananagutang magsanay sa mga kawal. (Mat 8:5-13; 27:54; Gaw 10:1; 21:32; 22:25, 26; 23:17, 23; 24:23; 27:1, 6, 11, 31, 43; tingnan ang OPISYAL NG HUKBO.) Ang bawat hukbo ay may sampung opisyal na may pantanging ranggo na gumaganap bilang mga tagapagbantay, mga sugo, at, kung minsan, bilang mga tagapaglapat ng parusang kamatayan.—Mar 6:27.

Ang mga hukbong Romano ay may iba't ibang estandarte at bandera na may mga larawan ng agila o ng iba pang mga hayop; nang maglaon ay idinagdag ang maliliit na estatuwa ng emperador. Ang mga bandilang ito ay may relihiyosong kahulugan, itinuring na sagrado at banal anupat sinamba pa nga ang mga ito, at iningatan kailanganin mang ibuwis ng bantay ang kaniyang buhay. Ito ang dahilan kung bakit tutol na tutol ang mga Judio na ipasok ang mga ito sa Jerusalem.

Yaong mga Kilala Bilang Unang mga Kristiyano. Tumanggi ang unang mga Kristiyano na maglingkod sa hukbong-sandatahan ng Roma, kapuwa sa mga hukbo at mga *auxilia,* anupat itinuring na ang gayong paglilingkod ay lubusang di-kasuwato ng mga turo ng Kristiyanismo. Sinabi ni Justin Martyr, na nabuhay noong ikalawang siglo C.E., sa kaniyang "Dialogue With Trypho, a Jew" (CX): "Sa buong daigdig, kami na lipos ng pakikipagdigma, at pagpapatayan, at bawat kabalakyutan, ay pawang nagbago ng aming mga sandatang pandigma,—ang aming mga tabak tungo sa mga sudsod, at ang aming mga sibat tungo sa mga kagamitang pambungkal." (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, p. 254) Sa kaniyang akdang "The Chaplet, or De Corona" (XI), nang tinatalakay ni Tertullian (noong mga 200 C.E.) "kung wasto bang makipagdigma ang mga Kristiyano," nangatuwiran siya mula sa Kasulatan na kahit ang buhay-militar ay labag sa kautusan, anupat nagtapos siya, "itinatakwil ko mula sa amin ang buhay-militar."—*The Ante-Nicene Fathers,* 1957, Tomo III, p. 99, 100.

"Ipinakikita ng isang maingat na pag-aaral sa lahat ng makukuhang impormasyon na hanggang noong panahon ni Marcus Aurelius [121-180 C.E.], walang Kristiyano ang naging kawal; at walang kawal, pagkatapos na maging Kristiyano, ang nanatili sa paglilingkod militar." (*The Rise of Christianity,* ni E. W. Barnes, 1947, p. 333) "Makikita sa kasalukuyan na halos walang katibayan na nagkaroon ng isang kawal na Kristiyano sa pagitan ng 60 at mga 165 A.D.; . . . kahit man lamang hanggang noong paghahari ni Marcus Aurelius, walang Kristiyano ang naghangad na maging kawal pagkatapos niyang mabautismuhan." (*The Early Church and the World,* ni C. J. Cadoux, 1955, p. 275, 276) "Noong ikalawang siglo, pinagtibay ng Kristiyanismo . . . na ang paglilingkod militar ay hindi kasuwato ng Kristiyanismo." (*A Short History of Rome,* nina G. Ferrero at C. Barbagallo, 1919, p. 382) "Ang paggawi ng mga Kristiyano ay ibang-iba sa paggawi ng mga Romano. . . . Yamang kapayapaan

ang ipinangaral ni Kristo, tumanggi silang maging mga kawal." (*Our World Through the Ages,* nina N. Platt at M. J. Drummond, 1961, p. 125) "Iniisip ng unang mga Kristiyano na mali ang makipaglaban, at ayaw nilang maglingkod sa hukbo kahit noong mangailangan ng mga kawal ang Imperyo." (*The New World's Foundations in the Old,* nina R. at W. M. West, 1929, p. 131) "Ang mga Kristiyano . . . ay umiwas sa panunungkulan sa pamahalaan at paglilingkod militar." (Editoryal na introduksiyon sa "Persecution of the Christians in Gaul, A.D. 177," sa *The Great Events by Famous Historians,* inedit ni R. Johnson, 1905, Tomo III, p. 246) "Bagaman binigyang-diin nila [ng mga Kristiyano] ang mga simulain ng walang-tutol na pagsunod, tumanggi silang magkaroon ng anumang aktibong bahagi sa pangangasiwang sibil o sa depensa militar ng imperyo. . . . Imposibleng magampanan ng mga Kristiyano ang papel ng mga kawal, mga mahistrado, o mga prinsipe nang hindi tinatalikuran ang isang mas sagradong tungkulin."—*The Decline and Fall of the Roman Empire,* ni Edward Gibbon, Tomo I, p. 416.

Makalangit. Ang makalangit na mga hukbo, bilang isang lubhang organisadong karamihan, ay hindi lamang tumutukoy sa pisikal na mga bituin kundi mas malimit na tumutukoy sa makapangyarihang mga hukbo ng anghelikong mga espiritung nilalang na nasa ilalim ng kataas-taasang pamumuno ng Diyos na Jehova. (Gen 2:1; Ne 9:6) Ang pananalitang "Jehova ng mga hukbo" ay lumilitaw nang 283 beses sa Hebreong Kasulatan, ang una ay nasa 1 Samuel 1:3, at ang dalawang katumbas nito ay nasa Griegong Kasulatan. (Ro 9:29; San 5:4; tingnan ang JEHOVA NG MGA HUKBO.) Kapag tinutukoy ang mga anghelikong mandirigma, ginagamit ang mga terminong pangmilitar na gaya ng "hukbo," "mga pandigmang karo," "mga mangangabayo," at iba pa. (2Ha 2:11, 12; 6:17; Mat 26:53) Ang kampo ng di-nakikitang mga hukbo ni Jehova ay may "sampu-sampung libo, libu-libong paulit-ulit pa" na mga karong pandigma. (Aw 68:17) Bilang isang hukbong pandigma ay hindi sila malulupig. Ang "prinsipe ng hukbo ni Jehova" na may hugót na tabak ay nagpakita kay Josue at nagbigay ng mga tagubilin kung paano bibihagin ang Jerico. (Jos 5:13-15) Isang anghel naman mula sa makalangit na mga hukbong ito ang pumatay sa 185,000 Asiryano sa isang gabi. (2Ha 19:35) Nang sumiklab ang digmaan sa langit, inihagis ni Miguel at ng kaniyang mga anghel si Satanas at ang mga demonyo nito sa kapaligiran ng lupa. (Apo 12:7-9, 12) Karagdagan pa, imposibleng makatakas kapag "ang mga hukbo na nasa langit" ay sumunod sa "Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon" habang pinupuksa niya "ang mabangis na hayop at ang mga hari sa lupa at ang kanilang mga hukbo." (Apo 19:14, 16, 19, 21) Ngunit kasabay nito, ipagsasanggalang ng makapangyarihan at di-nakikitang hukbo ni Jehova ang kaniyang tapat na mga lingkod sa lupa.—2Ha 6:17; Aw 34:7; 91:11; Dan 6:22; Mat 18:10; Gaw 12:7-10; Heb 1:13, 14.

Tingnan din ang ARMAS, BALUTI; DIGMAAN; KAWAL.

HUKBO, II [sa Ingles, *legion*]. Ang pangalang itinawag sa kaniyang sarili ng isa sa dalawang lalaking inaalihan ng demonyo na nakasalubong ni Kristo Jesus sa rehiyon sa S ng Dagat ng Galilea. Ngunit maliwanag na hindi Hukbo ang kaniyang tunay na pangalan, sapagkat tumutukoy ito sa pag-ali sa kaniya ng maraming demonyo. Posibleng ang pinuno ng mga demonyong iyon ang nag-udyok sa taong iyon na sabihing ang pangalan niya ay Hukbo. Ipinahihiwatig ng bilang ng mga kawal sa isang hukbong Romano noong unang siglo C.E., kadalasa'y 6,000, kung gaano karaming demonyo ang nasasangkot. Talagang napakabangis ng lalaking inaalihan ng demonyo at ng kaniyang kasamahan kung kaya walang sinumang mangahas na dumaan sa lugar na tinitirahan nila sa gitna ng mga libingan. Sa impluwensiya ng mga demonyo, ang lalaki na nagsabing Hukbo ang kaniyang pangalan ay naglalakad nang hubad, at araw at gabi ay sumisigaw siya nang malakas at hinihiwa ang kaniyang sarili ng mga bato. Lahat ng pagsisikap na igapos siya, maging ng mga pangaw at mga tanikala, ay nabigo. Gayunman, pinalaya ni Kristo Jesus ang taong ito at ang kasamahan nito mula sa kapangyarihan ng mga demonyo. Pumasok ang pinalayas na mga demonyo sa isang kawan ng mga baboy, na dumagsa sa isang bangin at namatay sa Dagat ng Galilea. —Mat 8:28-34; Mar 5:1-20; Luc 8:26-39; tingnan ang BABOY; GADARENO, MGA.

Para sa detalye tungkol sa mga hukbong Romano, tingnan ang HUKBO, I (Romano).

HUKKOK [Nililok; Isinulat; Inukit]. Isang lunsod ng Neptali sa hangganan nito. (Jos 19:32, 34) Bagaman itinuturing ng ilan na napakalayo nito sa H at S, ipinapalagay na ang makabagong-panahong Huqoq ang siyang sinaunang Hukkok. Ang lugar na ito ay mga 7 km (4.5 mi) sa K ng hilagaang dulo ng Dagat ng Galilea at matatanaw mula rito ang matabang Kapatagan ng Genesaret.

HUKOK [Nililok; Isinulat; Inukit]. Lumilitaw na ito rin ang Helkat, isang lunsod sa hanggahan ng teritoryo ng Aser at iniatas sa mga Gersonita na mula sa tribo ni Levi.—Jos 19:25; 21:31, 33; 1Cr 6: 74, 75; tingnan ang HELKAT.

HUKOM.

1. [sa Ingles, *judge*]. Ang mga lalaking ibinangon ni Jehova upang iligtas ang kaniyang bayan, bago ang panahon ng mga taong hari ng Israel, ay tinawag na mga hukom. (Huk 2:16) Si Moises, bilang tagapamagitan ng tipang Kautusan at lider na inatasan ng Diyos, ay naghukom sa Israel nang 40 taon. Ngunit ang yugto ng mga Hukom, ayon sa karaniwang pangmalas, ay nagsimula kay Otniel, ilang panahon pagkamatay ni Josue, at umabot hanggang kay Samuel na propeta. Si Samuel ay karaniwan nang hindi ibinibilang na isa sa mga Hukom. Samakatuwid, ang yugto ng mga Hukom ay mga 300 taon.—Huk 2:16; Gaw 13:20.

Ang mga hukom ay pinili at inatasan ni Jehova mula sa iba't ibang tribo ng Israel. Sa pagitan nina Josue at Samuel ay may binabanggit na 12 hukom (hindi kabilang si Debora), gaya ng sumusunod:

Hukom	Tribo	Hukom	Tribo
Otniel	Juda	Jair	Manases
Ehud	Benjamin (?)	Jepte	Manases
Samgar		Ibzan	Zebulon (?)
Barak	Neptali (?)	Elon	Zebulon
Gideon	Manases	Abdon	Efraim
Tola	Isacar	Samson	Dan

Ang eksaktong lugar na nasasakupan ng bawat isa sa mga hukom at ang mga yugto ng kanilang paghuhukom ay hindi matiyak. Ang ilan ay maaaring naghukom nang magkakasabay sa iba't ibang dako ng Israel, at nagkaroon din noon ng mga yugto ng paniniil.—Tingnan ang MAPA, Tomo 1, p. 743; ARAW NG PAGHUHUKOM; HUKUMAN; gayundin ang mga hukom ng Israel sa ilalim ng kani-kanilang pangalan.

2. [sa Ingles, *justices*]. Mga taong may pananagutang magpasiya sa mga usapin sa batas. Sa Job 31:11, 28, ang pariralang "dapat asikasuhin ng mga hukom" ay ginagamit bilang pang-uri upang ilarawan ang mga kamalian na kailangang hatulan. Kaya naman sa mga talatang ito, ang *An American Translation* ay kababasahan ng "isang karumal-dumal na kasalanan" (tal 11) at "isang karumal-dumal na krimen" (tal 28), sa halip na "kamalian na dapat asikasuhin ng mga hukom." Ang "kamalian" na tinatalakay sa talata 11 ay pangangalunya (tal 9, 10), isang krimen na noong panahon ni Job ay maaaring hinahatulan ng matatandang lalaki sa may pintuang-daan ng lunsod. (Ihambing ang Job 29:7.) Ngunit ang "kamalian" sa talata 28 ay may kinalaman sa materyalismo at lihim na idolatriya (tal 24-27), mga kamalian sa isip at puso na hindi mapatunayan sa pamamagitan ng bibig ng mga saksi. Dahil dito, walang taong hukom ang may kakayahang tumiyak kung ang isa ay nagkasala ng mga ito. Gayunman, lumilitaw na kinilala ni Job na kayang hatulan ng Diyos ang gayong mga kamalian at na maselan ang mga ito anupat dapat lamang Niyang hatulan.

HUKOM, AKLAT NG MGA.

Isang aklat ng Bibliya na sumasaklaw ng isang yugto na mga 330 taon sa pagitan ng pananakop ng Israel sa Canaan at ng pasimula ng monarkiya. Mas maaga rito, patiunang binabalaan ang mga Israelita na kung hindi nila palalayasin ang mga tumatahan sa lupain, gaya ng iniutos ng Diyos, hahantong iyon sa pagsunod nila sa kasuklam-suklam na mga relihiyosong gawain ng mga Canaanita. Sa dakong huli ay mawawala sa kanila ang pagsang-ayon ni Jehova at pababayaan niya sila sa kanilang mga kaaway. (Exo 23:32, 33; 34:11-17; Bil 33:55; Deu 7:2-5) Ipinakikita ng ulat ng kasaysayan sa aklat ng Mga Hukom kung paano nagkatotoo ang babalang iyon. Gayunman, sa halip na talakayin nang detalyado ang kawalang-katapatan ng Israel at ang ibinunga nito na paniniil ng mga banyaga, ang pangunahing inilalahad ng aklat ay ang mga kabayanihan ng mga hukom at ang kamangha-manghang mga pagliligtas na isinagawa ni Jehova sa pamamagitan nila. Sa gayo'y itinatampok ang kakayahan ni Jehova na magligtas at ang kaniyang mahabang pagtitiis, awa, di-sana-nararapat na kabaitan, at katarungan. Ang mga hukom mismo ay namumukod-tangi bilang mahuhusay na halimbawa ng pananampalataya.—Heb 11:32-34, 39, 40.

Pagkakaayos. Ang Mga Hukom ay iniugnay sa sinundan nitong aklat ng Bibliya sa pamamagitan ng pambungad na mga salitang, "At pagkamatay ni Josue." Gayunman, maliwanag na ang ilan sa mga pangyayaring isinalaysay rito ay naganap bago mamatay si Josue. Halimbawa, ang Hukom 2:6 ay kababasahan: "Nang payaunin ni Josue ang bayan, pumaroon nga ang mga anak ni Israel, bawat isa ay sa kaniyang mana, upang ariin ang lupain." Kaya lumilitaw na ang Hukom 1:1–3:6 ay nagsilbing introduksiyon, kung saan binanggit ng manunulat ang mga pangyayari bago at pagkatapos mamatay si Josue upang ibigay ang makasaysayang tagpo para sa kasunod na ulat. Ang seksiyon mula sa kabanata 3, talata 7, hanggang sa katapusan ng kabanata 16 ay pangunahin nang nasa kronolohikal na pagkakasunud-sunod at naglalahad ng mga gawain ng 12 hukom (hindi kabilang si Debora), mula kay Otniel hanggang kay Samson. Ang huling bahagi ng aklat ay maituturing na isang apendise at tumutugma sa isang yugto bago pa maging hukom si Samson. Makatuwirang ipalagay na naganap ang pagbihag ng mga Danita sa Lais bago mamatay si Josue. (Ihambing ang Jos 19:47; Huk 18:27-29.) Ang lansakang

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MGA HUKOM

Isang maaksiyong ulat ng mga pagliligtas ni Jehova sa Israel na paulit-ulit niyang isinagawa sa pamamagitan ng mga Hukom kapag iniiwan ng Israel ang idolatrosong mga gawain at marubdob na hinihingi ang kaniyang tulong

Ang aklat na ito, na malamang na isinulat ni Samuel, ay sumasaklaw nang mga 330 taon sa pagitan ng pananakop sa Canaan at ng pasimula ng monarkiya

---

Mga sanhi ng mga kalagayang umiral noong panahon ng mga Hukom (1:1–3:6)

Pagkamatay ni Josue, hindi pinalayas ng mga tribo ng Israel mula sa lupain ng Canaan ang nalalabing mga tumatahan doon

Sa halip, nakipag-asawa sila sa mga paganong ito at nasilo ng huwad na relihiyon ng mga ito

Pinabayaan sila ni Jehova sa kanilang mga kalaban; ngunit sa pana-panahon ay nagbabangon siya ng mga Hukom upang iligtas sila

Mga pagliligtas mula sa paniniil kapag iniiwan ng Israel ang huwad na pagsamba at humihingi ng tulong kay Jehova (3:7–16:31)

Sa pamamagitan ni Otniel, iniligtas ang Israel mula sa walong-taóng panunupil ng hari ng Mesopotamia na si Cusan-risataim

Nagwakas ang 18-taóng pamumuno ng Moabitang si Haring Eglon nang patayin siya ni Ehud; pagkatapos, bumuo si Ehud ng isang hukbong Israelita at nilupig ang mga Moabita

Mag-isang pinabagsak ni Samgar ang 600 Filisteo, sa gayo’y nailigtas ang Israel

Palibhasa’y napatibay-loob ng propetisang si Debora, tinalo ni Barak si Jabin, sa gayo’y nagwakas ang 20-taóng paniniil nito sa Israel; pinatay ni Jael, asawa ni Heber na Kenita, ang pinuno ng hukbo ni Jabin na si Sisera; ginunita nina Debora at Barak ang tagumpay na ito sa isang awit

Inatasan si Gideon na iligtas ang Israel mula sa pitong-taóng panliligalig ng mga Midianita; ipinagkaloob ni Jehova ang tagumpay pagkatapos niyang paliitin ang hukbo ni Gideon tungo sa 300 lalaki; nang maglaon ay tinanggihan ni Gideon ang pagkahari

Si Tola ay naghukom sa Israel nang 23 taon, at si Jair ay naghukom nang 22 taon

Nagdusa ang Israel sa mga kamay ng mga Ammonita; naglaan ng pagliligtas si Jehova sa pamamagitan ni Jepte; pagkatapos ay tinupad nito ang kaniyang panata na ibigay ang kaisa-isa niyang anak, na isang babae, upang maglingkod kay Jehova

Sina Ibzan, Elon, at Abdon ay naghukom sa Israel nang may kabuuang mga 25 taon

Binigyan ni Jehova si Samson ng pambihirang lakas at ginamit siya upang palayain ang Israel mula sa 40-taóng pamumuno ng mga Filisteo; ang pakikipagkasundo niyang pakasalan ang isang babaing Filisteo mula sa Timnah ay nagbigay sa kaniya ng mga pagkakataong kumilos laban sa kanila; ipinagkanulo siya ni Delaila ngunit nagbigay-daan ito upang makapatay siya ng mas maraming Filisteo noong mamatay siya kaysa sa napatay niya noong nabubuhay siya

Iba pang di-kanais-nais na mga situwasyon na bumangon sa panahon ng mga Hukom (17:1–21:25)

Sa Efraim, nagtindig si Mikas ng isang imahen sa kaniyang tahanan at inupahan niya ang isang kabataang Levita bilang saserdote

May ilang Danita na pumaroon sa bahay ni Mikas at nang dakong huli ay ninakaw nila ang kaniyang mga kagamitang idolatroso; isinama rin nila ang Levita upang maglingkod bilang kanilang saserdote

May mga lalaki mula sa Benjamitang lunsod ng Gibeah na nagkasala ng lansakang krimen sa sekso laban sa babae ng isang Levita; dahil ayaw isuko ng Benjamin ang mga nagkasala para maparusahan, nakipagdigma sa kanila ang iba pang mga tribo upang maglapat ng parusa; halos malipol ang tribo

---

krimen sa sekso na ginawa ng mga lalaki ng Gibeah at ang kasunod na mga pangyayari na halos ikinalipol ng tribo ni Benjamin ay malamang na naganap ilang taon lamang pagkamatay ni Josue. (Huk 19:1–21:25; Jos 24:31) Magbibigay ito ng sapat na panahon upang dumami ang mga Benjamita mula sa mga 600 lalaki (Huk 20:47) tungo sa halos 60,000 mandirigma noong naghahari na si David. —1Cr 7:6-12.

Manunulat at Panahon ng Pagsulat. Ang panloob na katibayan ay naglalaan ng saligan upang matiyak kung kailan isinulat ang aklat ng Mga Hukom. Tinipon ito noong panahong pinamamahalaan ng isang hari ang Israel. Mahihiwatigan iyan sa sinabi ng manunulat nang tukuyin niya ang tungkol sa nakaraan: “Noong mga araw na iyon ay walang hari sa Israel.” (Huk 17:6; 18:1; 19:1; 21:25) Gayunman, nang isulat ang aklat ay nananahanan pa sa Jerusalem ang mga Jebusita. (Huk 1:21) Yamang noong 1070 B.C.E. ay binihag ni David mula sa mga Jebusita “ang moog ng Sion” (isang bahagi ng Jerusalem) at inilipat niya roon ang kaniyang kabisera (2Sa 5:6-9), malamang na isinulat ang aklat ng Mga Hukom bago ang petsang iyon, marahil ay sa panahon ng paghahari ni Saul. Noong panahong iyon, si Samuel ang pangunahing tagapagtaguyod ng tunay na pagsamba at, bilang propeta ni Jehova, makatuwirang ipalagay na siya ang sumulat ng aklat na ito.

Autentisidad. Hindi mapag-aalinlanganan na talagang bahagi ng kanon ng Bibliya ang aklat ng Mga Hukom. Ito ay prangka at tapat, at hindi nito pinagtatakpan ang malulubhang kasalanan ng Israel. Sa buong aklat, iniuukol ang kaluwalhatian at karangalan, hindi sa mga taong hukom, kundi sa Diyos na Jehova bilang ang tunay na Tagapagligtas

ng Israel. Ipinakikita nito na ang espiritu ng Diyos ang nagbigay ng kapangyarihan sa mga hukom (Huk 3:9, 10; 6:34; 11:29; 13:24, 25; 14:6, 19; 15:14, 18; 16:20, 28-30) at kinilala naman nila si Jehova bilang Hukom (11:27) at Hari (8:23). Binabanggit sa iba pang kinasihang mga aklat ng Bibliya ang mga pangyayaring nakaulat dito.—1Sa 12:9-11; 2Sa 11:21; Aw 83:9-12; Isa 9:4; 10:26; Heb 11:32-34.

HUKUMAN. Bilang Maylalang ng sansinukob, ang Diyos na Jehova ang may kataas-taasang soberanya. Gaya ng pagkakilala sa kaniya ng sinaunang bansang Israel, gayon siya sa sansinukob, samakatuwid nga, Hukom, Tagapagbigay-Batas, at Hari. (Isa 33:22) Kinilala siya ng ulo ng pamilya na si Abraham bilang "Hukom ng buong lupa." (Gen 18:25) Inilalarawan ni Jehova ang kaniyang sarili bilang ang Kataas-taasang Hukom sa isang usapin sa batas laban sa Israel (Mik 6:2), gayundin sa isang usapin sa batas alang-alang sa kaniyang bayan laban naman sa mga bansa. (Isa 34:8) Sa isa namang kaso kung saan hinamon ng mga mananamba ng huwad na mga diyos ang kaniyang pagka-Diyos, tinatawagan niya ang kaniyang bayan upang maging mga saksi.—Isa 43:9-12.

Patriyarkal na Lipunan. Pagkatapos ng Baha, si Noe ang naging ulo ng pamilya o patriyarka, at nakipagtipan ang Diyos sa kaniya at sa kaniyang mga anak bilang mga kinatawan ng lahi ng tao. (Gen 9:12-16) Tumanggap din si Noe ng mga saligang kautusan bilang karagdagan sa mga isinaysay na noon ng Diyos. (Gen 9:3-6) Bilang patriyarka, gumawa si Noe ng mga pasiya na nakaapekto hindi lamang sa kaniya mismong sambahayan kundi pati rin sa kaniyang mga anak na may asawa at sa kanilang mga supling.—Gen 9:20-27.

Noon, ang ulo ng pamilya ang hukom ng pamilya, na kinabibilangan ng mga alipin at lahat niyaong nakatira sa loob ng sambahayan ng ulo ng pamilya, kung paanong ang Diyos na Jehova ang dakilang Ulo at Hukom ng pamilya. (Gen 38:24) Nilulutas ng mga ulo ng pamilya ang mga pagtatalo sa pagitan ng mga pamilya kung posibleng lutasin ang mga ito nang mapayapa.

Gumanap si Jacob bilang hukom para sa kaniyang sambahayan nang mag-akusa si Laban na ang kaniyang terapim ay ninakaw ng isa na nasa kampo ni Jacob. Sinabi ni Jacob: "Kung kanino mo masumpungan ang iyong mga diyos ay huwag na siyang mabuhay pa." (Gen 31:32) Gayunman, hindi alam ni Jacob na kinuha ni Raquel ang mga iyon, at hindi nakita ni Laban ang mga iyon, kaya hindi naakusahan si Raquel. Nang si Jose ay ipagbili ng kaniyang mga kapatid patungong Ehipto at iharap ng mga ito ang duguang kasuutan ni Jose upang palitawing pinatay siya ng mabangis na hayop, umupo si Jacob upang humatol, sinuri niya ang katibayan, at gumawa siya ng hudisyal na pasiya: "Si Jose ay tiyak na nagkaluray-luray!" (Gen 37:33) Umupo si Juda upang humatol nang matuklasan niyang nagdadalang-tao si Tamar, anupat sinentensiyahan niya ito ng kamatayan. Ngunit nang matuklasan niyang minaniobra siya ni Tamar upang matupad niya ang legal na obligasyon na dapat sana'y ipinatupad niya sa kaniyang anak na si Shela, ipinahayag niyang si Tamar ay higit na matuwid kaysa sa kaniya.—Gen 38:24-26.

Mula't sapol, sa gitna ng mga mananamba ng tunay na Diyos, si Jehova ay kinikilala bilang ang Kataas-taasang Hukom. Noon, ang ulo ng pamilya bilang hukom ay nananagot sa Diyos, na umupo rin upang humatol sa mga kaso nina Adan at Eva (Gen 3:8-24); ni Cain (Gen 4:9-15); ng sangkatauhan noong panahon ng Baha (Gen 6:1-3, 11-13, 17-21); ng mga tagapagtayo ng Tore ng Babel (Gen 11:1-9); ng Sodoma at Gomorra (Gen 18:20-33); at ni Abimelec (Gen 20:3-7).

Sa Ilalim ng Kautusan. Noong Pag-alis ng mga Israelita mula sa Ehipto, si Moises, bilang kinatawan ni Jehova, ay naging hukom. Noong pasimula ay sinikap niyang asikasuhin ang lahat ng usapin, na lubhang napakarami anupat naging abala siya mula umaga hanggang gabi. Dahil sa payo ni Jetro, nag-atas siya ng mga lalaking may kakayahan upang maging mga pinuno ng libu-libo, ng daan-daan, ng lima-limampu, at ng sampu-sampu. (Exo 18:13-26) Waring hindi naman ito nangangahulugan na sa bawat pito o walong matitipunong lalaki ay nagkaroon isang hukom na pantanging inatasan. Sa halip, inorganisa ang bansa at nagkaroon ng mga pinuno na awtorisadong mag-asikaso sa mas maliliit na usapin kailanma't kailangan. Ngunit anumang usapin na lubhang masalimuot o mabigat, o bagay na may pambansang kahalagahan, ay dadalhin kay Moises o sa santuwaryo sa harap ng mga saserdote.

Kabilang sa mahihirap na usaping ito ang mga sumusunod: Kapag naghinala ang asawang lalaki sa kalinisan ng kaniyang asawa (Bil 5:11-31), isang kaso ng pagbububo ng dugo dahil sa pagtatalo (Deu 17:8, 9), at ilang kaso ng pagpaparatang ng paghihimagsik sa isang tao ngunit ang katibayan ay di-malinaw o kahina-hinala (Deu 19:15-20). Ang mga saserdote ang mangangasiwa sa kaso ng pagpaslang na di-nalutas.—Deu 21:1-9.

Walang itinakdang mga probisyon noon para sa pag-apela sa matataas na hukuman mula sa mabababang hukuman, ngunit kung ang isang kaso ay hindi mapagpasiyahan ng mga pinuno ng sampu-sampu, maaari nila itong iharap sa mga pinuno ng

lima-limampu, at patuloy, o tuwiran itong dalhin sa santuwaryo o kay Moises.—Exo 18:26; Deu 1:17; 17:8-11.

Ang mga lalaking pinili bilang mga hukom ay dapat na may kakayahan, mga lalaking mapagkakatiwalaan, natatakot kay Jehova at napopoot sa di-tapat na pakinabang. (Exo 18:21) Karaniwan na, sila ay mga ulo ng pamilya o mga ulo ng mga tribo, matatandang lalaki ng lunsod na doon ay gumanap sila bilang mga hukom. Ang mga Levita, na ibinukod ni Jehova bilang pantanging mga tagapagturo ng Kautusan, ay prominenteng naglingkod din bilang mga hukom.—Deu 1:15.

Maraming mga payo laban sa pagbaluktot sa kahatulan, pagtanggap ng mga suhol, o pagtatangi. (Exo 23:6-8; Deu 1:16, 17; 16:19; Kaw 17:23; 24:23; 28:21; 29:4) Hindi dapat paboran ang isang taong dukha dahil lamang sa siya ay dukha, ni bibigyan man ng bentaha ang taong mayaman kaysa sa dukha. (Lev 19:15) Igagalang ang mga karapatan ng mga naninirahang dayuhan, at hindi sila pakikitunguhan nang di-makatarungan. Hindi dapat siilin ng mga hukom ang ganitong mga tao, ni ang mga babaing balo at ang mga ulila, na waring walang tagapagsanggalang, sapagkat si Jehova ang kanilang makaamang Hukom at Tagapagsanggalang. (Lev 19:33, 34; Exo 22:21; 23:9; Deu 10:18; 24:17, 18; 27:19; Aw 68:5) Samantala, ang mga naninirahang dayuhan ay hinihilingang gumalang sa batas ng lupain. (Lev 18:26) Ngunit nang maglaon, ang mga batas at mga payo na ito mula kay Jehova ay winalang-halaga ng mga prinsipe at mga hukom sa Israel, anupat ang pagwawalang-halagang ito ay isa sa mga dahilan ng paghatol ng Diyos sa bansa.—Isa 1:23; Eze 22:12; 1Sa 8:3; Aw 26:10; Am 5:12.

Yamang ang mga hukom ay dapat maging mga taong matuwid, anupat humahatol ayon sa kautusan ni Jehova, kinakatawanan nila si Jehova. Kaya naman, ang pagtayo sa harap ng mga hukom ay itinuturing na pagtayo sa harap ni Jehova. (Deu 1:17; 19:17; Jos 7:19; 2Cr 19:6) Karaniwan na, ang terminong "kapulungan" o "kongregasyon" ay tumutukoy sa pangkalahatang kapulungan ng mga tao, ngunit kung tungkol sa paghaharap ng mga kaso sa kapulungan o kongregasyon upang hatulan, ang tinutukoy ng Bibliya ay ang mga miyembrong kumakatawan sa kapulungan, ang mga hukom, gaya sa Bilang 35:12, 24, 25 at Mateo 18:17.

Noon, ang lokal na hukuman ay nasa pintuang-daan ng isang lunsod. (Deu 16:18; 21:19; 22:15, 24; 25:7; Ru 4:1) Ang tinutukoy na "pintuang-daan" ay ang maluwang na dako sa loob ng lunsod malapit sa pintuang-daan. Sa mga pintuang-daan binabasa ang Kautusan sa nagkakatipong bayan at doon ipinahahayag ang mga ordinansa. (Ne 8:1-3) Sa pintuang-daan, madaling makakuha ng mga saksi para sa gawaing sibil, gaya ng bilihan ng ari-arian, at iba pa, yamang sa maghapon ay labas-pasok doon ang karamihan sa mga tao. Gayundin, dahil sa publisidad na natatamo ng alinmang paglilitis sa pintuang-daan, waring naiimpluwensiyahan ang mga hukom na maging maingat at makatarungan sa paglilitis at sa kanilang mga pasiya. Maliwanag na noon ay may isang dakong nakalaan malapit sa pintuang-daan kung saan maalwang makapangangasiwa ang mga hukom. (Job 29:7) Naglakbay si Samuel at inikot niya ang Bethel, Gilgal, at Mizpa at "humatol sa Israel sa lahat ng mga dakong ito," gayundin sa Rama, sa kinaroroonan ng kaniyang bahay.—1Sa 7:16, 17.

Ang mga hukom ay dapat pakitunguhan nang may paggalang, yamang nasa isang posisyon sila na kumakatawan kay Jehova. (Exo 22:28; Gaw 23:3-5) Noon, kapag nagbaba ng pasiya ang mga saserdote, ang mga Levita sa santuwaryo, o ang gumaganap na hukom (halimbawa, si Moises o si Samuel), iyon ay may-bisa, at ang sinumang tumangging sumunod sa pasiyang iyon ay papatayin.—Deu 17:8-13.

Kung ang isang tao ay sinentensiyahang hampasin sa pamamagitan ng mga pamalo, padadapain siya sa harap ng hukom at papaluin sa harap nito. (Deu 25:2) Noon, mabilis ang paglalapat ng katarungan. Pinipigilan lamang ang isang tao sa loob ng ilang panahon kapag mahirap ang kaso at kailangang kay Jehova magmula ang hatol. Kung magkagayon ay inilalagay ang akusado sa kulungan hanggang sa matanggap ang pasiya. (Lev 24:12; Bil 15:34) Walang probisyon sa Kautusan para sa pagbibilanggo. Naging kaugalian lamang ang pagbibilanggo noong maglaon, nang sumamâ ang bansa, at gayundin noong panahon ng pamumunong Gentil.—2Cr 18:25, 26; Jer 20:2; 29:26; Ezr 7:26; Gaw 5:19; 12:3, 4.

Noong Kapanahunan ng mga Hari. Pagkatapos na maitatag ang kaharian sa Israel, ang pinakamahihirap na usapin ay dinadala sa hari o kaya ay sa santuwaryo. Sa Deuteronomio 17:18, 19, hinilingan ng Kautusan ang hari na sa pag-upo niya sa kaniyang trono ay susulat siya para sa kaniyang sarili ng isang kopya ng Kautusan at babasahin niya iyon araw-araw, upang maging lubusan siyang kuwalipikado na humatol sa mahihirap na usapin. Minaniobra si David ng propetang si Natan upang siya ay umupo at humatol sa sarili niyang kaso may kinalaman kay Bat-sheba at kay Uria na Hiteo. (2Sa 12:1-6) May-katusuhang nagsugo si Joab ng isang babaing Tekoita upang magharap ng usapin kay David alang-alang kay Absalom. (2Sa 14:1-21) Bago mamatay si David, nag-atas siya ng 6,000 kuwalipikadong mga Levita upang gumanap bilang mga opisyal at mga hukom sa Israel. (1Cr 23:4) Nakilala na-

man si Haring Solomon sa kaniyang karunungan sa paghatol. Ang isang kaso na malawakang nagpabantog sa kaniya ay ang kaso ng dalawang ina na patutot. (1Ha 3:16-28) Nagsagawa si Jehosapat ng isang reporma sa relihiyon sa Juda at pinatibay niya ang kaayusang hudisyal.—2Cr 19:5-11.

Sino ang mga miyembro ng Judiong Sanedrin?

Ang Sanedrin ang mataas na hukumang Judio. Ito ay nasa Jerusalem. Pitumpu't isang miyembro ang bumubuo sa mataas na hukumang ito na tinawag na Dakilang Sanedrin. Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, kabilang sa 71 miyembro nito ang mataas na saserdote at ang iba na dating nanungkulan bilang mataas na saserdote (maaaring buháy pa noon ang ilan sa mga ito, sapagkat nang maglaon, ang katungkulang ito, sa ilalim ng pamamahala ng Roma, ay iniaatas). Kabilang din dito ang mga miyembro ng mga pamilya ng mga mataas na saserdote, matatandang lalaki, mga ulo ng mga tribo at mga pamilya, at mga eskriba, mga lalaking bihasa sa Kautusan. (Gaw 4:5, 6) Ang mga lalaking ito ay mga miyembro ng mga sekta ng mga Pariseo at mga Saduceo.—Gaw 23:6.

Ang ulo at presidente ng Sanedrin ay ang mataas na saserdote, na siyang tumitipon sa kapulungan. (Gaw 5:17, 21, 27; 7:1; 22:5; 23:2) Si Caifas na mataas na saserdote ang nangasiwa sa paglilitis kay Jesus, bagaman dinala muna si Jesus kay Anas upang pagtatanungin. (Mat 26:3, 57; Mar 14:53, 55, 60, 63; 15:1; Luc 22:54; Ju 18:12, 13, 19-24) Si Ananias naman ang mataas na saserdoteng nangangasiwa sa Sanedrin noong panahong litisin si Pablo.—Gaw 23:2.

Ayon sa Tosefta (*Sanhedrin* 7:1) at sa Mishnah (*Sanhedrin* 4:1), ang pag-upo ng Sanedrin ay mula sa oras ng paghahandog ng pang-araw-araw na pang-umagang hain hanggang sa panggabing paghahain. Hindi sila umuupo upang humatol kapag Sabbath o kapag mga araw ng kapistahan. Sa araw ginaganap ng Sanedrin ang paglilitis ng mga kaso na may parusang kamatayan, at ang desisyon ay dapat nilang mabuo sa araw. Kung ang nililitis ay nahatulang nagkasala, kinabukasan pa nila dapat ilabas ang hatol. Kaya naman ang mga paglilitis ay hindi maaaring idaos sa gabi bago ang Sabbath o sa gabi bago ang araw ng kapistahan. Gayunman, winalang-bahala ang pamamaraang ito sa kaso ng paglilitis kay Jesus.

Sinasabi ng Mishnah (*Sanhedrin* 4:3): "Ang Sanedrin ay nakaayos na gaya ng kalahati ng isang pabilog na dakong giikan upang makita nilang lahat ang isa't isa. Nakatayo sa harap nila ang dalawang eskriba ng mga hukom, isa sa kanan at isa sa kaliwa, at isinusulat ng mga ito ang mga salita niyaong mga pabor sa pagpapawalang-sala at ang mga salita niyaong mga pabor naman sa paghatol."—Isinalin ni H. Danby.

Ayon sa tradisyong Judio, ang Sanedrin ay itinatag ni Moises (Bil 11:16-25) at kaagad na muling inorganisa ni Ezra pagkabalik nila mula sa pagkatapon. Ngunit walang katibayan ng kasaysayan na sumusuporta sa ideya na noong unang mga panahong iyon ay 70 matandang lalaki ang umuupo bilang iisang hukuman upang duminig sa mga kaso. Sa halip, waring umiral ang Sanedrin noong panahon ng pamamahala ng Gresya sa Palestina. Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, binigyan ng pamahalaang Romano ng malaking antas ng kalayaan ang Sanedrin, anupat pinagkalooban ito ng awtoridad na sibil at administratibo. Mayroon itong mga tauhan at gayundin ng kapangyarihang gumawa ng mga pag-aresto at pagbibilanggo. (Mat 26:47; Gaw 4:1-3; 9:1, 2) Kinilala ang relihiyosong awtoridad nito maging ng mga Judiong nasa Pangangalat. (Tingnan ang Gaw 9:1, 2.) Gayunman, sa ilalim ng pamamahala ng Roma, maliwanag na nang maglaon ay naiwala ng Sanedrin ang legal na awtoridad na maglapat ng parusang kamatayan, maliban kung may pahintulot sila ng Romanong gobernador (prokurador). (Ju 18:31) Pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E., nabuwag ang Sanedrin.

Bukod sa Sanedrin, may mababababang hukuman noon sa Jerusalem na binubuo naman ng tig-23 miyembro. Ayon sa Mishnah (*Sanhedrin* 1:6), ang maliliit na hukumang ito ay matatagpuan din sa buong Palestina sa ibang mga lunsod na may sapat na laki. Hindi umuupo sa bawat kaso ang kabuuang bilang ng mga hukom ng hukumang ito. Iba-iba ang bilang ng mga hukom depende sa kalubhaan ng kasong hahatulan at sa hirap ng desisyon na gagawin. Bukod pa rin dito ang hukuman ng nayon na binubuo ng tatlong lalaki, at isang hukuman na binubuo naman ng pitong matatandang lalaki ng nayon.

Ang mga sinagoga, na pangunahin nang ginagamit noon para sa pagtuturo, ay ginamit din sa paanuman bilang mga dako ng lokal na mga hukuman, anupat kung minsan ay tinutukoy ang mga ito noon bilang 'lokal na mga Sanedrin,' palibhasa'y may kapangyarihan ang mga ito na maglapat ng mga parusang paghagupit at ekskomunikasyon.—Mat 10:17, tlb sa *Rbi8;* 23:34; Mar 13:9; Luc 21:12; Ju 9:22; 12:42; 16:2; tingnan ang ILUSTRASYON, MGA (Ilan sa prominenteng mga ilustrasyon ni Jesus [21]).

Ang Kongregasyong Kristiyano. Ang kongregasyong Kristiyano, bagaman walang sekular na awtoridad bilang isang hukuman, ay maaaring kumilos laban sa magugulong miyembro nito na

nangangailangan ng disiplina sa espirituwal na paraan, at maaari pa nga nitong itiwalag ang mga iyon mula sa kongregasyon. Kaya naman, sinabi ng apostol na si Pablo sa kongregasyon, samakatuwid nga, sa kinatawang mga miyembro nito o yaong mga nangangasiwa, na dapat nilang hatulan yaong mga nasa loob ng organisasyon. (1Co 5:12, 13) Nang sumulat si Pablo at si Pedro sa mga kongregasyon, kapuwa nila itinawag-pansin na dapat na maingat na bantayan ng matatanda ang espirituwal na kalagayan ng kongregasyon at dapat nilang tulungan at payuhan ang sinumang gumagawa ng di-matalino o maling hakbang. (2Ti 4:2; 1Pe 5:1, 2; ihambing ang Gal 6:1.) Yaong mga lumilikha ng pagkakabaha-bahagi o mga sekta ay dapat payuhan sa una at ikalawang pagkakataon bago gumawa ng pagkilos ang kongregasyon. (Tit 3:10, 11) Ngunit ang paulit-ulit na nagsasagawa ng kasalanan ay dapat alisin o itiwalag mula sa kongregasyon. Ito ay pagdidisiplina, anupat ipinakikita sa mga manlalabag na ang kanilang landasin ng kasalanan ay hindi maaaring kunsintihin sa kongregasyon. (1Ti 1:20) Tinagubilinan ni Pablo ang mga lalaking iyon sa kongregasyon, yaong may pananagutang gumanap bilang mga hukom, na magtipon at dinggin ang gayong bagay. (1Co 5:1-5; 6:1-5) Tatanggapin lamang nila na totoo ang akusasyon kapag may dalawa o tatlong saksi, anupat kanilang tinitimbang ang katibayan nang hindi patiunang humahatol, at walang anumang ginagawang pagkiling.—1Ti 5:19, 21.

Inutusan ni Jesus ang mga alagad niya na kung ang isa ay magkasala sa kaniyang kapuwa, dapat muna nilang sikapin na personal na lutasin ang bagay na ito sa pagitan nilang dalawa. Kung mabigo ang mga pagsisikap na ito at kung ang usapin ay maselan, dapat nila itong dalhin sa kongregasyon upang malutas (samakatuwid nga, doon sa mga inatasan sa mabibigat na posisyon upang mangasiwa sa kongregasyon). Nang maglaon ay pinayuhan ni Pablo ang mga Kristiyano na lutasin ang mga suliranin sa ganitong paraan at huwag nilang dalhin ang isa't isa sa harap ng mga hukuman ng sanlibutan.—Mat 18:15-17; 1Co 6:1-8; tingnan ang USAPIN SA BATAS.

HUL. Isang anak ni Aram. (Gen 10:23) Gayunman, sa 1 Cronica 1:17, waring si Hul ay nakatala bilang anak ni Sem. Sa Alexandrine Manuscript at sa manuskritong Hebreo na Kennicott 175, ang 1 Cronica 1:17 ay kababasahan ng gaya ng nasa Genesis 10:23, na may pariralang "at ang mga anak ni Aram" bago itala sina Uz, Hul, Geter, at Mas. Kaya ang pag-aalis ng mga salitang "at ang mga anak ni Aram" sa 1 Cronica 1:17 sa tekstong Masoretiko ay maaaring dahil sa pagkakamali ng eskriba. Ngunit hindi tiyak kung ganito nga ang nangyari; sa Kasulatan, maaaring kabilang din sa "mga anak" ang mga apo at maging ang mga inapo. (Para sa isang kahawig na situwasyon, tingnan ang 1Cr 1:4, kung saan sina Sem, Ham, at Japet ay hindi ipinakilala bilang mga anak ni Noe, maaaring dahil alam na ng marami ang kaugnayan nila kay Noe anupat nadama ng orihinal na manunulat na hindi na sila kailangang ipakilala.)

Hindi matiyak ang lugar na pinanirahan ng mga inapo ni Hul. Tinutukoy ni Josephus si Hul (Urus) bilang ang tagapagtatag ng Armenia. (*Jewish Antiquities,* I, 145 [vi, 4]) Iminumungkahi ng iba ang mga lugar sa Mesopotamia at sa iba pang dako. Marami ang pabor sa rehiyon ng Hula sa kapaligiran ng Biblikal na tubig ng Merom na nasa H ng Dagat ng Galilea, yamang ang pangalang Hul ay waring mababanaag sa "Hula" at pati sa "Ulatha," isang rehiyon na binanggit ni Josephus.—*Jewish Antiquities,* XV, 360 (x, 3).

HULA. Isang kinasihang mensahe; isang pagsisiwalat ng kalooban at layunin ng Diyos o ang kapahayagan ng mga iyon. Ang hula ay maaaring isang kinasihang turo sa moral, isang kapahayagan ng utos o kahatulan ng Diyos, o ang kapahayagan ng isang bagay na darating. Hindi prediksiyon, o paghula ng bagay na mangyayari ang pangunahing kahulugan ng mga pandiwang salitang-ugat sa orihinal na mga wika (sa Heb., *na·va'';* sa Gr., *pro·phe·teu'o*); gayunman, ito ay mahalagang bahagi ng mga hula sa Bibliya.—Tingnan ang PROPETA.

Ang diwa ng orihinal na mga salita ay makikita sa sumusunod na mga halimbawa: Nang utusan si Ezekiel sa isang pangitain na 'manghula sa hangin,' ipinahayag lamang niya sa hangin ang utos ng Diyos. (Eze 37:9, 10) Noong nililitis si Jesus, nang may mga lalaking magsaklob at sumampal sa kaniya at pagkatapos ay magsabi, "Manghula ka sa amin, ikaw na Kristo. Sino ang humampas sa iyo?" hindi prediksiyon ang hinihingi nila kay Jesus kundi nais nilang tukuyin niya sa pamamagitan ng isang pagsisiwalat mula sa Diyos kung sinu-sino ang sumampal sa kaniya. (Mat 26:67, 68; Luc 22:63, 64) Natanto ng babaing Samaritana sa tabi ng balon na si Jesus ay isang "propeta" nang isiwalat ni Jesus ang ilang bagay tungkol sa kaniyang nakaraan na hindi posibleng malaman malibang sa pamamagitan ng kapangyarihan ng Diyos. (Ju 4:17-19; ihambing ang Luc 7:39.) Wasto ring tawaging hula ang mga bahagi ng Kasulatan na gaya ng Sermon sa Bundok ni Jesus at ng mga pagtuligsa niya sa mga eskriba at mga Pariseo (Mat 23:1-36), sapagkat ang mga ito ay kinasihang 'paghahayag' ng kaisipan ng Diyos hinggil sa mga bagay-bagay, gaya rin ng mga kapahayagan nina Isaias, Jeremias, at ng iba pang mas naunang mga propeta.—Ihambing ang Isa 65:13-16 at Luc 6:20-25.

Sabihin pa, napakaraming halimbawa ng paghula ng mga bagay na mangyayari, o prediksiyon, sa buong Bibliya, at ang pinakaunang mga halimbawa ay masusumpungan sa Genesis 3:14-19; 9:24-27; 27:27-40; 49:1-28; Deuteronomio 18:15-19.

Ang Diyos na Jehova ang Pinagmumulan ng lahat ng tunay na hula. Ipinababatid niya iyon sa pamamagitan ng kaniyang banal na espiritu o, kung minsan, sa pamamagitan ng kaniyang mga anghelikong mensahero na pinapatnubayan ng espiritu. (2Pe 1:20, 21; Heb 2:1, 2) Sa Hebreong Kasulatan, ang mga hula ay kalimitang nagsisimula sa, "Dinggin ninyo ang salita ni Jehova" (Isa 1:10; Jer 2:4), at ang ekspresyong "ang salita" ay kadalasang tumutukoy sa isang kinasihang mensahe, o hula.—Isa 44:26; Jer 21:1; Eze 33:30-33; ihambing ang Isa 24:3.

Sa anong paraan 'ang pagpapatotoo tungkol kay Jesus ang kumasi sa panghuhula'?

Sa pangitain ng apostol na si Juan, sinabi sa kaniya ng anghel na "ang pagpapatotoo tungkol kay Jesus ang kumakasi sa panghuhula [sa literal, "ang espiritu ng hula"]." (Apo 19:10) Tinukoy ng apostol na si Pablo si Kristo bilang ang "sagradong lihim ng Diyos" at sinabing "maingat na nakakubli sa kaniya ang lahat ng mga kayamanan ng karunungan at ng kaalaman." (Col 2:2, 3) Ito ay sa dahilang iniatas ng Diyos na Jehova sa kaniyang Anak ang pangunahing papel sa pagsasakatuparan ng Kaniyang dakilang layunin na pabanalin ang Kaniyang pangalan at isauli ang lupa at ang mga tumatahan dito sa wastong dako ng mga ito sa Kaniyang kaayusan, anupat gagawin Niya iyon sa pamamagitan ng "isang pangangasiwa sa hustong hangganan ng mga takdang panahon, samakatuwid nga, upang muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa." (Efe 1:9, 10; ihambing ang 1Co 15:24, 25.) Yamang nakasentro kay Jesus ang katuparan ng dakilang layunin ng Diyos (ihambing ang Col 1:19, 20), ang lahat ng hula, samakatuwid nga, ang lahat ng kinasihang mensahe mula sa Diyos na inihayag ng kaniyang mga lingkod, ay nauugnay sa kaniyang Anak. Kaya, gaya ng sinabi ng Apocalipsis 19:10, ang buong "espiritu" (ang buong inklinasyon, tunguhin, at layunin) ng hula ay ang magpatotoo tungkol kay Jesus, ang isa na aatasan ni Jehova upang maging "ang daan at ang katotohanan at ang buhay." (Ju 14:6) Totoo ito hindi lamang sa mga hula bago ang ministeryo ni Jesus sa lupa kundi pati sa mga hula pagkatapos niyaon.—Gaw 2:16-36.

Noong mismong panahon na bumangon ang paghihimagsik sa Eden, sinimulan ng Diyos na Jehova ang gayong "pagpapatotoo tungkol kay Jesus" sa pamamagitan ng paghula may kinalaman sa "binhi" na 'dudurog sa ulo ng serpiyente,' ang Kalaban ng Diyos. (Gen 3:15) Ang tipang Abrahamiko ay nagsilbing hula tungkol sa Binhing iyon, sa pagpapalang idudulot niyaon sa lahat ng pamilya sa lupa, at sa tagumpay niyaon sa Kalaban at sa "binhi" nito. (Gen 22:16-18; ihambing ang Gal 3:16.) Inihula na ang ipinangakong Binhi, na tinatawag na "Shilo" (nangangahulugang "Siya na Nagmamay-ari Nito; Siya na Kinauukulan Nito"), ay manggagaling sa tribo ni Juda. (Gen 49:10) Sa pamamagitan ng bansang Israel, isiniwalat ni Jehova ang kaniyang layunin na magkaroon ng 'isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa.' (Exo 19:6; ihambing ang 1Pe 2:9, 10.) Ang mga hain sa Kautusang ibinigay sa Israel ay lumarawan sa hain ng Anak ng Diyos, at ang pagkasaserdote sa ilalim niyaon ay lumarawan sa kaniyang maharlika at makalangit na pagkasaserdote (kasama ang mga katulong na saserdote) sa panahon ng kaniyang Sanlibong Taóng Paghahari. (Heb 9:23, 24; 10:1; Apo 5:9, 10; 20:6) Dahil dito, ang Kautusan ay naging 'tagapagturo na umaakay tungo kay Kristo.'—Gal 3:23, 24.

Tungkol sa mga pangyayari sa kasaysayan ng bansang Israel, ang apostol ay nagsabi: "Ngayon ang mga bagay na ito ay nangyari sa kanila bilang mga halimbawa [o, "upang magsilbing larawan"], at isinulat ang mga ito bilang babala sa atin [mga tagasunod ni Kristo Jesus] na dinatnan ng mga wakas ng mga sistema ng mga bagay." (1Co 10:11) Si David, ang pinakaprominenteng hari ng bansa, ay naging makahulang larawan ng Anak ng Diyos, at ang tipan ng Diyos kay David ukol sa isang walang-hanggang kaharian ay minana ni Jesu-Kristo. (Isa 9:6, 7; Eze 34:23, 24; Luc 1:32; Gaw 13:32-37; Apo 22:16) Ang iba't ibang pakikipagbaka ng tapat na mga hari (kadalasan ay pinapatnubayan at sinusuportahan ng mga propeta ng Diyos) ay patiunang lumarawan sa digmaang ipakikipaglaban ng Anak ng Diyos laban sa mga kaaway ng kaniyang Kaharian, at ang mga tagumpay na ibinigay ng Diyos sa mga haring iyon ay patiuna namang lumarawan sa tagumpay ni Kristo laban sa lahat ng hukbo ni Satanas, anupat magdadala iyon ng kaligtasan sa bayan ng Diyos.—Aw 110:1-5; Mik 5:2-6; Gaw 4:24-28; Apo 16:14, 16; 19:11-21.

Inilarawan ng marami sa mga hula noong yugtong iyon ang paghahari ng Pinahiran (Mesiyas, o Kristo) ng Diyos at ang mga pagpapalang idudulot ng kaniyang pamamahala. Tinukoy ng iba pang Mesiyanikong mga hula ang pag-uusig sa Lingkod ng Diyos at ang kaniyang pagdurusa. (Ihambing ang Isa 11:1-10; 53:1-12; Gaw 8:29-35.) Hinggil sa

sinaunang mga propeta, sinabi ng apostol na si Pedro na "patuloy nilang sinuri kung alin ngang kapanahunan o kung anong uri ng kapanahunan ang ipinahihiwatig ng espiritu na nasa kanila may kinalaman kay Kristo [Mesiyas] nang ito ay nagpapatotoo nang patiuna tungkol sa mga pagdurusa para kay Kristo at tungkol sa mga kaluwalhatian na kasunod ng mga ito." Isiniwalat sa kanila na matutupad ang mga bagay na ito, hindi sa kanilang panahon, kundi sa hinaharap.—1Pe 1:10-12; ihambing ang Dan 9:24-27; 12:1-10.

Yamang kay Kristo Jesus matutupad ang lahat ng mga hulang ito, na pawang mapatutunayan bilang totoo, masasabi nga na "ang katotohanan ay dumating sa pamamagitan ni Jesu-Kristo." "Sapagkat gaano man karami ang mga pangako ng Diyos, ang mga iyon ay naging Oo sa pamamagitan niya." (Ju 1:17; 2Co 1:20; ihambing ang Luc 18:31; 24:25, 26, 44-46.) Kaya naman masasabi ni Pedro na 'ang lahat ng mga propeta ay nagpapatotoo tungkol kay Jesus.'—Gaw 3:20-24; 10:43; ihambing ang 28:23.

Layunin at Panahon ng Katuparan. Ang hula, ito man ay prediksiyon, isa lamang kinasihang turo, o saway, ay kapaki-pakinabang kapuwa sa mga unang nakarinig nito at sa susunod na mga salinlahi na mananampalataya sa mga pangako ng Diyos. Para sa mga unang pinatungkulan ng mga hula, tiniyak sa kanila ng mga iyon na sa kabila ng paglipas ng mga taon o mga siglo, hindi pa rin nagbabago ang layunin ng Diyos, na nanghahawakan pa rin siyang mahigpit sa mga kundisyon at mga pangako ng kaniyang tipan. (Ihambing ang Aw 77:5-9; Isa 44:21; 49:14-16; Jer 50:5.) Halimbawa, ang hula ni Daniel ay naglaan ng impormasyon na nagsilbing napakahalagang kawing sa pagitan ng pagtatapos ng pagsulat ng Hebreong Kasulatan, o ng Kasulatan bago ang panahong Kristiyano, at ng pagdating ng Mesiyas. Ang mga pangyayari sa daigdig na inihula nito, kasama na ang pagbangon at pagbagsak ng sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig, ay nagbigay-katiyakan sa mga Judiong nabubuhay noong mga panahon ng pamumuno ng Persia, Gresya, at Roma (at nang maglaon ay sa mga Kristiyano) na may kakayahan ang Diyos na patiunang makita ang lahat ng bagay, na talagang patiuna niyang nakita ang kanila mismong panahon at na tiyak na matutupad pa rin ang kataas-taasang layunin ni Jehova. Nakatulong ito sa kanila upang hindi sila maglagak ng pagtitiwala at pag-asa sa gayong mga pandaigdig na rehimen na pansamantala lamang ang kapangyarihang manupil at upang makatahak ang mga tapat na iyon sa landas ng karunungan.—Ihambing ang Dan 8:20-26; 11:1-20.

Dahil maraming hula ang natupad sa kanila mismong panahon, ang mga taong taimtim ay nakumbinsi na may kapangyarihan ang Diyos na tuparin ang kaniyang layunin sa kabila ng lahat ng pagsalansang. Naging patotoo ito ng kaniyang walang-katulad na pagka-Diyos yamang siya lamang at wala nang iba ang makahuhula ng gayong mga pangyayari at makatutupad ng mga iyon. (Isa 41:21-26; 46:9-11) Nakatulong din sa kanila ang mga hulang iyon upang higit nilang makilala ang Diyos at mas malinaw nilang maunawaan ang kaniyang kalooban at ang mga pamantayang moral na gumagabay sa kaniyang mga pagkilos at paghatol, at sa gayon ay maiayon nila ang kanilang buhay sa mga ito.—Isa 1:18-20; 55:8-11.

Maraming hula ang nagkaroon ng unang katuparan sa mga taong nabubuhay noong panahong bigkasin ang mga iyon, anupat ang marami sa mga iyon ay nagpahayag ng kahatulan ng Diyos sa likas na Israel at sa nakapalibot na mga bansa at humula tungkol sa pagbagsak ng Israel at Juda at sa kasunod na pagsasauli. Gayunman, ang mga hulang iyon ay naging kapaki-pakinabang din sa sumunod na mga salinlahi, gaya sa kongregasyong Kristiyano, kapuwa noong unang siglo C.E. at sa ating panahon. Sinabi ng apostol: "Sapagkat ang lahat ng bagay na isinulat noong una ay isinulat sa ating ikatututo, upang sa pamamagitan ng ating pagbabata at sa pamamagitan ng kaaliwan mula sa Kasulatan ay magkaroon tayo ng pag-asa." (Ro 15:4) Yamang hindi nagbabago ang mga pamantayang moral at layunin ng Diyos (Mal 3:6; Heb 6:17, 18), ang mga pakikitungo niya sa Israel ay nagbigay-liwanag sa kung paano niya pakikitunguhan ang katulad na mga situwasyon sa iba pang mga panahon. Kaya wastong ikapit ni Jesus at ng kaniyang mga alagad sa kanilang panahon ang makahulang mga pananalita na nagkaroon ng pagkakapit maraming siglo na ang nakararaan. (Mat 15:7, 8; Gaw 28:25-27) Maliwanag na ang ibang mga hula ay prediksiyon, anupat ang ilan ay espesipiko at pantanging nauugnay sa ministeryo ni Jesus sa lupa at sa kasunod na mga pangyayari. (Isa 53; Dan 9:24-27) Para sa mga nabubuhay noong panahon ng paglitaw ng Mesiyas, ang mga hula ay tumulong sa kanila upang makilala siya at upang matiyak na tunay ang kaniyang atas at mensahe.—Tingnan ang MESIYAS.

Pagkalisan ni Jesus mula sa lupa, ang Hebreong Kasulatan at ang mga hula nito ay sumuhay sa mga turo ni Jesus sa paglalaan ng impormasyong tutulong sa kaniyang mga Kristiyanong tagasunod na maunawaan ang susunod na mga pangyayari, maitugma ang mga ito sa impormasyong iyon, at malaman ang kahulugan at implikasyon ng mga ito. Dahil dito, naging mabisa at mapuwersa ang kanilang pangangaral at pagtuturo, at nagbigay ito sa kanila ng kumpiyansa at lakas ng loob sa pagharap sa mga pagsalansang. (Gaw 2:14-36; 3:12-26; 4:7-12, 24-30; 7:48-50; 13:40, 41, 47) Nakasumpong sila

sa sinaunang kinasihang mga pagsisiwalat ng isang malaking kalipunan ng mga turo hinggil sa moral na magagamit "sa pagtuturo, sa pagsaway, sa pagtutuwid ng mga bagay-bagay, sa pagdidisiplina sa katuwiran." (2Ti 3:16, 17; Ro 9:6-33; 1Co 9:8-10; 10:1-22) Yamang napatunayan ni Pedro na mapananaligan ang mga hula nang masaksihan niya ang pangitain ng pagbabagong-anyo, sinabi niya: "Dahil dito ay taglay namin ang makahulang salita na ginawang higit na tiyak; at mahusay ang inyong ginagawa sa pagbibigay-pansin dito na gaya ng sa isang lamparang lumiliwanag sa isang dakong madilim." (2Pe 1:16-19; Mat 16:28–17:9) Sa gayon, ang mga hula bago ang panahong Kristiyano ay sumuhay sa mga turo ni Jesus at nagsilbing patnubay ng Diyos sa kongregasyong Kristiyano sa paggawa ng mahahalagang desisyon, gaya niyaong may kaugnayan sa mga mananampalatayang Gentil.—Gaw 15:12-21; Ro 15:7-12.

Ang mga hula ay nagsilbi ring babala, na nagbibigay-alam kung kailan kailangan ang apurahang pagkilos. Ang isang mahusay na halimbawa nito ay ang babala ni Jesus tungkol sa dumarating na pagkawasak ng Jerusalem at ang situwasyon na maghuhudyat sa kaniyang mga tagasunod na dapat na silang tumakas mula sa lunsod patungo sa isang ligtas na dako. (Luc 19:41-44; 21:7-21) Ang gayunding makahulang mga babala ay kapit sa pagkanaririto ni Kristo.—Ihambing ang Mat 24:36-42.

Nang ibuhos ang banal na espiritu noong Pentecostes, ang mga Kristiyano ay binigyan ng makahimalang mga kaloob gaya ng panghuhula at ng kakayahang magsalita ng mga wikang hindi nila pinag-aralan. Sa ilang kaso, ang kaloob na panghuhula ay nagsasangkot ng mga prediksiyon, gaya niyaong kay Agabo (Gaw 11:27, 28; 21:8-11), anupat natulungan ang kongregasyong Kristiyano o ang mga indibiduwal doon na maghanda para sa partikular na mga kagipitan o mga pagsubok. Ang kanonikal na mga liham ng mga apostol at mga alagad ay naglalaman din ng kinasihang mga hula hinggil sa hinaharap; ang mga ito ay nagbabala tungkol sa dumarating na apostasya, nagbigay-alam hinggil sa magiging anyo nito, nagbabala tungkol sa kahatulan ng Diyos at sa paglalapat niyaon sa hinaharap, at nagsiwalat ng doktrinal na mga katotohanan na noong una'y hindi nauunawaan o naipaliliwanag at nagbigay-linaw doon sa mga dati nang alam. (Gaw 20:29, 30; 1Co 15:22-28, 51-57; 1Te 4:15-18; 2Te 2:3-12; 1Ti 4:1-3; 2Ti 3:1-13; 4:3, 4; ihambing ang Jud 17-21.) Ang aklat ng Apocalipsis ay punô ng makahulang impormasyon na nagbababala sa mga tao upang maunawaan nila ang "mga tanda ng mga panahon" (Mat 16:3) at makakilos sila nang apurahan.—Apo 1:1-3; 6:1-17; 12:7-17; 13:11-18; 17:1-12; 18:1-8.

Gayunman, sa unang liham ni Pablo sa mga taga-Corinto, ipinakita niya na ang makahimalang mga kaloob, kasama na ang kinasihang panghuhula, ay aalisin. (1Co 13:2, 8-10) Ipinakikita ng katibayan na nang mamatay ang mga apostol, ang mga kaloob na ito ay hindi na ibinigay at nang maglaon ay naglaho na sa gitna ng mga Kristiyano, yamang natupad na ang layunin ng mga ito. Sabihin pa, kumpleto na ang kanon ng Bibliya noong panahong iyon.

Ang mga ilustrasyon, o mga talinghaga, ni Jesus ay kahawig ng ilan sa matalinghagang mga kapahayagan ng mas naunang mga propeta. (Ihambing ang Eze 17:1-18; 19:1-14; Mat 7:24-27; 21:33-44.) Halos lahat ng mga iyon ay nagkaroon ng bahagyang katuparan noon. Ang ilan ay basta naglahad lamang ng mga simulain sa moral. (Mat 18:21-35; Luc 18:9-14) Ang iba naman ay tumutukoy sa panahong sumasaklaw sa pagkanaririto ni Jesus at sa "katapusan ng sistema ng mga bagay."—Mat 13:24-30, 36-43; 25:1-46.

Higit pa sa isang katuparan. Batay sa pagkakapit ni Jesus at ng kaniyang mga alagad sa mga hula, makikita natin na ang isang hulang prediksiyon ay maaaring magkaroon ng higit pa sa isang katuparan. Halimbawa, matapos banggitin ni Pablo ang hula ni Habakuk, na unang natupad noong itiwangwang ng Babilonya ang Juda, ikinapit niya iyon sa kaniyang panahon. (Hab 1:5, 6; Gaw 13:40, 41) Ipinakita ni Jesus na ang hula ni Daniel may kinalaman sa "kasuklam-suklam na bagay na sanhi ng pagkatiwangwang" ay nakatakdang matupad sa salinlahing nabubuhay noon; gayunman, ang "kasuklam-suklam na bagay" na sanhi ng pagkatiwangwang ay iniugnay rin ng hula ni Daniel sa "panahon ng kawakasan." (Dan 9:27; 11:31-35; Mat 24:15, 16) Ipinakikita ng katibayan sa Bibliya na ang 'pagtayo' ni Miguel ay tumutukoy sa pagkilos ni Jesu-Kristo bilang hari alang-alang sa mga lingkod ni Jehova. (Dan 12:1; tingnan ang MIGUEL Blg. 1.) Sa mismong hula ni Jesus may kinalaman sa katapusan ng sistema ng mga bagay, binanggit din niya ang tungkol sa kaniyang pagdating taglay ang kapangyarihan ng Kaharian, na hindi naganap noong unang siglo C.E. (Mat 24:29, 30; Luc 21:25-32) Nagpapahiwatig ito na may dalawang katuparan ang hula. Kaya naman sa pagtalakay sa doblihang katuparan ng hula, ang *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1894, Tomo VIII, p. 635) ay nagkomento: "Waring kailangan ang ganitong pangmalas hinggil sa katuparan ng hula upang maipaliwanag ang prediksiyon ng ating Panginoon sa Bundok, na nauugnay kapuwa sa pagbagsak ng Jerusalem at sa katapusan ng kaayusang Kristiyano."

Mga Anyo ng Hula. Bukod sa tuwirang mga kapahayagan sa pamamagitan ng kaniyang mga

propeta (maaaring kalakip ang makasagisag na mga pagkilos [1Ha 11:29-31] o nasa anyong talinghaga), gumamit din si Jehova ng iba pang mga anyo ng hula. Ang *makahulang mga tauhan* ay patiunang lumarawan sa Mesiyas, si Kristo Jesus. Bukod kay David, na nabanggit na, nariyan din ang saserdoteng-hari na si Melquisedec (Heb 7:15-17), ang propetang si Moises (Gaw 3:20-22), at iba pa. Dapat pansinin na sa makahulang mga tauhan, ang indibiduwal ay hindi dapat ituring na makasagisag o makahula sa bawat aspekto. Halimbawa, ang tatlong-araw na pamamalagi ni Jonas sa tiyan ng malaking isda ay patiunang lumarawan sa panahong ipinamalagi ni Jesus sa Sheol; ngunit ang pag-aatubili ni Jonas na tanggapin ang kaniyang atas at ang iba pang mga detalye ay hindi lumalarawan sa landasin ng Anak ng Diyos. Tinukoy ni Jesus ang kaniyang sarili bilang "isang higit pa kaysa kay Solomon," sapagkat ang karunungan ni Jesus at ang kapayapaan sa ilalim ng kaniyang Kaharian ay katulad niyaong kay Solomon ngunit mas nakahihigit pa roon. Gayunman, si Jesus ay hindi naging suwail sa Diyos na gaya ni Solomon.—Mat 12:39-42.

Gumamit din ang Diyos ng *makahulang mga drama,* kung saan ang mga detalye mula sa buhay ng mga indibiduwal at mga bansa ay nagsilbing parisan ng mga pangyayari sa hinaharap may kaugnayan sa katuparan ng layunin ni Jehova. Binanggit ni Pablo ang isang "makasagisag na drama" na nagsasangkot sa dalawang anak ni Abraham kay Sara at sa aliping babae na si Hagar. Ipinakita niya na ang dalawang babae ay "nangangahulugan" ng dalawang tipan. Hindi sila personal na sumagisag, o lumarawan, sa gayong mga tipan. Ngunit sa makahulang drama, ang mga babaing iyon ay katumbas ng makasagisag na mga babae na nagluwal ng mga anak sa ilalim ng mga tipang iyon. Sa gayon, si Hagar ay katumbas ng makalupang Jerusalem, na nagtakwil sa Manunubos na itinawag-pansin ng tipang Kautusan at nangunyapit sa Kautusang iyon kahit noong wakasan na iyon ng Diyos; kaya ang makalupang Jerusalem at ang mga anak nito ay alipin ng Kautusan. Sa kabilang dako, si Sara, ang malayang babae, ay katumbas ng "Jerusalem sa itaas," ang makalangit na tulad-asawang bahagi ng organisasyon ng Diyos, na nagluwal ng mga anak kaayon ng inihula sa tipang Abrahamiko. (Gal 4:21-31; ihambing ang Ju 8:31-36.) Ang Baha noong mga araw ni Noe at ang mga kalagayan bago niyaon ay nagsilbing hula tungkol sa mga kalagayan sa panahon ng pagkanaririto ni Kristo at tungkol sa kahihinatnan ng mga nagtatakwil sa daan ng Diyos.—Mat 24:36-39; ihambing ang 1Co 10:1-11.

May *mga lugar* na ginamit sa makahulang paraan, gaya ng lunsod ng Jerusalem sa Bundok Sion na kung minsan ay ginagamit upang kumatawan sa makalangit na organisasyon na "ina" ng mga Kristiyanong pinahiran ng espiritu. (Gal 4:26) Ang "Bagong Jerusalem" ay sumagisag sa makalangit na "kasintahang babae" ni Kristo, na binubuo ng mga miyembro ng niluwalhating kongregasyong Kristiyano. (Apo 21:2, 9-14; ihambing ang Efe 5:23-27, 32, 33; Apo 14:1-4.) Gayunman, dahil hindi naging tapat ang karamihan sa mga tumatahan sa Jerusalem, maaari rin itong gamitin sa negatibong diwa. (Gal 4:25; ihambing ang Eze 16:1-3, 8-15; tingnan ang JERUSALEM [Ang Isinasagisag ng Lunsod].) Ang iba pang mga lugar na ginamit bilang makahulang sagisag ay ang Sodoma, Ehipto, Megido, Babilonya, at ang Libis ng Hinom, o Gehenna.—Apo 11:8; 16:16; 18:2; Mat 23:33.

Nagsilbing isang *makahulang parisan* ang ilang bagay at kaayusan may kinalaman sa tabernakulo. Ipinakita ng apostol na ang mga kasangkapan, mga gawain, at mga hain doon ay isang parisan ng makalangit na mga katunayan, "isang makasagisag na paglalarawan at isang anino ng makalangit na mga bagay."—Heb 8:5; 9:23, 24.

Pagsubok sa Hula at sa Pagpapakahulugan Dito. Dahil sa gawain ng mga bulaang propeta, nagbababala si Juan na hindi dapat paniwalaan ang bawat "kinasihang kapahayagan," na siyang pangunahing kahulugan ng mga hula. Sa halip, pinaalalahanan niya ang mga Kristiyano na "subukin ang mga kinasihang kapahayagan upang makita kung ang mga ito ay nagmumula sa Diyos." (1Ju 4:1) Bumanggit si Juan ng isang doktrina na mapagbabatayan upang matiyak kung nagmula sa Diyos ang kinasihang kapahayagan, samakatuwid nga, ang pagdating ni Kristo sa laman. Gayunman, maliwanag na hindi niya ipinangangahulugan na iyon lamang ang tanging batayan kundi lumilitaw na binanggit niya iyon bilang halimbawa ng isang bagay na kasalukuyang pinagtatalunan, marahil ay siyang pangunahing pinag-uusapan noon. (1Ju 4:2, 3) Ang isang mahalagang salik ay kung kasuwato ng hula ang isiniwalat na salita at kalooban ng Diyos (Deu 13:1-5; 18:20-22), at ang pagkakasuwatong iyon ay hindi maaaring bahagya lamang kundi dapat ay lubusan upang masabing tama ang hula o ang pagpapakahulugan sa hula. (Tingnan ang PROPETA [Pagkilatis sa Tunay at sa Bulaan].) Sa unang-siglong kongregasyong Kristiyano, ang ilan ay binigyan ng kaloob na "kaunawaan sa kinasihang mga pananalita" (1Co 12:10), anupat sa pamamagitan nito ay posibleng matiyak kung tunay ang mga hula. Bagaman naglaho rin ang makahimalang kakayahang ito, makatuwirang isipin na ang tamang unawa sa mga hula ay ilalaan pa rin ng Diyos sa pamamagitan ng kongregasyon, lalo na sa inihulang "panahon ng kawakasan," hindi sa makahimalang paraan, kundi sa pamamagitan ng kanilang masikap

na pagsusuri at pag-aaral at ng paghahambing ng hula sa mga kalagayan at mga pangyayaring nagaganap.—Ihambing ang Dan 12:4, 9, 10; Mat 24:15, 16; 1Co 2:12-14; 1Ju 4:6; tingnan ang PAKAHULUGAN, PAGPAPAKAHULUGAN.

HULDA [anyong pambabae ng Heled, nangangahulugang "Lawig ng Buhay; Sistema ng mga Bagay"; o, posible, "Dagang Lupa"]. Ang asawa ni Salum; isang propetisang naninirahan sa Jerusalem noong panahon ng paghahari ng tapat na si Haring Josias ng Juda.

Nang marinig ni Josias ang pagbasa sa "mismong aklat ng kautusan" na nasumpungan ni Hilkias na mataas na saserdote noong panahon ng pagkukumpuni sa templo, nagsugo siya ng isang delegasyon upang sumangguni kay Jehova. Pumaroon sila kay Hulda, na nagtawid naman ng salita ni Jehova, na nagsabing sasapit sa apostatang bansa ang lahat ng kapahamakang nakatala sa "aklat" bilang resulta ng pagkamasuwayin. Sinabi rin ni Hulda na dahil nagpakumbaba si Josias sa harap ni Jehova, hindi nito makikita ang kapahamakan kundi pipisanin sa mga ninuno nito at dadalhin nang payapa sa dakong libingan nito.—2Ha 22:8-20; 2Cr 34:14-28.

Itinuturing ng ilan na mali ang hula ni Hulda dahil namatay si Josias sa isang walang-saysay na pakikipagbaka. (2Ha 23:28-30) Gayunman, ang 'kapayapaan' na doo'y pipisanin si Josias sa kaniyang dakong libingan ay maliwanag na ibang-iba sa "kapahamakan" na nakatakdang sumapit sa Juda. (2Ha 22:20; 2Cr 34:28) Namatay si Josias bago dumating ang kapahamakang iyon noong 609-607 B.C.E., nang kubkubin at wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem. Bukod diyan, ang pananalitang 'pipisanin sa mga ninuno ng isa' ay hindi naman laging nangangahulugan na wala itong kalakip na marahas na kamatayan sa pakikipagdigma. Ipinahihiwatig ito ng paggamit ng kahawig na pananalitang 'humigang kasama ng mga ninuno ng isa' upang tumukoy sa pagkamatay sa pakikipagbaka o sa di-marahas na kamatayan.—Ihambing ang Deu 31:16; 1Ha 2:10; 22:34, 40.

HULING ARAW, MGA. Sa hula ng Bibliya, ang mga pananalitang "mga huling araw" o "huling bahagi ng mga araw" ay ginagamit upang tumukoy sa panahon kung kailan sasapit sa kasukdulan ang mga pangyayari sa kasaysayan. (Eze 38:8, 16; Dan 10:14) Batay sa nilalaman ng hula, maaaring matukoy ang pasimula ng "huling bahagi ng mga araw" kung kailan mag-uumpisang maganap ang mga pangyayaring inihula. Kaya naman, yaong mga nabubuhay sa panahon ng katuparan ng hula ay masasabing nabubuhay sa "mga huling araw" o sa "huling bahagi ng mga araw." Depende sa hula, maaaring ito'y isang yugto na sumasaklaw lamang ng iilang taon o ng maraming taon, at maaari rin itong ikapit sa magkakalayong yugto ng panahon.

Hula ni Jacob Bago Siya Mamatay. Nang sabihin ni Jacob sa kaniyang mga anak, "Magpisan kayo upang masabi ko sa inyo kung ano ang mangyayari sa inyo sa huling bahagi ng mga araw" o "sa mga darating na araw" (*BSP*), tinutukoy niya ang panahon sa hinaharap kung kailan magsisimulang matupad ang kaniyang mga salita. (Gen 49:1) Mahigit na dalawang siglo bago nito, sinabi ni Jehova sa lolo ni Jacob na si Abram (Abraham) na ang kaniyang supling ay daranas ng kapighatian sa loob ng 400 taon. (Gen 15:13) Samakatuwid, sa kasong ito, kailangan munang matapos ang 400 taon ng kapighatian bago magsimula ang panahong tinukoy ni Jacob bilang "huling bahagi ng mga araw." (Para sa mga detalye ng Genesis 49, tingnan ang mga artikulo tungkol sa mga anak ni Jacob sa ilalim ng kanikanilang pangalan.) Maaasahan din na ang hulang ito ay magkakaroon ng isa pang katuparan na nauugnay naman sa espirituwal na "Israel ng Diyos."—Gal 6:16; Ro 9:6.

Hula ni Balaam. Bago pumasok sa Lupang Pangako ang mga Israelita, sinabi ng propetang si Balaam sa hari ng Moab na si Balak: "Pumarito ka, ipahahayag ko sa iyo kung ano ang gagawin ng bayang ito [ng Israel] sa iyong bayan sa dakong huli sa kawakasan ng mga araw. . . . Isang bituin ang tiyak na lalabas mula sa Jacob, at isang setro ang titindig nga mula sa Israel. At tiyak na babasagin niya ang mga pilipisan ng ulo ni Moab at ang bao ng ulo ng lahat ng mga anak ng kaguluhan ng digmaan." (Bil 24:14-17) Sa unang katuparan ng hulang ito, ang "bituin" ay si Haring David, na sumupil sa mga Moabita. (2Sa 8:2) Samakatuwid, sa unang katuparan ng hulang ito, maliwanag na nagsimula ang "kawakasan ng mga araw" nang maging hari si David. Yamang si David ay lumalarawan sa Mesiyanikong Hari na si Jesus, matutupad din ang hulang ito kay Jesus kapag nanupil na siya sa kaniyang mga kaaway.—Isa 9:7; Aw 2:8, 9.

Mga Hula Nina Isaias at Mikas. Sa Isaias 2:2 at Mikas 4:1, ang pananalitang "huling bahagi ng mga araw" ay nasa pambungad ng isang hula tungkol sa panahong huhugos ang mga tao mula sa lahat ng bansa patungo sa "bundok ng bahay ni Jehova." Sa isang tipikong katuparan, sa pagitan ng 29 C.E. at 70 C.E., noong huling bahagi ng mga araw ng Judiong sistema ng mga bagay, ang pagsamba kay Jehova ay itinaas nang mas mataas pa sa matayog na katayuang iniuukol ng mga bansang pagano sa kanilang huwad na mga diyos. Ang Hari, si Jesu-Kristo, ay 'nagbukas ng daan' upang maitaas ang tunay na pagsamba, at sinundan siya, una ay ng isang nalabi ng bansang Israel, at pagkatapos ay ng

mga tao mula sa lahat ng mga bansa. (Isa 2:2; Mik 2:13; Gaw 10:34, 35) Sa isang antitipikong katuparan, sa huling bahagi ng mga araw ng sistemang ito ng mga bagay, ang pagsamba kay Jehova ay itinaas nang abot-langit. Inakay ng Hari, si Jesu-Kristo, ang nalabi ng espirituwal na Israel tungo sa dalisay na pagsamba, at sinundan sila ng isang malaking pulutong mula sa lahat ng mga bansa.—Apo 7:9.

Mga Huling Araw ng Judiong Sistema ng mga Bagay. Wala pang tatlo at kalahating taon bago mapabilang sa kongregasyong Kristiyano ang mga di-Judio, ang espiritu ng Diyos ay ibinuhos sa tapat na mga Judiong alagad ni Jesu-Kristo. Ipinaliwanag ni Pedro na katuparan ito ng hula ni Joel, sa pagsasabing: "'At sa *mga huling araw,'* sabi ng Diyos, 'ay ibubuhos ko ang ilang bahagi ng aking espiritu sa bawat uri ng laman . . . At ako ay magbibigay ng mga palatandaan sa langit sa itaas at mga tanda sa lupa sa ibaba, dugo at apoy at singaw ng usok; ang araw ay magiging kadiliman at ang buwan ay magiging dugo bago dumating ang dakila at maningning na araw ni Jehova.'" (Gaw 2:16-20) Sa kasong ito, magaganap muna ang "mga huling araw" bago ang "dakila at maningning na araw ni Jehova," ang "araw" na magsisilbing katapusan ng "mga huling araw." (Ihambing ang Zef 1:14-18; Mal 4:5; Mat 11:13, 14; tingnan ang ARAW NI JEHOVA.) Yamang ang kausap ni Pedro noon ay likas na mga Judio at mga proselitang Judio, tiyak na sa kanila tumutukoy ang kaniyang mga salita at maliwanag na ipinakikita niya na nabubuhay na sila sa "mga huling araw" ng Judiong sistema ng mga bagay na ang sentro ng pagsamba ay nasa Jerusalem. Mas maaga rito, inihula mismo ni Kristo Jesus ang pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito (Luc 19:41-44; 21:5, 6), na naganap noong 70 C.E.

Tiyak na ang wakas ng Judiong sistema ng mga bagay ang tinutukoy ng mga tekstong bumabanggit sa pagdating ni Kristo Jesus at sa pagsasagawa niya ng kaniyang gawain sa "wakas ng mga panahon" o "wakas ng mga araw na ito." (1Pe 1:20, 21; Heb 1:1, 2) Pinatototohanan iyan ng Hebreo 9:26: "Ngunit ngayon ay inihayag niya [ni Jesus] ang kaniyang sarili nang minsanan sa katapusan ng mga sistema ng mga bagay upang alisin ang kasalanan sa pamamagitan ng paghahain ng kaniyang sarili."

Mga Huling Araw na Iniugnay sa Apostasya. Kung minsan, ang pananalitang "mga huling araw" at iba pang katulad nito ay iniuugnay sa pagbangon ng apostasya sa loob ng kongregasyong Kristiyano. Sumulat ang apostol na si Pablo kay Timoteo: "Ang kinasihang pananalita ay tiyakang nagsasabi na sa mga huling yugto ng panahon ang ilan ay hihiwalay mula sa pananampalataya, na nagbibigay-pansin sa nagliligaw na kinasihang mga pananalita at mga turo ng mga demonyo." (1Ti 4:1; ihambing ang Gaw 20:29, 30.) Sa isa pang liham ni Pablo kay Timoteo, muli niyang tinalakay ang puntong ito at may binanggit siyang "mga huling araw" na darating. Dahil sa pagtalikod ng mga tao sa tamang paggawi, ang mga huling araw na iyon ay magiging "mga panahong mapanganib na mahirap pakitunguhan" o, sa mas literal na salin, 'mababangis na takdang panahon.' (*Int*) Matapos niyang ilarawan nang detalyado ang likong landasin at masasamang ugali ng mga tao sa panahong iyon, nagpatuloy si Pablo: "Mula sa mga ito ay bumabangon yaong mga tao na may-katusuhang pumapasok sa mga sambahayan at dinadala bilang kanilang mga bihag ang mahihinang babae na lipos ng mga kasalanan, naakay ng iba't ibang pagnanasa, laging nag-aaral gayunma'y hindi kailanman sumasapit sa tumpak na kaalaman sa katotohanan." (2Ti 3:1-7) Pagkatapos ay ipinakita ni Pablo na naiiba si Timoteo sa tiwaling mga taong iyon, dahil maingat nitong sinundan ang turo ng apostol, at pinatibay-loob niya si Timoteo na 'magpatuloy sa mga bagay na kaniyang natutuhan at nahikayat na sampalatayanan.' (2Ti 3:8-17; tingnan din ang 2Ti 4:3-5.) Batay sa konteksto, maliwanag na patiunang ipinagbibigay-alam ng apostol kay Timoteo kung ano ang mangyayari sa gitna ng mga nag-aangking Kristiyano at inilalarawan niya kung ano ang ibubunga ng gayong apostasya.

Sa katulad na paraan, patiunang ipinaalam ng apostol na si Pedro sa mga kapuwa Kristiyano ang mga panggigipit na magmumula sa loob ng kongregasyon: "Magkakaroon din ng mga bulaang guro sa gitna ninyo. Ang mga ito ay tahimik na magpapasok ng mapanirang mga sekta at magtatatwa maging sa may-ari na bumili sa kanila, na nagdadala ng mabilis na pagkapuksa sa kanilang sarili. Karagdagan pa, marami ang susunod sa kanilang mahahalay na paggawi." (2Pe 2:1, 2) Ganito rin ang babalang nilalaman ng mga salita ni Judas na nagpapatibay-loob sa mga Kristiyano na "puspusang makipaglaban ukol sa pananampalataya": "Kung tungkol sa inyo, mga minamahal, alalahanin ninyo ang mga pananalita na sinalita na noong una ng mga apostol ng ating Panginoong Jesu-Kristo, kung paanong sinasabi nila noon sa inyo: 'Sa huling panahon ay magkakaroon ng mga manunuya, na lumalakad ayon sa kanilang sariling mga pagnanasa sa di-makadiyos na mga bagay.'" (Jud 3, 17, 18) Sa pagtatapos ng unang siglo C.E., hayag na ang pag-iral ng mga apostata. Sa ating panahon, kitangkita na ang mga bunga ng gayong apostasya. Dumating na ang "mga huling araw" na tinukoy ni Pablo.

"Katapusan ng Sistema ng mga Bagay." Gayunman, gaya ng inihula ni Jesu-Kristo, hindi lahat ng mga Kristiyano ay mahuhulog sa apostasya. Ang

tunay at matapat na mga Kristiyano ay magiging gaya ng "trigo" na nakahalo sa "mga panirang-damo." Kapag nagsimula ang di-nakikitang pagkanariririto ni Kristo bilang espiritu, at sa panahon ng "katapusan ng sistema ng mga bagay" na iiral sa panahong iyon, magkakaroon ng isang malinaw na pagbubukud-bukod. Ang "mga panirang-damo," "ang mga anak ng isa na balakyot," ay 'titipunin mula sa kaharian ng Anak ng tao.' Bilang resulta ng gayong paglilinis, ang tunay na kongregasyong Kristiyano ay magiging isang bukid ng malinis na trigo. Mawawala na sa loob ng tunay na kongregasyong Kristiyano ang huwad at imitasyong mga Kristiyano. Ang mga tulad-panirang-damo ay ihahagis sa "maapoy na hurno," at ang mga tulad-trigo naman ay "sisikat nang maliwanag na gaya ng araw sa kaharian ng kanilang Ama." (Mat 13:24-30, 37-43) Tiyak na magaganap ito sa pagtatapos ng sistema ng mga bagay na nasa ilalim ng balakyot na pamamahala ni Satanas, na susundan ng pagkapuksa niyaon.

Karagdagan pa, ipinahihiwatig ng ilustrasyon na ang apostasya ay lubusang mamumunga ng kabalakyutan sa panahon ng "katapusan ng sistema ng mga bagay" na nasa ilalim ng kontrol ni Satanas. Kaya maaasahan na sa panahong iyon, ang mga kalagayang inilarawan ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na palatandaan ng "mga huling araw" ay magiging hayag na hayag sa gitna ng mga nag-aangking Kristiyano. Lalago ang katampalasanan at marami ang magiging masuwayin sa mga magulang. Ang mga tao ay magiging "maibigin sa mga kaluguran kaysa maibigin sa Diyos, na may anyo ng makadiyos na debosyon ngunit nagbubulaan sa kapangyarihan nito." (2Ti 3:2-5) Magkakaroon din ng "mga manunuya na may pagtuya, na lumalakad ayon sa kanilang sariling mga pagnanasa at nagsasabi: 'Nasaan itong ipinangakong pagkanariririto niya? Aba, mula nang araw na matulog sa kamatayan ang ating mga ninuno, ang lahat ng mga bagay ay nananatiling gayung-gayon mula noong pasimula ng sangnilalang.'"—2Pe 3:3, 4.

Ipinakikita rin ng makahulang ilustrasyon ni Jesus na kailangan munang lumipas ang ilang panahon bago lubusang mahayag ang mga tulad-panirang-damo, na pupuksain sa dakong huli. Yamang alam ito ng mga apostol, ang paggamit nila ng "mga huling araw" at ng katulad na mga pananalitang may kaugnayan sa apostasya ay hindi nangangahulugan na inaasahan nilang darating kaagad ang pagkanariririto ni Jesus at ang kasunod nito na pagpuksa sa mga di-makadiyos. Gaya nga ng itinawag-pansin ni Pablo sa mga taga-Tesalonica: "Gayunman, mga kapatid, may kaugnayan sa pagkanariririto ng ating Panginoong Jesu-Kristo at sa ating pagkakatipon sa kaniya, hinihiling namin sa inyo na huwag kayong madaling matinag mula sa inyong katinuan ni mabagabag man sa pamamagitan ng kinasihang kapahayagan o sa pamamagitan ng binigang mensahe o sa pamamagitan ng liham na para bang mula sa amin, na wari bang ang araw ni Jehova ay narito na. Huwag kayong padaya kaninuman sa anumang paraan, sapagkat hindi ito darating malibang ang apostasya ay dumating muna at ang taong tampalasan ay maisiwalat, ang anak ng pagkapuksa."—2Te 2:1-3.

"Huling Araw." May binanggit din ang Bibliya na "huling araw," kung kailan magaganap ang pagkabuhay-muli ng mga patay. (Ju 6:39, 40, 44; 11:24; ihambing ang Dan 12:13.) Sa Juan 12:48, ang "huling araw" na ito ay iniugnay sa isang panahon ng paghatol. Samakatuwid, maliwanag na tumutukoy ito sa isang panahon sa malayong hinaharap, anupat lampas pa sa wakas ng kapanahunang apostoliko.—Ihambing ang 1Te 4:15-17; 2Te 2:1-3; Apo 20:4-6, 12.

HULING HAPUNAN. Tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON.

HULOG [sa Ingles, *plummet*]. Isang panghulog; isang panali na sa dulo ay kinabitan ng pabigat na metal, bato, o luwad. Dahil sa pabigat, nananatiling deretso ang panali anupat sa pamamagitan nito ay posibleng magtayo ng mga pader at iba pang mga istraktura na tuwid na tuwid. Kung minsan, ang pabigat mismo ay tinatawag na pabato, o hulog. Noong sinaunang mga panahon, gumamit ng hulog ang mga karpintero, mga mason, at iba pang mga bihasang manggagawa.

May kaugnayan sa muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem, si Zerubabel ay inilalarawang may hawak na isang hulog, sa literal, "ang bato [o, pabigat], ang lata," ayon sa tekstong Masoretiko. (Zac 4:9, 10) Gaya ng inihula, hindi lamang nailatag ni Zerubabel ang pundasyon ng templo kundi natapos din ang gawaing ito sa ilalim ng kaniyang pangangasiwa.—Ezr 3:8-10; 6:14, 15.

Sa isang pangitain, nakita ni Amos si Jehova na nakatayo sa isang pader na ginawa sa pamamagitan ng isang hulog, samakatuwid, isang pader na sa pasimula ay tuwid na tuwid. Nakitang hawak ni Jehova ang isang hulog, at sinabihan ang propeta na maglalagay ang Diyos ng isang hulog sa gitna ng Kaniyang bayan. Dahil hindi nakapasa ang Israel nang subukin kung ito ay tuwid sa espirituwal na paraan, anupat hindi sila gumawi ayon sa mga kahilingan ng Diyos, maglalapat si Jehova ng katarungan at 'hindi na niya iyon pagpapaumanhinan pa.' Ang matataas na dako ng Israel ay matitiwangwang, ang kaniyang mga santuwaryo ay

mawawasak, at ang Diyos ay "titindig laban sa sambahayan ni Jeroboam taglay ang isang tabak." (Am 7:7-9) Kaayon ng mga salitang ito, ang Israel ay winasak at ang Samaria ay giniba ng mga Asiryano noong 740 B.C.E.

HUMTA [Dako ng Bayawak-Buhangin]. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 54) Hindi na alam kung saan ang lokasyon nito.

HUNGKO, HALAMANG [sa Heb., *'agh·mohn'*; sa Ingles, *rush*]. Anumang uri ng mga halamang tulad-damo na karaniwang tumutubo sa mga latian. Ang mga tunay na hungko ay may mga tangkay na bilog, kadalasan ay hungkag anupat may tatlong hilera ng mga dahong tulad-damo, at mga bulaklak na maliit at kayumanggi o maberde-berde. Maaaring kabilang sa katawagang *'agh·mohn'* ang iba't ibang uri ng mga tunay na hungko pati na ang mga halamang tulad-hungko na mula sa pamilya ng mga *sedge*.

Noong sinauna, ang mga hungko ay ginagamit sa pagpapaliyab ng apoy sa pugon. (Job 41:20) Sa Job 41:2, maaaring ang "halamang hungko" ay tumutukoy sa isang panaling yari sa pinilipit na mga hungko o inikid na mga hibla nito.

Ang ibang mga pagtukoy ng Kasulatan sa *'agh·mohn'* ay makatalinghaga. Hindi nalugod si Jehova sa pag-aayuno ng suwail na Israel, na nilakipan ng pagyuyukod ng kanilang mga ulo sa seremonyal na paraan gaya ng halamang hungko. (Isa 58:5) Sa Isaias 9:14, waring ang "halamang hungko" ay tumutukoy sa mga bulaang propeta (ang "buntot") na nagsasalita lamang ng nais marinig ng mga lider ng bansang Israel (ang "ulo," o "supang").—Isa 9:15; tingnan din ang 19:15, kung saan ang "hungko" ay waring tumutukoy sa mga Ehipsiyo sa pangkalahatan.

HUNYANGO [sa Heb., *tin·she'meth*]. Ang pangalan ng reptilyang ito ay kasama sa "mga nagkukulupong nilalang" na "marumi" sa ilalim ng Kautusang Mosaiko. (Lev 11:29, 30) Ipinapalagay na ang pangalang ito ay hinalaw sa *na·sham'*, isang salitang-ugat na nangangahulugang 'humingal.' (Ihambing ang Isa 42:14.) Matapos ihambing sa wikang Arabe, iminumungkahi nina Koehler at Baumgartner ang kahulugang "sumisingasing." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 1035) Bagaman hindi matiyak ang pagkakakilanlan nito, maaaring kumapit ang pangalang ito sa hunyango. Ang karaniwang *Chamaeleo chamaeleon* ay kalimitang nasusumpungan sa Ehipto at Palestina.

Ang hunyango ay isang tulad-bubuling reptilya na mabagal kumilos, nakatira sa mga puno at kilalá sa kakayahan nitong magbagu-bago ng kulay. Ang pagpapalit nito ng kulay ay pangunahin nang depende sa temperatura, tindi ng liwanag, at emosyon nito.

Sa Levitico 11:18, ang salitang Hebreo na ito ay ikinakapit din sa sisne na kabilang sa "maruming" mga ibon.

HUPA [Silungan]. Ulo ng ika-13 sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa ni David.—1Cr 24:1-3, 7, 13.

HUPAM, MGA HUPAMITA [Ni (Kay) Hupam]. Tinatawag ding Hupim; si Hupam ay isang "anak," malamang na isang inapo ni Benjamin, at ulo ng angkan ng mga Hupamita.—Gen 46:8, 21; Bil 26:39; tingnan ang HUPIM.

HUPIM. Isang anak, o inapo, ni Benjamin na kabilang sa talaan ng mga pumaroon sa Ehipto kasama ng sambahayan ni Jacob noong 1728 B.C.E. o ipinanganak doon samantalang buháy pa si Jacob. (Gen 46:8, 21) Ipinahihiwatig ng ibang mga talata na alinman sa siya ay apo o apo sa tuhod sa pamamagitan ni Bela at ni Iri. (1Cr 7:6, 7, 12; sa 8:1-5 ay lumilitaw na tinatawag siyang Huram.) Halos hindi ipahihintulot ng panahon na si Benjamin ay mayroon nang mga apo nang pumasok siya sa Ehipto, ngunit maaaring unawain na ipinakikita ng Genesis 46:8 na ang lahat ng mga kaluluwang ito ay ipinanganak habang buháy pa si Jacob sa Ehipto, anupat hindi nangangahulugan na ipinanganak na nga ang mga ito bago siya at ang kaniyang sambahayan ay pumaroon. (Tingnan ang BENJAMIN Blg. 1.) Ang pamilya na nagmula kay Hupim (tinatawag ding Hupam), tinatawag na mga Hupamita, ay kabilang sa tribo ni Benjamin noong ikalawang sensus sa mga Israelita sa ilang. (Bil 26:1-4, 38, 39) Binabanggit din si Hupim sa 1 Cronica 7:14, 15 kasama ni Manases, ngunit hindi malinaw kung ano ang kaugnayan ng mga ito.

HUR.

1. Isang inapo ni Juda; anak nina Caleb at Eprat; lolo ng bihasang manggagawa na si Bezalel. Ang ilan sa mga inapo ni Hur ay maaaring nanirahan sa Betlehem. (Exo 31:2; 35:30; 38:22; 1Cr 2:19, 20, 50, 51, 54; 4:1-4; 2Cr 1:5) Malamang na siya rin ang Blg. 2.

2. Isang prominenteng kasamahan nina Moises at Aaron. Nang salakayin ng mga Amalekita ang Israel, di-kalaunan pagkaalis sa Ehipto, sinamahan ni Hur sina Moises at Aaron sa taluktok ng burol kung saan inalalayan niya at ni Aaron ang mga kamay ni Moises hanggang sa maibigay ni Jehova sa Israel ang tagumpay laban sa mga Amalekita.

(Exo 17:8-13) Sa isa pang pagkakataon pagkaraan nito, umahon sina Moises at Josue sa Bundok Sinai upang tanggapin ang iba pang bahagi ng Kautusan, anupat iniwan sina Hur at Aaron upang mangasiwa sa kampo. (Exo 24:12-14) Malamang na siya rin ang Hur (Blg. 1) na lolo ng bihasang manggagawa ng tabernakulo na si Bezalel. Iniulat ni Josephus na si Hur ay asawa ni Miriam, ngunit walang sinasabi ang Bibliya tungkol dito.—*Jewish Antiquities,* III, 54 (ii, 4).

3. Isang hari ng Midian, isa sa lima na pinamunuan ng Amoritang si Haring Sihon hanggang noong talunin ng Israel si Sihon nang papalapit na ang mga ito sa Lupang Pangako. (Jos 13:15, 16, 21; Bil 21:21-24) Pagkaraan nito, lumilitaw na si Hur at ang apat niyang kababayan ay nakipag-alyado sa hari ng Moab na si Balak bilang pagsalansang sa Israel. (Bil 22:1-7) Nang maglaon, gaya ng ipinag-utos ni Jehova, nakipagdigma ang mga Israelita laban sa mga Midianita at pinatay si Hur gayundin ang apat na kaalyado niyang mga Midianitang hari at ang sakim na propetang si Balaam.—Bil 31:1-8.

4. Ama ng kinatawan sa pagkain ni Solomon sa bulubunduking pook ng Efraim.—1Ha 4:7, 8.

5. Ama ni Repaias. Ang anak ni Hur na si Repaias ay tumulong kay Nehemias na muling itayo ang pader ng Jerusalem.—Ne 3:9.

HURAI. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; mula sa mga agusang libis ng Gaas. (1Cr 11:26, 32) Tinatawag siyang Hidai sa 2 Samuel 23:30.

HURAM. Malamang na isang apo, o isang apo sa tuhod, ni Benjamin sa pamamagitan ni Bela at ni Ir(i); lumilitaw na tinawag ding Hupim.—1Cr 7:6, 7, 12; 8:3-5; tingnan ang HUPIM.

HURI. Isang Gadita na nagmula kay Buz.—1Cr 5:11, 14.

HURNO [sa Ingles, *furnace*]. Isang istrakturang dinisenyo pangunahin na bilang (1) tunawan o dalisayan ng mga inambato, (2) tunawan ng mga metal na dati nang dinalisay upang mahulma o mapainit ang mga ito bago pandayin, at (3) lutuan ng mga kagamitang luwad at iba pang mga bagay na seramik. Noong panahon ng Bibliya, ang mga hurno ay yari sa laryo o bato. May pabilog na mga hurnong tunawan ng tanso, pinaniniwalaang mula pa noong kapanahunan ng mga Hukom, na natagpuan sa Tell Qasileh sa hilagaang hangganan ng Tel Aviv-Yafo at sa Tell Jemmeh (Tel Gamma), sa T ng Gaza. Ang mga hurnong ito ay may malalaking daanan ng hangin na yari sa mga laryong putik at dinisenyong magdala ng hangin patungo sa apuyan. Ang mga krisol na luwad na naglalaman ng tanso ay ipinapatong sa mga tisang bato na nakalatag sa ibabaw ng mga abo ng apoy sa loob ng hurno.

Ang tatlong tapat na kasamahang Hebreo ni Daniel ay ipinahagis ni Nabucodonosor sa isang maapoy na hurno dahil sa pagtangging yumukod sa harap ng ginintuang imahen na itinayo ng hari. (Dan 3) Hindi sinasabi ng ulat kung ito ay isang pantanging hurno na ginawa para sa gayong layunin o kung isa itong hurno na karaniwang ginagamit para sa iba pang ordinaryong layunin.

Maaari ring gamitin ang terminong "hurno" upang tumukoy sa isang "pugon" na pinaglulutuan ng tinapay.—Os 7:4; Lev 2:4.

Sa makasagisag na diwa, ang Ehipto, na nanupil sa Israel sa isang malupit na pamatok ng pagkaalipin, ay inihahambing sa isang hurnong bakal. (Deu 4:20) Gayundin, ang pagbubuhos ng galit ng Diyos sa sambahayan ng Israel ay inihahalintulad sa paglusaw sa metal sa isang hurno. (Eze 22:18-22) Para sa iba pang pagkagamit ng salitang ito bilang paghahalintulad o ilustrasyon, tingnan ang Kawikaan 17:3; 27:21; Awit 12:6 ("tunawang hurno").—Tingnan ang HURNUHAN; PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY; PUGON.

HURNUHAN [sa Ingles, *kiln*]. Isang kulob na painitan na dinisenyo para sa pagpoproseso ng iba't ibang materyales. Ang mga hurnuhan noong sinaunang mga panahon ay ginamit sa pagluluto ng mga laryo at ng mga kagamitang luwad, at sa pagpoproseso ng apog. Di-gaya ng makabagong kahulugan ng terminong Ingles na *"kiln,"* hindi saklaw ng salitang Hebreo na *kiv·shan′* ang mga kayariang inuuri bilang mga pugon [sa Ingles, *oven*].—Tingnan ang PUGON.

Yamang masulong na ang pagpapanday ng mga kasangkapang tanso at bakal noong panahon bago ang Baha (Gen 4:22), malamang na naimbento ang mga hurnuhan maaga sa kasaysayan ng tao. Bagaman hindi tuwirang binanggit ang mga ito, may katibayan na ginamit ang mga hurnuhan noong mga araw ni Nimrod. Pagkaraan ng Baha, noong itatayo na ng mga tao ang lunsod ng Babel at ang tore nito sa lupain ng Sinar, sinabi nila: "Halikayo! Gumawa tayo ng mga laryo at lutuin ang mga iyon sa pamamagitan ng apoy." (Gen 11:3) Isinisiwalat ng mga guho sa sinaunang Babilonya na ginagamit na ang mga laryong niluto sa hurnuhan mula pa noong sinaunang mga panahon. Ginamit ang gayong matitibay na laryo sa mas mahahalagang istraktura bilang pangkalupkop sa mga pader at bilang kongkretong panlatag sa lupa. Sa ilang bahay na nahukay sa Ur (dating tirahan ni Abraham), ang unang palapag ay itinayo gamit ang nilutong

mga laryo, samantalang ang ikalawang palapag naman ay maliwanag na gawa sa mga laryong pinatuyo sa araw. Bagaman hindi kasintibay ng mga laryong niluto sa hurnuhan, ang mga laryong pinatuyo sa araw ay mura, madaling gawin, at angkop gamitin sa mga tuyong klima.—Tingnan ang LARYO.

Noon, ang mga hurnuhan ng mga kagamitang luwad sa Ehipto ay kahugis ng papakitid na tsiminea, na may butas-butas na parilya sa pagitan ng apuyan sa ibaba at ng lutuang kompartment sa itaas. Sa kompartment na ito inilalagay ang mga kagamitang luwad bago sindihan ang panggatong. Isang sekreto ng mga magpapalayok na Ehipsiyo ang tamang pagpapainit sa hurnuhan, at kailangan ang kasanayan upang mapalitaw sa nayaring mga produkto ang kanais-nais na mga katangian. Dahil papataas ang daloy ng hangin mula sa apuyan patungo sa daanan ng hangin, nahihigop nito ang apoy anupat lumulusot iyon sa mga butas ng parilya at kumakalat sa mga kagamitang luwad bago ito tuluyang maglaho sa ibabaw ng salansan.

Bilang paghahanda para sa Kaniyang ikaanim na dagok laban sa Ehipto at sa mapagmapuring Paraon nito, iniutos ni Jehova kina Moises at Aaron: "Punuin ninyo ng abo mula sa hurnuhan ang inyong dalawang kamay, at isaboy iyon ni Moises sa langit sa paningin ni Paraon." Kasuwato ng mga tagubiling ito, "kumuha sila ng abo sa hurnuhan at tumayo sa harap ni Paraon, at isinaboy iyon ni Moises sa langit, at iyon ay naging bukol na nagnanaknak, na tumutubo sa tao at sa hayop."—Exo 9:8-10.

Ang mga hurnuhan, o mga hurno, ng mga Palestino, na natuklasan sa Megido, ay may sukat na mga 2.5 por 3 m (8 por 10 piye) at hugis-U. Sa ganitong uri ng hurnuhan, ang apuyan ay nasa kurba ng kulob na kayarian nito. Maliwanag na ang hanging pumapasok sa ilalim ng pinto ng apuyan ang nagtutulak sa apoy patungo sa dalawang painitang kompartment at pagkatapos ay papalabas sa dalawang daanan ng hangin na nasa bandang likod ng hurnuhan.

Hurnuhan ng Batong-Apog. Sa sinaunang Palestina, ginamit ang mga hurnuhan ng batong-apog dahil maraming batong-apog doon. Kamakailan lamang sa lupaing iyon, itinayo ang gayong mga hurnuhan sa mga dalisdis ng burol, anupat ang burol ay naging bahagi ng likuran ng hurnuhan. Ang mga hurnuhang ito ay gawa sa magagaspang na bato at walang argamasa, bagaman pinasakan ng luwad ang mga puwang sa pagitan ng mga bato at mayroon itong malaki at bukás na daanan ng hangin sa itaas. Maayos itong pinupuno ng dinurog na batong-apog, pagkatapos ay nagpapaningas ng malakas na apoy sa apuyan na nasa paanan ng hurnuhan gamit ang mga tuyong sanga. Dahil malakas ang daloy ng hangin na pumapasok sa isang lagusan sa ilalim ng hurnuhan, tinatangay nito ang apoy papataas sa batong-apog, anupat pinaiinit iyon hanggang sa maging apog. Karaniwa'y inaabot nang ilang araw ang prosesong ito.—Tingnan ang APOG.

Ang unang tuwirang pagtukoy ng Bibliya sa isang hurnuhan ay nasa Genesis 19:28. Doon, ginamit ang maitim at makapal na usok ng isang hurnuhan upang ilarawan ang tanawing nakita ni Abraham nang tumingin siya sa nasusunog na mga lunsod ng Sodoma at Gomorra at sa buong Distrito anupat namasdan niya na "makapal na usok ang pumapailanlang mula sa lupain tulad ng makapal na usok ng isang hurnuhan!"

Nang magtipon ang mga Israelita sa paanan ng Bundok Sinai upang "salubungin ang tunay na Diyos," kalakip sa kasindak-sindak na panooring nakita nila ang pag-usok ng Bundok Sinai sa buong palibot nito, "sa dahilang si Jehova ay bumaba sa ibabaw niyaon na nasa apoy; at ang usok niyaon ay pumapailanlang na tulad ng usok ng isang hurnuhan, at ang buong bundok ay yumayanig nang malakas."—Exo 19:17, 18.

Pinalilitaw ng salin ng *King James Version* sa 2 Samuel 12:31 na 'pinaraan ni David sa hurnuhan ng laryo' ang mga bihag na Ammonita, ngunit waring ang diwa ng tekstong Hebreo, kung itutuwid ang isang titik, ay na "pinapaglingkod niya sila sa paggawa ng laryo."—*NW; AT; RS.*

HUSA. Alinman sa isang "anak" ni Ezer na mula sa tribo ni Juda o isang lunsod na si Ezer ang naging "ama" o "nagtatag." (1Cr 4:1, 4) Kung ang Husa ay tumutukoy sa isang lunsod, malamang na iyon ang tahanan ng isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, si Sibecai, na marahil ay tinawag ding Mebunai. (1Cr 27:11; ihambing ang 2Sa 23:27; 1Cr 11:29.) Itinuturing ng ilan ang Husa bilang pangalan ng isang lunsod at iniuugnay ito sa Husan, mga 6 na km (3.5 mi) sa K ng Betlehem.

HUSAI [posibleng pinaikling anyo ng Hasabias, nangangahulugang "Tinuos (Isinaalang-alang) ni Jehova"]. Isang matapat na Arkitang kaibigan ni Haring David na tumulong upang biguin ang paghihimagsik ni Absalom. (1Cr 27:33) Matapos hapakin ang kaniyang mahabang damit at maglagay ng lupa sa ulo, sinalubong ni Husai ang tumatakas na hari sa Bundok ng mga Olibo. Sinunod niya ang mungkahi ni David na bumalik sa lunsod, magkunwaring matapat kay Absalom, magsikap na biguin ang payo ni Ahitopel, at palagiang magbalita kay David sa pamamagitan ng mga saserdoteng sina Zadok at Abiatar. (2Sa 15:30, 32-37) Sa pasimula ay

naghinala si Absalom, ngunit nagtagumpay si Husai na matamo ang pagtitiwala nito. (2Sa 16:16-19) Nang hingin ni Absalom ang opinyon ni Husai kung anong estratehiyang militar ang pinakamabuting gamitin, sinalungat ni Husai ang sinabi ni Ahitopel at inirekomenda ang isang pagkilos na sa katunayan ay magbibigay kay David ng panahon upang makapag-organisa. Iniharap ni Husai ang kaniyang ideya sa paraang magtitingin itong mas mabuti para kay Absalom at sa mga kasamahan nito kaysa sa payo ni Ahitopel na sumalakay sila kaagad. Pagkatapos ay sinabi ni Husai sa mga saserdote kung ano ang nangyari. (2Sa 17:1-16) Binigo ng payo ni Husai ang payo ni Ahitopel, gaya ng isinamo ni David sa Diyos, at sa gayon ay 'nagpasapit si Jehova ng kapahamakan kay Absalom.'—2Sa 15:31; 17:14; tingnan ang KAIBIGAN (Kaibigan [Kasamahan] ng Hari).

HUSAM. Isang katutubo ng lupain ng mga Temanita na humalili kay Jobab bilang hari ng Edom. (Gen 36:31, 34, 35; 1Cr 1:45, 46) Ito ay noong "bago maghari ang sinumang hari sa mga anak ni Israel." —1Cr 1:43.

HUSATITA [Ni (Kay) Husa]. Isang tumatahan sa Husa o marahil ay isang inapo ni Husa.—2Sa 21:18; 23:8, 27; 1Cr 11:26, 29; 20:4; 27:1, 11.

HUSIM.

1. Anak ni Dan (Gen 46:23), maliwanag na tinawag na Suham sa Bilang 26:42.

2. Isang katawagang ibinigay sa mga anak ni Aher na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 7:6, 12.

3. Asawa ng Benjamitang si Saharaim at ina nina Abitub at Elpaal.—1Cr 8:1, 8, 11.

HYKSOS. Tingnan ang EHIPTO, EHIPSIYO.

I

IBANG TAO. Tingnan ang NANINIRAHANG DAYUHAN.

IBHAR [Piliin Nawa [Siya] ni Jehova]. Isa sa mga anak na ipinanganak kay Haring David sa Jerusalem pagkatapos niyang ilipat doon ang kaniyang tirahan mula sa Hebron.—2Sa 5:13-15; 1Cr 14:4, 5.

IBLEAM [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "lamunin"]. Isang lunsod sa teritoryo ng Isacar ngunit iniatas sa Manases kasama ang mga sakop na bayan nito. Gayunman, hindi naitaboy ng mga Manasita ang mga Canaanita mula sa Ibleam. (Jos 17:11-13; Huk 1:27) Waring ang Ibleam din ang Bileam sa Manases na ibinigay sa mga Kohatitang Levita. (1Cr 6:70) Ngunit sa katulad na ulat, na bumabanggit ng mga lunsod ng mga Levita sa teritoryo ng kalahati ng tribo ni Manases (Jos 21:25), "Gat-rimon" ang mababasa sa halip na "Bileam" o "Ibleam." Karaniwan na, ipinapalagay na ito'y isang pagkakamali ng eskriba, anupat malamang na ang "Gat-rimon," na pangalan ng isang lunsod sa Dan, ay di-sinasadyang naulit mula sa talata 24.

Ipinapalagay na ang Ibleam ay ang Khirbet Belʽameh, na mga 18 km (11 mi) sa TTS ng Megido.

Sa utos ni Jehu, si Haring Ahazias ng Juda ay sinaktan, malapit sa Ibleam, at nang maglaon ay namatay. (2Ha 9:27) Ang dinastiya ni Jehu ay nagwakas nang paslangin si Zacarias sa Ibleam (ayon sa edisyon ni Lagarde ng *LXX*).—2Ha 15:10-12, *JB, NW, RS.*

IBNEIAS [Si Jehova ay Nagtayo]. Anak ni Jeroham; isang Benjamitang ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:1-3, 7-9.

IBNIAS [Si Jehova ay Nagtayo]. Isang Benjamita, ninuno ng isang Mesulam.—1Cr 9:7, 8.

IBON. Ang mga ibon ay mga hayop na may gulugod at balahibo, mainit ang dugo, at *oviparous,* samakatuwid nga, nangingitlog. Sa Bibliya, mga 300 ulit na tinukoy ang mga ibon, anupat mga 30 iba't ibang uri ang espesipikong binanggit. Tinukoy ang paglipad nila, na kadalasan ay upang takasan ang kanilang mga kaaway (Aw 11:1; Kaw 26:2; 27:8; Isa 31:5; Os 9:11); ang pagdapo nila sa mga punungkahoy (Aw 104:12; Mat 13:32); ang pamumugad nila (Aw 84:3; Eze 31:6); ang paggamit sa kanila, partikular na ang mga inakáy na kalapati at mga batu-bato, bilang hain (Lev 1:14; 14:4-7, 49-53) at bilang pagkain (Ne 5:18), pati na ang kanilang mga itlog (Isa 10:14; Luc 11:11, 12); at ang paglalaan at pangangalaga sa kanila ng Diyos (Mat 6:26; 10:29; ihambing ang Deu 22:6, 7).

Ang mga ibon ay kabilang sa pinakaunang buháy na mga kaluluwa dito sa lupa, anupat umiral sila noong ikalimang "araw" ng paglalang kasama ang

mga nilalang sa dagat. (Gen 1:20-23) Sa mga pangkalahatang termino na ginagamit sa Bibliya upang tumukoy sa mga ibon, ang pinakamalimit lumitaw ay ang salitang Hebreo na *ʽohph,* na hinalaw sa pandiwang "lumipad" at pangunahin nang nangangahulugang "lumilipad na nilalang." (Gen 1:20) Ayon kay G. R. Driver, ang *ʽohph* ay "waring naglalarawan sa may-ritmong pagpapagaspas ng mga pakpak sa hangin at ang pag-usad na resulta niyaon." (*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1955, p. 5) Ang terminong ito ay hindi lamang tumutukoy sa lahat ng ibon (Gen 9:10; Lev 1:14; 7:26), kabilang na ang pugo (Aw 78:27; ihambing ang Exo 16:13) at ang mga ibong kumakain ng bangkay (1Sa 17:44, 46; 2Sa 21:10), kundi maaari ring tumukoy sa mga insektong may pakpak, na kabilang sa mga "nagkukulupong [sa Heb, *sheʹrets*]" may-pakpak na nilalang. (Lev 11:20-23; Deu 14:19; tingnan ang NAGKUKULUPON, BAGAY NA.) Ang Hebreong *tsip·pohrʹ* ay lumilitaw rin sa maraming teksto at ito ay isang panlahatang termino na kumakapit sa lahat ng ibon. (Gen 7:14) Ang ikatlong terminong Hebreo, *ʽaʹyit,* ay ikinakapit lamang sa mga ibong maninila. Ang pananalitang "matatabang ibon" sa 1 Hari 4:23 sa *BSP* ay tinatalakay sa artikulong KAKOK.

Ang sumusunod na mga termino ay masusumpungan sa Griegong Kasulatan: *orʹne·on,* nangangahulugan lamang ng "ibon" (Apo 18:2); *pe·tei·nonʹ* at *pte·nosʹ,* kapuwa literal na nangangahulugang "lumilipad." (Ro 1:23; 1Co 15:39; ihambing ang *Int.*) Sa Gawa 17:18, ang apostol na si Pablo ay tinawag na 'daldalero' ng mga pilosopong taga-Atenas. Ang salitang Griego rito (*sper·mo·loʹgos*) ay ikinapit sa isang ibon na tumutuka ng mga binhi, samantalang sa makasagisag na paraan ay ginamit naman ito upang tukuyin ang isang tao na namumulot ng mga pira-piraso sa pamamagitan ng pamamalimos o pagnanakaw, o gaya sa kasong nabanggit, isa na nag-uulit-ulit ng mga pira-pirasong kaalaman, anupat nagngangangawa ng mga bagay na walang saysay.

Ang isang masusing pag-aaral tungkol sa mga ibon ay nagbibigay ng nakakukumbinsing patotoo hinggil sa turo ng Bibliya na sila ay nilalang ng Diyos. Bagaman ang mga ibon at mga reptilya ay kapuwa *oviparous,* ang mga reptilya ay malamig ang dugo at karaniwan nang makukupad, samantalang ang mga ibon naman ay mainit ang dugo at kabilang sa mga pinakaaktibong nilalang sa lupa; napakabilis din ng pintig ng kanilang puso. Ang pangmalas ng mga ebolusyonista na ang mga kaliskis at mga biyas sa unahan ng mga reptilya ay naging mabalahibong mga pakpak nang bandang huli ay kathang-isip lamang at walang saligan. Bagaman ang mga fosil ng mga ibon na tinatawag ng mga siyentipiko na *Archaeopteryx* (o, sinaunang pakpak) at *Archaeornis* (o, sinaunang ibon) ay may mga ngipin at isang mahabang buntot na may gulugod, makikita rin na ang mga iyon ay nababalutan ng balahibo, may mga paang pandapo, at may tunay na mga pakpak. Walang umiiral na mestisong mga ispesimen, na kakikitaan ng mga kaliskis na nagiging mga balahibo o ng mga paa sa unahan na nagiging mga pakpak, upang sumuporta kahit bahagya man lamang sa teoriya ng ebolusyon. Gaya ng sinabi ng apostol na si Pablo, iba ang "laman" ng mga ibon sa iba pang mga nilalang sa lupa. —1Co 15:39.

Tinawagan ng salmista ang "mga ibong may pakpak" na purihin si Jehova (Aw 148:1, 10), at nagagawa nila ito sa pamamagitan ng kanila mismong kayarian at ng masalimuot na pagkakadisenyo sa kanila. Ang isang ibon ay maaaring may 1,000 hanggang mahigit na 20,000 balahibo. Gayunman, ang bawat balahibo ay binubuo ng isang tangkay na tinutubuan ng daan-daang *barb* na bumubuo naman ng masisinsing sanga-sanga, anupat bawat *barb* ay may ilang daang mas maliliit na *barbule* at ang bawat *barbule* ay may daan-daang *barbicel* at *hooklet.* Kaya naman tinatayang ang isang anim-na-pulgadang balahibo ng pakpak ng isang kalapati ay may daan-daang libong *barbule* at milyun-milyong *barbicel.* Ang mga prinsipyo ng *aerodynamics* na inilakip sa mga pakpak at disenyo ng katawan ng mga ibon ay mas masalimuot at mas mahusay kaysa sa disenyo ng makabagong-panahong mga sasakyang panghimpapawid. Dahil sa hungkag na mga buto ng ibon, ito ay magaan. Halimbawa, maaaring tumimbang lamang nang mga 110 g (4 onsa) ang kalansay ng isang *frigate bird* na ang nakabukang mga pakpak ay may kabuuang haba na 2 m (7 piye). Ang ilang buto ng pakpak ng malalaking ibong pumapaimbulog ay mayroon pa ngang mga suportang tulad-sepo, gaya ng mga *strut* o suhay na nasa loob ng mga pakpak ng eroplano, sa loob ng hungkag na mga bahagi nito.

Noong panahon ng Baha, nagpasok si Noe sa arka ng pares-pares na mga ibon "ayon sa kani-kanilang uri" upang mapanatiling buháy ang mga ito. (Gen 6:7, 20; 7:3, 23) Hindi matiyak kung ilang iba't ibang "uri" ng ibon ang umiiral noon, yamang naglaho na ang ilang uri ng ibon maging nitong kalilipas na mga panahon. Gayunman, kapansin-pansin na sa talaan ng mga ibon ayon sa makabagong-panahong siyentipikong klasipikasyon na iniharap sa *The New Encyclopædia Britannica* (1985, Tomo 15, p. 14-106), may kabuuang bilang lamang na 221 "pamilya" ng mga ibon, kasama na ang ilan na sa ngayon ay naglaho na o kilala na lamang sa anyong fosil.

Sabihin pa, may libu-libong iba't ibang uri na kabilang sa mga "pamilya" na ito.—Tingnan ang ARKA Blg. 1.

Pagkatapos ng pangglobong Baha, naghandog si Noe ng "malilinis na lumilipad na nilalang" kasama ng mga hayop bilang isang hain. (Gen 8:18-20) Mula noon ay ipinahintulot ng Diyos na mapabilang ang mga ibon sa mga kinakain ng tao, huwag lamang kakainin ang dugo. (Gen 9:1-4; ihambing ang Lev 7:26; 17:13.) Samakatuwid, maliwanag na ang 'pagiging malinis' ng ilang ibon noong panahong iyon ay nauugnay sa kung ano ang itinakda ng Diyos bilang katanggap-tanggap ihain; ipinakikita ng rekord ng Bibliya na, may kinalaman sa paggamit sa mga ito bilang pagkain, walang ibon ang itinalagang "marumi" hanggang noong ibigay ang Kautusang Mosaiko. (Lev 11:13-19, 46, 47; 20:25; Deu 14:11-20) Ang mga salik na batayan kung aling mga ibon ang itinalagang "marumi" sa seremonyal na paraan ay hindi espesipikong binabanggit sa Bibliya. Kaya naman, bagaman ang karamihan sa mga itinalagang marumi ay mga ibong maninila o mga kumakain ng bangkay, hindi naman lahat ay gayon. (Tingnan ang ABUBILYA.) Inalis ang pagbabawal na ito pagkatapos na maitatag ang bagong tipan, gaya ng nilinaw ng Diyos kay Pedro sa isang pangitain. —Gaw 10:9-15.

Sa ilang kaso, mahirap matukoy ang mga ibon na espesipikong binabanggit sa Bibliya. Karaniwang nakatutulong sa mga leksikograpo ang salitang-ugat ng pangalan na kadalasan nang naglalarawan sa ibon, ang mga pahiwatig sa konteksto may kinalaman sa mga ugali at tirahan ng ibon, at ang pagmamasid sa mga ibon na kilalang matatagpuan sa mga lupain ng Bibliya. Sa maraming kaso, pinaniniwalaan na ang mga pangalan ay *onomatopoeic,* samakatuwid nga, ginagaya ang tunog na nalilikha ng ibon.

Dahil iba-iba ang topograpiya ng Palestina, mula sa malalamig na taluktok ng bundok hanggang sa napakaiinit na libis at mula sa tigang na mga disyerto hanggang sa tabing-dagat na mga kapatagan, na pawang malapit sa TS sulok ng Dagat Mediteraneo, ito ay sentro ng napakarami at sari-saring uri ng mga ibon. Ang Bundok Hermon, sa H, ay nababalutan ng niyebe sa kalakhang bahagi ng taon, samantalang ang rehiyon naman mga 200 km (125 mi) sa dakong T sa kahabaan ng mababang Libis ng Jordan at malapit sa Dagat na Patay ay mainit at tropikal. Ang bawat sonang ito ay may mga ibon na katangi-tangi sa kapaligiran nito, alinman sa alpino o tropikal, gayundin sa mga sonang may katamtamang klima at sa mga disyertong rehiyon. (Aw 102:6; 104:16, 17) Karagdagan pa, ang Palestina ay nasa isa sa mga pangunahing ruta ng pandarayuhan na tinatahak taun-taon ng mga ibon (siguana, batu-bato, pugo, sibad, langay-langayan, tarat, kakok, at iba pa) na naglalakbay patungo sa H mula sa Aprika kapag tagsibol o patungo sa T mula sa Europa at Asia kapag taglagas. (Sol 2:11, 12; Jer 8:7) Kaya naman may ilang pagkakataon sa loob ng isang taon na tinatayang mga 470 uri ng ibon ang matatagpuan sa Palestina. Dahil sa pagkasira ng mga kagubatan at mga pananim sa Palestina sa paglipas ng mga siglo, malamang na noong panahon ng Bibliya ay mas malaki pa ang populasyon ng mga ibon doon.

Partikular na kapansin-pansin ang malaking bilang ng mga ibong maninila (sa Heb., *'a'yit*) na matatagpuan sa Palestina, kabilang na ang agila, lawin, halkon, at buwitre. Noong panahon ni Abraham, may mga ibong maninila na nagtangkang bumaba sa inihahain niyang mga hayop at ibon, anupat napilitan siyang bugawin ang mga iyon hanggang sa paglubog ng araw. (Gen 15:9-12; ihambing ang 2Sa 21:10.) Sa paghahanap nila ng pagkain, ang mga ibong ito ay umaasa sa kanilang napakatalas na *telescopic* na paningin, sa halip na sa kanilang mahinang pang-amoy.

Ang malimit makitang pagkukumpulan ng mga ibon sa isang bangkay ay madalas tukuyin bilang malagim na babala sa kaaway (1Sa 17:44, 46), at paulit-ulit na binabanggit sa makahulang mga babala na kinasihan ng Diyos laban sa bansang Israel at sa mga tagapamahala nito (Deu 28:26; 1Ha 14:11; 21:24; Jer 7:33; 15:3) at gayundin sa mga banyagang bansa. (Isa 18:1, 6; Eze 29:5; 32:4) Kaya naman, ang isa na ginamit ni Jehova upang maglapat ng kahatulan ay makasagisag na inilarawan bilang isang "ibong maninila." (Isa 46:11) Ang pananahanan ng mga ibong mahilig mag-isa sa isang lunsod o lupain (Isa 13:19-21; ihambing ang Apo 18:2) o ang paglalaho roon ng lahat ng ibon (Jer 4:25-27; 9:10; 12:4; Os 4:3; Zef 1:3) ay nagpapahiwatig ng pagkatiwangwang. Ang proklamasyong nananawagan sa lahat ng mga ibon na magtipon upang magpiging sa mga bangkay ni Gog ng Magog at ng kaniyang pulutong (Eze 39:1-4, 17-21) ay katulad niyaong nakaulat sa Apocalipsis kung saan ang mga bangkay ng mga tagapamahala ng mga bansa at ng mga hukbo nila ay magiging pagkain ng "lahat ng mga ibon na lumilipad sa kalagitnaan ng langit," na resulta ng gagawing pagpuksa ni Kristo Jesus bilang Hari.—Apo 19:11-21; ihambing ito sa nakaaaliw na mga salita ng Diyos sa kaniyang bayan, sa Os 2:18-20.

Ang pagsamba sa mga ibon bilang kumakatawan sa tunay na Diyos ay ipinagbawal sa bansang Israel (Deu 4:15-17) ngunit naging prominente ang gayong gawain sa mga bansang pagano, partikular na

sa Ehipto. (Ro 1:23) Daan-daang momya ng mga ibon ang natagpuan sa mga libingan sa Ehipto, pangunahin na niyaong mga ibong gaya ng halkon, buwitre, at ibis, na pawang sagrado sa mga Ehipsiyo. Sa Ehipsiyong *hieroglyphics,* mga 22 iba't ibang sagisag ng ibon ang makikita.

IBRI [Isang Hebreo]. Anak ni Jaazias; isang Meraritang Levita noong panahon ni Haring David. —1Cr 24:27, 30, 31.

IBSAM [Pinabanguhan; Langis ng Balsamo; Bangong Espesya]. Isa sa mga anak ni Tola; isang ulo sa panig ng ama na mula sa tribo ni Isacar.—1Cr 7:1, 2.

IBZAN. Ang humalili kay Jepte bilang hukom ng Israel. Si Ibzan ay ama ng 30 anak na lalaki at 30 anak na babae, na nagpapahiwatig na isa siyang poligamo at isa ring taong maykaya sa buhay. Kumuha siya ng 30 anak na babae bilang mga asawa para sa kaniyang mga anak na lalaki. Pagkatapos maghukom nang pitong taon, si Ibzan ay namatay at inilibing sa kaniyang tinubuang lunsod ng Betlehem, malamang na ang Betlehem sa Zebulon. —Huk 12:7-10; Jos 19:10, 14, 15; tingnan ang BETLEHEM Blg. 2.

ICABOD [Nasaan ang Kaluwalhatian?]. Anak ni Pinehas na isinilang pagkamatay ni Pinehas; kapatid ni Ahitub; apo ng mataas na saserdoteng si Eli. Ang pangalang Icabod, na ibinigay sa kaniya ng kaniyang naghihingalong ina noong isilang siya, ay nangangahulugang ang kaluwalhatian ay lumisan sa Israel dahil sa pagkabihag ng Kaban at sa pagkamatay nina Pinehas at Eli.—1Sa 4:17-22; 14:3.

ICONIO. Isang sinaunang lunsod ng Asia Minor na mga 1,027 m (3,370 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat. Ang Iconio ay kilala sa kasalukuyan bilang Konya (Konia), mga 240 km (150 mi) sa T ng Ankara sa TK gilid ng gitnang talampas ng Turkey. Noong unang siglo C.E., ang Iconio ay isa sa mga pangunahing lunsod sa Romanong probinsiya ng Galacia at nasa mismong pangunahing ruta ng kalakalan mula sa Efeso patungong Sirya.

Ang lunsod ay nagkaroon ng maimpluwensiyang populasyong Judio. Sina Pablo at Bernabe, pagkatapos silang mapilitang lisanin ang Antioquia ng Pisidia, ay nangaral sa lunsod ng Iconio at sa sinagoga nito, at doon ay natulungan nila ang maraming Judio at Griego na maging mga mananampalataya. Ngunit nang pagtangkaan silang batuhin, tumakas sila mula sa Iconio patungong Listra. Gayunman, dinagtagal ay dumating sa Listra ang mga Judio mula sa Antioquia at Iconio at sinulsulan ng mga ito ang mga pulutong doon anupat binato nila si Pablo. Pagkatapos nito, sina Pablo at Bernabe ay pumaroon sa Derbe at saka sila lakas-loob na bumalik sa Listra, Iconio, at Antioquia, anupat pinalakas nila ang mga kapatid at nag-atas sila ng "matatandang lalaki" upang manungkulan sa mga kongregasyong naitatag sa mga lunsod na ito.—Gaw 13:50, 51; 14:1-7, 19-23.

Nang maglaon, pagkatapos bumangon ang usapin ng pagtutuli at malutas ito ng mga apostol at matatandang lalaki ng kongregasyon sa Jerusalem, maaaring dinalaw muli ni Pablo ang Iconio. Noong ikalawang paglalakbay na ito bilang misyonero isinama ni Pablo si Timoteo, isang kabataang lalaki na may mainam na reputasyon sa mga kapatid sa Listra at Iconio.—Gaw 16:1-5; 2Ti 3:10, 11.

Ang Iconio ay nasa hanggahan sa pagitan ng Frigia at Licaonia. Maaaring ito ang dahilan kung bakit itinakda ito ng ilang sinaunang manunulat, kabilang na sina Strabo at Cicero, sa Licaonia, samantalang tinawag ito ni Xenophon bilang huling lunsod ng Frigia. Mula sa heograpikong pangmalas, ang Iconio ay bahagi ng Licaonia, ngunit gaya ng ipinahihiwatig ng mga tuklas sa arkeolohiya, ang kultura at pananalita nito ay mula sa Frigia. Ipinakikita ng mga inskripsiyong natagpuan sa lugar na ito noong 1910 na Frigiano ang wikang ginamit dito sa loob ng dalawang siglo pagkamatay ni Pablo. Kaya nga, angkop lamang na hindi inilakip ng manunulat ng Mga Gawa ang Iconio bilang bahagi ng Licaonia, kung saan "wikang Licaonia" ang sinasalita.—Gaw 14:6, 11.

IDALA. Isang lunsod ng Zebulon sa hangganan nito. (Jos 19:14-16) Bagaman hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito, ipinapalagay ng ilan na ang Idala ay ang Khirbet el-Huwarah, na 1.5 km (1 mi) sa TK ng iminumungkahing lokasyon ng Betlehem sa Zebulon.

IDBAS [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pulot-pukyutan"]. Isang lalaki ng Juda, maliwanag na anak ng tagapagtatag ng Etam.—1Cr 4:1, 3; tingnan ang ETAM Blg. 3.

IDO [1-5: pinaikling anyo ng Adaias, nangangahulugang "Ginayakan ni Jehova [ang nagtataglay ng pangalan]"].

1. Anak ni Joa; isang Levita na mula sa pamilya ni Gersom.—1Cr 6:19-21.

2. Ama ni Ahinadab, ang nagsilbing kinatawan sa pagkain ni Solomon sa Mahanaim.—1Ha 4:7, 14.

3. Isang tagapangitain na ang mga isinulat ay sinangguni ng tagapagtipon ng Mga Cronica para sa impormasyon may kinalaman sa mga haring sina Solomon, Rehoboam, at Abias. Ang mga isinulat ni Ido ay tinutukoy bilang isang "paghahayag," isang

"komentaryo," o isang *"midrash."*—2Cr 9:29; 12:15; 13:22, tlb sa *Rbi8.*

4. Ama ni Berekias at lolo ng propetang si Zacarias. (Ezr 5:1; 6:14; Zac 1:1, 7) Maaaring ang Ido ring ito ang Blg. 5.

5. Isang saserdote na nakatalang kabilang sa mga bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. Noong mga araw ng mataas na saserdoteng si Joiakim, ang ulo ng sambahayan ni Ido sa panig ng ama ay si Zacarias. (Ne 12:1, 4, 12, 16) Maaaring siya rin ang Blg. 4.

6. [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "purihin"; o mula sa ibang salitang-ugat na nangangahulugang "alamin"]. Anak ng isang Zacarias; prinsipe ng kalahati ng tribo ni Manases sa Gilead noong panahon ni Haring David. —1Cr 27:21, 22.

7. Ulo ng mga Netineong alipin sa templo na naninirahan sa Casipia, na ang 220 sa kanila ay sumama kay Ezra patungong Jerusalem noong 468 B.C.E. —Ezr 8:17, 20.

IDOLO, IDOLATRIYA. Ang idolo ay isang imahen, isang wangis ng anumang bagay, o isang sagisag na pinag-uukulan ng masidhing debosyon; maaaring ito'y isang bagay na materyal o imahinasyon lamang. Sa pangkalahatan, ang idolatriya ay pagpapakundangan, pag-ibig, pagsamba, o pagpipitagan sa idolo. Kadalasan na, ang pinag-uukulan ng idolatriya ay isang tunay o ipinapalagay lamang na nakatataas na kapangyarihan; ang kapangyarihang iyon ay maaaring pinaniniwalaang may buhay (gaya ng isang tao, isang hayop, o isang organisasyon) o kaya'y walang buhay (gaya ng isang puwersa o isang walang-buhay na bagay sa kalikasan). Ang idolatriya ay karaniwan nang may sinusunod na pormalidad, seremonya, o ritwal.

Kadalasan nang itinatampok ng mga terminong Hebreo na ginamit para sa mga idolo ang pinagmulan at ang kawalang-kabuluhan ng mga idolo, o maaaring ang mga terminong ito ay mapanghamak. Kabilang sa mga ito ang mga salita na isinalin bilang "inukit o nililok na imahen" (sa literal, isang bagay na inukit); "binubong estatuwa, imahen, o idolo" (sa literal, isang bagay na hinulma o ibinuhos); "kakila-kilabot na idolo"; "walang-kabuluhang idolo" (sa literal, kawalang-kabuluhan); at "karumal-dumal na idolo." "Idolo" ang karaniwang salin ng salitang Griego na *ei′do·lon.*

Hindi Lahat ng Imahen ay Idolo. Ang kautusan ng Diyos na huwag gumawa ng mga imahen (Exo 20:4, 5) ay hindi nangangahulugang ipinagbawal ang paggawa ng lahat ng uri ng larawan at estatuwa. Ipinahihiwatig ito ng utos ni Jehova nang dakong huli na igawa ng dalawang ginintuang kerubin ang takip ng Kaban at burdahan ng mga wangis ng kerubin ang panloob na pantakip na sampung telang pantolda para sa tabernakulo at ang kurtinang naghihiwalay sa dakong Banal at sa Kabanal-banalan. (Exo 25:18; 26:1, 31, 33) Gayundin, ang loob ng templo ni Solomon, na ang arkitektural na mga plano ay ibinigay ng Diyos kay David (1Cr 28:11, 12), ay pinalamutian ng nililok na inukit na mga kerubin, mga larawan ng puno ng palma, at mga bulaklak. Dalawang kerubin na yari sa kahoy ng punonglangis na kinalupkupan ng ginto ang nakatayo sa loob ng Kabanal-banalan ng templong iyon. (1Ha 6:23, 28, 29) Ang binubong dagat ay nakapatong sa 12 torong tanso, at ang mga panggilid na dingding ng mga karwaheng tanso ng templo ay pinalamutian ng mga larawan ng mga leon, mga toro, at mga kerubin. (1Ha 7:25, 28, 29) Labindalawang leon ang nakahanay sa mga baytang na paakyat sa trono ni Solomon.—2Cr 9:17-19.

Gayunman, ang mga wangis na ito ay hindi mga idolo na sinamba. Ang mga nanunungkulang saserdote lamang ang nakakakita sa mga wangis na nasa loob ng tabernakulo at yaong mga nasa loob ng templo. Tanging ang mataas na saserdote ang nakapapasok sa Kabanal-banalan, at iyan ay tuwing Araw ng Pagbabayad-Sala lamang. (Heb 9:7) Kaya naman hindi nasilo ang mga Israelita na sambahin ang mga ginintuang kerubin sa santuwaryo. Pangunahin na, ang mga iyon ay nagsilbing paglalarawan ng makalangit na mga kerubin. (Ihambing ang Heb 9:23, 24.) Hindi dapat sambahin ang mga iyon yamang ang mga anghel mismo ay hindi dapat sambahin.—Col 2:18; Apo 19:10; 22:8, 9.

Sabihin pa, may mga panahon na ginawang mga idolo ang mga imahen, bagaman ang mga iyon ay hindi nilayon para sambahin. Ang tansong serpiyente na ginawa ni Moises sa ilang ay sinamba nang dakong huli, kaya naman pinagdurug-durog ito ng tapat na si Haring Hezekias. (Bil 21:9; 2Ha 18:1, 4) Ang epod na ginawa ni Hukom Gideon ay naging "silo" sa kaniya at sa kaniyang sambahayan.—Huk 8:27.

Mga Imahen Bilang Pantulong sa Pagsamba. Hindi pinahihintulutan ng Kasulatan ang paggamit ng mga imahen sa pakikipag-usap sa Diyos sa panalangin. Ang gayong gawain ay salungat sa simulain na yaong mga nais maglingkod kay Jehova ay dapat sumamba sa kaniya sa espiritu at katotohanan. (Ju 4:24; 2Co 4:18; 5:6, 7) Hindi niya ipinahihintulot na haluan ng idolatrosong mga gawain ang tunay na pagsamba, gaya ng ipinakikita ng paghatol niya sa pagsamba sa guya, bagaman ang kaniyang pangalan ay iniugnay roon ng mga Israelita. (Exo 32:3-10) Hindi babahaginan ni Jehova ng kaniyang kaluwalhatian ang mga nililok na imahen.—Isa 42:8.

Walang iniulat ang Kasulatan na ang tapat na mga lingkod ni Jehova ay gumamit ng mga pantulong kapag nananalangin sa Diyos o na sila'y nakibahagi sa isang anyo ng relatibong pagsamba. Sabihin pa, maaaring itawag-pansin ng ilan ang Hebreo 11:21, na ayon sa Katolikong *Douay Version* ay kababasahan: "Sa pananampalataya, si Jacob, noong mamamatay na, ay nagpala sa bawat isa sa mga anak na lalaki ni Jose, at sumamba sa puno ng kaniyang tungkod." Sa isang talababa ng kasulatang ito, sinasabing si Jacob ay nag-ukol ng relatibong pagpaparangal at pagpapakundangan sa puno ng tungkod ni Jose, at pagkatapos ay binanggit ang ganitong komento: "Binago ng ilang tagapagsalin, na hindi sang-ayon sa relatibong pagpaparangal na ito, ang teksto, nang isalin nila iyon nang ganito: *sumamba siya, na nakahilig sa puno ng kaniyang baston.*" Gayunman, sa halip na isang pagbago sa teksto, gaya ng iginigiit ng talababang ito, ang huling nabanggit na salin at ang mga saling kahawig nito ay kasuwato ng diwa ng tekstong Hebreo sa Genesis 47:31 at sinunod pa nga ito ng ilang saling Katoliko, kasama na ang *The Jerusalem Bible.*

Mga Anyo ng Idolatriya. Kabilang sa mga gawa ng idolatriya na binanggit sa Bibliya ang karima-rimarim na mga gawaing gaya ng seremonyal na pagpapatutot, paghahain ng mga anak, paglalasing, at paghihiwa sa sarili hanggang sa mapadanak ang dugo. (1Ha 14:24; 18:28; Jer 19:3-5; Os 4:13, 14; Am 2:8) Pinakundanganan ang mga idolo sa pamamagitan ng pagkain at pag-inom bilang parangal sa mga iyon sa panahon ng mga kapistahan o mga seremonya (Exo 32:6; 1Co 8:10), ng pagyukod at paghahain sa mga iyon, ng pag-awit at pagsasayaw sa harap ng mga iyon, at ng paghalik pa nga sa mga iyon. (Exo 32:8, 18, 19; 1Ha 19:18; Os 13:2) Isinagawa rin ang idolatriya sa pamamagitan ng paghahanda ng isang mesa na may pagkain at inumin para sa huwad na mga diyos (Isa 65:11), ng paggawa ng mga handog na inumin, mga haing tinapay, at haing usok (Jer 7:18; 44:17), at ng pagtangis sa relihiyosong seremonya (Eze 8:14). Ang ilang gawain, gaya ng pagtatato sa balat, pagkukudlit ng mga hiwa sa katawan, pagpapakalbo ng noo, paggupit sa buhok sa gilid ng mukha, at pagsira sa dulo ng balbas, ay ipinagbawal ng Kautusan, posibleng dahil iniuugnay ang mga ito sa idolatrosong mga gawain na laganap sa karatig na mga bayan.—Lev 19:26-28; Deu 14:1.

Nariyan din ang mas tusong mga anyo ng idolatriya. Ang kaimbutan ay idolatriya (Col 3:5), yamang ang pagmamahal ng isang indibiduwal sa Maylalang ay inaagaw ng bagay na kaniyang pinagnanasahan, at sa diwa, iyon ay nagiging idolo. Sa halip na maglingkod sa Diyos na Jehova nang may katapatan, ang isang tao ay maaaring maging alipin ng kaniyang tiyan, samakatuwid nga, ng makalamang pagnanasa o pita, at maaaring ito ang maging kaniyang diyos. (Ro 16:18; Fil 3:18, 19) Yamang ang pag-ibig sa Maylalang ay ipinakikita sa pamamagitan ng pagkamasunurin (1Ju 5:3), ang paghihimagsik at pagkilos nang may kapangahasan ay maitutulad sa mga gawa ng idolatriya.—1Sa 15:22, 23.

Idolatriya Bago ang Baha. Nagsimula ang idolatriya sa di-nakikitang dako ng mga espiritu. Isang maluwalhating espiritung nilalang ang tinubuan ng mapag-imbot na pagnanasang maging katulad ng Kataas-taasan. Napakatindi ng kaniyang pagnanasa anupat nailayo siya nito sa kaniyang Diyos na si Jehova, at ang kaniyang idolatriya ang nagtulak sa kaniya na maghimagsik.—Job 1:6-11; 1Ti 3:6; ihambing ang Isa 14:12-14; Eze 28:13-15, 17.

Sa katulad na paraan, si Eva ang naging unang taong mananamba sa idolo nang imbutin niya ang ipinagbabawal na bunga, anupat inakay siya ng maling pagnanasang iyon na suwayin ang utos ng Diyos. Nang pahintulutan naman ni Adan na maging kaagaw ng pag-ibig niya kay Jehova ang kaniyang sakim na pagnanasa at pagkatapos ay sumuway siya sa Diyos, nagkasala rin siya ng idolatriya. —Gen 3:6, 17.

Mula noong paghihimagsik sa Eden, kakaunti lamang ang mga taong hindi nasangkot sa idolatriya. Noong panahong nabubuhay ang apo ni Adan na si Enos, lumilitaw na ang mga tao ay nagsagawa ng isang anyo ng idolatriya. "Nang panahong iyon pinasimulan ang pagtawag sa pangalan ni Jehova." (Gen 4:26) Ngunit maliwanag na hindi ito pagtawag kay Jehova taglay ang pananampalataya, na gaya ng ginawa ng matuwid na si Abel maraming taon bago nito anupat dahil doon ay namatay siya bilang isang martir sa kamay ng kaniyang kapatid na si Cain. (Gen 4:4, 5, 8) Waring ang pinasimulan noong mga araw ni Enos ay isang huwad na anyo ng pagsamba kung saan ang pangalan ni Jehova ay ginamit sa maling paraan o ikinapit nang di-wasto. Maaaring ang pangalan ni Jehova ay ikinapit ng mga tao sa kanilang sarili o sa ibang mga tao (na sa pamamagitan ng mga iyon ay pakunwari silang lumalapit sa Diyos sa pagsamba), o kaya'y ikinapit nila ang banal na pangalan sa mga bagay na idolo (bilang nakikita at nahahawakang pantulong sa kanilang pagsamba sa di-nakikitang Diyos).

Hindi isinisiwalat ng rekord ng Bibliya kung gaano kalubha ang idolatriya mula noong mga araw ni Enos hanggang noong Baha. Tiyak na patuloy na sumamâ ang kalagayan, sapagkat noong mga araw ni Noe ay "nakita ni Jehova na ang kasamaan ng tao ay laganap sa lupa at ang bawat hilig ng mga kaisipan ng kaniyang puso ay masama na lamang sa la-

hat ng panahon.” Bukod sa makasalanang hilig na minana ng tao, nakaimpluwensiya rin nang malaki sa ikasasama ng sanlibutan ng panahong iyon ang nagkatawang-taong mga anghel, na sumiping sa mga anak na babae ng mga tao, at ang mga mestisong supling na ibinunga ng mga pagsasamang iyon, ang mga Nefilim.—Gen 6:4, 5.

Idolatriya Noong Panahon ng mga Patriyarka. Bagaman napuksa sa Baha noong mga araw ni Noe ang lahat ng mananamba sa idolo, muling lumitaw ang idolatriya sa pangunguna ni Nimrod, “isang makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova.” (Gen 10:9) Tiyak na sa pangangasiwa ni Nimrod, sinimulan ang pagtatayo ng Babel at ng tore nito (malamang na isang *ziggurat* na para sa idolatrosong pagsamba). Nabigo ang mga plano ng mga tagapagtayong iyon nang guluhin ni Jehova ang kanilang wika. Dahil hindi na sila magkaintindihan, nang maglaon ay itinigil nila ang pagtatayo ng lunsod at sila’y nangalat. Gayunman, ang idolatriyang nagsimula sa Babel ay hindi nagwakas doon. Saanman pumaroon ang mga tagapagtayong iyon, dala-dala nila ang kanilang huwad na relihiyosong mga konsepto.—Gen 11:1-9; tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA.

Tulad ng Babel, ang sumunod na lunsod na binanggit sa Kasulatan, ang Ur ng mga Caldeo, ay hindi sumasamba sa tunay na Diyos na si Jehova. Isiniwalat ng arkeolohikal na paghuhukay roon na ang patrong bathala ng lunsod na iyon ay ang diyos-buwan na si Sin. Sa Ur naninirahan noon si Tera na ama ni Abram (Abraham). (Gen 11:27, 28) Palibhasa’y nakatira sa gitna ng mga mananamba sa idolo, maaaring nagsagawa si Tera ng idolatriya, gaya ng ipinahihiwatig ng mga salita ni Josue sa mga Israelita pagkaraan ng maraming siglo: “Sa kabilang ibayo ng Ilog [Eufrates] nanahanan ang inyong mga ninuno noong sinaunang panahon, si Tera na ama ni Abraham at ama ni Nahor, at naglilingkod sila noon sa ibang mga diyos.” (Jos 24:2) Ngunit si Abraham ay nagpakita ng pananampalataya sa tunay na Diyos, si Jehova.

Saanman pumunta si Abraham at ang kaniyang naging mga inapo, sila ay nahantad sa idolatriya, na dulot ng impluwensiya ng apostasyang nagsimula sa Babel. Kaya naman lagi silang nanganganib na mahawa sa gayong idolatriya. Kahit ang mga kamag-anak ni Abraham ay may mga idolo. Si Laban, na biyenan ng apo ni Abraham na si Jacob, ay may terapim, o mga diyos ng pamilya. (Gen 31:19, 31, 32) Kinailangan ni Jacob mismo na tagubilinan ang kaniyang sambahayan na alisin ang lahat ng kanilang mga banyagang diyos, at itinago niya ang mga idolong isinuko sa kaniya. (Gen 35:2-4) Marahil ay inalis niya ang mga iyon sa ganitong paraan upang hindi na muling gamitin ng sinuman sa kaniyang sambahayan ang metal ng mga iyon bilang mahalagang bagay dahil ginamit ito sa mga idolo. Hindi sinasabi kung ang mga imahen ay tinunaw o dinurog muna ni Jacob.

Idolatriya at ang Katipang Bayan ng Diyos. Gaya ng sinabi ni Jehova kay Abraham, ang kaniyang mga inapo, ang mga Israelita, ay naging mga naninirahang dayuhan sa lupain na hindi kanila, samakatuwid ay sa Ehipto, at pinighati sila roon. (Gen 15:13) Sa Ehipto, nalantad sila sa talamak na idolatriya, sapagkat napakapalasak ng paggawa ng mga imahen sa bansang iyon. Marami sa mga bathalang sinamba roon ay inilalarawan na may mga ulo ng hayop, anupat ang ilan sa mga iyon ay si Bast na may ulo ng pusa, si Hathor na may ulo ng baka, si Horus na may ulo ng halkon, si Anubis na may ulo ng chakal (LARAWAN, Tomo 1, p. 946), at si Thoth na may ulo ng ibis. Sinamba ang mga nilalang na nasa dagat, himpapawid, at katihan, at kapag namatay ang “sagradong” mga hayop, ang mga ito ay ginagawang momya.

Ang Kautusang ibinigay ni Jehova sa kaniyang bayan matapos silang palayain mula sa Ehipto ay malinaw na laban sa idolatrosong mga gawain na napakalaganap sa gitna ng sinaunang mga tao. Tuwirang ipinagbawal ng ikalawa sa Sampung Utos ang paggawa ng inukit na imahen o ng kawangis ng anumang nasa langit, nasa lupa, o nasa tubig, para sa pagsamba. (Exo 20:4, 5; Deu 5:8, 9) Sa kaniyang panghuling mga payo sa mga Israelita, idiniin ni Moises na imposibleng igawa ng imahen ang tunay na Diyos at binabalaan niya sila na mag-ingat sa silo ng idolatriya. (Deu 4:15-19) Upang higit pa silang maingatan laban sa pagiging mga mananamba sa idolo, inutusan silang huwag makipagtipan sa mga paganong tumatahan sa lupain na kanilang papasukin o makipag-alyansa sa mga iyon ukol sa pag-aasawa, kundi sa halip ay dapat nilang lipulin ang mga iyon. Ang lahat ng kagamitan sa idolatriya na madaratnan nila—mga altar, mga sagradong haligi, mga sagradong poste, at mga nililok na imahen—ay dapat wasakin.—Deu 7:2-5.

Tinipon sa Sikem ng kahalili ni Moises na si Josue ang lahat ng tribo ng Israel at pinayuhan niya sila na alisin ang huwad na mga diyos at maglingkod kay Jehova nang may katapatan. Ang bayan ay sumang-ayong gawin ang gayon at patuloy na naglingkod kay Jehova habang nabubuhay si Josue at ang matatandang lalaki na ang mga araw ay lumawig pa pagkaraan ni Josue. (Jos 24:14-16, 31) Ngunit nang maglaon ay pumasok ang malawakang apostasya. Ang bayan ay nagsimulang sumamba sa mga bathala ng Canaan—kay Baal, kay Astoret, at sa sagradong poste o kay Asera. Dahil dito,

pinabayaan ni Jehova ang mga Israelita sa kamay ng kanilang mga kaaway. Gayunman, nang sila'y magsisi, buong-kaawaan siyang nagbangon ng mga hukom upang iligtas sila.—Huk 2:11-19; 3:7; tingnan ang ASTORET; BAAL Blg. 4; SAGRADONG HALIGI; SAGRADONG POSTE.

Sa ilalim ng pamamahala ng mga hari. Noong panahon ng mga paghahari ng unang hari ng Israel na si Saul, ng kaniyang anak na si Is-boset, at ni David, walang binabanggit na nagsagawa ng malawakang idolatriya ang mga Israelita. Ngunit may mga pahiwatig na nanatili ang idolatriya sa kaharian. Halimbawa, ang mismong anak na babae ni Saul, si Mical, ay may isang imaheng terapim. (1Sa 19:13; tingnan ang TERAPIM.) Gayunman, noon lamang huling bahagi ng paghahari ng anak ni David na si Solomon naging lantaran ang pagsasagawa ng idolatriya, anupat mismong ang monarka, sa ilalim ng impluwensiya ng kaniyang maraming asawang banyaga, ang nagpasigla sa idolatriya sa pamamagitan ng pagpapahintulot dito. Nagtayo sila ng matataas na dako para kina Astoret, Kemos, at Milcom, o Molec. Ang mga tao sa pangkalahatan ay nagpatangay sa huwad na pagsamba at nagsimulang yumukod sa mga idolong diyos na ito.—1Ha 11:3-8, 33; 2Ha 23:13; tingnan ang KEMOS; MOLEC.

Dahil sa idolatriyang ito, sampung tribo ang pinunit ni Jehova mula sa anak ni Solomon na si Rehoboam at ibinigay niya ang mga ito kay Jeroboam. (1Ha 11:31-35; 12:19-24) Ngunit nang si Jeroboam ay maging hari, bagaman patiunang tiniyak sa kaniya na ang kaniyang kaharian ay mananatiling matatag kung patuloy siyang maglilingkod kay Jehova nang may katapatan, itinatag niya ang pagsamba sa guya sa pangambang baka maghimagsik ang bayan laban sa kaniyang pamamahala kung patuloy silang paroroon sa Jerusalem upang sumamba. (1Ha 11:38; 12:26-33) Nagpatuloy ang idolatrosong pagsamba sa guya sa lahat ng mga araw ng sampung-tribong kaharian, anupat nakapasok ang Baalismo ng Tiro noong panahon ng paghahari ni Ahab. (1Ha 16:30-33) Ngunit hindi lahat ay nag-apostata. Samantalang naghahari si Ahab, may nalabi pa ring 7,000 na hindi nagluhod ng tuhod o humalik kay Baal, at ito'y noong panahong ipinapapatay ang mga propeta ni Jehova sa pamamagitan ng tabak, walang alinlangang dahil sa sulsol ng asawa ni Ahab na si Jezebel.—1Ha 19:1, 2, 14, 18; Ro 11:4; tingnan ang GUYA (Pagsamba sa Guya).

Maliban sa pagpawi ni Jehu sa pagsamba kay Baal (2Ha 10:20-28), walang rekord na nagsagawa ng anumang reporma sa relihiyon ang sinumang monarka ng sampung-tribong kaharian. Ang mga propetang paulit-ulit na isinugo ni Jehova ay hindi pinakinggan ng taong-bayan at ng mga tagapamahala ng hilagang kaharian, anupat nang dakong huli ay pinabayaan na sila ng Makapangyarihan-sa-lahat sa kamay ng mga Asiryano dahil sa kanilang nakaririmarim na rekord ng idolatriya.—2Ha 17:7-23.

Sa kaharian ng Juda ay halos gayundin ang naging situwasyon, maliban sa mga repormang isinagawa ng ilang hari. Bagaman ang pagkahati ng kaharian ay tuwirang resulta ng idolatriya, hindi isinapuso ng anak ni Solomon na si Rehoboam ang disiplina ni Jehova anupat hindi niya iniwasan ang idolatriya. Nang tumibay na ang kaniyang posisyon, siya at ang buong Juda na kasama niya ay nag-apostata. (2Cr 12:1) Ang mga tao ay nagtayo ng matataas na dako, na nilagyan nila ng mga sagradong haligi at mga sagradong poste, at nagsagawa ng seremonyal na pagpapatutot. (1Ha 14:23, 24) Bagaman si Abiam (Abias) ay nanampalataya kay Jehova noong panahong nakikipagdigma siya kay Jeroboam at pinagpala na magtagumpay, sa kalakhang bahagi ay tinularan niya ang makasalanang landasin ng kaniyang amang si Rehoboam na hinalinhan niya sa trono.—1Ha 15:1, 3; 2Cr 13:3-18.

Ang sumunod na dalawang Judeanong hari, sina Asa at Jehosapat, ay naglingkod kay Jehova nang may katapatan at nagsikap na alisin sa kaharian ang idolatriya. Ngunit noo'y talamak na talamak sa Juda ang pagsamba sa matataas na dako anupat, sa kabila ng mga pagsisikap ng dalawang haring ito na wasakin ang mga iyon, waring palihim na nanatili ang matataas na dako o maaaring muling lumitaw ang mga iyon.—1Ha 15:11-14; 22:42, 43; 2Cr 14:2-5; 17:5, 6; 20:31-33.

Ang paghahari ng sumunod na hari ng Juda, si Jehoram, ay nag-umpisa sa pagbububo ng dugo at nagpasimula ng isang bagong kabanata sa idolatriya ng Juda. Ipinakikitang ito'y dahil napangasawa niya si Athalia na anak ng idolatrosong si Ahab. (2Cr 21:1-4, 6, 11) Naging tagapayo rin ng anak ni Jehoram na si Ahazias ang inang reyna na si Athalia. Kaya naman noong panahon ng pamamahala ni Ahazias at ng mang-aagaw ng kapangyarihan na si Athalia, nagpatuloy ang idolatriya taglay ang pagsang-ayon ng monarka.—2Cr 22:1-3, 12.

Noong pasimula ng paghahari ni Jehoas, pagkatapos ng pagpatay kay Athalia, ang tunay na pagsamba ay isinauli. Ngunit nang mamatay ang mataas na saserdoteng si Jehoiada, ibinalik ang pagsamba sa idolo sa sulsol ng mga prinsipe ng Juda. (2Ha 12:2, 3; 2Cr 24:17, 18) Dahil dito, pinabayaan ni Jehova ang mga hukbong Judeano sa kamay ng sumasalakay na mga Siryano, at si Jehoas ay pinaslang ng kaniyang sariling mga lingkod.—2Cr 24:23-25.

Tiyak na ang paglalapat ng kahatulan ng Diyos sa Juda at ang marahas na kamatayan ng ama ni

Amazias na si Jehoas ay natimo sa isip ni Amazias, kaya naman sa pasimula ay ginawa niya ang tama sa paningin ni Jehova. (2Cr 25:1-4) Ngunit matapos niyang talunin ang mga Edomita at kunin ang mga imahen ng mga iyon, nagsimula siyang maglingkod sa mga diyos ng kaniyang nalupig na mga kalaban. (2Cr 25:14) Dumating ang kagantihan nang matalo ng sampung-tribong kaharian ang Juda at, sa kalaunan, nang paslangin si Amazias ng mga nagsabuwatan. (2Cr 25:20-24, 27) Bagaman si Azarias (Uzias) at ang kaniyang anak na si Jotam ay iniulat na gumawa ng tama sa paningin ni Jehova, ang kanilang mga sakop ay patuloy na nagsagawa ng idolatriya sa matataas na dako.—2Ha 15:1-4, 32-35; 2Cr 26:3, 4, 16-18; 27:1, 2.

Noong panahon ng paghahari ng anak ni Jotam na si Ahaz, ang relihiyosong kalagayan ng Juda ay lalo pang sumamâ. Si Ahaz ay nagsimulang magsagawa ng idolatriya sa antas na hindi pa kailanman nangyayari sa Juda; siya ang unang napaulat na Judeanong hari na naghain ng kaniyang supling sa apoy bilang pagsasagawa ng huwad na pagsamba. (2Ha 16:1-4; 2Cr 28:1-4) Pinarusahan ni Jehova ang Juda sa pamamagitan ng mga pagkatalo sa kamay ng kanilang mga kaaway. Sa halip na magsisi, ipinalagay ni Ahaz na ang mga diyos ng mga hari ng Sirya ang nagbibigay sa mga ito ng tagumpay at sa gayo'y ipinasiya niyang maghain sa mga bathalang iyon upang tulungan din siya ng mga iyon. (2Cr 28:5, 23) Isinara rin niya ang mga pinto ng templo ni Jehova, at ang mga kagamitan nito ay pinagputulputol niya.—2Cr 28:24.

Bagaman hindi nakinabang si Ahaz sa disiplina ni Jehova, nakinabang dito ang kaniyang anak na si Hezekias. (2Cr 29:1, 5-11) Noon mismong unang taon ng kaniyang pagiging hari, isinauli ni Hezekias ang tunay na pagsamba kay Jehova. (2Cr 29:3) Winasak niya ang mga kagamitan ng huwad na pagsamba hindi lamang sa Juda at Benjamin kundi pati sa Efraim at Manases.—2Cr 31:1.

Ngunit lubusang binuhay-muli ng mismong anak ni Hezekias na si Manases ang idolatriya. (2Ha 21:1-7; 2Cr 33:1-7) Hindi sinasabi sa rekord ng Bibliya kung bakit niya iyon ginawa. Nang magsimulang mamahala si Manases noong siya'y 12 taóng gulang, maaaring naakay siya sa maling paraan ng mga tagapayo at mga prinsipe na hindi tapat na naglilingkod kay Jehova. Ngunit di-tulad ni Ahaz, si Manases, na naging bihag sa Babilonya, ay nagsisi nang matanggap niya ang matinding disiplinang ito mula kay Jehova at nagsagawa ng mga reporma nang makabalik siya sa Jerusalem. (2Cr 33:10-16) Gayunman, ang kaniyang anak na si Amon ay bumalik sa paghahain sa mga nililok na imahen.—2Cr 33:21-24.

Pagkatapos nito, nang mamahala si Josias, lubusang pinawi ang idolatriya mula sa Juda. Nilapastangan ang mga lugar ng idolatrosong pagsamba roon at pati sa mga lunsod ng Samaria. Inalisan ng trabaho ang mga saserdote ng mga banyagang diyos at yaong mga gumagawa ng haing usok para kay Baal, gayundin para sa araw, sa buwan, sa mga konstelasyon ng sodyako, at sa buong hukbo ng langit. (2Ha 23:4-27; 2Cr 34:1-5) Ngunit hindi pa rin nagdulot ng permanenteng reporma ang malawakang kampanyang ito laban sa idolatriya. Patuloy na nagsagawa ng idolatriya ang huling apat na Judeanong hari, sina Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, at Zedekias.—2Ha 23:31, 32, 36, 37; 24:8, 9, 18, 19; tingnan ang ASTROLOGO; MATATAAS NA DAKO; SODYAKO.

Ang pagbanggit ng mga propeta sa idolatriya ay higit pang nagbibigay-linaw sa kung ano ang naganap noong mga huling taon ng kaharian ng Juda. Patuloy na umiral ang mga lugar ng idolatriya, seremonyal na pagpapatutot, at paghahain ng mga anak. (Jer 3:6; 17:1-3; 19:2-5; 32:29, 35; Eze 6:3, 4) Maging ang mga Levita ay nagkasala ng idolatriya. (Eze 44:10, 12, 13) Nang sa pangitain ay dalhin si Ezekiel sa templo ng Jerusalem, nakita niya roon ang isang karima-rimarim na idolo, na "sagisag ng paninibugho," at ang isinasagawang pagpapakundangan sa mga wangis ng gumagapang na mga bagay at karima-rimarim na mga hayop, gayundin ang pagpipitagan sa huwad na diyos na si Tamuz at sa araw.—Eze 8:3, 7-16.

Kasabay ng pagsamba ng mga Israelita sa mga idolo at ng paghahain pa nga nila ng kanilang sariling mga anak, nagsagawa rin sila ng isang anyo ng pagsamba kay Jehova at nangatuwiran na walang kapahamakang sasapit sa kanila. (Jer 7:4, 8-12; Eze 23:36-39) Naging napakamangmang ng bayan sa pangkalahatan dahil sa pagtataguyod nila ng idolatriya anupat nang dumating ang kapahamakan at itiwangwang ng mga Babilonyo ang Jerusalem noong 607 B.C.E., bilang katuparan ng salita ni Jehova, ipinalagay nilang ito'y dahil hindi sila nakagawa ng haing usok at mga handog na inumin para sa "reyna ng langit."—Jer 44:15-18; tingnan ang REYNA NG LANGIT.

Kung Bakit Bumaling sa Idolatriya ang Israel. May ilang dahilan kung bakit paulit-ulit na iniwan ng napakaraming Israelita ang tunay na pagsamba. Palibhasa'y isa sa mga gawa ng laman, ang idolatriya ay nakaaakit sa mga pagnanasa ng laman. (Gal 5:19-21) Nang manirahan na sa Lupang Pangako ang mga Israelita, maaaring napuna nila na ang kanilang kalapit na mga pagano, na hindi nila ganap na napalayas, ay matagumpay sa pagtatanim dahil sa mas mahabang karanasan ng mga ito sa

pagsasaka ng lupain. Malamang na marami sa kanila ang nag-usisa at sumunod sa payo ng kalapit nilang mga Canaanita hinggil sa kung ano ang kailangan upang mapalugdan ang Baal, o "may-ari," ng bawat piraso ng lupain.—Aw 106:34-39.

Ang isa pang nakaganyak sa kanila upang mag-apostata ay ang pakikipag-alyansa sa mga mananamba sa idolo ukol sa pag-aasawa. (Huk 3:5, 6) Malakas ang tukso ng walang-taros na pagpapakasasa sa sekso na kaugnay ng idolatriya. Halimbawa, sa Sitim na nasa Kapatagan ng Moab, libu-libong Israelita ang nagpadala sa imoralidad at nagsagawa ng huwad na pagsamba. (Bil 22:1; 25:1-3) Para sa ilan, maaaring nakatutukso ang makibahagi sa walang-taros na inuman sa mga santuwaryo ng huwad na mga diyos.—Am 2:8.

Naging kaakit-akit din ang diumano'y pag-alam sa mangyayari sa hinaharap, anupat ito'y dahil sa pagnanais na matiyak na walang suliranin ang babangon. Ang ilang halimbawa nito ay noong sumangguni si Saul sa isang espiritista at noong magsugo si Ahazias upang sumangguni kay Baal-zebub na diyos ng Ekron.—1Sa 28:6-11; 2Ha 1:2, 3.

Ang Kahibangan ng Pagsamba sa Idolo. Paulit-ulit na itinatawag-pansin ng Kasulatan ang kamangmangan ng pananalig sa mga diyos na kahoy, bato, o metal. Inilarawan ni Isaias ang paggawa ng mga idolo at ipinakita niya ang kahangalan ng isang tao na pagkatapos magluto ng pagkain at magpainit gamit ang isang bahagi ng kahoy ay gumawa naman ng isang diyos mula sa natirang kahoy at umasang tutulungan siya nito. (Isa 44:9-20) Sumulat si Isaias na sa araw ng poot ni Jehova, itatapon ng mga huwad na mananamba ang kanilang walang-kabuluhang mga idolo sa mga musaranya at sa mga paniki. (Isa 2:19-21) "Sa aba niyaong nagsasabi sa piraso ng kahoy: 'Gumising ka!' sa isang batong pipi: 'Gising na!'" (Hab 2:19) Yaong mga gumagawa ng piping mga idolo ay magiging tulad nila, samakatuwid nga, walang-buhay.—Aw 115:4-8; 135:15-18; tingnan ang Apo 9:20.

Pangmalas sa Idolatriya. Kinamumuhian ng tapat na mga lingkod ni Jehova ang mga idolo. Sa Kasulatan, ang huwad na mga diyos at ang mga idolo ay paulit-ulit na tinutukoy sa mapanghamak na mga termino, gaya ng walang-silbi (1Cr 16:26; Aw 96:5; 97:7), kakila-kilabot (1Ha 15:13; 2Cr 15:16), kahiya-hiya (Jer 11:13; Os 9:10), karima-rimarim (Eze 16:36, 37), at kasuklam-suklam (Eze 37:23). Madalas ding banggitin ang pananalitang "mga karumal-dumal na idolo," na isang salin ng salitang Hebreo na *gil·lu·lim′,* na nauugnay naman sa isang salita na nangangahulugang "dumi." (1Ha 14:10; Zef 1:17) Ang terminong ito ng paghamak, na unang lumitaw sa Levitico 26:30, ay masusumpungan nang halos 40 ulit sa aklat ng Ezekiel pa lamang, pasimula sa kabanata 6, talata 4.

Kinilala ng tapat na si Job na kung lihim na maaakit ang kaniyang puso na magmasid sa mga bagay sa langit gaya ng buwan, at kung ang kaniyang 'kamay ay hahalik sa kaniyang bibig' (lumilitaw na nagpapahiwatig ng paghahagis ng halik sa pamamagitan ng kamay bilang idolatrosong kaugalian), iyon ay katumbas na rin ng pagkakaila sa Diyos, samakatuwid ay idolatriya. (Job 31:26-28; ihambing ang Deu 4:15, 19.) May kaugnayan sa isa na nagsasagawa ng katuwiran, sinabi ni Jehova sa pamamagitan ng propetang si Ezekiel, "Ang kaniyang mga mata ay hindi niya itiningin sa mga karumal-dumal na idolo ng sambahayan ng Israel," samakatuwid nga, upang magsumamo sa mga iyon o upang umasa sa tulong ng mga iyon.—Eze 18:5, 6.

Ang isa pang mainam na halimbawa ng pag-iwas sa idolatriya ay ang ginawa ng tatlong Hebreo na sina Sadrac, Mesac, at Abednego. Bagaman pinagbantaan ng kamatayan sa maapoy na hurno, sila ay tumangging yumukod sa harap ng imaheng ginto na itinayo ni Haring Nabucodonosor sa Kapatagan ng Dura.—Dan 3.

Sinunod ng unang mga Kristiyano ang kinasihang payo: "Tumakas kayo mula sa idolatriya" (1Co 10:14), at ang Kristiyanismo ay itinuring ng mga manggagawa ng imahen bilang isang banta sa kanilang malakas na negosyo. (Gaw 19:23-27) Gaya ng pinatototohanan ng sekular na mga istoryador, ang mga Kristiyanong naninirahan sa Imperyo ng Roma ay madalas na nalalagay sa posisyong kagaya ng sa tatlong Hebreo dahil sa pag-iwas nila sa idolatriya. Kung kikilalanin ng gayong mga Kristiyano ang pagkadiyos ng emperador bilang ulo ng estado sa pamamagitan ng paghahandog ng kaunting insenso, makaliligtas sana sila sa kamatayan, ngunit iilan lamang ang nakipagkompromiso. Lubusang naunawaan ng unang mga Kristiyanong iyon na minsang talikuran nila ang mga idolo upang maglingkod sa tunay na Diyos (1Te 1:9), ang pagbalik sa idolatriya ay mangangahulugan na sila'y hindi tatanggapin sa Bagong Jerusalem at mawawalan ng gantimpalang buhay.—Apo 21:8; 22:14, 15.

Dapat bantayan ng mga lingkod ni Jehova ang kanilang sarili laban sa mga idolo (1Ju 5:21), maging sa ngayon. Ayon sa hula, ang lahat ng tumatahan sa lupa ay lubhang gigipitin upang sumamba sa makasagisag na "mabangis na hayop" at sa "larawan" nito. Ang sinumang nananatili sa gayong idolatrosong pagsamba ay hindi tatanggap ng kaloob ng Diyos na walang-hanggang buhay. "Dito nangangahulugan ng pagbabata para sa mga banal." —Apo 13:15-17; 14:9-12; tingnan ang KASUKLAM-SUKLAM NA BAGAY, KARIMA-RIMARIM NA BAGAY.

IDOLO, KARNENG INIHANDOG SA MGA. Sa paganong daigdig noong unang siglo C.E., isang karaniwang kaugalian ang maghandog ng karne sa mga idolo sa seremonyal na paraan. Sa gayong mga okasyon, ang ilang bahagi ng inihaing hayop ay inilalagay sa altar ng idolo, ang isang parte ay napupunta sa mga saserdote, at ang isang parte naman ay napupunta sa mga mananamba, upang kainin nila sa isang salu-salo o piging, maaaring sa templo o sa isang pribadong bahay. Gayunman, ang ilang bahagi ng karneng inihandog sa mga idolo ay kadalasang dinadala sa *ma'kel·lon,* o pamilihan ng karne, upang ipagbili.

Maraming Kristiyano, bago sila nakumberte, ang namihasang kumain ng karneng inihandog sa mga idolo taglay ang damdamin ng pagpipitagan sa idolo. (1Co 8:7) Sa paggawa nila nito, ang dating mga paganong iyon ay naging mga kabahagi ng demonyong diyos na kinakatawanan ng idolo. (1Co 10:20) Kaya naman angkop lamang na sa pamamagitan ng isang pormal na liham mula sa Jerusalem at sa ilalim ng patnubay ng banal na espiritu, ipinagbawal ng lupong tagapamahala ng sinaunang kongregasyong Kristiyano ang gayong pormal at relihiyosong pagkain ng karneng inihandog sa mga idolo, sa gayo'y naingatan ang mga Kristiyano laban sa idolatriya may kaugnayan sa bagay na ito.—Gaw 15:19-23, 28, 29.

Ang mga Kristiyano, gaya niyaong mga naninirahan sa paganong Corinto, ay napaharap sa ilang tanong hinggil sa bagay na ito. Maaari ba silang pumasok sa isang templo ng idolo at kumain ng karne kung iyon ay gagawin nila nang wala namang intensiyong parangalan ang idolo? At, mali bang bumili sa *ma'kel·lon* ng karneng inihandog sa mga idolo sa seremonyal na paraan? Bilang panghuli, ano ang dapat gawin ng isang Kristiyano hinggil dito kung siya'y inanyayahang kumain bilang panauhin sa bahay ng ibang tao?

Sa ilalim ng pagkasi, binigyan ni Pablo ang mga Kristiyanong taga-Corinto ng napapanahong impormasyon na makatutulong sa kanila sa paggawa ng tamang mga pasiya. Bagaman "ang isang idolo ay walang anuman," hindi nararapat sa isang Kristiyano ang pumaroon sa templo ng idolo upang kumain ng karne (kahit na ang pagkain niyang ito ay hindi bahagi ng relihiyosong seremonya), sapagkat maaari itong magbigay ng maling impresyon sa mga nagmamasid na mahina sa espirituwal. Baka isipin ng gayong mga nagmamasid na sinasamba ng Kristiyanong iyon ang idolo, at maaaring ikatisod nila ito. Maaari pa ngang mahikayat ang gayong mahihina na aktuwal na kumain ng karneng inihain sa mga idolo bilang bahagi ng relihiyosong seremonya, na tuwirang labag sa utos ng lupong tagapamahala. May panganib din na malabag ng Kristiyanong kumain ng karne ang kaniyang sariling budhi at magpadala sa pagsamba sa idolo.—1Co 8:1-13.

Gayunman, yamang wala namang epekto sa karne ang seremonyal na paghahandog nito sa mga idolo, ang isang Kristiyano, taglay ang mabuting budhi, ay maaaring bumili ng karne sa isang pamilihang kumukuha ng karne mula sa mga relihiyosong templo. Ang karneng ito ay hindi na "sagrado." Kapareho na lamang ito ng ibang karne, at samakatuwid ay hindi na obligado ang Kristiyano na magtanong kung saan ito nanggaling.—1Co 10:25, 26.

Karagdagan pa, kapag inanyayahan sa kainan ang isang Kristiyano, hindi na siya kailangang magtanong kung saan nanggaling ang karne kundi maaari niya itong kainin taglay ang isang mabuting budhi. Gayunman, kung mabanggit ng isang indibiduwal na naroon sa kainan na ang karne ay "inihandog bilang hain," hindi ito kakainin ng isang Kristiyano upang maiwasan niyang makatisod sa iba.—1Co 10:27-29.

Ipinahihiwatig ng mga salita ng niluwalhating si Jesu-Kristo kay Juan may kaugnayan sa mga kongregasyong Kristiyano sa Pergamo at Tiatira na may ilan na hindi sumunod sa utos ng mga apostol na ingatan nilang malinis ang kanilang sarili mula sa mga bagay na inihain sa mga idolo.—Apo 2:12, 14, 18, 20.

IDUMEA [mula sa Griego, nangangahulugang "[Lupain] ng mga Edomita"]. Noong mga panahon ng Macabeo at Romano, hindi kalakip sa heograpikong mga hangganan ng Idumea ang pinakasentro ng sinaunang Edom, sa S ng Araba, ngunit saklaw nito ang mga bahagi ng dating teritoryong Simeonita at Judeano. Gaya ng ipinahihiwatig ng Apokripal na aklat ng Unang Macabeo (4:29, 61; 5:65, *JB*), kalakip sa Idumea ang rehiyon sa palibot ng Hebron hanggang sa H sa Bet-zur, mga 26 na km (16 na mi) sa TTK ng Jerusalem. Iniulat na ang mga Idumeano ay dumanas ng masaklap na pagkatalo sa mga kamay ni Judas Maccabaeus. (1 Macabeo 5:3) Nang maglaon, ayon kay Josephus, sinupil ni John Hyrcanus I ang lahat ng mga Idumeano, anupat hinayaan silang manatili sa lupain sa kundisyon na magpapatuli sila at susunod sa kautusang Judio. Sa halip na umalis sa bansa, tinupad ng mga Idumeano ang kundisyong ito. (*Jewish Antiquities,* XIII, 257, 258 [ix, 1]) Ang mga tumatahan sa Idumea ay kabilang sa mga personal na pumaroon kay Jesus sa pagkarinig sa "lahat ng mga bagay na ginagawa niya." —Mar 3:8; tingnan ang EDOM, MGA EDOMITA.

IEZER [pinaikling anyo ng Abi-ezer], **MGA IEZERITA.** Ang Iezer ay pinaikling anyo ng pangalang Abi-ezer, anupat inalis ang unlaping "Ab"

(nangangahulugang "Ama"). Siya at ang kaniyang mga inapo, ang mga Iezerita, ay mula sa "mga anak ni Gilead."—Bil 26:30; tingnan ang ABI-EZER Blg. 1.

IGAL [Tubusin Nawa [ng Diyos]; [Ang Diyos ang] Tumubos].

1. Pinuno ng tribo ni Isacar na isinugo ni Moises upang tiktikan ang lupain ng Canaan.—Bil 13:1-3, 7.

2. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni Haring David; anak ni Natan ng Zoba.—2Sa 23:8, 36.

3. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda na nasa maharlikang linya ni David.—1Cr 3:1, 22.

IGDALIAS [Dakila si Jehova]. Ama ni Hanan. —Jer 35:3, 4.

IGOS [sa Heb., *te'e·nah'*; sa Gr., *sy·ke', sy'kon;* sa Ingles, *fig*]. Bukod sa olibo at punong ubas, ang puno ng igos (*Ficus carica*) ay isa sa pinakaprominenteng mga halaman sa Bibliya, anupat binabanggit ito sa mahigit na 50 teksto. (Huk 9:8-13; Hab 3:17) Ang igos ay katutubo sa TK Asia, Israel, Sirya, at Ehipto at kilalá dahil sa kahanga-hangang haba ng buhay nito. Bagaman ang punong ito ay tumutubo nang ligáw, kailangan itong alagaan upang magluwal ng mabuting bunga. (Luc 13:6-9) Napakahusay nitong bumagay sa iba't ibang uri ng lupa, anupat tumutubo maging sa mabatong lupa. Maaari itong umabot sa taas na mga 9 na m (30 piye), anupat ang diyametro ng katawan ay mga 0.6 m (2 piye), at mahahaba ang sanga. Bagaman pangunahin itong pinahahalagahan dahil sa bunga nito, lubha rin itong nagugustuhan dahil sa mainam na lilim nito. (Ju 1:48-50) Ang mga dahon nito ay malalaki, anupat may lapad na hanggang 20 sentimetro (8 pulgada) o mahigit pa. Unang binanggit ang igos may kinalaman sa pagtahi ng mga dahon nito upang magamit nina Adan at Eva bilang mga panakip sa balakang. (Gen 3:7) Sa ilang bahagi ng Gitnang Silangan, ang mga dahon ng igos ay pinagtatahi pa rin at ginagamit bilang pambalot ng prutas at para sa iba pang mga layunin.—Tingnan ang SIKOMORO.

Maaga at Huling Ani. Karaniwan na, dalawang ani ng igos ang iniluluwal ng mga punong ito bawat taon: ang mga unang hinog na igos, o maagang mga igos (sa Heb., *bik·ku·rah'*), na gumugulang kapag Hunyo o maagang bahagi ng Hulyo (Isa 28:4; Jer 24:2; Os 9:10), at ang mas huling mga igos, na sumisibol naman sa bagong sanga at bumubuo sa kalakhang bahagi ng ani, karaniwan ay gumugulang mula Agosto at patuloy. Kapag hinog na, ang maagang mga igos ay madaling mapalaglag mula sa puno kapag inuga, at lubhang pinahahalagahan ang mga ito dahil sa kaayaayang lasa nila.—Na 3:12.

Mga bandang Pebrero, ang unang mga buko ng bunga ay sumisibol sa mga sanga na mula sa kalilipas na kapanahunan ng mga igos, at ang mga ito ay nauuna sa mga dahon nang mga dalawang buwan, yamang kadalasa'y sumisibol lamang ang mga dahon sa huling bahagi ng Abril o sa Mayo. (Mat 24:32) Sa Awit ni Solomon 2:13 ang unang mga tanda ng paggulang ng bago at luntiang mga igos (sa Heb., *pagh*) ay binabanggit may kaugnayan sa pamumulaklak ng mga puno ng ubas, na nagsisimulang mamulaklak nang mga bandang Abril. Kaya naman kapag madahung-madahon na ang puno, dapat ay namumunga na rin ito. Ang puno ng igos na isinumpa ni Jesu-Kristo ay waring di-pangkaraniwang nagdahon nang maaga sa panahon, yamang Nisan 10 pa lamang noon ng taóng 33 C.E. Dahil sa hitsura nito ay maaasahang maaga rin sa panahon ang pagluluwal nito ng bunga na makakain, at ipinahihiwatig ng rekord sa Marcos 11:12-14 na iyon ang nasa isip ni Jesus nang lapitan niya ang puno bagaman noon ay "hindi kapanahunan ng mga igos," samakatuwid nga, hindi panahon ng pagtitipon ng bunga. Yamang mga dahon lamang ang nasa puno, ipinakikita nito na hindi ito mamumunga at sa gayon ay mapanlinlang ang hitsura nito. Isinumpa ni Jesus ang puno bilang di-mabunga, anupat pinangyari niyang ito ay malanta.—Ihambing ang Mat 7:19; 21:43; Luc 13:6-9.

Paggamit Bilang Pagkain at Gamot. Ang mga igos ay isang pangunahing pinagmumulan ng pagkain noong panahon ng Bibliya at maging hanggang sa ngayon sa ilang bansa sa Gitnang Silangan. Ang mga ito ay ginagawang "kakaning igos na pinipi" (sa Heb., *deve·lim'*), na kumbinyenteng dalhin. (1Sa 25:18; 30:12; 1Cr 12:40) Ang gayong kakanin ay ginamit bilang gamot na panapal sa bukol ni Haring Hezekias, at maging sa ngayon, ang ganitong uri ng kakanin ay ginagamit pa rin sa ganitong paraan sa Gitnang Silangan.—2Ha 20:7.

Makasagisag at Makahulang Paggamit. Ang igos at ang punong ubas ay magkasamang binabanggit sa maraming teksto, at ipinakikita ng mga salita ni Jesus sa Lucas 13:6 na ang mga puno ng igos ay kadalasang itinatanim sa mga ubasan. (2Ha 18:31; Joe 2:22) Ang pananalitang 'nakaupo sa ilalim ng sariling punong ubas at puno ng igos' ay sumasagisag sa mga kalagayang mapayapa, masagana, at tiwasay.—1Ha 4:25; Mik 4:4; Zac 3:10.

Sa dahilang prominente ang puno ng igos sa buhay ng mga tao, mauunawaan kung bakit napakalimit itong gamitin sa hula. Dahil sa kahalagahan nito sa panustos na pagkain ng bansa, ang ganap na pagmimintis ng ani ng igos ay magiging kapaha-pahamak. Kaya naman ang puno ng igos ay pantanging binanggit nang ihula ang pagkawasak, o pagkapaha-

mak, ng lupain.—Jer 5:17; 8:13; Os 2:12; Joe 1:7, 12; Am 4:9; Hab 3:17.

Ang bansang Israel mismo ay inihalintulad ni Jehova sa dalawang uri ng igos. (Jer 24:1-10) Upang ilarawan kung paanong ang mga bulaang propeta ay makikilala sa pamamagitan ng kanilang masasamang bunga, binanggit ni Jesus na imposibleng makakuha ng “mga igos mula sa mga dawag.” (Mat 7:15, 16; ihambing ang San 3:12.) Ang ‘pagsisibol ng mga dahon’ ng puno ng igos sa bandang kalagitnaan ng tagsibol ay ginamit ni Jesus bilang isang kiláng tagapagpahiwatig ng panahon. (Mat 24:32-34) Bilang panghuli, ang pagiging madaling malaglag sa lupa ng “hilaw na igos” (sa Gr., *o′lyn·thos*) kapag inuga ito ng malakas na hangin ay ginagamit ng manunulat ng Apocalipsis bilang isang simili.—Apo 6:13.

IGOS-MULBERI, PUNO NG [sa Gr., *sy·ko·mo·re′a;* sa Ingles, *fig-mulberry tree*]. Dahil sa kagustuhan ng maliit na si Zaqueo na makitang mabuti si Kristo Jesus, siya ay “umakyat sa isang puno ng igos-mulberi.” (Luc 19:4) Ipinahihiwatig ng pangalang Griego ang isang puno ng igos (sa Gr., *sy·ke′*) na ang mga dahon ay tulad niyaong sa mulberi (sa Gr., *mo·re′a*). Ang dalawang punungkahoy na ito ay mula sa iisang pamilya, at waring ang igos-mulberi na binabanggit sa Lucas 19:4 ay yaon ding “sikomoro” (*Ficus sycomorus*) ng Hebreong Kasulatan.—1Ha 10:27; tingnan ang SIKOMORO.

IIM [posible, Mga Bunton ng mga Guho]. Isang lunsod sa timugang Juda. (Jos 15:21, 29) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

IJON. Isa sa mga lugar na kinuha ng mga hukbong militar ni Haring Ben-hadad I ng Sirya noong panahon ng paghahari ni Baasa. (1Ha 15:20, 21; 2Cr 16:4) Pagkaraan ng halos dalawang siglo, nilupig ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III ang Ijon at ipinatapon ang mga nakatira rito. (2Ha 15:29) Karaniwan nang ipinapalagay na ang Ijon ay ang Tell ed-Dibbin na mga 15 km (9 na mi) sa HHK ng Dan.

IKAPU. Ikasampung bahagi, o 10 porsiyento, na ibinibigay o ibinabayad bilang isang tributo, lalo na para sa relihiyosong mga layunin.

Sa Bibliya, binanggit ang dalawang pangyayaring naganap bago itatag ang tipang Kautusan kung saan isang ikasampung bahagi ng mga pag-aari ang ibinayad sa Diyos o sa kaniyang kinatawan. Ang una sa mga ito ay noong magbigay si Abraham kay Melquisedec ng ikasampu ng mga samsam ng kaniyang tagumpay laban kay Kedorlaomer at sa mga kaalyado nito. (Gen 14:18-20) Tinukoy ng apostol na si Pablo ang pangyayaring ito bilang patotoo na ang pagkasaserdote ni Kristo ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec ay nakahihigit sa Levitikong pagkasaserdote, yamang sa diwa si Levi, samantalang nasa mga balakang pa ni Abraham, ay nagbayad ng mga ikapu kay Melquisedec. (Heb 7:4-10) Ang ikalawang pangyayari naman ay may kinalaman kay Jacob, na nanata sa Bethel na ibibigay niya sa Diyos ang ikasampu ng kaniyang mga pag-aari.—Gen 28:20-22.

Gayunman, ang dalawang ulat na ito ay mga halimbawa lamang ng kusang-loob na pagbibigay ng isang ikasampu. Wala tayong mababasa na inutusan ni Abraham o ni Jacob ang kanilang mga inapo na sundin ang mga halimbawang ito, na para bang nagtatag sila ng isang relihiyosong gawain, kaugalian, o batas. Kung si Jacob ay dati nang obligadong magbayad ng mga ikapu, magiging kalabisan na para sa kaniya na manatang magbabayad siya niyaon, gaya ng ginawa niya. Kaya naman, maliwanag na ang kaayusan ng pagbibigay ng ikapu ay hindi isang kaugalian o batas sa gitna ng sinaunang mga Hebreo. Itinatag lamang ito nang pasinayaan ang tipang Kautusan, at hindi bago niyaon.

Mga Batas ng Kautusang Mosaiko Hinggil sa Pagbibigay ng Ikapu. Si Jehova ay nagbigay ng mga batas sa Israel hinggil sa pagbibigay ng ikapu, para sa tiyak na mga layunin, anupat lumilitaw na ang mga iyon ay nagsasangkot ng pagbibigay ng *dalawang* ikasampu ng kanilang taunang kita, maliban sa mga taon ng Sabbath, kung kailan hindi binabayaran ang ikapu, yamang walang kita sa mga taóng iyon. (Lev 25:1-12) Gayunman, naniniwala ang ilang iskolar na iisa lamang ang ikapung binabayaran noon. Ang mga ikapu ay karagdagan sa mga unang bunga na pananagutang ihandog ng mga Israelita kay Jehova.—Exo 23:19; 34:26.

Ang unang ikapu, na binubuo ng ikasampu ng ani ng lupain at ng mga namumungang punungkahoy at (maliwanag, ng *naging dami*) ng mga bakahan at mga kawan, ay dinadala sa santuwaryo at ibinibigay sa mga Levita, yamang sila'y walang mana sa lupain kundi nakatalagang maglingkod sa santuwaryo. (Lev 27:30-32; Bil 18:21, 24) Ibinibigay naman ng mga Levita ang ikasampu ng mga ito sa mga Aaronikong saserdote bilang panustos ng mga iyon.—Bil 18:25-29.

Bago ibigay bilang ikapu, maliwanag na ginigiik muna ang butil, at ginagawang alak at langis ang bunga ng punong ubas at ng punong olibo. (Bil 18:27, 30; Ne 10:37) Kung salapi naman ang nais ibigay ng isang Israelita sa halip na ang mga produktong ito, maaari niyang gawin iyon, basta't magdaragdag siya ng isang kalima sa halaga ng mga ito. (Lev 27:31) Iba naman ang ginagawa sa mga bakahan at mga kawan. Habang isa-isang lumalabas sa kural ang mga hayop, ang may-ari ay nakatayo sa may

pintuang-daan hawak ang isang tungkod at minamarkahan niya ang bawat ikasampung hayop bilang ang ikapu, nang hindi sinusuri o pinipili iyon. —Lev 27:32, 33.

Waring mayroon pang karagdagang ikapu noon, ang ikalawang ikapu, na ibinubukod taun-taon para sa iba pang mga layunin at hindi bilang panustos ng Levitikong pagkasaserdote, bagaman nakikibahagi rin dito ang mga Levita. Karaniwan na, ang kalakhang bahagi nito ay ginagamit at tinatamasa ng pamilyang Israelita kapag nagtitipon sila sa mga pambansang kapistahan. Kung hindi madaling ibiyahe ang ikapung ito dahil sa layo ng Jerusalem, ito'y pinapalitan ng salapi at iyon ang ginagamit sa Jerusalem para sa panustos at kasiyahan ng sambahayan sa panahon ng banal na kombensiyon. (Deu 12:4-7, 11, 17, 18; 14:22-27) Pagkatapos, sa pagwawakas ng ikatlo at ikaanim na taon ng pitong-taóng siklo ng sabbath, ang ikapung ito, sa halip na gamitin sa mga gastusin sa mga pambansang asamblea, ay ibinubukod para sa mga Levita, mga naninirahang dayuhan, mga babaing balo, at mga batang lalaking walang ama, sa lokal na komunidad.—Deu 14:28, 29; 26:12.

Hindi naman labis-labis ang hinihiling ng mga batas na ito sa Israel hinggil sa pagbibigay ng ikapu. At hindi rin dapat kalimutan na nangako ang Diyos na pasasaganain niya ang Israel sa pamamagitan ng pagbubukas sa "mga pintuan ng tubig sa langit" kung susundin nila ang kaniyang mga batas hinggil dito. (Mal 3:10; Deu 28:1, 2, 11-14) Nang maging pabaya ang bayan sa pagbibigay ng ikapu, nagdusa ang pagkasaserdote, sapagkat napilitan ang mga saserdote at ang mga Levita na gamitin ang kanilang panahon sa sekular na pagtatrabaho at bunga nito'y napabayaan nila ang kanilang mga gawaing paglilingkod. (Ne 13:10) Dahil sa gayong kawalang-katapatan ay humina ang tunay na pagsamba. Nakalulungkot pa, nang mahulog ang sampung tribo sa pagsamba sa guya, ginamit nila ang ikapu upang itaguyod ang huwad na relihiyong iyon. (Am 4:4, 5) Sa kabilang dako, kapag ang Israel ay tapat kay Jehova at pinamamahalaan ng matuwid na mga administrador, ang pagbibigay ng ikapu sa mga Levita ay muling naipatutupad, at gaya ng ipinangako ni Jehova, hindi sila dumaranas ng kakapusan.—2Cr 31:4-12; Ne 10:37, 38; 12:44; 13:11-13.

Sa ilalim ng Kautusan, walang binanggit na parusa para sa taong hindi nagbibigay ng ikapu. Subalit ipinadama ni Jehova sa lahat na mayroon silang seryosong pananagutan na ilaan ang ikapu; sa pagwawakas ng tatlong-taóng siklo ng pagbibigay ng ikapu, kailangan nilang sabihin sa harap niya na nabayaran nila nang buo ang ikapu. (Deu 26:12-15) Ang anumang bagay na dapat nilang ibigay ngunit ipinagkait nila ay itinuturing na ninakaw sa Diyos. —Mal 3:7-9.

Pagsapit ng unang siglo C.E., ang mga Judiong lider ng relihiyon, lalo na ang mga eskriba at mga Pariseo, ay gumagawa ng banal-banalang pagbibigay ng ikapu at ng iba pang pakitang-taong gawain, sa isang anyo ng pagsamba, subalit ang kanilang puso ay malayung-malayo sa Diyos. (Mat 15:1-9) Sinaway sila ni Jesus dahil sa kanilang sakim at mapagpaimbabaw na saloobin, anupat itinawag-pansin niya ang kanilang pagiging metikuloso sa pagbibigay maging ng ikasampu ng "yerbabuena at ng eneldo at ng komino"—isang bagay na dapat naman nilang gawin—subalit kasabay nito'y winawalang-halaga nila "ang mas mabibigat na bagay ng Kautusan, samakatuwid nga, katarungan at awa at katapatan." (Mat 23:23; Luc 11:42) Sa pamamagitan ng ilustrasyon, ipinakita ni Jesus ang pagkakaiba ng Pariseo na may-kahambugang nakadama na siya'y matuwid dahil sa kaniyang sariling mga gawa ng pag-aayuno at pagbibigay ng ikapu, at ng maniningil ng buwis na, bagaman itinuturing na walang kabuluhan ng mga Pariseo, nagbaba ng kaniyang sarili, nagtapat ng kaniyang mga kasalanan sa Diyos, at humingi ng awa ng Diyos.—Luc 18:9-14.

Hindi Obligadong Magbigay ng Ikapu ang mga Kristiyano. Kailanman ay hindi inutusang magbayad ng mga ikapu ang unang-siglong mga Kristiyano. Sa ilalim ng Kautusan, ang pangunahing layunin ng kaayusan ng pagbibigay ng ikapu ay upang tustusan ang templo at ang pagkasaserdote ng Israel; kaya naman, ang obligasyon ng pagbabayad ng mga ikapu ay maglalaho kapag nagwakas, o natupad na, ang tipang iyon ng Kautusang Mosaiko, sa pamamagitan ng kamatayan ni Kristo sa pahirapang tulos. (Efe 2:15; Col 2:13, 14) Totoo, patuloy na naglingkod sa templo sa Jerusalem ang mga Levitikong saserdote hanggang sa mawasak iyon noong 70 C.E., subalit pasimula noong 33 C.E., ang mga Kristiyano ay naging bahagi ng isang bagong espirituwal na pagkasaserdote na hindi sinusuportahan ng mga ikapu.—Ro 6:14; Heb 7:12; 1Pe 2:9.

Bilang mga Kristiyano, pinasigla sila na suportahan ang ministeryong Kristiyano kapuwa sa pamamagitan ng kanilang sariling ministeryal na gawain at materyal na mga abuloy. Sa halip na magbigay ng takda o espesipikong mga halaga para sa mga gastusin ng kongregasyon, sila'y mag-aabuloy "ayon sa taglay ng isang tao," anupat magbibigay "ayon sa ipinasiya niya sa kaniyang puso, hindi mabigat sa loob o sa ilalim ng pamimilit, sapagkat iniibig ng Diyos ang masayang nagbibigay." (2Co 8:12; 9:7) Pinasigla sila na sundin ang simulaing ito: "Ang matatandang lalaki na namumuno sa mahusay na

paraan ay kilalaning karapat-dapat sa dobleng karangalan, lalo na yaong mga nagpapagal sa pagsasalita at pagtuturo. Sapagkat ang kasulatan ay nagsasabi: 'Huwag mong bubusalan ang toro kapag ito ay gumigiik ng butil'; gayundin: 'Ang manggagawa ay karapat-dapat sa kaniyang kabayaran.'" (1Ti 5:17, 18) Magkagayunman, ang apostol na si Pablo ay nagpakita ng halimbawa sa hindi pag-aatang ng di-kinakailangan pinansiyal na pasanin sa kongregasyon.—Gaw 18:3; 1Te 2:9.

IKASAMPUNG BAHAGI. Tingnan ang IKAPU.

IKES [Baluktot]. Ang Tekoita na ang anak na si Ira ay isa sa makapangyarihang mga lalaki ni Haring David.—2Sa 23:8, 26; 1Cr 11:26, 28; 27:9.

IKINAKAWAY, HANDOG NA. Tingnan ang HANDOG, MGA.

ILAI. Isang Ahohita; isang makapangyarihang lalaki ng mga hukbong militar ni David, lumilitaw na tinawag na Zalmon sa 2 Samuel 23:28.—1Cr 11:26, 29.

ILANG. Sa pangkalahatan, ang terminong Hebreo para sa ilang (*midh·bar′*) ay tumutukoy sa isang lupaing kakaunti ang naninirahan at di-nalilinang. (Jer 2:2) Maaaring kasama rito ang mga pastulan (Aw 65:12; Jer 23:10; Exo 3:1), mga imbakang-tubig (2Cr 26:10), mga bahay, at pati ang ilang lunsod (1Ha 2:34; Jos 15:61, 62; Isa 42:11). Bagaman kadalasang tumutukoy lamang sa mga tuyong lupain na may palumpungan at damuhan, ang *midh·bar′* ay maaari ring kumapit sa mga pook na walang tubig at matatawag na tunay na mga disyerto. Ang iba pang mga terminong Hebreo na ginagamit upang tukuyin nang mas espesipiko ang gayong mga lugar ay kadalasang matatagpuang kasama ng *midh·bar* sa mga bahaging patula.—Aw 78:40; Jer 50:12.

Ang salitang *yeshi·mohn′* ay nangangahulugan ng isang dakong likas na tiwangwang o disyerto. (Aw 68:7; Isa 43:19, 20) Lumilitaw na mas matinding termino ito kaysa sa *midh·bar′*, anupat nagpapahiwatig ng pagiging higit na tigang, gaya sa pananalitang "tiwangwang at umaalulong na disyerto [*yeshi·mon′*]." (Deu 32:10) Kapag ginamit ito kalakip ang pamanggit na pantukoy, tumutukoy ito sa espesipikong mga lugar ng ilang.—Bil 21:20; 1Sa 23:19, 24; tingnan ang JESIMON.

Inilalarawan naman ng *'ara·vah′* ang mga lupaing tigang at walang pananim, tulad niyaong mga lupain sa kabila ng Jordan mula sa Jerico. (Bil 22:1) Ang gayong mga disyertong kapatagan ay maaaring resulta ng pagsira sa kagubatan at kawalan ng wastong konserbasyon at paglinang, o maaaring ang mga iyon ay resulta ng mahabang tagtuyot, anupat dahil sa mga kalagayang ito, ang produktibong kalupaan ay nagiging mga ilang na di-mabunga. (Isa 33:9; Jer 51:43) Kapag kalakip nito ang pamanggit na pantukoy, ang salitang ito ay tumutukoy rin sa isang espesipikong bahagi ng Lupang Pangako. (Tingnan ang ARABA; ARABA, AGUSANG LIBIS NG.) Ang isa pang termino, *tsi·yah′*, ay naglalarawan naman sa alinmang "pook na walang tubig" at ginagamit kahanay ng mga salitang nabanggit na.—Aw 107:35; Isa 35:1.

Maging ang mga rehiyon na inilalarawan bilang "disyerto" sa Bibliya ay bihirang tumukoy sa isang mabuhanging disyerto na gaya ng ilang bahagi ng Disyerto ng Sahara na may alun-along mga burol ng buhangin. Kadalasang ang mga ito ay mga patag na lupain na halos walang punungkahoy at tigang o medyo tigang, mababatong talampas, o mga libis na tiwangwang at walang tubig na napalilibutan ng matataas na bundok at kalbong mga taluktok.—Job 30:3-7; Jer 17:6; Eze 19:13.

Noong panahon ng kanilang Pag-alis mula sa Ehipto, ang bansang Israel ay inakay ng Diyos papasók sa ilang sa kahabaan ng Dagat na Pula, anupat inakala ni Paraon na naligaw sila. (Exo 13:18-20; 14:1-3) Nang mapasakabilang panig ng Dagat na Pula, at sa nalalabing bahagi ng 40 taon, ang Israel ay nagpalipat-lipat sa iba't ibang seksiyon ng ilang, kabilang ang mga pook na ilang ng Sur, Sin, Sinai, Paran, at Zin (Exo 15:22; 16:1; 19:1; Bil 10:12; 20:1), anupat kung minsan ay nagkakampo sila sa mga oasis, gaya sa Elim, na may 12 bukal at 70 puno ng palma (Exo 15:27), at sa Kades.—Bil 13:26; Deu 2:14; MAPA, Tomo 1, p. 541.

Ang Lupang Pangako mismo, na bahagi ng tinatawag na Fertile Crescent, ay isang makitid na lupaing nalilinang na ang kahangga sa isang panig ay ang Dagat Mediteraneo at sa dalawang panig naman ay ang malalawak na pook na ilang—ang Disyerto ng Sirya-Arabia sa S at ang Peninsula ng Sinai sa T. (Exo 23:31) Sa loob ng mga hangganan ng lupain ay may mas maliliit na seksiyon ng ilang, halimbawa ay yaong nasa malapit sa Dotan, sa T lamang ng Libis ng Jezreel, kung saan inihagis si Jose ng kaniyang mga kapatid sa balon (Gen 37:17, 22); ang Ilang ng Juda, na may ilang seksiyong nasa palibot ng mga lunsod ng Zip, Maon, at En-gedi, mga ilang kung saan nanganlong si David mula kay Saul (Huk 1:16; 1Sa 23:14, 24; 24:1); at ang mga pook na ilang sa S panig ng Jordan, na sumasanib sa Disyerto ng Sirya-Arabia (Bil 21:13; Deu 1:1; 4:43). Ang kalakhan ng *rift valley* na binabagtas ng Ilog Jordan (sa ngayon ay tinatawag na Ghor) ay pangunahin nang isang disyertong lupain.

Bagaman sa ngayon ay lubusan nang tiwangwang ang marami sa mga pook na ilang na binabanggit sa Bibliya, may katibayan na hindi ganito ang dating kalagayan ng ilan. Sa *The Geography of the Bible* (1957, p. 91), sinabi ni Denis Baly na "malamang na ang kaurian ng mga pananim ay sumailalim sa napakalalaking pagbabago mula noong panahon ng Bibliya." Ang orihinal na mga kalagayan na mahusay ang pagkakatimbang kung saan ang lupa, klima, at mga pananim ay bumubuo ng isang matatag na kapaligiran, anupat di-gaanong naaagnas ang lupa, ay nasira dahil sa pagkasalanta ng mga kagubatan na hindi na muling tinamnan. Palibhasa'y wala nang lilim, at wala nang ugat na pipigil sa lupa, nasira ito ng nakapapasong init ng tag-araw at ng humahagupit na ulan sa taglamig. Ang lupa ay tinigang ng araw, pinalis ng hangin, pinagbitak-bitak ng matinding pagpapabagu-bago ng temperatura, at inagnas ng ulan. Ipinakikita ng arkeolohikal na pagsusuri na maraming lugar na lubusan nang tiwangwang sa ngayon ay dating "kinaroroonan ng mga pastulan, mga kapatagan, at mga oasis kung saan dahil sa mga bukal at manaka-nakang pag-ulan bukod pa sa maingat na konserbasyon ng tubig ay naging posibleng magtayo ng mga nayon at magmantini ng mahahalagang ruta ng mga pulutong na naglalakbay." (*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 828) Maging sa ngayon, marami sa gayong mga lugar ng ilang ay nababalutan ng makapal at luntiang damo kapag tagsibol, bagaman sa pagtatapos ng tag-araw ay nalalanta at naglalaho na ito dahil sa init at tagtuyot.

Mga Kalagayan sa Ilang Kung Saan Nagpagala-gala ang mga Israelita. Bagaman posible na mas kaayaaya ang mga kalagayan sa ibang mga pook na ilang noong sinaunang panahon kaysa sa kasalukuyan, masasabi ni Moises na sa paglalakbay ng Israel sa Sinai ay dumaan sila "sa malaki at kakila-kilabot na ilang, na may makamandag na mga serpiyente at mga alakdan at may uháw na lupa na walang tubig." (Deu 1:19; 8:15; MGA LARAWAN, Tomo 1, p. 542) Iyon ay isang "lupain ng mga lagnat" (Os 13:5), isang lupain ng hukay at matinding karimlan. (Jer 2:6) Ang mas tigang na mga pook na ilang ay alinman sa hindi tinahanan (Job 38:26) o mga lugar kung saan tumahan ang mga naninirahan sa mga tolda at kung saan lumibot ang mga taong pagala-gala. (1Cr 5:9, 10; Jer 3:2) Doon ay may mga kambron at mga tinikang-palumpong (Gen 21:14, 15; Exo 3:1, 2; Huk 8:7), matitinik na punong lotus, at mga palumpungan ng nakatutusok na mga punong akasya.—Exo 25:10; Job 40:21, 22.

Ang mga pagód na manlalakbay na tumatahak sa mga dinaraanang landas (Jer 12:12) ay maaaring sumilong sa ilalim ng payat at tulad-patpat na mga sanga ng punong retama (1Ha 19:4, 5), o sa ilalim ng mukhang-mapanglaw at bansot na enebro (Jer 48:6), o sa tabi ng mabukong katawan ng tamarisko na may mga dahong *evergreen* na malabalahibo at maliliit (Gen 21:33). Sa himpapawid, ang mga agila at iba pang mga ibong maninila ay paikut-ikot na lumilipad sa walang-ulap na kalangitan (Deu 32:10, 11), samantalang ang mga may-sungay na ulupong at mga ahas-palaso ay gumagapang sa ibabaw ng mga bato at sa ilalim ng mga palumpong, ang mga bayawak-buhangin ay nagtatakbuhan, at ang malalaking *monitor lizard* ay dahan-dahang lumalakad gamit ang kanilang maiikli at malalakas na paa. (Lev 11:30; Aw 140:3; Isa 34:15) Ang mga kambing-bundok ay makikita sa mga kabatuhan (1Sa 24:2); ang maiilap na asno, mga sebra, mga kamelyo, at mga avestruz ay nanginginain sa kakaunting pananim; at may makikita ring mga pelikano at mga porcupino. (Job 24:5; 39:5, 6; Jer 2:24; Pan 4:3; Zef 2:13, 14) Sa gabi, ang palahaw ng mga chakal at mga lobo ay sinasabayan ng huni ng mga kuwago o ng humihiging na iyak ng kandarapa, anupat lalong madarama na tiwangwang at liblib ang pook na ito. (Isa 34:11-15; Jer 5:6) Yaong mga natutulog sa isang pook na ilang ay karaniwan nang walang katiwasayan.—Ihambing ang Eze 34:25.

Maliban sa nakapangalat na mga oasis, ang Peninsula ng Sinai ay pangunahin nang isang rehiyon ng buhangin, matigas na graba, at bato. Kakaunting pananim ang tumutubo sa mga *wadi* (agusang libis). Noong sinauna, maaaring mas maulan doon at mas marami ring pananim. Gayunman, kung hindi sila pinangalagaan ng Diyos, ang mga Israelita, na posibleng may bilang na tatlong milyon, ay tiyak na hindi mabubuhay sa tigang na rehiyong ito. Gaya ng sinabi sa kanila ni Moises sa Kapatagan ng Moab: "Mag-ingat ka upang hindi mo makalimutan si Jehova na iyong Diyos . . . na naglabas sa iyo mula sa lupain ng Ehipto, mula sa bahay ng mga alipin; na pumatnubay sa iyo sa malaki at kakila-kilabot na ilang, na may makamandag na mga serpiyente at mga alakdan at may uháw na lupa na walang tubig; na nagpabukal ng tubig para sa iyo mula sa batong pingkian; na nagpakain sa iyo ng manna sa ilang, na hindi nakilala ng iyong mga ama, sa layuning pagpakumbabain ka at sa layuning ilagay ka sa pagsubok upang ikaw ay mapabuti sa iyong wakas."—Deu 8:11-16.

Ang Ilang sa Griegong Kasulatan. Dito, ang terminong Griego na *e're·mos* ay karaniwang katumbas ng Hebreong *midh·bar'.* (Luc 15:4) Inilalarawan nito ang ilang na kapaligiran kung saan nangaral si Juan na Tagapagbautismo (Mat 3:1) at ang mga liblib na dako na doon itinaboy ang isang lalaking inaalihan ng demonyo. (Luc 8:27-29) Pagkata-

pos na mabautismuhan si Jesus, siya ay nag-ayuno at tinukso ni Satanas sa isang pook na ilang. (Mat 4:1; ihambing ang Lev 16:20-22.) Noong panahon ng kaniyang ministeryo, kung minsan ay bumubukod si Jesus patungo sa ilang upang manalangin. (Luc 5:16) Gayunman, tiniyak niya sa kaniyang mga alagad na ang kaniyang pagkanaririto taglay ang makaharing kapangyarihan ay hindi sa isang liblib na ilang lamang kundi mahahayag ito sa lahat ng dako. (Mat 24:26) Mayroon pa ring partikular na mga panganib sa ilang noong panahong naglalakbay ang apostol na si Pablo bilang misyonero.—2Co 11:26; ihambing ang Gaw 21:38.

Makasagisag na mga Paggamit. Ang mga pook na ilang sa dakong S at TS ng Palestina ay pinagmumulan din ng malalakas at maiinit na hangin na ngayon ay tinatawag na mga *sirocco,* mula sa salitang Arabe (*sharquiyyeh*) para sa "hanging silangan." Ang mga hanging ito na humihihip mula sa disyerto ay lubhang nakatitigang, palibhasa'y sinasagap nito ang lahat ng halumigmig sa hangin at kadalasa'y may dala itong alikabok na pino at manilaw-nilaw. (Jer 4:11) Ang mga *sirocco* ay pangunahin nang dumarating kapag tagsibol at taglagas, at yaong mga humihihip kapag tagsibol ay nakapagdudulot ng malaking pinsala sa mga halaman at mga pananim. (Eze 17:10) Yamang ang Efraim ang tribo na kumakatawan sa apostatang hilagang kaharian ng Israel, inihula ni Jehova na bagaman ang Efraim ay "maging mabunga, ang isang hanging silangan . . . ay darating. Mula sa ilang ay aahon ito, at tutuyuin nito ang kaniyang balon at sasairin ang kaniyang bukal. Sasamsamin ng isang iyon ang kabang-yaman ng lahat ng kanais-nais na kagamitan." Ang mapangwasak na hanging silangang ito mula sa ilang ay sumagisag sa pagsalakay ng Asirya laban sa Israel mula sa S, anupat sasamsaman at dadalhing bihag nito ang mga Israelita.—Os 13:12-16.

Ang mga pook na ilang mismo, palibhasa'y karaniwan nang kakaunti ang tumatahan at kulang sa pag-aasikaso at paglinang ng mga tao, ay madalas gamitin upang ilarawan ang mapaminsalang mga resulta ng pagsalakay ng kaaway. Dahil sa kawalang-katapatan ng Juda, kikilos ang mga hukbo ng Babilonya upang ang kaniyang 'mga banal na lunsod ay maging ilang, ang Sion ay maging ganap na ilang, at ang Jerusalem naman ay maging tiwangwang na kaguhuan' (Isa 64:10), anupat ang kaniyang mga taniman at mga sakahang bukid ay pawang magmimistulang ilang. (Jer 4:26; 9:10-12) Ang kaniyang mga prinsipeng tagapamahala, na dating tulad ng mariringal na sedro sa isang kagubatan, ay ibubuwal. (Jer 22:6, 7; ihambing ang Eze 17:1-4, 12, 13.) Sa kabilang dako, bilang kagantihan sa kanilang pagkapoot at pagsalansang sa pangkahariang kaayusan ng Diyos, gayundin ang mangyayari sa mga kaaway na bansa, gaya ng Babilonya, Ehipto, Edom, at iba pa. Partikular na binanggit na ang Babilonya ay magiging isang "ilang na walang tubig at disyertong kapatagan," anupat di-tatahanan at malilimutan sa kaniyang pagkatiwangwang.—Jer 50:12-16; Joe 3:19; Zef 2:9, 10.

Sa kabaligtaran, pagkatapos ng 70-taóng pagkatapon, ang pagsasauli sa Juda ay magiging gaya ng pagpapanibago sa isang pook na ilang tungo sa pagiging hardin na tulad ng Eden, na may mabubungang taniman ng punungkahoy at matatabang bukid na natutubigan ng mga batis at mga ilog, at may matambong mga halaman, madahong mga punungkahoy, at namumukadkad na mga bulaklak, anupat dahil sa lahat ng ito ay mistulang nagsasaya ang lupain.—Isa 35:1, 2; 51:3.

Mga indibiduwal. Ipinakikita ng katulad na mga pagtukoy sa mga indibiduwal na ang gayong mga hula ay pangunahin nang kumakapit sa espirituwal na paraan sa halip na literal. Sa gayon, ang isa na nagtitiwala sa mga tao sa halip na kay Jehova ay inihahalintulad sa punong nag-iisa sa disyertong kapatagan, na walang pag-asang makakita ng mabuti. Ngunit ang isa na nagtitiwala kay Jehova ay tulad ng "punungkahoy na nakatanim sa tabi ng tubig," anupat mabunga, mayabong, at matiwasay. (Jer 17:5-8) Ang mga pagkakaibang ito ay tumutulong din upang mabuo sa ating isip ang larawan ng isang pook na ilang.

"Ilang ng dagat." Inuunawa ng ilang komentarista na ang "ilang [*midh·bar′*] ng dagat" sa Isaias 21:1 ay pananalita na tumutukoy sa timugang bahagi ng sinaunang Babilonia. Taun-taon, kapag umaapaw ang mga ilog ng Eufrates at ng Tigris sa kanilang mga pampang, ang rehiyong ito ay nagmimistulang 'dagat sa ilang.'

Sa Apocalipsis. Sa aklat ng Apocalipsis, ang ilang ay ginagamit sa dalawang diwa: upang kumatawan sa pag-iisa at kanlungan mula sa mga mananalakay may kaugnayan sa makasagisag na babae na nagsilang sa maharlikang batang lalaki (Apo 12:6, 14), at upang kumatawan sa tahanan ng mababangis na hayop may kaugnayan sa makasagisag na babae, ang "Babilonyang Dakila," na nakasakay sa mabangis na hayop na may pitong ulo.—Apo 17:3-6, 12-14.

ILANG NG JUDA. Tingnan ang JUDA, ILANG NG.

ILAWAN. Tingnan ang TANGLAW, ILAWAN.

ILIRICO. Isang Romanong probinsiya na paiba-iba ang mga hangganan at nasa HK bahagi ng Balkan Peninsula sa baybayin ng Dagat Adriatico.

Noong panahon pagkatapos na matalo ni Tiberio ang mga taga-Pannonia at mga taga-Dalmacia noong 9 C.E., ang Romanong probinsiya ng Ilirico ay nahati sa dalawa, na nang maglaon ay naging dalawang probinsiya. Ang timugang probinsiya ay tinawag na Dalmacia nang dakong huli.

Sa Roma 15:19, binabanggit ng apostol na si Pablo na nangaral siya sa isang sirkito "hanggang sa Ilirico." Hindi matiyak kung ang orihinal na Griego ay nangangahulugang aktuwal na nakapangaral si Pablo sa Ilirico o kung naging hangganan lamang iyon ng kaniyang pangangaral.

ILOG. Ang terminong Hebreo na *na·har′* ay tumutukoy sa isang ilog, samakatuwid nga, isang malaking katubigan na halos patuluyang umaagos sa isang likas na tsanel. Kabaligtaran nito, ang isang *wadi,* o agusang libis (sa Heb., *na′chal*), ay kadalasang tuyo ngunit kung minsan ay dinadaluyan ng napakalakas na agos ng tubig. Kabilang sa pangunahing mga ilog na binanggit sa Bibliya ay ang Hidekel (Tigris), Eufrates, Jordan, Abana, at Parpar. (Gen 2:14; 2Ha 5:10, 12) Ang Nilo, bagaman hindi tinutukoy sa pangalang iyon, ay tinatawag na *ye'or′* (kung minsan ay *ye'ohr′*), na ipinapalagay na nangangahulugan din na isang batis o kanal (Isa 33:21) o isang daanan o lagusan na punô ng tubig. (Job 28:10) Nililinaw ng konteksto kung kailan tumutukoy sa Nilo ang mga terminong *ye'or′* o *ye'ohr′;* kaya naman lumilitaw ang pangalang Nilo sa mga salin ng Bibliya.—Gen 41:17, 18.

Maaaring ang "ilog ng Ehipto" (Gen 15:18) ay ang "agusang libis ng Ehipto" rin.—Bil 34:5; tingnan ang SIHOR.

Kadalasan, ang Eufrates ay basta tinatawag na "Ilog." (Jos 24:2, 3; Ezr 8:36; Isa 7:20; 27:12; Mik 7:12) Yamang ito ang pinakamahaba at pinakamahalagang ilog sa TK Asia, para sa mga Hebreo, ang Eufrates ay ang "malaking ilog." (Gen 15:18) Kaya hindi lumilikha ng kalituhan ang pagtukoy rito bilang ang "Ilog."

Sa tulong ni Jehova, napalawak ni Haring David ang mga hangganan ng Lupang Pangako hanggang sa Eufrates. (1Cr 18:3-8) Ganito ang sinabi may kinalaman sa kaniyang anak na si Solomon: "Magkakaroon siya ng mga sakop sa dagat at dagat at mula sa Ilog [Eufrates] hanggang sa mga dulo ng lupa." (Aw 72:8) Sa hula ni Zacarias, ang mga salitang ito ay inuulit at tumutukoy sa pambuong-daigdig na pamamahala ng Mesiyas sa hinaharap.—Zac 9:9, 10; ihambing ang Dan 2:44; Mat 21:4, 5.

Ang unang ilog na binanggit sa Bibliya ay yaong ilog na maliwanag na nagmula sa Eden at dumilig sa hardin na inilaan ni Jehova bilang tahanan nina Adan at Eva. Ang ilog na ito ay nagsanga-sanga at naging apat na bukal, na naging mga ilog naman, ang Pison, ang Gihon, ang Hidekel, at ang Eufrates. Ang mga rehiyon (Havila, Cus, at Asirya) na tinutukoy may kaugnayan sa apat na ilog na ito ay umiral noong panahon pagkaraan ng Baha. (Gen 2:10-14) Kaya waring ang manunulat ng ulat na ito, si Moises, ay gumamit ng mga terminong pamilyar noong kaniyang mga araw upang ipahiwatig ang lokasyon ng hardin ng Eden. Dahil dito, hindi matiyak kung ang mga bagay na sinasabi tungkol sa mga landas ng Pison, Gihon, at Hidekel ay kumakapit noong panahon pagkaraan ng Baha o noong panahon bago ang Baha. Kung ang paglalarawan ay kaugnay ng panahon bago ang Baha, malamang na ang Baha mismo ang bumago sa mga landas ng mga ilog na ito. Kung nauugnay naman iyon sa panahon pagkaraan ng Baha, maaaring ang ibang likas na mga penomeno, gaya ng mga lindol, ang bumago sa mga landas ng mga ito, anupat hindi na matukoy ang ilan.

Makasagisag na Paggamit. Ang mga ilog ay nagsilbing harang sa pagsalakay ng mga hukbo ng kaaway at gumanap ng mahalagang papel sa depensa ng ilang lunsod, gaya ng Babilonya. Ngunit ang Jerusalem ay walang ilog na likas na pandepensa. Gayunpaman, ang Diyos na Jehova ay inilarawan bilang ang pinagmumulan ng isang malaking ilog ng proteksiyon para sa lunsod na iyon. Ang mga kaaway na maaaring dumating laban sa Jerusalem tulad ng isang pangkat ng mga barko ng kaaway ay daranas ng kapahamakan.—Isa 33:21, 22; tingnan ang BARKO.

Ginagamit ang kapaha-pahamak na pag-apaw ng ilog upang kumatawan sa pagsalakay ng mga hukbo ng kaaway.—Isa 8:7.

Ang tubig ay kailangan upang mabuhay, at si Jehova ay tinutukoy bilang ang Bukal ng tubig na buháy. (Jer 2:13) Ngunit ibinaling ng mga apostatang Israelita ang kanilang pansin sa Ehipto at sa Asirya. Iyan ang dahilan kung bakit sinabi ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Jeremias: "Bakit mo ikababahala ang daan ng Ehipto upang inumin ang tubig ng Sihor? At bakit mo ikababahala ang daan ng Asirya upang inumin ang tubig ng Ilog? . . . Alamin mo nga at tingnan na ang pag-iwan mo kay Jehova na iyong Diyos ay isang bagay na masama at mapait." (Jer 2:18, 19) Maliwanag na ang tubig na mula sa mga tao at inaasahang mahalaga sa pag-iral ng isa ay tinutukoy rin sa Apocalipsis 8:10 at 16:4.

May kinalaman sa "ilog ng tubig ng buhay" (Apo 22:1), tingnan ang BUHAY (Ang Ilog ng Tubig ng Buhay).

ILOG NG EHIPTO. Ipinangako ni Jehova na ibibigay sa binhi ni Abraham ang lupain "mula sa

ilog ng Ehipto" hanggang sa Ilog Eufrates. (Gen 15:18) Karaniwang ipinapalagay ng mga komentarista na ang "ilog ng Ehipto" ay tumutukoy sa "agusang libis ng Ehipto" na iniuugnay ngayon sa Wadi el-'Arish ng Peninsula ng Sinai. Ang *wadi* na ito ay bumubuhos sa Dagat Mediteraneo, mga 150 km (90 mi) sa S ng Port Said. (Tingnan ang EHIPTO, AGUSANG LIBIS NG.) Sa 1 Cronica 13:5 ang ilang salin ay kababasahan ng "ilog [*shi·chohr'*] ng Ehipto" (*NW, La, AT*), at maaaring ang tinutukoy rin nito ay ang Wadi el-'Arish. Gayunman, posible rin na ang tinutukoy ng mga tekstong ito ay isang sanga ng Nilo. —Tingnan ang SIHOR.

ILONG, MGA BUTAS NG ILONG. Ang bahagi ng mukha na dinaraanan ng hangin sa paghinga at nagsisilbing sangkap na pang-amoy.

Nang lalangin ng Diyos si Adan, "inihihip [Niya] sa mga butas ng kaniyang ilong ang hininga [isang anyo ng *nesha·mah'*] ng buhay, at ang tao ay naging isang kaluluwang buháy." (Gen 2:7) Sa pamamagitan ng "hininga ng buhay," ang mga baga ay napuno ng hangin at ang katawan ay nabigyan ng puwersa ng buhay na pinananatili ng paghinga. Ang hininga na pumapasok sa katawan sa pamamagitan ng mga butas ng ilong ay mahalaga sa buhay; pinananatili nito ang puwersa ng buhay. Noong Baha, "ang lahat ng may hininga ng puwersa ng buhay sa mga butas ng kaniyang ilong, samakatuwid ay lahat ng nasa tuyong lupa, ay namatay."—Gen 7:22.

Ang salitang Hebreo para sa ilong o mga butas ng ilong (*'aph*) ay malimit gamitin upang tumukoy sa buong mukha. Hinatulan si Adan na maghanap ng ikabubuhay niya mula sa lupa 'sa pawis ng kaniyang mukha [sa literal, "ilong" o "mga butas ng ilong"].' (Gen 3:19) Sa harap ng dumadalaw na mga anghel, yumukod si Lot habang ang kaniyang mukha (ilong) ay nakaharap sa lupa.—Gen 19:1.

Pagiging Sensitibo sa Amoy at Lasa. Ang dakong pang-amoy ay nasa bandang itaas ng *nasal cavity,* na kinaroroonan ng gabuhok na mga dulo ng mga *olfactory nerve;* masusumpungan din sa dakong ito ang pinong mga dulo ng *trigeminal nerve.* Napakatalas ng pang-amoy ng mga tao. Ayon sa isang artikulo sa *Scientific American* (Pebrero 1964, p. 42): "Maliwanag na ang pang-amoy ay isang kemikal na pandama, at kilalang-kilala ang pagiging sensitibo nito; para sa isang kimiko, ang kakayahan ng ilong na kumilatis ng pagkakaiba-iba at mga katangian ng mga substansiya ay halos hindi kapani-paniwala. Kinikilatis nito ang masalimuot na mga *compound* na maaaring mangailangan ng ilang buwan upang masuri ng isang kimiko sa laboratoryo; kaagad na nakikilala ng ilong ang mga ito, kahit na napakakaunti (kahit sampung ikamilyong bahagi lamang ng isang gramo) anupat kadalasan ay hindi na makilala ng pinakasensitibong makabagong instrumento sa laboratoryo ang substansiyang inaalam, gaano pa kaya ang suriin at uriin ang mga iyon."

Mayroon ding malaking papel na ginagampanan ang ilong sa panlasa. May apat na pangunahing lasa: matamis, maalat, maasim, at mapait. Ang mga ito ay nakikilala ng mga *taste bud* sa bibig. Ngunit ang kalakhang bahagi ng lasa ng pagkain ay nananamnam dahil sa pang-amoy. Halimbawa, kapag barado ang ilong ng isang tao, mahihirapan siyang kilalanin ang pagkakaiba ng dalawang uri ng pagkain, dahil sa panahong iyon, karamihan ng pagkain ay matabang sa kaniyang panlasa.

Kagandahan. Palibhasa'y prominente ang lokasyon nito, ang matangos na ilong ay lubhang nakadaragdag sa kagandahan ng mukha. Sa Awit ni Solomon (7:4), ang paghahalintulad ng ilong ng babaing Shulamita sa "tore ng Lebanon" ay maaaring tumutukoy sa simetriya ng kaniyang ilong na nakadaragdag sa dignidad at kagandahan ng kaniyang mukha. Yamang ang mga saserdote ng Israel ay mga kinatawan ng Diyos sa harap ng bayan, kahilingan niya sa kanila na sila ay maging walang dungis, anupat ang isa sa mga kahilingan ay dapat na walang saserdote ang may hiwa o depekto sa ilong.—Lev 21:18.

Makatalinghaga at Makasagisag na mga Paggamit. Ang salita para sa ilong o butas ng ilong (*'aph*) ay kadalasang ginagamit sa makasagisag na paraan para sa galit (dahil sa malakas na paghinga o pagsingasing ng isang taong nagngangalit). (Tingnan ang GALIT.) Ginagamit din ito may kaugnayan sa pagkilos ni Jehova dahil sa kaniyang galit (Aw 18:8, 15), o kapag ginagamit niya ang kaniyang makapangyarihang aktibong puwersa.—Exo 14:21; 15:8.

Ang kasuklam-suklam na idolatriya na kinasadlakan ng Israel ay naging sanhi ng nag-aapoy na galit ni Jehova laban sa kanila, na ipinahayag niya sa pamamagitan ng propetang si Isaias, sa pagsasabi: "Ang mga ito ay usok sa mga butas ng aking ilong, isang apoy na nagniningas sa buong araw." —Isa 65:5.

Sinasabi ng Kawikaan 30:32, 33: "Kung ikaw ay kumilos nang may kahangalan sa pagtataas ng iyong sarili, at kung itinuon mo roon ang iyong kaisipan, ilagay mo ang kamay sa bibig. Sapagkat ang pagbabatí ng gatas ang naglalabas ng mantikilya, at ang pagpisil sa ilong ang nagpapalabas ng dugo, at ang pagpiga ng galit ang naglalabas ng pag-aaway." Ipinakadiriin nito ang suliranin na maaaring likhain ng isa na nagsasalita nang may

kamalian o nagkikimkim ng galit o naglalabas nito nang walang pagpipigil. Ang siniping teksto ay ginamitan ng magkatunog na mga salita, anupat ang "galit" ay doblihang anyo ng salita para sa "ilong."

ILUSTRASYON, MGA. Mas malawak ang kahulugan ng pananalitang Griego na *pa·ra·bo·le′* (sa literal, isang paglalagay sa tabi o pagsasama) kaysa sa Ingles na *"proverb"* [kawikaan] o *"parable"* [talinghaga]. Gayunman, malawak ang saklaw ng "ilustrasyon" at maaaring kabilang dito ang "talinghaga" at, sa maraming kaso, ang "kawikaan." Ang isang "kawikaan" ay naglalarawan ng isang katotohanan sa pamamagitan ng makahulugang pananalita, kadalasa'y sa pamamagitan ng metapora, at ang isang "talinghaga" naman ay isang paghahambing o *similitude*, isang maikling salaysay, kadalasa'y kathang-isip, na mapagkukunan ng isang katotohanang moral o espirituwal.

Mas malawak ang kahulugan ng salitang *pa·ra·bo·le′* na ginagamit ng Kasulatan kaysa sa Ingles na *"parable";* ipinakikita ito sa Mateo 13:34, 35, kung saan itinawag-pansin ni Mateo na ayon sa hula, si Jesu-Kristo ay magsasalita sa pamamagitan ng "mga ilustrasyon" (*NW*), *"parables"* (*KJ, RS*). Ang Awit 78:2, na sinipi rito ni Mateo, ay tumutukoy sa "isang kasabihan" (sa Heb., *ma·shal′;* sa Ingles, *a proverbial saying*), at *pa·ra·bo·le′* ang salitang Griego na ginamit ng manunulat ng Ebanghelyo para sa terminong ito. Gaya ng ipinahihiwatig ng literal na kahulugan ng terminong Griego na ito, ang *pa·ra·bo·le′* ay isang paraan ng pagtuturo o pagtatawid ng isang ideya, isang pamamaraan ng pagpapaliwanag sa isang bagay sa pamamagitan ng 'paglalagay nito sa tabi' ng isa pang bagay na katulad nito. (Ihambing ang Mar 4:30.) Ginagamit na lamang ng karamihan sa mga saling Ingles ang anyong Ingles na *"parable"* upang isalin ang terminong Griego na ito. Gayunman, hindi sa bawat pagkakataon ay naitatawid ng pagkakasaling ito ang lubos na kahulugan niyaon.

Halimbawa, sa Hebreo 9:9 at 11:19, nasumpungan ng karamihan sa mga salin na kailangan silang gumamit ng ibang pananalita maliban sa "talinghaga." Sa naunang teksto, ang tabernakulo, o tolda, na ginamit ng Israel sa ilang, ay tinatawag ng apostol na si Pablo bilang "isang ilustrasyon [*pa·ra·bo·le′; "figure," KJ; "similitude," Ro; "symbolic," AT, RS*] para sa takdang panahon." Sa ikalawang teksto, si Abraham ay inilalarawan ng apostol bilang tumanggap kay Isaac mula sa mga patay "sa makatalinghagang paraan" (*NW;* sa Ingles, *"in an illustrative way"*) (*en pa·ra·bo·lei′; "figuratively speaking," JB, RS*). Ang pananalitang, "Manggagamot, pagalingin mo ang iyong sarili," ay tinagurian ding isang *pa·ra·bo·le′.* (Luc 4:23) Dahil dito, ang isang mas saligang termino na gaya ng "ilustrasyon" (*NW*) ay nagsisilbing iisang salin ng *pa·ra·bo·le′* sa lahat ng kaso.

Ang isa pang kaugnay na termino ay ang "alegoriya" (sa Gr., *al·le·go·ri′a*), na isang pinahabang metapora kung saan ang iba't ibang pagkilos ay sumasagisag sa iba pang mga pagkilos, samantalang ang mga tauhan ay kadalasang mga sagisag o mga personipikasyon. Ginamit ni Pablo ang pandiwang Griego na *al·le·go·re′o* (gawing alegoriya) sa Galacia 4:24 hinggil kina Abraham, Sara, at Hagar. Isinalin ito bilang 'maging isang alegoriya' (*KJ*), 'maging isang pananalitang alegorikal' (*AT*), at 'magsilbing isang makasagisag na drama' (*NW*).

Gumamit din ang apostol na si Juan ng naiibang termino (*pa·roi·mi′a*) na nagpapahiwatig ng "paghahambing" (Ju 10:6; 16:25, 29); isinalin ito sa iba't ibang paraan bilang *"figure,"* "makasagisag na pananalita," "talinghaga," "kawikaan," at "paghahambing" (*AT, KJ, NW*). Ginamit din ni Pedro ang terminong iyon may kinalaman sa "kawikaan" ng asong nagbalik sa kaniyang suka at ng babaing baboy sa paglulubalob sa lusak.—2Pe 2:22.

Mabisa. Bilang isang mapuwersang kasangkapan sa pagtuturo, ang mga ilustrasyon o mga talinghaga ay mabisa sa di-kukulangin sa limang paraan: (1) Ang mga ito'y nakatatawag at nakabibihag ng pansin; iilang bagay ang nakapupukaw ng interes na gaya ng isang karanasan o kuwento. Sino ang hindi pamilyar sa mga ilustrasyon ng alibughang anak at ng nawawalang tupa? (2) Pinasisigla ng mga ito ang kakayahan sa pag-iisip; ang isa sa pinakamabubuting ehersisyo para sa isip ay ang pagsasaliksik sa kahulugan ng isang paghahambing, upang makuha ang mga abstraktong katotohanan na inihaharap sa gayong paraan. (3) Pinupukaw ng mga ito ang emosyon at, sa pamamagitan ng praktikal na pagkakapit ng mga katotohanan na kadalasa'y maliwanag sa tagapakinig, naaabot ang budhi at ang puso. (4) Ang mga ito'y madaling matandaan; maaaring muling isalaysay ang kuwento at gawan ito ng pagkakapit. (5) Iniingatan ng mga ito ang katotohanan, yamang ang mga ito'y laging naaangkop at nauunawaan sa alinmang panahon at kapanahunan. Ito'y sapagkat tinatalakay ng mga ito ang buhay at ang mga bagay sa kalikasan, samantalang maaaring magbago ang kahulugan ng mga salita lamang. Ito ang isa sa mga dahilan kung bakit ang mga katotohanan ng Bibliya ay malinaw na malinaw hanggang sa ngayon, gaya noong panahong salitain o isulat ang mga iyon.

Mga Layunin. Gaya ng nabanggit na, ang pangunahing layunin ng lahat ng mga ilustrasyon ay

upang makapagturo. Ngunit may iba pang mga layunin ang mga ilustrasyong ginamit sa Bibliya:

(1) Kung minsan, ang isang tao ay kailangang magsaliksik upang makuha ang lubos, malalim, at tumatagos-sa-pusong kahulugan ng mga iyon. Dahil dito, umaatras yaong mga hindi umiibig sa Diyos ngunit mayroon lamang mababaw na interes at hindi naman talagang naghahangad ng katotohanan sa kanilang mga puso. (Mat 13:13-15) Hindi gayong uri ng mga tao ang tinitipon ng Diyos. Dahil sa mga ilustrasyon, ang mga mapagpakumbaba ay nauudyukang humingi ng karagdagang paliwanag; ayaw namang gawin iyon ng mga mapagmapuri. Sinabi ni Jesus: "Siya na may mga tainga ay makinig," at bagaman nag-alisan na ang karamihan sa mga pulutong na nakikinig kay Jesus, ang mga alagad ay lumalapit at humihingi ng paliwanag.—Mat 13:9, 36.

(2) Ikinukubli ng mga ilustrasyon ang katotohanan mula roon sa mga gagamit sa mga ito sa maling paraan at sa mga nagnanais na bumitag sa mga lingkod ng Diyos. Sinagot ni Jesus ang mapandayang tanong ng mga Pariseo sa pamamagitan ng ilustrasyon tungkol sa barya ng buwis, anupat nagtapos siya: "Kung gayon, ibayad ninyo kay Cesar ang mga bagay na kay Cesar, ngunit sa Diyos ang mga bagay na sa Diyos." Pinabayaan niya ang kaniyang mga kaaway na gumawa sa ganang sarili nila ng pagkakapit niyaon; ngunit lubusang naunawaan ng mga alagad ni Jesus ang simulain ng neutralidad na inilahad niyaon.—Mat 22:15-21.

(3) Palibhasa ang tagapakinig ay hinahayaang magkapit ng mga simulain ng ilustrasyon sa kaniyang sarili, makapaghahatid ito sa kaniya ng isang malinaw na mensahe ng babala at pagsaway, samantala'y hindi siya makatututol anupat wala siyang maigaganti sa tagapagsalita. Nang punahin ng mga Pariseo si Jesus dahil kumakain siya kasama ng mga maniningil ng buwis at ng mga makasalanan, tumugon si Jesus: "Ang mga taong malusog ay hindi nangangailangan ng manggagamot, kundi ang mga may sakit. Humayo kayo, kung gayon, at alamin kung ano ang kahulugan nito, 'Ang ibig ko ay awa, at hindi hain.' Sapagkat ako ay pumarito upang tawagin, hindi ang mga taong matuwid, kundi ang mga makasalanan."—Mat 9:11-13.

(4) Kahit ginagamit ang mga ito sa pagtutuwid sa isang tao, ang mga ilustrasyon ay magagamit upang pawiin ang maling akala ng tagapakinig, anupat iniingatan ang kaniyang isipan upang huwag itong palabuin ng gayong maling akala, at sa gayo'y mas mabisa ang mga ito kaysa sa isang kapahayagan lamang ng katotohanan. Ganito ang nangyari nang pakinggan ni Haring David si Natan noong sinasaway siya nito dahil sa pagkakasala niya may kaugnayan kina Bat-sheba at Uria. (2Sa 12:1-14) Ganito rin ang kaso nang gamitin ang isang ilustrasyon upang maudyukan ang balakyot na si Haring Ahab na timbangin ang mga simulaing nasasangkot sa kaniyang pagsuway nang paligtasin niya ang buhay ni Haring Ben-hadad ng Sirya, isang kaaway ng Diyos, at upang maudyukan siyang bumigkas ng kahatulang tumutuligsa sa kaniyang sarili.—1Ha 20:34, 38-43.

(5) Ang mga ilustrasyon ay maaaring gumanyak sa mga tao na kumilos sa iba't ibang paraan, upang 'ipakita ang kanilang tunay na kulay,' kung sila ba ay tunay na mga lingkod ng Diyos o hindi. Nang sabihin ni Jesus: "Siya na kumakain ng aking laman at umiinom ng aking dugo ay may buhay na walang hanggan," "marami sa kaniyang mga alagad ang bumalik sa mga bagay na nasa likuran at hindi na lumakad na kasama niya." Sa ganitong paraan, naihiwalay ni Jesus yaong mga hindi naman tunay na naniniwala mula sa puso.—Ju 6:54, 60-66.

Tamang Pangmalas at Pag-unawa. May higit sa isang aspekto ang mga ilustrasyon ng Bibliya. Ang mga ito'y nagsasaad ng mga simulain at nagbibigay-linaw sa mga iyon, at kadalasa'y may makahulang kahulugan at pagkakapit. Karagdagan pa, ang ilan ay may makahulang kahulugang kapit sa panahong sinalita ang mga ito o di-katagalan pagkatapos niyaon, at ang ilan naman ay magkakaroon pa ng katuparan sa malayong hinaharap.

Sa pangkalahatan, may dalawang maling akala na makahahadlang sa pag-unawa sa mga ilustrasyon ng Bibliya. Ang isa ay ang ituring ang lahat ng ilustrasyon bilang magagandang kuwento, ehemplo, o aral lamang. Halimbawa, itinuturing ng ilan ang talinghaga tungkol sa alibughang anak bilang isang mainam na akdang pampanitikan; ang ilustrasyon tungkol sa taong mayaman at kay Lazaro, bilang halimbawa naman ng gantimpala at kaparusahan pagkatapos ng kamatayan.

Hinggil dito, kapuna-puna rin na ang mga ilustrasyon, bagaman hinalaw sa tunay na buhay at sa mga bagay sa kalikasan, ay hindi naman laging mga aktuwal na pangyayari. Bagaman may mga ilustrasyong nagsisimula sa mga pananalitang gaya ng: "Noong unang panahon," "Ang isang tao ay may," "May isang tao," o katulad na mga parirala, ang mga ito ay kinatha ng tagapagsalita sa ilalim ng impluwensiya ng espiritu ng Diyos at ang mga ito ay mga gayon lamang—mga ilustrasyon, o mga talinghaga. (Huk 9:8; Mat 21:28, 33; Luc 16:1, 19) Ganito ang sabi hinggil kay Jesu-Kristo: "Lahat ng mga bagay na ito ay sinalita ni Jesus sa mga pulutong sa pamamagitan ng mga ilustrasyon. Sa katunayan, kung walang ilustrasyon ay

hindi siya nagsasalita sa kanila."—Mat 13:34; Mar 4:33, 34.

Ang ikalawang hadlang sa pag-unawa sa mga ito ay ang masyadong detalyadong pagkakapit sa ilustrasyon, anupat sinisikap na itugma sa makasagisag na paraan ang bawat detalye ng salaysay ng literal na mga pangyayari sa pamamagitan ng di-makatuwirang pagkakapit o pagpapakahulugan.

Upang marating ang wastong pag-unawa, una, kailangang basahin ang konteksto, anupat inaalam ang tagpo nang salitain ang ilustrasyon, at itinatanong, Ano ang mga kalagayan at mga pangyayari noon? Bilang halimbawa, nang tawaging "mga diktador ng Sodoma" at "bayan ng Gomorra" ang mga tagapamahala at taong-bayan ng Israel, naiisip natin ang mga taong talamak na mga makasalanan laban kay Jehova. (Isa 1:10; Gen 13:13; 19:13, 24) Nang idalangin ng salmista kay Jehova na gawin sa mga kaaway ng Diyos at ng Kaniyang bayan "ang gaya ng sa Midian," ipinaaalaala nito ang lubusang paglupig sa mga maniniil na iyon ng bayan ng Diyos, anupat mahigit sa 120,000 ang pinaslang. —Aw 83:2, 3, 9-11; Huk 8:10-12.

Pangalawa, kadalasa'y mahalaga ang kaalaman tungkol sa Kautusan, mga kaugalian at mga gawain, at idyoma ng panahong iyon. Halimbawa, ang kaalaman tungkol sa Kautusan ay makatutulong upang maunawaan ang ilustrasyon tungkol sa lambat na pangubkob. (Mat 13:47-50) Yamang binubuwisan ang mga namumungang punungkahoy sa Palestina noong panahong iyon, at pinuputol ang mga di-mabungang punungkahoy, mauunawaan natin kung bakit pinangyari ni Jesus na malanta ang isang di-mabungang puno ng igos upang magamit niya iyon bilang ilustrasyon.—Mat 21:18-22.

Bilang panghuli, ang mga salik sa isang ilustrasyon ay hindi dapat bigyan ng sariling pagpapakahulugan na mula sa personal na pangmalas o mula sa pilosopiya. Ganito ang alituntuning inilahad para sa mga Kristiyano: "Walang sinumang nakaaalam ng mga bagay ng Diyos, maliban sa espiritu ng Diyos. Ngayon ay tinanggap natin, hindi ang espiritu ng sanlibutan, kundi ang espiritu na mula sa Diyos, upang malaman natin ang mga bagay na may-kabaitang ibinigay sa atin ng Diyos. Ang mga bagay na ito ay sinasalita rin natin, hindi sa pamamagitan ng mga salitang itinuro ng karunungan ng tao, kundi sa pamamagitan niyaong itinuro ng espiritu, habang *pinagsasama natin ang espirituwal na mga bagay at espirituwal na mga salita."*—1Co 2:11-13.

Maipakikita ang pagkakapit ng alituntuning ito may kaugnayan sa makahulang ilustrasyong nasa Apocalipsis kabanata 6. Isang kabayong puti ang una sa apat na kabayong binanggit dito. (Apo 6:2) Ano ang isinasagisag nito? Upang makuha ang kahulugan nito, maaari tayong bumaling sa ibang mga bahagi ng Bibliya at gayundin sa konteksto nito. Sinasabi ng Kawikaan 21:31: "Ang kabayo ay inihahanda para sa araw ng pagbabaka." Kadalasan, ang puti ay ginagamit upang sumagisag sa katuwiran. Puti ang trono ng paghatol ng Diyos; ang mga hukbo sa langit ay nakasakay sa mga kabayong puti at nadaramtan ng mapuputi, malilinis, maiinam na lino. (Apo 20:11; 19:14; ihambing ang Apo 6:11; 19:8.) Kaya naman, masasabi natin na ang kabayong puti ay kumakatawan sa matuwid na pakikipagdigma.

Ang mangangabayong nakasakay sa itim na kabayo ay may isang pares ng timbangan, at ang mga pagkain ay tinitimbang. (Apo 6:5, 6) Maliwanag na taggutom ang inilalarawan dito, yamang sa hula ni Ezekiel hinggil sa taggutom, siya'y sinabihan: "Ang iyong pagkain na kakainin mo ay magiging ayon sa timbang . . . at kakain sila ng tinapay nang ayon sa timbang at may pagkabalisa, at iinom sila ng tubig nang ayon sa takal at may pagkagimbal." (Eze 4:10, 16) Kadalasan, sa pamamagitan ng pag-unawa sa mga sagisag na ginamit sa Bibliya, gaya ng mga hayop na binanggit sa mga ilustrasyon, ang isa ay makapagtatamo ng tulong at espirituwal na kaliwanagan.—Tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Maraming ilustrasyon ang mauunawaan dahil sa paliwanag mismo ng Bibliya, na kadalasa'y sinusundan ng salaysay ng mga pangyayaring katuparan ng mga ito. Ang dalawa sa mga ito ay: ang pagbutas ni Ezekiel sa pader at paglabas niya nang may takip ang kaniyang mukha (Eze 12:1-16; 2Ha 25:1-7, 11; Jer 52:1-15), gayundin ang pagtatangka ni Abraham na ihandog si Isaac ngunit muli niyang pagtanggap dito dahil namagitan ang Diyos (ang mga ilustrasyong ito ay mga aktuwal na pangyayari rin, anupat isinadulang gaya ng isang drama). (Gen 22:9-13; Heb 11:19) Ang iba naman, partikular na ang maraming ilustrasyong sinalita ni Jesu-Kristo, ay ipinaliwanag din ni Jesus pagkaraan. Sa maraming kaso, nakatutulong sa pag-unawa ng mga ilustrasyon ng Bibliya ang makabagong mga pangyayaring natutupad.

Sa Hebreong Kasulatan. Udyok ng espiritu ni Jehova, ang mga propetang Hebreo at mga manunulat ng Bibliya ay nagtala ng napakaraming angkop na mga ilustrasyon. Makikita ang makatalinghagang pananalita sa Genesis, sa pangako ni Jehova na kaniyang pararamihin ang binhi ni Abraham "tulad ng mga bituin sa langit at tulad ng mga butil ng buhangin na nasa baybay-dagat." (Gen 22:15-18) Upang idiin ang kalunus-lunos na kalagayang kinasadlakan ng kaniyang bayan sa Juda dahil sa kasalanan, inudyukan ni Jehova si Isaias na ihambing ito sa isang karima-rimarim na kalagayan ng

pagkakasakit, sa pagsasabing: "Ang buong ulo ay may sakit, at ang buong puso ay mahina. . . . Mga sugat at mga pasa at sariwa pang mga latay—hindi pa napipisil ang mga ito o natatalian, ni napalambot man ng langis." (Isa 1:4-6) Naghatid naman si Jehova kay Haring Nabucodonosor ng makahulang mga mensaheng kinabibilangan ng mga pangitain tungkol sa isang napakalaking imahen at isang napakataas na punungkahoy, at nakita ni Daniel ang ilang pamahalaan sa lupa na inilarawan bilang mababangis na hayop.—Dan kab 2, 4, 7.

Kalimitan, kapag tinutukoy nila ang isang tao o isang grupo ng mga tao, ang mga propeta ay gumagamit ng isang salita o pananalita upang maikapit, bilang metapora, ang mga katangian niyaon sa indibiduwal o sa grupong iyon. Halimbawa, si Jehova ay inilalarawan bilang "ang Bato ng Israel," bilang isang "malaking bato," at bilang isang "moog," anupat nagtatawid ng ideya na ang Diyos ay isang matatag na pinagmumulan ng katiwasayan. (2Sa 23:3; Aw 18:2) Ang Juda ay sinasabing "isang anak ng leon." (Gen 49:9) Sinasabi naman na ang mga Asiryano ang "tungkod" ng galit ng Diyos.—Isa 10:5.

Sa maraming pagkakataon, isinadula ng mga propeta ang mensaheng iniatas sa kanila upang ihatid, anupat pinag-iibayo ang tindi ng salitang binigkas. Humula si Jeremias ng kapahamakan para sa Jerusalem at idiniin niya iyon sa pamamagitan ng pagbasag ng isang prasko sa paningin ng nagkakatipong matatandang lalaki ng bayan at ng mga saserdote. Inihula niya ang pagkaalipin sa Babilonya at pinatingkad ito sa pamamagitan ng pagpapadala ng mga panali at mga pamatok sa iba't ibang mga hari. (Jer kab 19, 27) Lumakad naman si Isaias nang hubad at nakatapak upang idiin sa mga Israelita na sa ganitong paraan dadalhin sa pagkatapon ang mga Ehipsiyo at ang mga Etiope, na inaasahan nila ukol sa tulong. (Isa 20) Naglilok si Ezekiel ng larawan ng Jerusalem sa isang laryo, nagtayo ng isang muralyang pangubkob laban doon, naglagay ng isang ihawang bakal sa pagitan niya at ng laryo, at humiga sa kaniyang tagiliran kaharap niyaon, upang ilarawan ang dumarating na pagkubkob sa Jerusalem.—Eze 4.

Kung minsan, may mga kuwentong inilalahad upang idiin ang puntong itinatawid. Ginawa ito ni Jotam upang ipakita sa mga may-ari ng lupain sa Sikem ang kahibangan ng pagpili nila sa napakasamang tao na si Abimelec bilang kanilang hari. (Huk 9:7-20) Sa aklat ni Ezekiel, isang salaysay naman ang umiikot sa dalawang agila at isang punong ubas, bilang paglalarawan sa landasin ng Juda may kaugnayan sa Babilonya at Ehipto. (Eze 17) Sa katulad na paraan, ginamit ni Ezekiel ang kuwento ng dalawang magkapatid, sina Ohola at Oholiba, na naging mga patutot, bilang paglalarawan sa landasin ng Samaria (ang sampung-tribong kaharian ng Israel) at ng Jerusalem (Juda).—Eze 23.

Ang mga ilustrasyong nabanggit dito ay ilan lamang sa maraming ilustrasyong matatagpuan sa Hebreong Kasulatan. Halos bawat manunulat ng Bibliya at propeta ay gumamit ng mga ilustrasyon, anupat ang ilan ay ibinigay mismo sa kanila ng Diyos sa anyong mga pangitain, ang ilan ay sa pamamagitan ng mga salita, at ang ilan naman ay sa pamamagitan ng aktuwal na mga realidad, gaya halimbawa ng tabernakulo, na tinatawag na "isang ilustrasyon."—Heb 9:9.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang Kristiyanong Griegong Kasulatan din ay punô ng matitingkad na ilustrasyon. Hinggil kay Jesu-Kristo, ganito ang sinabi, "Walang sinumang tao ang nakapagsalita nang tulad nito." Sa lahat ng taong nabuhay sa lupa kailanman, siya ang may pinakasaganang bangan na mapagkukunan ng kaalaman. (Ju 7:46) Sa pamamagitan niya ay ginawa ng Diyos ang lahat ng bagay. (Ju 1:1-3; Col 1:15-17) Matalik ang pagkakakilala niya sa sangnilalang. Kaya naman, hindi kataka-taka na ang ginawa niyang mga paghahambing ay angkop na angkop at ang kaniyang paglalarawan sa mga damdamin ng tao ay kakikitaan ng malalim na pagkaunawa. Katulad siya ng taong marunong noong sinauna na nagsabi: "At bukod pa sa pagiging marunong ng tagapagtipon, patuluyan din niyang tinuruan ng kaalaman ang mga tao, at siya ay nagmuni-muni at lubusang nagsaliksik, upang makapagsaayos siya ng maraming kawikaan. Ang tagapagtipon ay nagsikap na makasumpong ng nakalulugod na mga salita at makasulat ng wastong mga salita ng katotohanan."—Ec 12:9, 10.

Angkop na kinilala ni Jesus ang kaniyang mga alagad bilang "ang asin ng lupa" at "ang liwanag ng sanlibutan." (Mat 5:13, 14) Hinimok niya sila na 'masdang mabuti ang mga ibon sa langit' at 'kumuha ng aral mula sa mga liryo sa parang.' (Mat 6:26-30) Inihalintulad niya ang kaniyang sarili sa isang pastol na handang mamatay alang-alang sa kaniyang mga tupa. (Ju 10:11-15) Ganito ang sinabi niya patungkol sa Jerusalem: "Kay dalas na ninais kong tipunin ang iyong mga anak, kung paanong tinitipon ng inahing manok ang kaniyang mga sisiw sa ilalim ng kaniyang mga pakpak! Ngunit hindi ninyo ibig." (Mat 23:37) Ang mapagpaimbabaw na mga lider ng relihiyon ay tinawag niyang "mga bulag na tagaakay, na sumasala ng niknik ngunit lumululon ng kamelyo!" (Mat 23:24) At may kinalaman sa taong tumitisod sa iba, ipinahayag niya: "Mas makabubuti pa sa kaniya kung ibibitin sa kaniyang leeg ang isang gilingang-bato at ihahagis siya sa dagat."—Luc 17:1, 2.

Bagaman ang mga ilustrasyong ginamit ni Jesus ay maaaring mga pananalitang maiikli at tuwiran, gaya ng mga kasabihang matatagpuan sa Hebreong Kasulatan, ang mga ito'y kadalasang mas mahahaba at kalimita'y may haba at katangiang gaya ng isang kuwento. Karaniwa'y hinahalaw ni Jesus ang kaniyang mga ilustrasyon sa nakapalibot na sangnilalang, sa pamilyar na mga kaugalian ng pang-araw-araw na buhay, sa paminsan-minsang mga pangyayari o mga situwasyong di-imposible, at sa mga pangyayari kamakailan na alam na alam ng kaniyang mga tagapakinig.

Ilan sa prominenteng mga ilustrasyon ni Jesus. Sa sumusunod na materyal, makasusumpong ka ng kapaki-pakinabang na impormasyon hinggil sa tagpo at konteksto ng 30 sa mga ilustrasyong ginamit ni Jesu-Kristo noong panahon ng ministeryo niya sa lupa at itinala naman ng mga manunulat ng Ebanghelyo:

(*1*) *Ang dalawang taong may utang* (Luc 7:41-43). Ang layunin ng talinghaga tungkol sa dalawang taong may utang, anupat ang isa ay nagkautang nang sampung ulit ng utang ng isa pa, at ang pagkakapit ng talinghaga, ay matatagpuan sa konteksto nito, sa Lucas 7:36-40, 44-50.

Inilahad ang ilustrasyong ito udyok ng saloobin ng punong-abala ni Jesus na si Simon sa isang babae na pumasok at nagpahid ng mabangong langis sa mga paa ni Jesus. Hindi naman itinuring na kakaiba ang pagkanaroroon ng taong iyon na di-inanyayahan, sapagkat sa mga kainan, waring may mga pagkakataon na nakapapasok sa silid ang mga taong di-inanyayahan at nauupo ang mga ito sa kahabaan ng dingding, at mula roo'y nakikipag-usap sila sa mga nakaupo sa mesang nasa gitna ng silid. Angkop na ikinapit ni Jesus ang kalagayan ng dalawang taong may utang, anupat itinawag-pansin niya na hindi naglaan si Simon ng tubig para sa kaniyang mga paa, hindi siya binati sa pamamagitan ng isang halik, at hindi nito pinahiran ng langis ang kaniyang ulo; ang mga gawang ito ng pagbibigay-galang ay kaugaliang ipinakikita sa isang panauhin. Ngunit nagpakita ng higit na pag-ibig at pagkamapagpatuloy kay Jesus ang babaing makasalanan, bagaman hindi siya ang kaniyang punong-abala. Nang magkagayo'y sinabi niya sa babae: "Ang iyong mga kasalanan ay pinatatawad na."

(*2*) *Ang manghahasik* (Mat 13:3-8; Mar 4:3-8; Luc 8:5-8). Sa mismong ilustrasyon, walang mga pahiwatig hinggil sa pagpapakahulugan nito, ngunit ang paliwanag ay malinaw na ibinigay sa Mateo 13:18-23; Marcos 4:14-20; at Lucas 8:11-15. Pinagtuunan ng pansin ang mga kalagayang nakaaapekto sa lupa, o puso, at ang mga impluwensiyang makahahadlang sa paglaki ng binhi, o ng salita ng Kaharian.

Noong mga araw na iyon, sari-saring pamamaraan ng paghahasik ng binhi ang ginagamit. Ang isang karaniwang paraan ay ang pagdadala ng manghahasik ng isang supot ng mga binhi na nakatali sa kaniyang balikat at sa palibot ng kaniyang baywang; ang iba naman ay gumagawa ng isang lalagyan para sa mga binhi mula sa isang bahagi ng kanilang panlabas na kasuutan. Ikinakalat nila ang binhi sa pamamagitan ng pagsasaboy nito gamit ang kanilang kamay habang sila'y naglalakad. Hangga't maaari, kaagad na tinatakpan ang binhi upang hindi ito tukain ng mga uwak. Kapag ang mang-aararo ay nag-iwan ng landas sa pagitan ng mga bukid na hindi inararo, o kung may mga binhing mahulog sa matigas na lupa sa tabi ng daan, kinakain ng mga ibon ang mga binhing nahulog doon. Ang "mga dakong mabato" ay hindi mga lugar kung saan nagkalat lamang ang mga bato sa lupa; kundi, gaya ng ipinakikita ng Lucas 8:6, ang binhi ay nahulog sa "batong-limpak," o isang nakukubling batuhan, kung saan kaunting-kaunti ang lupa. Ang mga halamang tutubo mula sa mga binhing ito ay kaagad na malalanta sa sikat ng araw. Maliwanag na inararo naman ang lupang dating may mga tinik, ngunit hindi ito naalisan ng mga panirang-damo, anupat ang mga iyon ay tumubo at sinakal ang bagong-tanim na mga binhi. Ang nabanggit na ani ng mga binhing mabunga—isang daang ulit, animnapung ulit, at tatlumpung ulit—ay pawang makatuwiran. Pamilyar ang mga tagapakinig ni Jesus sa paghahasik ng binhi at sa iba't ibang uri ng lupa.

(*3*) *Mga panirang-damo sa gitna ng trigo* (Mat 13:24-30). Nagbigay si Jesus ng paliwanag, gaya ng nakaulat sa Mateo 13:36-43, anupat pinaghambing niya ang "trigo" o "ang mga anak ng kaharian" at "ang mga panirang-damo," "ang mga anak ng isa na balakyot."

Ang paghahasik ng mga panirang-damo sa isang bukid ng trigo ay ginagawa ng mga kaaway sa Gitnang Silangan. Karaniwang pinaniniwalaan na ang "mga panirang-damo" na tinutukoy rito ay ang nakalalasong *bearded darnel* (*Lolium temulentum*), anupat ang nakalalasong sangkap nito ay karaniwang inaakalang nagmumula sa *fungus* na tumutubo sa loob ng mga binhing ito. Kahawig na kahawig ito ng trigo hanggang sa gumulang ito, ngunit sa panahong iyon ay madali na itong makilala. Kapag kinain, maaari itong magdulot ng pagkahilo at, sa ilang kalagayan, pati ng kamatayan. Yamang madaling magkasala-salabid ang mga ugat ng mga panirang-damong ito at ang mga ugat ng trigo, ang pagbunot sa mga ito bago ang pag-aani, kahit maaari nang kilalanin ang mga ito, ay hahantong sa pagkasira ng trigo.

(*4*) *Ang butil ng mustasa* (Mat 13:31, 32; Mar 4: 30-32; Luc 13:18, 19). Ang paksa nito ay "ang kaharian ng langit." Gaya ng ipinakikita sa ibang mga teksto, maaaring tumutukoy ito sa ilang pitak may kaugnayan sa Kaharian. Sa kasong ito, dalawang bagay ang itinatampok ng ilustrasyon: una, ang kamangha-manghang pagsulong ng mensahe ng Kaharian; ikalawa, ang proteksiyong ibinibigay sa mga tumatanggap sa mensahe nito.

Ang butil ng mustasa ay napakaliit kung kaya maaari itong gamitin upang tumukoy sa anumang bagay na pagkaliit-liit. (Luc 17:6) Kapag husto na ang laki, may ilang halamang mustasa na umaabot sa taas na 3 hanggang 4.5 m (10 hanggang 15 piye) at nagkakaroon ng matitibay na sanga, anupat halos nagiging "isang punungkahoy," gaya ng sabi ni Jesus. Sa kahawig na paraan, ang kongregasyong Kristiyano ay napakaliit lamang nang magsimula ito noong Pentecostes, 33 C.E. Ngunit noong unang siglo, naging mabilis ang paglaki nito, at sa makabagong panahon, ang mga sanga ng "punungkahoy" ng mustasa ay lumago nang higit pa sa inaasahan. —Isa 60:22.

(*5*) *Ang lebadura* (Mat 13:33). Muli, ang paksa nito ay "ang kaharian ng langit." Ang "tatlong malalaking takal" ay tatlong *sa'ta,* samakatuwid nga, tatlong seah, na katumbas ng mga 22 L (20 tuyong qt) ng harina. Kaunti lamang ang lebadura kung ihahambing, ngunit nakaaapekto ito sa buong limpak. Anong aspekto ng Kaharian ang inilalarawan ng ilustrasyong ito? Tulad ng lebadura, ang espirituwal na paglago may kaugnayan sa Kaharian ay kadalasang lingid sa paningin ng tao, ngunit ito'y patuluyan at laganap. Tulad ng lebadura sa malaking takal ng harina, ang pangangaral ng Kaharian na siyang dahilan ng espirituwal na paglago ay lumawak anupat ipinangangaral na sa ngayon ang Kaharian 'hanggang sa pinakamalalayong bahagi ng lupa.'—Gaw 1:8.

(*6*) *Ang nakatagong kayamanan* (Mat 13:44). Sinalita ni Jesus, hindi sa mga pulutong, kundi sa kaniyang mga alagad. (Mat 13:36) Gaya ng sinabi sa teksto, ang paksa ay "ang kaharian ng langit," na nagdudulot ng kagalakan sa isa na nakasusumpong niyaon; hinihiling nito na gumawa siya ng mga pagbabago sa kaniyang buhay at hanapin muna ang Kaharian, anupat isinusuko ang lahat alang-alang dito.

(*7*) *Ang mangangalakal na naghahanap ng mga perlas* (Mat 13:45, 46). Sinalita ni Jesus sa kaniyang mga alagad. Inihalintulad niya ang Kaharian ng langit sa isang mainam na perlas na gayon na lamang ang halaga anupat ipinagbili ng isang tao ang lahat ng kaniyang pag-aari upang matamo iyon.

Ang mga perlas ay mahahalagang hiyas na matatagpuan sa mga kabibi ng mga talaba at ng iba pang mga mulusko. Gayunman, hindi lahat ng perlas ay "maiinam"; maaaring ang iba ay hindi malinaw na puti, kundi dilaw, o baka medyo maitim pa nga, o maaaring hindi makinis. Sa sinaunang mga tao sa Gitnang Silangan, ang perlas ay lubhang pinahahalagahan at nakapagdudulot ng kaluguran sa may-ari nito. Sa ilustrasyong ito, ang mangangalakal ay naghahanap ng mga perlas; naunawaan niya ang nakahihigit na halaga ng perlas na ito at handa siyang magpakahirap na gawin at ibigay ang lahat upang matamo iyon.—Ihambing ang Luc 14:33; Fil 3:8.

(*8*) *Ang lambat na pangubkob* (Mat 13:47-50). Sa ilustrasyong ito, inilalarawan ni Jesus ang pagbubukod, o pagpili, sa mga hindi karapat-dapat sa kaharian ng langit. Tinutukoy ng talata 49 ang "katapusan ng sistema ng mga bagay" bilang panahon kung kailan aabot sa kasukdulan ang katuparan nito.

Ang lambat na pangubkob ay isang lambat na yari sa mga lubid o mga panaling lino at dinisenyong hilahin sa sahig ng katubigan. Sa pamamagitan nito, lahat ng uri ng isda ay matitipon. Angkop na angkop ang ilustrasyong ito sa mga alagad ni Jesus yamang ang ilan sa kanila ay mga mangingisda. Alam na alam nila na may mga isdang di-karapat-dapat at kailangang itapon yamang, palibhasa'y walang mga palikpik at kaliskis, ang mga ito'y marumi at hindi maaaring kainin, ayon sa Kautusang Mosaiko.—Lev 11:9-12; Deu 14:9, 10.

(*9*) *Ang walang-awang alipin* (Mat 18:23-35). Inilalahad sa Mateo 18:21, 22 ang kalagayang nag-udyok kay Jesus upang gamitin ang ilustrasyong ito, at sinasabi sa talata 35 ang pagkakapit nito. Pinatitingkad nito kung gaano kaliit ang mga utang sa atin ng ating kapuwa kung ihahambing sa pagkakautang natin sa Diyos. Bilang mga taong makasalanan na ang napakalaking pagkakautang ay pinatatawad ng Diyos sa pamamagitan ng hain ni Kristo, idiniriin sa atin ng ilustrasyong ito ang pangangailangang magpatawad sa maituturing na maliliit na pagkakasala sa atin ng ating kapuwa.

Ang isang denario ay katumbas ng kabayaran sa maghapong paggawa; kaya ang 100 denario, ang mas maliit na utang, ay katumbas ng mga isang katlo ng isang-taóng kabayaran. Ang sampung libong talentong pilak, ang mas malaking utang, ay katumbas ng 60 milyong denario, o kabayarang mangangailangan ng libu-libong haba ng buhay upang maipon. Makikita kung gaano kalaki ang pagkakautang na ito sa hari sa bagay na, ayon kay Josephus, noong kaniyang mga araw, ang mga teritoryo ng Judea, Idumea, at Samaria at ang ilang

lunsod ay sama-samang nagbabayad ng mga buwis na nagkakahalaga ng 600 talento bawat taon; ang Galilea at Perea naman ay nagbabayad ng 200. Sinabi mismo ni Jesus (sa talata 35) ang simulaing ipinahayag sa talinghaga: “Sa katulad na paraan din makikitungo sa inyo ang aking makalangit na Ama kung hindi kayo magpapatawad mula sa inyong mga puso, ang bawat isa sa kaniyang kapatid.”

(*10*) *Ang madamaying Samaritano* (Luc 10:30-37). Ipinakikita ng tagpong nakaulat sa Lucas 10:25-29 na ibinigay ang ilustrasyong ito bilang tugon sa tanong na, “Sino ba talaga ang aking kapuwa?” Makikita naman sa mga talata 36 at 37 ang wastong konklusyon na dapat makuha sa ilustrasyong ito.

Ang daan mula sa Jerusalem patungong Jerico ay bumabagtas sa kalupaang ilang at liblib na malimit pangyarihan ng mga nakawan. Napakasama ng kalagayan doon anupat nang maglaon, isang garison ang inilagay roon upang ipagsanggalang ang mga manlalakbay. Ang unang-siglong Jerico ay mga 21 km (13 mi) sa SHS ng Jerusalem. Upang matukoy kung sino ang “kapuwa” na ayon sa Kautusan ay dapat pagpakitaan ng pag-ibig, binanggit ni Jesus ang naging reaksiyon ng isang saserdote at ng isang Levita sa isang tao na ninakawan at iniwang halos patay na. Ang mga saserdote ay mga lalaking inatasang maghandog ng mga hain sa templo sa Jerusalem, at ang mga Levita ang tumutulong sa kanila. Kinikilala ng mga Samaritano ang Kautusan gaya ng pagkakasaad nito sa *Pentateuch,* ngunit hindi mabait ang pakikitungo sa kanila ng mga Judio, sa katunayan, ang mga Judio ay walang pakikipag-ugnayan sa mga Samaritano. (Ju 4:9) Labis-labis ang paghamak nila sa mga Samaritano (Ju 8:48), at may mga Judio na hayagang sumusumpa sa kanila sa kanilang mga sinagoga at araw-araw na nananalangin sa Diyos na huwag maging mga kabahagi sa walang-hanggang buhay ang mga Samaritano. Noon, ang langis at alak, na ibinuhos sa mga sugat ng taong sugatán, ay kadalasang ginagamit sa pagpapagaling. Ang dalawang denario na iniwan ng Samaritano sa may-ari ng bahay-tuluyan para sa pag-aalaga sa taong sugatán ay halos katumbas ng kabayaran para sa dalawang-araw na paggawa.—Mat 20:2.

(*11*) *Ang kaibigang mapilit* (Luc 11:5-8). Ang ilustrasyong ito ay bahagi ng tugon ni Jesus sa kahilingan ng kaniyang mga alagad hinggil sa tagubilin kung paano mananalangin. (Luc 11:1-4) Gaya ng ipinakikita sa mga talata 9 at 10, ang puntong matututuhan mula rito ay hindi sa nagagambala ang Diyos dahil sa ating mga kahilingan kundi inaasahan niyang tayo'y *patuloy na hihingi.*

Ang pagkamapagpatuloy ay tungkuling kinagigiliwang paghusayin ng mga taong taga-Gitnang Silangan. Kahit dumating pa ang panauhin nang diinaasahan sa hatinggabi, marahil dulot ng mga suliranin sa paglalakbay noon, mapipilitang maglaan ng pagkain ang kaniyang punong-abala. Yamang kadalasa'y mahirap tayahin nang eksakto kung gaano karaming tinapay ang kailangang iluto ng isang sambahayan, kung minsan ay naghihiraman ang magkakapitbahay. Sa kasong ito, nakahiga na ang kapitbahay. Yamang ang ilang tahanan, lalo na yaong sa mga dukha, ay maaaring mayroon lamang iisang malaking silid, ang kaniyang pagtayo ay makagagambala sa buong pamilya, kaya naman atubili ang tao na pagbigyan ang kahilingan.

(*12*) *Ang di-makatuwirang taong mayaman* (Luc 12:16-21). Ang ilustrasyong ito ay bahagi ng tugon ni Jesus sa isang tao na humiling sa kaniya na mamagitan sa isang usapin tungkol sa mana. Gaya ng ipinakikita sa talata 15, idiniriin ang punto na “kahit na may kasaganaan ang isang tao ang kaniyang buhay ay hindi nagmumula sa mga bagay na tinataglay niya.” Ihambing iyan sa sinabi pa ni Jesus sa kaniyang mga alagad, pasimula sa talata 22.

Hinihiling ng Kautusan na dalawang bahagi ng lahat ng pag-aari ng ama ang mamanahin ng kaniyang pinakamatandang anak na lalaki. (Deu 21:17) Lumilitaw na bumangon ang pagtatalong ito dahil sa hindi paggalang sa kautusang ito; kaya naman ibinigay ang babala laban sa kaimbutan.

(*13*) *Ang di-mabungang puno ng igos* (Luc 13:6-9). Sinalita noong huling bahagi ng 32 C.E., eksaktong tatlong taon pagkatapos ng bautismo ni Jesus. Napabalita ang pagpatay ni Pilato sa ilang mga taga-Galilea. Binanggit din ni Jesus ang kaso ng pagkamatay ng 18 na nabagsakan ng tore sa Siloam at sinabi niya sa mga tao na, malibang sila'y magsisi, mapupuksa silang lahat. (Luc 13:1-5) Pagkatapos ay ginamit niya ang ilustrasyong ito.

Noon, karaniwang itinatanim ang mga puno ng igos at ng olibo nang ilang distansiya sa mga ubasan, upang, kung hindi maganda ang ani ng mga ubasan, mayroon pang ibang mapagkakakitaan. Kadalasan, ang mga bagong puno na pinatubo mula sa mga pasanga ay namumunga na ng ilang igos sa loob lamang ng dalawa o tatlong taon. Maliwanag na makahulugan ang pagkakatulad ng tatlong taon na binanggit sa ilustrasyon at ng tatlong taóng lumipas sa ministeryo ni Jesus. Bilang bagay na binubuwisan, naging pabigat ito, kaya naman marapat lamang itong patayin.

(*14*) *Ang malaking hapunan* (Luc 14:16-24). Ibinibigay ng mga talata 1-15 ang tagpo; sa isang kainan, ang ilustrasyong ito ay inilahad sa isang kapuwa panauhin na nagsabi: “Maligaya siya na kumakain ng tinapay sa kaharian ng Diyos.”

Noon, kaugaliang ipagbigay-alam sa mga patiunang inanyayahan sa isang piging kung nakahanda na ang kainan. Mas pinili niyaong mga tumanggi sa malaking hapunan na ito ang magtaguyod ng ibang mga interes na karaniwa'y waring makatuwiran. Gayunman, ipinakikita ng kanilang pagtugon na talagang hindi nila gustong pumaroon, ni mayroon man silang wastong pagpapakundangan para sa punong-abala. Karamihan niyaong mga inanyayahan nang maglaon—ang mga dukha, mga lumpo, mga pilay, mga bulag, at ang iba pa na dinala roon noong bandang huli—ay mga taong itinuturing ng sanlibutan sa pangkalahatan bilang mga di-karapat-dapat.—Ihambing ang talata 13.

(*15*) *Ang nawawalang tupa* (Luc 15:3-7). Ipinakikita ng Lucas 15:1, 2 na ibinigay ang ilustrasyong ito udyok ng pagbubulung-bulungan ng mga Pariseo at mga eskriba dahil tinanggap ni Jesus ang mga makasalanan at mga maniningil ng buwis. Iniuulat din ng Mateo 18:12-14 ang isang katulad na ilustrasyong ginamit naman sa ibang pagkakataon.

Ang mga maniningil ng buwis, partikular na yaong mga Judio, ay kinapootan dahil hanapbuhay nila ang mangolekta ng buwis para sa kinapopootang mga Romano. Pinakitunguhan sila nang may panlilibak. Ang ilustrasyon ni Jesus may kinalaman sa nawawalang tupa ay ilustrasyong madaling makikilala ng kaniyang mga tagapakinig sa kanilang pang-araw-araw na buhay. Walang kalaban-laban ang isang nawawalang tupa; ang pastol ang siyang kailangang maghanap upang makuha itong muli. Ang kagalakan sa langit dahil sa makasalanan na nagsisisi ay kabaligtarang-kabaligtaran ng pagbubulung-bulungan ng mga eskriba at mga Pariseo dahil sa pagmamalasakit na ipinakita ni Jesus para sa gayong mga tao.

(*16*) *Ang nawawalang baryang drakma* (Luc 15:8-10). Ang tagpo ay makikita sa Lucas 15:1, 2, at ang ilustrasyong ito ay karaka-rakang kasunod ng ilustrasyon hinggil sa nawawalang tupa. Ipinakikita ng talata 10 ang pagkakapit.

Ang isang drakma ay nagkakahalaga ng 65 sentimo [U.S.], halos isang-araw na kabayaran. Gayunman, maaaring may espesyal na halaga ang nawawalang baryang ito bilang isa sa sampu na bumubuo sa isang set, anupat marahil ay minana pa ito o bahagi ng isang minamahalagang tuhog ng mga baryang ginagamit bilang kagayakan. Kailangang magsindi ng lampara upang maghanap, sapagkat kadalasa'y maliit lamang ang pasukan ng liwanag sa mga tahanan, kung mayroon man; at mapadadali ang paghahanap kung magwawalis, yamang ang sahig ay karaniwan nang yari sa luwad.

(*17*) *Ang alibughang anak* (Luc 15:11-32). Nagbulung-bulungan ang mga Pariseo at mga eskriba dahil tinanggap ni Jesus ang mga maniningil ng buwis at mga makasalanan at kumain siyang kasama nila. Tumugon si Jesus sa pamamagitan ng paglalahad ng mga ilustrasyon ng nawawalang tupa at ng nawawalang barya, na sinundan naman ng talinghagang ito.

Sang-ayon sa kautusang Judio, ang mana ng nakababatang anak ay kalahati ng mana ng nakatatandang kapatid. (Deu 21:17) Kung paanong ang nakababatang anak ay pumaroon sa isang malayong lupain, gayundin naman sa pangmalas ng mga Judio ay iniwan sila ng mga maniningil ng buwis upang maglingkod para sa Roma. Kasuklam-suklam para sa isang Judio ang mapilitang mag-alaga ng baboy, yamang ayon sa Kautusan, ang mga hayop na ito ay marurumi. (Lev 11:7) Nang siya'y umuwi, hiniling ng nakababatang anak na tanggapin siya, hindi bilang anak, kundi gaya ng isang taong upahan. Ang gayong tao ay hindi man lamang sakop ng lupaing ari-arian ng panginoon na gaya ng mga alipin, kundi isang tagalabas na inupahang magtrabaho, kadalasa'y nang arawan lamang. (Mat 20:1, 2, 8) Ang ama ay nagpakuha ng isang mahabang damit, ang pinakamainam, para sa nakababatang anak. Hindi ito basta isang simpleng piraso ng pananamit, kundi malamang na isang uri ng kasuutang may magagarbong burda na ibinibigay sa isang panauhing pandangal. Posibleng ang singsing at mga sandalyas ay palatandaan ng dignidad at ng isang taong malaya.

(*18*) *Ang di-matuwid na katiwala* (Luc 16:1-8). Sinasabi sa mga talata 9-13 ang aral na mapupulot sa ilustrasyong ito. Pinapurihan ang katiwala, hindi dahil sa siya'y di-matuwid, kundi dahil sa kaniyang praktikal na karunungan.

Ang katiwala ay inatasang mangasiwa sa mga gawain ng kaniyang panginoon; iyon ay isang posisyong lubhang pinagkakatiwalaan. (Gen 24:2; 39:4) Sa ilustrasyon ni Jesus, ang pagpapatalsik sa katiwala ay nangangahulugang pinaaalis na siya sa bahay na iyon, anupat wala na siyang ikabubuhay. Hindi naman siya nagkasalapi nang bawasan niya ang mga utang ng mga may utang sa kaniyang panginoon, ngunit ginawa niya iyon upang magtamo siya ng mga kaibigang makapagbibigay sa kaniya ng pabor sa hinaharap. Ang 100 takal na bat ng langis ay katumbas ng 2,200 L (581 gal), at ang 100 takal na kor ng trigo ay umabot sa 22,000 L (625 *bushel*).

(*19*) *Ang taong mayaman at si Lazaro* (Luc 16:19-31). Ipinakikita ng tagpo, sa Lucas 16:14, 15, na nang panahong iyon ay nakikinig at nangungutya ang mga Pariseong maibigin sa salapi. Ngunit sinabi sa kanila ni Jesus: "Kayo ang mga nag-aaring matuwid sa inyong sarili sa harap ng mga tao, ngunit

nakikilala ng Diyos ang inyong mga puso; sapagkat ang matayog sa mga tao ay kasuklam-suklam na bagay sa paningin ng Diyos."

Ang "purpura at lino" na nakagayak sa taong mayaman ay maihahambing sa kagayakang isinusuot lamang ng mga prinsipe, mga taong mahal at mga saserdote. (Es 8:15; Gen 41:42; Exo 28:4, 5) Napakamamahalin ng mga ito. Ang Hades, na sinasabing pinaroonan ng taong mayaman na ito, ay ang karaniwang libingan ng patay na sangkatauhan. Hindi dapat ipasiya batay sa talinghagang ito na ang Hades mismo ay isang dako ng lumagablab na apoy; nililinaw ito sa Apocalipsis 20:14, kung saan ang kamatayan at ang Hades ay inilalarawang inihagis *sa* "lawa ng apoy." Kung gayon, tiyak na ang pagkamatay ng taong mayaman at ang kaniyang pagiging nasa Hades ay makasagisag lamang, yamang binabanggit ang makasagisag na kamatayan sa ibang bahagi ng Kasulatan. (Luc 9:60; Col 2:13; 1Ti 5:6) Kaya naranasan niya ang maapoy na pagpapahirap samantalang siya'y patay sa makasagisag na paraan, ngunit aktuwal na nabubuhay bilang isang tao. Sa Salita ng Diyos, ginagamit ang apoy upang lumarawan sa kaniyang maaapoy na mensahe ng kahatulan (Jer 5:14; 23:29), at ang gawaing isinasagawa ng mga propeta ng Diyos sa pagpapahayag nila ng kaniyang mga kahatulan ay sinasabing 'nagpapahirap' sa mga sumasalansang sa Diyos at sa kaniyang mga lingkod.—Apo 11:7, 10.

Ang Lazaro ay isang anyong Griego ng pangalang Hebreo na Eleazar, na nangangahulugang "Ang Diyos ay Tumulong." Lumilitaw na ang mga asong humimod sa kaniyang mga sugat ay mga asong ligáw na pagala-gala sa mga lansangan at itinuturing na marurumi. Ang kaniyang pagiging nasa dakong dibdib ni Abraham ay nagpapahiwatig na si Lazaro ay nasa isang pinapaborang posisyon (ihambing ang Ju 1:18), anupat ang tayutay na ito ay hinalaw sa kaugalian sa mga kainan na paghilig sa paraang makasasandig ang isa sa dibdib ng kaniyang kaibigan.—Ju 13:23-25.

(*20*) *Ang walang-kabuluhang mga alipin* (Luc 17:7-10). Ipinakikita ng talata 10 ang aral na mapupulot sa ilustrasyong ito.

Kalimitan, ang mga aliping nagtatrabaho rin sa mga bukid ng kanilang panginoon ang naghahain ng kaniyang hapunan. Bukod sa nakasanayan nilang maghintay hanggang sa makakain ang kanilang panginoon bago sila kumain, kadalasan, pinag-aagawan pa nila kung sino sa kanila ang magkakaroon ng karangalang magsilbi sa kaniya. Hindi iyon itinuring na isang karagdagang pasanin kundi isang bagay na karapatan ng kanilang panginoon.

(*21*) *Ang babaing balo at ang hukom* (Luc 18:1-8). Gaya ng nabanggit sa talata 1, ang ilustrasyon ay "may kinalaman sa pangangailangan na lagi silang manalangin at huwag manghimagod." Ipinakikita rin ng mga talata 7 at 8 ang pagkakapit. Lubhang naaangkop ang ilustrasyong ito na nagdiriin sa pananalangin dahil sa sinabi sa naunang kabanata, mga talata 20 hanggang 37.

Lumilitaw na ang hukom ay hindi kaugnay ng isang Judiong tribunal. Noong unang siglo, may apat na hukumang Judio: (1) ang hukuman ng nayon, binubuo ng tatlong lalaki; (2) isang hukumang binubuo ng pitong matatandang lalaki ng nayon; (3) sa Jerusalem, may mabababang hukumang binubuo ng tig-23 katao, at ang mga korteng iyon ay itinatag sa mga lunsod na may sapat na laki sa ibang mga lugar sa buong Palestina; at (4) ang pangunahing korte, ang Dakilang Sanedrin, binubuo ng 71 miyembro, na ang sentro ay nasa Jerusalem at may awtoridad sa buong bansa. (Tingnan ang HUKUMAN.) Ngunit ang hukom na ito sa ilustrasyon ay hindi tumutugma sa kaayusang hudisyal ng mga Judio kung saan isang hukuman na binubuo ng dikukulangin sa tatlo katao ang nanunungkulan; kaya malamang na siya'y isa sa mga hukom o mga tagapagpatupad-batas na inatasan ng mga Romano. Malinaw ang pagkakasabi na hindi siya natatakot sa Diyos ni nababahala man siya sa opinyon ng mga tao. Hindi sinasabi ng ilustrasyon na ang Diyos ay tulad ng di-matuwid na hukom; sa halip, ipinakikita nito ang kaibahan ng Diyos sa hukom. Kung sa bandang huli ay gagawin din ng hukom kung ano ang tama, lalo pa nga ang Diyos! Dahil sa pagpupumilit ng babaing balo, naudyukang kumilos ang di-matuwid na hukom; sa katulad na paraan, ang mga lingkod ng Diyos ay dapat magpatuloy sa pananalangin. Ang Diyos, na matuwid, ay tutugon sa kanilang panalangin, anupat pangyayarihin niyang maisakatuparan ang katarungan.

(*22*) *Ang Pariseong mapagmatuwid sa sarili at ang nagsisising maniningil ng buwis* (Luc 18:9-14). Ang tagpo ng ilustrasyong ito ay makikita sa talata 9 samantalang ang layunin ay nasa talata 14.

Yaong mga pumaparoon sa templo upang manalangin ay hindi pumapasok sa dakong Banal o sa Kabanal-banalan, ngunit pinahihintulutan silang pumasok sa mga loobang nasa palibot. Malamang na ang mga lalaking ito, mga Judio, ay nakatayo sa looban na nasa dakong labas, ang Looban ng mga Babae, gaya ng tawag dito. Ang mga Pariseo ay mayayabang at mapagmatuwid sa sarili, anupat hinahamak nila ang ibang tao. (Ju 7:47, 49) Nagaayuno sila nang makalawang ulit sa isang linggo, bagaman hindi ito kahilingan ng Kautusang Mosaiko. Iniuulat na pinipili nila itong gawin kapag ordinaryong mga araw ng palengke kung kailan maraming tao sa bayan, kapag may pantanging mga

serbisyo na idinaraos sa mga sinagoga, at kapag nagtitipon ang lokal na Sanedrin; upang mapagmasdan ng iba ang kanilang kabanalan. (Mat 6:16; ihambing ang 10:17, tlb sa *Rbi8*) Maaaring pumaroon sa templo ang mga Judiong maniningil ng buwis, ngunit kinapopootan sila dahil sa paglilingkod nila sa Roma.

(*23*) *Ang mga manggagawang binayaran ng isang denario* (Mat 20:1-16). Ang ilustrasyong ito ay bahagi ng sagot ni Jesus sa tanong ni Pedro na nasa Mateo 19:27: "Narito! Iniwan na namin ang lahat ng mga bagay at sumunod sa iyo; ano nga ba talaga ang mayroon para sa amin?" Pansinin din ang Mateo 19:30 at 20:16.

Labis na ikinababalisa ng mga may-ari ng ubasan ang panahon ng pamimitas ng ubas. May mga manggagawang ginagamit sa buong panahon ng pag-aani; ang iba naman ay inuupahan kapag kinailangan. Ang pagbabayad ng kabayaran sa pagtatapos ng maghapon ay kasuwato ng Kautusang Mosaiko; kailangan ito ng mga dukhang manggagawa. (Lev 19:13; Deu 24:14, 15) Ang isang denario, na kabayaran para sa maghapong paggawa, ay isang pilak na baryang Romano. Ang makabagong-panahong halaga nito ay 74 na sentimo [U.S.]. Noong unang siglo C.E., ang maghapon, mula sa pagsikat ng araw hanggang sa paglubog nito, ay hinahati ng mga Judio sa 12 bahagi na magkakasinghaba; kaya ang ika-3 oras ay papatak nang mga 8:00 hanggang 9:00 n.u.; ang ika-6 na oras, mga 11:00 n.u. hanggang tanghaling-tapat; ang ika-9 na oras, mga 2:00 hanggang 3:00 n.h.; at ang ika-11 oras, mga 4:00 hanggang 5:00 n.h.

(*24*) *Ang mga mina* (Luc 19:11-27). Sinalita habang umaahon si Jesus patungong Jerusalem sa huling pagkakataon, noong 33 C.E. (Luc 19:1, 28) Gaya ng sabi sa talata 11, ibinigay ang ilustrasyon dahil "inaakala nilang kaagad na magpapakita ang kaharian ng Diyos."

Sa Imperyo ng Roma, pangkaraniwan para sa isang taong ipinanganak na maharlika ang maglakbay patungo sa Roma sa paghahangad ng makaharing kapangyarihan. Ginawa ito ni Arquelao, anak ni Herodes na Dakila, ngunit ang mga Judio ay nagpadala ng 50 embahador sa korte ni Augusto upang magharap ng mga paratang laban sa kaniya at, kung posible, biguin ang paghahangad niya ng kapangyarihan. Ang pilak na mina na unang ibinigay sa bawat alipin ay magkakahalaga sa ngayon ng $65.40 ngunit katumbas noon ng kabayaran para sa 88-araw na paggawa.

(*25*) *Ang dalawang anak* (Mat 21:28-31). Ang ilustrasyong ito, na sinalita sa templo sa Jerusalem, ay bahagi ng sagot ni Jesus sa mga tanong na nasa talata 23: "Sa anong awtoridad ginagawa mo ang mga bagay na ito? At sino ang nagbigay sa iyo ng awtoridad na ito?" Palibhasa'y natugunan ang kanilang mga tanong, gumamit si Jesus ng ilang ilustrasyon upang ipakita sa mga lider ng relihiyon kung anong uri talaga sila ng mga tao.

Sa mga talata 31 at 32, tinukoy ni Jesus ang pagkakapit ng kaniyang ilustrasyon. Ipinahiwatig niya na ang mga punong saserdote at ang maimpluwensiyang matatandang lalaki na kausap niya ay maihahalintulad sa ikalawang anak, anupat nagaangking naglilingkod sa Diyos ngunit sa totoo'y hindi iyon ginagawa. Sa kabilang dako, ang mga maniningil ng buwis at mga patutot na naniwala kay Juan na Tagapagbautismo ay gaya ng unang anak; sa pasimula ay may-kagaspangan silang tumangging maglingkod sa Diyos ngunit nang magla-o'y nagsisi sila at nagbago ng kanilang landasin.

(*26*) *Ang mapamaslang na mga tagapagsaka* (Mat 21:33-44; Mar 12:1-11; Luc 20:9-18). Sinalita sa templo sa Jerusalem, tatlong araw na lamang bago patayin si Jesus na Anak ng Diyos. Ang ilustrasyong ito ay bilang sagot din sa tanong hinggil sa pinagmulan ng awtoridad ni Jesus. (Mar 11:27-33) Karaka-raka pagkatapos ng ilustrasyong ito, sinasabi ng mga ulat ng Ebanghelyo na natanto ng mga lider ng relihiyon na siya ay nagsasalita tungkol sa kanila.—Mat 21:45; Mar 12:12; Luc 20:19.

Maaaring ang bakod na nakapalibot sa ubasan ay yari sa bato (Kaw 24:30, 31) o maaaring iyon ay isang halamang-bakod. (Isa 5:5) Kalimitan, ang tangkeng pang-alak ay hinuhukay sa bato at mayroon itong dalawang palapag, anupat umaagos ang katas mula sa isa na nasa itaas patungo sa isa na nasa ibaba. Ang tore naman ay isang dako kung saan nagmamasid ang bantay upang huwag makapasok ang mga magnanakaw at mga hayop. Sa ilang kalagayan, tumatanggap ang mga tagapagsaka ng ilang bahagi sa mga bunga. Sa ibang kaso, nagbabayad ng salapi ang mga tagapagsaka bilang upa o nakikipagkasundo silang magbigay sa may-ari ng isang tiyak na dami ng ani, anupat lumilitaw na ang huling nabanggit ang siyang kalagayang tinutukoy sa ilustrasyon. Sa pamamagitan ng pagpaslang sa anak, ang tagapagmana, baka inisip nilang angkinin ang ubasan, yamang nangibang-bansa ang taong nagtanim nito. Sa Isaias 5:1-7, sinasabing "ang ubasan ni Jehova" ay "ang sambahayan ng Israel." Gaya ng ipinakikita ng mga manunulat ng Ebanghelyo, sinipi ni Jesus ang Awit 118:22, 23 bilang susi upang maunawaan ang ilustrasyon.

(*27*) *Ang piging ng kasalan para sa anak na lalaki ng hari* (Mat 22:1-14). Gaya ng ipinahihiwatig sa talata 1, ang ilustrasyong ito ay karugtong ng talakayang nauuna rito at bahagi ng sagot ni Jesus sa tanong na sa pamamagitan ng anong awtoridad

niya ginagawa ang kaniyang gawain. (Mat 21:23-27) Para sa pagkakapit nito, pansinin ang mga talata 2 at 14.

Mga ilang buwan bago nito, gumamit si Jesus ng isang katulad na ilustrasyon hinggil sa isang malaking hapunan na doo'y marami ang inanyayahan; ang mga inanyayahan ay nagpakita ng pagkaabala sa ibang mga bagay at kawalang-galang para sa kanilang magiging punong-abala. (Luc 14:16-24) Ngayon naman, tatlong araw na lamang bago siya mamatay, hindi lamang binabanggit ni Jesus ang pag-aatubiling pumaroon ng mga inanyayahan kundi gayundin ang isang mapamaslang na saloobin ng ilan sa mga ito. Ang pagpaslang nila sa mga kinatawan ng hari ay katumbas ng paghihimagsik; kaya naman pinuksa ng mga hukbo ng hari ang mga mamamaslang at sinunog ang kanilang lunsod. Yamang ito ay isang maharlikang kasalan, malamang na isang espesyal na kasuutan ang inilaan ng maharlikang punong-abala para sa kaniyang mga panauhin sa ganitong okasyon. Kung gayon, ang hindi pagsusuot ng isang panauhin ng kasuutang pangkasal ay nagpapahiwatig na tinanggihan niya ang kasuutang inilaan ng hari nang ialok ito sa kaniya.

(*28*) *Ang sampung dalaga* (Mat 25:1-13). Ang ilustrasyong ito hinggil sa "kaharian ng langit" ay bahagi ng sagot ni Jesus sa tanong ng kaniyang mga alagad na nakaulat sa Mateo 24:3. Malinaw na ipinakikita sa Mateo 25:13 ang layunin ng ilustrasyong ito.

Noong mga araw na iyon, isang mahalagang bahagi ng seremonya sa pag-aasawa ang pormal na pagdadala sa kasintahang babae mula sa tahanan ng kaniyang ama patungo sa tahanan ng kaniyang kasintahang lalaki o ng ama ng kasintahang lalaki. Ang kasintahang lalaki, na nagagayakan ng kaniyang pinakamainam na kasuutan, ay aalis sa kaniyang bahay sa gabi patungo sa tahanan ng mga magulang ng kasintahang babae, kasama ang kaniyang mga kaibigan. Mula roon, ang prusisyon, na sinasabayan ng mga manunugtog at mga mang-aawit at kadalasa'y pati ng mga taong may dalang mga lampara, ay humahayo patungo sa tahanan ng kasintahang lalaki. Lubha namang pinananabikan ng mga tao sa kahabaan ng ruta ang prusisyon; ang ilan ay sumasama rito, partikular na ang mga dalagang may dalang mga lampara. (Jer 7:34; 16:9; Isa 62:5) Maaaring maantala at gabihin ang prusisyon, yamang hindi naman ito nagmamadali, anupat ang ilan na naghihintay sa daan ay baka antukin na at makatulog. Malayo pa lamang ay maaaring marinig na ang awitan at pagbubunyi, anupat ang mga nakaririnig niyaon ay sumisigaw: "Narito na ang kasintahang lalaki!" Pagkatapos, kapag nakapasok na sa bahay ang kasintahang lalaki at ang kaniyang mga kasama at naisara na ang pinto, hindi na makapapasok ang mga panauhing nahuli. Ang mga lamparang dinadala sa prusisyon ay pinagniningas ng langis at kailangang laging muling punan.

(*29*) *Ang mga talento* (Mat 25:14-30). Ang ilustrasyong ito tungkol sa isang tao na maglalakbay na sa ibang bayan ay sinalita ni Jesus sa apat na mga alagad niya tatlong araw na lamang bago siya mamatay, anupat di-katagalan niyaon ay aakyat naman siya sa langit. Bahagi rin ito ng sagot ni Jesus sa tanong na matatagpuan sa Mateo 24:3.—Mar 13:3, 4.

Di-tulad ng ilustrasyon ng mga mina, kung saan ang bawat alipin ay binigyan ng tig-iisang mina, dito, ang mga talento ay ibinigay "sa bawat isa ayon sa kaniyang sariling kakayahan." (Luc 19:11-27) Lumilitaw na ang tinutukoy rito ay ang talentong pilak, na nang mga araw na iyon ay maaaring kitain ng isang trabahador sa loob ng mga 20 taon. Dapat sana'y nagmalasakit ang lahat ng mga alipin sa ari-arian ng kanilang panginoon at dapat sana'y ipinakipagkalakalan nila nang masikap at may katalinuhan ang mga pag-aari ng panginoon na ipinagkatiwala sa kanila. Sana man lamang ay inilagak nila ang salapi sa mga bangkero, upang, kung hindi man nila nais na personal na palaguin ang mga ari-arian ng kanilang panginoon, ang salapi ay hindi lubusang natutulog kundi kumikita ng patubo. Ngunit itinago ng balakyot at makupad na alipin sa lupa ang talentong ipinagkatiwala sa kaniya, anupat dahil dito ay sinalungat niya ang mga kapakanan ng kaniyang panginoon.

(*30*) *Ang mga tupa at ang mga kambing* (Mat 25:31-46). Gaya ng sinabi sa mga talata 31, 32, 41, 46, ang ipinakikita rito ay ang pagbubukud-bukod at paghatol sa mga tao ng mga bansa kapag ang Anak ng tao ay dumating sa kaniyang kaluwalhatian. Ang ilustrasyong ito ay bahagi ng sagot ni Jesus sa tanong ng kaniyang mga alagad may kinalaman sa 'tanda ng kaniyang pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay.'—Mat 24:3.

Sa Gitnang Silangan, ang mga tupa at mga kambing ay karaniwang nanginginaing magkakasama, at madaling makilala ng pastol ang dalawang uri ng mga hayop kapag gusto niya silang pagbukud-bukurin. Ang pagbanggit ni Jesus sa mga kambing sa ilustrasyong ito ay hindi upang laitin ang ganitong uri ng mga hayop. (Sa taunang Araw ng Pagbabayad-Sala, dugo ng isang kambing ang ginagamit upang magbayad-sala para sa kasalanan ng Israel.) Kaya ang mga kambing ay kumakatawan lamang sa isang grupo ng mga tao, at ang mga tupa naman ay kumakatawan sa ibang grupo. Ang "ka-

nan," kung saan inilagay ang "mga tupa," ay isang dakong pandangal. (Gaw 2:33; Efe 1:19, 20) Ang "kaliwa," na pinaglagyan sa "mga kambing," ay kumakatawan sa isang dako ng kasiraang-puri. (Ihambing ang Ec 10:2.) Pansinin na ang "mga tupa," na inilagay sa kanan ng nakaluklok na Anak ng tao, ay ipinakikitang naiiba sa "mga kapatid" ni Jesu-Kristo, na pinagpakitaan nila ng mga gawang kabaitan. —Mat 25:34-40; Heb 2:11, 12.

Ang aklat ng Apocalipsis. Ang Apocalipsis, na huling aklat sa Banal na Kasulatan, ay isa sa mga aklat na naglalaman ng pinakamaraming ilustrasyon sa buong Bibliya. Sinabi mismo ng manunulat na si Juan na iniharap ito sa kaniya "sa mga tanda." (Apo 1:1) Kaya naman talagang masasabi na mula sa pasimula hanggang sa katapusan, namumukod-tangi ang Bibliya sa paggamit ng angkop na mga ilustrasyon.

Mga ilustrasyon ng mga alagad ni Kristo. Bukod sa pagtatala nila ng mga ilustrasyong sinalita ni Jesu-Kristo, gumamit din ng mga ilustrasyon ang mga Kristiyanong manunulat ng Bibliya. Sa aklat ng Mga Gawa, itinala ni Lucas ang maiinam na ilustrasyong ginamit ng apostol na si Pablo noong nakikipag-usap ito sa mga di-Judio sa Atenas. Tinukoy ni Pablo ang mga bagay na pinag-uukulan ng debosyon na pamilyar sa kanila at ang mga akda ng kanilang mga makata. (Gaw 17:22-31) Gaya ng makikita kung babasahin ang liham sa mga Hebreo, ang apostol na ito (na karaniwang kinikilala bilang manunulat ng liham na ito) ay saganang gumamit ng mga ilustrasyong halaw sa kasaysayan ng pakikitungo ng Diyos sa Israel. Sa mga nasa Corinto, na pamilyar sa mga isport ng Gresya, inihalintulad niya ang landasing Kristiyano sa isang takbuhan. (1Co 9:24-27) Namumukod-tangi ang ilustrasyon tungkol sa punong olibo, na may kasamang babala laban sa pagiging kampante at payo sa mga Kristiyano na gampanan ang kanilang sagradong paglilingkod sa Diyos taglay ang kanilang kakayahan sa pangangatuwiran.—Ro 11:13-32; 12:1, 2.

Sa kaniyang mga isinulat, may-kahusayang inilakip ng kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago ang karaniwang mga kalagayan sa pang-araw-araw na buhay, anupat tinukoy niya ang isang tao na tumitingin sa salamin, ang renda ng isang kabayo, ang timon ng isang barko, at iba pa, upang maitawid ang espirituwal na mga katotohanan. (San 1:23, 24; 3:3, 4) Humalaw naman sina Pedro at Judas ng mga pangyayari mula sa mas naunang kinasihang mga akda upang ilarawan ang mensaheng inihatid nila udyok ng banal na espiritu. Lahat ng maiinam na ilustrasyong ito, na pinatnubayan ng espiritu ng Diyos, ay kapaki-pakinabang upang ang Bibliya na Salita ng Diyos ay maging isang buháy na aklat.

IMAHEN. Isang estatuwa o rebulto ng isang persona o bagay na kalimitan ay nauugnay sa idolatriya.

Ang pagpapakundangan sa mga imahen bilang pagsamba ay hinahatulan sa buong Kasulatan. Malinaw na ipinahayag sa Kautusang ibinigay sa Israel ang pagkarimarim ng Diyos sa gayong gawain. Hindi lamang mga inukit na imahen ang ipinagbawal kundi pati ang paggawa ng "anyo" ng anumang nasa langit, nasa lupa, o nasa dagat bilang isang bagay na sasambahin. (Exo 20:4, 5; Lev 26:1; Isa 42:8) Ang gayong mga bagay ay maaaring gawa sa anumang materyales, sa anumang anyo —kahoy, metal, bato; inukit, hinulma, pinukpok, tinabas; ayon sa pigura ng mga tao, mga hayop, mga ibon, mga bagay na walang buhay, o basta makasagisag na mga anyo—ngunit ang alinman sa mga ito ay hindi sinang-ayunan ng Diyos para sa pagsamba. Ang paggawa ng mga ito ay 'paggawi nang kapaha-pahamak,' paggawa ng masama sa paningin ni Jehova, isang karima-rimarim at nakagagalit na bagay na nagdadala ng kaniyang sumpa sa mga nagsasagawa niyaon. (Deu 4:16-19, 23-25; 27:15; Bil 33:52; Isa 40:19, 20; 44:12, 13; Eze 7:20) Gayakan man ng ginto at pilak ang mga ito, kasuklam-suklam pa rin ang mga ito sa paningin ng Diyos at durungisan at itatapon pa rin ang mga ito bilang "dumi lamang!"—Deu 7:5, 25; Isa 30:22.

Ipinakikitang ang gayong paggamit ng mga imahen, o mga larawan, ay hindi katanggap-tanggap sa Diyos, yamang salungat ito sa matinong pangangatuwiran at nagsisiwalat ito ng mangmang na pangangatuwiran at ng pagtangging kumilala sa maliwanag na mga katotohanan. (Isa 44:14-20; Jer 10:14; Ro 1:20-23) Ang mga imahen ay hindi mapakikinabangan; hindi makapagbibigay ng kaalaman, patnubay, o proteksiyon; di-makapagsalita, walang kalaban-laban, at walang buhay, anupat magiging dahilan ng pagkapahiya. (Isa 44:9-11; 45:20; 46:5-7; Hab 2:18-20) Dahil sa makahulang mga kapahayagan ni Jehova, na may-katumpakang nagsabi ng mga pangyayari sa hinaharap, nabigo ang anumang pagsisikap ng di-tapat na mga Israelita na iukol ang kapurihan sa kanilang idolatrosong mga imahen bilang responsable sa kaganapan ng gayong mga pangyayari.—Isa 48:3-7.

Sa kabila ng malilinaw na kapahayagan ng Diyos, may-kamangmangang sinikap ng mga Israelita at ng iba pa na ilakip sa pagsamba sa tunay na Diyos na si Jehova ang paggamit ng relihiyosong mga imahen. (Exo 32:1-8; 1Ha 12:26-28; 2Ha 17:41;

21:7) Noong panahon ng mga Hukom, isang babae ang nagpabanal pa nga ng mga pirasong pilak para kay Jehova at pagkatapos ay ginamit niya ang mga iyon sa paggawa ng isang relihiyosong imahen. (Huk 17:3, 4; 18:14-20, 30, 31) Bago wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem, may naipasok na karima-rimarim na mga relihiyosong imahen sa lugar ng templo, at ang isa sa mga iyon ay inilalarawan bilang isang "sagisag ng paninibugho," maliwanag na tumutukoy sa pagpukaw sa paninibugho ng Diyos dahil sa pagbibigay sa isang imahen ng papuring nauukol sa kaniya.—Eze 8:3-12; Exo 20:5.

Gayunman, may ilang imahen na inanyuan ayon sa wangis ng mga hayop at maging ng mga kerubin na ginawa ayon sa utos ni Jehova at samakatuwid ay maituturing na wasto. Bagaman nagsilbing makasagisag na mga paglalarawan may kaugnayan sa pagsamba sa Diyos, ang mga ito ay hindi pinag-ukulan ng pagpapakundangan, o pagsamba, gaya halimbawa sa pananalangin o paghahain.—Tingnan ang IDOLO, IDOLATRIYA.

Mga Imahen sa Aklat ng Daniel. Noong ikalawang taon ng paghahari ni Nabucodonosor (maliwanag na binilang mula sa panahon ng paglupig niya sa Jerusalem noong 607 B.C.E.), ang Babilonyong haring iyon ay nagkaroon ng isang panaginip na lubhang nakaligalig sa kaniya at naging dahilan upang hindi siya mapagkatulog. Lumilitaw na hindi niya maalaala ang kabuuan ng panaginip, sapagkat iniutos niya sa kaniyang marurunong na tao at mga saserdote na isiwalat kapuwa ang panaginip at ang pakahulugan nito. Sa kabila ng ipinaghahambog nilang kakayahan bilang mga tagapagsiwalat ng lihim na mga bagay, hindi nagawa ng marurunong na tao ng Babilonya ang kahilingan ng hari. Dahil dito, pinatawan sila ng hatol na kamatayan, anupat nalagay rin sa panganib ang buhay ni Daniel at ng kaniyang mga kasamahan. Sa tulong ng Diyos, hindi lamang ang panaginip ang naisiwalat ni Daniel kundi pati ang kahulugan nito. Pagkatanggap ni Daniel ng pagsisiwalat na iyon, itinawag-pansin ng kaniyang kapahayagan ng papuri at pasasalamat na ang Diyos na Jehova ang siyang Bukal ng karunungan at lakas at ang isa na 'bumabago ng mga panahon at mga kapanahunan, nag-aalis ng mga hari at naglalagay ng mga hari.' (Dan 2:1-23) Maliwanag na ang panaginip ay nagmula sa Diyos anupat inilarawan nito sa isang makahulang paraan na hindi mahahadlangan ang pangangasiwa ng Diyos sa mga pangyayari sa lupa.

Ang panaginip ni Nabucodonosor ay hinggil sa isang pagkalaki-laking imahen na anyong tao. Ang mga bahagi ng katawan nito, mula sa itaas pababa, ay binubuo ng mga metal na ang kaurian ay papababa ngunit ang kalidad naman ay papatigas, anupat nagsimula sa ginto at nagtapos sa bakal; gayunman, ang mga paa at mga daliri ay bakal na hinaluan ng luwad. Ang buong imahen ay dinurog hanggang sa mapulbos sa pamamagitan ng isang bato na natibag mula sa isang bundok, anupat pagkatapos nito ay pinunô ng bato ang buong lupa. —Dan 2:31-35.

Ano ang kahulugan ng mga bahagi ng imaheng napanaginipan ni Nabucodonosor?

Maliwanag na ang imahen ay may kaugnayan sa pamumuno sa lupa at sa layunin ng Diyos na Jehova may kinalaman sa gayong pamumuno. Nililinaw ito sa kinasihang pakahulugan na ibinigay ni Daniel. Ang ginintuang ulo ay kumakatawan kay Nabucodonosor, ang isa na pinahintulutan ng Diyos na magtamo ng kapangyarihan bilang ang nangingibabaw na pandaigdig na tagapamahala at, higit na mahalaga, ang isa na nagpabagsak sa makalarawang kaharian ng Juda. Gayunman, sa pagsasabing, "Ikaw mismo ang ulong ginto," waring hindi naman nililimitahan ni Daniel ang kahulugan ng ulo bilang tumutukoy lamang kay Nabucodonosor. Yamang ang iba pang mga bahagi ng katawan ay kumakatawan sa mga kaharian, maliwanag na ang ulo ay kumakatawan sa *dinastiya* ng mga haring Babilonyo mula kay Nabucodonosor hanggang sa bumagsak ang Babilonya noong panahon ni Haring Nabonido at ng kaniyang anak na si Belsasar. —Dan 2:37, 38.

Alinsunod dito, ang kahariang kinakatawanan ng pilak na dibdib at mga bisig ay ang kapangyarihang Medo-Persiano, na nagpabagsak sa Babilonya noong 539 B.C.E. Ito ay "nakabababa" sa dinastiyang Babilonyo ngunit hindi sa diwa na mas maliit ang lupaing pinamunuan nito o na mas mahina ito sa militar o sa ekonomiya. Samakatuwid, maaaring ang kahigitan ng Babilonya ay nauugnay sa naging papel niyaon bilang tagapagbagsak ng makalarawang kaharian ng Diyos sa Jerusalem, isang pantanging karangalan na hindi tinaglay ng Medo-Persia. Ang Medo-Persianong dinastiya ng mga pandaigdig na tagapamahala ay nagwakas kay Dario III (Codommanus), na ang mga hukbo ay lubusang tinalo ni Alejandro ng Macedonia noong 331 B.C.E. Kaya naman ang Gresya ang kapangyarihang inilalarawan ng tansong tiyan at mga hita ng imahen.—Dan 2:39.

Ang pamumunong Griego, o Heleniko, ay nanatili, bagaman hati-hati na, hanggang noong sakupin ito ng bumabangong kapangyarihan ng Roma.

Sa gayon ay lumitaw sa imahen ang Kapangyarihang Pandaigdig ng Roma na isinagisag ng metal na mas mababang uri ngunit mas matigas, ang bakal, na bumubuo sa mga binti ng malaking imahen. Ang lakas ng Roma sa pagbasag at pagdurog sa sumasalansang na mga kaharian, na binabanggit sa hula, ay bantog sa kasaysayan. (Dan 2:40) Gayunman, hindi lamang Roma ang saklaw ng kinakatawanan ng mga binti at mga paa ng imahen, sapagkat hindi ang pamamahala ng Imperyo ng Roma ang nakasaksi sa pagtatapos ng makahulang panaginip, samakatuwid nga, ang pagdating ng makasagisag na bato na natibag mula sa bundok, ang pagdurog nito sa buong imahen at, pagkatapos, ang pagpunô nito sa buong lupa.

Dahil dito, ang mga pananalita ng ilang komentarista sa Bibliya ay kahawig na kahawig niyaong kay M. F. Unger, na nagsabi: "Ang panaginip ni Nabucodonosor, ayon sa ipinaliwanag ni Daniel, ay naglalarawan sa takbo at wakas ng 'mga panahon ng mga Gentil' (Lucas 21:24; Apo. 16:19); samakatuwid nga, ng Gentil na kapangyarihang pandaigdig na wawasakin sa Ikalawang Pagdating ni Kristo." (*Unger's Bible Dictionary,* 1965, p. 516) Si Daniel mismo ang nagsabi kay Nabucodonosor na ang panaginip ay hinggil sa "kung ano ang mangyayari sa huling bahagi ng mga araw" (Dan 2:28), at yamang ang makasagisag na bato ay ipinakikitang kumakatawan sa Kaharian ng Diyos, maaasahan na ang pamumunong inilalarawan ng bakal na mga binti at mga paa ng imahen ay aabot hanggang sa panahon ng pagtatatag ng Kahariang iyon at hanggang sa panahon ng pagkilos niyaon upang 'durugin at wakasan ang lahat ng mga kahariang ito.'—Dan 2:44.

Ipinakikita ng kasaysayan na, bagaman lumawig pa ang buhay ng Imperyo ng Roma sa anyo ng Banal na Imperyong Romano ng bansang Aleman, nang maglaon ay nagbigay-daan ito sa bumabangong kapangyarihan ng isang dating sakop ng imperyo, ang Britanya. Dahil naman sa kanilang malapit na kaugnayan at malimit na pagkakaisa sa pagkilos, ang Britanya at Estados Unidos sa ngayon ay madalas tukuyin bilang ang Kapangyarihang Pandaigdig na Anglo-Amerikano, ang kasalukuyang nangingibabaw na kapangyarihan sa kasaysayan ng daigdig.

Malinaw na inilalarawan ng magkahalong bakal at luwad sa mga paa ng malaking imahen ang kalagayang makikita sa huling kapahayagan ng pulitikal na pandaigdig na pamumuno. Sa ibang bahagi ng Kasulatan, ang luwad ay ginagamit bilang metapora upang kumatawan sa mga taong laman, na gawa sa alabok ng lupa. (Job 10:9; Isa 29:16; Ro 9:20, 21) Kaya naman sa pakahulugan ni Daniel ay waring iniuugnay sa "supling ng sangkatauhan" ang luwad, na kapag inihalo ay magiging dahilan upang maging marupok yaong isinasagisag ng mga paa at mga daliri ng imahen. Tumutukoy ito sa paghina at kawalan ng pagkakaisa sa tulad-bakal na lakas ng huling anyo ng pandaigdig na pamumuno ng makalupang mga kaharian. (Dan 2:41-43) Ang karaniwang tao ay magkakaroon ng mas malaking impluwensiya sa mga gawain ng pamahalaan.

Ang ginintuang imahen na itinayo ni Nabucodonosor nang dakong huli sa Kapatagan ng Dura ay hindi tuwirang nauugnay sa pagkalaki-laking imahen sa panaginip. Kung isasaalang-alang ang mga dimensiyon nito—60 siko (27 m; 88 piye) ang taas at 6 na siko lamang (2.7 m; 8.8 piye) ang lapad (o may *ratio* na sampu sa isa)—waring malayong mangyari na isa itong estatuwa na anyong tao, malibang napakataas ng pedestal nito anupat mas mataas pa kaysa sa mismong estatuwa na hugis-tao. Ang taas ng katawan ng tao at ang lapad nito ay mayroon lamang proporsiyon na apat sa isa. Kaya maaaring isang sagisag lamang ang imahen, marahil ay tulad ng mga obelisko sa sinaunang Ehipto.—Dan 3:1.

IMBAKAN, KAMALIG. Isang bodega o gusali kung saan itinatago ang mga pagkain, alak, at langis, gayundin ang mahahalagang metal o mga bato at iba pang mga kagamitan. Ang imbakan ng butil [sa Ingles, *granary*] ay isang istrakturang pinaglalagyan ng giniik na mga butil. Noong sinaunang panahon, pangkaraniwan ang mga bangan, mga tore, at iba pang mga pasilidad na mapag-iimbakan (1Cr 27:25; 2Cr 32:27, 28; Joe 1:17; Hag 2:19), at may ilang lunsod na pangunahing nagsilbi bilang mga sentrong imbakan.—Exo 1:11.

May kaugnayan sa santuwaryo, kinailangan ang mga kamalig upang mapaglagyan ng mga ikapu at mga abuloy na nagmula sa mga bukid, mga taniman, at mga ubasan na ibinigay ng Israel sa mga Levita. (Mal 3:10) May ilang Levita na inilagay upang mangasiwa sa mga imbakan at sila ang namahagi ng gayong mga probisyon sa kanilang mga kapatid.—1Cr 26:15, 17; Ne 12:44; 13:12, 13.

Sa sinaunang Ehipto, iba-iba ang kayarian ng mga imbakan ng butil, anupat ang isang uri ay kahawig ng makabagong-panahong *silo* (mataas, hugis-silinder, at kulob na imbakan ng binutil). Mayroon itong pinto sa tuktok kung saan ibinubuhos ang mga butil (sa pamamagitan ng pag-akyat sa isang hagdanan) at maliliit na *sliding door* na kapantay ng lupa para makuha ang mga butil. Matagal na ring ginagamit sa Gitnang Silangan ang mga imbakan ng butil na nasa ilalim ng lupa,

anupat maliwanag na mas pinipili ang mga ito sa mga lugar na kakaunti ang populasyon dahil nakakubli ang mga ito mula sa mga mandarambong.

Makatalinghagang Paggamit. Noong hinihimok ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga alagad na huwag mabalisa tungkol sa kanilang materyal na mga pangangailangan, kundi hanapin lamang ang kanilang "tinapay para sa araw na ito," pinaalalahanan niya sila na pinakakain ng Diyos ang mga ibon bagaman hindi nagtitipon ang mga ito ng anumang bagay sa mga kamalig o mga bangan. (Mat 6:11, 25, 26; Luc 12:22, 24) Upang ipakita na ang buhay ay hindi nagmumula sa mga bagay na tinataglay ng isa, nagbigay si Jesus ng isang ilustrasyon tungkol sa isang taong mayaman na nag-isip na palitan ang kaniyang mga kamalig ng mas malalaki upang mapag-imbakan ng kaniyang maraming pag-aari, ngunit namatay siya; sa gayon ay hindi niya napakinabangan ang kaniyang materyal na kayamanan.—Luc 12:13-21.

Sa halip na himukin tayong magtiwala sa makalupang mga pag-aari at sa gayon ay mag-imbak ng napakarami nito, ang marunong na manunulat ng Mga Kawikaan ay nagsasabi: "Parangalan mo si Jehova ng iyong mahahalagang pag-aari . . . Sa gayon ay mapupuno nang sagana ang iyong mga imbakan ng panustos." (Kaw 3:9, 10) Ipinakita ito ng karanasan ng bansang Israel, anupat noong masunurin silang naglilingkod kay Jehova at nagdadala ng buong ikapu sa santuwaryo, sagana silang pinagpapala. (Deu 28:1, 8; 1Ha 4:20; 2Cr 31:4-10; Mal 3:10) Sa Awit 144:13-15, lumilitaw na ang gayong materyal na pagpapalang resulta ng pagiging masunurin ang tinutukoy ni Haring David. Matapos iligtas si David at ang bayan at bigyan ng tagumpay laban sa kanilang mga kaaway, kabilang sa mga pagpapala ni Jehova ang pagpuno sa kanilang mga imbakan o kamalig ng mga produkto at pagbibigay ng materyal na kasaganaan. Para ipakitang si Jehova ang tunay na pinagmulan ng kanilang kasaganaan at kaligayahan, tinapos ni David ang awit na ito sa mga salitang "Maligaya ang bayan na ang Diyos ay si Jehova!"

Makasagisag na Paggamit. Binabalaan ni Juan na Tagapagbautismo ang mga Pariseo at mga Saduceo tungkol sa mapanganib na kalagayan nila, anupat inihalintulad niya sa trigo na titipunin yaong mga tunay na nagsisisi, ngunit inihambing naman niya sa ipa ang mga lider na iyon. Sinabi niya sa kanila: "Ang isa na dumarating na kasunod ko . . . titipunin [niya] sa kamalig ang kaniyang trigo, ngunit ang ipa ay kaniyang susunugin sa apoy na hindi mapapatay." (Mat 3:7-12; Luc 3:16, 17) Inihula ni Jesus ang isang "pag-aani," na sinabi niyang katumbas ng "katapusan ng isang sistema ng mga bagay" at kung kailan titipunin ng anghelikong "mga manggagapas" ang makasagisag na "mga panirang-damo" upang sunugin, samantalang titipunin naman ang "trigo" sa "kamalig" ng Diyos, ang isinauling kongregasyong Kristiyano, kung saan sila tatanggap ng lingap at proteksiyon ng Diyos.—Mat 13:24-30, 36-43.

Ang mga bagay na nilagyan ni Jehova ng mga hangganan sa pamamagitan ng kaniyang nilalang na mga puwersa, o mga batas sa kalikasan, gayundin ang mga bagay na pinananatili niyang nasa ilalim ng kaniyang kontrol para sa pantanging mga layunin, ay tinutukoy niya bilang nasa "mga imbakan." Ang dagat ay sinasabing 'tinipon gaya ng prinsa, na inilagay sa mga imbakan.' (Aw 33:7) Tungkol sa iba pang likas na mga penomeno na kung minsan ay ginagamit laban sa kaniyang mga kaaway, tinanong niya si Job: "Nakapasok ka na ba sa mga imbakan ng niyebe, o nakikita mo ba maging ang mga imbakan ng graniso, na pinipigilan ko para sa panahon ng kabagabagan, para sa araw ng labanan at digmaan?" (Job 38:22, 23; ihambing ang Jos 10:8-11; Huk 5:20, 21; Aw 105:32; 135:7.) Maging ang mga hukbo ng mga Medo at mga Persiano sa ilalim ni Haring Ciro ay ibinilang ni Jehova sa "mga sandata ng kaniyang pagtuligsa" na inilabas niya mula sa kaniyang "imbakan" laban sa Babilonya.—Jer 50:25, 26.

IMBAKANG LUNSOD, MGA. Mga lunsod na pantanging dinisenyo bilang mga sentrong imbakan ng pamahalaan. Upang magtagal, ang mga reserbang panustos gaya ng mga butil, pati ang iba pang mga bagay, ay iniingatan noon sa mga bahay-imbakan at mga imbakan ng butil na itinayo sa mga lokasyong ito.

Sa ilalim ng paniniil ng mga Ehipsiyo, ang mga Israelita ay sapilitang pinagtayo ng "mga lunsod bilang mga imbakang dako para kay Paraon, samakatuwid ay ang Pitom at ang Raamses." (Exo 1:11) Nagtayo rin si Solomon ng mga imbakang lunsod. (1Ha 9:17-19; 2Cr 8:4-6) Nang maglaon, habang patuloy na nanagana si Haring Jehosapat, "nagtayo siya ng mga nakukutaang dako at mga imbakang lunsod sa Juda."—2Cr 17:12; tingnan ang IMBAKAN, KAMALIG.

IMBAKANG-TUBIG [sa Ingles, *cistern*]. Isang artipisyal na hukay sa ilalim ng lupa na kadalasang ginagamit noon para sa pag-iipon ng tubig. Di-tulad ng mga balon na hinuhukay upang makuha ang tubig na likas na lumalabas sa ilalim ng lupa, ang mga imbakang-tubig ay kadalasang dinisenyo bilang sahuran at tipunan ng tubig-ulan o ng tubig na dumadaloy mula sa mga bukal. Digaya ng mga tipunang-tubig [sa Ingles, *pool*] na

walang takip, kadalasang tinatakpan ang mga ito sa ibabaw. Ang salitang Hebreo na *bohr,* isinalin bilang "imbakang-tubig," ay isinasalin din bilang "balon" (sa Ingles, *waterpit*), lalo na kung lumilitaw na wala itong tubig (Gen 37:20-29; 2Sa 23:20), bilang "bilangguang lungaw" kung ginagamit ito sa gayong layunin (Gen 40:15), at bilang "hukay" kapag ito ay tumutukoy sa o katumbas ng "Sheol" (Aw 30:3; Kaw 1:12; Eze 31:14, 16).

Napakahalaga ng mga imbakang-tubig sa Lupang Pangako. Kalimitan nang ang mga ito lamang ang mapagkukunan ng sapat na suplay ng tubig, sapagkat kakaunti ang mga balon at mga bukal sa bulubunduking lupain at, kung may makita man, madalas ay natutuyuan naman ang mga ito sa pagtatapos ng tag-araw. Dahil sa gawang-taong mga imbakang-tubig, naging posible pa nga na magkaroon ng mga nayon sa mga lugar na kakaunti ang suplay ng tubig, halimbawa ay sa Negeb. Bilang pagbibigay-katiyakan, ipinangako ni Jehova sa kaniyang bayan na makasusumpong sila ng mga imbakang-tubig na hukáy na pagpasok nila sa Lupang Pangako. (Deu 6:10, 11; Ne 9:25) Binabanggit na si Haring Uzias ay humukay ng "maraming imbakang-tubig" sa buong Juda. (2Cr 26:1, 10) Mula sa mataas na Galilea pababa hanggang sa Negeb, literal na libu-libo ang imbakang-tubig, at marami sa mga ito ang natuklasan, anupat mistulang bahay-pukyutan sa dami sa ilang bahagi ng kalupaang iyon. Waring minamabuti noon ng bawat sambahayan na magkaroon ng sarili nitong imbakang-tubig, kahit ng mga Moabita. Ayon sa Batong Moabita, na inukit noong ikasiyam na siglo B.C.E., sinabi ni Haring Mesa: "Walang imbakang-tubig sa loob ng bayan ng Qarhoh, kaya sinabi ko sa lahat ng taong-bayan, 'Gumawa ang bawat isa sa inyo ng sarili niyang imbakang-tubig sa kani-kaniyang bahay!' " (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 320) Sinikap naman ni Senakerib na hikayating sumuko ang mga tumatahan sa Jerusalem anupat nangako siya na kung gagawin nila iyon, 'iinumin ng bawat isa ang tubig ng kaniyang sariling imbakang-tubig.' —2Ha 18:31; Isa 36:16.

Noon, karaniwan nang hinuhukay sa bato ang mga imbakang-tubig. Kung ang bato ay taganas at walang mga bitak, hindi gaanong problema ang pagtagas ng tubig, ngunit kung ito'y di-siksik na batong-apog na siyang bumabalot sa kalakhang bahagi ng Palestina, kailangang palitadahan ang loob ng imbakang-tubig upang hindi ito tumagas. Ang mga imbakang-tubig na hinukay sa lupa ay nilalatagan naman ng laryo o ng bato at pagkatapos ay pinapalitadahan upang maging solido ang mga dingding nito. Karaniwan nang hugis-peras ang mga imbakang-tubig na ito, anupat mas maluwang sa ilalim at papakipot sa bandang itaas; kung minsan, ang pinakabibig ng mga ito ay isa o dalawang piye lamang ang diyametro. Kapag inayos o pinalaki ang likas na mga yungib upang magsilbing mga imbakang-tubig, mga katutubong bato ang hinahayaang magsilbing mga haligi na susuhay sa pinakabubong ng mga ito, o gaya sa ilang imbakang-tubig na natuklasan sa Negeb, nagtatayo ng mga arko sa loob ng mga ito bilang suhay. Sa mga lagusan na nasa dalisdis ng burol dumaraan ang tubig-ulan patungo sa imbakan ng tubig sa ilalim ng lupa.

Sa Eclesiastes 12:6, binabanggit ang "gulong ng panalok para sa imbakang-tubig," ngunit kadalasang sinasalok noon ang tubig sa pamamagitan ng mga bangang nakabitin sa mga lubid. Kung minsan ay nababasag ang mga bangang ito at ito ang dahilan kung bakit may natatagpuang mga bibinga ng mga kagamitang luwad sa ilalim ng karamihan sa mga imbakang-tubig. Walang alinlangan na isang dahilan kung bakit marami sa mga ito ang bahagyang punô ng lupa ay ang sinaunang kaugalian na maghagis ng lupa sa imbakang-tubig na may di-sariwa o maruming tubig upang patiningin ang linab. Sa paanuman ay nakatulong ang mga takip sa ibabaw ng mga bukasan ng mga ito upang huwag marumhan ang tubig at upang huwag mahulog doon ang mga tao o mga hayop, bagaman hindi nagiging marumi sa seremonyal na paraan ang tubig sakaling di-sinasadyang mahulog doon ang isang bangkay; gayunman, ang isang tao na hahango sa bangkay ay magiging marumi. (Exo 21:33; Lev 11:35, 36) Karagdagan pa, ang takip ng imbakang-tubig ay nakatulong upang manatiling malamig ang tubig at mabawasan ang ebaporasyon nito. (Jer 6:7) Ang ilang malalaking imbakang-tubig ay may higit sa isang bukasan kung saan maaaring sumalok ng tubig. Sa mga imbakang-tubig na pagkalaki-laki at pagkalalim-lalim, may mga hagdang pababa sa mga ito na hanggang 30 m (100 piye) o mahigit pa.

Iba Pang Pagkagamit. Sa ilang pagkakataon, ginamit ang mga imbakang-tubig sa ibang layunin at hindi bilang tipunan ng tubig. Sa mga tuyong lokasyon, at kapag hindi mapapasok ang mga ito ng halumigmig, mga daga, at mga insekto, ang mga ito ay nagsilbing maiinam na imbakan para sa mga butil, anupat hindi rin madaling mahalata ng mga magnanakaw ang mga ito; lumilitaw na ang ilang imbakang-tubig na natagpuan sa kalupaang walang likas na pinagmumulan ng tubig ay pantanging ginawa bilang mga imbakan ng butil. Kung minsan, ginagamit na bilangguan ang mga imbakang-tubig na walang laman. (Zac 9:11) Sa gayong

uri ng balon inihulog si Jose ng kaniyang mga kapatid (Gen 37:20-24), at nang maglaon ay inilagay siya sa isang bilangguang lungaw (sa literal, "imbakang-tubig") sa Ehipto. (Gen 40:15, tlb sa *Rbi8;* 41:14) Ang ikasampung salot sa Ehipto ay umabot "hanggang sa panganay ng bihag na nasa bilangguang lungaw [sa literal, "bahay ng imbakang-tubig"]." (Exo 12:29) Ibinilanggo si Jeremias sa "bahay ng imbakang-tubig" at nang maglaon ay inihagis siya sa isang malusak na hukay. (Jer 37:16; 38:6-13) Minsan, noong tumatakas ang mga Israelita mula sa mga Filisteo, ang ilan ay nagtago sa mga imbakang-tubig (mga balon), at noong isang pagkakataon naman, naging libingan ng 70 bangkay ang malaking imbakang-tubig ni Asa. (1Sa 13:6; Jer 41:4-9) Dahil sa pagkapermanente ng mga ito, ang ilang imbakang-tubig ay nagsilbing heograpikong mga palatandaan.—1Sa 19:22; 2Sa 3:26; 2Ha 10:14.

Makasagisag na Paggamit. Ang "imbakang-tubig" ay ginamit sa makasagisag na paraan sa dalawang natatanging talata. Sinabi ni Jehova na ang mga taong nagtakwil sa kaniya anupat umasa sa iba ukol sa proteksiyon at tulong ay, sa katunayan, umiwan sa "bukal ng tubig na buháy, upang humukay para sa kanilang sarili ng mga imbakang-tubig, mga imbakang-tubig na sira, na hindi makapaglalaman ng tubig." (Jer 2:13, 18) Bilang payo na maging matapat sa sariling asawa, sinabi ni Solomon: "Uminom ka ng tubig mula sa iyong sariling imbakang-tubig."—Kaw 5:15.

IMER.

1. Isang inapo ni Aaron na itinalagang ulo ng ika-16 na pangkat ng mga saserdote noong panahon ni David. (1Cr 24:1, 6, 14) Lumilitaw na 1,052 sa kaniyang mga inapo ang bumalik kasama ni Zerubabel mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. (Ezr 2:37; Ne 7:40) Dalawa sa "mga anak ni Imer" ang kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:20, 44.

2. Ama ni Mesilemit (o Mesilemot); posibleng siya rin ang Blg. 1.—1Cr 9:12; Ne 11:13.

3. Ama ng saserdoteng si Pasur, isa na sumalansang kay Jeremias at nag-utos na ilagay ang propeta sa mga pangawan. Inihula ni Jeremias na si Pasur at ang buong sambahayan nito ay dadalhin sa Babilonya. (Jer 20:1, 2, 6) Kung ang katawagang "anak ni Imer" ay uunawaing tumutukoy sa isang inapo sa halip na isang tunay na anak, maaaring ang Imer na ito ang Blg. 1.

4. Ama ni Zadok, isa na nakibahagi sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem. (Ne 3:29) Gayunman, ang Imer na ito ay maaaring ang Blg. 1 rin, kung ang katawagang "anak ni Imer" ay ituturing na nangangahulugang isang inapo.

5. Waring isang lugar sa Babilonia na mula roon ay bumalik ang ilang saserdote na hindi nakapagpatunay ng kanilang talaangkanan.—Ezr 2:59; Ne 7:61.

IMLA [Punuin Nawa [ng Diyos]; o, Paghariin Nawa [ng Diyos]]. Ama ni Micaias, isang propeta ni Jehova na kapanahon ng mga haring sina Ahab at Jehosapat.—1Ha 22:8, 9; 2Cr 18:7, 8.

IMNA [Pinigil (Ipinagkait) [ng Diyos]]. Anak ni Helem; isang magiting at makapangyarihang lalaki at ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama na mula sa tribo ni Aser.—1Cr 7:35, 40.

IMNAH [Itakda (o, Ibilang) Nawa [ng Diyos]; [Ang Diyos ay] Nagtakda (o, Nagbilang)].

1. Unang binanggit na anak ni Aser at ninuno ng mga Imnaita.—Gen 46:17; Bil 26:44; 1Cr 7:30.

2. Ang Levita na ang anak na si Kore ang bantay ng pintuang-daan sa dakong silangan sa paglilingkod sa templo, na nangangasiwa sa mga kusang-loob na handog kay Jehova, noong panahon ni Hezekias.—2Cr 31:14.

IMNAITA, MGA [Ni (Kay) Imnah]. Isang pamilya na mula sa tribo ni Aser na nagmula kay Imnah.—Bil 26:44.

IMORTALIDAD. Ang salitang Griego na *a·tha·na·si′a* ay binubuo ng negatibong unlaping *a* na sinusundan ng isang anyo ng salita para sa "kamatayan" (*tha′na·tos*). Kaya naman, ang saligang kahulugan nito ay "kawalang-kamatayan," at tumutukoy ito sa kalidad ng tinatamasang buhay, ang kawalang-katapusan at pagiging di-nasisira niyaon. (1Co 15:53, 54, tlb sa *Rbi8;* 1Ti 6:16, tlb sa *Rbi8*) Ang salitang Griego na *a·phthar·si′a,* na nangangahulugang "kawalang-kasiraan," ay tumutukoy sa bagay na hindi maaaring mabulok o masira.—Ro 2:7; 1Co 15:42, 50, 53; Efe 6:24; 2Ti 1:10.

Ang mga pananalitang "imortal" o "imortalidad" ay hindi lumilitaw sa Hebreong Kasulatan, gayunma'y mababasa rito na ang Diyos na Jehova, bilang ang Bukal ng lahat ng buhay, ay hindi maaaring mamatay, samakatuwid ay imortal. (Aw 36:7, 9; 90:1, 2; Hab 1:12) Mariin ding ipinahayag ng Kristiyanong apostol na si Pablo ang bagay na ito nang tukuyin niya ang Diyos bilang "Haring walang hanggan, walang kasiraan."—1Ti 1:17.

Gaya ng ipinakikita sa artikulong KALULUWA, nililiwanag din ng Hebreong Kasulatan na ang tao ay hindi likas na imortal. Maraming ulit nitong tinutukoy ang kaluluwang tao (sa Heb., *ne′phesh*) bilang

namamatay, humahantong sa libingan, at napupuksa. (Gen 17:14; Jos 10:32; Job 33:22; Aw 22:29; 78:50; Eze 18:4, 20) Sabihin pa, sang-ayon dito ang Kristiyanong Griegong Kasulatan at tinutukoy rin nito ang pagkamatay ng kaluluwa (sa Gr., *psy-khe′*). (Mat 26:38; Mar 3:4; Gaw 3:23; San 5:20; Apo 8:9; 16:3) Samakatuwid, hindi kinokontra o binabago ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang kinasihang turo ng Hebreong Kasulatan na ang tao, ang kaluluwang tao, ay mortal at namamatay. Gayunman, isinisiwalat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang layunin ng Diyos na pagkalooban ng imortalidad ang ilan sa kaniyang mga lingkod.

Bakit si Jesus "ang isa na tanging nagtataglay ng imortalidad"?

Sa Bibliya, ang unang indibiduwal na inilarawang ginantimpalaan ng kaloob na imortalidad ay si Jesu-Kristo. Hindi pa siya imortal bago siya binuhay-muli ng Diyos, at makikita ito sa kinasihang mga salita ng apostol sa Roma 6:9: "Si Kristo, ngayong ibinangon na siya mula sa mga patay, ay hindi na namamatay; ang kamatayan ay hindi na namamanginoon sa kaniya." (Ihambing ang Apo 1:17, 18.) Dahil dito, nang ilarawan siya sa 1 Timoteo 6:15, 16 bilang "Hari niyaong mga namamahala bilang mga hari at Panginoon niyaong mga namamahala bilang mga panginoon," ipinakikita nito na si Jesus ay naiiba sa lahat ng gayong mga hari at mga panginoon sapagkat siya "ang isa na tanging nagtataglay ng imortalidad." Ang ibang mga hari at mga panginoon, palibhasa'y mga mortal, ay namamatay, gaya rin ng mga mataas na saserdote ng Israel. Gayunman, ang niluwalhating si Jesus, na inatasan ng Diyos bilang Mataas na Saserdote ayon sa pagkasaserdote ni Melquisedec, ay may *"buhay na di-masisira."*—Heb 7:15-17, 23-25.

Dito, ang salitang "di-masisira" ay isinalin mula sa terminong Griego na *a·ka·ta′ly·tos,* na sa literal ay nangangahulugang "di-mabubuwag." (Heb 7:16, tlb sa *Rbi8*) Ang salitang ito ay isang tambalan ng negatibong unlaping *a* na idinurugtong sa ibang mga salitang nauugnay sa "pagguho," gaya ng pananalita ni Jesus may kinalaman sa pagguho o pagbagsak ng mga bato ng templo sa Jerusalem (Mat 24:1, 2), at ng pagtukoy ni Pablo sa pagguho ng makalupang "tolda" ng mga Kristiyano, samakatuwid nga, ang pagkasira ng kanilang makalupang buhay na nasa mga katawang-tao. (2Co 5:1) Kaya naman, ang imortal na buhay na ipinagkaloob kay Jesus nang buhayin siyang muli ay hindi lamang walang-katapusan kundi *malaya* rin sa pagkabulok o pagkaagnas at *hindi* masisira.

Pagkakaloob ng Imortalidad ang mga Tagapagmana ng Kaharian. Para sa mga pinahirang Kristiyano na tinawag upang maghari kasama ni Kristo sa langit (1Pe 1:3, 4), ipinangako sa kanila na sila'y makikibahagi kay Kristo sa wangis ng kaniyang pagkabuhay-muli. (Ro 6:5) Kaya naman gaya ng kanilang Panginoon at Ulo, ang pinahirang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano na mamamatay nang tapat ay tatanggap ng pagkabuhay-muli tungo sa imortal na buhay bilang espiritu, upang 'ito na mortal ay magbihis ng imortalidad.' (1Co 15:50-54) Gaya ni Jesus, ang pagiging imortal nila ay hindi lamang mangangahulugan ng buhay na walang hanggan, o basta kalayaan mula sa kamatayan. Bilang mga kapuwa tagapagmana ni Kristo, pagkakalooban din sila ng "kapangyarihan ng isang buhay na di-masisira." Makikita ito nang pag-ugnayin ni Pablo ang kawalang-kasiraan at ang matatamo nilang imortalidad. (1Co 15:42-49) Sa kanila "ay walang awtoridad ang ikalawang kamatayan."—Apo 20:6; tingnan ang KAWALANG-KASIRAAN.

Lalo pang nagiging kamangha-mangha ang pagkakaloob na ito ng imortalidad sa mga tagapagmana ng Kaharian dahil kahit ang mga anghel ng Diyos ay ipinakikitang mortal, bagaman nagtataglay sila ng katawang espiritu at hindi laman. Ang pagiging mortal ng mga anghel ay makikita sa hatol na kamatayang ipinataw kay Satanas, ang espiritung anak na naging Kalaban ng Diyos, at sa iba pang mga anghel na sumunod sa satanikong landasing iyon at "hindi nag-ingat ng kanilang orihinal na kalagayan kundi nag-iwan ng kanilang sariling wastong tahanang dako." (Jud 6; Mat 25:41; Apo 20:10, 14) Kaya ang pagkakaloob ng "buhay na di-masisira" (Heb 7:16) o "buhay na di-mabubuwag" sa mga Kristiyanong magtatamo ng pribilehiyong makasama ng Anak ng Diyos sa makalangit na Kaharian ay kamangha-manghang pagpapakita ng tiwala ng Diyos sa kanila.—Tingnan ang BUHAY; LANGIT (Ang daan tungo sa makalangit na buhay).

IMPIYERNO. Isang salita na ginamit sa *King James Version* (gayundin sa Katolikong *Douay Version* at sa karamihan ng mas matatandang salin) upang isalin ang Hebreong *she'ohl′* at ang Griegong *hai′des.* Sa *King James Version,* ang salitang "impiyerno" ay isinalin mula sa salitang *she'ohl′* nang 31 ulit at mula sa salitang *hai′des* nang 10 ulit. Gayunman, hindi pare-pareho ang pagkakasalin sa bersiyong ito, yamang ang *she'ohl′* ay 31 ulit din nitong isinalin bilang "libingan" at 3 ulit naman bilang "hukay." Sa *Douay Version,* ang *she'ohl′* ay isinalin bilang "impiyerno" nang 64 na ulit, bilang "hukay" nang isang ulit, at bilang "kamatayan" nang isang ulit.

Noong 1885, nang ilathala ang kumpletong *English Revised Version,* ang orihinal na salitang *she'ohl′* ay tinumbasan ng transliterasyon sa maraming talata ng tekstong Ingles ng Hebreong Kasulatan, bagaman sa karamihan ng mga paglitaw niyaon ay "libingan" at "hukay" ang ginamit at masusumpungan din ang salitang "impiyerno" nang mga 14 na ulit. Sa puntong ito'y hindi sumang-ayon ang komiteng Amerikano sa mga Britanong rebisador. Kaya naman, nang gawin nila ang *American Standard Version* (1901), tinumbasan nila ng transliterasyon ang *she'ohl′* sa lahat ng 65 paglitaw niyaon. Ang mga bersiyong ito ay kapuwa gumamit ng transliterasyon para sa *hai′des* sa lahat ng sampung paglitaw niyaon sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, bagaman ang salitang Griego na *Ge′en·na* (sa Ingles, "Gehenna") ay isinalin nila bilang "impiyerno" sa lahat ng paglitaw niyaon, gaya rin ng ginawa ng maraming iba pang makabagong salin.

Tungkol sa paggamit na ito ng salitang "impiyerno" bilang salin ng orihinal na mga salitang Hebreo at Griego, ganito ang sabi ng *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 2, p. 187): "HADES . . . Katumbas ito ng 'Sheol' sa M.T. [Matandang Tipan]. Sa A.V. ng M.T. [Matandang Tipan] at B.T. [Bagong Tipan], nakalulungkot na isinalin ito bilang 'Impiyerno.'"

Ganito ang sabi ng *Collier's Encyclopedia* (1986, Tomo 12, p. 28) may kinalaman sa "Hell": "Noong una'y kumakatawan ito sa Hebreong Sheol ng Matandang Tipan at sa Griegong Hades ng Septuagint at ng Bagong Tipan. Yamang ang Sheol noong panahon ng Matandang Tipan ay tumutukoy lamang sa himlayan ng mga patay anuman ang naging moralidad nila, ang salitang 'impiyerno,' ayon sa pagkaunawa ngayon, ay hindi isang angkop na salin."

Sa totoo, ang kasalukuyang pagkaunawa sa salitang "impiyerno" ang dahilan kung bakit maituturing itong di-katanggap-tanggap na salin ng orihinal na mga salitang iyon ng Bibliya. Sinasabi ng *Webster's Third New International Dictionary* (unabridged), sa ilalim ng salitang "Hell": "fr[om] . . . *helan* to conceal [sa Tagalog, ikubli]." Samakatuwid, ang salitang "impiyerno" noong una ay hindi nagtatawid ng ideya ng init o pagpapahirap kundi ng ideya lamang ng isang 'dakong natatakpan o nakakubli.'

Ang kahulugang ibinibigay ngayon sa salitang "impiyerno" ay yaong inilarawan sa *Divine Comedy* ni Dante at *Paradise Lost* ni Milton, na ibang-iba sa orihinal na katuturan ng salita. Ngunit bago pa man nabuhay si Dante o si Milton, mayroon nang mga naniniwala na ang "impiyerno" ay dako ng maapoy na pagpapahirap. Ganito ang sabi ng *Grolier Universal Encyclopedia* (1971, Tomo 9, p. 205) sa ilalim ng paksang "Hell": "Itinuturing ng mga Hindu at ng mga Budista ang impiyerno bilang isang dako ng espirituwal na paglilinis at pangwakas na pagsasauli. Minamalas naman ito sa tradisyong Islamiko bilang isang dako ng walang-hanggang pagpaparusa." Ang ideya ng pagdurusa pagkatapos ng kamatayan ay masusumpungan sa paganong mga relihiyosong turo ng sinaunang mga tao sa Babilonya at Ehipto. Inilalarawan ng mga paniniwalang Babilonyo at Asiryano ang "daigdig sa ilalim ng lupa . . . bilang isang dako na punô ng kahila-hilakbot na mga bagay, . . . anupat pinangangasiwaan ng mga diyos at ng mga demonyo na napakalalakas at napakababangis." Bagaman hindi itinuturo ng sinaunang mga tekstong relihiyoso ng Ehipto na magpapatuloy magpakailanman ang pagsunog sa indibiduwal na mga biktima, inilalarawan naman nila na sa "Kabilang Daigdig" ay may "mga hukay ng apoy" para sa "mga hinatulan."—*The Religion of Babylonia and Assyria,* ni Morris Jastrow, Jr., 1898, p. 581; *The Book of the Dead,* na may pambungad ni E. Wallis Budge, 1960, p. 135, 144, 149, 151, 153, 161, 200.

Maraming siglo nang itinuturo ng Sangkakristiyanuhan ang "apoy ng impiyerno." Kaya naman mauunawaan kung bakit sinabi ng *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo XIV, p. 81) ang ganito: "Nagkaroon ng malaking kalituhan at maling pagkaunawa dahil laging isinasalin ng mas naunang mga tagapagsalin ng Bibliya ang Hebreong Sheol at ang Griegong Hades at Gehenna sa pamamagitan ng salitang impiyerno. Ang simpleng pagtutumbas ng transliterasyon sa mga salitang ito gaya ng ginawa ng mga tagapagsalin ng nirebisang mga edisyon ng Bibliya ay hindi naging sapat upang lubos na mabigyang-linaw ang kalituhan at maling pagkaintinding iyon." Gayunpaman, dahil sa gayong transliterasyon at pare-parehong pagkakasalin, maaaring paghambingin ng mga estudyante ng Bibliya ang mga teksto kung saan lumilitaw ang orihinal na mga salitang ito at sa gayon, taglay ang bukás na isip, mararating nila ang tamang unawa sa tunay na kahulugan ng mga ito.—Tingnan ang GEHENNA; HADES; LIBINGAN; SHEOL; TARTARO.

IMRA [Siya ay Naghihimagsik]. Anak ni Zopa; isang ulo sa panig ng ama at isa ring ulo ng mga pinuno ng tribo ni Aser, isang magiting at makapangyarihang lalaki.—1Cr 7:36, 40.

IMRI [pinaikling anyo ng Amarias, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagsabi"].

1. Anak ni Bani na mula sa tribo ni Juda sa pamamagitan ni Perez.—1Cr 9:4.

2. Ama ng Zacur na nakibahagi sa muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:2.

INA. Tulad ng salitang Hebreo na *'av* (ama), malamang na ang salitang *'em* (ina) ay isang salita na ginaya sa isa sa mga unang tunog na nabi-

bigkas ng sanggol. Ginagamit ito upang tumukoy sa tunay na ina ng isang indibiduwal, posible ring sa isang madrasta (Gen 37:10; ihambing ang Gen 30:22-24; 35:16-19), at gayundin sa isang babaing ninuno, yamang ang asawa ni Adan na si Eva ang "ina ng lahat ng nabubuhay." (Gen 3:20; 1Ha 15:10) Ang salitang Griego para sa "ina" ay *me'ter.* Kapuwa sa Hebreo at sa Griego, ang salita para sa ina ay ginagamit sa maraming makasagisag na paraan.

Napakasidhi ng pagnanais ng mga babaing Hebreo na magkaroon ng malaking pamilya dahil sa pangako ng Diyos na ang Israel ay gagawin niyang isang mataong bansa at ang bayan na pagmumulan ng binhing ipinangako. (Gen 18:18; 22:18; Exo 19:5, 6) Ang hindi pagkakaroon ng anak ay itinuring na isa sa pinakamasaklap na kasawian.—Gen 30:1.

Sa ilalim ng tipang Kautusan, ang isang babae na nagsilang ng anak na lalaki ay nagiging "marumi" sa relihiyosong paraan sa loob ng 40 araw (7 at 33), at kung siya'y nagsilang ng anak na babae, ang kaniyang karumihan ay doble naman ng haba ng panahong ito, o 80 araw (14 at 66). (Lev 12:2-5) Sa loob ng 7 o 14 na araw ay marumi siya sa harap ng lahat ng tao, pati na sa kaniyang asawa, ngunit sa kasunod na 33 o 66 na araw ay marumi lamang siya may kinalaman sa mga banal na bagay at sa mga bagay na nauugnay sa relihiyosong paglilingkod sa santuwaryo.

Pinasususo ng mga inang Hebreo ang kanilang mga anak hanggang sa edad na tatlong taon at kung minsan pa nga ay hanggang sa edad na limang taon o higit pa, dahil naniniwala silang mas magiging malakas ang bata kapag mas matagal itong sumuso sa ina. (Tingnan ang PAG-AWAT SA SUSO.) Kapag ang ina ay namatay o hindi makapaglaan ng sapat na gatas, kumukuha ng isang nagpapasusong tagapag-alaga. Samakatuwid, posibleng kabilang sa "mga sanggol at mga pasusuhin" sa Bibliya yaong mga maaari nang awatin sa suso, anupat may sapat nang gulang upang magkaroon ng kaalaman, makapuri kay Jehova, at masanay sa santuwaryo.—Mat 21:15, 16; 1Sa 1:23, 24; 2:11.

Matalik ang kaugnayan ng ina at ng mga anak dahil ang ina ang tuwirang nag-aalaga sa mga anak hanggang sa panahong awatin sa suso ang mga ito, kung kailan naman sinisimulan ng ama ang mas personal na pagpatnubay sa edukasyon ng bata. Kinikilala at pinahahalagahan ang posisyon ng ina sa sambahayan. Dapat siyang igalang kahit na siya'y napakatanda na. (Exo 20:12; 21:15, 17; Kaw 23:22; Deu 5:16; 21:18-21; 27:16) Sabihin pa, ang kaniyang posisyon ay laging pangalawahin sa posisyon ng kaniyang asawang lalaki, na dapat niyang igalang at sundin. Bilang isang anak, laging nagpapasakop si Jesus sa kaniyang ama-amahang si Jose at sa kaniyang inang si Maria.—Luc 2:51, 52.

Kapag ang ama ay may higit sa isang asawa, tinutukoy ng mga anak ang kanilang tunay na ina sa pamamagitan ng katawagang "ina" upang ipakita ang kaibahan niya mula sa ibang mga asawa ng kanilang ama. Ang pananalita naman na "mga anak ng aking ina" ay tumutukoy sa tunay na mga kapatid ng isa bilang naiiba sa kaniyang mga kapatid sa ama.—Huk 8:19; Gen 43:29.

Hinihilingan ang ina na itawid sa kaniyang mga anak ang mga tagubilin at mga utos ng ama at tiyakin na naisasagawa ang mga ito. (Kaw 1:8; 6:20; 31:1) Ang ina ang namamahala sa kaniyang sambahayan sa ilalim ng pagkaulo ng kaniyang asawang lalaki. Ang pagkakaroon ng mga anak at pagpapalaki sa mga ito sa tamang paraan ay nakatutulong sa kaniya na manatiling abala at makaiwas sa pakikipagtsismis o panghihimasok sa buhay-buhay ng ibang tao. Hangga't nananatili siya sa pananampalataya, isa itong napakalaking proteksiyon para sa kaniya. (1Ti 5:9-14; 2:15) Ang mabuting ina ay kailangang maghanda ng pagkain at gumawa ng tela at ng iba't ibang uri ng pananamit para sa kaniyang mga anak at sa iba pang mga miyembro ng sambahayan, at dahil dito ay binibigyan siya ng komendasyon at papuri ng kaniyang asawang lalaki at mga anak sa harap ng iba.—Kaw 31:15, 19, 21, 28.

Makasagisag na Paggamit. Ang salitang "ina" ay ikinakapit sa Hukom 5:7 sa diwa ng isang babae na tumutulong at nangangalaga sa iba. Tinukoy ni Pablo ang kaniyang pagiging banayad sa mga dinalhan niya ng katotohanan ng Diyos, na kaniyang espirituwal na mga anak, bilang gaya ng "isang nagpapasusong ina."—1Te 2:7; tingnan ang BANAYAD, PAGIGING.

Dahil sa malapít na espirituwal na kaugnayan, ang mga babaing Kristiyano ay inihahalintulad sa mga ina at mga kapatid na babae ng kanilang mga kapuwa Kristiyano at dapat silang pakitunguhan nang may gayunding paggalang at kalinisan. (Mar 3:35; 1Ti 5:1, 2) Ang mga Kristiyanong asawang babae na sumusunod sa mabuting halimbawa ng asawa ni Abraham na si Sara ay tinatawag na "mga anak" niya.—1Pe 3:6.

Yamang ang katawan ng tao ay ginawa "mula sa alabok ng lupa," sa makasagisag na paraan ang lupa ay maihahalintulad sa kaniyang "ina." (Gen 2:7; Job 1:21) Ang isang lunsod ay inilalarawan bilang isang ina, anupat ang mga tumatahan doon ay itinuturing na kaniyang mga anak. Sa kaso ng Jerusalem, ang lunsod bilang sentro ng pamahalaan ay kumatawan sa buong bansa, at ang bayan ng Israel bilang mga indibiduwal ay itinuring na kaniyang mga anak. (Gal 4:25, 26; Eze 23:4, 25; ihambing ang Aw 137:

8, 9.) Gayundin, ang isang malaking lunsod ay itinuring na ina ng "mga sakop na bayan" na nakapalibot sa kaniya, o, kung isasalin nang literal, kaniyang "mga anak na babae." (Eze 16:46, 48, 53, 55; tingnan ang tlb sa *Rbi8* sa tal 46.) Ang Babilonyang Dakila, "ang dakilang lunsod," ay tinatawag na "ina ng mga patutot at ng mga kasuklam-suklam na bagay sa lupa."—Apo 17:5, 18.

INAHING MANOK [sa Gr., *or'nis;* sa Ingles, *hen*]. Hindi tuwirang tinukoy ang alagang manok (*Gallus domesticus*) sa Hebreong Kasulatan, ngunit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, binanggit ni Jesu-Kristo ang inahing manok na nagtitipon ng mga sisiw nito sa ilalim ng nagsasanggalang na mga pakpak nito sa kaniyang simili hinggil sa pagnanais niyang tipunin ang manhid na mga taga-Jerusalem. (Mat 23:37; Luc 13:34) Ang salitang Griego na ginamit doon (*or'nis*) ay panlahatan kung kaya maaaring tumukoy sa anumang uri ng ibon, mailap man o inaalagaan. Ngunit sa Attic na diyalektong Griego, kadalasa'y tumutukoy ito sa inahing manok, yamang ito ang pinakakaraniwan at pinakakapaki-pakinabang sa mga alagang ibon. Ipinahihiwatig ng pagbanggit ni Jesus sa isang anak na humihingi sa ama nito ng itlog (Luc 11:11, 12) na ang alagang inahing manok ay karaniwan sa Palestina nang panahong iyon. (Tingnan ang TANDANG.) Sa Griegong *or'nis* (kaukulang *genitive: or'ni·thos*) nanggaling ang salitang Ingles na *"ornithology,"* ang sangay ng soolohiya na may kinalaman sa mga ibon.

Ipinagbawal ng ilang rabinikong kautusan ang pagkain ng mga itlog na iniluwal sa araw ng Sabbath, yamang itinuturing itong pagtatrabaho sa bahagi ng inahing manok. Ipinahihintulot naman ng iba na kainin ang mga itlog kung ang inahing manok ay inaalagaan para kainin at hindi para sa pangingitlog. (Babilonyong Talmud, *Bezah* 2*a, b*) Gayunman, walang ganitong mga alituntunin sa Bibliya.

INDIA. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lugar na tinutukoy ng Bibliya sa pangalang "India." (Es 8:9) Karaniwan nang iminumungkahi ng mga iskolar na tumutukoy ito sa lugar na dinaraanan ng Ilog Indus at ng mga sangang-ilog nito, samakatuwid nga, ang rehiyon ng Punjab at marahil pati ang Sind. Ipinahihiwatig ng patotoo ng istoryador na si Herodotus (III, 88, 94; IV, 44) na ang "India" ay unang naging bahagi ng Imperyo ng Persia noong panahon ng pamamahala ni Dario Hystaspis (521-486 B.C.E.). Noong panahon ni Ahasuero (itinuturing na si Jerjes I, anak ni Dario Hystaspis), ang India ang silanganing hangganan ng imperyo.—Es 1:1.

Malamang na pinamayanan ang Libis ng Indus di-nagtagal pagkatapos guluhin ang wika ng mga tagapagtayo ng Babel. Ang isang paghahambing ng sinaunang sibilisasyon ng Libis ng Indus at niyaong sa Mesopotamia ay nagsisiwalat sa pagtatayo ng mga istraktura tulad ng mga platapormang *ziggurat* ng Mesopotamia, mga eskultura ng pigura ng tao na ang mga ulo ay may tulad-maskarang hitsura na pangkaraniwan sa sinaunang eskultura ng Mesopotamia, at mga *pictographic sign* na may pagkakahawig sa sinaunang mga sulat ng Mesopotamia. Iminumungkahi ng Asiryologong si Samuel N. Kramer na ang Libis ng Indus ay pinamayanan ng isang bayan na tumakas mula sa Mesopotamia nang masupil ng mga Sumeriano ang lugar na iyon.

INGATANG-YAMAN. Isang dako, karaniwa'y isang gusali o silid, na pinaglalagakan ng salapi o iba pang mahahalagang bagay. Ipinakikita ng Bilang 31:54 na noon, ang "tolda ng kapisanan" ay nagsilbing tila isang sagradong ingatang-yaman na pinaglalagyan ng mga gintong iniabuloy. Ang mahahalagang bagay mula sa Jerico na nauukol "kay Jehova" ay ibinigay "sa kabang-yaman ng bahay ni Jehova," anupat ipinahihiwatig nito na may isang uri ng ingatang-yaman na itinatag noon kaugnay ng tabernakulo. (Jos 6:17, 24) Ang mga Levita ang inatasang mamahala sa mga yaman na iniabuloy at sa mga samsam na pinabanal para sa Diyos. (1Cr 26:20-28) Mayroon ding ingatang-yaman sa templong itinayo ni Solomon, anupat doon inilalagay ang mga ginto at pilak, gayundin ang mamahaling mga kagamitan ng templo.—1Ha 7:51; 2Cr 5:1.

Sa ilalim ng monarkiya, ang Israel ay nagkaroon din ng maharlikang ingatang-yaman. (2Ha 20:13; 24:13; 2Cr 32:27, 28; Jer 38:11) Sa loob ng maraming taon, ang mga kayamanan ng maharlikang ingatang-yaman at ng ingatang-yaman ng bahay ni Jehova ay paulit-ulit na sinamsam ng mga kaaway o ginamit na pambayad o panuhol sa mga bansang pagano.—1Ha 14:26; 15:18; 2Ha 12:18; 14:14; 16:8; 18:15; 24:13.

Hinggil sa ingatang-yaman ng Babilonya, sinasabi ng Daniel 1:2 na dinala ni Nabucodonosor ang mahahalagang kagamitan ng bahay ni Jehova sa "imbakang-yaman ng kaniyang diyos." Sa isang inskripsiyong Babilonyo, si Nabucodonosor ay inilalarawang nagsasabi ng ganito tungkol sa templo ni Merodac: "Sa loob ay nag-imbak ako ng pilak at ginto at mahahalagang bato . . . at inilagay ko roon ang *bahay ng kayamanan* ng aking kaharian." (Ihambing ang Ezr 1:8.) Maaaring may mga pangalawahing ingatang-yaman sa iba't ibang bahagi ng imperyo ang mga Babilonyo. (Dan 3:2) Gayon ang kaayusan ng mga Persiano, anupat sa lokal na mga ingatang-yaman inilalagay ang ilan sa salaping nakolekta ng

mga satrapa bilang buwis. (Ezr 7:20, 21) Sa paanuman, ang mga pangunahing ingatang-yaman ng Persia ay nagsilbi ring maharlikang mga artsibo, na naglalaman ng mahahalagang rekord bukod pa sa ginto at iba pang mahahalagang bagay.—Ezr 6:1, 2; Es 3:9.

Kristiyanong Griegong Kasulatan. Noong naririto si Jesus sa lupa, isang bahagi ng templo sa Jerusalem ang tinawag na "ingatang-yaman." (Ju 8:20) Lumilitaw na ito'y matatagpuan sa tinatawag na Looban ng mga Babae. Ayon sa mga impormasyong rabiniko, sa templong ito na muling itinayo ni Herodes ay may 13 kabang-yaman sa palibot ng dingding ng loobang iyon. (The Mishnah, *Shekalim* 2:1; 6:1, 5) Hugis-trumpeta ang mga kabang-yaman na ito, anupat may maliit na butas sa ibabaw ng bawat isa kung saan inihuhulog ng mga tao ang iba't ibang abuloy at handog. (Mar 12:41) Ayaw ng mga saserdote na ilagay sa sagradong ingatang-yaman ang mga pirasong pilak na inihagis ni Hudas sa templo, "sapagkat," sabi nila, "ang mga iyon ay halaga ng dugo." (Mat 27:6) Pinaniniwalaan na ang templong ito ay mayroon ding isang pangunahing ingatang-yaman na pinagdadalhan ng mga salaping galing sa mga kabang-yaman.

INGGIT. Paghihinanakit at pagkayamot sa iba dahil sa kanilang mga ari-arian, kasaganaan, mga bentaha, posisyon, o reputasyon. Nais ng mga taong mainggitin na makuha ang mga bagay na tinataglay ng iba at maaaring nadarama nila na yaong mga nagmamay-ari ng mga bagay na gustung-gusto nilang matamo ay walang karapatan sa mga iyon. Bagaman ang salitang Hebreo na *qin·'ah',* depende sa konteksto, ay maaaring tumukoy sa sigasig, pag-aalab, paghingi ng bukod-tanging debosyon, o paninibugho at pagkainggit (2Ha 19:31; Aw 79:5; Bil 25:11; 5:14; Job 5:2), ang Griegong *phtho'nos* naman ay palaging may negatibong kahulugan at tumutukoy sa inggit.—Ro 1:29.

Ang isa sa masasamang tendensiya ng makasalanang tao ay ang pagkainggit. (San 4:5) Isa itong uri ng pagkapoot. Dahil kinainggitan ng mga Filisteo ang kasaganaan ni Isaac, tinabunan nila ang mga balon na pinagsasalukan niya ng tubig na ipinaiinom sa kaniyang mga kawan ng mga tupa at mga baka. Nang dakong huli, hiniling ng kanilang hari kay Isaac na lisanin ang lugar na iyon. (Gen 26:14-16, 27) May kaugnayan kina Kora, Datan, at Abiram, ang pagkainggit sa dignidad at marangal na posisyon nina Moises at Aaron ang nag-udyok sa kanila na batikusin nang matindi ang mga ito. (Bil 16:1-3; Aw 106:16-18) Dahil sa positibong tugon ng mga tao kay Jesus, napuno ng inggit ang mga punong saserdote at ang maraming matatandang Judio. Umabot sa sukdulan ang kanilang pagkainggit nang ibigay nila kay Pilato ang Anak ng Diyos upang maipataw sa kaniya ang hatol na kamatayan.—Mat 27:1, 2, 18; Mar 15:10.

Ang pagtataguyod ng mga turong hindi kasuwato ng mga turo ni Jesu-Kristo ay lumilikha ng inggit. Ang unang ikinababahala ng taong nagtuturo ng mga iyon ay, hindi ang kaluwalhatian ng Diyos, kundi ang pagpapalaganap ng sarili niyang doktrina. Ang ibinubunga nitong inggit ay maaaring mabanaag sa mga pagsisikap na magkalat ng maling impormasyon at manirang-puri laban sa mga tunay na Kristiyano, anupat sinisira ang kanilang mga pagpapagal at mabuting impluwensiya. (1Ti 6:3, 4) Kinailangan ng apostol na si Pablo na makipagkatuwiranan sa mga taong may maling motibo na nangangaral tungkol sa Kristo dahil sa inggit. Layunin nilang sirain ang reputasyon at apostolikong awtoridad ni Pablo, na siyang mga bagay na kanilang kinaiinggitan. Tinangka nilang siraan ng loob at panghinain ang nakabilanggong apostol. Sa ikapipinsala ni Pablo, sinikap nilang itaguyod ang kanilang sarili upang maisulong ang kanilang mapag-imbot na mga tunguhin.—Fil 1:15-17.

Ang Panganib ng Pagpapadala sa Inggit. Ang mga taong nagkakamit ng kanilang mga ninanais sa pamamagitan ng pandaraya at karahasan ay maaaring magtamasa ng kasaganaan, katiwasayan, at mabuting kalusugan sa loob ng ilang panahon. Maging ang kamatayan ng mga balakyot ay maaaring maging mapayapa, anupat walang kalakip na matinding pagdurusa. Kapag tinitingnan ng isang lingkod ng Diyos ang kaniyang kalagayan na posibleng hindi gayon kaganda, baka pahintulutan niyang sirain ng pagkainggit sa kalagayan ng mga balakyot ang pagpapahalaga niya sa paggawa ng kalooban ng Diyos, gaya ng nangyari sa salmistang si Asap. (Aw 73:2-14) Kaya naman paulit-ulit na bumabanggit ang Kasulatan ng matitibay na dahilan kung bakit hindi dapat kainggitan ang masasamang tao ni tularan man ang kanilang mga lakad: Ang mga nagsasagawa ng kalikuan ay pansamantala lamang gaya ng damo na madaling natutuyot sa matinding init ng araw. (Aw 37:1, 2) Gaano man kasagana yaong mga nagtatamo ng kanilang mga kagustuhan sa pamamagitan ng karahasan, karima-rimarim pa rin sila kay Jehova at nasa ilalim sila ng kaniyang sumpa. (Kaw 3:31-33) Walang kinabukasan ang buhay nila.—Kaw 23:17, 18; 24:1, 19, 20.

Ang kahabag-habag na kahihinatnan ng taong mainggitin ay nakasaad sa kinasihang kawikaan: "Ang taong may matang mainggitin [sa literal, "masama"] ay nagpupunyaging magkamit ng mahahalagang pag-aari, ngunit hindi niya nalalaman na ang kakapusan ay darating sa kaniya." (Kaw 28:22) Ang totoo, patungo sa kakapusan ang taong may

matang mainggitin. Habang nagpupunyagi siyang iangat ang kaniyang sarili upang mapantayan ang mga kinaiinggitan niya, ibinababa naman niya ang kaniyang sarili sa moral na paraan, anupat ipinagwawalang-bahala ang tamang mga simulain. Magtagumpay man siya sa pagkakamit ng kayamanan, ang mga ito ay pansamantala lamang at maiiwan niya kapag namatay siya. Sa gayon ay nagsikap siya o 'nagpunyagi' nang walang kabuluhan. Ibinilang ni Jesus ang "matang mainggitin [sa literal, "balakyot"]" sa mga balakyot na bagay na lumalabas mula sa loob ng isang tao at nagpaparungis sa kaniya. —Mar 7:22, 23.

Ang inggit ay isang kasuklam-suklam na gawa ng laman na humahadlang sa isa upang hindi siya magmana ng Kaharian ng Diyos. (Gal 5:19-21) Ang lahat ng namimihasa rito ay "karapat-dapat sa kamatayan." (Ro 1:29, 32) Gayunman, sa tulong ng espiritu ng Diyos, maaaring paglabanan ang hilig na mainggit.—Gal 5:16-18, 25, 26; Tit 3:3-5; 1Pe 2:1.

INSEKTO, MGA. Kapag nasa hustong gulang na, ang walang-gulugod na mga nilalang na ito ay makikilala dahil sa katawang may tatlong bahagi: ang ulo, dibdib, at tiyan. Mayroon silang anim na paa, isang pares ng sungot, at karaniwan nang may dalawa o apat na pakpak.

Sinasabi ng matingkad na pananalita ng Bibliya na ang mga insekto ay "lumalakad na may apat na paa." Maliwanag na alam ni Moises na anim ang paa ng mga insekto. Kaya walang alinlangang tinutukoy niya ang paraan ng paglalakad nila sa halip na ang bilang ng kanilang mga paa. Inilalakad ng ilang may-pakpak na insekto, gaya ng bubuyog, langaw, at putakti, ang kanilang anim na paa *sa paraang gaya ng* mga hayop na may apat na paa. Ang ibang mga insekto naman, gaya ng mga balang, ay may dalawang panluksong binti, kung kaya literal nilang ginagamit ang natitirang apat na paa sa paggapang. —Lev 11:20-23.

Pagkasari-sari ng mahigit na 800,000 kilaláng uri ng mga insekto! Bagaman madidilim ang kulay ng ilan, ang iba'y nagagayakan ng matitingkad na kulay at magagandang disenyo. Makikita sa kanila ang lahat ng kulay ng bahaghari. Nagkakaiba-iba ang laki ng mga insekto, mula sa napakaliit na mga uwang na makapapasok sa butas ng karayom hanggang sa kakatwang mga *"walking stick"* na may habang mahigit sa 30 sentimetro (1 piye). Sa gitna ng mga insekto, makikita ang organisadong mga komunidad, mga tagapagtayo, mga agrikulturista, mga manggagawa, mga lumilipad nang malayuan, mga bihasang manlulukso, mga manlalangoy, at mga humuhukay ng lungga. Sa pamamagitan ng pag-aaral at pagmamasid, maraming matututuhan ang mga tao mula sa mga insekto. Ang pinakamahalaga ay na nilalang sila ng Diyos, anupat may likas na karunungang hindi nagkataon lamang, kundi ipinagkaloob ng Bukal ng lahat ng karunungan, si Jehova.—Job 12:7-9.

Bagaman kadalasa'y itinuturing ng marami ang mga insekto bilang mga pesteng naninira ng pananim at pag-aari ng tao at nagkakalat ng sakit, sa totoo, napakaliit na porsiyento lamang ng mga insekto ang maituturing na mapaminsala sa ngayon. Ang karamihan ay alinman sa neutral, tuwiran, o di-tuwirang kapaki-pakinabang sa tao.

Mahalaga ang kaugnayan ng mga insekto sa mga halaman. Tinataya na 85 porsiyento ng mga halamang namumulaklak ay lubusan o bahagyang dumedepende sa polinasyon ng insekto. Gumaganap din ng kapaki-pakinabang na papel ang mga insekto sa paglinang at paglilinis ng lupa. Ang mga pantina at *shellac* ay galing sa mga *scale insect.* Sa loob ng maraming siglo, ang mga insekto, gaya ng mga balang, ay kinakain sa Gitnang Silangan. Kung walang mga insekto, wala ring pulot-pukyutan at seda.

Talagang mahalaga ang papel ng mga insekto may kaugnayan sa iba pang mga nilalang sa lupa. Ganito ang komento ni Carl D. Duncan, propesor ng entomolohiya at botanika: "Hindi kalabisang sabihin na itinatalaga ng mga insekto ang karakter ng daigdig ng tao nang higit kaysa sa ginagawa ng tao, at na kung sila'y biglang maglalaho nang lubusan, ang daigdig ay magbabago nang husto anupat talagang kaduda-duda kung kayang panatilihin ng tao ang anumang uri ng organisadong lipunan."—*Annual Report of the Smithsonian Institution,* 1947, p. 346.

INSENSARYO. Tingnan ang LALAGYAN NG APOY.

INSENSO. Isang substansiyang binubuo ng mga aromatikong sahing at mga balsamo na dahandahang nasusunog at naglalabas ng mabangong amoy. Ang mga salitang Hebreo na *qeto'reth* at *qetoh·rah'* ay nagmula sa salitang-ugat na *qa·tar'* na nangangahulugang "gumawa ng haing usok." Ang katumbas nito sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay *thy·mi'a·ma.*

Ang sagradong insenso na iniutos na gamitin sa tabernakulo sa ilang ay gawa sa mamahaling materyales na iniabuloy ng kongregasyon. (Exo 25:1, 2, 6; 35:4, 5, 8, 27-29) Nang ibigay ni Jehova ang banal na pormula para sa timpladang ito na binubuo ng apat na sangkap, sinabi niya kay Moises: "Kumuha ka ng mga pabango: mga patak na estacte at onica at mabangong galbano at dalisay na olibano. Dapat na magkaroon ng pare-parehong dami ng bawat isa. At iyon ay gagawin mong insenso, na pinaghalu-halong mga espesya, na gawa ng isang manggagawa ng ungguento, inasnan, dalisay, banal. At didikdikin mo ang iba niyaon hanggang sa maging

pinong pulbos at ilalagay mo ang iba niyaon sa harap ng Patotoo sa tolda ng kapisanan, kung saan ako makikipagtagpo sa iyo. Iyon ay magiging kabanal-banalan sa inyo." Pagkatapos, upang idiin sa kanila na eksklusibo at banal ang insensong ito, sinabi pa ni Jehova: "Ang sinumang gagawa ng anumang tulad nito upang langhapin ang amoy nito ay lilipulin mula sa kaniyang bayan."—Exo 30:34-38; 37:29.

Nang maglaon, ang rabinikong mga Judio ay nagdagdag ng ibang mga sangkap sa insenso ng templo, anupat sinabi ni Josephus na binubuo iyon ng 13 mababangong espesya. (*The Jewish War,* V, 218 [v, 5]) Ayon kay Maimonides, ang ilan sa dagdag na mga sangkap na ito ay ang *amber,* kasia, kanela, mira, safron, at nardo.

Ang "altar ng insenso" ay nasa K dulo ng Banal na silid ng tabernakulo, katabi ng kurtinang partisyon sa pagitan ng Banal at ng Kabanal-banalan. (Exo 30:1; 37:25; 40:5, 26, 27) Mayroon ding altar ng insenso na katulad nito sa templo ni Solomon. (1Cr 28:18; 2Cr 2:4) Sa ibabaw ng mga altar na ito ay may sinusunog na sagradong insenso tuwing umaga at gabi. (Exo 30:7, 8; 2Cr 13:11) Minsan sa isang taon, tuwing Araw ng Pagbabayad-Sala, ang mataas na saserdote ay kumukuha ng nagniningas na mga baga mula sa altar sa pamamagitan ng isang insensaryo, o lalagyan ng apoy, at ipinapasok niya ito, kasama ng dalawang dakot na insenso, sa Kabanal-banalan, kung saan pinauusok ang insenso sa harap ng luklukan ng awa ng kaban ng patotoo. —Lev 16:12, 13.

Noong una, ang mataas na saserdoteng si Aaron ang naghahandog ng insenso sa ibabaw ng altar. (Exo 30:7) Gayunman, sa anak niyang si Eleazar ibinigay ang pangangasiwa sa insenso at sa iba pang mga bagay sa tabernakulo. (Bil 4:16) Lumilitaw na hindi lamang ang mataas na saserdote ang maaaring magsunog ng insenso, maliban kung Araw ng Pagbabayad-Sala, yamang binabanggit na nagsagawa rin ng paglilingkod na ito ang katulong na saserdoteng si Zacarias (ama ni Juan na Tagapagbautismo). (Luc 1:8-11) Di-nagtagal pagkaraang magsimula ang paglilingkod sa tabernakulo, pinatay ni Jehova ang dalawang anak ni Aaron na sina Nadab at Abihu dahil sa pagtatangkang maghandog ng insenso at ng "kakaibang apoy." (Lev 10:1, 2; ihambing ang Exo 30:9; tingnan ang ABIHU.) Nang maglaon, si Kora at ang 250 iba pa, na pawang mga Levita ngunit hindi mula sa makasaserdoteng linya, ay naghimagsik laban sa Aaronikong pagkasaserdote. Bilang pagsubok, inutusan sila ni Moises na kumuha ng mga lalagyan ng apoy at magsunog ng insenso sa pasukan ng tabernakulo upang maipakita ni Jehova kung tinatanggap niya sila bilang kaniyang mga saserdote. Namatay ang pangkat habang ginagawa nila ito, samantalang hawak pa nila ang kanilang mga lalagyan ng apoy. (Bil 16:6, 7, 16-18, 35-40) Si Haring Uzias naman ay kinapitan ng ketong nang may-kapangahasan niyang tangkaing magsunog ng insenso sa templo. —2Cr 26:16-21.

Sa paglipas ng panahon, lubhang nagpabaya ang bansang Israel sa itinakdang paraan ng pagsamba kay Jehova anupat isinara nila ang templo at nagsunog sila ng insenso sa ibang mga altar. (2Cr 29:7; 30:14) Mas masahol pa riyan, nagsunog sila ng insenso sa ibang mga diyos na sa mga ito'y nagpatutot sila, at sa iba pang mga paraan ay nilapastangan nila ang banal na insenso, anupat lahat ng ito ay karima-rimarim sa paningin ni Jehova.—Eze 8:10, 11; 16:17, 18; 23:36, 41; Isa 1:13.

Kahulugan. Ang tipang Kautusan ay may anino ng mas mabubuting bagay na darating (Heb 10:1), at waring ang pagsusunog ng insenso sa ilalim ng kaayusang iyon ay kumakatawan sa katanggap-tanggap na mga panalangin ng tapat na mga lingkod ng Diyos. Ipinahayag ng salmista, "Maihanda nawa ang aking panalangin sa harap mo [Jehova] na gaya ng insenso." (Aw 141:2) Sa katulad na paraan, inilalarawan ng lubhang makasagisag na aklat ng Apocalipsis yaong mga nasa palibot ng makalangit na trono ng Diyos bilang may "mga ginintuang mangkok na punô ng insenso, at ang insenso ay nangangahulugan ng mga panalangin ng mga banal." "Binigyan siya [isang anghel] ng maraming insenso upang ihandog iyon kasama ng mga panalangin ng lahat ng mga banal sa ibabaw ng ginintuang altar na nasa harap ng trono." (Apo 5:8; 8:3, 4) Sa maraming aspekto, ang pagsusunog ng insenso ay nagsilbing angkop na sagisag ng mga panalangin ng mga banal na 'inihahandog' nila (Heb 5:7) gabi at araw (1Te 3:10), anupat ang mga ito'y kalugud-lugod kay Jehova.—Kaw 15:8.

Sabihin pa, hindi magiging katanggap-tanggap sa Diyos ang mga panalangin ng mga huwad na mananamba kahit magsunog pa sila ng insenso. (Kaw 28:9; Mar 12:40) Sa kabilang dako, ang mga panalangin ng taong matuwid ay mabisa. (San 5:16) Kaya naman, nang lumitaw ang isang salot mula sa Diyos, kaagad na 'inilagay ni Aaron ang insenso at nagsimula siyang magbayad-sala para sa bayan.' —Bil 16:46-48.

Hindi Nagsusunog Nito ang mga Kristiyano. Sa ngayon, bagaman may mga relihiyon ng Sangkakristiyanuhan na nagsusunog ng insenso, gaya rin ng ginagawa sa mga templong Budista, wala tayong makikitang maka-Kasulatang saligan na ginawa ito ng mga Kristiyano. Ang mga insensaryo ay hindi nakatalang kabilang sa mga sisidlang ginagamit sa simbahan noong unang apat na siglo ng

Karaniwang Panahon, at noon lamang panahon ni Gregory the Great (huling bahagi ng ikaanim na siglo) nagkaroon ng malinaw na katibayan ng paggamit ng insenso sa mga serbisyo ng simbahan. Maliwanag na ito'y sapagkat ang pagsusunog ng insenso bilang pagsamba sa Diyos ay nagwakas na nang dumating si Kristo at ipako niya sa pahirapang tulos ang tipang Kautusan at ang mga tuntunin nito (Col 2:14), at lalo na nang lubusang wasakin ang templo at alisin ang Aaronikong pagkasaserdote nito. Walang ibinigay na awtorisasyon upang gamitin ito sa kongregasyong Kristiyano, at bilang mga indibiduwal, ang unang mga Kristiyano, tulad ng mga Judio, ay hindi kailanman nagsunog ng insenso para sa relihiyosong layunin.

Ang unang mga Kristiyano ay tumanggi ring magsunog ng insenso na nagpaparangal sa emperador, mangahulugan man ito ng kanilang buhay. Ganito ang komento ni Daniel P. Mannix: "Iilan lamang sa mga Kristiyano ang tumalikod, bagaman isang altar na may nagniningas na apoy ang laging naroroon sa arena para magamit nila. Ang kailangan lamang gawin ng isang bilanggo ay magsaboy ng kaunting insenso sa nagniningas na apoy at bibigyan na siya ng isang Sertipiko ng Paghahain at mapalalaya na siya. Maingat ding ipinaliliwanag sa kaniya na hindi naman iyon pagsamba sa emperador; iyon ay pagkilala lamang sa pagkadiyos ng emperador bilang ulo ng estadong Romano. Gayunman, halos walang Kristiyano ang nagsamantala sa tsansang iyon na makaalpas."—*Those About to Die,* 1958, p. 137.

Sinasabi ni Tertullian (na nabuhay noong ikalawa at ikatlong siglo C.E.) na ayaw man lamang makibahagi ng mga Kristiyano sa pangangalakal ng insenso. (*On Idolatry,* kab. XI) Gayunman, hindi ganiyan ang saloobin ng mga mangangalakal ng insenso na nakikipagnegosyo sa makasagisag na Babilonyang Dakila.—Apo 18:11, 13.

INSENSO, ALTAR NG. Tingnan ang ALTAR.

INSESTO. Tingnan ang KRIMEN AT KAPARUSAHAN (Malulubhang krimen sa ilalim ng Kautusan).

INTERES. Tingnan ang PATUBO, INTERES.

INUMIN, HANDOG NA. Tingnan ang HANDOG, MGA.

IOB. Ikatlong binanggit na anak ni Isacar. (Gen 46:13) Sa Bilang 26:24 at 1 Cronica 7:1, ang pangalang ito ay lumilitaw bilang Jasub.

IPA. Ang manipis na balot o balat ng mga binutil na gaya ng sebada at trigo. Bagaman makasagisag ang mga pagtukoy ng Bibliya sa ipa, masasalamin sa mga pagtukoy na ito ang mga kaugalian sa paggigiik na karaniwan noong sinaunang panahon. Pagkatapos ng pag-aani, wala nang silbi ang di-nakakaing balat na ito ng mahahalagang butil, kaya naman angkop itong maging sagisag ng isang bagay na magaan, walang halaga, at di-kanais-nais, anupat dapat ihiwalay sa bahaging mabuti at saka itapon.

Sa pamamagitan ng paggigiik, humihiwalay ang ipa sa butil. Pagkatapos, sa pagtatahip, ang magaan na ipa ay tinatangay ng hangin gaya ng alabok. (Tingnan ang PAGTATAHIP.) Inilalarawan nito kung paano inaalis ng Diyos na Jehova ang mga apostata mula sa kaniyang bayan at kung paano rin niya nililipol ang mga taong balakyot at mga bansang sumasalansang. (Job 21:18; Aw 1:4; 35:5; Isa 17:13; 29:5; 41:15; Os 13:3) Dudurugin ng Kaharian ng Diyos ang mga kaaway nito anupat gaya ng ipa ay madali silang tatangayin ng hangin.—Dan 2:35.

Kadalasan, ang walang-silbing ipa ay tinitipon at sinusunog upang huwag na itong tangayin ng hangin at mapahalong muli sa mga bunton ng butil. Sa katulad na paraan, inihula ni Juan na Tagapagbautismo ang dumarating at nagliliyab na pagkapuksa ng balakyot at bulaang mga relihiyonista kung saan titipunin ng Manggigiik na si Jesu-Kristo ang trigo, "ngunit ang ipa ay kaniyang susunugin sa apoy na hindi mapapatay."—Mat 3:7-12; Luc 3:17; tingnan ang PAGGIGIIK.

IPAHAYAG NA MATUWID. Ang pandiwang Hebreo na *tsa·dheq'* (nauugnay sa *tse'dheq,* nangangahulugang "katuwiran") ay isinasalin kung minsan bilang "ipahayag na matuwid" at "ariing matuwid." (Exo 23:7; Deu 25:1) Ang pananalitang ito sa Bibliya ay isinasalin din bilang "ipagmatuwid," at ang mga anyong pangngalan nito ay isinasalin bilang "pagbibigay-katuwiran." Ang orihinal na mga salita (*di·kai·o'o* [pandiwa], *di·kai'o·ma* at *di·kai'o·sis* [mga pangngalan]) sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, kung saan lubusan itong ipinaliliwanag, ay pangunahin nang nagtatawid ng ideya ng pag-aabsuwelto o pagpapalaya mula sa anumang paratang, pagkilala bilang walang-sala, samakatuwid ay pagpapawalang-sala, o pagpapahayag at pagtuturing bilang matuwid.—Tingnan ang *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni W. Bauer (nirebisa nina F. W. Gingrich at F. Danker), 1979, p. 197, 198; gayundin ang *A Greek-English Lexicon,* nina H. Liddell at R. Scott (nirebisa ni H. Jones), Oxford, 1968, p. 429.

Kaayon nito, binanggit ng apostol na si Pablo na ang Diyos ay 'napatutunayang matuwid [isang anyo ng *di·kai·o'o*]' sa Kaniyang mga salita at nagwawagi kapag hinahatulan ng mga sumasalansang. (Ro 3:4) Sinabi ni Jesus na "ang karunungan ay pinatutuna-

yang matuwid ng mga gawa nito" at na kapag pinagsulit ang mga tao sa Araw ng Paghuhukom, sila'y 'ipahahayag na matuwid [isang anyo ng *di·kai·o'o*]' o kaya'y papatawan ng hatol batay sa kanilang mga salita. (Mat 11:19; 12:36, 37) Sinabi ni Jesus na ang mapagpakumbabang maniningil ng buwis na may-pagsisising nanalangin sa templo ay "bumaba patungo sa kaniyang tahanan at napatunayang higit na matuwid" kaysa sa hambog na Pariseong nananalangin din noon. (Luc 18:9-14; 16:15) Binanggit ng apostol na si Pablo na ang taong namatay ay "napawalang-sala na [isang anyo ng *di·kai·o'o*] mula sa kaniyang kasalanan," yamang nabayaran na niya ang parusang kamatayan.—Ro 6:7, 23.

Gayunman, bukod pa sa gayong mga pagkakagamit, ginagamit din ang mga salitang Griegong ito sa pantanging diwa upang tumukoy sa isang pagkilos ng Diyos na doo'y ibinibilang na walang-sala ang isa (Gaw 13:38, 39; Ro 8:33) at gayundin sa pagkilos ng Diyos na doo'y ipinapahayag ang isang tao bilang sakdal sa katapatan at karapat-dapat sa buhay, gaya ng ipaliliwanag sa artikulong ito.

Bago ang Panahong Kristiyano. Noong una, si Adan ay sakdal, isang taong matuwid, isang taong "anak ng Diyos." (Luc 3:38) Matuwid siya dahil sa pagkakalalang sa kaniya ng Diyos at ipinahayag ng kaniyang Maylalang na siya'y "napakabuti." (Gen 1:31) Ngunit hindi siya nanatiling tapat sa Diyos at naiwala niya ang matuwid na katayuan para sa kaniya at sa kaniyang magiging mga supling.—Gen 3:17-19; Ro 5:12.

Gayunpaman, mula sa kaniyang mga inapo ay may bumangon na mga lalaking may pananampalataya na "lumakad na kasama ng tunay na Diyos," gaya nina Noe, Enoc, at Job. (Gen 5:22; 6:9; 7:1; Job 1:1, 8; 2:3) Tungkol kay Abraham, sinasabing siya'y nanampalataya sa Diyos at "ipinahayag na matuwid"; gayundin, iniuulat na si Rahab ng Jerico ay nagpamalas ng kaniyang pananampalataya sa pamamagitan ng kaniyang mga gawa kung kaya siya'y 'ipinahayag na matuwid,' anupat iniligtas ang kaniyang buhay nang wasakin ang lunsod ng Jerico. (San 2:21-23, 25) Mapapansin na sa liham ni Santiago (na sinipi) at sa liham din ni Pablo sa mga taga-Roma (4:3-5, 9-11), kung saan sinipi niya ang Genesis 15:6, sinasabi na ang pananampalataya ni Abraham ay 'ibinilang na katuwiran sa kaniya.' Mauunawaan ang pananalitang ito kung isasaalang-alang ang diwa ng pandiwang Griego na *lo·gi'zo·mai,* "ibilang," na ginamit dito.

Kung paano 'ibinibilang' na matuwid. Noong sinaunang panahon, ang pandiwang Griego na *lo·gi'zo·mai* ay karaniwang ginagamit sa pagkakalkula o pagkukuwenta ng mga numero gaya sa *accounting,* anupat ginagamit upang tumukoy kapuwa sa isang bagay na itinala sa isang kuwenta bilang *debit* at gayundin sa isang bagay na itinala bilang *credit.* Sa Bibliya, ginagamit ito upang mangahulugang "ituring, isipin, isaalang-alang, ibilang, o purihin." Kaya naman sinasabi ng 1 Corinto 13:5 na ang pag-ibig ay 'hindi nagbibilang [isang anyo ng *lo·gi'zo·mai*] ng pinsala' (ihambing ang 2Ti 4:16); at iniuulat na sinabi ng salmistang si David: "Maligaya ang tao na ang kaniyang kasalanan ay hindi na ibinibilang pa ni Jehova." (Ro 4:8) Sa mga tumitingin sa mga bagay ayon sa panlabas na anyo, sinabi ni Pablo na kailangan nilang suriin nang wasto ang mga bagay-bagay, anupat tinitingnan ang magkabilang panig ng ledyer, wika nga. (2Co 10:2, 7, 10-12) Kasabay nito, nais ni Pablo na 'walang sinumang pumuri sa kaniya [isang anyo ng *lo·gi'zo·mai;* sa literal, maglagay sa kaniyang kredito]' nang higit sa nararapat may kinalaman sa kaniyang ministeryo.—2Co 12:6, 7.

Ang salitang *lo·gi'zo·mai* ay maaari ring mangahulugang "ituring, tayahin, o ibilang (na kasama sa isang grupo, pangkat, o uri)." (1Co 4:1) Kaya naman sinabi ni Jesus na siya ay 'ibibilang [isang anyo ng *lo·gi'zo·mai*] na kasama ng mga tampalasan,' samakatuwid nga, ituturing o uuriin na kasama nila o waring isa sa kanila. (Luc 22:37) Sa kaniyang liham sa mga taga-Roma, sinabi ng apostol na sa kaso ng taong di-tuli na tumutupad sa Kautusan, ang kaniyang "di-pagtutuli ay ibibilang na pagtutuli," samakatuwid nga, ituturing na para bang ito'y pagtutuli. (Ro 2:26) Sa katulad na paraan, ang mga Kristiyano ay hinihimok na 'ibilang ang kanilang sarili na patay may kaugnayan sa kasalanan ngunit buháy may kaugnayan sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo Jesus.' (Ro 6:11) At ang mga pinahirang Kristiyano na nagmula sa mga Gentil, bagaman hindi mga inapo ni Abraham sa laman, ay "ibinibilang na binhi" ni Abraham.—Ro 9:8.

Paano naging posible na ipinahayag na matuwid si Abraham bago namatay si Kristo?

Gayundin naman, ang pananampalataya ni Abraham, na nilakipan ng mga gawa, ay 'ibinilang [itinuring] na katuwiran sa kaniya.' (Ro 4:20-22) Sabihin pa, hindi ito nangangahulugan na siya at ang iba pang mga taong tapat bago ang panahong Kristiyano ay sakdal o malaya sa kasalanan; ngunit dahil sa kanilang pananampalataya sa pangako ng Diyos may kinalaman sa "binhi" at dahil pinagsikapan nilang sundin ang mga utos ng Diyos, hindi sila inuri bilang mga di-matuwid na walang mabuting katayuan sa harap ng Diyos, na gaya ng iba pa sa

sangkatauhan. (Gen 3:15; Aw 119:2, 3) Maibigin silang ibinilang ni Jehova na walang-sala, kung ihahambing sa sangkatauhang hiwalay sa Diyos. (Aw 32:1, 2; Efe 2:12) Sa gayon, dahil sa kanilang pananampalataya, ang Diyos ay maaaring magkaroon ng pakikipag-ugnayan sa gayong di-sakdal na mga tao at maaari niya silang pagpalain, anupat ginagawa iyon nang hindi lumalabag sa kaniyang sariling sakdal na mga pamantayan ng katarungan. (Aw 36:10) Gayunman, kinilala ng mga taong iyon na kailangan nila ng katubusan mula sa kasalanan at hinihintay nila ang takdang panahon ng Diyos upang ilaan ito.—Aw 49:7-9; Heb 9:26.

"Isang Gawa ng Pagbibigay-Katuwiran" ni Kristo Jesus. Ipinakikita ng Kasulatan na noong naririto sa lupa si Jesu-Kristo, sakdal ang kaniyang katawang laman (1Pe 1:18, 19) at pinanatili niya ang kaniyang kasakdalan sa pamamagitan ng patuloy na pag-iingat at pagpapatibay ng kaniyang katapatan sa ilalim ng pagsubok. Kaayon ito ng layunin ng Diyos na 'pasakdalin ang Punong Ahente ng kaligtasan sa pamamagitan ng mga pagdurusa.' (Heb 2:10) Samakatuwid nga, pinasakdal si Jesus may kaugnayan sa pagkamasunurin at pag-iingat ng katapatan at pinasakdal din siya para sa kaniyang posisyon bilang Mataas na Saserdote ng Diyos ukol sa kaligtasan, gaya ng ipinakikita ni Pablo sa Hebreo 5:7-10. Yamang natapos ni Jesus ang kaniyang landasin sa lupa nang malaya sa anumang kapintasan, siya'y kinilala ng Diyos bilang naipagmatuwid. Sa gayon, siya lamang ang tao na sa pagsubok ay nakatayo nang matatag at lubos na matuwid sa harap ng Diyos *sa sarili niyang merito.* Sa pamamagitan ng "isang gawa ng pagbibigay-katuwiran [isang anyo ng *di·kai'o·ma*]," samakatuwid nga, sa pamamagitan ng pagpapatunay ni Jesus na siya'y ganap na matuwid sa kaniyang landasin ng kawalang-kapintasan, kasama na ang kaniyang hain, naglaan siya ng saligan upang maipahayag na matuwid yaong mga may pananampalataya sa kaniya.—Ro 5:17-19; 3:25, 26; 4:25.

Sa Kongregasyong Kristiyano. Nang dumating ang Anak ng Diyos bilang ang ipinangakong Manunubos, nagkaroon ng isang bagong salik na mapagbabatayan upang mapakitunguhan ng Diyos ang kaniyang mga lingkod na tao. Ang mga tagasunod ni Jesu-Kristo na tinawag upang maging kaniyang espirituwal na mga kapatid, na may pag-asang maging mga kasama niyang tagapagmana sa makalangit na Kaharian (Ro 8:17), ay ipinahahayag muna ng Diyos bilang matuwid salig sa kanilang pananampalataya kay Jesu-Kristo. (Ro 3:24, 28) Ito ay isang hudisyal na pagkilos ng Diyos na Jehova; kaya sa harap niya bilang ang Kataas-taasang Hukom ay walang sinumang 'makapaghaharap ng akusasyon' laban sa kaniyang mga pinili. (Ro 8:33, 34) Bakit gumagawa ang Diyos ng ganitong pagkilos para sa kanila?

Una ay dahil sakdal at banal si Jehova (Isa 6:3); kaya naman kasuwato ng kaniyang kabanalan, yaong mga tinatanggap niya bilang kaniyang mga anak ay dapat na maging sakdal. (Deu 32:4, 5) Ipinakita ni Jesu-Kristo, ang pangunahing Anak ng Diyos, na siya'y sakdal, "matapat, walang katusuhan, walang dungis, hiwalay sa mga makasalanan." (Heb 7:26) Gayunman, ang kaniyang mga tagasunod ay kinukuha mula sa mga anak ni Adan na dahil sa kasalanan ay nagkaanak ng di-sakdal at makasalanang pamilya. (Ro 5:12; 1Co 15:22) Kaya naman gaya ng ipinakikita ng Juan 1:12, 13, ang mga tagasunod ni Jesus, sa pasimula, ay hindi mga anak ng Diyos. Sa pamamagitan ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan, isinaayos ng Diyos na Jehova ang isang proseso ng "pag-aampon" na sa pamamagitan nito'y tinatanggap niya ang gayong mga kinalugdan at dinadala sila sa isang espirituwal na kaugnayan bilang bahagi ng kaniyang pamilya ng mga anak. (Ro 8:15, 16; 1Ju 3:1) Sa gayon, inilalatag ng Diyos ang saligan para sila'y maampon at maging mga anak niya sa pamamagitan ng pagpapahayag sa kanila na matuwid batay sa halaga ng haing pantubos ni Kristo na kanilang sinasampalatayanan, anupat pinawawalang-sala sila mula sa lahat ng kanilang kasalanan. (Ro 5:1, 2, 8-11; ihambing ang Ju 1:12.) Dahil dito, sila'y "ibinibilang," o itinuturing, na mga taong ganap na matuwid, anupat ang lahat ng kanilang kasalanan ay pinatatawad at hindi na ipinaparatang sa kanila.—Ro 4:6-8; 8:1, 2; Heb 10:12, 14.

Samakatuwid, ang pagpapahayag sa gayong mga Kristiyano bilang matuwid ay mas nakahihigit kaysa sa kaso ni Abraham (at ng iba pang mga lingkod ni Jehova bago ang panahong Kristiyano), na tinalakay na. Upang ipakita ang saklaw ng pagbibigay-katuwiran kay Abraham, ang alagad na si Santiago ay sumulat: "Ang kasulatan ay natupad na nagsasabi: 'Si Abraham ay nanampalataya kay Jehova, at ibinilang itong katuwiran sa kaniya,' at siya ay tinawag na 'kaibigan ni Jehova.'" (San 2:20-23) Kaya dahil sa kaniyang pananampalataya, si Abraham ay ipinahayag na matuwid *bilang kaibigan ng Diyos,* hindi bilang anak ng Diyos na "ipinanganak muli" taglay ang pag-asang mabuhay sa langit. (Ju 3:3) Nililinaw ng rekord ng Kasulatan na ang gayong pribilehiyo ng pagiging anak at ang gayong pag-asang mabuhay sa langit ay hindi bukás sa mga tao bago dumating si Kristo.—Ju 1:12, 17, 18; 2Ti 1:10; 1Pe 1:3; 1Ju 3:1.

Bagaman ang mga Kristiyanong ito ay mayroon nang matuwid na katayuan sa harap ng Diyos, maliwanag na ang kanilang laman ay hindi aktuwal

o literal na sakdal. (1Ju 1:8; 2:1) Dahil ang mga tagasunod na ito ni Kristo ay mabubuhay sa langit, hindi nila kailangan sa ngayon ang gayong literal na kasakdalan ng katawang laman. (1Co 15:42-44, 50; Heb 3:1; 1Pe 1:3, 4) Gayunman, sa pamamagitan ng pagpapahayag sa kanila na matuwid, anupat "ibinibilang," o iniuukol, sa kanila ang katuwiran, natutugunan ang mga kahilingan ng Diyos ukol sa katarungan, at dinadala niya ang mga inampon tungo sa "bagong tipan" na binigyang-bisa ng dugo ni Jesu-Kristo. (Luc 22:20; Mat 26:28) Ang inampong espirituwal na mga anak na ito na kabilang sa bagong tipan na ipinakipagtipan sa espirituwal na Israel ay 'binabautismuhan sa kamatayan ni Kristo,' anupat sa bandang huli ay mamamatay sila sa isang kamatayan na tulad ng sa kaniya.—Ro 6:3-5; Fil 3:10, 11.

Bagaman pinatatawad ni Jehova ang kanilang mga kasalanang bunga ng kahinaan ng laman at di-kasakdalan, mayroon pa ring nagaganap na labanan sa loob ng mga Kristiyanong ito, gaya ng ipinakikita ng liham ni Pablo sa mga taga-Roma (7:21-25). Ang labanang ito ay sa pagitan ng kautusan ng kanilang binagong pag-iisip (Ro 12:2; Efe 4:23), o "kautusan ng Diyos," at ng "kautusan ng kasalanan" na nasa kanilang mga sangkap. Ito'y dahil hindi pa napasasakdal ang kanilang mga katawang laman, bagaman ibinibilang na silang matuwid at napatawad na ang kanilang mga kasalanan. Ang labanang ito ay sumusubok din sa kanilang katapatan sa Diyos. Maaari silang magwagi sa labanang ito sa tulong ng espiritu ng Diyos at sa tulong ng kanilang maawaing Mataas na Saserdote, si Kristo Jesus. (Ro 7:25; Heb 2:17, 18) Gayunman, upang magwagi, dapat na patuluyan silang manampalataya sa haing pantubos ni Kristo at sumunod sa kaniya, sa gayo'y pinananatili ang kanilang matuwid na katayuan sa paningin ng Diyos. (Ihambing ang Apo 22:11.) Sa ganitong paraan ay 'tinitiyak nila para sa kanilang sarili ang pagtawag at pagpili sa kanila.' (2Pe 1:10; Ro 5:1, 9; 8:23-34; Tit 3:6, 7) Sa kabilang dako naman, kung *mamimihasa* sila sa kasalanan, anupat hihiwalay mula sa pananampalataya, maiwawala nila ang kanilang mabuting katayuan sa harap ng Diyos bilang mga taong matuwid dahil "ibinabayubay nilang muli ang Anak ng Diyos sa ganang kanila at inilalantad siya sa hayag na kahihiyan." (Heb 6:4-8) Ang gayong mga tao ay napapaharap sa pagkapuksa. (Heb 10:26-31, 38, 39) Kaya naman may binanggit si Jesus na kasalanan na walang kapatawaran, at ipinakita ng apostol na si Juan na magkaiba ang kasalanang "hindi ikamamatay" at ang kasalanang "ikamamatay."—Mat 12:31, 32; 1Ju 5:16, 17.

Pagkatapos na manatiling tapat hanggang sa kamatayan, si Jesu-Kristo ay "binuhay sa espiritu," anupat binigyan ng imortalidad at kawalang-kasiraan. (1Pe 3:18; 1Co 15:42, 45; 1Ti 6:16) Sa gayon, siya'y "ipinahayag [o inari] na matuwid sa espiritu" (1Ti 3:16; Ro 1:2-4) at umupo sa kanan ng Diyos sa langit. (Heb 8:1; Fil 2:9-11) Ang tapat na mga tagasunod ni Kristo ay naghihintay ng pagkabuhay-muli na tulad ng sa kaniya (Ro 6:5), anupat umaasang tatanggap ng "tulad-Diyos na kalikasan."—2Pe 1:4.

Iba Pang mga Matuwid. Sa isa sa mga ilustrasyon, o talinghaga, ni Jesus may kinalaman sa panahon ng kaniyang pagdating taglay ang kaluwalhatian ng Kaharian, ang mga taong inihahalintulad sa mga tupa ay tinutukoy bilang "mga matuwid." (Mat 25:31-46) Gayunman, kapansin-pansin na sa ilustrasyong ito, ang "mga matuwid" ay ipinakikitang bukod at naiiba sa mga tinatawag ni Kristo na "aking mga kapatid." (Mat 25:34, 37, 40, 46; ihambing ang Heb 2:10, 11.) Dahil ang mga tulad-tupang ito ay tumutulong sa espirituwal na "mga kapatid" ni Kristo, anupat nagpapakita ng pananampalataya kay Kristo mismo, sila'y pinagpapala ng Diyos at tinatawag na "mga matuwid." Tulad ni Abraham, sila ay itinuturing, o ipinahahayag, na matuwid bilang mga kaibigan ng Diyos. (San 2:23) Ang matuwid na katayuang ito ay mangangahulugan ng kaligtasan para sa kanila kapag ang "mga kambing" ay nagtungo na sa "walang-hanggang pagkalipol."—Mat 25:46.

Isang katulad na situwasyon ang mapapansin sa pangitaing nakaulat sa Apocalipsis 7:3-17. Doon, isang "malaking pulutong" na walang takdang bilang ang ipinakikitang naiiba sa 144,000 na "tinatakan." (Ihambing ang Efe 1:13, 14; 2Co 5:1.) Ang "malaking pulutong" na ito ay may matuwid na katayuan sa harap ng Diyos at ipinakikita ito ng paglalarawan sa kanila bilang 'naglaba ng kanilang mahahabang damit at nagpaputi ng mga iyon sa dugo ng Kordero.'—Apo 7:14.

Ang "malaking pulutong," na makaliligtas sa "malaking kapighatian," ay hindi pa naipahahayag na matuwid *para sa buhay*—samakatuwid nga, bilang karapat-dapat sa buhay na walang hanggan sa lupa. Kailangan nilang patuloy na uminom mula sa "mga bukal ng mga tubig ng buhay," habang inaakay sila roon ng Kordero, si Kristo Jesus. Kailangan nila itong gawin sa panahon ng Milenyong Paghahari ni Kristo. (Apo 7:17; 22:1, 2) Kung magiging tapat sila kay Jehova sa isang panghuling pagsubok sa katapusan ng isang libong taon, magiging permanente na ang kanilang mga pangalan sa aklat ng buhay ng Diyos, anupat ipahahayag ni Jehova, o kikilalanin niya, na sa wakas ay matuwid na sila sa ganap na diwa.—Apo 20:7, 8; tingnan ang BUHAY (Mga Punungkahoy ng Buhay).

Napatunayang Matuwid ang Diyos sa Lahat ng Kaniyang Gawa. Sa pakikitungo ng Diyos sa di-sakdal na mga tao, makikita na hindi niya kailanman nilalabag ang sarili niyang mga pamantayan ng katuwiran at katarungan. Hindi niya ipinahahayag na matuwid ang makasalanang mga tao salig sa sarili nilang merito, anupat pinalalampas o kinukunsinti ang kanilang kasalanan. (Aw 143:1, 2) Gaya ng ipinaliwanag ng apostol na si Pablo: "Ang lahat ay nagkasala at nagkukulang sa kaluwalhatian ng Diyos, at isa ngang kaloob na walang bayad na sila ay ipinahahayag na matuwid ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan sa pamamagitan ng pagpapalaya dahil sa pantubos na ibinayad ni Kristo Jesus. Inilagay siya ng Diyos bilang isang handog para sa pagpapalubag-loob sa pamamagitan ng pananampalataya sa kaniyang dugo. Ito ay upang ipakita ang kaniyang sariling katuwiran, sapagkat pinatatawad niya ang mga kasalanan na naganap noong nakaraan habang ang Diyos ay nagtitimpi; upang ipakita ang kaniyang sariling katuwiran sa kasalukuyang kapanahunang ito, upang siya ay maging matuwid kahit ipinahahayag niyang matuwid ang taong may pananampalataya kay Jesus." (Ro 3:23-26) Sa gayon, ang Diyos, dahil sa kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan, ay naglaan ng isang legal na kaayusan salig sa hain ni Kristo anupat sa pamamagitan nito ay maaari siyang maging lubos na makatarungan at matuwid kapag pinatatawad niya ang mga kasalanan niyaong mga nananampalataya.

Mga Pagtatangkang Patunayang Matuwid ang Sarili. Yamang ang Diyos lamang ang makapagpapahayag na matuwid ang isang tao, walang kabuluhan ang anumang pagtatangka ng isa na patunayang matuwid ang kaniyang sarili salig sa sarili niyang merito o batay sa pangmalas ng iba na siya'y matuwid. Sinaway si Job dahil, bagaman hindi siya nagparatang ng anumang kamalian sa Diyos, "ipinahahayag niyang matuwid ang kaniyang sariling kaluluwa sa halip na ang Diyos." (Job 32:1, 2) Ang lalaking bihasa sa Kautusan na nagtanong kay Jesus hinggil sa daan patungo sa buhay na walang hanggan ay sinaway ni Jesus sa di-tuwirang paraan dahil tinangka nitong patunayang matuwid ang kaniyang sarili. (Luc 10:25-37) Hinatulan ni Jesus ang mga Pariseo dahil sa pagsisikap ng mga ito na ipahayag na matuwid ang kanilang sarili sa harap ng mga tao. (Luc 16:15) Ipinakita mismo ng apostol na si Pablo na dahil sa di-sakdal at makasalanang kalagayan ng buong sangkatauhan, walang sinuman ang maipahahayag na matuwid sa pamamagitan ng pagsisikap na itatag ang sarili niyang katuwiran batay sa mga gawa ng Kautusang Mosaiko. (Ro 3:19-24; Gal 3:10-12) Sa halip, idiniin niya na ang pananampalataya kay Kristo Jesus ang tunay sa saligan para maipahayag na matuwid ang isa. (Ro 10:3, 4) Sinusuhayan ng kinasihang liham ni Santiago ang sinabi ni Pablo sa pamamagitan ng pagpapakita na ang gayong pananampalataya ay kailangang maging buháy, hindi sa pamamagitan ng mga gawa ng Kautusan, kundi sa pamamagitan ng mga gawa ng pananampalataya, gaya sa mga kaso nina Abraham at Rahab.—San 2:24, 26.

May-kamaliang kinuwestiyon ng ilang tao, na may-kabulaanang nag-aangking mga apostol, ang pagka-apostol ni Pablo at ang mga gawain niya bilang Kristiyano, anupat hinangad nilang pasunurin sa kanila ang kongregasyon sa Corinto. (2Co 11:12, 13) Yamang alam ni Pablo na tapat siyang naglilingkod bilang katiwala ni Kristo, sinabi niya na hindi siya nababahala sa paghatol ng mga tao na bagaman hindi talaga awtorisado ay naupo na parang isang "tribunal ng mga tao" upang hatulan siya. Hindi rin siya nanalig sa sarili niyang paghatol sa kaniyang sarili, kundi umasa siya kay Jehova bilang kaniyang Tagasuri. (1Co 4:1-4) Sa gayon ay inilahad sa Kasulatan ang simulain na ang paghatol ng mga tao may kinalaman sa pagiging matuwid o di-matuwid ng isang tao ay hindi mapananaligan, malibang sinusuhayan ng Salita ng Diyos ang kanilang paghatol. Ang isang iyon ay kailangang sumangguni sa Salita ng Diyos at hayaan itong sumuri sa kaniya. (Heb 4:12) Gayunman, kapag ang isang tao ay sinaway ng isang kapatid na Kristiyano, lalo na ng isang matanda sa kongregasyon, at kung maliwanag na ang gayong pagsaway ay sinusuhayan ng Salita ng Diyos, hindi niya iyon dapat tanggihan sa pamamagitan ng pagmamatuwid sa sarili. (Kaw 12:1; Heb 12:11; 13:17) At ang sinumang may katungkulan na umuupo upang humatol sa isang bagay o sa isang pagtatalo ay hahatulan ng Diyos kung aariin niyang 'matuwid ang isang balakyot dahil sa suhol.'—Isa 5:23; San 2:8, 9.

IPANGANAK MULI. Tingnan ang ANAK NG DIYOS, (MGA) (Ang Kristiyanong mga Anak ng Diyos).

IPDEIAS [Tubusin Nawa ni Jah; Si Jah ang Tumubos]. Anak ni Sasak; isang pangulo ng tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 25, 28.

IPIS [sa Heb., *cha·sil'*]. Hindi matiyak kung aling insekto ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *chasil',* na ipinapalagay na halaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "lamunin." (Ihambing ang Deu 28:38.) Isinalin ito sa iba't ibang paraan bilang "higad," "kuliglig," *"stripper," "shearer,"* "balang," "tipaklong," at "ipis." (Ihambing ang Isa 33:4 at Joe 1:4 sa *AS, AT, JB, Le,* at *NW.*) Ayon sa Hebreo at Aramaikong leksikon nina Koehler at Baumgartner (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 319), ang mapaminsalang insekto na tinutukoy

ng salitang Hebreo na *cha·sil′* ay naiiba sa balang (*ʼar·beh′*) at malamang na ito ay ang ipis (*Periplaneta furcata* at *Blatta orientalis*).

Ang ipis ay may mahahaba at malalakas na paa, kung kaya nakatatakbo ito nang napakabilis. Sa katunayan, isa ito sa pinakamabibilis na insektong tumatakbo. Ang insektong ito ay may lapád na mukha at maikling ulo, mahahaba at tulad-sinulid na mga antena, o mga sungot, at mukhang medyo nakatingin sa ibaba. Dahil manipis ang katawan ng ipis, nakapapasok ito sa makikipot na butas. Karamihan sa mga uri nito ay kulay itim o kayumanggi at may lapád at madulas na katawang may makintab na pinakabalat. Palibhasa'y ayaw ng mga ipis sa matinding liwanag, kadalasa'y sa gabi lamang sila lumalabas para kumain.

Inihula ng propetang si Joel ang pananalanta ng isang pulutong ng mga insekto na magtitiwangwang sa lupain, at huli niyang binanggit ang *cha·sil′* bilang insektong uubos sa itinira ng iba. (Joe 1:4) Nang maglaon, inihula ng propeta ang panahon kung kailan magkakaroon ng mga pagpapala at kapatawaran. Ang mananalakay ay paaalisin at papalitan ang kinain ng *cha·sil′* at ng iba pang mga miyembro ng "malaking hukbong militar" ng Diyos. (Joe 2:25) Hinggil sa gayong pinasapit ng Diyos na salot ng mga insekto, na kinabibilangan ng *cha·sil′*, idinalangin ni Solomon na nawa'y patawarin ni Jehova ang kaniyang bayan kung magsisisi sila sa kanilang mga kasalanan. (1Ha 8:37-40; 2Cr 6:28-31) Kasama rin ang *cha·sil′* sa pananalantang pinasapit ni Jehova sa Ehipto noong salot ng mga balang. —Aw 78:46.

Sa kabanata 33 ng Isaias, tinalakay ng propeta ang kasindak-sindak na mga araw ng pagsalakay ng Asirya. Ang hukbo ni Haring Senakerib ay nananalanta noon sa mga lunsod, at hiniling ni Isaias ang lingap ng Diyos, anupat ginunita niya na dati'y tumindig na si Jehova laban sa mga bansa. Tiniyak niya sa bayan na sasaktan ng Makapangyarihan-sa-lahat ang kaaway, sa gayo'y mapipilitan ang mga ito na iwan ang maraming samsam, na titipunin naman ng mga Israelita. Kung paanong ang *cha·sil′* ay nangangalat sa isang lupain, nagpaparoo't parito nang hindi nililigalig, nagtitipon ng anumang nakasasagabal sa kanilang daan, at umuubos ng lahat ng bagay—gayon titipunin ng bayan ng Diyos ang mga samsam ng hukbong Asiryano. (Isa 33:1-4) Ito'y isang napakatingkad na paglalarawan para sa lupaing pamilyar sa pananalanta ng pulu-pulutong na *cha·sil′*.

IPTA [pinaikling anyo ng Ipta-el]. Isang lunsod ng Juda sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 43) Ang Tarqumiya, na mga 10 km (6 na mi) sa KHK ng Hebron, ay iminumungkahi bilang posibleng lokasyon nito.

IPTA-EL [Buksan Nawa ng Diyos; Binuksan ng Diyos]. Isang libis sa hangganan ng mga tribo nina Zebulon at Aser. (Jos 19:10, 14, 24, 27) Iba't ibang lugar sa HK ng Nazaret ang iminumungkahi para rito. Gayunman, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

IR [Hustong-Gulang na Asno]. 'Ama' nina Supim at Hupim (1Cr 7:12); malamang na siya rin ang Benjamitang si Iri.—1Cr 7:7.

IRA [Hustong-Gulang na Asno].

1. Isang Jairita na nakatalang kabilang sa mga nangungunang opisyal ni Haring David bilang "isang saserdote ni David." (2Sa 20:26) Posibleng si Ira ay isang inapo ng Jair na binanggit sa Bilang 32: 41, at samakatuwid, sa kasong ito, ang katawagang "saserdote" ay maaaring nangangahulugang "punong ministro," "prinsipe." Walang katibayan sa Bibliya na ang mga Jairita ay mga Levita. Gayunman, kung tama ang mababasa sa Syriac na *Peshitta,* si Ira ay maaaring isang saserdote mula sa Levitang lunsod ng Jatir (Jathir).—Ihambing ang 2Sa 8:18; 1Cr 6:57; 18:17.

2. Anak ni Ikes na Tekoita; isa sa makapangyarihang mga lalaki sa mga hukbong militar ni Haring David.—2Sa 23:24, 26; 1Cr 11:26, 28.

3. Isang Itrita; isa pang makapangyarihang lalaki ni Haring David.—2Sa 23:38; 1Cr 11:40.

IRAD. Apo ni Cain; ninuno ni Lamec na kumuha ng dalawang asawa, at nina Jabal at Tubal-cain. —Gen 4:17-23.

IRAM [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "hustong-gulang na asno"]. Isang shik o pinuno ng Esau (Edom).—Gen 36:43; 1Cr 1:54.

IRI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "hustong-gulang na asno"]. Anak ni Bela; isang ulo sa panig ng ama at magiting at makapangyarihang lalaki ng Benjamin. (1Cr 7:7) Malamang na si Iri ay siya ring Ir ng 1 Cronica 7:12.

IRIAS [Nakikita ni Jah]. "Anak ni Selemias na anak ni Hananias"; ang opisyal na nangangasiwa sa Pintuang-daan ng Benjamin sa Jerusalem na umaresto kay Jeremias dahil sa bulaang paratang na nagbabalak itong lumipat sa panig ng mga Babilonyo.—Jer 37:13, 14.

IR-NAHAS [Lunsod ni Nahas]. Waring isang lugar na ang ama, o nagtatag, ay ang Judeanong si Tehina. (1Cr 4:1, 12) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Ir-nahas. Mas pinapaboran ng ilang iskolar bilang posibleng lokasyon nito ang Deir Nahhas, na mga 20 km (12 mi) sa KHK ng Hebron.

IRPEEL [Pagalingin Nawa ng Diyos; Ang Diyos ang Nagpagaling]. Isang lunsod ng Benjamin. (Jos 18:21, 27) Iminumungkahi ng ilan ang Rafat bilang posibleng lokasyon nito. Iyon ay isang nayon na mga 10 km (6 na mi) sa HK ng Jerusalem.

IR-SEMES [Lunsod ng Araw]. Isang bayan sa hangganan ng Dan. Nakatala ito sa pagitan ng Estaol at ng Saalabin sa Josue 19:41, 42. Posibleng ito rin ang Bet-semes ng Josue 15:10. Kung gayon nga, tinirahan ito nang maglaon ng tribo ni Juda at mula sa tribong iyon ay iniatas ito bilang isa sa 48 lunsod ng mga Levita.—Jos 21:16; 1Cr 6:59; Bil 35:6, 7; tingnan ang BET-SEMES Blg. 1.

IRU [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "hustong-gulang na asno"]. Ang unang binanggit na anak ni Caleb na tiktik; mula sa tribo ni Juda. (1Cr 4:15) Inaakala ng ilang iskolar na ang talagang pangalan ay Ir at na ang "u" ay ang Hebreong pangatnig na *at* lamang.

ISAAC [Pagtawa]. Ang kaisa-isang anak ni Abraham sa kaniyang asawang si Sara. Samakatuwid, isang mahalagang kawing sa linya ng angkan na umaakay tungo kay Kristo. (1Cr 1:28, 34; Mat 1:1, 2; Luc 3:34) Si Isaac ay inawat sa suso noong siya'y mga limang taóng gulang, tinangkang ihandog ni Abraham bilang hain marahil sa edad na 25, nag-asawa sa edad na 40, nagkaanak ng kambal na lalaki sa edad na 60, at namatay sa edad na 180.—Gen 21:2-8; 22:2; 25:20, 26; 35:28.

Ipinanganak si Isaac sa ilalim ng lubhang di-pangkaraniwang mga kalagayan. Napakatatanda na noon ng kaniyang mga magulang, anupat matagal nang huminto ang pagreregla ng kaniyang ina. (Gen 18:11) Kaya nang sabihin ng Diyos kay Abraham na magsisilang si Sara ng isang anak na lalaki, natawa siya anupat sinabi: "Ang isang lalaki ba na isang daang taóng gulang ay magkakaroon pa ng anak na isisilang, at si Sara ba, oo, ang isang babae ba na siyamnapung taóng gulang ay magsisilang pa?" (Gen 17:17) Natawa rin si Sara nang malaman niya kung ano ang mangyayari. (Tingnan ang PAGTAWA.) Pagkatapos, "sa takdang panahon" nang sumunod na taon, ang bata ay isinilang, anupat pinatunayan na walang bagay na "lubhang pambihira para kay Jehova." (Gen 18:9-15) Nang magkagayon ay bumulalas si Sara: "Ang Diyos ay naghanda ng katatawanan sa akin," at sinabi pa, "pagtatawanan ako ng lahat ng makaririnig niyaon." At gaya nga ng sinabi ni Jehova, ang bata ay angkop na pinanganlang Isaac, nangangahulugang "Pagtawa."—Gen 21:1-7; 17:19.

Yamang si Isaac ay kabilang sa sambahayan ni Abraham at tagapagmana ng mga pangako, wasto lamang na tinuli siya noong ikawalong araw.—Gen 17:9-14, 19; 21:4; Gaw 7:8; Gal 4:28.

Ilang taon si Isaac nang awatin siya sa suso?

Naghanda si Abraham ng isang malaking piging noong araw na awatin si Isaac sa suso. Maliwanag na sa okasyong iyon ay napansin ni Sara si Ismael na "nanunukso" kay Isaac na nakababatang kapatid nito sa ama. (Gen 21:8, 9) Sa ilang salin (*JB, Mo, RS*) ay sinasabing "nakikipaglaro" lamang si Ismael kay Isaac, samakatuwid nga, sa diwa ng laro ng bata. Gayunman, ang salitang Hebreo na *tsa·chaq'* ay maaari ring magkaroon ng diwa ng pananakit. Kaya naman kapag ang salitang ito ay lumilitaw sa ibang mga teksto (Gen 19:14; 39:14, 17), isinasalin ito sa mga saling iyon bilang "nangangantiyaw" o "nagbibiro" at "mang-insulto."

Ayon sa ilang Targum, gayundin sa Syriac na *Peshitta,* ang pananalita ni Ismael sa Genesis 21:9 ay may diwa ng "pang-aalipusta." Sinasabi ng *Commentary* ni Cook tungkol sa *tsa·chaq':* "Ito'y malamang na nangangahulugan sa bahaging ito, gaya ng karaniwang pagkaunawa rito, na 'mapanlibak na pagtatawa.' Kung paanong tumawa si Abraham dahil sa kagalakan may kaugnayan kay Isaac, at tumawa si Sara dahil hindi siya makapaniwala sa narinig niya, si Ismael naman ngayon ay tumawa bilang pang-aalipusta, at malamang na taglay ang saloobin ng pang-uusig at paniniil." Hinggil sa bagay na ito, malinaw na ipinakikita ng kinasihang apostol na si Pablo na ang pakikitungo ni Ismael kay Isaac ay pagpighati, *pag-uusig,* hindi larong pambata. (Gal 4:29) Batay sa pagpupumilit ni Sara sa sumunod na talata (Gen 21:10) na "ang anak ng aliping babaing ito ay hindi magiging tagapagmanang kasama ng aking anak, kasama ni Isaac," sinasabi ng ilang komentarista na posibleng si Isaac ay inaway at tinuya ni Ismael (14 na taon ang tanda kay Isaac) may kinalaman sa pagiging tagapagmana.

Sinabi na ni Jehova kay Abraham na bilang mga naninirahang dayuhan, ang kaniyang binhi ay pipighatiin sa loob ng 400 taon, na nagwakas nang iligtas ang Israel mula sa Ehipto noong 1513 B.C.E. (Gen 15:13; Gaw 7:6) Kung aatras tayo nang 400 taon mula sa taóng iyon, sasapit tayo sa 1913 B.C.E. bilang ang pasimula ng kapighatiang iyon. Dahil diyan, masasabi rin natin na sa taóng 1913 inawat sa suso si Isaac, yamang kung petsa ang pag-uusapan, ang dalawang pangyayari, ang pag-awat sa kaniya sa suso at ang pagmamalupit sa kaniya ni Ismael, ay lubhang magkaugnay sa ulat na iyon. Nangangahulugan ito na si Isaac ay mga limang taóng gulang nang awatin sa suso, anupat isi-

nilang noong 1918 B.C.E. Samantala, ang kaniyang kapanganakan ang nagsilbing pasimula ng 450 taon na binanggit sa Gawa 13:17-20, isang yugto ng panahon na nagwakas noong mga 1467 B.C.E. nang matapos ang kampanya ni Josue sa Canaan at maipamahagi ang lupain sa iba't ibang tribo.

Sa ngayon na napakaraming babae sa Kanluraning daigdig ang ayaw magpasuso sa kanilang mga sanggol, o nagpapasuso sa mga ito sa loob lamang ng anim hanggang siyam na buwan, ang limang taon ay waring napakatagal. Ngunit iniulat ni Dr. D. B. Jelliffe na sa maraming lugar sa daigdig, ang mga bata ay hindi inaawat sa suso hangga't wala pa silang isa at kalahati hanggang dalawang taóng gulang, at sa Arabia ay kaugalian nang pasusuhin ng ina ang kaniyang anak sa loob ng 13 hanggang 32 buwan. Sa medikal na pangmalas, ang pagpapasuso, o pagkakaroon ng gatas sa suso, ay kadalasan nang maipagpapatuloy hanggang sa umabot na nang ilang buwan ang kasunod na pagdadalang-tao.—*Infant Nutrition in the Subtropics and Tropics,* Geneva, 1968, p. 38.

Noong Edad Medya sa Europa, ang katamtamang edad ng pag-awat sa suso ay dalawang taon, at noong panahon ng mga Macabeo (una at ikalawang siglo B.C.E.), pinasususo ng mga babae ang kanilang mga anak na lalaki sa loob ng tatlong taon. (2 Macabeo 7:27) Apat na libong taon ang nakalilipas, noong hindi pa mabilis ang takbo ng buhay ng mga tao, at wala pa ang makabagong-panahong panggigipit o pangangailangan na pagkasyahin ang napakaraming gawain sa loob ng umikling haba ng buhay, madaling maunawaan kung paano nagawa ni Sara na pasusuhin si Isaac sa loob ng limang taon. Isa pa, siya ang kaisa-isang anak ni Sara pagkatapos ng maraming taon ng pagkabaog.

Handang Maihain. Matapos awatin si Isaac sa suso, wala nang sinabi pa tungkol sa kaniyang pagkabata. Muli siyang nabanggit sa ulat nang sabihin ng Diyos sa kaniyang amang si Abraham: "Pakisuyo, kunin mo ang iyong anak, ang iyong kaisa-isang anak na pinakaiibig mo, si Isaac, at maglakbay ka patungo sa lupain ng Moria at doon ay ihandog mo siya bilang handog na sinusunog." (Gen 22:1, 2) Pagkatapos ng tatlong-araw na paglalakbay, nakarating sila sa dako na pinili ng Diyos. Dala ni Isaac ang kahoy; dala naman ng kaniyang ama ang apoy at ang kutsilyong pangkatay. "Ngunit nasaan ang tupa bilang handog na sinusunog?" ang tanong ni Isaac. Ang sagot sa kaniya: "Ang Diyos ang maglalaan sa kaniyang sarili ng tupa."—Gen 22:3-8, 14.

Pagdating sa dakong tinukoy, nagtayo sila ng isang altar at inayos ang kahoy. Pagkatapos ay tinalian si Isaac sa kamay at paa at inilagay sa ibabaw ng kahoy. Nang itaas ni Abraham ang kutsilyo, pinigilan ng anghel ni Jehova ang kaniyang kamay. Hindi nagkamali si Abraham sa kaniyang pananampalataya; naglaan si Jehova ng isang barakong tupa, na nasabit sa palumpungan sa bundok at siyang maihahandog bilang handog na sinusunog kahalili ni Isaac. (Gen 22:9-14) Sa gayon, si Abraham, palibhasa'y iniisip niya "na magagawa ng Diyos na ibangon siya kahit mula sa mga patay," ay tumanggap kay Isaac mula sa mga patay "sa makatalinghagang paraan."—Heb 11:17-19.

Pinatunayan ng madulang pangyayaring ito hindi lamang ang pananampalataya at pagkamasunurin ni Abraham kundi pati rin yaong sa kaniyang anak na si Isaac. Ayon sa tradisyong Judio, na iniulat ni Josephus, si Isaac ay 25 taóng gulang nang panahong iyon. Anuman ang kalagayan, mayroon na siyang sapat na gulang at lakas upang makapagpasan ng maraming kahoy paakyat ng bundok. Kaya maaari sana siyang manlabán sa kaniyang 125-taóng-gulang na ama nang tatalian na siya nito kung nais niyang maghimagsik laban sa mga utos ni Jehova. (*Jewish Antiquities,* I, 227 [xiii, 2]) Sa halip, nagpasakop si Isaac at hinayaan ang kaniyang ama na ipagpatuloy na ihandog siya bilang hain kasuwato ng kalooban ng Diyos. Dahil sa pagtatanghal ni Abraham ng kaniyang pananampalataya, inulit at pinalawak ni Jehova ang kaniyang tipan kay Abraham, na isinalin naman ng Diyos kay Isaac pagkamatay ng ama ni Isaac.—Gen 22:15-18; 26:1-5; Ro 9:7; San 2:21.

Higit na mahalaga, isang dakilang makahulang larawan ang isinadula roon, anupat ipinakita kung paanong sa takdang panahon ay kusang-loob na iaalay ni Kristo Jesus, na Lalong Dakilang Isaac, ang kaniyang buhay-tao bilang ang Kordero ng Diyos para sa kaligtasan ng sangkatauhan.—Ju 1:29, 36; 3:16.

Pag-aasawa at Pamilya. Pagkamatay ng ina ni Isaac, naisip ng kaniyang ama na panahon na para mag-asawa ang kaniyang anak. Gayunman, determinado si Abraham na huwag makapag-asawa si Isaac ng isang paganong Canaanita. Kaya, sa ilalim ng patriyarkal na kaayusan, isinugo ni Abraham sa mga kamag-anak niya sa Mesopotamia ang kaniyang pinagkakatiwalaang lingkod sa sambahayan upang pumili ng isang babae na lahing Semitiko na sumasamba rin sa Diyos ni Abraham na si Jehova.—Gen 24:1-9.

Ang atas ay talagang magtatagumpay, sapagkat sa pasimula pa lamang ay lubusan nang ipinaubaya sa mga kamay ni Jehova ang pagpili. Ayon sa kinalabasan, ang pinsan ni Isaac na si Rebeka ang pinili ng Diyos, at kusang-loob naman nitong iniwan ang kaniyang mga kamag-anak at pamilya upang sumama sa pulutong pabalik sa lupain ng Negeb

kung saan nakatira si Isaac. Inilahad ng ulat ang pagkikita ng dalawa sa unang pagkakataon at saka sinabi: "Pagkatapos ay dinala siya ni Isaac sa tolda ni Sara na kaniyang ina. Sa gayon ay kinuha niya si Rebeka at ito ay naging kaniyang asawa; at inibig niya ito, at si Isaac ay nakasumpong ng kaaliwan matapos na mawala ang kaniyang ina." (Gen 24:10-67) Yamang ang edad noon ni Isaac ay 40, naganap ang kasal noong 1878 B.C.E.—Gen 25:20.

Batay sa kasaysayan ni Isaac, makikita natin na nanatiling baog si Rebeka sa loob ng 20 taon. Nagbigay ito kay Isaac ng pagkakataon na ipakita kung siya, tulad ng kaniyang ama, ay nananampalataya sa pangako ni Jehova na pagpapalain ang lahat ng pamilya sa lupa sa pamamagitan ng isang binhi na di-pa-naisisilang, at talagang ipinakita niya ito sa pamamagitan ng patuloy na pamamanhik kay Jehova na bigyan siya ng anak. (Gen 25:19-21) Gaya ng nangyari sa kaniya noon, muling natanghal na ang binhing ipinangako ay darating, hindi sa pamamagitan ng likas na takbo ng mga pangyayari, kundi tanging sa pamamagitan ng kapangyarihan ni Jehova. (Jos 24:3, 4) Sa wakas, noong 1858 B.C.E., sa edad na 60, binigyan si Isaac ng dobleng pagpapala nang magkaanak siya ng kambal, sina Esau at Jacob.—Gen 25:22-26.

Dahil sa isang taggutom, inilipat ni Isaac ang kaniyang pamilya sa Gerar na nasa teritoryong Filisteo, anupat sinabihan siya ng Diyos na huwag bumaba sa Ehipto. Noong pagkakataong iyon ay pinagtibay ni Jehova ang kaniyang layunin na tuparin ang Abrahamikong pangako sa pamamagitan ni Isaac at inulit ang mga kundisyon nito: "Pararamihin ko ang iyong binhi tulad ng mga bituin sa langit at ibibigay ko sa iyong binhi ang lahat ng lupaing ito; at sa pamamagitan ng iyong binhi ay tiyak na pagpapalain ng lahat ng bansa sa lupa ang kanilang sarili."—Gen 26:1-6; Aw 105:8, 9.

Sa lupaing Filisteong ito na di-gaanong palakaibigan, si Isaac, tulad ng kaniyang amang si Abraham, ay gumamit ng estratehiya sa pagsasabing ang kaniyang asawa ay kapatid niya. Nang maglaon, ang pagpapala ni Jehova kay Isaac ay kinainggitan ng mga Filisteo, anupat kinailangan niyang lumipat, una ay sa agusang libis ng Gerar, at pagkatapos ay sa Beer-sheba, sa dulo ng tigang na rehiyon ng Negeb. Habang naroroon, ang dating napopoot na mga Filisteo ay humiling kay Isaac ng "isang sumpaang pananagutan," o kasunduang pangkapayapaan, sapagkat gaya ng kinilala nila, "Ikaw ngayon ang pinagpala ni Jehova." Sa dakong ito nakahukay ng tubig ang kaniyang mga tauhan at tinawag ito ni Isaac na Siba. "Iyan ang dahilan kung bakit ang pangalan ng lunsod ay Beer-sheba [nangangahulugang "Balon ng Sumpa; o, Balon ng Pito"], hanggang sa araw na ito."—Gen 26:7-33; tingnan ang BEER-SHEBA.

Sa mula't sapol ay kinagigiliwan ni Isaac si Esau, sapagkat ito ay isang mangangaso at isang lalaki sa parang, at nangangahulugan ito ng pinangasong pagkain sa bibig ni Isaac. (Gen 25:28) Kaya nang malabung-malabo na ang kaniyang paningin at nadarama niyang hindi na siya magtatagal, naghanda si Isaac na ibigay kay Esau ang pagpapala sa panganay. (Gen 27:1-4) Walang nakaaalam kung batid niya na ipinagbili ni Esau ang pagkapanganay sa kapatid nito na si Jacob at kung nakalimutan na niya ang itinalaga ng Diyos bago ipanganak ang dalawang bata, na "ang nakatatanda ay maglilingkod sa nakababata." (Gen 25:23, 29-34) Anuman ang kalagayan, naalaala iyon ni Jehova, at pati ni Rebeka, na mabilis na nagsaayos ng mga bagay-bagay upang si Jacob ang tumanggap ng pagpapala. Nang matuklasan ni Isaac ang isinagawang pakana, tumanggi siyang baguhin ang maliwanag na kalooban ni Jehova hinggil sa bagay na iyon. Inihula rin ni Isaac na si Esau at ang kaniyang mga inapo ay mananahanang malayo sa matatabang bukid, mabubuhay sa pamamagitan ng tabak, at sa dakong huli ay babaliin nila ang pamatok ng pagkaalipin kay Jacob mula sa kanilang leeg.—Gen 27:5-40; Ro 9:10-13; tingnan ang ESAU.

Pagkatapos nito, pinapunta ni Isaac si Jacob sa Padan-aram upang makatiyak na hindi ito mag-aasawa ng isang babaing Canaanita, gaya ng ginawa ng kapatid niyang si Esau na nakapighati sa kaniyang mga magulang. Nang bumalik si Jacob pagkalipas ng maraming taon, si Isaac ay naninirahan na sa Kiriat-arba, samakatuwid ay sa Hebron, sa maburol na lupain. Dito, noong 1738 B.C.E., ang taon bago ginawang punong ministro ng Ehipto ang kaniyang apo na si Jose, ay namatay si Isaac sa edad na 180, "matanda na at puspos ng mga araw." Inilibing si Isaac sa yungib ng Macpela na pinaglibingan sa kaniyang mga magulang at asawa, na nang dakong huli ay pinaglibingan din sa kaniyang anak na si Jacob.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:1-5; 35:27-29; 49:29-32.

Kahulugan ng Iba Pang Pagtukoy kay Isaac. Sa buong Bibliya, si Isaac ay napakaraming beses na binabanggit sa pamilyar na pananalitang "Abraham, Isaac at Jacob." Kung minsan, ang puntong tinutukoy ay hinggil kay Jehova bilang ang Diyos na sinamba at pinaglingkuran ng mga patriyarkang ito. (Exo 3:6, 16; 4:5; Mat 22:32; Gaw 3:13) Sa ibang pagkakataon naman, ang itinatawag-pansin ay ang tipan na pinagtibay ni Jehova sa kanila. (Exo 2:24; Deu 29:13; 2Ha 13:23) Ginamit din ni Jesus ang pananalitang ito sa makatalinghagang paraan. (Mat 8:11) Sa isang pagkakataon, si Isaac, ang ninunong patriyarka, ay binanggit sa isang paralelismong Hebreo kasama ng kaniyang mga inapo, ang bansang Israel.—Am 7:9, 16.

Si Isaac bilang ang binhi ni Abraham ay lumarawan kay Kristo, na sa pamamagitan niya ay darating ang walang-hanggang mga pagpapala. Gaya ng nasusulat: "Ngayon ang mga pangako ay sinalita kay Abraham at sa kaniyang binhi. Hindi nito sinasabi: 'At sa mga binhi,' gaya ng sa marami, kundi gaya ng sa iisa: 'At sa iyong binhi,' na si Kristo." At kung palalawakin ang pagkakapit, si Isaac ay lumarawan din doon sa mga "kay Kristo," na "talaga ngang binhi ni Abraham, mga tagapagmana ayon sa isang pangako." (Gal 3:16, 29) Bukod diyan, ang dalawang bata, sina Isaac at Ismael, kasama ang kani-kanilang ina, "ay nagsisilbing isang makasagisag na drama." Samantalang ang likas na Israel (tulad ni Ismael) "ay talagang ipinanganak ayon sa laman," yaong mga bumubuo sa espirituwal na Israel "ay mga anak na nauukol sa pangako gaya rin ni Isaac."—Gal 4:21-31.

Si Isaac ay kabilang din sa 'ganito kalaking ulap ng mga saksi na nakapalibot sa atin,' sapagkat kasama rin siya sa mga 'naghihintay sa lunsod na may tunay na mga pundasyon, na ang tagapagtayo at maygawa ng lunsod na ito ay ang Diyos.'—Heb 12:1; 11:9, 10, 13-16, 20.

ISACAR [Siya ay Kabayaran [samakatuwid nga, isang taong nagdadala ng kabayaran]].

1. Ang ikasiyam na anak ni Jacob at ang ikalima sa pitong anak ni Lea na ipinanganak sa Padanaram. Itinuring ni Lea na ang anak na ito ay gantimpala o kabayaran mula kay Jehova sa pagpapahintulot niyang magkaanak ang kaniyang alilang babae sa kaniyang asawa noong panahong siya ay baog.—Gen 29:32–30:21; 35:23, 26; 1Cr 2:1.

Maaaring walong taóng gulang si Isacar nang lumipat ang kaniyang pamilya sa Canaan noong 1761 B.C.E. Pagkatapos nito ay wala nang binanggit tungkol sa kaniyang buhay bukod sa nakaulat na mga pangyayari kung saan nakibahagi siya bilang isa sa "mga anak ni Jacob." (Gen 34:5-7, 13, 27; 37:3-27; 42:1-3; 45:15) Noong 1728 B.C.E., nang si Isacar ay mga 41 taóng gulang, lumipat siya sa Ehipto kasama ng kaniyang mga anak na sina Tola, Puva (Pua), Iob (Jasub), at Simron bilang bahagi ng 'pitumpung kaluluwa' sa sambahayan ni Jacob.—Gen 46:13, 27; Exo 1:1-3; 1Cr 7:1.

Noong mamamatay na si Jacob, si Isacar ang ika-6 sa 12 anak na pinagpala ng kaniyang ama: "Si Isacar ay isang asnong matitibay ang buto, na nakahiga sa dalawang supot ng síya. At makikita niya na ang pahingahang-dako ay mabuti at na ang lupain ay kaiga-igaya; at iyuyukod niya ang kaniyang balikat upang magdala ng mga pasanin at mapapasailalim siya sa mapang-aliping puwersahang pagtatrabaho." (Gen 49:14, 15) Nang bigkasin ni Jacob ang pagpapalang ito, hindi lamang niya itinampok ang ilang indibiduwal na katangian at mga pangyayari sa personal na buhay ni Isacar kundi, gaya ng mga pagpapalang iginawad sa mga kapatid nito, inihula rin ni Jacob ang mga ugali at paggawi ng tribo na ipamamalas ng mga inapo ni Isacar sa hinaharap "sa huling bahagi ng mga araw."—Gen 49:1.

2. Isa sa 12 tribo ng Israel; mga inapo ni Jacob sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Isacar.

Nang kunin ang unang sensus pagkaalis sa Ehipto, ang bilang ng matitipunong lalaki sa tribong ito mula 20 taóng gulang at pataas na may kakayahang makipagdigma ay 54,400. (Bil 1:17-19, 28, 29) Pagkaraan ng mga 39 na taon, ipinakikita ng isang kahawig na sensus na ang mga rehistrado ng tribo ay umabot nang 64,300, at noong panahon ni David ay may bilang na 87,000 ang hukbong pandigma. (Bil 26:23-25; 1Cr 7:5) May 200 pangulo ng tribo na pumaroon sa Hebron noong 1070 B.C.E. nang si David ay gawing 'hari sa buong Israel.'—1Cr 12:23, 32, 38.

Sa kaayusan ng kampo sa malaking ilang, ang mga pamilya ni Isacar, kasama ang kanilang kapatid sa ina na tribo ni Zebulon, ay nasa gilid ng Juda sa S panig ng tabernakulo (Bil 2:3-8); kapag humahayo, ang tatlong-tribong pangkat na ito ang inatasang manguna. (Bil 10:14-16) Sa mga pagpapalang binigkas ni Moises bilang pamamaalam sa mga tribo, pinagsama niya ang Isacar at Zebulon (Deu 33:18), ngunit pagkaraan ng ilang taon ay nagkahiwalay ang mga ito nang hatiin sa dalawang pangkat ang mga tribo noong iparinig sa kanila ang pagbasa sa mga pagpapala at mga sumpa ng Kautusan sa pagitan ng mga bundok ng Gerizim at Ebal.—Deu 27:11-13; Jos 8:33-35; tingnan ang EBAL, BUNDOK.

Nang hati-hatiin ang Lupang Pangako, ang Isacar ang ikaapat na tribong napili sa pamamagitan ng palabunutan upang tumanggap ng mana nito, na ang kalakhang bahagi ay nasa matabang Libis ng Jezreel. Ang hangganan ng Isacar ay ang mga teritoryo ng tribo nina Zebulon at Neptali sa H, ang Ilog Jordan sa S, ang teritoryo ng Manases sa T, at ang isang bahagi ng lupain ng Aser sa K. Ang Bundok Tabor ay nasa hilagaang hangganan nito na katabi ng Zebulon, samantalang ang lunsod ng Megido ay malapit sa TK hanggahan nito at ang Bet-sean ay nasa TS hangganan nito. Sa loob ng teritoryong ito ay maraming Canaanitang lunsod kasama ang kani-kanilang sakop na pamayanan. (Jos 17:10; 19:17-23) Ayon sa pagpapala ni Moises, sa pilíng libis na ito ay 'nagsaya sa kanilang mga tolda' ang tribo ni Isacar.—Deu 33:18.

Maliwanag na ang paghahambing sa anak ni Jacob na si Isacar sa "isang asnong matitibay ang buto" ay tumutukoy sa isang katangiang mababanaag din sa

tribong nagmula sa kaniya. (Gen 49:14, 15) Ang lupaing nakaatas sa kanila ay talagang "kaiga-igaya," isang matabang bahagi ng Palestina na angkop sa agrikultura. Waring malugod na tinanggap ng Isacar ang mabigat na trabahong nasasangkot sa gayong gawain. Ang pagkukusang-loob ay ipinahihiwatig ng 'pagyuyukod niya ng kaniyang balikat upang magdala ng mga pasanin.' Kaya bagaman ang tribo ay hindi naman partikular na namumukod-tangi, maliwanag na maaari itong papurihan dahil sa pagtanggap nito sa pasan na nauukol sa kaniya.

Ang ilang lunsod na nasa lupaing pag-aari ng Isacar ay itinalaga bilang mga nakapaloob na lunsod ng kalapit na tribo ni Manases, lakip na rito ang prominenteng mga lunsod ng Megido at Bet-sean. (Jos 17:11) Maraming bayan sa teritoryo nito, kasama ang nakapalibot na mga pastulan ng mga ito, ang ibinukod din para sa tribo ni Levi. (Jos 21:6, 28, 29; 1Cr 6:62, 71-73) Nang maglaon, inilaan ng Isacar ang bahagi nito (isang ikalabindalawa ng taunang pangangailangan) para sa panustos ng sambahayan ni Solomon.—1Ha 4:1, 7, 17.

Sa mga prominenteng indibiduwal na mula kay Isacar ay kabilang si Igal, ang tiktik na pinili ng tribo na kasama sa mga nagpayo sa Israel na huwag pumasok sa Lupang Pangako. (Bil 13:1-3, 7, 31-33) Bilang mga pinuno ng tribo, si Netanel ay naglingkod pagkatapos ng Pag-alis (Bil 1:4, 8; 7:18; 10:15), si Paltiel naman ay nang pumasok ang Israel sa Lupang Pangako (Bil 34:17, 18, 26), at si Omri ay noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 27:18, 22.

Ang Isacar ay binanggit na kabilang sa mga sumuporta kay Hukom Barak nang lupigin nito ang mga hukbo ni Jabin sa ilalim ni Sisera. (Huk 4:2; 5:15) Nang maglaon, sa loob ng 23 taon, si Tola ng tribo ni Isacar ay naging isa sa mga hukom ng Israel. (Huk 10:1, 2) Pagkatapos na mahati ang kaharian, si Baasa ng Isacar ang naging ikatlong tagapamahala ng hilagang kaharian. Pinatay ng balakyot na si Baasa ang kaniyang hinalinhan upang makuha ang trono at nagpuno siya sa loob ng 24 na taon. (1Ha 15:27, 28, 33, 34) Pagkaraan ng mga 200 taon, inanyayahan ni Hezekias na hari ng Juda yaong mga kabilang sa hilagang kaharian upang makisama sa pagdiriwang ng Paskuwa, at marami mula sa Isacar ang tumugon at naglakbay patungong Jerusalem para sa okasyong iyon.—2Cr 30:1, 13, 18-20.

Sa mga aklat ng Ezekiel at Apocalipsis, ang Isacar ay binanggit kasama ng iba pang mga tribo at, yamang makahula ang mga pangitaing iyon, maliwanag na mayroon itong makasagisag na kahulugan.—Eze 48:25, 26, 33; Apo 7:7.

3. Isang Levitang bantay ng pintuang-daan; ikapitong anak ng Korahitang si Obed-edom. Si Isacar, kasama ang kaniyang mga kamag-anak, ay inatasang magbantay sa dakong T ng santuwaryo sa Jerusalem.—1Cr 26:1-5, 13, 15.

ISAIAS [Pagliligtas ni Jehova]. Isang propeta, ang anak ni Amoz (hindi ang propetang si Amos). Naglingkod siya sa Juda at Jerusalem noong mga araw ng mga haring sina Uzias, Jotam, Ahaz, at Hezekias ng Juda. (Isa 1:1) Ang mga haring sina Peka at Hosea ang namamahala sa hilagang kaharian ng Israel, na nagwakas noong 740 B.C.E., sa panahon ng paglilingkod ni Isaias bilang propeta. Ang mga propetang kapanahon niya ay sina Mikas, Oseas, at Oded. Maliwanag na sinimulan ni Isaias ang kaniyang panghuhula nang mas huli kaysa kay Oseas at bago nagsimula si Mikas.—2Cr 28:9; Os 1:1; Mik 1:1.

Noong panahong naglilingkod si Isaias bilang propeta sa Juda, lalo na noong mga araw ni Haring Ahaz, ang kalagayan ng kaharian sa moral ay napakasama. Punô ito ng paghihimagsik kapuwa ng mga prinsipe at ng bayan, at sa paningin ni Jehova ay may sakit ang bansa sa puso at sa ulo. Ang mga tagapamahala ay tinawag na "mga diktador ng Sodoma" at ang bayan ay inihalintulad sa "bayan ng Gomorra." (Isa 1:2-10) Patiunang sinabihan si Isaias na ang mga tainga ng mga ito ay magiging bingi. Sinabi ni Jehova na magpapatuloy ang kalagayang ito hanggang sa ang bansa ay mawasak at "isang ikasampu" lamang, "isang binhing banal," ang matitirang gaya ng tuod ng isang dambuhalang punungkahoy. Tiyak na ang gawaing panghuhula ni Isaias ay nakaaliw at nakapagpatibay sa pananampalataya ng maliit na bilang na iyon, bagaman ang iba pa sa bansa ay tumangging magbigay-pansin.—Isa 6:1-13.

Bagaman ang Juda ang pinagtuunan ni Isaias ng pansin, bumigkas din siya ng mga hula tungkol sa Israel at sa mga bansa sa palibot, yamang may kaugnayan ang mga ito sa kalagayan at kasaysayan ng Juda. Naglingkod siya nang mahabang panahon sa katungkulan ng propeta, na nagpasimula noong mga 778 B.C.E., nang mamatay si Haring Uzias, o posibleng mas maaga pa, at nagpatuloy pa nang ilang panahon pagkaraan ng ika-14 na taon ng paghahari ni Hezekias (732 B.C.E.).—Isa 36:1, 2; 37:37, 38.

Ang Pamilya ni Isaias. May asawa si Isaias. Ang kaniyang asawa ay tinatawag na "propetisa" (Isa 8:3), na waring nangangahulugan ng higit pa sa pagiging asawa ng isang propeta. Maliwanag, tulad ni Debora noong panahon ng mga Hukom at tulad ni Hulda noong panahon ng paghahari ni Josias, nagkaroon siya ng atas ng panghuhula mula kay Jehova.—Huk 4:4; 2Ha 22:14.

Binabanggit sa Bibliya ang mga pangalan ng dalawang anak na lalaki ni Isaias, na ibinigay sa kaniya na gaya ng "mga tanda at gaya ng mga himala sa Israel." (Isa 8:18) Si Sear-jasub ay malaki na noong mga araw ni Ahaz upang masamahan ang kaniyang ama nang maghatid ito ng isang mensahe sa haring iyon. Ang pangalang Sear-jasub ay nangangahulugang "Isang Nalabi Lamang (Yaong mga Nalalabi) ang Babalik." Ang pangalang ito ay makahula sa dahilang, kung paanong talagang binigyan ng gayong pangalan ang isang anak na lalaking ipinanganak kay Isaias, gayundin na sa kalaunan ay ibabagsak ang kaharian ng Juda at isang nalabi lamang ang babalik pagkaraan ng isang yugto ng pagkatapon. (Isa 7:3; 10:20-23) Ang pagbalik na ito ng isang munting nalabi ay naganap noong 537 B.C.E. nang magpalabas si Haring Ciro ng Persia ng isang batas na nagpapalaya sa kanila mula sa Babilonya pagkaraan ng 70-taóng pagkatapon.—2Cr 36:22, 23; Ezr 1:1; 2:1, 2.

Isa pang anak na lalaki ni Isaias ang pinanganlan bago ito ipaglihi, at ang pangalan ay isinulat sa isang tapyas at pinatotohanan ng mapagkakatiwalaang mga saksi. Lumilitaw na pinanatili itong lihim hanggang sa maisilang ang anak na lalaki, noong maaari nang humarap ang mga saksi at magpatotoo na inihula ng propeta ang kapanganakang iyon, anupat pinatutunayan na may makahulang kahulugan ang bagay na iyon. Sa utos ng Diyos, ang bata ay pinanganlang Maher-salal-has-baz, nangangahulugang "Magmadali, O Samsam! Nagmadali Siya Patungo sa Darambungin; o, Nagmamadali Patungo sa Samsam, Nagmadali Siya Patungo sa Darambungin." Inihula na bago matutong tumawag ang anak na lalaking ito ng, "Ama ko!" at "Ina ko!" maaalis ang banta sa Juda na umiiral dahil sa pagsasabuwatan ng Sirya at ng sampung-tribong kaharian ang Israel.—Isa 8:1-4.

Ipinahiwatig ng hula na malapit nang dumating sa Juda ang kaginhawahan; dumating nga ang kaginhawahan nang hadlangan ng Asirya ang kampanya ni Haring Rezin ng Sirya at ni Haring Peka ng Israel laban sa Juda. Nabihag ng mga Asiryano ang Damasco at, nang maglaon, noong 740 B.C.E., sinamsaman at winasak nila ang kaharian ng Israel, anupat lubusang tinupad ang makahulang kahulugan ng pangalan ng bata. (2Ha 16:5-9; 17:1-6) Ngunit sa halip na magtiwala kay Jehova, sinikap ni Haring Ahaz na hadlangan ang banta ng Sirya at Israel, anupat sinuhulan ang hari ng Asirya upang matamo ang proteksiyon nito. Dahil dito, pinahintulutan ni Jehova na ang Asirya ay maging isang malaking banta sa Juda at aktuwal itong bumaha sa lupain hanggang sa Jerusalem mismo, gaya ng ibinabala ni Isaias.—Isa 7:17-20.

Maraming beses na nagsalita si Isaias tungkol sa "mga tanda" na ibibigay ni Jehova, kabilang na sa mga ito ang kaniyang dalawang anak na lalaki at, sa isang pagkakataon, si Isaias mismo. Inutusan siya ni Jehova na lumakad nang hubad at nakatapak sa loob ng tatlong taon bilang isang tanda at isang palatandaan laban sa Ehipto at laban sa Etiopia, na nangangahulugang dadalhing bihag ang mga ito ng hari ng Asirya.—Isa 20:1-6; ihambing ang Isa 7:11, 14; 19:20; 37:30; 38:7, 22; 55:13; 66:19.

Mga Hula Hinggil sa Pagkakatapon at Pagsasauli. Nagkapribilehiyo rin si Isaias na ihula na hindi ang Asirya ang bansang magpapaalis sa mga hari ng Juda mula sa trono at wawasak sa Jerusalem, kundi ang Babilonya. (Isa 39:6, 7) Noong panahong bahain ng Asirya ang Juda "hanggang sa leeg," inihatid ni Isaias ang nakaaaliw na mensahe kay Haring Hezekias na hindi makapapasok sa lunsod ang mga hukbong Asiryano. (Isa 8:7, 8) Tinupad ni Jehova ang Kaniyang salita nang magsugo siya ng isang anghel na pumuksa sa 185,000 sa makapangyarihang mga lalaki at mga lider ng hukbong Asiryano, sa gayon ay iniligtas ang Jerusalem.—2Cr 32:21.

Tiyak na ang nagdulot kay Isaias ng pinakamalaking kagalakan ay ang pribilehiyong ipinagkaloob sa kaniya ni Jehova na salitain at isulat ang maraming hula hinggil sa pagsasauli ng kaniyang minamahal na Jerusalem. Bagaman pahihintulutan ni Jehova na yumaon ang bayan sa pagkatapon sa Babilonya dahil sa paghihimagsik at pagsalansang laban sa kaniya, sa kalaunan ay hahatulan ng Diyos ang Babilonya dahil kumilos ito taglay ang mapaminsalang saloobin at balak nitong panatilihing bihag ang bayan ng Diyos magpakailanman. Maraming hula ni Isaias ang tungkol sa hatol ng Diyos laban sa Babilonya at sa pagiging tiwangwang na kaguhuan nito sa hinaharap, anupat hindi na muling itatayo.—Isa 45:1, 2; kab 13, 14, 46-48.

Ang mga hula ng pagsasauli na masusumpungan sa buong aklat ni Isaias ay nagtatampok sa di-sana-nararapat na kabaitan at awa ni Jehova sa kaniyang bayan at sa buong sangkatauhan. Inihuhula ng mga ito ang panahon kapag ang Jerusalem ay itataas sa isang bagong katayuan sa harap ni Jehova, isang kaluwalhatiang makikita ng lahat ng bansa, at kapag siya ay magiging isang pagpapala sa lahat ng mga bansa. Ang Jerusalem ay aktuwal na isinauli at muling itinayo at pinagpala dahil sa presensiya roon ng Mesiyas, na "nagpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita." (2Ti 1:10) Ang pagsasauli ng Jerusalem ay mayroon ding mas malaki at mas dakilang katuparan sa hinaharap.—Ro 15:4; 1Co 10:11; Gal 4:25, 26.

Mga Epekto ng Gawain ni Isaias. Isinulat ni Isaias hindi lamang ang aklat ng Bibliya na

nagtataglay ng kaniyang pangalan kundi maliwanag na pati ang isang aklat ng kasaysayan, ang mga pangyayari kay Haring Uzias, na tiyak na naging bahagi ng opisyal na mga rekord ng bansa. (2Cr 26:22) Dahil sa tapat na pagsasagawa ni Isaias ng gawaing panghuhula na iniatas ni Jehova, nagkaroon siya ng malaking impluwensiya sa kasaysayan ng bansa, lalo na bilang resulta ng kaniyang pagpapayo at pagpatnubay sa matuwid na si Haring Hezekias. Gayundin, marami sa mga hula ni Isaias ang may mas malaking katuparan sa Mesiyas at sa Kaharian nito. Ang aklat ni Isaias ay maraming beses na sinipi o tinukoy sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Sa maraming pagkakataon, ikinakapit ng mga Kristiyanong manunulat ang mga hula ni Isaias kay Jesu-Kristo o binabanggit nila ang katuparan ng kaniyang mga hula sa kanilang panahon.

ISAIAS, AKLAT NG. Dinadakila ng aklat ng Isaias si Jehova sa katangi-tanging paraan bilang "ang Banal ng Israel," anupat ikinakapit sa kaniya ang pananalitang ito nang may kabuuang 25 ulit. Gayundin, buong-linaw nitong itinatawag-pansin ang Mesiyas, o ang Pinahiran, ni Jehova na sa pamamagitan niya'y matatamo ng bayan ng Diyos ang kaligtasan.

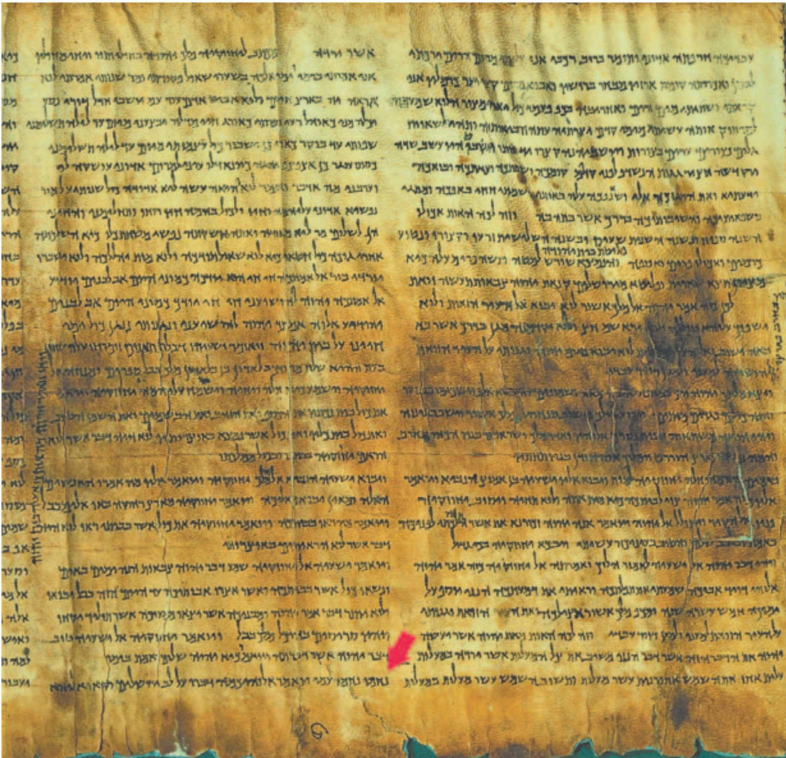
Sa kauna-unahang talata ng aklat ng Isaias, binabanggit na ang nilalaman nito ay "pangitain ni Isaias na anak ni Amoz na nakita niya may kinalaman sa Juda at sa Jerusalem." Kaya bagaman ang aklat ay naglalaman ng makahulang mga pananalita may kinalaman sa maraming bansa, hindi dapat malasin ang mga ito bilang isang koleksiyon ng di-magkakaugnay na mga kapahayagan may kinalaman sa mga bansang iyon. Sa halip, ang mga ito ay sunud-sunod na mga hula na tuwirang nakaapekto sa Juda at Jerusalem.

Tagpo sa Kasaysayan. Sinasabi sa atin ng Isaias 1:1 na nakita ni Isaias ang mga bagay na ito sa pangitain noong mga araw nina Uzias, Jotam, Ahaz, at Hezekias, mga hari ng Juda. Ito'y isang yugto ng matinding internasyonal na tensiyon at isang panahon kung kailan ang mga saloobing nauugnay sa huwad na relihiyon ay nakaapekto nang malaki sa mga tao ng Juda. Noong bandang pasimula ng gawain ni Isaias, si Haring Uzias ay namatay na isang ketongin dahil may-kapangahasan niyang ginampanan ang tungkulin ng saserdote. (2Cr 26:16, 19-21) Iniuulat na noong panahon ng paghahari ng anak ni Uzias na si Jotam, bagaman ginawa ng haring ito ang tama, 'ang bayan ay gumagawi pa rin nang kapaha-pahamak.'—2Cr 27:2; 2Ha 15:34.

Sinundan naman siya ni Haring Ahaz, na sa loob ng 16 na taon ay nagpakita ng masamang halimbawa sa bansa, anupat nagsagawa ng pagsamba kay Baal lakip ang mga ritwal nito ng paghahain ng tao. Umiiral noon ang "malaking kawalang-katapatan kay Jehova." (2Cr 28:1-4, 19) Noong panahong iyon, kinubkob ng magkaalyadong mga hari ng Sirya at Israel ang Jerusalem. Kaya naman si Ahaz, bilang pagwawalang-bahala sa payo ni Isaias na propeta, ay nagsugo kay Tiglat-pileser III, ang hari ng Asirya, para humingi ng tulong na pangmilitar. (2Ha 16:5-8; Isa 7:1-12) Sa gayon ay 'laman ang ginawa ni Ahaz na kaniyang bisig, anupat tumalikod kay Jehova ang kaniyang puso.' (Jer 17:5) Sumang-ayon ang Asirya na makipag-alyansa, ngunit, sabihin pa, pangunahin itong interesado sa pagpapalawak ng sarili nitong kapangyarihan. Nabihag ng hukbong Asiryano ang Damasco ng Sirya at lumilitaw na dinala nito sa pagkatapon ang mga mamamayan ng apostatang Israel na naninirahan sa S ng Jordan. —1Cr 5:26.

Sa kalaunan, nang hindi magbayad ng tributo ang Samaria, kinubkob din iyon at ang mga tumatahan doon ay ipinatapon. (2Ha 16:9; 17:4-6; 18:9-12) Sa gayon ay nagwakas ang sampung-tribong kaharian at naiwan ang Juda na napalilibutan ng mga bansang Gentil. Nang maglaon, ipinagpatuloy ng mga tagapamahalang Asiryano ang mga operasyong militar sa K, anupat sinalakay ang mga lunsod ng Juda at ng nakapalibot na mga bansa. Hiningi pa nga ni Senakerib ang pagsuko ng Jerusalem. Ngunit nagbago na ang situwasyon doon sa ilalim ng paghahari ni Hezekias. Nagtiwala si Hezekias kay Jehova, at sumakaniya si Jehova.—2Ha 18:5-7; Isa kab 36, 37.

Sinimulan ni Isaias ang paglilingkod niya bilang propeta noong panahon ng paghahari ni Uzias, na nagsimulang mamahala noong 829 B.C.E., at nagpatuloy siya bilang propeta hanggang noong panahon ng paghahari ni Hezekias, na natapos noong mga 717 B.C.E. Tinutukoy ng Isaias, kabanata 6, talata 1, ang 'taon ng pagkamatay ni Haring Uzias' (mga 778 B.C.E.) bilang ang panahon kung kailan tinanggap ni Isaias ang atas mula kay Jehova na nakatala sa kabanatang iyon, bagaman posible na itinala niya ang naunang impormasyon bago pa ang panahong iyon. Binabanggit naman ng kabanata 36, talata 1 ang "ikalabing-apat na taon ni Haring Hezekias" (732 B.C.E.), nang si Senakerib ay magpadala ng isang hukbo laban sa Jerusalem at pagkatapos ay mapaurong. Bukod pa sa pag-uulat hinggil sa bantang pagkubkob at sa pagliligtas sa Jerusalem, inilahad ni Isaias ang pagbalik ni Senakerib sa Nineve at ang pagpaslang dito. (Isa 37:36-38) Kung ang kaunting makasaysayang impormasyong ito ay isinulat ni Isaias at hindi idinagdag ng ibang tao nang bandang huli, maaaring ipinakikita nito na humula si Isaias nang ilang panahon pa pagkatapos ng ika-14 na taon ni Hezekias. Waring ipinahihiwatig ng mga rekord ng kronolohiya ng Asirya at Babilonya (bagaman kuwestiyunable ang pagkamapananali-

Ang Isaias 37:24–40:2 gaya ng lumilitaw sa Dead Sea Scroll. Ang tinutukoy ngayon na kabanata 40 ay ipinakikita rito na nagsisimula sa huling linya ng tudling kung saan nagtatapos ang kabanata 39

gan ng mga ito) na si Senakerib ay namahala nang mga 20 taon pa pagkatapos ng kaniyang kampanya laban sa Jerusalem. Ang tradisyong Judio, na posible ring hindi mapananaligan, ay nagsasabing nilagari si Isaias sa utos ni Haring Manases. (Kung ito ang tinutukoy ni Pablo sa Hebreo 11:37, gaya ng pinaniniwalaan ng ilan, ay hindi pa napatutunayan.) —Isa 1:1.

Mayroon ding ilan pang mga pagtukoy na tumutulong upang mapetsahan ang nilalaman ng espesipikong mga bahagi ng aklat ng Isaias. Halimbawa, sinasabi sa kabanata 7, talata 1, na si Peka na hari ng Israel ay umahon laban sa Jerusalem upang makipagdigma noong mga araw ni Haring Ahaz. Bagaman namahala si Ahaz mula 761 hanggang 746 B.C.E., ang paghahari ni Peka ay nagwakas noong mga 758 B.C.E.; kaya malamang na ang insidente ay naganap bago ang taóng iyon. Karagdagan pa, batay sa Isaias 14:28, isang kapahayagan may kinalaman sa Filistia ang ibinigay "noong taóng mamatay si Haring Ahaz," na papatak ng 746 B.C.E. Ang mga pagtukoy na ito ay tumutulong upang malaman kung kailan naganap ang mga pangyayari sa aklat ng Isaias.

Iisa ang Sumulat. Iginigiit ng ilang kritiko ng Bibliya sa makabagong panahon na hindi lamang si Isaias ang sumulat ng aklat ng Isaias. Inaangkin ng ilan na ang mga kabanata 40 hanggang 66 ay isinulat ng isang di-kilalang tao na nabuhay humigit-kumulang noong pagtatapos ng pagkatapon ng mga Judio sa Babilonya. Ibinubukod ng ilang kritiko ang iba pang mga bahagi ng aklat, anupat ipinapalagay na malamang na hindi si Isaias ang sumulat ng mga iyon. Ngunit ang Bibliya mismo ay hindi sumasang-ayon sa mga pag-aangking ito.

Kinilala ng kinasihang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na kapuwa ang materyal na tinutukoy ngayon na mga kabanata 1 hanggang 39 at mga kabanata 40 hanggang 66 ay isinulat ni "Isaias na propeta." *Hindi* nila ipinahiwatig na may dalawang tao na nagtataglay ng gayong pangalan o na ang pangalan ng manunulat ng ilang bahagi ng aklat ay hindi alam. (Para sa mga halimbawa, ihambing ang Mat 3:3 at 4:14-16 sa Isa 40:3 at 9:1, 2; gayundin ang Ju 12:38-41 sa Isa 53:1 at 6:1, 10.) Bukod diyan, maraming iba pang pagsipi ang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan mula sa huling bahagi ng aklat ng Isaias, at ang mga ito ay espesipiko nilang kinilala na isinulat, hindi ng isang di-kilalang manunulat, kundi ni "Isaias na propeta." (Ihambing ang Mat 12:17-21 sa Isa 42:1-4; Ro 10:16 sa Isa 53:1.) Si Jesu-Kristo mismo, nang bumasa siya mula sa "balumbon ng propetang si Isaias" sa sinagoga sa Nazaret, ay bumasa mula sa Isaias 61:1, 2.—Luc 4:17-19.

Karagdagan pa, ang Dead Sea Scroll of Isaiah (IQIs[a], pinaniniwalaang kinopya noong pagtatapos ng ikalawang siglo B.C.E.) ay kakikitaan ng katibayan na ang tagakopyang sumulat nito ay walang anumang nalalaman sa diumano'y dibisyon sa hula sa katapusan ng kabanata 39. Sinimulan niya ang ika-40 kabanata sa huling linya ng tudling na naglalaman ng kabanata 39.

Ang buong aklat ng Isaias ay nagpasalin-salin sa loob ng maraming siglo bilang iisang akda, hindi

bilang dalawa o higit pa. Ang pagiging magkarugtong ng kabanata 39 at kabanata 40 ay ipinakikita ng nakaulat sa Isaias 39:6, 7, na maliwanag na isang transisyon tungo sa kasunod na bahagi.

Yaong mga nagsasabing higit sa isang manunulat ang sumulat ng aklat ay hindi naniniwalang posible para kay Isaias na ihula nang halos dalawang siglo ang kaagahan na isang tagapamahala na nagngangalang Ciro ang magpapalaya sa itinapong mga Judio; dahil dito, ipinapalagay nila na isinulat ito nang mas dakong huli pa, maaaring noong masimulan na ni Ciro ang kaniyang pananakop. (Isa 44:28; 45:1) Ngunit hindi nila nauunawaan ang kahulugan ng buong bahaging

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG ISAIAS

Mga hula na nilayong mag-udyok sa mga lingkod ni Jehova na matakot sa kaniya, hindi sa nakapalibot na mga bansa, at na umasa sa kaniya, ang tunay na Diyos, ukol sa kaligtasan, taglay ang lubos na pagtitiwala sa kaniyang mga pangako ng pagliligtas at pagsasauli

Ipinatungkol ni Isaias sa Juda at Jerusalem noong mga taon bago ang di-matagumpay na mga pagsisikap ni Senakerib laban sa Jerusalem noong 732 B.C.E., at posibleng ilang panahon pa pagkatapos nito

---

Ang pagkakasala ng Juda at Jerusalem; ang atas ni Isaias (1:1–6:13)

- Hindi tinitingnan ni Jehova nang may pagsang-ayon ang mga hain ng mga taong nagkakasala ng paniniil, kawalang-katarungan, at pagbububo ng dugo
- Bagaman papatawan ng kahatulan ang mga walang pananampalataya, sa kalaunan ay itataas ang bundok ng bahay ni Jehova at maraming tao ang babaling sa kaniya
- Dahil sa pagsuway ng Juda, aalisin ni Jehova ang pangunahing mga panustos sa buhay (tinapay at tubig) at ang saligan ng matatag na lipunan
- Ang mapagmataas na mga babae, na may mararangyang kagayakan, ay mapipilitang magbihis ng kasuutan ng mga bihag
- Ang Israel, gaya ng isang ubasan, ay nabigong magluwal ng mga bunga ng katarungan at katuwiran
- Nilinis ang mga labi ni Isaias; kusang-loob siyang tumugon nang atasan siyang pumaroon sa mga taong manhid bilang isang propeta

Bantang pagsalakay ng mga kaaway at pangako ng kaginhawahan (7:1–12:6)

- Mabibigo ang pagsisikap ng Sirya at Israel na alisin sa trono si Ahaz; upang pagtibayin ito, ibinigay ang kapanganakan ni Emmanuel bilang tanda
- Ang anak ni Isaias na si Maher-salal-has-baz ay magsisilbing tanda na sasalantain ng Asirya ang Damasco at Samaria bago pa makapagsabi ang bata ng "Ama ko!" at "Ina ko!"
- Darating ang namamalaging kaginhawahan sa pamamagitan ng Prinsipe ng Kapayapaan
- Ang Asirya, ang tungkod ng galit ni Jehova, ay parurusahan dahil sa kawalang-pakundangan; ililigtas ang Jerusalem
- Ang maliit na sanga mula sa tuod ni Jesse ay magiging isang tagapamahala na may espiritu ng Diyos at mamamahala ayon sa katarungan

Mga kapahayagan ng pagkatiwangwang ng iba't ibang bansa (13:1–23:18)

- Ang Babilonya ay ititiwangwang, ang kaniyang "hari" ay ibababa sa Sheol
- Ang pamatok ng Asirya ay mahihiwalay, ang ugat ng Filistia ay mamamatay sa taggutom, ang Moab ay ititiwangwang, at ang Damasco ay gagawing kagibaan
- Ang mga Ehipsiyo at mga Etiope ay hihiyain ng mga Asiryano at dadalhin sa pagkatapon
- Ang Elam at Media ay makikibahagi sa pagpapabagsak sa Babilonya
- Ang Tiro ay ibababa, malilimutan nang 70 taon

Hula ng pagliligtas ni Jehova (24:1–35:10)

- Gagawa si Jehova ng isang malaking piging para sa lahat ng mga bayan at lalamunin niya ang kamatayan magpakailanman
- Ang pagliligtas ni Jehova ay magiging paksa ng isang awit
- Isang hari ang maghahari ukol sa katuwiran, at ang mga prinsipe ay mamamahala ukol sa katarungan; kapayapaan at katiwasayan hanggang sa panahong walang takda
- Ang Edom ay ititiwangwang; ang Sion ay magsasaya dahil sa kaniyang pagkakasauli

Naglaan si Jehova ng kaligtasan mula sa Asirya; inihula ang pagkatapon sa Babilonya (36:1–39:8)

- Sinalakay ng mga Asiryano ang Juda; iniligtas ni Jehova ang Jerusalem bilang sagot sa panalangin ni Hezekias; 185,000 Asiryano ang napatay
- Ipinakita ni Hezekias ang kabang-yaman sa delegasyon ng mga Babilonyo; ipinatalastas ni Isaias ang darating na pagkatapon sa Babilonya

Pagpapalaya mula sa Babilonya na isasagawa ng tunay na Diyos, pagsasauli ng Sion, ang Mesiyas ay darating (40:1–66:24)

- Ang Jerusalem ay isasauli ng Marunong-sa-lahat at Makapangyarihan-sa-lahat na Maylalang
- Ang pagsasauli ng kaniyang bayan ay magbabangong-puri kay Jehova bilang ang kaisa-isang Diyos, ang tanging makahuhula ng kinabukasan, sa ikapapahiya ng walang-buhay na mga diyos na inanyuan ng mga tao
- Ang pagbagsak ng Babilonya kay Ciro ay magbubukas ng daan upang muling maitayo ang Jerusalem
- Ang wasak na Sion ay gagawing tulad ng hardin ni Jehova
- Ang lingkod ni Jehova, ang Mesiyas, ay mamamatay dahil sa mga pagsalansang ng iba
- Ang baog na Sion ay magkakaroon ng maraming anak, at walang sandata ang magtatagumpay laban sa kaniya
- Inanyayahan ni Jehova ang kaniyang bayan na magsaya dahil sa paglalang niya ng mga bagong langit at bagong lupa, ngunit walang bahagi rito ang balakyot na mga mananalansang

ito ng aklat, na ang materyal ay espesipikong tumatalakay sa patiunang kaalaman, sa kakayahan ng Diyos na patiunang sabihin kung ano ang mangyayari sa kaniyang bayan. Halos 200 taon ang kaagahan, iniulat ng hulang ito ang pangalan ng isa na hindi pa naisisilang na siyang lulupig sa Babilonya at magpapalaya sa mga Judio. Ang katuparan nito ay malinaw na patotoo na nagmula ito sa Diyos. Hindi iyon pagtantiya ni Isaias sa mangyayari sa hinaharap, kundi, gaya ng isinulat niya mismo, "ito ang sinabi ni Jehova." (Isa 45:1) Ipagpalagay man na ang bahaging ito ng Isaias ay isinulat ng isang manunulat noong panahon ni Ciro, hindi pa rin malulutas ang problema ng mga kritiko. Bakit? Sapagkat detalyado ring inihula ng bahaging ito ng aklat ang mga pangyayari sa makalupang buhay at ministeryo ng Mesiyas, si Jesu-Kristo—mga bagay na nasa mas malayong hinaharap pa. Pinagtitibay ng katuparan ng mga hulang ito na ang hula ni Isaias ay kinasihan ng Diyos at hindi isang koleksiyon ng mga akda ng mga impostor.

Sa gayunding mga dahilan, yaong mga tumututol na si Isaias ang sumulat ng mga kabanata 40 hanggang 66 ay kadalasan nang tumututol din na siya ang sumulat ng kabanata 13, may kinalaman sa pagbagsak ng Babilonya. Gayunman, ang kabanata 13 ay ipinakikilala ng mga salitang: "Ang kapahayagan laban sa Babilonya na

Ilang Hula na Kumakapit kay Jesu-Kristo

Teksto ng Isaias		Kristiyanong Kasulatan
7:14	Isinilang ng isang dalaga	Mat 1:22, 23
9:7; 11:1-5, 10	Supling ni David na anak ni Jesse	Luc 1:32, 33; Ro 15:8, 12
40:3-5	May kaugnayan sa kaniyang pagdating ay ipinatalastas: "Hawanin ninyo ang daan ni Jehova!"	Mat 3:1-3; Mar 1:1-4; Luc 3:3-6; Ju 1:23
61:1, 2	Pinahiran ni Jehova upang maghayag ng mabuting balita sa maaamo	Luc 4:17-21
9:1, 2	Naghatid ng liwanag sa Galilea	Mat 4:13-16
42:1-4	Nilinaw ang katarungan ng Diyos; hindi dinurog yaong mga tulad ng bugbog na tambo	Mat 12:10-21
53:4, 5	Dinala ang mga sakit ng iba; gumaling ang iba dahil sa kaniyang mga sugat	Mat 8:16, 17; 1Pe 2:24
53:1	Hindi pinaniwalaan	Ju 12:37, 38
53:12	Ibinilang na kasama ng mga tampalasan	Luc 22:37
8:14, 15; 28:16	Itinakwil, naging batong katitisuran, ngunit naging pundasyong batong-panulok	1Pe 2:6-8

Iba Pang mga Pangyayari Kung Saan Makikitang Natupad ang mga Hula ni Isaias Ngunit Hindi Tinukoy ng Manunulat si Isaias

Teksto ng Isaias		Kristiyanong Kasulatan
50:6	Ininsulto, sinampal, dinuraan	Mat 26:67; Mar 14:65
53:7	Tahimik at walang tutol sa harap ng mga tagapag-akusa	Mat 27:12-14; Gaw 8:28, 32-35
53:9	Inilibing sa libingan ng taong mayaman	Mat 27:57-60
53:8, 11	Namatay bilang hain, upang buksan ang daan para sa marami tungo sa matuwid na katayuan sa harap ng Diyos	Ro 4:25

Iba Pang mga Hula na Natupad

Ilan sa Maraming Pangyayari Bago ang Unang Siglo C.E. na Tumupad sa mga Hula ni Isaias

Teksto ng Isaias	
1:26-30; 24:1-6; 39:6, 7	Winasak ang Jerusalem; ang pagkatapon sa Babilonya
43:14; 44:26-28	Paglaya mula sa pagkatapon; isinauli ang Jerusalem; isinagawa ito ni Jehova sa pamamagitan ni Ciro
23:1, 8, 13, 14	Sa ilalim ni Nabucodonosor, winasak ng mga Caldeo ang lunsod ng Tiro na nasa mismong kontinente

Mas Malalaking Katuparan Ngayon at sa Hinaharap

Sa pagbabasa ng Bibliya, malinaw na makikita na ang marami sa mga hula ni Isaias ay may higit sa isang katuparan at na ang panghuli at malaking katuparan ng kalakhang bahagi ng aklat ay natutupad na sa ngayon at matutupad pa sa hinaharap. Sa aklat ng Apocalipsis lamang ay marami nang mga pagsipi o mga pagtukoy sa mga hula ni Isaias, na ang ilan ay itinala rito:

Teksto ng Isaias		Apocalipsis
21:9	Ang Babilonya ay bumagsak na!	18:2
40:10	Darating si Jehova taglay ang kaniyang gantimpala	22:12
47:5, 7-9	Ang Babilonya, isang patutot at ginang ng mga kaharian, ay daranas ng kapahamakan	17:1, 2, 18; 18:7
48:20	Inutusan ang bayan ng Diyos na lumabas mula sa Babilonya	18:4
60:1, 3, 5, 11	Inihalintulad ang Bagong Jerusalem sa sinaunang Jerusalem na nasa isinauling kalagayan nito	21:11, 24-26
66:22	Lalalang si Jehova ng (mga) bagong langit at isang bagong lupa	21:1

nakita ni Isaias na anak ni Amoz sa pangitain." Maliwanag, ito rin ang "Isaias na anak ni Amoz" na ang pangalan ay lumitaw sa pambungad na talata ng kabanata 1.

Kaugnayan sa Ibang mga Aklat. Ang mga isinulat ni Isaias ay lubhang nauugnay sa maraming iba pang bahagi ng Bibliya. Isang siglo o mahigit pa pagkamatay ni Isaias, isinulat ni Jeremias ang rekord na matatagpuan sa mga aklat ng Mga Hari, at kapansin-pansin na ang nakaulat sa 2 Hari 18:13 hanggang 20:19 ay halos walang ipinagkaiba sa matatagpuan sa Isaias kabanata 36 hanggang 39. Bukod sa nag-ulat ang ibang mga propeta ng mga bagay na kahawig ng mga tinalakay ni Isaias, ang ibang mga manunulat ng Bibliya ay gumawa rin ng maraming espesipikong pagtukoy sa mismong mga isinulat ni Isaias.

Kabilang sa pinakanamumukod-tangi at pinakamalimit sipiing mga hula mula sa aklat ng Isaias ay yaong mga patiunang nagsabi ng mga detalye may kinalaman sa Mesiyas. Gaya ng ipinakikita sa kalakip na tsart, marami sa mga ito ang espesipikong sinipi at ikinapit ng kinasihang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Kapansin-pansin na ang Isaias ang pinakamalimit sipiin ni Jesu-Kristo at ng kaniyang mga apostol upang linawin ang pagkakakilanlan ng Mesiyas.

Hindi itinala rito ang lahat ng pagsipi ng iba pang kinasihang mga manunulat ng Bibliya mula sa hula ni Isaias, ngunit itinatampok nito ang ilan sa pinakakilaláng mga hula ni Isaias. Ang mga hulang ito, kasama ng lahat ng iba pang bahagi ng aklat, ay dumadakila kay Jehova, ang Banal ng Israel, bilang ang Isa na naglalaan ng kaligtasang ito para sa kaniyang bayan sa pamamagitan ng kaniyang pinahirang Anak.

ISBA [Tumahimik (Huminahon) Nawa Siya]. Isang inapo ni Juda; ama ni Estemoa.—1Cr 4:1, 17.

ISBAK. Ang ikalima sa nakatalang anim na anak na lalaki na ipinanganak ni Ketura kay Abraham, mga anak na pinaalis ni Abraham na may mga kaloob ngunit walang bahagi sa kaniyang pamana.—Gen 25:1, 2, 5, 6; 1Cr 1:32.

ISBI-BENOB. Isa sa apat na Repaim (ang higanteng lahi ng mga Canaanita) na naging prominente sa panahon ng huling mga pakikidigma laban sa Israel noong paghahari ni David. Si Isbi-benob ay may dalang isang tansong sibat na may bigat na 300 siklo (3.4 kg; 7.5 lb) at papatayin na sana niya si David nang patayin siya ng mabilis-kumilos na si Abisai.—2Sa 21:15-17, 22.

IS-BOSET [nangangahulugang "Lalaking Kahiya-hiya"]. Maliwanag na ang bunso sa mga anak ni Saul, na kahalili niya sa trono. Mula sa mga talaan ng angkan, lumilitaw na siya ay may pangalan ding Esbaal, nangangahulugang "Lalaki ni Baal." (1Cr 8:33; 9:39) Gayunman, sa ibang dako, gaya sa Ikalawang Samuel, ay tinatawag siyang Is-boset, isang pangalan kung saan ang "baal" ay hinalinhan ng "boset." (2Sa 2:10) Ang salitang Hebreong ito na *bo′sheth* ay masusumpungan sa Jeremias 3:24 at isinaling "kahiya-hiyang bagay." (*AS, AT, JP, NW, Ro, RS*) Sa dalawa pang paglitaw, ang *ba′al* at *bo′sheth* ay masusumpungang pinagtutulad at magkasunod, na doon ay ipinaliliwanag at ipinakikilala ng isa ang ikalawa. (Jer 11:13; Os 9:10) May iba pa ring mga halimbawa kung saan ang mga indibiduwal ay mayroon ding "boset" o isang anyo nito na inihalili sa "baal" sa kanilang mga pangalan, gaya halimbawa ng "Jerubeset" para sa "Jerubaal" (2Sa 11:21; Huk 6:32) at "Mepiboset" para sa "Merib-baal," anupat itong huli ay isang pamangkin ni Is-boset.—2Sa 4:4; 1Cr 8:34; 9:40.

Hindi alam ang dahilan kung bakit may ganitong doblihang mga pangalan o mga paghahalili. Sinisikap na ipaliwanag ng isang teoriyang iniharap ng ilang iskolar na ang dalawahang pangalan ay isang pagbabagong ginawa nang ang pangngalang pambalana na "baal" (may-ari; panginoon) ay higit na tumukoy tangi lamang sa kasuklam-suklam na diyos ng pag-aanak ng Canaan, si Baal. Gayunman, sa aklat ding iyon ng Bibliya na Ikalawang Samuel, kung saan lumilitaw ang ulat tungkol kay Is-boset, iniuulat na pinanganlan ni Haring David mismo ang isang dako ng pagbabaka na Baal-perazim (nangangahulugang "May-ari ng mga Paglansag"), bilang parangal sa Panginoong Jehova, sapagkat gaya ng sinabi niya: "Nilansag ni Jehova ang aking mga kaaway." (2Sa 5:20) Ang isa pang pangmalas ay na ang pangalang Is-boset ay maaaring makahula hinggil sa kahiya-hiyang kamatayan ng indibiduwal na iyon at sa kapaha-pahamak na pagwawakas ng dinastiya ni Saul.

Pagkamatay ni Saul at ng iba pa nitong mga anak sa larangan ng pakikipagbaka sa Gilboa, si Is-boset ay dinala ni Abner, isang kamag-anak ni Saul at pinuno ng mga hukbo nito, sa ibayo ng Jordan patungong Mahanaim, kung saan itinalaga niya ito bilang hari sa lahat ng tribo maliban sa Juda, na kumikilala kay David bilang hari. Noong panahong iyon ay 40 taóng gulang si Is-boset, at sinasabing siya ay naghari sa loob ng dalawang taon. Yamang hindi sinasabi ng Bibliya kung saan eksaktong tumatapat ang dalawang-taóng paghaharing ito sa pito-at-kalahating-taóng yugto noong namamahala si David bilang hari sa Hebron, walang paraan upang malutas ang mga pagkakaiba ng opinyon na pinanghahawakan ng mga iskolar tungkol sa pun-

tong ito. Gayunman, waring higit ngang makatuwirang isipin na si Is-boset ay ginawang hari di-kalaunan pagkamatay ng kaniyang ama (sa halip na pagkaraan ng limang taon), na sa kasong ito ay magkakaroon sana ng agwat na mga limang taon sa pagitan ng pagpaslang sa kaniya at ng pagtatalaga kay David bilang hari sa buong Israel.—2Sa 2:8-11; 4:7; 5:4, 5.

Ang maikling pamamahala ni Is-boset ay kinakitaan ng kapuwa panloob at panlabas na mga kaguluhan. Ang digmaan sa pagitan ng kaniyang sambahayan at niyaong kay David "ay lubhang tumagal"; namatayan siya ng 360 tauhan at 20 naman kay David sa isang sagupaan. (2Sa 2:12-31; 3:1) Kasabay nito, ang kaniyang kamag-anak na si Abner ay patuloy na nagpalakas ng sarili nito sa kalugihan ni Is-boset, hanggang sa punto pa nga na sinipingan nito ang isa sa mga babae ni Saul, na ayon sa kaugalian sa Silangan ay katumbas ng pagtataksil. Nang sawayin ni Is-boset dahil dito, binawi ni Abner ang kaniyang suporta at gumawa ng isang tipan kay David, na ang isang bahagi nito ay nagtatakda na ibabalik ang asawa ni David, si Mical, na kapatid mismo ni Is-boset. (2Sa 3:6-21) Ang pagkamatay ni Abner sa kamay ni Joab ay lalo pang nagpahina ng posisyon ni Is-boset, at di-nagtagal pagkaraan nito ay pinaslang siya ng dalawa sa kaniyang sariling mga kapitan habang nagpapahinga siya sa katanghaliang tapat. (2Sa 3:22-27; 4:1, 2, 5-7) Gayunman, nang dalhin ng mga mamamaslang na ito, na naghahangad ng gantimpala, ang ulo ni Is-boset kay David, ipinapatay sila ni David at iniutos na ilibing ang ulo sa libingan ni Abner sa Hebron.—2Sa 4:8-12.

Sa gayon ang dinastiya ni Saul, na tatagal sana "hanggang sa panahong walang takda," ay sumapit sa isang biglaan at kahiya-hiyang wakas, hindi dahil sa mga kasalanan ni Is-boset, kundi sa halip, dahil sa mga kasalanan ng kaniyang ama. (1Sa 13:13; 15:26-29) Totoo naman na si Is-boset ay isang mahinang tagapamahala, isa na nagtamo at humawak ng trono pangunahin na dahil sa lakas ni Abner. Gayunpaman, tinukoy siya ni David bilang "isang lalaking matuwid."—2Sa 4:11.

ISCA. Anak na babae ng kapatid ni Abraham na si Haran, at kapatid ni Lot. Ipinanganak siya bago lumisan ang kaniyang tiyo na si Abraham at ang sambahayan mula sa Ur ng mga Caldeo.—Gen 11:27-31.

ISCARIOTE [mula sa Heb., posible, Lalaki Mula sa Keriot]. Ang katawagan para sa traidor na apostol na si Hudas (at sa kaniyang amang si Simon) para ipakita ang kaibahan niya sa isa pang apostol na nagngangalan ding Hudas. (Mat 10:4; Luc 6:16; Ju 6:71) Kung ang "Iscariote" ay nangangahulugang "Lalaki Mula sa Keriot," gaya ng ipinapalagay ng karamihan, malamang na ipinakikita nito na si Simon at ang anak nito ay nagmula sa Judeanong bayan ng Keriot-hezron.—Jos 15:25; tingnan ang HUDAS Blg. 4.

ISDA. Nilikha ng Diyos ang mga isda at iba pang mga hayop sa tubig noong ikalimang araw ng paglalang. (Gen 1:20-23) Bagaman ang tao'y pinahintulutan lamang na kumain ng isda pagkatapos ng Baha, mula't sapol ay dapat siyang magkaroon ng kapamahalaan sa mga nilalang na ito. (Gen 1:28; 9:2, 3) Ngunit sa halip na pamunuan nang wasto ang mga hayop, ang ilang tao ay naging "walang-isip" sa kanilang mga pangangatuwiran at nagpakundangan sa mga nilalang. (Ro 1:20-23) Halimbawa, ang Babilonyong si Ea, isang diyos ng mga katubigan, ay inilalarawan bilang tao na may katawan na bahaging isda. Si Atargatis ng Sirya ay isang diyosang isda. Sa Ehipto, may ilang uri ng isda na itinuring na sagrado at ginawa pa ngang mga momya. Sabihin pa, ipinagbabawal ng kautusan ng Diyos sa Israel ang gayong pagsamba sa isda.—Deu 4:15-18.

Sa hinaharap, si Jesu-Kristo, "ang Anak ng tao" (Mat 17:22), ay magkakaroon ng kapamahalaan pati sa mga isda. Kaya naman angkop na angkop na sa dalawang pagkakataon ay ipinakita niya ang kaniyang kapangyarihan nang makahimala niyang punuin ng maraming isda ang mga lambat ng kaniyang mga apostol. (Aw 8:4-8; Heb 2:5-9; Luc 5:4-7; Ju 21:6) Noong kailangan silang magbayad ng buwis sa templo, ginamit din ni Jesus ang kaniyang pamumuno nang tagubilinan niya si Pedro: "Pumunta ka sa dagat, maghagis ka ng kawil, at kunin mo ang unang isda na lilitaw at, kapag ibinuka mo ang bibig nito, makasusumpong ka ng isang baryang estater. Kunin mo iyon at ibigay mo sa kanila para sa akin at sa iyo."—Mat 17:24-27.

Mga Isda Bilang Pagkain. Ang isda ay pagkaing napakasustansiya at madaling tunawin. Maliwanag na naging mahalagang pagkain ito ng mga Ehipsiyo at gayundin ng mga inaliping Hebreo, sapagkat sa ilang ay ninasa ng haluang pulutong at ng mga anak ni Israel ang isda na kinakain nila noon sa Ehipto. (Bil 11:5) Kaya naman naging matinding dagok sa ekonomiya ng Ehipto nang mamatay ang mga isda sa Nilo dahil pinangyari ni Jehova na maging dugo ang mga tubig ng Ehipto.—Exo 7:20, 21.

Nang mamirmihan na sila sa Lupang Pangako, patuloy na naging mahalagang pagkain ng mga Israelita ang isda. "Pintuang-daan ng mga Isda" ang tawag sa isa sa mga pintuang-daan ng Jerusalem, na nagpapahiwatig na may pamilihan ng mga isda

roon o kalapit niyaon. (2Cr 33:14) Nang maglaon, gaya ng binanggit ni Nehemias, ang mga taga-Tiro ay nagtinda ng isda sa Jerusalem kahit Sabbath. —Ne 13:16.

Ang isda'y karaniwang iniihaw o kaya'y inaasnan at pinatutuyo. Kadalasa'y kinakain ito kasama ng tinapay. Malamang na pinatuyo at inasnan ang mga isdang ginamit ni Jesus nang makahimala niyang pakainin ang 5,000 lalaki at nang maglao'y 4,000 lalaki, bukod pa sa mga babae at mga bata. (Mat 14:17-21; 15:34-38) Matapos siyang buhaying-muli, kumain si Jesus ng inihaw na isda upang patunayan sa kaniyang mga apostol na hindi espiritu ang nakikita nila, at noong minsa'y naghanda siya ng agahan na tinapay at isdang inihaw sa nagbabagang uling.—Luc 24:36-43; Ju 21:9-12.

Mga Isda sa Israel. Sagana sa isda ang mga katubigan sa looban ng Palestina, maliban sa Dagat na Patay. Ang ilan sa mga isda na makikita roon ay ang *bream,* karpa, *perch,* at ang kakaibang isda na nagpapalaki ng anak sa kaniyang bibig, gaya ng *Chromis simonis.* Isinusubo ng lalaking *Chromis simonis* ang mga 200 itlog, at pagkapisa, nananatili ang mga ito sa kaniyang bibig sa loob ng ilang linggo.

May ilang uri ng isda na nabubuhay kahit sa maaalat na bukal malapit sa Dagat na Patay, ngunit agad silang namamatay kapag inilagay sa tubig na nanggaling sa mismong dagat. Sinasabing dahil ito sa malaking porsiyento ng *magnesium chloride* sa Dagat na Patay. Tinatangay ng malakas na agos ng Jordan, lalo na kapag umaapaw ito, ang maraming isda patungo sa Dagat na Patay, kung saan ang nabiglang mga isda ay nagiging pagkain ng mga ibong maninila o kung saan ang mga patay na isda ay inaanod sa baybayin at kinakain ng mga ibon. Sa kabaligtaran naman, sa pangitain ay nakita ng propetang si Ezekiel na lumalabas mula sa templo ni Jehova ang isang ilog na nagpagaling sa tubig ng Dagat na Patay, anupat dahil dito'y nagkaroon ng maunlad na industriya ng pangingisda.—Eze 47: 1, 8-10.

Malilinis at Maruruming Isda. Bagaman saklaw ng karunungan ni Haring Solomon ang larangan ng kalikasan, pati na ang kaalaman tungkol sa mga isda (1Ha 4:33), ni minsan ay hindi bumanggit ng espesipikong uri ng isda ang Kasulatan. Gayunman, ipinakita ng Kautusan ang pagkakaiba ng malinis at ng maruming mga hayop sa tubig. Tanging ang mga hayop sa tubig na may mga palikpik at kaliskis ang malinis sa seremonyal na paraan bilang pagkain. Hindi kasama rito ang mga nilalang na gaya ng hito, igat, *lamprey,* pagi, pating, at mga *crustacean,* dahil ang karamihan sa mga ito'y nabubuhay sa pagkain ng mga dumi at nabubulok na bagay. Kadalasa'y pinamumugaran din sila ng baktiryang nagdudulot ng mga lagnat na tipus at *paratyphoid.* (Lev 11:9-12) Kaya naman, kailangang ibukod ng mga mangingisdang Israelita ang maiinam na isda mula sa mga di-karapat-dapat kainin, isang puntong itinampok ng ilustrasyon ni Jesus tungkol sa lambat na pangubkob.—Mat 13:47, 48.

Ang Isdang Lumulon kay Jonas. Bagaman pinatotohanan ng Anak ng Diyos ang ulat tungkol sa paglulon ng "pagkalaki-laking isda" kay Jonas, malimit banggitin ang insidenteng ito para pag-alinlanganan ang rekord ng Kasulatan. (Mat 12:40) Sabihin pa, dapat tandaan na ang sinasabi lamang ng Bibliya ay "itinalaga ni Jehova ang isang malaking isda upang lulunin si Jonas," at hindi nito binanggit kung anong uri ng isda iyon. (Jon 1:17) Tiyak na may mga nilalang sa dagat na kayang lumulon ng isang tao. Kabilang sa mga ito ang *white shark* at ang *sperm whale.*—Tingnan ang *Mammals of the World* ni E. P. Walker, nirebisa nina R. Nowak at J. Paradiso, 1983, Tomo II, p. 901; *Australian Zoological Handbook,* The Fishes of Australia, ni G. P. Whitley, Sydney, 1940, Part 1—The Sharks, p. 125.

Makasagisag na Paggamit. Sa Kasulatan, kung minsa'y inihahalintulad sa mga isda ang mga tao. Inihambing ng tagapagtipon ang mga tao sa mga isda, sa diwang tulad ng mga isda sa lambat, ang mga tao'y 'nasisilo sa isang kapaha-pahamak na panahon.' (Ec 9:12) Inatasan ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga tagasunod bilang mga mangingisda ng mga tao, at inihalintulad niya ang mga taong matuwid sa maiinam na isda at ang mga balakyot naman sa di-karapat-dapat na mga isdang itinatapon. —Mar 1:17; Mat 13:47-50; tingnan ang PANGANGASO AT PANGINGISDA.

ISDA, PINTUANG-DAAN NG MGA. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

ISI [pinaikling anyo ng Isaias, nangangahulugang "Pagliligtas ni Jehova"].

1. Isang inapo ni Juda; anak ni Apaim at ama ni Sesan.—1Cr 2:3, 31.

2. Isa pang inapo ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

3. Isang lider at ulo ng pamilya ng kalahati ng tribo ni Manases na nanirahan sa S ng Jordan.—1Cr 5:23, 24.

4. Isang Simeonita na ang apat na anak ay iniulat sa Mga Cronica na nanguna sa 500 tungo sa tagumpay laban sa mga Amalekitang naninirahan sa Bundok Seir.—1Cr 4:42, 43.

ISIA [Ipinalilimot ni Jehova].

1. Isa sa mga pangulo ng tribo ni Isacar na ang mga inapo ay nakatulong upang lumaki nang husto ang tribong iyon.—1Cr 7:1, 3, 4.

2. Isang mandirigma na sumama sa mga hukbo ni David sa Ziklag; posibleng isang Korahita.—1Cr 12:1, 6.

3. Isang inapo ni Kohat na ang mga Levitang anak ay inorganisa sa ilalim ng pamamahala ni David.—1Cr 23:12, 20; 24:24, 25.

4. Isa pang Levita noong mga araw ni David, isang inapo ni Moises.—1Cr 23:14-17; 24:21.

ISIAS [Ipinalilimot ni Jah]. Isa sa mga Levita na tumugon sa panghihimok ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:31, 44.

ISKARLATA. Tingnan ang KULAY, MGA.

ISLA. Tingnan ang PULO, ISLA.

ISMA [pinaikling anyo ng Ismael]. Isa sa mga unang inapo ni Juda.—1Cr 4:1, 3.

ISMAEL [Naririnig (Pinakikinggan) ng Diyos].

1. Anak ni Abraham kay Hagar na Ehipsiyong aliping babae ni Sara; ipinanganak noong 1932 B.C.E., ang kaniyang ama ay 86 na taóng gulang nang panahong iyon.—Gen 16:1-4, 11-16.

Nang sabihan siya na si Sara ay magkakaroon din ng isang anak na lalaki na siyang pagmumulan ng "mga hari ng mga bayan," nakiusap si Abraham sa Diyos alang-alang sa kaniyang panganay: "O mabuhay sana si Ismael sa harap mo!" Matapos ipahayag na ang kaniyang magiging anak na si Isaac ang magiging tagapagmana ng tipan, ang tugon ng Diyos ay: "Kung tungkol kay Ismael ay narinig kita. Narito! Pagpapalain ko siya at gagawin ko siyang palaanakin at pararamihin ko siya nang lubhang napakarami. Siya ay tiyak na pagmumulan ng labindalawang pinuno, at gagawin ko siyang isang dakilang bansa." (Gen 17:16, 18-20) Nang magkagayon ay tinuli si Ismael, sa edad na 13, pati na ang kaniyang ama at ang mga lingkod ng kaniyang ama.—Gen 17:23-27.

Pagkaraan ng isang taon ay ipinanganak si Isaac; si Ismael noon ay 14 na taóng gulang na. (Gen 16:16; 21:5) Pagkalipas ng limang taon, noong 1913 B.C.E., nang araw na awatin sa suso si Isaac, si Ismael ay nahuling "nanunukso" sa kaniyang nakababatang kapatid sa ama. (Gen 21:8, 9) Hindi ito isang inosenteng laro ng bata sa bahagi ni Ismael. Sa halip, gaya ng ipinahihiwatig ng sumunod na talata sa ulat, maaaring may kasangkot ito na panunuya kay Isaac hinggil sa pagiging tagapagmana. Sinabi ng apostol na si Pablo na ang mga pangyayaring ito ay "isang makasagisag na drama" at ipinakita niya na ang pagmamalupit kay Isaac ng mestisong Ehipsiyo na si Ismael ay *pag-uusig.* Kaya nga, ito ang pasimula ng inihulang 400-taóng kapighatian ng Israel na nagwakas sa pagkatubos mula sa pagkaalipin sa Ehipto noong 1513 B.C.E. —Gal 4:22-31; Gen 15:13; Gaw 7:6; tingnan ang ISAAC.

Ang pagpapakita ni Ismael ng panlilibak kay Isaac ay humantong sa pagpapaalis sa kaniya at sa kaniyang ina mula sa sambahayan ni Abraham, ngunit pinabaunan naman sila ng mga panustos para sa kanilang paglalakbay. Si Abraham ay "kumuha ng tinapay at isang pantubig na sisidlang balat at ibinigay iyon kay Hagar, na ipinapatong iyon sa kaniyang balikat, at ang bata, at pagkatapos ay pinaalis siya." (Gen 21:14) Binigyang-kahulugan ito ng ilan na si Ismael, na noon ay 19 na taóng gulang na, ay ipinasan din sa likod ni Hagar, at ganito nga ang mababasa sa ilang salin. (*JB, Mo, LXX* ni Bagster) Gayunman, itinuturing ng ilang iskolar na ang pariralang "na ipinapatong iyon sa kaniyang balikat" ay isang karagdagang impormasyon lamang, na isiningit upang ipaliwanag kung paano binuhat ang tinapay at tubig, kaya nga, kung ang pariralang ito ay ipapaloob sa mga panaklong o ihihiwalay sa pamamagitan ng mga kuwit, ang kalituhan ay mawawala. Idiniriin ng mga propesor na sina Keil at Delitzsch na ang pananalitang "at ang bata" ay nakasalig sa pangunahing pandiwa ng pangungusap na "kumuha," hindi sa pandiwang "ibinigay" o sa salitang "ipinapatong." Ang pag-uugnay na ito ng "bata" sa "kumuha" ay ginawa sa pamamagitan ng pang-ugnay na "at." Kaya ang diwa ay ito: Si Abraham ay *kumuha* ng tinapay at tubig at ibinigay iyon kay Hagar (na ipinapatong iyon sa kaniyang balikat) at *kinuha* ang bata at ibinigay rin ito sa kaniya.—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo I, The First Book of Moses, p. 244, 245.

Lumilitaw na naligaw si Hagar sa ilang ng Beer-sheba, kaya nang maubos ang tubig at manlupaypay si Ismael, "inihagis niya ang bata sa ilalim ng isa sa mga palumpong." (Gen 21:14, 15) Ang pananalitang 'inihagis ang bata' ay hindi nangangahulugang si Ismael ay isang sanggol na karga sa mga braso. Ang salitang Hebreo na *ye'ledh* (bata) ay hindi lamang tumutukoy sa isang sanggol kundi madalas ay ikinakapit sa isang binatilyo o kabataang lalaki. Kaya, nabanggit may kinalaman sa kabataang si Jose (17 taóng gulang nang panahong iyon) na ipinagbili siya sa pagkaalipin sa kabila ng pagtutol ni Ruben, "Huwag kayong magkasala laban sa bata [*vai·ye'ledh*]." May binanggit din si Lamec tungkol sa "isang kabataang lalaki [*ye'ledh*]" na sumugat sa kaniya.—Gen 42:22; 4:23; tingnan din ang 2Cr 10:8.

Hindi rin ipinahihiwatig ng 'paghahagis' ni Hagar sa bata na karga niya ito sa kaniyang mga braso o sa kaniyang likod, bagaman maliwanag na inaalalayan niya ang kaniyang pagód na anak. Lumilitaw na

bigla niya itong binitiwan, gaya ng ginawa niyaong mga nagdala ng mga pilay at maysakit kay Jesus at "halos ipaghagisan nila sila sa kaniyang paanan." —Mat 15:30.

Kaayon ng kahulugan ng pangalan ni Ismael, "narinig ng Diyos" ang kaniyang paghingi ng tulong, inilaan ang kinakailangang tubig, at pinahintulutan siyang mabuhay upang maging isang mamamana. Bilang isang pagala-galang nananahanan sa Ilang ng Paran, tinupad niya ang hula na nagsabi tungkol sa kaniya: "Siya ay magiging isang tao na tulad ng sebra. Ang kaniyang kamay ay magiging laban sa lahat, at ang kamay ng lahat ay magiging laban sa kaniya; at sa harap ng mukha ng lahat ng kaniyang mga kapatid ay magtatabernakulo siya." (Gen 21:17-21; 16:12) Si Hagar ay nakasumpong ng isang asawang Ehipsiyo para sa kaniyang anak, at sa kalaunan ay nagkaanak ito ng 12 lalaki, mga pinuno at mga ulo ng pamilya ng ipinangakong "dakilang bansa" ng mga Ismaelita. Si Ismael ay nagkaroon din ng di-kukulangin sa isang anak na babae, si Mahalat, na napangasawa ni Esau.—Gen 17:20; 21:21; 25:13-16; 28:9; tingnan ang ISMAELITA.

Sa edad na 89, tinulungan ni Ismael si Isaac sa paglilibing sa kanilang amang si Abraham. Pagkaraan nito ay nabuhay pa siya ng 48 taon, at namatay noong 1795 B.C.E. sa edad na 137. (Gen 25:9, 10, 17) Walang ulat na si Ismael ay inilibing sa yungib ng Macpela, ang dakong pinaglibingan kay Abraham at kay Isaac, pati na ng kanilang mga asawa. —Gen 49:29-31.

2. Isang inapo ni Saul sa pamamagitan ni Jonatan; anak ni Azel na mula sa tribo ni Benjamin. —1Cr 8:33-38, 40; 9:44.

3. Ama ni Zebadias na hinirang ni Jehosapat upang maglingkod bilang isang maharlikang kinatawan para sa mga hudisyal na bagay; mula sa tribo ni Juda.—2Cr 19:8, 11.

4. Isa sa "mga pinuno ng daan-daan" na nakipagtipan sa mataas na saserdoteng si Jehoiada upang ibagsak ang balakyot na si Athalia at iluklok sa trono si Jehoas; anak ni Jehohanan.—2Cr 23:1, 12-15, 20; 24:1.

5. Ang pasimuno niyaong mga pumatay kay Gobernador Gedalias tatlong buwan lamang pagkaraan ng pagbagsak ng Jerusalem noong 607 B.C.E.; anak ni Netanias na mula sa maharlikang angkan. Nang panahong atasan ni Nabucodonosor ang gobernador, si Ismael, na anak ni Netanias, ay nasa parang bilang isa sa mga pinuno ng militar. Nang maglaon, pumaroon siya kay Gedalias at lumilitaw na gumawa siya ng isang ipinanatang tipan ng pakikipagpayapaan at pagsuporta sa gobernador. Gayunman, lihim na nakipagsabuwatan si Ismael kay Baalis, ang hari ng mga Ammonita, upang patayin si Gedalias. Binababalaan si Gedalias ng ibang mga kumandante ng militar, kasama na rito si Johanan, tungkol sa kasamaan ni Ismael, ngunit dahil hindi pinaniwalaan ng gobernador ang ulat, tumanggi siyang pahintulutan si Johanan na pabagsakin si Ismael.—2Ha 25:22-24; Jer 40:7-16.

Bilang resulta, nang inaasikaso ni Gedalias si Ismael at ang kaniyang pangkat ng sampung lalaki sa isang kainan, tumindig sila at pinatay ang kanilang punong-abala pati na ang mga Judio at mga Caldeo na kasama niya. Nang sumunod na araw ay dinakip ng mga mamamatay-taong ito ang 80 lalaki na nanggaling sa Sikem, Shilo, at Samaria, anupat pinatay ang lahat maliban lamang sa 10 sa kanila, at itinapon ang kanilang mga bangkay sa malaking imbakang-tubig na itinayo ni Haring Asa. Pagkatapos ay binihag ni Ismael at ng kaniyang mga tauhan ang mga nalabi sa mga naninirahan sa Mizpa at nagtungo sa teritoryo ng mga Ammonita. Habang nasa daan, inabutan at iniligtas ni Johanan at ng kaniyang mga hukbo ang mga bihag, ngunit si Ismael at ang walo sa kaniyang mga tauhan ay tumakas patungo sa kanilang kublihan sa lugar ng mga Ammonita.—2Ha 25:25; Jer 41:1-18.

6. Isa sa mga saserdote mula sa sambahayan ni Pasur sa panig ng ama na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong mga araw ni Ezra. —Ezr 10:22, 44.

ISMAELITA [Ni (Kay) Ismael]. Isang inapo ni Ismael, ang panganay na anak na lalaki ni Abraham kay Hagar na Ehipsiyong utusang babae ni Sara. (Gen 16:1-4, 11) Si Ismael naman ay nag-asawa ng isang Ehipsiyo na dito ay nagkaroon siya ng 12 anak na lalaki (sina Nebaiot, Kedar, Adbeel, Mibsam, Misma, Duma, Masa, Hadad, Tema, Jetur, Napis, Kedema), mga pinuno ng iba't ibang liping Ismaelita. (Gen 21:21; 25:13-16) Samakatuwid, sa pasimula, ang lahi ng mga Ismaelita ay isang-kapat na Semitiko at tatlong-kapat na Hamitiko.

Gaya ng ipinangako ng Diyos, ang mga Ismaelita ay dumami at naging "isang dakilang bansa" na 'hindi mabilang dahil sa dami.' (Gen 17:20; 16:10) Ngunit sa halip na mamayan (iilang lunsod ang kanilang itinayo), mas ginusto nila ang buhay na pagala-gala. Si Ismael mismo ay "isang tao na tulad ng sebra," samakatuwid nga, isang walang-tigil na palaboy na nagpagala-gala sa Ilang ng Paran at namuhay sa pamamagitan ng kaniyang busog at mga palaso. Sa kalakhang bahagi, ang kaniyang mga inapo ay mga Bedouin na namuhay rin sa mga tolda, mga taong gumala-gala sa Peninsula ng Sinai mula sa "tapat ng Ehipto," samakatuwid nga, sa dakong S ng Ehipto at sa kabila ng hilagang Arabia hanggang sa Asirya. Kilala sila sa pagiging mga taong mababangis, paladigma at mahirap pakitunguhan, gaya rin

ng sinabi tungkol sa kanilang amang si Ismael: "Ang kaniyang kamay ay magiging laban sa lahat, at ang kamay ng lahat ay magiging laban sa kaniya." —Gen 16:12; 21:20, 21; 25:16, 18.

Sa higit pang paglalarawan sa mga Ismaelita, ganito ang sinasabi: "Namayan [sa Heb., *na·phal′*] siya sa harap ng lahat ng kaniyang mga kapatid." (Gen 25:18) Sa katulad na paraan, sinabi na ang mga Midianita at ang kanilang mga kaalyado ay "nakalatag [*no·phelim′,* isang anyong pandiwari ng *na·phal′*] sa mababang kapatagan" sa teritoryo ng Israel hanggang noong buong lakas silang daigin ng hukbo ni Gideon. (Huk 7:1, 12) Samakatuwid, nang "namayan" ang mga Ismaelita, maliwanag na iyon ay sa layuning manatili sa rehiyong iyon hanggang sa puwersahan silang mapaalis doon.

Sa paglipas ng panahon, malamang na nagkaroon ng pakikipag-asawa sa pagitan ng mga Ismaelita at ng mga inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Ketura (Gen 25:1-4), anupat nagkaroon ng mga tumatahan sa mga bahagi ng Arabia. Yamang si Ismael at si Midian ay magkapatid sa ama, anumang pakikipag-asawa ng kanilang mga inapo lakip ang paghahalo ng kanilang lahi, mga kinaugalian, mga katangian, at mga hanapbuhay ay maaaring naging dahilan upang pagpalit-palitin ang paggamit sa mga terminong "mga Ismaelita" at "mga Midianita," gaya ng mapapansin sa paglalarawan ng pulutong na nagbili kay Jose sa pagkaalipin sa Ehipto. (Gen 37:25-28; 39:1) Noong mga araw ni Gideon, ang mga pulutong na sumalakay sa Israel ay kapuwa inilarawan bilang mga Midianita at mga Ismaelita, anupat ang isa sa mga pagkakakilanlan ng huling nabanggit ay ang kanilang mga gintong singsing na pang-ilong.—Huk 8:24; ihambing ang Huk 7:25 at 8:22, 26.

Ang matinding poot ni Ismael kay Isaac ay waring naipasa sa kaniyang mga inapo, maging hanggang sa punto na kapootan nila ang Diyos ni Isaac, sapagkat nang isa-isahin ng salmista "ang mga masidhing napopoot" kay Jehova, inilakip niya ang mga Ismaelita. (Aw 83:1, 2, 5, 6) Gayunman, maliwanag na hindi laging ganito ang kalagayan. Sa ilalim ng kaayusang pang-organisasyon na itinatag ni David, si Obil, tinukoy bilang isang Ismaelita, ang namahala sa mga kamelyo ng hari.—1Cr 27:30, 31.

Inangkin ni Muhammad (mga 570-632 C.E.), tagapagtatag ng Islam, na isa siyang Ismaelitang inapo ni Abraham.

ISMAIAS [Marinig (Pakinggan) Nawa ni Jehova; Narinig (Pinakinggan) ni Jehova].

1. Isang namumukod-tanging Gibeonitang mandirigma na sumama sa hukbo ni David sa Ziklag bago namatay si Saul. (1Cr 12:1, 4) Sa unang talaan na ito ng 'tatlumpung' nangungunang mandirigma ni David, si Ismaias ang tinatawag na kanilang ulo, ngunit ang hindi pagkakatala ng kaniyang pangalan sa mas huling mga talaan ay nagpapahiwatig na maaaring namatay na siya.—2Sa 23:8, 18, 19; 1Cr 11:10, 11, 20, 21.

2. Ang prinsipe sa tribo ni Zebulon noong panahon ni David; anak ni Obadias.—1Cr 27:19, 22.

ISMAKIAS [Alalayan Nawa ni Jehova; Si Jehova ay Umalalay]. Isa sa mga Levita na pinili bilang isang komisyonado may kaugnayan sa mga abuloy para sa paglilingkod sa templo noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 31:13.

ISMERAI [Magbantay Nawa si Jehova]. Isang ulo sa mga Benjamita na nanirahan sa Jerusalem; anak o inapo ni Elpaal.—1Cr 8:1, 18, 28.

ISOD [Taong may Dangal]. Isang inapo ni Manases na ang ina ay si Hamoleket.—1Cr 7:14, 18.

ISOPO [sa Heb., *'e·zohv′;* sa Gr., *hys′so·pos*]. Hindi matiyak ang eksaktong pagkakakilanlan ng isopo. Sa katunayan, ang mga terminong Hebreo at Griego ay maaaring sumasaklaw sa iba't ibang uri ng halaman.

Sinasabi ng ilang makabagong iskolar na malamang na ang isopo sa Hebreong Kasulatan ay ang *marjoram* (*Origanum maru*). Ang halamang ito na kabilang sa pamilya ng mga yerbabuena ay pangkaraniwan sa Palestina. Sa ilalim ng kaayaayang mga kalagayan ay umaabot ito sa taas na 0.5 hanggang 0.9 m (1.5 hanggang 3 piye). Ang mga sanga at makakapal na dahon nito ay mabalahibo, at gaya ng ipinahihiwatig sa 1 Hari 4:33, makikita itong tumutubo sa mga awang sa batuhan at sa mga pader.

Ang isopo ay ginamit ng mga Israelita sa Ehipto na pansaboy ng dugo ng hayop na pampaskuwa sa dalawang poste ng pinto at sa itaas na bahagi ng pintuan ng kanilang mga bahay. (Exo 12:21, 22) Noong pasinayaan ang tipang Kautusan, gumamit si Moises ng isopo nang wisikan niya ang aklat ng Kautusan at ang bayan. (Heb 9:19) Ang isopo ay binabanggit din sa seremonya ng paglilinis para sa mga tao o mga bahay na dating nahawahan ng ketong (Lev 14:2-7, 48-53; tingnan ang MALINIS, KALINISAN [Ketong]) at sa paghahanda ng mga abo na gagamitin sa "tubig na panlinis," at gayundin sa pagwiwisik ng tubig na ito sa ilang mga bagay at sa mga tao. (Bil 19:6, 9, 18) Kaya naman si David ay angkop na nananalanging dalisayin siya mula sa kasalanan sa pamamagitan ng isopo.—Aw 51:7.

Ang isopo na binanggit may kaugnayan sa pagbabayubay kay Jesu-Kristo (Ju 19:29) ay ipinapalagay ng ilan na tumutukoy sa *durra,* o *Indian millet,* isang uri ng karaniwang *sorghum* (*Sorghum*

vulgare). Isa itong halaman na mataas, maliliit ang butil at mahahaba at malalapad ang dahon. Yamang ang halamang ito karaniwan na ay umaabot sa taas na humigit-kumulang 1.8 m (6 na piye) sa Palestina, malamang na napagkunan ito ng isang tangkay, o "tambo," na sapat ang haba upang mailapit sa bibig ni Jesus ang esponghang may maasim na alak. (Mat 27:48; Mar 15:36) Inaakala naman ng iba na maging sa kasong ito, maaaring ang isopo ay ang *marjoram* at iminumungkahi nila na maaaring isang bungkos ng *marjoram* ang ikinabit sa "tambo" na binanggit nina Mateo at Marcos. Ang isa pang pangmalas ay na ang Juan 19:29 ay orihinal na kababasahan ng *hys·soi′* (mahabang kahoy na patulis, diyabelin), hindi *hys·so′poi* (isopo); kaya naman may pagkakasalin na "sa isang mahabang kahoy na patulis" (*AT*) at "sa isang sibat" (*Mo*).

ISPA [kinuha sa salitang-ugat na nangangahulugang "walisan nang lubusan"]. Isang ulo ng bayan sa mga Benjamitang naninirahan sa Jerusalem; anak o inapo ni Berias.—1Cr 8:1, 16, 28.

ISPAN [posible, Siya ay Humatol]. Isang Benjamitang anak o inapo ni Sasak; isa sa mga ulo ng bayan na naninirahan sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 22, 25, 28.

ISRAEL [Isa na Nakikipagpunyagi (Isa na Nagmamatiyaga) sa Diyos; o, Nakikipagpunyagi ang Diyos].

1. Ang pangalang ibinigay ng Diyos kay Jacob noong siya ay mga 97 taóng gulang na. Nang gabing tumawid si Jacob sa agusang libis ng Jabok upang salubungin ang kaniyang kapatid na si Esau, siya ay nagsimulang makipagbuno sa isang lalaki na isa palang anghel. Dahil sa pagmamatiyaga ni Jacob sa pakikipagpunyaging iyon, ang kaniyang pangalan ay pinalitan ng Israel bilang tanda ng pagpapala ng Diyos. Bilang paggunita sa mga pangyayaring ito, pinanganlan ni Jacob ang dakong iyon na Peniel o Penuel. (Gen 32:22-31; tingnan ang JACOB Blg. 1.) Nang maglaon, sa Bethel, pinagtibay ng Diyos ang gayong pagpapalit ng pangalan, at mula noon hanggang sa wakas ng kaniyang buhay, si Jacob ay malimit na tawaging Israel. (Gen 35:10, 15; 50:2; 1Cr 1:34) Gayunman, marami sa mahigit na 2,500 paglitaw ng pangalang Israel ang tumutukoy sa mga inapo ni Jacob bilang isang bansa.—Exo 5:1, 2.

2. Lahat ng mga inapo ni Jacob, sa kabuuan, sa alinmang partikular na panahon. (Exo 9:4; Jos 3:7; Ezr 2:2b; Mat 8:10) Bilang mga supling at mga inapo ng 12 anak na lalaki ni Jacob, sila ay kadalasang tinatawag na "mga anak ni Israel"; kung minsan, "sambahayan ng Israel," "mga tao sa Israel," "mga lalaki ng Israel," "estado ng Israel," o "mga Israelita."—Gen 32:32; Mat 10:6; Gaw 4:10; 5:35; Efe 2:12; Ro 9:4; tingnan ang ISRAELITA.

Noong 1728 B.C.E., dahil sa isang taggutom ay napilitang maglakbay ang sambahayan ni Jacob patungong Ehipto, kung saan nanatili ang kanilang mga inapo sa loob ng 215 taon bilang mga naninirahang dayuhan. Ang lahat ng mga Israelita na itinuring na kabilang sa "sambahayan ni Jacob na pumaroon sa Ehipto," hindi kasama ang mga asawa ng mga anak na lalaki ni Jacob, ay 70. Ngunit noong panahon ng pakikipamayan nila roon, sila ay naging isang napakalaking lipunan ng mga alipin, anupat marahil ay may bilang na mga dalawa o tatlong milyon o mahigit pa.—Gen 46:26, 27; Exo 1:7; tingnan ang PAG-ALIS.

Nang mamamatay na siya, pinagpala ni Jacob ang kaniyang 12 anak na lalaki sa ganitong pagkakasunud-sunod: Ruben, Simeon, Levi, Juda, Zebulon, Isacar, Dan, Gad, Aser, Neptali, Jose, Benjamin; at sa pamamagitan nila, ipinagpatuloy ang pantribong kaayusan ng mga patriyarka. (Gen 49:2-28) Gayunman, noong panahon ng pagkaalipin ng Israel, nagtatag ang mga Ehipsiyo ng sarili nilang sistema ng pangangasiwa, na hiwalay sa kaayusan ng mga patriyarka, anupat nagtalaga ng ilan mula sa mga Israelita bilang mga opisyal. Itinala ng mga ito ang bilang ng mga laryong nagawa at tinulungan ang mga Ehipsiyong punong-panginoon, na sapilitan namang nagpatrabaho sa mga Israelita. (Exo 5:6-19) Sa kabilang dako, nang ipinaaalam ni Moises ang mga tagubilin ni Jehova sa kongregasyon, ginawa niya ito sa pamamagitan ng "matatandang lalaki ng Israel" na mga tagapagmanang ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama. Sila rin ang sumasama sa kaniya kapag humaharap siya kay Paraon.—Exo 3:16, 18; 4:29, 30; 12:21.

Nang sumapit ang takdang panahon, sa pagwawakas ng patiunang-itinalagang 400-taóng yugto ng kapighatian, noong 1513 B.C.E., dinurog ni Jehova ang namumunong kapangyarihang pandaigdig ng Ehipto at sa pamamagitan ng isang kahanga-hangang pagtatanghal ng kaniyang pagiging Soberanong Makapangyarihan-sa-lahat, inilabas niya ang kaniyang bayang Israel mula sa pagkaalipin. Kasama nilang lumabas ang "isang malaking haluang pangkat" ng mga di-Israelita na nagalak na pumanig sa piling bayan ng Diyos.—Gen 15:13; Gaw 7:6; Exo 12:38.

Pagsilang ng Bansa. Sa ilalim ng tipan kay Abraham, ang kongregasyon ng Israel na ibinunga nito ay itinuring na iisang indibiduwal, at, samakatuwid, isang malapit na kamag-anak ang makababawi o makatutubos sa kanila mula sa kanilang pagkaalipin. Si Jehova ang malapit na kamag-anak na

iyon batay sa legal na tipang ito, sa katunayan, ang kanilang Ama, at bilang marapat na Manunubos, gumamit siya ng pagpaparusa upang patayin ang panganay ni Paraon dahil sa pagtangging palayain ang Israel na "panganay" na anak ng Diyos. (Exo 4: 22, 23; 6:2-7) Kaya pagkatapos itong mailigtas mula sa Ehipto sa legal na paraan, ang Israel ay naging bukod-tanging pag-aari ni Jehova. "Kayo lamang ang kinilala ko sa lahat ng mga pamilya sa lupa," ang sabi niya. (Am 3:2; Exo 19:5, 6; Deu 7:6) Gayunman, minabuti ng Diyos na pakitunguhan sila, hindi bilang isang patriyarkal na lipunan lamang, kundi bilang ang bansang Israel, na nilalang niya at binigyan niya ng isang teokratikong pamahalaan na itinatag sa tipang Kautusan bilang konstitusyon nito.

Sa loob ng tatlong buwan pagkaalis ng Israel mula sa Ehipto, ito ay naging isang independiyenteng bansa sa ilalim ng tipang Kautusan na pinasinayaan sa Bundok Sinai. (Heb 9:19, 20) Ang Sampung Salita, o Sampung Utos, na isinulat "ng daliri ng Diyos," ang naging balangkas ng pambansang kodigong iyon, na dinagdagan ng mga 600 iba pang mga kautusan, mga batas, mga tuntunin, at mga hudisyal na pasiya. Dahil dito, ito ang naging pinakakumpletong kalipunan ng mga kautusan ng alinmang sinaunang bansa, anupat inilahad nito nang lubhang detalyado ang kaugnayan sa pagitan ng tao at ng Diyos, gayundin sa pagitan ng tao at ng kaniyang kapuwa.—Exo 31:18; 34:27, 28.

Bilang isang ganap na teokrasya, ang lahat ng awtoridad na panghukuman, pambatasan, at tagapagpaganap ay hawak ni Jehova. (Isa 33:22; San 4:12) Iniatang naman ng Dakilang Teokratang ito ang ilang administratibong katungkulan sa kaniyang mga inatasang kinatawan. Mismong ang kodigo ng kautusan ay may probisyon para sa isang dinastiya ng mga hari sa hinaharap na kakatawan kay Jehova sa mga usaping sibil. Gayunman, ang mga haring ito ay hindi mga monarkang ganap ang kapangyarihan, yamang ang pagkasaserdote ay hiwalay sa pagkahari at hindi nito sakop, at sa katunayan, umupo ang mga hari sa "trono ni Jehova" bilang mga kinatawan niya, anupat sakop ng kaniyang mga utos at disiplina.—Deu 17:14-20; 1Cr 29:23; 2Cr 26:16-21.

Sa ilalim ng kodigo ng konstitusyon, ang pagsamba kay Jehova ay ginawang pangunahin sa lahat ng iba pang bagay at sumupil sa bawat bahagi ng buhay at gawain ng bansa. Ang idolatriya ay tahasang kataksilan na nararapat sa parusang kamatayan. (Deu 4:15-19; 6:13-15; 13:1-5) Ang sagradong tabernakulo, at nang maglaon ang templo, lakip ang itinakdang mga hain nito, ang pisikal na sentro ng pagsamba. Ang pagkasaserdoteng itinalaga ng Diyos ay may Urim at Tumim, na sa pamamagitan nito, ang mga sagot sa mahahalaga at mahihirap na tanong hinggil sa buhay o kamatayan ay tinanggap mula kay Jehova. (Exo 28:30) Ang regular na mga pagtitipon ng mga lalaki, mga babae, at mga bata ay inilaan (sapilitan para sa mga lalaki), at nakatulong ang mga ito upang maingatan ang espirituwal na kalusugan at pagkakaisa ng bansa.—Lev 23:2; Deu 31:10-13.

Gumawa ng kaayusan ng mga hukom na mamamahala sa "sampu-sampu," "lima-limampu," "daandaan," at "libu-libo." Sa ganitong paraan, mabilis na maaasikaso ang mga usapin ng bayan, at ang mga apela ay maidudulog kay Moises, at kung kinakailangan ay maaari naman niyang dalhin ang kaso sa harap ni Jehova para sa pangwakas na pasiya. (Exo 18:19-26; Deu 16:18) Ang organisasyong militar lakip ang pangangalap nito ng mga tauhan at pamamahagi ng awtoridad ay umalinsunod din sa isang katulad na pagpapangkat-pangkat ayon sa bilang.—Bil 1:3, 4, 16; 31:3-6, 14, 48.

Ang iba't ibang mga katungkulang sibil, hudisyal, at militar ay hinawakan ng mga tagapagmanang ulo ng mga tribo—ang matatandang lalaki na makaranasan, marurunong, at maiingat. (Deu 1:13-15) Ang matatandang lalaking ito ay tumayo sa harap ni Jehova bilang mga kinatawan ng buong kongregasyon ng Israel, at sa pamamagitan nila ay nagsalita sina Jehova at Moises sa buong bayan. (Exo 3: 15, 16) Sila ay mga lalaki na matiyagang duminig sa mga hudisyal na usapin, nagpatupad sa iba't ibang bahagi ng tipang Kautusan (Deu 21:18-21; 22:15-21; 25:7-10), sumunod sa mga pasiya ng Diyos na naigawad na (Deu 19:11, 12; 21:1-9), naglaan ng pangunguna sa militar (Bil 1:16), nagpatibay sa mga tratadong napagkasunduan na (Jos 9:15), at, bilang isang komite sa ilalim ng pagkaulo ng mataas na saserdote, gumanap sa iba pang mga pananagutan (Jos 22:13-16).

Pinanatili pa rin ng bagong teokratikong estadong ito ng Israel na may sentralisadong awtoridad ang kaayusan ng mga patriyarka na may 12 pangkat ng tribo. Ngunit upang mahalinhan ang tribo ni Levi sa paglilingkod militar (sa gayon ay maiukol nito ang panahon nito tanging sa relihiyosong mga bagay) at magkaroon pa rin ng 12 tribo na may 12 bahagi sa Lupang Pangako, gumawa ng pormal na mga pagbabago sa talaangkanan. (Bil 1:49, 50; 18:20-24) Nariyan din ang suliranin may kinalaman sa mga karapatan ng panganay. Si Ruben, ang panganay ni Jacob, ay may karapatan sa dobleng bahagi ng mana (ihambing ang Deu 21:17), ngunit naiwala niya ang karapatang ito dahil sa paggawa niya ng insestong imoralidad sa babae ng kaniyang ama. (Gen 35:22; 49:3, 4) Kinailangang punan ang mga

bakanteng ito, ang nabakante ni Levi sa gitna ng 12 gayundin ang pagkawala ng isa na may mga karapatan bilang panganay.

Sa maituturing na simpleng paraan, isinaayos ni Jehova ang dalawang bagay na ito sa pamamagitan lamang ng iisang pagkilos. Ang dalawang anak ni Jose, sina Efraim at Manases, ay itinaas sa ganap na katayuan bilang mga ulo ng tribo. (Gen 48:1-6; 1Cr 5:1, 2) Muli, nagkaroon ng 12 tribo bukod pa yaong kay Levi, at gayundin isang dobleng bahagi ng lupain ang makasagisag na ibinigay kay Jose na ama nina Efraim at Manases sa pamamagitan ng dalawang ito. Sa ganitong paraan, ang mga karapatan ng panganay ay kinuha kay Ruben, ang panganay ni Lea, at ibinigay kay Jose, ang panganay ni Raquel. (Gen 29:31, 32; 30:22-24) Pagkatapos ng mga pagbabagong ito, ang mga pangalan ng 12 (di-Levitang) tribo ng Israel ay Ruben, Simeon, Juda, Isacar, Zebulon, Efraim, Manases, Benjamin, Dan, Aser, Gad, at Neptali.—Bil 1:4-15.

Mula sa Sinai Hanggang sa Lupang Pangako. Dalawa lamang sa 12 tiktik na isinugo sa Lupang Pangako ang bumalik na may matibay na pananampalataya upang patibaying-loob ang kanilang mga kapatid na sumalakay at manlupig. Kaya ipinasiya ni Jehova na dahil sa kawalang ito ng pananampalataya ng nakararami, lahat ng mahigit sa 20 taóng gulang na lumabas mula sa Ehipto, maliban sa ilan, ay mamamatay roon sa ilang. (Bil 13:25-33; 14:26-34) Kaya sa loob ng 40 taon, ang malaking kampong iyon ng Israel ay nagpagala-gala sa Peninsula ng Sinai. Maging sina Moises at Aaron ay namatay nang hindi nakatuntong sa Lupang Pangako. Di-nagtagal pagkalabas ng Israel mula sa Ehipto, ipinakita ng isang sensus na may 603,550 matitipunong lalaki, ngunit pagkaraan ng mga 39 na taon, ang bilang ng bagong salinlahi ay mas mababa nang 1,820, o 601,730.—Bil 1:45, 46; 26:51.

Noong panahon ng pagala-galang pamumuhay ng Israel sa ilang, si Jehova ay naging isang pananggalang na pader sa palibot nila, isang kalasag laban sa kanilang mga kaaway. Pinahintulutan lamang niyang sumapit sa kanila ang masama noong maghimagsik sila laban sa kaniya. (Bil 21:5, 6) Inilaan din ni Jehova ang lahat ng kanilang pangangailangan. Binigyan niya sila ng manna at tubig, binigyan niya sila ng isang kodigo ng kalinisan na nangalaga sa kanilang kalusugan, at maging ang kanilang mga sapatos ay iningatan niya upang huwag maluma. (Exo 15:23-25; 16:31, 35; Deu 29:5) Ngunit sa kabila ng gayong maibigin at makahimalang pangangalaga ni Jehova, ang Israel ay paulit-ulit na nagbulung-bulungan at nagreklamo; at sa pana-panahon ay may mga rebeldeng bumabangon upang hamunin ang mga teokratikong pag-aatas, anupat kinailangang disiplinahin sila ni Jehova nang may katindihan, upang matutuhan ng iba na matakot at sumunod sa kanilang Dakilang Manunubos.—Bil 14:2-12; 16:1-3; Deu 9:24; 1Co 10:10.

Papatapos na ang 40-taóng paglalakbay ng Israel sa ilang nang ibigay ni Jehova ang mga hari ng mga Amorita, sina Sihon at Og, sa kanilang kamay. Dahil sa tagumpay na ito, ang Israel ay naging tagapagmana ng malaking teritoryo sa S ng Jordan kung saan namayan ang mga tribo nina Ruben at Gad at ang kalahati ng tribo ni Manases.—Deu 3:1-13; Jos 2:10.

Ang Israel sa Ilalim ng mga Hukom. Pagkamatay ni Moises, pinangunahan ni Josue ang mga Israelita patawid sa Jordan noong 1473 B.C.E. papasók sa lupain na inilalarawang "inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan." (Bil 13:27; Deu 27:3) Pagkatapos, sa isang malawakang anim-na-taóng kampanya, nilupig nila ang teritoryo na dating kontrolado ng 31 hari sa K ng Jordan, kabilang na ang mga nakukutaang lunsod na gaya ng Jerico at Ai. (Jos 1 hanggang 12) Hindi kasama rito ang mga baybaying kapatagan at ang ilang nakapaloob na lunsod, tulad ng moog ng mga Jebusita na nang maglaon ay naging Lunsod ni David. (Jos 13:1-6; 2Sa 5:6-9) Ang sumasalansang-sa-Diyos na mga elementong ito na pinahintulutang manatili ay nagsilbing mga tinik at mga dawag sa tagiliran ng Israel, at lalo pang tumindi ang kirot dahil sa pakikipag-asawa sa mga ito. Sa loob ng isang yugto na mahigit sa 380 taon, mula sa pagkamatay ni Josue hanggang sa lubusang masupil ni David ang mga ito, ang gayong mga mananamba ng huwad na mga diyos ay nagsilbing "mga kasangkapan upang masubok ang Israel upang malaman kung susundin nila ang mga utos ni Jehova."—Huk 3:4-6.

Ang bagong-lupig na teritoryo ay hinati-hati sa mga tribo ng Israel sa pamamagitan ng palabunutan, gaya ng iniutos ni Jehova kay Moises. Anim na "kanlungang lunsod" ang ibinukod para sa kaligtasan ng mga nakapatay nang di-sinasadya. Ang mga ito, at ang 42 iba pang mga lunsod at ang kani-kanilang nakapalibot na lupaing agrikultural, ay itinakda sa tribo ni Levi.—Jos 13 hanggang 21.

Bawat lunsod ay nag-atas ng mga hukom at mga opisyal sa mga pintuang-daan nito upang mag-asikaso sa mga hudisyal na usapin gaya ng inilalaan sa ilalim ng tipang Kautusan (Deu 16:18) at maging ng kinatawang matatandang lalaki upang mangasiwa sa pangkalahatang kapakanan ng lunsod. (Huk 11:5) Bagaman nanatili sa mga tribo ang kanilang pagkakakilanlan at mga mana, wala na ang kalakhang bahagi ng sentralisadong pang-organisasyong kontrol na pinairal noong panahon ng pamamalagi sa ilang. Ang awit nina Debora at Barak,

ang mga pangyayari noong nakikipagdigma si Gideon, at ang mga gawain ni Jepte ay pawang nagsisiwalat sa mga suliranin hinggil sa kawalan ng pagkakaisa na bumangon pagkamatay ni Moises at ng kaniyang kahaliling si Josue at nang ang bayan ay mabigong tumingin sa kanilang di-nakikitang Ulo, ang Diyos na Jehova, ukol sa patnubay.—Huk 5:1-31; 8:1-3; 11:1–12:7.

Nang mamatay si Josue at ang matatandang lalaking kabilang sa kaniyang salinlahi, ang bayan ay nagsimulang mag-urong-sulong sa kanilang katapatan at pagkamasunurin kay Jehova, tulad ng isang malaking pendulo na umuuguy-ugoy sa pagitan ng tunay at huwad na pagsamba. (Huk 2:7, 11-13, 18, 19) Nang iwanan nila si Jehova at bumaling sila sa paglilingkod sa mga Baal, inalis niya ang kaniyang proteksiyon at pinahintulutang pumaroon ang mga bansa na nasa palibot nila upang samsaman ang lupain. Palibhasa'y nagising sa pangangailangang kumilos nang may pagkakaisa dahil sa gayong paniniil, ang suwail na Israel ay namanhik kay Jehova at siya naman ay nagbangon ng mga hukom, o mga tagapagligtas, upang sagipin ang bayan. (Huk 2:10-16; 3:15) Sunud-sunod na magigiting na hukom ang bumangon pagkatapos ni Josue, kabilang na sina Otniel, Ehud, Samgar, Barak, Gideon, Tola, Jair, Jepte, Ibzan, Elon, Abdon, at Samson. —Huk 3 hanggang 16.

Sa bawat pagliligtas ay higit na nagkaisa ang bansa. Mayroon pang ibang mga insidente na nagdulot ng pagkakaisa. Sa isang pagkakataon, nang ang babae ng isang Levita ay walang-patumanggang halayin, 11 tribo ang nagkakaisang kumilos nang may pagkasuklam laban sa tribo ni Benjamin, anupat ipinakitang ang buong bansa ay nakadama ng pagkakasala at pananagutan. (Huk kab 19, 20) Ang lahat ng mga tribo ay may-pagkakaisang pumaroon sa kaban ng tipan na nasa tabernakulo sa Shilo. (Jos 18:1) Kaya naman nakadama sila ng kawalan bilang isang bansa nang ang Kaban ay mabihag ng mga Filisteo dahil sa kabuktutan at maling paggawi ng mga saserdote noong panahong iyon, lalo na ng mga anak ng mataas na saserdoteng si Eli. (1Sa 2:22-36; 4:1-22) Nang mamatay si Eli, at nang si Samuel ay maging propeta at hukom ng Israel, nagbunga ito ng pagkakaisa ng Israel, palibhasa'y naglakbay si Samuel at inikot niya ang Israel upang asikasuhin ang mga tanong at mga pagtatalo sa gitna ng bayan.—1Sa 7:15, 16.

Ang Nagkakaisang Kaharian. Noong 1117 B.C.E., lubhang nayamot si Samuel nang makiusap ang Israel: "Mag-atas ka para sa amin ng isang hari upang humatol sa amin gaya ng lahat ng mga bansa." Gayunman, sinabi ni Jehova kay Samuel, "Makinig ka sa tinig ng bayan . . . sapagkat hindi ikaw ang itinatakwil nila, kundi ako ang itinatakwil nila mula sa pagiging hari sa kanila." (1Sa 8:4-9; 12:17, 18) Sa gayon, si Saul na Benjamita ang napili bilang unang hari ng Israel, at bagaman mabuti ang pasimula ng kaniyang pamamahala, di-nagtagal ang kaniyang kapangahasan ay humantong sa pagsuway, ang pagsuway naman sa paghihimagsik, at ang paghihimagsik naman sa kaniyang pagsangguni sa isang espiritista nang bandang huli—anupat, pagkatapos ng 40 taon, napatunayan siyang isang ganap na kabiguan!—1Sa 10:1; 11:14, 15; 13:1-14; 15:22-29; 31:4.

Si David na mula sa tribo ni Juda, isang 'lalaking kalugud-lugod sa puso ni Jehova' (1Sa 13:14; Gaw 13:22), ay pinahiran bilang hari na kahalili ni Saul, at sa ilalim ng kaniyang mahusay na pangunguna, ang mga hangganan ng bansa ay pinaabot hanggang sa lawak na ipinangako, mula sa "ilog ng Ehipto hanggang sa malaking ilog, na ilog ng Eufrates." —Gen 15:18; Deu 11:24; 2Sa 8:1-14; 1Ha 4:21.

Noong panahon ng 40-taóng paghahari ni David, iba't ibang pantanging katungkulan ang itinatag bilang karagdagan sa pantribong kaayusan. Nagkaroon ng isang maliit na grupo ng mga tagapayo na nakapalibot sa hari, bukod pa sa maimpluwensiyang matatandang lalaki na naglilingkod sa sentralisadong pamahalaan. (1Cr 13:1; 27:32-34) Naroon din ang mas malaking pangkagawarang kawanihan ng pamahalaan na binubuo ng mga prinsipe ng mga tribo, mga pinuno, mga opisyal ng korte, at mga tauhan ng militar na may mga pananagutang administratibo. (1Cr 28:1) Upang epektibong maasikaso ang ilang bagay, nag-atas si David ng 6,000 Levita bilang mga hukom at mga opisyal. (1Cr 23:3, 4) Nagtatag ng iba pang mga kagawaran na may mga inatasang tagapangasiwa upang mag-asikaso sa pagsasaka sa mga bukid at upang pamahalaan ang mga bagay gaya ng mga ubasan at mga gawaan ng alak, mga taniman ng olibo at mga imbakan ng langis, at mga alagang hayop at mga kawan. (1Cr 27:26-31) Sa gayunding paraan, ang mga pinansiyal na kapakanan ng hari ay pinangasiwaan ng isang sentral na kagawaran ng ingatang-yaman na hiwalay sa nangangasiwa sa mga kayamanan na nakaimbak sa ibang lugar, gaya ng malalayong lunsod at nayon.—1Cr 27:25.

Hinalinhan ni Solomon ang kaniyang amang si David bilang hari noong 1037 B.C.E. Naghari siya "sa lahat ng kaharian mula sa Ilog [Eufrates] hanggang sa lupain ng mga Filisteo at hanggang sa hangganan ng Ehipto" sa loob ng 40 taon. Ang kaniyang paghahari ay pantanging kinakitaan ng kapayapaan at kasaganaan, sapagkat ang mga bansa sa palibot ay patuloy na 'nagdala ng mga kaloob at naglingkod kay Solomon sa lahat ng mga araw ng kaniyang

buhay.’ (1Ha 4:21) Naging kasabihan ang karunungan ni Solomon, palibhasa’y siya ang pinakamarunong na hari noong sinaunang panahon, at noong panahon ng kaniyang paghahari, naabot ng Israel ang tugatog ng kapangyarihan at kaluwalhatian nito. Ang isa sa pinakamalalaking tagumpay ni Solomon ay ang pagtatayo ng maringal na templo, na ang mga plano ay tinanggap niya mula sa kaniyang kinasihang ama na si David.—1Ha kab 3 hanggang 9; 1Cr 28:11-19.

Ngunit sa kabila ng lahat ng kaniyang kaluwalhatian, kayamanan, at karunungan, si Solomon ay naging isang kabiguan, sapagkat pinahintulutan niyang italikod siya ng kaniyang maraming asawang banyaga mula sa dalisay na pagsamba kay Jehova tungo sa lapastangang mga gawain ng mga huwad na relihiyon. Sa katapus-tapusan ay namatay si Solomon na walang pagsang-ayon ni Jehova, at si Rehoboam na kaniyang anak ang humalili sa kaniya.—1Ha 11:1-13, 33, 41-43.

Palibhasa’y walang karunungan at malayong pananaw, dinagdagan ni Rehoboam ang dati nang mabibigat na pasanin ng bayan mula sa pamahalaan. Dahil dito, humiwalay sa kaniya ang sampung hilagang tribo sa pangunguna ni Jeroboam, gaya nga ng inihula ng propeta ni Jehova. (1Ha 11:29-32; 12:12-20) Sa gayon ay nahati ang kaharian ng Israel noong 997 B.C.E.

Para sa mga detalye hinggil sa nahating kaharian, tingnan ang ISRAEL Blg. 3.

Ang Israel Pagkatapos ng Pagkatapon sa Babilonya. Sa loob ng sumunod na 390 taon pagkatapos na mamatay si Solomon at mahati ang nagkakaisang kaharian at hanggang sa mawasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., ang terminong “Israel” ay kadalasang kumakapit lamang sa sampung tribo na nasa ilalim ng pamamahala ng hilagang kaharian. (2Ha 17:21-23) Ngunit nang bumalik ang isang nalabi ng 12 tribo mula sa pagkatapon, at patuloy hanggang sa ikalawang pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E., ang terminong “Israel” ay minsan pang sumaklaw sa kabuuan ng mga inapo ni Jacob na nabubuhay nang panahong iyon. Muli ang mga tao ng 12 tribo ay tinawag na “buong Israel.”—Ezr 2:70; 6:17; 10:5; Ne 12:47; Gaw 2:22, 36.

Ang mga bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel at ng mataas na saserdoteng si Josue (Jesua) noong 537 B.C.E. ay halos 50,000 (42,360 Israelita at mahigit 7,500 alipin at bihasang mang-aawit), at sinimulan ng mga ito na muling itayo ang bahay ng pagsamba kay Jehova. (Ezr 3:1, 2; 5:1, 2) Nang maglaon, may iba pang bumalik kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. (Ezr 7:1–8:36), at nang dakong huli, noong 455 B.C.E., tiyak na may iba pang sumama kay Nehemias nang pumaroon ito sa Jerusalem taglay ang pantanging atas na muling itayo ang mga pader at mga pintuang-daan ng lunsod. (Ne 2:5-9) Gayunman, maraming Israelita ang nanatiling nakapangalat sa buong imperyo, gaya ng binanggit sa aklat ng Esther.—Es 3:8; 8:8-14; 9:30.

Bagaman hindi nakabalik ang Israel sa dati nitong soberanya bilang independiyenteng bansa, ito naman ay naging isang Hebreong komonwelt na may malaking kalayaan sa ilalim ng pamumuno ng Persia. Ang mga kinatawang tagapamahala at mga gobernador (tulad nina Zerubabel at Nehemias) ay inatasan mula sa mga Israelita mismo. (Ne 2:16-18; 5:14, 15; Hag 1:1) Ang matatandang lalaki ng Israel at ang mga prinsipe ng mga tribo ay patuloy na gumanap bilang mga tagapayo at mga kinatawan ng bayan. (Ezr 10:8, 14) Ang makasaserdoteng organisasyon ay muling itinatag, salig sa sinaunang mga rekord ng talaangkanan na naingatang mabuti, at nang muling gumana ang gayong Levitikong kaayusan, ang mga paghahain at iba pang mga kahilingan ng tipang Kautusan ay tinupad.—Ezr 2:59-63; 8:1-14; Ne 8:1-18.

Nang bumagsak ang Imperyo ng Persia at bumangon ang pamumuno ng Gresya sa daigdig, nabahagi ang Israel dahil sa labanan sa pagitan ng mga Ptolemy ng Ehipto at ng mga Seleucido ng Sirya. Ipinasiya ng huling nabanggit, noong panahon ng pamamahala ni Antiochus IV (Epiphanes), na pawiin ang pagsamba at mga kaugaliang Judio. Umabot sa kasukdulan ang kaniyang pagsisikap noong 168 B.C.E. nang isang paganong altar ang itinayo sa ibabaw ng altar ng templo sa Jerusalem at inialay sa Griegong diyos na si Zeus. Gayunman, kabaligtaran ang naging epekto ng nakapangingilabot na insidenteng ito, sapagkat iyon ang naging ningas na nagpasiklab sa pag-aalsa ng mga Macabeo. Pagkaraan ng eksaktong tatlong taon, muling inialay ng matagumpay na Judiong lider na si Judas Maccabaeus ang nilinis na templo kay Jehova kasabay ng isang kapistahan na mula noon ay ginugunita ng mga Judio bilang ang Hanukkah.

Ang sumunod na siglo ay kinakitaan ng malaking panloob na kaguluhan na higit at higit na naglayo sa Israel sa administratibong mga paglalaan ng tipang Kautusan batay sa tribo. Sa loob ng yugtong ito, ang pansariling pamamahala ng mga Macabeo o mga Hasmoneano ay napaharap sa pabagu-bagong mga kalagayan, at nabuo ang mga partido ng mga Saduceong panig sa mga Hasmoneano at ng mga Pariseong laban sa mga Hasmoneano. Nang dakong huli ay tinawagan ang Roma, ang kapangyarihang pandaigdig noon, upang makialam. Namagitan si Heneral Gnaeus Pompey, at pagkatapos ng tatlong-buwang pagkubkob ay nakuha niya ang

Jerusalem noong 63 B.C.E. at idinagdag ang Judea sa imperyo. Inatasan ng Roma si Herodes na Dakila bilang hari ng mga Judio noong mga 39 B.C.E., at pagkaraan ng mga tatlong taon ay matagumpay niyang dinurog ang pamamahalang Hasmoneano. Nang malapit nang mamatay si Herodes, ipinanganak si Jesus noong 2 B.C.E., bilang "isang kaluwalhatian ng iyong bayang Israel."—Luc 2:32.

Ang awtoridad ng imperyo ng Roma sa Israel noong unang siglo C.E. ay binaha-bahagi sa mga tagapamahala ng distrito at mga gobernador, o mga prokurador. Binabanggit sa Bibliya ang mga tagapamahala ng distrito na gaya nina Felipe, Lisanias, at Herodes Antipas (Luc 3:1); gayundin ang mga gobernador na sina Poncio Pilato, Felix, at Festo (Gaw 23:26; 24:27); at ang mga haring sina Agripa I at II (Gaw 12:1; 25:13). Sa loob ng bansa, umiiral pa rin sa paanuman ang pantribong kaayusan ayon sa angkan, gaya ng makikita nang utusan ni Cesar Augusto ang mga Israelita na magpatala sa lunsod na kinabibilangan ng kanilang sambahayan sa panig ng ama. (Luc 2:1-5) Lubhang maimpluwensiya pa rin sa taong-bayan "ang matatandang lalaki" at ang makasaserdoteng Levitikong mga tagapaglingkod (Mat 21:23; 26:47, 57; Gaw 4:5, 23), bagaman sa malaking antas ay inihalili nila ang mga tradisyon ng mga tao sa nakasulat na mga kahilingan ng tipang Kautusan.—Mat 15:1-11.

Sa gayong kapaligiran isinilang ang Kristiyanismo. Una ay dumating si Juan na Tagapagbautismo, ang tagapagpauna ni Jesus, na nagpanumbalik sa maraming Israelita kay Jehova. (Luc 1:16; Ju 1:31) Pagkatapos, ipinagpatuloy ni Jesus at ng kaniyang mga apostol ang gawaing pagliligtas, anupat nagpagal sila sa gitna ng "nawawalang mga tupa ng sambahayan ng Israel," habang kanilang idinidilat ang mga matang bulag upang makita ang maling mga tradisyon ng mga tao at ang nakahihigit na mga pakinabang ng dalisay na pagsamba sa Diyos. (Mat 15:24; 10:6) Gayunman, isang nalabi lamang ang tumanggap kay Jesus bilang Mesiyas at naligtas. (Ro 9:27; 11:7) Ito ang mga may-kagalakang nagbunyi sa kaniya bilang "Hari ng Israel." (Ju 1:49; 12: 12, 13) Ang karamihan, na tumangging manampalataya kay Jesus (Mat 8:10; Ro 9:31, 32), ay sumuporta sa kanilang mga lider ng relihiyon na sumigaw: "Alisin siya! Alisin siya! Ibayubay siya!" "Wala kaming hari kundi si Cesar."—Ju 19:15; Mar 15:11-15.

Di-nagtagal, napatunayang huwad ang pakunwaring matatag na pagkamatapat na ito kay Cesar. Ang mga panatikong elemento sa Israel ay nagsulsol ng sunud-sunod na paghihimagsik, at sa bawat pagkakataon, ang probinsiya ay dumanas ng mababagsik na pagganti ng mga Romano, mga pagganti na nagpatindi naman sa pagkapoot ng mga Judio sa pamamahala ng Roma. Nang dakong huli, naging napakaselan ng situwasyon anupat hindi na ito mapigilan ng lokal na mga hukbong Romano at si Cestio Gallo, gobernador ng Sirya, ay kumilos laban sa Jerusalem kasama ang mas malalakas na hukbo upang panatilihin ang kontrol ng Roma.

Pagkatapos na silaban ang Bezetha, sa H ng templo, nagkampo si Gallo sa harap ng maharlikang palasyo, sa TK ng templo. Nang sandaling iyon, sabi ni Josephus, madali na sana niyang mapapasok ang lunsod; gayunman, dahil sa kaniyang pagluluwat, lumakas ang mga rebelde. Sa gayon, ang nagpapaunang mga yunit ng mga Romano ay bumuo ng tabing na panangga, tulad ng likod ng pagong, sa pamamagitan ng pagtatakip ng kanilang mga kalasag sa kanilang sarili at sinimulan nilang sirain ang mga pader. Muli, nang malapit nang magtagumpay ang mga Romano, umurong sila noong taglagas ng 66 C.E. May kinalaman sa pag-urong na ito, sinabi ni Josephus: "Biglang pinabalik ni Cestio . . . ang kaniyang mga hukbo, tinalikuran ang kaniyang mga inaasahan, bagaman walang dinanas na pagkatalo, at, taliwas sa inaakala ng lahat, umalis sila sa lunsod." (*The Jewish War,* II, 540 [xix, 7]) Ang pagsalakay na ito sa lunsod, na sinundan ng biglang pag-urong, ang naglaan ng hudyat at ng pagkakataon upang ang mga Kristiyano roon ay "tumakas patungo sa mga bundok" gaya ng itinagubilin ni Jesus. —Luc 21:20-22.

Nang sumunod na taon (67 C.E.) sinimulang sawatain ni Vespasian ang pag-aalsa ng mga Judio, ngunit dahil sa di-inaasahang pagkamatay ni Nero noong taóng 68 ay nabuksan ang daan upang maging emperador si Vespasian. Kaya bumalik siya sa Roma noong taóng 69 at iniwan ang kaniyang anak na si Tito upang ipagpatuloy nito ang kampanya, at nang sumunod na taon, 70 C.E., ang Jerusalem ay pinasok at winasak. Pagkaraan ng tatlong taon, ang huling moog ng mga Judio sa Masada ay bumagsak sa mga Romano. Sinasabi ni Josephus na sa buong panahon ng kampanya laban sa Jerusalem, 1,100,000 Judio ang namatay, marami ay dahil sa salot at taggutom, at 97,000 ang kinuhang bihag, sabi niya, anupat ang marami ay nangalat bilang mga alipin sa lahat ng purok ng imperyo.—*The Jewish War,* VI, 420 (ix, 3).

Para sa pagkakakilanlan ng "labindalawang tribo ng Israel" na tinutukoy sa Mateo 19:28 at Lucas 22: 30, tingnan ang TRIBO ('Paghatol sa Labindalawang Tribo ng Israel').

3. Ang mga tribo na makalawang ulit na bumuo sa isang hiwalay na hilagang kaharian ng Israel.

Naganap ang unang pagkahati ng pambansang pamahalaan nang mamatay si Saul noong mga

1078 B.C.E. Kinilala ng tribo ni Juda si David bilang hari, ngunit ginawang hari ng iba pang mga tribo ang anak ni Saul na si Is-boset; pagkaraan ng dalawang taon, si Is-boset ay napaslang. (2Sa 2:4, 8-10; 4:5-7) Sa kalaunan, naayos ang hidwaan at si David ang naging hari ng 12 tribo.—2Sa 5:1-3.

Sa kalaunan ng paghahari ni David, nang masugpo ang paghihimagsik ng kaniyang anak na si Absalom, minsan pang kinilala ng lahat ng mga tribo si David bilang hari. Gayunman, nang ibinabalik ang hari sa kaniyang trono, bumangon ang pagtatalo tungkol sa wastong kaayusan, at sa bagay na ito, nakabangga ng sampung hilagang tribo na tinatawag na Israel ang mga lalaki ng Juda.—2Sa 19:41-43.

Ang buong 12 tribo ay nagkaisa sa kanilang pagsuporta sa anak ni David na si Solomon sa pagkahari nito. Ngunit nang mamatay ito noong mga 998 B.C.E., naganap ang ikalawang pagkahati ng kaharian. Tanging ang mga tribo nina Benjamin at Juda ang sumuporta kay Haring Rehoboam, na umupo sa trono ng kaniyang amang si Solomon sa Jerusalem. Pinili ng Israel, na binubuo ng sampung tribo sa dakong H at S, si Jeroboam upang maging kanilang hari.—1Ha 11:29-37; 12:1-24; MAPA, Tomo 1, p. 947.

Sa pasimula, ang kabisera ng Israel ay itinatag sa Sikem. Nang maglaon ay inilipat ito sa Tirza, at noon namang panahon ng paghahari ni Omri ay inilipat ito sa Samaria, kung saan ito nanatili sa loob ng sumunod na 200 taon. (1Ha 12:25; 15:33; 16:23, 24) Alam ni Jeroboam na ang nagkakaisang pagsamba ay nagbubuklod sa isang bayan, kaya upang ang humiwalay na mga tribo ay huwag nang pumaroon sa templo ng Jerusalem upang sumamba, naglagay siya ng dalawang ginintuang guya, hindi sa kabisera, kundi sa dalawang dulo ng teritoryo ng Israel, ang isa ay sa Bethel sa timog at ang isa pa ay sa Dan sa hilaga. Nagtalaga rin siya ng isang di-Levitikong pagkasaserdote upang manguna at magturo sa Israel ng pagsamba kapuwa sa mga ginintuang guya at sa hugis-kambing na mga demonyo.—1Ha 12:28-33; 2Cr 11:13-15.

Sa paningin ni Jehova, isang napakalaking kasalanan ang ginawa ni Jeroboam. (2Ha 17:21, 22) Kung nanatili lamang siyang tapat kay Jehova at hindi bumaling sa gayong talamak na idolatriya, pahihintulutan sana ng Diyos na magpatuloy ang kaniyang dinastiya, ngunit gaya ng nangyari, nawala sa kaniyang sambahayan ang trono nang ang kaniyang anak na si Nadab ay mapaslang wala pang dalawang taon pagkamatay ni Jeroboam.—1Ha 11:38; 15:25-28.

Kung ano ang kinalalabasan ng tagapamahala, gayundin ang kinalalabasan ng bansang Israel. Labinsiyam na hari, hindi kabilang si Tibni (1Ha 16:21, 22), ang namahala mula 997 hanggang 740 B.C.E. Siyam lamang ang hinalinhan ng sarili nilang mga anak, at isa lamang ang nagkaroon ng dinastiya na umabot sa ikaapat na salinlahi. Pito sa mga hari ng Israel ang namahala nang dalawang taon o mas maigsi pa; ang ilan ay namahala sa loob lamang ng ilang araw. Ang isa ay nagpatiwakal, ang apat ay maagang namatay, at ang anim pa ay pinaslang ng ambisyosong mga lalaki na lumuklok sa trono ng kanilang mga biktima. Bagaman si Jehu, ang pinakamabuti sa kanilang lahat, ay nakalugod kay Jehova sa pamamagitan ng pag-aalis niya sa buktot na pagsamba kay Baal na itinaguyod nina Ahab at Jezebel, gayunman "si Jehu ay hindi nag-ingat sa paglakad sa kautusan ni Jehova na Diyos ng Israel nang kaniyang buong puso"; pinahintulutan niya na magpatuloy sa buong lupain ang pagsamba sa guya na pinasimulan ni Jeroboam.—2Ha 10:30, 31.

Si Jehova, sa ganang kaniya, ay talagang nagpakita ng mahabang pagtitiis sa Israel. Sa loob ng kanilang 257-taóng kasaysayan, patuloy niyang isinugo ang kaniyang mga lingkod upang babalaan ang mga tagapamahala at ang bayan tungkol sa kanilang balakyot na mga daan, ngunit walang nangyari. (2Ha 17:7-18) Kabilang sa tapat na mga lingkod na ito ng Diyos ang mga propetang sina Jehu (hindi ang hari), Elias, Micaias, Eliseo, Jonas, Oded, Oseas, Amos, at Mikas.—1Ha 13:1-3; 16:1, 12; 17:1; 22:8; 2Ha 3:11, 12; 14:25; 2Cr 28:9; Os 1:1; Am 1:1; Mik 1:1.

Mas matindi ang suliranin ng Israel hinggil sa pagsasanggalang ng kaniyang sarili laban sa pagsalakay kaysa sa Juda, sapagkat bagaman doble ang kaniyang populasyon, halos tatlong ulit naman ang laki ng lupaing binabantayan niya. Bukod sa manaka-nakang pakikipagdigma laban sa Juda, malimit din siyang nakikipagdigma sa kaniyang mga hanggahan sa hilaga at silangan laban sa Sirya at nasa ilalim ng panggigipit ng Asirya. Ang huling pagkubkob sa Samaria ay sinimulan ni Salmaneser V noong ikapitong taon ng paghahari ni Hosea, ngunit inabot nang halos tatlong taon bago nakuha ng mga Asiryano ang lunsod noong 740 B.C.E.—2Ha 17:1-6; 18:9, 10.

Ang patakaran ng mga Asiryano, na sinimulang ipatupad ng hinalinhan ni Salmaneser na si Tiglat-pileser III, ay alisin ang mga bihag mula sa nalupig na teritoryo at ilipat bilang kahalili nila ang mga tao mula sa ibang mga bahagi ng imperyo. Sa gayon, napigilan ang pagbangon ng mga pag-aalsa. Sa pangyayaring ito, ang ibang mga liping pambansa na dinala sa teritoryo ng Israel ay nagkahalu-halo nang dakong huli, kapuwa ang kanilang mga lahi at mga relihiyon, at nang maglaon ay nakilala sila bi-

lang mga Samaritano.—2Ha 17:24-33; Ezr 4:1, 2, 9, 10; Luc 9:52; Ju 4:7-43.

Gayunman, nang bumagsak ang Israel, hindi pa rin lubusang nawala ang sampung hilagang tribo. Maliwanag na ang ilang tao mula sa mga tribong ito ay iniwan ng mga Asiryano sa teritoryo ng Israel. Tiyak na ang iba ay umalis sa Israel dahil sa idolatriya nito at nagtungo sa teritoryo ng Juda bago ang 740 B.C.E., at ang kanilang mga inapo ay malamang na kabilang sa mga bihag na dinala sa Babilonya noong 607 B.C.E. (2Cr 11:13-17; 35:1, 17-19) Walang alinlangang may mga inapo rin mula sa mga kinuhang bihag ng mga Asiryano (2Ha 17:6; 18:11) na kabilang sa bumalik na nalabi na bumuo sa 12 tribo ng Israel noong 537 B.C.E. at pagkatapos nito.—1Cr 9:2, 3; Ezr 6:17; Os 1:11; ihambing ang Eze 37:15-22.

4. Ang Lupang Pangako, o heograpikong teritoryo na iniatas sa bansang Israel (lahat ng 12 tribo), kung ihahambing sa teritoryo ng ibang mga bansa (1Sa 13:19; 2Ha 5:2; 6:23), at pinamahalaan ng mga haring Israelita.—1Cr 22:2; 2Cr 2:17.

Pagkatapos na mahati ang bansa, ang "lupain ng Israel" ay ginagamit kung minsan upang tumukoy sa teritoryo ng hilagang kaharian, anupat ipinakikita ang kaibahan nito sa teritoryo ng Juda. (2Cr 30: 24, 25; 34:1, 3-7) Pagkatapos na bumagsak ang hilagang kaharian, ang pangalan ng Israel, sa pinakadiwa, ay iningatang buháy ng Juda, ang tanging kaharian na nalalabi sa mga inapo ni Israel (Jacob). Samakatuwid, ang lupain ng Judeanong kaharian at ang kabisera nito na Jerusalem ang pangunahing tinutukoy nang gamitin ng propetang si Ezekiel ang pananalitang "lupa ng Israel." (Eze 12:19, 22; 18:2; 21:2, 3) Ito ang heograpikong lugar na lubusang natiwangwang nang 70 taon mula 607 B.C.E. at pagkatapos nito (Eze 25:3) ngunit dito muling titipunin ang isang tapat na nalabi.—Eze 11:17; 20:42; 37:12.

Para sa paglalarawan sa mga katangian ng heograpiya at klima ng Israel, gayundin ang laki, lokasyon, likas na yaman, at kaugnay na mga detalye, tingnan ang artikulong PALESTINA.

ISRAELITA [Ni (Kay) Israel]. Isang inapo ni Jacob, na ang pangalan ay pinalitan ng Israel. (2Sa 17:25; Ju 1:47; Ro 11:1; tingnan ang ISRAEL Blg. 1.) Batay sa konteksto, kapag nasa pangmaramihan, ang terminong ito ay tumutukoy sa mga sumusunod: (1) Mga miyembro ng lahat ng 12 tribo bago nahati ang kaharian (1Sa 2:14; 13:20; 29:1); (2) yaong mga kabilang sa 10-tribong hilagang kaharian (1Ha 12:19; 2Ha 3:24); (3) di-Levitikong mga Judio na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya (1Cr 9:1, 2); (4) mga Judio noong unang siglo C.E. —Gaw 13:16; Ro 9:3, 4; 2Co 11:22.

ISRAEL NG DIYOS. Ang pananalitang ito, na minsan lamang matatagpuan sa Kasulatan, ay tumutukoy sa espirituwal na Israel at hindi sa lahi ng mga inapo ni Jacob, na ang pangalan ay pinalitan ng Israel. (Gen 32:22-28) Tinutukoy ng Bibliya ang "Israel ayon sa laman" (1Co 10:18), gayundin ang espirituwal na Israel na binubuo kahit niyaong hindi mga inapo ni Abraham. (Mat 3:9) Nang gamitin ng apostol na si Pablo ang pananalitang "Israel ng Diyos," ipinakita niya na wala itong kinalaman kung ang isa man ay tinuling inapo ni Abraham o hindi.—Gal 6:15, 16.

Dahil itinakwil ng Diyos ang likas na Israel alang-alang sa espirituwal na bansang ito na kinabibilangan ng mga Gentil, inihula ng propetang si Oseas na sasabihin ng Diyos "sa kanila na hindi ko bayan: 'Kayo ang aking bayan.'" (Os 2:23; Ro 9:22-25) Nang dumating ang takdang panahon, ang Kaharian ng Diyos ay kinuha mula sa bansa ng likas na mga Judio at ibinigay sa isang espirituwal na bansang nagluluwal ng mga bunga ng Kaharian. (Mat 21:43) Sa totoo, may likas na mga Judiong kabilang sa espirituwal na Israel. Ang mga apostol at iba pa na tumanggap ng banal na espiritu noong Pentecostes ng 33 C.E. (mga 120), yaong mga naparagdag nang araw na iyon (mga 3,000), at yaong mga naparagdag nang maglaon anupat ang bilang ng mga lalaki pa lamang ay umabot na nang mga 5,000, ay pawang mga Judio at mga proselita. (Gaw 1:13-15; 2:41; 4:4) Magkagayunman, sila, gaya ng pagkakalarawan sa kanila ni Isaias, ay 'isa lamang nalabi' na iniligtas mula sa itinakwil na bansang iyon.—Isa 10: 21, 22; Ro 9:27.

Nililiwanag ng ibang mga kasulatan ang bagay na ito. Nang putulin ang ilan sa "likas na mga sanga" ng makasagisag na punong olibo, inihugpong ang "ligáw" na mga sangang di-Israelita, kaya naman yaong mga "talaga ngang binhi ni Abraham, mga tagapagmana ayon sa isang pangako" ay hindi na itatangi ayon sa lahi at katayuan nila sa buhay. (Ro 11:17-24; Gal 3:28, 29) "Hindi lahat ng nagmumula sa Israel ay talagang 'Israel.'" "Sapagkat siya ay hindi Judio na gayon sa panlabas, ni ang pagtutuli man ay yaong nasa panlabas sa laman. Kundi siya ay Judio na gayon sa panloob, at ang kaniyang pagtutuli ay yaong sa puso sa pamamagitan ng espiritu." (Ro 9:6; 2:28, 29) Hindi nailuwal ng likas na Israel ang takdang bilang, kung kaya "ibinaling ng Diyos ang kaniyang pansin sa mga bansa upang kumuha mula sa kanila ng isang bayan ukol sa kaniyang pangalan." (Gaw 15:14) May kinalaman sa kanila, ganito ang sinabi: "Dati ay hindi kayo bayan, ngunit ngayon ay bayan na ng Diyos." (1Pe 2:10) Sinipi ng apostol na si Pedro yaong ipinangako sa likas na Israel at ikinapit niya ito sa espirituwal na Israel ng

Diyos, anupat sinabi niyang ito ay “isang piniling lahi, isang maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa, isang bayang ukol sa pantanging pag-aari.”—Exo 19:5, 6; 1Pe 2:9.

Dahil sa ilang makatuwirang kadahilanan, tiyak na ang 12 tribong binanggit sa Apocalipsis kabanata 7 ay tumutukoy sa espirituwal na Israel. Ang talaan dito ay naiiba sa talaan ng likas na Israel sa Bilang kabanata 1. Isa pa, matagal na panahon nang wasak ang templo ng Jerusalem, nagwakas na ang pagkasaserdote nito, at tuluyan nang naglaho ang lahat ng rekord ng mga tribo ng likas na Israel, nang makita ni Juan ang kaniyang pangitain noong 96 C.E. Ngunit ang mas mahalaga, alam na ni Juan ang nabanggit na mga pangyayari mula noong Pentecostes 33 C.E. at pagkatapos niyaon, nang matanggap niya ang kaniyang pangitain. Sa liwanag ng mga pangyayaring iyon, ang pangitain ni Juan tungkol sa mga nakatayo sa makalangit na Bundok Sion kasama ng Kordero, na tinanggihan ng likas na Israel, ay nagsisiwalat na ang bilang ng espirituwal na Israel na ito ng Diyos ay 144,000 na “binili mula sa sangkatauhan.”—Apo 7:4; 14:1, 4.

ISTOB [Lalaki ng Tob]. Isa sa maliliit na kaharian na naglaan ng mga lalaking mandirigma upang magamit ng mga anak ni Ammon laban kay David. Natalo ang mga hukbo mula sa “Istob” at ang kanilang mga kaalyado. (2Sa 10, *AT, KJ, NW, Yg*) Inaakala ng karamihan sa mga tagapagsalin at mga heograpo na ang Istob ay dapat na isaling “mga lalaki ng Tob,” anupat tumutukoy sa “lupain ng Tob” kung saan nanirahan si Jepte. (Huk 11:3-11; tingnan ang 2Sa 10:6, 8, *AS, JB, JP, RS.*) Gayunman, ang pagkakasalin na “Istob” ay may suporta ng ilang sinaunang bersiyon. (*LXX; Sy; Vg*) Hindi alam sa ngayon kung saan ang lokasyon ng isang sinaunang Istob.—Tingnan ang TOB.

ISVA [posibleng nangangahulugang “Pinantay; Pinatag”]. Ang ikalawa sa apat na anak ni Aser. (Gen 46:17; 1Cr 7:30) Yamang hindi siya nakatala sa mga pamilya ni Aser, posible na hindi siya nagkaroon ng mga anak na lalaki o na ang kaniyang linya ng angkan ay naglaho di-kalaunan.—Bil 26:44.

ISVI [posibleng nangangahulugang “Pinantay; Pinatag”].

1. Ikatlong nakatalang anak ni Aser at pinagmulan ng Isvitang pamilya sa tribong iyon.—Gen 46:17; Bil 26:44; 1Cr 7:30.

2. Isa sa mga anak ni Haring Saul.—1Sa 14:49.

ISVITA, MGA [Ni (Kay) Isvi]. Isang pamilyang nagmula kay Isvi na isang anak ni Aser.—Gen 46:17; Bil 26:44.

ITAI [posibleng pinaikling anyo ng Itiel]. Anak ni Ribai na mula sa Gibeah sa teritoryo ng Benjamin; isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. (1Cr 11:26, 31) Lumilitaw na si Itai ay tinatawag na Ittai sa 2 Samuel 23:29.

ITALYA [posibleng mula sa Latin, *vitulus,* “guya”]. Ang hugis-botang peninsula na nakausli nang patimog-silangan sa Dagat Mediteraneo mula sa kontinente ng Europa. Ang haba nito mula sa Alps sa H hanggang sa “hinlalaki” sa Kipot ng Messina sa T ay mga 1,130 km (700 mi). Ito ay may iba’t ibang lapad na mula 160 hanggang 240 km (100 hanggang 150 mi) at ang hangganan nito sa S ay ang Dagat Adriatico at sa K naman ay ang Dagat Tirreno. Ang kabundukan ng Apennines ang pinakagulugod sa gitna ng peninsulang ito, anupat may matatabang libis patungo sa mga baybaying kapatagan. Ang pangunahing mga ilog ay ang Tiber at ang Po. Ang Italya ay halos kasinlaki ng Pilipinas.

Noong una, ayon kay Antiochus ng Siracusa (nabuhay noong ikalimang siglo B.C.E.), ang pangalang *Italia* ay tumutukoy lamang sa probinsiya ng Calabria sa T kung saan naninirahan ang mga *Itali.* Ang pangalang ito ay waring anyong Griego ng *Vitelia,* na nauugnay sa Latin na *vitulus,* nangangahulugang “guya.” Posibleng ikinapit ito sa rehiyong iyon dahil sa mga pastulan at bakahan nito o dahil inangkin ng mga naninirahan dito na sila ay mga inapo ng kanilang diyos na toro. Pagsapit ng unang siglo C.E., ang pangalang Italya ay sumasaklaw na sa mismong teritoryo na saklaw nito sa ngayon.

Sa paglipas ng mga siglo, ang mga tao mula sa iba’t ibang lupain ay nandayuhan sa napakatabang lupaing ito. Bahagi ng maagang kasaysayan ng Italya ang mga digmaan sa pagitan ng mga dati nang naroroon at ng mga pulutong ng mga bagong-dating na sa pana-panahon ay sumasalakay sa lupain. Nang ang iba’t ibang mga liping pambansang ito ay mamayan doon at mag-asawa sa isa’t isa, nagkasama-sama sa peninsula ang sari-saring wika, lahi, at kaugalian.

Maagang nakarating sa Italya ang Kristiyanismo, sapagkat noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., nasaksihan ng mga Italyanong proselita at gayundin ng mga Judiong taga-Roma ang pagbubuhos ng banal na espiritu at narinig nila ang paliwanag ni Pedro; tiyak na ang ilan sa kaniya ay kabilang sa “mga tatlong libong” nabautismuhan noong pagkakataong iyon. (Gaw 2:1, 10, 41) Pagbalik sa Italya, maaaring sila ang naging pinakapundasyon ng kongregasyong Kristiyano sa Roma na sinulatan ni Pablo ng isa sa kaniyang mga liham pagkaraan ng mga ilang taon. (Ro 1:1-7) Maaaring sina Aquila at Priscila ay kaugnay sa kongregasyong iyon sa Italya nang

ipag-utos ni Emperador Claudio, noong mga taóng 49 o maagang bahagi ng 50 C.E., na lisanin nila ang bansa. Pagdating nila sa Corinto, di-nagtagal ay dumating din doon si Pablo noong unang pagdalaw niya sa lunsod na iyon sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero.—Gaw 18:1, 2.

Si Cornelio, tiyak na isang Italyano at isang opisyal ng hukbo ng "pangkat na Italyano," ay may tahanan sa Cesarea. (Gaw 10:1) Noong nililitis si Pablo sa Cesarea sa harap ni Festo, iniapela niya kay Cesar ang kaniyang kaso. Pagkatapos ay isinakay siya sa barko patungong Mira, at doon ay inilipat siya, kasama ng iba pang mga bilanggo, sa isang barko na may lulang mga butil mula sa Alejandria na patungong Italya. (Gaw 25:6, 11, 12; 27:1, 5, 6) Palibhasa'y nawasak ang barko sa biyahe, kinailangan nilang magpalipas ng taglamig sa pulo ng Malta. Pagkatapos, malamang na noong tagsibol ng 59 C.E., unang nakatuntong si Pablo sa Italya sa Regio na nasa "hinlalaki" ng Italya, at di-nagtagal pagkatapos nito ay bumaba siya sa Puteoli sa Look ng Pozzuoli (Naples). Dito, na mahigit 160 km (100 mi) sa T ng Roma, tumigil si Pablo nang isang linggo kasama ng lokal na kongregasyon bago siya pumaroon sa Roma sa pamamagitan ng Appian Way, anupat bago pa siya nakarating sa lunsod, sinalubong siya ng mga kapatid na nanggaling sa Roma sa "Pamilihan ng Apio at sa Tatlong Taberna." (Gaw 28:11-16) Malamang, sa pagtatapos ng unang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma, o di-katagalan matapos siyang palayain noong mga 61 C.E., isinulat niya ang aklat ng Mga Hebreo habang nasa Italya pa siya.—Heb 13:24.

ITALYANO, PANGKAT NA. Isang yunit ng hukbong Romano kung saan naglingkod si Cornelio ng Cesarea bilang isang senturyon. Sa kaisa-isang pagbanggit ng Bibliya sa pananalitang ito, sinasabing si Cornelio ay "isang opisyal ng hukbo ng pangkat na Italyano, gaya ng tawag dito." (Gaw 10:1) Malamang na isa itong *cohort,* anupat tinawag nang gayon upang ipakitang iba pa ito sa karaniwang mga hukbong Romano. Ang isang *cohort* ay binubuo ng mga 600 lalaki, samakatuwid nga, mga ikasampu ng dami ng isang hukbo. Gaya ng ipinahihiwatig ng pangalan nito, malamang na ang *cohort* na ito ay binubuo ng mga boluntaryo na kinalap sa Italya, anupat ang mga iyon ay may pagkamamamayang Romano alinman bilang mga taong ipinanganak na malaya o bilang mga taong pinalaya.

Hindi sinasabi ng kasulatan na nakahimpil sa Cesarea ang pangkat na Italyanong ito. Sinasabi lamang nito na si Cornelio, isa sa mga opisyal ng hukbo nito, ay tumatahan sa Cesarea.—Gaw 10:1, 2, 22, 24.

ITAMAR [posible, Ama (o, Kapatid) ng Puno ng Palma]. Ang ikaapat sa nakatalang mga anak ni Aaron. (Exo 6:23; Bil 26:60; 1Cr 6:3) Matapos niyang pangasiwaan ang pagbilang sa mga kagamitan sa tabernakulo, si Itamar, kasama ng kaniyang ama at mga kapatid, ay itinalaga bilang saserdote sa seremonyang inilarawan sa Exodo 29. (Exo 28:1; 38:21; 40:12-15) Nang dakong huli, nang ang kaniyang dalawang nakatatandang kapatid, na sina Nadab at Abihu, ay patayin dahil sa paghahandog ng "kakaibang apoy," si Itamar at ang kaniyang ikatlong kapatid na si Eleazar ay sinabihang huwag magdalamhati para sa kanila. Nang maglaon, sina Itamar at Eleazar ay tumanggap ng mas maraming makasaserdoteng tungkulin habang patuloy na binabalangkas ni Jehova ang mga ito. (Lev 10:1-20) Si Itamar ay ginawang tagapangasiwa ng iba't ibang paglilingkod sa tabernakulo na isinasagawa ng mga Gersonita at mga Merarita.—Bil 3:2-4; 4:28, 33; 7:8.

Ang mga inapo ni Itamar ay nagpatuloy bilang mga saserdote, at noong panahon ng mga paghahari nina Saul, David, at Solomon, ang mga miyembro ng sambahayan ng inapo ni Itamar na si Eli ay pansamantalang nanungkulan bilang mataas na saserdote. Nang organisahin ni David ang paglilingkod sa templo, ang 8 sa 24 na pangkat ng mga saserdote ay nagmula sa sambahayan ni Itamar. (1Cr 24:1-6; 1Sa 14:3; 22:9; tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE.) Ang mga anak ni Itamar ay nakatala rin sa mga sambahayan ng Israel sa panig ng ama pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 8:2.

ITIEL [malamang, Sumasaakin ang Diyos].

1. Isa sa mga nakinig sa sinalita ni Agur, gaya ng nakaulat sa Kawikaan kabanata 30; posibleng isang anak o alagad ni Agur.—Kaw 30:1.

2. Isang Benjamita na ang inapo ay nanirahan sa Jerusalem noong panahon ni Nehemias.—Ne 11:4, 7.

ITIM. Tingnan ang KULAY, MGA.

ITIM NA MULBERI, PUNO NG [sa Gr., *sy·ka'mi·nos*]. Ang punungkahoy na ito, tinatawag ding *sycamine,* ay minsan lamang binanggit, sa sinabi ni Jesus sa mga apostol may kaugnayan sa kanilang pananampalataya. (Luc 17:5, 6, tlb sa *Rbi8*) Ang salitang Griego na ginamit ay laging ikinakapit noon sa puno ng mulberi, at ang itim na mulberi (*Morus nigra*) ay karaniwang itinatanim sa Israel. Ito ay isang matibay na punungkahoy na umaabot sa taas na mga 6 na m (20 piye), na ang mga dahon ay malalaki at hugis-puso at ang bunga ay matingkad na pula o itim at kahawig ng *blackberry.*

ITLA [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ibitin"]. Isa sa mga lunsod ng Dan sa hanggahan nito. (Jos 19:40, 42) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito.

ITMA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "batang lalaking walang ama"]. Isa sa ilang makapangyarihang lalaki ni David na sa Mga Cronica lamang nakatala; isang Moabita. —1Cr 11:26, 46.

ITNAN. Isang lunsod sa dulo ng timugang Juda. (Jos 15:21, 23) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.

ITRA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "labis-labis pa; pag-apaw"]. Ama ni Amasa sa kapatid na babae o kapatid sa ina ni David na si Abigail. (2Sa 17:25) Tinatawag siyang Jeter sa 1 Cronica 2:17.—Tingnan ang JETER Blg. 6.

ITRAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "labis-labis pa; pag-apaw"].

1. Isang anak ng Edomitang shik na si Dison; inapo ni Seir na Horita.—Gen 36:20, 21, 26; 1Cr 1: 38, 41.

2. Isang inapo ni Aser sa pamamagitan ni Zopa. (1Cr 7:30, 36, 37) Malamang na siya rin ang Jeter (magkahawig ang baybay sa Hebreo) sa sumunod na talata.—Tingnan ang JETER Blg. 4.

ITREAM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "labis-labis pa; pag-apaw"]. Ikaanim na anak ni David, ipinanganak sa Hebron ng kaniyang asawang si Egla.—2Sa 3:5; 1Cr 3:1, 3.

ITRITA [Ni (Kay) Jeter (o, Jetro)]. Isang pangalan ng pamilya sa tribo ni Juda, kaugnay ng Kiriat-jearim. (1Cr 2:3, 52, 53) Ang dalawa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, sina Ira at Gareb, ay nagmula sa pamilyang ito.—2Sa 23:38; 1Cr 11:40.

ITTAI [pinaikling anyo ng Itiel].

1. Isang mandirigmang Giteo, malamang na mula sa Filisteong lunsod ng Gat, na napakamatapat kay David. Nang tumatakas si David at ang kaniyang mga tagapaglingkod mula sa Jerusalem dahil sa paghihimagsik ni Absalom, 600 Giteo ang sumama, kabilang na si Ittai. Hinikayat ni David si Ittai na huwag umalis ng lunsod, ngunit ipinahayag ng mandirigma ang kaniyang matinding debosyon sa mga pananalitang ito: "Buháy si Jehova at buháy ang panginoon kong hari, sa dakong paroroonan ng panginoon kong hari, maging sa kamatayan man o sa buhay, ay doon paroroon ang iyong lingkod!" Sa gayon ay pinahintulutan ni David si Ittai na sumama sa kaniya.—2Sa 15:18-22.

Pagkatapos bilangin ang kaniyang mga hukbo, inatasan ni David ang di-Israelitang si Ittai, kasama sina Joab at Abisai, bilang mga pinuno, bawat isa sa isang katlo ng hukbo.—2Sa 18:2, 5, 12.

2. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; isang Benjamita at anak ni Ribai ng Gibeah. (2Sa 23:29) Tinatawag siyang Itai sa 1 Cronica 11:31.

ITUREA. Isang maliit na teritoryo na may paiba-iba at di-malinaw na mga hangganan at nasa HS ng Dagat ng Galilea.

Ipinapalagay na ang pangalang Iturea ay hinalaw sa anak ni Ismael na si Jetur, na ang mga inapong naninirahan sa S ng Jordan ay tinalo ng mga Israelita. (Gen 25:15, 16; 1Cr 1:31; 5:18-23) Sa pagtatapos ng ikalawang siglo B.C.E., ang Macabeong hari na si Aristobulo I ay matagumpay na nakipagdigma laban sa Iturea at idinagdag niya ang malaking bahagi ng teritoryo nito sa Judea. Upang makapanatili sa lupain, ang mga tumatahan sa Iturea ay kinailangang magpatuli at sumunod sa kautusang Judio. (*Jewish Antiquities,* XIII, 318 [xi, 3]) Nang maglaon, ang Iturea ay isa sa mga teritoryo na bumuo sa tetrarkiya ni Felipe, na minana mula sa kaniyang ama na si Herodes na Dakila.—Luc 3:1.

IVA. Isa sa mga lunsod na nilupig ng mga Asiryano. (2Ha 18:34; 19:13; Isa 37:13) Malamang na ito rin ang Ava.—2Ha 17:24.

IYE-ABARIM [Mga Guho ng Mga Tawiran; Mga Guho ng Lupaing Hanggahan (Mga Pook sa Kabilang Ibayo)]. Isa sa mga kampamento ng Israel sa ilang. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito, ngunit maliwanag na ito'y nasa timugang hanggahan ng Moab at malapit sa agusang libis ng Zered. (Bil 21:11, 12; 33:44) Marahil ang Iye-abarim ang pinakatimugang dako ng rehiyon ng Abarim. (Bil 33:47, 48; tingnan ang ABARIM.) Iminumungkahi ni Yohanan Aharoni na ito ay ang el-Medeiyineh sa tawiran ng Brook Zered, mga 60 km (37 mi) sa T ng Dibon-gad, ang sumunod na kampamentong itinala.—*The Land of the Bible,* 1979, p. 202, 436.

IYIM [Mga Bunton ng mga Guho]. Lumilitaw na isang pinaikling anyo ng Iye-abarim, na isang lugar sa hanggahan ng Moab kung saan nagkampo ang mga Israelita.—Bil 33:44, 45.

IZHAR. Dalawang pangalan, na magkahawig ang baybay sa Hebreo, ang isinalin nang magkapareho sa Tagalog.

1. *Yits·har′.* Ang ikalawa sa nakatalang apat na anak ni Kohat; samakatuwid ay isang apo ni

Levi. (Exo 6:16, 18; Bil 3:17, 19; 1Cr 6:2, 18) Ang isa sa tatlong anak ni Izhar, si Kora, ay pinuksa sa ilang dahil sa paghihimagsik.—Exo 6:21; Bil 16:1, 32.

Si Izhar ang pinagmulan ng Levitang pamilya ng mga Izharita. (Bil 3:27) Sa ilalim ni Haring David, ang ilan sa mga Izharita, na ang pangulo ay si Selomit, ay inatasan bilang mga mang-aawit, mga opisyal, at mga hukom, samantalang ang iba naman ay nagsagawa ng karaniwang Levitikong mga tungkulin.—1Cr 6:31-38; 23:12, 18; 24:20-22; 26:23, 29; tingnan ang AMINADAB Blg. 2.

2. *Yits·char′* (kaayon ng *Vg*). Isang inapo ni Juda; anak nina Ashur at Hela. (1Cr 4:1, 5, 7) Sa panggilid ng tekstong Masoretiko ang pangalang ito ay binabaybay na Zohar.

IZHARITA, MGA [Ni (Kay) Izhar]. Isang Levitang pamilya ng mga Kohatita na nagmula kay Izhar.—Bil 3:19, 27; 1Cr 24:22; 26:23, 29.

IZIAS [Si Jah ay Nagwiwisik]. Isa sa mga anak ni Paros na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak pagkarinig sa payo ni Ezra.—Ezr 10:25, 44.

IZLIAS. Isang nangungunang Benjamita na nanirahan sa Jerusalem; anak o inapo ni Elpaal.—1Cr 8:1, 18, 28.

IZRAHIAS [Si Jah ay Sumisikat; Si Jah ay Sumisinag].

1. Isang inapo ni Isacar sa pamamagitan ni Tola.—1Cr 7:1-5.

2. Isang tagapangasiwa ng mga mang-aawit na tumulong na ipagdiwang ang natapos na muling pagtatayo ni Nehemias ng pader ng Jerusalem.—Ne 12:42.

IZRAHITA. Ang katawagan sa lalaking si Samhut, pinuno ng ikalimang pangkat na naglilingkod na inorganisa ni David upang maglingkod sa kaniya. (1Cr 27:8) Si Samhut ay alinman sa nagmula sa bayan ng o pamilya ni Izra.

IZRI [Ni (Kay) Jezer]. Ang lider ng ikaapat na grupo ng 12 manunugtog sa santuwaryo ni Jehova sa ilalim ng muling pag-oorganisa ni David. (1Cr 25:7, 8, 11) Dahil walang titik Hebreo na *yod* sa unahan, ang kaniyang pangalan ay binabaybay na "Zeri" sa talata 3, kung saan ipinakikilala siya bilang isang anak ni Jedutun.

J

JAAKOBA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "sunggaban ang sakong; agawan"]. Isa sa mga pinuno ng Simeon na nagpalawak, noong mga araw ni Hezekias, ng kanilang teritoryo hanggang sa matabang libis ng Gedor sa pamamagitan ng pagpapabagsak sa mga tumatahan doon.—1Cr 4:24, 36-41.

JAALA, JAALAH [(Babaing) Kambing-Bundok]. Ang pinagmulan ng isang pamilya ng mga lingkod ni Solomon na ang ilan sa mga ito, kasama na ang mga Netineo, ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:2, 55-58; Ne 7:7, 57-60.

JAARE-OREGIM. Isang pangalan na lumilitaw lamang sa 2 Samuel 21:19. Karaniwan nang ipinapalagay na lumitaw ang pangalang ito dahil sa pagkakamali ng eskriba at na ang tamang salin ay naingatan sa katulad na teksto sa 1 Cronica 20:5. Ang "Jaare" ay itinuturing na isang pagbago sa "Jair," at ang "oregim" (*'o·reghim′*, "mga manghahabi" o "mga manggagawa sa habihan") ay inaakalang nakopya nang di-sinasadya mula sa isang linya sa ibaba ng talata ring iyon.

JAARESIAS. Isang ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin; anak o inapo ni Jeroham. Siya at ang kaniyang sambahayan ay nanirahan sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 27, 28.

JAASIEL [Gumawa Nawa ang Diyos; Diyos ang Gumawa].

1. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, sa Mga Cronica lamang nakatala; isang Mezobaita.—1Cr 11:26, 47.

2. Prinsipe ng tribo ni Benjamin noong panahon ng paghahari ni David. Siya ay anak ni Abner, kaya malamang na pinsan ni Haring Saul.—1Cr 27:21, 22.

JAASU [pinaikling anyo ng Jaasiel]. Isang anak ni Bani at isa sa mga Judio na tumugon sa payo ni Ezra sa pamamagitan ng pagpapaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:34, 37, 44.

JAAZANIAS [Si Jehova ay Nakinig]. Sa pagwawakas ng kaharian ng Juda, waring naging pangkaraniwang pangalan ito; lahat ng apat na lalaking binanggit sa Bibliya na may ganitong pangalan

ay nabuhay sa loob din ng maikling yugto ng panahon na iyon. Ang pangalang ito ay nasumpungan din sa Lachish Letters, at sa isang tatak na nasumpungan sa Tell en-Nasbeh ay lumilitaw ang mga salitang "Ya'azanyahu, lingkod [opisyal] ng hari." (*The Biblical Archaeologist,* 1947, p. 71) Gayunman, walang tuwirang katibayan na ang gayong inskripsiyon ay nagpapakilala sa kaninuman sa sumusunod na mga tao.

1. Isang lider ng mga Recabita na sinubok ng propetang si Jeremias, sa utos ni Jehova, nang dalhin niya sila sa isa sa mga silid-kainan ng templo at alukin ng alak na maiinom. Tumanggi sila, bilang pagsunod sa utos na ibinigay sa kanila ng kanilang ninunong si Jonadab (Jehonadab) na anak ni Recab mahigit dalawang siglo na ang nakararaan. Dahil dito, nangako si Jehova: "Walang aalisin kay Jonadab na anak ni Recab na lalaking tatayong palagi sa harap ko." Jeremias din ang pangalan ng ama ni Jaazanias.—Jer 35:1-10, 19.

2. Anak ni Sapan; ang tanging indibiduwal na binanggit ang pangalan sa pangitain ni Ezekiel (612 B.C.E.) hinggil sa 70 lalaki na naghandog ng insenso sa harap ng inukit na mga idolatrosong paglalarawan sa templo sa Jerusalem.—Eze 8:1, 10, 11.

3. Anak ni Azur; isa sa 25 lalaki na nakita sa pangitain ni Ezekiel na nakatayo sa silanganing pintuang-daan ng templo ni Jehova. Si Jaazanias at ang kaniyang mga kasamahan ay "nagpapakana ng pananakit at nagbibigay ng masamang payo laban sa lunsod na ito," at si Ezekiel ay inutusang manghula laban sa kanila.—Eze 11:1-4.

4. Isang pinuno ng militar ng Juda noong maikling yugto kasunod ng pagkawasak ng Jerusalem sa pamamagitan ng mga Babilonyo. Si Jaazanias (Jezanias, gaya ng baybay sa kaniyang pangalan kung minsan) ay isa sa mga sumuporta kaagad sa pagaatas kay Gobernador Gedalias. (2Ha 25:23; Jer 40:7, 8) Ipinapalagay na kasama siya nang babalaan ng "lahat ng mga pinuno ng mga hukbong militar" si Gedalias tungkol sa banta ni Ismael sa buhay nito at, pagkatapos na paslangin ni Ismael si Gedalias, kasama siyang tumugis kay Ismael at bumawi sa mga dinala nito bilang mga bihag. (Jer 40:13, 14; 41:11-16) Kabilang si Jezanias sa mga lider na sumangguni kay Jeremias may kinalaman sa kung ano ang gagawin noon, ngunit sa halip na sundin ang payo nito, dinala nila sa Ehipto ang kakaunting naiwan. (2Ha 25:26; Jer 42:1-3, 8; 43:1-5) "Si Azarias na anak ni Hosaias" ay posibleng kapatid ni Jaazanias, ngunit mas malamang na siya rin si Jaazanias.—Jer 43:2.

JAAZIAS. Isang Meraritang Levita na ang apat sa mga anak o mga inapo ay naglingkod noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 24:26, 27, 31.

JAAZIEL. Isang Levitang manunugtog sa ikalawang pangkat na sumabay sa kaban ng tipan nang ilipat ito mula sa bahay ni Obed-edom patungo sa Jerusalem. (1Cr 15:18) Sa talata 20 ay tinatawag siyang Aziel. Ayon sa 1 Cronica 16:5, kung saan tinatawag siyang Jeiel (ang unang "Jeiel" sa talatang iyon), nang dakong huli ay inatasan siya sa palagiang tungkulin bilang isang manunugtog sa harap ng Kaban.

JABAL. Isang inapo ni Cain; anak ni Lamec at ng kaniyang unang asawang si Ada. (Gen 4:17, 19, 20) Si Jabal ay tinatawag na 'tagapagpasimula ng mga tumatahan sa mga tolda at ng mga may alagang hayop.' Hindi si Jabal ang unang pastol, sapagkat naunang maging pastol si Abel; ngunit maliwanag na si Jabal ang nagpasimula ng o naging pangunahin sa pagala-galang pag-aalaga ng mga hayop bilang paraan ng pamumuhay. Maaaring siya ang nakaimbento ng mga tolda, na mas madaling ilipat kaysa sa permanenteng mga tirahan kapag naubusan ng damo ang isang pastulan.

JABES.

1. [posible, Tuyot na Dako]. Isang bayan sa hilagaang seksiyon ng Gilead. Kilala rin ito bilang Jabes-gilead. Binanggit ito sa kasaysayan ng mga hukom at mga hari.—Huk 21:8; 1Sa 11:1; 1Cr 10:11, 12; tingnan ang JABES-GILEAD.

2. [posible, Tuyot]. Ama ni Haring Salum ng Israel.—2Ha 15:10, 13, 14.

JABES-GILEAD [posible, Tuyot na Dako ng Gilead]. Isang sinaunang bayan sa teritoryo ng tribo ni Gad, sa S ng Jordan. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunpaman, naniniwala ang karamihan sa mga iskolar na ito'y bahagyang nasa S ng Jordan sa kapaligiran ng Wadi Yabis (Jabes), mga 35 km (22 mi) sa T ng Dagat ng Galilea.

Unang binanggit ang Jabes-gilead noong panahon ng mga Hukom, may kaugnayan sa kagantihang inilapat sa karatig na tribo ni Benjamin dahil sa pagkunsinti nito sa talamak na imoralidad. (Huk 21:8) Noong insidenteng iyon, nang halos malipol ng mga Israelita ang buong tribo ni Benjamin (600 lalaki lamang ang nakatakas), natuklasan na walang isa mang lalaki ng Jabes-gilead ang nakisama sa paglalapat ng makatarungang parusang ito. Kaya naman napagpasiyahan na ang bawat lalaki, babae, at bata ng Jabes-gilead, maliban sa mga dalaga, ay dapat patayin. Pagkatapos, ang 400 dalaga na pinaligtas ay ibinigay naman bilang mga asawa sa takas na mga Benjamita upang huwag maglaho nang tuluyan ang tribo.—Huk 20:1–21:14.

Pagkaraan ng mga tatlong siglo, nang ang buong Israel ay nagpupumilit na humingi ng isang nakikitang hari na gaya ng mga hari ng ibang mga bansa, nagbanta ang mga Ammonita na dudukitin nila ang kanang mata ng bawat lalaking naninirahan sa Jabes-gilead. Naalis lamang ang bantang ito nang tipunin ni Saul ang isang hukbo ng 330,000 at mapilitan ang mga Ammonita na tumakas. (1Sa 11:1-15) Pagkaraan ng 40 taon, tinalo ng mga Filisteo ang mga Israelita. Ang katawan ni Saul at ng kaniyang tatlong anak na pinugutan ng ulo ay ibinitin nila sa pader ng liwasan sa loob ng Bet-san. Nang marinig ng magigiting na lalaki ng Jabes-gilead ang kadustaang ito, buong-tapang silang lumusob nang gabi. Kinuha nila ang mga bangkay, dinala ang mga iyon sa Jabes-gilead, sinunog ang mga iyon, at ang mga buto ay binigyan nila ng marangal na libing. Pagkatapos ay nag-ayuno sila nang pitong araw.—1Sa 31:8-13; 1Cr 10:8-12.

Bilang ang bagong-pinahirang hari ng Juda, si David ay nagpadala ng mga komendasyon at pagpapala sa mga mamamayan ng Jabes-gilead dahil sa paggagawad nila ng maibiging-kabaitan sa ganitong paraan sa bumagsak na pinahiran ng Israel. (2Sa 2:4-7) Nang maglaon, ipinakuha ni David ang mga buto nina Saul at Jonatan mula sa Jabes-gilead at ipinalibing niya ang mga ito sa loteng libingan ng pamilya ni Saul sa teritoryo ng Benjamin.—2Sa 21:12-14.

JABEZ.

1. [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kirot"]. Isang inapo ni Juda na pinanganlang Jabez ng kaniyang ina dahil sa kirot na nadama nito noong isinisilang siya. Si Jabez ay napatunayang higit na marangal kaysa sa kaniyang mga kapatid at, bilang sagot sa kaniyang panalangin, naranasan niya ang pagpapala at proteksiyon ni Jehova.—1Cr 4:1, 9, 10.

2. Lumilitaw na isang lugar sa Juda, marahil ay itinatag ng Blg. 1. Ang Jabez ay tahanan ng tatlong pamilya ng mga eskriba. (1Cr 2:55) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

JABIN [posible, May Pang-unawa; Nakauunawa; o, Isa na Nagtatayo]. Marahil ay pangalan ng isang dinastiya o titulo ng mga Canaanitang hari ng Hazor.

1. Ang hari ng Hazor nang salakayin ni Josue ang Lupang Pangako. Bumuo si Jabin ng isang kompederasyon ng mga Canaanitang hari sa hilaga, at tinipon ng mga ito laban sa Israel ang isang hukbo na "sindami ng mga butil ng buhangin . . . [kasama ang] napakaraming mga kabayo at mga karong pandigma." Noong nagkakampo sila sa may tubig ng Merom, ang kanilang pinagsama-samang mga hukbo ay natalo dahil bigla silang sinalakay ni Josue at pagkatapos ay tinugis. Pinatay si Jabin nang ang Hazor mismo ay mabihag at sunugin.—Jos 11:1-14; 12:7, 19.

2. Isang Canaanitang hari na namahala mula sa isinauling Hazor; posibleng inapo ng Blg. 1. Maaaring ipinahihiwatig ng pagtawag kay Jabin bilang "hari ng Canaan" na nakatataas siya sa iba pang mga haring Canaanita, anupat mayroon siyang higit na kapangyarihan at awtoridad; lumilitaw nga na may iba pa na kaalyado niya. Sa kabilang dako, maaaring ipinakikita lamang ng pananalitang iyon ang kaibahan niya sa mga hari ng ibang lupain. Ang hukbo ni Jabin, kabilang ang 900 karo na may mga lingkaw na bakal, ay pinangungunahan ni Sisera, na mas prominente sa ulat kaysa kay Jabin mismo.—Huk 4:2, 3; 5:19, 20.

Sa kapahintulutan ni Jehova, may-kabagsikang siniil ni Jabin ang apostatang Israel sa loob ng 20 taon. Ngunit nang tumawag sila sa Diyos ukol sa kaligtasan, ibinangon ni Jehova sina Barak at Debora upang pangunahan ang Israel sa tagumpay laban sa hukbo ni Jabin. Si Sisera ay pinatay ng asawa ni Heber na Kenita, na may pakikipagpayapaan kay Jabin. (Huk 4:3-22) Patuloy na nakipagdigma ang mga Israelita laban kay Jabin at nang dakong huli ay napatay nila siya.—Huk 4:23, 24; Aw 83:9, 10.

JABNE [Magtayo Nawa [ang Diyos]; Nagtayo [ang Diyos]]. Isang napapaderang Filisteong lunsod na dumanas ng pagkatalo sa mga kamay ni Haring Uzias ng Juda. (2Cr 26:6) Malamang na ito rin ang Jabneel.—Jos 15:11; tingnan ang JABNEEL Blg. 1.

JABNEEL [Magtayo Nawa ang Diyos; Nagtayo ang Diyos].

1. Isang hangganang dako ng Juda. (Jos 15:1, 11) Malamang na ito rin ang Jabne na inagaw ni Haring Uzias (829-778 B.C.E.) sa mga Filisteo. (2Cr 26:6) Ipinapalagay na ang Jabneel ay ang makabagong Yavne. Ang Yavne ay mga 6 na km (3.5 mi) mula sa Dagat Mediteraneo, at nasa isang nakabukod at mabuhanging burol na 20 km (12 mi) sa T ng Jope.

2. Isang hangganang dako ng Neptali. (Jos 19:32, 33) Bagaman iminumungkahi ng ilan na ang Jabneel ng Talmud ay ang Khirbet Yamma, ipinapalagay na ang Jabneel ng Bibliya ay ang Tell en-Naʽam (Tel Yinʽam), na malapit sa isang bukal, mga 8 km (5 mi) sa TTK ng Tiberias. Ang pangalan ay napanatili sa kalapit na makabagong-panahong nayon ng Yavne'el.

JABOK, AGUSANG LIBIS NG. Isa sa mga pangunahing agusang libis, o *wadi,* sa S ng Jordan. Una itong binanggit sa Kasulatan may kaugnayan sa pagtawid ni Jacob sa "tawiran ng Jabok" kasama ang kaniyang sambahayan. Gayundin, malapit sa

tawirang ito ay nakipagbuno si Jacob sa isang anghel.—Gen 32:22-30.

Bagaman ang pinagmumulan ng tubig ng Jabok ay matatagpuan malapit sa ʽAmman (na sinaunang Raba), maraming ilog at agusang-taglamig ang umaagos sa *wadi* na ito bago ito bumuhos sa Jordan 39 na km (24 na mi) sa H ng Dagat na Patay. Mga 40 km (25 mi) lamang ang distansiya ng pinagmumulan ng tubig ng agusang libis at ng dulo nito, ngunit ang hating-bilog na landas ng Jabok ay mga 100 km (62 mi). Ang makabagong Arabeng pangalan nito, na Wadi Zarqa, ay literal na nangangahulugang "Agusang Libis na Asul." Marahil ang pangalang ito'y hinalaw sa abuhing-asul na kulay ng Jabok kapag tinatanaw mula sa malayo. Maraming maliliit na isda sa mababaw na katubigan nito.

Mga palumpong ng adelpa at maraming uri ng maliliit na punungkahoy ang nakahanay sa malalim at matabang libis kung saan umaagos ang Jabok. Ang libis na ito, na may matatarik na gilid, ay nagsilbing likas na hangganan. (Deu 3:16) Ang unang seksiyon ng agusang libis, na umaagos mula sa T patungong H, ay nagsilbing hanggahan ng mga Ammonita at mga Amorita. (Bil 21:24) Hinahati naman ng seksiyong bumabagtas mula sa K patungong S ang Gilead at nagsilbi itong hangganan ng mga kaharian ng mga haring Amorita na sina Sihon at Og. (Deu 2:37; Jos 12:2; Huk 11:13, 22) Sa ngayon, ang libis na ito'y isa sa pinakamaiinam na ruta sa pagtawid sa Jordan mula sa tinatawag na Gilead noong sinaunang panahon.

JACAN [kaugnay ng pangalang Acor, nangangahulugang "Sumpa; Kaguluhan"]. Ikalimang binanggit sa pitong anak ni Abihail; isang Gadita. —1Cr 5:13, 14.

JACINTO. Isang bato na asul na asul at di-gaanong mamahalin; sa Griego, *hy·aʹkin·thos.* (Pangunahing tinutukoy ng salitang ito ang bulaklak na may gayong pangalan, malamang ay inilalarawan ang bulaklak na *iris* na matingkad na asul.) Sinasabing ang ika-11 sa mga batong pundasyon ng Bagong Jerusalem ay jacinto.—Apo 21:20.

Sa paglalarawan sa mga hukbong mangangabayo sa Apocalipsis 9:16, 17, isa sa mga kulay ng mga baluti ay asul na gaya ng jacinto (mala-jacinto). Malamang na ang mga baluting tinutukoy ay yaong suot ng mga nakasakay sa mga kabayo. Ang dalawang iba pang kulay ng mga baluti na binanggit ay pula na gaya ng apoy at dilaw na gaya ng asupre. Dahil sa huling pananalitang binanggit na ang mga kabayo ay nagbubuga ng apoy, usok, at asupre, maaaring ang asul na gaya ng jacinto ay kumakatawan sa madilim na usok na, kasama ng apoy at asupre, ay maaaring makapinsala sa buhay.

JACOB [Isa na Sumusunggab sa Sakong; Kaagaw].

1. Anak nina Isaac at Rebeka, at nakababatang kakambal ni Esau. Ang mga magulang ni Jacob ay 20 taon nang mag-asawa nang isilang ang kambal, ang kanilang tanging naging mga anak, noong 1858 B.C.E. Si Isaac noon ay 60 taóng gulang. Kaya gaya ng kaso ni Abraham, ang mga panalangin ni Isaac na magkaroon ng supling ay sinagot pagkatapos lamang na lubusang masubok ang kaniyang pagtitiis at pananampalataya sa mga pangako ng Diyos.—Gen 25:20, 21, 26; Ro 9:7-10.

Sa kaniyang pagdadalang-tao, napighati si Rebeka dahil sa pagbubuno ng kambal sa loob ng kaniyang bahay-bata, na ayon kay Jehova ay pasimula ng labanan ng dalawang bansa. Bukod diyan, sinabi ni Jehova na, taliwas sa kaugalian, ang nakatatanda ay maglilingkod sa nakababata. Kaayon nito, si Jacob, na ikalawang ipinanganak, ay nakahawak sa sakong ni Esau nang ipanganak sila; dito nanggaling ang pangalang Jacob, nangangahulugang "Isa na Sumusunggab sa Sakong." (Gen 25:22-26) Sa gayon ay ipinakita ni Jehova ang kaniyang kakayahan na mabatid ang henetikong hilig ng isang di-pa-naisisilang na sanggol at gamitin ang kaniyang patiunang kaalaman at karapatan na patiunang pumili ng sinumang ibig niya para sa kaniyang mga layunin; gayunma'y hindi niya kailanman patiunang itinatalaga ang huling kahihinatnan ng mga indibiduwal.—Ro 9:10-12; Os 12:3.

Kabaligtaran ng paboritong anak ni Isaac na si Esau, na isang lagalag, maligalig at pagala-galang mangangaso, si Jacob ay inilalarawan bilang "isang lalaking walang kapintasan [sa Heb., *tam*], na tumatahan sa mga tolda," isa na tahimik na namumuhay sa bukid at maaasahan sa pag-aasikaso sa mga gawaing-bahay, isa na mahal na mahal ng kaniyang ina. (Gen 25:27, 28) Ang salitang Hebreong *tam* ay ginagamit sa ibang mga talata upang lumarawan sa mga sinasang-ayunan ng Diyos. Halimbawa, "ang mga taong uháw sa dugo ay napopoot sa sinumang walang kapintasan," gayunma'y tinitiyak ni Jehova na "ang kinabukasan ng taong [walang kapintasan] ay magiging mapayapa." (Kaw 29:10; Aw 37:37) Ang tapat na si Job "ay walang kapintasan [sa Heb., *tam*] at matuwid."—Job 1:1, 8; 2:3.

Tumanggap ng Pagkapanganay at Pagpapala. Yamang namatay si Abraham noong 1843 B.C.E. nang ang kaniyang apong si Jacob ay 15 taóng gulang na, ang bata ay nagkaroon ng sapat na pagkakataon na tuwirang marinig ang tungkol sa pinanumpaang tipan ng Diyos mula sa kaniyang lolo at sa kaniyang ama. (Gen 22:15-18) Natanto ni Jacob na isang malaking pribilehiyo ang magkaroon ng bahagi sa katuparan ng gayong mga pangako ng

Diyos. Sa wakas ay nagkaroon siya ng pagkakataong bilhin nang legal mula sa kaniyang kapatid ang karapatan ng panganay at ang lahat ng kalakip nito. (Deu 21:15-17) Dumating ang pagkakataong ito nang isang araw ay hapung-hapong umuwi si Esau mula sa parang at naamoy niya ang masarap na nilaga na niluto ng kaniyang kapatid. "Dalian mo, pakisuyo," ang bulalas ni Esau, "bigyan mo ako ng isang subo ng mapula—ng mapulang iyan, sapagkat ako ay pagod!" Sumagot si Jacob: "Ipagbili mo muna sa akin ang iyong karapatan sa pagkapanganay!" "Hinamak ni Esau ang pagkapanganay," kaya ang bilihan ay mabilis na naisagawa at tinatakan ng isang taimtim na sumpa. (Gen 25:29-34; Heb 12:16) Ito ang dahilan kung bakit sinabi ni Jehova, "Inibig ko si Jacob, ngunit si Esau ay kinapootan ko."—Ro 9:13; Mal 1:2, 3.

Tama bang magpanggap si Jacob na siya'y si Esau?

Nang matanda na si Isaac at inaakala niyang malapit na siyang mamatay, inutusan niya si Esau na mangaso ng karne ng usa, na sinasabi: "Pakainin mo ako, upang pagpalain ka ng aking kaluluwa bago ako mamatay." Ngunit narinig iyon ni Rebeka at dalidali niyang pinayaon si Jacob upang kumuha ng dalawang anak ng kambing para maipaghanda niya ng masarap na pagkain si Isaac, at sinabi niya kay Jacob: "Dadalhin mo iyon sa iyong ama at kakainin niya iyon, upang pagpalain ka niya bago siya mamatay." Ipinatong din niya ang balat ng mga anak ng kambing sa mga kamay at leeg ni Jacob upang kapag hinipo ni Isaac si Jacob ay isipin niyang ito'y si Esau. Nang dalhin ni Jacob sa kaniyang ama ang pagkain, tinanong siya ni Isaac: "Sino ka, anak ko?" At sumagot si Jacob: "Ako ay si Esau na iyong panganay." Kung legalidad ang pag-uusapan, gaya ng alam na alam ni Jacob, may karapatan siyang gampanan ang papel ni Esau, na panganay ni Isaac. Hinipo ni Isaac si Jacob upang tiyakin kung ito nga ba'y talagang si Esau o hindi, at sinabi niya: "Ang tinig ay tinig ni Jacob, ngunit ang mga kamay ay mga kamay ni Esau." Ngunit matagumpay ang kinalabasan ng mga pangyayari, at ayon sa ulat, "Pinagpala niya ito." (Gen 27:1-29) Tama ba ang ginawa nina Rebeka at Jacob?

Walang alinlangan na may karapatan si Jacob sa pagpapala. Bago isilang ni Rebeka ang kambal, sinabi ni Jehova sa kaniya: "Ang nakatatanda ay maglilingkod sa nakababata." (Gen 25:23) Nang maglaon, kaayon ng inklinasyon na patiuna nang nakita ni Jehova at siyang dahilan kung bakit higit niyang inibig si Jacob kaysa kay Esau, ipinagbili ni Esau kay Jacob ang kaniyang pagkapanganay kapalit lamang ng isang mangkok ng nilaga.—Gen 25:29-34.

Hindi sinasabi ng ulat ng Bibliya kung gaano ang nalalaman ni Isaac sa mga pahiwatig na ito hinggil sa kung sino ang dapat tumanggap ng pagpapala. Wala rin tayong alam tungkol sa eksaktong dahilan ng mga pagkilos nina Rebeka at Jacob, maliban sa bagay na kapuwa nila batid na nauukol kay Jacob ang pagpapala. Hindi nagpanggap si Jacob taglay ang masamang hangarin upang makuha ang isang bagay na wala siyang karapatang makuha. At hindi naman hinahatulan ng Bibliya ang ginawa nina Rebeka at Jacob. Bilang resulta, tinanggap ni Jacob ang kaukulang pagpapala. Maliwanag na nakita mismo ni Isaac na naisagawa ang kalooban ni Jehova. Di-nagtagal pagkatapos nito, nang papuntahin ni Isaac si Jacob sa Haran upang humanap ng mapapangasawa, higit pang pinagpala ni Isaac si Jacob at espesipikong sinabi: "Ibibigay [ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat] sa iyo ang pagpapala ni Abraham." (Gen 28:3, 4; ihambing ang Heb 11:20.) Kaya wasto nating maipapalagay na ang kinalabasan ng bagay na ito ang siyang nilayon ni Jehova. Malinaw na sinasabi ng Bibliya ang aral na matututuhan natin sa ulat na ito, anupat nagbabala na dapat tayong mag-ingat "na huwag magkaroon ng sinumang mapakiapid o ng sinumang hindi nagpapahalaga sa mga bagay na sagrado, tulad ni Esau, na kapalit ng isang pagkain ay ipinamigay ang kaniyang mga karapatan bilang panganay."—Heb 12:16.

Ang Paglipat ni Jacob sa Padan-aram. (MAPA, Tomo 1, p. 529) Si Jacob ay 77 taóng gulang nang lisanin niya ang Beer-sheba patungo sa lupain ng kaniyang mga ninuno, kung saan niya ginugol ang sumunod na 20 taon ng kaniyang buhay. (Gen 28:10; 31:38) Pagkatapos maglakbay nang mga 100 km (62 mi) patungong HHS, nagpalipas siya ng gabi sa Luz (Bethel) sa mga burol ng Juda, anupat isang bato ang ginamit niyang pinakaunan. Doon ay nakita niya sa panaginip ang isang hagdanan, o mga baytang, na umaabot hanggang sa langit at doo'y manhik-manaog ang mga anghel. Sa pinakatuktok ay makikita si Jehova, at pinagtibay Niya kay Jacob ang kaniyang tipan kina Abraham at Isaac.—Gen 28:11-13; 1Cr 16:16, 17.

Sa tipang iyon ay ipinangako ni Jehova kay Jacob na Kaniyang babantayan at iingatan siya at hindi siya iiwan hanggang sa ang lupaing kinahihigan niya ay mapasakaniya at ang kaniyang binhi ay maging tulad ng mga butil ng alabok sa lupa sa dami. Karagdagan pa, "sa pamamagitan mo at sa pamamagitan ng iyong binhi ay tiyak na pagpapalain ng lahat ng pamilya sa lupa ang kanilang sarili." (Gen 28:13-15) Nang lubusang matanto ni Jacob ang kahulugan ng karanasang iyon sa gabi ay bumulalas

siya: “Kakila-kilabot nga ang dakong ito! Ito ay walang iba kundi ang bahay ng Diyos.” Kaya ang pangalan ng Luz ay pinalitan niya ng Bethel, nangangahulugang “Bahay ng Diyos,” at nagtayo siya ng isang haligi at binuhusan niya iyon ng langis bilang saksi sa makasaysayang mga pangyayaring ito. Bilang pasasalamat sa ipinangakong pag-alalay ng Diyos, nanata rin si Jacob na walang pagsalang ibibigay niya kay Jehova ang ikasampu ng lahat ng tatanggapin niya.—Gen 28:16-22.

Nagpatuloy si Jacob sa paglalakbay at sa kalaunan ay nakilala niya ang kaniyang pinsang si Raquel sa kapaligiran ng Haran. Inanyayahan siya ng ama nitong si Laban, ang kapatid ng ina ni Jacob, na manuluyan sa kanila. Inibig ni Jacob si Raquel at nakipagkasundo siyang magtrabaho nang pitong taon para sa ama nito kung ibibigay ito ni Laban upang maging kaniyang asawa. Palibhasa'y napakasidhi ng pag-ibig ni Jacob kay Raquel, ang lumipas na mga taon ay ‘naging tulad ng ilang araw lamang.’ Ngunit noong kasal, ang nakatatandang kapatid ni Raquel na si Lea ang may-panlilinlang na inihalili ni Laban, at ang paliwanag niya, “Hindi kaugaliang . . . ibigay ang nakababatang babae bago ang panganay.” Matapos ipagdiwang ang kasal na ito sa loob ng isang sanlinggo, ibinigay rin ni Laban si Raquel kay Jacob bilang kaniyang asawa sa kundisyon na magtatrabaho si Jacob nang pitong taon pa bilang kabayaran para kay Raquel. Binigyan din ni Laban sina Lea at Raquel ng kani-kaniyang alilang babae, sina Zilpa at Bilha.—Gen 29:1-29; Os 12:12.

Mula sa kaayusang iyon ng pag-aasawa ay sinimulan ni Jehova ang pagtatayo ng isang dakilang bansa. Apat na anak na lalaki ang sunud-sunod na isinilang ni Lea kay Jacob: sina Ruben, Simeon, Levi, at Juda. Nang makita ni Raquel na nananatili siyang baog, ibinigay niya kay Jacob ang kaniyang aliping babae na si Bilha at sa pamamagitan nito ay nagkaroon siya ng dalawang anak na lalaki, sina Dan at Neptali. Nang panahong iyon ay nanatiling baog si Lea. Kaya ibinigay rin niya kay Jacob ang kaniyang aliping babae na si Zilpa at sa pamamagitan nito ay nagkaroon siya ng dalawang anak na lalaki, sina Gad at Aser. Muli na namang nagkaanak si Lea, anupat isinilang niya si Isacar, pagkatapos ay si Zebulon, at pagkatapos ay isang anak na babae na pinanganlang Dina. Sa wakas ay nagdalang-tao si Raquel at isinilang niya si Jose. Bilang resulta, sa maikling yugto na pitong taon, pinagpala si Jacob na magkaroon ng maraming anak.—Gen 29:30–30:24.

Pinayaman si Jacob Bago Umalis sa Haran. Nang matapos ang kaniyang 14-na-taóng kontrata ng pagtatrabaho upang makuha niya ang kaniyang mga asawa, sabik na si Jacob na makabalik sa kaniyang sariling lupain. Ngunit palibhasa'y nakita ni Laban na pinagpapala siya ni Jehova dahil kay Jacob, nagpumilit siya na patuloy nitong pangasiwaan ang kaniyang mga kawan; sinabihan pa nga niya si Jacob na itakda ang magiging kabayaran nito. Sa bahaging iyon ng daigdig, ang mga tupa at mga kambing ay karaniwan nang may iisang kulay, anupat puti ang mga tupa at itim ang mga kambing. Kaya hiniling ni Jacob na tanging ang mga tupa at mga kambing na may kakaibang kulay o marka ang ibigay sa kaniya—lahat ng tupa na matingkad na kayumanggi ang kulay at lahat ng kambing na may anumang puting marka. Tumugon si Laban: “Aba, mabuti iyan!” At upang pababain pa nang husto ang kabayaran, ayon na rin sa mungkahi ni Jacob, inihiwalay ni Laban mula sa mga kawan ang lahat ng mga kambing na may guhit, batik-batik, at may tagping kulay at mga batang lalaking tupa na matingkad na kayumanggi, na pinaalagaan niya sa kaniya mismong mga anak, anupat naglagay pa nga ng agwat na tatlong araw sa pagitan nila, upang hindi magkalahian ang dalawang kawan. Tanging ang mga may kakaibang kulay na ipanganganak sa hinaharap ang magiging pag-aari ni Jacob.—Gen 30:25-36.

Kaya sa pasimula, ang inaalagaan lamang ni Jacob ay mga tupa na may karaniwang kulay at mga kambing na walang anumang marka. Gayunman, nagsikap siya at ginawa ang inaakala niyang makapagpaparami sa bilang ng mga hayop na may naiibang kulay. Kumuha siya ng mga luntiang sangang baston mula sa mga puno ng estorake, almendras, at platano, at tinalupan niya ang mga ito upang magmukhang may mga guhit at tagpi. Ang mga ito ay inilagay niya sa mga labangang inuman ng mga hayop, maliwanag na sa pag-aakalang kung makikita ng nanganganding mga hayop ang mga guhit, magkakaroon ito ng epekto sa pagbubuntis anupat ang mga supling nila ay magiging batik-batik o may kakaibang kulay. Tiniyak din ni Jacob na ilagay lamang ang mga patpat sa mga labangan kapag ang mas malalakas at mabubulas na hayop ang nanganganDI.—Gen 30:37-42.

Ang resulta? Ang mga supling na may batik o kakaibang kulay, samakatuwid ay kabayaran kay Jacob, ay naging mas marami kaysa sa mga may iisang kulay, na magiging pag-aari naman ni Laban. Dahil dito, malamang na inakala ni Jacob na epektibo ang kaniyang estratehiya sa pamamagitan ng guhit-guhit na mga patpat. Sa bagay na ito, tiyak na naniniwala rin siya sa maling akala na pinaniniwalaan ng maraming tao, samakatuwid nga, na ang gayong mga bagay ay maaaring magkaroon ng epekto sa mga supling. Gayunman, sa isang panaginip ay iba naman ang itinuro sa kaniya ng kaniyang Maylalang.

Sa kaniyang panaginip, natutuhan ni Jacob na ang ilang simulain ng *genetics,* at hindi ang mga

patpat, ang dahilan ng kaniyang tagumpay. Bagaman ang inaalagaan lamang ni Jacob ay mga hayop na may iisang kulay, isiniwalat ng pangitain na ang mga lalaking kambing ay may guhit, batik-batik, at may tagpi. Paano ito nangyari? Maliwanag na mestiso ang mga ito bagaman iisa ang kulay, na resulta ng pagpapalahi sa kawan ni Laban bago sinimulan ang pagbabayad kay Jacob. Kaya taglay ng ilan sa mga hayop na ito sa kanilang mga selula sa pagpaparami ang mga salik na namamana upang magkaroon ng tagpi o maging batik-batik ang kanilang magiging mga supling, ayon sa mga batas ng pagmamana na natuklasan ni Gregor Mendel noong ika-19 na siglo.—Gen 31:10-12.

Sa loob ng anim na taon na ipinagtrabaho ni Jacob sa ilalim ng kaayusang ito, siya'y lubhang pinagpala at pinaunlad ni Jehova hindi lamang sa pamamagitan ng pagpaparami ng kaniyang mga kawan kundi pati rin ng bilang ng kaniyang mga lingkod, mga kamelyo, at mga asno, at ito'y sa kabila ng bagay na laging binabago ni Laban ang pinagkasunduang kabayaran. Sa wakas, tinagubilinan si Jacob ng "tunay na Diyos ng Bethel" na bumalik sa Lupang Pangako.—Gen 30:43; 31:1-13, 41.

Ang Pagbabalik sa Lupang Pangako. Sa pangamba ni Jacob na muli siyang pigilan ni Laban upang hindi niya iwan ang paglilingkod dito, palihim niyang kinuha ang kaniyang mga asawa at mga anak, at ang lahat ng kaniyang pag-aari, tumawid sila sa Ilog Eufrates, at naglakbay patungong Canaan. Malamang na pinanginginain ni Jacob ang kaniyang mga kawan malapit sa Eufrates nang pag-isipan niya ang paglipat na iyon, gaya ng ipinahihiwatig ng Genesis 31:4, 21. Noon ay wala si Laban dahil ginugupitan niya ang kaniyang mga kawan anupat hindi ipinagbigay-alam sa kaniya na umalis si Jacob hanggang sa makalipas ang tatlong araw. Maaaring higit pang panahon ang lumipas para tapusin ang paggugupit at gawin ang mga paghahanda upang habulin si Jacob kasama ang kaniyang mga tauhan. Sa kabuuan, nakapagbigay ito kay Jacob ng sapat na panahon upang maakay ang kaniyang mababagal na kawan hanggang sa bulubunduking pook ng Gilead bago siya naabutan ni Laban, isang distansiya na mula sa Haran ay dikukulangin sa 560 km (350 mi), na mabilis namang malalakbay ni Laban at ng kaniyang mga kamag-anak sa loob ng pitong araw sakay ng mga kamelyo.—Gen 31:14-23.

Nang matagpuan ni Laban si Jacob na nagkakampo mga ilang kilometro sa H ng Jabok, hiningan niya ito ng paliwanag: Bakit siya umalis nang hindi man lamang binibigyan si Laban ng pagkakataong halikan ang kaniyang mga anak at mga apo bilang pamamaalam, at bakit niya ninakaw ang mga diyos ni Laban? (Gen 31:24-30) Maliwanag kung ano ang sagot sa unang tanong—ang takot na pigilan siya ni Laban sa pag-alis. Kung tungkol naman sa ikalawang tanong, walang alam si Jacob hinggil sa anumang pagnanakaw, at hindi natuklasan sa isinagawang paghahanap na ninakaw ni Raquel ang terapim ng pamilya at na itinago niya ang mga iyon sa pansiyang basket ng kaniyang kamelyo.—Gen 31:31-35.

Ang isang paliwanag kung bakit ginawa iyon ni Raquel, at kung bakit nababahala si Laban, ay ito: "Ang pagmamay-ari ng mga diyos ng sambahayan ay nagpapakilala sa isang tao bilang lehitimong tagapagmana, na siyang dahilan kung bakit nababalisa si Laban, ayon sa Gen. 31:26 at sa kasunod na mga talata, na mabawi ang kaniyang mga diyos ng sambahayan mula kay Jacob."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 220, tlb. 51.

Nang malutas nang mapayapa ang kanilang pagtatalo, si Jacob ay nagtindig ng isang batong haligi at pagkatapos ay nagbunton ng mga bato, na nanatili roon nang maraming taon bilang saksi sa tipan ng kapayapaan na pinagtibay ng dalawang ito sa pamamagitan ng isang seremonyal na kainan. Ang mga pangalang ibinigay sa buntong iyon ng mga bato ay Galeed (nangangahulugang "Bunton na Saksi") at Ang Bantayan.—Gen 31:36-55.

Gusto rin ni Jacob na makipagpayapaan sa kaniyang kapatid na si Esau, na hindi niya nakita nang mahigit 20 taon. Upang mapahupa ang anumang pagkapoot na maaaring kinikimkim pa ng kaniyang kapatid, nagpadala si Jacob sa unahan niya ng mamahaling mga kaloob para kay Esau—daan-daang kambing at tupa, at maraming kamelyo, asno, at baka. (Gen 32:3-21) Umalis si Jacob sa Canaan na halos walang anumang pag-aari, ngunit dahil sa pagpapala ni Jehova, bumabalik siya na isang taong mayaman.

Bakit pinangyari ng anghel na nakipagbuno kay Jacob na umika-ika si Jacob?

Nang gabing tawirin ng sambahayan ni Jacob ang Jabok patungong T upang salubungin si Esau, si Jacob ay nagkaroon ng isang lubhang di-pangkaraniwang karanasan na makipagbuno sa isang anghel, at dahil sa kaniyang pagmamatiyaga, ang kaniyang pangalan ay pinalitan ng Israel, nangangahulugang "Isa na Nakikipagpunyagi (Isa na Nagmamatiyaga) sa Diyos; o, Nakikipagpunyagi ang Diyos." (Gen 32:22-28) Nang maglaon, ang dalawang pangalang ito ay maraming beses na lumitaw sa matulaing mga paralelismong Hebreo. (Aw 14:7; 22:23; 78:5, 21, 71; 105:10, 23) Noong nagbubuno sila, hinipo

ng anghel ang hugpungan ng kasukasuan ng hita ni Jacob, at si Jacob ay habang-buhay nang umikaika—marahil ay upang turuan siya ng kapakumbabaan, anupat palagi niyang maaalaala na huwag labis na magmataas dahil sa kaniyang bigay-Diyos na kasaganaan o dahil nakipagbuno siya sa isang anghel. Bilang paggunita sa makasaysayang mga pangyayaring ito, ang dakong iyon ay tinawag ni Jacob na Peniel o Penuel.—Gen 32:25, 30-32.

Nang matapos ang mapayapang pagkikita nina Jacob at Esau, ang kambal na ito, na noon ay mga 97 taóng gulang na, ay humayo na sa kani-kaniyang lakad, at maaaring hindi na sila muling nagkita hanggang noong ilibing nila ang kanilang amang si Isaac pagkalipas ng mga 23 taon. Si Esau ay nagtungo sa T sa Seir dala ang mga kaloob sa kaniya, at si Jacob naman ay lumiko sa H at muling tinawid ang Jabok.—Gen 33:1-17; 35:29.

Ang Sumunod na 33 Taon Bilang Naninirahang Dayuhan. Nang maghiwalay sila ni Esau, si Jacob ay namayan sa Sucot. Ito ang unang lugar na tinirahan ni Jacob nang matagal-tagal pagkabalik niya mula sa Padan-aram. Hindi sinasabi kung gaano katagal siyang namalagi roon, ngunit maaaring ito'y umabot nang maraming taon, sapagkat nagtayo siya roon para sa kaniyang sarili ng isang permanenteng kayarian na matatahanan at gayundin ng mga kubol o mga kuwadrang may bubong para sa kaniyang mga alagang hayop.—Gen 33:17.

Pagkatapos nito, pumakanluran si Jacob sa kabilang ibayo ng Jordan patungo sa kapaligiran ng Sikem, kung saan niya binili ang isang bahagi ng lupain mula sa mga anak ni Hamor sa halagang "isang daang piraso ng salapi [sa Heb., *qesi·tah'*]." (Gen 33:18-20; Jos 24:32) Hindi na alam sa ngayon ang halaga ng sinaunang salaping iyon, ng *qesi·tah',* ngunit ang isang daang piraso nito ay maaaring umabot ng malaking halaga ng tinimbang na pilak, yamang walang mga barya noong panahong iyon.

Sa Sikem, ang anak na babae ni Jacob na si Dina ay nagsimulang makisama sa mga babaing Canaanita, at humantong ito sa panghahalay sa kaniya ni Sikem, ang anak ng pinunong si Hamor. Ang sumunod na mga pangyayari, na resulta ng kaganapang iyon, ay hindi na nakayang kontrolin ni Jacob—pinatay ng kaniyang mga anak ang bawat lalaking naninirahan sa Sikem, kinuhang bihag ang mga babae at mga bata, sinamsam ang lahat ng ari-arian at kayamanan ng komunidad na iyon, at ginawang isang alingasaw sa mga tumatahan sa lupain ang kanilang amang si Jacob.—Gen 34:1-31.

Pagkatapos ay tinagubilinan ng Diyos si Jacob na lumisan mula sa Sikem at bumaba sa Bethel, na ginawa naman niya. Ngunit bago umalis, inutusan niya ang kaniyang sambahayan na magpakalinis, magpalit ng kanilang mga kasuutan, alisin ang lahat ng kanilang huwad na diyos (malamang na kasama rito ang terapim ni Laban) at pati ang mga hikaw na posibleng isinusuot bilang mga agimat. Ibinaon ni Jacob ang mga ito malapit sa Sikem. —Gen 35:1-4.

Ang Bethel, ang "Bahay ng Diyos," ay may pantanging kahalagahan kay Jacob, sapagkat dito, marahil mga 30 taon na ang nakararaan, isinalin ni Jehova sa kaniya ang tipang Abrahamiko. At pagkatapos na magtayo si Jacob ng altar para sa dakilang Diyos na ito ng kaniyang mga ninuno, muling binigkas ni Jehova ang tipan at pinagtibay rin na ang pangalan ni Jacob ay pinalitan na ng Israel. Pagkatapos ay nagtindig si Jacob ng isang haligi na binuhusan niya ng handog na inumin at langis bilang paggunita sa makasaysayang mga pangyayaring iyon. Habang nakikipamayan din dito sa Bethel, si Debora na yaya ng kaniyang ina ay namatay at inilibing.—Gen 35:5-15.

Muli, hindi natin alam kung gaano katagal nanirahan si Jacob sa Bethel. Nang lumisan sila mula roon at maglakbay nang patimog, at samantalang malayo pa sa Betlehem (Eprat), dinatnan ng kirot ng panganganak si Raquel, at sa matinding hirap sa pagsisilang sa kaniyang ikalawang anak, si Benjamin, siya ay namatay. Doon inilibing ni Jacob ang kaniyang minamahal na si Raquel at nagtindig siya ng isang haligi bilang palatandaan ng libingan nito. —Gen 35:16-20.

Ang lalaking ito na si Israel, na ngayon ay pinagpala ng hustong bilang na 12 anak na lalaki na pagmumulan ng 12 tribo ng Israel, ay patuloy pang naglakbay patungong timog. Ang kaniyang sumunod na pinagkampuhan ay inilalarawan na "malayo sa ibayo ng tore ng Eder," nangangahulugang ito'y nasa pagitan ng Betlehem at Hebron. Samantalang naninirahan sila roon, sinipingan ng kaniyang panganay na anak na si Ruben ang kaniyang babae, si Bilha, ina nina Dan at Neptali. Maaaring inakala ni Ruben na napakatanda na ng kaniyang ama upang may magawa pa tungkol doon, ngunit hindi ito sinang-ayunan ni Jehova, at dahil sa pagkakasala niya ng insesto ay naiwala ni Ruben ang karapatan sa pagkapanganay.—Gen 35:21-26; 49:3, 4; Deu 27:20; 1Cr 5:1.

Maaaring hindi pa naipagbibili ang kaniyang anak na si Jose sa pagkaalipin sa Ehipto nang si Jacob ay lumipat sa Hebron, kung saan nakatira pa rin ang kaniyang matanda nang ama na si Isaac, ngunit hindi matiyak ang petsa ng paglipat na ito.—Gen 35:27.

Isang araw ay isinugo ni Jacob si Jose (noon ay 17 taóng gulang na) upang alamin ang kalagayan ng kaniyang mga kapatid na nag-aalaga ng mga ka-

wan ng kanilang ama. Nang matagpuan niya sila sa Dotan na mga 100 km (62 mi) sa H ng Hebron, sinunggaban nila siya at ipinagbili sa isang pulutong ng mga negosyante na patungong Ehipto. Naganap ito noong 1750 B.C.E. Pagkatapos ay pinapaniwala nila ang kanilang ama na si Jose ay napatay ng isang mabangis na hayop. Maraming araw na namighati si Jacob dahil dito, na tumatangging maaliw at nagsasabi: "Ako ay bababang nagdadalamhati sa aking anak patungo sa Sheol!" (Gen 37:2, 3, 12-36) Nadagdagan pa ang kaniyang pamimighati nang mamatay ang kaniyang amang si Isaac noong 1738 B.C.E.—Gen 35:28, 29.

Ang Paglipat sa Ehipto. Mga sampung taon pagkamatay ni Isaac, dahil sa isang malawakang taggutom, napilitan si Jacob na papuntahin sa Ehipto ang sampu sa kaniyang mga anak na lalaki upang kumuha ng mga binutil. Naiwan si Benjamin. Nakilala ni Jose, na noo'y administrador ni Paraon sa pagkain, ang kaniyang mga kapatid at iniutos niya na isama nila sa Ehipto ang kanilang nakababatang kapatid na si Benjamin. (Gen 41:57; 42:1-20) Ngunit nang sabihin kay Jacob kung ano ang iniuutos, sa simula ay tumanggi siyang pasamahin si Benjamin, palibhasa'y natatakot na baka mapahamak ang minamahal na anak na ito sa kaniyang katandaan; si Benjamin noon ay di-kukulangin sa 22 taóng gulang. (Gen 42:29-38) Nang maubos na ang lahat ng pagkaing kinuha sa Ehipto, napilitan si Jacob na pasamahin si Benjamin.—Gen 43:1-14; Gaw 7:12.

Nang magkasundo na si Jose at ang kaniyang mga kapatid, inanyayahan ni Jose si Jacob at ang buong sambahayan nito, kasama ang lahat ng kanilang alagang hayop at pag-aari, na lumipat sa matabang lupain ng Gosen sa delta ng Ehipto, sapagkat ang malaking taggutom ay nakatalagang tumagal pa nang limang taon. Naglaan pa nga si Paraon ng mga karwahe at panustos na pagkain bilang tulong sa kanila. (Gen 45:9-24) Nang naglalakbay na, tiniyak ni Jehova kay Jacob na ang paglipat na ito ay kaniyang pinagpala at sinang-ayunan. (Gen 46:1-4) Ang lahat ng kaluluwa na itinuring na bahagi ng sambahayan ni Jacob, kasama si Manases, si Efraim, at ang iba pa na maaaring ipinanganak sa Ehipto bago namatay si Jacob, ay may bilang na 70. (Gen 46:5-27; Exo 1:5; Deu 10:22) Hindi kasama rito si Lea, na namatay sa Lupang Pangako (Gen 49:31), o ang mga anak na babae ni Jacob na hindi binanggit ang pangalan, o ang mga asawa ng kaniyang mga anak na lalaki.—Gen 46:26; ihambing ang Gen 37:35.

Pagdating sa Ehipto noong 1728 B.C.E., dinala si Jacob sa korte ni Paraon at doon ay binati niya ang hari sa pamamagitan ng isang pagpapala. Inilarawan ni Jacob ang kaniyang sarili bilang isang naninirahang dayuhan (gaya nina Abraham at Isaac, sapagkat tulad nila, hindi pa rin niya minamana ang lupaing ipinangako ng Diyos). Nang tanungin ang kaniyang edad, tumugon si Jacob na siya'y 130 taóng gulang ngunit kung ihahambing sa kaniyang mga ninuno, ang kaniyang mga araw ay "kakaunti at nakapipighati."—Gen 47:7-10.

Nang malapit na siyang mamatay, pinagpala ni Jacob ang kaniyang mga apo, ang mga anak ni Jose, at, sa patnubay ng Diyos, inilagay niyang una ang nakababatang si Efraim sa nakatatandang si Manases. Pagkatapos ay sinabi ni Jacob kay Jose, na siyang tatanggap ng dobleng bahagi ng panganay sa mana: "Ibinibigay ko sa iyo ang isang balikat ng lupain na higit kaysa sa iyong mga kapatid, na kinuha ko mula sa kamay ng mga Amorita sa pamamagitan ng aking tabak at sa pamamagitan ng aking busog." (Gen 48:1-22; 1Cr 5:1) Yamang mapayapa namang binili ni Jacob mula sa mga anak ni Hamor ang lote ng lupa na malapit sa Sikem (Gen 33:19, 20), waring ang pangakong ito kay Jose ay kapahayagan ng pananampalataya ni Jacob, na doo'y inihuhula niya na ang Canaan ay masasakop ng kaniyang mga inapo anupat para bang ito'y naisagawa na ng kaniyang sariling tabak at busog. (Tingnan ang AMORITA.) Ang dobleng bahagi ni Jose sa nasakop na lupaing iyon ay binubuo ng dalawang takdang bahagi na ibinigay sa mga tribo nina Efraim at Manases.

Bago siya mamatay, nag-ipon si Jacob ng lakas upang isa-isa niyang mapagpala ang kaniyang 12 anak. (Gen 49:1-28) Nagpakita siya ng pananampalataya sa katuparan ng mga layunin ni Jehova. (Heb 11:21) Dahil sa kaniyang pananampalataya at dahil espesipikong pinagtibay sa kaniya ni Jehova ang Abrahamikong tipan ng pagpapala, sa Kasulatan ay madalas tukuyin si Jehova hindi lamang bilang Diyos ni Abraham at ni Isaac kundi bilang Diyos din ni Jacob.—Exo 3:6; 1Cr 29:18; Mat 22:32.

Sa wakas, noong 1711 B.C.E., pagkatapos ng 17-taóng paninirahan sa Ehipto, namatay si Jacob sa edad na 147. (Gen 47:27, 28) Sa gayon ay nagwakas ang yugto ng kasaysayan mula sa kapanganakan ni Jacob hanggang sa kaniyang kamatayan, isang kasaysayan na sumaklaw sa mahigit na kalahati ng mga pahina ng aklat ng Genesis. (Kab 25-50) Kaayon ng kahilingan ni Jacob na ilibing siya sa Canaan, ipinaembalsamo muna ni Jose sa mga manggagamot na Ehipsiyo ang katawan ng kaniyang ama bilang paghahanda para sa paglalakbay. Pagkatapos, alinsunod sa pagiging prominente ng kaniyang anak na si Jose, isang maringal na prusisyon ng libing ang yumaon mula sa Ehipto. Nang makarating ito sa pook ng Jordan, nagkaroon ng pitong-araw na ritwal ng pagdadalamhati, at pagkatapos nito ay inilibing ng mga anak ni Jacob ang kanilang ama sa

yungib ng Macpela kung saan nakalibing sina Abraham at Isaac.—Gen 49:29-33; 50:1-14.

2. Ang "Jacob" ay madalas gamitin ng mga propeta sa makasagisag na diwa upang tumukoy sa bansa na nagmula sa patriyarkang ito. (Isa 9:8; 27:9; Jer 10:25; Eze 39:25; Am 6:8; Mik 1:5; Ro 11:26) Sa isang pagkakataon, ginamit ni Jesus ang pangalang Jacob sa makasagisag na paraan upang tumukoy sa mga makakasama "sa kaharian ng langit."—Mat 8:11.

3. Ang ama ni Jose na asawa ni Maria, na ina ni Jesus.—Mat 1:15, 16.

JADA [malamang na pinaikling anyo ng Jedaias, nangangahulugang "Alam ni Jah"]. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jerameel. Nakatala si Jada bilang anak ni Onam at ama nina Jeter at Jonatan.—1Cr 2:3, 25, 26, 28, 32.

JADAI. Isang anak ni Nebo; isa sa mga kumuha ng mga asawang di-Israelita ngunit nagpaalis sa mga iyon dahil sa panghihimok ni Ezra. (Ezr 10:43, 44) Ang ilang salin ay kababasahan ng "Ido" sa halip na "Jadai."—*AS, AT, Mo, Ro.*

JADE. Isang batong pampalamuti na matigas, matibay, at kadalasan ay kulay berde at ginagamit sa mga alahas at mga kagamitang inukit; sa Hebreo, *ya·shepheh'.* Ito ay alinman sa dalawang magkaibang mineral, ang *"nephrite"* o ang *"jadeite."* Ang pinakapangkaraniwang uri ay ang *nephrite.* Ang iba nito ay napaglalagusan ng liwanag samantalang ang iba naman ay hindi; matatagpuan ito sa mga kulay na gaya ng matingkad na berde, itim, abuhin, dilaw, at puti. Ang *jadeite* ay mas mamahalin kaysa sa *nephrite* dahil mas magaganda ang kulay nito at bibihira ito. Ang jade ay angkop na angkop sa gawaing paglilok dahil sa komposisyon nito.

Isang magandang batong jade na may lilok na pangalan ng isa sa 12 tribo ng Israel ang nakapalamuti sa "pektoral ng paghatol" na isinuot ng mataas na saserdoteng si Aaron, anupat ito ay nasa ikatlong posisyon sa ikaapat na hanay ng mga bato. (Exo 28:2, 15, 20, 21; 39:9, 13, 14) Kabilang din ang jade sa mahahalagang bato na nakapalamuti sa "pananamit" ng hari ng Tiro.—Eze 28:12, 13.

JADON [posibleng pinaikling anyo ng Jaazanias, nangangahulugang "Si Jehova ay Nakinig"]. Isang Meronotita na tumulong kay Nehemias na muling itayo ang pader ng Jerusalem noong 455 B.C.E. Lumilitaw na si Jadon ay mula sa kapaligiran ng Mizpa.—Ne 3:7.

Tinatawag ni Josephus na "Jadon" ang propeta sa 1 Hari 13 na di-binanggit ang pangalan.—*Jewish Antiquities,* VIII, 231 (viii, 5).

JADUA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "alamin"].

1. Isa sa mga pangulo ng Israel na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagtatak sa resolusyon ng katapatan noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 10:1, 14, 21.

2. Ang kahuli-hulihan sa Aaronikong linya ng mga mataas na saserdote na nakatala sa Hebreong Kasulatan. Ang pagiging ikalimang salinlahi ni Jadua mula kay Jesua ay nagpapahintulot na siya ay nabuhay noong panahon ng "paghahari ni Dario na Persiano."—Ne 12:10, 11, 22; tingnan ang DARIO Blg. 3.

JAEL [Kambing-Bundok]. Ang asawa ni Heber na Kenita, samakatuwid ay hindi Israelita, at ang pumatay sa pinuno ng hukbong Canaanita na si Sisera.

Kasama ng kaniyang asawa, si Jael ay nagtotolda malapit sa Kedes, at may kapayapaan sa pagitan ni Heber at ng mga maniniil na Canaanita. (Huk 4:10, 11, 17, 21; tingnan ang KEDES Blg. 3.) Nang matalo ng Israel si Sisera, tumakas ito patungo sa neutral na kampamento ni Heber, kung saan inanyayahan ito ni Jael sa loob ng kaniyang tolda. Pagkatapos ay tinalukbungan niya ito ng kumot. Nang humingi si Sisera ng tubig, binigyan niya ito ng isang mangkok na pampiging na may kurtadong gatas na maiinom. Matapos niya itong talukbungang muli, sinabi nito sa kaniya na tumayo sa pasukan ng tolda at magbantay. Palibhasa'y iniisip na ligtas siya bilang kaniyang panauhin, ang pagod at nanlulupaypay na si Sisera ay kaagad na nakatulog nang mahimbing. Nang magkagayon, si Jael, na tiyak na sanay magpabaon ng mga tulos ng tolda sa lupa dahil naninirahan siya sa tolda, ay tahimik na lumapit kay Sisera dala ang isang martilyo at isang tulos ng tolda, na itinarak niya sa ulo nito at pinatagos hanggang sa lupa. Nang dumating ang tumutugis na si Barak, ipinakita ni Jael sa kaniya ang pinuno ng hukbo, na patay na sa "kamay ng isang babae," gaya ng inihula ni Debora. (Huk 4:9, 17-22) Ang lakas-loob na pagkilos ni Jael laban sa kaaway ni Jehova ay pinupuri sa awit ng tagumpay nina Debora at Barak, kung saan ipinapahayag din na si Jael ay "lubhang pagpapalain sa mga babae."—Huk 5:6, 24-27.

JAGUR [posibleng kaugnay ng salitang Aramaiko na nangangahulugang "bunton [ng mga bato]"]. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 15:21) Maaaring ipalagay na ang Jagur ay ang Khirbet el Gharra (Tel 'Ira), na mga 14 na km (8.5 mi) sa S ng Beer-sheba.

JAH. Isang matulain at pinaikling anyo ng Jehova, ang pangalan ng Kataas-taasang Diyos. (Exo

15:1, 2) Ang pinaikling anyong ito ay kinakatawanan ng unang kalahatian ng Hebreong Tetragrammaton na יהוה (*YHWH*), samakatuwid nga, ng mga titik na *yod* (י) at *he* (ה), ang ikasampu at ikalimang titik ng alpabetong Hebreo.

Ang Jah ay lumilitaw nang 50 ulit sa Hebreong Kasulatan, 26 na ulit na mag-isa, at 24 na ulit sa pananalitang *"Hallelujah,"* na sa literal ay isang utos sa maraming tao na "purihin si Jah." Gayunman, ang paglitaw ng "Jah" sa orihinal ay ipinagwalang-bahala ng ilang popular na bersiyon. (*Dy, Mo, RS*) Miminsan lamang itong ginamit ng *King James Version,* bilang "Jah," at ng *An American Translation,* bilang "Yah." (Aw 68:4) Sa *English Revised Version* ay lumilitaw ito nang dalawang beses sa mismong teksto (Aw 68:4; 89:8), at sa *American Standard Version* ay inihahalili sa lahat ng paglitaw nito ang kumpletong anyo na Jehova, ngunit sa halos lahat ng paglitaw ng pinaikling anyo ay itinatawag-pansin iyon ng huling nabanggit na dalawang salin sa pamamagitan ng mga talababa. Pinanatili ng *Bagong Sanlibutang Salin* sa mismong teksto ang 50 paglitaw ng Jah, o Yah, para sa mambabasa; pinanatili naman ng *Emphasised Bible* ni Rotherham ang 49.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang "Jah" ay lumilitaw nang apat na beses sa pananalitang *Hallelujah.* (Apo 19:1, 3, 4, 6) Ang pananalitang Griegong ito ay ginagamit ng karamihan sa mga Bibliya nang di-isinasalin sa Ingles, ngunit isinalin ito ni G. W. Wade bilang *"Praise ye Jehovah,"* at ng *Bagong Sanlibutang Salin* bilang "Purihin ninyo si Jah!"

Ang "Jah" ay hindi maaaring maging isang sinaunang anyo ng banal na pangalan na ginamit bago pa ang Tetragrammaton. Ang kumpletong anyo nito, na Jehova, ay lumilitaw nang 165 beses sa tekstong Masoretiko sa aklat ng Genesis, ngunit ang mas maikling anyo ay lumitaw lamang sa ulat ng mga pangyayari pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto.—Exo 15:2.

Ang iisang pantig na Jah ay kadalasang ginagamit kalakip ng mas marubdob na mga emosyon ng papuri at pag-awit, panalangin at pamamanhik, at karaniwan nang masusumpungan kapag ang tema ng paksa ay pagsasaya dahil sa tagumpay at pagliligtas, o kapag nagpapahayag ng pagkilala sa malakas na kamay at kapangyarihan ng Diyos. Maraming halimbawa ng ganitong espesyal na paggamit. Ang pariralang "Purihin ninyo si Jah!" (*Hallelujah*) ay lumilitaw bilang isang *doxology,* o kapahayagan ng papuri sa Diyos, sa Mga Awit, anupat ang una ay nasa Awit 104:35. Sa ibang mga awit, maaaring ito'y nasa pasimula lamang (Aw 111, 112), sa ilang pagkakataon ay nasa loob ng awit (135:3), kung minsa'y nasa dulo lamang (Aw 104, 105, 115-117), ngunit kadalasan ay kapuwa nasa pasimula at dulo (Aw 106, 113, 135, 146-150). Sa aklat ng Apocalipsis, ang pananalitang ito ay paulit-ulit na sinasambit ng makalangit na mga persona sa kanilang papuri kay Jehova.—Apo 19:1-6.

Ang natitirang mga paglitaw ng "Jah" ay nagpapahiwatig din ng pagluwalhati kay Jehova sa mga awit at mga pagsusumamo. Nariyan ang awit ng pagliligtas na inawit ni Moises. (Exo 15:2) Sa mga paglitaw nito sa ulat ni Isaias, gumamit siya ng dobleng pagdiriin sa pagtatambal sa dalawang pangalan, "Jah Jehova." (Isa 12:2; 26:4) Sa tula ni Hezekias dahil sa kagalakan matapos siyang makahimalang pagalingin noong muntik na siyang mamatay, nagpahayag siya ng masidhing damdamin sa pamamagitan ng pag-ulit sa pangalang Jah. (Isa 38:9, 11) Ipinakikita ang pagkakaiba ng mga patay, na hindi makapupuri kay Jah, at niyaong mga determinadong pumuri sa kaniya habang-buhay. (Aw 115:17, 18; 118:17-19) Ang iba pang mga awit ay nagpapakita naman ng taos-pusong pagpapahalaga sa pagliligtas, proteksiyon, at pagtutuwid. —Aw 94:12; 118:5, 14.

JAHAT.

1. Isang inapo ni Juda. Ang dalawang anak ni Jahat ang pinagmulan ng mga pamilya ng mga Zoratita.—1Cr 4:1, 2.

2. Isang Levitang nagmula kay Gerson (Gersom) sa pamamagitan ni Libni, at ninuno ni Asap. —Exo 6:17; 1Cr 6:1, 20, 39-43.

3. Isa pang Levitang nagmula kay Gerson, ngunit sa pamamagitan ng isa pang anak ni Gerson na si Simei. Si Jahat ang ulo sa kaniyang mga kapatid, at ang kaniyang mga anak ay naging isang sambahayan sa panig ng ama.—1Cr 23:6, 7, 10, 11.

4. Isang Levita noong panahon ng paghahari ni David; inapo ng anak ni Kohat na si Izhar sa pamamagitan ni Selomot.—1Cr 6:18; 24:22.

5. Isa sa apat na Levita, isang Merarita, na inatasang mangasiwa sa gawaing pagkukumpuni sa templo na itinaguyod ni Haring Josias.—2Cr 34:12.

JAHAZ. Isang lunsod sa S ng Jordan. Maliwanag na ito'y nasa H ng Arnon. Malamang na inagaw ito ng Amoritang si Haring Sihon sa mga Moabita. (Bil 21:23-26) Sa Jahaz tinalo ng mga Israelita ang mga hukbo ni Sihon, at ang lunsod ay naging pag-aari ng mga Rubenita. (Deu 2:32, 33; Jos 13:15, 18, 23; Huk 11:20, 21) Nang maglaon, ang Jahaz ay itinalaga bilang isang lunsod ng mga Levita para sa mga Merarita. (Jos 21:34, 36) Noong dakong huli sa kasaysayan ng Israel, ang lunsod ay

napasailalim ng kontrol ng mga Moabita. Sa Batong Moabita, ipinaghambog ni Haring Mesa na sa pamamagitan ng 200 mandirigma ay nakuha niya ang Jahaz mula sa hari ng Israel. Gayundin, binanggit ng mga propetang sina Isaias at Jeremias ang lunsod na ito sa mga kapahayagan laban sa Moab.—Isa 15:1, 4; Jer 48:1, 34.

Bagaman may ilang posibleng lokasyon na iminumungkahi ang mga iskolar para sa sinaunang Jahaz, hindi pa rin alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

JAHAZIEL [Masdan Nawa ng Diyos; Minasdan ng Diyos].

1. Ikatlong nakatalang anak ni Hebron, isang Kohatita na mula sa tribo ni Levi.—1Cr 23:6, 12, 19; 24:23.

2. Isa sa makapangyarihang mga lalaki na sumama kay David sa Ziklag.—1Cr 12:1, 4.

3. Isa sa mga saserdoteng may mga trumpeta at nakatalaga sa harap ng kaban ng tipan matapos ipag-utos ni David na dalhin ito sa Jerusalem.—1Cr 16:1, 6.

4. Ang Levita na pinalakas ng espiritu ni Jehova upang salitain ang mga salitang pampatibay-loob kay Haring Jehosapat at sa kongregasyon nang pagbantaan sila ng isang nakahihigit na hukbo ng kaaway. "Narito ang sinabi ni Jehova sa inyo, 'Huwag kayong matakot o masindak man dahil sa malaking pulutong na ito,'" ang pahayag ni Jahaziel, "'sapagkat ang pagbabaka ay hindi inyo, kundi sa Diyos. . . . Hindi ninyo kakailanganing lumaban sa pagkakataong ito. Lumagay kayo sa inyong dako, manatili kayong nakatayo at tingnan ninyo ang pagliligtas ni Jehova para sa inyo.'" (2Cr 20:14-17) Si Jahaziel ay anak ni Zacarias, isang inapo ni Asap na mula sa pamilyang Gersom (Gerson [Gen 46:11]) ng mga Levita, samakatuwid ay hindi isang saserdote.—1Cr 6:39-43.

5. Ang ama ni Secanias, na isa sa mga bumalik sa Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 5.

JAHDAI. Ama ng anim na anak na nakatalang kabilang sa mga inapo ng apo sa tuhod ni Juda na si Caleb. Hindi binanggit ang eksaktong kaugnayan ni Jahdai kay Caleb.—1Cr 2:3, 42, 47.

JAHDIEL [posible, Magalak Nawa ang Diyos]. Isa sa mga ulo ng sambahayan ng kalahati ng tribo ni Manases na naninirahan sa S ng Jordan; isang magiting at makapangyarihang lalaki. Ang mga inapo ni Jahdiel ay "nagsimulang gumawi nang ditapat" kay Jehova, na humantong sa pagpapatapon sa kanila ng mga Asiryano nang bandang huli.—1Cr 5:23-26.

JAHDO [posible, Magalak Nawa Siya]. Isang pangalan sa talaangkanan ng tribo ni Gad; anak ni Buz at ama ni Jesisai.—1Cr 5:11, 14.

JAHLEEL. Ikatlong nakatalang anak ni Zebulon at pinagmulan ng pamilya ng mga Jahleelita sa tribo ng kaniyang ama.—Gen 46:14; Bil 26:26.

JAHLEELITA, MGA [Ni (Kay) Jahleel]. Mga inapo ni Jahleel na mula sa tribo ni Zebulon.—Bil 26:26.

JAHMAI. Ulo ng isang sambahayan ng ninuno sa tribo ni Isacar; anak ni Tola.—1Cr 7:1, 2.

JAHZEEL [Ang Diyos ay Nagbabaha-bahagi]. Ang unang nakatalang anak ni Neptali at pinagmulan ng Jahzeelitang pamilya sa tribong iyon. (Gen 46:24; Bil 26:48) Ang kaniyang pangalan ay binabaybay rin na Jahziel.—1Cr 7:13.

JAHZEELITA, MGA [Ni (Kay) Jahzeel]. Mga inapo ni Jahzeel na mula sa tribo ni Neptali.—Bil 26:48.

JAHZEIAS [Masdan Nawa ni Jah; Minasdan ni Jah]. Isa na marahil ay sumalansang sa panukala ni Ezra na paalisin ng mga anak ni Israel ang kanilang mga asawang banyaga at ang mga anak na ipinanganak sa kanila; anak ni Tikva. (Ezr 10:3, 10, 11, 15) Gayunman, iminumungkahi na ang pagsalansang na ito nina Jahzeias at Jonatan ay hindi laban sa mungkahi ni Ezra kundi laban sa pamamaraang pinagtibay sa pagsasagawa nito. Sang-ayon sa Griegong *Septuagint* at Latin na *Vulgate,* si Jahzeias at ang iba pa ay tumulong sa halip na sumalansang kay Ezra. Kaya, isa pang salin ng Ezra 10:15 ang nagsasabi na sina Jonatan at Jahzeias "ang mga gumanap bilang kinatawan alang-alang dito."—Tlb sa *Rbi8;* tingnan din ang *KJ; AS,* tlb; *Dy; Kx.*

JAHZERA. Isang saserdote na ang inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (1Cr 9:12) Malamang na siya rin si Azai sa Nehemias 11:13.

JAHZIEL [Ang Diyos ay Nagbabaha-bahagi]. Isa pang baybay ng Jahzeel (Gen 46:24), unang nakatalang anak ni Neptali.—1Cr 7:13.

JAIR.

1. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ng kaniyang apo na si Hezron. Nag-asawa si Hezron ng isang babae mula sa tribo ni Manases. (1Cr 2:21, 22) Si Jair ay kinilala bilang isang inapo ni Manases sa halip na kay Juda, malamang na dahil sa kaniyang mga kabayanihan sa teritoryo ng Manases, kung saan niya binihag ang maraming nakatoldang lunsod at ipinangalan ang mga iyon sa kaniya, na

siyang pangalang tinaglay ng mga iyon sa loob ng maraming salinlahi.—Bil 32:41; Deu 3:14; Jos 13:30; 1Ha 4:13; tingnan ang HAVOT-JAIR.

2. Ang ikapitong hukom ng Israel. Yamang isa siyang Gileadita na may mataas na katayuan at bawat isa sa kaniyang 30 anak ay kaugnay sa isa sa nabanggit na mga nakatoldang lunsod ni Jair, malamang na siya ay inapo ng Blg. 1. Naghukom si Jair sa Israel sa loob ng 22 taon, pagkatapos nito ay namatay siya at inilibing sa Kamon.—Huk 10:3-5.

3. Ama ni Mardokeo; sa tribo ni Benjamin.—Es 2:5.

4. Ama ng Elhanan na pumatay sa kapatid ni Goliat na si Lami. (1Cr 20:5) Ang katumbas na ulat sa 2 Samuel 21:19 ay maliwanag na may pagkakamali ng tagakopya.—Tingnan ang LAMI.

JAIRITA [Ni (Kay) Jair]. Ang katawagan kay Ira na "saserdote ni David." (2Sa 20:26) Marahil si Ira ay isang inapo ng Manasitang si Jair. Ngunit kung tama ang Syriac na *Peshitta,* maaaring siya ay isang saserdote mula sa Levitang lunsod ng Jatir. —Tingnan ang IRA Blg. 1.

JAIRO. Isang punong opisyal ng sinagoga (malamang na sa Capernaum) na ang kaisa-isang anak na babae ay binuhay-muli ni Jesus.—Mat 9:18; Mar 5:22; Luc 8:41, 42.

Noong huling bahagi ng 31 o maagang bahagi ng 32 C.E., nang ang 12-taóng-gulang na anak na babae ni Jairo ay magkasakit nang malubha anupat inaasahang mamamatay na ito, hinanap ng ama nito si Jesus, sumubsob sa paanan niya, at pinakiusapan siya na sumama at pagalingin ito bago maging huli ang lahat. Habang patungo sila sa kaniyang tahanan, tiyak na lubhang napatibay-loob si Jairo nang masaksihan niya ang pagpapagaling ni Jesus sa isang babae na 12 taon nang dumaranas ng pag-agas ng dugo. Ngunit tiyak na lubha siyang nasiraan ng loob nang ibalita sa kaniya ng mga mensahero na ang kaniyang anak na babae ay namatay na! Gayunman, sinabihan ni Jesus si Jairo na huwag matakot kundi manampalataya. Habang dumaraan sa gitna ng nagkakaingay na mga nagdadalamhati na nanlibak at nanuya nang sabihin ni Jesus na ang bata ay natutulog lamang, sinamahan ni Jairo, ng kaniyang asawa, at ng tatlong apostol si Jesus sa loob, kung saan muling binuhay ni Jesus ang dalagita. Gaya ng maaasahan, si Jairo at ang kaniyang asawa ay 'halos mawala sa kanilang sarili sa napakasidhing kagalakan.'—Mar 5:21-43; Mat 9:18-26; Luc 8:41-56.

JAKEH. Ama ni Agur, ang manunulat ng nakatala sa Kawikaan 30.—Kaw 30:1.

JAKIM [pinaikling anyo ng Jekamias, nangangahulugang "Si Jah ang Nagbangon"].

1. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ni Simei, kabilang sa isang talaan ng mga ulo ng mga sambahayan ng mga ama na naninirahan sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 19-21, 28.

2. Ang saserdote na ang sambahayan sa panig ng ama ay pinili sa pamamagitan ng palabunutan para sa ika-12 sa 24 na pangkat ng makasaserdoteng paglilingkod sa templo noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 24:3, 5, 12.

JAKIN [Itatag Nawa [ni Jehova] Nang Matibay].

1. Ang ikaapat na nakatalang anak ni Simeon. (Gen 46:10) Lumilitaw na tinatawag siyang Jarib sa 1 Cronica 4:24. Ang kaniyang mga inapo, ang mga Jakinita, ang bumubuo sa isa sa mga Simeonitang pamilya sa Israel.—Exo 6:15; Bil 26:12.

2. Ang saserdote na ang sambahayan sa panig ng ama ay pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang mag-asikaso sa ika-21 sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa ni David. (1Cr 24:7, 17) Isa o higit pa sa kaniyang mga inapo (o ng iba pang saserdote na may gayunding pangalan) ang nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:3, 10; Ne 11:10.

3. Ang nasa pinakatimog sa dalawang haligi na nakatayo sa harap ng templo ni Solomon.—1Ha 7:15-22; tingnan ang BOAZ, II; KAPITAL.

JAKINITA, MGA [Ni (Kay) Jakin]. Mga inapo ng anak ni Simeon na si Jakin.—Gen 46:10; Bil 26:12.

JALAM. Isang anak ni Esau sa kaniyang asawang si Oholibama. Si Jalam ay ipinanganak sa Canaan ngunit di-nagtagal ay dinala siya sa Edom (Seir), kung saan siya naging isang shik nang bandang huli.—Gen 36:5, 6, 8, 14, 18; 1Cr 1:35.

JALON. Isang inapo ni Juda; isa sa "mga anak ni Ezrah."—1Cr 4:17.

JAMBRES. Isa na sumalansang kay Moises, ipinapalagay na isa sa mga mahikong Ehipsiyo sa korte ni Paraon.—2Ti 3:8; Exo 7:11; tingnan ang JANES.

JAMIN [Kanang Kamay].

1. Ang ikalawang nakatalang anak ni Simeon. (Gen 46:10; Exo 6:15; 1Cr 4:24) Siya ang pinagmulan ng pamilya ng mga Jaminita.—Bil 26:12.

2. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ng apo ni Hezron na si Ram.—1Cr 2:9, 25, 27.

3. Isang Levita na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon na tumulong sa pagpapaliwanag ng Kautusan sa nagkakatipong bayan sa Jerusalem.—Ne 8:7.

JAMINITA, MGA [Ni (Kay) Jamin]. Mga inapo ni Jamin na mula sa tribo ni Simeon.—Bil 26:12.

JAMLEC [Paghariin Nawa [ng Diyos]]. Isa sa mga pinuno ng tribo ni Simeon na nagpalawak, noong mga araw ni Haring Hezekias, ng kanilang teritoryo hanggang sa Libis ng Gedor.—1Cr 4:24, 34, 38-41.

JANAI [posible, Sumagot Nawa [ang Diyos]; Sumagot [ang Diyos]]. Isang Gadita na naninirahan sa teritoryo ng Basan.—1Cr 5:11, 12.

JANES. Isa na sumalansang kay Moises; inihalintulad siya ni Pablo sa mga apostata na sumasalansang sa katotohanan. (2Ti 3:8, 9) Sina Janes at Jambres, na ang 'kabaliwan ay naging malinaw sa lahat,' ay hindi ipinakilala sa Hebreong Kasulatan, ngunit karaniwan nang ipinapalagay na kabilang sila sa mga pangunahing tauhan sa korte ni Paraon, marahil ay ang mga mahikong saserdote na sumalansang kina Moises at Aaron sa maraming beses na pagpunta nila roon. (Exo 7:11, 12, 22; 8:17-19; 9:11) Ang dami ng tradisyon na sumasang-ayon dito ay lubhang nakahihigit kaysa sa iilan na hindi kaayon nito. Ang di-Kristiyanong mga mapagkukunan ng impormasyon, gaya nina Numenius, Pliny na Nakatatanda, at Lucio Apuleio, isang akdang Qumran, ang Targum ni Jonathan, at ilang akdang apokripal ay pawang bumabanggit sa isa o kaya'y sa dalawang lalaking ito.

JANIM. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 53) Ipinapalagay na ang Janim ay ang Beni Na'im, na mga 5 km (3 mi) sa STS ng Hebron.

JANNAI. Isang ninuno ng ina ni Jesus na si Maria; ang ikalimang salinlahi bago si Maria.—Luc 3:24.

JANOA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magpahinga; manatili"].

1. Isang lokasyon sa hangganan ng Efraim. Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Yanun, na mga 20 km (12 mi) sa TS ng Samaria.—Jos 16:5-7.

2. Isang lunsod sa sampung-tribong kaharian. Kinuha ito ni Tiglat-pileser III noong panahon ng paghahari ni Peka (mga 778-759 B.C.E.). Ang mga naninirahan dito ay ipinatapon sa Asirya. (2Ha 15:29) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Janoa. Bagaman ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Yanouh, na mga 10 km (6 na mi) sa S ng Tiro, itinuturing na napakalayo ng lokasyong ito sa K ng iba pang mga lunsod na nakatala sa 2 Hari 15:29. Pinapaboran naman ng karamihan sa mga iskolar ang Tell en-Na'meh, na mga 10 km (6 na mi) sa HS ng Kedes sa Galilea.

JAPET [Magkaloob Nawa Siya ng Sapat na Dako]. Isang anak ni Noe; kapatid ni Sem at ni Ham. Bagaman madalas na huling itinatala, lumilitaw na si Japet ang pinakamatanda sa tatlong anak, yamang sa tekstong Hebreo ng Genesis 10:21 ay tinutukoy siya bilang si "Japet na pinakamatanda" ("nakatatanda," *KJ; Da; Yg; Le; AS,* tlb). Gayunman, ayon sa pagkaunawa ng ilang tagapagsalin, ang tekstong Hebreo rito ay tumutukoy kay Sem bilang "ang nakatatandang kapatid ni Japet." (*RS;* gayundin ang *AT, JB, NE*) Kung ipapalagay na si Japet ang pinakamatandang anak ni Noe, lumilitaw na ipinanganak siya noong 2470 B.C.E.—Gen 5:32.

Si Japet at ang kaniyang asawa ay kabilang sa walong sakay ng arka, sa gayo'y nakaligtas sila sa Baha. (Gen 7:13; 1Pe 3:20) Bagaman nanatili silang walang anak hanggang noong bumaha, pagkaraan ng Delubyo ay nagkaroon sila ng pitong anak na lalaki: sina Gomer, Magog, Madai, Javan, Tubal, Mesec, at Tiras. (Gen 10:1, 2; 1Cr 1:5) Ang mga anak na ito at ang ilang apo ang pinagmulan ng 'populasyon ng mga isla ng mga bansa ["mga bayan sa baybaying lupain," *RS*] na nangalat sa kanilang mga lupain, bawat isa ayon sa wika nito, ayon sa kani-kanilang pamilya, sa kani-kanilang mga bansa.' (Gen 10:3-5; 1Cr 1:6, 7) Ayon sa kasaysayan, si Japet ang pinagmulan ng sangang Aryano o Indo-Europeo (Indo-Aleman) ng pamilya ng tao. Ang mga pangalan ng kaniyang mga anak at mga apo ay masusumpungan sa sinaunang mga teksto ng kasaysayan bilang nauugnay sa mga bayan at mga tribo na pangunahin nang naninirahan sa gawing H at K ng Fertile Crescent. Lumilitaw na nangalat sila mula sa Caucasus pasilangan tungo sa Gitnang Asia at pakanluran na dumaraan sa Asia Minor patungo sa mga pulo at mga baybaying lupain ng Europa at marahil ay hanggang Espanya. Inaangkin ng mga tradisyong Arabe na ang isa sa mga anak ni Japet ang pinagmulan ng mga Tsino.—Tingnan ang TSART at MAPA, Tomo 1, p. 329.

Bilang resulta ng magalang na pagkilos ni Japet at ng kaniyang kapatid na si Sem nang malasing ang kanilang ama, si Japet ang tumanggap ng pagpapala ng kaniyang ama. (Gen 9:20-27) Sa pagpapalang iyon, hiniling ni Noe sa Diyos na si Japet ay 'pagkalooban ng sapat na dako [sa Heb., *yapht*].' Maliwanag na ang pananalitang Hebreong ito ay hinalaw rin sa salitang-ugat ng pangalang Japet (sa Heb., *Ye'pheth* o *Ya'pheth*) at lumilitaw na nagpapahiwatig na literal na matutupad ang kahulugan ng pangalan ni Japet at na mangangalat sa malawak na dako ang kaniyang mga inapo. Ipinapalagay ng ilan na ang kaniyang 'pagtahan sa mga tolda ni Sem' ay nagpa-

pahiwatig ng mapayapang ugnayan sa pagitan ng mga Japeteo at mga Semita. Gayunman, yamang hindi partikular na inihaharap ng kasaysayan ang gayong mapayapang ugnayan, marahil ay may kinalaman ito sa makahulang pangako ng Diyos nang dakong huli sa mga inapo ni Sem na sina Abraham, Isaac, at Jacob, na sa pamamagitan ng kanilang "binhi" ay pagpapalain ang lahat ng pamilya sa lupa (kabilang na yaong mga nagmula kay Japet). (Gen 22:15-18; 26:3, 4; 28:10, 13, 14; ihambing ang Gaw 10:34-36; Gal 3:28, 29.) Natupad naman ang 'pagiging alipin' ni Canaan sa mga Japeteo noong ang lupain ng Canaan ay pamunuan ng Imperyo ng Medo-Persia (isang kapangyarihang Japetiko) at noong sumunod na mga pananakop dito ng mga Griego at mga Romano, kasama ang mga pananakop sa mga Canaanitang moog ng Tiro at Sidon.

JAPIA.
[1, 2: Suminag Nawa [ang Diyos]; [Ang Diyos ay] Suminag]

1. Ang hari ng Lakis na sumama sa apat na iba pang Amoritang hari upang parusahan ang Gibeon dahil sa pakikipagpayapaan nito sa Israel. (Jos 10:3-5) Dahil sa paghingi ng tulong ng Gibeon ay dumating ang mga hukbo ni Josue sa isang misyon ng pagsaklolo mula sa Gilgal. Sa sumunod na pagbabaka, kinulong ng mga Israelita si Japia at ang kaniyang kaalyadong mga hari sa isang yungib sa Makeda. Nang maglaon, siya at ang iba pa ay pinatay at ang mga bangkay nila ay ibinitin sa mga tulos hanggang sa paglubog ng araw, pagkatapos nito ay itinapon sila sa yungib na pinanganlungan nila.—Jos 10:6-27.

2. Isang anak ni David na ipinanganak sa Jerusalem.—2Sa 5:14, 15; 1Cr 3:7; 14:6.

3. Isang hangganang dako ng Zebulon. (Jos 19:10, 12) Iniuugnay ito sa makabagong Yafa (Yafia), wala pang 3 km (2 mi) sa TK ng Nazaret.

JAPLET [Maglaan Nawa Siya ng Pagtakas; Siya ay Naglaan ng Pagtakas]. Isang inapo ni Aser sa pamamagitan ni Berias at ni Heber. Tatlong "anak ni Japlet" ang kabilang sa talaangkanan.—1Cr 7:30-33.

JAPLETEO, MGA [Ni (Kay) Japlet]. Isang sinaunang bayan na naninirahan sa teritoryo sa hangganan ng Efraim nang lumipat ang mga Israelita sa Lupang Pangako. (Jos 16:3) Walang katibayan ng kasaysayan upang iugnay ang mga Japleteo sa mga inapo ni Aser na pinanganlang Japlet. (1Cr 7:30, 32) Ang sekular na kasaysayan ay walang inilalaang karagdagang impormasyon tungkol sa kanila.

JARA. Isang inapo ni Saul sa pamamagitan ni Jonatan at, ayon sa talaangkanang ito, siya mismo ay ama ng tatlong anak. (1Cr 9:39-42) Tinatawag siyang Jehoada sa 1 Cronica 8:36.

JARED. Ama ni Enoc at isang ninuno ni Jesu-Kristo na nabuhay bago ang Baha; ang ikalimang salinlahi mula kay Adan. (1Cr 1:2; Luc 3:37) Si Jared, na anak ni Mahalalel, ay nabuhay nang 962 taon (3566-2604 B.C.E.), pangalawa lamang sa kaniyang apong si Matusalem sa haba ng buhay. Nagkaroon siya ng maraming anak na lalaki at babae, anupat naging anak niya si Enoc sa edad na 162.—Gen 5:15-20.

JARHA. Isang aliping Ehipsiyo ng inapo ni Juda na si Sesan. Yamang si Sesan ay hindi nagkaroon ng mga anak na lalaki, ibinigay nito ang kaniyang anak na babae upang mapangasawa ni Jarha, anupat naging anak ni Jarha si Atai at sa gayon ay naingatan ang linya ng pamilya ni Sesan sa pamamagitan niya.—1Cr 2:34, 35.

JARIB [Makipaglaban Nawa [ang Diyos]; Ipinakipaglaban [ng Diyos] ang [Aming] Usapin sa Batas].

1. Isang anak ni Simeon (1Cr 4:24), lumilitaw na sa ibang talata ay tinatawag na Jakin.—Gen 46:10; tingnan ang JAKIN Blg. 1.

2. Isa sa siyam na pangulo na isinugo ni Ezra upang pasiglahin ang mga Levita at mga Netineo na pumaroon sa ilog ng Ahava at sumama sa iba sa paglalakbay patungong Jerusalem.—Ezr 8:15-20.

3. Isa sa nakatalang mga kamag-anak ng mga saserdote na 'nangako sa pamamagitan ng pakikipagkamay' na paaalisin nila ang kanilang mga asawang banyaga bilang tugon sa utos ni Ezra.—Ezr 10:18, 19.

JARMUT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging mataas (mapadakila)"].

1. Isa sa limang Amoritang lunsod na sangkot sa tinangkang ekspedisyon upang parusahan ang mga Gibeonita. Tinalo ni Josue ang hari nito, si Piram, at ang kaniyang mga kaalyado. Kasunod nito, ang lunsod na ito ng Sepela ay iniatas sa Juda. (Jos 10:3-5, 23-25; 12:7, 11; 15:20, 33, 35) Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, muling nanirahan ang mga Judeano sa Jarmut. (Ne 11:25, 29) Waring ang sinaunang lokasyon nito ay ang Khirbet Yarmuk (Tel Yarmut), mga 26 na km (16 na mi) sa KTK ng Jerusalem. Yamang ito ay nasa taluktok ng burol, nakatunghay ito sa mga baybaying kapatagan hanggang sa Gaza sa tabi ng Dagat Mediteraneo.

2. Isang lunsod sa Isacar na iniatas sa mga Gersonita. (Jos 21:27-29) Pinaniniwalaang ito rin ang Ramot (1Cr 6:73) at Remet.—Jos 19:21; tingnan ang RAMOT Blg. 1.

JAROA. Isang inapo ni Gad na nanirahan sa teritoryo ng Basan.—1Cr 5:11, 14.

JASAR, AKLAT NI. Tingnan ang AKLAT.

JASEN [posible, Natutulog; Nakakatulog]. Ang pananalitang "mga anak ni Jasen" ay masusumpungan sa talaan ng makapangyarihang mga lalaki ni David. (2Sa 23:32) Sa katulad na talaan sa 1 Cronica 11:34 ay tinatawag siyang Hasem na Gizonita.

JASOBEAM [posible, Ang Bayan ay Nagbalik].

1. Isang Korahitang mandirigma na sumama sa mga hukbo ni David sa Ziklag. (1Cr 12:1, 6) Posibleng siya rin ang Blg. 2.

2. Ang pangulo ng tatlong pinakanamumukodtanging makapangyarihang lalaki ni David. Ginamit ni Jasobeam ang kaniyang sibat upang labanan ang ilang daang kaaway at isa rin siya sa tatlo na sapilitang pumasok sa kampo ng mga Filisteo upang kumuha ng tubig para kay David mula sa imbakang-tubig ng Betlehem. (1Cr 11:11, 15-19) Nang maglaon, si Jasobeam ay inatasang maging ulo ng unang buwanang pangkat ng 24,000. (1Cr 27:1, 2) Siya ay anak ni Zabdiel; isang Hacmonita. Ang kaniyang pangalan ay binabaybay na Josebbasebet sa 2 Samuel 23:8.—Tingnan ang JOSEBBASEBET.

JASON [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pagalingin"]. Isang prominenteng Kristiyano sa Tesalonica na 'malugod na tumanggap kina Pablo at Silas' noong unang paglalakbay ng mga ito patungong Macedonia. Isang pangkat ng naninibughong mga Judio ang humayo upang kunin sina Pablo at Silas mula sa bahay ni Jason, ngunit, nang hindi masumpungan doon ang mga ito, kinuha nila sa halip si Jason at ginawa siyang pangunahing nasasakdal sa mga paratang ng sedisyon laban kay Cesar. Si Jason at ang iba pang kasama niya ay pinalaya pagkatapos magbigay ng "sapat na paniguro," marahil sa pamamagitan ng pagpipiyansa.—Gaw 17:5-10.

Sa liham ni Pablo sa mga taga-Roma, isinulat mula sa Corinto noong sumunod nitong paglalakbay sa Macedonia at Gresya, si Jason ay isa sa mga nagpadala ng mga pagbati na inilakip doon. (Ro 16:21) Kung siya rin ang Jason sa Tesalonica, lumilitaw na pumaroon siya sa Corinto, posibleng kasama ni Pablo. Tinawag siyang isang "kamag-anak" ni Pablo, na maaaring mangahulugang siya ay isang kababayan, bagaman ang pangunahing kahulugan ng salitang Griego ay "kadugong kamag-anak sa iisang salinlahi." Kung siya ay isang malapit na kamag-anak ni Pablo sa laman, natural lamang na sa kaniya makikipanuluyan si Pablo sa Tesalonica.

JASPE. Ang makabagong jaspe ay isang uri ng kwarts na hindi napaglalagusan ng liwanag at may halong *iron oxide.* Ang mga kulay nito, na kadalasa'y patung-patong, ay puti, pula, dilaw, kayumanggi, o itim. Ang jaspe ay mas matigas kaysa sa salamin at matatagpuang nakadikit nang buu-buo sa mga batong *metamorphic* o bilang hiwalay na mga kristal. Ang pinakamaiinam na uri ay ginagamit bilang mga batong hiyas at napakikintab nang husto. Gayunman, yamang ang jaspe (sa Gr., *i'a·spis*) sa Apocalipsis 21:11 ay tinatawag na "isang napakahalagang bato . . . na kumikinang na sinlinaw ng kristal," naniniwala ang ilang iskolar na maaaring ang sinaunang batong tinutukoy ay mas bibihira at mas mahal kaysa sa makabagong jaspe na di-gaanong mamahalin, at makinang at nanganganinag sa halip na hindi napaglalagusan ng liwanag. Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang terminong Griego nito ay aktuwal na tumutukoy sa diamante.

Isang batong jaspe (sa Heb., *ya·halom'*) na kumakatawan sa isa sa 12 tribo ng Israel ang inilagay sa huling posisyon sa ikalawang hanay ng mga bato sa "pektoral ng paghatol" ni Aaron. (Exo 28:2, 15, 18, 21; 39:11) Ang "pananamit" na punô ng hiyas na isinuot ng hari ng Tiro ay napapalamutian ng jaspe. (Eze 28:12, 13) Sa pangitain hinggil sa marilag na trono ni Jehova sa langit, namasdan ni Juan na "ang nakaupo, sa kaanyuan, ay tulad ng batong jaspe at ng mahalagang kulay-pulang bato." (Apo 4:1-3, 10, 11) "Ang banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem," ay inilalarawang may kaningningang gaya ng "batong jaspe na kumikinang na sinlinaw ng kristal." Ang istraktura ng pader ng banal na lunsod ay jaspe, gaya ng unang batong pundasyon.—Apo 21:2, 10, 11, 18, 19.

JASUB [marahil, Siya ay Nagbalik].

1. Ang ikatlong nakatalang anak ni Isacar at pinagmulan ng Jasubitang pangkat ng kaniyang tribo. (1Cr 7:1; Bil 26:23, 24) Tinatawag siyang Iob sa Genesis 46:13.

2. Isa sa "mga anak ni Bani" na pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya ay kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito.—Ezr 10:29, 44.

JASUBI-LEHEM. Isang pangalan sa mga talaangkanan ni Juda, posibleng inapo ni Shela. Gayunman, inaakala ng ilang tagapagsalin na ito ay nangangahulugang "bumalik sa Lehem," samakatuwid nga, "sa Betlehem."—1Cr 4:21, 22; *RS, AT, JB, Mo.*

JASUBITA, MGA [Ni (Kay) Jasub]. Mga inapo ng anak ni Isacar na si Jasub (Iob), at isa sa apat

na pangunahing pangkat ng pamilya sa tribo.—Bil 26:23-25; Gen 46:13.

JATIR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "labis-labis pa; pag-apaw"]. Isang lunsod ng mga saserdote sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48; 21:9, 10, 14; 1Cr 6:54, 57) Sa Jatir nagpadala si David ng isang bahagi ng mga nasamsam niya nang magtagumpay siya sa mga manlulusob na Amalekita. Marahil ito'y bilang pagpapahalaga sa pagkamapagpatuloy at pakikipagkaibigang ipinakita nito sa kaniya noong panahong tinutugis siya ni Haring Saul.—1Sa 30:17-20, 26, 27, 31.

Karaniwang ipinapalagay na ang Jatir ay ang Khirbet ʽAttir (Horvat Yattir), na mga 21 km (13 mi) sa TTK ng Hebron.

JATNIEL. Isa sa mga Levitang bantay ng pintuang-daan para sa bahay ni Jehova; ang ikaapat na anak ni Meselemias, isang Korahita.—1Cr 26:1, 2.

JAVAN. Ikaapat na nakatalang anak ni Japet at ama nina Elisa, Tarsis, Kitim, at Dodanim (o Rodanim). Bilang mga inapo ni Noe na nabuhay pagkaraan ng Baha, kabilang sila sa populasyon "ng mga isla ng mga bansa," isang pariralang maaari ring tumukoy sa mga baybaying lupain at hindi lamang sa mga pulong napalilibutan ng tubig. (Gen 10:2, 4, 5; 1Cr 1:5, 7) Ipinakikita ng katibayan ng kasaysayan na ang mga inapo ni Javan at ng kaniyang apat na anak ay namayan sa mga pulo at mga baybaying lupain ng Dagat Mediteraneo mula sa Ciprus (Kitim) hanggang sa kanlurang Mediteraneo. —Tingnan ang DODANIM; ELISA; KITIM; TARSIS Blg. 1.

Ipinakikilala si Javan (sa Heb., *Ya·wan'*) bilang ang pinagmulan ng sinaunang mga Ioniano, na tinatawag ng ilan bilang "ang tribong pinanggalingan ng mga Griego." (*Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil at F. Delitzsch, 1973, Tomo I, The First Book of Moses, p. 163) Ginamit ng makatang si Homer (marahil ng ikawalong siglo B.C.E.) ang pangalang *I·a'o·nes* bilang pagtukoy sa sinaunang mga Griego, at pasimula kay Sargon II (ikawalong siglo B.C.E.), nagsimulang lumitaw ang pangalang *Jawanu* sa mga inskripsiyong Asiryano.

Sa paglipas ng panahon ang pangalang Ionia ay ikinapit na lamang sa Attica (ang rehiyon sa palibot ng Atenas), sa kanluraning baybayin ng Asia Minor (katumbas ng mga baybayin ng mga probinsiyang Lydia at Caria nang dakong huli), at sa kalapit na mga pulo ng Dagat Aegeano. Ioniano pa rin ang pangalan ng dagat na nasa pagitan ng timugang Gresya at ng timugang Italya, at kinikilala na lubhang sinauna ang pinanggalingan ng pangalang ito, anupat sumusuporta ito sa pangmalas na ang anyong ito ng pangalan ni Javan ay dating kumakapit sa pinakakontinente ng Gresya at gayundin sa mas maliit na lugar na nang dakong huli ay tinukoy bilang "Ionia."

Pagkatapos ng ulat ng Genesis, ang mga inapo ni Javan ay unang nabanggit ng propetang si Joel noong huling bahagi ng ikasiyam na siglo B.C.E. Doon ay hinatulan ng propeta ang mga taga-Tiro, mga Sidonio, at ang mga Filisteo dahil ipinagbili ng mga ito ang mga anak ng Juda at Jerusalem sa kanilang pagbebenta ng alipin sa "mga anak ng mga Griego" (sa literal, "mga Javanita," o "mga Ioniano"). (Joe 3:4-6) Noong ikawalong siglo B.C.E., inihula ni Isaias na ang ilan sa mga Judiong makaliligtas sa kapahayagan ng poot ng Diyos ay maglalakbay sa maraming lupain, lakip na ang "Javan," anupat ipahahayag doon ang kaluwalhatian ni Jehova. —Isa 66:19.

Noong huling bahagi ng ikapito o maagang bahagi ng ikaanim na siglo B.C.E., ang mga alipin at mga tansong kagamitan ay itinala bilang mga bagay na inilalaan ng "Javan, Tubal at Mesec [anupat maliwanag na ang huling nabanggit na mga dakong ito ay nasa silanganing Asia Minor o nasa H niyaon]" sa Tiro na isang mayamang sentro ng komersiyo. (Eze 27:13) Muli na namang binanggit ng talata 19 ng hula ring iyon ang Javan, ngunit dahil ang ibang mga lugar na binanggit sa konteksto ay nasa Sirya, Palestina, at Arabia, minamalas ng iba na ang paglitaw ng pangalang Javan doon ay resulta ng isang pagkakamali ng eskriba. Sa halip na kababasahan ng "ang Javan mula sa Uzal," isinasalin ng Griegong *Septuagint* ang Javan bilang "alak," sa gayo'y kababasahan ng, "at may alak. Mula sa Asel [Uzal]." (*LXX,* Thomson) Ang *Revised Standard Version* ay kababasahan ng "at alak mula sa Uzal." Gayunman, iminumungkahi ng iba na ang Javan dito ay maaaring tumutukoy sa isang kolonyang Griego na nasa Arabia o na marahil ay pangalan ito ng isang tribo o bayang Arabe.

Sa hula ni Daniel, ang "Javan" ay karaniwang isinasalin bilang "Gresya," yamang ang kahulugang ito ay malinaw mula sa katuparan sa kasaysayan ng mga isinulat ni Daniel. (Dan 8:21; 10:20; 11:2) Gayundin naman ang hula ni Zacarias (520-518 B.C.E.), na patiunang nagsasabi ng tungkol sa matagumpay na pakikidigma ng 'mga anak ng Sion' laban sa Javan (Gresya).—Zac 9:13.

JAZER [Tumulong Nawa [ang Diyos]]. Isang Amoritang lunsod na may mga sakop na bayan. Matatagpuan ito sa S ng Jordan. Noong panahon ni Moises, kinuha ng mga Israelita ang Jazer at ang rehiyon sa palibot nito. (Bil 21:25, 32) Bagaman noong una ang Jazer ay ipinagkaloob sa Gad at pinatibay ng tribong iyon, nang maglaon ay iniatas ito sa mga Levita. (Bil 32:1, 3-5, 34, 35; Jos 13:24, 25; 21:34, 38,

39; 1Cr 6:77, 81) Isa ito sa mga lugar na binanggit may kaugnayan sa rutang tinahak ni Joab at ng mga pinuno ng mga hukbong militar nang kunin nila ang sensus na iniutos ni David nang walang pahintulot ng Diyos. (2Sa 24:4, 5) Sa pagtatapos ng paghahari ni David, ang ilang makapangyarihang lalaki mula sa mga Hebronitang naninirahan sa Jazer ay inatasan ng mga tungkuling administratibo sa teritoryo ng Israel sa S ng Jordan.—1Cr 26:31, 32.

Noong ikawalong siglo B.C.E., ang Jazer ay nasa mga kamay ng mga Moabita. Nang panahong iyon, kung hindi man mas maaga pa roon, waring ang rehiyong ito'y napabantog sa pag-uubasan nito. Ang Jazer at ang iba pang mga Moabitang lunsod ay inihulang daranas ng kapahamakan.—Isa 16:8-10; Jer 48:32, 33.

Iba't ibang posibleng pagkakakilanlan ang iminumungkahi para sa sinaunang Jazer, ngunit hindi pa rin alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

JAZIZ. Ang punong tagapag-alaga ng mga kawan ni Haring David; isang Hagrita.—1Cr 27:31.

JEARIM [Mga Kagubatan]. Isang bundok na bahagi ng H hangganan ng Juda. Lumilitaw na dito matatagpuan ang bayan ng Kesalon.—Jos 15:10; tingnan ang KESALON.

JEATERAI. Isang Levita; inapo ni Gerson (Gersom).—1Cr 6:1, 20, 21.

JEBEREKIAS [nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpapala"]. Ama ng Zacarias na sumaksi sa pagsulat ni Isaias sa isang tapyas ng makahulang pangalang Maher-salal-has-baz, yaong sa anak mismo ng propeta.—Isa 8:1, 2.

JEBUS [malamang na mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "yurakan; yapakan"], **JEBUSITA.** Ang Jebus ay isang sinaunang lunsod ng mga Jebusita na nasa dako na kilalá ngayon bilang Jerusalem.

Noong panahon ni Abraham bago ang taóng 1900 B.C.E., ang lugar na ito ay tinawag na Salem (nangangahulugang "Kapayapaan"), na nakapaloob sa pangalang Jerusalem at maaaring isang pinaikling anyo nito. (Heb 7:2) Ang Urusalim (Jerusalem) ay binanggit sa Amarna Tablets na natagpuan sa Ehipto. At sa mga aklat ng Josue, Mga Hukom, at Unang Samuel, kung saan binanggit ang mga pangyayari bago malupig ni David ang lunsod, ang dako ay madalas na tawaging Jerusalem. (Jos 10:1, 3, 5, 23; 12:10; 15:8, 63; 18:28; Huk 1:7, 8, 21; 19:10; 1Sa 17:54) Sa dalawang teksto lamang ito tinutukoy bilang Jebus. (Huk 19:10, 11; 1Cr 11:4, 5) Sa Josue 18:28 *Yevu·si'* ang lumilitaw sa Hebreo, ang hulaping *i* ay nagpapahiwatig ng mga tao, ang mga tumatahan sa lunsod.

Kaya nga waring maliwanag sa karamihan sa mga iskolar na Jerusalem (o, posible, Salem) ang orihinal na pangalan ng lunsod, at na tanging noong manirahan dito ang mga Jebusita saka ito tinawag paminsan-minsan na Jebus. Sinasang-ayunan din ng karamihan na ang "Jebus" ay hindi pinaikling anyo ng Jerusalem kundi, sa halip, pinaikling anyo ng mga Jebusita, ang tawag sa mga nakatira sa dakong ito sa loob ng ilang panahon. Pagkatapos bihagin ni David ang tanggulang ito ng Sion at itatag ang kaniyang maharlikang tirahan doon, kung minsan ay tinatawag ito noon bilang ang "Lunsod ni David."—2Sa 5:7.

Ang mga Jebusita, na tumira sa lunsod na ito at sa nakapalibot na lupain, ay mga inapo nina Ham at Canaan. (Gen 10:15, 16, 20; 1Cr 1:13, 14) Kapag binabanggit na kasama ng kanilang mga kamag-anak (mga Hiteo, mga Girgasita, mga Amorita, mga Canaanita, mga Perizita, mga Hivita), ang mga Jebusita ay karaniwan nang huling itinatala, marahil dahil sila ang pinakakaunti ang bilang. (Deu 7:1; Huk 3:5) Inuri sila bilang isang bayan na nananahanan sa bundok (Bil 13:29), at ang kanilang lupain ay tinutukoy, sa makasagisag na paraan, bilang "isang lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan."—Exo 3:8, 17.

Ipinangako ni Jehova kay Abraham na ibibigay niya rito at sa binhi nito ang lupain ng mga Jebusita. (Gen 15:18-21; Ne 9:8) Bilang pagtupad sa pangakong ito, inilabas ni Jehova ang kaniyang piling bayan mula sa Ehipto, at habang tumatawid sila sa Jordan, isinugo ng Diyos sa unahan ang kaniyang anghel, anupat nag-utos na magpakalakas sila at na paalisin nila ang lahat niyaong lumalaban sa kanila. (Exo 13:3-5; 23:23; 33:1, 2) Hindi sila makikipagtipan at hindi sila makikipag-alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga Jebusita at sa iba pang mga Canaanita kundi, sa halip, itatalaga nila ang mga ito sa lubusang pagkapuksa, anupat walang anumang bagay na humihinga ang iiwan nilang buháy, "upang hindi nila kayo maturuang gawin ang ayon sa lahat ng kanilang mga karima-rimarim na bagay."—Exo 34:11-16; Deu 20:16-18.

Nang mapansin ang mga tagumpay ng mga Israelita sa pagsakop ng lupain—ang pagbihag sa Jerico at Ai at gayundin ang pagsuko ng mga Gibeonita—pinangunahan ng Jebusitang haring si Adoni-zedek ang isang alyansa ng limang hari na determinadong pahintuin ang pagsalakay. (Jos 9:1, 2; 10:1-5) Sa sumunod na pagbabaka, kung saan pinangyari ni Jehova na tumigil ang araw at buwan, ang mga hukbo ng kompederasyon ay natalo, ang mga hari ay binihag at pinatay, at ang kanilang mga bangkay ay

ibinayubay sa mga tulos para makita ng lahat. (Jos 10:6-27; 12:7, 8, 10) Maaaring pagkatapos ng tagumpay na ito sinilaban ng mga Israelita ang Jebus, anupat lubusan itong tinupok sa apoy.—Huk 1:8.

Sa pagwawakas ng kampanya ng pananakop ni Josue sa T at sa gitnang mga bahagi ng Lupang Pangako, ibinaling niya ang kaniyang pansin sa hilagaang seksiyon sa K ng Jordan. Muli na namang nagtipun-tipon ang mga Jebusita upang lumaban, sa pagkakataong ito ay sa ilalim ng pangunguna ni Jabin, hari ng Hazor, at muli ay natalo sila ng Israel, sa tulong ni Jehova. (Jos 11:1-8) Gayunpaman, pagkatapos ng pagsunog sa Jebus at mga ilang panahon bago ang paghahati-hati ng lupain, hawak ng mga Jebusita ang estratehikong matataas na dako ng Jerusalem, na hinawakan nila sa loob ng 400 taon.—Jos 15:63.

Ang lunsod ng Jebus ay iniatas sa Benjamin nang hati-hatiin ang lupain, at ito ay nasa pinakahangganan sa pagitan ng mga teritoryo ng tribo nina Juda at Benjamin. (Jos 15:1-8; 18:11, 15, 16, 25-28) Gayunman, hindi pinalayas ng mga Israelita ang mga Jebusita kundi, sa halip, pinahintulutan ang kanilang mga anak na lalaki at mga anak na babae na makipag-asawa sa mga taong ito, at sumamba pa nga sila sa huwad na mga diyos ng mga Jebusita. (Huk 1:21; 3:5, 6) Noong yugtong iyon ay nanatili itong "isang lunsod ng mga banyaga," kung saan noong minsan ay tumangging magpalipas ng gabi ang isang Levita.—Huk 19:10-12.

Sa wakas, noong 1070 B.C.E., nalupig ni David ang Sion, ang moog ng mga Jebusita. (2Sa 5:6-9; 1Cr 11:4-8) Nang maglaon ay binili ni David ang giikan sa dakong H mula sa isang Jebusita na nagngangalang Arauna (Ornan), at nagtayo siya roon ng isang altar at naghandog ng pantanging mga hain. (2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15, 18-28) Pagkaraan ng ilang taon, sa dakong ito itinayo ni Solomon ang mamahaling templo. (2Cr 3:1) Pagkatapos nito, inilagay ni Solomon ang mga inapo ng mga Jebusita upang magtrabaho sa malaking programa ng pagtatayo, anupat pinagtrabaho sila bilang mga alipin.—1Ha 9:20, 21; 2Cr 8:7, 8.

Sa huling pagtukoy sa mga Jebusita, nalaman natin na bilang isang grupong etniko ay naroon pa rin sila upang hawahan ang pagsamba ng mga Israelita pagbalik ng mga ito mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 9:1, 2.

JEBUSI. Tingnan ang JEBUS, JEBUSITA.

JECOLIAS [Nagawa ni Jehova]. Ina ni Haring Uzias (Azarias) ng Juda, na ipinanganak niya noong mga 845 B.C.E. Si Jecolias, na asawa ni Amazias, ay mula sa Jerusalem.—2Ha 15:1, 2; 2Cr 26:1, 3.

JECONIAS [Itinatatag ni Jehova Nang Matibay]. Hari ng Juda sa loob lamang ng tatlong buwan at sampung araw bago siya dinalang bihag sa Babilonya ni Nabucodonosor noong 617 B.C.E.; anak ni Jehoiakim at apo ng mabuting hari na si Josias. (1Cr 3:15-17; Es 2:6; Jer 24:1) Paminsan-minsan ay pinaiikli ang pangalan niya bilang Conias. (Jer 22:24; 37:1) Kung minsan ay binabaybay ito sa ibang salin bilang Yekonias (Mat 1:11, 12, *BSP*), ngunit kadalasan ay lumilitaw ito bilang Jehoiakin.—2Ha 24:6, 8-15; tingnan ang JEHOIAKIN.

JEDAIAS. Dalawang pangalang Hebreo, magkaiba ng baybay at kahulugan, ang tinutumbasan ng iisang transliterasyon sa Tagalog.
[1, 2: sa Heb., *Yedha·yah'*]

1. Isang Simeonita na ang inapong si Ziza ay isang pinuno noong namamahala si Hezekias.—1Cr 4:24, 37, 38, 41.

2. Isang tumatahan sa Jerusalem na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon na nagkumpuni sa bahagi ng pader ng lunsod sa harap ng kaniyang bahay; anak ni Harumap.—Ne 3:10.

[3-8: sa Heb., *Yedha'·yah',* Alam ni Jah]

3. Isang sambahayan ng mga saserdote sa panig ng ama na pinili sa pamamagitan ng palabunutan para sa ika-2 sa 24 na grupo ng mga saserdote na dito ay hinati-hati ni David ang pagkasaserdote.—1Cr 24:1, 6, 7.

Nakatala sa ibaba ang ilang saserdoteng nabuhay pagkaraan ng pagkatapon na tinawag sa pangalang Jedaias, ang ilan ay malamang na mga miyembro ng iisang sambahayan sa panig ng ama, ngunit mahirap itong matiyak.

4. Isang saserdote, o posibleng mga miyembro ng sambahayan sa panig ng ama na binanggit sa itaas, na nanirahan sa Jerusalem pagkabalik mula sa Babilonya. Ang pagtawag kay Jedaias bilang "anak ni" Joiarib sa Nehemias 11:10 ay maaaring idinagdag ng tagakopya, gaya ng ipinahihiwatig ng paghahambing sa 1 Cronica 9:10. Ang Jedaias at ang dalawang iba pa (ang Joiarib o Jehoiarib at ang Jakin) sa pasimula ng talaan sa Nehemias at Mga Cronica ay mga pangalan din ng mga sambahayan sa panig ng ama noong panahon ni David. (1Cr 24:6, 7, 17) Kaya maaaring ang tinutukoy lamang ay yaong mga sambahayan sa panig ng ama, anupat ipinakikitang sila ay may kinatawan, samantalang ang sumusunod na mga pangalan ay maaaring mga indibiduwal; o maaaring ang lahat ng mga pangalan ay mga indibiduwal na nabubuhay noon.—1Cr 9:10-12; Ne 11:10-13.

5. Ninuno ng 973 saserdote na bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel. (Ezr 2:1, 2, 36; Ne 7:39) Malamang na ang mga ito ay mga miyembro

ng iisang sambahayan sa panig ng ama (Blg. 3), maliban kung ang kanilang pagiging "mula sa sambahayan ni Jesua" ay tumutukoy sa anumang kaugnayan sa linya ng mga mataas na saserdote.

6, 7. Dalawang saserdote na may ganitong pangalan ang kabilang sa talaan ng mga bumalik kasama nina Jesua at Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ne 12:1, 6, 7) Noong panahon ng pagkasaserdote ng kahalili ni Jesua na si Joiakim, ang bawat isa sa dalawang ito ay tinukoy bilang isang sambahayan sa panig ng ama, ang isa ay kinatawanan ni Uzi at ang isa naman ay ni Netanel. (Ne 12:12, 19, 21) Hindi matiyak kung alinman sa dalawa o kapuwa ang mga Jedaias na ito ay may kaugnayan sa orihinal na sambahayan sa panig ng ama (Blg. 3).

8. Isa sa pinabalik na mga tapon na pinagkunan ng ginto at pilak na ginawang korona para sa mataas na saserdoteng si Josue. (Zac 6:10-14) Walang espesipikong sinasabi kung may kaugnayan siya sa mga saserdoteng binanggit sa itaas.

JEDEIAS [posible, Magalak Nawa si Jehova].

1. Isang Levita (o ang kaniyang sambahayan sa panig ng ama) na nagmula kay Amram, kasangkot sa muling pag-oorganisa ni David sa mga Levita.—1Cr 24:20, 31.

2. Isang Meronotita na nangasiwa sa mga asnong babae ni Haring David.—1Cr 27:30.

JEDIAEL [Nakikilala ng Diyos [ang Isang Ito]; Kilala ng Diyos].

1. Isang anak ni Benjamin. Ang mga inapo ni Jediael noong isang pagkakataon ay may bilang na 17,200 magigiting at makapangyarihang lalaki. (1Cr 7:6, 10, 11) Malamang na siya rin ang anak ni Benjamin na si Asbel.—Gen 46:21; tingnan ang ASBEL, MGA ASBELITA.

2. Isa sa ilang mandirigma at lider na mula sa tribo ni Manases na sumama sa hukbo ni David habang nagkakampo ito sa Ziklag. (1Cr 12:20, 21) Posibleng siya rin ang Blg. 3.

3. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; anak ni Simri.—1Cr 11:26, 45; tingnan ang Blg. 2.

4. Isang bantay ng pintuang-daan ng bahay ni Jehova, inatasan noong panahon ng paghahari ni David. Siya ang ikalawang anak ng Korahitang si Meselemias.—1Cr 26:1, 2.

JEDIDA [Minamahal]. Asawa ni Amon at ina ni Haring Josias, na ipinanganak niya noong 667 B.C.E.; anak ni Adaias mula sa Bozkat.—2Ha 21:24-26; 22:1.

JEDIDIAS [Minamahal ni Jah]. Ang pangalang ibinigay ng propeta ni Jehova na si Natan sa ikalawang anak nina David at Bat-sheba. (2Sa 12:24, 25) Ipinahiwatig ng pangalan ang pag-ibig at pagtanggap ni Jehova sa bagong-silang na sanggol, kabaligtaran ng pagtatakwil Niya sa kanilang naunang anak sa pangangalunya, na namatay di-kalaunan matapos ipanganak. (2Sa 12:13-19) Ngunit hindi hinalinhan ng pangalang Jedidias ang pangalang Solomon.—Tingnan ang SOLOMON.

JEDUTUN [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "purihin"].

1. Isang Levitikong manunugtog. Lumilitaw na si Jedutun ay dating tinatawag na Etan, sapagkat bago dumating ang Kaban sa Jerusalem, si "Etan" ay binanggit kasama ng iba pang mga manunugtog, sina Heman at Asap, ngunit nang dakong huli ay si "Jedutun" ang kasama nila. (1Cr 15:17, 19; 25:1) Hindi ibinigay ang pinagmulang angkan ni Jedutun; ngunit ibinigay ang kay Etan. (1Cr 6:44-47) At walang binanggit na mga inapo ni Etan; ngunit binanggit ang kay Jedutun. (1Cr 9:16) Ang pagpapalit ng pangalan mula sa Etan [nangangahulugang "Namamalagi; Umaagos Nang Walang Tigil"] tungo sa Jedutun [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "purihin"] ay kasuwato ng atas na ibinigay sa kaniya.—1Cr 16:41; tingnan ang ETAN Blg. 3.

Si Jedutun at ang kaniyang pamilya ng mga manunugtog ay nakibahagi sa ilang pagdiriwang kapag kailangan doon ang 'pagpapasalamat at pagpuri kay Jehova' (1Cr 25:3); gaya noong dalhin sa Jerusalem ang kaban ng tipan. (1Cr 16:1, 41, 42) Sa 24 na pangkat na inorganisa ni David para sa mga manunugtog sa santuwaryo, ang ika-2, ika-4, ika-8, ika-10, ika-12, at ika-14 na palabunot ay nahulog sa anim na anak ni Jedutun, na lahat ay gumawa sa ilalim ng pangangasiwa ng kanilang ama. (1Cr 25:1, 3, 6, 7, 9, 11, 15, 17, 19, 21) Ang pakikibahagi nina Jedutun, Asap, at Heman sa mga tungkuling ito ay nangahulugan na ang bawat isa sa tatlong pangunahing sanga ng mga Levita (Merari, Gersom, at Kohat ayon sa pagkakasunud-sunod) ay may kinatawan sa mga manunugtog sa templo. (1Cr 6:31-47) Ang lahat ng tatlong grupo ay pumuri kay Jehova sa pamamagitan ng musika noong pasinayaan ni Solomon ang templo. (2Cr 5:12, 13) Ang mga inapo ni Jedutun ay binanggit noong panahon ng paghahari ni Hezekias at maging sa gitna ng mga tapon na bumalik mula sa Babilonya.—2Cr 29:1, 12, 14, 15; Ne 11:17.

Ang tatlo sa mga awit ay may binabanggit na Jedutun sa mga superskripsiyon nito. Sa Ingles, ang dalawa sa mga ito (Aw 39, 62) ay kababasahan ng "Sa tagapangasiwa *ng* [*of*] Jedutun" ("alinsunod sa paraan ng [koro ni] Jedutun," tlb ng *Ro* sa superskripsiyon ng Aw 39), samantalang ang ikatlo (Aw 77) ay kababasahan ng "Sa tagapangasiwa

ng [*on*] Jedutun." (*Rbi8; Ro;* "*upon,*" *AT*) Sa bawat kaso, ang pagkatha sa awit ay ipinatutungkol sa iba, ang unang dalawa ay kay David at ang ikatlo ay kay Asap; kaya walang pahiwatig na si Jedutun ang kumatha ng mga iyon, bagaman sa ibang dako ay tinatawag siyang "tagapangitain ng hari" at sinasabi rin na siya ay "nanghuhula na may alpa." (2Cr 35:15; 1Cr 25:1, 3) Samakatuwid, ang mga superskripsiyon ng tatlong awit na ito ay maliwanag na mga tagubilin para sa pagtugtog sa mga ito, marahil ay tumutukoy sa isang istilo o kaya ay sa isang panugtog na iniuugnay kay Jedutun; maaaring inimbento o pinahusay ito ni Jedutun o ng kaniyang mga anak, o ginawa nila itong popular dahil sa paggamit.

2. Isang Levita na ang anak o inapo, si Obed-edom, ay bantay ng pintuang-daan noong panahong ipag-utos ni David na dalhin ang Kaban sa Jerusalem.—1Cr 16:1, 37, 38.

JEGAR-SAHADUTA [Aramaiko, nangangahulugang "Bunton na Saksi"]. Pananalitang Aramaiko (Siryano) na ginamit ni Laban upang tukuyin ang bunton ng mga bato kung saan sila kumain ni Jacob ng pagkain ng tipan. Ang buntong ito ng mga bato na tinawag na Jegar-sahaduta ay magsisilbing "isang saksi" na walang sinuman sa kanila ang daraan doon upang pinsalain ang isa. Tinawag ito ni Jacob sa pangalang Hebreo na "Galeed."—Gen 31:25, 46-53; tingnan ang GALEED.

JEHALELEL [posible, Ang Diyos ay Nagpasinag [ng Liwanag]].

1. Ama ng apat na anak na nakatala sa mga talaangkanan ni Juda.—1Cr 4:1, 16.

2. Isang Meraritang Levita na ang anak ay tumulong na linisin ang templo noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 29:1, 12, 15, 16.

JEHEZKEL [Palakasin Nawa ng Diyos; Pinalakas ng Diyos]. Ang saserdote at ulo ng sambahayan sa panig ng ama na pinili sa pamamagitan ng palabunutan para sa ika-20 sa 24 na nagririlyebong pangkat na dito ay hinati-hati ni David ang makasaserdoteng mga paglilingkod.—1Cr 24:1, 3, 7, 16.

JEHIAS [Mabuhay Nawa Siya, O Jah!]. Isang Levita na gumanap bilang isang bantay ng pintuang-daan para sa Kaban noong panahong inililipat ito sa Jerusalem.—1Cr 15:24, 25.

JEHIEL [Mabuhay Nawa Siya, O Diyos!].

1. Isang Levita sa ikalawang pangkat ng mga manunugtog na sumabay sa kaban ng tipan mula sa bahay ni Obed-edom hanggang sa Jerusalem. (1Cr 15:17, 18, 20, 25, 28) Pagkatapos nito, si Jehiel at ang mga iba pa ay inatasang tumugtog sa labas ng tolda na kinaroroonan ng Kaban.—1Cr 16:1, 4-6.

2. Isang Levitang inapo ni Gerson sa pamamagitan ni Ladan; isang "pangulo." (1Cr 23:6-8) Sa pagtatapos ng paghahari ni David, si Jehiel(i) at ang kaniyang mga anak (o ang sambahayan sa panig ng ama na tinawag sa kaniyang pangalan) ang nagasikaso sa kabang-yaman na nauukol sa bahay ng pagsamba kay Jehova.—1Cr 26:21, 22; 29:8.

3. Tagapag-alaga, marahil ay isang tagapagturo, ng mga anak ni David; isang anak o inapo ni Hacmoni.—1Cr 27:32.

4. Isang anak ni Haring Jehosapat. Si Jehiel at ang kaniyang mga kapatid ay tumanggap ng mga kaloob na kayamanan at mga lunsod mula sa kanilang ama, ngunit ang pagkahari ay mapupunta sa kanilang pinakamatandang kapatid na si Jehoram. Gayunman, pagkamatay ni Jehosapat, ang lahat ng magkakapatid na ito ay pinatay ni Jehoram.—2Cr 21:1-4, 12, 13.

5. Isang Levita na tumulong sa pagtatapon ng maruruming bagay na inalis ni Haring Hezekias mula sa templo; inapo ni Heman. (2Cr 29:12, 14-19) Malamang na siya rin ang Blg. 6.

6. Isang Levitang komisyonado na inatasang tumulong sa pag-aasikaso sa saganang abuloy na dinala ng bayan sa templo noong panahon ng paghahari ni Hezekias. (2Cr 31:12, 13) Malamang na siya rin ang Blg. 5.

7. Isa sa tatlong "lider sa bahay ng tunay na Diyos" na nagbigay ng bukas-palad na mga abuloy na mga hayop na panghandog para sa pagdiriwang ng dakilang Paskuwa na isinaayos ni Haring Josias.—2Cr 35:8.

8. Isang miyembro ng sambahayan ni Joab sa panig ng ama na ang anak na si Obadias ay bumalik kasama ni Ezra sa Jerusalem.—Ezr 8:1, 9.

9. Isa na ang anak ay kumilala sa harap ni Ezra sa malaking pagkakamali ng bayan sa pagkuha ng mga asawang banyaga; inapo ni Elam. (Ezr 10:2) Ang Jehiel sa Ezra 10:26, na kabilang sa talaan ng mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak (Ezr 10:44), ay posibleng ang tao ring ito, o sa paanuman ay isa pang inapo ni Elam.

10. Isa sa mga saserdote na kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito.—Ezr 10:21, 44.

JEHIELI [Ni (Kay) Jehiel]. Isang Gersonitang Levita na lumilitaw na naglingkod bilang isang tagapangasiwa ng ingatang-yaman ng santuwaryo. (1Cr 26:20-22) Sa ibang talata ay tinatawag siyang "Jehiel."—1Cr 23:6-8; 29:8; tingnan ang JEHIEL Blg. 2.

JEHIZKIAS [nangangahulugang "Palakasin Nawa Ako ni Jehova; Pinalakas Ako ni Jehova"].

Isang nangungunang Efraimita na sumalansang sa ginawa ng Israel na pagbihag sa kanilang mga kapatid na mula sa timugang kaharian nang talunin ng mga Israelita sa ilalim ni Haring Peka ang Juda, at nagbigay rin ng materyal na tulong sa mga bihag. Si Jehizkias ay anak ni Salum.—2Cr 28:6, 8, 12-15.

JEHOADA [posible, Ginayakan ni Jehova ang Kaniyang Sarili]. Isang Benjamitang inapo ni Saul sa pamamagitan ni Jonatan at ni Merib-baal (Mepiboset). Tatlong anak ni Jehoada ang kabilang sa talaangkanan. (1Cr 8:33-36; 2Sa 9:6, 12) Tinatawag siyang Jara sa 1 Cronica 9:42.

JEHOADAN. Tingnan ang JEHOADIN.

JEHOADIN [Si Jehova ay Kaluguran]. Ina ni Haring Amazias ng Juda; asawa ni Jehoas. (2Ha 14:1, 2) Sa tekstong Hebreo, ang pangalan ay *isinulat* na "Jehoadin," na may panggilid na nota na nagsasabing dapat itong *basahin* na "Jehoadan," gaya ng sa 2 Cronica 25:1.

JEHOAHAZ [Tanganan Nawa ni Jehova; Tinanganan ni Jehova].

1. Naiibang baybay sa pangalan ni Ahazias, na humalili sa kaniyang amang si Jehoram bilang hari ng Juda noong huling bahagi ng ikasampung siglo B.C.E. (2Cr 21:16, 17; 22:1) Sa isa pang baybay na ito, na masusumpungan din sa tekstong Masoretiko sa 2 Cronica 25:23, ay inililipat lamang ang banal na pangalan upang maging unlapi sa halip na hulapi. Minsan ay tinawag na Azarias ang haring ito ng Juda.—2Cr 22:6b; tingnan ang AHAZIAS Blg. 2.

2. Anak at kahalili ni Haring Jehu bilang hari ng Israel. Naghari si Jehoahaz sa loob ng 17 taon, mula 876 hanggang noong mga 860 B.C.E. (2Ha 10:35; 13:1) Nang halinhan niya ang kaniyang ama sa trono, ang malaking bahagi ng nasasakupan ay nasa panunupil ng Siryanong si Haring Hazael ng Damasco, na siyang umagaw kay Jehu ng buong teritoryo ng Israel sa S ng Ilog Jordan. (2Ha 10:32-34) At dahil ginawa ni Jehoahaz ang masama sa paningin ni Jehova, pinahintulutan ng Diyos si Hazael na patuloy na siilin ang Israel sa lahat ng mga araw ni Jehoahaz, anupat kumaunti ang kaniyang hukbong pandigma tungo na lamang sa 50 mangangabayo, 10 karo, at 10,000 kawal na naglalakad. Nang dakong huli, hinanap ni Jehoahaz ang lingap ni Jehova, at dahil sa tipan kina Abraham, Isaac, at Jacob, hindi pinahintulutan ni Jehova na lubusang lipulin ng Sirya ang Israel. (2Ha 13:2-7, 22, 23) Nang mamatay si Jehoahaz ay inilibing siya sa Samaria at hinalinhan sa trono ng kaniyang anak na si Jehoas.—2Ha 13:8, 9; 2Cr 25:17.

May mga salin, gayundin ang tekstong Masoretiko, na binabaybay ang pangalang ito bilang Joahaz sa 2 Hari 14:1.—Tingnan ang JOAHAZ Blg. 1.

3. Anak at kahalili ni Josias bilang hari ng Juda. Ang pangalan ng kaniyang ina ay Hamutal. (2Ha 23:31) Ayon sa ilang manuskrito, tinatawag siya nina Ezra at Jeremias na Salum, na iminumungkahi ng ilan na maaaring naging pangalan niya bago siya lumuklok sa trono. (1Cr 3:15; Jer 22:11) Pagkamatay ng kaniyang ama sa mga kamay ni Paraon Necoh ng Ehipto, si Jehoahaz (bagaman hindi ang pinakamatanda sa nabubuhay na mga anak ni Josias) ang lumilitaw na pinili ng bayan bilang kahalili sa trono. (2Ha 23:29, 30) Sa 2 Cronica 36:2, kung saan binanggit ang pangyayari ring ito, makikita sa ilang salin (*AS, AT, JP, Ro*) ang pinaikling anyo na Joahaz para sa Jehoahaz.—Tingnan ang JOAHAZ Blg. 3.

Dalawampu't tatlong taóng gulang si Jehoahaz nang gawin siyang hari, at naging masama ang pamamahala niya sa loob ng tatlong buwan noong maagang bahagi ng taóng 628 B.C.E., hanggang nang ibilanggo siya ni Paraon sa Ribla. Nang maglaon ay dinala siya sa Ehipto, kung saan siya namatay bilang bihag, gaya ng inihula ng propetang si Jeremias.—2Ha 23:31-34; Jer 22:10-12.

JEHOAS.

1. Hari ng Juda sa loob ng 40 taon, mula 898 hanggang 859 B.C.E. Siya ang bunsong anak ni Haring Ahazias ng Juda; ang kaniyang ina ay si Zibia na mula sa Beer-sheba. (2Ha 12:1; 1Cr 3:11) Sa tekstong Masoretiko, ang kaniyang pangalan ay kadalasang pinaiikli sa anyong Joas.

Dahil sa pagkamatay ni Ahazias, si Athalia, ang balakyot na lola ni Jehoas, ay nagkaroon ng dahilan upang gawing reyna ang sarili nito. Ngunit upang sa hinaharap ay hindi siya hamunin ninuman sa kaniyang pag-agaw sa trono, pinatay niya ang lahat ng mga anak ni Ahazias maliban sa batang si Jehoas, na nang panahong iyon ay isang sanggol na wala pang isang taóng gulang. Nakaligtas siya sa lansakang pagpatay dahil sila ng kaniyang yaya ay kinuha ng kaniyang tiyang si Jehosheba, na asawa ng mataas na saserdoteng si Jehoiada, at lihim silang itinago sa templo sa loob ng anim na taon.—2Ha 11:1-3; 2Cr 22:10-12.

Nang sumapit ang bata sa edad na pitong taóng gulang, may-pagtitiwalang isiniwalat ni Jehoiada sa limang pinuno sa kauna-unahang pagkakataon ang legal na tagapagmana ng trono. Pagkatapos, ang 500 lalaking nasa ilalim ng pangunguna ng mga pinunong ito ay sinandatahan ni Jehoiada ng mga kalasag at mga sandata mula sa templo at tinagubilinan niya silang magbantay sa palibot ni Jehoas sa seremonya ng koronasyon sa looban ng templo. Ang sinumang magtatangkang makialam ay papatayin.

(2Ha 11:4-12, 21; 2Cr 23:1-11) Nang marinig na humihiyaw ang bayan, nagtatakbo si Athalia, at nagsisigaw, "Sabuwatan! Sabuwatan!" Kaagad siyang inilabas, at pinatay nila siya sa pasukan ng pintuang-daan ng mga kabayo. Nang magkagayon ay gumawa si Jehoiada ng isang tipan ng katapatan sa pagitan ni Jehova, ng bagong-itinalagang hari, at ng bayan, at pagkatapos nito ay giniba nila ang bahay ni Baal at winasak ang mga altar at mga imahen nito at pinatay pa nga nila si Mattan na saserdote ni Baal.—2Ha 11:13-20; 2Cr 23:12-21.

Pagkatapos nito, hangga't nabubuhay ang mataas na saserdoteng si Jehoiada at gumaganap bilang ama at tagapayo ni Jehoas, ang batang monarka ay umuunlad. Palibhasa'y may asawa na siya sa edad na 21 taon, nagkaroon siya ng dalawang asawa, na ang isa sa kanila ay nagngangalang Jehoadan, at sa mga ito ay nagkaanak si Jehoas ng mga lalaki at mga babae. Sa ganitong paraan, ang linya ni David na umaakay tungo sa Mesiyas, na muntik nang lubusang maputol, ay muling tumibay.—2Ha 12:1-3; 2Cr 24:1-3; 25:1.

Ang bahay ni Jehova ay kailangang-kailangang kumpunihin hindi lamang dahil sa kalumaan nito (noon ay kulang sa 150 taon) kundi dahil din sa pagpapabaya at pandarambong noong panahon ng paghahari ni Athalia. Dahil dito, hinimok ni Jehoas ang mga Levita na mangalap ng salapi para sa muling pagsasaayos sa pamamagitan ng pagparoon sa bawat lunsod sa buong Juda, ngunit ang pagtugon ng mga Levita ay hindi buong-puso, at ang gawain ay hindi nagagampanan. (2Ha 12:4-8; 2Cr 24:4-7) Nang maglaon, ang mga kaayusan sa pagtitipon at pangangasiwa ng mga pondo ay binago. Mahusay ang naging pagtugon ng bayan, at ang gawaing pagkukumpuni ay sumulong hanggang sa matapos ito.—2Ha 12:9-16; 2Cr 24:8-14.

Pagkamatay ng tapat na mataas na saserdoteng si Jehoiada sa edad na 130, unti-unting inilayo ng mga prinsipe sa lupain si Haring Jehoas at ang bayan mula kay Jehova tungo sa pagsamba sa mga paganong idolo at "mga sagradong poste" na anyong ari ng lalaki. At nang magbangon si Jehova ng mga propeta upang babalaan sila, tumanggi silang makinig. (2Cr 24:15-19) Pinatay pa nga ni Jehoas si Zacarias, ang mismong anak ni Jehoiada, dahil sa pamamagitan nito ay may-pagsaway na itinanong ng Diyos: "Bakit ninyo nilalabag ang mga utos ni Jehova?" Ang mga salita ni Zacarias bago siya mamatay ay: "Tingnan nawa ito ni Jehova at singilin."—2Cr 24:20-22.

Di-nagtagal at dumating ang kagantihan. Palibhasa'y inalis na ni Jehova ang kaniyang proteksiyon, nagawang salakayin ng isang maliit na hukbong militar ng mga Siryano na pinangunahan ni Hazael ang teritoryo ng Juda, anupat napilitan si Jehoas na ibigay ang ginto at mga kayamanan ng santuwaryo, gayundin ang kaniyang sariling mga pag-aari, sa gayon ay naiwan siyang isang taong sawi at may karamdaman. (2Ha 12:17, 18; 2Cr 24:23-25) Di-nagtagal pagkatapos nito, dalawa sa kaniyang mga lingkod ang bumuo ng sabuwatan at pinatay si Jehoas sa maituturing na batang edad na 47. Inilibing nila siya sa Lunsod ni David kasama ng kaniyang mga ninuno, at ang kaniyang anak na si Amazias ang nagharing kahalili niya.—2Ha 12:19-21; 2Cr 24:25-27.

2. Hari ng Israel; anak ni Jehoahaz at apo ni Jehu. Ang pinaikling anyo ng kaniyang pangalan, Joas, ay lumilitaw rin sa tekstong Masoretiko. (Os 1:1; Am 1:1) Namahala siya sa loob ng 16 na taon noong kalagitnaan ng ikasiyam na siglo B.C.E. Noong unang bahagi ng paghahari ng Jehoas na ito (anak ni Jehoahaz) sa hilagang kaharian ng Israel, si Jehoas na anak ni Ahazias naman ang hari sa timugang kaharian ng Juda.—2Ha 13:10.

Sa pangkalahatan ay ginawa ni Jehoas ang masama sa paningin ni Jehova at pinahintulutan niyang magpatuloy ang pagsamba sa guya sa buong lupain. Gayunpaman, nang magkasakit ang propetang si Eliseo at malapit nang mamatay, bumaba si Jehoas at tinangisan siya, na sinasabi: "Ama ko, ama ko, ang karong pandigma ng Israel at ang kaniyang mga mangangabayo!" (2Ha 13:11, 14) Bilang tugon sa kahilingan ng propeta, nagpahilagpos si Jehoas ng isang palaso sa labas ng bintana patungong Sirya at pagkatapos ay hinampas niya ng kaniyang mga palaso ang lupa. Gayunman, humampas lamang siya nang tatlong ulit. Nagalit si Eliseo dahil dito, sapagkat kung itinuloy lamang niyang hampasin ang lupa nang lima o anim na ulit, ang sabi ni Eliseo, kung magkagayon ay lubusan sanang magtatagumpay si Jehoas laban sa mga Siryano; ngunit ngayon, ang pahayag ng propeta, tatlong bahagyang tagumpay lamang ang tatamasahin niya. (2Ha 13:15-19) Sa tatlong kampanya ni Jehoas laban sa mga Siryano ay nagkaroon siya ng isang antas ng tagumpay, anupat nabawi ang maraming Israelitang lunsod na kinuha ng ama ni Ben-hadad na si Hazael sa hilagang kaharian.—2Ha 13:24, 25.

Pinaupahan din ni Jehoas sa hari ng Juda ang isang daang libo sa kaniyang mga pulutong upang makipaglaban sa mga Edomita. Gayunman, pinauwi ang mga ito dahil sa payo ng isang "lalaki ng tunay na Diyos," at bagaman patiuna nang nabayaran ng isang daang talentong pilak ($660,600) ang mga ito, ikinagalit nila ang pagpapauwi sa kanila, malamang na dahil nawala ang inaasahan nilang bahagi sa samsam. Kaya pagkabalik nila sa H, nandambong sila sa mga bayan ng timugang kaharian, mula

Samaria (marahil ay ang base ng kanilang mga operasyon) hanggang Bet-horon.—2Cr 25:6-10, 13.

Malamang na bilang pagganti dito kung kaya inudyukan ng hari ng Juda si Jehoas na makipaglaban. Sa sumunod na pagbabaka, ang Judeanong si Haring Amazias ay nabihag sa Bet-semes, at sa kasunod pang pagbabaka, sinira ng mga hukbo ni Jehoas ang pader ng Jerusalem at pinasok ang lunsod, anupat sinamsaman ng ginto at pilak ang templo at ang bahay ng hari at nagdala ng mga bihag na panagot sa Samaria. (2Ha 14:8-14; 2Cr 25:17-24) Nang dakong huli, si Jehoas ay namatay at inilibing sa Samaria, at ang kaniyang anak na si Jeroboam II ang namahala bilang kahalili niya.—2Ha 13:12, 13; 14: 15, 16.

JEHOHANAN [Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob].

1. Isang Korahitang bantay ng pintuang-daan noong panahon ng paghahari ni David; ang ikaanim na anak ni Meselemias.—1Cr 26:1-3.

2. Isang pinuno ng hukbo sa ilalim ni Haring Jehosapat, na tuwirang nangangasiwa sa 280,000 lalaki ng Juda. (2Cr 17:12, 14-16) Posibleng siya rin ang Blg. 3.

3. Ama ng Ismael na nanindigang kasama ni Jehoiada at ng iba pang mga pinuno upang patalsikin sa puwesto si Athalia at ilagay si Jehoas sa trono ng Juda. (2Cr 23:1-3) Posibleng siya rin ang Blg. 2.

4. Isang Efraimita na ang anak na si Azarias ay isang lider sa tribong iyon noong mga 760 B.C.E., nang namamahala ang mga haring sina Ahaz ng Juda at Peka ng Israel.—2Cr 28:1, 6, 12.

5. Ulo ng makasaserdoteng sambahayan ni Amarias sa panig ng ama noong mga araw ni Joiakim na kahalili ng mataas na saserdoteng si Jesua.—Ne 12:10, 12, 13.

6. Anak ni Eliasib. Si Ezra ay pumunta sa bulwagang kainan ni Jehohanan sa templo upang magdalamhati dahil sa kawalang-katapatan ng bayan. —Ezr 10:6.

7. Isa sa apat na anak ni Bebai na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:28, 44.

8. Anak ng kalaban ni Nehemias na si Tobia na Ammonita. Si Jehohanan ay nag-asawa ng isang babaing Israelita.—Ne 6:17-19.

9. Isang saserdote na nakapuwesto sa templo noong panahon ng pagpapasinaya sa muling-itinayong pader ng Jerusalem.—Ne 12:40-42.

JEHOIADA [Malaman Nawa ni Jehova].

1. Ama ng Benaias na halos laging ipinakikilala bilang "Benaias na anak ni Jehoiada," at isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David at siya ring pinuno ng hukbo ni Solomon. (2Sa 23:8, 20, 22, 23; 1Ha 2:35) Si Jehoiada mismo ay may kaugnayan sa pagkasaserdote, yamang tinatawag siyang "punong saserdote." Tinutukoy siya bilang "ang lider ng mga anak ni Aaron" at kabilang siya sa mga pumisan kay David nang maging hari ito sa buong Israel sa Hebron.—1Cr 27:5; 12:27, 38.

2. Isang tagapayo ni Haring David; lumilitaw na isang apo ng Blg. 1.—1Cr 27:33, 34.

3. Mataas na saserdote noong panahon nina Jehoram, Ahazias, Athalia, at Jehoas. Napangasawa ni Jehoiada ang anak ni Haring Jehoram na si Jehosheba, tinatawag ding Jehosabet (ang tanging nakaulat na pakikipag-asawa ng isang mataas na saserdote sa maharlikang pamilya). Si Jehoiada ay lalo nang nakilala sa pagpapabagsak kay Athalia at sa pagtataas sa tunay na pagsamba sa Juda. Pagkatapos na mapatay ang namamahalang anak ni Athalia na si Ahazias, pinatay ni Athalia ang lahat ng nalalabing maharlikang supling at iniluklok ang kaniyang sarili sa trono. Gayunman, kinuha ni Jehosheba, na kapatid mismo ni Ahazias bagaman maaaring hindi anak ni Athalia, ang sanggol na anak ni Ahazias na si Jehoas at itinago ito sa loob ng anim na taon. Noong ikapitong taon, natamo ni Jehoiada ang suporta ng mga Levita, ng mga pinuno ng tagapagbantay na Cariano at ng mga mananakbo, at gayundin ng mga ulo ng mga sambahayan ng Israel sa panig ng ama. Pagkatapos ay inilabas niya si Jehoas, na kanilang ipinroklama bilang hari. Sumunod ay iniutos ni Jehoiada na dalhin si Athalia sa labas ng bakuran ng templo at patayin.—2Ha 11:1-16; 2Cr 22:10–23:15.

Pagkatapos nito ay walang inaksayang panahon si Jehoiada upang isulong ang pagsamba kay Jehova. Muli niyang pinagtibay ang pakikipagtipan ng Israel kay Jehova, kung kaya giniba ng bayan ang bahay ni Baal at inalis ang mga altar, mga imahen, at ang pagkasaserdote nito. Nang magkagayon ay isinauli ni Jehoiada ang lahat ng paglilingkod sa templo. Nagkaroon siya ng malaking impluwensiya ukol sa ikabubuti ng buhay ni Jehoas. Kinumpuni ni Jehoiada at ng hari ang templo at gumawa ng sari-saring kagamitan para sa bahay ni Jehova. Nang dakong huli nang mamatay si Jehoiada sa edad na 130, binigyan siya ng natatanging karangalan na mailibing kasama ng mga hari "sapagkat gumawa siya ng mabuti sa Israel at sa tunay na Diyos at sa Kaniyang bahay." Ngunit nakalulungkot, kasama niyang namatay ang kaniyang mabuting impluwensiya, sapagkat pagkatapos ay nakinig si Jehoas sa mga prinsipe ng Juda at lumihis kay Jehova, hanggang sa punto pa nga na ipinag-utos nito ang pagpatay sa anak ni Jehoiada na si Zacarias, na nagpahayag ng pagsaway sa di-tapat na bayan.—2Ha 11:17–12:16; 2Cr 23:16–24:22.

4. Isang saserdoteng pinalitan ni Zefanias na anak ni Maaseias noong panahon ni Jeremias.—Jer 29:24-27.

JEHOIAKIM [posible, Ibinabangon ni Jehova]. Isa sa mga huling Judeanong hari, anak ni Josias kay Zebida, at dating tinatawag na Eliakim. (2Ha 23:34, 36; 1Cr 3:15) Ang masamang pamamahala ni Jehoiakim nang mga 11 taon (628-618 B.C.E.) ay kinakitaan ng mga kawalang-katarungan, paniniil, at pagpaslang. (2Cr 36:5; Jer 22:17; 52:2) Gayundin, sa panahon ng kaniyang paghahari ay nakaranas ang Juda ng labis na panliligalig mula sa mga pangkat ng mandarambong na Caldeo, Siryano, Moabita, at Ammonita.—2Ha 24:2.

Pagkamatay ni Haring Josias, sa di-malamang kadahilanan ay ginawang hari ng bayan ng Juda ang nakababatang kapatid ni Eliakim na si Jehoahaz. Pagkaraan ng mga tatlong buwan, dinalang bihag ni Paraon Neco (Necoh) si Haring Jehoahaz at ginawang hari ang 25-taóng-gulang na si Eliakim, anupat pinalitan ng Jehoiakim ang pangalan ng bagong tagapamahala. Nagpataw rin si Neco ng mabigat na multa sa kaharian ng Juda. Hiningi ni Haring Jehoiakim ang pilak at ang ginto para sa multang ito mula sa kaniyang mga sakop sa pamamagitan ng pagbubuwis. (2Ha 23:34-36; 2Cr 36:3-5) Sa kabila ng pinansiyal na pabigat na nakapasan na sa bayan, bumuo si Jehoiakim ng mga plano sa pagtatayo ng isang bago at maluhong palasyo. Malamang na upang panatilihing mababa ang gastusin, may-paniniil niyang ipinagkait ang mga kabayaran ng mga trabahador. Dahil dito, si Jehova, sa pamamagitan ni Jeremias, ay bumigkas ng kaabahan sa balakyot na tagapamahalang ito, na sinasabing ililibing itong gaya ng paglilibing sa asnong lalaki.—Jer 22:13-19.

Noong maagang bahagi ng paghahari ni Jehoiakim, nagbabala si Jeremias na malibang magsisi ang bayan, ang Jerusalem at ang kaniyang templo ay mawawasak. Pagkatapos nito ay pinagbantaang patayin ang propeta. Gayunman, ipinagtanggol ng prominenteng taong si Ahikam si Jeremias at iniligtas ang propeta mula sa panganib. Bago nito, ang katulad na panghuhula ni Urias ay labis na ikinagalit ni Jehoiakim anupat naging determinado siyang patayin ito. Bagaman ang takót na si Urias ay tumakas patungong Ehipto, hindi niya natakasan ang poot ng hari. Ipinag-utos ni Jehoiakim na ibalik si Urias at pagkatapos ay ipinapatay ito sa pamamagitan ng tabak.—Jer 26:1-24.

Ang ikaapat na taon ng paghahari ni Jehoiakim (625 B.C.E.) ay kinakitaan ng paglupig ni Nabucodonosor kay Paraon Neco sa isang pagbabaka may kinalaman sa pamumuno sa Sirya-Palestina. Naganap ang pagbabaka sa Carkemis sa tabi ng Eufrates, na mahigit sa 600 km (370 mi) sa H ng Jerusalem. (Jer 46:1, 2) Sa taon ding iyon, sinimulan ni Jeremias na idikta sa kaniyang kalihim na si Baruc ang mga salita ni Jehova na nakatuon laban sa Israel, sa Juda, at sa lahat ng bansa, anupat itinatala ang mga mensahe na nagsimulang ihatid mula noong ika-13 taon ng paghahari ni Josias (na nang panahong iyon ay mga anim na taóng gulang si Jehoiakim) patuloy. Pagkaraan ng halos isang taon, noong ikasiyam na buwang lunar (Kislev, Nobyembre/Disyembre), ang balumbong naglalaman ng idiniktang mensahe ay binasa sa harap ni Haring Jehoiakim. Nang makabasa si Jehudi ng tatlo o apat na tudling ng pahina, ang bahaging iyon ay pinutol at inihagis sa apoy na naglalagablab sa brasero ng bahay na pantaglamig ng hari. Kaya ang bawat bahagi ng buong balumbon ay napasaapoy. Ipinagwalang-bahala ni Jehoiakim ang mga pakiusap ng tatlo sa kaniyang mga prinsipe na huwag sunugin ang balumbon. Partikular niyang tinanggihan ang makahulang mga salita na tumukoy sa pagkatiwangwang ng Juda sa mga kamay ng hari ng Babilonya. Ipinahihiwatig nito na hindi pa umaahon si Nabucodonosor laban sa Jerusalem at hindi pa niya ginagawang basalyo si Jehoiakim.—Jer 36:1-4, 21-29.

Ipinakikita ng 2 Hari 24:1 na ginipit ni Nabucodonosor ang Judeanong hari "kung kaya si Jehoiakim ay naging lingkod [o basalyo] niya sa loob ng tatlong taon. Gayunman, tumalikod siya [si Jehoiakim] at naghimagsik laban sa kaniya [kay Nabucodonosor]." Maliwanag na ang ikatlong taóng ito ni Jehoiakim bilang isang basalyong hari sa ilalim ng Babilonya ang tinutukoy ni Daniel sa Daniel 1:1. Hindi maaaring iyon ang ikatlong taon ng 11-taóng paghahari ni Jehoiakim sa Juda, sapagkat nang panahong iyon ay isang basalyo si Jehoiakim, hindi sa Babilonya, kundi kay Paraon Neco ng Ehipto. Noon lamang *ikaapat* na taon ng pamamahala ni Jehoiakim sa Juda nang buwagin ni Nabucodonosor ang pamumuno ng Ehipto sa Sirya-Palestina sa pamamagitan ng tagumpay nito sa Carkemis (625 B.C.E. [lumilitaw na pagkaraan ng Nisan]). (Jer 46:2) Yamang ang paghihimagsik ni Jehoiakim laban sa Babilonya ay humantong sa kaniyang pagbagsak pagkaraan ng mga 11-taóng paghahari, ang pasimula ng kaniyang tatlong-taóng pagiging basalyo ng Babilonya ay malamang na nagsimula noong huling bahagi ng kaniyang ikawalong taon ng pamamahala, o maaga noong 620 B.C.E.

Sinasabi ng ulat ni Daniel (1:1, 2) na dumating si Nabucodonosor laban sa Jerusalem at kinubkob iyon at na si Jehoiakim, kasama ang ilan sa mga kagamitan sa templo, ay ibinigay sa mga kamay ng Babilonyong hari. Gayunman, inilalarawan ng ulat sa 2 Hari 24:10-15 ang pagkubkob sa Jerusalem ng mga Babilonyo at ipinakikita na ang anak ni

Jehoiakim na si Jehoiakin, na ang paghahari ay tumagal lamang nang tatlong buwan at sampung araw, ang siyang sumuko nang dakong huli at lumabas sa mga Babilonyo. Lumilitaw kung gayon na namatay si Jehoiakim sa panahon ng pagkubkob sa lunsod, marahil ay noong maagang bahagi nito. Ipinakikita ng hula ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias (22:18, 19; 36:30) na hindi tatanggap si Jehoiakim ng isang disenteng libing; ang bangkay niya ay maiiwang di-naaasikaso sa labas ng mga pintuang-daan ng Jerusalem, na nakalantad sa init ng araw sa maghapon at sa matinding lamig sa gabi. Hindi isiniwalat kung paano 'ibinigay sa kamay ni Nabucodonosor' si Jehoiakim. (Dan 1:2) Iyon ay maaaring sa diwa ng pagkamatay niya habang nasa pagkubkob at ng paghayo ng kaniyang mga anak sa pagkabihag pagkatapos nito, anupat dinanas ng angkan ni Jehoiakim ang pagkawala ng pagkahari sa mga kamay ni Nabucodonosor. Walang paraan upang matiyak ang tradisyong Judio (na iniulat ni Josephus) na pinatay ni Nabucodonosor si Jehoiakim at ipinag-utos na itapon ang bangkay nito sa labas ng mga pader ng Jerusalem. (*Jewish Antiquities,* X, 97 [vi, 3]) Paanuman sumapit ang kamatayan ni Jehoiakim, lumilitaw na ang mga tansong pangaw na dinala ni Nabucodonosor upang ipanggapos kay Jehoiakim ay hindi nagamit gaya ng isinaplano.—2Cr 36:6.

Kasunod ng pagkubkob sa Jerusalem noong "ikatlong taon" ni Jehoiakim (bilang basalyong hari), si Daniel at ang iba pang mga Judeano, kasama ang mga taong mahal at mga miyembro ng maharlikang pamilya, ay dinala bilang mga tapon sa Babilonya. Dahil walang ulat ng mas maagang pagkatapon sa Babilonya, lumilitaw na naganap ito noong maikling paghahari ni Jehoiakin, ang kahalili ni Jehoiakim.—2Ha 24:12-16; Jer 52:28.

Matapos sumuko ang anak ni Jehoiakim na si Jehoiakin, itinaas ni Nabucodonosor ang tiyo ni Jehoiakin na si Zedekias sa trono ng Juda. (2Cr 36:9, 10) Tinupad nito ang hula ni Jeremias na si Jehoiakim ay hindi magkakaroon ng sinumang uupo sa trono ni David. (Jer 36:30) Ang anak ni Jehoiakim na si Jehoiakin ay namahala nang tatlong buwan at sampung araw lamang.

JEHOIAKIN [malamang, Si Jehova ay Nagtatag Nang Matibay]. Anak ng Judeanong si Haring Jehoiakim kay Nehusta. (2Ha 24:6, 8; 2Cr 36:8) Tinatawag din siyang Jeconias (ibang anyo ng Jehoiakin) at Conias (pinaikling Jeconias).—Es 2:6; Jer 28:4; 37:1.

Sa edad na 18 ay naging hari si Jehoiakin at ipinagpatuloy niya ang masasamang gawain ng kaniyang ama. (2Ha 24:8, 9; 2Cr 36:9, tlb sa *Rbi8*) Ang ama ni Jehoiakin, si Jehoiakim, ay nagpasakop sa Babilonyong si Haring Nabucodonosor ngunit naghimagsik noong ikatlong taon ng kaniyang pagiging basalyo (618 B.C.E.). (2Ha 24:1) Nagbunga ito ng pagkubkob sa Jerusalem. Ang pananalitang "nang panahong iyon" (2Ha 24:10) ay maaaring tumutukoy, hindi sa maikling paghahari ni Jehoiakin, kundi sa kalakhang yugto na nakasasaklaw rito, samakatuwid ay nagpapahintulot na ang pagkubkob ay nagsimula noong panahon ng paghahari ng kaniyang amang si Jehoiakim, gaya ng waring ipinahihiwatig ng Daniel 1:1, 2. Lumilitaw na namatay si Jehoiakim sa panahon ng pagkubkob na ito at si Jehoiakin ay lumuklok naman sa trono ng Juda. Gayunman, nagwakas ang kaniyang pamamahala pagkaraan lamang ng tatlong buwan at sampung araw, nang sumuko siya kay Nabucodonosor noong 617 B.C.E. (noong buwan ng Adar, ayon sa isang kronikang Babilonyo). (2Ha 24:11, 12; 2Cr 36:9; *Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. Grayson, 1975, p. 102) Bilang katuparan ng salita ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias, siya ay dinala sa pagkatapon sa Babilonya. (Jer 22:24-27; 24:1; 27:19, 20; 29:1, 2) Ipinatapon din ang iba pang mga miyembro ng maharlikang sambahayan, mga opisyal ng korte, mga bihasang manggagawa, at mga mandirigma.—2Ha 24:14-16; tingnan ang NABUCODONOSOR.

Sinasabi ng rekord sa 2 Hari 24:12-16 na dinala ni Nabucodonosor sa pagkatapon ang mga bihag na ito, kasama ang "lahat ng kayamanan ng bahay ni Jehova at ang lahat ng kayamanan ng bahay ng hari." Ang ulat sa Daniel 1:1, 2 ay tumutukoy lamang sa "iba sa mga kagamitan" na dinala sa Babilonya. Maaaring ang paliwanag ay na ang mga kayamanang tinutukoy sa Ikalawang Hari ay partikular na nagsasangkot sa mga kagamitang ginto, na binigyang-diin sa ulat na iyon, at na ang iba pang mga kagamitan ay pinahintulutang maiwan. Ang isa pang posibilidad ay na, nang sumuko ang Jerusalem sa pagkubkob ng Babilonya (na sumapit bunga ng paghihimagsik ni Jehoiakim laban sa hari ng Babilonya), "ang ilan sa mga kagamitan ng bahay ni Jehova" ay dinala sa Babilonya, at pagkatapos ng maikling panahon, nang si Jehoiakin mismo ay ilipat sa Babilonya, ang iba pang "kanais-nais na mga kagamitan ng bahay ni Jehova" ay dinala rin. Ang posibilidad na ito ay ipinahihiwatig ng ulat sa 2 Cronica 36:6-10. Mula sa ulat ng Mga Cronica, lumilitaw na matapos niyang lupigin ang Jerusalem, lumisan si Nabucodonosor ngunit pagkatapos ay 'nagsugo siya at dinala si Jehoiakin sa Babilonya kasama ang kanais-nais na mga kagamitan ng bahay ni Jehova.' Sa katulad na paraan, pagkaraan ng sampung taon, noong pangwakas na panlulupig at pagwasak sa Jerusalem (607 B.C.E.), umuwi si Nabucodonosor sa Ribla "sa lupain ng Hamat," anupat ang mga detal-

ye ng pagtapos sa panlulupig ay ipinaubaya sa kaniyang pinuno ng tagapagbantay, si Nebuzaradan.—2Ha 25:8-21.

Samantalang nasa Babilonya, si Jehoiakin ay nagkaanak ng pitong lalaki. (1Cr 3:16-18) Sa ganitong paraan ay naingatan ang maharlikang linya na umaakay tungo sa Mesiyas. (Mat 1:11, 12) Ngunit, gaya ng ipinahiwatig ng hula, walang sinuman sa mga inapo ni Jehoiakin ang namahala kailanman mula sa makalupang Jerusalem. Samakatuwid, para bang si Jehoiakin ay hindi nagkaanak, na walang supling na hahalili sa kaniya bilang hari.—Jer 22:28-30.

Noong ikalimang taon ng pagkatapon ni Jehoiakin, sinimulan ni Ezekiel ang kaniyang gawaing panghuhula. (Eze 1:2) Pagkaraan ng mga 32 taon, maliwanag na noong 580 B.C.E., si Jehoiakin ay pinalaya mula sa bilangguan ng kahalili ni Nabucodonosor na si Evil-merodac (Awil-Marduk) at binigyan ng pinapaborang posisyon na higit sa lahat ng iba pang bihag na mga hari. Mula noon ay kumain siya sa mesa ni Evil-merodac at tumanggap ng pang-araw-araw na panustos.—2Ha 25:27-30; Jer 52:31-34.

May natagpuang mga dokumentong administratibo ng Babilonya na nagtatala ng mga rasyon para kay Jehoiakin at sa lima sa kaniyang mga anak.

JEHOIARIB [Makipaglaban Nawa si Jehova; Ipinakipaglaban ni Jehova ang [Aming] Usapin sa Batas]. Ang saserdote na ang sambahayan sa panig ng ama ay pinili sa pamamagitan ng palabunutan bilang una sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa noong panahon ng pamamahala ni David. (1Cr 24:1-3, 5-7) Ang ilan sa mga inapo ng sambahayang ito sa panig ng ama na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon, o isa pang saserdote na may gayunding pangalan, ay nanirahan sa Jerusalem. (1Cr 9:3, 10) Ang pangalan ay binabaybay na Joiarib sa katulad na talaan sa Nehemias 11:10.

JEHONADAB [Si Jehova ay Nakahanda (Marangal; Bukas-palad)], **JONADAB** [pinaikling anyo ng Jehonadab]. Sa tekstong Hebreo at sa maraming saling Ingles, ang dalawang baybay na ito ay parehong ginagamit upang tumukoy sa dalawang tao na nagtataglay ng pangalang ito.

1. Pamangkin ni David; anak ng kapatid nito na si Simeah. Si Jehonadab ay "isang taong napakarunong" ngunit tuso at mautak. Matapos hikayatin ang anak ni David na si Amnon na ipagtapat sa kaniya ang pagnanasa nito sa kapatid niya sa ama na si Tamar, iminungkahi ni Jehonadab ang pakana na sinunod naman ni Amnon para mapagsamantalahan niya si Tamar. Matapos ipapatay si Amnon ng tunay na kapatid ni Tamar na si Absalom bilang paghihiganti, dumating ang ulat kay David na pinatay ni Absalom ang lahat ng anak ng hari, ngunit naroon si Jehonadab upang magbigay-katiyakan na si Amnon lamang ang namatay. (2Sa 13:3-5, 14, 22, 28-33) Posibleng siya ang "Jonatan" sa 2 Samuel 21:21 at 1 Cronica 20:7.

2. Anak ni Recab; kasamahan ni Haring Jehu. Ang pagtatagpo nila ni Jehu ay hindi nagkataon lamang, sapagkat nagkusa si Jehonadab na 'dumating upang salubungin ito,' at dahil dito, tinanggap niya ang pagpapala ni Jehu. Ipinakita ng sumunod na mga pangyayari na si Jehonadab ay lubos na kaayon ni Jehu sa determinasyon nito na pawiin sa Israel ang pagsamba kay Baal. Sa bawat bagay na sinabi ni Jehu, agad na tumugon nang positibo si Jehonadab. "Ang iyo bang puso ay matuwid sa akin?" ang tanong ni Jehu. Sumagot siya, "Gayon nga." "Ibigay mo sa akin ang iyong kamay," ang sabi ni Jehu; at ibinigay ni Jehonadab dito ang kaniyang kamay. Pagkasakay ni Jehonadab sa karo ni Jehu, sinabi ni Jehu sa kaniya, "Sumama ka sa akin at tingnan mo ang hindi ko pagpapahintulot na magkaroon ng kaagaw si Jehova," at muli niyang ipinakita ang kaniyang pagsang-ayon. Nang dakong huli, nang makarating sila sa Samaria, at nagkakatipon na ang lahat ng mananamba ni Baal, hindi umurong si Jehonadab kundi sinamahan niya si Jehu sa loob ng bahay ni Baal at nanatili sa tabi nito sa pagpuksang sumunod dito. Si Jehu rin naman ay lubos na nagtiwala at nanalig kay Jehonadab.—2Ha 10:15-28.

Pagkaraan ng halos 300 taon, sa utos ni Jehova, ginamit ni Jeremias ang mga inapo ni Jehonadab, ang mga Recabita, bilang halimbawa ng katapatan sa mga utos ng kanilang ninuno, na ibang-iba sa pagkamasuwayin sa Diyos ng mga tao sa Juda at Jerusalem. Tinagubilinan ni Jehonadab ang mga Recabita na manirahan sa mga tolda, huwag maghasik ng binhi, huwag magtanim ng mga ubasan, at huwag uminom ng alak. Nang alukin sila ni Jeremias ng alak, tumanggi sila, anupat binanggit ang utos ng kanilang ninunong si Jehonadab. Dahil sa gayong katapatan ay nangako si Jehova: "Walang aalisin kay Jonadab na anak ni Recab na lalaking tatayong palagi sa harap ko."—Jer 35:1-19.

JEHONATAN [Si Jehova ay Nagbigay]. Sa Hebreo, ang pangalang ito at ang Jonatan ay kadalasang halinhinang ginagamit. Ang nakatala sa ibaba ay yaon lamang mga paglitaw kung saan ito isinalin bilang Jehonatan. Para sa mga paglitaw kung saan ang mas maikling anyo ang makikita, tingnan ang JONATAN.

1. Isa sa mga Levitang isinugo ni Jehosapat noong ikatlong taon ng paghahari nito upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga tao ng Juda.—2Cr 17:5, 7-9.

2. Isang kalihim na ang bahay ay ginawang bilangguan, kung saan pinanatili si Jeremias na nakakulong. (Jer 37:15, 20; 38:26) Malamang na ang bahay ay may mga silid sa ilalim ng lupa na angkop na gawing bilangguan.

3. Ulo ng isang sambahayan ng mga saserdote sa panig ng ama pagkaraan ng pagkatapon noong mga araw ng kahalili ni Jesua na si Joiakim.—Ne 12:10, 12, 18.

JEHORAM [Si Jehova ay Mataas (Dinakila)]. Ang pinaikling anyo ng pangalang ito ay Joram.

1. Isa sa dalawang saserdoteng pinili ni Jehosapat noong 934 B.C.E., na ikatlong taon ng paghahari nito, kasama ng pangunahing mga prinsipe at mga Levita, upang maging naglalakbay na mga guro ng "aklat ng kautusan ni Jehova."—2Cr 17:7-9.

2. Anak nina Ahab at Jezebel, na humalili sa kaniyang nakatatandang kapatid na si Ahazias bilang ikasampung hari ng hilagang kaharian ng Israel noong mga 917 B.C.E. Naghari siya nang 12 taon. (2Ha 1:17, 18; 3:1; 9:22) Hindi dapat ipagkamali ang haring ito ng Israel sa hari ng Juda na may gayunding pangalan, na kaniyang bayaw. (Tingnan ang Blg. 3.) Bagaman inalis ni Jehoram ang sagradong haligi ni Baal na itinindig ng kaniyang ama, patuloy niyang ginawa ang "masama sa paningin ni Jehova," anupat nangunyapit sa pagsamba sa guya na pinasimulan ni Jeroboam.—1Ha 12:26-29; 16:33; 2Ha 3:2, 3.

Si Haring Jehosapat ng Juda at ang hari ng Edom ay sumama kay Jehoram sa pagsalakay sa Moab na naging matagumpay dahil nilito ni Jehova ang kaaway sa pamamagitan ng isang nakikitang ilusyon. Tinagubilinan ng propeta ng Diyos na si Eliseo yaong mga nasa kampo ng Israel na humukay ng mga estero upang pagtipunan ng lubhang-kinakailangan at bigay-Diyos na tubig. Kinaumagahan, dahil sa tama ng liwanag ng araw sa tubig na ito, inakala ng mga Moabita na ang tubig ay dugo. Sa pag-aakalang nagpatayan ang mga kampo ng tatlong haring magkakaalyado, pumaroon ang mga Moabita sa kampo upang manamsam, subalit bumangon ang mga Israelita at pinatay ang maraming Moabita.—2Ha 3:4-27.

Si Naaman, ang pinuno ng hukbo ng Sirya, ay pumaroon kay Jehoram upang mapagaling mula sa ketong, dala ang liham na gayon ang nilalaman mula sa hari ng Sirya. Sa pag-aakala ni Jehoram na naghahamon ng away ang Siryanong tagapamahala, bumulalas siya, 'Ako ba ay Diyos na maaaring pumatay at magpanatiling buháy at magpagaling ng ketong?' Gayunman, hiniling ni Eliseo na isugo sa kaniya ni Jehoram si Naaman upang malaman ng Siryanong pinuno ng hukbo na ang tunay na Diyos ay talagang may propeta sa lupain, isa na may-kakayahang magsagawa ng gayong mga pagpapagaling.—2Ha 5:1-8.

Patiuna ring ipinaalam kay Jehoram ng propeta ni Jehova na si Eliseo ang tungkol sa mga pagmamaniobrang militar ng Sirya. (2Ha 6:8-12) Binigo ng Diyos ang ilang pagsalakay ng mga Siryano laban sa Israel noong panahon ng paghahari ni Jehoram.—2Ha 6:13–7:20.

Ngunit sa kabila ng maibiging-kabaitan ng Diyos, si Jehoram ay hindi nagsisi at hindi bumaling kay Jehova nang kaniyang buong puso hanggang sa araw na mamatay siya. Ang kaniyang kamatayan ay dumating nang biglaan at sa di-inaasahang paraan. Si Jehoram ay nasa Jezreel at nagpapagaling ng mga sugat na natamo niya sa pakikipagbaka sa mga Siryano. Sa kalaunan, humayo siya upang salubungin si Jehu at nagtanong, "May kapayapaan ba, Jehu?" Dahil sa negatibong sagot, tumakas si Jehoram ngunit pinana siya ni Jehu sa puso. Sa gayon "ang anak na ito ng isang mamamaslang" (2Ha 6:32) ay pinatay, ang kaniyang bangkay ay inihagis sa bukid ni Nabot.—2Ha 9:14-26.

3. Ang panganay na anak ni Jehosapat na sa edad na 32 ay naging hari ng Juda. (2Cr 21:1-3, 5, 20) Lumilitaw na sa loob ng maraming taon ay may kaugnayan si Jehoram sa paanuman sa pagkahari ng kaniyang ama. (2Ha 1:17; 8:16) Ang walong taon ng pamamahala na ibinibilang na kay Jehoram ay mula noong 913 B.C.E. (2Ha 8:17) Kaya noong mga taóng ito, kapuwa ang hilaga at timugang mga kaharian ay may mga tagapamahala na magkapangalan. Magbayaw rin sila dahil napangasawa ni Jehoram ng Juda si Athalia, na anak nina Ahab at Jezebel at kapatid ni Jehoram ng Israel.—2Ha 8:18, 25, 26; tingnan ang Blg. 2.

Sa bahagyang paraan dahil sa masamang impluwensiya ng kaniyang asawang si Athalia, hindi itinaguyod ni Jehoram ang matuwid na mga daan ng kaniyang amang si Jehosapat. (2Ha 8:18) Hindi lamang pinaslang ni Jehoram ang kaniyang anim na kapatid at ilang prinsipe ng Juda kundi itinalikod din niya ang kaniyang mga sakop mula kay Jehova tungo sa huwad na mga diyos. (2Cr 21:1-6, 11-14) Ang buong paghahari niya ay niligalig kapuwa ng kaguluhan sa loob at labas ng bansa. Una, nagrebelde ang Edom; pagkatapos ay naghimagsik ang Libna laban sa Juda. (2Ha 8:20-22) Sa isang liham kay Jehoram, nagbabala ang propetang si Elias: "Narito! sasaktan ni Jehova nang matindi ang iyong bayan at ang iyong mga anak at ang iyong mga asawa at ang lahat ng iyong pag-aari." Bukod diyan, ikaw, Haring Jehoram, "ay magkakaroon ng maraming sakit, na may karamdaman sa iyong bituka, hang-

gang sa lumuwa ang iyong bituka dahil sa sakit araw-araw."—2Cr 21:12-15.

Lahat ay nangyari nang gayung-gayon. Hinayaan ni Jehova na daluhungin ng mga Arabe at mga Filisteo ang lupain at kuning bihag ang mga asawa at mga anak ni Jehoram. Tanging ang bunsong anak ni Jehoram, si Jehoahaz (tinatawag ding Ahazias), ang pinahintulutan ng Diyos na makatakas, gayunman, ito ay isang pagpaparayang ginawa alang-alang lamang sa tipan ukol sa Kaharian na ipinakipagtipan kay David. "Pagkatapos ng lahat ng ito ay sinalot [si Jehoram] ni Jehova sa kaniyang bituka ng isang sakit na walang kagalingan." Pagkaraan ng dalawang taon, "ang kaniyang bituka ay lumuwa" at sa kalaunan ay namatay siya. Gayon nagwakas ang buhay ng balakyot na taong ito, na 'pumanaw nang hindi siya kinalulugdan.' Inilibing siya sa Lunsod ni David, "ngunit hindi sa mga dakong libingan ng mga hari." Si Ahazias na kaniyang anak ang naging hari kahalili niya.—2Cr 21:7, 16-20; 22:1; 1Cr 3:10, 11.

JEHOSABET [Si Jehova ay Sagana]. Anak na babae ni Haring Jehoram at asawa ng mataas na saserdoteng si Jehoiada. Tinatawag din siyang Jehosheba.—2Cr 22:10-12; 2Ha 11:1-3; tingnan ang JEHOSHEBA.

JEHOSAPAT [Si Jehova ay Hukom].

1. Anak ni Ahilud na naglingkod bilang isang tagapagtala noong panahon ng mga paghahari nina David at Solomon.—2Sa 8:16; 20:24; 1Ha 4:3; 1Cr 18:15.

2. Isa sa 12 kinatawan ni Haring Solomon. Sa isang buwan bawat taon, ang "anak ni Parua" na ito ay naglalaan ng pagkain para sa hari at sa sambahayan nito mula sa teritoryo ng Isacar.—1Ha 4:7, 17.

3. Anak ng Judeanong si Haring Asa kay Azuba na anak ni Silhi. Sa edad na 35 ay hinalinhan ni Jehosapat ang kaniyang ama sa trono at namahala sa loob ng 25 taon, mula noong 936 B.C.E. (1Ha 22:42; 2Cr 20:31) Ang kaniyang paghahari ay kasabayan niyaong sa mga Israelitang haring sina Ahab, Ahazias, at Jehoram. (1Ha 22:41, 51; 2Ha 3:1, 2; 2Cr 17:3, 4) Kinakitaan ito ng katatagan, kasaganaan, kaluwalhatian, at relatibong pakikipagpayapaan sa kalapit na mga lupain. Tumanggap si Jehosapat ng mga kaloob mula sa kaniyang mga sakop at tributo mula sa mga Filisteo at mga Arabe.—2Cr 17:5, 10, 11.

Mga Naisagawa. Pinalakas ni Jehosapat ang kaniyang katayuan sa pamamagitan ng paglalagay ng mga hukbong militar sa mga nakukutaang lunsod ng Juda, gayundin ng mga garison kapuwa sa lupain ng Juda at sa teritoryo ng Israel na binihag ng kaniyang amang si Asa. Sa Jerusalem, isang malaking lupon ng magigiting na mandirigma ang naglingkod ukol sa mga gawain ng kaharian; at sa Juda, nagtayo si Jehosapat ng mga nakukutaang dako at mga imbakang lunsod.—2Cr 17:1, 2, 12-19.

Hindi gaya ng mga Israelitang hari ng hilagang kaharian, nagpamalas si Jehosapat ng malaking pagkabahala sa tunay na pagsamba. (2Cr 17:4) Nagatas siya ng mga prinsipe, mga Levita, at mga saserdote upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga lunsod ng Juda. (2Cr 17:7-9) Nagpabanal din si Jehosapat ng mga banal na handog (2Ha 12:18) at personal na naglakbay sa buong nasasakupan niya, na ipinag-uutos sa kaniyang mga sakop na manumbalik kay Jehova nang may katapatan. (2Cr 19:4) Lakas-loob na ipinagpatuloy ni Jehosapat ang kampanya laban sa idolatriya na pinasimulan ni Asa. (1Ha 22:46; 2Cr 17:6) Ngunit malalim ang pagkakaugat sa mga Israelita ng di-wastong pagsamba sa matataas na dako anupat hindi ito permanenteng naalis ng mga pagsisikap ni Jehosapat.—1Ha 22:43; 2Cr 20:33.

Nasaksihan din noong paghahari ni Jehosapat ang pagpapasinaya ng mas mainam na sistemang hudisyal. Ang hari mismo ang nagdiin sa mga hukom ng kahalagahan ng pagiging walang pagtatangi at malaya sa panunuhol, yamang sila ay humahatol, hindi para sa tao, kundi para kay Jehova.—2Cr 19:5-11.

Pinatunayan ni Jehosapat na isa siyang haring nananalig kay Jehova. Nang pagbantaan ang Juda ng pinagsama-samang mga hukbo ng Ammon, Moab, at ng bulubunduking pook ng Seir, mapagpakumbaba niyang kinilala ang kahinaan ng bansa sa harap ng ganitong panganib at nanalangin kay Jehova ukol sa tulong. Pagkatapos nito ay ipinakipaglaban ni Jehova ang Juda sa pamamagitan ng pagpapasapit ng kalituhan sa mga hukbo ng kaaway anupat pinatay ng mga ito ang isa't isa. Dahil dito, ang nakapalibot na mga bansa ay natakot, at patuloy na nagtamasa ng kapayapaan ang Juda.—2Cr 20:1-30.

Kaugnayan sa Sampung-Tribong Kaharian. Nagpanatili si Jehosapat ng pakikipagpayapaan sa hilagang kaharian at may-kamangmangang nakipag-alyansa siya kay Ahab ukol sa pag-aasawa. (1Ha 22:44; 2Cr 18:1) Sa dahilang ito, sa ilang okasyon ay nahikayat siyang makipag-alyansa sa kaharian ng Israel.

Noong isang pagdalaw sa hilagang kaharian ilang panahon pagkaraan ng pag-aasawa ng anak ni Ahab na si Athalia sa panganay ni Jehosapat na si Jehoram, sumang-ayon siyang samahan si Haring Ahab sa isang militar na pakikipagsapalaran upang bawiin ang Ramot-gilead mula sa mga Siryano. Gayunman, bago aktuwal na humayo, hiniling ni Jehosapat na sumangguni si Ahab kay Jehova.

Apat na raang propeta ang tumiyak na si Ahab ay magtatagumpay. Ngunit ang tunay na propeta ni Jehova na si Micaias, na kinapopootan ni Ahab ngunit ipinatawag dahil sa pagpupumilit ni Jehosapat, ay humula ng tiyak na pagkatalo. Gayunpaman, si Jehosapat, marahil upang hindi niya masira ang naunang niyang pangako na samahan si Ahab, ay humayo sa pagbabaka na nakadamit ng maharlikang mga kasuutan. Yamang nag-ingat si Ahab sa pamamagitan ng pagbabalatkayo, may-kamaliang ipinalagay ng mga Siryano na si Jehosapat ang hari ng Israel kung kaya isinailalim nila siya sa pinakamabigat na pagsalakay. Muntik nang mamatay si Jehosapat, at si Ahab, sa kabila ng pagbabalatkayo, ay nasugatan ng ikamamatay. (1Ha 22:2-37; 2Cr 18) Pagbalik sa Jerusalem, sinaway si Jehosapat sa kaniyang may-kamangmangang pakikipag-alyansa sa balakyot na si Ahab, anupat sinabi sa kaniya ng tagapangitaing si Jehu: "Sa balakyot ba dapat ibigay ang tulong, at yaon bang mga napopoot kay Jehova ang dapat mong ibigin? At dahil dito ay may galit laban sa iyo mula kay Jehova mismo."—2Cr 19:2.

Nang maglaon, si Jehosapat ay naging kasosyo ni Haring Ahazias, ang kahalili ni Ahab, sa negosyong paggawa ng mga barko sa Ezion-geber sa Gulpo ng ʽAqaba. Ngunit hindi sinang-ayunan ni Jehova ang pakikipag-alyansang ito ukol sa paglalayag sa balakyot na si Ahazias. Dahil dito, bilang katuparan ng hula, ang mga barko ay nagiba.—1Ha 22:48, 49; 2Cr 20:35-37; tingnan ang AHAZIAS Blg. 1.

Ilang panahon pagkaraan nito, sumama si Jehosapat sa kahalili ni Ahazias sa trono, si Jehoram, at sa hari ng Edom sa isang militar na pananalakay upang sugpuin ang paghihimagsik ng Moabitang si Haring Mesa laban sa sampung-tribong kaharian. Ngunit ang mga hukbo ng alyansa ay nasukol sa isang ilang na walang tubig. Sa gayon ay tumawag si Jehosapat ng isang propeta ni Jehova. Dahil lamang sa pakundangan kay Jehosapat kung kaya hinanap ng propetang si Eliseo ang pagkasi ng Diyos, at ang sumunod niyang payo ang nagligtas sa tatlong hari at sa mga hukbo ng mga ito mula sa kapahamakan.—2Ha 3:4-25.

Naging Hari si Jehoram. Samantalang nabubuhay pa si Jehosapat ibinigay niya ang pagkahari sa panganay niyang si Jehoram, ngunit sa iba pa niyang mga anak ay nagbigay siya ng mahahalagang kaloob at mga nakukutaang lunsod sa Juda. (2Ha 8:16; 2Cr 21:3) Partikular noong pagkamatay at pagkalibing ni Jehosapat sa Lunsod ni David, ang alyansa sa sambahayan ni Ahab ukol sa pag-aasawa ay naging kapaha-pahamak para sa kaharian ng Juda. Sa ilalim ng impluwensiya ni Athalia, pinanumbalik ni Jehoram ang idolatrosong mga gawain.—1Ha 22:50; 2Cr 21:1-7, 11.

4. Ama ng Israelitang si Haring Jehu.—2Ha 9:2, 14.

JEHOSAPAT, MABABANG KAPATAGAN NI. Maliwanag na isang makasagisag na lugar. Tinawag din itong "mababang kapatagan ng pasiya." (Joe 3:2, 14) Yamang may kaugnayan ito sa paglalapat ng Diyos ng kahatulan, angkop itong tukuyin bilang ang "mababang kapatagan ni Jehosapat," sapagkat ang pangalang Jehosapat ay nangangahulugang "Si Jehova ay Hukom." Gayundin, noong panahon ng paghahari ni Jehosapat, iniligtas ni Jehova ang Juda at Jerusalem mula sa pinagsama-samang mga hukbo ng Ammon, Moab, at ng bulubunduking pook ng Seir, anupat nilito niya ang mga hukbo ng kaaway upang magpatayan ang mga ito.—2Cr 20:1-29.

Sa makasagisag na "mababang kapatagan ni Jehosapat," hahatulan ni Jehova ng pagkapuksa ang mga bansa dahil sa pagmamalupit nila sa kaniyang bayan. Ang mababang kapatagan mismo ay magsisilbing isang malaki at makasagisag na pisaan ng ubas kung saan dudurugin ang mga bansa na gaya ng mga kumpol ng ubas. Waring hindi naman makatuwiran na iugnay sa literal na Libis ng Kidron, Libis ng Hinom, o sa Libis ng Jezreel ang "mababang kapatagan ni Jehosapat," gaya ng ginagawa ng iba. Napakaliit ng mga libis na ito para magkasiya roon ang "lahat" ng mga bansa.—Joe 3:1-3, 12-14; ihambing ang Apo 14:18-20.

JEHOSHEBA [Si Jehova ay Sagana]. Asawa ng mataas na saserdoteng si Jehoiada; anak na babae ni Haring Jehoram ng Juda, bagaman maaaring hindi sa asawa nitong si Athalia. Ang kaniyang pangalan ay binabaybay rin na "Jehosabet." (2Cr 22:11) Pagkamatay ng kaniyang kapatid (o kapatid sa ama) na si Haring Ahazias, itinago ni Jehosheba ang sanggol na anak ni Ahazias na si Jehoas upang matakasan nito ang pagpatay ni Athalia sa maharlikang mga supling. Pinanatiling nakatago nina Jehoiada at Jehosheba sa kanilang silid sa templo sa loob ng anim na taon ang kanilang pamangkin bago ito inilabas ni Jehoiada upang maiproklama bilang hari. (2Ha 11:1-3; 2Cr 22:10-12) Sa patnubay ng Diyos, ang ikinilos ni Jehosheba, pati na rin ng kaniyang asawa, ay nag-ingat ng maharlikang angkan mula kay David hanggang sa Mesiyas.

JEHOSUA [Si Jehova ay Kaligtasan]. Anak ni Nun; isang Efraimita na humalili kay Moises at umakay sa mga Israelita patungo sa Lupang Pangako. Ang kaniyang orihinal na pangalan ay Hosea, ngunit tinawag siya ni Moises na Jehosua, o Josue (isang maikling anyo ng Jehosua).—Bil 13:8, 16; Deu 34:9; Jos 1:1, 2; tingnan ang JOSUE Blg. 1.

JEHOVA [ang anyong *causative,* ang aspektong imperpektibo, ng pandiwang Heb. na *ha·wah′* (maging); nangangahulugang “Kaniyang Pinangyayaring Magkagayon”]. Ang personal na pangalan ng Diyos. (Isa 42:8; 54:5) Bagaman tinutukoy siya sa Kasulatan sa pamamagitan ng naglalarawang mga titulo gaya ng “Diyos,” “Soberanong Panginoon,” “Maylalang,” “Ama,” “Makapangyarihan-sa-lahat,” at “Kataas-taasan,” lubusang nabubuod at naipapahayag ang kaniyang personalidad at mga katangian—kung sino at kung ano siya—tangi lamang sa personal na pangalang ito.—Aw 83:18.

Tamang Bigkas sa Banal na Pangalan. Sa Tagalog, ang pinakakilaláng bigkas sa banal na pangalan ay “Jehova,” bagaman “Yahweh” ang mas gusto ng karamihan sa mga iskolar sa Hebreo. Sa pinakamatatandang manuskritong Hebreo, ang banal na pangalan ay masusumpungan sa anyong apat na katinig, karaniwang tinatawag na Tetragrammaton (mula sa Griegong *te·tra-,* nangangahulugang “apat,” at *gram′ma,* “titik”). Ang apat na titik na ito (isinusulat mula sa kanan pakaliwa) ay יהוה at maaaring tumbasan sa Tagalog ng transliterasyong *YHWH* (o, *JHVH*).

Samakatuwid, alam natin ang mga katinig na Hebreo ng pangalan. Ang tanong ay, Anong mga patinig ang dapat ilakip sa mga katinig na iyon? Noong ikalawang kalahatian lamang ng unang milenyo C.E. sinimulang gamitin sa Hebreo ang mga tuldok-patinig. (Tingnan ang HEBREO, II [Titik at Sulat na Hebreo].) Bukod diyan, dahil sa isang pamahiing relihiyoso na nagsimula maraming siglo bago nito, ang mga tuldok-patinig na inilagay sa mga manuskritong Hebreo ay hindi nakatutulong para matiyak kung aling mga patinig ang dapat gamitin sa banal na pangalan.

Ikinubli ng pamahiin ang pangalan. Noong panahong iyon, nagkaroon ng pamahiin ang mga Judio na hindi man lamang dapat bigkasin ang banal na pangalan (kinakatawanan ng Tetragrammaton). Hindi matiyak kung ano ang orihinal na dahilan kung bakit inihinto ang paggamit sa pangalan. Naniniwala ang ilan na ang pangalan ay itinuring na napakasagrado upang bigkasin ng di-sakdal na mga labi. Gayunman, walang katibayan sa Hebreong Kasulatan na ang mga tunay na lingkod ng Diyos ay nag-atubiling bigkasin ang kaniyang pangalan. Ipinakikita ng di-Biblikal na mga dokumentong Hebreo, gaya ng tinatawag na Lachish Letters, na ang pangalan ay ginagamit sa karaniwang mga liham sa Palestina noong huling bahagi ng ikapitong siglo B.C.E.

Sinasabi naman ng iba na ang layunin nito ay upang ilihim ang pangalan sa mga taong di-Judio dahil baka gamitin nila ito sa maling paraan. Gayunman, si Jehova mismo ang nagsabi na ‘ipahahayag niya ang kaniyang pangalan sa buong lupa’ (Exo 9:16; ihambing ang 1Cr 16:23, 24; Aw 113:3; Mal 1:11, 14), anupat makikilala ito maging ng kaniyang mga kalaban. (Isa 64:2) Sa katunayan, ang pangalan ay kilala at ginagamit ng mga bansang pagano bago ang Karaniwang Panahon at noong unang mga siglo ng Karaniwang Panahon. (*The Jewish Encyclopedia,* 1976, Tomo XII, p. 119) Naniniwala naman ang iba na ang layunin nito ay protektahan ang pangalan upang hindi iyon gamitin sa mga ritwal ng mahika. Gayunman, ito’y mahinang pangangatuwiran, sapagkat maliwanag na miyentras nagiging mahiwaga ang pangalan dahil sa hindi paggamit niyaon, lalo namang nagiging kaakit-akit iyon sa mga nagsasagawa ng mahika.

Kailan nagsimula ang ganitong pamahiin? Kung paanong hindi matiyak ang orihinal na dahilan o mga dahilan kung bakit inihinto ang paggamit sa banal na pangalan, hindi rin matiyak kung kailan talaga nagsimula ang mapamahiing pangmalas na ito. Naniniwala ang ilan na nagsimula ito pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya (607-537 B.C.E.). Gayunman, ang teoriyang ito ay salig sa diumano’y pagkaunti ng paggamit sa pangalan ng Diyos ng mas huling mga manunulat ng Hebreong Kasulatan, isang pangmalas na mapatutunayang hindi makatuwiran. Halimbawa, maliwanag na ang Malakias ay isa sa huling mga aklat ng Hebreong Kasulatan na isinulat (noong huling kalahatian ng ikalimang siglo B.C.E.), ngunit napakaraming beses na ginamit dito ang banal na pangalan.

Sinasabi ng maraming reperensiyang akda na ang pangalan ay hindi na ginagamit noong mga 300 B.C.E.

Pirasong pilak na kababasahan ng pangalan ng Diyos; natagpuan sa Jerusalem at maliwanag na mula noong ikapito o ikaanim na siglo B.C.E.

Ang katibayan diumano para sa petsang ito ay ang hindi paglitaw ng Tetragrammaton (o ng transliterasyon nito) sa Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan, na sinimulan noong mga 280 B.C.E. Totoo na ang pinakakumpletong mga kopyang manuskrito ng *Septuagint* na taglay natin ngayon ay lubusang sumunod sa kaugaliang halinhan ng mga salitang Griego na *Ky′ri·os* (Panginoon) o *The·os′* (Diyos) ang Tetragrammaton. Ngunit ang pangunahing mga manuskritong ito ay mula lamang noong ikaapat at ikalimang siglo C.E. May natuklasang mas sinaunang mga kopya, bagaman pira-piraso na lamang, na nagpapatunay na ang banal na pangalan ay lumilitaw sa *pinakaunang* mga kopya ng *Septuagint.*

Ang isa sa mga ito ay ang pira-pirasong labí ng isang balumbong papiro ng isang bahagi ng Deuteronomio, itinala bilang ang P. Fouad Inventory No. 266. (LARAWAN, Tomo 1, p. 326) Palaging ginagamit dito ang Tetragrammaton, na nakasulat sa kuwadradong mga titik Hebreo, sa bawat paglitaw nito sa tekstong Hebreo na isinalin. Ang papirong ito, ayon sa mga iskolar, ay mula noong unang siglo B.C.E., at sa gayon ay isinulat nang apat o limang siglo ang kaagahan kaysa sa unang nabanggit na mga manuskrito.—Tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1562-1564.

Kailan itinigil ng mga Judio sa pangkalahatan ang pagbigkas sa personal na pangalan ng Diyos?

Samakatuwid, walang matibay na ebidensiya na naglaho na o hindi na ginagamit ang banal na pangalan noong yugtong B.C.E., kahit man lamang sa anyong nasusulat. Waring noong unang siglo C.E. nagsimulang lumitaw ang katibayan ng mapamahiing saloobin may kaugnayan sa pangalan. Nang iulat ni Josephus, isang Judiong istoryador na nagmula sa isang makasaserdoteng pamilya, ang pagsisiwalat ng Diyos kay Moises sa lugar ng nagniningas na palumpong, sinabi niya: "Sa gayon ay isiniwalat ng Diyos sa kaniya ang Kaniyang pangalan, na noon ay hindi pa naririnig ng mga tainga ng mga tao, at na ipinagbabawal na bigkasin ko." (*Jewish Antiquities,* II, 276 [xii, 4]) Gayunman, bukod sa hindi tumpak ang sinabi ni Josephus na wala pang nakaaalam sa banal na pangalan bago ang panahon ni Moises, ang pananalita niya ay malabo at hindi nito isinisiwalat nang malinaw kung ano ang pangkalahatang saloobin noong unang siglo tungkol sa pagbigkas o paggamit sa banal na pangalan.

Ang Judiong Mishnah, isang koleksiyon ng rabinikong mga turo at tradisyon, ay waring mas tuwiran hinggil sa bagay na ito. Sinasabing tinipon ito ng isang rabbi na kilala bilang si Juda na Prinsipe, na nabuhay noong ikalawa at ikatlong siglo C.E. Ang ilan sa materyal ng Mishnah ay malinaw na nauugnay sa mga pangyayari bago ang pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito noong 70 C.E. Ngunit tungkol sa Mishnah, isang iskolar ang nagsabi: "Napakahirap pagpasiyahan kung ano talaga ang kahalagahan sa ulat ng kasaysayan ng anumang tradisyon na nakatala sa Mishnah. Ang paglipas ng panahon na maaaring nagpalabo o pumilipit sa mga alaala tungkol sa mga panahong lubhang naiiba; ang pulitikal na mga kaligaligan, mga pagbabago, at mga kalituhan na resulta ng dalawang rebelyon at dalawang panlulupig ng mga Romano; ang mga pamantayang itinaguyod ng partidong Pariseo (na ang mga opinyon ay iniuulat ng Mishnah) na hindi kaayon niyaong sa partidong Saduceo . . .—ito ay mga salik na dapat isaalang-alang sa pagtaya sa kaurian ng mga pananalita sa Mishnah. Bukod diyan, ang marami sa nilalaman ng Mishnah ay para lamang sa larangan ng akademikong talakayan, anupat (tila) hindi ito gaanong nag-aangkin na nag-uulat ito ng mga kaugalian may kaugnayan sa kasaysayan." (*The Mishnah,* isinalin ni H. Danby, London, 1954, p. xiv, xv) Ang ilan sa mga tradisyon ng Mishnah may kinalaman sa pagbigkas sa banal na pangalan ay gaya ng sumusunod:

May kaugnayan sa taunang Araw ng Pagbabayad-Sala, ang salin ni Danby sa Mishnah ay nagsasabi: "At kapag narinig ng mga saserdote at ng taong-bayan na nakatayo sa Looban ng Templo ang Binigkas na Pangalan mula sa bibig ng Mataas na Saserdote, nakagawian nilang lumuhod at yumukod at sumubsob sa kanilang mukha at magsabi, 'Pagpalain nawa ang pangalan ng kaluwalhatian ng kaniyang kaharian magpakailan-kailanman!'" (*Yoma* 6:2) Tungkol sa pang-araw-araw na mga pagpapalang binibigkas ng mga saserdote, ang *Sotah* 7:6 ay nagsasabi: "Sa Templo, binibigkas nila ang Pangalan gaya ng pagkakasulat dito, ngunit sa mga probinsiya naman, sa pamamagitan ng isang salitang inihalili." Sinasabi ng *Sanhedrin* 7:5 na ang isang mamumusong ay hindi nagkasala 'malibang binigkas niya ang Pangalan,' at na sa paglilitis may kinalaman sa paratang na pamumusong, isang pangalang panghalili ang gagamitin hanggang sa marinig ang lahat ng ebidensiya; pagkatapos, ang pangunahing saksi ay tatanungin nang sarilinan upang 'tuwirang sabihin kung ano ang narinig niya,' anupat maipapalagay na gagamitin niya ang banal na pangalan. Ang *Sanhedrin* 10:1, sa pagtatala sa mga "walang bahagi sa sanlibutang darating," ay naglalahad: "Sinasabi ni Abba Saul: Pati siya na bumibigkas sa Pangalan gamit ang wastong mga titik nito." Gayunman,

Ilang bahagi ng Mga Awit, mula sa Dead Sea Scroll. Paulit-ulit na lumilitaw rito ang Tetragrammaton sa naiibang sinaunang mga titik Hebreo

sa kabila ng negatibong mga pangmalas na ito, masusumpungan din sa unang seksiyon ng Mishnah ang positibong utos na "dapat batiin ng isang tao ang kaniyang kapuwa sa pamamagitan ng [paggamit ng] Pangalan [ng Diyos]," pagkatapos ay binanggit ang halimbawa ni Boaz (Ru 2:4).—*Berakhot* 9:5.

Kung paniniwalaan natin ang mga ito, maaaring isinisiwalat ng tradisyonal na mga pangmalas na ito na nagkaroon ng pamahiing iwasan ang paggamit ng banal na pangalan ilang panahon bago wasakin ang templo ng Jerusalem noong 70 C.E. Magkagayunman, mga saserdote ang pangunahin nang tuwirang tinutukoy na gumagamit ng pangalang panghalili kapalit ng banal na pangalan, at nangyayari lamang iyan sa mga probinsiya. Karagdagan pa, kuwestiyunable ang kahalagahan sa ulat ng kasaysayan ng mga tradisyon ng Mishnah, gaya ng nakita na natin.

Samakatuwid, walang matibay na saligan upang magtakda ng panahong mas maaga kaysa sa una at ikalawang siglo C.E. para sa pag-unlad ng mapamahiing pangmalas na nagsasabing dapat ihinto ang paggamit sa banal na pangalan. Gayunman, talagang dumating ang panahon na kapag ang isang Judio ay nagbabasa ng Hebreong Kasulatan sa orihinal na wika, hinahalinhan niya ng *'Adho·nai'* (Soberanong Panginoon) o *'Elo·him'* (Diyos) ang banal na pangalan na kinakatawanan ng Tetragrammaton sa halip na bigkasin iyon. Kaayon nito, nang simulan ang paglalagay ng mga tuldok-patinig noong ikalawang kalahatian ng unang milenyo C.E., inilakip ng mga tagakopyang Judio sa Tetragrammaton ang mga tuldok-patinig ng alinman sa *'Adho·nai'* o *'Elo·him',* maliwanag na upang ihudyat sa mambabasa na sambitin ang mga salitang iyon sa halip na bigkasin ang banal na pangalan. Sabihin pa, kung ang *mas huling* mga kopya ng Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan ang gagamitin, makikita ng mambabasa na ang lahat ng Tetragrammaton ay pinalitan na ng *Ky'ri·os* at *The·os'.* —Tingnan ang PANGINOON.

Ang mga salin sa ibang mga wika, gaya ng Latin na *Vulgate,* ay sumunod sa halimbawa ng mas huling mga kopyang ito ng Griegong *Septuagint.* Dahil dito, ang Katolikong *Douay Version* (ng 1609-1610) sa Ingles, na ibinatay sa Latin na *Vulgate,* ay hindi kababasahan ng banal na pangalan, samantalang ang *King James Version* (1611) naman ay gumagamit ng PANGINOON o DIYOS (sa malalaking titik at pinaliit na malalaking titik) upang kumatawan sa Tetragrammaton sa Hebreong Kasulatan, maliban sa apat na paglitaw nito.

Ano ang wastong bigkas sa pangalan ng Diyos?

Noong ikalawang kalahatian ng unang milenyo C.E., pinasimulan ng mga Judiong iskolar ang isang sistema ng paglalagay ng mga tuldok sa

tekstong Hebreo na puro katinig upang kumatawan sa di-isinusulat na mga patinig. Ngunit pagdating sa pangalan ng Diyos, sa halip na ilakip ang wastong mga marka ng patinig para rito, ibang mga marka ng patinig ang inilagay nila upang ipaalaala sa mambabasa na ang dapat niyang sabihin ay *'Adho·nai'* (nangangahulugang "Soberanong Panginoon") o *'Elo·him'* (nangangahulugang "Diyos").

Sa Codex Leningrad B 19A, ng ika-11 siglo C.E., ang Tetragrammaton ay nilagyan ng mga tuldok-patinig upang basahin ito bilang *Yehwah', Yehwih',* at *Yeho·wah'.* Sa edisyon naman ni Ginsburg ng tekstong Masoretiko, ang banal na pangalan ay nilagyan ng mga tuldok-patinig upang basahin bilang *Yeho·wah'.* (Gen 3:14, tlb sa *Rbi8*) Karaniwan nang pinapaboran ng mga iskolar sa Hebreo ang "Yahweh" bilang ang pinakaposibleng bigkas. Itinatawag-pansin nila na ang pinaikling anyo ng pangalan ay Yah (Jah naman sa anyong Latin), gaya sa Awit 89:8 at sa pananalitang *Ha·lelu-Yah'* (nangangahulugang "Purihin ninyo si Jah!"). (Aw 104:35; 150:1, 6) Bukod diyan, ang mga anyong *Yehoh', Yoh, Yah,* at *Ya'hu,* na matatagpuan sa Hebreong baybay ng mga pangalang Jehosapat, Josapat, Sepatias, at iba pa, ay pawang mahahalaw sa Yahweh. Waring ganito rin ang ipinahihiwatig ng mga transliterasyong Griego na itinumbas ng sinaunang mga manunulat na Kristiyano sa banal na pangalan, anupat gumamit sila ng mga baybay na gaya ng *I·a·be'* at *I·a·ou·e',* na katunog ng Yahweh kung bibigkasin sa Griego. Gayunman, hindi lubusang nagkakaisa ang mga iskolar sa bagay na ito, anupat ang ilan ay pabor sa iba pang mga bigkas, gaya ng "Yahuwa," "Yahuah," o "Yehuah."

Yamang hindi na posibleng matiyak ngayon kung ano ang bigkas sa pangalan, waring wala namang dahilan upang ihinto ang paggamit sa Tagalog ng kilalang-kilalang anyo na "Jehova" at sa halip ay gumamit ng iba pang iminumungkahing bigkas. Kung susundin ang gayong pagbabago, dapat din itong gawin sa napakaraming iba pang pangalan sa Kasulatan at baguhin ang baybay at bigkas ng mga ito: ang Jeremias ay magiging *Yir·meyah',* ang Isaias ay magiging *Yesha'·ya'hu,* at ang Jesus ay magiging *Yehoh·shu'a'* (gaya sa Hebreo) o *I·e·sous'* (gaya sa Griego). Ang layunin ng mga salita ay magtawid ng mga kaisipan; sa Tagalog, ipinakikilala ng pangalang Jehova ang tunay na Diyos, anupat sa ngayon ay mas lubusan nitong naitatawid ang kaisipang iyon kaysa sa alinman sa mga iminumungkahing panghalili.

Kahalagahan ng Pangalan ng Diyos. Itinataguyod ng maraming makabagong iskolar at tagapagsalin ng Bibliya ang pagsunod sa tradisyon na alisin ang natatanging pangalan ng Diyos. Bukod sa iginigiit nila na makatuwirang alisin ito dahil hindi matiyak ang bigkas nito, sinasabi rin nila na dahil ang tunay na Diyos ay kataas-taasan at natatangi, hindi na niya kailangang magkaroon ng isang partikular na pangalan. Ang gayong pangmalas ay hindi sinusuportahan ng kinasihang Kasulatan, kapuwa ng mga aklat bago ang panahong Kristiyano o ng mga aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan.

Sa tekstong Hebreo ng *Biblia Hebraica* at *Biblia Hebraica Stuttgartensia,* ang Tetragrammaton ay lumilitaw nang 6,828 beses. Ang Hebreong Kasulatan naman ng *Bagong Sanlibutang Salin* ay kababasahan ng banal na pangalan nang 6,979 na beses, sapagkat isinaalang-alang ng mga tagapagsalin na ang banal na pangalan ay hinalinhan ng mga eskriba ng *'Adho·nai'* o *'Elo·him'* sa ilang dako. (Tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1561, 1562.) Pinatototohanan ng mismong dami ng paglitaw ng pangalan na ito'y mahalaga sa Awtor ng Bibliya, na siyang nagtataglay ng pangalang iyon. Ginagamit iyon sa buong Kasulatan nang mas maraming beses kaysa sa alinman sa mga titulong ikinapit sa kaniya, gaya ng "Soberanong Panginoon" o "Diyos."

Kapansin-pansin din ang importansiyang ibinibigay ng Hebreong Kasulatan at ng mga taong Semitiko sa mga pangalan. Sinabi ni Propesor G. T. Manley: "Isinisiwalat ng pagsusuri sa salitang 'pangalan' sa L[umang] T[ipan] na napakahalaga nito sa Hebreo. Ang pangalan ay hindi lamang isang katawagan, kundi tumutukoy rin sa tunay na personalidad niyaong nagtataglay nito. . . . Kapag inilagay ng isang tao ang kaniyang 'pangalan' sa isang bagay o sa ibang tao, ang huling nabanggit ay sumasailalim sa kaniyang impluwensiya at proteksiyon." —*New Bible Dictionary,* inedit ni J. D. Douglas, 1985, p. 430; ihambing ang *Everyman's Talmud,* ni A. Cohen, 1949, p. 24; Gen 27:36; 1Sa 25:25; Aw 20:1; Kaw 22:1; tingnan ang PANGALAN.

Ang "Diyos" at "Ama" ay hindi natatangi. Ang titulong "Diyos" ay hindi personal ni natatangi (kahit ang sariling tiyan ng isa ay maaari niyang gawing diyos; Fil 3:19). Sa Hebreong Kasulatan, ang salita (*'Elo·him'*) na ikinakapit kay Jehova, ang tunay na Diyos, ay ikinakapit din sa huwad na mga diyos, gaya ng diyos ng mga Filisteo na si Dagon (Huk 16:23, 24; 1Sa 5:7) at diyos ng mga Asiryano na si Nisroc. (2Ha 19:37) Maliwanag na kung basta sasabihin ng isang Hebreo sa isang Filisteo o isang Asiryano na sinasamba niya ang "Diyos [*'Elo·him'*]," hindi sapat iyon upang matukoy ang Persona na kaniyang sinasamba.

Sa mga artikulo nito tungkol sa pangalang Jehova, buong-linaw na inilarawan ng *The Imperial Bible-Dictionary* ang pagkakaiba ng *'Elo·him'* (Diyos) at ng

Jehova. Tungkol sa pangalang Jehova, sinabi nito: “Sa lahat ng dako ay isa itong pangalang *pantangi,* tumutukoy sa Diyos na persona at sa kaniya lamang; samantalang ang Elohim naman ay higit na nagpapahiwatig ng pangngalang *pambalana,* anupat totoo na kadalasan ay tumutukoy ito sa Kataastaasan, ngunit hindi sa lahat ng pagkakataon. . . . Ang isang Hebreo ay maaaring magsabing *ang* Elohim, ang tunay na Diyos, bilang naiiba sa lahat ng huwad na diyos; ngunit hindi niya kailanman sasabihing *ang* Jehova, sapagkat ang Jehova ay siyang pangalan ng tunay na Diyos. Paulit-ulit niyang sinasabi na *aking* Diyos . . . ; ngunit kailanman ay hindi *aking* Jehova, sapagkat kapag sinasabi niyang *aking* Diyos, ang ibig niyang sabihin ay si Jehova. Tinutukoy niya ang Diyos ng Israel, ngunit hindi kailanman ang Jehova ng Israel, sapagkat wala nang ibang Jehova. Tinutukoy niya ang buháy na Diyos, ngunit hindi kailanman ang buháy na Jehova, sapagkat imposible niyang isipin na hindi buháy si Jehova.”—Inedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 856.

Totoo rin ito tungkol sa terminong Griego para sa Diyos, ang *The·os′.* Ikinakapit ito noon kapuwa sa tunay na Diyos at sa mga paganong diyos gaya nina Zeus at Hermes (Jupiter at Mercury ng mga Romano). (Ihambing ang Gaw 14:11-15.) Inihaharap ni Pablo sa 1 Corinto 8:4-6 ang tunay na situwasyon: “Sapagkat bagaman may mga tinatawag na ‘mga diyos,’ maging sa langit man o sa lupa, kung paanong maraming ‘mga diyos’ at maraming ‘mga panginoon,’ sa atin nga ay may iisang Diyos ang Ama, na pinagmulan ng lahat ng bagay, at tayo ay para sa kaniya.” Ang paniniwala sa maraming diyos, na siyang dahilan kung bakit mahalagang ipakita ang kaibahan ng tunay na Diyos, ay nagpapatuloy maging sa ika-21 siglong ito.

Ang pagtukoy ni Pablo sa “Diyos ang Ama” ay hindi nangangahulugang “Ama” ang pangalan ng tunay na Diyos, sapagkat ang katawagang “ama” ay kumakapit din sa bawat magulang na taong lalaki at naglalarawan sa mga lalaking nasa iba pang mga ugnayan. (Ro 4:11, 16; 1Co 4:15) Ang Mesiyas ay binigyan ng titulong “Walang-hanggang Ama.” (Isa 9:6) Tinawag ni Jesus si Satanas na “ama” ng ilang mapamaslang na mananalansang. (Ju 8:44) Ikinapit din ang terminong ito sa mga diyos ng mga bansa, anupat ang Griegong diyos na si Zeus ay inilalarawan sa mga tula ni Homer bilang ang dakilang amang diyos. Ipinakikita ng maraming teksto na ang “Diyos ang Ama” ay may pangalang naiiba sa pangalan ng kaniyang Anak. (Mat 28:19; Apo 3:12; 14:1) Alam ni Pablo ang personal na pangalan ng Diyos, na Jehova, gaya ng matatagpuan sa ulat ng paglalang sa Genesis, na sinipi ni Pablo sa kaniyang mga isinulat. Ipinakikita ng pangalang iyon, na Jehova, na ang “Diyos ang Ama” ay natatangi (ihambing ang Isa 64:8), sa gayon ay hinahadlangan ang anumang pagsisikap na isanib o ilakip ang kaniyang pagkakakilanlan at persona sa sinuman na maaaring tukuyin ng titulong “diyos” o “ama.”

Hindi lamang diyos ng isang tribo. Si Jehova ay tinatawag na “Diyos ng Israel” at ‘Diyos ng kanilang mga ninuno.’ (1Cr 17:24; Exo 3:16) Gayunman, ang matalik na kaugnayang ito sa mga Hebreo at sa bansang Israelita ay hindi dahilan upang ituring na ang banal na pangalan ay tumutukoy lamang sa diyos ng isang tribo, gaya ng ginagawa ng ilan. Sumulat ang Kristiyanong apostol na si Pablo: “Siya ba ay Diyos ng mga Judio lamang? Hindi ba gayundin siya sa mga tao ng mga bansa? Oo, sa mga tao rin ng mga bansa.” (Ro 3:29) Si Jehova ay hindi lamang “Diyos ng buong lupa” (Isa 54:5) kundi siya rin ang Diyos ng sansinukob, “ang Maylikha ng langit at lupa.” (Aw 124:8) Ang tipan ni Jehova kay Abraham, halos 2,000 taon bago ang panahon ni Pablo, ay nangako ng mga pagpapala para sa mga tao ng lahat ng mga bansa, na nagpapakitang interesado ang Diyos sa buong sangkatauhan.—Gen 12:1-3; ihambing ang Gaw 10:34, 35; 11:18.

Nang bandang huli, itinakwil ng Diyos na Jehova ang di-tapat na bansang Israel sa laman. Ngunit ang kaniyang pangalan ay nanatili sa gitna ng bagong bansa ng espirituwal na Israel, ang kongregasyong Kristiyano, kahit noong tanggapin sa bagong bansang iyon bilang miyembro ang mga di-Judio. Kaya sa isang kapulungang Kristiyano sa Jerusalem, sinabi ng alagad na si Santiago na “ibinaling ng Diyos ang kaniyang pansin sa mga bansa [na di-Judio] upang kumuha mula sa kanila ng *isang bayan ukol sa kaniyang pangalan.”* Bilang patotoo na dati na itong inihula, sinipi ni Santiago ang isang hula sa aklat ng Amos kung saan lumilitaw ang pangalan ni Jehova.—Gaw 15:2, 12-14; Am 9:11, 12.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Kung isasaalang-alang ang katibayang ito, nakapagtataka na ang banal na pangalan, sa kumpletong anyo nito, ay hindi matatagpuan sa umiiral na mga kopyang manuskrito ng orihinal na teksto ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Dahil dito, hindi rin masusumpungan ang pangalan sa maraming salin ng tinatawag na Bagong Tipan. Gayunman, ang pinaikling anyo ng pangalan ay lumilitaw sa mga saling ito sa Apocalipsis 19:1, 3, 4, 6, sa pananalitang *“Alleluia”* o *“Hallelujah”* (*KJ, Dy, JB, AS, RS*). Doon, sa panawagan ng mga espiritung anak ng Diyos na “Purihin ninyo si Jah!” (*NW*), ipinakikitang hindi pa lipas ang banal na pangalan; ito ay napakahalaga pa rin gaya noong yugto bago ang panahong Kristiyano.

Kung gayon, bakit wala sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang kumpletong pangalan?

Bakit wala ang kumpletong banal na pangalan sa alinmang sinaunang manuskrito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na taglay natin?

Matagal nang ipinangangatuwiran ng ilan na ang kinasihang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay sumipi mula sa Hebreong Kasulatan ng *Septuagint,* at na yamang hinalinhan ng bersiyong ito ng *Ky′ri·os* o *The·os′* ang Tetragrammaton, hindi ginamit ng mga manunulat na iyon ang pangalang Jehova. Gaya ng naipakita na, hindi na katanggap-tanggap ang argumentong ito. Upang ipakita na *talagang* masusumpungan sa pinakamatatandang pira-piraso ng Griegong *Septuagint* ang banal na pangalan sa anyong Hebreo nito, sinabi ni Dr. P. Kahle: "Alam na natin ngayon na ang Griegong teksto ng Bibliya [ang *Septuagint*], na isinulat ng mga Judio para sa mga Judio ay hindi nagsalin ng Banal na pangalan sa pamamagitan ng *kyrios,* kundi ang Tetragrammaton na isinulat gamit ang mga titik na Hebreo o Griego ay pinanatili sa gayong MSS [mga manuskrito]. Ang mga Kristiyano ang naghalili ng *kyrios* para sa Tetragrammaton, noong hindi na maintindihan ang banal na pangalan na nakasulat sa mga titik Hebreo." (*The Cairo Geniza,* Oxford, 1959, p. 222) Kailan naganap ang pagbabagong ito sa mga saling Griego ng Hebreong Kasulatan?

Maliwanag na naganap ito noong mga siglo pagkamatay ni Jesus at ng kaniyang mga apostol. Sa bersiyong Griego ni Aquila, na mula noong ikalawang siglo C.E., lumilitaw pa rin ang Tetragrammaton sa mga titik Hebreo. Noong mga 245 C.E., inilabas ng kilaláng iskolar na si Origen ang kaniyang *Hexapla,* isang reproduksiyon ng kinasihang Hebreong Kasulatan na may anim na tudling: (1) ang orihinal na Hebreo at Aramaiko nito, lakip ang (2) isang transliterasyon sa Griego, at ang mga bersiyong Griego (3) ni Aquila, (4) ni Symmachus, (5) ng *Septuagint,* at (6) ni Theodotion. Salig sa ebidensiya mula sa pira-pirasong mga kopya na natuklasan, sinabi ni Propesor W. G. Waddell: "Sa *Hexapla* ni Origen . . . ang mga bersiyong Griego ni Aquila, ni Symmachus, at ng LXX [*Septuagint*] ay pawang nagtala sa *JHWH* bilang ΠΙΠΙ; sa ikalawang tudling ng *Hexapla,* ang Tetragrammaton ay nakasulat sa mga titik Hebreo." (*The Journal of Theological Studies,* Oxford, Tomo XLV, 1944, p. 158, 159) Naniniwala naman ang iba na ang orihinal na teksto ng *Hexapla* ni Origen ay gumamit ng mga titik Hebreo para sa Tetragrammaton sa *lahat* ng tudling nito. Sa komento ni Origen tungkol sa Awit 2:2, sinabi niya mismo na "sa pinakatumpak na mga manuskrito, ANG PANGALAN ay lumilitaw sa mga titik Hebreo, ngunit hindi sa [mga titik] Hebreo sa ngayon kundi sa pinakasinaunang mga titik."—*Patrologia Graeca,* Paris, 1862, Tomo XII, tud. 1104.

Kahit noong ikaapat na siglo C.E., sinabi ni Jerome, ang tagapagsalin ng Latin na *Vulgate,* sa kaniyang prologo sa mga aklat ng Mga Samuel at Mga Hari: "At matatagpuan natin ang pangalan ng Diyos, ang Tetragrammaton [samakatuwid nga, יהוה], sa ilang tomong Griego maging hanggang sa araw na ito anupat nakasulat iyon sa sinaunang mga titik." Sa isang liham na isinulat sa Roma noong 384 C.E., sinabi ni Jerome: "Ang ikasiyam [na pangalan ng Diyos] ay ang Tetragrammaton, na itinuring nilang [*a·nek·pho′ne·ton*], samakatuwid nga, hindi dapat bigkasin, at isinusulat iyon sa ganitong mga titik, Iod, He, Vau, He. Ang ilang ignorante, dahil sa pagkakahawig ng mga titik, kapag nasusumpungan nila iyon sa mga aklat na Griego, ay nahirating basahin iyon na ΠΙΠΙ [mga titik Griego na katumbas ng mga titik Romano na PIPI]."—*Papyrus Grecs Bibliques,* ni F. Dunand, Cairo, 1966, p. 47, tlb. 4.

Samakatuwid, ang diumano'y mga Kristiyano na "naghalili ng *kyrios* para sa Tetragrammaton" sa mga kopya ng *Septuagint* ay hindi ang unang mga alagad ni Jesus. Sila ay mga taong nabuhay noong mas huling mga siglo, nang tuluyan nang lumaganap ang inihulang apostasya at mapasamâ na nito ang kadalisayan ng mga turong Kristiyano.—2Te 2:3; 1Ti 4:1.

Ginamit ni Jesus at ng mga alagad. Kaya naman noong mga araw ni Jesus at ng kaniyang mga alagad, ang banal na pangalan ay talagang lumilitaw sa mga kopya ng Kasulatan, kapuwa sa mga manuskritong Hebreo at mga manuskritong Griego. Ginamit ba ni Jesus at ng kaniyang mga alagad ang banal na pangalan sa pagsasalita at sa pagsulat? Kung isasaalang-alang ang paghatol ni Jesus sa mga tradisyong Pariseo (Mat 15:1-9), hindi makatuwirang ipalagay na magpapaimpluwensiya si Jesus at ang kaniyang mga alagad sa mga ideyang Pariseo (gaya niyaong mga nakasulat sa Mishnah) hinggil sa bagay na ito. Ang mismong pangalan ni Jesus ay nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan." Sinabi niya: "Ako ay pumarito sa pangalan ng aking Ama" (Ju 5:43); tinuruan niya ang kaniyang mga tagasunod na manalangin: "Ama namin na nasa langit, pakabanalin nawa ang iyong pangalan" (Mat 6:9); sinabi niyang ang kaniyang mga gawa ay ginawa "sa pangalan ng aking Ama" (Ju 10:25); at, habang nananalangin noong gabi bago siya mamatay, sinabi niya na inihayag niya ang pangalan ng

kaniyang Ama sa kaniyang mga alagad at hiniling niya, "Amang Banal, bantayan mo sila dahil sa iyong sariling pangalan" (Ju 17:6, 11, 12, 26). Kung isasaalang-alang ang lahat ng ito, kapag sumisipi si Jesus sa Hebreong Kasulatan o bumabasa mula sa mga iyon, tiyak na ginamit niya ang banal na pangalang Jehova. (Ihambing ang Mat 4:4, 7, 10 sa Deu 8:3; 6:16; 6:13; gayundin ang Mat 22:37 sa Deu 6:5; at ang Mat 22:44 sa Aw 110:1; gayundin ang Luc 4:16-21 sa Isa 61:1, 2.) Dahil dito, makatuwiran lamang na susundin ng mga alagad ni Jesus, pati na ng kinasihang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang halimbawa niya sa bagay na ito.

Ngunit bakit wala ang pangalan sa umiiral na mga manuskrito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan o sa tinatawag na Bagong Tipan? Maliwanag na ito'y dahil nang panahong gawin ang mga kopyang iyon (mula noong ikatlong siglo C.E.), nabago na ang orihinal na teksto ng mga isinulat ng mga apostol at mga alagad. Kaya tiyak na inihalili ng mas huling mga tagakopya ang *Ky'ri·os* at *The·os'* sa banal na pangalang nasa anyong Tetragrammaton. (LARAWAN, Tomo 1, p. 324) Ipinakikita ng mga ebidensiya

Ilan lamang sa maraming salin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na gumamit sa banal na pangalan

יז עַל־כֵּן לֹא תִהְיוּ פְתָאִים
כִּי־אִם מְבִינִים מַה הִיא
יְהוָה׃

Novum Testamentum Domini Nostri Iesu Christi, ***isinalin ni Elias Hutter (seksiyong Hebreo); inilathala sa Nuremburg; 1599; Efeso 5:17***

wuthogkoounoooash ut may nt, kah onkatog-
ig tummetbamwog wuttuhqunash wutch
mehtugqut, kah uppunnamunkquodtáuonáo-
aih may ut.
9 Kah modtaanukeg negonshácheg, kah
asukauon heg wuttauatonkquiluog, kah noo-
waog, Hosanna wunnaumonuh David, ona-
numau noh paont ut oowesuongauit Jehovah,
Hosanna quanunkquilsit.
10 Kah a paont Jerusalem, wame otan
wogkouanatamwog, noowaog howan yeu
11 Kah monacheg noowaog, yeuoh J
quoshodtumwaen, wutch Nazareth ut

The New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ, ***isinalin ni John Eliot (wikang Massachuset); inilathala sa Cambridge, Mass.; 1661; Mateo 21:9***

52 An die Römer XV
„ Loblieder singen;" und an einem andern Or-
te: „Freuet euch ihr Nationen mit dem Volke
„ Jehovahs! Lobet den Herrn alle Heyden, prei-
„ set ihn alle Völker!" Und in einer Stelle
Jesajas: „Aus Isai wird ein Zweig aufsbros-
„ sen, und ein Beherrscher der Nationen her-
„ kommen, dem sie sich anvertrauen werden."*
Der Gott, auf den wir hoffen, erfülle euch
mit Freude und Gleichgesinntheit, aufdaß euere
Hofnung durch die Kraft des heiligen Geistes
immer stärker und vollkommner werde.

Sämtliche Schriften des Neuen Testaments, ***isinalin ni Johann Jakob Stolz (Aleman); inilathala sa Zurich; 1781-1782; Roma 15:11***

29. Jesus answered him, Verily the first is, Hear, O Israel; Jehovah our God is one Lord:
30. And thou shalt love Jehovah thy God with all thy heart, and with all thy soul, and with all thy mind, and with all thy strength:

An English Version of the New Testament . . . From the Text of the Vatican Manuscript, ***ni Herman Heinfetter; inilathala sa London; 1864; Marcos 12:29, 30***

na ganito mismo ang ginawa sa mas huling mga kopya ng saling *Septuagint* ng Hebreong Kasulatan.

Pagsasauli ng banal na pangalan sa mga salin. Palibhasa'y kinikilala ng ilang tagapagsalin na malamang na ganito nga ang nangyari, inilakip nila ang pangalang Jehova sa kanilang mga salin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang *The Emphatic Diaglott,* isang salin ni Benjamin Wilson noong ika-19 na siglo, ay maraming beses na kababasahan ng pangalang Jehova, partikular na sa mga sinipi ng mga manunulat na Kristiyano mula sa Hebreong Kasulatan. Ngunit noon pa mang 1533, sa salin ni Anton Margaritha, ang Tetragrammaton ay nagsimula nang lumitaw sa mga salin ng Kristiyanong Kasulatan tungo sa Hebreo. Nang maglaon, sa maraming katulad na salin tungo sa Hebreo, ginamit ng mga tagapagsalin ang Tetragrammaton sa mga dako na doo'y sinipi ng kinasihang manunulat ang isang talata ng Hebreong Kasulatan na kababasahan ng banal na pangalan.

Hinggil sa pagiging wasto ng pamamaraang ito, pansinin ang sumusunod na pananalita ni R. B. Girdlestone, ang yumaong prinsipal ng Wycliffe Hall, Oxford. Sinabi niya ito bago nagkaroon ng ebidensiya mula sa mga manuskrito na nagpapakitang ang Griegong *Septuagint* ay dating kababasahan ng pangalang Jehova. Ang sabi niya: "Kung pinanatili ng bersiyong [*Septuagint* na] iyon ang salita [na Jehova], o kung gumamit man lamang iyon ng isang salitang Griego para sa *Jehova* at iba naman para sa *Adonai,* tiyak na ang gayong paggamit ay pananatilihin sa mga diskurso at mga argumento ng B. T. Kaya naman nang sipiin ng ating Panginoon ang ika-110 Awit, sa halip na sabihing, 'Sinabi ng Panginoon sa aking Panginoon,' maaaring sinabi niya, 'Sinabi ni *Jehova* sa *Adoni.*' "

Batay sa mismong saligang ito (na ipinakikita ngayon ng ebidensiya bilang totoo), idinagdag niya: "Ipalagay nang isinasalin ng isang Kristiyanong iskolar ang Griegong Tipan tungo sa Hebreo, kakailanganin niyang pag-isipan, tuwing lilitaw ang salitang Κύριος, kung may anumang indikasyon sa konteksto na nagpapahiwatig sa tunay na katumbas niyaon sa Hebreo; at ito ang suliraning babangon sa pagsasalin sa B. T. tungo sa lahat ng wika kung ang titulong *Jehova* ay pinanatili sa [saling *Septuagint* ng] M. T. Sa maraming talata, ang Hebreong Kasulatan ay maaaring magsilbing giya: sa gayon, saanman lumilitaw ang pananalitang 'ang anghel ng Panginoon,' alam natin na ang salitang Panginoon ay kumakatawan sa *Jehova;* gayundin ang magiging konklusyon may kinalaman sa pananalitang 'ang salita ng Panginoon,' kung susundin ang saligang inilatag ng M. T.; gayundin sa kaso ng titulong 'ang Panginoon ng mga Hukbo.' Sa kabaligtaran, saanman lumilitaw ang pananalitang 'Aking Panginoon' o 'Ating Panginoon,' dapat nating malaman na hindi katanggap-tanggap ang salitang *Jehova,* at *Adonai* o *Adoni* ang dapat gamitin." (*Synonyms of the Old Testament,* 1897, p. 43) Gayong saligan ang ginamit ng nabanggit na mga salin ng Griegong Kasulatan na kababasahan ng pangalang Jehova.

Gayunman, namumukod-tangi sa bagay na ito ang *Bagong Sanlibutang Salin,* na ginagamit sa buong akdang ito, kung saan ang banal na pangalan sa anyong "Jehova" ay lumilitaw nang 237 beses sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Gaya ng naipakita na, matibay ang saligan para rito.

Paggamit sa Pangalan Noong Sinaunang Panahon at ang Kahulugan Nito. Kadalasan, maykamaliang ikinakapit ang Exodo 3:13-16 at 6:3 upang ipangahulugan na ang pangalan ni Jehova ay unang isiniwalat kay Moises ilang panahon bago ang Pag-alis mula sa Ehipto. Totoo, itinanong ni Moises: "Sakaling pumaroon ako ngayon sa mga anak ni Israel at sabihin ko sa kanila, 'Isinugo ako sa inyo ng Diyos ng inyong mga ninuno,' at sabihin nila sa akin, 'Ano ang pangalan niya?' Ano ang sasabihin ko sa kanila?" Ngunit hindi ito nangangahulugan na hindi niya alam, ni ng mga Israelita, ang pangalan ni Jehova. Ang mismong pangalan ng ina ni Moises na si Jokebed ay posibleng nangangahulugang "Si Jehova ay Kaluwalhatian." (Exo 6:20) Malamang na ang tanong ni Moises ay may kaugnayan sa kalagayan noon ng mga anak ni Israel. Sa loob ng maraming dekada, sila'y nasa ilalim ng mabigat na pagkaalipin anupat walang anumang pahiwatig na makalalaya sila. Malamang na marami sa kanila ang nag-aalinlangan, nasisiraan ng loob, at pinanghihinaan ng pananampalataya sa kapangyarihan at layunin ng Diyos na iligtas sila. (Pansinin din ang Eze 20:7, 8.) Dahil dito, kung sasabihin lamang ni Moises na dumating siya sa pangalan ng "Diyos" (*'Elo·him'*) o ng "Soberanong Panginoon" (*'Adho·nai'*), wala itong gaanong magiging kahulugan sa nagdurusang mga Israelita. Alam nila na may sariling mga diyos at mga panginoon ang mga Ehipsiyo at tiyak na tinuya sila ng mga Ehipsiyo na mas malalakas ang mga diyos nila kaysa sa Diyos ng mga Israelita.

Dapat din nating isaisip na noon, ang mga pangalan ay may tunay na kahulugan at hindi lamang mga "katawagan" na nagpapakilala sa isang indibiduwal gaya sa ngayon. Alam ni Moises na ang pangalan ni Abram (nangangahulugang "Ang Ama ay Mataas (Dinakila)") ay pinalitan ng Abraham (nangangahulugang "Ama ng Pulutong (Karamihan)"), anupat pinalitan ito dahil sa layunin ng Diyos may kinalaman kay Abraham. Gayundin, ang pangalan ni Sarai ay pinalitan ng Sara at yaon namang kay Jacob ay pinalitan ng Israel; sa bawat kaso, ang pag-

papalit ng pangalan ay nagsiwalat ng isang bagay na mahalaga at makahula tungkol sa layunin ng Diyos may kinalaman sa kanila. Malamang na nag-isip si Moises kung isisiwalat naman ngayon ni Jehova ang kaniyang sarili sa pamamagitan ng isang bagong pangalan upang ipabatid ang kaniyang layunin sa Israel. Ang pagparoon ni Moises sa mga Israelita sa "pangalan" ng Isa na nagsugo sa kaniya ay nangangahulugang siya ang kinatawan ng Isang iyon, at ang kadakilaan ng awtoridad na sa pamamagitan niyaon ay magsasalita si Moises ay magiging kaayon o katumbas ng pangalang iyon at ng kinakatawanan niyaon. (Ihambing ang Exo 23:20, 21; 1Sa 17:45.) Kaya naman makahulugan ang tanong na iyon ni Moises.

Ang tugon ng Diyos sa Hebreo ay: *'Eh·yeh' 'Asher' 'Eh·yeh'.* Isinasalin ito sa ilang bersiyon bilang "AKO YAONG AKO NGA." Gayunman, dapat pansinin na dito, ang pandiwang Hebreo na *ha·yah',* na pinagkunan ng salitang *'Eh·yeh'* at nangangahulugang "maging," ay hindi tumutukoy sa pag-iral ng Diyos sa ganang sarili kundi sa papel na iniisip niyang gampanan para sa kapakanan ng iba. Dahil dito, wastong isinasalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang nabanggit na pananalitang Hebreo bilang "AKO AY MAGIGING GAYON SA ANUMANG AKO AY MAGIGING GAYON." Pagkatapos ay idinagdag ni Jehova: "Ito ang sasabihin mo sa mga anak ni Israel, 'Isinugo ako sa inyo ni AKO AY MAGIGING GAYON.' "—Exo 3:14, tlb sa *Rbi8.*

Hindi ito nangangahulugang napalitan ang pangalan ng Diyos, kundi nagbigay lamang ito ng karagdagang kaunawaan sa personalidad ng Diyos; makikita ito sa sumunod na sinabi niya: "Ito ang sasabihin mo sa mga anak ni Israel, 'Isinugo ako sa inyo ni Jehova na Diyos ng inyong mga ninuno, na Diyos ni Abraham, Diyos ni Isaac at Diyos ni Jacob.' Ito ang aking pangalan hanggang sa panahong walang takda, at ito ang pinakaalaala sa akin sa sali't salinlahi." (Exo 3:15; ihambing ang Aw 135:13; Os 12:5.) Ang pangalang Jehova ay mula sa isang pandiwang Hebreo na nangangahulugang "maging," at maraming iskolar ang nagsasabing ang pangalan ay nangangahulugang "Kaniyang Pinangyayaring Magkagayon." Ang kahulugang iyon ay angkop na angkop sa papel ni Jehova bilang Maylalang ng lahat ng bagay at Tagatupad ng kaniyang layunin. Tanging ang tunay na Diyos ang lehitimong makapagtataglay ng gayong pangalan.

Tinutulungan nito ang isa na maunawaan ang diwa ng sinabi ni Jehova kay Moises nang maglaon: "Ako ay si Jehova. At nagpakita ako noon kay Abraham, kay Isaac at kay Jacob bilang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, ngunit may kinalaman sa aking pangalang Jehova ay hindi ako nagpakilala sa kanila." (Exo 6:2, 3) Yamang ang pangalang Jehova ay maraming beses nang ginamit ng mga patriyarkang ninunong iyon ni Moises, maliwanag na ang ibig sabihin ng Diyos ay na nagpakilala siya sa kanila sa kapasidad bilang si Jehova sa limitadong paraan lamang. Bilang paglalarawan, hindi masasabi na yaong mga nakakilala sa lalaking si Abram ay talagang *nakakilala* sa kaniya bilang si *Abraham* (nangangahulugang "Ama ng Pulutong (Karamihan)") noong iisa pa lamang ang kaniyang anak, si Ismael. Nang isilang si Isaac at ang iba pang mga anak at magkaroon ng mga supling ang mga ito, naging mas makahulugan ang pangalang Abraham. Sa gayunding paraan, ang pangalang Jehova ay magkakaroon ng mas malawak na kahulugan para sa mga Israelita noong panahong iyon.

Samakatuwid, ang "pagkakilala" ay hindi laging nangangahulugan ng simpleng pagkakilala o pagkakaroon ng kaalaman sa isang bagay o isang indibiduwal. Alam ng mangmang na si Nabal ang pangalan ni David ngunit itinanong pa rin niya, "Sino si David?" anupat sa diwa ay itinatanong niya, "Importanteng tao ba siya?" (1Sa 25:9-11; ihambing ang 2Sa 8:13.) Sa gayunding paraan, sinabi ni Paraon kay Moises: "Sino si Jehova, anupat susundin ko ang kaniyang tinig upang payaunin ang Israel? Hindi ko kilala si Jehova at, isa pa, hindi ko payayaunin ang Israel." (Exo 5:1, 2) Sa sinabi niyang iyon, maliwanag na ang ibig sabihin ni Paraon ay na hindi niya kilala si Jehova bilang ang tunay na Diyos o bilang may awtoridad sa hari ng Ehipto at sa mga ginagawa nito, ni kilala man niya Siya bilang may kapangyarihan upang ipatupad ang Kaniyang kalooban gaya ng ipinahayag nina Moises at Aaron. Ngunit ngayon ay malalaman ni Paraon at ng buong Ehipto, pati ng mga Israelita, ang tunay na kahulugan ng pangalang iyon, samakatuwid nga, kung sino ang personang kinakatawanan nito. Gaya ng ipinakita ni Jehova kay Moises, ito ang magiging resulta ng pagtupad ng Diyos sa Kaniyang layunin sa Israel, anupat palalayain sila, ibibigay sa kanila ang Lupang Pangako, at sa gayon ay tutuparin ang Kaniyang tipan sa kanilang mga ninuno. Sa ganitong paraan, gaya ng sinabi ng Diyos, "Tiyak na makikilala ninyo na ako ay si Jehova na inyong Diyos."—Exo 6:4-8; tingnan ang MAKAPANGYARIHAN-SA-LAHAT.

Dahil dito, tama ang sinabi ng Propesor sa Hebreo na si D. H. Weir na yaong mga nagsasabing sa Exodo 6:2, 3 unang isiniwalat ang pangalang Jehova ay "hindi nakapagsuri [sa mga talatang ito] sa liwanag ng iba pang mga kasulatan; disin sana'y napagunawa nila na ang *pangalan* dito ay hindi tumutukoy sa dalawang pantig na bumubuo sa salitang Jehova, kundi sa ideyang ipinapahayag nito. Kapag nababasa natin sa Isaias, kab. lii. 6, *'Kaya naman makikilala ng bayan ko ang aking pangalan;'* o sa Jeremias, kab. xvi. 21, *'Makikilala nila na ang aking*

pangalan ay Jehova;' o sa Mga Awit, Aw. ix. [10, 16], *'Sila na nakaaalam ng iyong pangalan ay maglalagak ng kanilang tiwala sa iyo;'* agad nating nakikita na ang pagkakilala sa pangalan ni Jehova ay ibang-iba sa pagkaalam sa apat na titik na bumubuo rito. Ito'y ang pagkakilala sa pamamagitan ng karanasan na si Jehova ay talagang yaong ipinapahayag ng kaniyang pangalan. (Ihambing din ang Isa. xix. 20, 21; Eze. xx. 5, 9; xxxix. 6, 7; Aw. lxxxiii. [18]; lxxxix. [16]; 2 Cr. vi. 33.)"—*The Imperial Bible-Dictionary,* Tomo I, p. 856, 857.

Alam ng unang mag-asawa. Hindi kay Moises unang isiniwalat ang pangalang Jehova, sapagkat alam iyon ng unang tao. Ang pangalan ay unang lumitaw sa banal na Rekord sa Genesis 2:4 pagkatapos ng ulat tungkol sa mga gawang paglalang ng Diyos, at doon ay ipinakikilala ang Maylalang ng langit at lupa bilang ang "Diyos na Jehova." Makatuwirang ipalagay na ipinabatid ng Diyos na Jehova kay Adan ang tungkol sa ulat na ito ng paglalang. Hindi binabanggit sa ulat ng Genesis na ginawa niya iyon, ngunit hindi rin naman nito tuwirang sinasabi na isiniwalat ni Jehova kay Adan pagkagising nito kung saan nagmula si Eva. Gayunman, ipinakikita ng mga salita ni Adan pagkatanggap niya kay Eva na ipinagbigay-alam sa kaniya kung paano ginawa ng Diyos si Eva mula sa kaniyang sariling katawan. (Gen 2:21-23) Tiyak na maraming pagtatalastasan noon sa pagitan ni Jehova at ng kaniyang makalupang anak na hindi inilakip sa maikling ulat ng Genesis.

Si Eva ang unang tao na espesipikong iniulat na gumamit sa pangalan ng Diyos. (Gen 4:1) Maliwanag na nalaman niya ang pangalang iyon mula sa kaniyang asawa at ulo, si Adan, anupat nalaman din niya mula kay Adan ang utos ng Diyos may kinalaman sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama (bagaman, muli, hindi tuwirang binabanggit sa ulat na ipinasa ni Adan sa kaniya ang impormasyong ito).—Gen 2:16, 17; 3:2, 3.

Gaya ng ipinakikita sa artikulong ENOS, nang pasimulan ang "pagtawag sa pangalan ni Jehova" noong mga araw ng apo ni Adan na si Enos, hindi iyon ginawa taglay ang pananampalataya ni ayon man sa paraang sinasang-ayunan ng Diyos. Bilang katibayan nito, sa pagitan ni Abel at ni Noe, tanging ang anak ni Jared na si Enoc (hindi si Enos) ang iniulat na 'lumakad na kasama ng tunay na Diyos' taglay ang pananampalataya. (Gen 4:26; 5:18, 22-24; Heb 11:4-7) Sa pamamagitan ni Noe at ng kaniyang pamilya, ang kaalaman tungkol sa banal na pangalan ay nakatawid sa panahon pagkaraan ng Baha, nakalampas sa panahon ng pangangalat ng mga tao sa Tore ng Babel, at naipasa sa patriyarkang si Abraham at sa kaniyang mga inapo.—Gen 9:26; 12:7, 8.

Ang Personang Ipinakikilala ng Pangalan. Si Jehova ang Maylalang ng lahat ng bagay, ang dakilang Pinagmulan; samakatuwid, walang sinumang lumalang sa kaniya at wala siyang pasimula. (Apo 4:11) "Ang bilang ng kaniyang mga taon ay hindi masasaliksik." (Job 36:26) Imposibleng takdaan siya ng edad, sapagkat walang pasimula na mula roo'y masusukat ang haba ng kaniyang pag-iral. Bagaman wala siyang takdang edad, angkop siyang tawaging "ang Sinauna sa mga Araw" yamang napakatagal na panahon na niyang umiiral. (Dan 7:9, 13) Hindi rin siya magkakaroon ng katapusan (Apo 10:6), yamang siya'y walang kasiraan at walang kamatayan. Dahil dito, siya'y tinatawag na "Haring walang hanggan" (1Ti 1:17), anupat para sa kaniya, ang isang libong taon ay gaya ng pagbabantay sa gabi na tumatagal lamang nang ilang oras.—Aw 90:2, 4; Jer 10:10; Hab 1:12; Apo 15:3.

Bagaman hindi siya maaaring takdaan ng panahon, si Jehova ay katangi-tangi sa pagiging isang makasaysayang Diyos, anupat iniuugnay niya ang kaniyang sarili sa espesipikong mga panahon, mga lugar, mga tao, at mga pangyayari. Sa kaniyang mga pakikitungo sa sangkatauhan, kumikilos siya ayon sa isang eksaktong talaorasan. (Gen 15:13, 16; 17:21; Exo 12:6-12; Gal 4:4) Dahil hindi maitatatwa ang kaniyang walang-hanggang pag-iral at ito ang pinakapangunahing katotohanan sa sansinukob, ginamit niya ito sa mga panunumpa, na sinasabi, "Buháy ako," sa gayo'y ginagarantiyahan na tiyak na matutupad ang kaniyang mga pangako at hula. (Jer 22:24; Zef 2:9; Bil 14:21, 28; Isa 49:18) May mga tao ring nanumpa salig sa katotohanang umiiral si Jehova. (Huk 8:19; Ru 3:13) Mga hangal lamang ang nagsasabi: "Walang Jehova."—Aw 14:1; 10:4.

Mga paglalarawan sa kaniyang presensiya. Yamang siya ay Espiritu na hindi maaaring makita ng mga tao (Ju 4:24), ang anumang paglalarawan sa kaniyang kaanyuan gamit ang mga terminong nauugnay sa mga tao ay pagtantiya lamang sa kaniyang walang-kahambing na kaluwalhatian. (Isa 40:25, 26) Bagaman hindi nila aktuwal na nakita ang kanilang Maylalang (Ju 1:18), ang ilan sa kaniyang mga lingkod ay binigyan ng kinasihang mga pangitain tungkol sa kaniyang makalangit na mga korte. Ang paglalarawan nila sa kaniyang presensiya ay nagpapakita hindi lamang ng katangi-tanging dangal at kasindak-sindak na karingalan kundi gayundin ng kapayapaan, kaayusan, kagandahan, at kaigayahan.—Exo 24:9-11; Isa 6:1; Eze 1:26-28; Dan 7:9; Apo 4:1-3; tingnan din ang Aw 96:4-6.

Gaya ng mapapansin, ang mga paglalarawang ito ay gumagamit ng mga metapora at mga simili, anupat inihahalintulad ang kaanyuan ni Jehova

sa mga bagay na pamilyar sa mga tao, gaya ng mga hiyas, apoy, at bahaghari. Inilalarawan pa nga siya na para bang nagtataglay ng ilang sangkap ng tao. Bagaman ginagawang malaking isyu ng ilang iskolar ang tinatawag nilang mga pananalitang *anthropomorphological* na matatagpuan sa Bibliya—gaya ng mga pagtukoy sa "mga mata," "mga tainga," at "mukha" ng Diyos (1Pe 3:12), gayundin sa kaniyang "bisig" (Eze 20:33), "kanang kamay" (Exo 15:6), at iba pa—maliwanag na kailangan ang gayong mga pananalita upang maunawaan ng mga tao ang paglalarawan. Kung ilalarawan ng Diyos na Jehova ang kaniyang sarili gamit ang mga terminong nauugnay sa mga espiritu, ito'y magiging gaya ng pagtuturo ng pangkolehiyong *equation* sa algebra sa mga taong pang-elementarya lamang ang nalalaman sa matematika, o gaya ng pagsisikap na ipaliwanag ang mga kulay sa taong ipinanganak na bulag.—Job 37:23, 24.

Samakatuwid, ang tinatawag na mga *anthropomorphism* ay hindi dapat unawain nang literal, tulad din ng metaporikong mga paglalarawan sa Diyos bilang "araw," "kalasag," o "Bato." (Aw 84:11; Deu 32:4, 31) Di-tulad ng paningin ng mga tao, ang paningin ni Jehova (Gen 16:13) ay hindi umaasa sa liwanag, at nakikita niya kahit ang mga bagay na ginagawa sa dilim. (Aw 139:1, 7-12; Heb 4:13) Saklaw ng kaniyang paningin ang buong lupa (Kaw 15:3), at hindi siya nangangailangan ng espesyal na kasangkapan upang makita ang lumalaking binhi sa bahay-bata ng isang babae. (Aw 139:15, 16) Hindi rin nakadepende sa mga *sound wave* sa atmospera ang kaniyang pandinig, sapagkat "naririnig" niya maging ang mga pananalitang tahimik na binibigkas sa puso. (Aw 19:14) Hindi kayang sukatin ng tao ang pagkalawak-lawak na pisikal na uniberso, at hindi rin kayang saklawin o kulungin ng pisikal na mga langit ang dakong tinatahanan ng Diyos, at lalo pa nga ng isang bahay o templo sa lupa. (1Ha 8:27; Aw 148:13) Sa pamamagitan ni Moises, espesipikong binabalaan ni Jehova ang bansang Israel na huwag Siyang igawa ng imahen sa anyo ng tao o ng anumang uri ng nilalang. (Deu 4:15-18) Kaya bagaman iniulat ni Lucas na sinabi ni Jesus na ang pagpapalayas niya ng mga demonyo ay "sa pamamagitan ng daliri ng Diyos," ipinakikita ng ulat ni Mateo na sinabi ni Jesus na iyon ay sa pamamagitan ng "espiritu ng Diyos," o ng Kaniyang aktibong puwersa. —Luc 11:20; Mat 12:28; ihambing ang Jer 27:5 at Gen 1:2.

Personal na mga katangiang isinisiwalat ng paglalang. Bago pa man nilalang ni Jehova ang tao, isinisiwalat na ng kaniyang mga gawang paglalang ang ilang aspekto ng kaniyang personalidad. (Ro 1:20) Isinisiwalat ng mismong akto ng paglalang ang kaniyang pag-ibig. Ito'y dahil kumpleto na si Jehova sa ganang sarili, anupat walang anumang kulang sa kaniya. Kaya bagaman lumalang siya ng daan-daang milyong espiritung anak, walang isa man sa mga ito ang makapagdaragdag ng anuman sa kaniyang kaalaman o makapaglalaan ng anumang kanais-nais na kalidad ng emosyon o personalidad na hindi pa niya taglay noon sa napakataas na antas.—Dan 7:9, 10; Heb 12:22; Isa 40:13, 14; Ro 11:33, 34.

Sabihin pa, hindi ito nangangahulugan na hindi nalulugod si Jehova sa kaniyang mga nilalang. Yamang ginawa ang tao "ayon sa larawan ng Diyos" (Gen 1:27), makatuwirang isipin na ang kagalakang nadarama ng isang amang tao dahil sa kaniyang anak, lalo na kung ito'y nagpapakita ng pag-ibig sa magulang at kumikilos nang may karunungan, ay nagpapabanaag ng kagalakan ni Jehova sa kaniyang matatalinong nilalang na umiibig at may-karunungang naglilingkod sa Kaniya. (Kaw 27:11; Mat 3:17; 12:18) Nagmumula ang kalugurang ito, hindi sa anumang materyal o pisikal na pakinabang, kundi sa pagkakitang ang kaniyang mga nilalang ay kusang-loob na nanghahawakan sa kaniyang matuwid na mga pamantayan at nagpapamalas ng kawalang-pag-iimbot at pagkabukas-palad. (1Cr 29:14-17; Aw 50:7-15; 147:10, 11; Heb 13:16) Kabaligtaran nito, ang mga tumatahak sa maling landasin at humahamak sa pag-ibig ni Jehova, anupat nagdudulot ng kadustaan sa kaniyang pangalan at ng matinding pagdurusa sa iba, ay nagpapangyaring 'masaktan si Jehova sa kaniyang puso.'—Gen 6:5-8; Aw 78:36-41; Heb 10:38.

Nalulugod din si Jehova na gamitin ang kaniyang mga kapangyarihan, iyon man ay sa paglalang o sa iba pang bagay, anupat ang kaniyang mga gawa ay laging may tunay na layunin at mabuting motibo. (Aw 135:3-6; Isa 46:10, 11; 55:10, 11) Bilang ang Bukas-palad na Tagapagbigay ng 'bawat mabuting kaloob at bawat sakdal na regalo,' nalulugod siyang pagpalain ang kaniyang tapat na mga anak bilang gantimpala. (San 1:5, 17; Aw 35:27; 84:11, 12; 149:4) Ngunit bagaman isa siyang Diyos na may init at damdamin, maliwanag na ang kaniyang kaligayahan ay hindi nakadepende sa kaniyang mga nilalang, ni isinasakripisyo man niya ang matuwid na mga simulain dahil sa sentimyento.

Nagpakita rin si Jehova ng pag-ibig nang pagkalooban niya ang kaniyang unang espiritung Anak ng pribilehiyong makibahagi sa kaniya sa lahat ng iba pang mga gawang paglalang, kapuwa ng espirituwal at materyal na mga nilalang, anupat pinangyari niyang lubusang mahayag ang bagay na ito na nagdulot naman ng karangalan sa kaniyang Anak. (Gen 1:26; Col 1:15-17) Sa gayon ay hindi siya

natakot sa posibilidad na magkaroon ng karibal kundi, sa halip, nagpakita siya ng lubos na pagtitiwala sa kaniyang sariling lehitimong Soberanya (Exo 15:11) at sa pagkamatapat at debosyon ng kaniyang Anak. Binibigyan niya ang kaniyang mga espiritung anak ng may-pasubaling kalayaan sa pagganap sa kanilang mga tungkulin, anupat kung minsan ay pinahihintulutan pa nga niya silang magmungkahi kung paano maisasagawa ang partikular na mga atas.—1Ha 22:19-22.

Gaya ng itinawag-pansin ng apostol na si Pablo, ang di-nakikitang mga katangian ni Jehova ay isinisiwalat din ng materyal na sangnilalang. (Ro 1:19, 20) Hindi malirip ang kaniyang pagkalawak-lawak na kapangyarihan, anupat ang pagkalalakíng mga galaksi na may bilyun-bilyong bituin ay 'gawa lamang ng kaniyang mga daliri' (Aw 8:1, 3, 4; 19:1), at napakasagana ng ipinakikita niyang karunungan anupat kahit pagkatapos ng libu-libong taon ng pagsasaliksik at pag-aaral, ang unawa ng mga tao sa pisikal na paglalang ay isa lamang "bulong" kung ihahambing sa dumadagundong na kulog. (Job 26:14; Aw 92:5; Ec 3:11) Ang paraan ng paglalang ni Jehova sa planetang Lupa ay kinakitaan ng lohikal na pagkakaayos, anupat may sinunod na takdang programa (Gen 1:2-31), kaya naman ang lupa ay tinawag ng mga astronot noong ika-20 siglo na isang hiyas sa kalawakan.

Kung ano ang isiniwalat niya sa tao sa Eden. Anong mga katangian ni Jehova ang nasiwalat sa pakikitungo niya sa kaniyang unang mga anak na tao? Tiyak na si Adan, taglay ang kaniyang kasakdalan, ay sasang-ayon sa sinabi ng salmista nang dakong huli: "Pupurihin kita sapagkat sa kakila-kilabot na paraan ay kamangha-mangha ang pagkakagawa sa akin. Ang iyong mga gawa ay kamangha-mangha, gaya ng lubos na nababatid ng aking kaluluwa." (Aw 139:14) Mula sa kaniyang sariling katawan—na may napakaraming kakayahan kung ihahambing sa ibang mga makalupang nilalang—hanggang sa mga bagay na nasumpungan niya sa kaniyang kapaligiran, taglay ng tao ang lahat ng dahilan upang makadama ng masidhing paggalang sa kaniyang Maylalang. Bawat bagong ibon, hayop, at isda; bawat naiibang halaman, bulaklak, at punungkahoy; at bawat kaparangan, kagubatan, burol, libis, at batis na nakita ng tao ay nagpakita sa kaniya ng lalim at lawak ng karunungan ng kaniyang Ama at ng pagiging makulay ng personalidad ni Jehova gaya ng mababanaag sa malawak na pagkakasari-sari ng Kaniyang mga gawang paglalang. (Gen 2:7-9; ihambing ang Aw 104:8-24.) Ang lahat ng pandama ng tao—paningin, pandinig, panlasa, pang-amoy, at pandamdam—ay nagpatotoo sa kaniyang bukás na isip na may isang napakabukas-palad at napakamaalalahaning Maylalang.

Hindi rin naman kinaligtaan ang intelektuwal na mga pangangailangan ni Adan, na kailangan niya ng isang makakausap at makakasama, yamang pinaglaanan siya ng kaniyang Ama ng isang matalinong babae na katumbas niya. (Gen 2:18-23) Kapuwa sila maaaring umawit kay Jehova, gaya ng salmista: "Ang lubos na pagsasaya ay nasa iyong mukha; may kaigayahan sa iyong kanang kamay magpakailanman." (Aw 16:8, 11) Yamang pinagukulan sila ng napakalaking pag-ibig, dapat sana'y nakilala nina Adan at Eva na "ang Diyos ay pag-ibig," ang bukal at sukdulang halimbawa ng pag-ibig.—1Ju 4:16, 19.

Pinakamahalaga sa lahat, inilaan ng Diyos na Jehova sa tao ang espirituwal na mga pangangailangan nito. Bilang Ama ni Adan, isiniwalat ni Jehova ang kaniyang sarili sa kaniyang anak na tao, anupat nakipagtalastasan dito at nagbigay rito ng mga atas ng paglilingkod, na kung lubos nitong susundin ay magsisilbing isang malaking bahagi ng pagsamba ng tao.—Gen 1:27-30; 2:15-17; ihambing ang Am 4:13.

Isang Diyos ng moral na mga pamantayan. Sa simula pa lamang ay nakilala na ng tao si Jehova hindi lamang bilang isang marunong at bukas-palad na Tagapaglaan kundi bilang isa ring Diyos ng moralidad, isa na nanghahawakan sa espesipikong mga pamantayan ng kung ano ang tama at kung ano ang mali hinggil sa pagkilos at pag-uugali. Kung alam ni Adan ang ulat tungkol sa paglalang, gaya ng ipinaliwanag na, tiyak na alam din niya na si Jehova ay may banal na mga pamantayan, sapagkat sinasabi ng ulat tungkol sa Kaniyang mga gawang paglalang na nakita ni Jehova na "iyon ay napakabuti," samakatuwid, nakatutugon sa kaniyang sakdal na pamantayan.—Gen 1:3, 4, 12, 25, 31; ihambing ang Deu 32:3, 4.

Kung walang mga pamantayan, walang paraan upang matiyak o mapagpasiyahan kung ano ang mabuti at masama o upang masukat at makilala ang mga antas ng katumpakan at kahusayan. May kinalaman dito, ang *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 21, p. 306, 307) ay may mahusay na obserbasyon:

"Ang mga nagawa na ng tao [sa pagtatatag ng mga pamantayan] . . . ay napakaliit kung ihahambing sa mga pamantayan sa kalikasan. Ang mga konstelasyon, ang mga orbit ng mga planeta, ang di-nagbabago at normal na mga katangian ng conductivity, ductility, elasticity, hardness, permeability, refractivity, strength, o viscosity ng mga materyales sa kalikasan, . . . o ang istraktura ng mga

selula, ay ilang halimbawa ng kagila-gilalas na mga pamantayan sa kalikasan."

Upang ipakita ang kahalagahan ng gayong mga pamantayan sa materyal na sangnilalang, ang akda ring iyon ay nagsabi: "Sa pamamagitan lamang ng itinakdang mga pamantayan na masusumpungan sa kalikasan kung kaya naging posibleng kilalanin at iklasipika . . . ang maraming uri ng halaman, isda, ibon o hayop. Sa loob ng mga uring ito, ang mga indibiduwal ay nagkakatulad sa kaliit-liitang detalye ng istraktura, gawain at mga kaugalian na katangi-tangi sa bawat uri. [Ihambing ang Gen 1:11, 12, 21, 24, 25.] Kung hindi dahil sa gayong mga pamantayan sa katawan ng tao, hindi malalaman ng mga doktor kung ang isang indibiduwal ay nagtataglay ng partikular na mga sangkap, kung saan hahanapin ang mga iyon . . . Sa katunayan, kung wala ang mga pamantayan sa kalikasan, hindi posibleng magkaroon ng organisadong lipunan, edukasyon at mga doktor; ang bawat isa sa mga ito ay dumedepende sa saligan at mapaghahambing na mga pagkakatulad."

Nakita ni Adan na napakatatag ng mga gawang paglalang ni Jehova, gaya ng regular na siklo ng araw at gabi, ng tuluy-tuloy at pababang agos ng tubig sa ilog ng Eden dahil sa puwersa ng grabidad, at ng napakaraming iba pang mga bagay na nagpapatotoo na ang Maylalang ng Lupa ay hindi isang Diyos ng kalituhan kundi ng kaayusan. (Gen 1:16-18; 2:10; Ec 1:5-7; Jer 31:35, 36; 1Co 14:33) Tiyak na nakatulong ito sa tao sa pagganap sa kaniyang atas na gawain at mga aktibidad (Gen 1:28; 2:15), anupat nakapagplano at nakapagtrabaho siya nang panatag, malaya sa pagkabalisa at kawalang-katiyakan.

Dahil sa lahat ng ito, hindi dapat pagtakhan ng matalinong tao na si Jehova ay magtatakda ng mga pamantayang gagabay sa paggawi ng tao at sa kaugnayan niya sa kaniyang Maylalang. Ang mismong maririlag na gawa ni Jehova ay nagsilbing parisan kay Adan para sa pagsasaka at pangangalaga sa Eden. (Gen 2:15; 1:31) Natutuhan din ni Adan ang pamantayan ng Diyos para sa pag-aasawa, ang monogamya, at para sa kaugnayang pampamilya. (Gen 2:24) Pantanging idiniin bilang mahalaga sa buhay ang pamantayan ng *pagkamasunurin* sa mga tagubilin ng Diyos. Yamang sakdal na tao si Adan, sakdal na pagkamasunurin din ang pamantayang itinakda ni Jehova para sa kaniya. Binigyan ni Jehova ang kaniyang makalupang anak ng pagkakataong magpakita ng pag-ibig at debosyon sa pamamagitan ng pagsunod sa Kaniyang utos na huwag kumain mula sa isa sa maraming namumungang punungkahoy sa Eden. (Gen 2:16, 17) Simpleng bagay lamang iyon. Ngunit simple rin naman ang mga kalagayan ni Adan noon, anupat malaya sa kasalimuutan at kalituhang nagsimula noong panahong iyon. Ang karunungan ni Jehova sa paggamit ng simpleng pagsubok na ito ay idiniin ng mga salita ni Jesu-Kristo pagkaraan ng mga 4,000 taon: "Ang taong tapat sa pinakakaunti ay tapat din sa marami, at ang taong di-matuwid sa pinakakaunti ay hindi rin matuwid sa marami."—Luc 16:10.

Ang pagiging maayos na ito at ang itinakdang mga pamantayan ay hindi makababawas sa kasiyahan ng tao sa buhay kundi makapagdaragdag pa nga rito. Hinggil sa materyal na sangnilalang, ang nabanggit na artikulo sa ensayklopidiya tungkol sa mga pamantayan ay nagsabi: "Ngunit sa kabila ng pagkarami-raming katibayang ito ng mga pamantayan, walang sinumang magsasabi na nakababagot ang kalikasan. Bagaman isa lamang makitid na hanay ng mga *wave length* ng ispektrum ang pinakapundasyon, halos walang limitasyon ang pagkakasari-sari at mga kombinasyon ng kulay na kasiya-siya sa mata ng tumitingin. Sa katulad na paraan, ang lahat ng kagandahan ng musika ay naririnig ng tainga sa pamamagitan lamang ng isa pang maliit na grupo ng mga *frequency."* (Tomo 21, p. 307) Sa gayunding paraan, ang mga kahilingan ng Diyos sa mag-asawang tao ay nagbigay sa kanila ng lahat ng kalayaan na maaaring naisin ng isang pusong matuwid. Hindi sila kinailangang kulungin sa pamamagitan ng napakaraming batas at tuntunin. Ang maibiging halimbawang ipinakita sa kanila ng Maylalang at ang paggalang at pag-ibig nila sa kaniya ay magsasanggalang sa kanila upang hindi sila lumampas sa wastong mga hangganan ng kanilang kalayaan.—Ihambing ang 1Ti 1:9, 10; Ro 6:15-18; 13:8-10; 2Co 3:17.

Samakatuwid, dahil sa kaniya mismong personalidad, sa kaniyang mga daan, at sa kaniyang mga salita, ang Diyos na Jehova, kapuwa noon at ngayon, ang siyang Sukdulang Pamantayan para sa buong sansinukob, anupat siyang katuturan at kabuuan ng lahat ng kabutihan. Kaya naman noong narito sa lupa ang kaniyang Anak, masasabi nito sa isang lalaki: "Bakit mo ako tinatawag na mabuti? Walang sinumang mabuti, maliban sa isa, ang Diyos."—Mar 10:17, 18; gayundin ang Mat 19:17; 5:48.

Ipagbabangong-puri ang Kaniyang Soberanya at Pababanalin ang Kaniyang Pangalan. Ang lahat ng bagay na nauugnay sa persona ng Diyos ay banal; ang kaniyang personal na pangalang Jehova ay banal at samakatuwid ay dapat pabanalin. (Lev 22:32) Ang pagpapabanal ay nangangahulugang "gawing banal, ibukod o ituring na sagrado," at sa gayo'y hindi dapat gamitin bilang isang bagay na pangkaraniwan, o ordinaryo. (Isa 6:1-3; Luc 1:49; Apo 4:8; tingnan ang PAGPAPABANAL.) Dahil sa Personang kinakatawanan nito, ang

pangalan ni Jehova ay “dakila at kakila-kilabot” (Aw 99:3, 5), ‘maringal,’ at “di-maabot sa kataasan” (Aw 8:1; 148:13), anupat dapat kasindakan (Isa 29:23).

Nilapastangan ang pangalan. Ipinakikita ng katibayan na gayon ang turing sa banal na pangalan hanggang sa ito’y malapastangan dahil sa mga nangyari sa hardin ng Eden. Kinuwestiyon ng paghihimagsik ni Satanas ang reputasyon ng Diyos. Sa pakikipag-usap niya kay Eva, inangkin ni Satanas na nagsasalita siya para sa Diyos nang sabihin niya sa babae kung ano ang “nalalaman ng Diyos,” samantalang kasabay nito ay naghasik siya ng pag-aalinlangan sa utos ng Diyos, na sinabi kay Adan, may kinalaman sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama. (Gen 3:1-5) Palibhasa’y si Adan ang inatasan ng Diyos at siya ang makalupang ulo na ginamit ng Diyos upang ipabatid sa pamilya ng tao ang Kaniyang mga tagubilin, si Adan ang kinatawan noon ni Jehova sa lupa. (Gen 1:26, 28; 2:15-17; 1Co 11:3) Ang mga naglilingkod na may gayong tungkulin ay sinasabing ‘naglilingkod sa pangalan ni Jehova’ at ‘nagsasalita sa kaniyang pangalan.’ (Deu 18:5, 18, 19; San 5:10) Kaya bagaman nilapastangan ng kaniyang asawang si Eva ang pangalan ni Jehova sa pamamagitan ng pagsuway, ang paggawa ni Adan ng gayunding bagay ay isang napakatinding kawalang-galang sa pangalang kinakatawanan niya.—Ihambing ang 1Sa 15:22, 23.

Ang pinakamahalagang usapin ay isang usaping moral. Maliwanag na kilala si Jehova ng espiritung anak na naging Satanas bilang isang Diyos ng moral na mga pamantayan, hindi bilang isang personang kapritsoso at pabagu-bago. Kung ang pagkakilala niya kay Jehova ay isang Diyos na nagpapadala sa walang-kontrol at marahas na silakbo ng galit, aasahan lamang niya na lilipulin siya ni Jehova ora mismo dahil sa landasing tinahak niya. Samakatuwid, ang usaping ibinangon ni Satanas sa Eden ay hindi basta pagsubok sa lakas ni Jehova o sa kaniyang kapangyarihang pumuksa. Sa halip, iyon ay isang usaping moral: ang moral na karapatan ng Diyos na humawak ng pansansinukob na soberanya at humiling ng walang-pasubaling pagsunod at debosyon sa lahat ng kaniyang nilalang sa lahat ng dako. Isinisiwalat ito ng paraan ng paglapit ni Satanas kay Eva. (Gen 3:1-6) Gayundin, inilalahad ng aklat ng Job kung paano inilantad ni Jehova sa harap ng lahat ng kaniyang nagkakatipong anghelikong anak ang saklaw ng pagsalansang ng kaniyang Kalaban. Inangkin ni Satanas na ang pagkamatapat ni Job (at, sa di-tuwirang paraan, ng sinuman sa matatalinong nilalang ng Diyos) kay Jehova ay hindi buong-puso, anupat hindi nakasalig sa taimtim na debosyon at tunay na pag-ibig.—Job 1:6-22; 2:1-8.

Dahil dito, ang kuwestiyon hinggil sa katapatan ng matatalinong nilalang ng Diyos ay isang pangalawahin o karagdagang usapin na bumangon mula sa pangunahing usapin hinggil sa karapatan ng Diyos sa pansansinukob na soberanya. Ang mga kuwestiyong ito ay mangangailangan ng panahon upang mapatunayan kung totoo o kasinungalingan ang mga paratang, upang masubok ang saloobin ng puso ng mga nilalang ng Diyos, at sa gayo’y malutas ang usapin nang walang pag-aalinlangan. (Ihambing ang Job 23:10; 31:5, 6; Ec 8:11-13; Heb 5:7-9; tingnan ang KABALAKYUTAN; KATAPATAN.) Dahil dito, hindi kaagad nilipol ni Jehova ang mapaghimagsik na mag-asawa ni ang espiritung anak na nagbangon ng usapin, at sa gayon ay iiral ang dalawang inihulang “binhi,” na kumakatawan sa magkasalungat na panig ng usapin.—Gen 3:15.

Buháy pa ang usaping ito noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, at ipinakikita ito ng komprontasyon nila ni Satanas sa ilang pagkatapos ng 40-araw na pag-aayuno ni Jesus. Ang tulad-serpiyenteng mga taktika ng Kalaban ni Jehova noong tinutukso niya ang Anak ng Diyos ay katulad ng pamamaraan niya sa Eden mga 4,000 taon ang kaagahan, at ipinakikita ng pag-aalok ni Satanas kay Jesus ng pamamahala sa makalupang mga kaharian na hindi pa rin nagbabago ang usapin hinggil sa pansansinukob na soberanya. (Mat 4:1-10) Isinisiwalat ng aklat ng Apocalipsis na magpapatuloy ang usapin hanggang sa panahong ideklara ng Diyos na Jehova na sarado na ang kaso (ihambing ang Aw 74:10, 22, 23) at ilapat niya ang matuwid na hatol sa lahat ng mananalansang, anupat sa pamamagitan ng matuwid na pamamahala ng kaniyang Kaharian ay lubusang ipagbabangong-puri ang kaniyang soberanya at sa gayo’y pababanalin ang kaniyang pangalan.—Apo 11:17, 18; 12:17; 14:6, 7; 15:3, 4; 19:1-3, 11-21; 20:1-10, 14.

Bakit ang pagpapabanal sa pangalan ng Diyos ang pinakamahalaga sa lahat?

Ang buong ulat ng Bibliya ay nakasentro sa pagbabangong-puri sa soberanya ni Jehova, at dito ay nahahayag ang pangunahing layunin ng Diyos na Jehova: ang pagpapabanal sa kaniya mismong pangalan. Hinihiling ng gayong pagpapabanal na maalis sa pangalan ng Diyos ang lahat ng kadustaan. Ngunit, higit pa riyan, hinihiling nito na ang pangalang iyon ay parangalan ng lahat ng matatalinong nilalang sa langit at sa lupa bilang sagrado. Nangangahulugan naman ito na kikilalanin nila at igagalang ang posisyon ni Jehova bilang Soberano, na ginagawa iyon nang kusang-loob, anupat nagnanais na paglingkuran siya at nalulugod na gawin ang ka-

niyang banal na kalooban, dahil sa pag-ibig sa kaniya. Ang panalangin ni David kay Jehova sa Awit 40:5-10 ay malinaw na nagpapahayag ng gayong saloobin at ng tunay na pagpapabanal sa pangalan ni Jehova. (Pansinin kung paanong sa Heb 10:5-10 ay ikinapit ng apostol kay Kristo Jesus ang ilang bahagi ng awit na ito.)

Samakatuwid, ang ganap na kaayusan, kapayapaan, at kapakanan ng buong sansinukob at ng lahat ng tumatahan dito ay nakadepende sa pagpapabanal sa pangalan ni Jehova. Ipinakita ito ng Anak ng Diyos, anupat kasabay niyaon ay itinawagpansin niya ang paraan kung paano isasakatuparan ni Jehova ang kaniyang layunin, nang turuan niya ang kaniyang mga alagad na manalangin sa Diyos: "Pakabanalin nawa ang iyong pangalan. Dumating nawa ang iyong kaharian. Mangyari nawa ang iyong kalooban, kung paano sa langit, gayundin sa lupa." (Mat 6:9, 10) Ang pangunahing layuning ito ni Jehova ang pinakasusi upang maunawaan ang dahilan ng mga pagkilos at mga pakikitungo ng Diyos sa kaniyang mga nilalang gaya ng nakasaad sa buong Bibliya.

Sa gayon, mababasa natin na ang bansang Israel, na ang kasaysayan ang bumubuo sa kalakhan ng Bibliya, ay pinili upang maging isang 'bayang nagtataglay ng pangalan' ni Jehova. (Deu 28:9, 10; 2Cr 7:14; Isa 43:1, 3, 6, 7) Sa tipang Kautusan ni Jehova sa kanila, idiniin na ang pinakamahalaga ay ang pagbibigay nila ng bukod-tanging debosyon kay Jehova bilang Diyos at ang hindi nila paggamit sa kaniyang pangalan sa walang-kabuluhang paraan, "sapagkat hindi hahayaan ni Jehova na di-naparurusahan ang gumagamit ng kaniyang pangalan sa walang-kabuluhang paraan." (Exo 20:1-7; ihambing ang Lev 19:12; 24:10-23.) Sa pamamagitan ng pagtatanghal ng kaniyang kapangyarihang magligtas at pumuksa noong palayain niya ang Israel mula sa Ehipto, ang pangalan ni Jehova ay 'naipahayag sa buong lupa,' anupat ang kabantugan nito ay nagpauna sa Israel noong pumasok sila sa Lupang Pangako. (Exo 9:15, 16; 15:1-3, 11-17; 2Sa 7:23; Jer 32:20, 21) Gaya nga ng sinabi ng propetang si Isaias: "Gayon mo inakay ang iyong bayan upang gumawa ng isang magandang pangalan para sa iyong sarili." (Isa 63:11-14) Nang maging mapaghimagsik ang Israel sa ilang, naging maawain si Jehova sa pakikitungo sa kanila at hindi niya sila pinabayaan. Gayunman, isiniwalat niya ang pangunahing dahilan kung bakit niya ginawa ito nang sabihin niya: "Ako ay kumilos alang-alang sa aking sariling pangalan upang hindi ito malapastangan sa paningin ng mga bansa." —Eze 20:8-10.

Sa buong kasaysayan ng bansang iyon, patuloy na ipinaalaala ni Jehova sa kanila ang kahalagahan ng kaniyang sagradong pangalan. Ang kabiserang lunsod ng Jerusalem, kasama ang Bundok Sion, ang siyang dakong pinili ni Jehova "upang doon ilagay ang kaniyang pangalan, upang patahanin iyon." (Deu 12:5, 11; 14:24, 25; Isa 18:7; Jer 3:17) Ang templong itinayo sa lunsod na iyon ang naging 'bahay para sa pangalan ni Jehova.' (1Cr 29:13-16; 1Ha 8:15-21, 41-43) Ang anumang ginagawa noon sa templong iyon o sa lunsod na iyon, sa ikabubuti man o ikasasama, ay walang pagsalang makaaapekto sa pangalan ni Jehova at pagtutuunan niya ng pansin. (1Ha 8:29; 9:3; 2Ha 21:4-7) Ang paglapastangan sa pangalan ni Jehova roon ay tiyak na magdudulot ng kapuksaan sa lunsod at hahantong sa pagtatakwil sa mismong templo. (1Ha 9:6-8; Jer 25:29; 7:8-15; ihambing ang ginawa at sinabi ni Jesus sa Mat 21:12, 13; 23:38.) Dahil sa mga bagay na ito, nagsumamo sina Jeremias at Daniel para sa kanilang bayan at lunsod na magkaloob nawa si Jehova ng awa at tulong 'alang-alang sa kaniyang sariling pangalan.'—Jer 14:9; Dan 9:15-19.

Nang ihula ni Jehova na isasauli niya sa Juda ang bayang nagtataglay ng kaniyang pangalan at na lilinisin niya sila, muli niyang nilinaw sa kanila ang pangunahin niyang ikinababahala, sa pagsasabi: "At magmamalasakit ako sa aking banal na pangalan." "'Hindi ko ginagawa ito alang-alang sa inyo, O sambahayan ng Israel, kundi alang-alang sa aking banal na pangalan, na nilapastangan ninyo sa gitna ng mga bansa na inyong pinaroonan.' 'At tiyak na papabanalin ko ang aking dakilang pangalan, na nilalapastangan . . . ; at makikilala nga ng mga bansa na ako ay si Jehova,' ang sabi ng Soberanong Panginoong Jehova, 'kapag napabanal ako sa gitna ninyo sa kanilang paningin.'"—Eze 36:20-27, 32.

Ipinakikita ng mga ito at ng iba pang mga kasulatan na hindi labis-labis ang pagpapahalaga ni Jehova sa sangkatauhan. Palibhasa'y makasalanan ang lahat ng tao, makatarungan lamang na karapat-dapat sila sa kamatayan, at maaari lamang silang magtamo ng buhay sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan at awa ng Diyos. (Ro 5:12, 21; 1Ju 4:9, 10) Walang pagkakautang si Jehova sa sangkatauhan, at para sa mga magtatamo ng walang-hanggang buhay, ito ay isang kaloob, hindi kabayarang pinaghirapan. (Ro 5:15; 6:23; Tit 3:4, 5) Totoo, pinagpakitaan niya ng napakasidhing pag-ibig ang sangkatauhan. (Ju 3:16; Ro 5:7, 8) Ngunit salungat sa katotohanan sa Kasulatan at isang kamalian na isiping ang kaligtasan ng mga tao ang siyang pinakamahalagang usapin o na ito ang pamantayan kung saan sinusukat ang katarungan, katuwiran, at kabanalan ng Diyos. Ipinahayag ng salmista ang tamang pangmalas sa mga bagay-bagay nang bumulalas siya taglay ang pagpapakumbaba at pagkamangha: "O Jehova na aming Panginoon,

pagkaringal ng iyong pangalan sa buong lupa, ikaw na ang dangal ay isinasalaysay sa ibabaw ng langit! . . . Kapag tinitingnan ko ang iyong langit, ang mga gawa ng iyong mga daliri, ang buwan at ang mga bituin na iyong inihanda, ano ang taong mortal anupat iniingatan mo siya sa isipan, at ang anak ng makalupang tao anupat pinangangalagaan mo siya?" (Aw 8:1, 3, 4; 144:3; ihambing ang Isa 45:9; 64:8.) Makatuwiran lamang na mas mahalaga ang pagpapabanal sa pangalan ng Diyos na Jehova kaysa sa buhay ng buong sangkatauhan. Kaya naman, gaya ng ipinakita ng Anak ng Diyos, dapat ibigin ng tao ang kaniyang kapuwa-tao gaya ng pag-ibig niya sa kaniyang sarili, ngunit dapat niyang ibigin ang Diyos nang kaniyang buong puso, pag-iisip, kaluluwa, at lakas. (Mar 12:29-31) Nangangahulugan ito na ang pag-ibig sa Diyos na Jehova ay dapat na higit kaysa sa pag-ibig sa mga kamag-anak, mga kaibigan, o sa buhay mismo.—Deu 13:6-10; Apo 12:11; ihambing ang saloobin ng tatlong Hebreo sa Dan 3:16-18; tingnan ang MAPANIBUGHUIN, PANINIBUGHO.

Hindi dapat masamain ng mga tao ang maka-Kasulatang pangmalas na ito sa mga bagay-bagay kundi, sa halip, dapat itong mag-udyok sa kanila na lalo pang pahalagahan ang tunay na Diyos. Yamang maaaring lipulin ni Jehova ang buong makasalanang sangkatauhan kaayon ng kaniyang ganap na katarungan, lalo nitong pinatitingkad ang kadakilaan ng kaniyang awa at di-sana-nararapat na kabaitan sa pagliligtas niya ng ilan sa sangkatauhan ukol sa buhay. (Ju 3:36) Hindi siya nalulugod sa kamatayan ng balakyot (Eze 18:23, 32; 33:11), gayunma'y hindi rin niya pahihintulutang matakasan ng balakyot ang paglalapat ng kaniyang hatol. (Am 9:2-4; Ro 2:2-9) Siya ay mapagtimpi at may mahabang pagtitiis, alang-alang sa kaligtasan ng mga masunurin (2Pe 3:8-10), gayunma'y hindi niya hahayaang magpatuloy magpakailanman ang isang situwasyong nagdudulot ng kadustaan sa kaniyang maringal na pangalan. (Aw 74:10, 22, 23; Isa 65:6, 7; 2Pe 2:3) Siya'y mahabagin at maunawain may kinalaman sa mga kahinaan ng mga tao, anupat pinatatawad "nang sagana" ang mga nagsisisi (Aw 103:10-14; 130:3, 4; Isa 55:6, 7), gayunma'y hindi niya pinalilibre ang mga tao sa mga pananagutang dapat nilang pasanin dahil sa sarili nilang mga pagkilos at sa mga epekto ng mga ito sa kanilang sarili at sa kanilang pamilya. Aanihin nila ang kanilang inihasik. (Deu 30:19, 20; Gal 6:5, 7, 8) Sa gayon, nagpapakita si Jehova ng maganda at sakdal na pagkakatimbang ng katarungan at awa. Yaong mga may wastong pangmalas sa mga bagay-bagay ayon sa isiniwalat sa kaniyang Salita (Isa 55:8, 9; Eze 18:25, 29-31) ay hindi magkakamaling ipagwalang-bahala ang kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan o 'sumala sa layunin nito.'—2Co 6:1; Heb 10:26-31; 12:29.

Di-nagbabago ang Kaniyang mga Katangian at mga Pamantayan. Gaya ng sinabi ni Jehova sa bayan ng Israel: "Ako ay si Jehova; hindi ako nagbabago." (Mal 3:6) Sinabi niya ito mga 3,500 taon matapos lalangin ng Diyos ang tao at mga 1,500 taon mula noong gawin niya ang tipang Abrahamiko. Bagaman inaangkin ng ilan na ang Diyos na isiniwalat sa Hebreong Kasulatan ay naiiba sa Diyos na isiniwalat ni Jesu-Kristo at ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, ipinakikita ng pagsusuri na walang saligan ang pag-aangking ito. May-kawastuang sinabi ng alagad na si Santiago tungkol sa Diyos: "Sa kaniya ay wala man lamang pagbabago sa pagbaling ng anino." (San 1:17) Hindi 'lumambot' ang personalidad ng Diyos na Jehova sa paglipas ng mga siglo, sapagkat hindi naman ito kailangan. Ang kaniyang kahigpitan ayon sa isiniwalat sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay hindi nabawasan ni sumidhi man ang kaniyang pag-ibig kung ihahambing noong magsimula siyang makitungo sa sangkatauhan sa Eden.

Ang totoo, ang sa wari'y mga pagbabago sa kaniyang personalidad ay iba't ibang aspekto lamang ng iisa at di-nagbabagong personalidad. Ang mga ito ay resulta ng iba-ibang mga kalagayan at mga tao na pinakitunguhan ng Diyos, anupat nangailangan ng iba't ibang saloobin o pakikipag-ugnayan. (Ihambing ang Isa 59:1-4.) Hindi si Jehova ang nagbago, kundi sina Adan at Eva; inilagay nila ang kanilang sarili sa posisyon kung saan si Jehova, dahil sa kaniyang di-nagbabago at matuwid na mga pamantayan, ay hindi na maaaring makipag-ugnayan sa kanila bilang mga miyembro ng kaniyang minamahal na pansansinukob na pamilya. Palibhasa'y sakdal, sila ang may lubos na pananagutan sa kanilang sinasadyang pagkakasala (Ro 5:14) at samakatuwid ay hindi na sila saklaw ng awa ng Diyos, bagaman pinagpakitaan sila ni Jehova ng di-sana-nararapat na kabaitan sa pamamagitan ng paglalaan sa kanila ng damit at pagpapahintulot na sila'y mabuhay nang maraming siglo sa labas ng santuwaryo ng Eden at magluwal ng mga supling bago sila tuluyang mamatay dahil sa mga epekto ng kanilang makasalanang landasin. (Gen 3:8-24) Matapos silang palayasin mula sa Eden, lumilitaw na naputol na ang lahat ng pakikipagtalastasan ng Diyos kay Adan at sa kaniyang asawa.

Kung bakit maaari siyang makitungo sa di-sakdal na mga tao. Dahil sa makatarungang mga pamantayan ni Jehova, maaari siyang makitungo sa mga supling nina Adan at Eva sa paraang naiiba sa pakikitungo niya sa kanilang mga magulang. Bakit? Sa dahilang ang mga supling ni Adan ay *nagmana* ng kasalanan, samakatuwid ay hindi nila sinasadyang maipanganak sila bilang di-sakdal

na mga nilalang na may likas na hilig na gumawa ng masama. (Aw 51:5; Ro 5:12) Dahil dito, may saligan upang pagpakitaan sila ng awa. Ang unang hula ni Jehova (Gen 3:15), na binanggit noong panahong bigkasin ang hatol sa Eden, ay nagpakitang ang paghihimagsik ng kaniyang unang mga anak na tao (pati ng isa sa kaniyang mga espiritung anak) ay hindi naging dahilan upang maghinanakit si Jehova ni pinutol man nito ang daloy ng kaniyang pag-ibig. Sa makasagisag na mga termino, ipinakita ng hulang iyon na itutuwid ang situwasyong nilikha ng paghihimagsik at isasauli ang mga kalagayan sa orihinal na kasakdalan ng mga ito, anupat ang lubos na kahulugan nito ay isiniwalat pagkaraan pa ng ilang milenyo.—Ihambing ang mga sagisag ng "serpiyente," "babae," at "binhi" sa Apo 12:9, 17; Gal 3:16, 29; 4:26, 27.

Ang mga inapo ni Adan ay pinahintulutang manatili sa lupa sa loob ng libu-libong taon, bagaman sila'y di-sakdal at namamatay, anupat walang kakayahang lumaya mula sa nakamamatay na pagkakahawak ng kasalanan. Ipinaliwanag ng Kristiyanong apostol na si Pablo kung bakit ito pinahihintulutan ni Jehova, sa pagsasabing: "Sapagkat ang sangnilalang ay ipinasakop sa kawalang-saysay, hindi ayon sa sarili nitong kalooban kundi sa pamamagitan niya na nagpasakop nito [samakatuwid nga, ang Diyos na Jehova], salig sa pag-asa na ang sangnilalang din mismo ay palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos. Sapagkat alam natin na ang buong sangnilalang ay patuloy na dumaraing na magkakasama at nasasaktang magkakasama hanggang ngayon." (Ro 8:20-22) Gaya ng ipinakikita sa artikulong PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA, walang pahiwatig na ginamit ni Jehova ang kaniyang kapangyarihan na patiunang alamin ang mga bagay-bagay upang makita kung magkakasala ang unang mag-asawa. Gayunman, nang mangyari na iyon, patiunang itinalaga ni Jehova ang paraan kung paano itutuwid ang maling situwasyon. (Efe 1:9-11) Sa pasimula, ang sagradong lihim na ito ay nakakubli sa makasagisag na hula sa Eden; ngunit nang maglaon, lubusan itong isiniwalat sa katauhan ng bugtong na Anak ni Jehova, na isinugo sa lupa upang siya'y "magpatotoo sa katotohanan" at "sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos ay matikman niya ang kamatayan para sa bawat tao."—Ju 18:37; Heb 2:9; tingnan ang PANTUBOS.

Samakatuwid, ang pakikitungo at pagpapala ni Jehova sa ilang inapo ng makasalanang si Adan ay hindi indikasyon na nagbago ang Kaniyang mga pamantayan ng sakdal na katuwiran. Kaya naman hindi ito nagpapahiwatig na sinasang-ayunan niya ang kanilang pagiging makasalanan. Palibhasa'y tiyak na matutupad ang mga layunin ni Jehova, 'tinatawag niya ang mga bagay na wala na para bang ang mga iyon ay umiiral' (gaya noong bigyan niya si Abram ng pangalang "Abraham," nangangahulugang "Ama ng Pulutong (Karamihan)" noong wala pang anak sina Abraham at Sara). (Ro 4:17) Yamang alam niya na sa kaniyang takdang panahon (Gal 4:4) ay maglalaan siya ng pantubos, na siyang legal na paraan upang mapatawad ang kasalanan at maalis ang di-kasakdalan (Isa 53:11, 12; Mat 20:28; 1Pe 2:24), si Jehova ay maaaring patuloy na makitungo sa di-sakdal na mga tao at tumanggap ng paglilingkod ng mga ito, na mga nagmana ng kasalanan. Ito'y sapagkat mayroon siyang makatarungang saligan upang sila'y 'ibilang,' o ituring, na mga taong matuwid dahil sa pananampalataya nila sa mga pangako ni Jehova at sa magiging katuparan ng mga hulang iyon kay Kristo Jesus bilang ang sakdal na hain para sa mga kasalanan. (San 2:23; Ro 4:20-25) Sa gayon, ang paglalaan ni Jehova ng kaayusan ng pantubos at ng mga pakinabang nito ay isang mariing patotoo hindi lamang ng pag-ibig at awa ni Jehova kundi pati ng pagkamatapat niya sa kaniyang matataas na pamantayan ng katarungan, sapagkat sa pamamagitan ng kaayusan ng pantubos ay ipinakikita niya "ang kaniyang sariling katuwiran sa kasalukuyang kapanahunang ito, upang siya ay maging matuwid kahit ipinahahayag niyang matuwid ang taong [bagaman di-sakdal ay] may pananampalataya kay Jesus."—Ro 3:21-26; ihambing ang Isa 42:21; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID.

Kung bakit nakikipaglaban ang 'Diyos ng kapayapaan.' Ang sinabi ni Jehova sa Eden na maglalagay siya ng alitan sa pagitan ng binhi ng kaniyang Kalaban at ng binhi ng "babae" ay hindi nangangahulugang nagbago Siya mula sa pagiging 'Diyos ng kapayapaan.' (Gen 3:15; Ro 16:20; 1Co 14:33) Ang situwasyon noon ay katulad noong panahong nabubuhay sa lupa ang kaniyang Anak na si Jesu-Kristo, na nagsabi: "Huwag ninyong isipin na pumarito ako upang maglagay ng kapayapaan sa lupa; pumarito ako upang maglagay, hindi ng kapayapaan, kundi ng tabak." (Mat 10:32-40) Ang ministeryo ni Jesus ay naging dahilan ng mga pagkakabaha-bahagi, kahit sa loob ng mga pamilya (Luc 12:51-53), ngunit ito'y dahil sa panghahawakan niya sa matuwid na mga pamantayan at katotohanan ng Diyos at sa paghahayag niya ng mga ito. Nagkaroon ng pagkakabaha-bahagi sapagkat pinatigas ng maraming indibiduwal ang kanilang puso laban sa mga katotohanang ito samantalang tinanggap naman ng iba ang mga ito. (Ju 8:40, 44-47; 15:22-25; 17:14) Hindi ito maiiwasan kung itataguyod ang banal na mga simulain; ngunit ang dapat

sisihin ay ang mga nagtakwil sa kung ano ang tama.

Gayundin, inihulang magkakaroon ng alitan sapagkat alinsunod sa sakdal na mga pamantayan ni Jehova, hindi maaaring kunsintihin ang mapaghimagsik na landasin ng "binhi" ni Satanas. Ang di-pagsang-ayon ng Diyos sa mga iyon at ang pagpapala niya sa mga nanghahawakan sa matuwid na landasin ay magiging sanhi ng pagkakabaha-bahagi (Ju 15:18-21; San 4:4), gaya sa kaso nina Cain at Abel.—Gen 4:2-8; Heb 11:4; 1Ju 3:12; Jud 10, 11; tingnan ang CAIN.

Ang mapaghimagsik na landasing pinili ng mga tao at ng balakyot na mga anghel ay nagsilbing hamon sa lehitimong soberanya ni Jehova at sa mabuting kaayusan ng buong sansinukob. Upang maharap ang hamong ito, si Jehova ay kinailangang maging "tulad-lalaking mandirigma" (Exo 15:3-7), anupat ipinagtatanggol ang kaniyang mabuting pangalan at matuwid na mga pamantayan, nakikipaglaban para sa mga umiibig at naglilingkod sa kaniya, at naglalapat ng kahatulan sa mga nararapat sa pagkapuksa. (1Sa 17:45; 2Cr 14:11; Isa 30:27-31; 42:13) Hindi siya nag-aatubiling gamitin ang kaniyang walang-kapantay na kapangyarihan, kung minsan ay sa paraang mapangwasak, gaya noong Baha, noong puksain ang Sodoma at Gomorra, at noong iligtas ang Israel mula sa Ehipto. (Deu 7:9, 10) At hindi siya natatakot na ipaalam ang alinmang detalye ng kaniyang matuwid na pakikipagdigma; hindi siya humihingi ng paumanhin, yamang wala naman siyang dapat ikahiya. (Job 34:10-15; 36:22-24; 37:23, 24; 40:1-8; Ro 3:4) Ang paggalang niya sa kaniyang pangalan at sa katuwirang kinakatawanan nito, gayundin ang pag-ibig niya sa mga umiibig sa kaniya, ang nag-uudyok sa kaniya na kumilos.—Isa 48:11; 57:21; 59:15-19; Apo 16:5-7.

Ganitong larawan din ang ipinakikita ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Pinatibay-loob ng apostol na si Pablo ang kaniyang mga kapuwa Kristiyano sa pagsasabing: "Ang Diyos na nagbibigay ng kapayapaan ang dudurog kay Satanas sa ilalim ng inyong mga paa sa di-kalaunan." (Ro 16:20; ihambing ang Gen 3:15.) Ipinakita rin niya na matuwid na gantihan ng Diyos ng kapighatian yaong mga pumipighati sa kaniyang mga lingkod, anupat nagpapasapit ng walang-hanggang pagkapuksa sa mga sumasalansang. (2Te 1:6-9) Kasuwato ito ng mga turo ng Anak ng Diyos, na nagbigay-katiyakan sa di-matitinag na determinasyon ng kaniyang Ama na puwersahang wakasan ang lahat ng kabalakyutan at ang mga gumagawa nito. (Mat 13:30, 38-42; 21:42-44; 23:33; Luc 17:26-30; 19:27) Masusumpungan sa aklat ng Apocalipsis ang maraming paglalarawan ng mga pakikipagdigmang awtorisado ng Diyos. Gayunman, kaayon ng karunungan ni Jehova, ang lahat ng ito ay hahantong sa pagtatatag ng isang namamalaging pansansinukob na kapayapaan, na matibay na nakaugat sa katarungan at katuwiran. —Isa 9:6, 7; 2Pe 3:13.

Mga pakikitungo sa Israel sa laman at sa espirituwal na Israel. Sa katulad na paraan, malaki ang pagkakaiba ng nilalaman ng Hebreong Kasulatan at ng Kristiyanong Griegong Kasulatan dahil ang unang nabanggit ay pangunahin nang tumatalakay sa mga pakikitungo ni Jehova sa Israel sa laman, samantalang ang huling nabanggit, sa kalakhang bahagi, ay humantong at naglarawan sa kaniyang mga pakikitungo sa espirituwal na Israel, ang kongregasyong Kristiyano. Kaya sa isang panig, nariyan ang isang bansa na ang milyun-milyong miyembro ay naging kaanib dahil lamang sa kanilang pinagmulan sa laman, anupat binubuo ng mabubuti at masasama. Sa kabilang panig naman, nariyan ang isang espirituwal na bansa na binubuo ng mga taong inilapit sa Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, mga taong nagpapakita ng pag-ibig sa katotohanan at katuwiran anupat personal at kusang-loob na nag-alay ng kanilang sarili sa paggawa ng kalooban ni Jehova. Dahil dito, makatuwiran lamang na magkaiba ang mga pakikitungo at pakikipag-ugnayan ng Diyos sa dalawang grupo at maaasahang ang unang grupo ay mangangailangan ng mas maraming kapahayagan ng galit at kahigpitan ni Jehova kaysa sa ikalawang grupo.

Gayunman, isang malubhang pagkakamali na waling-halaga ang nakapagpapatibay at nakaaaliw na kaunawaan sa personalidad ng Diyos na Jehova na makikita sa kaniyang mga pakikitungo sa Israel sa laman. Ang mga ito ay nagbibigay ng napakahusay na halimbawa na nagpapatunay na si Jehova ang uri ng Personang inilarawan niya kay Moises: "Si Jehova, si Jehova, isang Diyos na maawain at magandang-loob, mabagal sa pagkagalit at sagana sa maibiging-kabaitan at katotohanan, nag-iingat ng maibiging-kabaitan sa libu-libo, nagpapaumanhin sa kamalian at pagsalansang at kasalanan, ngunit sa anumang paraan ay wala siyang pinaliligtas sa kaparusahan, naglalapat ng kaparusahan sa mga anak at sa mga apo dahil sa kamalian ng mga ama, sa ikatlong salinlahi at sa ikaapat na salinlahi."—Exo 34:4-7; ihambing ang Exo 20:5.

Bagaman ang pag-ibig, pagtitimpi, at mahabang pagtitiis ni Jehova ay tinitimbangan ng katarungan, ang mga ito pa rin ang namumukod-tanging mga aspekto ng kaniyang personalidad gaya ng isinisiwalat sa kasaysayan ng Israel, isang lubhang pinaborang bansa, na ang karamihan ay naging "matigas ang leeg" at 'matigas ang puso' sa harap ng kanilang Maylalang. (Exo 34:8, 9; Ne 9:16, 17; Jer 7:21-26; Eze

3:7) Ang matitinding pagtuligsa at paghatol na paulit-ulit na ipinahayag ni Jehova laban sa Israel sa pamamagitan ng kaniyang mga propeta ay lalo lamang nagpatingkad sa kadakilaan ng kaniyang awa at sa kamangha-manghang antas ng kaniyang mahabang pagtitiis. Sa katapusan ng mahigit 1,500 taon ng pagtitiis sa kanila, at kahit noong patayin ang kaniya mismong Anak sa sulsol ng relihiyosong mga lider ng bansa, patuloy pa rin silang pinagpakitaan ni Jehova ng pabor sa loob ng tatlo at kalahating taon, anupat may-kaawaang itinuon sa kanila ang pangangaral ng mabuting balita, sa gayo'y pinagkalooban sila ng higit pang pagkakataon upang magtamo ng pribilehiyong maghari kasama ng kaniyang Anak —isang pagkakataon na sinamantala ng libu-libo na nagsisi.—Gaw 2:1-5, 14-41; 10:24-28, 34-48; tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO.

Maliwanag na ang siniping pananalita ni Jehova may kinalaman sa 'pagpapasapit ng kaparusahan sa mga inapo ng mga nagkasala' ang tinutukoy ni Jesu-Kristo nang sabihin niya sa mapagpaimbabaw na mga eskriba at mga Pariseo: "Sinasabi ninyo, 'Kung kami ay nasa mga araw ng aming mga ninuno, hindi kami magiging kabahagi nila sa dugo ng mga propeta.' Samakatuwid ay nagpapatotoo kayo laban sa inyong sarili na kayo ay mga anak niyaong mga pumaslang sa mga propeta. Kung gayon nga, *punuin ninyo ang panukat ng inyong mga ninuno."* (Mat 23:29-32) Sa kabila ng kanilang pag-aangkin, ipinakita ng mga taong iyon, sa pamamagitan ng kanilang landasin, na sinasang-ayunan nila ang maling mga gawa ng kanilang mga ninuno at na sila ay kabilang din sa 'mga napopoot kay Jehova.' (Exo 20:5; Mat 23:33-36; Ju 15:23, 24) Sa gayon, di-tulad ng mga Judiong nagsisi at sumunod sa mga salita ng Anak ng Diyos, sila ay dumanas ng nagkapatung-patong na mga epekto ng kahatulan ng Diyos; naganap ito pagkaraan ng maraming taon, nang ang Jerusalem ay kubkubin at wasakin at ang kalakhang bahagi ng populasyon nito ay mamatay. Maaari sana silang tumakas ngunit pinili nilang huwag samantalahin ang awa ni Jehova.—Luc 21:20-24; ihambing ang Dan 9:10, 13-15.

Ang personalidad niya ay naaninag sa kaniyang Anak. Sa lahat ng aspekto, eksaktong ipinaaninag ni Jesu-Kristo ang magandang personalidad ng kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova, na sa Kaniyang pangalan ay dumating siya. (Ju 1:18; Mat 21:9; Ju 12:12, 13; ihambing ang Aw 118:26.) Sinabi ni Jesus: "Ang Anak ay hindi makagagawa ng kahit isang bagay sa sarili niyang pagkukusa, kundi kung ano lamang ang nakikita niyang ginagawa ng Ama. Sapagkat anumang bagay ang ginagawa ng Isang iyon, ang mga bagay na ito ang ginagawa rin ng Anak sa gayunding paraan." (Ju 5:19) Dahil dito, makatuwirang isipin na ang ipinakita ni Jesus na kabaitan at habag, kahinahunan at pagmamahal, gayundin ang masidhing pag-ibig sa katuwiran at pagkapoot sa kabalakyutan (Heb 1:8, 9), ay pawang mga katangiang naobserbahan ng Anak sa kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova.—Ihambing ang Mat 9:35, 36 sa Aw 23:1-6 at Isa 40:10, 11; ang Mat 11:27-30 sa Isa 40:28-31 at Isa 57:15, 16; ang Luc 15:11-24 sa Aw 103:8-14; ang Luc 19:41-44 sa Eze 18:31, 32; Eze 33:11.

Samakatuwid, ang bawat taong maibigin sa katuwiran, na bumabasa ng kinasihang Kasulatan at tunay na "nakaaalam" sa lubos na kahulugan ng pangalan ni Jehova (Aw 9:9, 10; 91:14; Jer 16:21), ay magiging lubusang kumbinsido na ang pangalang iyon ay dapat ibigin at pagpalain (Aw 72:18-20; 119:132; Heb 6:10), purihin at dakilain (Aw 7:17; Isa 25:1; Heb 13:15), katakutan at pabanalin (Ne 1:11; Mal 2:4-6; 3:16-18; Mat 6:9), pagkatiwalaan (Aw 33:21; Kaw 18:10), anupat sumasang-ayon sa sinabi ng salmista: "Aawit ako kay Jehova sa buong buhay ko; aawit ako ng papuri sa aking Diyos hangga't ako ay nabubuhay. Maging kalugud-lugod nawa ang aking pagninilay-nilay tungkol sa kaniya. Ako, sa ganang akin, ay magsasaya kay Jehova. Ang mga makasalanan ay malilipol mula sa lupa; At kung tungkol sa mga balakyot, sila ay mawawala na. Pagpalain mo si Jehova, O kaluluwa ko. Purihin ninyo si Jah!"—Aw 104:33-35.

JEHOVA-JIREH [Titiyakin [Iyon] ni Jehova; Si Jehova ay Maglalaan]. Isang lugar sa isang bundok sa lupain ng Moria, kung saan nakasumpong si Abraham ng isang barakong tupa na nasabit sa isang palumpungan. Pagkatapos nito ay inihandog niya iyon kapalit ni Isaac. Itinuring ni Abraham na si Jehova ang naglaan ng barakong tupang iyon kung kaya pinangalanan niyang Jehova-jireh ang lugar na ito. Iniuugnay ng sinaunang tradisyon ang lokasyong ito sa lugar ng templo ni Solomon.—Gen 22:2, 13, 14; tingnan ang MORIA.

JEHOVA NG MGA HUKBO. Ang pananalitang ito, na lumilitaw sa Kasulatan nang 285 beses, kasama na ang ibang mga anyo nito, ay isinalin mula sa pananalitang Hebreo na *Yeho·wah' tseva·'ohth'.* Ang karamihan sa mga paglitaw nito ay nasa makahulang mga aklat, partikular na sa Isaias, Jeremias, at Zacarias. Nang sumipi sina Pablo at Santiago mula sa mga hulang iyon o tukuyin nila ang mga iyon, ginamit nila ang katumbas nito (isang transliterasyon sa Griego) sa kanilang mga isinulat. —Ro 9:29; San 5:4; ihambing ang Isa 1:9.

Ang pangunahing kahulugan ng salitang Hebreo na *tsa·va'* (pang-isahan; pangmaramihan,

tseva·'ohth') ay isang literal na hukbo ng mga kawal, o mga hukbong pandigma, gaya sa Genesis 21:22; Deuteronomio 20:9, at maraming iba pang teksto. Ngunit ginagamit din ang terminong ito sa makasagisag na diwa, gaya sa pananalitang "ang langit at ang lupa at ang buong hukbo nila," o "ang araw at ang buwan at ang mga bituin, ang buong hukbo ng langit." (Gen 2:1; Deu 4:19) Ang anyong pangmaramihan (*tseva·'ohth'*) ay ginagamit nang ilang beses upang tumukoy sa mga hukbong Israelita, gaya sa Exodo 6:26; 7:4; Bilang 33:1; Awit 44:9; 60:10. Naniniwala ang ilang iskolar na ang "mga hukbo" sa pananalitang "Jehova ng mga hukbo" ay sumasaklaw hindi lamang sa mga anghelikong hukbo kundi pati sa hukbong Israelita at sa walang-buhay na mga bagay sa kalangitan. Gayunman, lumilitaw na ang gayong "mga hukbo" ay pangunahin nang tumutukoy sa mga anghelikong hukbo, kung hindi man pantanging tumutukoy sa kanila.

Nang makita ni Josue ang isang panauhing anghel malapit sa Jerico at tanungin niya ito kung ito'y panig sa Israel o sa kalaban, sumagot ito, "Hindi, kundi ako—bilang prinsipe ng hukbo ni Jehova ang pagparito ko ngayon." (Jos 5:13-15) Sinabi ng propetang si Micaias sa mga haring sina Ahab at Jehosapat, "Nakikita ko nga si Jehova na nakaupo sa kaniyang trono at ang buong hukbo ng langit na nakatayo sa tabi niya, sa kaniyang kanan at sa kaniyang kaliwa," maliwanag na ang tinutukoy ay ang mga espiritung anak ni Jehova. (1Ha 22:19-21) Angkop na gamitin ang anyong pangmaramihan sa pananalitang "Jehova ng mga hukbo," yamang ang mga anghelikong hukbo ay hindi lamang inilalarawan na pangkat-pangkat bilang mga kerubin, mga serapin, at mga anghel (Isa 6:2, 3; Gen 3:24; Apo 5:11) kundi inilalarawan din bilang organisadong mga grupo, anupat masasabi ni Jesu-Kristo na maaari siyang tumawag ng "mahigit sa labindalawang hukbo ng mga anghel." (Mat 26:53) Nang magsumamo si Hezekias na tulungan siya ni Jehova, tinawag niya siyang "Jehova ng mga hukbo, na Diyos ng Israel, na nakaupo sa mga kerubin," anupat maliwanag na tinutukoy ang kaban ng tipan at ang mga pigura ng mga kerubin na nasa takip nito, na sumasagisag sa makalangit na trono ni Jehova. (Isa 37:16; ihambing ang 1Sa 4:4; 2Sa 6:2.) Ang matatakuting lingkod ni Eliseo ay napatibay-loob ng isang makahimalang pangitain kung saan nakita niyang ang mga bundok sa palibot ng kinubkob na lunsod na tinatahanan ni Eliseo ay "punô ng mga kabayo at mga pandigmang karo ng apoy," na isang bahagi ng mga anghelikong hukbo ni Jehova.—2Ha 6:15-17.

Sa gayon, ang pananalitang "Jehova ng mga hukbo" ay nagtatawid ng diwa ng kapangyarihan, kapangyarihang taglay ng Soberanong Tagapamahala ng sansinukob, na nagpupuno sa malalaking hukbo ng mga espiritung nilalang. (Aw 103:20, 21; 148:1, 2; Isa 1:24; Jer 32:17, 18) Kaya naman pumupukaw ito ng matinding paggalang at pagkasindak, at kasabay niyao'y naglalaan ito ng kaaliwan at pampatibay-loob para sa mga lingkod ni Jehova. Bagaman si David ay nag-iisa at walang kasamang makalupang hukbong militar, hinamon niya sa "pangalan ni Jehova ng mga hukbo, ang Diyos ng mga hukbo ng Israel," ang pagkalaki-laking Filisteo na si Goliat. (1Sa 17:45) Ang bayan ng Diyos bilang isang grupo at bilang mga indibiduwal ay maaaring magkaroon ng lakas ng loob at pag-asa, hindi lamang sa mga panahon ng literal na pakikibaka kundi pati sa lahat ng iba pang mahihirap na situwasyon o natatanging pangyayari. Matatamo nila ito kung kikilalanin nila ang karingalan ng posisyon ni Jehova bilang Soberano, na ipinahihiwatig ng pamamahala niya sa makapangyarihang mga hukbo na naglilingkod mula sa kaniyang makalangit na mga korte. (1Sa 1:9-11; 2Sa 6:18; 7:25-29) Yamang ginamit ng mga propeta ang pananalitang "Jehova ng mga hukbo," ito'y isa pang dahilan upang yaong mga nakikinig sa mga hula ay makatiyak na matutupad ang mga iyon.

JEHOVA-NISI. Pangalan ng altar na itinayo ni Moises bilang pinakaalaala pagkatapos magtagumpay ang Israel laban sa pakikipagbaka sa mga Amalekita sa Repidim.—Exo 17:8, 13-16.

Ang pangalang ito ay nangangahulugang "Si Jehova ang Aking Posteng Pananda," anupat ang *nis·si'* ay hinalaw sa *nes* (posteng pananda). Ipinapalagay ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* na ang *nis·si'* ay hinalaw sa *nus* (tumakas upang manganlong), kaya naman binibigyan nila ito ng kahulugang "Si Jehova ang Aking Kanlungan." Samantala, sa Latin na *Vulgate,* ipinapalagay na ang *nis·si'* ay hinalaw sa *na·sas'* (itaas; iangat), kaya naman binibigyan ito ng kahulugang "Si Jehova ang Aking Pagkakataas."—Exo 17:15, tlb sa *Rbi8.*

JEHOVA-SHALOM [Si Jehova ay Kapayapaan]. Pangalang ibinigay sa altar na itinayo ni Gideon sa Opra sa K ng Jordan. Pagkatapos niyang makita ang anghel ni Jehova, si Gideon ay natakot na baka siya'y mamatay. Ngunit tiniyak sa kaniya: "Kapayapaan nawa ang mapasaiyo. Huwag kang matakot. Hindi ka mamamatay." Bilang pasasalamat, itinayo ni Gideon ang altar, maliwanag na hindi para sa paghahain, kundi bilang pinakaalaala para kay Jehova.—Huk 6:22-24.

JEHOZABAD [malamang, Si Jehova ay Nagkaloob].

1. Ang ikalawa sa walong anak ni Obed-edom na kabilang sa mga bantay ng pintuang-daan sa santuwaryo.—1Cr 26:1, 4, 5, 13, 15.

2. Isang Benjamitang opisyal na namamahala sa 180,000 sa hukbo ni Haring Jehosapat.—2Cr 17: 17, 18.

3. Isang kasabuwat sa pagpatay kay Haring Jehoas ng Juda. Pinatay nina Jehozabad at Jozacar, mga lingkod ni Jehoas, ang hari dahil pinaslang nito ang anak ni Jehoiada na si Zacarias. Sila mismo ay pinatay ng anak at kahalili ni Jehoas, si Amazias. Si Jehozabad ay anak ng isang babaing Moabitang nagngangalang Simrit at ni Somer.—2Ha 12:20, 21; 2Cr 24:20-22, 25-27; 25:1, 3.

JEHOZADAK [malamang, Inaaring Matuwid ni Jehova], **JOZADAK** [pinaikling anyo ng Jehozadak]. Ang mas maikling anyo ay ginamit sa Nehemias; ang mas mahabang anyo naman ay ginamit sa ibang bahagi ng Kasulatan.

Ama ng mataas na saserdoteng si Jesua (o Josue). (Ezr 3:2; Hag 1:12; Zac 6:11) Si Jehozadak ay dinala sa pagkatapon pagkatapos na patayin ni Nabucodonosor ang kaniyang ama, ang punong saserdoteng si Seraias, kung kaya sa pamamagitan niya ay naingatan ang linya ng mga mataas na saserdote. —1Cr 6:14, 15; 2Ha 25:18-21; Ne 12:26.

JEHU [posible, Siya si Jehova].

1. Isang Benjamitang mula sa lunsod ng Anatot na kusang-loob na pumaroon kay David upang maglingkod sa kaniya. Si David ay nasa Ziklag noon at tumatakas mula kay Haring Saul. Kabilang si Jehu sa makapangyarihang mga lalaki na "nasasandatahan ng busog, na ginagamit ang kanang kamay at ginagamit ang kaliwang kamay sa mga bato o sa mga palaso sa busog."—1Cr 12:1-3.

2. Isang propeta, ang anak ni Hanani. Inihula niya ang pagkalipol ng sambahayan ni Baasa na hari ng Israel. (1Ha 16:1-4, 7, 12) Pagkaraan ng mahigit 33 taon, isang propeta na may gayunding pangalan (kaya marahil ay ang tao ring iyon) ang sumaway kay Haring Jehosapat ng Juda dahil sa pakikipagkaibigan at pagtulong nito sa balakyot na si Haring Ahab ng Israel. (2Cr 19:1-3) Sa 2 Cronica 20: 34, sinasabing ang kasaysayan ni Jehosapat ay isinulat "sa mga salita ni Jehu na anak ni Hanani, na inilakip sa Aklat ng mga Hari ng Israel."

3. Ang anak ni Jehosapat (hindi si Haring Jehosapat ng Juda) at apo ni Nimsi. (2Ha 9:14) Namahala si Jehu bilang hari ng Israel noong mga 904 hanggang 877 B.C.E. Noong panahon ng paghahari ni Haring Ahab ng Israel, si Elias na propeta ay tumakas patungong Bundok Horeb upang maiwasan ang kamatayan sa mga kamay ng asawa ni Ahab na si Jezebel. Inutusan ng Diyos si Elias na bumalik at pahiran ang tatlong lalaki: si Eliseo bilang kahalili ni Elias, si Hazael bilang hari ng Sirya, at si Jehu bilang hari ng Israel. (1Ha 19:15, 16) Pinahiran ni Elias si Eliseo (o, inatasan ito; tingnan ang PINAHIRAN, PAGPAPAHID). Ngunit ang pagpapahid kay Jehu ay aktuwal na isinagawa ng kahalili ni Elias na si Eliseo.

Dahil ba sa pagpapaliban ni Elias kung kaya si Eliseo ang nagsagawa ng pagpapahid kay Jehu? Hindi naman. Di-nagtagal matapos ibigay kay Elias ang utos, sinabi ni Jehova sa kaniya na ang kapahamakan sa sambahayan ni Ahab (na ilalapat ni Jehu) ay hindi darating sa mga araw ni Ahab, kundi sa mga araw ng anak ni Ahab. (1Ha 21:27-29) Kaya maliwanag na ang pagkaantala ay ayon sa patnubay ni Jehova at hindi dahil sa anumang kapabayaan ni Elias. Ngunit ang pagpapahid ay itinaon ni Jehova sa tamang-tamang panahon, nang maaari nang kaagad na kumilos si Jehu kaayon ng pagpapahid sa kaniya. At, kasuwato ng katatagan at dinamikong personalidad ni Jehu, hindi siya nag-aksaya ng panahon, kundi kaagad siyang kumilos.

Dumating ang takdang panahon. Panahon noon ng digmaan. Patay na si Ahab at ang kaniyang anak na si Jehoram ang namamahala. Ang hukbo ng Israel ay nasa Ramot-gilead at nagbabantay laban sa mga hukbo ni Hazael, ang hari ng Sirya. Naroon si Jehu bilang isa sa mga kumandante ng militar. (2Ha 8:28; 9:14) Siya at ang kaniyang ayudanteng si Bidkar, bilang mga kawal sa hukbo ni Ahab, ay naroroon nang tuligsain ni Elias si Ahab, anupat humula na 'gagantihan ni Jehova si Ahab sa lupain ni Nabot.' Kinuha ni Ahab ang bukid na iyon matapos na ipapaslang ng kaniyang asawang si Jezebel si Nabot. —1Ha 21:11-19; 2Ha 9:24-26.

Habang nagbabantay sa Ramot-gilead ang hukbong militar ng Israel, si Haring Jehoram ng Israel ay nasa Jezreel at nagpapagaling ng mga sugat na tinamo niya sa mga kamay ng mga Siryano sa Rama (Ramot-gilead). Naroon din ang hari ng Juda, si Ahazias. Pamangkin siya ni Jehoram ng Israel, dahil ang kaniyang ina ay si Athalia na kapatid ni Jehoram ng Israel at anak nina Ahab at Jezebel. Pumaroon si Haring Ahazias sa Jezreel upang dalawin ang kaniyang may-sakit na tiyo, si Jehoram.—2Ha 8:25, 26, 28, 29.

Pagpapahid kay Jehu. Tinawag ni Eliseo ang isa sa mga anak ng mga propeta, ang kaniyang tagapaglingkod, anupat sinabihan ito na kumuha ng isang prasko ng langis, pumaroon sa kampo ng mga Israelita sa Ramot-gilead, pahiran doon si Jehu, at tumakas. Sumunod naman ang tagapaglingkod ni Eliseo, anupat tinawag si Jehu sa isang bahay upang ilayo sa ibang mga opisyal, pinahiran ito at sinabi ang atas ni Jehu na puksain ang buong sambahayan ni Ahab. Pagkatapos ay tumakas ang tagapaglingkod, gaya ng tagubilin ni Eliseo.—2Ha 9:1-10.

Nang lumabas ng bahay si Jehu, tinangka niyang ipagwalang-bahala ang bagay na iyon, na para bang

hindi mahalaga ang sinabi ng propeta. Ngunit nahalata ng mga lalaki sa kaniyang hitsura at kilos na isang mahalagang bagay ang nangyari. Nang pilitin si Jehu, isiniwalat niya na pinahiran siya bilang hari ng Israel; pagkarinig nito, kaagad siyang ipinroklama ng hukbo bilang hari.—2Ha 9:11-14.

Pagpuksa sa Sambahayan ni Ahab. Matapos magbigay ng utos na ilihim sa Jezreel ang bagay na iyon, buong-bilis na sumakay si Jehu patungo sa lunsod na iyon. (2Ha 9:15, 16) Ang mga mensaherong isinugo ni Jehoram mula sa Jezreel upang magtanong kung "May kapayapaan ba?" ay pinapunta sa likuran ng mga tauhan ni Jehu. Habang papalapit "ang dumadaluyong na karamihan" ng mga mangangabayo at mga karo ni Jehu, nakilala si Jehu ng bantay na nasa tore dahil sa pagpapatakbo niya ng karo "nang may kabaliwan." Naghinala si Jehoram na hari ng Israel at anak ni Ahab at sumakay sa karong pandigma nito, anupat naabutan si Jehu sa lupain ni Nabot. Pinana ito ni Jehu ng isang palaso at, palibhasa'y naalaala ang hula ni Elias, inutusan niya ang kaniyang ayudanteng si Bidkar na ihagis ang katawan nito sa bukid ni Nabot. Pagkatapos ay nagpatuloy pa si Jehu patungo sa lunsod ng Jezreel. Lumilitaw na ang apo ni Ahab na si Ahazias, na lumabas ng lunsod kasama ni Jehoram, ay nagtangkang bumalik sa sarili nitong kabisera, ang Jerusalem, ngunit nakaabot lamang sa Samaria at nagtago roon. Nabihag ito sa kalaunan at dinala kay Jehu malapit sa bayan ng Ibleam, di-kalayuan sa Jezreel. Inutusan ni Jehu ang kaniyang mga tauhan na patayin si Ahazias sa karong pandigma nito. Nasugatan nila ito ng ikamamatay, habang nasa daan patungong Gur, malapit sa Ibleam, ngunit nakatakas ito at nagpunta sa Megido, kung saan ito namatay. Pagkatapos ay dinala ito sa Jerusalem at inilibing doon.—2Ha 9:17-28; 2Cr 22:6-9.

Pagdating ni Jehu sa Jezreel, ang balo ni Ahab na si Jezebel ay sumigaw: "Napabuti ba si Zimri na mámamátay ng kaniyang panginoon?" (Tingnan ang 1Ha 16:8-20.) Ngunit si Jehu, na hindi nasindak ng pasaring na pagbabantang ito, ay nag-utos sa mga opisyal ng korte na ihulog si Jezebel. Sinunod nila siya. Ang dugo nito ay tumilamsik sa pader, at niyurakan ito ni Jehu sa pamamagitan ng kaniyang mga kabayo. Posibleng nagbibigay ng higit na kaunawaan hinggil sa pagkatao ni Jehu ang maikling pangungusap sa ulat, "Pagkatapos ay pumasok siya at kumain at uminom," saka iniutos na ilibing si Jezebel. Samantala, kinain ito ng mga aso, isang pangyayaring nagpaalaala kay Jehu ng makahulang pananalita ni Elias may kinalaman sa kamatayan ng babaing ito.—2Ha 9:30-37; 1Ha 21:23.

Hindi nag-aksaya ng panahon si Jehu sa pagsisikap na tapusin ang kaniyang atas. Hinamon niya ang mga lalaki ng Samaria na ilagay sa trono ang isa sa 70 anak ni Ahab at makipaglaban. Ngunit dahil sa takot ay nagpahayag sila ng kanilang pagkamatapat kay Jehu. Buong-tapang na sinubok ni Jehu ang kanilang pagkamatapat sa pagsasabing: "Kung kayo ay para sa akin, . . . kunin ninyo ang mga ulo ng mga lalaki na mga anak ng inyong panginoon at pumarito kayo sa akin bukas sa ganitong oras sa Jezreel." Nang sumunod na araw ay dumating ang mga mensahero, dala sa mga basket ang 70 ulo, na iniutos naman ni Jehu na ilagay sa dalawang bunton sa pintuang-daan ng Jezreel hanggang sa umaga. Pagkatapos nito, pinatay ni Jehu ang lahat ng bantog na tao ni Ahab, ang mga kakilala nito, at ang mga saserdote nito. Pagkatapos ay pinagpapatay niya ang 42 iba pang mga lalaki, ang mga kapatid ng apo ni Ahab na si Haring Ahazias ng Juda. Sa gayon ay pinuksa rin niya ang mga anak ni Jehoram ng Juda, ang asawa ng anak ng balakyot na si Jezebel, si Athalia.—2Ha 10:1-14.

Malalaking hakbang na ang naisagawa upang alisin sa Israel ang pagsamba kay Baal, ngunit marami pang kailangang gawin si Jehu, at ginawa niya iyon nang maagap at nang may kasigasigan. Sa kaniyang pagsakay patungong Samaria ay nakasalubong niya si Jehonadab, isang Recabita. Maaalaala natin na nang maglaon ay pinapurihan ni Jehova ang mga inapo ng lalaking ito sa pamamagitan ng propetang si Jeremias dahil sa kanilang katapatan. (Jer 35:1-16) Ipinahayag ni Jehonadab na nasa panig siya ni Jehu sa pakikipaglaban nito sa Baalismo at sinamahan ito, anupat tinulungan si Jehu. Ang lahat ng natira sa mga kamag-anak o mga kakampi ni Ahab sa Samaria ay pinuksa.—2Ha 10:15-17.

Nilipol ang mga Mananamba ni Baal. Sumunod, sa pamamagitan ng isang pakana na magpatawag ng isang malaking pagtitipon para sa pagsamba kay Baal, naipon ni Jehu sa bahay ni Baal ang lahat ng mananamba nito sa Israel. Matapos tiyakin na walang mananamba ni Jehova ang naroon, inutusan ni Jehu ang kaniyang mga tauhan na patayin ang lahat ng nasa bahay. Pagkatapos nito, giniba nila ang mga sagradong haligi ni Baal at ibinagsak ang bahay, anupat ibinukod iyon bilang mga palikuran, na siyang pinaggamitan sa lugar na iyon hanggang noong mga araw ni Jeremias, ang manunulat ng salaysay na iyon sa aklat ng Mga Hari. Ang ulat ay kababasahan: "Sa gayon ay nilipol ni Jehu si Baal mula sa Israel." (2Ha 10:18-28) Ngunit nang maglaon, ang pagsamba kay Baal ay muling naging sanhi ng kabagabagan kapuwa sa Israel at sa Juda.—2Ha 17:16; 2Cr 28:2; Jer 32:29.

Malamang na upang panatilihing hiwalay ang sampung-tribong kaharian ng Israel sa kaharian ng Juda na may templo ni Jehova sa Jerusalem, pina-

hintulutan ni Haring Jehu na manatili sa Israel ang pagsamba sa guya na ang mga sentro naman ay nasa Dan at Bethel. "At si Jehu ay hindi nag-ingat sa paglakad sa kautusan ni Jehova na Diyos ng Israel nang kaniyang buong puso. Hindi siya lumihis mula sa mga kasalanan ni Jeroboam na pinangyari niyang ipagkasala ng Israel."—2Ha 10:29, 31.

Gayunpaman, dahil sa masigasig at puspusang paggawa ni Jehu upang mabunot ang Baalismo at mailapat ang mga hatol ni Jehova sa sambahayan ni Ahab, ginantimpalaan ni Jehova si Jehu ng pangako na apat na salinlahi ng mga anak nito ang uupo sa trono ng Israel. Natupad ito sa mga inapo ni Jehu na sina Jehoahaz, Jehoas, Jeroboam II, at Zacarias, na ang pamamahala ay nagwakas nang paslangin ito noong mga 791 B.C.E. Kaya ang dinastiya ni Jehu ay naghari sa Israel nang mga 114 na taon.—2Ha 10:30; 13:1, 10; 14:23; 15:8-12.

Bakit pinagsulit ng Diyos ang sambahayan ni Jehu dahil sa pagbububo ng dugo, gayong si Jehova ang nag-atas kay Jehu bilang kaniyang tagapuksa?

Ngunit pagkaraan ng mga araw ni Jehu, sa pamamagitan ng propetang si Oseas, sinabi ni Jehova: "Sapagkat kaunting panahon pa at hihingi ako ng pagsusulit dahil sa mga pagbububo ng dugo sa Jezreel laban sa sambahayan ni Jehu, at paglalahuin ko ang maharlikang pamamahala ng sambahayan ng Israel." (Os 1:4) Ang pagkakasalang ito sa dugo sa sambahayan ni Jehu ay hindi maaaring dahil sa pagsasagawa niya ng atas na puksain ang sambahayan ni Ahab, sapagkat pinapurihan siya ng Diyos dahil dito. Ni dahil man ito sa pagpuksa niya kay Ahazias ng Juda at sa mga kapatid nito. Sa pamamagitan ng kanilang mga ugnayan sa pamilya, samakatuwid nga, ang pag-aasawa ni Jehoram ng Juda, na anak ni Haring Jehosapat, kay Athalia, na anak nina Ahab at Jezebel, narumhan ang maharlikang linya ni Juda dahil sa pagpasok ng balakyot na sambahayan ni Omri.

Sa halip, waring ang dahilan ay ang pagpapahintulot ni Jehu na magpatuloy sa Israel ang pagsamba sa guya at ang hindi niya paglakad sa kautusan ni Jehova nang kaniyang buong puso. Malamang na naniwala si Jehu na mapananatili lamang ang kasarinlan mula sa Juda sa pamamagitan ng paghihiwalay ng relihiyon. Tulad ng iba pang mga hari ng Israel, sinikap niyang patibayin ang kaniyang posisyon sa pamamagitan ng pagpapanatili ng pagsamba sa guya. Sa katunayan ay isa itong katibayan ng kawalan ng pananampalataya kay Jehova, na siyang nagpaging-posible na maging hari si Jehu. Kaya maaaring bukod pa sa wastong paglalapat ng hatol ni Jehova laban sa sambahayan ni Ahab, ang maling mga motibo ni Jehu sa pagpapanatili sa pagsamba sa guya ang siya ring dahilan upang magbubo siya ng dugo.

Ang tunay na kapangyarihan ng kaharian ng Israel ay naigupo nang bumagsak ang sambahayan ni Jehu, anupat mga 50 taon na lamang ang itinagal ng kaharian. Tanging si Menahem, na nagpabagsak sa pumaslang kay Zacarias na si Salum, ang nagkaroon ng anak na humalili sa kaniya sa trono. Ang anak na ito, si Pekahias, ay pinaslang, gaya rin ng nangyari sa pumaslang at humalili sa kaniya na si Peka. Si Hosea, ang huling hari ng Israel, ay dinala ng hari ng Asirya sa pagkabihag.—2Ha 15:10, 13-30; 17:4.

Sa mula't sapol, ang pangunahing pagkakasala ng Israel ay ang pagsasagawa nito ng pagsamba sa guya. Humantong ito sa paglayo ng bansa mula kay Jehova, na nagbunga ng pagguho ng lipunan. Kaya ang pagkakasala dahil sa "pagbububo ng dugo sa Jezreel" ay isa sa mga bagay, kasama ng pagpaslang, pagnanakaw, pangangalunya, at iba pang mga krimen, na talagang nag-uugat sa huwad na pagsamba na pinahintulutan ng mga tagapamahala. Nang dakong huli, kinailangan ng Diyos na 'paglahuin ang maharlikang pamamahala ng sambahayan ng Israel.'—Os 1:4; 4:2.

Niligalig ang Israel ng Sirya at Asirya. Dahil hindi ito bumaling nang lubusan kay Jehova at lumakad sa kaniyang mga daan, napaharap si Jehu sa panliligalig ni Hazael, ang hari ng Sirya, sa lahat ng mga araw ng kaniyang pamamahala. Pauntiunting kumuha si Hazael ng teritoryo mula sa nasasakupan ng Israel sa kabilang ibayo ng Jordan. (2Ha 10:32, 33; Am 1:3, 4) Kasabay nito, tumindi ang banta ng Asirya sa pag-iral ng Israel.

Binanggit si Jehu sa mga Inskripsiyong Asiryano. Sa mga inskripsiyon ni Salmaneser III, hari ng Asirya, inangkin niyang tumanggap siya ng tributo mula kay Jehu. Ang inskripsiyon ay kababasahan: "Ang tributo ni Jehu (*Ia-ú-a*), anak ni Omri (*Hu-um-ri*); tumanggap ako mula sa kaniya ng pilak, ginto, isang ginintuang mangkok na *saplu,* isang ginintuang plorera na patulis ang ilalim, mga ginintuang baso, mga ginintuang timba, lata, isang baston para sa hari, (at) kahoy na *puruhtu* [hindi alam kung ano ang kahulugan ng huling salita]." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 281) (Ang totoo, hindi anak ni Omri si Jehu. Ngunit mula noong panahon ni Omri, ang pananalitang ito ay ginagamit kung minsan upang tumukoy sa mga hari ng Israel, tiyak na dahil sa kagitingan ni Omri at sa pagtatayo niya sa Samaria, na nanatiling kabisera ng Israel hanggang noong

bumagsak sa Asirya ang sampung-tribong kahariang iyon.)

Kalakip ng mismong inskripsiyong iyon sa tinatawag na Black Obelisk ang isang pagsasalarawan, marahil ay ng isang sugo ni Jehu, na nakayukod kay Salmaneser at naghahandog ng tributo. Sinasabi ng ilang komentarista na ito ang unang pagsasalarawan sa mga Israelita, sa abot ng kanilang nalalaman. Gayunman, hindi tayo lubusang makatitiyak sa pagiging totoo ng pag-aangkin ni Salmaneser. Isa pa, ang hitsura ng tao sa larawan ay hindi maaasahan na wastong wangis ng isang Israelita, sapagkat maaaring iginuhit ng mga bansang ito ang kanilang mga kaaway bilang may di-kaayaayang hitsura, kung paanong itinatanghal ng mga drowing o mga larawan sa ngayon ang mga tao ng isang kaaway na bansa bilang mahihina, pangit, o nakapopoot.

4. Ang anak ni Obed na mula sa pamilya ni Jerameel, isang inapo ni Hezron, anak ni Perez, na isinilang ni Tamar kay Juda. Ang linyang ito ni Jehu ay sa pamamagitan ni Jarha, isang aliping Ehipsiyo. Si Sesan, isang inapo ni Jerameel, ay hindi nagkaroon ng anak na lalaki, kaya ibinigay niya kay Jarha ang kaniyang anak na babae bilang asawa. Ang anak na isinilang sa mga ito ay si Atai, isang ninuno ni Jehu. —1Cr 2:3-5, 25, 34-38.

5. Isang Simeonita, ang anak ni Josibias. Noong mga araw ni Haring Hezekias ng Juda, kabilang siya sa mga pinuno ng mga Simeonitang pamilya na nagpabagsak sa mga Hamita at mga Meunim na naninirahan sa kapaligiran ng Gedor at pagkatapos ay nanahanan doon kasama ng kanilang mga kawan bilang kahalili ng mga taong ito.—1Cr 4:24, 35, 38-41.

JEHUBA. Isang nangungunang miyembro ng tribo ni Aser.—1Cr 7:34, 40.

JEHUCAL [Magagawa ni Jehova; Nananaig si Jehova], **JUCAL** [pinaikling anyo ng Jehucal]. Isang prinsipe na isinugo ni Haring Zedekias upang hilingan si Jeremias na manalangin para sa Juda. (Jer 37:3) Ang anak na ito ni Selemias at tatlong iba pang maimpluwensiyang prinsipe ang nag-utos na ihulog si Jeremias sa malusak na imbakang-tubig dahil ang pangangaral niya ay, gaya ng sabi nila, 'nagpapahina sa mga kamay ng mga lalaking mandirigma,' gayundin sa mga kamay ng bayan sa pangkalahatan.—Jer 38:1-6.

JEHUD. Isang lugar sa teritoryo ng Dan. (Jos 19:40, 45) Karaniwang ipinapalagay na ito ang el-Yehudiyeh (Yehud), na mga 13 km (8 mi) sa S ng Tel Aviv-Yafo. Gayunman, "Azor" ang ginagamit ng Griegong *Septuagint* (Vatican MS. No. 1209) sa halip na "Jehud." (Jos 19:45) Dahil dito, iniuugnay ng ilang iskolar ang Jehud sa isang gulod na malapit sa Yazur (Azor), mga 6 na km (3.5 mi) sa STS ng Tel Aviv-Yafo. Pinaniniwalaang ito ang lugar na tinatawag na Azuru sa mga ulat ng kasaysayan ni Senakerib.

JEHUDI [Isang Judio; Ni (Kay) Juda]. Isang opisyal ni Haring Jehoiakim na isinugo ng mga prinsipe ng Juda upang dalhin sa kanila si Baruc at ang balumbon ni Jeremias. Noong basahin ni Jehudi kay Jehoiakim ang balumbon ding iyon nang maglaon, pinagpupunit iyon ng hari at sinunog, pira-piraso, hanggang sa matupok ang buong balumbon.—Jer 36:14, 21-23, 27, 32.

Si Jehudi ay isang apo sa tuhod ni Cusi. (Jer 36:14) Ang pangalan niya at ng kaniyang ninuno ay ipinapalagay ng ilan na nagpapahiwatig na hindi siya ipinanganak na isang Judio, kundi isang proselita, anupat ipinahihiwatig ng pangalan ng kaniyang lolo sa tuhod na ang pamilya ay mula sa Cus, o Etiopia. Gayunman, yaong mga salinlahi sa pagitan nila ay may pangkaraniwang mga pangalang Judio (si Netanias na kaniyang ama at si Selemias na kaniyang lolo), at maging ang pangalang Cusi mismo ay masusumpungan sa ibang talata bilang isang pangalang pantangi ng isang likas na Judio. (Zef 1:1) Kaya ang Jehudi ay malamang na isa lamang pangalang pantangi na ibinigay noong kapanganakan niya at hindi isang pangalang unang natamo bilang isang proselita.

JEIEL.

1. Isang inapo ng anak ni Jacob na si Ruben. —1Cr 5:1, 7.

2. Isang Benjamita na namayang kasama ng kaniyang pamilya (asawang si Maaca at sampung anak) sa Gibeon; isang ninuno ni Haring Saul. (1Cr 8:29; 9:35-39) Lumilitaw na siya rin si Abiel.—1Sa 9:1; tingnan ang ABIEL Blg. 1.

3. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; anak ni Hotam na Aroerita.—1Cr 11:26, 44.

4. Isang Levita, kapuwa isang bantay ng pintuang-daan at isang manunugtog, na nakibahagi sa musikal na pagdiriwang noong unang dalhin sa Jerusalem ang Kaban at pagkatapos nito ay tumugtog sa harap ng tolda na kinaroroonan ng Kaban. —1Cr 15:17, 18, 21, 28; 16:1, 4, 5 (ang ikalawang paglitaw ng pangalang iyon sa tal 5).

5. Isa pang Levitang manunugtog na nagsagawa ng mga paglilingkod na katulad niyaong sa Blg. 4. (1Cr 16:5, ang unang paglitaw ng pangalang iyon sa talatang ito) Tinatawag siyang Jaaziel sa 1 Cronica 15:18 at Aziel sa 15:20.

6. Isang Levitikong inapo ni Asap at ninuno ng Levita na nagpatibay-loob kay Haring Jehosapat at

sa mga tumatahan sa Juda at Jerusalem na huwag matakot sa kanilang mga kaaway, sapagkat si Jehova ay sasakaniyang bayan.—2Cr 20:14-17.

7. Ang kalihim na nagrehistro at bumilang sa hukbo ni Haring Uzias.—2Cr 26:11.

8. Isa sa mga pinunong Levita na nagbigay ng napakalaking abuloy na mga hayop para sa pagdiriwang ng dakilang Paskuwa na isinaayos ni Haring Josias.—2Cr 35:1, 9.

9. Isang inapo ni Adonikam na naglakbay na kasama ni Ezra mula sa Babilonya patungong Jerusalem noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 13.

10. Isa sa mga anak ni Nebo na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:43, 44.

JEKABZEEL [Tinipon Ng Diyos]. Isa pang anyo ng pangalang Kabzeel. (Ne 11:25) Ito'y isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda at ipinapalagay na ang Khirbet Hora, na mga 10 km (6 na mi) sa SHS ng Beer-sheba.—Tingnan ang KABZEEL.

JEKAMEAM [Bumangon Nawa ang Bayan]. Ang ikaapat na anak ni Hebron, isang Kohatitang Levita, at pinagmulan ng isang Levitikong sambahayan sa panig ng ama na nanatili hanggang noong paghahari ni David.—1Cr 23:12, 19; 24:23, 30b, 31.

JEKAMIAS [Si Jah ang Nagbangon].

1. Isang inapo ni Juda at anak ni Salum.—1Cr 2:3, 41.

2. Isa sa mga anak na ipinanganak kay Haring Jehoiakin (Jeconias) noong panahon ng kaniyang pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18.

JEKUTIEL. Isang inapo ni Juda at "ama ni Zanoa." (1Cr 4:1, 18) Ang Zanoa ay pangalan ng isang lunsod sa halip na isang tao sa isa pa nitong paglitaw (Jos 15:56, 57), kaya si Jekutiel bilang "ama" nito ay malamang na ama niyaong mga namayan doon, o siya mismo ang nagtatag niyaon o ang pangunahing namayan doon.

JEMAIMA. Ang una sa tatlong anak na babae ni Job na ipinanganak pagkatapos ng malaking pagsubok sa kaniya. Si Jemaima at ang kaniyang mga kapatid na babae, na siyang pinakamagagandang babae sa buong lupain, ay tumanggap ng mana kasama ng kanilang pitong kapatid na lalaki.—Job 42:13-15.

JEMUEL [posible, Araw ng Diyos]. Ang unang binanggit na anak ni Simeon at isa sa "pitumpu" na kabilang sa sambahayan ni Jacob "na pumaroon sa Ehipto." (Gen 46:10, 27; Exo 6:15) Sa ibang mga ulat ay tinatawag siyang Nemuel.—Bil 26:12; 1Cr 4:24.

JEPTE [Buksan Nawa [ng Diyos]; Binuksan [ng Diyos]]. Isang hukom ng Israel, mula sa tribo ni Manases. (Bil 26:29; Huk 11:1) Naglapat siya ng katarungan sa teritoryo ng Gilead sa loob ng anim na taon marahil noong panahon ng pagkasaserdote ni Eli at ng maagang bahagi ng buhay ni Samuel. (Huk 12:7) Dahil sa pagtukoy ni Jepte sa "tatlong daang taon" ng panunupil ng mga Israelita sa S ng Jordan, waring ang pasimula ng kaniyang anim na taon ng pagiging hukom ay papatak nang mga 1173 B.C.E. —Huk 11:26.

Jepte Isang Lehitimong Anak. Ang ina ni Jepte ay "isang babaing patutot," ngunit hindi naman ito nangangahulugang si Jepte ay isinilang dahil sa pagpapatutot o isang anak sa ligaw. Ang kaniyang ina ay isang patutot *noon* bago ito napangasawa ni Gilead bilang pangalawahing asawa, gaya ni Rahab na dating isang patutot ngunit nang maglaon ay napangasawa ni Salmon. (Huk 11:1; Jos 2:1; Mat 1:5) Bilang katibayan na si Jepte ay hindi anak sa ligaw, ipinakikita ng ulat na pinalayas siya ng kaniyang mga kapatid sa ama mula sa pangunahing asawa ni Gilead upang hindi siya makabahagi sa mana. (Huk 11:2) Karagdagan pa, nang dakong huli ay si Jepte ang kinilalang lider ng mga lalaki ng Gilead (na sa mga ito ay waring pangunahin ang kaniyang mga kapatid sa ama). (Huk 11:11) Bukod diyan, naghandog siya ng hain sa Diyos sa tabernakulo. (Huk 11:30, 31) Hindi posible ang alinman sa mga bagay na ito para sa isang anak sa ligaw, sapagkat espesipikong sinabi ng Kautusan: "Walang anak sa ligaw ang makapapasok sa kongregasyon ni Jehova. Maging hanggang sa ikasampung salinlahi ay walang sinumang mula sa kaniya ang makapapasok sa kongregasyon ni Jehova."—Deu 23:2.

Maliwanag na si Jepte ang panganay ni Gilead. Dahil dito, karaniwan nang dalawang bahagi ang dapat niyang manahin sa ari-arian ng kaniyang amang si Gilead (na lumilitaw na patay na nang panahong palayasin si Jepte ng kaniyang mga kapatid sa ama) at dapat din siyang maging ulo ng pamilya. Ang ilegal na pagpapalayas sa kaniya ang tanging paraan upang maipagkait kay Jepte ng kaniyang mga kapatid sa ama ang kaniyang kaukulang mana, sapagkat kahit ang panganay na anak ng isang ama ay anak ng isang pangalawahing asawa, o kahit ng isang di-paboritong asawa, gayunpaman ay siya ang tatanggap ng mga karapatan ng panganay. —Deu 21:15-17.

Pumisan kay Jepte ang "mga Lalaking Batugan." Nang palayasin si Jepte ng kaniyang mga kapatid sa ama, nanahanan siya sa lupain ng Tob, isang rehiyon sa S ng Gilead, lumilitaw na nasa labas ng mga hangganan ng Israel. Dito ay nasa mismong hangganan si Jepte, nakahantad sa mga

banyagang kaaway ng Israel, lalo na sa Ammon. Ang "mga lalaking batugan," samakatuwid nga, mga lalaking maliwanag na naging batugan o nawalan ng trabaho dahil sa panliligalig ng mga Ammonita, at naghihimagsik laban sa pagkaalipin sa Ammon, ay pumaroon kay Jepte at nagpailalim sa kaniyang pangunguna. (Huk 11:3) Ang mga taong nakatira sa teritoryo sa S ng Ilog Jordan (ang mga tribo nina Ruben, Gad, at kalahati ng Manases) ay pangunahin nang mga tagapag-alaga ng baka, at lumilitaw na dahil sa mga pandarambong ng mga manlulusob na Ammonita (na tumatawid pa nga sa Jordan kung minsan) ay nawalan ng mga pag-aari at hanapbuhay ang marami sa mga tumatahan sa Gilead.—Huk 10:6-10.

Nagbantang Makikipagdigma ang mga Ammonita. Sa loob ng 18 taon ay nagpatuloy ang paniniil ng mga Ammonita. Pinahintulutan ito ng Diyos sapagkat may-kataksilang bumaling ang mga Israelita sa paglilingkod sa mga diyos ng mga bansa sa palibot. Ngunit ngayon ay natauhan na ang mga anak ni Israel, anupat pinagsisihan ang kanilang kahibangan at humingi ng tulong kay Jehova. Pinasimulan nilang alisin ang kanilang mga idolo at maglingkod kay Jehova. Sa pagkakataong ito, ang Ammon ay nagpisan sa Gilead para sa malawakang pakikidigma. (Huk 10:7-17; 11:4) Ipinahihiwatig ng bagay na ito na ang di-nakikitang pangunahing kaaway ng Diyos, si Satanas na Diyablo, ang talagang nag-udyok sa mga bansang pagano laban sa Israel at na pagsamba sa tunay na Diyos ang tunay na usapin.—Ihambing ang Apo 12:9; Aw 96:5; 1Co 10:20.

Tinipon ng Israel sa Mizpa ang mga hukbo nito. Maliwanag na ang mga kapatid ni Jepte sa ama ay prominente sa matatandang lalaki ng Gilead. (Huk 10:17; 11:7) Nakita nila na kailangan ang wastong pangunguna at patnubay. (Huk 10:18) Natanto nila na dapat silang mapasailalim ng pagkaulo ng isang lalaking inatasan ng Diyos kung nais nilang talunin ang Ammon. (Huk 11:5, 6, 10) Tiyak na si Jepte at ang kaniyang mga tauhan ay nakagawa ng mga kabayanihan sa Tob, na nagpapahiwatig na siya ang pinili ng Diyos. (Huk 11:1) Ang mga lalaki ng Gilead ay nagpasiyang pumaroon kay Jepte, na hinamak nila noon, upang hilingin sa kaniya na maging kanilang ulo.

Naging Ulo ng Gilead si Jepte. Sumang-ayon si Jepte na pangunahan sila sa pakikipaglaban sa Ammon sa isang kundisyon: kung ibibigay ni Jehova sa kaniya ang tagumpay, mananatili siyang ulo pagkabalik mula sa labanan. Ang paggigiit niya nito ay hindi isang sakim na kahilingan. Naipakita na niya na ikinababahala niya ang pakikipaglaban alang-alang sa pangalan ng Diyos at sa kaniyang bayan. Ngayon, kung matatalo niya ang Ammon, patutunayan nito na ang Diyos ay sumasakaniya. Nais tiyakin ni Jepte na hindi na muling iiwan ang pamamahala ng Diyos kapag lumipas na ang krisis. Isa pa, kung talagang siya ang panganay na anak ni Gilead, itinatatag lamang niya ang kaniyang legal na karapatan bilang ulo ng sambahayan ni Gilead. Nang magkagayon ay pinagtibay ang tipan sa harap ni Jehova sa Mizpa. Dito ay muling ipinakita ni Jepte na umaasa siya kay Jehova bilang Diyos at Hari ng Israel at kanilang tunay na Tagapagligtas.—Huk 11:8-11.

Si Jepte, isang taong agad kumikilos, ay hindi nag-aksaya ng panahon at karaka-rakang nagsagawa ng aktibong pangunguna. Nagpadala siya ng mensahe sa hari ng Ammon, anupat binabanggit na ang Ammon ang naunang sumalakay sa lupain ng Israel. Tumugon ang hari na iyon ay lupaing kinuha ng Israel mula sa Ammon. (Huk 11:12, 13) Dito ay ipinakita ni Jepte na hindi siya isang magaspang at walang-pinag-aralang mandirigma kundi isang estudyante ng kasaysayan at lalo na ng mga pakikitungo ng Diyos sa kaniyang bayan. Pinabulaanan niya ang argumento ng Ammonita, anupat ipinakita na (1) hindi niligalig ng Israel ang Ammon, Moab, o Edom (Huk 11:14-18; Deu 2:9, 19, 37; 2Cr 20:10, 11); (2) hindi pag-aari ng Ammon ang pinagtatalunang lupain noong panahong sakupin iyon ng mga Israelita, sapagkat iyon ay nasa mga kamay noon ng mga Canaanitang Amorita at ibinigay ng Diyos ang hari ng mga ito, si Sihon, at ang kaniyang lupain sa kamay ng Israel; (3) hindi tinutulan ng Ammon ang paninirahan ng Israel sa nakaraang 300 taon; samakatuwid, ano ang makatuwirang saligan upang gawin nila ito ngayon?—Huk 11:19-27.

Tinukoy ni Jepte ang pinakaugat ng bagay na ito nang ipakita niya na ang usapin ay nakasentro sa pagsamba. Ipinahayag niya na ibinigay ng Diyos na Jehova sa Israel ang lupain at na sa dahilang ito ay hindi nila ibibigay ang isang pulgada man nito sa mga mananamba ng isang huwad na diyos. Tinawag niyang diyos ng Ammon si Kemos. Inaakala ng ilan na ito ay isang pagkakamali. Ngunit, bagaman ang diyos ng Ammon ay si Milcom, at bagaman si Kemos ay isang diyos ng Moab, ang magkamag-anak na mga bansang iyon ay sumamba sa maraming diyos. May-kamalian pa ngang dinala ni Solomon sa Israel ang pagsamba kay Kemos dahil sa kaniyang mga asawang banyaga. (Huk 11:24; 1Ha 11:1, 7, 8, 33; 2Ha 23:13) Bukod diyan, ang "Kemos" ay maaaring mangahulugang "Manunupil, Manlulupig," ayon sa ilang iskolar. (Tingnan ang *Gesenius's Hebrew and Chaldee Lexicon,* isinalin ni S. Tregelles, 1901, p. 401.) Maaaring itinawag-pansin ni Jepte ang diyos na ito bilang siyang pinaniniwalaan ng mga Ammonita na 'nanupil' o 'nanlupig' sa iba at nagbigay sa kanila ng lupain.

Ang Panata ni Jepte. Nakita ngayon ni Jepte na ang pakikipaglaban sa Ammon ay kalooban ng Diyos. Taglay ang espiritu ng Diyos na nagpapalakas sa kaniya, pinangunahan niya ang kaniyang hukbo sa labanan. Katulad ng pagkilos ni Jacob mga 600 taon na ang nakararaan, nanata si Jepte, anupat ipinakikita ang kaniyang buong-pusong pagnanais na matamo ang patnubay ni Jehova at kinikilalang si Jehova ang dahilan ng anumang tagumpay na kaniyang matatamo. (Huk 11:30, 31; Gen 28:20-22) Dininig ni Jehova nang may paglingap ang kaniyang panata, at nasupil ang mga Ammonita.—Huk 11:32, 33.

Paghahain ba ng tao ang nasa isip ni Jepte nang manata siyang ibibigay niya bilang handog na sinusunog ang unang lalabas sa kaniyang bahay?

Hinatulan ng ilang kritiko at iskolar si Jepte dahil sa kaniyang panata, sa pag-aakalang sinunod ni Jepte ang kaugalian ng ibang mga bansa, anupat inihandog ang kaniyang anak na babae at pinaraan sa apoy bilang isang taong handog na sinusunog. Ngunit hindi ganito ang nangyari. Magiging isang insulto kay Jehova, isang kasuklam-suklam na bagay na labag sa kaniyang kautusan, ang literal na maghain ng tao. Mahigpit niyang inutusan ang Israel: "Huwag mong pag-aralang gawin ang ayon sa mga karima-rimarim na bagay ng mga bansang iyon. Huwag masusumpungan sa iyo ang sinumang nagpaparaan ng kaniyang anak na lalaki o ng kaniyang anak na babae sa apoy . . . Sapagkat ang lahat ng gumagawa ng mga bagay na ito ay karima-rimarim kay Jehova, at dahil sa mga karima-rimarim na bagay na ito ay itinataboy sila ni Jehova na iyong Diyos mula sa harap mo." (Deu 18:9-12) Susumpain ni Jehova, hindi pagpapalain, ang gayong tao. Mismong ang mga kalaban ni Jepte, ang mga Ammonita, ay naghahain ng tao sa kanilang diyos na si Molec.—Ihambing ang 2Ha 17:17; 21:6; 23:10; Jer 7:31, 32; 19:5, 6.

Nang sabihin ni Jepte: "Mangyayari rin nga na yaong lalabas, na lalabas sa mga pinto ng aking bahay upang salubungin ako . . . ay magiging kay Jehova nga," ang tinutukoy niya ay isang tao at hindi isang hayop, yamang malayong mangyari na ang mga hayop na angkop sa paghahain ay aalagaan sa mga tahanan ng mga Israelita, anupat malayang nakagagala-gala roon. Isa pa, ang paghahandog ng isang hayop ay hindi magpapakita ng pambihirang debosyon sa Diyos. Alam ni Jepte na maaari ngang ang kaniyang anak na babae ang lalabas upang sumalubong sa kaniya. Dapat isaisip na ang espiritu ni Jehova ay sumasa kay Jepte nang pagkakataong iyon; hahadlangan nito si Jepte sa paggawa ng anumang padalus-dalos na panata. Kung gayon, paanong ang tao na lalabas upang sumalubong kay Jepte upang batiin siya sa kaniyang tagumpay ay "magiging kay Jehova" at ihahandog "bilang handog na sinusunog"?—Huk 11:31.

Ang mga tao ay maaaring italaga sa bukod-tanging paglilingkod kay Jehova may kaugnayan sa santuwaryo. Iyon ay isang karapatan na maaaring gamitin ng mga magulang. Si Samuel ay gayong uri ng tao, ipinangako ukol sa paglilingkod sa tabernakulo sa pamamagitan ng isang panata ng kaniyang inang si Hana bago siya ipinanganak. Ang panatang ito ay sinang-ayunan ng asawa nitong si Elkana. Pagkaawat kay Samuel sa suso, inihandog siya ni Hana sa santuwaryo. Kasama niya, nagdala si Hana ng isang haing hayop. (1Sa 1:11, 22-28; 2:11) Si Samson ay isa pang bata na pantanging itinalaga sa paglilingkod sa Diyos bilang isang Nazareo.—Huk 13:2-5, 11-14; ihambing ang awtoridad ng ama sa isang anak na babae gaya ng binalangkas sa Bil 30:3-5, 16.

Nang dalhin ni Jepte ang kaniyang anak na babae sa santuwaryo, na nasa Shilo noong panahong iyon, tiyak na ang paghahandog niya sa kaniya ay nilakipan niya ng isang hayop na handog na sinusunog. Ayon sa Kautusan, ang handog na sinusunog ay papatayin, babalatan, at pagpuputul-putulin; ang mga bituka at mga binti ay huhugasan; at ang katawan nito, lahat pati ulo, ay susunugin sa altar. (Lev 1:3-9) Ang pagiging buo ng gayong handog ay sumasagisag sa lubos, walang-pasubali, at buong-pusong pag-aalay kay Jehova, at kapag kalakip nito ang isa pang handog (halimbawa, kapag sinusundan ng handog na sinusunog ang handog ukol sa kasalanan sa Araw ng Pagbabayad-Sala), katumbas ito ng paghiling kay Jehova na tanggapin ang handog na iyon.—Lev 16:3, 5, 6, 11, 15, 24.

Iyon ay isang tunay na pagsasakripisyo sa bahagi ni Jepte at ng kaniyang anak na babae, sapagkat wala siyang ibang anak. (Huk 11:34) Kaya wala siyang inapo na magpapanatili ng kaniyang pangalan at ng kaniyang mana sa Israel. Ang anak na babae ni Jepte ang kaniyang tanging pag-asa para rito. Tinangisan nito, hindi ang kaniyang kamatayan, kundi ang kaniyang "pagkadalaga," sapagkat ninanasa ng bawat Israelitang lalaki at babae na magkaanak at panatilihing buháy ang pangalan at mana ng pamilya. (Huk 11:37, 38) Ang pagkabaog ay isang kasawian. Ngunit ang anak na babae ni Jepte ay sinasabing 'hindi nasipingan ng lalaki.' Kung ang mga salitang ito ay kapit lamang noong panahon bago tuparin ang panata, kalabisan na ang mga ito, sapagkat espesipiko nang sinabi na siya ay isang dalaga. Sa halip, ang pananalitang iyon ay may kinalaman sa pagtupad sa panata, sapagkat kasunod ito

ng pangungusap na, "Tinupad niya ang kaniyang ipinanata tungkol sa kaniya." Ang totoo, nililinaw ng ulat na *pagkatapos* tuparin ang panata ay iningatan din niya ang kaniyang pagkadalaga.—Huk 11:39; ihambing ang mga salin sa *KJ; Dy; Yg; NW.*

Karagdagan pa, ang anak na babae ni Jepte ay dinadalaw "taun-taon" ng kaniyang mga kaibigan upang 'magbigay sa kaniya ng papuri.' (Huk 11:40) Ang salitang Hebreo na *ta·nah',* na ginamit dito, ay lumilitaw rin sa Hukom 5:11, at sa tekstong iyon ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "isinalaysay" (*NW, AT*), "magsanay" (*KJ*), "ulitin" (*RS*). Ang salita ay binigyang-katuturan sa *A Hebrew and Chaldee Lexicon* (inedit ni B. Davies, 1957, p. 693) na "ulitin, magsanay." Sa Hukom 11:40 isinalin ng *King James Version* sa Ingles ang terminong iyon na *"lament* (taghuyan)," ngunit ang panggilid ay kababasahan ng *"talk with* (kausapin)." Habang naglilingkod sa santuwaryo ang anak na babae ni Jepte, walang alinlangang tulad ng iba pang mga Netineo ("Mga Ibinigay" na itinalaga sa paglilingkod sa santuwaryo), marami siyang maaaring gawin. Ang mga taong ito ay naglingkod sa pagkuha ng kahoy, pagsalok ng tubig, pagkukumpuni, at tiyak na sa pagsasagawa ng maraming iba pang atas bilang mga katulong ng mga saserdote at mga Levita na naroon.—Jos 9:21, 23, 27; Ezr 7:24; 8:20; Ne 3:26.

Nilabanan ng mga Efraimita si Jepte. Ang mga Efraimita, na nagturing sa kanilang sarili bilang pangunahing tribo ng hilagang Israel (kasama ang Gilead), ay buong-pagmamapuring tumanggging kilalanin si Jepte at nagsikap na ipagmatuwid ang kanilang sarili. Kaya kumatha sila ng isang bulaang paratang upang may dahilan silang magalit sa kaniya. Isang katulad na saloobin ang ipinakita nila maraming taon na ang nakararaan, noong panahon ni Hukom Gideon. (Huk 8:1) Ikinatuwiran nila na hindi sila tinawag ni Jepte sa pakikipaglaban sa Ammon, at nagbanta silang susunugin ang bahay ni Jepte kasama siya.—Huk 12:1.

Sumagot si Jepte na tinawag niya sila ngunit tumanggi silang tumugon. Nangatuwiran siya: "Ibinigay sila [ang Ammon] *ni Jehova* sa aking kamay. Kaya bakit kayo sumampa laban sa akin sa araw na ito upang makipaglaban sa akin?" (Huk 12:2, 3) Ikinatuwiran ng mga Efraimita tungkol sa mga hukbo ni Jepte: "Kayo ay mga lalaking tumakas mula sa Efraim, O Gilead, sa loob ng Efraim, sa loob ng Manases." (Huk 12:4) Sa ganito ay maaaring nagpapasaring sila kay Jepte sa pagbanggit na pinalayas siya noon at nakisama sa kaniya ang "mga lalaking batugan," mga walang trabaho, bilang 'mga takas.' —Huk 11:3.

Sa kinauwian nitong labanan, ang Efraim ay natalo at nagkawatak-watak. Pinigilan sila ng mga tauhan ni Jepte sa mga tawiran ng Jordan. Nang tangkain ng tumatakas na mga Efraimita na ikubli ang kanilang pagkatao, nahalata sila dahil sa kanilang pagbigkas. Nang subukin at hilingang sabihin ang salitang "Shibolet," hindi nila mabigkas ang magaspang na "sh" kundi ang nabubuo lamang ay ang banayad na "Sibolet." Dahil sa mapaghimagsik na pagkilos laban sa isa na inatasan ni Jehova upang magligtas sa kanila, 42,000 Efraimita ang nasawi. —Huk 12:5, 6.

Sinang-ayunan ng Diyos. Sa 1 Samuel 12:11 ay binabanggit si Jepte bilang isinugo ni Jehova upang maging tagapagligtas, at sa Hebreo 11:32 ay itinatala siyang kabilang sa tapat na "ulap ng mga saksi."—Heb 12:1.

JEPUNE.

1. Ama ng Judeanong tiktik na si Caleb at, malamang, ang ama ni Kenaz. (Bil 13:2, 3, 6; 1Cr 4:15; Huk 1:13) Si Jepune ay isang Kenizita na may kaugnayan sa tribo ni Juda.—Jos 14:6, 14.

2. Isang prominenteng miyembro ng tribo ni Aser.—1Cr 7:38, 40.

JERA [Buwang Lunar]. Isang "anak" ni Joktan na ang mga inapo ay maaaring nanirahan sa isang dako sa T Arabia.—Gen 10:26-29; 1Cr 1:20; tingnan ang JOKTAN.

JERAMEEL [Magpakita Nawa ng Awa ang Diyos; Nagpakita ng Awa ang Diyos].

1. Ang panganay ng apo ni Juda na si Hezron. Ang maharlika at Mesiyanikong angkan ay dumaan sa kapatid ni Jerameel na si Ram (lumilitaw na ito rin si Arni). Inilakip ang isang malawak na talaangkanan para sa mga inapo ni Jerameel, na ang ilan sa mga ito ay tumahan sa timugang bahagi ng Juda. —1Cr 2:4, 5, 9-15, 25-42; 1Sa 27:10; Luc 3:33.

2. Anak o inapo ng isang Meraritang Levita na nagngangalang Kis.—1Cr 24:26, 29; 23:21.

3. Isa sa tatlong lalaki na isinugo ni Haring Jehoiakim noong kaniyang ikalimang taon upang dakpin sina Jeremias at Baruc. Gayunman, bumalik ang mga ito na walang dala sapagkat iningatan ni Jehova na nakakubli ang kaniyang tapat na mga lingkod. —Jer 36:9, 26.

Yamang ang kahalili at ipinapalagay na panganay ni Jehoiakim na si Jehoiakin ay mga 12 taóng gulang pa lamang noong ikalimang taon ng pamamahala ng ama nito, malamang na ang ibang mga anak ni Jehoiakim ay mas bata pa, anupat napakabata upang isugo sa isang atas na gaya ng kay Jerameel. (2Ha 23:36; 24:6, 8) Samakatuwid, ang pagtawag kay Jerameel bilang "anak ng hari" ay hindi nangangahulugang isa siyang supling ng hari, kundi maaaring mangahulugang isa siyang

miyembro ng maharlikang sambahayan o isang opisyal na nagmula sa maharlikang angkan.

Kawili-wiling malaman ang pagkatuklas sa marka ng isang pantatak, sinasabing mula pa noong ikapitong siglo B.C.E., na kababasahan: "Kay Jerameel na anak ng hari."—*Israel Exploration Journal,* Jerusalem, 1978, Tomo 28, p. 53.

JERAMEELITA, MGA [Ni (Kay) Jerameel]. Ang mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jerameel na anak ni Hezron. (1Cr 2:4, 9, 25-27, 33, 42) Ang mga Jerameelita ay nanirahan sa timugang bahagi ng Juda, lumilitaw na sa kalakhang rehiyon din ng mga Amalekita, mga Gesurita, at mga Girzita na nilusob ni David habang tumatahan siyang kasama ng mga Filisteo bilang isang takas mula kay Haring Saul. Kapag bumabalik mula sa gayong mga paglusob, may-kalabuang iniuulat ni David na ang mga paglusob na ito ay ginawa "sa timog ng Juda at sa timog ng mga Jerameelita at sa timog ng mga Kenita." Kaya naman ipinapalagay ng Filisteong si Haring Akis na ang nilusob ni David ay mga Israelita, sa gayon ay ginagawang isang alingasaw ang kaniyang sarili sa kaniyang mga kababayan at pinagiging mas mahalaga siya kay Akis. (1Sa 27:7-12) Ang totoo, nang bandang huli ay binahaginan ni David ng mga samsam sa digmaan ang matatandang lalaki "na nasa mga lunsod ng mga Jerameelita."—1Sa 30:26, 29.

JERED. Isang inapo ni Juda at ama ni Gedor o niyaong mga namayan sa bayan ng Gedor.—1Cr 4:1, 18; tingnan ang ATROT-BET-JOAB.

JEREMAI [pinaikling anyo ng Jeremot o ng Jeremias]. Isang Israelitang nabuhay pagkaraan ng pagkatapon, isa sa pitong anak o inapo ni Hasum na kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga iyon.—Ezr 10:25, 33, 44.

JEREMIAS [posible, Itinataas ni Jehova; o, Kinakalagan ni Jehova [malamang na mula sa bahay-bata]].

1. Isang Benjamita na sumama kay David noong ito ay nasa Ziklag. Kabilang siya sa makapangyarihang mga lalaki ni David.—1Cr 12:1-4.

2. Isa sa mga anak ni Gad na natipon kay David "sa dakong mahirap puntahan sa ilang" noong si David ay tinutugis ni Saul. Siya ang ikalima sa "magigiting at makapangyarihang mga lalaki . . . na ang mga mukha ay mga mukha ng mga leon, at sila ay tulad ng mga gasela sa ibabaw ng mga bundok sa bilis." Tungkol sa mga Gaditang ito na mga ulo ng hukbo ni David ay sinasabi: "Ang pinakamababa ay katumbas ng isang daan, at ang pinakadakila ay ng isang libo." Sila ay "tumawid sa Jordan noong unang buwan nang inaapawan nito ang lahat ng pampang niyaon, at pagkatapos ay itinaboy nila ang lahat niyaong mga nasa mabababang kapatagan, sa gawing silangan at sa gawing kanluran."—1Cr 12:8-15.

3. Ang ikasampu sa mga Gaditang ulo sa hukbo ni David, gaya ng inilarawan sa Blg. 2.—1Cr 12:13, 14.

4. Isa sa mga ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama sa bahagi ng tribo ni Manases na nasa S ng Jordan noong mga araw ng mga hari. Ang mga Rubenita, ang mga Gadita, at ang kalahati ng tribo ni Manases sa S ng Jordan (kabilang sa kanila ang mga inapo ng Jeremias na ito) ay "nagsimulang gumawi nang di-tapat sa Diyos ng kanilang mga ninuno at nagkaroon ng imoral na pakikipagtalik sa mga diyos ng mga bayan ng lupain, na nilipol ng Diyos mula sa harap nila. Dahil dito ay pinukaw ng Diyos ng Israel ang espiritu ni Pul na hari ng Asirya maging ang espiritu ni Tilgat-pilneser na hari ng Asirya, kung kaya niya dinala sa pagkatapon [noong mga araw ni Peka, hari ng Israel] yaong mula sa mga Rubenita at mula sa mga Gadita at mula sa kalahati ng tribo ni Manases at dinala sila sa Hala at Habor at Hara at sa ilog ng Gozan."—1Cr 5:23-26; 2Ha 15:29.

5. Isang lalaki mula sa bayan ng Libna, isang lunsod ng mga saserdote. Siya ang ama ng asawa ni Haring Josias na si Hamutal, na ina ng mga haring sina Jehoahaz at Zedekias (Matanias).—2Ha 23:30, 31; 24:18; Jer 52:1; Jos 21:13; 1Cr 6:57.

6. Isang propeta, anak ni Hilkias, isang saserdote ng Anatot, na lunsod ng mga saserdote na nasa teritoryo ng Benjamin na wala pang 5 km (3 mi) sa HHS ng Temple Mount sa Jerusalem. (Jer 1:1; Jos 21:13, 17, 18) Ang ama ni Jeremias, si Hilkias, ay hindi ang mataas na saserdote na may gayunding pangalan, na mula sa linya ni Eleazar. Ang ama ni Jeremias ay malamang na mula sa linya ni Itamar at maaaring nagmula kay Abiatar, ang saserdote na inalis ni Haring Solomon mula sa makasaserdoteng paglilingkod.—1Ha 2:26, 27.

Inatasan Bilang Propeta. Si Jeremias ay tinawag upang maging propeta samantalang isang kabataan pa, noong 647 B.C.E., noong ika-13 taon ng paghahari ni Haring Josias ng Juda (659-629 B.C.E.). Sinabi ni Jehova sa kaniya: "Bago kita inanyuan sa tiyan ay nakilala kita, at bago ka lumabas mula sa bahay-bata ay pinabanal kita. Ginawa kitang propeta sa mga bansa." (Jer 1:2-5) Samakatuwid, isa siya sa iilang tao na ipinanganak dahil sa pagkilos ni Jehova—maaaring sa pamamagitan ng himala o ng pagpatnubay—upang maging kaniyang pantanging mga lingkod. Kabilang sa mga taong ito sina Isaac, Samson, Samuel, Juan na Tagapagbautismo, at Jesus.—Tingnan ang PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA.

Nang magsalita si Jehova sa kaniya, kinakitaan si Jeremias ng pagiging kimi. Tumugon siya sa Diyos: "Ay, O Soberanong Panginoong Jehova! Narito, hindi nga ako marunong magsalita, sapagkat ako ay isang bata lamang." (Jer 1:6) Batay sa sinabi niyang ito, at kung ihahambing ang kaniyang katapangan at katatagan noong panahon ng kaniyang ministeryo ng panghuhula, makikita na ang gayong dipangkaraniwang lakas ay hindi likas kay Jeremias, kundi dahil sa lubos na pananalig kay Jehova. Tunay nga na si Jehova ay sumakaniya "gaya ng isang kahila-hilakbot na makapangyarihan," at pinangyari ni Jehova na si Jeremias ay maging "isang nakukutaang lunsod at isang haliging bakal at mga pader na tanso laban sa buong lupain." (Jer 20:11; 1:18, 19) Kilalang-kilala si Jeremias sa pagtataglay ng lakas ng loob at katapangan anupat noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, napagkamalan siya ng ilan na ang muling-nabuhay na si Jeremias.—Mat 16:13, 14.

Mga Isinulat. Si Jeremias ay isang mananaliksik at istoryador bukod sa pagiging propeta. Isinulat niya ang aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan at karaniwan ding kinikilala na siya ang sumulat ng mga aklat ng Una at Ikalawang Hari, na sumasaklaw sa kasaysayan ng dalawang kaharian (Juda at Israel) mula sa bahaging hinintuan ng mga aklat ng Samuel (samakatuwid nga, sa huling bahagi ng paghahari ni David sa buong Israel) hanggang sa pagwawakas ng dalawang kaharian. Ang kaniyang kronolohiya ng kapanahunan ng mga hari, na ginagamit ang pamamaraang paghahambing o pagsusuri sa pagkakasunud-sunod ng mga paghahari ng mga hari ng Israel at ng Juda, ay tumutulong sa atin na matiyak ang mga petsa ng ilang pangyayari. Pagkatapos ng pagbagsak ng Jerusalem, isinulat ni Jeremias ang aklat ng Mga Panaghoy.

Matinding Mensahe ng Pagtuligsa. Si Jeremias ay hindi mahilig magreklamo. Sa halip, siya ay maibigin, makonsiderasyon, at madamayin. Nagpakita siya ng pagpipigil sa sarili at kahanga-hangang pagbabata at lubhang ikinalungkot niya ang paggawi ng kaniyang bayan at ang mga kahatulang dinanas ng mga ito.—Jer 8:21.

Ang totoo, si Jehova ang nagreklamo laban sa Juda, at makatuwiran naman iyon, at obligado si Jeremias na ihayag ito nang walang humpay, na ginawa naman niya. Gayundin, dapat isaisip na ang Israel ay bansa ng Diyos, nakatali sa kaniya sa pamamagitan ng tipan at nasa ilalim ng kaniyang kautusan, na tahasan nilang nilalabag. Bilang saligan at matibay na dahilan ng mga pagtuligsa ni Jeremias, paulit-ulit na tinukoy ni Jehova ang Kautusan, anupat itinawag-pansin ang pananagutan ng mga prinsipe at ng bayan at inilahad kung saan nila nilabag ang Kautusan. Muli't muling itinawag-pansin ni Jehova ang mga bagay na sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Moises ay ibinabala niyang sasapit sa kanila kung hindi sila makikinig sa kaniyang mga salita at kung sisirain nila ang kaniyang tipan.—Lev 26; Deu 28.

Lakas ng Loob, Pagbabata, Pag-ibig. Ang lakas ng loob at pagbabata ni Jeremias ay kasintindi ng pag-ibig niya sa kaniyang bayan. Nakapapasong mga pagtuligsa at nakatatakot na mga kahatulan ang ipahahayag niya, lalo na sa mga saserdote, mga propeta, at mga tagapamahala at doon sa mga tumahak sa "landasin ng karamihan" at nagkaroon ng "namamalaging kawalang-katapatan." (Jer 8:5, 6) Ngunit naunawaan niya na may atas din siyang "magtayo at magtanim." (Jer 1:10) Tumangis siya dahil sa kapahamakang sasapit sa Jerusalem. (Jer 8:21, 22; 9:1) Ang aklat ng Mga Panaghoy ay isang katibayan ng kaniyang pag-ibig at pagkabahala sa pangalan at bayan ni Jehova. Sa kabila ng kataksilan sa kaniya ng duwag at pabagu-bagong si Haring Zedekias, pinakiusapan siya ni Jeremias na sundin ang tinig ni Jehova upang manatiling buháy. (Jer 38:4, 5, 19-23) Bukod diyan, si Jeremias ay hindi naging mapagmatuwid sa sarili kundi isinama niya ang kaniyang sarili noong kinikilala ang kabalakyutan ng bansa. (Jer 14:20, 21) Matapos siyang palayain ni Nebuzaradan, nag-atubili siyang iwanan yaong mga dadalhin sa pagkatapon sa Babilonya, marahil ay nadaramang dapat siyang makibahagi sa kanilang kinahinatnan o nagnanais pang maglingkod sa kanilang espirituwal na mga kapakanan. —Jer 40:5.

Paminsan-minsan sa panahon ng kaniyang matagal na panghuhula, si Jeremias ay nasiraan ng loob at nangailangan ng katiyakan mula kay Jehova, ngunit maging sa kapighatian ay hindi siya nagpabaya sa paghingi ng tulong kay Jehova.—Jer 20.

Mga Kasama. Sa panahon ng kaniyang mahigit na 40-taóng paglilingkod bilang propeta, si Jeremias ay hindi pinabayaan. Si Jehova ay sumakaniya upang iligtas siya mula sa kaniyang mga kaaway. (Jer 1:19) Kinalugdan ni Jeremias ang salita ni Jehova. (Jer 15:16) Iniwasan niya ang pakikisama sa mga hindi nagsasaalang-alang sa Diyos. (Jer 15:17) Nakasumpong siya ng mabubuting kasamahan na makakatulong niya sa gawaing 'pagtatayo' (Jer 1:10), samakatuwid nga, ang mga Recabita, si Ebed-melec, at si Baruc. Sa pamamagitan ng mga kaibigang ito ay tinulungan siya at iniligtas mula sa kamatayan, at di-miminsang ipinakita ni Jehova ang Kaniyang kapangyarihan upang ipagsanggalang siya.—Jer 26:7-24; 35:1-19; 36:19-26; 38:7-13; 39:11-14; 40:1-5.

Madudulang Ilustrasyon. Si Jeremias ay gumanap ng ilang maliliit na drama bilang mga sagisag ng kalagayan ng Jerusalem at ng kapahamakang sasapit dito. Nariyan ang pagdalaw niya sa bahay ng magpapalayok (Jer 18:1-11), at ang insidente hinggil sa nasirang sinturon. (Jer 13:1-11) Inutusan si Jeremias na huwag mag-asawa; ito ay nagsilbing isang babala tungkol sa 'mga kamatayang ibubunga ng mga karamdaman' ng mga bata na ipanganganak sa mga huling araw na iyon ng Jerusalem. (Jer 16:1-4) Binasag niya ang isang prasko sa harap ng matatandang lalaki ng Jerusalem bilang sagisag ng nalalapit na pagwasak sa lunsod. (Jer 19:1, 2, 10, 11) Tinubos niya ang isang bukid mula kay Hanamel na anak ng kaniyang tiyo sa ama bilang paglalarawan sa pagsasauling darating pagkatapos ng 70-taóng pagkatapon, kapag maaari nang muling bilhin ang mga bukid sa Juda. (Jer 32:8-15, 44) Sa Tapanhes, Ehipto, nagtago siya ng malalaking bato sa hagdan-hagdang laryo sa bahay ni Paraon, anupat inihulang ilalagay ni Nabucodonosor ang trono nito sa mismong dakong iyon.—Jer 43:8-10.

Isang Tunay na Propeta. Si Jeremias ay kinilala ni Daniel bilang tunay na propeta ng Diyos, at si Daniel, sa pamamagitan ng pag-aaral sa mga salita ni Jeremias tungkol sa 70-taóng pagkatapon, ay nakapagpalakas at nakapagpatibay-loob sa mga Judio may kinalaman sa nalalapit na pagpapalaya sa kanila. (Dan 9:1, 2; Jer 29:10) Itinawag-pansin ni Ezra ang katuparan ng mga salita ng propeta. (Ezr 1:1; tingnan din ang 2Cr 36:20, 21.) Tinukoy ng apostol na si Mateo ang isang katuparan ng isa sa mga hula ni Jeremias noong mga araw ng pagkabata ni Jesus. (Mat 2:17, 18; Jer 31:15) Nagsalita ang apostol na si Pablo hinggil sa mga propeta, kabilang sa mga ito si Jeremias, na ang mga isinulat ay sinipi niya, sa Hebreo 8:8-12. (Jer 31:31-34) Tungkol sa mga lalaking ito, ang manunulat ding iyon ay nagsabi, "ang sanlibutan ay hindi naging karapat-dapat sa kanila," at "pinatotohanan sila dahil sa kanilang pananampalataya."—Heb 11:32, 38, 39.

7. Anak ni Habazinias at ama ni Jaazanias na isang lider ng mga Recabita, na ang katapatan ay sinubok ng propetang si Jeremias nang alukin niya sila ng alak na maiinom, na tinanggihan naman nila.—Jer 35:1-10, 19.

8. Isang saserdote (o isa na kumakatawan sa makasaserdoteng sambahayan na may gayong pangalan) na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E. kasama ni Gobernador Zerubabel at ng mataas na saserdoteng si Jesua.—Ne 12:1.

9. Isang saserdote (o isa na kumakatawan sa isang sambahayan na may gayong pangalan) na kabilang sa mga nagpatotoo sa pamamagitan ng pagtatatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na ginawa sa harap ni Jehova sa pamamagitan ni Nehemias at ng mga prinsipe, mga saserdote, at mga Levita, upang lumakad sa kautusan ng Diyos. Kung ang pangalang iyon ay kumakatawan sa isang sambahayan sa halip na sa isang indibiduwal, maaaring ito rin ang Blg. 8.—Ne 9:38; 10:1, 2, 29.

10. Isang indibiduwal na inatasan ni Nehemias upang lumakad sa isang prusisyon sa ibabaw ng muling-itinayong pader ng Jerusalem noong pagpapasinaya nito. (Maaaring ito rin ang saserdoteng binanggit sa Nehemias 10:2.) Sinundan nila ang koro na dumaan sa pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo patungo sa kanan, papunta sa Pintuang-daan ng Tubig, at nang dakong huli ay nakatagpo ang isa pang koro sa may templo. (Ne 12:31-37) Noong mga araw ni Joiakim, si Hananias ang ulo ng sambahayan ni Jeremias sa panig ng ama. (Ne 12:12) Kung ang pangalang Jeremias dito ay kumakatawan sa isang sambahayan at hindi sa isang indibiduwal, maaaring ito rin ang Blg. 8.

JEREMIAS, AKLAT NG.

Mga hula at isang makasaysayang rekord na isinulat ni Jeremias sa utos ni Jehova. Inatasan si Jeremias bilang propeta noong ika-13 taon ni Haring Josias (647 B.C.E.) upang babalaan ang timugang kaharian ng Juda hinggil sa nagbabantang pagkawasak nito. Ito'y wala pang isang siglo pagkatapos ng panghuhula ng propetang si Isaias at ng pagbagsak ng hilagang kaharian ng Israel sa mga Asiryano.

Pagkakaayos. Ang aklat ay hindi nakaayos sa kronolohikal na paraan kundi ayon sa paksa. Binanggit ang panahon ng kaganapan ng mga pangyayari kung saan kailangan, ngunit ang karamihan sa mga hula ay kapit sa bansang Juda sa buong panahon ng mga paghahari nina Josias, Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, at Zedekias. Paulit-ulit na sinabi ng Diyos kay Jeremias na ang bansa ay sukdulan na sa kabalakyutan at wala nang pag-asang magbago. Gayunman, yaong mga may matuwid na puso ay binigyan ng lahat ng pagkakataon upang magbago at maligtas. Kung tungkol sa makahulang kahalagahan ng aklat para sa ating panahon, ang pagkakaayos nito ay hindi nakaaapekto sa pag-unawa at pagkakapit sa mga isinulat ni Jeremias.

Kung Kailan Isinulat. Sa kalakhang bahagi, ang aklat ng Jeremias ay hindi isinulat noong panahong ipahayag ni Jeremias ang mga hula. Sa halip, maliwanag na sinimulan lamang niya ang pagsulat ng kaniyang mga kapahayagan nang utusan siya ni Jehova, noong ikaapat na taon ni Haring Jehoiakim (625 B.C.E.), na idikta ang lahat ng mga salitang ibinigay sa kaniya ni Jehova hanggang noong panahong iyon. Kasama rito hindi lamang ang mga salitang binigkas tungkol sa Juda noong panahon ni

Josias kundi pati ang mga kapahayagan ng kahatulan sa lahat ng mga bansa. (Jer 36:1, 2) Ang isinulat na balumbon ay sinunog ni Jehoiakim nang basahin iyon sa kaniya ni Jehudi. Ngunit inutusan si Jeremias na muling isulat iyon kalakip ang maraming karagdagang salita, na ginawa naman niya sa pamamagitan ng kaniyang kalihim na si Baruc. —36:21-23, 28, 32.

Maliwanag na ang natitirang bahagi ng aklat ay idinagdag nang dakong huli, kasama ang introduksiyon, na bumabanggit sa ika-11 taon ni Zedekias (Jer 1:3), ang iba pang mga hula na isinulat ni Jeremias noong panahong ihahatid na niya ang mga iyon (30:2; 51:60), at ang liham sa mga tapon sa Babilonya (29:1). Karagdagan pa, ang mga kapahayagang binigkas noong panahong naghahari si Zedekias at ang mga ulat ng mga pangyayari matapos bumagsak ang Jerusalem, hanggang noong mga 580 B.C.E., ay idinagdag nang dakong huli. Posible na bagaman ang balumbon na isinulat ni Baruc ang pinagbatayan ng kalakhang bahagi ng aklat, isinaayos pa ito ni Jeremias nang idagdag niya ang mas huling mga seksiyon.

Autentisidad. Tinatanggap ng karamihan ang autentisidad ng Jeremias. Iilang kritiko lamang ang kumukuwestiyon dito salig sa mga pagkakaiba sa Hebreong tekstong Masoretiko at sa Griegong *Septuagint* na masusumpungan sa Alexandrine Manuscript. Mas maraming pagkakaiba sa pagitan ng Hebreo at ng Griegong mga teksto ng aklat ng Jeremias kaysa sa alinman sa iba pang mga aklat ng Hebreong Kasulatan. Sinasabing ang Griegong *Septuagint* ay mas maikli kaysa sa tekstong Hebreo nang mga 2,700 salita, o isang kawalo ng aklat. Ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ang saling Griego ng aklat na ito ay depektibo, ngunit hindi iyan nakababawas sa pagiging mapananaligan ng tekstong Hebreo. Diumano, maaaring ang manus-

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG JEREMIAS

Isang rekord ng mga kapahayagan ng kahatulan ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias, at isa ring ulat ng sariling mga karanasan ng propeta at ng pagkawasak ng Jerusalem sa pamamagitan ng Babilonya

Sinimulan itong isulat mga 18 taon bago bumagsak ang Jerusalem, at natapos ito mga 27 taon pagkatapos ng pangyayaring iyon

---

Inatasan ang kabataang si Jeremias bilang propeta

- Kailangan siyang "maggiba," at "magtayo" at "magtanim"
- Palalakasin siya ni Jehova para sa atas na iyon (1:1-19)

Tinupad ni Jeremias ang kaniyang atas na "maggiba"

- Inilantad niya ang kabalakyutan sa Juda at inihayag niya ang katiyakan ng pagkawasak ng Jerusalem; ang di-tapat na bansa ay hindi maililigtas ng pagkanaroroon ng templo; ang bayan ng Diyos ay magiging mga tapon sa Babilonya sa loob ng 70 taon (2:1–3:13; 3:19–16:13; 17:1–19:15; 24:1–25:38; 29:1-32; 34:1-22)
- Ipinatalastas ang mga kahatulan laban kina Zedekias at Jehoiakim, gayundin sa mga bulaang propeta, di-tapat na mga pastol, at walang-pananampalatayang mga saserdote (21:1–23:2; 23:9-40; 27:1–28:17)
- Inihula ni Jehova ang kahiya-hiyang pagkatalo ng maraming bansa, pati ng mga Babilonyo (46:1–51:64)

Isinagawa ni Jeremias ang kaniyang atas na "magtayo" at "magtanim"

- Itinawag-pansin niya ang pagsasauli ng nalabi ng Israel at ang pagbabangon ng "isang sibol na matuwid" (3:14-18; 16:14-21; 23:3-8; 30:1–31:26; 33:1-26)
- Ipinatalastas din niya na makikipagtipan si Jehova ng isang bagong tipan sa kaniyang bayan (31:27-40)
- Sa utos ni Jehova, bumili si Jeremias ng isang bukid upang isalarawan ang katiyakan ng pagbalik ng Israel mula sa pagkatapon (32:1-44)
- Tiniyak niya sa mga Recabita na makaliligtas sila, sapagkat sinunod nila ang kanilang ninunong si Jehonadab; pinatingkad ng kanilang pagkamasunurin ang pagkamasuwayin ng Israel kay Jehova (35:1-19)
- Sinaway niya si Baruc at pinalakas niya ito sa pamamagitan ng pagtiyak na makaliligtas ito sa dumarating na kapahamakan (45:1-5)

Nagdusa si Jeremias dahil sa kaniyang may-tapang na panghuhula

- Siya'y sinaktan at inilagay sa mga pangawan nang magdamag (20:1-18)
- Isang pakana ang binuo na patayin siya dahil sa paghahayag niya ng pagkawasak ng Jerusalem, ngunit iniligtas siya ng mga prinsipe (26:1-24)
- Sinunog ng hari ang balumbon ni Jeremias; si Jeremias ay may-kabulaanang inakusahan ng pagpanig sa mga Babilonyo at siya'y inaresto at ikinulong (36:1–37:21)
- Nang dakong huli, inilagay siya sa isang malusak na imbakang-tubig upang mamatay; sinagip siya ni Ebed-melec at pinangakuan si Ebed-melec ng proteksiyon sa dumarating na pagkawasak ng Jerusalem (38:1-28; 39:15-18)

Mga pangyayari mula sa pagbagsak ng Jerusalem hanggang sa pagtakas patungong Ehipto

- Bumagsak ang Jerusalem; binihag si Haring Zedekias, pinatay ang kaniyang mga anak, at siya'y binulag at dinala sa Babilonya (52:1-11)
- Sinunog ang templo at ang malalaking bahay sa Jerusalem, at dinala sa pagkatapon ang karamihan sa mga tao (39:1-14; 52:12-34)
- Inatasan si Gedalias upang maging gobernador ng ilang Israelita na naiwan, ngunit ito'y napaslang (40:1–41:9)
- Dahil sa takot, tumakas ang mga tao patungong Ehipto; nagbabala si Jeremias na ang Ehipto mismo ay babagsak at na aabutan sila ng kapahamakan sa lupaing iyon (41:10–44:30)

MGA HULANG ITINALA NI JEREMIAS

Mga Hula na Nakita Niyang Natupad

Ang pagkabihag ni Zedekias at ang pagkawasak ng Jerusalem sa pamamagitan ni Nabucodonosor, hari ng Babilonya (Jer 20:3-6; 21:3-10; 39:6-9)

Ang pag-aalis sa trono kay Haring Salum (Jehoahaz) at ang kamatayan niya samantalang bihag (Jer 22:11, 12; 2Ha 23:30-34; 2Cr 36:1-4)

Ang pagdadala kay Haring Conias (Jehoiakin) bilang bihag sa Babilonya (Jer 22:24-27; 2Ha 24:15, 16)

Ang kamatayan, sa loob ng isang taon, ng bulaang propetang si Hananias (Jer 28:16, 17)

Ang pagkaligtas ng ilan sa mga Recabita at ni Ebed-melec na Etiope noong wasakin ang Jerusalem (Jer 35:19; 39:15-18)

Iba Pang mga Hula na ang Katuparan ay Iniuulat ng Kasaysayan

Ang Ehipto ay sasalakayin, lulupigin ni Nabucodorosor (Nabucodonosor) (Jer 43:8-13; 46:13-26)

Ang pagbabalik ng mga Judio at ang muling pagtatayo ng templo at ng lunsod pagkatapos ng 70-taóng pagkatiwangwang (Jer 24:1-7; 25:11, 12; 29:10; 30:11, 18, 19; ihambing ang 2Cr 36:20, 21; Ezr 1:1; Dan 9:2.)

Ang Ammon ay iguguho (Jer 49:2)

Ang Edom ay lilipulin bilang isang bansa (Jer 49:17, 18) (Nang mamatay ang mga Herodes, ang Edom ay naglaho bilang isang bansa.)

Ang Babilonya ay ititiwangwang nang permanente (Jer 25:12-14; 50:35, 38-40)

Mga Hula na may Malaking Espirituwal na Katuparan, Gaya ng Ipinakikita sa Kristiyanong Griegong Kasulatan

Isang bagong tipan ang ipinakipagtipan sa sambahayan ng Israel at sa sambahayan ng Juda (Jer 31:31-34; Heb 8:8-13)

Ang sambahayan ni David ay hindi mawawalan ng isang lalaki sa trono ng kaharian magpakailanman (Jer 33:17-21; Luc 1:32, 33)

Ang pagbagsak ng Babilonyang Dakila ay isang pagpapalawak at makasagisag na pagkakapit ng mga salita ni Jeremias laban sa sinaunang Babilonya, gaya ng ipinakikita ng sumusunod na mga paghahambing: Jer 50:2—Apo 14:8; Jer 50:8; 51:6, 45—Apo 18:4; Jer 50:15, 29—Apo 18:6, 7; Jer 50:23—Apo 18:8, 15-17; Jer 50:38—Apo 16:12; Jer 50:39, 40; 51:37—Apo 18:2; Jer 51:8—Apo 18:8-10, 15, 19; Jer 51:9, 49, 56—Apo 18:5; Jer 51:12—Apo 17:16, 17; Jer 51:13—Apo 17:1, 15; Jer 51:48—Apo 18:20; Jer 51:55—Apo 18:22, 23; Jer 51:63, 64—Apo 18:21

kritong Hebreo ng tagapagsalin ay mula sa ibang "pamilya," isang natatanging grupo ng mga manuskrito, ngunit isinisiwalat ng mapanuring pag-aaral na waring hindi gayon ang kaso.

Ang katuparan ng mga hulang isinulat ni Jeremias, pati na ang nilalaman ng mga iyon, ay mariing nagpapatotoo sa autentisidad ng aklat. Itinala sa tsart na nasa itaas ang ilan sa maraming hula ni Jeremias.

Mga Simulain at mga Katangian ng Diyos. Bukod sa mga katuparang nakatala sa tsart, ang aklat ay naglalahad ng mga simulaing dapat pumatnubay sa atin. Idiniriin nito na walang halaga sa paningin ng Diyos ang pormalismo kundi ang nais niya ay pagsamba at pagkamasunurin mula sa puso. Ang mga tumatahan sa Juda ay sinabihan na huwag magtiwala sa templo at sa mga gusaling nakapalibot dito at sila'y pinaalalahanan: "Magpatuli kayo para kay Jehova, at alisin ninyo ang mga dulong-balat ng inyong mga puso."—Jer 4:4; 7:3-7; 9:25, 26.

Ang aklat ay naglalaan ng maraming ulat na naglalarawan sa mga katangian ng Diyos at sa mga pakikitungo niya sa kaniyang bayan. Ang saganang maibiging-kabaitan at awa ni Jehova ay nabanaag sa pagliligtas niya sa isang nalabi ng kaniyang bayan at sa pagsasauli niya sa kanila sa Jerusalem nang dakong huli, gaya ng inihula ni Jeremias. Ang pagpapahalaga at konsiderasyon ng Diyos sa mga nagpapakita ng kabaitan sa mga lingkod niya at ang kaniyang pagiging Tagapagbigay-gantimpala sa mga humahanap at sumusunod sa kaniya ay itinatampok sa pangangalaga niya sa mga Recabita, kay Ebed-melec, at kay Baruc.—Jer 35:18, 19; 39:16-18; 45:1-5.

Inilalarawan si Jehova sa katangi-tanging paraan bilang ang Maylalang ng lahat ng bagay, ang Hari hanggang sa panahong walang takda, ang tanging tunay na Diyos. Siya ang kaisa-isa na dapat katakutan, ang Tagapagtuwid at Tagapatnubay ng mga tumatawag sa kaniyang pangalan, at ang isa na ang pagtuligsa ay hindi matatagalan ng mga bansa. Siya ang Dakilang Magpapalayok, na sa kaniyang kamay ang mga indibiduwal at mga bansa ay gaya ng mga kagamitang luwad, upang kaniyang hubugin o sirain ayon sa kaniyang kinalulugdan.—Jer 10; 18:1-10; Ro 9:19-24.

Isinisiwalat ng aklat ng Jeremias na inaasahan ng Diyos na ang mga taong nagtataglay ng kaniyang pangalan ay magiging kaluwalhatian at kapurihan sa kaniya at na itinuturing niya na malapit sila sa kaniya. (Jer 13:11) Yaong mga humuhula nang may kabulaanan sa kaniyang pangalan, anupat nagsasabi ng "kapayapaan" sa mga walang pakikipagpayapaan sa Diyos, ay kailangang magsulit sa Diyos dahil sa kanilang mga salita, at sila'y matitisod at mabubuwal. (6:13-15; 8:10-12; 23:16-20) Yaong mga tumatayo sa harap ng bayan bilang mga saserdote at mga propeta ay may malaking pananagutan sa harap ng Diyos, sapagkat, gaya ng sinabi niya sa mga nasa Juda: "Hindi ko isinugo ang mga propeta, gayunma'y tumakbo sila. Hindi ako nagsalita sa kanila, gayunma'y nanghula sila. Ngunit kung tumayo silang kasama ng aking matalik na kapisanan, naiparinig sana nila sa aking bayan ang aking mga salita, at kanila sanang naitalikod sila mula sa kanilang masamang lakad at

mula sa kasamaan ng kanilang mga pakikitungo."—23:21, 22.

Gaya sa iba pang mga aklat ng Bibliya, ang banal na bansa ng Diyos ay itinuturing na may kaugnayan sa kaniya bilang isang asawa, at ang kawalang-katapatan sa kaniya ay "pagpapatutot." (Jer 3:1-3, 6-10; ihambing ang San 4:4.) Gayunman, ang pagkamatapat ni Jehova mismo sa kaniyang mga tipan ay di-masisira.—Jer 31:37; 33:20-22, 25, 26.

Maraming maiinam na mga simulain at mga ilustrasyon ang masusumpungan sa aklat, na tinukoy ng iba pang mga manunulat ng Bibliya. At naglalaman din ito ng maraming iba pang makalarawan at makahulang mga parisan na may pagkakapit at mahalagang kahulugan para sa makabagong-panahong Kristiyano at sa kaniyang ministeryo.

JEREMOT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging mataas (mapadakila)"].

1. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Beker.—1Cr 7:6, 8.

2. Isang Benjamitang ulo ng isang pamilya na nanirahan sa Jerusalem; isa sa "mga anak" ni Berias.—1Cr 8:14-16, 28.

3. Anak ni Musi at apo ni Merari sa tribo ni Levi. Ang sambahayan sa panig ng ama na nagmula sa taong ito, na ang pangalan ay binabaybay ring "Jerimot," ay kabilang sa muling pagsasaayos ni David sa pagkakaorganisa ng Levitikong paglilingkod.—1Cr 23:21, 23; 24:30, 31.

4. Isang anak ni Heman na nasa Levitikong sanga ng mga Kohatita. Noong panahon ng paghahari ni David, si Jeremot (Jerimot) ay pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang pangunahan ang ika-15 sa 24 na pangkat ng mga manunugtog sa santuwaryo.—1Cr 6:33; 25:1, 4, 8, 9, 22.

5, 6, 7. Tatlong Israelita, mula sa mga anak nina Elam, Zatu, at Bani, na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:25-27, 29, 44.

JERIA [Makita Nawa ni Jehova; Nakita ni Jehova]. Anak o inapo ng anak ni Kohat na si Hebron. (1Cr 23:12, 19) Si Jeria o ang kaniyang sambahayan sa panig ng ama ay binabanggit may kaugnayan sa pag-oorganisa ni David sa mga Levita (1Cr 24:23, 30, 31) at tinatawag na ulo ng mga Hebronita nang atasang mamahala sa teritoryo sa S ng Jordan. Sa pagkakataong ito ang kaniyang pangalan ay binabaybay na "Jerias."—1Cr 26:31, 32.

JERIAS. Tingnan ang JERIA.

JERIBAI [Makipaglaban Nawa Siya; Ipinakipaglaban Niya ang [Aming] Usapin sa Batas]. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; anak ni Elnaam.—1Cr 11:26, 46.

JERICO [posible, Lunsod ng Buwan]. Ang unang Canaanitang lunsod na nilupig ng mga Israelita sa K ng Jordan. (Bil 22:1; Jos 6:1, 24, 25) Ipinapalagay na ito ay ang Tell es-Sultan (Tel Yeriho) na mga 22 km (14 na mi) sa SHS ng Jerusalem. Ang kalapit nito na Tulul Abu el-ʽAlayiq ay itinuturing naman na lugar ng unang-siglong Jerico. Palibhasa'y mababa nang mga 250 m (820 piye) mula sa kapantayan ng dagat sa Libis ng Jordan, subtropikal ang klima ng Jerico. Sa ngayon, kahel, saging, at igos ang itinatanim sa lugar na ito at, gaya noong sinaunang panahon, marami pa ring palma rito.

Unang Bunga ng Pananakop ng Israel. Sa pagtatapos ng 40 taon ng pagpapagala-gala ng mga Israelita sa ilang, dumating sila sa Kapatagan ng Moab. Doon, sa tapat ng Jerico, si Moises ay umakyat sa Bundok Nebo at tinanaw niya ang Lupang Pangako, pati na ang Jerico, na "lunsod ng mga puno ng palma," at ang kapatagan nito.—Bil 36:13; Deu 32:49; 34:1-3.

Pagkamatay ni Moises, nagsugo si Josue ng dalawang tiktik sa Jerico. Palibhasa'y ikinubli sila ni Rahab, sila'y hindi natagpuan. Pagkatapos ay tumakas sila mula sa lunsod sa pamamagitan ng isang lubid na inilawit sa bintana ng bahay ni Rahab na nasa ibabaw ng pader ng Jerico. Tatlong araw na nagtago ang dalawang lalaki sa kalapit na bulubunduking pook. Pagkatapos nito ay tumawid sila sa Jordan at bumalik sa kampo ng mga Israelita.—Jos 2:1-23.

Tiyak na lubhang natakot ang hari ng Jerico at ang mga naninirahan sa lunsod nang mabalitaan o masaksihan nila ang makahimalang pagtigil ng malaking agos ng Jordan, anupat nakatawid ang mga Israelita sa tuyong lupa. Pagkatapos, sa Gilgal, bagaman ang mga lalaking Israelita ay tinuli at kinailangang magpagaling bago nila maipagtanggol ang kanilang sarili, walang sinuman ang nangahas na sumalakay sa kanila. Palibhasa'y walang nanliligalig sa kanila, ipinagdiwang din ng mga Israelita ang Paskuwa sa disyertong kapatagan ng Jerico.—Jos 5:1-10.

Nang maglaon, malapit sa Jerico, isang anghelikong prinsipe ang nagpakita kay Josue. Binalangkas niya ang pamamaraang dapat gawin upang makuha ang lunsod, na noo'y mahigpit na nakasara dahil sa mga Israelita. Bilang pagsunod, ang hukbong militar ng Israel, kasunod ang pitong saserdote na patuluyang humihihip sa mga tambuli, pagkatapos ay ang mga saserdoteng bumubuhat sa Kaban, at ang bantay sa likuran ay humayo sa palibot ng Jerico, isang beses sa isang araw, sa loob ng anim na araw. Ngunit noong ikapitong araw ay pitong ulit silang humayo sa palibot ng lunsod. Nang hipan ang mga

tambuli noong huling paghayo nila sa palibot ng Jerico, ang bayan ay sumigaw ng isang malakas na hiyaw ng digmaan, at ang mga pader ng lunsod ay nagsimulang bumagsak nang latág.—Jos 5:13–6:20.

Nang magkagayon ay dumaluhong sa Jerico ang mga Israelita, at itinalaga nila sa pagkapuksa ang mga naninirahan doon at ang lahat ng mga alagang hayop. Ngunit dahil sa kabaitang ipinakita ni Rahab nang itago niya ang mga tiktik, siya at ang kaniyang mga kamag-anak, na di-napinsala sa loob ng kaniyang bahay sa ibabaw ng bahagi ng pader na hindi bumagsak, ay iningatang buháy. Sinunog ng mga Israelita ang buong lunsod, ngunit ang ginto at pilak ay ibinigay nila sa santuwaryo ni Jehova. (Jos 6:20-25) Gayunman, isang Israelita, si Acan, ang nagnakaw ng isang barang ginto, ilang pilak, at isang mainam na kasuutan at pagkatapos ay itinago niya ang mga iyon sa ilalim ng kaniyang tolda. Sa gayo'y nagpasapit siya ng kamatayan sa kaniyang sarili at sa kaniyang buong pamilya. —Jos 7:20-26.

Mga Pagtukoy sa Jerico Nang Dakong Huli. Nang maglaon, ang winasak na lunsod ng Jerico ay naging bahagi ng teritoryo ng mga Benjamita na kahangga ng Efraim at Manases. (Jos 16:1, 7; 18:12, 21) Di-nagtagal pagkatapos nito, lumilitaw na nagkaroon ng pamayanan sa lugar na ito. Binihag ito ni Haring Eglon ng Moab at nanatili ito sa ilalim ng kaniyang kontrol sa loob ng 18 taon. (Huk 3:12-30) Noong panahon ni Haring David, mayroon pa ring pamayanan sa Jerico. (2Sa 10:5; 1Cr 19:5) Ngunit noon lamang panahon ng paghahari ni Ahab aktuwal na itinayong muli ni Hiel na taga-Bethel ang Jerico. Noon natupad ang makahulang sumpa na binigkas ni Josue mahigit na 500 taon na ang nakararaan. Namatay ang panganay ni Hiel na si Abiram nang ilatag niya ang pundasyon ng Jerico at namatay ang kaniyang bunsong anak na si Segub nang ilagay niya ang mga pinto. —Jos 6:26; 1Ha 16:34.

Hinukay na mga pader ng sinaunang Jerico

Noong mga panahon ding iyon, ang ilan sa 'mga anak ng mga propeta' ay naninirahan sa Jerico. (2Ha 2:4, 5) Pagkatapos kunin ni Jehova ang propetang si Elias sa pamamagitan ng isang buhawi, nanatili si Eliseo nang ilang panahon sa Jerico at pinagaling niya ang suplay ng tubig ng lunsod. (2Ha 2:11-15, 19-22) Sinasabing ang tubig ng ʽAin es-Sultan (na ayon sa tradisyon, ang bukal na pinagaling ni Eliseo) ay matamis at masarap at tinutubigan nito ang mga hardin ng makabagong Jerico.

Noong panahon ng balakyot na si Haring Ahaz ng Juda, pinahintulutan ni Jehova ang mga hukbong Israelita, sa ilalim ng pamumuno ni Haring Peka, na magdulot ng kahiya-hiyang pagkatalo sa di-tapat na Juda. Pumatay sila ng 120,000 at kumuha ng 200,000 bihag. Ngunit sinalubong ng propeta ni Jehova na si Oded ang mga nagtagumpay noong papauwi na sila. Binabalaan niya sila na huwag nilang alipinin ang mga bihag. Sa gayon, pagkatapos na maramtan at mapakain, ang mga bihag ay dinala sa Jerico at pinalaya.—2Cr 28:6-15.

Nang bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., si Haring Zedekias ay tumakas patungo sa Jerico. Ngunit naabutan at nabihag siya ng mga Babilonyo sa mga disyertong kapatagan ng Jerico. (2Ha 25:5; Jer 39:5; 52:8) Pagkatapos palayain ang Israel mula sa pagkatapon sa Babilonya, kabilang sa mga bumalik kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E ang 345 "mga anak ng Jerico." Lumilitaw na nanirahan ang mga ito sa Jerico. (Ezr 2:1, 2, 34; Ne 7:36) Nang maglaon, ang ilan sa mga lalaki ng Jerico ay tumulong sa muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:2.

Noong 33 C.E., naging bahagi ng ministeryo ni Jesus ang Jerico nang papunta siya sa Jerusalem para sa Paskuwa. Malapit sa lunsod na ito ay pinagaling ni Jesu-Kristo ang paningin ng bulag na si Bartimeo at ang kasama nito. (Mar 10:46; Mat 20:29; Luc 18:35; tingnan ang BARTIMEO.) Sa Jerico ay nakilala rin ni Jesus si Zaqueo. Nang maglaon, siya'y naging panauhin sa tahanan nito. (Luc 19:1-7) Mas maaga rito, sa Judea, nang inilalahad ni Jesus ang kaniyang ilustrasyon hinggil sa madamaying Samaritano, tinukoy niya ang daan mula sa Jerusalem patungong Jerico. (Luc 10:30) Ayon sa patotoo ng sinaunang kasaysayan, naglipana ang mga magnanakaw sa daang ito.

May natagpuan bang katibayan ang mga arkeologo hinggil sa pagkawasak ng Jerico noong mga araw ni Josue?

Natuklasan ni Propesor John Garstang, lider ng isang ekspedisyong Ingles sa Tell es-Sultan noong 1929 hanggang 1936, na ang itinuturing niyang isa sa mga lunsod na itinayo sa lugar na iyon ay natupok ng apoy at ang mga pader nito ay bumagsak. Ipinapalagay niyang ang lunsod na ito ang Jerico ng panahon ni Josue at sinasabi niyang nawasak ito noong mga 1400 B.C.E. Bagaman itinataguyod pa rin sa ngayon ng ibang iskolar ang mga konklusyon ni Garstang, may ilan naman na iba ang interpretasyon sa katibayang ito. Ganito ang isinulat ng arkeologong si G. Ernest Wright: "Ang dalawang pader na nakapalibot sa pinakataluktok ng matandang lunsod, na pinaniniwalaan ni Garstang . . . na winasak ng lindol at sunog noong panahon ni Josue, ay natuklasang mula lamang noong ikatlong milenyo at dalawa lamang ito sa labing-apat na iba't ibang pader o mga bahagi ng pader na sunud-sunod na itinayo noong panahong iyon." (*Biblical Archaeology,* 1962, p. 79, 80) Inaakala ng marami na kakaunti na lamang, kung mayroon man, ang nalalabi sa Jerico na umiral noong panahon ni Josue, anupat ang anumang maaaring natira mula noong mawasak ito ay inalis ng mas naunang mga paghuhukay sa lugar na ito. Gaya ng komento ni Propesor Jack Finegan: "Kaya naman, ngayon ay halos wala nang katibayan sa lugar na iyon na magagamit upang matiyak kung anong petsa maaaring kinuha ni Josue ang Jerico." —*Light From the Ancient Past,* 1959, p. 159.

Dahil dito, pinepetsahan ng maraming iskolar ang pagbagsak ng Jerico batay sa sirkumstansiyal na katibayan, at ang mga petsang iminumungkahi nila ay sumasaklaw nang mga 200 taon. Dahil sa ganitong kawalang-katiyakan, angkop ang sinabi ni Propesor Merrill F. Unger: "Dapat ding magpakaingat ang mga iskolar sa sobrang pagtitiwala sa mga pagtaya ng mga arkeologo sa mga petsa at sa kanilang interpretasyon ng datos. Ang pagtatakda ng mga petsa at ang mga konklusyon batay sa mga tuklas ng arkeolohiya ay kalimitan nang nakasalig sa personal na damdamin o opinyon at pinatutunayan ito ng magkakaibang sinasabi ng mga eksperto may kaugnayan sa mga bagay na ito."—*Archaeology and the Old Testament,* 1964, p. 164.

Samakatuwid, hindi tayo dapat mabahala kung hindi man magkatulad ang mga interpretasyon ng mga arkeologo at ang kronolohiya ng Bibliya sa pagsasabing 1473 B.C.E. nawasak ang Jerico. Ipinakikita ng magkaibang pananaw ni Garstang at ng ibang mga arkeologo tungkol sa Jerico na kailangan nating maging maingat sa pagtanggap sa arkeolohikal na patotoo kahit pa waring pinatutunayan o sinasalungat niyaon ang rekord ng Bibliya at ang kronolohiya nito.

JERIEL [Makita Nawa ng Diyos; Nakita ng Diyos]. Anak ni Tola, at ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama sa tribo ni Isacar.—1Cr 7:1, 2.

JERIMOT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging mataas (mapadakila)"].

1. Isang anak o inapo ng panganay ni Benjamin na si Bela, at isang magiting at makapangyarihang lalaki.—1Cr 7:6, 7.

2. Isang Benjamitang mandirigma na sumuporta kay David habang ito ay nasa Ziklag at nagtatago dahil kay Haring Saul.—1Cr 12:1, 2, 5.

3. Isang Meraritang Levita.—1Cr 24:26, 30; tingnan ang JEREMOT Blg. 3.

4. Isang Kohatitang Levita.—1Cr 6:33; 25:4; tingnan ang JEREMOT Blg. 4.

5. Ang prinsipe sa tribo ni Neptali noong panahon ng pamamahala ni David; anak o inapo ni Azriel.—1Cr 27:19, 22.

6. Isang anak ni David na ang anak na babae ay napangasawa ni Haring Rehoboam. (2Cr 11:18) Yamang si Jerimot ay hindi kasama sa talaan ng mga anak ni David sa mga asawa nito na binanggit ang pangalan, maaaring siya ay anak ng isang babae ni

David o ng isang asawa nito na hindi binanggit ang pangalan. (2Sa 5:13) Lumilitaw na si Jerimot ay napangasawa ng kaniyang pinsang si Abihail, ang anak ng pinakamatandang kapatid ni David na si Eliab.—2Cr 11:18; 1Sa 17:13.

7. Isa sa mga Levitang komisyonado na nangangasiwa sa bukas-palad na abuloy, ikapu, at mga banal na bagay na dinadala noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 31:12, 13.

JERIOT [mula sa pandiwang salitang-ugat na nangangahulugang "manginig"]. Malamang na si Jeriot ay isang babae ni Caleb o utusang babae niya na nagsilang sa ilan sa kaniyang mga anak na kinilalang mga anak ni "Azuba na kaniyang asawa." Ang 1 Cronica 2:18 ay kababasahan: "Nagkaanak [si Caleb] ng mga lalaki kay Azuba na kaniyang asawa at kay Jeriot; at ito ang kaniyang mga anak."

JEROBOAM. Dalawang hari ng Israel na ang kani-kaniyang paghahari ay may agwat na mga 130 taon sa isa't isa.

1. Unang hari ng sampung-tribong kaharian ng Israel; ang anak ni Nebat, isa sa mga opisyal ni Solomon sa nayon ng Zereda; mula sa tribo ni Efraim. Lumilitaw na sa murang gulang pa lamang ay naulila na sa ama si Jeroboam, anupat pinalaki siya ng kaniyang nabalong ina na si Zerua.—1Ha 11:26.

Nang mapansin ni Solomon na si Jeroboam ay hindi lamang isang magiting at makapangyarihang lalaki kundi isa ring masipag na manggagawa, inatasan niya itong mangasiwa sa hukbo ng mga sapilitang trabahador ng sambahayan ni Jose. (1Ha 11:28) Pagkatapos nito, nilapitan si Jeroboam ng propeta ng Diyos na si Ahias taglay ang nakagugulat na balita. Matapos na hapakin sa 12 piraso ang kaniyang bagong kasuutan, sinabihan ng propeta si Jeroboam na kunin ang sampu sa mga iyon bilang sagisag na pupunitin ni Jehova ang kaharian ni Solomon sa dalawang bahagi at gagawing hari si Jeroboam sa sampu sa mga tribo. Gayunman, ito ay isa lamang paghihiwalay ng pamahalaan at hindi isa ring paglisan mula sa tunay na pagsamba na nakasentro sa templo sa Jerusalem, ang kabisera ng timugang kaharian. Kaya tiniyak ni Jehova kay Jeroboam na pagpapalain at pasasaganain niya ang paghahari nito at ipagtatayo niya ito ng isang namamalaging sambahayan ng mga kahalili kung tutuparin nito ang mga kautusan at mga utos ng Diyos.—1Ha 11:29-38.

Posibleng tinangka ni Solomon na patayin si Jeroboam nang malaman niya ang mga pangyayaring ito. Gayunman, tumakas si Jeroboam patungong Ehipto, at sa ilalim ng proteksiyon ni Paraon Sisak ay nanatili siya roon hanggang sa mamatay si Solomon.—1Ha 11:40.

Nang mabalitaan ni Jeroboam ang pagkamatay ni Solomon noong mga 998 B.C.E., kaagad siyang bumalik sa kaniyang sariling lupain, kung saan sumama siya sa kaniyang bayan sa paghiling sa anak ni Solomon na si Rehoboam na pagaanin ang kanilang mga pasanin kung nais nito ang kanilang suporta sa bagong pagkahari nito. Gayunman, ipinagwalang-bahala ni Rehoboam ang mahusay na payo ng matatandang tagapayo at pinili yaong sa mga nakababatang lalaki na kaedad niya na nagsabing dagdagan niya ang trabaho ng bayan. Bilang tugon sa kabagsikang ito, hinirang ng sampung tribo si Jeroboam bilang kanilang hari. Ang totoo, ang ganitong "kinahantungan ay dahil sa utos ni Jehova, upang maisagawa nga niya ang kaniyang salita na sinalita ni Jehova sa pamamagitan ni Ahias."—1Ha 12:1-20; 2Cr 10:1-19.

Kaagad na sinimulang itayo ng bagong-itinalagang hari na si Jeroboam ang Sikem bilang kaniyang maharlikang kabisera, at sa S ng Sikem, sa kabilang ibayo ng Jordan, pinatibay niya ang pamayanan ng Penuel (Peniel), ang dako kung saan nakipagbuno si Jacob sa isang anghel. (1Ha 12:25; Gen 32:30, 31) Nang makitang ang kaniyang mga sakop ay umaahon pa rin sa templo sa Jerusalem upang sumamba, nakini-kinita ni Jeroboam na sa kalaunan ay baka malipat kay Rehoboam ang katapatan ng mga ito at patayin siya ng mga ito. Kaya ipinasiya niyang patigilin ito sa pamamagitan ng pagtatatag ng isang relihiyon na nakasentro sa dalawang ginintuang guya, na ang isa ay inilagay niya sa Bethel sa timog at ang isa naman ay sa Dan sa hilaga. Nagtalaga rin siya ng kaniyang sariling di-Aaronikong pagkasaserdote, na binubuo ng pangkaraniwang mga tao na handang matamo ang katungkulang iyon sa pamamagitan ng paghahandog ng isang toro at pitong barakong tupa. Pagkatapos, naglingkod ang mga ito "para sa matataas na dako at para sa hugis-kambing na mga demonyo at para sa mga guya na kaniyang ginawa." Kumatha rin si Jeroboam ng pantanging 'mga banal na araw' at personal niyang pinangunahan ang bayan sa paghahain sa kaniyang bagong-likhang mga diyos.—1Ha 12:26-33; 2Ha 23:15; 2Cr 11:13-17; 13:9.

Sa isa sa gayong mga okasyon, nang maghahandog na si Jeroboam ng haing usok sa kaniyang altar sa Bethel, inudyukan ng espiritu ni Jehova ang isang lalaki ng Diyos na sawayin ang hari dahil sa karima-rimarim na idolatriya nito, at nang iutos ng hari na dakpin ang lingkod na ito ng Diyos, ang altar ay nabiyak, anupat natapon ang abo nito, at ang kamay ng hari ay natuyot. Nanauli lamang ang kaniyang kamay nang mapahupa ng lalaki ng Diyos ang galit ni Jehova, ngunit pagkatapos nito ay nagpatuloy pa rin si Jeroboam sa kaniyang mapamusong na pagsuway kay Jehova. (1Ha 13:1-6, 33, 34)

Ang kaniyang pagpapasimula ng pagsamba sa guya ang tinutukoy na "mga kasalanan ni Jeroboam," mga kasalanan na ipinagkasala rin ng iba pang mga haring Israelita nang panatilihin nila ang apostatang pagsambang ito.—1Ha 14:16; 15:30, 34; 16: 2, 19, 26, 31; 22:52; 2Ha 3:3; 10:29, 31; 13:2, 6, 11; 14:24; 15:9, 18, 24, 28; 17:21-23.

Noong ika-18 taon ng paghahari ni Jeroboam ay namatay si Rehoboam, ngunit ang pagdidigmaan sa pagitan ng dalawang bansa ay nagpatuloy sa panahon ng tatlong-taóng paghahari ng anak ni Rehoboam na si Abiam (Abias), na humalili sa kaniya. (1Ha 15:1, 2, 6; 2Cr 12:15) Sa isang pagkakataon, nagtipon si Abias ng 400,000 katao upang makipagbaka sa mga hukbo ni Jeroboam na makalawang ulit ang dami. Sa kabila ng nakahihigit na hukbo ni Jeroboam at ng kaniyang magaling na estratehiya sa pagtambang, dumanas siya ng malubhang pagkatalo. Namatayan siya ng 500,000 lalaki at naiwala ang marami sa kaniyang mga bayang Efraimita at lubha siyang napahiya. Nagtagumpay ang Juda dahil si Abias at ang kaniyang mga tauhan ay nagtiwala kay Jehova at humingi sa kaniya ng tulong.—2Cr 13:3-20.

Dagdag pa sa kapahamakan ni Jeroboam, ang kaniyang anak na si Abias ay dinapuan ng sakit na nakamamatay, sa gayon ay pinagbalatkayo ng hari ang kaniyang asawa, at pagkatapos ay isinugo niya ito taglay ang isang kaloob sa matandang propetang si Ahias, na noon ay bulag na, upang itanong kung gagaling ang bata. Ang sagot ay 'Hindi.' Inihula rin na ang bawat lalaking tagapagmana ni Jeroboam ay lilipulin, at maliban sa nabanggit na anak, na kinasumpungan ni Jehova ng isang bagay na mabuti, walang sinuman sa mga supling ni Jeroboam ang magkakaroon ng disenteng libing, kundi, sa halip, ang kanilang mga bangkay ay kakainin ng mga aso o ng mga ibon.—1Ha 14:1-18.

Di-nagtagal pagkatapos nito, noong mga 977 B.C.E., "sinaktan [si Jeroboam] ni Jehova, kung kaya siya ay namatay," anupat winakasan ang kaniyang 22-taóng paghahari. (2Cr 13:20; 1Ha 14:20) Ang kaniyang anak na si Nadab ang humalili sa kaniya sa trono sa loob ng dalawang taon bago ito pinatay ni Baasa, na lumipol din sa bawat bagay na humihinga sa sambahayan ni Jeroboam. Sa ganitong paraan ay biglang nagwakas ang kaniyang dinastiya "ayon sa salita ni Jehova," at "dahil sa mga kasalanan ni Jeroboam."—1Ha 15:25-30.

2. Hari ng Israel; anak at kahalili ni Jehoas, at apo sa tuhod ni Jehu. Bilang ika-14 na tagapamahala ng hilagang kaharian, si Jeroboam II ay naghari nang 41 taon, pasimula noong mga 844 B.C.E. (2Ha 14:16, 23) Tulad ng marami sa kaniyang mga hinalinhan, ginawa niya ang masama sa paningin ni Jehova sa pamamagitan ng pagpapanatili sa pagsamba sa guya na pinasimulan ni Jeroboam I.—2Ha 14:24.

May binanggit na isang pantanging pagpapare-histro sa talaangkanan, na maliwanag na ginawa noong panahon ng paghahari ni Jeroboam II. (1Cr 5:17) Gayunman, ang namumukod-tanging tagumpay ng kaniyang paghahari ay ang pagsasauli ng lupaing nawala sa kaharian noong una. Bilang katuparan ng hula ni Jonas, si Jeroboam ang "nagsauli ng hangganan ng Israel mula sa pagpasok sa Hamat hanggang sa dagat ng Araba [Dagat na Patay]." Kinikilala ring isinauli niya "ang Damasco at ang Hamat sa Juda sa Israel." (2Ha 14:25-28) Maaaring nangangahulugan ito na ginawang sakop ni Jeroboam ang mga kaharian ng Damasco at Hamat, yamang ang mga ito ay dating sa Juda noong panahon ng paghahari ni Solomon.—Ihambing ang 1Ha 4:21; 2Cr 8:4.

Kasunod ng mga tagumpay na ito, walang alinlangang nagkaroon ng isang yugto ng materyal na kasaganaan para sa hilagang kaharian. Ngunit kasabay nito ay patuloy na humina ang espirituwalidad ng bansa. May-katindihang pinuna ng mga propetang sina Oseas at Amos ang mapaghimagsik na si Jeroboam at ang mga tagasuporta nito dahil sa kanilang tahasang pag-aapostata, gayundin sa kanilang imoral na paggawi—pandaraya, pagnanakaw, pakikiapid, pagpaslang, paniniil, idolatriya, at iba pang mga gawaing lumalapastangan sa Diyos. (Os 1:2, 4; 4:1, 2, 12-17; 5:1-7; 6:10; Am 2:6-8; 3:9, 12-15; 4:1) Mas tuwiran pa ang babala ni Jehova kay Jeroboam sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Amos: "Ako ay titindig laban sa sambahayan ni Jeroboam taglay ang isang tabak."—Am 7:9.

Pagkamatay ni Jeroboam, ang kaniyang anak na si Zacarias ang lumuklok sa trono. (2Ha 14:29) Gayunman, may patlang na 11 taon sa pagitan ng pagkamatay ni Jeroboam at ng anim-na-buwang pamamahala na sinasabing ipinanungkulan ni Zacarias, ang kahuli-hulihan sa dinastiya ni Jehu. Posibleng dahil napakabata pa ni Zacarias o sa iba pang kadahilanan, ang kaniyang pagkahari ay hindi lubusang naitatag o napagtibay hanggang noong mga 792 B.C.E.

JEROHAM [Pagpakitaan Nawa Siya ng Awa].

1. Ama ni Elkana at lolo ni Samuel; inapo ng Levitang si Kohat.—1Sa 1:1, 19, 20; 1Cr 6:22, 27, 34, 38.

2. Isang Benjamita ng Gedor na ang dalawang "anak" ay binanggit na kabilang sa "mga katulong [ni David] sa pakikidigma" habang ito ay nasa Ziklag at hindi pa makakilos dahil kay Saul.—1Cr 12:1, 2, 7.

3. Ama ni Azarel na prinsipe ng tribo ni Dan sa ilalim ni Haring David.—1Cr 27:1, 22.

4. Ama ni Azarias, isa sa mga pinuno ng hukbo na tumulong kay Jehoiada na italaga si Jehoas bilang hari.—2Cr 23:1, 11.

5. Isang inapo ni Benjamin na ang anim na binanggit na "mga anak" ay naging mga ulo ng mga pamilya na naninirahan sa Jerusalem. (1Cr 8:1, 26-28) Posibleng siya rin ang Blg. 6.

6. Benjamitang ninuno ni Ibneias, na nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon. (1Cr 9:7, 8) Posibleng siya rin ang Blg. 5.

7. Ama o ninuno ni Adaias, isang saserdote na nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:3, 10, 12; Ne 11:4, 12.

JERUBAAL [Hayaang Gumawa si Baal ng Legal na Pagtatanggol (Makipaglaban)]. Ang pangalang ibinigay kay Gideon na anak ni Joas na Abiezrita matapos niyang gibain ang altar ng kaniyang ama na para kay Baal at ang kahoy na sagradong poste sa tabi niyaon; pagkatapos, sa isang altar na itinayo para kay Jehova, naghain si Gideon ng isang toro na pag-aari ng kaniyang ama, anupat ang mga piraso ng sagradong poste ang ginamit na panggatong.—Huk 6:11, 25-27.

Kinaumagahan, galit na galit ang mga lalaki ng Opra nang matuklasan nila kung ano ang nangyari. Kaya nag-usisa sila at, nang malaman na si Gideon ang gumawa ng bagay na iyon, gusto nila siyang patayin. Ang ama ni Gideon na si Joas ay pumanig sa kaniya at nagsabi: "Kayo ba ang gagawa ng legal na pagtatanggol para kay Baal upang tingnan kung maililigtas ninyo siya? Ang sinumang gagawa ng legal na pagtatanggol para sa kaniya ay dapat patayin sa umaga ngang ito. Kung siya ay Diyos, hayaang gumawa siya ng legal na pagtatanggol para sa kaniyang sarili, sapagkat may gumiba ng kaniyang altar." Nagpatuloy ang ulat ng Bibliya: "At tinawag niya siyang Jerubaal nang araw na iyon, na sinasabi: 'Hayaang gumawa si Baal ng legal na pagtatanggol sa ganang kaniya, sapagkat may gumiba ng kaniyang altar.' "—Huk 6:28-32.

Si Gideon ay tinatawag na Jerubeset sa 2 Samuel 11:21.—Tingnan ang GIDEON.

JERUBESET [Hayaang Gumawa ng Legal na Pagtatanggol (Makipaglaban) ang Kahiya-hiyang Bagay]. Ang pangalan ni Hukom Gideon sa 2 Samuel 11:21. Maliwanag na ito ay isang anyo ng Jerubaal, ang pangalang ibinigay kay Gideon ng kaniyang amang si Joas nang gibain ni Gideon ang altar ni Baal. (Huk 6:30-32) Naniniwala ang ilang iskolar na pinalitan ng manunulat ng Ikalawang Samuel ang *ba'al* ng salitang Hebreo para sa "kahihiyan" (*bo'sheth*) upang maiwasang gamitin ang pangalan ng huwad na diyos na si Baal bilang bahagi ng isang pangalang pantangi.—Tingnan ang GIDEON.

JERUEL [posible, Inilatag (Itinayo) ng Diyos]. Isang ilang. Waring nasa pagitan ito ng mga lunsod ng Tekoa at En-gedi. Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito at kung gaano ito kalawak.—2Cr 20:2, 16, 20.

JERUSA(H) [Inari Niya]. Ina ni Haring Jotam; asawa ni Uzias; anak ni Zadok.—2Ha 15:32, 33; 2Cr 27:1, 2.

JERUSALEM [Pagtataglay (Pundasyon) ng Dobleng Kapayapaan]. Ang kabiserang lunsod ng sinaunang bansang Israel mula noong taóng 1070 B.C.E. Pagkatapos na mahati ang bansa sa dalawang kaharian (997 B.C.E.), ang Jerusalem ay nanatiling kabisera ng timugang kaharian ng Juda. May mahigit sa 800 pagtukoy sa Jerusalem sa buong Kasulatan.

Pangalan. Ang kauna-unahang nakaulat na pangalan ng lunsod ay "Salem." (Gen 14:18) Bagaman sinisikap ng ilan na iugnay ang kahulugan ng pangalang Jerusalem sa pangalan ng isang Kanlurang Semitikong diyos na nagngangalang Shalem, ipinakikita ng apostol na si Pablo na "Kapayapaan" ang tunay na kahulugan ng huling bahagi ng pangalang ito. (Heb 7:2) Ang baybay sa Hebreo ng huling bahaging iyon ay nagpapahiwatig ng doblihang anyo, samakatuwid ay "Dobleng Kapayapaan." Sa mga tekstong Akkadiano (Asiro-Babilonyo), ang lunsod ay tinawag na Urusalim (o Ur-sa-li-im-mu). Batay rito, ipinapalagay ng ilang iskolar na ang kahulugan ng pangalan ay "Lunsod ng Kapayapaan." Ngunit lumilitaw na ang anyong Hebreo nito, na makatuwirang dapat sundin, ay nangangahulugang "Pagtataglay (Pundasyon) ng Dobleng Kapayapaan."

Maraming iba pang ekspresyon at titulo ang ginamit sa Kasulatan upang tumukoy sa lunsod na ito. Minsan ay ginamit ng salmista ang mas naunang pangalan nito, "Salem." (Aw 76:2) Ang iba pang mga katawagan para rito ay: "lunsod ni Jehova" (Isa 60:14), "bayan ng Dakilang Hari" (Aw 48:2; ihambing ang Mat 5:35), "Lunsod ng Katuwiran" at "Tapat na Bayan" (Isa 1:26), "Sion" (Isa 33:20), at "banal na lunsod" (Ne 11:1; Isa 48:2; 52:1; Mat 4:5). Ang pangalang "el Quds," nangangahulugang "ang Banal [na Lunsod]," ang siya pa ring popular na pangalan nito sa Arabe. Ang pangalang ipinakikita sa makabagong-panahong mga mapa ng Israel ay Yerushalayim.

Lokasyon. Ang Jerusalem, na malayo sa pangunahing internasyonal na mga ruta ng kalakalan, ay nasa gilid ng isang tigang na ilang (ang Ilang ng Juda), anupat limitado ang suplay nito ng tubig. Gayunpaman, dalawang *panloob* na ruta ng kalakalan ang nagsasalubong noon malapit sa lunsod. Ang isa ay nasa direksiyong H-T sa kahabaan ng ibabaw ng

talampas na nagsisilbing "gulugod" ng sinaunang Palestina, at pinag-uugnay ng rutang ito ang mga lunsod na gaya ng Dotan, Sikem, Bethel, Betlehem, Hebron, at Beer-sheba. Ang ikalawang ruta naman ay nasa direksiyong S-K mula sa Raba (makabagong ʽAmman), anupat bumabagtas ito sa mga agusang libis patungo sa lunas ng Ilog Jordan, umaahon sa matatarik na dalisdis ng Juda, at pagkatapos ay lumulusong nang paliku-liko sa mga kanluraning dalisdis patungo sa Baybayin ng Mediteraneo at sa daungang bayan ng Jope. Bukod diyan, ang Jerusalem ay nasa bandang gitna ng buong Lupang Pangako, sa gayon ay angkop na maging sentro ng pangasiwaan ng estado.

Ang Jerusalem ay mga 55 km (34 na mi) mula sa Dagat Mediteraneo at mga 25 km (16 na mi) sa K ng hilagang dulo ng Dagat na Patay at nasa mga burol ng gitnang kabundukan. (Ihambing ang Aw 125:2.) Dahil sa taas nito na mga 750 m (2,500 piye) mula sa kapantayan ng dagat, ito ang isa sa pinakamatataas na kabiserang lunsod sa daigdig noong panahong iyon. Ang "katayugan" nito ay binabanggit sa Kasulatan, at ang mga manlalakbay ay kinailangang 'umahon' mula sa mga baybaying kapatagan upang makarating sa lunsod. (Aw 48:2; 122:3, 4) Ang klima nito ay kaayaaya, na malamig kung gabi, may katamtamang taunang temperatura na 17° C. (63° F.), at katamtamang taunang antas ng pagulan na mga 63 sentimetro (25 pulgada), anupat pinakamadalas umulan sa pagitan ng Nobyembre at Abril.

Sa kabila ng kataasan nito, ang Jerusalem ay hindi nangingibabaw sa nakapalibot na kalupaan. Ang kabuuan ng lunsod ay makikita lamang ng manlalakbay kapag malapit na siya rito. Sa dakong S, ang Bundok ng mga Olibo ay may taas na mga 800 m (2,620 piye). Sa H nito, ang Bundok Scopus ay umaabot sa taas na mga 820 m (2,690 piye), at ang nakapaligid na mga burol sa T at K ay umaabot pa nang mga 835 m (2,740 piye). Mula sa matataas na dakong ito ay makikita ang mga nangyayari sa paligid ng Temple Mount (mga 740 m [2,430 piye]).

Kapag panahon ng digmaan, ang ganitong kalagayan ay waring isang malaking disbentaha. Ngunit may bentaha naman ang lunsod sapagkat napalilibutan ito ng mga libis na matatarik ang gilid sa tatlong panig nito: ang agusang libis ng Kidron sa silangan at ang Libis ng Hinom sa timog at kanluran. Isang gitnang libis, lumilitaw na tinawag ni Josephus na Libis ng Tyropoeon (o "Libis ng mga Manggagawa ng Keso"), ang humahati sa lunsod sa dalawang bahagi, ang silanganin at kanluraning mga burol o mga tagaytay. (*The Jewish War,* V, 136, 140 [iv, 1]) Malaki na ang itinaas ng gitnang libis na ito sa paglipas ng mga siglo, ngunit upang makatawid sa kabilang bahagi ng lunsod, ang mga dumadalaw roon ay kailangan pa ring bumaba sa isang matarik na lusungan patungo sa isang mababang dako sa gitna at pagkatapos ay kailangan silang sumampa patungo sa kabilang panig. May katibayan na, bukod pa sa H-T na gitnang libis, dalawa pang mas maliliit na S-K libis, o mabababang dako, ang humahati sa mga burol, anupat ang isa ay bumabagtas sa silanganing burol at ang isa naman ay sa kanluraning burol.

Ang matatarik na gilid ng mga libis ay waring ginawang bahagi ng pandepensang mga pader ng lunsod sa lahat ng yugto ng kasaysayan. Ang tanging panig ng lunsod na walang likas na depensa ay yaong nasa H, at dito lalo nang pinatibay ang mga pader. Ayon kay Josephus, nang sinasalakay ni Heneral Tito ang lunsod noong 70 C.E., tatlong sunud-sunod na pader ang nakaharang sa kaniya sa panig na iyon.

Suplay ng Tubig. Ang mga tumatahan sa Jerusalem ay dumaranas ng malulubhang kakapusan sa pagkain kapag kinukubkob ito, ngunit maliwanag na hindi ito nagkaroon ng malaking problema sa tubig. Sapagkat, bagaman malapit ito sa tigang na Ilang ng Juda, ang lunsod ay laging may suplay ng sariwang tubig at may sapat na mga imbakan sa loob ng mga pader ng lunsod.

May dalawang bukal na malapit sa lunsod, ang En-rogel at Gihon. Ang una ay bahagyang nasa T ng pinagsasalubungan ng mga libis ng Kidron at ng Hinom. Bagaman isa itong mahalagang bukal ng tubig, dahil sa posisyon nito ay hindi ito mapuntahan kapag sinasalakay o kinukubkob ang lunsod. Ang bukal ng Gihon ay nasa K panig ng Libis ng Kidron, sa tabi niyaong sa kalaunan ay tinawag na Lunsod ni David. Bagaman nasa labas ng mga pader ng lunsod, hindi ito kalayuan anupat maaaring humukay ng paagusan na nakakonekta sa isang balon, sa gayo'y makasasalok ng tubig ang mga tagalunsod kahit hindi sila lumabas mula sa loob ng pananggalang na mga pader. Ginawa ito noong maagang bahagi ng kasaysayan ng lunsod, ayon sa arkeolohikal na katibayan. Noong 1961 at 1962, nahukay ang isang matibay na sinaunang pader, na nasa *ibaba* ng itaas na dulo, o pasukan, ng paagusan, sa gayon ay kinukulong ito. Inaakalang iyon ang pader ng matandang lunsod ng mga Jebusita.

Sa paglipas ng mga taon, gumawa ng karagdagang mga paagusan at mga kanal upang doon padaluyin ang tubig ng Gihon. Ang isang lagusan ay nagmumula sa bunganga ng yungib ng bukal ng Gihon, bumababa sa libis at lumiligid sa dulo ng TS burol patungo sa isang tipunang-tubig na nasa pinagsasalubungan ng Libis ng Hinom at ng git-

nang libis o Libis ng Tyropoeon. Batay sa nahukay, iyon ay mistulang trinsera, natatakpan ng malalapad na bato, at tumatagos sa gilid ng burol sa ilang bahagi nito. Mula sa layu-layong mga butas nito, maaaring sumalok ng tubig upang patubigan ang mga hagdan-hagdang libis sa ibaba. Palibhasa'y may dahilig na mga 4 o 5 mm bawat metro (mababa sa 0.2 pulgada bawat yarda), ang agos ng kanal na ito ay mabagal at banayad, anupat ipinaaalaala nito "ang tubig ng Siloa na umaagos nang banayad." (Isa 8:6) Iminumungkahi na ang kanal na ito, na walang pananggalang at madaling salakayin, ay ginawa noong panahon ng paghahari ni Solomon, noong namamayani ang kapayapaan at katiwasayan.

Maliwanag na ang mga tahanan at mga gusali sa Jerusalem ay may mga imbakang-tubig sa ilalim ng lupa, na karagdagan sa suplay ng tubig mula sa mga bukal. Ang tubig-ulan na sinahod mula sa mga bubong ay doon iniimbak, kung saan napananatili itong malinis at malamig. Waring ang lugar ng templo ay partikular na may malalaking imbakang-tubig. Inaangkin ng mga arkeologo na nakatuklas sila roon ng 37 imbakang-tubig na ang kabuuang mailalaman ay mga 38,000 kl (10,000,000 gal), anupat isang imbakang-tubig pa lamang ay tinatayang makapaglalaman na ng 7,600 kl (2,000,000 gal).

Sa paglipas ng mga siglo, maraming paagusan, o mga padaluyan, ang itinayo upang maglaan ng tubig para sa Jerusalem. Ayon sa tradisyon, si Solomon ang nagtayo ng padaluyan mula sa "mga Tipunang-tubig ni Solomon" (tatlong imbakan ng tubig sa TK ng Betlehem) hanggang sa bakuran ng templo sa Jerusalem. Sa Eclesiastes 2:6, sinabi ni Solomon: "Gumawa ako ng mga tipunan ng tubig para sa aking sarili, upang patubigan ng mga iyon ang kagubatan." Malamang na sa gayon kalaking proyekto ng pagtatayo ng mga tipunang-tubig ay kasama ang pagtatayo ng isang padaluyan para sa mas maraming suplay ng tubig na kakailanganin sa Jerusalem pagkatapos na maitatag ang mga paglilingkod sa templo. Gayunman, maliban sa tradisyon ay walang katibayan na si Solomon ang nagpatayo ng isang padaluyan mula sa mga Tipunang-tubig ni Solomon hanggang sa Jerusalem. Matutunton pa rin ang ilang paagusan. Posibleng ang padaluyan na ipinagawa upang magdala ng tubig mula sa mga bukal sa Wadi el-ʽArrub na 20 km (12 mi) sa TTK ng Jerusalem hanggang sa mga Tipunang-tubig ni Solomon ay yaong binanggit ni Josephus, na nagsabing ipinagawa ito ni Poncio Pilato sa pamamagitan ng mga pondo ng ingatang-yaman ng templo. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 60 [iii, 2]; *The Jewish War,* II, 175 [ix, 4]) Sa dalawang paagusan na nagmumula sa mga Tipunang-tubig ni Solomon patungo sa Jerusalem, yaong mas mababa ang unang ginawa, anupat posibleng mula pa ito noong panahon ni Herodes o ng mga Hasmoneano. Ang paagusang ito ay dumaraan sa ilalim ng nayon ng Betlehem at nagpapatuloy hanggang sa Temple Mount sa ibabaw ng "Wilson's Arch."

Arkeolohikal na Pagsasaliksik. Bagaman marami nang ginawang pagsasaliksik at paghuhukay, iilang bagay pa lamang ang natitiyak tungkol sa lunsod na umiral noong panahon ng Bibliya. Dahil sa iba't ibang salik, nalimitahan ang pagsasaliksik o kaya'y hindi ito gaanong naging kapaki-pakinabang. Halos walang patlang ang paninirahan ng mga tao sa Jerusalem nitong Karaniwang Panahon, anupat iilang lugar na lamang ang maaaring hukayin. Gayundin, maraming beses na winasak ang lunsod, anupat ang mga bagong lunsod ay itinayo sa ibabaw ng mga guho at kadalasa'y itinayo ang mga ito gamit ang mga materyales mula sa mga guhong iyon. Ang sinaunang kaanyuan ng lupain ay natabunan ng patung-patong na mga labí at kaguhuan, na sa ilang dako ay may kapal na mga 30 m (100 piye), kung kaya hindi matiyak ang interpretasyon sa nahukay na katibayan. Nakahukay roon ng mga seksiyon ng pader, mga tipunang-tubig, mga paagusan ng tubig, at mga sinaunang libingan, ngunit kaunting-kaunti lamang ang nahukay na nakasulat na materyal. Ang pangunahing mga tuklas sa arkeolohiya ay nanggaling sa TS burol, na ngayon ay nasa labas na ng mga pader ng lunsod.

Samakatuwid, ang pangunahin pa ring mapagkukunan ng impormasyon may kinalaman sa sinaunang lunsod ay ang Bibliya at ang paglalarawang ibinigay ng Judiong istoryador na si Josephus tungkol sa unang-siglong lunsod.

Sinaunang Kasaysayan. Unang binanggit sa kasaysayan ang lunsod na ito noong dekada sa pagitan ng 1943 at 1933 B.C.E., nang magkakilala sina Abraham at Melquisedec. Si Melquisedec ang "hari ng Salem" at "saserdote ng Kataas-taasang Diyos." (Gen 14:17-20) Gayunman, ang pinagmulan ng lunsod at ng populasyong naninirahan dito ay kasinlabo ng pinagmulan ng haring-saserdote nito na si Melquisedec.—Ihambing ang Heb 7:1-3.

Lumilitaw na naganap sa kapaligiran ng Jerusalem ang isa pang pangyayari sa buhay ni Abraham. Inutusan si Abraham na ihandog ang kaniyang anak na si Isaac sa ibabaw ng "isa sa mga bundok" sa "lupain ng Moria." Ang templong ipinagawa ni Solomon ay itinayo sa "Bundok Moria" sa isang lugar na dating ginagamit na giikan. (Gen 22:2; 2Cr 3:1) Sa gayon, lumilitaw na pinag-uugnay ng Bibliya ang lugar kung saan tinangka ni Abraham na maghain at ang bulubunduking rehiyon sa palibot ng Jerusalem. (Tingnan ang MORIA.) Hindi isinisiwalat kung buháy pa noon si Melquisedec; ngunit malamang na nanatiling palakaibigan kay Abraham ang mga naninirahan sa Salem.

Kabilang sa Amarna Tablets, na isinulat ng mga tagapamahalang Canaanita sa kanilang Ehipsiyong punong-panginoon, ang pitong liham mula sa hari o gobernador ng Jerusalem (Urusalim). Ang mga liham na ito ay isinulat bago ang pananakop ng Israel sa Canaan. Sa gayon, ang Jerusalem, sa mga 465-taóng yugto mula noong magkakilala sina Abraham at Melquisedec hanggang sa pananakop ng Israel, ay naging pag-aari ng paganong Hamitikong mga Canaanita at napasailalim ng pamumuno ng Hamitikong Imperyo ng Ehipto.

Sa ulat ng malawakang pananakop ni Josue sa Canaan, si Adoni-zedek, hari ng Jerusalem, ay kabilang sa magkakaalyadong mga hari na sumalakay sa Gibeon. Malaki ang pagkakatulad ng pangalan niya (nangangahulugang "Ang (Aking) Panginoon ay Katuwiran") sa pangalan ng mas naunang hari ng Jerusalem na si Melquisedec ("Hari ng Katuwiran"), ngunit si Adoni-zedek ay hindi mananamba ng Kataas-taasang Diyos na si Jehova.—Jos 10:1-5, 23, 26; 12:7, 8, 10.

Nang itakda ang mga teritoryo ng mga tribo, ang Jerusalem ay nalagay sa hangganan sa pagitan ng Juda at Benjamin, anupat ang espesipikong hanggahan ay nasa kahabaan ng Libis ng Hinom. Dahil dito, ang dako na nang maglaon ay tinawag na "Lunsod ni David," na nasa tagaytay sa pagitan ng mga libis ng Kidron at Tyropoeon, ay nasa loob ng teritoryo ng Benjamin. Ngunit lumilitaw na ang dating Canaanitang lunsod ay may iba pang mga pamayanan, o "mga karatig-pook," at maaaring saklaw ng ilang bahagi ng lugar na pinamamayanan ang teritoryo ng Juda sa gawing K at T ng Libis ng Hinom. Sa Hukom 1:8, kinikilala na ang Juda ang unang bumihag sa Jerusalem, ngunit nang umalis ang sumasalakay na mga hukbo, lumilitaw na ang mga Jebusitang naninirahan doon ay nanatili (o bumalik) na may sapat na puwersa anupat sa kalaunan ay bumuo ng isang pangkat ng mga kalaban na hindi nalupig ng Juda ni ng Benjamin. Kaya naman hinggil sa Juda at Benjamin, sinasabing 'ang mga Jebusita ay patuloy na nanahanang kasama nila sa Jerusalem.' (Jos 15:63; Huk 1:21) Nagpatuloy ang situwasyong ito sa loob ng mga apat na siglo, at ang lunsod ay tinutukoy kung minsan bilang "Jebus," "isang lunsod ng mga banyaga."—Huk 19:10-12; 1Cr 11:4, 5.

Noong Panahon ng Nagkakaisang Kaharian. Ang punong-himpilan ni Haring Saul ay nasa Gibeah sa teritoryo ng Benjamin. Sa pasimula, ang kabiserang lunsod ni Haring David ay nasa Hebron sa Juda, mga 30 km (19 na mi) sa TTK ng Jerusalem. Pagkatapos niyang mamahala roon nang may kabuuang pito at kalahating taon (2Sa 5:5), ipinasiya niyang ilipat sa Jerusalem ang kabisera. Naganap ito sa ilalim ng patnubay ng Diyos (2Cr 6:4-6), yamang ilang siglo bago nito ay nagsalita si Jehova tungkol sa 'dakong pipiliin Niya upang doon ilagay ang kaniyang pangalan.'—Deu 12:5; 26:2; ihambing ang 2Cr 7:12.

Waring ang lunsod ng mga Jebusita noong panahong iyon ay nasa timugang dulo ng tagaytay sa silangan. Panatag sila na hindi mapapasok ang kanilang tanggulang lunsod, na ang likas na mga depensa ay matatarik na gilid ng mga libis sa tatlong panig at, malamang, matitibay na kuta sa hilaga. Nakilala ito bilang ang "dakong mahirap puntahan" (1Cr 11:7), at tinuya ng mga Jebusita si David na kayang harangin maging ng 'mga bulag at mga pilay ng lunsod' ang kaniyang pagsalakay. Ngunit nalupig ni David ang lunsod, anupat ang pagsalakay niya ay pinangunahan ni Joab, na maliwanag na dumaan sa "inaagusan ng tubig" upang makapasok sa lunsod. (2Sa 5:6-9; 1Cr 11:4-8) Hindi lubusang matiyak ng mga iskolar kung ano ang kahulugan ng terminong Hebreo na isinalin dito bilang "inaagusan ng tubig," ngunit karaniwang tinatanggap nila ito o ang katulad na mga termino ("daanan ng tubig," *RS, AT;* "alulod," *JP*) bilang ang pinakaposibleng kahulugan. Hindi sinasabi ng maikling ulat na ito kung paano sinira ang mga depensa ng lunsod. Mula nang matuklasan ang paagusan at daanan patungo sa bukal ng Gihon, ipinalagay ng karamihan na umakyat si Joab at ang kaniyang mga tauhan sa patindig na daanang ito, pagkatapos ay dumaan sa nakahilig na paagusan, pumasok sa lunsod at biglang sumalakay. (LARAWAN, Tomo 2, p. 951) Anumang paraan ang ginamit nila, nabihag ang lunsod at doon inilipat ni David ang kaniyang kabisera (1070 B.C.E.). Mula noon, ang moog na ito ng mga Jebusita ay nakilala bilang ang "Lunsod ni David," na tinawag ding "Sion."—2Sa 5:7.

Pinasimulan ni David ang isang programa ng pagtatayo sa loob ng lugar na ito, at lumilitaw na pinahusay rin niya ang mga depensa ng lunsod. (2Sa 5:9-11; 1Cr 11:8) Ang "Gulod" (sa Heb., *ham·Mil·loh'*) na tinukoy rito (2Sa 5:9) at sa mas huling mga ulat (1Ha 9:15, 24; 11:27) ay isang heograpiko o istraktural na bahagi ng lunsod, na kilalang-kilala noon ngunit hindi na matukoy sa ngayon. Sa kalaunan, nang ilipat ni David sa Jerusalem ang sagradong "kaban ni Jehova" mula sa bahay ni Obed-edom, ang lunsod ang naging sentro ng relihiyon, gayundin ng administrasyon, para sa bansa.—2Sa 6:11, 12, 17; tingnan ang DAVID, LUNSOD NI; GULOD; PAGLILIBING, MGA DAKONG LIBINGAN.

Walang rekord na ang Jerusalem ay sinalakay ng mga hukbo ng kaaway noong panahon ng paghahari ni David, yamang siya ang lumulusob sa kaniyang mga kalaban upang makipagbaka. (Ihambing ang

2Sa 5:17-25; 8:1-14; 11:1.) Gayunman, sa isang pagkakataon ay minabuti ni David na lisanin ang lunsod bago dumating ang hukbo ng mga rebelde na pinangungunahan ng kaniya mismong anak na si Absalom. Maaaring ang pag-urong ng hari ay upang maiwasan ang pagbububo ng dugo sa digmaang sibil sa lugar na ito na kinalalagyan ng pangalan ni Jehova. (2Sa 15:13-17) Anuman ang naging motibo niya sa pag-urong, humantong ito sa katuparan ng kinasihang hula na sinalita ni Natan. (2Sa 12:11; 16:15-23) Hindi pinahintulutan ni David na ilikas na kasama niya ang kaban ng tipan kundi inutusan niya ang tapat na mga saserdote na ibalik ito sa lunsod, ang dakong pinili ng Diyos. (2Sa 15:23-29) Mahusay na inilalarawan ng ulat tungkol sa unang bahagi ng pagtakas ni David, gaya ng nakaulat sa 2 Samuel kabanata 15, ang heograpikong kaanyuan ng lugar na nasa S ng lunsod.

Sa pagtatapos ng kaniyang pamamahala, si David ay nagsimulang maghanda ng mga materyales para sa pagtatayo ng templo. (1Cr 22:1, 2; ihambing ang 1Ha 6:7.) Ang inihandang tinabas na mga bato ay maaaring tinibag sa lugar na iyon, sapagkat ang batuhang pinakasahig ng Jerusalem mismo ay madaling tabasin at paitin ayon sa kinakailangang laki at hugis, gayunman, kapag nabilad ang mga ito, tumitigas ang mga ito at nagiging matitibay at kaakit-akit na mga bato para sa pagtatayo. May katibayan na nagkaroon ng isang sinaunang tibagan malapit sa kasalukuyang Pintuang-daan ng Damasco, anupat napakaraming bato ang inuka roon sa paglipas ng panahon.

Ang higit pang paglalarawan ng kaanyuan ng kalupaan sa palibot ng Jerusalem, ngayon naman ay sa dakong S at T, ay ibinibigay sa ulat ng pagpapahid kay Solomon sa utos ng matanda nang si Haring David. Ang isa pa niyang anak, si Adonias, ay nasa bukal ng En-rogel at nagpapakanang agawin ang pagkahari, nang pahiran si Solomon sa bukal ng Gihon. Di-kalayuan ang distansiya sa pagitan ng dalawang dakong ito (mga 700 m; 2,300 piye) anupat narinig ni Adonias at ng mga kasabuwat niya ang ingay ng tambuli at ng pagdiriwang sa Gihon. —1Ha 1:5-9, 32-41.

Noong naghahari si Solomon, maraming pagtatayo (at marahil ay muling pagtatayo) ang isinagawa sa loob ng lunsod at pinalawak ang mga hangganan nito. (1Ha 3:1; 9:15-19, 24; 11:27; ihambing ang Ec 2:3-6, 9.) Ang templo, na namumukod-tangi sa kaniyang mga gawaing pagtatayo, at ang mga looban nito ay itinayo sa Bundok Moria sa silanganing tagaytay ngunit sa H ng "Lunsod ni David," maliwanag na sa lugar ng makabagong-panahong Dome of the Rock. (2Cr 3:1; 1Ha 6:37, 38; 7:12) Ang iba pang kalapit na malalaking gusali ay ang sariling bahay o palasyo ni Solomon, ang yari-sa-sedrong Bahay ng Kagubatan ng Lebanon, ang Beranda ng mga Haligi, at ang Beranda ng Trono para sa paghatol. (1Ha 7:1-8) Lumilitaw na ang kalipunang ito ng mga gusali ay nasa T ng templo sa dalisdis na unti-unting lumulusong patungo sa "Lunsod ni David." —MAPA, Tomo 1, p. 752; LARAWAN, Tomo 1, p. 748.

Ang Nahating Kaharian (997-607 B.C.E.). Dahil sa paghihimagsik ni Jeroboam, nahati ang bansa sa dalawang kaharian, at ang Jerusalem ay nanatiling kabisera ng dalawang tribo, ng Benjamin at Juda, sa ilalim ng anak ni Solomon na si Rehoboam. Ang mga Levita at mga saserdote ay lumipat din sa lunsod na kinalalagyan ng pangalan ni Jehova, sa gayon ay pinatibay ang pagkahari ni Rehoboam. (2Cr 11:1-17) Ang Jerusalem noon ay wala na sa heograpikong sentro ng kaharian, anupat ilang milya na lamang ang layo nito sa hanggahan ng napopoot na hilagang sampung-tribong kaharian. Limang taon pagkamatay ni Solomon, naranasan ng lunsod ang una sa maraming pagsalakay rito. Nilusob ni Haring Sisak ng Ehipto ang kaharian ng Juda, tiyak na dahil inakala niyang madali itong salakayin sapagkat lumiit na ito. Dahil sa kawalang-katapatan ng bansa, nagtagumpay siyang mapasok ang Jerusalem, pagkatapos ay tinangay niya ang mga kayamanan ng templo at ang iba pang mahahalagang pag-aari. Dahil lamang sa kanilang pagsisisi kung kaya sa paanuman ay pinrotektahan sila ng Diyos anupat hinadlangan ang aktuwal na pagkawasak ng lunsod.—1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-12.

Noong panahon ng paghahari ng tapat na si Haring Asa, nabigo ang pagsisikap ni Haring Baasa ng hilagang kaharian na patibayin ang lugar sa hilagang hanggahan ng Juda upang sarhan ito at hadlangan ang pakikipagtalastasan sa Jerusalem (at posibleng pati ang mga kapahayagan ng pagkamatapat sa Judeanong kaharian ng sinuman sa kaniyang mga sakop). (1Ha 15:17-22) Ang pagpapatuloy ng dalisay na pagsamba sa ilalim ng pamamahala ng anak ni Asa na si Jehosapat ay nagdulot ng proteksiyon ng Diyos at malalaking pakinabang sa lunsod, kabilang na rito ang pinahusay na mga paglalaan upang maasikaso ang mga usapin sa batas. —2Cr 19:8-11; 20:1, 22, 23, 27-30.

Sa nalalabing bahagi ng kasaysayan ng Jerusalem bilang kabisera ng Judeanong kaharian, nagpatuloy ang ganitong landasin. Pinagpapala sila at pinoprotektahan ni Jehova kapag nagsasagawa sila ng tunay na pagsamba; dumaranas naman sila ng malulubhang suliranin at sinasalakay sila ng mga kaaway kapag nag-aapostata sila. Noong paghahari ng di-tapat na anak ni Jehosapat na si Jehoram (913-mga 907 B.C.E.), ang lunsod ay nilusob at sinamsaman sa ikalawang pagkakataon ng isang

tambalang Arabe-Filisteo sa kabila ng pagkakaroon nito ng matitibay na pandepensang pader. (2Cr 21:12-17) Nang sumunod na siglo, dahil sa paglihis ni Haring Jehoas mula sa matuwid na landasin, ang mga hukbong Siryano ay 'nagsimulang sumalakay sa Juda at Jerusalem,' anupat ipinahihiwatig ng konteksto na napasok nila ang lunsod. (2Cr 24:20-25) Noong panahon ng pag-aapostata ni Amazias, sinalakay ng hilagang kaharian ng Israel ang Juda, at winasak nila ang mga 178 m (584 na piye) ng napakahalagang hilagaang pader sa pagitan ng Panulukang Pintuang-daan (nasa HK panulukan) at ng Pintuang-daan ng Efraim (sa dakong S ng Panulukang Pintuang-daan). (2Cr 25:22-24) Posibleng bago nito, ang lunsod ay pinalawak patungo sa gitnang libis hanggang sa kanluraning tagaytay.

Nagpagawa si Haring Uzias (829-778 B.C.E.) ng mahahalagang karagdagan sa mga depensa ng lunsod, anupat pinatibay niya ang (HK) Panulukang Pintuang-daan at ang Pintuang-daan ng Libis (nasa TK panulukan) sa pamamagitan ng mga tore, gayundin ng isang tore sa "Patibayan" ("Anggulo," *RS, JB;* "Likuan," *JP*), lumilitaw na isang bahagi ng silanganing pader na di-kalayuan sa maharlikang mga gusali, alinman sa mga gusali ni David o ni Solomon. (2Cr 26:9; Ne 3:24, 25) Nilagyan din ni Uzias ang mga tore at mga panulukan ng "mga makinang pandigma," marahil ay de-makinang mga katapult para sa pagpapahilagpos ng mga palaso at malalaking bato. (2Cr 26:14, 15) Ipinagpatuloy ng kaniyang anak na si Jotam ang programa ng pagtatayo. —2Cr 27:3, 4.

Ang tapat na si Haring Hezekias, na namahalang kasunod ng kaniyang ama, ang apostatang si Ahaz, ay nagsagawa ng paglilinis at pagkukumpuni sa lugar ng templo at nagsaayos ng pagdiriwang ng isang dakilang Paskuwa na umakit sa mga mananamba upang pumaroon sa Jerusalem mula sa buong lupain, kasama na ang hilagang kaharian. (2Cr 29:1-5, 18, 19; 30:1, 10-26) Ngunit di-nagtagal, ang pampasiglang ito sa tunay na pagsamba ay sinundan ng pagsalakay ng mga pagano, na nanlibak sa tunay na Diyos na ang pangalan ay nakalagay sa Jerusalem. Noong 732 B.C.E., walong taon pagkatapos na malupig ng Asirya ang hilagang kaharian ng Israel, ang Asiryanong si Haring Senakerib ay nagsagawa ng malawakang pagdaluhong sa Palestina, anupat nagpadala siya ng mga hukbo upang pagbantaan ang Jerusalem. (2Cr 32:1, 9) Naihanda na noon ni Hezekias ang lunsod para sa pagkubkob. Sinarhan niya ang mga pinagmumulan ng tubig sa labas ng lunsod upang hindi makita ang mga ito at mahirapan ang kaaway, pinatibay niya ang mga pader, at nilagyan niya ng kuta ang mga ito. (2Cr 32:2-5, 27-30) Waring ang "padaluyan" na magdadala ng tubig sa loob ng lunsod mula sa bukal ng Gihon ay nagawa na nang panahong iyon, anupat posibleng ginawa noong panahon ng kapayapaan. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Kung iyon ang padaluyan na may paagusang inuka sa gilid ng Libis ng Kidron at nagtatapos sa Tipunang-tubig ng Siloam sa Libis ng Tyropoeon, gaya ng pinaniniwalaan, hindi iyon isang maliit na proyekto na matatapos sa loob lamang ng ilang araw. (Tingnan ang ARKEOLOHIYA [Palestina at Sirya]; GIHON Blg. 2.) Gayunpaman, ang lakas ng lunsod ay wala sa gayong pandepensang mga sistema at mga panustos kundi nasa nagsasanggalang na kapangyarihan ng Diyos na Jehova, na nagsabi: "At tiyak na ipagtatanggol ko ang lunsod na ito upang iligtas ito alang-alang sa akin at alang-alang kay David na aking lingkod." (2Ha 19:32-34) Dahil sa makahimalang pagkapuksa ng 185,000 kawal na Asiryano, dali-daling bumalik si Senakerib sa Asirya. (2Ha 19:35, 36) Nang ang ulat ng kampanya ay itala sa mga ulat ng kasaysayan ng Asirya, ipinaghambog nito na ikinulong ni Senakerib si Hezekias sa loob ng Jerusalem tulad ng isang 'ibon sa hawla,' ngunit hindi nito inangkin na nabihag ang lunsod.—Tingnan ang SENAKERIB.

Noong panahon ng paghahari ni Manases (716-662 B.C.E.), nagtayo pa ng karagdagang pader sa kahabaan ng Libis ng Kidron. Nasaksihan din noon ang patuloy na paglayo ng bansa mula sa tunay na pagsamba. (2Cr 33:1-9, 14) Pansamantalang binaligtad ng kaniyang apong si Josias ang pagbulusok na ito, at noong panahon ng pamamahala ni Josias, ang Libis ng Hinom, na ginamit ng mga taong idolatroso para sa buktot na mga seremonya, ay 'ginawang di-karapat-dapat sa pagsamba,' malamang na sa pamamagitan ng paglapastangan dito nang gawin itong tambakan ng basura ng lunsod. (2Ha 23:10; 2Cr 33:6) Lumilitaw na ang "Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo" ay nakaharap sa libis na ito. (Ne 3:13, 14; tingnan ang GEHENNA; HINOM, LIBIS NG.) Noong panahon ni Josias unang binanggit ang "ikalawang purok" ("bagong bayan," *JB*) ng lunsod. (2Ha 22:14; 2Cr 34:22) Karaniwan nang ipinapalagay na ang "ikalawang purok" na ito ay ang seksiyon ng lunsod na nasa K o HK ng lugar ng templo.—Zef 1:10.

Pagkamatay ni Josias, mabilis na lumala ang situwasyon sa Jerusalem, palibhasa'y apat na di-tapat na hari ang sunud-sunod na namahala. Noong ikawalong taon ni Haring Jehoiakim, ang Juda ay naging basalyo ng Babilonya. Pagkaraan ng tatlong taon, ang paghihimagsik ni Jehoiakim ang naging sanhi ng matagumpay na pagkubkob ng Babilonya sa Jerusalem, anupat pagkatapos nito ay sinamsam ang mga kayamanan ng lunsod at ipinatapon ang nanunungkulang hari, si Jehoiakin, at ang iba pang

mga mamamayan. (2Ha 24:1-16; 2Cr 36:5-10) Tinangka ng inatasan ng Babilonya, si Haring Zedekias, na makalaya sa pamatok ng Babilonya, at noong kaniyang ikasiyam na taon (609 B.C.E.), ang Jerusalem ay muling kinubkob. (2Ha 24:17-20; 25:1; 2Cr 36:11-14) Isang hukbong militar ng Ehipto ang sumaklolo sa Jerusalem ngunit pansamantala lamang nitong napaurong ang mga nangungubkob. (Jer 37:5-10) Gaya ng inihula ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias, bumalik ang mga Babilonyo upang ipagpatuloy ang pagkubkob. (Jer 34:1, 21, 22; 52:5-11) Noong huling bahagi ng pagkubkob, nakabilanggo si Jeremias sa "Looban ng Bantay" (Jer 32:2; 38:28), na karugtong ng "Bahay ng Hari." (Ne 3:25) Sa wakas, 18 buwan mula nang pasimulan ang pagkubkob na may kalakip na pagkagutom, sakit, at kamatayan, noong ika-11 taon ni Zedekias, nabutasan ang mga pader ng Jerusalem at nabihag ang lunsod.—2Ha 25:2-4; Jer 39:1-3.

Pagkatiwangwang at Pagsasauli. Nabutasan ang mga pader ng lunsod noong Tamuz 9, 607 B.C.E. Pagkaraan ng isang buwan, noong Ab 10, ang kinatawan ni Nabucodonosor, si Nebuzaradan, ay pumasok sa nalupig na lunsod at sinimulan niya itong wasakin, anupat sinunog niya ang templo at ang iba pang mga gusali at sinimulan niyang gibain ang mga pader ng lunsod. Ang hari ng Jerusalem at ang karamihan sa tumatahan dito ay itinapon sa Babilonya at ang mga kayamanan nito ay tinangay bilang samsam.—2Ha 25:7-17; 2Cr 36:17-20; Jer 52:12-20; LARAWAN, Tomo 2, p. 326.

Ang sinabi ng arkeologong si Conder na "ang kasaysayan ng wasak na lunsod ay nanatiling blangko hanggang sa panahon ni Ciro" ay totoo hindi lamang tungkol sa Jerusalem kundi pati sa buong lupain ng kaharian ng Juda. Di-tulad ng mga Asiryano, ang haring Babilonyo ay hindi naglagay ng kapalit na mga tao sa nalupig na rehiyon. Isang yugto ng 70-taóng pagkatiwangwang ang nagsimula noon, gaya nga ng inihula.—Jer 25:11; 2Cr 36:21.

Noong "unang taon" (maliwanag na bilang tagapamahala sa Babilonya) ni Ciro na Persiano (538 B.C.E.), nagpalabas siya ng batas na nagpapalaya sa itinapong mga Judio upang 'umahon sila sa Jerusalem, na nasa Juda, at itayong muli ang bahay ni Jehova na Diyos ng Israel.' (Ezr 1:1-4) Ang mga taong naglakbay ng malayong distansiya patungong Jerusalem, dala ang mga kayamanan ng templo, ay kinabibilangan ng 42,360 Israelita, bukod pa sa mga alipin at mga bihasang mang-aawit. Dumating sila sa tamang panahon upang ipagdiwang ang Kapistahan ng mga Kubol noong Tisri (Setyembre-Oktubre) 537 B.C.E. (Ezr 2:64, 65; 3:1-4) Sinimulan ang muling pagtatayo ng templo sa ilalim ng pangangasiwa ni Gobernador Zerubabel at, pagkatapos ng matinding pananalansang ng mga kaaway at ng pagpasok ng kawalang-interes sa gitna ng pinabalik na mga Judio, natapos ito noong Marso ng 515 B.C.E. Mas marami pang tapon ang bumalik kasama ng saserdoteng-eskriba na si Ezra noong 468 B.C.E., na nagdala ng karagdagang mga bagay "upang pagandahin ang bahay ni Jehova, na nasa Jerusalem" (Ezr 7:27), sa pahintulot naman ni Haring Artajerjes (Longimanus). Lumilitaw na ang kayamanang dala nila ay nagkakahalaga nang mahigit sa $43,000,000.—Ezr 8:25-27.

Mga isa at kalahating siglo pagkatapos na mabihag ni Nabucodonosor ang lunsod, sira pa rin ang mga pader at mga pintuang-daan nito. Humingi si Nehemias ng pahintulot mula kay Artajerjes na makaparoon siya sa Jerusalem upang malunasan ang situwasyong ito. (Ne 2:1-8) Ang sumunod na ulat hinggil sa pagsusuri ni Nehemias sa gabi at sa paghahati-hati niya ng gawaing pagtatayo sa iba't ibang grupo ng pamilya ay mapagkukunan ng kapaki-pakinabang na impormasyon tungkol sa kaanyuan ng lunsod noong panahong iyon, partikular na hinggil sa mga pintuang-daan nito. (Ne 2:11-15; 3:1-32; tingnan ang PINTUANG-DAAN.) Ang muling pagtatayong ito ay katuparan ng hula ni Daniel at nagtakda sa taon na siyang pasimula ng 70 makahulang "sanlinggo" may kaugnayan sa pagdating ng Mesiyas. (Dan 9:24-27) Sa kabila ng mga panliligalig, sa maikling panahon ng 52 araw, noong taóng 455 B.C.E., napalibutan nila ng pader at mga pintuang-daan ang Jerusalem.—Ne 4:1-23; 6:15; 7:1; tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO (Ang "Paglabas ng Salita").

Ang Jerusalem noon ay "maluwang at malaki, [ngunit] kakaunti ang mga tao sa loob nito." (Ne 7:4) Pagkatapos ng pangmadlang pagbabasa ng Kasulatan at ng mga pagdiriwang sa "liwasan na nasa tapat ng Pintuang-daan ng Tubig" sa S panig ng lunsod (Ne 3:26; 8:1-18), isinaayos na palakihin ang populasyon ng lunsod sa pamamagitan ng pagdadala roon ng isang Israelita mula sa bawat sampu upang manahanan doon. Ginawa ito sa pamamagitan ng palabunutan, ngunit karagdagan dito, maliwanag na may mga nagkusang-loob na manirahan doon. (Ne 11:1, 2) Isang espirituwal na paglilinis ang ginawa upang ang populasyon ng lunsod ay magkaroon ng matibay na pundasyon may kinalaman sa tunay na pagsamba. (Ne 12:47–13:3) Naging gobernador si Nehemias sa loob ng 12 taon o mahigit pa at sa panahong iyon ay naglakbay siya patungo sa korte ng haring Persiano. Pagbalik niya sa Jerusalem, natuklasan niya na kailangan nito ng higit pang paglilinis. (Ne 13:4-31) Nagwakas ang rekord ng Hebreong Kasulatan ilang panahon pagkatapos ng taóng 443 B.C.E., sa ulat ng kaniyang puspusang pagbunot sa apostasya.

Kinontrol ng mga Griego at mga Macabeo. Noong 332 B.C.E., nakuha ng mga Griego sa mga Medo-Persiano ang kontrol sa lunsod nang si Alejandrong Dakila ay humayo at dumaan sa Juda. Hindi binabanggit ng mga Griegong istoryador kung pumasok si Alejandro sa Jerusalem. Ngunit ang lunsod ay talagang napasailalim ng pamumuno ng Gresya, at makatuwirang ipalagay na hindi ito lubusang nilampasan ni Alejandro. Noong unang siglo C.E., iniulat ni Josephus ang tradisyong Judio na, nang papalapit na si Alejandro sa Jerusalem, sinalubong siya ng Judiong mataas na saserdote at ipinakita nito sa kaniya ang kinasihang mga hula na itinala ni Daniel kung saan inihuhula ang mabilisang pananakop ng Gresya. (*Jewish Antiquities,* XI, 326-338 [viii, 4, 5]; Dan 8:5-7, 20, 21) Anuman ang nangyari, waring hindi nagdulot ng anumang pinsala sa Jerusalem ang pagpapalit ng humahawak ng kontrol.

Pagkamatay ni Alejandro, ang Jerusalem at Judea ay napasailalim ng kontrol ng mga Ptolemy, na namahala mula sa Ehipto. Noong 198 B.C.E., matapos kunin ni Antiochus na Dakila, na namamahala sa Sirya, ang nakukutaang lunsod ng Sidon, binihag niya ang Jerusalem, at ang Judea ay pinamunuan ng Imperyong Seleucido. (Ihambing ang Dan 11:16.) Ang Jerusalem ay napasailalim ng pamamahalang Seleucido sa loob ng 30 taon. Pagkatapos, noong taóng 168 B.C.E., tinangka ng Siryanong si Haring Antiochus IV (Epiphanes) na lubusang gawing Helenisado ang mga Judio kung kaya inialay niya ang templo ng Jerusalem kay Zeus (Jupiter) at nilapastangan niya ang altar sa pamamagitan ng isang maruming hain. (1 Macabeo 1:57, 62; 2 Macabeo 6:1, 2, 5; MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 335) Humantong ito sa paghihimagsik ng mga Macabeo (o mga Hasmoneano). Pagkatapos ng tatlong-taóng pakikipaglaban, nakontrol ni Judas Maccabaeus ang lunsod at templo at muling inialay ang altar ni Jehova sa tunay na pagsamba noong anibersaryo ng paglapastangan dito, Kislev 25, 165 B.C.E.—1 Macabeo 4:52-54; 2 Macabeo 10:5; ihambing ang Ju 10:22.

Hindi pa rin natapos ang pakikipagdigma laban sa mga tagapamahalang Seleucido. Ang mga Judio ay humingi ng tulong sa Roma at sa gayon ay isang bagong kapangyarihan ang dumating sa Jerusalem noong mga 160 B.C.E. (1 Macabeo 8:17, 18) Ang Jerusalem noon ay nagsimulang mapasailalim ng impluwensiya ng lumalawak na Imperyo ng Roma. Noong mga 142 B.C.E., nagtagumpay si Simon Maccabaeus na ang Jerusalem ay gawing kabisera ng isang rehiyon na sa wari ay malaya sa pananakop ng mga bansang Gentil o sa pagbubuwis sa mga ito. Ginamit pa nga ng mataas na saserdote ng Jerusalem na si Aristobulo I ang titulong hari noong 104 B.C.E. Gayunman, hindi siya nagmula sa Davidikong linya.

Ang Jerusalem ay hindi 'lunsod ng kapayapaan' noong panahong iyon. Lubha itong pinahina ng mga panloob na pag-aaway, na udyok ng makasariling mga ambisyon at pinalubha ng magkakaribal na mga paksiyon ng relihiyon—mga Saduceo, mga Pariseo, mga *Zealot,* at iba pa. Dahil sa matinding pag-aaway sa pagitan ni Aristobulo II at ng kaniyang kapatid na si Hyrcanus, tinawagan ang Roma upang mamagitan sa pagtatalo. Sa ilalim ni Heneral Pompey, kinubkob ng mga hukbong Romano ang Jerusalem noong 63 B.C.E. sa loob ng tatlong buwan upang mapasok ang lunsod at malutas ang pagtatalo. Iniulat na 12,000 Judio ang namatay, anupat ang marami ay sa kamay ng mga kapuwa Israelita.

Sa ulat ni Josephus hinggil sa panlulupig ni Pompey unang binanggit ang arkong daan na patawid sa Libis ng Tyropoeon. Nagsilbi itong daanan sa pagitan ng silanganin at kanluraning mga seksiyon ng lunsod at sa pamamagitan nito ay tuwirang nakapaparoroon sa lugar ng templo ang mga nasa kanluraning seksiyon.

Ang Idumeanong si Antipater (II) ay itinalaga noon bilang Romanong gobernador para sa Judea, anupat isang Macabeo ang iniwan bilang mataas na saserdote at lokal na etnarka sa Jerusalem. Nang maglaon, ang anak ni Antipater na si Herodes (na Dakila) ay inatasan ng Roma bilang "hari" sa Judea. Nahawakan niya ang kontrol sa Jerusalem noon lamang 37 o 36 B.C.E., ang petsa kung kailan aktuwal na nagsimula ang kaniyang pamamahala.

Sa Ilalim ni Herodes na Dakila. Isang malawakang programa ng pagtatayo ang isinagawa noong panahong namamahala si Herodes, at ang lunsod ay nagtamasa ng malaking kasaganaan. Itinayo noon ang isang dulaan, himnasyo, karerahan ng kabayo (LARAWAN, Tomo 2, p. 535), at iba pang mga gusaling pampubliko. Nagtayo rin si Herodes ng isang lubhang nakukutaang maharlikang palasyo (LARAWAN, Tomo 2, p. 538), maliwanag na sa K panig ng lunsod na nasa T ng makabagong-panahong Pintuang-daan ng Jaffa, kung saan ipinapalagay ng mga arkeologo na doon ay natagpuan nila ang pundasyon ng isa sa mga tore. Ang isa pang tanggulan, ang Tore ng Antonia, ay malapit sa templo at konektado rito sa pamamagitan ng isang daanan. (LARAWAN, Tomo 2, p. 535; *Jewish Antiquities,* XV, 424 [xi, 7]) Sa gayon, mabilis na makaparoroon sa lugar ng templo ang mga kawal na Romano, na malamang na nangyari nang iligtas nila si Pablo mula sa mga mang-uumog.—Gaw 21:31, 32.

Gayunman, ang namumukod-tanging proyekto ni Herodes ay ang muling pagtatayo ng templo at ng

kalipunan nito ng mga gusali. Pasimula noong kaniyang ika-18 taon (*Jewish Antiquities,* XV, 380 [xi, 1]), ang banal na bahay mismo ay natapos sa loob ng isang taon at kalahati, ngunit ang paggawa sa karatig na mga gusali at mga looban ay nagpatuloy pa nang mahabang panahon pagkamatay niya. (Ju 2:20) Ang kabuuang lawak ng lugar ng templo ay halos doble niyaong sa dating templo. Maliwanag na nakatayo pa rin ang isang bahagi ng pader ng looban ng templo, kilala ngayon bilang ang Western Wall, o Wailing Wall. Sinasabi ng mga arkeologo na ang mabababang suson nito ng pagkalaki-laking mga bloke na may taas na 0.9 m (3 piye) ay mula pa noong panahon ng pagtatayo ni Herodes.

Mula 2 B.C.E. hanggang 70 C.E. Ipinagpatuloy naman ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang paglalarawan sa mga pangyayaring nauugnay sa Jerusalem. Naganap ang kapanganakan ni Jesus, hindi sa Jerusalem, kundi sa kalapit na Betlehem, ang "lunsod ni David." (Luc 2:10, 11) Gayunpaman, dahil sa ulat ng mga astrologo tungkol sa kapanganakan ng "hari ng mga Judio," si Herodes at "ang buong Jerusalem na kasama niya" ay naligalig. (Mat 2:1-3) Di-nagtagal matapos siyang magpalabas ng buktot na utos na patayin ang mga sanggol sa Betlehem, namatay si Herodes, maliwanag na noong taóng 1 B.C.E. (Tingnan ang HERODES Blg. 1.) Minana ng kaniyang anak na si Arquelao ang pamamahala sa Jerusalem at Judea at pati sa iba pang mga lugar. Nang maglaon ay inalis ng Roma si Arquelao dahil sa maliliit na pagkakasala; pagkatapos nito, mga gobernador na tuwirang inatasan ng Roma ang namahala, gaya ni Poncio Pilato noong panahon ng ministeryo ni Jesus.—Luc 3:1.

Dinala si Jesus sa Jerusalem 40 araw pagkapanganak sa kaniya at iniharap siya sa templo bilang panganay ni Maria. Ang matatanda nang sina Simeon at Ana ay nagsaya sa pagkakita nila sa ipinangakong Mesiyas, at nagsalita si Ana tungkol sa bata "sa lahat ng mga naghihintay sa katubusan ng Jerusalem." (Luc 2:21-38; ihambing ang Lev 12:2-4.) Hindi sinabi kung ilang beses pa siyang dinala sa Jerusalem noong bata pa siya, anupat iisang pagdalaw lamang, noong siya ay 12 taóng gulang, ang espesipikong iniulat. Nakipagtalakayan siya noon sa mga guro sa lugar ng templo, sa gayon ay naging abala sa 'bahay ng kaniyang Ama,' sa lunsod na pinili ng kaniyang Ama.—Luc 2:41-49.

Pagkaraan ng kaniyang bautismo at noong panahon ng kaniyang tatlo-at-kalahating-taóng ministeryo, sa pana-panahon ay dumadalaw si Jesus sa Jerusalem; tiyak na naroon siya para sa tatlong taunang kapistahan, yamang obligasyon ng lahat ng lalaking Judio ang pagdalo sa mga ito. (Exo 23:14-17) Gayunman, ang kalakhang bahagi ng kaniyang panahon ay ginugol niya sa labas ng kabisera, habang nangangaral siya at nagtuturo sa Galilea at sa iba pang mga rehiyon ng lupain.

Bukod pa sa lugar ng templo, kung saan madalas na nagturo si Jesus, iilang espesipikong dako sa lunsod ang binanggit may kaugnayan sa kaniyang ministeryo. Ang Tipunang-tubig ng Betzata at ang limang kolonada nito (Ju 5:2) ay inaakalang yaong nahukay sa dakong H ng lugar ng templo. (Tingnan ang BETZATA.) Ang unang-siglong Tipunang-tubig ng Siloam ay maaaring isang tipunang-tubig na natagpuan kamakailan sa pinakamababang bahagi ng Libis ng Tyropoeon, na ang tubig ay nanggagaling sa bukal ng Gihon sa pamamagitan ng isang lagusan. (Ju 9:11; LARAWAN, Tomo 2, p. 950) Isang mas detalyadong larawan ng lunsod ang ibinibigay ng ulat hinggil sa huling pagdalaw ni Jesus sa Jerusalem.—MAPA, Tomo 2, p. 742; MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 743.

Anim na araw bago ang kapistahan ng Paskuwa noong 33 C.E., dumating si Jesus sa Betania, na nasa silanganing panig ng Bundok ng mga Olibo. Nang sumunod na araw, Nisan 9, bilang pinahirang Hari ni Jehova, naglakbay siya patungo sa kabiserang lunsod, nakasakay sa bisiro ng isang asno, bilang katuparan ng hula ng Zacarias 9:9. (Mat 21:1-9) Habang bumababa siya mula sa Bundok ng mga Olibo, huminto siya upang tanawin ang lunsod at tinangisan niya ito, samantalang detalyado niyang inihuhula ang dumarating na pagkubkob at pagtitiwangwang na daranasin nito. (Luc 19:37-44) Nang pumasok siya sa lunsod, malamang na sa pamamagitan ng isang pintuang-daan sa silanganing pader, ang buong lunsod ay "nagkagulo," sapagkat mabilis kumalat ang balita sa di-kalakihang lugar na iyon. —Mat 21:10.

Sa loob ng nalalabing panahon, na ang mga araw ay ginugol niya sa Jerusalem at ang mga gabi naman ay sa Betania (Luc 21:37, 38), nilinis ni Jesus ang lugar ng templo nang itaboy niya ang mga mangangalakal (Mat 21:12, 13), gaya ng ginawa niya mga tatlong taon ang kaagahan. (Ju 2:13-16) Noong Nisan 11, kasama niya ang apat sa kaniyang mga alagad sa Bundok ng mga Olibo, na mula roon ay abot-tanaw ang lunsod at ang templo nito, nang ibigay niya ang kaniyang dakilang hula may kinalaman sa dumarating na pagkawasak ng Jerusalem at sa "katapusan ng sistema ng mga bagay," at tungkol din sa kaniyang pagkanaririto. (Mat 24; Mar 13; Luc 21) Noong Nisan 13, isinaayos nina Pedro at Juan ang hapunan ng Paskuwa sa isang silid sa itaas sa Jerusalem kung saan, nang gabing iyon (pasimula ng Nisan 14), ipinagdiwang ni Jesus ang hapunan kasama ng kaniyang mga apostol. Pagkatapos niyang makipag-usap sa kanila, umalis sila sa

lunsod, tumawid sa “agusang-taglamig ng Kidron,” at umakyat sa mga dalisdis ng Bundok ng mga Olibo patungo sa hardin na tinatawag na Getsemani. (Mat 26:36; Luc 22:39; Ju 18:1, 2) Ang Getsemani ay nangangahulugang “Pisaang Panlangis,” at matatagpuan pa rin sa dalisdis nito ang napakatatanda nang mga punong olibo. Ngunit sa ngayon ay palapalagay na lamang kung saan ang eksaktong lokasyon ng hardin.—Tingnan ang GETSEMANI.

Matapos arestuhin si Jesus nang gabing iyon, ibinalik siya sa Jerusalem at dinala sa mga saserdoteng sina Anas at Caifas at sa bulwagan ng Sanedrin upang litisin. (Mat 26:57–27:1; Ju 18:13-27) Mula roon, nang magbukang-liwayway na, dinala siya kay Pilato sa “palasyo ng gobernador” (Mat 27:2; Mar 15:1, 16) at pagkatapos ay kay Herodes Antipas, na nasa Jerusalem din noong panahong iyon. (Luc 23:6, 7) Nang bandang huli, ibinalik siya kay Pilato para sa pangwakas na paghatol sa “Latag ng Bato,” tinatawag na *“Gabata”* sa Hebreo.—Luc 23:11; Ju 19:13; tingnan ang LATAG NG BATO.

Ibinayubay si Jesus sa Golgota, nangangahulugang “[Pook ng] Bungo.” (Mat 27:33-35; Luc 23:33) Bagaman maliwanag na nasa labas ito ng mga pader ng lunsod, malamang na sa gawing H, hindi na matiyak sa ngayon ang eksaktong lokasyon nito. (Tingnan ang GOLGOTA.) Totoo rin ito hinggil sa lugar na pinaglibingan kay Jesus.—MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 948.

Ang “parang ng magpapalayok upang paglibingan ng mga taga-ibang bayan,” na binili sa pamamagitan ng suhol na salapi na inihagis ni Hudas pabalik sa mga saserdote (Mat 27:5-7), ay karaniwan nang iniuugnay sa isang lugar sa T na panig ng Libis ng Hinom malapit sa pinagsasalubungan nito at ng Kidron. Maraming libingan ang matatagpuan sa lugar na ito.—Tingnan ang AKELDAMA.

Noong kapanahunang apostoliko. Pagkatapos siyang buhaying-muli, iniutos ni Jesus sa kaniyang mga alagad na huwag umalis sa Jerusalem sa panahong iyon. (Luc 24:49; Gaw 1:4) Sa dakong ito magsisimula ang pangangaral ng pagsisisi ukol sa kapatawaran ng mga kasalanan salig sa pangalan ni Kristo. (Luc 24:46-48) Sampung araw pagkaakyat niya sa langit, ang mga alagad, na nagkakatipon sa isang silid sa itaas, ay tumanggap ng pagpapahid ng banal na espiritu. (Gaw 1:13, 14; 2:1-4) Ang Jerusalem ay punô ng mga Judio at mga proselita na dumalo sa Kapistahan ng Pentecostes mula sa lahat ng bahagi ng Imperyo ng Roma. Dahil sa pagpapatotoo ng mga Kristiyanong puspos ng espiritu, libulibo ang naging bautisadong alagad. Palibhasa'y libu-libo ang naroroon at nagpapatotoo sa kanilang pananampalataya, hindi kataka-takang sabihin ng galít na mga lider ng relihiyon: “Narito! pinunô ninyo ng inyong turo ang Jerusalem.” (Gaw 5:28) Lalo pang naging mapuwersa ang kanilang patotoo dahil sa mga himalang isinagawa, gaya ng pagpapagaling sa pilay na pulubi na nasa “pinto ng templo na tinatawag na Maganda,” malamang na ang S pintuang-daan ng Looban ng mga Babae.—Gaw 3:2, 6, 7.

Kahit noong nagsimula nang lumaganap ang pagpapatotoo mula sa Jerusalem hanggang sa “Samaria at hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa” (Gaw 1:8), ang Jerusalem pa rin ang naging lokasyon ng lupong tagapamahala ng kongregasyong Kristiyano. Dahil sa pag-uusig, maagang ‘nangalat ang lahat maliban sa mga apostol sa lahat ng mga pook ng Judea at Samaria.’ (Gaw 8:1; ihambing ang Gal 1:17-19; 2:1-9.) Mula sa Jerusalem, ilang apostol at alagad ang isinugo upang tulungan ang mga bagong grupo ng mananampalataya, gaya sa Samaria. (Gaw 8:14; 11:19-22, 27) Di-nagtagal ay minabuti ni Saul ng Tarso (Pablo) na paikliin ang kaniyang unang pagdalaw sa Jerusalem bilang isang Kristiyano dahil sa mga pagtatangkang paslangin siya. (Gaw 9:26-30) Ngunit nagkaroon din noon ng mga yugto ng kapayapaan. (Gaw 9:31) Dito iniulat ni Pedro sa kapulungang Kristiyano ang pagtanggap ng Diyos sa mga mananampalatayang Gentil at dito rin nilutas ang usapin ng pagtutuli at ang kaugnay na mga bagay.—Gaw 11:1-4, 18; 15:1, 2, 22-29; Gal 2: 1, 2.

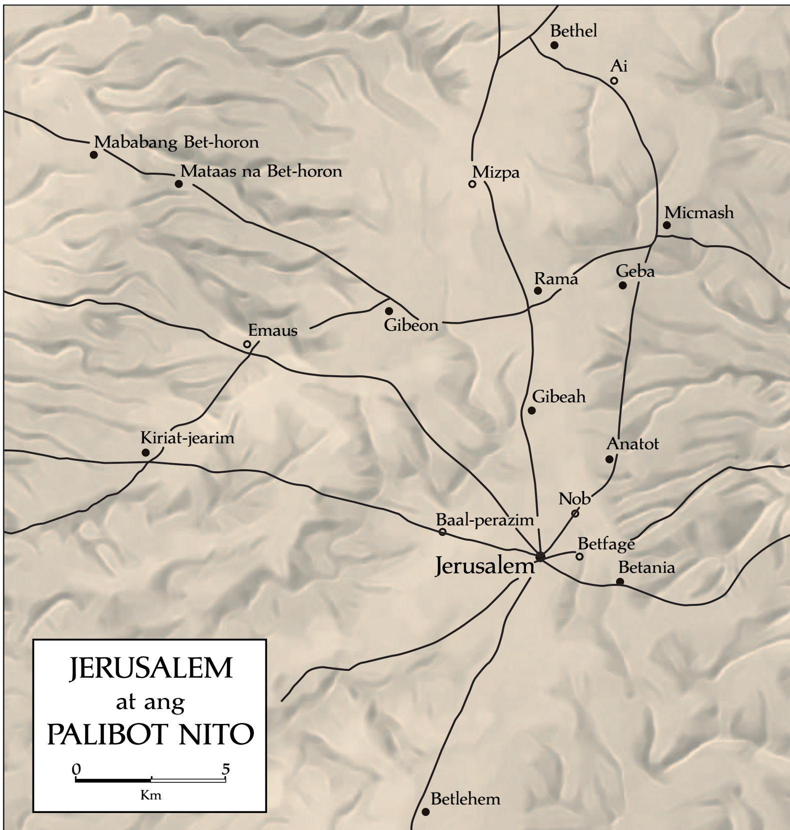
Tinawag ni Jesus ang Jerusalem na “ang pumapatay ng mga propeta at bumabato sa mga isinugo sa kaniya.” (Mat 23:37; ihambing ang tal 34-36.) Bagaman marami sa kaniyang mga mamamayan ang nanampalataya sa Anak ng Diyos, ang lunsod sa kabuuan ay nagpatuloy sa dati nitong landasin. Dahil dito, ‘ang kaniyang bahay ay pinabayaan sa kaniya.’ (Mat 23:38) Noong 66 C.E., dahil sa isang paghihimagsik ng mga Judio, pumaroon sa lunsod ang mga hukbong Romano sa pangunguna ni Cestio Gallo, anupat pinalibutan nila ito at nakarating hanggang sa mismong mga pader ng templo. Ngunit sa dimalinaw na kadahilanan ay biglang umurong si Cestio Gallo. Nagbigay ito ng pagkakataon sa mga Kristiyano upang sundin ang tagubilin ni Jesus: “Kung magkagayon yaong mga nasa Judea ay magsimula nang tumakas patungo sa mga bundok, at yaong mga nasa loob [ng Jerusalem] ay umalis, at yaong nasa mga dakong lalawigan ay huwag nang pumasok sa kaniya.” (Luc 21:20-22) Sa kaniyang *Ecclesiastical History* (III, v, 3), sinabi ni Eusebius na ang mga Kristiyano ay tumakas mula sa Jerusalem at sa buong lupain ng Judea patungo sa isang lunsod ng Perea na tinatawag na Pela.

Ang ginhawang idinulot sa Jerusalem ng pagurong ng mga Romano ay hindi nagtagal, gaya noong pansamantalang umurong ang mga Babilonyo

upang harapin ang mga Ehipsiyo noong pagtatapos ng paghahari ni Haring Zedekias. Sa ilalim ni Heneral Tito, bumalik ang mas maraming hukbong Romano noong 70 C.E. at kinubkob ang lunsod, na noon ay punô ng mga nagdiriwang ng Paskuwa. Gumawa ang mga Romano ng mga bunton na pangubkob, at isang walang-patlang na pader o bakod ang itinayo sa palibot ng buong lunsod upang walang makatakas sa araw man o sa gabi. Ito rin ay katuparan ng hula ni Jesus. (Luc 19:43) Sa loob ng lunsod, nag-away at naglabanan ang magkakaribal na mga paksiyon, sinira ang karamihan sa suplay ng pagkain, at yaong mga nahuling tumatakas mula sa lunsod ay pinatay bilang mga traidor. Ayon kay Josephus, na pinagmulan ng impormasyong ito, nang maglaon ay naging napakalubha ng taggutom anupat ang mga tao ay napilitang kumain ng maliliit na piraso ng dayami at katad, maging ng sarili nilang mga anak. (Ihambing ang Pan 2:11, 12, 19, 20; Deu 28:56, 57.) Ang pakikipagpayapaang inialok ni Tito ay patuloy na tinanggihan ng mapagmatigas na mga lider ng lunsod.

Nang bandang huli, ang mga pader ay sistematikong binutasan ng mga Romano, at nilusob ng kanilang mga hukbo ang lunsod. (LARAWAN, Tomo 2, p. 752) Sa kabila ng pagbabawal, sinunog ang templo at pati ang loob nito ay natupok. Iniulat ni Josephus na naganap ito noong anibersaryo ng pagwasak ni Nabucodonosor sa unang templo ilang siglo ang kaagahan. Sinasabi rin ng kaniyang ulat na ang imbakan ng mga artsibo, na kinalalagyan ng mga rekord ng talaangkanan ng mga tribo at mga pamilya at ng mga karapatan sa pagmamana, ay sinilaban sa apoy. (*The Jewish War,* VI, 250, 251 [iv, 5]; II, 426-428 [xvii, 6]; VI, 354 [vi, 3]) Sa gayon, nagwakas ang legal na paraan upang maitatag ang angkan ng mga miyembro ng Mesiyanikong tribo ni Juda at ng makasaserdoteng tribo ni Levi.

Sa loob lamang ng 4 na buwan at 25 araw, mula Abril 3 hanggang Agosto 30, 70 C.E., ang lunsod ay nalupig. Sa gayon, bagaman matindi ang kapighatian, naging maikli lamang ito. Ang di-makatuwirang saloobin at mga pagkilos ng mga Judio sa loob ng lunsod ay tiyak na isang dahilan ng kaiklian nito. Bagaman tinataya ni Josephus na ang bilang ng namatay ay 1,100,000, mayroon ding mga nakaligtas. Siyamnapu't pitong libo ang dinalang bihag, anupat marami sa mga ito ang ipinadala sa Ehipto bilang mga alipin o pinatay sa pamamagitan ng tabak o ng mga hayop sa mga dulaan ng mga probinsiyang Romano. Katuparan din ito ng hula ng Diyos. —Deu 28:68.

Ang buong lunsod ay winasak, anupat tanging ang mga tore ng palasyo ni Herodes at ang isang bahagi ng kanluraning pader ang naiwang nakatayo bilang ebidensiya para sa sumunod na mga salinlahi na ang matibay na depensa nito ay naging walang kabuluhan. Sinabi ni Josephus na, maliban sa mga labíng ito, "ang ibang bahagi ng pader na pumapalibot sa lunsod ay lubus-lubusang bumagsak anupat ang mga dadalaw sa dakong ito sa hinaharap ay hindi makapaniniwala na tinahanan ito." (*The Jewish War,* VII, 3 [i, 1]) Ipinakikita ng isang relyebe sa Arko ni Tito sa Roma ang mga kawal na Romano na tangay ang mga

Bronseng "prutah" na ginawa noong nakikipagdigma ang mga Judio laban sa Roma, na naghahayag ng "Kalayaan ng Sion"

sagradong sisidlan ng winasak na templo.—Ihambing ang Mat 24:2; LARAWAN, Tomo 2, p. 752.

Noong Bandang Huli. Ang Jerusalem ay nanatiling tiwangwang hanggang noong mga 130 C.E., nang iutos ni Emperador Hadrian ang pagtatayo ng isang bagong lunsod, na pinanganlang Aelia Capitolina. Dahil dito, bumangon ang isang paghihimagsik ng mga Judio sa pangunguna ni Bar Kokhba (132-135 C.E.), na nagtagumpay nang sandaling panahon ngunit nang maglaon ay nasugpo. Sa loob ng halos dalawang siglo, hindi pinahintulutan ang mga Judio sa lunsod na itinayo ng mga Romano. Noong ikaapat na siglo, dinalaw ng ina ni Constantinong Dakila na si Helena ang Jerusalem at sinimulan niyang tukuyin ang maraming tinatawag na banal na mga lugar at mga dambana. Nang maglaon, nabihag ng mga Muslim ang lunsod. Sa ngayon ay may dalawang istraktura ng Islam sa Temple Mount. Noong huling bahagi ng ikapitong siglo, itinayo ni Caliph ʽAbd al-Malik ibn Marwan ang Dome of the Rock sa dako ng templo o malapit dito. Bagaman tinatawag din itong isang moske, sa katunayan ay isa itong dambana. Sa T ng Dome of the Rock ay naroon ang moske ng el-Aqsa, na unang itinayo noong ikawalong siglo, ngunit ang kalakhang bahagi nito ay muling itinayo noong ikalabing-isang siglo.

Para sa higit pang impormasyon tungkol sa mga heograpikong lokasyon na may kaugnayan sa Jerusalem, tingnan ang mga artikulong gaya ng: EN-ROGEL; KIDRON, AGUSANG LIBIS NG; MAKTES; OLIBO, BUNDOK NG MGA; OPEL; SION Blg. 1; at TEMPLO.

Ang Isinasagisag ng Lunsod. Ang Jerusalem ay higit pa kaysa kabisera lamang ng isang bansa sa lupa. Ito ang tanging lunsod sa buong lupa na pinaglagyan ng Diyos na Jehova ng kaniyang pangalan. (1Ha 11:36) Matapos na ilipat doon ang kaban ng tipan, na iniuugnay sa presensiya ng Diyos, at lalo na nang itayo roon ang santuwaryo ng templo, o bahay ng Diyos, ang Jerusalem ang naging makasagisag na 'tahanan' ni Jehova, ang kaniyang "pahingahang-dako." (Aw 78:68, 69; 132:13, 14; 135:21; ihambing ang 2Sa 7:1-7, 12, 13.) Dahil ang mga hari ng Davidikong linya ay mga pinahiran ng Diyos, anupat nakaupo sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23; Aw 122:3-5), ang Jerusalem mismo ay tinawag ding "trono ni Jehova"; at yaong mga tribo o mga bansa na bumabaling doon bilang pagkilala sa soberanya ng Diyos ay, sa diwa, tinitipon sa pangalan ni Jehova. (Jer 3:17; Aw 122:1-4; Isa 27:13) Yaong mga napopoot o nakikipaglaban sa Jerusalem ay aktuwal na sumasalansang sa kapahayagan ng soberanya ng Diyos. Tiyak na magaganap ito, dahil sa makahulang pananalita sa Genesis 3:15.

Samakatuwid, ang Jerusalem ay kumatawan sa sentro ng pamahalaang itinatag ng Diyos o makalarawang kaharian ng Diyos. Mula roon lumabas ang kautusan ng Diyos, ang kaniyang salita, at ang kaniyang pagpapala. (Mik 4:2; Aw 128:5) Kaya yaong mga gumagawa ukol sa kapayapaan at kabutihan ng Jerusalem ay gumagawa ukol sa tagumpay ng matuwid na layunin ng Diyos, ang pagsulong ng kaniyang kalooban. (Aw 122:6-9) Bagaman ito ay nasa kabundukan ng Juda at tiyak na napakaringal, ang tunay na katayugan at kagandahan ng Jerusalem ay resulta ng pagpaparangal at pagluwalhati rito ng Diyos na Jehova, upang magsilbi itong "isang korona ng kagandahan" para sa kaniya.—Aw 48:1-3, 11-14; 50:2; Isa 62:1-7.

***Bronseng "sestertius" na nagpapagunita sa pananakop ng Roma sa Judea; sa harap, si Emperador Vespasian; sa likod, "IVDAEA CAPTA"* (*nabihag na Judea*)**

Yamang ang pagpuri kay Jehova at ang kaniyang kalooban ay pangunahin nang isinasagawa ng kaniyang matatalinong nilalang, hindi ang mga gusali ng lunsod ang batayan kung patuloy niyang gagamitin ang lunsod kundi ang mga taong naroroon, ang mga tagapamahala at mga pinamamahalaan, mga saserdote at taong-bayan. (Aw 102:18-22; Isa 26:1, 2) Habang tapat ang mga ito, anupat pinararangalan ang pangalan ni Jehova sa pamamagitan ng kanilang mga salita at landasin sa buhay, pinagpa-

pala at ipinagtatanggol niya ang Jerusalem. (Aw 125:1, 2; Isa 31:4, 5) Di-nagtagal, nawala ang pabor ni Jehova sa taong-bayan at sa kanilang mga hari dahil sa landasin ng pag-aapostata na tinahak ng karamihan. Sa dahilang ito, ipinahayag ni Jehova ang kaniyang layunin na itakwil ang lunsod na nagtaglay ng kaniyang pangalan. (2Ha 21:12-15; 23:27) Aalisin niya ang 'panustos at tukod' mula sa lunsod, anupat mapupuno ito ng paniniil, pagkadelingkuwente ng mga kabataan, kawalang-galang sa mga taong may marangal na posisyon; ang Jerusalem ay daranas ng pagkaaba at matinding kahihiyan. (Isa 3:1-8, 16-26) Bagaman pinanauli ng Diyos na Jehova ang lunsod 70 taon pagkatapos niyang pahintulutan na wasakin ito ng Babilonya, anupat muli niya itong pinaganda bilang ang maligayang sentro ng tunay na pagsamba sa lupa (Isa 52:1-9; 65:17-19), ang taong-bayan at ang kanilang mga lider ay minsan pang bumalik sa kanilang landasin ng pag-aapostata.

Iningatan ni Jehova ang lunsod hanggang sa maisugo niya ang kaniyang Anak sa lupa. Kinailangang naroon ito upang matupad ang Mesiyanikong mga hula. (Isa 28:16; 52:7; Zac 9:9) Ang landasin ng pag-aapostata ng Israel ay humantong sa kasukdulan nang ibayubay ang Mesiyas, si Jesu-Kristo. (Ihambing ang Mat 21:33-41.) Palibhasa'y naganap ito sa Jerusalem, sa sulsol ng mga lider ng bansa na sinuportahan naman ng taong-bayan, lubusan nang itinakwil ng Diyos ang lunsod bilang kumakatawan sa kaniya at nagtataglay ng kaniyang pangalan. (Ihambing ang Mat 16:21; Luc 13:33-35.) Walang inihula si Jesus ni ang kaniyang mga apostol na isasauli ng Diyos ang makalupang Jerusalem at ang templo nito pagkatapos ng itinalaga-ng-Diyos na pagkapuksa ng lunsod, na naganap noong 70 C.E.

Gayunman, ang pangalang Jerusalem ay patuloy na ginamit upang sumagisag sa isang bagay na mas dakila kaysa sa makalupang lunsod. Sa ilalim ng pagkasi ng Diyos, isiniwalat ng apostol na si Pablo na may "Jerusalem sa itaas," na tinukoy niya bilang "ina" ng mga pinahirang Kristiyano. (Gal 4:25, 26) Alinsunod dito, ang "Jerusalem sa itaas" ay asawa ng Diyos na Jehova na dakilang Ama at Tagapagbigay-Buhay. Noong ginagamit ang makalupang Jerusalem bilang ang pangunahing lunsod ng piling bansa ng Diyos, ito rin ay tinukoy bilang isang babaing ikinasal sa Diyos, anupat nabubuklod sa Kaniya sa banal na bigkis ng pakikipagtipan. (Isa 51:17, 21, 22; 54:1, 5; 60:1, 14) Sa gayon ay sumagisag ito, o kumatawan, sa buong kongregasyon ng mga taong lingkod ng Diyos. Samakatuwid, ang "Jerusalem sa itaas" ay kumakatawan sa buong kongregasyon ng matapat na mga espiritung lingkod ni Jehova.

Bagong Jerusalem. Sa kinasihang Apocalipsis, ang apostol na si Juan ay nag-ulat ng impormasyon may kinalaman sa "bagong Jerusalem." (Apo 3:12) Sa pangitain, nakita ni Juan ang "banal na lunsod" na ito na "bumababang galing sa langit mula sa Diyos at nahahandang gaya ng isang kasintahang babae na nagagayakan para sa kaniyang asawang lalaki." May kaugnayan ito sa pangitaing nakita niya hinggil sa "isang bagong langit at isang bagong lupa." Ang "kasintahang babae" na ito ay sinasabing "asawa ng Kordero." (Apo 21:1-3, 9-27) Ikinakapit ng iba pang mga akdang apostoliko ang gayong babae sa Kristiyanong kongregasyon ng mga pinahiran. (2Co 11:2; Efe 5:21-32) Sa Apocalipsis kabanata 14, "ang Kordero" na si Kristo Jesus ay inilalarawan na nakatayo sa Bundok Sion, isang pangalan na iniuugnay rin sa Jerusalem (ihambing ang 1Pe 2:6), at kasama niya ang 144,000 na may pangalan niya at pangalan ng kaniyang Ama na nakasulat sa kanilang mga noo.—Apo 14:1-5; tingnan ang BAGONG JERUSALEM.

Di-tapat na Jerusalem. Yamang ang karamihan ng sinasabi sa Kasulatan may kinalaman sa Jerusalem ay paghatol dito, maliwanag na sumasagisag lamang ang Jerusalem sa makalangit na bahagi ng organisasyon ni Jehova at, kung minsan, sa tunay na kongregasyong Kristiyano, ang "Israel ng Diyos," kapag ito ay tapat. (Gal 6:16) Kapag hindi ito tapat, inilalarawan ito bilang isang patutot at isang babaing nangangalunya; naging tulad ito ng paganong mga Amorita at mga Hiteo na dating kumokontrol sa lunsod na iyon. (Eze 16:3, 15, 30-42) Sa gayong kalagayan, maaari lamang itong kumatawan sa mga apostata, yaong mga sumusunod sa 'tulad-patutot' na landasin ng pagtataksil sa Diyos na ang pangalan ay inaangkin nilang taglay nila.—San 4:4.

Sa gayon, ang "Jerusalem" ay ginagamit sa iba't ibang diwa, at sa bawat kaso ay dapat isaalang-alang ang konteksto upang matamo ang tamang unawa.—Tingnan ang TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA.

JESAIAS [Pagliligtas ni Jehova].

1. Isang Levitikong inapo ni Moises sa pamamagitan ni Eliezer, at ninuno ng Selomot na inatasan ni David bilang isa sa kaniyang mga ingat-yaman.—1Cr 23:15; 26:24-26.

2. Isang Levitang manunugtog na mula sa "mga anak ni Jedutun," na pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang pangunahan ang ika-8 sa 24 na Davidikong pangkat ng manunugtog.—1Cr 25:1, 3, 15.

3. Isang Benjamita na ang malayong inapo ay nanirahan sa Jerusalem noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 11:4, 7.

4. Ulo ng sambahayan ni Elam sa panig ng ama na sa kaniyang pangkat ay may 70 lalaking sumama kay Ezra sa pagbabalik sa Jerusalem.—Ezr 8:1, 7.

5. Isang Meraritang Levita na bumalik ding kasama ni Ezra mula sa Babilonya.—Ezr 8:1, 19.

6. Isang inapo ni Haring David; apo ni Gobernador Zerubabel.—1Cr 3:1, 19, 21.

JESANA [Matanda[ng Bayan]]. Isang lugar na binanggit kasama ng Mizpa nang tukuyin ang lokasyon ng batong itinayo ni Samuel at tinawag niyang "Ebenezer." (1Sa 7:12) Ang Jesana ay isa sa mga lunsod na binihag ni Haring Abias ng Juda (980-978 B.C.E.) mula kay Jeroboam na hari ng Israel. (2Cr 13:19) Itinuturing na ito rin ang Isana na tinukoy ni Josephus bilang ang lugar kung saan nagtagumpay si Herodes na Dakila laban kay Heneral Pappus. (*Jewish Antiquities,* XIV, 458 [xv, 12]) Ang pangalang Isana ay waring napanatili sa Burj el-Isaneh, na mga 8 km (5 mi) sa HHS ng Bethel. Dahil dito, ang lugar na ito'y iminumungkahi bilang posibleng lokasyon ng sinaunang Jesana.

JESARELA. Isang "anak ni Asap" na nakatalang kabilang sa mga manunugtog at mga mang-aawit noong panahon ni David. (1Cr 25:1, 9, 14) Malamang na siya rin si Asarela.—1Cr 25:2.

JESEBEAB [Patuloy Nawang Manahanan ang Ama; o, posible, Ibinalik ni Jehova ang Ama]. Ang saserdote na ang sambahayan sa panig ng ama ay pinili sa pamamagitan ng palabunutan para sa ika-14 na grupo nang hatiin ni David ang makasaserdoteng mga paglilingkod.—1Cr 24:6, 13.

JESER [Katuwiran]. Isang anak ni Caleb na anak ni Hezron; mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3-5, 18.

JESIMIEL [Italaga (Iatas) Nawa ng Diyos; Ang Diyos ay Nagtalaga (Nag-atas)]. Isa sa mga Simeonitang pinuno na, noong mga araw ni Haring Hezekias, ay nagpalawak ng kanilang teritoryo hanggang sa S ng Libis ng Gedor.—1Cr 4:24, 34-41.

JESIMON [Disyerto].

1. Isang ilang na lugar na walang pananim. Waring ito ay nasa HS dulo ng Dagat na Patay, kung saan matatagpuan marahil ang Bet-jesimot. Lumilitaw na matatanaw ang Jesimon mula sa Pisga at Peor.—Bil 21:20; 23:28; Jos 12:1-3.

2. Isang rehiyon na malapit sa Zip, na nasa H ng Ilang ng Maon. Lumilitaw na saklaw ng Jesimon ang ibang bahagi ng Ilang ng Juda at ilang milya lamang ang layo nito sa TS ng Hebron. Sa lugar na ito ng kalbo at mayesong mga burol ay nagtago si David at ang kaniyang mga tauhan mula kay Haring Saul.—1Sa 23:19, 24; 26:1, 3; tingnan ang JUDA, ILANG NG.

JESISAI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "matanda na"]. Isang inapo ni Gad.—1Cr 5:11, 14.

JESOHAIAS. Isang Simeonitang pinuno, isa sa mga nagpalawak ng kanilang teritoryo sa ikapipinsala ng mga Hamita noong mga araw ni Haring Hezekias.—1Cr 4:24, 34-41.

JESSE [pinaikling anyo ng Isia, nangangahulugang "Ipinalilimot ni Jehova"; o, posible, isang pinaikling anyo ng Abisai]. Ama ni Haring David na mula sa tribo ni Juda; apo nina Ruth at Boaz at isang kawing sa linya ng angkan mula kay Abraham hanggang kay Jesus. (Ru 4:17, 22; Mat 1:5, 6; Luc 3:31, 32) Si Jesse ay nagkaanak ng walong lalaki, anupat ang isa ay lumilitaw na namatay bago magkaroon ng sariling anak, na maaaring dahilan kung bakit inalis ang pangalan nito mula sa mga talaangkanan ng Mga Cronica. (1Sa 16:10, 11; 17:12; 1Cr 2:12-15) Ang dalawang kapatid na babae ni David, sina Abigail at Zeruias, ay hindi kailanman tinawag na mga anak ni Jesse, ngunit ang isa ay tinawag na "anak ni Nahas." (1Cr 2:16, 17; 2Sa 17:25) Maaaring si Nahas ang dating asawa ng asawa ni Jesse, anupat ang mga anak na babae ng asawa ni Jesse ay mga kapatid sa ina ng mga anak ni Jesse, malibang ang Nahas ay isa pang pangalan ni Jesse, o maaaring pangalan pa nga ito ng asawa ni Jesse, gaya ng iminumungkahi ng ilan.

Si Jesse ay isang may-ari ng mga tupa na naninirahan sa Betlehem. Matapos talikdan ni Haring Saul ang tunay na pagsamba, isinugo ni Jehova si Samuel sa tahanan ni Jesse upang pahiran ang isa sa mga anak nito bilang hari. Iniharap ni Jesse ang pitong nakatatandang anak na lalaki, ngunit nang walang mapili si Jehova sa mga ito, kinailangang ipatawag ni Jesse ang kaniyang bunsong anak na si David mula sa pagpapastol ng mga tupa; ang anak na ito ang pinili ni Jehova.—1Sa 16:1-13.

Nang ipatawag ni Saul si David upang tugtugan siya ng nakagiginhawang alpa, ang may-edad nang si Jesse ay nagpadala ng saganang kaloob at nang maglaon ay pinahintulutan niya si David na manatili nang ilang panahon upang maglingkod sa korte ni Saul. (1Sa 16:17-23; 17:12) Pagkatapos nito, lumilitaw na muling bumalik si David sa pag-aalaga ng mga tupa, at inutusan siya ni Jesse na magdala ng ilang panustos para sa kaniyang tatlong pinakamatatandang anak na lalaki, na nasa hukbo ni Saul. (1Sa 17:13, 15, 17, 18, 20) Noong panahong nagtatago si David dahil kay Saul, si Jesse at ang kaniyang

asawa ay pinahintulutang manganlong sa Moab. —1Sa 22:3, 4.

Si David ay madalas tawaging "anak ni Jesse," bilang paghamak, gaya ng ginawa nina Saul, Doeg, Nabal, at Sheba (1Sa 20:27, 30, 31; 22:7-9, 13; 25:10; 2Sa 20:1; 1Ha 12:16; 2Cr 10:16), ngunit bilang paggalang naman sa ibang mga pagkakataon, gaya ng ginawa ni David mismo, ni Ezra, at ng Diyos na Jehova.—1Sa 16:18; 17:58; 2Sa 23:1; 1Cr 10:14; 12:18; 29:26; Aw 72:20; Luc 3:32; Gaw 13:22.

Ang makahulang pangako na ang "ugat ni Jesse" ay "tatayo bilang isang hudyat para sa mga bayan" at hahatol sa katuwiran ay natupad kay Kristo Jesus, ang isa na nagpapanatiling buháy sa linya ng angkan ni Jesse yamang imortal siya.—Isa 11:1-5, 10; Ro 15:8, 12.

JESUA [posibleng pinaikling anyo ng Jehosua, nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan"].

1. Isang Aaronikong saserdote noong panahon ni David. Ang ika-9 sa 24 na pangkat ng Aaronikong pagkasaserdote ayon sa pagkakaayos ni David ay iniatas sa sambahayan ni Jesua. Malamang na ang sambahayan ding iyon ay kabilang sa mga bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E.—1Cr 24:1, 11, 31; Ezr 2:1, 36; Ne 7:39.

2. Isa sa mga Levitang inatasan na mamahagi ng mga ikapu at mga abuloy sa mga lunsod ng mga saserdote noong namamahala si Haring Hezekias. —2Cr 31:15.

3. Isang Israelita na mula sa pamilya ni Pahatmoab, na ang ilan sa mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel. —Ezr 2:1, 2, 6; Ne 7:11.

4. Isang mataas na saserdote (na tinawag na Josue sa Hagai at Zacarias), anak ni Jehozadak at apo ni Seraias. (Ezr 3:8; Ne 12:26; 1Cr 6:14) Nagmula siya sa sambahayan ni Eleazar.—Tingnan ang Ezr 7:1-5 para sa talaangkanan mula kay Eleazar hanggang kay Seraias.

Nang wasakin ni Nabucodonosor ang Jerusalem, pinatay niya si Seraias, na mataas na saserdote noon, at dinalang bihag si Jehozadak sa Babilonya. (2Ha 25:18-21; 1Cr 6:14, 15) Bumalik si Jesua mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. kasama ni Zerubabel at naglingkod bilang mataas na saserdote sa isinauling mga Judiong nalabi. (Ezr 2:2; 5:2; Ne 7:7; Hag 1:1) Kaya ang linya ng mga mataas na saserdote ay iningatan ni Jehova, anupat sa Israel ay may naglilingkod na mga mataas na saserdote mula sa pagsasauli hanggang sa pagdating ng Mesiyas. Si Jesua ang nanguna, kasama si Zerubabel, sa pagtatayo ng altar, pagkatapos ay sa muling pagtatayo ng templo, na pinasigla ng mga propetang sina Hagai at Zacarias. (Ezr 3:2; 5:1, 2) Sinuportahan niya si Zerubabel sa pagsalansang sa mga kalaban ng muling pagtatayo ng templo.—Ezr 4:1-3.

Nakita ng ilan sa matatanda na kabilang sa pinabalik na mga Israelita ang kaluwalhatian ng templo ni Solomon at sa tingin nila ay waring walang kabuluhan ang muling-itinayong templo kung ihahambing doon. Isinugo si Hagai na propeta upang makipag-usap kina Zerubabel at Josue (Jesua) at sabihin sa kanila na ang kaluwalhatian ng huling bahay ay magiging mas dakila kaysa roon sa una. Gagawin ito ni Jehova sa pamamagitan ng pagpapasok ng "mga kanais-nais na bagay ng lahat ng mga bansa." —Hag 2:1-4, 7, 9.

Ang propetang si Zacarias ay binigyan ng pangitain kung saan nakita niya si Josue (Jesua) na mataas na saserdote na nakatayo sa harap ng anghel ni Jehova, at si Satanas na nasa kanan nito upang sumalansang dito. Bilang pamalit sa narumhang mga kasuutan ni "Josue," binigyan siya ng mariringal na kasuutan at isang malinis na turbante. Pagkatapos ay sinabi kay "Josue" ang tungkol sa lingkod ng Diyos na si Sibol.—Zac 3:1-8.

Sa isa pang pagkakataon ay sinabi ni Jehova kay Zacarias na patungan ng korona ang ulo ni Josue (Jesua) at sabihin dito: "Narito ang lalaki na ang pangalan ay Sibol. . . . At siya ang magtatayo ng templo ni Jehova, . . . at siya ay magiging isang saserdote sa kaniyang trono." Ang hulang ito ay tiyak na kumakapit sa isa na iiral sa hinaharap sapagkat, sa ilalim ng Kautusan, ang pagkasaserdote at pagkahari ay magkahiwalay, at ang mataas na saserdoteng si Josue ay hindi kailanman namahala bilang hari sa Israel.—Zac 6:11-13.

5. Ang ulo ng isang Levitikong sambahayan, na ang ilan sa kanila ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:40; Ne 7:43) Isang kinatawan ng sambahayan ni Jesua, o kaya'y isang tao na kapangalan niya, ang lumagda sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na ginawa ng mga saserdote, mga prinsipe, at ng bayan upang lumakad sa kautusan ng Diyos. Siya ay anak ni Azanias (Ne 9:38; 10:1, 9) at malamang na siya rin ang Jesua na binanggit sa Nehemias 12:8, 24.

"Si Jozabad na anak ni Jesua," isa sa mga Levita kung kanino ipinagkatiwala ni Ezra ang pilak, ginto, at iba pang mga sisidlan para sa bahay ng Diyos, ay malamang na isang miyembro ng sambahayan ng Jesua na ito.—Ezr 8:33.

Si Ezer na anak ni Jesua, isang prinsipe ng Mizpa, na nagtrabaho sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem na pinangasiwaan ni Nehemias, ay maaaring mula rin sa pamilyang iyon.—Ne 3:19.

6. Isa sa mga Levitang nangasiwa sa muling pagtatayo ng templo.—Ezr 3:9.

7. Isa sa mga Levitang nagbasa at nagpaliwanag ng Kautusan sa bayan at nanguna sa pagsamba, sa pangangasiwa ni Ezra. Marahil ay mula rin siya sa sambahayan ng Blg. 5.—Ne 8:7; 9:4, 5.

8. Isang bayan sa timugang bahagi ng Juda kung saan nanirahan ang ilang nakabalik na Judiong nalabi. Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang lokasyon nito ay ang Tell es-Saʽweh (Tel Yeshuʽa), mga 15 km (9 na mi) SHS ng Beer-sheba. (Ne 11:25, 26) Maaaring ito ang Sema sa Josue 15:26, at posible ring ang Sheba sa Josue 19:2.

JESU-KRISTO. Ang pinagdugtong na pangalan at titulo ng Anak ng Diyos mula nang pahiran siya noong narito siya sa lupa.

Ang pangalang Jesus (sa Gr., *I·e·sous′*) ay katumbas ng pangalang Hebreo na Jesua (o, sa kabuuang anyo nito, Jehosua), nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan." Hindi pambihira ang pangalang ito, yamang maraming lalaki noong panahong iyon ang may ganitong pangalan. Dahil dito, kadalasa'y dinaragdagan ito ng mga tao ng higit pang pagkakakilanlan, anupat sinasabing "Jesus na Nazareno." (Mar 10:47; Gaw 2:22) Ang Kristo naman ay mula sa Griegong *Khri·stos′,* na katumbas ng Hebreong *Ma·shi′ach* (Mesiyas), at nangangahulugang "Pinahiran." Bagaman ang pananalitang "pinahiran" ay wastong ikinapit sa iba bago dumating si Jesus, gaya kina Moises, Aaron, at David (Heb 11:24-26; Lev 4:3; 8:12; 2Sa 22:51), ang kanilang posisyon, katungkulan, o paglilingkod bilang pinahiran ay patiunang lumarawan lamang sa nakatataas na posisyon, katungkulan, at paglilingkod ni Jesu-Kristo. Kaya naman si Jesus ang bukod-tangi at nag-iisang "Kristo, ang Anak ng Diyos na buháy."—Mat 16:16; tingnan ang KRISTO; MESIYAS.

Pag-iral Bago Naging Tao. Hindi sa lupa unang nabuhay ang persona na nakilala bilang si Jesu-Kristo. Sinabi niya mismo na nabuhay siya sa langit bago siya naging tao. (Ju 3:13; 6:38, 62; 8:23, 42, 58) Sa Juan 1:1, 2, ibinibigay ang pangalan sa langit ng isa na naging si Jesus, sa pagsasabi: "Nang pasimula ay ang Salita [sa Gr., *Lo′gos*], at ang Salita ay kasama ng Diyos, at ang Salita ay isang diyos ["ay tulad-Diyos," *AT; Mo;* o "may pagkadiyos," *Böhmer; Stage* (parehong Aleman)]. Ang isang ito nang pasimula ay kasama ng Diyos." Yamang si Jehova ay walang hanggan at hindi nagkaroon ng pasimula (Aw 90:2; Apo 15:3), tiyak na ang pagiging magkasama ng Salita at ng Diyos mula noong "pasimula" ay tumutukoy sa pasimula ng mga gawang paglalang ni Jehova. Pinatototohanan ito ng iba pang mga teksto na nagpapakilala kay Jesus bilang "ang panganay sa lahat ng nilalang," "ang pasimula ng paglalang ng Diyos." (Col 1:15; Apo 1:1; 3:14) Sa gayon, ipinakikilala ng Kasulatan ang Salita (si Jesus bago siya naging tao) bilang ang unang nilalang ng Diyos, ang kaniyang panganay na Anak.

Ipinakikita ng sariling pananalita ni Jesus na talagang si Jehova ang Ama o Tagapagbigay-Buhay ng panganay na Anak na ito at, samakatuwid, ang Anak na ito ay aktuwal na nilalang ng Diyos. Tinukoy niya ang Diyos bilang ang Bukal ng kaniyang buhay, sa pagsasabing, "Ako ay nabubuhay dahil sa Ama." Batay sa konteksto, nangangahulugan ito na ang kaniyang buhay ay nagmula sa kaniyang Ama o pinangyari Niya, kung paanong magtatamo ng buhay ang mga taong namamatay bilang resulta ng pananampalataya nila sa haing pantubos ni Jesus. —Ju 6:56, 57.

Kung tama ang tantiya ng makabagong-panahong mga siyentipiko sa edad ng pisikal na uniberso, ang pag-iral ni Jesus bilang espiritung nilalang ay nagsimula libu-libong milyong taon bago lalangin ang unang tao. (Ihambing ang Mik 5:2.) Ang panganay na espiritung Anak na ito ang ginamit ng kaniyang Ama sa paglalang ng lahat ng iba pang bagay. (Ju 1:3; Col 1:16, 17) Kabilang dito ang milyun-milyong iba pang espiritung anak ng makalangit na pamilya ng Diyos na Jehova (Dan 7:9, 10; Apo 5:11), gayundin ang pisikal na uniberso at ang unang mga nilalang na ginawa rito. Kaya makatuwirang isipin na ang panganay na Anak na ito ang sinabihan ni Jehova: "Gawin natin ang tao ayon sa ating larawan, ayon sa ating wangis." (Gen 1:26) Ang lahat ng iba pang mga nilalang na ito ay hindi lamang nilalang "sa pamamagitan niya" kundi "para [rin] sa kaniya," bilang Panganay ng Diyos at "tagapagmana ng lahat ng bagay."—Col 1:16; Heb 1:2.

Hindi kapuwa-Maylalang. Bagaman nakibahagi ang Anak sa mga gawang paglalang, hindi siya naging kapuwa-Maylalang ng kaniyang Ama. Ang kapangyarihang ginamit sa paglalang ay nanggaling sa Diyos sa pamamagitan ng kaniyang banal na espiritu, o aktibong puwersa. (Gen 1:2; Aw 33:6) At yamang si Jehova ang Bukal ng lahat ng buhay, siya ang pinagkakautangan ng buhay ng lahat ng nilalang na buháy, nakikita man o di-nakikita. (Aw 36:9) Samakatuwid, sa halip na maging kapuwa-Maylalang, ang Anak ang siyang ahente o kasangkapan na sa pamamagitan niya ay gumawa si Jehova, ang Maylalang. Iniukol ni Jesus mismo sa Diyos ang kapurihan para sa paglalang, gaya ng ginagawa ng buong Kasulatan.—Mat 19:4-6; tingnan ang PAGLALANG, NILALANG.

Personipikasyon ng karunungan. Ang ulat ng Kasulatan tungkol sa Salita ay katugmang-katugma ng paglalarawan sa Kawikaan 8:22-31. Doon ay binibigyang-katauhan ang karunungan na para bang ito'y nakapagsasalita at nakakakilos. (Kaw 8:1) Noong unang mga siglo ng Karaniwang

Panahon, naunawaan ng maraming manunulat na nag-aangking Kristiyano na ang seksiyong ito ay makasagisag na tumutukoy sa Anak ng Diyos bago siya naging tao. Salig sa mga tekstong naisaalang-alang na, hindi maitatanggi na ang Anak na iyon ay "ginawa" ni Jehova "bilang ang pasimula ng kaniyang lakad, ang kauna-unahan sa kaniyang mga nagawa noong sinaunang panahon," o na ang Anak ay "nasa piling [ni Jehova] bilang isang dalubhasang manggagawa" noong lalangin ang lupa, gaya ng inilalarawan ng mga talatang ito sa Mga Kawikaan. Totoo na sa wikang Hebreo, na nagtatakda ng kasarian sa mga pangngalan (gaya rin ng maraming iba pang wika), ang salita para sa "karunungan" ay laging nasa kasariang pambabae. Hindi nagbabago ang kasarian nito kahit binibigyang-katauhan ang karunungan at sa gayo'y maaari pa rin itong gamitin sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa panganay na Anak ng Diyos. Sa pananalitang "ang Diyos ay pag-ibig" (1Ju 4:8), ang salitang Griego para sa "pag-ibig" ay nasa kasariang pambabae rin ngunit hindi ito nangangahulugan na babae ang Diyos. Bilang pangunahing manunulat ng Mga Kawikaan (Kaw 1:1), ikinapit ni Solomon sa kaniyang sarili ang titulong *qo·he'leth* [tagapagtipon] (Ec 1:1) na nasa kasarian din na pambabae.

Makikita lamang ang karunungan kapag ipinahayag ito sa isang paraan. Ang sariling karunungan ng Diyos ay nahayag sa paglalang (Kaw 3:19, 20), ngunit ito'y *sa pamamagitan ng* kaniyang Anak. (Ihambing ang 1Co 8:6.) Gayundin naman, ang puspos-ng-karunungang layunin ng Diyos para sa sangkatauhan ay ipinakikita sa pamamagitan ng Kaniyang Anak na si Jesu-Kristo at nabubuod sa kaniya. Dahil dito, maaaring sabihin ng apostol na "ang kapangyarihan ng Diyos at ang karunungan ng Diyos" ay kinakatawanan ni Kristo at na si Kristo Jesus para "sa atin ay naging karunungan mula sa Diyos, at katuwiran din at pagpapabanal at pagpapalaya sa pamamagitan ng pantubos."—1Co 1:24, 30; ihambing ang 1Co 2:7, 8; Kaw 8:1, 10, 18-21.

Kung paanong siya ang "bugtong na Anak." Ang pagtawag kay Jesus na "bugtong na Anak" (Ju 1:14; 3:16, 18; 1Ju 4:9) ay hindi nangangahulugang hindi anak ng Diyos ang iba pang mga espiritung nilalang, sapagkat tinatawag din silang mga anak. (Gen 6:2, 4; Job 1:6; 2:1; 38:4-7) Gayunman, dahil siya lamang ang *tuwirang* nilalang ng kaniyang Ama, ang panganay na Anak ay natatangi sa lahat ng iba pang mga anak ng Diyos, na pawang nilalang o inianak ni Jehova *sa pamamagitan ng* panganay na Anak na iyon. Kaya "ang Salita" ay "bugtong na Anak" ni Jehova sa isang partikular na diwa, kung paanong si Isaac ay "bugtong na anak" ni Abraham sa isang partikular na diwa (yamang si Abraham ay mayroon nang isang anak ngunit hindi sa asawa niya na si Sara).—Heb 11:17; Gen 16:15.

Kung bakit tinawag na "ang Salita." Ang pangalan (o, marahil, titulo) na "ang Salita" (Ju 1:1) ay waring tumutukoy sa tungkuling ginampanan ng panganay na Anak ng Diyos nang maanyuan na ang iba pang matatalinong nilalang. Isang kahawig na pananalita ang matatagpuan sa Exodo 4:16, kung saan sinabi ni Jehova kay Moises tungkol sa kapatid nito na si Aaron: "At magsasalita siya sa bayan para sa iyo; at mangyayari nga na siya ay magiging parang bibig sa iyo, at ikaw ay magiging parang Diyos sa kaniya." Bilang tagapagsalita para sa punong kinatawan ng Diyos sa lupa, si Aaron ay nagsilbing "bibig" para kay Moises. Gayundin ang naging gawain ng Salita, o Logos, na naging si Jesu-Kristo. Maliwanag na ginamit ni Jehova ang kaniyang Anak upang magtawid ng mga impormasyon at tagubilin sa iba pang kabilang sa kaniyang pamilya ng mga espiritung anak, kung paanong ginamit niya ang Anak na iyon upang maghatid ng kaniyang mensahe sa mga tao sa lupa. Upang ipakita na siya ang Salita, o Tagapagsalita, ng Diyos, sinabi ni Jesus sa kaniyang mga tagapakinig na Judio: "Ang itinuturo ko ay hindi sa akin, kundi sa kaniya na nagsugo sa akin. Kung ang sinuman ay nagnanais na gawin ang Kaniyang kalooban, makikilala niya tungkol sa turo kung ito ay mula sa Diyos o ako ay nagsasalita nang mula sa aking sarili."—Ju 7:16, 17; ihambing ang Ju 12:50; 18:37.

Tiyak na bago naging tao si Jesus, bilang ang Salita, maraming pagkakataon na gumanap siya bilang Tagapagsalita ni Jehova sa mga tao sa lupa. Bagaman sa ilang teksto ay tinutukoy si Jehova na para bang tuwiran siyang nagsasalita sa mga tao, nililinaw naman sa ibang mga teksto na ginawa niya iyon sa pamamagitan ng anghelikong kinatawan. (Ihambing ang Exo 3:2-4 sa Gaw 7:30, 35; gayundin ang Gen 16:7-11, 13; 22:1, 11, 12, 15-18.) Makatuwirang isipin na sa karamihan sa gayong mga kaso, nagsalita ang Diyos sa pamamagitan ng Salita. Malamang na gayon ang ginawa niya sa Eden, sapagkat sa tatlong pagkakataon na binanggit na nagsalita ang Diyos doon, sa dalawa rito ay espesipikong ipinakikita ng ulat na mayroon Siyang kasama, na tiyak na ang kaniyang Anak. (Gen 1:26-30; 2:16, 17; 3:8-19, 22) Samakatuwid, ang anghel na pumatnubay sa Israel sa ilang at na ang tinig ay dapat na mahigpit na sundin ng mga Israelita sapagkat 'nasa kaniya ang pangalan ni Jehova,' ay posibleng ang Anak ng Diyos, ang Salita.—Exo 23:20-23; ihambing ang Jos 5:13-15.

Hindi ito nangangahulugan na ang Salita ang tanging anghelikong kinatawan na ginamit ni Jehova.

Ipinakikita ng kinasihang mga pananalita sa Gawa 7:53, Galacia 3:19, at Hebreo 2:2, 3 na ang tipang Kautusan ay inihatid kay Moises ng anghelikong mga anak ng Diyos na iba pa sa kaniyang Panganay.

Taglay pa rin ni Jesus ang pangalang "Ang Salita ng Diyos" mula nang bumalik siya sa makalangit na kaluwalhatian.—Apo 19:13, 16.

Bakit tinutukoy si Jesus sa ilang salin ng Bibliya bilang "Diyos," samantalang sinasabi naman sa iba na siya'y "isang diyos"?

Sa ilang salin ay isinasalin ang Juan 1:1 nang ganito: "Nang pasimula ay ang Salita, at ang Salita ay kasama ng Diyos, at ang Salita ay Diyos." Ang tekstong Griego ay literal na nagsasabi: "Nang pasimula ay ang salita, at ang salita ay tungo sa ang diyos, at diyos ang salita." Dito, ang tagapagsalin ang dapat magsuplay ng malalaking titik depende sa hinihiling ng wikang pinagsasalinan niya ng teksto. Maliwanag na wastong gamitan ng malaking titik ang "Diyos" kapag isinasalin ang pariralang "ang diyos," yamang tiyak na tumutukoy iyon sa Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat na kasama ng Salita. Ngunit sa ikalawang paglitaw ng salitang "diyos," maliwanag na walang saligan upang gamitan iyon ng malaking titik.

Ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay kababasahan: "Nang pasimula ay ang Salita, at ang Salita ay kasama ng Diyos, at ang Salita ay isang diyos." Totoo, walang balintiyak na pantukoy (*indefinite article;* katumbas ng "isang") sa orihinal na tekstong Griego. Ngunit hindi ito nangangahulugan na hindi dapat gumamit niyaon sa pagsasalin, sapagkat ang Koine, o karaniwang Griego, ay *walang balintiyak na pantukoy.* Kaya naman sa buong Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang mga tagapagsalin ay kinailangang gumamit, o hindi gumamit, ng balintiyak na pantukoy ayon sa pagkaunawa nila sa kahulugan ng teksto. Ang lahat ng saling Ingles ng mga Kasulatang iyon ay daan-daang beses na gumagamit ng balintiyak na pantukoy; ngunit ang karamihan ay hindi gumagamit nito sa Juan 1:1. Gayunpaman, may matibay na dahilan upang gumamit nito sa salin ng tekstong iyon.

Una, dapat pansinin na ipinakikita ng mismong teksto na ang Salita ay *"kasama* ng Diyos," sa gayo'y hindi maaaring *siya* ang Diyos, samakatuwid nga, ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. (Pansinin din ang tal 2, na hindi na sana kailangan kung talagang ipinakikita ng tal 1 na ang Salita ay ang Diyos.) Bukod diyan, ang salita para sa "diyos" (sa Gr., *the·os′*) sa ikalawang paglitaw nito sa talatang iyon ay walang pamanggit na pantukoy (*definite article*) na "ang" (sa Gr., *ho*). May kinalaman sa bagay na ito, si Ernst Haenchen, sa isang komentaryo sa Ebanghelyo ni Juan (kabanata 1-6), ay nagsabi: "Ang [*the·os′*] at ang [*ho the·os′*] ('diyos, tulad-Diyos' at 'ang Diyos') ay hindi iisa sa yugtong ito. . . . Sa katunayan, para sa . . . Ebanghelista, tanging ang Ama ang 'Diyos' ([*ho the·os′*]; ihambing ang 17:3); 'ang Anak' ay nakabababa sa kaniya (ihambing ang 14:28). Ngunit ipinahihiwatig lamang iyan sa talatang ito sapagkat ang idiniriin dito ay ang pagiging malapit nila sa isa't isa . . . . Sa Judio at Kristiyanong monoteismo, maaaring tukuyin ang mga diyos na umiiral na kasama at nasa ilalim ng Diyos ngunit naiiba pa sa kaniya. Pinatutunayan iyan ng Fil 2:6-10. Sa mga talatang iyon, inilalarawan ni Pablo ang gayong diyos, na nang maglaon ay naging tao sa persona ni Jesu-Kristo . . . Sa gayon, kapuwa sa Filipos at sa Juan 1:1, hindi ito tumutukoy sa kaugnayan sa pagitan ng dalawa na iisang persona, kundi sa personal na pagkakaisa ng dalawang persona."—*John 1,* isinalin ni R. W. Funk, 1984, p. 109, 110.

Pagkatapos magbigay ng isang salin sa Ingles ng Juan 1:1c na *"and divine* (nasa kategoryang diyos) *was the Word,"* si Haenchen ay nagsabi pa: "Sa kasong ito, ang pandiwang *'was'* ([*en*]) ay nagpapahiwatig lamang ng pagiging panaguri. At, alinsunod dito, dapat maging mas maingat kapag isinasalin ang pangngalang panaguri: ang [*the·os′*] ay iba sa [*ho the·os′*] (ang 'tulad-Diyos' ay iba sa 'Diyos')." (p. 110, 111) Bilang pagpapalawak sa puntong ito, itinawag-pansin ni Philip B. Harner na ang pagkakaayos ng balarila ng Juan 1:1 ay gumagamit ng isang panaguring *anarthrous,* samakatuwid nga, isang pangngalang panaguri na walang pamanggit na pantukoy na "ang," na nauuna sa pandiwa, anupat ang pagkakaayos na ito ay pangunahin nang tumutukoy sa isang katangian at nagpapahiwatig na "ang *logos* ay nagtataglay ng kalikasan ng *theos."* Sinabi pa niya: "Sa palagay ko, sa Juan 1:1, ang puwersa ng panaguri bilang katangian ay litaw-na-litaw anupat ang pangngalan [*the·os′*] ay hindi maituturing na tiyakan." (*Journal of Biblical Literature,* 1973, p. 85, 87) Palibhasa'y kinikilala rin ng iba pang mga tagapagsalin na ang terminong Griego ay isang katangian at naglalarawan sa kalikasan ng Salita, isinasalin nila ang pariralang iyon bilang: "ang Salita ay tulad-Diyos."—*AT; Sd;* ihambing ang *Mo;* tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1579.

Malinaw na ipinakikita sa buong Hebreong Kasulatan na iisa lamang ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, ang Maylalang ng lahat ng bagay at ang Kataas-taasan, na ang pangalan ay Jehova. (Gen 17:1; Isa 45:18; Aw 83:18) Kaya naman masasabi ni Moises sa bansang Israel: "Si Jehova na ating

Diyos ay iisang Jehova. At iibigin mo si Jehova na iyong Diyos nang iyong buong puso at nang iyong buong kaluluwa at nang iyong buong lakas." (Deu 6:4, 5) Hindi sinasalungat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang turong ito na libu-libong taon nang tinatanggap at pinaniniwalaan ng mga lingkod ng Diyos, kundi sa halip ay sinusuportahan pa nga iyon. (Mar 12:29; Ro 3:29, 30; 1Co 8:6; Efe 4:4-6; 1Ti 2:5) Si Jesu-Kristo mismo ang nagsabi, "Ang Ama ay mas dakila kaysa sa akin" at tinukoy niya ang Ama bilang kaniyang Diyos, "ang tanging tunay na Diyos." (Ju 14:28; 17:3; 20:17; Mar 15:34; Apo 1:1; 3:12) Sa maraming pagkakataon, sinabi ni Jesus na siya'y nakabababa at nagpapasakop sa kaniyang Ama. (Mat 4:9, 10; 20:23; Luc 22:41, 42; Ju 5:19; 8:42; 13:16) Kahit noong nakaakyat na siya sa langit, gayong larawan pa rin ang inihaharap ng kaniyang mga apostol.—1Co 11:3; 15:20, 24-28; 1Pe 1:3; 1Ju 2:1; 4:9, 10.

Ang mga katotohanang ito ay matibay na sumusuporta sa salin na gaya ng "ang Salita ay isang diyos" sa Juan 1:1. Ang nakatataas na posisyon ng Salita sa gitna ng mga nilalang ng Diyos bilang ang Panganay, ang isa na sa pamamagitan niya'y nilalang ng Diyos ang lahat ng bagay, at bilang ang Tagapagsalita ng Diyos, ay nagbibigay ng tunay na saligan upang tawagin siyang "isang diyos" o isa na makapangyarihan. Patiunang sinabi ng Mesiyanikong hula sa Isaias 9:6 na tatawagin siyang "Makapangyarihang Diyos," bagaman hindi Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, at na siya ang magiging "Walang-hanggang Ama" ng lahat niyaong magkakapribilehiyong mabuhay bilang kaniyang mga sakop. Ang sigasig ng kaniya mismong Ama, si "Jehova ng mga hukbo," ang magsasagawa nito. (Isa 9:7) Kung ang Kalaban ng Diyos, si Satanas na Diyablo, ay tinatawag na "diyos" (2Co 4:4) dahil nagpupuno siya sa mga tao at mga demonyo (1Ju 5:19; Luc 11:14-18), tiyak na lalong higit na makatuwiran at wasto na ang panganay na Anak ng Diyos ay tawaging "isang diyos," o "ang bugtong na diyos" gaya ng tawag sa kaniya sa pinakamapananaligang mga manuskrito ng Juan 1:18.

Nang paratangan siya ng mga mananalansang na 'ginagawa niyang diyos ang kaniyang sarili,' tumugon si Jesus: "Hindi ba nakasulat sa inyong Kautusan, 'Ako ay nagsabi: "Kayo ay mga diyos"'? Kung tinawag niya na 'mga diyos' yaong mga laban sa kanila ay dumating ang salita ng Diyos, at gayunma'y hindi mapawawalang-bisa ang Kasulatan, sinasabi ba ninyo sa akin na pinabanal ng Ama at isinugo sa sanlibutan, 'Namumusong ka,' sapagkat sinabi ko, Ako ang Anak ng Diyos?" (Ju 10:31-37) Dito ay sumipi si Jesus mula sa Awit 82, kung saan ang mga taong hukom, na hinatulan ng Diyos dahil sa hindi paglalapat ng katarungan, ay tinatawag na "mga diyos." (Aw 82:1, 2, 6, 7) Sa gayon, ipinakita ni Jesus na hindi makatuwirang paratangan siya ng pamumusong dahil sinabi niyang siya ay, hindi ang Diyos, kundi ang Anak ng Diyos.

Bumangon ang paratang na ito ng pamumusong dahil sa sinabi ni Jesus: "Ako at ang Ama ay iisa." (Ju 10:30) Hindi ito nangangahulugan na inangkin ni Jesus na siya ang Ama o ang Diyos, at makikita natin ito sa tugon ni Jesus, na naisaalang-alang na natin nang bahagya. Ang pagiging iisa na binanggit ni Jesus ay dapat unawain kasuwato ng konteksto ng kaniyang sinabi. Ang tinutukoy niya noon ay ang kaniyang mga gawa at ang pangangalaga niya sa "mga tupa" na susunod sa kaniya. Ipinakita ng kaniyang mga gawa, gayundin ng kaniyang mga salita, na may umiiral na pagkakaisa, hindi kawalan ng pagkakaisa at di-pagkakasuwato, sa pagitan niya at ng kaniyang Ama, isang punto na idiniin pa niya sa kaniyang tugon. (Ju 10:25, 26, 37, 38; ihambing ang Ju 4:34; 5:30; 6:38-40; 8:16-18.) May kinalaman sa kaniyang "mga tupa," siya at ang kaniyang Ama ay nagkakaisa rin sa kanilang pagsasanggalang sa gayong mga tulad-tupa at sa pag-akay sa mga ito tungo sa buhay na walang hanggan. (Ju 10:27-29; ihambing ang Eze 34:23, 24.) Ipinakikita ng panalangin ni Jesus para sa pagkakaisa ng lahat ng kaniyang mga alagad, kasama na yaong magiging mga alagad sa hinaharap, na ang pagiging iisa, o pagkakaisa, ni Jesus at ng kaniyang Ama ay hindi pagiging iisa sa persona kundi sa layunin at pagkilos. Sa ganitong paraan, ang lahat ng mga alagad ni Jesus ay 'magiging isa,' kung paanong siya at ang kaniyang Ama ay iisa.—Ju 17:20-23.

Kasuwato nito, bilang tugon sa isang tanong ni Tomas ay sinabi ni Jesus: "Kung nakilala ninyo ako, nakilala rin sana ninyo ang aking Ama; mula sa sandaling ito ay kilala ninyo siya at nakita na ninyo siya," at, bilang sagot naman sa tanong ni Felipe, idinagdag ni Jesus: "Siya na nakakita sa akin ay nakakita rin sa Ama." (Ju 14:5-9) Muli, ipinakikita ng kasunod na paliwanag ni Jesus na ito'y sa dahilang tapat niyang kinatawanan ang kaniyang Ama, sinalita ang mga salita ng Ama, at ginawa ang mga gawa ng Ama. (Ju 14:10, 11; ihambing ang Ju 12:28, 44-49.) Ito rin ang pagkakataon, noong gabi bago siya mamatay, nang sabihin ni Jesus sa mismong mga alagad na iyon: "Ang Ama ay mas dakila kaysa sa akin."—Ju 14:28.

Makatutulong din ang iba pang mga halimbawa sa Kasulatan upang maunawaan natin kung paano 'makikita' ng mga alagad ang Ama sa katauhan ni Jesus. Noong minsan ay sinabi ni Jacob kay Esau: "Nakita ko ang iyong mukha na para bang nakikita ang mukha ng Diyos sapagkat tinanggap mo ako nang may kaluguran." Sinabi ito ni Jacob sapagkat

ang naging reaksiyon ni Esau ay kaayon ng kaniyang panalangin sa Diyos. (Gen 33:9-11; 32:9-12) Nang maunawaan ni Job ang mga bagay-bagay matapos siyang pagtatanungin ng Diyos mula sa buhawi, sinabi ni Job: "Sa sabi-sabi ay nakarinig ako ng tungkol sa iyo, ngunit ngayon ay nakikita ka nga ng aking mata." (Job 38:1; 42:5; tingnan din ang Huk 13:21, 22.) Naliwanagan ang 'mga mata ng kaniyang puso.' (Ihambing ang Efe 1:18.) Ang sinabi ni Jesus tungkol sa pagkakita sa Ama ay dapat unawain sa makasagisag at hindi sa literal na paraan; maliwanag itong makikita sa sariling pananalita ni Jesus sa Juan 6:45 at gayundin sa isinulat ni Juan mahabang panahon na ang lumipas pagkamatay ni Jesus: "Walang taong nakakita sa Diyos kailanman; ang bugtong na diyos na nasa dakong dibdib ng Ama ang siyang nakapagpaliwanag tungkol sa kaniya."—Ju 1:18; 1Ju 4:12.

Ano ang ibig sabihin ni Tomas nang sabihin niya kay Jesus, "Panginoon ko at Diyos ko"?

Noong magpakita si Jesus kay Tomas at sa iba pang mga apostol, na pumawi sa mga pag-aalinlangan ni Tomas tungkol sa pagkabuhay-muli ni Jesus, ang nakumbinsing si Tomas ay bumulalas kay Jesus: "Panginoon ko at Diyos ko! [sa literal, "Ang Panginoon ko at ang Diyos (*ho The·os'*) ko!"]." (Ju 20:24-29) Ipinapalagay ng ilang iskolar na isa itong bulalas ng matinding pagkamangha na sinabi kay Jesus ngunit sa aktuwal ay patungkol sa Diyos, na kaniyang Ama. Gayunman, inaangkin ng iba na batay sa orihinal na Griego, ang mga salitang iyon ay dapat ituring na patungkol kay Jesus. Kahit totoo pa ito, ang pananalitang "Panginoon ko at Diyos ko" ay dapat pa ring maging kaayon ng iba pang bahagi ng kinasihang Kasulatan. Yamang ipinakikita ng ulat na bago nito ay nagpadala si Jesus sa kaniyang mga alagad ng mensaheng, "Aakyat ako sa aking Ama at inyong Ama at *sa aking Diyos* at inyong Diyos," walang dahilan upang maniwala na iniisip ni Tomas na si Jesus ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. (Ju 20:17) Si Juan mismo, matapos isalaysay ang pagtatagpo ni Tomas at ng binuhay-muling si Jesus, ay nagsabi tungkol dito at sa katulad na mga ulat: "Ngunit ang mga ito ay isinulat upang maniwala kayo na si Jesus ang Kristo na *Anak* ng Diyos, at upang dahil sa paniniwala ay magkaroon kayo ng buhay sa pamamagitan ng kaniyang pangalan." —Ju 20:30, 31.

Sa gayon, maaaring tinukoy ni Tomas si Jesus bilang "Diyos ko" sa diwa na si Jesus ay "isang diyos" bagaman hindi ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, hindi "ang tanging tunay na Diyos," na madalas marinig noon ni Tomas na dinadalanginan ni Jesus. (Ju 17:1-3) O maaaring tinukoy niya si Jesus bilang "Diyos ko" sa pananalitang katulad ng ginamit noon ng kaniyang mga ninuno, na nakaulat sa Hebreong Kasulatan at pamilyar kay Tomas. Sa iba't ibang pagkakataon, kapag may mga indibiduwal na dinadalaw o kinakausap ng isang anghelikong mensahero ni Jehova, ang mga indibiduwal na iyon, o kung minsa'y ang manunulat ng Bibliya na nagtala ng ulat, ay tumutugon o tumutukoy sa anghelikong mensaherong iyon na para bang iyon mismo ang Diyos na Jehova. (Ihambing ang Gen 16:7-11, 13; 18:1-5, 22-33; 32:24-30; Huk 6:11-15; 13:20-22.) Ito ay sa dahilang ang anghelikong mensahero ay gumaganap bilang kinatawan ni Jehova at nagsasalita sa pangalan Niya, anupat marahil ay gumagamit ng unang panauhang isahang panghalip at nagsasabi pa nga, "Ako ang tunay na Diyos." (Gen 31:11-13; Huk 2:1-5) Kaya naman maaaring sa ganitong diwa tinukoy ni Tomas si Jesus bilang "Diyos ko," anupat kinikilala o ipinahahayag si Jesus bilang ang kinatawan at tagapagsalita ng tunay na Diyos. Anuman ang naging kalagayan, tiyak na hindi sinasalungat ng sinabi ni Tomas ang malinaw na pananalitang narinig niya mismo kay Jesus: "Ang Ama ay mas dakila kaysa sa akin."—Ju 14:28.

Ang Kaniyang Kapanganakan sa Lupa. Bago pa ipanganak si Jesus sa lupa, mayroon nang mga anghel na nagtungo sa planetang ito at nagpakita sa anyong tao, anupat lumilitaw na gumamit ng mga katawang laman na angkop sa pagkakataon, pagkatapos ay hinubad ang mga iyon nang magampanan na nila ang gayong mga atas. (Gen 19:1-3; Huk 6:20-22; 13:15-20) Kaya naman nanatili silang mga espiritung nilalang, anupat pansamantala lamang na gumamit ng pisikal na katawan. Gayunman, hindi ganito ang kaso noong pumarito sa lupa ang Anak ng Diyos upang maging ang taong si Jesus. Sinasabi ng Juan 1:14 na "ang Salita ay naging laman at tumahan sa gitna natin." Dahil dito, maaari niyang tawagin ang kaniyang sarili na "Anak ng tao." (Ju 1:51; 3:14, 15) Itinatawag-pansin ng ilan ang pananalitang "tumahan [sa literal, "nagtolda"] sa gitna natin" at sinasabi nila na ipinakikita nito na si Jesus ay hindi naging tunay na tao, kundi nagkatawang-tao lamang. Gayunman, ang apostol na si Pedro ay gumamit ng katulad na pananalita tungkol sa kaniyang sarili, at maliwanag na hindi nagkatawang-tao lamang si Pedro.—2Pe 1:13, 14.

Sinasabi ng kinasihang Rekord: "Ngunit ang kapanganakan ni Jesu-Kristo ay sa ganitong paraan. Noong panahon na ang kaniyang inang si Maria ay ipinangakong mapangasawa ni Jose, siya ay nasumpungang nagdadalang-tao sa pamamagitan ng banal na espiritu bago sila nagsama." (Mat 1:18) Bago nito, sinabihan ng anghelikong mensahero ni Jeho-

va ang birheng si Maria na ito'y *'maglilihi* sa bahay-bata nito' bilang resulta ng pagdating kay Maria ng banal na espiritu ng Diyos at ng paglilim sa kaniya ng Kaniyang kapangyarihan. (Luc 1:30, 31, 34, 35) Ang batang isinilang ay ang mismong *persona* pa rin na tumahan sa langit bilang ang Salita, pero aktuwal na anak din ni Maria at samakatuwid ay isang tunay na *inapo* ng mga ninuno ni Maria na sina Abraham, Isaac, Jacob, Juda, at Haring David at lehitimong *tagapagmana* ng mga pangakong binitiwan ng Diyos sa kanila. (Gen 22:15-18; 26:24; 28:10-14; 49:10; 2Sa 7:8, 11-16; Luc 3:23-34; tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO.) Dahil dito, malamang na ang batang isinilang ay kahawig ng kaniyang inang Judio sa ilang pisikal na katangian.

Si Maria ay inapo ng makasalanang si Adan, samakatuwid, siya rin ay di-sakdal at makasalanan. Kaya naman may mga nagtatanong kung paano maaaring maging sakdal at malaya sa kasalanan ang pisikal na katawan ni Jesus, na "panganay" ni Maria. (Luc 2:7) Bagaman marami nang natutuhan ang makabagong mga *geneticist* tungkol sa mga batas ng pagmamana at tungkol sa mga katangiang *dominant* at *recessive,* wala pa silang karanasan na alamin ang mga resulta ng pagsasanib ng kasakdalan at ng di-kasakdalan, gaya noong ipaglihi si Jesus. Anuman ang naging kalagayan, tiniyak ng pagkilos ng banal na espiritu ng Diyos noong pagkakataong iyon na magtatagumpay ang layunin ng Diyos. Gaya ng ipinaliwanag ng anghel na si Gabriel kay Maria, nililiman si Maria ng "kapangyarihan ng Kataas-taasan" anupat ang ipinanganak ay banal, Anak ng Diyos. Sa diwa, ang banal na espiritu ng Diyos ay naglagay ng isang pananggalang na harang upang walang di-kasakdalan o nakapipinsalang puwersa ang makasira, o makadungis, sa lumalaking binhi, mula sa paglilihi.—Luc 1:35.

Yamang ang banal na espiritu ng Diyos ang nagpaging-posible sa kapanganakang iyon, ang buhay ni Jesus bilang tao ay nagmula sa kaniyang makalangit na Ama, hindi sa kaninumang lalaki, tulad ng kaniyang ama-amahang si Jose. (Mat 2:13-15; Luc 3:23) Gaya ng sinasabi sa Hebreo 10:5, ang Diyos na Jehova ang 'naghanda ng katawan para sa kaniya,' at si Jesus, mula nang ipaglihi siya, ay tunay na "walang dungis, hiwalay sa mga makasalanan." —Heb 7:26; ihambing ang Ju 8:46; 1Pe 2:21, 22.

Samakatuwid, tiyak na ang Mesiyanikong hula sa Isaias 52:14, na bumabanggit ng "pagkasira kung tungkol sa kaniyang kaanyuan," ay kumakapit kay Jesus na Mesiyas tanging sa makasagisag na paraan. (Ihambing ang tal 7 sa kabanata ring iyon.) Bagaman sakdal ang kaniyang pisikal na anyo, naging nakapandidiri si Jesu-Kristo sa paningin ng mapagpaimbabaw na mga mananalansang dahil sa mensahe ng katotohanan at katuwiran na buong-tapang niyang ipinahayag, anupat sinabi nilang siya'y isang ahente ni Beelzebub, isang taong inaalihan ng demonyo, isang mapamusong na impostor. (Mat 12:24; 27:39-43; Ju 8:48; 15:17-25) Sa katulad na paraan, dahil sa mensaheng ipinahayag ng mga alagad ni Jesus, sila'y naging "mabangong amoy" ng buhay sa mga taong tumatanggap, ngunit isang amoy ng kamatayan naman sa mga tumatanggi sa kanilang mensahe.—2Co 2:14-16.

Panahon ng Kapanganakan, Haba ng Ministeryo. Maliwanag na si Jesus ay ipinanganak noong buwan ng Etanim (Setyembre-Oktubre) ng taóng 2 B.C.E., binautismuhan sa gayunding panahon noong 29 C.E., at namatay nang mga 3:00 n.h. noong Biyernes, ika-14 na araw ng tagsibol na buwan ng Nisan (Marso-Abril), 33 C.E. Ang saligan para sa mga petsang ito ay gaya ng sumusunod:

Isinilang si Jesus mga anim na buwan matapos ipanganak ang kaniyang kamag-anak na si Juan (na Tagapagbautismo), noong panahon ng pamamahala ng Romanong si Emperador Cesar Augusto (31 B.C.E.–14 C.E.) at ng pagkagobernador ni Quirinio sa Sirya (tingnan ang PAGPAPAREHISTRO, PAGREREHISTRO para sa posibleng mga petsa ng pamamahala ni Quirinio), at noong pagtatapos ng paghahari ni Herodes na Dakila sa Judea.—Mat 2:1, 13, 20-22; Luc 1:24-31, 36; 2:1, 2, 7.

Ang kaugnayan ng kaniyang kapanganakan sa kamatayan ni Herodes. Bagaman pinagtatalunan ang petsa ng kamatayan ni Herodes, may mga ebidensiya na naganap ito noong 1 B.C.E. (Tingnan ang HERODES Blg. 1 [Petsa ng Kaniyang Kamatayan]; KRONOLOHIYA [Mga eklipseng lunar].) May ilang pangyayari sa pagitan ng panahon ng kapanganakan ni Jesus at ng kamatayan ni Herodes. Kabilang sa mga ito ang pagtuli kay Jesus noong ikawalong araw (Luc 2:21); ang pagdadala sa kaniya sa templo sa Jerusalem 40 araw pagkapanganak sa kaniya (Luc 2:22, 23; Lev 12:1-4, 8); ang paglalakbay ng mga astrologo "mula sa mga silanganing bahagi" patungo sa Betlehem (nang panahong iyon ay wala na si Jesus sa sabsaban kundi nasa bahay na—Mat 2:1-11; ihambing ang Luc 2:7, 15, 16); ang pagtakas nina Jose at Maria patungong Ehipto kasama ang bata (Mat 2:13-15); na sinundan ng pagkatanto ni Herodes na hindi sinunod ng mga astrologo ang kaniyang mga tagubilin, at ang kasunod nito na pagpatay sa lahat ng batang lalaki sa Betlehem at sa mga distrito nito na hindi lalampas sa edad na dalawang taon (nagpapahiwatig na hindi na bagong-silang na sanggol si Jesus noon). (Mat 2:16-18) Kung ipinanganak si Jesus noong taglagas ng 2 B.C.E., may sapat na panahon upang maganap ang mga pangyayaring ito sa pagitan ng kaniyang

kapanganakan at ng kamatayan ni Herodes, na malamang ay noong 1 B.C.E. Gayunman, may iba pang dahilan na nagpapakitang ipinanganak si Jesus noong 2 B.C.E.

Ang kaugnayan nito sa ministeryo ni Juan. Ang karagdagang saligan para sa mga petsang ibinigay sa pasimula ng seksiyong ito ay matatagpuan sa Lucas 3:1-3, na nagpapakitang sinimulan ni Juan na Tagapagbautismo ang kaniyang pangangaral at pagbabautismo noong "ikalabinlimang taon ng paghahari ni Tiberio Cesar." Ang ika-15 taóng iyon ay mula noong huling kalahatian ng 28 C.E. hanggang noong Agosto o Setyembre ng 29 C.E. (Tingnan ang TIBERIO.) Noong panahon ng ministeryo ni Juan, si Jesus ay pumaroon sa kaniya at nagpabautismo. Pagkatapos nito, nang pasimulan naman ni Jesus ang kaniyang ministeryo, siya noon ay "mga tatlumpung taóng gulang." (Luc 3:21-23) Sa edad na 30, na edad ni David nang ito'y maging hari, si Jesus ay hindi na sakop ng kaniyang mga magulang na tao.—2Sa 5:4, 5; ihambing ang Luc 2:51.

Ayon sa Bilang 4:1-3, 22, 23, 29, 30, ang mga pumapasok sa paglilingkod sa santuwaryo sa ilalim ng tipang Kautusan ay "mula tatlumpung taóng gulang pataas." Makatuwirang isipin na si Juan na Tagapagbautismo, na isang Levita at anak ng isang saserdote, ay nagsimulang magministeryo sa gayunding edad, hindi sa templo, kundi sa pantanging atas na itinakda ni Jehova para sa kaniya. (Luc 1:1-17, 67, 76-79) Ang espesipikong pagbanggit (dalawang beses) sa agwat ng mga edad nina Juan at Jesus at ang pagkakatugma ng mga pagpapakita at mga mensahe ng anghel ni Jehova nang ipatalastas nito ang mga kapanganakan ng dalawang anak na lalaking ito (Luc 1) ay nagbibigay ng sapat na saligan upang maniwalang magkahawig ang talaorasan ng kanilang mga ministeryo, samakatuwid nga, na ang pasimula ng ministeryo ni Juan (bilang ang tagapagpauna ni Jesus) ay sinundan ng pasimula ng ministeryo ni Jesus pagkaraan ng mga anim na buwan.

Salig sa bagay na ito, ang kapanganakan ni Juan ay naganap 30 taon bago niya sinimulan ang kaniyang ministeryo noong ika-15 taon ni Tiberio, samakatuwid ay sa pagitan ng huling kalahatian ng 3 B.C.E. at ng Agosto o Setyembre ng 2 B.C.E., na sinundan naman ng kapanganakan ni Jesus pagkaraan ng mga anim na buwan.

Katibayan para sa tatlo-at-kalahating-taóng ministeryo. Sa pamamagitan ng natitirang katibayan batay sa kronolohiya, isang mas tiyak na konklusyon ang maaari nating mabuo. Ang katibayang ito ay may kinalaman sa haba ng ministeryo ni Jesus at sa panahon ng kaniyang kamatayan. Ipinakikita sa hula ng Daniel 9:24-27 (tinalakay nang lubusan sa artikulong PITUMPUNG SANLINGGO) na ang Mesiyas ay lilitaw sa pasimula ng ika-70 "sanlinggo" ng mga taon (Dan 9:25) at ang kaniyang sakripisyong kamatayan naman ay magaganap sa kalagitnaan o "sa kalahati" ng huling sanlinggo, sa gayon ay winawakasan ang bisa ng mga hain at mga handog na kaloob sa ilalim ng tipang Kautusan. (Dan 9:26, 27; ihambing ang Heb 9:9-14; 10:1-10.) Mangangahulugan ito na ang haba ng ministeryo ni Jesu-Kristo ay tatlo at kalahating taon (kalahati ng isang "sanlinggo" ng pitong taon).

Upang masabi na tumagal nang tatlo at kalahating taon ang ministeryo ni Jesus, anupat nagwakas sa kaniyang kamatayan sa panahon ng Paskuwa, dapat na may apat na Paskuwa sa loob ng yugtong iyon. Ang katibayan para sa apat na Paskuwang iyon ay matatagpuan sa Juan 2:13; 5:1; 6:4; at 13:1. Hindi espesipikong binabanggit sa Juan 5:1 ang Paskuwa, anupat tinukoy lamang doon ang isang "kapistahan ["ang kapistahan," ayon sa ilang sinaunang manuskrito] ng mga Judio." Gayunman, may mabuting dahilan upang ipalagay na tumutukoy ito sa Paskuwa sa halip na sa iba pang taunang kapistahan.

Mas maaga rito, sa Juan 4:35, binabanggit na sinabi ni Jesus na "mayroon pang apat na buwan bago dumating ang pag-aani." Ang kapanahunan ng pag-aani, partikular na ang pag-aani ng sebada, ay nagsisimula sa panahon ng Paskuwa (Nisan 14). Samakatuwid, sinabi ni Jesus ang pananalitang iyon apat na buwan bago ang panahong iyon o humigit-kumulang noong buwan ng Kislev (Nobyembre-Disyembre). Ang Kapistahan ng Pag-aalay, na pinasimulang ipagdiwang pagkaraan ng pagkatapon, ay ginaganap sa buwan ng Kislev ngunit hindi ito isa sa mga pangunahing kapistahan na dapat daluhan sa Jerusalem. (Exo 23:14-17; Lev 23:4-44) Ipinagdiriwang ito sa buong lupain sa maraming sinagoga, ayon sa tradisyong Judio. (Tingnan ang KAPISTAHAN NG PAG-AALAY.) Nang maglaon, sa Juan 10:22, espesipikong binabanggit na dumalo si Jesus sa gayong Kapistahan ng Pag-aalay sa Jerusalem; gayunman, lumilitaw na naroroon na siya sa kapaligirang iyon mula pa noong mas naunang Kapistahan ng mga Kubol, sa gayo'y hindi siya dumayo roon para lamang sa layuning iyon. Naiiba naman dito, malinaw na ipinahihiwatig sa Juan 5:1 na ang partikular na "kapistahan ng mga Judio" ang dahilan kung bakit lumisan si Jesus sa Galilea (Ju 4:54) at nagtungo sa Jerusalem.

Ang tanging iba pang kapistahan sa pagitan ng Kislev at ng panahon ng Paskuwa ay ang Purim, na idinaraos sa buwan ng Adar (Pebrero-Marso), mga isang buwan bago ang Paskuwa. Ngunit ang Kapistahan ng Purim, na pinasimulang idaos pagkaraan

ng pagkatapon, ay ipinagdiriwang din sa buong lupain sa mga tahanan at mga sinagoga. (Tingnan ang PURIM.) Kaya malamang na ang "kapistahan ng mga Judio" na tinukoy sa Juan 5:1 ay ang Paskuwa, anupat ang pagdalo noon ni Jesus sa Jerusalem ay kaayon ng kautusan ng Diyos sa Israel. Totoo na pagkatapos nito, iilang pangyayari lamang ang iniulat ni Juan bago niya muling binanggit ang Paskuwa (Ju 6:4), ngunit ipinakikita ng pagsusuri sa tsart ng Tampok na mga Pangyayari sa Buhay ni Jesus sa Lupa na talagang napakaikli ng pagtalakay ni Juan sa maagang bahagi ng ministeryo ni Jesus, anupat hindi iniulat ang maraming pangyayari na inilahad na ng tatlong iba pang ebanghelista. Sa katunayan, ang napakaraming gawain ni Jesus na itinala ng iba pang mga ebanghelista (sina Mateo, Marcos, at Lucas) ay sumusuporta sa konklusyon na talagang may isa pang taunang Paskuwa sa pagitan ng mga ulat sa Juan 2:13 at 6:4.

Ang panahon ng kaniyang kamatayan. Naganap ang kamatayan ni Jesu-Kristo sa panahon ng tagsibol, noong Araw ng Paskuwa, Nisan (o Abib) 14, ayon sa kalendaryong Judio. (Mat 26:2; Ju 13:1-3; Exo 12:1-6; 13:4) Nang taóng iyon, ang Paskuwa ay tumapat sa ikaanim na araw ng sanlinggo (tinutuos ng mga Judio bilang mula Huwebes paglubog ng araw hanggang Biyernes paglubog ng araw). Maliwanag itong makikita sa Juan 19:31, na nagsasabing ang sumunod na araw ay isang 'dakilang' sabbath. Ang araw pagkaraan ng Paskuwa ay laging isang sabbath, anumang araw iyon ng sanlinggo. (Lev 23:5-7) Ngunit kapag ang pantanging Sabbath na ito ay tumapat sa regular na Sabbath (ang ikapitong araw ng sanlinggo), iyon ay nagiging "dakila." Kaya ang kamatayan ni Jesus ay naganap noong Biyernes, Nisan 14, mga 3:00 n.h.—Luc 23:44-46.

Sumaryo ng katibayan. Bilang sumaryo, yamang si Jesus ay namatay sa tagsibol na buwan ng Nisan, ang kaniyang ministeryo, na nagsimula tatlo at kalahating taon bago nito ayon sa Daniel 9:24-27, ay tiyak na nagsimula sa panahon ng *taglagas,* humigit-kumulang noong buwan ng Etanim (Setyembre-Oktubre). Kung gayon, tiyak na ang ministeryo ni Juan (na pinasimulan noong ika-15 taon ni Tiberio) ay nagsimula noong *tagsibol* ng taóng 29 C.E. Samakatuwid, ang kapanganakan ni Juan ay papatak sa tagsibol ng taóng 2 B.C.E., ang kapanganakan naman ni Jesus ay pagkaraan ng mga anim na buwan noong taglagas ng 2 B.C.E., ang kaniyang ministeryo ay nagsimula pagkaraan ng mga 30 taon noong taglagas ng 29 C.E., at ang kaniyang kamatayan ay noong taóng 33 C.E. (Nisan 14 sa panahon ng tagsibol, gaya ng nabanggit na).

Walang saligan na ipinanganak siya sa panahon ng taglamig. Samakatuwid, ang popular na petsang Disyembre 25 ay walang saligan sa Kasulatan bilang araw ng kapanganakan ni Jesus. Gaya ng ipinakikita ng maraming reperensiyang akda, nagmula ito sa isang paganong kapistahan. May kinalaman sa pinagmulan ng pagdiriwang ng araw ng Disyembre 25, ang Jesuitang iskolar na si Urbanus Holzmeister ay sumulat:

"Sa ngayon ay karaniwan nang tinatanggap na ang okasyong ipinagdiriwang sa araw ng Disyembre 25 ay ang kapistahan na ipinagdiriwang noon ng mga pagano sa araw na iyon. May-katumpakang sinabi ni Petavius [Jesuitang iskolar na Pranses, 1583-1652] na ang Disyembre 25 ay ipinagdiriwang noon bilang 'ang kaarawan ng di-malupig na araw.'

"Ang mga nagpapatotoo sa kapistahang ito ay: (a) Ang *Calendar* ni Furius Dionysius Filocalus, binuo noong taóng 354 [C.E.], kung saan sinasabi: 'Disyembre 25, ang K(aarawan) ng di-malupig (na Araw).' (b) Ang kalendaryo ng astrologong si Antiochus (binuo noong mga 200 [C.E.]): 'Buwan ng Disyembre . . . 25 . . . Ang kaarawan ng Araw; humahaba ang liwanag ng araw.' (c) Si Cesar Julian [Julian na Apostata, emperador noong 361-363 C.E.] na nagrekomenda ng mga palaro na ipinagdiriwang sa pagtatapos ng taon bilang parangal sa araw, na tinatawag na 'ang di-malupig na araw.' "—*Chronologia vitae Christi* (Chronology of the Life of Christ), Pontificium Institutum Biblicum, Roma, 1933, p. 46.

Marahil ang pinakamaliwanag na katibayan na hindi tumpak ang petsang Disyembre 25 ay ang binanggit sa Kasulatan na may mga pastol sa parang na nag-aalaga ng kanilang mga kawan noong gabi ng kapanganakan ni Jesus. (Luc 2:8, 12) Pagsapit pa lamang ng taglagas na buwan ng Bul (Oktubre-Nobyembre) ay nagsisimula na ang tag-ulan (Deu 11:14), at isinisilong ang mga kawan kapag gumabi na. Ang sumunod na buwan, ang Kislev (na ikasiyam na buwan ng kalendaryong Judio, Nobyembre-Disyembre), ay isang buwan na maginaw at maulan (Jer 36:22; Ezr 10:9, 13), at ang Tebet naman (Disyembre-Enero) ang siyang pinakamalamig na buwan ng taon, anupat paminsan-minsan ay umuulan ng niyebe sa matataas na lugar. Samakatuwid, ang pagbabantay noon ng mga pastol sa parang sa gabi ay kaayon ng katibayan na ipinanganak si Jesus sa buwan ng Etanim noong maagang bahagi ng taglagas.—Tingnan ang BUL; KISLEV.

Bilang karagdagang ebidensiya na hindi ipinanganak si Jesus sa buwan ng Disyembre, malayong mangyari na pipiliin ng Romanong emperador ang gayong malamig at maulang buwan upang utusan ang kaniyang mga sakop na Judio (na mapaghimagsik) na maglakbay "bawat isa sa kaniyang sariling

lunsod" para magparehistro.—Luc 2:1-3; ihambing ang Mat 24:20; tingnan ang TEBET.

Ang Maagang Bahagi ng Kaniyang Buhay. Napakaikli ng ulat tungkol sa maagang bahagi ng buhay ni Jesus. Ipinanganak siya sa Betlehem ng Judea, ang tinubuang lunsod ni Haring David; nang maglaon, dinala siya sa Nazaret sa Galilea pagkabalik ng pamilya mula sa Ehipto—lahat ng ito ay katuparan ng hulang nagmula sa Diyos. (Mat 2:4-6, 14, 15, 19-23; Mik 5:2; Os 11:1; Isa 11:1; Jer 23:5) Si Jose na ama-amahan ni Jesus ay isang karpintero (Mat 13:55) at maliwanag na dukha. (Ihambing ang Luc 2:22-24 sa Lev 12:8.) Dahil dito, maliwanag na ginugol ni Jesus ang kaniyang pagkabata sa hamak na mga kalagayan, anupat noong unang araw ng buhay niya bilang tao ay sa isang kuwadra siya pinatulog. Ang Nazaret ay hindi prominente sa kasaysayan, bagaman malapit ito sa dalawang pangunahing ruta ng kalakalan. Maaaring minamaliit ito noon ng maraming Judio.—Ihambing ang Ju 1:46; tingnan ang MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 537, 539; NAZARET.

Walang nalalaman tungkol sa unang mga taon ng buhay ni Jesus maliban sa iniulat na "ang bata ay patuloy na lumalaki at lumalakas, na napupuspos ng karunungan, at ang lingap ng Diyos ay patuloy na sumakaniya." (Luc 2:40) Sa paglipas ng panahon, lumaki ang pamilya nang magkaanak sina Jose at Maria ng apat na anak na lalaki at ilang anak na babae. (Mat 13:54-56) Kaya ang "panganay" na anak ni Maria (Luc 2:7) ay hindi lumaki na solong anak. Tiyak na ito ang dahilan kung bakit nakapagsimulang maglakbay ang kaniyang mga magulang pauwi mula sa Jerusalem nang hindi kaagad namalayan na ang kanilang panganay na anak na si Jesus ay hindi kasama sa pangkat. Ang pangyayaring ito, nang dumalaw si Jesus (bilang isang 12-taóng-gulang) sa templo at makipagtalakayan sa mga gurong Judio na lubhang namangha sa kaniya, ang tanging insidente noong kaniyang kabataan na isinalaysay nang medyo detalyado. (LARAWAN, Tomo 2, p. 538) Ang tugon ni Jesus sa kaniyang nag-aalalang mga magulang, nang matagpuan nila siya roon, ay nagpapakita na alam niyang ipinanganak siya sa makahimalang paraan at na batid niya ang kaniyang hinaharap bilang Mesiyas. (Luc 2:41-52) Makatuwirang isipin na sinabi sa kaniya ng kaniyang ina at ama-amahan ang impormasyong ibinigay noong mga panahon ng pagdalaw ng anghel at gayundin yaong nabanggit sa mga hula nina Simeon at Ana, na binigkas noong una silang maglakbay patungong Jerusalem 40 araw pagkapanganak kay Jesus.—Mat 1:20-25; 2:13, 14, 19-21; Luc 1:26-38; 2:8-38.

Walang pahiwatig na si Jesus ay may makahimalang kapangyarihan noong kaniyang kabataan o na gumamit siya nito noong panahong iyon, gaya ng inaangkin ng kathang-isip na mga kuwento na nakaulat sa ilang akdang apokripal, tulad ng tinatawag na Ebanghelyo ni Tomas Tungkol sa Batang si Jesus. Ang "pasimula ng kaniyang mga tanda" ay naganap sa Cana nang gawin niyang alak ang tubig, na isinagawa noong panahon ng kaniyang ministeryo. (Ju 2:1-11) Gayundin, samantalang kapiling ng kaniyang pamilya sa Nazaret, maliwanag na hindi ipinagparangya ni Jesus ang kaniyang karunungan at kahigitan bilang taong sakdal. Bilang pahiwatig nito, kapansin-pansin na hindi nanampalataya sa kaniya ang kaniyang mga kapatid sa ina noong panahon ng kaniyang ministeryo bilang tao, kung paanong hindi rin naniwala sa kaniya ang karamihan ng mga taga-Nazaret.—Ju 7:1-5; Mar 6:1, 4-6.

Gayunman, maliwanag na kilalang-kilala si Jesus ng mga tao sa Nazaret (Mat 13:54-56; Luc 4:22); tiyak na napansin ang kaniyang mahuhusay na katangian at personalidad, kahit man lamang niyaong mga mapagpahalaga sa katuwiran at kabutihan. (Ihambing ang Mat 3:13, 14.) Regular siyang dumadalo sa mga serbisyo sa sinagoga tuwing Sabbath. Edukado siya, gaya ng ipinakikita ng kakayahan niyang maghanap at magbasa ng mga seksiyon mula sa Sagradong mga Akda, bagaman hindi siya nag-aral sa mga paaralang rabiniko ng "mataas na edukasyon."—Luc 4:16; Ju 7:14-16.

Maikli ang ulat tungkol sa unang mga taóng iyon sapagkat noon ay hindi pa pinapahiran ni Jehova si Jesus bilang "ang Kristo" (Mat 16:16) at hindi pa sinisimulang isagawa ni Jesus ang atas na ibinigay sa kaniya ng Diyos. Tulad ng kaniyang kapanganakan, ang kaniyang pagkabata at paglaki ay kinakailangan ngunit hindi siyang pinakamahahalagang yugto ng buhay niya. Gaya ng sinabi ni Jesus nang dakong huli sa Romanong si Gobernador Pilato: "Dahil dito ay ipinanganak ako, at dahil dito ay dumating ako sa sanlibutan, upang ako ay magpatotoo sa katotohanan."—Ju 18:37.

Ang Kaniyang Bautismo. Ang pagbubuhos ng banal na espiritu noong panahon ng bautismo ni Jesus ang nagsilbing palatandaan na siya'y aktuwal na naging Mesiyas, o Kristo, ang Pinahiran ng Diyos (maliwanag na noong ipatalastas ng mga anghel ang kaniyang kapanganakan, ginamit nila ang titulong ito tanging sa makahulang diwa; Luc 2:9-11, pansinin din ang tal 25, 26). Sa loob ng anim na buwan, 'inihanda ni Juan ang daan' para sa "paraan ng pagliligtas ng Diyos." (Luc 3:1-6) Si Jesus, na "mga tatlumpung taóng gulang" noon, ay binautismuhan sa kabila ng mga pagtutol ni Juan, na ibinulalas niya sapagkat hanggang noong panahong iyon ay mga nagsisising makasalanan lamang ang binabautismuhan niya. (Mat 3:1, 6, 13-17; Luc 3:21-23) Ngunit

hindi kailanman nagkasala si Jesus; samakatuwid, ipinakita ng kaniyang bautismo na iniharap niya ang kaniyang sarili upang gawin ang kalooban ng kaniyang Ama. (Ihambing ang Heb 10:5-9.) 'Pagkaahon ni Jesus mula sa tubig,' at habang nananalangin siya, "nakita niya ang langit na nahahawi," bumaba kay Jesus ang espiritu ng Diyos sa hugis ng katawang tulad ng isang kalapati, at narinig ang tinig ni Jehova mula sa langit, na nagsasabi: "Ikaw ang aking Anak, ang minamahal; ikaw ay aking sinang-ayunan."—Mat 3:16, 17; Mar 1:9-11; Luc 3:21, 22.

Tiyak na naging malinaw sa isip ni Jesus ang maraming bagay dahil sa espiritu ng Diyos na ibinuhos sa kaniya. Ipinakikita ng sariling mga pananalita niya nang dakong huli, lalo na ng kaniyang napakapersonal na panalangin sa kaniyang Ama noong gabi ng Paskuwa, 33 C.E., na naalaala ni Jesus ang kaniyang pag-iral bago siya naging tao at ang mga bagay na narinig niya sa kaniyang Ama at ang mga bagay na nakita niyang ginawa ng kaniyang Ama, gayundin ang kaluwalhatiang tinamasa niya mismo noon sa langit. (Ju 6:46; 7:28, 29; 8:26, 28, 38; 14:2; 17:5) Malamang na nabalik sa kaniyang alaala ang mga bagay na ito noong panahong siya'y bautismuhan at pahiran.

Sa pamamagitan ng pagpapahid kay Jesus ng banal na espiritu, siya'y hinirang at inatasan upang magsagawa ng kaniyang ministeryo ng pangangaral at pagtuturo (Luc 4:16-21) at upang maglingkod din bilang Propeta ng Diyos. (Gaw 3:22-26) Ngunit, higit pa riyan, sa pamamagitan nito ay hinirang at inatasan siya bilang ang ipinangakong Hari ni Jehova, ang tagapagmana ng trono ni David (Luc 1:32, 33, 69; Heb 1:8, 9) at ng isang walang-hanggang Kaharian. Kaya nang maglaon ay nasabi niya sa mga Pariseo: "Ang kaharian ng Diyos ay nasa gitna ninyo." (Luc 17:20, 21) Gayundin, pinahiran si Jesus upang gumanap bilang ang Mataas na Saserdote ng Diyos, hindi bilang isang inapo ni Aaron, kundi ayon sa wangis ng haring-saserdote na si Melquisedec. —Heb 5:1, 4-10; 7:11-17.

Si Jesus ay Anak ng Diyos mula pa noong panahong ipanganak siya, kung paanong ang sakdal na si Adan ay "anak ng Diyos." (Luc 3:38; 1:35) Ipinakilala ng anghel na si Gabriel si Jesus bilang Anak ng Diyos bago pa siya ipanganak. Kaya pagkatapos ng bautismo ni Jesus, nang marinig ang tinig ng kaniyang Ama na nagsasabi, "Ikaw ang aking Anak, ang minamahal; ikaw ay aking sinang-ayunan" (Mar 1:11), waring makatuwirang isipin na ang deklarasyong ito na kasabay ng pagpapahid ng espiritu ng Diyos ay higit pa kaysa pagkilala kung sino si Jesus. Ipinakikita ng katibayan na si Jesus noon ay inianak ng Diyos bilang kaniyang Anak, 'ipinanganak muli,' wika nga, na may pag-asang muling tumanggap ng buhay bilang isang espiritung Anak ng Diyos sa langit.—Ihambing ang Ju 3:3-6; 6:51; 10:17, 18; tingnan ang BAUTISMO; BUGTONG NA ANAK.

Ang Kaniyang Mahalagang Dako sa Layunin ng Diyos. Minabuti ng Diyos na Jehova na ang kaniyang panganay na Anak ang maging pangunahing tauhan sa katuparan ng lahat ng Kaniyang layunin (Ju 1:14-18; Col 1:18-20; 2:8, 9), ang sentro na pagtutuunan ng liwanag ng lahat ng hula at pagmumulan din ng liwanag ng mga iyon (1Pe 1:10-12; Apo 19:10; Ju 1:3-9), ang solusyon sa lahat ng suliraning ibinangon ng paghihimagsik ni Satanas (Heb 2:5-9, 14, 15; 1Ju 3:8), at ang pundasyong pagtatayuan ng Diyos ng lahat ng kaayusan sa hinaharap para sa walang-hanggang ikabubuti ng Kaniyang pansansinukob na pamilya sa langit at lupa. (Efe 1:8-10; 2:20; 1Pe 2:4-8) Kaya dahil sa mahalagang papel na ginagampanan niya sa layunin ng Diyos, masasabi ni Jesus nang may kawastuan at walang pagpapalabis: "Ako ang daan at ang katotohanan at ang buhay. Walang sinumang makaparoroon sa Ama kundi sa pamamagitan ko."—Ju 14:6.

Ang "sagradong lihim." Ang layunin ng Diyos ayon sa pagkakasiwalat nito sa katauhan ni Jesu-Kristo ay nanatiling isang "sagradong lihim [o, hiwaga] . . . na pinanatiling tahimik sa loob ng lubhang mahabang panahon." (Ro 16:25-27) Sa loob ng mahigit na 4,000 taon, mula noong paghihimagsik sa Eden, hinintay ng mga taong may pananampalataya ang katuparan ng pangako ng Diyos na isang "binhi" ang susugat sa ulo ng tulad-serpiyenteng Kalaban at sa gayo'y magdudulot ng kaginhawahan sa sangkatauhan. (Gen 3:15) Sa loob naman ng halos 2,000 taon, umasa sila sa tipan ni Jehova kay Abraham hinggil sa isang "binhi" na 'magmamay-ari sa pintuang-daan ng kaniyang mga kaaway' at sa pamamagitan niya ay pagpapalain ng lahat ng bansa sa lupa ang kanilang sarili.—Gen 22:15-18.

Sa wakas, nang "dumating na ang hustong hangganan ng panahon, isinugo ng Diyos ang kaniyang Anak" at sa pamamagitan niya ay isiniwalat ang kahulugan ng "sagradong lihim," anupat ibinigay ang ultimong sagot sa usaping ibinangon ng Kalaban ng Diyos (tingnan ang JEHOVA [Ang pinakamahalagang usapin ay isang usaping moral]), at inilaan ang paraan upang matubos ang masunuring sangkatauhan mula sa kasalanan at kamatayan sa pamamagitan ng haing pantubos ng kaniyang Anak. (Gal 4:4; 1Ti 3:16; Ju 14:30; 16:33; Mat 20:28) Sa gayon ay inalis ng Diyos na Jehova ang anumang pag-aalinlangan o kawalang-katiyakan sa isipan ng mga lingkod niya hinggil sa kaniyang mga layunin. Dahil dito, sinabi ng apostol na "gaano man karami ang

mga pangako ng Diyos, ang mga iyon ay naging Oo sa pamamagitan [ni Jesu-Kristo].”—2Co 1:19-22.

Hindi lamang pagtukoy sa pagkakakilanlan ng Anak ng Diyos ang kasangkot sa “sagradong lihim.” Sa halip, kasangkot din dito ang papel na iniatas sa kaniya sa kaayusan ng layunin ng Diyos na patiunang itinalaga, at ang pagsisiwalat at pagtupad sa layuning iyon sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. Ang layuning iyon, na napakatagal nang iniingatang lihim, ay “ukol sa isang pangangasiwa sa hustong hangganan ng mga takdang panahon, samakatuwid nga, upang muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa.”—Efe 1:9, 10.

Ang isa sa mga aspekto ng “sagradong lihim” na mahigpit na nakalakip kay Kristo Jesus ay ang pagpupuno niya sa isang bagong makalangit na pamahalaan; ang mga miyembro nito ay bubuuin ng mga tao (mga Judio at mga di-Judio) na kukunin mula sa populasyon ng lupa, at magiging sakop nito kapuwa ang langit at lupa. Kaya naman sa pangitain sa Daniel 7:13, 14, may isang “gaya ng anak ng tao” (isang titulo na malimit ikapit kay Kristo nang maglaon—Mat 12:40; 24:30; Luc 17:26; ihambing ang Apo 14:14) na humarap sa makalangit na mga korte ni Jehova at binigyan ng “pamamahala at dangal at kaharian, upang ang lahat ng mga bayan, mga liping pambansa at mga wika ay maglingkod sa kaniya.” Gayunman, ipinakikita ng pangitain ding iyon na ang “mga banal ng Kadaki-dakilaan” ay makikibahagi rin sa “anak ng tao” sa kaniyang Kaharian, pamamahala, at karingalan. (Dan 7:27) Noong naririto si Jesus sa lupa, pinili niya mula sa kaniyang mga alagad ang unang potensiyal na mga miyembro ng kaniyang pamahalaan ng Kaharian at, matapos silang ‘manatiling kasama niya sa kaniyang mga pagsubok,’ nakipagtipan siya sa kanila ukol sa isang Kaharian, anupat nanalangin sa kaniyang Ama na pabanalin sila (o gawin silang “mga banal”) at hiniling na “kung nasaan ako, sila rin ay makasama ko, upang makita ang aking kaluwalhatian na ibinigay mo sa akin.” (Luc 22:28, 29; Ju 17:5, 17, 24) Palibhasa’y may gayong pakikipagkaisa kay Kristo, ang kongregasyong Kristiyano ay may bahagi rin sa “sagradong lihim,” gaya ng ipinahayag ng kinasihang apostol nang maglaon.—Efe 3:1-11; 5:32; Col 1:26, 27; tingnan ang SAGRADONG LIHIM.

“Punong Ahente ng buhay.” Bilang kapahayagan ng di-sana-nararapat na kabaitan ng kaniyang Ama, ibinigay ni Kristo Jesus ang kaniyang sakdal na buhay-tao bilang hain. Dahil dito, naging posibleng makasama ni Kristo ang kaniyang piniling mga tagasunod sa kaniyang makalangit na paghahari at naging posible rin ang isang kaayusan para sa makalupang mga sakop ng kaniyang pamamahala sa Kaharian. (Mat 6:10; Ju 3:16; Efe 1:7; Heb 2:5; tingnan ang PANTUBOS.) Kaya naman siya ay naging “ang Punong Ahente [“Prinsipe,” *KJ; JB*] ng buhay” para sa buong sangkatauhan. (Gaw 3:15) Dito, ang terminong Griego na ginamit ay pangunahin nang nangangahulugang “punong lider,” anupat isang kaugnay na salita ang ikinapit kay Moises (Gaw 7:27, 35) bilang “tagapamahala” sa Israel.

Kaya nga, bilang “punong lider,” ipinakilala ni Jesu-Kristo ang isang bago at mahalagang elemento para sa pagtatamo ng walang-hanggang buhay sa diwa na siya’y naging tagapamagitan o tagapag-ugnay, ngunit nagsilbi rin siyang gayon sa diwang administratibo. Siya ang Mataas na Saserdote ng Diyos na lubusang makapaglilinis mula sa kasalanan at makapagpapalaya mula sa nakamamatay na mga epekto ng kasalanan (Heb 3:1, 2; 4:14; 7:23-25; 8:1-3); siya ang inatasang Hukom kung kanino ipinagkatiwala ang lahat ng paghatol, anupat buong-karunungan niyang ikakapit ang mga kapakinabangan ng kaniyang pantubos sa mga indibiduwal sa gitna ng sangkatauhan ayon sa pagiging marapat nilang mabuhay sa ilalim ng kaniyang paghahari (Ju 5:22-27; Gaw 10:42, 43); magaganap din ang pagkabuhay-muli ng mga patay sa pamamagitan niya. (Ju 5:28, 29; 6:39, 40) Dahil itinalaga ng Diyos na Jehova na gamitin ang kaniyang Anak sa gayong paraan, “walang kaligtasan sa kanino pa man, sapagkat walang ibang pangalan sa silong ng langit na ibinigay sa mga tao na siya nating dapat ikaligtas.”—Gaw 4:12; ihambing ang 1Ju 5:11-13.

Yamang ang aspektong ito ng awtoridad ni Jesus ay saklaw rin ng kaniyang “pangalan,” sa pamamagitan ng pangalang iyon, ang kaniyang mga alagad, bilang mga kinatawan ng Punong Ahente ng buhay, ay maaaring magpagaling ng mga taong may mga kapansanang bunga ng kanilang minanang kasalanan at magbangon pa nga ng mga patay.—Gaw 3:6, 15, 16; 4:7-11; 9:36-41; 20:7-12.

Ang buong kahulugan ng kaniyang “pangalan.” Makikita natin na bagaman gumanap ng mahalagang bahagi sa kaligtasan ng mga tao ang kamatayan ni Jesus sa pahirapang tulos, hindi lamang ang pagtanggap dito ang nasasangkot sa ‘pananampalataya sa pangalan ni Jesus.’ (Gaw 10:43) Matapos siyang buhaying-muli, sinabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad, “Ang lahat ng awtoridad ay ibinigay na sa akin sa langit at sa lupa,” sa gayo’y ipinakitang isang pansansinukob na pamahalaan ang pinamumunuan niya. (Mat 28:18) Nilinaw ng apostol na si Pablo na ang Ama ni Jesus ay “walang iniwang anumang bagay na hindi napasasakop sa kaniya [kay Jesus],” maliwanag na maliban sa “isa

na nagpasakop ng lahat ng bagay sa kaniya," samakatuwid nga, si Jehova, ang Soberanong Diyos. (1Co 15:27; Heb 1:1-14; 2:8) Dahil dito, ang "pangalan" ni Jesu-Kristo ay higit na magaling kaysa sa pangalan ng mga anghel ng Diyos, sapagkat ang kaniyang pangalan ay sumasaklaw o kumakatawan sa napakalawak na awtoridad bilang tagapagpatupad na iniatang ni Jehova sa kaniya. (Heb 1: 3, 4) Tanging yaong mga kusang-loob na kumikilala at yumuyukod sa "pangalan" na ito, anupat nagpapasakop sa awtoridad na kinakatawanan nito, ang magtatamo ng walang-hanggang buhay. (Gaw 4:12; Efe 1:19-23; Fil 2:9-11) Dapat silang umalinsunod, nang may kataimtiman at walang pagpapaimbabaw, sa mga pamantayang ipinakita ni Jesus at, taglay ang pananampalataya, dapat nilang sundin ang mga utos na ibinigay niya.—Mat 7:21-23; Ro 1:5; 1Ju 3:23.

Ano ang "pangalan" ni Jesus na dahil doon ay kapopootan ng lahat ng mga bansa ang mga Kristiyano?

Ang aspektong ito ng "pangalan" ni Jesus ay ipinakikita ng kaniyang makahulang babala na ang mga tagasunod niya ay magiging "mga tudlaan ng pagkapoot ng lahat ng mga bansa dahil sa aking pangalan." (Mat 24:9; gayundin ang Mat 10:22; Ju 15: 20, 21; Gaw 9:15, 16) Maliwanag na mangyayari ito hindi dahil ang kaniyang pangalan ay kumakatawan sa isang Manunubos, kundi dahil kumakatawan ito sa Tagapamahalang inatasan ng Diyos, ang Hari ng mga hari, na dapat yukuran ng lahat ng mga bansa bilang pagpapasakop kung ayaw nilang mapuksa. —Apo 19:11-16; ihambing ang Aw 2:7-12.

Gayundin naman, tiyak na nang sundin ng mga demonyo ang utos ni Jesus na lumabas sila sa mga taong inaalihan nila, ginawa nila iyon, hindi dahil si Jesus ang ihahaing Kordero ng Diyos, kundi dahil sa awtoridad na kinakatawanan ng kaniyang pangalan bilang ang pinahirang kinatawan ng Kaharian, ang isa na may awtoridad na tumawag, hindi lamang ng isang hukbo, kundi ng isang dosenang hukbo ng mga anghel, anupat may kakayahang magpalayas ng sinumang demonyo na maaaring magmatigas at tumangging umalis. (Mar 5:1-13; 9:25-29; Mat 12: 28, 29; 26:53; ihambing ang Dan 10:5, 6, 12, 13.) Ang tapat na mga apostol ni Jesus ay binigyan ng awtorisasyong gamitin ang kaniyang pangalan sa pagpapalayas ng mga demonyo, kapuwa bago at pagkatapos ng kamatayan niya. (Luc 9:1; 10:17; Gaw 16:16-18) Ngunit nang tangkaing gamitin ng mga anak ng Judiong saserdote na si Esceva ang pangalan ni Jesus sa ganitong paraan, kinuwestiyon ng balakyot na espiritu ang karapatan nilang manawagan sa awtoridad na kinakatawanan ng pangalan at pinangyari nito na daluhungin at bugbugin sila ng taong inaalihan nito.—Gaw 19:13-17.

Noon, kapag binabanggit ng mga tagasunod ni Jesus ang kaniyang "pangalan," kalimita'y ginagamit nila ang pananalitang "Panginoong Jesus" o "ating Panginoong Jesu-Kristo." (Gaw 8:16; 15:26; 19:5, 13, 17; 1Co 1:2, 10; Efe 5:20; Col 3:17) Kinilala nila siya bilang kanilang Panginoon hindi lamang dahil siya ang inatasan ng Diyos upang maging kanilang Manunubos at May-ari sa bisa ng kaniyang haing pantubos (1Co 6:20; 7:22, 23; 1Pe 1:18, 19; Jud 4) kundi dahil din sa kaniyang makaharing posisyon at awtoridad. Kaayon ng lubos na makahari at makasaserdoteng awtoridad na kinakatawanan ng pangalan ni Jesus, ang kaniyang mga tagasunod ay nangaral (Gaw 5:29-32, 40-42), nagbautismo ng mga alagad (Mat 28:18-20; Gaw 2:38; ihambing ang 1Co 1:13-15), nagtiwalag ng mga taong imoral (1Co 5:4, 5), at nagpayo at nagtagubilin sa mga kongregasyong Kristiyano na pinapastulan nila (1Co 1:10; 2Te 3:6). Samakatuwid, yaong mga sinang-ayunan ni Jesus ukol sa buhay ay hindi kailanman maaaring manampalataya, o mag-ukol ng katapatan, sa ibang "pangalan" na diumano'y kumakatawan sa awtoridad ng Diyos na mamahala kundi dapat silang magpakita ng di-masisirang pagkamatapat sa "pangalan" ng inatasan-ng-Diyos na Haring ito, ang Panginoong Jesu-Kristo.—Mat 12:18, 21; Apo 2:13; 3:8; tingnan ang PAGLAPIT SA DIYOS.

'Nagpatotoo sa Katotohanan.' Nang itanong ni Pilato, "Kung gayon nga, ikaw ba ay isang hari?", tumugon si Jesus: "Ikaw mismo ang nagsasabing ako ay isang hari. Dahil dito ay ipinanganak ako, at dahil dito ay dumating ako sa sanlibutan, upang ako ay magpatotoo sa katotohanan. Bawat isa na nasa panig ng katotohanan ay nakikinig sa aking tinig." (Ju 18:37; tingnan ang USAPIN SA BATAS [Paglilitis kay Jesus].) Gaya ng ipinakikita ng Kasulatan, ang katotohanan na kaniyang pinatotohanan ay hindi lamang ang katotohanan sa pangkalahatan. Iyon ay ang pinakamahalagang katotohanan hinggil sa mga layunin ng Diyos noon at ngayon, katotohanang nakabatay sa kalooban ng Diyos bilang Soberano at sa Kaniyang kakayahang tuparin ang kaloobang iyon. Sa pamamagitan ng kaniyang ministeryo, isiniwalat ni Jesus na ang katotohanang iyon, na nakapaloob sa "sagradong lihim," ay ang Kaharian ng Diyos sa ilalim ni Jesu-Kristo, ang "anak ni David," na naglilingkod bilang Haring-Saserdote sa trono. Ito rin ang diwa ng mensaheng ipinatalastas ng mga anghel bago siya isilang at noong panahong isilang siya sa Betlehem ng Judea, ang lunsod ni David.—Luc 1:32, 33; 2:10-14; 3:31.

Upang magampanan ni Jesus ang kaniyang ministeryo ng pagpapatotoo sa katotohanan, higit pa sa pagsasalita, pangangaral, at pagtuturo ang dapat niyang gawin. Bukod sa paghuhubad ng kaniyang makalangit na kaluwalhatian upang maipanganak siya bilang tao, kinailangan niyang tuparin ang lahat ng bagay na inihula tungkol sa kaniya, kabilang na rito ang mga anino, o mga parisan, na nasa tipang Kautusan. (Col 2:16, 17; Heb 10:1) Upang maitaguyod ang katotohanan ng makahulang salita at mga pangako ng kaniyang Ama, kinailangang mamuhay si Jesus sa paraang magiging katunayan ang katotohanang iyon, anupat tinutupad iyon sa pamamagitan ng kaniyang mga sinabi at mga ginawa, sa paraan ng pamumuhay niya, at sa paraan ng kaniyang kamatayan. Sa gayon, kinailangan siyang *maging* ang katotohanan, sa diwa, ang pinakalarawan ng katotohanan, gaya ng sinabi niya mismo.—Ju 14:6.

Dahil dito, maisusulat ng apostol na si Juan na si Jesus ay 'puspos ng di-sana-nararapat na kabaitan at katotohanan' at na, bagaman "ang Kautusan ay ibinigay sa pamamagitan ni Moises, ang di-sana-nararapat na kabaitan at ang katotohanan ay dumating sa pamamagitan ni Jesu-Kristo." (Ju 1:14, 17) Sa pamamagitan ng kapanganakan niya bilang tao, ng paghaharap niya ng kaniyang sarili sa Diyos noong magpabautismo siya sa tubig, ng kaniyang tatlo at kalahating taon ng pangmadlang paglilingkod alang-alang sa Kaharian ng Diyos, ng kaniyang kamatayan taglay ang katapatan sa Diyos, ng kaniyang pagkabuhay-muli sa langit—sa pamamagitan ng lahat ng makasaysayang pangyayaring ito—ang katotohanan ng Diyos ay "dumating," o natupad. (Ihambing ang Ju 1:18; Col 2:17.) Kaya naman ang buong landasin ni Jesu-Kristo ay isang 'pagpapatotoo sa katotohanan,' sa mga bagay na pinanumpaan ng Diyos. Dahil dito, si Jesus ay hindi *aninong* Mesiyas o Kristo. Siya ang *tunay* na Mesiyas na ipinangako. Hindi siya *aninong* Haring-Saserdote. Sa diwa at sa katotohanan, siya ang tunay na Haring-Saserdote na patiunang inilarawan.—Ro 15:8-12; ihambing ang Aw 18:49; 117:1; Deu 32:43; Isa 11:10.

Ang katotohanang ito ang katotohanang 'magpapalaya sa mga tao' kung ipakikita nilang sila'y "nasa panig ng katotohanan" sa pamamagitan ng pagtanggap sa papel ni Jesus sa layunin ng Diyos. (Ju 8:32-36; 18:37) Ang pagwawalang-bahala sa layunin ng Diyos may kinalaman sa kaniyang Anak, ang pagtatatag ng pag-asa sa ibang pundasyon, ang paggawa ng mga pasiya hinggil sa landasin ng buhay ng isa batay sa ibang saligan ay katumbas ng paniniwala sa kasinungalingan, ng pagpapalinlang, ng pagsunod sa pag-akay ng ama ng mga kasinungalingan, ang Kalaban ng Diyos. (Mat 7:24-27; Ju 8:42-47) Mangangahulugan ito ng 'pagkamatay ng isa sa kaniyang mga kasalanan.' (Ju 8:23, 24) Dahil dito, hindi nangimi si Jesus na ipahayag ang kaniyang dako sa layunin ng Diyos.

Totoo, tinagubilinan niya ang kaniyang mga alagad, nang buong-higpit pa nga, na huwag ipagsabi sa madla na siya ang Mesiyas (Mat 16:20; Mar 8:29, 30) at bihira niyang tukuyin nang tuwiran ang kaniyang sarili bilang ang Kristo malibang sila-sila lamang ang magkakasama. (Mar 9:33, 38, 41; Luc 9:20, 21; Ju 17:3) Ngunit buong-tapang at madalas niyang itinawag-pansin ang katibayan sa mga hula at sa kaniyang mga gawa na nagpapatunay na siya ang Kristo. (Mat 22:41-46; Ju 5:31-39, 45-47; 7:25-31) Nang makipag-usap siya sa isang babaing Samaritana sa tabi ng balon, si Jesus, na noo'y "pagod dahil sa paglalakbay," ay nagpakilala sa kaniya bilang Mesiyas, marahil ay upang pukawin ang pagkamausisa ng taong-bayan at paparoonin sila sa kaniya mula sa bayan, na siya namang naging resulta. (Ju 4:6, 25-30) Walang kabuluhan ang basta pag-aangkin sa pagiging Mesiyas kung wala itong kalakip na katibayan, at nang dakong huli, yaong mga nakakita at nakarinig ay kinailangang manampalataya kung tinatanggap nila ang konklusyon na buong-linaw na itinuturo ng katibayang iyon.—Luc 22:66-71; Ju 4:39-42; 10:24-27; 12:34-36.

Sinubok at Pinasakdal. Napakalaking pagtitiwala ang ipinakita ng Diyos na Jehova sa kaniyang Anak nang bigyan niya ito ng atas na pumarito sa lupa at maglingkod bilang ang ipinangakong Mesiyas. Ang layunin ng Diyos na magkaroon ng isang "binhi" (Gen 3:15), ang Mesiyas, na maglilingkod bilang ang ihahaing Kordero ng Diyos, ay patiuna Niyang inalam "bago pa ang pagkakatatag ng sanlibutan" (1Pe 1:19, 20), isang pananalitang tinatalakay sa ilalim ng pamagat na PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA (Patiunang pagtatalaga sa Mesiyas). Gayunman, hindi sinasabi sa rekord ng Bibliya kung kailan aktuwal na itinalaga o sinabihan ang espesipikong indibiduwal na piniling gumanap sa papel na ito, kung iyon ay noong panahon ng paghihimagsik sa Eden o pagkaraan pa ng ilang panahon. Dahil sa mga kahilingan, partikular na ng haing pantubos, hindi maaaring gamitin ang isang taong di-sakdal, ngunit maaaring gumamit ng isang sakdal na espiritung anak. Mula sa lahat ng kaniyang milyun-milyong espiritung anak, pumili si Jehova ng isa na gaganap sa atas na iyon: ang kaniyang Panganay, ang Salita.—Ihambing ang Heb 1:5, 6.

Malugod na tinanggap ng Anak ng Diyos ang atas na iyon. Ipinakikita ito ng Filipos 2:5-8; "hinubad niya [sa] kaniyang sarili" ang kaniyang makalangit

na kaluwalhatian at pagkaespiritu at "nag-anyong alipin" nang ang buhay niya ay ilipat sa makalupa at materyal na kapaligiran ng mga tao. Napakabigat na pananagutan ang kalakip ng atas na ibinigay sa kaniya; napakalaki ng nasasangkot dito. Sa pamamagitan ng pananatiling tapat, mapabubulaanan niya ang paratang ni Satanas, na nakaulat sa kaso ni Job, na diumano, sa ilalim ng kakapusan, pagdurusa, at pagsubok, ang Diyos ay itatakwil ng Kaniyang mga lingkod. (Job 1:6-12; 2:2-6) Sa lahat ng nilalang ng Diyos, si Jesus, bilang ang panganay na Anak, ang makapagbibigay ng pinakamatibay na kasagutan sa paratang na iyon at ng pinakamahusay na ebidensiya para sa panig ng kaniyang Ama sa mas malaking usapin hinggil sa pagiging marapat ng pansansinukob na soberanya ni Jehova. Sa gayon ay patutunayan niyang siya ang "Amen . . . , ang saksing tapat at totoo." (Apo 3:14) Kung mabibigo siya, iyon ang pinakamalaking kadustaan na maidudulot ninuman sa pangalan ng kaniyang Ama.

Sabihin pa, sa pagpili sa kaniyang bugtong na Anak, hindi 'ipinatong ni Jehova nang madalian ang kaniyang mga kamay sa kaniya,' anupat nanganib na Siya'y maging 'kabahagi sa anumang kasalanan na posibleng maganap,' sapagkat si Jesus ay hindi naman isang baguhan na malamang na 'magmalaki at mahulog sa hatol na ipinataw sa Diyablo.' (Ihambing ang 1Ti 5:22; 3:6.) 'Lubos na kilala' ni Jehova ang kaniyang Anak dahil sa kaniyang matalik na pakikipagsamahan dito sa nakalipas na di-mabilang na mga panahon (Mat 11:27; ihambing ang Gen 22:12; Ne 9:7, 8) at sa gayo'y maaatasan niya ito na tuparin ang di-nagmimintis na mga hula ng Kaniyang Salita. (Isa 46:10, 11) Kaya naman hindi awtomatikong ginarantiyahan ng Diyos na "tiyak na magtatagumpay" ang kaniyang Anak sa pamamagitan lamang ng paglalagay niya rito sa papel ng inihulang Mesiyas (Isa 55:11), gaya ng iginigiit ng teoriya ng pagtatadhana.

Bagaman ang Anak ay hindi pa kailanman sumailalim sa pagsubok na gaya niyaong nasa harap niya noon, bago pa nito ay naipakita na niya ang kaniyang katapatan at debosyon. Nagkaroon na siya ng malaking pananagutan bilang Tagapagsalita ng Diyos, ang Salita. Gayunma'y hindi niya kailanman ginamit sa maling paraan ang kaniyang posisyon at awtoridad, gaya ng ginawa ng makalupang tagapagsalita ng Diyos na si Moises noong isang pagkakataon. (Bil 20:9-13; Deu 32:48-51; Jud 9) Yamang siya ang Isa na sa pamamagitan niya ay ginawa ang lahat ng bagay, ang Anak ay isang diyos, "ang bugtong na diyos" (Ju 1:18), anupat hawak niya ang isang posisyong maluwalhati at nakatataas kung ihahambing sa lahat ng iba pang espiritung anak ng Diyos. Ngunit hindi siya naging palalo. (Ihambing ang Eze 28:14-17.) Kaya hindi masasabi na hindi pa napatutunayan ng Anak ang kaniyang pagkamatapat, kapakumbabaan, at debosyon.

Bilang paglalarawan, isaalang-alang ang pagsubok sa unang taong anak ng Diyos, si Adan. Ang pagsubok na iyon ay walang kalakip na pagbabata ng pag-uusig o pagdurusa, kundi humihiling lamang ng patuloy na paggalang at pagsunod sa kalooban ng Diyos may kinalaman sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama. (Gen 2:16, 17; tingnan ang PUNUNGKAHOY.) Ang paghihimagsik at pagtukso ni Satanas ay hindi bahagi ng pagsubok na orihinal na ibinigay ng Diyos kundi dumating bilang isang karagdagang bahagi, anupat hindi iyon nagmula sa Diyos. Ang pagsubok din, nang ibigay ito, ay hindi nagsangkot ng anumang pagtukso mula sa tao, na naranasan ni Adan dahil sa pagkakasala ni Eva. (Gen 3:6, 12) Dahil dito, ang pagsubok kay Adan ay maaaring isagawa nang walang panlabas na pagtukso o impluwensiya na gumawa ng masama, anupat lubusan itong nakasalalay sa puso ni Adan—sa kaniyang pag-ibig sa Diyos at pagiging di-makasarili. (Kaw 4:23) Kung mapatutunayan siyang tapat, magkakapribilehiyo sana si Adan na kumuha ng bunga mula sa "punungkahoy ng buhay at kumain at mabuhay hanggang sa panahong walang takda" bilang isang subók at sinang-ayunang taong anak ng Diyos (Gen 3:22), anupat sa lahat ng ito ay hindi siya kailangang sumailalim sa masamang impluwensiya at tukso, pag-uusig, o pagdurusa.

Mapapansin din na nang iwan ng espiritung anak na naging si Satanas ang paglilingkod sa Diyos, hindi niya ginawa iyon dahil may umusig sa kaniya o tumukso sa kaniya na gumawa ng mali. Tiyak na hindi iyon gagawin ng Diyos, sapagkat 'hindi Niya sinusubok ang sinuman sa pamamagitan ng masasamang bagay.' Gayunman, hindi nanatiling tapat ang espiritung anak na iyon, hinayaan niyang 'hilahin at akitin siya ng sarili niyang pagnanasa,' at nagkasala siya, anupat naging isang rebelde. (San 1:13-15) Hindi siya nakapasa sa pagsubok may kaugnayan sa pag-ibig.

Gayunman, dahil sa usaping ibinangon ng Kalaban ng Diyos, ang Anak, bilang ang ipinangakong Mesiyas at panghinaharap na Hari ng Kaharian ng Diyos, ay kinailangang dumaan sa isang pagsubok sa katapatan sa ilalim ng bagong mga kalagayan. Kailangan din ang pagsubok na ito at ang mga pagdurusang kaakibat nito upang siya'y "mapasakdal" para sa posisyon niya bilang Mataas na Saserdote ng Diyos sa sangkatauhan. (Heb 5:9, 10) Upang matugunan ang mga kahilingan para sa lubusang pagtatalaga sa kaniya bilang ang Punong Ahente ng kaligtasan, ang Anak ng Diyos ay 'kinailangang

maging tulad ng kaniyang "mga kapatid" [yaong naging mga pinahirang tagasunod niya] sa lahat ng bagay, upang siya ay maging isang mataas na saserdote na maawain at tapat.' Dapat siyang magbata ng mga paghihirap at pagdurusa, upang 'magawa niyang saklolohan yaong mga nalalagay sa pagsubok,' makiramay sa kanilang mga kahinaan bilang isa na "sinubok sa lahat ng bagay tulad natin, ngunit walang kasalanan." Bagaman sakdal at walang kasalanan, magagawa pa rin niyang "makitungo nang mahinahon sa mga walang-alam at sa mga nagkakamali." Tanging sa pamamagitan ng gayong Mataas na Saserdote maaaring "lumapit [ang mga taong di-sakdal] nang may kalayaan sa pagsasalita sa trono ng di-sana-nararapat na kabaitan, upang makapagtamo [sila] ng awa at makasumpong ng di-sana-nararapat na kabaitan bilang tulong sa tamang panahon."—Heb 2:10-18; 4:15–5:2; ihambing ang Luc 9:22.

May kalayaan pa ring magpasiya. Si Jesus mismo ang nagsabi na ang lahat ng hula may kinalaman sa Mesiyas ay tiyak na magkakatotoo, anupat "kailangang matupad." (Luc 24:44-47; Mat 16:21; ihambing ang Mat 5:17.) Gayunman, tiyak na hindi nito inalis sa Anak ng Diyos ang bigat ng pananagutan, ni ang kaniyang kalayaang pumili—na maging tapat o di-tapat. Hindi lamang kay Jehova, na Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, nakasalalay ang bagay na ito. Dapat ding gawin ng kaniyang Anak ang bahagi nito upang magkatotoo ang mga hula. Tiniyak ng Diyos na matutupad ang mga hula sa pamamagitan ng matalinong pagpili niya sa "Anak ng kaniyang pag-ibig" upang gumanap sa atas na iyon. (Col 1:13) Malinaw na nanatili pa rin sa kaniyang Anak ang malayang kalooban nito at na ginamit niya iyon samantalang naririto siya sa lupa bilang tao. Binanggit ni Jesus na mayroon siyang sariling kalooban, subalit ipinakita niyang kusang-loob siyang nagpapasakop sa kalooban ng kaniyang Ama (Mat 16:21-23; Ju 4:34; 5:30; 6:38) at sinikap niyang tuparin ang kaniyang atas gaya ng nakasaad sa Salita ng kaniyang Ama. (Mat 3:15; 5:17, 18; 13:10-17, 34, 35; 26:52-54; Mar 1:14, 15; Luc 4:21) Sabihin pa, hindi kontrolado ni Jesus ang katuparan ng ibang mga hula, anupat naganap pa nga ang ilan pagkamatay niya. (Mat 12:40; 26:55, 56; Ju 18:31, 32; 19:23, 24, 36, 37) Kapansin-pansin na ipinakikita ng ulat ng pangyayari noong gabi bago mamatay si Jesus ang kaniyang masidhing pagsisikap na ipasakop ang kalooban niya sa nakatataas na kalooban ng Isa na mas marunong kaysa sa kaniya, ang kaniyang Ama. (Mat 26:36-44; Luc 22:42-44) Isinisiwalat din nito na, bagaman sakdal siya, lubusan niyang kinilala na bilang isang tao, kailangang siya'y umasa sa kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova, ukol sa kalakasan sa panahon ng kagipitan.—Ju 12:23, 27, 28; Heb 5:7.

Samakatuwid, maraming dapat bulay-bulayin si Jesus, at marami ring dahilan upang patibayin niya ang kaniyang sarili, noong panahon ng 40 araw na ginugol niya sa pag-aayuno (gaya ng ginawa ni Moises) sa ilang matapos siyang bautismuhan at pahiran. (Exo 34:28; Luc 4:1, 2) Doon ay tuwiran niyang nakaharap ang tulad-serpiyenteng Kalaban ng kaniyang Ama. Sa pamamagitan ng mga taktikang kahawig ng ginamit nito sa Eden, sinikap ni Satanas na Diyablo na udyukan si Jesus na maging makasarili, dakilain ang kaniyang sarili, at itakwil ang posisyon ng kaniyang Ama bilang Soberano. Di-tulad ni Adan, si Jesus ("ang huling Adan") ay nag-ingat ng katapatan at, sa pamamagitan ng palaging pagsipi sa ipinahayag na kalooban ng kaniyang Ama, napaalis niya si Satanas, "hanggang sa iba pang kumbinyenteng panahon."—Luc 4:1-13; 1Co 15:45.

Ang Kaniyang mga Gawa at Personal na mga Katangian. Dahil "ang di-sana-nararapat na kabaitan at ang katotohanan" ay darating sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, kinailangan niyang makihalubilo sa mga tao upang marinig nila siya at makita nila ang kaniyang mga gawa at mga katangian. Sa gayon ay maaari nila siyang makilala bilang ang Mesiyas at makapananampalataya sila sa kaniyang hain kapag namatay siya para sa kanila bilang "ang Kordero ng Diyos." (Ju 1:17, 29) Personal siyang dumalaw sa maraming lugar sa Palestina, anupat naglakad nang daan-daang milya. Nakipag-usap siya sa mga tao sa mga baybayin ng lawa at mga dalisdis ng burol, gayundin sa mga lunsod at mga nayon, mga sinagoga at templo, mga pamilihan, mga lansangan at mga bahay (Mat 5:1, 2; 26:55; Mar 6:53-56; Luc 4:16; 5:1-3; 13:22, 26; 19:5, 6), anupat nagsalita sa malalaking pulutong at sa mga indibiduwal, lalaki't babae, matanda't bata, mayaman at dukha. —Mar 3:7, 8; 4:1; Ju 3:1-3; Mat 14:21; 19:21, 22; 11:4, 5.

Inihaharap ng kalakip na tsart ang isang paraan kung paano maaaring pag-ugnay-ugnayin sa kronolohikal na paraan ang apat na ulat ng buhay ni Jesus sa lupa. Ipinakikita rin ito ng iba't ibang "kampanya" o paglalakbay na isinagawa niya noong panahon ng kaniyang tatlo-at-kalahating-taóng ministeryo.

Nagpakita si Jesus ng halimbawa para sa kaniyang mga alagad sa pamamagitan ng pagiging masikap, anupat bumabangon nang maaga at naglilingkod hanggang sa gumabi. (Luc 21:37, 38; Mar 11:20; 1:32-34; Ju 3:2; 5:17) Di-miminsan na magdamag siyang nanalangin, gaya ng ginawa niya noong gabi bago niya bigkasin ang Sermon sa Bundok. (Mat 14:23-25; Luc 6:12–7:10) Nang isa pang

TAMPOK NA MGA PANGYAYARI SA BUHAY NI JESUS SA LUPA

Ang Apat na Ebanghelyo Ayon sa Kronolohikal na Pagkakasunud-sunod

Panahon	Lugar	Pangyayari	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
		Bago ang Ministeryo ni Jesus				
3 B.C.E.	Jerusalem, templo	Kapanganakan ni Juan na Tagapagbautismo inihula kay Zacarias			1:5-25	
mga 2 B.C.E.	Nazaret; Judea	Kapanganakan ni Jesus inihula kay Maria, na dumalaw kay Elisabet			1:26-56	
2 B.C.E.	Maburol na lupain ng Judea	Ipinanganak si Juan na Tagapagbautismo; namuhay sa disyerto nang maglaon			1:57-80	
2 B.C.E., mga Okt. 1	Betlehem	Ipinanganak si Jesus (ang Salita, na sa pamamagitan niya ay umiral ang lahat ng iba pang bagay), inapo ni Abraham at ni David	1:1-25		2:1-7	1:1-5, 9-14
	Malapit sa Betlehem	Ipinahayag ng anghel ang mabuting balita; dinalaw ng mga pastol ang sanggol			2:8-20	
	Betlehem; Jerusalem	Tinuli si Jesus (ika-8 araw), dinala sa templo (pagkaraan ng ika-40 araw)			2:21-38	
1 B.C.E. o 1 C.E.	Jerusalem; Betlehem; Nazaret	Mga astrologo; pagtakas patungong Ehipto; mga sanggol pinatay; pagbabalik ni Jesus	2:1-23		2:39, 40	
12 C.E.	Jerusalem	Ang 12-taóng-gulang na si Jesus noong Paskuwa; umuwi			2:41-52	
29, tagsibol	Ilang, Jordan	Ministeryo ni Juan na Tagapagbautismo	3:1-12	1:1-8	3:1-18	1:6-8, 15-28
		Ang Pasimula ng Ministeryo ni Jesus				
29, taglagas	Ilog Jordan	Binautismuhan at pinahiran si Jesus, ipinanganak bilang tao sa linya ni David ngunit ipinahayag na Anak ng Diyos	3:13-17	1:9-11	3:21-38	1:32-34
	Ilang ng Juda	Nag-ayuno si Jesus; tinukso	4:1-11	1:12, 13	4:1-13	
	Betania sa ibayo ng Jordan	Nagpatotoo si Juan na Tagapagbautismo tungkol kay Jesus				1:15, 29-34
	Mataas na Libis ng Jordan	Unang mga alagad ni Jesus				1:35-51
	Cana ng Galilea; Capernaum	Unang himala ni Jesus; dumalaw siya sa Capernaum				2:1-12
30, Paskuwa	Jerusalem	Pagdiriwang ng Paskuwa; mga negosyante pinalayas niya sa templo				2:13-25
	Jerusalem	Nakipag-usap si Jesus kay Nicodemo				3:1-21
	Judea; Enon	Nagbautismo mga alagad ni Jesus; Juan magiging kaunti				3:22-36
	Tiberias	Ibinilanggo si Juan; nagpunta si Jesus sa Galilea	4:12; 14:3-5	1:14; 6:17-20	3:19, 20; 4:14	4:1-3
	Sicar, sa Samaria	Habang patungong Galilea, nagturo si Jesus sa mga Samaritano				4:4-43
		Ang Dakilang Ministeryo ni Jesus sa Galilea				
	Galilea	Sinimulan niyang ipatalastas, “Ang kaharian ng langit ay malapit na”	4:17	1:14, 15	4:14, 15	4:44, 45
	Cana; Nazaret; Capernaum	Nagpagaling ng bata; binasa ang atas niya; itinakwil; lumipat sa Capernaum	4:13-16		4:16-31	4:46-54
	Dagat ng Galilea, malapit sa Capernaum	Tinawag sina Simon at Andres, Santiago at Juan	4:18-22	1:16-20	5:1-11	
	Capernaum	Pinagaling ang inaalihan ng demonyo, pati biyenan ni Pedro at marami pang iba	8:14-17	1:21-34	4:31-41	
	Galilea	Unang paglalakbay sa Galilea, kasama ang apat na tinawag	4:23-25	1:35-39	4:42, 43	
	Galilea	Ketongin pinagaling; dinagsa ng pulutong	8:1-4	1:40-45	5:12-16	
	Capernaum	Nagpagaling ng paralitiko	9:1-8	2:1-12	5:17-26	
	Capernaum	Mateo tinawag; piging kasama ng mga maniningil ng buwis	9:9-17	2:13-22	5:27-39	
	Judea	Nangaral sa mga sinagoga ng Judea			4:44	

Panahon	Lugar	Pangyayari	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
31, Paskuwa	Jerusalem	Dumalo sa kapistahan; nagpagaling ng isang tao; sinaway ang mga Pariseo				5:1-47
	Pauwi mula sa Jerusalem(?)	Mga alagad nangitil ng mga uhay ng butil noong Sabbath	12:1-8	2:23-28	6:1-5	
	Galilea; Dagat ng Galilea	Nagpagaling ng kamay noong Sabbath; nagpahinga sa baybay-dagat; nagpagaling	12:9-21	3:1-12	6:6-11	
	Bundok malapit sa Capernaum	Pinili ang 12 bilang mga apostol		3:13-19	6:12-16	
	Malapit sa Capernaum	Ang Sermon sa Bundok	5:1–7:29		6:17-49	
	Capernaum	Lingkod ng opisyal ng hukbo pinagaling	8:5-13		7:1-10	
	Nain	Anak ng babaing balo binuhay-muli			7:11-17	
	Galilea	Si Juan na nakabilanggo, nagsugo ng mga alagad kay Jesus	11:2-19		7:18-35	
	Galilea	Mga lunsod tinuligsa; pagsisiwalat sa mga sanggol; pamatok may-kabaitan	11:20-30			
	Galilea	Paa pinahiran ng makasalanang babae; ilustrasyon: dalawang may utang			7:36-50	
	Galilea	Ikalawang paglalakbay sa Galilea, nangaral kasama ang 12			8:1-3	
	Galilea	Pinagaling ang inaalihan ng demonyo; pinaratangang kakampi ni Beelzebub	12:22-37	3:19-30		
	Galilea	Mga eskriba at mga Pariseo humingi ng tanda	12:38-45			
	Galilea	Mga alagad ni Kristo, malalapit niyang kamag-anak	12:46-50	3:31-35	8:19-21	
	Dagat ng Galilea	Mga ilustrasyon: manghahasik, mga panirang-damo, at iba pa; ipinaliwanag	13:1-53	4:1-34	8:4-18	
	Dagat ng Galilea	Buhawi sa lawa pinahupa	8:18, 23-27	4:35-41	8:22-25	
	Gadara, TS ng Dagat ng Galilea	Dalawang inaalihan ng demonyo pinagaling; mga baboy sinaniban ng mga demonyo	8:28-34	5:1-20	8:26-39	
	Malamang sa Capernaum	Babae pinagaling; anak na babae ni Jairo binuhay-muli	9:18-26	5:21-43	8:40-56	
	Capernaum(?)	Nagpagaling ng dalawang bulag at ng piping inaalihan ng demonyo	9:27-34			
	Nazaret	Muling dumalaw sa kinalakhang lunsod, muling itinakwil	13:54-58	6:1-6		
	Galilea	Ikatlong paglalakbay sa Galilea, pinalawak nang isugo ang mga apostol	9:35–11:1	6:6-13	9:1-6	
	Tiberias	Juan na Tagapagbautismo pinugutan ng ulo; natakot si Herodes dahil sa ginawa niya	14:1-12	6:14-29	9:7-9	
32, bago mag-Paskuwa (Ju 6:4)	Capernaum(?); HS panig ng Dagat ng Galilea	Mga apostol nagbalik mula sa pangangaral; 5,000 pinakain	14:13-21	6:30-44	9:10-17	6:1-13
	HS panig ng Dagat ng Galilea; Genesaret	Pinagtangkaang gawing hari si Jesus; lumakad sa ibabaw ng dagat; nagpagaling	14:22-36	6:45-56		6:14-21
	Capernaum	Ipinakilala ang “tinapay ng buhay”; humiwalay ang maraming alagad				6:22-71
32, pagkatapos ng Paskuwa	Malamang sa Capernaum	Mga tradisyong nagpapawalang-saysay sa Salita ng Diyos	15:1-20	7:1-23		7:1
	Fenicia; Decapolis	Malapit sa Tiro, Sidon; pagkatapos ay sa Decapolis; 4,000 pinakain	15:21-38	7:24–8:9		
	Magadan	Mga Saduceo at mga Pariseo muling humingi ng tanda	15:39–16:4	8:10-12		
	Dagat ng Galilea, HS panig; Betsaida	Nagbabala laban sa lebadura ng mga Pariseo; nagpagaling ng bulag	16:5-12	8:13-26		
	Cesarea Filipos	Si Jesus na Mesiyas; inihula ang kamatayan, pagkabuhay-muli	16:13-28	8:27–9:1	9:18-27	
	Malamang sa Bdk. Hermon	Nagbagong-anyo sa harap nina Pedro, Santiago, at Juan	17:1-13	9:2-13	9:28-36	
	Cesarea Filipos	Pinagaling ang inaalihan ng demonyo na hindi napagaling ng mga alagad	17:14-20	9:14-29	9:37-43	
	Galilea	Muling inihula ang kamatayan niya at pagkabuhay-muli	17:22, 23	9:30-32	9:43-45	
	Capernaum	Makahimalang inilaan ang salaping buwis	17:24-27			
	Capernaum	Pinakadakila sa Kaharian; paglutas sa di-pagkakaunawaan; awa	18:1-35	9:33-50	9:46-50	
	Galilea; Samaria	Umalis sa Galilea patungo sa Kapistahan ng mga Kubol; inuna ang ministeryo	8:19-22		9:51-62	7:2-10

Panahon	Lugar	Pangyayari	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
		Ministeryo ni Jesus sa Judea Nang Dakong Huli				
32, Kapistahan ng mga Kubol	Jerusalem	Hayagang nagturo noong Kapistahan ng mga Kubol				7:11-52
	Jerusalem	Nagturo pagkatapos ng Kapistahan; nagpagaling ng bulag				8:12–9:41
	Malamang sa Judea	Isinugo ang 70 upang mangaral; nagsibalik, nag-ulat			10:1-24	
	Judea; Betania	Nagkuwento tungkol sa madamaying Samaritano; sa tahanan nina Marta, Maria			10:25-42	
	Malamang sa Judea	Muling itinuro ang modelong panalangin; magpumilit sa paghingi			11:1-13	
	Malamang sa Judea	Pinasinungalingan ang bulaang paratang; ipinakitang dapat hatulan ang salinlahing iyon			11:14-36	
	Malamang sa Judea	Sa hapag ng isang Pariseo, tinuligsa ni Jesus ang mga mapagpaimbabaw			11:37-54	
	Malamang sa Judea	Diskurso tungkol sa pangangalaga ng Diyos; tapat na katiwala			12:1-59	
	Malamang sa Judea	Nagpagaling ng babaing lumpo sa Sabbath; tatlong ilustrasyon			13:1-21	
32, Kapistahan ng Pag-aalay	Jerusalem	Si Jesus sa Kapistahan ng Pag-aalay; Mabuting Pastol				10:1-39
		Ministeryo ni Jesus sa Silangan ng Jordan Nang Dakong Huli				
	Sa ibayo ng Jordan	Marami ang nanampalataya kay Jesus				10:40-42
	Perea (sa ibayo ng Jordan)	Nagturo sa mga lunsod, mga nayon, patungong Jerusalem			13:22	
	Perea	Pagpasok sa Kaharian; banta ni Herodes; bahay itiniwangwang			13:23-35	
	Malamang sa Perea	Kapakumbabaan; ilustrasyon tungkol sa malaking hapunan			14:1-24	
	Malamang sa Perea	Pagtuos sa magugugol bilang alagad			14:25-35	
	Malamang sa Perea	Mga ilustrasyon: nawawalang tupa, nawawalang barya, alibughang anak			15:1-32	
	Malamang sa Perea	Mga ilustrasyon: di-matuwid na katiwala, taong mayaman at si Lazaro			16:1-31	
	Malamang sa Perea	Pagpapatawad at pananampalataya; walang-kabuluhang mga alipin			17:1-10	
	Betania	Lazaro binuhay-muli ni Jesus				11:1-46
	Jerusalem; Efraim	Payo ni Caifas laban kay Jesus; umalis si Jesus				11:47-54
	Samaria; Galilea	Nagpagaling at nagturo habang dumaraan sa Samaria, Galilea			17:11-37	
	Samaria o Galilea	Mga ilustrasyon: mapilit na babaing balo, ang Pariseo at ang maniningil ng buwis			18:1-14	
	Perea	Dumaan sa Perea; nagturo hinggil sa diborsiyo	19:1-12	10:1-12		
	Perea	Tinanggap at pinagpala ang mga bata	19:13-15	10:13-16	18:15-17	
	Perea	Mayamang binata; ilustrasyon: mga trabahador sa ubasan	19:16–20:16	10:17-31	18:18-30	
	Malamang sa Perea	Sa ikatlong pagkakataon, inihula ni Jesus ang kamatayan niya, pagkabuhay-muli	20:17-19	10:32-34	18:31-34	
	Malamang sa Perea	Santiago at Juan humiling ng prominenteng dako sa Kaharian	20:20-28	10:35-45		
	Jerico	Habang dumaraan sa Jerico, nagpagaling ng dalawang bulag; dumalaw kay Zaqueo; ilustrasyon ng sampung mina	20:29-34	10:46-52	18:35–19:28	
		Pangwakas na Ministeryo ni Jesus sa Jerusalem				
Nisan 8, 33	Betania	Dumating sa Betania anim na araw bago ang Paskuwa				11:55–12:1
Nisan 9	Betania	Piging sa bahay ni Simon na ketongin; pinahiran ni Maria ng langis si Jesus; mga Judio pinuntahan sina Jesus at Lazaro	26:6-13	14:3-9		12:2-11

Panahon	Lugar	Pangyayari	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
Nisan 9 (*karugtong*)	Betania-Jerusalem	Ang matagumpay na pagpasok ni Kristo sa Jerusalem	21:1-11, 14-17	11:1-11	19:29-44	12:12-19
Nisan 10	Betania-Jerusalem	Di-namumungang puno ng igos isinumpa; ikalawang paglilinis sa templo	21:18, 19, 12, 13	11:12-17	19:45, 46	
	Jerusalem	Mga punong saserdote at mga eskriba nagpakanang ipapatay si Jesus		11:18, 19	19:47, 48	
	Jerusalem	Nakipag-usap sa mga Griego; mga Judio walang pananampalataya				12:20-50
Nisan 11	Betania-Jerusalem	Natuyot ang di-namumungang puno ng igos	21:19-22	11:20-25		
	Jerusalem, templo	Awtoridad ni Kristo kinuwestiyon; ilustrasyon tungkol sa dalawang anak	21:23-32	11:27-33	20:1-8	
	Jerusalem, templo	Mga ilustrasyon: balakyot na mga tagapagsaka, piging ng kasalan	21:33–22:14	12:1-12	20:9-19	
	Jerusalem, templo	Nanghuhuling mga tanong hinggil sa buwis, pagkabuhay-muli, utos	22:15-40	12:13-34	20:20-40	
	Jerusalem, templo	Napatahimik ng tanong ni Jesus hinggil sa pinagmulan ng Mesiyas	22:41-46	12:35-37	20:41-44	
	Jerusalem, templo	Matinding pagtuligsa sa mga eskriba at mga Pariseo	23:1-39	12:38-40	20:45-47	
	Jerusalem, templo	Dalawang barya ng babaing balo		12:41-44	21:1-4	
	Bundok ng mga Olibo	Jerusalem inihulang babagsak; pagkanaririto ni Jesus; katapusan ng sistema	24:1-51	13:1-37	21:5-38	
	Bundok ng mga Olibo	Mga ilustrasyon: sampung dalaga, mga talento, mga tupa at kambing	25:1-46			
Nisan 12	Jerusalem	Mga lider ng relihiyon nagpakanang ipapatay si Jesus	26:1-5	14:1, 2	22:1, 2	
	Jerusalem	Hudas nakipagkasundo sa mga saserdote para ipagkanulo si Jesus	26:14-16	14:10, 11	22:3-6	
Nisan 13 (Huwebes ng hapon)	Malapit sa Jerusalem at sa loob nito	Mga kaayusan para sa Paskuwa	26:17-19	14:12-16	22:7-13	
Nisan 14	Jerusalem	Hapunan ng Paskuwa kasama ang 12	26:20, 21	14:17, 18	22:14-18	
	Jerusalem	Mga paa ng mga apostol hinugasan ni Jesus				13:1-20
	Jerusalem	Hudas ipinakilalang traidor, pinaalis	26:21-25	14:18-21	22:21-23	13:21-30
	Jerusalem	Hapunan ng Memoryal pinasimulan, kasama ang 11	26:26-29	14:22-25	22:19, 20, 24-30	[1Co 11: 23-25]
	Jerusalem	Pagkakaila ni Pedro at pangangalat ng mga apostol, inihula	26:31-35	14:27-31	22:31-38	13:31-38
	Jerusalem	Katulong; pag-ibig sa isa't isa; kapighatian; panalangin ni Jesus				14:1–17:26
	Getsemani	Matinding paghihirap ni Jesus sa hardin; ipinagkanulo, inaresto	26:30, 36-56	14:26, 32-52	22:39-53	18:1-12
	Jerusalem	Nilitis nina Anas, Caifas, ng Sanedrin; ipinagkaila ni Pedro	26:57–27:1	14:53–15:1	22:54-71	18:13-27
	Jerusalem	Hudas na tagapagkanulo nagbigti	27:3-10		[Gaw 1:18, 19]	
	Jerusalem	Iniharap kay Pilato, dinala kay Herodes, ibinalik kay Pilato	27:2, 11-14	15:1-5	23:1-12	18:28-38
	Jerusalem	Tinangkang palayain ni Pilato, ibinigay upang patayin	27:15-30	15:6-19	23:13-25	18:39–19:16
(mga 3:00 n.h., Biyernes)	Golgota, Jerusalem	Kamatayan ni Jesus sa pahirapang tulos, at mga kaganapan noon	27:31-56	15:20-41	23:26-49	19:16-30
	Jerusalem	Katawan ni Jesus inalis sa pahirapang tulos at inilibing	27:57-61	15:42-47	23:50-56	19:31-42
Nisan 15	Jerusalem	Mga saserdote at mga Pariseo pinabantayan ang libingan	27:62-66			
Nisan 16	Jerusalem at kapaligiran nito	Pagkabuhay-muli ni Jesus at mga pangyayari nang araw na iyon	28:1-15	16:1-8	24:1-49	20:1-25
	Jerusalem; Galilea	Iba pang mga pagpapakita ni Jesu-Kristo	28:16-20	[1Co 15:5-7]	[Gaw 1:3-8]	20:26–21:25
Iyyar 25	Bundok ng mga Olibo, malapit sa Betania	Pag-akyat ni Jesus sa langit, ika-40 araw matapos siyang buhaying-muli	[Gaw 1:9-12]		24:50-53	

pagkakataon, matapos maglingkod noong nagdaang gabi, siya ay bumangon habang madilim pa at nagtungo sa isang liblib na dako upang manalangin. (Mar 1:32, 35) Bagaman madalas magambala ng mga pulutong ang kaniyang pag-iisa, gayunma'y "tinanggap niya sila nang may kabaitan at nagsimulang magsalita sa kanila tungkol sa kaharian ng Diyos." (Luc 9:10, 11; Mar 6:31-34; 7:24-30) Naranasan niyang mapagod, mauhaw, at magutom, anupat kung minsan ay hindi na siya kumakain dahil may gawaing naghihintay.—Mat 21:18; Ju 4:6, 7, 31-34; ihambing ang Mat 4:2-4; 8:24, 25.

May timbang na pangmalas sa materyal na mga bagay. Gayunman, hindi siya asetiko, anupat labis-labis na pinagkakaitan ang kaniyang sarili nang hindi isinasaalang-alang ang mga kalagayan. (Luc 7:33, 34) Tumanggap siya ng maraming paanyaya sa mga kainan at kahit sa mga piging, anupat dumalaw siya sa mga tahanan ng mga taong mayayaman. (Luc 5:29; 7:36; 14:1; 19:1-6) Tumulong siya upang maging higit na kasiya-siya ang isang kasalan nang gawin niyang mainam na alak ang tubig. (Ju 2:1-10) At pinahalagahan niya ang mabubuting bagay na ginawa para sa kaniya. Nang magpahayag ng pagkayamot si Hudas dahil ginamit ng kapatid ni Lazaro na si Maria ang isang librang mabangong langis (nagkakahalaga nang mahigit sa $220, o mga isang-taóng kabayaran ng isang trabahador) upang pahiran ang mga paa ni Jesus at magkunwang nababahala siya sa mga dukha na diumano'y maaaring makinabang sa mapagbibilhan ng langis, sinabi ni Jesus: "Pabayaan ninyo siya, upang magampanan niya ito para sa araw ng aking libing. Sapagkat ang mga dukha ay lagi ninyong kasama, ngunit ako ay hindi ninyo laging makakasama." (Ju 12:2-8; Mar 14:6-9) Ang panloob na kasuutang suot niya nang arestuhin siya, na "hinabi mula sa itaas hanggang sa buong haba nito," ay maliwanag na de-kalidad. (Ju 19:23, 24) Gayunpaman, espirituwal na mga bagay ang laging inuna ni Jesus at hindi niya kailanman labis na ikinabahala ang materyal na mga bagay, gaya ng ipinayo niya sa iba. —Mat 6:24-34; 8:20; Luc 10:38-42; ihambing ang Fil 4:10-12.

Magiting na Tagapagpalaya. Sa kaniyang buong ministeryo, nagpakita siya ng kagitingan, pagkalalaki, at tibay ng loob. (Mat 3:11; Luc 4:28-30; 9:51; Ju 2:13-17; 10:31-39; 18:3-11) Tulad nina Josue, Haring David, at ng iba pa, nakipaglaban si Jesus para sa panig ng Diyos at alang-alang sa mga maibigin sa katuwiran. Bilang ang ipinangakong "binhi," kinailangan niyang harapin ang pakikipagalit ng 'binhi ng serpiyente,' anupat nakipagbaka siya sa mga iyon. (Gen 3:15; 22:17) Puspusan siyang nakipagdigma sa mga demonyo at sa kanilang impluwensiya sa isip at puso ng mga tao. (Mar 5:1-13; Luc 4:32-36; 11:19-26; ihambing ang 2Co 4:3, 4; Efe 6:10-12.) Ipinakita ng mapagpaimbabaw na mga lider ng relihiyon na sila'y aktuwal na salansang sa soberanya at kalooban ng Diyos. (Mat 23:13, 27, 28; Luc 11:53, 54; Ju 19:12-16) Lubusan silang tinalo ni Jesus sa sunud-sunod na berbal na engkuwentro. Ginamit niya "ang tabak ng espiritu," ang Salita ng Diyos, nang may puwersa, ganap na kontrol, at estratehiya, anupat ibinuwal niya ang tusong mga argumento at panghuling mga tanong ng mga sumasalansang sa kaniya, sa gayo'y sinukol niya sila o inilagay sa alanganing situwasyon. (Mat 21:23-27; 22:15-46) Walang-takot na inilantad ni Jesus kung ano talaga sila: mga guro ng mga tradisyon at pormalismo ng tao, mga bulag na lider, isang salinlahi ng mga ulupong, at mga anak ng Diyablo, na prinsipe ng mga demonyo at mapamaslang na sinungaling.—Mat 15:12-14; 21:33-41, 45, 46; 23:33-35; Mar 7:1-13; Ju 8:40-45.

Sa lahat ng ito, hindi kailanman naging padalus-dalos si Jesus, hindi siya naghanap ng gulo, at iniwasan niyang manganib siya nang hindi kinakailangan. (Mat 12:14, 15; Mar 3:6, 7; Ju 7:1, 10; 11:53, 54; ihambing ang Mat 10:16, 17, 28-31.) Ang kaniyang lakas ng loob ay nakasalig sa pananampalataya. (Mar 4:37-40) Nang siya'y laitin at pagmalupitan, hindi siya nawalan ng pagpipigil sa sarili kundi nanatili siyang mahinahon anupat "ipinagkatiwala ang kaniyang sarili sa isa na humahatol nang matuwid."—1Pe 2:23.

Sa pamamagitan ng magiting na pakikipaglaban para sa katotohanan at paghahatid ng liwanag sa mga tao may kinalaman sa layunin ng Diyos, tinupad ni Jesus, bilang isa na mas dakila kaysa kay Moises, ang makahulang papel ng Tagapagpalaya. Naghayag siya ng kalayaan sa mga bihag. (Isa 42: 1, 6, 7; Jer 30:8-10; Isa 61:1) Bagaman marami ang tumanggi dahil sa pansariling mga kadahilanan at dahil sa takot sa mga nasa kapangyarihan (Ju 7:11-13; 9:22; 12:42, 43), ang iba ay naglakas-loob na makalaya sa kanilang mga gapos ng kawalang-alam at tulad-aliping pagpapailalim sa mga bulaang lider at mga bulaang pag-asa. (Ju 9:24-39; ihambing ang Gal 5:1.) Kung paanong ang tapat na mga Judeanong hari ay nagsagawa ng mga kampanya upang mapawi ang huwad na pagsamba mula sa lupain (2Cr 15:8; 17:1, 4-6; 2Ha 18:1, 3-6), ang ministeryo rin ni Jesus, na Mesiyanikong Hari ng Diyos, ay nagkaroon ng mapangwasak na epekto sa huwad na relihiyon noong kaniyang mga araw.—Ju 11:47, 48.

Para sa higit pang impormasyon tungkol sa ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa, tingnan ang MGA MAPA, Tomo 2, p. 540, 541.

May masidhing damdamin at init. Ngunit si Jesus ay isa ring tao na madamayin, na isang kahilingan para sa paglilingkod bilang Mataas na Saserdote ng Diyos. Bagaman sakdal siya, hindi siya naging labis na mapamuna o mapagmataas at dominante (gaya ng mga Pariseo) sa di-sakdal at makasalanang mga tao na sa gitna nila'y namuhay at gumawa siya. (Mat 9:10-13; 21:31, 32; Luc 7:36-48; 15:1-32; 18:9-14) Palagay ang loob sa kaniya kahit ng mga bata, at nang gamitin niyang halimbawa ang isang bata, hindi lamang niya pinatayo ang bata sa harap ng kaniyang mga alagad kundi 'iniyakap din niya rito ang kaniyang mga bisig.' (Mar 9:36; 10:13-16) Siya'y naging tunay na kaibigan at mapagmahal na kasamahan ng kaniyang mga tagasunod, anupat 'inibig niya sila hanggang sa wakas.' (Ju 13:1; 15:11-15) Hindi niya ginamit ang kaniyang awtoridad upang maging mapaghanap at magdagdag ng pasanin sa mga tao kundi sa halip ay sinabi niya: "Pumarito kayo sa akin, lahat kayo na nagpapagal . . . pagiginhawahin ko kayo." Napatunayan ng kaniyang mga alagad na siya'y "mahinahong-loob at mababa ang puso," anupat ang kaniyang pamatok ay may-kabaitan at ang kaniyang pasan ay magaan.—Mat 11:28-30.

Kabilang sa mga tungkulin ng saserdote ang pangangalaga sa pisikal at espirituwal na kalusugan ng taong-bayan. (Lev 13-15) Udyok ng pagkahabag, tinulungan ni Jesus ang mga taong nagdurusa dahil sa sakit, pagkabulag, at iba pang mga karamdaman. (Mat 9:36; 14:14; 20:34; Luc 7:11-15; ihambing ang Isa 61:1.) Dahil sa pagkamatay ng kaniyang kaibigang si Lazaro at sa idinulot nitong pighati sa mga kapatid na babae ni Lazaro, si Jesus ay 'dumaing at lumuha.' (Ju 11:32-36) Sa gayon, bilang pagpapatiuna, 'dinala ni Jesus na Mesiyas ang mga sakit at pinasan niya ang mga kirot' ng iba, anupat ginawa niya iyon kahit makababawas iyon sa kaniyang kapangyarihan. (Isa 53:4; Luc 8:43-48) Ginawa niya iyon hindi lamang bilang pagtupad sa hula kundi dahil *'ibig* niya.' (Mat 8:2-4, 16, 17) Higit na mahalaga, dinulutan niya sila ng espirituwal na kalusugan at kapatawaran ng mga kasalanan, palibhasa'y binigyan siya ng awtoridad na gawin iyon sapagkat, bilang ang Kristo, patiuna siyang itinalaga na maglaan ng haing pantubos, anupat sumasailalim na siya noon sa bautismo sa kamatayan na magwawakas sa pahirapang tulos.—Isa 53:4-8, 11, 12; ihambing ang Mat 9:2-8; 20:28; Mar 10:38, 39; Luc 12:50.

"Kamangha-manghang Tagapayo." Ang saserdote ang may pananagutan sa pagtuturo sa taong-bayan tungkol sa kautusan at kalooban ng Diyos. (Mal 2:7) Sa katulad na paraan, bilang ang maharlikang Mesiyas, ang inihulang "maliit na sanga mula sa tuod ni Jesse [ama ni David]," kinailangang ipakita ni Jesus 'ang espiritu ni Jehova taglay ang karunungan, payo, kalakasan, kaalaman, lakip ang pagkatakot kay Jehova.' Ipinamalas niya ang "kasiyahan" na resulta ng gayong pagkatakot sa Diyos. (Isa 11:1-3) Ang walang-katulad na karunungan na masusumpungan sa mga turo ni Jesus, na "higit pa kaysa kay Solomon" (Mat 12:42), ay isa sa pinakamatitibay na ebidensiya na siya nga ang Anak ng Diyos at na ang mga ulat ng Ebanghelyo ay hindi maaaring bunga lamang ng kaisipan o imahinasyon ng di-sakdal na mga tao.

Pinatunayan ni Jesus na siya ang ipinangakong "Kamangha-manghang Tagapayo" (Isa 9:6) sa pamamagitan ng kaalaman niya sa Salita at kalooban ng Diyos, sa pamamagitan ng unawa niya sa kalikasan ng tao, sa pamamagitan ng kakayahan niyang maarok ang punto ng mga tanong at mga usapin, at sa pamamagitan ng pagpapakita ng solusyon sa mga problema ng pang-araw-araw na pamumuhay. Isang mahusay na halimbawa nito ang kilaláng Sermon sa Bundok. (Mat 5-7) Dito, ipinakita ng kaniyang payo ang daan tungo sa tunay na kaligayahan, kung paano lulutasin ang mga di-pagkakasundo, kung paano maiiwasan ang imoralidad, kung paano makikitungo sa mga nakikipag-alit, kung paano magsasagawa ng katuwiran nang walang pagpapaimbabaw, ang tamang saloobin sa materyal na mga bagay sa buhay, ang pagtitiwala sa pagkabukaspalad ng Diyos, ang gintong aral upang magkaroon ng tamang kaugnayan sa iba, kung paano makikilala ang mga pandaraya ng relihiyon, at kung paano maghahanda para sa isang tiwasay na kinabukasan. "Lubhang namangha ang mga pulutong sa kaniyang paraan ng pagtuturo; sapagkat siya ay nagtuturo sa kanila na gaya ng isang taong may awtoridad, at hindi gaya ng kanilang mga eskriba." (Mat 7:28, 29) Matapos siyang buhaying-muli, patuloy siyang gumanap ng pangunahing papel sa pakikipagtalastasan ni Jehova sa sangkatauhan.—Apo 1:1.

Dalubhasang Guro. Napakabisa ng kaniyang paraan ng pagtuturo. (Ju 7:45, 46) Iniharap niya nang simple, maikli, at malinaw ang mga bagay na lubhang mahalaga at malalim. Ipinaghalimbawa niya ang mga puntong pinalilitaw niya sa pamamagitan ng mga bagay na pamilyar sa kaniyang mga tagapakinig (Mat 13:34, 35)—mga mangingisda (Mat 13:47, 48), mga pastol (Ju 10:1-17), mga magsasaka (Mat 13:3-9), mga tagapagtayo (Mat 7:24-27; Luc 14:28-30), mga mangangalakal (Mat 13:45, 46), mga alipin o mga panginoon (Luc 16:1-9), mga ginang ng tahanan (Mat 13:33; Luc 15:8), o kaninuman (Mat 6:26-30). Gumamit siya

ng simpleng mga bagay, tulad ng tinapay, tubig, asin, mga sisidlang balat, at mga lumang kasuutan, upang sumagisag sa mga bagay na napakahalaga, kung paanong ginamit din ang mga ito sa Hebreong Kasulatan. (Ju 6:31-35, 51; 4:13, 14; Mat 5:13; Luc 5:36-39) Ang kaniyang lohika, na kadalasa'y inilalahad sa pamamagitan ng mga analohiya, ay pumawi sa maling mga pagtutol at naglagay ng mga bagay-bagay sa wastong punto de vista. (Mat 16:1-3; Luc 11:11-22; 14:1-6) Pangunahin niyang itinuon ang kaniyang mensahe sa puso ng mga tao, anupat gumamit siya ng nakaaantig na mga tanong upang sila'y mag-isip, bumuo ng sarili nilang mga konklusyon, magsuri ng kanilang mga motibo, at gumawa ng mga pasiya. (Mat 16:5-16; 17:24-27; 26:52-54; Mar 3:1-5; Luc 10:25-37; Ju 18:11) Hindi niya pinagsikapang makuha ang pabor ng karamihan kundi, sa halip, sinikap niyang gisingin ang puso niyaong mga taimtim na nagugutom sa katotohanan at katuwiran.—Mat 5:3, 6; 13:10-15.

Bagaman siya'y makonsiderasyon sa limitadong unawa ng kaniyang mga tagapakinig at maging ng kaniyang mga alagad (Mar 4:33) at bagaman gumamit siya ng kaunawaan hinggil sa dami ng impormasyong ibibigay niya sa kanila (Ju 16:4, 12), hindi niya kailanman 'binantuan' ang mensahe ng Diyos upang maging popular o magkamit ng pabor. Ang kaniyang pananalita ay tuwiran, anupat tahasan pa nga kung minsan. (Mat 5:37; Luc 11:37-52; Ju 7:19; 8:46, 47) Ang tema ng kaniyang mensahe ay: *"Magsisi kayo,* . . . sapagkat ang kaharian ng langit ay malapit na." (Mat 4:17) Gaya ng mga propeta ni Jehova noong mas naunang mga panahon, tuwiran niyang sinabi sa mga tao "ang kanilang pagsalansang, at sa sambahayan ni Jacob [naman] ang kanilang mga kasalanan" (Isa 58:1; Mat 21:28-32; Ju 8:24), anupat itinuro sila sa 'makipot na pintuang-daan at masikip na daan' na aakay sa kanila pabalik sa lingap ng Diyos at sa buhay.—Mat 7:13, 14.

"Lider at Kumandante." Ipinakita ni Jesus ang kaniyang mga kuwalipikasyon bilang "lider at kumandante" at "saksi sa mga liping pambansa." (Isa 55:3, 4; Mat 23:10; Ju 14:10, 14; ihambing ang 1Ti 6:13, 14.) Nang dumating ang panahon para rito, ilang buwan matapos niyang simulan ang kaniyang ministeryo, pumaroon siya sa ilang tao na dati na niyang kakilala at inanyayahan sila: "Maging tagasunod kita." Bilang pagtugon, kaagad na iniwan ng mga lalaking iyon ang hanapbuhay na pangingisda at ang pagtatrabaho sa tanggapan ng buwis. (Mat 4:18-22; Luc 5:27, 28; ihambing ang Aw 110:3.) Iniabuloy naman ng mga babae ang kanilang panahon, pagsisikap, at materyal na mga pag-aari upang ilaan ang mga pangangailangan ni Jesus at ng kaniyang mga tagasunod.—Mar 15:40, 41; Luc 8:1-3.

Ang maliit na grupong ito ang magiging pinakapundasyon ng isang bagong "bansa," ang espirituwal na Israel. (1Pe 2:7-10) Magdamag na nanalangin si Jesus ukol sa patnubay ng kaniyang Ama bago siya pumili ng 12 apostol, na kung mananatiling tapat ay magiging mga haligi ng bagong bansang iyon, tulad ng 12 anak ni Jacob para sa Israel sa laman. (Luc 6:12-16; Efe 2:20; Apo 21:14) Kung paanong si Moises ay may kasamang 70 lalaki na mga kinatawan ng bansa, nang maglaon ay inatasan din ni Jesus sa ministeryo ang karagdagang 70 alagad. (Bil 11:16, 17; Luc 10:1) Mula noon, pinagtuunan ni Jesus ng pantanging pansin ang mga alagad na ito sa kaniyang pagtuturo at pagbibigay ng tagubilin, anupat maging ang Sermon sa Bundok ay pangunahin nang binigkas para sa kanila, gaya ng ipinakikita ng nilalaman nito.—Mat 5:1, 2, 13-16; 13:10, 11; Mar 4:34; 7:17.

Lubusan niyang tinanggap ang mga pananagutan ng kaniyang pagkaulo, anupat nanguna siya sa lahat ng paraan (Mat 23:10; Mar 10:32), nagbigay siya sa kaniyang mga alagad ng mga pananagutan at mga atas bukod pa sa kanilang gawaing pangangaral (Luc 9:52; 19:29-35; Ju 4:1-8; 12:4-6; 13:29; Mar 3:9; 14:12-16), at siya'y nagpatibay-loob at sumaway (Ju 16:27; Luc 10:17-24; Mat 16:22, 23). Siya ang kanilang kumandante, at ang kaniyang pangunahing utos ay 'ibigin nila ang isa't isa kung paanong inibig niya sila.' (Ju 15:10-14) Nakaya niyang kontrolin ang mga pulutong na may bilang na libu-libo. (Mar 6:39-46) Ang patuluyan at kapaki-pakinabang na pagsasanay na ibinigay niya sa kaniyang mga alagad, na karamiha'y mga taong may mababang posisyon at edukasyon, ay napakabisa. (Mat 10:1–11:1; Mar 6:7-13; Luc 8:1) Nang maglaon, ang mga taong may mataas na katayuan at pinag-aralan ay nagtaka dahil sa mapuwersa at may-tiwalang pananalita ng mga apostol; at bilang "mga mangingisda ng mga tao," nagkaroon ng kamangha-manghang mga resulta ang gawain nila—libu-libong tao ang tumugon sa kanilang pangangaral. (Mat 4:19; Gaw 2:37, 41; 4:4, 13; 6:7) Dahil sa kanilang unawa sa mga simulain ng Bibliya, na maingat na ikinintal ni Jesus sa kanilang puso, nang maglaon ay naging mga tunay na pastol sila ng kawan. (1Pe 5:1-4) Sa gayon, sa loob lamang ng tatlo at kalahating taon, nakapagtatag si Jesus ng matibay na pundasyon para sa isang nagkakaisang internasyonal na kongregasyon na may libu-libong miyembro mula sa iba't ibang lahi.

Mahusay na Tagapaglaan at Matuwid na Hukom. Ang kaniyang pamamahala ay magiging higit na masagana kaysa sa pamamahala ni

Solomon; ipinakita ito ng kakayahan ni Jesus na pangunahan nang may napakalaking tagumpay ang pangingisda ng kaniyang mga alagad. (Luc 5:4-9; ihambing ang Ju 21:4-11.) Ang pagpapakain sa libu-libo katao na isinagawa ng lalaking ito na ipinanganak sa Betlehem (nangangahulugang "Bahay ng Tinapay"), gayundin ang paggawa niyang mainam na alak sa tubig, ay patikim lamang ng piging na ilalaan ng Mesiyanikong Kaharian ng Diyos sa hinaharap "para sa lahat ng mga bayan." (Isa 25:6; ihambing ang Luc 14:15.) Hindi lamang wawakasan ng kaniyang pamamahala ang karalitaan at gutom kundi pangyayarihin din nito ang 'paglamon sa kamatayan.'—Isa 25:7, 8.

Gayundin naman, kasuwato ng Mesiyanikong mga hula, maraming dahilan upang magtiwala sa katarungan at matuwid na kahatulan na idudulot ng kaniyang pamahalaan. (Isa 11:3-5; 32:1, 2; 42:1) Nagpakita siya ng matinding paggalang sa kautusan, lalo na sa kautusan ng kaniyang Diyos at Ama, pati na rin sa batas ng "nakatataas na mga awtoridad" na pinahintulutang umiral sa lupa, samakatuwid ay ang sekular na mga pamahalaan. (Ro 13:1; Mat 5:17-19; 22:17-21; Ju 18:36) Tinanggihan niya ang pagsisikap ng mga tao na isali siya sa daigdig ng pulitika nang tangkain nilang 'gawin siyang hari.' (Ju 6:15; ihambing ang Luc 19:11, 12; Gaw 1:6-9.) Hindi siya lumampas sa mga hangganan ng kaniyang awtoridad. (Luc 12:13, 14) Walang sinumang 'makahahatol sa kaniya ng kasalanan,' hindi lamang dahil ipinanganak siyang sakdal kundi dahil sinikap din niyang lubusang tuparin ang Salita ng Diyos. (Ju 8:46, 55) Ang katuwiran at katapatan ay nakabigkis sa kaniya na parang sinturon. (Isa 11:5) Bukod sa siya'y may pag-ibig sa katuwiran, taglay rin niya ang pagkapoot sa kabalakyutan, pagpapaimbabaw, at pandaraya, gayundin ang pagkagalit sa mga sakim at manhid sa mga pagdurusa ng iba. (Mat 7:21-27; 23:1-8, 25-28; Mar 3:1-5; 12:38-40; ihambing ang tal 41-44.) Magagalak ang maaamo at maralita sapagkat papawiin ng kaniyang pamamahala ang kawalang-katarungan at paniniil.—Isa 11:4; Mat 5:5.

Nagpakita siya ng matalas na kaunawaan sa mga simulain, sa tunay na kahulugan at layunin ng mga kautusan ng Diyos, anupat idiniin niya "ang mas mabibigat na bagay," ang "katarungan at awa at katapatan." (Mat 12:1-8; 23:23, 24) Hindi siya nagpakita ng pagtatangi ni ng paboritismo, bagaman partikular niyang minahal ang isa sa kaniyang mga alagad. (Mat 18:1-4; Mar 10:35-44; Ju 13:23; ihambing ang 1Pe 1:17.) Bagaman ang isa sa mga huling ginawa niya noong mamamatay na siya sa pahirapang tulos ay ang magpakita ng pagkabahala sa kaniyang inang tao, ang kaniyang ugnayang pampamilya ay hindi kailanman nauna sa kaniyang espirituwal na mga kaugnayan. (Mat 12:46-50; Luc 11:27, 28; Ju 19:26, 27) Gaya ng inihula, hindi mababaw ang pag-aasikaso niya sa mga problema, na waring "ayon lamang sa nakita ng kaniyang mga mata, ni [ang kaniyang saway man ay] ayon lamang sa narinig ng kaniyang mga tainga." (Isa 11:3; ihambing ang Ju 7:24.) Nababasa niya ang puso ng mga tao at napag-uunawa niya ang kanilang pag-iisip, pangangatuwiran, at mga motibo. (Mat 9:4; Mar 2:6-8; Ju 2:23-25) At pinanatili niyang nakatuon ang kaniyang pakinig sa Salita ng Diyos at hinanap niya, hindi ang kaniyang sariling kalooban, kundi ang kalooban ng kaniyang Ama; tinitiyak nito na, bilang Hukom na inatasan ng Diyos, ang kaniyang mga pasiya ay laging tama at matuwid.—Isa 11:4; Ju 5:30.

Namumukod-tanging Propeta. Tinupad ni Jesus ang mga kahilingan sa isang propeta na tulad ni Moises ngunit mas dakila kaysa sa propetang ito. (Deu 18:15, 18, 19; Mat 21:11; Luc 24:19; Gaw 3:19-23; ihambing ang Ju 7:40.) Inihula niya ang kaniyang mga pagdurusa at paraan ng kamatayan, ang pangangalat ng kaniyang mga alagad, ang pagkubkob sa Jerusalem, at ang lubos na pagkawasak ng lunsod na iyon at ng templo nito. (Mat 20:17-19; 24:1–25:46; 26:31-34; Luc 19:41-44; 21:20-24; Ju 13:18-27, 38) May kaugnayan sa huling nabanggit na mga pangyayari, nilakipan niya ang mga ito ng mga hula na matutupad sa panahon ng kaniyang pagkanaririto, kapag nagpupuno na ang kaniyang Kaharian. At, tulad ng naunang mga propeta, nagsagawa siya ng mga tanda at mga himala bilang katibayan na isinugo siya ng Diyos. Nahigitan ng kaniyang mga kredensiyal yaong kay Moises—pinatahimik niya ang nagngangalit na dagat ng Galilea; lumakad siya sa ibabaw ng tubig nito (Mat 8:23-27; 14:23-34); nagpagaling siya ng bulag, bingi, at pilay, at ng mga taong may malulubhang sakit gaya ng ketong; at nagbangon pa nga siya ng mga patay.—Luc 7:18-23; 8:41-56; Ju 11:1-46.

Napakahusay na halimbawa ng pag-ibig. Ang katangiang nangingibabaw sa lahat ng aspektong ito ng personalidad ni Jesus ay pag-ibig—ang pag-ibig ni Jesus sa kaniyang Ama higit kaninuman at ang pag-ibig niya sa kaniyang mga kapuwa nilalang. (Mat 22:37-39) Dahil dito, pag-ibig ang magiging pagkakakilanlan ng kaniyang mga alagad. (Ju 13:34, 35; ihambing ang 1Ju 3:14.) Ang kaniyang pag-ibig ay hindi sentimentalidad lamang. Bagaman nagpakita siya ng matinding damdamin, si Jesus ay laging ginabayan ng simulain (Heb 1:9); ang kalooban ng kaniyang Ama ang pangunahin niyang

ikinababahala. (Ihambing ang Mat 16:21-23.) Pinatunayan niya ang kaniyang pag-ibig sa Diyos sa pamamagitan ng pagtupad sa mga utos ng Diyos (Ju 14:30, 31; ihambing ang 1Ju 5:3) at sa pamamagitan ng pagsisikap na luwalhatiin ang kaniyang Ama sa lahat ng pagkakataon. (Ju 17:1-4) Noong huling gabi niya kasama ng kaniyang mga alagad, tatlumpung beses niyang tinukoy ang pag-ibig, anupat tatlong beses niyang inulit ang utos na "ibigin [nila] ang isa't isa." (Ju 13:34; 15:12, 17) Sinabi niya sa kanila: "Walang sinuman ang may pag-ibig na mas dakila kaysa rito, na ibigay ng isa ang kaniyang kaluluwa alang-alang sa kaniyang mga kaibigan. Kayo ay mga kaibigan ko kung ginagawa ninyo ang iniuutos ko sa inyo."—Ju 15:13, 14; ihambing ang Ju 10:11-15.

Pagkatapos nito, bilang katibayan ng kaniyang pag-ibig sa Diyos at sa di-sakdal na sangkatauhan, hinayaan niyang siya ay 'dalhing tulad ng isang tupa patungo sa patayan,' anupat pumayag na siya'y litisin, sampalin, suntukin, duraan, hagupitin, at sa katapus-tapusan, ipako sa isang tulos sa pagitan ng mga kriminal. (Isa 53:7; Mat 26:67, 68; 27:26-38; Mar 14:65; 15:15-20; Ju 19:1) Sa pamamagitan ng kaniyang sakripisyong kamatayan, ipinakita niya ang pag-ibig ng Diyos sa mga tao (Ro 5:8-10; Efe 2:4, 5) at tinulungan niya ang mga tao na lubusang magtiwala sa kaniyang di-nagmamaliw na pag-ibig sa kaniyang tapat na mga alagad.—Ro 8:35-39; 1Ju 3:16-18.

Yamang ang larawan ng Anak ng Diyos na iginuguhit ng nakasulat na rekord, bagaman maikli (Ju 21:25), ay maringal, tiyak na lalong higit na maringal ang katunayan nito. Ang kaniyang nakaaantig na halimbawa ng kapakumbabaan at kabaitan, lakip ang katatagan para sa katuwiran at katarungan, ay nagbibigay-katiyakan na ang pamahalaan ng kaniyang Kaharian ang siyang pinananabikan ng mga taong may pananampalataya sa nakalipas na maraming siglo, at na sa katunayan, hihigitan pa nito ang lahat ng kanilang inaasahan. (Ro 8:18-22) Sa lahat ng bagay, ipinakita niya ang sakdal na pamantayan para sa kaniyang mga alagad, na ibang-iba sa pamantayan ng mga tagapamahala ng sanlibutan. (Mat 20:25-28; 1Co 11:1; 1Pe 2:21) Siya mismo, na kanilang Panginoon, ang naghugas ng kanilang mga paa. Sa gayong paraan, nagbigay siya ng parisan ng pagiging maalalahanin, makonsiderasyon, at mapagpakumbaba na magiging pagkakakilanlan ng kaniyang kongregasyon ng mga pinahirang tagasunod, hindi lamang sa lupa kundi pati sa langit. (Ju 13:3-15) Bagaman nasa langit ang kanilang mga trono at makikibahagi sila kay Jesus sa 'lahat ng awtoridad sa langit at sa lupa' sa loob ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, dapat nilang mapagpakumbabang asikasuhin at maibiging ilaan ang mga pangangailangan ng kaniyang mga sakop sa lupa. —Mat 28:18; Ro 8:17; 1Pe 2:9; Apo 1:5, 6; 20:6; 21:2-4.

Ipinahayag na Matuwid at Karapat-dapat. Sa pamamagitan ng kaniyang buong-buhay na landasin ng katapatan sa Diyos, lakip ang kaniyang hain, naisagawa ni Jesu-Kristo ang "isang gawa ng pagbibigay-katuwiran" na nagpatunay na kuwalipikado siyang maglingkod bilang ang pinahirang Haring-Saserdote ng Diyos sa langit. (Ro 5:17, 18) Sa pamamagitan ng kaniyang pagkabuhay-muli mula sa mga patay tungo sa buhay bilang isang makalangit na Anak ng Diyos, siya ay "ipinahayag na matuwid sa espiritu." (1Ti 3:16) Ipinroklama ng makalangit na mga nilalang na siya'y "karapat-dapat na tumanggap ng kapangyarihan at kayamanan at karunungan at lakas at karangalan at kaluwalhatian at pagpapala," anupat isa na tulad-leon alang-alang sa katarungan at kahatulan ngunit tulad-kordero naman sa pagbibigay ng kaniyang sarili bilang hain upang mailigtas ang iba. (Apo 5:5-13) Tinupad niya ang kaniyang pangunahing layunin na pabanalin ang pangalan ng kaniyang Ama. (Mat 6:9; 22:36-38) Ginawa niya ito, hindi lamang sa pamamagitan ng paggamit sa pangalang iyon, kundi sa pamamagitan din ng pagsisiwalat sa Personang kinakatawanan niyaon, anupat ipinakita niya ang kamanghamanghang mga katangian ng kaniyang Ama—ang Kaniyang pag-ibig, karunungan, katarungan, at kapangyarihan—sa gayo'y tinulungan niya ang mga tao na malaman o maranasan kung ano ang isinasagisag ng pangalan ng Diyos. (Mat 11:27; Ju 1:14, 18; 17:6-12) Higit sa lahat, ginawa niya ito sa pamamagitan ng pagtataguyod sa pansansinukob na soberanya ni Jehova, anupat ipinakitang ang pamahalaan ng kaniyang Kaharian ay matibay na nakasalig sa Kataas-taasang Pinagmumulan ng awtoridad. Kaya naman masasabi tungkol sa kaniya: "Ang Diyos ang iyong trono magpakailan-kailanman."—Heb 1:8.

Sa gayon, ang Panginoong Jesu-Kristo ang siyang "Punong Ahente at Tagapagpasakdal ng ating pananampalataya." Sa pamamagitan ng pagtupad niya sa hula at pagsisiwalat niya sa mga layunin ng Diyos sa hinaharap, gayundin sa mga sinabi at ginawa niya at sa mga katangiang ipinakita niya, naglaan siya ng matibay na pundasyon na magiging saligan ng tunay na pananampalataya.—Heb 12:2; 11:1.

JESURUN [Isa na Matuwid]. Isang titulong pandangal para sa Israel. Sa Griegong *Septuagint* ang "Jesurun" ay naging isang termino ng pagmamahal, anupat isinalin itong "minamahal." Ang katawagang "Jesurun" ay dapat sanang nagpaalaala sa

Israel sa pagkatawag dito bilang katipang bayan ni Jehova, samakatuwid ay sa pananagutan nito na manatiling matuwid. (Deu 33:5, 26; Isa 44:2) Sa Deuteronomio 32:15, ginagamit ang pangalang Jesurun sa kabalintunaan. Sa halip na mamuhay ayon sa pangalan nito na Jesurun, ang Israel ay naging suwail, iniwan ang Maylikha nito, at hinamak ang Tagapagligtas nito.

JESUS [anyong Lat. ng Gr. na *I·e·sous′,* na katumbas ng Heb. na *Ye·shu′a'* o *Yehoh·shu′a'* at nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan"]. Ang Judiong istoryador na si Josephus ng unang siglo C.E. ay bumanggit ng mga 12 tao na may gayong pangalan, bukod pa sa mga nasa ulat ng Bibliya. Lumilitaw rin ito sa mga akdang Apokripal ng huling mga siglo ng yugtong B.C.E. Samakatuwid, isa itong karaniwang pangalan noong yugtong iyon.

1. Ang pangalang *I·e·sous′* ay lumilitaw sa tekstong Griego ng Gawa 7:45 at Hebreo 4:8 at tumutukoy kay Josue, ang lider ng Israel pagkamatay ni Moises.—Tingnan ang JOSUE Blg. 1.

2. Isang ninuno ni Jesu-Kristo, maliwanag na sa linya ng kaniyang ina. (Luc 3:29) Ang ilang sinaunang manuskrito ay kababasahan dito ng "Jose(s)." —Tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO.

3. Si Jesu-Kristo.—Tingnan ang JESU-KRISTO.

4. Isang Kristiyano, maliwanag na Judio, at kamanggagawa ni Pablo. Tinawag din siyang Justo. —Col 4:11.

JETER [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "labis-labis pa; pag-apaw"].

1. Ang biyenan ni Moises na si Jetro ay tinatawag na Jeter sa tekstong Masoretiko sa Exodo 4:18. —Tingnan ang JETRO.

2. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Perez. Si Jeter ay namatay na walang mga anak.—1Cr 2: 4, 5, 25, 26, 28, 32.

3. Ang unang binanggit na anak ni Ezrah; inapo ni Juda.—1Cr 4:17.

4. Isang inapo ni Aser. (1Cr 7:30, 38) Malamang na siya rin ang Itran sa talata 37; ang mga pangalang ito ay magkahawig na magkahawig sa Hebreo.

5. Ang panganay na anak ni Gideon. Lumilitaw na si Jeter ay sumama sa kaniyang ama sa pagtugis at pagbihag sa Midianitang mga hari na sina Zeba at Zalmuna, ngunit nang utusang patayin ang mga ito, ang kabataang si Jeter ay natakot na hugutin ang kaniyang tabak. (Huk 8:20) Pagkamatay ni Gideon, si Jeter ay pinatay ng kaniyang kapatid sa ama na si Abimelec.—Huk 9:5, 18.

6. Ama ng dating pinuno ng hukbo ni David na si Amasa. (1Ha 2:5, 32) Sa 2 Samuel 17:25 sa tekstong Masoretiko ay tinatawag siyang Itra at sinasabing isa siyang Israelita, ngunit sa 1 Cronica 2:17 ay tinatawag siyang isang Ismaelita, posibleng dahil nanirahan siya nang ilang panahon kasama ng mga Ismaelita.

JETET. Isang shik ng Edom, inapo ni Esau. —Gen 36:40-43; 1Cr 1:51; tingnan ang TIMNA Blg. 3.

JETRO [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "labis-labis pa; pag-apaw"]. Biyenan ni Moises, isang Kenita. (Exo 3:1; Huk 1:16) Si Jetro ay tinatawag ding Reuel. (Bil 10:29) Malamang na ang Jetro ay isang titulo, samantalang ang Reuel naman ay personal na pangalan. Gayunman, pangkaraniwan sa isang pinunong Arabe na magkaroon ng dalawa o higit pang mga pangalan, gaya ng pinatototohanan ng maraming inskripsiyon. Ang Jetro ay binabaybay na "Jeter" sa tekstong Masoretiko sa Exodo 4:18.

Si Jetro 'ang saserdote ng Midian.' Yamang siya ay ulo ng isang malaking pamilya ng di-kukulangin sa pitong anak na babae at isang binanggit na anak na lalaki (Exo 2:15, 16; Bil 10:29), at may pananagutang maglaan para sa kaniyang pamilya sa materyal at manguna rin sa kanila sa pagsamba, siya ay angkop na tawaging 'ang saserdote [o pinuno] ng Midian.' Sa ganang sarili, hindi ito nagpapahiwatig ng pagsamba sa Diyos na Jehova; ngunit maaaring naitimo sa mga ninuno ni Jetro ang tunay na pagsamba, at marahil ang ilang bahagi nito ay nagpatuloy sa pamilya. Ipinahihiwatig ng kaniyang paggawi na mayroon siyang matinding paggalang sa Diyos ni Moises at ng Israel.—Exo 18:10-12.

Ang pakikisama ni Jetro sa kaniyang mamanugangin ay nagsimula di-nagtagal pagkaraang tumakas si Moises mula sa Ehipto noong 1553 B.C.E. Tinulungan ni Moises ang mga anak na babae ni Jetro na painumin ang mga kawan ng kanilang ama, at iniulat nila ito sa kanilang ama, na malugod namang nagpatuloy kay Moises. Nanuluyan si Moises sa sambahayan ni Jetro at nang maglaon ay napangasawa ang anak nito na si Zipora. Pagkatapos ng mga 40 taon ng pagpapastol sa mga kawan ni Jetro sa kapaligiran ng Bundok Horeb (Sinai), si Moises ay tinawag ni Jehova upang bumalik sa Ehipto, at bumalik siya taglay ang pagsang-ayon ng kaniyang biyenan.—Exo 2:15-22; 3:1; 4:18; Gaw 7:29, 30.

Nang maglaon ay nabalitaan ni Jetro ang malaking tagumpay ni Jehova laban sa mga Ehipsiyo, at kaagad siyang pumaroon kay Moises sa Horeb, kasama si Zipora at ang dalawang anak ni Moises; napakasaya ng kanilang muling pagkikita. Bilang tugon sa paglalahad ni Moises tungkol sa makapangyarihang mga gawa ng pagliligtas ni Jehova, pinagpala ni Jetro ang Diyos at sinabi: "Ngayon ay alam kong si Jehova ay mas dakila kaysa sa lahat ng

iba pang diyos." Pagkatapos ay naghandog siya ng mga hain sa tunay na Diyos. (Exo 18:1-12) Nang sumunod na araw, namasdan ni Jetro kung paano pinakikinggan ni Moises ang mga suliranin ng mga Israelita "mula umaga hanggang gabi." Sa pagkakitang nakahahapo ito kapuwa kay Moises at sa bayan, iminungkahi ni Jetro ang isang sistema ng pagkakatiwala ng awtoridad sa iba. 'Magsanay ka ng ibang may-kakayahan at karapat-dapat na mga lalaki bilang mga pinuno ng sampu-sampu, limalimampu, daan-daan, at libu-libo upang pagpasiyahan ang mga kaso, anupat diringgin mo lamang ang hindi nila kayang lutasin.' Sumang-ayon si Moises, at nang maglaon ay bumalik na si Jetro sa kaniyang sariling lupain.—Exo 18:13-27.

Ang anak ni Jetro na si Hobab ay hinilingan ni Moises na maging giya ng Israel. Lumilitaw na pagkatapos ng kaunting panghihikayat, pumayag siya, at ang ilan sa kaniyang pangkat ay pumasok sa Lupang Pangako kasama ng Israel. (Bil 10:29-33) Sa Hukom 4:11 ay tinutukoy si Hobab bilang biyenan ni Moises sa halip na kaniyang bayaw, at naging dahilan ito ng kalituhan sa pag-unawa. Gayunman, ang pananalitang Hebreo na karaniwang isinasalin bilang "biyenang lalaki," sa mas malawak na diwa, ay maaaring tumukoy sa sinumang kamag-anak na lalaki sa pamamagitan ng pag-aasawa at sa gayon ay maaari ring mangahulugang "bayaw." Ang pagsasabing si Hobab ang biyenan ni Moises sa halip na si Jetro ay sasalungat sa iba pang teksto. Kung ang Hobab ay isa pang pangalan ni Jetro, gaya ng ipinapalagay ng ilan, mangangahulugan din ito na dalawang lalaki, ama at anak, ang may pangalang Hobab. Sa kabilang dako naman, si Hobab, bilang isang nangungunang miyembro ng sumunod na salinlahi ng mga Kenita, ay maaaring gamitin sa tekstong ito bilang kinatawan ng kaniyang ama.—Tingnan ang HOBAB.

JETUR. Isang anak ni Ismael (Gen 25:13-15; 1Cr 1:31) at ninuno ng isang bayan na dinigma ng mga Israelita. (1Cr 5:18, 19) Posibleng mga inapo ni Jetur ang mga Itureano.—Luc 3:1; tingnan ang ITUREA.

JEUEL.

1. Isang Levita na tumulong sa paglilinis ng templo noong panahon ng paghahari ni Hezekias; isang inapo ni Elisapan.—2Cr 29:13, 15, 16.

2. Isa na nanirahan sa Jerusalem pagkaraan ng pagkatapon; ulo ng Judeanong sambahayan ni Zera sa panig ng ama.—1Cr 9:3-6, 9; Gen 46:12.

JEUS [posible, Maglaan Nawa Siya ng Tulong].

1. Isang anak ni Esau sa kaniyang Hivitang asawa na si Oholibama. Si Jeus ay ipinanganak sa Canaan, ngunit nang maglaon ay lumipat ang pamilya sa Edom.—Gen 36:2, 5-8, 14, 18; 1Cr 1:35.

2. Isang inapo ni Benjamin; isang mandirigma at pinagmulan ng isang pantribong pamilya.—1Cr 7:6, 10.

3. Isang Gersonitang Levita; anak ni Simei. Yamang kaunting-kaunti ang naging mga anak kapuwa ni Jeus at ng kaniyang kapatid na si Berias, ang kanilang mga inapo noong panahon ni David ay nagsama upang bumuo ng isang sambahayan sa panig ng ama.—1Cr 23:7, 10, 11.

4. Ang unang binanggit na anak ni Haring Rehoboam, ipinapalagay na sa kaniyang asawang si Mahalat. Dahil higit na inibig ni Rehoboam ang isa pang asawa, nilampasan si Jeus sa hanay ng mga hahalili sa hari.—2Cr 11:18-23.

5. Isang Benjamita; isa sa mga inapo ni Haring Saul.—1Cr 8:33, 39.

JEUZ [Siya ay Nagpanukala (Nagpayo)]. Isang ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin; anak ni Saharaim sa kaniyang asawang si Hodes.—1Cr 8:1, 8-10.

JEZANIAS [malamang na pinaikling anyo ng Jaazanias, nangangahulugang "Si Jehova ay Nakinig"]. Isang pinuno ng Judeanong hukbong militar na kabilang sa mga nagpasakop sa maikling pangangasiwa ni Gedalias noong 607 B.C.E. (Jer 40:8, 9; 42:1) Si Jezanias ay tinatawag ding Azarias (Jer 43:2) at Jaazanias.—2Ha 25:23.

JEZEBEL [mula sa wikang Fenisa, posibleng nangangahulugang "Nasaan ang Isa na Matayog [samakatuwid nga, ang prinsipe]?"].

1. Asawa ni Ahab, isang hari ng Israel noong huling kalahatian ng ikasampung siglo B.C.E. Isa siyang dominanteng reyna at isang masigasig na tagapagtaguyod ng Baalismo laban sa pagsamba kay Jehova. Sa bagay na ito ay katulad siya ng kaniyang amang si Etbaal, ang hari ng Sidon, maliwanag na ang isa na tinukoy ng sinaunang istoryador na si Menander (ayon sa *Against Apion* ni Josephus, I, 116, 123 [18]) bilang isang saserdote ni Astarte (Astoret) na lumuklok sa trono sa pamamagitan ng pagpaslang sa hari.—1Ha 16:30, 31.

Malamang na ang pag-aasawa ni Ahab sa paganong prinsesang si Jezebel ay para sa pulitikal na mga kadahilanan, anupat hindi isinaalang-alang ang magiging epekto nito sa pagsamba ng Israel. At pagkatapos niyang gumawa ng gayong pakikipag-alyansa, natural lamang na ang susunod na hakbang upang mapaluguran ang kaniyang asawa na debotong mananamba ni Baal ay ang magtayo ng isang templo at altar para kay Baal, magtindig ng "sagradong poste" na anyong ari ng lalaki, at pagkatapos ay samahan ito sa gayong idolatrosong

pagsamba. Dahil dito, higit pa ang ginawa ni Ahab upang galitin si Jehova kaysa sa lahat ng mga hari ng Israel na nauna sa kaniya.—1Ha 16:32, 33.

Palibhasa'y hindi pa nasiyahan na opisyal na sinang-ayunan ng hari ang pagsamba kay Baal, sinikap ni Jezebel na pawiin ang pagsamba kay Jehova mula sa lupain. Sa layuning iyon ay ipinag-utos niyang patayin ang lahat ng propeta ni Jehova, ngunit binabalaan ng Diyos si Elias na tumakas at tumawid ng Jordan, at itinago naman ni Obadias na katiwala ng palasyo ang isang daan pa sa mga yungib. (1Ha 17:1-3; 18:4, 13) Pagkaraan ng ilang panahon ay muling tumakas si Elias upang iligtas ang kaniyang buhay nang si Jezebel, sa pamamagitan ng sariling mensahero nito, ay sumumpang papatayin siya.—1Ha 19:1-4, 14.

Nagkaroon ng 450 propeta ni Baal at 400 propeta ng sagradong poste, na pawang inaalagaan at pinakakain ni Jezebel mula sa kaniyang sariling maharlikang mesa na ginagastusan ng bansa. (1Ha 18:19) Ngunit sa kabila ng kaniyang panatikong mga pagsisikap na lipulin ang pagsamba kay Jehova, isiniwalat ni Jehova na, nang dakong huli, "ang lahat ng tuhod na hindi lumuhod kay Baal, at ang bawat bibig na hindi humalik sa kaniya" ay umabot sa 7,000 katao.—1Ha 19:18.

Sa pakikitungo ni Jezebel kay Nabot, makikita natin ang isa pang aspekto ng balakyot na pagkatao ng babaing ito, isang pagkatao na napakasakim, walang prinsipyo, palalo, at malupit. Nang si Ahab ay magmukmok at mamanglaw dahil tumanggi si Nabot na ipagbili sa kaniya ang minanang ubasan nito, nilampasan ng walang-prinsipyo at walang-kahihiyang babaing ito ang pagkaulo ng kaniyang asawa at may-kapalaluang sinabi: "Ako ang magbibigay sa iyo ng ubasan ni Nabot." (1Ha 21:1-7) Nang magkagayon ay sumulat siya ng mga liham, na nilagdaan at tinatakan sa pangalan ni Ahab, anupat inutusan ang matatandang lalaki at mga taong mahal ng bayan ni Nabot na isaayos na si Nabot ay may-kabulaanang akusahan ng mga walang-kabuluhang tao ng pagsumpa sa Diyos at sa hari at pagkatapos ay ilabas si Nabot at batuhin ito hanggang sa mamatay. Sa gayon ay pinatay si Nabot sa pamamagitan ng pagpilipit sa katarungan. Pagkatapos ay kinuha ni Ahab ang ubasan at inihanda iyon upang gawing hardin ng mga gulay.—1Ha 21:8-16.

Dahil sa gayong labis-labis na pagwawalang-bahala sa katuwiran, itinalaga ni Jehova na si Ahab at ang linya ng angkan nito ay aalisin sa isang lubos na pagkalipol. "Maliban sa kaniya ay walang sinumang naging tulad ni Ahab, na ipinagbili ang kaniyang sarili upang gawin ang masama sa paningin ni Jehova, na ibinuyo ni Jezebel na kaniyang asawa." Kaya ang hatol ni Jehova laban kay Jezebel: "Ang mga aso ang uubos kay Jezebel."—1Ha 21:17-26.

Sa paglipas ng panahon, si Ahab ay namatay at hinalinhan muna ng anak ni Jezebel na si Ahazias, na namahala nang dalawang taon, at pagkatapos ay ng isa pa sa kaniyang mga anak, si Jehoram, na namahala sa loob ng sumunod na 12 taon bago tuluyang nagwakas ang dinastiya ni Ahab. (1Ha 22:40, 51-53; 2Ha 1:17; 3:1) Noong panahon ng mga paghahari ng mga anak niyang ito, patuloy na inimpluwensiyahan ni Jezebel, na gumaganap noon bilang inang reyna, ang lupain sa pamamagitan ng kaniyang mga pakikiapid at mga panggagaway. (2Ha 9:22) Nadama ang kaniyang impluwensiya pati sa Juda sa dakong T, kung saan ang kaniyang balakyot na anak na si Athalia, na napangasawa ng hari ng Juda, ay nagtaguyod sa espiritu ni Jezebel sa timugang kahariang iyon sa loob ng anim na taon pa pagkamatay ng kaniyang ina.—2Ha 8:16-18, 25-27; 2Cr 22:2, 3; 24:7.

Nang makarating kay Jezebel ang balita na pinatay ni Jehu ang kaniyang naghaharing anak na si Jehoram at papunta na ito sa Jezreel, pinintahan niya ang kaniyang mga mata, pinalamutian ang kaniyang buhok, at pumuwesto sa isang mataas na bintana na nakaharap sa liwasan ng palasyo. Doon ay binati niya ang manlulupig sa matagumpay na pagdating nito, sa pagsasabing: "Napabuti ba si Zimri na mámamátay ng kaniyang panginoon?" Malamang na ang mapanuyang pagbating ito ay pasaring na pagbabanta, sapagkat si Zimri, matapos nitong patayin ang kaniyang hari at agawin ang trono, ay nagpatiwakal pagkalipas ng pitong araw nang pagbantaan ang kaniyang buhay.—2Ha 9:30, 31; 1Ha 16:10, 15, 18.

Bilang tugon sa gayong di-magandang pagtanggap, sinabi ni Jehu: "Sino ang nasa panig ko? Sino?" Nang dumungaw ang dalawa o tatlong opisyal ng korte, iniutos niya, "Ibagsak ninyo siya!" Sa lakas ng pagkahulog, ang kaniyang dugo ay tumilamsik sa pader at sa mga kabayo, at niyurakan siya, malamang ay sa pamamagitan ng mga kabayo. Dinagtagal, nang dumating ang mga lalaki upang ilibing 'ang anak na ito ng isang hari,' aba, nasumpungan nila na halos naubos na siya ng mga asong ligáw, gaya ng inihula ng "salita ni Jehova na sinalita niya sa pamamagitan ng kaniyang lingkod na si Elias," anupat ang naiwan lamang ay ang bungo, mga paa, at mga palad ng kaniyang kamay bilang katibayan na nagkakatotoo ang lahat ng sinasabi ni Jehova.—2Ha 9:32-37.

2. Ang "babaing" iyon sa kongregasyon ng Tiatira na ang tawag sa kaniyang sarili ay propetisa. Tiyak na ang "babaing" ito ay binigyan ng pangalang Jezebel dahil ang kaniyang balakyot na pag-

gawi ay katulad ng sa asawa ni Ahab. Bukod sa pagtuturo ng huwad na relihiyon at pagliligaw sa marami upang gumawa ng pakikiapid at idolatriya, ang "babaing" ito ay manhid din at ayaw magsisi. Dahil dito, ipinahayag ng "Anak ng Diyos" na siya ay ihahagis sa higaan ng karamdaman at ang kaniyang mga anak ay papatayin, upang ipakita na tatanggapin ng bawat isa ang ayon sa kaniyang mga gawa.—Apo 2:18-23.

JEZER [Kaniyang Inanyuan]. Ang ikatlong nakatalang anak ni Neptali; pinagmulan ng pamilya ng mga Jezerita.—Gen 46:24; Bil 26:48, 49; 1Cr 7:13.

JEZERITA, MGA [Ni (Kay) Jezer]. Isang pamilya ng Neptali na nagmula kay Jezer.—Bil 26:48, 49.

JEZIEL. Isang Benjamitang anak ni Azmavet na pumanig kay David nang nagtatago ito dahil kay Saul.—1Cr 12:1-3.

JEZREEL [Ang Diyos ay Maghahasik ng Binhi], **JEZREELITA.**

1. Inapo ni Juda. Posibleng siya ang ninuno ng mga taga-Jezreel (Blg. 3) o ang pangunahing nanirahan doon.—1Cr 4:1, 3.

2. Anak ng propetang si Oseas sa kaniyang asawang si Gomer. (Os 1:3, 4) Para sa makahulang kahulugan ng "Jezreel," tingnan ang Blg. 4.

3. Di-matukoy na lunsod sa bulubunduking pook ng Juda, marahil ay itinatag ng Blg. 1. (Jos 15:20, 48, 56) Walang alinlangang ang Jezreel na ito ang bayan ng asawa ni David na si Ahinoam.—1Sa 25:43; 27:3.

4. Isang lunsod sa hanggahan ng teritoryo ng Isacar. (Jos 19:17, 18) Sa ngayon, ipinapalagay na ang Jezreel ay ang Zerʽin (Tel Yizreʽel), na nasa mga 11 km (7 mi) sa HHS ng Jenin (En-ganim). Makikita sa bandang TS nito ang hugis hating-buwan na tagaytay ng mga burol na batong-apog na ipinapalagay na ang Bundok Gilboa.

Noong huling kalahatian ng ikasampung siglo B.C.E., sa Jezreel nanirahan ang hari ng Israel na si Ahab at ang kahalili niyang si Jehoram, bagaman Samaria ang kabisera ng hilagang kaharian. (1Ha 18:45, 46; 21:1; 2Ha 8:29) Sa ubasan ni Nabot malapit sa palasyo sa Jezreel, binigkas ng propetang si Elias ang hatol ni Jehova laban sa sambahayan ni Ahab. (1Ha 21:17-29) Ang hula ay natupad. Pinatay ni Jehu ang anak ni Ahab na si Haring Jehoram at pagkatapos ay ipinatapon ang bangkay nito sa bukid ni Nabot. Ang asawa ni Ahab na si Jezebel ay naging pagkain ng mga asong ligáw ng Jezreel nang ihulog ito mula sa bintana sa utos ni Jehu. Ang mga ulo ng 70 anak ni Ahab, na pinatay ng kanilang mga tagapag-alaga sa Samaria, ay tinipon sa dalawang bunton sa pintuang-daan ng Jezreel. Walang isa man sa mga bantog na tao, mga kakilala, at mga saserdote ni Ahab sa Jezreel ang nakatakas.—2Ha 9:22-37; 10:5-11.

Ang Hula ni Oseas. Ang mga salita ni Jehova kay Oseas (1:4) hinggil sa "mga pagbububo ng dugo sa Jezreel" ay hindi dapat unawaing tumutukoy sa pagpuksa ni Jehu sa di-makadiyos na sambahayan ni Ahab. Si Jehu ay ginamit ni Jehova upang ilapat ang Kaniyang kahatulan. Gayunman, maaaring nagkasala rin mismo si Jehu ng pagbububo ng dugo dahil sa maling mga motibo niya nang pahintulutan niyang manatili ang pagsamba sa guya.—2Ha 10:30, 31.

Ang makahulang pangalang Jezreel, na itinagubilin ni Jehova na itawag ni Oseas sa kaniyang anak kay Gomer, ay tumukoy sa isang panghinaharap na pakikipagsulit sa sambahayan ni Jehu. Ang Diyos ay "maghahasik ng binhi," anupat pangangalatin niya ito. Nangyari ang pakikipagsulit sa sambahayan ni Jehu nang paslangin ang kaniyang apo sa talampakan na si Zacarias, matapos mamahala nang anim na buwan, at pagkatapos ay agawin ng mamamatay-taong si Salum ang trono. (2Ha 15:8-10) Sa gayo'y nagwakas ang dinastiya ni Jehu. Mga 50 taon pagkaraan nito, noong 740 B.C.E., nang bumagsak sa Asirya ang hilagang kaharian at ipatapon ang mga naninirahan doon, tuluyan nang naputol ang maharlikang pamamahala ng sambahayan ng Israel. Nang panahong iyon, "ang busog ng Israel," samakatuwid nga, ang militar na lakas nito, ay nabali. Binanggit sa hula na mangyayari ito sa Mababang Kapatagan ng Jezreel, marahil ay dahil doon ganap na nagtagumpay ang mga Asiryano.—Os 1:4, 5.

Gayunman, sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Oseas, tinukoy rin ni Jehova ang isang kaayaayang kahulugan ng Jezreel. Sa pamamagitan ng muling pagtitipon sa nalabi ng Israel at Juda at pagpapabalik sa kaniyang bayan sa kanilang lupain, si Jehova ay maghahasik ng binhi, anupat pararamihin niya sila roon.—Os 1:11; 2:21-23; ihambing ang Zac 10:8-10.

5. Ang heograpikong lugar ng Kapatagan ng Jezreel. Kadalasan, ang katawagang ito ay tumutukoy lamang sa mababang kapatagan na bumabagtas nang patimog-silangan mula sa lunsod ng Jezreel sa Isacar hanggang sa Bet-sean sa kanluraning gilid ng Libis ng Jordan. Pero ang katawagang "Libis ng Jezreel" ay ginagamit para tukuyin din ang mababang kapatagan sa K ng Jezreel, ang Kapatagan ng Esdraelon (na anyong Griego ng Hebreong Jezreel). Kaya sa malawak na diwa, kasama sa "Libis ng Jezreel" ang buong kapatagan mula

sa Kabundukan ng Carmel hanggang sa Ilog Jordan.

Yamang ang lunsod ng Jezreel (Zerʽin) ay nasa gilid ng isang mabato at palusong na lugar, matatanaw mula rito ang buong silanganing bahagi ng Libis ng Jezreel, na bumabagtas nang halos 19 na km (12 mi) patungong timog-silangan at may lapad na mga 3 km (2 mi). Noong panahon ni Josue, ang kapatagang ito ay kontrolado ng mga Canaanita na may matitibay at lubos na nasasandatahang mga karong pandigma. (Jos 17:16) Sa libis ding ito nasaksihan ni Gideon at ng kaniyang 300 tauhan ang pagliligtas ni Jehova nang ang mga hukbo ng kanilang kaaway na mga Midianita, Amalekita, at mga taga-Silangan ay magpatayan sa kalituhan. (Huk 6:33; 7:12-22) Nang harapin ng hukbong Israelita sa ilalim ng pamumuno ni Haring Saul ang kaaway na mga Filisteo, sila'y nagkampo sa tabi ng bukal na nasa Jezreel (marahil ay ang ʽAin Jalud sa HK tagaytay ng Bundok Gilboa o ang ʽAin el-Meiyiteh sa ibaba ng bayan ng Zerʽin). Pagkatapos nito, mula sa Jezreel ay iniulat na namatay si Saul at ang kaniyang anak na si Jonatan. (1Sa 29:1, 11; 2Sa 4:4) Nang magkagayon, ang Jezreel at ang kapaligiran nito ay naging bahagi ng teritoryong pinamahalaan ng anak ni Saul na si Is-boset. (2Sa 2:8, 9) At noong naghahari si Solomon, kasama sa iniatas sa kinatawan na si Baana ang matabang Kapatagan ng Jezreel.—1Ha 4:7, 12.

JIDLAP. Ang ikapito sa nakatalang walong anak na isinilang kay Nahor ng asawa nitong si Milca. Kaya si Jidlap ay pamangkin ni Abraham at tiyo ng asawa ni Isaac na si Rebeka.—Gen 22:20-23; 24:67.

JOA [Si Jehova ay Kapatid (Kasamahan)].

1. Isa sa mga Levitikong bantay ng pintuang-daan na inatasan sa tungkuling pagbabantay sa mga kamalig noong mga araw ni David; ang ikatlong anak ni Obed-edom.—1Cr 26:1, 4, 12-15.

2. Isang Levitang nagmula kay Gersom (Gerson); anak ni Zima. (1Cr 6:1, 19b-21) Posibleng siya rin ang Joa na, kasama ng kaniyang anak, ay tumulong sa pagtatapon ng maruruming bagay na inalis ni Hezekias mula sa templo sa pasimula ng paghahari nito.—2Cr 29:1, 3, 12, 16.

3. Isa sa komite ng tatlo katao na isinugo ni Haring Hezekias upang pakinggan kung ano ang sasabihin ng Asiryanong mensaherong si Rabsases ngunit inutusang huwag sagutin ang mga paratang at mga pagyayabang nito. Gayunman, hiniling ni Joa at ng kaniyang dalawang kasamahan na magsalita sa kanila si Rabsases sa wikang Siryano, na nauunawaan nila, sa halip na sa wika ng mga Judio sa pandinig ng iba pang nasa pader ng lunsod. Hapak ang kanilang mga kasuutan, iniulat nila kay Hezekias ang mga banta nito. (2Ha 18:18, 26, 36, 37; Isa 36:3, 11, 21, 22) Ang pagkakaayos ng teksto na, "si Joa na anak ni Asap na tagapagtala," ay nagpapahintulot na alinman kay Joa o kay Asap ang maging "tagapagtala," ngunit mas malamang na si Joa mismo ang humawak ng katungkulang ito, kung paanong ang dalawang kasama niya ay inilalarawan din ayon sa kanilang katungkulan.

4. Ang tagapagtala na sa pamamagitan niya ay nagpadala si Haring Josias ng salapi sa mga manggagawa upang kumpunihin ang templo; anak ni Joahaz.—2Cr 34:8-11.

JOAB [Si Jehova ay Ama].

1. Anak ni Seraias, isang inapo ni Kenaz na mula sa tribo ni Juda. Si Joab ang "ama ni Ge-harasim" (nangangahulugang "Libis ng mga Bihasang Manggagawa"), "sapagkat," ang sabi ng ulat ng Bibliya, "sila ay naging mga bihasang manggagawa." Maliwanag na si Joab ang "ama" o nagtatag ng komunidad ng mga bihasang manggagawa na nakatira sa libis na iyon.—1Cr 4:1, 13, 14; tingnan ang GE-HARASIM.

2. Ang ikalawa sa tatlong anak ng kapatid na babae o kapatid sa ina ni David na si Zeruias (posibleng anak ng ina ni David sa unang asawa nito na si Nahas; 2Sa 17:25). Kaya si Joab ay pamangkin ni David. Ang mga kapatid ni Joab ay sina Abisai at Asahel. (2Sa 8:16; 1Cr 2:13-16) Nang ipakilala ang tatlong lalaking ito, ang pangalan ng ina ang itinala sa halip na ang sa ama, sapagkat kapatid ni David ang kanilang ina; sa gayon ay nilinaw ang kaugnayan ni David sa tatlong lalaking ito.

Mga Katangian. Si Joab ay isang may-kakayahang heneral, isang lalaking mahusay mag-organisa, mapamaraan, at determinado. Sa kabilang dako, siya ay isang ambisyosong oportunista, mapaghiganti, tuso, at kung minsan ay walang prinsipyo.

Si Joab ang nangunguna sa mga tauhan ni David noong panahong pinamamahalaan ni Is-boset na anak ni Saul ang buong Israel maliban sa tribo ni Juda, na nasa panig ni David. (2Sa 2:10) Ang mga lingkod ni Is-boset at ni David ay nagtipon laban sa isa't isa sa Tipunang-tubig ng Gibeon, anupat ang mga hukbo ni Is-boset ay pinangungunahan ng tiyo ni Saul na si Abner, na siyang naglagay kay Is-boset sa trono. Habang ang mga lalaki ay nakaupong magkaharap, iminungkahi ni Abner ang isang paghahamok sa pagitan ng tig-12 lalaki mula sa bawat panig. Nang magsunggaban sila sa ulo, inulos ng bawat isa ang kaniyang kalaban sa pamamagitan ng tabak, anupat lahat ay magkakasamang nabuwal na patay. (2Sa 2:12-16) Yamang walang anumang nalutas ang paghahamok, isang malaking pagbabaka

ang naganap. Ipinakita ng pagbilang na ginawa pagkatapos nito na ang namatay sa mga hukbo ni Is-boset ay 360 lalaki, ngunit kay David ay 20 lamang. —2Sa 2:30, 31.

Samantalang naglalabanan, tumakas si Abner at tinugis siya ni Asahel, ang matulin-tumakbong kapatid ni Joab. Bagaman sinabihan at binabalaan na ni Abner si Asahel, hindi pa rin ito tumigil hanggang sa iulos ni Abner sa likuran ang puluhang dulo ng kaniyang sibat, anupat nasaksak si Asahel nang tagusan. (2Sa 2:18-23) Pagdating sa burol ng Amma, si Abner at ang kaniyang mga tauhan ay nagtipon sa taluktok nito, at mula roon ay namanhik si Abner na itigil na ang labanan upang maiwasan na ang samaan ng loob at walang-katapusang patayan. Dito ay nagpamalas si Joab ng praktikal na karunungan nang pakinggan niya ang pamamanhik na iyon at bumalik kay David sa Hebron.—2Sa 2:24-28, 32.

Pinatay si Abner upang makaganti. Gayunman, matindi ang pagnanais ni Joab na makaganti, at naghintay siya ng pagkakataon upang maisagawa iyon. Samantala, nakibahagi siya sa isang matagal na pakikipagdigma laban sa sambahayan ni Saul, na patuloy na humihina, samantalang si David naman ay lalong lumalakas. Nang maglaon, si Abner, palibhasa'y naghinanakit kay Is-boset dahil sa isang personal na bagay, ay nakipagtipan kay David, anupat nangakong dadalhin niya ang buong Israel sa panig ni David. (2Sa 3:6-21) Tutol na tutol si Joab sa kasunduan anupat pinaratangan niya si Abner ng paniniktik. Nang maglaon, nagkunwari siyang kaibigan ni Abner, at pagkatapos ay binigla niya si Abner at pinatay ito bilang paghihiganti para sa kaniyang kapatid na si Asahel. Maaaring inisip din niya na kasabay nito ay nailigpit niya ang isang posibleng kaagaw sa katungkulan ng kumandante ng hukbo ni David.—2Sa 3:22-27.

Nang marinig ni David ang tungkol sa pagpaslang, itinanggi niya sa harap ng buong Israel ang anumang pananagutan ng kaniyang sambahayan sa nangyari at sinabi: "Uminog nawa itong pabalik sa ulo ni Joab at sa buong sambahayan ng kaniyang ama, at huwag nawang mawalan ang sambahayan ni Joab ng lalaking inaagasan o ng ketongin [isang may sakit] o ng lalaking humahawak sa umiikot na kidkiran [marahil, isang may kapansanan] o ng isang nabubuwal sa pamamagitan ng tabak o ng isang nangangailangan ng tinapay!" Sa pagkakataong ito, hindi kumilos si David laban kina Joab at Abisai, na nakipagsabuwatan kay Joab sa pagpaslang, sapagkat, gaya ng sinabi niya: "Ako ngayon ay mahina bagaman pinahiran bilang hari, at ang mga lalaking ito, na mga anak ni Zeruias, ay napakahirap pakitunguhan para sa akin. Gantihan nawa ni Jehova ang gumagawa ng masama ayon sa sarili niyang kasamaan."—2Sa 3:28-30, 35-39.

Kumandante ng mga Hukbo ng Israel. Nang mapahiran na si David bilang hari ng buong Israel, umahon siya laban sa Jerusalem (Jebus). Tinuya ng mga Jebusita si David sa pag-aakalang napakatibay ng kanilang posisyon. Ngunit nakita ni David na mapapasok ang lunsod sa paagusan nito ng tubig. Kaya inialok niya ang posisyon bilang "ulo at prinsipe" sa sinumang aakyat sa paagusan at unang makapananakit sa mga Jebusita. Umahon si Joab, nahulog ang lunsod sa kamay ni David, at ginantimpalaan si Joab ng mataas na posisyon bilang kumandante ng mga hukbo ng Israel. (2Sa 5:6-8; 8:16; 20:23; 1Cr 11:4-8) Bilang kumandante, si Joab ay may isang pangkat ng sampung tagapaglingkod na tagapagdala ng kaniyang mga sandata, kabilang na rito ang makapangyarihang lalaki na si Naharai na Berotita.—2Sa 18:15; 1Cr 11:39.

Matapos lupigin ni David ang Edom, nanatili roon si Joab nang anim na buwan sa layuning patayin ang bawat lalaki na naroroon. (2Sa 8:13, 14; 1Ha 11:14-17) Nang maglaon, nagpamalas si Joab ng kakayahang manguna sa militar sa pakikipaglaban sa mga Ammonita at mga Siryano, anupat inilagay ang kaniyang kapatid na si Abisai upang mangasiwa sa isang pangkat, upang talunin ang mga hukbo ng mga kaaway na nagplanong ipitin sila. (2Sa 10:8-14; 1Cr 19:6-16) Tiyak na malaking bahagi ang ginampanan niya sa iba pang mga pakikipaglaban ni David sa mga Filisteo, mga Moabita, at iba pa.

Sumuporta sa pagkahari ni David. Sa pagkubkob sa Raba ng Ammon, waring nagpakita si Joab ng pagkamatapat kay David bilang pinahirang hari ni Jehova. Nabihag niya "ang lunsod ng mga tubig," posibleng tumutukoy sa bahagi ng lunsod na kinalalagyan ng suplay nito ng tubig o ang kuta na nagsasanggalang sa suplay nito ng tubig. Yamang nakuha na ang mahalagang bahaging ito ng lunsod, hindi na makatatagal ang kabiserang lunsod, at tiyak na kasunod na nito ang pagsuko. Sa halip na tapusin niya mismo ang pagkubkob sa lunsod, si Joab (ito man ay talagang dahil sa paggalang sa hari, para sa ikabubuti ng Israel, o para sa kaniyang sariling pagsulong) ay waring nagpakita ng wastong pagpapakundangan sa kaniyang makalupang soberano. Sinabi niya na mas gusto niyang ang pinahirang hari ni Jehova ang tumapos sa pagbihag sa maharlikang lunsod ng kaaway at mapabantog dahil sa kabayanihang ito, bagaman siya, si Joab, ang gumawa ng napakahalagang panimulang pagkubkob.—2Sa 12:26-31; 1Cr 20:1-3.

Nakipagtulungan upang maipapatay si Uria. Noong panahon ng pagkubkob sa Raba, nagpadala si David ng isang liham sa pamamagitan ni Uria na

nag-uutos kay Joab na ilagay si Uria kung saan pinakamatindi ang pagbabaka upang mapatay ito. Lubos na nakipagtulungan si Joab sa pakanang ito, ngunit sa kaniyang ulat sa hari hinggil sa kinalabasan ng pagbabaka, may-katusuhan niyang ginamit ang nangyari upang hindi siya pagalitan ni David dahil namatayan siya ng magigiting na lalaki sa pagbabaka nang palapitin niya sila nang husto sa pader ng lunsod. Sinabi ni Joab sa kaniyang ulat: "Namatay ang iba sa mga lingkod ng hari; at ang iyong lingkod na si Uria na Hiteo ay namatay rin." Gaya ng inaasahan ni Joab, ang sagot ni David ay walang tono ng pagkayamot kundi pampatibay-loob lamang kay Joab.—2Sa 11:14-25; tingnan ang DAVID.

Tinulungan si Absalom, pagkatapos ay sinalansang ito. Pagkalipas ng tatlong taon mula nang palayasin si Absalom dahil sa pagpatay sa kapatid nito sa ama na si Amnon, isinugo ni Joab kay David ang isang babae mula sa Tekoa, anupat tinagubilinan niya ito kung ano ang sasabihin upang mamanhik para sa pagbabalik ni Absalom. Nagtagumpay ito, at isinama ni Joab si Absalom sa Jerusalem, bagaman ayaw makipagkita ni David kay Absalom. Pagkaraan ng dalawang taon, paulit-ulit na hiniling ni Absalom kay Joab na pumaroon sa kaniya at lumapit sa hari para sa kaniya, ngunit ayaw ni Joab. Nang dakong huli, sinunog ni Absalom ang bukid ng sebada ni Joab, na naging dahilan ng mabilis at galít na pagtugon ni Joab. Ipinangatuwiran ni Absalom ang kaniyang ginawa, at hinimok niya si Joab na makipagkita sa hari upang maisauli siya sa pagsang-ayon ni David. —2Sa 13:38; 14:1-33.

Bagaman tinulungan ni Joab si Absalom upang makabalik ito, si David ang sinuportahan ni Joab nang maghimagsik si Absalom. Inatasan ni David si Joab upang mangasiwa sa isang katlo ng kaniyang mga tauhan, anupat mahigpit niyang ibinilin na pakitunguhan nang banayad si Absalom. Ngunit sa panahon ng labanan, sinuway ni Joab ang utos ni David at pinatay si Absalom. (2Sa 18:1-17) Dito, gaya sa iba pang mga pangyayari, sinunod niya ang kaniyang sariling pasiya sa halip na ang teokratikong mga utos sa pamamagitan ng pinahirang hari ng Diyos. Ngunit pagkatapos nito ay nagkaroon siya ng lakas ng loob na magsalita kay David sa paraang may tapang at tuwiran nang manganib ang pagkakaisa ng kaharian dahil sa pagdadalamhati ni David para kay Absalom.—2Sa 19:1-8.

Inalis Bilang Pinuno ng Hukbo, Pagkatapos ay Ibinalik. Maliwanag na dahil sa pagsuway ni Joab nang patayin nito si Absalom, pinalitan ni David si Joab bilang pinuno ng hukbo, anupat ang inatasan ay si Amasa. (2Sa 19:13) Ngunit bilang heneral, si Amasa ay hindi katulad ni Joab. Nang utusan ni David si Amasa na pisanin ang mga lalaki ng Juda upang makipaglaban sa mapaghimagsik na si Sheba na anak ni Bicri, tinawagan ni Amasa ang Juda, ngunit dumating ito nang huli kaysa sa panahong itinalaga ni David. Dahil apurahan ang bagay na iyon, inatasan ni David si Abisai na sundan si Sheba, na sinasabi, "Upang hindi nga siya makasumpong ng mga nakukutaang lunsod at makatakas sa ating paningin." Sa sumunod na labanan, waring si Joab ang nanguna gaya ng ginagawa niya noong siya ang pinuno ng hukbo. Sa kasunod na pagkubkob sa Abel ng Bet-maaca, sa utos ni Joab ay inihagis ng mga mamamayan ng bayan ang ulo ni Sheba mula sa ibabaw ng pader, at hindi winasak ni Joab ang lunsod, anupat umurong at bumalik sa Jerusalem.—2Sa 20:1-7, 14-22.

Pinaslang si Amasa. Noong panahong tinutugis si Sheba, isang malubhang krimen ang ginawa ni Joab. Habang si Amasa (na pinsan niya; 2Sa 17:25; 1Cr 2:16, 17) ay papalapit upang salubungin siya malapit sa Gibeon, hinayaan ni Joab na mahulog ang kaniyang tabak mula sa kaluban nito. Matapos itong pulutin, maalwan niya itong tinanganan sa kaniyang kaliwang kamay habang hinahawakan ng kaniyang kanang kamay ang balbas ni Amasa, na para bang hahalikan niya ito. Palibhasa'y walang kamalay-malay si Amasa, napatay siya ni Joab sa isang saksak ng kaniyang tabak. Totoo na maaaring walang tiwala si Joab kay Amasa dahil pinangunahan nito ang mapaghimagsik na hukbo ni Absalom; ngunit magkagayunman, sinamantala ng oportunistang si Joab ang isang panahon ng kagipitan at hidwaan upang isulong ang kaniyang personal na tunguhin sa pamamagitan ng pagpaslang sa kaniyang kaagaw. Maaaring ipinagpaliban ni David ang pagkilos laban kay Joab dahil sa naging kaugnayan ni Amasa kay Absalom at dahil kamakailan lamang ay nakipaglaban si Joab sa naghimagsik na mga hukbo ni Absalom na pinangunahan ni Amasa. Kaayon ng maambisyong mga hangarin ni Joab, muli siyang ginawang ulo ng hukbo.—2Sa 20:8-13, 23.

Bakit hindi ipinapatay ni David si Joab nang paslangin nito si Abner, at bakit niya inatasang muli si Joab bilang heneral ng hukbo matapos nitong paslangin din si Amasa, na ginawang heneral upang humalili kay Joab? Hindi sinasabi ng Bibliya. Kung iyon ay pagiging mahina sa pagpapatupad sa kautusan ng Diyos, maaaring iyon ay dahil sa lakas at impluwensiya ni Joab at ng pamilya nito sa hukbo. O maaaring may iba pang mga kalagayan na hindi binanggit sa Bibliya. Anuman ang nangyari, dapat tandaan na bagaman hindi ipinapatay ni David

si Joab sa di-malamang kadahilanan, mabuti man o masama, hindi niya ito pinatawad, kundi inutusan niya si Solomon na kaniyang anak at kahalili na tiyaking pagbabayaran ni Joab ang kasamaan nito.

Kumuha ng di-kumpletong sensus. Sa isa pang pagkakataon, inudyukan si David ni Satanas na kumuha ng isang ilegal na sensus sa bayan. Sinikap ni Joab na pigilan si David, subalit walang nangyari. Ngunit hindi niya tinapos ang gawaing iyon, anupat hindi binilang ang mga tribo nina Levi at Benjamin "sapagkat ang salita ng hari ay karimarimarim kay Joab."—1Cr 21:1-6; 2Sa 24:1-9; tingnan ang PAGPAPAREHISTRO, PAGREREHISTRO.

Kumampi kay Adonias sa tangkang agawin ang trono. Sa kabila ng nakaraang paglilingkod niya kay David, nang si David ay tumanda na at magkasakit, iniwan ni Joab si David at nakipagsabuwatan sa anak ni David na si Adonias. (1Ha 1:18, 19) Marahil ay ginawa niya ito dahil inakala niya na, kung magiging hari si Adonias, siya ang hahawak ng kapangyarihang kokontrol sa trono, o, maaaring inakala niya na mas matatag ang kaniyang posisyon kay Adonias kaysa kay Solomon. Nang marinig niya na si Solomon ay ginawang hari ni David, iniwan niya si Adonias. (1Ha 1:49) Nang mapatay si Adonias, tumakbo si Joab sa tolda ni Jehova at humawak sa mga sungay ng altar. (1Ha 2:28) Hindi ito naglaan ng kanlungan para sa kaniya, sapagkat siya ay isang tahasang mamamaslang; kaya isinugo ni Solomon si Benaias upang patayin siya roon. Sa gayon ay tinupad ni Solomon ang tagubilin ni David sa kaniya bago ito mamatay na huwag tulutan ang mga uban ni Joab na bumabang payapa sa Sheol, dahil sa pagkakasala ni Joab sa dugo nang paslangin nito sina Abner at Amasa, "dalawang lalaki na higit na matuwid at mas mabuti kaysa sa kaniya." Inilibing si Joab sa kaniyang sariling bahay sa ilang. Pagkatapos nito, si Benaias ang ginawang ulo ng hukbo.—1Ha 2:5, 6, 29-35; 11:21.

Ang ika-60 awit, isang awit ni David, ay nakaalay, sa huling mga talata nito (8-12), ukol sa tagumpay ni Joab sa mga Edomita.—Tingnan ang superskripsiyon ng awit na ito.

3. Ang ulo ng isang pamilya ng "mga anak ni Pahat-moab," na ang ilan ay bumalik kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 6; Ne 7:6, 7, 11.

4. Sa Ezra 8:1, 9, ang "mga anak ni Joab" ay nakatalang kabilang sa mga bumalik kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. Noong panahong iyon, si Obadias na anak ni Jehiel ang ulo ng pamilya. Sa tekstong ito ay hindi sila iniuugnay sa sambahayan ni Pahat-moab, ngunit posible na iisang pamilya ang pinagmulan nila o sila ay mga kamag-anak ng Blg. 3.

JOAHAZ [pinaikling anyo ng Jehoahaz, nangangahulugang "Tanganan Nawa ni Jehova; Tinanganan ni Jehova"].

1. Naiibang baybay ng pangalan ni Jehoahaz, na hari ng Israel, gaya ng makikita sa ilang salin (*AS, JP, Ro, RS*) ng 2 Hari 14:1. Doon ay mababasa sa tekstong Masoretiko ang *Yoh·'a·chaz',* ngunit salig sa awtoridad ng mga manuskritong Hebreo na kababasahan ng *Yehoh·'a·chaz',* isinalin ng iba pang mga salin (*AT, JB, Mo, NW*) ang pangalan bilang Jehoahaz.—Tingnan ang JEHOAHAZ Blg. 2.

2. Ama ng tagapagtala ni Haring Josias na si Joa.—2Cr 34:1, 8.

3. Naiibang baybay, sa 2 Cronica 36:2, ng pangalan ni Jehoahaz, ang anak at kahalili ni Josias, na hari ng Juda. Dito ay sinunod ng ilang salin (*AS, AT, JP, Ro*) ang tekstong Masoretiko at kababasahan ng Joahaz, samantalang ang iba (*KJ, JB, Mo, NW*) ay kababasahan ng Jehoahaz.—Tingnan ang JEHOAHAZ Blg. 3.

JOANAN [pinaikling anyo ng Jehohanan, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob"]. Isang ninuno ng ina ni Jesus na si Maria; lumilitaw na nakatala bilang apo ni Zerubabel.—Luc 3:23, 27.

JOAS. Ang pangalang ito ay binabaybay sa dalawang paraan sa Hebreo, bagaman "Joas" lamang sa Tagalog. Ang una at higit na pangkaraniwan, *Yoh·'ash',* ay isang pinaikling anyo ng Jehoas. Ang Bilang 1 at 5 na nakatala sa ibaba ang isa pang baybay, *Yoh·'ash'.*

1. Isang Benjamita sa linya ng pamilya ni Beker.—1Cr 7:6, 8.

2. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ng kaniyang ikatlong binanggit na anak na si Shela.—1Cr 2:3; 4:21, 22.

3. Ang ama ni Hukom Gideon; isang Abi-ezrita na mula sa tribo ni Manases. (Huk 6:11, 15; 7:14; 8:13, 32) Maliwanag na si Joas ay isang lalaking maykaya at maimpluwensiya sa komunidad, nagmamay-ari ng isang altar na nakaalay kay Baal, gayundin ng isang "sagradong haligi," at may isang sambahayan ng mga lingkod. Nang palihim na gibain ng kaniyang anak na si Gideon ang altar at ang sagradong haligi na ito, at magtayo sa kinalalagyan ng mga ito ng isang altar para kay Jehova kung saan siya naghain ng isang pitong-taóng-gulang na toro, hiniling ng mga mamamayan ng dakong iyon na isuko ni Joas ang kaniyang anak upang patayin. Ang sagot ni Joas ay: "Kung [si Baal] ay Diyos, hayaang gumawa siya ng legal na pagtatanggol para sa kaniyang sarili." At dahil dito ay sinimulan ni Joas na tawaging Jerubaal ang kaniyang anak.—Huk 6:25-32; 8:29.

4. Isa sa makapangyarihang mga lalaki na mula sa tribo ni Benjamin na sumama sa mga hukbo ni David sa Ziklag nang nagtatago ito dahil kay Saul; anak o inapo ni Semaa.—1Cr 12:1-3.

5. Isang pinuno na inatasan ni Haring David upang mangasiwa sa mga imbakan ng langis.—1Cr 27:28, 31.

6. Isa sa mga pinagkatiwalaan ni Ahab na magbilanggo sa tapat na propetang si Micaias. Tinatawag siyang "anak ng hari." (1Ha 22:26, 27; 2Cr 18:25, 26) Ang pananalitang ito ay maaaring tumukoy sa isang supling ni Haring Ahab o maaaring mangahulugang isang opisyal na nagmula sa maharlikang angkan o kaya ay isa na may malapit na kaugnayan sa maharlikang sambahayan.

7. Pinaikling anyo ng Jehoas, hari ng Juda at anak ni Ahazias. (2Ha 11:2, 3, 21) Ang Joas bilang isa pang baybay ng Jehoas ay lumilitaw nang maraming ulit sa tekstong Hebreo Masoretiko, gaya ng ipinakikita sa mga talababa ng *New World Translation*.—2Ha 12:19; 1Cr 3:11; 2Cr 24:1, 2; tingnan ang JEHOAS Blg. 1.

8. Pinaikling anyo ng Jehoas, hari ng Israel, anak ni Jehoahaz at apo ni Jehu. (2Ha 14:1, 8, 9) Ang isa pang baybay na ito (Joas) ay madalas na lumilitaw sa tekstong Masoretiko.—2Ha 13:9, 12, 13; 2Cr 25:17, 18, 21; Os 1:1; Am 1:1; tingnan ang JEHOAS Blg. 2.

JOB [Tudlaan ng Pagkapoot]. Isang lalaking naninirahan sa lupain ng Uz, sa lugar na ngayon ay Arabia. (Job 1:1) Sinabi ng Diyos tungkol kay Job: "Walang sinumang tulad niya sa lupa, isang lalaking walang kapintasan at matuwid, na natatakot sa Diyos at lumilihis sa kasamaan." (Job 1:8) Ipinahihiwatig nito na naninirahan si Job sa Uz noong panahon na ang kaniyang malalayong pinsan, ang 12 tribo ng Israel, ay nasa pagkaalipin sa lupain ng Ehipto. Nang panahong iyon, si Jose na anak ni Jacob (Israel) ay patay na (1657 B.C.E.) pagkatapos niyang magbata ng maraming kawalang-katarungan at makapag-ingat ng kaniyang kawalang-kapintasan sa harap ng Diyos na Jehova. Hindi pa bumabangon si Moises bilang propeta ni Jehova upang akayin ang 12 tribo ng Israel mula sa pagkaalipin sa Ehipto. Sa pagitan ng kamatayan ni Jose at ng panahon kung kailan ipinakita ni Moises sa pamamagitan ng kaniyang paggawi na siya ay walang kapintasan at matuwid, walang sinumang tao ang tapat na gaya ni Job. Malamang na sa yugtong ito naganap ang mga pag-uusap may kinalaman kay Job sa pagitan ni Jehova at ni Satanas.—Job 1:6-12; 2:1-7.

Karaniwan nang si Moises ang kinikilalang sumulat ng ulat ng mga karanasan ni Job. Maaaring nalaman niya ang tungkol kay Job nang gumugol siya ng 40 taon sa Midian at maaaring narinig niya ang tungkol sa kinahinatnan at kamatayan ni Job noong dumaan ang Israel malapit sa Uz sa pagtatapos ng paglalakbay nila sa ilang. Kung natapos ni Moises ang aklat ng Job sa panahon ng pagpasok ng Israel sa Lupang Pangako noong 1473 B.C.E. (malamang na di-nagtagal pagkamatay ni Job), ang panahon ng pagsubok kay Job ay papatak nang mga 1613 B.C.E., sapagkat nabuhay si Job nang 140 taon pagkatapos ng pagsubok sa kaniya.—Job 42:16, 17.

Si Job ay isang kamag-anak ni Abraham, anupat kapuwa sila inapo ni Sem. Bagaman hindi Israelita, si Job ay mananamba ni Jehova. Siya "ang pinakadakila sa lahat ng mga taga-Silangan," na nagmamay-ari ng napakaraming kayamanan. Ang kaniyang pamilya ay binubuo ng kaniyang asawa, pitong anak na lalaki, at tatlong anak na babae. (Job 1:1-3) Buong-katapatan niyang isinagawa ang mga tungkulin bilang saserdote para sa kaniyang pamilya, anupat naghahandog siya ng mga hain sa Diyos alang-alang sa kanila.—Job 1:4, 5.

Si Job ay isang taong iginagalang sa pintuang-daan ng lunsod, anupat nirerespeto siya maging ng mga matatanda na at mga prinsipe. (Job 29:5-11) Siya ay umuupo bilang isang hukom na hindi nagtatangi, naglalapat ng katarungan bilang tagapagtanggol ng babaing balo, at tulad ng isang ama sa batang lalaking walang ama, sa mga napipighati, at sa mga nangangailangan ng tulong. (Job 29:12-17) Nanatili siyang malinis mula sa imoralidad, sakim na materyalismo, at idolatriya, at bukas-palad siya sa mga dukha at nagdarahop.—Job 31:9-28.

Ang Katapatan ni Job. Hinamon ni Satanas ang katapatan ni Job kay Jehova. Palibhasa'y may pagtitiwala si Jehova sa katapatan ni Job at batid niya na kaya niyang ipanumbalik at gantimpalaan ito, pinahintulutan niya si Satanas na subukin ang katapatan ni Job hanggang sa kasukdulan, ngunit hindi niya pinahintulutan si Satanas na patayin si Job. Sa pamamagitan ng iba't ibang pamamaraan, kinuha muna ni Satanas ang mga alagang hayop at mga lingkod ni Job at pagkatapos ay ang kaniyang mga anak (Job 1:13-19), ngunit hindi kailanman pinaratangan ni Job ang Diyos ng kamalian o kasamaan. Hindi rin niya tinalikuran ang Diyos, kahit nang gipitin siya ng kaniya mismong asawa at ng iba pa. (Job 1:20-22; 2:9, 10) Nagsalita siya ng katotohanan tungkol sa Diyos. (Job 42:8) Tinanggap niya ang saway dahil sa kaniyang labis na pagkabahalang maipahayag na matuwid ang kaniyang sarili at sa pagpapabaya niya na ipagbangong-puri ang Diyos (Job 32:2), at kinilala niya ang kaniyang mga kasalanan sa Diyos.—Job 42:1-6.

Mahal ni Jehova si Job. Sa katapusan ng tapat na landasin ni Job sa ilalim ng pagsubok, ginawa siya

ng Diyos na isang saserdote para sa kaniyang tatlong kasamahan na nakipagtalo sa kaniya, at ibinalik ng Diyos si Job sa kaniyang dating kalagayan. Muli siyang nagkaroon ng isang maligayang pamilya (maliwanag na sa dati pa ring asawa) at ng doble ng kaniyang dating kayamanan. Lahat ng kaniyang mga kamag-anak at dating mga kasamahan ay bumalik upang magbigay-galang sa kaniya at magdala sa kaniya ng mga kaloob. (Job 42:7-15) Nabuhay pa siya nang matagal upang makita ang kaniyang mga anak at mga apo hanggang sa apat na salinlahi.—Job 42:16.

Sa pamamagitan ng propetang si Ezekiel, tinukoy ng Diyos si Job bilang uliran sa pagiging matuwid. (Eze 14:14, 20) Ang kaniyang matiising pagbabata ng pagdurusa ay inihaharap sa mga Kristiyano bilang isang parisan, at ang maligayang kinalabasan ng kaniyang landasin ay tinutukoy na nagtatampok sa pagmamahal at awa ni Jehova. (San 5:11) Ang ulat ng kaniyang napakahirap na karanasan ay nagbibigay ng malaking kaaliwan at lakas sa mga Kristiyano, at maraming simulain sa Bibliya ang itinatampok at binibigyang-linaw ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan.

JOB, AKLAT NG. Isinulat ni Moises, ayon sa mga iskolar na Judio at sinaunang mga iskolar na Kristiyano. Ipinakikita ng panulaan, pananalita, at istilo ng aklat na orihinal itong isinulat sa Hebreo. Ipinahihiwatig ng maraming pagkakahawig

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG JOB

Ang ulat ng mga karanasan ni Job noong hamunin ni Satanas ang kaniyang katapatan sa harap ni Jehova

Malamang na isinulat ni Moises noong nagpapagala-gala ang Israel sa ilang, bagaman maaaring naganap ang pagsubok kay Job maraming taon pa bago isilang si Moises

---

Nagwakas ang masagana at maginhawang buhay ni Job nang pahintulutan ni Jehova si Satanas na subukin si Job (1:1–2:10)

- Inangkin ni Satanas na ang pagiging matuwid ni Job ay udyok lamang ng pansariling interes
- Sa loob lamang ng isang araw, nawala kay Job ang kaniyang bakahan, mga kawan, at sampung anak, ngunit iningatan niya ang kaniyang katapatan
- Pagkatapos ay dinapuan siya ng isang karima-rimarim at makirot na sakit ngunit tumanggi siyang sumpain ang Diyos; sa gayon ay nanatiling tapat si Job

Sina Elipaz, Bildad, at Zopar, tatlong kasamahan ni Job, ay nagkasundong pumaroong magkakasama upang "makiramay" sa kaniya (2:11–3:26)

- Naupo sila nang walang imik sa palibot niya sa loob ng pitong araw
- Si Job ang unang nagsalita, anupat isinumpa ang araw ng kaniyang kapanganakan
- Nagtataka siya kung bakit pinahihintulutan pa siya ng Diyos na mabuhay

Ang tatlong naturingang mang-aaliw ay matagal na nakipagdebate kay Job (4:1–31:40)

- Iginiit nila na nagdurusa siya dahil sa kaniyang mga kasalanan, anupat ipinangatuwiran na may nagawang mali si Job yamang pinakikitunguhan siya ng Diyos na parang kaaway
- Sinikap nilang hikayatin si Job na tanggapin ito sa pamamagitan ng paggamit ng maling pangangatuwiran at panirang-puri at sa pamamagitan ng pagtatawag-pansin sa tradisyon at mga pangitaing diumano'y nakita nila
- Hinimok si Job ng tatlo niyang kasamahan na ipagtapat ang kaniyang pagkakasala at baguhin ang kaniyang mga lakad; kung magkagayon, ang sabi nila, mababalik sa kaniya ang dati niyang kasaganaan
- Iginiit ni Job na siya'y matuwid; hindi niya maunawaan kung bakit pinahihintulutan ni Jehova na magdusa siya, ngunit pinatahimik niya ang maling payo ng kaniyang tatlong kasamahan
- Sa kaniyang panghuling mga salita, pinaghambing ni Job ang mga araw noong siya ay isang iginagalang na matanda at ang panahon sa kasalukuyan kung kailan dumaranas siya ng kapighatian at kahihiyan; itinawag-pansin niya na naging napakaingat niya upang huwag magkasala

Itinuwid ng kabataang nagmamasid na si Elihu sina Job at ang mga kasamahan nito (32:1–37:24)

- Ipinakita niya na mali si Job nang ipagbangong-puri nito ang kaniyang sarili sa halip na ang Diyos, at tinuligsa niya ang tatlong kasamahan ni Job dahil sa maling pagsagot kay Job
- Itinaguyod ni Elihu ang katarungan, kawalang-pagtatangi, kaluwalhatian, at pagiging makapangyarihan-sa-lahat ni Jehova

Si Jehova naman ang nagsalita mula sa isang buhawi (38:1–42:6)

- Itinanong ni Jehova kung nasaan si Job noong lalangin ang lupa, at kung nauunawaan nito ang kamangha-manghang mga katangian ng maiilap na hayop, sa gayo'y ipinakikita ang kaliitan ng tao kung ihahambing sa kadakilaan ng Diyos
- Pagkatapos ay itinanong niya kung dapat siyang pulaan ni Job
- Inamin ni Job na nagsalita siya nang walang wastong unawa; nagsisi siya "sa alabok at abo"

Natapos ang pagsubok kay Job, at ginantimpalaan ang kaniyang katapatan (42:7-17)

- Nagpahayag ng pagkagalit si Jehova kina Elipaz, Bildad, at Zopar sapagkat nagsalita sila nang may kabulaanan; inutusan niya silang maghain at hilingin kay Job na manalangin para sa kanila
- Gumaling si Job nang manalangin siya para sa kaniyang mga kasamahan
- Pinagpala siya ng makalawang ulit ng dami ng mga kawan at bakahan na taglay niya noong una, gayundin ng karagdagang sampung anak, pitong lalaki at tatlong babae

ng Pentateuch at ng pasalaysay na bahagi ng Job na ang manunulat ng aklat ay si Moises. Maaaring napag-alaman ni Moises ang mga detalye tungkol sa pagsubok kay Job noong panahon ng kaniyang 40-taóng pamamalagi sa Midian, at malamang na nalaman niya ang kinahinatnan ng buhay ni Job nang dumaan ang Israel malapit sa Uz habang patungo sa Lupang Pangako, noong 1473 B.C.E.

Pagkakaayos. Natatangi ang aklat ng Job dahil pangunahin itong binubuo ng isang debate sa pagitan ng isang tunay na lingkod ng Diyos na Jehova at ng tatlong indibiduwal na nag-angking naglilingkod sa Diyos ngunit nagharap ng maling mga doktrina sa pagsisikap na ituwid si Job. May-kamalian nilang inakala na pinarurusahan ng Diyos si Job dahil sa isang malubha at lihim na kasalanan. Sa gayon, palibhasa'y nangatuwiran salig dito, sila'y aktuwal na naging mga mang-uusig ni Job. (Job 19:1-5, 22) Ang debate ay binubuo ng tatlong sunud-sunod na yugto ng mga pahayag, kung saan nakibahagi ang apat na tagapagsalita, bagaman hindi na nagsalita si Zopar sa huling yugto matapos mapatahimik ng argumento ni Job. Pagkatapos nito, ang lahat ay itinuwid ng tagapagsalita ni Jehova na si Elihu at, nang dakong huli, ng Diyos mismo.

Samakatuwid, maliwanag na dapat isaisip ng isa, kapag bumabasa o sumisipi mula sa aklat, na ang mga argumentong iniharap nina Elipaz, Bildad, at Zopar ay mali. Paminsan-minsan, bumabanggit ng mga katotohanan ang tatlong kasamahang ito ni Job, ngunit mali ang konteksto at pagkakapit ng mga iyon. Ginamit ni Satanas ang taktikang ito laban kay Jesu-Kristo; ayon sa ulat, "dinala siya ng Diyablo sa banal na lunsod, at inilagay niya siya sa ibabaw ng moog ng templo at si-

Aklat ng Job	Puntong magkakatulad	Iba pang pagtukoy ng Bibliya
3:17-19	Ang mga patay ay walang anumang nalalaman kundi gaya ng mga natutulog	Ec 9:5, 10; Ju 11:11-14; 1Co 15:20
10:4	Hindi humahatol ang Diyos ayon sa pangmalas ng tao	1Sa 16:7
10:8, 9, 11, 12	Ang maibiging pangangalaga ng Diyos nang anyuan niya ang tao	Aw 139:13-16
12:23	Pinahintulutan ng Diyos ang mga bansa na maging makapangyarihan at magkaisa pa nga laban sa kaniya upang makatuwiran niya silang mapuksa nang minsanan	Apo 17:13, 14, 17
14:1-5	Ang tao ay ipinanganak na makasalanan at alipin ng kamatayan	Aw 51:5; Ro 5:12
14:13-15	Pagkabuhay-muli ng mga patay	1Co 15:21-23
17:9	Ang matuwid ay hindi natitisod, anuman ang gawin ng iba	Aw 119:165
19:25	Ang layunin ni Jehova na tubusin (palayain) ang tapat na sangkatauhan	Ro 3:24; 1Co 1:30
21:23-26	Ang lahat ng tao ay may iisang kahihinatnan; ang lahat ay magkakatulad sa kamatayan	Ec 9:2, 3
24:3-12	Nagdudulot ng kapighatian ang balakyot; gayon ang pakikitungo sa mga Kristiyano	2Co 6:4-10; 11:24-27
24:13-17	Iniibig ng balakyot ang kadiliman sa halip na ang liwanag; natatakot sila sa liwanag	Ju 3:19
26:6	Ang lahat ng bagay ay nakalantad sa mga mata ni Jehova	Heb 4:13
27:8-10	Ang apostata ay hindi taimtim na tatawag sa Diyos ni diringgin man Niya siya	Heb 6:4-6
27:12	Yaong mga nakakakita ng "mga pangitain" ng kanilang sariling puso, hindi mula sa Diyos, ay nagsasalita ng mga bagay na walang kabuluhan	Jer 23:16
27:16, 17	Mamanahin ng matuwid ang yaman na tinipon ng balakyot	Deu 6:10, 11; Kaw 13:22
Kab 28	Hindi masusumpungan ng tao ang tunay na karunungan mula sa 'aklat ng paglalang ng Diyos,' tanging mula sa Diyos at sa pagkatakot sa kaniya	Ec 12:13; 1Co 2:11-16
30:1, 2, 8, 12	Ang walang-kabuluhan at hangal na mga batugan ay ginagamit upang pag-usigin ang mga lingkod ng Diyos	Gaw 17:5
32:22	Ang paggagawad ng di-makakasulatang mga titulo ay mali	Mat 23:8-12
34:14, 15	Ang buhay ng lahat ng laman ay nasa kamay ni Jehova	Aw 104:29, 30; Isa 64:8; Gaw 17:25, 28
34:19	Si Jehova ay hindi nagtatangi	Gaw 10:34
34:24, 25	Si Jehova ay nagbababa at naglalagay ng mga tagapamahala ayon sa kaniyang kalooban	Dan 2:21; 4:25
36:24; 40:8	Ang pagpapahayag tungkol sa katuwiran ng Diyos ang siyang mahalaga	Ro 3:23-26
42:2	Sa Diyos ay posible ang lahat ng bagay	Mat 19:26
42:3	Di-masaliksik ang karunungan ng Diyos	Isa 55:9; Ro 11:33

Ang iba pang kapansin-pansing mga pagkakatulad ay nasa: Job 7:17 at Aw 8:4; Job 9:24 at 1Ju 5:19; Job 10:8 at Aw 119:73; Job 26:8 at Kaw 30:4; Job 28:12, 13, 15-19 at Kaw 3:13-15; Job 39:30 at Mat 24:28.

nabi sa kaniya: ‘Kung ikaw ay anak ng Diyos, magpatihulog ka; sapagkat nasusulat, “Magbibigay siya ng utos sa kaniyang mga anghel may kinalaman sa iyo, at bubuhatin ka nila sa kanilang mga kamay, upang hindi mo kailanman maihampas sa bato ang iyong paa.”’ Sinabi ni Jesus sa kaniya: ‘Muli ay nasusulat, “Huwag mong ilalagay sa pagsubok si Jehova na iyong Diyos.”’”—Mat 4:5-7.

Sinabi ng mga kasamahan ni Job na pinarurusahan ng Diyos ang mga balakyot. Totoo naman iyon. (2Pe 2:9) Ngunit ipinalagay nila na ang lahat ng pagdurusa ng isang tao ay resulta ng kaniyang mga pagkakasala at nagsisilbing kaparusahan sa kaniya ng Diyos. Ang pagdurusa, ang sabi nila, ay katibayan na talagang nagkasala ang isang indibiduwal. Nagsalita sila nang may kabulaanan may kinalaman sa Diyos. (Job 42:7) Siniraang-puri nila Siya. Inilarawan nila ang Diyos bilang walang awa. Inangkin nila na hindi kinalulugdan ng Diyos ang taong nananatiling tapat at na wala siyang tiwala sa Kaniyang mga lingkod, kahit sa mga anghel. Sinasalungat nito ang maraming pananalita sa Kasulatan na nagsisiwalat sa pag-ibig ni Jehova sa kaniyang matatalinong lingkod. Ang isang halimbawa ng kumpiyansa at tiwala ng Diyos sa kaniyang tapat na mga mananamba ay makikita sa mga pakikipag-usap niya kay Satanas, kung saan itinawag-pansin niya si Job at nagpahayag siya ng napakalaking kumpiyansa sa pagkamatapat ni Job nang pahintulutan niya ang Diyablo na subukin si Job. Gayunman, pansinin na pinrotektahan niya ang buhay ni Job. (Job 2:6) Sinabi ng Kristiyanong manunulat na si Santiago tungkol sa mga pakikitungo ng Diyos kay Job: “Si Jehova ay napakamagiliw sa pagmamahal at maawain.”—San 5:11.

Kahalagahan. Ang aklat ng Job, kaugnay ng Genesis 3:1-6 at ng iba pang mga kasulatan, ay mahalaga sa pagsisiwalat sa malaking usapin hinggil sa pagiging matuwid ng Diyos sa paggamit ng kaniyang soberanya at gayundin kung paano nasasangkot sa usaping ito ang katapatan ng makalupang mga lingkod ng Diyos. Hindi naunawaan ni Job ang usaping ito, gayunma’y hindi siya nagpaimpluwensiya sa kaniyang tatlong kasamahan na mag-alinlangan na siya’y isang taong tapat. (Job 27:5) Hindi niya naunawaan kung bakit siya sinapitan ng kapahamakan, yamang hindi naman siya manggagawa ng kasalanan. Hindi siya naging timbang nang ipagmatuwid niya ang kaniyang sarili, anupat walang alinlangang higit pa siyang ibinuyo rito ng patuloy na pagpaparatang ng kaniyang tatlong kasamahan. Nagkamali rin siya sa pagpupumilit na sagutin ng Diyos ang tanong niya kung bakit siya nagdurusa, gayong dapat sana’y natanto niya na walang sinuman ang wastong makapagsasabi kay Jehova: “Bakit mo ako ginawang ganito?” (Ro 9:20) Gayunpaman, may-kaawaang sinagot ni Jehova si Job, kapuwa sa pamamagitan ng kaniyang lingkod na si Elihu at sa pamamagitan ng pakikipag-usap kay Job mula sa buhawi. Samakatuwid ay ipinakadiriin ng aklat na mali ang pagsisikap na magmatuwid sa harap ng Diyos.—Job 40:8.

Autentisidad at Kahalagahan. Tinukoy ni Ezekiel si Job, at binanggit din siya ni Santiago. (Eze 14:14, 20; San 5:11) Mapuwersang sumusuporta sa pagiging kanonikal ng aklat ang pagtanggap dito ng mga Judio bilang may awtoridad na kapantay niyaong sa iba pang kinasihang mga aklat ng Hebreong Kasulatan, kahit na hindi isang Israelita si Job.

Marahil ang pinakamatibay na ebidensiya ng pagiging tunay ng aklat ay ang pagkakasuwato nito sa iba pang bahagi ng Bibliya. Marami rin itong isinisiwalat tungkol sa mga paniniwala at mga kaugalian ng patriyarkal na lipunan. Higit pa riyan, tumutulong ito nang malaki sa estudyante ng Bibliya upang higit na maunawaan ang mga layunin ni Jehova sa pamamagitan ng paghahambing nito sa iba pang mga pananalita sa Bibliya. Maraming punto rito ang may diwa na kahawig niyaong sa iba pang mga talata ng Bibliya, na ang ilan ay nakatala sa kalakip na tsart.

JOBAB.

1. Isang inapo ni Sem sa pamamagitan ni Joktan. (Gen 10:21, 25, 29; 1Cr 1:23) Hindi na alam sa ngayon ang eksaktong rehiyon na pinamayanan ng mga supling ni Jobab.

2. “Anak ni Zera na mula sa Bozra”; isang monarkang Edomita na naghari ilang panahon bago namahala si Saul bilang unang hari ng Israel. Hinalinhan ni Jobab sa trono si “Bela na anak ni Beor.”—Gen 36:31-34; 1Cr 1:43-45.

3. Hari ng Madon, isang lunsod sa hilagang Palestina. Si Jobab at ang iba pang mga monarka ay sumama kay Jabin na hari ng Hazor sa isang pagsalakay laban sa mga Israelita ngunit natalo sila sa tubig ng Merom.—Jos 11:1-8; 12:19.

4. Anak ng Benjamitang si Saharaim sa kaniyang asawang si Hodes.—1Cr 8:1, 8, 9.

5. Isang inapo ng Benjamitang si Saharaim sa pamamagitan ni Elpaal.—1Cr 8:1, 8, 11, 18.

JODA. Ninuno ng ina ni Jesus na si Maria; nakatalang ikatlo sa angkan mula kay Zerubabel.—Luc 3:26, 27.

JOED [Si Jehova ay Isang Saksi]. Isang Benjamita na ang inapong si Sallu ay isang tumatahan sa Jerusalem na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon.—Ne 11:4, 7.

JOEL [Si Jehova ang Diyos].

1. Isang inapo ni Isacar at ulo ng pamilya sa kaniyang tribo.—1Cr 7:1-4.

2. Isang inapo ng anak ni Levi na si Kohat; "anak ni Azarias" at ninuno ng Blg. 5.—1Cr 6:36-38.

3. Isang Rubenita na ang inapong si Beerah ay dinala sa pagkatapon ng Asiryanong si Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III).—1Cr 5:3-10.

4. Isang pangulo ng mga Gadita na naninirahan sa Basan.—1Cr 5:11, 12.

5. Ang panganay na anak ng propetang si Samuel; isang inapo ng Blg. 2 at ama ni Heman na Levitikong mang-aawit. (1Cr 6:28, 33, 36; 15:17) Si Joel at ang kaniyang nakababatang kapatid na si Abias ay inatasan ng kanilang ama na maging mga hukom, ngunit ang kanilang pagiging di-matapat sa katungkulan ay nagbigay sa bayan ng maidadahilan upang humingi ng isang haring tao.—1Sa 8:1-5.

Sa 1 Cronica 6:28 ang tekstong Masoretiko (at ang ilang salin) ay nagsasabi na si "Vashni" ang panganay ni Samuel. Gayunman, sa pangkalahatan ay nagkakaisa ang mga iskolar na "Joel" ang nasa orihinal na Hebreo, isang salin na pinanatili ng Syriac na *Peshitta* at ng edisyon ni Lagarde ng Griegong *Septuagint.* (Ihambing ang 1Sa 8:2.) Ang pagkakahawig ng "Joel" at ng dulo ng sinundang salita sa teksto ("Samuel") ang posibleng naging dahilan kung bakit di-sinasadyang tuluyang inalis ng isang eskriba ang pangalang "Joel." Waring napagkamalan niyang ang salitang Hebreo na *wehash·she·ni′* (nangangahulugang "at ang ikalawa[ng anak]") ay ang pangalang pantangi na "Vashni" at nagsingit siya ng titik na *waw* (at) sa unahan ng pangalang Abias.

6. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; kapatid ni Natan.—1Cr 11:26, 38.

7. Isang Gersonitang Levita na mula sa sambahayan ni Ladan; anak ni Jehiel(i). (1Cr 23:7, 8) Si Joel na pinuno at ang 130 sa kaniyang mga kapatid ay nagpabanal ng kanilang sarili at tumulong sa pagdadala ng kaban ng tipan sa Jerusalem. (1Cr 15:4, 7, 11-14) Si Joel at ang kaniyang kapatid na si Zetam ay inatasan nang maglaon bilang mga tagapangasiwa ng kabang-yaman ng santuwaryo.—1Cr 26:21, 22.

8. Isang prinsipe, noong panahon ng paghahari ni David, sa bahaging iyon ng Manases sa K ng Jordan; anak ni Pedaias.—1Cr 27:20-22.

9. Isang propeta ni Jehova at manunulat ng aklat ng Bibliya na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Siya ay anak ni Petuel.—Joe 1:1; tingnan ang JOEL, AKLAT NG.

10. Isang Kohatitang Levita; anak ni Azarias. Noong unang taon ni Hezekias, tumulong si Joel sa pagdadala ng maruruming bagay na inalis ng mga saserdote mula sa templo upang itapon ang mga ito sa Libis ng Kidron.—2Cr 29:1, 3, 12, 15, 16.

11. Isa sa ilang Simeonitang pinuno na puwersahang kumuha, noong mga araw ni Hezekias, sa lupain ng ilang Hamita at Meunim upang palawakin ang kanilang pastulan.—1Cr 4:24, 35, 38-41.

12. Isa sa mga anak ni Nebo na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:43, 44.

13. Isang tagapangasiwa niyaong mga Benjamita na naninirahan sa Jerusalem noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias; anak ni Zicri.—Ne 11:4, 7-9.

JOEL, AKLAT NG. Isang kinasihang aklat ng Hebreong Kasulatan na isinulat ni "Joel na anak ni Petuel." (Joe 1:1) Halos walang anumang nalalaman tungkol sa buhay ng propetang ito. Mula sa mga pagtukoy niya sa Juda, Jerusalem, at sa bahay ni Jehova roon, maipapalagay na nanghula siya sa Juda at marahil ay nanirahan sa Jerusalem. (1:9, 14; 2:17, 32; 3:1, 2, 16-20) Ipinahihiwatig ng pagbanggit niya sa "mababang kapatagan ni Jehosapat" (3:2, 12) na isinulat niya ang kaniyang aklat pagkatapos ng malaking tagumpay ni Jehova alang-alang kay Haring Jehosapat. Ngunit hindi matiyak ang eksaktong yugto na saklaw nito.

Panahon ng Pagsulat. Tinatakdaan ng mga iskolar ang aklat ng Joel ng iba't ibang petsa na sumasaklaw sa mga taon bago 800 B.C.E. hanggang mga 400 B.C.E. May kinalaman sa kanilang mga argumento para sa isang mas huli o mas maagang petsa ng pagsulat ng aklat, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* (inedit ni James Orr, 1960, Tomo III, p. 1690) ay nagkomento: "Ang marami sa mga argumentong inihaharap ay negatibo, samakatuwid nga, ang pagsasaalang-alang sa kung ano ang *hindi* binanggit o tinukoy ng propeta [kasama na rito ang mga Caldeo, mga Asiryano, isang Judeanong hari, at ang sampung-tribong kaharian], at ang argumentong batay sa mga bagay na hindi sinabi ay talagang mabuway." Gayundin, hindi mapatutunayan nang may katiyakan kung si Joel ang sumipi mula sa ibang mga propeta o kung sila ang sumipi mula sa kaniya. Kung sumipi si Joel (2:32) mula kay Obadias (17), ipahihiwatig nito na isinulat ang aklat pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. Sa kabilang dako naman, maaaring hindi lamang si Obadias ang sumipi mula kay Joel kundi pati ang mas naunang propetang si Amos (ihambing ang Joe 3:16 sa Am 1:2). Mangangahulugan iyan na isinulat ni Joel ang kaniyang aklat nang hindi lalampas sa panahon ni Uzias (Am 1:1), marahil noong mga 820 B.C.E. Bagaman hindi ito tiyak, ang dako ng aklat ng Joel sa

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG JOEL

Isang buháy na buháy na hula na nagtatampok sa paghihiganti ni Jehova at sa kaniyang awa

Posibleng isinulat noong mga 820 B.C.E., siyam na taon pagkatapos na maging hari si Uzias at mga isang siglo pagkatapos ng malaking tagumpay ni Jehova laban sa Moab, sa Ammon, at sa mga tumatahan sa Seir noong mga araw ni Jehosapat

Masasalanta ang lupain dahil sa pagsalakay ng mga balang; ang araw ni Jehova ay malapit na (1:1–2:11)

Ang dumarating na salot ay pag-uusapan sa loob ng maraming salinlahi

Masasalanta ang mga pananim sa lupain anupat ang handog na mga butil at handog na inumin sa bahay ni Jehova ay matitigil

Ang mga saserdote ay sinabihan na magdalamhati at humingi ng tulong kay Jehova

Sa araw ni Jehova ay magaganap ang isang mapangwasak na pagsalakay ng "kaniyang hukbong militar"

Inanyayahan ang Israel na manumbalik kay Jehova; ibubuhos ang Kaniyang espiritu (2:12-32)

Ang mga tumatahan sa Sion ay inanyayahang "manumbalik" kay Jehova; pananauliin niya ang kanilang kasaganaan at ipagsasanggalang sila mula sa "taga-hilaga"

Ibubuhos ni Jehova ang kaniyang espiritu sa kaniyang bayan, at magbibigay siya ng mga palatandaan sa mga langit at sa lupa bago dumating ang kaniyang "dakila at kakila-kilabot na araw"

Yaong mga tumatawag sa pangalan ni Jehova ay makatatakas sa panahon ng kaniyang dakilang araw

Hahatulan ang mga bansa sa "mababang kapatagan ni Jehosapat" (3:1-21)

Hahatulan ang mga bansa dahil sa kalupitan nila sa bayan ng Diyos

Hinamon sila na maghanda sa pakikipagdigma kay Jehova at lumusong sa mababang kapatagan ni Jehosapat; doon sila duduruging gaya ng mga ubas sa pisaan

Sa panahong iyon, si Jehova ay magiging kanlungan para sa kaniyang bayan

Ang Ehipto at Edom ay magiging ilang, samantalang ang Juda ay tatahanan at magbubunga nang sagana; si Jehova ay tatahan sa Sion

Hebreong kanon sa pagitan ng Oseas at Amos ay waring pabor sa mas maagang yugtong iyon.

Autentisidad. Hindi kinuwestiyon ng mga Judio ang pagiging kanonikal ng aklat ng Joel kundi inilagay nila ito bilang ikalawa sa mga "pangalawahing" propeta. Lubusan din itong kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan, gaya ng makikita sa maraming pagkakatulad ng Joel at ng iba pang mga aklat ng Bibliya. (Ihambing ang Joe 2:2 sa Zef 1:14, 15; Joe 2:4, 5, 10 sa Apo 9:2, 7-9; Joe 2:11 sa Mal 4:5; Joe 2:12 sa Jer 4:1; Joe 2:13 sa Exo 34:6, Bil 14:18, Aw 86:15, at 106:45; Joe 2:31 sa Isa 13:9, 10, Mat 24:29, 30, at Apo 6:12-17.) Ang isa pang katibayan ng autentisidad nito ay ang katuparan ng mga hula ni Joel. Gaya ng inihula, ang Tiro, Filistia, at Edom ay dumanas ng mga paghatol ni Jehova. (Joe 3:4, 19; para sa detalye, tingnan ang EDOM, MGA EDOMITA; FILISTIA, MGA FILISTEO; TIRO.) Noong araw ng Pentecostes ng taóng 33 C.E., ipinakita ng apostol na si Pedro na ang pagbubuhos ng espiritu ng Diyos sa mga alagad ni Jesu-Kristo ay isang katuparan ng hula ni Joel. (Joe 2:28-32; Gaw 2:17-21) Nang maglaon, ikinapit ng apostol na si Pablo ang makahulang mga salitang masusumpungan sa Joel 2:32 kapuwa sa mga Judio at mga di-Judio na tumatawag kay Jehova taglay ang pananampalataya.—Ro 10:12, 13.

JOELA. Isa sa mga mandirigma na pumaroon kay David sa Ziklag; anak ni Jeroham ng Gedor. —1Cr 12:1, 7.

JOEZER [Si Jehova ay Pagsaklolo]. Isa sa mga mandirigma na sumama kay David sa Ziklag nang hindi pa ito makakilos dahil kay Saul; isang Korahita.—1Cr 12:1, 2, 6.

JOGBEHA. Isa sa mga nakukutaang lunsod na may mga batong kural ng kawan at itinayo o muling itinayo ng mga Gadita bago sila tumawid sa Jordan para tumulong sa pagsakop sa Canaan. (Bil 32:34-36) Pagkaraan ng ilang panahon, ang mga hukbo ni Hukom Gideon ay dumaan sa Jogbeha bago sila biglaang sumalakay sa kampo ng mga Midianita sa Karkor. (Huk 8:10, 11) Ipinapalagay na ang Jogbeha ay ang el-Jubeihat, na mga 1,050 m (3,440 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat at mga 10 km (6 na mi) sa HK ng makabagong ʽAmman (Raba).

JOGLI [Ilantad (Isiwalat) Nawa ni Jehova]. Isang Danita na ang anak na si Buki ay pinuno ng tribo ni Dan para sa paghahati-hati ng lupain ng Canaan. —Bil 34:18, 22, 29.

JOHA [pinaikling anyo ng Jehohanan, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob"].

1. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; isang Tizita.—1Cr 11:26, 45.

2. Ulo ng isang Benjamitang pamilya sa Jerusalem; anak o inapo ni Berias.—1Cr 8:1, 16, 28.

JOHANAN [pinaikling anyo ng Jehohanan, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob"]. Ang pangalang Ingles na *John* ay nagmula sa pangalang Hebreong ito.

1. Isang makapangyarihang Benjamita na bihasa sa paggamit ng kaliwa o kanang kamay, isa sa dalubhasang mga mandirigma na sumama kay David sa Ziklag.—1Cr 12:1-4.

2. Isang Gaditang opisyal, isa sa 11 natatanging mandirigma na pumaroon sa panig ni David sa ilang.—1Cr 12:8, 12-15.

3. Isang mataas na saserdote. Malamang na ang anak niyang si Azarias ang mataas na saserdote noong panahong kumilos si Haring Uzias nang may kapangahasan.—1Cr 6:9, 10; 2Cr 26:19, 20.

4. Panganay na anak ni Haring Josias. (1Cr 3:15) Yamang hindi siya binabanggit saanman may kaugnayan sa mga kahalili sa trono ng Juda, gaya ng kaniyang tatlong nakababatang kapatid, malamang na namatay siya bago namatay ang kaniyang ama.—2Ha 23:30, 34; 24:17; Jer 22:11; tingnan ang JOSIAS Blg. 1.

5. Isa sa mga pinuno ng mga hukbong militar na nalabi sa Juda pagkaraan ng pagpapatapon sa mga Judio sa Babilonya noong tag-araw ng 607 B.C.E. Ang anak na ito ni Karea ay agad na sumuporta sa pag-aatas kay Gedalias at, nang malaman ang pakana ni Ismael na paslangin ang gobernador, humingi siya kay Gedalias ng pahintulot na lihim na patayin si Ismael ngunit ito ay tinanggihan. (Jer 40:7, 8, 13-16) Napaslang si Gedalias, pinangunahan ni Johanan ang mga hukbo upang ipaghiganti ito, at ang mga taong binihag ni Ismael ay binawi; ngunit ang mamamaslang ay tumakas patungong Ammon. (Jer 41:11-16) Dahil sa takot na paghigantihan sila ng mga Babilonyo, tinanong ni Johanan at ng iba pa ang propetang si Jeremias kung ano ang dapat nilang gawin, ngunit sa halip na sundin ang payo ni Jehova na manatili sa lupain, tumakas sila patungong Ehipto, anupat isinama nila si Jeremias. —Jer 42:1–43:7; 2Ha 25:23-26.

6. Anak ni Hakatan at ulo ng 110 lalaki mula sa sambahayan ni Azgad sa panig ng ama na bumalik kasama niya sa Jerusalem, na sumama kay Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 12.

7. Apo ni Eliasib, ang mataas na saserdoteng kapanahon ni Nehemias. Malamang na ang pagtawag sa kaniya na Jonatan sa Nehemias 12:11 ay dahil sa isang pagkakamali ng eskriba, yamang ang mga pangalang "Johanan" at "Jonatan" ay magkahawig na magkahawig sa Hebreo. Binanggit si Johanan sa Nehemias 12:22, 23 at sa isang liham na nasumpungang kasama sa Elephantine Papyri, kung saan siya tinawag na mataas na saserdote.—*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, XI, 297 (vii, 1).

8. Anak ni Elioenai; si Johanan ay lumilitaw sa isang talaan ng sambahayan ni David na kinabibilangan ni Zerubabel at ng mga inapo nito.—1Cr 3: 1, 10, 19, 24.

JOIADA [pinaikling anyo ng Jehoiada, nangangahulugang "Malaman Nawa ni Jehova"].

1. Anak ni Pasea na tumulong na magkumpuni ng Pintuang-daan ng Matandang Lunsod noong iutos ni Nehemias na muling itayo ang pader ng Jerusalem.—Ne 3:6.

2. Apo sa tuhod ni Jesua at ama ni Johanan (Jonatan) sa linya ng mga mataas na saserdote pagkaraan ng pagkatapon. (Ne 12:10, 11, 22) Dinungisan ng isa sa mga anak ni Joiada ang sarili nito at ang pagkasaserdote nito sa pamamagitan ng pakikipag-asawa sa anak ni Sanbalat na Horonita, anupat dahil dito ay itinaboy siya ni Nehemias.—Ne 13:28, 29.

JOIAKIM [pinaikling anyo ng Jehoiakim, posibleng nangangahulugang "Ibinabangon ni Jehova"]. Anak at maliwanag na kahalili ng mataas na saserdoteng si Jesua na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. (Ne 12:10, 12, 26) Maliwanag na humawak siya ng katungkulan noong panahong bumalik si Ezra. (*Jewish Antiquities,* XI, 121 [v, 1]) Gayunman, noong panahong dumating si Nehemias nang dakong huli (455 B.C.E.), ang anak ni Joiakim na si Eliasib ang kasalukuyang mataas na saserdote.—Ne 3:1.

JOIARIB [pinaikling anyo ng Jehoiarib, nangangahulugang "Makipaglaban Nawa si Jehova; Ipinakipaglaban ni Jehova ang [Aming] Usapin sa Batas"].

1. Ulo ng isang sambahayan ng mga saserdote sa panig ng ama; tinawag ding Jehoiarib. (1Cr 24:6, 7) Ang mga kinatawan ng kaniyang sambahayan (o isa pang saserdote na may gayunding pangalan) ay mga kapanahon nina Zerubabel, Nehemias, at Joiakim.—Ne 12:1, 6; 11:4, 10; 12:12, 19, 26.

2. Isang "tagapagturo" noong panahon ni Ezra. —Ezr 8:16.

3. Isang Judahitang ninuno ni Maaseias.—Ne 11:5.

JOKDEAM [posible, nangangahulugang Pagsusunog ng Bayan]. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 56) Maipapalagay na ang lugar na ito ay ang Khirbet Raqʽa (Horvat Raqʽa), na mga 7 km (4.5 mi) sa T ng Hebron.

JOKEBED [posible, Si Jehova ay Kaluwalhatian]. Isang anak na babae ni Levi na napangasawa ni Amram na mula sa tribo ring iyon at ina nina Miriam, Aaron, at Moises. (Exo 6:20; Bil 26:59) Si Joke-

bed ay isang babaing may pananampalataya; nagtiwala siya sa kaniyang Diyos na si Jehova. Salungat sa utos ni Paraon, hindi niya pinayagang mapatay ang kaniyang sanggol, na nang maglaon ay pinanganlang Moises, at pagkalipas ng tatlong buwan, nang hindi na ito maikubli sa kanilang bahay, inilagay niya ito sa isang arkang papiro at inilagay iyon sa gitna ng mga tambo sa pampang ng Nilo. Natagpuan ng anak na babae ni Paraon ang sanggol at inangkin ito para sa kaniyang sarili, ngunit, sa naging takbo ng pangyayari, ang sariling ina ni Moises ang nahilingan niyang mag-alaga rito. Habang lumalaki ang bata, si Jokebed, kasama ng kaniyang asawa, ay nagsikap nang husto na maituro sa kaniyang mga anak ang mga simulain ng dalisay na pagsamba, gaya ng makikita sa naging buhay ng mga ito nang dakong huli.—Exo 2:1-10.

Ayon sa tekstong Masoretiko, si Jokebed ay kapatid na babae ng ama ni Amram na si Kohat; kung gayon nga, napangasawa ni Amram ang kaniyang tiya, na hindi labag sa kautusan nang panahong iyon. (Exo 6:18, 20) Gayunman, naniniwala ang ilang iskolar na si Jokebed ay pinsan ni Amram sa halip na kaniyang tiya, sapagkat gayon ang mababasa sa Griegong *Septuagint,* na siya ring ideyang itinatawid sa Syriac na *Peshitta* at sa mga tradisyong Judio. Halimbawa, ang Exodo 6:20 ay kababasahan: "si Jokabed na anak na babae ng kapatid ng kaniyang ama." (*LXX,* Bagster) "Kinuha ni Amram ang anak na babae ng kaniyang tiyo na si Jokhaber." (*La*) "Nang mag-asawa si Amram, kinuha niya ang kaniyang pinsan na si Jokabad." (*Fn*) "Napangasawa ni Amram ang isa niyang kamag-anak na babae na tinatawag na Jokabed." (*Kx*) Isang talababa ni Rotherham sa pananalitang "kapatid na babae ng kaniyang ama" ang nagsasabi: "Malamang na isa lamang babaing miyembro ng pamilya ng kaniyang ama." Sinabi ni Thomas Scott sa kaniyang *Explanatory Notes* (1832): "Ayon sa Septuagint at sa mga tradisyong Judio, si Jokebed ay *pinsan,* hindi *tiya* ni Amram." "Ipinapalagay ng pinakamahuhusay na kritiko na si Jokebed ay *pinsang buo* ni Amram, at hindi kaniyang *tiya."* (*Commentary* ni Clarke) Nang sabihin sa Bilang 26:59 na si Jokebed ay "anak na babae ni Levi," maaari itong mangahulugang "apong babae," gaya ng maraming iba pang dako sa Kasulatan kung saan ang "anak na lalaki" ay ginagamit upang tumukoy sa isang "apong lalaki." Sa kaniyang salin, si F. Fenton ay nagkomento na ang pananalitang 'ipinanganak kay Levi' sa talata ring iyon, "sa idyoma ng wikang Hebreo, ay hindi nangangahulugang kay Levi mismo, kundi isa lamang siyang inapo ng Tribo. Dahil sa haba ng panahon ay imposible na maging anak siya mismo ni Levi."

Sa kabilang dako, kung ang tekstong Masoretiko ay tama sa Exodo 6:20, si Jokebed ay tiya ni Amram at hindi kaniyang pinsan. Kung ipapalagay na si Levi ang ama ni Jokebed, malamang na ang kaniyang ina ay mas bata kaysa sa ina ni Kohat. Kung gayon nga, si Jokebed, bagaman kapatid lamang sa ama ni Kohat, ay tiya ni Amram.

JOKIM [pinaikling anyo ng Jehoiakim, posibleng nangangahulugang "Ibinabangon ni Jehova"]. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ng kaniyang ikatlong anak na si Shela.—1Cr 2:3; 4:21, 22.

JOKMEAM [Hayaang Bumangon (o, Tumayo) ang Bayan].

1. Isang Efraimitang lunsod na ibinigay sa mga Kohatita. (1Cr 6:66, 68) Sa Josue 21:22, maliwanag na ang Jokmeam ay tinatawag na "Kibzaim," marahil ay ibang pangalan o dating pangalan ng lugar na iyon. Hindi alam sa ngayon kung saan ang lokasyon nito.

2. Isang rehiyon na kahangga ng teritoryong pinangangasiwaan ng anak ni Ahilud na si Baana, isa sa 12 kinatawan ni Solomon. (1Ha 4:12) Maaaring ito rin ang Jokneam.

JOKNEAM. Isang lunsod sa Carmel. Nilupig ito ni Josue. (Jos 12:7, 22) Bagaman ang Jokneam ay orihinal na nakaatas sa tribo ni Zebulon (Jos 19:10, 11), nang maglaon ay ibinigay ito sa mga Meraritang Levita. (Jos 21:34) Karaniwang ipinapalagay ngayon na ito ang Tell Qeimun (Tel Yoqne'am), na nasa isang gulod sa paanan ng Bundok Carmel, mga 11 km (7 mi) sa HK ng Megido. Mula roon ay matatanaw ang Libis ng Jezreel. Sa 1 Hari 4:12, posibleng ang "Jokmeam" ay maling baybay ng "Jokneam."

JOKSAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mag-umang ng silo"]. Isang inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Ketura; ang pinagmulan nina Sheba at Dedan.—Gen 25:1-3; 1Cr 1:32.

JOKTAN. Isang inapo ni Eber, kapatid ni Peleg, at ama ng 13 anak na lalaki. (Gen 10:25-29; 1Cr 1:19-23) Ang mga pangalan ng ilan sa mga inapo ni Joktan ay waring nanatili sa iba't ibang lugar sa T at TK Arabia. Sinasabi na si Joktan ang pinagmulan ng unang mga tao sa Arabia, na naiiba sa mga tribo na nagmula sa mga anak ni Abraham kina Hagar at Ketura. Ang mga hangganan ng teritoryong tinahanan ng mga inapo ni Joktan ay inilalarawan sa Bibliya na "mula sa Mesa hanggang sa Separ" (Gen 10:30), ngunit hindi matiyak ang eksaktong lugar na saklaw nito.

JOKTEEL.

1. Isang lunsod ng Juda sa Sepela (Jos 15:20, 33, 38), na ang eksaktong lokasyon ng lunsod ay hindi alam sa ngayon.

2. Ang Edomitang lunsod ng Sela, na nilupig ng Judeanong si Haring Amazias at binago ang pangalan tungo sa Jokteel.—2Ha 14:1, 7; tingnan ang SELA Blg. 2.

JONADAB. Tingnan ang JEHONADAB, JONADAB.

JONAM. Isang ninuno ng ina ni Jesus na si Maria. Si Jonam ay isang inapo ni David sa pamamagitan ni Natan at marahil ay nabuhay noong panahon ni Haring Asa.—Luc 3:23, 30, 31.

JONAS [Kalapati].

1. "Anak ni Amitai"; isang propeta ni Jehova na mula sa Gat-heper (2Ha 14:25), na isang hanggahang lunsod sa teritoryo ng Zebulon. (Jos 19:10, 13) Bilang katuparan ng salita ni Jehova na sinalita sa pamamagitan ni Jonas, nagtagumpay si Haring Jeroboam II ng Israel na isauli ang "hangganan ng Israel mula sa pagpasok sa Hamat hanggang sa dagat ng Araba [ang Dagat Asin]." (2Ha 14:23-25; ihambing ang Deu 3:17.) Kaya lumilitaw na si Jonas ay naglingkod bilang isang propeta sa sampungtribong kaharian noong panahon ng paghahari ni Jeroboam II. Maliwanag na siya rin ang taong inatasan ni Jehova upang ihayag ang kahatulan laban sa Nineve (Jon 1:1, 2) at samakatuwid ay siya ring manunulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan.

Sa halip na gampanan ang kaniyang atas na mangaral sa mga Ninevita, ipinasiya ni Jonas na takasan ito. Sa daungang-dagat ng Jope, sumakay siya sa isang barko na patungong Tarsis (karaniwang iniuugnay sa Espanya) na mahigit 3,500 km (2,200 mi) sa K ng Nineve.—Jon 1:1-3; 4:2.

Pagkalulan sa barkong iyon na may kubyerta, nakatulog nang mahimbing si Jonas sa "kaloob-loobang bahagi" nito. Samantala, ang mga marinero, nang mapaharap sa pinasapit ng Diyos na maunos na hangin na nagbabantang sumira sa barko, ay humingi ng saklolo sa kanilang mga diyos at nagtapon ng mga kagamitan sa dagat upang pagaanin ang barko. Ginising ng kapitan ng barko si Jonas, anupat hinimok din ito na tumawag sa kaniyang "diyos." Nang dakong huli ay nagpalabunutan ang mga marinero upang alamin kung sino ang dahilan ng pagdaluyong ng bagyo. Maliwanag na pinangyari ni Jehova na mapili si Jonas sa palabunutan. Nang tanungin siya, umamin si Jonas na hindi niya tinupad ang kaniyang atas. Palibhasa'y ayaw niyang mamatay ang iba dahil sa kaniya, hiniling niya na ihagis siya sa dagat. Nang mabigo ang lahat ng kanilang pagsisikap na makabalik sa katihan, ginawa ng mga marinero kay Jonas ang sinabi niya, at tumigil ang pagngangalit ng dagat.—Jon 1:4-15.

Habang papalubog si Jonas sa ilalim ng tubig, pumulupot sa kaniyang ulo ang mga damong dagat. Nang dakong huli ay hindi na siya nakaramdam ng pagkalunod, at natanto niyang nasa loob na pala siya ng isang malaking isda. Nanalangin si Jonas kay Jehova, anupat niluwalhati siya bilang Tagapagligtas at nangakong tutuparin ang kaniyang ipinanata. Noong ikatlong araw ay iniluwa ng isda ang propeta sa tuyong lupa.—Jon 1:17–2:10.

Makatuwiran bang maniwala na ang mga Ninevita ay magsisisi na nakasuot ng telang-sako dahil sa babala ni Jonas?

Nang atasan sa ikalawang pagkakataon na pumaroon sa Nineve, isinagawa niya ang mahabang paglalakbay patungo roon. "Nang dakong huli si Jonas ay nagsimulang pumasok sa lunsod sa layong nilalakad nang isang araw, at siya ay patuloy na naghahayag at nagsasabi: 'Apatnapung araw na lamang, at ang Nineve ay gigibain.'" (Jon 3:1-4) Hindi sinasabi sa Bibliya kung marunong si Jonas ng wikang Asiryano o kung makahimala siyang pinagkalooban ng kakayahang magsalita ng wikang iyon. Maaari pa ngang nagsalita siya sa wikang Hebreo, at pagkatapos ay isinalin ito niyaong (mga) nakaaalam ng wikang iyon. Kung nagsalita siya sa wikang Hebreo, maaaring lalong napukaw ng mga salita ni Jonas ang pagkamausisa ng mga tao, anupat marami ang nag-isip kung ano nga ba ang sinasabi ng estrangherong ito.

Iniisip ng ilang kritiko na mahirap paniwalaan na ang mga Ninevita, pati na ang hari, ay tutugon sa

pangangaral ni Jonas. (Jon 3:5-9) May kinalaman dito ay kapansin-pansin ang mga sinabi ng komentaristang si C. F. Keil: "Madaling mauunawaan kung bakit matindi ang naging impresyon ng mga Ninevita sa pangangaral ni Jonas, anupat ang buong lunsod ay nagsisi na may telang-sako at abo, kung isasaisip lamang natin na napakadaling maantig ang damdamin ng mga lahing taga-Silangan, na nasisindak sila sa isang Kataas-taasang Persona na isang katangian ng lahat ng paganong relihiyon ng Asia, at na mataas ang pagpapahalaga ng mga taga-Asirya sa mga manghuhula at mga orakulo mula pa noong sinaunang mga panahon . . . ; at kung isasaalang-alang din natin na ang pagparoon ng isang banyaga, na maliwanag na walang anumang pansariling interes, at taglay ang sukdulang katapangan, upang ibunyag sa dakila at maharlikang lunsod ang di-makadiyos na mga gawa nito, at ipatalastas na malapit na itong mawasak taglay ang kumpiyansa na kiláláng katangian ng mga propetang isinugo ng Diyos, ay tiyak na makalilikha ng matinding impresyon sa pag-iisip ng mga tao, na lalo pa ngang magiging matindi kung nakarating sa Nineve ang ulat tungkol sa makahimalang mga gawa ng mga propeta sa Israel."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo X, Jonah 3:9, p. 407, 408.

Nang makalipas ang 40 araw at wala pa ring nangyari sa Nineve, naging lubhang di-kalugud-lugod kay Jonas na hindi nagpasapit si Jehova ng kapahamakan sa lunsod. Nanalangin pa nga siya na kunin na ng Diyos ang kaniyang buhay. Ngunit sinagot ni Jehova si Jonas ng ganitong tanong: "Tama bang mag-init ka sa galit?" (Jon 3:10–4:4) Pagkatapos nito ay nilisan ng propeta ang lunsod at nang maglaon nagtayo siya ng isang kubol para sa kaniyang sarili. Doon, sa dakong S ng Nineve, nagbantay si Jonas upang makita kung ano ang mangyayari sa lunsod.—Jon 4:5.

Nang isang halamang upo ang makahimalang tumubo upang magbigay ng lilim kay Jonas, lubhang nalugod ang propeta. Ngunit naging panandalian lamang ang kaniyang pagsasaya. Nang sumunod na araw, maaga sa kinaumagahan, sinira ng isang uod ang halaman, anupat natuyo ito. Palibhasa'y nawala na ang lilim nito, si Jonas ay nalantad sa nakatitigang na hanging silangan at sa mainit na araw na tumatama sa kaniyang ulo. Muli, hiniling niyang mamatay na siya.—Jon 4:6-8.

Sa pamamagitan ng halamang upong ito, si Jonas ay tinuruan ng isang aral sa kaawaan. Nanghinayang siya sa halamang upo, anupat malamang na nagtaka siya kung bakit kailangan itong mamatay. Gayunma'y hindi naman siya ang nagtanim o nagalaga nito. Sa kabilang dako, bilang Maylalang at Tagatustos ng buhay, si Jehova ay may higit na dahilan upang manghinayang sa Nineve. Ang halaga ng mga tumatahan doon at ng mga alagang hayop ay lubhang nakahihigit kaysa sa isang halamang upo. Kaya tinanong ni Jehova si Jonas: "Sa ganang akin, hindi ba ako dapat manghinayang sa Nineve na dakilang lunsod, kung saan may mahigit sa isang daan at dalawampung libong tao na hindi man lamang nakakakilala ng pagkakaiba ng kanilang kanang kamay sa kanilang kaliwa, bukod pa sa maraming alagang hayop?" (Jon 4:9-11) Natutuhan ni Jonas ang aral at ipinakikita ito ng tahasan niyang paglalahad ng kaniyang sariling mga karanasan.

Maaaring pagkalipas ng ilang panahon ay may nakatagpo si Jonas na kasama noon sa mga taong nakasakay sa barko mula sa Jope, posibleng sa templo sa Jerusalem, at nalaman niya mula sa taong ito ang tungkol sa mga panatang ginawa ng mga marinero pagkahupa ng bagyo.—Jon 1:16; ihambing ang Jon 2:4, 9; tingnan ang JONAS, AKLAT NG; NINEVE.

2. Ama ng mga apostol na sina Pedro at Andres (Mat 16:17; Ju 1:40-42); tinatawag ding Juan sa Juan 1:42; 21:15-17 sa ilang manuskrito.

JONAS, AKLAT NG. Ang tanging aklat sa Hebreong Kasulatan na tumatalakay sa atas ng isang propeta ni Jehova na magtungo sa isang di-Israelitang lunsod at maghayag doon ng isang mensahe ng kapahamakan, na nag-udyok naman sa mga naninirahan sa lunsod upang magsisi. Inilalahad sa aklat na ito ang personal na mga karanasan ng manunulat nito, si Jonas na anak ni Amitai. Yamang maliwanag na siya ang Jonas na binabanggit sa 2 Hari 14:25, tiyak na humula siya noong panahon ng paghahari ni Haring Jeroboam II ng Israel (mga 844-804 B.C.E.). Samakatuwid, makatuwirang ipalagay na ang mga pangyayaring nakatala sa aklat ng Jonas ay naganap noong ikasiyam na siglo B.C.E.—Tingnan ang JONAS Blg. 1.

Autentisidad. Dahil kahima-himala ang maraming pangyayaring binabanggit sa aklat ng Jonas, madalas itong tuligsain ng mga kritiko ng Bibliya. Ang pagdating ng maunos na hangin at ang biglang paghupa nito, ang paglulon ng isda kay Jonas at ang pagluluwa nito sa kaniya nang walang pinsala pagkaraan ng tatlong araw, at ang mabilis na pagtubo at pagkamatay ng isang halamang upo ay pawang itinuturing na di-makasaysayan dahil hindi nangyayari sa ngayon ang gayong mga bagay. Maaari sanang magkaroon ng saligan ang pangangatuwirang ito kung inangkin ng aklat ng Jonas na ang mga pangyayaring iyon ay pangkaraniwan lamang noon. Ngunit wala itong sinasabing gayon. Inilalahad nito ang mga pangyayari sa buhay ng isang tao na binigyan ng Diyos ng

pantanging atas. Samakatuwid, ang mga nagsasabi na talagang imposibleng mangyari ang mga bagay na ito ay alinman sa nagtatatwa sa pag-iral ng Diyos o hindi naniniwala na may kakayahan siyang kontrolin ang mga puwersa ng kalikasan at gayundin ang mga halaman, mga hayop, at mga tao sa pantanging paraan ukol sa kaniyang layunin.—Tingnan ang Mat 19:26.

Ano kayang uri ng nilalang sa dagat ang lumulon kay Jonas?

Madalas na iginigiit noon na walang nilalang sa dagat ang makalululon ng isang tao. Ngunit hindi makatuwiran ang argumentong ito. Ang *sperm whale,* isang balyena na may pagkalaki-laki at pakuwadradong ulo na mga sangkatlo ng haba nito, ay may lubos na kakayahang lumulon ng isang buong tao. (Walker's *Mammals of the World,* nirebisa nina R. Nowak at J. Paradiso, 1983, Tomo II, p. 901) Kapansin-pansin na ipinakikita ng ebidensiya na noong sinaunang panahon, ang daungang-dagat ng Jope ay isang punong-himpilan ng mga nanghuhuli ng balyena. Sa kabilang dako, posible na *great white shark,* isang uri ng pating, ang isdang lumulon kay Jonas. Isang gaya nito ang nahuli noong 1939, at sa tiyan nito ay may nakuhang dalawang buong pating na tigdalawang metro (6 na piye) ang haba—bawat isa'y halos kasinlaki ng tao. At matatagpuan ang mga *great white shark* sa lahat ng karagatan, kasama na ang Mediteraneo. (*Australian Zoological Handbook,* The Fishes of Australia, ni G. P. Whitley, Sydney, 1940, Part 1—The Sharks, p. 125; *The Natural History of Sharks,* nina R. H. Backus at T. H. Lineaweaver III, 1970, p. 111, 113) Gayunman, dapat pansinin na simple lamang ang sinabi ng Bibliya: "Itinalaga ni Jehova ang isang malaking isda upang lulunin si Jonas," at wala itong binanggit na espesipikong uri ng isda. (Jon 1:17) Kaya hindi maaaring matiyak kung anong "isda" ang tinutukoy. Sa totoo, hindi naman kumpleto ang kaalaman ng mga tao tungkol sa mga nilalang na nabubuhay sa karagatan. Ang magasing *Scientific American* (Setyembre 1969, p. 162) ay nagkomento: "Gaya noong nagdaang mga panahon, ang higit pang paggagalugad sa kalaliman ay tiyak na magsisiwalat ng di-pa-nailalarawang mga nilalang, kabilang na ang mga miyembro ng mga grupo na ipinapalagay na matagal nang nalipol."

Inaakala ng ilan na ang autentisidad ng aklat ng Jonas ay mapag-aalinlanganan sa dahilang hindi pinatototohanan ng mga rekord ng Asirya ang gawain ng propetang ito. Gayunman, hindi dapat pagtakhan ang kawalan ng gayong impormasyon. Kaugalian ng mga bansa noong sinaunang panahon na ibunyi ang kanilang mga tagumpay, hindi ang kanilang mga kabiguan at kahihiyan, at alisin ang anumang di-kaayaaya sa kanila. Bukod diyan, ya-

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG JONAS

Ang mga karanasan ni Jonas nang atasan siyang humula sa isang bayang pagano, ang mga naninirahan sa Nineve

Isinulat ito noong mga 844 B.C.E., mga 100 taon bago dalhin ng Asirya ang Israel sa pagkatapon

Ang pagtakas ni Jonas (1:1–2:10)

- Inatasan si Jonas na babalaan ang mga Ninevita hinggil sa galit ni Jehova ngunit sumakay siya sa isang barko na patungong Tarsis
- Isang napakalakas na bagyo ang dumaluyong at dahil dito ay nanganib na mawasak ang barko
- Ang natakot na mga marinero ay tumawag sa kanilang mga diyos, sinikap nilang pagaanin ang barko, at pagkatapos ay nagpalabunutan sila upang alamin kung sino ang dahilan ng kapahamakan
- Si Jonas ang napili sa palabunutan; sinabi niya sa mga marinero na ihagis siya sa dagat sapagkat siya ang dahilan ng unos
- Yamang ayaw itong gawin ng mga magdaragat, sinikap nilang maibalik sa katihan ang barko; nang mabigo sila, inihagis nila si Jonas sa dagat; kaagad na humupa ang bagyo
- Nang nasa tubig na si Jonas, nilulon siya ng isang malaking isda
- Mula sa loob ng tiyan ng isda, nanalangin siya kay Jehova at nangakong tutuparin ang kaniyang ipinanata
- Nang dakong huli, iniluwa ng isda si Jonas sa tuyong lupa

Pumaroon si Jonas sa Nineve (3:1–4:11)

- Muling tinagubilinan ni Jehova si Jonas na pumaroon sa Nineve upang ihayag ang Kaniyang babala
- Pumaroon si Jonas sa Nineve at ipinatalastas na ang lunsod ay gigibain pagkaraan ng 40 araw
- Nagsisi ang mga Ninevita; sa utos ng hari, dinamtan nila ng telang-sako ang kanilang mga hayop at ang kanilang sarili at nagmakaawa sila sa Diyos; "ikinalungkot" ni Jehova ang inihulang kapahamakan
- Lubhang nagalit si Jonas dahil hindi na wawasakin ang Nineve; nagtayo siya ng isang kubol sa labas ng lunsod, umupo sa lilim nito, at naghintay sa mangyayari
- Nagpatubo si Jehova ng isang halamang upo upang magbigay kay Jonas ng nakagiginhawang lilim; nang sumunod na araw, sinalanta ng isang uod ang halaman at ito'y natuyo; batay sa naging reaksiyon dito ni Jonas, ipinaliwanag ni Jehova sa kaniya kung bakit Niya pinagpakitaan ng awa ang mahigit 120,000 naninirahan sa Nineve

mang hindi lahat ng sinaunang rekord ay naingatan o natagpuan, walang sinuman ang may-katiyakang makapagsasabi na hindi kailanman nagkaroon ng isang ulat hinggil sa mga nangyari noong panahon ni Jonas.

Ang kakulangan ng ilang detalye (gaya ng pangalan ng hari ng Asirya at ng eksaktong lokasyon ng tuyong lupa na pinagluwaan kay Jonas) ay binabanggit bilang isa pang patotoo na hindi tunay na kasaysayan ang aklat ng Jonas. Gayunman, ipinagwawalang-bahala ng gayong pagtutol na ang lahat ng makasaysayang salaysay ay mga pinaikling ulat, yamang itinatala lamang ng istoryador ang impormasyon na itinuturing niyang mahalaga o kailangan para sa kaniyang layunin. Kaya naman sinabi ng komentaristang si C. F. Keil: "Wala ni isa man sa sinaunang mga istoryador ang may mga akda na ganito kakumpleto, at hindi maaasahan na sisikapin ng biblikal na mga istoryador na maglahad ng mga detalye na walang malapit na kaugnayan sa pangunahing layon ng kanilang salaysay, o sa relihiyosong kahalagahan ng mismong mga pangyayari."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo X, Introduction to Jonah, p. 381.

Batay sa interpretasyon sa arkeolohikal na ebidensiya na diumano'y ang sirkumperensiya ng pader na nakapalibot sa sinaunang Nineve ay mga 13 km (8 mi) lamang, inaangkin ng ilan na pinalabisan ng aklat ng Jonas ang laki ng lunsod nang sabihin nitong ang lunsod ay may layong nilalakad nang tatlong araw. (Jon 3:3) Gayunman, hindi ito makatuwirang dahilan upang kuwestiyunin ang binanggit ng Kasulatan. Kapuwa sa Biblikal at makabagong paggamit, ang pangalan ng isang lunsod ay maaaring sumaklaw sa mga karatig-pook nito. Sa katunayan, ipinakikita ng Genesis 10:11, 12 na "ang dakilang lunsod" ay binubuo ng Nineve, Rehobot-Ir, Cala, at Resen.

Ang hindi pagsulat ni Jonas sa unang panauhan ay ginagamit na dahilan upang siraan ang aklat. Ngunit hindi isinasaalang-alang ng argumentong ito na pangkaraniwan sa mga manunulat ng Bibliya na tukuyin ang kanilang sarili sa ikatlong panauhan. (Exo 24:1-18; Isa 7:3; 20:2; 37:2, 5, 6, 21; Jer 20:1, 2; 26:7, 8, 12; 37:2-6, 12-21; Dan 1:6-13; Am 7:12-14; Hag 1:1, 3, 12, 13; 2:1, 10-14, 20; Ju 21:20) Ginawa rin ito ng sekular na mga istoryador noong sinaunang panahon, gaya nina Xenophon at Thucydides. Ngunit kapansin-pansin na hindi kailanman pinagalinlanganan ang pagiging tunay ng kanilang mga ulat salig sa bagay na ito.

Sa pambungad na pananalitang "ang salita ni Jehova ay nagsimulang dumating," ipinakikita ng aklat ng Jonas na ito'y nagmula sa Diyos. (Jon 1:1) Mula pa noong sinaunang panahon, ang aklat na ito at ang iba pang makahulang mga aklat na may gayunding pambungad (Jer 1:1, 2; Os 1:1; Mik 1:1; Zef 1:1; Hag 1:1; Zac 1:1; Mal 1:1) ay tinatanggap na ng mga Judio bilang tunay. Ito mismo ay isa nang katibayan ng autentisidad ng aklat. Kaya naman sinabi ng *The Imperial Bible-Dictionary:* "Sa katunayan ay imposibleng mangyari . . . na ilalakip ng mga Judiong awtoridad ang gayong aklat sa kanon ng Kasulatan nang walang napakatibay na ebidensiya ng pagiging tunay at mapananaligan."—Inedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 945.

Karagdagan pa, ang aklat na ito ay lubusang kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan. Kinikilala nito na ang kaligtasan ay nagmumula kay Jehova (Jon 2:9; ihambing ang Aw 3:8; Isa 12:2; Apo 7:10), at ipinakikita ng salaysay nito ang awa, mahabang pagtitiis, pagtitimpi, at di-sana-nararapat na kabaitan ni Jehova sa pakikitungo sa mga taong makasalanan.—Jon 3:10; 4:2, 11; ihambing ang Deu 4:29-31; Jer 18:6-10; Ro 9:21-23; Efe 2:4-7; 2Pe 3:9.

Ang isa pang ebidensiya ng autentisidad ng aklat na ito ng Bibliya ay ang pagkatahasan nito. Hindi nito pinagtakpan ang di-wastong saloobin ni Jonas may kaugnayan sa kaniyang atas at sa hindi pagpuksa ng Diyos sa mga Ninevita.

Ngunit ang pinakamatibay na ebidensiya ay nagmula sa mismong Anak ng Diyos. Sinabi niya: "Walang tanda na ibibigay [sa salinlahing ito] maliban sa tanda ni Jonas na propeta. Sapagkat kung paanong si Jonas ay nasa tiyan ng pagkalaki-laking isda nang tatlong araw at tatlong gabi, gayundin ang Anak ng tao ay mapapasapuso ng lupa nang tatlong araw at tatlong gabi. Ang mga tao ng Nineve ay babangon sa paghuhukom kasama ng salinlahing ito at hahatulan ito; sapagkat sila ay nagsisi sa ipinangaral ni Jonas, ngunit, narito! isang higit pa kaysa kay Jonas ang narito." (Mat 12:39-41; 16:4) Ang pagkabuhay-muli ni Kristo Jesus ay magiging kasintunay ng pagkaligtas ni Jonas mula sa tiyan ng isda. At ang salinlahing nakarinig sa pangangaral ni Jonas ay tiyak na literal ding gaya ng salinlahing nakarinig sa sinabi ni Kristo Jesus. Kung kathang-isip lamang ang mga tao ng Nineve, hindi sila maaaring bumangon sa paghuhukom at humatol sa isang manhid na salinlahi ng mga Judio.

JONATAN [Si Jehova ay Nagbigay]. Isang salin sa Tagalog ng dalawang pangalang Hebreo, *Yoh·na·than'* at ang mas mahabang anyo na *Yehoh·na·than'.* —Tingnan ang JEHONATAN.

1. Isang Levita na naglingkod bilang saserdote may kaugnayan sa huwad na pagsamba sa bahay ni Mikas sa Efraim at nang maglaon ay sa mga Danita. Ang ulat sa Hukom kabanata 17 at 18 ay paulit-ulit na tumutukoy sa isang kabataang Levita na sa Hukom 18:30 ay tinatawag na "Jonatan na anak ni

Gersom, anak ni Moises." Ang naunang paglalarawan sa kaniya bilang "mula sa pamilya ni Juda" ay maaaring tumutukoy lamang sa kaniyang paninirahan sa Betlehem sa teritoryo ng Juda.—Huk 17:7.

Ang pagala-galang si Jonatan ay nakarating sa tahanan ni Mikas sa kabundukan ng Efraim. Bago nito, isang inukit na imahen ang itinindig ni Mikas sa kaniyang tahanan. Sumang-ayon si Jonatan na maglingkod bilang saserdote para sa sambahayan bagaman hindi siya mula sa pamilya ni Aaron at isang imahen ang ginagamit sa pagsambang iyon. Nang maglaon ay natagpuan si Jonatan ng limang Danita na naghahanap ng isang lugar na matitirhan ng isang bahagi ng tribo. Hiniling nila sa kaniya na sumangguni sa Diyos at alamin kung magtatagumpay sila, at binigyan niya sila ng positibong tugon sa pangalan ni Jehova.

Nang ang pangunahing pangkat ng 600 lalaking Danita, kasama ang kanilang mga pamilya at mga alagang hayop, ay dumaan sa bahay ni Mikas habang patungong hilaga, kinuha nila ang mga kagamitan sa pagsamba pati ang inukit na imahen. Hinikayat din nila ang sakim na si Jonatan na sumama sa kanila, upang maging saserdote nila at hindi ng isang pamilya lamang. (Huk 17:7–18:21) Si Jonatan "at ang kaniyang mga anak ay naging mga saserdote sa tribo ng mga Danita hanggang sa araw na dalhin sa pagkatapon ang lupain." (Huk 18:30) Ikinapit ito ng ilang komentarista sa isang pagsakop sa distrito, gaya ng ginawa ni Tiglat-pileser III, o sa lahat ng tribo sa hilaga noong 740 B.C.E. (2Ha 15:29; 17:6) Gayunman, yamang maliwanag na si Samuel ang sumulat ng Mga Hukom, tiyak na isang mas maagang pagkakapit ang tinutukoy. Binabanggit ng Hukom 18:31 na 'pinanatili ng mga Danita na nakatindig sa ganang kanila ang inukit na imahen sa lahat ng mga araw na ang bahay ng tunay na Diyos ay nananatili sa Shilo.' Nagpapahiwatig ito ng isang yugto ng panahon na maikakapit sa naunang talata, at pinagtitibay nito ang pangmalas na naglingkod ang pamilya ni Jonatan bilang mga saserdote hanggang noong mabihag ng mga Filisteo ang Kaban. Sinasabi ng iba na ang talata 30 ay dapat kabasahan ng, 'hanggang noong araw na dalhin ang kaban sa pagkatapon.' (1Sa 4:11, 22) Ngunit ang konklusyong ito tungkol sa panahong saklaw ng pagkasaserdote ng pamilya ni Jonatan ay maaaring tama kahit hindi baguhin ang pagbasa, sapagkat maaaring itinuturing ng talata 30 na sa diwa, ang lupain ay dinala sa pagkatapon nang mabihag ang Kaban.

2. Pinakamatanda at paboritong anak ng Benjamitang si Haring Saul, maliwanag na kay Ahinoam na anak na babae ni Ahimaas. (1Sa 14:49, 50) Pangunahin nang nakilala si Jonatan sa kaniyang di-mapag-imbot na pakikipagkaibigan at pagsuporta kay David bilang ang itinalaga ni Jehova na maging hari.

Si Jonatan ay unang binanggit sa unang mga taon ng paghahari ni Saul bilang isang magiting na kumandante ng isang libong mandirigma. (1Sa 13:2) Malamang na siya ay di-kukulangin sa 20 taóng gulang noon at sa gayon ay malapit na sa edad na 60 nang mamatay siya noong mga 1078 B.C.E. (Bil 1:3) Si David ay 30 taóng gulang nang mamatay si Jonatan. (1Sa 31:2; 2Sa 5:4) Samakatuwid, maliwanag na mga 30 taon ang tanda niya kay David noong panahon ng kanilang pagkakaibigan. Ipinahihiwatig ng ugali at saloobin ni Jonatan na may hustong gulang na siya noong maging hari si Saul. Noong lumalaki siya, maaaring naimpluwensiyahan siya ng kaniyang ama na nagpamalas ng kababaang-loob, pagkamasunurin, at paggalang kay Jehova at sa Kaniyang mga kaayusan, hanggang noong panahong mapili ito upang maging hari.—1Sa 9:7, 21, 26; 10:21, 22.

Sa unang pagbanggit kay Jonatan, buong-giting at matagumpay niyang pinangunahan ang isang libong lalaki na hindi gaanong nasasandatahan laban sa garison ng mga Filisteo sa Geba. Bilang tugon, nagtipon ang mga kalaban sa Micmash. Palihim na iniwan ni Jonatan at ng kaniyang tagapagdala ng baluti si Saul at ang mga tauhan nito at lumapit sa himpilan ng kaaway. Sa pagkilos pa lamang na iyon ay naipamalas na ni Jonatan ang kaniyang kagitingan, ang kaniyang kakayahang magpatibay-loob, at gayundin ang kaniyang pagkilala sa patnubay ni Jehova, sapagkat ang kaniyang mga pagkilos ay nakadepende sa isang tanda mula sa Diyos. Pinabagsak ng dalawang matatapang na mandirigma ang mga 20 Filisteo, na humantong sa isang malaking pagbabaka at tagumpay para sa Israel. (1Sa 13:3–14:23) Habang nagpapatuloy ang pagbabaka, padalus-dalos na bumigkas si Saul ng isang sumpa sa sinumang kakain bago matapos ang pagbabaka. Palibhasa'y hindi ito batid ni Jonatan, kumain siya ng kaunting pulot-pukyutang ligáw. Nang bandang huli, nang komprontahin ni Saul, handang mamatay si Jonatan dahil sa pagkain niya ng pulot-pukyutan. Gayunma'y tinubos siya ng bayan, na kumilalang ang Diyos ay sumakaniya noong araw na iyon.—1Sa 14:24-45.

Pinatutunayan ng mga kabayanihang ito na si Jonatan ay isang matapang, may-kakayahan, at tunay na lalaking mandirigma. Siya at si Saul ay angkop na ilarawan bilang 'mas matutulin kaysa sa mga agila' at 'mas malalakas kaysa sa mga leon.' (2Sa 1:23) Isa rin siyang bihasang mamamana. (2Sa 1:22; 1Sa 20:20) Maaaring ang mga katangian niya bilang isang tunay na lalaki ang dahilan kung bakit lalo siyang napamahal kay Saul. Maliwanag na ma-

lapít na malapít sila sa isa't isa. (1Sa 20:2) Gayunman, hindi ito nakahihigit sa sigasig ni Jonatan para sa Diyos at sa kaniyang pagkamatapat sa kaibigan niyang si David.

Dinala si David sa korte ng hari upang tumugtog ng musika para kay Saul, yamang nilisan ng espiritu ni Jehova ang hari at hinalinhan ito ng isang masamang espiritu, na maaaring napansin ni Jonatan. Bagaman bata pa si David, siya ay "isang magiting at makapangyarihang lalaki at isang lalaking mandirigma," at 'minahal ito ni Saul nang lubha, at ito ay naging tagapagdala niya ng baluti.'—1Sa 16:14-23.

Ang pantanging pagkakaibigan nina Jonatan at David ay nagsimula hindi pa natatagalan matapos patayin ni David si Goliat. Malamang na ang walang-takot na pagkilos na iyon bilang pagtatanggol sa bayan ni Jehova ang partikular na nakaantig sa damdamin ni Jonatan. Nang marinig ang ulat ni David tungkol doon, "ang mismong kaluluwa ni Jonatan ay nalakip sa kaluluwa ni David, at inibig siya ni Jonatan na gaya ng kaniyang sariling kaluluwa." (1Sa 18:1) Ang dalawang ito na magigiting na mandirigma at tapat na mga lingkod ng Diyos ay "nagtibay ng isang tipan" ng pagkakaibigan. Nakita ni Jonatan na taglay ni David ang espiritu ng Diyos. (1Sa 18:3) Hindi niya ito itinuring nang may paninibugho bilang karibal, gaya ng ginawa ni Saul. Sa halip, ang paggalang niya sa paraan ng Diyos sa paglutas ng mga bagay-bagay ay naging mahusay na halimbawa para sa kaniyang nakababatang kaibigan. Hindi niya sinuportahan si Saul sa hangarin nitong patayin si David kundi, sa halip, binabalaan niya si David at sinikap na mamagitan. Nang mapilitan si David na tumakas, nakipagtagpo si Jonatan sa kaniya at nakipagtipan sa diwa na ipagsasanggalang siya ni David at pati ang kaniyang sambahayan.—1Sa 19:1–20:17.

Muling nagsalita si Jonatan kay Saul tungkol kay David, ngunit muntik na siyang mamatay dahil dito sapagkat sa bugso ng galit ay hinagisan ni Saul ng sibat ang sarili niyang anak. Ayon sa pinagkasunduan, nagtagpo sina Jonatan at David sa isang parang kung saan pumaroon ang anak ng hari upang kunwari'y magsanay ng pamamana. (1Sa 20:24-40) Muling pinagtibay ng magkaibigan ang kanilang buklod ng pagmamahalan at "hinalikan nila ang isa't isa at tinangisan ang isa't isa," gaya ng mapapansing ginawa ng ibang mga lalaki at ginagawa pa rin sa ilang lupain sa ngayon. (1Sa 20:41; Gen 29:13; 45:15; Gaw 20:37) Nang maglaon, nakipagkita si Jonatan kay David sa huling pagkakataon sa Hores at pinalakas niya ang "kamay nito may kinalaman sa Diyos"; muli nilang pinagtibay ang kanilang tipan. —1Sa 23:16-18.

Walang pahiwatig sa Bibliya na sumama si Jonatan sa kaniyang ama sa mga pakikipaglaban nito kay David. Ngunit sa pakikipagbaka sa mga kaaway ng Diyos, ang mga Filisteo, nakipaglaban si Jonatan hanggang sa kamatayan, anupat namatay sa iisang araw kasama ng dalawa sa kaniyang mga kapatid at ng kaniyang ama. Ibinitin ng mga Filisteo ang mga bangkay sa mga pader ng Bet-san. Gayunman, inalis ang mga iyon ng magigiting na lalaki ng Jabes-gilead at inilibing ang mga iyon sa Jabes. Nang maglaon ay inilipat ni David sa Zela ang mga buto nina Saul at Jonatan. (1Sa 31:1-13; 2Sa 21:12-14; 1Cr 10:1-12) Labis na ipinagdalamhati ni David ang pagkamatay ng kaniyang matalik na kaibigang si Jonatan, anupat inawit pa niya para kina Saul at Jonatan ang panambitan na pinamagatang "Ang Busog." (2Sa 1:17-27) Pinagpakitaan ni Haring David ng pantanging kabaitan ang pilay na anak ni Jonatan na si Mepiboset, na limang taóng gulang noong mamatay ang ama nito. Nang dakong huli ay nagkaroon ito ng permanenteng dako sa mesa ng hari. (2Sa 4:4; 9:10-13) Nagpatuloy ang linya ni Jonatan nang maraming salinlahi.—1Cr 8:33-40.

3. Isang anak ng mataas na saserdoteng si Abiatar at naglingkod bilang mensahero nang tumakas si David mula sa Jerusalem noong panahon ng paghihimagsik ni Absalom; ngunit nang dakong huli ay lumilitaw na pumanig siya sa mapaghimagsik na si Adonias. Ang ama ni Jonatan na si Abiatar ay naglakbay kasama ni David nang ang magiging hari sa hinaharap ay nagtatago dahil kay Saul, at nang maglaon ay ginawa siyang mataas na saserdote. Noong panahong tinatangkang agawin ni Absalom ang trono, pinabalik ni David sina Abiatar at Zadok sa kabisera upang makapangalap sila ng impormasyon. Dito unang binanggit sa ulat ng Bibliya ang saserdoteng anak ni Abiatar na si Jonatan. Siya at si Ahimaas na anak ni Zadok ay maghahatid kay David ng mahahalagang mensahe mula sa kanilang mga ama at mula kay Husai. (2Sa 15:27-29, 36) Ang dalawang mensahero ay hindi makapapasok sa lunsod nang hindi makikilala, kaya naghintay sila sa tabi ng isang bukal o balon na malapit sa lunsod at tinatawag na En-rogel. Nang waring tatanggapin ni Absalom ang payo ni Husai, ipinasabi ito sa dalawang mensaherong naghihintay, sina Jonatan at Ahimaas. Dali-dali nilang inihatid sa hari ang mensahe. Nang may makakita sa kanila at tugisin sila, muntik na silang mahuli. Sa tulong ng isang babae, nagtago sila sa isang balon hanggang sa mawala na ang panganib, pagkatapos ay pumaroon sila kay David at sinabihan siyang tumawid ng Jordan.—2Sa 17:15-22.

Noong huling mga araw ni David, ang anak niyang si Adonias ay nakipagsabuwatan upang maagaw kay Solomon ang pagkahari, at pumanig sa kaniya si Abiatar. Maaaring dahil naimpluwensiyahan

si Jonatan ng pangunguna ng kaniyang ama, maliwanag na lumipat siya sa panig ni Adonias. Si Jonatan ang nagdala ng nakababahalang balita sa nagpipiging na mang-aagaw ng kapangyarihan na binigo ni David ang kanilang pakana sa pamamagitan ng paggawang hari kay Solomon. Wala nang binanggit pa ang Bibliya hinggil kay Jonatan. Maaaring pinalayas din siya kasama ng kaniyang ama, ngunit anuman ang nangyari, ang katungkulan ng mataas na saserdote ay hindi nagpatuloy sa kaniyang pamilya.—1Ha 1:41-43; 2:26, 27.

4. Pamangkin ni Haring David na nagpabagsak ng isang higante na tumuya sa Israel sa Gat. (2Sa 21:20, 21; 1Cr 20:6, 7) Ang Jonatan na ito ay nakatala bilang anak ng kapatid ni Haring David na si Simea, o Simei. Yamang may Jehonadab na binanggit sa 2 Samuel 13:3 bilang ang anak ng kapatid ni David na si Simeah, ipinapalagay ng ilang komentarista na ang indibiduwal ding iyon ang tinutukoy roon. —Tingnan ang JEHONADAB Blg. 1.

5. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. Siya ay anak ni Sagee na Hararita.—2Sa 23:8, 32; 1Cr 11:26, 34.

6. Isang anak ni Uzias, nangangasiwa sa mga kayamanan ni Haring David "sa bukid, sa mga lunsod at sa mga nayon at sa mga tore," na iba pa sa mga kayamanan ng hari sa Jerusalem. (1Cr 27:25) Binanggit si Jonatan kasunod ng maharlikang ingatyaman na si Azmavet at bago ang mga indibiduwal na may tungkuling mag-asikaso sa espesipikong mga atas gaya ng mga ubasan o mga taniman ng olibo.—1Cr 27:25-28.

7. Isang lalaking may pagkaunawa, isang kalihim at tagapayo ni Haring David. (1Cr 27:32) Sa tekstong Masoretiko, ang kaugnayan ni Jonatan kay David ay ipinakikita ng salitang Hebreo na *dohdh,* karaniwang nangangahulugang "tiyo." Ngunit dahil sa dalawang pagtukoy sa Kasulatan sa isang pamangkin ni David na nagngangalang Jonatan, malamang na ang salitang iyon ay ginamit dito sa mas malawak na diwa na "kamag-anak," na dito ay "anak ng kapatid" o "pamangkin." (*Ro; AS,* tlb; *NW*) Kung gayon ay siya rin ang Blg. 4.

8. Isa sa mga pinuno ng militar na nasa parang nang lupigin ni Nabucodonosor ang Jerusalem noong 607 B.C.E.; isang anak ni Karea at kapatid ni Johanan. Matapos ilagay si Gedalias sa pangangasiwa sa bayang nalabi sa lupain, si Jonatan at ang iba pang mga lider ng militar mula sa parang ay pumaroon sa kaniya at tumanggap ng katiyakan hinggil sa kanilang kaligtasan. (Jer 40:7-10) Maliwanag na si Jonatan ay kabilang din sa mga naghatid kay Gedalias ng babala na may gustong pumatay sa kaniya, na ipinagwalang-bahala naman ni Gedalias. —Jer 40:13-16.

9. Isa sa dalawang anak ni Jada at isang inapo ni Juda sa pamamagitan nina Hezron at Jerameel. Ang kapatid niyang si Jeter ay namatay na walang mga anak, ngunit si Jonatan ay nagkaanak ng dalawa, sina Peleth at Zaza.—1Cr 2:3, 25, 26, 28, 32, 33.

10. Isang Israelita na mula sa pamilya ni Adin na ang anak na si Ebed ay bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 6.

11. Anak ni Asahel na marahil ay sumalansang sa panukala ni Ezra na paalisin ng mga bumalik na Judio ang kanilang mga asawang banyaga. Gayunman, ipinapalagay ng ilan na ang pagsalansang niya ay hindi sa mungkahi ni Ezra kundi sa pinagtibay na paraan ng pagsasagawa nito.—Ezr 10:15, tlb sa *Rbi8.*

12. Anak ni Joiada at apo ng mataas na saserdoteng si Eliasib. (Ne 12:10, 11) Ipinapalagay na sa aktuwal, ang talata 11 ay dapat kabasahan ng "Johanan" sa halip na "Jonatan" yamang sa Nehemias 12: 22, 23 ay tinutukoy si Johanan bilang "anak ni Eliasib" at ang "anak" ay maaaring mangahulugang "apo."—Tingnan ang JOHANAN Blg. 7.

13. Saserdote na ulo ng sambahayan ni Maluki sa panig ng ama noong mga araw ng mataas na saserdoteng si Joiakim.—Ne 12:12, 14.

14. Anak ni Semaias na mula sa pamilya ni Asap at ama ni Zacarias, isang makasaserdoteng manunugtog ng trumpeta sa prusisyong nagmartsa sa ibabaw ng muling-itinayong pader ng Jerusalem. —Ne 12:31, 35, 36.

JOPE [[Lunsod na] Maganda (Marikit)]. Isang sinaunang daungang-dagat na mga 55 km (34 na mi) sa KHK ng Jerusalem. Ang makabagong Yafo (sa Arabe, Jaffa; inilakip sa Tel Aviv noong 1950 at sa ngayon ay tinatawag na Tel Aviv-Yafo) ang nasa sinaunang lugar na ito. Ang lunsod na ito ay nasa mabatong burol na may taas na mga 35 m (115 piye). Ang daungan nito, ang tanging likas na daungan sa pagitan ng Bundok Carmel at ng hanggahan ng Ehipto, ay binubuo ng mabababa at nakaungos na mga bato na mga 100 m (330 piye) mula sa baybayin. Makapapasok sa daungan alinman sa pamamagitan ng isang makipot na puwang sa nakaungos na mga bato o sa nakahantad ngunit mababaw na hilagang dulo nito. Hindi makapapasok dito mula sa timog dahil sa nakaharang na mga bato.

Ang Jope ay nasa hanggahan ng orihinal na teritoryo ng Dan, bagaman hindi naman bahagi nito. (Jos 19:40, 41, 46) Gayunman, iniuugnay ng Hukom 5:17 ang Dan sa mga barko, at maaaring ipinahihiwatig nito na mga Danita ang aktuwal na kumontrol sa daungang-dagat ng Jope.

Dahil sa malawakang pakikipagkalakalan ni Haring Solomon sa ibang mga bansa (1Ha 10:22, 28,

29), malamang na pinahusay pa ang mga pasilidad ng daungan sa Jope. Hanggang sa Jope pinalutang ng mga taga-Tiro ang mga balsa ng tabla mula sa mga kagubatan ng Lebanon, na gagamitin sa pagtatayo ng templo. (2Cr 2:16) Nang maglaon, ang propetang si Jonas, sa paghahangad na matakasan ang kaniyang atas, ay lumulan sa isang barko sa Jope upang makaparoon sa Tarsis. (Jon 1:3) Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang Jope ay muling nagsilbing daungan na tumatanggap ng mga tablang sedro mula sa Lebanon na gagamitin sa muling pagtatayo ng templo.—Ezr 3:7.

Noong unang siglo C.E., nagkaroon ng isang kongregasyong Kristiyano sa Jope. Si Dorcas (Tabita), isang babaing 'sagana sa mabubuting gawa at mga kaloob ng awa,' ay kaugnay sa kongregasyong iyon. Nang mamatay siya, dumating si Pedro mula sa kalapit na Lida nang hilingan itong pumaroon, at pagkatapos ay binuhay nitong muli si Dorcas. Nang lumaganap sa buong Jope ang balita tungkol sa himalang ito, marami ang naging mga mananampalataya. (Gaw 9:36-42) Nanatili si Pedro nang maraming araw sa Jope, anupat nakipanuluyan siya sa isang Simon, isang mangungulti, na may bahay sa tabi ng dagat. (Gaw 9:43; 10:6) Doon sa bubong ng bahay ni Simon at habang wala siya sa kaniyang diwa, tinanggap ni Pedro ang pagsisiwalat mula sa Diyos may kinalaman sa kawastuan ng pangangaral sa mga di-Judio, anupat tamang-tama sa pagdating ng mga mensahero mula sa Gentil na si Cornelio. Dahil dito, si Pedro ay hindi nag-atubiling pumaroon sa Cesarea kasama ng mga mensaherong ito. Gayundin, anim na mga kapatid na Judio, lumilitaw na mula sa Jope, ang sumama sa kaniya.—Gaw 10:9-45; 11:5-14.

JORA. Tingnan ang HARIP.

JORAI. Isang Gadita na naninirahan sa Basan, isang inapo ni Abihail.—1Cr 5:11, 13, 14.

JORAM [pinaikling anyo ng Jehoram, nangangahulugang "Si Jehova ay Mataas (Dinakila)"].

1. Anak ni Haring Toi ng Hamat. Si Joram ay isinugo taglay ang mamahaling mga kaloob na yari sa ginto, pilak, at tanso, lakip na ang pagbati ng kaniyang ama, kay Haring David nang matalo nito si Hadadezer na hari ng Zoba. Tinanggap at pinabanal naman ni David ang mga kaloob para kay Jehova. (2Sa 8:5, 9-11) Sa isang katulad na ulat, ang pangalan ni Joram ay binabaybay na Hadoram.—1Cr 18:9-11.

2. Isang inapo ng Levitang si Eliezer, anak ni Moises; lumilitaw na nabuhay siya noong si David ang hari.—1Cr 26:24, 25; Exo 18:2-4.

3. Hari ng Israel sa loob ng 12 taon; anak ni Ahab. Karaniwan nang kilala siya sa mas mahabang anyo ng kaniyang pangalan, Jehoram. (2Ha 3:1) Sa tatlong kabanata lamang natin masusumpungan ang maikling anyo nito sa tekstong Masoretiko.—2Ha 8:16, tlb sa *Rbi8,* 17-29; 9:14, tlb sa *Rbi8,* 15-29; 2Cr 22:5, tlb sa *Rbi8,* 6, 7; tingnan ang JEHORAM Blg. 2.

4. Hari ng Juda sa loob ng walong taon; anak ni Jehosapat. Sa ilang pagkakataon ay makikita sa tekstong Masoretiko ang kaniyang pangalan

Ang makabagong-panahong daungan ng Yafo (Jope); sa lunsod na ito binigyan si Pedro ng isang pangitain na naghanda sa kaniya upang mangaral sa mga Gentil

sa maikling anyo nito. (2Ha 8:21, 23, 24; 11:2; 1Cr 3:11, tlb sa *Rbi8*) Masusumpungan din ang pinaikling anyo sa Westcott and Hort Greek Text, ngunit ang ilang salin ay nagbibigay ng pantulong sa pagunawa sa pamamagitan ng paggamit ng buong pangalan.—Mat 1:8, *NW, Sawyer, TC, We;* tingnan ang JEHORAM Blg. 3.

JORDAN. Pangunahing ilog ng Lupang Pangako. Ito'y nagsilbing likas na hangganan ng kalakhang bahagi ng S at K Palestina. (Jos 22:25) Noong sinaunang panahon, ang landas ng mismong Jordan ay nagsisimula paglabas nito mula sa Lunas ng Hula, na isang latiang dako at lawa na tuyo na sa ngayon. Ang lugar sa H ng Lunas ng Hula ay kilala sa maraming daanang-tubig nito, na mga pinagmumulan ng tubig ng Jordan. Ang tatlong pangunahing batis na bumubuo sa Jordan, mula sa S hanggang sa K, ay ang Nahr Banyas (Nahal Hermon), ang Nahr el-Leddan (Nahal Dan), at ang Nahr Hasbani (Nahal Senir). Ang Yarmuk at ang Jabok ang pangunahing mga sangang-ilog ng Jordan mula sa S. Sa ngayon, ang kalakhan ng Jordan ay isang napakaputik na ilog.

Pagkalabas nito mula sa Lunas ng Hula, banayad na umaagos ang Jordan nang mga 3 km (2 mi) ngunit pagkatapos ay humuhugos ito sa mga basaltong bangin patungo sa Dagat ng Galilea. Mula sa timugang dulo ng Dagat ng Galilea, ang Jordan ay paliku-likong umaagos nang mga 320 km (200 mi) patungo sa Dagat na Patay, bagaman ang tuwid na distansiya nito ay mga 105 km (65 mi) lamang. —LARAWAN, Tomo 1, p. 334.

Sa distansiyang mga 16 na km (10 mi) sa pagitan ng Lunas ng Hula at ng Dagat ng Galilea, ang Jordan ay lumulusong nang mga 270 m (890 piye). Habang nagpapatuloy ito mula sa Dagat ng Galilea patungo sa Dagat na Patay, ang Jordan ay nagkakaroon ng 27 seksiyon ng rumaragasang agos at lumulusong pa nang mga 180 m (590 piye).

Sa ibaba ng Dagat ng Galilea, ang Jordan ay umaagos sa isang libis na may lapad na mga 6 hanggang 13 km (3.5 hanggang 8 mi). Ngunit sa Jerico, ang libis na ito'y may lapad na mga 22 km (14 na mi). Sa mababang bahagi ng libis na ito (ang *Zor*), na may lapad na mga 0.5 hanggang 3 km (0.3 hanggang 2 mi), ang Jordan ay nagpapaliku-liko at dumaraan sa makakapal na palumpungan ng mga tinik at mga dawag, mga baging at mga palumpong, mga adelpa, mga tamarisko, mga sause, at mga alamo. Noong sinaunang panahon, may mga leong gumagalagala sa "mapagmalaking mga palumpungan sa tabi ng Jordan." (Jer 49:19; 50:44; Zac 11:3) Sa ngayon ay mayroon pa ring mga lobo at mga chakal doon. Napakainit at napakaalinsangan ng mga tag-araw sa kagubatang ito, anupat ang temperatura rito ay lumalampas pa ng 38° C. (100° F.). At kapag tagsibol, habang natutunaw ang niyebe sa Bundok Hermon, inaapawan ng Jordan ang *Zor.*

Ang itaas na bahagi ng libis (ang *Ghor*) ay mga 46 na m (150 piye) sa itaas ng kagubatan ng Jordan at inihihiwalay mula roon ng kalbo at natitibag na abuhin at mabuhaghag na mga burol. Ang bahagi ng *Ghor* na sumasaklaw nang mga 40 km (25 mi) sa T ng Dagat ng Galilea ay may sakahang lupain at mga pastulan. Ngunit maliban dito, ang kalakhang bahagi ng *Ghor* ay hindi sinasaka. Gayunman, noong panahon nina Abraham at Lot, bago puksain ang Sodoma at Gomorra, lumilitaw na mas malaking bahagi nito ang mabunga, lalo na sa kapaligiran ng Dagat na Patay.—Gen 13:10, 11.

Dahil mababaw lamang ang tubig ng Jordan at marami itong rumaragasang agos at mga alimpuyo, hindi ito madaanan ng mga bangka. Ayon sa ulat, may di-kukulangin sa 60 lugar kung saan posibleng tawirin nang naglalakad ang ilog kapag hindi ito umaapaw. Noong sinaunang mga panahon, ang pagkontrol sa mga tawiran ng Jordan ay may bentaha sa mga operasyong militar, yamang sa mga tawirang ito pangunahing matatawid ang ilog.—Huk 3:28; 12:5, 6.

Kadalasan, ang seksiyon ng Jordan sa ibaba ng Dagat ng Galilea ay may katamtamang lalim na mula 1 hanggang 3 m (3 hanggang 10 piye) at humigit-kumulang 27 hanggang 30 m (90 hanggang 100 piye) ang lapad nito. Ngunit kapag tagsibol, inaapawan ng Jordan ang mga pampang nito at ito'y nagiging higit na mas malapad at mas malalim. (Jos 3:15) Kapag umaapaw, mapanganib para sa bansang Israel na binubuo ng mga lalaki, mga babae, at mga bata ang tumawid sa Jordan, lalo na malapit sa Jerico. Napakalakas ng agos doon anupat nitong nakalipas na mga panahon ay may mga naliligo roon na aktuwal na natangay. Gayunman, makahimalang pinatigil noon ni Jehova ang Jordan, anupat ang mga Israelita ay nakatawid sa tuyong lupa. (Jos 3:14-17) Pagkaraan ng ilang siglo, isang katulad na himala ang nangyari kay Elias habang kasama niya si Eliseo, at noong minsan ay kay Eliseo lamang. —2Ha 2:7, 8, 13, 14.

Nagkaroon din ng papel ang Jordan sa makahimalang pagpapagaling kay Naaman. Itinuring ni Naaman na ang mga ilog ng Damasco ay mas mabuti kaysa sa lahat ng tubig sa Israel, ngunit matapos siyang tulungan ng kaniyang mga lingkod na magkaroon ng tamang pangmalas, masunurin siyang naligo nang pitong ulit sa Jordan. Pagkatapos ng ikapitong ulit, lubusan siyang gumaling mula sa kaniyang pagiging ketongin.—2Ha 5:10-14.

Noong unang siglo C.E., inilubog ni Juan na Tagapagbautismo sa tubig ng Jordan ang maraming

nagsising mga Judio. Nagkapribilehiyo rin siyang bautismuhan doon si Jesus, ang sakdal na Anak ng Diyos.—Mat 3:1, 5, 6, 13-17; tingnan ang DISTRITO NG JORDAN.

JORIM. Isang inapo ni Haring David sa pamamagitan ni Natan, at ninuno ng ina ni Jesus na si Maria. (Luc 3:23, 29-31) Maaaring nabuhay si Jorim habang si Uzias ang hari ng Juda.

JORKEAM. Lumilitaw na isang lugar sa Juda at ang "ama," o tagapagtatag, nito ay si Raham. —1Cr 2:44.

JOSA. Isa sa mga Simeonitang pinuno na lumupig, noong mga araw ni Haring Hezekias, ng isang bahagi ng teritoryo mula sa mga Hamita at mga Meunim upang magkaroon ng mas maraming pastulan.—1Cr 4:24, 34, 38-41.

JOSAPAT [pinaikling anyo ng Jehosapat, nangangahulugang "Si Jehova ay Hukom"].

1. Isa sa matatapat na mandirigma ni David; isang Mitnita.—1Cr 11:26, 43.

2. Isang saserdote at isa sa pitong manunugtog ng trumpeta na sumabay sa kaban ng tipan nang dalhin ito sa Jerusalem.—1Cr 15:24, 25.

JOSAVIAS [posibleng mula sa Josibias, nangangahulugang "Pinatatahan ni Jah"]. Isang nangungunang mandirigma sa hukbo ni David; anak ni Elnaam.—1Cr 11:26, 46.

JOSBEKASA [posibleng mula sa mga salitang-ugat na nangangahulugang "siyang pinamamalagian ng kapighatian"]. Ulo ng ika-17 pangkat ng mga manunugtog sa bahay ni Jehova; isang anak ni Heman.—1Cr 25:1, 4, 9, 24.

JOSE [pinaikling anyo ng Josipias na nangangahulugang "Dagdagan (Paramihin) Nawa ni Jah; Dinagdagan (Pinarami) ni Jah"].

1. Ang una sa dalawang anak ni Jacob sa kaniyang minamahal na asawang si Raquel. (Gen 35:24) Palibhasa'y naging baog si Raquel, nang ipanganak niya ito ay bumulalas siya: "Inalis ng Diyos ang aking kadustaan!" Pagkatapos ay tinawag niyang Jose ang pangalan nito, na sinasabi: "Dinaragdagan ako ni Jehova ng isa pang anak," samakatuwid nga, isa pang anak bukod kina Dan at Neptali, na tinanggap ni Raquel bilang sarili niyang mga anak bagaman isinilang ang mga ito ng kaniyang alilang babae na si Bilha. (Gen 30:3-8, 22-24) Lumilitaw na 91 taóng gulang na si Jacob noong panahong iyon.—Ihambing ang Gen 41:46, 47, 53, 54; 45:11; 47:9.

Pagkaraan ng mga anim na taon ay nilisan ni Jacob ang Padan-aram kasama ang kaniyang buong pamilya upang bumalik sa lupain ng Canaan. (Gen 31:17, 18, 41) Nang malaman niyang sasalubungin siya ng kaniyang kapatid na si Esau kasama ang 400 lalaki, binaha-bahagi ni Jacob ang kaniyang mga anak, mga asawa, at mga babae, anupat inilagay sina Raquel at Jose sa hulihan, ang pinakaligtas na posisyon. (Gen 33:1-3) Sa gayon ay si Jose at ang kaniyang ina ang pinakahuling yumukod kay Esau. —Gen 33:4-7.

Pagkatapos ay nanirahan si Jose kasama ng pamilya sa Sucot, sumunod ay sa Sikem (Gen 33:17-19), at pagkatapos ay sa Bethel. (Gen 35:1, 5, 6) Nang maglaon, noong naglalakbay sila mula sa Bethel patungong Eprat (Betlehem), ang ina ni Jose na si Raquel ay namatay habang isinisilang nito si Benjamin.—Gen 35:16-19.

Kinapootan ng Kaniyang mga Kapatid sa Ama. Sa edad na 17, si Jose, kasama ng mga anak ni Jacob kina Bilha at Zilpa, ay nag-aalaga ng mga tupa. Habang ginagawa iyon, siya, bagaman mas bata sa kanila, ay hindi nakibahagi sa paggawa nila ng masama kundi sa halip ay dinala niya sa kaniyang ama ang masamang ulat tungkol sa kanila. —Gen 37:2.

Inibig ni Jacob si Jose nang higit kaysa sa lahat ng iba pa niyang anak, palibhasa'y anak niya ito sa kaniyang katandaan. Maaaring ang isa pang dahilan kung bakit pinag-ukulan ni Jacob ng pantanging pagmamahal si Jose ay ang panghahawakan nito sa kung ano ang matuwid. Ipinagpagawa ito ni Jacob ng isang mahaba at guhit-guhit na kasuutan, maaaring gaya ng isinusuot ng mga taong may mataas na posisyon. Dahil dito, kinapootan si Jose ng kaniyang mga kapatid sa ama. Nang maglaon, nang ilahad niya ang isang panaginip na nagpapakitang magiging mas nakahihigit siya sa kanila, lalo pang napoot ang kaniyang mga kapatid. Ipinahiwatig pa nga ng ikalawang panaginip na yuyukod sa kaniya hindi lamang ang kaniyang mga kapatid kundi pati ang kaniyang ama at ina (maliwanag na hindi si Raquel, yamang patay na ito, ngunit marahil ay ang sambahayan o ang pangunahing buháy na asawa ni Jacob). Dahil sa paglalahad niya ng panaginip na ito, sinaway si Jose ng kaniyang ama, at lalo pang sumidhi ang paninibugho ng kaniyang mga kapatid. Ang pagsasalaysay ni Jose ng kaniyang mga panaginip ay hindi nangangahulugan na inisip niyang siya'y nakahihigit. Ipinaaalam lamang niya kung ano ang isiniwalat sa kaniya ng Diyos. Maaaring natanto ni Jacob na ang mga panaginip ay makahula, sapagkat kaniyang 'iningatan ang pananalita.'—Gen 37:3-11.

Sa isang pagkakataon naman, samantalang nasa Hebron si Jacob, hiniling niya kay Jose na tingnan ang kalagayan ng kawan at ng kaniyang mga kapatid noong ang mga ito ay nasa kapaligiran ng Sikem.

Dahil sa kanilang matinding poot, tiyak na mahirap na atas ito para kay Jose. Ngunit walang-pag-aatubili niyang sinabi: "Narito ako!" Mula sa Mababang Kapatagan ng Hebron ay naglakbay siya patungong Sikem. Sinabi sa kaniya ng isang lalaki roon na ang kaniyang mga kapatid ay nagtungo sa Dotan, kaya nagpatuloy pa si Jose sa kaniyang lakad. Nang makita nila siya sa malayo, ang kaniyang mga kapatid ay nagsimulang magpakana laban sa kaniya, na sinasabi: "Narito! Dumarating ang mapanaginiping iyan. At ngayon ay halikayo at patayin natin siya at ihagis sa isa sa mga balon . . . Pagkatapos ay tingnan natin kung ano ang mangyayari sa kaniyang mga panaginip." (Gen 37:12-20) Ngunit sinikap ng panganay na si Ruben na hadlangan ang mapamaslang na pakanang ito at hinimok niya sila na huwag patayin si Jose kundi ihulog ito sa isang tuyong balon. Nang dumating si Jose, hinubad nila sa kaniya ang kaniyang mahabang guhit-guhit na kasuutan at sinunod ang mungkahi ni Ruben. Nang maglaon, nang makita nila ang isang naglalakbay na pulutong ng mga Ismaelita, sinikap ni Juda, samantalang wala si Ruben, na hikayatin ang iba na ipagbili si Jose sa mga mangangalakal na iyon sa halip na patayin ito,.—Gen 37:21-27.

Ipinagbili sa Pagkaalipin. Sa kabila ng pakiusap ni Jose na siya'y kahabagan, ipinagbili nila siya sa halagang 20 pirasong pilak. (Gen 37:28; 42:21) Nang maglaon, nilinlang nila si Jacob at pinapaniwalang isang mabangis na hayop ang pumatay kay Jose. Ang matanda nang si Jacob ay lubhang napighati dahil sa pagkawala ng kaniyang anak anupat tumanggi siyang maaliw.—Gen 37:31-35.

Sa kalaunan, dinala ng mga mangangalakal si Jose sa Ehipto at ipinagbili siya kay Potipar, ang pinuno ng tagapagbantay ni Paraon. (Gen 37:28, 36; 39:1) Hindi pambihira ang pagbiling isinagawa ng Ehipsiyong si Potipar, yamang ipinahihiwatig ng mga sinaunang dokumentong papiro na ang mga aliping Siryano (si Jose ay mestisong Siryano [Gen 29:10; 31:20]) ay ipinagbibili sa mataas na halaga sa lupaing iyon.

Kaayon ng ulat ng Bibliya na si Paraon ay may punong katiwala ng kopa, ang pag-aani ng ubas at paggawa ng alak ay inilalarawan sa isang libingan sa Thebes

Kung paanong naging masikap si Jose sa pagtulong sa mga gawain ng kaniyang ama, naging masipag at mapagkakatiwalaan din siya bilang isang alipin. Sa tulong ni Jehova, ang lahat ng gawin ni Jose ay naging matagumpay. Dahil dito, ipinagkatiwala sa kaniya ni Potipar ang lahat ng gawain sa sambahayan. Kaya lumilitaw na si Jose ay naging isang *superintendent,* isang katungkulang binanggit sa mga rekord ng Ehipto may kaugnayan sa malalaking tahanan ng maimpluwensiyang mga Ehipsiyo.—Gen 39:2-6.

Nilabanan ang Tukso. Samantala, si Jose ay naging isang napakakisig na kabataang lalaki. Dahil dito, nahumaling sa kaniya ang asawa ni Potipar. Paulit-ulit nitong hinihiling sa kaniya na siya'y sipingan. Palibhasa'y sinanay sa daan ng katuwiran, si Jose ay tumanggi, na sinasabi: "Paano ko magagawa ang malaking kasamaang ito at magkasala nga laban sa Diyos?" Ngunit nanganganib pa rin si Jose. Ipinakikita ng mga arkeolohikal na katibayan na dahil sa pagkakaayos ng mga bahay sa Ehipto, kakailanganin ng isang tao na dumaan sa pangunahing bahagi ng bahay upang makarating sa mga silid-imbakan. Kung ganito rin ang pagkakadisenyo ng bahay ni Potipar, imposible para kay Jose na lubusang iwasan ang asawa ni Potipar.—Gen 39:6-10.

Sa wakas ay sinamantala ng asawa ni Potipar ang inaakala niyang isang mabuting pagkakataon. Habang walang ibang tao sa bahay at habang inaasikaso ni Jose ang gawain sa sambahayan, sinunggaban niya ang kasuutan nito at sinabi: "Sipingan mo ako!" Ngunit iniwan ni Jose ang kaniyang kasuutan sa kamay nito at tumakas. Sa gayon ay nagsisigaw ang babae at pinalitaw na pinagtangkaan siyang halayin ni Jose. Nang ikuwento niya ito sa kaniyang asawa, ipinatapon ng nagngangalit na si Potipar si Jose sa bahay-bilangguan, kung saan ikinukulong ang mga bilanggo ng hari.—Gen 39:11-20.

Sa Bilangguan. Lumilitaw na sa pasimula ay pinagmalupitan si Jose sa bilangguan. "Sinaktan nila ng mga pangaw ang kaniyang mga paa, sa mga bakal ay nalagay ang kaniyang kaluluwa." (Aw 105:17, 18) Ngunit nang maglaon, dahil sa mabuting paggawi ni Jose sa ilalim ng masasamang kalagayan at dahil sa pagpapala ni Jehova, inilagay siya ng punong opisyal ng bahay-bilangguan sa posisyon bilang katiwala upang mangasiwa sa ibang mga bilanggo. Sa ganitong tungkulin, tiniyak ng bilanggong si Jose na ang lahat ng gawain ay naisasagawa, sa gayo'y muling ipinakita na isa siyang may-kakayahang administrador.—Gen 39:21-23.

Pagkatapos nito, nang ilagay sa bilangguan ding iyon ang dalawa sa mga opisyal ni

Paraon, ang pinuno ng mga katiwala ng kopa at ang pinuno ng mga magtitinapay, si Jose ang inatasang magsilbi sa kanila. Nang maglaon, ang mga lalaking ito ay kapuwa nagkaroon ng mga panaginip, na ipinaliwanag sa kanila ni Jose matapos sabihing ang mga pakahulugan ay galing sa Diyos. Ipinakita ng panaginip ng katiwala ng kopa na ibabalik siya sa kaniyang posisyon pagkaraan ng tatlong araw. Dahil dito, hiniling ni Jose na alalahanin siya ng katiwala ng kopa at banggitin siya kay Paraon upang mapalaya siya mula sa bilangguan. Ipinaliwanag niya na dinukot siya mula "sa lupain ng mga Hebreo" at na wala siyang ginawang anuman na karapat-dapat sa pagkabilanggo. Malamang na upang hindi mapulaan ang kaniyang pamilya, minabuti ni Jose na huwag tukuyin ang mga dumukot sa kaniya. Pagkatapos ay binigyang-kahulugan ni Jose ang panaginip ng magtitinapay na nangangahulugang papatayin ito pagkaraan ng tatlong araw. Ang mga panaginip ay kapuwa natupad pagkaraan ng tatlong araw sa okasyon ng kaarawan ni Paraon. Walang alinlangang napatibay nito si Jose upang umasa na tiyak na matutupad ang kaniyang sariling mga panaginip at nakatulong ito sa kaniya na patuloy na magbata. Nang panahong iyon, mga 11 taon na ang nakalilipas mula nang ipagbili siya ng kaniyang mga kapatid.—Gen 40:1-22; ihambing ang Gen 37:2; 41:1, 46.

Sa Harap ni Paraon. Nang maibalik na sa kaniyang posisyon ang katiwala ng kopa, nakalimutan na niya si Jose. (Gen 40:23) Ngunit sa pagwawakas ng dalawang buong taon, si Paraon ay nagkaroon ng dalawang panaginip na hindi mabigyang-kahulugan ng sinuman sa mga mahikong saserdote at marurunong na tao ng Ehipto. Noon binanggit kay Paraon ng katiwala ng kopa ang tungkol kay Jose. Kaagad na ipinatawag ni Paraon si Jose. Bilang pagsunod sa kaugalian sa Ehipto, si Jose ay nag-ahit at nagpalit ng kaniyang mga kasuutan bago humarap kay Paraon. Sa pagkakataon ding iyon ay hindi niya inangkin ang karangalan kundi sinabi niya na ang pakahulugan ay galing sa Diyos. Pagkatapos ay ipinaliwanag niya na ang mga panaginip ni Paraon ay kapuwa tumutukoy sa pitong taóng kasaganaan na susundan ng pitong taóng taggutom. Bukod diyan, nagrekomenda siya ng mga hakbang upang maibsan ang mga kahirapang idudulot ng taggutom. —Gen 41:1-36.

Ginawang Pangalawang Tagapamahala sa Ehipto. Nakita ni Paraon na ang 30-taóng-gulang na si Jose ang lalaking may sapat na karunungan upang mapangasiwaan ang mga gawain sa panahon ng kasaganaan at sa panahon ng taggutom. Sa gayon ay inatasan si Jose bilang pangalawang tagapamahala sa Ehipto, anupat ibinigay ni Paraon kay Jose ang sarili niyang singsing na panlagda, mga kasuutan na mainam na lino, at isang kuwintas na ginto. (Gen 41:37-44, 46; ihambing ang Aw 105:17, 20-22.) Ang ganitong paraan ng pagtatalaga ay pinatutunayan ng mga inskripsiyon at miyural sa Ehipto. Ipinakikita rin ng sinaunang mga rekord ng Ehipto na may ilang Canaanita na binigyan ng matataas na posisyon sa Ehipto at na ang pagpapalit ng pangalan ni Jose tungo sa Zapenat-panea ay may nakakatulad noon. Ibinigay rin kay Jose si Asenat na anak ni Potipera (mula sa Ehipsiyo,

Pag-aani at pag-iimbak ng mga butil gaya ng inilalarawan sa isang libingan sa Ehipto. Binabanggit sa Genesis ang saganang pag-aani ng mga butil sa Ehipto

nangangahulugang “Siya na Ibinigay ni Ra”) na saserdote ng On bilang asawa.—Gen 41:45.

Pagkatapos ay nilibot ni Jose ang lupain ng Ehipto, naghanda siyang pangasiwaan ang mga gawain ng bansa, at nang maglaon ay nag-imbak siya ng napakaraming pagkain noong mga taóng sagana. Bago dumating ang taggutom, ipinanganak sa kaniya ng asawa niyang si Asenat ang dalawang anak na lalaki, sina Manases at Efraim.—Gen 41:46-52.

Dumating ang mga Kapatid sa Ama Upang Bumili ng Pagkain. Pagkatapos ay dumating ang taggutom. Yamang lumaganap ito sa ibayo pa ng mga hanggahan ng Ehipto, ang mga tao mula sa nakapalibot na mga lupain ay pumaroon upang bumili ng pagkain kay Jose. Nang maglaon, maging ang kaniyang sampung kapatid sa ama ay dumating at yumukod sa kaniya, anupat bahagyang natupad ang dalawang panaginip ni Jose noon. (Gen 41:53–42:7) Ngunit hindi nila siya nakilala, palibhasa'y nakadamit siya ng maharlikang kasuutan at nakikipag-usap sa kanila sa pamamagitan ng isang tagapagsalin. (Gen 42:8, 23) Nagkunwari si Jose na hindi niya sila kilala, at inakusahan niya sila na sila'y mga tiktik. Bilang tugon sa paratang na iyon, sinabi nila na sampu silang magkakapatid, na iniwan nila sa kanilang tahanan ang kanilang ama at nakababatang kapatid, at na ang isa pa nilang kapatid ay wala na. Ngunit iginiit ni Jose na sila'y mga tiktik at inilagay sila sa kulungan. Noong ikatlong araw ay sinabi niya sa kanila: “Gawin ninyo ito at manatili kayong buháy. Ako ay natatakot sa tunay na Diyos. Kung kayo ay matuwid, ang isa sa inyong mga kapatid ay manatiling nakagapos sa inyong bahay-kulungan [maliwanag na ito yaong pinagkulungan sa kanilang lahat na sampu], ngunit ang iba pa sa inyo ay yumaon, kumuha kayo ng mga binutil dahil sa taggutom sa inyong mga sambahayan. Pagkatapos ay dadalhin ninyo sa akin ang inyong bunsong kapatid, upang ang inyong mga salita ay mapatunayang mapagkakatiwalaan; at hindi kayo mamamatay.”—Gen 42:9-20.

Dahil sa mga pangyayaring ito, ang mga kapatid sa ama ni Jose ay nagsimulang makadama na pinarurusahan sila ng Diyos dahil ipinagbili nila siya sa pagkaalipin maraming taon na ang nakararaan. Pinag-usapan nila ito sa harap ng kanilang kapatid, na hindi pa nila nakikilala. Nang marinig ang kanilang pananalita na nagpapakita ng pagsisisi, lubhang nabagbag ang damdamin ni Jose anupat kinailangan niyang umalis sa harap nila upang tumangis. Pagbalik niya, ipinagapos niya si Simeon hanggang sa panahong bumalik sila kasama ang kanilang bunsong kapatid.—Gen 42:21-24.

Dumating ang mga Kapatid sa Ama Kasama si Benjamin. Nang sabihin kay Jacob ng siyam na kapatid ni Jose sa ama kung ano ang nangyari sa Ehipto at nang matuklasan nila na ang kanilang salapi ay nabalik sa kanilang mga sako, silang lahat ay lubhang natakot, at ang kanilang ama ay nagpahayag ng pamimighati. Dahil sa tindi ng taggutom, at dahil nagbigay-katiyakan din si Juda na ligtas na makababalik si Benjamin, pinahintulutan ni Jacob ang kaniyang bunsong anak na sumama sa mga kapatid nito pabalik sa Ehipto.—Gen 42:29–43:14.

Pagdating nila roon, nakasama nilang muli si Simeon, at laking gulat nila nang anyayahan silang lahat na kumain kasama ng administrador ng pagkain. Nang dumating si Jose ay binigyan nila siya ng isang kaloob, nagpatirapa sila sa harap niya, at matapos sagutin ang mga tanong niya tungkol sa kanilang ama, muli silang yumukod sa kaniya. Nang makita ni Jose ang kaniyang tunay na kapatid na si Benjamin, labis na naantig ang kaniyang damdamin anupat umalis siya sa harapan nila at umiyak. Pagkaraan nito ay napigilan na niya ang kaniyang damdamin at ipinahain ang tanghalian. Ang 11 magkakapatid ay nakaupo sa kanilang sariling mesa ayon sa edad, at si Benjamin ay binigyan ng mga bahagi na limang ulit ang dami kaysa sa iba. Malamang na ginawa ito ni Jose upang subukin kung ang kaniyang mga kapatid ay may kinikimkim na paninibugho. Ngunit hindi niya sila kinakitaan nito.—Gen 43:15-34.

Gaya noong una nilang pagpunta roon, ipinabalik ni Jose ang salapi ng bawat isa sa kani-kaniyang supot (Gen 42:25), at bukod diyan, ipinalagay niya ang kaniyang pilak na kopa sa supot ni Benjamin. Nang makayaon na sila, ipinahabol niya sila at nang maabutan ay pinaratangang ninakaw nila ang kaniyang pilak na kopa. Maaaring upang idiin sa kanila na napakahalaga nito sa kaniya at na malubha ang ipinaparatang na krimen, ang lalaking namamahala sa sambahayan ni Jose ay dapat magsabi: “Hindi ba ito ang bagay na iniinuman ng aking panginoon at sa pamamagitan nito ay may-kahusayan siyang nakababasa ng mga tanda?” (Gen 44:1-5) Sabihin pa, yamang ang lahat ng ito ay isang pakana lamang, hindi dapat isipin na aktuwal na ginamit ni Jose ang pilak na kopa upang bumasa ng mga tanda. Maliwanag na nais ni Jose na magpakilala bilang administrador ng isang lupaing walang kabatiran sa tunay na pagsamba.

Malamang na lubhang nagitla ang kaniyang mga kapatid nang masumpungan ang kopa sa supot ni Benjamin. Matapos nilang hapakin ang kanilang mga kasuutan, bumalik sila sa bahay ni Jose at yumukod sa harap niya. Sinabi ni Jose na silang lahat ay malaya nang makaaalis maliban kay Benjamin. Ngunit ayaw nilang umalis, na nagpapakitang wala na ang mapanibughuing saloobin na nag-udyok sa kanila na

ipagbili ang kanilang kapatid mga 22 taon na ang nakararaan. Buong-kahusayang iniharap ni Juda sa kaniya ang kanilang pagsusumamo, anupat inialok ang sarili kapalit ni Benjamin sa pangambang mamatay ang kanilang ama sa pamimighati kung hindi makababalik si Benjamin.—Gen 44:6-34.

Nagpakilala si Jose. Labis na nabagbag ang damdamin ni Jose sa pagsusumamo ni Juda anupat hindi na siya nakapagpigil. Matapos paalisin ang ibang mga tao, nagpakilala siya sa kaniyang mga kapatid. Bagaman labis nila siyang pinagmalupitan noon, hindi siya nagkimkim ng poot. Sinabi niya: "Ngayon ay huwag kayong masaktan at huwag kayong magalit sa inyong sarili dahil ipinagbili ninyo ako rito; sapagkat isinugo ako ng Diyos sa unahan ninyo upang mag-ingat ng buhay. Sapagkat ito ang ikalawang taon ng taggutom sa gitna ng lupa, at mayroon pang limang taon na hindi magkakaroon ng panahon ng pag-aararo o pag-aani. Dahil dito ay isinugo ako ng Diyos sa unahan ninyo upang maglagay ng isang nalabi para sa inyo sa lupa at upang panatilihin kayong buháy sa pamamagitan ng isang malaking pagliligtas. Kaya ngayon ay hindi kayo ang nagsugo sa akin dito, kundi ang tunay na Diyos." (Gen 45:1-8) Ang pagpapatawad ni Jose ay tunay, sapagkat tumangis siya at hinalikan ang lahat ng kaniyang mga kapatid.—Gen 45:14, 15.

Pagkatapos, sa utos ni Paraon, binigyan ni Jose ng mga karwahe ang kaniyang mga kapatid upang madala nila sa Ehipto si Jacob at ang buong sambahayan nito. Binigyan din niya sila ng mga kaloob at mga panustos para sa paglalakbay. At bago maghiwalay, tinagubilinan niya sila na huwag "mayamot sa isa't isa habang nasa daan."—Gen 45:16-24.

Dumating sa Ehipto ang Ama ni Jose. Noong una ay hindi makapaniwala si Jacob na buháy pa ang kaniyang anak na si Jose. Ngunit nang makumbinsi na siya, ang 130-taóng-gulang na si Jacob ay bumulalas: "Ah, yayaon ako at titingnan ko siya bago ako mamatay!" Nang maglaon, sa Beer-sheba habang nasa daan patungong Ehipto kasama ang buong sambahayan niya, sa isang pangitain ni Jacob ay ipinahiwatig ng Diyos na sinasang-ayunan niya ang paglipat na iyon at sinabi rin sa kaniya: "Ipapatong ni Jose ang kaniyang kamay sa iyong mga mata." Kaya si Jose ang magpipikit ng mga mata ni Jacob pagkamatay niya. Yamang kaugalian nang ang panganay ang gumagawa nito, sa gayong paraan ay isiniwalat ni Jehova na si Jose ang tatanggap ng karapatan sa pagkapanganay.—Gen 45:25–46:4.

Patiunang isinugo si Juda upang sabihin kay Jose ang tungkol sa pagdating ng kaniyang ama. Sa gayon ay ipinahanda ni Jose ang kaniyang karo at sinalubong si Jacob sa Gosen. Pagkatapos, kasama ang lima sa kaniyang mga kapatid, pumaroon si Jose kay Paraon. Gaya ng itinagubilin ni Jose, ang kaniyang mga kapatid ay nagpakilala bilang mga tagapagpastol ng tupa at humiling na makapanirahan sila bilang mga dayuhan sa lupain ng Gosen. Ipinagkaloob ni Paraon ang kanilang kahilingan, at, matapos ipakilala kay Paraon ang kaniyang ama, pinatahan ni Jose si Jacob at ang sambahayan nito sa pinakamainam ng lupain. (Gen 46:28–47:11) Sa gayon, may-katalinuhang sinamantala ni Jose ang diskriminasyon ng mga Ehipsiyo laban sa mga pastol. Bilang resulta, naipagsanggalang ang pamilya ni Jacob mula sa pagkahawa sa impluwensiya ng mga Ehipsiyo at hindi sila nanganib na mapahalo sa mga Ehipsiyo sa pamamagitan ng pag-aasawa. Mula noon ay kay Jose dumepende si Jacob at ang kaniyang buong sambahayan. (Gen 47:12) Sa diwa, silang lahat ay yumukod kay Jose bilang ang punong ministro ni Paraon, anupat natupad ang makahulang mga panaginip ni Jose sa kahanga-hangang paraan.

Epekto ng Taggutom sa mga Ehipsiyo. Habang nagpapatuloy ang taggutom, unti-unting naubos ng mga Ehipsiyo ang lahat ng kanilang salapi at mga alagang hayop bilang kapalit ng pagkain. Nang bandang huli ay ipinagbili pa nga nila ang kanilang lupain at ang kanilang sarili bilang mga alipin kay Paraon. Sa gayon ay pinatira sila ni Jose sa mga lunsod, walang alinlangang upang mapadali ang pamamahagi ng mga butil. Ngunit lumilitaw na pansamantala lamang silang pinatira sa mga lunsod. Yamang kailangang bumalik ang mga Ehipsiyo sa kanilang mga bukid upang maghasik ng binhi, tiyak na muli silang maninirahan sa dati nilang mga bahay. Kapag nakapag-aani na silang muli mula sa lupain, ang mga Ehipsiyo, alinsunod sa batas ni Jose, ay kailangang magbigay kay Paraon ng isang ikalima ng kanilang ani kapalit ng paggamit sa lupain. Gayunman, hindi nito saklaw ang mga saserdote. —Gen 47:13-26.

Pinagpala ni Jacob ang mga Anak ni Jose. Mga 12 taon pagkaraang magwakas ang taggutom, dinala ni Jose sa harap ni Jacob ang kaniyang dalawang anak, sina Manases at Efraim. Noon ipinahiwatig ni Jacob na ang karapatan sa pagkapanganay ay mapupunta kay Jose, anupat sina Efraim at Manases ay itinuring na kapantay ng mga tunay na anak ni Jacob. Kaya dalawang magkaibang tribo, na may dalawang magkahiwalay na mana ng tribo, ang magmumula kay Jose. Nang pagpalain ni Jacob sina Efraim at Manases, pinanatili niya ang kaniyang kanang kamay sa nakababata, kay Efraim, anupat hindi iyon naging kalugud-lugod kay Jose. Gayunman, ang pagbibigay ni Jacob ng higit na pabor kay Efraim ay nagsilbing makahulang pahiwatig na ang nakababata ang magiging mas dakila.

—Gen 47:28, 29; 48:1-22; tingnan din ang Deu 21:17; Jos 14:4; 1Cr 5:1.

Pinagpala ni Jacob si Jose at ang Iba Pang mga Anak. Nang maglaon, nang mamamatay na si Jacob, tinawag niya ang lahat ng kaniyang mga anak at isa-isa silang pinagpala. Inihalintulad niya si Jose sa "supling ng namumungang punungkahoy." Ang "namumungang punungkahoy" ay ang patriyarkang si Jacob mismo, at si Jose ang isa sa mga prominenteng sanga. (Gen 49:22) Bagaman si Jose ay niligalig ng mga mamamana at kinapootan nang matindi, ang kaniyang busog ay "nanahanan sa permanenteng dako, at ang lakas ng kaniyang mga kamay ay bumabagay." (Gen 49:23, 24) Maaari itong personal na lumarawan kay Jose. Nagkimkim ng matinding poot ang kaniyang mga kapatid sa ama at sa makasagisag na paraan ay pinana nila siya upang puksain siya. Ngunit ginantihan sila ni Jose ng awa at maibiging-kabaitan, anupat ang mga katangiang ito ay parang mga palaso na pumatay sa kanilang matinding poot. Ang mga kaaway na mamamana ay hindi nagtagumpay na patayin si Jose ni pahinain ang kaniyang debosyon sa katuwiran at pagmamahal na pangkapatid.

Gayunman, bilang hula, ang mga salita ni Jacob ay maaaring kumapit sa mga tribo na magmumula sa dalawang anak ni Jose, sina Efraim at Manases, at sa kanilang mga pakikipagbaka sa hinaharap. (Ihambing ang Deu 33:13, 17; Huk 1:23-25, 35.) Sa tribo ni Efraim nanggaling si Josue (Hosea; Jehosua), ang kahalili ni Moises at lider sa pakikipaglaban sa mga Canaanita. (Bil 13:8, 16; Jos 1:1-6) Isa pang inapo ni Jose, si Gideon na mula sa tribo ni Manases, ang tumalo sa mga Midianita sa tulong ni Jehova. (Huk 6:13-15; 8:22) At si Jepte, maliwanag na mula rin sa tribo ni Manases, ang sumupil sa mga Ammonita.—Huk 11:1, 32, 33; ihambing ang Huk 12:4; Bil 26:29.

Ang iba pang mga aspekto ng makahulang pagpapala ni Jacob ay mayroon ding pagkakatulad sa mga karanasan ni Jose. Nang si Jose, sa halip na maghiganti, ay maglaan ng panustos para sa buong sambahayan ni Jacob, o Israel, siya ay naging gaya ng isang pastol at isang batong suhay ng Israel. Yamang pinatnubayan ni Jehova ang mga bagay-bagay upang makapaglingkod siya sa gayong kapasidad, si Jose ay nagmula sa mga kamay ng "Makapangyarihan ng Jacob." Palibhasa'y mula sa Diyos, tinulungan ni Jehova si Jose. Siya ay kasama ng Makapangyarihan-sa-lahat sa diwa na siya ay nasa panig ni Jehova at sa gayon ay tumanggap ng Kaniyang pagpapala.—Gen 49:24, 25.

Ang pagpapala ni Jehova ay tatamasahin din ng mga tribong magmumula kay Jose sa pamamagitan nina Efraim at Manases. Sinabi ni Jacob: "Pagpapalain ka niya [ng Makapangyarihan-sa-lahat] ng mga pagpapala ng langit sa itaas, ng mga pagpapala ng matubig na kalaliman na naroon sa ibaba, ng mga pagpapala ng mga suso at bahay-bata." (Gen 49:25) Tiniyak nito sa mga inapo ni Jose na magkakaroon sila ng kinakailangang suplay ng tubig mula sa langit at mula sa ilalim ng lupa, gayundin ng isang malaking populasyon.—Ihambing ang Deu 33:13-16; Jos 17:14-18.

Ang mga pagpapalang binigkas ni Jacob sa kaniyang minamahal na anak na si Jose ay magiging tulad ng palamuti sa dalawang tribo na magmumula kay Jose. Ang mga pagpapalang iyon ay palamuti na nakahihigit sa mga pagpapala ng mga kagubatan at mga bukal na nagsisilbing kagayakan ng walang-hanggang mga bundok at ng mga burol na namamalagi nang walang takda. Ang mga iyon ay permanenteng pagpapala, na mananatiling nasa ulo ni Jose at niyaong mga supling niya hangga't nananatili ang mga bundok at mga burol.—Gen 49:26; Deu 33:16.

Si Jose ay "pinili mula sa kaniyang mga kapatid" sapagkat pinili siya ng Diyos upang gumanap sa isang pantanging papel. (Gen 49:26) Siya ay naging bukod-tangi dahil nagpakita siya ng napakainam na saloobin at ng kakayahang mangasiwa at mag-organisa. Kaya angkop lamang na mapasatuktok ng kaniyang ulo ang pantanging mga pagpapala.

Matapos pagpalain ni Jacob ang kaniyang mga anak, siya ay namatay. Sa gayon ay sumubsob si Jose sa mukha ng kaniyang ama at hinalikan niya ito. Bilang pagsunod sa kahilingan ni Jacob na ilibing siya sa yungib ng Macpela, ipinaembalsamo ni Jose sa mga manggagamot na Ehipsiyo ang bangkay ng kaniyang ama upang maihanda ito para sa paglalakbay patungong Canaan.—Gen 49:29–50:13.

Saloobin sa Kaniyang mga Kapatid. Nang makabalik na sila mula sa paglilibing kay Jacob, ang mga kapatid sa ama ni Jose, na binabagabag pa rin ng kanilang budhi, ay nangambang paghigantihan sila ni Jose at nagsumamong patawarin niya sila. Sa gayon ay tumangis si Jose, anupat inaliw at pinatibay-loob sila na wala silang dapat ikatakot: "Huwag kayong matakot, sapagkat nasa kalagayan ba ako ng Diyos? Kung tungkol sa inyo, nag-isip kayo ng masama laban sa akin. Nasa isip ng Diyos ang ikabubuti sa layuning kumilos gaya ng sa araw na ito upang ingatang buháy ang maraming tao. Kaya ngayon ay huwag kayong matakot. Ako mismo ang patuloy na maglalaan ng pagkain sa inyo at sa inyong maliliit na anak."—Gen 50:14-21.

Kamatayan. Pagkamatay ng kaniyang ama, si Jose ay nabuhay pa nang mga 54 na taon, anupat umabot sa edad na 110. Nakita pa niya ang ilan sa kaniyang mga apo sa tuhod. Bago siya mamatay, sa pananampalataya ay hiniling ni Jose na ang kani-

yang mga buto ay dalhin ng mga Israelita sa Canaan sa panahon ng kanilang Pag-alis. Nang mamatay si Jose, ang kaniyang bangkay ay inembalsamo at inilagay sa isang kabaong.—Gen 50:22-26; Jos 24:32; Heb 11:22.

Ang Pangalang Jose ay Naging Prominente. Dahil sa prominenteng posisyon ni Jose sa gitna ng mga anak ni Jacob, angkop na angkop na kung minsan ay ginagamit ang kaniyang pangalan upang tumukoy sa lahat ng tribo ng Israel (Aw 80:1) o doon sa mga napabilang sa hilagang kaharian. (Aw 78:67; Am 5:6, 15; 6:6) Ang kaniyang pangalan ay lumilitaw rin sa mga hula ng Bibliya. Sa makahulang pangitain ni Ezekiel, ang mana ni Jose ay dobleng bahagi (Eze 47:13), ang isa sa mga pintuang-daan ng lunsod na "Si Jehova Mismo ay Naroroon" ay nagtataglay ng pangalang Jose (Eze 48:32, 35), at sa pagtukoy sa muling-pinagkaisang bayan ni Jehova, ang Jose ay binanggit bilang pinuno ng isang bahagi ng bansa at ang Juda bilang pinuno ng isa pang bahagi. (Eze 37:15-26) Inihula ni Obadias na ang "sambahayan ni Jose" ay makikibahagi sa pagwasak sa "sambahayan ni Esau" (Ob 18), at inihula naman ni Zacarias na ililigtas ni Jehova ang "sambahayan ni Jose." (Zac 10:6) Sa halip na Efraim, ang Jose ang lumilitaw bilang isa sa mga tribo ng espirituwal na Israel.—Apo 7:8.

Yamang itinala ang Jose sa Apocalipsis 7:8, ipinahihiwatig nito na ang hula ni Jacob noong mamamatay na siya ay magkakaroon ng pagkakapit sa espirituwal na Israel. Kaya naman kapansin-pansin na inilaan ng Makapangyarihan ng Jacob, ng Diyos na Jehova, si Kristo Jesus bilang ang Mabuting Pastol na nagbigay ng kaniyang buhay para sa "mga tupa." (Ju 10:11-16) Si Kristo Jesus din ang pundasyong batong-panulok na kinatatayuan ng templo ng Diyos na binubuo ng espirituwal na mga Israelita. (Efe 2:20-22; 1Pe 2:4-6) At ang Pastol at Batong ito ay kasama ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.—Ju 1:1-3; Gaw 7:56; Heb 10:12; ihambing ang Gen 49:24, 25.

Mga Pagkakatulad ni Jose at ni Kristo. Mapapansin natin na maraming pagkakatulad ang buhay ni Jose at ang buhay ni Kristo Jesus. Kung paanong pinag-ukulan si Jose ng pantanging pagmamahal ng kaniyang ama, gayundin si Jesus. (Ihambing ang Mat 3:17; Heb 1:1-6.) Napoot kay Jose ang kaniyang mga kapatid sa ama. Sa gayunding paraan, itinakwil si Jesus ng kaniyang mga kababayang Judio (Ju 1:11), at sa pasimula ay hindi nanampalataya sa kaniya ang kaniyang mga kapatid sa laman. (Ju 7:5) Nang utusan si Jose ng kaniyang ama na tingnan ang kalagayan ng kaniyang mga kapatid, ang maagap niyang pagsunod bilang pagtupad sa kalooban ng kaniyang ama ay nakakatulad ng kusang-loob na pagparito ni Jesus sa lupa. (Fil 2:5-8) Ang mapapait na karanasang ibinunga ng atas na iyon kay Jose ay maihahalintulad sa nangyari kay Jesus, lalo na nang pakitunguhan siya nang may pang-aabuso at nang bandang huli ay patayin sa isang pahirapang tulos. (Mat 27:27-46) Kung paanong ipinagbili si Jose ng kaniyang mga kapatid sa ama sa pulutong ng mga Midianita-Ismaelita, gayon dinala si Jesus ng mga Judio sa mga Romanong awtoridad upang patayin. (Ju 18:35) Kapuwa si Jose at si Jesus ay dinalisay at inihanda para sa kanilang nagliligtas-buhay na papel sa pamamagitan ng pagdurusa. (Aw 105:17-19; Heb 5:7-10) Ang pagkakataas ni Jose sa posisyon bilang administrador ng pagkain sa Ehipto at ang pagliligtas ng buhay na ibinunga nito ay may pagkakatulad sa pagdakila kay Jesus at sa kaniyang pagiging Tagapagligtas kapuwa ng mga Judio at mga di-Judio. (Ju 3:16, 17; Gaw 5:31) Ang pakana ng mga kapatid ni Jose na gawan siya ng masama ang naging paraan ng Diyos upang iligtas sila mula sa pagkagutom. Sa gayunding paraan, inilaan ng kamatayan ni Jesus ang saligan ukol sa kaligtasan.—Ju 6:51; 1Co 1:18.

2. Ama ni Igal, ang tiktik na mula sa tribo ni Isacar na isinugo ni Moises mula sa Ilang ng Paran.—Bil 13:2, 3, 7.

3. Isang Levita mula "sa mga anak ni Asap" na itinalaga, sa pamamagitan ng palabunutan, sa una sa 24 na pangkat na naglilingkod bilang mga manunugtog noong panahong naghahari si David.—1Cr 25:1, 2, 9.

4. "Anak ni Jonam"; ninuno ni Kristo Jesus sa angkan ng kaniyang ina sa lupa na si Maria. (Luc 3:30) Si Jose ay isang inapo ni David at nabuhay bago wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem.

5. Isa sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa payo ni Ezra.—Ezr 10:10-12, 42, 44.

6. Isang saserdote ng sambahayan ni Sebanias sa panig ng ama noong panahon ng mataas na saserdoteng si Joiakim, ni Gobernador Nehemias, at ni Ezra na saserdote.—Ne 12:12, 14, 26.

7. "Anak ni Matatias" at ninuno ni Jesu-Kristo sa panig ng ina. (Luc 3:24, 25) Nabuhay si Jose maraming taon pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.

8. Anak ng isang nagngangalang Jacob; ama-amahan ni Kristo Jesus, asawa ni Maria, at nang maglaon, ang likas na ama ng di-kukulangin sa apat na anak na lalaki, sina Santiago, Jose, Simon, at Hudas, bukod pa sa mga anak na babae. (Mat 1:16; 13:55, 56; Luc 4:22; Ju 1:45; 6:42) Si Jose ay tinawag ding anak ni Heli (Luc 3:23), na lumilitaw na pangalan ng kaniyang biyenang lalaki. Palibhasa'y laging masunurin sa utos ng Diyos, ang matuwid na si Jose ay maingat na sumunod sa Kautusang Mosaiko at nagpasakop sa mga batas ni Cesar.

Si Jose ay naninirahan sa Nazaret, naghahanapbuhay bilang karpintero, at mahirap na tao lamang. (Mat 13:55; Luc 2:4; ihambing ang Luc 2:24 sa Lev 12:8.) Nakatakdang mapangasawa niya ang dalagang si Maria (Luc 1:26, 27), ngunit bago sila magsama bilang mag-asawa ay nagdalang-tao si Maria sa pamamagitan ng banal na espiritu. Palibhasa'y ayaw ni Jose na gawing isang pangmadlang panoorin si Maria, binalak niya na diborsiyuhin ito nang palihim. (Tingnan ang DIBORSIYO.) Ngunit nang makatanggap ng paliwanag mula sa anghel ni Jehova sa pamamagitan ng isang panaginip, iniuwi ni Jose si Maria bilang kaniyang legal na asawa. Gayunman, hindi siya sumiping dito hanggang sa maisilang ni Maria ang kaniyang anak na lalaki na ipinaglihi sa makahimalang paraan.—Mat 1:18-21, 24, 25.

Bilang pagsunod sa batas ni Cesar Augusto na magparehistro ang mga tao sa kani-kanilang lunsod, si Jose, na isang inapo ni Haring David, ay naglakbay kasama si Maria patungo sa Betlehem ng Judea. Doon isinilang ni Maria si Jesus at inilagay niya ito sa isang sabsaban, dahil wala nang ibang matutuluyan. Nang gabing iyon, ang mga pastol, na sinabihan ng isang anghel hinggil sa kapanganakan, ay dumating upang tingnan ang bagong-silang na sanggol. Pagkaraan ng mga 40 araw, ayon sa kahilingan ng Kautusang Mosaiko, iniharap nina Jose at Maria si Jesus sa templo sa Jerusalem kasama ang isang handog. Kapuwa nagtaka sina Jose at Maria nang marinig nila ang makahulang mga salita ng matanda nang si Simeon tungkol sa dakilang mga bagay na gagawin ni Jesus.—Luc 2:1-33; ihambing ang Lev 12:2-4, 6-8.

Lumilitaw na ilang panahon pagkaraan nito, samantalang naninirahan sila sa isang bahay sa Betlehem, si Maria at ang kaniyang maliit na anak ay dinalaw ng ilang astrologong taga-Silangan. (Bagaman waring ipinahihiwatig ng Lucas 2:39 na sina Jose at Maria ay bumalik kaagad sa Nazaret pagkatapos na iharap si Jesus sa templo, dapat tandaan na ang kasulatang ito ay bahagi ng isang lubhang pinaikling ulat.) Namagitan ang Diyos upang ang kanilang pagdalaw ay hindi maging sanhi ng kamatayan ni Jesus. Palibhasa'y binabalaan si Jose sa isang panaginip na hinahanap ni Herodes ang bata upang patayin ito, sinunod niya ang tagubilin ng Diyos na tumakas siya patungong Ehipto kasama ang kaniyang pamilya.—Mat 2:1-15.

Pagkamatay ni Herodes, ang anghel ni Jehova ay muling nagpakita kay Jose sa isang panaginip, na sinasabi: "Bumangon ka, dalhin mo ang bata at ang kaniyang ina at pumaroon ka sa lupain ng Israel." Ngunit nang marinig niya na ang anak ni Herodes na si Arquelao ang namamahala kahalili ng kaniyang ama, natakot siyang bumalik sa Judea, at "yamang binigyan siya ng babalang mula sa Diyos sa isang panaginip, siya ay umalis patungo sa teritoryo ng Galilea, at dumating at tumahan sa lunsod na pinanganlang Nazaret."—Mat 2:19-23.

Taun-taon ay isinasama ni Jose ang kaniyang buong pamilya upang dumalo sa pagdiriwang ng Paskuwa sa Jerusalem. Sa isang pagkakataon noong pabalik na sila sa Nazaret, pagkaraang makapaglakbay ng layong isang araw mula sa Jerusalem, natuklasan nina Jose at Maria na ang 12-taóng-gulang na si Jesus ay nawawala. Masikap nila siyang hinanap at sa wakas ay nasumpungan nila siya sa templo sa Jerusalem, nakikinig at nagtatanong sa mga gurong naroroon.—Luc 2:41-50.

Hindi sinasabi ng ulat ng Kasulatan kung gaano kalaking pagsasanay ang ibinigay ni Jose kay Jesus. Ngunit tiyak na nakatulong siya sa pagsulong ni Jesus sa karunungan. (Luc 2:51, 52) Tinuruan din niya si Jesus ng pagkakarpintero, sapagkat nakilala ito kapuwa bilang "ang anak ng karpintero" (Mat 13:55) at bilang "ang karpintero."—Mar 6:3.

Hindi espesipikong binabanggit sa Kasulatan ang kamatayan ni Jose. Ngunit waring nauna siyang namatay kaysa kay Jesus. Kung buháy pa siya pagkalipas ng Paskuwa ng 33 C.E., malamang na hindi ipagkakatiwala si Maria ng nakabayubay na si Jesus sa pangangalaga ng apostol na si Juan.—Ju 19:26, 27.

9. Isang kapatid sa ina ni Jesu-Kristo. (Mat 13:55; Mar 6:3) Tulad ng iba pa niyang mga kapatid, noong una ay hindi nananampalataya si Jose kay Jesus. (Ju 7:5) Ngunit nang maglaon, naging mga mananampalataya ang mga kapatid sa ina ni Jesus, walang alinlangang kabilang din si Jose. Binabanggit na sila'y kasama ng mga apostol at ng iba pa pagkaakyat ni Jesus sa langit, kaya malamang na kasama sila sa grupo ng mga 120 alagad na nagtitipon sa isang silid sa itaas sa Jerusalem nang piliin si Matias sa pamamagitan ng palabunutan bilang kapalit ng di-tapat na si Hudas Iscariote. Lumilitaw na nang maglaon, ang grupo ring ito ng mga 120 ay tumanggap ng espiritu ng Diyos nang araw ng Pentecostes noong 33 C.E.—Gaw 1:9–2:4.

10. Isang taong mayaman mula sa Judeanong lunsod ng Arimatea at isang kinikilalang miyembro ng Judiong Sanedrin. Bagaman isang mabuti at matuwid na lalaki na naghihintay sa Kaharian ng Diyos, si Jose, dahil sa takot sa di-sumasampalatayang mga Judio, ay hindi hayagang nagpakilala bilang isang alagad ni Jesu-Kristo. Gayunman, hindi siya bumoto bilang pagtangkilik sa di-makatarungang pagkilos ng Sanedrin laban kay Kristo Jesus. Nang maglaon, lakas-loob niyang hiningi kay Pilato ang katawan ni Jesus at, kasama si Nicodemo, inihanda niya iyon para sa libing at pagkatapos ay ini-

lagay iyon sa isang bagong libingan na inuka sa bato. Ang libingang ito ay nasa isang hardin na malapit sa dako ng pagbabayubay at pag-aari ni Jose ng Arimatea.—Mat 27:57-60; Mar 15:43-46; Luc 23:50-53; Ju 19:38-42.

11. Isang lalaki na iniharap kasama ni Matias bilang isang kandidato para sa katungkulan ng pangangasiwa na naiwan ng di-tapat na si Hudas Iscariote. Si Jose, na tinatawag ding Barsabas (marahil ay isang apelyido o isang karagdagang pangalan lamang) at may huling pangalang Justo, ay isang saksi sa gawain, mga himala, at pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo. Gayunman, si Matias, hindi si Jose, ang napili sa pamamagitan ng palabunutan upang pumalit kay Hudas Iscariote bago ang Pentecostes ng 33 C.E. at "ibinilang siyang kasama ng labing-isang apostol."—Gaw 1:15–2:1.

12. Isang Levita na may huling pangalang Bernabe at isang katutubo ng Ciprus. (Gaw 4:36, 37) Siya ay isang matalik na kasamahan ng apostol na si Pablo.—Tingnan ang BERNABE.

JOSEB-BASEBET. Ang pangulo ng tatlong pinakanamumukod-tanging makapangyarihang lalaki ni David. (2Sa 23:8) Sa 1 Cronica 11:11 ay tinatawag siyang Jasobeam, malamang na ang mas wastong anyo. Mayroon pang ibang naging mga suliranin ng eskriba sa teksto sa 2 Samuel 23:8, anupat kinailangang iwasto ang malabong Hebreo sa tekstong Masoretiko (na lumilitaw na kababasahan ng, "Siya ay si Adino na Eznita") upang ito ay kabasahan ng "Iwinawasiwas niya ang kaniyang sibat." (*NW*) Kahawig nito ang mababasa sa iba pang makabagong mga salin. (*AT; RS; Mo; Ro,* tlb; *JB*) Kaya ang Samuel ay ginawang kasuwato ng aklat ng Mga Cronica at ng kayarian ng bahaging ito ng materyal. Ang tinatalakay rito ay ang "tatlo", ngunit magiging apat na kung ipapasok pa ang pangalan na Adino. Karagdagan pa, bawat isa sa tatlong makapangyarihang lalaki ay pinapurihan sa isa sa mga gawa niya na iniukol sa kaniya, kaya kung ang pananaig sa 800 ay iuukol pa sa iba, walang gawa na maipatutungkol dito kay Joseb-basebet (Jasobeam).—Tingnan ang JASOBEAM Blg. 2.

May posibilidad na ang gawa na ipinatungkol kay Joseb-basebet sa 2 Samuel 23:8 ay hindi kapareho niyaong binanggit sa 1 Cronica 11:11. Maaaring ito ang dahilan kung bakit ang ulat ng Samuel ay bumabanggit ng 800 pinatay, samantalang ang ulat ng Mga Cronica ay tumutukoy sa 300 pinatay.

JOSEC. Isang ninuno ng ina ni Jesus na si Maria. Si Josec ay isang malayong inapo ni David sa pamamagitan ni Natan, at ang ikaapat na salinlahi pagkatapos ni Zerubabel, anupat inilalagay siya humigit-kumulang sa pagtatapos ng panahon ng Hebreong Kasulatan.—Luc 3:23, 26, 27, 31.

JOSES [mula sa Heb., pinaikling anyo ng Josipias, nangangahulugang "Dagdagan (Paramihin) Nawa ni Jah; Dinagdagan (Pinarami) ni Jah"]. Kapatid ni Santiago na Nakabababa at anak ni Maria. (Mat 27:56; Mar 15:40, 47; tingnan ang SANTIAGO Blg. 3.) Sa halip na "Joses," ang ilang sinaunang manuskrito ay kababasahan ng "Jose."

JOSIAS [kung kaugnay ng isang salitang-ugat na Arabe, Pagalingin Nawa ni Jehova; Si Jehova ang Nagpagaling].

1. Anak ng Judeanong si Haring Amon kay Jedida na anak ni Adaias. (2Ha 22:1) Si Josias ay nagkaroon ng di-kukulangin sa dalawang asawa, sina Hamutal at Zebida. (2Ha 23:31, 34, 36) Sa kaniyang apat na anak na binanggit sa Bibliya, tanging ang panganay, si Johanan, ang hindi namahala bilang hari sa Juda.—1Cr 3:14, 15.

Pagkatapos ng pagpaslang sa kaniyang ama at ng paglalapat ng kamatayan sa mga nagsabuwatan, ang walong-taóng-gulang na si Josias ay naging hari ng Juda. (2Ha 21:23, 24, 26; 2Cr 33:25) Pagkaraan ng mga anim na taon, isinilang ni Zebida ang ikalawang anak ni Josias, si Jehoiakim. (2Ha 22:1; 23:36) Noong ikawalong taon ng kaniyang paghahari, sinikap ni Josias na matutuhan at gawin ang kalooban ni Jehova. (2Cr 34:3) Noong mga panahon ding iyon ipinanganak si Jehoahaz (Salum), na anak ni Josias kay Hamutal.—2Ha 22:1; 23:31; Jer 22:11.

Noong kaniyang ika-12 taon bilang hari, pinasimulan ni Josias ang isang kampanya laban sa idolatriya na lumilitaw na umabot hanggang sa ika-18 taon ng kaniyang paghahari. Ang mga altar na ginamit sa huwad na pagsamba ay winasak at nilapastangan sa pamamagitan ng pagsusunog doon ng mga buto ng tao. Gayundin, sinira ang mga sagradong poste, ang mga nililok na imahen, at ang mga binubong estatuwa. Pinaabot pa ni Josias ang kaniyang kampanya hanggang sa hilagang bahagi ng dating teritoryo ng sampung-tribong kaharian na naging tiwangwang dahil sa pananakop ng Asirya at ng kasunod na pagkatapon. (2Cr 34:3-8) Maliwanag na nagkaroon ng mabuting epekto ang mga pagtuligsa nina Zefanias at Jeremias sa idolatriya.—Jer 1:1, 2; 3:6-10; Zef 1:1-6.

Nang matapos na ni Haring Josias ang paglilinis sa lupain ng Juda at habang ipinakukumpuni niya ang templo ni Jehova, nasumpungan ng mataas na saserdoteng si Hilkias "ang aklat ng kautusan ni Jehova sa pamamagitan ng kamay ni Moises," walang alinlangang ang orihinal na kopya. Matapos ipagkatiwala ni Hilkias ang kamangha-manghang tuklas na ito sa kalihim na si Sapan, nag-ulat ito tungkol sa

pagsulong ng pagkukumpuni sa templo at pagkatapos ay binasa ang aklat kay Josias. Nang marinig ng tapat na hari ang salita ng Diyos, hinapak niya ang kaniyang mga kasuutan at pagkatapos ay nag-atas ng lima-kataong delegasyon na sasangguni kay Jehova alang-alang sa kaniya at alang-alang sa bayan. Ang delegasyon ay pumaroon sa propetisang si Hulda, na tumatahan noon sa Jerusalem, at nag-uwi ng ganitong ulat: 'Ang kapahamakan ay darating bilang resulta ng pagsuway sa Kautusan ni Jehova. Ngunit dahil ikaw, Haring Josias, ay nagpakumbaba, mapipisan ka nang payapa sa iyong dakong libingan at hindi mo makikita ang kapahamakan.' —2Ha 22:3-20; 2Cr 34:8-28; tingnan ang HULDA.

Sumunod ay tinipon ni Josias ang buong bayan ng Juda at Jerusalem, kasama ang matatandang lalaki, ang mga saserdote, at ang mga propeta, at binasa sa kanila ang Kautusan ng Diyos. Pagkatapos nito, gumawa sila ng isang tipan ng katapatan sa harap ni Jehova. Sinundan ito ng ikalawa at maliwanag na mas puspusang kampanya laban sa idolatriya. Ang mga saserdote ng mga banyagang diyos ng Juda at Jerusalem ay inalis, at ang mga saserdoteng Levita na nasangkot sa di-wastong pagsamba sa matataas na dako ay tinanggalan ng pribilehiyong maglingkod sa altar ni Jehova. Ang matataas na dakong itinayo maraming siglo ang kaagahan noong panahon ng paghahari ni Solomon ay ginawang lubusang di-karapat-dapat sa pagsamba. Bilang katuparan ng isang hula na mga 300 taon bago nito ay binigkas ng isang lalaki ng Diyos na di-binanggit ang pangalan, ibinagsak ni Josias ang altar na itinayo sa Bethel ni Haring Jeroboam ng Israel. Inalis ang matataas na dako hindi lamang sa Bethel kundi pati sa iba pang mga lunsod ng Samaria, at ang idolatrosong mga saserdote ay inihain sa mga altar kung saan sila dating naghahain.—1Ha 13:1, 2; 2Ha 23:1-20; 2Cr 34:29-33.

Noong ika-18 taon ng kaniyang paghahari, isinaayos ni Josias na maipagdiwang ang Paskuwa, noong Nisan 14. Nahigitan nito ang alinmang Paskuwa na ipinagdiwang mula noong mga araw ng propetang si Samuel. Si Josias mismo ay nag-abuloy ng 30,000 hayop na Pampaskuwa at 3,000 baka.—2Ha 23:21-23; 2Cr 35:1-19.

Pagkaraan ng mga apat na taon, naging anak ni Josias si Matanias (Zedekias) sa kaniyang asawang si Hamutal.—2Ha 22:1; 23:31, 34, 36; 24:8, 17, 18.

Sa pagtatapos ng 31-taóng paghahari ni Josias (659-629 B.C.E.), pinangunahan ni Paraon Neco ang hukbo nito patungong hilaga upang saklolohan ang mga Asiryano. Sa isang dahilan na hindi isinisiwalat sa Bibliya, ipinagwalang-bahala ni Haring Josias ang "mga salita ni Neco mula sa bibig ng Diyos" at sa Megido ay sinikap niyang paatrasin ang mga hukbong Ehipsiyo, ngunit nasugatan siya nang malubha sa pagtatangkang iyon. Dinala siya sakay ng isang karong pandigma pabalik sa Jerusalem at namatay habang nasa daan o pagdating doon. Ang kamatayan ni Josias ay nagdulot ng matinding pighati sa kaniyang mga sakop. "Ang buong Juda at Jerusalem ay nagdalamhati kay Josias. At si Jeremias ay nagsimulang manambitan dahil kay Josias; at ang lahat ng mga lalaking mang-aawit at mga babaing mang-aawit ay patuloy na nagsasalita tungkol kay Josias sa kanilang mga panambitan hanggang sa ngayon."—2Cr 35:20-25; 2Ha 23:29, 30; tingnan ang ASIRYA (Ang pagbagsak ng imperyo).

Bagaman tatlong anak at isang apo ni Josias ang namahala bilang hari sa Juda, walang sinuman sa kanila ang tumulad sa kaniyang mainam na halimbawa sa pagbaling kay Jehova nang kaniyang buong puso, kaluluwa, at lakas. (2Ha 23:24, 25, 31, 32, 36, 37; 24:8, 9, 18, 19) Ipinahihiwatig din nito na bagaman naalis ni Josias ang panlabas na mga kagamitan sa idolatriya, ang bayan sa pangkalahatan ay hindi nanumbalik kay Jehova taglay ang sakdal na puso. Dahil dito, tiyak na darating ang kapahamakan.—Ihambing ang 2Ha 23:26, 27; Jer 35:1, 13-17; 44:15-18.

2. "Anak ni Zefanias" na nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon, at malamang na siya rin si Hen.—Zac 6:10, 14.

JOSIBIAS [nangangahulugang "Pinatatahan ni Jah"]. Isang Simeonita na ang inapo ay sumama sa isang kampanya ng pagpapalawak ng teritoryo. —1Cr 4:24, 35, 38-41.

JOSIPIAS [Dagdagan (Paramihin) Nawa ni Jah; Dinagdagan (Pinarami) ni Jah]. Isang miyembro ng sambahayan ni Bani sa panig ng ama na ang anak na si Selomit, bilang ulo ng sambahayan sa panig ng ama, ay pumaroon sa Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 10.

JOSUE [pinaikling anyo ng Jehosua, nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan"].

1. Anak ni Nun; isang Efraimita na naglingkod kay Moises at nang maglaon ay inatasan bilang kaniyang kahalili. (Exo 33:11; Deu 34:9; Jos 1:1, 2) Inilalarawan ng Kasulatan si Josue bilang isang matapang at walang-takot na lider, isa na nagtiwala sa katiyakan ng mga pangako ni Jehova, masunurin sa utos ng Diyos, at determinadong maglingkod kay Jehova nang may katapatan. Ang kaniyang orihinal na pangalan ay Hosea, ngunit tinawag siya ni Moises na Josue o Jehosua. (Bil 13:8, 16) Gayunman, hindi isinisiwalat ng ulat ng Bibliya kung kailan nakilala si Hosea bilang Josue.

Nanguna sa Pakikipaglaban sa mga Amalekita. Noong taóng 1513 B.C.E., nang magkampo ang mga Israelita sa Repidim di-kalaunan pagkatapos ng makahimalang pagliligtas sa kanila mula sa kapangyarihang militar ng Ehipto sa Dagat na Pula, ang mga Amalekita ay naglunsad ng isang di-inaasahang pagsalakay sa kanila. Sa gayon ay inatasan ni Moises si Josue bilang kumandante sa pakikipaglaban sa mga Amalekita. Sa ilalim ng kaniyang mahusay na pangunguna at sa tulong ng Diyos, nalupig ng mga Israelita ang kalaban. Pagkatapos nito, itinalaga ni Jehova ang lubos na pagkalipol ng mga Amalekita, anupat tinagubilinan niya si Moises na isulat iyon at iharap kay Josue.—Exo 17:8-16.

Naging Tagapaglingkod ni Moises. Nang maglaon, sa Bundok Sinai, si Josue, bilang tagapaglingkod ni Moises, ay malamang na isa sa 70 matatandang lalaki na nagkapribilehiyong makita ang isang maringal na pangitain ng kaluwalhatian ni Jehova. Pagkatapos nito, sinamahan ni Josue si Moises sa pag-akyat sa Bundok Sinai ngunit maliwanag na hindi siya pumasok sa ulap, yamang si Moises lamang ang inutusang gumawa ng gayon. (Exo 24:9-18) Silang dalawa ni Moises ay nanatili sa Bundok Sinai nang 40 araw at 40 gabi. Sa katapusan ng yugtong iyon, habang bumababa sa Bundok Sinai kasama ni Moises, napagkamalan ni Josue na "ingay ng pagbabaka" ang ingay ng pag-awit ng Israel may kaugnayan sa kanilang idolatrosong pagsamba sa guya. Tiyak na nagalit din siyang gaya ni Moises nang makita niya ang ginintuang guya at maaaring tumulong pa nga siya sa pagwasak nito.—Exo 32:15-20.

Dahil sa pagsamba sa guya, sinira ng mga Israelita ang pormal na tipan na ipinakipagtipan nila sa Diyos na Jehova. Maaaring ito ang dahilan kung bakit inilipat ni Moises ang kaniyang tolda (ang "tolda ng kapisanan") mula sa lugar na pinagkakampuhan ng bayan, yamang hindi pa sila napatatawad ni Jehova sa kanilang pagkakasala at sa gayon ay wala na siya sa gitna ng Israel. Marahil upang hindi makapasok ang mga Israelita sa tolda ng kapisanan habang nasa kanilang maruming kalagayan, nananatili roon si Josue kailanma't bumabalik si Moises sa kampo ng mga Israelita.—Exo 33:7-11; 34:9.

Nang maglaon pa, nang madama ni Moises na napakabigat ng kaniyang pasanin dahil sa pagbubulung-bulungan ng bayan, iniutos ni Jehova na pumili siya ng 70 matatandang lalaki upang makatulong niya. Pagkatapos, ang matatandang lalaking ito ay dapat pumaroon sa tolda ng kapisanan. Ngunit ang dalawa sa kanila, sina Eldad at Medad, ay naiwan sa kampo, anupat tiyak na mayroon silang makatuwirang dahilan. Nang kumilos ang espiritu ng Diyos sa 68 na nagkakatipon sa harap ng tolda ng kapisanan, sina Eldad at Medad ay nagsimula ring gumanap bilang mga propeta sa kampo. Mabilis na nakarating kay Moises ang balita tungkol dito. Si Josue naman, udyok ng paninibugho para sa kaniyang panginoon, ay nagsabi kay Moises na pigilan ang mga ito. Yamang maliwanag na tumanggap sina Eldad at Medad ng espiritu nang hindi dumaraan kay Moises, maaaring nadama ni Josue na nakabawas ito sa awtoridad ng kaniyang panginoon. Ngunit itinuwid ni Moises si Josue, na sinasabi: "Nais ko nga na ang buong bayan ni Jehova ay maging mga propeta, sapagkat kung gayon ay ilalagay ni Jehova sa kanila ang kaniyang espiritu."—Bil 11:10-29; ihambing ang Mar 9:38, 39.

Naniktik sa Lupang Pangako. Ilang panahon pagkaraan nito, nagkampo ang mga Israelita sa Ilang ng Paran. Mula roon ay nagsugo si Moises ng 12 lalaki upang tiktikan ang Lupang Pangako, at ang isa sa mga ito ay si Josue (Hosea, o Jehosua). Pagkalipas ng 40 araw, tanging sina Josue at Caleb ang nag-uwi ng mabuting ulat. Pinanghina ng sampung iba pang tiktik ang loob ng bayan, anupat sinabing hindi kailanman matatalo ng Israel ang malalakas na taong tumatahan sa Canaan. Bilang resulta, nagkaroon ng mapaghimagsik na bulung-bulungan sa kampo. Nang magkagayon ay hinapak nina Josue at Caleb ang kanilang mga kasuutan at, habang sinisikap nilang pahupain ang takot ng bayan, binabalaan nila ang mga ito na huwag maghimagsik. Ngunit ang kanilang walang-takot na pananalita na nagpapabanaag ng lubos na pagtitiwala sa kakayahan ni Jehova na tuparin ang kaniyang salita ay nawalan ng kabuluhan. Sa katunayan, "ang buong kapulungan ay nag-usap na pagpupukulin sila ng mga bato."—Bil 13:2, 3, 8, 16, 25–14:10.

Dahil sa paghihimagsik ng mga Israelita, sinentensiyahan sila ni Jehova na magpagala-gala sa ilang nang 40 taon hanggang sa mamatay ang lahat ng rehistradong lalaki (hindi kabilang ang mga Levita, na hindi inirehistrong kasama ng iba pang mga Israelita para sa tungkuling militar; Bil 1:2, 3, 47) mula 20 taóng gulang pataas. Sa mga rehistradong lalaki, sina Josue at Caleb lamang ang makapapasok sa Lupang Pangako, samantalang ang sampung di-tapat na tiktik ay mamamatay sa isang salot mula kay Jehova.—Bil 14:27-38; ihambing ang Bil 26:65; 32:11, 12.

Inatasan Bilang Kahalili ni Moises. Sa pagtatapos ng pagpapagala-gala ng Israel sa ilang, sina Moises at Aaron, dahil sa hindi pagpapabanal kay Jehova may kaugnayan sa makahimalang paglalaan ng tubig sa Kades, ay nawalan din ng pribilehiyong makapasok sa Lupang Pangako. (Bil 20:1-13) Dahil dito, tinagubilinan ni Jehova si Moises na atasan si Josue bilang kaniyang kahalili. Sa harap mismo ng

bagong mataas na saserdote, ang anak ni Aaron na si Eleazar, at sa harap ng kapulungan ng Israel, ipinatong ni Moises ang kaniyang mga kamay kay Josue. Bagaman inatasan si Josue bilang kahalili ni Moises, hindi siya magiging gaya nito na nakakilala kay Jehova nang "mukhaan." Hindi isinalin kay Josue ang buong dangal ni Moises kundi yaon lamang kinakailangan para igalang siya ng bansa. Sa halip na magkaroon ng mas tuwirang pakikipagtalastasan kay Jehova gaya ni Moises, wika nga ay "mukhaan," si Josue ay dapat sumangguni sa mataas na saserdote, na siya namang pinagkatiwalaan ng Urim at Tumim na ginagamit upang alamin ang kalooban ng Diyos.—Bil 27:18-23; Deu 1:37, 38; 31:3; 34:9, 10.

Gaya ng iniutos ng Diyos, binigyan ni Moises si Josue ng ilang tagubilin at pampatibay-loob upang magampanan nito nang may katapatan ang kaniyang atas. (Deu 3:21, 22, 28; 31:7, 8) Sa wakas, nang malapit nang mamatay si Moises, siya ay dapat nang tumayong kasama ni Josue sa tolda ng kapisanan. Nang magkagayon ay inatasan ni Jehova si Josue, anupat pinagtibay ang naunang pag-aatas na ginawa noong ipatong ni Moises dito ang kaniyang mga kamay. (Deu 31:14, 15, 23) Pagkatapos nito, si Josue ay nagkaroon ng bahagi sa pagsulat at pagtuturo sa mga Israelita ng awit na ibinigay kay Moises sa pamamagitan ng pagkasi.—Deu 31:19; 32:44.

Mga Ginawa Bilang Kahalili ni Moises. Pagkamatay ni Moises, si Josue ay naghanda nang pumasok sa Lupang Pangako. Nagsugo siya ng mga opisyal upang tagubilinan nila ang mga Israelita na maghanda nang tawirin ang Jordan pagkaraan ng tatlong araw; ipinaalaala niya sa mga Gadita, sa mga Rubenita, at sa kalahati ng tribo ni Manases ang kanilang obligasyon na tumulong sa pagsakop sa lupain; at nagsugo siya ng dalawang lalaki upang tiktikan ang Jerico at ang nakapalibot na lupain. —Jos 1:1–2:1.

Nang makabalik ang dalawang tiktik, nilisan ng mga Israelita ang Sitim at nagkampo malapit sa Jordan. Nang sumunod na araw, makahimalang pinatigil ni Jehova ang tubig ng Jordan, anupat nakatawid ang bansa sa tuyong lupa. Bilang pinakaalaala ng pangyayaring ito, nagbunton si Josue ng 12 bato sa gitna ng pinakasahig ng ilog at ng 12 bato sa Gilgal, ang unang kampamento ng Israel sa K ng Jordan. Gumawa rin siya ng mga kutsilyong batong pingkian para tuliin ang lahat ng lalaking Israelita na ipinanganak sa ilang. Kaya pagkaraan ng mga apat na araw, sila ay nasa angkop na kalagayan upang magdiwang ng Paskuwa.—Jos 2:23–5:11.

Nang maglaon, malapit sa Jerico, isang anghelikong prinsipe ang nagpakita kay Josue at nagbigay sa kaniya ng tagubilin kung paano bibihagin ang lunsod na iyon. Gayon nga ang ginawa ni Josue at, pagkatapos na italaga ang Jerico sa pagkapuksa, bumigkas siya ng isang makahulang sumpa laban sa isa na muling magtatayo nito sa hinaharap, na natupad pagkaraan ng mahigit 500 taon. (Jos 5:13–6:26; 1Ha 16:34) Pagkatapos ay kumilos siya laban sa lunsod ng Ai. Sa pasimula ay natalo ang hukbong Israelita na binubuo ng mga 3,000 lalaki, yamang hindi sila tinulungan ni Jehova dahil sa pagsuway ni Acan nang kumuha ito ng samsam mula sa Jerico para sa kaniyang sarili. Pagkatapos na pagbabatuhin ng Israel si Acan at ang kaniyang sambahayan dahil sa pagkakasalang ito, tinambangan ni Josue ang Ai at ginawa itong isang tiwangwang na bunton. —Jos 7:1–8:29.

Pagkatapos nito, ang buong kongregasyon ng Israel, kasama ang mga babae, mga bata, at mga naninirahang dayuhan, ay pumaroon sa kapaligiran ng Bundok Ebal. Doon sa Bundok Ebal, nagtayo si Josue ng isang altar ayon sa mga detalyeng binanggit sa Kautusan. Habang ang kalahati ng kongregasyon ay nakatayo sa harap ng Bundok Gerizim at ang kalahati naman ay nasa harap ng Bundok Ebal, binasa ni Josue sa kanila ang "kautusan, ang pagpapala at ang sumpa." "Walang isa mang salita sa lahat ng iniutos ni Moises ang hindi binasa ni Josue nang malakas."—Jos 8:30-35.

Nang makabalik na sa kanilang kampo sa Gilgal, si Josue at ang mga pinuno ng Israel ay dinalaw ng mga mensaherong Gibeonita. Palibhasa'y nabatid ng mga Gibeonita na si Jehova ang nakikipaglaban para sa mga Israelita, nilinlang nila si Josue upang makipagtipan ito sa kanila ng isang tipan ng kapayapaan. Ngunit nang mabunyag ang katotohanan, ginawa sila ni Josue na mga alipin. Ang balita hinggil sa ginawa ng mga Gibeonita ay nakarating din kay Adoni-zedek na hari ng Jerusalem. Dahil dito, siya at ang apat pang haring Canaanita ay naglunsad ng isang pagsalakay laban sa kanila upang parusahan sila. Bilang tugon sa paghingi ng mga Gibeonita ng saklolo, magdamag na humayo ang hukbo ni Josue mula sa Gilgal. Pagkatapos ay nakipaglaban si Jehova para sa Israel upang ipagtanggol ang mga Gibeonita, na nagpapahiwatig na sang-ayon siya sa tipan na pinagtibay sa mga ito. Mas marami sa mga hukbo ng kaaway ang nalipol ng isang makahimalang bagyo ng graniso kaysa sa namatay sa aktuwal na pagdidigmaan. Nakinig pa nga si Jehova sa tinig ni Josue anupat pinahaba niya ang mga oras ng liwanag ng araw para sa pagbabaka. —Jos 9:3–10:14.

Sinundan pa ni Josue ang bigay-Diyos na tagumpay na ito sa pamamagitan ng pagbihag sa Makeda, Libna, Lakis, Eglon, Hebron, at Debir, sa gayon ay iginupo ang kapangyarihan ng mga Canaanita sa timugang bahagi ng lupain. Pagkatapos, sa pangunguna ni Jabin na hari ng Hazor, tinipon ng mga

haring Canaanita sa hilaga ang kanilang mga hukbo sa tubig ng Merom upang makipaglaban sa Israel. Bagaman mayroon silang mga kabayo at mga karo, pinatibay-loob ng Diyos si Josue na huwag matakot. Muli, pinagtagumpay ni Jehova ang mga Israelita. Gaya ng iniutos, pinilay ni Josue ang mga kabayo at sinunog ang mga karo ng kaaway. Ang Hazor mismo ay sinilaban sa apoy. (Jos 10:16–11:23) Sa gayon, sa loob ng mga anim na taon (ihambing ang Bil 10:11; 13:2, 6; 14:34-38; Jos 14:6-10), natalo ni Josue ang 31 hari at nasupil ang malalaking bahagi ng Lupang Pangako.—Jos 12:7-24; MAPA, Tomo 1, p. 737.

Dumating na ngayon ang panahon upang ipamahagi ang lupain sa indibiduwal na mga tribo. Ito ay unang ginawa mula sa Gilgal, sa ilalim ng pangangasiwa ni Josue, ng mataas na saserdoteng si Eleazar, at ng sampung iba pang kinatawan na inatasan ng Diyos. (Jos 13:7; 14:1, 2, 6; Bil 34:17-29) Pagkatapos na mailagay ang tabernakulo sa Shilo, ang paghahati-hati ng lupain sa pamamagitan ng palabunutan ay ipinagpatuloy mula roon. (Jos 18:1, 8-10) Tinanggap ni Josue bilang mana ang lunsod ng Timnat-sera sa bulubunduking pook ng Efraim.—Jos 19:49, 50.

Pangwakas na Payo sa mga Israelita, at Kamatayan. Sa pagtatapos ng kaniyang buhay, tinipon ni Josue ang matatandang lalaki, mga ulo, mga hukom, at mga opisyal ng Israel, anupat pinayuhan sila na maglingkod kay Jehova nang may katapatan at binabalaan sila hinggil sa mga ibubunga ng pagsuway. (Jos 23:1-16) Tinawag din niya ang buong kongregasyon ng Israel, sinariwa sa kanilang alaala ang nakalipas na mga pakikitungo ni Jehova sa kanilang mga ninuno at sa bansa, at pagkatapos ay namanhik sa kanila na maglingkod kay Jehova. Sinabi ni Josue: "At kung masama sa inyong paningin ang maglingkod kay Jehova, piliin ninyo ngayon para sa inyong sarili kung sino ang paglilingkuran ninyo, kung ang mga diyos na pinaglingkuran ng inyong mga ninuno sa kabilang ibayo ng Ilog o ang mga diyos ng mga Amorita na sa kanilang lupain ay nananahanan kayo. Ngunit kung para sa akin at sa aking sambahayan, maglilingkod kami kay Jehova." (Jos 24:1-15) Pagkatapos nito ay muling pinagtibay ng mga Israelita ang kanilang tipan na sundin si Jehova.—Jos 24:16-28.

Sa edad na 110 taon, si Josue ay namatay at inilibing sa Timnat-sera. Ang kaniyang matatag na pagkamatapat kay Jehova ay nagkaroon ng mabuting epekto sa bayan anupat binabanggit ng ulat na "ang Israel ay patuloy na naglingkod kay Jehova sa lahat ng mga araw ni Josue at sa lahat ng mga araw ng matatandang lalaki na ang mga araw ay lumawig pa pagkaraan ni Josue."—Jos 24:29-31; Huk 2:7-9.

2. May-ari ng isang bukid sa Bet-semes kung saan unang huminto ang sagradong Kaban at nalantad sa paningin pagkatapos na ibalik ito ng mga Filisteo.—1Sa 6:14, 18.

3. Pinuno ng Jerusalem noong panahon ni Haring Josias. Lumilitaw na ang ilang matataas na dako na ginamit sa huwad na pagsamba ay malapit sa tirahan ni Josue, ngunit iniutos ni Josias na ibagsak ang mga ito.—2Ha 23:8.

4. Anak ni Jehozadak; ang unang mataas na saserdote na naglingkod sa mga Israelita pagkabalik nila mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Hag 1:1, 12, 14; 2:2-4; Zac 3:1-9; 6:11) Tinatawag siyang Jesua sa mga aklat ng Ezra at Nehemias sa Bibliya.—Tingnan ang JESUA Blg. 4.

JOSUE, AKLAT NG. Ang aklat na ito ng Bibliya ay naglalaan ng isang mahalagang kawing sa kasaysayan ng mga Israelita yamang ipinakikita nito kung paano tinupad ng Diyos ang kaniyang mga pangako sa mga patriyarkang sina Abraham, Isaac, at Jacob. Malamang na sumasaklaw ito ng isang yugto na mahigit sa 20 taon (1473-mga 1450 B.C.E.), anupat isinalaysay nito ang tungkol sa pananakop sa Canaan, na sinundan ng pamamahagi ng lupain sa mga Israelita, at nagtapos ito sa mga diskurso ni Josue na nagpasigla sa kanila na maging tapat kay Jehova.

Yamang ang aklat ay naglalaman ng sinaunang pangalan ng mga lunsod (Jos 14:15; 15:15) at ng detalyadong mga tagubilin lakip ang mga ulat kung paano isinagawa ang mga iyon, ipinahihiwatig nito na ang rekord ay isinulat noong panahong nagaganap ang mga pangyayari. (Para sa mga halimbawa, tingnan ang Jos 1:11-18; 2:14-22; 3:2–4:24; 6:22, 23.) Sa katunayan, tinutukoy ng manunulat ang kaniyang sarili bilang kapanahon ni Rahab ng Jerico at samakatuwid ay isa siyang aktuwal na saksi sa mga pangyayari.—6:25.

Autentisidad. Gayunman, inaakala ng ilan na hindi tunay na kasaysayan ang aklat ng Josue. Ito ay pangunahin nang dahil ipinapalagay nila na imposibleng mangyari ang mga himalang binanggit sa aklat, yamang hindi naman nararanasan ang mga ito sa makabagong panahon. Samakatuwid, kinukuwestiyon nito ang kakayahan ng Diyos na magsagawa ng mga himala, kung hindi man pati ang Kaniyang pag-iral, at gayundin ang integridad ng manunulat. Kung ang manunulat ay nagdagdag ng kathang-isip na mga detalye sa kaniyang ulat samantalang nagpapakilala bilang aktuwal na saksi sa mga pangyayari, isa itong tahasang pandaraya. Tiyak na hindi makatuwirang isipin na isang bulaang saksi ang sumulat ng isang aklat na nagpaparangal sa Diyos bilang Tagatupad ng kaniyang salita (Jos 21:43-45), nagpapasigla sa mga tao na maging tapat sa kaniya

(23:6-16; 24:14, 15, 19, 20, 23), at hayagang kumikilala sa mga kabiguan ng Israel.—7:1-5; 18:3.

Hindi maitatanggi ninuman na talagang umiral ang bansang Israelita at na sinakop nito ang lupaing inilalarawan sa aklat ng Josue. Gayundin naman, walang makatuwirang saligan upang kuwestiyunin ang pagiging totoo ng ulat ng aklat na iyon hinggil sa kung paano nakuha ng mga Israelita ang pagmamay-ari sa Canaan. Ang autentisidad nito ay hindi pinag-alinlanganan ng mga salmista (Aw 44:1-3; 78:

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG JOSUE

Ang rekord na naglalahad kung paano ibinigay ni Jehova sa Israel ang lupain ng Canaan, bilang pagtupad sa kaniyang sumpa sa kanilang mga ninuno

Mga pangyayari noong unang 20 taon o mahigit pa pagkamatay ni Moises sa pagtatapos ng pagpapagala-gala ng Israel sa ilang

Inihanda ni Josue ang Israel sa pagpasok sa Canaan; nagsugo siya ng mga tiktik (1:1–2:24)

- Inatasan ni Jehova si Josue upang manguna sa mga Israelita sa pagpasok sa lupain
- Nag-utos si Josue na tagubilinan ang Israel na maghandang tumawid sa Jordan
- Nagsugo siya ng mga tiktik upang magsiyasat sa lupain at sa lunsod ng Jerico
- Noong nasa Jerico na ang mga tiktik, itinago sila ni Rahab; nangako sila kay Rahab na siya at ang lahat ng nasa kaniyang bahay na susunod sa ibinigay na mga tagubilin ay pananatilihing buháy kapag winasak na ang Jerico

Tumawid ang Israel sa natuyong Ilog Jordan (3:1–5:12)

- Pinabanal ng bayan ang kanilang sarili bilang paghahanda sa pagtawid sa Jordan
- Ang mga saserdoteng nagdadala ng Kaban ang unang tumapak sa ilog; ang tubig ay makahimalang naipon na parang prinsa sa isang malayong dako sa itaas ng ilog, at tumawid ang mga Israelita sa tuyong lupa
- Bilang pinakaalaala ng kanilang pagtawid, 12 bato ang kinuha sa ilog at ibinunton sa Gilgal; 12 bato rin ang ibinunton sa dakong tinayuan ng mga saserdote sa pinakasahig ng ilog
- Tinuli ang mga lalaking Israelita na ipinanganak sa ilang; ipinagdiwang ang Paskuwa; tumigil ang paglalaan ng manna, at ang Israel ay nagsimulang kumain ng bunga ng lupain

Ang pananakop sa Jerico, na sinundan ng pagkatalo sa Ai (5:13–8:35)

- Nagpakita kay Josue ang anghelikong prinsipe ng hukbo ni Jehova; sinabi ni Jehova kay Josue kung paano makikipagbaka laban sa Jerico
- Sa loob ng sunud-sunod na anim na araw, humayo ang mga Israelita sa palibot ng lunsod nang minsan sa isang araw; noong ikapitong araw, pitong ulit silang humayo sa palibot nito; sa ikapitong pag-ikot, sumigaw sila nang malakas, bumagsak ang mga pader ng Jerico, at itinalaga sa pagkapuksa ang lunsod
- Kumuha si Acan para sa kaniyang sarili ng ilan sa bagay na nakatalaga sa pagkapuksa
- Dahil sa kasalanang ito, hindi sila tinulungan ni Jehova at ang Israel ay natalo sa Ai; ibinunyag ang kasalanan ni Acan, at siya at ang kaniyang sambahayan ay pinagbabato
- Nagtagumpay ang ikalawang pagsalakay laban sa Ai dahil sa pagpapala ni Jehova
- Nagtayo si Josue ng isang altar sa Bundok Ebal at binasa niya sa bayan ang Kautusan

Nakipagpayapaan ang mga Gibeonita, ngunit ang iba ay napuksa (9:1–12:24)

- Nang mabalitaan ng mga tumatahan sa Gibeon ang mga tagumpay ng Israel, may-katalinuhan nilang dinaya si Josue upang makipagtipan ito sa kanila
- Limang hari ang nagkaisang sumalakay sa mga Gibeonita, ngunit sinaklolohan ng Israel ang Gibeon; nagpabagsak si Jehova ng malalaking batong graniso at makahimala niyang pinahaba ang mga oras ng liwanag ng araw, sa gayo'y lubusang natalo ang mga sumasalakay
- Sa pangunguna ni Josue, binihag ng mga Israelita ang mga lunsod sa TK at sa T
- Nagtagumpay sila laban sa isang koalisyon ng mga hari sa H

Hinati-hati ang lupain sa mga tribo ng Israel (13:1–22:34)

- Ang Ruben, Gad, at ang kalahati ng tribo ni Manases ay binigyan ng teritoryo sa S ng Jordan
- Ibinigay kay Caleb ang Hebron; ang mga tribo ni Juda, ni Efraim, at ng isa pang kalahati ng Manases ay inatasan ng lupaing mana sa pamamagitan ng palabunutan
- Ang tabernakulo ay itinayo sa Shilo, at doon isinagawa ang palabunutan upang maitakda ang mga lupaing mana ng iba pang mga tribo
- Ang mga Levita ay binigyan ng 48 lunsod, na ang 13 ay mga lunsod ng mga saserdote; 6 ang ibinukod bilang mga kanlungang lunsod
- Ang mga lalaki ng Ruben, Gad, at ng kalahati ng tribo ni Manases ay nagtayo ng isang altar sa tabi ng Jordan; pinaghinalaan ang kanilang motibo ngunit ipinaliwanag nila na iyon ay magsisilbing pinakaalaala ng katapatan kay Jehova

Hinimok ni Josue ang Israel na maglingkod kay Jehova nang may katapatan (23:1–24:33)

- Nang siya'y matanda na, pinulong ni Josue ang mga lider ng Israel at pinayuhan sila na manatiling tapat kay Jehova
- Sa isang kapulungan sa Sikem, nirepaso niya sa mga Israelita ang mga pakikitungo ng Diyos at pinatibay-loob niya silang matakot kay Jehova at sa Kaniya lamang maglingkod; ipinahayag nila ang kanilang kapasiyahang gawin iyon at muling pinagtibay ang kanilang mga obligasyon may kaugnayan sa tipan
- Namatay si Josue

54, 55; 105:42-45; 135:10-12; 136:17-22), ni Nehemias (Ne 9:22-25), ng unang Kristiyanong martir na si Esteban (Gaw 7:45), ng alagad na si Santiago (San 2:25), at ng edukadong apostol na si Pablo (Gaw 13:19; Heb 4:8; 11:30, 31). At iniuulat ng 1 Hari 16:34 ang katuparan ng makahulang sumpa ni Josue na binigkas mga 500 taon ang kaagahan noong panahon ng pagkawasak ng Jerico.—Jos 6:26.

Manunulat. Bagaman kinikilala ng ilang iskolar na ang aklat ay isinulat noong panahon ni Josue o malapit dito, tinututulan nila ang tradisyonal na pangmalas ng mga Judio na si Josue mismo ang sumulat nito. Ang pangunahing dahilan ng kanilang pagtutol ay ang pagkakatala sa aklat ng Josue ng ilan sa mga pangyayari na lumilitaw rin sa aklat ng Mga Hukom, na nagsisimula sa mga salitang, "At pagkamatay ni Josue." (Huk 1:1) Gayunpaman, ang pambungad na pananalitang ito ay hindi maituturing na indikasyon kung kailan naganap ang lahat ng mga pangyayaring nakaulat sa Mga Hukom. Ang aklat ay hindi nakaayos sa eksaktong kronolohikal na pagkakasunud-sunod, sapagkat may binabanggit ito na isang pangyayaring maliwanag na naganap bago mamatay si Josue. (Huk 2:6-9) Samakatuwid, ang ilang bagay, gaya ng pagbihag ni Caleb sa Hebron (Jos 15:13, 14; Huk 1:9, 10), ni Otniel sa Debir (Jos 15:15-19; Huk 1:11-15), at ng mga Danita sa Lesem, o Lais (Dan) (Jos 19:47, 48; Huk 18:27-29), ay posible ring naganap bago mamatay si Josue. Maging ang pagtitindig ng mga Danita ng isang idolatrosong imahen sa Lais ay maaaring nangyari noong panahon ni Josue. (Huk 18:30, 31) Sa kaniyang pangwakas na payo, sinabi ni Josue sa mga Israelita: "Alisin ninyo ang mga diyos na pinaglingkuran ng inyong mga ninuno sa kabilang ibayo ng Ilog at sa Ehipto, at paglingkuran ninyo si Jehova." (Jos 24:14) Kung hindi umiiral noon ang idolatriya, walang gaanong kahulugan ang pananalitang ito.

Kung gayon, makatuwirang sabihin na si Josue ang sumulat ng aklat, maliban sa pangwakas na bahagi na nag-uulat ng kaniyang kamatayan. Kung paanong itinala ni Moises ang mga pangyayari noong siya'y nabubuhay, angkop lamang na gayundin ang gawin ni Josue. Ang aklat mismo ay nag-uulat: "Pagkatapos ay isinulat ni Josue ang mga salitang ito sa aklat ng kautusan ng Diyos."—Jos 24:26.

Walang Pagkakasalungatan. Inaakala ng ilan na may pagkakasalungatan sa aklat sapagkat pinalilitaw nito na lubusang nasupil ni Josue ang lupain samantalang iniuulat din nito na hindi pa nakukuha ang malaking bahagi niyaon. (Ihambing ang Jos 11:16, 17, 23; 13:1.) Ngunit madaling malulutas ang waring mga di-pagkakatugmang iyon kung isasaisip na may dalawang magkaibang aspekto ang kanilang pananakop. Una, binuwag ng pakikipagdigma ng buong bansa sa ilalim ng pangunguna ni Josue ang kapangyarihan ng mga Canaanita. Pagkatapos nito, kinailangan ang pagkilos ng mga indibiduwal at mga tribo upang lubusang makuha ang pagmamay-ari sa lupain. (17:14-18; 18:3) Malamang na habang nakikipagdigma ang Israel sa ibang lugar, ang mga Canaanita ay muling namayan sa mga lunsod na gaya ng Debir at Hebron anupat kinailangang bawiin ang mga ito sa pamamagitan ng pagsisikap ng partikular na mga indibiduwal o mga tribo.—Ihambing ang Jos 11:21-23 sa Jos 14:6, 12; 15:13-17.

JOTAM [Si Jehova ay Sakdal; o, Gawing Ganap Nawa ni Jehova].

1. Isang inapo ni Juda na tinukoy bilang isang 'anak' ni Jahdai.—1Cr 2:47.

2. Bunsong anak ni Hukom Gideon (Jerubaal) na naninirahan sa Opra. (Huk 8:35; 9:5) Pagkamatay ni Gideon, pinatay ni Abimelec, na anak nito sa isang aliping babae, ang lahat ng iba pang anak ni Gideon, na mga kapatid sa ama ni Abimelec, samakatuwid nga, lahat maliban kay Jotam, na nagkubli. Pagkatapos nito, nang gawing hari ng mga may-ari ng lupain ng Sikem sa kanila si Abimelec, tumayo si Jotam sa taluktok ng Bundok Gerizim at, sa pamamagitan ng isang ilustrasyon may kinalaman sa mga punungkahoy, bumigkas siya ng isang makahulang sumpa sa mga may-ari ng lupain ng Sikem at kay Abimelec. Pagkatapos ay tumakas si Jotam at nanirahan sa Beer.—Huk 9:6-21, 57.

3. Anak ng Judeanong si Haring Uzias (Azarias) kay Jerusa(h) na anak ni Zadok. (2Ha 15:32, 33; 1Cr 3:12; 2Cr 27:1; Mat 1:9) Matapos kapitan si Uzias ng ketong noong magalit ito sa mga saserdote dahil sinaway nila siya sa labag na pagpasok niya sa templo at pagtatangkang maghandog ng insenso, sinimulan ni Jotam na asikasuhin ang mga tungkulin ng hari bilang kahalili ng kaniyang ama. Ngunit lumilitaw na sinimulan lamang ng 25-taóng-gulang na si Jotam ang kaniyang 16-na-taóng pamamahala (777-762 B.C.E.) nang mamatay si Uzias.—2Ha 15:5, 7, 32; 2Cr 26:18-21, 23; 27:8.

Sina Isaias, Oseas, at Mikas ay naglingkod bilang mga propeta noong panahon ni Jotam. (Isa 1:1; Os 1:1; Mik 1:1) Bagaman ang kaniyang mga sakop ay nagsagawa ng di-wastong pagsamba sa matataas na dako, personal na ginawa ni Jotam ang tama sa paningin ni Jehova.—2Ha 15:35; 2Cr 27:2, 6.

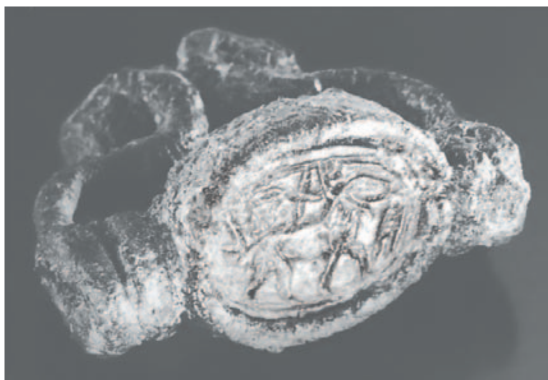
Maraming gawaing pagtatayo ang isinagawa noong panahon ng paghahari ni Jotam. Itinayo niya ang mataas na pintuang-daan ng templo, gumawa ng maraming pagtatayo sa pader ng Opel, at nagtayo rin ng mga lunsod sa bulubunduking pook ng

Juda at gayundin ng mga nakukutaang dako at mga tore sa mga kakahuyan.—2Cr 27:3-7.

Ngunit hindi nagtamasa si Jotam ng mapayapang paghahari. Nakipagdigma siya sa mga Ammonita at nang dakong huli ay nagtagumpay siya laban sa mga ito. Bilang resulta, sa loob ng tatlong taon ay nagbayad ang mga ito ng taunang tributo na 100 talentong pilak ($660,600) at 10,000 takal na kor (2,200 kl; 62,500 *bushel*) kapuwa ng trigo at ng sebada. (2Cr 27:5) Sa panahon ng paghahari ni Jotam, ang lupain ng Juda ay nagsimula ring dumanas ng mga panggigipit ng militar mula sa Siryanong si Haring Rezin at sa Israelitang si Haring Peka.—2Ha 15:37.

Sa kaniyang kamatayan, inilibing si Jotam sa Lunsod ni David, at ang kaniyang anak na si Ahaz, na mga apat na taóng gulang na noong maging hari si Jotam, ang lumuklok sa trono ng Juda.—2Cr 27:7–28:1.

Yamang namahala lamang si Jotam ng 16 na taon, ang pagtukoy ng 2 Hari 15:30 sa "ikadalawampung taon ni Jotam" ay maliwanag na nangangahulugang ang ika-20 taon pagkaraan niyang maging hari, samakatuwid nga, ang ikaapat na taon ni Ahaz. Maaaring ipinasiya ng manunulat ng ulat ng Mga Hari na huwag munang ipakilala ang kahalili ni Jotam na si Ahaz dahil kailangan pang maglaan ng mga detalye tungkol sa paghahari ni Jotam.

Singsing na panlagda na may pangalang Jotam

JOTBA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mapabuti; maging kasiya-siya; gumawa ng mabuti"]. Bayan ni Haruz, na lolo ng Judeanong si Haring Amon sa panig ng ina. (2Ha 21:19) Kadalasang ipinapalagay na ang Jotba ay ang makabagong Khirbet Jefat (Horvat Yodefat), na mga 15 km (9 na mi) sa H ng Nazaret.

JOTBATA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mapabuti; maging kasiya-siya; gumawa ng mabuti"]. Isang kampamento ng mga Israelita sa ilang. Ang lugar na ito ay natutubigang mainam. (Bil 33:33, 34; Deu 10:7) Hindi matukoy kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, iminumungkahi na posibleng ito ay ang ʽAin Tabah (ʽEn Yotvata), na nasa isang mababang latian na mga 40 km (25 mi) sa H ng Ezion-geber.

JOZABAD [pinaikling anyo ng Jehozabad, malamang na nangangahulugang "Si Jehova ay Nagkaloob"].

1. Isang mandirigma na sumama kay David sa Ziklag; isang Gederatita.—1Cr 12:1-4.

2, 3. Dalawang tao na may ganitong pangalan ang kabilang sa mga pangulo ng Manases na lumipat sa panig ni David noong ito ay nasa Ziklag at naging mga pinuno sa hukbo nito.—1Cr 12:20, 21.

4. Isang komisyonado na inatasan ni Haring Hezekias upang tumulong sa pag-aasikaso sa mga ikapu, mga abuloy, at mga banal na bagay na dinala ng bayan; walang alinlangan na isang Levita.—2Cr 31:12, 13.

5. Isang Levitang pinuno na nag-abuloy ng maraming tupa at baka para sa pagdiriwang ng dakilang Paskuwa na isinaayos ni Haring Josias.—2Cr 35:1, 9, 18.

6. Isa sa mga Levita na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon na sa kaniyang kamay tinimbang ni Ezra at ng pangkat nito ang lahat ng mahahalagang bagay na dinala nila mula sa Babilonya patungong Jerusalem noong 468 B.C.E. (Ezr 8:33, 34) Tingnan ang Blg. 8, 9, at 10.

7. Isang anak o inapo ni Pasur, at isa sa mga saserdote na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:22, 44.

8. Isa sa mga Levita na matagumpay na napatibay-loob ni Ezra na magpaalis sa kanilang mga asawang banyaga. (Ezr 10:10, 11, 23, 44) Posibleng siya rin ang Blg. 6, 9, at 10.

9. Isa sa mga Levita na kasamahan nina Ezra at Nehemias na bumasa at nagpaliwanag ng Kautusan sa bayan. (Ne 8:7-9) Posibleng siya rin ang Blg. 6, 8, at 10.

10. Isang Levita na "namamahala sa gawaing panlabas" ng muling-itinayong templo. (Ne 11:15, 16) Posibleng siya rin ang Blg. 6, 8, at 9.

JOZACAR [Inalaala ni Jehova]. Isang lingkod ni Haring Jehoas ng Juda. Pinatay niya at ng kaniyang kasamahang si Jehozabad ang kanilang tagapamahala bilang pagganti sa kamatayan ni Zacarias at marahil ng iba pang mga anak ng mataas na saserdoteng si Jehoiada. Gayunman, ipinaghiganti naman ng anak at kahalili ni Jehoas na si Amazias ang kamatayan ng kaniyang ama sa pamamagitan ng pagpapabagsak kay Jozacar at sa kasabuwat nito. Si Jozacar ay anak ni Simeat, isang babaing Ammoni-

ta. Tinatawag din siyang Zabad.—2Ha 12:20, 21; 2Cr 24:20-22, 25-27; 25:1, 3.

JOZADAK. Tingnan ang JEHOZADAK, JOZADAK.

JUAN [Katumbas sa Tagalog ng Jehohanan, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob"].

1. Si Juan na Tagapagbautismo, anak nina Zacarias at Elisabet; ang tagapagpauna ni Jesus. Ang mga magulang ni Juan ay kapuwa mula sa makasaserdoteng sambahayan ni Aaron. Si Zacarias ay isang saserdote mula sa pangkat ni Abias.—Luc 1: 5, 6.

Makahimalang Kapanganakan. Noong taóng 3 B.C.E., noong takdang panahon ng paglilingkod ng pangkat ni Abias, si Zacarias ang nakatokang gumanap sa pambihirang pribilehiyo na maghandog ng insenso sa santuwaryo. Habang nakatayo siya sa harap ng altar ng insenso, ang anghel na si Gabriel ay nagpakita at ipinatalastas na magkakaroon siya ng isang anak na lalaki, na tatawaging Juan. Ang anak na ito ay magiging Nazareo sa buong buhay nito, gaya ni Samson. Magiging dakila ito sa harap ni Jehova, anupat mauuna sa Kaniya "upang ihanda para kay Jehova ang isang nakahandang bayan." Ang kapanganakan ni Juan ay mangyayari sa pamamagitan ng himala ng Diyos, yamang sina Zacarias at Elisabet ay matatanda na.—Luc 1:7-17.

Noong ikaanim na buwan ng pagdadalangtao ni Elisabet, dinalaw siya ng kamag-anak niyang si Maria, na noon ay nagdadalang-tao sa pamamagitan ng banal na espiritu. Nang marinig niya ang pagbati ng kaniyang kamag-anak, ang dipa-naisisilang na anak ni Elisabet ay lumukso sa kaniyang bahay-bata, at puspos ng banal na espiritu, kinilala ni Elisabet na ang batang ipanganganak ni Maria ay magiging kaniyang "Panginoon." —Luc 1:26, 36, 39-45.

Nang isilang ang anak ni Elisabet, nais ng mga kapitbahay at mga kamag-anak na tawagin ito ayon sa pangalan ng ama nito, ngunit sinabi ni Elisabet: "Hindi nga! kundi siya ay tatawaging Juan." Pagkatapos ay tinanong ang ama nito kung ano ang nais niyang itawag sa bata. Gaya ng sinabi ng anghel, hindi nakapagsalita si Zacarias mula noong magpatalastas si Gabriel sa kaniya, kaya isinulat niya sa isang sulatan: "Juan ang pangalan nito." Nang magkagayon ay nabuksan ang bibig ni Zacarias anupat nagsimula siyang magsalita. Dahil dito ay nakilala ng lahat na ang kamay ni Jehova ay sumasabata. —Luc 1:18-20, 57-66.

Pasimula ng Kaniyang Ministeryo. Ginugol ni Juan ang unang mga taon ng kaniyang buhay sa maburol na lupain ng Judea, kung saan naninirahan ang kaniyang mga magulang. Siya ay "patuloy na lumaki at lumakas sa espiritu, at nanatili siya sa mga disyerto hanggang sa araw na hayagan siyang magpapakita sa Israel." (Luc 1:39, 80) Ayon kay Lucas, sinimulan ni Juan ang kaniyang ministeryo noong ika-15 taon ng paghahari ni Tiberio Cesar. Mga 30 taóng gulang na noon si Juan. Bagaman walang ulat na nagsagawa si Juan ng makasaserdoteng paglilingkod sa templo, ito ang edad ng pagpasok ng mga saserdote sa ganap na panunungkulan. (Bil 4:2, 3) Namatay si Augusto noong Agosto 17, 14 C.E., at si Tiberio ay hinirang ng Senadong Romano bilang emperador noong Setyembre 15; kaya ang kaniyang ika-15 taon ay sasaklaw mula sa huling bahagi ng 28 C.E. hanggang Agosto o Setyembre ng 29 C.E. Yamang iniharap ni Jesus ang kaniyang sarili (sa edad na mga 30 taóng gulang din) upang magpabautismo noong taglagas, si Juan, na mas matanda nang anim na taon, ay malamang na nagsimula ng kaniyang ministeryo noong tagsibol ng 29 C.E.—Luc 3:1-3, 23.

Sinimulan ni Juan ang kaniyang pangangaral sa Ilang ng Judea, na sinasabi: "Magsisi kayo, sapagkat ang kaharian ng langit ay malapit na." (Mat 3:1, 2) Nakasuot siya ng pananamit na balahibo ng kamelyo at ng pamigkis na katad sa kaniyang mga balakang, katulad ng damit ng propetang si Elias. Ang pagkain ni Juan ay mga kulisap na balang at pulotpukyutang ligáw. (2Ha 1:8; Mat 3:4; Mar 1:6) Isa siyang guro at sa gayon ay tinatawag na "Rabbi" ng kaniyang mga alagad.—Ju 3:26.

Layunin ng Kaniyang Gawain. Si Juan ay nangaral ng bautismo ukol sa kapatawaran ng mga kasalanan para sa mga nagsisisi, anupat nagbautismo lamang sa mga Judio at mga proselita sa relihiyon ng mga Judio. (Mar 1:1-5; Gaw 13:24) Ang pagsusugo kay Juan ay pagpapamalas ng Diyos ng maibiging-kabaitan sa mga Judio. Sila ay may pakikipagtipan kay Jehova ngunit nagkakasala laban sa tipang Kautusan. Itinawag-pansin sa kanila ni Juan na sinira nila ang tipan, at hinimok niyang magsisi ang mga tapat-puso. Ang kanilang bautismo sa tubig ay sagisag ng pagsisising ito. Sa gayon ay naihanda sila na makilala ang Mesiyas. (Gaw 19:4) Ang lahat ng uri ng tao ay pumaroon kay Juan upang magpabautismo, kabilang na ang mga patutot at mga maniningil ng buwis. (Mat 21:32) Pumaroon din sa bautismo ang mga Pariseo at mga Saduceo, na pinagtuunan ni Juan ng nakapapasong mensahe ng pagtuligsa at pinagsalitaan niya tungkol sa nalalapit na paghatol. Hindi niya sila pinaligtas, anupat tinawag silang "supling ng mga ulupong" at binanggit na walang kabuluhan ang kanilang pananalig sa pagiging mga inapo ni Abraham sa laman.—Mat 3:7-12.

Itinuro ni Juan sa mga pumaparoon sa kaniya na dapat silang magbahagi ng mga bagay-bagay at huwag silang mangingikil, na dapat silang masiyahan sa mga paglalaan sa kanila at huwag nilang ligaligin ang sinuman. (Luc 3:10-14) Itinuro din niya sa kaniyang mga bautisadong tagasunod kung paano mananalangin sa Diyos. (Luc 11:1) Noong panahong iyon "ang mga tao ay naghihintay at ang lahat ay nangangatuwiran sa kanilang mga puso tungkol kay Juan: 'Siya kaya ang Kristo?'" Itinanggi ito ni Juan at ipinahayag na ang Isa na kasunod niya ay magiging lalong higit na dakila. (Luc 3:15-17) Nang ang mga saserdote at mga Levita ay pumaroon sa kaniya sa Betania sa kabila ng Jordan, itinanong nila kung siya ba si Elias o kung siya "Ang Propeta," at ipinahayag niya na hindi siya. —Ju 1:19-28.

Hindi nagsagawa ng mga himala si Juan, gaya ng ginawa ni Elias (Ju 10:40-42), gayunma'y dumating siya taglay ang espiritu at kapangyarihan ni Elias. Nagsagawa siya ng isang makapangyarihang gawa sa 'pagpapanumbalik ng mga puso ng mga ama sa mga anak at ng mga masuwayin tungo sa praktikal na karunungan ng mga matuwid.' Natupad niya ang layunin na pinagsuguan sa kaniya, "upang ihanda para kay Jehova ang isang nakahandang bayan." Sa katunayan, 'marami sa mga anak ni Israel ang ipinanumbalik niya kay Jehova na kanilang Diyos.' (Luc 1:16, 17) Naging tagapagpauna siya ng kinatawan ni Jehova, si Jesu-Kristo.

Ipinakilala ni Juan "ang Kordero ng Diyos." Noong taglagas ng 29 C.E., pumaroon si Jesus kay Juan upang magpabautismo. Sa pasimula ay tumutol si Juan, palibhasa'y alam na makasalanan siya at matuwid si Jesus. Ngunit nagpumilit si Jesus. Bago nito ay pinangakuan ng Diyos si Juan ng isang tanda upang makilala niya ang Anak ng Diyos. (Mat 3:13; Mar 1:9; Luc 3:21; Ju 1:33) Nang mabautismuhan si Jesus, natupad ang tanda: Nakita ni Juan ang espiritu ng Diyos na bumababa kay Jesus at narinig niya ang mismong tinig ng Diyos na nagsabing si Jesus ay Kaniyang Anak. Maliwanag na walang ibang naroroon nang bautismuhan si Jesus. —Mat 3:16, 17; Mar 1:9-11; Ju 1:32-34; 5:31, 37.

Sa loob ng mga 40 araw pagkaraan ng kaniyang bautismo, si Jesus ay nasa ilang. Pagbalik Niya, ipinakilala ni Juan sa kaniyang mga alagad si Jesus bilang "ang Kordero ng Diyos na nag-aalis ng kasalanan ng sanlibutan." (Ju 1:29) Nang sumunod na araw, si Andres at ang isa pang alagad, malamang na si Juan na anak ni Zebedeo, ay ipinakilala sa Anak ng Diyos. (Ju 1:35-40) Sa gayon, bilang isang tapat na "bantay-pinto" sa kulungan ng tupa ng Israel, sinimulan ni Juan na Tagapagbautismo na ibigay ang kaniyang mga alagad sa "mabuting pastol." —Ju 10:1-3, 11.

Samantalang nagbabautismo ang mga alagad ni Jesus sa lupaing Judeano, nagbabautismo rin si Juan sa Enon malapit sa Salim. (Ju 3:22-24) Nang maiulat kay Juan na nagkakaroon ng maraming alagad si Jesus, hindi nanibugho si Juan kundi tumugon: "Ang kagalakan kong ito ay nalubos na. Ang isang iyon ay kailangang patuloy na dumami, ngunit ako ay kailangang patuloy na kumaunti." —Ju 3:26-30.

Huling mga Araw ng Kaniyang Ministeryo. Nagkatotoo ang pananalitang ito ni Juan. Pagkaraan ng aktibong ministeryo sa loob ng isang taon o mahigit pa, puwersahang inalis si Juan mula sa larangan. Ibinilanggo siya ni Herodes Antipas dahil sinaway ni Juan si Antipas sa mapangalunyang pag-aasawa nito kay Herodias, na inagaw ni Antipas sa kaniyang kapatid na si Felipe. Si Antipas, isang naturingang proselitang Judio na nasa ilalim ng Kautusan, ay takot kay Juan, palibhasa'y alam na isa itong taong matuwid.—Mar 6:17-20; Luc 3:19, 20.

Habang nasa bilangguan na lumilitaw na nasa Tiberias, nabalitaan ni Juan na nagsasagawa si Jesus ng makapangyarihang mga gawa, kasama na ang pagbuhay-muli sa anak ng isang balo sa Nain. Palibhasa'y nais niyang tiyakin ito sa kaniya ni Jesus mismo, isinugo niya ang dalawa sa kaniyang mga alagad upang itanong kay Jesus: "Ikaw ba ang Isa na Darating, o may iba pa ba kaming aasahan?" Hindi sumagot si Jesus nang tuwiran; sa halip, sa harap ng mga alagad ni Juan ay nagpagaling siya ng maraming tao, at nagpalayas pa nga ng mga demonyo. Pagkatapos ay sinabi niya sa mga alagad na iyon na iulat na ang mga bulag, mga bingi, at mga pilay ay pinagagaling at na ang mabuting balita ay ipinangangaral. Sa gayon, hindi sa pamamagitan ng mga salita lamang, kundi sa pamamagitan ng patotoo ng mga gawa ni Jesus, si Juan ay naaliw at nabigyang-katiyakan na talagang si Jesus ang Mesiyas (Kristo). (Mat 11:2-6; Luc 7:18-23) Nang makaalis na ang mga mensahero ni Juan, isiniwalat ni Jesus sa mga pulutong na si Juan ay higit pa kaysa sa isang propeta, na si Juan, sa katunayan, ang tinutukoy sa isinulat ng propetang si Malakias. Ikinapit din niya kay Juan ang hula sa Isaias 40:3, gaya ng ginawa noon ng ama ni Juan na si Zacarias.—Mal 3:1; Mat 11:7-10; Luc 1:67, 76; 7:24-27.

Ipinaliwanag din ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad na ang pagdating ni Juan ay isang katuparan ng hula sa Malakias 4:5, 6, na isusugo ng Diyos si Elias na propeta bago dumating ang dakila at kakila-kilabot na araw ni Jehova. Ngunit bagaman dakila si Juan ("Sa gitna niyaong mga ipinanganak ng mga babae ay walang sinumang ibinangon na mas dakila kaysa kay Juan Bautista"), hindi siya magiging isa sa uring "kasintahang babae" na makakasa-

ma ni Kristo sa kaniyang makalangit na pamamahala sa Kaharian (Apo 21:9-11; 22:3-5), sapagkat, sabi ni Jesus, "ang isa na nakabababa sa kaharian ng langit ay mas dakila kaysa sa kaniya." (Mat 11:11-15; 17:10-13; Luc 7:28-30) Sa di-tuwirang paraan ay ipinagtanggol din ni Jesus si Juan laban sa paratang na si Juan ay may demonyo.—Mat 11:16-19; Luc 7:31-35.

Ilang panahon pagkaraan nito, binigyang-daan ni Herodias ang kaniyang galit kay Juan. Noong ipinagdiriwang ang kaarawan ni Herodes, lubhang nalugod si Herodes sa pagsasayaw ng anak na babae ni Herodias kung kaya sumumpa siya na ibibigay niya sa dalaga ang anumang hingin nito. Sa sulsol ng ina nito, hiningi ng dalaga ang ulo ni Juan. Dahil sa kaniyang sumpa at dahil sa mga naroroon, ipinagkaloob ni Herodes ang kahilingan nito. Pinugutan ng ulo si Juan sa bilangguan at ang kaniyang ulo na nasa bandehado ay ibinigay sa dalaga, na nagdala naman niyaon sa kaniyang ina. Nang maglaon ay dumating ang mga alagad ni Juan at inalis ang bangkay ni Juan at inilibing siya, pagkatapos ay iniulat ang bagay na iyon kay Jesus.—Mat 14:1-12; Mar 6:21-29.

Pagkamatay ni Juan, narinig ni Herodes ang tungkol sa ministeryo ni Jesus ng pangangaral, pagpapagaling, at pagpapalayas ng mga demonyo. Natakot siya, anupat nangamba na baka si Jesus ay talagang si Juan na ibinangon mula sa mga patay. Mula noon ay gustung-gusto niyang makita si Jesus, hindi upang pakinggan ang pangangaral nito, kundi upang matiyak kung tama ang iniisip niya.—Mat 14:1, 2; Mar 6:14-16; Luc 9:7-9.

Nagwakas ang Bautismo ni Juan. Nagpatuloy ang bautismo ni Juan hanggang noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., nang ibuhos ang banal na espiritu. Mula noon, ipinangaral ang bautismo "sa pangalan ng Ama at ng Anak at ng banal na espiritu." (Mat 28:19; Gaw 2:21, 38) Yaong mga binautismuhan ng bautismo ni Juan pagkatapos nito ay kinailangang muling bautismuhan sa pangalan ng Panginoong Jesus upang tumanggap ng banal na espiritu.—Gaw 19:1-7.

2. Ama ng apostol na si Simon Pedro. Sa Juan 1:42 at 21:15-17 ay tinatawag siyang Juan, ayon sa Sinaitic Manuscript at sa mga bersiyong "Matandang Latin." Sa ilang manuskrito at bersiyon ay tinatawag siyang Jona. Tinawag siya ni Jesus na Jonas sa Mateo 16:17.

3. Ang apostol na si Juan, na anak ni Zebedeo at, sa wari, ni Salome (ihambing ang Mat 27:55, 56; Mar 15:40) at kapatid ng apostol na si Santiago—malamang na nakababata kay Santiago, dahil malimit na nauuna si Santiago kapag pareho silang binabanggit. (Mat 10:2; Mar 1:19, 29; 3:17; 10:35, 41; Luc 6:14; 8:51; 9:28; Gaw 1:13) Napangasawa ni Zebedeo si Salome na mula sa sambahayan ni David, posibleng likas na kapatid ni Maria na ina ni Jesus.

Kinalakhan. Waring maykaya sa buhay ang pamilya ni Juan. Ang kanilang hanapbuhay na pangingisda ay malaki-laki rin anupat mayroon silang mga kasosyo at mga taong upahan. (Mar 1:19, 20; Luc 5:9, 10) Kabilang ang asawa ni Zebedeo na si Salome sa mga babaing sumama at naglingkod kay Jesus noong ito ay nasa Galilea (ihambing ang Mat 27:55, 56; Mar 15:40, 41), at isa siya sa mga nagdala ng mga espesya upang ihanda ang katawan ni Jesus para sa libing. (Mar 16:1) Maliwanag na may sariling bahay si Juan.—Ju 19:26, 27.

Sina Zebedeo at Salome ay tapat na mga Hebreo, at ipinakikita ng katibayan na pinalaki nila si Juan sa turo ng Kasulatan. Karaniwan nang kinikilala na siya ang alagad ni Juan na Tagapagbautismo na kasama ni Andres nang sabihin sa kanila ni Juan: "Tingnan ninyo, ang Kordero ng Diyos!" Ipinakikita ng mabilis niyang pagtanggap kay Jesus bilang ang Kristo na mayroon siyang kaalaman sa Hebreong Kasulatan. (Ju 1:35, 36, 40-42) Bagaman hindi kailanman binanggit na si Zebedeo ay naging alagad ni Juan na Tagapagbautismo o ni Kristo, waring hindi naman niya hinadlangan ang pagsama kay Jesus ng kaniyang dalawang anak bilang buong-panahong mga mangangaral.

Nang dalhin sina Juan at Pedro sa harap ng mga tagapamahalang Judio, itinuring sila na mga "walang pinag-aralan at pangkaraniwan." Ngunit hindi ito nangangahulugan na hindi sila nakapag-aral o na hindi sila makabasa at makasulat, kundi nangangahulugan lamang ito na hindi sila tumanggap ng pagsasanay sa mga paaralang rabiniko. Sa halip, binanggit na "nakilala nila tungkol sa mga ito na dati silang kasama ni Jesus."—Gaw 4:13.

Naging Alagad ni Kristo. Matapos ipakilala kay Jesus bilang ang Kristo noong taglagas ng 29 C.E., tiyak na sinundan ni Juan si Jesus sa Galilea at nasaksihan ang Kaniyang unang himala sa Cana. (Ju 2:1-11) Maaaring sinamahan niya si Jesus mula sa Galilea patungong Jerusalem, at muli nang dumaan ito sa Samaria pabalik sa Galilea, sapagkat ipinakikita ng kaniyang napakalinaw na ulat na isang aktuwal na saksi sa mga pangyayari ang naglalahad nito. Ngunit hindi binabanggit sa ulat na kasama siya noon ni Jesus. (Ju 2-5) Gayunpaman, hindi kaagad iniwan ni Juan ang kaniyang hanapbuhay na pangingisda. Nang sumunod na taon, habang naglalakad si Jesus sa tabi ng Dagat ng Galilea, sina Santiago at Juan ay nasa bangka kasama ng kanilang amang si Zebedeo at nagkukumpuni ng kanilang mga lambat. Tinawag niya sila upang maging buong-panahong "mga mangingisda ng mga tao," at

sinasabi sa atin ng ulat ni Lucas: "Kaya ibinalik nila sa lupa ang mga bangka, at iniwan ang lahat ng bagay at sumunod sa kaniya." (Mat 4:18-22; Luc 5:10, 11; Mar 1:19, 20) Nang maglaon ay pinili sila upang maging mga apostol ng Panginoong Jesu-Kristo. —Mat 10:2-4.

Si Juan ang isa sa tatlong pinakamatatalik na kasamahan ni Jesus. Isinama sina Pedro, Santiago, at Juan sa bundok kung saan naganap ang pagbabagong-anyo. (Mat 17:1, 2; Mar 9:2; Luc 9:28, 29) Sila lamang ang mga apostol na pinahintulutang pumasok sa bahay ni Jairo kasama ni Jesus. (Mar 5:37; Luc 8:51) Sila lamang ang nagkapribilehiyong maisama ni Jesus sa mas dakong loob ng hardin ng Getsemani noong gabing ipagkanulo ito, bagaman hindi nila natatanto noon ang buong kahulugan ng pangyayaring iyon, anupat tatlong beses silang nakatulog at ginising ni Jesus. (Mat 26:37, 40-45; Mar 14:33, 37-41) Katabi ni Jesus si Juan noong huling Paskuwa nito at noong pasinayaan ang Hapunan ng Panginoon. (Ju 13:23) Nang mamamatay na si Jesus, si Juan ang alagad na tumanggap ng natatanging karangalan na pagkatiwalaan ng pangangalaga sa ina ni Jesus.—Ju 21:7, 20; 19:26, 27.

Pagkilala kay Juan sa Kaniyang Ebanghelyo. Sa Ebanghelyo ni Juan, hindi niya kailanman tinukoy ang kaniyang sarili sa pangalan niyang Juan. Tinutukoy siya bilang isa sa mga anak ni Zebedeo o ang alagad na minamahal ni Jesus. Kapag tinutukoy niya si Juan na Tagapagbautismo, "Juan" lamang ang itinatawag niya sa Tagapagbautismo, digaya ng ibang mga manunulat ng Ebanghelyo. Mas natural na gawin ito ng isang kapangalan, yamang walang magkakamali kung sino ang tinutukoy niya. Ang iba ay kailangang gumamit ng huling pangalan o titulo o iba pang mga terminong naglalarawan upang makilala kung sino ang tinutukoy nila, gaya ng ginawa mismo ni Juan nang tukuyin niya ang isa sa mga Maria.—Ju 11:1, 2; 19:25; 20:1.

Kung isasaalang-alang ang isinulat ni Juan ayon sa ganitong pangmalas, maliwanag na siya mismo ang kasamahan ni Andres na hindi binanggit ang pangalan kung kanino ipinakilala ni Juan na Tagapagbautismo si Jesu-Kristo. (Ju 1:35-40) Pagkatapos ng pagkabuhay-muli ni Jesus, nilampasan ni Juan si Pedro nang tumakbo sila patungo sa libingan upang siyasatin ang ulat na bumangon na si Jesus. (Ju 20:2-8) Nagkapribilehiyo siya na makita ang binuhay-muling si Jesus noong gabi ring iyon (Ju 20:19; Luc 24:36) at muli nang sumunod na linggo. (Ju 20:26) Isa siya sa pito na bumalik sa pangingisda kung kanino nagpakita si Jesus. (Ju 21:1-14) Naroon din si Juan sa bundok sa Galilea pagkaraang bumangon si Jesus mula sa mga patay, at narinig niya mismo ang utos na: "Gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa."—Mat 28:16-20.

Kasaysayan ni Juan Nang Dakong Huli. Pagkaakyat ni Jesus sa langit, si Juan ay nasa Jerusalem sa pagtitipon ng mga 120 alagad noong mapili si Matias sa pamamagitan ng palabunutan at ibilang na kasama ng 11 apostol. (Gaw 1:12-26) Naroon siya nang ibuhos ang espiritu noong araw ng Pentecostes at nakita niya ang 3,000 na naparagdag sa kongregasyon nang araw na iyon. (Gaw 2:1-13, 41) Kasama si Pedro, sinabi niya sa harap ng mga tagapamahalang Judio ang simulaing sinusunod ng kongregasyon ng bayan ng Diyos: "Kung matuwid sa paningin ng Diyos na makinig sa inyo sa halip na sa Diyos, kayo ang humatol. Ngunit kung para sa amin, hindi namin magagawang tumigil sa pagsasalita tungkol sa mga bagay na aming nakita at narinig." (Gaw 4: 19, 20) Muli, kasama siya ng ibang mga apostol sa pagsasabi sa Sanedrin: "Dapat naming sundin ang Diyos bilang tagapamahala sa halip na mga tao." —Gaw 5:27-32.

Pagkamatay ni Esteban sa mga kamay ng nagngangalit na mga Judio, isang malaking pag-uusig ang bumangon laban sa kongregasyon sa Jerusalem, at ang mga alagad ay nangalat. Ngunit si Juan, kasama ng iba pang mga apostol, ay nanatili sa Jerusalem. Nang maraming tao sa Samaria ang tumanggap sa salita ng Diyos dahil sa pangangaral ni Felipe na ebanghelisador, isinugo ng lupong tagapamahala sina Pedro at Juan upang tulungan ang mga bagong alagad na iyon na makatanggap ng banal na espiritu. (Gaw 8:1-5, 14-17) Sinabi ni Pablo nang maglaon na si Juan ay isa sa mga nasa Jerusalem na "waring mga haligi" ng kongregasyon. Bilang isang miyembro ng lupong tagapamahala, ibinigay ni Juan kina Pablo at Bernabe ang "kanang kamay ng pakikipagsamahan" nang isugo ang mga ito sa kanilang misyon na mangaral sa mga bansa (mga Gentil). (Gal 2:9) Noong mga 49 C.E., naroon si Juan sa komperensiya ng lupong tagapamahala tungkol sa usapin ng pagtutuli para sa mga Gentil na nakumberte.—Gaw 15:5, 6, 28, 29.

Noong narito pa sa lupa si Jesu-Kristo, ipinahiwatig niya na si Juan ang huling mamamatay sa lahat ng mga apostol. (Ju 21:20-22) At si Juan ay talagang tapat na naglingkod kay Jehova nang mga 70 taon. Sa pagtatapos ng kaniyang buhay, itinapon siya sa isla ng Patmos "dahil sa pagsasalita tungkol sa Diyos at sa pagpapatotoo tungkol kay Jesus." (Apo 1:9) Pinatutunayan nito na masigasig pa rin siya sa pangangaral ng mabuting balita, kahit noong napakatanda na niya (noong mga 96 C.E.).

Samantalang nasa Patmos, ipinagkaloob kay Juan ang kamangha-manghang pangitain ng Apocalipsis, na buong-ingat niyang itinala. (Apo 1:1, 2) Karaniwan nang pinaniniwalaan na ipinatapon siya ni Emperador Domitian at pinalaya ng kahalili ni Domitian, si Emperador Nerva (96-98 C.E.). Ayon sa

tradisyon, pumaroon siya sa Efeso, kung saan niya isinulat ang kaniyang Ebanghelyo at ang kaniyang tatlong liham na pinamagatang Una, Ikalawa, at Ikatlo ni Juan, noong mga 98 C.E. Ayon sa tradisyon, pinaniniwalaang namatay siya sa Efeso noong mga 100 C.E. noong panahon ng paghahari ni Emperador Trajan.

Personalidad. Karaniwan nang ipinapalagay ng mga iskolar na si Juan ay isang taong di-aktibo, masyadong madamdamin, at palasuri sa sarili. Gaya ng sinabi ng isang komentarista: "Si Juan, taglay ang mapagdili-dili, marangal, at mahusay na pag-iisip, ay nabuhay na parang anghel." (*Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange, isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976, Tomo 9, p. 6) Ganito ang pagtaya nila sa personalidad ni Juan dahil napakaraming sinabi ni Juan tungkol sa pag-ibig, at dahil hindi siya gaanong naging prominente sa Mga Gawa ng mga Apostol gaya nina Pedro at Pablo. Sinasabi rin nila na waring hinahayaan niya na si Pedro ang manguna sa pagsasalita kapag magkasama sila.

Totoo na kapag magkasama sina Pedro at Juan, si Pedro ang laging nangunguna bilang tagapagsalita. Ngunit hindi sinasabi ng mga ulat na si Juan ay *nanatiling tahimik.* Sa halip, kapag nasa harap sila ng mga tagapamahala at matatandang lalaki, kapuwa nagsalita nang walang takot sina Pedro at Juan. (Gaw 4:13, 19) Gayundin, si Juan ay nagsalita nang may tapang, gaya rin ng ginawa ng iba pang mga apostol sa harap ng Sanedrin, bagaman espesipikong binabanggit ang pangalan ni Pedro. (Gaw 5:29) At kung tungkol sa pagiging aktibo at masigla, hindi ba't naunahan niya si Pedro noong tumakbo sila patungo sa libingan ni Jesus?—Ju 20:2-8.

Noong pasimula ng kanilang ministeryo bilang mga apostol, binigyan ni Jesus ng huling pangalang Boanerges (nangangahulugang "Mga Anak ng Kulog") si Juan at ang kapatid nitong si Santiago. (Mar 3:17) Ang titulong ito ay tiyak na hindi nagpapahiwatig ng anumang lambot ng damdamin o kawalan ng sigla kundi, sa halip, ng isang dinamikong personalidad. Nang ang isang nayong Samaritano ay tumangging tanggapin si Jesus, gusto na ng "Mga Anak ng Kulog" na ito na magpababa ng apoy mula sa langit upang lipulin ang mga naninirahan doon. Bago pa nito, sinikap ni Juan na pigilan ang isang lalaki upang hindi ito magpalayas ng mga demonyo sa pangalan ni Jesus. Sa dalawang pangyayaring ito, nagbigay si Jesus ng saway at pagtutuwid.—Luc 9:49-56.

Sa mga pagkakataong iyon, ang magkapatid ay nagpakita ng maling pagkaunawa at ng matinding kawalan ng pagkatimbang, pag-ibig, at awa na nalinang naman nila nang dakong huli. Ngunit sa dalawang pagkakataong iyon, ang magkapatid ay kinakitaan ng espiritu ng pagkamatapat at ng matatag at masiglang personalidad anupat nang maituon ito sa tamang direksiyon, nakatulong ito upang sila ay maging malalakas, masisigla at tapat na mga saksi. Si Santiago ay namatay bilang martir sa mga kamay ni Herodes Agripa I (Gaw 12:1, 2), at si Juan naman ay nagbata bilang isang haligi "sa kapighatian at sa kaharian at sa pagbabata na kasama ni Jesus" bilang ang huling nabubuhay na apostol.—Apo 1:9.

Nang hilingin nina Santiago at Juan sa pamamagitan ng kanilang ina na paupuin sila sa tabi ni Kristo sa Kaharian nito, nagpamalas sila ng ambisyosong espiritu na naging dahilan upang magalit ang ibang mga apostol. Ngunit naglaan ito kay Jesus ng isang pagkakataon upang maipaliwanag na ang dakila sa kanila ay yaong naglilingkod sa iba. Pagkatapos ay itinawag-pansin niya na maging Siya ay dumating upang maglingkod at ibigay ang kaniyang buhay bilang pantubos para sa marami. (Mat 20:20-28; Mar 10:35-45) Bagaman makasarili ang hangarin nila, isinisiwalat ng insidente ang kanilang pananampalataya sa pagiging tunay ng Kaharian.

Tiyak na kung ang personalidad ni Juan ay gaya ng inilalarawan ng mga komentarista sa relihiyon—mahina, di-praktikal, walang sigla, mahilig magsarili—malamang na hindi siya gagamitin ni Jesu-Kristo sa pagsulat ng nakapagpapasigla at mapuwersang aklat ng Apocalipsis, kung saan si Kristo ay paulit-ulit na nagpatibay-loob sa mga Kristiyano na daigin ang sanlibutan, nagsabi tungkol sa mabuting balita na ipangangaral sa buong daigdig, at nagpahayag ng tulad-kulog na mga kahatulan ng Diyos.

Totoo na mas maraming sinabi si Juan tungkol sa pag-ibig kaysa sa iba pang mga manunulat ng Ebanghelyo. Hindi ito katibayan ng anumang lambot ng damdamin. Sa kabaligtaran pa nga, ang pag-ibig ay isang katangiang humihiling ng katatagan. Ang buong Kautusan at ang mga Propeta ay nakasalig sa pag-ibig. (Mat 22:36-40) "Ang pag-ibig ay hindi kailanman nabibigo." (1Co 13:8) Ang pag-ibig ay "isang sakdal na bigkis ng pagkakaisa." (Col 3:14) Ang pag-ibig, ang uri na inirerekomenda ni Juan, ay nanghahawakan sa simulain at may kakayahang maglapat ng mahigpit na pagsaway, pagtutuwid, at disiplina, at magpakita rin ng kabaitan at awa.

Saanman siya banggitin sa tatlong sinoptikong ulat ng Ebanghelyo, at maging sa lahat ng kaniya mismong mga isinulat, laging ipinakikita ni Juan ang gayunding masidhing pag-ibig at pagkamatapat kay Jesu-Kristo at sa Kaniyang Amang si Jehova. Makikita ang kaniyang pagkamatapat at

pagkapoot sa masama sa pagbanggit niya sa masasamang motibo o katangian sa mga ikinikilos ng iba. Siya lamang ang nagsabi sa atin na si Hudas ang tumutol nang gamitin ni Maria ang mamahaling ungguento upang ipahid sa mga paa ni Jesus at na ang dahilan ng pagrereklamo ni Hudas ay sapagkat ito ang may hawak ng kahon ng salapi at isa itong magnanakaw. (Ju 12:4-6) Binanggit niya na pumaroon si Nicodemo kay Jesus 'sa kadiliman ng gabi.' (Ju 3:2) Itinawag-pansin niya ang malubhang kapintasan ni Jose ng Arimatea, na ito ay "isang alagad ni Jesus ngunit palihim dahil sa takot niya sa mga Judio." (Ju 19:38) Hindi matanggap ni Juan na may nag-aangking isang alagad ng kaniyang Panginoon ngunit ikinahihiya naman ito.

Napakalaki na ng isinulong ni Juan sa paglinang ng mga bunga ng espiritu nang isulat niya ang kaniyang Ebanghelyo at mga liham kaysa noong isa siyang kabataan na bago pa lamang nakikisama kay Jesus. Talagang hindi na niya ipinakikita ang ugaling nahalata noong humiling siya ng pantanging upuan sa Kaharian. At sa kaniyang mga isinulat ay makasusumpong tayo ng kapahayagan ng kaniyang pagkamaygulang at mabuting payo upang tulungan tayong matularan ang kaniyang tapat, matatag at aktibong landasin.

4. Si Juan Marcos. Isa sa mga alagad ni Jesus at manunulat ng Mabuting Balita Ayon kay Marcos. Madalas siyang tawaging Marcos na Ebanghelista. Ang Marcos ay huling pangalan niya. Ang tahanan ng kaniyang inang si Maria sa Jerusalem ay naging isang dakong tipunan ng mga alagad. (Gaw 12:12) Sinamahan niya sina Pablo at Bernabe sa unang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero (Gaw 12:25; 13:5), ngunit iniwan niya sila sa Perga sa Pamfilia at bumalik sa Jerusalem. (Gaw 13:13) Dahil dito, tumanggi si Pablo na isama si Marcos sa sumunod niyang paglalakbay, kaya nagpunta si Bernabe sa ibang direksiyon at isinama si Marcos. (Gaw 15:36-41) Ngunit nang dakong huli, maliwanag na pinatunayan ni Marcos na isa siyang maaasahan at masikap na manggagawa, sapagkat sumulat si Pablo kay Timoteo mula sa Roma, kung saan siya nakabilanggo: "Kunin mo si Marcos at isama mo siya, sapagkat kapaki-pakinabang siya sa akin sa paglilingkod." —2Ti 4:11; tingnan ang MARCOS.

5. Isang tagapamahalang Judio (posibleng kamag-anak ng punong saserdoteng si Anas) na kasama nina Anas at Caifas sa pagpapaaresto sa mga apostol na sina Pedro at Juan at pagpapadala sa mga ito sa harap nila. Bagaman may patotoo sila ng himala ni Pedro nang pagalingin nito ang isang lalaking pilay, inutusan nila sina Pedro at Juan na tumigil sa pangangaral at pagkatapos ay pinagbantaan pa ang mga ito. Ngunit dahil wala silang saligan upang gumawa ng anumang aksiyon laban sa mga apostol at palibhasa'y natatakot sila sa mga tao, pinalaya nila ang mga ito.—Gaw 3:1-8; 4:5-22.

JUAN, ANG MGA LIHAM NI. Kabilang ang mga liham na ito sa mga bahagi ng kinasihang Kasulatan na huling isinulat. Bagaman hindi lumilitaw sa mga liham na ito ang pangalan ng apostol na si Juan, sa pangkalahatan ay sumasang-ayon ang mga iskolar sa tradisyonal na pangmalas na iisa ang manunulat ng Mabuting Balita Ayon kay Juan at ng tatlong liham na pinamagatang Una, Ikalawa, at Ikatlo ni Juan. Maraming pagkakahawig sa pagitan ng mga ito at ng ikaapat na Ebanghelyo.

Ang autentisidad ng mga liham na ito ay lubusan nang napagtibay. Pinatutunayan ng panloob na katibayan na ang mga ito ay kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan. Gayundin, pinatototohanan ng maraming sinaunang manunulat ang pagiging tunay ng mga ito. Si Polycarp ay waring sumipi mula sa 1 Juan 4:3; si Papias naman, ayon kay Eusebius, ay nagpatotoo hinggil sa unang liham, gaya ng ginawa nina Tertullian at Cyprian; at iyon ay matatagpuan sa Syriac na *Peshitta.* Si Clemente ng Alejandria ay waring nagpahiwatig na may kabatiran siya sa dalawa pang liham; lumilitaw na sumipi si Irenaeus mula sa 2 Juan 10, 11; si Dionisio ng Alejandria, ayon kay Eusebius, ay bumanggit tungkol sa mga iyon. Pinatototohanan din ng huling nabanggit na mga manunulat ang autentisidad ng Unang Juan.

Malamang na isinulat ni Juan ang mga liham mula sa Efeso noong mga 98 C.E., malapit sa panahon ng pagsulat niya ng kaniyang ulat ng Ebanghelyo. Waring ipinahihiwatig ng inuulit-ulit na pananalitang "mumunting mga anak" o "mga anak" na isinulat ang mga ito sa kaniyang katandaan.

Unang Juan. Ang liham na ito ay isinulat sa istilong sanaysay, yamang wala itong pagbati ni konklusyon. Sa ikalawang kabanata, kinakausap ni Juan ang mga ama, mga anak, at mga kabataang lalaki, anupat nagpapahiwatig na hindi ito personal na liham sa isang indibiduwal. Malamang na ito'y para sa isang kongregasyon o mga kongregasyon at, sa katunayan, kumakapit ito sa buong samahan niyaong mga kaisa ni Kristo.—1Ju 2:13, 14.

Si Juan ang huling nabubuhay na apostol. Mahigit 30 taon na ang nakalilipas mula nang isulat ang huli sa iba pang mga liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Malapit nang mawala sa eksena ang lahat ng mga apostol. Maraming taon na ang nakalilipas bago ang panahong iyon, sinulatan ni Pablo si Timoteo na malapit na silang magkahiwalay. (2Ti 4:6) Hinimok niya si Timoteo na patuloy na manghawakan sa parisan ng nakapagpapalusog na mga salita at na ipagkatiwala sa mga taong tapat

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG JUAN

Isang mapuwersang sanaysay na nilayong ingatan ang mga Kristiyano laban sa mga impluwensiya ng mga apostata

Isinulat ng apostol na si Juan noong mga 98 C.E., pagkatapos ng Apocalipsis at di-katagalan bago siya mamatay

Mag-ingat sa mga kabulaanang ikinakalat tungkol kay Jesus

- Ang pagdating ni Jesus sa laman ay pinatutunayan ng bagay na siya'y narinig, nakita, at nahawakan (1:1-4)
- Ang sinumang nagkakaila na si Jesus ang Kristo ay sinungaling, isang antikristo; alam ng mga pinahirang mananampalataya ang katotohanan at hindi nila kailangang makinig sa naiibang turo (2:18-29)
- Hindi mula sa Diyos ang anumang kinasihang kapahayagan na nagkakailang si Jesu-Kristo ay dumating sa laman; maraming bulaang propeta ang humayo na (4:1-6)
- Ang sinumang nagkakaila na si Jesus ang Anak ng Diyos ay tumatanggi sa sariling patotoo ng Ama tungkol sa kaniyang Anak (5:5-12)

Ang mga Kristiyano ay hindi namumuhay sa kasalanan

- Kung iiwasan natin ang kadiliman at lalakad tayo sa liwanag, lilinisin tayo ng dugo ni Jesus mula sa kasalanan (1:5-7)
- Kung tayo ay *magkasala,* dapat nating ipagtapat ang ating kamalian, at lilinisin tayo salig sa hain ni Jesus (1:8–2:2)
- Hindi *namimihasa* sa kasalanan ang mga Kristiyano; ang mga namimihasa sa kasalanan ay nagmumula sa Diyablo; hinahanap ng mga anak ng Diyos ang katuwiran at itinatakwil nila ang kasalanan (3:1-12; 5:18, 19)
- Hinihimok ang mga Kristiyano na ipanalangin ang kanilang kapatid kung mahulog ito sa kasalanan—hangga't hindi iyon kasalanan na "ikamamatay" (5:16, 17)

Iingatan tayo ng pag-ibig sa Diyos at sa mga kapuwa Kristiyano

- Siya na umiibig sa kaniyang kapatid ay lumalakad sa liwanag at hindi matitisod (2:9-11)
- Upang ang Kristiyano ay magkaroon ng pag-ibig sa Ama, dapat niyang gawin ang Kaniyang kalooban at iwasang ibigin ang sanlibutan at ang mga pang-akit nito (2:15-17)
- Ipinakikita ng tunay na pag-ibig sa mga kapatid na ang isa ay nakatawid na mula sa kamatayan tungo sa buhay; kung hindi tayo nagpapakita ng pag-ibig sa ating mga kapatid sa pamamagitan ng pagtulong sa kanila kapag sila'y nangangailangan, wala sa atin ang pag-ibig sa Diyos (3:13-24)
- Dapat mag-ibigan sa isa't isa ang mga Kristiyano sapagkat ang Diyos ay pag-ibig; iniibig natin Siya sapagkat siya ang unang umibig sa atin; kung inaangkin ng isang Kristiyano na iniibig niya ang Diyos ngunit napopoot siya sa kaniyang kapatid, siya ay sinungaling (4:7–5:2)

ang mga bagay na narinig niya kay Pablo, upang ang mga taong ito naman ay makapagturo sa iba. —2Ti 1:13; 2:2.

Nagbababala ang apostol na si Pedro tungkol sa mga bulaang guro na babangon mula sa loob ng kongregasyon at magpapasok ng mapanirang mga sekta. (2Pe 2:1-3) Karagdagan pa, sinabi ni Pablo sa mga tagapangasiwa ng kongregasyon sa Efeso (kung saan isinulat ang mga liham ni Juan nang maglaon) na may "mapaniil na mga lobo" na papasok at hindi makikitungo nang magiliw sa kawan. (Gaw 20:29, 30) Inihula niya ang malaking apostasya kalakip na ang "taong tampalasan." (2Te 2:3-12) Kaya naman, noong 98 C.E., ang kalagayan ay gaya ng sinabi ni Juan: "Mga anak, ito ang huling oras, at, gaya ng inyong narinig na ang antikristo ay darating, maging sa ngayon ay lumitaw na ang maraming antikristo; na dahil sa bagay na ito ay natatamo natin ang kaalaman na ito ang huling oras." (1Ju 2:18) Dahil dito, ang liham ay lubhang napapanahon at napakahalaga upang mapatibay ang tapat na mga Kristiyano bilang balwarte laban sa apostasya.

Layunin. Gayunman, hindi sumulat si Juan upang basta pasinungalingan lamang ang mga bulaang turo. Sa halip, ang pangunahing layunin niya ay ang patibayin ang pananampalataya ng unang mga Kristiyano sa mga katotohanang tinanggap nila; madalas, ipinakikita niya ang kaibahan ng mga katotohanang ito sa mga bulaang turo. Posibleng ang Unang Juan ay ipinadala bilang isang liham na ililibot sa lahat ng nakapaligid na kongregasyon. Ang pangmalas na ito ay sinusuportahan ng malimit na paggamit ng manunulat sa anyong pangmaramihan ng Griegong panghalip na isinaling "inyo, ninyo, at kayo."

Ang kaniyang argumento ay maayos at mapuwersa, gaya ng ipakikita ng sumusunod na pagsusuri sa liham. Ang liham ay lubhang nakaaantig ng damdamin, at maliwanag na sumulat si Juan udyok ng kaniyang malaking pag-ibig sa katotohanan at ng pagkamuhi niya sa kamalian—sa kaniyang pag-ibig sa liwanag at pagkapoot sa kadiliman.

Tatlong pangunahing tema. Tatlong tema, partikular na, ang malawakang tinalakay ni Juan sa kaniyang unang liham: ang antikristo, kasalanan, at pag-ibig.

May kinalaman sa antikristo, napakalinaw ng kaniyang pananalita. Sinabi niya: "Ang mga bagay na ito ay isinusulat ko sa inyo tungkol doon sa mga nagsisikap na magligaw sa inyo." (1Ju 2:26) Ikinakaila ng mga taong ito na si Jesu-Kristo ang Anak ng Diyos na dumating sa laman. Ipinaliwanag niya na ang mga ito ay dating kasama ng kongregasyon ngunit lumabas sila upang maipakita na "hindi

natin sila kauri." (2:19) Ang mga ito ay hindi ang uring matapat at maibigin na "may pananampalataya upang maingatang buháy ang kaluluwa" kundi ang uri na "umuurong sa ikapupuksa."—Heb 10:39.

Tungkol naman sa kasalanan, ang ilan sa tampok na mga puntong binanggit ay: (1) Tayong lahat ay nagkakasala, at ang mga nagsasabing hindi sila nagkakasala ay hindi nagtataglay ng katotohanan at ginagawa nilang sinungaling ang Diyos (1Ju 1:8-10); (2) tayong lahat ay dapat magpunyagi laban sa kasalanan (2:1); (3) naglaan ang Diyos ng pampalubag-loob na hain para sa mga kasalanan sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, na ating katulong sa Ama (2:1; 4:10); (4) ang mga tunay na Kristiyano ay hindi namimihasa sa kasalanan—hindi sila nagpapatuloy sa paggawa ng kasalanan, bagaman maaaring makagawa sila ng pagkakasala paminsan-minsan (2:1; 3:4-10; 5:18); (5) may dalawang uri ng kasalanan, ang uri na maaaring patawarin at ang uri na kusang-loob at sinasadya anupat wala nang kapatawaran (5:16, 17).

Hinggil sa pag-ibig, mas tuwiran ang isinulat ni Juan. Ipinahayag niya: (1) Ang Diyos ay pag-ibig (1Ju 4:8, 16); (2) ipinakita ng Diyos ang kaniyang pag-ibig nang ipahintulot niyang mamatay ang kaniyang Anak bilang pampalubag-loob na hain para sa ating mga kasalanan; gayundin, nang gumawa siya ng probisyon sa pamamagitan ni Kristo upang ang kaniyang mga pinahiran ay maging mga anak ng Diyos (3:1; 4:10); (3) dahil sa pag-ibig ng Diyos at ni Kristo, may pananagutan tayong magpakita ng pag-ibig sa ating mga kapatid (3:16; 4:11); (4) ang pag-ibig sa Diyos ay nangangahulugan ng pagtupad sa kaniyang mga utos (5:2, 3); (5) itinataboy ng sakdal na pag-ibig ang takot, anupat inaalis ang anumang pumipigil ng kalayaan sa pagsasalita sa Diyos (4:17, 18); (6) ang pag-ibig sa mga kapatid ay hindi lamang sa salita kundi sa gawa, anupat ibinibigay sa kanila ang mga bagay na taglay natin kung sila'y nangangailangan (3:17, 18); (7) ang sinumang napopoot sa kaniyang kapatid ay mamamatay-tao (3:15); at (8) hindi dapat ibigin ng mga Kristiyano ang sanlibutan at ang mga bagay na naroroon (2:15).

Ikalawang Juan. Ang ikalawang liham ni Juan ay nagsisimula sa mga salitang: "Ang matandang lalaki sa piniling ginang at sa kaniyang mga anak." (2Ju 1) Sa gayon ay ipinahiwatig ni Juan sa mataktikang paraan na siya ang manunulat. Talaga namang siya'y "matandang lalaki," yamang noong panahong iyon ay mga 90 o 100 taóng gulang na siya. Siya ay matanda rin sa diwa ng Kristiyanong pagkamaygulang at naging isang "haligi" ng kongregasyon.—Gal 2:9.

Ipinapalagay ng ilan na ang liham na ito sa "piniling ginang" ay ipinatutungkol sa isa sa mga kongregasyong Kristiyano at na ang mga anak ay espirituwal na mga anak, anupat ang mga anak ng "kapatid na babae" (2Ju 13) ay mga miyembro ng isa pang kongregasyon. Sa kabilang dako, naniniwala ang ilan na ipinatungkol ito sa isang indibiduwal, na marahil ay nagngangalang Kyria (Griego para sa "ginang").

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG JUAN

Isang liham na ipinatungkol sa "piniling ginang"—marahil ay isang indibiduwal o posibleng isang kongregasyon

Isinulat ng apostol na si Juan noong mga 98 C.E.

Patuloy na lumakad sa katotohanan (tal 1-6)

- Iniibig ni Juan at ng lahat ng iba pa na nakakakilala sa katotohanan ang "piniling ginang" at ang mga anak nito na lumalakad sa katotohanan
- Pinatibay-loob niya ito na patuloy na linangin ang pag-ibig
- Ang pag-ibig ay nangangahulugan ng 'paglakad ayon sa kaniyang mga utos'

Magbantay laban sa mga manlilinlang (tal 7-13)

- Ikinakaila ng mga manlilinlang na si Jesu-Kristo ay dumating sa laman
- Dapat iwasan ng mga mananampalataya ang sinumang hindi nananatili sa turo ni Kristo; hindi nila dapat tanggapin sa kanilang mga tahanan ang gayong tao ni magsabi man sa kaniya ng isang pagbati; kung gagawin nila iyon, magiging mga kabahagi sila sa kaniyang balakyot na mga gawa

Ang marami sa mga puntong iniharap ni Juan sa kaniyang ikalawang liham ay buod ng mga impormasyon mula sa kaniyang unang liham. Binanggit niya ang katotohanang nananatili sa mga talagang nakakakilala nito at ang di-sana-nararapat na kabaitan at kapayapaan mula sa Diyos. Nagsasaya siya sapagkat ang ilan ay patuloy na "lumalakad sa katotohanan." Nagpapakita sila ng pag-ibig sa isa't isa at tinutupad nila ang mga utos ng Diyos. Gayunman, may mga manlilinlang na humayo na sa sanlibutan, ang antikristo na nagkakailang ang Anak ng Diyos ay dumating sa laman. (Ihambing ang 2Ju 7 at 1Ju 4:3.) Sa 2 Juan 10, 11, dinagdagan niya ang tagubilin na nasa kaniyang unang liham, anupat ipinakita kung anong pagkilos ang dapat gawin ng mga miyembro ng kongregasyon sa mga nagpapauna sa turo ng Kristo at dumarating na may dalang sariling turo o turo ng mga tao. Iniutos ni Juan na sila'y hindi dapat batiin o tanggapin sa tahanan ng isang Kristiyano.

Ikatlong Juan. Ang ikatlong liham ay mula sa "matandang lalaki" para kay Gayo, lakip ang mga pagbati sa iba pa sa kongregasyon. Isinulat ito sa karaniwang istilong liham. Kahawig na kahawig ito ng una at ikalawang liham sa istilo at ma-

teryal anupat malinaw na isinulat din ng apostol na si Juan. Hindi matiyak kung sino si Gayo. Bagaman bumanggit ang Kasulatan ng ilang indibiduwal na may ganitong pangalan, ito'y maaaring iba pang Gayo, yamang isinulat ang liham 30 taon o mahigit pa pagkasulat ng Mga Gawa, Roma, at Unang Corinto, kung saan lumitaw rin ang pangalang Gayo.—Gaw 19:29; 20:4; Ro 16:23; 1Co 1:14.

Ipinayo ni Juan ang pagpapakita ng Kristiyanong pagkamapagpatuloy at sinabi niya na si Diotrepes, na gustong magkaroon ng unang dako sa kongregasyon, ay hindi tumatanggap nang may paggalang sa mga mensahe mula kay Juan o sa iba pang responsableng mga tao, ni nagpapakita man si Diotrepes ng anumang paggalang sa ibang mga naglalakbay na kinatawan ng sinaunang kongregasyong Kristiyano. Nais pa nga nitong palayasin sa kongregasyon yaong mga magiliw na tumanggap sa gayong mga kapatid. Kaya naman binanggit ni Juan na kung personal siyang paroroon, na inaasahan niyang gawin, itutuwid niya ang bagay na ito. (3Ju 9, 10) Pinapurihan niya ang isang tapat na kapatid na nagngangalang Demetrio, na maaaring siyang naghatid ng liham, anupat pinasigla si Gayo na magiliw na tanggapin yaong mga humayo upang patibayin ang mga kongregasyong Kristiyano.

Sa kabuuan ng tatlong liham, mapapansin natin na idiniriin ang Kristiyanong pagkakaisa, ang pag-ibig sa Diyos na ipinakikita sa pamamagitan ng pagtupad sa kaniyang mga utos, ang pag-iwas sa kadiliman at paglakad sa liwanag, ang pagpapakita ng pag-ibig sa mga kapatid, at ang patuloy na paglakad sa katotohanan. Sa gayon, maging sa kaniyang katandaan, ang "matandang lalaki" na si Juan ay saganang pinagmulan ng pampatibay-loob at lakas para sa mga kongregasyon sa Asia Minor at sa lahat ng mga Kristiyanong bumabasa ng kaniyang mga liham.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKATLONG JUAN

Isang kinasihang liham kay Gayo na maaaring pakinabangan ng lahat ng Kristiyano

Isinulat ng apostol na si Juan noong mga 98 C.E., halos kasabay ng dalawa pa niyang liham

---

May pananagutan tayo na maging mapagpatuloy sa mga kapuwa Kristiyano (tal 1-8)

Nakadama si Juan ng malaking kagalakan nang iulat ng naglalakbay na mga kapatid ang tungkol sa paglakad ni Gayo sa katotohanan at ang tungkol sa kaniyang pag-ibig, maliwanag na ipinakita nang magiliw niya silang tanggapin

Tayo ay "mga kamanggagawa sa katotohanan" kung nagpapakita tayo ng pagkamapagpatuloy sa mga kapatid na humahayo alang-alang sa pangalan ng Diyos

Maging tagatulad, hindi sa masama, kundi sa mabuti (tal 9-14)

Palibhasa'y gustong magkaroon ng unang dako, ayaw ni Diotrepes na tanggapin nang may paggalang ang anuman mula kay Juan

Hindi niya tinatanggap ang naglalakbay na mga kapatid at sinisikap niyang palayasin ang sinumang nais magpakita ng pagkamapagpatuloy sa kanila

Huwag gayahin ang masama; tularan ang mabuti

JUAN, MABUTING BALITA AYON KAY.

Isang ulat ng buhay at ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa, ang huling isinulat sa apat na Ebanghelyo.

Manunulat. Bagaman hindi binabanggit sa aklat ang pangalan ng manunulat, halos lahat ay kumikilalang isinulat ito ng apostol na si Juan. Mula sa pasimula, walang kumuwestiyon sa kaniyang pagiging manunulat nito, maliban sa isang maliit na grupo noong ikalawang siglo na tumutol salig sa diumano'y kakaibang mga turo sa aklat, ngunit hindi dahil sa anumang ebidensiya hinggil sa kung sino ang manunulat. Nang pumasok ang makabagong "mapanuring" pag-aaral ay saka lamang muling kinuwestiyon ang pagiging manunulat ni Juan.

Ang panloob na katibayan na talagang ang apostol na si Juan, na anak ni Zebedeo, ang sumulat ng aklat ay binubuo ng napakaraming patotoo mula sa iba't ibang punto de vista, anupat lubha nitong nahihigitan ang anumang argumento na salungat dito. Kakaunting punto lamang ang binabanggit dito, ngunit taglay ang mga iyon sa isipan, ang alistong mambabasa ay makasusumpong ng mas marami pa. Narito ang ilan:

(1) Maliwanag na ang manunulat ng aklat ay isang Judio, gaya ng ipinahihiwatig ng pagiging pamilyar niya sa mga opinyon ng mga Judio.—Ju 1:21; 6:14; 7:40; 12:34.

(2) Siya'y katutubo sa lupain ng Palestina, gaya ng ipinahihiwatig ng kaniyang pagiging lubos na pamilyar sa rehiyong iyon. Ang mga detalyeng binanggit may kinalaman sa mga lugar na tinukoy ay nagpapahiwatig ng personal na kabatiran sa mga iyon. Tinukoy niya ang "Betania sa kabila ng Jordan" (Ju 1:28) at ang 'Betania malapit sa Jerusalem.' (11:18) Isinulat niya na may hardin sa lugar kung saan ibinayubay si Kristo at may isang bagong alaalang libingan doon (19:41), na si Jesus ay 'nagsalita sa ingatang-yaman habang nagtuturo siya sa templo' (8:20), at na "panahon noon ng taglamig, at si Jesus ay naglalakad sa templo sa kolonada ni Solomon" (10:22, 23).

(3) Ipinakikita ng sariling patotoo ng manunulat at ng makatotohanang katibayan na isa siyang aktuwal na saksi sa mga pangyayari. Tinukoy niya ang mga pangalan ng mga indibiduwal na nagsabi o gumawa

ng partikular na mga bagay (Ju 1:40; 6:5, 7; 12:21; 14:5, 8, 22; 18:10); detalyado niyang sinabi ang panahon ng kaganapan ng mga pangyayari (4:6, 52; 6:16; 13:30; 18:28; 19:14; 20:1; 21:4); makatotohanan siyang bumanggit ng mga bilang sa kaniyang mga paglalarawan, anupat ginawa iyon nang walang pagpapalabis.—1:35; 2:6; 4:18; 5:5; 6:9, 19; 19:23; 21:8, 11.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG JUAN

Ang ulat ng apostol na si Juan tungkol sa buhay ni Jesus, na nagtatampok ng tema na si Jesus ang Kristo na Anak ng Diyos, na sa pamamagitan niya ay posible ang walang-hanggang buhay

Isinulat noong mga 98 C.E., mahigit 30 taon pagkasulat ng huli sa tatlong iba pang Ebanghelyo at 65 taon pagkamatay ni Jesus

---

Ang Salita ay naging laman at ipinakilala bilang ang Kordero ng Diyos, ang Anak ng Diyos, at ang Kristo (1:1-51)

Ang Salita, na nang pasimula ay kasama ng Diyos, ay tumahan sa gitna ng mga tao ngunit itinakwil ng kaniyang bayan; yaong mga tumanggap sa kaniya ay binigyan ng awtoridad na maging mga anak ng Diyos

Pinatotohanan ni Juan na Tagapagbautismo na si Jesus ang Anak ng Diyos at ang Kordero ng Diyos na nag-aalis ng kasalanan ng sanlibutan

Si Andres, pagkatapos ay ang iba pa, ay nakumbinsi na si Jesus ang Kristo

Ipinakita ng mga himala at pangangaral ni Jesus na siya ang Kristo, na sa pamamagitan niya ay maaaring makamit ang walang-hanggang buhay (2:1–6:71)

Ginawa ni Jesus na alak ang tubig nang siya'y nasa Cana

Sinabi niya kay Nicodemo na isinugo ng Diyos ang Kaniyang bugtong na Anak upang ang mga tapat ay magkaroon ng buhay na walang hanggan

Nakipag-usap siya sa isang babaing Samaritana tungkol sa espirituwal na tubig na nagbibigay ng buhay na walang hanggan, at ipinakilala niya ang kaniyang sarili bilang ang Kristo

Nagsagawa si Jesus ng makahimalang mga pagpapagaling; tumutol ang mga Judio nang isagawa ang isang pagpapagaling sa panahon ng Sabbath, at ninais nilang patayin siya

Matapos ipahayag na yaong mga naniniwala sa kaniya ay may buhay na walang hanggan, inihula ni Jesus na bubuhaying muli ang lahat ng nasa mga alaalang libingan

Makahimala siyang nagpakain ng mga 5,000 lalaki; umalis siya nang naisin ng pulutong na gawin siyang hari; nang patuloy pa rin siyang sundan ng mga tao, ipinakilala niya ang kaniyang sarili bilang ang tinapay na bumaba mula sa langit at sinabi niya sa kanila na kailangan nilang kainin ang kaniyang laman at inumin ang kaniyang dugo kung nais nila ng buhay na walang hanggan

Sumidhi ang pagkapoot sa Anak ng Diyos (7:1–12:50)

May-tapang na nangaral si Jesus sa lugar ng templo bagaman hinahangad siyang dakpin ng mga punong saserdote at ng mga Pariseo

Ipinahayag ni Jesus na siya ang liwanag ng sanlibutan at na mapalalaya ng katotohanan ang kaniyang mga tagapakinig, ngunit tinangka nilang batuhin siya

Sa panahon ng Sabbath, pinagaling ni Jesus ang isang taong ipinanganak na bulag; galit na galit ang mga Pariseo

Ipinakilala ni Jesus ang kaniyang sarili bilang ang mabuting pastol, anupat ipinaliwanag na ang kaniyang mga tupa ay nakikinig sa kaniyang tinig; muling tinangka ng mga Judio na batuhin siya

Nalipos ng takot ang mga Judiong lider ng relihiyon dahil sa pagkabuhay-muli ni Lazaro; ipinasiya nila na kapuwa si Jesus at si Lazaro ay dapat mamatay

Sakay ng isang asno, si Jesus ay pumasok sa Jerusalem at ibinunyi ng pulutong, ngunit hindi ng mga Pariseo, bilang Hari

Noong huling Paskuwa, nagbigay si Jesus ng pamamaalam na payo sa kaniyang mga tagasunod (13:1–17:26)

Hinugasan niya ang kanilang mga paa upang magturo ng kapakumbabaan at ibinigay niya ang "isang bagong utos," na dapat nilang ibigin ang isa't isa kung paanong inibig niya sila

Ipinakilala niya ang kaniyang sarili bilang ang daan, ang katotohanan, at ang buhay; nangako siyang ipadadala niya ang banal na espiritu sa kaniyang mga alagad pagkalisan niya

Upang mamunga, ang kaniyang mga tagasunod ay dapat manatiling kaisa niya, ang tunay na punong ubas; ngunit pag-uusigin sila

Si Jesus ay nanalangin para sa kaniyang mga tagasunod at nag-ulat sa kaniyang Ama na natapos na niya ang gawaing iniatas sa kaniya, anupat inihayag niya ang Kaniyang pangalan

Si Jesus ay inaresto, itinakwil ng bansang Judio, at ibinayubay (18:1–19:42)

Sa Getsemani, inaresto si Jesus; dinala siya sa harap ni Anas, ni Caifas, at pagkatapos ay kay Pilato

Sinabi niya kay Pilato na ang Kaniyang kaharian ay hindi bahagi ng sanlibutang ito

Nang mabigo ang mga pagsisikap ni Pilato na palayain siya, si Jesus ay ibinayubay at namatay

Inasikaso nina Jose ng Arimatea at Nicodemo ang kaniyang libing

Ang katibayan ng pagkabuhay-muli ni Jesus ang huling patotoong ibinigay ni Juan na talagang ang isang ito ang Kristo (20:1–21:25)

Si Jesus ay nakita ni Maria Magdalena, pagkatapos ay ng iba pang mga alagad, kabilang na si Tomas

Sa Galilea, isinagawa niya ang kaniyang huling himala, anupat makahimala niyang pinangyari na maraming isda ang mahuli, at pagkatapos ay ibinigay niya ang atas: "Pakainin mo ang aking maliliit na tupa"

(4) Ang manunulat ay isang apostol. Tanging isang apostol ang maaaring maging aktuwal na saksi sa napakaraming pangyayari na nauugnay sa ministeryo ni Jesus; gayundin, ang matalik na kabatiran niya sa pag-iisip ni Jesus, sa Kaniyang mga damdamin, at sa Kaniyang mga dahilan sa partikular na mga pagkilos ay nagsisiwalat na isa siya sa grupo ng 12 na kasama ni Jesus sa Kaniyang buong ministeryo. Halimbawa, sinasabi niya sa atin na nagharap si Jesus kay Felipe ng isang tanong upang subukin ito, "sapagkat alam naman niya kung ano ang kaniyang gagawin." (Ju 6:5, 6) Alam ni Jesus "sa kaniyang sarili na ang kaniyang mga alagad ay nagbubulung-bulungan." (6:61) Alam niya "ang lahat ng bagay na darating sa kaniya." (18:4) Siya'y "dumaing sa espiritu at nabagabag." (11:33; ihambing ang 13:21; 2:24; 4:1, 2; 6:15; 7:1.) Pamilyar din ang manunulat sa mga kaisipan at mga pananaw ng mga apostol, na ang ilan ay mali at itinuwid nang maglaon.—2:21, 22; 11:13; 12:16; 13:28; 20:9; 21:4.

(5) Karagdagan pa, ang manunulat ay tinutukoy bilang "ang alagad na minamahal ni Jesus." (Ju 21:20, 24) Maliwanag na isa siya sa tatlong pinakamatatalik na apostol ni Jesus na pinili niyang makasama sa ilang pagkakataon, gaya noong pagbabagong-anyo (Mar 9:2) at noong panahon ng kaniyang matinding paghihirap sa hardin ng Getsemani. (Mat 26:36, 37) Sa tatlong apostol na iyon, hindi maaaring si Santiago ang manunulat sa dahilang ipinapatay siya ni Herodes Agripa I noong mga 44 C.E. Walang anumang katibayan na isinulat ang Ebanghelyong ito nang gayon kaaga. Hindi rin posible na si Pedro ang manunulat sapagkat binanggit ang kaniyang pangalan kasama ng "alagad na minamahal ni Jesus."—Ju 21:20, 21.

Autentisidad. Ang Ebanghelyo ni Juan ay tinanggap ng sinaunang kongregasyong Kristiyano bilang kanonikal. Lumilitaw ito sa halos lahat ng sinaunang katalogo, anupat tinatanggap sa mga iyon nang walang pag-aalinlangan bilang tunay. Ang mga liham ni Ignatius ng Antioquia (mga 110 C.E.) ay kakikitaan ng malilinaw na palatandaan ng paggamit niya ng Ebanghelyo ni Juan, gaya rin ng mga isinulat ni Justin Martyr pagkalipas ng isang salinlahi. Matatagpuan ito sa lahat ng pinakamahahalagang *codex* ng Kristiyanong Griegong Kasulatan—mga *codex* na Sinaitic, Vatican, Alexandrine, Ephraemi, Bezae, Washington I, at Koridethi—gayundin sa lahat ng maagang bersiyon. Ang isang piraso ng Ebanghelyong ito na naglalaman ng isang bahagi ng Juan kabanata 18 ay nasa John Rylands Papyrus 457 (P^{52}), na mula noong unang kalahatian ng ikalawang siglo. Gayundin, ang ilang bahagi ng mga kabanata 10 at 11 ay matatagpuan sa Chester Beatty Papyrus No. 1 (P^{45}), at ang isang malaking bahagi ng buong aklat ay matatagpuan sa Bodmer Papyrus No. 2 (P^{66}) na mula noong maagang bahagi ng ikatlong siglo.

Kung Kailan at Saan Isinulat. Karaniwang ipinapalagay na si Juan ay pinalaya mula sa pagkatapon sa pulo ng Patmos at nasa Efeso o malapit dito, mga 100 km (60 mi) mula sa Patmos, noong panahong isulat niya ang kaniyang Ebanghelyo, mga 98 C.E. Pinabalik ng Romanong si Emperador Nerva (96-98 C.E.) ang marami sa mga itinapon noong pagtatapos ng paghahari ng kaniyang hinalinhan na si Domitian. Maaaring kabilang si Juan sa mga ito. Sa Apocalipsis na tinanggap ni Juan sa Patmos, ang Efeso ay isa sa mga kongregasyon na iniutos sa kaniya na sulatan.

Si Juan ay nabuhay nang napakatagal, anupat malamang na siya'y nasa mga edad na 90 o 100 nang isulat niya ang kaniyang Ebanghelyo. Walang alinlangang pamilyar siya sa tatlong iba pang ulat ng buhay at ministeryo ni Jesus sa lupa, gayundin sa Mga Gawa ng mga Apostol at sa mga liham na isinulat nina Pablo, Pedro, Santiago, at Judas. Nagkaroon siya ng pagkakataong makita ang lubusang pagkakasiwalat ng doktrinang Kristiyano at nakita niya ang mga epekto ng pangangaral tungkol dito sa lahat ng mga bansa. Nakita rin niya ang pasimula ng "taong tampalasan." (2Te 2:3) Nasaksihan niya ang katuparan ng marami sa mga hula ni Jesus, partikular na ang pagkawasak ng Jerusalem at ang katapusan ng Judiong sistemang iyon ng mga bagay.

Layunin ng Ebanghelyo ni Juan. Si Juan, sa pagkasi ng banal na espiritu, ay naging mapamili kung aling mga pangyayari ang kaniyang iuulat, sapagkat, gaya ng sinabi niya: "Ang totoo, nagsagawa rin si Jesus ng maraming iba pang mga tanda sa harap ng kaniyang mga alagad, na hindi nakasulat sa balumbong ito," at, "Sa katunayan, marami pa ring ibang bagay ang ginawa ni Jesus, na, kung sakaling ang mga iyon ay naisulat nang lubhang detalyado, sa palagay ko, sa sanlibutan mismo ay hindi magkakasiya ang mga balumbong isinulat."—Ju 20:30; 21:25.

Taglay sa isipan ang mga bagay na ito, sinabi ni Juan ang layunin niya sa pagsulat ng ulat na kinasihan siya upang isulat, kung saan kaunti lamang sa mga naisulat na ang inulit niya: "Ngunit ang mga ito ay isinulat upang maniwala kayo na si Jesus ang Kristo na Anak ng Diyos, at upang dahil sa paniniwala ay magkaroon kayo ng buhay sa pamamagitan ng kaniyang pangalan."—Ju 20:31.

Idiniin ni Juan na ang isinulat niya ay tunay at totoo at na aktuwal itong naganap. (Ju 1:14; 21:24) Ang kaniyang Ebanghelyo ay isang mahalagang

karagdagan sa kanon ng Bibliya bilang katibayang aktuwal na nasaksihan ng huling nabubuhay na apostol ni Jesu-Kristo.

Inilathala Nang Malawakan. Sa lahat ng bahagi ng Bibliya, ang Mabuting Balita Ayon kay Juan ang pinakamalawakang nailathala. Libu-libong kopya ng Ebanghelyo ni Juan ang inimprenta nang bukod at ipinamahagi, maliban pa sa pagiging kabilang nito sa mga kopya ng kumpletong Bibliya.

Kahalagahan. Kasuwato ng Apocalipsis, kung saan sinabi ni Jesu-Kristo na siya "ang pasimula ng paglalang ng Diyos" (Apo 3:14), itinawag-pansin ni Juan na ang Isang ito ay kasama ng Diyos "nang pasimula" at na "ang lahat ng bagay ay umiral sa pamamagitan niya." (Ju 1:1-3) Sa buong Ebanghelyo, idiniin niya ang matalik na kaugnayan ng bugtong na Anak na ito ng Diyos sa kaniyang Ama, at sinipi niya ang marami sa mga pananalita ni Jesus na nagsisiwalat ng matalik na kaugnayang iyon. Sa buong aklat, ipinaaalaala sa atin ang kaugnayan ng Ama at Anak, ang pagpapasakop ng Anak, at ang pagsamba ng Anak kay Jehova bilang Diyos. (Ju 20:17) Dahil sa pagiging malapít ng Anak sa Ama, maaari niyang isiwalat ang Ama sa paraang hindi magagawa ninuman at sa paraang hindi pa kailanman natanto ng mga lingkod ng Diyos noong nakalipas na mga panahon. At itinampok ni Juan ang magiliw na pag-ibig ng Ama sa Anak at doon sa nagiging mga anak ng Diyos sa pamamagitan ng pananampalataya sa Anak.

Ipinakikilala si Jesu-Kristo bilang ang alulod ng Diyos sa pagpapala sa sangkatauhan at bilang ang tanging daan sa paglapit sa Diyos. Isinisiwalat siya bilang ang Isa na sa pamamagitan niya ay dumating ang di-sana-nararapat na kabaitan at katotohanan (Ju 1:17), gayundin bilang "ang Kordero ng Diyos" (1:29), ang "bugtong na Anak ng Diyos" (3:18), "ang kasintahang lalaki" (3:29), ang "tunay na tinapay na mula sa langit" (6:32), "ang tinapay ng Diyos" (6:33), "ang tinapay ng buhay" (6:35), "ang tinapay na buháy" (6:51), "ang liwanag ng sanlibutan" (8:12), ang "Anak ng tao" (9:35), "ang pinto" ng kulungan ng tupa (10:9), "ang mabuting pastol" (10:11), "ang pagkabuhay-muli at ang buhay" (11:25), "ang daan at ang katotohanan at ang buhay" (14:6), at "ang tunay na punong ubas" (15:1).

Idiniriin ang posisyon ni Jesu-Kristo bilang Hari (Ju 1:49; 12:13; 18:33), gayundin ang kaniyang awtoridad bilang Hukom (5:27) at ang kapangyarihang bumuhay-muli na ipinagkaloob sa kaniya ng kaniyang Ama. (5:28, 29; 11:25) Isinisiwalat ni Juan ang papel ni Kristo sa pagpapadala ng banal na espiritu bilang "katulong," upang gumanap sa mga tungkulin ng tagapagpaalaala, tagapagpatotoo para sa Kaniya, at guro. (14:26; 15:26; 16:14, 15) Ngunit hindi hinahayaan ni Juan na malimutan ng mambabasa na, sa totoo, iyon ay espiritu ng Diyos, nanggagaling sa Diyos at ipinadadala sa pamamagitan ng Kaniyang awtoridad. Nilinaw ni Jesus na ang banal na espiritu ay hindi maaaring dumating sa gayong tungkulin malibang pumaroon siya sa Ama, na mas dakila kaysa sa kaniya. (16:7; 14:28) Pagkatapos, ang kaniyang mga alagad ay gagawa ng mas dakilang mga gawa, sa dahilang muling makakasama ni Kristo ang kaniyang Ama at sasagutin niya ang mga kahilingang hihingin sa kaniyang pangalan, pawang sa layuning magdulot ng kaluwalhatian sa Ama.—14:12-14.

Isinisiwalat din ni Juan si Jesu-Kristo bilang ang haing pantubos para sa sangkatauhan. (Ju 3:16; 15:13) Ipinaaalaala sa atin ng kaniyang titulong "Anak ng tao" na siya ang nagkaroon ng pinakamalapit na kaugnayan sa tao sa pamamagitan ng pagiging laman, anupat naging kamag-anak ng tao, at dahil dito, gaya ng inilalarawan sa Kautusan, siya ang manunubos at tagapaghiganti ng dugo. (Lev 25:25; Bil 35:19) Sinabi ni Kristo sa kaniyang mga alagad na ang tagapamahala ng sanlibutang ito ay walang kapangyarihan sa kaniya kundi dinaig niya ang sanlibutan at, bilang resulta, ang sanlibutan ay hinatulan at ang tagapamahala nito ay palalayasin. (Ju 12:31; 14:30) Pinatibay-loob ang mga tagasunod ni Jesus na daigin ang sanlibutan sa pamamagitan ng pag-iingat ng pagkamatapat at integridad sa Diyos gaya ng ginawa ni Jesus. (Ju 16:33) Kasuwato ito ng Apocalipsis na tinanggap ni Juan, kung saan inulit ni Kristo ang pangangailangang manaig at nangako siya sa mga kaisa niya ng mayayamang gantimpala sa langit kasama niya.—Apo 2:7, 11, 17, 26; 3:5, 12, 21.

Ang Huwad na mga Talata sa Juan 7:53–8:11. Maliwanag na ang 12 talatang ito ay idinagdag sa orihinal na teksto ng Ebanghelyo ni Juan. Hindi masusumpungan ang mga ito sa Sinaitic Manuscript o sa Vatican Manuscript No. 1209, bagaman lumilitaw ang mga ito sa ikalimang-siglong Codex Bezae at sa mas huling mga manuskritong Griego. Gayunman, wala ang mga ito sa karamihan ng maagang mga bersiyon. Malinaw na ang mga ito ay hindi bahagi ng Ebanghelyo ni Juan. Ang mga talatang ito ay inilalagay ng isang grupo ng mga manuskritong Griego sa katapusan ng Ebanghelyo ni Juan; inilalagay naman ito ng isa pang grupo pagkatapos ng Lucas 21:38, anupat sinusuportahan ang konklusyon na ang tekstong ito ay huwad at di-kinasihan.

JUANA [pinaikling anyong pambabae ng Jehohanan, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob"]. Isa sa ilang babae na pinagaling ni Jesu-Kristo mula sa

kanilang mga sakit at pagkatapos ay naging mga tagasunod niya, na naglingkod sa kaniya at sa mga apostol niya mula sa kanilang sariling mga tinatangkilik. (Luc 8:1-3) Lumilitaw na si Juana ay kasama ng mga babaing naroroon nang ibayubay si Jesus. Yamang naghanda sila ng mga espesya at langis upang dalhin sa libingan niya, kabilang ang mga babaing ito sa mga unang nakaalam na siya ay binuhay-muli. Ngunit hindi makapaniwala ang 11 apostol sa kanilang ulat. (Luc 23:49, 55, 56; 24:1-11) Ang asawa ni Juana na si Cuza ay katiwala ni Herodes Antipas.—Luc 8:3.

JUBAL [posible, Barakong Tupa]. Anak nina Lamec at Ada; inapo ni Cain. Bilang 'tagapagpasimula ng lahat niyaong humahawak ng alpa at ng pipa,' maaaring si Jubal ang nakaimbento kapuwa ng mga panugtog na de-kuwerdas at panugtog na hinihipan, o marahil ay 'pinasimulan' niya ang isang propesyon na lubhang nagpasigla sa pag-unlad ng musika.—Gen 4:17-21.

JUBILEO. Ang taon na kasunod ng bawat siklo ng pitong yugto na tigpipitong taon, anupat binibilang mula noong pumasok ang Israel sa Lupang Pangako. Ang salitang Hebreo na *yoh·vel′* (o, *yo·vel′*) ay nangangahulugang "sungay ng barakong tupa," at tumutukoy ito sa pagpapatunog sa sungay ng barakong tupa sa ika-50 taóng iyon upang maghayag ng paglaya sa buong lupain.—Lev 25:9, 10, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang SUNGAY, TAMBULI.

Pasimula sa panahon ng pagpasok sa Lupang Pangako, bibilang ang bansang Israel ng anim na taon kung kailan maaaring hasikan, sakahin, at paganihan ang lupain; ngunit ang ikapitong taon ay magiging taon ng sabbath, kung kailan dapat hayaang di-natatamnan ang lupain. Sa ikapitong taon ay walang gagawing paghahasik o pagpungos. Hindi maaaring gapasin kahit ang sumibol mula sa mga butil na natapon noong pag-aani ng nakaraang taon, at hindi dapat tipunin ang mga ubas mula sa di-napungusang mga punong ubas. Ang mga butil at mga bunga na kusang tumubo ay maaaring kunin ng may-ari, ng kaniyang mga alipin, ng mga upahang trabahador, ng mga naninirahang dayuhan, at ng mga dukha. Pinahintulutan ding kumain mula roon ang mga alagang hayop at ang mababangis na hayop. (Lev 25:2-7; Exo 23:10, 11) Pito sa tigpipitong-taóng yugtong ito ($7 \times 7 = 49$) ang bibilangin, at ang kasunod na taon, ang ika-50, ay magiging taon ng Jubileo.

May pagkakahawig ang Jubileo sa taon ng sabbath. Muli, magkakaroon ng lubusang kapahingahan ang lupain. Gayunding mga tuntunin ang ikinakapit sa ani ng lupain. (Lev 25:8-12) Nangangahulugan ito na ang ani ng ika-48 taon ng bawat 50-taóng siklo ang siyang pangunahing pagkukunan ng pagkain para sa taóng iyon at para sa kasunod na yugto na mahigit nang kaunti sa dalawang taon, hanggang sa pag-aani ng ika-51 taon, o ang taóng kasunod ng Jubileo. Dahil sa pantanging pagpapala ni Jehova sa ikaanim na taon, ang lupain ay nagluluwal ng ani na makapaglalaan ng sapat na pagkain para sa taon ng Sabbath. (Lev 25:20-22) Sa katulad na paraan, ang Diyos ay naglalaan ng sagana at sapat na ani sa ika-48 taon upang matustusan ang bansa sa taon ng Sabbath, sa kasunod na Jubileo, at sa susunod pang taon hanggang sa panahon ng pag-aani, kung tutuparin ng mga Judio ang kaniyang Kautusan.

Sa diwa, ang Jubileo ay isang buong taon ng kapistahan, isang taon ng paglaya. Kung ipangingilin ito ng Israel, maipakikita nila na mayroon silang pananampalataya sa kanilang Diyos na si Jehova at magiging isang panahon ito ng pagpapasalamat at kaligayahan dahil sa kaniyang mga paglalaan.

Sa ikasampung araw ng ikapitong buwan (sa buwan ng Tisri), sa Araw ng Pagbabayad-Sala, pinatutunog ang tambuli (*shoh·phar′,* o *sho·phar′,* isang nakakurbang sungay ng hayop), sa gayon ay naghahayag ng paglaya sa buong lupain. Nangangahulugan ito ng kalayaan para sa mga aliping Hebreo, na marami sa kanila ay napilitang ipagbili ang kanilang sarili dahil sa pagkakautang. Karaniwan na, ipinagkakaloob lamang ang gayong paglaya pagsapit ng ikapitong taon ng pagkaalipin (Exo 21:2), ngunit ang Jubileo ay naglalaan ng paglaya kahit doon sa mga hindi pa nakapaglingkod nang anim na taon. Lahat ng minanang lupaing pag-aari na naipagbili (kadalasa'y dahil sa pagbagsak ng kabuhayan) ay ibinabalik, at bawat tao ay bumabalik sa kaniyang pamilya at sa pag-aari ng kaniyang mga ninuno. Walang pamilya ang dapat mabaon sa karalitaan. Bawat pamilya ay dapat magkaroon ng dangal at paggalang ng iba. Kahit ang taong lumustay ng mga pag-aari niya ay hindi permanenteng mawawalan ng kaniyang mana para sa mga kaapuapuhan niya. Tutal, si Jehova ang tunay na may-ari ng lupain, at, sa pangmalas ni Jehova, ang mga Israelita mismo ay mga naninirahang dayuhan at mga nakikipamayan. (Lev 25:23, 24) Kung tutuparin ng bansa ang mga kautusan ng Diyos, mangyayari ang sinabi niya, "Walang sinuman ang dapat maging dukha sa gitna mo."—Lev 25:8-10, 13; Deu 15:4, 5.

Dahil sa kautusan ng Jubileo, walang bahagi ng lupain ang maaaring ipagbili nang panghabangpanahon. Itinakda ng Diyos na kung ipagbibili ng isang tao ang alinmang lupain mula sa kaniyang minanang pag-aari, ang presyo ng pagbebenta nito ay tatayahin alinsunod sa bilang ng mga taóng natitira hanggang sa Jubileo. Gayunding halaga ang susundin kung ang minanang lupain ay tutubusin ng

may-ari nito. Samakatuwid, sa diwa, kapag ibinenta ang lupain, ang ibinebenta lamang ay ang karapatang gamitin ang lupain at ang ani mula rito sa loob ng mga taóng natitira hanggang sa taon ng Jubileo. (Lev 25:15, 16, 23-28) Kapit ang tuntuning ito sa mga bahay na nasa mga pamayanang walang pader, na itinuring na lantad na lupain; ngunit ang mga bahay na nasa mga lunsod na may pader ay hindi kabilang sa mga ari-ariang isasauli sa Jubileo. Gayunman, hindi ito kapit sa mga bahay ng mga Levita, na ang tanging pag-aari ay ang mga bahay at mga pastulan sa palibot ng mga lunsod ng mga Levita. Ang mga bahay ng mga ito ay isinasauli sa Jubileo; hindi naman maaaring ipagbili ang pastulan ng mga lunsod ng mga Levita.—Lev 25:29-34.

Higit na mapapahalagahan ang kahanga-hangang probisyon ng taon ng Jubileo kung isasaalang-alang ang mga kapakinabangang dulot nito hindi lamang sa indibiduwal na mga Israelita kundi lalo na ang epekto nito sa buong bansa. Kapag may-kawastuang tinutupad ang kaayusan ng Jubileo, sa taon ng Jubileo ay naisasauli ang bansa sa lubos at wastong teokratikong kalagayang nilayon at itinatag ng Diyos noong pasimula. May matibay na saligan ang pamahalaan. Laging matatag ang ekonomiya ng bansa, at hindi magkakaroon ng malulubhang pagkakautang ang bansa. (Deu 15:6) Ang Jubileo ay nagdulot ng matatag na batayan ng halaga ng lupa at hinadlangan nito ang pagkabaon ng mga mamamayan nito sa utang at ang bunga niyaon na huwad na kasaganaan na nagiging sanhi naman ng pagbaba ng halaga ng salapi, pagkaunti ng suplay nito at pagtaas ng halaga ng bilihin, at pagbagsak ng negosyo.

Kapag sinusunod ang kautusan ng Jubileo, iniingatan nito ang bansa upang huwag itong malugmok sa malungkot na kalagayang nakikita natin ngayon sa maraming lupain, kung saan halos dalawang uri lamang ang mga tao, ang napakayaman at ang napakadukha. Ang mga pakinabang na dulot nito sa indibiduwal ay nagpatibay sa bansa, sapagkat walang sinuman ang kakapusin sa oportunidad at magiging di-produktibo dahil sa masamang kalagayan ng ekonomiya, sa halip, ang lahat ay makapag-aabuloy ng kanilang talino at kakayahan para sa kapakanan ng bansa. Habang inilalaan ni Jehova ang mga pagpapala ng ani ng lupa lakip ang inilaang edukasyon, ang Israel, kung masunurin, ay magtatamasa ng sakdal na pamamahala at kasaganaan na tanging ang tunay na teokrasya lamang ang makapaglalaan.—Isa 33:22.

Binabasa ang Kautusan sa harap ng bayan kapag mga taon ng Sabbath, lalo na sa panahon ng Kapistahan ng mga Kubol, o ng Pagtitipon ng Ani. (Deu 31:10-12) Kaya naman, dapat sana'y higit silang napalapit kay Jehova at naingatan nila ang kanilang kalayaan. Binabalaan ni Jehova ang mga Israelita na daranas sila ng kapahamakan kung magiging masuwayin sila at paulit-ulit nilang ipagwawalang-bahala ang kaniyang mga kautusan (kasama na yaong mga may kinalaman sa mga taon ng Sabbath at Jubileo).—Lev 26:27-45.

Kung pasisimulan ang pagbilang ng mga taon mula sa pagpasok ng mga Israelita sa Lupang Pangako, ang kanilang unang taon ng Jubileo ay nagsimula noong Tisri ng 1424 B.C.E. (Lev 25:2-4, 8-10) Sa pagitan ng pagpasok sa Lupang Pangako noong 1473 B.C.E. at ng pagbagsak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., 17 Jubileo ang kinailangang ipinagdiwang ng mga Israelita. Ngunit isang malungkot na komentaryo sa kanilang kasaysayan ang hindi nila pagpapahalaga kay Jehova bilang kanilang Hari. Nang bandang huli ay nilabag nila ang kaniyang mga utos, pati na ang mga kautusan ng Sabbath, at naiwala nila ang mga pagpapalang isinaayos niya para sa kanila. Ang pagkabigo nilang sumunod sa Diyos ay nagdulot ng kadustaan sa kaniya sa harap ng mga bansa sa daigdig at nakahadlang sa pagtatamasa nila ng kahusayan ng kaniyang teokratikong pamahalaan.—2Cr 36:20, 21.

Makasagisag na Kahulugan. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay may mga di-tuwirang pagtukoy sa kaayusan ng Jubileo. Sinabi ni Jesu-Kristo na dumating siya upang "mangaral ng pagpapalaya sa mga bihag." (Luc 4:16-18) Nang maglaon, ganito ang sinabi niya may kinalaman sa paglaya mula sa pagkaalipin sa kasalanan: "Kung palalayain kayo ng Anak, kayo ay talagang magiging malaya." (Ju 8:36) Dahil ang pinahiran-ng-espiritung mga Kristiyano ay ipinahayag na matuwid para sa buhay at inianak bilang mga anak ng Diyos pasimula noong Pentecostes ng 33 C.E., nang maglaon ay naisulat ng apostol na si Pablo: "Ang kautusan ng espiritung iyon na nagbibigay ng buhay kaisa ni Kristo Jesus ay nagpalaya na sa iyo mula sa kautusan ng kasalanan at ng kamatayan." (Ro 8:2) Sa panahon ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, ang iba rin naman, gaya ng ipinahihiwatig sa Roma 8:19-21, ay "palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan" at, matapos nilang patunayan ang kanilang pagkamatapat kay Jehova sa ilalim ng pagsubok, sila ay "magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos." Palalayain sila mula sa minanang kasalanan at mula sa kamatayang dulot nito. Ang lupa ay muling ipagkakatiwala sa mga tunay na mananamba, upang pangalagaan ito kasuwato ng orihinal na layunin ni Jehova para sa sangkatauhan.—Apo 21:4; Gen 1:28; Isa 65:21-25.

JUCAL [pinaikling anyo ng Jehucal, nangangahulugang "Magagawa ni Jehova; Nananaig si Jehova"]. "Anak ni Selemias"; isa sa mga prinsipe ng

Juda na humiling na patayin ang propetang si Jeremias dahil sa pagpapahina sa mga kamay ng mga mandirigma.—Jer 38:1-4.

JUDA [Pinuri; [Pinatungkulan ng] Papuri].

1. Ikaapat na anak ni Jacob sa kaniyang asawang si Lea. (Gen 29:35; 1Cr 2:1) Pagkatapos gugulin ang mga siyam na taon ng kaniyang buhay sa Haran sa Padan-aram, si Juda ay dinala sa Canaan kasama ang buong sambahayan ni Jacob. (Ihambing ang Gen 29:4, 5, 32-35; 30:9-12, 16-28; 31:17, 18, 41.) Sumunod ay nanirahan siya kasama ng kaniyang ama sa Sucot at pagkatapos ay sa Sikem. Matapos halayin ng anak ni Hamor ang kaniyang kapatid na si Dina, at maipaghiganti ito nina Simeon at Levi sa pamamagitan ng pagpatay sa lahat ng kalalakihan ng Sikem, maliwanag na nakibahagi si Juda sa pandarambong sa lunsod.—Gen 33:17, 18; 34:1, 2, 25-29.

Kaugnayan kay Jose. Sa paglipas ng panahon, dahil mas nilingap ni Jacob si Jose, kinapootan siya ni Juda at ng kaniyang ibang mga kapatid sa ama. Lalo pang tumindi ang kanilang pagkapoot pagkatapos isaysay ni Jose ang dalawang panaginip na nagpahiwatig na magiging nakahihigit siya sa kanila. Kaya nang isugo ni Jacob si Jose upang tingnan ang kaniyang mga kapatid sa ama habang inaalagaan ng mga ito ang mga kawan, nang makita nila siya mula sa malayo, nagpakana silang patayin siya. Ngunit sa mungkahi ni Ruben, na nag-iisip na iligtas ang buhay ni Jose, inihagis nila siya sa isang tuyong balon.—Gen 37:2-24.

Pagkatapos nito, nang makita nila ang isang pulutong ng mga Ismaelita, kinumbinsi ni Juda ang iba pa, lumilitaw na wala noon si Ruben, na sa halip na paslangin si Jose, mas mabuting ipagbili na lamang siya sa dumaraang mga mangangalakal. (Gen 37:25-27) Sa kabila ng pagsusumamo ni Jose na kahabagan siya, ipinagbili nila siya sa halagang 20 pirasong pilak (kung siklo, $44). (Gen 37:28; 42:21) Bagaman lumilitaw na ang pangunahing ikinababahala ni Juda ay ang pagliligtas ng buhay ni Jose at na ang mismong pagbebenta sa kaniya ay naging isang pagpapala sa lahat ng kasangkot, si Juda, tulad ng iba, ay nagkasala nang malubha na bumagabag sa kaniyang budhi nang matagal na panahon. (Gen 42:21, 22; 44:16; 45:4, 5; 50:15-21) (Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko na ibinigay sa mga Israelita nang dakong huli, ang pagkakasalang ito ay may kalakip na parusang kamatayan; Exo 21:16.) Pagkatapos nito, nakisama rin si Juda sa iba pa sa panlilinlang kay Jacob upang akalain nito na pinatay si Jose ng isang mabangis na hayop. (Gen 37:31-33) Si Juda noon ay mga 20 taóng gulang.

Ang Pamilya ni Juda. Waring pagkatapos ng insidenteng ito ay iniwan ni Juda ang kaniyang mga kapatid. Nagtolda siya malapit kay Hira na Adulamita, at maliwanag na naging magkaibigan sila. Noong panahong iyon ay napangasawa ni Juda ang anak ng Canaanitang si Shua. Nagkaanak siya rito ng tatlong lalaki, sina Er, Onan, at Shela. Ang bunso, si Shela, ay ipinanganak sa Aczib.—Gen 38:1-5.

Nang maglaon, pinili ni Juda si Tamar bilang asawa para sa kaniyang panganay na si Er. Ngunit dahil sa kasamaan ni Er, pinatay siya ni Jehova. Nang magkagayon ay tinagubilinan ni Juda ang kaniyang ikalawang anak, si Onan, na tuparin ang pag-aasawa bilang bayaw. Bagaman sinipingan ni Onan si Tamar, "pinatapon niya ang kaniyang semilya sa lupa upang hindi magbigay ng supling sa kaniyang kapatid." Dahil dito ay pinatay rin siya ni Jehova. Kaya inirekomenda ni Juda na bumalik si Tamar sa bahay ng ama nito at maghintay hanggang sa lumaki si Shela. Ngunit kahit noong lumaki na si Shela, hindi pa rin siya ibinigay ni Juda upang mapangasawa ni Tamar, marahil ay nangangatuwirang baka mamatay ang kaniyang bunsong anak.—Gen 38:6-11, 14.

Dahil dito, pagkaraang mabalo si Juda, nang malaman ni Tamar na papunta sa Timnah ang kaniyang biyenan, nagbalatkayo siya bilang isang patutot at saka umupo sa pasukan ng Enaim sa daang lalakaran ni Juda. Dahil hindi nakilala ni Juda ang kaniyang manugang at inakalang isa itong patutot, sinipingan ito ni Juda. Nang mabalitaan niya nang dakong huli na nagdadalang-tao si Tamar, iniutos niya na sunugin ito bilang isang patutot. Ngunit nang iharap ang mga katibayan na siya mismo ang ama ng ipinagdadalang-tao nito, ibinulalas ni Juda: "Siya ay higit na matuwid kaysa sa akin, sa dahilang hindi ko siya ibinigay kay Shela na aking anak." Kaya sa di-sinasadya ay nakuha ni Juda ang dako ni Shela sa pagbabangon ng legal na supling. Pagkaraan ng mga anim na buwan, isinilang ni Tamar ang kambal na sina Perez at Zera. Hindi na siya sinipingang muli ni Juda.—Gen 38:12-30.

Pumaroon sa Ehipto Para Kumuha ng Pagkain. Pagkalipas ng ilang panahon, nakarating sa Canaan, na noo'y sinasalot ng taggutom, ang ulat na may makukuhang pagkain sa Ehipto. Kaya tinagubilinan ni Jacob ang sampu sa kaniyang mga anak, kabilang na si Juda, na pumaroon para kumuha ng pagkain. Nang panahong iyon, si Jose na kanilang kapatid sa ama ang administrador ng pagkain sa Ehipto. Bagaman agad silang nakilala ni Jose, hindi naman nila siya nakilala. Inakusahan sila ni Jose ng paniniktik at binabalaan sila na huwag bumalik kung hindi kasama si Benjamin, na kanilang binanggit nang itanggi nilang sila'y mga tiktik. Ipinagapos din ni Jose ang isa sa kaniyang mga kapatid sa ama, si Simeon, at ipinaiwan ito bilang bihag na panagot.—Gen 42:1-25.

Palibhasa'y iniisip ni Jacob na nawala na sa kaniya sina Jose at Simeon, ayaw niyang pasamahin si Benjamin sa iba pa niyang mga anak patungong Ehipto. Ang marubdob na pananalita ni Ruben na maaaring ipapatay ni Jacob ang kaniya mismong dalawang anak kung hindi niya maibabalik si Benjamin ay hindi naging epektibo, marahil ay dahil ipinakita niyang hindi siya mapagkakatiwalaan nang sipingan niya ang babae ng kaniyang ama. (Gen 35:22) Nang dakong huli ay napasang-ayon ni Juda ang kaniyang ama nang ipangako niyang siya ang magiging panagot para kay Benjamin.—Gen 42:36-38; 43:8-14.

Nang papauwi na pagkatapos makabili ng mga binutil sa Ehipto, ang mga anak ni Jacob ay hinabol ng katiwala ni Jose at inakusahan ng pagnanakaw (na sa totoo ay isang pakana ni Jose). Nang matagpuan sa supot ni Benjamin ang diumano'y nakaw na bagay, ang mga lalaki ay bumalik at pumaroon sa bahay ni Jose. Si Juda ang sumagot sa paratang at nagsumamo nang marubdob at buong-husay alang-alang kay Benjamin at alang-alang sa kaniyang ama, anupat hiniling na siya ang gawing alipin sa halip na si Benjamin. Lubhang nabagbag ang loob ni Jose sa taimtim na pakiusap ni Juda anupat hindi na niya napigil ang kaniyang damdamin. Pagkatapos, nang sila-sila na lamang ng kaniyang mga kapatid ang maiwan, si Jose ay nagpakilala. Pagkatapos silang patawarin dahil ipinagbili nila siya sa pagkaalipin, tinagubilinan ni Jose ang kaniyang mga kapatid sa ama na kunin si Jacob at bumalik sa Ehipto, sapagkat magpapatuloy pa nang limang taon ang taggutom.—Gen 44:1–45:13.

Nang maglaon, samantalang papalapit na sa Ehipto si Jacob at ang kaniyang buong sambahayan, "isinugo [ni Jacob] si Juda sa unahan niya kay Jose upang maghatid ng impormasyon nang una sa kaniya sa Gosen."—Gen 46:28.

Nakahihigit sa Kaniyang mga Kapatid. Dahil sa pagkabahala niya sa kaniyang matanda nang ama at sa kaniyang kapuri-puring pagsisikap na maingatan ang kalayaan ni Benjamin kapalit ng sa kaniya, pinatunayan ni Juda na nakahihigit siya sa kaniyang mga kapatid. (1Cr 5:2) Hindi na siya ang Juda na nakibahagi noong kaniyang kabataan sa pandarambong sa mga Sikemita at nakipagsabuwatan laban sa kaniyang kapatid sa ama na si Jose at pagkatapos ay nanlinlang sa kaniya mismong ama. Ang kaniyang maiinam na katangian sa pangunguna ang nagpaging karapat-dapat kay Juda, bilang isa sa mga ulo ng 12 tribo ng Israel, na tumanggap ng nakahihigit na makahulang pagpapala mula sa kaniyang ama noong mamamatay na ito. (Gen 49:8-12) Ang katuparan nito ay tinatalakay sa sumusunod na mga parapo.

2. Ang tribo na nagmula kay Juda. Mga 216 na taon pagkaraang pumaroon si Juda sa Ehipto kasama ng sambahayan ni Jacob, ang matitipunong lalaki ng tribo mula 20 taóng gulang pataas ay dumami at naging 74,600, na mas malaki kaysa sa bilang ng alinman sa 12 tribo. (Bil 1:26, 27) Sa katapusan ng 40-taóng pagpapagala-gala sa ilang, ang mga rehistradong lalaki ng Juda ay dumami nang 1,900. —Bil 26:22.

Ang Judeanong si Bezalel at ang kaniyang Danitang katulong na si Oholiab ang nangasiwa sa paggawa ng tabernakulo at ng mga kasangkapan at kagamitan nito. (Exo 35:30-35) Pagkatapos itong maitayo, ang Juda, kasama ang mga tribo nina Isacar at Zebulon, ay nagkampo sa S panig ng santuwaryo.—Bil 2:3-8.

Maagang Patotoo ng Kaniyang Pangunguna. Ayon sa makahulang pagpapala ni Jacob, isang prominenteng papel ang gagampanan ni Juda (Gen 49:8; ihambing ang 1Cr 5:2), at ang katuparan nito ay ipinakikita maging ng maagang kasaysayan ng kaniyang tribo. Sa ilalim ng pangunguna ng pinuno nito na si Nason, pinangunahan ng Juda ang paghayo sa ilang. (Bil 2:3-9; 10:12-14) Nagmula rin sa tribong ito si Caleb, ang isa sa dalawang tapat na tiktik na nagkapribilehiyong muling makapasok sa Lupang Pangako. Bagaman matanda na siya, si Caleb ay aktibong nakibahagi sa pagsakop sa lupaing itinakda sa Juda. Ang tribo mismo ang inatasan ng Diyos na manguna sa pakikipaglaban sa mga Cananita, at gayon nga ang ginawa nito kasama ng mga Simeonita. (Bil 13:6, 30; 14:6-10, 38; Jos 14:6-14; 15:13-20; Huk 1:1-20; ihambing ang Deu 33:7.) Nang maglaon, salig muli sa pahintulot ng Diyos, pinangunahan ng Juda ang aksiyong militar na nilayong maglapat ng parusa sa Benjamin.—Huk 20:18.

Mana ng Juda. Ang hangganan ng teritoryong nakatakda sa tribo ni Juda ay ang mga teritoryo ng Benjamin at Dan sa H (Jos 15:5-11; 18:11), ang Dagat Asin (Dagat na Patay) sa S (Jos 15:5), at ang Malaking Dagat (Mediteraneo) sa K (Jos 15:12). Lumilitaw na ang hangganan sa T ay umaabot sa direksiyong timog-kanluran mula sa pinakatimugang dako ng Dagat na Patay hanggang sa sampahan ng Akrabim; mula roon, nagpapatuloy ito sa Zin, patungo sa hilaga malapit sa Kades-barnea, at pagkatapos ay dumaraan sa Hezron, Addar, Karka, Azmon, at sa agusang libis ng Ehipto patungo sa Mediteraneo. (Jos 15:1-4) Ang bahagi ng teritoryong ito na pangunahin nang nakasentro sa palibot ng Beer-sheba ay nakaatas sa mga Simeonita. (Jos 19:1-9) Ang mga Kenita, isang di-Israelitang pamilya na kamag-anak ni Moises dahil sa pag-aasawa, ay nanirahan din sa teritoryo ng Juda.—Huk 1:16.

May ilang magkakaibang likas na mga rehiyon sa loob ng takdang mga hangganan ng sinaunang Juda. Ang Negeb, na ang kalakhang bahagi ay isang talampas na nasa pagitan ng 450 at 600 m (1,500 at 2,000 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat, ay nasa gawing T. Sa kahabaan ng Mediteraneo ay naroon ang Kapatagan ng Filistia, na may mga burol ng buhangin na kung minsan ay may lapad na halos 6 na km (3.5 mi) mula sa dalampasigan. Noong unang mga panahon, ang alun-along kapatagang ito ay isang rehiyon ng mga ubasan, mga taniman ng olibo, at mga bukid ng butil. (Huk 15:5) Sa gawing S nito ay may dakong maburol, na hinahati-hati ng maraming libis at umaabot sa taas na mga 450 m (1,500 piye) mula sa kapantayan ng dagat sa T. Ito ang Sepela (nangangahulugang "Mababang Lupain"), isang rehiyong nababalutan ng mga punong sikomoro noong sinaunang panahon. (1Ha 10:27) Isa itong mababang lupain kung ihahambing sa bulubunduking pook ng Juda, na nasa dako pang S at may iba-ibang taas mula sa mga 600 hanggang sa mahigit na 1,000 m (2,000 hanggang 3,300 piye) mula sa kapantayan ng dagat. Ang kalbong mga burol na nasa silangang dalisdis ng kabundukang Judeano ang siyang bumubuo sa Ilang ng Juda.

Sa ilalim ng pangunguna ni Josue, lumilitaw na ang kapangyarihan ng mga Canaanita ay nalansag sa teritoryong ibinigay sa Juda. Gayunman, yamang maliwanag na walang naitayong mga garison, waring bumalik ang orihinal na mga tumatahan sa mga lunsod na gaya ng Hebron at Debir, malamang na habang nakikipagdigma sa ibang lugar ang mga Israelita. Kaya naman kinailangang muling bihagin ang mga dakong ito. (Ihambing ang Jos 12:7, 10, 13; Huk 1:10-15.) Ngunit ang mga tumatahan sa mababang kapatagan, na may mga karong pandigma na lubos na nasasandatahan, ay hindi naitaboy. Tiyak na kabilang dito ang mga Filisteo ng Gat at Asdod.—Jos 13:2, 3; Huk 1:18, 19.

Mula sa mga Hukom Hanggang kay Saul. Noong maligalig na panahon ng mga Hukom, ang Juda, tulad ng iba pang tribo, ay paulit-ulit na nahulog sa idolatriya. Kaya naman pinahintulutan ni Jehova ang nakapalibot na mga bansa, partikular na ang mga Ammonita at mga Filisteo, na pasukin ang teritoryo ng Juda. (Huk 10:6-9) Noong mga araw ni Samson, hindi lamang naiwala ng mga Judeano ang ganap na kontrol sa mga Filisteong lunsod ng Gaza, Ekron, at Askelon kundi aktuwal na napamunuan sila ng mga Filisteo. (Huk 15:9-12) Maliwanag na nabawi lamang sa mga Filisteo ang mga teritoryo ng Juda noong panahon ni Samuel.—1Sa 7:10-14.

Pagkatapos pahiran ni Samuel si Saul na mula sa tribo ni Benjamin bilang unang hari ng Israel, ang mga Judeano ay matapat na nakipaglaban sa ilalim ng kaniyang pangunguna. (1Sa 11:5-11; 15:3, 4) Malimit silang nakipagdigma sa mga Filisteo (1Sa 14:52), na waring muling nananaig sa mga Israelita. (1Sa 13:19-22) Ngunit unti-unting humina ang kanilang kapangyarihan. Sa tulong ni Jehova, nagtagumpay si Saul at ang kaniyang anak na si Jonatan laban sa kanila sa rehiyon mula sa Micmash hanggang sa Aijalon. (1Sa 13:23–14:23, 31) Nang salakayin ng mga Filisteo ang Juda noong dakong huli, muli silang natalo pagkatapos na mapatay ng kabataang pastol na Judeano na si David ang kanilang tagapagtanggol na si Goliat. (1Sa 17:4, 48-53) Nang maglaon, inilagay ni Haring Saul si David, na bago nito ay pinahiran na bilang hari ng Israel sa hinaharap, upang mamahala sa mga mandirigmang Israelita. Sa katungkulang ito ay matapat na sinuportahan ni David si Saul at nagkamit siya ng iba pang mga tagumpay laban sa mga Filisteo. (1Sa 18:5-7) Noong panahong iyon, ang tribo ni Juda ay tulad ng "isang anak ng leon," na hindi pa nagtatamo ng maharlikang kapangyarihan sa katauhan ni David.—Gen 49:9.

Nang ituring ni Saul si David na isang banta sa kaniyang paghahari at isang kaaway, nanatili pa ring matapat si David kay Saul bilang pinahiran ni Jehova. Hindi siya kailanman pumanig sa mga kaaway ng Israel ni personal man niyang sinaktan si Saul o pinahintulutan ang iba na gawin iyon. (1Sa 20:30, 31; 24:4-22; 26:8-11; 27:8-11; 30:26-31) Sa halip, nakipaglaban si David sa mga kaaway ng Israel. Noong isang pagkakataon ay iniligtas ni David ang Judeanong lunsod ng Keila mula sa mga Filisteo.—1Sa 23:2-5.

Natupad kay David ang Pagpapala ni Jacob. Sa wakas ay dumating ang takdang panahon ng Diyos upang ilipat ang maharlikang kapangyarihan mula sa tribo ni Benjamin tungo sa tribo ni Juda. Sa Hebron, pagkamatay ni Saul, pinahiran ng mga lalaki ng Juda si David bilang hari. Ngunit ang iba pang mga tribo ay nanatili sa panig ng sambahayan ni Saul at ginawa nilang hari sa kanila ang anak nito na si Is-boset. Paulit-ulit na naglabanan ang dalawang kahariang ito hanggang sa ang pinakamalakas na tagasuporta ni Is-boset, si Abner, ay lumipat sa panig ni David. Di-nagtagal ay napaslang si Is-boset.—2Sa 2:1-4, 8, 9; 3:1–4:12.

Nang makamit na ni David ang paghahari sa buong Israel, pinuri ng 'mga anak ni Jacob,' samakatuwid nga, ng lahat ng tribo ng Israel, ang Juda at nagpatirapa sila sa kinatawan nito bilang tagapamahala. Dahil dito, nakakilos din si David laban sa Jerusalem bagaman ito ay nasa teritoryo ng Benjamin at, pagkatapos niyang mabihag ang moog ng Sion, ginawa niya itong kaniyang kabisera. Sa kalakhang bahagi ay kapuri-puri ang naging paggawi ni David.

Kaya sa pamamagitan niya, ang tribo ni Juda ay pinuri dahil sa mga katangiang gaya ng katarungan at katuwiran, at dahil din sa mga serbisyo nito sa bansa, kasama na ang pagpapanatili ng katiwasayan ng bansa, gaya ng inihula ni Jacob sa kaniyang pagpapala nang mamamatay na siya. Tunay na pumatong ang kamay ng Juda sa batok ng mga kaaway nito habang sinusupil ni David ang mga Filisteo (na dalawang beses na nagtangkang ibagsak siya bilang hari sa Sion), gayundin ang mga Moabita, mga Siryano, mga Edomita, mga Amalekita, at mga Ammonita. Kaya sa ilalim ng pamamahala ni David, sa wakas ay umabot ang mga hangganan ng Israel hanggang sa mga dakong itinakda ng Diyos. —Gen 49:8-12; 2Sa 5:1-10, 17-25; 8:1-15; 12:29-31.

Dahil sa walang-hanggang tipan ukol sa isang Kaharian na ipinakipagtipan kay David, tinaglay ng tribo ni Juda ang setro at ang baston ng kumandante sa loob ng 470 taon. (Gen 49:10; 2Sa 7:16) Ngunit noon lamang panahon ng mga paghahari nina David at Solomon nagkaroon ng nagkakaisang kaharian, kung kailan lahat ng tribo ng Israel ay nagpapatirapa sa harap ng Juda. Dahil sa pag-aapostata ni Solomon nang papatapos na ang kaniyang paghahari, pinunit ni Jehova ang sampung tribo mula sa sumunod na Judeanong hari, si Rehoboam, at ibinigay ang mga ito kay Jeroboam. (1Ha 11:31-35; 12:15-20) Tanging ang mga Levita at ang mga tribo nina Benjamin at Juda ang nanatiling matapat sa sambahayan ni David.—1Ha 12:21; 2Cr 13:9, 10.

3. Ang Juda bilang isang kaharian, kasama ang tribo ni Benjamin. (2Cr 25:5) Pagkamatay ni Solomon, ang sampung iba pang tribo ay bumuo ng isang independiyenteng kaharian sa ilalim ng Efraimitang si Jeroboam.

Di-nagtagal pagkaraan nito, noong ikalimang taon ni Rehoboam, sinalakay ni Haring Sisak ng Ehipto ang kaharian ng Juda hanggang sa Jerusalem at binihag ang mga nakukutaang lunsod na dinaraanan patungo roon.—1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-9.

Sa isang yugto na mga 40 taon noong panahon ng paghahari ng mga Judeanong hari na sina Rehoboam, Abiam (Abias), at Asa, paulit-ulit na nagkaroon ng labanan sa pagitan ng mga kaharian ng Juda at Israel. (1Ha 14:30; 15:7, 16) Ngunit ang humalili kay Asa na si Jehosapat ay nakipag-alyansa sa balakyot na si Haring Ahab ng Israel ukol sa pag-aasawa. Bagaman nangahulugan ito ng kapayapaan sa pagitan ng dalawang kaharian, ang pag-aasawa ng anak ni Jehosapat na si Jehoram sa anak ni Ahab na si Athalia ay naging kapaha-pahamak para sa Juda. Sa ilalim ng impluwensiya ni Athalia, si Jehoram ay nagkasala ng tahasang pag-aapostata. Noong naghahari siya, sinalakay ng mga Filisteo at mga Arabe ang Juda at binihag at pinatay ang lahat ng kaniyang mga anak maliban kay Jehoahaz (Ahazias), ang bunso. Nang maging hari si Ahazias, sinunod din niya ang mga utos ng balakyot na si Athalia. Pagkatapos ng marahas na kamatayan ni Ahazias, pinatay ni Athalia ang lahat ng maharlikang supling. Ngunit, tiyak na dahil sa patnubay ng Diyos, ang sanggol na si Jehoas, ang lehitimong tagapagmana ng trono ni David, ay naitago at nakaligtas. Samantala, ang mang-aagaw ng kapangyarihan na si Athalia ay namahala bilang reyna hanggang noong patayin siya sa utos ng mataas na saserdoteng si Jehoiada.—2Cr 18:1; 21:1, 5, 6, 16, 17; 22:1-3, 9-12; 23:13-15.

Bagaman mabuti ang pasimula ng paghahari ni Jehoas, lumihis siya sa tunay na pagsamba pagkamatay ng mataas na saserdoteng si Jehoiada. (2Cr 24:2, 17, 18) Ang anak ni Jehoas, si Amazias, ay nabigo ring magpatuloy sa matuwid na landasin. Noong naghahari siya, pagkaraan ng mahabahabang panahon ng mapayapang pagsasamahan, ang sampung-tribong kaharian at ang kaharian ng Juda ay muling nagsagupaan sa pagbabaka, at ang Juda ay dumanas ng kahiya-hiyang pagkatalo. (2Cr 25:1, 2, 14-24) Maliban sa panghihimasok niya sa santuwaryo, ang sumunod na Judeanong hari, si Uzias (Azarias), ay gumawa ng tama sa paningin ni Jehova. Ang kahalili niya na si Jotam ay napatunayang isang tapat na hari. Ngunit ang anak ni Jotam na si Ahaz ay napabantog sa pagsasagawa ng malawakang idolatriya.—2Cr 26:3, 4, 16-20; 27:1, 2; 28:1-4.

Noong panahon ng paghahari ni Ahaz, ang Juda ay sinalakay ng mga Edomita at ng mga Filisteo, gayundin ng hilagang kaharian at ng Sirya. Ang tambalang Siro-Israelita ay nagbanta pa nga na alisin sa trono si Ahaz at ilagay bilang hari ng Juda ang isang lalaki na hindi nagmula sa linya ni David. Bagaman tiniyak ng propetang si Isaias na hindi ito mangyayari, sinuhulan ng walang-pananampalatayang si Ahaz ang Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III upang tulungan siya. Dahil sa di-matalinong pagkilos na ito, ang Juda ay sumailalim sa mabigat na pamatok ng Asirya.—2Cr 28:5-21; Isa 7:1-12.

Isinauli ni Hezekias, na anak ni Ahaz, ang tunay na pagsamba at naghimagsik siya laban sa hari ng Asirya. (2Ha 18:1-7) Dahil dito, sinalakay ni Senakerib ang Juda at binihag ang maraming nakukutaang lunsod. Ngunit hindi kailanman nakuha ang Jerusalem, sapagkat sa isang gabi ay pinatay ng anghel ni Jehova ang 185,000 sa kampo ng mga Asiryano. Matapos dumanas ng gayong kahihiyan, bumalik si Senakerib sa Nineve. (2Ha 18:13; 19:32-36) Mga walong taon bago nito, noong 740 B.C.E., ang sampung-tribong kaharian ay nagwakas na

nang ang kabisera nito, ang Samaria, ay bumagsak sa kamay ng mga Asiryano.—2Ha 17:4-6.

Muling binuhay ng sumunod na hari ng Juda, ang anak ni Hezekias na si Manases, ang idolatriya. Ngunit nang dalhin siyang bihag ng hari ng Asirya sa Babilonya, nagsisi siya at, pagbalik niya sa Jerusalem, nagsagawa siya ng mga reporma sa relihiyon. (2Cr 33:10-16) Ngunit ang kaniyang anak na si Amon ay bumalik sa idolatriya.—2Cr 33:21-24.

Ang huling malawakang kampanya laban sa idolatriya ay dumating noong panahon ng paghahari ng anak ni Amon na si Josias. Ngunit noon ay huling-huli na upang taimtim na makapagsisi ang mga tao sa pangkalahatan. Dahil dito, itinalaga ni Jehova ang lubusang pagkatiwangwang ng Juda at Jerusalem. Nang dakong huli, si Josias mismo ay napatay sa Megido nang tangkain niyang paatrasin ang mga hukbong Ehipsiyo habang paparoon ang mga ito upang tulungan ang hari ng Asirya sa Carkemis. —2Ha 22:1–23:30; 2Cr 35:20.

Ang huling apat na Judeanong hari, sina Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, at Zedekias ay naging masasamang tagapamahala. Pinatalsik ni Paraon Necoh si Jehoahaz, pinatawan ng mabigat na multa ang lupain ng Juda, at ginawang hari ang kapatid ni Jehoahaz na si Jehoiakim. (2Ha 23:31-35) Lumilitaw na pagkaraan ng walong-taóng paghahari, si Jehoiakim ay ginawang basalyo ni Nabucodonosor na hari ng Babilonya, na bago nito ay lumupig sa mga Ehipsiyo sa Carkemis. Naglingkod si Jehoiakim sa hari ng Babilonya sa loob ng tatlong taon ngunit pagkatapos ay naghimagsik siya. (2Ha 24:1; Jer 46:2) Dahil dito, si Nabucodonosor, maliwanag na may balak na dalhing bilanggo sa Babilonya ang mapaghimagsik na hari, ay umahon laban sa Jerusalem. (2Cr 36:6) Ngunit hindi kailanman nadala sa Babilonya si Jehoiakim, sapagkat namatay siya sa paraang hindi binanggit sa Bibliya. Kasunod nito ay naging hari si Jehoiakin. Pagkatapos mamahala sa loob lamang ng tatlong buwan at sampung araw, siya ay kusang sumuko kay Nabucodonosor at itinapon sa Babilonya, kasama ng iba pang mga miyembro ng maharlikang pamilya at ng libu-libo sa kaniyang mga nasasakupan. Sumunod ay inilagay ni Nabucodonosor sa trono ng Juda ang tiyo ni Jehoiakin, si Zedekias.—2Ha 24:6, 8-17; 2Cr 36: 9, 10.

Noong kaniyang ikasiyam na taon bilang basalyong hari, si Zedekias ay naghimagsik at umasa sa tulong ng kapangyarihang militar ng Ehipto laban sa Babilonya. (2Ha 24:18–25:1; 2Cr 36:11-13; Eze 17:15-21) Dahil dito, pinahayo ni Nabucodonosor ang kaniyang mga hukbo patungo sa Juda. Sa loob ng 18 buwan, ang Jerusalem ay kinubkob hanggang sa masira ang mga pader nito. Bagaman tumakas si Zedekias, nabihag siya, pinatay sa harap niya ang kaniyang mga anak, at pagkatapos ay binulag siya. Nang sumunod na buwan, ang karamihan sa mga nakaligtas ay dinala sa pagkatapon. Inatasan si Gedalias bilang gobernador sa iilang taong maralita na naiwan sa Juda. Ngunit kasunod ng pagpaslang sa kaniya, ang mga tao ay tumakas patungong Ehipto. Sa gayon, noong ikapitong buwan ng 607 B.C.E. ang lupain ng Juda ay lubusang natiwangwang.—2Ha 25:1-26; para sa detalye tingnan ang mga artikulo tungkol sa indibiduwal na mga hari.

Hindi Naiwala ang Pamamahala. Gayunman, ang kapaha-pahamak na wakas na ito ng kaharian ng Juda ay hindi nangangahulugang naalis ang setro at ang baston ng kumandante mula sa tribo nang habang panahon. Ayon sa hula ni Jacob nang mamamatay na siya, ang tribo ni Juda ang pagmumulan ng permanenteng maharlikang tagapagmana, ang Shilo (nangangahulugang "Siya na Nagmamay-ari Nito; Siya na Kinauukulan Nito"). (Gen 49:10) Kaya naman bago ang pagbagsak ng kaharian ng Juda, angkop na sinabi ni Jehova kay Zedekias, sa pamamagitan ni Ezekiel, ang mga salitang ito: "Hubarin mo ang turbante, at alisin mo ang korona. Hindi na ito magiging gaya ng dati. Itaas mo ang mababa, at ibaba mo ang mataas. Kagibaan, kagibaan, kagibaan ang gagawin ko roon. Kung tungkol din dito, hindi nga iyon aariin ninuman hanggang sa dumating siya na may legal na karapatan, at ibibigay ko iyon sa kaniya." (Eze 21:26, 27) Ang isa na may legal na karapatan, gaya ng ipinahiwatig sa patalastas ng anghel na si Gabriel sa birheng Judio na si Maria pagkaraan ng mga 600 taon, ay walang iba kundi si Jesus, ang anak ng Diyos. (Luc 1:31-33) Samakatuwid, angkop na taglayin ni Jesu-Kristo ang titulong "ang Leon na mula sa tribo ni Juda."—Apo 5:5.

Inihambing sa Hilagang Kaharian. Ang kaharian ng Juda ay naging mas matatag at tumagal nang mga 133 taon ang kahigitan kung ihahambing sa hilagang kaharian. May ilang salik na nagpangyari nito. (1) Dahil sa tipan ng Diyos kay David, ang maharlikang linya ay hindi napatid, samantalang sa hilagang kaharian ay wala pa sa kalahati ng mga hari ang hinalinhan ng sarili nilang mga anak. (2) Ang pagpapatuloy ng Aaronikong pagkasaserdote sa templo sa Jerusalem ay may pagpapala ni Jehova at nakatulong upang mas madaling makapanumbalik sa kanilang Diyos ang di-tapat na bansa. (2Cr 13:8-20) Sa kabilang dako, ang pagtatatag at pagpapatuloy ng pagsamba sa guya sa hilagang kaharian ay inakalang kailangan upang manatili silang independiyente sa Juda, at maliwanag na dahil dito ay walang ginawang pagsisikap upang alisin ito. (1Ha 12:27-33) (3) Ang apat sa 19 na Judeanong hari, sina Asa, Jehosapat, Hezekias, at Josias, ay

namumukod-tangi sa kanilang debosyon sa tunay na pagsamba at nagsagawa ng malawakang mga reporma sa relihiyon.

Gayunpaman, ipinakikita ng kasaysayan ng dalawang kaharian ang kahibangan ng pagwawalang-bahala sa mga utos ni Jehova at ng pagtitiwala sa mga alyansang militar para sa katiwasayan. Gayundin, naitampok ang mahabang pagtitiis ni Jehova sa kaniyang masuwaying bayan. Paulit-ulit niyang isinugo ang kaniyang mga propeta upang himukin ang bayan na magsisi, ngunit kadalasan ay hindi pinakikinggan ang kanilang mga babala. (Jer 25:4-7) Kabilang sa mga propetang naglingkod sa Juda sina Semaias, Ido, Azarias, Oded, Hanani, Jehu, Eliezer, Jahaziel, Mikas, Oseas, Isaias, Zefanias, Habakuk, at Jeremias.—Tingnan ang ISRAEL Blg. 2 at 3.

Pagkaraan ng Pagkatapon. Noong 537 B.C.E., nang magkabisa ang utos ni Ciro na nagpapahintulot sa mga Israelita na bumalik sa lupain ng Juda at muling itayo roon ang templo, maliwanag na ang mga kinatawan mula sa iba't ibang tribo ay bumalik sa kanilang sariling lupain. (Ezr 1:1-4; Isa 11:11, 12) Bilang katuparan ng Ezekiel 21:27, walang hari mula sa linya ni David ang nangasiwa sa nakabalik na bayan. Kapansin-pansin din na walang binanggit na nagkaroon ng anumang paninibugho sa gitna ng mga tribo, na nagpapakitang ang Efraim at Juda ay talagang naging iisa.—Isa 11:13.

4. Maliwanag na ito rin ang Levitang si Hodavias, o Hodeva, na ang mga anak ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:40; 3:9; Ne 7:43.

5. Isang Levita na itinalang kabilang sa mga bumalik kasama ni Zerubabel.—Ne 12:1, 8.

6. Isang Levita na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:23, 44.

7. Isang Benjamitang nanirahan sa Jerusalem at naglingkod doon sa isang gawaing pangangasiwa pagkaraan ng pagkatapon.—Ne 11:7, 9.

8. Isang indibiduwal na nasa martsa ng pasinaya na isinaayos ni Nehemias nang matapos ang pader ng Jerusalem.—Ne 12:31, 34.

9. Isang saserdoteng manunugtog na nasa martsa ng pasinaya.—Ne 12:31, 35, 36.

JUDA, ILANG NG. Silanganing dalisdis ng kabundukan ng Juda. Ang kalakhang bahagi nito ay di-tinitirahan at kalbo. (Huk 1:16) Ang pook na ilang na ito, na may lapad na mga 16 hanggang 24 na km (10 hanggang 15 mi), ay nagsisimula dikalayuan sa S ng Bundok ng mga Olibo at umaabot nang mga 80 km (50 mi) sa kahabaan ng K baybayin ng Dagat na Patay. Ang kalakhang bahagi nito ay makikinis at pabilog na kalbong mga burol ng malambot na yeso, na pinaghihiwa-hiwalay ng mga agusang libis at mga bangin. (MGA LARAWAN, Tomo 1, p. 335, 747) Sa gawing Dagat na Patay, ang pabilog na mga burol ay unti-unting nagiging mabatong mga bangin, at ang dagat mismo ay nakaharap sa malapader at baku-bakong mga dalisdis. Dahil palusong nang mga 1,200 m (3,900 piye) sa distansiyang 24 na km (15 mi), nahaharangan ang ilang na ito mula sa hanging K na nagdadala ng ulan at sa gayo'y tumatanggap lamang ng limitadong ulan. Kasabay nito, hinahampas ito ng tuyong hangin na humihihip mula sa S. Ngunit kapag umulan naman, humuhugos ang tubig patungo sa tuyong mga agusang libis, at sa loob ng ilang linggo kapag tag-ulan, ang ilang ay sinisibulan ng kaunting pananim.

Ayon kay David, ang Ilang ng Juda ay "isang lupaing tuyo at lupaypay, na walang tubig." (Aw 63:Sup, 1) Walang tubig na bumubukal sa tigang na rehiyong ito, at walang katubigan sa ibabaw nito. Kabaligtaran naman nito, sa pangitain ni Ezekiel, ang ilog na lumalabas mula sa templo ay umagos sa ilang na ito at tinustusan niyaon ang napakaraming punungkahoy na nasa kahabaan ng mga pampang nito.—Eze 47:1-10.

Walang alinlangan na sa tigang na Ilang ng Juda pinakakawalan ang 'kambing para kay Azazel' kapag taunang Araw ng Pagbabayad-Sala matapos itong akayin doon mula sa templo sa Jerusalem. (Lev 16:21, 22) Noong unang siglo C.E., sinimulan ni Juan na Tagapagbautismo ang kaniyang ministeryo sa isang seksiyon ng rehiyong ito sa H ng Dagat na Patay. (Mat 3:1-6) Lumilitaw na sa ilang din na ito tinukso ng Diyablo si Kristo Jesus.—Mat 4:1.

JUDAISMO. Ang sistema ng relihiyon ng mga Judio. (Gal 1:13, 14) Hindi lubusang nakasalig sa Hebreong Kasulatan ang iba't ibang anyo ng Judaismo noong unang siglo C.E. Ang isa sa pinakaprominenteng dibisyon ng Judaismo, ang mga Saduceo, ay hindi naniniwala sa maka-Kasulatang turo ng pagkabuhay-muli at sa pag-iral ng mga anghel. (Mar 12:18-27; Gaw 23:8) Sa mga bagay na ito, tahasan silang sinalungat ng mga Pariseo, isa pang maimpluwensiyang sanga ng Judaismo. (Gaw 23:6-9) Gayunman, pinawalang-bisa ng mga Pariseo ang Salita ng Diyos dahil sa kanilang maraming di-makakasulatang tradisyon. (Mat 15:1-11) Marami ang nahirapang tumanggap kay Kristo, hindi dahil sa Kautusan, na sa totoo'y nagsilbing tagapagturo na umaakay tungo kay Kristo (Gal 3:24), kundi dahil sa di-makakasulatang mga tradisyong iyon. Ang Kautusan mismo ay mabuti at banal (Ro 7:12), ngunit mga tradisyon ng mga tao ang umalipin sa mga Judio. (Col 2:8) May-kalupitang pinag-usig ni Saul (Pablo) ang mga Kristiyano dahil sa kaniyang maa-

lab na sigasig sa 'mga tradisyon ng kaniyang mga ama.'—Gal 1:13, 14, 23; tingnan ang PARISEO; SADUCEO.

JUDAS [mula sa Heb., isang anyo ng pangalang Juda]. "Isang alipin ni Jesu-Kristo, ngunit kapatid ni Santiago." Ganito nagpakilala ng sarili ang manunulat ng kinasihang liham na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Lumilitaw na hindi siya ang "Hudas na anak ni Santiago," isa sa 11 tapat na apostol ni Jesu-Kristo. (Luc 6:16) Tinukoy niya ang kaniyang sarili bilang "isang alipin," hindi isang apostol, ni Jesu-Kristo; tinukoy rin niya ang mga apostol sa ikatlong panauhan bilang "nila."—Jud 1, 17, 18.

Bagaman tinutukoy ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang iba pang mga tao na tinawag na Judas o Hudas, ipinakita ng manunulat na ito ng Bibliya na iba siya sa mga ito sa pamamagitan ng pagbanggit sa pangalan ng kaniyang kapatid. (Tingnan ang HUDAS Blg. 5.) Mula rito ay maaaring ipalagay na kilalang-kilala sa gitna ng mga Kristiyano ang kaniyang kapatid na si Santiago. Iisang tao lamang na may gayong pangalan ang lumilitaw na namumukod-tangi sa pagiging prominente. Tinukoy ng apostol na si Pablo ang Santiago na ito bilang isa sa "mga haligi" ng kongregasyon ng Jerusalem at bilang "kapatid ng Panginoon." (Gal 1:19; 2:9; tingnan din ang Gaw 12:17; 15:13-21.) Kung gayon, si Judas, o Hudas, ay maliwanag na isang kapatid sa ina ni Kristo Jesus. (Mat 13:55; Mar 6:3) Gayunma'y hindi niya hinangad na samantalahin ang kaniyang kaugnayan sa laman sa Anak ng Diyos kundi tinawag ang kaniyang sarili na "isang alipin ni Jesu-Kristo."

Halos walang impormasyon tungkol sa buhay ni Judas. Noong maagang bahagi ng ministeryo ni Kristo Jesus, maaaring kabilang si Judas doon sa mga nagsabi: "Nasisiraan na siya ng kaniyang isip." (Mar 3:21) Anuman ang dahilan, si Judas at ang kaniyang mga kapatid ay hindi nananampalataya noon kay Kristo Jesus.—Ju 7:5.

Gayunman, pagkatapos ng kaniyang pagkabuhay-muli, si Jesus ay nagpakita sa kaniyang kapatid sa ina na si Santiago. (1Co 15:7) Walang alinlangang malaki ang nagawa nito upang makumbinsi hindi lamang si Santiago kundi pati na rin si Judas at ang iba pang mga kapatid nito na si Jesus nga ang Mesiyas. Kaya nga, bago pa man ang Pentecostes ng 33 C.E., nagpapatuloy sila sa pananalangin kasama ang 11 tapat na apostol at ang mga iba pa sa isang silid sa itaas sa Jerusalem. Lumilitaw na kabilang din sila sa mga 120 katao na nagkatipon noong panahong piliin si Matias sa pamamagitan ng palabunutan upang pumalit sa di-tapat na si Hudas Iscariote. (Gaw 1:14-26) Kung ganito nga, maaaring ipahiwatig nito na tinanggap nila ang banal na espiritu noong araw ng Pentecostes.—Gaw 2:1-4.

JUDAS, ANG LIHAM NI. Isang kinasihang liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na isinulat ni Judas, isang kapatid ni Santiago at sa gayon ay maliwanag na kapatid din ni Jesu-Kristo sa ina. (Tingnan ang JUDAS.) Yamang patungkol ito sa "mga tinawag na iniibig may kaugnayan sa Diyos na Ama at iniingatan para kay Jesu-Kristo," ang pangkalahatang liham na ito ay maliwanag na nilayong ilibot sa lahat ng mga Kristiyano.—Jud 1.

Isang mapanganib na kalagayan ang umiiral noong panahong isulat ni Judas ang kaniyang liham. May mga taong imoral at makahayop na nakapuslit sa gitna ng mga Kristiyano at 'ginagawa nilang dahilan ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos para sa mahalay na paggawi.' Kaya naman hindi sumulat si Judas, gaya ng una niyang binalak, tungkol sa kaligtasan na pinanghahawakan ng lahat ng mga Kristiyano na tinawag ukol sa makalangit na Kaharian ng Diyos. Sa halip, sa patnubay ng espiritu ng Diyos, naglaan siya ng payo upang tulungan ang mga kapananampalataya na mapagtagumpayan ang nagpapasamang mga impluwensiya sa loob ng kongregasyon. Pinaalalahanan sila ni Judas na "puspusang makipaglaban ukol sa pananampalataya" sa pamamagitan ng pagsalansang sa mga taong imoral, ng pagpapanatili ng dalisay na pagsamba at mainam na paggawi, at ng "pananalangin taglay ang banal na espiritu." (Jud 3, 4, 19-23) Sa pamamagitan ng paggamit ng mga halimbawa na gaya ng mga anghel na nagkasala, ng mga tumatahan sa Sodoma at Gomorra, nina Cain, Balaam, at Kora, mariing pinatunayan ni Judas na ang hatol ni Jehova ay ilalapat sa mga taong di-makadiyos kung paanong inilapat ito nang walang pagsala sa mga anghel na di-tapat at sa mga taong balakyot noong mga panahong nagdaan. Inilantad din niya ang kabuktutan niyaong mga nagtatangkang magparungis sa mga Kristiyano.—Jud 5-16, 19.

Natatanging Impormasyon. Bagaman maikli ang liham ni Judas, naglalaman ito ng ilang impormasyon na hindi masusumpungan sa iba pang bahagi ng Bibliya. Ito lamang ang bumabanggit sa pakikipagtalo ng arkanghel na si Miguel laban sa Diyablo tungkol sa katawan ni Moises at sa hula na binigkas ni Enoc maraming siglo ang kaagahan. (Jud 9, 14, 15) Hindi alam kung tinanggap ni Judas ang impormasyong ito sa pamamagitan ng tuwirang pagsisiwalat o sa pamamagitan ng mapananaligang pagtatawid (bibigan man o nasusulat). Kung tinanggap ito sa pamamagitan ng huling nabanggit, maaaring ito ang dahilan kung bakit may tinutukoy ring panghuhula ni Enoc sa apokripal na aklat ng Enoc (ipinapalagay na malamang na isinulat sa panahon ng ikalawa at unang siglo B.C.E.). Posible na iisang mapagkukunan ng impormasyon ang naging

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG JUDAS

Maikli ngunit mariing babala laban sa mga balakyot na makapapasok sa kongregasyon

Malamang na isinulat noong mga 65 C.E., mahigit 30 taon pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Kristo

---

Isang kalagayang humihiling ng pagbabatang Kristiyano (tal 1-4)

Ang mga taong di-makadiyos ay nakapuslit sa loob ng kongregasyon at ginagamit nilang dahilan ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos para sa mahalay na paggawi

Ang mga Kristiyano ay kailangang puspusang makipaglaban ukol sa pananampalataya

Mga saloobin, paggawi, at mga tao na doo'y dapat maging mapagbantay ang isa (tal 5-16)

Hindi dapat kaligtaan na ang mga Israelitang iniligtas mula sa Ehipto ay pinuksa dahil nawalan sila ng pananampalataya nang maglaon

Pinarusahan ang mga anghel na nag-iwan ng kanilang wastong kalagayan

Dinanas ng napakaimoral na Sodoma at Gomorra ang hatol na walang-hanggang apoy

Sa kabila ng mga halimbawang ito, sinisikap ng ilan na magpasok ng katulad na mga gawain sa loob ng kongregasyon

Si Miguel ay hindi naging mapang-abuso, kahit noong makipag-usap siya sa Diyablo; ngunit ang mga taong ito ay "nagsasalita nang may pang-aabuso tungkol sa mga maluwalhati"

Tinutularan nila ang masasamang halimbawa nina Cain, Balaam, at Kora

Sila ay mapanganib na gaya ng mga batong nakatago sa ilalim ng tubig; tulad ng mga ulap na walang tubig at ng patay na mga punungkahoy na binunot, wala silang ibinubunga na kapaki-pakinabang

Inihula ni Enoc ang hatol ng Diyos laban sa gayong di-makadiyos na mga makasalanan

Ang mga taong iyon ay mga mapagbulong, mga reklamador, mga makasarili, at mapanlinlang na mga bolero

Kung paano mapaglalabanan ng mga Kristiyano ang masamang impluwensiyang ito (tal 17-25)

Tandaan, inihula ng mga apostol ang paglitaw ng gayong mga tao sa "huling panahon"

Ang mga Kristiyano ay dapat mapaiba sa mga iyon, anupat pinatitibay ang kanilang sarili sa pundasyon ng pananampalataya, nananalangin taglay ang banal na espiritu, pinananatili ang kanilang sarili sa pag-ibig ng Diyos, hinihintay na maipahayag ang awa ni Jesus

Dapat din nilang tulungan ang iba, anupat nagpapakita ng awa sa mga nag-aalinlangan at inililigtas sila sa pamamagitan ng pag-agaw sa kanila mula sa apoy

---

saligan ng ulat sa kinasihang liham at sa apokripal na aklat.

Lugar at Panahon ng Pagsulat. Malamang na isinulat ni Judas ang kaniyang liham mula sa Palestina, yamang walang rekord na umalis siya sa lupaing iyon. Posibleng tantiyahin ang petsa ng liham salig sa panloob na ebidensiya. Yamang hindi binabanggit ni Judas ang pagdating ni Cestio Gallo laban sa Jerusalem (66 C.E.) at ang pagbagsak ng lunsod na iyon sa mga Romano sa ilalim ni Tito (70 C.E.), ipinahihiwatig nito na sumulat siya bago ang taóng 66 C.E. Kung natupad na noon ang kahit isang bahagi lamang ng hula ni Jesus may kinalaman sa pagkawasak ng Jerusalem (Luc 19:43, 44), walang alinlangang ilalakip ni Judas ang paglalapat na ito ng hatol ng Diyos bilang isa pang babalang halimbawa. Yamang waring sumipi si Judas mula sa ikalawang liham ni Pedro tungkol sa paglitaw ng mga manunuya "sa huling panahon" (ihambing ang 2Pe 3:3 sa Jud 18), maipapalagay na isinulat niya ang kaniyang liham pagkaraan nito, noong mga 65 C.E.

Autentisidad. Ang aklat ng Bibliya na Judas ay tinanggap ng mga unang nagkatalogo ng Kasulatan bilang kanonikal. Kabilang sa kanila, mula noong ikalawa hanggang ikaapat na siglo C.E., ay sina Clemente ng Alejandria, Tertullian, Origen, Eusebius, Cyril ng Jerusalem, Athanasius, Epiphanius, Gregory ng Nazianzus, Philastrius, Jerome, at Augustine. Ang liham ay kasama rin sa Muratorian Fragment (mga 170 C.E.).

JUDEA [mula sa Heb., Ni (Kay) Juda]. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong mga hangganan ng pook na ito ng Palestina. Waring ang Judea ay sumaklaw ng isang lugar na humigit-kumulang 80 km (50 mi) mula sa silangan hanggang sa kanluran at mga 50 km (30 mi) mula sa hilaga hanggang sa timog. Ang Samaria ay nasa dakong hilaga at ang Idumea naman ay nasa dakong timog. Ang Dagat na Patay at ang Libis ng Jordan ang naging silanganing hangganan. Gayunman, nang ilakip sa Judea ang teritoryong Idumeano, waring ang timugang hangganan ay umabot mula sa ibaba ng Gaza sa kanluran hanggang sa Masada sa silangan.

Sa Mateo 19:1, ang pag-alis ni Jesus sa Galilea at pagparoon niya sa "mga hanggahan ng Judea sa kabila ng Jordan" ay maaaring nangangahulugan na lumisan si Jesus mula sa Galilea, tumawid sa Jordan, at pumunta sa timog para pumasok sa Judea sa pamamagitan ng pagdaan sa Perea.

Si Herodes na Dakila ang "hari ng Judea" noong panahong ipanganak si Juan na Tagapagbautismo at si Jesus. (Luc 1:5) Mas maaga rito, si Herodes ay ginawang hari ng Judea ng senadong Romano. Nang maglaon ay dinagdagan ang kaniyang mga pinamu-

munuan at noong mamatay siya ay kalakip sa mga ito ang Judea, Galilea, Samaria, Idumea, Perea, at iba pang mga pook. Minana ng anak ni Herodes na Dakila na si Arquelao ang pamamahala sa Judea, Samaria, at Idumea. (Ihambing ang Mat 2:22, 23.) Ngunit kasunod ng pagpapalayas sa kaniya, ang Judea ay napasailalim ng administrasyon ng mga Romanong gobernador na ang opisyal na tirahan ay sa Cesarea. Maliban sa maikling paghahari ni Herodes Agripa I bilang hari sa Palestina (Gaw 12:1), mga gobernador ang nangasiwa sa mga gawain sa Judea hanggang sa paghihimagsik ng mga Judio noong 66 C.E.

Sa pagtatapos ng unang siglo B.C.E., bilang katuparan ng hula, ang ipinangakong Mesiyas, si Jesus, ay ipinanganak sa Betlehem sa Judea. (Mat 2:3-6; Luc 2:10, 11) Pagkatapos dumalaw ang ilang astrologong taga-Silangan, ang ama-amahan ni Jesus na si Jose, palibhasa'y binabalaan ng isang anghel sa panaginip may kinalaman sa layon ni Herodes na Dakila na patayin ang bata, ay tumakas kasama ang kaniyang pamilya patungong Ehipto. Pagkamatay ni Herodes, si Jose ay hindi bumalik sa Judea kundi namayan sa Nazaret sa Galilea. Ito ay dahil ang anak ni Herodes na si Arquelao ang namamahala noon sa Judea at dahil din sa babalang mula sa Diyos na ibinigay kay Jose sa isang panaginip.—Mat 2:7-23.

Noong tagsibol ng 29 C.E., nang pasimulan ni Juan na Tagapagbautismo ang kaniyang gawain bilang paghahanda sa pagdating ng Mesiyas, ang Judea ay nasa ilalim ng kapamahalaan ng Romanong si Gobernador Poncio Pilato. Marami, kabilang na ang mga Judeano, ang nakarinig sa pangangaral ni Juan sa Ilang ng Judea at nabautismuhan bilang sagisag ng pagsisisi. (Mat 3:1-6; Luc 3:1-16) Nang panahong pasimulan ni Jesus ang kaniyang ministeryo pagkaraan ng wala pang walong buwan, ang mga tumatahan sa Judea ay binigyan ng higit pang pagkakataon na manumbalik kay Jehova taglay ang isang sakdal na puso. May panahon na mas marami pang tao ang binabautismuhan ng mga alagad ni Jesus kaysa kay Juan na Tagapagbautismo. (Ju 3:22; 4:1-3) Pagkaalis ni Jesus patungong Galilea, malalaking pulutong mula sa Jerusalem at Judea ang sumunod sa kaniya at sa gayon ay nakinabang sa kaniyang ministeryo roon. (Mat 4:25; Mar 3:7; Luc 6:17) Tulad ng mga taga-Galilea, walang alinlangang napukaw ang unang interes ng marami sa mga Judeanong ito dahil sa nakita nilang ginagawa ni Jesus sa Jerusalem noong kapistahan (Paskuwa, 30 C.E.). (Ju 4:45) Ang balita tungkol sa mga himala ni Jesus sa Galilea, gaya ng pagbuhay-muli sa kaisa-isang anak na lalaki ng isang balo sa Nain, ay lumaganap din sa buong Judea.—Luc 7:11-17.

Gayunman, bumangon ang matinding pagsalansang laban kay Jesus mula sa mga lider ng relihiyon ng Judea. Waring mas malaki ang impluwensiya ng mga ito sa mga Judeano kaysa sa mga taga-Galilea. Pasimula noong panahon ng Paskuwa ng 31 C.E. ay hindi na naging ligtas si Jesus sa Judea. (Ju 5:1, 16-18; 7:1) Magkagayunman, dinaluhan niya ang mga kapistahan sa Jerusalem at ginamit niya ang pagkakataon upang mangaral. (Ju 7:10-13, 25, 26, 32; 10:22-39) Malamang na mula sa Judea isinugo ni Jesus ang 70, pagkatapos ng Kapistahan ng mga Kubol noong 32 C.E. (Luc 10:1-24) Nang maglaon, sa kabila ng naunang mga pagtatangka na batuhin siya, ipinasiya ni Jesus na pumaroon sa Judea nang malaman niyang namatay ang kaniyang kaibigang si Lazaro. Ang sumunod na pagbuhay-muli ni Jesus kay Lazaro sa Betania ay ginamit ng mga lider ng relihiyon bilang karagdagang dahilan upang sikaping patayin siya. Ang ilan sa kanila ay nagsabi: "Kung pababayaan natin siya nang ganito, silang lahat ay mananampalataya sa kaniya, at darating ang mga Romano at kukunin kapuwa ang ating dako at ang ating bansa."—Ju 11:5-8, 45-53.

Bagaman pangunahing tinatalakay ng mga sinoptikong Ebanghelyo ang ministeryo ni Jesus sa Galilea (malamang ay dahil sa mas mabuting pagtugon doon), hindi pinabayaan ni Jesus ang Judea. Kung pinabayaan niya ito ay hindi sana nasabi ng kaniyang mga kaaway sa harap ni Pilato: "Sinusulsulan niya ang mga tao sa pamamagitan ng pagtuturo sa buong Judea, nagsimula pa sa Galilea hanggang dito."—Luc 23:5.

Pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Kristo Jesus, ang Jerusalem at Judea ay patuloy na tumanggap ng lubusang patotoo. (Gaw 1:8) Noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., walang alinlangang kabilang ang mga Judeano sa 3,000 na tumugon sa pangangaral ni Pedro at nabautismuhan. Pagkatapos nito, ang kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem ay patuloy na lumago. (Gaw 2) Ngunit ito ay may kaakibat na mga pagsalansang. (Gaw 4:5-7, 15-17; 5:17, 18, 40; 6:8-12) Pagkatapos ng pagbato sa Kristiyanong si Esteban, gayon na lamang katindi ang pag-uusig na dumating anupat "ang lahat maliban sa mga apostol ay nangalat sa lahat ng mga pook ng Judea at Samaria." (Gaw 8:1) Ngunit, sa halip na maging hadlang, ang pangangalat na ito ay nagbunga ng paglaganap ng mensaheng Kristiyano, at lumilitaw na may nabuong mga bagong kongregasyon sa Judea at sa iba pang mga lugar. (Gaw 8:4; Gal 1:22) Kasunod ng pagkakumberte ng manguusig na si Saul ng Tarso, "ang kongregasyon sa buong Judea at Galilea at Samaria ay nagkaroon ng isang yugto ng kapayapaan, anupat napatitibay; at habang lumalakad ito sa pagkatakot kay Jehova at sa kaaliwan mula sa banal na espiritu ay patuloy

itong dumarami." (Gaw 9:31) Ang dating mang-uusig, ang apostol na si Pablo mismo, ay nangaral sa Jerusalem at Judea. (Gaw 26:20) Sa pamamagitan ng gawain ni Pablo at ng iba pa ay nakapagtatag ng mga bagong kongregasyon ng mga Kristiyano, at ang mga apostol at matatandang lalaki ng kongregasyon sa Jerusalem ang nagsilbing lupong tagapamahala para sa lahat ng mga ito.—Gaw 15:1-33; Ro 15:30-32.

Lumilitaw na marami sa mga Judiong Kristiyano na naninirahan sa Judea ay dukha. Kaya nga malamang na lubhang nakapagpatibay-loob sa kanila ang makinabang sila mula sa kusang-loob na tulong na inorganisa para sa kanila ng kanilang mga kapatid na Kristiyano sa ibang bahagi ng lupa. (Gaw 11:28-30; Ro 15:25-27; 1Co 16:1-3; 2Co 9:5, 7) Habang nagpapatuloy sila sa kanilang tapat na paglilingkod, ang mga Judiong Kristiyano sa Judea ay dumanas ng matinding pag-uusig mula sa kanilang di-sumasampalatayang mga kababayan. (1Te 2:14) Sa wakas, noong 66 C.E., nang ang mga hukbong Romano sa ilalim ni Cestio Gallo ay umatras mula sa Jerusalem, ang mga Kristiyanong ito, bilang pagsunod sa makahulang mga salita ni Jesus, ay tumakas mula sa Jerusalem at Judea patungo sa mga bundok, sa gayon ay nakaligtas sila sa kahila-hilakbot na pagkawasak na sumapit sa Jerusalem noong 70 C.E.—Mat 24:15, 16; Mar 13:14; Luc 21:20, 21.

JUDIO [Ni (Kay) Juda]. Taong mula sa tribo ni Juda. Sa ulat ng Bibliya, ginamit lamang ang katawagang ito pagkatapos bumagsak ang sampung-tribong kaharian ng Israel. Noong panahon ni Hezekias, gumamit si Isaias ng isang anyong pang-uri ng salitang ito, na isinaling "wika ng mga Judio." (Isa 36:11, 13) Kadalasan, ang timugang kaharian ay tinatawag na Juda, at ang mga mamamayan nito ay tinatawag na mga anak ni Juda o tribo ng mga anak ni Juda. Walang alinlangan na ang unang manunulat ng Bibliya na gumamit ng katawagang "Judio" upang tukuyin ang mga mamamayan ng Juda ay ang manunulat ng mga aklat ng Mga Hari, si Jeremias, na nagsimulang maglingkod bilang propeta noong 647 B.C.E. (Tingnan ang 2Ha 16:6; 25:25.) Pagkatapos ng pagkatapon, ikinapit ang katawagang ito sa lahat ng mga Israelitang nagbalik (Ezr 4:12; 6:7; Ne 1:2; 5:17) at nang maglaon, sa lahat ng Hebreo sa buong daigdig, upang ipakita ang kaibahan nila sa mga bansang Gentil. (Es 3:6; 9:20) Ang mga lalaking Gentil na tumanggap sa pananampalatayang Judio at naging mga tinuling proselita ay nagpakilala rin bilang mga Judio. (Es 8:17) Gayunman, sa Hebreong Kasulatan, ang pananalitang "naninirahang dayuhan" ay maaaring tumukoy sa isa na tumanggap sa relihiyon ng mga Judio (Jer 22:3), at maging sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, kung minsa'y ipinakikilala sila sa pamamagitan ng terminong "mga proselita." (Gaw 2:10; 6:5; 13:43) Ang terminong "babaing Judio" ay ginamit sa Gawa 24:24.

Noong bata pa si Jesus, may mga astrologong dumating sa Jerusalem at nagtanong: "Nasaan ang isa na ipinanganak na hari ng mga Judio?" (Mat 2:1, 2) Sa pahirapang tulos ni Jesus, inilagay ni Pilato ang titulong "Si Jesus na Nazareno ang Hari ng mga Judio."—Ju 19:19.

Makasagisag na Paggamit. Ipinakita ng apostol na si Pablo na hindi dapat ipagmapuri ng mga Judio ang kanilang pinagmulan sa laman at hindi sila dapat manalig sa mga gawa ng Kautusan upang magtamo ng lingap ng Diyos. Nangatuwiran siya: "Sapagkat siya ay hindi Judio na gayon sa panlabas, ni ang pagtutuli man ay yaong nasa panlabas sa laman. Kundi siya ay Judio na gayon sa panloob, at ang kaniyang pagtutuli ay yaong sa puso sa pamamagitan ng espiritu, at hindi sa pamamagitan ng isang nakasulat na kodigo. Ang papuri ng isang iyon ay nanggagaling, hindi sa mga tao, kundi sa Diyos." (Ro 2:28, 29) Dito, ginamit ni Pablo ang kahulugan ng pangalang Juda at ipinakita niya na ang tunay na saligan upang magtamo ng papuri mula sa Diyos ay ang pagiging isang lingkod ng Diyos mula sa puso, sa pamamagitan ng espiritu. Ang argumentong ito ay kasuwato ng kaniyang pangangatuwiran sa Roma kabanata 4 na ang tunay na binhi ni Abraham ay yaong mga may pananampalatayang gaya ng kay Abraham. Itinawag-pansin din niya na hindi mahalaga sa kongregasyong Kristiyano ang nasyonalidad, sapagkat "walang Judio ni Griego [Gentil] man." (Gal 3:28) Nang kausapin ng binuhay-muling si Jesu-Kristo ang kongregasyon sa Smirna upang aliwin sila dahil sa pag-uusig na dinaranas nila, pangunahin na mula sa mga Judio, sinabi niya: "Alam ko . . . ang pamumusong niyaong mga nagsasabing sila nga ay mga Judio, at gayunma'y hindi sila gayon kundi isang sinagoga ni Satanas."—Apo 2:9.

JUDIT [anyong pambabae ng Jehudi]. Isang asawa ni Esau; anak ni Beeri na Hiteo at laging sanhi ng kapaitan para kay Isaac at kay Rebeka. (Gen 26:34, 35) Marahil ay siya rin ang Oholibama sa Genesis 36:2.

JULIA. Isang miyembro ng kongregasyon sa Roma na pinadalhan ni Pablo ng mga pagbati. (Ro 16:15) Si Julia marahil ay asawa o kapatid ni Filologo.

JULIO. Isang Romanong opisyal ng hukbo o senturyon ng pangkat ni Augusto na nag-ingat kay Pablo sa paglalakbay patungong Roma. (Gaw 27:1; ting-

nan ang Opisyal ng Hukbo; Augusto, Pangkat ni.) Mula noong pasimula ng pagbibiyahe sa dagat, lumilitaw na natanto ni Julio na hindi isang pangkaraniwang bilanggo si Pablo at pinagpakitaan niya ito ng kabaitan, halimbawa, hinayaan niya itong dumaong upang dumalaw sa mga kaibigan nito sa Sidon. Gayunman, nang maglaon, nang ipahiwatig ni Pablo na pansamantalang magiging mapanganib kung magpapatuloy sila sa paglalakbay, nakinig si Julio sa salungat na opinyon ng piloto at ng may-ari ng barko. Sa kalaunan, napigilan ng mga kawal ni Julio ang pagtakas ng mga magdaragat, sa pamamagitan ng pagsunod sa mga salita ni Pablo: "Malibang manatili sa barko ang mga taong ito ay hindi kayo maliligtas." Nang mawasak ang barko, nailigtas ni Julio ang buhay ni Pablo dahil hindi niya hinayaang patayin ng mga kawal ang mga bilanggo.—Gaw 27:1-44.

JUNIAS. Isa na tumanggap ng pantanging mga pagbati sa liham ni Pablo sa mga taga-Roma (16:7). Sina Andronico at Junias ay "mga kamag-anak" niya. Bagaman ang salitang Griego na ginamit dito ay maaaring mangahulugang "kababayan," ang pangunahing kahulugan ay "kadugong kamag-anak sa iisang salinlahi." Ang dalawang ito ay 'mga kapuwa bihag' ni Pablo, posibleng nakasama niya sa bilangguan. Kapuwa sila tinawag ni Pablo na "mga lalaking kinikilala sa gitna ng mga apostol," marahil ay ginugunita ang kanilang mainam na reputasyon sa mga apostol. Sila ay 'mas matatagal nang kaisa ni Kristo kaysa kay Pablo mismo,' anupat nagpapahiwatig na nauna silang naging mga alagad.

JUSAB-HESED. Isa sa mga anak ni Zerubabel.—1Cr 3:19, 20.

JUSTO [mula sa Lat., nangangahulugang "Makatarungan; Matapat; Matuwid"].

1. Ang huling pangalan ni Jose Barsabas. Sina Justo at Matias ang dalawang kandidatong iminungkahi na posibleng kapalit ni Hudas Iscariote bilang isang apostol. Ang palabunot ay nahulog kay Matias. Bagaman hindi napili si Justo, ang pagsasaalang-alang sa kaniya para sa katungkulan ay nagpapakitang isa siyang may-gulang na alagad ni Jesu-Kristo.—Gaw 1:23-26.

2. Isang mananampalatayang taga-Corinto na ang tahanan ay katabi ng sinagoga. Dahil sa pagsalansang ng mga Judio, "lumipat" si Pablo sa bahay ni Titio Justo, samakatuwid nga, ipinagpatuloy niya roon ang kaniyang pangangaral; nanatili siyang naninirahan kasama nina Aquila at Priscila.—Gaw 18:1-7.

3. Isang Judiong kamanggagawa ng apostol na si Pablo. Si Justo, na tinawag ding Jesus, ay isa sa mga nagpalakas kay Pablo nang una itong mabilanggo sa Roma at nagpadala ng kaniyang mga pagbati sa mga taga-Colosas.—Col 4:10, 11.

JUTA [malamang, Pinalawak (o, Pinaluwang) na Dako]. Isang lugar sa bulubunduking pook ng Juda. Ibinigay ito sa "mga anak ni Aaron" bilang isang lunsod ng mga saserdote. (Jos 15:20, 48, 55; 21:13, 16) Ipinapalagay na ang Juta ay ang makabagong Yatta, na nasa isang tagaytay na mga 10 km (6 na mi) sa T ng Hebron.

K

KAALAMAN. Pangunahin na, ang kaalaman ay nangangahulugan ng kabatiran sa mga bagay-bagay na natamo sa pamamagitan ng personal na karanasan, pagmamasid, o pag-aaral. Masidhing pinasisigla ng Bibliya ang paghahangad at ang pag-iimbak ng tamang kaalaman, anupat inirerekomenda ito sa halip na ginto. (Kaw 8:10; 20:15) Idiniin ni Jesus ang kahalagahan ng tunay na pagkakilala sa kaniya at sa kaniyang Ama, at ang kaalaman ay paulit-ulit namang idiniriin sa mga aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Ju 17:3; Fil 1:9; 2Pe 3:18.

Bukal ng Kaalaman. Ang totoo, si Jehova ang pangunahing Bukal ng kaalaman. Sabihin pa, ang buhay ay nagmula sa kaniya at mahalaga ang buhay sa pagtataglay ng isang tao ng anumang kaalaman. (Aw 36:9; Gaw 17:25, 28) Karagdagan pa, ang Diyos ang lumalang sa lahat ng bagay, kaya naman ang kaalaman ng tao ay nakabatay sa pag-aaral ng mga gawang-kamay ng Diyos. (Apo 4:11; Aw 19:1, 2) Kinasihan din ng Diyos ang kaniyang nasusulat na Salita, anupat mula rito ay matututuhan ng tao ang kalooban at mga layunin ng Diyos. (2Ti 3:16, 17) Samakatuwid, ang sentro ng lahat ng tunay na kaalaman ay si Jehova, at ang taong naghahangad nito ay dapat na magtaglay ng pagkatakot sa Diyos na tutulong sa kaniya na maging maingat upang hindi niya maranasan ang galit ni Jehova. Ang gayong pagkatakot ang pasimula ng kaalaman. (Kaw 1:7) Nakatutulong ang

gayong makadiyos na takot sa isang tao na magtamo ng tumpak na kaalaman, samantalang yaong mga nagwawalang-bahala sa Diyos ay gumagawa ng maling mga konklusyon mula sa mga bagay na namamasdan nila.

Sa Bibliya, madalas na iniuugnay kay Jehova ang kaalaman, anupat tinatawag siyang "Diyos ng kaalaman" at inilalarawan siya bilang "sakdal sa kaalaman."—1Sa 2:3; Job 36:4; 37:14, 16.

Gayon na lamang kahalaga ang papel na iniatas ni Jehova sa kaniyang Anak sa katuparan ng Kaniyang mga layunin anupat maaaring sabihin tungkol kay Jesus: "Maingat na nakakubli sa kaniya ang lahat ng mga kayamanan ng karunungan at ng kaalaman." (Col 2:3) Malibang manampalataya ang isang tao kay Jesu-Kristo bilang Anak ng Diyos, hindi niya maiintindihan ang tunay na kahulugan ng Kasulatan at hindi niya makikita kung paano natutupad ang mga layunin ng Diyos kaayon ng inihula Niya.

Sa pamamagitan ng pagsusuri sa mga salitang Hebreo at Griego na kadalasang isinasalin bilang "kaalaman," at sa pamamagitan din ng pagbibigay-pansin sa kaugnayan ng kaalaman sa karunungan, unawa (*understanding*), kakayahang mag-isip, at kaunawaan (*discernment*), matutulungan ang isa na higit pang maunawaan ang kahulugan at ang kahalagahan ng kaalaman.

Kahulugan ng Termino. Sa Hebreong Kasulatan, maraming salita (mga pangngalan) na maaaring isalin bilang "kaalaman" ang nauugnay sa saligang pandiwa na *ya·dhaʽʹ,* na nangangahulugang "malaman," "matalastas," "makilala o maranasan," o "maging makaranasan, dalubhasa." Matitiyak sa pamamagitan ng konteksto ang eksaktong kahulugan ng mga ito, at kadalasan na, kung paano dapat isalin ang bawat salita. Halimbawa, sinabi ng Diyos na 'kilala' niya si Abraham at sa gayo'y nakatitiyak siya na uutusan nang wasto ng taong ito na may pananampalataya ang mga supling nito. Hindi lamang basta sinasabi ni Jehova na batid niyang umiiral si Abraham kundi, na lubusan Niyang kinilala si Abraham, sapagkat napagmasdan niya ang pagkamasunurin at interes ni Abraham sa tunay na pagsamba sa loob ng maraming taon.—Gen 18:19, *NW, La;* Gen 22:12; ihambing ang JEHOVA (Paggamit sa Pangalan Noong Sinaunang Panahon at ang Kahulugan Nito).

Gaya ng pandiwang *ya·dhaʽʹ* (malaman), ang pangunahing salitang Hebreo na isinasaling "kaalaman" (*daʹʽath*) ay may saligang ideya ng pagkaalam ng mga bagay-bagay o pagkakaroon ng impormasyon, ngunit kung minsan ay may higit pa itong kahulugan. Halimbawa, sinasabi ng Oseas 4:1, 6 na may panahon noon na sa Israel ay walang "kaalaman sa Diyos." Hindi iyon nangangahulugang hindi alam ng bayan na si Jehova ang Diyos at na iniligtas at pinatnubayan niya ang mga Israelita noong nakalipas. (Os 8:2) Kundi, dahil sa kanilang landasin ng pamamaslang, pagnanakaw, at pangangalunya ay ipinakita nila na itinatakwil nila ang tunay na kaalaman dahil hindi sila kumikilos kaayon nito.—Os 4:2.

Kung minsan ang *ya·dhaʽʹ* ay tumutukoy sa seksuwal na pakikipagtalik, gaya sa Genesis 4:17, kung saan isinasalin ito nang literal ng ilang salin bilang "nakilala" (*KJ; RS; Ro*), samantalang angkop namang sinasabi ng iba na si Cain ay "nakipagtalik" sa kaniyang asawa. (*AT; Mo; NW*) Sa Mateo 1:25 at Lucas 1:34, ang pandiwang Griego na *gi·noʹsko* ay ginamit sa katulad na paraan.

Matapos kainin nina Adan at Eva ang ipinagbabawal na bunga (Gen 2:17; 3:5, 6), sinabi ni Jehova sa kasama niya sa paglalang (Ju 1:1-3): "Narito, ang tao ay naging tulad ng isa sa atin na *nakakakilala* ng mabuti at masama." (Gen 3:22) Lumilitaw na hindi ito nangangahulugan ng basta pagkakilala ng kung ano ang mabuti at ng kung ano ang masama para sa kanila, sapagkat may gayon nang kaalaman ang unang lalaki at babae dahil sa mga utos ng Diyos sa kanila. Karagdagan pa, ang mga salita ng Diyos sa Genesis 3:22 ay hindi maaaring tumukoy sa pagkakilala nila ng kung ano ang masama sa pamamagitan ng karanasan, sapagkat sinabi ni Jehova na sila'y naging tulad niya at hindi naman niya nalaman kung ano ang masama sa pamamagitan ng pagsasagawa niyaon. (Aw 92:14, 15) Maliwanag, nakilala nina Adan at Eva kung ano ang mabuti at kung ano ang masama sa pantanging diwa na sila na ang nagpasiya sa kung ano ang mabuti at kung ano ang masama. Sa idolatrosong paraan ay mas itinaguyod nila ang kanilang kapasiyahan kaysa yaong sa Diyos, anupat naging masuwayin sila at ginawa nilang kautusan ang kanilang sarili, wika nga, sa halip na sumunod kay Jehova, na nagtataglay kapuwa ng karapatan at ng karunungan na kailangan upang matiyak ang mabuti at ang masama. Kaya, ang sarili nilang pagkakilala, o pamantayan, ng mabuti at masama ay hindi katulad ng kay Jehova. Sa halip, inakay sila nito sa kahapisan.—Jer 10:23.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, may dalawang salita na karaniwang isinasalin bilang "kaalaman," ang *gnoʹsis* at ang *e·piʹgno·sis.* Kapuwa nauugnay ang mga ito sa pandiwang *gi·noʹsko,* na nangangahulugang "malaman o makilala; maunawaan; mahiwatigan." Gayunman, ipinakikita ng paggamit ng Bibliya sa pandiwang ito na maaari itong magpahiwatig ng isang kaayaayang kaugnayan sa pagitan ng isang persona at ng isa na "kila-

la” niya. (1Co 8:3; 2Ti 2:19) Ang kaalaman (*gno′sis*) ay ginagamit sa lubhang kaayaayang diwa sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Gayunpaman, hindi lahat ng matatawag ng mga tao na “kaalaman” ay dapat hangarin, dahil may mga pilosopiya at mga pangmalas na “may-kabulaanang tinatawag na ‘kaalaman.’ ” (1Ti 6:20) Ang inirerekomendang kaalaman ay yaong tungkol sa Diyos at sa kaniyang mga layunin. (2Pe 1:5) Nagsasangkot ito ng higit pa sa basta pagkakaroon lamang ng mga impormasyon, na taglay rin naman ng maraming ateista; nagpapahiwatig ito ng personal na debosyon sa Diyos at kay Kristo. (Ju 17:3; 6:68, 69) Bagaman sa pagkakaroon ng kaalaman (mga impormasyon lamang) ay maaari nating madama na nakahihigit tayo sa iba, ang pagkakilala natin sa “pag-ibig ng Kristo na nakahihigit sa kaalaman,” samakatuwid nga, pagkakilala sa pag-ibig na ito sa pamamagitan ng karanasan dahil personal nating tinutularan ang kaniyang maibiging mga daan, ang magbabalanse at magbibigay ng kapaki-pakinabang na patnubay sa paggamit natin ng anumang impormasyon na natamo natin.—Efe 3:19.

Mula sa konteksto, ang *e·pi′gno·sis,* isang mas malalim na anyo ng *gno′sis* (*e·pi′,* nangangahulugang “karagdagan”), ay kadalasang masusumpungang nangangahulugan ng “eksakto, tumpak, o lubos na kaalaman.” Kaya naman si Pablo ay sumulat tungkol sa ilan na nag-aaral (anupat kumukuha ng kaalaman) “gayunma’y hindi kailanman sumasapit sa tumpak na kaalaman [“totoong kaalaman,” *TC;* “personal na kaalaman,” *Ro;* “malinaw, lubos na kaalaman,” *Da* tlb] sa katotohanan.” (2Ti 3:6, 7) Ipinanalangin din niya na yaong mga nasa kongregasyon sa Colosas, na maliwanag na may kaalaman tungkol sa kalooban ng Diyos, dahil naging mga Kristiyano sila, ay ‘mapuspos nawa ng tumpak na kaalaman sa kaniyang kalooban na may buong karunungan at espirituwal na pagkaunawa.’ (Col 1:9) Dapat hangarin ng lahat ng mga Kristiyano ang gayong tumpak na kaalaman (Efe 1:15-17; Fil 1:9; 1Ti 2:3, 4), yamang mahalaga ito sa pagbibihis ng “bagong personalidad” at sa pagtatamo ng kapayapaan.—Col 3:10; 2Pe 1:2.

Mga Kaugnay na Katangian. Sa Bibliya, kalimitang iniuugnay ang kaalaman sa iba pang mga katangiang gaya ng karunungan, unawa, kaunawaan, at kakayahang mag-isip. (Kaw 2:1-6, 10, 11) Kapag nauunawaan ang pangunahing mga pagkakaiba ng mga ito, maraming teksto ang lubos na nagiging malinaw. Gayunman, dapat kilalanin na hindi masasabing ang orihinal na mga salitang nasasangkot ay may permanenteng katumbas na partikular na mga salitang Tagalog. Nakaaapekto sa diwa ang tagpo at ang pagkakagamit sa isang salita. Magkagayunman, may kawili-wiling mga pagkakaiba na masusumpungan kapag pinagtuunan ng isa ng pansin ang mga pagtukoy ng Bibliya sa kaalaman, karunungan, unawa, kaunawaan, at kakayahang mag-isip.

Karunungan. Ang karunungan ay ang kakayahang gamitin ang kaalaman, ang matalinong pagkakapit ng mga natutuhan. Maaaring ang isang tao ay nagtataglay ng maraming kaalaman ngunit hindi naman niya alam kung paano iyon gagamitin dahil sa kawalan ng karunungan. Iniugnay ni Jesus ang karunungan sa naisagawang bagay nang sabihin niya: “Ang karunungan ay pinatutunayang matuwid ng mga gawa nito.” (Mat 11:19) Mula sa Diyos, si Solomon ay humiling at tumanggap hindi lamang ng kaalaman kundi ng karunungan din. (2Cr 1:10; 1Ha 4:29-34) Nang iharap sa kaniya ang kaso ng dalawang babae na umaangkin sa iisang bata, may kaalaman si Solomon hinggil sa masidhing pagmamahal ng isang ina sa kaniyang anak. Nagpamalas siya ng karunungan nang gamitin niya ang kaniyang kaalaman upang lutasin ang usapin. (1Ha 3:16-28) “Karunungan ang pangunahing bagay,” sapagkat kung wala ito ay walang gaanong kabuluhan ang kaalaman. (Kaw 4:7; 15:2) Nananagana si Jehova kapuwa sa kaalaman at karunungan at inilalaan niya ang mga ito.—Ro 11:33; San 1:5.

Unawa. Ang unawa (*understanding*) ay ang kakayahang makita kung paano nauugnay sa isa’t isa ang mga bahagi o mga aspekto ng isang bagay, ang kakayahang makita ang kabuuan ng isang bagay at hindi lamang ang paisa-isang impormasyon. Ang pandiwang salitang-ugat na Hebreong *bin* ay may pangunahing kahulugan na “maihiwalay” o “makilala,” at kadalasan itong isinasalin bilang “maunawaan” o “mapag-unawa.” Nakakatulad ito ng Griegong *sy·ni′e·mi.* Kaya naman, sa Gawa 28:26 (kung saan sinisipi ang Isa 6:9, 10) ay maaaring sabihin na may narinig ang mga Judio ngunit hindi nila naunawaan ang mga iyon, o hindi nila napag-ugnay-ugnay ang mga iyon. Hindi nila naintindihan kung paano nagkakatugma-tugma ang mga punto o mga kaisipan upang magkaroon ng kahulugan para sa kanila. Nang sabihin ng Kawikaan 9:10 na “ang kaalaman sa Kabanal-banalan ay siyang pagkaunawa,” ipinakikita nito na ang tunay na pagkaunawa sa anumang bagay ay nagsasangkot ng pagkakilala sa kaugnayan niyaon sa Diyos at sa kaniyang mga layunin. Dahil nagagawa ng isang taong may unawa na iugnay ang bagong impormasyon sa mga bagay na dati na niyang alam, maaaring sabihin na “sa may-unawa ay madali ang kaalaman.” (Kaw 14:6) Magkaugnay ang kaalaman at

ang unawa, at kapuwa dapat hangarin ang mga ito. —Kaw 2:5; 18:15.

Kaunawaan. Ang isang salitang Hebreo, *tevu-nah′,* na kadalasang isinasalin bilang "kaunawaan" (*discernment*) ay nauugnay sa salitang *bi·nah′,* na isinasaling "unawa." Kapuwa lumilitaw ang mga ito sa Kawikaan 2:3, na isinasalin nang ganito sa salin ng The Jewish Publication Society: "Kung tatawag ka para sa unawa, at ilalakas mo ang iyong tinig para sa kaunawaan . . . " Gaya sa unawa, sangkot sa kaunawaan ang pagkatalos o pagkakilala sa mga bagay-bagay, ngunit nagdiriin ito ng pagkilala sa mga bahagi, anupat tinitimbang o sinusuri ang isang bahagi sa liwanag ng iba pang mga bahagi. Kapag pinagsasama ng isang tao ang kaalaman at ang kaunawaan, kinokontrol niya ang kaniyang sinasabi at malamig ang kaniyang espiritu. (Kaw 17:27) Nagpapamalas naman ng kawalang-kaunawaan yaong sumasalansang kay Jehova. (Kaw 21:30) Sa pamamagitan ng kaniyang Anak, nagbibigay ng kaunawaan (lubos na unawa o kaunawaan [*insight*]) ang Diyos.—2Ti 2:1, 7, *NW, NE.*

Kakayahang mag-isip. Ang kaalaman ay nauugnay rin sa salita na kung minsan ay isinasalin bilang "kakayahang mag-isip" (sa Heb., *mezim-mah′*). Ang salitang Hebreo ay maaaring gamitin sa masamang diwa (buktot na mga ideya, mga pakana) o sa kaayaayang diwa (katalinuhan, katalasan ng isip). (Aw 10:2; Kaw 1:4) Samakatuwid, ang isip at mga kaisipan ay maaaring akayin tungo sa isang kapuri-puri, matuwid na tunguhin, o sa kabaligtaran nito. Sa masusing pagbibigay-pansin niya sa paraan ng pagsasagawa ni Jehova ng mga bagay-bagay at sa pagkikiling niya ng kaniyang mga tainga sa lahat ng iba't ibang aspekto ng Kaniyang kalooban at mga layunin, iniingatan ng isang tao ang kaniyang sariling kakayahang mag-isip, anupat itinutuon iyon sa tamang mga landas. (Kaw 5:1, 2) Kapag ginamit nang wasto ng isang tao ang kaniyang kakayahang mag-isip, kaayon ng makadiyos na karunungan at kaalaman, iingatan siya nito na huwag masilo ng imoral na mga pang-akit.—Kaw 2:10-12.

Babala sa Pagtatamo ng Kaalaman. Maliwanag na tinutukoy ni Solomon ang kaalaman sa negatibong paraan nang sabihin niya: "Sapagkat sa saganang karunungan ay may saganang kaligaligan, anupat siya na nagpaparami ng kaalaman ay nagpaparami ng kirot." (Ec 1:18) Waring salungat ito sa karaniwang pangmalas na masusumpungan ng isa sa Bibliya hinggil sa kaalaman. Gayunman, dito ay muling idiniriin ni Solomon ang kawalang-kabuluhan ng pagsisikap ng tao sa lahat ng bagay malibang may kaugnayan ang mga ito sa pagsasagawa ng mga utos ng Diyos. (Ec 1:13, 14) Samakatuwid, maaaring magtamo ang isang tao ng kaalaman at karunungan sa maraming larangan, o maaari pa nga niyang pag-aralan nang husto ang ilang larangan ng pagpapakadalubhasa, at maaaring ang gayong kaalaman at karunungan sa ganang sarili ay wasto naman, bagaman hindi tuwirang nauugnay sa ipinahayag na layunin ng Diyos. Gayunpaman, sa pagtataglay ng gayong karagdagang kaalaman at karunungan, maaaring higit na mabatid ng isang tao kung gaano kalimitado ang kaniyang mga pagkakataon na magamit ang kaniyang kaalaman at karunungan, dahil sa kaiklian ng kaniyang buhay at dahil sa mga suliranin at masasamang kalagayan na hinaharap niya at sumasalansang sa kaniya sa di-sakdal na lipunan ng tao. Nakasisiphayo ito, anupat nagdudulot ng masakit na damdamin ng pagkabigo. (Ihambing ang Ro 8:20-22; Ec 12:13, 14; tingnan ang ECLESIASTES.) Gayundin naman, ang kaalamang natamo sa pamamagitan ng 'debosyon sa maraming aklat,' malibang may kaugnayan at ginagamit sa pagsasagawa ng mga utos ng Diyos, ay "nakapanghihimagod sa laman."—Ec 12:12.

KAAMUAN. Kahinahunan ng kalooban, na walang kapalaluan o pagmamapuri. Ang disposisyon ng kaisipan na tumutulong sa isa na mabata ang pinsala nang may pagtitiis at nang hindi naiinis, naghihinanakit, o naghihiganti. May malapit na kaugnayan ito, at kadalasa'y hindi nakabukod, sa iba pang mabubuting katangian gaya ng kapakumbabaan, kababaan ng pag-iisip, at pagiging banayad. (Tingnan ang KAHINAHUNAN; KAPAKUMBABAAN.) Ang salitang Hebreo na isinasalin bilang "maamo" (*'a-naw′*) ay nagmula sa salitang-ugat na *'a·nah′,* na nangangahulugang "mapighati, maibaba, masiil."

Sa Bibliya, idiniriin ang kaamuan bilang ang pangkaisipang saloobin ng isa, una sa lahat, may kaugnayan sa Diyos, pagkatapos ay may kaugnayan sa kaniyang mga kapuwa nilalang. Halimbawa, nasusulat: "Patitindihin nga ng maaamo ang kanilang pagsasaya kay Jehova." (Isa 29:19) Madaling turuan ang mga taong maaamo—"ituturo [ni Jehova] sa maaamo ang kaniyang daan" (Aw 25:9)—at handa silang batahin ang disiplina mula sa kamay ng Diyos, bagaman ito'y pansamantalang nakapipighati. (Heb 12:4-11) Dahil sa kaamuan, nakapaghihintay ang mga tao kay Jehova na ituwid ang mga mali at mga pinsalang dinaranas nila nang di-makatarungan, sa halip na mag-init sa galit. (Aw 37:8-11) Hindi mabibigo ang gayong mga tao, sapagkat ang inatasan ni Jehova, ang "maliit na sa-

nga mula sa tuod ni Jesse," ay sasaway ayon sa katuwiran "alang-alang sa maaamo sa lupa."—Isa 11:1-4.

Si Moises. Gayong uri ng tao si Moises, na "totoong pinakamaamo sa lahat ng taong nasa ibabaw ng lupa," anupat kaya niyang tumanggap ng mga kritisismo nang hindi naghihinanakit. (Bil 12:3) Binanggit ang pananalitang ito tungkol sa kaniyang kaamuan noong magbulung-bulungan sina Miriam at Aaron laban kay Moises. Ang totoo, iyon ay di-makatuwirang reklamo laban kay Jehova na agad naman Niyang binigyang-pansin at itinuwid.—Bil 12:1-15.

Dahil si Moises ang nag-ulat ng tungkol sa sarili niyang kaamuan, pinararatangan siya ng ilang komentarista ng di-kinakailangang pagpuri sa kaniyang sarili. Iginigiit naman ng ibang mga kritiko na iba ang nagdagdag ng pananalitang ito nang bandang huli; samantala, sinasabi ng iba pa na isa itong katibayan na hindi talaga si Moises ang sumulat ng Pentateuch. Ngunit may kinalaman sa mga salitang ito, ang *Commentary* ni Cook ay nagsasabi: "Kung ipapalagay natin na binigkas ni Moises ang mga ito nang hindi *'proprio motu* [sa sarili niyang pagkukusa],' kundi sa ilalim ng patnubay ng Banal na Espiritu na sumasakaniya (ihambing ang xi. 17), makikita sa mga ito ang 'pagiging makatotohanan,' na isang katibayan ng pagiging tunay at gayundin ng pagiging kinasihan ng mga ito. Nakapaloob sa mga salitang ito, at maging sa mga talata kung saan gayundin ang pagkatahasan ni Moises sa pag-uulat ng sarili niyang mga pagkakamali (ihambing ang xx. 12 patuloy; Exo. iv. 24 patuloy; Deu. i. 37), ang kasimplihan ng isa na nagpapatotoo tungkol sa kaniyang sarili, ngunit hindi para sa kaniyang sarili (ihambing ang San Mat. xi. 28, 29). Isiningit ang mga salitang ito upang ipaliwanag kung bakit hindi kumilos si Moises upang ipagbangong-puri ang kaniyang sarili, at kung bakit agad na namagitan ang Panginoon."

Si Jesu-Kristo. Nagpakita si Jesus ng kaamuan nang batahin niya ang lahat ng uri ng personal na pananakit nang wala man lamang reklamo, anupat pinahintulutan pa nga niyang dalhin siya sa patayan gaya ng isang kordero nang hindi ibinubuka ang kaniyang bibig upang tumutol. (Fil 2:5-8; Heb 12:2; Gaw 8:32-35; Isa 53:7) Ang Isang ito na lalong dakila kaysa kay Moises ay nagrekomenda rin ng kaniyang sarili sa iba bilang isang taong maamo o mahinahong-loob. (Mat 11:28, 29, *AS, KJ, ED, NW, Ro*) Gaya ng inihula sa Isaias 61:1, pinahiran siya ng espiritu ni Jehova "upang maghayag ng mabuting balita sa maaamo." Pagkabasa ng hulang ito sa sinagoga ng kaniyang sariling bayan ng Nazaret, ipinahayag ni Jesus: "Ngayon ay natutupad ang kasulatang ito na karirinig lamang ninyo." (Luc 4:16-21) Sa pagsusugo nang gayon sa kaniyang minamahal na Anak upang turuan ang maaamo tungkol sa kaligtasan, tunay ngang pinagpapakitaan sila ng Diyos ng lubhang pantanging lingap. —Aw 149:4; Kaw 3:34.

Nagdudulot ng mga Pakinabang. Ipinaaabot pa rin sa mga taong maaamo sa lupa ang paanyayang ipinahayag ng propetang si Zefanias: "Hanapin ninyo si Jehova, ninyong lahat na maaamo sa lupa, na nagsasagawa ng Kaniyang hudisyal na pasiya. Hanapin ninyo ang katuwiran, hanapin ninyo ang kaamuan [kapakumbabaan]. Baka sakaling makubli kayo sa araw ng galit ni Jehova." (Zef 2:3, tlb sa *Rbi8*) Higit pa riyan, may iba pang kamangha-manghang mga pangako na iniaalok sa maaamo. Halimbawa: "Ang maaamo ang magmamay-ari ng lupa, at makasusumpong nga sila ng masidhing kaluguran sa kasaganaan ng kapayapaan." (Aw 37:11) Kapuwa sa espirituwal at sa literal na mga diwa, "ang maaamo ay kakain at mabubusog."—Aw 22:26.

Kaya kabaligtaran ng balakyot na nagliligaw sa maaamo at nagsisikap na lipulin sila (Am 2:7; 8:4), si Jehova ay nakikinig sa kanilang taos-pusong mga pagnanasa sa pamamagitan ng pagsagot sa kanilang mga panalangin; hindi nabibigo ang pag-asa nila kay Jehova. (Aw 10:17; 9:18) Totoo ang kawikaan, "Mas mabuti ang magkaroon ng mapagpakumbabang espiritu kasama ng maaamo kaysa makihati sa samsam kasama ng mga palalo." —Kaw 16:19.

KAARAWAN. Ang araw o anibersaryo ng kapanganakan ng isa; sa Hebreo, *yohm hul·le′dheth* (Gen 40:20) at sa Griego, *ge·ne′si·a* (Mat 14:6; Mar 6:21).

Noon, ang mga Hebreo ay nag-iingat ng mga rekord ng taon kung kailan isinilang ang isa, gaya ng ipinakikita ng mga ulat ng talaangkanan at kronolohiya sa Bibliya. (Bil 1:2, 3; Jos 14:10; 2Cr 31:16, 17) Espesipikong binanggit ang mga edad ng mga Levita, mga saserdote, at mga hari. (Bil 4:3; 8:23-25; 2Ha 11:21; 15:2; 18:2) Totoo rin ito sa kaso ni Jesus.—Luc 2:21, 22, 42; 3:23.

Ayon sa Kasulatan, ang araw ng pagsilang ng isang sanggol ay kadalasan nang ipinagsasaya at ipinagpapasalamat ng mga magulang, at makatuwiran naman ito, yamang "narito! Ang mga anak ay mana mula kay Jehova; ang bunga ng tiyan ay isang gantimpala." (Aw 127:3; Jer 20:15; Luc 1:57, 58) Gayunman, walang pahiwatig sa Kasulatan na ang tapat na mga mananamba ni Jehova ay nagdiwang ng kanilang kaarawan, na isang paganong kaugalian.

Dalawa lamang ang pagdiriwang ng kaarawan na tuwirang binanggit sa Bibliya, yaong kay Paraon ng Ehipto (noong ika-18 siglo B.C.E.) at kay Herodes Antipas (noong unang siglo C.E.). Magkahawig ang dalawang ulat sapagkat sa mga okasyong iyon ay parehong may malaking piging at pagkakaloob ng pabor; ang mga iyon ay kapuwa nagpapaalaala ng pagpatay. Sa unang okasyon ay pinugutan ng ulo ang punong magtitinapay ni Paraon at sa ikalawa naman ay si Juan na Tagapagbautismo. —Gen 40:18-22; 41:13; Mat 14:6-11; Mar 6:21-28.

Sa Oseas 7:5, bagaman ang pananalitang "sa araw ng ating hari" ay posibleng tumutukoy sa isang piging ng kaarawan ng apostatang hari ng Israel kung kailan 'pinagkasakit ng mga prinsipe ang kanilang sarili dahil sa alak,' posible rin na tumutukoy ito sa araw ng anibersaryo ng pagluklok niya sa trono na mayroon ding gayong mga kasayahan.

Nang ang mga anak na lalaki ni Job ay 'magdaos ng isang piging sa bahay ng bawat isa sa *kani-kaniyang* araw,' hindi dapat ipalagay na ipinagdiriwang nila noon ang kanilang mga kaarawan. (Job 1:4) Sa talatang ito, ang "araw" ay isinalin mula sa salitang Hebreo na *yohm* at tumutukoy sa yugto ng panahon mula sa pagsikat ng araw hanggang sa paglubog nito. Sa kabilang dako, ang salitang "kaarawan" ay isang tambalan ng mga salitang Hebreo na *yohm* (araw) at *hul·le'dheth*. Ang pagkakaiba ng "araw" at ng kaarawan ng isa ay mapapansin sa Genesis 40:20, kung saan lumilitaw ang dalawang pananalitang ito: "At nang ikatlong araw [*yohm*] ay kaarawan ni Paraon [sa literal, "ang araw (*yohm*) ng kapanganakan (*hul·le'dheth*) ni Paraon"]." Kaya tiyak na ang Job 1:4 ay hindi tumutukoy sa isang kaarawan, na maliwanag na siya namang tinutukoy sa Genesis 40:20. Waring isang pampamilyang pagtitipon (posibleng isang kapistahan sa tagsibol o sa pag-aani) ang idinaos ng pitong anak na lalaki ni Job at sa panahon ng pagpipiging na ginanap nang buong sanlinggo, ang mga ito ay naghalinhinan sa pagiging punong-abala ng piging sa kani-kaniyang sariling bahay at "sa kani-kaniyang araw."

Nang itatag ang Kristiyanismo, ang pangmalas sa pagdiriwang ng kaarawan ay hindi nagbago. Pinasinayaan ni Jesus ang isang Memoryal, hindi ng kaniyang kapanganakan, kundi ng kaniyang kamatayan, sa pagsasabi: "Patuloy ninyong gawin ito bilang pag-alaala sa akin." (Luc 22:19) Kung hindi ipinagdiwang o inalaala ng unang mga Kristiyano ang kaarawan ng kanilang Tagapagligtas, lalo na ngang hindi nila ipagdiriwang ang kanilang sariling araw ng kapanganakan. Ang istoryador na si Augustus Neander ay sumulat: "Ang ideya ng *pagdiriwang ng kaarawan* ay malayung-malayo sa mga konsepto ng mga Kristiyano ng yugtong iyon." (*The History of the Christian Religion and Church, During the Three First Centuries,* isinalin ni H. J. Rose, 1848, p. 190) "Iginigiit ni Origen [isang manunulat noong ikatlong siglo C.E.] . . . na 'sa lahat ng mga taong banal sa Kasulatan, walang sinuman ang iniulat na naghanda ng salu-salo o nagdaos ng malaking piging sa kaniyang kaarawan. Mga makasalanan lamang (tulad nina Paraon at Herodes) ang nagpapakasaya sa araw ng kapanganakan nila sa daigdig na ito.' "—*The Catholic Encyclopedia,* 1913, Tomo X, p. 709.

Kung gayon, maliwanag na ang masayang pagdiriwang ng mga kaarawan ay hindi nagmula sa Hebreo o sa Griegong Kasulatan. Karagdagan pa, sinasabi ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1882, Tomo I, p. 817) na para sa mga Judio "ang mga pagdiriwang ng kaarawan ay bahagi ng idolatrosong pagsamba . . . , at malamang na ito'y dahil sa idolatrosong mga ritwal na isinasagawa sa mga pagdiriwang na iyon bilang parangal sa itinuturing na mga patrong diyos ng araw kung kailan isinilang ang isa."

KAAWAAN. Tingnan ang AWA, KAAWAAN.

KAAWAY. Ang terminong Hebreo na *'oh·yev'* at ang Griegong *ekh·thros'* ay tumutukoy sa isa na napopoot. (Exo 23:22; Mat 5:43) Ang unang rekord sa sansinukob hinggil sa pakikipag-alit ay ang ginawa ng "serpiyente," nang maglaon ay ipinakilala sa Bibliya bilang si Satanas na Diyablo (Apo 12:9), noong lapitan niya si Eva taglay ang isang hamon may kinalaman sa pagiging totoo ng mga salita ng Diyos. (Gen 3:4, 5) Inilarawan ni Jesu-Kristo ang espiritung nilalang na ito bilang isang mamamatay-tao, at gayundin bilang "isang sinungaling at ama ng kasinungalingan."—Ju 8:44; tingnan ang SATANAS.

Mga Kaaway ng Diyos. Mula noong panahong iyon, si Satanas ang naging pangunahing kaaway ng Diyos. (Mat 13:25, 39) Sinisikap niyang impluwensiyahan ang sangkatauhan, at nagpapadala sila sa impluwensiyang iyon, kaya naman "ang buong sanlibutan ay nasa kapangyarihan ng isa na balakyot." (1Ju 5:19) Samakatuwid, ang sanlibutang ito ay kaaway ng Diyos. (San 4:4) Gayunman, mahaba ang pagtitiis ng Diyos sa kaniyang mga kaaway at maawain siya sa mga kabilang sa kanila na nais maglingkod sa kaniya. Naglaan siya sa kanila ng paraan ng pakikipagkasundo sa pamamagitan ng hain ni Jesu-Kristo. (Ro 5:10; Col 1:21, 22) Yaong mga kaisa ni Kristo ay ginawa niyang "mga embahador" sa isang napopoot na sanlibutan, taglay ang ministeryo ng pakikipagkasundo.—2Co 5:18-21.

Sa kabilang dako, maraming mortal na kaaway ang Diyos, kabilang na si Satanas at ang mga balakyot na demonyo, na nag-uudyok sa mga bansa na magtipon upang sumalansang sa Diyos (Apo 16:13-16); ang apostatang "taong tampalasan," na sumasalansang sa Diyos (2Te 2:3, 4); ang "Babilonyang Dakila," na ang "mga kasalanan ay nagkapatung-patong hanggang sa langit" (Apo 17:5; 18:5); ang "mabangis na hayop" na nagmula sa dagat, na tumanggap ng kapangyarihan at awtoridad mula kay Satanas na dragon (Apo 13:1, 2, 6); ang "mabangis na hayop" na may dalawang sungay, na nagtataguyod ng pagsamba sa "hayop" na nagmula sa dagat (Apo 13:11, 12); ang "kulay-iskarlatang mabangis na hayop" na "punô ng mapamusong na mga pangalan" (Apo 17:3); at yaong mga patuloy na sumusuporta sa kanila (Apo 19:17-21). Pupuksain ng Diyos ang mga ito.—Deu 32:41; Isa 59:18; Apo 20:10.

Mga Kaaway ni Kristo. Ang mga kaaway ng Diyos ay mga kaaway rin ni Kristo. (Ju 8:42-47; Mat 10:40) Noong narito siya sa lupa, labis na nagdusa si Jesu-Kristo sa mga kamay ng mga kaaway ng Diyos. Gayunpaman, hindi niya sila ginantihan; hindi niya sinikap na gawan sila ng pinsala. (1Pe 2:21-23) Pinagaling pa nga niya ang isang lalaking kasama sa pulutong na lumabas na may mga pamalo at mga tabak upang dakpin siya.—Luc 22:49-51; Ju 18:10, 11.

Gayunman, matapos siyang buhaying-muli, siya ay "umupo sa kanan ng Diyos, na mula noon ay naghihintay hanggang sa mailagay ang kaniyang mga kaaway bilang tuntungan para sa kaniyang mga paa." (Heb 10:12, 13; Luc 20:41-43) Ang hulang ito ay itinala sa Awit 110, na nagsasaad sa utos ni Jehova sa kaniyang Anak: "Manupil ka sa gitna ng iyong mga kaaway." (Aw 110:2) Ang mga kaaway na ito ni Jehova at ng kaniyang "pinahiran" ay sinasabing binubuo ng "mga bansa," "mga liping pambansa," "mga hari sa lupa," at "matataas na opisyal." (Aw 2:1-9) Sa Apocalipsis 19:11-21, ang isa na tinatawag na "Tapat at Totoo," "Ang Salita ng Diyos," at "Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon" ay inilalarawan na siyang nangunguna sa mga hukbo ng langit laban sa kaniyang mga kaaway. Ang kaniyang mga kaaway ay inilalarawan dito bilang "ang mabangis na hayop at ang mga hari sa lupa at ang kanilang mga hukbo," at ang "bulaang propeta," na pawang lilipulin ni Kristo.

Mga Kaaway ng Sangkatauhan. Ang mga kaaway ng Diyos ay mga kaaway rin ng sangkatauhan dahil sinasalungat nila ang pakikipagkasundo ng tao sa Diyos at ang mga layunin ng Diyos para sa pamilya ng tao. Sinasalansang nila ang paghahayag ng katotohanan at sa gayon ay laban sila sa mga kapakanan ng lahat ng tao, gaya niyaong mga umusig sa unang mga Kristiyano.—1Te 2:15.

Bukod diyan, dahil nakapasok ang kasalanan sa sanlibutan sa pamamagitan ni Adan, ang kamatayan ay lumaganap sa lahat ng tao; mula noon, ito, gaya ng tawag dito ng Bibliya, ay naging "kaaway" ng sangkatauhan. (1Co 15:26; Ro 5:12) Ang kamatayan ay hindi maaaring panaigan kung sa pagsisikap lamang ng tao. (Aw 89:48) Tanging ang Diyos na Jehova, sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, ang makapag-aalis sa kaaway na ito ng tao.—1Co 15:24-26; Isa 25:8.

Ang Pakikipaglaban ng Isang Kristiyano. Inilarawan ng apostol na si Pablo ang pakikipagdigma ng isang Kristiyano, na sinasabi: "Tayo ay may pakikipagbuno, hindi laban sa dugo at laman, kundi laban sa mga pamahalaan, laban sa mga awtoridad, laban sa mga tagapamahala ng sanlibutan ng kadilimang ito, laban sa balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako." (Efe 6:12; ihambing ang 2Co 10:4.) Samakatuwid, ang pakikipaglaban ng isang Kristiyano ay hindi laban sa mga tao. Ito ay laban sa mga balakyot na espiritu na nagsisikap na italikod sila sa Diyos. Sa kabilang panig, ipinaliwanag ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga tagasunod na kapopootan sila ng sanlibutan at papatayin pa nga sila nito (Mat 10:22; 24:9; Ju 16:2) at na sa ilang kaso, ang magiging mga kaaway ng isang tao ay yaong kaniyang mga kasambahay.—Mat 10:36.

Ano ang dapat na maging saloobin ng isang Kristiyano sa mga kapuwa-tao niya kung ginagawa nila ang kanilang sarili na kaniyang mga kaaway? Ipinayo ni Jesus: "Patuloy na ibigin ang inyong mga kaaway, gawan ng mabuti yaong mga napopoot sa inyo." (Luc 6:27, 28) Ipinaliwanag niya: "Narinig ninyo na sinabi [hindi sa Bibliya, kundi sa tradisyon], 'Iibigin mo ang iyong kapuwa at kapopootan mo ang iyong kaaway.' Gayunman, sinasabi ko sa inyo: Patuloy na ibigin ang inyong mga kaaway at ipanalangin yaong mga umuusig sa inyo." (Mat 5:43, 44) At tiyak na tinutukoy ng apostol na si Pablo ang Kawikaan 25:21 nang ipayo niya: "Kung ang iyong kaaway ay nagugutom, pakainin mo siya." (Ro 12:20) Ang simulaing ito ay ipinahayag sa Kautusan, na kababasahan: "Kung masumpungan mo ang toro ng iyong kaaway o ang kaniyang asno na nakakawala, ibabalik mo iyon sa kaniya nang walang pagsala. Kung makita mo ang asno ng sinumang napopoot sa iyo na nakalugmok sa ilalim ng pasan nito, huwag mo nga siyang iiwanan. *Kasama niya* na kakalagan mo iyon nang walang pagsala."—Exo 23:4, 5.

Dahil sinusunod ng mga lingkod ni Jehova ang maiinam na simulaing ito, maraming dating mga

kaaway ang lumambot ang puso sa pakikitungo sa kanila at pati na sa Diyos mismo. Kasuwato ito ng Kawikaan 16:7: "Kapag nalulugod si Jehova sa mga lakad ng isang tao ay pinangyayari niya na maging ang kaniyang mga kaaway ay makipagpayapaan sa kaniya." (Ihambing ang Ro 12:17, 18, 21; 1Pe 2:19, 20; 3:9.) Ang isang namumukod-tanging halimbawa ng pagpapakita ng awa sa kaaway ay ang pakikitungo ni Jesu-Kristo kay Saul ng Tarso (na naging ang apostol na si Pablo).—Gaw 9:1-16; 1Ti 1:13; ihambing ang Col 1:21, 22.

Sinasabi ng Diyos na Jehova: "Akin ang paghihiganti, at ang kagantihan." (Deu 32:35; Ro 12:19; Heb 10:30) Dahil dito, hindi inilalagay ng lingkod ng Diyos ang paghihiganti sa kaniyang sariling mga kamay; ni ninanais man niyang dumanas ng kapahamakan ang mga kaaway niya para sa kaniyang personal na kasiyahan, anupat inaalaala ang matalinong payo: "Kapag ang iyong kaaway ay nabuwal, huwag kang magsaya; at kapag siya ay natisod, huwag nawang magalak ang iyong puso." (Kaw 24:17) Sa ilalim ng Kautusan, sa mga usapin na doo'y maaaring pinag-aalinlanganan kung ang pagpatay sa isang tao ay sinasadya o di-sinasadya, ang anumang dating alitan, pagkapoot, o pananakit sa isang tao dahil sa alitan ay isang salik na makapagpapabigat sa kaso laban sa akusado.—Bil 35:20-25.

Maraming "mga kaaway" ang kailangang daigin ng isang Kristiyano sa kaniyang buhay, bukod pa sa literal na pagsalansang sa kaniya. Malaki ang panganib kung susuko ang isang tao sa "mga kaaway" na ito, sapagkat kung magpapatalo siya sa mga ito, ilalagay siya ng mga ito sa posisyon bilang kaaway ng Diyos. Sinabi ng apostol: "Ang *pagsasaisip ng laman* ay nangangahulugan ng pakikipag-alit sa Diyos, sapagkat hindi ito napasasakop sa kautusan ng Diyos, ni maaari mang magkagayon." (Ro 8:7; Gal 5:17) Inilalarawan ng Kasulatan na may pagbabakang nagaganap sa loob ng isang Kristiyano dahil sa dalawang magkasalungat na puwersa: (1) ang "kautusan ng Diyos," na tinukoy ni Pablo bilang ang kautusang umuugit na noon sa kaniyang pag-iisip, at gayundin bilang "ang kautusan ng espiritung iyon na nagbibigay ng buhay kaisa ni Kristo Jesus," at (2) ang *'kautusan ng kasalanan* na nasa mga sangkap ng isa,' o ang *"kautusan ng kasalanan at ng kamatayan."* (Ro 7:22-25; 8:2) Kahawig nito, pinayuhan ng apostol na si Pedro ang mga Kristiyano na "patuloy na umiwas mula sa *mga pagnanasa ng laman,* na siya mismong nakikipagbaka laban sa kaluluwa." (1Pe 2:11) Sang-ayon dito si Santiago na kapatid sa ina ni Jesus, anupat tinukoy niya ang *"mga pagnanasa sa kaluguran ng laman* na nakikipagbaka sa inyong mga sangkap." (San 4:1) Dapat na kilalanin ng isa ang gayong mga bagay bilang kaniyang mga kaaway upang makatayo siyang matatag laban sa mga ito.

KAAYAAYANG PANAHON. Sa 2 Corinto 6:2, sumipi ang apostol na si Pablo mula sa hula ng Isaias 49:8, na nagsasabi: "Ito ang sinabi ni Jehova: 'Sa isang panahon ng kabutihang-loob ay sinagot kita, at sa isang araw ng kaligtasan ay tinulungan kita; at patuloy kitang iningatan upang maibigay kita bilang isang tipan para sa bayan, upang ipanauli ang lupain, upang pangyarihin na muling ariin ang nakatiwangwang na mga minanang pag-aari.'" Noong unang bigkasin ang pananalitang ito, lumilitaw na ipinatungkol ito kay Isaias bilang kumakatawan sa bansang Israel. (Isa 49:3) Maliwanag na isa itong hula ng pagsasauli at sa gayon ay unang natupad noong palayain ang Israel mula sa Babilonya, nang sabihin sa mga bilanggong Israelita, "Lumabas kayo!" Pagkatapos nito, bumalik sila sa kanilang sariling lupain at pinanauli ang nakatiwangwang na lupain.—Isa 49:9.

Gayunman, pansinin ang mga salitang "upang maibigay kita bilang isang tipan para sa bayan" sa talata 8 ng kabanatang ito at ang naunang pananalita sa talata 6 na ibibigay ang "lingkod" na ito ni Jehova bilang 'liwanag ng mga bansa, upang ang pagliligtas ng Diyos ay maging hanggang sa dulo ng lupa.' Malinaw na ipinakikita ng mga ito na ang hula ay nauugnay sa Mesiyas at samakatuwid ay kumakapit kay Kristo Jesus bilang "lingkod" ng Diyos. (Ihambing ang Isa 42:1-4, 6, 7 sa Mat 12:18-21.) Yamang ang "panahon ng kabutihang-loob" ay isang panahon kung kailan 'sasagutin' at 'tutulungan' ni Jehova ang kaniyang lingkod, tiyak na kumakapit ito sa buhay ni Jesus sa lupa nang 'maghandog siya ng mga pagsusumamo at ng mga pakiusap din sa Isa na may kakayahang magligtas sa kaniya mula sa kamatayan, na may malalakas na paghiyaw at mga luha, at malugod siyang pinakinggan dahil sa kaniyang makadiyos na takot.' (Heb 5:7-9; ihambing ang Ju 12:27, 28; 17:1-5; Luc 22:41-44; 23:46.) Samakatuwid, ito ay "isang araw ng kaligtasan" para sa mismong Anak ng Diyos. Sa panahong iyon, nagkaroon siya ng pagkakataong magpakita ng sakdal na katapatan at, bilang resulta, "siya ang nagkaroon ng pananagutan sa walang-hanggang kaligtasan ng lahat ng sumusunod sa kaniya."—Heb 5:9.

Bukod diyan, ipinakikita ng pagsipi ni Pablo mula sa hulang ito na kumakapit din ito sa mga Kristiyano na hinimok niyang 'huwag tumanggap ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at sumala sa layunin nito,' at na sinabihan niya (matapos sipiin ang Isa 49:8): "Narito! Ngayon ang lalong kaayaayang panahon. Narito! Ngayon ang araw ng kaligta-

san." (2Co 6:1, 2) Ang mga Kristiyanong iyon ay naging espirituwal na "Israel ng Diyos" mula noong Pentecostes ng 33 C.E. (Gal 6:16), ngunit kinailangan nilang patunayan na karapat-dapat sila sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos, upang ang "kaayaayang panahon" ay tunay na maging "isang araw ng kaligtasan" para sa kanila.

Yamang ang orihinal na pagkakapit ng hula ay nauugnay sa pagsasauli, ipinahihiwatig nito na kumakapit din ang hula sa isang panahon ng paglaya mula sa espirituwal na pagkabihag at ng pagsasauli tungo sa lubos na pagsang-ayon ng Diyos.—Ihambing ang Aw 69:13-18.

Sa likas na mga Judio na hindi nagpahalaga sa kaayaayang panahon at sa kanilang pagkakataon na mapabilang sa 'espirituwal na Israel,' ipinahayag ni Pablo na babaling siya sa mga bansang di-Judio, at sinipi niya ang Isaias 49:6 upang suhayan ito nang sabihin niya: "Sa katunayan, si Jehova ay nag-utos sa amin sa mga salitang ito, 'Inatasan kita bilang liwanag ng mga bansa, upang ikaw ay maging kaligtasan hanggang sa dulo ng lupa.'" (Gaw 13:47) Yamang ang mga terminong "panahon" at "araw" ay tumutukoy sa limitadong yugto, ipinahihiwatig ng mga ito ang pagkaapurahan at ang pangangailangang gamitin nang may katalinuhan ang naaangkop na panahon o ang kapanahunan ng kagandahang-loob, bago ito magwakas at alisin ng Diyos ang kaniyang awa at ang iniaalok niyang kaligtasan.—Ro 13:11-13; 1Te 5:6-11; Efe 5:15-20.

KAB. Isang panukat noon na ayon sa mga impormasyong rabiniko ay 1⁄18 ng epa (2Ha 6:25), at samakatuwid ay 1⁄18 din ng takal na bat. (Eze 45:11) Kung ipapalagay na ang takal na bat ay nakapaglalaman ng 22 L (5.81 gal; 4.99 tuyong gal), gaya ng waring ipinakikita ng arkeolohikal na katibayan, kung gayon ang takal na kab ay makapaglalaman ng 1.22 L (2.58 likidong pt; 2.2 tuyong pt).

KABAITAN. Ang katangian o kalagayan ng isa na may aktibong interes sa kapakanan ng iba; palakaibigan at matulunging mga gawa o mga pabor. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pangunahing salita para sa "kabaitan" ay *khre·stoʹtes.* Ang Diyos na Jehova ang nangunguna at ang pinakamahusay na halimbawa sa pagpapakita ng kabaitan sa iba sa napakaraming paraan, anupat pinagpapakitaan niya nito kahit ang mga walang utang-na-loob at balakyot at hinihimok niya silang magsisi. (Luc 6:35; Ro 2:4; 11:22; Tit 3:4, 5) Ang mga Kristiyano naman, sa ilalim ng may-kabaitang pamatok ni Kristo (Mat 11:30), ay pinapayuhang damtan ang kanilang sarili ng kabaitan (Col 3:12; Efe 4:32) at linangin ang mga bunga ng espiritu ng Diyos, kabilang na rito ang kabaitan. (Gal 5:22) Sa ganitong paraan, inirerekomenda nila ang kanilang sarili bilang mga ministro ng Diyos. (2Co 6:4-6) "Ang pag-ibig ay . . . mabait."—1Co 13:4.

Ang "kabaitan" (o, pagkamakatuwiran; sa literal, pagkamapagparaya; sa Gr., *e·pi·ei·kiʹa*) ay isang namumukod na katangian ni Kristo Jesus. (2Co 10:1, tlb sa *Rbi8*) Pinakitunguhan si Pablo nang may di-pangkaraniwang "makataong kabaitan" (sa literal, pagmamahal sa sangkatauhan; sa Gr., *phi·lan·thro·piʹa*) ng mga tumatahan sa Malta.—Gaw 28:2, tlb sa *Rbi8.*

Ang Maibiging-Kabaitan ng Diyos. Kung paanong ang kabaitan ay malimit banggitin sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, totoo rin ito sa Hebreong Kasulatan. Kapag ginagamit upang tumukoy sa kabaitan, ang salitang Hebreo na *cheʹsedh* ay lumilitaw nang 245 ulit. Ang kaugnay na pandiwang *cha·sadhʹ* ay nangangahulugang "kumilos nang may pagkamatapat (o, maibiging-kabaitan)" at higit pa ang diwa nito kaysa basta magiliw na pakikitungo o kabaitan dahil sa pag-ibig, bagaman kalakip dito ang gayong mga katangian. (Aw 18:25, tlb sa *Rbi8*) Ang *cheʹsedh* ay kabaitan na maibiging nag-uugnay ng sarili nito sa isang bagay hanggang sa matupad ang layunin nito may kaugnayan sa bagay na iyon. Ayon sa *Theological Dictionary of the Old Testament,* ang *cheʹsedh* "ay aktibo, mapagkapuwa, at nagtatagal. . . . Ang [*cheʹsedh*] ay laging tumutukoy hindi lamang sa isang saloobin ng tao, kundi pati sa gawa na nagmumula sa saloobing ito. Isa itong gawa na nag-iingat o nagtataguyod ng buhay. Ito ay pagsaklolo alang-alang sa isa na dumaranas ng kasawian o kagipitan. Ito ay pagtatanghal ng pakikipagkaibigan o pagiging makadiyos. Nagtataguyod ito ng mabuti at hindi ng masama." (Inedit nina G. J. Botterweck at H. Ringgren, 1986, Tomo 5, p. 51) Kaya upang masaklaw ang lahat ng diwang ito, ang *cheʹsedh* ay angkop na isinasalin bilang "maibiging-kabaitan," o, yamang kaugnay nito ang pagkamatapat (*fidelity*), pagkakaisa, at subok na pagkamatapat (*loyalty*), ang isa pang posibleng salin para rito ay "matapat na pag-ibig." Sa pangmaramihang bilang, maaari itong isalin bilang "mga maibiging-kabaitan," "mga gawa ng matapat na pag-ibig," "ganap na maibiging-kabaitan," o "ganap na matapat na pag-ibig."—Aw 25:6, tlb sa *Rbi8*; Isa 55:3, tlb sa *Rbi8.*

Ang maibiging-kabaitan ay isang mahalagang katangian ng Diyos na Jehova at ito ay kinalulugdan niya; nakikita ito sa lahat ng kaniyang pakikitungo sa mga lingkod niya. (Aw 36:7; 62:12; Mik 7:18) Kung hindi, matagal na sana silang pumanaw. (Pan 3:22) Dahil din dito, maaaring makiusap si Moises alang-alang sa mapaghimagsik na Israel, salig kapuwa sa dakilang pangalan ni Jehova at sa Kaniyang pagiging isang Diyos ng maibiging-kabaitan.—Bil 14:13-19.

Ipinakikita ng Kasulatan na ang maibiging-kabaitan ni Jehova, o ang kaniyang matapat na pag-ibig, ay itinatanghal sa maraming paraan at sa iba't ibang kalagayan—sa mga gawa ng pagliligtas at ng pag-iingat ng buhay (Aw 6:4; 119:88, 159), bilang pag-iingat o pagsasanggalang (Aw 40:11; 61:7; 143:12), at bilang isang salik na nagdudulot ng kaginhawahan mula sa mga kabagabagan (Ru 1:8; 2:20; Aw 31:16, 21). Dahil dito, ang isa ay maaaring bawiin mula sa kasalanan (Aw 25:7), alalayan, at patibayin. (Aw 94:18; 117:2) Sa pamamagitan nito, ang mga pinili ng Diyos ay tinutulungan. (Aw 44:26) Pinalawak ang maibiging-kabaitan ng Diyos may kaugnayan kina Lot (Gen 19:18-22), Abraham (Mik 7:20), at Jose (Gen 39:21). Kinilala rin na ito ay may bahaging ginampanan sa pagpili ng babaing mapapangasawa ni Isaac.—Gen 24:12-14, 27.

Kasabay ng pag-unlad ng bansang Israel at pagkatapos nito, patuloy na pinalawak ang maibiging-kabaitan ni Jehova may kaugnayan sa kaniyang tipan. (Exo 15:13; Deu 7:12) Naranasan ito ni David (2Sa 7:15; 1Ha 3:6; Aw 18:50), ni Ezra at ng mga kasama niya (Ezr 7:28; 9:9), at gayundin ng 'libulibong' iba pa (Exo 34:7; Jer 32:18). Bilang pagsuporta sa tipan kay David ukol sa kaharian, patuloy na ipinamalas ni Jehova ang kaniyang maibiging-kabaitan kahit noong patay na si Jesus, sapagkat Kaniyang binuhay-muli ang "matapat" na ito bilang katuparan ng hula: "Ibibigay ko sa inyo ang tapat na mga maibiging-kabaitan kay David."—Aw 16:10; Gaw 13:34; Isa 55:3.

Ang maibiging-kabaitang ito ni Jehova ang dahilan kung bakit nagiging malapít sa kaniya ang mga indibiduwal. (Jer 31:3) Sila ay nagtitiwala rito (Aw 13:5; 52:8), umaasa rito (Aw 33:18, 22), nananalangin ukol dito (Aw 51:1; 85:7; 90:14; 109:26; 119:41), at naaaliw sa pamamagitan nito (Aw 119:76). Pinasasalamatan din nila si Jehova dahil sa kaniyang maibiging-kabaitan (Aw 107:8, 15, 21, 31), pinagpapala at pinupuri nila siya dahil dito (Aw 66:20; 115:1; 138:2), at nakikipag-usap sila sa iba tungkol dito (Aw 92:2). Tulad ni David, hindi nila ito dapat itago kailanman (Aw 40:10), sapagkat ito ay mabuti (Aw 69:16; 109:21) at pinagmumulan ng malaking pagsasaya. (Aw 31:7) Tunay nga, ang maibiging-kabaitang ito ng Diyos ay tulad ng isang kaiga-igayang landas na malalakaran.—Aw 25:10.

Sa ibang mga teksto ng Bibliya, idiniriin ang nag-uumapaw na kasaganaan ng maibiging-kabaitan ng Diyos (Aw 5:7; 69:13; Jon 4:2), ang kadakilaan nito (Bil 14:19), at ang pagiging permanente nito (1Ha 8:23). Kasintaas ito ng langit (Aw 36:5; 57:10; 103:11; 108:4), pinupuno nito ang lupa (Aw 33:5; 119:64), iginagawad ito sa isang libong salinlahi (Deu 7:9) at ito ay "hanggang sa panahong walang takda" (1Cr 16:34, 41; Aw 89:2; Isa 54:8, 10; Jer 33:11). Sa Awit 136, inuulit sa bawat isa sa 26 na talata nito ang pariralang, 'ang maibiging-kabaitan ni Jehova ay hanggang sa panahong walang takda.'

Kadalasan, ang kamangha-manghang katangiang ito ni Jehova, ang kaniyang maibiging-kabaitan, ay iniuugnay sa iba pang mariringal na katangian—sa kaniyang awa, kagandahang-loob, katotohanan, pagpapatawad, katuwiran, kapayapaan, kahatulan, at katarungan.—Exo 34:6; Ne 9:17; Aw 85:10; 89:14; Jer 9:24.

Ang Maibiging-Kabaitan ng Tao. Mula sa mga nabanggit, maliwanag na yaong mga nais magkamit ng pagsang-ayon ng Diyos ay dapat 'umibig sa kabaitan' at 'magpakita sa isa't isa ng maibiging-kabaitan at kaawaan.' (Mik 6:8; Zac 7:9) Gaya ng sinasabi ng kawikaan, "Ang kanais-nais na bagay sa makalupang tao ay ang kaniyang maibiging-kabaitan," at nagdudulot ito sa kaniya ng malaking gantimpala. (Kaw 19:22; 11:17) Naalaala ng Diyos at ikinalugod niya ang maibiging-kabaitang ipinakita ng Israel noong kabataan nito. (Jer 2:2) Ngunit nang iyon ay maging "parang mga ulap sa umaga at parang hamog na maagang naglalaho," hindi na nalugod si Jehova, sapagkat "sa maibiging-kabaitan ako nalulugod, at hindi sa hain," ang sabi niya. (Os 6:4, 6) Palibhasa'y wala nang maibiging-kabaitan ang Israel, ito ay sinaway, bagaman sa totoo, ang saway na iyon ay maibiging-kabaitan ng Diyos. (Os 4:1; Aw 141:5) Pinayuhan din ang Israel na manumbalik sa Diyos sa pamamagitan ng pagpapamalas ng maibiging-kabaitan at katarungan. (Os 12:6) Ang gayong mga katangian ay dapat ipakita sa lahat ng pagkakataon kung nais ng isa na makasumpong ng lingap sa paningin ng Diyos at ng tao.—Job 6:14; Kaw 3:3, 4.

Iniuulat sa Bibliya ang maraming pagkakataon na doo'y nagpakita ng maibiging-kabaitan sa iba ang mga indibiduwal. Halimbawa, nagpakita si Sara sa kaniyang asawa ng gayong matapat na pag-ibig noong sila ay nasa teritoryo ng kaaway, anupat ipinagsanggalang niya ito sa pagsasabing ito ay kaniyang kapatid. (Gen 20:13) Nakiusap si Jacob kay Jose na pagpakitaan siya nito ng gayunding katangian sa pamamagitan ng pangangakong hindi siya nito ililibing sa Ehipto. (Gen 47:29; 50:12, 13) Hiniling ni Rahab na pagpakitaan siya ng mga Israelita ng maibiging-kabaitan sa pamamagitan ng pag-iingat na buháy sa kaniyang sambahayan, kung paanong gayon ding pakikitungo ang ginawa niya sa mga Israelitang tiktik. (Jos 2:12, 13) Pinapurihan ni Boaz si Ruth dahil sa pagpapakita ng katangiang ito (Ru 3:10), at hiniling ni Jonatan kay David na ipakita ito kapuwa sa kaniya at sa kaniyang sambahayan.—1Sa 20:14, 15; 2Sa 9:3-7.

Lubhang nagkakaiba-iba ang mga motibo at mga kalagayang nag-uudyok sa mga tao upang magpakita ng kabaitan o maibiging-kabaitan. Ang disinadyang mga gawang kabaitan ay maaaring nagpapabanaag ng kinaugaliang pagkamapagpatuloy o ng tendensiya na maging mapagmahal, bagaman ang mga ito ay hindi laging nagpapahiwatig ng pagiging makadiyos. (Ihambing ang Gaw 27:1, 3; 28: 1, 2.) Sa kaso ng isang lalaking tagalunsod ng Bethel, ang kabaitang inialok sa kaniya, sa totoo, ay kabayaran sa pabor na inaasahang ibibigay niya bilang ganti. (Huk 1:22-25) May mga pagkakataon naman na hinilingan ng mga gawa ng maibigingkabaitan ang mga dating pinagpakitaan ng pabor, marahil ay dahil sa gipit na kalagayan niyaong nakikiusap. (Gen 40:12-15) Ngunit kung minsan ay may mga taong hindi nagbabayad ng maibiging-kabaitan sa pinagkautangan nila ng loob. (Gen 40:23; Huk 8:35) Gaya ng ipinakikita ng kawikaan, maraming tao ang maghahayag ng kanilang maibiging-kabaitan, ngunit kakaunti ang tapat na tutupad nito. (Kaw 20:6) Naalaala kapuwa ni Saul at ni David ang maibiging-kabaitang ipinakita ng iba (1Sa 15:6, 7; 2Sa 2:5, 6), at waring nagkaroon ng reputasyon ang mga hari ng Israel sa pagpapakita ng maibiging-kabaitan (1Ha 20:31), marahil ay kung ihahambing sa mga paganong tagapamahala. Gayunman, sa isang pagkakataon, tinanggihan ang maibiging-kabaitang ipinamalas ni David dahil sa maling interpretasyon sa mga motibo sa likod nito. —2Sa 10:2-4.

Ang Kautusan, sabi ni Pablo, ay hindi ginawa para sa mga taong matuwid kundi para sa mga taong masasama, anupat bukod sa iba pang mga bagay, ang mga ito ay walang maibiging-kabaitan. (1Ti 1:9) Ang salitang Griego na *a·no′si·os,* na dito ay isinasalin bilang "walang maibiging-kabaitan," ay may diwa rin na "di-matapat."—2Ti 3:2.

Ang Di-Sana-Nararapat na Kabaitan. Ang salitang Griego na *kha′ris* ay lumilitaw nang mahigit na 150 ulit sa Griegong Kasulatan at isinasalin sa iba't ibang paraan, depende sa konteksto. Sa lahat ng pagkakataon ay pinanatili ang pangunahing ideya ng *kha′ris*—yaong kaayaaya (1Pe 2:19, 20) at kaakit-akit. (Luc 4:22) Kung palalawakin ang pagkakapit, sa ilang pagkakataon ay tumutukoy ito sa isang maibiging kaloob (1Co 16:3; 2Co 8:19) o sa may-kabaitang paraan ng pagbibigay ng kaloob. (2Co 8:4, 6) Kung minsan naman ay tumutukoy ito sa kapurihan, utang na loob, o pasasalamat na marapat sa isang napakamaibiging gawa.—Luc 6:32-34; Ro 6:17; 1Co 10:30; 15:57; 2Co 2:14; 8:16; 9:15; 1Ti 1:12; 2Ti 1:3.

Sa kabilang dako, sa karamihan ng mga paglitaw nito, ang *kha′ris* ay isinasalin ng karamihan sa mga tagapagsalin ng Bibliya sa Ingles bilang *"grace."* Gayunman, kung isasaalang-alang ang karamihan sa mga mambabasa, hindi itinatawid ng salitang *"grace,"* na may mga 14 na iba't ibang kahulugan, ang mga ideyang nakapaloob sa salitang Griego. Bilang paglalarawan: Sa Juan 1:14, kung saan sinasabi sa *King James Version* na *"the Word was made flesh . . . full of grace and truth,"* ano ang ibig sabihin? Nangangahulugan ba ito ng *"gracefulness,"* o *"favor,"* o may iba pa ba itong kahulugan?

Sa *Synonyms of the New Testament,* sinabi ng iskolar na si R. C. Trench na ang *kha′ris* ay nagpapahiwatig ng "isang pabor na kusang-loob na ginawa, na walang inaangkin o inaasahang kagantihan —sa gayon ay madaling naikakapit sa salitang ito ang bagong pagdiriin nito [gaya ng ibinibigay rito sa mga kasulatang Kristiyano] . . . , upang ilahad ang buo at ganap na pagiging kusang-loob ng maibiging-kabaitan ng Diyos sa mga tao. Kaya naman nang bigyang-katuturan ni Aristotle ang [*kha′ris*], itinuon niya ang lahat ng pagdiriin sa mismong puntong ito, na ito ay iginagawad nang kusang-loob, anupat walang inaasahang anumang kagantihan, at ang tanging motibo para rito ay ang pagkabukas-palad at pagkukusang-loob ng nagbibigay nito." (London, 1961, p. 158) Sinabi ni Joseph H. Thayer sa kaniyang leksikon: "Ang salitang [*kha′ris*] ay kinapapalooban ng ideya ng *kabaitang naggagawad sa isa niyaong bagay na hindi naging marapat na ipagkaloob sa kaniya* . . . ang [*kha′ris*] ay pangunahing ginagamit ng mga manunulat ng B. T. para sa kabaitang iyon ng Diyos na sa pamamagitan niyaon siya ay naggagawad ng mga pabor maging sa di-karapat-dapat tumanggap nito, at nagkakaloob sa mga nagkasala ng pagpapaumanhin para sa kanilang mga paglabag, at nananawagan sa kanila na tanggapin ang walang-hanggang kaligtasan sa pamamagitan ni Kristo." (*A Greek-English Lexicon of the New Testament,* 1889, p. 666) Ang *kha′ris* ay may malapit na kaugnayan sa isa pang salitang Griego, *kha′ri·sma,* na may kinalaman dito ay sinabi ng *New Testament Wordbook* ni William Barclay (1956, p. 29): "Ang buong saligang ideya ng salitang [*kha′ri·sma*] ay yaong walang-bayad at di-sana-nararapat na kaloob, isang bagay na ibinigay sa isang tao nang hindi pinagpaguran ni nauukol man."—Ihambing ang 2Co 1:11, *Int.*

Kapag ang *kha′ris* ay ginagamit sa nabanggit na diwa, bilang pagtukoy sa kabaitang iginagawad sa isa na hindi naman karapat-dapat tumanggap nito, gaya ng mga kabaitang iginagawad ni Jehova, ang "di-sana-nararapat na kabaitan" ay isang napakahusay na katumbas sa Tagalog para sa pananalitang Griegong iyon.—Gaw 15:40; 18:27; 1Pe 4:10; 5: 10, 12.

Ang isang manggagawa ay marapat na tumanggap ng pinagpagalan niya, ng kaniyang kabayaran; inaasahan niya ang kaniyang suweldo bilang karapatan niya, bilang isang pagkakautang sa kaniya, at ang pagbabayad nito ay hindi kaloob ni pantanging di-sana-nararapat na kabaitan. (Ro 4:4) Ngunit kapag mga makasalanan na hinatulan ng kamatayan (at lahat naman tayo ay ipinanganak sa gayong kalagayan) ang pinalaya mula sa kahatulang iyon at ipinahayag na matuwid, ito ay tunay na kabaitan na talagang di-sana-nararapat. (Ro 3:23, 24; 5:17) Kung ipinangangatuwiran man na ang mga ipinanganak sa ilalim ng kaayusan ng tipang Kautusan ay higit na marapat hatulan ng kamatayan, sapagkat inilantad sila ng gayong tipan bilang mga makasalanan, dapat lamang tandaan na mas malaking di-sana-nararapat na kabaitan ang ipinakita sa mga Judio sapagkat ang kaligtasan ay unang inialok sa kanila.—Ro 5:20, 21; 1:16.

Ang pantanging kapahayagang ito ng Diyos ng di-sana-nararapat na kabaitan ukol sa sangkatauhan sa pangkalahatan ay ang pagpapalaya mula sa kahatulan sa pamamagitan ng pantubos dahil sa dugo ng minamahal na Anak ni Jehova, si Kristo Jesus. (Efe 1:7; 2:4-7) Sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitang ito, ang Diyos ay nagdadala ng kaligtasan sa lahat ng uri ng tao (Tit 2:11), isang bagay na binanggit ng mga propeta. (1Pe 1:10) Samakatuwid, may saligan ang ganitong pangangatuwiran at argumento ni Pablo: "Ngayon kung iyon ay sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan, hindi na iyon dahil sa mga gawa; sapagkat kung gayon, ang di-sana-nararapat na kabaitan ay hindi na naging di-sana-nararapat na kabaitan."—Ro 11:6.

Sa lahat ng manunulat, si Pablo ang pinakamadalas bumanggit sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos—mahigit na 90 ulit sa kaniyang 14 na liham. Binabanggit niya ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos o ni Jesus sa bating pambungad ng lahat ng kaniyang mga liham maliban sa aklat ng Mga Hebreo, at muli niya itong tinutukoy sa mga pansarang pananalita ng bawat isa sa kaniyang mga liham. Ang ibang mga manunulat ng Bibliya ay gumawa ng katulad na pagtukoy sa pambungad at sa pansara ng kanilang mga akda.—1Pe 1:2; 2Pe 1:2; 3:18; 2Ju 3; Apo 1:4; 22:21.

Taglay ni Pablo ang lahat ng dahilan upang idiin ang di-sana-nararapat na kabaitan ni Jehova, sapagkat dati siyang "isang mamumusong at isang mang-uusig at isang taong walang pakundangan." "Gayunpaman," ipinaliwanag niya, "ako ay pinagpakitaan ng awa, sapagkat ako ay walang-alam at kumilos dahil sa kawalan ng pananampalataya. Ngunit ang di-sana-nararapat na kabaitan ng ating Panginoon ay sumagana nang labis-labis kasama ng pananampalataya at pag-ibig na may kaugnayan kay Kristo Jesus." (1Ti 1:13, 14; 1Co 15:10) Hindi tinanggihan ni Pablo ang gayong di-sana-nararapat na kabaitan, gaya ng may-kamangmangang ginawa ng iba (Judas 4), kundi malugod niya itong tinanggap nang may pasasalamat at hinimok din niya ang ibang tumanggap nito na 'huwag sumala sa layunin nito.'—Gaw 20:24; Gal 2:21; 2Co 6:1.

KABALAKYUTAN [sa Ingles, *wickedness*]. Kapag ang isang bagay ay hindi kaayon ng pamantayan ng Diyos may kinalaman sa kahusayan sa moral, iyon ay balakyot, masama, o walang kabuluhan. Tulad ng salitang Griego na *po·ne·ri′a* (Mat 22:18; Mar 7:22; Luc 11:39; Gaw 3:26; Ro 1:29; 1Co 5:8; Efe 6:12), ang pandiwang Hebreo na *ra·sha′′* at ang kaugnay na mga anyo nito ay tumutukoy sa bagay na balakyot. (Gen 18:23; 2Sa 22:22; 2Cr 20:35; Job 34:8; Aw 37:10; Isa 26:10) Ang *po·ne·ros′* naman (na kaugnay ng *po·ne·ri′a*) ay kadalasang tumutukoy sa bagay na masama o balakyot sa moral na diwa (Luc 6:45) at maaari ring tumukoy sa isang bagay na masama o walang kabuluhan sa pisikal na diwa, gaya noong banggitin ni Jesu-Kristo ang hinggil sa "walang-kabuluhang bunga." (Mat 7:17, 18) Ang salitang ito ay maaari ring maglarawan ng isang bagay na nakasasakit at, sa Apocalipsis 16:2 ay isinasalin ito bilang "makirot" (*AT, TEV*) at "malubha."—*NE, NW.*

Bakit pinahihintulutan ng Diyos ang kabalakyutan?

Si Satanas na Diyablo, na umakay sa unang lalaki at babae, sina Adan at Eva, na maghimagsik laban sa Diyos, ay sumasalansang sa matuwid na pamantayan ng Diyos at angkop lamang na tawaging "isa na balakyot." (Mat 6:13; 13:19, 38; 1Ju 2:13, 14; 5:19) Ang paghihimagsik na pinasimulan ni Satanas ay kumuwestiyon sa pagiging marapat at pagiging matuwid ng soberanya ng Diyos, samakatuwid nga, kung ang pamamahala ng Diyos sa kaniyang mga nilalang ay talaga ngang matuwid at para sa kanilang ikabubuti. Ang paghihimagsik nina Adan at Eva ay nagbangon din ng isa pang usapin: Ang lahat kaya ng iba pang matalinong nilalang ay hindi mananatiling tapat sa Diyos kapag ang pagsunod sa kaniya ay waring hindi magdudulot ng materyal na mga pakinabang? Ipinahihiwatig ng pag-aangkin ni Satanas may kaugnayan sa tapat na si Job na gayon ang gagawin nila. Sinabi ni Satanas: "Balat kung balat, at ang lahat ng pag-aari ng isang tao ay ibibigay niya alang-alang sa kaniyang kaluluwa. Upang mapaiba naman, iunat mo ang iyong kamay, pakisuyo, at galawin mo siya hanggang sa kaniyang buto at sa

kaniyang laman at tingnan mo kung hindi ka niya susumpain nang mukhaan."—Job 2:4, 5; tingnan ang SOBERANYA.

Panahon ang kailangan upang malutas ang ibinangong mga usapin. Kaya naman, dahil sa pagpapahintulot ng Diyos na Jehova na patuloy na mabuhay ang mga balakyot, naging posible para sa iba na magkaroon ng bahagi sa pagpapatunay na mali ang pag-aangkin ni Satanas sa pamamagitan ng tapat na paglilingkod sa Diyos sa ilalim ng di-kaayaaya at mapanubok na mga kalagayan. Ang pagpapahintulot ng Diyos sa kabalakyutan ay nagbibigay rin ng pagkakataon sa mga indibiduwal na iwan ang isang maling landasin at kusang-loob na magpasakop sa matuwid na mga kautusan ng Diyos. (Isa 55:7; Eze 33:11) Kaya, sa pagpapaliban ng Diyos sa pagpuksa sa balakyot, naililigtas ang mga nakaayon sa katuwiran yamang nabibigyan sila ng panahon para patunayan ang kanilang pag-ibig at debosyon kay Jehova.—Ro 9:17-26.

Karagdagan pa, ang mga kalagayan ay ginagamit ng Diyos na Jehova sa paraang ang mga balakyot mismo ay nagsisilbi ukol sa kaniyang layunin nang hindi nila namamalayan. Bagaman sinasalansang nila ang Diyos, kaya niya silang pigilan hangga't kinakailangan para maingatan ang kaniyang mga lingkod sa kanilang katapatan, at kaya niyang pangyarihin na sa pamamagitan ng mga pagkilos maging ng gayong mga tao ay maitanyag ang kaniyang katuwiran. (Ro 3:3-5, 23-26; 8:35-39; Aw 76:10) Sa Kawikaan 16:4 ay ipinapahayag ang kaisipang ito: "Ang lahat ng bagay ay ginawa ni Jehova ukol sa kaniyang layunin, oo, maging ang balakyot na ukol sa masamang araw."

Ang isang halimbawa ay ang Paraon na pinasabihan ni Jehova, sa pamamagitan nina Moises at Aaron, na palayain ang inaliping mga Israelita. Hindi ginawang balakyot ng Diyos ang tagapamahalang Ehipsiyo na ito, kundi pinahintulutan niyang patuloy itong mabuhay at nagpasapit din siya ng mga kalagayan na nagpangyaring isiwalat ni Paraon ang kaniyang sarili bilang balakyot at karapat-dapat mamatay. Isinisiwalat sa Exodo 9:16 ang layunin ni Jehova sa paggawa nito: "Sa dahilang ito ay pinanatili kitang buháy, upang maipakita sa iyo ang aking kapangyarihan at upang maipahayag ang aking pangalan sa buong lupa."

Ang Sampung Salot na pinasapit sa Ehipto, na nagwakas sa pagkapuksa ni Paraon at ng kaniyang mga hukbong militar sa Dagat na Pula, ay nagsilbing isang kamangha-manghang pagtatanghal ng kapangyarihan ni Jehova. (Exo 7:14–12:30; Aw 78:43-51; 136:15) Sa loob ng maraming taon pagkaraan nito, patuloy pa rin itong pinag-uusapan ng mga bansa sa palibot, at sa gayo'y naipahahayag ang pangalan ng Diyos sa buong lupa. (Jos 2:10, 11; 1Sa 4:8) Kung pinatay agad ni Jehova si Paraon, ang maringal na pagpapamalas na ito ng kapangyarihan ng Diyos ukol sa Kaniyang ikaluluwalhati at para sa katubusan ng Kaniyang bayan ay hindi sana naging posible.

Tinitiyak ng Kasulatan na darating ang panahon kung kailan ang kabalakyutan ay hindi na iiral pa, yamang ang lahat niyaong sumasalansang sa Maylalang ay pupuksain kapag ang layunin niya sa pagpapahintulot sa kabalakyutan ay natupad na.—2Pe 3:9-13; Apo 18:20-24; 19:11–20:3, 7-10.

KABALISAHAN. May ilang salitang Hebreo na nagtatawid ng diwa ng pagkabalisa o pag-aalala. Ang isa sa mga ito (*tsa·rar'*) ay nangangahulugang literal na makulong at sa gayon ay isinasaling 'ibalot,' 'itago,' at 'maging masikip.' (Exo 12:34; Kaw 26:8; Isa 49:19) Sa makasagisag na diwa, ito ay nangangahulugang "mabalisa; mapasamatinding kagipitan." (Gen 32:7; 1Sa 28:15) Ang isa pa ay *da·'agh',* na isinasaling "mabalisa; mangilabot"; kaugnay ito ng *de'a·ghah',* na nangangahulugang "pagkabalisa." (1Sa 9:5; Isa 57:11; Kaw 12:25) Ang pangngalang Griego na *me'ri·mna* ay isinasaling "kabalisahan," samantalang ang kaugnay na pandiwang *me·ri·mna'o* ay nangangahulugang "mabalisa."—Mat 13:22; Luc 12:22.

Ang kabalisahan ay maaaring makapinsala sa kalusugan ng isa. Maaari itong humantong sa panlulumo, anupat ang isa ay manghihina at mawawalan ng ganang kumilos. Sinasabi ng kinasihang kawikaan: "Ang pagkabalisa sa puso ng tao ang siyang magpapayukod nito." (Kaw 12:25) Maaaring magdulot ng seryosong pisikal na mga sintomas ang pagkabalisa. Ang aklat na *How to Master Your Nerves* ay nagkomento: "Alam ng mga doktor kung paano maaaring makaapekto sa katawan ang kabalisahan. Maaari nitong pataasin (o pababain) ang presyon ng dugo; maaari nitong pataasin ang bilang ng puting selula ng dugo; maaari itong biglang makaapekto sa asukal sa dugo dahil sa aksiyon ng adrenalin sa atay. Maaari pa nga nitong baguhin ang iyong *electrocardiogram* [tala ng pintig ng puso]. Sinabi ni Dr. Charles Mayo: 'Ang pagkabalisa ay nakaaapekto sa sirkulasyon ng dugo, sa puso, sa mga glandula, sa buong sistema ng nerbiyo.'"—Nina Dr. P. Steincrohn at Dr. D. LaFia, 1970, p. 14.

Mas seryoso ang espirituwal na pinsala na maaaring idulot ng labis na kabalisahan. Sinabi ni Jesu-Kristo na ang pagpapahalaga sa "salita ng Diyos" ay maaaring lubusang masakal ng pagkabalisa sa mga suliranin na kadalasa'y bahagi na ng buhay sa kasalukuyang sistemang ito ng mga bagay. Kung paanong mapipigilan ng mga tinik ang lubusang

paglaki at pamumunga ng mga binhi, mahahadlangan din ng gayong kabalisahan ang espirituwal na pagsulong at ang pagluluwal ng mga bunga ukol sa kapurihan ng Diyos. (Mat 13:22; Mar 4:18, 19; Luc 8: 7, 11, 14) Dahil pinahihintulutan nilang mangibabaw sa kanilang buhay ang mga kabalisahang ito, anupat isinasaisantabi nila ang espirituwal na mga kapakanan, masusumpungan ng marami na sila'y may di-sinang-ayunang katayuan sa harap ng Anak ng Diyos kapag bumalik na siya taglay ang kaluwalhatian, anupat ito'y sa kanilang walang-hanggang kalugihan.—Luc 21:34-36.

Wastong Pagkabalisa o Pagkabahala. Makatuwiran lamang na ikabalisa ng isa ang paggawa ng bagay na nakalulugod sa Diyos na Jehova sapagkat nais niyang matamo ang mga pagpapalang tatamasahin ng tapat na mga lingkod ng Diyos. Dapat na madama ng isang nagkasala nang malubha ang nadama ng salmista: "Nagsimula akong mabalisa dahil sa aking kasalanan." (Aw 38:18) Ang wastong pagkabahala dahil sa kasalanan ay umaakay tungo sa pagtatapat, pagsisisi, at panunumbalik mula sa maling landasin, anupat naisasauli ang mabuting kaugnayan ng isa sa Kataas-taasan.

Ang lahat ng mga Kristiyano ay dapat na mabalisa, o tunay na magmalasakit, sa espirituwal, pisikal, at materyal na kapakanan ng kanilang mga kapananampalataya. (1Co 12:25-27) Mababanaag ang ganitong uri ng pagkabahala sa liham ng apostol na si Juan kay Gayo: "Minamahal, idinadalangin ko na sa lahat ng mga bagay ay sumagana ka at magkaroon ng mabuting kalusugan, kung paanong ang iyong kaluluwa ay sumasagana." (3Ju 2) Ang apostol na si Pablo ay may binanggit na "kabalisahan para sa lahat ng kongregasyon." (2Co 11:28) Lubha siyang nabahala para sa mga alagad ng Anak ng Diyos dahil nais niya na silang lahat ay manatiling tapat hanggang sa wakas.

Ang Kasulatan ay may tinutukoy na 'pagkabalisa para sa mga bagay ng Panginoon,' samakatuwid nga, ang pagkabahala sa lahat ng bagay na magtataguyod sa mga interes ng Anak ng Diyos. Palibhasa'y walang mga pananagutan at álalahanín para sa asawa at mga anak, ang mga Kristiyanong walang asawa, kung ihahambing sa mga may asawa, ay hindi gaanong nababahala sa "mga bagay ng sanlibutan" at sa gayo'y nakapag-uukol ng higit na atensiyon sa "mga bagay ng Panginoon."—1Co 7:32-35.

Sinabi ng apostol na si Pablo na ang Kristiyanong mga asawang lalaki at mga asawang babae ay 'mababalisa para sa mga bagay ng sanlibutan,' anupat magkakaroon sila ng mga kaabalahan na hindi kinakaharap ng mga Kristiyanong walang asawa. Mas malaki ang pangangailangan ng isang pamilya kaysa sa mga pangangailangan sa buhay ng isang taong walang asawa kung tungkol sa pagkain, damit, at tirahan. Dahil sa matalik na ugnayan ng mag-asawa, makatuwiran lamang na kapuwa sila mabalisa o mabahala kung paano palulugdan ang isa't isa at paglalaanan ang pangangailangan ng buong pamilya sa pisikal, mental, emosyonal, at espirituwal. Kahit wala silang kinakaharap na mga pagkakasakit, kagipitan, limitasyon, o kapansanan, ang mga mag-asawang may mga anak ay kailangang mag-ukol ng mas maraming panahon sa "mga bagay ng sanlibutan," samakatuwid nga, sa di-espirituwal na mga gawaing nauugnay sa buhay ng tao, anupat mas malaking panahon kaysa sa kadalasang kailangang gugulin ng mga Kristiyanong walang asawa.

Gayunpaman, ang pangkaraniwang mga pagkabahala ay hindi dapat pag-ukulan ng labis-labis na importansiya. Nilinaw ito ni Jesu-Kristo sa kapatid ni Lazaro na si Marta. Palibhasa'y nababalisa sa pag-aasikaso sa kaniyang panauhin, hindi malaman ni Marta kung paano pa siya magkakapanahong makinig kay Jesus. Sa kabilang dako, nagawa ni Maria na piliin "ang mabuting bahagi," ang pagtanggap ng espirituwal na pagkain mula sa Anak ng Diyos. —Luc 10:38-42.

Pag-iwas sa Labis na Kabalisahan. Ang lubos na pagtitiwala sa maibiging pagkabahala ni Jehova sa kapakanan ng kaniyang mga lingkod ay makatutulong sa isa upang hindi siya madaig ng labis na pagkabalisa. (Jer 17:7, 8) Ganito rin ang diwa ng sinabi ni Jesu-Kristo sa kaniyang Sermon sa Bundok. Tinapos niya ang kaniyang payo hinggil sa kabalisahan sa ganitong mga salita: "Huwag kayong mabalisa tungkol sa susunod na araw, sapagkat ang susunod na araw ay magkakaroon ng sarili nitong mga kabalisahan." (Mat 6:25-34) Para sa isang Kristiyano, sapat na ang mga suliraning dulot ng bawat araw anupat hindi na kailangang idagdag pa sa mga ito ang pagkabalisa sa maaaring mangyari sa susunod na araw na baka hindi naman talaga mangyayari.

Kahit ang isang Kristiyano ay mapaharap sa interogasyon ng mga awtoridad sa panahon ng pag-uusig, hindi siya mababalisa kung magtitiwala siya na tutulungan siya ng Diyos. Sa pamamagitan ng Kaniyang espiritu, aalalayan ni Jehova ang Kristiyanong iyon sa gayong mahirap na kalagayan at pangyayarihin Niyang makapagpatotoo siya nang may kahusayan.—Mat 10:18-20; Luc 12:11, 12.

Kapag ang isang Kristiyano ay napapaharap sa anumang bagay na maaaring makabalisa sa kaniya, at labis siyang naliligalig at nangangamba, dapat siyang lumapit sa kaniyang makalangit na Ama sa panalangin. Sa gayon ay 'maihahagis niya ang kaniyang kabalisahan kay Jehova,' anupat nagtitiwala

na diringgin siya ng Isa na nagmamalasakit sa kaniya. (1Pe 5:7) Bilang resulta, magkakaroon siya ng panloob na kapanatagan, ang kapayapaan ng Diyos, na magbabantay sa puso at sa mga kakayahang pangkaisipan. Sa kaloob-looban niya, sa kaniyang puso, mapalalaya siya sa pagkaligalig, agam-agam, at takot, at ang kaniyang isip ay hindi na guguluhin ng mga kaabalahan at kalituhang dulot ng kabalisahan.—Fil 4:6, 7.

KABALIWAN. Sa Ingles, ang salitang *"madness"* ay maaaring tumukoy sa pagkasira ng isip, alinman sa pagkabaliw o isang kalagayan ng sukdulang pagngangalit o matinding kahibangan. Iba't ibang salitang Hebreo at Griego ang ginagamit sa Kasulatan upang tumukoy sa gayong di-kaayaayang kalagayan ng isip, permanente man o pansamantala. Waring ang ilan sa mga salitang ito ay nauugnay o hinalaw sa kakatwa at kung minsan ay marahas o mapanglaw na mga sigaw ng mga taong nababaliw.

Nabaliw ang mapaghambog na Babilonyong si Haring Nabucodonosor. Bilang katuparan ng isang makahulang panaginip na ipinaliwanag ni Daniel, ang monarkang ito ay pinasapitan ng kabaliwan noong panahong naghahambog ito. Nabaliw siya sa loob ng pitong taon, "at nagsimula siyang kumain ng pananim na gaya ng mga toro." (Dan 4:33) Palibhasa'y nawalan na siya ng katinuan, maaaring inakala ni Nabucodonosor na isa siyang hayop, marahil ay isang toro. May kinalaman sa pagkasira ng kaniyang isip, isang medikal na diksyunaryong Pranses ang nagsasabi: *"LYCANTHROPY* . . . mula sa [*ly'kos*], *lupus,* lobo; [*an'thro·pos*], *homo,* tao. Ang pangalang ito ay ikinapit sa sakit ng mga taong nag-aakalang sila ay naging hayop, at gumagaya sa hiyaw o alulong, sa mga anyo o mga paggawi ng hayop na iyon. Kadalasan nang inaakala ng mga indibiduwal na ito na sila ay naging lobo, aso o pusa; kung minsan ay toro, gaya sa kaso ni Nabucodonosor." (*Dictionnaire des sciences médicales, par une société de médecins et de chirurgiens,* Paris, 1818, Tomo 29, p. 246) Sa pagtatapos ng pitong taon, pinanumbalik ni Jehova kay Nabucodonosor ang unawa nito.—Dan 4:34-37.

Kabaliwan at ang Pag-ali ng mga Demonyo. Bagaman hindi lahat ng taong nababaliw ay inaalihan ng mga demonyo, maaasahan lamang na ang mga taong inaalihan ng mga demonyo ay kakikitaan ng di-matinong pag-iisip. Sa lupain ng mga Geraseno, nakatagpo ni Jesus ang isang baliw na inaalihan ng demonyo. Nakatira siya sa gitna ng mga libingan, at bagaman madalas siyang gapusin sa pamamagitan ng mga pangaw at mga tanikala, "ang mga tanikala ay nalalagot niya at ang mga pangaw ay nagkadurug-durog pa nga; at walang sinuman ang may lakas upang supilin siya." Karagdagan pa, "patuluyan, gabi at araw, sumisigaw siya sa mga libingan at sa mga bundok at hinihiwa ang kaniyang sarili ng mga bato." Matapos palayasin ni Jesus ang mga demonyo, ang lalaki ay nagkaroon ng "matinong pag-iisip." (Mar 5:1-17; Luc 8:26-39) Gayunman, naipagsasanggalang ang mga Kristiyano mula sa pagsalakay ng mga demonyo na nagdudulot ng kabaliwan kung isusuot nila at pananatilihing nakasuot ang "kumpletong kagayakang pandigma mula sa Diyos."—Efe 6:10-17.

Nagkunwaring Baliw. Noong panahong tinutugis siya ni Haring Saul, nanganlong si David sa teritoryo ni Akis na hari ng Gat. Nang matuklasan nila kung sino siya, sinabi ng mga Filisteo kay Akis na si David ay isang banta sa seguridad, at ikinatakot ito ni David. Dahil dito, nagbalatkayo siya ng kaniyang katinuan sa pamamagitan ng pagkukunwaring baliw. Siya ay "patuloy na gumagawa ng mga paekis na marka sa mga pinto ng pintuangdaan at pinatutulo ang kaniyang laway sa kaniyang balbas." Sa pag-aakalang nasisiraan ng bait si David, pinayaon siyang buháy ni Akis, bilang isang dinananakit na sintu-sinto. Nang maglaon, kinasihan si David na isulat ang Awit 34, na doon ay nagpasalamat siya kay Jehova dahil pinagpala Niya ang estratehiyang ito at iniligtas siya.—1Sa 21:10–22:1.

Ang Kabaliwan ng Pagsalansang kay Jehova. May-kamangmangang ninais ng propetang si Balaam na manghula laban sa Israel upang tumanggap siya ng salapi mula kay Haring Balak ng mga Moabita, ngunit nanaig si Jehova at hinadlangan ang kaniyang mga pagsisikap. Tungkol kay Balaam, isinulat ng apostol na si Pedro na "isang walang-imik na hayop na pantrabaho, nang magsalita sa tinig ng tao, ang humadlang sa baliw na landasin ng propeta." Upang ilarawan ang kabaliwan ni Balaam, ginamit ng apostol ang salitang Griego na *pa·ra·phro·ni'a,* na may diwa ng "pagiging wala sa sariling pagiisip."—2Pe 2:15, 16; Bil 22:26-31.

May kinalaman sa mga bulaang propeta ng Israel, sumulat ang propetang si Oseas: "Ang propeta ay magiging mangmang, ang lalaking may kinasihang kapahayagan ay mababaliw dahil sa dami ng iyong kamalian, at maging ang matinding poot ay laganap." (Os 9:7) Pinasasapitan ni Jehova ng kabaliwan ang mga sumasalansang sa kaniya at yaong mga nagtatakwil ng kaniyang karunungan, anupat ipinakikilala niya ang kaniyang sarili bilang "ang Isa na nagpapakilos sa mga manghuhula na parang baliw," samakatuwid nga, binibigo niya ang kanilang mga panghuhula. (Isa 44:24, 25) Tungkol sa mga hukom sa sanlibutan, sinabi ni Job na 'pinangyayari ni Jehova na mabaliw ang mga hukom.'—Job 12:17.

Ang mga taong sumalansang sa katotohanan at nagtangkang pasamain ang kongregasyong Kristiyano ay inihambing ni Pablo kina Janes at Jambres, na sumalansang kay Moises. Nagbigay-katiyakan siya: "Hindi na sila susulong pa, sapagkat ang kanilang kabaliwan ay magiging napakalinaw sa lahat, gaya nga ng kabaliwan ng dalawang lalaking iyon." —2Ti 3:8, 9.

Kabaliwan Dahil sa Paniniil at Kalituhan. Kabilang sa napakasamang ibubunga ng pagsuway ng mga Israelita kay Jehova ay ang pagpapasapit sa kanila ng kabaliwan. Dahil sa paniniil ng kanilang mga manlulupig, mababaliw sila, anupat tutugon sila nang di-makatuwiran dahil sa pagkasiphayo. (Deu 28:28-34) Kaayon nito, sinabi ni Haring Solomon na "dahil sa paniniil ay napakikilos na parang baliw ang marunong."—Ec 7:7.

Sa hula, ang Babilonyong si Haring Nabucodonosor ay inihalintulad sa 'kopa ng alak ng pagngangalit ni Jehova.' Kailangan itong inumin ng mga bansa, at sila ay "magpapasuray-suray at kikilos na gaya ng mga taong baliw dahil sa tabak na isusugo ko [si Jehova] sa kanila." (Jer 25:15, 16) Sa kalaunan, pasasapitan din ng kabaliwan ang Babilonya mismo, anupat ang kaniyang mga mananamba sa idolo ay magkakaroon ng nakapangingilabot na mga pangitain, 'at dahil sa kanilang nakatatakot na mga pangitain ay gagawi sila na parang baliw.' (Jer 50:35-38) Siya rin ay kailangang uminom mula sa kopa ng pagngangalit ni Jehova.—Jer 51:6-8.

Sukdulang Pagngangalit. Ang kabaliwan, gaya ng pagkakagamit sa Bibliya, ay maaari ring tumukoy sa sukdulang pagngangalit. Noong isang araw ng sabbath, pinagaling ni Jesus ang isang lalaki na tuyot ang kanang kamay. Sa gayon, ang nagmamasid na mga eskriba at mga Pariseo ay 'napuno ng galit [sa Ingles, *madness*] at nagsimula silang mag-usapan sa isa't isa kung ano ang gagawin nila kay Jesus.' (Luc 6:6-11) Upang ilarawan ang kalagayan ng kanilang isip, ginamit ni Lucas ang salitang Griego na *a'noi·a,* sa literal ay nangangahulugang "kawalan ng pag-iisip" (ang salitang Ingles na *paranoia* ay nauugnay sa terminong ito). Maliwanag na ang nasa isip ni Pablo ay ang sukdulang pagngangalit o poot nang aminin niya na sa pag-usig sa mga Kristiyano ay 'sukdulan ang galit (sa Ingles, *madness*) niya sa kanila.'—Gaw 26:11.

Kabaligtaran ng Karunungan. Sa aklat ng Eclesiastes, isinisiwalat ng tagapagtipon na iniukol niya ang kaniyang puso "na makaalam ng karunungan at makaalam ng kabaliwan." (Ec 1:17) Hindi lamang karunungan ang siniyasat niya kundi isinaalang-alang din niya ang kabaligtaran nito gaya ng ipinamamalas ng mga tao. (Ec 7:25) Sa Eclesiastes 2:12, muling isinisiwalat ni Solomon na pinagtimbang-timbang niya ang karunungan, kabaliwan, at kahibangan. Sa ganitong paraan, maaari niyang tiyakin ang pagkakaiba-iba ng kanilang halaga. Ang labis-labis na kasayahan ay itinuring niyang kabaliwan, anupat sinabi niya, "Sinabi ko sa pagtawa: 'Kabaliwan!'" sapagkat, kung ihahambing sa karunungan, wala itong kabuluhan, anupat hindi nagdudulot ng tunay na kaligayahan.—Ec 2:2.

Nang magkomento si Solomon sa kalagayan ng pag-iisip ng isa na hangal, sinabi niya: "Ang pasimula ng mga salita ng kaniyang bibig ay kamangmangan, at ang huling wakas ng kaniyang bibig ay kapaha-pahamak na kabaliwan." (Ec 10:13) Ang kamangmangan ay maaaring nasa anyo ng isang gawang pandaraya, na kung minsan ay maaaring makapinsala nang husto sa biktima nito anupat ang nandaraya ay inihahalintulad sa isang baliw na armado ng nakamamatay na mga sandata.—Kaw 26:18, 19.

Ang ilan ay hindi umaasa sa pagkabuhay-muli ng mga patay, anupat nag-aakalang kamatayan ang wakas ng lahat ng bagay para sa lahat ng tao. Bilang katibayan ng kanilang di-timbang na pangmalas, binibigyang-kasiyahan lamang nila ang kanilang makalamang mga hilig at hindi nila ikinababahala ang paggawa ng kalooban ng Diyos. Binigyang-pansin din sila ni Solomon, sa pagsasabing: "Sa dahilang may iisang kahihinatnan ang lahat, ang puso ng mga anak ng mga tao ay puspos din ng kasamaan; at may kabaliwan sa kanilang puso habang sila ay nabubuhay, at pagkatapos nito—patungo sa mga patay!"—Ec 9:3.

Makatalinghagang Paggamit. Ang awtoridad at pagka-apostol ni Pablo ay hinamon ng ilan sa Corinto na may-panunuya niyang tinawag na "ubod-galing na mga apostol." (2Co 11:5) Upang matauhan ang kongregasyon ng Corinto, "ipinaghambog" ni Pablo ang kaniyang mga kredensiyal, ang kaniyang mga pagpapala at ang mga bagay na naranasan niya sa paglilingkod kay Jehova, bilang patunay sa kaniyang pag-aangkin. Ang paghahambog na ito ay salungat sa karaniwang pananalita ng isang Kristiyano, ngunit sa kasong ito ay kinailangan itong gawin ni Pablo. Kaya tinukoy niya ang kaniyang sarili na waring 'nasisiraan ng kaniyang isip' at sinabi niya tungkol sa diumano'y ubod-galing na mga apostol: "Sila ba ay mga ministro ni Kristo? Tumutugon akong gaya ng isang baliw, ako ay higit na namumukod-tanging gayon."—2Co 11:21-27.

KABAN.

1. Ang lalagyang yari sa kahoy ng akasya kung saan itinago ang ikalawang pares ng mga tapyas na bato na doon nakasulat ang Kautusang ibinigay kay Moises sa Bundok Sinai hanggang noong magawa

ang kaban ng patotoo pagkaraan ng ilang buwan. (Deu 10:1-5) Ang salitang Hebreo na *'arohn',* na isinaling "kaban" sa Deuteronomio 10:1-5, ay isinasalin sa ibang mga talata bilang "kabaong" (Gen 50:26) at "kahon."—2Ha 12:9, 10, tlb sa *Rbi8;* 2Cr 24:8, 10, 11.

2. Tingnan ang KABAN NG TIPAN.

KABANALAN. Ang kalagayan o katangian ng pagiging banal. Ang kabanalan ay nangangahulugang "relihiyosong kalinisan o kadalisayan; pagiging sagrado." Bukod diyan, ang Hebreong *qo'dhesh* ay may diwa ng pagiging hiwalay, bukod-tangi, o pinabanal sa Diyos na banal; isang kalagayan ng pagiging ibinukod para sa paglilingkod sa Diyos. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang mga salitang isinalin bilang "banal" (*ha'gi·os*) at "kabanalan" (*ha·gi·a·smos'* [gayundin, "pagpapabanal"]; *ha·gi·o'tes; ha·gi·o·sy'ne*) ay nagpapahiwatig din ng pagiging inihiwalay para sa Diyos; ginagamit din ang mga ito upang tumukoy sa kabanalan bilang isang katangian ng Diyos at sa kadalisayan o kasakdalan ng personal na paggawi ng isa.

Si Jehova. Ang katangian ng kabanalan ay kay Jehova. (Exo 39:30; Zac 14:20) Tinawag siya ni Kristo Jesus na "Amang Banal." (Ju 17:11) Yaong mga nasa langit ay nagpapahayag: "Banal, banal, banal si Jehova ng mga hukbo," anupat tinutukoy siya na nagtataglay ng kabanalan, ng kalinisan sa sukdulang antas. (Isa 6:3; Apo 4:8; ihambing ang Heb 12:14.) Siya ang Kabanal-banalan, anupat nakahihigit sa lahat kung tungkol sa kabanalan. (Kaw 30:3; dito, ang anyong pangmaramihan ng salitang Hebreo na isinalin bilang "Kabanal-banalan" ay ginagamit upang magpahiwatig ng kadakilaan at karingalan.) Malimit maipaalaala sa mga Israelita na si Jehova ang Bukal ng lahat ng kabanalan kapag nakikita nila ang mga salitang "Ang kabanalan ay kay Jehova" na nakalilok sa kumikinang na laminang ginto na nasa turbante ng mataas na saserdote. Ang laminang ito ay tinatawag na "ang banal na tanda ng pag-aalay," anupat nagpapakitang ang mataas na saserdote ay ibinukod ukol sa isang paglilingkod na may pantanging kabanalan. (Exo 28:36; 29:6) Sa awit ni Moises pagkatapos ng pagliligtas sa Dagat na Pula, umawit ang Israel: "Sino sa mga diyos ang tulad mo, O Jehova? Sino ang tulad mo, na dakila sa kabanalan?" (Exo 15:11; 1Sa 2:2) Bilang dagdag na garantiya na tutuparin niya ang kaniyang salita, sumumpa si Jehova sa pamamagitan ng kaniyang kabanalan.—Am 4:2.

Ang *pangalan* ng Diyos ay sagrado, hiwalay sa lahat ng karungisan. (1Cr 16:10; Aw 111:9) Ang kaniyang pangalang Jehova ay dapat ituring na banal, anupat pinabanal nang higit sa lahat ng iba pang pangalan. (Mat 6:9) Ang kawalang-galang sa kaniyang pangalan ay dapat lapatan ng parusang kamatayan.—Lev 24:10-16, 23; Bil 15:30.

Yamang ang Diyos na Jehova ang Tagapagpasimula ng lahat ng matuwid na simulain at kautusan (San 4:12) at siya ang batayan ng lahat ng kabanalan, ang sinumang tao o alinmang bagay na banal ay nagiging gayon dahil sa kaugnayan nito kay Jehova at sa pagsamba nito sa kaniya. Hindi maaaring magkaroon ng unawa o karunungan ang isa malibang mayroon siyang kaalaman tungkol sa Kabanal-banalan. (Kaw 9:10) Maaari lamang sambahin si Jehova sa kabanalan. Ang isa na nag-aangking sumasamba sa kaniya ngunit nagsasagawa ng karumihan ay kasuklam-suklam sa kaniya. (Kaw 21:27) Nang ihula ni Jehova na hahawanin niya ang daan para makabalik sa Jerusalem ang kaniyang bayan mula sa pagkatapon sa Babilonya, sinabi niya: "Iyon ay tatawaging Daan ng Kabanalan. Ang marumi ay hindi daraan doon." (Isa 35:8) Buong-puso itong ginawa ng munting nalabi na bumalik noong 537 B.C.E. upang isauli ang tunay na pagsamba, taglay ang tama at banal na mga motibo, at hindi para sa pulitikal o makasariling mga kadahilanan.—Ihambing ang hula sa Zac 14:20, 21.

Ang banal na espiritu. Ang aktibong puwersa ni Jehova, ang kaniyang espiritu, ay nasa ilalim ng kaniyang kontrol at laging tumutupad sa kaniyang layunin. Ito'y malinis, dalisay, sagrado, at nakabukod para gamitin ng Diyos. Kaya naman tinatawag itong "banal na espiritu" at "espiritu ng kabanalan." (Aw 51:11; Luc 11:13; Ro 1:4; Efe 1:13) Ang banal na espiritung kumikilos sa isang tao ay isang puwersa ukol sa kabanalan o kalinisan. Ang anumang marumi o maling paggawi ay paglaban o 'pagpighati' sa espiritung iyon. (Efe 4:30) Bagaman hindi ito persona, nahahayag sa banal na espiritu ang banal na personalidad ng Diyos at sa gayo'y maaari itong 'mapighati.' Ang pamimihasa sa anumang masamang gawain ay 'papatay sa apoy ng espiritu.' (1Te 5:19) Kung magpapatuloy ang isa sa gayong pamimihasa, sa diwa ay 'pinagdaramdam' niya ang banal na espiritu ng Diyos, at dahil dito, ang Diyos ay magiging kaaway ng rebeldeng iyon. (Isa 63:10) Ang taong pumipighati sa banal na espiritu ay maaari pa ngang umabot sa punto ng pamumusong laban dito, isang kasalanan na ayon kay Jesu-Kristo ay hindi patatawarin sa kasalukuyang sistema ng mga bagay ni doon sa darating.—Mat 12:31, 32; Mar 3:28-30; tingnan ang ESPIRITU.

Si Jesu-Kristo. Sa pantanging diwa, si Jesu-Kristo ang Banal ng Diyos. (Gaw 3:14; Mar 1:24; Luc 4:34) Ang kabanalan niya ay nagmula sa kaniyang Ama nang lalangin siya ni Jehova bilang kaniyang

bugtong na Anak. Pinanatili niya ang kaniyang kabanalan bilang ang pinakamatalik na kasama ng kaniyang Ama sa langit. (Ju 1:1; 8:29; Mat 11:27) Nang ang buhay niya ay ilipat sa bahay-bata ng dalagang si Maria, ipinanganak siya bilang isang banal na taong Anak ng Diyos. (Luc 1:35) Siya ang kaisa-isang tao na nakapag-ingat ng sakdal na kabanalan, anupat hanggang sa katapusan ng kaniyang buhay sa lupa ay nanatili siyang "matapat, walang katusuhan, walang dungis, hiwalay sa mga makasalanan." (Heb 7:26) Siya'y 'ipinahayag na matuwid' sa kaniyang sariling merito. (Ro 5:18) Samantala, ang kabanalan sa harap ng Diyos ay maaari lamang makamit ng ibang mga tao salig sa kabanalan ni Kristo, at matatamo ito sa pamamagitan ng pananampalataya sa kaniyang haing pantubos. Iyon ay isang 'banal na pananampalataya' na dapat ingatan ng isa upang manatili siya sa pag-ibig ng Diyos.—Jud 20, 21.

Ibang mga Tao. Ang buong bansang Israel ay itinuring na banal dahil ito'y pinili at pinabanal ng Diyos, anupat bukod-tangi niyang dinala sa isang pakikipagtipan upang maging kaniyang pantanging pag-aari. Sinabi niya na kung susunod sila sa kaniya, sila'y magiging "isang kaharian ng mga saserdote . . . at isang banal na bansa." (Exo 19:5, 6) Kung magiging masunurin sila, sila'y magiging 'banal sa kanilang Diyos.' Sinabi sa kanila ng Diyos: "Magpakabanal kayo, sapagkat akong si Jehova na inyong Diyos ay banal." (Bil 15:40; Lev 19:2) Ang mga kautusan hinggil sa pagkain, kalinisan, at moral na ibinigay sa kanila ng Diyos ay nagsilbing paalaala sa kanila na sila'y hiwalay at banal sa Diyos. Dahil sa mga pagbabawal sa kanila sa mga kautusang ito, lubhang nalimitahan ang kanilang pakikipagsamahan sa kanilang mga paganong kalapit-bayan, anupat nagsilbing proteksiyon upang manatiling banal ang Israel. Sa kabilang dako, maiwawala ng bansa ang banal na katayuan nito sa harap ng Diyos kung magiging masuwayin ito sa kaniyang mga kautusan.—Deu 28:15-19.

Bagaman banal ang Israel bilang isang bansa, may ilang indibiduwal sa loob ng bansa na itinuring na banal sa pantanging paraan. Ang mga saserdote, at partikular na ang mataas na saserdote, ay ibinukod upang maglingkod sa santuwaryo at nagsilbing kinatawan ng taong-bayan sa harap ng Diyos. Sa gayong katungkulan, sila ay banal at kinailangan nilang panatilihin ang kalagayan nila bilang pinabanal upang maisagawa nila ang kanilang paglilingkod at upang patuloy silang ituring ng Diyos bilang banal. (Lev 21; 2Cr 29:34) Ang mga propeta at ang iba pang kinasihang manunulat ng Bibliya ay mga taong banal. (2Pe 1:21) Ang mga babaing tapat sa Diyos noong sinaunang panahon ay tinawag ding "banal" ng apostol na si Pedro. (1Pe 3:5) Ang mga kawal ng Israel na nasa isang kampanyang pangmilitar ay itinuring na banal, sapagkat mga digmaan ni Jehova ang ipinakipaglaban nila. (Bil 21:14; 1Sa 21:5, 6) Ang bawat panganay na lalaki ng Israel ay banal kay Jehova, yamang, noong panahon ng Paskuwa sa Ehipto, iniligtas ni Jehova ang mga panganay mula sa kamatayan; ang mga ito ay sa kaniya. (Bil 3:12, 13; 8:17) Ito ang dahilan kung bakit ang bawat panganay na anak na lalaki ay dapat tubusin sa santuwaryo. (Exo 13:1, 2; Bil 18:15, 16; Luc 2:22, 23) Ang isang tao (lalaki o babae) na nanatang mamuhay bilang Nazareo ay banal sa panahon ng kaniyang panata. Ang panahong iyon ay ibinubukod upang lubusang gamitin sa isang uri ng pantanging paglilingkod kay Jehova. Kailangang sundin ng Nazareo ang ilang legal na kahilingan; magiging marumi siya kung lalabagin niya ang mga iyon. Kung magkagayo'y kailangan niyang maghandog ng isang pantanging hain upang maisauli ang kaniyang kabanalan. Ang mga araw bago siya naging marumi ay hindi ibibilang na kasama sa pagtupad niya ng kaniyang pagka-Nazareo; kailangan niyang simulang muli ang pagtupad sa kaniyang panata. —Bil 6:1-12.

Mga Lugar. Ang isang lugar ay nagiging banal dahil sa presensiya ni Jehova. (Kapag nagpapakita siya sa mga tao, kinakatawanan siya ng mga anghel; Gal 3:19.) Si Moises ay nakatayo noon sa banal na lupa habang pinagmamasdan niya ang nagniningas na palumpong na mula roo'y nakikipag-usap sa kaniya ang isang anghel na kumakatawan kay Jehova. (Exo 3:2-5) Pinaalalahanan si Josue na nakatayo siya sa banal na lupa nang ang isang anghel, ang prinsipe ng hukbo ni Jehova, ay magkatawang-tao at tumayo sa harap niya. (Jos 5:13-15) Sa pagtukoy ni Pedro sa pagbabagong-anyo ni Kristo at sa pagsasalita ni Jehova noong panahong iyon, tinawag niya ang lugar na iyon na "banal na bundok." —2Pe 1:17, 18; Luc 9:28-36.

Ang looban ng tabernakulo ay banal na lupa. Ayon sa tradisyon, ang mga saserdote ay naglingkod doon nang nakatapak dahil naglilingkod sila sa santuwaryo, na iniuugnay sa presensiya ni Jehova. Ang dalawang silid ng santuwaryo ay tinatawag na "ang Dakong Banal" at "ang Kabanal-banalan," yamang ang mga ito ay malapit sa kaban ng tipan. (Heb 9:1-3) Ang templong itinayo sa Jerusalem ay banal din. (Aw 11:4) Inilarawan din ang Bundok Sion at ang Jerusalem bilang banal dahil naroroon ang santuwaryo at ang "trono ni Jehova."—1Cr 29:23; Aw 2:6; Isa 27:13; 48:2; 52:1; Dan 9:24; Mat 4:5.

Pinaalalahanan ang hukbo ng Israel na panatilihing malinis ang kampo mula sa dumi ng tao o iba pang kontaminasyon, sapagkat "si Jehova na iyong Diyos ay lumalakad sa loob ng iyong kampo . . . at

ang iyong kampo ay dapat maging banal, upang wala siyang makitang anumang marumi sa iyo at humiwalay nga sa pagsama sa iyo." (Deu 23:9-14) Dito, ang pisikal na kalinisan ay iniuugnay sa kabanalan.

Mga Yugto ng Panahon. May mga araw o mga yugto ng panahon na itinalaga bilang banal para sa Israel. Hindi naman ito dahil sa anumang likas na kabanalan ng mga yugtong iyon ng panahon. Sa halip, ang mga iyon ay magiging mga kapanahunan ng pantanging pangingilin para sa pagsamba kay Jehova. Nang italaga niya ang mga yugtong iyon, nasa isip ng Diyos ang kapakanan ng taong-bayan at ang pagpapatibay sa kanila sa espirituwal. Nagkaroon ng mga lingguhang Sabbath. (Exo 20:8-11) Sa mga araw na iyon, maitutuon ng taong-bayan ang kanilang pansin sa kautusan ng Diyos at sa pagtuturo nito sa kanilang mga anak. Ang iba pang mga araw ng banal na kombensiyon o Sabbath ay: ang unang araw ng ikapitong buwan (Lev 23:24) at ang Araw ng Pagbabayad-Sala sa ikasampung araw ng ikapitong buwan. (Lev 23:26-32) Ang mga yugto ng mga kapistahan, at partikular na ang ilang araw niyaon, ay ipinangingilin bilang "mga banal na kombensiyon." (Lev 23:37, 38) Ang mga kapistahang ito ay ang Paskuwa at ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa (Lev 23:4-8); ang Pentecostes, o Kapistahan ng mga Sanlinggo (Lev 23:15-21); at ang Kapistahan ng mga Kubol, o Pagtitipon ng Ani.—Lev 23:33-36, 39-43; tingnan ang KOMBENSIYON.

Bilang karagdagan, ang bawat ikapitong taon ay taon ng sabbath, isang buong taon ng kabanalan. Kapag taon ng sabbath, ang lupain ay hahayaang di-nabubungkal; ang probisyong ito, gaya ng lingguhang Sabbath, ay nagbigay sa mga Israelita ng higit na panahon upang pag-aralan ang kautusan ni Jehova, bulay-bulayin iyon, at ituro sa kanilang mga anak. (Exo 23:10, 11; Lev 25:2-7) Bilang panghuli, ang bawat ika-50 taon ay tinatawag na Jubileo, na itinuring ding banal. Ito rin ay taon ng sabbath, ngunit bilang karagdagan, isinasauli nito ang ekonomiya ng bansa sa teokratikong kalagayan nito na itinatag ng Diyos noong ang lupain ay hati-hatiin. Ito ay isang banal na taon ng kalayaan, kapahingahan, at kaginhawahan.—Lev 25:8-12.

Inutusan ni Jehova ang kaniyang bayan na 'pighatiin ang kanilang mga kaluluwa' sa Araw ng Pagbabayad-Sala, isang araw ng "banal na kombensiyon." Nangangahulugan ito na dapat silang mag-ayuno, kilalanin at ipagtapat ang kanilang mga kasalanan, at makadama ng makadiyos na kalumbayan dahil sa mga iyon. (Lev 16:29-31; 23:26-32) Ngunit ang araw na banal kay Jehova ay hindi dapat maging araw ng pagtangis at kalungkutan para sa kaniyang bayan. Sa halip, ang mga araw na iyon ay dapat maging mga araw ng kasayahan at ng pagpuri kay Jehova dahil sa kaniyang kamangha-manghang mga paglalaan sa pamamagitan ng kaniyang maibiging-kabaitan.—Ne 8:9-12.

Ang banal na araw ng kapahingahan ni Jehova. Ipinakikita sa atin ng Bibliya na ang Diyos ay nagpasimulang magpahinga mula sa kaniyang mga gawang paglalang mga 6,000 taon na ang nakararaan, anupat ipinahayag niyang sagrado, o banal, ang ikapitong "araw." (Gen 2:2, 3) Ipinakita ng apostol na si Pablo na ang dakilang araw ng kapahingahan ni Jehova ay isang mahabang yugto ng panahon nang sabihin niya na ang araw na iyon ay nakabukas pa upang ang mga Kristiyano, sa pamamagitan ng pananampalataya at pagkamasunurin, ay makapasok sa kapahingahang iyon. Bilang isang banal na araw, iyon ay panahon ng kaginhawahan at pagsasaya para sa mga Kristiyano, kahit sa gitna ng isang sanlibutang nanghihimagod at lipos ng kasalanan.—Heb 4:3-10; tingnan ang ARAW, II.

Mga Bagay. May ilang bagay na ibinukod noon upang gamitin sa pagsamba. Ang mga ito ay naging banal din dahil pinabanal ang mga ito para sa paglilingkod kay Jehova; ang mga ito ay hindi banal sa ganang sarili para gamitin bilang anting-anting. Halimbawa, ang isa sa mga pangunahing banal na bagay, ang kaban ng tipan, ay hindi naging anting-anting nang dalhin ito ng dalawang balakyot na anak ni Eli sa pakikipagbaka sa mga Filisteo. (1Sa 4:3-11) Kabilang sa mga bagay na ginawang banal sa utos ng Diyos ang altar na pinaghahainan (Exo 29:37), ang langis na pamahid (Exo 30:25), ang espesyal na insenso (Exo 30:35, 37), ang mga kasuutan ng mga saserdote (Exo 28:2; Lev 16:4), ang tinapay na pantanghal (Exo 25:30; 1Sa 21:4, 6), at ang lahat ng muwebles ng santuwaryo. Kabilang sa huling nabanggit ang ginintuang altar ng insenso, ang mesa ng tinapay na pantanghal, at ang mga kandelero, kasama ang mga kagamitan ng mga ito. Marami sa mga bagay na ito ang nakatala sa 1 Hari 7:47-51. Banal din ang mga bagay na ito sa pantanging diwa yamang ang mga ito'y mga parisan ng makalangit na mga bagay at nagsilbing mga sagisag ukol sa kapakinabangan niyaong mga magmamana ng kaligtasan.—Heb 8:4, 5; 9:23-28.

Ang nasusulat na Salita ng Diyos ay tinatawag na "banal na Kasulatan [*Scriptures*]," o "banal na mga kasulatan [*writings*]." Ito'y isinulat sa ilalim ng impluwensiya ng banal na espiritu at may kapangyarihang pabanalin, o gawing banal, yaong mga sumusunod sa mga utos nito.—Ro 1:2; 2Ti 3:15.

Mga Hayop, mga Ani at Bunga. Ang mga panganay na lalaki ng mga baka, mga tupa, at mga kambing ay dapat ituring na banal kay Jehova at hindi tinutubos. Ang mga ito'y dapat ihain, at isang

bahagi nito ang mapupunta sa mga saserdoteng pinabanal. (Bil 18:17-19) Ang mga unang bunga at ang ikapu ay banal, gayundin ang lahat ng mga hain at mga kaloob na pinabanal para sa paglilingkod sa santuwaryo. (Exo 28:38) Lahat ng mga bagay na banal kay Jehova ay sagrado at hindi maaaring waling-halaga o gamitin sa isang pangkaraniwan, o di-banal, na paraan. Ang isang halimbawa nito ay ang kautusan hinggil sa ikapu. Kapag ibinukod ng isang tao ang isang bahagi na kakaltasan ng ikapu, ipagpalagay na, ng kaniyang aning trigo, at pagkatapos, siya o isa sa kaniyang kasambahay ay di-sinasadyang kumuha ng ilang bahagi nito upang gamitin sa tahanan, gaya sa pagluluto, ang taong iyon ay nagkasala ng paglabag sa kautusan ng Diyos may kinalaman sa mga banal na bagay. Hinihiling ng Kautusan na magbayad siya sa santuwaryo ng katumbas na halaga at ng 20 porsiyento niyaon, bukod pa sa paghahandog ng isang malusog na barakong tupa mula sa kawan bilang hain. Sa gayon ay idiniriin na dapat na lubhang igalang ang mga banal na bagay na nauukol kay Jehova.—Lev 5:14-16.

Kabanalang Kristiyano. Ang Lider ng mga Kristiyano, ang Anak ng Diyos, ay banal nang isilang siya bilang tao (Luc 1:35), at napanatili niya ang pagpapabanal sa kaniya o ang kabanalang iyon sa buong buhay niya sa lupa. (Ju 17:19; Gaw 4:27; Heb 7:26) Ang kabanalang iyon ay lubusan, sakdal, anupat pumuspos sa bawat kaisipan, salita, at kilos niya. Dahil napanatili niya ang kaniyang kabanalan maging hanggang sa isang sakripisyong kamatayan, naging posible para sa iba na magtamo ng kabanalan. Dahil dito, yaong mga tinawag upang maging mga tagasunod sa kaniyang yapak ay tinawag sa "isang banal na pagtawag." (2Ti 1:9) Sila'y nagiging mga pinahiran ni Jehova, espirituwal na mga kapatid ni Jesu-Kristo, at tinatawag na "mga banal" o "mga santo." (Ro 15:26; Efe 1:1; Fil 4:21; ihambing ang *KJ.*) Natatamo nila ang kabanalan sa pamamagitan ng pananampalataya sa haing pantubos ni Kristo. (Fil 3:8, 9; 1Ju 1:7) Kung gayon, ang kabanalan ay hindi likas na kanila o pag-aari nila sa sarili nilang merito, kundi ipinagkakaloob sa kanila sa pamamagitan ni Jesu-Kristo.—Ro 3:23-26.

Maraming beses na tinutukoy ng Kasulatan ang nabubuhay na mga miyembro ng kongregasyon bilang "mga banal," o "mga santo" (*Dy, KJ*), anupat ipinakikita nito na ang pagiging banal, o "santo," ng isang tao ay hindi sa pamamagitan ng mga tao o ng isang organisasyon, ni kailangan pa niyang hintayin na siya'y mamatay bago siya maging isang "santo." Sa halip, siya ay "banal" sa bisa ng pagtawag sa kaniya ng Diyos upang maging kasamang tagapagmana ni Kristo. Banal siya sa paningin ng Diyos samantalang siya ay nasa lupa, taglay ang pag-asang mabuhay sa langit sa dako ng mga espiritu, kung saan tumatahan ang Diyos na Jehova at ang kaniyang Anak, kasama ang mga banal na anghel.—1Pe 1:3, 4; 2Cr 6:30; Mar 12:25; Gaw 7:56.

Mahalaga ang malinis na paggawi. Sa tulong ng espiritu ng Diyos, sinisikap niyaong mga may ganitong banal na katayuan sa harap ni Jehova na matamo ang kabanalan ng Diyos at ni Kristo. (1Te 3:12, 13) Dahil dito, dapat nilang pag-aralan ang Salita ng Diyos na katotohanan at ikapit iyon sa kanilang buhay. (1Pe 1:22) Dapat silang tumugon sa disiplina ni Jehova. (Heb 12:9-11) Kung ang isang tao ay tunay na banal, tatahak siya sa landasin ng kabanalan, kalinisan, at katapatan sa moral. Ang mga Kristiyano ay pinapayuhan na iharap sa Diyos ang kanilang katawan bilang haing banal, kung paanong ang kaayaayang mga hain na inihahandog sa sinaunang santuwaryo ay banal. (Ro 12:1) Ang kabanalan sa paggawi ay isang utos: "Ayon sa Isa na Banal na tumawag sa inyo, kayo rin mismo ay magpakabanal sa lahat ng inyong paggawi, sapagkat nasusulat: 'Magpakabanal kayo, sapagkat ako ay banal.' "—1Pe 1:15, 16.

Yaong mga nagiging miyembro ng katawan ni Kristo ay "mga kapuwa mamamayan ng mga banal at mga miyembro ng sambahayan ng Diyos." (Efe 2:19) Inihahalintulad sila sa isang banal na templo ng mga batong buháy para kay Jehova at bumubuo sila ng "isang maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa, isang bayang ukol sa pantanging pag-aari." (1Pe 2:5, 9) Dapat nilang linisin ang kanilang sarili mula sa "bawat karungisan ng *laman* at *espiritu,* na pinasasakdal ang kabanalan nang may pagkatakot sa Diyos." (2Co 7:1) Kung ang isang Kristiyano ay nagsasagawa ng mga gawaing nagpaparungis o nakapipinsala sa kaniyang katawang laman, o nagpaparumi rito, o kung sinasalungat niya ang Bibliya sa doktrina o moralidad, hindi niya iniibig o kinatatakutan ang Diyos at tinatalikuran niya ang kabanalan. Ang isa ay hindi maaaring mahirati sa karumihan at manatili pa ring banal.

Dapat igalang ang mga banal na bagay. Kung gagamitin ng isang miyembro ng uring templo ang kaniyang katawan sa maruming paraan, dinudungisan at ginigiba niya hindi lamang ang kaniyang sarili kundi pati ang templo ng Diyos, at "kung gigibain ng sinuman ang templo ng Diyos, gigibain siya ng Diyos; sapagkat ang templo ng Diyos ay banal, na ang templong iyon ay kayo nga." (1Co 3:17) Tinubos na siya ng dugo ng Banal ng Diyos. (1Pe 1:18, 19) Kung gagamitin ng sinuman sa maling paraan yaong bagay na banal kay Jehova, iyon man ay ang sarili niyang katawan o anupamang bagay na inialay, o kung pipinsalain niya o magkakasala

siya sa isang taong banal sa Diyos, daranas siya ng kaparusahan mula sa Diyos.—2Te 1:6-9.

Isiniwalat ng Diyos sa Israel ang kaniyang saloobin hinggil sa gayong di-banal na paggamit sa kaniyang banal na mga pag-aari. Makikita ito sa kaniyang kautusan na nagbabawal sa pangkaraniwan, o di-banal, na paggamit ng mga bagay na ibinukod bilang banal para roon sa mga nasa ilalim ng Kautusang Mosaiko, halimbawa, ang mga unang bunga at ang ikapu. (Jer 2:3; Apo 16:5, 6; Luc 18:7; 1Te 4:3-8; Aw 105:15; Zac 2:8) Pansinin din ang kaparusahang pinasapit ng Diyos sa Babilonya dahil sa maling paggamit nito sa mga sisidlan ng kaniyang templo at sa pag-abuso nito sa taong-bayan ng kaniyang banal na bansa. (Dan 5:1-4, 22-31; Jer 50:9-13) Dahil sa ganitong saloobin ng Diyos, ang mga Kristiyano ay paulit-ulit na pinapupurihan sa kanilang maibiging pakikitungo sa mga banal ni Jehova, ang espirituwal na mga kapatid ni Jesu-Kristo. Pinaaalalahanan din sila na dapat nilang ipagpatuloy ang gayong mabait na pakikitungo.—Ro 15:25-27; Efe 1:15, 16; Col 1:3, 4; 1Ti 5:9, 10; Flm 5-7; Heb 6:10; ihambing ang Mat 25:40, 45.

Itinuring na banal sa paningin ng Diyos. Bago pumarito si Jesus sa lupa at maging tagapagpauna at tagapagbukas ng daan patungo sa makalangit na buhay, may tapat na mga lalaki't babae na itinuring na banal. (Heb 6:19, 20; 10:19, 20; 1Pe 3:5) Kaya naman, maaari ring magtamo ng kabanalan sa harap ng Diyos ang "isang malaking pulutong" na hindi kabilang sa 144,000 na "tinatakan." Ang mga ito ay nakitang nadaramtan ng malilinis na kasuutan, na nilabhan sa dugo ni Kristo. (Apo 7:2-4, 9, 10, 14; tingnan ang MALAKING PULUTONG.) Sa takdang panahon, ang lahat niyaong nabubuhay sa langit at sa lupa ay magiging banal, sapagkat "ang sangnilalang din mismo ay palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos."—Ro 8:20, 21.

Pinagpapala ni Jehova ang kabanalan. Ang kabanalan ng isang indibiduwal ay may kalakip na merito mula sa Diyos sa ugnayang pampamilya ng indibiduwal na iyon. Kaya naman, kung ang isang taong may asawa ay Kristiyano, anupat banal sa Diyos, ang kaniyang asawa at ang mga anak na bunga ng kanilang pagsasama, kung hindi man naaalay na mga lingkod ng Diyos, ay nakikinabang sa merito ng isa na banal. Ito ang dahilan kung bakit inirerekomenda ng apostol: "Kung ang sinumang kapatid na lalaki ay may asawang di-sumasampalataya, at gayunma'y sumasang-ayon ito na tumahang kasama niya, huwag niya itong iwan; at ang isang babae na may asawang di-sumasampalataya, at gayunma'y sumasang-ayon ito na tumahang kasama niya, huwag niyang iwan ang kaniyang asawang lalaki. Sapagkat ang di-sumasampalatayang asawang lalaki ay napababanal may kaugnayan sa kaniyang asawa, at ang di-sumasampalatayang asawang babae ay napababanal may kaugnayan sa kapatid na lalaki; kung hindi, ang inyong mga anak ay talagang magiging marurumi, ngunit ngayon ay mga banal sila." (1Co 7:12-14) Kaya naman, ang malinis at nananampalatayang kabiyak ay hindi nagiging marumi sa pagsiping niya sa di-sumasampalatayang kabiyak, at ang pamilya bilang isang yunit ay hindi itinuturing ng Diyos bilang marumi. Karagdagan pa, dahil sa pakikisalamuha ng mananampalataya sa kaniyang pamilya, ang mga di-sumasampalataya ay nagkakaroon ng mainam na oportunidad upang maging mga mananampalataya, baguhin ang kanilang personalidad, at iharap ang kanilang katawan na "isang haing buháy, banal, kaayaaya sa Diyos." (Ro 12:1; Col 3:9, 10) Sa malinis at banal na kapaligirang naitataguyod ng mananampalatayang naglilingkod sa Diyos, ang pamilya ay pinagpapala.—Tingnan ang PAGPAPABANAL (Sa Pag-aasawa).

KABANAL-BANALAN. Ang kaloob-loobang silid ng tabernakulo at, nang maglaon, ng templo; tinatawag ding Banal ng Mga Banal. (Exo 26:33, tlb sa *Rbi8;* 1Ha 6:16) Lumilitaw na hugis-kubiko ang silid na ito sa tabernakulo, anupat ang bawat isa sa tatlong dimensiyon nito ay sampung siko (4.5 m; 14.6 piye); sa templong itinayo ni Solomon, ang mga dimensiyon ng Kabanal-banalan ay makalawang ulit niyaong sa tabernakulo, anupat walong ulit ang laki ng espasyong sakop nito.—Exo 26:15, 16, 18, 22, 23; 1Ha 6:16, 17, 20; 2Cr 3:8.

Pumapasok lamang sa Kabanal-banalan ang mataas na saserdote kapag taunang Araw ng Pagbabayad-Sala; kailanma'y hindi maaaring lumampas ang ibang tao sa kurtinang nakasabit sa pagitan ng silid na ito at ng Dakong Banal. (Lev 16:2) Sa Kabanal-banalan, ang mataas na saserdote ay napalilibutan ng makukulay na kerubing ibinurda sa panloob na pantakip ng tabernakulo at sa kurtina nito. (Exo 26:1, 31, 33) Sa templo ni Solomon, ang mga dingding at kisame ay yari sa tablang sedro na kinalupkupan ng ginto; may mga kerubin, mga larawan ng puno ng palma, mga palamuting hugis-upo, at mga bulaklak na inililok sa mga dingding.—1Ha 6:16-18, 29; 2Cr 3:7, 8.

Binabalangkas ng Kasulatan ang tatlong ulit na pagpasok ng mataas na saserdote sa Kabanal-banalan kapag Araw ng Pagbabayad-Sala: Una, dala ang ginintuang insensaryo ng mabangong insenso, na pinagniningas ng mga baga na mula sa altar; pangalawa, taglay ang dugo ng toro, na handog

ukol sa kasalanan para sa makasaserdoteng tribo; at panghuli, taglay ang dugo ng kambing, na handog ukol sa kasalanan para sa bayan. (Lev 16:11-15; Heb 9:6, 7, 25) Iwiniwisik niya ang dugo ng mga hayop sa sahig sa harap ng ginintuang kaban ng tipan. Sa takip nito ay may mga ginintuang kerubin, at sa ibabaw ng takip na ito, ang presensiya ni Jehova ay sinasagisagan ng isang ulap. (Exo 25:17-22; Lev 16: 2, 14, 15) Maliwanag na ang ulap na iyon ay sumisinag bilang isang maningning na liwanag, na siyang tanging liwanag para sa walang-kandelerong silid na ito ng tabernakulo.

Samantalang nasa ilang ang tabernakulo, namamalagi sa ibabaw ng Kabanal-banalan ang isang ulap kapag araw at isang haliging apoy kapag gabi, na nakikita ng buong kampo ng Israel.—Exo 13:22; 40:38; Bil 9:15; ihambing ang Aw 80:1.

Walang Kaban sa mga Templong Itinayo Nang Maglaon. Hindi alam kung kailan at kung paano nawala ang kaban ng tipan. Lumilitaw na hindi ito nakuha ng mga Babilonyo nang samsaman at wasakin nila ang templo noong 607 B.C.E., sapagkat hindi kasama ang Kaban sa talaan ng mga kagamitang tinangay mula sa templo. (2Ha 25:13-17; Ezr 1:7-11) Sa ikalawang templo, na itinayo ni Zerubabel, at sa mas marangyang templo ni Herodes, walang Kaban sa Kabanal-banalan. Nang mamatay si Jesus, ipinahayag ng Diyos ang kaniyang galit nang pangyarihin niya na mapunit sa dalawa, mula sa itaas hanggang sa ibaba, ang makapal at mabigat na kurtinang naghihiwalay sa Kabanal-banalan at sa Dakong Banal. Dahil dito, ang Kabanal-banalan ay nakita ng mga saserdoteng nagsasagawa ng kanilang gawain sa Dakong Banal, at naidiin sa kanila ang katotohanan na sa silid na ito ay walang Kaban na kumakatawan sa presensiya ng Diyos sa kanila. Kinumpirma ng pagkilos na ito ng Diyos na wala nang halaga ang mga haing pambayad-sala na inihahandog noon ng Judiong mataas na saserdote at na hindi na kailangan pa ang mga paglilingkod ng Levitikong pagkasaserdote.—Mat 27:51; 23:38; Heb 9:1-15.

Makasagisag na Paggamit. Matatagpuan sa Kabanal-banalang silid ng tolda ng kapisanan, o tabernakulo, ang kaban ng tipan; ang takip ng Kaban na ito, na may dalawang ginintuang kerubin sa ibabaw, ay kumakatawan sa trono ng Diyos. Kaya naman ang Kabanal-banalan ay ginamit sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa tahanang dako ng Diyos na Jehova, ang langit mismo. Ganitong pagpapakahulugan ang ibinibigay sa atin ng kinasihang liham sa mga Hebreo nang ihambing nito ang pagpasok ng mataas na saserdote ng Israel sa Kabanal-banalan isang araw sa loob ng isang taon, tuwing Araw ng Pagbabayad-Sala, sa pagpasok ng dakilang Mataas na Saserdote na si Jesu-Kristo sa isinasagisag ng Kabanal-banalan, nang minsanan taglay ang kaniyang hain ukol sa mga kasalanan. Ganito ang paliwanag ng liham na iyon: "Sa ikalawang silid [ang Kabanal-banalan] ay tanging ang mataas na saserdote ang pumapasok nang minsan sa isang taon, na hindi walang dalang dugo, na kaniyang inihahandog para sa kaniyang sarili at para sa mga kasalanang di-namamalayan ng bayan. . . . Ang tolda ngang ito ay isang ilustrasyon para sa takdang panahon na narito na ngayon . . . Gayunman, nang si Kristo ay dumating bilang isang mataas na saserdote ng mabubuting bagay na naganap na, sa pamamagitan ng mas dakila at lalong sakdal na tolda na hindi ginawa ng mga kamay, samakatuwid nga, hindi sa paglalang na ito, siya ay pumasok, hindi, hindi taglay ang dugo ng mga kambing at ng mga guyang toro, kundi taglay ang sarili niyang dugo, nang minsanan sa dakong banal at nagtamo ng walang-hanggang katubusan para sa atin. Samakatuwid ay kinakailangan na ang makasagisag na mga paglalarawan ng mga bagay sa langit ay linisin sa ganitong mga paraan [sa pamamagitan ng dugo ng mga haing hayop na iwinisik sa mga ito], ngunit ang makalangit na mga bagay mismo ay sa pamamagitan ng mga hain na mas mabuti kaysa sa gayong mga hain. Sapagkat si Kristo ay pumasok, hindi sa isang dakong banal na ginawa ng mga kamay, na isang kopya ng katunayan, kundi sa *langit mismo,* upang ngayon ay humarap sa mismong persona ng Diyos para sa atin." —Heb 9:7-12, 23, 24.

Samakatuwid, bilang ang dakilang Mataas na Saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec, tinupad ni Jesu-Kristo yaong makalarawang ginagawa ng mataas na saserdote ng Israel na mula sa linya ni Aaron kapag pumapasok ito sa makalupang Kabanal-banalan. (Heb 9:24) Ang espirituwal na mga kapatid ni Kristo, na mga tagapagmanang kasama niya, ay pinalalakas ng mga salita ng liham ding iyon sa mga Hebreo, upang "tayong mga tumakas na patungo sa kanlungan ay magkaroon ng masidhing pampatibay-loob na manghawakan sa pag-asang inilagay sa harap natin. Taglay natin ang pag-asang ito bilang angkla para sa kaluluwa, na kapuwa tiyak at matatag, at pumapasok ito sa loob ng kurtina, kung saan isang tagapagpauna ang pumasok alang-alang sa atin, si Jesus, na naging isang mataas na saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec magpakailanman."—Heb 6:18-20.

Muli, pinatibay-loob ni Pablo ang mga Kristiyanong ito na makadama ng kalayaan at pagtitiwala sa kanilang paglapit sa Diyos at manghawakang mahigpit sa kanilang pag-asa nang walang paguurong-sulong sa pamamagitan ng karagdagang mga salitang ito: "Samakatuwid, mga kapatid, yamang mayroon tayong katapangan para sa daang

papasók sa dakong banal sa pamamagitan ng dugo ni Jesus, na kaniyang pinasinayaan para sa atin bilang isang bago at buháy na daan sa pamamagitan ng kurtina, samakatuwid nga, ang kaniyang laman, at yamang mayroon tayong isang dakilang saserdote sa bahay ng Diyos, lumapit tayo na may tapat na mga puso sa lubos na katiyakan ng pananampalataya, na ang ating mga puso ay nawisikan na mula sa isang balakyot na budhi at ang ating mga katawan ay napaliguan na ng malinis na tubig. Panghawakan nating mahigpit ang pangmadlang pagpapahayag ng ating pag-asa nang walang pag-uurong-sulong, sapagkat siya na nangako ay tapat."—Heb 10:19-23.

KABAN NG TIPAN. Ang sagradong kaban na matatagpuan sa Kabanal-banalan ng tabernakulo at, nang maglaon, sa templong itinayo ni Solomon. Ginawa ang Kaban sa utos ni Jehova at ayon sa kaniyang disenyo.

Mahigit sa 20 iba't ibang katawagan ang ginagamit ng mga manunulat ng Bibliya para sa kaban ng tipan. Ang pinakakaraniwan sa mga ito, ang "kaban ng tipan [sa Heb., *'arohn' hab·berith';* sa Gr., *ki·bo·tos' tes di·a·the'kes*]" (Jos 3:6; Heb 9:4) at ang "kaban ng patotoo" (Exo 25:22), ay hindi lamang ginamit ng iisang partikular na manunulat at ang mga ito ay halinhinang ginagamit.

Parisan at Disenyo. Nang tagubilinan ni Jehova si Moises na itayo ang tabernakulo, ang unang bagay na ibinigay Niya kay Moises ay ang parisan at disenyo ng Kaban, sapagkat ito ang pangunahin at pinakamahalagang bagay sa tabernakulo at sa buong kampo ng Israel. Ang mismong kaban ay may haba na 2.5 siko, may lapad na 1.5 siko, at may taas na 1.5 siko (mga 111 × 67 × 67 sentimetro; 44 × 26 × 26 na pulgada). Ito ay gawa sa kahoy ng akasya at kinalupkupan ng dalisay na ginto sa loob at sa labas. Isang artistikong "sinepang ginto" ang nagsilbing korona "sa palibot niyaon." Ang ikalawang seksiyon ng Kaban, ang takip nito, ay gawa sa purong ginto, hindi basta kahoy na kinalupkupan ng ginto, at kasinghaba at kasinlapad ng mismong kaban. Nakapatong sa takip na ito ang dalawang ginintuang kerubin na mga gawang pinukpok, isa sa magkabilang dulo ng takip anupat magkaharap ang mga ito, nakayukod ang mga ulo at ang mga pakpak ay nakaunat nang paitaas at lumililim sa ibabaw ng Kaban. (Exo 25:10, 11, 17-22; 37:6-9) Ang takip na ito ay tinatawag ding "luklukan ng awa" o "panakip na pampalubag-loob."—Exo 25:17; Heb 9:5, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang PANAKIP NA PAMPALUBAG-LOOB.

May inilaan na mahahabang pingga upang mabuhat ang Kaban. Ang mga ito ay gawa rin sa kahoy ng akasya na binalutan ng ginto at ang mga ito ay isinuksok sa dalawang argolyang ginto sa magkabilang tagiliran ng kaban. Hindi dapat alisin ang mga pingga na ito mula sa kanilang mga argolya; kaya naman ang Kaban ay hindi kailanman kinailangang hawakan ng mga tagabuhat nito. Sa mga panulukan ng Kaban ay may apat na paa, "mga paang panlakad, mga paang nakabaluktot na parang maglalakad," upang iangat ang Kaban mula sa sahig, ngunit hindi sinasabi kung gaano kataas. (*Commentary on the Old Testament,* nina C. F. Keil at F. Delitzsch, 1973, Tomo 1, The Second Book of Moses, p. 167) Ang mga argolya ay maaaring nakakabit sa mismong itaas ng mga paa, kung hindi man sa mga paa mismo.—Exo 25:12-16; Bil 4:5, 15; 1Ha 8:8; 1Cr 15:15.

Pagpapasinaya at Paggamit. Detalyadong sinunod ni Bezalel at niyaong mga may pusong marunong na tumulong sa kaniya ang mga plano ng Kaban, anupat ginawa nila ang Kaban mula sa mga materyales na iniabuloy ng bayan. (Exo 35:5, 7, 10, 12; 37:1-9) Nang matapos ang tabernakulo at maitayo ito isang taon pagkaraan ng Pag-alis, kinuha ni Moises ang dalawang tapyas na bato ng Kautusan at inilagay niya ang mga ito sa loob ng Kaban. (Ipinahihiwatig ng Deuteronomio 10:1-5 na isang pansamantalang kaban na gawa sa kahoy ng akasya ang pinaglagyan ng mga tapyas sa loob ng ilang buwan mula nang tanggapin ni Moises ang mga ito sa bundok hanggang noong ilipat ang mga ito sa Kaban na ginawa ni Bezalel.) Sumunod ay isinuksok ni Moises ang mga pingga sa mga argolya ng Kaban, ipinatong niya ang takip nito, dinala niya ito sa tolda, at inilagay niya ang pantabing na maghihiwalay sa dakong Banal mula sa Kabanal-banalan. Pagkatapos, bilang bahagi ng seremonya ng pagpapasinaya, pinahiran ni Moises ng langis ang Kaban at ang lahat ng iba pang kagamitan. Mula noon, kapag kinakalas ng mga saserdote ang tabernakulo tuwing lumilipat sila ng kampo, ang pantabing din na iyon, kasama ang karagdagang balat ng poka at telang asul, ay ipinantatakip sa Kaban upang huwag itong makita ng bayan 'kahit saglit man, dahil baka mamatay sila.'—Exo 40:3, 9, 20, 21; Bil 3:30, 31; 4:5, 6, 19, 20; 7:9; Deu 10:8; 31:9; tingnan ang TABERNAKULO.

Ang Kaban ay nagsilbing isang banal na lalagyan para sa pag-iingat ng mga sagradong paalaala o patotoo, anupat ang pangunahing laman nito ay ang dalawang tapyas ng patotoo, o ang Sampung Utos. (Exo 25:16) Inilagay rin sa Kaban ang 'isang ginintuang banga na may manna at ang tungkod ni Aaron na nag-usbong,' ngunit nang maglaon ay inalis ang mga ito bago itayo ang templo ni Solomon. (Heb 9:4; Exo 16:32-34; Bil 17:10; 1Ha 8:9; 2Cr 5:10) Bago mamatay si Moises, binigyan niya ng isang kopya ng "aklat ng Kautusan" ang mga Levitikong saserdote at itinagubilin niya na dapat itong ingatan, hindi

sa loob, kundi "sa tabi ng kaban ng tipan ni Jehova na inyong Diyos, at iyon ay magsisilbing saksi roon laban sa iyo."—Deu 31:24-26.

Iniuugnay sa presensiya ng Diyos. Sa buong kasaysayan ng Kaban, iniuugnay ito sa presensiya ng Diyos. Nangako si Jehova: "Doon ako haharap sa iyo at magsasalita ako sa iyo mula sa ibabaw ng takip, mula sa pagitan ng dalawang kerubin na nasa ibabaw ng kaban ng patotoo." "Sa isang ulap ay magpapakita ako sa ibabaw ng takip." (Exo 25:22; Lev 16:2) Isinulat ni Samuel na si Jehova ay "nakaupo sa mga kerubin" (1Sa 4:4); kaya naman ang mga kerubin ay nagsilbing "kawangis ng karo" ni Jehova. (1Cr 28:18) Kaayon nito, "kapag pumapasok si Moises sa tolda ng kapisanan upang makipag-usap [kay Jehova], maririnig nga niya ang tinig na nagsasalita sa kaniya mula sa itaas ng takip na nasa ibabaw ng kaban ng patotoo, mula sa pagitan ng dalawang kerubin; at magsasalita siya sa kaniya." (Bil 7:89) Nang maglaon, sumangguni rin kay Jehova sa harap ng Kaban si Josue at maging ang mataas na saserdoteng si Pinehas. (Jos 7:6-10; Huk 20:27, 28) Gayunman, tanging ang mataas na saserdote ang aktuwal na nakakapasok sa Kabanal-banalan at siya lamang ang nakakakita sa Kaban, isang araw sa loob ng isang taon, hindi para makipagtalastasan kay Jehova, kundi upang isagawa ang seremonya para sa Araw ng Pagbabayad-Sala.—Lev 16:2, 3, 13, 15, 17; Heb 9:7.

Sa iba pang mga paraan, ang presensiya ni Jehova na kinakatawanan ng Kaban ay nagdulot ng mga pagpapala sa Israel. Karaniwan na, kapag ang Israel ay lumilipat ng kampo, ang Kaban at ang ulap na nasa ibabaw nito ang pumapatnubay sa kanila sa daan. (Bil 10:33, 34) Kaya naman noong papatawid sila sa Jordan, nang tumapak na sa tubig ng ilog ang mga saserdoteng nagdadala ng Kaban, pinatigil ni Jehova ang agos nito, anupat nakatawid sila. (Jos 3:1–4:18) Noong humahayo sila sa palibot ng Jerico, ang mga hukbong nasasakbatan sa pakikipagdigma ay sinusundan ng pitong saserdote na humihihip ng mga tambuli, pagkatapos ay ang Kaban, at kasunod nito ay ang bantay sa likuran. (Jos 6:3-13) Kabaligtaran naman ng tagumpay sa Jerico, dumanas sila ng pagkatalo nang may-kapangahasang tangkain ng ilang rebelde na bihagin ang Lupang Pangako salungat sa mga tagubilin ng Diyos, at nang "ang kaban ng tipan ni Jehova at si Moises ay hindi umalis mula sa gitna ng kampo." (Bil 14:44, 45) Kinilala rin ng mga kaaway na Filisteo ang presensiya ni Jehova nang makita nila ang Kaban sa lugar ng pagbabaka. Sa takot ay napasigaw sila: "Ang Diyos ay pumasok sa kampo [ng Israel]!" "Sa aba natin, sapagkat ang ganitong bagay ay hindi pa nangyayari noong una! Sa aba natin! Sino ang magliligtas sa atin mula sa kamay ng maringal na Diyos na ito? Ito ang Diyos na nanakit sa Ehipto sa pamamagitan ng bawat uri ng pagpatay sa ilang."—1Sa 4:6-8.

Patuloy na nadama ang presensiya ni Jehova nang bihagin ng mga Filisteo ang Kaban at dalhin ito sa Asdod upang itabi sa imahen ni Dagon. Nang gabing iyon, napasubasob ang mukha ni Dagon; nang sumunod na gabi, muli siyang bumagsak sa harap ng kaban ni Jehova at naputol ang kaniyang ulo at ang mga palad ng kaniyang dalawang kamay. Noong sumunod na pitong buwan, habang nagpapasalin-salin ang Kaban sa mga Filisteong lunsod, ang taong-bayan ay sinasalot ng mga almoranas, at ang lunsod ng Ekron ay napasa "isang nakamamatay na kalituhan," hanggang sa wakas ay naibalik sa Israel ang Kaban kasama ang isang angkop na handog. —1Sa 5:1–6:12.

Yamang ang Kaban ay iniuugnay sa presensiya ni Jehova, kailangan itong pag-ukulan ng paggalang at pagpipitagan. Kaya naman, nagpapahayag si Moises ng papuri kay Jehova kapag inililipat ang Kaban at kapag inilalapag ito. (Bil 10:35, 36) Lubhang nagitla ang mataas na saserdoteng si Eli nang marinig niyang nabihag ng mga Filisteo ang Kaban anupat siya'y nawalan ng panimbang, nabuwal nang patalikod, at nabali ang kaniyang leeg; ang kaniyang manugang din, bago ito malagutan ng hininga, ay nanaghoy, "Ang kaluwalhatian ay lumisan sa Israel tungo sa pagkatapon, sapagkat ang kaban ng tunay na Diyos ay nabihag." (1Sa 4:18-22) Kinilala ni Solomon na "ang mga dakong pinaglagyan ng kaban ni Jehova ay banal."—2Cr 8:11.

Hindi isang anting-anting. Gayunman, ang Kaban ay hindi isang anting-anting. Ang pagkanaroroon nito sa isang lugar ay hindi garantiya ng tagumpay; ang mga pagpapala ni Jehova ay nakadepende sa espirituwal na katayuan at tapat na pagsunod ng mga nag-iingat sa Kaban. Kaya naman kahit na naroon ang Kaban sa kanilang kampo, ang mga Israelita sa ilalim ng pangunguna ni Josue ay natalo sa Ai dahil sa kawalang-katapatan. (Jos 7:1-6) Sa katulad na paraan, bagaman nagtiwala ang Israel sa pagkanaroroon ng Kaban sa gitna mismo ng mga hukbong pandigma, hindi nito napigilan ang mga Filisteo sa pagpatay ng 30,000 Israelita at sa pagbihag sa Kaban. (1Sa 4:1-11) Ang pagkakabalik ng Kaban mula sa mga Filisteo ay naging isang okasyon para sa malaking pagsasaya, paghahandog ng mga hain, at pagpapasalamat, gayunma'y "pinabagsak ni Jehova ang bayan sa isang lansakang pagpatay." Bakit? "Sapagkat tiningnan nila ang kaban ni Jehova," na isang paglabag sa kaniyang utos. (1Sa 6:11-21; Bil 4:6, 20) Hindi matiyak ang eksaktong bilang ng mga namatay nang pagkakataong iyon. Ang tekstong Masoretiko ay ka-

babasahan: "Sa gayon ay pinabagsak niya sa gitna ng bayan ang pitumpung lalaki—limampung libong lalaki." Ang malabong konstruksiyon ng pangungusap na ito ay maaaring magpahiwatig na ang "limampung libong lalaki" ay isang interpolasyon. Ang Syriac na *Peshitta* at ang saling Arabe ay nagsasabi na "limang libo at pitumpung lalaki" ang pinabagsak. Ang Targum Jonathan ay kababasahan: "At pinabagsak niya ang pitumpung lalaki sa gitna ng matatandang lalaki ng bayan, at limampung libo sa gitna ng kongregasyon." Sinasabi ng Griegong *Septuagint* na "pitumpung lalaki sa gitna nila, at limampung libo sa mga lalaki" ang pinabagsak. Binanggit ni Josephus na pitumpung lalaki lamang ang pinatay.—*Jewish Antiquities,* VI, 16 (i, 4).

Mga Lokasyon Kung Saan Iningatan ang Kaban. Ang Kaban ay walang permanenteng pahingahang-dako noong hindi pa naitatayo ang templo ni Solomon. Nang matapos ang kalakhang bahagi ng pananakop sa lupain ng Canaan (mga 1467 B.C.E.), ang Kaban ay inilipat sa Shilo, kung saan lumilitaw na nanatili ito (maliban noong panahong nasa Bethel ito) hanggang sa mabihag ito ng mga Filisteo. (Jos 18:1; Huk 20:26, 27; 1Sa 3:3; 6:1) Nang maibalik ito sa teritoryo ng mga Israelita, nanatili ito sa Bet-semes at pagkatapos ay sa Kiriat-jearim, kung saan tumagal ito nang mga 70 taon.—1Sa 6:11-14; 7:1, 2; 1Cr 13:5, 6.

Ayon sa tekstong Masoretiko, ipinahihiwatig ng 1 Samuel 14:18 na sa isang pakikipagbaka sa mga Filisteo, inutusan ni Haring Saul ang mataas na saserdoteng si Ahias na dalhin ang Kaban sa kaniyang kampo. Gayunman, binabanggit ng Griegong *Septuagint* na sinabi ni Saul kay Ahias: "'Ilapit mo ang epod!' (Sapagkat dinala niya ang epod noong araw na iyon sa harap ng Israel.)."

Bagaman mabuti ang hangarin ni David na dalhin sa Jerusalem ang Kaban, ang unang pamamaraang ginamit niya ay humantong sa kapahamakan. Sa halip na pasanin ito sa pamamagitan ng mga pingga na nakapatong sa mga balikat ng mga Kohatitang Levita gaya ng itinagubilin, isinakay ito ni David sa isang karwahe. Muntik na itong maibuwal ng mga toro, at pinabagsak si Uzah dahil iniunat niya ang kaniyang kamay upang sunggaban ang Kaban, na salungat sa kautusan ng Diyos.—2Sa 6:2-11; 1Cr 13:1-11; 15:13; Bil 4:15.

Sa wakas ay nakarating din sa Jerusalem ang Kaban, na pinasan ng mga Levita sa wastong paraan (1Cr 15:2, 15), at nanatili ito roon sa isang tolda sa natitirang bahagi ng paghahari ni David. (2Sa 6:12-19; 11:11) Nang tumakas ang mga saserdote dahil sa paghihimagsik ni Absalom, tinangka nilang dalhin ang Kaban, ngunit iginiit ni David na iwan ito sa Jerusalem, anupat nagtiwala siya na silang lahat ay ligtas na ibabalik doon ni Jehova. (2Sa 15:24, 25, 29; 1Ha 2:26) Hinangad ni David na magtayo ng isang permanenteng bahay para sa Kaban, ngunit ipinagpaliban ni Jehova ang pagtatayong iyon hanggang noong maghari si Solomon. (2Sa 7:2-13; 1Ha 8:20, 21; 1Cr 28:2, 6; 2Cr 1:4) Noong ialay ang templo, ang Kaban ay inilipat mula sa tolda sa Sion tungo sa Kabanal-banalan ng templo sa Bundok Moria, kung saan inilagay ito sa lilim ng mga pakpak ng dalawang malalaking kerubin. Sa templo ni Solomon, ito lamang ang muwebles na nanggaling sa orihinal na tabernakulo.—1Ha 6:19; 8:1-11; 1Cr 22:19; 2Cr 5:2-10; 6:10, 11; tingnan ang KERUBIN; TEMPLO (Ang Templo ni Solomon).

Halos 900 taon matapos gawin ang kaban ng tipan, ang tanging pagbanggit dito pagkatapos ng paghahari ni Solomon ay nasa 2 Cronica 35:3 kung saan ipinag-utos ni Haring Josias, noong 642 B.C.E., na ibalik ito sa templo. Hindi sinasabi kung paano ito nawala sa templo. Napakaapostata ng mga haring sinundan ni Josias sa trono, anupat ang isa sa mga ito ay naglagay ng isang imahen sa bahay ni Jehova, at posibleng isa sa balakyot na mga haring ito ang nag-alis sa Kaban. (2Cr 33:1, 2, 7) Sa kabilang dako, nagsagawa si Josias ng malawakang pagkukumpuni sa templo, anupat noong panahong iyon, ang Kaban ay maaaring iningatan sa ibang lugar upang hindi ito mapinsala. (2Cr 34:8–35:19) Hindi binabanggit kung ang Kaban ay dinala sa Babilonya. Ang Kaban ay hindi kasama sa talaan ng mga kagamitang tinangay mula sa templo. Gayundin, walang binabanggit na isinauli ito at inilagay sa muling-itinayong templo ni Zerubabel, ni iginawa man ito ng kapalit. Hindi alam kung kailan at kung paano nawala ang Kaban.—2Ha 25:13-17; 2Cr 36:18; Ezr 1:7-11; 7:12-19.

Inihula ni Jeremias na darating ang panahon na mawawala na ang kaban ng tipan, ngunit hindi iyon hahanap-hanapin at hindi daranas ng anumang hirap ang mga mananamba ni Jehova kahit wala na ito sa kanila. Sa halip, 'ang Jerusalem mismo ay tatawaging trono ni Jehova.'—Jer 3:16, 17.

Sa makasagisag na aklat ng Apocalipsis, sinabi ni Juan na "ang kaban ng kaniyang tipan ay nakita sa santuwaryo ng kaniyang templo" sa langit. Ang kaban ng tipang ito ay nauugnay sa bagong tipan ng Diyos sa mga tao at ang pagkanaroroon ng Kaban ay nagpapahiwatig na muling namamahala si Jehova sa pamamagitan ng kaniyang Pinahiran.—Apo 11:15, 19.

KABAYARAN [sa Ingles, *compensation*]. Isang bagay na ibinibigay o tinatanggap katumbas o kapalit ng mga serbisyo, kalugihan, o pinsala. Ang

pandiwang Hebreo na isinasalin bilang "magbayad" (*sha·lem′;* sa Ingles, *make compensation*) ay nauugnay sa *sha·lohm′,* nangangahulugang "kapayapaan." (Exo 21:36; 1Ha 5:12) Sa gayon, ang pandiwang ito ay nagpapahiwatig ng pagpapanumbalik ng kapayapaan sa pamamagitan ng pagbabayad o ng pagsasauli. Sa ilalim ng Kautusang ibinigay sa Israel sa pamamagitan ni Moises, hinihingan ng kabayaran ang pinsala o kalugihan sa anumang larangan ng ugnayan ng mga tao. Kailangan ding bayaran ang pagtatrabaho o mga serbisyo. Ang kabayaran ng mga upahang trabahador, Israelita man, naninirahang dayuhan, o iba pa, ay dapat ibigay sa mismong araw na ipinagtrabaho nila.—Lev 19:13; Deu 24:14, 15.

Mga Pinsala sa mga Tao. Kung mapinsala ng isang tao ang kaniyang kapuwa dahil nasaktan niya ito samantalang nag-aaway sila, kailangan siyang magbigay ng kabayaran sa taong napinsala para sa panahong nawala rito sa pagtatrabaho, hanggang sa lubusan itong gumaling.—Exo 21:18, 19.

Kung sa pag-aaway ng mga tao, isang babaing nagdadalang-tao ang mapinsala o "lumabas" ang (mga) anak nito, ngunit walang nangyaring nakamamatay na sakuna, sisingilin ng may-ari ng babae ng bayad-pinsala ang taong nagkasala. (Sakaling napakalaki ng hinihingi ng asawang lalaki, ang mga hukom ang magtatakda ng halagang babayaran.) —Exo 21:22.

Kung ang isang toro ay may ugaling manuwag at binabalaan na ang may-ari nito tungkol sa bagay na iyon ngunit hindi niya binantayan ang hayop, kung magkagayon, sakaling manuwag ito ng isang alipin at mamatay iyon, ang panginoon ng alipin ay tatanggap ng kabayarang 30 siklo ($66) mula sa may-ari ng toro. Ayon sa mga Judiong komentarista, kapit ito sa mga aliping banyaga, hindi sa mga Hebreo. Kung ang toro ay nanuwag ng isang malayang tao, dapat mamatay ang may-ari nito. Gayunman, kung sa pangmalas ng mga hukom, ang mga kalagayan o ang iba pang mga salik ay nagpapahintulot ng isang mas magaan na parusa, isang pantubos ang maaaring ipataw sa kaniya. Sa gayong kaso, kailangang bayaran ng may-ari ng nanuwag na toro ang anumang halagang ipapataw ng mga hukom. Bukod pa rito, mawawala sa may-ari ang torong iyon yamang babatuhin iyon hanggang sa mamatay. Hindi maaaring kainin ang karne niyaon. (Exo 21:28-32) Maliwanag na kapit din noon ang kautusang ito sa iba pang hayop na maaaring makapatay.

Kung dinaya ng isang lalaki ang isang dalaga na hindi pa naipakikipagtipan upang masipingan ito, kailangan niya itong kunin bilang kaniyang asawa; kahit tahasang tumanggi ang ama ng babae na ibigay ito sa kaniya, kailangan niyang magbayad sa ama nito ng halagang pambili na kapalit ng mga dalaga (50 siklo; $110), ang karaniwang dote, sapagkat dapat bayaran ang bumabang halaga nito bilang isang babaing pakakasalan.—Exo 22:16, 17; Deu 22:28, 29.

Paninirang-Puri. Kung may-kabulaanang pinaratangan ng isang lalaki ang kaniyang asawa na mapanlinlang itong nag-angking dalaga o birhen noong panahong ikasal sila, kailangan niyang bayaran ang ama ng babae ng doble ng halaga na kapalit ng mga dalaga (2 × 50 siklo; $220) dahil nagdala siya ng masamang pangalan laban sa isang dalaga ng Israel.—Deu 22:13-19.

May nasasangkot ding isang uri ng kabayaran kapag may-kabulaanan namang pinaratangan ng kawalang-katapatan ng isang lalaki ang kaniyang asawa. Kung totoo ang paratang, daranas ang babae ng panghihina ng kaniyang mga sangkap sa pag-aanak, anupat hindi na siya magkakapribilehiyong magkaanak, samantalang kung masumpungan siyang walang-sala, kailangang pangyarihin ng kaniyang asawa na magdalang-tao siya. Sa gayon ay maaari siyang pagpalaing magkaroon ng anak.—Bil 5:11-15, 22, 28.

Pagnanakaw. Nakahadlang sa pagnanakaw ang Kautusan. Kung tungkol sa isang magnanakaw, iyon ay kababasahan: "Siya ay magbabayad nang walang pagsala. Kung siya ay walang-wala, ipagbibili nga siya kapalit ng mga bagay na ninakaw niya. Kung walang alinlangang masumpungan sa kaniyang kamay ang ninakaw, toro man o asno o tupa, na buháy, siya ay magbabayad ng doble." Kapit din ito sa salapi o sa iba pang kagamitan at hayop na ninakaw. Kung pinatay ng magnanakaw ang hayop na ninakaw o ipinagbili niya ito, mas malaking kabayaran ang ibibigay niya, samakatuwid nga, lima mula sa bakahan para sa isang toro, at apat mula sa kawan para naman sa isang tupa. (Exo 22:1, 3, 4, 7) Dahil sa kautusang ito, naipagsasanggalang at nababayaran noon ang biktima at napipilitang magtrabaho ang magnanakaw upang makabayad sa kaniyang krimen, sa halip na umupo lamang siya sa loob ng piitan at maging isang pinansiyal na pasanin ng komunidad samantalang hindi nababayaran ang biktima sa nawala sa kaniya.

Mga Pinsala at Bayad-Pinsala sa mga Ari-arian. Kung mapatay ng isang tao ang alagang hayop ng kaniyang kapuwa, kailangang bayaran niya iyon. (Lev 24:18, 21) Kapag napatay ng isang toro ang isa pang toro, ang buháy na hayop ay ipagbibili, at kapuwa ang halaga nito at ng patay na hayop ay hahatiin nang pantay sa mga may-ari ng mga ito. Gayunman, kung kilala nang mabangis ang torong iyon, babayaran ng may-ari nito ang may-ari ng napatay na toro anupat bibigyan niya

ito ng isang buháy na toro at mapapasakaniya naman ang patay na toro, na higit na mas mababa ang halaga.—Exo 21:35, 36.

Ang pinakamainam ng sariling bukid o ubasan ng isang tao ang dapat ibigay na kabayaran sa pinsalang ginawa ng isang hayop na pumasok at nanginain sa bukid ng iba. Kapag nagpaningas ng apoy ang isang tao at kumalat ito sa bukid ng iba anupat naging sanhi ng pinsala, dapat bayaran ang may-ari ng katumbas ng nasunog. Mas mabigat ang hatol sa pinsalang ginawa ng hayop na pumasok sa bukid ng iba dahil mas madaling kontrolin ang mga hayop kaysa sa apoy, gayundin dahil di-makatuwirang nakinabang ang nanginaing hayop gaya ng isang magnanakaw; kaya naman, higit kaysa sa katumbas na kabayaran lamang ng nawala ang dapat ibigay.—Exo 22:5, 6.

Mga Ipinagkatiwala. Kapag may mga bagay o mga pag-aaring iniwan sa isang tao upang ingatan at nanakaw ang mga ito sa panahong iyon, ang magnanakaw, kung masumpungan, ay magbabayad ng doble gaya ng karaniwang ipinapataw. Ang salapi at mga kagamitang iniwan sa isang tao ay hindi naman kailangang pakaingatan nang husto ngunit dapat ilagay ang mga ito sa isang ligtas na dako. Sa kaso ng pag-iingat ng alagang hayop para sa ibang tao, dapat alagaan ng tagapag-ingat ang hayop na iyon, gaya ng ginagawa niya sa sarili niyang kawan. Kadalasan ang gayong mga tagapag-ingat ay binabayaran para sa pagkaing kailangan ng mga hayop, at kung minsan, malamang na binabayaran din sila para sa pagod nila sa pag-iingat sa mga hayop. Kapag basta na lamang namatay ang isang hayop, o nilapa iyon ng isang mabangis na hayop, o tinangay ng pangkat ng mandarambong, hindi dapat sisihin ang tagapag-ingat. Hindi niya kontrolado ang pagkawalang ito. Maaari itong mangyari sa sarili niyang mga alagang hayop, ngunit kung iyon ay nanakaw (ng isang tao na maaari sanang napigilan ng tagapag-ingat, o dahil sa kapabayaan niya), may pananagutan ang tagapag-ingat at dapat siyang magbayad.—Exo 22:7-13; tingnan ang Gen 31:38-42.

Kung humiram ang isang tao ng isang hayop sa kaniyang kapuwa para sa pansarili niyang gamit, magbabayad siya para sa anumang pinsalang nangyari. (Exo 22:14) Kung ang may-ari ay kasama ng hayop, hindi kailangang magbigay ng anumang kabayaran, salig sa simulaing babantayan ng indibiduwal ang sarili niyang pag-aari. Kung ang hayop ay upahan, ang may-ari nito ang aako sa kalugihan sapagkat kapag itinatakda ang halaga ng pagpapaupa, karaniwan nang isinasaalang-alang kung magkano ang posibleng malugi sa isa.—Exo 22:15.

Tingnan din ang UPA, KABAYARAN.

KABAYO [sa Heb., *sus; re′khev* (mga kabayong pangkaro); *re′khesh* (pulutong ng mga kabayo; mga kabayong panghatid-sulat); sa Gr., *hip′pos*]. Noong sinasaway Niya si Job, inilarawan ni Jehova, na lumalang sa kabayo, ang ilan sa pangunahing katangian ng hayop na ito: ang pambihirang lakas nito, ang pagsingasing ng ilong nito, ang pagdamba nito sa lupa dahil sa pagkainip, ang pananabik nito sa pagbabaka, at ang kawalang-sindak nito sa taginting ng mga sandata. (Job 39:19-25) Noon pa man, ang pamilyar na hayop na ito ay malapít na iniugnay sa tao, na gumagamit ng renda at panghagupit upang kontrolin ito.—Aw 32:9; Kaw 26:3; San 3:3.

Ginamit sa Militar. Bukod sa ginamit ito ng mga hari, mga prinsipe, at mga opisyal ng estado, at gayundin sa mabibilis na sistema ng komunikasyon (2Sa 15:1; Ec 10:7; Es 6:7, 8; 8:14; Jer 17:25; 22:4), ang pangunahing gamit sa kabayo noong sinaunang mga panahon ay sa pakikipagdigma.—Kaw 21:31; Isa 5:28; Jer 4:13; 8:16; 46:4, 9.

Gayunman, ang mga kabayo ay hindi angkop gamitin sa pakikidigma sa bulubundukin at bakubakong kalupaan. (Am 6:12) Kaya naman nang talunin ni Haring Ahab ng Israel ang hukbo ng Sirya, nagdahilan ang mga lingkod ni Ben-hadad na ang Diyos ng Israel ay "isang Diyos ng mga bundok" at hindi ng mga kapatagan, kung saan nakalalamang ang mga kabayo at mga karo. Sa kabila nito, binigyan din ni Jehova ang Israel ng tagumpay sa kapatagan.—1Ha 20:23-29.

Ang kabayo ay isang nakasisindak na bahagi ng epektibong hukbong pandigma. Ang ingay pa lamang ng napakaraming kabayo at mga karo ay sapat na upang pumukaw ng takot at magpulasan ang isang hukbo sa pag-aakalang mas marami ang kanilang kalaban. (2Ha 7:6, 7) Ang kapangyarihang militar ng Ehipto, Asirya, Babilonia, Medo-Persia, at ng iba pang mga bansa ay nakadepende sa mga kabayo. (Isa 31:1, 3; Jer 6:22, 23; 50:35, 37, 41, 42; 51:27, 28; Eze 23:5, 6, 23; 26:7, 10, 11; Na 3:1, 2; Hab 1:6, 8) Malimit makita sa mga sinaunang bantayog ang mga kabayong nasasakbatan ng mga kabisada, mga renda, mga palamuti sa ulo, mga telang pansiya, at iba pang dekorasyon.

Gayunman, ang mga Israelita, na piling bayan ng Diyos noong sinaunang mga panahon, ay hindi dapat tumulad sa mga Ehipsiyo at sa ibang mga bansang kapanahon nila na nanalig sa mga kabayo at mga karo para sa kaligtasan at kasarinlan. Ang mga hari ng Israel ay pinagbawalang magparami ng mga kabayo para sa kanilang sarili. (Deu 17:15, 16) Sa halip na magtiwala sa kapangyarihang militar, mga kabayo, at mga karo, ang mga Israelita ay dapat umasa sa tulong ni Jehova, at hindi sila dapat

matakot sa mga kasangkapang pandigma ng kanilang mga kalaban.—Deu 20:1-4; Aw 20:7; 33:17; Os 1:7.

Isinaisip ni Haring David ng Israel ang pagbabawal ni Jehova laban sa pagpaparami ng mga kabayo. Nang magtagumpay siya laban kay Hadadezer ng Zoba, makapagdaragdag sana si David ng maraming kabayo sa kaniyang hukbo. Sa halip ay kumuha lamang siya ng inakala niyang sapat para sa kaniyang pangangailangan at iniutos niyang pilayin ang iba.—2Sa 8:3, 4; 1Cr 18:3, 4; ihambing ang Jos 11:6, 9; tingnan ang GATIL SA LIKURAN NG BINTI.

Mula kay Solomon Hanggang sa Pagbabalik Mula sa Pagkatapon. Gayunman, ang anak at kahalili ni David na si Solomon ay nagsimulang magtipon ng libu-libong kabayo. (1Ha 4:26 [dito ang "apatnapung libong kuwadra ng mga kabayo" ay karaniwang ipinapalagay na isang pagkakamali ng eskriba para sa "apat na libo"]; ihambing ang 2Cr 9:25.) Tumanggap si Haring Solomon ng mga kabayo mula sa Ehipto at sa iba pang mga lupain (2Cr 9:28), at kasama ang mga kabayo sa mga kaloob na dinadala ng mga nagnanais makarinig ng kaniyang karunungan. (1Ha 10:24, 25; 2Cr 9:23, 24) Ikinuwadra ang mga hayop na ito sa pantanging mga lunsod ng karo at gayundin sa Jerusalem. (1Ha 9:17-19; 10:26) Ang sebada at dayaming kinakain ng mga kabayo ay galing sa mga kinatawang naglalaan ng pagkain sa maharlikang sambahayan.—1Ha 4:27, 28.

Noong naghahari si Solomon, ang mga mangangalakal ng hari ay nag-angkat ng mga kabayo at mga karo. Ang halaga ng isang kabayo ay 150 pirasong pilak ($330, kung ang mga pirasong pilak ay siklo), at ang halaga ng isang karo ay 600 pirasong pilak (mga $1,320, kung siklo).—1Ha 10:28, 29; 2Cr 1:16, 17.

Nang maglaon, ang mga hari ng Juda at ng Israel ay gumamit ng mga kabayo sa pakikipagdigma. (1Ha 22:4; 2Ha 3:7) Hinggil sa Juda, sinabi ng propetang si Isaias na ang lupain ay napuno ng mga kabayo. (Isa 2:1, 7) Sa Israel, bagaman may mga panahong nabawasan nang husto ang bilang ng mga kabayo dahil sa tagtuyot, taggutom, at mga pagkatalo sa digmaan (1Ha 17:1; 18:1, 2, 5; 2Ha 7:13, 14; 13:7; Am 4:10), sa mga kabayo pa rin inilagak ng mga tao ang kanilang pagtitiwala at sa Ehipto sila umasa para sa tulong na pangmilitar. (Isa 30:16; 31:1, 3) Nag-alay pa nga ng mga kabayo sa paganong kulto ng araw ang balakyot na mga hari ng Juda, anupat dinala nila ang mga ito sa loob ng sagradong bakuran ng templo ni Jehova. (2Ha 23:11) Ang huling hari ng Juda, si Zedekias, ay naghimagsik laban kay Haring Nabucodonosor ng Babilonya at pagkatapos ay nagsugo siya sa Ehipto para humingi ng mga kabayo at tulong na pangmilitar. (2Cr 36:11, 13; Eze 17:15) Dahil dito, yumaon ang Juda sa pagkatapon bilang katuparan ng hula.—Eze 17:16-21; Jer 52:11-14.

Ang mga kabayo ay kasama sa mga hayop na gagamiting transportasyon ng nakapangalat na bayan ng Diyos pabalik sa Jerusalem. (Isa 66:20) Kaya naman kapansin-pansin na sa unang katuparan ng mga hula ng pagsasauli, ang bumalik na mga Judio ay nag-uwi ng 736 na kabayo.—Ezr 2:1, 66; Ne 7:68.

Makatalinghagang Paggamit. Sa Kasulatan, ang kabayo ay paulit-ulit na binanggit sa makatalinghagang mga tagpo. Ang mapangalunyang mga anak ng walang-pananampalatayang Jerusalem ay inihalintulad sa "mga kabayong pinananaigan ng seksuwal na pagnanasa." (Jer 5:7, 8) Ang di-tapat na Jerusalem ay nagpatutot sa mga tagapamahala ng mga bansang pagano, anupat ninasa niya ang mga ito nang may kahalayan gaya ng mga babaing pag-aari niyaong mga may labis-labis na seksuwal na kakayahan, na inihalintulad naman sa mga lalaking kabayo. (Eze 23:20, 21) Ang sutil at di-nagsisising saloobin ng isang apostatang bayan ay inihambing sa mapusok na pagdaluhong ng kabayo sa pagbabaka nang di-isinasaalang-alang ang mga kahihinatnan.—Jer 8:6.

Ang pantanging atensiyon at mga palamuting iginagayak sa isang maharlikang kabayong pandigma ay ginamit upang lumarawan sa pagbabaling ni Jehova ng kaniyang pansin sa kaniyang nagsisising bayan, anupat gagawin niya silang tulad ng isang matagumpay na kabayong pandigma.—Zac 10:3-6.

Sa pamamagitan ng propetang si Joel, inihula ni Jehova ang isang nakapipighating salot na sasapit sa mga nag-aangking kaniyang bayan ngunit sa totoo ay mga apostata. Inilarawan niya ang lumalamong mga peste bilang may "anyo ng mga kabayo." (Joe 2:1-4) Tumanggap ang apostol na si Juan ng katulad na pangitain tungkol sa isang malaking salot ng balang, anupat ang mga balang ay "kahalintulad ng mga kabayong nakahanda sa pakikipagbaka."—Apo 9:7.

Nakakita rin si Juan ng mga hukbong mangangabayo na may bilang na dalawang laksa ng mga laksa (200,000,000) na binigyan ng kapangyarihang maglapat ng mapamuksang mga kahatulan ng Diyos. Ang mga kabayo ay may nakamamatay na kapangyarihan kapuwa sa kanilang mga ulo at mga buntot. Maliwanag na ang lahat ng mga kabayong ito ay nasa ilalim ng pangunguna ng apat na anghel na dating nakagapos sa Ilog Eufrates.—Apo 9:14-19.

Ang di-nakikitang makalangit na kasangkapang pandigma ni Jehova ay kinakatawanan ng maaapoy

na kabayo at karo. (2Ha 2:11, 12) Noong isang pagkakataon, ipinanalangin ni Eliseo na madilat nawa ang mga mata ng kaniyang natatakot na tagapaglingkod upang makita nito na "ang bulubunduking pook ay punô ng mga kabayo at mga pandigmang karo ng apoy sa buong palibot ni Eliseo" na magsasanggalang sa kaniya laban sa nakapalibot na mga hukbo ng mga Siryanong isinugo upang bumihag sa kaniya.—2Ha 6:17.

Pagkaraan ng ilang siglo, tumanggap si Zacarias ng isang pangitain tungkol sa apat na karo. Sa unang karo ay may mga kabayong pula, sa ikalawa ay may mga kabayong itim, sa ikatlo ay may mga kabayong puti, at sa ikaapat ay may mga kabayong batik-batik, na may iba't ibang kulay. Ipinakilala ang mga ito bilang "ang apat na espiritu sa langit." —Zac 6:1-8; tingnan din ang Zac 1:8-11.

Ang hula ni Zacarias tungkol sa mga nagsasagawa ng paglilingkod militar laban sa Jerusalem ay nagpapakita na ililigtas ni Jehova ang kaniyang bayan at pupuksain niya ang mga kaaway at ang kanilang mga kabayo. (Zac 14:12-15; tingnan din ang Eze 38 at 39.) Ang isa sa magagandang resulta nito ay na hindi na gagamitin ang kabayo sa pakikipagdigma. Sa halip, gagamitin ito sa ikaluluwalhati ng Diyos, gaya ng ipinahihiwatig ng mga salitang: "Mapapasa mga kampanilya ng kabayo 'Ang kabanalan ay kay Jehova!'" (Zac 14:20; ihambing ang Exo 28:36, 37.) Ang paglipol sa karong pandigma at sa kabayo ay nagpapahiwatig din ng pagsasauli ng kapayapaan.—Zac 9:10.

Sa makasagisag na pangitain ng apostol na si Juan, ang niluwalhating si Jesu-Kristo ay ipinakitang nakasakay sa isang kabayong puti at may kasamang hukbo na ang mga miyembro ay pawang nakaupo sa mga kabayong puti. Isiniwalat kay Juan ang pangitaing ito upang ipakita na matuwid at makatarungan ang digmaang ipakikipagbaka ni Kristo laban sa lahat ng kaaway para sa kaniyang Diyos at Ama, si Jehova. (Apo 19:11, 14) Mas maaga rito, ang pagkilos ni Kristo bilang hari at ang mga kapahamakang kasunod niyaon ay inilarawan ng iba't ibang mangangabayo at ng mga kabayong sinasakyan nila.—Apo 6:2-8.

KABAYO, PINTUANG-DAAN NG MGA.
Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

KABUTIHAN. Ang katangian o kalagayan ng pagiging mabuti; kahusayan sa moral; kagalingan. Ang kabutihan ay lubus-lubusan anupat walang anumang bahid ng kasamaan o kabulukan. Isa itong positibong katangian at naipamamalas ito sa pamamagitan ng mabubuti at kapaki-pakinabang na mga gawa para sa iba. Sa Bibliya, ang pinakakaraniwang mga salita para sa "mabuti" ay ang Hebreong *tohv* at ang Griegong *a·ga·thos′;* ang *a·ga·thos′* ay kadalasang ginagamit sa moral o relihiyosong diwa.

Ang Kabutihan ni Jehova. Ang Diyos na Jehova ay mabuti sa lubos at sakdal na diwa. Sinasabi ng Kasulatan: "Mabuti at matuwid si Jehova" (Aw 25:8), at bumubulalas ito: "O pagkalaki ng kaniyang kabutihan!" (Zac 9:17) Bagaman taglay ni Jesu-Kristo ang katangiang ito ng kahusayan sa moral, hindi niya tinanggap ang titulong "Mabuti," anupat sinabi niya sa isa na tumawag sa kaniya na "Mabuting Guro": "Bakit mo ako tinatawag na mabuti? Walang sinumang mabuti, maliban sa isa, ang Diyos." (Mar 10:17, 18) Sa gayo'y kinilala niya na si Jehova ang sukdulang pamantayan ng kung ano ang mabuti.

Nang hilingin ni Moises na makita ang Kaniyang kaluwalhatian, tumugon si Jehova: "Pararaanin ko ang aking buong kabutihan sa harap ng iyong mukha, at ipahahayag ko ang pangalan ni Jehova sa harap mo." Tinabingan ni Jehova si Moises upang huwag nitong makita ang kaniyang mukha, ngunit habang siya'y nagdaraan (maliwanag na sa pamamagitan ng kaniyang anghelikong kinatawan [Gaw 7:53]), ipinahayag niya kay Moises: "Si Jehova, si Jehova, isang Diyos na maawain at magandang-loob, mabagal sa pagkagalit at sagana sa maibiging-kabaitan at katotohanan, nag-iingat ng maibiging-kabaitan sa libu-libo, nagpapaumanhin sa kamalian at pagsalansang at kasalanan, ngunit sa anumang paraan ay wala siyang pinaliligtas sa kaparusahan." —Exo 33:18, 19, 22; 34:6, 7.

Dito, makikita natin na ang kabutihan ay isang katangiang kinapapalooban ng awa, maibiging-kabaitan, at katotohanan ngunit sa anumang paraan ay hindi ito nangungunsinti o nakikipagtulungan sa kasamaan. Kaya naman makapananalangin si David kay Jehova na patawarin ang kaniyang mga kasalanan 'alang-alang sa kabutihan ni Jehova.' (Aw 25:7) Ang kabutihan ni Jehova, gayundin ang kaniyang pag-ibig, ay kasangkot sa pagbibigay niya ng kaniyang Anak bilang isang hain para sa mga kasalanan. Sa pamamagitan nito, inilaan niya ang paraan upang matulungan ang mga nagnanais niyaong tunay na mabuti, at kasabay nito'y hinatulan niya ang kasamaan at inilatag ang saligan upang lubusang matugunan ang katarungan at katuwiran.—Ro 3:23-26.

Isang Bunga ng Espiritu. Ang kabutihan ay isang bunga ng espiritu ng Diyos at ng liwanag mula sa kaniyang Salita ng katotohanan. (Gal 5:22; Efe 5:9) Dapat itong paunlarin ng isang Kristiyano. Malilinang ang kabutihan sa pamamagitan ng pagsunod sa mga utos ni Jehova; walang tao ang likas na nagtataglay ng kabutihan. (Ro 7:18) Ganito ang pamamanhik ng salmista sa Diyos na Bukal ng kabutihan: "Turuan mo ako ng kabutihan, ng katinuan at

ng kaalaman, sapagkat nanampalataya ako sa iyong mga utos," at, "Ikaw ay mabuti at gumagawa ng mabuti. Ituro mo sa akin ang iyong mga tuntunin." —Aw 119:66, 68.

Ang Kabutihan ay Nagkakaloob ng mga Pakinabang. Ang kabutihan ay maaari ring mangahulugan ng pagiging mapagbiyaya, ang pagkakaloob ng kapaki-pakinabang na mga bagay sa iba. Nais ni Jehova na magpamalas ng kabutihan sa kaniyang bayan, gaya ng ipinanalangin ng apostol na si Pablo para sa mga Kristiyano sa Tesalonica: "Lagi kaming nananalangin para sa inyo, na ibilang nawa kayo ng ating Diyos na karapat-dapat sa kaniyang pagtawag at isagawa nang lubusan ang lahat ng kabutihang kaniyang kinalulugdan at ang gawa ng pananampalataya na may kapangyarihan." (2Te 1:11) Maraming halimbawa na doo'y nagpamalas ang Diyos ng saganang kabutihan sa mga umaasa sa kaniya. (1Ha 8:66; Aw 31:19; Isa 63:7; Jer 31:12, 14) Karagdagan pa, "si Jehova ay mabuti sa lahat, at ang kaniyang kaawaan ay nasa lahat ng kaniyang mga gawa." (Aw 145:9) May layunin ang pagpapakita niya ng kabutihan sa lahat, upang dahil sa kaniyang kabutihan ay marami ang maudyukang maglingkod sa kaniya at sa gayo'y magkamit sila ng buhay. Samantala, ang sinumang indibiduwal na nagpapakita ng kabutihan ay isang pagpapala sa kaniyang mga kasamahan.—Kaw 11:10.

Bilang mga lingkod ng Diyos at mga tagatulad niya, ang mga Kristiyano ay inuutusang patunayan kung ano ang mabuti at sakdal na kalooban ng Diyos para sa kanila (Ro 12:2); sila ay dapat kumapit sa mabuti (Ro 12:9), gumawa ng mabuti (Ro 2:10; 13:3), itaguyod iyon (1Te 5:15), maging masigasig para roon (1Pe 3:13), tularan ang mabuti (3Ju 11), at daigin ang masama sa pamamagitan niyaon (Ro 12:21). Lalo na silang dapat gumawa ng mabuti sa mga may kaugnayan sa kanila sa pananampalatayang Kristiyano; karagdagan pa, dapat din silang gumawa ng mabuti sa lahat ng tao.—Gal 6:10.

Isang Kaugnay na Termino. Kahawig ng salitang Griego para sa mabuti (*a·ga·thos'*) ang isa pang salita, *ka·los'*. Ang huling nabanggit ay tumutukoy roon sa likas na mabuti, maganda, nababagay sa mga kalagayan o mga layunin nito (gaya ng mainam na lupa; Mat 13:8, 23), at doon sa may mainam na uri, lakip yaong mabuti, tama, o marangal ayon sa etika (gaya ng pangalan ng Diyos; San 2:7). Ito ay may malapit na kaugnayan sa mabuti, ngunit maisasalin din bilang "mainam," "sa mahusay na paraan," "tama," o "matapat."—Mat 3:10; 1Ti 3:4; San 4:17; Heb 13:18; Ro 14:21.

KABUTIHANG-LOOB [sa Ingles, *goodwill*]. Kapuwa ang Hebreong *ra·tsohn'* at ang Griegong *eu·do·ki'a* at ang kaugnay na mga anyo ng mga salitang ito ay tumutukoy sa bagay na nakalulugod o sa pagkalugod ng isa, at isinasalin ang mga ito bilang "kaluguran," "ikinalulugod," "kagustuhan," "pagsang-ayon," "kabutihang-loob," at iba pa.

Kabutihang-loob ng Diyos. Sa Bibliya, ang nabanggit na mga termino ay ginagamit may kinalaman sa kaluguran, pagsang-ayon, o kabutihang-loob ng Diyos. (Aw 51:18; 106:4; Efe 1:5, 9) Malinaw na inilalahad ng Diyos kung ano ang kahilingan upang mapaluguran siya, at siya ang nagpapasiya kung sino ang tatanggapin niya bilang kaniyang mga kaibigan, kung sino ang tatanggap ng kaniyang kabutihang-loob. Yaong mga nagtatakwil sa kaniyang Salita o naghihimagsik sa kaniya ay hindi tumatanggap ng kaniyang kabutihang-loob, kundi sa halip ay nararanasan nila ang kaniyang pagkayamot.—Aw 2:5; Heb 3:16-19.

Kabutihang-loob ng Tao. Ginagamit din ang mga salitang ito may kaugnayan sa pagsang-ayon ng mga tao, o sa kanilang kabutihang-loob. (2Cr 10:7; Es 1:8; Ro 15:25, 26) Binanggit ng apostol na si Pablo na ang ilan ay nangaral tungkol sa Kristo dahil sa kabutihang-loob. (Fil 1:15) Ang taimtim na mga Kristiyanong ito ay nagpamalas ng kabutihang-loob sa apostol at sa gayon ay nagpamalas din sila nito sa Diyos at sa kaniyang Anak, na siyang mga kinakatawanan ni Pablo. Dahil dito, tinamasa nila ang kabutihang-loob ng Diyos. (Kaw 8:35; 10:32; 11:27) Ang isa pang halimbawa ng kabutihang-loob ng tao sa iba ay ang pananalita ng apostol na si Pablo may kinalaman sa kaniyang mga kapatid sa laman, ang mga Judio: "Mga kapatid, ang kabutihang-loob ng aking puso at ang aking pagsusumamo sa Diyos para sa kanila ay tunay ngang para sa kanilang kaligtasan."—Ro 10:1.

"Mga Taong may Kabutihang-loob." Nang ipatalastas ng isang anghel ang kapanganakan ni Jesus, nagpakita siya, hindi sa relihiyosong mga lider ng mga Judio, kundi sa hamak na mga pastol. Pagkatapos niyang sabihin sa mga pastol ang tungkol sa kapanganakan ng Mesiyas, isang anghelikong hukbo ang naghayag: "Kaluwalhatian sa kaitaasan sa Diyos, at sa lupa ay kapayapaan sa gitna ng mga taong may kabutihang-loob." (Luc 2:14) Ang mga anghel na ito ay hindi naghahayag ng kapayapaan sa mga kaaway ng Diyos, yamang ang mga ito ay walang pakikipagpayapaan sa kaniya. " 'Walang kapayapaan,' ang sabi ng aking Diyos, 'para sa mga balakyot.' " (Isa 57:21) Ganito ang salin ng *King James Version* sa Lucas 2:14: "Kaluwalhatian sa Diyos sa kataas-taasan, at sa lupa ay kapayapaan, kabutihang-loob sa mga tao." Ngunit dito ay hindi nagpapahayag ang Diyos ng kabutihang-loob sa mga tao sa pangkalahatan; ni ipinangangahulugan man niya na ang kaniyang kapayapaan ay iginagawad sa mga taong nagpapakita lamang ng pa-

lakaibigan at mapagparayang saloobin sa kaniya. Sa halip, ang tinutukoy ng Diyos ay yaong mga magpapalugod sa kaniya sa pamamagitan ng taimtim na pananampalataya sa kaniya at magiging mga tagasunod ng kaniyang Anak.

Ang makabagong mga salin ay kasuwato ng pangmalas na ito at nagbibigay-linaw sa bagay na ito. Ang *Revised Standard Version* ay kababasahan: "Kapayapaan sa gitna ng mga taong kinalulugdan niya!" Ganito naman ang salin ng *The New English Bible* sa pariralang ito: "Ang kaniyang kapayapaan para sa mga taong pinagkakalooban niya ng kaniyang pabor." Ang salin dito ni James Moffatt ay: "Kapayapaan sa lupa para sa mga taong pinapaboran niya!" at ang *An American Translation* ay kababasahan: "Kapayapaan sa mga taong pinapaboran niya!" Kahawig nito ang mababasa sa iba pang makabagong mga bersiyon.

KABZEEL [Tinipon ng Diyos]. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 15:21) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Hora (Horvat Hur), na mga 10 km (6 na mi) sa SHS ng Beer-sheba. Ang Kabzeel sa tekstong Hebreo ng 2 Samuel 23:20 at 1 Cronica 11:22 ay inuunawa sa ganitong iba't ibang paraan: (1) bayan ng kilalang mandirigma na si Benaias, (2) bayan ng isa sa kaniyang mga ninuno o lugar kung saan nagsagawa ng bantog na mga gawa ang gayong indibiduwal, o (3) pinangyarihan ng maraming gawa ni Benaias. (Ihambing ang *AS; KJ; JB; Le; NW; RS.*) Ang isa pang anyo nito, ang "Jekabzeel," ay lumilitaw sa Nehemias 11:25 sa isang talaan ng mga pamayanan sa Juda pagkaraan ng pagkatapon.

KADES [Banal na Dako], **KADES-BARNEA** [Banal na Dako ng Barnea]. Isang kampamento ng mga Israelita sa ilang. Nasa dulo ito ng teritoryong Edomita malapit sa "daang patungo sa Sur," marahil ay ang makabagong Darb el-Shur na bumabagtas mula sa Hebron patungong Ehipto. (Gen 16:7, 14; Bil 20:14-16 [sa Heb. ang *ʽir* (lunsod) sa Bil 20:16 ay maaaring nangangahulugan lamang ng kampamento; ihambing ang Bil 13:19.]) Lumilitaw na 11 araw na paglalakbay sa Bundok Seir ang distansiya ng Kades-barnea mula sa Horeb.—Deu 1:2.

Ang Kades ay sinasabing nasa Ilang ng Paran at nasa Ilang ng Zin. Posibleng ang Zin at Paran ay magkaratig na mga ilang na nagsasalubong sa Kades, kung kaya ang lugar na ito ay masasabing nasa dalawang ilang na iyon. O, maaaring ang Ilang ng Zin ay bahagi ng mas malaking Ilang ng Paran. (Bil 13:26; 20:1) Noong panahon ni Abraham, ang lugar na ito ay kilala bilang En-mispat at bilang Kades. (Gen 14:7; 20:1) Marahil ay ito rin ang Kedes.—Jos 15:21, 23.

Ang ʽAin Qedeis, na mga 80 km (50 mi) sa TTK ng Beer-sheba, ay iminumungkahi bilang posibleng lokasyon ng Kades. Sa gitna ng isang tiwangwang na ilang (ihambing ang Deu 1:19), sinusustinihan ng dalisay at matamis na tubig ng bukal ng Qedeis ang isang oasis ng mga damo, mga palumpong, at mga punungkahoy. May dalawa pang bukal sa kapaligiran nito, ang ʽAin el-Qudeirat at ang ʽAin el-Qeseimeh. Sa ngayon, ang pinakamalaki sa tatlong bukal ay ang ʽAin el-Qudeirat. Dahil dito, pinapaboran ng ilan na iugnay ito sa Kades-barnea. Gayunman, ang ʽAin Qedeis ang bukal na nasa pinakasilangan. Kaya naman, kung iuugnay ang ʽAin Qedeis sa Kades-barnea, waring mas tutugma ito sa S-K deskripsiyon ng timugang hangganan ng Canaan: Kades-barnea (ʽAin Qedeis?), Hazar-addar (ʽAin el-Qudeirat?), at Azmon (ʽAin el-Qeseimeh?).—Bil 34:3-5.

Kung nagkampo ang mga Israelita sa lugar na ito, walang alinlangang nagamit nila ang tatlong bukal dahil sa dami nila. Bilang halimbawa, ang kampamento ng Israel bago tumawid sa Jordan ay nakapangalat "mula sa Bet-jesimot hanggang sa Abel-sitim." (Bil 33:49) Ang distansiyang ito ay mga 8 km (5 mi), batay sa iminumungkahing lokasyon ng mga lugar na iyon. Ang distansiya mula sa Kades-barnea (ʽAin Qedeis) hanggang sa Azmon (ʽAin el-Qeseimeh) ay mga 14 na km (8.5 mi); at hanggang sa Hazar-addar (ʽAin el-Qudeirat) ay 9 na km (5.5 mi). Kaya, hindi imposibleng ginamit ng mga Israelita ang tatlong bukal na iyon. Posible rin na ang buong lugar na ito ay tinawag na Kades-barnea anupat ang pangalang iyon ay napanatili sa TS bukal.—Tingnan ang ADDAR Blg. 2; AZMON.

Noong ikalawang taon pagkatapos ng kanilang Pag-alis mula sa Ehipto, ang mga Israelita ay lumisan sa Hazerot at nagkampo sa Kades-barnea. (Ihambing ang Bil 10:11, 12, 33, 34; 12:16; 13:26.) Pagkatapos ay nagsugo si Moises ng 12 lalaki upang tiktikan ang Lupang Pangako. Sampu sa mga tiktik na ito ang nagbalik ng masamang ulat, na nagbunga ng mapaghimagsik na pagbubulung-bulungan ng mga Israelita. Dahil dito, ang bansa ay sinentensiyahan ni Jehova na magpagala-gala sa ilang. Nang maglaon, ang pagtatangka ng Israel na kunin ang Canaan nang walang pagsang-ayon at patnubay ng Diyos ay nagdulot ng kahiya-hiyang pagkatalo. (Bil 13:1-16, 25-29; 14:1-9, 26-34, 44, 45; 32:7-13; Deu 1:41-45) Sa loob ng ilang panahon pagkatapos nito ay nanatili ang mga Israelita sa Kades-barnea. (Deu 1:46) Ngunit hindi layunin ni Jehova na manatili sila roon. Bago nito'y sinabi niya sa kanila: "Habang ang mga Amalekita at ang mga Canaanita ay nananahanan sa mababang kapatagan, bumalik kayo bukas [isang idyoma sa Heb. na nangangahulugang "sa kalaunan," gaya sa Exo 13:14] at lumisan kayo

upang humayo sa ilang sa daang patungo sa Dagat na Pula."—Bil 14:25.

Kaya nilisan ng mga Israelita ang Kades-barnea at nagpagala-gala sila sa ilang sa loob ng 38 taon. (Deu 2:1, 14) Waring noong mga taóng ito ay namalagi sila sa humigit-kumulang 18 iba't ibang lugar, yamang ito ang nakatalang bilang ng pagkakampo ng mga Israelita pagkaalis nila sa Hazerot. (Ihambing ang Bil 12:16–13:3, 25, 26; 33:16-36.) Bagaman nagkampo ang Israel sa Kades pagkaalis nila sa Hazerot, hindi binabanggit ng Bilang 33:18 ang Kades pagkatapos ng Hazerot. Maaaring sinadyang hindi ito iulat o marahil, gaya ng iminumungkahi ng ilan, maaaring ang Kades at ang Ritma ay iisa.

Sa wakas, lumilitaw na ang mga Israelita ay bumalik sa Kades noong unang buwan ng ika-40 taon pagkatapos ng Pag-alis. (Bil 20:1; 33:36-39) Dito namatay ang kapatid ni Moises na si Miriam. Nang maglaon, naiwala nina Moises at Aaron ang kanilang pribilehiyong makapasok sa Lupang Pangako dahil hindi nila pinabanal si Jehova may kaugnayan sa makahimalang paglalaan ng tubig para sa mga Israelitang nagkakampo sa Kades. Pagkatapos nito, dito humingi ng pahintulot si Moises sa Edom na makaraan sa teritoryo nito. (Bil 20:1-17) Ngunit tinanggihan ang kahilingan nilang ito, at ang mga Israelita ay waring nanatili pa nang ilang panahon sa Kades (Bil 20:18; Huk 11:16, 17) bago sila nagpatuloy patungo sa Lupang Pangako na nagdaraan sa Bundok Hor. (Bil 20:22; 33:37) Nang marating nila ang Kapatagan ng Moab, sa S ng Jordan, itinalaga ni Jehova ang Kades-barnea bilang bahagi ng timugang hanggahan ng Lupang Pangako. (Bil 33:50; 34:4) Nang maglaon, nilupig ng mga Israelita sa ilalim ni Josue ang lugar na mula sa Kades-barnea hanggang sa Gaza (Jos 10:41), at ang Kades-barnea ay naging timugang hangganan ng Juda.—Jos 15:1-4.

Binabanggit ng Awit 29:8 na "pinamimilipit" ng tinig ni Jehova ang Ilang ng Kades. Maaaring tumutukoy ito sa malakas na bagyong dumaraan mula sa kabundukan ng H hanggang sa rehiyon ng Kades sa T at doo'y humihihip sa buhanginan anupat mistulang namimilipit ang ilang.

KADMIEL [Sinasalubong ng Diyos; Ang Diyos ay Yumayaon sa Harap]. Isang Levitang bumalik sa Jerusalem (kasama ni Zerubabel) na sinamahan ng mga miyembro ng kaniyang pamilya. (Ezr 2:1, 2, 40; Ne 7:6, 7, 43; 12:1, 8, 24) Si Kadmiel at ang kaniyang mga anak ay tumulong na mangasiwa sa muling pagtatayo ng templo.—Ezr 3:9.

Ang yugto ng panahon sa pagitan ng pagbabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya (537 B.C.E.) at ng pagtatapat ng mga kasalanan ng bansa laban kay Jehova noong mga araw ni Nehemias (455 B.C.E.), na sinundan ng pagpapatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" (Ne 9:4, 5, 38; 10:1, 9, 10), ay hindi nagpapahintulot na maiugnay ang iisang Kadmiel sa lahat ng mga pangyayaring ito. Walang alinlangang isang kinatawan ng sambahayan ni Kadmiel ang nakibahagi sa dalawang huling pangyayaring ito.

KADMONITA, MGA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "silangan"]. Isang bayan na nakatalang kabilang sa iba pang mga bansa na ang mga lupain ay ipinangako ni Jehova sa binhi ni Abram. (Gen 15:18-21) Maliwanag na sila ay isang tribong nagpapastol o pagala-gala, tulad ng mga Kenita at mga Kenizita na kasama nilang binabanggit. (Gen 15:19) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng kanilang teritoryo, bagaman iminumungkahi na nanahanan sila sa disyerto ng Sirya sa pagitan ng Palestina-Sirya at ng Ilog Eufrates.

Ang pangalang Hebreo ng bayang ito (*qadh·moh·ni′*) ay may anyong kapareho ng pang-uri na *qadh·moh·ni′* (silanganin, Eze 47:18); sa gayon ay iminumungkahi ng ilan na maaaring nangangahulugan lamang ito na "mga taga-Silangan." (Huk 8:10) Gayunman, ipinakikita ng paggamit sa terminong Hebreong ito bilang isang pangalan sa Genesis 15:19 na maaari itong tumukoy sa isang espesipikong tribo.

KADUSTAAN. Tingnan ang PANDURUSTA, KADUSTAAN.

KAGALAKAN. Ang emosyong idinudulot ng pagtatamo o pag-asam ng mabuti; pagiging maligaya; pagbubunyi. Sa Bibliya, ang mga salitang Hebreo at Griego na ginagamit para sa kagalakan, pagbubunyi, pagsasaya, at pagkatuwa ay may bahagyang pagkakaiba-iba ng kahulugan, at nagpapahayag ng iba't ibang yugto o antas ng kagalakan. Ang mga anyong pandiwa ng mga ito ay nagpapahayag ng panloob na pagkadama at ng panlabas na pagpapakita ng kagalakan at may iba't ibang kahulugan gaya ng "magalak; magbunyi; sumigaw sa kagalakan; lumukso sa kagalakan."

Ang Diyos na Jehova at si Jesu-Kristo. Si Jehova ay tinatawag na ang "maligayang Diyos." (1Ti 1:11) Siya'y lumalalang at gumagawang may kagalakan para sa kaniyang sarili at sa kaniyang mga nilalang. Ang kaniyang mga naisasagawa ay nakapagpapagalak sa kaniya. (Aw 104:31) Nais din niyang masiyahan ang kaniyang mga nilalang sa kaniyang mga gawa at sa kanilang sariling pagpapagal. (Ec 5:19) Yamang siya ang Pinagmumulan ng lahat ng mabubuting bagay (San 1:17), ang lahat

ng matatalinong nilalang, mga tao at mga anghel, ay makasusumpong ng pinakamalaking kasiyahan kung kikilalanin nila siya. (Jer 9:23, 24) Sinabi ni Haring David: "Maging kalugud-lugod nawa ang aking pagninilay-nilay tungkol sa kaniya. Ako, sa ganang akin, ay magsasaya kay Jehova." (Aw 104:34) Umawit din siya: "Ang matuwid ay magsasaya kay Jehova at manganganlong sa kaniya; at ang lahat ng matapat ang puso ay maghahambog." (Aw 64:10) Hinimok ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano na magalak sa lahat ng panahon sa kanilang kaalaman kay Jehova at sa kaniyang pakikitungo sa kanila. Sumulat siya sa kanila: "Magsaya kayong lagi sa Panginoon ["Jehova," sa ilang bersiyon]. Minsan pa ay sasabihin ko, Magsaya kayo!"—Fil 4:4.

Si Jesu-Kristo, ang isa na may matalik na kaugnayan kay Jehova, ang nakakakilala sa kaniya nang husto (Mat 11:27), at maipaliliwanag niya Siya sa kaniyang mga tagasunod. (Ju 1:18) Kaya naman si Jesus ay masaya, anupat tinatawag na ang "maligaya at tanging Makapangyarihang Tagapamahala." (1Ti 6:14, 15) Dahil sa pag-ibig niya sa kaniyang Ama, siya'y sabik na laging gawin ang mga bagay na nakalulugod sa Kaniya. (Ju 8:29) Kaya naman, nang ibigay sa kaniya ang atas na pumarito sa lupa, magdusa, at mamatay upang alisin ang kadustaan sa pangalan ng kaniyang Ama, "dahil sa kagalakang inilagay sa harap niya ay nagbata siya ng pahirapang tulos, na hinahamak ang kahihiyan." (Heb 12:2) Nagpakita rin siya ng matinding pag-ibig at kagalakan para sa sangkatauhan. Sa kaniyang pag-iral bago naging tao at bilang personipikasyon ng karunungan, inilalarawan siya ng Kasulatan bilang nagsasabi: 'Noon ay nasa piling ako ni Jehova bilang isang dalubhasang manggagawa, at ako ang siyang lubhang kinagigiliwan niya araw-araw, at ako ay nagagalak sa harap niya sa lahat ng panahon, na nagagalak sa mabungang lupain ng kaniyang lupa, at ang mga kinagigiliwan ko ay nasa mga anak ng mga tao.'—Kaw 8:30, 31.

Hangad ni Jesus na magkaroon ng gayunding kagalakan ang kaniyang mga tagasunod, kaya naman sinabi niya sa kanila: "Ang mga bagay na ito ay sinalita ko sa inyo, upang mapasainyo ang aking kagalakan at ang inyong kagalakan ay malubos." Ang mga anghel ay nagalak nang lalangin ang lupa. (Ju 15:11; 17:13; Job 38:4-7) Minamasdan din nila ang landasin ng bayan ng Diyos, anupat nagagalak sa tapat na landasin ng mga ito at nagbubunyi sila lalo na kapag ang isang indibiduwal ay tumalikod sa kaniyang makasalanang mga daan tungo sa dalisay na pagsamba at paglilingkod sa Diyos.—Luc 15:7, 10.

Kung ano ang nagpapagalak sa Diyos. Ang puso ni Jehova ay mapagagalak ng kaniyang mga lingkod kung magiging tapat sila sa kaniya. Palaging hinahamon ni Satanas na Diyablo ang pagiging marapat ng soberanya ng Diyos at ang katapatan ng lahat niyaong naglilingkod sa Diyos. (Job 1:9-11; 2:4, 5; Apo 12:10) Kapit sa kanila ang mga salitang: "Magpakarunong ka, anak ko, at pasayahin mo ang aking puso, upang masagot ko siya na tumutuya sa akin." (Kaw 27:11) Si Jehova ay napasasaya ng kaniyang bayan sa lupa sa pamamagitan ng kanilang pagkamatapat sa kaniya.—Isa 65:19; Zef 3:17.

Isang Bunga ng Espiritu. Yamang si Jehova ang Pinagmumulan ng kagalakan at nais niyang magalak ang kaniyang bayan, ang kagalakan ay isang bunga ng kaniyang banal na espiritu. Sa talaan sa Galacia 5:22, 23, ang kagalakan ay binanggit na kasunod ng pag-ibig. Sinulatan ng apostol ang mga Kristiyano sa Tesalonica: "Kayo ay naging mga tagatulad sa amin at sa Panginoon, yamang tinanggap ninyo ang salita sa ilalim ng labis na kapighatian na may *kagalakan sa banal na espiritu."* (1Te 1:6) Kaayon nito, pinayuhan ni Pablo ang mga Kristiyano sa Roma na ang Kaharian ng Diyos ay "nangangahulugan ng katuwiran at kapayapaan at kagalakan na may banal na espiritu."—Ro 14:17.

Ang tunay na kagalakan ay isang katangian ng puso at nakabubuti sa buong katawan. "Ang masayang puso ay may mabuting epekto sa mukha," at "ang masayang puso ay nakabubuti bilang pampagaling [o, "nakabubuti sa katawan"]," ang sabi ng pantas na manunulat ng Mga Kawikaan.—Kaw 15:13; 17:22, tlb sa *Rbi8.*

Kagalakan sa Paglilingkod sa Diyos. Hindi pabigat ang mga kahilingan ni Jehova sa kaniyang mga lingkod. (1Ju 5:3) Gusto niyang masiyahan sila sa paglilingkod sa kaniya. Ang kaniyang bayang Israel ay tinagubilinang magsaya sa mga pangkapanahunang kapistahan na isinaayos niya para sa kanila, at gayundin sa iba pang mga aspekto ng kanilang buhay at pagsamba sa Diyos. (Lev 23:40; Deu 12:7, 12, 18) Magsasalita sila tungkol sa Diyos nang may kagalakan. (Aw 20:5; 51:14; 59:16) Kung hindi sila naglilingkod taglay ang kagalakan ng puso, nangangahulugan ito na may problema ang kanilang mga puso at ang kanilang pagpapahalaga sa kaniyang maibiging-kabaitan at kabutihan. Kaya naman nagbabala siya hinggil sa mangyayari kung sila'y magiging masuwayin at hindi magagalak sa paglilingkod sa kaniya: "Ang lahat ng mga sumpang ito ay tiyak na darating sa iyo . . . sapagkat hindi ka nakinig sa tinig ni Jehova na iyong Diyos sa pamamagitan ng pagtupad sa kaniyang mga utos at sa kaniyang mga batas . . . At ang mga iyon ay mananatili sa iyo at sa iyong supling . . . sa dahilang hindi ka naglingkod kay Jehova na iyong Diyos nang

may pagsasaya at kagalakan ng puso dahil sa kasaganaan ng lahat ng bagay."—Deu 28:45-47.

Ang isang Kristiyano ay dapat ding masiyahan sa kaniyang paglilingkod sa Diyos. Kung hindi, kulang ang pagpapahalaga ng kaniyang puso. (Aw 100:2) "Ang kagalakan kay Jehova ang inyong moog," sabi ng isang tapat na lingkod ng Diyos. (Ne 8:10) Ang mabuting balitang inihahayag ng isang Kristiyano ay ipinatalastas ng anghel ng Diyos bilang "mabuting balita tungkol sa malaking kagalakan na tataglayin ng lahat ng mga tao." (Luc 2:10) Ang pangalan ni Jehova na nasa kaniyang mga saksi at ang katotohanang matatagpuan sa Bibliya ay dapat na magdulot ng kagalakan sa kanila. Sinabi ng propetang si Jeremias: "Sa akin ang iyong salita ay naging pagbubunyi at pagsasaya ng aking puso; sapagkat ang iyong pangalan ay itinatawag sa akin, O Jehova na Diyos ng mga hukbo."—Jer 15:16.

Karagdagan pa, ang makatarungan at matuwid na mga hudisyal na pasiya ni Jehova na ipinatutupad sa kongregasyong Kristiyano at sa buhay ng mga Kristiyano ay isang sanhi ng kagalakan, lalo na sa panahong tinalikuran na ng sanlibutan ang katarungan at katuwiran. (Aw 48:11) Gayundin, ang kamangha-manghang pag-asa sa hinaharap ay tiyak na nagbibigay ng matibay na dahilan para magalak. ("Magsaya kayo sa pag-asa"; Ro 12:12; Kaw 10:28.) Ang kanilang kaligtasan ay isang saligan para sa kagalakan. (Aw 13:5) Bukod dito, nariyan ang kagalakang natatamo ng lingkod ng Diyos sa mga tinutulungan niyang magkaroon ng kaalaman kay Jehova at maglingkod sa Kaniya. (Fil 4:1; 1Te 2:19) Ang pagtitipong sama-sama at paggawang kasama ng bayan ng Diyos ay isa sa mga nagbibigay ng pinakamalaking kagalakan.—Aw 106:4, 5; 122:1.

Pag-uusig, isang sanhi ng kagalakan. Para sa Kristiyanong nagbabantay sa kaniyang puso, kahit ang pag-uusig, bagaman hindi kasiya-siya sa ganang sarili, ay dapat malasin nang may kagalakan, sapagkat isang tagumpay ang pagbabata niyaon nang may katapatan. Tutulungan ng Diyos ang isa na tapat. (Col 1:11) Karagdagan pa, patotoo ito na ang isa ay sinasang-ayunan ng Diyos. Sinabi ni Jesus na kapag dumating ang pandurusta at pag-uusig, ang Kristiyano ay dapat "lumukso sa kagalakan."—Mat 5:11, 12; San 1:2-4; 1Pe 4:13, 14.

Iba Pang mga Kagalakang Inilalaan ng Diyos. Naglaan si Jehova ng maraming iba pang bagay na maaaring magbigay ng kasiyahan sa sangkatauhan sa araw-araw. Kabilang dito ang pag-aasawa (Deu 24:5; Kaw 5:18), pagiging ama o ina ng anak na matuwid at marunong (Kaw 23:24, 25), pagkain (Ec 10:19; Gaw 14:17), alak (Aw 104:14, 15; Ec 10:19), at ang napakaraming bagay na Kaniyang nilalang (San 1:17; 1Ti 6:17).

Huwad o Di-namamalaging mga Kagalakan. Binanggit ni Jesus ang ilan na nakaririnig ng katotohanan at tumatanggap niyaon nang may kagalakan ngunit hindi nakukuha ang tunay na diwa niyaon. Hindi nililinang ng mga ito ang salitang itinanim sa kanilang mga puso at, bilang resulta, kaagad nilang naiwawala ang kanilang kagalakan. Natitisod sila kapag may bumabangong kapighatian o pag-uusig dahil sa salita. (Mat 13:20, 21) Ang kagalakang nakadepende sa materyalismo ay isang kagalakan na huwad, mali, at panandalian. Gayundin, ang taong nagsasaya dahil sa kapahamakan ng iba, kahit pa nga ng isa na napopoot sa kaniya, ay mananagot kay Jehova dahil sa kaniyang kasalanan. (Job 31:25-30; Kaw 17:5; 24:17, 18) Kamangmangang isipin ng isang kabataang lalaki na kailangan niyang pagbigyan at sundin ang "mga pagnanasa na kaakibat ng kabataan" upang masiyahan siya sa buhay. (2Ti 2:22; Ec 11:9, 10) Sa katulad na paraan, ang isa na umiibig sa kasayahan ay mapapasamâ. (Kaw 21:17; Ec 7:4) Hindi rin tama na magbunyi ang isang Kristiyano dahil sa paghahambing ng kaniyang sarili sa iba. Sa halip, dapat niyang patunayan kung ano ang kaniyang sariling gawa at magkaroon ng dahilan na magbunyi sa kaniyang sarili lamang.—Gal 6:4.

Walang-hanggang Kagalakan. Nangako si Jehova na isasauli niya ang kaniyang bayang Israel pagkatapos ng kanilang pagkatapon sa Babilonya. Isinauli nga niya sila sa Jerusalem noong 537 B.C.E., at lubha silang nagsaya nang ilatag ang pundasyon ng templo. (Isa 35:10; 51:11; 65:17-19; Ezr 3:10-13) Ngunit ang hula ni Isaias (65:17) ay may mas malaking katuparan sa pagtatatag ng "isang bagong langit at isang bagong lupa." Sa kaayusang ito, ang buong sangkatauhan ay magkakaroon ng kagalakan magpakailanman sa ilalim ng "Bagong Jerusalem."—Apo 21:1-3.

Sa ilalim ng kasalukuyang mga kalagayan, ang kabalakyutan, sakit, at kamatayan ay nakahahadlang sa lubos at namamalaging kagalakan. Ngunit kasuwato ng alituntunin sa Bibliya na, "Ang marunong na hari ay nagpapangalat ng mga taong balakyot," wawakasan ni Jesu-Kristo bilang Hari ang lahat ng mga kaaway ng Diyos at ng katuwiran. (Kaw 20:26; 1Co 15:25, 26) Kung gayon, lahat ng hadlang sa lubos na kagalakan ay aalisin, sapagkat "hindi na magkakaroon [kahit] ng kamatayan, ni ng pagdadalamhati o ng paghiyaw o ng kirot pa man." (Apo 21:4) Lubusan nang mawawala ang pamimighati para sa mga namatay, yamang aalisin na ito ng pagkabuhay-muli. Ang kaalamang ito ay nakaaaliw kahit sa mga Kristiyano sa ngayon, at dahil dito ay hindi sila 'nalulumbay na gaya rin ng iba na walang pag-asa.'—1Te 4:13, 14; Ju 5:28, 29.

KAGALINGAN. Tingnan ang PAGPAPAGALING, KAGALINGAN.

KAGAMITAN. Ang terminong Hebreo na *keli′* ay may napakalawak na pagkakapit at maaaring tumukoy sa mga kagamitan (Gen 24:53; 27:3; 31:37; Exo 3:22; 25:9, 39; 27:3, 19; 30:27, 28; 31:7-9; Lev 13:49, 52, 57-59), bagay (Lev 15:4, 6), lalagyan (Gen 42:25; 43:11), kasangkapan (Gen 45:20; 49:5; 1Ha 6:7), panugtog (1Cr 15:16), sisidlan (Lev 6:28; 11:32-34), kagayakan (Deu 22:5), sandata (Huk 9:54; 18:11, 16, 17), dala-dalahan (1Sa 10:22), bagahe (1Sa 17:22), supot (1Sa 17:40, 49), at katawan (1Sa 21:5).

Kadalasan, ang *keli′* ay tumutukoy sa iba't ibang kagamitan na ginagamit may kaugnayan sa santuwaryo. Kabilang sa mga kagamitang ito ang mga pinggan, pitsel, pala, mangkok, tinidor, lalagyan ng apoy, pamatay ng apoy, pamatay-apoy, hugasan, at mga kopa. (Exo 25:29, 30, 39; 27:3, 19; 37:16, 23; 38:3; 1Ha 7:40-50; 2Cr 4:11-22) Palibhasa'y ginagamit sa sagradong layunin, ang mga kagamitang ito ay "banal." (1Ha 8:4) Kaayon nito, yamang ang mga Judiong lumisan sa Babilonya noong 537 B.C.E. ay nagkapribilehiyong dalhin ang sagradong mga kagamitan na kinuha ni Haring Nabucodonosor mula sa Jerusalem, kinailangan nilang manatiling malinis sa relihiyoso at moral na paraan. Kumakapit sa kanila ang makahulang utos na ito: "Lumayo kayo, lumayo kayo, lumabas kayo [sa Babilonya], huwag kayong humipo ng anumang bagay na marumi; lumabas kayo mula sa gitna niya, manatili kayong malinis, kayong mga nagdadala ng mga kagamitan ni Jehova." (Isa 52:11) Humihiling ito hindi lamang ng panlabas at seremonyal na kalinisan. Kailangan dito ang kalinisan ng puso. Nang sumulat ang apostol na si Pablo sa mga taga-Corinto, ginamit niya ang mga salita ng Isaias 52:11 upang ipakita na ang mga Kristiyano ay dapat ding maging malaya mula sa karungisan ng laman at espiritu.—2Co 6:14-18; 7:1.

Ang tagapagtatag ng Kristiyanismo, si Jesu-Kristo, ay nagpakita ng halimbawa sa bagay na ito sa pamamagitan ng pananatiling "matapat, walang katusuhan, walang dungis, hiwalay sa mga makasalanan." (Heb 7:26) Noong naririto siya sa lupa, nagpamalas siya ng sigasig upang mapanatili ang kabanalan ng templo ni Jehova, gaya noong makalawang ulit niya itong linisin mula sa komersiyalismo. (Ju 2:13-25; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17; Luc 19:45, 46) May kaugnayan sa ikalawang paglilinis sa templo, iniulat ni Marcos na 'hindi pinahintulutan ni Jesus ang sinuman na magdala ng kagamitan sa templo.' (Mar 11:16) Samakatuwid, maliwanag na hindi hinayaan ni Jesus na sirain ng sinuman ang kabanalan ng looban ng templo sa pamamagitan ng pagdaan doon ng taong iyon kapag nagdadala ito ng mga bagay patungo sa kabilang bahagi ng Jerusalem.

KAGAMITAN SA PAGLULUTO, MGA. Tingnan ang PAGLULUTO, MGA KAGAMITAN SA PAGLULUTO.

KAGANDAHAN. Tingnan ang PANGHALINA, KAGANDAHAN.

KAGANTIHAN. Ang pagbibigay o pagtanggap ng gantimpala o kaparusahan ayon sa nararapat sa isang indibiduwal o sa isang grupo; yaong ibinigay o ipinataw bilang ganti, lalo na dahil sa kasamaan.

Ang naiibang mga anyo ng mga pandiwang salitang-ugat na Hebreo na *sha·lam′* at *ga·mal′,* o ang mga salitang hinalaw sa mga ito, ay isinasalin bilang "gantimpalaan," "gantihan," "kagantihan," "kaukulang pakikitungo," "bayaran," at iba pa. Ang Griegong *a·po·di′do·mi, an·ti·mi·sthi′a, mi·stha·po·do·si′a,* at ang kaugnay na mga salita ay isinasalin din sa katulad na paraan.

Sa mga Bansang Sumiil sa Israel. Sa awit na ibinigay ni Moises sa Israel sa Kapatagan ng Moab nang malapit na siyang mamatay, inilarawan niya si Jehova bilang isa na 'nagsasagawa ng paghihiganti' sa Kaniyang mga kalaban at 'naglalapat ng kagantihan' sa mga masidhing napopoot sa Kaniya. (Deu 32:35, 41; Heb 10:30) Kapag naglalapat ang Diyos ng paghihiganti at kagantihan, mayroon siyang ganap na pagpipigil sa sarili, anupat lubusang kasuwato iyon ng kaniyang katarungan at laging may sapat na dahilan. Halimbawa, pinarusahan niya ang Israel dahil sa pagsuway, anupat kung minsan ay mga bansang pagano gaya ng Asirya at Babilonya ang ginagamit niya bilang kaniyang mga kasangkapan. (Deu 28:15-68; 2Ha 17:7-23; 2Cr 21:14-20) Ngunit, sa ganang kanila naman, kumilos ang mga bansang pagano na ito dahil sa pagkapoot kay Jehova at sa kaniyang tunay na pagsamba, at nagmalabis sila dahil ipinagbunyi nila ang pagkatalo ng Israel at siniil nila ang Israel. Dahil dito, bumigkas ang Diyos ng mga hatol ng kagantihan laban sa kanila.—Isa 10:12; 34:1, 2, 8; Jer 51:6, 56; Ob 8-16; Zac 1:15.

Ang Babilonya ay partikular na dumanas ng kagantihan dahil sa malaon nang pakikipag-alit nito kay Jehova at sa kaniyang bayan. Inihulang babagsak ito at lubusang matitiwangwang. Ibinagsak ito ni Ciro na Persiano noong 539 B.C.E. ngunit patuloy itong umiral bilang isang lunsod sa loob ng ilang siglo, anupat sa wakas ay lubusan itong natiwangwang at hindi na muling itatayo. (Jer kab 50, 51) Gayunding kagantihan ang daranasin ng makasagisag na Babilonyang Dakila, anupat ihahagis siya at 'hindi na masusumpungan pang muli.'—Apo 18:2, 6, 20, 21; tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

Sa Ilalim ng Kautusan. Ang kautusan ng Diyos sa Israel na ibinigay sa pamamagitan ni Moises ay naglapat ng eksaktong kagantihan, bagaman pinagpakitaan ng awa ang nagkasala nang di-sinasadya kung siya'y nagsisisi. (Lev 5:4-6, 17-19; 6:1-7; Bil 35:22-29) Ngunit lubusang ikinapit ang batas ng kagantihan sa nananadya at di-nagsisising manlalabag. (Bil 15:30) Sa mga kaso kung saan tumayo bilang bulaang saksi ang isang tao, anupat nagsisinungaling sa kaniyang patotoo laban sa kaniyang kapuwa sa harap ng mga hukom, tatanggap siya ng kagantihan, ang eksaktong kaparusahan na pasasapitin sana niya sa taong walang-sala. Sinabi ni Jehova: "At ang iyong mata ay hindi dapat maawa: kaluluwa ang magiging para sa kaluluwa, mata para sa mata, ngipin para sa ngipin, kamay para sa kamay, paa para sa paa."—Deu 19:16-21.

Sa Bansang Judio Noong Unang Siglo. Naging makasarili ang bansang Judio sa kanilang punto de vista hinggil sa pagtanggap ng di-sanararapat na kabaitan at mga pabor ng Diyos sa kanila. Pinahintulutan ni Jehova na sapitan sila ng kagantihan dahil sa makasariling landasin at saloobing ito. Sinikap nilang itatag ang kanilang sariling katuwiran sa halip na magpasakop sa katuwiran ng Diyos. (Ro 10:1-3) Dahil dito, natisod kay Jesu-Kristo ang kalakhang bahagi ng bansa at itinakwil nila siya, anupat nakibahagi sa pagkakasala sa dugo may kaugnayan sa kamatayan niya at nagpasapit ng pagkawasak sa kanilang lunsod at templo at ng pagkapuksa naman sa kanilang bansa. (Mat 27:25; Dan 9:26) Sumipi ang apostol na si Pablo mula sa Mga Awit (69:22) at ikinapit iyon sa kanila nang sumulat siya: "Gayundin, sinasabi ni David: 'Ang kanilang mesa nawa ay maging isang silo at isang bitag at isang katitisuran at isang kagantihan para sa kanila.' "—Ro 11:9.

Sa Masuwaying mga Kristiyano. Tinukoy ng apostol na si Pablo ang ganting katarungan sa ilalim ng Kautusan upang idiin kung gaano kaselan ang pagsunod ng mga Kristiyano sa Anak ng Diyos: "Sapagkat kung ang salita na sinalita sa pamamagitan ng mga anghel ay naging matatag, at ang bawat pagsalansang at gawang pagsuway ay tumanggap ng kagantihan [sa literal, pagbabayad ng gantimpala] na kasuwato ng katarungan; paano tayo tatakas kung pinabayaan natin ang isang kaligtasan na gayon kadakila anupat pinasimulan itong salitain sa pamamagitan ng ating Panginoon at tiniyak sa atin niyaong mga nakarinig sa kaniya?" (Heb 2:2, 3, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang Heb 10:28-31.) Ang hatol na pagkapuksa sa apostatang "taong tampalasan" ay isang halimbawa ng gayong kagantihan.—2Te 2:3, 9, 10; tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

KAGAYAKAN. Isang bagay na isinusuot ng isang tao bilang pampaganda, palamuti, pandagdag ng kaningningan, at upang gawing kalugud-lugod o kaakit-akit ang kaniyang sarili, o yaong kinakatawanan niya. Ito ay maaaring para sa mabuti o kaya'y mapanlinlang na layunin. Ang salitang Hebreo para sa "kagayakan" ay *hadha·rah',* maliwanag na mula sa salitang-ugat na *ha·dhar'* na nangangahulugang "parangalan." (1Cr 16:29; Pan 5:12) Sa 1 Pedro 3:3, ang "kagayakan" ay isinalin mula sa salitang Griego na *ko'smos,* na sa ibang mga talata ay isinalin bilang "sanlibutan." Ang kaugnay na pandiwang *ko·sme'o* ay isinasalin bilang "magayakan." —Tit 2:10.

Hindi hinahatulan ng Kasulatan ang pisikal na kagayakan kung ginagamit iyon nang wasto, ngunit higit nitong inirerekomenda ang espirituwal na kagayakan. Si Jehova mismo ay inilalarawang nadaramtan ng liwanag at napalilibutan ng kagandahan. (Aw 104:1, 2; Eze 1:1, 4-28; Apo 4:2, 3) Sagana niyang pinalamutian ng kulay, pagkakasari-sari, at karingalan ang kaniyang mga lalang.—Luc 12:27, 28; Aw 139:14; 1Co 15:41.

Noong panahon ng Bibliya, ginagayakan ng kasintahang lalaki at ng kasintahang babae ang kanilang sarili para sa piging ng kasalan. Bilang paghahanda, ginagayakan ng kasintahang babae ang kaniyang sarili ng pinakamainam na kasuutan at ng pinakamagaganda niyang palamuti bago siya humarap sa kasintahang lalaki. (Aw 45:13, 14; Isa 61:10) Nang magsalita si Jehova sa Jerusalem, makasagisag niya itong inilarawan bilang isang babae na ginayakan niya ng mainam at mamahaling kasuutan at mga alahas ngunit ginamit nito ang kaniyang kagandahan at kagayakan sa kawalang-katapatan bilang isang patutot. (Eze 16:10-19) Ang Israel ay hinatulan ng propeta ni Jehova na si Oseas dahil ginayakan nito ang kaniyang sarili para sa maling layunin na mang-akit ng mga maalab na mangingibig at magsagawa ng huwad na pagsamba. (Os 2:13) Sa pamamagitan ng kaniyang mga propeta, inihula ni Jehova na isasauli ang Israel kapag lumabas ito mula sa pagkatapon sa Babilonya at muli nitong gagayakan ang kaniyang sarili upang ipakita ang kaniyang kagalakan at pagbubunyi.—Isa 52:1; Jer 31:4.

Ang templo sa Jerusalem at ang mga gusaling pampamahalaan ni Solomon ay may magagandang palamuti, anupat lubhang nalugod dito ang reyna ng Sheba. (1Ha kab 6, 7, 10) Ang templo naman na muling itinayo ni Herodes ay isang maringal na gusaling napapalamutian ng maiinam na bato at mga bagay na inialay. Ngunit ipinakita ni Jesus na magiging walang kabuluhan ang materyal na mga kagayakang ito kapag sumapit sa Jerusalem ang kaha-

tulan ng Diyos dahil sa kawalang-katapatan nito. —Luc 21:5, 6.

Ipinakikita ng Mga Kawikaan na kung maraming tao ang nais mamuhay sa ilalim ng pamamahala ng isang hari at nasisiyahan sila roon, ito'y isang palatandaan ng kaniyang tagumpay. Parang palamuti ito sa kaniya, anupat inirerekomenda siya nito at higit siyang nagiging maningning bilang isang tagapamahala. (Kaw 14:28) Gayong uri ng tagapamahala si Jehova sa pamamagitan ng kaniyang Mesiyanikong Kaharian.—Aw 22:27-31; Fil 2:10, 11.

Payo sa mga Kristiyano Hinggil sa Personal na Kagayakan. Madalas na nagpayo si Jesus at ang kaniyang mga apostol na huwag maglagak ng tiwala sa pisikal na mga bagay ni magkunwari man sa pamamagitan ng materyal na kagayakan. Sinabi ng apostol na si Pablo na dapat "gayakan ng mga [Kristiyanong] babae ang kanilang sarili ng maayos na pananamit, na may kahinhinan at katinuan ng pag-iisip, hindi ng mga istilo ng pagtitirintas ng buhok at ginto o mga perlas o napakamamahaling kagayakan." (1Ti 2:9) Noong mga araw ng mga apostol, kaugalian ng mga babae sa daigdig na iyon ng kulturang Griego na ipaayos nang magarbo ang kanilang mga buhok at gumamit ng iba pang palamuti. Dahil dito, angkop na angkop ang payo ni Pedro sa mga babae sa kongregasyong Kristiyano na huwag magbigay ng labis na pansin sa 'panlabas na pagtitirintas ng buhok at sa pagsusuot ng mga gintong palamuti o sa pagbibihis ng mga panlabas na kasuutan,' kundi sa halip, gaya ng tapat na mga babae noong sinauna, ang dapat nilang maging kagayakan ay ang "lihim na pagkatao ng puso sa walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu."—1Pe 3:3-5.

Itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na sa pagpapakita ng isang Kristiyano ng maiinam na gawa ng kawalang-kalikuan sa kaniyang turo, pagkaseryoso, mabuting pananalita, at wastong paggawi sa lahat ng aspekto ng kaniyang buhay, maaari niyang gayakan ang mga turo ng Diyos, anupat ginagawang kaakit-akit ang mga ito sa iba. (Tit 2:10) Sa ganitong espirituwal na paraan, ang kongregasyong Kristiyano, ang kasintahang babae ni Kristo, ay haharap sa dakong huli, taglay ang lubos na kagandahan, sa kaniyang asawang lalaking si Jesu-Kristo. Inilalarawan din siya sa katulad na paraan sa Apocalipsis 21:2 bilang "nahahandang gaya ng isang kasintahang babae na nagagayakan para sa kaniyang asawang lalaki." Ang kaniyang espirituwal na kagandahan ay kabaligtaran ng kagayakan ng Babilonyang Dakila, na sinasabing nagagayakan ng materyal na mga bagay, ang kabayaran para sa kaniyang pagpapatutot.—Apo 18:16; tingnan ang DAMIT; HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO; KOSMETIK; PALAMUTI.

KAGUBATAN. Ang terminong Hebreo para sa isang makahoy na lupain ay *ya'ʻar,* isinasaling "kakahuyan" (Deu 19:5; 1Sa 14:25) at "kagubatan." (Jos 17:15) May panahong ang lupain ng Palestina ay sagana sa kagubatan na may sari-saring uri ng punungkahoy. Ipinakikita ng mga pagtukoy ng Kasulatan sa mga kagubatan at mga kakahuyan at sa paggamit ng mga materyales na kahoy na mas marami roong punungkahoy noon kaysa sa kasalukuyan, sa kabila ng mga pagsisikap ukol sa *reforestation* nitong nakaraang mga taon. (2Cr 27:4; Huk 9:48, 49) Matitiyak din ito mula sa paglalarawan ng buhay-hayop sa gubat, anupat nagpapakitang ang mga kagubatan ay nakapaglalaan noon ng sapat na kanlungan at tirahan para sa mga oso (2Ha 2:23, 24), mga leon (1Sa 17:34; 1Cr 11:22), at iba pang uri ng buhay-hayop (Eze 34:25).

Ngunit ang pagkakalbo ng malalaking kagubatan ay nangyari dahil sa pananalanta ng digmaan, lansakang paggamit ng kahoy ngunit walang kasabay na pagsisikap upang maipanauli ang mga kagubatan, at walang-kontrol na pagpapanginain kung saan ang mga murang supang ng mga bagong punungkahoy ay kinakain ng mga kambing at ng iba pang mga hayop. Sa kaniyang aklat na *The Geography of the Bible* (1974, p. 77, 115, 116), binanggit ni Denis Baly ang maraming siglo ng kapabayaan, na naging dahilan ng paglalaho ng maraming kakahuyan at ng pagkawala ng hanggang 2 m (6.5 piye) ng matabang lupa, anupat naiwang mabato at kalbo ang kalakhan ng lupain.

Espesipikong binabanggit sa Bibliya ang ilang kagubatan. Ang mga kagubatan ng Lebanon, na ngayon ay binubuo na lamang ng ilang maliliit na taniman, ay namumukod-tangi noon dahil sa magandang pagtubo ng mga punungkahoy (1Ha 5:2-10, 13-18; 2Ha 19:23), anupat napakarami roong sedro, enebro, sipres, at iba pang mga punungkahoy. Ang "kagubatan ng Efraim" (marahil ay ang "kagubatan ng Mahanaim"), kung saan dumanas ng kasakunaan si Absalom, ay maaaring nasa S ng Ilog Jordan malapit sa Mahanaim, at lumilitaw na isang napakakapal na kagubatan. (2Sa 18:6, tlb sa *Rbi8,* 8, 17) Ang "kagubatan ng Heret" ay nasa Juda. (1Sa 22:5) Karagdagan pa, ang pook ng Gilead ay napabantog dahil sa mga kakahuyan at mga punong balsamo nito, samantalang ang Basan naman sa dakong H ay nakilala dahil sa "mga dambuhalang punungkahoy" nito, lumilitaw na kabilang dito ang ensina. (Isa 2:13; Zac 11:2) Noong mga araw ni David at ni Solomon, ang mga puno ng sikomoro ay saganang tumutubo sa mababang lupain ng Sepela. (1Ha 10:27; 1Cr 27:28; 2Cr 1:15; 9:27) Ang Libis ng Jordan ay may makapal na kakahuyan ng mga tamarisko at mga sause, kung saan nagkukubli ang mga leon.—Jer 12:5; Zac 11:3.

Makasagisag na Paggamit. Kung paanong ginagamit ang mga punungkahoy upang sumagisag sa indibiduwal na mga tao at mga tagapamahala, ginagamit din ng Bibliya ang mga kagubatan upang sumagisag sa grupo ng mga tao o mga bansa at sa kanilang mga tagapamahala. Ang kabalakyutan ng apostatang Juda ay naging tulad ng isang apoy na susunog sa kaniyang bayan (Isa 9:18); susunugin ng galit ni Jehova ang timugang kaharian (ang Juda) ng liyab na di-mapapatay. (Eze 20:46-48) Ang katulad na mga hula ay ibinigay laban sa mga bansang pagano, mga kaaway ng bayan ng Diyos. Ang mga Asiryanong mandirigma ay puputulin at paninipising tulad ng mga punungkahoy ng isang kagubatan.—Aw 83:14, 15; Jer 46:22, 23; Isa 10:19, 34.

KAHARIAN. Pangunahin na, isang maharlikang pamahalaan; tumutukoy rin sa teritoryo at mga taong nasa ilalim ng pamamahala ng isang hari o, sa ilang kaso, sa ilalim ng isang babaing monarka o reyna. Kadalasan, ang pagkahari ay minamana. Ang soberanong tagapamahala ay maaaring may iba pang titulo gaya ng Paraon o Cesar.

Ang mga kaharian noong sinaunang mga panahon, gaya sa ngayon, ay may iba't ibang sagisag ng maharlikang pamamahala. Karaniwan na, may isang kabiserang lunsod o lugar na tirahan ng hari, isang maharlikang korte, isang permanenteng hukbo (bagaman marahil ay pinaliliit ang bilang nito kapag panahon ng kapayapaan). Sa ganang sarili nito, ang salitang "kaharian," ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ay hindi nagsisiwalat ng anumang bagay na tiyak hinggil sa kaayusan ng pamahalaan, lawak ng teritoryo, o awtoridad ng monarka. Iba-iba ang laki at impluwensiya ng mga kaharian mula sa malalakas na kapangyarihang pandaigdig gaya ng Ehipto, Asirya, Babilonya, Medo-Persia, Gresya, at Roma, hanggang sa maliliit na kahariang-lunsod gaya niyaong mga nasa Canaan noong panahon ng pananakop ng Israel. (Jos 12:7-24) Maaari ring magkaiba-iba ang kaayusan ng pamahalaan ng bawat kaharian.

Ang unang kaharian sa kasaysayan ng tao, yaong kay Nimrod, ay waring isang kahariang-lunsod sa pasimula, anupat nang maglaon ay lumawak ito at nasakop ang iba pang mga lunsod, ngunit ang sentro nito ay nanatili sa Babel. (Gen 10:9-11) Lumilitaw na isa ring kahariang-lunsod ang Salem, kung saan namahala ang haring-saserdote na si Melquisedec sa unang kaharian na may pagsang-ayon ng Diyos. (Gen 14:18-20; ihambing ang Heb 7:1-17.) Ang mas malalaking kaharian ay sumaklaw ng isang buong rehiyon, gaya ng mga kaharian ng Edom, Moab, at Ammon. Sa pangkalahatan, waring ang malalaking imperyo, na namamahala sa pagkalawak-lawak na mga lugar at sumasakop sa iba pang mga kaharian, ay nagsimula bilang maliliit na mga estadong-lunsod o mga grupo ng tribo na nang maglaon ay nagsama-sama sa ilalim ng isang nangingibabaw na lider. Kung minsan ay pansamantala lamang ang gayong mga koalisyon, anupat kadalasa'y binubuo ang mga iyon upang makipagdigma sa isang kalaban. (Gen 14:1-5; Jos 9:1, 2; 10:5) Kadalasan, ang mga basalyong kaharian ay may malaking awtonomiya, o sariling pamamahala, bagaman sakop pa rin ng kalooban at mga paguutos ng namamahalang kaharian.—2Ha 17:3, 4; 2Cr 36:4, 10.

Malawak na Paggamit. Sa Kasulatan, ang terminong "kaharian" ay maaaring tumukoy sa espesipikong mga aspekto ng maharlikang pamahalaan. Maaari itong tumukoy sa nasasakupan o lugar kung saan namamayani ang soberanya. Kaya naman kasama sa nasasakupan ng kaharian hindi lamang ang kabiserang lunsod kundi ang buong lupaing pinamamamahalaan, anupat saklaw pati ang nakabababa o sakop na mga kaharian.—1Ha 4:21; Es 3:6, 8.

Sa pangkalahatan, ang "kaharian" ay maaaring tumukoy sa isa o sa lahat ng pamahalaan ng tao, isang hari man o hindi ang namumuno rito.—Ezr 1:2; Mat 4:8.

Maaari rin itong tumukoy sa pagkahari, ang maharlikang katungkulan o posisyon ng hari (Luc 17:21), kasama ang dangal, kapangyarihan, at awtoridad nito. (1Cr 11:10; 14:2; Luc 19:12, 15; Apo 11:15; 17:12, 13, 17) Ang mga anak ng hari ay maaaring tukuyin bilang "supling ng kaharian."—2Ha 11:1.

Ang Kaharian ng Israel. Sa tipang Kautusan na ibinigay sa bansang Israel sa pamamagitan ni Moises, may probisyon para sa pamamahala ng isang kaharian. (Deu 17:14, 15) Ang indibiduwal na namumuno sa kaharian ay binigyan ng kapangyarihan at maharlikang dangal, hindi para sa kaniyang personal na katanyagan, kundi upang makapaglingkod siya sa ikararangal ng Diyos at sa ikabubuti ng kaniyang mga kapatid na Israelita. (Deu 17:19, 20; ihambing ang 1Sa 15:17.) Gayunpaman, sa paglipas ng panahon, nang humingi ang mga Israelita ng isang taong hari, nagbabala ang propetang si Samuel hinggil sa mga kahilingang iaatang sa bayan ng gayong tagapamahala. (1Sa 8) Waring ang mga hari ng Israel ay mas madaling lapitan ng kanilang mga sakop kaysa sa mga monarka ng karamihan sa sinaunang mga kaharian sa Silangan.—2Sa 19:8; 1Ha 20:39; 1Cr 15:25-29.

Bagaman nag-umpisa ang kaharian ng Israel sa isang haring nagmula sa linya ni Benjamin, pagkatapos nito ay nalipat sa Juda ang pagiging maharli-

kang tribo, bilang katuparan ng hula ni Jacob nang mamamatay na ito. (1Sa 10:20-25; Gen 49:10) Isang maharlikang dinastiya ang itinatag sa linya ni David. (2Sa 2:4; 5:3, 4; 7:12, 13) Nang 'punitin' ang kaharian mula sa anak ni Solomon na si Rehoboam, sampung tribo ang bumuo ng hilagang kaharian, samantalang itinira naman ng Diyos na Jehova ang isang tribo, ang Benjamin, upang manatiling kasama ng Juda, "upang si David na aking lingkod ay manatiling laging may lampara sa harap ko sa Jerusalem, ang lunsod na pinili ko para sa aking sarili upang doon ilagay ang aking pangalan." (1Ha 11:31, 35, 36; 12:18-24) Bagaman ang Judeanong kaharian ay bumagsak sa kamay ng mga Babilonyo noong 607 B.C.E., nang bandang huli, ang legal na karapatang mamahala ay naisalin sa lehitimong tagapagmana, ang "anak ni David," si Jesu-Kristo. (Mat 1:1-16; Luc 1:31, 32; ihambing ang Eze 21:26, 27.) Hindi magwawakas ang kaniyang Kaharian.—Isa 9:6, 7; Luc 1:33.

Isang maharlikang organisasyon ang nabuo noon sa Israel upang mangasiwa sa mga kapakanan ng kaharian. Kinabibilangan ito ng isang maliit na grupo ng mga tagapayo at mga ministro ng estado (1Ha 4:1-6; 1Cr 27:32-34), gayundin ng iba't ibang kagawaran ng pamahalaan na may kani-kaniyang tagapangasiwa upang mamahala sa mga lupain ng monarkiya, mangasiwa sa ekonomiya, at maglaan ng mga pangangailangan ng maharlikang korte.—1Ha 4:7; 1Cr 27:25-31.

Bagaman maaaring magpalabas ng espesipikong mga utos ang mga hari ng Israel sa linya ni David, nasa Diyos ang aktuwal na kapangyarihang gumawa ng mga batas. (Deu 4:1, 2; Isa 33:22) Sa lahat ng bagay, nananagot ang hari sa tunay na Soberano at Panginoon, si Jehova. Kapag ang hari ay nasangkot sa paggawa ng masama at naging suwail, magbubunga iyon ng mga parusa mula sa Diyos. (1Sa 13:13, 14; 15:20-24) Kung minsan, nakikipagtalastasan si Jehova sa hari mismo (1Ha 3:5; 11:11); sa ibang mga pagkakataon naman, binibigyan Niya siya ng mga tagubilin at payo o saway sa pamamagitan ng inatasang mga propeta. (2Sa 7:4, 5; 12:1-14) Makakakuha rin ng matalinong payo ang hari mula sa lupon ng matatandang lalaki. (1Ha 12:6, 7) Gayunman, ang pagpapatupad ng mga tagubilin o saway ay nakaatang, hindi sa mga propeta o sa matatandang lalaki, kundi kay Jehova.

Kapag ang hari at ang taong-bayan ay tapat na nanghahawakan sa tipang Kautusan na ibinigay sa kanila ng Diyos, ang bansang Israel ay nagtatamasa ng isang antas ng kalayaan para sa mga indibiduwal, materyal na kasaganaan, at pambansang pagkakaisa na hindi matularan ng ibang mga kaharian. (1Ha 4:20, 25) Noong mga taóng masunurin pa si Solomon kay Jehova, bantog na bantog at iginagalang ang kaharian ng Israel, anupat marami itong sakop na mga kaharian at nakikinabang ito sa yaman ng maraming lupain.—1Ha 4:21, 30, 34.

Ang pagkahari ng Diyos na Jehova, bagaman sa loob ng ilang panahon ay ipinahayag sa pamamagitan ng kaharian ng Israel, ay isang pansansinukob na soberanya. (1Cr 29:11, 12) Kilalanin man iyon ng mga bayan at mga kaharian ng sangkatauhan o hindi, ang kaniyang pagkahari ay ganap at dimababago, at ang buong lupa ay bahagi ng kaniyang legal na nasasakupan. (Aw 103:19; 145:11-13; Isa 14:26, 27) Bilang Maylalang at Soberano, ipinatutupad ni Jehova ang kaniyang kalooban sa langit at sa lupa, ayon sa kaniyang sariling mga layunin, anupat hindi siya nananagot kaninuman (Jer 18:3-10; Dan 4:25, 34, 35), gayunma'y lagi siyang kumikilos kaayon ng kaniyang sariling matuwid na mga pamantayan.—Mal 3:6; Heb 6:17, 18; San 1:17.

KAHARIAN NG DIYOS. Ang kapahayagan at paggamit ng pansansinukob na soberanya ng Diyos sa kaniyang mga nilalang, o ang pamamaraan o instrumentong ginagamit niya para sa layuning ito. (Aw 103:19) Ang pariralang ito ay partikular na ginagamit para sa kapahayagan ng soberanya ng Diyos sa pamamagitan ng isang maharlikang pamahalaan na pinangungunahan ng kaniyang Anak, si Kristo Jesus.

Ang salitang isinalin bilang "kaharian" sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay *ba·si·lei'a,* nangangahulugang "isang kaharian, nasasakupan, ang rehiyon o bansa na pinamamahalaan ng isang hari; makaharing kapangyarihan, awtoridad, pamumuno, paghahari; maharlikang dignidad, ang titulo at karangalan ng isang hari." (*The Analytical Greek Lexicon,* 1908, p. 67) Madalas gamitin nina Marcos at Lucas ang pariralang "kaharian ng Diyos," at sa ulat ni Mateo, ang katulad na pariralang "kaharian ng langit" ay lumilitaw nang mga 30 beses.—Ihambing ang Mar 10:23 at Luc 18:24 sa Mat 19:23, 24; tingnan ang KAHARIAN; LANGIT (Espirituwal na Langit).

Sa kayarian at pagkilos nito, ang pamahalaan ng Diyos ay isang ganap na teokrasya (mula sa Gr. na *the·os',* diyos, at *kra'tos,* isang pamamahala), isang pamamahala ng Diyos. Ipinapalagay na ang terminong "teokrasya" ay unang ginamit ng Judiong istoryador na si Josephus na nabuhay noong unang siglo C.E., anupat maliwanag na inimbento niya ito sa kaniyang akdang *Against Apion* (II, 164, 165 [17]). Tungkol sa pamahalaang itinatag sa Israel sa Sinai, sumulat si Josephus: "Ipinagkatiwala ng ilang bayan ang kataas-taasang pulitikal na kapangyarihan sa mga monarkiya, ang iba ay sa mga oligarkiya, ngunit ang iba naman ay sa masa. Gayunman, ang ating tagapagbigay-batas ay hindi naakit sa

anumang anyo ng mga pulitikal na organisasyong ito, kundi binigyan niya ang kaniyang konstitusyon ng anyo na—kung pahihintulutan ang di-natural na pananalita—maaaring tawaging isang 'teokrasya [sa Gr., *the·o·kra·ti'an*],' anupat inilagay niya ang buong soberanya at awtoridad sa mga kamay ng Diyos." Sabihin pa, upang maging ganap na teokrasya, ang pamahalaang ito ay hindi maaaring itatag ng isang taong mambabatas, gaya ng taong si Moises, kundi dapat itong itatag ng Diyos. Ipinakikita ng rekord ng Kasulatan na ganito nga ang nangyari.

Ang Pinanggalingan ng Terminong Ito. Maliwanag na pumasok sa wika ng tao ang terminong "hari" (sa Heb., *me'lekh*) pagkaraan ng pangglobong Baha. Ang unang kaharian sa lupa ay yaong kay Nimrod na isang "makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova." (Gen 10:8-12) Pagkatapos nito, mula noong yugtong iyon hanggang noong panahon ni Abraham, nabuo ang mga estadong-lunsod at mga bansa at dumami ang mga taong hari. Maliban sa kaharian ni Melquisedec, haring-saserdote ng Salem (na nagsilbing isang makahulang larawan ng Mesiyas [Gen 14:17-20; Heb 7:1-17]), walang isa man sa mga kahariang ito sa lupa ang kumatawan sa pamamahala ng Diyos o itinatag niya. Ginawa ring hari ng mga tao ang huwad na mga diyos na kanilang sinasamba, anupat itinuring na ang mga ito ay may kakayahang magkaloob sa mga tao ng kapangyarihang mamahala. Sa gayon, ang pagkakapit ni Jehova sa kaniyang sarili ng titulong "Hari [*Me'lekh*]," gaya ng matatagpuan sa mga akda ng Hebreong Kasulatan pagkaraan ng Baha, ay nangangahulugang gumamit ang Diyos ng titulo na kinatha at ginamit ng mga tao. Ipinakikita ng paggamit ng Diyos sa terminong ito na siya, at hindi ang pangahas na mga tagapamahalang tao o mga diyos na gawang-tao, ang dapat na asahan at sundin bilang "Hari."—Jer 10:10-12.

Sabihin pa, matagal nang Soberanong Tagapamahala si Jehova, bago pa man nabuo ang mga kaharian ng tao, sa katunayan ay bago pa umiral ang mga tao. Bilang tunay na Diyos at bilang kanilang Maylalang, iginalang at sinunod siya ng kaniyang milyun-milyong anghelikong mga anak. (Job 38:4-7; 2Cr 18:18; Aw 103:20-22; Dan 7:10) Sa gayon, anuman ang kaniyang titulo, mula pa sa pasimula ng paglalang ay kinikilala na siya bilang ang Isa na ang kalooban ay marapat na maging kataas-taasan.

Pamamahala ng Diyos Noong Maagang Kasaysayan ng Tao. Alam din ng unang mga tao, nina Adan at Eva, na si Jehova ang Diyos, ang Maylalang ng langit at lupa. Kinilala nila ang kaniyang awtoridad at ang karapatan niyang magbigay ng mga utos, magsabi sa mga tao na gawin ang ilang tungkulin o iwasan ang ilang pagkilos, mag-atas ng lupain upang tahanan at sakahin, at magbigay ng awtoridad sa iba pang mga nilalang niya. (Gen 1:26-30; 2:15-17) Bagaman may kakayahan si Adan na kumatha ng mga salita (Gen 2:19, 20), walang katibayan na kinatha niya ang titulong "hari [*me'lekh*]" upang itawag sa kaniyang Diyos at Maylalang, bagaman kinilala niya ang kataas-taasang awtoridad ni Jehova.

Gaya ng isinisiwalat ng unang mga kabanata ng Genesis, may-kabaitan at hindi labis na mahigpit ang paggamit ng Diyos ng kaniyang soberanya sa tao doon sa Eden. Ang ugnayan sa pagitan ng Diyos at ng tao ay humiling ng pagsunod na gaya ng pagsunod ng isang anak sa kaniyang ama. (Ihambing ang Luc 3:38.) Walang mahahabang kodigo ng batas ang kailangang sundin ng tao (ihambing ang 1Ti 1:8-11); ang mga kahilingan ng Diyos ay simple at may layunin. Wala ring pahiwatig na nadama ni Adan na napipigilan siya dahil sa walang-tigil at mapamunang pagsubaybay sa bawat pagkilos niya. Sa halip, waring ang pakikipagtalastasan ng Diyos sa taong sakdal ay manaka-naka lamang, ayon sa pangangailangan.—Gen kab 1-3.

Nilayon ang isang bagong kapahayagan ng pamamahala ng Diyos. Ang lantarang paglabag ng unang mag-asawa sa utos ng Diyos, na sulsol ng isa sa mga espiritung anak ng Diyos, ay isang paghihimagsik laban sa awtoridad ng Diyos. (Gen 3:17-19; tingnan ang PUNUNGKAHOY [Makasagisag na Paggamit].) Ang posisyong kinuha ng espiritung Kalaban (sa Heb., *sa·tan'*) ng Diyos ay isang hamon na humihiling ng pagsubok, yamang ang usapin ay ang pagiging marapat ng pansansinukob na soberanya ni Jehova. (Tingnan ang JEHOVA [Ang pinakamahalagang usapin ay isang usaping moral].) Angkop na sa lupa lutasin ang usapin, yamang dito iyon ibinangon.—Apo 12:7-12.

Noong panahong patawan ng hatol ang unang mga rebelde, bumigkas ang Diyos na Jehova ng isang hulang inilahad sa makasagisag na pananalita, na nagsasaad ng kaniyang layunin na gumamit ng isang ahensiya, isang "binhi," upang maisakatuparan ang lubusang pagdurog sa mga rebelde. (Gen 3:15) Sa gayon, ang pamamahala ni Jehova, ang kapahayagan ng kaniyang soberanya, ay magkakaroon ng bagong aspekto o kapahayagan bilang sagot sa naganap na paghihimagsik. Ipinakikita ng unti-unting pagsisiwalat sa "mga sagradong lihim ng kaharian" (Mat 13:11) na kasangkot sa bagong aspektong ito ang pagbuo ng isang katulong na pamahalaan, isang namamahalang lupon na pangungunahan ng isang kinatawang tagapamahala. Ang pangako tungkol sa "binhi" ay natupad sa kaharian ni Kristo Jesus kaisa ng kaniyang piniling mga kasama. (Apo 17:14; tingnan ang JESU-KRISTO [Ang Kaniyang Mahalagang Dako sa Layunin ng Diyos].)

Mula noong panahong ibigay ang pangako sa Eden, ang unti-unting pagsulong ng layunin ng Diyos na magluwal ng "binhi" ng Kaharian ay naging isang pangunahing tema ng Bibliya at isang susi upang maunawaan ang mga pagkilos ni Jehova para sa kaniyang mga lingkod at para sa sangkatauhan sa pangkalahatan.

Ang pag-aatas ng Diyos ng malaking awtoridad at kapangyarihan sa kaniyang mga nilalang (Mat 28:18; Apo 2:26, 27; 3:21) sa ganitong paraan ay kapansin-pansin yamang ang katapatan ng lahat ng nilalang ng Diyos, samakatuwid nga, ang kanilang buong-pusong debosyon sa kaniya at ang pagiging matapat nila sa kaniyang pagkaulo, ay isang mahalagang bahagi ng usaping ibinangon ng Kalaban ng Diyos. (Tingnan ang KATAPATAN [Nasasangkot sa pinakamahalagang usapin].) Yamang pinagkakatiwalaan ng Diyos ang kaniyang mga nilalang ng gayong kamangha-manghang awtoridad at kapangyarihan, pinatutunayan nito ang moral na katatagan ng kaniyang pamamahala, anupat nakadaragdag ito sa pagbabangong-puri ng soberanya ni Jehova at inilalantad nito ang kabulaanan ng mga paratang ng kaniyang kalaban.

Nahayag ang pangangailangan ukol sa pamahalaan ng Diyos. Maliwanag na ipinakikita ng mga kalagayang umiral mula noong panahong magsimula ang paghihimagsik ng tao hanggang noong panahon ng Baha na kailangan ng sangkatauhan ang pagkaulo ng Diyos. Di-nagtagal, nakipagpunyagi ang lipunan ng tao sa kawalan ng pagkakaisa, pisikal na pananakit, at pagpaslang. (Gen 4:2-9, 23, 24) Hindi isiniwalat kung gaano kalaki ang naging awtoridad ng makasalanang si Adan, sa loob ng kaniyang 930 taon ng buhay, bilang patriyarka ng kaniyang dumaraming mga inapo. Ngunit pagsapit ng ikapitong salinlahi, maliwanag na umiral ang nakapangingilabot na pagka-di-makadiyos (Jud 14, 15), at noong panahon ni Noe (na ipinanganak mga 120 taon pagkamatay ni Adan), sumamâ nang husto ang mga kalagayan hanggang sa "ang lupa ay napuno ng karahasan." (Gen 6:1-13) Nakaragdag pa sa kalagayang ito ang pagpasok ng mga espiritung nilalang sa lipunan ng tao, na salungat sa kalooban at layunin ng Diyos.—Gen 6:1-4; Jud 6; 2Pe 2:4, 5; tingnan ang NEFILIM.

Bagaman naging sentro ng paghihimagsik ang lupa, hindi binitiwan ni Jehova ang kaniyang pamumuno rito. Ang pangglobong Baha ay katibayan na nagpatuloy ang kapangyarihan at kakayahan ng Diyos na ipatupad ang kaniyang kalooban sa lupa, gaya rin sa iba pang bahagi ng sansinukob. Noong panahon bago ang Baha, ipinakita rin niya na nais niyang patnubayan ang mga pagkilos ng mga indibiduwal na humahanap sa kaniya, gaya nina Abel, Enoc, at Noe. Partikular na inilalarawan ng kaso ni Noe ang paggamit ng Diyos ng kaniyang pamamahala sa isang masunuring sakop sa lupa, anupat binigyan siya ng mga utos at mga tagubilin, at ipinagsanggalang at pinagpala ang kaniyang pamilya. Nagbigay rin ito ng katibayan na kontrolado ng Diyos ang iba pang mga nilalang sa lupa, ang mga hayop at mga ibon. (Gen 6:9–7:16) Nilinaw rin ni Jehova na hindi niya pahihintulutan ang lipunan ng tao na hiwalay sa Diyos na pasamain ang lupa nang habang panahon, at na hindi niya pinipigilan ang kaniyang sarili sa paglalapat ng kaniyang matuwid na hatol laban sa masasama sa panahon at sa paraang minarapat niya. Karagdagan pa, ipinakita niya ang kaniyang kakayahan bilang Soberano na kontrolin ang iba't ibang elemento sa lupa, pati na ang atmospera nito.—Gen 6:3, 5-7; 7:17–8:22.

Ang lipunan ng tao pagkaraan ng Baha at ang mga suliranin nito. Pagkatapos ng Baha, maliwanag na isang patriyarkal na kaayusan ang umiral sa gitna ng mga tao, anupat nakatulong ito sa pagkakaroon ng katatagan at kaayusan. Inutusan ang sangkatauhan na 'punuin ang lupa,' na hindi lamang nangangahulugan ng pagpaparami kundi pati ng unti-unting pagpapalawak ng paninirahan ng tao sa buong globo. (Gen 9:1, 7) Dahil sa mga salik na ito, malamang na nalimitahan ang mga suliraning panlipunan, anupat sa pangkalahatan ay napanatili ang mga ito sa loob lamang ng pamilya at naiwasan ang mga alitang madalas na lumilitaw kapag ang populasyon ay malaki at nagsisiksikan. Gayunman, ang di-awtorisadong proyekto sa Babel ay salungat sa nabanggit na utos, anupat tinipon nito ang mga tao upang huwag silang 'mangalat sa ibabaw ng buong lupa.' (Gen 11:1-4; tingnan ang WIKA.) Gayundin, lumihis si Nimrod mula sa pamamahalang patriyarkal at itinatag niya ang unang "kaharian" (sa Heb., *mam·la·khah'*). Bilang isang Cusita na mula sa linya ng pamilya ni Ham, sumalakay siya sa teritoryong Semita, ang lupain ng Asur (Asirya), at nagtayo siya roon ng mga lunsod bilang bahagi ng kaniyang nasasakupan.—Gen 10:8-12.

Nang guluhin ng Diyos ang wika ng mga tao, nangalat sila mula sa Kapatagan ng Sinar, at sa pangkalahatan, ang paraan ng pamamahala na pinasimulan ni Nimrod ang sinunod sa mga lupaing pinandayuhan ng iba't ibang pamilya ng sangkatauhan. Noong mga araw ni Abraham (2018-1843 B.C.E.), mga kaharian ang nagpupuno mula sa Mesopotamia ng Asia hanggang sa Ehipto, kung saan ang hari ay tinatawag na "Paraon" sa halip na *Me'lekh.* Ngunit hindi nagdulot ng katiwasayan ang mga paghaharing ito. Di-nagtagal, may mga haring nagsama-sama sa mga alyansang militar,

anupat nagsagawa ng malawakang mga kampanya ng pananalakay, pandarambong, at pagdukot ng mga tao. (Gen 14:1-12) Sa ilang lunsod, sinalakay ng mga homoseksuwal ang mga estranghero. —Gen 19:4-9.

Dahil dito, bagaman tiyak na nagsama-sama ang mga tao sa mga komunidad para sa katiwasayan (ihambing ang Gen 4:14-17), di-nagtagal ay kinailangan nilang lagyan ng mga pader ang kanilang mga lunsod at patibayin ang mga ito laban sa armadong pagsalakay. Ang pinakamaaagang sekular na rekord na natuklasan, na marami sa mga ito ay mula sa rehiyon ng Mesopotamia kung saan unang nagpuno ang kaharian ni Nimrod, ay punô ng mga ulat hinggil sa labanan, kasakiman, intriga, at pagpatay. Ipinakikita ng pinakasinaunang di-Biblikal na mga rekord ng batas na natuklasan, gaya niyaong sa Lipit-Ishtar, Eshnunna, at Hammurabi, na naging napakasalimuot ng buhay ng tao, anupat ang mga alitan sa lipunan ay nagbunga ng pagnanakaw, pandaraya, mga problema sa negosyo, pagtatalutalo hinggil sa mga ari-arian at pagbabayad ng renta, mga suliranin hinggil sa mga pautang at interes, pagtataksil sa asawa, mga singil at mga pagsala sa panggagamot, mga kaso ng pang-aatake at pambubugbog, at maraming iba pang bagay. Bagaman tinawag ni Hammurabi ang kaniyang sarili na "ang mahusay na hari" at "ang sakdal na hari," ang kaniyang pamamahala at mga batas, gaya niyaong sa iba pang sinaunang mga pulitikal na kaharian, ay walang kakayahang lumutas sa mga suliranin ng makasalanang sangkatauhan. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 159-180; ihambing ang Kaw 28:5.) Sa lahat ng mga kahariang ito, naging prominente ang relihiyon, ngunit hindi ang pagsamba sa tunay na Diyos. Bagaman ang mga saserdote ay matalik na nakipagtulungan sa mga tagapamahala at nagtamasa ng pabor ng hari, hindi nila napasulong ang moralidad ng mga tao. Ang mga inskripsiyong *cuneiform* ng sinaunang relihiyosong mga akda ay salat sa espirituwal na pampatibay o moral na patnubay; ipinakikita ng mga ito na ang mga diyos na sinasamba nila noon ay mga palaaway, mararahas, mahahalay, at hindi ginagabayan ng matuwid na mga pamantayan o layunin. Kailangan ng mga tao ang kaharian ng Diyos na Jehova kung nais nilang mabuhay nang mapayapa at maligaya.

Pamamahala ng Diyos may Kaugnayan kay Abraham at sa Kaniyang mga Inapo. Totoo, ang mga indibiduwal na umasa sa Diyos na Jehova bilang kanilang Ulo ay nagkaroon din ng personal na mga suliranin at mga alitan. Gayunman, natulungan silang lutasin o pagtiisan ang mga iyon sa paraang kaayon ng matuwid na mga pamantayan ng Diyos at sa paraang hindi sila mapapasamâ. Binigyan sila ng Diyos ng proteksiyon at lakas. (Gen 13:5-11; 14:18-24; 19:15-24; 21:9-13, 22-33) Kaya naman matapos banggitin na ang "mga hudisyal na pasiya [ni Jehova] ay nasa buong lupa," sinabi ng salmista tungkol kina Abraham, Isaac, at Jacob: "Kakaunti pa ang kanilang bilang, oo, kaunting-kaunti pa, at mga naninirahang dayuhan [sa Canaan]. At gumagala-gala sila sa bansa at bansa, mula sa isang kaharian hanggang sa ibang bayan. Hindi niya [ni Jehova] pinahintulutang dayain sila ng sinumang tao, kundi dahil sa kanila ay sumaway siya ng mga hari, na sinasabi: 'Huwag ninyong galawin ang aking mga pinahiran, at ang aking mga propeta ay huwag ninyong gawan ng masama.'" (Aw 105:7-15; ihambing ang Gen 12:10-20; 20:1-18; 31:22-24, 36-55.) Ito rin ay patotoo na umiiral pa ang soberanya ng Diyos sa buong lupa, anupat ipinatutupad niya ito kaayon ng pagsulong ng kaniyang layunin.

Ang tapat na mga patriyarka ay hindi sumapi sa alinman sa mga estadong-lunsod o mga kaharian ng Canaan o ng iba pang mga lupain. Sa halip na maghangad ng katiwasayan sa isang lunsod na nasa ilalim ng pulitikal na pamamahala ng isang taong hari, namuhay sila sa mga tolda bilang mga dayuhan, "mga taga-ibang bayan at mga pansamantalang naninirahan sa lupain," anupat sa pananampalataya ay 'hinihintay ang lunsod na may tunay na mga pundasyon, na ang tagapagtayo at maygawa ng lunsod na ito ay ang Diyos.' Tinanggap nila ang Diyos bilang kanilang Tagapamahala, hinintay ang kaniyang darating na makalangit na kaayusan, o ahensiya, para sa pamamahala ng lupa, na matibay na nakatatag sa kaniyang awtoridad at kalooban bilang Soberano, bagaman ang katuparan ng pag-asang ito ay "sa malayo" pa. (Heb 11:8-10, 13-16) Kaya naman nang maglaon ay nasabi ni Jesus, na noo'y pinahiran na ng Diyos upang maging hari: "Si Abraham . . . ay nagsaya nang labis sa pag-asang makita ang aking araw, at nakita niya iyon at nagsaya."—Ju 8:56.

Ipinagpatuloy ni Jehova ang pagsasakatuparan sa pangakong ito may kinalaman sa "binhi" (Gen 3:15) ng Kaharian sa pamamagitan ng pakikipagtipan kay Abraham. (Gen 12:1-3; 22:15-18) Kaugnay nito, inihula niya na "mga hari ang lalabas" mula kay Abraham (Abram) at sa asawa nito. (Gen 17:1-6, 15, 16) Bagaman ang mga inapo ng apo ni Abraham na si Esau ay bumuo ng mga pamunuan ng shik at mga kaharian, sa isa pang apo ni Abraham, kay Jacob, inulit ang makahulang pangako ng Diyos tungkol sa mga inapo na magiging hari.—Gen 35:11, 12; 36: 9, 15-43.

Kung paano nabuo ang bansang Israel. Pagkaraan ng ilang siglo, sa takdang panahon (Gen 15:13-16), kumilos ang Diyos na Jehova alang-alang

sa mga inapo ni Jacob, na noon ay milyun-milyon na (tingnan ang PAG-ALIS [Ang Bilang ng mga Kasama sa Pag-alis]), anupat ipinagsanggalang sila noong panahong tangkaing lipulin ng pamahalaang Ehipsiyo ang kanilang lahi (Exo 1:15-22) at sa wakas ay pinalaya sila mula sa malupit na pagkaalipin sa rehimen ng Ehipto. (Exo 2:23-25) Ang utos ng Diyos kay Paraon, na inihatid sa pamamagitan ng mga kinatawang sina Moises at Aaron, ay hinamak ng Ehipsiyong tagapamahalang iyon at itinuring na nanggaling sa isa na walang awtoridad sa mga Ehipsiyo. Dahil sa paulit-ulit na pagtanggi ni Paraon na kilalanin ang soberanya ni Jehova, itinanghal ng Diyos ang kaniyang kapangyarihan sa pamamagitan ng mga salot. (Exo 7 hanggang 12) Sa gayon ay pinatunayan ng Diyos na nakahihigit ang kaniyang kontrol sa mga elemento at mga nilalang sa lupa kaysa sa kaninumang hari sa daigdig. (Exo 9:13-16) Sumapit sa kasukdulan ang pagpapamalas niya ng kaniyang kapangyarihan bilang Soberano nang puksain niya ang mga hukbo ni Paraon sa paraang hinding-hindi matutularan ng sinuman sa mapaghambog na mga mandirigmang hari ng mga bansa. (Exo 14:26-31) Kaya naman umawit si Moises at ang mga Israelita: "Si Jehova ay mamamahala bilang hari hanggang sa panahong walang takda, magpakailan-kailanman."—Exo 15:1-19.

Pagkatapos nito, nagbigay si Jehova ng karagdagang patotoo ng kaniyang kontrol sa lupa, sa mahahalagang bukal ng tubig nito, at sa mga ibon dito, at ipinakita niya ang kaniyang kakayahan na bantayan at tustusan ang kaniyang bansa maging sa tigang at di-kaayaayang kapaligiran. (Exo 15:22–17:15) Matapos gawin ang lahat ng ito, kinausap niya ang pinalayang bayan, anupat sinabi sa kanila na kung magiging masunurin sila sa kaniyang awtoridad at tipan, maaari silang maging kaniyang pantanging pag-aari mula sa lahat ng iba pang bayan, "sapagkat ang buong lupa ay akin." Maaari silang maging 'isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa.' (Exo 19:3-6) Nang ipahayag nila na sila'y magiging masunuring mga sakop ng kaniyang soberanya, kumilos si Jehova bilang Makaharing Mambabatas sa pamamagitan ng pagbibigay sa kanila ng mga batas na nasa isang malaking kalipunan ng mga kautusan, kasabay ng dinamiko at kasindak-sindak na pagpapamalas ng kaniyang kapangyarihan at kaluwalhatian. (Exo 19:7–24:18) Isang tabernakulo o tolda ng kapisanan, at partikular na ang kaban ng tipan, ang magpapahiwatig ng presensiya ng di-nakikita at makalangit na Ulo ng Estado. (Exo 25:8, 21, 22; 33:7-11; ihambing ang Apo 21:3.) Bagaman si Moises at ang iba pang mga lalaking inatasan ang humahatol sa karamihan ng mga kaso, kaayon ng kautusan ng Diyos, kung minsan ay personal na namamagitan si Jehova upang magpahayag ng mga hatol at magparusa sa mga manlalabag-batas. (Exo 18:13-16, 24-26; 32:25-35) Kumilos naman ang ordenadong mga saserdote upang mapanatili ang mabuting ugnayan sa pagitan ng bansa at ng makalangit na Tagapamahala nito, anupat tinutulungan ang taong-bayan sa kanilang pagsisikap na sumunod sa matataas na pamantayan ng tipang Kautusan. (Tingnan ang SASERDOTE.) Kaya naman ang pamahalaan ng Israel ay isang tunay na teokrasya.—Deu 33:2, 5.

Bilang Diyos at Maylalang na may lehitimong karapatan sa buong lupa, at bilang "Hukom ng buong lupa" rin (Gen 18:25), iniatas ni Jehova ang lupain ng Canaan sa binhi ni Abraham. (Gen 12:5-7; 15:17-21) Bilang Punong Tagapagpaganap, inutusan niya ang mga Israelita na puwersahang kunin ang teritoryong hawak ng hinatulang mga Canaanita, at ilapat din sa mga iyon ang hatol na kamatayan.—Deu 9:1-5; tingnan ang CANAAN, CANAANITA Blg. 2 (Pananakop ng Israel sa Canaan).

Ang kapanahunan ng mga Hukom. Sa loob ng tatlo at kalahating siglo matapos sakupin ng Israel ang maraming kaharian ng Canaan, ang Diyos na Jehova lamang ang hari ng bansang iyon. Sa iba't ibang kapanahunan, mga Hukom, na pinili ng Diyos, ang nanguna sa bansang Israel o sa ilang bahagi nito sa pakikipagbaka at sa panahon ng kapayapaan. Nang matalo ni Hukom Gideon ang Midian, hiniling ng marami na siya ang maging tagapamahala ng bansa, ngunit tumanggi siya, yamang kinikilala niya na si Jehova ang tunay na tagapamahala. (Huk 8:22, 23) Ang kaniyang ambisyosong anak na si Abimelec ay panandaliang naghari sa isang maliit na bahagi ng bansa, ngunit humantong iyon sa sarili nitong kapahamakan.—Huk 9:1, 6, 22, 53-56.

Ganito ang ulat tungkol sa kapanahunang iyon ng mga Hukom: "Noong mga araw na iyon ay walang hari sa Israel. Kung tungkol sa bawat isa, kung ano ang tama sa kaniyang sariling paningin ay siyang kinagawian niyang gawin." (Huk 17:6; 21:25) Hindi nito ipinahihiwatig na walang anumang hudisyal na kontrol noon. Bawat lunsod ay may mga hukom, na matatandang lalaki, upang mag-asikaso sa mga tanong at mga suliranin hinggil sa batas at maglapat ng katarungan. (Deu 16:18-20; tingnan ang HUKUMAN.) Ang Levitikong pagkasaserdote ay nagsilbing isang nakatataas na puwersang pumapatnubay at nagtuturo sa bayan tungkol sa kautusan ng Diyos, yamang taglay ng mataas na saserdote ang Urim at Tumim na ginagamit sa pagsangguni sa Diyos hinggil sa mahihirap na suliranin. (Tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE; SASERDOTE; URIM AT TUMIM.) Kaya naman kung sinasamantala ng isa ang mga paglalaang ito, anupat nagtatamo siya ng kaalaman sa

kautusan ng Diyos at ikinakapit niya ito, mayroon siyang mahusay na giya para sa kaniyang budhi. *Sa ganitong kalagayan,* ang paggawa niya ng "kung ano ang tama sa kaniyang sariling paningin" ay hindi magbubunga ng masama. Hinayaan ni Jehova ang taong-bayan na magpakita ng masunurin o masuwaying saloobin at landasin. Noon, walang taong monarka sa bansa ang nangangasiwa sa gawain ng mga hukom ng lunsod o nag-uutos sa mga mamamayan na makibahagi sa partikular na mga proyekto o nagtitipon sa kanila upang ipagtanggol ang bansa. (Ihambing ang Huk 5:1-18.) Samakatuwid, ang masasamang kalagayan na bumangon ay dahil ayaw magbigay-pansin ng karamihan sa salita at kautusan ng kanilang makalangit na Hari at ayaw nilang samantalahin ang kaniyang mga paglalaan.—Huk 2:11-23.

Paghiling ng Isang Taong Hari. Halos 400 taon mula noong panahon ng Pag-alis at mahigit 800 taon mula noong makipagtipan ang Diyos kay Abraham, humiling ang mga Israelita ng isang taong hari na mangunguna sa kanila, kung paanong may mga taong monarka ang ibang mga bansa. Ang kanilang kahilingan ay isang pagtatakwil sa paghahari ni Jehova sa kanila. (1Sa 8:4-8) Totoo, wasto namang asahan ng bayan na magtatatag ang Diyos ng isang kaharian kasuwato ng kaniyang pangako kay Abraham at kay Jacob, gaya ng nabanggit na. Mayroon pa silang higit na saligan para sa gayong pag-asa batay sa hula ni Jacob may kinalaman kay Juda bago namatay si Jacob (Gen 49:8-10), sa mga salita ni Jehova sa Israel pagkatapos ng Pag-alis (Exo 19:3-6), sa mga kundisyon ng tipang Kautusan (Deu 17:14, 15), at maging sa bahagi ng mensahe na pinangyari ng Diyos na salitain ng propetang si Balaam (Bil 24:2-7, 17). Sinambit ng tapat na ina ni Samuel na si Hana ang pag-asang ito sa kaniyang panalangin. (1Sa 2:7-10) Gayunpaman, hindi pa lubusang isinisiwalat ni Jehova noon ang kaniyang "sagradong lihim" may kinalaman sa Kaharian at hindi pa niya sinasabi kung kailan ang kaniyang takdang panahon para sa pagtatatag nito ni kung ano ang magiging kaayusan at kabuuan ng pamahalaang iyon—kung iyon ba ay makalupa o makalangit. Samakatuwid, naging pangahas ang bayan nang humingi sila ng isang taong hari.

Maliwanag na ang bantang pagsalakay ng mga Filisteo at mga Ammonita ay nakaragdag sa pagnanais ng mga Israelita na magkaroon ng isang nakikitang haring punong kumandante. Sa gayon ay nagpakita sila ng kawalan ng pananampalataya sa kakayahan ng Diyos na magsanggalang, pumatnubay, at maglaan para sa kanila, bilang isang bansa o bilang mga indibiduwal. (1Sa 8:4-8) Bagaman mali ang motibo ng bayan, ipinagkaloob ng Diyos na Jehova ang kanilang kahilingan hindi lamang alang-alang sa kapakanan nila, kundi upang matupad ang kaniya mismong mabuting layunin sa pasulong na pagsisiwalat ng "sagradong lihim" hinggil sa kaniyang panghinaharap na Kaharian sa pamamagitan ng "binhi." Gayunman, ang paghahari ng tao ay magdudulot ng mga suliranin at gastusin sa Israel, at ipinabatid ni Jehova sa bayan ang mga bagay na ito.—1Sa 8:9-22.

Mula noon, ang mga haring inatasan ni Jehova ay dapat maglingkod bilang makalupang mga kinatawan ng Diyos, ngunit hindi ito nakababawas kahit kaunti sa soberanya ni Jehova mismo sa bansa. Sa katunayan, ang trono ay kay Jehova, at naupo sila roon bilang mga kinatawang hari. (1Cr 29:23) Iniutos ni Jehova ang pagpapahid sa unang hari, si Saul (1Sa 9:15-17), kasabay nito ay inilantad niya ang kawalan ng pananampalataya na ipinakita ng bansa. —1Sa 10:17-25.

Upang makapagdulot ng mga pakinabang ang pagkahari, dapat na igalang kapuwa ng hari at ng bansa ang awtoridad ng Diyos. Kung aasa sila sa iba ukol sa patnubay at proteksiyon, sila at ang kanilang hari ay malilipol. (Deu 28:36; 1Sa 12:13-15, 20-25) Dapat iwasan ng hari ang pagtitiwala sa militar na lakas, ang pagpaparami ng asawa para sa kaniyang sarili, at ang mapanaigan siya ng pagnanasa sa kayamanan. Dapat niyang gampanan ang kaniyang pagkahari kasuwato lamang ng balangkas ng tipang Kautusan. Inuutusan siya ng Diyos na sumulat ng sarili niyang kopya ng Kautusang iyon at basahin iyon araw-araw, upang maingatan niya ang wastong pagkatakot sa Soberanong Awtoridad, manatili siyang mapagpakumbaba, at makapanghawakan siya sa isang matuwid na landasin. (Deu 17:16-20) Hangga't ginagawa niya ito, anupat iniibig ang Diyos nang buong puso at ang kaniyang kapuwa gaya ng kaniyang sarili, ang pamamahala niya ay magdudulot ng mga pagpapala, at walang babangong makatuwirang dahilan upang magreklamo dahil sa paniniil o kahirapan. Ngunit, gaya sa taong-bayan, gayundin ang ginawa ni Jehova sa kanilang mga hari, anupat pinahintulutan niyang ipakita ng mga ito kung ano ang nilalaman ng kanilang puso, kung handa silang kilalanin ang mismong awtoridad at kalooban ng Diyos o hindi.

Ang Ulirang Pamamahala ni David. Dahil winalang-galang ng Benjamitang si Saul ang nakatataas na awtoridad at mga kaayusan ng "Kamahalan ng Israel," inani niya ang di-pagsang-ayon ng Diyos at inalis ang trono sa linya ng kaniyang pamilya. (1Sa 13:10-14; 15:17-29; 1Cr 10:13, 14) Nang mamahala ang kahalili ni Saul, si David na mula sa Juda, nagkaroon ng higit na katuparan ang hulang binigkas ni Jacob bago ito mamatay. (Gen 49:8-10) Bagaman nakagawa si David ng mga pagkakamali

dahil sa kahinaan niya bilang tao, naging uliran ang kaniyang pamamahala dahil sa taos-pusong debosyon niya sa Diyos na Jehova at sa mapagpakumbabang pagpapasakop niya sa awtoridad ng Diyos. (Aw 51:1-4; 1Sa 24:10-14; ihambing ang 1Ha 11:4; 15: 11, 14.) Noong panahong tinatanggap ang mga abuloy para sa pagtatayo ng templo, nanalangin si David sa Diyos sa harap ng nagkakatipong bayan, na sinasabi: "Sa iyo, O Jehova, ang kadakilaan at ang kalakasan at ang kagandahan at ang kagalingan at ang dangal; sapagkat ang lahat ng bagay sa langit at sa lupa ay sa iyo. Sa iyo ang kaharian, O Jehova, ang Isa rin na nagtataas ng iyong sarili bilang ulo ng lahat. Ang kayamanan at ang kaluwalhatian ay dahil sa iyo, at ikaw ay nagpupuno sa lahat ng bagay; at sa iyong kamay ay may kapangyarihan at kalakasan, at nasa iyong kamay ang kakayahang magpadakila at magbigay ng lakas sa lahat. At ngayon, O aming Diyos, nagpapasalamat kami sa iyo at pinupuri namin ang iyong magandang pangalan." (1Cr 29:10-13) Ipinakikita rin ng huling payo niya sa kaniyang anak na si Solomon ang mahusay na pangmalas ni David hinggil sa kaugnayan ng makalupang paghahari at ng Diyos na Pinagmulan nito. —1Ha 2:1-4.

Noong panahong ang kaban ng tipan, na iniuugnay sa presensiya ni Jehova, ay dalhin sa kabisera, ang Jerusalem, umawit si David: "Magsaya ang langit, at magalak ang lupa, at sabihin nila sa gitna ng mga bansa, 'Si Jehova ay naging hari!'" (1Cr 16:1, 7, 23-31) Ipinakikita nito na bagaman ang pamamahala ni Jehova ay mula pa noong pasimula ng paglalang, maaari siyang gumawa ng espesipikong mga kapahayagan ng kaniyang pamamahala o magtatag ng partikular na mga ahensiya upang kumatawan sa kaniya anupat masasabing siya ay "naging hari" sa isang partikular na panahon o pangyayari.

Ang tipan ukol sa isang kaharian. Nakipagtipan si Jehova kay David ukol sa isang kaharian na itatatag nang walang hanggan sa linya ng pamilya nito, na sinasabi: "Ibabangon ko nga ang iyong binhi na kasunod mo, . . . at itatatag ko nga nang matibay ang kaniyang kaharian. . . . At ang iyong sambahayan at ang iyong kaharian ay tiyak na magiging matatag hanggang sa panahong walang takda sa harap mo; ang iyo mismong trono ay magiging isa na itinatag nang matibay hanggang sa panahong walang takda." (2Sa 7:12-16; 1Cr 17:11-14) Ang pakikipagtipang ito na nagkabisa sa Davidikong dinastiya ay higit pang katibayan ng katuparan ng pangakong ibinigay ng Diyos sa Eden hinggil sa kaniyang Kaharian sa pamamagitan ng inihulang "binhi" (Gen 3:15) at naglaan ito ng karagdagang pagkakakilanlan ng 'binhing' iyon kapag dumating na ito. (Ihambing ang Isa 9:6, 7; 1Pe 1:11.) Ang mga haring inatasan ng Diyos ay pinahiran para sa kanilang katungkulan, kaya naman kumakapit sa kanila ang terminong "mesiyas," nangangahulugang "pinahiran." (1Sa 16:1; Aw 132:13, 17) Kung gayon, maliwanag na ang makalupang kaharian na itinatag ni Jehova sa Israel ay nagsilbing isang tipo o maliit na paglalarawan ng dumarating na Kaharian sa pamamagitan ng Mesiyas, si Jesu-Kristo, na "anak ni David."—Mat 1:1.

Paghina at Pagbagsak ng mga Kaharian ng Israel. Dahil sa hindi panghahawakan sa matuwid na mga daan ni Jehova, ang mga kalagayan sa pagtatapos ng tatlong paghahari at noong pasimula ng ikaapat ay naging sanhi ng matinding di-pagkakontento ng taong-bayan na humantong sa paghihimagsik at sa pagkakahati ng bansa (997 B.C.E.). Nagkaroon ng hilagang kaharian at timugang kaharian. Gayunpaman, ang tipan ni Jehova kay David ay nanatiling may bisa sa mga hari ng timugang kaharian ng Juda. Sa paglipas ng mga siglo, bibihira sa mga hari ng Juda ang naging tapat, at sa hilagang kaharian ng Israel ay wala ni isa. Ang kasaysayan ng hilagang kaharian ay batbat ng idolatriya, intriga, at pagpaslang, anupat kadalasa'y mabilis na nahahalinhan ang mga hari. Nagdusa ang bayan dahil sa kawalang-katarungan at paniniil. Mga 250 taon mula noong umiral ito, pinahintulutan ni Jehova ang hari ng Asirya na wasakin ang hilagang kaharian (740 B.C.E.) dahil sa landasin nito ng paghihimagsik laban sa Diyos.—Os 4: 1, 2; Am 2:6-8.

Bagaman naging mas matatag ang kaharian ng Juda dahil sa Davidikong dinastiya, nang maglaon ay nahigitan nito ang katiwalian sa moral ng hilagang kaharian, sa kabila ng mga pagsisikap ng may-takot sa Diyos na mga hari, gaya nina Hezekias at Josias, na pigilan ang pagbulusok nito tungo sa idolatriya at pagtatakwil sa salita at awtoridad ni Jehova. (Isa 1:1-4; Eze 23:1-4, 11) Ang kawalang-katarungan sa lipunan, paniniil, kasakiman, pandaraya, panunuhol, seksuwal na imoralidad, krimen, at pagbububo ng dugo, pati ang pagpapaimbabaw ng relihiyon na naging dahilan upang ang templo ng Diyos ay maging isang "yungib ng mga magnanakaw" —lahat ng ito ay tinuligsa ng mga propeta ni Jehova sa mga babalang mensahe na inihatid nila sa mga tagapamahala at sa taong-bayan. (Isa 1:15-17, 21-23; 3:14, 15; Jer 5:1, 2, 7, 8, 26-28, 31; 6:6, 7; 7:8-11) Sa kabila ng suporta ng apostatang mga saserdote at ng pulitikal na pakikipag-alyansa sa ibang mga bansa, hindi maiiwasan ang dumarating na pagbagsak ng di-tapat na kahariang iyon. (Jer 6:13-15; 37:7-10) Noong 607 B.C.E., winasak ng mga Babilonyo ang kabiserang lunsod, ang Jerusalem, at itiniwangwang ang Juda.—2Ha 25:1-26.

Hindi nasira ang posisyon ni Jehova bilang Hari. Ang pagkawasak ng mga kaharian ng Israel at ng Juda ay hindi nakasira sa kalidad ng mismong pamamahala ng Diyos na Jehova. Sa anumang paraan ay hindi ito nagpapahiwatig na siya ay mahina. Sa buong kasaysayan ng bansang Israel, malinaw na ipinakita ni Jehova na interesado siya sa *kusang-loob* na paglilingkod at pagsunod. (Deu 10:12-21; 30:6, 15-20; Isa 1:18-20; Eze 18:25-32) Siya ay nagturo, sumaway, dumisiplina, nagbabala, at nagparusa. Ngunit hindi niya ginamit ang kaniyang kapangyarihan upang pilitin ang hari o ang bayan na sumunod sa isang matuwid na landasin. Ang masasamang kalagayang bumangon, ang pagdurusang dinanas nila, ang kasakunaang sumapit sa kanila, ay pawang kagagawan nila, dahil pinatigas nila ang kanilang mga puso at pilit na tumahak sa landasin ng pagsasarili, isang landasing hangal at nakapipinsala sa kanila.—Pan 1:8, 9; Ne 9:26-31, 34-37; Isa 1:2-7; Jer 8:5-9; Os 7:10, 11.

Ipinakita ni Jehova ang kaniyang kapangyarihan bilang Soberano sa pamamagitan ng pagpigil sa agresibo at ganid na mga kapangyarihan ng Asirya at Babilonya hanggang noong dumating ang kaniyang takdang panahon, anupat minaniobra pa nga niya sila upang tuparin nila ang kaniyang mga hula. (Eze 21:18-23; Isa 10:5-7) Nang tuluyang alisin ni Jehova ang kaniyang proteksiyon sa bansa, iyon ay kapahayagan ng kaniyang matuwid na paghatol bilang Soberanong Tagapamahala. (Jer 35:17) Ang pagkatiwangwang ng Israel at Juda ay hindi ikinagulat ng masunuring mga lingkod ng Diyos dahil patiuna silang nabigyang-babala ng kaniyang mga hula. Bilang resulta ng pagbababa sa palalong mga tagapamahala, naitanyag ang "marilag na kadakilaan" ni Jehova. (Isa 2:1, 10-17) Ngunit higit sa lahat ng ito, ipinamalas niya ang kaniyang kakayahang ipagsanggalang at ingatan ang mga indibiduwal na umaasa sa kaniya bilang kanilang Hari, kahit noong napalilibutan sila ng taggutom, sakit, at lansakang pagpatay, at maging noong pinag-uusig sila ng mga napopoot sa katuwiran.—Jer 34:17-21; 20:10, 11; 35:18, 19; 36:26; 37:18-21; 38:7-13; 39:11–40:5.

Ang huling hari ng Israel ay binabalaan na malapit nang alisin ang kaniyang korona, na lumalarawan sa pinahirang pagkahari bilang maharlikang kinatawan ni Jehova. Maglalaho ang pinahirang Davidikong pagkaharing iyon "hanggang sa dumating siya na may legal na karapatan, at ibibigay ko [ni Jehova] iyon sa kaniya." (Eze 21:25-27) Sa gayon, ang makalarawang kaharian, na naging mga guho noon, ay hindi na gumana, at muling itinuon ang pansin sa hinaharap, sa pagdating ng "binhi," ang Mesiyas.

Winasak ng pulitikal na mga bansa, gaya ng Asirya at Babilonya, ang apostatang mga kaharian ng Israel at ng Juda. Bagaman inilalarawan ng Diyos ang kaniyang sarili bilang 'nagbabangon' o 'nagdadala' sa kanila laban sa mga hinatulang kahariang iyon (Deu 28:49; Jer 5:15; 25:8, 9; Eze 7:24; Am 6:14), maliwanag na ito ay sa diwang katulad ng 'pagpapatigas' ng Diyos sa puso ni Paraon. (Tingnan ang PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA [May kinalaman sa mga indibiduwal].) Samakatuwid nga, 'dinala' ng Diyos ang sumasalakay na mga hukbong ito sa pamamagitan ng pagpapahintulot sa kanila na isagawa ang pagnanasang nasa puso na nila (Isa 10:7; Pan 2:16; Mik 4:11), anupat inaalis ang kaniyang nagsasanggalang na 'kamay' mula sa mga tudlaan ng kanilang ambisyosong kasakiman. (Deu 31:17, 18; ihambing ang Ezr 8:31 sa Ezr 5:12; Ne 9:28-31; Jer 34:2.) Sa gayon, ang mga apostatang Israelita, na nagmatigas at tumangging magpasakop sa kautusan at kalooban ni Jehova, ay binigyan ng 'paglaya ukol sa tabak, salot, at taggutom.' (Jer 34:17) Ngunit hindi ito naging dahilan upang sang-ayunan ng Diyos ang sumasalakay na mga bansang pagano, ni nagkaroon man sila ng 'malilinis na kamay' sa harapan niya dahil sa kanilang malupit na pagwasak sa hilaga at timugang mga kaharian, sa kabiserang lunsod ng Jerusalem, at sa sagradong templo nito. Dahil dito, marapat lamang na tuligsain sila ni Jehova, ang Hukom ng buong lupa, dahil sa kanilang 'pandarahas sa kaniyang mana' at hatulang dumanas ng pagkatiwangwang na gaya ng idinulot nila sa kaniyang katipang bayan.—Isa 10:12-14; 13:1, 17-22; 14:4-6, 12-14, 26, 27; 47:5-11; Jer 50:11, 14, 17-19, 23-29.

Mga Pangitain Hinggil sa Kaharian ng Diyos Noong mga Araw ni Daniel. Sa kabuuan nito, lubusang idiniriin ng hula ni Daniel ang tema hinggil sa Pansansinukob na Soberanya ng Diyos, anupat higit nitong nililinaw ang layunin ni Jehova. Habang naninirahan si Daniel bilang tapon sa kabisera ng kapangyarihang pandaigdig na nagpabagsak sa Juda, ginamit siya ng Diyos upang isiwalat ang kahulugan ng isang pangitain na nakita ng monarkang Babilonyo, isang pangitain na humula sa pagkakasunud-sunod ng mga kapangyarihang pandaigdig at sa pagkawasak ng mga ito sa dakong huli sa pamamagitan ng walang-hanggang Kaharian na si Jehova mismo ang magtatatag. Tiyak na labis na nagtaka ang maharlikang korte ni Nabucodonosor, na siya mismong lumupig sa Jerusalem, nang mapakilos siya na magpatirapa bilang pagbibigay-galang kay Daniel na tapon at kilalanin ang Diyos ni Daniel bilang isang "Panginoon ng mga hari." (Dan 2:36-47) Muli, sa pamamagitan ng pangitaing napanaginipan ni Nabucodonosor tungkol sa 'ibinuwal na punungkahoy,' mariing ipinaalam ni Jehova na "ang Kataas-taasan ay Tagapamahala sa kaharian ng mga tao at na sa isa na ibig niya ay ibinibigay

niya iyon at inilalagay niya sa ibabaw niyaon maging ang pinakamababa sa mga tao." (Dan 4; tingnan ang pagtalakay sa pangitaing ito sa ilalim ng TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA.) Nang magkaroon ng katuparan sa kaniya ang panaginip, ang tagapamahala ng imperyo na si Nabucodonosor ay minsan pang napilitang kilalanin ang Diyos ni Daniel bilang "Hari ng langit," ang Isa na 'gumagawa ng ayon sa kaniyang sariling kalooban sa gitna ng hukbo ng langit at ng mga tumatahan sa lupa. At walang sinumang umiiral ang makapipigil sa kaniyang kamay o makapagsasabi sa kaniya, "Ano ang ginagawa mo?" '—Dan 4:34-37.

Sa pagtatapos ng pandaigdig na pangingibabaw ng Babilonya, nakakita si Daniel ng makahulang mga pangitain tungkol sa sunud-sunod na mga imperyo, na tulad-hayop ang mga katangian; nakita rin niya ang maringal at makalangit na Hukuman ni Jehova habang kasalukuyan itong may sesyon, anupat hinatulan nito ang mga kapangyarihang pandaigdig bilang di-karapat-dapat mamahala; at nakita niya ang 'isang gaya ng anak ng tao na binigyan ng pamamahala at dangal at kaharian, upang ang lahat ng mga bayan, mga liping pambansa at mga wika ay maglingkod sa kaniya' sa kaniyang "pamamahalang namamalagi nang walang takda na hindi lilipas." Nasaksihan din niya ang pakikipagdigma ng huling kapangyarihang pandaigdig laban sa "mga banal," na magiging dahilan upang lipulin ito, at ang pagbibigay ng 'kaharian at pamamahala at karingalan ng mga kaharian sa silong ng buong langit sa bayan na siyang mga banal ng Kadaki-dakilaan,' ang Diyos na Jehova. (Dan 7, 8) Dahil dito, naging maliwanag na ang ipinangakong "binhi" ay tumutukoy sa isang lupong pampamahalaan na may isang ulong hari, ang "anak ng tao," at mga kasamang tagapamahala, ang "mga banal ng Kadaki-dakilaan."

Pamamahala ng Diyos may Kaugnayan sa Babilonya at Medo-Persia. Ang di-mababaling utos ng Diyos laban sa makapangyarihang Babilonya ay isinagawa nang biglaan at sa paraang di-inaasahan; ang kaniyang mga araw ay binilang at winakasan. (Dan 5:17-30) Noon namang panahon ng pamamahala ng Medo-Persia, nagbigay si Jehova ng higit pang pagsisiwalat may kinalaman sa Mesiyanikong Kaharian, anupat inihula ang panahon ng paglitaw ng Mesiyas at ang 'pagkitil' dito, gayundin ang ikalawang pagkawasak ng lunsod ng Jerusalem at ng dakong banal nito. (Dan 9:1, 24-27; tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO.) At gaya ng ginawa niya noong panahon ng pamamahala ng Babilonya, muling ipinakita ng Diyos na Jehova ang kakayahan niyang ipagsanggalang ang mga kumikilala sa kaniyang soberanya sa harap ng pagkagalit ng mga opisyal at ng banta ng kamatayan, anupat itinanghal ang kaniyang kapangyarihang kontrolin ang makalupang mga elemento at ang mababangis na hayop. (Dan 3:13-29; 6:12-27) Sa takdang panahon, pinangyari niyang mabuksan ang mga pintuang-daan ng Babilonya, anupat ang kaniyang katipang bayan ay malaya nang bumalik sa kanilang sariling lupain at muling itayo roon ang bahay ni Jehova. (2Cr 36:20-23) Dahil sa ginawa niyang pagpapalaya sa kaniyang bayan, maaaring ipatalastas noon sa Sion, "Ang iyong Diyos ay naging hari!" (Isa 52:7-11) Nang maglaon, nabigo ang mga sabuwatan laban sa kaniyang bayan at napagtagumpayan ang paninira ng nakabababang mga opisyal at ang nakapipinsalang mga batas ng pamahalaan, yamang pinakilos ni Jehova ang iba't ibang haring Persiano upang tumulong na maisakatuparan ang kaniyang kalooban bilang Soberano.—Ezr 4-7; Ne 2, 4, 6; Es 3-9.

Sa gayon, sa loob ng libu-libong taon, ang di-nagbabago at di-mahahadlangang layunin ng Diyos na Jehova ay patuloy na natupad. Anuman ang takbo ng mga pangyayari sa lupa, ipinakita niyang kontrolado niya ang situwasyon sa lahat ng pagkakataon, anupat laging nadaraig ang sumasalansang na tao at diyablo. Hindi niya hinayaan na may anumang makahadlang sa sakdal na pagsasakatuparan ng kaniyang layunin at kalooban. Bagaman ang bansang Israel at ang kasaysayan nito ay naglaan ng makahulang mga larawan at mga paghahalimbawa ng magiging pakikitungo ng Diyos sa mga tao sa hinaharap, inilarawan din ng mga ito na kung wala ang buong-pusong pagkilala at pagpapasakop sa pagkaulo ng Diyos, hindi magkakaroon ng namamalaging pagkakaisa, kapayapaan, at kaligayahan. Tinamasa ng mga Israelita ang mga kapakinabangan ng pagkakaroon ng iisang pinagmulang angkan, wika, at bansa. Magkakapareho rin ang mga kalabang kinaharap nila. Ngunit hangga't tapat silang sumasamba at naglilingkod sa Diyos na Jehova, mayroon silang pagkakaisa, katatagan, katarungan, at tunay na kasiyahan sa buhay. Nang humina ang buklod ng kaugnayan nila sa Diyos na Jehova, mabilis na sumamâ ang kalagayan ng bansa.

Ang Kaharian ng Diyos ay "Malapit Na." Yamang ang Mesiyas ay magiging isang inapo nina Abraham, Isaac, at Jacob, isang miyembro ng tribo ni Juda, at isang "anak ni David," kailangan siyang ipanganak bilang tao; gaya ng sinabi sa hula ni Daniel, kailangan siyang maging "anak ng tao." Nang "dumating ang hustong hangganan ng panahon," isinugo ng Diyos na Jehova ang kaniyang Anak, na isinilang ng isang babae at tumupad sa lahat ng kahilingan ng batas upang manahin niya "ang trono ni David na kaniyang ama." (Gal 4:4; Luc 1:26-33;

tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO.) Anim na buwan bago siya ipanganak, isinilang si Juan, na naging Tagapagbautismo at magiging tagapagpauna ni Jesus. (Luc 1:13-17, 36) Ipinakikita ng pananalita ng mga magulang ng mga anak na ito na pinananabikan nila ang mga gagawin ng Diyos bilang tagapamahala. (Luc 1:41-55, 68-79) Noong kapanganakan ni Jesus, ang mga salita ng mga anghel na isinugo upang magpatalastas sa kahulugan ng pangyayaring iyon ay tumutukoy rin sa maluwalhating mga gawa ng Diyos. (Luc 2:9-14) Gayundin, ang mga salita nina Simeon at Ana sa templo ay nagpahayag ng pag-asa sa mga gawa ng pagliligtas at pagpapalaya. (Luc 2:25-38) Isinisiwalat kapuwa ng rekord ng Bibliya at ng sekular na katibayan na inaasahan noon ng karamihan sa mga Judio na malapit nang dumating ang Mesiyas. Gayunman, ang marami ay mas interesado sa paglaya mula sa mabigat na pamatok ng pamumuno ng Roma.—Tingnan ang MESIYAS.

Inatasan si Juan na 'ipanumbalik ang mga puso' ng mga tao kay Jehova, sa kaniyang mga tipan, sa "pribilehiyo ng walang-takot na pag-uukol ng sagradong paglilingkod sa kaniya taglay ang pagkamatapat at katuwiran," sa gayon ay inihahanda para kay Jehova ang "isang nakahandang bayan." (Luc 1:16, 17, 72-75) Tahasan niyang sinabi sa mga tao na napapaharap sila sa isang panahon ng paghatol ng Diyos, na "ang kaharian ng langit ay malapit na," anupat dapat na nilang pagsisihan at talikuran ang kanilang landasin ng pagsuway sa kalooban at kautusan ng Diyos. Muling idiniin nito ang pamantayan ni Jehova na magkaroon lamang ng *masunuring* mga sakop, mga taong kapuwa kumikilala at nagpapahalaga sa pagiging matuwid ng kaniyang mga daan at mga kautusan.—Mat 3:1, 2, 7-12.

Dumating ang Mesiyas nang iharap ni Jesus ang kaniyang sarili kay Juan upang magpabautismo at pagkatapos ay pinahiran siya ng banal na espiritu ng Diyos. (Mat 3:13-17) Dahil dito, siya ay naging Hinirang na Hari, ang Isa na kinilala ng Hukuman ni Jehova bilang may legal na karapatan sa trono ni David, isang karapatan na hindi ginamit noong nagdaang anim na siglo. (Tingnan ang JESU-KRISTO [Ang Kaniyang Bautismo].) Ngunit bilang karagdagan, dinala ni Jehova ang sinang-ayunang Anak na ito sa isang tipan ukol sa isang makalangit na Kaharian, kung saan si Jesus ay magiging kapuwa Hari at Saserdote, gaya ni Melquisedec ng sinaunang Salem. (Aw 110:1-4; Luc 22:29; Heb 5:4-6; 7:1-3; 8:1; tingnan ang TIPAN.) Bilang ang ipinangakong 'binhi ni Abraham,' ang makalangit na Haring-Saserdoteng ito ang magiging Punong Ahente ng Diyos upang pagpalain ang mga tao ng lahat ng mga bansa.—Gen 22:15-18; Gal 3:14; Gaw 3:15.

Sa pasimula pa lamang ng buhay sa lupa ng kaniyang Anak, ipinakita na ni Jehova ang kaniyang makaharing kapangyarihan para sa kapakanan ni Jesus. Inilihis ng Diyos sa ibang daan ang mga astrologong taga-Silangan na magsasabi sana sa mapaniil na si Haring Herodes kung nasaan ang bata, at tinagubilinan niya ang mga magulang ni Jesus na itakas ito sa Ehipto bago maisagawa ng mga tauhan ni Herodes ang lansakang pagpatay sa mga sanggol sa Betlehem. (Mat 2:1-16) Yamang patiunang binanggit sa orihinal na hula sa Eden na magkakaroon ng alitan sa pagitan ng ipinangakong "binhi" at ng 'binhi ng serpiyente,' tiyak na ang pagtatangkang ito sa buhay ni Jesus ay nangangahulugang sinisikap ng Kalaban ng Diyos, si Satanas na Diyablo, na biguin ang layunin ni Jehova, bagaman walang-saysay ang anumang pagsisikap niya.—Gen 3:15.

Pagkaraan ng mga 40 araw sa Ilang ng Judea, ang bautisadong si Jesus ay nilapitan ng pangunahing kalabang ito ng soberanya ni Jehova. Iniharap kay Jesus ng espiritung Kalaban ang ilang tusong mungkahi na aakay sa kaniya na labagin ang ipinahayag na kalooban at salita ni Jehova. Inialok pa nga ni Satanas sa pinahirang si Jesus ang pamumuno sa lahat ng kaharian sa lupa anupat *hindi na kailangan ni Jesus na magpakahirap at magdusa*—kapalit ng isang gawang pagsamba sa kaniya. Nang tumanggi si Jesus, palibhasa'y kinilala niyang si Jehova ang tanging tunay na Soberano na marapat pagmulan ng awtoridad at pag-ukulan ng pagsamba, nagsimulang bumuo ang Kalaban ng Diyos ng ibang mga estratehiya ng pakikipagdigma laban sa Kinatawan ni Jehova, anupat gumamit siya ng mga taong ahente sa iba't ibang paraan, gaya ng ginawa niya noon sa kaso ni Job.—Job 1:8-18; Mat 4:1-11; Luc 4:1-13; ihambing ang Apo 13:1, 2.

Sa anong diwa "nasa gitna" ng mga pinangangaralan ni Jesus ang Kaharian ng Diyos?

Palibhasa'y nagtitiwala si Jesus sa kapangyarihan ni Jehova na ipagsanggalang siya at pagkalooban ng tagumpay, sinimulan niya ang kaniyang pangmadlang ministeryo, anupat ipinatalastas niya sa katipang bayan ni Jehova na "ang takdang panahon ay natupad na," kaya naman ang Kaharian ng Diyos ay malapit na. (Mar 1:14, 15) Upang matiyak kung sa anong diwa "malapit na" ang Kaharian, makabubuting pansinin ang sinabi niya sa ilang Pariseo, samakatuwid nga, na "ang kaharian ng Diyos ay nasa gitna ninyo." (Luc 17:21) Bilang komento sa tekstong ito, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* ay nagsabi: "Bagaman malimit banggitin bilang halimbawa ng 'mistisismo' o 'panloob na kalikasan' ni Je-

sus, ang interpretasyong ito ay pangunahing nakasalig sa matandang salin, *'within you,'* [*KJ, Dy*] na inuunawa batay sa di-angkop na makabagong diwa ng *'you'* bilang pang-isahan; ang *'you'* ([*hy·mon'*]) ay pangmaramihan (mga Pariseo ang kausap ni Jesus—tal. 20) . . . Ang teoriya na ang kaharian ng Diyos ay isang panloob na kalagayan ng isip, o ng personal na kaligtasan, ay salungat sa konteksto ng talatang ito, at gayundin sa buong presentasyon ng BT [Bagong Tipan] hinggil sa ideyang iyon." (Inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 883) Yamang ang "kaharian [*ba·si·lei'a*]" ay maaaring tumukoy sa "maharlikang dangal," maliwanag na ang ibig sabihin ni Jesus ay na siya, ang maharlikang kinatawan ng Diyos, ang isa na pinahiran ng Diyos para sa pagkahari, ay nasa gitna nila. Hindi lamang siya naroon taglay ang gayong katungkulan kundi may awtoridad din siya na magsagawa ng mga gawang nagpapamalas ng makaharing kapangyarihan ng Diyos at maghanda ng mga kandidato para sa mga posisyon sa kaniyang dumarating na pamamahala sa Kaharian. Sa gayon ay masasabing "malapit na" ang Kaharian; panahon iyon ng kamangha-manghang oportunidad.

Pamahalaang may kapangyarihan at awtoridad. Naunawaan ng mga alagad ni Jesus na ang Kaharian ay isang tunay na pamahalaan ng Diyos, bagaman hindi pa nila naiintindihan ang lawak ng sakop nito. Sinabi ni Natanael kay Jesus: "Rabbi, ikaw ang Anak ng Diyos, ikaw ang Hari ng Israel." (Ju 1:49) Alam nila ang mga bagay na inihula ni Daniel tungkol sa "mga banal." (Dan 7:18, 27) Tuwirang ipinangako ni Jesus sa kaniyang mga tagasunod na apostol na uupo sila sa "mga trono." (Mat 19:28) Naghangad sina Santiago at Juan ng mga natatanging posisyon sa Mesiyanikong pamahalaan, at inamin ni Jesus na talagang magkakaroon ng gayong mga posisyon, ngunit sinabi niya na ang pag-aatas ng mga ito ay nakasalalay sa kaniyang Ama, ang Soberanong Tagapamahala. (Mat 20:20-23; Mar 10:35-40) Kaya bagaman nagkamali ang kaniyang mga alagad sa pag-aakalang limitado sa lupa ang makaharing pamamahala ng Mesiyas at partikular nang para sa Israel sa laman, anupat sinabi pa nga nila iyon noong araw na umakyat sa langit ang binuhay-muling si Jesus (Gaw 1:6), wasto naman ang pagkaunawa nila na tumutukoy ito sa isang kaayusan ng pamamahala.—Ihambing ang Mat 21:5; Mar 11:7-10.

Ang makaharing kapangyarihan ni Jehova sa kaniyang mga nilalang sa lupa ay ipinakita ng kaniyang maharlikang Kinatawan sa maraming paraan. Sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos, ang kaniyang aktibong puwersa, nakontrol ng kaniyang Anak ang hangin at dagat, mga pananim, mga isda, at maging ang organikong mga elemento sa pagkain, anupat naparami niya ang pagkain. Dahil sa makapangyarihang mga gawang ito, ang kaniyang mga alagad ay nagkaroon ng matinding paggalang sa awtoridad na taglay niya. (Mat 14:23-33; Mar 4:36-41; 11:12-14, 20-23; Luc 5:4-11; Ju 6:5-15) Mas kahanga-hanga pa rito ang paggamit niya ng kapangyarihan ng Diyos sa mga katawan ng mga tao, anupat nagpagaling siya ng iba't ibang karamdaman gaya ng pagkabulag at ketong, at bumuhay siyang muli ng mga patay. (Mat 9:35; 20:30-34; Luc 5:12, 13; 7:11-17; Ju 11:39-47) Ang gumaling na mga ketongin ay pinayaon niya upang magpakita sa mga saserdoteng awtorisado ng Diyos, bagaman ang karamihan sa mga ito ay di-sumasampalataya, bilang "patotoo sa kanila." (Luc 5:14; 17:14) Bilang panghuli, ipinakita niya ang kapangyarihan ng Diyos laban sa mga espiritung nakahihigit sa tao. Kinilala ng mga demonyo ang awtoridad na ipinagkaloob kay Jesus at, sa halip na subukin ang kapangyarihang taglay niya, sinunod nila ang kaniyang utos na palayain ang mga taong inaalihan nila. (Mat 8:28-32; 9:32, 33; ihambing ang San 2:19.) Yamang ang kamangha-manghang pagpapalayas na ito ng mga demonyo ay ginawa sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos, nangangahulugan ito na talagang "naabutan na" ng Kaharian ng Diyos ang kaniyang mga tagapakinig.—Mat 12:25-29; ihambing ang Luc 9:42, 43.

Ang lahat ng ito ay matibay na patotoo na si Jesus ay may makaharing awtoridad at na ang awtoridad na ito ay hindi nanggaling sa kaninumang tao o pamahalaan sa lupa. (Ihambing ang Ju 18:36; Isa 9:6, 7.) Ang mga mensaherong isinugo ng nakabilanggong si Juan na Tagapagbautismo, na mga nakasaksi sa makapangyarihang mga gawang ito, ay tinagubilinan ni Jesus na bumalik kay Juan at sabihin sa kaniya ang kanilang nakita at narinig bilang patotoo na si Jesus nga "ang Isa na Darating." (Mat 11:2-6; Luc 7:18-23; ihambing ang Ju 5:36.) Noon ay nakikita at naririnig ng mga alagad ni Jesus ang katibayan ng awtoridad ng Kaharian na pinanabikang makita ng mga propeta. (Mat 13:16, 17) Karagdagan pa, nakapagbigay si Jesus ng awtoridad sa kaniyang mga alagad upang makagamit sila ng gayunding kapangyarihan bilang inatasang mga kinatawan niya, sa gayon ay dinagdagan ng puwersa at kahulugan ang kanilang kapahayagan, "Ang kaharian ng langit ay malapit na."—Mat 10:1, 7, 8; Luc 4:36; 10:8-12, 17.

Pagpasok sa Kaharian. Idiniin ni Jesus ang pantanging yugto ng oportunidad na dumating noon. Tungkol sa kaniyang tagapagpauna na si Juan na Tagapagbautismo, sinabi ni Jesus: "Sa gitna niyaong mga ipinanganak ng mga babae ay walang sinumang ibinangon na mas dakila kaysa kay Juan Bautista; ngunit ang isa na nakabababa sa kaharian

ng langit ay mas dakila kaysa sa kaniya. Ngunit mula noong mga araw ni Juan Bautista hanggang ngayon ang kaharian ng langit ang tunguhin na pinagpupunyagian [*bi·aʹze·tai*] ng mga tao, at sinusunggaban ito niyaong mga patuloy na nagpupunyagi [*bi·a·staiʹ*]. [Ihambing ang *AT;* gayundin ang *Zürcher Bibel* (Aleman).] Sapagkat ang lahat, ang mga Propeta at ang Kautusan, ay humula hanggang kay Juan." (Mat 11:10-13) Sa gayon, ang mga araw ng ministeryo ni Juan, na malapit nang magwakas kapag pinatay na siya, ay nagsilbing palatandaan ng pagtatapos ng isang yugto, at pasimula naman ng isa pa. Tungkol sa pandiwang Griego na *bi·aʹzo·mai* na ginamit sa tekstong ito, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* ay nagsabi, "Ang pandiwang ito ay nagpapahiwatig ng mapuwersang pagsisikap." (1981, Tomo 3, p. 208) May kinalaman sa Mateo 11:12, sinabi ng Alemang iskolar na si Heinrich Meyer: "Sa ganitong paraan ay inilalarawan ang sabik at di-mapigilang pagsisikap at pagpupunyagi na makamit ang dumarating na Mesiyanikong kaharian . . . Gayon na lamang ang pananabik at kasiglahan (hindi na kalmado ni umaasa lamang) ng interes may kinalaman sa kaharian. Alinsunod dito, ang [*bi·a·staiʹ*] ay *mga mananampalataya* [hindi mga kaaway na sumasalakay] na masikap na nagpupunyagi upang matamo ito." —*Critical and Exegetical Hand-Book to the Gospel of Matthew* ni Meyer, 1884, p. 225.

Samakatuwid, hindi madaling maging miyembro ng Kaharian ng Diyos, anupat hindi ito gaya ng paglapit sa isang bukás na lunsod na mapapasok nang halos walang kahirap-hirap. Sa halip, naglagay ang Soberano, ang Diyos na Jehova, ng mga harang upang huwag makapasok ang sinumang hindi karapat-dapat. (Ihambing ang Ju 6:44; 1Co 6:9-11; Gal 5:19-21; Efe 5:5.) Yaong mga papasok ay kailangang tumahak sa isang makipot na daan, hanapin ang makipot na pintuang-daan, patuloy na humingi, patuloy na maghanap, patuloy na kumatok, at ang daan ay bubuksan. Masusumpungan nilang "makipot" ang daan dahil pinipigilan nito ang mga tumatahak doon sa paggawa ng mga bagay na makapipinsala sa kanilang sarili o sa iba. (Mat 7:7, 8, 13, 14; ihambing ang 2Pe 1:10, 11.) Sa makasagisag na paraan, baka kailangang mawalan sila ng isang mata o isang kamay upang makapasok. (Mar 9:43-47) Ang Kaharian ay hindi magiging isang plutokrasya kung saan maaaring bilhin ng isa ang pabor ng Hari; magiging mahirap sa isang taong mayaman (sa Gr., *plouʹsi·os*) ang makapasok dito. (Luc 18:24, 25) Hindi ito magiging isang makasanlibutang aristokrasya; hindi magiging mahalaga ang prominenteng posisyon sa gitna ng mga tao. (Mat 23:1, 2, 6-12, 33; Luc 16:14-16) Yaong mga nagtitinging "una," na may kahanga-hangang relihiyosong pinagmulan at rekord, ay magiging "huli," at ang 'mga huli ay magiging una' sa pagtanggap ng natatanging mga pribilehiyo sa Kahariang iyon. (Mat 19:30–20:16) Makikita ng prominente ngunit mapagpaimbabaw na mga Pariseo, na nagtitiwala sa kanilang nakalalamang na posisyon, na ang nagbabagong mga patutot at mga maniningil ng buwis ay pumapasok sa Kaharian nang una sa kanila. (Mat 21:31, 32; 23:13) Bagaman tinatawag nila si Jesus na "Panginoon, Panginoon," ang lahat ng taong mapagpaimbabaw at nagwawalang-halaga sa salita at kalooban ng Diyos gaya ng isiniwalat sa pamamagitan ni Jesus ay itataboy sa pamamagitan ng mga salitang: "Hindi ko kayo kailanman nakilala! Lumayo kayo sa akin, kayong mga manggagawa ng katampalasanan."—Mat 7:15-23.

Ang mga makapapasok sa Kaharian ay yaong mga naglalagay ng materyal na mga interes sa pangalawahing dako at humahanap muna sa Kaharian at sa katuwiran ng Diyos. (Mat 6:31-34) Gaya ni Kristo Jesus, na pinahirang Hari ng Diyos, iibigin nila ang katuwiran at kapopootan ang kabalakyutan. (Heb 1:8, 9) Ang mga taong palaisip sa espirituwal, maawain, dalisay ang puso, at mapagpayapa, bagaman magiging mga tudlaan sila ng pandurusta at pag-uusig ng mga tao, ang siyang potensiyal na mga miyembro ng Kaharian. (Mat 5:3-10; Luc 6:23) Ang "pamatok" na ipinag-anyaya ni Jesus na pasanin nila ay nangangahulugan ng pagpapasakop sa kaniyang makaharing awtoridad. Ngunit isa itong may-kabaitang pamatok, isang magaan na pasan para sa mga "mahinahong-loob at mababa ang puso" gaya rin ng Hari. (Mat 11:28-30; ihambing ang 1Ha 12:12-14; Jer 27:1-7.) Dapat sana'y nakaantig ito sa puso ng kaniyang mga tagapakinig, anupat binibigyan sila ng katiyakan na ang pamamahala niya ay hindi kakikitaan ng di-kanais-nais na mga katangian ng maraming mas naunang tagapamahala, kapuwa Israelita at di-Israelita. Nagbigay ito sa kanila ng dahilan upang maniwala na sa ilalim ng kaniyang pamamahala, hindi sila papatawan ng mabibigat na buwis, pagtatrabahuhin nang puwersahan, o aabusuhin. (Ihambing ang 1Sa 8:10-18; Deu 17:15-17, 20; Efe 5:5.) Gaya ng ipinakikita ng mga salita ni Jesus nang bandang huli, hindi lamang patutunayan ng Ulo ng dumarating na pamahalaan ng Kaharian ang kaniyang pagiging di-makasarili anupat handa siyang ibigay ang kaniyang buhay alang-alang sa kaniyang mga sakop kundi ang lahat din ng mga kasama niya sa pamahalaang iyon ay mga taong maghahangad na maglingkod sa halip na paglingkuran.—Mat 20:25-28; tingnan ang JESU-KRISTO (Ang Kaniyang mga Gawa at Personal na mga Katangian).

Mahalaga ang buong-pusong pagpapasakop. Si Jesus mismo ay may napakatinding paggalang sa

kalooban at awtoridad ng kaniyang Ama bilang Soberano. (Ju 5:30; 6:38; Mat 26:39) Hangga't may bisa ang tipang Kautusan, dapat itong tuparin at itaguyod ng kaniyang mga tagasunod na Judio; ang sinumang tatahak sa kasalungat na landasin ay itatakwil may kinalaman sa kaniyang Kaharian. Gayunman, dapat na mula sa puso ang paggalang at pagsunod na ito, hindi lamang isang pormal at ditimbang na pagtupad sa Kautusan anupat nagdiriin sa espesipikong mga gawa, kundi ang pagtupad sa pangunahing mga simulain nito gaya ng katarungan, awa, at katapatan. (Mat 5:17-20; 23:23, 24) Matapos kilalanin ng isang eskriba ang natatanging posisyon ni Jehova at na "ang pag-ibig na ito sa kaniya nang buong puso at nang buong unawa at nang buong lakas at ang pag-ibig na ito sa kapuwa gaya ng sa sarili ay lalong higit na mahalaga kaysa sa lahat ng buong handog na sinusunog at mga hain," sinabi sa kaniya ni Jesus, "Hindi ka malayo sa kaharian ng Diyos." (Mar 12:28-34) Sa gayon, sa lahat ng aspekto, nilinaw ni Jesus na ang hinahanap ng Diyos na Jehova ay masunuring mga sakop lamang, yaong mga pumipili sa kaniyang matuwid na mga daan at talagang nagnanais na mabuhay sa ilalim ng kaniyang awtoridad bilang Soberano.

Pakikipagtipan. Noong huling gabing kasama ni Jesus ang kaniyang mga alagad, binanggit niya sa kanila ang tungkol sa isang "bagong tipan" na magkakabisa sa mga tagasunod niya dahil sa kaniyang haing pantubos (Luc 22:19, 20; ihambing ang 12:32); siya mismo ang magsisilbing Tagapamagitan ng tipang iyon sa pagitan ni Jehova na Soberano at ng mga tagasunod ni Jesus. (1Ti 2:5; Heb 12:24) Karagdagan pa, personal na nakipagtipan si Jesus sa kaniyang mga tagasunod "ukol sa isang kaharian," upang makasama niya sila sa kaniyang maharlikang mga pribilehiyo.—Luc 22:28-30; tingnan ang TIPAN.

Pagdaig sa sanlibutan. Dahil sa sumunod na pag-aresto, mga paglilitis, at pagpatay kay Jesus, nagtinging mahina ang kaniyang makaharing posisyon. Ngunit ang totoo, ang mga iyon ay kamangha-manghang katuparan ng mga hula ng Diyos at ipinahintulot ng Diyos sa layuning ito. (Ju 19:10, 11; Luc 24:19-27, 44) Sa pamamagitan ng pananatiling tapat hanggang sa kamatayan, pinatunayan ni Jesus na "ang tagapamahala ng sanlibutan," ang Kalaban ng Diyos, si Satanas, ay "walang kapangyarihan" sa kaniya at na talagang 'dinaig ni Jesus ang sanlibutan.' (Ju 14:29-31; 16:33) Karagdagan pa, kahit noong nakabayubay na sa tulos ang kaniyang Anak, nagbigay pa si Jehova ng katibayan ng kaniyang nakahihigit na kapangyarihan: Nagdilim ang araw sa loob ng ilang oras; nagkaroon din ng malakas na lindol at nahati sa dalawa ang malaking kurtina sa templo. (Mat 27:51-54; Luc 23:44, 45) Noong ikatlong araw pagkatapos nito, nagpakita siya ng higit na katibayan ng kaniyang Soberanya nang buhayin niyang muli ang kaniyang Anak tungo sa buhay bilang espiritu, sa kabila ng walang-saysay na pagtatangka ng mga tao na hadlangan ang pagkabuhay-muli ni Jesus sa pamamagitan ng paglalagay ng mga bantay sa harap ng kaniyang saradong libingan.—Mat 28:1-7.

Ang "Kaharian ng Anak ng Kaniyang Pag-ibig." Sampung araw pagkaakyat ni Jesus sa langit, noong Pentecostes ng 33 C.E., tumanggap ang kaniyang mga alagad ng katibayan na siya ay "itinaas sa kanan ng Diyos" nang ibuhos sa kanila ni Jesus ang banal na espiritu. (Gaw 1:8, 9; 2:1-4, 29-33) Sa gayon ay nagkabisa sa kanila ang "bagong tipan," at sila ang naging pinakapundasyon ng isang bagong "banal na bansa," ang espirituwal na Israel. —Heb 12:22-24; 1Pe 2:9, 10; Gal 6:16.

Mula noon, si Kristo ay nakaupo na sa kanan ng kaniyang Ama at siya ang Ulo sa kongregasyong ito. (Efe 5:23; Heb 1:3; Fil 2:9-11) Ipinakikita ng Kasulatan na mula noong Pentecostes 33 C.E., isang espirituwal na kaharian ang itinatag upang mamahala sa kaniyang mga alagad. Nang sumulat ang apostol na si Pablo sa unang-siglong mga Kristiyano sa Colosas, binanggit niya na si Jesu-Kristo ay mayroon nang isang kaharian: 'Iniligtas tayo ng Diyos mula sa awtoridad ng kadiliman at inilipat tayo sa kaharian ng Anak ng kaniyang pag-ibig.'—Col 1:13; ihambing ang Gaw 17:6, 7.

Ang kaharian ni Kristo mula noong Pentecostes ng 33 C.E. ay isang espirituwal na kahariang namamahala sa espirituwal na Israel, mga Kristiyanong inianak ng espiritu ng Diyos upang maging espirituwal na mga anak ng Diyos. (Ju 3:3, 5, 6) Kapag tinanggap na ng gayong mga Kristiyanong inianak sa espiritu ang kanilang makalangit na gantimpala, hindi na sila makalupang mga sakop ng espirituwal na kaharian ni Kristo, kundi magiging mga hari sila kasama ni Kristo sa langit.—Apo 5:9, 10.

"Kaharian ng Ating Panginoon at ng Kaniyang Kristo." Noong pagtatapos ng unang siglo C.E., isinulat ng apostol na si Juan na patiuna niyang nakita sa isang pangitain mula sa Diyos ang panahon kung kailan ipamamalas ng Diyos ang Kaniyang pamamahala sa isang bagong paraan sa pamamagitan ng Kaniyang Anak. Sa panahong iyon, gaya noong panahong iahon ni David ang Kaban sa Jerusalem, masasabing 'kinuha na ni Jehova ang kaniyang dakilang kapangyarihan at nagsimula siyang mamahala bilang hari.' Iyon ang panahon upang ipahayag ng malalakas na tinig sa langit: "Ang kaharian ng sanlibutan ay naging kaharian ng

ating Panginoon at ng kaniyang Kristo, at mamamahala siya bilang hari magpakailan-kailanman." —Apo 11:15, 17; 1Cr 16:1, 31.

Ang "ating Panginoon," ang Soberanong Panginoong Jehova, ang siyang gumagamit ng kaniyang awtoridad sa "kaharian ng sanlibutan," anupat nagtatatag ng isang bagong kapahayagan ng kaniyang soberanya sa ating lupa. Binibigyan niya ang kaniyang Anak, si Jesu-Kristo, ng pangalawahing bahagi sa Kahariang iyon, kung kaya tinatawag ito na "kaharian ng ating Panginoon at ng kaniyang Kristo." Mas malaki at mas malawak ang Kahariang ito kaysa sa "kaharian ng Anak ng kaniyang pag-ibig," na tinukoy sa Colosas 1:13. Ang "kaharian ng Anak ng kaniyang pag-ibig" ay nagsimula noong Pentecostes 33 C.E. at namamahala sa mga pinahirang alagad ni Kristo; ang "kaharian ng ating Panginoon at ng kaniyang Kristo" ay iniluwal naman noong matapos ang "mga takdang panahon ng mga bansa" at namamahala ito sa buong sangkatauhan sa lupa. —Luc 21:24.

Pagkatanggap ni Jesu-Kristo ng bahagi sa "kaharian ng sanlibutan," gumawa siya ng kinakailangang mga hakbang upang alisin ang pagsalansang sa soberanya ng Diyos. Naganap sa makalangit na dako ang kaniyang unang pagkilos; si Satanas at ang mga demonyo nito ay natalo at inihagis sa lupa. Dahil dito ay ipinahayag: "Ngayon ay naganap na ang kaligtasan at ang kapangyarihan at ang kaharian ng ating Diyos at ang awtoridad ng kaniyang Kristo." (Apo 12:1-10) Sa maikling panahong natitira kay Satanas, patuloy na tinutupad ng pangunahing Kalabang ito ang hula sa Genesis 3:15 sa pamamagitan ng pakikipagdigma sa "mga nalalabi" ng "binhi" ng babae, ang "mga banal" na nakatakdang mamahala kasama ni Kristo. (Apo 12:13-17; ihambing ang Apo 13:4-7; Dan 7:21-27.) Gayunpaman, ang "mga matuwid na batas" ni Jehova ay nahayag, at ang mga kapahayagan ng kaniyang paghatol ay dumarating na gaya ng mga salot sa mga sumasalansang sa kaniya, anupat hahantong ito sa pagkapuksa ng mistikong Babilonyang Dakila, ang pangunahing manguusig ng mga lingkod ng Diyos sa lupa.—Apo 15:4; 16:1–19:6.

Pagkatapos nito, isusugo ng "kaharian ng ating Panginoon at ng kaniyang Kristo" ang makalangit na mga hukbo nito laban sa mga tagapamahala ng lahat ng makalupang mga kaharian at sa kanilang mga hukbo sa labanan ng Armagedon, upang lipulin ang mga ito. (Apo 16:14-16; 19:11-21) Ito ang sagot sa pakiusap sa Diyos: "Dumating nawa ang iyong kaharian. Mangyari nawa ang iyong kalooban, kung paano sa langit, gayundin sa lupa." (Mat 6:10) Pagkatapos ay ibubulid si Satanas sa kalaliman at magsisimula ang sanlibong taon kung kailan si Kristo Jesus at ang kaniyang mga kasama ay mamamahala sa mga tumatahan sa lupa bilang mga hari at mga saserdote.—Apo 20:1, 6.

'Ibibigay ni Kristo ang kaharian.' Inilalarawan din ng apostol na si Pablo ang pamamahala ni Kristo sa panahon ng kaniyang pagkanaririto. Matapos buhaying-muli ni Kristo ang kaniyang mga tagasunod mula sa kamatayan, 'papawiin naman niya ang lahat ng pamahalaan at ang lahat ng awtoridad at kapangyarihan' (tiyak na tumutukoy sa lahat ng pamahalaan, awtoridad, at kapangyarihan na sumasalansang sa kalooban ng Diyos bilang Soberano). Pagkatapos, sa pagwawakas ng kaniyang Milenyong Paghahari, 'ibibigay niya ang kaharian sa kaniyang Diyos at Ama,' anupat magpapasakop din mismo sa "Isa na nagpasakop ng lahat ng bagay sa kaniya, upang ang Diyos ay maging lahat ng bagay sa bawat isa."—1Co 15:21-28.

Yamang 'ibibigay ni Kristo ang kaharian sa kaniyang Diyos at Ama,' sa anong diwa 'walang-hanggan' ang kaniyang Kaharian, gaya ng paulit-ulit na binabanggit sa Kasulatan? (2Pe 1:11; Isa 9:7; Dan 7:14; Luc 1:33; Apo 11:15) Ang kaniyang Kaharian ay "hindi magigiba kailanman"; ang mga bagay na maisasakatuparan nito ay mamamalagi magpakailanman; walang-hanggan siyang pararangalan dahil sa kaniyang naging papel bilang Mesiyanikong Hari.—Dan 2:44.

Sa loob ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, kasama sa kaniyang pamamahala sa lupa ang makasaserdoteng paglilingkod sa masunuring sangkatauhan. (Apo 5:9, 10; 20:6; 21:1-3) Sa pamamagitan nito, ang pamumuno ng kasalanan at kamatayan bilang mga hari sa masunuring sangkatauhan, na napasailalim sa kanilang "kautusan," ay magwawakas; ang di-sana-nararapat na kabaitan at katuwiran naman ang mamamahala. (Ro 5:14, 17, 21) Yamang lubusang aalisin ang kasalanan at kamatayan mula sa mga tumatahan sa lupa, hindi na kakailanganing maglingkod si Jesus bilang "katulong sa Ama" sa diwa na naglalaan ng pampalubag-loob para sa mga kasalanan ng di-sakdal na mga tao. (1Ju 2:1, 2) Kapag nangyari iyan, babalik ang sangkatauhan sa orihinal na kalagayan nito noong nasa Eden ang sakdal na taong si Adan. Noong sakdal pa si Adan, hindi niya kailangan na may sinumang mamagitan sa kaniya at sa Diyos upang gumawa ng pagpapalubag-loob. Gayundin naman, sa pagtatapos ng Sanlibong Taóng Pamamahala ni Jesus, ang mga tumatahan sa lupa ay mapapasakalagayang managot sa kanilang landasin ng pagkilos sa harap ng Diyos na Jehova bilang ang Kataas-taasang Hukom, anupat hindi na nila kailangan ng legal na tagapamagitan, o katulong. Sa gayon, si Jehova, ang Soberanong Kapangyarihan, ay magiging "lahat ng bagay sa bawat isa." Nangangahulugan ito na ang layunin ng Diyos

na "muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa," ay lubusan nang naisakatuparan.—1Co 15:28; Efe 1:9, 10.

Sa panahong iyon ay lubusan nang natupad ng Milenyong Pamamahala ni Jesus ang layunin nito. Sa panahong iyon, ang lupa, na dating sentro ng paghihimagsik, ay naisauli na sa ganap, malinis at di-makukuwestiyong posisyon nito sa nasasakupan, o kaharian, ng Pansansinukob na Soberano. Wala na ang katulong na kaharian sa pagitan ni Jehova at ng masunuring sangkatauhan.

Gayunman, pagkatapos nito, magkakaroon ng panghuling pagsubok sa katapatan at debosyon ng lahat ng makalupang mga sakop. Pakakawalan si Satanas mula sa pagkagapos sa kalaliman. Ang mga magpapadaig sa kaniyang panghihikayat ay magpapadaig salig sa mismong usapin na ibinangon noon sa Eden: ang pagiging marapat ng soberanya ng Diyos. Makikita ito sa kanilang pagsalakay 'sa kampo ng mga banal at sa lunsod na minamahal.' Yamang ang usaping iyon ay nalutas na sa legal na paraan at idineklarang sarado na ng Hukuman ng langit, hindi na pahihintulutang magtagal ang gayong paghihimagsik. Ang mga hindi maninindigan nang matapat sa panig ng Diyos ay hindi na makaaapela kay Kristo Jesus upang maging kanilang 'pampalubag-loob na katulong,' kundi ang Diyos na Jehova ay magiging "lahat ng bagay" sa kanila, anupat hindi na sila posibleng umapela o magkaroon ng tagapamagitan. Ang lahat ng mga rebelde, espiritu man o tao, ay sesentensiyahan ng Diyos ng pagkapuksa sa "ikalawang kamatayan."—Apo 20:7-15.

KAHATULAN. Tingnan ang HUDISYAL NA PASIYA.

KAHINAHUNAN. Ganito ang sinasabi ng *A New Testament Wordbook* ni William Barclay tungkol sa pang-uring *pra·ys′*: "Isa itong magandang salita sa klasikal na Griego. Kung mga bagay ang inilalarawan, nangangahulugan ito ng 'banayad'. Halimbawa, ginagamit ito may kaugnayan sa banayad na hangin o banayad na tinig. Kung mga tao naman ang inilalarawan, nangangahulugan ito ng 'mahinahon' o 'magandang-loob'. . . . May pagkabanayad sa salitang *praus* ngunit sa likod ng pagkabanayad ay naroroon ang lakas ng bakal . . . Hindi ito isang walang-paninindigang pagkabanayad, sentimental na pagkagiliw, o sunud-sunurang panahimik." (London, 1956, p. 103, 104) Sinasabi ng *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* na ang anyong pangngalan na *pra·y′tes* ay "tumutukoy hindi lamang sa 'panlabas na paggawi ng isang tao; ni sa kaniyang pakikipag-ugnayan lamang sa kaniyang mga kapuwa-tao; ni bahagya man lamang sa kaniyang likas na disposisyon. Sa halip, isa itong nakapaloob na kagandahan ng kaluluwa; at ang mga pagpapamalas nito ay una at pangunahin nang patungkol sa Diyos. Ito ang kalagayan ng isip na kaayon nito'y tinatanggap natin ang Kaniyang mga pakikitungo sa atin bilang mabuti, samakatuwid ay nang walang pagtutol o paglaban; ito ay malapitang iniuugnay sa salitang *tapeinophrosunē* [kapakumbabaan], at tuwirang kasuwato niyaon.' "—1981, Tomo 3, p. 55, 56.

Sa mga bersiyon ng Bibliya, ang salitang *pra·ys′* ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "maamo," "mahinahon," "mahinahong-loob," at "banayad." (*KJ, AS, NW, NE*) Gayunman, gaya ng binanggit sa akda ni Barclay na sinipi sa naunang parapo, waring mas malalim ang *pra·ys′* kaysa sa pagkabanayad at, kapag ginagamit ito may kaugnayan sa mga persona, nangangahulugan ito ng mahinahon o magandang-loob.

Bagaman hindi kukunsintihin ni Jehova ang kasalanan at kasamaan, maibigin siyang naglaan ng paraan ng paglapit sa kaniya sa pamamagitan ng haing pantubos at ng mga paglilingkod ni Jesu-Kristo bilang saserdote. Dahil dito, ang mukha ni Jehova ay maaaring hanapin ng kaniyang mga mananamba at mga lingkod nang hindi nakadarama ng anumang malagim na pagkatakot at panghihilakbot. (Heb 4:16; 10:19-22; 1Ju 4:17, 18) Ganap na lumarawan si Jesus sa Diyos na Jehova anupat masasabi niya: "Siya na nakakita sa akin ay nakakita rin sa Ama." Sinabi rin niya: "Pumarito kayo sa akin, lahat kayo na nagpapagal at nabibigatan, at pagiginhawahin ko kayo. Pasanin ninyo ang aking pamatok at matuto kayo mula sa akin, sapagkat ako ay mahinahong-loob [sa Gr., *pra·ys′*] at mababa ang puso, at masusumpungan ninyo ang kaginhawahan ng inyong mga kaluluwa. Sapagkat ang aking pamatok ay may-kabaitan at ang aking pasan ay magaan." (Ju 14:9; Mat 11:28-30) Alinsunod dito, ang Diyos na Jehova ay tunay na madaling lapitan niyaong mga umiibig sa kaniya, at nauudyukan niyang magkaroon ng kahinahunan, lubos na pagtitiwala, at lakas yaong mga nagsusumamo sa kaniya.

Isang Katangiang Nagpapabanaag ng Lakas. Ang kahinahunan ng kalooban o ng espiritu ay hindi katangian ng isa na may mahinang personalidad. Sinabi ni Jesu-Kristo: "Ako ay mahinahong-loob at mababa ang puso." (Mat 11:29; 2Co 10:1) Gayunman, noon ay sinusuportahan si Jesus ng buong kapangyarihan ng kaniyang Ama, at naging matatag siya sa kung ano ang tama; gumamit siya ng malaking kalayaan sa pagsasalita at pagkilos sa mga pagkakataong kinailangan iyon.—Mat 23:13-39; ihambing ang 21:5.

Nagiging mahinahong-loob ang isang tao dahil may pananampalataya siya at may pinagkukunan siya ng lakas. Hindi siya madaling mawalan ng kaniyang pagkatimbang o ng kaniyang katinuan. Ang kawalan ng kahinahunan ng kalooban ay resulta ng pagiging di-panatag, pagkasiphayo, kawalan ng pananampalataya at pag-asa, at maging ng matinding kagipitan. Inilalarawan ng kawikaan ang taong hindi mahinahong-loob: "Gaya ng lunsod na nilusob, na walang pader, ang taong hindi nagpipigil ng kaniyang espiritu." (Kaw 25:28) Siya ay nakahantad sa lahat ng uri ng di-wastong kaisipan at madaling mapasukan ng mga ito, na maaari namang magtulak sa kaniya sa di-wastong mga pagkilos.

Isang Bunga ng Espiritu. Ang kahinahunan ay isang bunga ng banal na espiritu ng Diyos, ang kaniyang aktibong puwersa. (Gal 5:22, 23) Kung gayon, ang Diyos ang Pinagmumulan ng kahinahunan, at ang isa ay dapat na humiling sa Kaniya ng Kaniyang espiritu at maglinang ng bungang ito ng espiritu upang magkaroon siya ng tunay na kahinahunan ng kalooban. Samakatuwid, hindi ito natatamo sa pamamagitan ng basta pagkakaroon ng determinasyon, kundi resulta ito ng pagiging malapít sa Diyos.

Ang kawalan ng kahinahunan ay sanhi ng pagiging madaling magalit, kabagsikan, kawalan ng pagpipigil sa sarili, at mga pag-aaway. Sa kabilang dako, pinapayuhan ang mga Kristiyano na panatilihin ang pagkakaisa at kapayapaan sa pamamagitan ng "kababaan ng pag-iisip at kahinahunan."—Efe 4:1-3.

Ang paninibugho at pagtatalo, kung hahayaang mag-ugat at tumubo, ay hahantong sa iba't ibang uri ng kaguluhan. Sa kabilang dako, mahahadlangan ng kahinahunan ang paglaganap ng gayong mga kalagayan sa gitna ng mga tagasunod ni Kristo. Kaya naman hinihimok ng manunulat ng Bibliya na si Santiago yaong mga marunong at may-unawa sa kongregasyon na magpakita ng "mainam na paggawi" sa anyo ng "kahinahunan na nauukol sa karunungan," "ang karunungan mula sa itaas."—San 3:13, 17.

Sa Bibliya, ang "kahinahunan" ay kalimitang tinatambalan ng "espiritu," halimbawa, "kahinahunan ng espiritu," o "mahinahong espiritu." Alinsunod dito, ang tunay na kahinahunan ay higit pa sa isang katangian na panlabas, pansamantala o paminsan-minsan lamang ipinakikita. Sa halip, bahagi ito ng pagkatao, o pag-uugali, ng isa. Itinawag-pansin ng apostol na si Pedro ang bagay na ito nang sabihin niya: "At ang inyong kagayakan ay huwag yaong panlabas na pagtitirintas ng buhok at ang pagsusuot ng mga gintong palamuti o ang pagbibihis ng mga panlabas na kasuutan, kundi ang lihim na pagkatao ng puso sa walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu, na malaki ang halaga sa paningin ng Diyos."—1Pe 3:3, 4.

Isinulat ng apostol na si Pablo: "Damtan ninyo ang inyong sarili ng . . . kahinahunan," na kung pahapyaw na babasahin ay maaaring magpahiwatig na sa wari'y isa itong pakitang-taong panlabas na kaanyuan; ngunit sa konteksto ring iyon ay ipinapayo niya: "Damtan ninyo ang inyong sarili ng bagong personalidad, na sa pamamagitan ng tumpak na kaalaman ay ginagawang bago ayon sa larawan ng Isa na lumalang nito." (Col 3:10, 12; Efe 4:22-24) Ipinakikita nito na sa totoo, ang kahinahunan ay isang katangian ng personalidad, anupat pangunahin nang natatamo bilang isang bunga ng espiritu ng Diyos sa pamamagitan ng tumpak na kaalaman at ng pagkakapit nito, sa halip na likas na minamana lamang.

Mahalaga Para sa mga Nangangasiwa. Sa kaniyang liham ng mga tagubilin sa kabataang si Timoteo hinggil sa wastong pangangalaga sa kongregasyon, si Pablo ay nag-utos sa kaniya kung paano aasikasuhin ang mahihirap na suliranin, na sinasabi: "Ang alipin ng Panginoon ay hindi kailangang makipag-away, kundi kailangang maging banayad sa lahat, kuwalipikadong magturo, nagpipigil sa ilalim ng kasamaan, nagtuturo nang may kahinahunan doon sa mga hindi nakahilig sa mabuti; baka sakaling bigyan sila ng Diyos ng pagsisisi." (2Ti 2:24, 25) Dito ay makikita nating may pagkakatulad ang kahinahunan at ang mahabang pagtitiis. Natatanto ng indibiduwal kung bakit kailangan niyang harapin ang suliranin: Pinahihintulutan ito ng Diyos, at bilang isang tagapangasiwa ay dapat niya itong asikasuhin para sa ikabubuti ng (mga) indibiduwal na nasasangkot. Kailangan niyang pagtiisan ang suliranin hanggang sa malutas ito nang hindi labis na nababalisa.

Si Tito, isa ring tagapangasiwa at naninirahan noon sa Creta, ay pinayuhan din na paalalahanan ang kaniyang mga kapatid na Kristiyano na "maging makatuwiran, nagpapakita ng buong kahinahunan sa lahat ng tao." Upang idiin kay Tito ang pangangailangan na maging mahinahon, itinawag-pansin ni Pablo ang di-mapapantayang pag-ibig at awa ng Diyos na ipinahayag sa pamamagitan ng kaniyang Anak, anupat nanawagan siya na itakwil ang mga dating kinagawiang mapaminsalang saloobin at pagkapoot at sundin ang bagong landasin na umaakay tungo sa buhay na walang hanggan.—Tit 3:1-7.

Kinausap din ni Pablo yaong mga maygulang sa espirituwal sa kongregasyon, at binalangkas niya ang pananagutan nila: "Bagaman ang isang tao ay makagawa ng anumang maling hakbang bago niya

mabatid ito, kayong may mga espirituwal na kuwalipikasyon ay magsikap na ibalik sa ayos ang gayong tao sa espiritu ng kahinahunan, habang minamataan ng bawat isa ang kaniyang sarili, dahil baka matukso rin kayo." (Gal 6:1) Dapat nilang ingatan sa isipan kung paano sila pinakikitunguhan ng Diyos. Sa paggawa nito, hindi nila dapat sawayin nang may kabagsikan ang taong nagkamali kundi dapat nilang sikapin na ibalik siya sa ayos taglay ang espiritu ng kahinahunan. Ito ay higit na maging mabisa at kapaki-pakinabang para sa lahat ng kasangkot.

Makatutulong ang pagiging mahinahon kapag ang isa ay humaharap sa mahirap na situwasyon o nakikitungo sa taong galít, yamang pinahuhupa nito ang kaigtingan, samantalang pinalalala naman ng kabagsikan ang di-kaayaayang situwasyon. Sinasabi ng kawikaan: "Ang sagot, kapag mahinahon, ay pumapawi ng pagngangalit, ngunit ang salitang nakasasakit ay pumupukaw ng galit." (Kaw 15:1) Maaaring maging lubhang mapuwersa ang kahinahunan. "Dahil sa pagkamatiisin ay nagaganyak ang kumandante, at ang mahinahong dila ay nakababali ng buto."—Kaw 25:15.

Mahalaga Kapag Dinidisiplina. Isa pang mainam na simulain ang inilahad ni Solomon may kaugnayan sa kahinahunan. May kinalaman ito sa tendensiya natin na magpakita ng mapaghimagsik na espiritu kapag itinutuwid o pinarurusahan ng isa na may awtoridad. Maaaring lubha tayong magalit at ayaw na nating magpasakop, anupat padalus-dalos na binibitiwan ang posisyong iniatas sa atin. Ngunit nagbababala si Solomon: "Kung ang espiritu ng tagapamahala ay bumangon laban sa iyo, huwag mong iwan ang iyong sariling dako, sapagkat ang kahinahunan ay nagpapahupa ng malalaking kasalanan." (Ec 10:4; ihambing ang Tit 3:2.) Ang pagpapakita ng mahinahong saloobin kapag dinidisiplina ay hindi lamang nagpapahupa sa galit ng isa na may awtoridad kundi tumutulong din sa atin na pasulungin ang ating personalidad sa pamamagitan ng pagtitimpi, pananatili sa dako o posisyong iniatas sa atin, at pagkakapit sa ibinigay na disiplina.

Lalo nang totoo ito kapag ang tagapamahala ay ang Diyos na Jehova at kapag ibinibigay ang disiplina sa pamamagitan niyaong mga pinagkalooban niya ng awtoridad. (Heb 12:7-11; 13:17) Kumakapit din ito sa kaugnayan natin doon sa mga pinahintulutan ng Diyos na humawak ng makasanlibutang awtoridad bilang tagapamahala. (Ro 13:1-7) Ang gayong tagapamahala man ay may-kabagsikang humingi sa isang Kristiyano ng katuwiran para sa pag-asa na nasa kaniya, ang Kristiyanong iyon, habang matatag na inuuna ang pagsunod sa Diyos, ay dapat na sumagot "taglay ang mahinahong kalooban at matinding paggalang."—1Pe 3:15.

KAHINHINAN [sa Ingles, *modesty*]. Pagkilala sa sariling mga limitasyon; gayundin kalinisan o personal na kadalisayan. Sa Mikas 6:8 lamang lumilitaw ang pandiwang salitang-ugat na Hebreo na *tsa·na'ʻ*, na isinasaling "maging mahinhin." Ang kaugnay nitong pang-uri na *tsa·nu'aʻ* (mahinhin) ay lumilitaw naman sa Kawikaan 11:2, kung saan binabanggit iyon bilang kabaligtaran ng kapangahasan. Bagaman naniniwala ang ilang makabagong iskolar na ang diwa ng salitang-ugat na ito ay "maging maingat, matalino sa pagpapasiya," ipinapalagay ng marami na ito ay nangangahulugang "maging mahinhin." Halimbawa, sinasabi ng *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 857) na ang salitang-ugat ay nagpapahiwatig ng pagiging mahiyain, mahinhin, o mapagpakumbaba. Ang "kahinhinan" ay isang salin ng salitang Griego na *ai·dos'*. (1Ti 2:9) Kapag ginagamit sa moral na diwa, ang *ai·dos'* ay nagpapahiwatig ng ideya ng pagpipitagan, pagkasindak, paggalang sa damdamin o opinyon ng iba o sa sariling budhi ng isa at sa gayo'y nagpapahiwatig ng kahihiyan, paggalang sa sarili, karangalan, kahinahunan, at pagiging katamtaman. (*A Greek-English Lexicon* nina H. Liddell at R. Scott, nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 36) Sa paghahambing ng *ai·dos'* sa mas karaniwang salitang Griego para sa "kahihiyan" (*ai·skhy'ne;* 1Co 1:27; Fil 3:19), sinabi ng leksikograpong si Richard Trench na ang *ai·dos'* ang "mas marangal na salita, at nagpapahiwatig ng mas marangal na motibo: kasangkot dito ang likas na moral na pagkasuklam sa pagsasagawa ng walang-dangal na gawa, anupat ang moral na pagkasuklam na ito ay babahagya lamang o wala pa nga sa [*ai·skhy'ne*]." Sinabi niya na "palaging pipigilan ng [*ai·dos'*] ang isang mabuting tao mula sa di-kapuri-puring gawa, samantalang ang [*ai·skhy'ne*] ay maaaring makapigil kung minsan sa masamang tao." (*Synonyms of the New Testament,* London, 1961, p. 64, 65) Samakatuwid, ang budhi ay pantanging nasasangkot sa pumipigil na epektong ipinahihiwatig ng salitang *ai·dos'*.

Sa Harap ng Diyos. May kinalaman sa kahinhinan, na tumutukoy sa wastong pagtaya sa sarili, ang Kasulatan ay nagbibigay ng saganang payo. "Ang karunungan ay nasa mga mahinhin," sabi ng kawikaan. Ito ay dahil naiiwasan ng taong nagpapamalas ng kahinhinan ang kasiraang-puri na resulta ng kapangahasan o kahambugan. (Kaw 11:2) Sinusundan niya ang landasing sinasang-ayunan ni Jehova at sa gayon ay marunong siya. (Kaw 3:5, 6; 8:13, 14) Iniibig at pinagkakalooban ni Jehova ng karunungan ang gayong tao. Ang isa sa mga kahilingan upang matamo ang pagsang-ayon ni Jehova ay 'maging mahinhin sa paglakad na kasama niya.'

(Mik 6:8) Nagsasangkot ito ng wastong pagtaya ng isang tao sa katayuan niya sa harap ng Diyos, anupat kinikilala niya ang kaniyang pagkamakasalanan kung ihahambing sa kadakilaan, kadalisayan, at kabanalan ni Jehova. Nangangahulugan din ito na dapat kilalanin ng isang tao na isa siyang nilalang ni Jehova, sa gayo'y lubusang nakadepende sa Kaniya at sakop ng Kaniyang soberanya. Hindi ito kinilala ni Eva. Lubusan siyang humiwalay at sumunod sa sarili niyang pagpapasiya. Kung naging mahinhin lamang siya, naiwasan sana niya ang pag-iisip na maging "tulad ng Diyos, na nakakakilala ng mabuti at masama." (Gen 3:4, 5) Ang apostol na si Pablo ay nagpayo laban sa labis na pagtitiwala sa sarili at kapangahasan nang sabihin niya, "Patuloy kayong gumawa ukol sa inyong sariling kaligtasan nang may takot at panginginig."—Fil 2:12.

Kung Ano ang Ipaghahambog. Ang kahambugan ay kabaligtaran ng kahinhinan. Ang alituntunin ay: "Purihin ka nawa ng ibang tao, at hindi ng iyong sariling bibig; gawin nawa iyon ng banyaga, at hindi ng iyong sariling mga labi." (Kaw 27:2) Ganito naman ang mismong mga salita ni Jehova: "Huwag ipagyabang ng taong marunong ang kaniyang sarili dahil sa kaniyang karunungan, at huwag ipagyabang ng makapangyarihang lalaki ang kaniyang sarili dahil sa kaniyang kalakasan. Huwag ipagyabang ng taong mayaman ang kaniyang sarili dahil sa kaniyang kayamanan. Kundi ang nagyayabang tungkol sa kaniyang sarili ay magyabang dahil sa mismong bagay na ito, sa pagkakaroon ng kaunawaan at sa pagkakaroon ng kaalaman tungkol sa akin, na ako ay si Jehova, ang Isa na nagpapakita ng maibiging-kabaitan, katarungan at katuwiran sa lupa; sapagkat ang mga bagay na ito ay kinalulugdan ko."—Jer 9:23, 24; ihambing ang Kaw 12:9; 16:18, 19.

Pagpapahalaga ng Diyos sa mga Mahinhin. Ipinakita ng apostol na si Pablo ang pagpapahalaga ng Diyos sa mga mahinhin at itinawag-pansin din niya ang sarili niyang paggawi sa kongregasyon bilang uliran sa gayong mahinhing saloobin. Isinulat niya sa mga Kristiyano sa Corinto: "Sapagkat nakikita ninyo ang kaniyang pagtawag sa inyo, mga kapatid, na hindi marami na marunong ayon sa laman ang tinawag, hindi marami ang makapangyarihan, hindi marami ang ipinanganak na maharlika; kundi pinili ng Diyos ang mangmang na mga bagay ng sanlibutan, upang mailagay niya sa kahihiyan ang mga taong marurunong; at pinili ng Diyos ang mahihinang bagay ng sanlibutan, upang mailagay niya sa kahihiyan ang malalakas na bagay; at pinili ng Diyos ang mabababang bagay ng sanlibutan at ang mga bagay na hinahamak, ang mga bagay na wala, upang mapawi niya ang mga bagay na umiiral, upang walang laman ang maghambog sa paningin ng Diyos . . . gaya nga ng nasusulat: 'Siya na naghahambog, ipaghambog niya si Jehova.' Kaya nga nang pumariyan ako sa inyo, mga kapatid, hindi ako pumariyan taglay ang karangyaan ng pananalita o ng karunungan na ipinahahayag sa inyo ang sagradong lihim ng Diyos. Sapagkat ipinasiya kong huwag alamin ang anumang bagay sa gitna ninyo maliban kay Jesu-Kristo, at siya na ibinayubay. At pumariyan ako sa inyo sa kahinaan at sa takot at may matinding panginginig; at ang aking pananalita at yaong ipinangaral ko ay hindi sa mapanghikayat na mga salita ng karunungan kundi sa pagtatanghal ng espiritu at kapangyarihan, upang ang inyong pananampalataya ay hindi maging sa karunungan ng tao, kundi sa kapangyarihan ng Diyos."—1Co 1:26–2:5.

"Huwag Higitan ang mga Bagay na Nakasulat." Noong dakong huli sa kaniyang liham, idiniin ni Pablo ang pangangailangan na ang bawat isa ay maging mahinhin, kung paanong siya mismo ay nagpakita ng kahinhinan, o ng isang wastong pangmalas sa kaniyang sarili. Ipinaghahambog noon ng mga taga-Corinto ang ilang tao, gaya ni Apolos, at maging si Pablo mismo. Itinuwid sila ni Pablo at ipinaliwanag niya sa kanila na sa paggawa nila nito, sila ay makalaman at hindi espirituwal. Pagkatapos ay sinabi niya: "Ngayon, mga kapatid, ang mga bagay na ito ay iniangkop ko upang ikapit sa aking sarili at kay Apolos sa inyong ikabubuti, upang sa kalagayan namin ay matutuhan ninyo ang alituntunin: 'Huwag higitan ang mga bagay na nakasulat [samakatuwid nga, huwag lumampas sa mga hangganang itinakda ng Kasulatan para sa mga tao hinggil sa kanilang saloobin sa isa't isa at sa kanilang sarili mismo],' upang ang bawat isa sa inyo ay huwag magmalaki sa pagkampi sa isa laban sa iba. Sapagkat sino ang nagpapangyaring mapaiba ka sa iba? Sa katunayan, ano ang mayroon ka na hindi mo tinanggap? Ngayon, kung talagang tinanggap mo iyon, bakit ka naghahambog na para bang hindi mo tinanggap?" Kung isasaisip nila ang bagay na ito, maiiwasan nila ang kapalaluan at ang paghahambog ukol sa sarili o ukol sa iba dahil sa angkan, lahi, kulay o nasyonalidad, pisikal na kagandahan, abilidad, kaalaman, katalinuhan, at marami pang iba. —1Co 4:6, 7.

Halimbawa ni Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo ang pinakamainam na halimbawa ng kahinhinan. Sinabi niya sa kaniyang mga alagad na hindi siya makagagawa ng kahit isang bagay sa sarili niyang pagkukusa, kundi kung ano lamang ang nakikita niyang ginagawa ng Ama, at na ang kaniyang Ama ay mas dakila kaysa sa kaniya. (Ju 5:19, 30; 14:28) Tumanggi si Jesus na tumanggap ng mga titulong hindi ukol sa kaniya. Nang tawagin siyang "Mabuting Guro" ng

isang tagapamahala, tumugon si Jesus: “Bakit mo ako tinatawag na mabuti? Walang sinumang mabuti, maliban sa isa, ang Diyos.” (Luc 18:18, 19) At sinabi niya sa kaniyang mga alagad na bilang mga alipin ni Jehova, hindi nila dapat ipagmalaki ang mga nagagawa nila sa paglilingkod sa Diyos o ang kanilang halaga sa Diyos. Sa halip, kapag nagawa na nila ang lahat ng bagay na iniatas sa kanila, dapat silang magkaroon ng saloobing, “kami ay walang-kabuluhang mga alipin. Ang aming ginawa ang siyang dapat naming gawin.”—Luc 17:10.

Karagdagan pa, bilang isang sakdal na tao sa lupa, ang Panginoong Jesu-Kristo ay nakahihigit sa kaniyang di-sakdal na mga alagad at nagtataglay rin ng malaking awtoridad mula sa kaniyang Ama. Gayunman, sa pakikitungo niya sa kaniyang mga alagad, siya ay naging makonsiderasyon sa kanilang mga limitasyon. Naging maingat siya sa pagsasanay sa kanila at gumamit siya ng angkop na pananalita sa pakikipag-usap sa kanila. Hindi siya nag-atang sa kanila nang higit kaysa sa makakaya nila noong panahong iyon.—Ju 16:12; ihambing ang Mat 11:28-30; 26:40, 41.

Sa Pananamit at sa Iba Pang Pag-aari. Nang tinatagubilinan ni Pablo ang tagapangasiwang si Timoteo na tiyaking ang wastong paggawi ay napananatili sa kongregasyon, sinabi niya: “Nais kong gayakan ng mga babae ang kanilang sarili ng maayos na pananamit, na may kahinhinan at katinuan ng pag-iisip, hindi ng mga istilo ng pagtitirintas ng buhok at ginto o mga perlas o napakamamahaling kagayakan, kundi sa paraan na angkop sa mga babae na nag-aangking nagpipitagan sa Diyos, samakatuwid nga, sa pamamagitan ng mabubuting gawa.” (1Ti 2:9, 10) Dito, hindi ipinapayo ng apostol na mali ang pagiging masinop at ang pagkakaroon ng maganda at kalugud-lugod na hitsura, sapagkat inirerekomenda niya ang “maayos na pananamit.” Sa halip, ipinakikita niya na di-wasto ang kapalaluan at pagpaparangya sa pananamit, anupat dahil dito ay itinatampok ng isa ang kaniyang sarili o ang kaniyang kabuhayan. Kasangkot din dito ang kahinhinan na nauugnay sa paggalang sa damdamin ng iba, paggalang sa sarili, at karangalan. Ang paraan ng pananamit ng Kristiyano ay hindi dapat na salungat sa kagandahang-asal, o sa damdamin ng kongregasyon hinggil sa moral, anupat nakatitisod sa iba. Ang payong ito hinggil sa pananamit ay nakatutulong upang maunawaan ang saloobin ni Jehova tungkol sa wastong pangmalas at paggamit ng iba pang mga materyal na pag-aari ng isang Kristiyano.—Tingnan ang KAPAKUMBABAAN.

KAIBIGAN. Inilalarawan ng Bibliya ang tunay na kaibigan bilang isa na mas malapít pa kaysa sa isang kapatid, hindi nagbabago sa kaniyang pagkamatapat at pagkapalakaibigan, sumasaklolo sa kaniyang kasamahan kapag may kabagabagan, at nagpapayo rito nang may katapatan. (Kaw 18:24; 17:17; 27:6, 9) Sa kabilang dako, ang mayayaman at ang mga nagbibigay ng mga regalo ay may maraming kaibigan ngunit interesado lamang ang mga ito sa makasariling mga pakinabang na nakukuha nila sa gayong pakikipagkaibigan. (Kaw 14:20; 19:4, 6, 7) Angkop lamang na magpayo si Jesu-Kristo na huwag anyayahan sa hapunan ang mga kaibigang may maigaganti, kundi yaong mga taong walang maigaganti. (Luc 14:12-14) Sa bagay na ito, si Jesus mismo ang nagpakita ng halimbawa anupat tinulungan niya sa espirituwal na paraan yaong mga taong hinahamak. Dahil dito, tinagurian siyang “kaibigan ng mga maniningil ng buwis at ng mga makasalanan.” (Mat 11:19) Ngunit sinabi ni Jesus na yaon lamang mga sumusunod sa mga utos niya ang kaniyang tunay na mga kaibigan. Ipinakita niya ang kaniyang pag-ibig sa kanila sa pamamagitan ng pagbibigay ng kaniyang kaluluwa alang-alang sa kanila at pinasigla niya silang ibigin ang isa't isa sa gayunding paraan.—Ju 15:12-14.

Tinukoy ng unang-siglong mga Kristiyano ang lahat ng kanilang mga kapananampalataya bilang “mga kaibigan.” (3Ju 14) Gayunman, posible pa rin na ang isa ay maging mas malapít sa ilang miyembro ng kongregasyong Kristiyano kaysa sa iba, maaaring dahil sa mga ugnayang pampamilya, mas malapít na pagsasamahan dahil sa mga kalagayan, magkakaparehong kinalakhan o mga interes, pagkakasundo ng personalidad, o dahil sa maiinam na katangiang Kristiyano na nakita niya sa pakikisama sa kanila. Dahil sa mga katangiang taglay nina Pedro, Santiago, at Juan, sila ang mga alagad na isinama ni Jesus upang magtamasa ng maraming pribilehiyo, gaya noong hayaan niyang masaksihan nila ang tagpo ng pagbabagong-anyo. May kinalaman dito, maaaring may mga bagay na iniisip si Jesus sa hinaharap para sa tatlong lalaking ito, mga bagay na alam niyang doon ay magagamit niya sila upang makapaglingkod sa kaniya.—Mar 9:1-10; 14:32, 33; Luc 8:51.

Bagaman, tulad ni Jesus, ang isang Kristiyano ay nagpapakita ng pag-ibig sa sangkatauhan sa pangkalahatan, marapat lamang na ipamalas niya ang uri ng pag-ibig na para sa kaibigan tangi lamang sa mga kaibigan ng Diyos. Idiniriin ito ng tanong na iniharap kay Haring Jehosapat: “Sa balakyot ba dapat ibigay ang tulong, at yaon bang mga napopoot kay Jehova ang dapat mong ibigin?” (2Cr 19:2) Ang mga taong nagnanais na maging kaibigan ng sanlibutan ay nagiging mga kaaway ng Diyos.—San 4:4.

Ang pinakanamumukod-tanging pagkakaibigan sa pagitan ng mga tao na iniulat sa Hebreong

Kasulatan ay yaong kina David at Jonatan. Bagaman si Jonatan ang likas na tagapagmana ng trono ng kaniyang amang si Saul, hindi niya kinapootan si David ni itinuring man niya itong karibal, kundi kinilala niya na si David ang pinapaboran ni Jehova. Kaya naman "ang mismong kaluluwa ni Jonatan ay nalakip sa kaluluwa ni David, at inibig siya ni Jonatan na gaya ng kaniyang sariling kaluluwa." (1Sa 18:1) Pagkamatay ni Jonatan sa isang pakikipagbaka, nanaghoy nang labis-labis si David dahil sa pagkawala ng kaniyang kaibigan, na sinasabi: "Ako ay napipighati dahil sa iyo, kapatid kong Jonatan, naging lubhang kaiga-igaya ka sa akin. Higit na kamangha-mangha ang iyong pag-ibig sa akin kaysa sa pag-ibig ng mga babae." (2Sa 1:26) Naging posible ang pagkakaibigang ito dahil itinuring ni David at ni Jonatan ang pagkamatapat sa Diyos na Jehova bilang ang pangunahin sa lahat ng iba pang bagay.

Kabaligtaran naman nito, dahil sa katiwalian sa moral noong mga araw ng propetang si Mikas, kinailangan niyang magbabala: "Huwag ninyong ilagak ang inyong tiwala sa isang matalik na kaibigan." (Mik 7:5) Binanggit din ni Jesus na maging ang dating mga kaibigan ng kaniyang mga tagasunod ay magiging kalaban nila at ibibigay sila ng mga ito upang maipapatay.—Luc 21:16; tingnan ang PAG-IBIG.

Kaibigan ng Diyos. Kabilang sa mga pagpapalang ipinagkaloob ng Diyos kay Abraham ay ang pribilehiyo at karangalan na tawaging "kaibigan [o, mangingibig] ni Jehova." Ito ay dahil sa namumukod-tanging pananampalataya ni Abraham, na ipinakita niya sa sukdulang antas nang maging handa siyang ihandog bilang hain ang kaniyang anak na si Isaac.—Isa 41:8, tlb sa *Rbi8;* 2Cr 20:7; San 2:21-23; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID.

Sa pamamagitan ng wastong paggamit sa "di-matuwid na kayamanan," ang isa ay maaaring maging kaibigan ng Diyos na Jehova at ng Kaniyang Anak, na maaaring tumanggap sa kaniya sa "walang-hanggang mga tahanang dako," gaya ng itinawag-pansin ni Jesu-Kristo sa ilustrasyon niya tungkol sa di-matuwid na katiwala. (Luc 16:1-13) Sa katunayan, tinawag ni Jesus ang mga alagad niya bilang kaniyang mga kaibigan, at samakatuwid ay mga kaibigan din sila ng kaniyang Ama. (Ju 15:13-15; 14:21) Sa Awit 15:1-5, binabalangkas ang mga kahilingan kung paano maaaring maging panauhin sa tolda ni Jehova ang isang tao bilang isa sa Kaniyang mga kaibigan.

Kabaligtaran nito, ang pakikipagkaibigan sa sanlibutan ay pakikipag-alit sa Diyos. (San 4:4; 1Ju 2:15-17) Ang sangkatauhan sa kabuuan ay hiwalay sa Diyos at may pakikipag-alit sa kaniya. Gayunman, posible ang pakikipagkasundo, ngunit sa pamamagitan lamang ni Jesu-Kristo at ng ministeryo ng pakikipagkasundo na ipinagkatiwala ng Diyos sa mga embahador ng kaniyang Anak. Sa katapus-tapusan, tanging ang mga kaibigan ng Diyos ang magtatamasa ng walang-hanggang buhay.—2Co 5:18-20; Apo 21:3, 4; Aw 37:29.

Kaibigan (Kasamahan) ng Hari. Kapag ginagamit ang pananalitang ito, hindi ipinahihiwatig ng Bibliya na may iba pa itong kahulugan bukod pa sa isa na palakaibigan o isang kasamahan. Ni tuwiran man nitong inilalarawan ang espesipikong mga tungkulin ng kaibigan ng hari bilang isang opisyal na titulo. Gayunman, kung ibabatay sa mga kaugalian sa ibang mga lupain, maaaring ang pananalitang ito ay tumutukoy sa isang opisyal ng korte na kapalagayang-loob, isang personal na kaibigan, at isang kasamahan ng hari na kung minsan ay nagpapatupad ng kompidensiyal na mga utos.—Gen 26:26.

Kabilang sa mga dignitaryo sa korte ni Solomon, na nakatala sa 1 Hari 4:1-6, ang dalawang anak ni Natan. Ang isa ay binabanggit na "namamahala sa mga kinatawan," samantalang ang isa naman, si Zabud, ay tinatawag na "ang kaibigan ng hari." Noong naghahari ang ama ni Solomon na si Haring David, si Husai na Arkita ang tinutukoy na may ganitong kaugnayan kay Haring David, anupat tinatawag siyang "kaibigan ni David." Bilang tugon sa kahilingan ni David, bumalik si Husai sa Jerusalem upang biguin ang payo ni Ahitopel nang makipagsabuwatan si Absalom na agawin ang trono.—2Sa 15:32-37; 16:16-19.

Sa sinaunang mga Ehipsiyong hari, may ilang grupo ng "mga kaibigan" ng hari. Ang titulong ito ay hindi tumutukoy sa anumang pantanging katungkulan kundi isa lamang katawagang pandangal para sa mga opisyal na ang tunay na mga tungkulin ay ipinahihiwatig ng iba pang mga titulo. Malimit ding banggitin ang 'mga kaibigan ng hari' may kaugnayan sa Imperyo ng Gresya. Doon, ang hari ay sumasangguni sa isang espesipikong lupon na binubuo ng mga kaibigang ito bago siya gumawa ng mga pasiya hinggil sa mahahalagang bagay. Mayroon ding ganitong katungkulan noon sa Persia, Arabia, at Etiopia.

Kaibigan ng Kasintahang Lalaki. Noong sinaunang panahon, isa sa mga lalaking malalapit na kakilala ng kasintahang lalaki ang gumaganap bilang legal na kinatawan ng kasintahang lalaki at may pangunahing pananagutan sa paggawa ng mga kaayusan para sa pag-aasawa. Kung minsan, siya ang nagsasaayos ng pakikipagkasundo sa mga magulang ng kasintahang babae para sa pagpapakasal, anupat naghahatid ng dote sa ama at ng mga kalo-

ob naman sa kasintahang babae. Siya ang itinuturing na namamagitan sa kasintahang babae at sa kasintahang lalaki. Dumarating ang prusisyon ng kasalan sa bahay ng ama ng kasintahang lalaki o sa bahay ng kasintahang lalaki, kung saan ipinagdiriwang ang piging ng kasalan. Doon nagtatagpo ang kasintahang lalaki at ang kasintahang babae. Sa piging, kapag narinig na niyang nagsalita ang kasintahang lalaki sa kasintahang babae, ang kaibigan ng kasintahang lalaki ay naliligayahan, yamang nadarama niyang matagumpay na natapos ang kaniyang tungkulin.—Ju 3:29.

Ipinakilala ni Juan na Tagapagbautismo, na naghanda ng daan para sa Mesiyas, ang unang mga miyembro ng "kasintahang babae" kay Jesu-Kristo, na sa kaniya ay may pakikipagtipan ito. (2Co 11:2; Efe 5:22-27; Apo 21:2, 9) Kaya naman masasabi ni Juan: "Kayo mismo ang nagpapatotoo sa akin na sinabi ko, Hindi ako ang Kristo, kundi, Ako ay isinugo sa unahan ng isang iyon. Siya na may kasintahang babae ay ang kasintahang lalaki. Gayunman, ang kaibigan ng kasintahang lalaki, kapag tumindig ito at narinig siya, ay may malaking kagalakan dahil sa tinig ng kasintahang lalaki. Samakatuwid ang kagalakan kong ito ay nalubos na." Kung paanong sa puntong ito ay naisagawa na ng kaibigan ng kasintahang lalaki ang kaniyang layunin at hindi na siya isang pangunahing tauhan, sa gayunding paraan ay sinabi ni Juan tungkol sa kaniyang sarili may kaugnayan kay Jesu-Kristo: "Ang isang iyon ay kailangang patuloy na dumami, ngunit ako ay kailangang patuloy na kumaunti."—Ju 3:27-30.

May binanggit na "mga kaibigan ng kasintahang lalaki" sa Mateo 9:15. Dito ay tinutukoy ang iba pang mga kaibigan na sumama sa prusisyon ng kasalan at na inanyayahan sa piging ng kasalan.

KAIMBUTAN. Tingnan ang KASAKIMAN.

KAIN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maglabas; magtamo; bumili"].

1. Isang pangalang ginamit sa isang kasabihan ni Balaam upang tumukoy sa tribo ng mga Kenita. (Bil 24:22) Isinalin itong "mga Kenita" sa Hukom 4:11.—Tingnan ang KENITA.

2. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:1, 48, 57) Iniuugnay ito sa en-Nebi Yaqin, mga 6 na km (3.5 mi) sa TS ng Hebron.

KAINAN. Kadalasa'y mga okasyon ng maligayang pagsasamahan na nakapagdudulot din ng espirituwal na kapakinabangan sa gitna ng sinaunang mga Hebreo at, nang maglaon, sa unang mga Kristiyano. Ang mga kainan ay naglaan din ng mga pagkakataon upang magpakita ng pag-ibig at pagkamapagpatuloy sa iba. Waring kaugalian ng mga Hebreo at ng unang mga Kristiyano ang manalangin may kaugnayan sa mga kainan.—1Sa 9:13; Gaw 27:35; 1Ti 4:1, 3; tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON; PAGKAMAPAGPATULOY; PIGING NG PAG-IBIG.

Waring dalawang beses bawat araw kung kumain ang mga Israelita, ang una ay sa umaga at ang ikalawa ay sa gabi pagkatapos magtrabaho. (Ihambing ang Ru 3:2, 3, 7; 1Ha 17:6.) Bagaman sa bahay kumakain ng agahan ang marami, lumilitaw na naging kaugalian ng iba, kabilang na ang mga mangingisda na nagpapagal sa buong magdamag, na magbaon ng pagkain sa trabaho. Maaari ring iluto ng mga mangingisda ang ilan sa mga nahuli nila para sa kanilang agahan.—Ihambing ang Mar 8:14; Ju 21:12, 15.

Gayunman, may katibayan na may kainan din noon sa bandang tanghali, bagaman marahil, kaunti lamang ang pagkaing inihahain. (Gaw 10:9, 10) Malamang na sa ganitong oras, ang mga taong nagtatrabaho sa bukid ay tumitigil upang magpahinga at kumain.—Ihambing ang Ru 2:14.

Karaniwan na, mga babae ang naghahain ng pagkain. (Ju 12:1-3) Ngunit kung minsan, kumakain silang kasama ng mga lalaki. (1Sa 1:4, 5; Job 1:4) Sa mga sambahayan ng mga mariwasa, partikular na ng mga maharlika, may mga lingkod na nagsisilbi sa mga kumakain sa mesa. May pantanging kagayakan ang mga tagapagsilbi sa mesa ni Haring Solomon.—1Ha 10:4, 5; 2Cr 9:3, 4.

Kadalasan, sa indibiduwal na mga kopa inilalagay ang mga inumin, ngunit ang pagkain ay karaniwan nang inihahain sa iisang pinggan. Yaong mga kumakain ay maaaring umabot ng pagkain na ginagamit ang kanilang kamay o gamit ang isang piraso ng tinapay bilang pangkutsara sa ilang pagkain.—Mar 14:20; Ju 13:25, 26; tingnan din ang Kaw 26:15.

Sa mga kainan, maaaring nakahilig o nakaupo ang mga tao. (Gen 18:4; 27:19; Huk 19:6; Luc 9:14) Sa isang relyebe mula sa palasyo ng Asiryanong si Haring Ashurbanipal, inilalarawan siyang nakahilig sa isang higaan samantalang ang kaniyang reyna naman ay nakaupo sa isang mataas na silya habang sila'y nagpipiging. Lumilitaw na nakaugalian din ng mga Persiano na humilig sa mga higaan kapag panahon ng kainan. (Es 7:8) Noong panahon ni Ezekiel, gumamit ng mga mesa at mga higaan ang ilang Israelita.—Eze 23:41.

Noong Panahon ng Ministeryo ni Jesus sa Lupa. Noong unang siglo C.E., karaniwang kaugaliang Hebreo ang paghuhugas ng mga kamay bago kumain. Isa itong kaugalian ng mga eskriba at mga Pariseo noon na bahagi ng kanilang mga ritwal.—Mar 7:1-8; tingnan ang PAGHUHUGAS NG MGA KAMAY.

Sa mga handaan o malalaking piging noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, inilalagay ang

mga higaan sa tatlong gilid ng isang mesa. Sa ikaapat na gilid na hindi nahaharangan, maalwang makalalapit sa mesa ang mga naghahain ng pagkain. Kung minsan, apat o limang tao ang umuukupa sa isang higaan, ngunit kadalasan ay tatlo lamang. Karaniwan nang itinutukod ng mga kumakain ang kanilang kaliwang siko, malamang sa isang unan, samantalang ang kanilang mukha ay nakaharap sa mesa. Karaniwan na, kanang kamay ang ipinangaabot sa pagkain. Ang pinakaimportanteng puwesto sa isang higaan ay yaong kinauupuan ng tao na walang katalikuran. Kapag ang isang tao ay nasa "dakong dibdib" ng isa na nakahilig sa isang kainan, nangangahulugan ito na nasa harap siya ng isang iyon at nagpapahiwatig din na tinatamasa niya ang pabor niyaon. (Ju 13:23) Ang sinumang nakahilig sa dakong dibdib ng isang tao ay madali niyang kausapin nang lihim.

Ipinahihiwatig ng kinaugaliang tatlong posisyon sa bawat higaan kung ang inuukupa ng isa ay ang mataas, panggitna, o mababang posisyon sa higaan. Kapag maraming higaan ang ginamit, ang isa na nasa mababang posisyon sa higaang pinakamalayo sa punong-abala ang may pinakamababang posisyon sa kainan.—Ihambing ang Mat 23:6; Luc 14:7-11.

Sa ilang masasayang okasyon, maaaring ang malaking kainan o piging ay nasa ilalim ng isang tagapangasiwa (Ju 2:9) at maaaring magkaroon ng palatuntunan gaya ng "isang konsyerto ng musika at sayawan."—Luc 15:25.

Wastong Pangmalas sa mga Kainan. Kalooban ng Diyos na ang tao ay masiyahan sa pagkain at inumin. (Ec 2:24) Ngunit kinasusuklaman niya ang mga pagpapakalabis. (Kaw 23:20, 21; Ec 10:17; Ro 13:13; 1Pe 4:3; tingnan ang KALASINGAN, PAGLALASING; MATAKAW.) Yamang maaaring maging totoong nakalulugod ang pagkain nang katamtaman, ang kalagayan ng isa na may pusong nagagalak ay maihahambing sa patuloy na pagpipiging. (Kaw 15:15) Gayundin, higit na kasiya-siya ang kainan kapag may pag-iibigan ang mga magkakasalo. Ang sabi nga ng kawikaan: "Mas mabuti ang pagkaing gulay na doon ay may pag-ibig kaysa sa pinatabang toro na may kasamang poot."—Kaw 15:17.

Makasagisag na Paggamit. Ang pagsasalo sa pagkain ay nagpapahiwatig ng pagkakaibigan at kapayapaan sa pagitan ng mga indibiduwal na nasasangkot. Samakatuwid, ang isa na nagkapribilehiyo na palaging kumain sa mesa ng hari ay pantanging pinapaboran at nagtatamasa ng isang napakalapít na buklod sa monarkang iyon. (1Ha 2:7) Ganitong kaugnayan ang ipinangako ni Jesus sa kaniyang tapat na mga alagad nang sabihin niya sa kanila na kakain at iinom silang kasama niya sa kaniyang Kaharian.—Luc 22:28-30; tingnan din ang Luc 13:29; Apo 19:9.

Dahil sa pagkapuksa niyaong mga sumasalansang sa Diyos, magkakaroon ng okasyon para sa isang "dakilang hapunan." Ang hapunang ito ay para sa mga ibon na kakain sa mga bangkay niyaong mga mapapatay. (Apo 19:15-18) Ibang-iba naman dito ang kainang magaganap sa malaking piging para sa lahat ng mga bayan na binanggit sa Isaias 25:6.

KAIWAN. Lumilitaw na isang diyos-bituin, yamang ginamit ang pangalang Kaiwan sa isang paralelismo kasama ng pananalitang "ang bituin ng inyong diyos." (Am 5:26) Maliwanag na ang tinutukoy rito ay ang bituing *kaimanu* o *kaiwanu* sa wikang Akkadiano, yamang lumilitaw ito sa mga inskripsiyong Akkadiano bilang pangalan ni Saturn (isang diyos-bituin). Sa tekstong Masoretiko, sadyang nilagyan ng tuldok-patinig ang pangalang ito upang tumugma sa salitang Hebreo na *shiq·quts′* (kasuklam-suklam na bagay). Sa Griegong *Septuagint,* ang "Kaiwan" ay isinalin bilang *Rhai·phan′,* ipinapalagay na isang Ehipsiyong katawagan para kay Saturn. Sa pagsipi naman ni Esteban, sa Gawa 7:43, *Rhom·pha′* ang makikita sa tekstong Griego nina Westcott at Hort.—Tingnan ang ASTROLOGO; REPAN.

KAKAIBANG APOY AT INSENSO. Sa Levitico 10:1, ang salitang Hebreo na *zar* (pambabae, *za·rah′;* sa literal, kakaiba) ay ginamit may kaugnayan sa 'kakaibang apoy, na hindi iniutos ng Diyos sa kanila' ngunit siyang inihandog ng mga anak ni Aaron na sina Nadab at Abihu kay Jehova anupat dahil dito ay pinatay Niya sila sa pamamagitan ng apoy. (Lev 10:2; Bil 3:4; 26:61) Pagkatapos ay sinabi ni Jehova kay Aaron: "Huwag kayong iinom ng alak o ng nakalalangong inumin, ikaw at ang iyong mga anak na kasama mo, kapag kayo ay pumapasok sa tolda ng kapisanan, upang hindi kayo mamatay. Ito ay isang batas hanggang sa panahong walang takda para sa inyong mga salinlahi, upang makilala ang pagkakaiba sa pagitan ng banal na bagay at ng di-banal at sa pagitan ng bagay na marumi at ng malinis, at upang ituro sa mga anak ni Israel ang lahat ng mga tuntunin na sinalita ni Jehova sa kanila sa pamamagitan ni Moises." (Lev 10:8-11) Waring ipinahihiwatig nito na sina Nadab at Abihu ay lango noon, anupat ito ang nagpalakas ng kanilang loob upang maghandog ng apoy na hindi iniutos sa kanila. Malamang na kakaiba ang apoy na iyon may kinalaman sa panahon, lugar, o paraan ng paghahandog, o maaaring iyon ay insensong naiiba ang komposisyon kaysa sa inilalarawan sa Exodo 30:34, 35. Hindi dahilan ang kalasingan upang hindi sila hatulan sa kanilang pagkakasala.

Ginamit din ang salitang *zar,* sa Exodo 30:9, may kaugnayan sa pagsusunog ng kakaibang insenso sa ibabaw ng altar ng insenso sa Dakong Banal. —Tingnan ang tlb sa *Rbi8.*

KAKAYAHANG MAG-ISIP. Ang terminong Hebreo na *mezim·mah′* ay ginagamit upang tumukoy sa kakayahang mag-isip, o sa kakayahang magsaalang-alang sa isang bagay nang may karunungan at pagbubulay-bulay, salig sa lubos na kaalaman (Kaw 5:2; 8:12); sa mga pakana, mga katha, at mangmang na mga kaisipan ng mga taong balakyot (Aw 10:2, 4; 21:11; 37:7; 139:19, 20; Kaw 12:2; 24:8; Jer 11:15); o sa may-layuning mga "kaisipan" ng Diyos na Jehova o ng kaniyang "puso" (Job 42:2; Jer 23:20; 30:24; 51:11).

Isa sa mga layunin ng Mga Kawikaan ay ang magbigay sa isang kabataan ng kaalaman at kakayahang mag-isip. (Kaw 1:1-4) Ang mga impormasyong nakapaloob sa Mga Kawikaan ay nakatutulong sa isang indibiduwal na makabuo ng kapaki-pakinabang na mga kaisipan at mga ideya na makapagbibigay ng layunin at direksiyon sa kaniyang buhay. Iniingatan siya ng kakayahang mag-isip mula sa pagsunod sa maling landasin at sa pakikisama sa mga nais umimpluwensiya sa kaniya sa ikasasama, yamang tinutulungan siya nito na makita kung ano ang kahahantungan ng gayong pagkilos. Nagbubunga ito ng pagpapala para sa indibiduwal na iyon. Iniingatan siya ng karunungan at kakayahang mag-isip mula sa pagsasagawa ng mga gawaing hahantong sa kapahamakan at sa gayo'y nagiging buhay ang mga ito sa kaniyang kaluluwa. Nagtatamasa siya ng katiwasayan, anupat hindi natatakot na baka lapatan siya ng katarungan dahil sa kaniyang masamang gawa.—Kaw 3:21-25.

Gayunman, posible rin na maging tudlaan ng pagkapoot ang isang taong tunay na gumagamit ng kakayahang mag-isip. Maaaring ito ang ipinahihiwatig sa Kawikaan 14:17: "Ang taong may kakayahang mag-isip ay kinapopootan." Kadalasan, yaong mga gumagamit ng kanilang mental na mga kakayahan ay hindi kinalulugdan ng mga taong hindi palaisip. Gayundin, sa diwa, yaong mga gumagamit ng kanilang isip sa paggawa ng kalooban ng Diyos ay kinapopootan. Gaya ng sinabi ni Jesu-Kristo: "Sapagkat hindi kayo bahagi ng sanlibutan, kundi pinili ko kayo mula sa sanlibutan, dahil dito ay napopoot sa inyo ang sanlibutan." (Ju 15:19) Sabihin pa, sa Kawikaan 14:17, ang termino sa orihinal na wika para sa "kakayahang mag-isip" ay maaaring sumaklaw sa mapaminsalang kaisipan. Samakatuwid, ang tekstong iyon ay maaari ring mangahulugan na ang isang taong kumakatha ng masama ay kinapopootan, at, kaayon nito, ang ilang salin ay kababasahan ng ganito: "At ang isang taong may masasamang pakana ay kinapopootan."—*JP, Ro.*

KAKOK [sa Heb., pangmaramihan, *bar·bu·rim′;* sa Ingles, *cuckoo*]. Sa Bibliya, ang pangalang ito ay minsan lamang lumitaw, sa 1 Hari 4:23, kung saan kasama sa talaan ng pang-araw-araw na pagkaing inilalaan sa korte ni Solomon ang 'mga kakok [*bar·bu·rim′*].' (*JB; NW*) Bagaman "ibon" ang mababasa sa ibang mga bersiyon (*BSP, MB*), waring ang *bar·bu·rim′* ay tumutukoy sa isang espesipikong uri ng ibon at hindi isang pangkalahatang termino lamang. Bagaman may mga nagsasabing ito'y ang tandang na kinapon, *guinea hen,* o gansa, iminumungkahi ng leksikograpong si W. Baumgartner (*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1967, p. 147) ang "kakok," at waring ipinahihiwatig iyan ng pangalang Arabe na *abu burbur* para sa ibong ito.

Ang *common cuckoo* (*Cuculus canorus*) at ang *great spotted cuckoo* (*Clamator glandarius*) ay parehong dumaraan sa Palestina kapag nandarayuhan sa hilaga, at dumarating sila sa maagang bahagi ng Marso. Ang kakok ay may katamtamang laki, kahawig ng maliit na lawin, at may tuka na bahagyang nakakurba, matalas at patulis. Karaniwa'y di-pansinin ang mga kulay ng kakok gaya ng mapusyaw na abuhin o mapusyaw na kayumanggi hanggang sa kayumangging mamula-mula o itim. Ang tiyan nito ay kadalasang maputi na may maninipis na guhit na itim.

Bagaman itinuturing ng ilan na ang ibong kakok ay maliit para isama sa mga pagkain ni Solomon, dapat pansinin na kahit ang mga mayang binalahibuhan ay ipinagbibili noon sa mga pamilihan sa Gitnang Silangan. (Mat 10:29) Karagdagan pa, ang mga kakok na ito ay 'pinataba,' at ganito ang sabi ng *The American Cyclopædia* tungkol sa mga ito: "Kapag taglagas ay matataba ang mga ito at itinuturing na mahalagang pagkain; ang mga ito'y gustung-gusto ng sinaunang mga tao, at ipinapalagay na nakagagamot ang karne ng mga ito."—1883, Tomo V, p. 557.

Ang kakok ay hindi ibong maninila ni kumakain man ng bangkay kundi ng mga insekto. Ito'y legal na "malinis" at angkop sa maharlikang mesa ni Solomon. Bagaman isinama ng *King James Version* ang *"cuckow"* sa maruruming ibon sa Levitico 11:16 at Deuteronomio 14:15, hindi na katanggap-tanggap ang pagkakasaling ito (ng Hebreong *sha′chaph*).—Tingnan ang GOLONDRINA.

KALABAN [sa Ingles, *adversary*]. Isang kaaway na sumasalansang o kumokontra; isang katunggali. Ang salitang Hebreo para sa "kalaban" (*tsar*) ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang

"ligaligin; kapootan." (Bil 25:18; Aw 129:1) Ang salitang Griego naman na *an·ti′di·kos* ay pangunahin nang tumutukoy sa isang "kalaban sa batas" sa isang legal na usapin (Luc 12:58; 18:3), ngunit maaari rin itong tumukoy sa ibang mga kalaban, o mga kaaway, gaya sa 1 Pedro 5:8.

Ang pinakabalakyot na Kalaban, si Satanas na Diyablo, ay gumawa ng paraan upang ang ibang mga tao at mga anghel (tingnan ang DEMONYO) ay sumama sa kaniyang pagsalansang sa Diyos at sa tao. Unang ipinakita ni Satanas ang kaniyang pagsalansang sa hardin ng Eden. Sa pamamagitan ng malupit at pailalim na pagkilos, inakay niya si Eva at pagkatapos ay si Adan sa isang landasin ng paghihimagsik na nagdulot ng kasalanan at kamatayan sa buong sangkatauhan. Sa mga korte ng langit, ipinakita ni Satanas ang kaniyang pananalansang, anupat pinaratangan niya si Jehova ng panunuhol kay Job kapalit ng pagkamatapat nito, isang paratang na naging isang pansansinukob na usapin. —Job 1:6-11; 2:1-5; tingnan ang SATANAS.

Sa lahat ng yugto ng panahon, ang mga mananamba ni Jehova ay nagbabata ng katulad na pagsalansang mula sa Kalaban sa pamamagitan ng mga alipores nito. Halimbawa, nang bumalik ang nalabi ng bayan ng Diyos mula sa Babilonya, may mga nagtangkang humadlang sa muling pagtatayo ng templo at ng pader ng lunsod. (Ezr 4:1; Ne 4:11) Ang ubod-samang si Haman, taglay ang espiritu ng Diyablo, ay naging isang balakyot na kalaban ng mga Judio noong mga araw ni Reyna Esther. (Es 7:6) Sa ngayon, ang mga Kristiyano ay kailangang maging alisto, maingat, mapagbantay, at puspusang makipaglaban ukol sa pananampalataya laban sa mga pakana ng Kalaban. (Efe 6:11, 12; Jud 3) Ipinayo ni Pedro: "Panatilihin ang inyong katinuan, maging mapagbantay. Ang inyong kalaban, ang Diyablo, ay gumagala-gala tulad ng isang leong umuungal, na naghahanap ng masisila. Ngunit manindigan kayo laban sa kaniya, matatag sa pananampalataya." (1Pe 5:8, 9) Sa dakong huli, magtatagumpay ang kapangyarihan ni Jehova laban sa lahat ng mga sumasalansang.—Jer 30:16; Mik 5:9.

Noon, kapag ang bayan ng Diyos ay di-tapat, pinahihintulutan niyang dambungin at talunin sila ng kanilang mga kalaban. (Aw 89:42; Pan 1:5, 7, 10, 17; 2:17; 4:12) Gayunman, mali ang naging konklusyon ng mga kaaway hinggil sa mga tagumpay na ito, anupat inangkin nila ang karangalan sa kanilang mga tagumpay at pinuri nila ang kanilang mga diyos o kaya'y nadama nilang hindi sila pagsusulitin sa paraan ng pakikitungo nila sa bayan ni Jehova. (Deu 32:27; Jer 50:7) Dahil dito, kinailangan ni Jehova na pagpakumbabain ang mapagmapuri at naghahambog na mga kalabang ito (Isa 1:24; 26:11; 59:18; Na 1:2); at ginawa niya ito alang-alang sa kaniyang banal na pangalan.—Isa 64:2; Eze 36:21-24.

KALAI. Isang saserdote noong mga araw ng mataas na saserdoteng si Joiakim. Siya ang ulo ng sambahayan ni Salai sa panig ng ama.—Ne 12:12, 20, 26.

KALALIMAN. Ayon sa *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst (London, 1845, p. 2), ang Griegong *a′bys·sos* ay nangangahulugang "napakalalim o pagkalalim-lalim." Ayon naman sa *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott (Oxford, 1968, p. 4), ito ay nangangahulugang "di-maarok, walang-hangganan." Lagi itong ginagamit ng Griegong *Septuagint* bilang salin ng Hebreong *tehohm′* (matubig na kalaliman), gaya sa Genesis 1:2; 7:11.

Ang *a′bys·sos* ay lumilitaw nang siyam na ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, anupat ang pito sa mga ito ay nasa aklat ng Apocalipsis. Sa "kalaliman" lumabas ang makasagisag na mga balang sa pangunguna ng kanilang hari, si Abadon o Apolyon, "ang anghel ng kalaliman." (Apo 9:1-3, 11) "Ang mabangis na hayop" na nakipagdigma sa "dalawang saksi" ng Diyos at pumatay sa kanila ay binabanggit din na lumabas "mula sa kalaliman." (Apo 11: 3, 7) Inilalarawan ng Apocalipsis 20:1-3 ang panghinaharap na pagbubulid kay Satanas sa kalaliman sa loob ng isang libong taon, anupat noong isang pagkakataon ay ipinakiusap kay Jesus ng isang hukbo ng mga demonyo na huwag itong gawin sa kanila.—Luc 8:31.

Ang Kahulugan Nito sa Kasulatan. Kapansin-pansin na hindi ginamit ng Griegong *Septuagint* ang *a′bys·sos* bilang salin ng Hebreong *she'ohl′,* at dahil mga espiritung nilalang ang ibubulid doon, hindi wastong *limitahan* ang kahulugan nito bilang Sheol o Hades lamang, yamang ang dalawang salitang ito ay malinaw na tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan sa lupa. (Job 17:13-16; tingnan ang HADES; SHEOL.) Hindi ito tumutukoy sa "lawa ng apoy," yamang matapos palayain si Satanas mula sa kalaliman, saka pa lamang siya ihahagis sa lawa ng apoy sa bandang huli. (Apo 20:1-3, 7-10) Dahil din sa pananalita ni Pablo sa Roma 10:7, kung saan sinabi niyang si Kristo ay nasa kalaliman, magiging imposible ang pakahulugang iyon at mauunawaan din natin na ang kalaliman ay iba sa Tartaro.—Tingnan ang TARTARO.

Tumutulong ang Roma 10:6, 7 upang maging malinaw ang kahulugan ng "kalaliman" sa pagsasabi: "Ngunit ang katuwiran na resulta ng pananampalataya ay nagsasalita sa ganitong paraan: 'Huwag mong sabihin sa iyong puso, "Sino ang aakyat sa

langit?" samakatuwid nga, upang ibaba si Kristo; o, "Sino ang bababa sa kalaliman?" samakatuwid nga, upang iahon si Kristo mula sa mga patay.'" (Ihambing ang Deu 30:11-13.) Maliwanag na ang "kalaliman" dito ay tumutukoy sa isang dako na doon namalagi si Kristo Jesus sa loob ng tatlong araw at mula roon ay binuhay siyang muli ng kaniyang Ama. (Ihambing ang Aw 71:19, 20; Mat 12:40.) Tinutukoy ng Apocalipsis 20:7 ang kalaliman bilang isang "bilangguan," at walang alinlangang kasuwato ito ng nangyari kay Jesus nang makulong siya sa ganap na kawalang-ginagawa bilang resulta ng kamatayan.—Ihambing ang Gaw 2:24; 2Sa 22:5, 6; Job 38:16, 17; Aw 9:13; 107:18; 116:3.

May kinalaman sa salitang-ugat na nangangahulugang "di-maarok" na isang katangian ng "kalaliman," kapansin-pansin ang sinabi sa *Encyclopædia of Religion and Ethics* ni Hastings (1913, Tomo I, p. 54) bilang komento sa Roma 10:6, 7: "Ang impresyon na itinatawid ng pananalita ni San Pablo ay ang pagiging napakalawak ng dakong iyon, gaya ng isang dako na imposible nating magalugad." Ipinakikita ni Pablo na kung paanong mahirap marating ang "langit" at ang "kalaliman," madali namang maabot ang katuwiran sa pamamagitan ng pananampalataya. Ipinaghahalimbawa ito ng paggamit ni Pablo sa kaugnay na salitang *ba'thos* sa Roma 11:33: "O ang lalim [*ba'thos*] ng kayamanan at karunungan at kaalaman ng Diyos! Totoong di-masaliksik ang kaniyang mga hatol at *di-matalunton* ang kaniyang mga daan!" (Tingnan din ang 1Co 2:10; Efe 3:18, 19.) Kaya, kasuwato ng Roma 10:6, 7, maliwanag na ang dakong kinakatawanan ng "kalaliman" ay nagpapahiwatig din na hindi ito mararating ninuman maliban ng Diyos o ng kaniyang inatasang anghel na may "susi ng kalaliman." (Apo 20:1) Binabanggit ng *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott (p. 4) na ang isang kahulugan ng salitang *a'bys·sos* ay "walang-hanggang kahungkagan."

Ang anyong pangmaramihan ng salitang Hebreo na *metsoh·lah'* (o *metsu·lah'*) ay isinasalin sa Awit 88:6 bilang "malaking kalaliman" at literal na nangangahulugang "mga kalaliman." (Ihambing ang Zac 10:11.) Nauugnay ito sa *tsu·lah',* na nangangahulugang "matubig na kalaliman."—Isa 44:27.

KALAMO, KANIA [sa Heb., *qa·neh'*]. Ang Hebreong *qa·neh'* [sa Tagalog, "kania"] ay kadalasang isinasalin bilang "tangkay" (Gen 41:5, 22), "sanga" (Exo 25:31, 32), o "tambo" (1Ha 14:15). Gayunman, sa ilang teksto, ipinahihiwatig ng konteksto o ng ginamit na salitang deskriptibo na ang *qa·neh'* ay tumutukoy sa isang aromatikong halaman, at sa gayo'y isinasalin ito bilang "kalamo" (Exo 30:23) at "kania."—Sol 4:14; Isa 43:24.

Kabilang sa mga sangkap na ginamit sa paghahanda ng banal na langis na pamahid ang "matamis na kalamo," anupat ang tamis ay tumutukoy sa amoy at hindi sa lasa nito. (Exo 30:22-25) Sa Awit ni Solomon (4:14), ang "kania" ay binanggit kasama ng iba pang mababangong espesya. Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Isaias (43:24), sinaway ni Jehova ang makasalanang mga Israelita dahil hindi sila 'bumili' (sa Heb., *qa·ni'tha*) ng "[matamis na] kania" (*qa·neh'*) para sa paglilingkod sa kaniyang templo, anupat dito'y gumamit ng magkakatunog na mga salita sa Hebreo. Bumanggit si Jeremias (6:20) ng kania na nagmula sa "lupain sa malayo," samantalang binanggit naman ni Ezekiel (27:3, 19) ang kania bilang isa sa mga produktong ipinangangalakal ng mayamang Tiro.

Ang salitang Ingles na *"calamus"* [sa Tagalog, "kalamo"] ay hinalaw sa Griegong *ka'la·mos,* na ginamit ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* bilang salin ng Hebreong *qa·neh'.* Tulad ng salitang Hebreo, ang *ka'la·mos* ay mayroon ding saligang kahulugan na tambo o kania, samantalang ang salitang Ingles na *"calamus"* ay pangunahin nang ginagamit ngayon upang tumukoy sa halamang *sweet flag* (*Acorus calamus*) o sa aromatikong ugat nito.

Tungkol naman sa matamis na kania, o kalamo, ng Hebreong Kasulatan, mas iniuugnay ito ng maraming iskolar sa isang aromatikong damongtambo ng India, gaya ng *Cymbopogon martini,* isang damo na ang mga dahon, kapag dinurog ay mapagkukunan ng isang mabangong langis na kilala bilang *ginger-grass oil.* Ang iba pang uri ng mga damong ito ng India ay pinagkukunan naman ng *citronella oil* at *lemongrass oil.* Ang pagtukoy nila sa isa, o higit pa, sa mababangong damo na iyon bilang matamis na kania, o kalamo, ay batay sa sinabi ni Jeremias na ang produktong ito ay nagmula sa "lupain sa malayo," na sa kasong ito ay ang India. Gayunman, may iba pang mga lugar na maaaring pinagkunan ng aromatikong kania, o kalamo, gaya ng ipinahihiwatig sa hula ni Ezekiel (27:19). Kaya nga, bagaman ang *qa·neh'* ay tumutukoy sa isang uri ng aromatikong tambo o kania, hindi pa rin matiyak ang eksaktong pagkakakilanlan ng halamang ito.

KALANGITAN. Ang "kalangitan [sa Heb., *sha'chaq;* sa Ingles, *sky*]," ayon sa pagkagamit ng mga manunulat ng Bibliya, ay maaaring tumukoy sa kalawakan ng atmospera na bumabalot sa lupa at kung saan lumulutang ang mga ulap (Isa 45:8), o maaari itong tumukoy sa waring balantok o bobida sa ibabaw ng lupa na asul kapag araw at mabituin kapag gabi. (Aw 89:37) Karaniwan na, maliwanag na ang ibig lamang sabihin ng manunulat ay yaong nasa kaitaasan sa ibabaw ng lupa anupat

hindi tinitiyak kung aling aspekto ng "kalangitan" ang nasasangkot.—Aw 57:10; 108:4.

Pinangangalat ng pinung-pinong mga partikula ng alikabok sa atmospera, ng mga molekula ng singaw ng tubig, at, sa paanuman, ng mga molekula ng iba pang mga gas sa atmospera, gaya ng oksiheno, nitroheno, at *carbon dioxide,* ang mga sinag ng liwanag, anupat ang pínakakalát ay ang asul, na nagiging dahilan naman kung bakit karaniwan nang kulay asul ang kalangitan kapag maaliwalas ito. Ang pinung-pinong mga alikabok ay gumaganap din ng malaking bahagi sa pamumuo ng mga ulap, yamang naiipon sa palibot ng mga partikulang ito ang singaw ng tubig.

Ang salitang Hebreo na *sha'chaq* (kalangitan) ay isinasalin ding "manipis na alikabok," "ulap," "maulap na kalangitan"; lumilitaw na nagmula ito sa salitang-ugat na nangangahulugang "dikdikin nang pino." (2Sa 22:43) Tinutukoy ni Jehova ang kaniyang sarili bilang ang isa na 'pumupukpok sa kalangitan na sintigas ng salaming binubo.' (Job 37:18) Totoo naman, ang mga partikulang bumubuo sa atmospera ay nasisiksik pababa dahil sa hatak ng grabidad, at ang mga nasa bandang labas ay nasa loob ng takdang mga hangganan, anupat dahil sa grabidad ay hindi nakatatakas ang mga ito mula sa lupa. (Gen 1:6-8) Ipinaaaninag nila ang liwanag ng araw gaya ng ginagawa ng isang salamin. Dahil dito, ang kalangitan ay nagtitinging maliwanag, samantalang kung walang atmospera ay kaitiman lamang ang makikita ng isang nagmamasid mula sa lupa, anupat ang mga bagay sa kalangitan lalong nagniningning palibhasa'y itim ang nasa likuran ng mga ito, gaya sa kaso ng buwan na walang atmospera. Mula sa malayong kalawakan, nakikita ng mga astronot ang atmospera ng lupa bilang isang nagliliwanag at kumikinang na sinag sa palibot nito.

Gumamit si Jehova ng makasagisag na pananalita nang babalaan niya ang Israel na, kung susuway ito, ang kalangitan sa itaas ay magiging tanso at ang lupa naman sa ibaba ay magiging bakal, at abo at alabok ang magiging ulan sa kanilang lupain. Walang alinlangan na sa ilalim ng gayong mga kalagayan ng kawalang-ulan, ang "nasarhan" at walang-ulap na kalangitan ay mamumula, magiging kulay-tanso, sapagkat ang pagdami ng mga partikula ng alikabok sa atmospera ay magpapangalat sa asul na liwanag anupat pulang liwanag ang magiging mas prominente, kung paanong ang papalubog na araw ay nagtitinging kulay pula dahil mas malalim o mas makapal ang atmospera na kailangang tawirin ng mga sinag ng araw.—Deu 28:23, 24; ihambing ang 1Ha 8:35, kung saan ang "langit" ay ginagamit upang tumukoy sa kalawakan.

Ang isa pang salitang Hebreo na paminsan-minsang isinasalin bilang "kalangitan" ay *shama'yim* (langit). (Deu 28:23) Sa katulad na paraan, isinasalin ding "kalangitan" ang Griegong *ou·ra·nos',* sa literal ay "langit."

Nang umakyat si Jesus patungo sa langit, isang ulap ang kumuha sa kaniya mula sa paningin ng mga alagad. Habang nakatitig sila sa kalangitan, may mga anghel na nagpakita at nagsabi: "Mga lalaki ng Galilea, bakit kayo nakatayo at nakatingin sa kalangitan? Ang Jesus na ito na tinanggap sa kalangitan mula sa inyo ay gayon darating sa katulad na paraan kung paanong nakita ninyo siyang pumaparoon sa kalangitan." (Gaw 1:9-11, tlb sa *Rbi8*) Sa diwa, sinabi ng mga anghel sa mga alagad na walang dahilan upang tumitig sila sa kalangitan, na para bang umaasang magpapakita siya roon sa itaas. Sapagkat inagaw na siya ng ulap, at hindi na siya makikita. Ngunit babalik siya *sa katulad na paraan,* di-nakikita, di-namamasdan ng pisikal na mga mata.

Paminsan-minsan, ang "kalangitan" ay ginagamit kaalinsabay ng "langit."—Tingnan ang LANGIT.

KALAPATI [sa Heb., *yoh·nah';* sa Gr., *pe·ri·stera';* sa Ingles, *dove* at *pigeon*]. Ang kalapati ay isa sa unang dalawang ibon na espesipikong binanggit sa Bibliya, anupat tatlong beses na nagpalipad si Noe ng kalapati pagkatapos ng Baha upang malaman kung gaano na kababa ang tubig. (Gen 8:8-12) Ipinapalagay na ang pangalang Hebreo na *yoh·nah'* ay hinalaw sa salitang *'a·nah',* nangangahulugang "magdalamhati," at maliwanag na itinulad ito sa tila nagdadalamhating kurukutok ng kalapati. (Isa 38:14; 59:11, 12; Eze 7:16; Na 2:7)—Tingnan ang BATU-BATO.

Mga Uri ng Kalapati at Paglalarawan. Ang pinakakaraniwang mga uri ng kalapati sa Israel ay ang *rock dove* (*Columba livia*), *ring dove* (*Columba palumbus;* tinatawag ding *wood pigeon*), at *stock dove* (*Columba oenas*). Ang *ring dove* ay partikular na makikita sa mga kagubatan ng Gilead at Carmel. Ang *stock dove* ay pangunahin nang tumatahan sa palibot ng Jerico at sa silangan ng Jordan, at ang *rock dove* naman ay sa mga baybaying lupain, sa kahabaan ng mga bangin ng Libis ng Jordan at sa matataas na lupain sa dakong kanluran. Ang mga kalapati ay karaniwan nang may mabilog na katawan at malaking pitso, magandang leeg, maliit at bilugang ulo na may manipis na tuka, at maiikling binti. Dapang-dapa ang mga balahibo nito, kung kaya napakakinis ng hitsura ng ibong ito. Ang mga kalapati ay kadalasang kulay abuhing asul, samantalang ang ilan ay may kisap ng iba't ibang kulay sa ilang bahagi ng kanilang balahibo, na mistulang metal sa sikat ng araw. Maaaring ito ang ipinahihi-

watig sa Awit 68:13, bagaman ipinapalagay ng ilan na ang pagbanggit sa "mga pakpak ng kalapati na nababalutan ng pilak at ang mga bagwis nito ng manilaw-nilaw na luntiang ginto" ay tumutukoy sa isang magarbong obra na nasamsam.

Ang kalapati ay may maamong hitsura at ugali, kung kaya inilalarawan ito bilang 'ang tupa sa daigdig ng mga ibon.' Kaya naman noon at ngayon, ang pangalang Jonas (*Yoh·nah′*) ay isang popular na pangalan para sa mga batang lalaking Judio. (Jon 1:1) Kilalá ang mga ibong ito sa kanilang debosyon sa kapareha nila at sa kanilang pagmamahal, at kapag nagliligawan ay pinagdidikit nila ang kanilang mga ulo at mga tuka na kagayang-kagaya ng magkasintahang naghahalikan. Kaya naman ang pananalitang "kalapati ko" ay ginamit ng pastol na mangingibig ng dalagang Shulamita bilang angkop na termino ng pagmamahal. (Sol 5:2) Ang mga mata ng dalaga ay inihambing sa maaamong mata ng kalapati (Sol 1:15; 4:1), at inihambing naman niya ang mga mata ng pastol sa abuhing-asul na mga kalapati na naliligo sa gatas, anupat ang magandang simili na ito ay maliwanag na tumutukoy sa maitim na *iris* na napalilibutan ng puti ng mata. (Sol 5:12) Mahilig maligo ang mga kalapati, kaya mas gusto nilang mamugad malapit sa tubig. Naiiba sila sa lahat ng ibon dahil sa kanilang kakaibang paraan ng pagpapakain sa kanilang mga inakáy ng "gatas ng kalapati," isang substansiya na parang kurtadong gatas na nanggagaling sa butsi ng mga magulang na kalapati. Ang mga inakáy ng mga kalapati, tinatawag na pitson, ay karaniwang kinakain sa maraming lupain.

Palibhasa'y matatakutin, anupat nanginginig kapag natatakot (Os 11:11), ang kalapating ligáw ay karaniwan nang namumugad sa mga libis (Eze 7:16), samantalang ang *rock dove* naman ay namumugad sa mga nakaungos na bahagi at mga butas ng mga dalisdis at mabatong mga bangin. (Sol 2:14; Jer 48:28) Ang mga alagang kalapati ay umuuwi sa mga bahay na ginawa para sa kanila. anupat kapag dumaraan ang malaking kawan ng mga kalapati ay mistula silang ulap dahil sa puting ilalim ng kanilang mga pakpak. (Isa 60:8) May nahukay sa Israel na mga bahay ng kalapati, na ang ilan ay malalaki.

Ang kalapati ay malakas at matuling lumipad, anupat umaabot ito sa bilis na mahigit 80 km/oras (50 mi/oras). Dahil sa ugali nito na umuwi sa kaniyang bahay, mula pa noong sinaunang panahon ay ginagamit na ito upang maghatid ng mensahe. Ditulad ng mga nabigante na kailangang gumamit ng mga *chronometer* at mga *sextant* upang malaman ang kanilang posisyon, halos alam kaagad ng mga *homing pigeon,* sa pamamagitan ng pakikiramdam sa *magnetic field* ng lupa at dahil sa posisyon ng araw, kung saang direksiyon sila lilipad, pakawalan man sila sa naiibang teritoryo na daan-daang kilometro ang layo sa kanilang tahanan. Awtomatiko nilang isinasaalang-alang ang galaw ng araw sa kalangitan upang hindi sila magkamali ng direksiyon sa kanilang paglipad.

Ang mga kalapati ay may malalakas na pakpak, nakalilipad nang malalayong distansiya sa paghahanap ng pagkain, at mabilis nilang natatakasan ang karamihan sa kanilang mga kaaway. (Aw 55:6-8) Gayunman, ang mga kalapati ay mapagtiwala sa mga tao kung kaya madali itong mabitag o masilo ng lambat. Sa gayon, ang apostatang Efraim, na may-kamangmangang nagtiwala sa Ehipto at sa Asirya, ay itinulad sa "mangmang na kalapati," na nakatakdang mahuli sa isang lambat. (Os 7:11, 12) Nang babalaan ni Jesus ang kaniyang mga alagad laban sa tulad-lobong mga mananalansang, hindi lamang niya sila pinayuhan na maging "walang muwang na gaya ng mga kalapati" kundi "maging maingat [din] gaya ng mga serpiyente."—Mat 10:16.

Noong bautismuhan si Jesus at pahiran siya ng banal na espiritu ng Diyos, ang banal na espiritung iyon ay lumitaw "sa hugis ng katawang tulad ng isang kalapati," anupat marahil ay nakita iyon na lumapag kay Jesus gaya ng kalapating dumadapo sa kaniyang dapuan. (Luc 3:22; Mat 3:16; Mar 1:10; Ju 1:32-34) Ito ay isang angkop na sagisag, dahil sa katangian nito ng kawalang-muwang.—Mat 10:16.

Ginamit Bilang Haing Hayop. Ang mga kalapati ay ginamit sa paghahain, anupat kabilang ito sa mga paninda ng mga nangangalakal noon sa templo sa Jerusalem, bagaman maaaring ang ipinahihiwatig dito ng terminong "mga kalapati [sa Gr., *pe·ri·ste·ras′*]" ay "mga batu-bato" o "mga inakáy na kalapati" na binanggit sa Kautusang Mosaiko.—Mar 11:15; Ju 2:14-16.

Karaniwan na, tinutumbasan ng mga salin ng Bibliya ang Hebreong *yoh·nah′* ng "kalapati" tanging sa mga teksto hinggil sa mga hain, kung saan lagi ring binabanggit ang "mga batu-bato" (sa Heb., *to·rim′*). Ang pananalitang "(mga) inakáy na kalapati" (*NW, KJ, RS*) sa Hebreo ay literal na nangangahulugang "(mga) anak ng kalapati." Kasama ng mga batu-bato, ang mga kalapati ay tinatanggap bilang handog na sinusunog (Lev 1:14); isang pares nito ang maaaring ihandog niyaong mga napakadukha na hindi makapagbigay ng isang babaing kordero o batang kambing bilang handog ukol sa pagkakasala (Lev 5:5-7); isang kalapati (o isang batu-bato) na handog ukol sa kasalanan ang isasama sa ihahandog na batang barakong tupa sa mga ritwal ng pagpapadalisay sa isang babae pagkatapos niyang magsilang maliban kung

wala siyang kakayahang maghandog ng barakong tupa, anupat sa kasong iyon ay puwede na ang “dalawang inakáy na kalapati” (Lev 12:6-8) (gaya ng ginawa ni Maria noong magpadalisay siya matapos niyang isilang si Jesus; Luc 2:22-24); at isang pares ng kalapati o batu-bato ang isasama sa mga handog para sa pagpapadalisay ng isang tao na gumaling na ang pag-agas (Lev 15:13, 14, 28, 29). Tinatanggap din ang mga ito para sa paglilinis sa Nazareo mula sa karungisan.—Bil 6:10.

Bagaman tiyak na maraming pamilyang Judio ang may sariling mga kalapati, ang pananalitang, “At kung hindi niya abot-kaya ang dalawang batu-bato o ang dalawang inakáy na kalapati,” ay maliwanag na nagpapahiwatig na ang mga ito ay kadalasang binibili para sa paghahain.—Lev 5:11.

Ang terminong Hebreo na *goh·zal′,* na ginamit sa ulat ng paghahandog ni Abraham nang ‘pagtibayin ni Jehova kay Abram ang isang tipan,’ ay ipinapalagay na tumutukoy sa “isang inakáy na kalapati.” (Gen 15:9, 18) Ito ay dahil laging magkasama ang kalapati at ang batu-bato sa mga haing itinakda sa Kautusan na ibinigay sa Israel nang maglaon. Ang salitang Hebreo ring ito ay isinaling “inakáy” sa Deuteronomio 32:11. Tiyak na kasama ang kalapati sa hain ni Noe, yamang kabilang sa haing iyon ang “ilan . . . sa lahat ng malilinis na lumilipad na nilalang.”—Gen 8:20.

Ang probisyon ng Kautusan na maaaring maghandog ng alinman sa mga inakáy na kalapati o mga batu-bato ay isang kumbinyenteng kaayusan para sa mga Judio, yamang ang karamihan sa mga batu-bato ay umaalis sa lupain ng Israel sa mga buwan ng taglamig, samantalang ang mga kalapati naman ay nananatili roon sa buong taon.

KALASAG. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

KALASINGAN, PAGLALASING. Ang kalasingan ay ang pagkalango dahil sa labis na paginom ng inuming de-alkohol. Ang lasenggo naman ay isang tao na may bisyong magpakalabis sa matapang na inumin hanggang sa malasing siya.

Sa sinaunang mga lupain sa Bibliya, kabilang sa mga nakalalangong inumin ang alak na gawa mula sa ubas (Deu 32:14) at ang mga inuming de-alkohol na ginawa mula sa mga butil. (Isa 1:22) Ang katamtamang pag-inom ng alak at iba pang matatapang na inumin ay pinahihintulutan ni Jehova, na naglalaan ng “alak na nagpapasaya sa puso ng taong mortal.”—Aw 104:14, 15; tingnan ang ALAK AT MATAPANG NA INUMIN; SERBESA.

Hinahatulan sa Bibliya. Mariing tinutuligsa sa Bibliya ang paggamit ng matapang na inumin hanggang sa malasing ang isa. Ang pantas na manunulat ng Mga Kawikaan ay gumuhit ng isang malinaw, tumpak, at siyentipikong larawan ng mga epekto ng labis na pag-inom ng mga inuming dealkohol. Nagbababala siya: “Sino ang may kaabahan? Sino ang di-mapalagay? Sino ang may mga pakikipagtalo? Sino ang may pagkabahala? Sino ang may mga sugat nang walang dahilan? Sino ang may kalabuan ang mga mata? Yaong mga nagbababad sa alak, yaong mga pumapasok upang maghanap ng hinaluang alak. Huwag kang tumingin sa alak kapag ito ay kulay pula, kapag ito ay kumikislap sa kopa [kapag ang alak ay waring lubhang kaakit-akit, o bumubula], kapag ito ay humahagod nang suwabe [kapag napakadulas nito sa lalamunan]. Sa huli ay kumakagat itong tulad ng serpiyente, at naglalabas ito ng lason tulad ng ulupong [maaari itong magdulot ng sakit sa pisikal (halimbawa, sanhi ito ng *cirrhosis* sa atay) at mental (nagiging dahilan ito ng *delirium tremens*), at maaari itong aktuwal na ikamatay ng isa]. Ang iyong mga mata ay makakakita ng mga bagay na kakatwa [naaapektuhan ng alkohol ang mga sentro ng kontrol sa utak, anupat sinusupil ang mga ito; lumalabas ang mga saloobin na karaniwa’y sinusupil; nagkakaroon ng mga halusinasyon ang isa; pinupunan niya ang mga patlang sa kaniyang alaala sa pamamagitan ng pagkukuwento ng kakatwang mga karanasan na para bang totoo ang mga iyon; nawawalan siya ng kontrol sa kaniyang paggawi], at ang iyong puso ay magsasalita ng tiwaling mga bagay [isasagawa ng taong iyon ang mga kaisipan at pagnanasang karaniwa’y pinipigilan niya].”—Kaw 23:29-33; Os 4:11; Mat 15:18, 19.

Sa pagpapatuloy ng manunulat, inilalarawan niya ang personal na nararanasan ng lasenggo: “At tiyak na magiging tulad ka niyaong nakahiga sa kalagitnaan ng dagat [mararanasan niya ang kalituhan ng isa na nalulunod, na humahantong sa pagkawala ng ulirat], tulad nga niyaong nakahiga sa tuktok ng palo [kung paanong doon pinakamalakas ang ugoy ng barko, nanganganib din ang buhay ng lasenggo sa aksidente, istrok, away, at iba pa]. ‘Pinalo nila ako, ngunit hindi ako nagkasakit; hinampas nila ako, ngunit hindi ko namalayan [ang sabi ng lasenggo, na para bang kausap ang kaniyang sarili; hindi niya namalayan ang aktuwal na nangyari at ang kaparusahang napala niya sa karanasang iyon]. Kailan ako magigising? Iyon ay hahanapin ko pang muli [dapat na siyang matulog upang lumipas ang mga epekto ng kalasingan, ngunit alipin siya ng inuming de-alkohol at pinananabikan niyang muling uminom nito].’” Sasapit siya sa karalitaan, dahil napakalaki ng ginagasta niya sa alak at, gayundin, dahil hindi na siya mapagkakatiwalaan at hindi siya makapagtrabaho. —Kaw 23:20, 21, 34, 35.

Ipinagbawal sa Kongregasyong Kristiyano. Ang lasenggo ay kadalasang magulo, maingay at gumagawa ng katawa-tawang mga pagkilos, na nagdudulot naman ng kadustaan. (Kaw 20:1; Aw 107:27; Isa 19:14) Dahil dito, hindi dapat pahintulutan sa kongregasyong Kristiyano ang paglalasing. Ang saloobin ng Diyos hinggil sa paglalasing ay isiniwalat sa kaniyang Kautusan sa Israel. Ang isang anak na sutil at mapaghimagsik, na matakaw at lasenggo, ay dapat batuhin hanggang sa mamatay. (Deu 21:18-21) Sa katulad na paraan, iniuutos ng Bibliya na ang di-nagsisising mga lasenggo ay dapat itiwalag mula sa kongregasyong Kristiyano. (1Co 5:11-13) Kabilang sa "mga gawa ng laman" ang "mga paglalasingan, mga walang-taros na pagsasaya," mga bagay na ginagawa ng mga tao ng mga bansa sa pangkalahatan. Kung ang isang Kristiyano ay nalinisan na mula sa gayong mga gawain at bumalik siya sa mga iyon at ayaw niyang magsisi, hindi siya pahihintulutang pumasok sa Kaharian ng Diyos. (1Co 6:9-11) Hindi na niya dapat gamitin ang kaniyang panahon sa pagsasagawa ng kalooban ng mga bansa sa pamamagitan ng pakikibahagi sa kanilang mga pagpapakalabis sa alak at mga paligsahan sa pag-inom. (1Pe 4:3) Dapat niyang ibuhos ang kaniyang pansin sa pagluluwal ng mga bunga ng espiritu ng Diyos.—Gal 5:19-24.

Dahil dito, ang pagiging katamtaman at ang katinuan ng pag-iisip ay kabilang sa mga kahilingan para sa Kristiyanong mga tagapangasiwa (1Ti 3:1-3; Tit 1:7); mga ministeryal na lingkod (1Ti 3:8); matatandang lalaki at babae (Tit 2:2, 3); mga kabataang lalaki at babae (Tit 2:4-8); mga anak (lalo na ng mga tagapangasiwa).—Tit 1:6.

Nang tinatalakay ang Hapunan ng Panginoon, sinaway ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyanong taga-Corinto dahil sa ilang pag-abuso. Noon ay may mga nagdadala ng kanilang sariling pagkain at inumin sa dakong pinagtitipunan ng kongregasyon. Bagaman nagpapakasasa sa pagkain at inumin, ayaw nilang bahaginan ng kanilang kasaganaan ang kanilang nagdarahop na mga kapatid at sa gayo'y hinihiya ang mga ito. Dahil dito, kapag panahon na upang ipagdiwang ang Hapunan ng Panginoon, ang ilan ay wala sa angkop na kalagayan upang makibahagi dahil sa pagpapakalabis, samantalang ang iba naman ay gutóm. Kaya sinabi ni Pablo: "Ang isa ay gutóm ngunit ang isa naman ay lango."—1Co 11:20-22.

Isa pa, sa ilalim ng Kautusan, hindi angkop para sa mga saserdote na uminom ng mga inuming de-alkohol kapag nakikibahagi sa mga relihiyosong serbisyo. Inutusan silang huwag uminom ng alak o nakalalangong inumin habang nagsasagawa ng kanilang opisyal na mga tungkulin, sapagkat kung gagawin nila iyon ay mamamatay sila.—Lev 10:8-11.

Bakit inilalahad ng Bibliya ang tungkol sa pagkalasing ng mga lalaking gaya nina Noe at Lot?

Binabanggit ng Bibliya ang ilang kaso ng pagkalasing kapag ang mga iyon ay may mahalagang bagay na nililinaw. Halimbawa, inilalahad nito na pagkatapos ng Baha, si Noe ay nagtanim ng isang ubasan, "nagsimulang uminom ng alak at nalango." Iniulat sa Kasulatan ang pangyayaring ito upang ipakita ang dahilan kung bakit bumigkas si Noe ng sumpa laban kay Canaan. (Gen 9:20-27) Sa isa pang kaso, sa dalawang magkaibang gabi, binigyan ng dalawang anak na babae ni Lot ang kanilang ama ng napakaraming alak anupat nalasing ito at nakipagtalik sila sa kaniya. (Gen 19:30-38) Ipinakikita sa atin ng ulat na ito ang pinagmulan ng mga bansa ng Moab at Ammon at ang kaugnayan nila sa Israel. Maliwanag na nalasing si Lot hanggang sa hindi na niya kontrolado ang kaniyang mabuting pagpapasiya bagaman hindi naman siya lasing na lasing anupat hindi na niya kayang makipagtalik. Yamang mariing hinahatulan ng Salita ng Diyos ang paglalasing, makatitiyak tayo na ang matuwid na mga lalaking ito ay walang bisyong magpakalabis sa pag-inom ng alak, na hindi sila mga lasenggo. Ngunit makikita rito ang pagkatahasan ng Bibliya, sapagkat hindi nito ikinukubli ang katotohanan kapag naglalahad ng mga pangyayaring nagsasangkot sa mga tauhan ng Bibliya para sa ating kaliwanagan. Ang ilan pang mga kaso ng pagkalasing ay nakaulat sa 1 Samuel 25:36-38; 2 Samuel 11:13; 1 Hari 20:15-21.

Isang Maling Palagay. Noong Pentecostes ng 33 C.E., nang ibuhos sa mga alagad ni Kristo ang banal na espiritu, nakapagsalita sila ng iba't ibang wika kung kaya sinabi ng ilan: "Sila ay punô ng matamis na alak." Ngunit ipinaliwanag ni Pedro: "Ang mga taong ito, sa katunayan, ay hindi mga lasing, gaya ng inyong ipinapalagay, sapagkat ngayon ay ikatlong oras lamang ng araw," o mga 9:00 n.u., kung bibilang mula sa pagsikat ng araw (mga 6:00 n.u.). (Gaw 2:1-4, 13-15) Taglay ng mga nagdiriwang na ito ng Pentecostes ang balumbon ng hula ni Isaias, kung saan nakasulat: "Sa aba ng mga maagang bumabangon sa kinaumagahan upang makapaghanap lamang sila ng nakalalangong inumin." (Isa 5:11) Ang totoo, hindi kaugalian noon ang magpiging nang gayon kaaga, at hindi makatuwirang isipin na ang 120 katao ay sama-samang malalasing sa oras na iyon ng umaga. Binanggit ni Pablo kung ano ang kaugalian nang

sabihin niya: "Yaong mga nagpapakalasing ay madalas na lasing sa gabi."—1Te 5:7.

Makasagisag na Pagkalasing. Ang mga lider ng sampung-tribong kaharian, na doo'y Efraim ang pangunahing tribo, ay lasing sa "alak" sa espirituwal na paraan. Una, napakahalaga sa kanila ng pulitikal na kasarinlan at ng pakikipag-alyansa sa mga kaaway ng kaharian ng Juda, na ang mga hari ay nakaupo sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Walang alinlangang nagkaroon din sila ng literal na mga paglalasingan. Ang mga lalaking ito ay may pakikipagtipan sa Diyos na Jehova ngunit nilalabag nila ito nang may pagmamataas at paglalasing anupat dinudusta nila siya.—Isa 28:1-4.

Sa katulad na paraan, ang mga saserdote at mga lider ng Juda ay nalasing din sa makasagisag na diwa. Bilang relihiyosong mga tagaakay, nagpasok sila ng mga tradisyon ng mga tao; sila ay nagpangitain at nagsalita ng bulaang mga bagay tungkol sa banal na bansa ng Diyos. Umasa sila sa Asirya ukol sa tulong sa halip na sa Diyos. (Isa 29:1, 9-14; 2Ha 16:5-9) Gaya ng inihula, ang lasing na Israel ay nabihag ng Asirya noong 740 B.C.E. Nang dakong huli, pilit na ipinainom sa apostatang Juda ang kopa ng pagngangalit ni Jehova at pinayaon siyang susuray-suray tungo sa pagkatapon sa Babilonya noong 607 B.C.E. (Isa 51:17-23) Dahil sa malupit na pakikitungo ng Babilonya sa bayan ng Diyos, ang gayunding kopa ay ininom ng Babilonya ("ang hari ng Sesac") pagkaraan ng 68 taon.—Jer 25:15-29.

Ang makasagisag na "Babilonyang Dakila" ay inilalarawan sa Bibliya bilang isang lasing na patutot, anupat hawak nito sa kaniyang kamay ang isang gintuang kopa na "punô ng mga kasuklam-suklam na bagay at ng maruruming bagay ng kaniyang pakikiapid." Ang mga tumatahan sa lupa ay nalasing sa "alak ng kaniyang pakikiapid." Siya mismo ay "lasing sa dugo ng mga banal at sa dugo ng mga saksi ni Jesus." Ang kaniyang kabuktutan ay hahantong sa walang-hanggang pagkapuksa.—Apo 17:1-6, 16; 14:8; 18:8; tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

KALAWAKAN. May kinalaman sa ikalawang yugto, o "araw," ng paglalang, sinasabi ng Genesis 1:6-8: "At sinabi ng Diyos: 'Magkaroon ng kalawakan [sa Heb., *ra·qi'aʽ;* sa Ingles, *expanse*] sa pagitan ng mga tubig at mahiwalay ang tubig sa tubig.' Nang magkagayon ay pinasimulang gawin ng Diyos ang kalawakan at pinaghiwalay ang tubig na mapapasailalim ng kalawakan at ang tubig na mapapasaibabaw ng kalawakan. At nagkagayon nga. At pinasimulan ng Diyos na tawaging Langit ang kalawakan." Nang maglaon, sinasabi ng rekord na lumitaw ang mga tanglaw sa "kalawakan ng langit," at nang maglaon pa ay sinasabi nito na nagkaroon ng mga lumilipad na nilalang na lumilipad sa itaas ng lupa "sa ibabaw ng kalawakan ng langit."—Gen 1:14, 15, 17, 20.

Ginamit ng Griegong *Septuagint* ang salitang *stere'o·ma* (nangangahulugang "isang matibay at solidong kayarian") upang isalin ang Hebreong *ra·qi'aʽ,* at ginamit naman ng Latin na *Vulgate* ang terminong Latin na *firmamentum,* na nagpapahiwatig din ng isang bagay na solido at matibay. Sinunod ito ng *King James Version,* ng *Revised Standard Version,* at ng marami pang iba anupat isinalin ang *ra·qi'aʽ* sa pamamagitan ng salitang *"firmament"* (papawirin). Gayunman, sa panggilid na impormasyon ng *King James Version,* ibinibigay nito ang isa pang salin na *"expansion"* (paglawak), at ang ibinibigay naman ng *American Standard Version* sa talababa nito ay *"expanse"* (kalawakan). Sinusuportahan ng iba pang mga salin ang gayong pagkakasalin —*"expanse"* (*Ro; Fn; Yg; An; NW*); *"expansión"* (*VM* [Kastila]); *"étendue* [lawak o kalawakan]" (*Segond; Ostervald* [Pranses]).

Sinisikap ipakita ng ilan na kalakip sa sinaunang konseptong Hebreo hinggil sa sansinukob ang ideya ng isang solidong balantok na nakaarko sa ibabaw ng lupa, na may mga butas na mapaglalagusan ng ulan samantalang ang mga bituin naman ay nakapirme sa loob ng solidong balantok na ito, anupat may mga dayagram ng gayong konsepto sa mga diksyunaryo ng Bibliya at sa ilang salin ng Bibliya. Sa pagkokomento sa saloobing ito, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* ay nagsasabi: "Ngunit ang ganitong palagay ay sa katunayan higit na nakasalig sa mga ideyang laganap sa Europa noong Panahon ng Kadiliman kaysa sa alinmang aktuwal na pananalita sa L[umang] T[ipan]." —Inedit ni J. Orr, 1960, Tomo I, p. 314.

Bagaman totoo na ang salitang-ugat (*ra·qaʽ'*) na pinagkunan ng *ra·qi'aʽ* ay karaniwang ginagamit sa diwa ng "pagpukpok" sa isang bagay na solido, sa pamamagitan man ng kamay, ng paa, o ng anumang kasangkapan (ihambing ang Exo 39:3; Eze 6:11), sa ilang kaso ay hindi makatuwirang alisin ang posibilidad na maaaring gamitin sa makasagisag na paraan ang salitang iyon. Kaya naman sa Job 37:18 ay itinatanong ni Elihu tungkol sa Diyos: "Mapupukpok [*tar·qi'aʽ*] mo bang kasama niya ang kalangitan na sintigas ng salaming binubo?" Yamang ang salitang "kalangitan" dito ay nanggaling sa isang salita (*sha'chaq*) na isinasalin ding "manipis na alikabok" o "ulap" (Isa 40:15; Aw 18:11), hindi literal na pagpukpok sa isang solidong balantok sa langit ang tinutukoy, at dahil sa tulad-hanging katangian niyaong 'pinupukpok,' maliwanag na *makasagisag* lamang na inihahambing ng manunulat ng Bibliya ang kalangitan sa isang salaming metal na ang mukha ay pinakinang anupat nagniningning. —Ihambing ang Dan 12:3.

Kaya gayundin may kinalaman sa "kalawakan" na nalikha noong ikalawang "araw" ng paglalang, walang solidong substansiya ang inilalarawang pinukpok kundi, sa halip, isang nakapagitnang espasyo, o dibisyon, ang nilalang sa pagitan ng tubig na tumatakip sa lupa at ng iba pang tubig na nasa ibabaw ng lupa. Sa gayon ay inilalarawan nito ang paggawa sa atmosperikong kalawakan na bumabalot sa lupa at ipinahihiwatig nito na may panahon noon na walang malinaw na dibisyon o nakapagitnang espasyo kundi, sa halip, ang buong globo ay dating nababalot ng singaw ng tubig. Kasuwato rin ito ng panghihinuha ng mga siyentipiko hinggil sa maaagang yugto noong unti-unting nagkakaanyo ang planetang ito at ng pangmalas na may panahon noon na ang lahat ng tubig sa lupa ay nasa atmospera sa anyong singaw dahil sa napakatinding init ng ibabaw ng lupa noong panahong iyon.

Hindi inisip ng mga Hebreong manunulat ng Bibliya na ang kalangitan ay orihinal na yari sa pinakinang na metal at maliwanag itong makikita sa babalang ibinigay sa Israel sa pamamagitan ni Moises na, sakaling sumuway sila sa Diyos, "Ang iyong kalangitan na nasa itaas ng iyong ulo ay *magiging* tanso nga, at ang lupa na nasa ilalim mo ay magiging bakal," sa gayon ay inilalarawan sa pamamagitan ng metapora ang mga epekto ng matinding init at malubhang tagtuyot sa kalangitan at sa lupain ng Israel.—Deu 28:23, 24.

Sa katulad na paraan, maliwanag na ang sinaunang mga Hebreo ay walang paganong konsepto hinggil sa pag-iral ng literal na "mga bintana" na nasa arko ng kalangitan at dinaraanan ng ulan pababa sa lupa. Sa Job 36:27, 28, tumpak na tumpak at makasiyensiya ang sinabi ng manunulat ng Job nang sipiin niya si Elihu sa paglalarawan nito sa proseso kung paano namumuo ang mga ulap-ulan: "Sapagkat pinaiilanlang niya ang mga patak ng tubig; ang mga iyon ay nasasala bilang ulan para sa kaniyang manipis na ulap, anupat ang mga ulap [*shecha·qim′*] ay pumapatak, ang mga iyon ay tumutulo nang sagana sa sangkatauhan." Sa gayunding paraan, ang pananalitang "mga pintuan ng tubig [*'arub·both′*] sa langit" ay malinaw na isang makasagisag na pananalita.—Ihambing ang Gen 7:11; 2Ha 7:1, 2, 19; Mal 3:10; tingnan din ang Kaw 3:20; Isa 5:6; 45:8; Jer 10:13.

Sa kaniyang pangitain hinggil sa makalangit na mga kaayusan, inilalarawan ni Ezekiel ang "wangis ng isang kalawakan na gaya ng kislap ng kasindaksindak na yelo" na nasa itaas ng mga ulo ng apat na nilalang na buháy. Ang ulat na ito ay punung-puno ng makasagisag na mga pananalita.—Eze 1:22-26; 10:1.

Bagaman sa pormasyon ng kalawakan, o atmospera, na bumabalot sa lupa ay walang naganap na 'pagpukpok' sa isang bagay na solidong gaya ng isang metalikong substansiya, gayunma'y dapat tandaan na ang halu-halong gas na bumubuo sa atmospera ng planetang Lupa ay kasintunay ng lupa at tubig at may bigat sa ganang sarili (bukod pa sa pagkakaroon nito ng tubig at pagkarami-raming partikula ng mga solidong materyales, gaya ng alikabok). Tinatayang ang kabuuang bigat ng hangin na bumabalot sa lupa ay mahigit sa 5,200,000,000,000,000 metriko tonelada. (*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 1, p. 156) Ang presyon ng hangin sa kapantayan ng dagat ay mga 1 kg bawat sentimetro kuwadrado (15 lb bawat pulgada kuwadrado). Nagsisilbi rin itong pansalag upang ang karamihan sa mga bulalakaw na tumatama sa makapal na balot ng hangin na nakapalibot sa lupa ay masunog at maglaho dahil sa pagkiskis sa atmospera. Kaya naman ang puwersang ipinahihiwatig ng salitang Hebreo na *ra·qi′a'* ay tunay na kasuwato ng mga bagay na alam na.

Sa Mga Awit, sinasabing isinasaysay ng "kalawakan," pati ng "langit," ang mga gawa ng Diyos at ang papuri sa kaniya.—Aw 19:1.

KALAWANG. Ang mapula, magaspang, at malutong na bagay na namumuo sa bakal lalo na kapag sinira ito ng mahalumigmig na hangin. Kasama rin dito ang bagay na namumuo sa iba't ibang metal dahil sa pagkaagnas (*corrosion*). Ang bakal ay kinakalawang, ang tanso at pilak ay sinasabing naaagnas, at kahit ang ginto ay maaaring sirain ng ilang uri ng asido o elemento. Ang salitang Hebreo na *chel·'ah′,* isinalin bilang "kalawang" (*NW; RS*) o "linab" (*KJ*), ay hinalaw sa isang salita na nangangahulugang 'magkaroon ng sakit.' (2Cr 16:12) Kaya naman kung tungkol sa metal, tumutukoy ito sa kalawang. (Eze 24:6, 11, 12) Ang salitang Griego na *bro′sis* ay nangangahulugang "kainin" (Mat 6:19, 20), samantalang ang *i·os′* ay nangangahulugang "kamandag" (Ro 3:13), "lason" (San 3:8) at "kalawang."—San 5:3.

Inihambing ni Ezekiel ang Jerusalem sa isang tansong kaldero na maluwang ang bibig at "may kalawang sa loob." Ang kalawang na ito ay lumalarawan sa karumihan, mahalay na paggawi, at pagbububo ng dugo na ginawa ng Jerusalem. Matapos paglutuan ng karne ang kaldero, iniutos na "ipatong iyon nang walang laman sa ibabaw ng mga baga nito upang uminit; at ang tanso nito ay mag-iinit, at ang karumihan nito ay malulusaw sa gitna niyaon. Hayaang mapugnaw ang kalawang nito [at ang tanso nito ay masunog, upang ang karumihan nito ay matunaw sa loob nito, anupat ang kalawang nito ay mapugnaw; *RS*]."—Eze 24:3-12.

Sinabi ni Jesu-Kristo sa kaniyang Sermon sa Bundok: "Huwag na kayong mag-imbak para sa inyong sarili ng mga kayamanan sa lupa, kung saan ang tangà at kalawang [*bro′sis*] ay nang-uubos, at kung saan ang mga magnanakaw ay nanloloob at nagnanakaw. Sa halip, mag-imbak kayo para sa inyong sarili ng mga kayamanan sa langit, kung saan kahit ang tangà o ang kalawang man ay hindi nang-uubos, at kung saan ang mga magnanakaw ay hindi nanloloob at nagnanakaw." (Mat 6:19, 20) Ang materyal na kayamanan na nakaimbak lamang ay hindi napakikinabangan. Palibhasa'y hindi ginagamit, maaari itong kalawangin at sa bandang huli ay mawalan ng silbi pati sa may-ari nito. Sa katunayan, gaya ng babala ni Santiago sa mga taong mayayaman na nagtitiwala sa materyal na kayamanan: "Ang inyong kayamanan ay nabulok . . . Ang inyong ginto at pilak ay lubusang kinalawang, at ang kanilang kalawang [*i·os′*] ay magiging patotoo laban sa inyo at kakainin ang inyong mga kalamnan. Isang bagay na tulad ng apoy ang inyong naimbak sa mga huling araw. Narito! Ang kabayarang nauukol sa mga manggagawa na nag-ani sa inyong mga bukid ngunit ipinagkakait ninyo, ay patuloy na humihiyaw, at ang mga paghingi ng tulong mula sa mga manggagapas ay pumasok na sa mga tainga ni Jehova ng mga hukbo." (San 5:2-4) Sa halip na gamitin ang kanilang kayamanan sa tamang paraan, may-kalikuan nila itong ipinagkakait. Miyentras iniimbak nila ito, at habang lalo itong naaagnas at kinakalawang, lalo namang tumitindi ang patotoo laban sa kanila sa harap ng trono ng paghatol ng Diyos. Kabaligtaran naman nito ang inirekomenda ni Jesus nang sabihin niya: "Makipagkaibigan kayo sa ganang inyo sa pamamagitan ng di-matuwid na kayamanan, upang kapag nabigo ang mga iyon ay tanggapin nila kayo sa walang-hanggang mga tahanang dako."—Luc 16:9.

KALAYAAN. Yamang ang Diyos na Jehova ang Makapangyarihan-sa-lahat, ang Soberanong Tagapamahala ng sansinukob, at ang Maylalang ng lahat ng bagay, siya lamang ang may lubos at walang-limitasyong kalayaan. (Gen 17:1; Jer 10:7, 10; Dan 4:34, 35; Apo 4:11) Ang lahat ng iba pa ay dapat na kumilos at gumawi sa loob ng mga hangganan ng kakayahang ibinigay sa kanila at magpasakop sa kaniyang pansansinukob na mga batas. (Isa 45:9; Ro 9:20, 21) Halimbawa, isaalang-alang ang grabidad, at ang mga batas na umuugit sa mga *chemical reaction,* sa impluwensiya ng araw, at sa paglaki ng mga bagay na may buhay; ang mga batas hinggil sa moral; ang mga karapatan at mga pagkilos ng iba na nakaiimpluwensiya sa kalayaan ng isa. Kaya naman may pasubali ang kalayaan ng lahat ng nilalang ng Diyos.

May pagkakaiba ang limitadong kalayaan at ang pagkaalipin. Ang kalayaan sa loob ng bigay-Diyos na mga hangganan ay nagdudulot ng kaligayahan; samantala, ang pagkaalipin sa mga nilalang, sa di-kasakdalan, sa mga kahinaan, o sa maling mga ideolohiya ay nagdudulot ng paniniil at kalungkutan. Ang kalayaan ay naiiba rin sa pagsasarili, samakatuwid nga, ang pagwawalang-bahala sa mga batas ng Diyos at pagpapasiya para sa sarili kung ano ang tama at kung ano ang mali. Humahantong ito sa panghihimasok sa mga karapatan ng iba at nagiging sanhi ng suliranin, gaya ng makikita sa mga epekto ng independiyente at mapaggiit-ng-sariling espiritu na inihasik kina Adan at Eva ng Serpiyente sa Eden. (Gen 3:4, 6, 11-19) Ang tunay na kalayaan ay nililimitahan ng batas, samakatuwid nga, ng batas ng Diyos, na nagpapahintulot naman na lubusang maipakita ng indibiduwal ang kaniyang kakanyahan sa wasto, nakapagpapatibay, at kapaki-pakinabang na paraan, at kumikilala sa mga karapatan ng iba, anupat nagdudulot ng kaligayahan sa lahat.—Aw 144:15; Luc 11:28; San 1:25.

Ang Diyos ng Kalayaan. Si Jehova ang Diyos ng kalayaan. Pinalaya niya ang bansang Israel mula sa pagkaalipin sa Ehipto. Sinabi niya sa kanila na hangga't sinusunod nila ang kaniyang mga utos, magtatamo sila ng kalayaan mula sa kakapusan. (Deu 15:4, 5) Binanggit ni David ang "kalayaan sa alalahanin" sa loob ng mga tirahang tore ng Jerusalem. (Aw 122:6, 7) Gayunman, may probisyon ang Kautusan na sakaling maging dukha ang isang tao, maaari niyang ipagbili ang kaniyang sarili sa pagkaalipin upang mailaan niya ang mga pangangailangan niya at ng kaniyang pamilya. Ngunit pinagkakalooban ng Kautusan ang Hebreong ito ng kalayaan sa ikapitong taon ng kaniyang pagkaalipin. (Exo 21:2) Sa Jubileo (na nagaganap tuwing ika-50 taon), inihahayag sa lupain ang paglaya ng lahat ng tumatahan dito. Pinalalaya ang bawat aliping Hebreo, at ibinabalik ang bawat tao sa kaniyang lupaing mana.—Lev 25:10-19.

Ang Kalayaang Dumarating sa Pamamagitan ni Kristo. Binanggit ng apostol na si Pablo ang pangangailangan ng sangkatauhan na mapalaya mula sa "pagkaalipin sa kasiraan." (Ro 8:21) Sinabi ni Jesu-Kristo sa mga Judiong nanampalataya sa kaniya: "Kung kayo ay nananatili sa aking salita, kayo ay tunay ngang mga alagad ko, at malalaman ninyo ang katotohanan, at ang katotohanan ay magpapalaya sa inyo." Sa mga nag-akalang mayroon silang kalayaan dahil lamang sa sila'y mga inapo ni Abraham sa laman, itinawag-pansin niya na sila'y mga alipin ng kasalanan, at sinabi niya: "Samakatuwid kung palalayain kayo ng Anak, kayo ay talagang magiging malaya."—Ju 8:31-36; ihambing ang Ro 6:18, 22.

Tinutukoy ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang mga tagasunod ni Kristo bilang malalaya. Ipinakita ni Pablo na sila ay "mga anak, hindi ng isang alilang babae, kundi ng malayang babae" (Gal 4:31), na tinutukoy niya bilang "ang Jerusalem sa itaas." (Gal 4:26) Pagkatapos ay nagpayo siya: "Ukol sa gayong kalayaan [o, "Taglay ang kalayaan niya [ng malayang babae]," tlb sa *Rbi8*] ay pinalaya tayo ni Kristo. Kung gayon ay tumayo kayong matatag, at huwag na kayong magpasakop pang muli sa pamatok ng pagkaalipin." (Gal 5:1) Noong panahong iyon, umugnay sa mga kongregasyon sa Galacia ang ilang lalaki na may-kabulaanang nag-aangking Kristiyano. Inuudyukan nila ang mga Kristiyanong taga-Galacia na iwan ang kanilang kalayaan kay Kristo at sikaping tamuhin ang katuwiran sa pamamagitan ng mga gawa ng Kautusan, sa halip na sa pamamagitan ng pananampalataya kay Kristo. Binabalaan sila ni Pablo na dahil dito ay mahuhulog sila mula sa di-sana-nararapat na kabaitan ni Kristo.—Gal 5:2-6; 6:12, 13.

Ang kalayaan mula sa pagkaalipin sa kasalanan at kamatayan at mula sa takot na tinamasa ng unang mga Kristiyano ("Sapagkat hindi tayo binigyan ng Diyos ng espiritu ng karuwagan, kundi ng kapangyarihan at ng pag-ibig at ng katinuan ng pag-iisip") ay makikita sa pagkatahasan at kalayaan sa pagsasalita ng mga apostol sa paghahayag nila ng mabuting balita. (2Ti 1:7; Gaw 4:13; Fil 1:18-20) Kinilala nila na ang kalayaang ito sa pagsasalita tungkol sa Kristo ay isang mahalagang pag-aari, na dapat linangin, bantayan, at panatilihin upang tumanggap sila ng pagsang-ayon ng Diyos. Angkop din naman itong ipanalangin.—1Ti 3:13; Heb 3:6; Efe 6:18-20.

Wastong Paggamit ng Kalayaang Kristiyano. Ang kinasihang mga Kristiyanong manunulat, palibhasa'y nagpapahalaga sa layunin ng Diyos na magpakita ng di-sana-nararapat na kabaitan sa pamamagitan ni Kristo ("Sabihin pa, kayo ay tinawag ukol sa kalayaan, mga kapatid"), ay paulit-ulit na nagpayo sa mga Kristiyano na bantayan ang kanilang kalayaan at huwag abusuhin o gamitin sa maling paraan ang kalayaang iyon bilang oportunidad upang magpakasasa sa mga gawa ng laman (Gal 5:13) o bilang panakip ukol sa kasamaan. (1Pe 2:16) Binanggit ni Santiago ang 'pagmamasid sa sakdal na kautusan na nauukol sa kalayaan' at itinawag-pansin niya na ang isa na hindi tagapakinig na malilimutin, kundi nananatili bilang isang *tagatupad,* ay magiging maligaya.—San 1:25.

Nasiyahan ang apostol na si Pablo sa kalayaang natamo niya sa pamamagitan ni Kristo ngunit hindi niya ginamit ang kalayaan niya upang palugdan ang kaniyang sarili ni ginamit man niya iyon hanggang sa punto na makasakit siya sa iba. Sa kaniyang liham sa kongregasyon sa Corinto, ipinakita niya na hindi niya sasadyaing saktan ang budhi ng ibang tao sa pamamagitan ng paggawa ng isang bagay na may kalayaan siyang gawin ayon sa Kasulatan ngunit maaari namang kuwestiyunin ng iba na kakaunti ang kaalaman, anupat baka masaktan ang kanilang budhi sa mga gagawin ni Pablo. Ginamit niyang halimbawa ang pagkain ng karneng inihandog sa harap ng idolo bago ito dinala sa pamilihan upang ipagbili. Dahil sa pagkain niya ng gayong karne, baka punahin ng isa na may mahinang budhi ang wastong kalayaan ni Pablo sa pagkilos at sa gayon ay gaganap ito bilang hukom ni Pablo, na hindi naman tama. Kaya sinabi ni Pablo: "Bakit nga hahatulan ng budhi ng ibang tao ang aking kalayaan? Kung nakikibahagi ako nang may pasasalamat, bakit ako pagsasalitaan nang may pang-aabuso dahil sa aking ipinagpapasalamat?" Gayunpaman, determinado ang apostol na gamitin ang kaniyang kalayaan sa paraang ikatitibay, hindi ikapipinsala.—1Co 10:23-33.

Ang Pakikipaglaban ng Kristiyano at ang Pag-asa ng Sangkatauhan. Ipinakikita ni Pablo na may isang panganib sa kalayaan ng isang Kristiyano sapagkat, bagaman "ang kautusan ng espiritung iyon na nagbibigay ng buhay kaisa ni Kristo Jesus ay nagpalaya na sa iyo mula sa kautusan ng kasalanan at ng kamatayan" (Ro 8:1, 2), ang kautusan ng kasalanan at ng kamatayan na gumagana sa katawan ng Kristiyano ay nakikipaglaban upang muli siyang dalhin sa pagkaalipin. Dahil dito, dapat ituon ng Kristiyano ang kaniyang kaisipan sa mga bagay ng espiritu upang siya'y magwagi.—Ro 7:21-25; 8:5-8.

Matapos niyang balangkasin ang pakikipagbakang Kristiyano, tinukoy ni Pablo ang mga kasamang tagapagmana ni Kristo bilang "mga anak ng Diyos." Pagkatapos, tinukoy naman niya ang iba pa sa sangkatauhan bilang ang "sangnilalang" at iniharap niya ang kamangha-manghang layunin ng Diyos na 'ang sangnilalang din mismo ay palayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos.'—Ro 8:12-21.

Makasagisag na Paggamit. Noong nagdurusa si Job at ninais niyang makalaya rito sa pamamagitan ng kamatayan, inihalintulad niya ang kamatayan sa isang kalayaan para sa mga napipighati. Maliwanag na tinutukoy niya ang mahirap na buhay ng mga alipin nang kaniyang sabihin: "[Sa kamatayan] ang alipin ay napalalaya mula sa kaniyang panginoon."—Job 3:19; ihambing ang talata 21 at 22.

KALBARYO. Tingnan ang GOLGOTA.

KALENDARYO. Ang kalendaryo ay isang maayos na sistema ng paghahati-hati ng panahon gamit ang mga taon, mga buwan, mga linggo, at mga araw. Bago pa man lalangin ang tao, inilaan na ng Diyos ang batayan ng pagsukat ng panahon sa gayong paraan. Sinasabi sa atin ng Genesis 1:14, 15 na ang isa sa mga layunin ng "mga tanglaw sa kalawakan ng langit" ay para sa "mga kapanahunan at para sa mga araw at mga taon." Kung gayon, ang araw na solar, ang taóng solar, at ang buwang lunar ay mga likas na dibisyon ng panahon, anupat ang mga ito ay inuugitan ng araw-araw na pag-inog ng lupa sa axis nito, ng taunang pag-ikot nito sa palibot ng araw, at ng buwanang pagbabagu-bago ng hugis ng buwan depende sa lokasyon nito may kaugnayan sa lupa at araw. Samantala, ang paghahati-hati ng panahon gamit ang mga sanlinggo at ang paghahati-hati ng isang araw sa iba't ibang oras ay mga kaayusan ng tao.

Mula pa sa unang taong si Adan, sinusukat na ang panahon gamit ang mga taon. Kaya naman, iniulat na ang edad ni Adan ay "isang daan at tatlumpung taon" nang maging anak niya si Set.—Gen 5:3.

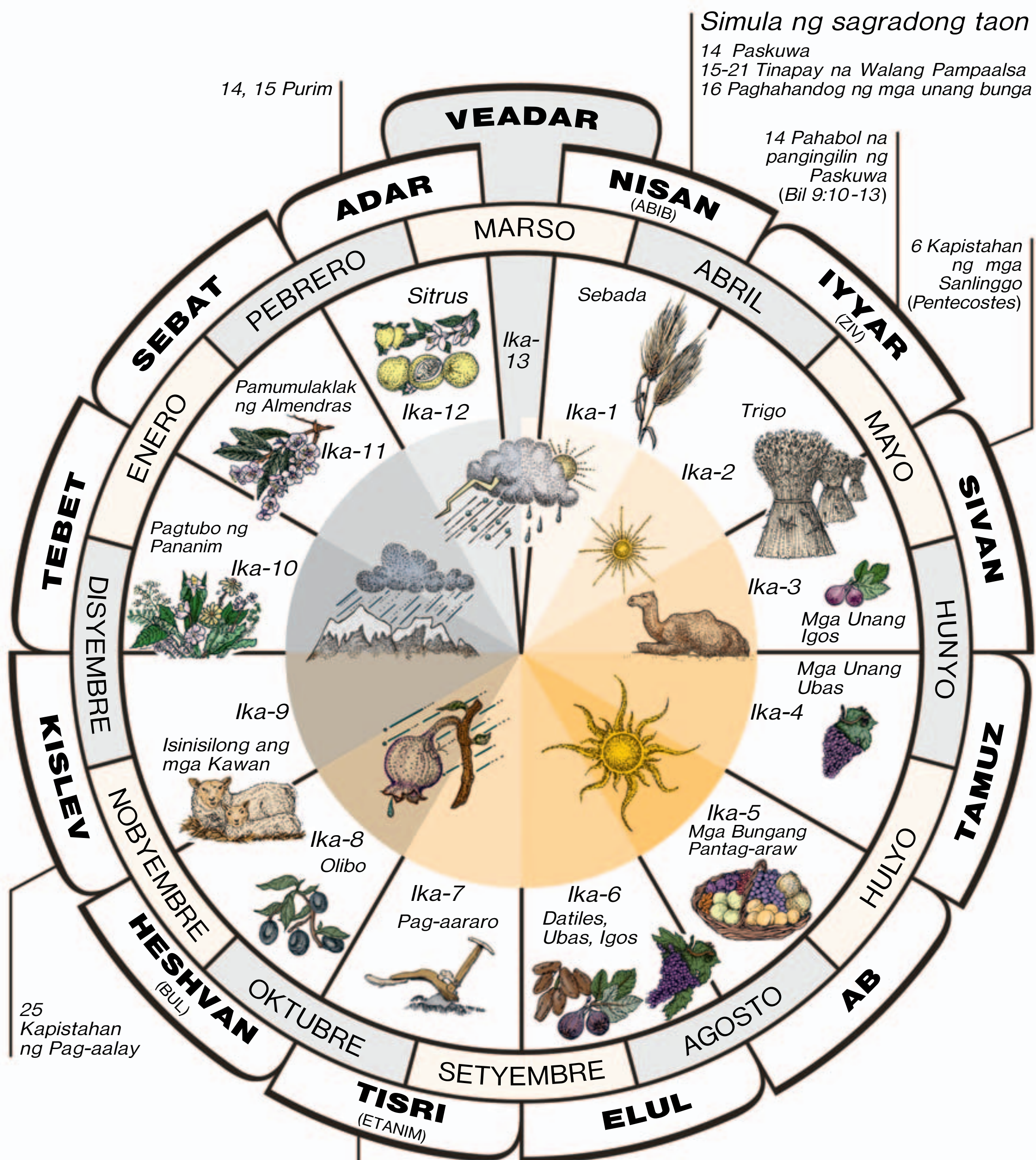
Nang maglaon, ginamit na rin ang buwanang dibisyon ng panahon. Pagsapit ng Baha, ang panahon ay hinati-hati sa mga buwan na may tig-30 araw, at ipinakikita ito ng ulat na nagsasabing ang isang yugto na may habang 5 buwan ay katumbas ng 150 araw. (Gen 7:11, 24; 8:3, 4) Ipinahihiwatig din ng ulat na ito na hinati-hati ni Noe ang taon sa 12 buwan.—Tingnan ang TAON.

Nang panahong iyon, binanggit din ang mga yugto na may tigpipitong araw at maaaring regular nang ginagamit ang mga ito noong pasimula pa lamang ng kasaysayan ng tao. (Gen 7:4, 10; 8: 10, 12) Gayunman, walang katibayan na hinilingan ng Diyos ang tao na mangilin ng isang lingguhang Sabbath maliban noong tuwiran na Niya itong

Mga Buwan sa Kalendaryo ng Bibliya

Ang saklaw ng mga buwang Judio ay mula sa bagong buwan [*new moon*] hanggang sa sumunod na bagong buwan [*new moon*]. (Isa 66:23) Ang salitang Hebreo, *cho′dhesh*, na isinaling "buwan" (*month;* Gen 7:11), ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "bago," samantalang ang isa pang salita para sa buwan, *ye′rach*, ay nangangahulugang "lunasyon."

MGA BUWAN		LAGAY NG PANAHON	MGA PANANIM
Sagrado	Sekular		
Ika-1	Ika-7	Umaapaw ang Jordan dahil sa ulan at natutunaw na niyebe	Pag-aani ng lino. Sinisimulan ang pag-aani ng sebada
Ika-2	Ika-8	Nagsisimula ang panahon ng tag-init. Sa kalakhan, maaliwalas ang kalangitan	Pag-aani ng sebada. Pag-aani ng trigo sa mabababang lugar
Ika-3	Ika-9	Init ng tag-araw. Preskong hangin	Pag-aani ng trigo. Mga unang igos. Mga mansanas
Ika-4	Ika-10	Tumitindi ang init. Makakapal na hamog sa ilang lugar	Mga unang ubas. Natutuyo ang mga pananim at mga bukal
Ika-5	Ika-11	Umaabot sa sukdulan ang init	Sinisimulan ang pag-aani ng ubas
Ika-6	Ika-12	Nagpapatuloy ang init	Pag-aani ng mga datiles at mga igos na pantag-araw
Ika-7	Ika-1	Papatapos na ang tag-araw. Nagsisimula ang maagang pag-ulan	Papatapos ang pag-aani. Sinisimulan ang pag-aararo
Ika-8	Ika-2	Banayad na pag-ulan	Inihahasik ang trigo at sebada. Pag-aani ng olibo
Ika-9	Ika-3	Dumadalas ang pag-ulan. Nagyeyelo ang hamog. Umuulan ng niyebe sa mga bundok	Tumutubo ang mga damo
Ika-10	Ika-4	Pinakamatinding lamig. Maulan. Umuulan ng niyebe sa mga bundok	Nagiging luntian ang mabababang lupain. Mga butil, mga bulaklak umuusbong
Ika-11	Ika-5	Humuhupa ang lamig ng panahon. Patuloy ang pag-ulan	Mga punong almendras namumulaklak. Mga punong igos nagkakasupang
Ika-12	Ika-6	Madalas na pagkulog at pag-ulan ng graniso	Mga punong algarroba namumulaklak. Pag-aani ng mga bungang sitrus
Ika-13		Ang buwang *intercalary* ay karaniwan nang idinaragdag nang pitong ulit sa loob ng 19 na taon bilang ikalawang Adar (Veadar)	

Simula ng sagradong taon
14 Paskuwa
15-21 Tinapay na Walang Pampaalsa
16 Paghahandog ng mga unang bunga
14, 15 Purim
VEADAR
14 Pahabol na pangingilin ng Paskuwa (Bil 9:10-13)
6 Kapistahan ng mga Sanlinggo (Pentecostes)
ADAR
NISAN (ABIB)
IYYAR (ZIV)
SIVAN
TAMUZ
AB
ELUL
TISRI (ETANIM)
HESHVAN (BUL)
KISLEV
TEBET
SEBAT
MARSO
ABRIL
MAYO
HUNYO
HULYO
AGOSTO
SETYEMBRE
OKTUBRE
NOBYEMBRE
DISYEMBRE
ENERO
PEBRERO
Ika-13
Ika-1
Sebada
Ika-2
Trigo
Ika-3
Mga Unang Igos
Mga Unang Ubas
Ika-4
Ika-5
Mga Bungang Pantag-araw
Ika-6
Datiles, Ubas, Igos
Ika-7
Pag-aararo
Ika-8
Olibo
Ika-9
Isinisilong ang mga Kawan
Ika-10
Pagtubo ng Pananim
Ika-11
Pamumulaklak ng Almendras
Ika-12
Sitrus
25 Kapistahan ng Pag-aalay
Simula ng sekular na taon
1 Pagpapatunog ng trumpeta
10 Araw ng Pagbabayad-Sala
15-21 Kapistahan ng mga Kubol o Pagtitipon ng Ani
22 Kapita-pitagang kapulungan

ipag-utos sa Israel kasunod ng kanilang Pag-alis mula sa Ehipto.—Tingnan ang SANLINGGO.

Iba't ibang sistema ng mga kalendaryo ang ginawa ng mga tao noon, at marami sa mga ito ang ginagamit pa rin hanggang sa ngayon. Ang sinaunang mga kalendaryo ay pangunahin nang mga kalendaryong lunar, samakatuwid nga, ang mga buwan [*month*] ng bawat taon ay binibilang ayon sa kumpletong mga siklo ng buwan [*moon*], halimbawa, mula sa isang bagong buwan [*new moon*] hanggang sa susunod na bagong buwan [*new moon*]. Sa katamtaman, ang gayong lunasyon ay tumatagal nang mga 29 na araw, 12 oras, at 44 na minuto. Ang mga buwan [*month*] ay kadalasan nang binibilang nang may tig-29 o tig-30 araw, ngunit sa rekord ng Bibliya, ang terminong "buwan" [*month*] ay karaniwan nang nangangahulugan ng 30 araw.—Ihambing ang Deu 21:13; 34:8; gayundin ang Apo 11:2, 3.

Ang isang taon na may 12 buwang lunar ay mas maikli nang mga 11 araw kaysa sa isang taóng solar na may 365¼ na araw. Yamang sa taóng solar ibinabatay ang pagpapalit ng mga kapanahunan [*season*], kinailangang ayusin ang kalendaryo upang maiayon sa taóng solar na ito, at ang resulta ay ang tinatawag na mga taóng *lunisolar,* o *bound solar*—samakatuwid nga, mga taóng solar na ang mga buwan ay lunar. Ginagawa ito sa pamamagitan ng pagdaragdag ng ilang araw sa bawat taon o sa pamamagitan ng pagdaragdag ng isang buwan sa ilang espesipikong taon upang mapunan ang kakulangan ng 12 buwang lunar.

Kalendaryong Hebreo. Ang mga Israelita ay gumamit ng kalendaryong *lunisolar,* o *bound solar.* Makikita ito sa bagay na pinasimulan ng Diyos na Jehova ang kanilang sagradong taon sa buwan ng Abib sa tagsibol at iniutos niyang ipagdiwang sa espesipikong mga petsa ang ilang kapistahan na nauugnay sa mga kapanahunan ng pag-aani. Upang ang mga petsang ito ay tumapat sa partikular na mga pag-aani, kinailangan ang isang kalendaryo na tutugma sa mga kapanahunan, anupat pinupunan ang pagkakaiba ng bilang ng mga araw ng taóng lunar at ng taóng solar.—Exo 12:1-14; 23:15, 16; Lev 23:4-16.

Hindi tinutukoy ng Bibliya kung anong pamamaraan ang orihinal na ginamit upang tiyakin kung kailan magsisingit ng karagdagang mga araw o ng isang karagdagan, o *intercalary,* na buwan. Gayunman, makatuwirang isipin na nagsilbing giya ang alinman sa *vernal equinox* o *autumnal equinox* upang matiyak kung nahuhulí ang mga kapanahunan anupat kailangan nang ayusin ang kalendaryo. Upang maisagawa ito, nagdagdag ang mga Israelita ng isang ika-13 buwan, na bagaman hindi espesipikong binanggit sa Bibliya ay tinawag, noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, na Veadar, o ang ikalawang Adar.

Noong ikaapat na siglo lamang ng ating Karaniwang Panahon (mga 359 C.E.) nagkaroon ng rekord ng isang pamantayang kalendaryong Judio nang itakda ni Hillel II na ang ika-3, ika-6, ika-8, ika-11, ika-14, ika-17, at ika-19 na mga taon ng bawat 19 na taon ang magiging mga *leap year* na may tig-13 buwan. Ang siklong ito ng 19 na taon ay karaniwang tinatawag na *Metonic cycle,* na isinunod sa pangalan ng Griegong matematiko na si Meton (nabuhay noong ikalimang siglo B.C.E.), bagaman mayroon ding katibayan na nakalkula na ng mga Babilonyong nauna sa kaniya ang siklong ito. (Tingnan ang *Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* nina R. A. Parker at W. H. Dubberstein, 1971, p. 1, 3, 6.) Sa siklong ito, ang mga bagong buwan [*new moon*] at mga kabilugan ng buwan ay pumapatak sa gayunding mga araw ng taóng solar tuwing ika-19 na taon.

Ang saklaw ng mga buwang Judio ay mula sa bagong buwan [*new moon*] hanggang sa sumunod na bagong buwan [*new moon*]. (Isa 66:23) Kaya naman, isang salitang Hebreo, *cho'dhesh,* na isinasalin bilang "buwan" (*month;* Gen 7:11) o "bagong buwan" (*new moon;* 1Sa 20:27), ang nauugnay sa *cha·dhash'* na nangangahulugang "bago." Ang isa pang salita para sa buwan [*month*], *ye'rach,* ay isinasaling "buwang lunar." (1Ha 6:38) Nang maglaon, upang ipaalam sa taong-bayan ang pagpapasimula ng isang bagong buwan [*new month*], ginamit ang mga hudyat na apoy o kaya'y may mga mensaherong isinusugo.

Sa Bibliya, kadalasa'y tinutukoy ang indibiduwal na mga buwan depende sa kung pang-ilang buwan ito ng taon, mula sa ika-1 hanggang sa ika-12. (Jos 4:19; Bil 9:11; 2Cr 15:10; Jer 52:6; Bil 33:38; Eze 8:1; Lev 16:29; 1Ha 12:32; Ezr 10:9; 2Ha 25:1; Deu 1:3; Jer 52:31) Bago ang pagkatapon sa Babilonya, apat na pangalan lamang ng mga buwan ang binanggit, samakatuwid nga, *Abib,* ang unang buwan (Exo 13:4); *Ziv,* ang ikalawa (1Ha 6:37); *Etanim,* ang ikapito (1Ha 8:2); at *Bul,* ang ikawalo (1Ha 6:38). Ang mga kahulugan ng mga pangalang ito ay may kaugnayan sa mga kapanahunan, anupat karagdagang ebidensiya ng paggamit sa taóng *lunisolar.* —Tingnan ang indibiduwal na mga buwan ayon sa pangalan.

Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, mga pangalan ng mga buwan sa Babilonya ang ginamit ng mga Israelita, at pito sa mga ito ang binanggit: *Nisan,* ang ika-1 buwan, kapalit ng Abib (Es 3:7); *Sivan,* ang ika-3 buwan (Es 8:9); *Elul,* ang ika-6 (Ne 6:15); *Kislev,* ang ika-9 (Zac 7:1); *Tebet,*

ang ika-10 (Es 2:16); *Sebat,* ang ika-11 (Zac 1:7); at *Adar,* ang ika-12 (Ezr 6:15).

Lumilitaw naman sa Judiong Talmud at sa iba pang mga akda ang mga pangalan ng nalalabing limang buwan. Ang mga iyon ay ang *Iyyar,* ang ika-2 buwan; *Tamuz,* ang ika-4; *Ab,* ang ika-5; *Tisri,* ang ika-7; at *Heshvan,* ang ika-8. Ang ika-13 buwan, na isinisingit sa pana-panahon, ay pinanganlang *Veadar,* o ang ikalawang Adar.

Nang bandang huli, tinakdaan na ng espesipikong bilang ng mga araw ang karamihan sa mga buwan. Ang Nisan (Abib), Sivan, Ab, Tisri (Etanim), at Sebat ay laging may tig-30 araw; ang Iyyar (Ziv), Tamuz, Elul, at Tebet naman ay laging may tig-29 na araw. Gayunman, ang Heshvan (Bul), Kislev, at Adar, ay maaaring magkaroon ng tig-29 o tig-30 araw. Ang di-permanenteng bilang ng mga araw ng mga buwang ito ay nakatulong upang makagawa ng kinakailangang mga pagbabago sa kalendaryong lunar at upang huwag pumatak ang ilang kapistahan sa mga araw na ipinagbawal ng mga Judiong lider ng relihiyon nang maglaon.

Ayon sa batas ng Diyos noong panahon ng Pag-alis (Exo 12:2; 13:4), ang sagradong taon ay magpapasimula sa tagsibol sa buwan ng Abib (o Nisan). Gayunman, ipinakikita ng rekord ng Bibliya na bago nito, binibilang ng mga Israelita ang isang taon mula sa taglagas hanggang sa sumunod na taglagas. Kinilala naman ng Diyos ang kaayusang ito anupat gumamit ang kaniyang bayan ng maituturing na tambalang sistema ng kalendaryo, isang sagrado at isang sekular, o agrikultural. (Exo 23:16; 34:22; Lev 23:34; Deu 16:13) Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, ang Tisri 1, sa huling kalahatian ng taon, ang naging simula ng sekular na taon, at ang Bagong Taon ng mga Judio, o Rosh Hashanah (ulo ng taon), ay ipinagdiriwang pa rin sa petsang iyon.

Noong 1908, natagpuan sa Gezer ang ipinapalagay na nag-iisang halimbawa ng sinaunang nasusulat na kalendaryong Hebreo, at pinaniniwalaang ito'y mula pa noong ikasampung siglo B.C.E. Isa itong kalendaryong agrikultural at inilalarawan nito ang gayong mga gawain pasimula sa taglagas. Sa maikli, inilalarawan nito ang tigdadalawang buwan ng pag-iimbak, paghahasik, at pagtubo ng mga pananim sa tagsibol, na sinusundan ng tig-iisang buwan ng pagbubunot ng halamang lino, pag-aani ng sebada, at isang pangkalahatang pag-aani, pagkatapos ay dalawang buwan ng pagpungos sa mga punong-ubas, at bilang panghuli, isang buwan ng mga bungang pantag-araw.—Lev 26:5.

Ipinakikita ng tsart na kalakip ng artikulong ito ang mga buwan at ang kaugnayan ng mga ito kapuwa sa sagrado at sa sekular na mga kalendaryo at gayundin ang tinatayang katumbas na mga buwan sa ating kasalukuyang kalendaryo.

Sa mga ulat ng Ebanghelyo at sa aklat ng Mga Gawa, ang malimit na pagbanggit sa iba't ibang kapanahunan ng kapistahan ay nagpapakita na sinusunod pa rin ng mga Judio noong panahon ni Jesus at ng mga apostol ang kalendaryong Judio. Ang mga kapanahunang iyon ng kapistahan ay nagsilbing giya upang matukoy kung kailan naganap ang mga pangyayari sa Bibliya noong mga araw na iyon.—Mat 26:2; Mar 14:1; Luc 22:1; Ju 2:13, 23; 5:1; 6:4; 7:2, 37; 10:22; 11:55; Gaw 2:1; 12:3, 4; 20:6, 16; 27:9.

Dapat pansinin na ang mga Kristiyano ay hindi inuugitan ng anumang sagrado o relihiyosong kalendaryo na nagtatakda ng banal na mga araw o mga kapistahan, isang punto na idiniin ng apostol na si Pablo sa Galacia 4:9-11 at Colosas 2:16, 17. Ang kaisa-isang okasyon na hinihiling na ipagdiwang nila taun-taon, ang Hapunan ng Panginoon, sa panahon ng Paskuwa, ay ibinabatay sa kalendaryong lunar.—Mat 26:2, 26-29; 1Co 11:23-26; tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON.

Ang mga Kalendaryong Julian at Gregorian. Noong taóng 46 B.C.E., nagpalabas si Julio Cesar ng isang batas para baguhin ang kalendaryong Romano mula sa taóng lunar tungo sa taóng solar. Ang kalendaryong Julian na ito, na ibinatay sa mga kalkulasyon ng Griegong astronomo na si Sosigenes, ay may 12 buwan na iba't iba ang haba at isang regular na taon na may 365 araw na nagsisimula tuwing Enero 1. Pinasimulan ding gamitin dito ang mga *leap year* sa pamamagitan ng pagdaragdag ng isang araw sa bawat apat na taon, upang mapunan ang sobrang ¼ na araw ng isang taóng tropikal, na may haba na wala pang 365¼ na araw.

Sa katunayan, ang kalendaryong Julian ay mas mahaba nang mga 11 minuto at 14 na segundo kaysa sa tunay na taóng solar. Dahil dito, pagsapit ng ika-16 na siglo, sampung araw na ang ipinagkaiba nito sa taóng solar. Noong 1582 C.E., nagharap si Pope Gregory XIII ng kaunting rebisyon sa kalendaryong Julian, anupat pinanatili ang mga *leap year* tuwing apat na taon ngunit may eksepsiyon na yaon lamang mga *century year* na ang bilang ay maaaring hatiin sa 400 ang gagawing mga *leap year.* Sa utos ng papa noong 1582, sampung araw ang kinaltas sa taóng iyon, anupat ang araw pagkaraan ng Oktubre 4 ay naging Oktubre 15. Sa ngayon, kalendaryong Gregorian ang karaniwang ginagamit sa kalakhang bahagi ng daigdig. Dito ibinatay ang mga petsa ng kasaysayan na ginamit sa publikasyong ito.

Bagaman nakagawian na ng mga Kristiyano sa ngayon na gamitin ang kalendaryong sinusunod sa kanilang lupain, batid nila na ang Diyos na walang

hanggan, si Jehova, ay may sariling kalendaryo ng mga pangyayari na hindi apektado ng mga sistema ng pagbilang ng mga tao. Gaya ng isinulat ng kaniyang propetang si Daniel: "Kaniyang binabago ang mga panahon at mga kapanahunan, nag-aalis ng mga hari at naglalagay ng mga hari, nagbibigay ng karunungan sa marurunong at ng kaalaman doon sa mga nakaaalam ng kaunawaan. Kaniyang isinisiwalat ang malalalim na bagay at ang mga nakakubling bagay, nalalaman kung ano ang nasa kadiliman; at sa kaniya ay nananahanan ang liwanag." (Dan 2:21, 22) Sa gayon, sa kaniyang posisyon bilang Pansansinukob na Soberano, siya'y lubhang nakatataas sa ating umiinog na lupa, na may araw at gabi, mga siklong lunar, at mga taóng solar. Gayunman, sa kaniyang Salita, ang Bibliya, iniuugnay ng Diyos ang kaniyang mga pagkilos at mga layunin sa mga panukat na ito ng panahon, anupat tinutulungan niya ang kaniyang mga nilalang na malaman ang kanilang dako may kaugnayan sa kaniyang dakilang kalendaryo ng mga pangyayari. —Tingnan ang KRONOLOHIYA.

KALIGAYAHAN. Ang kaligayahan ay ang pagtataglay ng namamalaging kasiyahan. Saklaw nito ang emosyon mula sa simpleng pagkakontento hanggang sa malalim at masidhing kagalakan sa buhay, gayundin ang likas na pagnanais na magpatuloy ang kalagayang ito. Kaya naman naiiba ito sa simpleng pagkalugod na maaaring nagkataon lamang.

Ang salitang Hebreo para sa "maligaya" ay *'e'sher* (Aw 40:4), samantalang ang kaugnay na pandiwang *'a·shar'* ay nangangahulugang "ipahayag na maligaya." (Gen 30:13) Ginagamit ang mga terminong Hebreo na ito may kaugnayan sa mga tao. Kadalasa'y tumutukoy ang mga ito sa resulta ng positibong pagkilos, gaya ng paggawi nang may pakundangan sa maralita o pagiging may-takot kay Jehova. (Aw 41:1; 112:1) Ang salitang Griego na isinalin bilang "maligaya" ay *ma·ka'ri·os.*

Sa ilang salin ng Bibliya, ang mga taong nagtataglay ng kaligayahang inilarawan sa Mga Awit at sa Mga Kawikaan, at partikular na yaong mga binigkas ni Jesu-Kristo sa kaniyang Sermon sa Bundok, ay madalas ilarawan bilang "mapalad" o "pinagpala." Gayunman, "maligaya" ang mas eksaktong salin ng mga terminong ginamit sa Bibliya, dahil ang Hebreo at ang Griego ay may ibang mga salita para sa "pagpalain" (sa Heb., *ba·rakh';* sa Gr., *eu·lo·ge'o*). Karagdagan pa, ang "pinagpala" ay may diwa ng akto ng pagpapala, samantalang ipinaaalaala ng "maligaya" ang kalagayan o situwasyon na resulta ng pagpapala ng Diyos. Isinasalin ng maraming makabagong bersiyon ang *'a·shar'* at *ma·ka'ri·os* bilang "maligaya," "kaligayahan." (*CK, JB, Ph, Ro, TEV, Yg, NW,* at iba pang mga bersiyon) Ang *ma·ka'ri·os* ay isinasalin bilang "maligaya" sa *KJ* sa Gawa 26:2 at Roma 14:22.

Si Jehova at si Jesu-Kristo. Si Jehova ang "maligayang Diyos" at ang kaniyang Anak na si Jesu-Kristo ay tinatawag na ang "maligaya at tanging Makapangyarihang Tagapamahala." (1Ti 1:11; 6:15) Bagaman hinamon ang soberanya ni Jehova dahil sa pagpasok ng kabalakyutan kapuwa sa langit at sa lupa (tingnan ang JEHOVA), nakatitiyak siyang matutupad ang kaniyang mga layunin; walang anumang magagawa na hindi ipinahihintulot ng kaniyang kalooban. (Isa 46:10, 11; 55:10, 11) May partikular siyang layunin kung bakit siya nagpapakita ng mahabang pagtitiis habang pinahihintulutan niyang umiral ang mga kalagayang kaya niyang baguhin; kaya naman siya ay maligaya. Sumulat ang apostol na si Pablo: "Ang Diyos, bagaman niloloob na ipakita ang kaniyang poot at ihayag ang kaniyang kapangyarihan, ay nagparaya taglay ang labis na mahabang pagtitiis sa mga sisidlan ng poot na ginawang karapat-dapat sa pagkapuksa, upang maihayag niya ang kayamanan ng kaniyang kaluwalhatian sa mga sisidlan ng awa, na patiuna niyang inihanda ukol sa kaluwalhatian."—Ro 9:22-24.

Samakatuwid, gaya ng naibulalas ng salmista: "Ang kaluwalhatian ni Jehova ay magiging hanggang sa panahong walang takda. Si Jehova ay magsasaya sa kaniyang mga gawa." (Aw 104:31) Siya ang pinakadakila at pinakapangunahing Tagapagbigay, anupat hindi siya nagbabago ni pinahihintulutan man niya na ang kaniyang pagkabukas-palad, awa, at pag-ibig ay maging kapaitan dahil sa kawalan ng utang na loob ng kaniyang mga nilalang. "Ang bawat mabuting kaloob at ang bawat sakdal na regalo ay mula sa itaas, sapagkat bumababa ito mula sa Ama ng makalangit na mga liwanag, at sa kaniya ay wala man lamang pagbabago sa pagbaling ng anino." (San 1:17) Ang kaniyang Anak, si Jesu-Kristo, ay maligaya, yamang mayroon siyang lubos na pananalig sa kaniyang Ama at lagi niyang ginagawa ang mga bagay na nakalulugod sa Kaniya. (Ju 8:29) Kahit noong dumaranas siya ng mga pagsubok at mga paghihirap, si Jesus ay nagkaroon ng panloob na kagalakan.—Heb 12:2; ihambing ang Mat 5:10-12.

Ano ang saligan ng tunay na kaligayahan?

Ang lahat ng mga kaligayahang ipinangako sa Bibliya ay nakadepende sa isang tamang kaugnayan sa Diyos. Ang lahat ng iyon ay maaaring matamo salig sa pag-ibig sa Diyos at tapat na paglilingkod sa kaniya. Hindi maaaring makamit ang tunay na ka-

ligayahan kung hindi magiging masunurin kay Jehova. Mahalaga ang kaniyang pagpapala para sa kaligayahan, yamang isa ito sa kaniyang 'mabubuting kaloob' at 'sakdal na mga regalo.'

Hindi masusumpungan ang bukal ng kaligayahan sa pagkakamal ng materyal na yaman o kapangyarihan. Sinabi ni Jesus: "May higit na kaligayahan sa pagbibigay kaysa sa pagtanggap." (Gaw 20:35) Ang isa na nagpapakundangan sa maralita, anupat nagtatamasa ng kaligayahan ng pagbibigay, ay pinangangakuan: "Babantayan siya ni Jehova at iingatan siyang buháy. Ipahahayag siyang maligaya sa lupa." (Aw 41:1, 2) Ang mga bagay na nakadaragdag sa tunay na kaligayahan ay ang kaalaman kay Jehova, karunungan mula sa kaniya, at maging ang kaniyang pagtutuwid at disiplina. (Kaw 2:6; 3:13, 18; Aw 94:12) Ang taong tunay na maligaya ay nagtitiwala kay Jehova (Kaw 16:20), nalulugod at lumalakad sa Kaniyang kautusan (Aw 1:1, 2; 112:1), nag-iingat ng katarungan (Aw 106:3), at may takot sa Kaniya (Aw 128:1).

Isang Maligayang Bansa. Ang kaligayahan ay maaaring matamo ng isang buong bansa o bayan kung ang bansang iyon ay tunay na sumusunod kay Jehova bilang Diyos nito at tumutupad sa kaniyang mga kautusan. (Aw 33:12; 144:15) Pagkatapos ng matuwid na pamumuno ni David at noong panahong sinusunod ni Haring Solomon ang kautusan ni Jehova, ang bansang Israel ay tiwasay at maligaya, "tulad ng mga butil ng buhangin na nasa tabi ng dagat dahil sa dami, kumakain at umiinom at nagsasaya." (1Ha 4:20, 25; 10:8; 2Cr 9:7) Ipinakikita nito ang impluwensiya ng matuwid na pamamahala sa isang bansa. (Ihambing ang Kaw 29:2, 18.) Inakala ng mga makabayang Judio na dahil mga inapo sila nina Abraham at Jacob sa laman, sila ang 'maligayang bansa na ang Diyos ay si Jehova.' (Aw 33:12) Gayunman, nilinaw sa kanila ni Jesus kung ano ang kahilingan upang matamo ang kaligayahan bilang bansa. Sinabi niya sa kanila na ang Kaharian ng Diyos ay kukunin sa kanila at "ibibigay sa isang bansang nagluluwal ng mga bunga nito." (Mat 21:43) Nang maglaon, ikinapit ng apostol na si Pedro ang terminong "bansa" sa espirituwal na mga indibiduwal na kaisa ni Kristo, sa pagsasabing: "Kayo ay 'isang piniling lahi, isang maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa, isang bayang ukol sa pantanging pag-aari, upang ipahayag ninyo nang malawakan ang mga kagalingan' ng isa na tumawag sa inyo mula sa kadiliman tungo sa kaniyang kamangha-manghang liwanag." —1Pe 2:9.

Ang Payo ni Kristo Tungkol sa Kaligayahan. Kapansin-pansin na sinimulan ni Jesus ang kaniyang Sermon sa Bundok sa pamamagitan ng isang pagbanggit sa siyam na kaligayahan, anupat tinutukoy ang mga katangiang magdudulot sa isa ng pagsang-ayon ng Diyos, taglay ang pag-asang magmana ng Kaharian ng langit. (Mat 5:1-12) Sa mga kaligayahang ito, kapuna-puna na hindi ang kalagayan ng isang tao dahil sa panahon at di-inaasahang pangyayari ni ang basta pagkakawanggawa niya ang magdudulot ng pagpapala ng kaligayahan. Ang tunay na kaligayahan ay nagmumula sa mga bagay na may kinalaman sa espirituwalidad, pagsamba sa Diyos, at sa katuparan ng mga pangako ng Diyos. Halimbawa, sinasabi ni Jesus: "Pinagpala ang mga dukha *sa espiritu* . . . " (*KJ*), o, kung isasalin sa paraang mas mauunawaan: "Maligaya yaong mga palaisip sa kanilang espirituwal na pangangailangan, yamang ang kaharian ng langit ay sa kanila." (Mat 5:3) Nagpatuloy pa siya: "Maligaya yaong mga nagdadalamhati, yamang sila ay aaliwin." (Mat 5:4) Maliwanag, hindi niya tinutukoy ang *lahat* ng taong nagdadalamhati sa kahit anong kadahilanan. Ang pagdadalamhating ito ay dahil sa kanilang dukhang kalagayan sa espirituwal, sa kanilang makasalanang kalagayan, at sa mga nakapipighating kalagayan na ibinunga ng pagkamakasalanan ng tao, gayundin ang kanilang pagkagutom at pagkauhaw sa katuwiran. Makikita ng Diyos ang mga nagdadalamhating ito at lilingapin niya sila ng kaniyang pagpapala ng espirituwal na kasiyahan, gaya ng ipinangangako ni Jesus: "Sila ay bubusugin."—Ihambing ang 2Co 7:10; Isa 61:1-3; Eze 9:4.

Sa aklat ng Apocalipsis, si Jesu-Kristo, sa pamamagitan ng anghelikong mensahero, ay nagpapahayag ng pitong kaligayahan. (Apo 1:3; 14:13; 16:15; 19:9; 20:6; 22:7; 22:14) Sa introduksiyon nito, ipinahahayag ng aklat: "Maligaya siya na bumabasa nang malakas at yaong mga nakikinig sa mga salita ng hulang ito, at tumutupad sa mga bagay na nakasulat dito" (Apo 1:3), at sa konklusyon nito ay sinasabi nito: "Maligaya yaong mga naglalaba ng kanilang mahabang damit, upang ang awtoridad na pumaroon sa mga punungkahoy ng buhay ay maging kanila at upang makapasok sila sa loob ng lunsod [Bagong Jerusalem] sa pamamagitan ng mga pintuang-daan nito."—Apo 22:14.

Malugod kay Jehova. Bilang buod, maliwanag na yaong mga nagtatamo ng tunay na kaligayahan ay ang "banal na bansa" ng Diyos (1Pe 2:9), kasama ang lahat niyaong mga nakikisama sa bansang iyon na mga naglilingkod at sumusunod kay Jehova mula sa puso. Sabi ng salmista: "Magsaya kayo kay Jehova, O kayong mga matuwid, at magpasalamat kayo sa kaniyang banal na pang-alaala." (Aw 97:12) Inulit ng apostol na si Pablo ang payong ito nang sumulat siya sa kongregasyong Kristiyano:

"Magsaya kayong lagi sa Panginoon. Minsan pa ay sasabihin ko, Magsaya kayo!" (Fil 4:4) Kung gayon, hindi sa yaman o karunungan, ni sa mga bagay na nagawa o sa lakas ng isa masusumpungan ng isang tao ang kaligayahan. Ito ay sa kaalaman kay Jehova, na siyang nagpapayo: "Huwag ipagyabang ng taong marunong ang kaniyang sarili dahil sa kaniyang karunungan, at huwag ipagyabang ng makapangyarihang lalaki ang kaniyang sarili dahil sa kaniyang kalakasan. Huwag ipagyabang ng taong mayaman ang kaniyang sarili dahil sa kaniyang kayamanan. Kundi ang nagyayabang tungkol sa kaniyang sarili ay magyabang dahil sa mismong bagay na ito, sa pagkakaroon ng kaunawaan at sa pagkakaroon ng kaalaman tungkol sa akin, na ako ay si Jehova, ang Isa na nagpapakita ng maibigingkabaitan, katarungan at katuwiran sa lupa; sapagkat ang mga bagay na ito ay kinalulugdan ko."—Jer 9:23, 24.

KALIGTASAN. Tingnan ang PANTUBOS; TAGAPAGLIGTAS.

KALIHIM. Karaniwan na, isang inatasang opisyal na dalubhasa sa pagsulat at pag-iingat ng mga rekord. Ang salitang Hebreo na *so·pher′* ay maaari ring isalin bilang "eskriba" at "tagakopya."

May mga panahon noon sa Israel na may isang pinagkakatiwalaang opisyal ng korte na mataas ang ranggo at tinatawag na "kalihim ng hari" o "kalihim." (2Cr 24:11; 2Ha 19:2) Hindi lamang siya isang eskriba na ginagamit sa paggawa ng mga dokumento, ni isa lamang tagakopya ng Kautusan. (Huk 5:14; Ne 13:13; ihambing ang 2Sa 8:15-18; 20:23-26; tingnan ang ESKRIBA; TAGAKOPYA.) Kung minsan, ang kalihim ng hari ang nag-aasikaso sa mga bagay na may kinalaman sa pananalapi (2Ha 12:10, 11) at nagsasalita bilang kinatawan ng hari, sa tungkuling katulad niyaong sa isang 'kalihim sa ugnayang panlabas.' (Isa 36:2-4, 22; 37:2, 3) Sa ilalim ng pamamahala ni Solomon, dalawa sa "mga prinsipe" ang tinukoy bilang mga kalihim.—1Ha 4:2, 3; ihambing ang 2Cr 26:11; 34:13.

Bukod sa "kalihim ng hari," bumabanggit din ang Bibliya ng "kalihim ng pinuno ng hukbo" (2Ha 25:19; Jer 52:25) at "kalihim ng mga Levita." (1Cr 24:6) Si Baruc ay isang eskribang kalihim ni Jeremias.—Jer 36:32.

KALIKASAN. Ang saligang kaurian o kayarian ng isang bagay. Maaari itong tumukoy sa kung ano ang isang tao nang ipanganak siya, gayundin sa mga katangiang namamana kasama ng karaniwang kaugalian. Kung minsan, tumutukoy ito sa pisikal na mga pagnanasa ng isang organismo. Karaniwan nang isinasalin ang mga salitang Griego na *phy′sis* bilang "kalikasan" at *phy·si·kos′* (ang anyong pang-uri) bilang "likas."

Mga Tao at mga Hayop. Ang kaibahan ng kalikasan ng tao sa kalikasan ng maiilap na hayop, at maging ang pagkakaiba-iba ng kalikasan ng maiilap na hayop, ay ipinakikita ng pananalita sa Santiago 3:7: "Sapagkat ang bawat uri [sa Gr., *phy′sis,* "kalikasan"] ng mailap na hayop at gayundin ng ibon at gumagapang na bagay at nilalang sa dagat ay pinaaamo at napaamo na ng tao [*phy′sei tei an·thro·pi′nei,* "kalikasang nauukol sa tao"]." Isinisiwalat ng pagkakaiba-ibang ito ng "kalikasan" ang pagkakasari-sari ng mga nilalang ng Diyos at napananatili ito dahil sa batas ng Diyos na ang bawat isa ay magpaparami ayon sa sarili nitong uri.—Gen 1:20-28; ihambing ang 1Co 15:39.

Tulad-Diyos na Kalikasan. Iba rin ang kalikasan niyaong mga nasa langit, o ng mga espiritung nilalang ng Diyos. Ang apostol na si Pedro ay may sinabi sa kaniyang mga kapuwa Kristiyano, espirituwal na mga kapatid ni Jesu-Kristo, tungkol sa "mahalaga at napakadakilang mga pangako, upang sa pamamagitan ng mga ito ay maging mga kabahagi kayo sa tulad-Diyos na kalikasan [*phy′se·os*]." (2Pe 1:4) Ito ay pakikibahagi kay Kristo sa kaniyang kaluwalhatian bilang mga espiritung persona, gaya ng ipinakikita ni Pedro sa kaniyang unang liham: "Binigyan . . . tayo [ng Diyos] ng isang bagong pagsilang [*a·na·gen·ne′sas he·mas′,* "iniluwal tayong muli"] tungo sa isang buháy na pag-asa sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo mula sa mga patay, tungo sa isang walang-kasiraan at walang-dungis at walang-kupas na mana. Ito ay nakataan sa langit para sa inyo." (1Pe 1:3, 4) Upang matamo ang "tulad-Diyos na kalikasan," kailangan ang pagbabago ng kalikasan sa pamamagitan ng kamatayan at pagkabuhay-muli, gaya ng nililinaw ng apostol na si Pablo sa Unang Corinto kabanata 15. Ipinaliliwanag niya na ang Kristiyano ay dapat mamatay at buhaying-muli sa isang naiibang katawan, isa na espirituwal, na humihiling ng pagbabago.—1Co 15:36, 38, 44, 49, 51.

Katutubong Kalikasan. Nagsalita si Pablo tungkol sa mga kababayan niyang Judio, anupat tinawag niya silang "mga likas na Judio," samakatuwid nga, anak ng mga magulang na Judio, mula sa mga anak ni Israel, o Jacob.—Gal 2:15; ihambing ang Ro 2:27.

Sa ilustrasyon tungkol sa punong olibo, ang mga Judio sa laman ay tinawag niyang likas (*ka·ta′ phy′sin,* "ayon sa kalikasan") na mga sanga ng alagang olibo. Sinabi niya sa mga Kristiyanong Gentil: "Sapagkat kung ikaw ay pinutol mula sa punong olibo na likas na ligáw at inihugpong sa alagang punong olibo nang salungat sa kalikasan, lalo pa

ngang ang mga ito na likas ay ihuhugpong sa kanilang sariling punong olibo!" (Ro 11:21-24) Ang ligáw na punong olibo ay di-mabunga o nagluluwal ng bungang napakababa ang uri, ngunit karaniwang kaugalian sa mga bansang Mediteraneo na ihugpong ang mga sanga ng tanim na punong olibo sa ligáw na punong olibo upang magluwal ito ng mabuting bunga. Pero ang tinukoy ni Pablo ay ang paghuhugpong ng ligáw na olibo sa isang tanim na olibo, na hindi karaniwang ginagawa. Sinabi niya na ang paghuhugpong na ito ay "salungat sa kalikasan" at ginamit itong halimbawa para idiin ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa mga Gentil nang kunin niya sila para humalili sa "likas na mga sanga." Ang mga Judio ay 'tanim' ni Jehova sa loob ng maraming siglo, pero ang mga Gentil ay "ligáw," anupat wala sa tunay na relihiyon at hindi nagluluwal ng bunga para sa Diyos. Pero ngayon, puwede na silang makapagluwal ng mainam na bunga. Gagawin ito ni Jehova sa pamamagitan ng matagumpay na 'paghuhugpong.'

Gayundin, sa kaniyang argumento sa mga taga-Galacia upang hadlangan ang pagkaalipin nila sa mga turo ng Judaismo, sinabi ni Pablo: "Nang hindi pa ninyo kilala ang Diyos, noon nga ay napaalipin kayo roon sa mga *sa kalikasan* ay hindi mga diyos." Ang huwad na mga diyos na dati nilang sinasamba ay hindi tunay na mga diyos dahil sa pinagmulan ng mga ito at dahil ginawa lamang ang mga ito; imposibleng sumapit ang mga ito sa gayong katayuan. Bukod sa walang awtoridad na maging mga diyos, ang mga ito ay wala ring gayong mga katangian sa kanilang katutubong kalikasan o kaurian.—Gal 4:8.

Budhi. Ang ilang ugali o katangian ay taglay ng mga tao mula sa kapanganakan, at sa katunayan ay inilagay ang mga iyon sa tao buhat sa pasimula. Ang apostol na si Pablo ay nagkomento tungkol sa budhi, o sa bakas man lamang nito, na taglay pa rin ng makasalanang tao, bagaman sa maraming kaso ay lumihis siya mula sa Diyos at wala sa kaniya ang batas ng Diyos. Ito ang dahilan kung bakit ang lahat ng mga bansa ay nakapagtatag ng maraming batas na kaayon ng katuwiran at katarungan, at maraming indibiduwal ang sumusunod sa ilang mabubuting simulain. Sinabi ni Pablo: "Sapagkat kailanma't ang mga tao ng mga bansa na walang kautusan ay *likas* na gumagawa ng mga bagay na nasa kautusan, ang mga taong ito, bagaman walang kautusan, ay kautusan sa kanilang sarili. Sila mismo ang nagpapakita na ang diwa ng kautusan ay nakasulat sa kanilang mga puso, samantalang ang kanilang budhi ay nagpapatotoong kasama nila at, sa pagitan ng kanilang sariling mga kaisipan, sila ay inaakusahan o ipinagdadahilan pa nga."—Ro 2:14, 15.

Nang tinatalakay niya sa kongregasyon ng Corinto ang tungkol sa pagkaulo, itinawag-pansin ni Pablo ang alituntunin na ang isang babae ay dapat maglagay ng talukbong sa ulo kapag nananalangin o nanghuhula sa harap ng kongregasyon, bilang tanda ng pagpapasakop. Bilang ilustrasyon, sinabi niya: "Hindi ba ang *kalikasan mismo* ang nagtuturo sa inyo na kung ang lalaki ay may mahabang buhok, ito ay kasiraang-puri sa kaniya; ngunit kung ang babae ay may mahabang buhok, ito ay kaluwalhatian sa kaniya? Sapagkat ang kaniyang buhok ang ibinigay sa kaniya sa halip na isang panakip sa ulo."—1Co 11:14, 15.

Nang tukuyin ni Pablo ang "kalikasan mismo," maliwanag na higit pa ang saklaw nito kaysa sa "kaugalian," na binanggit niya sa talata 16 may kaugnayan sa paggamit ng mga babae ng talukbong sa ulo. Malamang na ang mga katangiang namana ay nakaapekto rin sa pangmalas ng mga Kristiyano sa Corinto hinggil sa kung ano ang likas. Sa mga Europeo (gaya ng mga Griego), ang buhok ng mga babae, kapag hindi ginupitan, ay kadalasang mas mahaba kaysa sa buhok ng mga lalaki. Ngunit hindi ito totoo kung tungkol sa tuwid na buhok ng mga taga-Silangan at mga Indian o sa kulot na buhok ng mga Itim at mga Melanesiano.

Bukod pa sa kanilang kabatiran sa mga katangiang namamana sa gitna nila, alam ng mga Kristiyano sa Corinto na karaniwang kaugalian ng mga lalaki na pagupitan ang kanilang buhok nang katamtamang haba. Karaniwan din ito sa mga lalaking Judio; kaya naman ang buhok ng mga Nazareo na mahaba at di-ginugupitan ay nagpakilala sa kanila bilang mga lalaking hindi sumusunod sa kaugalian ng nakararami. (Bil 6:5) Sa kabilang dako, kadalasang nagpapahaba ng buhok ang mga babaing Judio. (Luc 7:38; Ju 11:2) At sa Griegong lunsod ng Corinto, kapag inahitan ang ulo ng isang babae, o ginupitan ang kaniyang buhok nang napakaikli, isa itong tanda ng pagiging alipin niya o ng kaniyang kahihiyan dahil nahuli siyang nakikiapid o nangangalunya.—1Co 11:6.

Kaya, nang sabihin niyang "kalikasan mismo" ang nagturo sa kanila, maliwanag na nasa isip ni Pablo ang iba't ibang salik na makaiimpluwensiya sa kanilang saloobin sa kung ano ang likas.

Sa pagsasabing "Hindi ba ang kalikasan mismo ang nagtuturo sa inyo . . . ?" hindi ginagawang persona ni Pablo ang kalikasan, na para bang ito ay isang diyosa. Sa halip, binigyan ng Diyos ang tao ng kakayahang mangatuwiran. Sa pamamagitan ng pagmamasid sa mga bagay-bagay at pangangatuwiran hinggil sa mga iyon ayon sa pagkakagawa ng Diyos sa mga iyon at sa mga resulta ng

paggamit sa mga iyon sa iba't ibang paraan, malaki ang matututuhan ng tao tungkol sa kung ano ang wasto. Ang Diyos talaga ang nagtuturo, at kapag ang isip ng tao ay wastong nasanay ng Salita ng Diyos, maaari niyang malasin ang mga bagay-bagay sa wastong punto de vista at kaugnayan ng mga ito sa isa't isa, sa gayon ay may-katumpakang napag-uunawa kung ano ang likas o di-likas. Sa ganitong paraan, ang indibiduwal ay maaaring magkaroon ng isang sinanay na budhi may kaugnayan dito at maiiwasan niyang magkaroon ng budhi na nadungisan at sumasang-ayon sa mga bagay na di-likas.—Ro 1:26, 27; Tit 1:15; 1Co 8:7.

Likas na Paggamit ng Katawan. Magiging mali para sa mga lalaki at mga babae na gamitin nila ang kanilang mga katawan sa anumang paraan na hindi kasuwato ng layunin ng Diyos sa paglalang sa mga iyon. Anumang *di-likas* ayon sa diwang iyan ay *makasalanan.* Inilalarawan ng Kasulatan ang karumihan at kahatulan na sasapit sa mga nagsasagawa ng mga bagay na ito: "Kaya naman ibinigay sila ng Diyos sa kahiya-hiyang mga pita sa sekso, sapagkat kapuwa ang kanilang mga babae ay nagpalit ng *likas* [*phy·si·ken'*] na gamit ng kanilang sarili tungo sa isa na *salungat sa kalikasan;* at gayundin maging ang mga lalaki ay nag-iwan ng *likas* na paggamit sa babae at nagningas nang matindi sa kanilang masamang pita sa isa't isa, mga lalaki sa mga kapuwa lalaki, na ginagawa ang malaswa at tinatanggap sa kanilang sarili ang lubos na kabayaran, na siyang nararapat sa kanilang kamalian." Ibinababa ng gayong mga tao ang kanilang sarili sa antas ng mga hayop. (Ro 1:26, 27; 2Pe 2:12) Sumusunod sila sa mali at makalamang mga bagay sapagkat, tulad ng hayop, wala silang pagkamakatuwiran at espirituwalidad.—Jud 7, 10.

Kapanganakan. Ang isa pang salitang Griego na isinaling "likas" ay *ge'ne·sis,* literal na nangangahulugang "kapanganakan" o "pinagmulan." Binanggit ni Santiago ang tungkol sa "isang tao na tumitingin sa kaniyang *likas* na mukha [sa literal, ang mukha ng kapanganakan niya] sa salamin." (San 1:23) Sinabi rin ni Santiago na "ang dila ay isang apoy" at na "sinisilaban [nito] ang gulong ng *likas na buhay* [sa literal, ang gulong ng kapanganakan]." (San 3:5, 6) Maaaring ang tinutukoy rito ni Santiago ay isang gulong, gaya ng sa karo, na maaaring magliyab kapag nag-init at nagbaga ang ehe nito. Sa katulad na paraan, maaaring silaban ng dila ang buong siklo ng buhay na kinapanganakan ng isang tao, anupat ang buhay niya ay nagiging tulad ng isang malupit na siklo, at posible pa ngang humantong siya sa pagkapuksa na waring sa pamamagitan ng apoy.

KALINISAN. Tingnan ang MALINIS, KALINISAN.

KALISKIS. Ang salitang "kaliskis" ay katumbas ng salitang Hebreong *qas·qe'seth* at ng salitang Griegong *lepís.*

Ang mga kaliskis ng maraming isda at reptilya ay maninipis at matitigas at nagsisilbing pinakabalat ng mga ito. Sinasabi ng Kautusan na ang "lahat ng may mga palikpik at mga kaliskis sa tubig" ay malinis sa seremonyal na paraan bilang pagkain. Hindi maaaring kainin ang mga hayop sa tubig na walang kaliskis; "karima-rimarim na bagay" ang mga iyon. (Lev 11:9, 10, 12; Deu 14:9, 10) Sa gayon, ang mga kaliskis (sa Heb., *qas·qas·sim',* pangmaramihan ng *qas·qe'seth*) ay isa sa madaling makitang palatandaan upang malaman kung aling isda ang maaaring kainin. Bagaman may apat na uri ng kaliskis ng isda, pinakakaraniwan ang kaliskis na *ctenoid* (may tulad-suklay na gilid) at ang kaliskis na *cycloid* (may pabilog na gilid). Nakahanay at susun-suson ang mga ito, anupat nagsisilbing isang manipis, magaan, at malambot na balot.

Gayunding salitang Hebreo ang ginagamit sa Ezekiel 29:4, kung saan ang Ehipsiyong Paraon ay makasagisag na inilalarawan na parang isang buwaya. Ang buong katawan ng buwaya ay nababalot ng matitigas at usli-usling kaliskis sa tulad-katad na balat nito. Maliwanag na ang tinutukoy rin sa Job 41:15-17 ay mga kaliskis (*AS, NW, MR*) ng buwaya, anupat ginamit doon ang salitang Hebreo na madalas isalin bilang "kalasag."—Tingnan ang LEVIATAN.

Mga Kaliskis ng Baluti. Ang kutamaya noon ay maaaring may mga kaliskis. Ang mga ito ay maliliit na laminang metal na susun-suson at nagsisilbing isang medyo malambot na laminang baluti.—1Sa 17:5; tingnan ang ARMAS, BALUTI (Kutamaya).

Mga Kaliskis sa mga Mata ni Pablo. Nang pagalingin ang pagkabulag ni Pablo na resulta ng pagpapakita sa kaniya ni Jesus, nalaglag mula sa kaniyang mga mata "ang sa wari ay mga kaliskis." (Gaw 9:18) Sinasabi ng ilang iskolar na wala namang aktuwal na nalaglag mula sa mga mata ni Pablo kundi makasagisag na pananalita lamang ito na nangangahulugang nanauli ang paningin ni Pablo. Gayunpaman, ipinahihiwatig ng maraming makabagong salin na mayroon talagang nalaglag mula sa mga mata ni Pablo.—*AS-Tg, BSP, MB, NPV, NW.*

KALOOB, REGALO. Mula pa noong sinaunang panahon, ang pagbibigay ng mga regalo ay isang mahalagang bahagi na ng pang-araw-araw na buhay. Ang matanda nang lingkod ni Abraham ay nagbigay ng mga kaloob na alahas kay Rebeka nang makakita ito ng katibayan na si Rebeka ang itinalaga ni Jehova upang maging asawa ni Isaac. (Gen 24:13-22) Pagkatapos, nang matang-

gap nito ang pagsang-ayon nina Laban at Betuel sa pag-aasawa, nagbigay ang lingkod ni Abraham ng karagdagang mga kaloob kay Rebeka at ng "mga piling bagay sa kapatid nito at sa ina nito." (Gen 24:50-53) Nang maglaon, ibinigay ni Abraham kay Isaac ang lahat ng kaniyang pag-aari, ngunit nagbigay siya ng mga kaloob sa mga anak ng kaniyang mga babae at pinayaon niya sila.—Gen 25:5, 6; ihambing ang 2Cr 21:3.

Maaaring isang kaugalian noong panahon ng mga patriyarka na magbigay ng mga kaloob sa mga dumaranas ng kapighatian. Nang baligtarin ni Jehova ang bihag na kalagayan ni Job, ang kaniyang mga kapatid na lalaki, mga kapatid na babae, at mga dating kakilala ay dumating hindi lamang upang aliwin siya kundi nagbigay rin sa kaniya ang bawat isa sa kanila ng "isang piraso ng salapi at ang bawat isa ng isang gintong singsing."—Job 42:10, 11.

Nagbibigay ng mga Kaloob Upang Makatanggap ng mga Pakinabang. Noon, kadalasan nang nagbibigay ng mga kaloob ang isa upang matamo ang isang bagay na ninanais niya. Naghanda si Jacob ng isang kahanga-hangang kaloob na mga alagang hayop para kay Esau upang makasumpong siya ng lingap sa paningin ng kaniyang kapatid. (Gen 32:13-18; 33:8) Ang pagpupumilit ni Jacob na tanggapin ni Esau ang kaloob na ito ay higit na mauunawaan kung isasaalang-alang na, ayon sa kaugalian sa Silangan, ang pagtanggi ng isang tao sa kaloob ay nagpapahiwatig na hindi siya magpapakita ng lingap. (Gen 33:10) Gayundin, upang matamo ang kabutihang-loob ng mabagsik na administrador ng pagkain sa Ehipto (na sa totoo ay ang sarili nilang kapatid na si Jose), sinunod ng mga anak ni Jacob ang mungkahi ng kanilang ama na magdala ng kaloob na pinakamaiinam na produkto ng lupain. (Gen 42:30; 43:11, 25, 26) Nagpadala si Haring Asa ng regalong pilak at ginto kay Ben-hadad upang hikayatin itong sirain ang pakikipagtipan nito kay Baasa na hari ng Israel.—1Ha 15:18, 19.

May kinalaman sa mga pakinabang sa nagbibigay, sinasabi ng kawikaan: "Ang kaloob ng isang tao ay nagbubukas ng maluwang na daan para sa kaniya, at dadalhin siya nito maging sa harap ng mga taong dakila." (Kaw 18:16) Ang kaloob ay maaaring sumupil ng galit, ngunit hindi nito mapahuhupa ang pagngangalit ng isang matipunong lalaki laban sa isa na nangalunya sa kaniyang asawa, gaano man kalaking regalo ang ibigay ng mangangalunya.—Kaw 21:14; 6:32-35.

Mga Kaloob sa mga Hari, mga Propeta, at Iba pa. May mga pahiwatig na kaugalian noon ng mga makikipagkita sa hari ang magdala ng mga kaloob. Ang "mga walang-kabuluhang lalaki" na walang paggalang kay Saul ay tinukoy na hindi nagdala ng anumang kaloob sa kaniya. Si Solomon ay binibigyan noon ng napakaraming kaloob niyaong mga dumarating mula sa malalayong lupain upang marinig ang kaniyang karunungan. Ang mga astrologong dumalaw upang makita ang "isa na ipinanganak na hari ng mga Judio" ay sumunod lamang sa kaugaliang ito nang magbigay sila ng mga kaloob sa batang si Jesus. (1Sa 10:27; 1Ha 10:10, 24, 25; Mat 2:1, 2, 11; tingnan din ang 2Ha 20:12; 2Cr 17:5.) Sa katulad na paraan, kung minsan ay nagdadala ng kaloob yaong mga sumasangguni sa isang propeta. (1Sa 9:7; 2Ha 8:8, 9) Ngunit ang mga propeta ng Diyos ay hindi umaasa o naghahangad ng kaloob kapalit ng kanilang mga paglilingkod, gaya ng ipinakikita ng pagtanggi ni Elias na tumanggap ng "isang kaloob na pagpapala" mula sa kamay ni Naaman.—2Ha 5:15, 16.

Kadalasan, bilang gantimpala ay binibigyan ng mga kaloob yaong mga matagumpay na nakatupad ng isang partikular na atas. (2Sa 18:11; Dan 2:6, 48; 5:16, 17, 29) Ayon sa Kautusan, ang aliping pinalaya ay hindi dapat payaunin na walang dala kundi dapat itong tumanggap ng kaloob, anumang mula sa kawan, sa giikan, at sa panlangis at pang-alak na pisaan. (Deu 15:13, 14) Gayundin, ang mga okasyong may malaking pagsasaya ay maaaring may kasamang pagbibigayan ng mga regalo.—Es 9:20-22; ihambing ang Apo 11:10.

May Kaugnayan sa Santuwaryo. Kinuha ng Diyos ang mga Levita bilang kaloob para sa sambahayan ni Aaron, bilang mga ibinigay kay Jehova upang magsagawa ng paglilingkod sa santuwaryo. (Bil 18:6, 7) Gayundin, ang mga Gibeonita at ang iba pa na ginawang mga lingkod sa santuwaryo ay tinawag na mga Netineo, nangangahulugang "Mga Ibinigay." (Jos 9:27; 1Cr 9:2; Ezr 8:20) Karagdagan pa, ang mga abuloy para sa pagsasagawa ng paglilingkod sa santuwaryo at gayundin ang mga hain ay tinutukoy bilang mga kaloob.—Exo 28:38; Lev 23:37, 38; Bil 18:29; Mat 5:23, 24; Luc 21:1.

Dahil si Jehova ang Maylalang, pag-aari niya ang lahat ng bagay. Samakatuwid, kapag may nagbibigay ng materyal na mga bagay sa ikasusulong ng tunay na pagsamba, ibinabalik lamang ng nagbibigay ang isang bahagi niyaong dati na niyang tinanggap mula sa Diyos.—Aw 50:10; 1Cr 29:14.

Payo May Kinalaman sa mga Kaloob. Yamang ang mga kaloob na ibinigay bilang suhol ay maaaring sumira ng puso at magbaluktot ng katarungan, ipinapayo ng Kasulatan na kapootan ng isa ang gayong mga kaloob. Hinahatulan ang mga humahabol sa mga kaloob. (Deu 16:19, 20; Ec 7:7; Kaw 15:27; Isa 1:23; tingnan ang SUHOL.) Bukod diyan, ang "taong naghahambog dahil sa isang kaloob na bulaan," anupat hindi tinutupad ang kaniyang

ipinaghahambog, ay inihahambing sa maninipis na ulap at sa hanging walang ulan. (Kaw 25:14) Maaaring marami ang kasamahan ng taong nagbibigay ng mga kaloob, ngunit ang kaniyang pagbibigay ay hindi garantiya ng namamalaging pagkakaibigan. —Kaw 19:6.

Mariing hinahatulan ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang ilang kaugalian may kaugnayan sa pagbibigay ng mga kaloob. Hinatulan ni Jesus ang mga eskriba at mga Pariseo dahil sa paglabag nila sa utos na parangalan ang ama at ang ina. Ayon sa kanila, kung sasabihin ng isang tao na ang kaniyang materyal na mga pag-aari ay isang kaloob na inialay sa Diyos, malaya na siya sa obligasyong gamitin ang mga iyon upang tulungan ang kaniyang mga magulang, bagaman maaari pa rin niyang personal na gamitin ang mga iyon. (Mat 15:1-6; tingnan ang KORBAN.) Hindi kapuri-puri ang pagbibigay kung ang isa ay umaasa ng kagantihan. (Luc 6:30-36; 14:12-14) Upang maging kalugud-lugod kay Jehova, ang pagbibigay ay dapat gawin nang walang pag-iimbot at walang pagpaparangya.—Mat 6:2-4; 1Co 13:3.

Pagbibigay ng mga Kristiyano. Ang unang mga Kristiyano ay nagbigay ng mga kaloob, o mga abuloy, alang-alang sa kanilang nagdarahop na mga kapatid. (Ro 15:26; 1Co 16:1, 2) Gayunman, ang lahat ng gayong kaloob ay kusang-loob, gaya ng ipinahihiwatig ng mga salita ni Pablo: "Gawin ng bawat isa ang ayon sa ipinasiya niya sa kaniyang puso, hindi mabigat sa loob o sa ilalim ng pamimilit, sapagkat iniibig ng Diyos ang masayang nagbibigay." (2Co 9:7) Bukod diyan, tinulungan nila yaong mga lubusang nag-uukol ng kanilang sarili sa ministeryong Kristiyano, gaya ng apostol na si Pablo. Ngunit bagaman lubhang pinahalagahan ni Pablo ang mga kaloob na ipinadala sa kaniya ng kaniyang mga kapatid, hindi siya naghangad ng kaloob. —Fil 4:15-17.

Ang mga Kristiyano ay maaaring magbigay ng mga bagay na mas mahalaga kaysa sa materyal na mga regalo. Maaari nilang ibigay ang kanilang panahon at mga kakayahan upang palakasin at patibayin ang iba sa mental at espirituwal na paraan, na siyang nagdudulot ng higit na kaligayahan. Ang pinakadakilang kaloob na maaaring ibigay ng isang tao sa iba ay ang unawa sa Salita ng Diyos, sapagkat maaari nitong akayin ang tumatanggap nito tungo sa buhay na walang hanggan.—Ju 6:26, 27; 17:3; Gaw 20:35; 2Co 12:15; Apo 22:17; tingnan ang KALOOB NG AWA, MGA.

KALOOB MULA SA DIYOS. Ang mga kaloob na ibinibigay ng Diyos sa mga tao ay kapahayagan ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan. Ang salitang *kha′ri·sma* (sa literal, kaloob ng kagandahang-loob), na lumilitaw nang 17 ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ay nagpapahiwatig ng isang kaloob dahil sa "di-sana-nararapat na kabaitan" (*kha′ris*) ng Diyos. (Ro 6:23, tlb sa *Rbi8;* 1Co 12:4; 2Ti 1:6; 1Pe 4:10) Kaya naman, wasto lamang na ang mga kaloob na natanggap mula kay Jehova ay gamitin para sa kapakinabangan ng kapuwa at sa ikaluluwalhati ng Diyos na tagapagbigay. (1Pe 4:10, 11) Ang mga kaloob na ito ay hindi dapat gamitin sa sakim na pakinabang ng tumanggap. Yamang ang taong iyon ay 'tumanggap nang walang bayad,' obligado rin naman siyang 'magbigay nang walang bayad.'—Mat 10:8.

"Ang bawat mabuting kaloob at ang bawat sakdal na regalo ay mula sa itaas." (San 1:17) Si Jehova ay bukas-palad sa pagbibigay, anupat pinahihintulutan niyang makinabang sa sikat ng araw at sa ulan kapuwa ang mga matuwid at ang mga balakyot. Sa katunayan, siya ang "nagbibigay sa lahat ng buhay at ng hininga at ng lahat ng mga bagay." Ang mga kaloob ng Diyos, kabilang na ang pagkain at inumin at pagtatamasa ng kabutihan mula sa pagpapagal ng isa, ay para sa kasiyahan ng tao. (Mat 5:45; Gaw 17:24, 25; Ec 3:12, 13; 5:19; 1Ti 6:17) Ang pagkawalang-asawa at ang pag-aasawa ay kapuwa mga kaloob mula sa Diyos, anupat dapat tamasahin kasuwato ng kaniyang mga kahilingan. Sa dalawang kaloob na ito, mas mabuti ang pagkawalang-asawa yamang ang taong walang asawa ay mas malayang makapag-uukol ng kaniyang sarili sa paglilingkod kay Jehova nang walang abala.—Kaw 18:22; Mat 19: 11, 12; 1Co 7:7, 17, 32-38; Heb 13:4.

Ang Kaloob ng Diyos sa Pamamagitan ng Hain ni Jesus. Isang kaloob na walang kasinghalaga ang di-sana-nararapat na kabaitan ni Jehova sa paglalaan niya ng kaniyang Anak bilang isang haing pantubos, at dahil dito, yaong mga nananampalataya sa hain ni Jesu-Kristo ay maaaring magtamo ng kaloob na buhay na walang hanggan. (Ro 6:23; Ju 3:16) Maliwanag na kasama sa "di-mailarawang kaloob na walang bayad" ng Diyos ang lahat ng kabutihan at maibiging-kabaitan na ipinakikita ng Diyos sa kaniyang bayan sa pamamagitan ni Jesu-Kristo.—2Co 9:15; ihambing ang Ro 5:15-17.

Banal na Espiritu. Ibinibigay ng Diyos ang kaniyang espiritu bilang isang kaloob sa kaniyang bayan, anupat tinutulungan silang umiwas sa karumal-dumal na mga gawa ng laman at sa halip ay maglinang ng mga bunga ng espiritu, samakatuwid nga, pag-ibig, kagalakan, kapayapaan, mahabang pagtitiis, kabaitan, kabutihan, pananampalataya, kahinahunan, at pagpipigil sa sarili. (Gaw 2:38; Ro 8:2-10; Gal 5:16-25) Ang espiritu ni Jehova ay isang maaasahang patnubay at naglalaan ng lakas na higit sa karaniwan, anupat tumutulong sa isang

Kristiyano na tuparin ang kaniyang bigay-Diyos na mga atas sa kabila ng mga panggigipit sa kaniya. (Ju 16:13; 2Co 4:7-10) Tiniyak ni Jesus sa kaniyang mga alagad na ituturo sa kanila ng espiritu ng Diyos ang lahat ng bagay, ibabalik nito sa kanilang mga pag-iisip ang mga bagay na itinuro niya sa kanila, at tutulungan sila nitong gumawa ng pagtatanggol kahit sa harap ng mga tagapamahala.—Ju 14:26; Mar 13:9-11.

Karunungan at Kaalaman. Ang tunay na karunungan at kaalaman ay mga kaloob mula sa Diyos. Inaanyayahan ni Jehova ang kaniyang mga lingkod na manalangin ukol sa karunungan at kaalaman, gaya ng ginawa ni Solomon. (San 1:5; 2Cr 1:8-12) Gayunpaman, para matamo ang kaalaman, kailangan ang pagsisikap upang mapag-aralan ang inilaan ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang kaloob na Salita. (Kaw 2:1-6; 2Ti 2:15; 3:15) Subalit ang pag-aaral ng Salita ng Diyos, sa ganang sarili nito, ay hindi garantiya na ang isa ay tatanggap ng mga kaloob na kaalaman at karunungan. Makakamit lamang ang tunay na kaalaman at karunungan sa pamamagitan ni Jesu-Kristo at sa tulong ng espiritu ng Diyos.—1Co 2:10-16; Col 2:3.

Ang makadiyos na karunungan ay nagsisilbing proteksiyon at patnubay sa mga landas ng buhay. (Ec 7:12; Kaw 4:5-7) Ang karunungang nagmumula sa Diyos ay ibang-iba sa makasanlibutang karunungan, na kamangmangan sa pangmalas ni Jehova at nakapipinsala rin sapagkat ipinagwawalang-bahala nito ang Diyos. (1Co 1:18-21) "Ngunit ang karunungan mula sa itaas una sa lahat ay malinis, pagkatapos ay mapayapa, makatuwiran, handang sumunod, punô ng awa at mabubuting bunga, hindi gumagawa ng pagtatangi-tangi, hindi mapagpaimbabaw."—San 3:17.

Ang tumpak na kaalaman hinggil sa kalooban ni Jehova ay tumutulong sa nagtataglay nito na 'tiyakin ang mga bagay na higit na mahalaga,' na hindi makatisod sa iba, at "lumakad nang karapat-dapat kay Jehova upang palugdan siya nang lubos." (Fil 1:9-11; Col 1:9, 10) Karagdagan pa, ang kaalaman ay isa sa mga bagay na tumutulong sa isang Kristiyano upang siya'y maging aktibo at mabunga sa kaniyang paglilingkod sa Diyos. (2Pe 1:5-8) Ang kaloob na ito mula sa Diyos ay hindi lamang basta ang pagkakaroon ng kabatiran sa mga bagay na totoo. Saklaw nito ang pag-unawa sa mga katotohanang iyon at ang pagkaalam kung paano gagamitin ang mga iyon sa pagbibigay ng "sagot sa bawat isa." —Col 4:6.

Mga Kaloob na Paglilingkod at "Mga Kaloob na mga Tao." Sa totoo, ang mga atas ng paglilingkod sa makalupang kaayusan ng Diyos ay mga kaloob mula kay Jehova. (Bil 18:7; Ro 12:6-8; Efe 3: 2, 7) Yaong mga pinagkalooban ng mga atas ng paglilingkod sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos ay tinatawag ding *"mga kaloob na mga tao,"* at si Jesu-Kristo, bilang kinatawan ng Diyos at ulo ng kongregasyon, ang nagbigay ng mga ito sa kongregasyon upang ang indibiduwal na mga miyembro niyaon ay mapatibay at magtamo ng pagkamaygulang. (Efe 4:8, 11, 12) Upang magampanan niya nang may katapatan ang kaniyang mga pananagutan ukol sa ikapagpapala ng iba, ang isa na may kaloob ay dapat na patuloy na maglinang niyaon, anupat hindi iyon pinababayaan. (1Ti 4:14; 2Ti 1:6) Sa tulong ni Jehova, kahit sino ay makapaglilinang ng kakayahang magsagawa ng anumang paglilingkod na iniatas ng Diyos, kung magsusumikap siya na lubusang gamitin ang kaniyang mga kakayahan at pagtagumpayan ang mga hadlang na maaaring bumangon.—Fil 4:13.

Mga Kaloob ng Espiritu. Noong unang siglo C.E., yaong mga binabautismuhan sa banal na espiritu ay tumatanggap ng makahimalang mga kaloob. Ang mga ito'y nagsilbing mga tanda na hindi na ginagamit ng Diyos ang kongregasyong Judio at na ang pagsang-ayon niya ay nasa kongregasyong Kristiyano na itinatag ng kaniyang Anak. (Heb 2:2-4) Noong araw ng Pentecostes, ang pagbubuhos ng banal na espiritu ay may kasamang makahimalang mga kaloob. Mula noon, sa tuwing binabanggit ng Kasulatan na ibinigay ang makahimalang mga kaloob ng espiritu, isa sa 12 apostol o si Pablo, na tuwirang pinili ni Jesus, ang naroroon. (Gaw 2: 1, 4, 14; 8:9-20; 10:44-46; 19:6) Nang mamatay ang mga apostol, maliwanag na nagwakas ang pagbibigay ng mga kaloob ng espiritu, at tuluyang naglaho ang makahimalang mga kaloob ng espiritu nang pumanaw na yaong mga tumanggap ng mga kaloob na ito.

Ang basta pagsasagawa ng tila makahimalang mga gawa ay hindi nagpapatunay na ang isa ay may awtorisasyon mula sa Diyos, ni dapat mang pag-alinlanganan kung ginagamit nga ng Diyos ang kaniyang mga lingkod dahil lamang sa hindi sila makapagsagawa ng mga himala sa tulong ng espiritu ng Diyos. (Mat 7:21-23) Hindi lahat ng unang-siglong mga Kristiyano ay nakapagsasagawa ng makapangyarihang mga gawa, nakapagpapagaling, nakapagsasalita ng mga wika, at nakapagsasalin. Dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos, si Pablo, at walang alinlangang pati ang iba pa, ay pinagkalooban ng marami sa mga kaloob na ito ng espiritu. Gayunman, ang makahimalang mga kaloob na ito ay palatandaan na sanggol pa ang kongregasyong Kristiyano, at inihula rin na magwawakas ang mga ito. Sa katunayan, sinabi mismo ni Jesus na ang kaniyang mga tagasunod ay makikilala, hindi dahil sa pagsasagawa nila ng

makapangyarihang mga gawa, kundi dahil sa kanilang pag-ibig sa isa't isa.—1Co 12:29, 30; 13:2, 8-13; Ju 13:35.

Isa-isang binanggit ni Pablo ang siyam na iba't ibang paghahayag o gawain ng espiritu: (1) pagsasalita ng karunungan, (2) pagsasalita ng kaalaman, (3) pananampalataya, (4) mga kaloob na pagpapagaling, (5) makapangyarihang mga gawa, (6) panghuhula, (7) kaunawaan sa kinasihang mga pananalita, (8) iba't ibang wika, at (9) pagpapakahulugan sa mga wika. Ang lahat ng mga kaloob na ito ng espiritu ay nakatulong, hindi lamang sa paglago ng bilang ng kongregasyon kundi sa pagpapatibay rin nito sa espirituwal.—1Co 12:7-11; 14:24-26.

"Pagsasalita ng karunungan." Bagaman maaaring matamo ang karunungan sa pamamagitan ng pag-aaral, pagkakapit, at karanasan, lumilitaw na ang "pagsasalita ng karunungan" na binanggit dito ay isang makahimalang kakayahan na *ikapit ang kaalaman sa isang matagumpay na paraan* upang lutasin ang mga suliraning bumabangon sa kongregasyon. (1Co 12:8) "Ayon sa karunungang ibinigay sa kaniya" kung kaya naisulat ni Pablo ang mga liham na naging bahagi ng kinasihang Salita ng Diyos. (2Pe 3:15, 16) Lumilitaw na nahayag din ang kaloob na ito sa kakayahang gumawa ng pagtatanggol na hindi matututulan ng mga sumasalansang.—Gaw 6:9, 10.

"Pagsasalita ng kaalaman" at "pananampalataya." Lahat ng kabilang sa unang-siglong kongregasyong Kristiyano ay may saligang kaalaman tungkol kay Jehova at sa kaniyang Anak at gayundin sa kalooban ng Diyos at sa kaniyang mga kahilingan para magtamo ng buhay. Samakatuwid, ang "pagsasalita ng kaalaman" ay nakatataas at nakahihigit sa kaalamang taglay ng mga Kristiyano sa pangkalahatan; ito ay isang makahimalang kaalaman. Sa katulad na paraan, ang "pananampalataya" bilang isang kaloob ng espiritu ay maliwanag na isang makahimalang pananampalataya na tumutulong sa indibiduwal upang mapagtagumpayan ang gabundok na mga hadlang na maaaring makasagabal sa kaniyang paglilingkod sa Diyos.—1Co 12:8, 9; 13:2.

"Pagpapagaling." Ang kaloob na ito ay nahahayag noon sa kakayahang lubusang magpagaling ng mga sakit, anuman ang uri ng karamdaman. (Gaw 5:15, 16; 9:33, 34; 28:8, 9) Bago ang Pentecostes, si Jesus at ang kaniyang mga alagad ang nagsasagawa ng pagpapagaling. Bagaman nagpamalas ng pananampalataya ang ilan sa mga taong pinagaling, ang taong may sakit ay hindi hinihilingang magpakita ng pananampalataya bago siya pagalingin. (Ihambing ang Ju 5:5-9, 13.) Noong isang pagkakataon, sinabi ni Jesus na kaya hindi napagaling ng kaniyang mga alagad ang isang epileptiko ay dahil sa kakaunting pananampalataya ng kaniyang mga alagad, hindi dahil sa kawalan ng pananampalataya ng taong humiling na pagalingin ang kaniyang anak. (Mat 17:14-16, 18-20) Kahit isang insidente ay walang iniulat ang Kasulatan na hindi nakapagpagaling si Jesus o ang kaniyang mga apostol dahil sa kawalan ng pananampalataya niyaong mga humihiling ng pagpapagaling. Karagdagan pa, sa halip na gamitin ng apostol na si Pablo ang kaloob na pagpapagaling upang gamutin ang problema sa sikmura ni Timoteo o sabihin na ang dahilan ng malimit nitong pagkakasakit ay ang kawalan ng pananampalataya, inirekomenda niya kay Timoteo na gumamit ng kaunting alak dahil sa sikmura nito. —1Ti 5:23; tingnan ang PAGPAPAGALING, KAGALINGAN; PANANAMPALATAYA.

"Makapangyarihang mga gawa." Kabilang sa makapangyarihang mga gawa ang pagbabangon ng mga taong patay, pagpapalayas ng mga demonyo, at maging ang pagbulag sa mga sumasalansang. (1Co 12:10) Dahil sa paghahayag ng gayong makapangyarihang mga gawa, maraming mananampalataya ang naparagdag sa kongregasyon.—Gaw 9:40, 42; 13:8-12; 19:11, 12, 20.

"Panghuhula." Mas dakilang kaloob ang panghuhula kaysa sa pagsasalita ng mga wika, yamang napatitibay nito ang kongregasyon. Bukod diyan, natutulungan nito ang mga di-sumasampalataya na makilalang ang Diyos ay tunay ngang nasa gitna ng mga Kristiyano. (1Co 14:3-5, 24, 25) Noon, lahat ng kabilang sa kongregasyong Kristiyano ay nagsasalita tungkol sa katuparan ng mga hulang nakaulat sa Salita ng Diyos. (Gaw 2:17, 18) Gayunman, yaong mga nagtataglay ng makahimalang kaloob na panghuhula ay may kakayahang sabihin nang patiuna ang mga bagay na mangyayari sa hinaharap, kagaya ng ginawa ni Agabo.—Gaw 11:27, 28; tingnan ang HULA; PROPETA (Mga Propeta sa Kristiyanong Griegong Kasulatan).

"Kaunawaan sa kinasihang mga pananalita." Maliwanag na kabilang sa kaunawaan sa kinasihang mga pananalita ang kakayahang unawain kung ang isang kinasihang kapahayagan ay nagmula sa Diyos o hindi. (1Co 12:10) Dahil sa kaloob na ito, ang nagmamay-ari nito ay hindi malilinlang at hindi maitatalikod sa katotohanan, at maipagsasanggalang nito ang kongregasyon laban sa mga bulaang propeta. —1Ju 4:1; ihambing ang 2Co 11:3, 4.

"Mga wika." Kaakibat ng pagbubuhos ng espiritu ng Diyos noong Pentecostes, 33 C.E., ang makahimalang kaloob na mga wika. Dahil dito, ang humigit-kumulang sa 120 alagad na nagkakatipon sa

isang silid sa itaas (posibleng malapit sa templo) ay nakapagsalita tungkol sa "mariringal na mga bagay ng Diyos" sa mga katutubong wika ng mga Judio at mga proselita na pumaroon sa Jerusalem mula sa malalayong lugar upang mangilin ng kapistahan. Ang katuparang ito ng hula ni Joel ay nagpapatunay na ginagamit na ng Diyos ang bagong kongregasyong Kristiyano at hindi na ang kongregasyong Judio. Upang tumanggap ng walang-bayad na kaloob ng banal na espiritu, ang mga Judio at mga proselita ay kailangang magsisi at mabautismuhan sa pangalan ni Jesus.—Gaw 1:13-15; 2:1-47.

Malaki ang naitulong ng kaloob na mga wika sa unang-siglong mga Kristiyano sa kanilang pangangaral sa mga nagsasalita ng ibang mga wika. Sa katunayan, iyon ay naging isang tanda sa mga di-sumasampalataya. Gayunman, nang sumulat si Pablo sa kongregasyong Kristiyano sa Corinto, itinagubilin niya na kapag nagtitipon, hindi lahat ng Kristiyano ay dapat magsalita ng mga wika, yamang may ibang mga tao at mga di-sumasampalataya na pumapasok at kapag hindi sila makaunawa ay baka isipin nilang nababaliw ang mga Kristiyano. Iminungkahi rin niya na "limitahan [ang pagsasalita ng mga wika] sa dalawa o tatlo sa pinakamarami, at halinhinan." Gayunman, kung walang makapagsasalin, ang taong nagsasalita ng isang wika ay dapat na manatiling tahimik sa kongregasyon at magsalita sa kaniyang sarili at sa Diyos. (1Co 14:22-33) Kung hindi ito maisasalin, ang pagsasalita niya ng isang wika ay hindi makapagpapatibay sa iba, sapagkat walang sinumang makikinig sa kaniyang pagsasalita dahil wala itong kabuluhan sa mga hindi nakauunawa niyaon.—1Co 14:2, 4.

Kung ang taong nagsasalita ng isang wika ay hindi makapagsalin, siya mismo ay hindi nakauunawa sa kaniyang sinasabi ni mauunawaan man iyon ng iba na hindi pamilyar sa wikang iyon. Kaya naman pinasigla ni Pablo yaong mga may kaloob na mga wika na manalangin upang makapagsalin din sila at sa gayo'y mapatibay nila ang lahat ng nakikinig. Batay sa mga nabanggit na, madali nating mauunawaan kung bakit itinuring ni Pablo, sa ilalim ng pagkasi, ang pagsasalita ng mga wika bilang isang nakabababang kaloob at kung bakit niya sinabi na sa isang kongregasyon, mas nanaisin niyang magsalita ng limang salita mula sa kaniyang pag-iisip (unawa) kaysa 10,000 salita sa isang wika.—1Co 14: 11, 13-19.

"Pagpapakahulugan sa mga wika." Noon, ang kaloob na pagpapakahulugan sa mga wika ay nahahayag sa kakayahang magsalin ng isang wika na hindi dating nalalaman ng taong nagtataglay ng kaloob na ito. (1Co 12:10) Sa totoo, pinatingkad ng kaloob na ito ang kaloob na pagsasalita ng mga wika yamang napatitibay ang buong kongregasyon kapag narinig ang pagsasalin.—1Co 14:5.

Iba Pang mga Gawain ng Espiritu. Nang banggitin niya ang ilan sa mga gawain ng espiritu kaugnay ng pagkakasunud-sunod ng indibiduwal na mga miyembro ng katawan ni Kristo, sinabi ni Pablo: "Inilagay ng Diyos ang bawat isa sa mga ito sa kongregasyon, una, mga apostol; ikalawa, mga propeta; ikatlo, mga guro; pagkatapos ay makapangyarihang mga gawa; pagkatapos ay mga kaloob na pagpapagaling; tulong na mga paglilingkod, mga kakayahang manguna, iba't ibang wika." (1Co 12:27, 28) Maaaring kasama sa "tulong na mga paglilingkod" ang organisadong mga kaayusan upang mabigyan ng materyal na tulong ang nagdarahop na mga kapatid, gaya ng pamamahagi ng pagkain sa nagdarahop na mga babaing balo. Dahil dito, pitong lalaking "puspos ng espiritu at karunungan" ang inatasan sa kongregasyon sa Jerusalem. (Gaw 6:1-6) Kailangan ang "mga kakayahang manguna" upang magampanan ang atas sa paggawa ng mga alagad, na binalangkas ni Jesus. (Mat 28:19, 20) Kailangan din ang mahusay na pangunguna sa gawaing pagmimisyonero, gayundin sa pagtatatag ng mga bagong kongregasyon at pagkatapos ay pangangasiwa sa mga gawain ng mga kongregasyong ito. Kaya naman, may kinalaman sa kaniyang bahagi sa programa ng Diyos na pagtatayo, tinukoy ni Pablo ang kaniyang sarili bilang "isang marunong na tagapangasiwa [o, tagapanguna]."—1Co 3:10.

Kontrol sa Paggamit sa mga Kaloob ng Espiritu. Lumilitaw na nagagamit lamang ng mga nagtataglay ng mga kaloob ng espiritu ang mga ito kapag kumilos sa kanila ang espiritu ni Jehova. Halimbawa, sa Cesarea, bagaman nakituloy si Pablo sa tahanan ni Felipe, na "may apat na anak na babae, mga dalaga, na nanghuhula," si Agabo, isang propeta na dumating mula sa Judea, ang humula tungkol sa pag-aresto kay Pablo, at hindi ang isa sa mga anak na babae ni Felipe. (Gaw 21:8-11) Sa isang pulong ng kongregasyon, ang isang propeta ay maaaring tumanggap ng isang pagsisiwalat samantalang may ibang propeta na nagsasalita; ngunit yaong mga nagtataglay ng kaloob ng espiritu ay may kontrol sa mga ito kapag binabalot sila ng espiritu ng Diyos, samakatuwid nga, maaari silang magpigil sa pagsasalita hanggang sa mabigyan sila ng pagkakataon. Kung gayon, maaaring isagawa sa kongregasyon ang panghuhula, pagsasalita ng mga wika, at pagsasalin sa maayos na paraan, ukol sa ikatitibay ng lahat.—1Co 14:26-33.

KALOOB NG AWA, MGA. Ang mga ito ay mga bagay na ibinibigay sa taong nangangailangan upang paginhawahin ang kaniyang kalagayan.

Bagaman ang "mga kaloob ng awa" (sa ilang salin, "mga limos" o "mga pagkakawanggawa") ay hindi tuwirang binabanggit sa Hebreong Kasulatan, nagbigay ang Kautusan ng espesipikong mga tagubilin sa mga Israelita tungkol sa mga pananagutan nila sa mga dukha. Hindi nila dapat pagtikuman ng kamay ang kanilang nagdarahop na mga kapatid kundi dapat silang maging bukas-palad sa pakikitungo sa mga ito.—Deu 15:7-10.

Mga Paglalaan Para sa mga Dukha sa Israel. Pinahintulutan ng Kautusan ang indibiduwal na makapasok sa ubasan at bukirin ng mga butil ng iba at doon ay kumain ng bunga hanggang sa mabusog siya; ngunit hindi siya dapat mag-uwi ng anuman. (Deu 23:24, 25) Kapag nag-aani ang mga Israelita, hindi nila dapat gapasin nang lubusan ang mga gilid ng kanilang mga bukid ni maghihimalay man sila sa kanilang mga bukid, mga punong olibo, at mga ubasan, sapagkat ang mga himalay ay para sa naninirahang dayuhan, sa batang lalaking walang ama, at sa babaing balo.—Lev 19:9, 10; Deu 24:19-21.

Tuwing ikatlong taon, dapat ilabas ng mga Israelita ang buong ikasampung bahagi ng kanilang ani sa taóng iyon at ilalagay nila iyon sa loob ng kanilang mga pintuang-daan upang maging panustos ng mga Levita, mga naninirahang dayuhan, mga ulila, at mga babaing balo.—Deu 14:28, 29; tingnan ang IKAPU.

Tuwing ika-7 taon at tuwing ika-50 taon o taon ng Jubileo, ang lupain ay hahayaang di-natatamnan, upang lubusan itong makapagpahinga nang isang sabbath, at hindi titipunin ang ani gaya ng karaniwang ginagawa. Pagkatapos, anuman ang tumubo sa ganang sarili nito ay magsisilbing pagkain para sa mga dukha, bagaman may karapatan ding kumain mula rito ang mga may-ari ng lupain, ang kanilang mga alipin, at ang kanilang mga upahang trabahador. Gayunman, maliwanag na sa pangkalahatan, ginamit ng mga Israelita ang kanilang nakaimbak na pagkain bilang panustos kapag taon ng Sabbath.—Exo 23:10, 11; Lev 25:1-7, 11, 12, 20-22.

Ang mga simulaing may kaugnayan sa mga pananagutan ng Israel sa mga dukha gaya ng ipinahahayag sa Kautusan ay inuulit sa iba pang mga bahagi ng Hebreong Kasulatan. (Job 31:16-22; Aw 37:21; 112:9; Kaw 19:17; Ec 11:1, 2) Yaong mga gumagawi nang may pakundangan sa maralita ay ipinahahayag na maligaya at tiyak na pagpapalain. (Aw 41:1, 2; Kaw 22:9) Noong mga araw ni Isaias, sinabihan ang di-tapat na mga Israelita na magbahagi sila ng kanilang tinapay sa gutóm, dalhin sa kanilang mga bahay ang walang tahanan, at damtan ang hubad—isang landasin na magbubunga ng pabor ng Diyos. (Isa 58:6, 7) Tungkol sa taong matuwid, ganito ang sinabi ni Jehova sa pamamagitan ni Ezekiel: "Sa gutóm ay ibinibigay niya ang kaniyang sariling tinapay at ang hubad ay dinaramtan niya ng kasuutan."—Eze 18:7-9.

Ang totoo, hindi sana dapat magkaroon ng mga dukha sa gitna ng mga Israelita, sapagkat nangako si Jehova na pagpapalain niya ang kaniyang bayan. Ngunit ang di-pagkakaroon ng karalitaan ay nakasalalay sa pagsunod nila sa Kautusan. Samakatuwid, dahil sa di-kasakdalan ng mga tao at sa pagsuway nila sa kautusan ng Diyos, laging magkakaroon ng mga dukha sa gitna ng mga Israelita. (Deu 15:4, 5, 11) Gayunpaman, maliwanag na bibihira ang namamalimos sa sinaunang Israel, sapagkat ang isa sa mga kapahamakan na sinabing sasapit sa balakyot ay na mapipilitang mamalimos ang kaniyang mga anak.—Aw 109:10; ihambing ang Aw 37:25; tingnan ang DUKHA.

Di-wastong mga Pangmalas sa Pagbibigay. Nang maglaon, ang pagbibigay ng mga kaloob ng awa ay minalas ng mga Judio hindi lamang bilang may merito sa ganang sarili nito kundi may kapangyarihan ding magbayad-sala para sa mga kasalanan. Ang Kawikaan 11:4, na nagsasabing: "Ang mahahalagang pag-aari ay hindi mapakikinabangan sa araw ng poot, ngunit katuwiran ang magliligtas mula sa kamatayan," ay ipinaliwanag, kasuwato ng konsepto ng Talmud, upang mangahulugan ng ganito: "Pinapatay ng tubig ang lumalagablab na apoy; sa gayunding paraan, ang pagbibigay ng limos ay nagbabayad-sala para sa mga kasalanan." (*The Jewish Encyclopedia,* 1976, Tomo I, p. 435) Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, lumilitaw na ang pagbibigay ng ilan ay may kasabay na matinding pagpaparangya, kaya naman sa kaniyang Sermon sa Bundok ay nagsalita siya laban sa gayong kaugalian.—Mat 6:2-4.

Mga Kaloob ng Awa ng mga Kristiyano. Yaong mga kabilang sa "munting kawan" ni Jesus ay pinasiglang 'ipagbili ang kanilang mga pag-aari at magbigay ng mga kaloob ng awa.' (Luc 12:32, 33) Gayunding payo ang ibinigay ni Jesus sa isang mayaman at kabataang tagapamahala, anupat idinagdag niya, "at halika maging tagasunod kita." (Mat 19:16-22; Luc 18:18-23; tingnan din ang Ju 13:29.) Ang idiniin ni Jesus ay ang pagbibigay 'bilang mga kaloob ng awa ng mga bagay na nasa loob.' Sa gayon, maaaring ang tinutukoy niya ay ang mga katangian ng puso, dahil karaka-raka pagkatapos nito ay itinampok naman niya ang katarungan at pag-ibig.—Luc 11:39-42.

Organisadong tulong. Dahilan sa pagkakaragdag ng mga 3,000 Judio at proselita sa kongregasyong Kristiyano noong araw ng Pentecostes at dahil patuloy na dumami ang bilang nila di-nagta-

gal pagkatapos nito, bumangon ang isang di-karaniwang situwasyon sa gitna ng mga Kristiyano, anupat kinailangan nilang pansamantalang bumuo ng pondo mula sa kani-kanilang pinansiyal na pag-aari. Ito ay upang yaong mga pumaroon sa kapistahan mula sa malalayong lupain ay matulungang makapanatili pa nang mas matagal kaysa sa inaasahan at sa gayo'y matuto pa sila nang higit tungkol sa kanilang bagong pananampalataya. Dahil dito, ipinagbili niyaong may mga pag-aari ang kanilang mga tinatangkilik at ibinigay sa mga apostol ang pinagbilhan upang maipamahagi sa mga nangangailangan. "Ang lahat niyaong naging mga mananampalataya ay magkakasamang nagtaglay ng lahat ng bagay para sa lahat." Ngunit kusang-loob ang buong kaayusang ito, gaya ng ipinakikita ng tanong ni Pedro kay Ananias: "Hangga't nananatili pa iyon sa iyo, hindi ba iyon nananatiling iyo, at pagkatapos na maipagbili iyon, hindi ba nasa pamamahala mo pa rin iyon?"—Gaw 2:41-47; 4:4, 34, 35; 5:4.

Waring sa kalaunan ay naglaho ang ganitong uri ng tulong, ngunit nagpatuloy pa rin ang pamamahagi ng pagkain sa nagdarahop na mga babaing balo sa kongregasyon. May kaugnayan dito, nagsimulang magbulung-bulungan ang mga Judiong nagsasalita ng Griego laban sa mga Judiong nagsasalita ng Hebreo, "sapagkat ang kanilang mga babaing balo ay napapabayaan sa araw-araw na pamamahagi." Upang malunasan ang situwasyong ito, inirekomenda ng mga apostol na pumili ang kongregasyon ng pitong kuwalipikadong lalaki na "puspos ng espiritu at karunungan" upang sila ang mamahagi ng pagkain. Ang mga lalaking pinili ay inilagay sa harap ng mga apostol, na pagkatapos manalangin ay nag-atas sa mga lalaking iyon. Walang alinlangang kasama sa kanilang gawain ang paghawak ng mga pondo, pagbili, at pag-iingat ng ilang rekord sa pamamahagi ng panustos na pagkain. (Gaw 6:1-6) Nang isulat ni Pablo ang kaniyang unang liham kay Timoteo, mayroon pang kaayusan ng pangangalaga sa mga babaing balo, gaya ng ipinakikita ng mga tagubilin niya kay Timoteo tungkol sa mga kuwalipikado para sa gayong pinansiyal na tulong.—1Ti 5:3-16.

Bukod sa pangangalaga sa mga babaing balo, ang unang-siglong kongregasyon ay nag-organisa ng tulong alang-alang sa iba pang nagdarahop na mga mananampalataya. Muli, kusang-loob ang gayong organisadong pagbibigay, bagaman pinangasiwaan ito ng mga lalaking inatasan mula sa kongregasyon. —Gaw 11:28-30; Ro 15:25-27; 1Co 16:1-3; 2Co 9:5, 7; tingnan ang TULONG.

Relatibong kahalagahan ng pagbibigay ng materyal na tulong. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, pinasisigla ang pagkamapagpatuloy at ang pagbabahagi sa iba, ngunit bukod pa riyan, ipinakikita rin nito na ang paglalaan para sa mga miyembro ng pamilya ng isa at ang pagtulong sa nagdarahop na mga kapatid ay mga kahilingan sa mga Kristiyano. (Ro 12:13; 1Ti 5:4, 8; San 2:15, 16; 1Ju 3:17, 18) Ang isang pagkakakilanlan ng tunay na relihiyon ay ang taimtim na pagkabahala sa mga dukha. (San 1:27; 2:1-4) Sa katunayan, gaya ng sinabi ni Jesus, ang paggawa ng mabuti sa "pinakamababa sa mga ito na [kaniyang] mga kapatid" ang ipinagkaiba ng "mga tupa" mula sa "mga kambing." (Mat 25:31-46) Gayunman, sa halip na maging pagkakawanggawa lamang, ang tulong na ibinibigay ng "mga tupa" ay udyok ng pagkilala nila sa posisyon ng mga tagasunod ni Kristo.—Mat 10:40-42.

Upang magbunga ng tunay na kaligayahan sa nagbibigay, ang pagbibigay ay dapat gawin nang walang bulung-bulungan at hindi mabigat sa loob o sa ilalim ng pamimilit. "Iniibig ng Diyos ang masayang nagbibigay." (2Co 9:7; Gaw 20:35; 1Pe 4:9) Sabihin pa, hindi sapat ang materyal na mga kaloob ng awa sa ganang sarili upang ang isa ay magtamo ng buhay na walang hanggan at hindi itinuring ni Jesu-Kristo na ang mga ito ang siyang pinakamahalaga.—Ju 17:3; 12:1-8.

KALULUWA. Ayon sa pagkakagamit sa Kasulatan, ipinakikita ng mga termino sa orihinal na mga wika (sa Heb., *ne'phesh* [נֶפֶשׁ]; sa Gr., *psy·khe'* [ψυχή]) na ang "kaluluwa" ay isang tao, isang hayop, o ang buhay na tinatamasa ng isang tao o ng isang hayop.

Ang pagkaunawa ng karamihan ng mga tao sa salitang Ingles na *"soul"* at sa katumbas nito sa Tagalog na "kaluluwa" ay hindi kasuwato ng kahulugan ng mga salitang Hebreo at Griego ayon sa pagkakagamit sa mga ito ng kinasihang mga manunulat ng Bibliya. Parami nang parami ang kumikilala rito. Noong 1897, bilang resulta ng masusing pagsusuri sa paggamit sa salitang *ne'phesh,* ganito ang sinabi ni Propesor C. A. Briggs sa *Journal of Biblical Literature* (Tomo XVI, p. 30): "Sa kasalukuyan, ang paggamit sa salitang *soul* sa Ingles ay kadalasang nagtatawid ng ibang-ibang kahulugan kaysa sa נפש [*ne'phesh*] sa Hebreo, at madaling magkamali ng pakahulugan ang di-maingat na mambabasa."

Nang ilabas ng The Jewish Publication Society of America ang isang bagong salin ng Torah, o unang limang aklat ng Bibliya, sinabi ng punong-patnugot, si H. M. Orlinsky ng Hebrew Union College, na halos inalis na sa saling ito ang salitang "kaluluwa" sapagkat, "ang salitang Hebreo na tinutukoy rito ay ang 'Nefesh.'" Idinagdag pa niya: "Binigyang-kahulugan ito ng ibang mga tagapagsalin bilang 'kaluluwa,' na maling-mali. Hindi sinasabi ng Bibliya na

mayroon tayong kaluluwa. Ang 'nefesh' ay ang tao mismo, ang pangangailangan niya sa pagkain, ang mismong dugo sa kaniyang mga ugat, ang kaniyang pagkatao."—*The New York Times,* Oktubre 12, 1962.

Saan nagmula ang turo na ang kaluluwa ng tao ay di-nakikita at imortal?

Ang mga katuturan na karaniwang iniuugnay sa salitang Ingles na *"soul"* at sa katumbas nito sa Tagalog na "kaluluwa" ay nagmula, hindi sa Hebreo o Kristiyanong Griegong Kasulatan, kundi sa sinaunang pilosopiyang Griego, na sa totoo ay paganong relihiyosong paniniwala. Halimbawa, sinipi ng Griegong pilosopo na si Plato ang sinabi ni Socrates: "Ang kaluluwa, . . . kung yumayaon ito nang dalisay, anupat walang anumang tinatangay mula sa katawan, . . . ay pumaparoon sa katulad nito, patungo sa di-nakikita, tulad-diyos, imortal, at pantas, at pagdating nito roon ito'y maligaya, pinalaya sa kamalian at kahibangan at takot . . . at sa lahat ng iba pang mga problema ng sangkatauhan, at . . . namumuhay sa katotohanan magpakailanman kapiling ng mga diyos."—*Phaedo,* 80, D, E; 81, A.

Kabaligtaran naman ng turong Griego na ang *psy·khe′* (kaluluwa) ay di-materyal, di-nahahawakan, di-nakikita, at imortal, ipinakikita ng Kasulatan na kapuwa ang *psy·khe′* at ang *ne′phesh,* kapag ginamit may kaugnayan sa mga makalupang nilalang, ay tumutukoy sa bagay na materyal, nahahawakan, nakikita, at mortal.

Ganito ang sabi ng *New Catholic Encyclopedia:* "Ang *nepes* [*ne′phesh*] ay isang terminong may mas malawak na saklaw kaysa sa ating 'kaluluwa,' anupat tumutukoy sa buhay (Ex 21.23; Dt 19.21) at sa iba't ibang mahahalagang palatandaan nito: paghinga (Gn 35.18; Jb 41.13[21]), dugo [Gn 9.4; Dt 12.23; Aw 140(141).8], pagnanasa (2 Sm 3.21; Kw 23.2). Ang kaluluwa sa M[atandang] T[ipan] ay hindi tumutukoy sa isang bahagi ng tao, kundi sa buong tao—ang tao bilang isang nabubuhay na nilalang. Sa katulad na paraan, sa B[agong] T[ipan], tumutukoy ito sa buhay bilang tao: ang buhay ng isang maymalay na indibiduwal (Mt 2.20; 6.25; Lu 12.22-23; 14.26; Jn 10.11, 15, 17; 13.37)."—1967, Tomo XIII, p. 467.

Ang "Glossary of Biblical Theology Terms" (p. 27, 28) ng Romano Katolikong salin na *The New American Bible* ay nagsasabi: "Sa Bagong Tipan, ang 'pagliligtas ng isa sa kaniyang kaluluwa' (*Mr 8:35*) ay hindi nangangahulugang pagliligtas ng isang 'espirituwal' na bahagi ng tao, na naiiba pa sa kaniyang 'katawan' (sa diwang Platoniko), kundi ng buong pagkatao anupat idiniriin ang bagay na ang taong iyon ay nabubuhay, nagnanasa, nagmamahal at nagkukusa, atbp., bukod pa sa siya'y nahahawakan at pisikal."—Edisyong inilathala ng P. J. Kenedy & Sons, New York, 1970.

Maliwanag na ang *ne′phesh* ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "huminga" at sa literal na diwa ang *ne′phesh* ay maaaring isalin bilang "isa na humihinga." Ganito ang katuturang ibinigay rito ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* nina Koehler at Baumgartner (Leiden, 1958, p. 627): "ang sangkap na humihinga, na nagpapangyaring ang tao [at] hayop ay maging nabubuhay na mga nilalang Gn 1, 20, ang kaluluwa (ibang-iba sa kaisipang griego hinggil sa kaluluwa) na ang sentro ay ang dugo Gn 9, 4f Lv 17, 11 Dt 12, 23: (249 X) . . . kaluluwa = nabubuhay na nilalang, indibiduwal, tao."

Kung tungkol naman sa salitang Griego na *psy·khe′,* ibinibigay ng mga leksikong Griego-Ingles ang mga katuturang gaya ng *"buhay,"* at "ang *maymalay na sarili* o *personalidad* na sentro ng mga emosyon, mga pagnanasa, at mga pagmamahal," "isang nabubuhay na nilalang," at ipinakikita ng mga ito na kahit sa di-Biblikal na mga akdang Griego ay ginamit ang terminong ito upang tumukoy "sa mga hayop." Sabihin pa, yamang ang pangunahing tinatalakay ng mga reperensiyang iyon ay mga akdang klasikal na Griego, inilalakip ng mga iyon ang lahat ng katuturang ibinigay ng paganong mga Griegong pilosopo para sa salitang ito, kabilang na ang *"yumaong espiritu,"* "ang di-materyal at imortal na *kaluluwa,"* "ang *espiritu* ng uniberso," at "ang di-materyal na simulain ng pagkilos at buhay." May mga paganong pilosopo na nagturo na ang kaluluwa ay lumalabas sa katawan sa panahon ng kamatayan; maliwanag na dahil dito kung kaya ang terminong *psy·khe′* ay ikinapit din sa *"paruparo* o *tangà,"* mga nilalang na sumasailalim sa metamorposis at nagbabago mula sa pagiging isang higad tungo sa pagiging isang nilalang na may-pakpak.—*Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott, nirebisa ni H. Jones, 1968, p. 2026, 2027; *New Greek and English Lexicon* ni Donnegan, 1836, p. 1404.

Ikinapit ng sinaunang mga manunulat na Griego ang *psy·khe′* sa iba't ibang paraan, at nakaapekto sa paggamit nila sa terminong ito ang kanilang personal at relihiyosong mga pilosopiya. Ipinapalagay na ang karaniwang mga ideya tungkol sa salitang Ingles na *"soul"* ay nagmula sa pilosopiya ni Plato. Hinggil sa kaniya, ganito ang sinasabi: "Bagaman kung minsa'y tinutukoy niya ang isa sa [diumano'y] tatlong bahagi ng kaluluwa, ang 'talino,' bilang imortal, samantalang ang dalawang iba pang bahagi ay mortal, parang sinasabi rin niya na may dalawang kaluluwa sa isang katawan, na ang isa'y imortal at tulad-diyos, ang isa naman ay mortal."—*The Evangelical Quarterly,* London, 1931,

Tomo III, p. 121, "Thoughts on the Tripartite Theory of Human Nature," ni A. McCaig.

Dahil sa gayong di-pagkakasuwato sa di-Biblikal na mga akda, mahalagang suriin mismo ang Kasulatan upang maipakita nito kung ano ang tinutukoy ng kinasihang mga manunulat nang gamitin nila ang terminong *psy·khe′,* at gayundin ang *ne′phesh.* Ang *ne′phesh* ay lumilitaw nang 754 na ulit sa tekstong Masoretiko ng Hebreong Kasulatan, samantalang ang *psy·khe′* ay 102 ulit na lumilitaw sa teksto ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na inilathala nina Westcott at Hort, na may kabuuang 856 na paglitaw. (Tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1573.) Dahil sa dami ng paglitaw na ito, magkakaroon tayo ng malinaw na ideya kung paano inunawa ng kinasihang mga manunulat ng Bibliya ang mga terminong ito, at kung paano naman natin dapat unawain ang kanilang mga isinulat. Kung susuriin, makikita na bagaman malawak ang diwa ng mga terminong ito at may bahagyang pagkakaiba-iba ng kahulugan, sa gitna ng mga manunulat ng Bibliya ay hindi nagkaroon ng di-pagkakasuwato, kalituhan, o pagtatalu-talo hinggil sa kalikasan ng tao, di-tulad sa gitna ng mga pilosopong Griego noong tinatawag na Yugtong Klasikal.

Ang Unang mga Kaluluwa sa Lupa. Matatagpuan sa Genesis 1:20-23 ang unang mga paglitaw ng *ne′phesh.* Noong ikalimang "araw" ng paglalang, sinabi ng Diyos: "'Bukalan ang tubig ng kulupon ng mga kaluluwang buháy [*ne′phesh*] at magliparan ang mga lumilipad na nilalang sa itaas ng lupa . . .' At pinasimulang lalangin ng Diyos ang malalaking dambuhalang hayop-dagat at bawat kaluluwang buháy [*ne′phesh*] na gumagalaw, na ibinukal ng tubig ayon sa kani-kanilang uri, at bawat may-pakpak na lumilipad na nilalang ayon sa uri nito." Sa katulad na paraan, noong ikaanim na "araw" ng paglalang, ang *ne′phesh* ay ikinapit sa "maamong hayop at gumagalang hayop at mailap na hayop sa lupa" bilang "mga kaluluwang buháy." —Gen 1:24.

Pagkatapos malalang ang tao, ang terminong *ne′phesh* ay muling ginamit sa tagubiling ibinigay ng Diyos sa kaniya may kinalaman sa mga nilalang na hayop, "bawat bagay na gumagala sa ibabaw ng lupa na doon ay may buhay bilang isang kaluluwa [sa literal, na doon ay may kaluluwang buháy (*ne′phesh*)]." (Gen 1:30) Ang iba pang mga halimbawa ng mga hayop na tinukoy bilang mga kaluluwa ay matatagpuan sa Genesis 2:19; 9:10-16; Levitico 11: 10, 46; 24:18; Bilang 31:28; Ezekiel 47:9. Kapansin-pansin na ikinakapit din ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang Griegong *psy·khe′* sa mga hayop, gaya sa Apocalipsis 8:9; 16:3, kung saan ginamit ito para sa mga nilalang na nasa dagat.

Sa gayon, maliwanag na ipinakikita ng Kasulatan na ang *ne′phesh* at *psy·khe′* ay ginagamit upang tumukoy sa mga nilalang na hayop na nakabababa sa tao. Kapit din sa tao ang mga terminong ito.

Ang Kaluluwang Tao. Ang pariralang Hebreo na ginamit para sa mga nilalang na hayop, samakatuwid nga, *ne′phesh chai·yah′* (kaluluwang buháy), ay ikinapit kay Adan, nang, matapos anyuan ng Diyos ang tao mula sa alabok ng lupa at inihihip sa mga butas ng kaniyang ilong ang hininga ng buhay, "ang tao ay naging isang kaluluwang buháy." (Gen 2:7) Ang tao ay naiiba sa mga nilalang na hayop, ngunit hindi dahil sa siya'y isang *ne′phesh* (kaluluwa) at sila'y hindi. Sa halip, ipinakikita ng rekord na ito'y dahil ang tao lamang ang nilalang "ayon sa larawan ng Diyos." (Gen 1:26, 27) Nilalang siya na may moral na mga katangiang tulad niyaong sa Diyos, anupat may kapangyarihan at karunungan na lubhang nakahihigit sa mga hayop; kaya naman maaari siyang magkaroon ng kapamahalaan sa lahat ng nakabababang anyo ng mga nilalang na buháy. (Gen 1:26, 28) Ang katawan ng tao ay mas masalimuot, at mas maraming kakayahan, kaysa sa katawan ng mga hayop. (Ihambing ang 1Co 15:39.) Karagdagan pa, tinaglay ni Adan ang pag-asa ng walang-hanggang buhay, ngunit naiwala niya ito. Kailanman ay hindi sinabi ang ganiyan tungkol sa mga nilalang na nakabababa sa tao.—Gen 2:15-17; 3:22-24.

Totoo na sinasabi ng ulat na 'inihihip ng Diyos sa mga butas ng ilong ng tao ang hininga [isang anyo ng *nesha·mah′*] ng buhay,' ngunit walang sinabing ganito sa ulat ng paglalang sa mga hayop. Gayunman, maliwanag na mas detalyado ang ulat ng paglalang sa tao kaysa sa ulat ng paglalang sa mga hayop. Karagdagan pa, nang ilarawan ang pagpuksa ng Baha sa "lahat ng laman" na nasa labas ng arka, itinala ng Genesis 7:21-23 ang mga nilalang na hayop kasama ng mga tao at sinabi nito: "Ang lahat ng may hininga [isang anyo ng *nesha·mah′*] ng puwersa ng buhay sa mga butas ng kaniyang ilong, samakatuwid ay lahat ng nasa tuyong lupa, ay namatay." Maliwanag na ang hininga ng buhay ng mga nilalang na hayop ay nagmula rin sa Maylalang, ang Diyos na Jehova.

Gayundin naman, ang "espiritu" (sa Heb., *ru′ach;* sa Gr., *pneu′ma*), o puwersa ng buhay, ng tao ay hindi naiiba sa puwersa ng buhay na nasa mga hayop, gaya ng ipinakikita ng Eclesiastes 3:19-21, na nagsasabing "silang lahat ay may iisang espiritu [*weru′ach*]."

Ang Kaluluwa—Isang Nilalang na Buháy. Gaya ng nabanggit na, ang tao ay "naging isang kaluluwang buháy." Samakatuwid, ang tao ay isang *kaluluwa,* hindi siya *nagtataglay* ng isang

kaluluwang di-materyal, di-nakikita, at di-nahahawakan na tumatahan sa loob niya. Ipinakikita ng apostol na si Pablo na walang ipinagkaiba ang turong Kristiyano sa naunang turong Hebreo, sapagkat sinipi niya ang Genesis 2:7 sa pagsasabing: "Ganito nga ang nasusulat: 'Ang unang taong si Adan ay naging kaluluwang buháy [*psy·khen' zo'san*].' . . . Ang unang tao ay mula sa lupa at gawa sa alabok." —1Co 15:45-47.

Ipinakikita ng ulat ng Genesis na ang isang kaluluwang buháy ay resulta ng kombinasyon ng makalupang katawan at ng hininga ng buhay. Ipinahihiwatig ng pananalitang "hininga ng puwersa ng buhay [sa literal, hininga ng espiritu, o aktibong puwersa (*ru'ach*), ng buhay]" (Gen 7:22) na ang puwersa ng buhay, o "espiritu," ay sinusustinihan sa pamamagitan ng paglanghap ng hangin (na may oksiheno). Ang puwersang ito ng buhay ay matatagpuan sa bawat selula ng katawan ng isang nilalang, gaya ng tinatalakay sa ilalim ng artikulong BUHAY; ESPIRITU.

Yamang ang terminong *ne'phesh* ay tumutukoy sa mismong nilalang, di-kataka-takang iugnay rito ang ilang normal at pisikal na mga gawain o mga katangian ng mga nilalang na laman. At ganitung-ganito nga ang kaso. Ang *ne'phesh* (kaluluwa) ay sinasabing kumakain ng karne, taba, dugo, o katulad na materyal na mga bagay (Lev 7:18, 20, 25, 27; 17:10, 12, 15; Deu 23:24); nagugutom o nagnanasa ng pagkain at inumin (Deu 12:15, 20, 21; Aw 107:9; Kaw 19:15; 27:7; Isa 29:8; 32:6; Mik 7:1); pinatataba (Kaw 11:25); nag-aayuno (Aw 35:13); humihipo ng maruruming bagay, gaya ng bangkay (Lev 5:2; 7:21; 17:15; 22:6; Bil 19:13); 'inaagaw bilang panagot' o 'dinudukot' (Deu 24:6, 7); gumagawa ng gawain (Lev 23:30); narerepreskuhan sa malamig na tubig kapag pagod (Kaw 25:25); binibili (Lev 22:11; Eze 27:13); ibinibigay bilang isang panatang handog (Lev 27:2); iginagapos sa mga bakal (Aw 105:18); napupuyat (Aw 119:28); at naghahabol ng hininga (Jer 15:9).

Mapapansin na sa maraming teksto, may binabanggit na "aking kaluluwa," "kaniyang kaluluwa," "iyong kaluluwa," at iba pa. Ito'y sapagkat ang *ne'phesh* at *psy·khe'* ay maaaring tumukoy sa *sarili ng isa bilang isang kaluluwa.* Samakatuwid, ang diwa ng terminong ito ay kadalasang maipapahayag sa Tagalog sa pamamagitan ng paggamit ng mga panghalip panao. Kaya naman ipinakikita ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (p. 627) na ang "aking *ne'phesh*" ay nangangahulugang "ako" (Gen 27:4, 25; Isa 1:14); ang "iyong *ne'phesh*" ay nangangahulugang "ikaw" (Gen 27:19, 31; Isa 43:4; 51:23); ang "kaniyang *ne'phesh*" ay nangangahulugang "siya, kaniyang sarili" (Bil 30:2, 5-12; Isa 53:10), at iba pa.

Ginagamit din sa ganitong paraan ang terminong Griego na *psy·khe'*. Sinasabi ng *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 54) na maaari itong gamitin bilang "katumbas ng panghalip panao, anupat ginagamit para sa pagdiriin at epekto:—unang panauhan, Juan 10:24 ('kami'); Heb. 10:38; ihambing ang Gen. 12:13; Bil. 23:10; Huk. 16:30; Aw. 120:2 ('ako'); ikalawang panauhan, 2 Cor. 12:15; Heb. 13:17," at iba pa.

Kumakatawan sa buhay bilang isang nilalang. Ginagamit din kapuwa ang *ne'phesh* at ang *psy·khe'* upang tumukoy sa buhay—hindi bilang isang abstraktong puwersa o simulain—kundi sa *buhay bilang isang nilalang,* tao o hayop.

Sa gayon, habang nagsisilang si Raquel kay Benjamin, ang kaniyang *ne'phesh* ("kaluluwa," o buhay bilang isang nilalang) ay naglaho mula sa kaniya at siya'y namatay. (Gen 35:16-19) Hindi na siya isang nilalang na buháy. Sa katulad na paraan, nang isagawa ng propetang si Elias ang isang himala may kinalaman sa patay na anak ng babaing balo ng Zarepat, ang *ne'phesh* ("kaluluwa," o buhay bilang isang nilalang) ng bata ay bumalik sa kaniya at "siya ay nabuhay," anupat siya'y muling naging nilalang na buháy.—1Ha 17:17-23.

Yamang ang buhay ng isang nilalang ay may malapit na malapit na kaugnayan sa dugo at nakasalalay rito (anupat ang itinigis na dugo ay kumakatawan sa buhay ng isang tao o isang nilalang [Gen 4:10; 2Ha 9:26; Aw 9:12; Isa 26:21]), sinasabi ng Kasulatan na ang *ne'phesh* (kaluluwa) ay "nasa dugo." (Gen 9:4; Lev 17:11, 14; Deu 12:23) Maliwanag na hindi literal ang kahulugan nito, yamang may binabanggit din ang Kasulatan na "dugo ng inyong mga kaluluwa" (Gen 9:5; ihambing ang Jer 2:34), at ang maraming pagbanggit na natalakay na ay hindi makatuwirang maikakapit sa dugo lamang o sa mga katangian nitong tumustos ng buhay.

Nang lalangin ang mga halaman noong ikatlong "araw" ng paglalang (Gen 1:11-13) at maging pagkatapos niyaon, ang mga ito'y hindi inilarawan bilang *ne'phesh* (kaluluwa), yamang wala namang dugo ang mga pananim.

Ang mga halimbawa ng paggamit sa Griegong *psy·khe'* upang tumukoy sa "buhay bilang isang nilalang" ay matatagpuan sa Mateo 6:25; 10:39; 16:25, 26; Lucas 12:20; Juan 10:11, 15; 13:37, 38; 15:13; Gawa 20:10. Yamang ang mga lingkod ng Diyos ay may pag-asa sa pagkabuhay-muli sakaling mamatay sila, may pag-asa silang muling mabuhay bilang "mga kaluluwa," o mga nilalang na buháy. Sa dahilang iyan, masasabi ni Jesus na "sinumang mawalan ng kaniyang kaluluwa [ang kaniyang buhay bilang isang nilalang] alang-alang sa akin at sa mabuting balita ay magliligtas nito. Tunay nga, ano

ang pakinabang ng isang tao na matamo ang buong sanlibutan at maiwala ang kaniyang kaluluwa? Ano nga ang ibibigay ng isang tao bilang kapalit ng kaniyang kaluluwa?" (Mar 8:35-37) Sa katulad na paraan, sinabi niya: "Siya na may paggiliw sa kaniyang kaluluwa ang pupuksa nito, ngunit siya na napopoot sa kaniyang kaluluwa sa sanlibutang ito ang mag-iingat nito para sa buhay na walang hanggan." (Ju 12:25) Ipinakikita ng mga tekstong ito, at ng iba pa, kung ano ang tamang unawa sa mga salita ni Jesus na nasa Mateo 10:28: "Huwag kayong matakot doon sa mga pumapatay ng katawan ngunit hindi makapapatay ng kaluluwa; kundi sa halip ay matakot kayo sa kaniya na makapupuksa kapuwa sa kaluluwa at katawan sa Gehenna." Bagaman mapapatay ng mga tao ang katawan, hindi naman nila mapapatay ang personang iyon habang panahon, yamang buháy siya sa paningin ng Diyos (ihambing ang Luc 20:37, 38) at ang Diyos ay may kakayahan at pagnanais na ibalik ang tapat na taong iyon tungo sa buhay bilang isang nilalang sa pamamagitan ng isang pagkabuhay-muli. Para sa mga lingkod ng Diyos, ang pagkawala ng kanilang "kaluluwa," o buhay bilang isang nilalang, ay pansamantala lamang, hindi permanente.—Ihambing ang Apo 12:11.

Mortal at napupuksa. Sa kabilang dako, sinasabi ng Mateo 10:28 na ang Diyos ay "makapupuksa kapuwa sa kaluluwa [*psy·khen′*] at katawan sa Gehenna." Ipinakikita nito na ang *psy·khe′* ay hindi tumutukoy sa isang bagay na imortal o di-napupuksa. Sa katunayan, wala ni isang kaso sa buong Kasulatan, sa Hebreo man o sa Griego, kung saan ang mga salitang *ne′phesh* o *psy·khe′* ay inilalarawan bilang imortal, di-napupuksa, di-nasisira, di-namamatay, o iba pang katulad nito. (Tingnan ang IMORTALIDAD; KAWALANG-KASIRAAN.) Sa kabilang dako, napakaraming teksto sa Hebreo at Griegong Kasulatan na bumabanggit sa *ne′phesh* o *psy·khe′* (kaluluwa) bilang mortal at maaaring mamatay (Gen 19:19, 20; Bil 23:10; Jos 2:13, 14; Huk 5:18; 16:16, 30; 1Ha 20:31, 32; Aw 22:29; Eze 18:4, 20; Mat 2:20; 26:38; Mar 3:4; Heb 10:39; San 5:20); bilang namamatay, "nalilipol" o pinupuksa (Gen 17:14; Exo 12:15; Lev 7:20; 23:29; Jos 10:28-39; Aw 78:50; Eze 13:19; 22:27; Gaw 3:23; Apo 8:9; 16:3), sa pamamagitan man ng tabak (Jos 10:37; Eze 33:6) o ng pangangapos ng hininga (Job 7:15), o nanganganib mamatay dahil sa pagkalunod (Jon 2:5); at bumababa sa hukay o sa Sheol (Job 33:22; Aw 89:48) o inili??ligtas mula roon (Aw 16:10; 30:3; 49:15; Kaw 23:14).

Patay na kaluluwa. Lumilitaw rin nang maraming ulit ang pananalitang 'namatay o patay na kaluluwa,' anupat tumutukoy lamang sa "isang taong patay."—Lev 19:28; 21:1, 11; 22:4; Bil 5:2; 6:6; Hag 2:13; ihambing ang Bil 19:11, 13.

Pagnanasa. Kung minsan, ginagamit ang salitang *ne′phesh* upang ipahayag ang pagnanasa ng indibiduwal, yaong pumupuspos sa kaniya at pagkatapos ay pinagkakaabalahan niyang abutin. Halimbawa, sinasabi ng Kawikaan 13:2 hinggil sa mga nakikitungo nang may kataksilan na 'ang kanila mismong kaluluwa ay karahasan,' samakatuwid nga, sila'y 'buhos na buhos' sa paggawa ng karahasan, anupat sa diwa ay nagiging personipikasyon ng karahasan. (Ihambing ang Gen 34:3, tlb sa *Rbi8;* Aw 27:12; 35:25; 41:2.) Ang mga bulaang pastol ng Israel ay tinatawag na "mga aso . . . na matindi ang pagnanasa ng kaluluwa," at hindi nabubusog.—Isa 56:11, 12; ihambing ang Kaw 23:1-3; Hab 2:5.

Paglilingkod Nang Buong Kaluluwa. Gaya ng naipakita na, ang "kaluluwa" ay pangunahin nang tumutukoy sa buong pagkatao. Subalit may mga tekstong nagpapayo sa atin na hanapin, ibigin, at paglingkuran ang Diyos nang 'ating buong puso *at* nang ating buong kaluluwa' (Deu 4:29; 11:13, 18), samantalang sinasabi naman ng Deuteronomio 6:5: "Ibigin mo si Jehova na iyong Diyos nang iyong buong puso at nang iyong buong kaluluwa at nang iyong buong lakas." Sinabi ni Jesus na ang isa ay kailangang maglingkod nang kaniyang buong kaluluwa at lakas at, karagdagan pa, "nang iyong buong pag-iisip." (Mar 12:30; Luc 10:27) Kung gayon, bakit pa binanggit ang ibang mga bagay na ito kasama ng kaluluwa yamang saklaw na ng kaluluwa ang lahat ng mga ito? Upang ilarawan ang posibleng kahulugan nito: Maaaring ipagbili ng isang tao ang kaniyang sarili (ang kaniyang kaluluwa) sa pagkaalipin sa iba, anupat nagiging pagaari ng kaniyang panginoon. Gayunma'y baka hindi niya pinaglilingkuran ang kaniyang panginoon nang buong puso, nang bukal sa loob at may pagnanais na palugdan siya, at sa gayo'y baka hindi niya gamitin ang kaniyang buong lakas o ang kaniyang buong mental na kakayahan upang itaguyod ang mga kapakanan ng kaniyang panginoon. (Ihambing ang Efe 6:5; Col 3:22.) Kaya naman, maliwanag na binanggit ang iba pang mga aspektong ito upang mapagtuunan natin ng pansin at matandaan natin sa ating paglilingkod sa Diyos, na nagmamay-ari sa atin, at sa ating paglilingkod sa kaniyang Anak, na ang buhay ay ipinantubos sa atin. Kasangkot sa 'buong-kaluluwang' paglilingkod sa Diyos ang buong pagkatao, anupat walang bahagi, gawain, kakayahan, o pagnanasa ng katawan ang kinaliligtaan.—Ihambing ang Mat 5:28-30; Luc 21:34-36; Efe 6:6-9; Fil 3:19; Col 3:23, 24.

Magkaiba ang Kaluluwa at ang Espiritu. Hindi dapat ipagkamali ang "espiritu" (sa Heb., *ru′ach;* sa Gr., *pneu′ma*) sa "kaluluwa" (sa Heb., *ne′phesh;* sa Gr., *psy·khe′*), sapagkat magkaiba ang mga ito. Kaya

naman sa Hebreo 4:12, ang Salita ng Diyos ay sinasabing “tumatagos maging hanggang sa paghihiwalay ng kaluluwa at espiritu, at ng mga kasukasuan at ng kanilang utak sa buto.” (Ihambing din ang Fil 1:27; 1Te 5:23.) Gaya ng naipakita na, ang kaluluwa (*ne′phesh; psy·khe′*) ay ang mismong nilalang. Ang espiritu (*ru′ach; pneu′ma*) ay karaniwang tumutukoy sa puwersa ng buhay ng nilalang na buháy o kaluluwa, bagaman maaaring may iba pang mga kahulugan ang mga terminong ito sa orihinal na mga wika.

Sa unang liham ng apostol na si Pablo sa mga taga-Corinto, makikita pa ang pagkakaiba ng Griegong *psy·khe′* at *pneu′ma* sa pagtalakay niya hinggil sa pagkabuhay-muli ng mga Kristiyano tungo sa buhay bilang espiritu. Dito ay pinaghahambing niya “yaong pisikal [*psy·khi·kon′,* sa literal, makakaluluwa]” at “yaong espirituwal [*pneu·ma·ti·kon′*].” Sa gayon, ipinakikita niya na habang nabubuhay ang mga Kristiyano, sila’y may katawang “makakaluluwa,” gaya rin ng unang taong si Adan; samantalang sa kanilang pagkabuhay-muli, ang mga pinahirang Kristiyanong iyon ay tatanggap ng isang katawang espirituwal na tulad niyaong sa niluwalhating si Jesu-Kristo. (1Co 15:42-49) Gumawa si Judas ng waring katulad na paghahambing nang tukuyin niya ang “mga taong makahayop [*psy·khi·koi′,* sa literal, (mga taong) makakaluluwa], na walang espirituwalidad [sa literal, na walang (*pneu′-ma*)].”—Jud 19.

Ang Diyos Bilang May Kaluluwa. Dahil sa mga natalakay na, lumilitaw na kapag binabanggit ng Diyos ang “aking kaluluwa” (Lev 26:11, 30; Aw 24:4; Isa 42:1), ang mga ito ay karagdagang halimbawa ng *anthropomorphism,* samakatuwid nga, iniuukol sa Diyos ang pisikal na mga katangian ng tao bilang tulong sa pag-unawa, gaya ng pagsasabing ang Diyos ay may mga mata, mga kamay, at iba pa. Kapag binabanggit ni Jehova ang ‘aking *ne′phesh,*’ maliwanag na ang ibig niyang sabihin ay “aking sarili” o “aking persona.” “Ang Diyos ay Espiritu [*Pneu′ma*].”—Ju 4:24; tingnan ang JEHOVA (Mga paglalarawan sa kaniyang presensiya).

KALUWALHATIAN. Sa Hebreong Kasulatan, ang salitang pinakamadalas isalin bilang “kaluwalhatian” ay *ka·vohdh′,* na pangunahin nang may diwa ng “bigat.” (Ihambing ang 1Sa 4:18, kung saan ang kaugnay na pang-uring *ka·vedh′* ay isinalin bilang “mabigat.”) Samakatuwid, ang kaluwalhatian ay maaaring tumukoy sa anumang bagay na dahil doon ay nagiging waring mabigat o kahanga-hanga ang isang tao o isang bagay, halimbawa ay materyal na kayamanan (Aw 49:16), posisyon, o reputasyon. (Gen 45:13) Ang katumbas sa Griego ng *ka·vohdh′* ay *do′xa,* na orihinal na nangangahulugang “opinyon; reputasyon,” subalit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, nagkaroon ito ng kahulugang “kaluwalhatian.” Kabilang sa mga diwa nito ang reputasyon o “karangalan” (Luc 14:10), karilagan (Luc 2:9; 1Co 15:40), at yaong nagdudulot ng karangalan sa may-ari o maylikha ng isa (1Co 11:7).

Kadalasa’y binabanggit ng Kasulatan ang kaluwalhatian may kaugnayan sa Diyos na Jehova. Tungkol sa kahulugan nito sa gayong mga kaso, ganito ang paliwanag ng *Theological Dictionary of the New Testament* na inedit ni G. Kittel: “Kung may kaugnayan sa tao [ang *ka·vohdh′*] ay tumutukoy sa bagay na dahil doon ay nagiging kahanga-hanga siya at dapat kilalanin, pagtataglay man iyon ng materyal na mga ari-arian o ng kapansin-pansing [karangalan o importansiya], may kaugnayan naman sa Diyos, ito ay nagpapahiwatig ng bagay na dahil doon ay nagiging kahanga-hanga ang Diyos sa pangmalas ng tao.” (Isinalin ni G. Bromiley, 1971, Tomo II, p. 238) Kaya, ang kaluwalhatian ay maaaring tumukoy sa isang kahanga-hangang katibayan ng walang-kapantay na kapangyarihan ng Diyos. Kaayon nito, ang nakikitang mga bagay sa kalangitan ay “naghahayag ng kaluwalhatian ng Diyos.” (Aw 19:1) Sa Bundok Sinai, nakita ang “kaluwalhatian ni Jehova” sa pamamagitan ng nakatatakot na mga palatandaan gaya ng “lumalamong apoy.”—Exo 24:16-18; ihambing ang 16:7, 10; 40:34.

May kinalaman sa unang himala ni Jesus, sinasabi ng Bibliya na “inihayag niya ang kaniyang kaluwalhatian.” (Ju 2:11) Dito, ang kaluwalhatian ay tumutukoy sa kahanga-hangang katibayan ng makahimalang kapangyarihan ni Jesus na nagpapakilala sa kaniya bilang ang ipinangakong Mesiyas. (Ihambing ang Ju 11:40-44.) Noong isang pagkakataon naman, nanalangin si Jesus: “Ama, luwalhatiin mo ako sa iyong piling ng kaluwalhatiang tinaglay ko sa iyong piling bago pa ang sanlibutan.” (Ju 17:5) Dito ay ginamit ni Jesus ang terminong kaluwalhatian upang tumukoy sa mataas na kalagayang tinamasa niya sa langit bago siya pumarito sa lupa. Bilang sagot sa panalanging iyon, “niluwalhati” ni Jehova “ang kaniyang Lingkod, si Jesus,” sa pamamagitan ng pagbuhay-muli sa kaniya at pagpapanumbalik sa kaniya sa langit. (Gaw 3:13-15) Noong magbagong-anyo si Jesus, “nakita” ng kasama niyang mga apostol “ang kaniyang kaluwalhatian.” (Luc 9:29-32) May kaugnayan ito sa maharlikang “karingalan” na tatanggapin ni Jesus sa kaniyang “pagkanaririto” taglay ang kapangyarihan ng Kaharian.—2Pe 1:16.

Ang mga lingkod ng Diyos ay pinapayuhang ‘gawin ang lahat ng bagay sa ikaluluwalhati ng Diyos.’

(1Co 10:31) Nahahayag ang kaluwalhatian ng Diyos sa pamamagitan ng karangalan o papuri na ibinibigay sa kaniya. Dahil sa paggawi ng isa ay maaaring 'magbigay ng kaluwalhatian sa Diyos' ang iba. (Mat 5:16; 1Pe 2:12) Ang mga Kristiyano na tunay na tumutugon sa patnubay ni Jehova ay 'binababagong-anyo mula sa kaluwalhatian hanggang sa kaluwalhatian,' anupat patuloy na sumusulong sa pagpapaaninag ng kaluwalhatian ng Diyos. (2Co 3:18) Sa kabilang dako naman, dapat tayong mag-ingat laban sa paghahanap ng kaluwalhatian mula sa mga tao, gaya ng nangyari sa ilan noong unang siglo. (Ju 12:42, 43) Kapuwa si Jesus at ang apostol na si Pablo ay nagpakita ng mainam na halimbawa ng hindi paghahanap o pagtanggap ng kaluwalhatian mula sa mga tao.—Ju 5:41; 8:50; 1Te 2:5, 6.

KAMA. Tingnan ang HIGAAN.

KAMAG-ANAK. Isang tao na may kaugnayan sa iba dahil iisa ang kanilang pinagmulang angkan o dahil sa pag-aasawa. May ilang salita sa orihinal na mga wika ng Bibliya na ang kahulugan at paggamit ay gaya ng sumusunod.

Ang *go·'el'* (mula sa Heb. na *ga·'al',* nangangahulugang "tubusin" o "bilhing muli") ay tumutukoy sa pinakamalapit na kamag-anak na lalaki na may karapatan bilang manunubos o bilang tagapaghiganti ng dugo. Ang mga pumapaslang nang sinasadya ay papatayin ng "tagapaghiganti ng dugo." (Bil 35:16-19) Ang kaugnayan ni Boaz kina Noemi at Ruth ay bilang "isang manunubos." (Ru 2:20; 3:9, 12, 13; 4:1, 3, 6, 8, 14) Si Jehova mismo, ang Dakilang Ama o Tagapagbigay-Buhay, ay kapuwa isang Tagapaghiganti at isang Manunubos para sa kaniyang mga lingkod.—Aw 78:35; Isa 41:14; 43:14; 44:6, 24; 48:17; 54:5; 63:16; Jer 50:34.

Ang *she'er'* (sa Heb., nangangahulugang "organismo") ay tumutukoy sa isang kamag-anak sa laman o kamag-anak sa dugo. Ipinagbawal ng mga kautusan ng Diyos ang seksuwal na pakikipagtalik sa isang malapit na "kadugo," gaya ng tiya. (Lev 18:6-13; 20:19) Kung ang isang kapuwa Israelita ay mabaon sa utang sa isang dayuhan, maaari siyang tubusin ng isang kapatid na lalaki, isang tiyo, isang pinsan, o ng iba pang "kamag-anak sa dugo." (Lev 25:47-49) O kung ang isang tao ay mamatay nang walang anak na lalaki, anak na babae, kapatid na lalaki, o tiyo, ang pinakamalapit na "kadugo" ang tatanggap ng mana.—Bil 27:10, 11.

Ang *qa·rohv'* (sa Heb., nangangahulugang "malapit") ay sumasaklaw hindi lamang sa malapit na kamag-anak kundi pati sa matalik na kakilala. Kapag ang isang kapatid ay naging napakadukha anupat kinailangan niyang ipagbili ang kaniyang mga pag-aari, kailangang tubusin ang mga iyon para sa kaniya ng isa na "may malapit na kaugnayan." (Lev 25:25) Namighati si Job dahil iniwan siya ng kaniyang "matatalik na kakilala," at nagdalamhati si David dahil tumayo rin sa malayo ang kaniyang "malalapit na kakilala."—Job 19:14; Aw 38:11.

Ang mga terminong kaugnay ng *ya·dha'* (sa Heb., nangangahulugang "makilala," "magkaroon ng kabatiran") ay maaaring tumukoy sa isang kamag-anak o sa isang kakilala lamang. Si Noemi ay may "isang kamag-anak ng kaniyang asawa" na nagngangalang Boaz. Pinatay ni Jehu ang buong sambahayan ni Ahab kabilang na ang "mga kakilala" nito.—Ru 2:1; 2Ha 10:11.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *syg·ge·nes'* ay tumutukoy sa isang kadugo, ngunit hindi ito ginagamit upang tukuyin ang ugnayan sa pagitan ng mga magulang at mga anak. Kasuwato ng alituntuning ito, pansinin na sinabi ni Jesus sa kaniyang mga tagasunod: "Ibibigay kayo maging ng mga magulang at mga kapatid at mga kamag-anak [*syg·ge·non'*] at mga kaibigan." (Luc 21:16) Nang mawala ang 12-taóng-gulang na si Jesus, sinimulan siyang hanapin ng kaniyang mga magulang sa gitna ng "mga kamag-anak." (Luc 2:44) Ipinayo ni Jesus na kapag naghanda ka ng piging, huwag mong anyayahan ang iyong "mga kamag-anak" na makapagbabayad sa iyo kundi sa halip ay ang mga taong dukha. (Luc 14:12-14) Nang dalhin ni Pedro kay Cornelio ang mabuting balita ng kaligtasan, ang "mga kamag-anak" nito ay naroroon din. (Gaw 10:24) Sa liham ni Pablo sa mga taga-Roma, tinukoy niya ang mga Israelita sa kabuuan gayundin ang ilang indibiduwal bilang kaniyang "mga kamag-anak."—Ro 9:3; 16:7, 11, 21.

KAMALIG. Tingnan ang IMBAKAN, KAMALIG.

KAMANDAG. Nakalalasong fluido na inilalabas ng ilang ahas at iba pang mga hayop. (Bil 21:4-9; Deu 8:15; Gaw 28:3-6) Ang isang salitang Hebreo para sa kamandag ng mga reptilya ay ang *che·mah'* (Deu 32:24), na ginagamit din upang tumukoy sa "pagngangalit," "pagkapoot," at iba pang katulad nito. (Deu 29:28; Eze 19:12) Nagmula ito sa salitang-ugat na nangangahulugang "mag-init" (Deu 19:6) at maaaring tumutukoy sa pamamaga o hapding dulot ng kagat ng isang makamandag na ahas. Ibang salitang Hebreo (*ro'sh,* o *rohsh*) naman ang ginagamit para sa "lason," o "kamandag," ng mga kobra, tubig na "may lason," at "nakalalasong halaman."—Deu 32:32, 33; Job 20:16; Jer 8:14; 9:15; 23:15; Pan 3:19; tingnan ang KOBRA; NAKALALASONG HALAMAN; ULUPONG, MAY-SUNGAY NA.

Bagaman ang lason ng ilang hayop ay waring para lamang sa kanilang proteksiyon o pagpatay, kapansin-pansin ang pananalitang ito ni H. Munro

Fox: "Sa ilang kaso, alam natin na ang mga lason ay may papel na ginagampanan sa katawan ng hayop na gumagawa nito. Sa maraming pagkakataon, maaaring ito ang tunay na *raison d'être* [dahilan ng pag-iral] ng mga kamandag, na malayung-malayo sa anumang gamit nito bilang proteksiyon. Halimbawa, ang nakalalasong laway ng mga ahas ay may ginagampanan sa pagtunaw ng pagkain ng ahas." —*Marvels & Mysteries of Our Animal World,* The Reader's Digest Association, 1964, p. 259.

Makasagisag na Paggamit. Ang sinungaling at mapanirang-puring mga pananalita ng balakyot, na lubhang nakapipinsala sa reputasyon ng biktima, ay inihahalintulad sa nakamamatay na kamandag ng serpiyente. (Aw 58:3, 4) Tungkol sa mga maninirang-puri, sinasabing, "Ang kamandag ng may-sungay na ulupong ay nasa ilalim ng kanilang mga labi" (o, "nasa likod ng kanilang mga labi"), kung paanong ang glandula ng kamandag ng ulupong ay nasa likod ng labi at mga pangil ng panga nito sa itaas. (Aw 140:3; Ro 3:13) Ang dila ng tao, kapag ginamit nang mali sa paninirang-puri, paninira nang talikuran, pagtuturo nang may kabulaanan, o sa katulad na pananalitang nakasasakit, "ay punô ng nakamamatay na lason."—San 3:8.

KAMATAYAN. Ang paghinto ng lahat ng aktibidad ng buhay, samakatuwid, ang kabaligtaran ng buhay. (Deu 30:15, 19) Sa Bibliya, ang mga salita sa orihinal na wika para sa "kamatayan" o "pagkamatay" ay pawang ikinakapit sa tao, hayop, at halaman. (Ec 3:19; 9:5; Ju 12:24; Jud 12; Apo 16:3) Gayunman, kung tungkol sa tao at hayop, ipinakikita ng Bibliya ang mahalagang papel ng dugo upang mapanatili ang buhay, anupat sinasabing "ang kaluluwa ng laman ay nasa dugo." (Lev 17:11, 14; Gen 4:8-11; 9:3, 4) Kapuwa ang tao at ang hayop ay tinutukoy na 'pumapanaw,' sa literal, 'nalalagutan ng hininga,' samakatuwid nga, ng hininga ng buhay (sa Heb., *nish·math' chai·yim'*). (Gen 7:21, 22; ihambing ang Gen 2:7.) Ipinakikita rin ng Kasulatan na namamatay ang tao at ang hayop kapag naglaho ang espiritu (aktibong puwersa) ng buhay (sa Heb., *ru'ach chai·yim'*).—Gen 6:17, tlb sa *Rbi8;* 7:15, 22; Ec 3:19; tingnan ang ESPIRITU.

Sa pangmalas ng Bibliya, ano ang kamatayan?

Kapansin-pansin ang pagkakatulad ng mga puntong ito sa Bibliya at ng nalalaman sa siyensiya hinggil sa proseso ng kamatayan. Halimbawa, sa mga tao, kapag huminto ang pagtibok ng puso, tumitigil ang dugo sa paghahatid ng sustansiya at oksiheno (na nakukuha sa paghinga) sa bilyun-bilyong selula ng katawan. Gayunman, ang *The World Book Encyclopedia* (1987, Tomo 5, p. 52b) ay nagsabi: "Ang isang tao na ang puso at mga baga ay huminto na sa paggana ay maituturing na *'clinically dead,'* bagaman maaaring hindi pa nagaganap ang *somatic death.* Buháy pa ang indibiduwal na mga selula ng katawan nito sa loob ng ilang minuto. Maipanunumbalik ang taong iyon kung ang kaniyang puso at mga baga ay muling gagana at magbibigay sa mga selula ng kinakailangang oksiheno. Kapag lumipas ang mga tatlong minuto, ang mga selula ng utak—na unang-unang napipinsala kapag nawalan ng oksiheno—ay nagsisimula nang mamatay. Di-magtatagal, ang taong iyon ay mamamatay at hindi na muling maipanunumbalik. Unti-unti, ang iba pang mga selula ng katawan ay namamatay na rin. Ang pinakahuling namamatay ay ang mga selula ng buto, buhok, at balat, na maaari pang tumubo sa loob ng ilang oras." Kaya bagaman maliwanag na mahalaga ang paghinga at ang dugo upang mapanatili ang aktibong puwersa ng buhay (*ru'ach chai·yim'*) sa mga selula ng katawan, malinaw rin na hindi lamang ang paghinto ng paghinga o ng pagtibok ng puso kundi pati ang paglalaho ng puwersa ng buhay o espiritu mula sa mga selula ng katawan ang nagiging sanhi ng kamatayan na gaya niyaong binabanggit sa Kasulatan.—Aw 104:29; 146:4; Ec 8:8.

Ang Sanhi ng Kamatayan ng mga Tao. Sa Kasulatan, ang unang pagbanggit sa kamatayan ay nasa Genesis 2:16, 17, sa utos ng Diyos sa unang tao may kinalaman sa pagkain mula sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama, anupat ang paglabag sa utos na ito ay magdudulot ng kamatayan. (Tingnan ang tlb sa *Rbi8.*) Gayunman, maliwanag na noon ay namamatay na ang mga hayop bilang isang likas na proseso, yamang hindi man lamang binanggit ang mga ito nang ilahad ng Bibliya kung paano nakapasok ang kamatayan sa pamilya ng tao. (Ihambing ang 2Pe 2:12.) Dahil dito, ang pagiging seryoso ng babala ng Diyos hinggil sa parusang kamatayan para sa pagsuway ay mauunawaan ng kaniyang anak na taong si Adan. Nagdulot ng kamatayan kay Adan ang pagsuway niya sa kaniyang Maylalang. (Gen 3:19; San 1:14, 15) Mula noon, ang kasalanan ni Adan at ang bunga nito, samakatuwid nga, ang kamatayan, ay lumaganap sa lahat ng tao.—Ro 5:12; 6:23.

Kung minsan, may mga teksto na inihaharap bilang diumano'y katibayan na ang pisikal na kamatayan ay nilayon na maging likas na kahihinatnan ng mga tao, gaya rin ng mga hayop; halimbawa ay ang mga pagtukoy sa haba ng buhay ng tao bilang 'pitumpu o walumpung taon' (Aw 90:10) at ang pananalita ng apostol na "nakalaan sa mga tao na mamatay nang minsanan, ngunit pagkatapos nito ay

paghuhukom." (Heb 9:27) Gayunpaman, ang lahat ng gayong mga teksto ay isinulat *pagkatapos* na makapasok sa sangkatauhan ang kamatayan at ikinakapit sa di-sakdal at makasalanang mga tao. Sa kabila nito, ang napakahabang buhay ng mga tao noong bago ang Baha ay dapat ituring na pahiwatig ng kamangha-manghang potensiyal ng katawan ng tao, anupat nakahihigit sa haba ng buhay ng anumang hayop kahit sa ilalim ng pinakamahuhusay na kalagayan. (Gen 5:1-31) Tuwirang iniuugnay ng Bibliya sa kasalanan ni Adan ang pagpasok ng kamatayan sa pamilya ng tao, gaya ng naipakita na.

Palibhasa'y napahiwalay sa Diyos dahil sa kasalanan, ang sangkatauhan sa pangkalahatan ay sinasabing nasa "pagkaalipin sa kasiraan." (Ro 8:21) Ang pagkaaliping ito ay dahil sa paggana ng kasalanan sa kanilang katawan, anupat nagluluwal ng nakasasamang bunga niyaon, at ang lahat ng taong hindi masunurin sa Diyos ay nasa ilalim ng pamamahala ng kasalanan bilang mga alipin nito "tungo sa kamatayan." (Ro 6:12, 16, 19-21) Binabanggit na si Satanas ay "may kakayahang magpangyari ng kamatayan." (Heb 2:14, 15) Siya ay tinatawag na "mamamatay-tao" (Ju 8:44), hindi dahil pumapatay siya nang tuwiran kundi dahil ginagawa niya iyon sa pamamagitan ng panlilinlang at pang-aakit tungo sa kasalanan, ng pag-uudyok sa isa tungo sa paggawa ng masama na hahantong sa kasiraan at kamatayan (2Co 11:3), at ng paghahasik ng mapamaslang na mga saloobin sa isip at puso ng mga tao. (Ju 8:40-44, 59; 13:2; ihambing ang San 3:14-16; 4: 1, 2.) Dahil dito, ang kamatayan ay ipinakikilala, hindi bilang kaibigan ng tao, kundi bilang "kaaway" ng tao. (1Co 15:26) Karaniwan nang yaong mga dumaranas ng sukdulan o labis-labis na paghihirap ang ipinakikitang nagnanais na mamatay.—Job 3: 21, 22; 7:15; Apo 9:6.

Kalagayan ng mga Taong Patay. Ipinakikita ng Kasulatan na ang mga patay ay "walang anumang kabatiran" at ang pagiging patay ay isang kalagayan ng lubusang kawalang-ginagawa. (Ec 9: 5, 10; Aw 146:4) Ang mga namatay ay inilalarawan bilang nagtutungo sa "alabok ng kamatayan" (Aw 22:15), anupat nagiging mga "inutil sa kamatayan." (Kaw 2:18; Isa 26:14) Sa kamatayan ay walang pagbanggit sa Diyos o anumang pagpuri sa kaniya. (Aw 6:5; Isa 38:18, 19) Kapuwa sa Hebreo at sa Griegong Kasulatan, ang kamatayan ay inihahalintulad sa pagtulog, isang angkop na paghahambing hindi lamang dahil sa kawalang-malay ng mga patay kundi dahil din sa kanilang pag-asang magising sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli. (Aw 13:3; Ju 11:11-14) Tinukoy ang binuhay-muling si Jesus bilang "ang unang bunga niyaong mga natulog na sa kamatayan."—1Co 15:20, 21; tingnan ang HADES; SHEOL.

Bagaman ang sinaunang mga Ehipsiyo at ang iba pang mga grupo ng mga tao sa mga bansang pagano, partikular na ang mga pilosopong Griego, ay nanghahawakan sa paniniwala na walang kamatayan ang kaluluwa ng tao, tinutukoy kapuwa ng Hebreong Kasulatan at ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang kaluluwa (sa Heb., *ne'phesh;* sa Gr., *psy·khe'*) bilang namamatay (Huk 16:30; Eze 18: 4, 20; Apo 16:3), nangangailangan ng pagliligtas mula sa kamatayan (Jos 2:13; Aw 33:19; 56:13; 116:8; San 5:20), o gaya ng nasa Mesiyanikong hula tungkol kay Jesu-Kristo, 'ibinubuhos . . . hanggang sa mismong kamatayan' (Isa 53:12; ihambing ang Mat 26:38). Tinuligsa ng propetang si Ezekiel yaong mga nagsasabuwatan "upang patayin ang mga kaluluwa na hindi dapat mamatay" at "ingatang buháy ang mga kaluluwa na hindi dapat mabuhay."—Eze 13:19; tingnan ang KALULUWA.

Dahil dito, bilang komento sa 1 Samuel 25:29, sinabi ng *The Interpreter's Bible* (Tomo II, p. 1015) na "ang ideya na ang tao ay binubuo ng katawan at kaluluwa na naghihiwalay sa kamatayan ay hindi Hebreo kundi Griego." (Inedit ni G. Buttrick, 1953) Gayundin, si Edmond Jacob, Propesor ng Matandang Tipan sa University of Strasbourg, ay nagsabi na yamang sa Hebreong Kasulatan ang buhay ng isa ay tuwirang iniuugnay sa kaluluwa (sa Heb., *ne'phesh*), "natural lamang na kung minsan ay inilalarawan ang kamatayan bilang ang paglalaho ng *nephesh* na ito (Gen. 35:18; I Hari 17:21; Jer. 15:9; Jonas 4:3). Ang 'pag-alis' ng *nephesh* ay dapat ituring na makasagisag na pananalita, sapagkat hindi ito patuloy na umiiral nang hiwalay sa katawan, kundi namamatay na kasama niyaon. (Bil. 31:19; Huk. 16:30; Ezek. 13:19). Walang teksto sa Bibliya ang nagpapahintulot sa pananalitang ang 'kaluluwa' ay humihiwalay sa katawan sa mismong sandali ng kamatayan."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 802.

Katubusan Mula sa Hatol na Kamatayan. Sinasabi ng Awit 68:20: "Kay Jehova na Soberanong Panginoon ang mga daang malalabasan mula sa kamatayan." Sa pamamagitan ng paghahain ni Kristo Jesus ng kaniyang buhay bilang tao, siya'y naging "Punong Ahente" ng Diyos ukol sa buhay at kaligtasan (Gaw 3:15; Heb 2:10), at sa pamamagitan niya ay tiniyak na papawiin ang kamatayan. (2Ti 1:10) Dahil dumanas siya ng kamatayan, 'natikman ni Jesus ang kamatayan para sa bawat tao' at naglaan siya ng "katumbas na pantubos para sa lahat." (Heb 2:9; 1Ti 2:6) Sa pamamagitan ng "isang gawa [ni Jesus] ng pagbibigay-katuwiran," naging posible na ngayon na kanselahin ang hatol na kamatayan na bunga ng kasalanan, upang ang lahat ng uri ng mga tao ay magtamasa ng

"pagpapahayag sa kanila na matuwid para sa buhay." (Ro 5:15, 16, 18, 19; Heb 9:27, 28; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID; PANTUBOS.) Kaya naman tungkol sa mga tunay na tagasunod ni Jesus, maaaring sabihin na sila, sa diwa, ay "nakatawid na mula sa kamatayan tungo sa buhay." (Ju 5:24) Ngunit yaong mga sumusuway sa Anak at hindi nagpapakita ng pag-ibig ay "nananatili sa kamatayan" at nasa ilalim ng kahatulan ng Diyos. (1Ju 3:14; Ju 3:36) Yaong mga nagnanais lumaya mula sa kahatulan at mula sa "kautusan ng kasalanan at ng kamatayan" ay dapat na magpaakay sa espiritu ng Diyos at magluwal ng mga bunga nito, sapagkat ang "pagsasaisip ng [makasalanang] laman ay nangangahulugan ng kamatayan."—Ro 8:1-6; Col 1:21-23.

Ang landasin ni Jesus ng pagsasakripisyo, na nagwakas sa kaniyang kamatayan at pagkabuhay-muli, ay inihalintulad niya sa bautismo. (Mar 10:38, 39; Luc 12:50; ihambing ang Efe 4:9, 10.) Ipinakita ng apostol na si Pablo na ang mga pinahirang tagasunod ni Jesus ay daranas din ng katulad na bautismo sa kamatayan, anupat pagkatapos nito ay bubuhayin silang muli tungo sa makalangit na kaluwalhatian. (Ro 6:3-5; Fil 3:10, 11) Nang ipahayag ni Pablo ang marubdob na pagnanasa niyang mabuhay sa langit, ipinakita niya na hindi ang kamatayan mismo ang ninanais ng mga Kristiyanong inianak sa espiritu, ni ang humimlay man nang "hubad" sa kamatayan, kundi ang 'pagbibihis' ng isang makalangit na katawan upang "manahanang kasama ng Panginoon." (2Co 5:1-8; ihambing ang 2Pe 1:13-15.) Samantala, ang kamatayan ay "gumagana" sa kanila, habang sa pamamagitan ng kanilang ministeryo ay nagdadala sila ng isang mensahe ng buhay sa mga pinaglilingkuran nila.—2Co 4:10-14; Kaw 18:21; tingnan ang BAUTISMO (Bautismo kay Kristo Jesus at sa Kaniyang Kamatayan).

Kabilang sa mga nakikinabang sa ministeryong iyon ay ang malaking pulutong na may pag-asang makaligtas sa malaking kapighatian at mabuhay nang walang hanggan sa isang paraisong lupa. Dahil sa pananampalataya nila sa nagbabayad-salang halaga ng hain ni Jesus, sila man ay nagkakaroon ng malinis na katayuan sa harap ng Diyos.—1Ju 2:2; Apo 7:9, 14.

Sinabi ni Jesus na nasa kaniya "ang mga susi ng kamatayan at ng Hades" (Apo 1:18), at ginagamit niya ang mga ito upang mapalaya yaong mga bihag ng kamatayan. (Ju 5:28, 29; Apo 20:13) Ang pagpapalaya ng Diyos na Jehova kay Jesus mula sa Hades ay nagsilbing isang "garantiya sa lahat ng mga tao" para sa panghinaharap na araw ng paghuhukom o pakikipagtuos ng Diyos at naglaan ito ng katiyakan na ang mga nasa Hades ay bubuhaying muli. (Gaw 17:31; 1Co 15:20, 21) Yaong mga magmamana ng Kaharian ng Diyos taglay ang imortalidad ay inilalarawang nagtatagumpay laban sa kamatayan sa kanilang pagkabuhay-muli, anupat nadaraig ang "tibo" nito.—1Co 15:50, 54-56; ihambing ang Os 13:14; Apo 20:6.

Ang Pagpuksa sa Kamatayan. Sa hula ng Isaias 25:8, ipinangako na "lalamunin [ng Diyos] ang kamatayan magpakailanman, at tiyak na papahirin ng Soberanong Panginoong Jehova ang mga luha mula sa lahat ng mukha." Ang tibo na nagbubunga ng kamatayan ay kasalanan (1Co 15:56), at dahil dito ay gumagana ang kamatayan sa katawan ng lahat ng nagtataglay ng kasalanan at ng kaakibat nitong di-kasakdalan. (Ro 7:13, 23, 24) Samakatuwid, upang mapawi ang kamatayan, kailangang mapawi yaong nagdudulot ng kamatayan: ang kasalanan. Sa pamamagitan ng pag-aalis sa huling bakas ng kasalanan mula sa masunuring sangkatauhan, ang awtoridad ng kamatayan ay papawiin at ang kamatayan mismo ay pupuksain, at isasakatuparan ito sa panahon ng paghahari ni Kristo. (1Co 15:24-26) Sa gayon ay "hindi na magkakaroon" ng kamatayan, na sumapit sa lahi ng tao dahil sa pagsalansang ni Adan. (Ro 5:12; Apo 21:3, 4) Ang pagpuksa sa kamatayan ay makasagisag na inihahalintulad sa paghahagis nito sa isang "lawa ng apoy."—Apo 20:14; tingnan ang LAWA NG APOY.

Ang Ikalawang Kamatayan. Ang "lawa ng apoy" kung saan ihahagis ang kamatayan, ang Hades, ang makasagisag na "mabangis na hayop," ang "bulaang propeta," si Satanas, ang kaniyang mga demonyo, at ang mga patuluyang nagsasagawa ng kabalakyutan sa lupa ay ipinakikitang nangangahulugan ng "ikalawang kamatayan." (Apo 20:10, 14, 15; 21:8; Mat 25:41) Noong una, ang kamatayan ay resulta ng pagsalansang ni Adan at naipasa naman niya ito sa sangkatauhan; kaya tiyak na ang "ikalawang kamatayan" ay iba sa minanang kamatayang ito. Batay sa binanggit na mga teksto, maliwanag na imposibleng lumaya mula sa "ikalawang kamatayan." Ang kalagayan ng mga nasa "ikalawang kamatayan" ay katulad ng kahihinatnang ibinabala sa mga tekstong gaya ng Hebreo 6:4-8; 10:26, 27; at Mateo 12:32. Sa kabilang dako naman, yaong mga inilarawan bilang nagkamit ng "korona ng buhay" at may bahagi sa "unang pagkabuhay-muli" ay imposibleng mapinsala ng ikalawang kamatayan. (Apo 2:10, 11) Ang mga ito, na maghaharing kasama ni Kristo, ay tatanggap ng imortalidad (kawalang-kamatayan) at ng kawalang-kasiraan at sa gayo'y hindi sila saklaw ng "awtoridad" ng ikalawang kamatayan.—1Co 15:50-54; Apo 20:6; ihambing ang Ju 8:51.

Makasagisag na Paggamit. Ang kamatayan ay inihahalintulad sa isang "hari" na namamahala

sa sangkatauhan mula pa noong panahon ni Adan (Ro 5:14), kasabay ng pamamahala ni Haring Kasalanan. (Ro 6:12) Sa gayon, ang mga haring ito ay tinutukoy na nagpapatupad ng kanilang "kautusan" sa mga nasa ilalim ng kanilang pamumuno. (Ro 8:2) Nang dumating si Kristo at nang mailaan ang pantubos, ang di-sana-nararapat na kabaitan ay nagsimulang mangibabaw bilang hari niyaong mga tumatanggap ng kaloob ng Diyos, "tungo sa buhay na walang hanggan."—Ro 5:15-17, 21.

Bagaman ang mga tao na nagwawalang-bahala sa mga layunin ng Diyos ay magtangkang makipagkasundo o makipagtipan kay Haring Kamatayan, sila ay mabibigo. (Isa 28:15, 18) Gaya ng isang mangangabayong humahayo kasunod ng digmaan at taggutom, ang kamatayan ay inilalarawan na lansakang pumapaslang sa mga tumatahan sa lupa. —Apo 6:8; ihambing ang Jer 9:21, 22.

Yaong mga may-sakit sa espirituwal o napipighati ay inilalarawan na 'dumarating sa mga pintuang-daan ng kamatayan' (Aw 107:17-20; ihambing ang Job 38:17; Aw 9:13), at yaong mga dumaraan sa gayong "mga pintuang-daan" ay pumapasok sa makasagisag na "bahay ng kapisanan para sa lahat ng nabubuhay" (Job 30:23; ihambing ang 2Sa 12:21-23), na may "mga loobang silid" (Kaw 7:27) at kapasidad para sa mga biktima na hindi kailanman lubusang napupuno. (Hab 2:5) Yaong mga nagtutungo sa Sheol ay gaya ng mga tupang pinapastulan ng kamatayan.—Aw 49:14.

Ang "mga hapdi ng kamatayan." Sa Gawa 2:24, sinabi ng apostol na si Pedro na si Jesus ay 'kinalagan mula sa mga hapdi ng kamatayan, sapagkat hindi siya maaaring pigilan nito nang mahigpit.' Dito, ang salitang Griego (*o·din'*) na isinalin bilang "mga hapdi" ay ginagamit sa ibang mga talata upang mangahulugan ng mga kirot ng panganganak (1Te 5:3) ngunit maaari rin itong mangahulugan ng paghihirap, kirot, kalamidad, o kabagabagan sa pangkalahatan. (Mat 24:8) Bukod diyan, ginamit ito ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* bilang salin ng salitang Hebreo na *che'vel* sa mga teksto kung saan malinaw na tumutukoy iyon sa "lubid." (2Sa 22:6; Aw 18:4, 5) Dahil naman sa isang kaugnay na salitang Hebreo na nangangahulugang "mga hapdi ng panganganak," ipinapalagay ng ilang komentarista at leksikograpo na ang terminong Griego (*o·din'*) na ginamit ni Lucas sa Gawa 2:24 ay may gayon ding dobleng kahulugan sa Helenistikong wikang Griego noong panahong apostoliko. Kaya naman ang parirala sa talatang ito ay isinasalin ng ilang bersiyon bilang "mga pamigkis [o mga gapos] ng kamatayan." (*NC* [Kastila]; *Segond, Ostervald* [Pranses]) Sa maraming teksto, ang banta ng kamatayan ay inilalarawang naninilo sa isa na pinagbabantaan nito (Kaw 13:14; 14:27) anupat siya ay kinukulong ng mga lubid at ibinababa sa "mga nakapipighating kalagayan ng Sheol." (Aw 116:3) Bagaman ipinakikita ng ibang mga talatang natalakay na na sa kamatayan ay wala nang malay ang isa, at maliwanag na noong patay si Jesus ay wala siyang anumang literal na kirot na nadarama, ang kamatayan ay inilalarawan pa rin bilang isang mapait at nakapipighating karanasan (1Sa 15:32; Aw 55:4; Ec 7:26) hindi lamang dahil sa kirot na kadalasang nauuna rito (Aw 73:4, 5) kundi dahil din sa paghinto ng lahat ng gawain at pagkawala ng kalayaan na idinudulot ng nakapaparalisang kapit nito. Kaya maaaring sa ganitong diwa 'kinalagan' si Jesus ng kaniyang pagkabuhay-muli mula sa "mga hapdi ng kamatayan," anupat pinalaya siya mula sa nakapipighating kapit nito.

Pagbabago sa espirituwal na katayuan o kalagayan. Ang pagiging patay ay ginagamit upang ilarawan ang patay na espirituwal na kalagayan ng sanlibutan sa pangkalahatan, anupat maaaring banggitin ni Jesus ang 'mga patay na naglilibing ng mga patay' at maaaring tukuyin ng apostol na si Pablo ang babaing namumuhay para sa pagpapalugod sa laman bilang "patay bagaman siya ay buháy." (Luc 9:60; 1Ti 5:6; Efe 2:1) At yamang pinalalaya ng pisikal na kamatayan ang isang tao mula sa kaniyang mga pagkakautang o mga obligasyon (Ro 6:7), ang paglaya ng isang Kristiyano mula sa kasalanan (Ro 6:2, 11) at mula sa kahatulan ng Kautusang Mosaiko (Ro 7:2-6) ay inihahalintulad din sa kamatayan, anupat ang isang iyon ay 'namatay' na sa kaniyang dating kalagayan o mga obligasyon. Sabihin pa, ang isang tao na makasagisag na namatay sa gayong paraan ay buháy pa sa pisikal at malaya nang sumunod kay Kristo bilang isang alipin ukol sa katuwiran.—Ro 6:18-20; Gal 5:1.

Ang paggamit sa kamatayan upang lumarawan sa pagbabago ng katayuan o kalagayan ng isa ay tumutulong upang maunawaan ang makahulang mga pangitain, gaya niyaong nasa aklat ng Ezekiel kung saan ang bayan ng Diyos, na mga tapon sa Babilonya, ay inihahalintulad sa tuyong mga buto at sa mga taong patay na nakalibing. (Eze 37:1-12) Sila ay muling "mabubuhay" at minsan pang ilalagay sa kanilang sariling lupa. (Eze 37:13, 14) Sa Apocalipsis 11:3, 7-12 at Lucas 16:19-31 ay may mga ilustrasyong katulad nito.

KAMAY. Ang dulong bahagi ng bisig. Kung minsan, ayon sa pagkakagamit sa Kasulatan, kasama sa pananalitang "kamay" ang pulso, gaya sa Genesis 24:22, 30, 47 at Ezekiel 16:11, kung saan sinasabing sa "mga kamay" isinusuot ang mga pulseras, at sa Hukom 15:14, kung saan binabanggit

ang mga pangaw na nasa “mga kamay” ni Samson. Makikita sa ginagawa ng kamay ang kapangyarihan o lakas ng bisig at ito ang kumokontrol dito, kaya naman sa maraming kaso ng paglitaw nito sa makasagisag na pananalita, ang ideya ng “aktibong kapangyarihan” ay maaaring iugnay sa salitang “kamay.” (Exo 7:4; 13:3; Deu 2:15; Luc 1:66) Yamang ang kamay ng tao ay napakadaling igalaw at nagagamit sa maraming bagay at ito’y isang bahagi ng katawan na ipinantatrabaho, ginagamit ito sa makasagisag na paraan sa maraming teksto sa Bibliya upang tumukoy sa sari-saring pagkilos.

Ang karaniwang terminong Hebreo para sa “kamay” ay *yadh;* kung minsan, ang salitang *kap* ay isinasalin bilang “kamay,” ngunit literal itong nangangahulugang “palad.” (Job 22:30, tlb sa *Rbi8*) Ang karaniwang terminong Griego naman para sa “kamay” ay *kheir.*

Ang mga Galaw ng Kamay at ang Kahulugan ng mga Ito. Ginagamit ang mga galaw ng mga kamay upang magpahayag ng iba’t ibang bagay. Ang mga ito ay itinataas kapag nananalangin, anupat kadalasa’y nakalahad sa langit ang mga palad bilang pagsusumamo (2Cr 6:12; Ne 8:6); itinataas bilang panunumpa (Gen 14:22); idinidikit sa bibig bilang isang anyo ng pagsaludo (Job 31:27); ipinapalakpak sa kagalakan, gaya sa pagpuri (2Ha 11:12) o sa pagkagalit o pag-alipusta (Bil 24:10; Job 27:23; Na 3:19); ikinakaway bilang pagbabanta (Isa 10:32); ipinapatong sa ibabaw ng ulo o sa mga balakang dahil sa kalungkutan o kabagabagan (2Sa 13:19; Jer 30:5, 6); hinuhugasan ng tubig upang magpahiwatig ng seremonyal na kalinisan, kawalang-sala, o upang alisan ng pananagutan ang sarili.—Mat 15:1, 2; 27:24; ihambing ang Aw 26:5, 6; 51:1, 2; tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

Makalarawan at Makasagisag na mga Paggamit. Kung minsan, ginagamit ang kamay upang kumatawan sa mismong tao, gaya noong humingi si David ng pagkain kay Nabal: “Pakisuyo, ibigay mo lamang . . . ang anumang masumpungan ng iyong kamay.” (1Sa 25:8) Tumutukoy rin ito sa pangkalahatang disposisyon o gawain ng isa (Gen 16:12), o maaari itong kumatawan sa kaniyang pananagutang magsulit para sa mga pagkilos niya.—Gen 9:5; Eze 3:18, 20.

Pinunô ni Moises ng mga hain ang mga kamay ng mga saserdote noong panahon ng pagtatalaga sa kanila bilang bahagi ng seremonya upang sangkapan sila sa makasagisag na paraan, anupat ‘pinuspos ang kanilang mga kamay’ ng awtoridad at kapangyarihan para sa pagkasaserdote.—Lev 8:25-27, 33; tingnan ang PUSPUSIN NG KAPANGYARIHAN ANG KAMAY.

Tiniyak ni Jehova kay Jacob na “ipapatong ni Jose [na anak niya] ang kaniyang kamay sa iyong mga mata,” samakatuwid nga, si Jose ang magpipikit ng mga mata ni Jacob pagkamatay niya. (Gen 46:4) Ang pribilehiyong ito ay karaniwan nang ibinibigay sa panganay. Sa gayon, hindi lamang tiniyak ng mga salitang ito sa patriyarkang si Jacob na ang kaniyang minamahal na anak na si Jose ay mananatili sa piling niya sa nalalabing mga taon ng kaniyang buhay kundi lumilitaw na inihula rin ng mga salitang ito na ang karapatan sa pagkapanganay, na naiwala ni Ruben, ay mapupunta kay Jose.

Sa makasagisag na paraan ay binabanggit na ginagamit ng Diyos ang kaniyang “kamay,” samakatuwid nga, ang kaniyang aktibong kapangyarihan, sa pagsasagawa ng mga bagay-bagay; ang ilang halimbawa nito ay: sa paglalang (Aw 8:6; 102:25); sa pagpuksa sa kaniyang mga kaaway (Isa 25:10, 11); sa pagliligtas sa kaniyang bayan (Exo 7:4, 5); sa pagpapakita ng pabor at kapangyarihan sa mga humahanap sa kaniya (Ezr 8:22); sa paglalaan ng mga panustos (Aw 104:28; 145:16); at sa pagbibigay ng tulong (Isa 11:11). Sinabi ni Elihu na lilisan ang mga makapangyarihan nang “hindi sa pamamagitan ng kamay,” at ang bato sa makahulang panaginip ni Nabucodonosor ay natibag mula sa isang bundok nang “hindi sa pamamagitan ng mga kamay”; sa dalawang kasong ito, nangangahulugan iyon na naganap ang pangyayari, hindi sa pamamagitan ng mga kamay ng tao, kundi sa pamamagitan ng kapangyarihan ni Jehova.—Job 34:1, 20; Dan 2:34, 44, 45.

Ang pagiging *‘nasa kamay* o *nasa ilalim ng kamay ng isa’* ay nangangahulugang mapasailalim sa kapangyarihan o pamumuno ng isang iyon (Gen 9:2; 41:35; Job 2:6; 1Pe 5:6; ihambing ang Gen 37:21), o maaari itong mangahulugang “nasa iyong kapamahalaan” o ‘nasa pangangalaga ng isa’ (Gen 16:6, ihambing ang *Le;* Gen 42:37, ihambing ang *RS;* Luc 23:46; Ju 10:28, 29). Ang pananalitang *“may nakataas na kamay”* ay tumutukoy sa pagiging malakas, matagumpay (Exo 14:8); ang *‘pagpapalakas ng mga kamay’* ay nangangahulugang bigyang-kapangyarihan o paglaanan at sangkapan (Ezr 1:6); ang *‘pagpapahina ng mga kamay,’* ng pagsira ng loob ng isa (Jer 38:4); ang *‘paglalagay ng buhay ng isa sa kaniyang sariling kamay o palad,’* ng pagsasapanganib ng kaniyang buhay (1Sa 19:5; Job 13:14). Ang *“pakikipagkamay”* ay ginagawa kapag nangangako (Ezr 10:19) o kapag nananagot para sa iba (Kaw 6:1-3; 17:18; 22:26); ang *‘paglalagay ng kamay sa’* ay nangangahulugan ng pagpapagal (Deu 15:10, ihambing ang *KJ*); ang *‘paglalagay ng kamay ng isa sa pag-aari ng iba,’* ng pagnanakaw o di-wastong paggamit niyaon (Exo 22:7, 8, 10, 11); ang *‘malilinis na kamay’* ay nagpapahiwatig ng kawalang-sala (2Sa 22:21;

ihambing ang Aw 24:3, 4); ang *'mga kamay na punô ng dugo,'* ng pagpaslang (Isa 1:15; 59:3, 7); ang *'pagtatakip ng kamay sa bibig,'* ng pagtahimik (Huk 18:19); ang *'paglaylay ng mga kamay,'* ng panghihina ng loob (2Cr 15:7; tingnan din ang Isa 35:3; Heb 12:12, 13); at ang *'pagbubukas ng kamay,'* ng pagiging bukas-palad (Deu 15:11).

Ang "kaunti pang *paghahalukipkip ng mga kamay* sa pagkakahiga" ay nagdudulot ng karalitaan sa tamad. (Kaw 6:9-11) Inilalarawan siya bilang labis na nanghihimagod anupat hindi niya maalis ang kaniyang kamay mula sa mangkok na pampiging upang ibalik iyon sa kaniyang bibig. (Kaw 26:15) Ang taong pabaya na "gumagawang may *kamay na makupad* ay magiging dukha," samantalang ang *masikap na kamay* ay magdadala ng kayamanan. —Kaw 10:4.

Ang iba pang mga idyomatikong pananalitang Hebreo na may kaugnayan sa kamay ay: ang pananalitang *'ang kamay ay sumasa,'* na nangangahulugang makipagtulungan, pumanig sa isa (Exo 23:1; 1Sa 22:17); ang *'sa pamamagitan ng kamay ng isa'* ay tumutukoy sa pamamatnubay ng isang iyon (Exo 38:21) o sa pamamagitan ng isang iyon (Exo 4:13; Lev 8:36; 10:11); ang pananalitang *'hindi maabot ng kaniyang kamay'* o *'hindi ito makamit ng kaniyang kamay'* ay nangangahulugang hindi sapat ang kaniyang (pinansiyal na) kakayahan (Lev 14:21); ang *'makukuha ng kaniyang kamay,'* yaong makakayanan niya (Bil 6:21); ang *'mga kamay ng tabak,'* kapangyarihan ng tabak (Job 5:20); ang *'kamay ng dila,'* kapangyarihan ng dila (Kaw 18:21); ang *'buhay ng iyong kamay,'* pagpapanumbalik ng iyong lakas (Isa 57:10); ang *'pagsasara ng kamay'* sa kapatid ng isa, pagtitikom ng kamay sa pagtulong sa kaniya.—Deu 15:7, *KJ.*

Sinabi ni Jehova sa mga Israelita na dapat nilang itali ang kaniyang mga salita "bilang *tanda sa* [*kanilang*] *kamay"* (Deu 6:6-8; 11:18) at na inililok niya ang Sion sa kaniyang mga palad (Isa 49:14-16), nagpapahiwatig ng patuluyang pag-alaala at pagbibigay-pansin. Kahawig ng kahulugan nito, sinabihan ni Jehova ang mga bating na nanghahawakan sa kaniyang tipan na bibigyan niya sila ng "isang bantayog" (o, dako; sa literal, isang "kamay") sa kaniyang bahay. (Isa 56:4, 5) Sinasabi ng Bibliya na makasagisag na isinusulat ng mga mananamba ng Diyos sa kanilang mga kamay ang mga salitang, "Kay Jehova," sa gayon ay ipinahihiwatig na sila ay mga alipin niya. (Isa 44:5) Sa gayunding paraan, ang pagkakaroon ng "marka" ng "mabangis na hayop" sa kanang kamay ay sumasagisag sa pagbibigay ng isa ng pansin, debosyon, at aktibong suporta sa "mabangis na hayop" at sa "larawan" nito, yamang ang mga kamay ng isang tao ang ginagamit sa paggawa para sa isa na pinaglilingkuran niya. —Apo 13:16, 17; 14:9, 10; 20:4.

Pagpapatong ng mga Kamay. Bukod sa basta panghawak, *ang mga kamay ay ipinapatong* sa isang tao o bagay para sa iba't ibang layunin. Gayunman, ang pangunahing kahulugan ng ganitong pagkilos ay pagtatalaga, ang pagkilala sa isang tao o bagay ayon sa isang partikular na paraan. Sa seremonya noong italaga ang pagkasaserdote, ipinatong ni Aaron at ng kaniyang mga anak ang kanilang mga kamay sa ulo ng toro at ng dalawang barakong tupa na ihahain, sa gayon ay kinilala na inihahain ang mga hayop na ito para sa kanila dahil sila'y naging mga saserdote ng Diyos na Jehova. (Exo 29:10, 15, 19; Lev 8:14, 18, 22) Nang atasan ni Moises si Josue bilang kahalili niya ayon sa utos ng Diyos, ipinatong niya rito ang kaniyang kamay, anupat 'napuspos ito ng espiritu ng karunungan' at nakapanguna nang wasto sa Israel. (Deu 34:9) Ang mga kamay ay ipinapatong din sa mga tao kapag itinatalaga silang tumanggap ng pagpapala. (Gen 48:14; Mar 10:16) Hinipo ni Jesu-Kristo ang ilang tao, o ipinatong niya sa kanila ang kaniyang mga kamay, upang pagalingin sila. (Mat 8:3; Mar 6:5; Luc 13:13) Sa ilang pagkakataon, ibinigay ang kaloob ng banal na espiritu sa pamamagitan ng pagpapatong ng mga kamay ng mga apostol. —Gaw 8:14-20; 19:6.

Mga pag-aatas sa paglilingkod. Sa kongregasyong Kristiyano, ang pag-aatas ng may-gulang na mga lalaki sa mga posisyon o mga katungkulang may pananagutan ay ginagawa rin sa pamamagitan ng *pagpapatong ng mga kamay* niyaong mga awtorisadong gumawa nito. (Gaw 6:6; 1Ti 4:14) Dahil magkakaroon ng impluwensiya ang gayong mga lalaking inatasan at tutularan ang halimbawang ipakikita nila, ipinayo ng apostol na si Pablo kay Timoteo: "Huwag mong ipatong nang madalian ang iyong mga kamay sa sinumang tao; ni maging kabahagi man sa mga kasalanan ng iba." Nangangahulugan iyon na huwag atasan ang isang lalaki nang hindi isinasaalang-alang nang husto kung ito ay kuwalipikado, dahil baka hindi niya magampanan nang wasto ang kaniyang mga tungkulin, at sa gayon ay may pananagutan din si Timoteo sa idudulot nitong suliranin.—1Ti 5:22.

Ang Kanang Kamay. Sa makasagisag na paraan, ang *kanang kamay* ay itinuring na napakahalaga. Hindi nalugod si Jose nang pagpalitin ni Jacob ang mga kamay nito upang maipatong ang kaniyang kanang kamay kay Efraim, ang nakababatang anak ni Jose. Ngunit sinadya iyon ni Jacob, upang maibigay niya kay Efraim ang nakahihigit na pagpapala. (Gen 48:13-20) Ang pagiging nasa kanan (sa Ingles, *right hand*) ng isang

tagapamahala ay nangangahulugan ng pagkakaroon ng pinakamahalagang posisyon, pangalawa sa mismong tagapamahala (Aw 110:1; Gaw 7:55, 56; Ro 8:34; 1Pe 3:22), o ng isang posisyon na pinapaboran niya. (Mat 25:33) Sa pangitain sa Apocalipsis, sinasabing nasa kanang kamay ni Jesus ang pitong bituin ng pitong kongregasyon. Samakatuwid nga, lahat ng mga lupong ito ng matatanda ay pinapaboran niya at nasa ilalim ng kaniyang ganap na kontrol, kapangyarihan, at pangangasiwa.—Apo 1:16, 20; 2:1.

Ang pagtangan ng Diyos sa kanang kamay ng isa ay magpapalakas sa isang iyon. (Aw 73:23) Kadalasan, ang kanang kamay ng isang mandirigma ang kamay na nagwawasiwas ng tabak, at hindi ito protektado ng kalasag na nasa kaliwang kamay. Kaya naman ang kaniyang kaibigan ay tumatayo o nakikipaglaban sa kaniyang kanan bilang isang tagapagsanggalang. Ang kalagayang ito ay ginagamit bilang metapora may kinalaman sa pagtulong at pagsasanggalang ng Diyos sa mga naglilingkod sa kaniya.—Aw 16:8; 109:30, 31; 110:5; 121:5.

Sinabi ng manunulat ng Eclesiastes: "Ang puso ng marunong ay nasa kaniyang kanang kamay, ngunit ang puso ng hangal ay nasa kaniyang kaliwang kamay." Sa ibang pananalita, ang marunong ay nakakiling sa landas na mabuti at kaayaaya, ngunit ang hangal naman ay sa masamang landasin.—Ec 10:2.

Mga Direksiyon. Ang terminong Hebreo para sa "kanang kamay" (sa Heb., *ya·min′*) ay isinasalin din bilang "timog" at ang termino naman para sa "kaliwang kamay" (sa Heb., *semo'l′*) ay isinasalin bilang "hilaga" (Gen 14:15; Aw 89:12), yamang ang mga direksiyon ay tinutukoy noon mula sa pangmalas ng isang tao na nakaharap sa S. Kaya naman ang T ay nasa kanan niya.—1Sa 23:19, 24.

Iba Pang Pagkagamit. Ang "kamay" (sa Heb., *yadh*) ay ginagamit din para sa "tabi" (Exo 2:5), "panig" (Ec 4:1), o 'sa karatig ng' (Ne 3:4, 5, 7); para sa "baybayin" (Bil 24:24); at para sa mga "mitsa" ng mga hamba ng tabernakulo (Exo 26:17; ihambing ang panggilid ng *KJ*). Ang salitang Hebreo na *kap* (kadalasang isinasalin bilang "palad" at "kamay") ay ginagamit para sa "talampakan" ng paa (Gen 8:9), para sa mga kopa ("mga kutsara," *KJ*) ng tabernakulo at ng templo (Exo 25:29; Bil 7:84, 86; 2Ha 25:14), at para sa "hugpungan" (ng hita) o "pinakalundo" (ng panghilagpos). (Gen 32:25, 32; 1Sa 25:29) Ang *yadh* (kamay) at ang *kap* (palad; kamay) ay parehong isinasalin sa iba pang mga terminong Tagalog.

Sa makasagisag na paraan, ang "dakut-dakot" (*handfuls*) ay tumutukoy sa kasaganaan (Gen 41:47), at ang "sandakot" (*a handful*) ay nangangahulugan ng kaunti lamang (1Ha 17:12) o katamtamang dami (Ec 4:6), depende sa konteksto.—Tingnan ang BISIG; HINLALAKI; PAGHUHUGAS NG MGA KAMAY.

KAMBING. Isang mamalya na ngumunguya ng dating kinain at may hungkag na mga sungay at kadalasa'y mahahabang tuwid na balahibo. Maraming terminong Hebreo at Griego ang ginagamit upang tumukoy sa mga lalaki at babaing kambing at sa kanilang supling. Ang karaniwang terminong Hebreo para sa "kambing" ay *'ez.* (Lev 3:12) May isa pang terminong Hebreo para sa kambing (*sa·'ir′*) na literal na nangangahulugang "mabalahibo." (Ihambing ang Gen 27:11, kung saan isinaling "mabalahibo" ang isang salita na ang anyo at salitang-ugat ay kapareho ng *sa·'ir′.*) Ang lalaking lider ng kawan ng mga kambing ay tinutukoy ng terminong Hebreo na *'at·tudh′,* na isinalin bilang "kambing na lalaki." (Bil 7:17; ihambing ang Jer 50:8, tlb sa *Rbi8.*) Ginamit ang terminong ito sa makasagisag na paraan upang tumukoy sa mga tagapamahala o mga lider, at isinaling "mga tulad-kambing na lider." (Isa 14:9; Zac 10:3) Ang mga salitang Griego para sa "kambing" ay *tra′gos* at *e′ri·phos.*—Mat 25:32; Heb 9:12, 13.

Ang *Syrian goat* (*Capra hircus mambrica*), na kilalá dahil sa mahahaba at bagsak na mga tainga at mga sungay na kumukurbang patalikod, ang pangkaraniwang lahi sa Palestina. Kadalasan, ang mga kambing na ito ay maiitim, at bihira ang mga batik-batik. (Gen 30:32, 35) Ang mga kambing na lalaki ay kasama sa mga ipinangangalakal ng Tiro.—Eze 27:21.

Noong panahon ng Bibliya, may malalaking kawan ng mga kambing. Halimbawa, si Nabal ay may 1,000 kambing. (1Sa 25:2, 3) Kasama sa kaloob ni Jacob kay Esau ang 200 kambing na babae at 20 kambing na lalaki. (Gen 32:13, 14) Ang mga Arabe ay nagdala ng 7,700 kambing na lalaki kay Haring Jehosapat ng Juda.—2Cr 17:11.

Sa mga Hebreo, ang kambing ay napakahalaga. (Kaw 27:26) Naglaan ito sa kanila ng gatas, at mula naman dito ay makagagawa sila ng mantikilya at keso. (Kaw 27:27) Ang karne nito, lalo na yaong sa batang kambing, ay kinakain. (Gen 27:9; Deu 14:4; Huk 6:19; 13:15; Luc 15:29) At para sa Paskuwa, maaaring gamitin ang alinman sa isang isang-taóng-gulang na lalaking tupa o kambing. (Exo 12:5) Ang balahibo ng kambing, na ginagawang kayo, ay ginamit sa iba't ibang paraan. (Bil 31:20) Ang "mga tolda ng Kedar" ay posibleng gawa sa balahibo ng itim na kambing (Sol 1:5), at ginamit din ang balahibo ng kambing sa pagtatayo ng tabernakulo. (Exo 26:7; 35:26) Ang mga balat ng kambing ay ginagawang sisidlan (tingnan ang Gen 21:15) at ginagamit ding pananamit, gaya ng ginawa ng ilang pinag-usig na mga saksi ni Jehova bago ang panahong Kristiyano. —Heb 11:37.

Ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang pagkain ng taba ng kambing na inihandog bilang hain (Lev 7:23-25), at ipinagbawal din nito ang pagpapakulo ng isang batang kambing sa gatas ng kaniyang ina.—Exo 23:19; 34:26; Deu 14:21; tingnan ang GATAS.

Ang kambing ay ginagamit sa paghahain. Inihahandog ito bilang handog na sinusunog (Lev 1:10; 22:18, 19), haing pansalu-salo (Lev 3:6, 12), handog ukol sa kasalanan (Ezr 8:35), at handog ukol sa pagkakasala (Lev 5:6). Ang bawat panganay sa mga kambing ay dapat ihain, ngunit maaari lamang itong ihain kapag nakawalong araw na ito. (Lev 22:27; Bil 18:17) Isang babaing kambing na nasa unang taon nito (o, isang babaing kordero) ang itinakdang handog ukol sa kasalanan para sa isang tao na hindi saserdote o pinuno. (Lev 4:28, 32) May mga panahong inihahain ang mga kambing bilang mga handog ukol sa kasalanan para sa bansang Israel sa kabuuan. (Lev 23:19; Bil 28:11, 15, 16, 22, 26-30; 29:1-39; 2Cr 29:20-24; Ezr 6:17) Isang batang lalaking kambing ang nagsisilbing handog ukol sa kasalanan para sa isang pinuno. (Lev 4:22-26) Kapag Araw ng Pagbabayad-Sala, dalawang kambing ang ginagamit. Ang isa ay inihahain bilang handog ukol sa kasalanan para sa 12 di-Levitang mga tribo, at ang isa naman ay itinatalaga para kay "Azazel" at pinakakawalan sa ilang. (Lev 16:1-27; tingnan ang AZAZEL; PAGBABAYAD-SALA, ARAW NG.) Sabihin pa, ang mga kambing na iyon na inihandog bilang hain ay hindi naman talaga makapag-aalis ng mga kasalanan, ngunit lumalarawan ang mga iyon sa hain ni Jesu-Kristo na tunay na nakapagbabayad-sala.—Heb 9:11-14; 10:3, 4.

Makasagisag at Makahulang Paggamit. Ang buhok ng babaing Shulamita ay inihalintulad sa kawan ng mga kambing. Marahil ay tumutukoy ito sa kinang at kintab ng kaniyang maitim na buhok o sa kapal at lago niyaon. (Sol 4:1; 6:5) Kung ihahambing sa hukbo ng mga Siryano, ang maliit na hukbo ng Israel ay inihalintulad sa "dalawang maliliit na kawan ng mga kambing." (1Ha 20:27) Ginamit ang mga kambing upang sumagisag sa mga tao, kadalasa'y mga taong sumasalansang kay Jehova. (Isa 34:6, 7; ihambing ang Jer 51:40; Eze 34:17; Zac 10:3.) Sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa mga tupa at mga kambing, ang mga kambing ay kumakatawan sa mga tao na tumatangging gumawa ng mabuti sa pinakamababa sa kaniyang mga kapatid.—Mat 25:31-46.

Ang kambing na lalaki sa hula ni Daniel ay kumakatawan sa Kapangyarihang Pandaigdig ng Gresya (o Gresya-Macedonia). (Dan 8:5-8, 21) Hinggil dito, ganito ang komento ng *The Imperial Bible-Dictionary* (inedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 664): "Kawili-wiling malaman na ito [ang kambing] ay kinikilala mismo ng mga taga-Macedonia bilang sagisag ng kanilang bansa. Umiiral pa rin ang mga bantayog na kakikitaan ng sagisag na ito, gaya ng isa sa mga haligi sa Persepolis, kung saan ipinakikita ang isang kambing na may isang malaking sungay sa noo nito, at isang Persiano ang nakahawak sa sungay, na nagpapahiwatig ng panakop ng Persia sa Macedon" (na naisagawa ng mga Persiano noong pagtatapos ng ikaanim na siglo B.C.E.).

Kambing-Bundok, Mailap na Kambing. Karaniwang inuunawa na ang katawagang Hebreo na *ye'e·lim',* na isinaling "mga kambing-bundok" (*NW*) at "maiilap na kambing" (*KJ*), ay tumutukoy sa *Nubian ibex* (*Capra ibex nubiana*), isang mailap na kambing na nakatira sa bundok at may malalaking sungay na kumukurbang patalikod at maraming gatla. Hiyang na hiyang ito sa matataas na bundok (Aw 104:18), kung saan tumatakbo ito nang walang kahirap-hirap sa baku-bakong malalaking bato at makikitid na gilid ng bundok. Sa panahon ng kanilang pagbubuntis, ang mga kambing na ito ay humahanap ng mga dakong hindi madaling makita ng tao. Maaaring ito ang tinutukoy ng tanong na nasa Job 39:1, na nagpapahiwatig na hindi kailangan ng mga nilalang na ito ang tulong ng tao, anupat nagsisilang sila ng kanilang mga anak nang di-nakikita ng tao.

Binabanggit ng ulat sa 1 Samuel kabanata 24 na tinugis ni Saul si David sa mabatong dako ng En-gedi (nangangahulugang "Bukal ng Batang Kambing") sa kanluraning panig ng Dagat na Patay. Hinanap ng mga manunugis si David at ang kaniyang mga tauhan sa "mga hantad na bato ng mga kambing-bundok." (1Sa 24:2) Ipinahihiwatig nito na sa rehiyong iyon nakatira ang mga kambing-bundok. Nitong makabagong panahon lamang ay may nakikita pang *ibex* doon.

Ang pambabaing anyong Hebreo na *ya·'alah'* ay ginamit sa Kawikaan 5:18, 19. Dito, ang asawang babae ay inihalintulad sa isang "mapanghalinang kambing-bundok," anupat posibleng tinutukoy ang kagandahan ng hayop na ito.

Sa Deuteronomio 14:4, 5, kung saan binanggit ang mga hayop na maaaring kainin, ang salitang Hebreo na *'aq·qoh'* ay isinaling "mailap na kambing." (*AS, KJ, NW, RS*) Maraming iskolar ang naniniwala na maaaring ang *'aq·qoh'* ay tumutukoy rin sa hayop na *ye'e·lim',* samakatuwid nga, ang *Nubian ibex.*

KAMBRON [sa Heb., *'a·tadh';* sa Ingles, *bramble*]. Ang salitang Hebreo ay kinikilalang tumutukoy sa kambron o sa *buckthorn* (*Rhamnus*) sa *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs (1980, p. 31).

Ang *Palestinian buckthorn* (*Rhamnus palaestina*) ay isang palumpong na ligáw, anupat tumataas nang mga 1 hanggang 2 m (3 hanggang 6 na piye), ang mga sanga nito ay may matutulis at matitigas na tinik. Bagaman marami nito sa mabababa at maiinit na pook ng bansa, matatagpuan din ito sa mga bulubunduking pook, gaya ng Jerusalem. Tinutukoy ni Walter Baumgartner ang *ʼa·tadhʹ* bilang ang *boxthorn* o *Lycium europaeum,* isang matinik na palumpong na tumataas nang mga 1 hanggang 2 m (3 hanggang 6 na piye), namumulaklak ng maliliit at kulay ubeng mga bulaklak at namumunga ng pulang mga *berry* na maliliit, bilog, at nakakain.—*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1967, p. 36; tingnan ang TINIK.

Ang kambron ay naging lubhang prominente sa ulat ng Hukom 9:8-15 kung saan ang punong olibo, ang puno ng igos, at ang punong ubas ay inihahambing sa hamak na kambron. Gaya ng ipinakikita ng nalalabing bahagi ng kabanatang iyon, ang mahahalagang halaman ay kumakatawan sa karapat-dapat na mga tao, gaya ng 70 anak ni Gideon, na hindi naghangad ng posisyon ng pagkahari upang mamahala sa kanilang mga kapuwa Israelita, samantalang ang kambron, isang panggatong lamang, ay kumakatawan sa pagkahari ni Abimelec, ang pumatay sa lahat ng iba pang anak ni Gideon, maliban sa isa, na mga kapatid niya. (Huk 9:1-6, 16-20) Walang alinlangang ang mungkahi ni Jotam na manganlong sa lilim ng kambron ang iba pang makasagisag na mga punungkahoy ay kabalintunaan, sapagkat maliwanag na ang kambron na tumutubo nang mababa ay hindi makapaglalaan ng lilim para sa mga punungkahoy, lalo na sa mariringal na sedrong binanggit.

Ibinigay ni Jotam ang babala na lumabas sana ang apoy mula sa kambron "at tupukin ang mga sedro ng Lebanon," marahil ay ipinahihiwatig ang pagiging madaling magliyab ng tuyo at walang-dahong mga halamang ito kapag panahon ng mainit na mga buwan ng tag-araw. Tinutukoy rin ng Awit 58:9 ang paggamit sa mga kambron bilang panggatong.

Ang salitang Hebreo na *ʼa·tadhʹ* ay lumilitaw rin bilang pangalan ng isang lugar sa Genesis 50:10. —Tingnan ang MATINIK NA PALUMPONG.

KAMELYO [sa Heb., *ga·malʹ; beʹkher,* "batang kamelyong lalaki" (Isa 60:6); *bikh·rahʹ,* "batang kamelyong babae" (Jer 2:23); *kir·ka·rohthʹ,* "mga matuling kamelyong babae" (Isa 66:20); sa Gr., *kaʹmelos*]. Isang hayop na noon pa ma'y ginagamit na ng tao bilang hayop na pantrabaho at isang uri ng transportasyon, lalo na sa mga disyertong rehiyon. May dalawang uri ng kamelyo, ang *Bactrian* at ang *Arabian.* Ang *Bactrian* (*Camelus bactrianus*) ay may dalawang umbok sa likod nito, mas malakas kaysa sa *Arabian,* at nakapagdadala ng mas mabibigat na pasan; samantala, iisa lamang ang umbok ng *Arabian* (*Camelus dromedarius*), ang kamelyo na ipinapalagay na karaniwang tinutukoy sa Bibliya.

Ang kamelyo ay bagay na bagay sa buhay sa disyerto, kung saan ginagawa nito ang mga trabaho na sa ibang mga lupain ay kadalasang ginagawa ng kabayo o buriko. Ang makapal na balahibo ng kamelyo ay pananggalang nito sa init ng disyerto. Kung kinakailangan, ang mahahaba at makikitid na butas ng ilong nito ay naisasara, anupat mahusay na panlaban sa nagliliparang buhangin. Ang makakapal na talukap ng mata at mahahabang pilikmata nito ay proteksiyon naman sa malalakas na bagyo ng buhangin. Ang talampakan ng kamelyo ay may matigas na balat at parang may kutson, anupat ang hugis ay angkop na angkop sa paglakad sa malambot at buhaghag na buhangin. Ang makakapal na sapin sa dibdib at mga tuhod nito ay nagsisilbing proteksiyon kapag ito'y nakaupo. Taglay na nila ang mga saping ito noong sila'y ipanganak. Dahil sa matitibay na ngipin ng kamelyo, halos lahat ng bagay ay kaya nitong nguyain. Hindi gaanong kumakain ng binutil ang hayop na ito at mabubuhay ito sa karaniwang mga halaman sa disyerto, anupat napakatipid alagaan ang hayop na ito.

Ang umbok ng kamelyo ay nagsisilbing taguan nito ng pagkain. Dito nakaimbak bilang taba ang karamihan sa reserbang pagkain nito. Kapag ang kamelyo ay matagal-tagal nang kumukuha ng sustansiya mula sa nakaimbak na suplay nito, ang balat ng umbok, sa halip na nakatayo, ay lumalaylay at lumalawit sa tagiliran ng pinakagulugod nito gaya ng supot na walang laman. Noong sinaunang panahon, gaya rin sa ngayon, sa mga umbok ng mga kamelyo ipinapatong ang mga pasan. (Isa 30:6) Binabanggit din sa Kasulatan ang "pambabaing pansiyang basket ng kamelyo," na tiyak na sa umbok ng kamelyo inilalagay.—Gen 31:34.

Bagaman sinasabing ang kamelyo ay nag-iimbak ng tubig sa umbok nito, hindi ito totoo. Karaniwang ipinapalagay na mabubuhay ang kamelyo kahit hindi ito uminom ng tubig sa loob ng mahabang panahon dahil sa kakayahan nitong tipirin ang karamihan sa tubig na iniinom nito. Ang isa pang dahilan ay ang disenyo ng ilong nito, anupat nakasasagap ito ng singaw ng tubig kapag humihinga nang palabas. Makatatagal ang kamelyo kahit mawalan ito ng tubig nang hanggang 25 porsiyento ng timbang nito, samantalang 12 porsiyento lamang ang makakayanan ng tao. Hindi ito pawising gaya ng ibang mga hayop, dahil ang temperatura ng katawan nito

ay maaaring magbago nang 6° C. (11° F.) nang walang malaking epekto. Kakaiba ang dugo nito sapagkat kaunting fluido lamang ang nababawas dito kahit kakaunti ang suplay ng tubig nito sa loob ng ilang araw. Nababawi rin ng kamelyo ang naiwala nitong timbang sa pamamagitan ng pag-inom nang hanggang 135 L (35 gal) sa loob ng sampung minuto.

May mga kamelyong mabibilis tumakbo. Sa 1 Samuel 30:17, mahihiwatigan ang bilis ng mga kamelyo. Yaon lamang 400 kabataang lalaki na sumakay sa mga kamelyo ang nakatakas nang pabagsakin ni David ang mga manlulusob na Amalekita.

Ayon sa Kautusan, ang kamelyo ay maruming hayop kung kaya hindi ito kinakain ng mga Israelita. (Lev 11:4; Deu 14:7) Gayunman, ang balahibo ng kamelyo ay hinahabi upang maging tela. Nagsuot si Juan na Tagapagbautismo ng kasuutang yari sa materyal na ito. (Mat 3:4; Mar 1:6) Sa ngayon, ang telang yari sa balahibo ng kamelyo ay ginagamit pa rin sa paggawa ng iba't ibang uri ng pananamit.

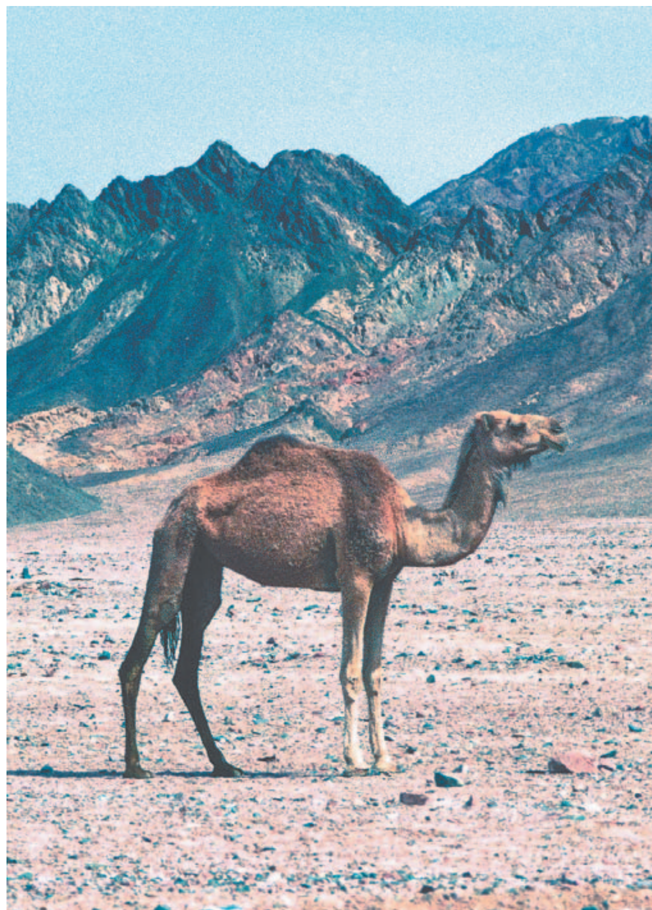
Ginamit Noong Unang mga Panahon. Unang binanggit ng Bibliya ang kamelyo may kinalaman sa pansamantalang paninirahan ni Abraham sa Ehipto, kung saan niya nakuha ang marami sa mga hayop na pantrabahong ito. (Gen 12:16) Nang isugo sa Mesopotamia ang tapat na lingkod ni Abraham upang ikuha ng mapapangasawa si Isaac, kasama niya ang isang pangkat ng sampung kamelyo, na may iba't ibang uri ng kaloob. (Gen 24:10) Sa isang pulutong naman ng mga Ismaelitang nakasakay sa kamelyo patungong Ehipto ipinagbili si Jose ng kaniyang mga kapatid sa ama. —Gen 37:25-28.

Si Job ay ipinakilala bilang "ang pinakadakila sa lahat ng mga taga-Silangan." Kabilang sa kaniyang mga materyal na pag-aari ang 3,000 kamelyo, at pagkatapos subukin ang kaniyang katapatan, pinagpala ni Jehova si Job nang labis-labis anupat nagkaroon siya ng 6,000 kamelyo at pagkarami-raming iba pang alagang hayop.—Job 1:3; 42:12.

Gaya ng iba pang mga alagang hayop sa Ehipto, ang mga kamelyo ay napinsala ng mga salot na pinasapit ng Diyos sa nasasakupan ni Paraon. (Exo 9:3, 10, 25; 12:29) Hindi binanggit sa rekord ng Bibliya kung may mga kamelyo ang mga Israelita nang maglakbay sila sa ilang, ngunit malamang na gayon nga.

Ang unang pagtukoy sa mga kamelyo nang mamayan na ang Israel sa Lupang Pangako ay may kaugnayan sa paggamit ng mga mananalakay sa mga ito. Nang mangalat sa lupain ang mga pulutong ng mga Midianita at ang kanilang 'mga kamelyo na walang bilang' at salantain ito, ang Israel na bayan ng Diyos ay napaharap sa isang mapanganib na kalagayan. (Huk 6:5; 7:12) Kung minsan, sa tulong ni Jehova, natatalo ng mga Israelita ang kanilang mga kaaway at nakabibihag sila ng napakaraming kamelyo, anupat noong isang pagkakataon ay 50,000. —1Cr 5:21; 2Cr 14:15.

Habang nagtatago siya mula kay Saul, si David at ang kaniyang mga tauhan ay nakipagdigma laban sa mga Gesurita, mga Girzita, at mga Amalekita, anupat pinatay nila ang lahat ng mga lalaki at mga babae ngunit kinuha nila ang mga alagang hayop, pati na ang mga kamelyo, bilang samsam. (1Sa 27:

Ang "Arabian camel," na bagay na bagay sa buhay sa disyerto

8, 9) Noong panahon ng paghahari ni David, isang pantanging opisyal, si Obil, ang nangasiwa sa kaniyang mga kamelyo. (1Cr 27:30) Nagdala ang reyna ng Sheba ng mga kaloob kay Haring Solomon sa pamamagitan ng isang pangkat ng mga kamelyo, at nagpadala si Ben-hadad II ng Sirya sa propetang si Eliseo ng mga kaloob na nakapasan sa 40 kamelyo. —1Ha 10:1, 2; 2Ha 8:9.

Nang ihula niya ang pagbagsak ng Babilonya, makasagisag na tinukoy ng propetang si Isaias ang nanlulupig na mga hukbo bilang "isang karong pandigma na may mga kamelyo." (Isa 21:7) Ayon sa Griegong istoryador na si Herodotus (I, 80), talagang gumamit si Ciro ng mga kamelyo sa kaniyang mga kampanyang pangmilitar. Nang ilarawan ang kapahamakang sasapit sa Raba, na kabiserang lunsod ng mga Ammonita, sinabi ng Ezekiel 25:5 na ang lunsod ay magiging "pastulan ng mga kamelyo." Ang walang-pananampalatayang sambahayan ng Israel, na mapangalunya at nagsasagawa ng bawal na pakikipag-ugnayan sa mga bansang pagano sa palibot, ay itinulad din sa batang kamelyong babae na nangangandi, anupat tumatakbong paroo't parito nang walang patutunguhan.—Jer 2:23, 24.

Nang ihula ni Zacarias ang isang salot na sasapit sa mga kamelyo at iba pang mga alagang hayop ng mga bansang lumalaban sa bayan ni Jehova sa lupa, waring ipinagugunita niya ang mga salot na sumapit sa mga alagang hayop ng Ehipto. (Zac 14:12, 15) Pagkatapos silang maisauli mula sa pagkatapon, ang bayan ng Diyos ay inilarawang natatakpan ng isang "dumadaluyong na karamihan ng mga kamelyo," na pawang may dalang tributo. Kasama rin ang mga kamelyo sa mga hayop na pantrabahong magdadala sa mga kapatid ng mga lingkod ng Diyos patungong Jerusalem mula sa lahat ng mga bansa "bilang kaloob kay Jehova." (Isa 60:6; 66:20) Kapansin-pansin na sa unang katuparan ng hula ni Isaias ng pagsasauli, may 435 kamelyo na kasama sa mga alagang hayop ng mga Judiong bumalik mula sa Babilonya noong 537 B.C.E.—Ezr 2:67; Ne 7:69.

Makatalinghagang Paggamit. Tinukoy ni Jesus ang kamelyo sa makatalinghagang paraan. Minsan ay itinawag-pansin niya na magiging mas madali pa sa isang kamelyo na makalusot sa butas ng karayom kaysa sa isang taong mayaman na makapasok sa Kaharian. (Mat 19:24; Mar 10:25; Luc 18:25) May mga nagtatanong kung hindi kaya mas tamang isalin ang "kamelyo" bilang "lubid" sa kasong ito. Sa katunayan, "lubid" ang salitang ginamit sa mismong teksto ng salin ni George M. Lamsa, at isang talababa sa Mateo 19:24 ang kababasahan: "Ang salitang Aramaiko na *gamla* ay nangangahulugang *lubid* at *kamelyo."* Karagdagan pa, ang mga salitang Griego para sa lubid (*ka′mi·los*) at kamelyo (*ka′me·los*) ay magkahawig na magkahawig, at ipinapalagay na napagpalit ang mga salitang Griegong ito. Gayunman, kapansin-pansin na binibigyang-katuturan ng *A Greek-English Lexicon* (nina Liddell at Scott, nirebisa ni Jones, Oxford, 1968, p. 872) ang *ka′mi·los* bilang "lubid" ngunit idinaragdag nito na marahil ay inimbento lamang iyon upang iwasto ang pariralang, "Mas madali pa sa isang kamelyo na makalusot sa butas ng isang karayom kaysa sa isang taong mayaman na pumasok sa kaharian ng Diyos," sa gayo'y ipinahihiwatig na *ka′me·los,* sa halip na *ka′mi·los,* ang lumilitaw sa orihinal na tekstong Griego.

Sa pinakamatatandang umiiral na manuskritong Griego ng Ebanghelyo ni Mateo (ang Sinaitic, ang Vatican No. 1209, at ang Alexandrine), ang salitang *ka′me·los* ang lumilitaw. Sa wikang Hebreo unang isinulat ni Mateo ang kaniyang ulat tungkol sa buhay ni Jesus at pagkatapos ay maaaring siya mismo ang nagsalin nito sa Griego. Samakatuwid ay alam niya kung ano talaga ang sinabi at tinukoy ni Jesus. Kaya alam niya kung ano ang tamang salita, at ang salitang ginamit sa pinakamatatandang umiiral na manuskritong Griego ay *ka′me·los.* Kung gayon, may mabuting dahilan upang maniwala na ang tamang salin ay "kamelyo."

Sa pamamagitan ng ilustrasyong ito, na hindi naman nilayong unawain nang literal, itinatawag-pansin ni Jesus na kung paanong hindi posible para sa isang literal na kamelyo na makalusot sa butas ng literal na karayom, lalong hindi posible para sa isang taong mayaman, habang patuloy na nangungunyapit sa kaniyang kayamanan, na pumasok sa Kaharian ng Diyos.—Tingnan ang KARAYOM, BUTAS NG.

Nang hatulan niya ang mapagpaimbabaw na mga Pariseo, sinabi ni Jesus na kanilang 'sinasala ang niknik ngunit nilululon ang kamelyo.' Sinasala ng mga taong iyon ang niknik mula sa kanilang alak, hindi lamang dahil ito'y isang insekto, kundi dahil marumi ito sa seremonyal na paraan; gayunma'y makasagisag nilang nilululon ang mga kamelyo na marurumi rin. Habang iginigiit nila ang pagsunod sa pinakamaliliit na kahilingan ng Kautusan, lubusan naman nilang winawalang-halaga ang mas mabibigat na bagay—katarungan, awa, at katapatan.—Mat 23:23, 24.

KAMILYA. Isang nabubuhat na higaan o kama na kadalasa'y may kulandong sa ibabaw at mga kurtina sa mga tagiliran, anupat dinisenyo upang ang isang importanteng tao na sakay nito, samantalang siya'y nakaupo o nakahilig, ay mabuhat ng

mga lalaki o ng mga hayop na pantrabaho; isang palangkin gaya ng ginagamit sa Silangan. Ang maharlikang kamilya ni Haring Solomon ay gawa sa mga tablang sedro ng Lebanon, anupat may mga haliging pilak at mga suhay na yari sa ginto, at ang upuan o kutson nito ay binalutan ng mamahalin at magandang lanang tinina sa mamula-mulang purpura. Ang loob nito ay may magagarbong palamuti, anupat posibleng ginamitan ng ebano.—Sol 3:7-10, tlb sa *Rbi8.*

Ang langkayan, o nabubuhat na higaang panlibing, kung saan isinasakay ang labí ng namatay, ay tinatawag na *so·ros′.*—Luc 7:14.

KAMON. Ang lugar kung saan inilibing si Hukom Jair. (Huk 10:5) Tinutukoy ni Josephus ang Kamon bilang "isang lunsod ng Gilead." (*Jewish Antiquities,* V, 254 [vii, 6]) Waring tumutugma ito sa pagtukoy ng Kasulatan kay Jair bilang isang "Gileadita." (Huk 10:3) Dalawang lokasyon sa S ng Jordan ang karaniwang iminumungkahi para sa sinaunang Kamon. Ang isa ay ang Qamm, na mga 18 km (11 mi) sa TS ng Dagat ng Galilea. Ngunit ang mga guho nito ay hindi kakikitaan ng katibayan na tinirahan ito bago ang mga panahong Romano. Ang isa pang iminumungkahi ay isang lugar na ang mga guho ay hindi gayon kalawak at di-matukoy kung kailan umiral. Ito ay nasa Qumeim, mga 3 km (2 mi) sa mas gawing T pa.

KAMPANILYA. Isang hungkag na kagamitang metal. Kadalasan na, ang instrumentong ito ay hugis-peras o tulad-tasa, at kumukuliling kapag nagalaw.

Unang binanggit sa Bibliya ang mga kampanilya may kaugnayan sa paglilingkod sa templo sa aklat ng Exodo, kung saan pitong ulit na lumilitaw ang salitang Hebreo na *pa·ʽamohn′.* Ang laylayan ng purong asul na damit ng mataas na saserdote ay kinabitan ng ginintuang mga kampanilya na may kasalitang mga granada na yari naman sa materyales na asul, purpura, at iskarlata.—Exo 28:33-35; 39:25, 26.

Sa Zacarias 14:20, ang salitang Hebreo na *metsillah′* ay ginamit upang tumukoy sa mga kampanilyang nakakabit sa mga guwarnisyon ng mga kabayo. Nagmula ito sa isang salitang-ugat na nangangahulugang 'mangilabot.' (1Sa 3:11) Ang mga kampanilyang iyon ng mga kabayo ay lililukan ng mga salitang "Ang kabanalan ay kay Jehova," na kagaya ng mga salitang makikita sa "kumikinang na lamina" na nakakabit sa turbante ng mataas na saserdote ng Israel, anupat ipinahihiwatig nito na ang lahat ng bagay ay magkakaroon ng kabatiran hinggil sa kabanalan ni Jehova.—Exo 39:30, 31; ihambing ang Zac 14:21.

KAMPO. Ang salitang Hebreo para sa "kampo" (*ma·chaneh′*) ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *cha·nah′,* nangangahulugang "magkampo." (Huk 15:9; Exo 14:2; Gen 33:18) Ginagamit ang terminong ito upang tumukoy sa pansamantalang kinaroroonan ng pagala-galang grupo ng mga tao (Gen 32:21; 33:18), sa pansamantala at palipat-lipat na kaayusan ng pagtotolda ng mga Israelita noong naglalakbay sila sa ilang (Bil 2:17), o sa dakong nababakuran ng isang hukbo (2Ha 25:1). Ang salitang Griego para sa "kampo" ay *pa·rem·bo·le′.*—Tingnan ang HUKBO, I.

Kampo ng Israel. Ang Pag-alis ng Israel mula sa Ehipto ay hindi magulo kundi nasa maayos na "hanay ng pakikipagbaka" na angkop para sa mga "hukbo ni Jehova." (Exo 13:18; 12:41; 6:26) Posible na ang gayong hanay ng pakikipagbaka ay tulad niyaong sa isang hukbo na binubuo ng limang bahagi, anupat may isang bantay o hukbo sa unahan, isang pangunahing kalipunan, isang bantay sa likuran, at dalawang pangkat na panggilid. Nang panahong iyon, ang mga Israelita ay nasa ilalim pa ng patriyarkal na mga kaayusan, kung kaya ang pagkakasunud-sunod ng kanilang paghayo ay ayon sa kani-kanilang tribo at pamilya. Kasuwato ng gayong mga kaugalian, ang mga lingkod, mga alila, at iba pang kaugnay sa pamilya ay itinuring na bahagi ng sambahayan, kaya naman malamang na ang "malaking haluang pangkat" na umalis sa Ehipto ay napahalo sa iba't ibang tribo, lipi, at mga pamilya.—Exo 12:38; Bil 11:4; Deu 29:11.

Nang maitatag ang tabernakulo, inorganisa ang kampo ayon sa mga tagubilin ng Diyos noong pasimula ng ikalawang taon. Ang pinakasentro ng kampo, kapuwa sa lokasyon at kahalagahan, ay ang tolda ng presensiya ni Jehova, samakatuwid nga, ang tabernakulo, pati na ang looban sa palibot nito. Ang pasukan nito ay nakaharap sa S, kung saan nagkakampo si Moises, si Aaron, at ang mga saserdote. (Bil 3:38) Ang iba pang mga Levita (may bilang na 22,000 lalaki na isang buwan ang gulang at pataas) ay nagkampo sa tatlong natitirang panig: ang mga Kohatita sa T, ang mga Gersonita sa K, at ang mga Merarita sa H. (Bil 3:23, 29, 35, 39) Iniatas sa mga Gersonita at mga Merarita ang ilang bagahe, mga karwahe, at mga hayop na ginagamit upang ilipat ang tabernakulo at ang mga kasangkapan nito. Sa gayon, yaong mga inatasang maglingkod sa santuwaryo ni Jehova ay nakatira malapit sa tabernakulo at nakapalibot doon, anupat nagsilbing harang sa mga di-Levita, "upang walang galit na bumangon laban sa kapulungan."—Bil 1:53; 7:3-9.

May kalayuan sa mga tolda ng mga Levita, nagkampo naman ang 12 tribo ayon sa apat na direksiyon ng kompas. Lumilitaw na ang mga ta-

ong-bayan sa pangkalahatan ay nakapuwesto nang malayo sa tabernakulo; iminumungkahi ng ilang komentarista na mga 900 m (3,000 piye), dahil noong magsimula ang pagtawid sa Jordan, kinailangang magkaroon ng distansiya na "mga dalawang libong siko" sa pagitan ng bayan at ng kaban ng tipan. (Jos 3:4) Hinati ang 12 tribo sa apat na malalaking pangkat, anupat ang bawat pangkat ay tinawag ayon sa pangalan ng tribong nasa gitna ng pangkat na iyon. Kaya naman ang tatlong-tribong pangkat sa dakong S ng tabernakulo ay tinawag na Juda, anupat ang Isacar ay nasa isang panig ng Juda at ang Zebulon naman ay nasa kabilang panig. (Bil 2:3-8) Nang itatag ang kaayusang ito noong 1512 B.C.E., ang tatlong-tribong pangkat na ito ng Juda ay may bilang na 186,400 matitipunong lalaki na 20-taóng gulang at pataas. (Bil 1:1-3; 2:9) Nasa dakong T naman ang tatlong-tribong pangkat ng Ruben, anupat nasa magkabilang panig ng Ruben ang Simeon at Gad, at may bilang na 151,450 lalaking mandirigma. (Bil 2:10-16) Ang dalawang pangkat na ito sa dakong S at T, gaya ng mga Levita, ay mga inapo ni Jacob kay Lea at sa utusang babae nito na si Zilpa. (Gen 35:23, 26) Samantala, yamang ang Ruben at ang mga Kohatita ay kapuwa nagkakampo sa T ng santuwaryo, mauunawaan kung bakit nagkaroon ng pisikal na pagsasamahan ang Rubenitang mga rebelde na sina Datan at Abiram sa Kohatitang si Kora. (Bil 16:1) Nasa dakong K naman ang tatlong-tribong pangkat ng Efraim, napagigitnaan ng Manases at Benjamin, na pawang mga inapo ni Raquel, at may bilang na 108,100 lalaking panghukbo. (Bil 2:18-24) Bilang panghuli, sa dakong H ay ang tatlong-tribong pangkat ng Dan, kasama ang Aser at Neptali, na may kabuuang 157,600 lalaking mandirigma. (Bil 2:25-31) Ang Dan at Neptali ay mga inapo ng utusang babae ni Raquel na si Bilha, ngunit ang Aser ay nagmula sa alilang babae ni Lea na si Zilpa.—Gen 35:25, 26.

Napakalaki ng kampong ito ng Israel. Ang kabuuang bilang ng nabanggit na mga rehistrado ay 603,550 lalaking mandirigma, bukod pa sa mga babae at mga bata, mga matatanda at may kapansanan, 22,000 Levita, at "isang malaking haluang pangkat" ng mga dayuhan—na lahat-lahat ay maaaring 3,000,000 o mahigit pa. (Exo 12:38, 44; Bil 3:21-34, 39) Hindi matiyak kung gaano kalawak ang lugar na inokupa ng kampamentong iyon; lubhang magkakaiba ang mga pagtaya. Nang magkampo sila sa tapat ng Jerico sa Kapatagan ng Moab, sinasabing ang saklaw ng kampamento ay "mula sa Bet-jesimot hanggang sa Abel-sitim."—Bil 33:49.

Ang plano, o pagkakaayos, ng kampo ay kadalasang inilalarawang parihaba o parisukat, na ipinapalagay na mas madaling pangasiwaan at mas ligtas. Ang pagtukoy sa paglabas at pagpasok sa kampo ay nagpapahiwatig na mayroon itong tiyak na mga hangganan. (Lev 13:46; 16:26, 28; 17:3) At may 'mga pintuang-daan,' o mga pasukan, na patungo sa kampo. (Exo 32:26, 27) Sa kaniyang paglalarawan, binanggit ni Josephus na may mga lansangan sa loob ng kampo. (*Jewish Antiquities,* III, 289 [xii, 5]) Lahat ng ito ay nangangailangan ng inhinyeriya at organisasyon upang ang mga Israelita ay mabilisang makapagtayo ng kampo sa isang bagong lokasyon.

May inilagay na "mga tanda para sa sambahayan ng kanilang mga ama" upang tulungan ang mga tao na mahanap ang kanilang wastong dako sa kampo. (Bil 2:2) Yamang ang pananalitang Hebreo na *deʹghel,* isinasalin bilang "tatlong-tribong pangkat," ay nangangahulugan ding "watawat" (gaya sa Sol 2:4), posible na may kani-kaniyang palatandaan ang mga tribo at may kani-kaniyang bandera ang mga pamilya. Hindi sinasabi ng Bibliya kung ilan ang mga tanda na iyon ni nagbibigay man ito ng deskripsiyon ng mga iyon.

Napakahusay ng pangangasiwa sa kampo ni Jehova. Sa ilalim ng teokratikong kaayusan, nag-atas ng mga pinuno sa tig-10, tig-50, tig-100, at tig-1,000. Ang mga ito ay "mga lalaking may kakayahan, natatakot sa Diyos, mga lalaking mapagkakatiwalaan, napopoot sa di-tapat na pakinabang." (Exo 18:21; Deu 1:15) Sa ilalim ng kanilang pangunguna, nailaan ang mabuting pangangasiwa at pagmamantini at gayundin ang isang patas na sistemang hudisyal; at sa pamamagitan din nila ay naisagawa ang mabilis na pakikipagtalastasan sa buong bayan. Ginamit ang mga sistematikong pagpapatunog ng trumpeta upang tipunin sa harap ng tolda ng kapisanan ang buong kapulungan o, kung minsan, ang mga pinuno ng libu-libo bilang kinatawan ng mga tribo. —Bil 1:16; 10:2-4, 7, 8.

Bawat aspekto ng buhay sa kampo ay inuugitan ng isang detalyadong kodigo ng mga batas. Naingatan ang kalusugan at kadalisayan ng kampo sa pamamagitan ng iba't ibang tuntunin sa kalinisan. Halimbawa, ang mga ketongin, ang sinumang may nakahahawang sakit o inaagasan, at yaong mga humipo sa bangkay ay inihihiwalay sa kampo hanggang sa maipahayag silang malinis. (Bil 5:2, 3) Ang mga patay ay inililibing sa labas ng kampo. (Lev 10:4, 5) Ang mga abo mula sa mga haing sinusunog, pati na ang mga bangkay ng ilang hain, ay itinatapon sa labas ng kampo. (Lev 4:11, 12; 6:11; 8:17) Sa labas din ng kampo pinapatay ang mga kriminal (Lev 24:14; Bil 15:35, 36), at ang mga bihag sa digmaan at ang mga mandirigmang bumabalik galing sa digmaan ay pinananatili muna sa labas para sa isang yugto ng paglilinis.—Bil 31:19.

Ang pagpapalipat-lipat ng napakalaking kampong ito sa iba't ibang lugar (mga 40 kampamento ang ginunita ni Moises sa Bilang 33) ay isa ring kahanga-hangang halimbawa ng pagiging organisado. Hangga't nasa ibabaw ng tabernakulo ang ulap, nananatili ang kampo sa kinaroroonan nito. Kapag lumipat ang ulap, lumilipat din ang kampo. "Sa utos ni Jehova ay nagkakampo sila, at sa utos ni Jehova ay lumilisan sila." (Bil 9:15-23) Dalawang trumpetang pilak na gawang pinukpok ang ginagamit upang ipatalastas ang mga utos na ito ni Jehova sa buong kampo. (Bil 10:2, 5, 6) Inihuhudyat naman ng pantangi at pabagu-bagong mga tunog ang paglikas ng kampo. Una itong nangyari noong "ikalawang taon [1512 B.C.E.], nang ikalawang buwan, noong ikadalawampung araw." Habang nasa unahan ang kaban ng tipan, lumilikas ang unang tatlong-tribong pangkat na pinangungunahan ng Juda at sinusundan ng Isacar, pagkatapos ay ng Zebulon. Kasunod nila ang mga Gersonita at mga Merarita habang dala-dala ng mga ito ang mga parte ng tabernakulo na nakaatas sa kanila. Sumunod naman ay ang tatlong-tribong pangkat na pinangungunahan ng Ruben at sinusundan ng Simeon at Gad. Kasunod nila ay ang mga Kohatita na may-dala ng santuwaryo, pagkatapos ay ang ikatlong tatlong-tribong pangkat, ng Efraim, na sinusundan naman ng Manases at Benjamin. Bilang panghuli, ang pangkat na pinangungunahan ng Dan kasama ang Aser at ang Neptali ang naging bantay sa likuran. Sa gayon, ang dalawang pinakamarami at pinakamalalakas na pangkat ang nakapuwesto bilang bantay sa harapan at sa likuran.—Bil 10:11-28.

"Kaya humayo sila mula sa bundok ni Jehova sa isang paglalakbay nang tatlong araw . . . At ang ulap ni Jehova ay nasa itaas nila." (Bil 10:33, 34) Hindi isiniwalat kung gaano kahaba ang hanay na ito ng mga naglalakad na inaakay ng ulap, ni sinabi man ang bilis o distansiya na nasasaklaw nila sa isang araw. Dahil sa maliliit na bata at mga kawan, malamang na mabagal ang kanilang paglalakbay. Sa panahon ng paghayong ito, na tumagal nang tatlong araw, malamang na hindi na pormal na inayos ang kampo at hindi na itinayo ang tabernakulo para sa pansamantalang magdamagang pagkakampo. Sa halip, gumawa na lamang ng kinakailangang mga pagbabago para sa pagkain at pagtulog.

Mga Kampong Militar. Iba-iba ang paggamit sa terminong "kampo" may kaugnayan sa pakikipagdigma. Halimbawa, maaari itong tumukoy sa punong-himpilan, o sa base ng mga operasyon, na pinanggagalingan ng lumulusob na mga pangkat; ang Gilgal at ang Shilo ay mga halimbawa nito. (Jos 4:19; 5:10; 9:6; 10:6, 15, 43; 18:9; Huk 21:12) O kung minsan, ang "kampo" ay tumutukoy sa hukbo mismo, at hindi sa dakong pinagtatayuan nila ng kanilang mga tolda kung gabi. (Jos 10:5; 11:4, 5) Ang 'pagkakampo laban' sa isang lunsod ay nangangahulugan ng pakikipagdigma sa lunsod na iyon, kung paanong ang salitang 'magkampo' ay nagpapahiwatig ng paghahanda ukol sa digmaan.—Huk 9:50; 1Sa 11:1; 28:4; 2Ha 25:1.

May ilang salik na nakaiimpluwensiya sa pagpili ng lugar na pagkakampuhan ng isang hukbo. Ang mataas na dako na mahirap marating ay nakapagbibigay ng likas na proteksiyon at hindi gaanong kailangang bantayan kung ihahambing sa mga lugar na hantad at madaling mapasok. (1Sa 26:3) Kailangang may mapagkukunan ng tubig ang kampo. (2Ha 3:9) Tinalo ni Josue ang isang pederasyon ng mga haring nagkakampo sa may tubig ng Merom. (Jos 11:5) Nagkampo naman ang mga hukbo ni Gideon sa may balon ng Harod (Huk 7:1), at isang katlo ng hukbo ni David ang nagkampo sa agusang libis ng Besor hanggang sa makauwi ang kanilang mga kasama mula sa pananagumpay.—1Sa 30:9, 10.

Gaya sa kampo ni Saul, posibleng ang mga kampong militar ay nagkaroon ng tulad-bakod na pananggalang, na maaaring binubuo ng mga bagahe, mga karwahe, at mga hayop. (1Sa 26:5, 7) Maaaring ipinupuwesto ng mga hukbo ang kanilang mga karo sa palibot ng kanilang mga kampo. Kung minsan, ang permanenteng mga dakong pinagkakampuhan ay protektado ng mga trinsera at mga lupang ibinunton sa paligid ng mga ito. Maliban sa mga kaso ng biglaang pagsalakay, ang mga labanan ay karaniwan nang hindi nagaganap sa dakong pinagkakampuhan. (Jos 11:7) Kaya naman, kadalasa'y hindi gumagawa ng malalaking trinsera at matitibay na pader doon.

May binabanggit ang mga sekular na kasaysayan tungkol sa buhay-kampo ng mga hukbong pagano noong panahon ng Bibliya. Halimbawa, ang Ehipsiyong kampo ni Ramses II ay nababakuran ng mga kalasag. Karaniwan, ang nakukutaang kampo ng mga Asiryano ay pabilog at pinatitibay ng mga pader at mga tore. Ang mga tolda naman ng mga kampong Persiano ay pawang nakaharap sa S, at ang kanilang mga kampamento ay protektado ng mga trinsera at mga dike. Pabilog din ang mga kampong militar ng mga Griego, anupat ang kumandanteng opisyal ay nagtotolda sa gitna ng kampo. Kapag nagkakampo ang hukbong Romano, isang malaki-laking estero ang hinuhukay sa buong palibot ng dakong pagkakampuhan.

KANA [Tambo; Kania].

1. Isang agusang libis na nagsilbing hangganan ng Efraim at Manases. (Jos 16:8; 17:9) Karaniwan itong iniuugnay ngayon sa Wadi Qanah (Nahal Qana). Ang maliit na batis na ito ay nagsisimula sa maburol na lupain na ilang kilometro lamang

sa TK ng Nablus. Bilang Wadi Ishkar, umaagos ito nang patimog-kanluran at sumasanib sa Wadi Yarkon (Nahal Yarqon), na bumubuhos naman sa Dagat Mediteraneo sa H ng Tel Aviv-Yafo. Gayunman, naniniwala ang ilang iskolar na noong mga araw ni Josue, ang ibabang bahagi ng Wadi Qanah ay maaaring direktang umaagos sa Mediteraneo sa isang lugar na mga 10 km (6 na mi) sa mas gawing H pa.

2. Isang lunsod ng Aser sa hangganan nito. (Jos 19:24, 28) Karaniwang ipinapalagay na ito ang makabagong Qana, na mga 12 km (7.5 mi) sa STS ng Tiro.

Ang kandangaok; isang ibon na ayon sa Kautusan ay hindi dapat kainin ng mga Israelita

KANAL NG NILO, MGA. Mga kanal na pang-irigasyon na nagsasanga mula sa ilog ng Nilo. (Exo 7:19; 8:5; Aw 78:44) Ang salitang Hebreo para sa mga kanal ng Nilo (*ye'o·rim'*) ay ang anyong pangmaramihan ng *ye'or'* (ang ilog ng Nilo). Ang ekonomiya ng Ehipto ay lubusang umaasa sa Nilo, na naglalaan ng tubig para sa irigasyon sa isang lupain na halos walang ulan at laging umaapaw sa lupain, anupat nag-iiwan ng deposito ng matabang banlik. Ang panustos na pagkain ng bansa ay nakasalalay sa kaayusang ito. Kaya ang pagpapagingdugo sa tubig na ito ay nagbunga ng pambansang kapahamakan, kung paanong ang pagkatuyo ng mga kanal ng Nilo ay magbabadya ng kasakunaan.—Isa 19:6; tingnan ang NILO.

KANDANGAOK [sa Heb., *'ana·phah';* sa Ingles, *heron*]. Isang ibon na ayon sa Kautusang Mosaiko ay hindi dapat kainin. (Lev 11:13, 19; Deu 14:12, 18) Ipinapalagay ng ilan na ang Hebreong pangalan nito ay halaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "huminga nang malalim," o posible, "sumingasing," malamang ay dahil sa galit. Iminumungkahi naman ng iba na mas malapit ang kaugnayan ng *'ana·phah'* sa salitang Hebreo para sa "ilong" (*'aph*), na marahil ay isang deskripsiyon para sa tuka ng ibong ito. Yamang binabanggit ng Bibliya "ang kandangaok ayon sa uri nito" ("sa ilang uri nito," *AT*), malamang na saklaw ng pangalang Hebreo ang iba't ibang uri na kabilang sa pamilya ng mga kandangaok (siyentipikong katawagan: *Ardeidae*), gaya ng *true heron, egret,* at *bittern.* Ang lahat ng ibong ito ay may mahahaba at matutulis na tuka at ang iba'y kilala sa kanilang kakaibang paos na ingay kapag nagugulo o naliligalig.

Ang mga ibong kabilang sa pamilya ng mga kandangaok ay pangunahin nang mahilig sa tubig, anupat madalas sila sa mga latian, batis, at mga lawa. Mahaba at balingkinitan ang kanilang leeg at napakapapayat ng kanilang mahahabang binti na walang balahibo. Mahahaba ang kanilang daliri sa paa, na may isang malaking daliri sa likuran. Maringal silang naglalakad sa tubig habang naghahanap ng mga palaka, talangka, o maliliit na reptilya.

O kaya nama'y nakatayo lamang sila, na matiyagang nag-aabang sa maliliit na isdang daraan malapit sa kanila, at simbilis ng kidlat ay iniuunat nito ang kaniyang leeg at tinutuhog ang isda sa pamamagitan ng kaniyang matulis na tuka. Dahil malalaki ang kanilang pakpak, ang paglipad nila ay waring mabagal at maringal; ang kanilang mga binti ay nakaunat sa likuran ngunit ang mahabang leeg ay nakaurong anupat ang ulo ay nasa pagitan ng mga balikat. Sa gayo'y naiiba sila sa tipol at sa ibis na kapag lumilipad ay nakaunat ang mga leeg at mga binti.

May ilang uri ng mga kandangaok sa Palestina: ang *common* o *gray heron* (*Ardea cinerea*), ang *goliath heron* (*Ardea goliath*), at ang *purple heron* (*Ardea purpurea*). Sila'y may haba na hanggang 1.5 m (59 na pulgada) at matatagpuan sa palibot ng Dagat ng Galilea, sa kahabaan ng mga pampang ng Jordan at ng Kison, sa mga latian, at sa kahabaan ng baybaying dagat.

Kabilang sa pinakamayuyumi at pinakamagagandang ibon sa pamilya ng mga kandangaok ay ang mga *egret,* na kadalasa'y puting-puti ang mga balahibo. Ang mga *egret* ay may haba na 50-90 sentimetro (20-35 pulgada) at pangkaraniwan sa Palestina. Ang *cattle egret,* o *buff-backed heron* (*Bubulcus ibis*), ay malimit makitang kasama ng nanginginaing mga baka, anupat mga insekto naman ang kinakain nila.

Ang *bittern* ay isang uri ng kandangaok na mas mataba at mas kayumanggi at matatagpuan din sa mga latian sa Palestina. Ang *Eurasian bittern* (*Botaurus stellaris*), na may habang mga 75 sentimetro (30 pulgada), ay karaniwang may mga balahibong may mga guhit na maitim, manilaw-nilaw at maputi. Ang bandang tiyan nito ay kulay mapusyaw na manilaw-nilaw na may guhit-guhit na kayumanggi, at ang mga binti ay luntiang manilaw-nilaw. Ang kombinasyong ito ng mga kulay ay kaparehung-kapareho ng mga damo sa latiang tinitirahan nito, at kapag nanganganib, ang ibong ito ay tumatayo nang di-gumagalaw habang ang leeg at tuka nito'y nakaturo pataas. Dahil dito, at sa patayong mga guhit-guhit nito, napapahalo ito sa kaniyang kapaligiran at nakapagbabalatkayo. Ang isa pang uri na matatagpuan sa Palestina ay ang *little bittern* (*Ixobrychus minutus*). Kilala rin ang mga *bittern* sa kanilang tunog na waring dumadagundong o nagbobomba, na resulta ng pagbubuga nila ng hangin mula sa kanilang lalamunan, habang ang kanilang ulo at leeg ay magkasabay na nagkakandapilipit.

KANDARAPA [sa Heb., *li·lithʹ;* sa Ingles, *nightjar*]. Isang nilalang na binanggit sa paglalarawan ng lubos na pagkatiwangwang ng Edom at ng mga bagay na nakatira sa mga guho nito. (Isa 34:14) Ang salitang Hebreo para rito ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "malaking kuwago" (*AS-Tg*), "maligno" (*BSP*), "kandarapa" (*NE, NW*), at "panggabing ibon" (*MB*), samantalang tinumbasan lamang ng *The Jerusalem Bible* ng transliterasyong *"Lilith"* ang pangalang ito.

Sinisikap ng maraming iskolar na ipakitang ang terminong Hebreo ay isang salitang hiram sa sinaunang Sumeriano at Akkadiano at na hinalaw ito sa pangalan ng isang mitolohikal na babaing demonyo ng himpapawid (si *Lilitu*). Gayunman, ipinapalagay ni Propesor G. R. Driver na ang salitang Hebreo (na *li·lithʹ*) ay halaw sa salitang-ugat na tumutukoy sa "bawat uri ng galaw o bagay na pilipit," kung paanong ang salitang Hebreo na *laʹyil* (o *laiʹlah*), na nangangahulugang "gabi," ay nagpapahiwatig ng "ibalot ang sarili o bumalot sa lupa." Iminumungkahi niya na posibleng ipinahihiwatig ng gayong paggamit sa *li·lithʹ* na ang kandarapa ay kapuwa isang ibon na sa gabi kumakain at kilalá dahil sa mabilis, pumipilipit at umiikot na paglipad nito habang nanghahabol ito ng mga mariposa, uwang, at iba pang mga insektong lumilipad sa gabi. Sinipi ni Propesor Driver ang paglalarawan ng naturalistang si H. B. Tristram sa kandarapa bilang "lumiliksi habang gumagabi, kung kailan napakabilis nitong manghuli ng makakain sa pamamagitan ng masalimuot na mga pag-ikot."—*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1959, p. 55, 56.

Ang kandarapa ay may haba na halos 30 sentimetro (12 pulgada) at ang sukat ng nakabukang mga pakpak nito mula sa dulo't dulo ay 50 sentimetro (20 pulgada) o higit pa. Ang mga balahibo nito ay hawig ng sa kuwago, anupat malambot at may mapusyaw na batik-batik na kulay-abo at kayumanggi. Dahil malambot ang mga balahibo ng pakpak nito, tahimik ang kaniyang paglipad. Maliwanag na dahil sa laki ng bibig nito kung kaya tinatawag din itong *goatsucker,* anupat ayon sa isang sinaunang alamat ay sinisipsip ng ibong ito ang gatas ng mga kambing.

Hinggil sa posibilidad na makatagpo ng ganitong ibon sa tigang na rehiyon ng Edom, may ilang uri ng ibong ito na kilalang nakatira sa tiwangwang na mga dako. Ang *Egyptian nightjar* (*Caprimulgus aegyptius*) ay halos sa disyerto lamang nakatira, anupat namumugad sa mga taniman ng akasya at mga palumpong ng tamarisko, at sa takipsilim naghahanap ng makakain. Ang isa pa (*Caprimulgus nubicus*) ay matatagpuan sa mga gilid ng disyerto sa pagitan ng Jerico at ng Dagat na Pula, samakatuwid ay sa mga rehiyong gaya ng Edom.

KANDELERO. Patungan ng isa o higit pang lamparang de-langis. Bagaman may binanggit ang Bibliya na mga patungan ng lampara sa mga

tahanan at iba pang mga gusali (2Ha 4:10; Dan 5:5; Luc 8:16; 11:33), ang pangunahing tinutukoy nito ay mga kandelerong ginamit sa tunay na pagsamba.

Sa Tabernakulo. Sa pamamagitan ng pangitain, tinagubilinan ni Jehova si Moises na gumawa para sa tabernakulo ng isang kandelero (sa Heb., *menoh·rah';* sa Gr., *ly·khni'a*) 'na yari sa dalisay na ginto, yari sa gawang pinukpok.' Ang kandelerong ito, kasama ang mga lampara at mga kagamitan nito, ay dapat tumimbang nang isang talento. (Exo 25:31, 39, 40; 37:17, 24; Bil 8:4; Heb 9:2) Katumbas ito ng mga 34 na kg (92 lb t), anupat nagkakahalaga ng $385,350 sa makabagong panahon.

Disenyo. Ang ilawang ito ng "Dakong Banal," na unahang silid ng tabernakulo (Heb 9:2), ay binubuo ng isang panggitnang tangkay, na may anim na sanga. Ang mga sangang ito ay nakakurba nang pataas mula sa magkabilang tagiliran ng pinakakatawan ng ilawan. Ang pinakakatawan, o panggitnang tangkay, ay napapalamutian ng apat na nililok na kopang kahugis ng bulaklak ng almendras, na may mga globito at mga bulaklak na nagsasalitan. Hindi matiyak kung anong uri ng bulaklak ang kinakatawanan ng mga bulaklak na iyon; ang salitang Hebreo na ginamit ay maaaring tumukoy sa anumang bulaklak. Ang bawat sanga ng kandelero ay may tatlong kopa, na may mga globito at mga bulaklak na nagsasalitan. Maaaring ipinahihiwatig ng paglalarawan na ang mga globito sa panggitnang tangkay ay nasa hugpungan ng tangkay at ng mga sanga. Ang mga lamparang pinagniningas ng mainam na napigang langis ng olibo ay inilalagay sa ibabaw ng pangunahing tangkay at sa dulo ng bawat sanga. Ang iba pang mga kagamitan nito ay ang mga pamatay-apoy, mga lalagyan ng apoy, at mga sisidlan ng langis.—Exo 25:31-38; 37:18-23; Lev 24:2; Bil 4:9.

Ang aktuwal na paggawa ng kandelero ay pinangasiwaan ni Bezalel na mula sa tribo ni Juda, at ni Oholiab na mula sa tribo ni Dan. (Exo 31:1-11; 35:30-35) Tiyak na ang mga lalaking ito ay mahuhusay at bihasang manggagawa, anupat posibleng natutuhan nila ang kasanayang ito noong mga alipin pa sila sa Ehipto. Subalit sa pagkakataong ito, inilagay ni Jehova sa kanila ang kaniyang espiritu upang maisagawa nang lubusan ang gawain, ayon mismo sa parisang isiniwalat at sinabi kay Moises.—Exo 25:9, 40; 39:43; 40:16.

Paggamit dito. "Inilagay [ni Moises] ang kandelero sa loob ng tolda ng kapisanan sa tapat ng mesa, sa panig ng tabernakulo sa dakong timog." Maliwanag na nakapaayon ito sa timugang panig ng tolda (anupat nasa gawing kaliwa kapag ang isa'y pumapasok) at katapat ng mesa ng tinapay na pantanghal. Ang liwanag ng kandelero ay sumisinag 'sa lugar na nasa tapat nito,' anupat tinatanglawan ang Dakong Banal, na kinaroroonan din ng ginintuang altar ng insenso.—Exo 40:22-26; Bil 8:2, 3.

Pagkatapos maitayo ni Moises ang tabernakulo, noong Nisan 1, 1512 B.C.E., sinunod niya ang tagubilin ni Jehova na pagningasin ang mga lampara. (Exo 40:1, 2, 4, 25) Nang maglaon, gayundin ang ginawa ni Aaron (Bil 8:3), at mula noon, siya (at ang mga mataas na saserdoteng humalili sa kaniya) ang palaging nag-aayos sa kandelero "mula sa gabi hanggang sa umaga sa harap ni Jehova." (Lev 24:3, 4) Kapag inaayos ni Aaron ang mga lampara "uma-umaga" at kapag pinagniningas niya ang mga ito "sa pagitan ng dalawang gabi," naghahandog din siya ng insenso sa ginintuang altar.—Exo 30:1, 7, 8.

Noong panahon ng paglalakbay sa ilang, ang Kohatitang pamilya ng tribo ni Levi ang nagdadala sa kandelero, kasama ang iba pang mga kagamitan sa tabernakulo. Subalit kailangan munang takpan ng mga saserdote ang mga ito, sapagkat, gaya ng babala ni Jehova, yaong mga di-saserdote ay hindi dapat 'pumasok upang tingnan ang mga banal na bagay kahit saglit man, sapagkat kung gayon ay mamamatay sila.' Ang kandelero at ang iba pang mga kagamitan nito ay tinatakpan ng telang asul at saka inilalagay sa isang pantakip na yari sa balat ng poka at inilalagay sa isang pamingga upang mabuhat.—Bil 4:4, 9, 10, 15, 19, 20.

Ang kandelero ay hindi binanggit sa ulat nang dalhin ni Haring David sa Bundok Sion ang kaban ng tipan. Maliwanag na nanatili ito sa tabernakulo sa iba't ibang lokasyon na pinagtayuan ng tabernakulo.

Sa mga Templo. Ibinigay ni David kay Solomon ang mga arkitektural na plano para sa templo, mga planong tinanggap niya sa pamamagitan ng pagkasi. Kabilang sa mga ito ang mga tagubilin para sa mga gintong kandelero at mga pilak na kandelero. (1Cr 28:11, 12, 15, 19) Sampu ang ginintuang kandelero, at ang mga ito ay inilagay nang "lima sa kanan at lima sa kaliwa," o lima sa timugang panig at lima sa hilagang panig kapag ang isa'y nakaharap sa silangan at nasa dakong Banal ng templo. (1Ha 7:48, 49; 2Cr 4:20) "Magkakapareho ang plano" ng sampung kandelerong ito. (2Cr 4:7) Marahil ay mas malalaki ang mga ito kaysa sa kandelerong nasa tabernakulo noon, anupat tugma sa mas malaking sukat ng templo at ng iba pang mga kagamitan niyaon, gaya ng "binubong dagat." (2Cr 3:3, 4; 1Ha 7:23-26) Ang mga pilak na kandelero ay tiyak na ginamit sa mga looban o sa mga silid at hindi sa dakong Banal at sa Kabanal-banalan, sapagkat yari sa ginto ang mga kasangkapan ng dalawang silid na ito. Gaya sa tabernakulo, ang mga lampara ng mga ginintuang kandelero ay pinagniningas "gabi-gabi," o nang palagian.—2Cr 13:11.

Nang wasakin ng mga Babilonyo ang templo noong 607 B.C.E., ang mga kandelero ay kasama sa mga bagay na yari sa ginto at pilak na kinuha sa bahay ni Jehova.—Jer 52:19.

Sa templong muling itinayo ni Zerubabel. Walang impormasyong inilaan ang Kasulatan tungkol sa mga kandelero sa templong muling itinayo ni Zerubabel. Gayunman, sinabi ni Josephus na 'sinamsaman ni Antiochus (Epiphanes) ang templo, anupat tinangay niya ang mga ginintuang kandelero.' (*Jewish Antiquities,* XII, 250 [v, 4]) Binanggit ng Apokripal na aklat ng Macabeo na may "kandelero" na inalis, kung kaya kinailangang gumawa ng bago. —1 Macabeo 1:21-23; 4:49, 50, *JB.*

Sa templong muling itinayo ni Herodes. Dahil sa karingalan ng templong muling itinayo ni Herodes, maaaring ipalagay na nagkaroon din ito ng mga kandelero na kasinggaganda at kasingmamahal niyaong mga nasa templo ni Solomon. Subalit walang binanggit ang Kasulatan tungkol sa mga ito. Gayunman, may katibayan na nagkaroon ng gayong kandelero dahil nabanggit ito ni Josephus at nakalarawan ito sa isang bahorelyebe na nasa loob ng kurba ng Arko ni Tito sa Roma. Nakalarawan sa arkong ito ang ilang bagay na kinuha sa Jerusalem nang wasakin ito ng mga Romano noong 70 C.E. Inangkin ni Josephus na nasaksihan niya ang prusisyong iyon ng tagumpay ni Emperador Vespasian at ng anak nitong si Tito. Sinabi ni Josephus na sa prusisyong iyon ay may binubuhat na "isang kandelero, na yari rin sa ginto, ngunit iba ang disenyo kaysa sa mga ginagamit natin sa pang-araw-araw na buhay. Nakakabit sa tuntungan niyaon ang pinakakatawan, kung saan may nakausling payat na mga sanga, na nakaayos na gaya sa isang salapang, anupat may isang hinubog na lamparang nakakabit sa dulo ng bawat sanga; at ang mga ito ay pito."—*The Jewish War,* VII, 148, 149 (v, 5).

Sa ngayon, walang sinuman ang may-katiyakang makapagsasabi kung ang kandelerong nakalarawan sa Arko ni Tito ay kamukhang-kamukha ng orihinal na kandelerong nagmula sa templo sa Jerusalem. Magkakaiba ang opinyon lalo na tungkol sa hitsura ng paanan nito, na binubuo ng dalawang kahang hugis-poligon na magkakatapat ang mga tagiliran, anupat ang mas maliit na kaha ay nakapatong sa mas malaki. Ipinapalagay ng ilan na tumpak ang paglalarawan ng mga Romano sa kandelerong nasa arko, yamang lumilitaw na ang tradisyonal na disenyong Judio na kandelerong may paanang tatsulok o *tripod* ay binago noon ni Herodes dahil sa kaniyang kampanya na tularan at palugdan ang mga Romano. Tumututol naman ang ibang mga iskolar at sinasabi nilang hindi eksakto ang paglalarawang ito. Sa mga dekorasyon ng paanan, may makikitang mga agila at mga dambuhalang hayop-dagat, na ayon sa kanila ay isang malinaw na paglabag sa ikalawang utos.

Sinasabi ng iba na ang orihinal na kandelero sa templo ay may tatlong paa. Ibinatay nila ito sa maraming paglalarawan ng kandelero sa iba't ibang bahagi ng Europa at ng Gitnang Silangan mula noong ikatlo hanggang ikaanim na siglo, na kakikitaan ng isang paanang *tripod,* anupat ang ilan ay mga paa ng hayop. Ang pinakamatandang paglalarawan sa kandelero ay makikita sa mga barya ni

Sa mga paglalarawan ng mga Judio sa kandelero ng templo (sa kanan, sa isang haligi; sa itaas, sa sahig ng isang sinagoga), ang disenyo ng paanan ay ibang-iba roon sa ipinakikita sa Arko ni Tito

Antigonus II, na naghari noong 40-37 B.C.E. Bagaman hindi na maganda ang kundisyon ng mga baryang iyon, waring ipinakikita ng isa sa mga iyon na ang paanan ng kandelero ay tila isang plato na may mga paa. Noong 1969, isang paglalarawan ng kandelero sa templo ang natagpuang nakaukit sa palitada ng isang bahay na nahukay sa matandang lunsod ng Jerusalem. Makikita sa simpleng drowing ang pitong sanga at isang tatsulok na paanan, na pawang napapalamutian ng mga globitong pinaghihiwalay ng dalawang magkahilerang linya. Sa Libingan ni Jason, na natuklasan sa Jerusalem noong 1956 at pinetsahang umiiral na noong pasimula ng unang siglo B.C.E., natagpuan ng mga arkeologo ang mga disenyo ng isang kandelerong may pitong sanga na nakaukit sa palitada. Waring ang mga pang-ibabang seksiyon ay nakabaon sa isang kahon o patungan.

Kaya naman, salig sa mga tuklas na ito sa arkeolohiya, may mga tumututol sa hitsura ng paanan ng kandelerong nasa Arko ni Tito at iminumungkahi nila ang posibilidad na ang mga ukit sa arko ay ideya ng isang Romanong dalubsining na naimpluwensiyahan ng mga Judiong disenyo na pamilyar sa kaniya mula sa ibang mga mapagkukunan ng impormasyon.

Makasagisag na Paggamit. Sa isang pangitain, ang propetang si Zacarias ay nakakita ng isang kakaibang ginintuang kandelero. Gaya ng kandelero para sa tabernakulo, mayroon itong pitong lampara, ngunit ang mga lamparang ito ay may pitong tubo, at ipinapalagay ng mga iskolar na ang bawat lampara ay may tig-iisang tubo. Mayroon ding isang mangkok sa ibabaw ng kandelero. Lumilitaw na ang mga lampara ay patuluyang sinusuplayan ng langis sa pamamagitan ng mga tubong nakakonekta sa mga ito. Maliwanag na ang langis ay nagmumula sa dalawang punong olibo na nakita ng propeta sa tabi ng kandelero.—Zac 4:2, 3, 12.

Ang Diyos na Jehova, sa pamamagitan ng niluwalhating si Jesu-Kristo, ay nagbigay sa apostol na si Juan ng isang pangitain kung saan nakakita ito ng "pitong ginintuang kandelero, at sa gitna ng mga kandelero ay may isang tulad ng anak ng tao." Ang isang ito, na ayon sa paglalarawan ay si Jesu-Kristo, ay nagpaliwanag kay Juan na ang pitong kandelero ay nangangahulugang pitong kongregasyon. (Apo 1:1, 12, 13, 20) Malamang na ang mga kandelerong ito sa pangitain ay katulad ng kandelerong nagbigay-liwanag sa tabernakulo upang maisagawa ng mga saserdote ang kanilang mga tungkulin doon. Ang paggamit ng mga kandelero upang lumarawan sa mga kongregasyon ay kasuwato ng mga salita ni Jesus sa nakaalay na mga lingkod ng Diyos: "Kayo ang liwanag ng sanlibutan." (Mat 5:14) Bilang ang Isa "na lumalakad sa gitna ng pitong ginintuang kandelero," pinangangasiwaan niya ang lahat ng kanilang gawain bilang mga tagapagdala ng liwanag.—Apo 2:1.

Nang payuhan ni Kristo ang kongregasyon sa Efeso, nagbabala siya na aalisin niya ang kandelero mula sa kinalalagyan nito, malibang sila'y magsisi. Tiyak na nangangahulugan ito na hindi na sila gagamitin upang magpasikat ng liwanag ng katotohanan sa dakong iyon, kundi mamamatay ang kanilang liwanag.—Apo 2:1-5; ihambing ang Mat 6: 22, 23.

Sa Bibliya, ang huling pagbanggit sa mga kandelero ay may ilang pagkakahawig sa pangitain ni Zacarias. Ang "dalawang saksi" na manghuhula samantalang nadaramtan ng telang-sako ay sinasabing isinasagisag ng "dalawang punong olibo at ng dalawang kandelero."—Apo 11:3, 4.

KANE. Isang lugar na binanggit kasama ng Haran at Eden na nakikipagnegosyo sa sinaunang Tiro. (Eze 27:23) Dahil iniugnay ito sa Haran at Eden, waring ito'y nasa hilagang Mesopotamia, sa gitnang bahagi ng kahabaan ng Ilog Eufrates. Sa pangmalas ng ilang iskolar, ang pangalang ito ay isang pinaikling anyo ng Calne.

KANELA [sa Heb., *qin·na·mohn′;* sa Gr., *kin·na′mo·mon;* sa Ingles, *cinnamon*]. Ang punong kanela (*Cinnamomum zeylanicum*) ay kasama sa pamilya ng mga laurel, na kinabibilangan din ng punong kasia at ng punong *camphor.* Gustung-gusto nito ang lupang buhaghag, mabuhangin at mamasa-masa, at sagana ito sa Sri Lanka at Java. Posibleng galing sa wikang banyaga ang Hebreong pangalan nito, at waring ang produktong ito'y inangkat lamang patungo sa Lupang Pangako.

Ang kanela ay umaabot sa taas na mga 9 na m (30 piye). Makinis at kulay-abo ang talob nito at mahahaba ang sanga. Ang *evergreen* na mga dahon nito na hugis-talim ng sibat ay kulay berde sa ibabaw ngunit kulay puti sa ilalim at may habang mga 20 hanggang 23 sentimetro (8 hanggang 9 na pulgada) at lapad na mga 5 sentimetro (2 pulgada). Kumpul-kumpol ang maliliit na bulaklak nito na kulay puti o manilaw-nilaw. Halos walang amoy at dipinakikinabangan ang panlabas na talob nito. Ang kanelang ipinagbibili ay galing sa mas matingkad na panloob na talob, na pinagkukunan din ng aromatikong langis.

Bilang isa sa "mga pinakapiling pabango," ginamit ang kanela sa paghahanda ng banal na langis na pamahid. (Exo 30:23) Iwiniwisik din ang kanela sa mga higaan. (Kaw 7:17) Ginamit ito upang ilara-

wan ang minamahal na babaing Shulamita (Sol 4:13, 14), at isa ito sa mga produktong ipinagbibili ng mga naglalakbay na mangangalakal sa “Babilonyang Dakila” bago ito pinuksa.—Apo 18:2, 11-13.

KANIA. Tingnan ang KALAMO, KANIA.

KANLUNGANG LUNSOD, MGA. Napakalinaw ng kautusan ni Jehova hinggil sa kabanalan ng dugo. Dinudumhan ng pagbububo ng dugo ng tao ang lupaing tinitirahan ng mga anak ni Israel, na sa gitna niyaon ay tumatahan si Jehova, at maipagbabayad-sala lamang ito ng dugo niyaong nagbubo ng dugo. (Gen 9:5, 6; Bil 35:33, 34) Kaya sa kaso ng isang mamamaslang, naipaghihiganti ang dugo ng kaniyang biktima at natutupad ang kautusang ‘buhay para sa buhay’ kapag siya ay “walang pagsalang” pinatay ng tagapaghiganti ng dugo. (Exo 21:23; Bil 35:21) Ngunit kumusta naman ang nakapatay nang di-sinasadya, gaya halimbawa ng taong nakapatay sa kaniyang kapatid nang di-sinasadyang tumilapon ang talim ng palakol samantalang nagsisibak siya ng kahoy? (Deu 19:4, 5) Para sa mga nalagay sa gayong kagipitan, maibiging naglaan si Jehova ng anim na kanlungang lunsod kung saan ang isa na di-sinasadyang nakapagbubo ng dugo ay makasusumpong ng proteksiyon at kublihan mula sa tagapaghiganti ng dugo.—Bil 35:6-32; Jos 20:2-9.

Mga Lokasyon. Bago siya mamatay, itinakda ni Moises ang tatlo sa mga lunsod na ito sa S ng Jordan. Ang una, ang *Bezer,* sa dakong T sa talampas ng teritoryo na pag-aari ng tribo ni Ruben, ay nasa S ng hilagaang dulo ng Dagat na Patay; ang ikalawa, ang *Ramot,* sa Gilead, ay pag-aari ng tribo ni Gad at halos nasa gitna ng silanganing seksiyon ng lupaing nasasakupan ng Israel; ang ikatlo, ang *Golan,* sa Basan, ay nasa dakong H sa teritoryo ng Manases. (Deu 4:43; Jos 21:27, 36, 38) Pagkatawid ng mga Israelita sa K panig ng Jordan, nagtalaga si Josue ng tatlo pang kanlungang lunsod: ang *Hebron,* sa dakong T sa teritoryo ng Juda; ang *Sikem,* sa gitnang bulubunduking pook ng Efraim; at sa dakong H, ang *Kedes,* sa teritoryo ng Neptali, na nang maglaon ay nakilala bilang rehiyon ng Galilea. (Jos 21:13, 21, 32) Ang lahat ng mga lunsod na ito ay mga lunsod ng mga Levita at ang isa, ang Hebron, ay isang lunsod ng mga saserdote. Karagdagan pa, palibhasa’y ibinukod bilang mga kanlungang lunsod, ang mga ito ay binigyan ng sagradong katayuan.—Jos 20:7.

Legal na Pamamaraan. Pagdating ng takas sa isang kanlungang lunsod, ilalahad niya ang kaniyang kaso sa matatandang lalaki na nasa pintuang-daan ng lunsod at magiliw naman siyang tatanggapin ng mga ito. Upang hindi makapagtago ang mga tahasang mamamaslang sa ilalim ng probisyong ito, ang tumatakas, pagkapasok niya sa kanlungang lunsod, ay kailangang sumailalim sa paglilitis sa mga pintuang-daan ng lunsod na nakasasakop sa pinangyarihan ng pagpatay, upang patunayan ang kaniyang kawalang-sala.

Kung masusumpungan siyang walang-sala, ibabalik siya sa kanlungang lunsod. Gayunman, magagarantiyahan lamang ang kaniyang kaligtasan kung mananatili siya sa lunsod nang habang-buhay o hanggang sa pagkamatay ng mataas na saserdote. Walang pantubos na tatanggapin upang mabago ang mga kundisyong ito. (Bil 35:22-29, 32; Jos 20:4-6) Kahit ang sagradong altar ni Jehova ay hindi makapaglalaan ng proteksiyon para sa mga mamamaslang, gaya ng ipinakikita sa kaso ni Joab. —Exo 21:14; 1Ha 1:50; 2:28-34; tingnan ang TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.

Napakalaki nga ng kaibahan ng kaayusan ni Jehova upang mabigyang-proteksiyon ang mga nakapatay nang di-sinasadya kung ihahambing sa mga kanlungang inilaan ng sinaunang mga bansang pagano at ng mga iglesya ng Sangkakristiyanuhan sa paglipas ng panahon! Samantalang kinupkop ng huling nabanggit na mga kanlungan kapuwa ang mga kriminal at ang mga walang-sala, tanging ang nakapatay nang di-sinasadya ang binigyang-proteksiyon ng mga kanlungang lunsod ng Israel at gayunma'y may kalakip itong mga paghihigpit, sa gayon ay itinaguyod nito ang paggalang sa kabanalan ng buhay.

KANLURAN. Ibinibigay ng mga Hebreo ang direksiyon mula sa punto de vista ng isang tao na nakaharap sa silangan. Kaya naman ang kanluran ay nasa likuran nila at maaari itong ipahiwatig ng salitang Hebreo na *'a·chohr',* nangangahulugang "sa likuran."—Isa 9:12.

Kadalasan, ang "kanluran" ("sa gawing kanluran," o "kanluranin") ay tinutukoy ng salitang Hebreo na *yam* (nangangahulugang "dagat," gaya sa Jos 1:4), maliwanag na dahil ang Mediteraneo, o Malaking Dagat, ay nasa direksiyong iyon mula sa Lupang Pangako. (Gen 28:14; Exo 10:19; 38:12; Bil 34:6; Zac 14:4) Kailangang isaalang-alang ang konteksto upang matiyak kung ang *yam* ay nangangahulugang "dagat" o tumutukoy sa kanluran.—Jos 15:8-12; 2Cr 4:2-4, 15.

Isa pang salitang Hebreo (*ma·'arav'*) ang ginagamit naman upang tumukoy alinman sa lubugan ng araw (Isa 43:5; 59:19) o sa kanluran. (1Cr 26:30; 2Cr 32:30) Ginagamit ito upang maitawid ang ideya ng napakalayong distansiya sa nakaaaliw na katiyakan na maawain si Jehova sa mga taong di-sakdal: "Kung gaano kalayo ang sikatan ng araw sa lubugan ng araw, gayon kalayo niya inilalagay mula sa atin ang ating mga pagsalansang."—Aw 103:12.

Nang sabihin ni Jesus na marami ang darating "mula sa mga silanganing bahagi at mga kanluraning bahagi" upang humilig sa mesa sa Kaharian kasama nina Abraham, Isaac, at Jacob, ang tekstong Griego sa Mateo 8:11 ay literal na nagsasabing "mula sa mga sikatan at mga lubugan." Dito, ang salitang Griego na *dy·sme'* ay nauugnay sa direksiyong nilulubugan ng araw, samakatuwid nga, sa kanluran. (*Int*) Ang *dy·sme'* ay ginagamit din sa ibang mga teksto upang tumukoy sa kanluran. —Mat 24:27; Luc 12:54; 13:29; Apo 21:13.

KANON (ng Bibliya). Ang tambo (sa Heb., *qaneh';* sa Ingles, *reed*) ay ginagamit noong unang panahon bilang panukat. (Eze 40:3-8; 41:8; 42:16-19) Ginamit ng apostol na si Pablo ang salitang *ka·non'* upang tumukoy sa "teritoryo" na iniatas sa kaniya, gayundin sa 'alituntunin ng paggawi' na dapat magsilbing sukatan ng paggawi ng mga Kristiyano. (2Co 10:13-16; Gal 6:16) Nang maglaon, ang "kanon ng Bibliya" ay tumukoy sa katalogo ng kinasihang mga aklat na karapat-dapat gamitin bilang panukat ng pananampalataya, doktrina, at paggawi.—Tingnan ang BIBLIYA.

Hindi masasabing nagmula sa Diyos o kanonikal ang isang relihiyosong aklat dahil lamang sa ito'y naisulat, naingatan sa loob ng daan-daang taon, at iginagalang ng milyun-milyon. Dapat mapatunayan na ang Diyos ang awtor nito upang masabing kinasihan ito ng Diyos. Sinabi ng apostol na si Pedro: "Ang hula ay hindi kailanman dumating sa pamamagitan ng kalooban ng tao, kundi ang mga tao ay nagsalita mula sa Diyos habang ginagabayan sila ng banal na espiritu." (2Pe 1:21) Kung susuriin ang kanon ng Bibliya, makikita na ang mga aklat nito ay lubusang nakaaabot sa ganitong pamantayan.

Ang Hebreong Kasulatan. Ang unang mga aklat ng Bibliya ay isinulat ni Moises pasimula noong 1513 B.C.E. Naingatan sa mga ito ang mga utos at tuntuning ibinigay ng Diyos kina Adan, Noe, Abraham, Isaac, at Jacob, gayundin ang mga batas sa tipang Kautusan. Ang tinatawag na *Pentateuch* ay binubuo ng limang aklat ng Genesis, Exodo, Levitico, Mga Bilang, at Deuteronomio. Ang aklat ng Job, na lumilitaw na isinulat din ni Moises, ay nag-uulat ng mga pangyayari pagkamatay ni Jose (1657 B.C.E.), noong hindi pa napatutunayan ni Moises ang kaniyang katapatan sa Diyos at 'wala pang sinumang tulad ni Job sa lupa.' (Job 1:8; 2:3) Isinulat din ni Moises ang Awit 90 at posibleng pati ang Awit 91.

Kung susuriin ang mga isinulat na ito ni Moises batay sa panloob na katibayan, makikita natin na ang mga ito'y nagmula sa Diyos, kinasihan, kanonikal, at mapananaligang gabay sa dalisay na pagsamba. Si Moises ay naging lider at kumandante ng mga Israelita hindi dahil sa sarili niyang kagustuhan; sa katunayan ay nag-atubili siya noong una. (Exo 3:10, 11; 4:10-14) Gayunman,

ibinangon ng Diyos si Moises at pinagkalooban siya ng makahimalang mga kapangyarihan, anupat maging ang mga mahikong saserdote ni Paraon ay napilitang umamin na ang Diyos ang nagpangyari ng mga bagay na ginawa ni Moises. (Exo 4:1-9; 8:16-19) Kaya hindi inambisyon ni Moises na maging orador at manunulat. Sa halip, bilang pagsunod sa utos ng Diyos at taglay ang mga kredensiyal ng banal na espiritu, naudyukan siyang magsalita at pagkatapos ay isulat ang ilang bahagi ng kanon ng Bibliya.—Exo 17:14.

Si Jehova mismo ang nagbigay ng halimbawa sa pagpapasulat ng mga kautusan at mga utos. Pagkatapos niyang magsalita kay Moises sa Bundok Sinai, "ibinigay niya kay Moises ang dalawang tapyas ng Patotoo, mga tapyas ng bato na sinulatan ng daliri ng Diyos." (Exo 31:18) Nang maglaon ay mababasa natin, "At sinabi ni Jehova kay Moises: 'Isulat mo sa ganang iyo ang mga salitang ito.'" (Exo 34:27) Samakatuwid, si Jehova ang nakipagtalastasan kay Moises at nag-utos sa kaniya na isulat at ingatan ang unang limang aklat ng kanon ng Bibliya. Naging kanonikal ang mga ito hindi dahil sa desisyon ng anumang konsilyo ng tao; mula't sapol ay may pagsang-ayon ng Diyos ang mga ito.

"Nang matapos ni Moises na isulat ang mga salita ng kautusang ito sa isang aklat," inutusan niya ang mga Levita, na sinasabi: "Pagkakuha sa aklat na ito ng kautusan, ilagay ninyo iyon sa tabi ng kaban ng tipan ni Jehova na inyong Diyos, at iyon ay magsisilbing saksi roon laban sa iyo." (Deu 31:9, 24-26) Pansinin na kinilala ng Israel ang rekord na ito ng mga pakikipag-ugnayan ng Diyos at hindi nila ikinaila ang mga iyon. Yamang ang marami sa nilalaman ng mga aklat ay kasiraan ng buong bansa, maaari sanang tanggihan ng bayan ang mga iyon, ngunit waring hindi naman ito naging isyu.

Tulad ni Moises, ginamit din ng Diyos ang mga saserdote upang ingatan ang nasusulat na mga utos at ituro sa bayan ang mga iyon. Nang ang Kaban ay dalhin sa templo ni Solomon (1026 B.C.E.), halos 500 taon matapos simulan ni Moises ang pagsulat ng Pentateuch, nasa loob pa rin ng Kaban ang dalawang tapyas na bato (1Ha 8:9). At pagkaraan ng 384 na taon, nang "ang mismong aklat ng kautusan" ay matagpuan sa bahay ni Jehova noong ika-18 taon ni Josias (642 B.C.E.), mataas pa rin ang pagpapahalaga roon ng mga tao. (2Ha 22:3, 8-20) Gayundin, nang makabalik na ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, nagkaroon ng "malaking kasayahan" nang magbasa si Ezra mula sa aklat ng Kautusan noong panahon ng walong-araw na kapulungan.—Ne 8:5-18.

Pagkamatay ni Moises, idinagdag sa kanon ng Bibliya ang mga isinulat nina Josue, Samuel, Gad, at Natan (Josue, Mga Hukom, Ruth, 1 at 2 Samuel). May naiambag din ang mga haring sina David at Solomon sa lumalaking kanon ng Banal na Mga Akda. Pagkatapos ay nariyan ang mga propeta pasimula kay Jonas hanggang kay Malakias, na bawat isa'y may naiambag sa kanon ng Bibliya, bawat isa'y pinagkalooban ng Diyos ng makahimalang kakayahang humula, at bawat isa'y nakaabot sa mga kahilingan ni Jehova sa tunay na mga propeta, samakatuwid nga, nagsalita sila sa pangalan ni Jehova, nagkatotoo ang kanilang inihula, at ibinaling nila ang mga tao sa Diyos. (Deu 13:1-3; 18:20-22) Nang subukin sina Hananias at Jeremias sa huling nabanggit na dalawang punto (pareho silang nagsalita sa pangalan ni Jehova), tanging ang mga salita ni Jeremias ang nagkatotoo. Kaya naman napatunayang si Jeremias ang propeta ni Jehova.—Jer 28:10-17.

Kung paanong kinasihan ni Jehova ang ilang mga tao sa pagsulat ng mga akdang ito, makatuwiran lamang na papatnubayan at babantayan din niya ang pagtitipon at pag-iingat sa mga ito upang ang sangkatauhan ay magkaroon ng permanenteng kanonikal na panukat ukol sa tunay na pagsamba. Ayon sa tradisyong Judio, may bahaging ginampanan si Ezra sa gawaing ito noong makapamayan nang muli sa Juda ang itinapong mga Judio. Tiyak na kuwalipikado siya sa gawaing ito, yamang siya'y isa sa mga kinasihang manunulat ng Bibliya, isang saserdote, at isa ring "dalubhasang tagakopya ng kautusan ni Moises." (Ezr 7:1-11) Tanging ang mga aklat

JUDIONG KANON NG KASULATAN

Ang Kautusan	Ang Mga Propeta	Ang Mga Akda (Hagiographa)
1. Genesis	6. Josue	14. Awit
2. Exodo	7. Hukom	15. Kawikaan
3. Levitico	8. 1, 2 Samuel	16. Job
4. Bilang	9. 1, 2 Hari	17. Awit ni Solomon
5. Deuteronomio	10. Isaias	18. Ruth
	11. Jeremias	19. Panaghoy
	12. Ezekiel	20. Eclesiastes
	13. Ang Labindalawang Propeta (Oseas, Joel, Amos, Obadias, Jonas, Mikas, Nahum, Habakuk, Zefanias, Hagai, Zacarias, Malakias)	21. Esther
		22. Daniel
		23. Ezra, Nehemias
		24. 1, 2 Cronica

ng Nehemias at Malakias na lamang ang kailangang idagdag noon sa kanon. Kaya naman sa pagtatapos ng ikalimang siglo B.C.E., kumpleto na ang kanon ng Hebreong Kasulatan, na binubuo ng mismong mga akda na taglay natin sa ngayon.

Batay sa tradisyon, ang kanon ng Hebreong Kasulatan ay nahahati sa tatlong seksiyon: ang Kautusan, ang Mga Propeta, at ang Mga Akda, o Hagiographa, na binubuo ng 24 na aklat, gaya ng makikita sa tsart. Yamang pinagsama ng ilang Judiong awtoridad ang Ruth at Mga Hukom, at ang Mga Panaghoy at Jeremias, ang bilang ng mga aklat ayon sa kanila ay 22 lamang, na kasindami ng mga titik sa alpabetong Hebreo. Sa prologo ni Jerome sa mga aklat ng Samuel at ng Mga Hari, bagaman waring sang-ayon siya sa bilang na 22, sinabi niya: "Idinaragdag ng ilan sa Hagiographa kapuwa ang Ruth at ang Mga Panaghoy . . . kaya naman ayon sa kanila ay may dalawampu't apat na aklat."

Bilang sagot sa kaniyang mga kalaban, kinumpirma ng Judiong istoryador na si Josephus, sa kaniyang akdang *Against Apion* (I, 38-40 [8]) noong mga 100 C.E., na noong panahong iyon ay matagal nang kumpleto ang kanon ng Hebreong Kasulatan. Isinulat niya: "Wala tayong pagkarami-rami at di-magkakasuwatong mga aklat na nagkakasalungatan sa isa't isa. Ang ating mga aklat, yaong mga may-kawastuang kinikilala, ay dalawampu't dalawa lamang, at naglalaman ng rekord ng lahat ng panahon. Sa mga ito, lima ay mga aklat ni Moises, na binubuo ng mga kautusan at ng tradisyonal na kasaysayan mula sa paglalang sa tao hanggang sa pagkamatay ng tagapagbigay-batas. . . . Mula sa pagkamatay ni Moises hanggang kay Artajerjes, na humalili kay Jerjes bilang hari ng Persia, isinulat ng mga propetang kasunod ni Moises sa labintatlong aklat ang kasaysayan ng mga pangyayari noong kani-kanilang panahon. Ang nalalabing apat na aklat ay naglalaman ng mga himno sa Diyos at mga panuntunan para sa pamumuhay ng mga tao."

Samakatuwid, ang pagiging kanonikal ng isang aklat ay hindi nakadepende sa pagtanggap o hindi pagtanggap dito ng isang konsilyo, komite, o komunidad. Ang opinyon ng gayong di-kinasihang mga tao ay mapananaligan lamang kung sinusuportahan nito ang ipinasiya at ipinahayag ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang sinang-ayunang mga kinatawan.

Hindi mahalaga ang eksaktong *bilang* ng mga aklat sa Hebreong Kasulatan (may mga aklat man na pinagsama o pinanatiling magkahiwalay), ni ang partikular na pagkakasunud-sunod ng mga ito, yamang talaga namang hiwa-hiwalay ang mga balumbon ng mga aklat kahit noong makumpleto na ang kanon. Iba-iba ang pagkakasunud-sunod ng mga aklat sa mga talaan ng sinaunang mga katalogo; halimbawa, sa isang katalogo, ang Isaias ay kasunod ng Ezekiel. Ang pinakamahalaga ay *kung aling* mga aklat ang kasama sa katalogo. Ang totoo, tanging yaong mga aklat na kabilang ngayon sa kanon ang tunay na makapag-aangking kanonikal. Mula pa noong sinaunang mga panahon ay tinututulan na ang paglalakip ng iba pang mga akda. Sa dalawang konsilyong Judio na ginanap noong mga 90 C.E. at noong 118 C.E. sa Yavne o Jamnia, na nasa bandang T ng Jope, espesipikong hindi isinama sa Hebreong Kasulatan ang lahat ng akdang Apokripal.

Pinatotohanan ni Josephus ang karaniwang opinyong ito ng mga Judio tungkol sa mga akdang Apokripal nang sabihin niya: "Mula kay Artajerjes hanggang sa atin mismong panahon, ang kumpletong kasaysayan ay naisulat na, ngunit hindi itinuring na karapat-dapat maging kapantay ng mas naunang mga rekord, dahil hindi kumpleto ang linya ng mga propeta sa panahong ito. Malinaw na nating pinatunayan ang pagpipitagan natin sa ating sariling Kasulatan. Sapagkat, bagaman napakahabang panahon na ang lumipas, walang sinuman ang nangahas na magdagdag, o mag-alis, o magpalit ng isa mang pantig; at likas sa bawat Judio, mula sa araw ng kaniyang pagsilang, na ituring ang mga iyon bilang mga utos ng Diyos, na sundin ang mga iyon, at, kung kailangan, mamatay para sa mga iyon nang maluwag sa kalooban."—*Against Apion,* I, 41, 42 (8).

Ang matagal nang paninindigang ito ng mga Judio hinggil sa kanon ng Hebreong Kasulatan ay napakahalaga, batay sa isinulat ni Pablo sa mga taga-Roma. Sinabi ng apostol na sa mga Judio 'ipinagkatiwala ang mga sagradong kapahayagan ng Diyos,' kasama na ang pagsulat at pag-iingat sa kanon ng Bibliya.—Ro 3:1, 2.

Bilang pagkilala sa kanon ng Bibliya na sinang-ayunan ng banal na espiritu ng Diyos, hindi bilang pagtatakda sa kanon, ang sinaunang mga konsilyo (Laodicea, 367 C.E.; Chalcedon, 451 C.E.) at ang tinaguriang mga ama ng simbahan, sa pangkalahatan, ay nagkaisang tanggapin ang tatag na Judiong kanon at tanggihan ang Apokripal na mga aklat. Kabilang sa mga ito sina: Justin Martyr, Kristiyanong apolohista (namatay noong mga 165 C.E.); Melito, "obispo" ng Sardis (ika-2 siglo C.E.); Origen, iskolar ng Bibliya (185?-254? C.E.); Hilary, "obispo" ng Poitiers (namatay noong 367? C.E.); Epiphanius, "obispo" ng Constantia (mula noong 367 C.E.); Gregory Nazianzus (330?-389? C.E.); Rufinus ng Aquileia, "ang edukadong Tagapagsalin ni Origen" (345?-410 C.E.); Jerome (340?-420 C.E.), iskolar ng Bibliya ng simbahang Latin at tagapagtipon ng

Vulgate. Sa prologo ni Jerome sa mga aklat ng Samuel at ng Mga Hari, matapos niyang itala ang 22 aklat ng Hebreong Kasulatan, sinabi niya: "Ang anumang higit pa sa mga ito ay dapat ilagay sa apokripa."

Ang pinakamatibay na patotoo ng pagiging kanonikal ng Hebreong Kasulatan ay ang mapananaligang mga salita ni Jesu-Kristo at ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Bagaman wala silang binanggit na eksaktong bilang ng mga aklat, malinaw na mauunawaan sa kanilang mga sinabi na ang Apokripal na mga aklat ay hindi kasama sa kanon ng Hebreong Kasulatan.

Kung sila at yaong mga kinausap at sinulatan nila ay walang nalalaman at kinikilalang espesipikong koleksiyon ng Banal na mga Akda, hindi sana sila gumamit ng mga pananalitang gaya ng "ang Kasulatan" (Mat 22:29; Gaw 18:24); ang "banal na Kasulatan" (Ro 1:2); "ang banal na mga kasulatan" (2Ti 3:15); ang "Kautusan," na kadalasa'y tumutukoy sa buong kalipunan ng Kasulatan (Ju 10:34; 12:34; 15:25); "ang Kautusan at ang mga Propeta," na ginamit bilang panlahatang termino upang tukuyin ang buong Hebreong Kasulatan at hindi lamang ang una at ikalawang seksiyon ng Kasulatang iyon (Mat 5:17; 7:12; 22:40; Luc 16:16). Nang banggitin ni Pablo ang "Kautusan," sumisipi siya sa Isaias.—1Co 14:21; Isa 28:11.

Malayong mangyari na isinama sa orihinal na Griegong *Septuagint* ang Apokripal na mga aklat. (Tingnan ang APOKRIPA.) Ngunit kung idinagdag man sa sumunod na mga kopya ng *Septuagint* na ginamit noong panahon ni Jesus ang ilan sa kaduda-dudang mga akda na ito, siya at ang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay hindi sumipi mula sa mga iyon kahit pa *Septuagint* ang ginagamit nila; hindi nila kailanman itinuring na "Kasulatan" o produkto ng banal na espiritu ang alinmang akdang Apokripal. Kaya ang Apokripal na mga aklat ay hindi lamang salat sa panloob na katibayan ng pagkasi ng Diyos at sa patotoo ng sinaunang kinasihang mga manunulat ng Hebreong Kasulatan, kundi ang mga ito ay wala ring pagsang-ayon ni Jesus at ng kaniyang mga apostol. Gayunman, sinang-ayunan ni Jesus ang Hebreong kanon, anupat tinukoy niya ang buong Hebreong Kasulatan nang banggitin niya "ang lahat ng mga bagay na nakasulat sa *kautusan* ni Moises at sa *mga Propeta* at *Mga Awit,"* anupat ang Mga Awit ang una at pinakamahabang aklat sa seksiyong tinatawag na Hagiographa o Banal na Mga Akda. —Luc 24:44.

Kapansin-pansin din ang sinabi ni Jesus sa Mateo 23:35 (at sa Luc 11:50, 51): "Upang dumating sa inyo ang lahat ng dugong matuwid na ibinubo sa lupa, mula sa dugo ng matuwid na si Abel hanggang sa dugo ni Zacarias na anak ni Barakias, na pinaslang ninyo sa pagitan ng santuwaryo at ng altar." Ang totoo, mas huling pinatay ang propetang si Urias dahil pinatay siya noong panahon ng paghahari ni Jehoiakim, mahigit na dalawang siglo pa pagkatapos na mapaslang si Zacarias noong papatapos na ang paghahari ni Jehoas. (Jer 26:20-23) Kaya kung ang nais tukuyin ni Jesus ay ang buong talaan ng mga martir, bakit hindi niya sinabing 'mula kay Abel hanggang kay *Urias'?* Maliwanag na ito'y dahil ang ulat hinggil kay Zacarias ay matatagpuan sa 2 Cronica 24:20, 21, sa gayo'y halos nasa *dulo* ng tradisyonal na Hebreong kanon. Kaya sa gayong diwa, saklaw ng pananalita ni Jesus ang lahat ng pinaslang na mga saksi ni Jehova na binanggit sa Hebreong Kasulatan, mula kay Abel na itinala sa unang aklat (Genesis) hanggang kay Zacarias na binanggit sa huling aklat (Mga Cronica), na parang katulad din ng pananalitang "mula Genesis hanggang Apocalipsis."

Ang Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang pagsulat, gayundin ang pagtitipon, ng 27 aklat na bumubuo sa kanon ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay katulad din ng sa Hebreong Kasulatan. Si Kristo ay 'nagbigay ng mga kaloob na mga tao,' anupat "ibinigay niya ang ilan bilang mga apostol, ang ilan bilang mga propeta, ang ilan bilang mga ebanghelisador, ang ilan bilang mga pastol at mga guro." (Efe 4:8, 11-13) Taglay ang banal na espiritu ng Diyos, itinatag nila ang tamang doktrina para sa kongregasyong Kristiyano at, "sa pamamagitan ng paalaala," inulit nila ang maraming bagay na naisulat na sa Kasulatan.—2Pe 1:12, 13; 3:1; Ro 15:15.

May sekular na katibayan na noon pa mang 90-100 C.E. ay natipon na ang di-kukulangin sa sampu sa mga liham ni Pablo. Tiyak na sa pasimula pa lamang ay tinitipon na ng mga Kristiyano ang kinasihang mga kasulatang Kristiyano.

Mababasa natin na "noong papatapos na ang ika-1 siglo, alam ni Clemente na obispo ng Roma ang tungkol sa liham ni Pablo sa iglesya sa Corinto. Kasunod niya, pinatotohanan ng mga liham ni Ignatius na obispo ng Antioquia at ni Polycarp na obispo ng Smirna na ang mga liham ni Pablo ay naipalaganap na noong ikalawang dekada ng ika-2 siglo." (*The International Standard Bible Encyclopedia,* inedit ni G. W. Bromiley, 1979, Tomo 1, p. 603) Ang sinaunang mga manunulat na ito—sina Clemente ng Roma (30?-100? C.E.), Polycarp (69?-155? C.E.), at Ignatius ng Antioquia (huling bahagi ng ika-1 siglo at unang bahagi ng ika-2 siglo C.E.)—ay sumipi at humalaw sa iba't ibang aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, anupat ipinakikitang pamilyar sila sa kanonikal na mga akdang iyon.

Sa kaniyang "Dialogue With Trypho, a Jew" (XLIX), ginagamit ni Justin Martyr (namatay noong mga 165 C.E.) ang pananalitang "nasusulat" kapag sumisipi siya sa Mateo, kagaya rin ng ginagawa ng mga Ebanghelyo kapag sumisipi ang mga ito sa Hebreong Kasulatan. Ganito rin ang ginawa ng isang di-kilalang manunulat sa kaniyang akdang "The Epistle of Barnabas" (IV). Sa "The First Apology" (LXVI, LXVII), tinukoy ni Justin Martyr ang "ulat ng mga apostol" bilang "mga Ebanghelyo."—*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, p. 220, 139, 185, 186.

Si Teofilo ng Antioquia (ika-2 siglo C.E.) ay nagsabi: "May kinalaman sa katuwiran na hinihiling ng kautusan, pinagtitibay ito ng mga pananalitang masusumpungan kapuwa sa mga propeta at sa mga Ebanghelyo, sapagkat sila'y pawang nagsalita nang may pagkasi ng iisang Espiritu ng Diyos." Pagkatapos ay gumamit si Teofilo ng mga pananalitang gaya ng 'ang sabi ng Ebanghelyo' (sa pagsipi niya sa Mat 5:28, 32, 44, 46; 6:3) at "ang salita ng Diyos ay nagbibigay sa atin ng mga tagubilin" (sa pagsipi niya sa 1Ti 2:2 at Ro 13:7, 8).—*The Ante-Nicene Fathers,* 1962, Tomo II, p. 114, 115, "Theophilus to Autolycus" (XII, XIII).

Sa pagtatapos ng ikalawang siglo, walang alinlangang kumpleto na ang kanon ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, at mapapansin natin na kinilala ng mga taong gaya nina Irenaeus, Clemente ng Alejandria, at Tertullian na ang awtoridad ng mga akdang bumubuo sa Kristiyanong Kasulatan ay kapantay niyaong sa Hebreong Kasulatan. Sa pagtukoy ni Irenaeus sa Kasulatan, gumawa siya ng di-kukulangin sa 200 pagsipi mula sa mga liham ni Pablo. Sinabi naman ni Clemente na sasagutin niya ang kaniyang mga kalaban sa pamamagitan ng "Kasulatan na pinaniniwalaan nating mapananaligan dahil sa kataas-taasang awtoridad nito," samakatuwid nga, "sa pamamagitan ng kautusan at ng mga propeta, at sa pamamagitan din ng sagradong Ebanghelyo."—*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo II, p. 409, "The Stromata, or Miscellanies."

Kinukuwestiyon ng iba ang pagiging kanonikal ng ilang aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, ngunit napakahina ng kanilang mga argumento. Halimbawa, hindi tinatanggap ng ilang kritiko ang aklat ng Mga Hebreo dahil lamang sa wala rito ang pangalan ni Pablo at dahil medyo naiiba ang istilo nito kaysa sa iba niyang mga liham. Gayunman, sinabi ni B. F. Westcott na "ang pagiging kanonikal ng Liham ay hindi nakadepende sa kung si Pablo ang sumulat nito." (*The Epistle to the Hebrews,* 1892, p. lxxi) Ang pagtutol sa aklat ng Mga Hebreo dahil lamang sa hindi nabanggit ang pangalan ng manunulat nito ay walang matibay na saligan yamang ang aklat ay kabilang sa Chester Beatty Papyrus No. 2 (P^{46}) (tinatayang ginawa mga 150 taon pagkamatay ni Pablo), kasama ng walong iba pang liham ni Pablo.

Kung minsan, kinukuwestiyon ang pagiging kanonikal ng maliliit na aklat na gaya ng Santiago, Judas, Ikalawa at Ikatlong Juan, at Ikalawang Pedro dahil bibihirang sumipi sa mga aklat na ito ang sinaunang mga manunulat. Gayunman, kung pagsasama-samahin, ang mga aklat na ito ay 1⁄36 na bahagi lamang ng Kristiyanong Griegong Kasulatan at sa gayo'y hindi talaga masisipi nang madalas. May kaugnayan dito, mapapansin na sinipi ni Irenaeus ang Ikalawang Pedro at itinuring itong kanonikal gaya rin ng iba pang mga aklat ng Griegong Kasulatan. Totoo rin ito kung tungkol sa Ikalawang Juan. (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, p. 551, 557, 341, 443, "Irenæus Against Heresies") Ang Apocalipsis, na tinatanggihan din ng ilan, ay pinatotohanan ng maraming sinaunang komentarista, kabilang na si Papias, Justin Martyr, Melito, at Irenaeus.

Gayunman, ang tunay na sukatan ng pagiging kanonikal ng isang aklat ay hindi kung ilang beses ito sinipi o kung sinong di-apostolikong manunulat ang sumipi mula rito. Sa halip, ang mismong nilalaman ng aklat ang magpapatunay kung ito'y produkto ng banal na espiritu. Kaya naman hindi ito maaaring maglaman ng mga pamahiin o demonismo, ni magtaguyod man ng pagsamba sa mga nilalang. Dapat na ito'y lubusang kasuwato ng iba pang bahagi ng Bibliya, sa gayo'y sumusuporta sa pagiging awtor ng Diyos na Jehova. Ang bawat aklat ay dapat na kaayon ng makadiyos na "parisan ng nakapagpapalusog na mga salita" at kasuwato ng mga itinuro at mga ginawa ni Kristo Jesus. (2Ti 1:13; 1Co 4:17) Maliwanag na ang mga apostol ay sinang-ayunan ng Diyos at pinatotohanan naman nila ang mga isinulat ng iba pang mga manunulat na gaya ni Lucas at ni Santiago na kapatid sa ina ni Jesus. Sa pamamagitan ng banal na espiritu, ang mga apostol ay tumanggap ng "kaunawaan sa kinasihang mga pananalita" upang makilala kung ang mga ito ay nagmula sa Diyos o hindi. (1Co 12: 4, 10) Nang mamatay si Juan, ang huling apostol, nagtapos ang mapananaligang kawing na ito ng mga taong kinasihan ng Diyos; kaya naman nang maisulat ang Apocalipsis, ang Ebanghelyo ni Juan, at ang kaniyang mga liham, nakumpleto na ang kanon ng Bibliya.

Ang nilalaman ng 66 na kanonikal na aklat ng ating Bibliya ay magkakasuwato at timbang anupat pinatutunayang ang Bibliya ay iisa at kumpleto. Inirerekomenda rin ng mga ito ang Bibliya bilang ang Salita ng katotohanan na kinasihan ni Jehova, na hanggang sa ngayon ay naingatan mula sa lahat ng mga kaaway nito. (1Pe 1:25) Para sa kumpletong talaan ng 66 na aklat ng kanon ng Bibliya,

mga manunulat, petsa kung kailan natapos isulat, at panahong saklaw ng bawat aklat, tingnan ang "Talaan ng mga Aklat ng Bibliya Ayon sa Pagkakasunud-sunod ng Pagkakasulat" sa ilalim ng BIBLIYA. —Tingnan din ang indibiduwal na artikulo para sa bawat aklat ng Bibliya.

KAP [כ; pinal, ך]. Ang ika-11 titik ng alpabetong Hebreo. Sa tunog, ang *kap* ay katugma ng *kh* kapag wala itong tuldok (*daghesh lene*) sa loob nito; ngunit kapag mayroon itong tuldok sa loob nito (כּ), nagiging matigas ito na gaya ng Ingles na "k." Sa Hebreo, ito ang unang titik sa bawat isa sa walong talata ng Awit 119:81-88. Magkahawig ang anyo ng mga titik na *kap* [כ] at *bet* [ב].

KAPAKUMBABAAN. Kabaligtaran ng pagmamapuri at kapalaluan; kababaan ng pag-iisip. Hindi ito kahinaan kundi isang kalagayan ng isip na kalugud-lugod kay Jehova.

Sa Hebreong Kasulatan, ang "kapakumbabaan" ay hinalaw sa salitang-ugat (*'a·nah'*) na nangangahulugang "mapighati; maibaba; masiil." Ang mga salitang hinalaw sa salitang-ugat na ito ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "kapakumbabaan," "kaamuan," "kapighatian," at iba pa. Ang dalawa pang pandiwang Hebreo na may kinalaman sa "kapakumbabaan" ay *ka·na'* (sa literal, supilin [ang sarili]) at *sha·phel'* (sa literal, magpakababa o maging mababa). Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *ta·pei·no·phro·sy'ne* ay isinasalin bilang "kapakumbabaan" at "kababaan ng pag-iisip." Hinango ito sa mga salitang *ta·pei·no'o,* "gawing mababa," at *phren,* "ang pag-iisip."

Ang isang tao ay maaaring maging mapagpakumbaba kung isasaalang-alang niya ang kaniyang kaugnayan sa Diyos at sa kaniyang kapuwa batay sa sinasabi ng Bibliya, at pagkatapos ay isasagawa niya ang mga simulaing natutuhan niya. Isang salitang Hebreo, *hith·rap·pes',* isinasaling "magpakumbaba ka," ang literal na nangangahulugang "yapakan mo ang iyong sarili." Angkop nitong ipinahahayag ang pagkilos na inilalarawan ng pantas na manunulat ng Mga Kawikaan: "Anak ko, kung ikaw ay nanagot para sa iyong kapuwa, . . . kung ikaw ay nasilo ng mga pananalita ng iyong bibig, . . . nalagay ka sa palad ng iyong kapuwa: Yumaon ka at magpakumbaba [yapakan mo ang iyong sarili] at paulanan mo ng mga pagsusumamo ang iyong kapuwa. . . . Iligtas [mo] . . . ang iyong sarili." (Kaw 6:1-5) Sa ibang pananalita, isaisantabi mo ang iyong amor propyo, aminin mo ang iyong pagkakamali, makipag-ayos ka, at humingi ka ng tawad. Sinabi ni Jesus na ang isang tao ay dapat magpakababa sa harap ng Diyos tulad ng isang bata at na, sa halip na magsikap na maging tanyag, dapat siyang maglingkod sa kaniyang mga kapatid.—Mat 18:4; 23:12.

Maaari ring matuto ng kapakumbabaan ang isang tao kapag siya ay ibinaba, anupat pinagpakumbaba ng karanasan. Sinabi ni Jehova sa Israel na pinagpakumbaba niya sila sa pamamagitan ng pagpapalakad sa kanila nang 40 taon sa ilang sa layuning ilagay sila sa pagsubok upang malaman kung ano ang nasa kanilang puso at upang ipakilala sa kanila na "hindi sa tinapay lamang nabubuhay ang tao kundi sa bawat pananalita sa bibig ni Jehova ay nabubuhay ang tao." (Deu 8:2, 3) Walang alinlangang marami sa mga Israelita ang nakinabang sa matinding karanasang ito at nagpakumbaba dahil dito. (Ihambing ang Lev 26:41; 2Cr 7:14; 12:6, 7.) Kung ang isang tao o isang bansa ay tatangging magpakumbaba o tumanggap ng disiplinang nakapagpapakumbaba, daranas iyon ng pagkaaba sa takdang panahon.—Kaw 15:32, 33; Isa 2:11; 5:15.

Nakalulugod sa Diyos. Napakahalaga ng kapakumbabaan sa paningin ni Jehova. Bagaman ang Diyos ay walang anumang pagkakautang sa sangkatauhan, sa kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan, handa siyang magpakita ng awa at lingap sa mga nagpapakumbaba sa harap niya. Ipinakikita ng mga taong iyon na hindi sila nagtitiwala o naghahambog sa kanilang sarili kundi umaasa sa kaniya at nagnanais na gawin ang kaniyang kalooban. Gaya ng sabi ng kinasihang mga Kristiyanong manunulat na sina Santiago at Pedro: "Sinasalansang ng Diyos ang mga palalo, ngunit nagbibigay siya ng di-sana-nararapat na kabaitan sa mga mapagpakumbaba."—San 4:6; 1Pe 5:5.

Kahit yaong mga gumawa noon ng napakasasamang bagay, kung tunay silang magpapakumbaba sa harap ni Jehova at magsusumamo sa kaniya ukol sa awa, ay pakikinggan niya. Halimbawa, nang magtaguyod si Haring Manases ng Juda ng huwad na pagsamba sa lupain, iniligaw niya ang mga tumatahan sa Juda at Jerusalem "upang gumawa ng mas masama kaysa sa mga bansa na nilipol ni Jehova mula sa harap ng mga anak ni Israel." Gayunman, matapos siyang payaunin ni Jehova sa pagkabihag sa hari ng Asirya, si Manases ay "patuloy na nagpakumbaba nang lubha dahil sa Diyos ng kaniyang mga ninuno. At patuloy siyang nanalangin sa Kaniya, kung kaya hinayaan Niya na siya ay mapamanhikan nito at dininig Niya ang kaniyang paghiling ng lingap at isinauli siya sa Jerusalem sa kaniyang paghahari; at nakilala ni Manases na si Jehova ang tunay na Diyos." Sa gayo'y natutong magpakumbaba si Manases.—2Cr 33:9, 12, 13; ihambing ang 1Ha 21:27-29.

Naglalaan ng Tamang Patnubay. Ang isa na nagpapakumbaba sa harap ng Diyos ay makaaasa sa patnubay ng Diyos. Si Ezra ay nagkaroon ng mabigat na pananagutang manguna sa mahigit na

1,500 lalaki, bukod pa sa mga saserdote, mga Netineo, at mga babae at mga bata mula sa Babilonya pabalik sa Jerusalem. Karagdagan pa, dala nila ang napakaraming ginto at pilak para sa pagpapaganda ng templo sa Jerusalem. Kinailangan nila ng proteksiyon para sa paglalakbay, ngunit ayaw humingi ni Ezra sa hari ng Persia ng isang pangkat ng militar na sasama sa kanila, dahil magpapakita iyon ng pananalig sa lakas ng tao. Gayundin, bago pa nito ay sinabi niya sa hari: "Ang kamay ng aming Diyos ay sumasalahat niyaong mga humahanap sa kaniya sa ikabubuti." Kaya naman naghayag siya ng isang pag-aayuno, upang ang bayan ay makapagpakumbaba sa harap ni Jehova. Humiling sila sa Diyos, at siya'y nakinig at naglaan sa kanila ng proteksiyon mula sa mga pagtambang ng mga kaaway sa daan anupat matagumpay nilang natapos ang mapanganib na paglalakbay. (Ezr 8:1-14, 21-32) Ang propetang si Daniel naman, na nasa pagkatapon sa Babilonya, ay lubhang pinagpala nang isugo sa kaniya ng Diyos ang isang anghel at bigyan siya ng isang pangitain, sa dahilang nagpakumbaba si Daniel sa harap ng Diyos sa paghahanap niya ng patnubay at pagkaunawa.—Dan 10:12.

Ang pagpapakumbaba ay pumapatnubay sa isang tao sa tamang landas at umaakay sa kaniya sa kaluwalhatian, sapagkat ang Diyos ang siyang nagtataas sa isa at nagbababa naman sa iba. (Aw 75:7) "Bago ang pagbagsak ay matayog ang puso ng tao, at bago ang kaluwalhatian ay may kapakumbabaan." (Kaw 18:12; 22:4) Kaya naman, ang isa na naghahangad ng kaluwalhatian sa pamamagitan ng pagpapalalo ay mabibigo, gaya ni Haring Uzias ng Juda, na naging pangahas at umagaw sa tungkulin ng saserdote: "Nang siya ay malakas na, ang kaniyang puso ay nagpalalo hanggang sa naging sanhi pa nga ng kapahamakan, anupat gumawi siya nang di-tapat laban kay Jehova na kaniyang Diyos at pumasok sa templo ni Jehova upang magsunog ng insenso sa ibabaw ng altar ng insenso." Nang siya'y magngalit sa mga saserdote dahil sa pagtutuwid nila sa kaniya, kinapitan siya ng ketong. (2Cr 26:16-21) Dahil sa kaniyang kawalan ng kapakumbabaan, si Uzias ay nailihis tungo sa kaniyang pagbagsak.

Nakatutulong sa Panahon ng Kapighatian. Malaki ang maitutulong ng kapakumbabaan sa pagharap sa hamon ng kapighatian. Kapag may dumating na kapahamakan, ang kapakumbabaan ay tumutulong sa isa na manatiling matatag at magbata at magpatuloy sa kaniyang paglilingkod sa Diyos. Maraming kapighatiang dinanas si Haring David. Tinugis siya ni Haring Saul na para bang siya'y isang pugante. Ngunit kailanman ay hindi siya nagreklamo sa Diyos ni itinaas man niya ang kaniyang sarili sa pinahiran ni Jehova. (1Sa 26:9, 11, 23) Nang magkasala siya laban kay Jehova may kaugnayan kay Bat-sheba at sawayin siya nang matindi ng propeta ng Diyos na si Natan, siya'y nagpakumbaba sa harap ng Diyos. (2Sa 12:9-23) Pagkatapos, nang isang Benjamitang nagngangalang Simei ang hayagang manumpa kay David, at ninais patayin ng opisyal ni David na si Abisai ang taong iyon dahil sa kawalang-galang nito sa hari, si David ay nagpamalas ng kapakumbabaan. Sinabi niya kay Abisai: "Narito, ang aking sariling anak, na lumabas mula sa aking sariling mga panloob na bahagi, ay naghahanap sa aking kaluluwa; at gaano pa kaya ngayon ang isang Benjaminita! . . . Marahil ay ititingin ni Jehova ang kaniyang mata, at isasauli nga sa akin ni Jehova ang kabutihan sa halip na ang kaniyang sumpa sa araw na ito." (2Sa 16:5-13) Nang maglaon naman, binilang ni David ang bayan, salungat sa kalooban ni Jehova. Ang ulat ay kababasahan: "At si David ay pinasimulang bagabagin ng kaniyang puso pagkatapos niyang bilangin nang gayon ang bayan. Kaya sinabi ni David kay Jehova: 'Ako ay nagkasala nang malubha sa ginawa ko. . . . kumilos ako nang may malaking kamangmangan.'" (2Sa 24:1, 10) Bagaman dumanas siya ng kaparusahan, si David ay hindi inalis bilang hari; malaki ang naitulong ng kaniyang kapakumbabaan upang maisauli siya sa pabor ni Jehova.

Isang Katangian ng Diyos. Ang Diyos na Jehova mismo ang naglalakip ng kapakumbabaan sa kaniyang mga katangian. Ito'y hindi dahil sa anumang kakulangan sa ganang kaniya o dahil nagpapasakop siya sa iba. Sa halip, nagpapamalas siya ng kapakumbabaan kapag nagpapakita ng awa at malaking habag sa nakabababang mga makasalanan. Isang kapahayagan ng kaniyang kapakumbabaan ang pakikitungo niya sa mga makasalanan at paglalaan ng kaniyang Anak bilang isang hain para sa mga kasalanan ng sangkatauhan. Pinahintulutan ng Diyos na Jehova ang kabalakyutan sa loob ng mga 6,000 taon at hinayaan niyang maisilang ang sangkatauhan, bagaman nagkasala ang kanilang amang si Adan. Sa gayon, sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan, pinagpakitaan ng awa ang mga supling ni Adan, anupat binigyan sila ng pagkakataong magtamo ng buhay na walang hanggan. (Ro 8:20, 21) Lahat ng ito, pati na ang iba pang maiinam na katangian ng Diyos, ay nagpapakita ng kaniyang kapakumbabaan.

Nakita at napahalagahan ni Haring David ang katangiang ito sa di-sana-nararapat na kabaitan sa kaniya ng Diyos. Matapos siyang iligtas ni Jehova mula sa kamay ng lahat ng kaniyang mga kaaway, siya'y umawit: "Ibibigay mo sa akin ang iyong kalasag ng kaligtasan, at pinadadakila ako ng iyong kapakumbabaan." (2Sa 22:36; Aw 18:35) Bagaman sa kaniyang karingalan ay nakaupo siya sa kaniyang mataas na dako sa pinakamataas na kalangitan, ma-

aaring sabihin tungkol kay Jehova: "Sino ang tulad ni Jehova na ating Diyos, siya na tumatahan sa kaitaasan? Siya ay nagpapakababa upang tumingin sa langit at lupa, ibinabangon ang maralita mula sa mismong alabok; itinataas niya ang dukha mula sa hukay ng abo, upang paupuin siyang kasama ng mga taong mahal, kasama ng mga taong mahal ng kaniyang bayan."—Aw 113:5-8.

Ang Kapakumbabaan ni Jesu-Kristo. Noong siya'y nasa lupa, si Jesu-Kristo ang nagpakita ng pinakadakilang halimbawa ng isang mapagpakumbabang lingkod ng Diyos. Noong gabi bago siya mamatay, binigkisan ni Jesus ang kaniyang sarili ng isang tuwalya at hinugasan at tinuyo ang mga paa ng bawat isa sa kaniyang 12 apostol, isang paglilingkod na karaniwang ginagawa ng mga nakabababa at mga alipin. (Ju 13:2-5, 12-17) Bago nito ay sinabi niya sa kaniyang mga alagad: "Sinumang nagtataas ng kaniyang sarili ay ibababa, at sinumang nagbababa ng kaniyang sarili ay itataas." (Mat 23:12; Luc 14:11) Natandaan ng apostol na si Pedro, na naroon nang gabing iyon, ang mainam na halimbawa ni Jesus ng pamumuhay ayon sa kaniyang mga salita. Nang maglaon ay pinaalalahanan niya ang kaniyang mga kapananampalataya: "Kayong lahat ay magbigkis ng kababaan ng pag-iisip sa pakikitungo sa isa't isa . . . Samakatuwid, magpakababa kayo sa ilalim ng makapangyarihang kamay ng Diyos, upang maitaas niya kayo sa takdang panahon."—1Pe 5:5, 6.

Pinasigla ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano na magkaroon ng gayunding pangkaisipang saloobin na tinaglay ni Jesu-Kristo. Binanggit niya ang mataas na posisyon ng Anak ng Diyos sa langit kasama ng kaniyang Ama na si Jehova bago siya naging tao, ang kaniyang kusang-loob na paghubad ng kaniyang sarili, pag-aanyong alipin, at pagiging nasa wangis ng tao. Dagdag pa ni Pablo: "Higit pa riyan, nang masumpungan niya [ni Jesus] ang kaniyang sarili sa anyong tao, nagpakababa siya at naging masunurin hanggang sa kamatayan, oo, kamatayan sa pahirapang tulos." Ang mismong mga salita ni Jesus tungkol sa gantimpala ng kapakumbabaan ay napatunayang totoo sa kaso niya, gaya ng sinabi pa ng apostol: "Sa mismong dahilan ding ito ay dinakila siya ng Diyos sa isang nakatataas na posisyon at may-kabaitang ibinigay sa kaniya ang pangalang nakahihigit sa lahat ng iba pang pangalan."—Fil 2:5-11.

Kahit pa nga sa gayong lubhang itinaas na posisyon, kapag ginamit na niya 'ang lahat ng awtoridad sa langit at sa lupa' upang maisakatuparan ang kalooban ng Diyos may kinalaman sa lupa (Mat 28:18; 6:10), tataglayin pa rin ni Kristo ang gayunding kapakumbabaan sa pagtatapos ng kaniyang Sanlibong Taóng Paghahari. Kaya naman sinasabi sa atin ng Kasulatan: "Kapag ang lahat ng bagay ay naipasakop na sa kaniya, kung magkagayon ay magpapasakop din mismo ang Anak sa Isa na nagpasakop ng lahat ng bagay sa kaniya, upang ang Diyos ay maging lahat ng bagay sa bawat isa."—1Co 15:28.

Sinabi ni Jesu-Kristo hinggil sa kaniyang sarili: "Ako ay mahinahong-loob at mababa ang puso." (Mat 11:29) Nang iharap niya ang kaniyang sarili sa taong-bayan ng Jerusalem bilang kanilang Hari, tinupad niya ang sinabi ng hula tungkol sa kaniya: "Narito! Ang iyong hari ay dumarating sa iyo. Siya ay matuwid, oo, ligtas; mapagpakumbaba, at nakasakay sa asno, isa ngang hustong-gulang na hayop na anak ng asnong babae." (Zac 9:9; Ju 12:12-16) Sa kaniyang itinaas na makalangit na posisyon, kapag siya'y humayo laban sa mga kaaway ng Diyos, ang utos ay makahulang ibibigay sa kaniya: "Sa iyong karilagan ay magtagumpay ka; sumakay ka alang-alang sa katotohanan at kapakumbabaan at katuwiran." (Aw 45:4) Samakatuwid, yaong mga mapagpakumbaba ay maaaring magsaya, bagaman sila'y sinisiil at pinagmamalupitan ng mga mapagmapuri at mga palalo. Makatatanggap sila ng kaaliwan sa mga salitang: "Hanapin ninyo si Jehova, ninyong lahat na maaamo sa lupa, na nagsasagawa ng Kaniyang hudisyal na pasiya. Hanapin ninyo ang katuwiran, hanapin ninyo ang kaamuan. Baka sakaling makubli kayo sa araw ng galit ni Jehova." —Zef 2:3.

Ang mga salita ni Jehova sa Israel bago ang pagkawasak ng Jerusalem ay nagbigay ng babala sa mga mapagpakumbaba at umaliw sa kanila sa pagsasabing sa kabila ng lahat, ang Diyos ay kikilos alang-alang sa kanila sa kaniyang takdang panahon. Sinabi niya: "Aalisin ko nga mula sa gitna mo ang iyong mga nagbubunyi nang may kapalaluan; at hindi ka na muling magpapalalo sa aking banal na bundok. At mag-iiwan ako sa gitna mo ng isang bayan na mapagpakumbaba at mababa, at manganganlong sila sa pangalan ni Jehova." (Zef 3:11, 12) Sa katunayan, ang pagpapakumbaba ay magdudulot ng kaligtasan sa marami, gaya ng nasusulat: "Ang mapagpakumbabang bayan ay ililigtas mo; ngunit ang iyong mga mata ay laban sa mga palalo, upang maibaba mo sila." (2Sa 22:28) Sa gayo'y tinitiyak sa atin na ililigtas ng Haring si Jesu-Kristo, na sumasakay upang humayo alang-alang sa katotohanan at kapakumbabaan at katuwiran, ang kaniyang bayan na nagpapakumbaba sa harap niya at sa harap ng kaniyang Ama, si Jehova.

Dapat Linangin ng mga Kristiyano ang Kapakumbabaan. Nang pinapayuhan niya ang mga kapuwa Kristiyano na magbihis ng personalidad na "ginagawang bago ayon sa larawan ng Isa na

lumalang nito," sinabi ng apostol na si Pablo: "Alinsunod dito, bilang mga pinili ng Diyos, banal at iniibig, damtan ninyo ang inyong sarili ng magiliw na pagmamahal na may habag, kabaitan, *kababaan ng pag-iisip,* kahinahunan, at mahabang pagtitiis." (Col 3:10, 12) Habang binabanggit ang mainam na halimbawa ni Kristo, pinaalalahanan niya sila: 'May *kababaan ng pag-iisip* na ituring na ang iba [sa mga lingkod ng Diyos] ay nakatataas sa inyo.' (Fil 2:3) Muli ay namanhik siya: "Maging palaisip kayo sa iba na gaya ng sa inyong sarili; huwag magsaisip ng matatayog na bagay, kundi makiayon kayo sa mabababang bagay. Huwag kayong magmarunong sa inyong sariling paningin."—Ro 12:16.

Sa katulad na diwa, sinabi ni Pablo sa mga Kristiyanong nasa lunsod ng Corinto: "Sapagkat, bagaman malaya ako mula sa lahat ng tao, nagpaalipin ako sa lahat, upang matamo ko ang pinakamaraming tao. Kung kaya sa mga Judio, ako ay naging gaya ng Judio, upang matamo ko ang mga Judio; doon sa mga nasa ilalim ng kautusan, ako ay naging gaya ng nasa ilalim ng kautusan, bagaman ako mismo ay wala sa ilalim ng kautusan, upang matamo ko yaong mga nasa ilalim ng kautusan. Doon sa mga walang kautusan, ako ay naging gaya ng walang kautusan, bagaman hindi ako walang kautusan sa Diyos kundi nasa ilalim ng kautusan kay Kristo, upang matamo ko yaong mga walang kautusan. Sa mahihina, ako ay naging mahina, upang matamo ko ang mahihina. Ako ay naging lahat ng bagay sa lahat ng uri ng tao, upang sa anumang paraan ay mailigtas ko ang ilan." (1Co 9:19-22) Kailangan ang tunay na kapakumbabaan upang magawa ito.

Nagbubunga ng kapayapaan. Ang kapakumbabaan ay nagtataguyod ng kapayapaan. Ang taong mapagpakumbaba ay hindi nakikipag-away sa kaniyang mga kapatid na Kristiyano upang maitatag ang kaniyang diumano'y personal na "mga karapatan." Nangatuwiran ang apostol na bagaman mayroon siyang kalayaang gawin ang lahat ng bagay, ang mga bagay na nakapagpapatibay lamang ang kaniyang gagawin, at kung ang budhi ng isang kapatid ay nababagabag dahil sa kaniyang personal na mga pagkilos, iiwasan na niya ang gawaing iyon. —Ro 14:19-21; 1Co 8:9-13; 10:23-33.

Kailangan din ang kapakumbabaan upang mapanatili ang kapayapaan sa pamamagitan ng pagsunod sa payo ni Jesus na patawarin ang mga kasalanan ng iba laban sa atin. (Mat 6:12-15; 18:21, 22) At kapag ang isang tao ay nakasakit sa iba, sinusubok nito ang kaniyang kapakumbabaan na sundin ang utos na pumaroon sa isa at aminin ang pagkakamali, at humingi ng kapatawaran. (Mat 5:23, 24) O kapag lumapit sa kaniya ang taong nasaktan, tanging pag-ibig na nilakipan ng kapakumbabaan ang mag-uudyok sa isa na aminin ang pagkakamali at kumilos kaagad upang makipagkasundo. (Mat 18:15; Luc 17:3; ihambing ang Lev 6:1-7.) Ngunit ang mga resultang idudulot ng gayong pagpapakumbaba sa ikapapayapa ng indibiduwal at ng organisasyon ay malayong nakahihigit kaysa sa madarama niyang kahihiyan. Gayundin, dahil sa mapagpakumbabang pagkilos ng indibiduwal na iyon, lalong malilinang at mapatitibay sa kaniya ang mainam na katangian ng kapakumbabaan.

Mahalaga para sa pagkakaisa ng kongregasyon. Ang kapakumbabaan ay makatutulong sa Kristiyano na maging kontento sa mga bagay na tinataglay niya, at tutulong ito sa kaniya na mapanatili ang kagalakan at pagkatimbang. Ang pagtutulungan ng kongregasyong Kristiyano, gaya ng inilarawan ng apostol sa Unang Corinto kabanata 12, ay salig sa pagkamasunurin, kapakumbabaan, at pagpapasakop sa kaayusan ng organisasyon ng Diyos. Samakatuwid, bagaman sinasabihan ang mga lalaking miyembro ng kongregasyon: "Kung ang sinumang lalaki ay umaabot sa katungkulan ng tagapangasiwa, siya ay nagnanasa ng isang mainam na gawa," sinasabihan din sila na huwag maghangad ng katungkulan dahil sa ambisyon, halimbawa, bilang mga guro ng kongregasyon, sapagkat ang mga ito ay "tatanggap . . . ng mas mabigat na hatol."—1Ti 3:1; San 3:1.

Ang lahat, mga lalaki at mga babae, ay dapat na maging mapagpasakop sa mga nangunguna at dapat na maghintay kay Jehova para sa anumang paghirang o pag-aatas sa pananagutan, sapagkat siya ang pinagmumulan ng anumang pagtataas ng tungkulin. (Aw 75:6, 7) Gaya ng sabi ng ilan sa mga Levitang anak ni Kora: "Pinili kong tumayo sa pintuan ng bahay ng aking Diyos sa halip na maglibot sa mga tolda ng kabalakyutan." (Aw 84:10) Panahon ang kailangan upang malinang ang gayong tunay na kapakumbabaan. Nang isinasaad ang mga kuwalipikasyon para sa isa na maaatasan sa katungkulan ng tagapangasiwa, binanggit ng Kasulatan na hindi dapat atasan ang bagong kumberteng lalaki, "dahil baka magmalaki siya at mahulog sa hatol na ipinataw sa Diyablo."—1Ti 3:6.

Huwad na Kapakumbabaan. Binabalaan ang mga Kristiyano na huwag maging paimbabaw sa pagpapakita ng kapakumbabaan. May posibilidad na ang sinumang nalulugod sa isang pakunwaring kapakumbabaan ay 'magmalaki nang walang wastong dahilan ayon sa kaniyang makalamang takbo ng pag-iisip.' Ang taong tunay na mapagpakumbaba ay hindi mag-iisip na ang Kaharian ng Diyos o ang pagpasok doon ay may kinalaman sa kinakain o iniinom o sa hindi kinakain o iniinom ng isa.

Ipinakikita ng Bibliya na ang isang tao ay makakakain o makaiinom o maaaring umiwas sa pagkain ng ilang bagay sapagkat nadarama niyang dapat niyang gawin iyon, mula sa isang pangkalusugang pangmalas o alang-alang sa budhi. Ngunit kung inaakala ng isang tao na ang pagkakaroon niya ng kaayaayang katayuan sa Diyos ay nakasalalay sa kung siya ay kumakain, umiinom, o humihipo ng ilang bagay o hindi o kung siya ay nangingilin ng ilang relihiyosong araw o hindi, hindi niya natatanto na ang kaniyang mga pagkilos ay "mayroon ngang kaanyuan ng karunungan sa isang ipinataw-sa-sariling anyo ng pagsamba at pakunwaring kapakumbabaan, isang pagpapahirap sa katawan; ngunit ang mga iyon ay walang halaga sa pakikipagbaka sa pagbibigay-lugod sa laman."—Col 2:18, 23; Ro 14:17; Gal 3:10, 11.

Dahil sa huwad na kapakumbabaan, ang isang indibiduwal ay maaaring maging palalo, sapagkat baka isipin niya na siya ay matuwid sa ganang kaniyang sarili, o baka inaakala niyang naisasakatuparan niya ang kaniyang layunin anupat nakakalimutan niyang hindi niya madadaya si Jehova. Kapag naging palalo siya, sa kalaunan ay pagpapakumbabain siya sa paraang hindi niya maiibigan. Siya'y ibababa, at maaari itong mangahulugan ng kaniyang pagkapuksa.—Kaw 18:12; 29:23.

KAPALALUAN [sa Ingles, *haughtiness*]. Mapanghamak na pagmamapuri; pagmamataas. Ang kapalaluan ay kabaligtaran ng kapakumbabaan. Ang mga salitang Griego at Hebreo na isinaling "palalo" at "kapalaluan" ay may pangunahing kahulugan na pinagtitinging "mataas," "dakila," "matayog," "marilag," ang sarili. Kapag ang isang tao ay palalo, itinuturing niyang siya ay nakahihigit, o nakatataas sa kaniyang kapuwa. Dahil dito, kadalasan nang hinahangad ng gayong tao ang paggalang at atensiyon na higit kaysa sa nararapat at wala siyang galang at pakundangan sa iba.

Isang Kalagayan ng Puso. Ang kapalaluan ay isang masamang katangian na hindi lamang basta sa isip nagmumula. Binanggit ito ni Jesu-Kristo kasama ng pagpaslang, pagnanakaw, pamumusong, at ng iba pang masasamang gawa at sinabi niya na "mula sa loob, mula sa puso ng mga tao," lumalabas ang gayong mga bagay. (Mar 7:21, 22) Si Maria na ina ni Jesus sa lupa ay nagsabi tungkol kay Jehova: "Pinangalat niya ang mga palalo sa *hinahangad ng kanilang mga puso."* (Luc 1:51) Namanhik naman si David kay Jehova, na sinasabi: "Ang aking puso ay hindi naging palalo."—Aw 131:1; Isa 9:9; Dan 5:20.

Kahit ang isang tao na naglilingkod sa Diyos nang may mapagpakumbabang puso ay maaaring maging palalo dahil sa pagtatamo ng kayamanan o ng kapangyarihan o dahil sa kaniyang kagandahan, tagumpay, karunungan o papuri ng iba. Ang isang halimbawa nito ay si Haring Uzias ng Juda. Siya ay mahusay na namahala at nagtamasa ng pagpapala ni Jehova sa loob ng maraming taon. (2Cr 26:3-5) Subalit sinasabi ng rekord ng Bibliya: "Gayunman, nang siya ay malakas na, ang kaniyang puso ay nagpalalo hanggang sa naging sanhi pa nga ng kapahamakan, anupat gumawi siya nang di-tapat laban kay Jehova na kaniyang Diyos at pumasok sa templo ni Jehova upang magsunog ng insenso sa ibabaw ng altar ng insenso." (2Cr 26:16) Si Uzias ay nagmataas anupat nagsagawa siya ng tungkulin ng saserdote, isang pribilehiyo na maliwanag na hindi ibinigay ng Diyos sa mga hari ng Israel, sa gayo'y ibinubukod ang pagkahari sa pagkasaserdote.

Noong isang pagkakataon, sa loob ng maikling panahon, ang mabuting si Haring Hezekias ay naging palalo sa kaniyang puso, at maliwanag na nahawahan niya ng kaniyang kapalaluan ang pinamamahalaan niyang bayan. Naging dakila siya sa kaniyang pamamahala dahil sa pagpapala ni Jehova, ngunit hindi niya napag-unawa na sa Diyos dapat mapunta ang lahat ng kapurihan. Ganito ang isinulat ng mananalaysay tungkol sa kaniya: "Ngunit si Hezekias ay hindi gumanti nang ayon sa pakinabang na isinagawa sa kaniya, sapagkat ang kaniyang puso ay nagpalalo at nagkaroon ng galit laban sa kaniya at laban sa Juda at Jerusalem." Mabuti na lamang at nakapanumbalik siya mula sa mapanganib na saloobing ito. Nagpapatuloy ang ulat: "Gayunman, si Hezekias ay nagpakumbaba dahil sa kapalaluan ng kaniyang puso, siya at ang mga tumatahan sa Jerusalem, at ang galit ni Jehova ay hindi dumating sa kanila nang mga araw ni Hezekias."—2Cr 32:25, 26; ihambing ang Isa 3:16-24; Eze 28:2, 5, 17.

Sinasalansang ng Diyos ang Kapalaluan. Ang mga palalo ay hindi lamang nakayayamot para sa mga taong matapat kundi, mas maselan pa rito, sila ay sinasalansang din ng Diyos na Jehova. (San 4:6; 1Pe 5:5) Isang kamangmangan at kasalanan ang kapalaluan (Kaw 14:3; 21:4), at ang mga palalo ay ibinababa ni Jehova. (2Sa 22:28; Job 10:16; 40:11; Aw 18:27; 31:18, 23; Isa 2:11, 17) Kung hindi iiwan ng isa ang kapalaluan, tiyak na magdudulot ito ng pagkapuksa. Ang sinaunang bansa ng Moab, na nagmataas laban sa Diyos at sa kaniyang bayan, ay pinawi noon. (Isa 16:6; 25:10, 11; Jer 48:29) Maging ang sampung-tribong kaharian ng Israel ay hindi pinaligtas nang maging palalo at walang-pakundangan ito sa puso.—Isa 9:8-12.

Pagbabantay Laban sa Kapalaluan. Ang isang tao kung gayon ay dapat na mag-ingat nang husto upang huwag makapasok sa kaniyang puso ang kapalaluan. Lalo na siyang dapat na maging mapagbantay

kapag nagkakamit siya ng tagumpay sa anumang pagsisikap o kapag binigyan siya ng isang mas mataas o mas mabigat na posisyon. Dapat na lagi niyang isaisip na "ang pagmamapuri ay nauuna sa pagbagsak, at ang palalong espiritu bago ang pagkatisod." (Kaw 16:18) Kung hahayaan niyang tumubo ang kapalaluan, maaari siyang kontrolin nito sa kalaunan hanggang sa ituring siya ni Jehova na kabilang sa mga ibinigay Niya sa isang di-sinang-ayunang kalagayan ng isip at karapat-dapat sa kamatayan. (Ro 1: 28, 30, 32) Ang gayong pag-iingat ay lalo nang angkop "sa mga huling araw," kung kailan, gaya ng ibinabala ng apostol, ang kapalaluan ay magiging isa sa mga pagkakakilanlang katangian ng mga tao sa mga panahong mapanganib na iyon.—2Ti 3:1, 2.

Bukod dito, dapat iwasan ng taong nagnanais magkamit ng pagsang-ayon ng Diyos ang labis na pagpuri, na maaaring maglinang ng kapalaluan sa iba. Sinasabi ng kawikaan: "Ang matipunong lalaking labis na mapamuri sa kaniyang kasamahan ay naglalatag lamang ng lambat para sa kaniyang mga hakbang." (Kaw 29:5) Ang isa na labis na mapamuri ay hindi lamang nagdudulot ng kapahamakan sa kaniyang kasamahan ("ang bibig na labis na mapamuri ay nagpapangyari ng pagbagsak"; Kaw 26:28) kundi naiwawala rin niya ang pagsang-ayon ng Diyos. Maingat na iniwasan ng apostol na si Pablo ang labis na pagpuri at ang kapalaluan.—1Te 2: 5, 6.

KAPANAHUNAN, MGA [sa Ingles, *seasons*]. Ang kapanahunan ay tumutukoy sa isang yugto kung kailan normal na isinasagawa ang isang espesipikong uri ng agrikultural na gawain o ang isang partikular na lagay ng panahon ay namamayani; isang angkop o takdang panahon para sa isang bagay.

Habang umiikot ang lupa sa palibot ng araw, ang pagkakatagilid ng axis ng lupa sa isang anggulo mula sa *ecliptic plane* ay lumilikha ng isang siklo ng mga kapanahunan. Bilang mga pananda ng takbo ng panahon, ang mga bagay sa kalangitan ay nagsisilbing mga tagapagpahiwatig ng mga kapanahunan. (Gen 1:14) Sinasabi ng Genesis 8:22 na ang mga kapanahunan ng lupa ay "hindi maglilikat." Para sa kaugnayan ng mga buwan ng kalendaryong Judio at Gregorian at ng mga kapanahunan ng kapistahan, mga kapanahunan ng lagay ng panahon, at mga kapanahunang agrikultural, tingnan ang KALENDARYO.

Ang mga kapanahunang agrikultural ay may malapit na kaugnayan sa taunang "mga kapanahunan ng kapistahan" kung kailan ipinagdiriwang ang mga kapistahang itinakda ng Kautusang Mosaiko. (1Cr 23:31; 2Cr 31:3) Kaya naman, nang payuhan ni Pablo ang ilang Judiong Kristiyano na 'ubod-ingat na nangingilin ng mga araw at mga buwan at *mga kapanahunan,'* ang tinutukoy niya ay ang mga kapanahunan ng kapistahan na bahagi noon ng Kautusan, hindi lamang basta mga kapanahunan ng lagay ng panahon o mga kapanahunang agrikultural.—Gal 4:10.

Samakatuwid, ang "kapanahunan" ay maaaring tumukoy sa isang nakatalaga o takdang panahon o isang yugto na may partikular na mga katangian. (Gaw 3:19, tlb sa *Rbi8;* Ro 8:18; Gal 6:9) Sa kalaunan, lubusang nilinaw sa mga Kristiyano kung ano ang kalakip sa nakapagpapalusog na turo at wastong paggawi. Kasuwato nito, iyon ang "kapanahunan" na dapat silang maging gising. (Ro 13:11-14) Lubhang interesado noon ang mga mananamba ni Jehova sa "mga panahon o mga kapanahunan," o mga yugto kung kailan magaganap ang kalooban niya sa ilang partikular na mga bagay (Gaw 1:7), at napag-uunawa nila ang mga iyon habang pasulong na isinisiwalat ang mga iyon.—1Te 5:1.

May kinalaman sa pananahanan ng mga bansa sa lupa, "itinalaga [ng Diyos] ang mga takdang panahon" (Gaw 17:26; "itinakda ang mga yugto sa kanilang kasaysayan," *NE*) anupat siya ang nagpapasiya kung kailan magaganap ang ilang pagbabago, gaya ng pagdating ng takdang panahon upang bunutin ng Diyos ang mga tumatahang Canaanita sa Lupang Pangako.—Gen 15:13-21; Jer 25:8-11; Dan 2:21; 7:12; tingnan ang TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA.

KAPANGAHASAN. Pagsasagawa ng isang bagay na ang isa'y walang karapatan, pahintulot, o awtoridad na gawin; kawalang-pakundangan sa paggawi o pag-iisip; paglampas sa mga takdang hangganan; padalus-dalos na pagsuway. Ang salitang ito ay nauugnay sa kapalaluan, pagmamataas, pagmamapuri, at kagaspangan. Kabaligtaran ito ng mga salitang kaamuan at kahinhinan.

Nagbubunga ng Kapangahasan ang Pagmamapuri at Galit. Ang salitang Hebreo na *zadhohn',* isinasaling "kapangahasan," ay halaw sa pandiwang *zidh,* na nangangahulugang "magpakulo, mag-init." (Gen 25:29; Exo 21:14) Dahil sa pag-iinit sa galit o pagmamapuri, ang isang tao ay maaaring kumilos nang padalus-dalos, maging matapang nang wala sa lugar, at makatapak ng mga karapatan ng iba. Sinasabi ng kawikaan: "Pangahas at mapagmapuri-sa-sariling hambog ang pangalan niyaong kumikilos sa silakbo ng kapangahasan." (Kaw 21:24) Sa Deuteronomio 1:43, ang anyong pandiwa nito ay ginagamit sa paglalarawan sa pagkilos ng bayan ng Israel nang sila ay sumuway sa utos ng Diyos at humayo nang walang pahintulot. Sinabi sa kanila ni Moises: "Kaya nagsalita ako sa inyo, at hindi kayo nakinig kundi nagsimula kayong

gumawi nang mapaghimagsik laban sa utos ni Jehova at *nag-init kayo nang lubos,* at tinangka ninyong umahon sa bundok." May isa pang salitang Hebreo, ang *'a·phal',* na ginagamit naman sa ulat ng pangyayari ring ito sa Bilang 14:40-44: "Sinabi ni Moises: ' . . . Huwag kayong umahon, sapagkat si Jehova ay wala sa gitna ninyo . . . ' Gayunman, sila ay *nangahas* na umahon sa taluktok ng bundok," kung saan natalo sila sa mga kamay ng mga tumatahan doon. Sila ay 'nagmalaki' taglay ang maling pagtitiwala.—Ihambing ang Hab 2:4.

Ipinakikita rin ng utos ng Diyos sa Israel na ang galit ay maaaring magbunga ng nakapipinsalang kapangahasan at malubhang paglabag sa kautusan ng Diyos: "Kung ang isang tao ay *mag-init* [isang anyo ng *zidh*] laban sa kaniyang kapuwa anupat mapatay niya ito nang may katusuhan, kukunin mo siya kahit na mula sa aking altar upang mamatay." —Exo 21:14.

Mag-ingat Laban sa Kapangahasan. Natanto ni Haring David, na pinagkalooban ng Diyos ng maraming pabor at ng malaking awtoridad, na posibleng nagkakasala siya ng kapangahasan. Nanalangin siya: "Mga pagkakamali—sino ang makatatalos? Mula sa mga nakakubling kasalanan ay ariin mo akong walang-sala. Mula rin sa mga gawang mapangahas ay pigilan mo ang iyong lingkod; huwag mong hayaang manaig sa akin ang mga iyon. Kung magkagayon ay magiging ganap ako, at mananatili akong walang-sala mula sa maraming pagsalansang." (Aw 19:12, 13) Kaya nga, napakalaki ng panganib, at kailangang magbantay nang husto laban sa bagay na ito. Ang mapangahas na pagkilos ay isang pagkakasalang mas malubha kaysa sa pagkakamali. May mataas man o mababang posisyon ang isa, ang paglampas niya sa mga takdang hangganan ay karima-rimarim na bagay sa paningin ng Diyos. Si Uzias, bagaman isang makapangyarihang hari na nagtamasa ng mga pagpapala ng Diyos, ay pinasapitan ng ketong dahil may-kapangahasan siyang gumanap ng tungkulin ng saserdote. (2Cr 26:16-21) Kapangahasan ang nagtulak kay Haring Saul na maghimagsik laban kay Jehova. Palibhasa'y hindi na niya nais maghintay pa sa pagdating ni Samuel, inihandog na mismo ni Saul ang hain. (1Sa 13:8-14) Sarili niya ring pagpapasiya ang pinairal niya nang paligtasin niya ang Amalekitang si Haring Agag at ang pinakamaiinam na samsam, bagaman ang utos ni Jehova ay italaga sa pagkapuksa ang mga Amalekita. Dahil sa kaniyang mapangahas na landasin, itinakwil si Saul bilang hari. —1Sa 15:8, 9, 11, 18, 19.

Ang isang kilaláng halimbawa ng kapangahasan ng isang di-maharlikang Israelita ay yaong kay Uzah. Inihahatid noon ang kaban ng tipan patungong Jerusalem sa pamamagitan isang karitong hila-hila ng mga baka, anupat salungat iyon sa paraang binalangkas ng Diyos. Nang muntik na itong maibuwal ng mga baka, iniunat ni Uzah ang kaniyang kamay at sinunggaban niya ang Kaban upang pigilan ito. Dahil sa walang-pitagang kapangahasang iyon, sinaktan siya ni Jehova, at siya ay namatay.—2Sa 6:6, 7.

Kung hindi tiyak ng isang tao ang dapat niyang maging pagkilos hinggil sa isang usapin, o hindi siya sigurado kung may awtoridad siyang gawin ang isang bagay, dapat muna siyang sumangguni sa iba na may kaalaman at kaunawaan hinggil doon. Nagpapayo ang Kasulatan: "Dahil sa kapangahasan ang isa ay lumilikha lamang ng pagtatalo, ngunit sa mga nagsasanggunian ay may karunungan." (Kaw 13:10) Ang kapangahasan ay humahantong sa kapaha-pahamak na mga resulta; ililigtas naman ng kahinhinan ang isang tao. Sinasabi ng taong marunong: "Dumating ba ang kapangahasan? Kung gayon ay darating ang kasiraang-puri; ngunit ang karunungan ay nasa mga mahinhin."—Kaw 11:2.

Kawalang-galang sa Soberanya ng Diyos. Kapag ang isang tao ay kumikilos nang may kapangahasan sa harap ng Diyos, nagpapakita siya ng kawalang-galang sa soberanya at pagka-Diyos ni Jehova. Yaong mga nag-aangking lingkod niya at pagkatapos ay hindi angkop na kumakatawan sa kaniya ay higit namang kasuklam-suklam. Tungkol sa mga bulaang propeta, sinabi ni Jehova: "Ang propeta na *mangangahas* na magsalita sa aking pangalan ng salita na hindi ko iniutos sa kaniya na salitain . . . ang propetang iyon ay dapat mamatay. . . . Kapag ang propeta ay nagsalita sa pangalan ni Jehova at ang salita ay hindi nangyari o nagkatotoo, . . . *may kapangahasang* sinalita iyon ng propeta."—Deu 18:20-22.

Gayundin, ang kawalang-galang kay Jehova ay ipinahihiwatig ng kawalang-galang sa kaniyang inatasang mga lingkod, na maaaring dahil sa kapangahasan. Sa Israel, ang mahihirap na kaso ay dinadala 'sa dako na pinili ni Jehova' (anupat iyon ay ang Jerusalem, mula noong mga araw ni David patuloy). Ang sinumang humamak sa inilapat na hatol ay papatayin, sapagkat sa pagtindig niya laban sa mga kinatawan ng Diyos ay sumasalansang siya sa Diyos. Ganito ang mababasa sa kautusan: "Gawin mo ang ayon sa kautusan na itatagubilin nila sa iyo, at ang ayon sa hudisyal na pasiya na sasabihin nila sa iyo. . . . At ang taong *gagawi nang may kapangahasan* na hindi makikinig sa saserdote na nakatayo upang maglingkod doon kay Jehova na iyong Diyos o sa hukom, ang taong iyon ay dapat mamatay; at aalisin mo ang kasamaan sa Israel. At maririnig ng buong bayan at matatakot, at hindi na sila kikilos pa nang

may kapangahasan." (Deu 17:8-13; ihambing ang Bil 15:30.) Bumabanggit ang apostol na si Pedro ng ilan na nagpakita ng labis na kawalang-galang sa Diyos at sa Kaniyang pinahirang mga lingkod, anupat inilalarawan niya sila bilang "mapusok [mula sa Griegong *tol·me·tes′,* "mapangahas," *KJ*], mapaggiit ng sarili, hindi sila nanginginig sa mga maluwalhati kundi nagsasalita nang may pang-aabuso." Ang gayong mga tao, sabi ni Pedro, ay 'daranas ng pagkapuksa sa kanilang sariling landasin ng pagkapuksa.' —2Pe 2:10, 12.

Ang pagiging pangahas dahil sa kaugnayan sa laman ay maaaring maging isang silo. Napag-unawa ni Juan na Tagapagbautismo ang kaisipan ng mga Judio noong lumapit sila sa kaniya. Binabalaan niya sila: "Huwag ninyong ipagpalagay na sabihin sa inyong sarili, 'Bilang ama ay taglay namin si Abraham.' Sapagkat sinasabi ko sa inyo na ang Diyos ay makapagbabangon ng mga anak kay Abraham mula sa mga batong ito." (Mat 3:9) Dito, ang salitang Griego na isinalin bilang "ipagpalagay," o ipangahas, ay *do′xe·te,* mula sa *do·ke′o,* na may pangunahing kahulugan na "mag-isip; bumuo ng opinyon (tama o mali)."

Magwawakas ang Kapangahasan. Ang sinaunang Babilonya ay isang pangunahing halimbawa ng kapangahasan laban sa Diyos, kung kaya mula't sapol ay kalaban na siya ng Diyos. Sinabi ng propetang si Jeremias sa kaniya: "'Narito! Ako ay laban sa iyo, O Kapangahasan,' ang sabi ng Soberanong Panginoon. . . . Ang Kapangahasan ay tiyak na matitisod at mabubuwal." (Jer 50:29, 31, 32) Ang makasagisag na Babilonyang Dakila ay napatunayang ang mahigpit at pinakapangahas na kaaway ng Diyos sa lupa; nilalasing niya ang mga tumatahan sa lupa "sa alak ng kaniyang pakikiapid" at siya ang may pananagutan sa "dugo ng mga propeta at ng mga banal at ng lahat niyaong mga pinatay sa lupa. Dahil dito ay daranas siya ng walang-hanggang pagkapuksa (Apo 17:2, 5; 18: 7, 8, 20, 24) Kaayon ito ng pangako ni Jehova na wawakasan niya ang lahat ng maka-Babilonyang kapangahasan: "Paglalahuin ko nga ang pagmamapuri ng mga pangahas, at ang kapalaluan ng mga maniniil ay aking ibababa."—Isa 13:11.

KAPANGANAKAN. Ang salitang Hebreo na *ya·ladh′* ay nangangahulugang "magsilang; manganak; magluwal; maging anak si." (Gen 4:1, 2; 16:15; 30:39; 1Cr 1:10) Nauugnay ito sa *ye′ledh* ("bata" [Gen 21:8]), sa *moh·le′dheth* (pinanganganakan; tahanan; mga kamag-anak [Gen 31:13, tlb sa *Rbi8*]), at sa *toh·le·dhohth′* (kasaysayan; kasaysayang pinanggalingan; mga pinagmulan; talaangkanan [Gen 2:4, tlb sa *Rbi8;* Mat 1:1, tlb sa *Rbi8*]). Ang terminong Hebreo na *chil* (o, *chul*), bagaman pangunahing ginagamit may kinalaman sa pagkakaroon ng mga kirot ng pagdaramdam, ay ginagamit sa Job 39:1 at Kawikaan 25:23 upang tumukoy sa panganganak. (Ihambing ang Isa 26:17, 18; tingnan ang KIROT NG PAGDARAMDAM, MGA.) Ang terminong Griego na *gen·na′o* naman ay nangangahulugang "maging anak si; magkaanak ng; magluwal; maipanganak." (Mat 1:2; Luc 1:57; Ju 16:21; Mat 2:1) Ang *ti′kto* ay isinasaling "magsilang."—Mat 1:21.

May "panahon ng kapanganakan," ang sabi ni Solomon, at karaniwan na, sa mga tao ay nangyayari ito mga 280 araw pagkaraan ng paglilihi. (Ec 3:2) Para sa mga magulang, kadalasang ang araw ng pagsilang ng kanilang sanggol ay may kaakibat na malaking pagsasaya, bagaman para sa indibiduwal, ayon sa marunong na si Haring Solomon, kung sa buong buhay ng isang tao ay gumawa siya ng mabuti at nagkaroon siya ng mabuting pangalan sa harap ng Diyos, ang araw ng kaniyang kamatayan ay mas mabuti kaysa sa araw ng kaniyang kapanganakan.—Luc 1:57, 58; Ec 7:1.

Mula pa noong unang mga panahon, ang mga komadrona ay tumutulong na sa panganganak. Isang uri ng tuntungang paanakan ang ginagamit bilang pantulong sa ina at bilang pantulong din sa komadrona sa pagpapaanak. Maaaring ito ay dalawang bato o laryo kung saan yumuyukyok o tumitingkayad ang ina kapag nanganganak. (Exo 1:16) Ang salitang Hebreo na isinaling "tuntungang panganakan" sa Exodo (*′ov·na′yim*) ay nauugnay sa salitang Hebreo para sa "bato" at maliban dito ay minsan na lamang muling lumilitaw sa Bibliya (Jer 18:3), kung saan isinasalin naman ito bilang "mga gulong ng magpapalayok." Ganito ang sabi ng *The International Standard Bible Encyclopedia:* "Ang salitang ito ay ginagamit sa dalawang tekstong iyon sa doblihang anyo, anupat walang alinlangang tumutukoy sa bagay na ang gulong ng magpapalayok ay binubuo ng dalawang lapad na bilog, at nagpapahiwatig na ang tuntungang paanakan ay doblihan din." (Tomo 1, 1979, p. 516) Pinatototohanan ng sinaunang *hieroglyphics* na ang gayong mga tuntungang panganakan ay ginamit noon sa Ehipto.

Bagaman sa isang makasagisag na diwa, binabanggit sa Ezekiel 16:4 ang mga bagay na ginagawa pagkapanganak ng ina, na kadalasa'y mga komadrona ang gumagawa. Ang talimpusod ay pinuputol at ang sanggol ay hinuhugasan, kinukuskusan ng asin, at saka binabalot ng mga pambilot na tali. Maaaring ginamit ang asin upang matuyo ang balat at maging mahigpit at banát. Kapag ang sanggol ay binalot ng mga pambilot na tali mula sa ulo hanggang sa paa, gaya ng ginawa kay Jesus (Luc 2:7), ito ay nagmimistulang momya at dahil dito ay napana-

natiling mainit at tuwid ang katawan nito; sinasabing sa pagbibigkis ng mga tali mula sa ilalim ng baba paikot sa tuktok ng ulo ay nasasanay ang sanggol na huminga sa mga butas ng ilong nito. Ang ganitong pag-aalaga sa mga bagong-silang na sanggol ay nagmula pa noong sinaunang panahon, sapagkat pamilyar si Job sa mga pambilot na tali. —Job 38:9.

Matapos maasikaso ang dagliang mga pangangailangan ng ina at ng sanggol, ang sanggol ay iniharap sa ama nito, o ipinatatalastas ang balita tungkol sa kapanganakan nito, at kinikilala ng ama na anak niya ito. (Jer 20:15) Gayundin naman, kapag ang isang alilang babae ay nagkaanak sa asawa ng kaniyang baog na among babae bilang kahalili nito, ang supling ay kinikilalang pag-aari ng among babae. (Gen 16:2) Maliwanag na ito ang ibig sabihin ni Raquel nang hilingin niya na ang kaniyang aliping babae na si Bilha ay 'magsilang sa ibabaw ng aking mga tuhod' upang 'magkaroon siya ng mga anak mula sa kaniya.' (Gen 30:3) Hindi ito nangangahulugan na ang sanggol ay literal na isisilang sa ibabaw ng mga tuhod ni Raquel, kundi na maaari niya itong kalungin sa kaniyang mga tuhod na para bang ito ay sarili niyang anak.—Ihambing ang Gen 50:23.

Alinman sa pagkapanganak sa sanggol o kapag tinuli ito, pagkaraan ng walong araw, ang sanggol ay pinapangalanan ng isa sa mga magulang. Kung hindi sila magkasundo, ang pangalang ipinasiya ng ama ang masusunod. (Gen 16:15; 21:3; 29:32-35; 35:18; Luc 1:59-63; 2:21) Ang sanggol ay karaniwang pinasususo ng ina (Gen 21:7; Aw 22:9; Isa 49:15; 1Te 2:7), bagaman kung minsan ay waring gumagamit ng ibang mga babae. (Exo 2:7) Kadalasan ay hindi inaawat sa suso ang bata hangga't wala pa itong dalawa o tatlong taóng gulang o higit pa. Waring si Isaac ay limang taóng gulang nang awatin sa suso; at sa kaniyang kaso, ang kaganapang ito ay ipinagdiwang at ipinagpiging.—Gen 21:8; 1Sa 1: 22, 23.

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang isang babaing nagsilang ng isang batang lalaki ay marumi sa seremonyal na paraan sa loob ng 7 araw, bukod pa sa karagdagang 33 araw na kahilingan para sa kaniyang pagpapadalisay. Kung ang batang isinilang ay babae, ang ina ay ituturing na marumi sa loob ng 14 na araw, anupat hinihiling naman ang 66 na araw pa para sa pagpapadalisay. Sa katapusan ng yugto ng pagpapadalisay, isang handog na sinusunog at isang handog ukol sa kasalanan ang ihahain para sa kaniya: isang batang barakong tupa at isang batu-bato o isang inakáy na kalapati, o dalawang batu-bato o dalawang inakáy na kalapati, ayon sa kakayahan ng mga magulang. (Lev 12:1-8; Luc 2:24) Kung ang anak na lalaki ay panganay, kailangan siyang tubusin sa pamamagitan ng pagbabayad ng limang siklong pilak ($11).—Bil 18:15, 16; tingnan ang PANGANAY.

Sa Kasulatan, maraming ulit na ginagamit sa makasagisag na diwa ang mga terminong may kinalaman sa likas na panganganak. (Aw 90:2; Kaw 27:1; Isa 66:8, 9; San 1:15) Angkop na inilalarawan ng tindi ng mga hapdi ng pagdaramdam ang di-matatakasang paghihirap na dulot ng ibang mga bagay. (Aw 48:6; Jer 13:21; Mik 4:9, 10; Gal 4:19; 1Te 5:3) Sa espirituwal na diwa, sinabi ni Jesus na ang isa ay dapat na 'maipanganak sa tubig at espiritu' upang makapasok sa Kaharian. Nasasangkot dito ang pagiging bautisado sa tubig at inianak ng espiritu ng Diyos, sa gayon ay nagiging isang anak ng Diyos na may pag-asang makibahagi sa makalangit na Kaharian. (Ju 3:3-8; 2Co 5:17; 1Pe 1:3, 23) Sa makasagisag na pananalita, inilalarawan ng Apocalipsis ang 'pagsilang ng isang anak na lalaki, isang lalaki,' sa langit pagkatapos ng isang yugto ng matinding paghihirap. —Apo 12:1-5.

KAPANGYARIHAN, MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA. Ang kapangyarihan ay ang kakayahang magsagawa ng mga bagay-bagay; gayundin, ang awtoridad o impluwensiya na resulta ng pagkakaloob o posisyon. Ang salitang Hebreo na *ko'ach* ay isinasalin bilang "kapangyarihan," "lakas," "kalakasan," o "kakayahan"; ang *gevu·rah',* bilang "kalakasan" o "kapangyarihan"; at ang *'oz* naman, bilang "lakas," "kalakasan," o "tindi." Ang Griegong *dy'na·mis* ay isinasalin bilang "kalakasan," "kapangyarihan," o "makapangyarihang mga gawa," alinman ang angkop sa konteksto.

Sa pagtatapos ng ikaanim na "araw" ng paglalang, ang Diyos ay nagsimulang 'magpahinga mula sa lahat ng kaniyang gawa na nilalang niya upang gawin.' (Gen 2:2, 3) Nagpahinga siya mula sa mga gawang *paglalang na ito,* ngunit hindi siya tumigil sa paggamit ng kaniyang kapangyarihan. Mahigit na 4,000 taon pagkatapos na makumpleto ang mga gawang paglalang sa lupa, sinabi ng kaniyang Anak: "Ang aking Ama ay patuloy na gumagawa hanggang ngayon, at ako ay patuloy na gumagawa." (Ju 5:17) Hindi lamang sa dako ng mga espiritu nanatiling aktibo si Jehova; maraming ulat ang Bibliya tungkol sa mga pagpapamalas niya ng kapangyarihan at tungkol sa kaniyang makapangyarihang mga gawa para sa sangkatauhan. Kung minsan ay 'nananatili siyang walang imik at nagpipigil ng kaniyang sarili,' ngunit kapag sumapit na ang kaniyang takdang panahon para kumilos, ginagawa niya ito nang "buong kalakasan."—Isa 42:13, 14; ihambing ang Aw 80:2; Isa 63:15.

Ang "paggawa" ay nangangahulugan ng pagkilos na may layunin. Ang mga gawa ni Jehova ay hindi resulta ng magulo o pabugsu-bugsong paggamit ng lakas. Sa halip, ang mga ito ay organisado at makabuluhang mga pagkilos na may tiyak na tunguhin. Bagaman pinananatili ng kaniyang kapangyarihan ang pag-iral ng uniberso at ng mga nilalang na buháy na tumatahan dito (Aw 136:25; 148:2-6; Mat 5:45), si Jehova ay hindi maitutulad sa isang planta ng kuryente na walang personalidad; pinatutunayan ng kaniyang mga gawa na siya'y isang Diyos na may personalidad at layunin. Isa rin siyang Diyos na may-kaunawaang nakikisangkot sa mga gawain ng tao sa partikular na mga panahon sa kasaysayan, sa itinakdang mga lugar, at may kaugnayan sa partikular na mga tao o mga grupo ng mga tao. Bilang ang "buháy at tunay na Diyos" (1Te 1:9; Jos 3:10; Jer 10:10), ipinakikita niyang nababatid niya ang lahat ng nagaganap sa uniberso, anupat tumutugon siya ayon sa kung ano ang nangyayari at kusa siyang kumikilos para isakatuparan ang kaniyang layunin.

Sa lahat ng pagkakataon, ang iba't ibang pagpapamalas niya ng kapangyarihan ay kaayon ng kaniyang katuwiran (Aw 98:1, 2; 111:2, 3, 7; Isa 5:16); ang lahat ng iyon ay nakapagtuturo sa kaniyang mga nilalang. Sa isang panig, ipinakikita ng mga iyon na ang pagkatakot sa kaniya ay "nararapat," sapagkat siya'y isang Diyos na "humihiling ng bukod-tanging debosyon" at isang "apoy na tumutupok" laban sa mga nagsasagawa ng kabalakyutan, anupat "isang bagay na nakatatakot ang mahulog sa mga kamay ng Diyos na buháy." (Jer 10:6, 7; Exo 20:5; Heb 10:26-31; 12:28, 29) Hindi siya maaaring dayain.—Exo 8:29.

Sa kabilang panig, ginagamit niya ang kaniyang kapangyarihan sa higit na kamangha-manghang paraan upang gantimpalaan ang matuwid-pusong mga tao na taimtim na humahanap sa kaniya, upang palakasin sila na gumanap ng mga atas at mga gawain (Aw 84:5-7; Isa 40:29-31) at batahin ang mga kaigtingan (Aw 46:1; Isa 25:4), upang paglaanan at alalayan sila (Aw 145:14-16), at upang ipagsanggalang, iligtas, at palayain sila sa mga panahon ng panganib at pananalakay. (Aw 20:6, 7) "Ang kaniyang mga mata ay lumilibot sa buong lupa upang ipakita ang kaniyang lakas alang-alang sa mga may pusong sakdal sa kaniya." (2Cr 16:9) Nababatid niyaong mga nakakakilala sa kaniya na ang kaniyang pangalan ay isang "matibay na tore" na kanilang matatakbuhan. (Kaw 18:10; Aw 91:1-8) Ang kaalaman tungkol sa kaniyang makapangyarihang mga gawa ay nagbibigay-katiyakan na diniriniig niya ang mga panalangin ng kaniyang nagtitiwalang mga lingkod at na may kakayahan siyang sagutin ang mga iyon sa pamamagitan ng "mga kakila-kilabot na bagay sa katuwiran," kung kinakailangan. (Aw 65:2, 5) Sa makasagisag na diwa, siya ay "malapit" at sa gayo'y mabilis na makatutugon. —Aw 145:18, 19; Jud 24, 25.

Ang Kapangyarihan ay Mababanaag sa Sangnilalang. Ang mga tao ay makakakita ng ebidensiya ng kapangyarihan sa pisikal na sangnilalang, sa pagkalalakí at di-mabilang na mga bituin (ihambing ang Job 38:31-33) at gayundin sa lahat ng mga bagay sa lupa. Ang mismong lupa ay sinasabing may kapangyarihan o lakas (Gen 4:12), anupat napagkukunan ng pagkain na nagbibigay ng lakas (1Sa 28:22), at ang lahat ng bagay na nabubuhay ay kakikitaan ng lakas, gaya ng mga halaman, mga hayop, at tao. Alam na alam na rin ngayon na maging ang pagkaliliit na atomo na bumubuo sa lahat ng materya ay nagtataglay ng napakatinding lakas. Kaya kung minsan ay tinutukoy ng mga siyentipiko ang materya bilang organisadong enerhiya.

Sa buong Kasulatan, paulit-ulit na itinatampok ang kapangyarihan at "dinamikong lakas" ng Diyos bilang ang Maylikha ng langit at lupa. (Isa 40:25, 26; Jer 10:12; 32:17) Ang mismong terminong Hebreo para sa "Diyos" (*'El*) ay malamang na nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "malakas" o "makapangyarihan." (Ihambing ang paggamit ng terminong iyon sa Gen 31:29 sa pananalitang "kapangyarihan [*'el*] ng aking kamay.")

Kinailangan ang Pantanging mga Pagtatanghal ng Kapangyarihan. Kilala ng unang tao ang Diyos na Jehova bilang ang kaniyang Maylalang, ang kaniyang kaisa-isang Magulang at Tagapagbigay-Buhay. Pinagkalooban ng Diyos ang tao ng isang antas ng kapangyarihan, kapuwa intelektuwal at pisikal, at binigyan niya siya ng gawain. (Gen 1:26-28; 2:15) Ang paggamit ng tao sa kaniyang kapangyarihan ay dapat na kasuwato ng kalooban ng kaniyang Maylalang at sa gayo'y dapat na kaayon ng iba pang mga katangiang ipinagkaloob ng Diyos, gaya ng karunungan, katarungan, at pag-ibig.

Ang paghihimagsik sa Eden ay nagharap ng hamon sa soberanya ng Diyos. Bagaman ito'y pangunahin nang isang usaping moral, naging dahilan ito upang gamitin ng Diyos ang kaniyang kapangyarihan sa pantanging mga paraan. (Tingnan ang JEHOVA [Ang pinakamahalagang usapin ay isang usaping moral].) Ang paghihimagsik na iyon ay sulsol ng isang espiritung anak ng Diyos na noong panahong iyon ay naging mananalansang (sa Heb., *sa·tan'*) laban sa Diyos. Tumugon si Jehova sa situwasyon at hinatulan ang mga rebelde. Itinanghal niya ang kaniyang kapangyarihan nang palayasin niya ang mag-asawa mula sa Eden at ilagay niya sa pasukan ng hardin ang kaniyang matapat na mga espiritung

nilalang. (Gen 3:4, 5, 19, 22-24) Ang salita ni Jehova ay hindi napatunayang walang bisa, mahina, o pabagu-bago, kundi napakamakapangyarihan anupat hindi mahahadlangan ang katuparan niyaon. (Ihambing ang Jer 23:29.) Bilang ang Soberanong Diyos, pinatunayan niyang siya'y nakahanda at may kakayahang suportahan ang kaniyang salita sa pamamagitan ng kaniyang awtoridad.

Patuloy na kumikilos si Jehova upang tuparin ang kaniyang layunin. (Gen 3:15; Efe 1:8-11) Sa kaniyang takdang panahon, wawakasan niya ang lahat ng paghihimagsik sa lupa, anupat pangyayarihin niyang madurog ang orihinal na rebeldeng espiritu at ang mga kakampi nito gaya ng pagdurog sa ulo ng isang serpiyente. (Ihambing ang Ro 16:20.) Bagaman pinahintulutan niya ang kaniyang espiritung Kalaban na manatili nang ilang panahon at patunayan ang hamon nito, hindi binitiwan ni Jehova ang kaniyang soberanong posisyon. Ginamit niya ang kaniyang matuwid na awtoridad sa pamamagitan ng pagbibigay ng gantimpala o pagpaparusa, sa panahon at sa paraan na minarapat niya, anupat hinahatulan ang mga tao ayon sa kanilang mga gawa. (Exo 34:6, 7; Jer 32:17-19) Bukod dito, ginamit niya ang kaniyang kapangyarihan upang patunayan ang mga kredensiyal niyaong mga inatasan niya bilang kaniyang mga kinatawan sa lupa. Sa pamamagitan ng pagtatanghal ng kapangyarihan, ipinakita niya na tunay ang mga mensaheng kanilang inihatid.

Isa itong kabaitan sa bahagi ng Diyos. Sa gayong paraan ay nagbigay si Jehova sa mga tao ng patotoo na siya lamang ang tunay na Diyos at wala nang iba; nagbigay siya ng patotoo na nararapat siyang katakutan, igalang, pagtiwalaan, purihin, at ibigin ng kaniyang matatalinong nilalang. (Aw 31:24; 86:16, 17; Isa 41:10-13) Sa paglipas ng mga siglo, paulit-ulit na tiniyak ni Jehova sa kaniyang mga lingkod na ang kaniyang kapangyarihan ay hindi nanghina, ang kaniyang "kamay" ay hindi "umikli," at ang kaniyang "tainga" ay hindi naging napakabigat upang makarinig. (Bil 11:23; Isa 40:28; 50:2; 59:1) Higit na mahalaga, dinakila ng mga pagpapamalas na ito ng kapangyarihan ang mismong pangalan ni Jehova. Itinanyag siya ng paggamit niya ng kapangyarihan, anupat hindi siya ibinaba nito at hindi nito dinungisan ang kaniyang reputasyon. Sa halip, sa pamamagitan nito ay gumawa siya ng "isang magandang pangalan" para sa kaniyang sarili.—Job 36:22, 23; 37:23, 24; Isa 63:12-14.

Bago at Noong Panahon ng Pangglobong Baha. Noong panahon bago ang Baha, ang mga tao ay may sapat na katibayan ng kapangyarihan ng Diyos. Alam nila na hindi puwedeng pasukin ang Eden, yamang binabantayan iyon ng makapangyarihang mga espiritung nilalang. Ipinakita ng Diyos na batid niya kung ano ang mga nangyayari, anupat sinang-ayunan niya ang hain ni Abel, hinatulan ang mamamaslang na kapatid nito na si Cain, ngunit binabalaan ang mga tao na huwag patayin si Cain.—Gen 3:24; 4:2-15.

Pagkalipas ng mga 1,400 taon, ang lupa ay napuno ng kabalakyutan at karahasan. (Gen 6:1-5, 11, 12) Ipinahayag ng Diyos na hindi siya nalulugod sa kalagayang iyon. Pagkatapos magbigay ng babala sa pamamagitan ng kaniyang lingkod na si Noe, ipinakita niya sa pamamagitan ng pangglobong Baha na hindi niya pahihintulutang sirain ng mga taong balakyot ang lupa. Hindi niya ginamit ang kaniyang kapangyarihan upang pilitin silang sambahin siya kundi, sa halip, sa pamamagitan ng gawain ni Noe bilang "isang mangangaral ng katuwiran," binigyan niya sila ng pagkakataong magbago. Kasabay nito, ipinakita niya ang kaniyang kakayahang palayain ang matuwid-pusong mga tao mula sa masasamang kalagayan. (2Pe 2:4, 5, 9) Kung paanong ang kaniyang kahatulan ay biglang sumapit sa mga balakyot at ang kaniyang pagpuksa sa kanila ay hindi 'umidlip' kundi pinawi sila nito sa loob ng 40 araw, kikilos din siya sa hinaharap sa katulad na mga paraan.—2Pe 2:3; Gen 7:17-23; Mat 24:37-39.

Hamon ng Huwad na mga Diyos Pagkatapos ng Baha. Ipinakikita ng Kasulatan at ng sinaunang sekular na mga rekord na pagkatapos ng Baha, ang mga tao ay lumihis mula sa pagsamba sa tunay na Diyos. Matibay ang ebidensiya na nanguna rito si Nimrod, na 'nagtanghal ng kaniyang sarili bilang makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova'; at may ebidensiya na nagpapakitang sa Babel (Babilonya) isinilang ang huwad na pagsamba. (Gen 10:8-12; 11:1-4, 9; tingnan ang BABEL; BABILONYA Blg. 1; DIYOS AT DIYOSA, MGA.) Ang pagtatayo ng tore sa Babel ay isang proyekto na nagtanghal sa kapangyarihan at kakayahan ng tao, anupat hiwalay sa Diyos at walang pahintulot niya. Layunin nito na magdulot ng kapurihan at kabantugan sa mga tagapagtayo nito, hindi sa Diyos. At gaya ng natanto ng Diyos, pasimula pa lamang iyon. Maaaring umakay iyon sa iba pang ambisyosong mga proyekto na patuloy na maglalayo sa mga tao mula sa tunay na Diyos, bilang pagsalansang sa kaniya at sa layunin niya para sa lupa at sa lahi ng tao. Muli, kumilos ang Diyos nang patigilin niya ang proyekto sa pamamagitan ng paggulo sa wika ng mga tao, na naging dahilan upang mangalat sila sa buong globo.—Gen 11:5-9.

Ang kaibahan ng tunay na Diyos sa "mga diyos ng kalikasan." Ipinakikita ng sinaunang mga dokumento mula sa Babilonya at sa mga dako kung saan nandayuhan ang mga tao na ang

pagsamba sa "mga diyos ng kalikasan" (gaya ng Babilonyong diyos-araw na si Shamash at ng Canaanitang diyos ng pag-aanak na si Baal) ay naging napakaprominente noon. Iniugnay ng mga tao ang "mga diyos ng kalikasan" sa mga siklo ng kalikasan na nagtatanghal ng kapangyarihan, gaya ng regular na pagsikat ng araw, epekto ng mga *solstice* at mga *equinox* sa kapanahunan (kung kaya may tag-araw, taglamig, tagsibol, at taglagas), mga hangin at mga bagyo, pag-ulan at ang epekto nito sa katabaan ng lupa sa panahon ng paghahasik at pag-aani, at iba pang katulad na mga kaganapan. Hindi persona ang mga puwersang ito. Dahil dito, kinailangan ng mga tao na bigyan ng personalidad ang kanilang mga diyos gamit ang kanilang imahinasyon. Karaniwan nang inilalarawan nila ang kanilang mga diyos bilang kapritsoso; ang mga iyon ay walang tiyak na layunin, mababa ang moral, at di-karapat-dapat sambahin at paglingkuran.

Gayunman, malinaw na pinatototohanan ng nakikitang langit at lupa na may isang nakatataas na Pinagmumulan ng kapangyarihan na siyang nagpairal sa lahat ng mga puwersang ito sa ugnay-ugnay at maayos na paraan, na nagbibigay ng di-matututulang ebidensiya ng matalinong layunin. Ang Pinagmumulang iyon ng kapangyarihan ay binigyan ng ganitong papuri: "Ikaw ang karapat-dapat, Jehova, na Diyos nga namin, na tumanggap ng kaluwalhatian at ng karangalan at ng kapangyarihan, sapagkat nilalang mo ang lahat ng bagay, at dahil sa iyong kalooban ay umiral sila at nalalang." (Apo 4:11) Si Jehova ay hindi isang Diyos na inuugitan o nililimitahan ng mga siklo sa langit o sa lupa. Ni ang mga pagpapamalas man niya ng kapangyarihan ay kapritsoso, pabugsu-bugso, o pabagu-bago. Sa bawat kaso, ang mga ito ay may isinisiwalat tungkol sa kaniyang personalidad, mga pamantayan, at layunin. Kaya naman may kinalaman sa Diyos na inilalarawan sa Hebreong Kasulatan, ang *Theological Dictionary of the New Testament,* inedit ni G. Kittel, ay nagsabi na "ang importante at nangingibabaw na salik ay hindi ang puwersa o kapangyarihan kundi ang kalooban na dapat isagawa at itaguyod ng kapangyarihang iyon. Ito ang pinakamahalagang salik sa lahat ng bahagi [ng Hebreong Kasulatan]."—Isinalin at inedit ni G. Bromiley, 1971, Tomo II, p. 291.

Ang pagsamba ng mga Israelita sa gayong "mga diyos ng kalikasan" ay pag-aapostata, isang pagsasawata sa katotohanan upang halinhan ito ng kasinungalingan, isang walang-katuwirang pagsamba sa nilalang sa halip na sa Isa na lumalang; iyan ang sinabi ng apostol sa Roma 1:18-25. Bagaman hindi nakikita ang Diyos na Jehova, ginawa niyang hayag sa mga tao ang kaniyang mga katangian, sapagkat gaya ng sinabi ni Pablo, ang mga ito ay "malinaw na nakikita mula pa sa pagkalalang ng sanlibutan, sapagkat napag-uunawa ang mga ito sa pamamagitan ng mga bagay na ginawa, maging ang kaniyang walang-hanggang kapangyarihan at pagka-Diyos, anupat wala silang maidadahilan."

Katangi-tangi ang pagkontrol ng Diyos sa likas na mga puwersa. Upang patunayan na siya ang tunay na Diyos, angkop lamang na ipakita ni Jehova na kontrolado niya ang nilalang na mga puwersa, anupat ginagawa niya iyon sa paraan na tuwirang nauugnay sa kaniyang pangalan. (Aw 135:5, 6) Yamang ang araw, buwan, mga planeta, at mga bituin ay tumatahak sa kanilang regular na landas, yamang ang mga kalagayan ng atmospera ng lupa (na sanhi ng hangin, ulan, at iba pang mga epekto) ay sumusunod sa mga batas na umuugit sa mga iyon, yamang nagkukulupon ang mga balang at nandarayuhan ang mga ibon, ang mga ito at ang marami pang ibang normal na kaganapan ay hindi sapat upang pabanalin ang pangalan ng Diyos sa harap ng pagsalansang at huwad na pagsamba.

Gayunpaman, maaaring gamitin ng Diyos na Jehova ang sangnilalang at likas na mga elemento upang patunayan ang kaniyang pagka-Diyos, samakatuwid nga, maaari niyang gamitin ang mga ito upang isakatuparan ang espesipikong mga layunin sa paraang nakahihigit sa karaniwang pagkilos ng mga ito, kadalasa'y sa isang partikular na panahong itinakda. Bagaman hindi pambihira sa ganang sarili ang mga pangyayaring gaya ng tagtuyot, bagyong maulan, o iba pang lagay ng panahon, ang mga iyon ay naging katangi-tangi dahil nagsilbing katuparan ang mga iyon ng mga hula ni Jehova. (Ihambing ang 1Ha 17:1; 18:1, 2, 41-45.) Gayunman, sa karamihan ng mga kaso, natatangi ang mga pangyayaring iyon sa ganang sarili, maaaring dahil sa lakas o tindi ng mga iyon (Exo 9:24) o dahil naganap ang mga iyon sa di-pangkaraniwang paraan, na maaaring hindi pa kailanman naobserbahan, o sa panahong hindi inaasahan.—Exo 34:10; 1Sa 12:16-18.

Sa katulad na paraan, pangkaraniwan lamang na magsilang ng bata ang isang babae. Ngunit kung ang nagsilang ng bata ay isang babae na baog sa buong buhay niya at lampas na sa edad ng panganganak, gaya sa kaso ni Sara, ang pangyayaring iyon ay pambihira. (Gen 18:10, 11; 21:1, 2) Malinaw na ang Diyos ang nagpangyari niyaon. Pangkaraniwan din ang kamatayan. Ngunit kapag dumating ang kamatayan sa inihulang panahon o bilang katuparan ng isang hula anupat hindi patiunang ipinabatid ang sanhi, iyon ay pambihira at nagpapahiwatig ng pagkilos ng Diyos. (1Sa 2:34; 2Ha 7:1, 2, 20; Jer 28:16, 17) Pinatunayan ng lahat ng ito na si Je-

hova ang tunay na Diyos, at na ang "mga diyos ng kalikasan" ay "walang-silbing mga diyos."—Aw 96:5.

Pinatunayan ni Jehova na Siya ang Diyos ni Abraham. Ang Diyos ay nakilala ni Abraham at ng kaniyang sinang-ayunang mga supling na sina Isaac at Jacob bilang ang Makapangyarihan-sa-lahat. (Exo 6:3) Bilang kanilang "kalasag," ipinagsanggalang niya sila at ang kanilang mga pamilya laban sa mga makapangyarihan sa lupa. (Gen 12:14-20; 14:13-20; 15:1; 20:1-18; 26:26-29; Aw 105:7-15) Ang pagkakaroon nina Abraham at Sara ng anak sa kanilang katandaan ay nagpakita na walang anumang bagay ang "lubhang pambihira para kay Jehova." (Gen 18:14; 21:1-3) Pinanagana ng Diyos ang kaniyang mga lingkod; pinaglaanan niya sila sa mga panahon ng taggutom. (Gen 12:10; 13:1, 2; 26:1-6, 12, 16; 31:4-13) Bilang "Hukom ng buong lupa," nilapatan ni Jehova ng hatol ang balakyot na mga lunsod ng Sodoma at Gomorra, at iningatan naman niyang buháy ang tapat na si Lot at ang mga anak na babae nito, anupat ginawa niya iyon alang-alang kay Abraham na kaniyang kaibigan. (Gen 18:25; 19:27-29; San 2:23) Kaya naman naging matibay ang pananampalataya ng mga lalaking iyon na buháy ang Diyos at na siya rin ang makapangyarihang "tagapagbigay-gantimpala doon sa mga may-pananabik na humahanap sa kaniya." (Heb 11:6) Nang utusan si Abraham na ihain ang kaniyang minamahal na anak, mayroon siyang matibay na saligan upang magtiwala sa kakayahan ng Diyos na ibangon si Isaac kahit mula sa mga patay. —Heb 11:17-19; Gen 17:7, 8.

Pinatunayan na Siya ang Diyos ng Israel. Nangako si Jehova sa bansang Israel na nasa Ehipto noon: "Ako nga ay magiging Diyos sa inyo; at tiyak na makikilala ninyo na ako ay si Jehova na inyong Diyos." (Exo 6:6, 7) Nagtiwala si Paraon na may kapangyarihan ang mga diyos at mga diyosa ng Ehipto na kontrahin ang mga gawa ni Jehova. Sinadya naman ng Diyos na pahintulutan si Paraon na patuloy na magmatigas nang ilang panahon. Ginawa ito ni Jehova upang 'maipakita niya ang kaniyang kapangyarihan at upang maipahayag ang kaniyang pangalan sa buong lupa.' (Exo 9:13-16; 7:3-5) Nagbigay ito ng pagkakataon upang maparami ng Diyos ang kaniyang "mga tanda" at "mga himala" (Aw 105:27), anupat nagpasapit siya ng sampung salot na nagpatunay na kontrolado niya bilang Maylalang ang tubig, liwanag ng araw, mga kulisap, mga hayop, at ang katawan ng tao.—Exo 7-12.

Sa bagay na ito, pinatunayan ni Jehova na naiiba siya sa "mga diyos ng kalikasan." Ang mga salot na iyon, kabilang na ang kadiliman, bagyo, graniso, mga kulupon ng balang, at ang katulad na mga pangyayari, ay inihula at natupad na gaya ng pagkakahula. Hindi basta nagkataon lamang ang mga iyon. Ang mga babala na patiunang ibinigay ay nakatulong sa mga nakinig upang makatakas sa partikular na mga salot. (Exo 9:18-21; 12:1-13) Maaaring maging mapamili ang Diyos kung tungkol sa epekto ng mga salot, anupat pinangyari niyang huwag mapinsala ng ilang salot ang isang espesipikong lugar, sa gayo'y pinatutunayan kung sino ang kaniyang sinang-ayunang mga lingkod. (Exo 8:22, 23; 9:3-7, 26) May kakayahan siyang pasapitin at pahintuin ang mga salot kung kailan niya nais. (Exo 8:8-11; 9:29) Bagaman waring natularan ng mga mahikong saserdote ni Paraon ang unang dalawang salot (maaaring sinabi pa nga nila na iyon ay sa tulong ng mga bathala ng Ehipto), di-nagtagal ay binigo sila ng kanilang mga lihim na sining, at napilitan silang kilalanin na "ang daliri ng Diyos" ang nagpasapit ng ikatlong salot. (Exo 7:22; 8:6, 7, 16-19) Hindi nila napatigil ang mga salot at sila mismo ay naapektuhan. —Exo 9:11.

Pinatunayan ni Jehova na siya ang Diyos ng Israel at na 'malapit siya sa kanila' noong bawiin niya sila nang "may unat na bisig at may mga dakilang kahatulan." (Exo 6:6, 7; Deu 4:7) Matapos niyang puksain ang mga hukbo ni Paraon sa Dagat na Pula, ang bayan ng Israel ay "nagsimulang matakot kay Jehova at manampalataya kay Jehova at kay Moises na kaniyang lingkod."—Exo 14:31.

Itinatag ang tipang Kautusan. Bago itatag ang tipang Kautusan sa bansang Israel, si Jehova ay nagsagawa ng mga himala. Pinaglaanan niya ng tubig at pagkain ang milyun-milyong Israelita sa disyertong rehiyon ng Sinai at pinagtagumpay niya sila laban sa mga sumasalakay na kaaway. (Exo 15:22-25; 16:11-15; 17:5-16) Sa lugar na patiunang itinakda, sa Bundok Sinai, itinanghal ni Jehova sa kasindak-sindak na paraan na kontrolado niya ang nilalang na mga puwersa sa lupa. (Exo 19:16-19; ihambing ang Heb 12:18-21.) Napakarami ngang dahilan ng bansa upang kilalanin ang Diyos bilang ang pinagmulan ng tipan at tanggapin ang mga kundisyon nito nang may matinding paggalang. (Deu 4:32-36, 39) Gayundin, dahil ginamit noon ni Jehova si Moises sa kamangha-manghang paraan, makapagtitiwala ang mga tao na ang Pentateuch, ang unang bahagi ng Sagradong Kasulatan na isinulat ni Moises, ay kinasihan ng Diyos. (Ihambing ang Deu 34:10-12; Jos 1:7, 8.) Nang may kumuwestiyon sa awtoridad ng Aaronikong pagkasaserdote, nagbigay si Jehova ng iba pang nakikitang patotoo bilang pagsuporta sa pagkasaserdoteng iyon.—Bil kab 16, 17.

Pagsakop sa Canaan. Ang pagsakop sa pitong bansa ng Canaan, na "higit na matao at

makapangyarihan" kaysa sa Israel (Deu 7:1, 2), ay nagsilbing isa pang patotoo na si Jehova ang Diyos. (Jos 23:3, 8-11) Dahil sa kaniyang kabantugan ay nabuksan ang daan (Exo 9:16; Jer 32:20, 21), at pinanghina ng 'panghihilakbot at pagkatakot' sa kaniyang bayang Israel yaong mga sumasalansang sa kanila. (Deu 11:25; Exo 15:14-17) Kaya talagang mabigat ang pagkakasala niyaong mga sumalansang sa Israel, sapagkat may katibayan sila na ang mga ito ang bayan ng tunay na Diyos, anupat ang paglaban sa Israel ay paglaban din sa Diyos. May-katalinuhang kinilala ng ilang Canaanita ang kahigitan ni Jehova sa kanilang mga idolong diyos, gaya ng ginawa ng iba noong mas una pa, at sinikap nilang matamo ang kaniyang pagsang-ayon. —Jos 2:1, 9-13.

Tumigil ang araw at buwan. Alang-alang sa kinukubkob na mga Gibeonita, mga Canaanitang nanampalataya sa kaniya, pinatagal ni Jehova ang pagsalakay ng Israel laban sa nangungubkob na mga hukbo. Ginawa niya ito sa pamamagitan ng pagpapatigil sa araw at buwan sa paningin ng mga naroroon sa lugar ng pagbabaka, anupat inantala ang paglubog ng araw nang halos 24 na oras. (Jos 10:1-14) Bagaman maaari itong mangahulugan na pinahinto ang pag-inog ng lupa, posible rin na isinagawa ito sa ibang paraan, gaya ng pagbago sa direksiyon ng mga sinag ng araw at buwan upang patuloy na sumikat ang liwanag sa dakong iyon. Anuman ang pamamaraang ginamit, muli nitong ipinakita na "ang lahat ng kinalugdang gawin ni Jehova ay kaniyang ginawa sa langit at sa lupa, sa mga dagat at sa lahat ng matubig na mga kalaliman." (Aw 135:6) Gaya ng isinulat ng apostol na si Pablo nang dakong huli: "Bawat bahay ay may nagtayo, ngunit siya na nagtayo ng lahat ng bagay ay ang Diyos." (Heb 3:4) Ginagawa ni Jehova sa kaniyang mga nilalang ang anumang kalugdan niyang gawin, anupat ginagamit ang mga iyon ayon sa minamarapat niya, gaya ng ginagawa ng isang tao sa bahay na kaniyang itinayo.—Ihambing ang 2Ha 20:8-11.

Sa sumunod na apat na siglo, noong panahon ng mga Hukom, sinusuportahan ni Jehova ang mga Israelita kapag matapat sila sa Kaniya, ngunit inaalis naman niya ang kaniyang suporta kapag bumabaling sila sa ibang mga diyos.—Huk 6:11-22, 36-40; 4:14-16; 5:31; 14:3, 4, 6, 19; 15:14; 16:15-21, 23-30.

Sa ilalim ng monarkiya ng Israel. Sa loob ng 510 taon ng monarkiya ng Israel, ang malakas na "bisig" at nagsasanggalang na "kamay" ni Jehova ang malimit na humahadlang sa makapangyarihang mga mananalakay. Ito rin ang gumugulo at lumalansag sa kanilang mga hukbo, at nagpapaurong sa kanila pabalik sa kanilang sariling mga teritoryo. Sinamba ng mga bansang ito hindi lamang ang "mga diyos ng kalikasan" kundi pati ang mga diyos (at mga diyosa) ng digmaan. Sa ilang kaso, ang pinuno mismo ng bansa ay itinuring na diyos. Yamang pilit silang nakikipagdigma sa kaniyang bayan, muling ipinakita ni Jehova na siya ay isang "tulad-lalaking mandirigma," isang 'maluwalhating Hari, makapangyarihan sa pagbabaka.' (Exo 15:3; Aw 24:7-10; Isa 59:17-19) Sa diwa, sinagupa niya sila sa lahat ng uri ng kalupaan, pinaglalangan niya ang kanilang hambog na mga heneral sa pamamagitan ng estratehiya sa pakikipagdigma, at dinaig niya ang mga mandirigma ng maraming bansa pati ang kanilang espesyal na mga kasangkapang pandigma. (2Sa 5:22-25; 10:18; 1Ha 20:23-30; 2Cr 14:9-12) May-katumpakan niyang naipabatid sa kaniyang bayan ang lihim na mga plano ng kaaway na para bang nakapaglagay siya sa kanilang mga palasyo ng mga elektronikong aparato sa pakikinig. (2Ha 6:8-12) Kung minsan, pinalalakas niya ang kaniyang bayan upang sila mismo ang makipaglaban; sa ibang mga pagkakataon naman, natatamo niya ang tagumpay kahit hindi sila makipagbaka. (2Ha 7:6, 7; 2Cr 20:15, 17, 22, 24, 29) Sa lahat ng ito, hiniya ni Jehova ang mga diyos ng digmaan ng mga bansa, anupat inilantad ang mga ito bilang inutil at huwad.—Isa 41:21-24; Jer 10:10-15; 43:10-13.

Noong panahon ng pagkatapon at ng pagsasauli. Bagaman pinahintulutan ni Jehova na yumaon sa pagkatapon ang bansa noong lupigin ng Asirya ang hilagang kaharian at itiwangwang ng Babilonya ang kaharian ng Juda, pinanatili niyang buháy ang Davidikong linya upang matupad ang kaniyang tipan kay David ukol sa isang walang-hanggang kaharian. (Aw 89:3, 4, 35-37) Noong panahon ng pagkatapon, pinanatili rin niyang buháy ang pananampalataya ng kaniyang bayan, anupat ginamit niya si Daniel at ang iba pa sa kamangha-manghang mga paraan at nagsagawa siya ng makahimalang mga gawa, at dahil dito, maging ang pandaigdig na mga tagapamahala ay mapagpakumbabang kumilala sa kaniyang kapangyarihan. (Dan 3:19-29; 4:34-37; 6:16-23) Nang pabagsakin niya ang makapangyarihang Babilonya, muling itinanghal ni Jehova ang kaniyang natatanging pagka-Diyos, inilantad niya ang mga paganong diyos bilang kabulaanan, at inilagay niya sa kahihiyan ang mga iyon. Naging saksi sa bagay na ito ang kaniyang bayan. (Isa 41:21-29; 43:10-15; 46:1, 2, 5-7) Minaniobra niya ang mga hari ng Persia upang mapalaya ang kaniyang bayan at makabalik sila sa kanilang sariling lupain, nang sa gayo'y maitayo nilang muli ang templo at ang lunsod ng Jerusalem.

(Ezr 1:1-4; 7:6, 27, 28; Ne 1:11; 2:1-8) Nahiya si Ezra na humiling sa Persianong hari ng proteksiyong militar para sa kaniyang pangkat, bagaman ang kabuuang halaga ng kargamentong dala nila ay maliwanag na mahigit sa $43,000,000. Bilang sagot sa kanilang panalangin, binantayan sila ni Jehova sa kanilang paglalakbay patungong Jerusalem.—Ezr 8:21-27.

Sa pagitan ng pagtatapos ng Hebreong Kasulatan ng Bibliya at ng kapanganakan ng Anak ng Diyos sa lupa, tiyak na naging aktibo ang kapangyarihan ng Diyos upang maingatan ang bansang Israel, ang Jerusalem na kabiserang lunsod, ang karatig na bayan ng Betlehem, ang templo kasama ang pagkasaserdote nito, at ang iba pang mga bahagi ng Judiong sistema. Kailangang naroon ang lahat ng ito upang ang hula ay matupad kay Kristo Jesus at sa kaniyang gawain. Ayon sa kasaysayan, nagkaroon ng pagsisikap na lubusang alisin ang Judiong sistema ng mga bagay sa pamamagitan ng Helenisasyon, samakatuwid nga, sinikap na ihalili rito ang pagsambang Griego. Ngunit hindi iyon nagtagumpay. —Tingnan ang GRESYA, MGA GRIEGO (Epekto ng Helenisasyon sa mga Judio).

"Si Kristo ang Kapangyarihan ng Diyos." Mula noong isilang si Jesus sa makahimalang paraan, ang kapangyarihan ng Diyos ay natanghal sa kaniya at sa pamamagitan niya nang higit kailanman. Tulad ng salmista, siya ay naging "parang himala sa maraming tao." (Aw 71:7) Si Jesus at ang kaniyang mga alagad, tulad ni Isaias at ng kaniyang mga anak, ay naging "gaya ng mga tanda at gaya ng mga himala sa Israel mula kay Jehova ng mga hukbo," anupat nagsilbing palatandaan ng mangyayari sa hinaharap at nagsiwalat ng layunin ng Diyos. (Isa 8:18; Heb 2:13; ihambing ang Luc 2:10-14.) Kay Jesus natupad at nagbunga ang makapangyarihang mga gawain ng Diyos sa loob ng libu-libong taon. Kaya naman tinukoy ng apostol si Jesus bilang "ang kapangyarihan ng Diyos at ang karunungan ng Diyos."—1Co 1:24.

Napatunayang si Jesus ang Mesiyas na matagal nang hinihintay, ang Pinahiran ni Jehova, na inihulang magpapamalas ng 'espiritu ng kalakasan.' (Isa 11:1-5) Dahil dito, maaasahan na magkakaroon siya ng makapangyarihang mga patotoo na susuporta sa bagay na iyan. (Mik 5:2-5; ihambing ang Ju 7:31.) Sa pagsisilang pa lamang kay Jesus ng isang birheng Judio, sinimulan na ng Diyos na magpatotoo para sa kaniyang Anak. (Luc 1:35-37) Ang kapanganakang ito ay hindi lamang basta isang kagila-gilalas na pagtatanghal ng kapangyarihan ng Diyos kundi tumupad ng partikular na mga layunin. Naglaan ito ng isang sakdal na tao, ang 'ikalawang Adan,' na makapagpapabanal sa pangalan ng kaniyang Ama, makapapawi sa kadustaang idinulot sa pangalang iyon ng unang taong anak ng Diyos, at sa gayo'y magpapabulaan sa hamon ni Satanas; karagdagan pa, ang sakdal na si Jesus ang maglalaan ng legal na saligan upang matubos ang masunuring sangkatauhan mula sa panunupil ng mga haring Kasalanan at Kamatayan. (1Co 15:45-47; Heb 2:14, 15; Ro 5:18-21; tingnan ang PANTUBOS.) At ang sakdal na inapong ito ni David ang magiging tagapagmana ng isang walang-hanggang Kaharian.—Luc 1:31-33.

Nang pahiran ng Diyos si Jesus ng banal na espiritu, binigyan din Niya siya ng kapangyarihan. (Gaw 10:38) Si Moises ay naging "makapangyarihan sa kaniyang mga salita at mga gawa." Yamang si Jesus 'ang propeta na mas dakila kaysa kay Moises,' mas nakahihigit din ang kaniyang mga kredensiyal. (Deu 34:10-12; Gaw 7:22; Luc 24:19; Ju 6:14) Kaya naman 'nagturo siya taglay ang awtoridad.' (Mat 7: 28, 29) Sa gayon, kung paanong nagbigay ang Diyos ng dahilan upang manampalataya ang mga tao kina Moises, Josue, at sa iba pa, nagbigay rin siya ng matibay na saligan upang sampalatayanan ang kaniyang Anak. (Mat 11:2-6; Ju 6:29) Hindi inangkin ni Jesus ang anumang kapurihan, at lagi niyang kinikilala na ang Diyos ang Pinagmulan ng kaniyang makapangyarihang mga gawa. (Ju 5:19, 26; 7:28, 29; 9:3, 4; 14:10) Nakilala ng matatapat na tao ang "maringal na kapangyarihan ng Diyos" na natanghal sa pamamagitan niya.—Luc 9:43; 19:37; Ju 3:2; 9:28-33; ihambing ang Luc 1:68; 7:16.

Palatandaan ng ano ang mga himala ni Jesus?

Pinatotohanan ng mga ginawa ni Jesus na interesado ang Diyos sa sangkatauhan at nagbigay ang mga ito ng katibayan hinggil sa mga gagawin ng Diyos sa hinaharap para sa lahat ng umiibig sa katuwiran. Ang karamihan sa makapangyarihang mga gawa ni Jesus ay may kaugnayan sa mga problema ng sangkatauhan, pangunahin na rito ang kasalanan, pati na ang lahat ng pinsalang dulot nito. Ang sakit at kamatayan ay bunga ng kasalanan, at pinatunayan ng kakayahan ni Jesus na magpagaling ng lahat ng uri ng sakit (Mat 8:14, 15; Luc 6:19; 17:11-14; 8:43-48) at bumuhay pa nga ng mga patay (Mat 9:23-25; Luc 7:14, 15; Ju 11:39-44) na siya ang gagamitin ng Diyos upang mapalaya ang sangkatauhan mula sa kasalanan at sa parusang dulot nito. (Ihambing ang Mar 2:5-12.) Bilang paglalaan na dihamak na nakahihigit sa manna na kinain ng Israel sa ilang, si Jesus ang "tunay na tinapay na mula sa langit," ang "tinapay ng buhay." (Ju 6:31-35, 48-51) Nagdulot siya, hindi ng literal na tubig mula sa bato,

kundi ng "tubig na buháy," ang "tubig ng buhay." —Ju 7:37, 38; Apo 22:17; ihambing ang Ju 4:13, 14.

Ang kaniyang makapangyarihang mga gawa ay nagsilbi ring mga palatandaan ng iba pang mga pagpapalang idudulot ng kaniyang pamamahala bilang hari. Si Eliseo ay nagpakain ng 100 katao sa pamamagitan lamang ng 20 tinapay at kaunting butil, samantalang libu-libo naman ang pinakain ni Jesus sa pamamagitan ng mas kaunting pagkain. (2Ha 4:42-44; Mat 14:19-21; 15:32-38) Pinangyari ni Moises at ni Eliseo na tumamis ang tubig na mapait o nakalalason. Tungkol naman kay Jesus, ginawa niyang mainam na alak ang karaniwang tubig para sa kasiyahan ng mga dumalo sa isang piging ng kasalan. (Exo 15:22-25; 2Ha 2:21, 22; Ju 2:1-11) Samakatuwid, tiyak na ang lahat ng magiging sakop ng kaniyang pamamahala ay hindi na magugutom pa, anupat magkakaroon ng isang kaiga-igayang 'piging para sa lahat ng mga bayan.' (Isa 25:6) Dahil kaya niyang gawing napakamabunga ang pagpapagal ng mga tao, gaya ng ginawa niya noong nangingisda ang kaniyang mga alagad, tiyak na walang sinumang mamumuhay nang isang-kahig-isang-tuka sa ilalim ng kaniyang Kaharian.—Luc 5:4-9; ihambing ang Ju 21:3-7.

Higit na mahalaga, ang mga nabanggit ay pawang nauugnay sa espirituwal na mga bagay. Bukod sa pinangyari ni Jesus na makakita, makapagsalita, at gumaling sa makasagisag na paraan ang mga bulag, pipi, at maysakit sa espirituwal, nagdulot din siya at nangako ng saganang espirituwal na pagkain at inumin at ginarantiyahan niya na magiging mabunga ang ministeryo ng kaniyang mga alagad. (Ihambing ang Luc 5:10, 11; Ju 6:35, 36.) Sa ilang pagkakataon, ang kaniyang makahimalang pagsapat sa pisikal na mga pangangailangan ng mga tao ay pangunahin nang upang magpatibay ng pananampalataya. Ang gayong mga bagay ay hindi kailanman siyang ultimong tunguhin. (Ihambing ang Ju 6:25-27.) Ang Kaharian at ang katuwiran ng Diyos, hindi pagkain at inumin, ang dapat munang hanapin. (Mat 6:31-33) Nagpakita si Jesus ng halimbawa may kaugnayan dito nang tumanggi siyang gawing tinapay ang mga bato para sa sarili niyang kapakinabangan.—Mat 4:1-3.

Espirituwal na paglaya. Nakipaglaban ang bansang Israel sa makapangyarihang mga mandirigma, ngunit ang puntirya ng kapangyarihan ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Anak ay mga kaaway na mas malalakas kaysa sa mga taong militarista. Si Jesus ang Tagapagpalaya (Luc 1:69-74) na nagbukas ng daan tungo sa kalayaan mula sa pangunahing pinagmumulan ng paniniil, si Satanas at ang kaniyang mga demonyo. (Heb 2:14, 15) Hindi lamang personal na pinalaya ni Jesus ang marami mula sa panliligalig ng mga demonyo (Luc 4:33-36) kundi, sa pamamagitan ng kaniyang makapangyarihang mga salita ng katotohanan, lubusan din niyang binuksan ang daan tungo sa kalayaan para sa mga nagnanais makaalpas sa mapaniil na mga pasanin at pagkaalipin na ipinataw ng huwad na relihiyon. (Mat 23:4; Luc 4:18; Ju 8:31, 32) Sa pamamagitan ng kaniya mismong landasin ng katapatan at integridad, dinaig niya, hindi lamang ang isang lunsod o imperyo, kundi "ang sanlibutan."—Ju 14:30; 16:33.

Relatibong kahalagahan ng makahimalang mga gawa. Bagaman pangunahing idiniin ni Jesus ang mga katotohanang kaniyang ipinahayag, ipinakita rin niya na may relatibong kahalagahan ang kaniyang makapangyarihang mga gawa, anupat palagi niyang itinatawag-pansin na pinatototohanan ng mga iyon ang kaniyang atas at mensahe. Partikular nang mahalaga ang mga iyon sa pagtupad sa mga hula. (Ju 5:36-39, 46, 47; 10:24-27, 31-38; 14:11; 20:27-29) Ang mga nakakita sa gayong mga gawa ay nagkaroon ng pantanging pananagutan. (Mat 11:20-24; Ju 15:24) Gaya ng sinabi ni Pedro sa mga pulutong noong Pentecostes, si Jesus ay "isang lalaki na hayagang ipinakita ng Diyos sa inyo sa pamamagitan ng mga makapangyarihang gawa at mga palatandaan at mga tanda na ginawa ng Diyos sa pamamagitan niya sa gitna ninyo, gaya ng nalalaman ninyo mismo." (Gaw 2:22) Ipinakita ng gayong mga ebidensiya ng kapangyarihan ng Diyos na "naabutan na" sila ng kaniyang Kaharian.—Mat 12:28, 31, 32.

Sa pamamagitan ng paggamit ng Diyos sa kaniyang Anak sa katangi-tanging paraan, 'nalantad ang mga pangangatuwiran ng maraming puso.' (Luc 2:34, 35) Nakita nila noon ang mga pagtatanghal ng 'bisig ni Jehova,' ngunit mas pinili ng marami, ng karamihan pa nga, na bigyan ng ibang pakahulugan ang mga pangyayaring namasdan nila o dahil sa mapag-imbot na interes ay hindi sila kumilos kaayon ng nakitang "tanda." (Ju 12:37-43; 11:45-48) Ninais ng marami na personal na makinabang mula sa kapangyarihan ng Diyos ngunit hindi sila tunay na nagugutom sa katotohanan at katuwiran. Ang kanilang mga puso ay hindi naantig ng habag at kabaitan na nag-udyok kay Jesus na isagawa ang marami sa kaniyang makapangyarihang mga gawa (ihambing ang Luc 1:78; Mat 9:35, 36; 15:32-37; 20:34; Mar 1:40, 41; Luc 7:11-15 sa Luc 14:1-6; Mar 3:1-6), anupat sa habag na iyon ay nababanaag ang pagkamahabagin ng kaniyang Ama.—Mar 5:18, 19.

Responsable sa paggamit ng kapangyarihan. Laging ginagamit ni Jesus ang kaniyang kapangya-

rihan sa responsableng paraan, hindi kailanman sa layuning magpasikat. Maliwanag na ang pagsumpa niya sa di-namumungang puno ng igos ay may makasagisag na kahulugan. (Mar 11:12-14; ihambing ang Mat 7:19, 20; 21:42, 43; Luc 13:6-9.) Tumanggi si Jesus na magpakita ng walang-saysay na mga pagtatanghal ng kapangyarihan gaya ng iminungkahi ni Satanas. Nang lumakad siya sa ibabaw ng tubig, ginawa niya iyon dahil may pupuntahan siya at walang makukuhang transportasyon sa gayong oras ng gabi, na ibang-iba naman sa pagtalon mula sa moog ng templo na parang isang pagpapatiwakal. (Mat 4:5-7; Mar 6:45-50) Hindi pinagbigyan ni Jesus ang di-wastong pagkamausisa ni Herodes nang hilingan siya nito na magpakita ng makapangyarihang gawa. (Luc 23:8) Bago nito, tinanggihan ni Jesus ang kahilingan ng mga Pariseo at mga Saduceo na magpakita siya ng "isang tanda mula sa langit," maliwanag na dahil hiniling nila iyon, hindi upang patibayin ang pananampalataya nila sa katuparan ng Salita ng Diyos, kundi upang hindi na nila kailanganin ang gayong pananampalataya. Ang kanilang motibo ay masama.—Mat 16:1-4; ihambing ang 15:1-6; 22:23, 29.

Sa katulad na paraan, dahil sa kawalan ng pananampalataya ng mga taga-Nazaret, hindi siya nagsagawa roon ng maraming makapangyarihang gawa. Tiyak na hindi iyon dahil kulang siya ng kapangyarihan kundi dahil hindi iyon hinihiling, o ipinahihintulot, ng mga kalagayan. Ang bigay-Diyos na kapangyarihan ay hindi dapat sayangin sa mga manhid at mapag-alinlangan. (Mar 6:1-6; ihambing ang Mat 10:14; Luc 16:29-31.) Hindi laging kailangan ang pananampalataya ng isa upang makapagsagawa si Jesus ng makahimalang mga gawa, gaya noong pagalingin niya ang tinagpas na tainga ng alipin ng mataas na saserdote, na kasama sa pulutong na dumating upang arestuhin si Jesus.—Luc 22:50, 51.

Ang pinakadakilang pagtatanghal ng kapangyarihan ng Diyos ay ang pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo mula sa mga patay tungo sa buhay bilang espiritu. Kung wala iyon, ang pananampalatayang Kristiyano ay "walang kabuluhan" at ang kaniyang mga tagasunod "sa lahat ng mga tao ang pinakakahabag-habag." (1Co 15:12-19) Iyon ang gawa na isinalaysay ng halos lahat ng mga alagad ni Jesus at ang pinakamahalagang salik na nagpapatibay ng pananampalataya. Noong nasa lupa si Jesus, hindi naging hadlang ang distansiya sa paggamit niya ng kapangyarihan (Mat 8:5-13; Ju 4:46-53), at noong Pentecostes, mula sa kaniyang makalangit na posisyon, pinahiran ni Jesus ng espiritu ng Diyos ang kaniyang mga tagasunod, anupat pinangyaring makapagsagawa sila ng makapangyarihang mga gawa kahit hindi nila siya kasama. Sa gayon ay pinagtibay niya ang kanilang patotoo may kinalaman sa kaniyang pagkabuhay-muli (Gaw 4:33; Heb 2:3, 4) at pinatotohanan niya na ang mga ito ang sinang-ayunang bayan ng Diyos, ang kaniyang kongregasyon.—Gaw 2:1-4, 14-36, 43; 3:11-18.

Ang pagkamatay ng Anak ng Diyos bilang tao ay hindi nagpaikli sa kamay ni Jehova, gaya ng pinatunayan ng maraming himala, tanda at palatandaan na isinagawa ng mga apostol at ng iba pa. (Gaw 4: 29, 30; 6:8; 14:3; 19:11, 12) Ang kanilang makapangyarihang mga gawa ay katulad niyaong sa kanilang Panginoon, gaya ng pagpapagaling sa pilay (Gaw 3:1-9; 14:8-10) at may sakit (Gaw 5:12-16; 28:7-9), pagbabangon sa patay (Gaw 9:36-41; 20:9-11), at pagpapalayas ng mga demonyo. (Gaw 8:6, 7; 16:16-18) Ginawa nila ang mga iyon nang hindi naghahangad ng personal na kapakinabangan o karangalan. (Gaw 3:12; 8:9-24; 13:15-17) Sa pamamagitan nila, ipinahayag ng Diyos ang kaniyang mga kahatulan laban sa mga manggagawa ng kamalian, gaya ng ginawa niya sa pamamagitan ng mas naunang mga propeta, sa gayo'y ikinintal niya ang pagpapakita ng kaukulang paggalang sa kaniya mismo at sa kaniyang mga kinatawan. (Gaw 5:1-11; 13:8-12) Pinagkalooban niya sila ng bagong mga kakayahan, gaya ng kakayahang magsalita at magsalin ng mga wikang banyaga. Ito rin ay naging ukol sa "isang kapaki-pakinabang na layunin," sapagkat sa di-kalaunan ay isasagawa nila sa labas ng Israel ang gawaing pangangaral at ipapahayag nila sa gitna ng mga bansa ang mga kamangha-manghang gawa ni Jehova. —1Co 12:4-11; Aw 96:3, 7.

Gumawa rin ang Diyos na Jehova ng iba pang makapangyarihang mga bagay, gaya ng pagbubukas niya ng 'mga pinto' ng pagkakataon upang makapangaral sila sa partikular na mga teritoryo, pagsasanggalang niya sa kanila laban sa mga nais magpatigil ng kanilang ministeryo, at pagpatnubay niya sa kanilang mga gawain, anupat ginawa niya iyon sa mga paraan na karaniwan nang hindi hayag sa madla.—Gaw 5:17-20; 8:26-29, 39, 40; 9:1-8; 10:19-22, 44-48; 12:6-11; 13:2; 16:6-10, 25-33; 18: 9, 10; 1Co 16:8, 9.

Inihula na ang makahimalang mga kakayahan na ipinagkaloob ng espiritu sa mga apostol, na ipinasa naman nila sa iba, ay iiral lamang samantalang 'sanggol' pa ang kongregasyong Kristiyano at pagkatapos ay lilipas din. (1Co 13:8-11; tingnan ang KALOOB MULA SA DIYOS [Mga Kaloob ng Espiritu].) Sinabi ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (Tomo VI, p. 320) na "hindi matututulan na noong unang sandaang taon pagkamatay ng mga apostol ay kaunti lamang ang maririnig natin, kung mayroon man, tungkol sa paghihimala ng unang mga

Kristiyano." Gayunpaman, nagbabala si Jesus at ang kaniyang mga apostol tungkol sa mapanlinlang na makapangyarihang mga gawa na isasagawa ng mga apostata at ng isang makasagisag na mabangis na hayop, na mga kaaway ng Diyos.—Mat 7:21-23; 24:23-25; 2Te 2:9, 10; Apo 13:11-13; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Ang kasukdulan ng pagpapamalas ng kapangyarihan ng Diyos ay ang pagtatatag ng kaniyang Kaharian sa pamamagitan ni Kristo Jesus at ang mga paghatol na isasagawa bilang resulta ng pangyayaring iyon.

Tingnan ang PUSPUSIN NG KAPANGYARIHAN ANG KAMAY.

KAPARUSAHAN. Tingnan ang KRIMEN AT KAPARUSAHAN.

KAPATAGAN. Kalupaang maituturing na patag kung ihahambing sa maburol o bulubunduking lupain. Maliwanag ang paggamit ng Hebreong Kasulatan ng iba't ibang salita upang tukuyin o ilarawan ang sari-saring uri ng kalupaan.

Ang terminong Hebreo na *'ara·vah'* ay ginagamit kapuwa bilang pangalan para sa isang espesipikong lugar at bilang isang salita na naglalarawan sa isang uri ng kalupaan. (Tingnan ang ARABA.) Kapag ginagamit nang walang pamanggit na pantukoy, ang *'ara·vah'* ay tumutukoy sa isang disyertong kapatagan o tuyong lupain, gaya niyaong nasa Moab at Jerico. (Bil 22:1; 35:1; Jos 5:10; 13:32; Jer 52:8) Bagaman maaaring may mga ilog na naglalaan ng kaunting tubig sa lugar na iyon, karaniwang itinatampok ng *'ara·vah'* na ang kapatagang iyon ay tigang. Kaya magiging napakalaking pagbabago kapag ang Kapatagan ng Saron na mataba at natutubigan ay naging tulad ng disyertong kapatagan (Isa 33:9), o kapag dinaluyan ng mga ilog ang disyertong kapatagan.—Isa 35:1, 6; 51:3.

Ang salitang *biq·'ah'* ay tumutukoy sa isang malawak na kapatagan na napalilibutan ng mga bundok. Nagmula ito sa isang pandiwa na nangangahulugang "mabiyak" at may-katumpakang maisasalin bilang "kapatagang libis." Maging sa ngayon, ang malawak na kapatagang libis sa pagitan ng Kabundukan ng Anti-Lebanon at ng Kabundukan ng Lebanon ay kilala bilang ang Beqa'. (Jos 11:17) Sa Kasulatan, kadalasan ay ginagamit ang *biq·'ah',* o "kapatagang libis" bilang kabaligtaran ng mga bundok o mga burol (Deu 8:7; 11:11; Aw 104:8; Isa 41:18) o ng baku-bako o malubak na lupain. (Isa 40:4) Ang kaugnay na salitang Aramaiko na lumilitaw sa Daniel 3:1 ay malimit na basta isinasalin bilang "kapatagan," anupat tumutukoy sa lugar kung saan itinayo ni Nabucodonosor ang gintong imahen.

Isang mahaba at mababang kapatagan, o libis, naman ang ibig sabihin ng Hebreong *'e'meq.* Ang salitang ito ay tumutukoy sa "isang mahaba at malawak na lupain sa pagitan ng magkakaagapay na hanay ng mga burol na mas maliit ang saklaw kaysa sa naunang termino [*biq·'ah'*], . . . anupat ang ideya [ng *'e'meq*] ay ang kababaan at lapad sa halip na pagiging matarik o nakukulong." (*Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong, 1881, Tomo X, p. 703) Ang salitang Hebreong ito ay ikinakapit sa maraming iba't ibang lokalidad, gaya ng "mababang kapatagan ng Acor," "mababang kapatagan ng Aijalon," at "mababang kapatagan ng Repaim."—Jos 7:24; 10:12; 1Cr 11:15.

KAPATAWARAN, PAGPAPATAWAD. Ang pagpapatawad ay pagpapaumanhin sa isang nagkasala; hindi na paghihinanakit sa kaniya dahil sa kaniyang pagkakasala at hindi na paghingi pa ng anumang kabayaran. Ang pandiwang Hebreo na *sa·lach'* (magpatawad) ay ginagamit lamang may kinalaman sa pagpapaumanhin ng Diyos sa isang nagkasala. Ang terminong Griego naman na *a·phi'e·mi* ay literal na nangangahulugang "pakawalan."—Tingnan ang PAUMANHIN.

Ayon sa kautusan ng Diyos na ibinigay sa bansang Israel, upang mapatawad ang isang taong nagkasala sa Diyos o sa kaniyang kapuwa, kailangan muna niyang ituwid ang kaniyang pagkakamali ayon sa itinakda ng Kautusan at pagkatapos, karaniwan na, maghahandog siya ng isang handog na may dugo kay Jehova. (Lev 5:5–6:7) Kaya nga, binanggit ni Pablo ang simulaing ito: "Oo, halos lahat ng bagay ay nililinis ng dugo ayon sa Kautusan, at malibang magbuhos ng dugo ay walang kapatawarang magaganap." (Heb 9:22) Gayunman, ang totoo, ang dugo ng mga haing hayop ay hindi nakapag-aalis ng mga kasalanan at hindi nakapagbibigay sa indibiduwal ng isang ganap na malinis na budhi. (Heb 10:1-4; 9:9, 13, 14) Sa kabaligtaran naman, ginawang posible ng inihulang bagong tipan ang tunay na kapatawaran, salig sa haing pantubos ni Jesu-Kristo. (Jer 31:33, 34; Mat 26:28; 1Co 11:25; Efe 1:7) Maging noong narito sa lupa si Jesus, ipinakita niya, sa pamamagitan ng pagpapagaling sa isang paralitiko, na may awtoridad siyang magpatawad ng mga kasalanan.—Mat 9:2-7.

Si Jehova ay nagpapatawad "nang sagana," gaya ng ipinakikita ng ilustrasyon ni Jesus tungkol sa alibughang anak at tungkol sa hari na nagpatawad sa utang ng isang alipin na 10,000 talento (60,000,000 denario, o mga $40,000,000), samantalang ang aliping iyon naman ay tumangging magpatawad sa utang ng kaniyang kapuwa alipin na isang daang denario (mga $70) lamang. (Isa 55:7; Luc 15:11-32; Mat 18:23-35) Gayunpaman, ang pagpapatawad ni

Jehova ay hindi udyok ng pagiging sentimental, sapagkat hindi naman niya hinahayaang di-naparurusahan ang kahiya-hiyang mga gawa. (Aw 99:8) Binabalaan ni Josue ang Israel na hindi patatawarin ni Jehova ang kanilang pag-aapostata.—Jos 24:19, 20; ihambing ang Isa 2:6-9.

Ang Diyos ay may itinakdang paraan ng paghingi at pagtatamo ng kaniyang kapatawaran. Dapat na aminin ng isang tao ang kaniyang kasalanan, kilalanin na isa itong pagkakasala laban sa Diyos, at ipagtapat ito nang lubusan. Dapat din siyang makadama ng masidhi at taos-pusong kalungkutan sa nagawa niyang kamalian, at maging determinadong talikuran ang gayong landasin o gawain. (Aw 32:5; 51:4; 1Ju 1:8, 9; 2Co 7:8-11) Dapat niyang gawin ang lahat ng kaniyang makakaya upang ituwid ang pagkakamali o ang nagawang pinsala. (Mat 5:23, 24) Pagkatapos ay dapat siyang manalangin sa Diyos, anupat humihingi ng kapatawaran salig sa haing pantubos ni Kristo.—Efe 1:7; tingnan ang PAGSISISI.

Karagdagan pa, ang pagpapatawad sa iba sa kanilang personal na mga pagkakasala, gaano man karami ang mga iyon, ay isang kahilingan sa mga Kristiyano. (Luc 17:3, 4; Efe 4:32; Col 3:13) Ang pagpapatawad ng Diyos ay hindi ipinagkakaloob sa mga tumatangging magpatawad sa iba. (Mat 6:14, 15) Gayunman, kahit na ang malubhang pagkakasala ay humantong sa pagkakatiwalag ng "taong balakyot" mula sa kongregasyong Kristiyano, ang taong iyon sa kalaunan ay maaaring gawaran ng kapatawaran kung patutunayan niyang siya'y talagang nagsisisi. Sa panahong iyon ay maaaring pagtibayin ng lahat sa kongregasyon ang pag-ibig nila sa kaniya. (1Co 5:13; 2Co 2:6-11) Gayunman, ang mga Kristiyano ay hindi obligadong magpatawad sa mga taong nagsasagawa ng mapaminsala, sinasadyang pagkakasala anupat hindi nagsisisi. Ang gayong mga tao ay nagiging kaaway ng Diyos.—Heb 10:26-31; Aw 139:21, 22.

Angkop lamang na manalangin ukol sa kapatawaran ng Diyos para sa iba, maging para sa buong kongregasyon. Ginawa ito ni Moises para sa bansang Israel, anupat ipinagtapat niya ang pagkakasala ng bansa at humingi siya ng kapatawaran para rito, at malugod naman siyang pinakinggan ni Jehova. (Bil 14:19, 20) Gayundin, noong iniaalay ang templo, si Solomon ay nanalangin na patawarin nawa ni Jehova ang kaniyang bayan kapag nagkakasala ang mga ito at pagkatapos ay nanunumbalik mula sa kanilang maling landasin. (1Ha 8:30, 33-40, 46-52) Gumanap si Ezra bilang kinatawan sa pangmadlang pagtatapat ng mga kasalanan ng nakabalik na mga Judio. Ang kaniyang taos-pusong panalangin at payo ay nagbunga ng pagkilos ng bayan upang matamo ang kapatawaran ni Jehova. (Ezr 9:13–10:4, 10-19, 44) Hinimok ni Santiago ang taong may-sakit sa espirituwal na ipatawag ang matatandang lalaki ng kongregasyon upang ipanalangin siya, at "kung nakagawa siya ng mga kasalanan, ito ay ipatatawad sa kaniya." (San 5:14-16) Gayunman, may "kasalanan na ikamamatay," ang kasalanan laban sa banal na espiritu, na isang sinasadyang pamimihasa sa kasalanan anupat wala itong kapatawaran. Hindi dapat ipanalangin ng isang Kristiyano yaong mga nagkakasala sa ganitong paraan.—1Ju 5:16; Mat 12:31; Heb 10:26, 27; tingnan ang ESPIRITU; KASALANAN.

KAPATID NA BABAE, KAPATID

[sa Ingles, *sister*]. Sa Kasulatan, ang terminong ito ay ikinakapit sa tunay na mga kapatid na babae ng isang tao at sa kaniyang mga kapatid na babae sa ama o sa ina, alinman sa mga anak ng kaniyang ama ngunit hindi anak ng kaniyang ina (Gen 34:1, 27; 1Cr 3:1-9), o mga anak ng kaniyang ina ngunit hindi anak ng kaniyang ama, gaya sa kaso ng mga kapatid na babae ni Jesus.—Mat 13:55, 56; Mar 6:3.

Maliwanag na napangasawa ng ilang anak na lalaki ni Adan ang kanilang mga kapatid na babae, yamang ang buong sangkatauhan ay nanggaling kina Adan at Eva. (Gen 3:20; 5:4) Mas malapit pa sa isang kapatid na babae ang kaugnayan ni Eva sa asawa niyang si Adan, sapagkat siya ay 'buto ng mga buto ni Adan at laman ng laman nito.' (Gen 2:22-24) Noon, hindi kahiya-hiya ang pakikipag-asawa sa tunay na mga kapatid na babae o sa mga kapatid na babae sa ama o sa ina. Sinasabi ng ulat na pagkaraan ng mahigit sa 2,000 taon, napangasawa ni Abraham si Sara na kaniyang kapatid sa ama. (Gen 20:2, 12) Gayunman, pagkaraan ng mga 430 taon, ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang gayong pag-aasawa, anupat itinuring itong insesto. (Lev 18:9, 11; 20:17) Walang alinlangang habang lumalayo ang lahi ng tao sa orihinal na kasakdalan ni Adan, nagiging mapanganib ang pakikipag-asawa sa mga malapit na kamag-anak.

Saklaw ng salitang 'kapatid na babae,' sa mas malawak na paggamit nito, ang mga kababayang babae sa isang bansa. (Bil 25:17, 18) Ang mga bansa o mga lunsod na may malapít na kaugnayan sa isa't isa o nagsasagawa ng magkakatulad na mga kaugalian sa moral ay inihalintulad sa magkakapatid na babae.—Jer 3:7-10; Eze 16:46, 48, 49, 55; 23:32, 33.

Ang salitang Hebreo para sa kapatid na babae (*'a·chohth'*) ay isinaling 'ang isa' (na lumitaw sa pananalitang "isa't isa") nang ilarawan ang pagkakaayos ng ilang parte ng mga bagay sa tabernakulo at sa mga pangitain ni Ezekiel.—Exo 26:3, 5, 6, 17; Eze 1:9, 23; 3:13.

Sa Kongregasyong Kristiyano. Itinuro ni Jesus na mas mahalaga ang espirituwal na mga kaugnayan kaysa sa mga kaugnayan sa laman. Yaong

mga babae na gumagawa ng kalooban ng kaniyang Ama ay mga "kapatid na babae" na mas pinahahalagahan kaysa sa mga kamag-anak lamang sa laman. (Mat 12:50; Mar 3:34, 35) Ang isa na handang pumutol ng anumang kaugnayan sa lupa, kung kinakailangan, alang-alang sa Kaharian, ay tatanggap ngayon ng "sandaang ulit" na "mga kapatid na babae" at iba pang mga 'kapamilya,' bukod pa sa "buhay na walang hanggan" sa hinaharap. (Mat 19:29; Mar 10:29, 30; Luc 14:26) Ang mga babae sa kongregasyong Kristiyano ay tinatawag na mga kapatid na babae, sa espirituwal na diwa.—Ro 16:1; 1Co 7:15; 9:5; San 2:15.

Makasagisag na Paggamit. Pinasisigla ng pantas na manunulat na si Solomon ang pagkakaroon ng malapít na kaugnayan sa karunungan nang idiniriin niya ang kahalagahan ng mga utos ni Jehova. "Sabihin mo sa karunungan: 'Ikaw ay aking kapatid na babae'; at ang pagkaunawa ay tawagin mo nawang 'Kamag-anak na Babae.' "—Kaw 7:4.

KAPATID NA LALAKI, KAPATID [sa Ingles, *brother*]. Kaugnayan ng isang indibiduwal sa isang lalaki na anak din ng kaniyang magulang o mga magulang; sa Hebreo, *'ach,* at sa Griego, *a·del·phos'.* Kabilang sa mga lalaking tunay na magkapatid na binabanggit sa Bibliya, mga anak ng iisang ama at iisang ina, ay sina Cain at Abel, mga anak nina Adan at Eva (Gen 4:1, 2; 1Ju 3:12); sina Jacob at Esau, kambal na mga anak nina Isaac at Rebeka (Gen 25:24-26); sina Santiago at Juan, mga anak ni Zebedeo at ng kaniyang asawa (Mat 4:21; 27:56; ihambing ang Huk 8:19). Sina Moises at Aaron ay mga kapatid ni Miriam (Bil 26:59); si Lazaro ay kapatid nina Marta at Maria. (Ju 11:1, 19) Ang pananalitang "mga kapatid" ay tumutukoy rin sa mga magkapatid sa ama, yaong mga iisa ang ama ngunit magkaiba ang ina, gaya sa kaso ng 12 anak na lalaki ni Jacob na nagmula sa apat na iba't ibang babae (Gen 35:22-26; 37:4; 42:3, 4, 13); tumutukoy rin ito sa mga supling ng iisang ina ngunit magkaibang ama, gaya sa kaso ni Jesus at ng kaniyang mga kapatid na lalaki, at posibleng sa kaso niyaong kaugnayan ni David sa kaniyang mga kapatid na babae.—Mat 13:55; 1Cr 2:13-16; 2Sa 17:25; tingnan ang subtitulong "Mga Kapatid ni Jesus."

Gayunman, ang terminong "kapatid" ay hindi limitado sa mismong kapamilya. Tinukoy ni Abraham at ni Laban ang kani-kanilang pamangkin na si Lot at si Jacob bilang kanilang mga kapatid. (Gen 11:27; 13:8; 14:14, 16; 29:10, 12, 15; ihambing ang Lev 10:4.) Ang mga miyembro ng iisang tribo sa Israel ay nagkaroon ng ugnayang pangkapatid (2Sa 19:12, 13; Bil 8:26), at sa mas malawak pang diwa, ang buong bansang Israel ay magkakapatid, gaya ng mga supling ng iisang ama na si Jacob, at nagkakaisa sila sa pagsamba sa iisang Diyos, si Jehova. (Exo 2:11; Deu 15:12; Mat 5:47; Gaw 3:17, 22; 7:23; Ro 9:3) Maging ang mga Edomita, na nagmula kay Abraham sa pamamagitan ng kakambal ni Jacob na si Esau, sa gayo'y mga kamag-anak ng Israel, ay tinawag na mga kapatid nila. (Bil 20:14) Ang muling-pinagkaisang mga kaharian ng Juda at Israel ay tinukoy na nasa "pagkakapatiran" (sa Heb., *'a·chawah'*).—Zac 11:14.

Ang salitang "kapatid" ay ikinakapit din sa mga taong nagkakaisa sa iisang mithiin at may magkakatulad na tunguhin at layunin. Halimbawa, tinawag ni Haring Hiram ng Tiro si Haring Solomon na kapatid niya, hindi lamang dahil sa magkapantay sila sa ranggo at posisyon kundi marahil ay dahil din sa kanilang magkaparehong interes na maglaan ng mga tabla at iba pang mga bagay para sa templo. (1Ha 9:13; 5:1-12) "Narito! Anong buti at anong kaiga-igaya na ang magkakapatid ay manahanang magkakasama sa pagkakaisa!" ang isinulat ni David, anupat ipinahihiwatig na hindi lamang ang pagiging magkadugo ang nagdudulot ng kapayapaan at pagkakaisa sa pagitan ng magkakapatid sa laman. (Aw 133:1) Sa katunayan, pagmamahal at interes sa isa't isa, hindi ang pagiging anak ng iisang magulang, ang nag-udyok kay David na tawaging kapatid si Jonatan. (2Sa 1:26) Ang magkakasamahan na may magkakatulad na mga katangian at mga disposisyon, kahit masasama pa ang mga iyon, ay angkop na tawaging magkakapatid.—Kaw 18:9.

Sa patriyarkal na lipunan at sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, may ilang pribilehiyo at obligasyon na ginagampanan ang mga kapatid sa laman. Kapag namatay ang kanilang ama, ang pinakamatandang kapatid na lalaki, ang panganay, ang tumatanggap ng dobleng bahagi sa mana ng pamilya at ng pananagutang gumanap bilang ulo ng pamilya. Ang kapatid sa laman ang unang may karapatan sa pagtubos, sa pag-aasawa bilang bayaw, at sa paghihiganti para sa dugo ng kaniyang kapatid na napatay. (Lev 25:48, 49; Deu 25:5) Ang mga insestong relasyon sa pagitan ng magkapatid na lalaki at babae ay mahigpit na ipinagbabawal sa Kautusang Mosaiko.—Lev 18:9; Deu 27:22.

Ang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano ay may espirituwal na kaugnayang katulad niyaong sa magkakapatid. Tinawag ni Jesus na mga kapatid ang kaniyang mga alagad. (Mat 25:40; 28:10; Ju 20:17) Binigyang-diin niya ang kaugnayang ito sa pagsasabing: "Ang sinumang gumagawa ng kalooban ng aking Ama . . . , siya rin ang aking kapatid na lalaki, at kapatid na babae, at ina." (Mat 12:48-50) Samakatuwid, dapat na mas ibigin ng isa si Kristo kaysa sa kaniyang mga kamag-

anak, at kung kinakailangan ay dapat niyang iwan ang mga ito alang-alang kay Jesus. (Mat 10:37; 19:29; Luc 14:26) Ang totoo, may mga pagkakataong ibinibigay ng kapatid ang kaniyang kapatid sa kamatayan. (Mar 13:12) Ang terminong "kapatid" ay sumasaklaw hindi lamang sa malalapit na kasamahan ni Jesus kundi kalakip dito ang buong kongregasyon ng mga mananampalataya (Mat 23:8; Heb 2:17), "ang buong samahan ng mga kapatid" "na may gawaing pagpapatotoo tungkol kay Jesus." (1Pe 2:17; 5:9; Apo 19:10) Ipinakikita ng gayong samahan ng espirituwal na magkakapatid ang "pag-ibig na pangkapatid" sa pinakamataas na antas nito.—Ro 12:10; Heb 13:1.

Noong Pentecostes, lahat niyaong mula sa malalayong lupain, kabilang na ang mga proselita, ay tinawag ni Pedro na "mga kapatid." (Gaw 2:8-10, 29, 37) Kung minsan, ang mga mananampalatayang Kristiyanong lalaki ay espesipikong tinatawag na "mga kapatid na lalaki" at ang mga babae naman ay tinatawag na "mga kapatid na babae" (1Co 7:14, 15), ngunit sa pangkalahatan, ang pananalitang "mga kapatid" ang karaniwang pagbati sa haluang mga grupo. (Gaw 1:15; Ro 1:13; 1Te 1:4) Ang terminong ito ay ginagamit sa gayong diwa sa lahat ng kinasihang liham na para sa mga Kristiyano maliban sa tatlo (Tito, 2 Juan, Judas) at sa mga akda ng sinaunang mga manunulat ng simbahan. Nagbabala ang mga apostol laban sa "mga bulaang kapatid" na nakapasok sa mga kongregasyon.—2Co 11:26; Gal 2:4.

Mga Kapatid ni Jesus. Binabanggit ng apat na Ebanghelyo, ng Mga Gawa ng mga Apostol, at ng dalawa sa mga liham ni Pablo ang "mga kapatid ng Panginoon," ang "kapatid ng Panginoon," "ang kaniyang mga kapatid na lalaki," "ang kaniyang mga kapatid na babae," anupat binabanggit ang pangalan ng apat sa kaniyang "mga kapatid na lalaki": sina Santiago, Jose, Simon, at Hudas. (Mat 12:46; 13:55, 56; Mar 3:31; Luc 8:19; Ju 2:12; Gaw 1:14; 1Co 9:5; Gal 1:19) Tinatanggap ng karamihan sa mga iskolar ng Bibliya ang natipong katibayan na si Jesus ay may di-kukulangin sa apat na kapatid na lalaki at dalawang kapatid na babae at na ang lahat ng ito ay likas na mga supling nina Jose at Maria pagkatapos ng makahimalang kapanganakan ni Jesus.

Ang sariling pala-palagay na ang mga kapatid na ito ni Jesus ay mga anak ni Jose mula sa unang pag-aasawa, o mga anak mula sa pagganap ni Jose sa pag-aasawa bilang bayaw, ay dapat ituring na kathang-isip lamang, yamang hindi ito pinatototohanan o ipinahihiwatig man lamang sa Kasulatan. Ang pag-aangkin na ang salitang "kapatid na lalaki" (*a·del·phos′*) rito ay nangangahulugang "pinsan" (*a·ne·psi·os′*) ay isang teoriya lamang, na sinasabing kinatha ni Jerome noon lamang 383 C.E. Hindi lamang nabigo si Jerome na magharap ng anumang suporta para sa kaniyang bagong-kathang kuru-kuro kundi sa mas huling mga akda niya ay nag-urong-sulong din siya sa kaniyang mga opinyon at nagpahayag pa nga ng pag-aalinlangan tungkol sa kaniyang *"cousin theory."* Sinabi ni J. B. Lightfoot na si Jerome ay "hindi nagharap ng anumang tradisyonal na awtoridad para sa kaniyang teoriya, at dahil doon, ang katibayan na pumapabor dito ay sa Kasulatan lamang dapat hanapin. Sinuri ko ang makakasulatang katibayan, at ang . . . pinagsama-samang mga suliranin . . . ay higit na nakararami sa pangalawahing mga argumentong ito, at sa katunayan ay nagpapakita na dapat itong tanggihan."—*St. Paul's Epistle to the Galatians,* London, 1874, p. 258.

Sa Griegong Kasulatan, hindi ginagamit ang *a·del·phos′* kapag ang kasangkot sa ulat ay isang pamangkin o pinsan. Sa halip ay ipinaliliwanag ang kaugnayan, gaya ng "anak ng kapatid na babae ni Pablo" o "si Marcos na pinsan [*a·ne·psi·os′*] ni Bernabe." (Gaw 23:16; Col 4:10) Sa Lucas 21:16, ang mga salitang Griego na *syg·ge·non′* (mga kamag-anak, gaya ng mga pinsan) at *a·del·phon′* (mga kapatid) ay kapuwa lumilitaw, anupat nagpapakita na ang mga terminong ito ay hindi basta pinagpapalit-palit sa Griegong Kasulatan.

Yamang noong panahon ng ministeryo ni Jesus "ang kaniyang mga kapatid, sa katunayan, ay hindi nananampalataya sa kaniya," tiyak na hindi niya sila mga kapatid sa espirituwal na diwa. (Ju 7:3-5) Ipinakita ni Jesus ang pagkakaiba ng kaniyang mga kapatid na ito sa laman at ng kaniyang mga alagad na nanampalataya sa kaniya at naging espirituwal na mga kapatid niya. (Mat 12:46-50; Mar 3:31-35; Luc 8:19-21) Dahil sa kawalan ng pananampalataya ng kaniyang mga kapatid sa laman, hindi sila maiuugnay sa mga apostol na kapangalan nila: sina Santiago, Simon, Hudas; malinaw na ipinakikita na naiiba sila sa mga alagad ni Jesus.—Ju 2:12.

Ang relasyon ng mga kapatid na ito ni Jesus sa laman sa kaniyang inang si Maria ay nagpapakita rin na sila ay mga anak ni Maria sa halip na malalayong kamag-anak. Madalas silang banggitin na kasama ni Maria. Ang mga pananalitang nagsasabi na si Jesus ang *"panganay"* ni Maria (Luc 2:7), at na si Jose ay 'hindi nakipagtalik dito *hanggang sa* ito ay makapagsilang ng isang anak na lalaki,' ay sumusuporta rin sa pangmalas na sina Jose at Maria ay nagkaroon pa ng ibang mga anak. (Mat 1:25) Kinilala at tinukoy maging ng mga kapitbahay nila na taga-Nazaret na si Jesus ay "kapatid nina Santiago at Jose at Hudas at Simon," anupat sinabi pa nila, "At ang

kaniyang mga kapatid na babae ay naritong kasama natin, hindi ba?"—Mar 6:3.

Batay sa mga kasulatang ito, bumabangon ang ganitong tanong: Bago mamatay si Jesus, bakit niya inihabilin sa apostol na si Juan ang pangangalaga sa kaniyang inang si Maria sa halip na sa mga kapatid niya sa laman? (Ju 19:26, 27) Maliwanag na ito'y dahil ang pinsan ni Jesus, ang apostol na si Juan, ay isang taong nagpamalas ng matibay na pananampalataya, siya ang alagad na pinakamamahal ni Jesus, at ang espirituwal na kaugnayang ito ay nakahihigit sa kaugnayan sa laman. Sa katunayan, walang pahiwatig na noong panahong iyon ay mga alagad na ni Jesus ang kaniyang mga kapatid sa laman.

Matapos na buhaying-muli si Jesus, nagbago ang mapag-alinlangang saloobin ng kaniyang mga kapatid sa laman, sapagkat naroroon sila kasama ng kanilang ina at ng mga apostol nang magkatipon sila upang manalangin matapos umakyat sa langit si Jesus. (Gaw 1:14) Ipinahihiwatig nito na naroroon din sila nang ibuhos ang banal na espiritu noong araw ng Pentecostes. Ang kapatid ni Jesus na si Santiago, na prominenteng tinukoy na kabilang sa matatandang lalaki ng lupong tagapamahala sa Jerusalem, ang sumulat ng liham na nagtataglay ng kaniyang pangalan. (Gaw 12:17; 15:13; 21:18; Gal 1:19; San 1:1) Ang kapatid naman ni Jesus na si Judas ang sumulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. (Jud 1, 17) Ipinahihiwatig ni Pablo na sa paanuman, ang ilan sa mga kapatid ni Jesus ay may-asawa.—1Co 9:5.

KAPAYAPAAN. Ang salitang Hebreo na *sha·lohm′,* na isinasalin bilang "kapayapaan," ay tumutukoy sa isang kalagayan na walang digmaan o kaligaligan (Huk 4:17; 1Sa 7:14; 1Ha 4:24; 2Cr 15:5; Job 21:9; Ec 3:8). Maaari itong magtawid ng ideya ng kalusugan, kaligtasan, katiwasayan (Gen 37:14, tlb sa *Rbi8*), kabutihan (Gen 41:16), pagkakaibigan (Aw 41:9), at kabuuan o kalubusan (Jer 13:19). Ang salitang Griego para sa kapayapaan (*ei·re′ne*) ay nagkaroon ng gayunding malawak na kahulugan gaya ng salitang Hebreo na *sha·lohm′* at maaaring magtawid ng ideya ng kaginhawahan, kaligtasan, at pagkakasundo, bukod pa sa kalagayang walang labanan. Lumilitaw ito sa bati ng pamamaalam na "yumaon kang payapa," na waring katumbas ng pananalitang 'mapabuti ka nawa.'—Mar 5:34; Luc 7:50; 8:48; San 2:16; ihambing ang 1Sa 1:17; 20:42; 25:35; 29:7; 2Sa 15:9; 2Ha 5:19.

Yamang ang "kapayapaan" ay hindi laging eksaktong katumbas ng mga salita sa orihinal na mga wika, dapat na isaalang-alang ang konteksto upang matiyak kung ano ang tinutukoy ng mga ito. Halimbawa, ang 'pagpapayaon sa isa nang payapa' ay maaaring magpahiwatig na pinayayaon siya nang matiwasay, anupat walang dapat ipangamba na hahadlangan siya niyaong nagpahintulot sa kaniya na yumaon. (Gen 26:29; 44:17; Exo 4:18) Ang 'pagbalik nang payapa,' halimbawa'y mula sa pakikipagbaka, ay nangangahulugan ng pagbalik nang walang pinsala o nang matagumpay. (Gen 28:21; Jos 10:21; Huk 8:9; 11:31; 2Cr 18:26, 27; 19:1) Ang 'pagtatanong tungkol sa kapayapaan' ng isang tao ay nangangahulugan ng pangungumusta sa kaniyang kalagayan. (Gen 29:6, tlb sa *Rbi8;* 43:27, tlb sa *Rbi8*) Ang 'paggawa ukol sa kapayapaan' ng isa ay tumutukoy sa paggawa ukol sa kapakanan ng isang iyon. (Deu 23:6) Ang pagkamatay ng isang tao nang payapa ay maaaring mangahulugan na tahimik siyang namatay pagkatapos niyang tamasahin ang isang mahabang buhay o tanggapin ang katuparan ng isang minimithing pag-asa. (Ihambing ang Gen 15:15; Luc 2:29; 1Ha 2:6.) Ang hula tungkol kay Josias na 'pipisanin siya nang payapa sa kaniyang sariling dakong libingan' ay nagpapahiwatig na mamamatay siya bago ang inihulang kapahamakan ng Jerusalem. (2Ha 22:20; 2Cr 34:28; ihambing ang 2Ha 20:19.) Sinasabi sa Isaias 57:1, 2 na ang matuwid ay pumapasok sa kapayapaan kapag namatay siya, sa gayon ay naiiwasan niya ang kapahamakan.

Pagtatamo ng Kapayapaan. Si Jehova ang Diyos ng kapayapaan (1Co 14:33; 2Co 13:11; 1Te 5:23; Heb 13:20) at ang Pinagmumulan ng kapayapaan (Bil 6:26; 1Cr 22:9; Aw 4:8; 29:11; 147:14; Isa 45:7; Ro 15:33; 16:20), yamang isa itong bunga ng kaniyang espiritu. (Gal 5:22) Sa dahilang ito, ang tunay na kapayapaan ay makakamit lamang niyaong mga may pakikipagpayapaan sa Diyos. Dahil sa malulubhang pagkakasala, nagiging maigting ang kaugnayan ng isang tao sa Diyos anupat nababagabag ang indibiduwal na iyon. Sinabi ng salmista: "Walang kapayapaan sa aking mga buto dahilan sa aking kasalanan." (Aw 38:3) Samakatuwid, yaong mga nagnanais na maghanap at magtaguyod ng kapayapaan ay dapat na 'tumalikod sa kasamaan, at gumawa ng mabuti.' (Aw 34:14) Kung walang katuwiran, hindi maaaring magkaroon ng kapayapaan. (Aw 72:3; 85:10; Isa 32:17) Iyan ang dahilan kung bakit hindi maaaring magkaroon ng kapayapaan ang mga balakyot. (Isa 48:22; 57:21; ihambing ang Isa 59:2-8.) Sa kabilang dako, may kapayapaan yaong mga lubusang nakatalaga kay Jehova, umiibig sa kaniyang kautusan (Aw 119:165), at nagbibigay-pansin sa kaniyang mga utos.—Isa 48:18.

Noong nasa lupa si Kristo Jesus, ang likas na mga Judio at ang mga di-Judio ay walang pakikipagpayapaan sa Diyos na Jehova. Dahil sa pagsalansang nila sa kautusan ng Diyos, ang mga Judio ay napasailalim sa sumpa ng Kautusan. (Gal 3:12, 13) Tung-

kol naman sa mga di-Judio na nasa labas ng tipan ng Diyos, sila ay "walang pag-asa at walang Diyos sa sanlibutan." (Efe 2:12) Gayunman, sa pamamagitan ni Kristo Jesus, ang dalawang bayang ito ay binigyan ng pagkakataong pumasok sa isang mapayapang kaugnayan sa Diyos. Tinukoy ito sa patalastas ng mga anghel para sa mga pastol noong ipanganak si Jesus: "Sa lupa ay kapayapaan sa gitna ng mga taong may kabutihang-loob."—Luc 2:14.

Ang mensahe ng kapayapaan na ipinahayag ni Jesus at ng kaniyang mga tagasunod ay nakaakit sa 'mga kaibigan ng kapayapaan,' samakatuwid nga, sa mga taong nagnanais na makipagkasundo sa Diyos. (Mat 10:13; Luc 10:5, 6; Gaw 10:36) Gayunman, ang mensaheng ito ay naging sanhi ng pagkakabahabahagi ng mga sambahayan, palibhasa'y tinanggap ito ng ilan at tinanggihan naman ng iba. (Mat 10:34; Luc 12:51) Tinanggihan ng karamihan sa mga Judio ang mensahe at sa gayon ay nabigo sila na maunawaan ang "mga bagay na may kinalaman sa kapayapaan," anupat maliwanag na kalakip dito ang pagsisisi at ang pagtanggap kay Jesus bilang ang Mesiyas. (Ihambing ang Luc 1:79; 3:3-6; Ju 1:29-34.) Ang pagkabigo nilang ito ay humantong sa pagkawasak ng Jerusalem sa pamamagitan ng mga hukbong Romano noong 70 C.E.—Luc 19:42-44.

Gayunman, ang mga Judiong tumanggap sa "mabuting balita ng kapayapaan" ay mga makasalanan din at dahil dito ay kailangang maipagbayad-sala ang kanilang mga pagsalansang upang magkaroon sila ng mapayapang kaugnayan sa Diyos na Jehova. Ang kamatayan ni Jesus bilang haing pantubos ang nakatugon sa pangangailangang ito. Gaya ng inihula: "Ang kaparusahang ukol sa aming kapayapaan ay sumasakaniya, at dahil sa kaniyang mga sugat ay nagkaroon ng pagpapagaling para sa amin." (Isa 53:5) Inilaan din ng sakripisyong kamatayan ni Jesus sa pahirapang tulos ang saligan upang kanselahin ang Kautusang Mosaiko, na siyang nagbubukod sa mga Judio mula sa mga di-Judio. Dahil dito, kapag naging mga Kristiyano, ang dalawang bayang ito ay maaari nang magkaroon ng pakikipagpayapaan sa Diyos at sa isa't isa. Ang apostol na si Pablo ay sumulat: "[Si Jesus] ang ating kapayapaan, siya na nagpaging-isa sa dalawang panig at gumiba sa pader na nasa pagitan na naghihiwalay sa kanila. Sa pamamagitan ng kaniyang laman ay pinawi niya ang pag-aalitan, ang Kautusan ng mga utos na binubuo ng mga tuntunin, upang malalang niya ang dalawang bayan na kaisa ng kaniyang sarili bilang isang bagong tao at gumawa ng kapayapaan; at upang lubos niyang maipagkasundo sa isang katawan sa Diyos ang dalawang bayan sa pamamagitan ng pahirapang tulos, sapagkat pinatay niya ang pag-aalitan sa pamamagitan ng kaniyang sarili. At dumating siya at ipinahayag ang mabuting balita ng kapayapaan sa inyo, ang malalayo, at kapayapaan doon sa malalapit, sapagkat sa pamamagitan niya tayo, ang dalawang bayan, ay may paglapit sa Ama sa pamamagitan ng isang espiritu."—Efe 2:14-18; ihambing ang Ro 2:10, 11; Col 1:20-23.

"Ang kapayapaan ng Diyos," samakatuwid ay ang pagiging kalmado at panatag dahil sa mahalagang kaugnayan ng isang Kristiyano sa Diyos na Jehova, ang nagbabantay sa kaniyang puso at mga kakayahang pangkaisipan upang huwag siyang mabalisa tungkol sa kaniyang mga pangangailangan. Nakatitiyak siya na pinaglalaanan ng Diyos na Jehova ang kaniyang mga lingkod at na sinasagot niya ang kanilang mga panalangin. Dahil dito, nagkakaroon siya ng kapanatagan sa puso at isip. (Fil 4:6, 7) Sa katulad na paraan, ang kapayapaang ibinigay ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad, salig sa kanilang pananampalataya sa kaniya bilang Anak ng Diyos, ang tumulong upang maging kalmado ang kanilang puso at isip. Bagaman sinabi sa kanila ni Jesus na darating ang panahon na hindi na nila siya personal na makakasama, wala silang dahilan upang mabahala o matakot. Hindi niya sila iiwan na walang katulong kundi nangako siyang ipadadala niya sa kanila ang banal na espiritu.—Ju 14:26, 27; 16:33; ihambing ang Col 3:15.

Ang kapayapaang tinatamasa ng mga Kristiyano noon ay hindi dapat ipagwalang-bahala. Dapat silang maging 'mapagpayapa,' samakatuwid nga, mga tagapamayapa, anupat gumagawa ng pantanging pagsisikap upang maitaguyod at mapanatili ang kapayapaan. (1Te 5:13) Upang maingatan ang kapayapaan sa gitna nila, kinailangan nilang magingat upang hindi sila makatisod ng mga kapananampalataya. (Ro 14:13-23) Sa Sermon sa Bundok, sinabi ni Jesus: "Maligaya ang mga mapagpayapa [sa literal, mga tagapamayapa], yamang tatawagin silang 'mga anak ng Diyos.'" (Mat 5:9, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang San 3:18.) Pinayuhan ang mga Kristiyano na itaguyod ang kapayapaan at gawin ang kanilang buong makakaya upang masumpungan silang may pakikipagpayapaan sa Diyos. (2Ti 2:22; Heb 12:14; 1Pe 3:11; 2Pe 3:14) Kaya naman kinailangan nilang makipaglaban sa mga pagnanasa ng laman, yamang ang mga ito ay maaaring maging dahilan ng kanilang pakikipag-alit sa Diyos. (Ro 8:6-8) Ang pangangailangan na magkaroon ng isang mapayapang kaugnayan sa Diyos upang matamo ang kaniyang pagsang-ayon ay nagpapatingkad sa kahalagahan ng malimit na uliting pananalitang 'magkaroon nawa kayo ng kapayapaan.'—Ro 1:7; 1Co 1:3; 2Co 1:2; Gal 1:3; 6:16; Efe 1:2; 6:23; Fil 1:2.

Ninais din noon ng mga Kristiyano na ang iba ay magtamasa ng kapayapaan. Kaya naman 'suot ang

panyapak para sa mabuting balita ng kapayapaan,' isinagawa nila ang kanilang espirituwal na pakikipagdigma. (Efe 6:15) Maging sa loob ng kongregasyon ay nakipagdigma sila sa pamamagitan ng pagtitiwarik sa mga pangangatuwirang hindi kaayon ng kaalaman sa Diyos, nang sa gayon ay hindi mapinsala ng mga pangangatuwirang ito ang kanilang kaugnayan sa Diyos. (2Co 10:4, 5) Gayunman, hindi ito isang berbal na pakikipag-away o pakikipaglaban, kahit pa ang itinutuwid ay yaong mga lumihis mula sa katotohanan. May kaugnayan sa paghawak sa mga kaso hinggil sa mga humiwalay sa tamang landas, pinayuhan ng apostol na si Pablo si Timoteo: "Ang alipin ng Panginoon ay hindi kailangang makipag-away, kundi kailangang maging banayad sa lahat, kuwalipikadong magturo, nagpipigil sa ilalim ng kasamaan, nagtuturo nang may kahinahunan doon sa mga hindi nakahilig sa mabuti; baka sakaling bigyan sila ng Diyos ng pagsisisi na umaakay sa isang tumpak na kaalaman sa katotohanan, at makabalik sila sa kanilang wastong katinuan mula sa silo ng Diyablo, palibhasa'y nahuli niya silang buháy ukol sa kalooban ng isang iyon."—2Ti 2:24-26.

Mapayapang Pamamahala. Ang Anak ng Diyos, na 'sa kaniyang balikat ay maaatang ang pamamahala bilang prinsipe,' ay tinatawag na "Prinsipe ng Kapayapaan." (Isa 9:6, 7) Kapansin-pansin, kung gayon, na ipinakita ni Kristo Jesus, noong naririto siya sa lupa, na hindi dapat sandatahan ng kaniyang mga lingkod ang kanilang sarili para sa pisikal na pakikipagdigma, nang sabihin niya kay Pedro: "Ibalik mo ang iyong tabak sa kinalalagyan nito, sapagkat ang lahat niyaong humahawak ng tabak ay malilipol sa pamamagitan ng tabak." (Mat 26:52) Sa makasagisag na pananalita, 'pinukpok' niyaong naging mga Kristiyano "ang kanilang mga tabak upang maging mga sudsod at ang kanilang mga sibat upang maging mga karit na pampungos." Hindi na sila nag-aral pa ng pakikipagdigma. (Isa 2:4) Ito at ang mga ginawa ng Diyos noong nakaraan, lalo na yaong may kaugnayan sa Israel noong panahon ng paghahari ni Solomon, ay lumalarawan sa kapayapaang iiral sa panahon ng pamamahala ni Jesus bilang Hari. May kinalaman sa paghahari ni Solomon, ang Bibliya ay nag-uulat: "Ang kapayapaan ay naging kaniya sa lahat ng kaniyang pook, sa buong palibot. At ang Juda at ang Israel ay patuloy na nanahanan nang tiwasay, ang bawat isa sa ilalim ng kaniyang sariling punong ubas at sa ilalim ng kaniyang sariling puno ng igos, mula sa Dan hanggang sa Beer-sheba, sa lahat ng mga araw ni Solomon." (1Ha 4:24, 25; 1Cr 22:9) Gaya ng ipinakikita ng ibang mga kasulatan (ihambing ang Aw 72:7, 8; Mik 4:4; Zac 9:9, 10; Mat 21:4, 5), nagsilbi itong parisan ng kung ano ang magaganap sa ilalim ng pamamahala ni Kristo Jesus, ang Isa na mas dakila kaysa kay Solomon, anupat ang pangalang ito ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan."—Mat 12:42.

Kapayapaan sa Pagitan ng Tao at mga Hayop. Nangako ang Diyos na Jehova sa mga Israelita na kung magiging masunurin sila: "Maglalagay ako ng kapayapaan sa lupain, at hihiga nga kayo, nang walang sinumang magpapanginig sa inyo; at ang mapaminsalang mabangis na hayop ay paglalahuin ko mula sa lupain." (Lev 26:6) Nangangahulugan ito na mananatili ang mababangis na hayop sa loob ng mga hangganan ng kanilang tirahan at hindi mananakit ang mga ito sa mga Israelita at sa kanilang mga alagang hayop. Sa kabilang dako naman, kung magiging masuwayin ang mga Israelita, pahihintulutan ni Jehova na salakayin at wasakin ng mga hukbong banyaga ang kanilang lupain. Yamang ang resulta nito ay ang pagliit ng populasyon, darami naman ang mababangis na hayop, papasukin ng mga ito ang mga lugar na dating tinatahanan, at pipinsalain ng mga ito ang mga nakaligtas at ang kanilang mga alagang hayop.—Ihambing ang Exo 23:29; Lev 26:22; 2Ha 17:5, 6, 24-26.

Ang kapayapaang ipinangako sa mga Israelita may kaugnayan sa mababangis na hayop ay iba sa tinamasa ng unang lalaki at babae sa hardin ng Eden, sapagkat doon ay tinamasa nina Adan at Eva ang ganap na pamumuno sa mga nilalang na hayop. (Gen 1:28) Sa kabaligtaran, sa hula, ang pamumunong katulad niyaon ay iniuugnay lamang kay Kristo Jesus. (Aw 8:4-8; Heb 2:5-9) Samakatuwid, sa ilalim ng pamahalaan ni Jesu-Kristo, na "isang maliit na sanga mula sa tuod ni Jesse," o 'ang 'lingkod ng Diyos na si David,' ay muling iiral ang kapayapaan sa pagitan ng mga tao at mga hayop. (Isa 11:1, 6-9; 65:25; Eze 34:23-25) Ang mga tekstong huling nabanggit ay may makasagisag na pagkakapit, sapagkat maliwanag na ang kapayapaang inilalarawan doon sa pagitan ng mga hayop, gaya ng lobo at ng kordero, ay hindi nagkaroon ng literal na katuparan sa sinaunang Israel. Sa gayon ay inihula na ang mga taong may mapaminsala at tulad-hayop na disposisyon ay hihinto sa kanilang mababalasik na kinagawian at mamumuhay nang payapa kasama ng kanilang mas maaamong kapitbahay. Gayunman, ang makahulang paggamit ng mga hayop sa makasagisag na paraan upang ilarawan ang mapayapang mga kalagayang iiral sa gitna ng bayan ng Diyos ay nagpapahiwatig na sa ilalim ng pamamahala ni Kristo Jesus, magkakaroon din ng kapayapaan sa gitna ng literal na mga hayop, kung paanong maliwanag na may gayunding kapayapaan noon sa Eden.

KAPIGHATIAN [sa Ingles, *tribulation*]. Ang salitang Griego na *thliʹpsis,* na kadalasang isinasalin bilang "kapighatian," ay may pangunahing kahulugan na kabagabagan, paghihirap, o pagdurusang dulot ng mga panggigipit dahil sa mga kalagayan. Ginagamit ito upang tumukoy sa paghihirap na nauugnay sa panganganak (Ju 16:21), pag-uusig (Mat 24:9; Gaw 11:19; 20:23; 2Co 1:8; Heb 10:33; Apo 1:9), pagkabilanggo (Apo 2:10), karalitaan at iba pang mga kapighatiang karaniwang nararanasan ng mga ulila at mga babaing balo (San 1:27), taggutom (Gaw 7:11), at kaparusahan para sa paggawa ng masama (Ro 2:9; Apo 2:22). Lumilitaw na ang "kapighatian" na binanggit sa 2 Corinto 2:4 ay tumutukoy sa kabagabagang nadama ng apostol na si Pablo dahil sa maling paggawi ng mga Kristiyano sa Corinto at dahil kinailangan niya silang ituwid nang may kahigpitan.

Ang Pag-aasawa ay Nagdudulot ng Kapighatian sa Laman. Nang inirerekomenda ng apostol na si Pablo ang pagkawalang-asawa bilang ang mas mabuting landasin, sinabi niya: "Ngunit kung magasawa ka man, hindi ka nagkakasala. . . . Gayunman, ang mga gagawa ng gayon ay magkakaroon ng kapighatian sa kanilang laman." (1Co 7:28) Ang pag-aasawa ay may kaakibat na mga kabalisahan at álalahanín para sa asawang lalaki, asawang babae, at sa kanilang mga anak. (1Co 7:32-35) Maaaring magdulot ng pasanin at kaigtingan sa pamilya ang pagkakasakit. Para sa mga Kristiyano, maaaring may bumangong pag-uusig; maaari pa ngang palayasin ang mga pamilya sa kanilang mga tahanan. Baka mahirapan ang mga ama na ilaan ang mga pangangailangan ng kani-kanilang sambahayan. Ang mga magulang o mga anak ay maaaring magkahiwalay dahil sa pagkabilanggo, magdusa ng pahirap sa mga kamay ng mga mang-uusig, o baka mamatay pa nga.

Katapatan sa Ilalim ng Kapighatian. Maaaring makapagpahina sa pananampalataya ng isang indibiduwal ang kapighatiang dulot ng pag-uusig. Sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa manghahasik, ipinahiwatig ni Kristo Jesus na may mga tao na aktuwal na matitisod dahil sa kapighatian o pag-uusig. (Mat 13:21; Mar 4:17) Palibhasa'y alam ng apostol na si Pablo ang ganitong panganib, lubha siyang nabahala para sa bagong-tatag na kongregasyon sa Tesalonica. Tinanggap ng mga kaugnay sa kongregasyong iyon ang Kristiyanismo sa ilalim ng labis na kapighatian (1Te 1:6; ihambing ang Gaw 17:1, 5-10) at patuloy silang dumaranas niyaon. Kaya naman isinugo ng apostol si Timoteo upang palakasin at aliwin sila, "upang walang sinuman ang matangay ng mga kapighatiang ito." (1Te 3:1-3, 5) Lubhang naaliw si Pablo nang bumalik si Timoteo at ibalita na ang mga taga-Tesalonica ay nanatiling matatag sa pananampalataya. (1Te 3:6, 7) Walang alinlangan na ang mga pagsisikap ng apostol na ihanda sila para sa dumarating na kapighatian ay nakatulong din sa mga taga-Tesalonica na manatiling tapat bilang mga lingkod ng Diyos.—1Te 3:4; ihambing ang Ju 16:33; Gaw 14:22.

Bagaman ang kapighatian ay di-kaayaaya, maaaring magbunyi ang isang Kristiyano habang nagbabata, yamang alam niya na ang katapatan ay sinasang-ayunan ng Diyos at na aakay ito sa katuparan ng kaniyang dakilang pag-asa. (Ro 5:3-5; 12:12) Ang kapighatian mismo ay panandalian at magaan lamang kung ihahambing sa walang-hanggang kaluwalhatiang tatanggapin dahil sa pananatiling tapat. (2Co 4:17, 18) Makatitiyak din ang isang Kristiyano na ang matapat na pag-ibig ng Diyos ay hindi kailanman magmamaliw, anumang kapighatian ang sumapit sa tapat na mananampalataya.—Ro 8:35-39.

Nang sumulat ang apostol na si Pablo sa mga taga-Corinto, tinukoy niya ang ibang mga salik na makatutulong sa isang Kristiyano upang mabata ang kapighatian. Sinabi niya: "Pagpalain nawa ang Diyos . . . ng buong kaaliwan, na umaaliw sa amin sa lahat ng aming kapighatian, upang maaliw namin yaong mga nasa anumang uri ng kapighatian sa pamamagitan ng kaaliwan na ipinang-aaliw din naman sa amin ng Diyos. . . . Ngayon kung nasa kapighatian man kami, ito ay para sa inyong kaaliwan at kaligtasan; o kung inaaliw man kami, ito ay para sa inyong kaaliwan na nagpapangyaring mabata ninyo ang gayunding mga pagdurusa na pinagdurusahan din namin." (2Co 1:3-6) Ang mahahalagang pangako ng Diyos, ang tulong ng kaniyang banal na espiritu, at ang pagsagot niya sa mga panalangin ng mga dumaranas ng kapighatian ay pinagmumulan ng kaaliwan para sa mga Kristiyano. Dahil sa kanilang sariling karanasan, maaari nilang patibaying-loob at aliwin ang iba. Ang kanilang halimbawa ng katapatan at pagpapahayag ng kanilang paninindigan ay nagpapasigla sa mga kapuwa Kristiyano na manatili ring tapat.

Si Pablo mismo ay nagpahalaga sa kaaliwang ibinigay sa kaniya ng kaniyang mga kapananampalataya habang nagbabata siya ng mga kapighatian. Pinapurihan niya ang mga Kristiyanong taga-Filipos dahil dito: "Mahusay ang inyong ginawa sa pagiging mga kabahagi ko sa aking kapighatian." (Fil 4:14) Palibhasa'y mayroon silang tunay na interes kay Pablo, na noo'y nakabilanggo sa Roma, tinulungan nila siyang batahin ang kaniyang kapighatian sa pamamagitan ng pagbibigay ng materyal na tulong.—Fil 4:15-20.

Gayunman, kung minsan ay natatakot ang ilang tao dahil sa kapighatiang dinaranas ng iba. Ito ang nasa isip ni Pablo nang pasiglahin niya ang mga Kristiyanong taga-Efeso: "Hinihiling ko sa inyo na huwag manghimagod dahil sa mga kapighatian kong ito alang-alang sa inyo, sapagkat ang mga ito ay nangangahulugan ng kaluwalhatian para sa inyo." (Efe 3:13) Ang mga pag-uusig o mga kapighatiang dinaranas ni Pablo ay bunga ng paglilingkod niya sa mga taga-Efeso at sa iba pa. Sa dahilang ito, maaari niyang tukuyin ang mga iyon bilang mga kapighatian 'alang-alang sa kanila.' Ang kaniyang matapat na pagbabata sa ilalim ng gayong mga kapighatian ay nangahulugan ng "kaluwalhatian" para sa mga Kristiyanong taga-Efeso, yamang ipinakita nito na yaong taglay nila bilang mga Kristiyano (kabilang na ang maaasahang mga pangako ng Diyos at ang kanilang mahalagang kaugnayan sa Diyos na Jehova at sa kaniyang Anak na si Kristo Jesus) ay sulit na ipagbata. (Ihambing ang Col 1:24.) Kung si Pablo, bilang apostol, ay nanghimagod, mangangahulugan iyon ng kadustaan para sa kongregasyon. Malamang ay may mga matitisod.—Ihambing ang 2Co 6:3, 4.

Ang "Malaking Kapighatian." Nang sagutin ni Jesus ang tanong ng kaniyang mga alagad may kinalaman sa tanda ng kaniyang pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay, binanggit niya ang isang "malaking kapighatian gaya ng hindi pa nangyayari mula nang pasimula ng sanlibutan hanggang sa ngayon, hindi, ni mangyayari pang muli." (Mat 24:3, 21) Kung ihahambing ang Mateo 24:15-22 sa Lucas 21:20-24, makikita na ang unang tinutukoy nito ay isang kapighatiang sasapit sa Jerusalem. Natupad ito noong 70 C.E., nang ang lunsod ay kubkubin ng mga hukbong Romano sa ilalim ni Heneral Tito. Nagbunga ito ng matinding taggutom at ng pagkasawi ng marami. Sinasabi ng Judiong istoryador na si Josephus na 1,100,000 Judio ang namatay o pinatay, samantalang 97,000 ang natirang buhay at dinala sa pagkabihag. Lubusang winasak ang templo. Salungat sa kagustuhan ng Romanong kumandante na si Tito, sinilaban ng mga kawal na Romano ang mismong templo. Ayon kay Josephus, naganap ito sa mismong buwan at araw na sinunog ng mga Babilonyo ang dating templo sa dakong ito. (*The Jewish War,* VI, 249-270 [iv, 5-8], 420 [ix, 3]; 2Ha 25:8, 9) Hindi na muling naitayo ang templong winasak ng mga Romano. Ang gayong "malaking kapighatian" ay hindi na nangyari pang muli o naulit pa sa Jerusalem. Gayunpaman, ipinakikita ng katibayan sa Bibliya na ang kapighatiang sumapit sa Jerusalem noong 70 C.E. ay tumutukoy sa isang lalong malaking kapighatian sa hinaharap, isang kapighatiang makaaapekto sa lahat ng mga bansa.

Ipinagpatuloy ni Jesus ang kaniyang hula sa pamamagitan ng paglalarawan sa mga pangyayaring magaganap sa loob ng mga siglo pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem. (Mat 24:23-28; Mar 13:21-23) Pagkatapos, sa Mateo 24:29, idinagdag niya na "kaagad pagkatapos ng kapighatian sa mga araw na iyon," magkakaroon ng kakila-kilabot na mga penomeno sa kalangitan. Sinasabi ng Marcos 13:24, 25 na ang mga penomenong ito ay magaganap "sa mga araw na iyon, pagkatapos ng kapighatiang iyon." (Tingnan din ang Luc 21:25, 26.) Anong "kapighatian" ang tinutukoy roon ni Jesus?

May mga komentarista sa Bibliya na nangangatuwirang iyon ay ang kapighatiang sumapit sa Jerusalem noong 70 C.E., bagaman natatanto rin nila na ang mga pangyayaring sumunod na inilarawan doon ay maliwanag na sa malayong hinaharap pa magaganap, ayon sa pangmalas ng tao. Ikinakatuwiran nila na ang pananalitang "kaagad pagkatapos" ay nagpapahiwatig ng pananaw *ng Diyos* hinggil sa panahong kasangkot o na ang pagiging tiyak ng mga pangyayaring magaganap ay ipinapahayag nito na para bang malapit nang matupad ang mga iyon.

Gayunman, yamang maliwanag na ang hula sa Mateo 24:4-22 (gayundin sa Mar 13:5-20 at Luc 21:8-24a) ay may dalawang katuparan, hindi kaya ang "kapighatian" na tinutukoy sa Mateo 24:29 at Marcos 13:24 ay ang "kapighatian" na magaganap sa ikalawa at huling katuparan niyaong inihula sa Mateo 24:21 at Marcos 13:19? Kung ibabatay sa sinasabi ng buong Bibliya, waring ganito nga. Ipinahihintulot ba ng mga terminong ginamit sa tekstong Griego ang ganiyang pangmalas? Walang alinlangan. Ang pagtukoy ng Mateo 24:29 sa "mga araw na *iyon"* at ang pagbanggit ng Marcos 13:24 sa "mga araw na *iyon"* at sa "kapighatiang *iyon"* ay nagpapakitang kaayon ng balarilang Griego ang gayong pagkaunawa. Waring sinasabi ng hula ni Jesus na pagkatapos sumiklab ang dumarating na pangglobong kapighatian, magkakaroon ng kapansin-pansing mga penomeno (na kinakatawanan ng pagdidilim ng araw at buwan, pagkahulog ng mga bituin, at pagyanig sa mga kapangyarihan ng langit) at gayundin ng katuparan ng "tanda ng Anak ng tao."

Mga tatlong dekada pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem, ganito ang sinabi sa apostol na si Juan tungkol sa isang malaking pulutong ng mga tao mula sa lahat ng mga bansa, mga tribo, at mga bayan: "Ito ang mga lumabas mula sa malaking kapighatian." (Apo 7:13, 14) Ang 'paglabas ng isang malaking pulutong mula sa malaking kapighatian' ay nagpapakitang nakaligtas sila mula roon. Pinatutunayan ito ng isang katulad na pananalita sa Gawa

7:9, 10: "Ang Diyos ay sumasakaniya [kay Jose], at hinango niya siya mula sa lahat ng kaniyang mga kapighatian." Ang pagkahango ni Jose mula sa lahat ng kaniyang mga kapighatian ay hindi lamang nangangahulugan na tinulungan siyang mabata ang mga iyon kundi na siya ay nakaligtas din mula sa mga iyon.

Kapansin-pansin na ang paglalapat ng Diyos ng kahatulan sa mga di-makadiyos ay tinukoy ng apostol na si Pablo bilang kapighatian. Sumulat siya: "Kaya naman matuwid para sa Diyos na gantihan ng kapighatian yaong mga pumipighati sa inyo, ngunit, sa inyo na dumaranas ng kapighatian ay ginhawa na kasama namin sa pagkakasiwalat sa Panginoong Jesus mula sa langit kasama ang kaniyang makapangyarihang mga anghel sa isang nagliliyab na apoy, samantalang nagpapasapit siya ng paghihiganti doon sa mga hindi nakakakilala sa Diyos at doon sa mga hindi sumusunod sa mabuting balita tungkol sa ating Panginoong Jesus." (2Te 1:6-8) Ipinakikita ng aklat ng Apocalipsis na ang "Babilonyang Dakila" at ang "mabangis na hayop" ay nagdulot ng kapighatian sa mga banal ng Diyos. (Apo 13:3-10; 17:5, 6) Samakatuwid, makatuwiran lamang na kasama sa "malaking kapighatian" ang kapighatiang sasapit sa "Babilonyang Dakila" at sa "mabangis na hayop."—Apo 18:20; 19:11-21.

KAPINTASAN. Tingnan ang DUNGIS.

KAPISTAHAN. Ang mga kapistahan ay mahalagang bahagi ng tunay na pagsamba sa Diyos, yamang ang mga ito ay ipinag-utos ni Jehova sa kaniyang piling bayang Israel sa pamamagitan ni Moises. Ang salitang Hebreo na *chagh,* na isinasaling "kapistahan," ay posibleng nagmula sa isang pandiwa na nagpapahiwatig ng paikot na galaw o ayos, pagsasayaw nang paikot, at sa gayo'y nagpapahiwatig ng pagdiriwang ng pana-panahong kapistahan. Ang *moh·'edh',* na isinasalin ding "kapistahan," ay pangunahin nang tumutukoy sa isang takdang panahon o dako ng pagtitipon. —1Sa 20:35; 2Sa 20:5.

Ipinakikita sa sumusunod na tsart ang isang balangkas ng mga kapistahan at ng iba pang pantanging mga araw.

MGA KAPISTAHAN SA ISRAEL

BAGO ANG PAGKATAPON

MGA TAUNANG KAPISTAHAN

1. Paskuwa, Abib (Nisan) 14
2. Mga Tinapay na Walang Pampaalsa, Abib (Nisan) 15-21
3. Mga Sanlinggo, o Pentecostes, Sivan 6
4. Pagpapatunog ng Trumpeta, Etanim (Tisri) 1
5. Araw ng Pagbabayad-Sala, Etanim (Tisri) 10
6. Mga Kubol, Etanim (Tisri) 15-21, na sinusundan ng kapita-pitagang kapulungan sa ika-22

MGA PANA-PANAHONG KAPISTAHAN

1. Lingguhang Sabbath
2. Bagong Buwan [*New Moon*]
3. Taon ng Sabbath (tuwing ika-7 taon)
4. Taon ng Jubileo (tuwing ika-50 taon)

PAGKATAPOS NG PAGKATAPON

1. Kapistahan ng Pag-aalay, Kislev 25
2. Kapistahan ng Purim, Adar 14, 15

Ang Tatlong Pangunahing Kapistahan. Ang tatlong pangunahing "pangkapanahunang kapistahan," na kung minsa'y tinatawag na mga kapistahan ng peregrinasyon dahil sa mga panahong iyon nagtitipon sa Jerusalem ang lahat ng mga lalaki, ay ginaganap sa itinakdang mga panahon at tinutukoy ng salitang Hebreo na *moh·'edh'.* (Lev 23:2, 4) Gayunman, kapag ang tatlong pangunahing kapistahan ang pantanging tinutukoy, ang salita na madalas gamitin ay *chagh,* na nagpapahiwatig hindi lamang ng pana-panahong pagdiriwang kundi maging ng panahon ng malaking pagsasaya. Ang tatlong pangunahing kapistahan ay:

(1) Ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa (Exo 23:15). Ang kapistahang ito ay nagsisimula sa araw pagkaraan ng Paskuwa at idinaraos mula Abib (Nisan) 15 hanggang 21. Ang Paskuwa ay ginaganap tuwing Nisan 14 at sa katunayan ay isang bukod na araw ng pagdiriwang, ngunit dahil kasunod na kasunod nito ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, madalas tukuyin nang magkasama ang dalawa bilang ang Paskuwa. —Mat 26:17; Mar 14:12; Luc 22:7.

(2) Ang Kapistahan ng mga Sanlinggo o ng Pentecostes (gaya ng itinawag dito nang maglaon), na ipinagdiriwang sa ika-50 araw mula Nisan 16, samakatuwid nga, tuwing Sivan 6.—Exo 23:16a; 34:22a.

(3) Ang Kapistahan ng mga Kubol (mga Tabernakulo) o ng Pagtitipon ng Ani. Ginaganap ito sa ikapitong buwan, mula Etanim (Tisri) 15 hanggang 21, at sinusundan ng isang kapita-pitagang kapulungan sa ika-22 ng buwan.—Lev 23:34-36.

Ang panahon, lugar, at paraan ng pagdiriwang ng mga ito ay pawang itinakda ni Jehova. Gaya ng ipinahihiwatig ng pananalitang "mga pangkapanahunang kapistahan ni Jehova," ang mga ito ay nauugnay sa iba't ibang kapanahunan sa taon ng sagradong kalendaryo—ang maagang bahagi ng tagsibol, ang huling bahagi ng tagsibol, at ang taglagas. Tunay ngang makahulugan ito, yamang sa mga

panahong iyon, ang mga unang bunga ng bukid at mga ubasan ay nagdudulot ng malaking kagalakan at kaligayahan sa mga tumatahan sa Lupang Pangako, at dahil dito ay kinikilala nila si Jehova bilang ang bukas-palad na Tagapaglaan ng lahat ng mabubuting bagay.

Mga Pagkakatulad sa Pagdiriwang ng mga Kapistahang Ito. Hinihiling ng tipang Kautusan na ang lahat ng lalaki ay humarap "kay Jehova na iyong Diyos sa dakong pipiliin niya" taun-taon, sa panahon ng bawat isa sa tatlong pangunahing taunang kapistahan. (Deu 16:16) Nang bandang huli, pinili ang Jerusalem upang maging sentro ng mga kapistahan. Walang binanggit na espesipikong parusa para sa hindi pagdalo sa mga kapistahan, maliban na lamang kung Paskuwa; kamatayan ang parusa sa hindi pagdalo rito. (Bil 9:9-13) Magkagayunman, kung hindi tutuparin ng bayan ang mga kautusan ng Diyos, pati na ang kaniyang mga kapistahan at mga sabbath, magdudulot ito ng kahatulan at kabagabagan sa buong bansa. (Deu 28:58-62) Ang Paskuwa mismo ay kailangang ipagdiwang tuwing Nisan 14 o, sa ilang kalagayan, pagkaraan ng isang buwan.

Bagaman ang mga babae, di-gaya ng mga lalaki, ay hindi obligadong maglakbay para sa mga taunang kapistahan, mayroon ding mga babae na dumadalo noon sa mga kapistahan, gaya ni Hana na ina ni Samuel (1Sa 1:7) at ni Maria na ina ni Jesus. (Luc 2:41) Ang mga babaing Israelita na umiibig kay Jehova ay dumadalo sa gayong mga kapistahan kailanma't posible. Sa katunayan, bukod sa mga magulang ni Jesus, regular ding dumadalong kasama nila ang kanilang mga kamag-anak at mga kakilala.—Luc 2:44.

Ipinangako ni Jehova, "Hindi nanasain ng sinuman ang iyong lupain habang umaahon ka upang makita ang mukha ni Jehova na iyong Diyos nang tatlong ulit sa isang taon." (Exo 34:24) At totoo naman na bagaman walang lalaking naiiwan upang magbantay sa mga lunsod at sa lupain, walang banyagang bansa ang nagtatangkang sumakop sa lupain ng mga Judio sa panahon ng kanilang mga kapistahan bago ang pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E. Ngunit noong 66 C.E., matapos itakwil ng bansang Judio si Kristo, 50 katao ang pinatay ni Cestio Gallo sa Lida sa panahon ng Kapistahan ng mga Tabernakulo.

Walang sinuman sa mga lalaking dadalo sa kapistahan ang paroroon nang walang dala; dapat silang magdala ng kaloob na "katumbas ng pagpapala ni Jehova na iyong Diyos na ibinigay niya sa iyo." (Deu 16:16, 17) Bukod diyan, dapat kainin sa Jerusalem ang 'ikalawang' ikasampung bahagi (na iba pa sa ibinibigay bilang panustos sa mga Levita [Bil 18:26, 27]) ng mga butil, alak, at langis ng kasalukuyang taon, gayundin ang panganay ng bakahan at ng kawan; dapat bahaginan ng mga ito ang mga Levita. Ngunit kung napakalayo ng paglalakbay patungo sa lugar ng kapistahan, may probisyon ang Kautusan na maaaring ipagpalit ang mga ito ng salapi at ang salapi naman ay maaaring ipambili ng pagkain at inumin na magagamit pagdating sa santuwaryo. (Deu 14:22-27) Ang mga okasyong iyon ay mga pagkakataon upang ipakita ang katapatan kay Jehova at dapat ipagdiwang nang may kagalakan; dapat ding isama sa pagdiriwang ang naninirahang dayuhan, ang batang lalaking walang ama, at ang babaing balo. (Deu 16:11, 14) Sabihin pa, ang mga lalaking naninirahang dayuhan ay dapat na mga tinuling mananamba ni Jehova. (Exo 12:48, 49) Sa mga kapistahang iyon, laging may pantanging mga hain na inihahandog bukod pa sa pang-araw-araw na mga handog, at hinihipan ang mga trumpeta habang inihahandog ang mga handog na sinusunog at mga haing pansalu-salo.—Bil 10:10.

Mismong bago itayo ang templo, ang pagkasaserdote ay muling inorganisa ni Haring David, anupat isinaayos niya ang daan-daang Aaronikong saserdote sa 24 na pangkat, kasama ang katulong na mga Levita. (1Cr 24) Nang maglaon, ang bawat pangkat ng mga sinanay na manggagawa ay naglingkod sa templo nang tig-iisang linggo, makalawang ulit sa isang taon, anupat ang ulo ng sambahayan sa panig ng ama ang gumagawa ng kinakailangang mga kaayusan. Ipinakikita ng 2 Cronica 5:11 na ang 24 na pangkat ng mga saserdote ay sabay-sabay na naglingkod noong ialay ang templo, na naganap sa Kapistahan ng mga Kubol, o mga Tabernakulo. (1Ha 8:2; Lev 23:34) Sinabi ni Alfred Edersheim na sa mga araw ng kapistahan, ang sinumang saserdote ay maaaring pumaroon at tumulong sa paglilingkod sa templo, ngunit sa panahon ng Kapistahan ng mga Tabernakulo (mga Kubol), ang buong 24 na pangkat ay kailangang pumaroon.—*The Temple,* 1874, p. 66.

Sa panahon ng mga kapistahang ito, napakarami ng trabaho ng mga saserdote, mga Levita, at ng mga Netineong naglilingkod na kasama nila. Ang isang halimbawa nito ay ipinakikita ng ulat tungkol sa Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa na isinaayos ni Haring Hezekias matapos niyang linisin ang templo, anupat sa okasyong iyon, ang pagdiriwang ay ipinagpatuloy pa nang pitong araw. Sinasabi ng ulat na si Hezekias mismo ay nag-abuloy ng 1,000 toro at 7,000 tupa bilang hain at ang mga prinsipe naman ay nag-abuloy ng 1,000 toro at 10,000 tupa.—2Cr 30:21-24.

Ang ilang araw sa mga kapistahang ito ay mga kapita-pitagang kapulungan o mga banal na kom-

bensiyon; ang mga iyon ay mga sabbath, at tulad ng mga lingguhang Sabbath, kahilingan ang paghinto sa lahat ng karaniwang gawain. Walang anumang sekular na gawain ang isasagawa. Gayunman, ang mga gawaing gaya ng paghahanda ng pagkain, na ipinagbabawal sa mga lingguhang araw ng Sabbath, ay ipinahihintulot bilang paghahanda sa pagdiriwang ng mga kapistahan. (Exo 12:16) Sa bagay na ito ay magkaiba ang "mga banal na kombensiyon" ng mga kapistahan at ang regular na mga lingguhang Sabbath (at ang Sabbath sa ikasampung araw ng ikapitong buwan, ang Araw ng Pagbabayad-Sala, na isang panahon ng pag-aayuno), kung kailan hindi ipinahihintulot ang anumang uri ng gawain, kahit ang pagpapaningas ng apoy "saanman sa inyong mga tahanang dako."—Ihambing ang Levitico 23: 3, 26-32 sa mga talata 7, 8, 21, 24, 25, 35, 36 at sa Exodo 35:2, 3.

Ang Kahalagahan ng mga Kapistahan sa Buhay ng Israel. Napakahalaga ng mga kapistahan sa buhay ng mga Israelita bilang isang bansa. Noong sila'y nasa pagkaalipin pa sa Ehipto, hiniling ni Moises kay Paraon na pahintulutang makaalis sa Ehipto ang mga Israelita at ang kanilang mga alagang hayop dahil "mayroon kaming kapistahan para kay Jehova." (Exo 10:9) Kalakip sa tipang Kautusan ang maraming detalyadong tagubilin hinggil sa pagdiriwang ng mga kapistahan. (Exo 34:18-24; Lev 23:1-44; Deu 16:1-17) Kapag sinusunod nila ang mga utos ng Diyos may kaugnayan dito, ang mga kapistahan ay nakatutulong sa lahat ng dumadalo na ituon ang kanilang isip sa salita ng Diyos at huwag labis na magpakaabala sa kanilang personal na mga gawain anupat nakakalimutan na nila ang mas mahalagang espirituwal na aspekto ng kanilang pang-araw-araw na buhay. Ipinaaalaala rin sa kanila ng mga kapistahang ito na sila ay isang bayan ukol sa pangalan ni Jehova. Habang naglalakbay sila papunta at pauwi sa masasayang pagtitipong ito, tiyak na marami silang pagkakataon upang pag-usapan ang kabutihan ng kanilang Diyos at ang mga pagpapalang tinatamasa nila sa araw-araw at sa bawat kapanahunan. Ang mga kapistahan ay naglalaan ng panahon at pagkakataon para sa pagbubulay-bulay, pakikipagsamahan, at pag-uusap tungkol sa kautusan ni Jehova. Dahil sa mga ito ay lumalawak ang kaalaman ng mga Israelita tungkol sa lupaing ibinigay ng Diyos, nagkakaroon sila ng higit na pagkakaunawaan at pag-ibig sa kapuwa, at naitataguyod ang pagkakaisa at malinis na pagsamba. Ang mga kapistahan ay maliligayang okasyon. Ang isipan ng mga dumadalo ay napupuno ng mga kaisipan at mga daan ng Diyos, at ang lahat ng taimtim na nakikibahagi ay tumatanggap ng mayamang espirituwal na pagpapala. Halimbawa, isip-isipin ang pagpapalang tinanggap ng libu-libong nagsidalo sa Kapistahan ng Pentecostes sa Jerusalem noong 33 C.E.—Gaw 2:1-47.

Para sa mga Judio, ang mga kapistahan ay sumasagisag sa kaligayahan. Bago ang pagkatapon sa Babilonya, noong panahong malimutan ng bansa sa pangkalahatan ang tunay na espirituwal na layunin ng mga kapistahan, ipinakita ng mga propetang sina Oseas at Amos na sa pagdating ng inihulang pagkatiwangwang ng Jerusalem, ang masasayang pagdiriwang na iyon ay maglalaho o gagawing mga panahon ng pagdadalamhati. (Os 2:11; Am 8:10) Nang bumagsak ang Jerusalem, sinabi ni Jeremias na "ang mga daan ng Sion ay nagdadalamhati, sapagkat walang sinumang pumaparoon sa kapistahan." 'Nalimot' na ang kapistahan at ang Sabbath. (Pan 1:4; 2:6) Patiunang inilarawan ni Isaias ang maligayang kalagayan ng mga tapon na nagbalik mula sa Babilonya noong 537 B.C.E. nang sabihin niya: "Magkakaroon kayo ng awit na waring sa gabi ng pagpapabanal ng isa ng kaniyang sarili para sa kapistahan." (Isa 30:29) Ngunit di-nagtagal mula nang maisauli sila sa kanilang bigay-Diyos na lupain, muli na naman nilang pinasamâ ang mga kapistahan ni Jehova, kung kaya binabalaan ng Diyos ang mga saserdote, sa pamamagitan ng propetang si Malakias, na ikakalat Niya sa kanilang mga mukha ang dumi ng kanilang mga kapistahan.—Mal 2:1-3.

Ang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay gumawa ng ilang tuwiran at di-tuwirang pagtukoy sa mga kapistahan, anupat kung minsan ay ikinakapit nila ang mga ito sa mga Kristiyano sa maligaya, makasagisag, at makahulang paraan. Gayunman, hindi ipinag-utos sa mga Kristiyano na ipagdiwang ang mga kapistahang ito sa literal na paraan.—Col 2:16, 17; tingnan ang mga kapistahan sa ilalim ng indibiduwal na mga pangalan.

KAPISTAHAN NG BAGONG BUWAN. Ipinag-utos ng Diyos sa Israel na sa bawat bagong buwan [*new moon*], na hudyat ng pasimula ng mga buwang lunar ng kalendaryong Judio, dapat nilang hipan ang mga trumpeta sa harap ng kanilang mga handog na sinusunog at mga haing pansalu-salo. (Bil 10:10) Sa panahong ito, dapat silang maghandog ng pantanging mga hain bukod pa sa palagiang pang-araw-araw na hain. Kabilang sa mga handog tuwing bagong buwan ang handog na sinusunog na binubuo ng dalawang toro, isang barakong tupa, at pitong santaóng-gulang na lalaking kordero, pati na ang mga handog na butil at alak para sa mga iyon, gayundin ang isang anak ng

kambing bilang handog ukol sa kasalanan.—Bil 28:11-15.

Ito lamang ang iniutos sa Pentateuch may kinalaman sa pangingilin ng bagong buwan, ngunit nang maglaon ay naging isang mahalagang pambansang kapistahan ang pangingilin nito. Sa Isaias 1:13, 14, binanggit ito kasama ng mga Sabbath at mga kapanahunan ng pista. Noong panahon ng huling mga propeta, ang taong-bayan ay hindi nangangalakal sa mga araw ng bagong buwan, gaya ng ipinahihiwatig sa Amos 8:5. Hindi ito hinihiling ng Kasulatan para sa mga araw ng bagong buwan. Ngunit gaya ng ipinakikita ng kababanggit na dalawang kasulatan, naging pormalismo na lamang noon ang pangingilin ng mga Judio ng bagong buwan, anupat hindi naging kalugud-lugod sa paningin ni Jehova.

Ang araw ng bagong buwan ay itinuring na isang pantanging araw para sa pagsasama-sama at pagpipiging. Makikita ito sa pangangatuwiran ni Saul nang hindi dumating si David sa hapag-kainan ni Saul sa araw ng bagong buwan. Sinabi ni Saul sa kaniyang sarili: "May nangyari kung kaya hindi siya malinis, sapagkat hindi pa siya nalilinisan." (1Sa 20:5, 18, 24, 26) Bagaman may ilang uri ng gawain na maaaring isagawa sa araw na ito na hindi maaaring gawin kapag Sabbath, ito ay itinuring na isang araw para sa pagsasaalang-alang ng espirituwal na mga bagay. Sa panahong ito, ang mga tao ay nagtitipon para sa isang kombensiyon (Isa 1:13; 66:23; Aw 81:3; Eze 46:3) o dumadalaw sa mga propeta o mga lalaki ng Diyos.—2Ha 4:23.

Ang pangingilin ng araw ng bagong buwan ay hindi nagsasangkot ng pagsamba sa buwan, gaya ng ginagawa ng ilang bansang pagano, ni nauugnay man ito sa astrolohiya.—Huk 8:21; 2Ha 23:5; Job 31:26-28.

Isinulat ni Isaias na darating ang panahon kung kailan magtitipon ang lahat ng laman upang yumukod sa harap ni Jehova sa mga araw ng bagong buwan. (Isa 66:23) Sa hula ni Ezekiel, noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya, sinabi ni Jehova sa kaniya sa isang pangitain tungkol sa isang templo: "Kung tungkol sa pintuang-daan ng pinakaloob na looban na nakaharap sa silangan, iyon ay mananatiling nakasara sa loob ng anim na araw ng paggawa, at sa araw ng sabbath ay bubuksan iyon, at sa araw ng bagong buwan ay bubuksan iyon. At ang bayan ng lupain ay yuyukod sa may pasukan ng pintuang-daang iyon sa mga sabbath at sa mga bagong buwan, sa harap ni Jehova."—Eze 46:1, 3.

Sa ngayon, ipinagdiriwang pa rin ng mga Judio ang bagong buwan kalakip ang maraming detalyadong seremonya at itinuturing nila itong napakahalaga. Sa kabilang dako, ipinakikita sa mga Kristiyano na hindi sila obligadong mangilin ng bagong buwan o ng sabbath, na bahagi lamang ng isang anino ng mga bagay na darating, na ang katunayan ay masusumpungan kay Jesu-Kristo. Ang mga kapistahan ng likas na Israel ay may makasagisag na kahulugan at natutupad sa maraming pagpapala na nagiging posible sa pamamagitan ng Anak ng Diyos.—Col 2:16, 17.

KAPISTAHAN NG MGA KUBOL. Kilala rin bilang ang Kapistahan ng mga Tabernakulo, o ng Pagtitipon ng Ani; tinatawag ding "ang kapistahan ni Jehova" sa Levitico 23:39. Ang mga tagubilin sa pagdiriwang nito ay matatagpuan sa Levitico 23:34-43, Bilang 29:12-38, at Deuteronomio 16:13-15. Idinaraos ang kapistahang ito sa mga araw ng Etanim 15-21, na sinusundan ng isang kapita-pitagang kapulungan sa ika-22 ng buwan. Ang Etanim (Tisri; Setyembre-Oktubre) ang orihinal na unang buwan ng kalendaryong Judio, ngunit pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, ito ang naging ikapitong buwan ng sagradong taon, dahil ang Abib (Nisan; Marso-Abril), na dating ikapitong buwan, ang ginawang unang buwan. (Exo 12:2) Ipinagdiriwang sa Kapistahan ng mga Kubol ang pagtitipon ng mga bunga ng lupa, "ang ani ng lupain," kasama na ang mga butil, langis, at alak. (Lev 23:39) Tinutukoy ito bilang "ang kapistahan ng pagtitipon ng ani sa pagpihit ng taon." Ang banal na kombensiyon sa ikawalong araw ang hudyat ng pormal na pagtatapos ng siklo ng mga kapistahan ng taon.—Exo 34:22; Lev 23:34-38.

Ang Kapistahan ng mga Kubol ay aktuwal na naghuhudyat na tapos na ang kalakhang bahagi ng taóng agrikultural sa Israel. Kaya naman isa itong panahon ng pagsasaya at pasasalamat para sa lahat ng pagpapalang ibinigay ni Jehova sa pamamagitan ng mga bunga ng lahat ng kanilang pananim. Bukod diyan, yamang limang araw pa lamang ang nakararaan mula nang ipagdiwang ng bayan ang Araw ng Pagbabayad-Sala, sila ay nakadarama ng pakikipagpayapaan kay Jehova. Bagaman mga lalaki lamang ang obligadong dumalo, isinasama nila ang buong pamilya. Kailangan silang tumahan sa mga kubol (sa Heb., *suk·kohth′*) sa loob ng pitong araw ng kapistahan. Kadalasan nang isang pamilya ang nanunuluyan sa isang kubol. (Exo 34:23; Lev 23:42) Ang mga ito ay itinatayo sa mga looban ng mga bahay, sa mga bubong ng mga tahanan, sa mga looban ng templo, sa mga liwasan, at sa mga lansangan na may layong di-lalampas sa isang araw ng Sabbath na paglalakbay mula sa lunsod. Ang mga Israelita ay dapat gumamit ng "bunga ng magagandang punungkahoy" at mga sanga ng palma, ng mayayabong na punungkahoy, at ng mga alamo. (Lev 23:40)

Noong mga araw ni Ezra, ang ginamit sa pagtatayo ng pansamantalang mga silungang ito ay mga dahon ng olibo at ng punong-langis, mirto (na napakabango), at mga dahon ng palma, gayundin ang mga sanga ng iba pang mga punungkahoy. Yamang ang lahat, mayaman at dukha, ay mananahanan sa mga kubol, anupat doon pa nga sila kakain sa loob ng pitong araw, at yamang ang mga kubol ay yari sa magkakatulad na materyales, na kinuha sa mga burol at mga libis ng lupain, idiniriin nito na pantay-pantay ang lahat sa panahon ng kapistahan.—Ne 8:14-16.

Sa araw bago ang kapistahan, Etanim 14, ang karamihan sa mga magdiriwang, kung hindi man lahat, ay nasa Jerusalem na. Ang ika-14 ng buwan ay araw ng paghahanda, maliban kung tumapat iyon sa lingguhang araw ng Sabbath, anupat sa gayong kaso ay maaaring gawin nang mas maaga ang mga paghahanda. Abala ang lahat sa pagtatayo ng mga kubol, sa pagpapadalisay, sa pag-aasikaso sa dala nilang mga handog, at sa maligayang pakikipagsamahan. Sa panahong iyon, nagiging kakaiba at kaakit-akit ang tanawin sa lunsod ng Jerusalem at sa kapaligiran nito dahil sa mga kubol na makikita sa buong bayan at sa mga lansangan at mga hardin sa palibot ng Jerusalem. Nakadaragdag din sa kasayahan ng okasyon ang makukulay na mga bunga at mga dahon, gayundin ang mahalimuyak na mirto. Nananabik ang lahat habang hinihintay nila ang pagsapit ng dapit-hapong iyon ng taglagas, kung kailan patutunugin ang trumpeta mula sa mataas na lokasyon ng templo upang ihudyat ang pasimula ng kapistahan.

Mas maraming hain ang inihahandog sa kapistahang ito kaysa sa alinpamang kapistahan ng taon. Ang hain ng bansa, na nagsisimula sa 13 toro sa unang araw at binabawasan ng isa bawat araw, ay umaabot sa 70 haing toro, bukod pa sa 119 na kordero, barakong tupa at kambing, gayundin ang mga handog na butil at alak. Sa loob ng sanlinggong iyon, libu-libo ring handog ang nagmumula sa mga indibiduwal na dumalo. (Bil 29:12-34, 39) Sa ikawalong araw, kung kailan hindi maaaring gumawa ng anumang mabigat na gawain, isang toro, isang barakong tupa, at pitong lalaking kordero na tig-iisang taóng gulang ang inihahandog bilang handog na sinusunog, kasama ng handog na mga butil at mga handog na inumin, gayundin ang isang kambing bilang handog ukol sa kasalanan.—Bil 29:35-38.

Sa mga taon ng Sabbath, ang Kautusan ay binabasa sa buong bayan sa panahon ng kapistahang ito. (Deu 31:10-13) Malamang na ang una sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa ni David ay nagsimulang maglingkod sa templo pagkatapos ng Kapistahan ng mga Kubol, yamang ang templong itinayo ni Solomon ay pinasinayaan sa panahon ng kapistahang ito noong 1026 B.C.E.—1Ha 6:37, 38; 1Cr 24:1-18; 2Cr 5:3; 7:7-10.

Katangi-tangi ang Kapistahan ng mga Kubol dahil ito ay maligayang panahon ng pasasalamat. Nais ni Jehova na ang kaniyang bayan ay magsaya sa kaniya. “Magsasaya kayo sa harap ni Jehova na inyong Diyos.” (Lev 23:40) Ito ay isang kapistahan ng pasasalamat para sa pagtitipon ng ani—hindi lamang para sa butil kundi para rin sa langis at sa alak, na nagdaragdag ng kasiyahan sa buhay. Sa panahon ng kapistahang ito, maaaring bulay-bulayin ng mga Israelita sa kanilang puso ang katotohanan na ang kanilang kaunlaran at kasaganaan sa mabubuting bagay ay hindi nagmula sa kanilang sariling kakayahan. Sa halip, ang pangangalaga ni Jehova na kanilang Diyos ang nagdulot sa kanila ng ganitong kasaganaan. Dapat nilang dibdibang pag-isipan ang mga bagay na ito, dahil kung hindi, gaya ng sinabi ni Moises, baka “ang iyong puso ay magmataas nga at makalimutan mo nga si Jehova na iyong Diyos, na naglabas sa iyo mula sa lupain ng Ehipto, mula sa bahay ng mga alipin.” Sinabi rin ni Moises: “At alalahanin mo si Jehova na iyong Diyos, sapagkat siya ang tagapagbigay ng kapangyarihan sa iyo upang gumawa ng yaman; sa layuning tuparin ang kaniyang tipan na isinumpa niya sa iyong mga ninuno, gaya ng sa araw na ito.”—Deu 8:14, 18.

Inutusan ang Israel na manirahan sa mga kubol sa loob ng isang linggo, “upang malaman ng inyong mga salinlahi na sa mga kubol ko pinatahan ang mga anak ni Israel noong inilalabas ko sila mula sa lupain ng Ehipto. Ako ay si Jehova na inyong Diyos.” (Lev 23:42, 43) Maaari nilang gunitain nang may kagalakan at pasasalamat kung paano sila pinangalagaan ng Diyos sa ilang nang maglaan sa kanila ng masisilungan si Jehova, ‘na pumatnubay sa kanila sa malaki at kakila-kilabot na ilang, na may makamandag na mga serpiyente at mga alakdan at may uháw na lupa na walang tubig; na nagpabukal ng tubig para sa kanila mula sa batong pingkian; na nagpakain sa kanila ng manna sa ilang, na hindi nakilala ng kanilang mga ama.’ (Deu 8:15, 16) Mag-uudyok ito sa kanila na magsaya dahil patuluyan silang pinangangalagaan at pinasasagana ng Diyos.

Mga Kaugaliang Idinagdag Nang Maglaon. Ang isang kaugaliang isinagawa nang dakong huli, na posibleng tinutukoy sa Kristiyanong Griegong Kasulatan (Ju 7:37, 38) ngunit hindi sa Hebreong Kasulatan, ay ang pagsalok ng tubig mula sa Tipunang-tubig ng Siloam at ang pagbubuhos nito sa altar, kasama ng alak, sa panahon ng paghahandog ng pang-umagang hain. Sinasabi ng karamihan sa mga iskolar na ginagawa ito sa pitong araw ng kapistahan

ngunit hindi sa ikawalo. Ang saserdote ay pumaparoon sa Tipunang-tubig ng Siloam dala ang isang gintuang pitsel (maliban sa unang araw ng kapistahan, na isang sabbath, kung kailan ang tubig ay kinukuha mula sa isang ginintuang sisidlan sa templo, na pinaglagyan sa tubig na sinalok sa Siloam noong nagdaang araw). Itataon niyang makabalik siya mula sa Siloam dala ang tubig kapag handa na ang mga saserdote sa templo na ilagay sa altar ang mga piraso ng hain. Habang dumaraan siya sa Pintuang-daan ng Tubig ng templo papasók sa Looban ng mga Saserdote, ang pagdating niya ay ipinatatalastas ng tatlong pagpapatunog ng mga saserdote sa mga trumpeta. Pagkatapos, ang tubig ay ibinubuhos sa isang palanggana at umaagos patungo sa paanan ng altar, kasabay ng pagbubuhos ng alak sa isa pang palanggana. Saka naman sasaliwan ng musika ng templo ang pag-awit ng Hallel (Awit 113-118) samantalang ikinakaway ng mga mananamba ang kanilang mga sanga ng palma tungo sa altar. Maaaring ipinaaalaala ng seremonyang ito sa mga masayang nagdiriwang ang makahulang mga salita ni Isaias: "May-pagbubunying sasalok nga kayo ng tubig mula sa mga bukal ng kaligtasan."—Isa 12:3.

Ang isa pang kahawig na seremonya ay ang pagpuprusisyon ng mga saserdote sa palibot ng altar sa bawat araw ng pitong-araw na kapistahan, habang umaawit, "Ah, ngayon, Jehova, magligtas ka, pakisuyo! Ah, ngayon, Jehova, maggawad ka ng tagumpay, pakisuyo!" (Aw 118:25) Ngunit sa ikapitong araw ay pitong ulit silang lilibot sa altar.

Ayon sa mga impormasyong rabiniko, may isa pang namumukod-tanging kaugalian na isinasagawa sa kapistahang ito noong narito si Jesus sa lupa, bukod sa pagkuha ng tubig mula sa Siloam. Ang seremonyang ito ay nagsisimula sa pagtatapos ng ika-15 ng Tisri, ang unang araw ng kapistahan, anupat aktuwal na nagsisimula sa ika-16, ang ikalawang araw ng kapistahan, at isinasagawa sa loob ng limang sunud-sunod na gabi. Sa Looban ng mga Babae ginagawa ang mga paghahanda para rito. Apat na pagkalaki-laking ginintuang kandelero ang nasa looban, bawat isa ay may apat na ginintuang mangkok. Apat na kabataan mula sa makasaserdoteng angkan ang umaakyat sa mga hagdanan dala ang malalaking pitsel ng langis upang punuin ang 16 na mangkok. Mga lumang damit ng mga saserdote ang ginagamit na mitsa para sa mga lampara. Sinasabi ng mga Judiong manunulat na ang mga lamparang ito ay nakalilikha ng napakatinding liwanag na makikita mula sa malayo, anupat pinagliliwanag ng mga ito ang mga looban ng mga bahay sa Jerusalem. Ang ilang kalalakihan, kabilang na ang ilang matatandang lalaki, ay nagsasayaw sa saliw ng mga panugtog, samantalang may hawak na nagliliyab na mga sulo at umaawit ng mga awit ng papuri.

Kapansin-pansin na si Jeroboam, na humiwalay sa anak ni Solomon na si Rehoboam at naging hari ng sampung hilagang tribo, ay nagsagawa (sa *ikawalong* buwan, hindi sa *ikapito*) ng isang imitasyong Kapistahan ng mga Kubol, maliwanag na upang huwag nang pumaroon sa Jerusalem ang sampung tribo. Sabihin pa, ang mga hain ay inihandog sa mga ginintuang guya na ginawa niya nang labag sa utos ni Jehova.—1Ha 12:31-33.

Malamang na ang espirituwal na kahulugan ng Kapistahan ng mga Kubol at marahil pati ang seremonya may kaugnayan sa tubig ng Siloam ang tinutukoy ni Jesus noong 'huling araw, ang dakilang araw ng kapistahan,' nang sabihin niya: "Kung ang sinuman ay nauuhaw, pumarito siya sa akin at uminom. Siyang nananampalataya sa akin, gaya ng sinasabi ng Kasulatan, 'Mula sa kaniyang kaloob-loobang bahagi ay aagos ang mga daloy ng tubig na buháy.' " (Ju 7:37, 38) Gayundin, maaaring ang pagliliwanag ng Jerusalem na dulot ng mga lampara at mga sulo sa lugar ng templo sa panahon ng kapistahan ang tinutukoy ni Jesus nang sa di-kalaunan ay sabihin niya sa mga Judio: "Ako ang liwanag ng sanlibutan. Siya na sumusunod sa akin ay hindi sa anumang paraan lalakad sa kadiliman, kundi magtataglay ng liwanag ng buhay." (Ju 8:12) Di-nagtagal matapos siyang makipag-usap sa mga Judio, maaaring iniugnay ni Jesus sa kapistahan at sa mga ilaw nito ang Siloam nang pagalingin niya ang isang lalaking ipinanganak na bulag. Pagkatapos niyang sabihin sa kaniyang mga alagad, "Ako ang liwanag ng sanlibutan," dumura siya sa lupa at gumawa ng putik sa pamamagitan ng laway, inilagay ang putik na iyon sa ibabaw ng mga mata ng lalaki at sinabi sa kaniya: "Humayo ka at maghugas sa tipunang-tubig ng Siloam."—Ju 9:1-7.

Ang pagkakaway ng mga tao ng mga sanga ng palma sa kapistahang ito ay nagpapaalaala rin sa atin hinggil sa mga pulutong na nagkaway ng mga sanga ng palma noong pumasok si Jesus sa Jerusalem bago siya mamatay, bagaman hindi ito naganap sa panahon ng Kapistahan ng mga Kubol kundi bago mag-Paskuwa. (Ju 12:12, 13) Gayundin, matapos makita ng apostol na si Juan sa pangitain ang 144,000 alipin ng Diyos na natatatakan sa kanilang mga noo, sinabi niya sa atin: "Pagkatapos ng mga bagay na ito ay nakita ko, at, narito! isang malaking pulutong, na hindi mabilang ng sinumang tao, mula sa lahat ng mga bansa at mga tribo at mga bayan at mga wika, na nakatayo sa harap ng trono at sa harap ng Kordero, na nadaramtan ng mahahabang damit na puti; at may mga sanga ng palma sa kanilang mga kamay. At patuloy silang sumisigaw sa malakas na tinig, na sinasabi: 'Ang kaligtasan ay utang namin sa ating Diyos, na nakaupo sa trono, at sa Kordero.' "—Apo 7:1-10.

Walang alinlangan na ang Kapistahan ng mga Kubol ay isang angkop na pagtatapos ng kalakhang bahagi ng taóng agrikultural at ng siklo ng mga kapistahan ng taon. Ang lahat ng bagay na nauugnay sa kapistahang ito ay nagbabadya ng kagalakan, saganang mga pagpapala mula sa kamay ni Jehova, kaginhawahan, at buhay.

KAPISTAHAN NG MGA SANLINGGO. Tingnan ang PENTECOSTES.

KAPISTAHAN NG MGA TINAPAY NA WALANG PAMPAALSA. Ang kapistahang ito ay nagsisimula sa Nisan 15, ang araw pagkaraan ng Paskuwa, at nagpapatuloy nang pitong araw hanggang Nisan 21. (Tingnan ang PASKUWA.) Hinalaw ang pangalan nito sa mga tinapay na walang pampaalsa (sa Heb., *mats·tsohth′*), ang tanging tinapay na maaaring kainin sa pitong araw ng kapistahan. Ang tinapay na walang pampaalsa ay gawa sa harinang hinaluan ng tubig at minasa ngunit hindi nilagyan ng lebadura. Kailangan itong ihanda nang mabilisan upang hindi kumasim ang masang harina.

Ang unang araw ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa ay isang kapita-pitagang kapulungan at isa ring sabbath. Sa ikalawang araw, Nisan 16, dinadala sa saserdote ang isang tungkos ng mga unang bunga ng pag-aani ng sebada, ang unang pananim na nahihinog sa Palestina. Bago ang kapistahang ito, hindi pinahihintulutan ang pagkain ng bagong butil, tinapay, o binusang butil mula sa bagong ani. Ang mga unang bungang iyon ay inihahandog ng saserdote kay Jehova sa makasagisag na paraan sa pamamagitan ng pagkakaway ng isang tungkos ng mga butil, habang inihahandog ang isang malusog na barakong tupa na nasa unang taon nito bilang handog na sinusunog kasama ang isang handog na mga butil na nilagyan ng langis at ang isang handog na inumin. (Lev 23:6-14) Hindi iniutos na sunugin sa altar ang mga butil o ang harina nito, gaya ng naging kaugalian ng mga saserdote nang dakong huli. Bukod sa pangmadla o pambansang paghahandog ng mga unang bunga, may probisyon din na ang bawat pamilya at bawat indibiduwal na may pag-aari sa Israel ay makapaghahandog ng mga hain ng pasasalamat sa panahon ng masayang okasyong ito.—Exo 23:19; Deu 26:1, 2; tingnan ang UNANG BUNGA, MGA.

Kahulugan. Ang pagkain ng mga tinapay na walang pampaalsa sa panahong iyon ay kaayon ng mga tagubiling tinanggap ni Moises mula kay Jehova, gaya ng nakaulat sa Exodo 12:14-20, anupat kalakip dito ang mahigpit na utos sa talata 19: "Pitong araw na walang masusumpungang pinaasim na masa sa inyong mga bahay." Sa Deuteronomio 16:3, ang mga tinapay na walang pampaalsa ay tinatawag na "tinapay ng kapighatian," at ang mga iyon ay nagsilbing taunang paalaala sa mga Judio hinggil sa kanilang apurahang paglisan sa lupain ng Ehipto (kung kailan hindi na nila nagawang lagyan ng lebadura ang kanilang masang harina [Exo 12:34]). Sa gayon ay maaalaala nila ang kanilang kapighatian at pagkaalipin at gayundin ang pagliligtas sa kanila mula roon, gaya nga ng sinabi ni Jehova mismo, "upang maalaala mo ang araw ng iyong paglabas mula sa lupain ng Ehipto sa lahat ng mga araw ng iyong buhay." Ang pagtatamo nila ng kalayaan bilang isang bansa at ang pagkilala nila kay Jehova bilang kanilang Tagapagligtas ay angkop na pangganyak sa kanila upang ipagdiwang ang una sa tatlong pangunahing taunang kapistahan ng Israel. —Deu 16:16.

Mga Pagdiriwang Bago ang Pagkatapon. Masusumpungan sa Kasulatan ang tatlong ulat ng pagdiriwang ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa na naganap pagkatapos pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako at bago sila maging tapon sa Babilonya. Ngunit bagaman iyon lamang ang mga pagdiriwang na iniulat, hindi dapat isipin na wala nang ibang mga pagdiriwang ng kapistahan na isinagawa noon. Sa katunayan, sa unang ulat ay tinukoy ang lahat ng kapistahan at ang mga kaayusang ginawa ni Solomon upang maipagdiwang ang mga iyon.—2Cr 8:12, 13.

Ang dalawang iba pang pagdiriwang na nabanggit ay isinagawa sa natatanging mga kalagayan. Ang isa ay noong ibalik ang pagdiriwang ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa pagkatapos na mapabayaan ito nang matagal na panahon. Naganap ito noong unang taon ng paghahari ng tapat na si Haring Hezekias. Pansinin na sa pagkakataong iyon, wala nang sapat na panahon upang maghanda para sa taunang kapistahan sa araw ng Nisan 15, sapagkat ang paglilinis at pagkukumpuni sa templo ay umabot hanggang Nisan 16. Dahil dito, sinamantala nila ang probisyon ng Kautusan na ipagdiwang ang kapistahan sa ikalawang buwan. (2Cr 29:17; 30:13, 21, 22; Bil 9:10, 11) Naging napakasaya ng okasyong iyon at lubhang napasigla ang bayan sa tunay na pagsamba anupat parang napakaikli ng pitong-araw na pagdiriwang; kaya naman ipinasiya nilang ipagpatuloy iyon nang pitong araw pa. Si Haring Hezekias at ang kaniyang mga prinsipe ay bukas-palad na nag-abuloy ng 2,000 toro at 17,000 tupa upang mapaglaanan ng pagkain ang napakaraming taong dumalo.—2Cro 30:23, 24.

Ang pagdiriwang na iyon ang naging pasimula ng isang malaking kampanya laban sa huwad na relihiyon, at sa maraming lunsod ay isinagawa ito bago bumalik sa kani-kanilang tahanan ang mga mananamba. (2Cr 31:1) Ang pagdaraos na iyon ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa ay

nagdulot ng pagpapala ni Jehova at ng paglaya mula sa pagsamba sa demonyo, at isa itong mahusay na halimbawa na nagpapakitang may kapaki-pakinabang na epekto sa mga Israelita ang pagdiriwang ng ganitong mga kapistahan.

Ang huling iniulat na pagdiriwang ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa bago ang pagkatapon ay naganap noong naghahari si Haring Josias; noong panahong iyon ay buong-tapang niyang sinikap na isauli sa Juda ang dalisay na pagsamba kay Jehova.—2Cr 35:1-19.

Bagaman ito lamang ang mga pagdiriwang na espesipikong binanggit, walang alinlangan na sinikap din ng tapat na mga hukom at mga saserdote ng Israel bago ang panahon ng mga hari na ipagdiwang ang mga kapistahan. Nang maglaon, kapuwa si David at si Solomon ay gumawa ng malawakang mga kaayusan upang patuloy na makapaglingkod ang mga saserdote sa wastong paraan, at malamang na tiniyak ng iba pang mga hari ng Juda na regular na naipagdiriwang ang mga kapistahan. Bukod diyan, waring ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa ay regular na ipinagdiwang pagkaraan ng pagkatapon.

Pagdiriwang Pagkaraan ng Pagkatapon. Nang mapalaya ang mga Judio mula sa Babilonya at makabalik na sila sa Lupang Pangako, ang templo sa Jerusalem ay muling itinayo at natapos dahil sa puspusang pagpapasigla ng mga propeta ni Jehova na sina Hagai at Zacarias. (Ezr 5:1, 2) Noong 515 B.C.E., ang muling-itinayong bahay ni Jehova ay pinasinayaan nang may malaking kagalakan kasama ang lahat ng angkop na mga hain para sa Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa. Ang ulat sa Ezra 6:22 ay nagsabi: "At idinaos nila ang kapistahan ng mga tinapay na walang pampaalsa nang pitong araw taglay ang pagsasaya."

Ipinakikita ng aklat ng Malakias na sa kabila ng mahusay na pasimula upang maisauli ang tunay na pagsamba pagkabalik ng mga tapon mula sa Babilonya, nang maglaon ay naging pabaya, mapagmapuri, at mapagmatuwid sa sarili ang mga saserdote. Ang paglilingkod sa templo ay naging walang kabuluhan, bagaman ipinagdiriwang pa rin ang mga kapistahan sa pormalistikong paraan. (Mal 1:6-8, 12-14; 2:1-3; 3:8-10) Noong panahon ni Jesus, ubod-ingat na tinutupad ng mga eskriba at mga Pariseo ang mga detalye ng Kautusan, bukod pa sa mga tradisyong idinagdag nila. Buong-sigasig nilang ipinagdiriwang ang mga kapistahan, kasama na ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, ngunit hinatulan sila ni Jesus, sapagkat, dahil sa kanilang pagpapaimbabaw, nakaligtaan nila ang tunay na kahulugan ng kaayusang ito ni Jehova para sa kanilang ikapagpapala.—Mat 15:1-9; 23:23, 24; Luc 19:45, 46.

Makahulang Kahulugan. Ibinigay ni Jesu-Kristo ang makasagisag na kahulugan ng pampaalsa, o lebadura, gaya ng nakaulat sa Mateo 16:6, 11, 12, nang babalaan niya ang kaniyang mga alagad: "Maging mapagmasid kayo at mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo at mga Saduceo." Nang ang kaniyang mga alagad ay may-kamaliang mangatuwiran sa isa't isa hinggil sa kung ano ang tinutukoy niya, sinabi niya nang malinaw: "'Paano ngang hindi ninyo nauunawaan na hindi ako nagsalita sa inyo tungkol sa mga tinapay? Kundi mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo at mga Saduceo.' Nang magkagayon ay naintindihan nila na sinabi niyang mag-ingat sila . . . sa turo ng mga Pariseo at mga Saduceo." Bukod diyan, iniulat ni Lucas na espesipikong sinabi ni Jesus sa isa pang pagkakataon: "Mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo, na siyang pagpapaimbabaw."—Luc 12:1.

Tinukoy rin ng apostol na si Pablo ang lebadura sa kahawig na diwa kaugnay ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa nang ilarawan niya ang landasing dapat tahakin ng mga Kristiyano. Sa 1 Corinto 5:6-8, pinayuhan niya ang kaniyang mga kapatid na Kristiyano: "Hindi ba ninyo alam na ang kaunting lebadura ay nagpapaalsa sa buong limpak? Alisin ninyo ang lumang lebadura, upang kayo ay maging isang bagong limpak, yamang sa inyo ay walang pampaalsa. Sapagkat si Kristo nga na ating paskuwa ay inihain na. Dahil dito ay ipagdiwang natin ang kapistahan, hindi sa lumang lebadura, ni sa lebadura ng kasamaan at kabalakyutan, kundi sa mga walang-pampaalsang tinapay ng kataimtiman at katotohanan."

Tuwing Nisan 16, na ikalawang araw ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, ikinakaway ng mataas na saserdote ang mga unang bunga ng pag-aani ng sebada, na siyang unang ani ng taon, o ang matatawag na *kauna-unahan* sa mga unang bunga ng lupain. (Lev 23:10, 11) Kapansin-pansin na si Jesu-Kristo ay binuhay-muli sa araw ring iyon, Nisan 16, noong taóng 33 C.E. Inihambing ng apostol si Kristo sa ibang mga indibiduwal na bubuhaying-muli nang sabihin niya: "Gayunman, si Kristo nga ay ibinangon mula sa mga patay, ang unang bunga niyaong mga natulog na sa kamatayan. . . . Ngunit bawat isa ay sa kani-kaniyang katayuan: si Kristo ang unang bunga, pagkatapos ay yaong mga kay Kristo sa panahon ng kaniyang pagkanaririto." Si Kristo ay tinatawag ding "panganay sa maraming magkakapatid."—1Co 15:20-23; Ro 8:29.

KAPISTAHAN NG PAG-AALAY. Ang Kapistahan ng Pag-aalay (sa Heb., *chanuk·kah'*) ay ipinagdiriwang bilang paggunita sa paglaya ng mga Judio mula sa pamumunong Siro-Griego at sa muling pag-aalay kay Jehova ng templo sa Jerusalem,

yamang nilapastangan ito ni Antiochus IV Epiphanes, na nagbigay sa kaniyang sarili ng titulong *The·os′ E·pi·pha·nes′* ("Ang Diyos na Nahayag"). Nagtayo siya ng isang altar sa ibabaw ng malaking altar kung saan dating inihahain ang pang-araw-araw na handog na sinusunog. (1 Macabeo 1:54-59, *BSP*) Nang pagkakataong iyon (Kislev 25, 168 B.C.E.), upang ipakita ang kaniyang poot at paghamak kay Jehova, na Diyos ng mga Judio, at upang madungisan ang Kaniyang templo, si Antiochus ay naghain ng baboy sa ibabaw ng altar at ipinawisik niya sa paligid ng templo ang sabaw na pinaglagaan ng karne. Sinunog din niya ang mga pintuang-daan ng templo, giniba ang mga silid ng mga saserdote, at kinuha ang ginintuang altar gayundin ang mesa ng tinapay na pantanghal at ang ginintuang kandelero. Ang templong iyon na itinayo ni Zerubabel ay inialay sa paganong diyos na si Zeus ng Olympus.

Pagkaraan ng dalawang taon, nabawi ni Judas Maccabaeus ang lunsod at ang templo. Tiwangwang ang santuwaryo at tinutubuan na ng maraming damo ang mga looban ng templo. Giniba ni Judas ang lumang altar na dinungisan at nagtayo siya ng isang bagong altar na yari sa di-tabas na mga bato. Nagpagawa si Judas ng mga sisidlan para sa templo at ipinasok niya sa templo ang altar ng insenso, ang mesa ng tinapay na pantanghal, at ang kandelero. Matapos linisin ang templo, ginanap ang muling pag-aalay noong Kislev 25, 165 B.C.E., eksaktong tatlong taon mula nang araw na maghain si Antiochus sa altar bilang pagsamba sa paganong diyos. Ibinalik din ang paghahain ng pang-araw-araw o palagiang mga handog na sinusunog.—1 Macabeo 4:36-54; 2 Macabeo 10:1-9, *BSP.*

Mga Kaugalian sa Kapistahan. Ang kapistahang ito ay isang panahon ng malaking pagsasaya. May pagkakahawig sa Kapistahan ng mga Kubol ang paraan ng pagdaraos nito. Ang pagdiriwang ay tumatagal nang walong araw pasimula sa Kislev 25. (1 Macabeo 4:59) Sa panahon ng kapistahan, napakaliwanag ng mga looban ng templo dahil sa mga ilawan, at pinagliliwanag ng mga palamuting lampara ang lahat ng pribadong tahanan. Tinutukoy ito ng Talmud bilang ang "Kapistahan ng Liwanag." Nang maglaon, naging kaugalian ng ilan na magdispley ng walong lampara sa unang gabi at bawasan ito ng isa bawat gabi, samantalang ang iba naman ay nag-uumpisa sa isang lampara at dinaragdagan ito hanggang sa maging walo. Inilalagay ang mga lampara malapit sa mga pinto na nakaharap sa lansangan hindi lamang upang matanglawan ang loob ng bahay kundi upang makita rin ng lahat ng nasa labas ang liwanag. Ang pagsisindi sa mga lampara ay sinasabayan ng pag-awit ng mga awiting pumupuri sa Diyos na Tagapagligtas ng Israel. Ganito ang sinabi ni Josephus hinggil sa kung paano nagsimula ang kapistahang ito: "Gayon na lamang ang tuwa nila nang maisauli ang kanilang mga kaugalian at matamo nila nang di-inaasahan ang kanilang karapatang magsagawa ng sariling relihiyosong paglilingkod pagkatapos ng napakahabang panahon, kung kaya gumawa sila ng isang kautusan na dapat ipagdiwang ng kanilang mga inapo ang pagsasauli ng paglilingkod sa templo sa loob ng walong araw. At mula noon hanggang sa kasalukuyan ay idinaraos natin ang kapistahang ito, na tinatawag nating kapistahan ng mga Ilaw, anupat sa palagay ko, ibinigay natin dito ang pangalang iyon dahil natamo natin ang karapatang sumamba sa panahong halos hindi na natin ito inaasahan." (*Jewish Antiquities,* XII, 324, 325 [vii, 7]) Ipinahihintulot sa panahon ng kapistahang ito ang paggawa ng mabigat na gawain yamang hindi naman ito itinuturing na sabbath.

Bago nito, nagkaroon na ng dalawang pag-aalay ng templo, ang isa ay para sa unang templo na itinayo ni Solomon at ang isa naman ay para sa ikalawang templo na itinayo ni Zerubabel. Ang dalawang pag-aalay na iyon ay pormal na ipinagdiwang pagkatapos na maitayo ang mga templo. Ngunit hindi nagkaroon ng kapistahan na gugunita sa anibersaryo ng mga iyon, di-tulad sa muling pag-aalay ng ikalawang templo na isinagawa ni Judas Maccabaeus. Di-gaya ng tatlong pangunahing kapistahan, na obligadong daluhan sa Jerusalem ng lahat ng kalalakihan, ang Kapistahan ng Pag-aalay ay maaaring ipagdiwang sa kani-kanilang lunsod, gaya sa kaso ng Kapistahan ng Purim. (Exo 23:14-17; Es 9:18-32) Sa buong lupain ay nagtitipon sila sa kanilang mga sinagoga nang may awitan at pagsasaya, anupat nagdadala sila ng mga sanga ng mga punungkahoy, samantalang pinagliliwanag ng maraming ilaw ang mga sinagoga at mga pribadong tahanan. Ipinagdiriwang ng mga Judio ang kapistahang ito hanggang sa kasalukuyan.

Ang Kahulugan Nito Para sa mga Kristiyano. Noong taóng 32 C.E., sa huling taglamig ng ministeryo ni Jesus, dumalaw siya sa templo sa panahon ng Kapistahan ng Pag-aalay. Sinasabi ng ulat: "Nang panahong iyon ang kapistahan ng pag-aalay ay naganap sa Jerusalem. Panahon noon ng taglamig, at si Jesus ay naglalakad sa templo sa kolonada ni Solomon." (Ju 10:22, 23) Ang Kislev, na ikasiyam na buwan, ay katumbas ng Nobyembre-Disyembre. Sabihin pa, alam na alam ng mga Judio na ang kapistahang ito ay nagaganap sa panahon ng taglamig. Kaya naman nang banggitin sa talata ang taglamig, maaaring tinutukoy lamang nito ang lagay ng panahon anupat hindi sinasabing dahil taglamig noon kung kaya ipinasiya ni Jesus na isagawa ang kaniyang pagtuturo sa isang dakong may-bubong, sa "kolonada ni Solomon." Ang kolonadang ito ay nasa S panig ng looban ng mga Gentil, at doon madalas

na nagkakatipon ang maraming tao.—Gaw 3:11; 5:12.

Hindi tuwirang sinasabi sa kinasihang Kasulatan na tinulungan ni Jehova si Judas upang magtagumpay at na pinatnubayan niya ito sa pagkukumpuni ng templo, pagsasaayos ng mga muwebles doon, paggawa ng mga kagamitan, at pagkatapos ay sa muling pag-aalay niyaon. Gayunman, upang matupad ang mga hula hinggil kay Jesus at sa kaniyang ministeryo at upang magpatuloy ang Levitikong mga hain hanggang sa maihandog ang dakilang hain ng Anak ng Diyos, kailangan na mayroon pa ring templo at nagpapatuloy pa rin ang mga paglilingkod doon sa panahon ng paglitaw ng Mesiyas. (Ju 2:17; Dan 9:27) Kung gumamit si Jehova noon ng mga lalaking nagmula sa mga banyagang bansa, gaya ni Ciro, upang isakatuparan ang partikular na mga layunin may kinalaman sa pagsamba sa Kaniya (Isa 45:1), hindi malayong mangyari na gagamit siya ng isang lalaking kabilang sa kaniyang nakaalay na bayan, ang mga Judio.

Anuman ang naging kalagayan, ang mga paglilingkod sa templo ay patuloy na isinasagawa noong panahon ng ministeryo ni Jesu-Kristo. Ang templo ni Zerubabel ay muling itinayo (pinalitan) ni Herodes anupat ginawa niya itong mas magarbo. Dahil dito at dahil na rin sa pagkamuhi ng mga Judio kay Herodes, kadalasa'y dalawang templo lamang ang binabanggit nila, yaong kay Solomon at yaong kay Zerubabel. Ang Kapistahan ng Pag-aalay ay hindi hinahatulan sa mga pananalita ni Jesus ni sa mga isinulat ng kaniyang mga alagad. Gayunman, ang pagdiriwang na ito ay hindi iniutos sa mga Kristiyanong kabilang sa bagong tipan.—Col 2:16; Gal 4:10, 11; Heb 8:6.

KAPISTAHAN NG PAGPAPATUNOG NG TRUMPETA. Ang kapistahang ito ay ginaganap sa unang araw (o bagong buwan [*new moon*]) ng ikapitong buwan, ang Etanim (Tisri). Ito ang pasimula ng sekular na taon ng mga Judio. Mas mahalaga ito kaysa sa Kapistahan ng Bagong Buwan na idinaraos sa 11 iba pang buwan. Hinggil sa Kapistahan ng Pagpapatunog ng Trumpeta, idinagdag ang utos na dapat itong italaga bilang isang araw ng banal na kombensiyon, kung kailan hindi dapat gumawa ng anumang uri ng mabigat na gawain.

Ang pangalan ng kapistahan ay kinuha sa utos na: "Magkakaroon kayo ng lubusang kapahingahan, isang tagapagpaalaala na may tunog ng trumpeta." "Iyon ay magiging isang araw ng pagpapatunog ng trumpeta para sa inyo." Sa araw na ito, inihahandog ang mga hain na isang guyang toro, isang barakong tupa, at pitong malulusog na lalaking kordero na tig-iisang taóng gulang, kasama ang isang handog na mga butil mula sa mainam na harina na nilagyan ng langis, gayundin ang isang batang kambing na lalaki bilang handog ukol sa kasalanan. Karagdagan ito sa palagiang pang-araw-araw na mga handog at sa mga hain na pantanging inihahandog sa mga araw ng bagong buwan.—Lev 23:24; Bil 29:1-6.

Sabihin pa, mahalaga ang kapistahang ito hindi lamang dahil pasimula ito ng unang buwan ng isang bagong taon ng agrikultura at paggawa, kundi dahil ang Araw ng Pagbabayad-Sala ay pumapatak sa ika-10 araw ng buwang ito at ang Kapistahan ng mga Kubol naman ay nagsisimula sa ika-15 araw. Sa buwang ito nagwawakas ang kalakhang bahagi ng pagtitipon sa ani ng katatapos na taon. Kabilang sa mga inaani sa buwang ito ang mga ubas para sa alak, na nagpapasaya sa puso ng tao, at ang mga olibo, na pinagmumulan ng pagkain at pati ng langis na ginagamit sa mga ilawan at sa maraming handog na mga butil. (Aw 104:15) Tunay ngang inihuhudyat ng kapistahang ito ang pasimula ng isang buwan ng pagpapasalamat kay Jehova.

KAPISTAHAN NG SABBATH. Tingnan ang SABBATH, ARAW NG.

KAPITAL. Ang pinakaitaas na seksiyon at pinakakorona ng haligi ng isang gusali. Napakalaki ng mga kapital na nasa ibabaw ng Jakin at ng Boaz, ang mga haliging nakatayo sa harap ng templo ni Solomon. (2Cr 3:15-17) Ang mga kapital na ito at ang mga haliging kinapapatungan ng mga ito ay ginawa sa ilalim ng pangangasiwa ng bihasang manggagawa na si Hiram noong panahong itinatayo ang templo (1034-1027 B.C.E.) at tumagal nang mahigit sa 400 taon hanggang sa samsaman ng mga Babilonyo ang Jerusalem noong 607 B.C.E. (2Cr 4:11-13; Jer 52:17, 22) Sa bawat pagtukoy sa mga kapital na ito, maliban sa isa, ang salitang Hebreo na *ko·theʹreth* ang ginagamit. Nagmula ito sa salitang-ugat na *ka·tharʹ* ('palibutan'; Huk 20:43) at nauugnay sa *keʹther* ("putong"; Es 1:11). Ang salitang Hebreo para sa "kapital" na lumilitaw sa 2 Cronica 3:15 (*tseʹpheth*) ay nagmula naman sa pandiwang salitang-ugat na *tsa·phahʹ,* nangangahulugang 'kalupkupan.'—Exo 25:11.

Ang mismong mga haligi ay yari sa hinulmang tanso, anupat may diyametro na mga 1.7 m (5.6 piye) at taas na 18 siko (8 m; 26 na piye). Karagdagan pa, ang mga kapital ay may taas na 5 siko (2.2 m; 7.3 piye). (1Ha 7:15, 16) Dahil may mga talata na nagsasabing limang siko ang taas ng mga kapital, ipinapalagay ng maraming iskolar na ang "tatlong siko" na binanggit sa 2 Hari 25:17 ay isang pagkakamali ng eskriba. Kaya naman pinalitan ng ilang salin ng Bibliya (halimbawa, *JB* at *NAB*) ang "tatlong siko" ng "limang siko." Yamang

ang mga haligi ay hungkag at may kapal na mga 7.5 sentimetro (3 pulgada), makatuwirang ipalagay na ganito rin ang pagkakagawa sa mga kapital at na hinulma rin ang mga iyon sa mga moldeng luwad "sa Distrito ng Jordan."—2Cr 4:17; Jer 52:21.

Yamang limitado ang deskripsiyon sa hugis-mangkok na mga kapital na ito, imposibleng ilarawan ang eksaktong hitsura o disenyo ng mga ito. Sa ibabang bahagi ng bawat kapital ay may nakapalibot na pitong tansong kayariang tila lambat, at sa mga ito ay may nakabiting dalawang hanay ng tig-100 granadang tanso, na nakasabit sa mga tanikalang tanso. Ang mga ito ay nakaayos na parang mga kuwintas sa palibot ng mga kapital. (1Ha 7:17, 18, 20, 42; 2Cr 3:16) Waring apat na granada sa bawat tanikala ng tig-100 granada ang di-nakikita sa panig ng kapital na nakaharap sa templo, sapagkat sinabi ni Jeremias na "may siyamnapu't anim na granada, sa mga tagiliran" (sa literal, "nakaharap sa hangin"; "nasa labas," *AT;* "nakikita," *Mo*). (Jer 52:23) Sa ibabaw ng mga palamuting granada na ito ay may "yaring liryo" na 4 na siko (1.8 m; 5.8 piye). —1Ha 7:19, 22.

Ang iba pang mga kapital na binanggit sa Bibliya ay ang 'mga kapital ng mga haligi' (sa Heb., *kaph·toh·rim′*) ng Nineve kung saan inihulang maglalagí ang 'pelikano at porcupino.'—Zef 2:13, 14.

KAPITAN NG TEMPLO. Ang opisyal na pumapangalawa sa mataas na saserdote sa karangalan (Gaw 4:1). Siya ang nangangasiwa sa mga nanunungkulang saserdote at sa mga Levitang nasa ilalim ng nakabababang mga kapitan at inatasang magbantay sa templo sa Jerusalem at magpanatili ng kaayusan. (Luc 22:4, 52) Ang mga Levita ay inorganisa sa 24 na pangkat, at ang mga pangkat na ito ay halinhinang naglilingkod nang lingguhan, makalawang ulit sa isang taon. Malamang na mayroon ding nangangasiwang kapitan sa bawat pangkat, anupat may iba pang mga kapitan sa mas maliliit na grupo.

Maimpluwensiyang mga tao ang mga kapitan. Nakipagsabuwatan sila sa mga punong saserdote nang upahan ng mga ito si Hudas upang ipagkanulo si Jesus. Nagdala sila ng kanilang mga tauhan kasama ng mga saserdote upang arestuhin si Jesus. (Luc 22:3, 4, 52) Nagtinging legal ang pag-aresto kina Pedro at Juan sa templo dahil kasama sa mga nang-aresto ang kapitan ng templo. (Gaw 4:1, 3) Noong ibang pagkakataon naman, pagkatapos palayain ng isang anghel si Pedro at ang ilang mga apostol mula sa bilangguan, pumaroon sa kanila ang kapitan ng templo kasama ang kaniyang mga opisyal upang dalhin sila sa harap ng Sanedrin sa tila legal at walang-dahas na paraan.—Gaw 5:24-26.

KAPITBAHAY, KAPUWA. Ang salitang Ingles na *neighbor* ay isinasalin sa Tagalog sa dalawang paraan. Kapag tumutukoy ito sa isang taong naninirahan sa malapit, siya man ay kaibigan o kaaway, ang ginagamit ay "kapitbahay." Samantala, mula sa espirituwal na punto de vista, ang taong nagpapakita sa iba ng pag-ibig at kabaitang iniuutos ng Kasulatan, nakatira man siya sa malayo o hindi man siya kamag-anak o kasamahan, ay tinatawag na isang "kapuwa." Ang isang salitang Hebreo na isinalin bilang "kapitbahay," "kapuwa," at "kalapit" ay *sha·khen′,* na nagpapahiwatig ng lokasyon, maaaring ng mga lunsod o ng mga tao, at sumasaklaw sa mga kaibigan at mga kaaway.—Ru 4:17; Aw 31:11; 79:4, 12; Jer 49:18.

Ang iba pang kaugnay na mga terminong Hebreo na isinasaling "kapuwa" o "kapitbahay" sa ilang konteksto ay naiiba nang bahagya ang kahulugan at nagbibigay sa atin ng mas malawak na pangmalas sa mga ugnayang tinutukoy sa Hebreong Kasulatan. Ang *re′a‛* ay nangangahulugang "kapuwa, kasamahan, kaibigan" at maaaring tumukoy sa pagiging malapít ng ugnayan, ngunit karaniwan nang tumutukoy ito sa kapuwa o kababayan ng isa, siya man ay isang malapít na kasamahan, naninirahan sa malapit o hindi. Sa karamihan ng pagkakagamit dito sa Kasulatan, tumutukoy ito sa isang kapuwa miyembro ng bansang Israel o sa isa na naninirahan sa Israel. (Exo 20:16; 22:11; Deu 4:42; Kaw 11:9) Ang *‛a·mith′* ay nangangahulugang "kapuwa" o "kasamahan" at kadalasang ginagamit upang tumukoy sa isang tao na sa kaniya ay may ilang pakikipag-ugnayan ang isa. (Lev 6:2; 19:15, 17; 25:14, 15) Ang *qa·rohv′,* nangangahulugang "malapit, malapit na, kamag-anak," ay ginagamit may kaugnayan sa lugar, panahon, o mga tao. Maaari itong magpahiwatig ng ugnayang mas matalik kaysa sa "kapitbahay" at kung minsan ay isinasalin bilang 'matalik o malapit na kakilala.' (Exo 32:27; Jos 9:16; Aw 15:3; 38:11) Wala tayong isang salita sa Tagalog na lubusang makapagtatawid ng lahat ng iba't ibang kahulugang ito.

Gayundin, sa Griegong Kasulatan ay may tatlong salita na bahagyang nagkakaiba-iba ng diwa at kadalasang isinasalin bilang "kapitbahay" o "kapuwa": *gei′ton,* na nangangahulugang "isa na naninirahan sa kaparehong lupain" at isinasalin bilang "kapitbahay" (Luc 14:12; Ju 9:8); *pe·ri′oi·kos,* isang pang-uri na nangangahulugang "tumatahan sa palibot," ginagamit bilang pangngalan (sa anyong pangmaramihan) at isinasalin bilang "mga kapitbahay" sa Lucas 1:58; *ple·si′on,* nangangahulugang "malapit," ginagamit lakip ang pantukoy na *ho* (ang), anupat sa literal ay "ang (isa na) malapit," at isinasalin bilang "kapuwa." (Ro 13:10; Efe 4:25) Tungkol sa mga salitang

Griegong ito, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* ay nagsasabi: "Mas malawak ang kahulugan [ng mga salitang ito] kaysa sa salitang Ingles na *'neighbour.'* Walang mga bahay na nakakalat sa agrikultural na mga lugar sa Palestina; ang mga taong-bayan ay natitipon sa mga nayon at naglalakbay patungo at pauwi mula sa kanilang trabaho. Kaya naman sa araw-araw ay iba't ibang grupo ng mga tao sa palibot ang maaaring makasalamuha ng isa. Samakatuwid, napakalawak ng saklaw ng mga termino para sa kapitbahay. Makikita ito sa pangunahing mga katangian ng mga pribilehiyo at mga tungkulin ng pagiging magkapitbahay gaya ng isinasaad sa Kasulatan, (*a*) ang pagkamatulungin nito, halimbawa, . . . Lucas 10:36; (*b*) ang matalik na ugnayan nito, halimbawa, Lucas 15:6, 9 . . . Heb. 8:11; (*c*) ang kataimtiman at kabanalan nito, halimbawa, . . . Rom. 13:10; 15:2; Efe. 4:25; San. 4:12."—1981, Tomo 3, p. 107.

Masasamang "Kapitbahay" o Kalapit na Bayan. Gayunman, maaaring masasama ang ilang kalapit na bayan, gaya ng mga bansang nasa palibot ng Israel. Nang mawasak ang templo sa Jerusalem sa mga kamay ng mga Babilonyo noong 607 B.C.E., ang mga bansang ito, gaya ng Edom, ay nagsaya, anupat ibinigay pa nga nila ang takas na mga Judio sa mga kaaway ng mga ito. (Aw 137:7; Ob 8-14; Mik 4:11) Kaya naman naantig ang salmista na sumulat: "Kami ay naging kadustaan sa aming mga kalapit na bayan [anyong pangmaramihan ng *sha·khen'*], isang kaalipustaan at kakutyaan sa mga nasa palibot namin." Nanalangin siya: "Iganti mo sa aming mga kalapit na bayan [anyong pangmaramihan ng *sha·khen'*] nang pitong ulit sa kanilang dibdib ang kanilang pandurusta na ipinandusta nila sa iyo." Dahil 'tumatahan' si Jehova sa gitna ng Israel, tinukoy niya ang mga bansang sumasalansang sa kaniyang bayan bilang ang "lahat ng aking masasamang kapitbahay, na gumagalaw sa minanang pag-aari na pinangyari kong ariin ng aking bayan, ng Israel nga."—Aw 79:4, 12; Jer 12:14; ihambing ang Aw 68:16.

Iniutos ang Pag-ibig sa Kapuwa. Sa buong Bibliya, inuutusan ang isa na magpakita ng pag-ibig, kabaitan, pagkabukas-palad, at pagkamatulungin sa kaniyang kapuwa, ito man ay isang taong naninirahan lamang sa malapit, isang kasamahan, isang matalik na kakilala, o isang kaibigan. Itinagubilin ng Kautusan: "Sa katarungan ay hahatulan mo ang iyong kasamahan [isang anyo ng *'a·mith'*]. . . . Huwag mong kapopootan ang iyong kapatid sa iyong puso. Dapat mo ngang sawayin ang iyong kasamahan, upang hindi ka magtaglay ng kasalanan kasama niya . . . at iibigin mo ang iyong kapuwa [isang anyo ng *re'a'*] gaya ng iyong sarili." (Lev 19:15-18) (Dito, ang salitang *re'a'* ay isinalin sa Griegong *Septuagint* sa pamamagitan ng pananalitang Griego na *ho ple·si'on.*) Pinapurihan ni David ang taong "hindi . . . naninirang-puri sa pamamagitan ng kaniyang dila. Sa kaniyang kasamahan [isang anyo ng *re'a'*] ay wala siyang ginagawang masama, at hindi siya nagsasalita ng pandurusta laban sa kaniyang matalik na kakilala [isang anyo ng *qa·rohv'*]." (Aw 15:3) Paulit-ulit na iniuutos sa Kasulatan na huwag pinsalain ng isang tao ang kaniyang kapuwa (*re'a'*), anupat huwag man lamang niyang hamakin ito o nasain ang anumang bagay na pag-aari nito. —Exo 20:16; Deu 5:21; 27:24; Kaw 14:21.

Sinabi ng apostol na si Pablo: "Siya na umiibig sa kaniyang kapuwa ay nakatupad na sa kautusan." Pagkatapos ay binanggit niya ang ilan sa mga utos ng Kautusan at sinabi niya bilang konklusyon: "at anumang iba pang utos, ay nabubuo sa salitang ito, samakatuwid nga, 'Iibigin mo ang iyong kapuwa [*ple·si'on*] gaya ng iyong sarili.' Ang pag-ibig ay hindi gumagawa ng masama sa kaniyang kapuwa [*ple·si'on*]; kaya nga ang pag-ibig ang siyang katuparan ng kautusan." (Ro 13:8-10; ihambing ang Gal 5:14.) Ang utos na ibigin ng isa ang kaniyang kapuwa gaya ng kaniyang sarili ay tinawag ni Santiago bilang "ang makaharing kautusan."—San 2:8.

Ikalawa sa pinakadakilang utos. Bilang tugon sa isang Judio na nagtanong, "Anong mabuti ang dapat kong gawin upang magkamit ng buhay na walang hanggan?" palibhasa'y nais nitong malaman kung aling mga utos ang dapat sundin, binanggit ni Jesus ang lima sa Sampung Utos at idinagdag niya ang utos sa Levitico 19:18 nang sabihin niya: "Iibigin mo ang iyong kapuwa [*ple·si'on*] gaya ng iyong sarili." (Mat 19:16-19) Tinukoy rin niya ito bilang ang ikalawa sa pinakamahalagang utos sa Kautusan, anupat kasama sa dalawang utos kung saan nakasalalay ang buong Kautusan at ang mga Propeta.—Mat 22:35-40; Mar 12:28-31; Luc 10:25-28.

Sino ba ang aking kapuwa? Pinalalim din ni Jesus ang pagkaunawa ng kaniyang mga tagapakinig sa kahulugan ng salitang *ple·si'on* noong ang isa pang lalaki, udyok ng masidhing pagnanais na patunayang matuwid ang kaniyang sarili, ay magtanong: "Sino ba talaga ang aking kapuwa [*ple·si'on*]?" Sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa maawaing Samaritano, mariin niyang ipinakita na kahit naninirahan sa malayo ang isang tao, o hindi ito kamag-anak o kasamahan, ang *tunay na kapuwa* ay yaong handang magpakita sa iba ng pag-ibig at kabaitang iniuutos ng Kasulatan.—Luc 10:29-37.

Sa Bansang Israel. Sa Hebreo 8:11, isang anyo ng salitang Griego na *po·li'tes,* "mamamayan," ang lumilitaw sa karamihan ng mga tekstong Griego; ang ilang mas huling manuskrito ay kababasahan

ng *ple·si′on.* Dito ay sumisipi si Pablo mula sa hula ng pagsasauli na nasa Jeremias 31:34, patungkol sa mga kabilang sa bansang Israel: "'At hindi na sila magtuturo pa, bawat isa ay sa kaniyang *kasama* [isang anyo ng *re′a'*] at bawat isa ay sa kaniyang kapatid, na sinasabi, "Kilalanin ninyo si Jehova!" sapagkat silang lahat ay makakakilala sa akin, mula sa pinakamababa sa kanila at maging hanggang sa pinakadakila sa kanila,' ang sabi ni Jehova." Ikinapit ito ni Pablo sa espirituwal na "banal na bansa," ang "Israel ng Diyos," sa pagsasabing: "At hindi nila sa anumang paraan tuturuan, ng bawat isa ang kaniyang *kapuwa mamamayan* at ng bawat isa ang kaniyang kapatid . . . "

Payo Mula sa Mga Kawikaan. Bagaman dapat tulungan at ibigin ng isa ang kaniyang kapuwa, dapat din naman siyang mag-ingat na huwag ipilit ang kaniyang sarili na maging ang pinakamatalik na kasama ng kaniyang kapuwa, anupat iniiwasang maging mapanghimasok o mapang-abuso. Ipinahayag ng kawikaan ang ideyang ito sa ganitong mga pananalita: "Gawin mong madalang ang iyong paa sa bahay ng iyong kapuwa [isang anyo ng *re′a'*], upang hindi siya magsawa sa iyo at talagang kapootan ka."—Kaw 25:17.

Gayunman, ipinapayo rin ng Mga Kawikaan ang pagkakaroon ng pananalig at pagtitiwala sa isang kasamahan at ang katalinuhan ng paglapit sa gayong tao sa panahon ng kagipitan: "Huwag mong iwan ang iyong sariling kasamahan o ang kasamahan ng iyong ama, at huwag kang pumasok sa bahay ng iyong sariling kapatid sa araw ng iyong kasakunaan. Mas mabuti ang kapitbahay [*sha·khen′*] na malapit kaysa sa kapatid na malayo." (Kaw 27:10) Dito, waring sinasabi ng manunulat na ang isang malapít na kaibigan ng pamilya ay dapat pahalagahan at dapat na ito ang asahang mas makapagbibigay ng tulong kaysa sa isang napakalapit na kamag-anak gaya ng isang kapatid, kung nasa malayo ang kapatid na iyon, sapagkat maaaring hindi ito handa o wala ito sa tamang kalagayan upang tumulong na gaya ng nabanggit na kasamahan ng pamilya.

KAPULUNGAN. Bilang Soberano ng Sansinukob, karapatan ng Diyos na Jehova na ipag-utos na magtipon ang kaniyang mga lingkod at karapatan niyang itakda ang espesipikong oras at dako ng pagtitipon. Sa ganitong paraan ay kumikilos siya para sa kanilang kapakanan. Iba't iba ang layunin ng mga kapulungan, o pagtitipon, ng bayan ng Diyos noong sinaunang panahon. Tiyak na nakatulong ang mga iyon upang sila'y magkaisa, sapagkat ang lahat ng dumadalo ay sabay-sabay na nakaririnig ng iisang impormasyon. Ang gayong mga pagtitipon ay nagdulot ng maraming espirituwal na kapakinabangan at kadalasa'y mga okasyon ng malaking kagalakan.

Mga Terminong Hebreo at Griego. Iba't ibang salitang Hebreo at Griego ang ginamit sa Bibliya upang tumukoy sa pagtitipon. Ang isang salita na karaniwang ginagamit sa tekstong Hebreo ay *'e·dhah′.* Nagmula ito sa salitang-ugat na *ya·'adh′,* na nangangahulugang "italaga; itakda," anupat tumutukoy sa isang grupo na itinakdang magtipon. (Ihambing ang 2Sa 20:5; Jer 47:7.) Kadalasan, ang *'e·dhah′* ay tumutukoy sa komunidad ng Israel at ginagamit sa mga pananalitang "kapulungan" (Lev 8:4, 5; Huk 21:10), "kapulungan ng Israel" (Exo 12:3; Bil 32:4; 1Ha 8:5), at "kapulungan ni Jehova" (Bil 27:17).

Ang salitang Hebreo na *moh·'edh′* ay nagmula rin sa salitang-ugat ng *'e·dhah′* at nangangahulugang "takdang panahon" o "itinakdang dako." (1Sa 13:8; 20:35) Ginamit ito nang 223 beses sa Hebreong Kasulatan, gaya sa pananalitang "tolda ng kapisanan." (Exo 27:21) Ang *moh·'edh′* ay ginamit may kaugnayan sa mga pangkapanahunang kapistahan. (Lev 23:2, 4, 37, 44) Lumilitaw ito sa Isaias 33:20, kung saan ang Sion ay tinawag na "ang bayan ng ating mga kapistahan."

Ang terminong Hebreo na *miq·ra′,* na nangangahulugang "kombensiyon," ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *qa·ra′* (tawagin). Lumilitaw ito sa Isaias 4:5, kung saan may binabanggit na "dako ng pagtitipon" ng Bundok Sion. Malimit gamitin ang salitang ito sa pananalitang "banal na kombensiyon." (Exo 12:16; Lev 23:2, 3) Sa panahon ng gayong banal na kombensiyon, hindi dapat gumawa ng anumang sekular na trabaho.

Ang isa pang salitang Hebreo na ginamit upang tumukoy sa mga pagtitipon ay *qa·hal′,* na nauugnay sa pandiwa na nangangahulugang "tipunin; magtipon." (Exo 35:1; Lev 8:4) Madalas itong gamitin upang ilarawan ang isang kongregasyon bilang organisadong kalipunan. Kung minsan, ang *qa·hal′* (kongregasyon) ay ginagamit kasama ng *'e·dhah′* (kapulungan). (Lev 4:13; Bil 20:8, 10) Ang ibang anyo ng mga salitang ito ay lumilitaw sa pananalitang "kongregasyon ng kapulungan ng Israel [sa Heb., *qehal′ 'adhath-Yis·ra·'el′*]."—Exo 12:6.

Ang isa pa ring ginagamit na salitang Hebreo ay *'atsa·rah′,* na isinasaling "kapita-pitagang kapulungan." Ang terminong ito ay ginamit may kaugnayan sa Kapistahan ng mga Kubol at Paskuwa.—Lev 23:36; Deu 16:8.

Ang salitang Hebreo na *sohdh,* nangangahulugang "lihim na usapan; matalik na kaugnayan," ay tumutukoy sa iba't ibang uri ng pribadong pagtitipon. (Aw 83:3; Job 29:4) Isinalin ito bilang "matalik na kapisanan" sa Awit 89:7, na nagsasabi: "Ang

Diyos ay dapat kasindakan sa gitna ng matalik na kapisanan ng mga banal; siya ay dakila at kakilakilabot sa lahat ng nasa palibot niya."

Ang salitang Griego na *ek·kle·si′a* (nagmula sa *ek,* "mula sa," at *kle′sis,* "isang pagtawag") ay madalas na ginagamit sa *Septuagint* bilang salin ng salitang Hebreo na *qa·hal′* (kongregasyon) at kung minsa'y ginagamit para sa *'e·dhah′* (kapulungan), bagaman para sa *'e·dhah′* ay ginagamit din ang salitang Griego na *sy·na·go·ge′* (nangangahulugang "pagtitipuntipon," mula sa *syn,* "sama-sama," at *a′go,* "dalhin"). Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *ek·kle·si′a* ay karaniwang isinasalin bilang "kongregasyon." Sa Gawa 7:38, ginamit ito may kaugnayan sa kongregasyon ng Israel. Ang salitang Griego na *sy·na·go·ge′* ay lumilitaw sa Gawa 13:43 ("kapulungan ng sinagoga") at sa Santiago 2:2 ("pagtitipon"). Ang isa pang salitang Griego, ang *pa·ne′gy·ris* (mula sa *pan,* "lahat," at *a·go·ra′,* na tumutukoy sa anumang uri ng kapulungan) ay isinalin sa Hebreo 12:23 bilang "pangkalahatang kapulungan."—*NW, KJ, AS.*

Ang Kasulatan ay bumabanggit ng maraming impormasyon tungkol sa mga kapulungang nakapagpapatibay sa espirituwal, bagaman bumabanggit din ito ng mga kapulungan ng mga balakyot o di-matuwid. Ang mga kakampi ng mapaghimagsik na si Kora ay tinawag na "kaniyang buong kapulungan." (Bil 16:5) Sa panalangin ni David kay Jehova, sinabi niya, "Hinanap ng kapulungan ng mga mapaniil ang aking kaluluwa." (Aw 86:14) Nang magkatipon ang isang pulutong sa Efeso laban kay Pablo sa sulsol ng panday-pilak na si Demetrio, "isang bagay ang isinisigaw ng ilan at iba naman ang sa iba; sapagkat ang kapulungan ay nagkakagulo, at hindi alam ng karamihan sa kanila ang dahilan kung bakit sila nagkatipon."—Gaw 19:24-29, 32.

Mapapansin na maayos ang mga pagtitipong isinasagawa ng bayan ni Jehova. Marami ang dumadalo sa gayong mga kapulungan, na mga okasyong nagdudulot ng espirituwal na kapakinabangan, at kadalasan, ng malaking pagsasaya.

Kaayon ng kalooban ng Diyos, tinipon nina Moises at Aaron ang lahat ng matatandang lalaki ng Israel sa Ehipto. Isinaysay nila ang mga salita ni Jehova, nagsagawa sila ng mga tanda, at naniwala ang bayan. (Exo 4:27-31) Nang maglaon, gaya ng iniutos ng Diyos, nagtipon ang mga Israelita sa paanan ng Bundok Sinai (Horeb), namasdan nila ang isang kamangha-manghang panoorin, at nasaksihan nila ang pagbibigay ng Kautusan.—Exo 19:10-19; Deu 4: 9, 10.

Noong nasa ilang ang mga Israelita, inutusan ni Jehova si Moises na gumawa ng dalawang trumpetang pilak na hihipan kapag titipunin ang kapulungan at kapag lilikas ang kampo. Kung parehong patutunugin ang mga ito, tutuparin ng buong kapulungan ang kanilang pakikipagtipanan kay Moises, at kung isa lamang ang hihipan, tanging ang mga pinuno ang ipinatatawag. Sa ilang, ang itinalagang dako ng pagtitipon ay sa "pasukan ng tolda ng kapisanan." (Bil 10:1-4; Exo 29:42) Nang maglaon, naging kalooban ni Jehova na regular na magtipon ang mga Israelita sa templo sa Jerusalem, anupat nagtitipon sila roon para sa tatlong pangunahing taunang kapistahan.—Exo 34:23, 24; 2Cr 6:4-6.

Mga Kapulungan ng mga Kinatawan. Kung minsan, sa mga pagtitipon, ang bayan ng Israel ay kinakatawanan ng "mga pinuno ng kapulungan" (Exo 16:22; Bil 4:34; 31:13; 32:2; Jos 9:15, 18; 22:30), o ng "matatandang lalaki." (Exo 12:21; 17:5; 24:1) Kapag may mga hudisyal na usapin na kailangang asikasuhin, maaaring idaos ng mga tao ang pagtitipon sa pintuang-daan ng lunsod. Gayunman, magtipon man sila roon o sa ibang lugar, hindi nila pagbobotohan sa demokratikong paraan ang kasong isinasaalang-alang. Sa halip, sa teokratikong paraan, pagtitimbang-timbangin ng iginagalang na matatandang lalaki ang mga bagay-bagay batay sa kautusan ng Diyos, at pagkatapos ay ipatatalastas ang kanilang pasiya. (Deu 16:18; 17:8-13) Sa katulad na paraan, sa gayong mga hudisyal na usapin, ang sinaunang kongregasyong Kristiyano ay kinatawanan niyaong mga itinalaga ng banal na espiritu sa mga katungkulan. (Gaw 20:28) Sa Israel, kung kamatayan ang parusa sa isang pagkakasala, maaaring ang buong kapulungan ang maglapat nito.—Lev 24:14; Bil 15:32-36; Deu 21:18-21.

Mga Pangkalahatang Kapulungan. Kabilang sa mga pangkalahatang kapulungan sa Israel ang relihiyosong mga kapistahan, mga kapita-pitagang kapulungan (2Cr 34:29, 30; Joe 2:15), o mga okasyong may pambansang kahalagahan; kung minsan ay mga mananakbo ang tumatawag sa taongbayan. (1Sa 10:17-19; 2Cr 30:6, 13) Ang lingguhang Sabbath, na isang araw ng "lubusang kapahingahan, isang banal na kombensiyon" (Lev 23:3), ay panahon upang isaalang-alang ang Salita ng Diyos, gaya ng ginagawa sa mga sinagoga nang maglaon kung saan 'si Moises ay binabasa nang malakas sa bawat sabbath.' (Gaw 15:21) Nariyan din ang pangingilin ng bagong buwan [*new moon*] (Bil 28:11-15), ang araw ng pagpapatunog ng trumpeta (Bil 29:1-6), ang taunang Araw ng Pagbabayad-Sala (Lev 16), ang Paskuwa (na gumugunita sa pagliligtas sa Israel mula sa Ehipto; Exo 12:14), at, nang dakong huli, ang Kapistahan ng Purim (na gumugunita sa pagkaligtas ng mga Judio mula sa pagkalipol sa Imperyo ng Persia; Es 9:20-24) gayundin ang Kapistahan ng Pag-aalay (bilang pag-alaala sa muling pag-aalay ng templo noong Kislev 25, 165 B.C.E.; Ju 10:22, 23). Bukod sa mga ito, mayroon pang tatlong

taunang "pangkapanahunang kapistahan ni Jehova": ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, ang Kapistahan ng mga Sanlinggo (na nang maglao'y tinawag na Pentecostes), at ang Kapistahan ng mga Kubol (Lev 23), anupat may kaugnayan sa mga kapistahang ito ay ipinag-utos ng Diyos: "Sa tatlong pagkakataon sa isang taon, ang bawat lalaki sa iyo ay lalapit sa harap ng mukha ng tunay na Panginoon, si Jehova." (Exo 23:14-17) Yamang kinikilala nila na napakahalaga ng mga kapistahang ito sa kanilang espirituwalidad, tinitiyak ng maraming lalaki na makadalo sa mga ito ang kanilang buong pamilya. (Luc 2:41-45) Gayundin, tuwirang sinabi ni Moises na tuwing ikapitong taon, sa panahon ng Kapistahan ng mga Kubol, ang mga lalaki, mga babae, mga bata, at mga naninirahang dayuhan sa Israel ay dapat tipunin sa dakong pinili ni Jehova "upang makapakinig sila at upang matuto sila, upang matakot sila kay Jehova na inyong Diyos at maingat na tuparin ang lahat ng mga salita ng kautusang ito." (Deu 31:10-12) Samakatuwid, may kaayusan noon para sa malimit na pagtitipon ng mga Israelita upang isaalang-alang ang Salita at mga layunin ni Jehova.—Tingnan ang KAPISTAHAN.

Pagkatapos na maitayo ang templo, nagpatawag si Solomon ng isang malaking kapulungan sa Jerusalem para sa pag-aalay ng marilag na gusaling ito ukol sa pagsamba. Tumagal nang maraming araw ang kapulungang iyon, at pinauwi ang bayan na "nagagalak at nasasayahan ang puso dahil sa kabutihang ipinakita ni Jehova kay David at kay Solomon at sa Israel na kaniyang bayan."—2Cr 5:1–7:10.

Sa mga taunang kapistahan, ang mga karamihang nagtitipon sa templo ay lubhang nagagalak at nagtatamo ng espirituwal na kapakinabangan, gaya nang ipagdiwang ang Paskuwa noong panahon ni Haring Hezekias, kung kailan "nagkaroon ng malaking pagsasaya sa Jerusalem." (2Cr 30:26) Noong panahon ni Nehemias, ipinatawag ang isang kapulungan na naging okasyon ng "napakalaking pagsasaya." (Ne 8:17) Nang magkatipon sa Jerusalem ang bayan noong panahon ni Ezra, bumasa siya mula sa aklat ng Kautusan ni Moises, anupat ginawa niya iyon sa harap ng "lahat ng may sapat na unawa upang makinig," at sila ay nagbigay-pansin. (Ne 8: 2, 3) Bilang resulta ng pagtuturo ni Ezra at ng ibang mga Levita, ang buong bayan ay nagsaya, "sapagkat naunawaan nila ang mga salita na ipinaalam sa kanila." (Ne 8:12) Pagkatapos nito ay ipinagdiwang nila ang Kapistahan ng mga Kubol, at noong ikawalong araw ay "nagkaroon ng isang kapita-pitagang kapulungan, ayon sa alituntunin."—Ne 8:18; Lev 23:33-36.

Ang mga Sinagoga Bilang mga Dako ng Pagpupulong. Noong nasa pagkatapon sa Babilonya ang mga Judio, o di-nagtagal pagkatapos nito, nagpasimula ang paggamit ng mga sinagoga, o mga gusali na nagsilbing dako ng pagpupulong ng mga Judio. Nang maglaon, nagtayo ng mga sinagoga sa iba't ibang lugar, anupat ang malalaking lunsod ay nagkaroon ng mahigit sa isa. Pangunahin na, ang mga sinagoga ay mga paaralan kung saan binabasa at itinuturo ang Kasulatan. Ang mga ito rin ay mga dako para sa pananalangin at pagbibigay ng papuri sa Diyos. Kaugalian noon ni Jesu-Kristo at ng kaniyang mga alagad na pumunta sa mga sinagoga upang turuan at patibaying-loob ang mga taong naroroon. (Mat 4:23; Luc 4:16; Gaw 13:14, 15; 17:1, 2; 18:4) Yamang ang Kasulatan ay palaging binabasa sa mga sinagoga, nasabi ni Santiago sa Kristiyanong lupong tagapamahala sa Jerusalem: "Mula noong sinaunang mga panahon, si Moises ay mayroon sa lunsod at lunsod niyaong mga nangangaral tungkol sa kaniya, sapagkat binabasa siya nang malakas sa mga sinagoga sa bawat sabbath." (Gaw 15:21) Ang pangunahing mga bahagi ng pagsamba roon ay ipinagpatuloy sa mga dako ng kapulungang Kristiyano, kung saan may pagbabasa at pagpapaliwanag ng Kasulatan, pagpapatibay-loob, pananalangin, at pagbibigay ng papuri.—1Co 14:26-33, 40; Col 4:16; tingnan ang SINAGOGA.

Mga Kapulungang Kristiyano. Sa iba't ibang pagkakataon, nagtipon sa harap ni Jesu-Kristo ang malalaking pulutong, at nagtamo sila ng maraming pagpapala, gaya noong bigkasin ang Sermon sa Bundok. (Mat 5:1–7:29) Bagaman ang mga kapulungang ito ay hindi naman patiunang isinaayos, kung minsa'y nagtatagal ang mga ito at kailangang pakainin ang nagkakatipong karamihan, na tinugunan naman ni Jesus sa pamamagitan ng makahimalang pagpaparami ng pagkain. (Mat 14:14-21; 15:29-38) Madalas ay tinitipon ni Kristo ang kaniyang mga alagad at tinuturuan niya sila ng espirituwal na mga bagay, at pagkamatay niya, patuloy na nagtipon ang kaniyang mga alagad, gaya noong araw ng Pentecostes 33 C.E., nang ipagkaloob sa nagkakatipong mga alagad ang banal na espiritu. —Gaw 2:1-4.

Kaugalian ng unang mga Kristiyano ang magtipon, karaniwan ay sa maliliit na grupo. Gayunman, kung minsan ay "isang malaking pulutong" ang nagkakatipon. (Gaw 11:26) Nakita ng kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago na dapat payuhan ang espirituwal na mga Israelita na huwag magpakita ng paboritismo sa mayayaman sa kanilang pangmadlang pagtitipon (sa Gr., *sy·na·go·ge'*).—San 2:1-9.

Kahalagahan ng Pagtitipon. Idiniin ng taunang pangingilin ng Paskuwa na dapat samantalahin ang mga paglalaan ni Jehova para sa pagtitipon upang magtamo ng espirituwal na kapakinabangan.

Ang sinumang lalaki na malinis at hindi naman naglalakbay ngunit nagpabaya sa pangingilin ng Paskuwa ay lilipulin. (Bil 9:9-14) Nang ipatawag ni Haring Hezekias sa Jerusalem ang mga tumatahan sa Juda at Israel para sa pagdiriwang ng Paskuwa, sinabi niya sa kaniyang mensahe: "Kayong mga anak ni Israel, manumbalik kayo kay Jehova . . . huwag ninyong patigasin ang inyong leeg gaya ng ginawa ng inyong mga ninuno. Magbigay kayo ng dako kay Jehova at pumaroon kayo sa kaniyang santuwaryo na pinabanal niya hanggang sa panahong walang takda at maglingkod kayo kay Jehova na inyong Diyos, upang ang kaniyang nag-aapoy na galit ay mapawi mula sa inyo. . . . Si Jehova na inyong Diyos ay magandang-loob at maawain, at hindi niya itatalikod ang mukha mula sa inyo kung manunumbalik kayo sa kaniya." (2Cr 30:6-9) Ang sinasadyang hindi pagdalo ay nagpapahiwatig ng pagtatakwil sa Diyos. At, bagaman hindi ipinangingilin ng mga Kristiyano ang mga kapistahang gaya ng Paskuwa, angkop lamang na himukin sila ni Pablo na huwag pabayaan ang mga pagpupulong na regular na idinaraos ng bayan ng Diyos, anupat sinabi niya: "Isaalang-alang natin ang isa't isa upang mag-udyukan sa pag-ibig at sa maiinam na gawa, na hindi pinababayaan ang ating pagtitipon, gaya ng kinaugalian ng iba, kundi nagpapatibayang-loob sa isa't isa, at lalung-lalo na samantalang inyong nakikita na papalapit na ang araw."—Heb 10:24, 25; tingnan ang KONGREGASYON.

KAPUWA. Tingnan ang KAPITBAHAY, KAPUWA.

KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT.

Madalas banggitin sa Kasulatan ang karamdaman, ang pagiging di-malusog ng katawan o isip, gayundin ang espirituwal na pagkakasakit, o pagkakaroon ng karamdaman sa makasagisag na paraan. Bagaman ang Bibliya ay hindi pangunahing isinulat bilang aklat na nagtuturo kung paano gagamutin ang iba't ibang karamdaman sa pamamagitan ng medikal o iba pang mga paraan, ang impormasyong inihaharap nito hinggil sa gayong mga bagay ay tumpak at kaayon ng siyensiya. Gayunman, ipinakikita nito kung paano madaraig ang espirituwal na pagkakasakit.

Ang karamdaman ay resulta ng di-kasakdalang nagbubunga ng kamatayan na ipinamana ng makasalanang si Adan sa lahi ng tao. (Gen 3:17-19; Ro 5:12) Gayunman, si Jehova mismo ay 'nagpasapit kay Paraon at sa kaniyang sambahayan ng malalaking salot dahil kay Sarai, na asawa ni Abram.' (Gen 12:17) Ang Diyos ang nagpasapit ng mga "bukol na nagnanaknak" na tumubo sa tao at hayop bilang ikaanim na dagok sa sinaunang Ehipto. (Exo 9:8-11) Pinakapitan niya ng ketong ang pangahas na si Miriam (Bil 12:9-15), sinaktan niya ang anak nina David at Bat-sheba sa pagkakasala anupat nagkasakit ito at namatay (2Sa 12:15-18), at 'pinasapitan niya ng salot ang Israel' noong mga araw ni David (2Sa 24:15). Ginawa ng Diyos ang lahat ng ito upang itaguyod ang kaniyang pangalan at kautusan, at upang ipagsanggalang, palayain, o disiplinahin ang kaniyang piling bayan bilang kanilang ama.

Gayunman, sa kapahintulutan ni Jehova, "sinaktan [ni Satanas] si Job ng malulubhang bukol mula sa talampakan ng kaniyang paa hanggang sa tuktok ng kaniyang ulo." (Job 2:6, 7) Sa pamamagitan nito, si Job ay naging halimbawa sa bayan ng Diyos may kaugnayan sa pag-iingat ng katapatan. Nang maglaon ay pinagaling ng Diyos si Job, at pinahaba pa nang 140 taon ang kaniyang buhay dahil nanatili siyang tapat. (Job 42:10, 16) Kung minsan, ang mga demonyo ang nasa likod ng mga kapansanan, gaya sa kaso ng isang lalaking bulag at pipi na inalihan ng demonyo at pinagaling ni Jesu-Kristo. (Mat 12:22) Ngunit ipinakikita ng Kasulatan na may pagkakaiba ang normal na mga karamdaman at yaong mga resulta ng pag-ali ng demonyo.—Mat 4:24; Mar 1:32-34; Gaw 5:16; tingnan ang PAG-ALI NG DEMONYO.

Ang hindi pagsunod sa Salita ng Diyos, halimbawa may kaugnayan sa kalinisang-asal sa sekso, ay maaaring humantong sa karamdaman at kamatayan pa nga. (Kaw 7:21-27) Binabalaan ang mga Israelita na kung susuwayin nila si Jehova, pasasapitan niya sila ng iba't ibang karamdaman.—Deu 28:58-61.

Maraming uri ng karamdaman at sakit ang binabanggit sa Bibliya. Halimbawa, kung magiging masuwayin ang mga Israelita, daranas sila ng mga karamdamang gaya ng tuberkulosis, bukol, almoranas, eksema, at kabaliwan. (Deu 28:22, 27, 28, 35) Naglaan ang Kautusan ng impormasyon kung paano kikilalanin ang mga kaso ng ketong at kung ano ang dapat gawin sa mga ito. (Lev kab 13, 14) Pinagbawalang gumanap ng makasaserdoteng mga tungkulin ang isang inapo ni Aaron kung ito'y may buni, at hindi maaaring ihain ang isang hayop na mayroon nito. (Lev 21:17, 20; 22:22) Sa kapangyarihan ng Diyos, nagpagaling si Jesu-Kristo ng pagkabulag na mula pa sa pagkapanganak (Ju 9:1-7), pagkabingi (Luc 7:22), manas (Luc 14:1-4), ketong (Luc 5:12, 13), epilepsi, paralisis, at iba pang mga karamdaman at kapansanan (Mat 4:23, 24). Sa Malta, pinagaling ni Pablo ang ama ni Publio, na "napipighati dahil sa lagnat at disintirya."—Gaw 28:1-8.

Kung minsan, sinisikap ng makabagong-panahong mga mananaliksik na maging mas espesipiko kaysa sa Bibliya kapag inilalarawan nila ang mga sintomas at mga karamdaman na binabanggit nito, ngunit kadalasan ay iba-iba ang kanilang pangmalas. Gayunman, yamang ang Bibliya ay kinasihang

Salita ng Diyos, tumpak ang sinasabi ng mga manunulat nito kapag tinutukoy nila ang pangalan ng isang karamdaman. Ngunit kung minsan, hindi nila binabanggit ang pangalan ng mga sakit. Bilang halimbawa, hindi tinukoy ng Bibliya ang pangalan ng mga sakit na ikinamatay ng dalawang batang lalaki na binuhay-muli ni Jehova sa pamamagitan ni Elias at ni Eliseo. (1Ha 17:17-24; 2Ha 4:17-37) Hindi nito isiniwalat ang uri ng "sakit na ikamamatay" ni Eliseo (2Ha 13:14, 20) ni ang karamdaman na naging dahilan ng pagkamatay ni Lazaro.—Ju 11:1-4.

Panggagamot Noong Sinaunang mga Panahon. Sa sinaunang Israel at sa iba pang mga lupain sa Bibliya, pangkaraniwan ang mga manggagamot, mga praktisyoner ng medisina o ng iba't ibang sining ng pagpapagaling. Sa Ehipto, si Israel, ang namatay na si Jacob, ay "inembalsamo ng mga manggagamot." (Gen 50:1-3) "Minamahal na manggagamot" ang tawag sa alagad na si Lucas. (Col 4:14) Sinasabi sa atin ni Marcos na may isang babae na "labindalawang taon nang dumaranas ng pag-agas ng dugo" at "pinaranas ng maraming pahirap ng maraming manggagamot at nagugol na niya ang lahat ng kaniyang pag-aari at hindi nakinabang kundi sa halip ay lalo pa ngang lumubha." —Mar 5:25-29.

Lumilitaw na ang mga Hebreong manggagamot ay gumamit ng ilang yerba at, marahil, ng ilang uri ng pagkain bilang panlunas. Kung minsan, ang mga sugat ay pinapahiran ng 'balsamo ng Gilead,' isang mabangong langis na nakukuha sa mga halaman sa sinaunang Gilead, marahil bilang antiseptiko o pampaginhawa at pamawi ng kirot. (Jer 46:11; 51:8) Waring ginamit ang ilang uri ng dahon bilang gamot. (Eze 47:12; Apo 22:1, 2) Lumilitaw na gumamit din sila ng mga panapal. (2Ha 20:7; Isa 38:21) Kung minsan, langis ang ibinubuhos sa sugat at pasa upang mapalambot ito (Isa 1:6), anupat may mga pagkakataon na binubuhusan kapuwa ng langis at alak ang sugat. (Luc 10:34) Paminsan-minsan, inirerekomenda ang katamtamang pag-inom ng alak dahil nakapagpapasaya ito at mayroon itong mga sangkap na nakapagpapagaling.—Kaw 31:6; 1Ti 5:23.

Nagsagawa ng medisina at pag-oopera ang sinaunang mga Ehipsiyo, at tungkol sa kanila ay sumulat ang istoryador na si Herodotus (II, 84): "Lubhang magkakaiba ang isinasagawa nilang medisina, anupat isang karamdaman lamang ang pinagagaling ng bawat manggagamot. Napakarami ng mga manggagamot sa buong bansa, anupat ang ilan ay espesyalista sa mata, ang ilan ay sa ngipin, ang ilan ay may kinalaman sa tiyan, at ang ilan naman ay sa mga tagóng karamdaman."

Sa Ehipto, kabilang sa mga pamamaraan sa pag-oopera ang *cauterization* upang makontrol ang pagdurugo, at ang pag-aangat sa piraso ng buto na maaaring nakadiin sa utak ng isang tao kung nagkaroon ng basag ang kaniyang bungo. Ginamitan ng mga balangkat (*splint*) ang mga baling buto, anupat natuklasan pa nga ang ilang momya na may mga balangkat na yari sa balat ng punungkahoy na binendahan. (Ihambing ang Eze 30:20, 21.) May mga siruhano sa sinaunang Babilonya at ipinahihiwatig ito sa Kodigo ni Hammurabi, na nagtatakda ng singil ng mga manggagamot at bumabanggit sa "isang bronseng kutsilyo na pang-opera."

May mga dentista noon sa Fenicia. Ang isang natagpuang ispesimen na gawa ng dentista ay ginamitan ng pinong alambreng ginto upang pagdikit-dikitin ang anim na ngipin sa ibaba. Sa isa pang ispesimen, alambreng ginto ang ginamit bilang pangkabit sa mga ngipin na nanggaling sa ibang tao.

Impluwensiya ng Mahika at Huwad na Relihiyon. Tungkol sa mga manggagamot ng Ehipto at sa kanilang mga panlunas, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* (Tomo IV, p. 2393) ay nagsabi: "Mula sa naingatang sinaunang medikal na mga papiro, na ang pinakamalaki ay ang Papyrus Ebers, alam natin na ang kaalaman sa medisina ng mga manggagamot na ito ay batay lamang sa kanilang obserbasyon, halos puro mahika, at di-kaayon ng siyensiya. Bagaman marami silang pagkakataon para pag-aralan ang anatomiya ng tao, halos wala silang alam tungkol dito, masyadong sinauna ang mga paglalarawan nila sa mga karamdaman, at walang-bisa ang karamihan sa daan-daang reseta na nasa mga papiro. Pati ang kanilang pamamaraan sa pag-eembalsamo ay maling-mali anupat ilan lamang sa kanilang mga momya ang mapepreserba kung ang klima ay hindi gaya niyaong sa Ehipto."—Inedit ni J. Orr, 1960.

Ang Pranses na manggagamot at iskolar na si Georges Roux (sa kaniyang aklat na *Ancient Iraq,* 1964, p. 305-309) ay nagsabi: "Ang diyagnosis at prognosis ng mga manggagamot ng Mesopotamia ay magkahalong pamahiin at tumpak na obserbasyon." Doon ay may sinanay at propesyonal na mga manggagamot na naniniwalang karamihan sa mga karamdaman ay may mahiwagang pinagmulan ngunit isinasaalang-alang din nila ang ibang mga sanhi, gaya ng pagkahawa, pagkain, at inumin. Kung minsan ay pinapupunta ng manggagamot ang mga pasyente sa isang manghuhula, ang saserdoteng *baru,* na nagsisikap namang tuklasin ang lihim na pagkakasala na sanhi ng karamdaman. O maaaring papuntahin ng manggagamot ang maysakit sa saserdoteng *ashipu,* na gumagamit naman ng mga bulong at mga ritwal ng mahika upang magpalabas ng mga demonyo. Sinabi pa ni Roux: "Tulad ng kaniyang mga astronomo, ibinatay

ng mga manggagamot ng Mesopotamia ang kanilang sining sa mga doktrinang metapisikal at sa gayon ay tinanggihan nila ang kapaki-pakinabang na paghahanap ng makatuwirang mga paliwanag."

Itinuring ng mga Babilonyo si Ea bilang pangunahing diyos ng pagpapagaling. Bilang proteksiyon laban sa masasamang espiritu, nagsuot sila ng mga agimat at anting-anting. Kinilala ng mga Griego si Hygeia bilang ang diyosang nagbabantay sa kalusugan, at si Asclepius (Asklepios, Aesculapius) naman ay nagsilbing inspirasyon sa mga manggagamot sa sinaunang Gresya. Iniuugnay ng mga Romano sa ilang bathala ang pagpapagaling ng partikular na mga sakit. Halimbawa, iniugnay kay Febris ang mga lagnat. Ang isang sagisag na iniuugnay sa Griegong diyos na si Asclepius ay isang baston na may nakapulupot na ahas. (LARAWAN, Tomo 2, p. 530) Ang waring kahawig nito na *caduceus,* isang baston na may mga pakpak at mga serpiyenteng magkapulupot, na isang emblema ng medisina, ay kopya ng baston na sa sining na Romano ay ipinakikitang hawak ng diyos na si Mercury.

Tungkol sa sinaunang mga paniniwala hinggil sa mga sakit, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Tomo 1, p. 847) ay nagsabi: "Sa mga primitibong lahi, itinuturing na ang karamdaman ay resulta ng pangingibabaw sa isang tao ng mahika ng kaniyang kaaway, o kaya'y bunga ng pagkontra sa isang mahiwagang kapangyarihan. Alinman ang totoo, kapag mahirap pagalingin ang mga sakit, ipinapalagay na ang sanhi ng mga ito ay mahika, panggagaway, at pangkukulam, at ang ihahatol ay mula sa *shaman,* o albularyo. Tungkulin niyang alamin ang mahiwagang sanhi ng karamdaman, at sikaping itaboy iyon sa pamamagitan ng mga orasyon, mga anting-anting, mga droga, at mga bulong."—Inedit ni G. Buttrick, 1962.

Ipinakikita ng Kasulatan na pinasapitan ni Satanas ng sakit si Job (Job 2:7) at na paminsan-minsan ay pag-ali ng demonyo ang sanhi ng karamdaman. (Mat 17:14-18) Kaya naman may saligan ang sinaunang mga pagano upang iugnay sa pag-ali ng demonyo ang ilang karamdaman. Ngunit, ditulad nila, hindi kailanman gumamit ng mahika ang tapat na Hebreong mga saserdote at mga manggagamot upang makapagpagaling. (Deu 18:9-13) Hindi bumigkas si Jesu-Kristo at ang kaniyang mga tunay na tagasunod ng mahiwagang mga bulong, kahit noong nagpapalayas sila ng mga demonyo sa pagpapagaling. Kapag naging Kristiyano ang mga dating nagsasagawa ng mahika, iniiwan nila ang gayong makademonyong mga gawain, at tiyak na hindi gagamit ng okultismo ang Kristiyanong manggagamot ni papupuntahin man niya sa mahiko ang kaniyang pasyente.—Gaw 19:18, 19.

Katumpakan ng mga Konsepto sa Kasulatan. Tungkol kay Hippocrates, isang Griegong manggagamot noong ikalima at ikaapat na siglo B.C.E. na kilala bilang "ama ng makabagong medisina," ay sinabi: "Wala siyang kaugnayan sa mga ospital ng templo noong kaniyang panahon, na kontrolado ng mga saserdote ni Asclepius, ang diyos ng pagpapagaling." (*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 9, p. 227) Halos kapanahon ni Hippocrates si Malakias, ngunit ang kalakhang bahagi ng sinasabi ng Bibliya tungkol sa mga karamdaman ay isinulat ni Moises mga isang libong taon ang kaagahan. Gayunman, pansinin ang pananalitang ito: "Ang pinakamahuhusay na mananaliksik sa medisina ngayon na pinakamasulong sa kanilang gawain ay nagsasabi na ang Bibliya ay isang walang kamali-maling siyentipikong aklat. . . . Ang mga katotohanan hinggil sa buhay, diyagnosis, panggagamot, at pag-iwas sa sakit na iniulat sa Bibliya ay higit na makabago at mapananaligan kaysa sa mga teoriya ni Hippocrates, na marami sa mga ito ay hindi pa napatutunayan, at ang ilan ay natuklasang maling-mali."—Dr. H. O. Philips, sa isang liham sa *The AMA* [American Medical Association] *News,* inilathala sa isyu ng Hulyo 10, 1967.

Tungkol sa Kristiyanong manggagamot na si Lucas, na sumulat ng isang Ebanghelyo at ng aklat ng Mga Gawa, sinabi ni Dr. C. Truman Davis: "Kapag nagbibigay siya ng medikal na paglalarawan, ito ay tumpak na tumpak. Gumagamit si Lucas ng may kabuuang dalawampu't tatlong teknikal na salitang Griego na matatagpuan sa mga isinulat nina Hippocrates, Galen at sa iba pang mga akda sa medisina noong yugtong iyon."—*Arizona Medicine,* Marso 1966, "Medicine and the Bible," p. 177.

Kadalasan, kapaki-pakinabang sa kalusugan ang pagtupad sa Kautusan. Bilang halimbawa, iniutos nito na tabunan ang dumi ng tao kapag sila'y nasa isang kampamento ng militar (Deu 23:9-14), sa gayo'y nagsisilbi itong malaking proteksiyon laban sa mga nakahahawang sakit na dala ng mga langaw gaya ng disintirya at tipus. Naiwasan ang kontaminasyon ng pagkain at tubig dahil espesipikong binanggit ng Kautusan na anumang bagay na mahulugan ng isang patay na 'maruming' nilalang ay ituturing na marumi at may mga hakbang na kailangang gawin, kasama na rito ang pagbasag sa narumhang sisidlang luwad.—Lev 11:32-38.

Kapansin-pansin na sinabi: "Ang paglaban sa sakit ay mahalaga sa batas na ito, na kung susundin ay malaki ang maitutulong upang maiwasan ang mga sakit na nakukuha sa pagkain gaya ng *polioencephalitis,* mga lagnat na may kaugnayan sa bituka, pagkalason sa pagkain, at mga parasitong bulati. Ang pagtiyak na malinis ang suplay ng tubig

ang pinakaepektibong paraan upang mapigilan ang paglitaw at pagkalat ng mga karamdamang gaya ng *amoebiasis,* mga lagnat na may kaugnayan sa bituka, kolera, *bilharziasis,* at *spirochetal jaundice.* Ang mga pamamaraang ito ng paglaban sa sakit, na isang pangunahing bahagi ng alinmang sistema para sa kalusugang pambayan, ay partikular na mahalaga para sa kapakanan ng isang bansa na namumuhay sa primitibong mga kalagayan sa isang subtropikal na rehiyon ng lupa."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 544, 545.

Sa kaniyang aklat na *The Bible and Modern Medicine,* itinawag-pansin ni A. Rendle Short, M.D., na sa mga bansang nakapalibot sa sinaunang Israel, ang batas hinggil sa kalinisang pambayan, kung mayroon man, ay napakasimple lamang. Sinabi pa niya: "Kaya naman lalong nakagugulat malaman na ang aklat na tulad ng Bibliya, na sinasabing di-kaayon ng siyensiya, ay may kodigo ng kalinisan, at nakagugulat ding malaman na sa mga aklat ng batas ng isang bansa na kaaalpas pa lamang sa pagkaalipin, anupat madalas na dinadaluhong ng mga kaaway at dinadala sa pagkabihag sa pana-panahon, ay may napakahusay at napakamakatuwirang kodigo ng mga alituntuning pangkalusugan. Kinikilala ito ng mapananaligang mga awtoridad, kahit niyaong mga di-gaanong interesado sa relihiyosong aspekto ng Bibliya."—London, 1953, p. 37.

Ayon sa Kautusan, kabilang ang kuneho at ang baboy sa mga hayop na bawal kainin ng mga Israelita. (Lev 11:4-8) Hinggil dito, sinabi ni Dr. Short: "Totoo, kumakain tayo ng baboy, rabit at kuneho, ngunit ang mga hayop na ito ay karaniwang may mga parasito at ligtas lamang kung lulutuing mabuti ang pagkain. Ang baboy ay kumakain ng maruruming bagay, at mayroon itong dalawang uri ng bulati, ang *trichina* at ang *tape worm,* na maaaring maipasa sa tao. Hindi ito gaanong mapanganib sa kasalukuyang mga kalagayan sa bansang ito, ngunit napakamapanganib nito sa sinaunang Palestina, at mas mabuti kung iiwasan noon ang pagkaing iyon."—*The Bible and Modern Medicine,* p. 40, 41.

Sa espirituwal, mental, at pisikal na paraan, nagkaroon din ng mabuting epekto sa mga Israelita ang panghahawakan nila sa matuwid na mga kahilingan ni Jehova hinggil sa kalinisang-asal sa sekso. (Exo 20:14; Lev 18) Ang mga Kristiyanong nagiingat ng moral na kalinisan ay nagtatamo rin ng mga kapakinabangan sa kalusugan. (Mat 5:27, 28; 1Co 6:9-11; Apo 21:8) Ang pagtupad sa matataas na pamantayang moral ng Bibliya ay nagsisilbing proteksiyon laban sa mga sakit na naililipat sa pagtatalik.

Inirekomenda ni Pablo kay Timoteo na uminom ng kaunting alak para sa sikmura nito at sa malimit nitong pagkakasakit. (1Ti 5:23) Pinatutunayan ng makabagong-panahong pananaliksik na ang alak ay may mga sangkap na nakapagpapagaling. Si Dr. Salvatore P. Lucia, Propesor ng Medisina, University of California School of Medicine, ay nagsabi: "Ginagamit ang alak sa maraming dako bilang panlunas sa mga karamdaman sa sistema ng panunaw. . . . Dahil sa sangkap na tanin at sa banayad na antiseptikong katangian ng alak, kapaki-pakinabang ito sa paggamot ng koliko sa bituka, *mucous colitis,* pagtitibi, pagtatae at marami pang ibang sakit sa tiyan at bituka na sanhi ng impeksiyon." (*Wine as Food and Medicine,* 1954, p. 58) Sabihin pa, iminungkahi ni Pablo kay Timoteo na 'gumamit ng kaunting alak,' hindi ng maraming alak, at hinahatulan ng Bibliya ang paglalasing.—Kaw 23:20; tingnan ang KALASINGAN, PAGLALASING.

Ipinakikita ng Kasulatan na maaaring makaapekto sa pisikal na kalusugan ang isip at emosyon, bagaman halos kamakailan lamang nabatid ng karamihan sa mga mananaliksik sa medisina ang kaugnayan ng pisikal na pagkakasakit at ng emosyonal na kalagayan ng isang tao. Sinasabi ng Kawikaan 17:22: "Ang masayang puso ay nakabubuti bilang pampagaling, ngunit ang bagbag na espiritu ay tumutuyo ng mga buto." Nakapipinsala ang mga emosyong gaya ng inggit, takot, kasakiman, poot, at makasariling ambisyon, samantalang nakabubuti naman, at kung minsan ay nakagagamot, ang pagpapasulong at pagpapamalas ng pag-ibig, kagalakan, kapayapaan, mahabang pagtitiis, kabaitan, kabutihan, pananampalataya, kahinahunan, at pagpipigil sa sarili, na mga bunga ng espiritu ng Diyos. (Gal 5:22, 23) Sabihin pa, hindi itinuturing ng Kasulatan ang lahat ng karamdaman bilang resulta ng kalagayan ng isip at emosyon, ni tinututulan man nito ang lahat ng panggagamot ng mga doktor. "Minamahal na manggagamot" ang itinawag ni Pablo sa tapat na Kristiyanong si Lucas.—Col 4:14.

Kuwarentenas. Ayon sa Kautusan, ang isang tao na may nakahahawang sakit o pinaghihinalaang mayroon nito ay dapat ikuwarentenas, samakatuwid nga, ibukod sa iba nang ilang panahon. Pitong-araw na kuwarentenas ang ipinatutupad kapag sinusuri ang mga tao, mga kasuutan, at iba pang mga gamit, o mga bahay, kung mayroon bang ketong ang mga ito. (Lev 13:1-59; 14:38, 46) Gayundin, ang isang tao ay ituturing na marumi sa loob ng pitong araw kapag nakahipo siya ng bangkay ng tao. (Bil 19:11-13) Bagaman hindi sinasabi ng Kasulatan kung pangkalusugan ang layunin ng kababanggit na tuntunin, naglaan ito ng proteksiyon sa ibang indibiduwal sakaling ang ikinamatay ng taong iyon ay nakahahawang sakit.

Makasagisag na Pagkakapit. Nagkasakit sa espirituwal ang Juda at Jerusalem dahil sa kanilang mga kasalanan. (Isa 1:1, 4-6) Bagaman tinangka ng mga lider ng relihiyon ng Jerusalem na pagalingin ang pagkasira ng bayan, anupat may-kabulaanan nilang sinasabi na may kapayapaan (Jer 6:13, 14), hindi nila napigilan ang pagkawasak ng lunsod noong 607 B.C.E. Ngunit ipinangako ni Jehova na magpapasapit siya ng paggaling para sa Sion, o Jerusalem (Jer 30:12-17; 33:6-9), isang kagalingang natupad nang bumalik ang mga Judiong nalabi sa kanilang sariling lupain noong 537 B.C.E.

Natanto ni Jesu-Kristo ang pagiging may-sakit sa espirituwal ng mga makasalanan at sinikap niyang ilapit sila kay Jehova para sa espirituwal na pagpapagaling. Kaya naman nang punahin siya dahil sa pagkain at pag-inom niya kasama ng mga maniningil ng buwis at mga makasalanan, sinabi ni Jesus: "Yaong malulusog ay hindi nangangailangan ng manggagamot, kundi yaong mga may sakit. Ako ay pumarito upang tawagin, hindi ang mga taong matuwid, kundi ang mga makasalanan upang magsisi."—Luc 5:29-32.

Tinatalakay sa Santiago 5:13-20 ang paggamot sa espirituwal na pagkakasakit na maaaring maranasan ng isang miyembro ng kongregasyong Kristiyano. Ipinahihiwatig ng konteksto na ang pagkakasakit ay kabaligtaran ng kagalakan, kung kaya ipinakikita nito na ang tinatalakay ni Santiago ay hindi pisikal na karamdaman, kundi espirituwal na pagkakasakit. May kinalaman sa mga hakbang na panlunas at sa bisa ng mga ito, sumulat si Santiago: "Mayroon bang sinumang may sakit [sa espirituwal] sa inyo? Tawagin niya ang matatandang lalaki [ang matatanda] ng kongregasyon, at ipanalangin nila siya [upang marinig niya ang panalangin at sumang-ayon siya sa pamamagitan ng pagsasabi ng "Amen"], na pinapahiran siya ng langis [anupat pinatitibay-loob siya sa pamamagitan ng nakaaaliw at nakagiginhawang tagubilin mula sa Salita ng Diyos, upang muli siyang maging kaisa ng kongregasyon (Aw 133:1, 2; 141:5)] sa pangalan ni Jehova [lakip ang katapatan sa Diyos at kaayon ng Kaniyang layunin]. At ang panalangin ng pananampalataya [na ihahandog ng matatandang lalaki alang-alang sa taong may-sakit sa espirituwal] ay magpapagaling sa isa na may dinaramdam [sa espirituwal], at ibabangon siya ni Jehova [mula sa kalumbayan at sa pagkadamang pinabayaan na siya ng Diyos, anupat palalakasin siya ni Jehova upang makalakad siya sa daan ng katotohanan at katuwiran (Fil 4:13)]. Gayundin, kung nakagawa siya ng mga kasalanan, ito ay ipatatawad sa kaniya [ni Jehova (Aw 32:5; 103:10-14), kung malugod na tatanggapin ng indibiduwal ang mga panalangin at ang pagsaway, pagtutuwid, at payo mula sa Salita ng Diyos na ibibigay sa kaniya ng matatandang lalaki, at may-pagsisisi siyang manunumbalik at lalakad sa tamang daan (Aw 119:9-16)]."

Pagharap sa Karamdaman. Ang pagkakasakit ay isang kalamidad na maaaring sumapit sa isang tao kahit mayaman siya sa materyal. (Ec 5:16, 17; ihambing ang Mat 16:26.) Sagana sa masasarap na pagkain ang ilang indibiduwal ngunit hindi sila masisiyahan sa mga iyon kung mayroon silang karamdaman sa sikmura o sa bituka. (Ec 6:1, 2) Binanggit na kung minsan ay nagkakasakit din sa pisikal ang espirituwal na mga kapatid ni Jesu-Kristo. (Mat 25:39, 40) Nakaranas ng pisikal na pagkakasakit ang mga Kristiyanong gaya nina Epafrodito, Timoteo, at Trofimo (Fil 2:25-30; 1Ti 5:23; 2Ti 4:20), ngunit walang ulat sa Bibliya na makahimalang pinagaling ng mga apostol ang mga Kristiyanong ito.

Gayunpaman, kapag nagkasakit sa pisikal ang isa sa mga lingkod ng Diyos, wasto lamang na manalangin siya kay Jehova ukol sa tibay ng loob upang matiis niya ang kaniyang karamdaman at ukol sa espirituwal na lakas upang maingatan niya ang kaniyang katapatan sa panahong ito ng pisikal na kahinaan. 'Aalalayan ni Jehova ang gayong tao sa kama ng karamdaman.'—Aw 41:1-3; tingnan din ang 1Ha 8:37-40.

Gayunman, kung ang isang tao ay magpapasok ng dugo sa kaniyang katawan upang gamutin ang kaniyang karamdaman, lalabagin nito ang kautusan ng Diyos.—Gen 9:3, 4; Gaw 15:28, 29; tingnan ang DUGO.

Kayang alisin ni Jehova ang mga sakit. (Exo 15:26; 23:25; Deu 7:15) Sumulat si Isaias tungkol sa isang panahon kapag "walang sinumang tumatahan ang magsasabi: 'Ako ay may sakit'" (Isa 33:24) at tungkol sa espirituwal na pagpapagaling sa bulag, bingi, pilay, at pipi, anupat ipinangangako rin sa mga hulang ito ang pisikal na pagpapagaling. (Isa 35:5, 6) Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, pinagaling niya kapuwa sa pisikal at espirituwal na mga paraan yaong mga maysakit sa pamamagitan ng pagtupad sa Mesiyanikong hula, "Siya mismo ang kumuha ng aming mga sakit at nagdala ng aming mga karamdaman." (Mat 8:14-17; Isa 53:4) Ang saligan ng mga pagpapagaling na ito ay ang paghahain niya ng kaniyang buhay bilang tao, na siyang kasukdulan ng landasing tinahak niya mula nang bumaba sa kaniya ang espiritu ng Diyos sa Ilog Jordan noong 29 C.E. Kaya naman, ang mga Kristiyano ay may saligan para sa pag-asa at may saganang patotoo na sa pamamagitan ng binuhaymuling si Jesu-Kristo at ng Kaharian ng Diyos, ang masunuring sangkatauhan ay hindi lamang pansamantalang pagagalingin sa kanilang karamdaman,

kundi permanenteng palalayain mula sa kasalanan, karamdaman, at kamatayan na nagmula kay Adan. Dahil dito, ang lahat ng papuri ay nauukol kay Jehova, na tinukoy ni David bilang ang isa na "nagpapagaling ng lahat ng iyong karamdaman."—Aw 103:1-3; Apo 21:1-5.

KARANGALAN. Ang pangunahing terminong Hebreo na tumutukoy sa "karangalan" ay *ka·vohdh′,* na literal na nangangahulugang "bigat." (Ihambing ang pagkakagamit ng kaugnay na mga termino sa 1Sa 4:18 at 2Sa 14:26.) Kaya nga ang isa na pinararangalan ay maituturing na bigatin, o may sinasabi. Sa Griego, ang pangngalang *ti·me′* ay nagtatawid ng diwa ng "karangalan," "paggalang," "halaga," "kahalagahan." Sa gayon, ang pandiwang *ti·ma′o* ay maaari ring mangahulugang "tinakdaan ng halaga" (Mat 27:9); ang pangngalang *ti·me′* ay maaaring magtaglay ng diwa ng "halaga" (Mat 27:6; Gaw 4:34); at ang pang-uring *ti′mi·os* naman ay maaaring mangahulugang "iginagalang," "mahal," at 'mahalaga.'—Gaw 5:34; 20:24; 1Co 3:12.

Ang Diyos na Jehova at ang Kaniyang Anak. Bilang ang Maylalang at Soberano, ang Diyos na Jehova ay karapat-dapat pag-ukulan ng karangalan, pagpipitagan o paggalang. (1Ti 1:17; Heb 3:3, 4; Apo 4:9-11) Iniuukol ng mga tao ang karangalang ito sa pamamagitan ng paggawa ng kung ano ang kalugud-lugod sa paningin niya, gaya ng laging ginagawa ng kaniyang Anak. (Ju 8:29, 49) Noong may bisa pa ang tipang Kautusan, mapararangalan ng mga Israelita si Jehova sa pamamagitan ng paghahandog nila ng kanilang pinakamaiinam bilang mga hain. —Kaw 3:9; Mal 1:6-8.

Ang basta pagsamba sa pormalistikong paraan ay hindi maituturing na isang tunay na pagpaparangal sa Makapangyarihan-sa-lahat. Kailangan din ang tunay na pag-ibig sa mga daan ni Jehova at taimtim na pagnanais na gawin ang kaniyang kalooban. Hindi ito taglay ng relihiyosong mga lider ng Judaismo noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa. —Mar 7:6; Isa 29:13.

Ipinakita ni Jesu-Kristo ang sakdal na halimbawa ng pagpaparangal sa kaniyang Ama, anupat isinagawa niya nang walang kapintasan ang Kaniyang kalooban hanggang sa punto na ihain niya ang kaniyang buhay. (Mat 26:39; Ju 10:17, 18) Dahil nalulugod siyang gawin ang kalooban ng Ama, pinarangalan siya ng kaniyang Ama sa pamamagitan ng pagkilala sa kaniya bilang ang Kaniyang minamahal at sinang-ayunang Anak. (2Pe 1:17; Mat 17:5) Nang matapos na ang makalupang landasin ni Jesus, pinagkalooban ng Diyos ang kaniyang Anak ng karangalan at karingalan na lubhang nakahihigit kaysa sa tinaglay ni Jesus bago siya naging tao. (Fil 2:9-11) Ipinakikita ng kaso ni Jesu-Kristo kung paano pararangalan ng Kataas-taasan ang lahat ng nagpaparangal sa Kaniya, anupat kinikilala sila bilang Kaniyang sinang-ayunang mga lingkod at pinagpapala sila nang labis-labis.—1Sa 2:30.

Yamang ang Diyos na Jehova ang isa na lubhang dumakila sa kaniyang Anak, ang lahat ng tumatangging kumilala kay Jesu-Kristo bilang ang imortal na Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon ay hindi nagpaparangal sa Ama. Dahil sa kaniyang katayuan at dahil sa mga naisakatuparan niya, ang Anak ay karapat-dapat pag-ukulan ng karangalan at matapat na suporta. (Ju 5:23; 1Ti 6:15, 16; Apo 5:11-13) Ang lahat ng nagnanais na mapארangalan ng Anak bilang kaniyang sinang-ayunang mga alagad ay dapat tumulad sa kaniyang halimbawa at manghawakan nang may katapatan sa kaniyang turo.—Ro 2:7, 10.

Mga Iba Pa na Dapat Parangalan. Bagaman sa Diyos na Jehova at sa kaniyang Anak nararapat iukol ang pinakamalaking karangalan, may mga ugnayan sa gitna ng mga tao na nangangailangan din ng pag-uukol ng karangalan. Dapat parangalan ng mga anak ang kanilang mga magulang sa pamamagitan ng pagiging masunurin. (Deu 5:16; Efe 6:1, 2) Kapag ang mga magulang ay nangailangan, mapararangalan sila ng kanilang adultong mga anak sa pamamagitan ng kusang-loob na pagbibigay ng materyal na tulong. (Mat 15:4-6; 1Ti 5:3, 4) Bagaman dapat parangalan ng asawang lalaki ang kaniyang asawang babae sa pamamagitan ng pakikitungo sa kaniya nang may pag-ibig at dignidad, dapat ding parangalan ng asawang babae ang kaniyang asawang lalaki sa pamamagitan ng pagpapasakop at pagpapakita ng matinding paggalang. (1Pe 3:1-7) Ang mga matatanda na nagpapagal sa pagtuturo ay dapat bigyan ng "dobleng karangalan," anupat maliwanag na kalakip dito ang materyal na tulong. (1Ti 5:17, 18) Dapat parangalan ng mga aliping Kristiyano ang kanilang mga panginoon sa pamamagitan ng magalang na pagganap sa mga atas na ibinibigay sa kanila. (1Ti 6:1, 2) Ang mga tagapamahala at ang iba pang mga may awtoridad ay dapat pag-ukulan ng karangalan, o paggalang, na nararapat sa kanilang posisyon. (Ro 13:7) Anuman ang kanilang kalagayan sa buhay, ang lahat ng uri ng tao, bilang mga nilalang ng Diyos, ay nararapat pag-ukulan ng karangalan.—1Pe 2:17.

Dapat manguna ang mga Kristiyano sa pagpapakita ng dangal sa kanilang mga kapananampalataya. (Ro 12:10) Kalakip dito ang paghanap, hindi sa sariling kapakinabangan ng isa, kundi yaong sa iba. (1Co 10:24) Humihiling ito ng kusang-loob na pagsasagawa ng mabababang gawain. (Luc 22:26; Ju 13:12-17) Mapananatili ang mainam na espiritung

ito kung aalalahanin na mahalaga sa Diyos ang bawat mananampalataya at na kailangan ng mga Kristiyano ang isa't isa, kung paanong nakadepende sa isa't isa ang bawat sangkap ng katawan ng tao. —1Co 12:14-27.

Bagaman hindi naman sila naghahanap ng kaluwalhatian, makatuwirang ikinababahala ng mga Kristiyano ang pagpapanatili ng marangal na katayuan sa harap ng Diyos na Jehova at ng kaniyang Anak. Kailangan dito ang pagbabantay laban sa mga pakikipagsamahan na nakapagpapasamâ at ang pagtanggi sa mga pagnanasa ng makasalanang laman. Makapananatili lamang ang isa bilang isang marangal na sisidlang magagamit ng Diyos tanging kung mananatili siyang dalisay sa moral at espirituwal. (1Te 4:3-8; 2Ti 2:20-22; Heb 13:4) Dito nakasalig ang tunay na karangalan.

KARAYOM. Isang pahaba at payat na kasangkapan na matulis sa isang dulo at may butas naman sa kabilang dulo; ginagamit sa pagtatahi kasama ng sinulid (o kung minsan ay mga hibla ng katad) at sa pagbuburda. (Exo 28:6; 35:34, 35; Ec 3:7; Luc 5:36) Bagaman sa sinaunang mga lugar ay may natuklasang mga karayom na yari sa buto at ng ilan na gawa sa garing, mga karayom na bronse ang karaniwang ginagamit noon. Kahawig na kahawig ang mga ito ng makabagong-panahong mga karayom. Mga karayom na bronse na iba't iba ang haba mula 4 hanggang 14 na sentimetro (1.5 hanggang 5.5 pulgada) ang natagpuan sa Palestina. Ang ilang karayom na bronse ng mga Ehipsiyo ay may haba na mula 8 hanggang 9 na sentimetro (3 hanggang 3.5 pulgada).

KARAYOM, BUTAS NG. Sa isang ilustrasyon may kinalaman sa pagpasok sa Kaharian, sinabi ni Jesu-Kristo: "Mas madali pa sa isang kamelyo na makalusot sa butas ng karayom kaysa sa isang taong mayaman na makapasok sa kaharian ng Diyos." (Mat 19:24; Mar 10:25) Ipinapalagay ng ilan na ang butas ng karayom na tinutukoy ay isang maliit na pintuang-daan na madaraanan ng isang kamelyo, bagaman may kahirapan, kapag inalisan ito ng pasan. Gayunman, ang salitang Griego para sa "karayom" na masusumpungan sa Mateo 19:24 at Marcos 10:25 (*rha·phis'*) ay hinalaw sa isang pandiwa na nangangahulugang "tahiin." Bukod diyan, ang salitang Griego na lumilitaw sa katulad na ulat ng Lucas 18:25 (*be·lo'ne*) ay ginagamit upang tumukoy sa isang literal na karayom na pantahi sa sugat. May kinalaman sa mga terminong Griegong ito, binanggit ng *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words:* "Ang ideya na ang 'butas ng karayom' ay kumakapit sa maliliit na pintuang-daan ay waring makabago; walang bakas ng ideyang ito noong sinaunang panahon. Layunin ng Panginoon sa pananalitang iyon na ipahayag ang isang bagay na imposible para sa mga tao at hindi na kailangang padaliin ang mahirap na bagay na iyon sa pamamagitan ng pagbibigay ng ibang kahulugan sa karayom maliban sa isang ordinaryong instrumento."—1981, Tomo 3, p. 106.

Bilang isang *hyperbole,* idiniin ng ilustrasyon kung gaano kahirap para sa mga taong mayaman hindi lamang basta ang magsimulang maglingkod sa Diyos kundi ang aktuwal na makapasok sa Kaharian.—1Ti 6:17-19; Luc 13:24.

KAREA [Kalbo; Pagkakalbo]. Isang lalaki ng Juda na ang mga anak na sina Johanan at Jonatan ay mga pinuno ng mga hukbong militar sa Juda. Iyon ay noong panahong atasan ng hari ng Babilonya si Gedalias na mamahala sa mga Judeanong hindi dinala sa pagkatapon sa Babilonya kasunod ng pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E.—2Ha 25:21-23; Jer 40:7, 8.

KARETA. Tingnan ang PAGSASAKA, MGA KAGAMITAN SA.

KARIMA-RIMARIM NA BAGAY. Ang salitang *ta·'av'* (marimarim) at ang kaugnay na *toh·'e·vah'* (karima-rimarim na bagay) ay lumilitaw nang mga 140 beses sa Hebreong Kasulatan. Sa Bibliya, ang mga ito ay nagpapahiwatig ng matinding pagkasuklam o pagtatakwil sa mga bagay o mga tao dahil sa paglabag ng mga ito sa partikular na mga simulain o dahil sa hindi pag-abot ng mga ito sa espesipikong mga pamantayan na pinanghahawakan ng isa.

Kaya naman sa Genesis 43:32 ay mababasa natin na isang "karima-rimarim na bagay" ("kasuklamsuklam," *AS-Tg*) para sa mga Ehipsiyo ang kumaing kasama ng mga Hebreo, at sa Genesis 46:34 naman ay sinasabing "ang bawat tagapagpastol ng tupa ay karima-rimarim na bagay ["kasuklamsuklam," *AS-Tg*] sa Ehipto." Ayon kay G. Rawlinson, ang pagkasuklam na ito ng mga Ehipsiyo ay dahil mababa ang tingin nila sa mga banyaga lalo na sa mga tagapag-alaga ng kawan. Muli, sa Exodo 8:25-27, mababasa natin na palibhasa'y alam na alam ni Moises na sagrado sa mga Ehipsiyo ang ilang uri ng hayop (partikular na ang baka), iginiit niya na pahintulutan ni Paraon ang mga Israelita na magpunta sa ilang upang doon isagawa ang kanilang paghahain sapagkat iyon ay isang "bagay na karima-rimarim sa mga Ehipsiyo." (*Egypt and Babylon From Sacred and Profane Sources,* 1885, p. 182) Sabihin pa, ang gayong pamantayan ng mga Ehipsiyo ay hindi itinakda ng Diyos na Jehova ni sinang-ayunan man niya.—Tingnan ang NAKAMUMUHING BAGAY.

Ipinakikita sa Kasulatan na ang ipinahayag na mga pamantayan, mga simulain, at mga kahilingan ng Diyos ang wastong saligan ng pagkarimarim. (Lev 18:1-5; Deu 23:7) Kaayon nito, sinasabi ng Awit 14:1: "Ang hangal ay nagsabi sa kaniyang puso: 'Walang Jehova.' Gumawi sila nang kapaha-pahamak, gumawi sila nang karima-rimarim [isang anyo ng *ta·ʽav′*] sa kanilang gawain. Walang sinumang gumagawa ng mabuti." Kaya naman ang pagsusuri sa mga tekstong gumagamit ng mga salitang Hebreo na *ta·ʽav′* at *toh·ʽe·vah′* ay nagbibigay-linaw tungkol sa pangmalas ng Diyos sa mga bagay-bagay. Ipinakikita rin nito kung bakit magkaibang-magkaiba o magkasalungat ang pangmalas o saloobin niyaong mga sumusunod sa Salita ng Diyos at niyaong mga nagtatakwil dito dahil gusto nilang sundin ang sarili nilang pamantayan o ang pamantayan ng iba.—Kaw 29:27.

Sa Gitna ng mga Canaanita. Bago pumasok ang Israel sa Canaan, nilinaw ni Jehova sa kanila ang mga gawain at kaugalian ng mga tao sa Canaan na karima-rimarim sa kaniya, at dapat din nilang kasuklaman ang mga iyon. (Lev 18:26-30) Pangunahin na sa mga iyon ang idolatriya. Sinabi ng Diyos: "Ang mga nililok na imahen ng kanilang mga diyos ay susunugin ninyo sa apoy. Huwag mong nanasain ang pilak at ang ginto na nasa mga iyon, ni kukunin mo man iyon para sa iyong sarili, dahil baka masilo ka niyaon; sapagkat iyon ay isang bagay na karima-rimarim [*thoh·ʽavath′*] kay Jehova na iyong Diyos. At huwag kang magpapasok ng karima-rimarim na bagay [*thoh·ʽe·vah′*] sa iyong bahay at ikaw ay maging isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa na tulad niyaon. Dapat kang lubos na marimarim doon at talagang kasuklaman mo iyon [*wetha·ʽev′ tetha·ʽaven′nu*], sapagkat iyon ay isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa." (Deu 7:25, 26) Ang sinumang Israelita na gagawa ng mga imahen para sa pagsamba ay dapat sumpain. (Deu 27:15) Gaanuman kaganda ang pagkakagawa sa mga iyon, ang gayong mga imahen ay dapat kasuklaman ng bayan ng Diyos.—Eze 7:20; ihambing ang Isa 44:18-20.

Ang iba pang mga gawain ng mga Canaanita na dapat maging karima-rimarim sa Israel ay: espiritismo kasama ang pakikipag-usap sa patay, pang-eengkanto, panghuhula ng kapalaran (Deu 18:9-12), paghahandog ng mga bata sa apoy para sa kanilang mga diyos (Deu 12:31; Jer 32:35; 2Ha 16:3), insesto, sodomiya, at bestiyalidad. (Lev 18:6, 22-30; 20:13) Walang alinlangang ang sodomiya, na isang gawaing kasuklam-suklam, ang dahilan kung bakit ibinigay ang mahigpit na tuntunin na nagsasabing ang pagsusuot ng damit ng di-kasekso ay "karima-rimarim." (Deu 22:5) Nagkaroon din ang mga Canaanita ng mga "sagradong" patutot na lalaki at babae sa templo, ngunit ipinagbawal ni Jehova ang pagdadala sa kaniyang bahay ng 'upa sa isang patutot o ng bayad sa isang aso,' "sapagkat ang mga iyon ay karima-rimarim."—Deu 23:17, 18; 1Ha 14:24.

Dahil sa mga ito at sa iba pang "kasuklam-suklam" o "karima-rimarim" na mga gawain, inutusan ng Diyos na Jehova ang Israel na italaga sa pagkapuksa ang mga Canaanita upang hindi sila mahawahan ng huwad na relihiyon. (Deu 20:17, 18) Ang sinumang Israelita na magsasagawa ng gayunding mga bagay o magtataguyod ng gayong apostasya ay tatanggap ng gayundin mismong parusa.—Deu 13:12-15; 17:2-7; Ezr 9:1, 11-14.

Nahawa ang Israel. Sa iba pang bahagi ng Hebreong Kasulatan, ang *ta·ʽav′* at *toh·ʽe·vah′* ay naglalarawan sa pandaraya sa negosyo (Deu 25:13-16; Kaw 11:1; 20:10, 23), pagsisinungaling (Aw 5:6; 119:163; Kaw 12:19, 22), pangangalunya (Eze 33:26), pagnanakaw, kasakiman, paniniil sa mga dukha (Eze 18:10-13), pagmamapuri, pagbububo ng dugong walang-sala, pagpapakana ng bagay na nakasasakit, pagpapatotoo nang may kabulaanan, at paglikha ng pagtatalo sa gitna ng magkakapatid; ang lahat ng ito ay sinasabing "karima-rimarim" sa Diyos.—Kaw 3:32; 6:16-19; 11:20; 15:26; 24:9; 26:24-26.

Gayundin, kung ang isang tao ay nagsasagawa ng mga bagay na ito, hindi katanggap-tanggap sa Diyos ang kaniyang pagsamba, anupat ang mga hain at maging ang mga panalangin ng taong iyon ay "karima-rimarim" sa Diyos. (Kaw 15:8, 9; 21:27; 28:9) Dahil dito, nang maglaon ay tinukoy ni Jehova bilang "karima-rimarim" ang mga hain at insenso ng mga apostatang Israelita, gayundin ang kanilang mga pagdiriwang ng bagong buwan [*new moon*] at Sabbath. (Isa 1:11-17) Tinanong niya sila: "Maaari bang magkaroon ng pagnanakaw, pagpaslang at pangangalunya at pagsumpa nang may kabulaanan at paggawa ng haing usok para kay Baal at pagsunod sa ibang mga diyos na hindi ninyo nakilala, at paririto ba kayo at tatayo sa harap ko sa bahay na ito na tinatawag sa aking pangalan, at sasabihin ba ninyo, 'Tiyak na maliligtas kami,' sa kabila ng paggawa ng lahat ng karima-rimarim na bagay ["kasuklamsuklam," *AS-Tg*] na ito? Ang bahay bang ito na tinatawag sa aking pangalan ay naging isa lamang yungib ng mga magnanakaw sa inyong paningin?" (Jer 7:9-11) Hindi nila ikinahiya ang kanilang karima-rimarim na mga gawa.—Jer 6:15; 8:12.

Bagaman ang mga lider ng Israel, ang mga hari at mga saserdote, ay nagkasala sa paggawa ng mga ito o kumunsinti sa mga ito (1Ha 21:25, 26; 2Ha 21:2-12; 2Cr 28:1, 3; 33:2-6; 36:8, 14; Eze 8:6-17; 43:7, 8), inutusan ang tapat na mga propeta ng Diyos na ipaalam sa taong-bayan ang pagkarimarim ni

Jehova sa kanilang mapaghimagsik na landasin at babalaan sila tungkol sa mga kahihinatnan nito. (Eze 16:2, 51, 52; 20:4; 22:2; 23:36) Ang taong-bayan ay hinimok na itakwil ang gayong karima-rimarim na mga gawain at manumbalik sa mga batas ng Diyos at sa kaniyang mga pamantayan ng paggawi. (Eze 14:6) Ang patuloy na pagsasagawa ng mga bagay na karima-rimarim sa Diyos ay hahantong lamang sa pagkatiwangwang at pagkawasak. (Jer 44:4, 22; Eze 6:11; 7:3-9; 11:21; 12:16; 33:29) Pagkatapos ng pagkatapon, ikahihiya ng ilan ang kanilang masasamang lakad, at bibigyan sila ni Jehova ng "isang bagong espiritu."—Eze 6:9; 11:18-21; 36:31.

Ipinakikita ng karanasan ni Job na ang mga nagtataguyod ng mga pamantayan ng Diyos ay posibleng libakin (Job 30:9, 10) at itakwil ng kanilang mga dating kakilala (Job 19:19; Aw 88:8), sapagkat "kinapootan [ng mga iyon] ang sumasaway, at ang nagsasalita ng mga bagay na sakdal ay kinasusuklaman nila." (Am 5:10) "Nakamumuhi sa mga hangal ang lumayo sa kasamaan." (Kaw 13:19) Ngunit naririmarim ang Diyos sa mga pumipilipit sa kaniyang mga pamantayan anupat inaari nilang 'matuwid ang balakyot' at 'balakyot ang matuwid.' (Kaw 17:15) Nangangako siya na lubusan niyang babaligtarin ang mga kalagayan sa hinaharap para sa kaniyang mga lingkod na itinuturing na karima-rimarim ng mga kaaway.—Isa 49:7; ihambing ang Mat 5:10-12; 1Pe 3:16; 4:1-5; tingnan ang KASUKLAM-SUKLAM NA BAGAY, KARIMA-RIMARIM NA BAGAY.

KARIT. Tingnan ang PAGSASAKA, MGA KAGAMITAN SA.

KARITON. Tingnan ang KARWAHE, KARITON.

KARKA [Sahig]. Isang lugar sa timugang hangganan ng Juda sa pagitan ng Addar (Blg. 2) at Azmon. (Jos 15:1-4) Hindi matiyak sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ipinapalagay ng ilang iskolar na ito ang matibay na tipunang-tubig na natuklasan sa pinagsasalubungan ng Wadi el-'Ain at Wadi Umm Hashim, mga 4 na km (2.5 mi) sa STS ng Azmon ('Ain el-Qeseimeh).—Tingnan ang KADES, KADES-BARNEA.

KARKOR. Lugar na pinagkampuhan sa S ng Jordan. Dito nalupig ang nalalabing mga hukbo ng Midianitang mga hari na sina Zeba at Zalmuna nang biglaan silang salakayin ni Hukom Gideon at ng kaniyang mga hukbo. (Huk 8:10, 11) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon ng Karkor.

KARNE. Tingnan ang IDOLO, KARNENG INIHANDOG SA MGA; LAMAN; PAGKAIN.

KARO. Isang sasakyan na may dalawang gulong, hinihila ng kabayo, at pangunahing dinisenyo para sa pakikipagbaka sa halip na gamiting transportasyon ng mga sundalong hindi nakikipagbaka. Ang apat na terminong Hebreo na tumutukoy sa karo (*mer·kav'* [1Ha 4:26]; *mer·ka·vah'* [Gen 41:43]; *re'khev* [1Ha 1:5]; *rekhuv'* [Aw 104:3]) ay pare-parehong nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *ra·khav',* na nangangahulugang "sumakay." (Gen 24:61; 1Sa 25:42; 1Ha 18:45) Ang terminong Griego naman para sa karo ay *har'ma.* (Gaw 8:28) Sa panahon ng pakikipagbaka, ang karo ay isang mabilis na sasakyan, nakatuntong dito ang mga kawal samantalang nanunudla, anupat nagtitingin silang kasindak-sindak habang lumulusob sa mga kalabang naglalakad. Sa sinaunang mga bantayog, maraming iba't ibang disenyo ng mga karo ang makikita, na patunay lamang na malawakang ginamit ang mga ito noong sinaunang panahon.

Ang pinakasimpleng karo ay kadalasang binubuo ng isang platapormang nakapatong sa isang ehe at may harang sa magkabilang gilid na hanggang hita ang taas. Madaling sumakay dito dahil bukas ang likuran ng kaha. Ang kaha ng karo ay may panghila at pamatok na nakasingkaw sa mga kabayo. Kadalasan, ang mga karo ay kinakabitan ng iba pang mga kasangkapan gaya ng lalagyan ng talanga at busog, mga kalasag, at mga sibat. Isa pang panganib sa mga kalabang naglalakad ang nakausling mga lingkaw na bakal na nakakabit sa mga boha ng mga gulong ng ilang karong pandigma. (Jos 17:16, 18; Huk 1:19) Kapag iisa lamang ang nagpapatakbo sa karo, ang renda ay nakapalibot sa kaniyang baywang o balakang sa panahon ng pakikipagbaka upang mahawakan niya ang mga sandata sa kaniyang mga kamay. Sa mas malalaki at mas mabibigat na karo na hinihila ng maraming kabayo ay may nakasakay na dalawa, tatlo, o apat, anupat ang isa ay tagapagpatakbo at may isa o dalawang mandirigma, at marahil ay isang tagahawak ng kalasag. —Exo 14:7, tlb sa *Rbi8.*

Sa paglipas ng panahon, patuloy pang pinahusay ang bilis, pagkilos, at katatagan ng karo. Halimbawa, naging mas madali itong maniobrahin at naging mas matatag nang ilipat sa bandang hulihan ang ehe. Nang palitan ng mga gulong na de-rayos ang solidong mga gulong, gumaan ito at lalong bumilis. (1Ha 7:33) Nang maglaon, naging pangkaraniwan ang mga gulong na may anim na rayos, bagaman ang ilang gulong ay may apat, walo o mas marami pang rayos. Gumaan din ang karo nang gamitan ito ng magagaan na kahoy at iilang piyesa na lamang nito ang yari sa katad, bronse, o bakal. Dahil dito, mabubuhat ito ng isa o dalawang lalaki sa bakubakong daan o patawid sa mga sapa.

Gumamit ng mga karong pandigma ang maraming bansang pagano na sumalansang sa Israel. Noong 1513 B.C.E., sa Dagat na Pula, nilipol ni Jehova ang buong hukbo ni Paraon, kasama ang 600 pantanging karong pandigma nito "at lahat ng iba pang karo ng Ehipto." (Exo 14:6, 7; 15:4, 19; Jos 24:6) Noong sinasakop ng mga Israelita ang Lupang Pangako, nilupig nila ang kanilang mga kaaway at sinunog nila ang karamihan sa mga karong nabihag nila. (Jos 11:4-9) Inalipin ni Jabin na hari ng Canaan ang mga Israelita sa loob ng 20 taon hanggang sa pangyarihin ni Jehova na mabalaho at mawasak sa agusang libis ng Kison ang 900 karo nito na may mga lingkaw na bakal, na nasa ilalim ng pangunguna ni Sisera. (Huk 4:2, 3, 13, 15, 16; 5:28) Noong panahon ng mga hari ng Israel, may mga pagkakataong nakipagbaka sa kanila ang mga Filisteo, mga Ehipsiyo, mga Etiope, mga Siryano, mga Asiryano, at mga Babilonyo gamit ang malalaking hukbo ng mga karo, anupat sa isang pagkakataon ay umabot pa nga nang 32,000. (1Sa 13:5; 2Sa 1:6; 1Cr 19:6, 7, 18; 2Cr 12:2, 3; 14:9; 16:8; Isa 37:21, 24) Binanggit ng mga propeta sa kanilang mga kapahayagan ng kapahamakan ang mga karo na ipinagmamalaki ng mga bansang iyon.—Jer 50:37; 51:21; Mik 5:10, 15.

Sa panahon ng pakikipagdigma, mas pabor sa mga karo ang patag na mga dako, gaya ng Kapatagan ng Filistia at ng malawak na Libis ng Jezreel, kaysa sa maburol na lupain. Minsan, ipinaghambog ng mga Siryano na matatalo ng kanilang mga karo ang Israel kung mapabababa nila ito sa mga bundok upang makipaglaban sa patag na lupain, sapagkat inakala nila na 'ang Diyos ng Israel ay isang Diyos ng mga bundok.' Gayunman, pinatunayan ng masaklap na pagkatalo ng mga Siryano na si Jehova ay "isang Diyos [din] ng mabababang kapatagan." —1Ha 20:23-30.

Sa Israel, noong panahon lamang ni Solomon nagsimulang magkaroon ng malaking hukbo ng mga karo ang bansa. Malamang na ito'y dahil sa babala ng Diyos sa mga hari na huwag silang magparami ng mga kabayo, na para bang nakasalalay sa mga iyon ang seguridad ng bansa. Nilimitahan ng pagbabawal na ito ang paggamit ng mga karo, yamang mga kabayo ang ginagamit para patakbuhin ang mga sasakyang ito. (Deu 17:16) Nang babalaan ni Samuel ang bayan tungkol sa pabigat na ipapataw ng mga haring tao, sinabi niya sa kanila: "Ang inyong mga anak na lalaki ay kukunin niya at ilalagay sila bilang kaniya sa kaniyang mga karo." (1Sa 8:11) Nang tangkain ni Absalom at ni Adonias na agawin ang pagkahari, kapuwa sila nagpagawa ng kani-kaniyang karo, at 50 lalaki ang tumatakbo sa unahan ng mga ito. (2Sa 15:1; 1Ha 1:5) Nagtira si David ng 100 buháy na kabayong pangkaro matapos niyang talunin ang hari ng Zoba.—2Sa 8:3, 4; 10:18.

Upang palakasin ang hukbo ng Israel, pinarami ni Haring Solomon ang mga karo hanggang umabot ang mga ito sa bilang na 1,400. (1Ha 10:26, 29; 2Cr 1:14, 17) Maliban sa Jerusalem, may iba pang mga bayang kilala bilang mga lunsod ng karo na nagkaroon ng mga pasilidad para pangalagaan ang lahat ng sasakyang pandigmang ito.—1Ha 9:19, 22; 2Cr 8:6, 9; 9:25.

Pagkamatay ni Solomon, naging pangkaraniwan ang mga karo kapuwa sa hilaga at sa timugang mga kaharian. Sa hilagang kaharian, may isang "pinuno sa kalahati ng mga karo," anupat nagpapahiwatig na nagkaroon ng dalawang pangunahing pangkat ng mga karo. (1Ha 16:9) Nakilala si Haring Jehu dahil sa kaniyang mapusok na pagpapatakbo ng karo. (2Ha 9:20) Ilang hari ng Juda at ng Israel, gaya nina Ahab, Jehoram, Ahazias, at Josias, ang nasugatan at namatay sa kanilang mga karo.—1Ha 22:34-38; 2Ha 9:21, 24, 27; 2Cr 18:33, 34; 35:23, 24.

Ganito ang sinabi ng propetang si Isaias sa mapaghimagsik na Israel: "Sa aba niyaong mga bumababa sa Ehipto upang magpatulong, yaong mga nananalig sa hamak na mga kabayo, at naglalagak ng kanilang tiwala sa mga karong pandigma, dahil marami ang mga iyon, at sa mga kabayong pandigma, dahil napakalakas ng mga iyon, ngunit hindi tumitingin sa Banal ng Israel at hindi humahanap kay Jehova."—Isa 31:1.

Ang karo ay pangunahin nang isang kagamitang pandigma, at ginamit ito sa pagtugis sa mababangis na hayop. May mga pagkakataon ding ginamit ito sa mapayapang mga layunin. Halimbawa, si Jose, bilang administrador ng pagkain sa Ehipto, ay sumakay sa isang karo ng karangalan na ikalawa lamang sa karo ni Paraon. Sumakay siya sa kaniyang karo upang salubungin ang kaniyang ama noong pumasok si Jacob sa Ehipto. (Gen 41:43; 46:29) Nang mamatay si Jacob, maraming karo ang kasama sa prusisyon ng libing na naglakbay mula sa Ehipto patungong Macpela, ang dakong libingan na binili ni Abraham. (Gen 50:7-14) Bilang transportasyon, ang mga karo ay ginamit din ng mga haring sina Rehoboam at Ahab, ni Naaman na Siryanong pinuno ng hukbo, at ng Etiopeng opisyal na nag-anyaya sa ebanghelistang si Felipe na makisakay sa kaniya sa daang pababa sa Gaza. (1Ha 12:18; 18:44, 45; 2Ha 5:21, 26; Gaw 8:28-31, 38) Sa mga prusisyon noon, ang matagumpay na mga tagapamahala ay sumasakay sa mga karong napapalamutian at may bubong. Inialay ng apostatang mga tagapamahala ng Juda ang sagradong mga karo at ang mga kabayong humihila sa mga ito sa pagsamba sa araw.—2Ha 23:11.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag at makahulang diwa, ang mga karo ay mga sagisag ng digmaan gaya rin ng busog at ng tabak. (Isa 21:7, 9; Zac 9:10) "Ang mga karong pandigma ng Diyos" ay inilarawan bilang "sampu-sampung libo, libu-libong paulit-ulit pa," na nagpapahiwatig ng di-malulupig na kapangyarihan ng Diyos upang puksain ang kaniyang mga kaaway.—Aw 68:17; 2Ha 6:17.

KARPINTERO. Isang artisano, bihasang manggagawa, o manggagawa sa kahoy. Ang terminong Hebreo na *cha·rash'* ang karaniwang itinatawag sa isang "manggagawa," "bihasang manggagawa," o "tagapagtayo," na gumagamit ng iba't ibang materyales gaya ng kahoy, metal, o bato. (2Ha 12:11; 2Cr 24:12; Exo 28:11; 1Cr 14:1) Ang katumbas nito sa Griego ay *te'kton,* na isinalin bilang "karpintero" sa Mateo 13:55 at Marcos 6:3.

Upang maitayo ang pagkalaki-laking arka ayon sa parisang ibinigay ni Jehova, maraming gawaing pagkakarpintero na kinailangang isagawa si Noe at ang kaniyang tatlong anak.—Gen 6:14-16.

Noon, ang mga karpintero sa Israel ay inuupahan upang magtayo ng mga bahay at, nang maglaon, ng mga istraktura na gaya ng mga sinagoga. Bagaman ang kalakhang bahagi ng mga gusali ay yari sa bato o lupa, gumamit din ng kahoy, halimbawa ay sa mga biga at mga pinto. Ang ilan sa mga bagay na ginagawa ng mga karpintero noong panahon ng Bibliya ay mga muwebles, gaya ng mga mesa, mga tuntungan, at mga bangkô. Maraming kagamitan gaya ng mga araro at mga panggiik na kareta ang sa kabuuan o sa ilang bahagi ay yari sa kahoy. (2Sa 24:22) Nang itayo ang tabernakulo at gawin ang mga kagamitan nito, pantanging pinatnubayan ng Diyos na Jehova sina Bezalel at Oholiab. Pinahusay ng kaniyang espiritu ang kakayahan ng mga ito upang makagawa sila ng pinakamaiinam na obra sa kahoy, at pati na sa iba pang materyales. (Exo 31:2-11) May mga dalubhasang manggagawa sa kahoy na dinala noon mula sa Tiro para sa pagtatayo ng bahay ni David. (2Sa 5:11) Gumamit si Zerubabel ng mga karpintero nang itayo ang ikalawang templo sa Jerusalem.—Ezr 3:7.

Si Jesus ay hindi lamang tinawag na "anak ng karpintero" (Mat 13:55) kundi tinawag din siyang "karpintero." (Mar 6:3) Yamang kadalasa'y itinuturo ng isang amang Hebreo sa kaniyang anak na lalaki ang hanapbuhay niya, tiyak na natuto si Jesus ng pagkakarpintero mula sa kaniyang ama-amahang si Jose.

KARTA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "bayan"]. Isang lunsod na ibinigay sa mga Meraritang Levita mula sa mana ng Zebulon. (Jos 21:34) Itinuturing ng ilan na ito rin ang Katat.—Jos 19:15.

KARTAN [isang anyo ng Kiriataim, nangangahulugang "Doblihang Bayan"]. Isang lunsod ng Neptali na ibinigay sa mga Gersonitang Levita. (Jos 21:27, 32) Lumilitaw na tinatawag itong Kiriataim sa 1 Cronica 6:76. Karaniwang ipinapalagay na ang Kartan ay ang Khirbet el-Qureiyeh, na mga 21 km (13 mi) sa KHK ng Lunas ng Hula.

KARUMIHAN. Tingnan ang MALINIS, KALINISAN.

KARUNUNGAN. Ang Biblikal na diwa ng karunungan ay nagdiriin sa matinong pagpapasiya salig sa kaalaman at pagkaunawa; ang kakayahang gamitin nang matagumpay ang kaalaman at pagkaunawa upang lutasin ang mga suliranin, iwasan ang mga panganib, abutin ang mga tunguhin, o payuhan ang iba na gawin ang mga iyon. Kabaligtaran ito ng kamangmangan, kahangalan, at kabaliwan, na madalas na ipinakikitang naiiba sa karunungan.—Deu 32:6; Kaw 11:29; Ec 6:8.

Ang mga pangunahing termino na tumutukoy sa karunungan ay ang Hebreong *chokh·mah'* (pandiwa, *cha·kham'*) at ang Griegong *so·phi'a,* kasama ang kaugnay na mga anyo ng mga ito. Nariyan din ang Hebreong *tu·shi·yah',* na maaaring isalin bilang "mabungang paggawa" o "praktikal na karunungan," at ang Griegong *phro'ni·mos* at *phro'ne·sis* (mula sa *phren,* ang "pag-iisip"), na nauugnay sa "katinuan," "pagkamaingat," o "praktikal na karunungan."

Ang karunungan ay nagpapahiwatig ng *lawak* ng kaalaman at *lalim* ng pagkaunawa, anupat dahil dito ay nagiging matino at malinaw ang pagpapasiya, na isang katangian ng karunungan. Ang taong marunong ay "nag-iingat ng kaalaman," anupat mayroon siyang mapagkukunan nito. (Kaw 10:14) Bagaman "karunungan ang pangunahing bagay," sinasabi ng payo na "sa lahat ng iyong matatamo, magtamo ka ng pagkaunawa." (Kaw 4:5-7) Ang "pagkaunawa" (*understanding*), na isang malawak na terminong kalimita'y sumasaklaw sa "kaunawaan" (*discernment*), ay nagpapatibay sa karunungan, anupat nakadaragdag nang malaki sa pagiging maingat at sa malayong pananaw, na kapansin-pansing mga katangian din ng karunungan. Ang pagiging maingat ay nagpapahiwatig ng mabuting pagpapasiya at naipamamalas sa pamamagitan ng pag-iingat, pagpipigil sa sarili, pagiging katamtaman, o pagtitimpi. Ang "taong maingat [anyo ng *phro'ni·mos*]" ay nagtayo ng kaniyang bahay sa ibabaw ng batong-limpak, palibhasa'y patiuna niyang nakikita ang posibilidad na magkaroon ng isang bagyo; ang

taong mangmang naman ay nagtayo ng kaniyang bahay sa buhanginan at dumanas ng kasakunaan. —Mat 7:24-27.

Pinatitibay rin ng pagkaunawa ang karunungan sa iba pang mga paraan. Halimbawa, maaaring sinusunod ng isang tao ang isang partikular na utos ng Diyos dahil alam niyang tama ang gayong pagsunod, at sa gayo'y maituturing siyang marunong. Ngunit kung talagang nauunawaan niya ang *dahilan* para sa utos na iyon, ang mabuting layunin niyaon, at ang mga pakinabang na makukuha mula roon, lalong tumitibay ang kapasiyahan ng kaniyang puso na magpatuloy sa matalinong landasin na iyon. (Kaw 14:33) Sinasabi ng Kawikaan 21:11 na "sa pagbibigay ng kaunawaan sa taong marunong ay nagtatamo siya ng kaalaman." Ang taong marunong ay nalulugod na makakuha ng anumang impormasyon na makapagbibigay sa kaniya ng mas malinaw na pangmalas sa mga pangyayari, kalagayan, at mga sanhing nasa likod ng mga suliranin. Sa gayo'y "nagtatamo siya ng kaalaman" sa kung ano ang gagawin niya may kinalaman sa bagay na iyon at nalalaman niya kung anong mga konklusyon ang kaniyang bubuuin, kung ano ang kailangan upang malutas ang suliranin.—Ihambing ang Kaw 9:9; Ec 7:25; 8:1; Eze 28:3; tingnan ang KAUNAWAAN.

Karunungan Mula sa Diyos. Ang karunungan sa ganap na diwa nito ay matatagpuan sa Diyos na Jehova, na "tanging marunong." (Ro 16:27; Apo 7:12) Ang kaalaman ay ang kabatiran sa mga bagay-bagay, at yamang si Jehova ang Maylalang, na "mula pa sa panahong walang takda hanggang sa panahong walang takda" (Aw 90:1, 2), alam niya ang lahat ng bagay tungkol sa uniberso, ang kayarian at ang lahat ng naririto, pati ang kasaysayan nito magpahanggang sa ngayon. Siya ang gumawa ng lahat ng pisikal na batas, siklo, at mga pamantayan na pinagbabatayan ng mga tao sa kanilang pananaliksik at pag-iimbento, anupat kung wala ang mga pamantayang ito ay mahihirapan sila at wala silang magagamit na matatag na saligan. (Job 38:34-38; Aw 104:24; Kaw 3:19; Jer 10:12, 13) Makatuwiran lamang na ang kaniyang moral na mga pamantayan ay lalong mahalaga para sa katatagan, matinong pagpapasiya, at matagumpay na pamumuhay ng mga tao. (Deu 32:4-6; tingnan ang JEHOVA [Isang Diyos ng moral na mga pamantayan].) Lahat ng bagay ay kaya niyang maunawaan. (Isa 40:13, 14) Bagaman maaaring pahintulutan niyang mangyari, at umunlad pa nga pansamantala, ang mga bagay na salungat sa kaniyang matuwid na mga pamantayan, ang kinabukasan ay nakasalalay pa rin sa kaniya at tiyak na magiging kaayon iyon ng kaniyang kalooban, at "tiyak na magtatagumpay" ang mga bagay na sinalita niya.—Isa 55:8-11; 46:9-11.

Salig sa mga kadahilanang ito, maliwanag na "ang pagkatakot kay Jehova ang siyang pasimula ng karunungan." (Kaw 9:10) "Sino ang hindi matatakot sa iyo, O Hari ng mga bansa, sapagkat sa iyo nga nararapat; sapagkat sa gitna ng lahat ng marurunong sa mga bansa at sa gitna ng lahat ng kanilang mga pagkahari ay talagang walang sinumang katulad mo." (Jer 10:7) "Siya ay marunong sa puso at malakas sa kapangyarihan. Sino ang makapagpapakita ng pagkasutil sa kaniya at makaaalpas nang walang pinsala?" (Job 9:4; Kaw 14:16) Dahil sa kaniyang kalakasan, maaari siyang mamagitan sa mga pangyayari sa buhay ng mga tao kailanman niya naisin, anupat minamaniobra ang mga tagapamahala o inaalis sila, at sa gayo'y pinatutunayan niyang hindi nagmimintis ang kaniyang makahulang mga pagsisiwalat. (Dan 2:20-23) Inilalahad ng kasaysayan ng Bibliya ang walang-saysay na mga pagsisikap ng makapangyarihang mga hari at ng kanilang tusong mga tagapayo na makipagtagisan ng karunungan sa Diyos, at itinatampok nito kung paano niya matagumpay na ipinagbangong-puri ang kaniyang mga lingkod na matapat na naghayag ng kaniyang mensahe.—Isa 31:2; 44:25-28; ihambing ang Job 12:12, 13.

"Karunungan ng Diyos sa isang sagradong lihim." Naging isang hamon sa karunungan ng Diyos ang paghihimagsik na bumangon sa Eden. Ang kaniyang matalinong paraan upang wakasan ang paghihimagsik na iyon—anupat pinapawi ang mga epekto niyaon at isinasauli ang kapayapaan, pagkakasuwato, at kaayusan sa kaniyang pansansinukob na pamilya—ay naging "isang sagradong lihim, ang nakatagong karunungan, na patiunang itinalaga ng Diyos bago pa ang mga sistema ng mga bagay," samakatuwid nga, ang mga sistemang nabuo noong panahon ng kasaysayan ng tao sa labas ng Eden. (1Co 2:7) Ang mga balangkas ng sagradong lihim na iyon ay makikita sa mga pakikitungo at mga pangako ng Diyos sa kaniyang tapat na mga lingkod sa loob ng maraming siglo. Inilarawan at isinagisag iyon sa tipang Kautusan sa Israel, pati sa pagkasaserdote at mga hain nito, at tinukoy iyon sa di-mabilang na mga hula at mga pangitain.

Sa wakas, pagkatapos ng mahigit na 4,000 taon, ang karunungan ng sagradong lihim na iyon ay isiniwalat sa katauhan ni Jesu-Kristo (Col 1:26-28), na sa pamamagitan niya ay nilayon ng Diyos ang "isang pangangasiwa sa hustong hangganan ng mga takdang panahon, samakatuwid nga, upang muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa." (Efe 1:8-11) Ang paglalaan ng Diyos ng pantubos para sa kaligtasan ng masunuring sangkatauhan at ang kaniyang layunin na magtatag ng

isang pamahalaan ng Kaharian, na pinamumunuan ng kaniyang Anak at may kakayahang wakasan ang lahat ng kabalakyutan, ay isiniwalat. Yamang ang dakilang layunin ng Diyos ay itinatag at nakasentro sa kaniyang Anak, "sa atin [na mga Kristiyano]," si Kristo Jesus "ay naging karunungan mula sa Diyos." (1Co 1:30) "Maingat na nakakubli sa kaniya ang lahat ng mga kayamanan ng karunungan at ng kaalaman." (Col 2:3) Tanging sa pamamagitan niya at sa pamamagitan ng pananampalataya sa kaniya, na "Punong Ahente ng [Diyos ukol sa] buhay," maaaring matamo ang kaligtasan at buhay. (Gaw 3:15; Ju 14:6; 2Ti 3:15) Samakatuwid, hindi magtatamo ng tunay na karunungan ang isa kung hindi niya isasaalang-alang si Jesu-Kristo at kung hindi niya matibay na isasalig ang kaniyang mga pagpapasiya sa layunin ng Diyos ayon sa pagkakasiwalat nito sa katauhan niya.—Tingnan ang JESU-KRISTO (Ang Kaniyang Mahalagang Dako sa Layunin ng Diyos).

Karunungan ng Tao. Sa aklat ng Mga Kawikaan, ang karunungan ay binibigyang-katauhan bilang isang babaing nag-aanyaya sa mga tao na tanggapin ang kaniyang iniaalok. Ipinakikita ng mga ulat na ito at ng kaugnay na mga teksto na ang karunungan ay isang kombinasyon ng maraming bagay: kaalaman, pagkaunawa (*understanding,* na dito'y kabilang ang kaunawaan [*discernment*]), kakayahang mag-isip, karanasan, kasipagan, katalinuhan (sa Ingles, *shrewdness;* ang kabaligtaran ng pagiging labis na mapaniwalain o walang muwang [Kaw 14:15, 18]), at tamang pagpapasiya. Ngunit yamang ang tunay na karunungan ay nagsisimula sa pagkatakot sa Diyos na Jehova (Aw 111:10; Kaw 9:10), higit pa sa ordinaryong karunungan ang nasasangkot sa nakahihigit na karunungang ito, at kasama dito ang pagsunod sa matataas na pamantayan, pagpapakita ng katuwiran at katapatan, at panghahawakan sa katotohanan. (Kaw 1:2, 3, 20-22; 2:2-11; 6:6; 8:1, 5-12) Hindi lahat ng karunungan ay nakaaabot sa nakahihigit na karunungang ito.

Kailanman, ang karunungan ng tao ay hindi ganap, kundi may pasubali. Sa pamamagitan ng kaniyang sariling pagsisikap, maaaring magtamo ang tao ng limitadong karunungan, bagaman sa paanuman ay dapat niyang gamitin ang katalinuhang ipinagkaloob ng Diyos sa tao noong pasimula (binigyan din Niya ng ilang likas na karunungan kahit ang mga hayop [Job 35:11; Kaw 30:24-28]). Ang tao ay natututo mula sa pagmamasid at paggamit sa mga materyales ng paglalang ng Diyos. Ang karunungang iyon ay maaaring nagkakaiba-iba sa uri at lawak. Ang salitang Griego na *so·phi'a* ay kadalasang ikinakapit sa kasanayan sa isang partikular na hanapbuhay o trabaho, sa kadalubhasaan at mahusay na pangangasiwa at pagpapasiya sa mga larangan ng pamahalaan at negosyo, o sa malawak na kaalaman sa isang partikular na larangan ng siyensiya o pananaliksik ng tao. Sa katulad na paraan, ang Hebreong *chokh·mah'* at *cha·kham'* ay ginagamit upang ilarawan ang 'kadalubhasaan' ng mga magdaragat at mga tagatapal ng barko (Eze 27:8, 9; ihambing ang Aw 107:23, 27) at ng mga manggagawa sa bato at sa kahoy (1Cr 22:15), gayundin ang karunungan at kadalubhasaan ng iba pang mga bihasang manggagawa, na ang ilan ay may mahusay na talento sa iba't ibang uri ng kasanayan. (1Ha 7:14; 2Cr 2:7, 13, 14) Maging ang dalubhasang mang-uukit ng imahen o manggagawa ng idolo ay inilalarawan sa pamamagitan ng gayong mga termino. (Isa 40:20; Jer 10:3-9) Ang tusong gawain sa pagnenegosyo ay isa ring anyo ng karunungan.—Eze 28:4, 5.

Maaaring makamit ng isa ang gayong uri ng karunungan kahit na siya ay walang espirituwal na karunungan na partikular na inirerekomenda ng Kasulatan. Gayunpaman, maaaring paghusayin ng espiritu ng Diyos ang ilan sa mga uring ito ng karunungan kapag ang mga ito ay mapakikinabangan sa pagsasakatuparan ng kaniyang layunin. Pinakilos ng kaniyang espiritu yaong mga nagtayo ng tabernakulo at gumawa ng mga kasangkapan nito pati na yaong mga naghabi ng makasaserdoteng mga kasuutan, mga lalaki't babae, anupat napuspos sila kapuwa ng 'karunungan at unawa.' Sa gayo'y hindi lamang nila naunawaan kung ano ang ninanais ipagawa at ang pamamaraan upang matapos ang gawain kundi naipamalas din nila ang talento, sining, imahinasyon, at pagpapasiya na kailangan upang makapagdisenyo at makalikha ng napakahusay na mga gawa.—Exo 28:3; 31:3-6; 35:10, 25, 26, 31, 35; 36:1, 2, 4, 8.

Sinaunang mga taong marurunong. Noong sinaunang panahon, ang mga lalaking kilala sa kanilang karunungan at payo ay lubhang pinahahalagahan ng mga hari at ng iba pa, gaya rin sa ngayon. Ang Ehipto, Persia, Caldea, Edom, at iba pang mga bansa ay nagkaroon ng mga lupon ng "taong marurunong." (Exo 7:11; Es 1:13; Jer 10:7; 50:35; Ob 8) Maliwanag na kabilang sa mga lupong iyon ang mga saserdote at mga opisyal ng pamahalaan, ngunit hindi lamang sila. Malamang na kabilang din sa mga iyon ang lahat ng 'matatanda' ng mga bansa na partikular na napabantog dahil sa kanilang karunungan at nakatira malapit sa kabisera anupat madali silang mahihingan ng payo. (Ihambing ang Gen 41:8; Aw 105:17-22; Isa 19:11, 12; Jer 51:57.) Ang mga monarka ng Persia ay may pribadong sanggunian ng pitong marurunong na tao para sa mabilisang konsultasyon (Es 1:13-15), at

ang mga nakabababang opisyal ng Persia ay maaaring mayroon ding sariling kawanihan ng taong marurunong.—Es 6:13.

Sa tulong ng espiritu ng Diyos, si Jose ay nagpamalas ng gayong pagkamaingat at karunungan anupat inatasan siya ng namamahalang Paraon ng Ehipto bilang kaniyang punong ministro. (Gen 41:38-41; Gaw 7:9, 10) Si Moises ay 'tinuruan sa lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo' at naging "makapangyarihan sa kaniyang mga salita at mga gawa" bago pa man siya atasan ng Diyos bilang kaniyang tagapagsalita. Ngunit hindi ang karunungan at kakayahang ito bilang tao ang nagpaging-kuwalipikado kay Moises para sa layunin ng Diyos. Pagkatapos ng kaniyang unang pagtatangka (sa edad na mga 40) na tulungan ang kaniyang mga kapatid na Israelita, kinailangan pang maghintay ni Moises nang 40 taon bago siya isugo ng Diyos upang akayin ang Israel palabas ng Ehipto, noong siya'y isa nang taong marunong sa espirituwal na paraan. —Gaw 7:22-36; ihambing ang Deu 34:9.

Marunong na si Solomon bago pa siya lubusang maghari (1Ha 2:1, 6, 9), ngunit mapagpakumbaba niyang kinilala na siya ay "isang munting bata lamang" nang manalangin siya kay Jehova at humingi ng kaniyang tulong sa paghatol sa bayan ng Diyos. Ginantimpalaan siya ng "isang marunong at may-unawang puso" na hindi napantayan ng sinuman sa mga hari ng Juda. (1Ha 3:7-12) Nahigitan ng kaniyang karunungan ang bantog na karunungan ng mga taga-Silangan at ng Ehipto, anupat ang Jerusalem ay madalas puntahan noon ng mga monarka o ng kanilang mga kinatawan upang matuto sila mula sa Judeanong hari. (1Ha 4:29-34; 10:1-9, 23-25) May mga babae rin noong sinaunang mga panahon na nakilala sa kanilang karunungan.—2Sa 14:1-20; 20:16-22; ihambing ang Huk 5:28, 29.

Hindi laging ginagamit para sa kabutihan. Ang karunungan ng tao ay maaaring gamitin para sa kabutihan o sa kasamaan. Sa huling nabanggit na kaso, maliwanag na nahahayag ito bilang karunungan na makalaman, hindi espirituwal, hindi mula sa Diyos. Si Jehonadab ay "isang taong napakarunong," ngunit ang kaniyang payo sa anak ni David na si Amnon ay salig sa tusong estratehiya at manipulasyon ng mga tao sa pamamagitan ng panlilinlang, anupat nagdulot ng kahina-hinalang tagumpay at kapaha-pahamak na mga resulta. (2Sa 13:1-31) May-katusuhang nangampanya si Absalom upang alisin sa trono ang kaniyang amang hari na si David (2Sa 14:28-33; 15:1-6) at nang masakop niya ang Jerusalem, hiningan niya ng payo ang dalawa sa mga tagapayo ng kaniyang ama, sina Ahitopel at Husai, may kinalaman sa iba pang mga hakbang na maaari niyang may-katusuhang gawin. Palaging tumpak ang matalinong payo ni Ahitopel anupat waring ito'y nagmumula sa Diyos. Gayunpaman, siya'y naging isang traidor sa pinahiran ng Diyos, at pinangyari ni Jehova na tanggihan ang kaniyang matalinong plano sa pagbabaka at mapili yaong plano ng tapat na si Husai, na may-kahusayang nagsamantala sa kapalaluan at mga kahinaan ni Absalom upang mapabagsak ito. (2Sa 16:15-23; 17:1-14) Gaya ng isinulat ni Pablo tungkol sa Diyos: "'Hinuhuli niya ang marurunong sa kanilang sariling katusuhan.' At muli: 'Alam ni Jehova na ang mga pangangatuwiran ng mga taong marurunong ay walang saysay.'"—1Co 3:19, 20; ihambing ang Exo 1:9, 10, 20, 21; Luc 20:19-26.

Sa kalaunan, inakay ng apostatang mga saserdote, mga propeta, at marurunong na tao ng bansang Israel ang taong-bayan upang salansangin ang payo at mga utos ng Diyos na sinalita ng kaniyang matapat na mga lingkod. (Jer 18:18) Dahil dito, pinangyari ni Jehova na 'ang karunungan ng kanilang mga taong marurunong ay maglaho, at ang pagkaunawa ng kanilang mga taong maiingat ay magkubli' (Isa 29:13, 14; Jer 8:8, 9), anupat winasak niya ang 500-taóng-gulang na kaharian (gaya ng ginawa niya nang maglaon sa mapagmapuring tagawasak ng Jerusalem, ang Babilonya, at sa mapaghambog na dinastiya ng Tiro). (Isa 47:10-15; Eze 28:2-17) Tinanggihan ng mga ito ang espirituwal na karunungan at pinili ang makalamang karunungan.

Ang kawalang-kabuluhan ng karamihan sa karunungan ng tao. Nang siyasatin niya "ang kapaha-pahamak na kaabalahan" na idinulot sa sangkatauhan ng kasalanan at di-kasakdalan, timimbang ni Haring Solomon ang halaga ng karunungang pinauunlad ng mga tao sa pangkalahatan at nasumpungan niyang iyon ay "paghahabol sa hangin." Ang kaguluhan, katiwalian, at mga kakulangan sa di-sakdal na lipunan ng tao ay labis-labis kaysa sa kayang ituwid o pagtakpan ng tao, anupat yaong 'nagtatamo ng saganang karunungan' ay dumaranas ng higit na pagkabigo at pagkainis, maliwanag na dahil lubusan nilang natatanto na wala silang gaanong magagawa upang mapabuti ang mga kalagayan.—Ec 1:13-18; 7:29; ihambing ang Ro 8:19-22, kung saan ipinakikita ng apostol ang paglalaan ng Diyos upang wakasan ang pagkaalipin ng sangkatauhan sa kasiraan at ang pagpapasakop nito sa kawalang-saysay.

Nasumpungan din ni Solomon na bagaman ang gayong karunungan ng tao ay nakalilikha ng iba't ibang kaluguran at kahusayan na nagdudulot ng materyal na kayamanan, hindi ito makapagdudulot ng tunay na kaligayahan o namamalaging kasiyahan. Ang taong marunong ay namamatay kasama ng hangal, anupat hindi nalalaman kung ano ang

mangyayari sa kaniyang mga pag-aari, at ang kaniyang karunungan bilang tao ay naglalaho sa libingan. (Ec 2:3-11, 16, 18-21; 4:4; 9:10; ihambing ang Aw 49:10.) Kahit habang siya'y nabubuhay, "ang panahon at ang di-inaasahang pangyayari" ay maaaring magdulot ng biglang kapahamakan, anupat ang marunong ay naiiwang wala kahit ng mga pangunahing pangangailangan gaya ng pagkain. (Ec 9:11, 12) Sa pamamagitan ng kaniyang sariling karunungan, kailanman ay hindi matutuklasan ng tao ang "gawa ng tunay na Diyos," anupat hindi siya kailanman magtatamo ng mapananaligang kaalaman kung paano lulutasin ang pinakamalulubhang suliranin ng tao.—Ec 8:16, 17; ihambing ang Job kab 28.

Hindi naman sinasabi ni Solomon na lubusang walang kabuluhan ang karunungan ng tao. Kung ihahambing sa kamangmangan, na kaniya ring siniyasat, ang kapakinabangan ng karunungan kaysa sa kahibangan ay gaya niyaong kapakinabangan ng "liwanag kaysa sa kadiliman." Ito'y sapagkat ang mga mata ng taong marunong "ay nasa kaniyang ulo," anupat nakatutulong sa kaniyang pag-iisip, samantalang ang mga mata ng taong hangal ay hindi nakakakita taglay ang kaunawaan. (Ec 2:12-14; ihambing ang Kaw 17:24; Mat 6:22, 23.) Ang karunungan ay pananggalang na mas nakahihigit ang halaga kaysa sa salapi. (Ec 7:11, 12) Ngunit ipinakita ni Solomon na may pasubali ang halaga nito, anupat lubusang nakadepende sa kung ito'y nakaayon sa karunungan at layunin ng Diyos. (Ec 2:24; 3:11-15, 17; 8:12, 13; 9:1) Baka ang isang tao ay magpakalabis sa pagsisikap na magpakita ng karunungan, anupat gumagawi na siya nang lampas sa kaniyang di-sakdal na kakayahan sa isang landasing makasasama sa kaniyang sarili. (Ec 7:16; ihambing ang 12:12.) Ngunit sa pamamagitan ng masunuring paglilingkod sa kaniyang Maylalang at pagiging kontento sa pagkain, inumin, at sa kabutihang dulot sa kaniya ng kaniyang pagpapagal, bibigyan siya ng Diyos ng kinakailangang "karunungan at kaalaman at kasayahan."—Ec 2:24-26; 12:13.

Salungat sa sagradong lihim ng Diyos. Sa paglipas ng mga siglo, ang sangkatauhan ay nakapagtipon ng karunungan. Ang karamihan nito ay itinuturo sa mga paaralan at sa pamamagitan ng iba pang mga paraan ng pagtuturo, samantalang ang ilan ay natatamo ng mga indibiduwal sa pamamagitan ng personal na pakikisama sa iba o karanasan. Mahalagang malaman ng isang Kristiyano kung ano ang tamang saloobin na dapat niyang taglayin pagdating sa gayong uri ng karunungan. Sa isang ilustrasyon tungkol sa isang di-matuwid na katiwalang nagmanipula sa mga pautang ng kaniyang panginoon sa ilang tao upang magkaroon siya ng tiwasay na kinabukasan, inilarawan ni Jesus ang katiwala bilang 'kumikilos nang may praktikal na karunungan [*phro·ni'mos,* "nang may kapantasan"].' Gayunman, ang katalinuhan at malayong pananaw na ito ay ang praktikal na karunungan ng "mga anak ng sistemang ito ng mga bagay," hindi niyaong sa "mga anak ng liwanag." (Luc 16:1-8, *Int*) Bago nito, pinuri ni Jesus ang kaniyang makalangit na Ama dahil ikinubli Niya ang ilang katotohanan mula sa "marurunong at matatalino" samantalang isiniwalat niya ang mga ito sa kaniyang mga alagad, na kung ihahambing ay gaya ng "mga sanggol." (Luc 10:21-24) Ang mga eskriba at mga Pariseo, na nag-aral sa mga paaralang rabiniko, ay kabilang sa marurunong at matatalino na iyon. —Ihambing ang Mat 13:54-57; Ju 7:15.

Noong unang siglong iyon, pantanging napabantog ang mga Griego dahil sa kanilang kultura at natipong kaalaman, sa kanilang mga paaralan at mga grupo ng mga pilosopo. Malamang na ito ang dahilan kung kaya iniugnay ni Pablo ang 'mga Griego at mga Barbaro' sa 'marurunong at mga hangal.' (Ro 1:14) Ipinakadiin ni Pablo sa mga Kristiyanong nasa Corinto, Gresya, na ang Kristiyanismo ay hindi umaasa sa "karunungan [*so·phi'an*] ng sanlibutan," samakatuwid nga, ang sanlibutan ng sangkatauhang hiwalay sa Diyos, ni nakikilala man sa pamamagitan niyaon. (1Co 1:20; tingnan ang SANLIBUTAN [Ang sanlibutang hiwalay sa Diyos].) Hindi naman ibig sabihin na walang kapaki-pakinabang o mabuti sa napakaraming aspekto ng karunungan ng sanlibutan, sapagkat kung minsan ay ginagamit ni Pablo ang kasanayang natutuhan niya sa hanapbuhay na paggawa ng tolda at may mga panahon na sumisipi rin siya mula sa mga akdang pampanitikan ng makasanlibutang mga awtor upang ilarawan ang partikular na mga punto ng katotohanan. (Gaw 18:2, 3; 17:28, 29; Tit 1:12) Ngunit ang pangmalas, mga pamamaraan, mga pamantayan, at mga tunguhin ng sanlibutan sa pangkalahatan—ang pilosopiya nito—ay hindi kasuwato ng katotohanan, anupat salungat sa 'karunungan ng Diyos sa sagradong lihim.'

Dahil sa karunungan nito, tinanggihan ng sanlibutan ang paglalaan ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo at itinuring itong kamangmangan. Ang mga tagapamahala nito, bagaman marahil ay mahuhusay at matatalinong administrador, ang 'nagpabayubay sa maluwalhating Panginoon.' (1Co 1:18; 2:7, 8) Ngunit ngayon ay pinatutunayan ng Diyos na ang karunungan ng marurunong sa sanlibutan ay kamangmangan, anupat hinihiya ang kanilang marurunong sa pamamagitan ng paggamit Niya sa itinuturing nilang "isang mangmang na bagay ng Diyos," gayundin sa mga taong itinuturing nilang

'mangmang, mahihina, at mabababa,' upang matupad ang Kaniyang di-mahahadlangang layunin. (1Co 1:19-28) Ipinaalaala ni Pablo sa mga Kristiyanong taga-Corinto na "ang karunungan ng sistemang ito ng mga bagay [at] yaong sa mga tagapamahala ng sistemang ito ng mga bagay" ay mawawalang-kabuluhan; samakatuwid, ang gayong karunungan ay hindi bahagi ng espirituwal na mensahe ng apostol. (1Co 2:6, 13) Nagbabala siya sa mga Kristiyano sa Colosas laban sa pagiging nasilo ng "pilosopiya [*phi·lo·so·phi'as,* sa literal, pag-ibig sa karunungan] at walang-katuturang panlilinlang ayon sa tradisyon ng mga tao."—Col 2:8; ihambing ang tal 20-23.

Sa kabila ng pansamantalang mga pakinabang at mga tagumpay nito, ang karunungan ng sanlibutan ay nakatalagang magbunga ng kabiguan. Ngunit ang Kristiyanong kongregasyon ng mga pinahiran ng Diyos ay may espirituwal na karunungang aakay sa "di-maarok na kayamanan ng Kristo." Yamang ang kongregasyong iyan ay bahagi ng sagradong lihim ng Diyos, sa pamamagitan ng pakikitungo niya rito at ng kaniyang mga layuning natupad dito ay kaniyang ipinaalam o isiniwalat "ang malawak na pagkakasari-sari ng karunungan ng Diyos" sa pamamagitan ng kongregasyon, maging sa "mga pamahalaan at sa mga awtoridad sa makalangit na mga dako." (Efe 3:8-11; 1:17, 18; ihambing ang 1Pe 1:12.) Palibhasa'y taglay ng mga miyembro nito "ang pag-iisip ni Kristo" (ihambing ang Fil 2:5-8), sila ay may kaalaman at unawa na lubhang nakahihigit kaysa sa taglay ng sanlibutan, kaya naman makapagsasalita sila, "hindi sa pamamagitan ng mga salitang itinuro ng karunungan ng tao, kundi sa pamamagitan niyaong itinuro ng espiritu," na may "bibig at karunungan" na hindi mapasisinungalingan ng mga sumasalansang, bagaman ang mga Kristiyanong iyon ay maaaring hinahamak bilang mga "walang pinag-aralan at pangkaraniwan" ayon sa pamantayan ng sanlibutan.—1Co 2:11-16; Luc 21:15; Gaw 4:13; 6:9, 10.

Pakikipagdigma sa espirituwal. Sa kaniyang espirituwal na pakikipagdigma laban sa sinumang nagbabantang pasamain ang mga kongregasyong Kristiyano, gaya niyaong nasa Corinto, nanalig ang apostol na si Pablo sa makadiyos na karunungan. (1Co 5:6, 7, 13; 2Co 10:3-6; ihambing ang 2Co 6:7.) Batid niya na "ang karunungan ay mas mabuti kaysa sa mga kagamitan sa labanan, at kahit isa lamang makasalanan ay makasisira ng maraming kabutihan." (Ec 9:18; 7:19) Ang nabanggit niyang "pagtitiwarik ng mga bagay na matibay ang pagkakatatag" (2Co 10:4) ay katugma ng ideya ng pagkakasalin ng Griegong *Septuagint* sa isang bahagi ng Kawikaan 21:22. Batid ni Pablo ang hilig ng tao na bigyan ng pangunahing atensiyon yaong mga may kahanga-hangang paggawi, talento, o malakas na personalidad at mapuwersang pananalita. Batid niya na ang 'tahimik na pananalita ng taong marunong na may kakaunting materyal na kayamanan' ay madalas ipagwalang-bahala kaysa roon sa mga nagtitinging nakahihigit sa kapangyarihan. (Ihambing ang Ec 9:13-17.) Maging si Jesus, na hindi nagkaroon ng makalupang yaman at posisyon na tinaglay ni Solomon ngunit nagtaglay ng lubhang nakahihigit na karunungan, ay hindi gaanong iginalang at pinansin ng mga tagapamahala at ng taong-bayan.—Ihambing ang Mat 12:42; 13:54-58; Isa 52:13-15; 53:1-3.

Para sa mga naghahambog sa makalamang mga kakayahan (ihambing ang pagkakaiba ng Jer 9:23, 24) sa halip na sa puso, ang personal na hitsura ni Pablo ay "mahina at ang kaniyang pananalita ay kahamak-hamak." (2Co 5:12; 10:10) Ngunit iniwasan niya ang anumang karangyaan ng pananalita o ang pagtatanghal ng karunungan ng tao at ng kapangyarihan nitong manghikayat, upang ang pananampalataya ng kaniyang mga tagapakinig ay mapatibay sa pamamagitan ng espiritu at kapangyarihan ng Diyos at masalig kay Kristo sa halip na sa "karunungan ng tao." (1Co 1:17; 2:1-5; 2Co 5:12) Dahil sa taglay niyang malayong pananaw sa espirituwal, si Pablo ay "isang marunong na tagapangasiwa ng mga gawain," hindi sa pagtatayo ng materyal na mga bagay kundi sa pagtatayo sa espirituwal, anupat gumagawang kasama ng Diyos upang makagawa ng mga alagad na nagpapamalas ng tunay na mga katangiang Kristiyano.—1Co 3:9-16.

Kaya nga, gaanuman kalaking karunungan ng sanlibutan ang taglay ng isa dahil sa kaniyang kasanayan sa mga hanapbuhay, talino sa komersiyo, kakayahan sa pangangasiwa, o pinag-aralan sa siyensiya o pilosopiya, ang alituntunin ay: "Kung iniisip ng sinuman sa inyo na siya ay marunong sa sistemang ito ng mga bagay, magpakamangmang siya, upang siya ay maging marunong." (1Co 3:18) Ang tanging dapat niyang ipagmalaki ay ang 'pagkakaroon ng kaunawaan at kaalaman tungkol kay Jehova, ang Isa na nagpapakita ng maibiging-kabaitan, katarungan at katuwiran sa lupa,' sapagkat dito nalulugod si Jehova.—Jer 9:23, 24; 1Co 1:31; 3:19-23.

May-karunungang pangangasiwa. Gaya ng sabi ng karunungan na binigyang-katauhan: "Ako ay may payo at praktikal na karunungan. Ako—ang pagkaunawa; ako ay may kapangyarihan. Sa pamamagitan ko ay naghahari ang mga hari, at ang matataas na opisyal ay nagtatalaga ng katuwiran. Sa pamamagitan ko ay namamahala ang mga prinsipe bilang mga prinsipe, at ang lahat ng mga taong mahal ay humahatol sa katuwiran. Yaong mga umiibig

sa akin ay iniibig ko, at yaong mga humahanap sa akin ang siyang nakasusumpong sa akin." (Kaw 8: 12, 14-17) Nagpapamalas ang Mesiyanikong Hari ng gayong nakahihigit na karunungang mula sa Diyos. (Isa 11:1-5; ihambing ang Apo 5:12.) Nakahihigit ito sa kakayahan na maaaring likas na tinataglay o nalilinang ng mga tao, anupat ang isa ay nagiging marunong sa mga simulain ng kautusan ng Diyos at, sa tulong ng kaniyang espiritu, nakapaglalapat siya ng mga hudisyal na pasiya na tama at walang pagtatangi. (Ezr 7:25; 1Ha 3:28; Kaw 24:23; ihambing ang Deu 16:18, 19; San 2:1-9.) Hindi ipinagwawalang-bahala ng gayong karunungan ang kabalakyutan kundi nakikipagdigma ito laban doon. —Kaw 20:26.

Ang mga lalaking pinili ukol sa mga pananagutan sa loob ng kongregasyong Kristiyano ay nagiging kuwalipikado, hindi dahil sa makasanlibutang tagumpay, makalamang karunungan, o likas na mga kakayahan, kundi dahil sa sila'y "puspos ng espiritu at [makadiyos na] karunungan." (Gaw 6:1-5; ihambing ang 1Ti 3:1-13; Tit 1:5-9.) Ang mga lalaking iyon ay kabilang sa "mga propeta at mga taong marurunong at mga pangmadlang tagapagturo" na ipinangako ni Jesus na isusugo niya, at maaari rin silang maglingkod bilang mga hukom at mga tagapayo sa loob ng kongregasyon, kung paanong ang Israel sa laman ay nagkaroon ng mga taong marurunong na naglingkod sa katulad na mga paraan. (Mat 23:34; 1Co 6:5) Nababatid nila ang kahalagahan ng pagsasanggunian.—Kaw 13:10; 24:5, 6; ihambing ang Gaw 15:1-22.

Pagtatamo ng Tunay na Karunungan. Nagpapayo ang kawikaan: "Bilhin mo ang katotohanan at huwag mong ipagbili iyon—karunungan at disiplina at pagkaunawa." (Kaw 23:23) Si Jehova, ang Bukal ng tunay na karunungan, ay bukas-palad na nagbibigay niyaon sa mga taimtim na humahanap at humihingi niyaon nang may pananampalataya, na nagpapakita ng kapaki-pakinabang at mapitagang pagkatakot sa kaniya. (Kaw 2:1-7; San 1:5-8) Ngunit ang naghahanap ay dapat gumugol ng panahon sa pag-aaral ng Salita ng Diyos; dapat niyang matutuhan ang Kaniyang mga utos, mga kautusan, mga paalaala, at payo; dapat niyang isaalang-alang ang kasaysayan ng mga pagkilos at mga gawa ng Diyos; at pagkatapos ay kailangan niyang ikapit ang mga ito sa kaniyang buhay. (Deu 4:5, 6; Aw 19:7; 107:43; 119:98-101; Kaw 10:8; ihambing ang 2Ti 3:15-17.) May-karunungan niyang binibili ang naaangkop na panahon, anupat hindi kumikilos nang di-makatuwiran sa isang balakyot na panahon, kundi 'inuunawa kung ano ang kalooban ni Jehova.' (Efe 5:15-20; Col 4:5, 6) Dapat din niyang linangin ang isang matibay na pananampalataya at di-natitinag na pananalig na ang kapangyarihan ng Diyos ay hindi magagapi, na siguradong magtatagumpay ang Kaniyang kalooban, at na tiyak ang Kaniyang pangako na gagantimpalaan niya ang matapat at na may kakayahan siyang gawin iyon.—Heb 11:1, 6; 1Co 15:13, 14, 19.

Sa ganitong paraan lamang makagagawa ng tamang mga pasiya ang isang tao hinggil sa kaniyang landasin sa buhay at hindi maiimpluwensiyahan ng takot, kasakiman, imoral na pagnanasa, at iba pang nakapipinsalang emosyon. (Kaw 2:6-16; 3:21-26; Isa 33:2, 6) Gaya ng sabi ng karunungan na binigyang-katauhan: "Maligaya ang taong nakikinig sa akin sa pamamagitan ng pananatiling gising sa aking mga pintuan araw-araw, sa pamamagitan ng pagbabantay sa mga poste ng aking mga pasukan. Sapagkat yaong nakasusumpong sa akin ay tiyak na makasusumpong ng buhay, at nagtatamo ng kabutihang-loob mula kay Jehova. Ngunit ang sumasala sa akin ay gumagawa ng karahasan sa kaniyang kaluluwa; ang lahat niyaong masidhing napopoot sa akin ang siyang umiibig sa kamatayan."—Kaw 8:34-36; 13:14; 24:13, 14.

Ang karunungan at ang puso. Maliwanag na ang talino ay isang pangunahing salik sa karunungan, subalit ang puso, na may kaugnayan hindi lamang sa pag-iisip kundi maging sa motibo at damdamin, ay maliwanag na isang mas mahalagang salik sa pagtatamo ng tunay na karunungan. (Aw 49:3, 4; Kaw 14:33; tingnan ang PUSO.) Ang lingkod ng Diyos ay nagnanais na magtamo ng "tunay na karunungan" sa kaniyang "lihim na pagkatao," anupat nagkakaroon ng matalinong motibo sa pagpaplano ng kaniyang landasin sa buhay. (Ihambing ang Aw 51:6, 10; 90:12.) "Ang puso ng marunong ay nasa kaniyang kanang kamay [samakatuwid nga, handang tumulong sa kaniya at ipagsanggalang siya sa kritikal na mga sandali (ihambing ang Aw 16:8; 109:31)], ngunit ang puso ng hangal ay nasa kaniyang kaliwang kamay [anupat hindi siya pinapatnubayan sa landasin ng karunungan]." (Ec 10: 2, 3; ihambing ang Kaw 17:16; Ro 1:21, 22.) Sinasanay at dinidisiplina ng taong tunay na marunong ang kaniyang puso sa daan ng karunungan (Kaw 23:15, 16, 19; 28:26); para bang isinulat niya ang matuwid na mga utos at kautusan 'sa tapyas ng kaniyang puso.'—Kaw 7:1-3; 2:2, 10.

Karanasan at tamang pakikipagsamahan. Malaki ang naidaragdag ng karanasan sa karunungan. Maging si Jesus ay sumulong sa karunungan habang siya'y nagdaraan sa pagkabata. (Luc 2:52) Inatasan ni Moises bilang mga pinuno ang "marurunong at maiingat at *makaranasang*" mga lalaki. (Deu 1:13-15) Bagaman ang isang tao ay natututo ng kaunting karunungan kapag dumaranas siya ng

kaparusahan o kapag naoobserbahan niya ang iba na tumatanggap niyaon (Kaw 21:11), isang nakahihigit at mas madaling paraan ang pagkatuto mula sa karanasan niyaong marurunong na, anupat pinipili silang makasama kaysa roon sa “mga walang-karanasan.” (Kaw 9:1-6; 13:20; 22:17, 18; ihambing ang 2Cr 9:7.) Mas malamang na mayroon nang gayong karunungan ang mga nakatatanda, partikular na yaong mga kakikitaan ng katibayan na taglay nila ang espiritu ng Diyos. (Job 32:7-9) Isang kapansin-pansing halimbawa nito ay ang nangyari noong panahong naghahari si Rehoboam. (1Ha 12:5-16) Gayunman, “mas mabuti ang batang nagdarahop ngunit marunong [para sa kaniyang edad] kaysa sa haring matanda na ngunit hangal, na walang sapat na nalalaman upang tumanggap pa ng babala.”—Ec 4:13-15.

Sa mga pintuang-daan ng mga lunsod (na kadalasa’y may karatig na mga liwasan) nagbibigay ng matalinong payo at mga hudisyal na pasiya ang matatandang lalaki. (Ihambing ang Kaw 1:20, 21; 8:1-3.) Kadalasan, ang tinig ng mga mangmang ay hindi naririnig sa gayong mga lugar (alinman sa humihingi ng karunungan o nag-aalok niyaon), palibhasa’y sa ibang dako sila dumadaldal. (Kaw 24:7) Bagaman ang pakikipagsamahan sa marurunong ay nagdudulot ng disiplina at manaka-nakang pagsaway, malayong mas mabuti ito kaysa sa awit at tawa ng hangal. (Ec 7:5, 6) Sa dakong huli, ang taong nagbubukod ng kaniyang sarili, anupat sinusunod ang kaniyang makitid na pangmalas sa buhay at ang kaniyang sakim na mga pagnanasa, ay lumilihis at sumasalansang sa lahat ng praktikal na karunungan.—Kaw 18:1.

Nahahayag sa personal na paggawi at pananalita. Sinasabi ng Kawikaan 11:2 na “ang karunungan ay nasa mga mahinhin”; binabanggit naman ni Santiago ang “kahinahunan na nauukol sa karunungan.” (San 3:13) Kapag ang isang tao ay may paninibugho, pakikipagtalo, pagyayabang, o pagkasutil, ipinahihiwatig nito na siya ay walang tunay na karunungan at sa halip ay nagpapadala sa karunungan na “makalupa, makahayop, makademonyo.” Ang tunay na karunungan ay “mapayapa, makatuwiran, handang sumunod.” (San 3:13-18) “Ang tungkod ng kapalaluan ay nasa bibig ng mangmang, ngunit ang mga labi ng marurunong ang magbabantay sa kanila.” Buong-karunungan silang nagpipigil mula sa pangahas, malupit, o padalus-dalos na pananalita. (Kaw 14:3; 17:27, 28; Ec 10:12-14) Sa dila at mga labi ng marurunong nagmumula ang pananalitang pinag-isipan nang mabuti, nakagagaling, kaayaaya, kapaki-pakinabang (Kaw 12:18; 16:21; Ec 12:9-11; Col 3:15, 16), at sa halip na magsulsol ng kaguluhan, sinisikap nilang magdulot ng katahimikan at ‘magwagi ng mga kaluluwa’ sa pamamagitan ng matalinong panghihikayat.—Kaw 11:30; 15:1-7; 16:21-23; 29:8.

Yaong mga ‘marurunong sa kanilang sariling paningin,’ anupat nagtataas ng kanilang sarili sa iba (kahit sa Diyos), ay mas malala kaysa sa taong hangal ngunit hindi nagpapanggap na marunong. (Kaw 26:5, 12; 12:15) Ang gayong mga taong mapagmapuri ay masyadong palalo para tumanggap ng pagtutuwid. (Kaw 3:7; 15:12; Isa 5:20, 21) Kapuwa ang taong tamad at ang taong mayaman ay nakahilig na magkaroon ng ganitong saloobin. (Kaw 26:16; 28:11; ihambing ang 1Ti 6:17.) Ngunit “ang hikaw na ginto, at ang palamuting yari sa pambihirang ginto, ay marunong na tagasaway sa taingang nakikinig” (Kaw 25:12); oo, “sawayin mo ang taong marunong at iibigin ka niya.”—Kaw 9:8; 15:31-33.

Karunungan sa pamilya. Ang karunungan ay nagpapatibay sa isang sambahayan, hindi lamang sa isang gusali, kundi sa pamilya at sa matagumpay na buhay nito bilang isang yunit. (Kaw 24:3, 4; ihambing ang Kaw 3:19, 20; Aw 104:5-24.) Hindi ipinagkakait ng marurunong na magulang ang pamalo at ang saway, kundi sa pamamagitan ng disiplina at payo ay ipinagsasanggalang nila ang kanilang mga anak mula sa pagkadelingkuwente. (Kaw 29:15) Malaki ang naitutulong ng marunong na asawang babae ukol sa ikatatagumpay at ikaliligaya ng kaniyang pamilya. (Kaw 14:1; 31:26) Ang mga anak na buong-karunungang nagpapasakop sa disiplina ng kanilang mga magulang ay nagdudulot ng kagalakan at karangalan sa kanilang pamilya, anupat iniingatan ang reputasyon nito laban sa paninirang-puri o akusasyon, at nagbibigay ng patotoo sa iba hinggil sa karunungan ng kanilang ama at sa pagsasanay nito sa kanila.—Kaw 10:1; 13:1; 15:20; 23:24, 25; 27:11.

KARWAHE, KARITON [sa Ingles, *wagon*]. Ang karwahe o kariton noong sinaunang mga panahon ay isang simpleng sasakyan, kadalasa’y yari sa kahoy, at may de-rayos o solidong mga gulong. (1Sa 6:14) Ang ilan ay isa lamang bukás na plataporma na may dalawang gulong at kinabitan ng pahalang na panghila o pingga sa unahan. Ang iba naman ay may mga harang sa gilid, at ang ilan ay may takip, gaya niyaong anim na karwaheng may takip (bawat isa ay hinihila ng dalawang toro) na ginamit upang dalhin ang mga kagamitan ng tabernakulo. (Bil 7:2-9) Ang “mga karwahe” [sa Ingles, *coach*] sa Apocalipsis 18:13 ay maaaring tumutukoy sa mga karwaheng apat ang gulong.

Sa Israel, partikular na noong mas naunang mga panahon, kadalasang mga baka ang humihila sa karwahe sa halip na mga kabayo, yamang ang

huling nabanggit ay pantanging ginagamit sa mga karo at sa pakikipagdigma. (2Sa 6:3, 6; 15:1; 1Cr 13:7, 9; Kaw 21:31) Ginagamit din noon ang mga karwahe upang maghatid ng mga tao (Gen 45:19, 21, 27; 46:5), mga butil, at ng iba pang mga karga-da. (1Sa 6:7-14; Am 2:13) Yaong mga ginamit sa pakikipagdigma (gaya ng binanggit sa Aw 46:9) ay maaaring mga karwaheng pangmilitar para sa mga bagahe. Noong panahon ni Isaias, samantalang maraming kabayo ang mga Israelita (Isa 2:7), mga kariton na hinihila ng mga kabayo ang ginagamit sa paggiik.—Isa 28:27, 28.

Bumigkas ang propetang si Isaias ng kaabahan laban sa mga taong 'humihila ng kasalanan sa pamamagitan ng mga panali ng karwahe,' anupat posibleng nagpapahiwatig ito na ang gayong mga indibiduwal ay nakakabit sa kasalanan kung paanong ang mga hayop ay nakatali sa mga karwahe na hinihila nila sa pamamagitan ng mga panali. —Isa 5:18.

KASABIHAN [sa Ingles, *proverbial saying* at *proverbial utterance*]. Ang terminong Hebreo na isinasaling "kasabihan" (*ma·shal'*) ay karaniwang ipinapalagay na hinalaw sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "maging katulad" o "maihahambing" (Aw 49:12), at totoo naman, maraming kasabihan ang gumagamit ng mga pagkakatulad o mga paghahambing. Iniuugnay ng ilang iskolar ang pananalitang "kasabihan" sa pandiwang Hebreo na nangangahulugang "mamahala"; kaya naman maaari itong unawain kung minsan bilang kasabihan ng isang tagapamahala, isang pananalitang may puwersa, o isang pananalitang nagpapahiwatig ng kahigitan sa pagkilos o takbo ng isip. Kaayon ng pangmalas na ito ang bagay na si Haring Solomon, na kilala sa kaniyang karunungan, ay nakapagsasalita ng 3,000 kawikaan at iniulat niya ang marami sa mga kasabihang ito.—1Ha 4:32.

Sa gitna ng mga Israelita, may popular o malimit gamiting mga pananalita na punô ng kahulugan dahil sa mga kalagayang nakapalibot sa kanila. Karaniwan na, ang mga kasabihang ito ay maiikli. (1Sa 10:12) Gayunman, hindi lahat sa mga ito ay nagpapahayag ng wastong pangmalas, at may ilan na espesipikong tinutulan ni Jehova.—Eze 12:22, 23; 18:2, 3.

May ilang kasabihan naman na naging pangkaraniwang mga pananalita ng pagtuya o paghamak sa ilang tao. (Hab 2:6) Sa gayong mga kaso, maging ang tudlaan ng panlilibak, ito man ay persona o isang bagay na walang buhay, ay tinutukoy na "isang kasabihan." Kaya naman binabalaan ang mga Israelita na kung hindi sila makikinig kay Jehova at hindi sila susunod sa kaniyang mga utos, kapuwa sila at ang kanilang templo ay magiging isang kasabihan sa gitna ng mga bansa. (Deu 28:15, 37; 1Ha 9:7; 2Cr 7:20) Ang saloobing ipinamamalas sa isang bansa na naging isang kasabihan ay malinaw na ipinahihiwatig sa Bibliya sa kalakip na mga pananalita, na nagpapakitang ang Israel ay magiging kadustaan, tudlaan ng kaalipustaan, ng kakutyaan, at ng pagkaaba. (Aw 44:13-15; Jer 24:9) Sa gayon, ang mga indibiduwal na naging mga kasabihan ay naging paksa ng mga awit ng mga manginginom ng nakalalangong inumin at naging mga taong dinuduraan sa mukha. (Aw 69:11, 12; Job 17:6) Maliwanag, ang isang tao na naging isang kasabihan ay ibinababa sa napakahamak na kalagayan.

Hindi lahat ng kasabihan ay ipinahahayag sa pamamagitan ng isa o dalawang maikli at makahulugang pangungusap. Sa Isaias kabanata 14 ay nakaulat ang isang mas mahabang kasabihan na buong-linaw at may angkop na mga paghahambing na naglalarawan sa kapaha-pahamak na mga epekto ng pagmamapuri ng hari ng Babilonya. Sa pamamagitan ng masasakit na panlilibak, tinutuya nito ang isa na nag-aakalang siya ang isa na "nagniningning, anak ng bukang-liwayway."

Kapag ang pagkakatulad o paghahambing na nasa isang kasabihan ay waring malabo o palaisipan sa simula, maaari rin itong tawaging isang bugtong. (Aw 78:2) Totoo iyan sa kasabihan na kinasihang sabihin ni Ezekiel sa Israel; doon ay inihalintulad niya ang landasin ng bansa may kaugnayan sa Babilonya at Ehipto sa isang punong ubas na itinanim ng isang agila at nang maglaon ay may-kasabikang nag-unat naman ng mga ugat nito patungo sa isa pang agila. —Eze 17:2-18.

Ang ilang kasabihan, gaya niyaong kay Job, ay inihaharap sa istilong patula. (Job 27:1; 29:1) Ang mga ideyang kinasihang ipahayag ni Job ay hindi isinulat sa maikling istilo na karaniwan sa karamihan ng mga kawikaan kundi ginawang mga tula na lubhang nakapagtuturo at punô ng makasagisag na pananalita.

Pinangyari rin ng Diyos na sumambit si Balaam ng sunud-sunod na mga kasabihan, at ang mga ito rin ay isinulat sa anyong tula. (Bil 23:7, 18; 24:3, 15, 20, 21, 23) Sa halip na makapagpahayag si Balaam ng anumang panlilibak para sa Israel sa mga kasabihang ito, kaniyang 'pinagpala sila nang lubusan,' bagaman humula siya ng kaabahan para sa ibang mga bayan. (Bil 23:11) Dito, ang mga kasabihan ay itinuring na gayon hindi dahil sa popular na pag-ulit sa mga sinabi ni Balaam ni dahil sa ang mga pananalita niya ay maiikling kapahayagan ng karunungan. Sa halip, tinawag na mga kasabihan ang mga ito dahil sa pagiging mapuwersa at makahulugan ng mga sinabi ni Balaam, kasali na ang paggamit niya ng sari-saring pagkakatulad o paghahambing sa ilan sa kaniyang mga pananalita.

Indise ng mga Mapa

Sa indiseng ito, ang makakapal na numero ay tumutukoy sa tomo, at ang maninipis na numero ay sa mga pahina.

Kadalasan, ang mga pangalan na nasa mga panaklong ay mga alternatibong pangalan ng lugar o kaya'y tumutukoy sa teritoryong kinaroroonan ng lunsod o nayon.

Ang mga distansiya ng mga lokasyon, na makikita sa mga artikulo, ay karaniwan nang batay sa milya (km).

Sa publikasyong ito, ang hilaga ng mga mapa ay nasa itaas ng pahina.

● sa mapa = lunsod o nayon na tiyak ang lokasyon.

○ sa mapa = lunsod o nayon na hindi gaanong tiyak ang lokasyon.

Mga Daglat na Ginamit sa Publikasyong Ito

Mga Salin ng Bibliya

AB — *The Amplified Bible* (1965), Zondervan Publishing House

An — *The Anchor Bible* (1964 at sumunod na mga taon), W. F. Albright at D. N. Freedman, mga pangkalahatang patnugot

AS — *American Standard Version* (1901; ayon sa pagkakalimbag noong 1944), American Revision Committee

AS-Tg — *Ang Biblia* (1933; ayon sa pagkakalimbag noong 1982), Philippine Bible Society

AT — *The Complete Bible—An American Translation* (1939; ayon sa pagkakalimbag noong 1951), J. M. Powis Smith at Edgar J. Goodspeed

BC — *Sagrada Biblia* (1947), José María Bover at Francisco Cantera Burgos, Madrid, Spain

BE — *The Bible in Basic English* (1949), Cambridge University Press

BSP — *Biblia ng Sambayanang Pilipino* (1990), Claretian Publications

By — *The Bible in Living English* (1972), Steven T. Byington

CB — *The New Testament—A Translation in the Language of the People* (1937; ayon sa pagkakalimbag noong 1950), Charles B. Williams

CC — *The New Testament* (1941; ayon sa pagkakalimbag noong 1947), Confraternity of Christian Doctrine Revision

CK — *The New Testament—A New Translation in Plain English* (1963), Charles K. Williams

Da — *The 'Holy Scriptures'* (Edisyong 1949), J. N. Darby

Dy — *Challoner-Douay Version* (mga 1750; ayon sa pagkakalimbag noong 1942)

ED — *The Emphatic Diaglott* (1864; ayon sa pagkakalimbag noong 1942), Benjamin Wilson

ER — *English Revised Version* (1885; ayon sa pagkakalimbag noong 1893), Cambridge University Press

Fn — *The Holy Bible in Modern English* (1903; ayon sa pagkakalimbag noong 1935), Ferrar Fenton

Int — *The Kingdom Interlinear Translation of the Greek Scriptures* (Edisyong 1985)

JB — *The Jerusalem Bible* (1966), Alexander Jones, pangkalahatang patnugot

JP — *The Holy Scriptures According to the Masoretic Text* (1917; ayon sa pagkakalimbag noong 1952), The Jewish Publication Society of America

KJ — *King James Version* (1611; ayon sa pagkakalimbag noong 1942)

Kx — *The Holy Bible* (1956), Ronald A. Knox

La — *The Holy Bible From Ancient Eastern Manuscripts* (1957), George M. Lamsa

Le — *The Twenty-Four Books of the Holy Scriptures* (1853; ayon sa pagkakalimbag noong 1914), Isaac Leeser

LXX — Griegong *Septuagint* (unang ginawa noong ikatlo at ikalawang siglo B.C.E.), saling inedit ni Alfred Rahlfs (1935)

LXX, Bagster — *The Septuagint With Apocrypha: Greek and English* (salin ni L. C. L. Brenton, 1851; ayon sa pagkakalimbag noong 1986)

LXX, Thomson — *The Septuagint Bible* (salin ni Charles Thomson, 1808; nirebisa ni C. A. Muses, 1954)

MB — *Magandang Balita Biblia* (1980), Philippine Bible Society

Mo — *A New Translation of the Bible* (1935; ayon sa pagkakalimbag noong 1954), James Moffatt

MR — *The Modern Reader's Bible* (1907; ayon sa pagkakalimbag noong 1924), Richard G. Moulton, patnugot

NAB — *The New American Bible* (1970), Catholic Biblical Association of America

NC — *Sagrada Biblia* (1944; ayon sa pagkakalimbag noong 1972), Eloíno Nácar Fuster at Alberto Colunga

NE — *The New English Bible* (1970)

NIV — *The Holy Bible—New International Version* (1978)

NPV — *Ang Biblia—Bagong Salin sa Pilipino* (New Pilipino Version, 1978), Manila International Bible Society

NW — *Bagong Sanlibutang Salin ng Banal na Kasulatan* (2000)

Ph — *The New Testament in Modern English* (1958; ayon sa pagkakalimbag noong 1976), J. B. Phillips

Rbi8 — *New World Translation of the Holy Scriptures—With References* (1984)

Ro — *The Emphasised Bible* (1902), Joseph B. Rotherham

RS — *Revised Standard Version* (1952; ayon sa pagkakalimbag noong 1971)

Sd — *The Authentic New Testament* (1958), Hugh J. Schonfield

Sp — *The New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ* (1937; ayon sa pagkakalimbag noong 1948), Francis Aloysius Spencer

Sy — Syriac na *Peshitta*, unang ginawa noong ikalimang siglo C.E. (inedit ni S. Lee, London, 1826, at muling inilimbag ng United Bible Societies, 1979)

TC — *The Twentieth Century New Testament*, Nirebisang Edisyon (1904)

TEV — *Today's English Version* (1976)

Vg — Latin na *Vulgate* (unang ginawa ni Jerome noong mga 400 C.E.; inedit ni R. Weber, Stuttgart, Germany, 1975)

VM — *La Santa Biblia*, Versión Moderna (1966), Sociedades Bíblicas en América Latina

We — *The New Testament in Modern Speech* (Ikalimang Edisyon, 1943; ayon sa pagkakalimbag noong 1944), R. F. Weymouth; nirebisa ni J. A. Robertson

Yg — *The Holy Bible* (Nirebisang Edisyong 1887), Robert Young

Mga Aklat ng Bibliya

Am	Amos
Apo	Apocalipsis
Aw	Awit
Bil	Bilang
1Co	Corinto, 1
2Co	Corinto, 2
Col	Colosas
1Cr	Cronica, 1
2Cr	Cronica, 2
Dan	Daniel
Deu	Deuteronomio
Ec	Eclesiastes
Efe	Efeso
Es	Esther
Exo	Exodo
Eze	Ezekiel
Ezr	Ezra
Fil	Filipos
Flm	Filemon
Gal	Galacia
Gaw	Gawa
Gen	Genesis
1Ha	Hari, 1
2Ha	Hari, 2
Hab	Habakuk
Hag	Hagai
Heb	Hebreo
Huk	Hukom
Isa	Isaias
Jer	Jeremias
Joe	Joel
Jon	Jonas
Jos	Josue
Ju	Juan
1Ju	Juan, 1
2Ju	Juan, 2
3Ju	Juan, 3
Jud	Judas
Kaw	Kawikaan
Lev	Levitico
Luc	Lucas
Mal	Malakias
Mar	Marcos
Mat	Mateo
Mik	Mikas
Na	Nahum
Ne	Nehemias
Ob	Obadias
Os	Oseas
Pan	Panaghoy
1Pe	Pedro, 1
2Pe	Pedro, 2
Ro	Roma
Ru	Ruth
1Sa	Samuel, 1
2Sa	Samuel, 2
San	Santiago
Sol	Awit ni Solomon
1Te	Tesalonica, 1
2Te	Tesalonica, 2
1Ti	Timoteo, 1
2Ti	Timoteo, 2
Tit	Tito
Zac	Zacarias
Zef	Zefanias

Iba Pang Daglat

A.L.	Agusang Libis
avdp	avoirdupois
b.	bago
B.C.E.	bago ang Common Era
Bdk.	Bundok
Blg.	bilang
c.	mga o humigit-kumulang
C.	Celsius
C.E.	Common Era
F.	Fahrenheit
g	gramo
gal	galon
Gr.	Griego
H	hilaga
Heb.	Hebreo
HHK	hilaga-hilagang-kanluran
HHS	hilaga-hilagang-silangan
HK	hilagang-kanluran
HS	hilagang-silangan
K	kanluran
kab	kabanata
Kbdk.	Kabundukan
kg	kilogramo
KHK	kanluran-hilagang-kanluran
kl	kilolitro
km	kilometro
km/oras	kilometro bawat oras
KTK	kanluran-timog-kanluran
L	litro
Lat.	Latin
lb	libra
m	metro
mg	miligramo
mi	milya
mi/oras	milya bawat oras
ml	mililitro
mm	milimetro
MS	manuskrito
MSS	mga manuskrito
n.h.	ng hapon
n.u.	(ng umaga), bago magtanghali
p.	pagkatapos
p.	pahina
par.	parapo
pm.	pangmaramihan
pt	pint
qt	quarto
S	silangan
SHS	silangan-hilagang-silangan
STS	silangan-timog-silangan
Sup	superskripsiyon
t	troy
T	timog
tal	talata
TK	timog-kanluran
tlb	talababa
TS	timog-silangan
TTK	timog-timog-kanluran
TTS	timog-timog-silangan
tud.	tudling
U.S.	United States

PANSININ: Malibang iba ang nakalagay, ang lahat ng pagsipi sa klasikal na mga awtor ay galing sa Loeb Classical Library.